THEODORI BEZÆ

ANNOTATIONES MAIORES

In Nouum DN. Nostri Iesu Christi TESTAMENTVM.

In duas distinctæ partes, quarum prior explicationem in quatuor Euangelistas & Acta Apostolorum: Posterior verò in Epistolas & Apocalypsin continet. Quibus etiam adiuncti sunt Indices Rerum ac Verborum locupletissimi.

Noua autem hæc editio multò correctior & emendatior priore, nunc primùm hac minore forma in gratiam & vtilitatem studiosorum in lucem prodit.

Anno clɔ lɔ xciiii.

ANNOTATIONES IN EVANGELIVM SECVNDVM MATTH. IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

CAPVT PRIMVM.

EVANGELIVM, Εὐαγγέλιον. Id est, historia eorum quę docuit & fecit Iesus Christus, iucundissimum illud salutis nuntium afferens. Sic enim Lucas ipse interpretatur, Act. 1. 1. Nam quum Euangelium Græcis quemuis bonum & optatum nuntium declaret, propriè dici cœpit de vera illa salutis doctrina, quæ non est excogitata ab hominibus, sed è cælo ad nos allata, sicut prædictum fuit Esa. 52. 7. vt mutua sit inter fidem & Verbum prædicatum relatio, Rom. 10. 17. Sed & illud obseruandum est, interdum Euāgelij nomine neque hos quatuor libellos, neque ipsam propriè doctrinam, sed eius potius doctrinæ annuntiationem significari, vt Rom. 1. 1. & 1. Cor. 4. 15, & 1. Cor. 8. 18. & alibi sæpe. Græcum autem hoc vocabulum, quasi Ecclesiæ Christi peculium, vt alia eiusmodi omnia, libenter retinuimus. *Secūdum Matthæum*, τὸ κατὰ Ματθαῖον. id est, vt scriptum & traditum est à Matthæo. Castellio cōuertit, *Author Matthæus*: quod mihi durius culum videtur. Magis enim (vt opinor) propriè loquetur qui Deum huius Euangelij authorem vocabit, scriptorem Matthæum. Fateor tamen, Euāgelium Matthæi & aliorum, non minùs quàm Pauli vel Petri Epistolas, atque etiam authorem pro scriptore dici solere: sed non puto temere scriptum κατὰ Ματθαῖον potius quàm Ματθαίου, vel διὰ Ματθαίου. vel aliud eiusmodi. quoniam videlicet Euangelij nomen hoc in loco non tam aliquod scripti genus declarat quàm ipsius scripti sentētiam. cuius author sit Christus, scriptor Matthæus. Idque etiam magis liquet ex inscriptione quæ in Latinis codicibus reperitur, nempe Sanctum Domini nostri Iesu Christi Euangelium, secūdum Matthæum. Tertullianus & Cyprianus sæpe hos libros citantes Græcam præpositionem quamuis Latinè scribentes ita retinuerunt, vt sæpe scribant, Κατὰ Matthæum, &c.

1. *Liber*, Βίβλος. id est recensio, Hebræorum idiotismo, vt Genes. 5. 1, סֵפֶר תּוֹלְדוֹת [*Sepher tholedoth*] quāuis istud sit plurale, & posteros designet, hoc verò singulare, vt Christi προγόνους declaret. Subauditur autem, Hic est, vel aliquid eiusmodi: vt sit hic titulus non totius historiæ, sed sequentis genealogiæ. nam etiam hoc totum, βίβλος γενέσεως, nihil aliud quàm generis seriem declarat. Cicero eodem modo libellum nominum dixit. *Generationis*, γενέσεως id est, maiorum ex quibus ortus est Christus, vt Tertu. li. de carne Christi vertit. Vocabulum autem Generationis retinui, partim quòd Christianorum aures illi sint assuetæ, partim etiam quòd optimè videatur Christi ἀϊδιότητα exprimere. quia æternus ille Dei Filius non potest dici ex Dauide & Abrahamo genitus, quin statim veniat in mētem illud Iohannis, Et Sermo ille factus est Caro. *Filij Dauid*, υἱοῦ Δαυίδ. Fateor apud Hebræos filiorum appellatione, sicut etiam apud Latinos poëtas Nepotum vocabulo, posteros omnes intelligi. quæ res fecit vt nonnulli tum hoc, tum aliis locis maluerint dicere, Dauide prognatum. Sed ego illud malui: quia (nisi fallor) siquis diligēter expendat promissionum formulam, ad quas respexit Matthæus, intelliget Dominum diserte polliceri Abrahamo & Dauidi, fore vt nō tam ex ipsorum posteritate quàm ex illis ipsis beatum illud semen exoriatur. Neque temerè factum est vt Christus peculiariter vo-

cetur filius Abrahami & Dauidis:quasi non tam ex iis qui interceſſerunt fuerit oriundus, quàm verus & proximus illorum duorum filius, promiſſionis & fidei virtute. *Filij Abrahã*, τοῦ Ἀβραάμ. Quanuis hæc poſſint de Dauide exponi,qui fuerit ex Abrahami genere, malo tamen vtrunque ad Chriſtum referre,vt idem & filius Dauidis & filius Abrahami dicatur, propter peculiares ipſis factas promiſſiones.

6 *Dauid, regem illum*, τὸν Δαυὶδ τὸν βασιλέα. Repetitus articulus emphaſi non caret: neque tamen probabilis eſt Eraſmi coniectura, qui putat ſic Dauidem illum regem ab aliis,quibus idem nomẽ fuerit,diſcerni. Malim igitur ita hunc deſignari, non modò tanquam primum illum regia dignitate auctum ex tribu Iuda,ſed in primis vt illum cuius ſuprà,verſu 1. facta fuit mentio: cui videlicet Meſſias, vt perpetuus rex futurus,nominatim fuerat promiſſus. *Ex ea quæ* [*fuerat vxor*] *Vriæ*, ἐκ τῆς Οὐρίου. Vulgata, *Ex ea quæ fuit Vriæ*: quod rectè emendauit Eraſmus, vt eclipſi Græcis familiari non modò ſubaudiatur γυναικὸς,ſed & participium aoriſti ſecũdi γενομένης addatur: ne videatur Solomon natus ex adulterio.

11 *Genuit Iechoniam & fratres eius*, ἐγέννησεν τὸν Ιεχονίαν καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ. Quum Iechonias & ſecundam teſſaradecadem finiat, & tertiam inchoet, ac proinde alteri illarum deeſſe vnus videatur,neque dicatur in hiſtoriis Ioſias Iechoniæ pater, ſed auus, iampridem hunc locum emendandum nonnulli, Epiphanio teſte,cenſuerunt. Itaque Robertus Stephanus (de cuius & doctrina & fide,ac etiam longè religioſiſſima in ſacris præſertim excudendis diligentia, neminem piũm ambigere arbitror) ex vetuſtis codicibus (quorum etiam fidem faciunt Stapulenſis & Martinus Bucerus) excudit, Ιωσίας δὲ ἐγέννησε τὸν Ιακείμ. Ιακεὶμ δὲ ἐγέννησε τὸν Ιεχονίαν &c. id eſt, *Ioſias autem genuit Iakim. Iakim autem genuit Iechoniam.* quã etiam lectionẽ in prioribus editionibus ſum amplexus. Sed duabus de cauſis ſententiam muto: quoniam videlicet nõ modò vetuſtiſſimam eſſe receptam lectionem, & illa emendatione priorem, ex Epiphanio, Chryſoſtomo, Hieronymo, Auguſtino, & aliis probatiſſimis patribus liquet: ſed etiã multo magis quòd Iechoniæ nullos fratres in ſacris hiſtoriis legimus. Quod ſi eſſet ab emendatoribus illis animaduerſum, nihil, opinor, in vetuſta lectione immutaſſent. Quid igitur? nempe vera eſt Epiphanij ſententia, duos Iechonias, vnum videlicet, patrem, alterum, filium ſtatuentis: quanuis in ipſa recenſione patrum & filiorum,(niſi, quod arbitror, corruptus eſt codex) hallucinetur. Omnium autem appoſitiſſimè Hieronymus in hunc locum. *Sciamus* (inquit) *Iechoniam priorem, ipſum eſſe quem & Ioakim: ſecundum autem filium, non patrem: quorum prior per K & M, ſequens per C H & N ſcribitur. Quod ſcriptorum vitio & longitudine temporum apud Græcos Latinoſque confuſum eſt.* Hæc ille rectiſſimè. Quibus tamen illud adiecerim, hanc vel præcipuam fuiſſe corruptæ ſcripturæ cauſam, quòd nulla vox apud Græcos in literam M deſinat: quo facilior fuit iſtorum nominum deprauatio.

In tranſportatione Babylonica, ἐπὶ τῆς μετοικεσίας Βαβυλῶνος, id eſt, quo tempore tranſportati ſunt Babylonem. Vulg. *in tranſmigratione Babylonis*, impropriè: quoniam ſponte ſedem mutãtibus id propriè conuenit. Eraſm. *in exilio Babylonico.* quod etiam eſt ἀκυρον, quum exulare populus quiſpiam non dicatur. Itaque vertere malui, *in tranſportatione*. Ponitur enim μετοικεσία & μετοικισμός: quum alioqui μετοικεῖν ſignificet incolam eſſe: vnde metœci (de quibus agitur in l. Certa, Cod. de iure fiſci) & μετοικία, ipſe incolatus: quod huic loco non quadrare verſiculus ſequens oſtẽdit: in quo Iechonias dicitur genuiſſe Salathielem μετὰ τὴν μετοικεσίαν, quem tamen in ipſo incolatu genuit. Μετοικίζειν autem dicitur qui aliquos (vt loquitur Herodotus in Terpſichore) ἐξ ἰδίων ἐξανίστησι, id eſt, ſuis ſedibus abreptos, aliò transfert. Vndè μετοικισμὸς, ipſa videlicet captiuorum trãſportatio, Hebræis גָּלוּת [*golah*] Verùm ſupereſt alia difficultas. Quinam enim dici poteſt Ioſias vllo tempore tranſportationis liberos genuiſſe, qui octennio ante Iehoiakimi captiuitatem (cuius fit mentio Dan. 1. 1.) ante captum vrbẽ Iechoniam annis vndecim, denique

ame

ante Sedechiæ transportationem annis minimum viginti duobus interiit? Itaq; istud ἐπὶ τῆ μετοικεσίας nō est ad verbum ἐγέννησεν, sed ad ipsius Iosiæ liberos, quos genuit, referendum: in quorum videlicet tempora incidit illa tribus vicibus, & sub tribus regibus sub Iehóiakimo videlicet patre cœpta, sub Iechonia filio aucta, sub Sedechia denique consummata transportatio, quam hîc velut vnicam commemorat Matth.

16 *Genitus est*, ἐγεννήθη. Vulgata, *Natus*: quod idem valet. Idem enim Lucas 2. 11. de Christo loquens, ἐτέχθη ὑμῖν σωτ. inquit: quum cap. 1. vers. 57. de Elizabetha dixisset, ἐγέννησεν υἱόν. Sed & apud Latinos Genitus & Natus permutantur. Prætulitamen hoc quidem loco Erasmi versionem, ne vnum verbū pluribus modis, nulla necessitate coactus, interpretaretur: quod vitare constituì, quoad eius fieri poterit. Capite quidem secundo, quò dilucidior sit sensus, vertemus Natum, quia expressa natalis loci illic fiet mentio: & forma loquendi fortassis fuisset durior, si illic posuissem Genitus. ¶ *Qui dicitur*, ὁ λεγόμενος. Vulgata, *Qui vocatur*, id est ὁ καλούμενος. ¶ *Christus*. Χριστός. Hebraicè מָשִׁיחַ [*meschiah*] id est vnctus: vere rex, nimirum vnicus ille Sacerdos, & Propheta, humano generi promissus. Latini Græcam vocem integram seruare maluerunt quàm vnctum vocare.

17 *Vniuersæ igitur progeniei*, πᾶσαι οὖν αἱ γενεαί. Id est, Omnes isti suis gradibus, prout alius alium genuit, in hac familiæ Dauidis descriptione enumeratì. Itaque hoc demum est quod Hebræi תּוֹלְדוֹת [*tholedoth*] vocant, passiuè quidem acceptum pro singulis qui gignuntur. Generationis autem nomen, quod Vetus interpres & Erasmus vsurparunt, Græco quidem respondet, sed mihi visum est obscurius. Castellio maluit Genera interpretari, vocabulo magis ambiguo: quamuis animaduerterim Herodotum in Clio πέμπτην γενεὴν dixisse, quum de abnepotis filio ageret. Vetus ipse interpres ita vt ego interpretatus est Luc. 1. 50. quum alioquin non ignorem progeniei vocabulo plerunque totam generis seriem significari.

18 *Nativitas*, γένεσις. Vulgata, *Generatio*. quod hunc quidem loco non videtur conuenire, quum Matthæus explicandam non susceperit ipsius σωτηρίου historiam, sed exponendum vbi & quomodo illum peperterit Maria, adiunctis quæ cum hac narratione proximè cohærent. Latius ergo patet Genere: sed cùm verbali nomine careat, coacti sumus synonymum quærere: quod & ipsum alibi quàm apud Vlpianum non memini legere. Natiuitatem tamē maluimus dicere quàm ortum, nequis cum Seruetо illo impio existimet Filium Dei tum demū exortum, & quòd ad hypostasin attinet à Patre fuisse distinctum, quum ex Virgine natus esset. quanuis constet hoc loco de Filio Dei, quatenus homo factus est, institutam esse narrationem. ¶ *Ita fuit*, οὕτως ἦν. Verbum ἦν positum est in aoristi secundi significatione, sicut infrà 2. 15. & Marci 11. 32. Erasmus conuertit, *sic habet*. id est γέγραπται. Terent. Adelph. *Nam ita est homo*. ¶ *Quum mater eius Maria esset desponsa Ioseph*, μνηστευθείσης τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μαρίας τῷ Ἰωσήφ. id est, ipsīsione promissa. Neque enim adhuc in eandem domum conuenerant. Constat enim τὸ μνηστεύεσθαι & τὸ γαμεῖν apud Græcos, sicut apud Hebræos אֵרַשׂ [*Arasch*] & illud quod ipsi per periphrasin dicūt לָקַח אִשָּׁה [*Lakach isthach*] non minus inter se differre quàm apud Latinos sponsalia à nuptiis. & huc spectat ille Terentij versiculus, *Placuit, desponsa: nuptiis hic dictus est dies*. Et hanc Iudæis consuetudinem fuisse vt inter sponsalia & nuptias tempus aliquod intercederet, constare potest ex Deuteronomij capite 21. 12. Porro particula γὰρ hoc loco non est causalis, sed expletiua, sicut apud Latinos Enimuerò. ¶ *Priusquam ipsi conuenissent*, πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτούς. id est, Priusquam illam duxisset domum. Siue (vt mox ait, ipse Angelus vers. 20.) antequam eam accepisset vxorem. Erasmus, *Priusquam congressi fuissent*: eos nimirum sequutus qui hoc ita exponunt quasi iam antea Maria fuerit Iosephi vxor, à qua tamen abstinuerit, & quidem ex virginitatis voto. Sed non dubito quin veteres hac in re sint planè hallucinati: quod videtur vnus penè Gerson inter illos recentiores animaduertisse, quem immeritò flagellat Erasmus hoc nomine, infrà, Luc. 1. 59. Alioqui τὸ συνιέναι de mu-

tuo coniugij vsu honestè dicitur, vt 1. Cor. 7. 5. cui respondet Latina vox coire, sed minùs verecunda. Hinc factum vt Theophylactus σωιελθεῖν interpretetur μιγῆναι: quod mihi durius videtur.

¶ *Prægnans*, ἐν γαστρὶ ἔχουσα. ἐλλειπτικῶς videlicet, ita vt subaudias Græcam fœtus appellationem ἔμβρυον, aut aliam. Vulg. *In vtero habens*. Eras. *Grauida*, 1. ἔγκυος. Ad verbum, In ventre habēs. quod dicendi genus proprium est Græcis medicis, præsertim Hippocrati: cuius loco apposui quod Latinis est vsitatius. ¶ *E Spiritu sancto*, ἐκ Πνεύματος ἁγίου. Vulgata, *De Spiritu sancto*. Quamuis autem De pro E interdum ponatur, tamen hoc loco minimè necesse fuit hanc enallagen accersere: quod annotauit Erasmus. Ista verò narrantur προλημπτικῶς, id est per anticipationem, & narrationis exitus habita ratione: quamuis aliter censeat Theophylactus. Nam alioquin minimè oportuisset Iosephum in somnis admoneri eius rei quam satis antea intelligeret.

19 *Quum esset*, ὤν. Erasmus, *Quia erat*. Vulgatus interpres & Latinè loquutus est, & Græcorum participium elegantèr expressit. *Ignominiæ exponere*, παραδειγματίσαι. Vel, in eam exemplum statuere. Hæc enim est notatio Græci huius verbi, quod Augustinus ad verbum Epist. 59. vertit *Exemplare*, & Vetus interpres, *Traducere*, quo passim vtitur Tertullianus, vt & verbo *publicare*. in tracta tu de fuga. Sed certe nec omnis infamia fit traductione, nec omnis traductio infamia est: sed ea demum quæ fit ignominiæ causa, veluti mulieres ὀνοσάτιδες, apud Cretenses, & captiui Romæ in triumpho traducti. Ad quem morem quum respexerit Paulus manifestè Coloss. 2. 15. δειγματίσαν rectè ibi conuersum est verbo *Traducere*. In epistola verò ad Hebræos 6. 6, παραδειγματίζοντες vulg. interpres vertit *Ostentui habentes*: quo sensu Salustius vtitur Ostentus voce. Certè τὸ παραδειγματίζειν nihil aliud declarat quàm publicæ infamiæ exponere: sicut Gallicè dicimus, *Esbaffander*: dicitúrque interdum etiam quum à iudice nō infligitur pœna: vt apud Plutarchum Archilocus scribitur editis parum honestis versiculis sese παραδειγματίσαι. (quod & mihi iuueni, necdum in ecclesiam Dei adscito, euenit: quam tamen maculam spero me tum dictis tum factis eluisse.) citantur ab aliis exempla tum ex Demosthene κατὰ Ἀνδροτίωνος, tum illud quod maxime appositum est, ex Polybij historiarum libro 11. vbi de Aristomacho tyranno quodam differens, dignum illum esse ait ἀπειλούμενον εἰς Πτελεόντιον καὶ μὴ τιμωρίας παραδειγματιζόμενον, ἅπασι ἐκλιπεῖν τὸ ζῆν. Sic etiā in hoc de quo agitur facto, proculdubio Mariæ infamiam non paruam inussisset Iosephus, si vel priuatim, vel adscitis domesticis testibus eam repudiasset. Neque puto hîc agi de Maria pœnæ lapidationis eximenda: quamuis Græci interpretes Numer. 25. 4. verbum יקע {*iakah*} quod suspendere significat, hoc verbo Græco expresserint. Etsi enim iusti & probi hominis est priuatas iniurias obliuisci, tamen adulterij crimen, longè grauissimum, non fuit facilè tegendum, Domino tam seuerè edicente vt hoc malum è medio tollatur. Potiùs igitur, quum fieri etiam posset vt Maria ab alio quopiam ante despōsionem esset grauidata, maluit eam existimare grauidam ἀπὸ πονείας (vt etiam loquitur Iustinus in Dialogo πρὸς Τρύφωνα) potius quàm ἀπὸ μετοχείας: vt viri boni solent omnia (quoad eius fieri potest) in meliorem partem accipere. Id autem si contigisset (id est, si ante sponsalia rem habuisset cum alio) Mariam ducere vxorem eum oportebat (sicut cauit Moses, Deut. 22. 28.) ex parentum consensu, à quo vitium fuisset ipsi oblatum ante desponsionem. quod tamen sine aliquo Mariæ dedecore fieri non potuisset, si de illius fraude conquestus fuisset Ioseph: cui etiam fas fuisset eam ducere, & non inuenta virgine, ad iudices lapidandam trahere, vt eodem loco cauetur. Itaq; noluit (vt erat vir insigni probitate) vel vxorem alienam retinere, vel iniuriam suam summo iure persequi: sed clàm potiùs & causa nulla exposita (sicut Iudæi consueuerant) sponsione & fide data, illam absoluere ac liberare. Syrus interpres vtitur vocabulo quod propriè significat operire, & de pudendis etiam dicitur: contraria quoque significatione declarat, id quod tum pe est palàm facere. ¶ *Dimittere eam*, ἀπολῦσαι αὐτήν. Era. *Ab ea diuertere*. Docet

cet Modestinus iurisconsultus, Diuortium inter virum & vxorem fieri. Repudium verò spõsæ remitti. Erat autem hoc tempore Maria desponsa tantùm, non nupta. proprium ergo fuit repudiandi vocabulum: sed malui vulgatam versionem retinere: quanuis potiùs respondeat τῇ ἀφέσει: quòd appareat Euangelistas, atque etiam Paulum, in re durissima quæsiuisse mollissimum aliquod vocabulum, ideóque libentiùs dicere solitos χαλυσῆν, vel ἀφέσεως, quàm χωρίσασθαι, vel ἐκβαλλειν: quæ propria quidem sunt, & eidem verbo Hebræo שלח [Schalach] respondent, sed sunt duriora. dicitur autem diuerti vxor quando è domo mariti ad suos reuerti iubetur, χαλύεσθαι verò propter solutũ coniugij vinculum.

20 *Quum animum induxisset*, αὐτῷ ἐνθυμηθέντος. i. ἐννοήσαντος, quũ apud se cõstituisset, seruata aoristi significatione. Vulg. & Eras. *Eo cogitante.* ¶ *Ecce*, ἰδοὺ. Hebræis הנה, [hinne] qua particula singulis penè versibus vruntur. Interdum tamen hæc ipsius vis est vt lectorẽ præparet ad aliquid insigne & mirificũ audiẽdum. ¶ *In somnio*, κατ' ὄναρ. id est, Nocturna visione. Nam κατ' sæpè idem valet quod In, vel Per. Vulgata & Erasmus *In somnis* maluerunt interpretari, quasi scriptum sit ἐνύπνιον. Atqui ὄνειρος & ὄψις siue ὕπαρ inter se differunt, non minus quàm somnus à somnio. quod indicat hic Homeri versiculus Iliad. β, θεῖος μοι ἐνύπνιον ἦλθεν ὄνειρος, nec semper seruatur discrimen inter ὕπαρ & ὄναρ. Herodotus in Terpsich. ὄψιν ἐνυπνίου vocat. ¶ *Ne metue*, μὴ φοβηθῇς. Vulg. *Noli timere*: quo modo vbique ferè conuertere solet prohibendi particulã. Erasmus, *Ne metuas*. Hæc autem indicant, timore Dei adductum Iosephum cogitasse de sponsa repudianda, siue quòd (vt antè dixi) alij viro obnoxiã arbitraretur: siue quòd adulteram fouere nullo modo sibi fas aut honestum esse sciret. ¶ *Accipere*, παραλαβεῖν, traditam videlicet tibi à parentibus vel cognatis. Nam hîc obseruari debet discrimen inter παραλαμβάνειν & ἀπολαμβάνειν, quorũ illud de eo dicitur quod tunc primum ab alio traditum accipitur: illud verò de eo quod possidere desieris, & postea recuperes, vt pluribus ostendit Demosth. in oratione περὶ τῆς ἀλογίας, quo demũ verbo vti debuit Matthæus, si Iosephus antea Mariam vel habuisset, vel habere desiisset. Malè quoque igitur Eras. qui *adiungere* interpretatur, id est προσλαμβάνειν, *in consuetudinem vitæ* (inquit.) quæ interpretatio fauere videri potest eorũ commento, qui votũ virginitatis in Maria comminiscuntur: quamuis illã quidem intactam virginem mansisse testetur mox ipse Euangelista. Nihil autem est ineptius Iudaica fabula quã Suidas in voce Ἰησοῦς recensẽt, & mirum est à Christianis non paucis dignam visã fuisse quæ Latinè verteretur. ¶ *Vxorem tuã*, τὴν γυναῖκά σου. quæ tibi pacta est vxor. Nam quæ desponsa erat, iam vxor destinatione habebatur, nisi quid incidisset quod sponsalia dirimeret. quamobrem etiam vt adulter puniebatur non minus qui desponsam quàm qui nuptã corrupisset, Deut. 22. 24. & Iacob, Gen. 29. 21. loquẽs de Rachele sibi tãtùm desponsa, *trade*, inquit, *mihi vxorem meam*. Possumus & interpretari τὴν γυναῖκά σου, *Vt sit vxor tua*, vt Marci 12. 23, vbi tamen non additur articulus, nec pronomen. Itaque nõ erit hîc simplex appositio, sed supplendũ erit εἰς τὸ εἶναι, cuiusmodi ellipsis apud Hebræos passim occurrit qui tamen suũ ל adiicere sæpe consueuerunt, vt Exod. 21. 7. si quis vendiderit filiam לאמה [Leamah] quo verterunt Græci εἰκέτιν, id est *vt sit ancilla*. sed prior certè interpretatio vera est propter adiunctum articulum τὴν. ¶ *Genitum est*, γεννηθέν. Hic propriè accipitur τὸ γεννᾶσθαι, quum suprà positum sit ἐν τῷ τίκτειν, vt Luc. 1. 57. Sed sciendum est, hoc verbum, sicut apud Hebræos ילד (ialad) & Gignere apud Latinos, de iis etiam dici in quorum ortu nullus pater interuenit: ficut hoc loco non est existimandum Spiritum sanctum ex sese generasse Christi corpus, sed ex ipsius virginis substantia fecisse, siue cõdidisse. Vulg. *Natum*, τεχθέν. Eras. *Conceptum*. συλληφθέν. ¶ *In ea*, ἐν αὐτῇ. Sic in ea, vt etiã ex ea, Gal. 4. 4. vt grauiter vrget Tertull. in lib. De carne Christi. Nam alioqui nõ esset Filius ille ex Dauidis lũbis oriturus, nec verè frater noster. ¶ *Ex Spiritu sancto*, ἐκ Πνεύματος ἁγίου Vulg, *De Spiritu sancto*. Erasmus, *A Spiritu sancto*. Et sanè constat has præpositiones

permutarit malui tamen ἐκ præpositionem retinere. quanquam siquis veretur ne hæc interpretatio fanaticis illis fauere videatur qui corpus Christi spirituale faciunt, tanquam ἐκ materiâ declaret, illis licebit vti præpositione ἀπὸ qua de re multa eruditè scribit Basilius tractatu. de Spiritu sancto. ad Amphilochium.

21. *Liberabit*, σώσει. Alibi vtor Seruãdi verbo à quo tamen hîc abstinui, propter sequentem propositionem ἀπό. Nã illud Virgilianum, *Seruatum ex undis*, poeticum est. Vulgata & Erasmus, *Salutem faciet*, periphrasi (vt opinor) minimè necessaria. Apparet autem vel ex hoc loco, quem Ἰησοῦν Græci, Iesum Latini vocant, Hebr. dici יְשׁוּעַ à יָשַׁע, [*Ieschuah* à *Iaschah*] quod declarat τὸ σῶζειν: vt planè inepta sint Osiandri & quorundam in hunc locum commenta.

¶ *Ipsius*, αὐτὸν. Adverbum, *Eorum*. Numeri autem mutatio ex Hebræorum idiomate nata est, qui in nominibus collectiuis, eiusmodi dicendi genera frequẽter vsurpant, vt & Græci & Latini interdum. Scitè autem annotat Cassianus lib. de Incarnatione 5. cap. 1. ista duo. Liberare à peccatis, & Populum suum, non conuenire nisi ei qui natura sit Deus.

22 *Impleretur*, πληρωθῇ. Vulgata, *Adimpleretur*, Eras. *Perficeretur*. 1. τελειωθῇ. quia hoc dicendi genus (inquit) Latinis auribus est ignotum, nisi quum sentimus addi quod deerat rei consummãdæ. Atqui Cic. multis locis vsurpat Implere pro Præstare: quo sensu videtur hîc vsurpatum. Neque verò hoc annotassem nisi voluissem semel esse dictum quod sæpissime fuisset nobis repetendum. ¶ *Per prophetam*, διὰ τοῦ προφήτου. Nonnulla exemplaria nomen habent Esaiæ expressum. Vide infrà, 2. 17.

23 *Virgo illa*, ἡ παρθένος. Articulus non temerè additus est in Græcis, respondens ה [*he*] quintæ literæ expressæ in Hebræo contextu: nimirum vt insignis quædam Virgo significetur, ab æterno videlicet selecta: & cuius semen erat contriturum serpentis caput. ¶ *Prægnans erit*, ἐν γαστρὶ ἕξει. Vulg. ad verbum, *In vtero habebit*. Hieronymus ad Pammachium legit ἕξει, id est *habet*: eodem sensu. Nam in Hebræo tã potuit subaudiri Est quàm Erit. Et prophetæ sæpe tũ præsenti tum etiam præterito tempore vtuntur, quamuis de re multis etiam pòst seculis futura loquantur: vt prophetiæ veritatem sanciant. ¶ *Et vocabunt*, καὶ καλέσουσι. Scio in plerisque exemplaribus *legi* καὶ καλέσουσιν, id est, & vocabunt. vel, & vocabitur. Quam etiam lectionẽ sequitur Syrus interpres, & Iustinus Martyr in Dialogo πρὸς Τρύφωνα: vtget quoque Epiphanius in Anchorato. Sed præstat receptam lectionem sequi, vt sit apostrophe prophetæ spiritu Dei correpti, & Virginem post tot secula nascituram, quasi præsentem, alloquentis. quod magnam vim habet. Neque leuiter prætereundum est quod est à doctis interpretibus obseruatum, non temerè tribui matri ius nominis huic filio tribuendi: quod ius potius patri conueniebat, non autem matri, nisi ex patris consensu, vt liquet ex Luc. 1. 60. 62. & Gen. 35. 18. Fuit enim nominis impositio herilis potestatis & imperij testimonium, Gen. 2. 19. Dan. 1. 7. Itaque significatur hac ratione filium hunc, quatenus homo est, esse δεσπότην. ¶ *Emmanuel*, Ἐμμανουήλ. Hebr. *Immanuel*. Sed vocales istæ sæpe dialectis variantur. Longè maioris est momenti quod nonnulli hoc non referunt ad ipsam duarum naturarũ hypostaticam coniunctionẽ: quod tamen nisi statuatur, nihil hîc dicetur de hoc Filio quod non etiam reliquis conueniat, per quos Dominus suos liberauerit. Est igitur vnus iste Deus nobiscum, id est θεάνθρωπος, id est sic est Deus (Act. 10. 38.) vt omnis plenitudo Deitatis habitet in ipso σωματικῶς, Colos. 2. 9. Immò in iis etiam quæ constituuntur ex materia & forma, (quod de Christo somniat Apollinaris) forma magis propriè dicitur cum materia quàm in materia. ¶ *Quod est, si interpretetur*, ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον. Vulgata, *Quod est interpretatum*, Erasmus, *Quod si quis interpretetur*. Illud est ambiguum: hoc à Græcis recedit. ostendit autem hic locus, vt & alij similes, vel Matthæum (quod nonnulli ex traditione opinantur) Hebraicè non scripsisse Euangelium: cur enim Hebraicè scribens intelligentibus, Hebræa interpretaretur? vel Hebraicè & Græcè quoque scripsisse: vel hæc ab eo adiecta qui sit Hebræa Matthæi Græcis interpretatus.

24. Et-

24 *Experrectus autem Ioseph*, διεγερθεὶς δὲ ὁ Ἰωσήφ. Erasmus, *Excitatus autem Ioseph*. sed hoc quidem loco plus est τὸ διεγερθῆναι quàm excitari. Vulg. *Exsurgens autem Ioseph*. id est, ἀναστὰς δὲ Ἰωσὴφ. ¶ *Imperarat*, προσέταξεν. Præterita perfecta & aoristi sæpe cùm plusquã perfectis confunduntur à Græcis. Vulg. *Præcepit*. quo vno vocabulo in hac re fere vti solet. Nos autem, quum diuersis vocabulis vtantur scriptores, conabimur cuique Græco Latinum aliquod opponere. ¶ *Vxorem suam*, τὴν γυναῖκα αὐτοῦ. id est, Quam antea desponderat, vxorem duxit.

25 *Sed*, Καί. Vulg. & Erasm. *Et*. Verùm nemo non videt aduersatiuam particulam melius conuenire. Certum est autem Iosephum religione tactum illam non attigisse, quum eam ex Spiritu sancto grauidam esse didicisset: atque adeò vel ex eodem illo Angelo vel ex ipsa Maria plenius cognouisset huius facti mysterium. Itaque conspuenda est fabula illa quam Proteuangelium vocant, & tota illa falsissima narratio quæ apud Suidam tam multis recitatur in voce Ἰωσήφ. ¶ *Non cognouit*, οὐκ ἐγίνωσκεν. Sic recte significatur mariti cũ vxore cõgressus etiam apud idoneos Græcos scriptores, pro quo Cæsar lib. 6. de bello Gal. dicit fœminæ notitiam habere. ¶ *Quoadusque* ἕως. Notandum est, aduersus Heluidianos, ἕως interdum ita referri ad tempus præcedens vt de sequenti non affirmetur contrarium. quod satis indicant vel postrema verba huius Euangelij, ἰδοὺ, ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας, ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος. id est *Ecce, vobiscum sum vsque ad consummationem seculi*. Ex quibus verbis colligere non possis Christum non esse nobiscum futurum post consummationẽ seculi. Neque aliter interdum accipitur particula עד [*had*] apud Hebræos, vt 2. Sam. 6. 23. vbi dicitur, Michol nullos liberos sustulisse, vsque ad diem obitus sui. Sed & interdum hæc particula tempus interiectũ simpliciter declarat, vt possis etiam interpretari, Interim dum erat paritura, *tandis qu'elle deuoit enfanter*: vt infrà 5. 25. ἕως ὅτου εἶ ἐν τῇ ὁδῷ, *tandis que tu es en chemin*, & act. 27. 33. ἄχρι οὗ ἡμέραν γένεσθαι, *interim dum oriturus erat dies*. ¶ *Filium illum suum*, τὸν υἱὸν αὐτ. Vulg. & Erasm. *Filium suum*. Nobis autẽ non videtur Græcus articulus otiosus: ita tamen vt vis eius sit ἀναφορική. id est, vt de eo agi significetur cuius antè facta est ab angelo mentio: non autem vt filius hic ab aliis Mariæ filiis distinguatur, quos ego quidem nullos fuisse credo. Assẽtior enim iis qui de Maria virgine, vt selectissimo organo, sãctissimè sentiunt. ¶ *Vocauitq; nomẽ eius Iesum*, καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν. id est (vt ferè dicunt Græci) ἐκάλεσεν αὐτὸν Ἰησοῦν τῷ ὀνόματι. Latini, Vocauit eum Iesum nomine.

IN CAPVT II.

1. *Ergo*, δέ. Erasm. *autem*. Sed (vt existimo) hæc particula hoc loco non est discretiua, (vt vocant) sed potiùs συμπλεκτικὴ τῆς διηγήσεως, id est copulatiua sententiæ (vt grammaticorum more loquar) ficut sæpe apud Latinos Ergo & Igitur. ¶ *Natus esset*, γεννᾶται. Cur ita vertere hoc loco maluerim, vide superioris capitis vers. 16. *In [ea] Bethleem [quæ est] Iudææ*, ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας. Sic loquuntur Hebræi, vt Iudicum 19. 18, dicitur Bethleem Iuda: id est, Bethleẽ quæ est in tribu Iuda. quod addi solet ad alterius differẽtiam, quæ est in tribu Zabulon, id est, in Galilæa inferiore. Vulgata vertit, *In Bethleem Iudæa*. Erasm. vt Hebraismum molliret, addidit *ciuitate* appellatiuum. Sed hoc quoque non satis exprimit differentiam illam: itaque aliquid amplius suppleni. Præpositionẽ autem hic & aliis nonnullis locis seruare malui, quàm Latina terminatione vti. Iudæa verò hîc intelligitur regio: sic propriè dicta à tribu Iuda, sub qua etiam tribus Beniamin comprehẽditur. Hieronymus ad Pammachiũ librariorum errore factum putat vt pro Iuda scriberetur Iudæa. *Quæ enim est* (inquit) *aliarum gentium Bethleem?* Est certè. Alia enim erat regio Iudææ quàm Galilæa. ¶ *Magi*, μάγοι, Platon in Alcibiade priore magos dicit fuisse Persarum sapientissimos, & μαγείαν Zoroastri filij Horomazi vocat τὴν θεῶν θεραπείαν, id est, Deorum cultum, quẽ Magi docuerint ipsos Persarum reges, vt etiam τὰ βασιλικὰ, id est regni iura. Apparet igitur Magos fuisse tum humani iuris interpretes, quod etiam testãtur seu vero, seu falso potius, Zoroastri nomine editi versiculi Græci, quos χρησμοὺς ζω-

carunt, Phocylidæ & Theognidis sentẽtiis non absimiles. Sed iampridẽ magi ad nefarias artes conuersi (vt nõ tãtùm ex prophanis sed multo etiã magis ex sacris literis liquet) suam hãc sapientiã infamarunt. quo admirabilior est hæc historia de Christo vixdum nato, tam procul (vt loquitur Theodoretus) diaboli vates ad sui adorationem præ cæteris euocante, & Gentium primitias ex ipsis inferorum penetralibus ciente: idque per extraordinarium prorsus præconem, nouum videlicet sydus, vt quod copiosè in hunc locum disserit Chrysostomus (per nouam stellam docerentur veritatem qui veteribus illis stellis ad omnem impietatem erant abusi. Sydus enim extraordinarium prorsus fuisse tota narratio declarat. Sed muta certè stella docere illos tantum mysterium nõ potuit. Itaque accessisse aliud oportuit, quo ad tantum suscipiendum iter, & rem tam inuidiosam tanto feruore persequendam impellerentur: prophetiam videlicet Bileami, vnius proculdubio ex vetustissimis illis impurissimis Magis, cuius prophetiæ verba (sicuti scripta sunt Num. 24. 17.) vsqueadeo cũ horum percontatione congruunt, vt omnino, siue id peculiari reuelatione (nam & Nebucadnezari Deus mysteria multa in somnis patefecit, & per Danielem explicanda curauit) siue quauis alia ratione cognouerint, eò prorsus respexisse videantur. Sed & Danielis olim apud magos & dignitate penè regia, & diuinis prophetiis proculdubio celebratissimi scripta, dubium non est quin fuerint apud Persas pretiosa, ac fortassis etiam accuratiùs quàm apud ipsos Iudæos obseruata. Denique insignis est hic locus Suetonij, apud Tacitum totidẽ penè verbis repetitus, quamuis ad Vespasiani tempora & rẽ ipsam non rectè accommodatus. *Percrebuerat*, inquit, *Oriente toto vetus & constans opinio, esse in fatis, vt eo tempore Iudæa profecti terris potirentur.* Istos autem reges fuisse, temere omnino & falsò diù creditum fuit, errore ex falsa interpretatione Psal. 72. 10. exorto, vbi dicuntur reges Scheba & Seba munus Christo oblaturi: quum ita significetur Euangelij siue regni Christi propagatio vndique sequutura: neque ad istos, quamuis gentium vocationis primitias, istud restringi vllo modo possit aut debeat: minimè istorum regiam dignitatem dissimulaturo Euangelista: nec sanè istos, si reges fuissent, & ab Arsacidis tũc Persidis regione potitis missi, facilè admissuro Herode, Parthorum hoste iurato. Et tamẽ si Genebrardo, Parisiensi theologo, creditur, hæc est vetus Ecclesiæ traditio. Cedò quibus testibus? Tertulliano, (inquit) Augustino, Hilario, Hieronymo, & recentibus aliis nonnullis scriptoribus. Atqui apud Chrysostomum, Theodoretum, Cyprianum, Nyssenum, Cyrillum, etiam vbi hanc historiam pertractant, nulla ne tenuissima quidem regiæ istius maiestatis mentio. Sed quid ait Tertullianus? locum illum Psalmi huc applicat aduersus Iudæos & Marcionem, *Nam & Magos*, inquit, *reges ferè habuit Oriens, & Damascus Arabiæ retrò deputabatur.* Quis verò non videt, Tertullianum in eo deceptum, quòd istos ex Arabia atque adeò Damasco propinquissima regione educit, qui tamen ex Perside, aut fortassis etiam Media vltima (in qua Magos populos Herodotus, Strabo, Plinius, collocãt) aduenerint? gentis nomine proculdubio, vt & Chaldæis accidit, ad eos homines tandem translato, qui sapientiæ illius specie sese venditabant? Et quod Orientem ait Tertullianus magos fere reges habuisse, quibus testimoniis probari potest? Nam magos quidem maxima fuisse apud Persarũ reges auctoritate (quibus tunc Arsacidæ Parthi imperitabant quum Christus natus est) tum ex sacris tum ex prophanis historiis liquet. atque adeò sub Cambyse regnũ ipsum Persidis aliquandiu occupasse, & magię quoque studiosos fuisse reges eorum, certissimum est: imò verum etiam est quod scribit Cic. lib. de Natura deorum 3. neminem esse potuisse Persarum regem qui non antea magorum scientiam & disciplinam percepisset. magos tamẽ propterea dictos aut habitos fuisse reges, vix vnquam inuenias. Sed ita sanè scripserit obiter Tertullianus, locum illum Psal. detorquens. num propterea istud commentũ, fuerit Ecclesiæ traditio? Hilarius autẽ locum Esa. 45. 14. cum altero illo Psal. 72. 10. cõparat quidem, sed ita vt istos minimè dicat reges

fuisse

fuisse: in eo quidem certè hallucinatus, quòd laborem Ægypti partim allegoricè de magia interpretatur, partim de itinere à magis confecto Bethlehem vsque intelligit: quum Ægyptus non fuerit ad orientem sed ad meridiem Iudæa sita. Hieronymus verò in illum ipsum Psalmum scribens, nequaquam dicit istos fuisse reges, sed regum typos, nempe illius prophetiæ primitias de regionibus ipsis ad Christi cognitionem accessuris. Sed in Augustino præsertim citando manifestus error appareret. Sic enim apud illum legitur lib. 3. de mirabilibus scripturæ, cap. 4. *Magi Hierosolymam venerunt, inde, inuentis Israelitarum oraculis vatum de eodem nato vbi nascendi locum acciperet, monente subdolo sermone, reges alacres eunt.* Quis verò vel mediocris iudicij lector corruptam esse lectionem, & *monente subdolo sermone regis*, (Herodis videlicet) *alacres eunt*, legendum esse non videt? Sed de istis nugis plus satis: de quibus certè tantopere non laboraremus (quum etiam si reges istos fuisse daremus, salua maneat historiæ veritas) nisi præterquam quòd ferenda nō est eorum audacia qui huiusmodi commenta sacris historiis assuunt, longius etiam processisset eorum impudentia, qui nō modò magorum numerū & nomina sunt commēti, sed eorum cadauera (si credere dignum est) Coloniam vsque ad Rhenum deuexerunt, vbi etiamnum adoranda hodie miseris populis nescio quæ cadauera proponuntur. Denique nequid ad impiam prophanationem deesset, mos etiam iste verè magicus, fauentibus imprimis bonis istis traditionum Eccl. suæ defensorib. inoleuit, vt fictis illis Gasparis, Melchioris, Balthasaris nominibus, non sine crucis signo ter repetito, puræ chartæ vel pergamenæ inscriptis & collo appensis, quosuis morbos, scilicet, depellant. Num verò Genebrarde, hæc quoque vetus est Ecclesiæ traditio? & tamen tu & tui ista scitis, videtis, & silētio saltem probatis.

2 *Dicentes*, λέγοντες. Solent ferè Hebræi historias quæ narrātur, inductis ipsis personis explicare: Latini cōtrà plerūque obliquis narrationibus quas vocant, vtuntur: quo modo etiam Castellio nuper totam hanc periodum conuertit. Me verò istius simplicitatis quā Spiritus sanctus amplexus est, nunquam pudebit. Nam certè hæc narratio plus habet energiæ quàm si obliquè aliena dicta referrentur, eo quòd res non tam narrari quàm geri videatur. ¶ *Vbi est ille rex Iudæorum qui natus est?* ποῦ ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων? Vulg. *Vbi est qui natus est rex Iudæorum?* Erasmus, *Vbi est ille qui natus est rex Iudæorum?* Ego vocabulorum collocationem mutaui, vt sensus esset dilucidior. Nam alioqui viderentur magi aliud quærere: nempe, vbi sit ille qui minimè natus est priuatus, sed rex Iudæorum ab ipsis incunabulis. qui sensus non conuenit. Eadem traiectione vsus est Luc. 19. 38.

3 *Tota Hierosolyma*, πᾶσα Ἱεροσόλυμα. Erasmus, *Tota Hierosolymorum vrbs*: offensus mutatione declinationis, quia Hierosolyma paulo antè plurali numero vsurpat Euangelista: sed hoc ego nihil moror. Nam Cicero etiam ipse pro Flacco, vtroque genere vsus est in hac vrbe appellanda. Quòd autem Hegesippus vocatam esse putat Hierosolymam quasi ἱερὸν σολύμων, & Euseb. quasi ἱερὸν Σολομῶντος hoc certè arguit magnam Hebraicæ linguæ imperitiam: vnde etiā factum puto vt librarij huic nomini aspirationem præposuerint.

4 *Primarios sacerdotibus*, ἀρχιερεῖς. Sic vocabantur qui ex posteris Aaronis (nam ij soli, ἱερεῖς, id est sacerdotes, dicebantur) erant familiarum suarum capita, sicuti post captiuitatem fuerat earum distributio instaurata, vt refertur Nehem. 11. & 12. si modò vices istæ omnes ad hæc vsque tempora perstitērāt. Quamobrem etiam vocantur principes sanctuarij, 1. Chr. 24. 5. & hoc ipso nomine principes sacerdotum, 2. Chro. 36. 14. Itaque fallitur Theophylactus: qui scribens in 14. Marci. putat sic vocatos qui aliquando pontifices maximi fuissent, non tunc perpetuo, sed venali facto pōtificatu: sicut apud Romanos Prætorij, Quæstorij, Consulares dicebantur, prætura, quæstura, cōsulatu functi. Erasmus hoc loco *pontifices* interpretatur: quod nomen malui vni pontifici maximo proprium seruare. Fuit autem hic cœtus ab Herode coactus, non illud συνέδριον ciuile, sed Ecclesiasticus senatus,

ab illo ciuili distinctus. ¶ *Scribis populi* γραμματεῖς τοῦ λαοῦ. Scribarũ tria genera in sacris literis reperio. Vnũ eorum qui regibus apparebant, (quodcũque tandẽ eorũ munus fuerit) vt 2. Sam. 8. 17. & 20. 25. item 2. Reg. 12. 10, & 22. 3, & alibi sæpe. Alterũ, eorũ qui priuatorũ cõtractus & instrumenta videtur descripsisse: quos notarios vocamus: cui rei operam solitos fuisse nauare Kinæos, nullam alioqui hæreditatem cũ tribubus sortitos, liquere opinor ex 1. Chro. 2. 55. Cuiusmodi etiam contractuũ quis mos fuerit, colligi pòtest ex Ier. 32. 11. quò videtur allusisse Propheta Psa. 45. 2. Scribæ denique dicti sunt iuris diuini periti inter cæteros: (quo nomine laudatur Esras, Ezræ. 7. & 11.) quorum munus fuit tũ in synagogis tum in templo legem docere, qua de causa νομικοὶ appellati sunt, vt constare potest ex Matt. 7. 29, & 17. 10 & 23. 13. Mar. 12. 28. & Luc. 7. 30. & 11. 46. & 1. Cor. 1. 20. Sed quoniam ij quorum hîc fit mẽtio, nõ simpliciter Scribæ sed Scribæ populi vocantur, apparet selectos fuisse ex illo ordine nonnullos, qui primarijs sacerdotibus adiuncti, Ecclesiasticum cœtũ explerent: sicut etiã Senioribus populi, id est Senatoribus, quos Sanhedrin Hebræi demum vocarũt (ex quorum numero fuit Iosephus ille Arimathæẽsis, Marci 15. 43) id est, ciuili illi septuaginta virorum συνεδρίῳ, adiũcti erant alij Scribæ, itidẽ Scribæ populi appellati, 1. Macab. 5. 42: quos plerisque placet fuisse exequendis synedrij iudiciis prẽfectos. Scribas autem illos dictos fuisse ex eo quòd legi scribendæ & interpretandæ vacarent, quasi sacrarum tabularum custodes, constare potest ex Ierem. 8. 8. Vnde Thalmudistas hallucinatos esse apparet, qui Ezram volunt fuisse ordinis Scribarum auctorẽ, cuius potius fuit instaurator. Sed hoc quidẽ verum est, senatum Ecclesiasticum ante captiuitatem Babylonicã potius dici cõpositum ex sacerdotibus & prophetis, quã ex Scribis: vt Iere. 26. 11. & 29. 1. In quibus locis prophetas istos oportet à prophetis illis distinguere qui vno spiritus diuini extraordinario afflatu futura prædicebant: quum illi essent ordinarij, & humanitus in legis doctrina instituti. Quamobrem etiam Ionathas paraphrastes Scribas vtroque illo Ieremiæ loco interpretatur: & inde factum vt apud Paulum non semel prophetãdi verbum de prophetiarum interpretatione, etiam absque futura prædicendi spiritu, vsurpetur. Nec etiam dubium est quin isti præcipuè fuerint Leuitæ, quamobrem etiã plerũque Senatus hic Ecclesiasticus ex Sacerdotibus & Leuitis compositus dicitur, veluti Ioha. 1. 19. Quod autẽ Thalmudistæ fuisse plerosque ex Symeonis tribu dicũt, ea qua solent audacia comminiscũtur. Sed scitè admodum Genebrardus, de Scribis ex Rabinorum lacunis hausta nobis reponẽs, *Certè*, inquit, *vt Pharisæi theologis respondebant, qui penitius mysteria scripturarum scrutantur: ita isti Canonistis, quia leges ciuiles & Mosaicas secundum legis corticem curabant.* Hæc ille quæ quoniã barbarè & obscurè scripta sunt, egent fortassis interpretatione. Vult igitur iste Pharisæos quidẽ id fuisse apud Iudæos, quod Theologi præsertim Sorbonici (quorum & ipse vnus est) hodie sunt Ecclesiæ Christianæ. quod vltrò ipsis concedimus, quos nimirum Christus, vt & Scribas, verbi sui flagello ex Ecclesia nunc exturbet: Scribas verò id olim fuisse quod sint hodie Doctores quos Canonistas appellat, leuiter admodum sacra explicantes. Quæ quidem Genebrardi sententia haud scio quàm sit Gregorio x i i i (canonistæ quondam Doctori, tandẽ verò P. M.) grata futura. Sed audiamus etiam aliud. *Erant autem & ipsi Scribæ*, inquit, *Catholici: vnde Matth. 23. vnà cum Pharisæis dicuntur sedisse supra cathedrã Mosis, vt qui eam vacuam inuasissent dum sacerdotes diuitiis Ecclesiasticis abutentes suum officium desererent.* Enimuero, Genebrarde, qui sediisse illos dicit super cathedram Mosis, annon etiam irrita eos fecisse Dei mandata, & ab eorum fermento esse cauendum, est vociferatus? Quòd si Pharisæum esse idem est atque Catholicum, hoc est, orthodoxum Christianum esse, quis tibi censetur Paulus, qui Pharisaismum eiuratum pro stercoribus duxit, vt Christianus esset? At idem (inquies) se Pharisæum esse clamat, Act. 23. 6. Nempe in capite, siue articulo, de resurrectione, sicut disertè explicat: tu verò in genere loqueris. Et sanè dicis quod

res

res est. nec enim est ouum ouo similius quàm vos Theologi & Canonistæ veteribus illis Pharisæis, vt pari prorsus iure Catholici vocari possint: siue dogma de operum iustitia, siue illâ traditionũ superstitiosissimarũ atq; adeo impiissimarum colluuiem spectemus. ¶ *Nascituru esset*, γενέται. id est, quo loco apud prophetas nascatur vel nascitu[illegible]us fuisse dicatur. quæ phrasis petita e[illegible] è medio.

6 *Terra Iuda*, γῆ Ἰούδα. id est, quæ in Iudæa sita est, quę pars est tribus regionis Iuda. Nam mihi quidem durum videtur γῆν interpretari pro vrbe: quomodo tamen Euripides in Hecuba vsurpauit. Alia exemplaria habent τῆ Ἰούδαίας, Iudææ, quod planius est. In Michæa legitur *Bethleem Ephrata*. Est enim hoc alterum vrbis cognomentum, quo ab altera discernitur. ¶ *Nequaquam minima es*, οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ. Hanc lectionem sequitur etiam Iustinus: quum tamen in Hebræo legitur צָעִיר, (*tsehir*) & in Græca editione σμικρὸς εἶ. vt quod Michæas 5.2. in Hebræo affirmat, videatur hic negare. Alij igitur existimant in posteriore membro subaudiri apud prophetam aduersatiuam particulam: quod videtur sensus ipse postulare, & alibi etiam reperitur, vt Psal. 119. versic. 141. & 157. & Ioh. 9. 30. vt totus locus ita sit legendus, *Et tu Bethleem Ephrata parumla es inter chiliadas Iudæ: ex te (tamen) egreditur mihi qui sit dominator in Israele.* Ita igitur fiet vt eadem sit Michææ & Matthæi sententia. Sed alij simpliciter sentiunt, Matthæũ respexisse ipsius prophetiæ exitum, ac proinde non minimam, id est, per μείωσιν, excellentissimam dixisse, quam propheta, nondum videlicet nato Christo, minimam vocauit. In summa, apparet prophetam significare voluisse, hoc oppidulum, alioquin exiguum, Messiæ tamen exortu nobilissimum ac celebertimum fore: quod paulo apertius declarat Græca hæc interpretatio. ¶ *Inter duces*, ἐν τοῖς χιλιάσιν. Vulga. *In principibus*. In Hebræo legitur בְּאַלְפֵי (*bealphe*) hoc est, in chiliadib. seu potius inter chiliarchas. Distributus enim erat populus Israeliticus in chiliadas, sicut apparet ex capite Exod. 18. 25. & Gedeonis oratione, Iudi. 6. 15. ¶ *Dux ἡγούμενος*. Particip. est loco nominis, id est ἡγεμών. quod Hebræis est vsitatissimum. ¶ *Pascet*, ποιμανεῖ. Vulg. *reget*, quod respõdet τῷ εὐθύνειν Erasmus. *gubernaturus est*. id est κυβερνήσει. Ego elegantem sanè metaphoram seruaui. Sic solet Homerus reges ποιμένας λαῶν vocare, & præclarum est illud dictum Xenophontis πανταπλάσια ἔργα ἐστὶ νομέως ἀγαθοῦ καὶ βασιλέως ἀγαθοῦ. ¶ *Populum illum meum Israel*, τὸν λαόν μου τὸν Ἰσραήλ. Articulum expressi, cuius emphasis hoc loco non fuit negligenda, quum bis repetatur à Domino, vt suam in illum vnum populum beneuolentiam singularem declaret.

7 *Vocatis*, καλέσας. Erasm. *Accersitis*, id est μεταπεμψάμενος. ¶ *Exquisiuit*, ἀκρίβωσεν. Vul. *Diligenter didicit* Erasm. *Accuratè perquisiuit*. Vocabulum Græcum significat in genere, summa & exquisita diligentia aliquid facere. ¶ *Quo tempore stella apparuisset*, τὸν χρόνον τοῦ φαινομένου ἀστέρος. Vul. *Tempus stellæ quæ apparuit eis*. Ad verbum, *Tempus apparentis stellæ*. Erasm. (quem sequor) mihi videtur hunc hellenismum optimè expressisse. est enim positum φαινομένου pro φαίνοντος. Mirabiliter autem diuina prouidentia effecerat vt non congruerent tempora apparitionis stellę Christi nascentis, quũ illa toto biennio antecesserit, vt apparet ex vers. 16. Magorum autem aduentus Bethleemam incidisse omnino videtur circiter extremos dies τῶν λοχειῶν Mariæ, vt dicemus Luc. 2. 40.

8 *Et eis Bethleem dimisit*, καὶ πέμψας αὐτοὺς εἰς Βηθλεέμ. Erasm. expunxit pronomen, & vertit πέμψας, *iussis ire*, id est, κελεύσας ἰέναι. Ego verò existimo regẽ illis à se dimissis, blandè & benignè iter cõmonstrasse. ¶ *Penitus exquirite*, ἀκριβῶς ἐξετάσατε Vulgata, *Interrogate diligenter*, neutro duorum vocabulorum satis expresso. Erasmus, *Accuratè*, id est, ἀκριβῶς.

9 *Præibat*, προήγεν Vulga. *Antecedebat*. Erasmus, *Præcedebat*. quod & ipsum Latinis significat ita præcedere vt sis dux viæ. sed illud propius abest à Græco. Subauditur autem reciprocum pronomen, sicut accidit in coniugatione quam Hebræi Hithpahel vocant. Virgil. lib. 8. *Haud secus Æneas se matutinus agebat*. quanuis ponatur etiam absolutè interdum pro Præire. vt infrà 21. 9, & Luc. 18. 39.

¶ *Supra* [*locum in*] *quo*, ἐπάνω οὗ. Vulgata, *supra vbi*. Suppleuit Græcorum eclipsin Erasmus, quem sequuti sumus. Est autem hæc integra loquutio, ἐπάνω τοῦ τόπου ἐφ' οὗ. atque inde factum est vt οὗ degenerarit in aduerbium loci. Annotat Epiphanius χωρὶς τῶν ἀλόγων hîc non intelligi stabulum, sed domum quampiam. hæc enim biennio post natum Christum contigisse, Ioseph & Maria Bethleemam migrãtibus ex Nazareth: quò post purificationem concesserant, Lucæ 2.39. Sed præstat (meo quidem iudicio) sic istius narrationis seriem connectere, vt paulò post natum Christum magi aduenerint: quibus digressis, Iosephus, oblationis pro vxore faciendæ causa (sicut narrat Lucas) in vrbem venerit.

11 *Inuenerunt*, εὗρον. In omnibus vetustis exemplatibus scriptum legimus εἶδον *viderunt*. ¶ *Procidentes*, πεσόντες. Eras. *prostrati*: ad verbũ, *quũ cecidissent*. Significatur autem adorantiũ gestus. Sic Latinè Accidere alicui dicitur qui prostratus alicui supplicat. τὸ κυνεῖν verò est osculari, siue os, siue manũ, siue genua, quæ demississima fuit adoratio. Ideo participiũ πεσόντες adiũctum fuit, quod tamen plerunque reticetur quasi verbo προσκυνεῖν inclusum.

12 *Diuinitus admoniti*, χρηματισθέντες. Vulgata, *Responso accepto*: non satis propriè, quia percontantibus demũ respõsum datur. Eras. *Oraculo admoniti* Ego verò etsi religionem nullam statuo in vocabulis, tamẽ Oraculũ libẽs refugio, veluti idolorũ superstitione contaminatum. Cæterùm quanuis verbis χρᾶν & χρᾴδειν, siue χρῶν ad diuinas patefactiones applicatis, non χρῆμα sed χρησμὸς pro diuino monito siue respõso deducatur: tamẽ & Deus ipse χρηματίζειν dicitur quum homines alloquitur, & ij quos ita compellat, χρηματίζεσθαι, & eius sermo τὸ κεχρηματισμένον, vt Luc. 2.26. vt χρηματισμὸς Rom. 11.4. Exemplũ verbi χρηματίζειν in illo significatu sanè rarò extat, vt Heb. 12.25. Significat autẽ (vt ex hoc loco apparet) diuinitus admoneri, etiamsi quis prior Deum non cõpellarit. Iustinus ad Tryphonem, rectè interpretatur, κατ' ὄψιν ἐλθεῖν κελευσθέντες, Arcana declaratione iussi. ¶ *Ne reuerterentur*, μὴ ἀνακάμψαι Vul. *Ne redirẽt*. id est, μὴ ἐπανελθεῖν quod tamen discrimen leue est, eadem etiam manente sententia: verùm & hîc & aliis plerisque locis (in quorũ etiã nõnullis eundẽ sensum diuersa alioqui verba habent) vt obiter aliquid iis etiã qui Græce linguæ sunt studiosi, gratificarer, ex synonymis Latinis ea deligere conatus sum quæ Græcis planè respõdent: præsertim verò vbi eadẽ vtrobique metaphorę est ratio, aut saltẽ aliqua est metaphorę affinitas. quod videre hîc est in verbo ἀνακάμπτειν. quãuis enim Latino verbo Reuerti Græcũ ἀναστρέφειν respondeat, tamẽ verbũ etiã ἀνακάμπτειν quũ propriè sit Reflectere, ad verbum illud Reuerti proximè accedit: quum is qui ἀνακάμπτει cursum vertat. Siquidẽ ἀνακάμπτειν nauale esse videtur, & propriè significat in contrariam partẽ flectere: sicut ἀναστρέφειν de peditibus & equitibus dicitur. Diodorus libro ιδ΄, ὁ δὲ πεμφθεὶς ναύαρχος ἀνέκαμψεν εἰς Καρχηδόνα. id est, *præfectus autem classis, qui missus fuerat, versus Carthaginem cursum reflexit*.

13 *Apparet*. φαίνεται. Vul. *Apparuit* Cõuenit tempus præsens narrationibus etiam rerum præteritarum. Sextũ exemplar scriptum habebat ὄπως τινὰ: quam lectionem si sequaris, optimè vertes ex Cicerone pro Sextio, *Ad necem*.

14 *Secesserit*, ἀναχωρήσαι. Præpositio ἀνὰ hîc idem valet quod χωρὶς: paulò antè verò eodẽ verbo idem quod πάλιν.

15 *Et fuit*, καὶ ἦν Vulg. *Et erat*. Vide caput primum, versiculo 18. ¶ *Obitum*, τελευτῆς. Ita vocant Græci mortem metonymicè, quòd (vt inquit Demosthenes) sit πέρας τοῦ βίου ἐκάστου. alioqui τελευτὴ extremum significat cuiuscunque rei: adeò quidem vt τελευτὴ θανάτου. periphrasticè mortem ipsam apud Hom. declaret. Latini ratione parum dissimili obitum vocant, sumpta metaphora ab iis qui iter faciunt. τελευτῶ igitur vbiq; interpretabimur obitum, & θάνατον mortem.

16 [*Se*] *illusum esse*, ὅτι ἐνεπαίχθη. Vul. *Quoniam illusus esset*. Sæpe enim vsurpat has particulas *Quoniam & Quia*, quæ in hoc dicendi genere sunt barbaræ, atque etiam perobscuræ multis. ¶ *Excanduit*, ἐθυμώθη. Vulgata: *iratus est*. id est ὠργίσθη. Erasmus. *Indignatus est*. Cicero θυμὸν *excandescentiam* im-

Interpretatur, quem sequuti sumus.

Missis (*carnificibus*,) ἀποστείλας. Vulg. *mittens.* Verbum absolutum posuit Matthæus secundum phrasim Hebraicam Psal. 57, 3. ישלח (*iisthlach*) *Mittet è cælo: & liberabit me*, vt & Psal. 105. 20. quomodo etiam apud Græcos vsurpatur verbum πέμπειν nullo addito casu. Herodot. in Clio, ἀπεῖπε σφι πέμψας, ὅπλα αἰρέειν μὴ ἐκ τῶν δεσμῶν. Eras. ergo vt eclipsin suppleret, vertit, *missis satellitibus*. At ego, *missis carnificibus*: quod mihi meliùs visum est conuenire sceleris atrocitati. in quo Erasmum etiam ipsum sequor, qui ita loqui maluit infrà 14. 10. Nuper Castellio hunc locum his verbis est interpretatus, *Misit interfectum*: quàm rectè, iudicēt alij. Mihi quidem ἐμφατικώτερον esse videtur per alium interficere quàm mittere qui interficiat. ¶ *Interemit*, ἀπέκτεινε. Vide infrà 10. 28. *Et in omni cō finio*, Καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ὁρίοις. Vulg. & Eras. *in omnibus finibus*, ambiguè. Nam τὰ ὅρια vocat nō territorij Bethleemitici extrema, sed quicquid fuit σωφρον. ¶ *Eius*, αὐτῆς: videlicet Bethleem. neque hîc vllā amphiboliam video, quæ nos cogat ad repetendum antecedens, sicut fecit Eras. ¶ *A bimulis, & infrà*. Ἀπὸ διετοῦς, καὶ κατωτέρω. Vetus interpres, *à bimatu, & infrà*. Nam etiam in quibusdam exemplaribus legitur κάτω, & eum legisse apparet ἀπὸ διετοῦς, id est ἀπὸ διετίας. Sed potiùs legendum esse ἀπὸ διετοῦς, præterquam quod omnium exemplarium consensus probat, Hebræorum etiam idioma confirmat, qui opinor hoc loco dicerent מבן שנתי סולמטה (*miben schenathaim vlematteh*) *à filio duorum annorum, & infrà*: seruata etiam enallage numeri singularis pro plurali. Erasmus, *Quotquot essent bimuli, & minores*: quæ interpretatio lōgiùs recedit à Græcis. ¶ *Secundum tempus*, κατὰ τὸν χρόνον. Hoc non video cur minus sit Latinè dictum quàm Ciceronis illud, *Secundum naturam*. Erasmus autem non hoc tantùm loco, sed etiam aliis plurimis, mutauit *Secundum* in *Iuxta*: quod tamen posterius nusquam legi apud idoneos authores.

17 *Quod alt Dominus per Hieremiam prophetam, dicentem*, τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Κυρίου διὰ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου, λέγοντος. In codicibus impressis legitur, τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου, λέγοντος. Sed probatur hæc lectio quā sequutus sum, manuscripti exemplaris authoritate: & ita solere loqui Matthæum, superiora ostendunt. Certè magna vis est horū verborum, ex quibus intelligimus, nō ipsos prophetas, sed Dominum ore prophetarum loqui.

18 *Lamentatio*, θρῆνος Hoc vocabulum prætermisit Vulgata, neque etiam legit Iustinus dialogo πρὸς Τρύφωνα. ¶ *Fletus*, κλαυθμός. Vulg. *ploratus*. Mihi autem videtur Flere Latinorum à κλαίειν Græcorum deriuatum: quanuis Latinum illud diphthongo non scribatur. ¶ *Eiulatus*, ὀδυρμός, Vulgata, *vlulatus*. Eras. *ploratus*. Ego malui eiulatum conuertere quàm fletum vel vlulatum, quorum illud non satis magnam vim habet, hoc potiùs declarat τὸν ὀλολυγμόν. ¶ *Consolationem admittere*, παρακληθῆναι. Vulg. *consolari*, quod passiue rarò dicitur à Latinis. Itaque rectè fecit Erasmus qui periphrasin quæsiuit. Cæterùm παρακαλεῖν interdum etiam Precari, interdum Hortari declarat. quare variis etiam modis fuit alibi vertendum. ¶ (*De eo*) *quòd non sint*, ὅτι οὐκ εἰσί. id est, quòd sublati sint, & perempti: siue, quòd defierint esse inter homines: more loquendi sacris etiam scriptoribus familiari, vt Psa. 39. 14. & Ierem. 49. 10. Addidi autem hęc verba (*de eo*) vt locum alioqui satis obscurum illustrarem. Nam quòd Vul. interpretatur, *quia non sunt*, videtur obscuriùs dictum. Eras. *Propterea quòd non sint* quod videtur sensum diuersum ostendere. Neque enim existimo Euangelistam exponere causam, quamobrem nō admiserit consolationem, sed narrare potiùs de qua re noluerit consolatione vlla permulceri.

19 *Quum autem obiisset*, τελευτήσαντος δὲ Subaudi, τοῦ ζῆν, vitam, sic enim Herodotus lib. primò, τελευτᾷ τὸν αἰῶνα. Vulg. & Eras. *Defuncto autem*. vide suprà versu 15. Obire verò pro mori, absolutè & à Plauto & à Plinio vsurpatur.

20 *Proficiscere*, πορεύου. Vulg. & Era. *Vade*. id est ἀπόζεις. *Mortui sunt*, τεθνήκασιν. Vulg. & Eras. *Defuncti sunt*, quomodo paulo antè verterant τὸν τελευτᾶντα. ¶ *Animam*, τοῦ ψυχοῦ, id est vitam, Hebræorum idiotismo, à quo nec Græci (præsertim poëtæ) abhorrent, nec Latini. Differentiam enim illam animi &

animæ subtilioribus relinquimus. Est tamen hoc medium dicēdi genus, quō de eo quoque dicatur qui de seruanda vita alterius sit sollicitus: vt Psal. 142. 5.

22 *Patre eius, παρ' αὐτ.* Fuit Archelaus Herodis magni filius, ex Marthaca Samaritana, regni successor relictus à patre: sed postea ab Augusto factus Iudææ Ethnarcha, quum aliquandiu regis nomine fuisset abusus, tandem in exilium pulsus est.

23 *Et quum [εὶ] venisset, καὶ ἐλθών.* Hæc genera dicēdi sumpta sunt ab Hebræis, quibus sunt isti pleonasmi frequentes: veluti quum dicunt, *Et surgens abiit, Et respondit, dicens*: & similia multa, quæ infinitis locis occurrunt, neque tamen putauimus immutanda. ¶ Habitauit, *κατῴκησεν*, id est, sibi domicilium delegit, in quo non commoraretur ad tempus, sed cum familia habitaret, patriæ valedicens. Nam apud Græcos differunt *κατοικεῖν* & *παροικεῖν*, sicut apud Latinos habitare & commorari. Sic enim Cicero, *Natura*, inquit, *domicilium vobis non habitandi, sed commorandi dedit.* Ideo etiam Petrus vitam nostram *παροικίαν* vocat eleganter, 1. Epist. 1. 17. Fateor tamen hanc differentiam non esse perpetuam. Illic autem domicilium fixisse Iosephum, vel ex eo liquet quòd propterea Christus vocatus est Nazarenus. ¶ *In vrbe, εἰς πόλιν.* Frequenter *εἰς* pro *ἐν* ponitur, vt Mar. 2. 1, *ὅτι εἰς οἶκόν ἐστι*, pro *ἐν οἴκῳ*, & alibi sæpe. itaque satis fuerit semel id annotasse. Sic apud Hebræos אל [*el*] pro deseruiente ponitur, vt Genes. 49. 29. אל המערה [*el hame harah.*] ¶ *Per prophetas, διὰ τῶν προφητῶν.* Sic habent omnes codices Græci: neque propterea necesse est ex pluribus Prophetis petitum esse hoc testimonium, quum ita citari quoque soleat singularis quispiam Propheta: quòd vno volumine scripta prophetica, aut certè duobus, cōprehenderentur. Sed & liber Iudicum, vnde sumptus putatur hic locus, putà ex 13. 5. à pluribus Prophetis necessariò fuit scriptus. Syrus tamen Paraphrastes legit, *Per Prophetam*, singulari numero: & Hieronymus vult citari Esaiam cap. 11. 1, vbi perperā legit Nezir pro Netzer, quæ vox *furtulum* declarat. ¶ *Fore vt Nazarenus vocaretur, ὅτι Ναζωραῖος κληθήσεται.* Vulgata, & Erasmus, *Nazaræus vocabitur.* Nam fieri etiam potest vt abundet *ὅτι*, sicut alibi frequentissimè. Existimo tamen eam particulam indicare, hæc esse Euangelistæ verba, referentis non tam ipsa Prophetarū verba quàm sententiam. Quod autem ad Nazareni nomen attinet, Syrus quidē Paraphrastes illud scribit per Tsadi, quum ij qui voto obstringebantur, Nazaræi per Zaiin dicantur, quos Græci interpretes alicubi Hebræam vocem retinentes Ναζιραίους, alibi ἡγιασμένους, vt Amos 2. 11. alibi ἁγιαζόντας & ἁγνιζομένους interpretantur, Numeror. 6. 2. quò respexit etiā locus Act. 21. 24. & 26. Sed certum est apud Euangelistas Ναζωραῖον & Ναζαρηνὸν per ζ, esse gentile nomen à Nazareth ciuitate deductum: cuius vrbis quum nusquam fiat in veteri Testamento mentio, necesse est locum ex Prophetis citatum per allusionem intelligere, vt videlicet Iesus à Iudæis vocatus fuerit Nazaræus siue Nazarenus, quasi Nazarethæus ortus. Sed verè fuit Nazaræus, cuius typus fuerit Simson, non ex voto sed perfectissima sanctitate. Huc pertinet insignis locus Tertulliani in lib. aduersus Marcionem quarto: *Nazaræus vocari habebat secundum Prophetiā Christus Creatoris. Vnde & ipse nomine nos, Iudæi Nazarenos appellant per eum. Nam & sunt de quibus scriptum est, Nazaræi eorum candidiores sunt super niuem: qui scilicet vetera lauacra delinquentiæ maculis, & nigrati ignorantiæ tenebris. Christo autem Nazaræi appellatio competitura erat ex infantiæ latebris, ad quas apud Nazareth descendit, vitandi Archelaum filium Herodis.* Nam cōmentitiam illam epistolam Lentuli nescio cuius imaginarij Procōsulis, in qua describitur Christi forma & habitus, qualis (inquit) erat Nazaræorum nemo sani iudicii homo est (opinor) qui non perspiciat ab homine Romano neque scriptam neque conuersa-n fuisse, sed ab indocto quopiam confictam: sicut infinita alia eiusmodi, quæ nobis hodie lucri causa à typographis, partim interpolata, partim ita vt sunt ineptissima, veteris alicuius scriptoris nomine proponuntur. Nazaræum autem quàm Nazarænum dicere malui, vt homonymia vitarem.

IN CAP. III.

1 *Temporibus autem illis, ἐν δὲ ταῖς ἡμέ-*

ἐνιαυτὸν. Dierũ appellatione apud Hebræos tẽpus significatur: quod nõ pigebit nos aliquando imitari: hoc tamen loco putauimus mutandum, propterea quòd inter eas historias quæ præcesserunt ea de quibus hic agitur, satis longum temporis interuallũ interfuerit oportet: quum Christus non nisi circiter annum trigesimum fuerit baptizatus, nec multo antè tẽpore videatur Iohannes suũ ministerium inchoasse. Tempus igitur illud significatur quo Christus Nazarethæ, vt priuatus apud parẽtes, latitabat. Et hic mihi videtur incredibile penè Iudæorum veternũ, quos neq; Prophetarum voces quas in synagogis legebãt, neque pastorũ renunciatio, neque magorum aduentus, infanticidio quoq; celebris, neque cygneus ille Simeonis cãtus, neque Annæ celebratissimæ viduæ in medio tẽplo audita prædictio, excitare, & ad Christum perquirendũ, & vbicunque latitaret, inueniendum, commouere potuerũt. Verè igitur ille venit ad suos, & ipsum sui non admiserunt. ¶ *Adfuit*, παραγίνεται. Vulgata, *Venit*, id est ἦλθεν. Erasmus, *Accedit*, id est προσέρχεται. Illud verò pro ἦ accipi notius est quàm vt sit probandum. Deinde præsens tempus, quamuis narrationibus accommodatum, mutaui in præteritum: quod videtur melius cum sequentibus & præcedentibus (hoc quidem loco) cohærere, quum hoc facilè patiatur Hebraicæ linguæ ratio. Contrà verò paulo pòst præteritum interpretabimur per præsens. ¶ *Prædicans*, κηρύσσων: id est, Conciones habens, vel Proclamans: nisi malimus subaudire βάπτισμα μετανοίας, id est Baptismum resipiscentiæ, quod addidit Marcus: quanuis concio quæ sequitur, ad hoc etiam participium referri possit. Sed apud theologos hoc vocabulum absolutè ponitur ex consuetudine, à qua discedere noluimus. Quod autem dicitur Iohannes concionatus in solitudine, non est ita accipiendum quasi fugerit hominum conspectum, vt ij postea fecerunt qui propterea dicti sunt Eremitæ: sed Desertum ex vulgi consuetudine hîc vocatur regio saltuosa, in qua habitabat Zacharias, vt scribitur Luc. 1. 40. Ibi quoque fuisse domum Ioab legimus. 2. Sam. 14. 30. & huius deserti sex opida numerantur, Ios. 15. 61.

2. *Resipiscite*, μετανοεῖτε. Vulgata, *Pœnitentiam agite*. Erasmus quoque eodem modo, sed addidit, *Vitã priorem*. quam interpretationem multas ob causas repudio: sed ob eam potissimùm, quòd multi imperiti occasionem ex hoc dicendi genere arripuerint falsarum opinionum de satisfactione, quibus hodie agitatur Ecclesia. Cæterùm μετανοεῖν, quum est verbum absolutum, propriè significat Post factũ sapere, & de errore admisso acta dolere vt corrigas: quod Latinis propriè significat Resipiscere. Itaque proprie nunquam ponitur nisi in bono: vt (meo quidem iudicio) Ausonius in illo suo epigrammate omnibus noto μεταμέλειαν potius quàm μετάνοιαν dicturus fuerit, si versus pentametri ratio permisisset. Semper enim cum μετανοίᾳ cohæret ὁ συνεφεσιμὸς: sicut hæc duo rectè coniunguntur à Plutarcho in Dialogo πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα. At verò μεταμέλεσθαι declarat post rem aliquam factam sollicitum esse & anxium: pro quo Latini dicunt Pœnitere: atque id etiam vsurpari potest in vitio. Neque enim propriè complectitur vitæ & consilij mutationem in melius (vt quidam tradunt) sed simpliciter sollicitudinem quandam καὶ δυσαρέστησιν (id est displicentiam) exprimit, quæ facit vt rem factam, seu bona seu mala sit, infectam esse velimus, etiam quum non est nouo consilio locus relictus. Plutarchus de discer. adul. (vbi etiam abutitur nomine μετανοίας pro μεταμελείας) δάκνει, id est morsum vocat. Græci thologi κατάνυξιν, quòd animum sauciet. Latini recentiores Contritionem vocant, quæ si fuerit λύπη κατὰ θεόν, tum gignit μετάνοιαν: (vt declarat Apost. 2. Cor. 7. 10.) sin minus, iter est ad maximum quodque scelus, & tandem ad desperationem. Itaque Matthæus de Iuda proditore loquens, μεταμεληθείς, inquit, ἀπέστρεψε, non μετανοήσας: tristitiam significans à qua est absorptus. Sic etiam apud Paulum, 2. Cor. 7. 8. μεταμέλεσθαι declarat Dolorẽ capere ex eo quod factum erat: & Rom. 11. 29. dona Dei dicuntur ἀμεταμέλητα. id est, eiusmodi vt non possint ipsi displicere, quum semel placuerunt: quod Hebræis declarat vo

cabulum נחם [nacham,] quum μετανοεῖν potiùs significetur verbo שוב [schub. vnde תשובה, [theschubah] id est Conuersio. Itaque Petrus Act. 3. 19, quum μετανοήσατε dixisset, statim subiunxit, καὶ ἐπιστρέψατε, vt illud explicaret. Idem facit Paulus Act. 26. 20. Ergo μετανοεῖν & μετάνοιαν vbique interpretabimur Resipiscere & Resipiscentiam: (ita enim, quanuis auctore Ausonio nomen Latinum non habeat, loqui nobis liceat, auctore Lactantio lib. 6. cap. 24. vbi rectè & eleganter rem totam exponit.) μεταμέλεσθαι verò, Pœnitere. *Appropinquauit*, ἤγγικε. Vide infrà 4.17. *Regnum cælorum*, ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν id est, regnum cæleste. Respicit autem hoc dicendi genus prædictiones de Messia, & ipsius regno: quod ab ipso etiam vulgo cæleste vocabatur, quia Messiam à Deo expectabat, quanuis quale hoc regnum futurum esset, pauci intelligerent.

3 *Vox clamãtis*, φωνὴ βοῶντος. id est βοῶσα, clamans. vt sit sensus, Adest proclamator, dicens. *Complanate*, εὐθείας ποιεῖτε id est, planas & æquabiles facite, quod vulgò dicimus, *Applanir, dresser & vnir*: sicut fieri solet principibus solenni comitatu in vrbem ingressuris. εὐθὺ enim planum & æquabile separatim non significat, sed vtrũque simul, ideóque à Cicerone ferè semper coniungũtur. Vulgata, & Erasmus, *Rectas facite*, satis significanter.

4 *E pilis cameli*, ἀπὸ τριχῶν καμήλου, villosũ videlicet: cuiusmodi fuit prophetarum amictus, vt 2. Regũ, 1. 8. & Zachar. 13. 4. Auctor epistolę ad Hebr. vocat μηλωτὰς & αἰγεῖα δέρματα, ex villis videlicet & caprinis pellibus villosis confectam. Heb. 11. 37. *Locusta*, ἀκρίδες. Laborãt plurimi in huius nominis explicatione. Nonnulli enim existimarunt ita vocari summas olerum partes. Alij cancros interpretãtur, quos ad Iordanis ripam, tãquam in Lege prohibitos, abiecerint piscatores. Sed hæc explicatio prorsus absurda est. Neque enim vllos cancros Græci vocant ἀκρίδας, sed squillas καρίδας dicunt. Vnde verò squillæ in Iordane, quum præsertim in mare non influat, sed arenis absorbeatur? Deinde non dubium est quin Iohannes cibis in Lege prohibitis vesci nec debuerit nec voluerit. Deinde sunt qui ex ἀκρίδας fecerint ἀκρίδας, quo nomine Græci pira syluestria vocant: sed repugnat omniũ codicũ consensus. Nos Veterem interpretem sequi non dubitauimus. nam solitos fuisse in Oriente & apud Æthiopas quoque nonnullos populos fumo & sale duratis locustis vesci, ex Plinio, Strabone, & alijs liquet: & à Mose numerantur locustæ, vbi ciborũ discrimen explicat, vt quidem omnes Hebræũ vocabulũ ארבה (*arbeh*) interpretantur. Vox autem Syriaca ܩܡܨܐ (*Kametza*) qua vtitur Syrus interpres, à verbo Hebræo deducitur, quod colligere significat, sicut ארבה (*arbeh*) à multitudine, & quòd agminatim volitent, dicuntur eiusmodi bestiolæ: & reperitur ea significatione vocabulum illud Syriacum Esa. 40. 22. & Nahum. 3. 15. & 17. Sed & in Græcia ἀκρίδας (quæcunque sit tãdem huius nominis significatio) fuisse inter viliores cibos numeratas, constat ex Aristophane in Acharnęnsi. Et apud Plut. in Symposio Thales ita loquitur, γυναικὸς ἀκρίδας καὶ ὄρνιθας αὐτὶ ταώνων καὶ κριθῶν συγκαμίζειν ἐθέλοντες ἀδὴν διαφέρει τύραννος, αἰδρεμόδων μᾶλλον ἄρχειν ἢ ἀνδρῶν βουλόμενος. Certum est autem significari hoc nomine tenuissimum victum & maximè parabilem. Annotat etiam Epiphanius κατ' Ἐβιωναίων, nonnullos Iudæos deprauatè pro ἀκρίδες legisse ἐγκρίδες, quod nomẽ declarat bellaria ex melle.

5 *Eximit.* ἐξεπορεύετο. Erasm. *Egressa est*. i. ἐξέβη. nã πορεύεσθαι, ἰέναι, βαίνειν, ἔρχεσθαι sæpe cõfunduntur. *Totáq; regio circũiacens Iordani*, καὶ πᾶσα ἡ περίχωρος τοῦ Ἰορδάνου Vulgata, *Et tota regio circum Iordanem*. Erasmus, *Totáque regio vndique finitima Iordani*. Nonnulla exemplaria addunt ποταμοῦ, fluuio. Subauditur autem in Græco γῆ, terra, & vsurpatur continens pro contento. περίχωρος enim idem valet quod περιεκτικόν, id est circumiacens. quo vocabulo vtitur T. Liuius.

6 *Confitentes peccata sua*, ἐξομολογούμενοι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν. Confiteri peccata sua ab Hebræis dicuntur qui se modis omnibus peccatores esse profitentur, & veniam à Dei misericordia petunt, vt Dan. 9. 3, & deinceps. Hinc igitur apparet Iohannem non alios admisisse ad suum baptismum quàm qui doctrinam

ctrinam gratuitæ remissionis peccatorum serio se amplecti testarentur: cuiusmodi etiam ἐξομολόγησις in vetere Ecclesia à catechumenis requirebatur. Differunt autem peccatorum ἐξομολόγησις & ἐξαγόρευσις, quæ (auctore Plutarcho) in Cereris mysteriis superstitione vanissima vsurpabatur: quam haud scio an inde mutuati sint pontificij, sicut Iudaicas satisfactiones deprauarũt, adiecto etiam peculiari absolutionis ritu. Quòd si nolunt isti discrimen istud admittere, dicant ipsi quomodo potuerit summus pontifex totius Israëlis peccata confiteri, sicut iubet Dominus Leuit. 16. 21.

7 *Multos ex Pharisæis*, πολλοὺς τῶν φαρισαίων. Vulg. *Multos Phariseorum*. Græca est constructio, vt etiam notat Erasmus: quam sequutus Plinius alicubi dixit, *Degeneres canum*, & *nigras lanarum*. De Pharisæis autẽ, vnde sic vocati sint, sic scribit vir singularis & doctrinæ & iudicij Iob. Mercerus piæ memoriæ, in animaduersionibus ad Sanctis lexicon. Rabini Perusim dixerunt, forma Paul Kal, Pharisæos, quòd ab aliis affectata vitæ sanctimonia & munditie seiuncti essent, non, vt alij volũt, quòd legem populo interpretarentur: tum. n. scribendum fuisset in Benoni Phorsim. & hanc sententiam confirmat illius Pharisæi arrogans illa precatio Luc. 18. 11. *Progenies*, γεννήματα. Illud est quod vernaculo sermone inuidioso vocabulo dicimus *Engeance*. *Præmonstrauit* ὑπέδειξεν. Dicuntur ista Pharisæis & Sadducæis, præsertim qui antea concionibus ipsius nõ interfuerant: sed rei nouitate commoti potiùs quàm discendi studio, ad eum spectandum, ac fortassis etiam æmulatione adducti aduenerãt, minimè certè ad resipiscentiam comparati: ac proinde tam acerba reprehensione, vt qui suæ iustitiæ ac generis falsò fiducia inflati turgerent, ad baptismum præparandi, quorũ magna pars nihilo melior euasit, infra 21. 25. Vulgata, *Demonstrauit*: vt videatur legisse ἐνέδειξεν. Erasmus, *submonstrauit*: nouo vocabulo, id est (vt ipse exponit) clanculum indicauit: quod mihi quidem videtur penitus alienum ab hoc loco, Nam potiùs ὑπὸ idem hîc valere puto quod πρὸ, sicut in ὑπαγιάσαι, ὑποφήτης, ὑποφήτης. sic etiã videtur ὑποδείκνυμι usurpari Act. 9. 16: vbi Erasmus cũ Vetere interprete ὑποδείξω vertit *ostendam*: sicut ὑπόδειγμα accipitur pro παράδειγμα Hebr. 4. 11. *Futura*. τῆς μελλούσης. Ita etiam in antiquissimo codice Latino scriptum se repetisse testatur Erasmus: qui tamen dicere maluit *ventura*, quasi scriptum sit μελλούσης ἐλθεῖν.

8 *Conuenientes resipiscentiæ*, ἄξιους τῆς μετανοίας. Vel (vt Erasmus vertit) *Qui deceãt resipiscentiã* ἀντὶ πάσης τῆς μετανοίας. Nam τὸ ἄξιον παρὰ τὸ ἄγειν, propriè de eo dicitur quod æqualis est ponderis ac momenti, translatione à ponderandi ratione sumpta, in qua lanx lancem adducit in ponderis æqualis rebus: quãobrem etiam Syrus interpres rectè conuertit voce à ver. Hebr. שָׁוָה [*schaua*] deducta, quod significat æquale esse: & sic quoque Latinis Dignus accipitur. Sed certè fructus digni pœnitentia (vt vetus interpres conuertit) vix aliter possent intelligi quàm contrario penitus sensu, digni videlicet quorum aliquem pœniteat.

9 *Et ne putate* [*vobis*] *dicendum*, καὶ μὴ δόξητε λέγειν. Id est, Ne putate causã esse cur de Abrahamo superbiatis. Vulgata, *Et ne velitis dicere*. Eras. *Ne hac mente sitis vt dicatis*. Cæterùm τὸ δοκεῖν, neque hîc simpliciter significat Videri, quod vulgò dicimus *semblet*: neq; Putare aut Existimare, sicut Luc. 12. 40. 51. itẽ 13. 2: sed aliquid sibi per arrogãtiam & animi elationem persuadere, vel sibi de aliquo placere: sicut etiam accipitur Philip. 3. 4. & Marci 10. 42. Itaque addidi pronomẽ *vobis*, & λέγειν conuerti *dicendum*, paulo liberius quàm soleam, vt aliquo modo hoc dicendi genus saltem adumbrarẽ. quod quidem vernaculo sermone satis commodè exprimimus, quũ dicimus, *Ne pensez pas, ou ne cuidez pas dire*. *Apud vosipsos*, ἐν ἑαυτοῖς. id est ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, vt interpretatur Marcus c. 2. 8. ἑαυτοῖς enim hoc loco est secundæ personæ: & ἐν præpositionem in hoc genere dicendi Latini interpretantur Apud. Possemus tamen conuertere *Inter vos* id est ἐν ὑμῖν, vt loquitur infrà cap. 20. 26, & alibi sæpe: quia præpositio ἐν idem quoque valet apud Græcos quod Inter apud Latinos: vt infrà cap. 11. 11. ἐν γεννητοῖς γυναικῶν, id est *inter genitos ex mu-*

lieribus. Sed prior illa expositio mihi magis arridet. Vulgata & Erasmus sæpe conuertunt. *Intra vos:* quod non modò non est Latinum (vt opinor,) sed etiam obscurum. *Etiam ex lapidibus,* καὶ ἐκ τῶν λίθων. Coniunctionem καὶ magnam hoc loco vim habere, & non incommodè à nobis expressam esse, nemo (vt opinor) dubitabit. Eam autem addidimus, vetusti exemplaris fidem sequuti, & Theophylacti Romæ excusi. *Excitare liberos,* ἐγεῖραι τέκνα. Vulg. *Suscitare filios.* Erasmus, *Facere vt surgant filii.* Ego causam non video cur vtar periphrasi, quum ἐγεῖρειν propriè sit transitiuum. Deinde τέκνον, id est prolis nomen, seu liberorum, latius quàm filiorum patet. quod semel annotatum volui, quum idē infinitis penè locis occurrat.

10 *Iam verò etiam,* &c. ἤδη δὲ καὶ. Apparet Veterem interpretem & Erasmū in annotationibus legisse γὰρ: quod etsi malè non conuenit, tamen nullius exemplaris vetusti authoritate legimus confirmatum. *Abiicitur,* βάλλεται. Obseruanda est emphasis temporis præsentis, vt iudicium Dei non tāquam futurum procul demonstret, sed veluti iam præsens oculis subiiciat. Itaque non probo Castellionis interpretationem, qui conuertit, *Excidenda est, & in ignem inicienda.* Erasmus & vulgata, *Mittitur:* quæ significatio etiam huic verbo conuenit, sed tum præcipuè quum de telis agitur, quæ ob eam etiam causam missilia dicuntur. Itaque verbum delegi quod maiorem rei inutilis contemptum declarat: composito tamen vsus pro simplici, sicut in Hebræorū scriptis facere sæpe necesse est. Infrà Erasmus, cap. 5. ver. 13. conuertit ἐκβάλλεται, *vt proiiciatur.*

13 *Ego quidem baptizo,* ἐγὼ μὲν βαπτίζω. Vel (si vetustum quoddam exemplar sequaris, in quo scriptū est, μὲν οὖν) *Ego igitur baptizo.* Significat autem τὸ βαπτίζειν Tingere, quum παρὰ τὸ βάπτειν dicatur, & quum tingēda mergantur. Madefacere & mergere: & à verbo δύειν differt quod Profundum petere & submergere declarat, vt ex illo veteris oraculi versiculo cōstat, Ἀσκὸς βαπτίζει, δύεται δ' ὅτε δ' ὑπὸ εἰσιν, in quo hæc duo opponuntur. Nec alia est significatio verbi עמד [*hamad*] quo vtuntur Syri pro baptizare. Iulianus, aduersus quem eruditissimos libros scripsit Augustinus, perfundere interpretatus est: quam nouitatem Augustinus reprehendens, *Baptizandi verbum,* inquit, *ex Græco Latina lingua sic habet, vt non soleat nisi in sacramento regenerationis intelligi.* Quamuis autem hoc meo quantulocunque labore sic omnes iuuare cupiam vt à me nullus offendatur, & ab inani λογομαχίᾳ tam certè abhorream quàm qui maximè: tamen hoc loco non possum dissimulare quorundā audaciam, quæ vtinā intra verba consisteret. Isti igitur (quorum princeps est Sebastianus Castellio) Baptizandi verbum, quod quidem, si vocabulum ipsum spectes, respondet Hebræo טבל [*tabhal*] potius quàm רחץ [*vachatz*] olim in nouo mysterio vsurpatum à sacris scriptoribus, tótque seculis postea omnium Ecclesiarum tacito consensu, huic vni sacramento consecratum, adeo vt in vulgaria etiam idiomata omnium penè gentium transierit, audent tamē temere immutare, vt Lauandi, & Abluēdi, & Lotionis vocabulo, vsitata voce Baptizādi & Baptismi quasi eliminata & profligata, vtantur. Delicati certè homines, qui neq; perpetua tot seculorum authoritate commouentur, neque quotidiana vulgi consuetudine in loquendo adduci possunt vt theologis licere putent quod cæteris artium magistris & professoribus omnes concedunt: hoc est, vt quæ longo vsu & optima fide possederint, tanquam sua retineant. Neque est cur aliquot veterum scriptorum authoritatem prætexant, veluti quòd Cyprianus Tingentes dixit pro Baptizantes, & Tertullianus quodam loco Christum Sequestrem pro Mediatore vocat. Nam quod illis veteribus quasi nouum erat, nobis vetus est: & iam tum ea ipsa vocabula quæ nunc vsurpamus, fuisse Ecclesiæ magis familiaria, & proinde illis ipsis magis placuisse, id conuincit, quòd admodum rarò deprehenduntur aliter loquuti. Verùm quid agas cum istis malis geniis, qui pro Angelis nobis fabricant Genios, & quibus religio est Christum Mediatorem appellare? Nā de Trinitatis ver-

bo

bo minimè (vt opinor) dubitant quin sit expũgendum qui sese in Deum credere erubescunt profiteri. Sed age, confidentibus istis hominibus suam confidentiam relinquamus. ¶ *Aqua*, ἐν ὕδατι. Vulgata. *In aqua.* Prępositio addita est (vt annotat Erasmus) ex Hebræorum idiotismo, apud quos scilicet ב [*beth*] præpositio causarum omne genus declarat. Itaq; Lucas qui minus interdum videtur hebraizare quàm reliqui tres Euangelistæ, prępositionem omisit, cap. 3. 16. Hoc autem annotaui, nequis in hac particula vim aliquam subesse putaret: quod ij videtur sibi persuasisse qui pueros non putant ritè baptizatos nisi prorsus immergantur. ¶ *Ad resipiscentiã.* εἰς μετάνοιαν. id est, *vt resipiscatis.* Externum enim Baptismi signum eos admonebat de corrigenda vita: & ita quidem admonebat, vt insitionẽ in Christi vẽturi corpus, quo vetus homo moritur, & nouus nascitur, verè & efficaciter in iis obsignaret qui Iohanni crederent. Vulgata, *In pœnitentiam.* Erasmus maluit conuertere *Ad pœnitentiã.* Illud constat, εἰς & ἐπὶ, id est, In & Ad, in hoc dicendi genere, eodem sensu vsurpari. Aristot. Eth. 2. εὖ γὰρ μικρὸν εἰς τὰς πράξεις οὐδὲ καλῶς ἔχειν. Item lib. 10. δικαίως δὲ καὶ αὐτὰς τιμῶσι τοὺς ἄθλους ἀριστίνδην μάγιστον δὴ τὸ ἔχειν εἰς δέον. Ex quibus exemplis apparet, rem eandem vtraque prępositione explicatam. Sic etiam Latini sæpissime vtuntur prępositione Ad: vt quum dicunt aliquid conferre ad vitam beatè transigendam, & multa similia. Terentius verò dixit, Pisciculos emere in cænam: & Quint. Vti re aliqua in argumentum. Sed videtur interdum prępositione Ad, vel instrumentum, vel causa efficiens potius quàm finis significari. Itaque pro ratione eorum de quibus agitur, considerandum est vtra interpretatio magis conueniat: sicut infrà cap. 12. 41. εἰς τὸ κήρυγμα ἐπὶ nolim conuertere *In prædicationem*, sed *Ad prædicationem.* Neque verò hæc annotassem nisi frequentissimè occurreret hæc loquendi formula. ¶ *Qui venit*, ὁ ἐρχόμενος. Vulgata, & Eras. *Qui venturus est.* Sed (ni fallor) Iohannes de re præsenti loquitur: neque venturum notat, sed eum qui iam sit in via, atque adeo proximus, digito commonstrauit. quamobrm etiaem dixit ὀπίσω μου, id est ponè me, potiùs quàm μετ' ἐμὲ, post me: vt significet Christum iam à tergo imminere. ¶ *Validior*, ἰσχυρότερος. id est, δυνατώτερος. Vulg. & Eras. *Fortior.* rectè quidem: sed tamen quia pro ἰσχύν ferè dicere soleo Valere, idcirco etiam ἰσχυρὸν Validum potius quàm Fortem sum interpretatus. ¶ *Dignus*, ἱκανὸς. Erasmus, *Idoneus.* Atqui (ni fallor) non hîc agitur quàm sit aptus aut accommodatus ad hoc officium præstandum, sed quàm dignus sit qui cum Christo comparetur. Alioquin ἱκανὸς alicui rei præstãdæ parem significat: quo modo etiam Gallis dicuntur sufficientes, quorum non modò vires corporis aut virtutes animi sufficiant rei alicui præstandæ, sed etiam qui digni sint quibus aliquid committatur. Hebræi ad eundem modum vtuntur voce ראוים [*rauim.*] Latinis tamen haud satis scio an Sufficiens hac significatione vsurpetur: itaque conuerti tanquam ἄξιος scriptum esset, Veterem interpretem sequutus tum hoc loco, tum etiam infrà 8. 8. & 1. Cor. 15. 9. quo modo etiam hæc duo inter se permutantur, Luc. 7. 4. & 6. & ita etiam Syrus interpres pro ἱκανὸς vertit ܟܐܝ [*Schaue.*] Alibi verò (vt Colossi. 1. 12. & 2. Cor. 3. 5.) idoneum dicere malui. Sic etiam Herodianus, ἱκανώτατος ἦν πάντων αὐθρώπων προσποιήσασθαι τὴν εὔνοιαν, *Omnium hominum erat aptissimus ad simulandam benevolentiam.* ¶ *Soleas.* τὰ ὑποδήματα. Sic Græci vocant quę Latini soleas, quibus plantæ pedis duntaxat obtegũtur, nisi malimus sic in genere calceos interpretari, quod infrà, ad pedes videlicet, alligentur: (vnde illud Maronis, *Tyrrhena pedum vincula* (vt διαδήματα & αἰαδήματα dicebantur capiti alligata. Est autem prouerbiale hoc dicendi genus, vsurpatum etiam à Dauide Psal. 60. 10, quo vilissimum ministerium significatur: ortum (vt opinor) à consuetudine Iudæorum, qui aduenientium hospitum pedes lauare consueuerant, regione nimirum calidiore (quod ex variis locis intelligimus,) atque etiam sanctiorem aliquem locum ingressuri, calceos ponere. Itaque Mosen & alios aliquot iubet Dominus, cũ illis colloquuturus, calceos exuere-

accommodans seſe (vt opinor) ad eius gentis ritum & consuetudinem. Hodie quoque Turcis hunc morem esse ferunt, vt domos ingressuri, calceos exuant: sicut olim facere consueuerant qui erant accubituri. ¶*Portem βαστάσαι*. Hoc loco βαστάζειν simpliciter idem valet quod φέρειν, quum propriè de magnis oneribus dicatur, sicut Latinis Baiulare. Lucas habet λῦσαι τὸν ἱμάντα, soluere lorum solearum ipsius. cuiusmodi est Ouidianum illud, *Vincla dare demunt pedibus*, vt βαστάσαι possit fortasse conuerti Sustinere, sicut sustinet pedem & calceum aliquis eius cui calceos exuit. ¶*Spiritu sancto, & Πνεύματι ἁγίῳ*. Rursus nobis abundat præpositio, quæ ex Hebræorũ idiomate addita est. Adiungunt enim isti præpositionem casui instrumenti, item propriis nominibus locorum, alia ratione quàm vel Græci vel Latini. Per Spiritum autem sanctum intelligit vim & efficaciam Christi nos viuificantis & sanctificantis, quæ per Spiritum sanctum credentibus insinuatur, sicut exterior baptismus testatur. Ignis autem nomen videtur aquæ opponi: vt sciant vim quandam igneam & spiritualem nobis illustrandis & purgandis per baptismi aquam (elementum videlicet sordibus eluendis aptissimum) efficacissimè repræsentari. ¶*Et igne, καὶ πυρί*. Hoc deest in nonnullis vetustis codicibus, vt etiam obseruauit Erasmus: sed exprimitur apud Lucam, summo codicum omnium consensu: & ita citatur hic locus ab omnibus veteribus tum Græcis tum Latinis. Malè autem Æthiopes (quos hodie Abyssinos vocant) ignis vocem, quæ hîc translatitiè accipitur, propriè intelligentes, igne baptizatos inuerunt: vt superstitiosè pontificij cereos accensos baptismi ritui adiecerunt. Melius Græci qui φωτισμὸν baptismum ab effectu appellarunt. Videtur verò hic ignis, purgans & illustrans hominum mentes, illi pœnarum igni sempiterno opponi, cuius superiore versiculo mentionem fecerat. Et est hic locus malè ad linguas igneas, quæ in die Pentecostes Apostolis insederunt, accommodatus: quum hic agatur de interiore baptismo omnibus electis communi, non de gratia peculiari cum apostolico munere coniuncta.

12 *Cuius ventilabrum in manu ipsius, &* τὸ πτύον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. id est, Qui manu gestat ventilabrum. Additum enim relatiuum sequente antecedente satis indicat Hebræam esse phrasin. quod magis etiam apparet ex hac lectione quam sequitur Iustinus Martyr. ἀρὰς Τρύφωνα, Οὗ τὸ πτύον αὐτοῦ ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. Id est, ad verbum, *Cuius ventilabrum eius in manu eius*. Est autem ventilabrum non vannus (vt nonnulli putarunt) quem Græci λίκνον appellant, sed pala, quam etiam Gallico nomine vocamus, *vne pale*, quomodo etiam hunc locum conuerterunt, Tertull. de fuga, Cypr. epist. 51. & August. in Psalm. 92. Qui verò ventilatorem pala ventem ipsis penè oculis depictum potius quàm descriptum volet intueri, legat Homeri versus hac de re *Iliad.* 5. ¶*Perpurgabit*, διακαθᾶραι. Id est, Omnino purgabit: nam hæc est vis præpositionis διά. Erasmus. *Repurgabit*. ¶*Exuret*, κατακαύσει. Vulgata, *Vret*. Erasmus rectè addit præpositionem, quæ declarat toram fore exurendam. ¶*Inextincto*, ἀσβέστῳ. id est, qui extingui nunquam potest, sicut inaccessus locus, quò accedi non potest.

14 *Obnixè prohibebat*: διεκώλυεν. verbis videlicet vrgẽdo ne id faceret. Vul. & Eras. *Prohibebat*. Addidi aduerbium, ad vim præpositionis διὰ exprimendã: quæ certè non debuit prætermitti. ¶*Necesse habeo*, χρείαν ἔχω. Vulgata, *Debeo*. id est ὀφείλω. Erasmus, *Mihi opus est*: qua interpretatione minus quidpiam quàm illa significari, declarat illud Ciceronis ad Lentulum, legem Curiatam Cõsuli ferre opus esse, non necesse esse. ¶*Et tu venis ad me?* σὺ, ἔρχῃ πρός με Vide Mar. 4. 13.

15 *Respondens*, ἀποκριθείς. Ex hoc verbo & oratione Christi perspicuum est Iohannem & oratione & manu conatum fuisse Christi propositum impedire, singulari tamen vtrinque modestiæ exemplo. ¶*Omitte* [*me*] ἄφες. Vulgata, *Sine*. Et paulo pòst, ἀφίησιν, *dimisit*. Ego Erasmi versionem prætuli, quia melius respondet Græco verbo: quod tamen etiam interdum coactus sum interpretari Permittere, Remittere, &

Relin-

Relinquere: vt sunt interdum variæ vnius & eiusdem vocabuli significationes. ¶ *Nunc*, ἄρτι. Vul. *Modò*. Idem hic valet ἄρτι quod ἐς τὸ παρόν, id est *in præsens*: alioqui significat ἀπὸ ἀληγυῦ, & tempus præteritum notat. Vide infrà, 26.29. ¶ *Implere*, πληρῶσαι. Erasmus, *Vt compleamus*: quasi subaudiatur ἄξιοι. Ego verò puto cum illo πάντων ἐστὶν esse iungendum. ¶ *Omnem iustitiam*, πᾶσαν δικαιοσύνην. id est, quicquid ad perfectam iustitiam requiritur. Itaque vt legi Mosis satisfaceret oportuit eum circumcidi. At nondum posita erat lex Baptismi, dixerit quispiam. Respondet, iam positam fuisse ex Dei decreto, & ab ipso Iohanne promulgatam. Sed adiiciendum est, non sui sed nostri causa fuisse tum circumcisum tum baptizatũ. Omnis enim vis & circumcisionis patrũ à Christo circumcidendo pependit, & nostri baptismi eodem baptizato nititur.

16 *Et ait*. Iohanni scilicet: nouam enim periodum incipio ab his verbis, ἐφ' ἑαυτόν. quanuis etiam ad Christum hoc pronomen referri possit, si ἐπ' αὐτὸν accipias pro ἐφ' ἑαυτὸν. i. *super se*, vt habent aliquot veteres codices Latini, & citat Augustinus. Sed in Græco sermone insusitata est hæc enallage. Certè non modò vtrique visum est hoc signũ, sed ipsi quoque circunstanti turbæ. quod sequens Patris cælestis oratio satis declarat, & Lucas etiam cap. 3. 21. 22. diserte narrat. Vtitur autem Matthæus singulari verbo εἶδε *vidit*, propter Iohannem cui peculiariter fuerat ista visio promissa. Ioh. 1. 33. ex quo etiam colligitur Christum antea non fuisse Iohanni multum de facie cognitum, prouidente videlicet Deo nequid ex pacto geri inter Christum & Iohannem quasi cõiuratos videretur. Fuit igitur Iohanni tũc diuinitus patefactum Christum esse qui ad ipsum accederet, quamobrẽ etiam recusat ipsum baptizare. & additum posteà signum, quo magis confirmaretur Iohãnes Iesum ipsum Christum esse.

17 *Filius ille meus* ὁ υἱός μου. Vide infrà. 17. 5. ¶ *Dilectus ille*, ὁ ἀγαπητός. Id est, *mihi charus*, est enim ἀγαπητὸς nomen, vt etiã κλητὸς, quæ pari ratione explicari Latinè nõ possunt. nec temerè repetitus est articulus. ¶ *In quo acquieui*, ἐν ᾧ εὐδόκησα. Vulg. *In quo mihi complacui*. Eras. *In quo mihi benè complacitum est*. Cyprianus lib. testimoniorum aduersus Iudæos, *benè sensi*, parum commodè. In hoc verbo explicãdo quàm variè multi se torserint, tũ ex doctissimis Budæi cõmentariis, tũ ex Eras. annotationib. intelligi potest. Ego paucis dicã quid sentio. Δοκεῖν idem valet quod sentire & existimare: à quo deductũ est εὐδοκεῖν, quod interdum casum habet adiũctum, atq; idem valet quod approbare. Iam verò quia quæ approbamus, illis quoque fauemus: inde factum vt etiam significaret, Bene erga aliquem esse affectum. Rursus quia propensio ista animi ex eo nascitur quod res aliqua planè nobis satisfacit, (necesse est vt iudicio præeat animi assensioni) idcireo idẽ quoq; valet quod conquiescere siue acquiescere in re quapiam. i. ἀναπαύεσθαι ἢ ἀρέσκεσθαι sicut hoc loco accipitur. Significat enim Pater, Christũ eũ vnũ esse quẽ quũ intuetur, omnẽ in nos indignationẽ cõceptã deponat. Itaque vnus est μεσίτης & pacificator Christus. qđ optimè intelligi potest si locus iste cõparetur cum Exod. 28. 36. vbi summus sacerdos iubetur apparere in cõspectu Domini, laminam præferens in vertice, in qua sculptũ sit, SANCTVS DOMINI, vt (inquit) *Dominus placetur ipsis*. Nam fuisse summũ illũ pontificẽ, Christi æterni nostri põtificis typum, in Epist. ad Hebr. copiosè declaratur. Syrus autẽ interpres voce vtitur ab Hebr. verbo רעא [*tsauad*] deducta, q. Chaldæis etiã declarat Placere & iucũdũ esse. Oritur autẽ à verbo εὐδοκέω verbale εὐδοκία, frequẽter in nouo Testamento repetitũ: cuius significationes ad thema sunt exigẽdæ, atque ad id de quo agitur accommodandæ. Quòd autem præteritum cõuerterimus per præsens, nemo (vt opinor) mirabitur, qui vel Psalmorum lectioni assueuerit. Sed & hoc modo Græcos interdum loqui, vel illud Demost. οἷον ἐγὼ δείκνυμι ὀλίγον πρότερον τοὺς προγόνους τοὺς ἡμετέρους τὰ δικαστήρια οἰκοδομήσασθαι. i. *Maiores nostros existimo illas curias ædificasse*. Quanquam hîc etiam potest retineri significatio præteriti perfecti, vt declaret Pater se iam esse in Filio hominibus reconciliatum. Alludit autem manifestè ad locum Esa. 42. 1.

IN CAPVT IIII.

1 *Subductus fuit*, ἀνήχθη. Præpositio ἀνὰ idem hic valet quod ἄνω. i. sursum, sicut Budæus existimat, quod si verum est, habita fuit ratio situs deserti, vt sunt ferè montes deserti & inculti, quo modo etiam accipitur idem verbum Luc. 4.5. Nihil tamen impedit quominus ἀνὰ pro χωρὶς vel κατὰ accipiatur, vt vertas, *Abductus fuit*. i. ἀνήχθη vel *seductus*. i. *seorsum deductus*: sicut vsurpauit Cic. Epist. ad Att. lib. 5. *Quum hæc dissererem*, inquit, *seducit me Scaptius*. & sic explicare malo quàm pro simplici ἤχθη *Ductus est*, cum vetere interprete. Videtur enim quasi repentè post hanc visionem abreptus fuisse in desertum inaccessum: turba quæ hæc è cœlis audiuerat, alioquin, vt probabile est, eum intempestiuè sequutura: qua etiam occasione rumor de hoc facto repentè refrixit, Christo tanto tempore nusquam apparente. ¶ *A Spiritu*, ὑπὸ τοῦ πνεύματος. Si libeat αὐτοφωρὰν articuli seruare, vertere licebit, *Ab eo Spiritu*: vt de eodem illo Spiritu hîc agi constet cuius paulo antè mentio facta fuerat. i. de Spiritu sancto, quod etiam animaduertit Eras. in annotationibus, quanuis non mutarit versionem: quod neque ego sum ausus. ¶ *A Diabolo*, ὑπὸ τοῦ διαβόλου. Sic dicitur impurus ille Spiritus qui Deum apud Adamum impudentissimè calumniatus, quasi homini inuidentem, nos in mortem præcipites dedit. quũ enim, τὸ διαβάλλειν propriè declaret traijcere, ad criminationes præsertim iniustas hæc vox est translata, quib. veluti venenatissimis telis boni trãsfiguntur. quam metaphoram sæpe explicat Dauid in Psalmis. Syriaca verò interpretatio אכל קרצא (*Acal Karetza*) id est promulgatorem obtrectationis, idem prorsus, nempe falsum criminatorem publicum, declarat, vt differat ab eis qui ψιθυρισταὶ, id est susurrones, dicuntur.

2 *Dies*, ἡμέρας. Vulgata, *Diebus*. Annotant grammatici tempus continuum fere quarto casu poni: cuius etiam hoc loco aliquod est pondus.

3 *Quum veniisset ad eum*, προσελθὼν αὐτῷ. Vulg. *Accedens*: qui etiam ἐπὶ. ei, cõjunxit cum verbo εἶπεν. Erasmus, *Quum accessisset*. Ego vti malui adeundi vocabulo, quoties licuit, vel (vt hoc loco, & aliis plurimis) dissoluere compositionẽ. ¶ *Tentator*, ὁ πειράζων. Tentare hoc loco ponitur in vitio, pro insidiosa exploratione, quod Satanę & malorum propriũ est: vt Iacobi 1. 13. Generalius enim est δοκιμάζειν quàm πειράζειν, id est, explorare quàm tentare: quod posterius tum in vitio ponitur in sacris literis, tũ etiam in laude. vt quum tentasse Abrahamum dicitur Dominus, Genes. 22.1, & Psalm. 26.2. & 2. Corin. 13.5. Sed & in vitio ponitur, pro Temerè vel incredulitate Deũ ad iram prouocare, vt sæpissimè in Psal. dicitur: vnde Massæ & Meribæ appellationes Exod. 17.7. Hæc est igitur altera nota impuri spiritus, quòd sit πειρασὴς, i. insidiosus explorator. ¶ *Dic*, εἰπὲ. Eras. *Iube*, id est, κέλευσον. Atqui quũ Deus quippiam dicit, etiam imperat: quò etiã respexit Satan, minimè videlicet ignorans mundum ipsum totum solo Dei mandato extitisse. Itaque (ni fallor) emphasis huius vocabuli seruanda fuit. Hebræit quoque verbum אמר (*Amar*) quod respondet τῷ εἰπεῖν, vtrunque significat, nempe & dicere & iubere.

4 *Vivet*, ζήσεται. Eras. suo more prætulit periphrasim, *Victurus est*. Cõstat Hebræorum more positum esse hoc loco futurũ pro præsenti, cuius enallages ea vis est vt significet aliquid amplius: quasi dicas, viuere solet. ¶ *Prodeunte*, ἐκπορευομένῳ. Vulgata, *Quod procedit*. Erasm. *Quod egreditur*. Ego causam non video cur repudietur participiũ. ¶ *Per*, διὰ Hebræa simpliciter habent על כל מוצא פי יהוה (*Hal-kol-motza pi Iehoua*) de omni exitu oris Dei. Id est, omni eo quod egressum fuerit ex ore Dei, siue, quod Deus cõstituerit & decreuerit. Itaq; apparet Græcos sententiam nõ verba interpretatos. sensus autẽ est, homines non viuere ex solis causis physicis, quũ Deus nõ sit illis adstrictus, quod Stoici somniabãt: vt potuit etiã ex Mosis & Heliæ exemplis patere. quod fortasse Christus innuit, Satanæ impudentiã acriter carpens, ipsius fame abutentẽ. Quod autẽ Rabbini ad legalium promissionum verbum istud referunt, ineptè dicitur, nisi ad ipsarum promissionum expressionem referatur.

5 *Assumit*, παραλαμβάνει. Hoc loco τὸ παραλαμβάνειν declarat acceptum transferre, vt paulo pòst versu 8. Itaq; Lucas cap. 4. eandem historiam narrãs, maluit

vti

vti verbo αἰώρησον. Est autem hic idiotismus Hebræorum, apud quos sæpe posito vno verbo intelligitur consequēs, vt dicemus infrà 13.43. & Mar.8.11. Luc. 3.7, & 21.38. ¶ *Pinnas*, πτερύγιον. Vulg. & Erasmus, *Pinnaculum*, barbarè. Sic autem vocat Matthæus ambitum quo planum templi tectum ambiebatur, nequis inde posset decidere, sicut cautum erat Deut.22.8.

6 *Deijce teipsum*, βάλε σεαυτόν. Vulg. *Mitte te*. de qua interpretatione suprà diximus cap.3.10. Eras. *Præcipita te*: audacius fortasse, quanuis sensum expresserit: nisi cum verbo coniungas particulā κάτω, deorsum, pro quo Tertul. aduersus Praxeam legit ἐντεῦθεν, *hinc*. ¶ *Quia*, &c. Prætermittere solet hāc particulam Eras. multis locis, & merito quidem. Sed videtur hic citari ab Euangelista integer versic. Hebraicus, qui incipit à particula כִּי (*Ki*) qua videlicet redditur ratio eorum quæ præcedunt. ¶ *Mandabit*, ἐντελεῖται mandare, & ἐντολὰς mandata vbique conuertemus, non autem præcipere & præcepta, vt nobis constetmus, quum præsertim Græci iurisconsulti mādatum vocent ἐντολήν. ¶ *Et (ipsi)* ἐπὶ Euangelista non recenset singula Dauidis verba. prætermisit enim membrū vnum, & particulam ἐπὶ addidit. Ideo inserui pronomen, vt magis perspicua fieret sententia. ¶ *Attollent te in manus*, ἐπὶ χειρῶν ἀροῦσί σε. i. *te manibus gestabūt*. Nam ἐπὶ præpositio, id est ל (*Al*) quam Erasmus omisit; minimè redundat: & τὸ αἴρειν hic non declarat iacentem subleuare, sed aliquid in manibus ferre & gestare: ducta significationis origine ab iis qui onus aliquod gestaturi, attollunt in humeros: quamobrem etiam *In manus* malui interpretari, quàm *In manibus*. ¶ *Ne quando*, μήποτε. Vulg. *Ne forte*. Atqui nullus hic fortunæ locus, & hanc interpretationem plurimis locis rectè emendauit Eras. ¶ *Offendas*, προσκόψῃς. Sic vulg. interpretatio, quam miror hoc quidem in loco ab Erasmo repudiatam, quum in Luca cap.4, retinuerit. Nā præterquam quòd exprimit omnes particulas, est etiam Latina oratio: quum Quintilianus dixerit ex Cicerone, *Offendere ad fornicem*: & Columella, *Cornu ad scipitem offendere*. Eras. *Impingas*. Græci προσκόπτειν ferè dicunt, vt in illo senario, Δὶς πρὸς τὸν αὐτὸν ἄρχοντ' προσκρίειν λίθον. & προσκρίματα, offensiones animi ex quib. tandē odia nascūtur, Demosthenes vocat oratione πρὸς Κόνωνα. ¶ *Vtrisbim*, πάλιν. id est, αὖθις: nec enim ad verbum ἔσῃ referri potest hæc particula, vt putauit Eras. repugnante omnium codicum lectione, aliter distincta. Christus autem non opponit hos duos scripturæ locos vt repugnantes, sed sic inter se confert, vt falsam illius interpretationem ex alterius collatione conuincat: ex quo docemur qua ratione sit falsis scripturæ explicationibus occurrendum, Satana per os hæreticorum loquente. ¶ *Tentabis*, ἐκπειράσεις. Compositum pro simplici accipiendum. τὸ πειράζειν autem paulo antè diximus de insidiosa exploratione dici, qua vtuntur etiam aduersus Deum qui, vel diffidētia promissionum ipsius, volunt experiri an possit quæ promisit præstare, vel minas ipsius aspernati, callidè explorant an serio loquatur. Futurum autem Indicatiui pro Imperatiuo positum est, Hebræorum more: quasi dictum esset, *Ne tentato*. Prohibitiones enim Hebræi per futurum concipiunt.

8 *Ostendit*, δείκνυσιν. Videtur Latinum Indicare à Græco ἐνδεικνύειν sumptum: itaque mihi magis placet quàm monstrare, vel Commonstrare: sed spectandum quid quo loco conueniat. Nāzianz. oratione in sanctum Baptismum scite istas tentationes, ad tria refert capita, quæ spectent etiam nobis aduersus eūdem hostem subeūda certamina: nempe ad penuriam, animi elationem, & anaritiam.

10 *Abi*, ὕπαγε. Octo vetusti codices additum habent σάτανᾶ μου, ponè me. quod videtur ex aliis locis additum. Vide Mar.8.33. Idem autem hic valet ὕπαγε, atque ἄπελθε, quo verbo vtūtur etiam Latini, & sic etiam loquitur Aristophanes. Citatur hic locus à Tertull. aduersus Gnosticos vbi etiam addit, *Scandalum mihi es*, ex Matt.16.23. ¶ *Ipsi soli*, αὐτῷ μόνῳ. Hæc particula exclusiua non adiicitur in Mosis contextu Deut.6.13. & 10. 20. Sed includitur in pronomine emphatico αὐτῷ ipsi, vt Psal.116. pronomen σὺ alios omnes filios Dei vocatos excludit: deinde ex aliorum etiam locorū collatione intelligitur, vbi scribitur,

Non habebis alios deos, & Deus tuus, Deus vnus est. Simili ratione dicimus nos sola fide iustificari, addita exclusiua ex eo quod addit Apostolus χωρὶς ἔργων *absque operibus*. ¶*Seruies*, λατρεύσεις. Eras. *Coles*. λατρεύς dicitur qui & δοῦλος, vt testatur Eustathius ex Aristophane grammatico in Iliad. φ, & Odyss. ξ. Itaq; Paulus quum dixisset Rom. 1. 9. λατρεύω, eadem epistola 16. 18. vsurpauit τὸ δουλεύειν: vt distinctio illa duleiæ, latreiæ & hyperduleiæ, non modò inepta sit, sed etiam falsa. Potius enim constituenda fuit duplex adoratio: vna religiosa, quę soli Deo debetur: altera ciuilis, quæ ad huius vitæ εὐταξίαν spectat.

13 *Traditum esse*, παραδοθῆναι. id est, in carcerem coniectũ esse. Subaudiendum enim est εἰς φυλακὴν. Quod nos expressimus, vt planior esset oratio. Sic Cicero ad Quintum fratrẽ, *Hominẽ comprehẽdit, & in custodiam Ephesi tradit.* ¶*Rediit*, ἀνεχώρησεν. id est, ἀπανῆλθεν. vel (vt Lucę 2. 39.) ὑπέστρεψεν. Suprà etiam, cap. 2. 12. dicuntur magi ἀναχωρῆσαι, id est ἀπαναστρέψαι. vt ἀνὰ idem hîc valeat quod πάλιν. Alij conuertunt, *Secessit*: quod occasionẽ præbuit hoc loco disserẽdi de persequutionis fuga. Sed si secedere volebat Christus vt Herodis tyrannidem vitaret, cur iret in Galilæam, quæ erat in ditione Herodis Antipæ, ac non potiùs maneret in Iudæa, quæ iam erat redacta in prouinciam? Christus ergo persequutionis metu nõ secessit in Galilæam, vnde profectus erat vt baptizaretur à Iohanne: sed potius ad Galilæos statim accurrit, & ibi discipulos cœpit colligere, nihil veritus Herodis rabiem, donec Iohannem audiret interemptum, & Herodem sibi quoque minati. Nam tum demum secessisse dicitur εἰς ἔρημον τόπον infrà 14. 13. Ideo Marcus simpliciter dixit capite 1. 14. ἦλθεν, & Iohannes ἀπῆλθεν, cap. 4. 43. Neque tamen nego Christum suo tempore persequutionem vitasse, vt scribit Matth. cap. 12. 15. hoc eodem verbo vtens.

13 (*Vrbe*) *maritima*, τὴν παραθαλασσίαν. Hic sciendum est articulum nõ esse additum, vt distinguatur hæc vrbs ab alia eiusdem nominis, sed duntaxat ad ipsius vrbis situm exprimendũ: vt sciamus Iesum patria expulsum non fugisse lucem, quum vrbs ita ad lacum sita multò celebrior esset quàm Nazareth.

15 (*Ad*) *viam maris*, ὁδὸν θαλάσσης. Vulgata, *Via maris*, sexto casu, vt opinor. Eras. *Iuxta viam maris*. id est, vergens ad mare, Galiłęæ videlicet inferioris, id est, lacum Tiberiadis & Genesareth. Subauditur autẽ χώρᾳ vel πρὸς, vt annotat Theophylactus. quæ eclipsis sanè dura est, Hebræis tamẽ satis familiaris. Sed apparet locũ Esaiæ nõ esse integrum citatum ab Euangelista. Significatur ergo his verbis, ἡ παραλία, id est ea portio Galilææ quæ est ad lacum Tiberiadis, in qua sitæ sunt Capernaum, Bethsaida & Chorazin, vrbes prædicatione Christi celebertimæ. ¶*Secus Iordanem*, πέραν τοῦ Ἰορδάνου. Vulg. & Erasmus, *Trans Iordanem*, quæ etiam propria est Græca vocis πέραν declaratio. Sed constat, habita Iudææ ratione, Galilæam vtranq; esse cis Iordanem: vt planè τὸ πέραν respondeat Latinæ voci *secus* in hoc significatu. Plin. lib. 24. ca. 15. Nascitur secus fluuios, folio Populi. Quintil. lib. 8. cap. 2. Conductus est cæcus, secus viam ferre. Sic Hebræis עֵבֶר (*heber*) latus significat, quod vt aduerbialiter sumptum, non minus declaret cęterius littus quàm vlterius: sicut in Deuteronomio frequenter dicitur de Mose, qui Iordanem nunquam traiecit. Quare videri potest hoc loco non tam designari Peræa, id est, Trans Iordanina regio, quàm ora & littus quod Iordanis alluit, vt aliis aliquot locis: Vide infra 19. 1. Quòd si quis tamen vrgerẽ velit proprietatem Græci vocabuli πέραν, id est trans, dicam, quod etiam planius erit, vicinas & continuas quatuor regiones hîc designari, nempe tribum Zabulon, tribum Nephthalim, oram lacus vlteriorem: (id est, Peræam regionem, in qua sunt Chorazin & Genezareth, quas regiones frequenter Christus inuisit) denique etiam Galilæam Gentium, superiorem vocatam: quæ etsi aliqua ex parte comprehendat tribum Nephthalim, tamen ad tribum Aser potissimum pertinet, quæ maritima erat, & Tyri finibus vicina: quò etiam peruenit Christus, vt narratur infrà, cap. 15. 21. Atque hoc modo ter repetendum erit vocabulum γῆ, terra: & copulatiuæ, per asyndeton omissæ, supplendæ fuerint: perinde acsi ita integrè scriptum esset, γῆ Ζαβουλὼν καὶ γῆ Νεφθαλεὶμ, καὶ γῆ τοῦ

ἐπὶ παρ' ὁδὸν τ῀ θαλάσσης πέραν Ιορδάνου, καὶ Γαλιλαία τῶν ἐθνῶν. ¶ *Gentium*, ἐθνῶν. Hoc nomen retinuimus vt familiare sacris scriptoribus, quo vocabant Iudæi cæteros populos in Dei fœdere non comprehensos. Sic autem dicta est Galilæa superior, non solùm quòd Tyriis & Sidoniis esset finitima: sed etiam propter viginti illas vrbes à Solomone datas Tyriorum regi, sicut refertur 1. Reg. 9. 11. Intellige igitur Galilæam & partes vicinas. Nonnulli tamen apud Esaiam גליל (*ghelil*) appellatiua significatione pro confinio accipiunt quòd גליל (*ghelil*) circuitum siue ambitum generaliter declaret. Sed quòd quidam interpretantur Galilæam gentium, quasi scriptum sit Galilæa, עמים (*hammim*) ac si dicas Galilæa populosa, probare nullo modo possum. quanuis sic verterit Syrus interpres hoc loco.

16 *Positus* ὁ καθήμενος. id est, qui versabatur. Vulg. *qui ambulabat.* ita enim habent Hebræa. Sed in quibusdam codicibus Latinis legimus *sedebat.* ¶ *Positis*, καθημένοις Vulg *Sedentibus* Erasmus, *Qui sedebant.* Nam hoc quoque significat Græcum vocabulum. Sed Sedere ex Hebræorum idiomate hîc ponitur pro habitare & incolere qua significatione non memini legere hoc verbum apud idoneos auctores, quanuis Latini sedem domicilium vocent. ¶ *Vmbra mortis*, σκιᾷ θανάτου. Hebraismus, id est vmbrosa siue tenebricosa morte. Quanquam hîc צלמות (*tzalmaueth*) vnicum vocabulum est ex duobus conflatum, vt rectè annotat Erasmus.

17 *Ex eo tempore*, ἀπὸ τότε. Vulg. *Exinde.* Ad verbum, *Ex tunc.* id est (vt loquuntur Hebræi) מעת (*meheth*) ¶ *Appropinquauit*, ἤγγικε. Erasmus, *Instat.* id est ἐπέστη. quod non probo. Neque enim dicere voluit Christus, regnum cælorum non procul abesse, sed iam ad eos peruenisse. quamobrem etiam maluimus interpretari *Appropinquauit*, quàm *Appropinquat.* Alludit autem manifestè ad Es. 56. 1.

18 *Ad mare*, παρὰ τὴν θάλασσαν. Hebraismus, pro lacu. ¶ *Qui dicitur*, τὸν λεγόμενον. Vulg. *Qui vocatur*, id est, τὸν καλούμενον. Eras. *Qui vocabatur.* Atqui nondum ei cognomentum hoc inditum erat à Christo: sed sic iam tunc illiũ voluit Euãgelista ab altero Simone Cãnita discriminare. ¶ *Iacentes* βάλλοντας. Vulg. *Mittentes*, Illud autem (vt magis proprium) sum amplexus: siquidem iactus retis Latinè quoq; dicitur, sicut Græcè ὁ βόλος. ¶ *Rete*, ἀμφίβληστρον. Sic dictũ ab ἀμφὶ & βάλλω, quod quũ iacitur, in orbẽ complectatur ingens aquæ spatium. Est autem (opinor) retis species quæ Gallis dicitur *Vn espreuier.* ἀπὸ γὰρ σπᾶ (inquit Rufus lib. 2. De appellationib. partium corporis humani) εἰς τὸ πλατὺς ἀπτερώτατον καὶ κεκλάσται. id est, *ex angusto in latum expanditur & incuruatur.* Nec illud est (meo iudicio) quod Latini *Verriculum* appellant. Itaq; Vallæ interpretationẽ non recipio. Quæ fuerit autem huius retis forma, ex ea oculi parte rectissimè cognosci potest, quæ ab ea denominata est ἀμφιβληστροειδής. Sed huius vocis propriam appellationẽ apud Latinos non reperio, quare generis nomen retinui.

19 *Sequimini me*, δεῦτε ὀπίσω μου. Vulg. & Eras. *Venite post me.* pro quo dicere malim *ponè me.* Est autem δεῦτε propriè aduerbium hortantis, sicut Hebraicum לכו (*lekù*) vt etiam non ineptè verti possit, Agite ponè me. id est, adeste, sequimini me.

20 *Statim* εὐθέως. Vulg. *Continuò*, συνεχῶς. Eras. *Illico*, id est, παραυτίκα.

21 *Sarcientes*, καταρτίζοντας. Vulgata. *Reficientes*: ad verbum *redintegrantes.* nam ἄρτιον dicitur quod integrum est. Sed de hoc verbo plura Mar. 1. 19. & Rom. 9. 22.

23 *Circumiit*, περιῆγεν. Ad verbũ, *Circũegit.* sed ἄγειν pro ire accipitur, vt alibi annotatũ est, Circũagere verò à Latinis pro circumducere accipitur. ¶ *Synagogis*, συναγωγαῖς, i. cœtib. & cõuentibus sacris, Collegiorũm autẽ nomen, quod Castellioni placuit, angustioris est significationis, vt ipsa verbi notatio declarat: neque Græco nomini respondet, quum hic dicatur Synagoga locus ipse in quem conueniebant Iudæi ad audiendum Dei verbum. Sed illum fefellit nimirũ quòd sicut συναγωγὴ παρὰ τὸ συνάγειν, sic collegium à colligendo dici, falsò existimauit. Quum autem hoc nomẽ Iudæorum Ecclesiis factum sit peculiare, putani omnino esse retinendum. ¶ *Ipsorum*, αὐτῶν:

Galilęorũ videlicet,quod tamẽ nõ prę-
ceſſit. ¶ *Regni,τ῀ βασιλείας.* id eſt, annun-
tiãs felicẽ illũ nuntiũ regni Meſſiæ tã-
diu expectati. Quòd ergo Euangelium
regiũ cõuertit Caſtellio,obſcurũ, atque
etiam (vt dicam quod ſentio) parũ ap-
poſitum. ¶ *Sanãs,θεραπεύων.* Admonet E-
raſ.eruditè, *τὸ θεραπεύειν* impropriè hic
vſurpari quum apud medicos ſignificet
proprie pharmacis,manu,aut victus ra-
tione ſanare:quod mederi dicũt. ¶ *Quã-
uis,πᾶσαν.* Sic etiam interpretatur infrà
Eraſ.10.1.Eſt enim hęc particula hoc lo-
co nõ vniuerſalis ſimpliciter, ſed inde-
finita,vt idẽ rectè notat. quod ſi nõnul-
li animadvertiſſent,non adeo imperitè
interpretarẽtur illud, Deus vult omnes
homines ſaluos fieri, & ſimiles locos,
quibus abutũtur ad euertendã prædeſ-
tinationis doctrinã. ¶ *Languorem,μαλα-
κίαν.* propriè apud medicos ignauiã ſto-
machi ſignificat *μαλακία*,quã aliter vo-
cãt *ἀσθένειαν*: ſed pro iis morbis hîc accipi-
tur quibus correpti,etſi non decũbunt,
tamẽ languent & contabeſcunt.

24 *Et abiit,ἀπῆλθεν.* Vulg. ad verbũ *Ab-
iit.* id eſt, (שמע *ſciſma*) vt Pſ.19.5.Eraſ. *Di-
manauit*, quod reſpõdet potius τῇ διαλθούσῃ, quo vtitur Plato in Epiſtol. in ea ſi-
gnificatione.Cic.pro Amerino, *Ego etiã-
ſi omnia quæ dicẽda ſunt,liberè dixero,ne-
quaquã tamẽ ſimiliter oratio mea exire &
in vulgus emanare poterit.* ¶ *Fama. ἀκοὴ.*
Vulg. *Opinio.* i. δόξα. Ad verbũ, *Auditio*:
quod vocabulum Cæſar & Cicero vſur-
pãt pro fama & rumore,ſicut Hebr.ſuũ
שמע (*ſchem*, ab) vt 2.Sam.4.4. Nos tamẽ
tamen illud,vt magis familiare, prætu-
limus. ¶ *Obtulerũt,προσήνεγκαν.* Eraſ. *Ad-
duxerunt.* i. προσῆγον. ¶ *Affectos, ἔχοντας.*
Vulg.ad verbũ, *Habẽtes*:quod rectè mu-
tauit Eraſ.nam Malè habere ſimpliciter
poſitum pro Ægrotum eſſe,Latinũ eſſe
negat. Galli ſeruato helleniſmo dicunt
Aubir mal. ¶ *Cruciatibus, βασάνοις.* Vul-
gata, *Tormentis.* id eſt στρέβλαις, vt Attici
vocant.Eraſ.*Torminibus* conuertit,vt vi-
taret amphiboliam, quæ tamen etiã in
Græco locum habet:ſed facilè vocabu-
lo præcedente tollitur. Deinde Tormi-
num appellatione certus tantùm mor-
bus continetur, quum *βασάνους* vocet E-
uangeliſta ſæuos omnes morbos qui æ-
grotum acerrimis doloribus excruciãt,
quaſi tormentis & equuleo impoſitos.
¶ *Detentos,συνεχομένους.* Vulgata, *Compre-
henſos.* id eſt *συνειλημμένους.* Eraſmus, *Con-
ſtrictos.* id eſt *συνεσφιγμένους*, vel *συνδε-
δεμένους.* Certè τὸ ἔχεσθαι hîc idem valet
quod captum teneri & veluti haberi à
morbo. ¶ *Dæmoniacos*, *δαιμονιζομένους.*
Quidam nuper vertit *furioſos*,vocabulo
certè nimium generali, & periculoſa
etiam verſione. Nec enim deſunt quibus
dæmonium ſiue diabolus nihil aliud
eſt quàm *μανία*,morbus videlicet natu-
ralis,& qui pharmacis ſanari poſſit: qui
tamen tum ſacris tum prophanis hiſto-
riis, & frequente experientia refellun-
tur. Veteres vocarunt *ἐνεργουμένους*: qui
tamen Chriſto nomen dederant,& in-
ter catechumenos cenſebantur :quo-
bus in integrum reſtituendis adhibe-
bantur quos exorciſtas vocabant, cer-
tis adiurationibus adhibitis, quæ iam
olim,magno errore, ſicut & alia non
pauca ſolis adultis conuenientia, in
formulam baptiſmi puerorum irre-
ſerunt.

25 *Et Iudæa,καὶ Ἰουδαίας.* Vide Mar.3.7.
Et (*regionibus*) *trans Iordanem* (*ſitis τῆς
πέραν τοῦ Ἰορδάνου.* Vulgata ad verbum, *Et
de trans Iordanem.* quæ loquutio eſt pręci-
ſa.Itaque rectè fecit Eraſmus qui ſup-
pleuerit aliquot vocabula, ne videre-
tur καὶ accipi pro etiam:quaſi dicerentur
ex his regionibus ſequuti Ieſum, etiam
trans Iordanem.

IN CAPVT V.

1 *Turbam,ὄχλου.* Turbas in plurali nõ
memini legere alia ſignificatione
quàm pro tumultu.Itaque vbique vte-
mur numero ſingulari.

2 *Aperto, ἀνοίγας.* Hebraicum di-
cendi genus, cuius tamen hanc empha-
ſin nonnulli eſſe volunt, vt iis demum
tribuatur qui ſerium & eximium ali-
quid dicturi ſunt. Sed hoc perpetuum
non eſt.

3 *Pauperes ſpiritu,πτωχοὶ τῷ πνεύμα-
τι.* Vocant *πτωχοὺς* propriè mendicos,id
eſt,ad extremam inopiam redactos.
quo modo etiam placuit Tertulliano
libr. aduerſus Marcionem. 4. hunc lo-
cum conuertere. Sed additum ſpiritus
nomen oſtendit ſic vocari hoc loco qui, ſiue paupertate aliiſſue calami-
tatibus domiti, ſiuè vltrò ſenſu pecca-
torum ſuorum tacti, & ab omni ſuper-
bia remoti,ſeſe Deo ſubliciunt.Ii Prou.
16.19.

26.19. & Es.57.15. (qui loci sunt istorum Christi verborum interpretes) vocantur שפלים רוח [*schephalim ruah*] & עניים (*haniim*) & דכאים לב (*leb nidkatim,*) oppositos ferocibus & superbis vt idem Tertull. in libr. De patientia copiosissimè exponit. Syrus Paraphrastes conuenientissimè πτωχοὶ πνεύματι, seruata metaphorica trãslatione מסכינא דרוח (*Maskine beruah*) interpretatur.

4 *Qui lugent*, οἱ πενθοῦντες, opponũtur lugentes iis qui voluptatibus vacãt: & alludit Christus ad Esaiæ verba, 57.18.

5 *Mites*, οἱ πραεῖς, oppositi feris & agrestibus hominibus. ¶ *Terrã obtinebunt*, κληρονομήσουσι τὴν γῆν. Id est, pacificè hac vita & bonis suis fruẽtur, eáque ad posteros suos transferẽt: plus enim est κληρονομεῖν quàm τὸ κτᾶσθαι. Est autem petita hæc sententia ex Psal. 37.11, quam in hominibus etiam alioqui veræ religionis ignaris ipsa cõmunis experiẽtia confirmat: sicut cõtra, teste etiam Platone, ἀνθρωπίας ξυνουσίας est ἐρημία, id est, morositatis consors solitudo. Quanto igitur magis id eueniet iis quos ipsa pietas amabiles reddiderit, quãtumuis sint impiis exosi? Itaque Christiani ouibus comparantur. Hæc autem benedictio sic terrena est vt piis sit etiam melioris vitæ & multo certioris pignus: sicut contra, &c.

9 *Vocabuntur*, κληθήσονται. Id est erunt. Significat enim Hebræis verbum vocandi קרא (*Kara*) sic acceptum aliquid eiusmodi esse vt hoc nomine ab omnibus celebretur.

11 *Conuitiati fuerint vobis*, ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς. Vulg. *Maledixerint vobis homines*, id est, κακολογήσωσιν ὑμᾶς. Cæterùm addidit Vetus interpres rectũ, qui deesse videbatur ad explendam constructionem: sed is in plerisque linguis suppleri solet. Sic enim Cicero, 1. Off. *Deferendi (inquit) officij plures solent esse causæ. nam aut inimicitias suscipere nolunt: aut suis studijs sit impediuntur. vt quos tutari debeant desertos esse patiantur.* Erasmus vertit, *Probra iecerint in vos.* Quòd si periphrasis mihi placuisset, dicere maluissem, *Probris affecerint vos*, nulla addita præpositione. Tertull. in Scorpiaco vertit *Dedecorauerint*, dilutè. ¶ *Persequuti fuerint*, διώξωσιν (id est persequi) forense verbum est, quo eas potissimum iniurias hîc puto significari quibus viri innocentes afficiuntur, quum ex tyrannorum edictis ad iudicum tribunalia pertrahuntur, id est, ad publicam iniuriã, quæ authoritate magistratus armatur. sicut primũ illud ὀνειδίσωσιν ad conuicia priuatorum hominum refero: postremum autem εἰπωσιν, ad testium & iudicum iniquitatem. Quarum omnium iniuriarum manifestissima exempla nobis hodie suppeditant ij qui veritatem Dei in nobis persequuntur. quanquam hæc omnia generaliter accipere commodè possumus. ¶ *Quidvis mali*, πᾶν πονηρὸν ῥῆμα. Vulg. *Omne malum.* neque enim legit ῥῆμα quod etiam nõ reperitur apud Chrysostomũ lib. 3. περὶ ἱερωσύνης. Erasmus, *Omne malum verbum.* Nos verò suprà ostendimus, πᾶν indefinite accipi, 4.23. ῥῆμα verò respondet דבר (*dauar*) Hebræorũ. quod & ipsum pro indefinita particula vsurpatur: vt à nobis sine vlla sensus iniuria potuerit prætermitti. Nam etiã in meo vetustissimo exemplari deerat. quod tamen verbis ὀνειδίζειν & εἰπεῖν optimè conuenit: vt possimus etiam de omnibus quantũuis atrocibus maledictis hoc intelligere. ¶ *Propter me*, ἕνεκεν ἐμοῦ. Secũdum exemplar scriptum habebat, ἕνεκεν δικαιοσύνης, iustitiæ causa. Alibi ἕνεκα soleo causa interpretari: sed vitanda fuit absurditas sententiæ. Latinis enim *causa* ferè semper causam finalẽ designat, cui nullus hic locus, vbi significatur causa persecutionem efficiens, quanuis per accidens.

13 *Infatuatus fuerit*, μωρανθῇ. Id est omni acrimonia deperdita, qua res cæteras solet aduersus putredinem cõdire, (quę vis est Spiritus sancti, ministerio verbi ad coercendam in nobis omnem corruptionem vtentis) insipidus euaserit. sicut betæ fatuæ, id est saporis expertes, dicuntur. Vulg. *euanuerit*, sicut in Gallico nostro dicimus *estre euenté.* ¶ *Quo*, ἐν τίνι. id est *per quod.* Vulgata ad verbum, *In quo.* In pro Per, Hebræorum idiotismo, de quo alibi dixi. *Salietur*, ἁλισθήσεται. Id est, Quid tandem superierit quo vti possis ad saliendum? Vel, Sal ipse infatuatus, quo tandem salietur? vt est apud Marcum. 9.50. *Amplius*, ἔτι. Vulgata & Erasmus, *Vltrà.* id est πρὸς τοῦτο. ¶ *Nisi vt*, εἰ μὴ ἵνα. Ge-

nus dicendi petitum è medio. Nec enim vlla ex sale euanido vtilitas, ne ad fimũ quidem inde conficiendum colligi potest. Huc autem pertinet illud Os. 4. 6. quod tandem in Ecclesia Romana impletum cernimus: *Quia scientiam spreuisti, spernam quoque te, ne officio fungaris mihi.* ¶ *A quibus vis,* ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Ab hominibus*, sicut vernaculo sermone dicimus, *Des gens, ou D'vn chacun.*

14 *Vrbs,* πόλις. Eras. *Oppidum.* Ego vbiq; vrbem conuerti, sicut Vallę placet: quòd ciuitatis nomen latiùs pateat.

15 *Accendunt,* καίουσι. Impersonaliter, vt admonuimus suprà, versi. 11. Cæterùm Græcis hoc verbum non tam accendere quàm vrere significat, vt in illo Virgilij, *Vrit odoratam nocturna in lumina cedrum*, Sed apparet hîc habere significationem Hebraicæ coniugationis quam vocant Hiphil מדליקים [*medolekim.*] Nam qui accendit, facit vt aliquid vratur: sicut apud eosdem Græcos καθίζειν interdum neutrum est, interdum verò, μεταβατικόν, vt infrà 21. 7. Apertius Lucas, qui pro καίουσιν scripsit ἅπτουσιν. Sic Aristophanes in Nebulis, ἅπτε παῖ λύχνον. *Lucernam*, λύχνον. Ita vocatur vel instrumentum ipsum, putà lampas, cui oleum aut aliud quippiam imponitur quod accendatur: vel id ipsum quod ardet, puta fax aut candela. ¶ *In candelabrum,* ἐπὶ λυχνίαν. vel, *Supra cãdelabrum*, instrumentum videlicet eminenti loco positum, cui imponebatur aut infigebatur lucerna. Homerus Odyss. σ, λαμπτῆρας vocat.

16 *Glorificentque*, καὶ δοξάσωσιν. id est, Gloriam Dei prædicent: pro quo Basilius dicit δοξολογῆσιν. Glorificandi autem vocabulum vsitatum & familiare sacris scriptoribus, interdum significat gloriosè Dei maiestatem & laudes prædicare: interdum verò, gloriam & splendorem alicui afferre. quæ posterior significatio non videtur propriè conuenire hominibus, quibus satis est Dei gloriam profiteri, quam reipsa amplificare non possunt.

17 *Vt dissoluam*, καταλῦσαι, id est violem, eleganti translatione: quoniam videlicet homines legibus quasi vinculis astringuntur. ¶ *Legem, aut prophetas*, τὸν νόμον, ἢ τοὺς προφήτας. Legem quidem in genere Christus pro nobis impleuit: sed de ritibus & ceremoniis præcipuè & speciatim Christus hîc loquitur: quòd de his præcipuè isti hypocritæ laborarent, & cum Christo iurgarentur ipsius aduersarij: quanuis & moralem & ceremonialem legem suis falsis interpretationibus deprauarent. Legis autem ritus tantum abest vt Christus neglexerit, aut violare docuerit, vt contrà & illos, & quicquid in iis adumbrabatur, reipsa impleuerit: quod hîc voluit significatum. Et hoc quidem semel de hac legis impletione dictum esto. Per prophetas autem prophetica prædictiones intelligit, quas itidem omnes præstitit:

18 *Amen*, ἀμὴν. id est, verè & certò. Hebræorum autem vocabulum ab אמונה [*emuna*] derivatum, (quod veritatem significat) quum non modo Græci omnes noui Testamenti scriptores retinuerint, sed vulgata quoque linguarum idiomata, ne hîc quidem volui expungere: quanuis id licuerit, quoniam in hoc dicendi genere vulgata idiomata non solent id vsurpare. Quintum exemplar habebat bis scriptum ἀμὴν. ¶ *Vsquedum præterierit*, ἕως ἂν παρέλθῃ. Verbum Hebræum עבר, (*iachaliph*) cui Græcum παρέλθῃ ex aduerso respondet, significat sic aliquid præterire vt etiam mutetur: quo modo vsurpatur Psalmo 102. 27. ¶ *Neque quam*, οὐ μὴ. Duplex est negatio in Græco: sed quæ magis neget quàm simplex, contrà quàm apud Latinos. Nos verò ita vertimus vt à simplici negatione distingueremus: quod idem fecimus in οὐδαμῶς. ¶ *Ex*, ἀπὸ. Vulgata, à. Præpositiones ἐν & ἀπὸ sæpe apud Græcos permutantur: veluti quum dicimus, εἰκὼν ἀπὸ ξύλου: id est, *imago è ligno*. vt suprà, 3. 4.

19 *Soluerit*. λύσῃ. Id est violarit, cui opponitur τὸ ποιεῖν. ¶ *Vnum*, μίαν. Id est, vel vnicum, κἂν μίαν, vt Mar. 6. versu 56. ¶ *Hi sce minimis*, τούτων τῶν ἐλαχίστων. id est, quæ isti præclari doctores pro minimis habẽt: vt, qui quæ potissima erant legis, negligerent, vt externis ceremoniis & suis traditionibus præcipuè inhærenter: sicut illis passim prophetæ etiam ipsi exprobrarant. Nec tamen negandum est, non omnia paris esse momenti præcepta,

præcepta, quanuis nullum non sit grauissimum. ¶ *Et ita docuerit*, καὶ οὕτω διδάξῃ. id est, malæ vitæ exemplo (tota autem hæc concio in Phariſæos & Scribas, partim moribus hypocritas, partim legem in ſynagogis falſa interpretatione deprauantes dirigitur) auditores corrumpunt. Niſi malimus καὶ pro κἂν accipere, & interpretari, *Licet ita docuerit homines*. id est, qui quòd ad vitam attinet, præcepta quidem violat, docet tamen quod lex præcipit, de quibus loquitur Dominus infrà, 23. 2. & 3. ita vt οὕτω referatur non ad verbum λύσῃ, ſed ad ipſam legem. Et certè ſic melius ſibi conſtabit oppoſitio inter eos qui dicunt & non faciunt, vt iſti, & eos qui dicunt & faciunt. Nam qui neque faciunt neq; dicunt quod rectum eſt, imò etiam falſam doctrinam ſpargunt, non modò minimi habendi ſunt in Eccleſia, ſed ſunt etiam fugiendi, atque adeò abigendi: vt qui non ſint paſtores, ſed lupi: de quibus dixit Dominus, Cauete à pſeudoprophetis. Neq; ignoro, ἐλαχίστους propterea pleroſque exponere, non qui infimo, ſed qui nullo prorſus ſint loco. Verùm hæc interpretatio coacta eſt. Itaque hanc poſteriorem explicationem amplector. ¶ *Vocabitur*, κληθήσεται. Id eſt, erit & cenſebitur. de quo Hebraiſmo diximus ſuprà, verſ. 9. ¶ *In regno cælorum*, ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν. Id eſt, in Eccleſia, ſiue verè piorum cœtu rectè inſtituto. Conſiderat enim Chriſtus inſtaurationem mox ſequuturam, ruituro Phariſaiſmo, cæteriſque veræ doctrinæ corruptelis per Apoſtolos detegendis ac corrigendis.

20 *Veſtra iuſtitia*, ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν. Iuſtitiæ nomine intellige ſinceram tum doctrinam tum vitam, cum verbo Dei videlicet, quod eſt iuſtitiæ vera norma, congruentem. Sed de doctrina potiſſimùm hîc agi liquet ex ſequenti reprehenſione falſarum Legis interpretationũ. Eſt autem repetendum iuſtitię vocabulũ, acſi ſcriptũ eſſet, τῆς τῶν Φαρισαίων. Vide infrà, 16. 11. ¶ *Nequaquam ingreſſuros in regnum cælorum*. οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Id eſt, indignos fore qui in Eccleſia doceatis. Nec enim de quorumuis piorum officio, ſed de ſolis doctoribus agit: & nomine regni cælorum, vt alibi ſæpe, non triumphantem (vt vulgo loquuntur) ſed adhuc militãtem & miniſterio paſtorum egentem Eccleſiam intelligit.

21 *Audiſtis*, ἠκούσατε. His verbis ſignificat falſas legis interpretationes iampridem in Iudæorum ſynagogis receptas. Præſtat enim τοῖς ἀρχαίοις explicare quaſi ſcriptum ſit ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, (vt ſic notentur ſynagogę doctores, iampridem ſic docentes, qui ſolebant patrum & maiorum nomina ſuis falſis interpretationibus prætexere) quàm ad auditores referre. Et diligenter obſeruandum eſt, ita præcipuè notati adiectas à Scribis appendices, qualis eſt iſta, *Quiſquis occiderit, tenebitur iudicio*. Cæterùm prorſus ineptiunt, neque quod ſit Euangelij & Legis diſcrimen intelligunt, qui ex hac Chriſti diſputatione conſtituunt, Chriſtum idcirco etiã veniſſe, vt nos arctioribus quàm veterem populum vinculis conſtringeret: quum è contrario idcirco fuerit miſſus vt nos à maledictione legis abſolueret. Semper igitur Lex ita fuit intelligenda vt nunc à Chriſto explicatur, ſpiritualis nimirum, vt loquitur Apoſtolus Ro. 7. 14. id eſt, non tantùm ipſas exteriores actiones, ſed imprimis intimas etiam cogitationes arguens: ſed quum aliter à Scribis explicaretur, & recta explicatio ad intelligendum & expetendum Euangelij beneficiũ prorſus requiratur, atque præire remiſſioni peccatorum reſipiſcentiam oporteat, nec ad reſipiſcentiam adduci poſſit niſi qui ſe coram Deo reum eſſe cognouerit: idcirco fuerunt etiam falſæ iſtę opiniones, præſertim longo iam vſu inueteratæ, detegendæ ac refellendæ, vt cognito morbo ad vnicum hunc medicum homines accurrerent: quod omnibus quoque fidis Euangelij doctoribus eſt ſedulò faciendum.

22 ¶ *Temere*, εἰκῇ. Non eſt igitur omnis ira damnanda, vt pote quæ zeli nomine commendetur, & quam etiam non immeritò Peripatetici fortitudinis cotem vocant: ſed ea demum vituperanda eſt quæ vel iniuſta eſt vel immoderata, Epheſ. 4. 26. ¶ *Tenebitur*, ἔνοχος ἔσται. Vulg. *Reus erit*. Eraſmus, *Obnoxius erit*. Neutet, meo iudicio, ſatis expreſsè. nam reus etiam eſſe poteſt qui ſit innocens: & obnoxius interdum

de insontibus quoque dicitur, vt quum bonos dicimus esse multis periculis & iniuriis obnoxios: hîc verò ἔνοχος sine. ἔνοχος ἐστὶ) significat αἰτίαν κὴ ἀπόφασιν, & ei conuenit qui apud iudicem non vt audiendus, sed vt damnandus, sistitur.

22 *Iudicio.* κρίσεως. id est, pœnis quæ à iudicibus infliguntur. Christum autem certum est non de ciuilibus iudiciis & pœnis à magistratu infligendis, sed de ipsius Dei tribunali agere: apud quem pœna homicidij ob violatum hoc præceptum teneantur, nõ modò qui vitam alteri eripuerint, sed etiam qui proximo nocendi affectum habuerint, aut conuiciis siue leuibus siue grauioribus eum affecerint: quanuis neque paria hæc sint peccata, neq; paribus pœnis vindicanda. Etsi enim quoduis peccatum suapte natura mortem æternam mereatur, ne ipso quidem merè originali excepto, (Rom.5.14.& 6.23) tamen æternarum etiam pœnarum aliquam futuram imparitatem, liquet ex ipsius Christi verbis, infrà 10.15. & ista quoque imparitas proculdubio in pœnis quoque seruatur, quas Deus peccantibus in hac vita infligit. Sed Christus totam hanc orationem ad ciuilium iudiciorum formam Iudæis vsitatam accommodauit: apud quos (vt ex Thalmud multi annotarunt) Triumviri de pecuniariis & minimis causis cognoscebant, ac proinde leuibus mulctis conuictos reos castigabãt: συνέδριον autem eorum quos etiam Sanhedrin vocabant & in quo LXXIII. iudices considebãt, de grauioribus causis decernebat, ac proinde grauiores pœnas infligebat. Summum autem consilium iudicum LXXI. de grauissimis rebus, veluti de certa aliqua tribu, de summo sacerdote, de pseudopropheta, de paee vel bello statuebat: ad quem morem Christus respexit. ¶ *Raca,* ῥακά Vulgatæ Latinæ editionis codices legũt ῥακὰ, sed perperam, vt apparet ex Syro interprete, qui ריקא (*reka*) scribit per Coph, & ex Thalmudicis libris, vbi doctissimus Emmanuel Tremelius noster testatur sæpe sic legi, qua voce significetur homo imprudens, & quasi cerebro vacuus, à nomine Hebræo ריק (*rik*,) quod vacuum & inanem declarat. Nos Gallico idiomate Follem eadem ratione vocamus, Latini fatuum, fortassis à voce Hebræa פתי (*petbi*) Sed haud scio an sit leuius conuitium, ac non potius hoc ipsum quod mox voce μωρὸς significatur, pro qua Syrus interpres habet לילי (*leli*) à vocabulo Hebræo אליל (*Elil*) quod rem nihili declarat, neque Græcæ voci respondet. Græci profectò non temere hanc vocem retinuerunt, de qua sic Basilius, aut quisquis est author τὴν δ' ἀτιμωτικὴν ταύτην κατ' ἐπιτίμησιν, ὅταν τις Ῥακὰ τὸν ἀδελφὸν ἐπιφωνῇ ῥῆμα, ἀπαντήσας δ' ἔθους ἐστὶ τοῖς ἐλευθέροις τοὺς οἰκείους προσαγορεύειν. id est, Raca est dictio illis locis vsitata, mitioris probri, quam aduersum domesticos & familiares vsurpant. Chrysostomus in hunc locum addit Syros hoc nomine vti pro τὸν, nõ vt opinor, quòd existimarit ita significari hoc pronomen, sed quòd per contemptum soleant domini seruos, vt alij alios quos aspernantur appellare, quod est Gallis *Tutoyer*, Alij, (quod Ioh. Druso diligenti rerum in his libris multarum obseruatori acceptum fero) putant deductum videri posse à themate Syro רחח (*Rach*) quod spuere declarat, quod etymon sequutus Theophylactus πτυστὸν interpretatur, id est conspuendũ & abominandum: quod certè conuitij genus grauius eo fuerit de quo tamen vt grauiore loquitur Christus. Itaque mihi ista conferenti maximè videtur probanda eorum sententia qui putant hic constitui tres eius aduersus proximum indignationis gradus, quæ hoc interdicti homicidij præcepto comprehẽduntur, quamuis impari peccato. Vnum eorum qui leuitate aut aliquo inconsiderato affectu abrepti proximo malè volunt, etiam si totum hunc infensum animum intus premant, vt qui non vsquam adeo efferbuerit. Alterum eorum quibus indignatio non quidem apertum & atrox conuicium, sed tamen vocula aliquam contemptus insignis indicem & quidẽ cum gestu quopiam suggerat, vt si Gallico sermone dicas, fy, & simul despuas, cuiusmodi hæc vox RACA fuerit: cuiusmodi quiddam videtur notari, Nu.12.14. & expresè Deut.25.9. quod nõ sic accipiendũ est, ac si illius de quo ibi agitur facies conspueretur, sed quod ipso cernente, & in ipsius oculis spueretur. Tertium denique eorum qui apertis conuiciis proximos lædunt. quorum speciem vnam proculdubio vsitatissimam

tissimam commemorat Christus, vt si Gallice dicas *fat, fol, badin*. Est igitur hæc vox Syra: quo maximè idiomate, licet non puro, Iudæos post captiuitatem vsos fuisse constat: imò & captiuitatis ipsius tempore, vt sic à Chaldæis, Babyloniis dignosci vulgo possent, sicut ex Xenophontis insigni loco apparet, vbi Babylonis à Cyro captæ historiã describit. Itaque assentior iis qui Raca volunt inconditam esse voculam hominis indignantis: ita vt tres gradus hic constituantur eorum qui cõtra hominum opinionem, pro homicidis apud Deũ cẽsentur. Vnus, eorum qui intus duntaxat aduersus proximũ commouentur, quã scitè admodum Tertull. de patientia, Iram restricti animi vocat: alter eorum qui eousque efferuescunt vt iracundum aliquid euomant: tertius denique, eorum qui in apertum aliquod conuitium erumpunt. Castellio *Balatronem* est interpretatus: quàm rectè ipse viderit. ¶ *Consessu*, συνεδρίῳ. Vulgata & Eras. Consilio. Et certè fateor Concilij vocabulum id valere, sed illud propius abest à Græco. ¶ *Gehennæ*, εἰς τὴν γέενναν. Vocabulum hoc Hebræum est ex duobus compositum, & vallem Hinnon declarat, quæ etiam חפת [*Tophet*] dicitur: in qua olim Israelitæ superstitionibus vicinarum gentium addicti, filios suos diis adolebant, inaudita quadam immanitate. Inde factum vt acciperetur pro loco cruciandis in æternum reprobis destinato, atque adeo pro ipso supplicio & cruciatu, quo afficiuntur cum Satana & angelis ipsius: sicut Eras. & alij multi annotarunt. Vide Ier. 7. 31. ¶ *Ignis*, πυρὸς. id est, ardentem: ex Hebræorum idiotismo, qui simili ratione Carnem peccati pro carne peccatrice dicunt: & Hominem auaritiæ, pro homine auaro. Si tamen gehennam pro ipso cruciatu accipias, nulla erit enallage. Sed hoc quoque accommodarit Christus ad ius ciuile Israelitarum, apud quos (sicut ex libro Sanhedrin Babylonico constat) summum concilium quadruplici suppliciorum genere vtebatur, antequam Herodes & post Herodẽ Romani totum hunc ordinem perturbassent: nempe strangulatione, gladio, lapidatione, & combustione: inter quas non dubium est quin hæc grauissima fuerit. Inde factum vt æternas illas pœnas, cum ignis supplicio passim sacri scriptores comparent. Quàm autem verũ sit nescio quod Kimhi notat in Ps. 27. in hac valle olim fuisse perpetuũ ignẽ cõburendis cadaueribus & corpotibus pollutis, quę illò coniiciebãtur, quò tamen Christum allusisse nonnulli volũt.

23 *Attuleris*, προσενέγκῃς. Opponit charitatem Christianam quæ illatas etiam iniurias obliuiscitur, iracundiæ & malis inde nascentibus: simúlque innuit plerunque accidere vt difficiliores sese ad reconciliationem præbeant, quos potius petere veniam oportuit. Sed hæc est grauissima sententia, non recipi à Deo qui à proximis dissideant: & litigiosos ac iuris sui nimium tenaces pessimè sibi consulere: quod sæpe etiam in forensibus controuersiis experiuntur, vnde lepidus ille scriptoris alioqui detestandi versiculus, *Viginti lustrat annos Quisquam, qui vincit Gargilianæ, potest*. Sed metuendum imprimis Dei tribunal, apud quod implacabiles homines iudicium absque misericordia sensuri sunt, Vulgata, *Offers*. Eras. *Obtuleris*. Et fateor προσφέρειν hoc etiam significare: sed hîc videtur minus quidã valere. vult enim Christus vt priusquam offeratur allatum munus, reconciliatio fiat. Nisi fortè quis malit hoc accipere ac si dictum esset, In ipso etiam oblationis actu (vt loquũtur) prius esse cogitandum de reconciliatione quàm de offerendo reipsa munere. Est autem obseruandum, Christum accõmodare totum hunc sermonem ad tẽporum suorum rationem. Itaque inepti sunt qui ex hoc loco habenda nunc esse altaria & vsurpandas eiusmodi oblationes colligunt: sed ij longè sunt ineptissimi qui quod dictũ est de mutua recõciliatione ad purgatoriũ suum transferunt.

24 *Primùm*, πρῶτον. Hanc particulam alij coniungunt cum ὕπαγε alij cũ διαλλάγηθι. quod posterius videtur melius conuenire.

25 *Esto amicus*, ἴσθι εὐνοῶν. Eras. *Habeto benevolentiam*. Ad verbum, Esto beneuolus. Id est, Redi in gratiam, & fac vt sis amicus. Nec enim monet tantùm vt animo bene velimus ad-

uersario, sed vt cũ eo trãsigamus: quod fiet si cum ipso colloquuti reconciliemur. Vulgata vertit, *Esto consentiens*. Et indicat Augustinus (sicut annotat Erasmus) nonnullos vertisse, *Esto concors*. Ex quibus coniicio veterem interpretem legisse σωνοῶν: facilis enim fuit lapsus ν in σ: atque adeo hæc lectio fortassis est verior, quum Veteris interpretis auctoritate nitatur, & sensum habeat (ni fallor) pleniorem. Vnum tantùm obstat, quòd σωνοεῖν apud idoneos auctores (vt semel atque iterum initio Alcibiadis posterioris apud Platonem) reperiatur pro Secum cogitare aliquid, id est ἐννοεῖν, potiùs quàm pro ὁμονοεῖν, id est consentire. quamuis hanc quoque significationem facilè admittere videatur particula σὺν ex qua componitur. ¶ *Aduersario*, τῷ ἀντιδίκῳ. Ad verbũ, Cõtralitigatori. Neque enim ἀντίδικος tam latè patet Græcis quàm Latinis Aduersarius, nisi quum est verbum forense: quia tunc idem valet atque pars aduersa, vt vulgus loquitur. ¶ *Dum*, ἕως ὅτου. Alibi verti *Quousque*, quod huic loco non conuenit. Hîc enim idẽ valet quod Interim dum, vt infrà 14. 22. in quo genere dicendi etiam vsurpatur ἕως simplex, sine vlla adiectione, vt Marci. 6. 45. ¶ *Ne quando*, μήποτε. Vulg. *Ne fortè*: quod rectè mutatũ est ab Erasmo plurimis locis, vt annotauimus suprà. 4. 6. ¶ *Tradat*, παραδῷ. id est, causam apud iudicem obtineat, qui te in carcerem adducẽdum apparitori tradat. ¶ *Ministro*. ὑπηρέτῃ. id est lictori, vel apparitori. ὑπηρέται tamen in genere dicuntur qui subseruiũt: quasi subremiges, metaphora à re nauali sumpta: Hebræi שוטרים [*Schoterim*] vocant. à Græcis ῥαβδοῦχοι vocantur, vt infrà 20. 26. Itaque vtrunque Græcũ vno Latino exprimere solemus, nisi quum de Diaconis Ecclesiasticis fit mentio. hos enim maluimus ex cõsuetudine Diaconos Græco nomine vocare. Tertull. totum hunc locum falsa interpretatione deprauans in libro de anima, interpretatur Angelũ executionis. ¶ *Custodiam*, φυλακὴν. Græci honesto vocabulo sic carcerem vocãt: quem etiam ob eam causam οἴκημα dicebant Athenienses (id est domicilium) auctore Plutarcho in Solone. Sed & Latinis custodia vocatur carcer. Cicero ad Quintum fratrem libro 1. Hominem comprehendere, & in custodiam tradere. ¶ *Coniiciaris*, βληθήσῃ. Ad verbum, *Iaciaris*. Vul. *Mittaris*: quod paulo lenius videtur. In secundo manu scripto exẽplari legitur βληθῇς, rectius.

26 *Reddideris*, ἀποδῷς. Erasmus, *Persoluerus*. id est ἀποτίσῃς. Nam hoc declarat verbum ἀποδιδόναι hoc in loco, vt mox quoque versu. 33. ¶ *Vltimum*, ἔσχατον. Vulgata, *Nouissimum*. id est ὑστατον. Erasmus, *Extremum*: quo propriè τὸ ἄκρον declaratur. Græci ἔσχατον dicunt à ἔχω, id est à continendo & cohibendo, id videlicet in quo necesse est vt consistamus: sicut Latinè illud dicitur vltimum, vltra quod pergere non liceat. ¶ *Quadrantẽ*, κοδράντου. Latina vox Græcè declinata, vt multæ aliæ passim apud Euangelistas: cuiusmodi ista sunt, à nobis semel collecta, ἀσσάριον, δηνάριον ἰδεῖν, κεντυρίων, κῆνσος, κολωνία, κουστωδία, λεγεὼν, λέντιον, λιβερτῖνος, λίτρα, μίλιον, μακελλον, μεμβράνα, μόδιος, ξέστης, πραιτώριον, ῥέδα, σεμικύκλιον, σικάριον, σουδάριον, σπεκουλάτωρ, ταβέρνη, φόρον, τίτλος, φραγέλλιον φραγελλοῦν, id est, Assarius, Denarius, Iustus, Centurio, Census, Colonia, Custodia, Legio, Linteũ, Libertinus, Litra, Miliare, Macellum, Membrana, Modius, Sextarius, Prætorium, Rheda, Semicinctium, Sicarius, Sudarium, Speculator, Taberna, Forum, Titulus, Flagellũ, Flagellare. Sed vt ad rem redeam. Ad vltimum quadrantem soluere, prouerbialiter dicitur is qui cum summo iure agitur. Quod autem Castellio annotauit, id esse quod Latini dicunt. Ad denariũ soluere, citato loco ex oratione Ciceronis pro Quintio, falsum est. Illic enim ad denarium soluere est denario soluere: sicut vulgo dicimus *payer en escus, ou en testons*. Sed alio loco, nẽpe postrema ad Attic. lib. 5. ad numum soluere simili prorsus sensu scribitur: quod vulgò dicimus *payer iusques au dernier denier*. Cæterum series ipsa & scopus sermonis satis ostendit, extra viam vagari quicunque quod hîc dicitur de mutua hominum inter se reconciliatione, trahant ad nostram cum Deo per conuersionem & remissionem peccatorum reconciliationem: quod tamen in patrum scriptis sæpe inculcatur, & excusari applicatione quapiam] po-

test. Sed quis illos ferat qui ad purgatorij satisfactiones istud referunt? quasi verò si exolui possent peccata nostra à nobis illis pœnis, Christi perpessionibus fuerit nobis opus: vel Christus sit nobis datus duntaxat pro solutionis à nobis præstandæ supplemento. Deinde, si valet hæc allegoriæ applicatio, quis hîc sustinuerit aduersarij personam præter Deum, cum quo redire nos in gratiam oporteat, dum in via, id est, in hac vita sumus? Atqui carceris & integræ solutionis mulcta iis demum denunciatur, qui in gratiam non redierint: istis verò num ignem purgatorij, ac non potiùs æternas inferorum pœnas ipsi purgatorij fautores destinant?

27 *A veteribus*, τοῖς ἀρχαίοις. Hæc neque apud Syrum interpretem, neque in meo venerandæ imprimis antiquitatis codice adiiciuntur hoc loco, in quo nimirum purum Dei præceptum recitatur. Apparet tamen ex iis quæ subiiciuntur, deprauatam huius quoque præcepti sententiam à Scribis fuisse propriæ significationi verbi μοιχεύειν inhærētibus, vt hîc quoq; verba illa retineri possint. ¶ *Non mœchaberis*, οὐ μοιχεύσεις. Vtitur Dominus apud Mosen verbo נאף [*Naaph*] quod non nisi in nuptam competit. itaque sola adulteria & quidem reipsa patrata docebant Scribæ hoc præcepto inhiberi.

28 *Quisquis aspicit*, πᾶς ὁ βλέπων. Vulg. *Omnis qui videt*. Atqui plus est τὸ βλέπειν quàm ὁρᾶν. Notat enim intentionem animi oculos ad rem aliquam cernendam adiicientis. Totum autem illud Græci verbo dicunt ἐπιθυμεῖν & ἐπιθυμίαν, de libidinoso eorum aspectu quorum pupillæ πόρναι sunt, non κόραι. *Mulierē*, γυναῖκα. Sic rectius vetus interpres quàm Erasmus, qui vxorem interpretatur, quum non sit adiectum τινος vel ἀνδρὸς: neque duntaxat dictum velit Christus adulterium etiam oculis committi, sed aliquid amplius, nempe omnem libidinosum aspectum concupiscentis mulierem, siue nuptā alteri, siue innuptam, hoc præcepto prohiberi. ¶ *Adulterauit eam*, ἐμοίχευσεν αὐτήν. Sic vtuntur hoc Latino verbo idonei scriptores, vt periphrasi non sit opus. Et sic quoque transitiuè accipitur verbum Hebræum *Naaph* aliquoties: quod quāuis differat à זנה [*zanah*] quod Scortari significat (vt liquet ex Oseæ 4.14.) tamen hîc Scortationem quoque comprehendit: ac si diceret Christus, legislatorem omnem impudicitiam verbo Mæchari (quo grauissimum scelus arguitur) notasse, aduersus eos qui scortationis flagitium eleuabāt. Seneca in declamat. Incesta est & sine stupro quæ stuprum cupit.

29 *Facit vt tu offendas*, σκανδαλίζει σε. Vulg. *Scandalizat te*. Erasmus, *Tibi est obstaculo*, id est, ἐμποδίζει. Idem paulo pòst, Obstiterit tibi. Cæterùm ea faciunt vt offendamus quæ impediunt quominus inoffenso cursu pergamus in Lege Domini. Peccata enim sunt veluti saxa ad quæ impingimus, vel etiam corruimus. vnde illud, Qui sibi videtur stare, videat ne cadat, 1. Cor. 10. 12. ¶ *Erue eū, ἔξελε αὐτόν*. Allegoricè & hyperbolicè hæc dicuntur, aptissimè tamen ad significandum quàm sollicitè, si effugere volumus æternum illud exitium, vitandæ sint, etiam cum charissimarum rerum iactura omnes occasiones quibus ad obscœnas cogitationes impelli mentes nostras senserimus, quamobrē etiam oculi dextri & manus dextræ fit mentio, quòd dextrę partes sint chariores: quum istis alioqui partibus etiam sinistris nō minus quàm dextris homines abutantur.

30 *Conijciatur*, βληθῇ. Vulgata, *Eat*, ἀπέλθῃ. quod habet vetustissimum illud meum exemplar.

31 *Dictum est autem*, ἐρρέθη δὲ ὅτι. Redundat particula ὅτι, vt apparet ex verbo δότω. Neque hîc additur illud *veteribus*. Nam hîc non peccabant Scribæ aliqua adiectione ad legis verba: sed in eo quòd falsa interpretatione legē depraua bant: quasi videlicet tradito libello diuortij vel repudij putarēt absolui cōscientiam corā Dei tribunali: quod negat Christus. Aliud enim esse aliquid vt iustū præcipere, quàm quod mutare nō possis mitigare quantum possis. Obligatio enim ista ad dandum diuortij libellū multos non penitus impudētes proculdubio retinebat quominus vxores amandarent, quòd eiusmodi libellis quibus cauebatur potius mulieri dimissæ quàm viro dimittenti, maritorum leuitas aut improbitas arguebatur: sicut de-

elaratur infrà. 19. 8. ex quo etiam loco apparet hac quidem falsa Scribarũ explicatione pacatas fuisse aliquorum cõscientias, & fuisse in synagogis disputatum an libello diuortij ob quascunque causas dato, conscientiæ satis caueretur, de quo respondet apertè Christus hoc loco: & Paulus 1. Cor. 7. 10. 11. ¶ *Dissessionis*, ἀποστάσιον, quasi Abscessionale dicas. Nam ἀφιέναι actiuum significat Seorsum ponere siue Amouere, & opponitur τῷ συνάπτειν. ἀφίεσθαι verò neutro passiuũ significat abscedere. Nõ licebat autem vxori recedere à marito, siue libellũ vel repudij vel diuortij dare marito, vt apparet tũ ex legis ipsius cõtextu. Deut. 24. 1. tum in primis ex Malach. 2. 16. sed maritus ab vxore sese seiungebat. vt hic libellus videri possit nõ vxoris dimissæ, sed mariti ab vxore secedentis respectu ἀποστάσιον vocari, & quidem non sine mariti vxorem à se amandantis infamia: Deo videlicet eiusmodi maritorum factum nõ approbante: quanuis ob duritiẽ cordis istud à Magistratu toleraretur.

32 *Extra rationem*, παρεκτὸς λόγου. Vulgata, *Excepta causa*. Erasmus, *Nisi causa*. id est, εἰ μὴ ἕνεκα. *Extra* hîc est in exceptione positum, sicut apud Terentium in Phormione, *Neque cognatus, extra vnam aniculam, quisquam ei aderat.* Quo etiam modo Græci suum ἔξω interdum vsurpant. Verti autem λόγου rationem, nõ causam, id est, αἴτιον. *Scortationis*, πορνείας. Erasmus, *Stupri*. Vulgata, *fornicationis*. Hic autem poni cõstat πορνείαν pro adulterio, sicut adulterij & stupri nominibus Latini quoque interdum promiscuè vtuntur. Sed & πορνεύεσθαι, id est scortari, dicitur de vxore quæ palam omnibus prostat, vno & altero adultero non contenta: quo modo vsurpauit Dion extremo libro quinquagesimo octauo, de Messalinæ & Silij nuptiis loquens. Apparet autem ex hac adiecta exceptione, tunc temporis fuisse quoque negligenter apud Iudæos obseruatam legem de adulterorum lapidatione: quæ si fuisset ita vt decuit vsurpata, superuacanea hæc exceptio fuisset, quam quidẽ in altero mẽbro huius versiculi repetendam esse res ipsa demonstrat.

33 *Rursum*, πάλιν. In vno exemplari vetusto scriptum offendimus πάλιω. id est, præterea, vel cæterum. ¶ *Peierabis*, ἐπιορκήσεις. id est, violabis iusiurandum. Significat enim ἐπιορκεῖν aliquid facere supra iusiurãdum, & illud transgredi. Latinis quoque (vt inquit Cicero offic. tertio) *Peierare, non est falsum iurare: sed quod ex animi tui sententia iuraris, id nõ facere, periurium est.* Cuius rei lectorem admonere placuit, quia quæ sequũtur, alioqui non videntur cohærere. Hinc autem apparet Scribas dupliciter hoc præceptum falsasse. Primùm quidem quòd Exo. 20. 7. & Deut. 5. 11. acceperint נָשָׂא [*Laschaué*] & Leuit. 19. נִשְׁבָּע [*Laschaker*] pro vno & eodẽ: quũ illo vocabulo temerariũ iusiurãdum, isto verò periuriũ prohibeatur. Deinde superstitiosa quadam vel potius cũ Dei ludibrio coniũcta simulatione obliquas & indirectas formulas pro nihilo habebant. Ad hoc autem posterius respondet priore loco Christus, ostendens, Deũ eiusmodi strophis decipi non posse, quibus homines non modò nõ excusentur, quũ Dei nomen in totidem literis & syllabis non sit positum, sed etiam impietatis arguatur, quum quoties iurandum est, per ipsius Dei nomẽ non per res creatas vlas sit iurandum: vt qui sit vnicus καρδιογνώστης, & in iureiurando non simpliciter vt testis, sed etiam vt conscientiæ iudex, nuncupetur. ¶ *Reddes*, ἀποδώσεις. Erasmus, *Persolues*, id est, ἀποτίσεις. vt suprà, versu. 26. ¶ *Quæ tu iurauerís*, τοὺς ὅρκους σου. Cicero de Legibus, *Cauè vota reddunto: vt pote quæ interposito Dei nomine concipiantur*, quanquã latius patet τῶν ὅρκων nomen. Quod si præstandum est ipsius Dei respectu imprimis quicquid iuratum est, quo pudore audent nonnulli sequentia Christi verba citare, quasi iurare nullo modo liceat?

34 *Ne iurate*, μὴ ὀμόσαι. Vulgata, *Non iurare*. τὸ ὀμόσαι positũ est pro ὀμόσατε, imperãdi modo: nisi illud λέγω ὑμῖν interpreteris, *iubeo vos*: sicut etiam paulò post versu 39. Cæterùm etsi neque mei est propositi commentaria scribere, neque libens quenquam reprehendo, in hoc præsertim scribendi genere, in quo non dubito quin ipse in varias reprehensiones incurram: tamen nondum esse putaui lectorem, vt quædam ab Erasmo scripta in hũc locum dẽ iureiurando

reiurando, & superiorem de litigando, cum summo iudicio legat. Nã etsi malo omnia in meliorem partẽ accipere, quoad eius fieri potest, & eius laboribus tã faueo quàm qui maximè, tamen dissimulare nõ possum pleraque sic ab eo explicari in his capitibus, vt videri possit vel ab opinione Anabaptistarum, vel à fanaticorum illorum distinctione, qui hæc omnia ad solos quosdam perfectos pertinere credunt, non prorsus dissentire. ¶ *Omnino*, πάντως. id est, per vllam rem creatam: vt apparet ex proximè sequentibus quas Christus damnat formulis: ex quibus liquet indirectas iurandi species, non ipsum iusiurãdum legitimè conceptum reprehendi: ac proinde vniuersalem particulã à nõnullis temerè hoc loco vrgeri. ¶ *Per cælum*, ἐν τῷ οὐρανῷ. Ad verbum, *In cælo*: quæ phrasis sæpe reperitur infrà, cap. 23. 16. Est autem nata ex Hebræorũ idiomate, apud quos ב [*Beth*] litera sæpe ponitur pro iurantis aduerbio, vt Gen. 22. 16. & Iosue 2. 12. Cæterùm fuit hæc iurisiurãdi formula etiam profanis gentibus familiaris, vt liquet ex illo Virgilij loco, *Per sidera iuro*. ¶ *Thronus*, θρόνος, siue solium, ac sedes regia.

35 *Scabellum*, ὑποπόδιον. Erasmus. *subsellium*: fortassis non satis rectè. ὑποπόδιον enim Græcis dicitur non illud quo sedemus, (siue sedes sit siue subsellium) sed quod sedentis pedibus est subiectum: & à Latinis Scamnum à scandendo, itémque scabellum forma diminutionis dicitur, quo scilicet in sedem altiorem ascenditur. Ouidius, *Et cana subtenerum scamna dedisse pedum*. Græci elegantiores βαθρον appellant. Cyprianus lib. 2. aduersus Iudæos, suppedaneum interpretatur.

36 *Per caput*, τὴν κεφαλήν. Sic Iulus apud Virgil. *Per caput hoc iuro*. ¶ *Album aut nigrum*, λευκὸν ἢ μέλαιναν. Octauum exemplar tollit particulam ἤ, vt sit hic sensus: non posse homines capillum qui sit albus, nigrum reddere: itaque nõ videri capitis sui dominos.

37 *Esto autem*, ἔστω δέ. Vel, *Sit autem*. Erasmus, *Erit autem*, ἔσται δέ. ¶ *Etiam etiam*, ναὶ ναί. Vulg. & Eras. *Est est*. Idem tamen infrà 21. 16. καὶ interpretatur *quidni*? i. πῶς γὰρ οὔ; & vertit vt ego hîc feci; 2. Cor. 1. 17. Quod autem existimat conduplicationem hanc ad eundem pertinere, sed priorem particulam esse interrogantis, posteriorem respondentis, nullius (quod sciam) exemplaris authoritate confirmatur. Ita enim scribendum fuisset, ναὶ; ναί. οὔ; οὔ. quod nusquam legi. Idem rursus aliam affert interpretationem, quasi nimirum iubeat Dominus vt si sermo noster affirmat, verè affirmet: si negat, verè neget. Sed ea quæ statim subiiciuntur, indicant hîc agi de affirmandi & negandi formula, non autem de ipsius affirmationis & negationis veritate. Quomodo enim hæc cohæreant non video, *Verè affirmetis quæ affirmatis: & verè negetis quæ negatis, quod autem supra hæc redundat, à malo proficiscitur*. Non desunt igitur qui putent geminatam vtranque particulam emphaseos causa, quasi Dominus, propterea quòd ferè iuramus vt nobis credatur, iubeat vt gemina potius affirmatione & negatione vtamur, quàm Dei nomen temerè vsurpemus. Hanc enim consuetudinem in asseueratione fuisse apud Hebræos vsurpatam, apparet ex 2. Reg. 10 15: vbi legimus וישׁ יהונדב [*Ieseh vaiesch*] pro eo quod hîc dicitur ναί. Sed tamen quia in omnibus codicibus interponitur distinctio, sunt qui existiment in his verbis, ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν, *Esto autem sermo vester*, prolepsin esse, qua diuiditur λόγος in duas species, affirmantem videlicet & negantem: id est, in ναί & οὔ. Sic enim vsurpari has particulas liquet ex 1. Cor. 17. vbi sermonem suum testatur Apostolus non fuisse ναὶ & οὔ, id est varium & inconstantem, vt rem eandem modò affirmaret, modò negaret. sicut parasitus ille apud Terentiũ loquitur, *Negat quis? nego: ait? aio*. Quare hæc Christi verba perinde possunt accipi acsi ita scriptũ esset, ἔστω δὲ ὑμῶν ὁ λόγος, ὁ μὴ καταφατικὸς (id est κατηφατικὸς) ναί. ὁ δὲ οὔ (id est ἀποφατικὸς) οὔ. Hoc est, Vester sermo sit, affirmans quidem, etiam: negans verò, non. Nam simplici & nudæ affirmationi aut negationi quod ita adiicitur vt redundet, à malo proficiscitur. Idque prorsus respondet totidem fere Iacobi verbis. 5. 12. vbi sic scribit, ἤτω δὲ ὑμῶν τὸ ναὶ, ναί: καὶ τὸ οὒ, οὔ. quæ verba simili ratione interpretor de non iurando non autem de affirmatione

aut negationis veritate:quum totum illum locum Iacobus ex hoc Christi sermone sit mutuatus. Sed & Basilius in Psa.14 ita vt nos,interpretatur hũc locũ de nuda vel affirmatione vel negatione. ¶ *Quod autem supra hæc redundat, τὸ δὲ περισσὸν τούτων.* Vulgata, *Quod autem his abundantius* est Erasmus, *Quod vltra hæc adiũgitur.* Ego sic coactus sum interpretari,vt quæ sit hoc loco vis τῆς περισσῆς exprimerem: quo nimirum vocabulo nõ hîc significatur simplex adiectio iurisiurandi,sed superflua redundantia.Quod videntur illi non considerasse qui ex his Christi verbis censent penitus interdictum esse iusiurandum : quum tamen id vnum iurisiurandi genus reprehendat Christus , quod quum alioquin fiat per nomen Dei , tamen redundat: id est , quod simplici affirmationi vel negationi additur quũ minimè sit necessarium. Nam & ipse Dominus , & Prophetæ, & Apostoli , quoties necesse est iurant : atque adeo in Dei cultu numeratur quoque iusiurandum. ¶ *A malo illo,ἐκ τοῦ πονηροῦ.* ἐκ pro ἀπὸ.id est a diabolo.Significat autem πονηρὸς à πόνος, vt à μοχθὸς μοχθηρὸς, aliquid amplius quàm κακὸς, nempe eum qui sit in omni scelere exercitatus : & ad iniuriã cuiuis inferendam totus comparatus: cui opponitur ὁ χρηστὸς qui est vsui omnibus. Ideóque per antonomasiam sic vocatur Satã:quanuis hęc differentia nõ semper obseruetur.

38 *Audistis, ἠκούσατε.*Ne hîc quidem fit veterum mentio , quos tamen ex verbis Domini apparet legem talionis ad iudicia pertinentem perperam ad priuatam vindictam retulisse. ¶ *Oculum. ὀφθαλμόν.*sub. *erue.*Hæc est lex talionis, de qua vide apud A.Gellium Phauorini disputationem:quem tamẽ certũ est sophistice legem illam exagitasse , vt & alteram de debitorum sectione,qui soluendo non essent.Sed quum hæc sint ipsa diuinæ legis verba , sine vlla adiectione , num aut Mosen reprehendit Christus , aut Mosaicæ legis onus auxit? Neutrum certè verum est , sed receptã in Synagogis huius legis falsationem reprehendit : qua id quod de pœna talionis à iudice , legitima cogitatione præeunte, infligenda cauebatur, isti ad priuatam vindictam referebant.

39 *Ne obsistite, μὴ ἀντιστῆναι.* Hic seruanda est propria vis huius verbi. Nec enim ἀντιστῆναι dicuntur quicunque se aduersus iniuriam vel illatam vel inferendam tuentur,quũ & iure agere apud magistratum possimus, & honestis rationibus iniuriam arcere : sed de eo dicitur qui vim vi opponat , vt par pari referat : quum apertæ vi potiùs cedere nos oporteat, & patientia obniti. Sic vbi agitur de iis qui sanæ doctrinæ resistunt, Paulus τοὺς ἀντιδιατιθεμένους.1.Tim.2.25. discernit ab iis quos ἀντιδιατιθεμένους appellat. 2. Tim.3. 8. ¶ *Improbo. τῷ πονηρῷ* siue scelerato , à quo videlicet per manifestum scelus læsus fueris. Hebr. רָשָׁע [*Rasschah*]vt Exo.2. 13. Vul.*Malo*:non malè , sed ambiguè , ne quis id accipiat neutro genere pro iniuria, qui non liceat iniuria pensare , vt accepisse videtur Chrys. quod verè quidem dicitur:sed præstat πονηρὸν de persona potiùs quàm de re accipere, vt si Gallicè dicas *meschant* , cum articulo indefinitè posito.Nisi malimus neutro genere τὸ πονηρὸ intelligere pro τῆ πονηρίᾳ, id est , nequitiæ , siue improbitati. ¶ *Qui ὅστις.* Vulg.*Si quis* , id est εἴτις. quod mollius cohæret cum iis quæ subiiciuntur. ¶ *Te cædet, σὲ ῥαπίσῃ.*Vulgata , *Te percusserit.*id est,σὲ παίσῃ.Erasmus, *Impegerit alapam.*& dubium non est quin de alapa quoque istud dicatur,qui fuit etiam manumissionis cuiusdam modus. Videtur tamen Græcum vocabulum fidelius hoc quidem loco expressisse Vetus interpres. nam ῥαπίζειν is demum dicitur Græcis qui contumeliæ causa, virga,aut fuste , aut etiam crepida , alium cædit : (nam ῥάπις & virgam & crepidam significat)sicut Omphale sandalio caput Herculis verberabat. Plutarchus Themistocle, τοὺς ἐν τοῖς ἀγῶσι σφαλέντας ῥαπίζεσθαι.i. *Eos qui in certaminibus intempestiuè surgunt , cadunt* , Et paulo post, id explicans , ἐπαιρομένῳ , inquit, τῷ ῥάβδον ὡς παιήσοντος. hoc est, *Quum baculum extulisset,veluti percussurus*,vide infra,26.67.& Mar.14.65. Quod autem dextræ sit potius mentio quàm sinistræ,quum in sinistram potius feratur impetus ferientis , id quoque non puto esse negligendum. Duplex enim est iniuria,quum ad illam accedit contemptus.Quos autem cõtemnimus, eos fere

ferè ſolemus auerſo ictu cædere, nimirum in ſiniſtrum latus, iubẽtes à nobis faceſſere, quaſi etiã indignos quos verberemus. Sed hoc tamen fortaſſis nimiũ eſt argutum. ¶ *Obuerte*, στρέψον. Ad verbũ, *Verte*. Vulgata, *Præbe*, id eſt, παράσχου. In vno codice ſcriptum erat παράσχον, eodem ſenſu. ¶ *Alteram*, τὴν ἄλλην. Apud Græcos differentia illa inter ἄλλος & ἕτερος non obſeruatur tam diligenter quàm inter Alius & Alter apud Latinos: neque Hebrçi hæc diſtinguunt, quum pro vtroque vnicam vocem אחר [*Aſcher*] vſurpent. 40 *Et qui velit tecum contendere*, τῷ θέλοντι σοὶ κριθῆναι. Vulgata, *Et qui velit iudicio tecum contendere*. Eraſmus, *Et qui te velit in ius trahere*. Atqui in hac ſignificatione vtendum eſſet verbo κρίνειν cum quarto caſu, τῷ θέλοντι σὲ κρίνειν. & quoniam ſicut τὸ κρίνειν de eo qui in ius vocat, ita κρίνεσθαι dicitur de eo qui in ius vocatur, vertẽdus fuiſſet hic locus ita vt σοὶ acciperetur pro ὑπὸ σοῦ, ei qui velit à te in ius trahi. id eſt, qui occaſionem tibi præbet ipſum in ius vocandi erepto tibi pallio, &c. quæ interpretatio præterquam quòd violẽta eſt, duabus certis (ni fallor) rationibus euertitur. Nam fuiſſet τὸ λαβεῖν præponendum τῷ θέλοντι. Nec enim eiuſmodi quiſpiam vellet in ius vocari vt eriperet pallium, ſed pallium potius eriperet vt occaſionem ſecũ litigãdi præberet. Deinde agit Chriſtus de tolerandis iniuriis quæ vi contra omnem iuris ſpeciẽ inferuntur, & potius quàm iniuriam etiam grauiſſimam (qualis eſt prædonum, & eorũ qui publica auctoritate aburuntur) priuata vindicta retaliemus, paratos eſſe nos oportere docet ad alteram quoque grauiorem perferendam. Nihil igitur iſta pertinẽt ad iudicia & magiſtratus, coram quibus, modò publicæ offenſionis, & charitatis ſũmam rationem habeamus, nihil prohibet quominus iuſtam cauſam tueamur. Itaque τὸ κριθῆναι omnino mihi perſuadeo reſpõdere verbo Hebræo דין (*Din*) quod etſi de forẽſibus cõtrouerſiis propriè dicitur, vt Græcis τὸ κρίνειν καὶ κρίνεσθαι: tamen etiam rixari & contendere declarat, quod Gallico idiomate dicimus *quereller* veluti Ier. 15. 10. & Pro. 22. 25. & 26. 21. & 27. 15. Idẽ erit igitur τῷ σοὶ κριθῆναι, atque μάχεσθαι καὶ ἐρίζεσθαι σοὶ quæ vſitatiſſima eſt horum verborum conſtructio apud Græcos: vt dixit poeta, *Cui nec certauerit vlla*. id eſt, Quĩ cum. Et ſic etiam litis & litigandi vocabulis vtuntur promiſcuè Latini. ¶ *Tunicam*, τὸν χιτῶνα. Lucas 6. 29. priore loco ponit ἱμάτιον, quod melius cõuenit: quuum res ipſa poſtulet vt potiùs ſpolietur quiſpiam exteriore quàm interiore veſte. Nam χιτὼν de interiore, id eſt de tunica, dicitur manifeſtè Ioh. 19. 23. quanuis de veſte quoque extima ſiue ὑπενδύτῃ interdum dici obſeruet Euſtathius Iliad. 6. vt generaliùs etiam ἱμάτιον nonnunquam pro omni indumento dicatur. Budæus Gallicam vocem *hoqueton* putat merè Græcam eſſe ὁ χιτὼν.

41 *Angariabit*, ἀγγαρεύσῃ. Eraſmus, *Adegerit te*. Duabus de cauſis hoc verbum retinui: primùm quia Latinũ nullum habeo quod ſatis vim illius exprimat: deinde quia Vlpianus etiam iuriſconſultus illud nõ repudiauit libro XL. Pandectarum, De priuilegiis veteranorum. Angari autem (vt notant Eraſmus & Budæus) Perſis dicebantur quos hodie *Poſtas* vocamus. Sed hoc interẽſt, quòd hodie certis ſpatiis collocati ſunt qui principum ſtipendiis aluntur, vt equos habeant ad curſum paratos: Perſarum verò curſoribus (ſicut etiam hodie Turcarum) fas erat cuiuſuis equos, vel naues, aut ipſos etiam homines rapere ad curſum. Vnde factum vt Angariare accipiatur pro adigere ad currendum, vel ad ferendum aliquid: ſicut infrà, cap. 27. 32. refertur de Cyrenæo illo, quem adegerunt Iudæi ad baiulandum crucem. Proponitur ergo à Chriſto ſeruitutis genus penè intolerabile, quod peculiari etiam vocabulo declarandum. Hoc eſt quod Hebræi verbo עגר (*Nagar*) declarant: vnde fortaſſis tranſlatis literis Angaria vocabulum Perſicum deductum, & Græcum ἄγγος & Latinum Ango. ¶ [*Ad*] *miliare vnum*, μίλιον ἕν. Addidi præpoſitiõnẽ, vt cõſtructionem lenirem alioquin aſperiorem. μίλιον autem Latinum eſt vocabulum corruptum, quum Græci potius ſtadiis ſoleant metiri locorũ interualla, vt Perſæ paraſangis, Ægyptij ſchœnis. ¶ *Duo*, δύο. Vulgata. (vt eſt in quibuſdam exemplaribus) *Et alia duo*.

id est, ἐπὶ ἄλλα δύο, scilicet μίλια. Puto autem Veterem interpretem, propterea quòd conuerterat μίλιον Mille passus addidisse alia de suo, ne ambigua esset oratio. Ita conficientur miliaria tria, quum hîc fiat duorum duntaxat mentio. Sed si sententiam ipsam spectemus, hæc discrepantia nullius est momenti.

42 *Volentem*, θέλοντι. Vel (vt Erasmus) *Cupientem*. Nam velle respondet τῷ βούλεσθαι: sed τὸ θέλειν aliquando expressius aliquid declarat. Videntur autem hæc duo membra distinguenda, sic vt prius ad mendicos & prorsus inopes pertineat, quibus donandum sit, non mutandum: posterius autem de mutatione generaliter accipiatur, quum Iudæis fœnerari per legem non licuerit.

43 *Diliges*, ἀγαπήσεις. Futurum pro Imperatiuo: sicut paulo pòst μισήσεις, *oderis*. Nonnulli conuerterunt, *Amato*: quoniam amare amplius quiddam significat quàm diligere, ex Ciceronis quodam loco.

44 *Benedicite*, εὐλογεῖτε. Hebraica phrasis, pro Bene precamini. Alioquin εὐλογεῖν idem valet quod ἐπαινεῖν, laudare: quæ significatio huic loco minimè conuenit: neque enim mendacij præceptor est Spiritus sanctus: Vide infrà, cap. 15. 34. & 26. 26. Totum autem hoc membrum, εὐλογεῖν τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, non est in vulgata editione: & fortassis ex Luca irrepsit, est tamen in Syriaca interpretatione. ¶ *Iis qui deuouent*, τοῖς καταρωμένοις. Vel, *Iis qui imprecantur*. hoc enim propriè declarat τὸ καταρᾶσθαι. ex quo Chryses ab Homero dicitur ἀρητὴρ, id est precator, seu sacerdos. ¶ *Iis qui oderunt*, τοῖς μισοῦσιν, vt in vetustis omnibus exemplaribus scriptum reperimus. ¶ *Precamini*, προσεύχεσθε. Videtur Græca præpositio significationem augere. nam εὔχεσθαι, optare vel vouere significat: & προσεύχεσθαι, aliquid optare ab aliquo. quod videtur etiam Augustinus confirmare Epist. 59. ad Paulinum. ¶ *Qui vos infestant*, τῶν ἐπηρεαζόντων. Vulg. *Calumniantibus*: permutato vocabulorum ordine, quasi prius facta sit mentio τῶν διωκόντων quàm τῶν ἐπηρεαζόντων. Cui interpretationi fauet Petrus duobus locis, hac ipsa in re vtens verbo κατηλαζονεύεσθαι. 1. Pet. 2. 12. & 3. 16. Erasmus, *Qui laedunt*, τῶν βλασφήμων. Vtrunque nimis dilutè. hoc enim verbo, vt obseruant Græci grammatici, ab ἄρης deducto, hostilis ac veluti bellicus insultus notatur: quod postea, vt & ipsum τὸ μάχεσθαι, ad iurgia priuatorum traductum est: & τὸ κρίνειν & κρίνεσθαι forẽses voces euaserũt. Ego verò studui significantiùs hãc vocem exprimere, Christo videlicet significante, siue apertissima vi & infestissima quispiam Christianus homo appetatur, siue iuris obtentu ad magistratus trahatur (nam τὸ δικάζειν euasit propriè forense verbũ) non esse illi committendum quod in alio, vt iniustè agente, merito condemnet: sicut obseruauimus suprà, versic. 39. in verbo ἀντιστῆναι. Ius autem suum aduersus iniustè agentem tueri, non dubito quin iure & diuino & humano Christianis liceat: quanuis tunc quoque singulare patientiæ exemplum præstare, ipsius in primis Christi, exemplo, oporteat, ac iuri quoque suo potius renuntiare quàm aliquid committere quod Dei gloriæ officiat, & fratrum ædificationi. Sed & illud obseruandũ est, hoc verbum apud scriptores elegantiores, cum tertio potiùs quàm quarto casu siue Rei siue Personæ construi consueuisse. Syrus interpres, *Qui vos trahunt in vincula*, exponit: quasi de foro duntaxat agatur, ac etiam decrescat oratio. Pronomen autem vt non temere bis repetitum, bis etiam expressi.

45 *Sitis*, γένησθε. Γίγνεσθαι interdùm idem valere quod εἶναι vel illud Homericũ epitheton ostendit, quo vocat Θεοὺς αἰειγενέτας, id est (vt alibi dicit) αἰὲν ἐόντας, id est, semper existentes. Sed enim quum nemo nisi actus Spiritu illo patris, & nemo nisi qui iam filius Dei factus est illius Spiritus donatione, ἢ αἰειγενὴς præstet quod hîc exigitur, quinam hæc filiatio consequi dicetur illud ipsum cui causam præbet? Itaque in hoc dicendi genere valet illa regula, Tunc dici sæpe aliquid esse, quum esse intelligitur. Vt Sis ergo idem valet atque vt Esse reipsa comperiaris. Sic dicit Abrahamum Iacobus ex operibus iustificatum, agens videlicet non de causis iustificationem efficientibus, sed de effectis ex quibus demum quis sit iustificatus

catus declaratur. ¶ *Facit enim, ὃτι αἰατίλλει.* Vulgata vertit, *Qui*, videtur enim legisse, ὅστις: & fortassis rectius quàm ὅτι. melius enim videtur cohærere. Est autem in verbo αἰατίλλει forma coniugationis Hebræorum quam vocant Hiphil: quam non satis videtur exprimere Erasm. quum interpretatur. *Exoriri sinit.* Plus est enim facere quippiam quàm sinere fieri. ¶ *Et pluit, καὶ βρέχει.* Ad verbum, *Et rigat*, videlicet pluuia. Eras. *Pluuiam mittit:* eadem nimirum forma qua modò diximus accipi τὸ αἰατίλλει.

46 *Habebitis*, ἔχετε. Videtur enim ἔχετε pro ἕξετε hîc vsurpari, & alibi quoque, vt infrà 6.1. & in meo vetustis. exéplari legitur ἕξετε. Quod si legimus ἔχετε cum vetere interprete, sensus erit, Quam mercedem habetis? id est, quam mercedem meremini? vel, quid vobis debetur? ¶ *Publicani, οἱ τελῶναι.* Sic dicuntur qui vectigalia redimunt. Erant autem isti reliquis Iudæis exosi, tum quòd prophanis hominibus (id est equitibus Romanis) operam suam quasi ad opprimendam populi Dei libertatem locassent, tum etiam quòd hoc hominum genus auaritiæ nomine pessimè semper audierit. Postremò quòd Iudæi iniquissimè ferrent Romanorum iugum. vide infrà, 9.10. Neque illud omittêdum est, Iudæos quibus olim publicani tantopere fuerunt exosi, hodie esse furcatum publicanos, admirabili quodã Dei iudicio.

47 *Complexi fueritis, ἀσπάσησθε.* Vulgata, *Salutaueritis.* ἀσπάζεσθαι salutare quidem significat, sed osculo & complexu: qui mos istarum gentium erat. Hîc autem hoc vno officio cætera etiam comprehendit: alioqui contenti fuissemus vulgata versione, quam frequenter in Epistolis Pauli sequuti sumus. ¶ *Fratres, τοὺς ἀδελφοὺς.* In omnibus vetustis codicibus legimus τοὺς φίλους, amicos. ¶ *Amplius, περισσὸν.* Idem hîc valet περισσὸν quod πλέον: & subauditur, *Quàm alij.* Sic etiam infrà, 27. 23. *Et publicani ita faciunt? καὶ οἱ τελῶναι οὕτω ποιοῦσιν.* Vulgata, *ethnici*, sicut etiam in duobus codicibus & in vetustissimo meo scriptum offendi, καὶ οἱ ἐθνικοὶ τὸ αὐτὸ ποιοῦσιν. Et ethnici (id est exteræ & prophanæ gentes) idem faciunt?

48 *Estote, ἔσεσθε.* Erasmus ad verbum, *Eritis*: qui videlicet existimauit hanc Christi concionem ad solos quosdam perfectos pertinere: quæ opinio falsissima est. Nemo autem ignorat apud Hebræos sæpissime futurum indicatiui accipi pro imperandi modo, vt infrà, 6.6. & perfecti estote idem hic declarat atq; planum facite, patrem illum cælestem imitando, vos esse germanam eius spiritualem videlicet sobolem, & quum in eo perfecta sint omnia ne hãc virtutem patiamini in vobis requiri. Τέλειοι itaq; vocantur verè Christiani, tum quòd ad perfectionem illam contendant. Ephes. 4. [illegible] Philipp. 3. 15. tum quod omnium verarum virtutum semina sint ipsis à spiritu Dei insita, quamuis nondum adoleuerint.

IN CAP. VI.

1 *Attendite, προσέχετε*, vel cauete, vt vertit Augustinus lib. de sermone Domini in monte, secundo cap. vt & accipitur Luc. 12. 1. & inf. 7. 15. Possemus etiam vertere, *Adhibete animum.* Nam προσέχειν adhibere significat: & subaudiri videtur τὸν νοῦν, quod etiam sæpe exprimitur: iungitúrq; tertio casui apud Græcos: vt ante particulam μὴ, quæ sequitur, videatur subaudiendus articulus τῷ. ¶ *Ne iustitiam vestram exerceatis, πρὸς τὸ δικαιοσύνην ὑμῶν μὴ ποιεῖν.* Quanuis pleriq; Græci codices pro δικαιοσύνην, scriptum etiam hîc habeant, vt paulò post, ἐλεημοσύνην, eleemosynam, de qua voce mox dicemus: tamẽ & duorum manuscriptorum codicum vetustissimorum, & veteris interpretis, & antiquissimorum aliquot patrum auctoritatem, rationem ipsam denique (ni fallor) sequutus iustitiæ nomen prætuli. Quod enim de eleemosyna, de precibus quoque & ieiunio postea Christus præcipit, quibus tum charitatis in proximum, tum pietatis in Deum, argumentis testari suam probitatẽ homines consueuerunt. Est autem Hebræis Iustitiam facere idem atque iustè & rectè viuere, quod generaliter initio dictum, postea speciatim illis tribus applicatur, vt, meo quidem iudicio, rectè locus iste ab Augustino explicatur libro de Sermone in monte, 2. cap. quanuis non ignorem Hebræos, quos etiam sequutus est hoc loco Syrus interpres, Iustitiæ nomine interdum speciatim eleemosynam

mosynam intelligere, vt verterunt etiã Græci Deut. 24. 13. & Dan. 4. 25. ¶ *Vt spectemini*, πρὸς τὸ θεαθῆναι. Vulgata, *Vt videamini*: quæ loquutio est ambigua, vt ex Augustino annotat Erasmus. Deinde θεᾶσθαι, plus est quàm ὁρᾶσθαι, sicut apud Latinos plus est Spectari quàm Videri. ¶ *Mercedem* μισθόν. Mercedis nomen passim in sacris Scripturis accipitur pro constituto quidem præmio, sed eo tamen gratuito: vt frustra Scholastici mutuam meriti & mercedis relationem somnient.

2 *Quum das eleemosynam*, ὅταν ποιῇς ἐλεημοσύνην. Hac voce quam Latini theologi suam fecerunt, pro stipe quæ pauperibus erogatur, generaliter intelligitur alioquin genus omne beneficij quod in miseros confertur: sic etiam ea vtente Callimacho in Hymno in Delum. ¶ *Ne curato buccina cani*, μὴ σαλπίσῃς. Σαλπίζειν illud est omnino quod Latini buccinare dicunt. Hîc autem accipitur tanquam in Hebræa coniugatione Hiphil הֹרִיעַ (*Horiah*) Vulgata, *Noli tuba canere*. Erasmus rectius, *Ne tubis canatur*: mutato actiuo in passiuum. ¶ *Hypocritæ*, ὑποκριταί. id est simulatores: quod vocabulum theologi retinuerunt. Dicitur autem propriè de Histrionibus personam aliquam sustinentibus in fabula: conuenítque (vt annotat Erasmus) eum eo quod dixerat paulo ante, *Vt spectemini*, tanquam in theatro videlicet: quod & ipsum tibicinibus perstrepebat, vt tota hæc actio plane histrionica videri posset, in qua simulatè cuncta agerentur. ¶ *Synagogis*, συναγωγαῖς. Vocabulum Græcum retinuimus, vt suprà 4. 23. quum videlicet agitur de conuentu, seu loco ipso in quem conuenire solebant Iudæi ad Scripturam tractandam, quo modo hîc quoque accipi videtur: sicut per plateas intelligitur forum quod ciuilibus negotiis & commerciis est accommodatum. Celebriores igitur omnes vrbium locos captabant ij de quibus hîc agitur: sicut histriones quærere solent πανηγύρεις, vel lucri vel ostentationis causa. ¶ *Plateis* ῥύμαις. Sic malui interpretari quàm *Vicis*: tum ad vitandam amphiboliam, tum etiam quia non quoslibet vicos, sed plateas & fora verisimile est istos quæsiuisse. quæ potissimum significatio videtur conuenire Græco vocabulo ῥύμη, quum deducatur à ῥύω, id est, ὁλκῶ, vt eum in vrbe locum significet in quẽ omnes certatim confluunt. Idem enim est Polluci quod πλατεῖα. Stephanus autem στενωπὸν, id est angiportum siue cõpitum exponit, vbi videlicet plures vici terminãtur: qui loci propterea sunt laxiores, & frequentiores, vt postea seq. vers. 5. ¶ *Vt gloriam consequantur*, ὅπως δοξασθῶσιν. Vulgata, *Vt honorificentur*, nam δοξάζειν idem hîc valet quòd τιμᾶσθαι. Δόξα autem tum opinionem significat & existimationem, tum etiam gloriam. itaque Erasmus interpretatus est *Glorificentur*: quo modo etiam nos, quoties quidem agitur de Dei laude & gloria. ¶ *Retulerunt*, ἀπέχουσι. præteritum vsurpaui, quoniã nemo habet nisi quod antea accepit. Virg. *Egregiam verò laudem & spolia ampla referris*, nempe gloriosam illam sed inanẽ prædicationem, quæ ab hominibus proficiscitur. Vulgata, *Receperunt*. Erasmus vertit, *Habent*. ἀπέχειν abesse significat. hîc autem idem valet quod ἀπολαμβάνειν, id est, ab aliquo perceptam ac persolutam habere: vnde ἀποχὴ dicitur scriptum quo creditor debitorem absoluit. Plutarchus in Solone, de scortatoribus loquens, quorum filios Solon constituit ad alendum patrem non cogi, ὁ γὰρ ἐν γάμου παρεῶσι τὸ κάλλιστον, καὶ τέκνων ἕνεκα δῆλός ἐστι, μὴ δοὺς ἑαυτὸν ἡδονῆς ἕνεκα γυναικὸς, τὸν τε μισθὸν ἀπέχει, καὶ παῤῥησίαν αὐτοῦ πρὸς τοὺς γεγενημένους ἐκ τοῦ ἑλέσθαι. οἷς αὐτὸ τὸ γεγενῆσθαι πεποίηκεν ὄνειδος. id est, Qui enim honestatem illam ac decus nuptiarum despexit, declarat sese non liberorum sed voluptatis gratia mulieris cõsuetudinem quęsiuisse. itaque mercedem suã refert, neque sibi ius vllum reliquum facit eos conueniendi qui ex eo cõcubitu nati sunt, vt qui effecerit vt ne nasci quidem sine infamia & dedecore potuerint. Sic etiam apud Lucam τὸ ἀπελπίζειν significat ex mutuo lucrum sperare: & apud Aristotelem libro ἠθικῶν β, ἀποπηδᾶν, ab alio discedere.

3 *Quum verò tu das*, σοῦ δὲ ποιοῦντος. Vulgata ad verbum, *Te autem faciente*: quod paulo obscurius videbatur Erasmus, *Cæterùm quum præstabis*. ¶ *Ne nouerit sinistra*, μὴ γινώσκω ἡ ἀριστερά. Prouerbiale & hyperbolicum dicendi genus, vt sese

vt ſeſe fruſtra Auguſtinus in hoc explicando loco fatigarit, libro paulo ante citato.

4 *In occulto*, ἐν τῷ κρυπτῷ. Hebr. pro occulto. ¶ *Qui (te) aſpicit*, ὁ βλέπων. *ſiue Qui (hoc) aſpicit.* Ad verbum, *Qui videt.* quo modo Vulgata & Eraſmus. Atqui βλέπειν dicitur quaſi ἐπὶ πολλὰν ὄψιν, id eſt adiicere oculos, quod plus eſt quàm videre, vt diximus ſuprà 5.28. Abundat autem relatiuum αὐτὸς, Hebraico more: vel additum eſt (vt annotauit Eraſmus) vt perſonam Patris diſtinguat ab eo in quem confertur beneficium. Deerat tamen in vetuſtis exemplaribus. 4. 6. 8. ¶ *In propatulo*, ἐν τῷ φανερῷ. Hæc deſunt apud Veterem interpretem. Et teſtatur Auguſtin. lib. ſæpius iam à me citato, non fuiſſe in Græcis exemplaribus. In meo quidem vetuſtiſſimo neque hoc loco, neque in conſequente legitur. Syrus tamen interpres vtroque loco plenam hanc habet antitheſin.

5 *Quum precaberis*, ὅταν προσεύχῃ. Vulgata, legit pl. num. ὅταν προσεύχησθε, ἐκ ἔσεσθε, Quum precabimini, non eritis. ¶ *Non eſto*, οὐκ ἔσῃ Hebr. enallage futuri pro imperandi modo. Amant enim, ὅτι φιλοῦσι. Hoc loco videtur Eraſmus rectè nouam periodum inchoaſſe, vt ſenſus eſſet aptior. Vulg. autem interpres habet Qui, vt legiſſe videatur ὃς pro ὅτι. At φιλοῦσι vertit Eraſ. *Solent*, id eſt εἰώθασι. Ego verò etſi hunc ſenſum eſſe non nego, & φιλεῖν ſæpe accipi pro ſolere, tamen vulgatam interpretationem probo, quia Græcis reſpondet: & hoc dicendi genus video & ab Horatio & à Plinio, & à Cornelio Tacito vſurpatum. Sic etiam vulgò Galli, *Qui aiment à prier.* ¶ *In conuentibus*, ἐν ταῖς συναγωγαῖς. Atqui ſynagogæ ſacris lectionibus, ac proinde etiam precibus erant deſtinatæ. Itaque fortaſſis (vt accepit etiam Eraſmus) συναγωγὰς appellat nõ ſacros conuentus neque loca iis ſacrata, ſed quoſuis hominum in foro & celebrioribus locis cœtus ſiue circulos, vt & ſuprà accipi poteſt hoc vocabulum verſu 2. ſicut Græcis *συμπόσια* etiam *συναγωγὴ* dicuntur. nos vertere poſſumus Gallico idiomate *es compagnies, ou, aſſemblees.* ¶ *Angulis*, γωνίαις. id eſt, vbi deſinunt viæ in angulos. ibi enim ſunt biuia, aut triuia, in quibus fetè habentur hominum cõuentus. Catullus, *Nunc in quadriuiis & angiportis.* quod moneo ne quis angulum pro loco abdito interpretetur. ¶ *Stantes* ἑστῶτες. Nam Iudæi interdum etiã ſtantes expanſis manibus precabantur. Poſſumus tamen ſtantes ſimpliciter accipere pro eo quod dicimus noſtro idiomate, *eſtans.* ¶ *Vt conſpicui ſint*, ὅπως ὀφθῶσι. Vulgata, *Vt videantur*, nimium dilutè.

6 *Conclaue*, τὸ ταμεῖον: *Cubiculum.* Latius patet Græcis τὸ ταμεῖον, ſignificat enim generaliter locum ſecretiorem in quo recondimus aliquid. Hic autem conuenire videtur Conclauis vocabulum, alioqui penarium vel cellam dixiſſem, ſi ageretur de rebus ad familiæ victum pertinentibus: ſicut Luc. 12.24. & infrà, 24. 26. τὰ ταμεῖα vertit Eraſ. cum Vetere interprete penetralia. ¶ *In occulto*, ἐν τῷ κρυπτῷ. Sic legit vetus interpres, & rectè meo iudicio: vt etiam ſcriptum legi in duobus manuſcriptis codicibus, & in illo meo vetuſtiſſimo. Alij legunt τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ, qui eſt in occulto, id eſt, qui non eſt conſpicuus: vt opponatur Deus inconſpicuus, & tamen omnia etiam occultiſſima perſpiciens, hominibus quorum laudem iſti ſimulata pietate captabant. ¶ *In propatulo.* ἐν τῷ φανερῷ. Iterum hæc deſunt in editione Vulg.

7 *Ne eadem blaterate*, Μὴ βαττολογήσητε. Notum eſt deductum eſſe hoc verbum à Batto quodam, & eo ſignificari vitium eorum qui eadem identidem moleſtiſſimè inculcant, cuius exemplũ nullum aptius proferri poſſit eo ſermone quem ab Eraſmo appoſitiſſimè citatum, ingenioſiſſimus ille poeta Ouidius ipſi Batto in libris Metamorphoſeon tribuit, his verbis, *Montibus, inquit, erant, & erant in montibus illis*: cui par pari referens Mercurius, *& me mihi perfide prodis, Me mihi prodis? ait.* Neque tamen Chriſtus hîc vnum hypocritarum ardorem in precando ita ſimulantium notatum voluit, ſed omnes iſtiuſmodi non preces, ſed ipſius numinis deriſiones expreſſa vna moleſtiſſima ſanè ipſiſque etiam hominibus, precum ſpecie, ſic deſignauit. quarum nimium vera & vſitata exempla qui noſſe volet, legat Romanenſium breuiaria & horas quas

vocant Canonicas, Rosaria, & infinita huiusmodi, quorum vel Satanam ipsum pudeat. ¶ *Vt Ethnici.* ὥσπερ οἱ ἐθνικοί. Hoc etiam vocabulum Latini Theologi suũ fecerunt, quo nomine Iudæi cæteras gẽtes veri Dei & diuini cultus ignaras vocabant, sicut explicat Paulus Ephes. 2, 11.

8 *Assimilamini*, ὁμοιωθῆτε. id est, similes fiatis. Videtur enim mihi hoc verbum (quod etiam non reiecit Erasmus infrà, capit. 7. 24.) optimè respondere verbo Græco. Cicero quoque Assimilandus dixit. ¶ *Antequam vos petatis ab eo*, πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν. In quodam exemplari manuscripto legimus, πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι τὸ στόμα. id est, Antequam vos aperueritis os.

9 *Sanctificetur*, ἁγιασθήτω. id est, Sanctum habeatur, & sanctè colatur. Est autem hoc vocabulum Theologis peculiare, respondens Hebreo יתקדש (*Iitbkadesch*) cuius variæ sunt significationes, quæ suis locis explicandæ sunt.

10 (*Ita*) *etiam*, ναί. Apud Hebræos sæpissimè deest particula similitudinis κατ' ἐξοχήν. Vide Mar. 3. 26. ¶ *Quotidianum*, τὸν ἐπιούσιον. Hoc vocabulum veteres interdum παρὰ τὸ ἐπιέναι, vnde ἡ ἐπιοῦσα Græcis dies alterum proximè consequens dicitur, deductum, interpretantur Crastinum, id est qui in crastinum sufficiat: quod vt prorsus coactum repudio, quanuis ab Hieronymo confirmetur Euangelij cuiusdam (quod secundum Hebræos vocat) auctoritate, qui etiam in comment. ad Ezech. 18. superuenturum interpretatur, vt Augustinus aduenientem, sermone De verbis Domini 28. Iidem autem interdum ab ἐπὶ & οὐσία deriuantes hanc vocem, interpretantur supersubstantialem, quasi de Christo cælesti pane hîc agatur, quasi (inquit Erasmus) in precatione tam cælesti Christus de eo pane non loquatur quem à suis patentibus accipiunt etiam gentes. Sed hoc certè prorsus repudiandum est, quum Christum res ipsa ostendat hoc precationis compendio comprehendisse quicquid est nobis à Dei benignitate petendum: & quod addit Lucas, τὸ καθ' ἡμέραν manifestè declaret de cibo hoc agi, quo in singulos dies nobis opus est, cuius quærendi non curam conuenientem, sed anxiam solicitudinem postea redarguens, nos docet in cælestem illum patrem dietim recumbere. Ego igitur ab ἐπὶ & οὐσία quoque deduco, sicut Græci interpretes ἐφοδιαστον, ἐμποιούσιον, σωτήσιον, ἐπαρκές, noua quadam etymologiæ forma dixerunt, & cum Græcis scholis explico, ὅτι τῷ νῦν μοι οὐσίαν ἐπαρκοῦντα, siue cum Basilio in asceticis, definitione 242, πρὸς τὸ ἐφήμερον ζωὴν τὴν οὐσίαν μοι χρησιμεύοντα, id est frugalem vt victum & vestitum habentes, iis contenti simus, quod vetus interpres satis commodè Quotidianum vertit, quum sic vocare quod vulgatum est & vsitatum soleamus. Huic autem interpretationi fauet etiam Syra interpretatio, quæ panem sufficientem siue necessarium vocat. Denique doctissimo viro sanctæ memoriæ D. Mercero assentio, qui hunc esse panem tradit, quem Solomon panem præscripti, id est, conuenientem, & naturæ nostræ tuendæ à Deo præscriptum appellat, Prouerb. 30. 8. Quia tamen quotidianum sic quoque potest accipi quasi cibus in vnum tantùm diem petatur, huic autem interpretationi id obstat, quod in hoc orationis compendio Lucas non contentus ἐπιούσιον dixisse, etiam addit τὸ καθ' ἡμέραν: idcirco fortassis præstiterit Panem cibarium interpretari, vocabulo Latinis vsitato in hac quoque significatione: vel per periphrasin, Panem sustentandis nobis idoneum. Verùm tanti apud me non fuit hæc amphibolia, vt quicquam hîc innouandum putarim quo quisquam offendi posset.

12 Remitte, ἄφες. Vulgata, *Dimitte*, quomodo ipse quoque Cicer. 5. Verrina dixit, Dimittere de summa: sed illud prætuli, non modò quia Latinis magis vsitatum, sed etiam quia Vetus ipse interpres aliis plerisque locis ita est interpretatus. ¶ *Debita*, ὀφειλήματα. id est peccata, ex Syri sermonis idiotismo: nempe quoniam qui peccat tum pœnam Deo, tum iniuriæ compensationem proximo debet. Itaque non modò falsa, sed etiam inepta & fatua est opinio sophistarum, existimantium retenta pœna peccatum remitti: quum remittere peccatum nihil sit aliud quàm eius pœnam non exigere.

13 *Inducas*, εἰσενέγκῃς id est εἰσε-

γης. Nam φέρειν & ἄγειν sæpe permutantur. Inducit autem Dominus in tentationem eos quos vt iustus iudex, non vt peccatorum auctor, Satanæ arbitrio permittit, vt cor eorum impleat: sicut loquitur Pet. Act.5,3. Est enim vis præpositionis εἰς diligenter consideranda. Cypr. post Tertull. lib. de oratione citato ab August. libr. de bono perseu. cap.6. vertit, *Ne nos patiaris induci*, sententiam potius explicans quàm verba interpretans. Quę sit autem ista permissio, pete ex eodem Augustin. lib. aduersus Iulianum 5.cap.2. ¶ *Libera* ῥῦσαι Tertull. de fuga, vertit *Erue*, quod prorsus Græco verbo respondet. Idem lib. de oratione vertit *Eripe*. Ego in formula tã vsitata nihil nisi optima de causa mutãdum censui. ¶ *Ab illo malo*, ἀπὸ τοῦ πονηροῦ id est à Satana, qui dictus est ὁ πειράζων suprà 4.3. Nã πονηρὸς potiùs de persona quàm de re dicitur, & articulus masculinus adiunctus omnem dubitationem tollit, interprete ipso Iohãne 1. Iohan. 2. 13. & Tertulliano qui *Malignum* interpretatur in libro de Fuga. Ideò articulum expressi, non tam emphaseos causa, quæ tamen negligenda non fuit, quàm vt falsam eorum expositionem ostenderem, qui putãt hîc peti malorum id est incommodorum & calamitatum auersionem. Vulgata, addit particulam *Amen*, quæ tamen in Græcis quibusdam non legitur, nec etiam est apud Augustin. lib, De sermone Domini in monte. 2. Notum est autem Christianos sic preces sacras omnes claudere consueuisse: ex qua etiam consuetudine non desunt qui existiment totam istam coronidem, *Quia tuum est regnum*, &c. in contextum irrepisse, magnificam quidem illam & longè sanctissimam, sed quæ tamen in vetustissimis aliquibus cod. Græcis desit, & à Cypr. Augustino & Chrysostomo non explicetur, etiam vbi ex professo totam hanc precationem, interpretantur. Extat tamen apud Syrum interpretem, & in plerisque Græcis aliis legitur. ¶ *In secula, seculorum*. id est in perpetuum. Sic enim dicere solent Hebræi לְעוֹלָם [*Leholam*] apud quos tamen interdum hoc dicendi genus non perpetuum sed continuum temporis spatium declarat. Sed quid cui loco conueniat, diligenter est considerandum, vsque ad præstitutum finem, eúmque in Dei potiùs voluntate absconditum, quàm hominibus speciatim notum, vt vsque ad legem, vsque ad Christum, vsque ad mundi consummationem, vsque ad vitæ exitum, vnde non temerè à grammaticis eius etymon refertur ad verbum עָלַם [*halam*] quod Hebræis est abscondere. Vanum autem esse quod ait Hieronymus in epist, ad Galatas nempe עוֹלָם [*holam*] cum Vau æternitatẽ, sine illo tempus diuturnum significare, iam est ab aliis annotatum, multis scripturæ locis refelli. Latina certè particula *Olim* quæ de præterito & futuro tempore dicitur, rectè traditur ab Hebræa illa voce deducta.

14 *Hominibus*, ἀνθρώποις, id est, æqualibus vestris. Iubet enim vt homines esse meminerimus, & planè nostri similes, eos à quibus offendimur: quibusdã deinde Pater ille cælestis confertur. Itaque si simpliciter conuertamus Aliis, erit quidem sermo ornatior, sed perierit hæc emphasis. ¶ *Lapsus*, τὰ παραπτώματα. Sic conuerti potius quàm errata (id est, ἁμαρτήματα) vt vim Græci vocabuli exprimerem. Significat enim παραπίπτειν, aliquid amplius quàm πλημμελεῖν vt declarat Apostolus Rom. 11. 11. id est, ita impingere & offendere ad aliquid vt concidas: quod est Latinis prolabi vt apud Gallos differunt *chopper & brõcher*. Sic Cicero pedis offensionem vocat τὸ ποδὶ πλῆξαι lib. de Diuinati. 2. & alibi. Si quid ait offensum titubatúmque sit, Est igitur παράπτωμα, quod Hebræis *Sekel*, quod de erratis temere & inconsideratè, potiùs quàm destinata improbitate factis dicitur. Sed hæc distinctio fuerit hoc loco periculosa, quum grauissimas offensas alij aliis remittere teneamur. Et promiscuè Scriptura his vocibus vtitur, quibus peccatum in genere significatur. Itaque offensas vbique conuerti, qua voce, significatur id omne quo Deus vel proximus læditur eõdem translationis genere seruato. Vulgatus interpres, quum hic vertat priore loco Peccata, paulò pòst vertit Delicta, id est πλημμελήματα. Eras. Errata, & cap. 18. 35. Delicta. ¶ *Pater vester ille cælestis*, πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος. Post οὐράνιος (id est

cælestis) Vetus interpres addit, *Delicta vestra*: & eadem verba omittit sequenti versiculo: vt facile appareat ex sequente versu in hunc esse translata. Est autem geminati articuli magna vis, præsertim si Patris appellatio diligenter consideretur, grauius enim peccatur in Patrem quàm in alium quenuis. Deinde quis hic Pater est? is nimirum qui nos creauit, quíque in cælis dominatur. & ab hoc petemus veniam quam fratri nostro negabimus?

16 *Tetrico vultu*, σκυθρωποί. Vulgata, *Tristes*. non satis expresse. ὄψις vocant Græci aspectum & ipsius vultus compositionem: σκυθρὸν autem quod opponitur τῷ φαιδρῷ καὶ ἱλαρῷ, fronti videlicet ad hilaritatem moderatam compositæ. Videtur autem hoc cohærere cum γίνεσθε: vt sit hæc sententia, Ne estote tetrici, vt hypocritæ solent. ¶ *Deformant*, ἀφανίζουσι. Τὸ ἀφανίζειν propriè valet, Sic delere quidpiam, & tollere è medio, vt nusquam appareat: quamobrem etiam Vulgata vertit, Exterminant, id est, ἐξορίζουσι, sed parum appositè. Ideo magis placuit Hieronymo Demoliendi verbum, quo mox vtitur vetus interpres vers. 20. non minus tamen incommodè: neque aliud hîc declarat quàm ἀκαλλὲς ποιεῖν, vt Eusth. illam phrasin Homericam αἰσχύνειν πρόσωπον declarat Iliad. 3. Ouid. sic vtitur corrumpendi verbo, vetans lachrymis oculos corrumpi: quomodo bis sum mox interpretatus. quoniam aliquid amplius ibi declarant. Denique deformandi verbum optimè huic loco videtur conuenire, quum de ipsa vultus externa specie, cui (sicut solent histriones ad eam quam in theatris sustinent personam, assumpti etiam, si sit opus, laruis, aut alia ratione vultum componere) isti quoque hypocritæ comptum & munditiem omnem subtrahebant, illuuie & squalore fœdi prodeuntes, quasi natiuum vultum è medio tollerent, qualem suum illum Pisonem personatum Stoicum Cicero describit: & quales pseudolesuitas illos præsertim hodie, & Capucinos cernimus obstipo vultu & sulphuris vapore infecto obambulantes, ne viduarum, imò nec principum domos deuorent. Talis fuit Carapha ille Chietinorum princeps, antequam Pontifex Maximus crearetur, Paulus quartus vocatus, in quem hoc epigramma lusimus:

Pane & aqua Paulus contentus vixerat olim
Quum traheret rubræ syrmata longa togæ.
Idem nunc vino & dapibus se farcit opimis,
Cuius nunc onerat terna tiara caput.
Miraris factum? mirari desine Roma.
Iussisti esse lupum qui fuit ante canis.

¶ *Appareant ieiunare*, φανῶσι νηστεύοντες. Vulg. ad verbum, *Apparent ieiunantes*, id est, vt omnes intelligant ipsos ieiunare: nam certè ieiunebant. Quod autem attinet ad verbum Appareant. sic animaduertimus vsurpari à Cic. 2. de Finib^us, *Membra nobis data sunt* (inquit) *vt ad quandam rationem viuendi data esse appareant.*

17 *Vnge*, ἄλειψαι. Vetustissimum fuisse vnguentorum vsum ex ipsius Mosis libris apparet, & hunc fuisse morem Iudæorum, quum sese ad hilaritatem cõponerent, liquet ex Ruth. 3. 2. Non tamen commẽdat luxum Christus, ac ne ipsum quidem simpliciter vnguẽtorum vsum, quo nunc vix quisquam sine luxus suspicione iusta vtatur. Habenda igitur in istis componendis ratio temporum quibus est Christus loquutus, & spectandus est loquentis scopus: nec propterea ad allegorias aut metaphoricas interpretationes recurrendum.

18 *In propatulo*, ἐν τῷ φανερῷ. Hæc deerant hoc loco in omnibus vetustis codicibus, neque leguntur in Vulgata.

19 *In terra*, ἐπὶ τῆς γῆς. Idem valere ἐπὶ τῆς γῆς quod ἐν τῇ γῇ (id est in terra ostẽdit antithesis ἐν τῷ οὐρανῷ) id est in cælo. Eorum igitur auaritiam notat qui pecuniam solent non modò recondere, sed etiam defodere. ¶ *Vbi tinea & mossio corrumpit*, ὅπου σὴς καὶ βρῶσις ἀφανίζει. Vulg. *Vbi ærugo & tinea demolitur*. Erasmus, *Vbi ærugo & tinea corrumpit*. Primũ demitor cur hęc duo vocabula σὴς βρῶσις fuerint permutata. neque enim dubium est quin σὴς tineam declaret, etymologia (ni fallor) Hebræa à סס (Sas) quæ vox tineam declarat, vt Esaiæ 51. 8. vnde vestimenta Iacobo σητόβρωτα. Ærugo igitur respondet τῇ βρώσει quæ tamen posteriore loco hîc ponitur. Deinde pro ærugine vbique lego ἰὸς (vt Laco-

(vt Iacobi 5. 3.) βρῶσιν nusquam. Quare existimo hoc vocabulum latius patere, quo videlicet intelligantur metonymicè omnia quæ solent depasci res in terra defossas. Propterea quòd autē facta est thesaurorum mentio, qui quoniam ferè in pecunia siti sunt, ærugine corrumpuntur: idcirco vetus interpres videtur Æruginis vocem vsurpasse. Itaque generaliter erosionem vertimus, quum βρῶσις etiam pro cibo accipiatur, quasi deuorationem dicas. Cyprianus (vt Erasmus notat) vertit alicubi Comestura: quod verbum apud Catonem quoque reperitur. Cæterùm ἀφανίζει hoc loco sum interpretatus corrumpit, ex Luca, qui in hac eadē re vtitur verbo διορύσσειν. ¶ *Perfodiunt* διορύσσουσιν. Vulgata, *Effodiunt*, id est ἐκορύσσουσιν. quod emendauit Erasmus.

21 *Vbi est*, ὅπου ἐστὶν. Erasmus, *Fuerit*, id est, ὅπου ἂν ᾖ. neque tamen locum cū loco, sed res terrenas potius cum cælestibus intelligendum est hic conferri.

22 *Simplex*, ἁπλοῦς. Quoniam oculi sunt præcipui mentis indices, ideo pro toto hominis ingenio apud Hebræos oculus ponitur. itaque mētis ipsius indicium hic significatur: cui comparando potius quàm accumulandis opibus incumbere nos oportuit: vt sicut oculis corpus, ita etiam recta ratione (id est Spiritu Dei) illustrata tota vita nostra regeretur. Simplicem ergo intelligit nimirum purū & integrum: cui opponitur *malus*, id est, aliquo vitio inquinatus: quem etiam in vernaculo sermone vocamus *vn mauuais œil*. Lucidum autem corpus vocat, quod luce oculorum, id est recto cernentis iudicio illustratur: cui opponitur tenebrosum, id est quod in tenebris positum est, vitiosis videlicet affectibus luminibus mentis officientibus.

24 *Duobus*, δυσὶ. Id est inter se repugnantibus. Nam alioqui plures inter se prorsus consentientes, pro vno ducuntur. ¶ *Vnum*, τὸν ἕνα. Erasmus, *Hunc* id est, τὸν μὲν, quia (inquit) alioquin bis videbitur res eadem inculcari. Atqui non est nouum bis idem dicere, in communi sermone, præsertim apud Hebræos: sed tamen propter coniunctionem disiunctiuam, videri possit inepta repetitio: sicut idem Eras. in Conuiuio religioso obseruauit. Perinde enim est acsi quis diceret, Aut Petrus me vincet, & ego cedā: aut ego cedā, & Petrus me vincet. quod omnino esset absurdum. Itaque præstat vtramque partem ad vtrumlibet referri, vt vtrumcunque delegeris, ei opponatur, quod significatur per alterum. veluti si dicas, aut A excludes & admittes B, aut A admittes & excludes B. Quod etiam de B potes dicere hoc pacto, Aut B excludes & admittes A, aut B admittes, & excludes A, ita videlicet vt manente eadē persona res trāsferatur. Nam ineptum esset dicere, Aut A excludes & B admittes, aut B admittes, & A excludes. Quod si priusillud *Aut vnum diliget & alterum odio habebit*, ad ipsum mentis affectū: istud verò ad actiones quę affectus illos cōsequuntur, referamus: tū nobis ista subtiliore interpretatione nō erit opus. ¶ *Aut vni adhærebit*, ἢ ἑνὸς ἀνθέξεται. Vetus interpres, *Aut vnū sustinebit*: vt videatur legisse, ἢ ἕνα ἀνέξεται. quāuis apud Demosthenē Olynth. prima, & apud Xenophōtem ἀλλωτῶν ἀνατίχεσθαι pro sustinere accipiatur. ¶ *Mamona*, μαμωνᾶ. id est lucro & aggerandis opibus Vox est Syra quam alij lucrum: vt August. punicè sermo. 35. de verbis Domini, alij opes, alij pecuniam interpretantur.

25 *De anima vestra*, τῇ ψυχῇ ὑμῶν. id est, de vita vestra sustentāda, id est quid edatis aut bibatis, quo vita videlicet foueatur, quum vestitus peculiari ratione quadam ad corpus ipsum referatur. ¶ *Aut quid bibituri*, ἢ τί πίητε. Hāc particulam non habet vetus interpres, quā tamen reperi in omnibus exemplaribus Græcis, quæ quidem mihi videre contigit: quanuis superuacuam esse censeat Eras., quòd nomine cibi etiam potus intelligatur. ¶ *Quàm alimentum*, τῆς τροφῆς. Vulgata, *Esca*, id est, βρώματος. quo verbo non videtur potus comprehendi, nisi συνεκδικῶς. Eras., *Quàm cibus*, id est σιτοῦ: rectè quidem, sed συνεκδικῶς.

26 *Intuemini*, ἐμβλέψατε. Vulgata, *Respicite*. id est, ἀναβλέψατε. ¶ *In volucres*. εἰς τὰ πετεινά. Vulgata & Eras. *Volatilia*, quod nusquam legi nō addito appellatiuo. Volātes simili prorsus genere dicendi Maro vocauit his versibus, *Quā super haud vlla poterant impune volantes*

Tendere iter pennis. ¶ *Cæli*, οὐρανοῦ. id est aëreas, siue in aëre versantes. Nam cælum pro aere vsurpare, omnibus penè linguis vsitatum est. Appellatiuorum autem genitiuis vtuntur Hebræi adiectiuorũ loco, vt omnes norunt. ¶ *Cogunt*, συνάγουσιν. Vulg. *Congregant*, id est, συναθροίζουσι. Eras. *Connebunt*, id est συγκεμίζουσι. Cicer. in hac significatione sæpe etiam vtitur verbo Conducendi, quod respondet τῷ συνάγειν. ¶ *Multo præstatis eis, μᾶλλον διαφέρετε αὐτῶν*? Vulg. *Magis pluris estis illis?* Erasm. *Longè præcellitis illa?* Verbum διαφέρειν comparationem declarat. significat enim præstare & excellere. Illud autem μᾶλλον Græci coniungunt per pleonasmum etiam comparatiuis, maioris emphasis causa, cuius constructionis exempla passim occurrunt: sicut apud Plautum aliquoties particula Magis redundat, vt etiam hæc particula apud Syrum interpretem non legitur. Nos igitur, vt aliquo modo exprimeremus hunc pleonasmum, perinde vertimus acsi scriptum esset πολὺ διαφέρετε.

27 *Solicitè cogitando*, μεριμνῶν. Vulgata, *Cogitans*. At plus est μεριμνᾶν (id est solicitum esse) quàm cogitare, vt annotat Erasmus. cuius opinionem confirmat Ciceronis illud Tusc. 4. *Solicitudo est ægritudo cum cogitatione*. Itaque μεριμνᾶν deriuant Grammatici παρὰ τὸ μερίζειν quod solicitudo animum (vt inquit Virgilius) rapiat in partes varias. Neque verò hæc addidissem, nisi ex propria huius verbi vi & significatione penderet tota explicatio huius doctrinæ, qua nonnulli otiosi ventres ad mendicitatem suam propugnandam abutuntur: quum Christus non vetet, imò verò iubeat, nos labore victum quærere, & curare rem domesticam: sed solicitudinem prohibeat, & anxietatem animi, cui semper coniuncta est diffidentia. ¶ *Apponere* προσθεῖναι, id est addere, vt vertit Erasmus, vel adiicere, vt interpretatur Vulgata. Horatius, *Et illi quos tibi dempserit, apponet annos*. ¶ *Staturam*, ἡλικίαν. vel (si mauis) quantitatem, id est ποσότητα. Nam ἡλικίας nomine, hoc quidem loco, vt Lucæ 12. 25. & 19. 3. non significatur ætas, sed ipsa corporis (vt ita dicam) quantitas ac magnitudo: formato nomine ab ἡλίκος, id est quantus. Sic etiam accipitur apud Plutarchum libro περὶ παίδων ἀγωγῆς, vbi τοὺς παῖδας ait ἡλικίαν λαμβάνειν, id est αὐξάνεσθαι & apud Lucianum libro verarum narrationum primo: vbi mentiens, vites memorat τὰς ἡλικίας ἡμερησίους. & in dialogo de Syria dea agens de templi porticibus, ἡλικίλους, inquit, καὶ οὐδὲ τριακοσίων ὀργυιέων.

28 *Discite*, καταμάθετε. Eras. cognoscite. id est γνωρίσατε. Vulgata, *Considerate*, διανοήσατε, vel καταμάθετε, siue σκοπήσατε. ¶ *Agrorum*, ἀγροῦ. Hebraismus, pro agrestia, siue quæ passim in agris occurrunt. ¶ *Non fatigantur*, οὐ κοπιᾷ. Vulgata & Eras. *Non laborant*. id est οὐ πονεῖ, vel ἐργάζεται. Hebraicum quoque verbum עָמַל (*Hamal*) hæc omnia declarat.

29 *Cum*, ἐν. Ad verbum, In gloria, sicut loquuntur Hebræi, & interdum Græci. Vide infrà cap. 11. 21. Gloriam autem vocat maiestatem & splendorem illum qui reges illustriores reddit, vnde ab Hebræis הוֹד [*Hod*] vocatur. ¶ *Amictus fuisset*, ἐπεριβάλετο. Vulgata, *Cooperuit*, συνεκάλυφθη, nimium generaliter: quanuis id sequatur paulo post Erasmus. Sed illud Latinum Græco prorsus respondet. Homerus Ιλιαδ. β, ὡς δ' αὖ μάγα βάλλετο φάρος.

30 *Herbam*, χόρτον. Vulgata, *Fœnum*, Erasmus, *Gramen*. Ego verò herbam potius conuerti, quę de segetibus etiam dicitur: fœnum verò & gramen non item. de segetibus autem hîc agitur, iisque omnibus quorum grana pinsi consueuerunt, quum clibani fiat mentio, & vt quidem videtur mihi Christus hîc agat de virentibus spicis quibus torrefactis vsi mos fuit Hebræis, vt apparet ex Leuit. 14. ¶ *Quæ hodie extat*, σήμερον ὄντα. Eras. *Quod hodie quum sit*. Sic Demosth. οἷς γε φαίνεται ζώντων Ἀθηναίων καὶ ὄντων: id est, vnis & superstitibus Atheniẽsibus. i. quod vulgò dicimus, Esse in natura. ¶ *Nonne vos multo magis?* οὐ πολλῷ μᾶλλον ὑμᾶς? Vulgata, *Quanto magis vos?* id est, πόσῳ μᾶλλον ὑμᾶς; Eras. longiùs à Græco recedens, *Annon multo magis vobis id faciet?* (0) *exigua fide præditi?* ὀλιγόπιστοι; Vulg. *Modicæ fidei*: non satis exprimens τὸ ὀλιγο. Eras. Parum fidentes, & alibi Exigua fiducia præditos interpretatur. Ego verò fidem à fiducia, vt causam ab effectu distinguo. Hoc autem obseruandum est, in sacris literis πίστιν dici fidem à qua denominantur πιστοί, non tam qui

fidem

fidem datam seruent quàm qui credãt Dei promissis: de quo copiosius alibi dicemus.

32 *Requirunt*, ἐπιζητοῦσι. Erasmus *Exquirunt*. id est ἐξετάζει. Vide infra 12.39.

33 *Adiicientur*, προστεθήσεται. Paulò antè vsi sumus Apponendi verbo, quod Græco respondet, sed hîc fuisset obscurius. Adiici enim hoc loco significat pro auctario & cumulo tribui. Vera enim & præcipua nostra felicitas est in cælis, cuius quædam sunt velut appendices huius vitæ commoda.

34 *De crastino*, εἰς τὴν αὔριον. id est ἐπὶ τὴν αὔριον, vt etiam legit Clemens in Pædagogo. Vulg. & Eras. ad verbum, *In crastinum*. Sed hoc dicendi genere significatur, vel differri aliquid in diẽ sequẽtem, vt Act. 4. 3. vel rei continuatio ad certum vsque tempus Homer. Odyss. ξ. μοῦνον πολυφορήτεις ἀνίαι. Neutrum autẽ hîc significari puto, ac potius Hebræorum phrasin esse, apud quos reperio ל [*beth*] interdũ significare propter. Cuius exemplum habes huic nostro prorsus simile, Prouer. 27. 1. ¶ *Solicitus erit de (rebus) suis*, μεριμνήσει τὰ ἑαυτοῦ. Vul. *Solicitus erit sibi ipsi*, i. μεριμνήσει ἑαυτῷ. sicut in Victoriano codice scriptum reperimus. Eras. *Curam habebit sui ipsius*. i. φροντίσει ἑαυτοῦ. ¶ *Suum malum*, κακία αὐτῆς. i. ærumna sua, siue afflictatio. Acsi diceret Dominus, nihil aliud homines ista solicitudine perpetua quàm suam miseriã augere, cui alioqui feret illos obnoxios peccatum, iubente Domino hominem sudoribus ac laboribus victum sibi parare. Hieronymus κακίαν interpretatur, sicut Virgilius laborem improbum vocauit. Vulg. *malitia sua*, quod absurdũ est: quum alioqui κακία, interprete Cicerone, vitiositatem declaret. Tertull. lib. 2. in Marcionem, *Malitiæ*, inquit, *apud Græcos interdum pro vexationibus & labores, non pro malignitatibus ponuntur*. Ponitur autem κακία pro κάκωσις.

IN CAPVT VII.

1 *Ne iudicate*, μὴ κρίνετε. Vulg. *Nolite iudicare*: quo modo fere solet explicare particulam μὴ sequẽte imperandi modo, quem etiam mutat in infinitũ: idque dicẽdi genus imposuit Augustino, qui ex hac voce Nolite (quæ tamen in Græco non est) arripit ansam philosophandi de libero arbitrio, libro de Gratia & Libero arbitrio, cap. 2. quod vidit & annotauit superiorẽ cap. Eras. ¶ *Vt ne iudicemini*, ἵνα μὴ κριθῆτε. Vulg. *Et non iudicabimini*, καὶ οὐ μὴ κριθῆτε. Eras. omisit particulam *Vt*. Additur in Vulg. *Nolite condemnare, & non cõdemnabimini* (quod etiã arbitratur Eras. ex margine in contextum irrepsisse) & in vno exemplari manuscripto Græcè legimus, μὴ κατακρίνετε, καὶ οὐ μὴ κατακριθῆτε. Cæterùm neque de publicis siue ciuilibus siue ecclesiasticis, neque de priuatis legitimè pro cuiusque vocatione factis iudiciis, sed de contrariis & malignis rerum vel ipsarum etiam personarum censoribus hîc agi, extra controuersiam est apud omnes non peruicacis ingenij homines.

2 *Quo enim*, ἐν ᾧ γὰρ. Vulg. *In quo enim*. Eras. rectè expunxit particulam ἐν, quam Latini in hoc quidem dicẽdi genere non exprimunt. ¶ *Iudicabimini*, κριθήσεσθε. Eras. *Iudicabitur de vobis*. Illud enim reiicit, quia Latinè existimat iudicatũ non dici eũ de quo iudicatum est: atqui Liuius participio sic vtitur, quũ inquit, Eximẽdo de medio ciues vestros, prohibẽdo iudicatos addictósque duci. ¶ *Contra metientur vobis*, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν. Vulg. ad verbum, *Remetietur vobis*, impersonaliter. Eras. *Ea metiẽtur vobis alij*. Mihi vero videtur Remetiri plerunque idem valere quod iterum metiri. hîc autem addita particula ἀντὶ aliquid amplius declarat, fore videlicet vt mensura mensuræ respondeat ex aduerso, vt in lege talionis. Idque etiam optimè respondet Hebræorum prouerbio, quod apud illos circunfertur, מדה כנגד מדה [*Midda Kenegued Midda*] id est mensura pro mẽsura: pro quo Latini dicunt, par pari referre.

3 *Aspicis*, βλέπεις. Vulgata & Eras. *Vides*. Sed præterquã quòd βλέπειν plus est (vt antè dixi) quàm ὁρᾶν sensus etiam videtur postulare vt illo verbo vtamur. Nec enim damnatur qui vel fratris vel suos errores videt & intelligit, sed qui in alienos intuetur studio reprehẽdendi, suos autem dissimulat: quod studium verbo Spectandi potiùs quàm Videndi declaratur: vt in illo Terentij, me specta.

4 *Quomodo*, πῶς. id est qua fronte: sicut vulgò etiam dicimus, *Comment*. Est

enim admirantis potius quã simpliciter interrogantis. ¶ *Sine ἄφες.* Ad verbum, *Dimitte*, vel *Omitte*. Interdum autem neceſſe eſt vt idiotiſmo linguarum aliquid demus. Abundat vocabulum *Frater* in Vulgata, vt annotauit Eraſmus. Certè in nullis exemplaribus reperimus ἀδελφὲ, videtur tamen optimè blanditias illas hypocritarum declarare. ¶ *Eiiciam*, ἐκβάλω. Eraſ. *Eximam.* quod melius reſpondet τῷ ἐξαιρεῖν. Idem ſequenti verſiculo eiicere interpretatur. Eſt autem hoc prius Thalmudiſtis etiam familiare. ¶ *Trabs*, vel *trabes*, ἡ δόκος Vulgata, *Trabs eſt.* Sed regi puto hanc particulam ab aduerbio ἰδοὺ, *ecce.* Itaque abũdat verbum ſubſtantiuum apud veterem interpretem, quod tamen vult ſuppleri Eraſmus, ex Gaza. Poſcit autem ratio antitheſeos vt κάρφος hîc ſignificet feſtucam potius quàm paleam.

5 *Diſpicies vt eiicias*, διαβλέψῃς ἐκβαλεῖν. id eſt, diſpicies qualis ſit & quomodo euellenda. Vulgata, *Videbis eiicere.* Ad verbum *Deſpicies eiicere.* Verſionem quam ſum ſequutus, probauit etiam Eraſ. in annotationibus: quamuis in eius verſione legatur Perſpicies, quod reſpõdet quoque eidem verbo διαβλέπειν, ſed nonnihil diuerſo ſenſu.

6 [*Quod*] ſanctum [*eſt*,] τὸ ἅγιον. Sic rectè Eraſmus vertit, vt oſtenderet, Sanctum eſſe neutrius generis, quod apud Græcos ex articulo cognoſcitur. Vulgata, *Sanctum.* In duobus vetuſtis exemplaribus legimus τὰ ἅγια, ſancta. ¶ *Pedibus ſuis*, ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν. Ad verbum, In pedibus ſuis. id eſt inter pedes ſuos. niſi ἐν accipias pro Per, Hebræorum more: quod vtrunque notat Eraſmus. ¶ *Conuerſi*, στραφέντες. Id quia quibuſdam videtur ad canes pertinere, ideo addunt pronomen *illi.* Poteſt tamen vtrumque ad canes ſimul & porcos referri. ¶ *Lacerent*, ῥήξωσι. Vulg. *Dirumpant*, impropriè: quanuis τὸ ῥηγνύειν etiam rumpere declaret. Hîc autem agitur de laceratione quæ fit beſtiarum morſibus, & canum ac porcorum. & alludens ad immunda hæc animalia ſecundum legem homines deſperatæ impuritatis intelligit.

8 *Quiſquis*, πᾶς. Atqui infra ſcribitur Non quiſquis mihi dixerit, Domine, Domine &c. Intelligitur ergo dictum iſtud de iis qui petunt quę petenda ſunt, & à quo, & quomodo petitionem fieri Deus iubet.

9 *Nam quis*, ἢ τίς. vel, *numquis.* Eraſmus, *An quiſquam.* ἤ particula vel interrogandi vim vel ratiocinandi hoc quidem loco commodè habere poteſt. Quòd autem Vulgata conuertit *Aut quis*, certè non conuenit, cùm hîc non ſit locus diſiunctiuæ. Idem etiam factum infra, cap. 12. 29. ¶ *Ex vobis homo*, ἐξ ὑμῶν ἄνθρωπος. Eraſmus, *Veſtrum homo*, eodem ſenſu. Quod autem additur appellatiuum Homo, id non modò (vt opinor) factum ex Hebræorum idiotiſmo. (ſicut alibi frequenter, vt infrà 12.11.) ſed fortaſſis etiã aliquam vim habet, vt apparet ex concluſione: argumentatur enim à comparatis.

¶ *Qui ſi filius eius petierit ab eo panem*, ὃν ἐὰν αἰτήσῃ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἄρτον. Vulgata ad verbum, *Quem ſi filius ſuus petierit panem.* Græca conſtructione ſeruata: quam imitatus Virgilius dixit, *Pacem te poſcimus omnes*, pro à te. Eraſmus *Qui ſi filius eius petierit panem*: teſtatus ſe à Græcis paulum deflexiſſe. ¶ *Det ei lapidem?* μὴ λίθον ἐπιδώσει αὐτῷ, Vulgata, *Numquid lapidem porriget ei?* id eſt, μήτι λίθον παρέξει αὐτῷ, Eraſmus, *Lapidem daturus ſit illi?* Repetitio particulæ interrogantis, & eclipſis nominatiui ante verbum ἐπιδώσει, conſtructionem faciunt paulo duriorem: quod dicendi genus iterum occurrit infrà, 12. 11. & 2. Cor. 12. 17. Itaque Eraſmus, quem ſum ſequutus, vertit relatiuum nominandi caſu, & μὴ interrogationis aduerbium ſuſtulit. Verbum autem ἐπιδιδόναι hoc quidem loco idem valet quod ſimplex διδόναι, vt rectè interpretatus eſt Eraſmus: qui tamen ſequenti verſiculo vti maluit verbo porrigendi poſt Veterem interpretem.

11 *Bona dona*, δόματα ἀγαθά. Vulg. *bona data*, quam poſteriorem vocem nonnulli expungunt, ſatis in verbo δόναι expreſſam. Sed nõ donatur quicquid datur, & apud Syrum interpretem vtrũque ponitur.

13 *Qui introeunt*, οἱ εἰσερχόμενοι. Vetuſta exemplaria tria habent οἱ ἐρχόμενοι qui incedunt, vel gradiuntur.

14 *Quia anguſta eſt*, ὅτι στενὴ: ſubaudiatur ἐστὶ, eſt. Vetus interpres, *Quã anguſta.*

Itaque

Itaque existimat Erasmus eum legisse ὅτι στεν. in quo non dubium est quin fallatur. Si quidem in vetustis codicibus legimus τί στενὴ idque Theophylactus Romanus interpretatur quasi particula τί sit admirantis, & ita scriptum esset, βαθεῖα, πόσον ἐστὶ στενή, id est, Papæ quàm est angusta: & Syrus interpres habet מא [ma.] Non desunt etiam codices Latini qui pro Quàm habeant Quoniam. Fulgentius lib. 2. de peccatorum remissione cap. 4. citans hunc locum, in priore vers. legit Quàm lata: in isto verò, Quàm augusta. ¶ *Stricta*, πεθλιμμένη Ad verbum, pressa: res enim compressione fiunt arctiores, nequis fortè τετριμμένη, id est tritam dici putet. Sed quid si πεθλιμμένη viam dixit in qua gradientes non quidem multitudine sed multis ærumnis premantur? Sic enim à Græcis hunc locum explicari obseruauit eruditissimus & beatæ memoriæ Camerarius. Sed hæc mihi quidem arguta potius quàm solida expositio videtur. Apparet igitur Veterem quoque interpretem hanc lectionem & interpretationem sequutum esse. Ego tamen, quia in codicibus impressis legimus ὅτι, nihil mutandum putaui.

15 *Cauete*, προσέχετε. Vulg. *Attendite*. quo modo nos etiam aliquoties, sed hoc loco Cauere significat, sicut rectè vertit Erasmus, vt etiam Luc. 12. 1. ita accipitur verbum שמר [*Samar*] in Niphal, sicut apud Gallos verbum *garder*: cum accusatiuo personæ accipitur pro seruare, adiuncto vero casu rei pro *Cauere*, vt *garder cela, & garder vous de cela*. ¶ *Quidam*, τινὲς ἀνθρώπων. Translatitiè vocat omnes mansuetos & fraudis nescios homines, quales isti se esse toto habitu simulant. & fortassis alluſit Christus ad vestes ex quibus olim dignoscebantur Prophetæ, durioribus præsertim temporibus, quos isti simioli (vt hodie Monachi & Eremitæ) videri volebant moribus imitari. Vide Hebr. 11. 37. ¶ *Intrinsecus*, ἔσωθεν pro ἔνδοθεν, sicut vulgo dicimus *par dedans*.

17 *Putris*, σαπρόν. id est vitiosa. Possis etiam Cariosam vel marcidam interpretari, vt non agat Christus de apertè flagitiosis hominibus, sed qui arbores referant foris quidem speciosas, intus verò carie vitiatas, quod ex fructibus demum putridis apparet. Sed antithesis τὸ ἀγαθοῦ ostendit τὸ σαπρὸν hîc pro Malo poni siue vitioso, sicut Tharghum (vt obseruat doctissimus Mercerus in Lexicon Sanctis in radice באש [*baasch*]) pro רע (*rah*) sæpe vsurpat באש (*bresch.*) vt Syrus interpres pro σαπρὸν habet בישא (*bischa*) & ita etiam hęc vox accipitur infrà. 13. 48.

18 *Neque arbor*, οὐδὲ δένδρον. In quodam vetere exemplari legitur οὐδὲ πάλιν δένδρον. id est neque rursus, vel, neque contrà arbor.

19 *Quæcunque arbor*, πᾶν δένδρον. Vnum vetus exemplar interpositam habebat particulam οὖν ergo.

20 *Nempe igitur* ἄρα γε. Vulgata & Erasmus, *Igitur*. Mihi verò videtur hæc particula idem valere quod ἄρα οὖν: & præter illationem habere etiâ vim confirmandi.

21 *Qui facit*, ὁ ποιῶν. Sic rectè Vulg. Erasmus, *Qui fecerit*, id est. ὁ ποιήσας. ¶ *Quod vult*, τὸ θέλημα. Vulg. & Erasmus ad verbum, *Voluntatem*, quod est ambiguum. Vetus interpres post *Qui in cœlis est*, addit, *ipse intrabit in regnum cœlorum*: quod per se satis intelligitur, neque in Græcis codicibus, neque in Syra paraphrasi legitur.

22 *Nónne*, οὐ. Particula οὐ, quum propriè sit negans indefinita, interdum tamen interrogantis vice fungitur: quod ex sola pronunciatione intelligitur, idque quum affirmare volumus id de quo quæritur, vt hoc loco. Apud Hebræos autem huiusmodi interrogationes affirmationem augent, ¶ (*Per*) *nomen tuum*, τῷ σῷ ὀνόματι. Plerunque additur ב Hebraico more in hoc dicendi genere: quod idcirco Vulgata expressit, quamuis in Græco sit prætermissum: Rectè autem Erasmus addidit præpositionem Per, quę signum est causæ: nam si vertas ad verbũ, *nomine tuo*, intelliges ἐν τῷ σῷ, id est vice tua. Significat autem Nomen hoc loco celebrem illa Dei virtutem, quam testatur quisquis Deũ appellat. ¶ *Dæmonia*, δαιμόνια. Sic in his sacris libris vocantur impuri spiritus, qui sunt à prophanis pro diis culti & habiti, & hoc ipso nomine Græcè vocati, sed tanquam honorifico, quasi scientes siue sapientes appelles: propter oracula videlicet: appellatione certè minè congruente cum

historia arboris scientiæ boni & mali. ¶ *Virtutes, δυνάμεις.* Ad verbũ, potestates. Hoc autem nomine, ex Hebræorum idiotismo (qui גבורות [*Gheburot*] dicunt) à consequenti intelliguntur quæcũque præter naturæ ordinem facta, illam Dei infinitam potentiam testantur. Ἐνεργήματα δυνάμεων vocat Paulus, 1. Cor. 12. 10. Accipiuntur igitur δυνάμεις pro cælestis δυνάμεως (id est virtutis & potentiæ) effectis extraordinariis, sicut etiam loquitur Iustinus Apologetico posteriore, vbi agit de Simone mago, sed addit μαγικὰς. ¶ *Edidimus? ἐποιήσαμεν.* Vulgata, *Fecimus?* Erasmus, *Præstitimus?* Atqui præstare virtutes non magis Latinè dicitur quàm facere: & ipse interpretatur infrà. cap. 13. 58. ἐποίησεν edidit.

23 *Profitebor, ὁμολογήσω.* id est, palàm dicam. Vulgata & Erasmus. *Confitebor.* Et certè ὁμολογεῖν propriè significat confiteri: sed hoc loco amplius aliquid declarat, quum alioquin Confitendi vocabulum, vt Ecclesiis vsitatissimum, retinere soleam. Vide infrà, cap. 10. 32. ¶ *Certè nunquam noui vos, ὅτι οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς.* Etsi particula ὅτι potest videri in hoc dicendi genere redundare, tamen etiam confirmandi vim quãdam videtur hîc habere, quod exprimendum putaui, vt sit quædam ἀποστόφησις: acsi diceret Christus, Scitote iam ac discite quòd vos ego nunquam nouerim. Sed obseruandum est hæc esse verba non ignorãtis, (quid enim ignoret Deus?) sed istos acerbissimè repellẽtis, Christo proculdubio alludente ad Ps. 1. 9. ¶ *Qui operam datis iniquitati, οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν.* id est, omnibus sceleribus & flagitiis addicti homines, Hebraico idiotismo, פועלי און [*Poalé auen*] & qui velut artem peccandi exercent, sicut Latini Medicinam, Argentariam facere dicunt. Hi sunt qui in sacris libris passim ἁμαρτωλοὶ, id est peccatores, dicuntur, quibus 1. Ioh. 3. 9. opponuntur nati ex Deo, non peccantes: quum alioquin eodem teste 1. 8. nemo sit in hac vita qui peccatum non habeat. Sunt autem hæc Christi verba petita ex Psal. 6. 9. Particulam autem vniuersalem πάντες. Omnes, à vetere interprete expressam in duobus tantùm vetustis codicibus inuenimus.

24 *Assimilabo, ὁμοιώσω.* id est compara-

rabo. Vulg. *Assimilabitur.* id est ὁμοιωθήσεται: sicut etiam scriptum legimus in vno vetere exemplari: ¶ *Prudenti, φρονίμῳ.* Vulgata, *Sapienti, σοφῷ.* Interdum tamen φρονεῖν vertemus Sapere, interdum Cogitare.

25 *Nimbus, ὁ βροχὼν.* τὸ βρέχειν, quod Rigare significat, manifestè ponitur pro ὕειν suprà 5. 45. & Luc. 17. 29. vnde βροχὴ pro ὑετὸς, vt verterunt Græci Psal. 68. 10. & 105. 32: quam Hebræi generali nomine מטר [*Matar*] vocant, quod sequutus est etiam Syrus interpres. Sed mihi quidem videtur hoc loco significari non quæuis pluuia, sed vehemens, & procella, quam terrarum eluuiones sequũtur, & Hebræi peculiariter גשם (*Geschẽ*) Latini nimbum vocant, Homerus ἄμπτον ὄμβριον appellat. ¶ *Incidẽrũt domui, προσέπεσον τῇ οἰκίᾳ* Vulgata & Erasmus, *Irruerunt in domum* id est ἐφόρμησαν εἰς τὴν οἰκίαν. Liuius, Fuga trepidum, ac pauore incidentem portis. ¶ *Cecidit, ἔπεσεν.* Erasmus, *Est prostrata.* Et paulo post, *Diiecta est.* id est, κατεσκάφη.

27 *Impegerunt in domum illam, προσέκοψαν τῇ οἰκίᾳ ἐκείνῃ.* Vulgata, *Irruerunt*, vt suprà: quum hîc diuerso verbo vtatur Euangelista, quamuis eadem mente sententia. ¶ *Casus, πτῶσις.* Horatius, *Ruinæ graniore casu Decidunt turres.*

28 *Et factũ est, καὶ ἐγένετο.* Hebraicũ dictũ genus, ויהי (*Vaiehi.*) ideo addere solet Erasmus particulam vt: ego malui retinere Hebraismum, alioqui nimiũ sæpe fuisset mutandum. ¶ *Finiuisset, συνετέλεσεν.* Vulgata, *Consummasset*: quo etiã alicubi vti cogimur, vt Iohannis cap. 19. 30. Idem autem hîc valet συντελεῖν quod simplex τελεῖν, cuius alioqui multiplex est significatio. ¶ *Percellebatur. ἐξεπλήσσοντο*, vel obstupescebat. Vulg. *Admirabantur*: id est θαυμάζον. quod quidem minus aliquid significat quàm ἐκπλήσσεσθαι. Ad verbum, Excutiebantur. nam qui obstupescunt, illis veluti valido aliquo ictu mens excutitur.

29 *Docebat. ἐδίδασκεν.* Vulgata ad verbum. *Erat docẽs.* Periphrasis Hebræa, Græcis etiam familiaris: cuius tamẽ interdũ ea vis est vt moram significet & perseuerantiam in aliqua re faciendi: quamobrẽ eiam alicubi retinuimus. ¶ *Auctoritatẽ, ἐξουσίαν.* siue potestatem, vt conuertit Vetus interpres, id est δύναμιν

nam

nam hæc inter se parum differũt. Interdum autẽ ἐξουσία declarat ἀξίωσιν. id est dignitatem, vt Ioh. 1. 12. Sed licentiæ nomẽ, quanuis Græco vocabulo ἐξουσία respondeat, tamen vbique repudiaui, quia plerunque in vitio ponitur. Talem autẽ hic sese præstitit Christus in doctrina cælesti promulganda, vt se planè Deum esse ostendens, à quo Lex ipsa esset perlata, quique pro suo iure de vita & morte dissereret. Itaque pro eo quod prophetæ interpretes alienæ volũtatis, dicunt, Hoc dicit Dominus: ipse dicere solet, Amẽ amẽ dico vobis, vt ipsius legis auctor. Vide Luc. 4. 32. ¶ *Scribæ*, οἱ γραμμ. Vulg, scribit, οἱ γραμματεῖς αὐτῶν καὶ οἱ φαρισαῖοι. Atque ita & Syrus interpres.

IN CAPVT VIII.

1 *Secuta est*, ἠκολούθησαν αὐτῷ. Redundat αὐτῷ ex Hebr. idiotismo. ¶ *Leprosus*, λεπρός. Lepra non declarat morbum quẽ Græci elephantiasin, nos *ladreriæ* vocamus, sed pertinacissimæ scabiei genus. qua de re multa apud Græcos medicos traduntur. Herodotus in Clio λέπρας per λεύκην exponit. Sed videri potest Dominus hoc morbo populum suũ peculiariter castigasse: vnde etiã orta fabula de Iudæis Ægypto propter tabẽ pulsis, quę corpora fœdaret: quam vt verã Tacitus commemorat lib. histor. 5. Iustino & Arnobio dicitur Vituligo. quã Seneca vocat fœdam cutis ex albo varietatem. lib. Nat. quæst. 3. cap. 25. Alij aliud esse scabiei genus volunt.

3 *Purgator*, καθαρισθητι Vulgata rectè ad verbũ, *Mundare*, vel *Munderis*. sed vitanda fuit amphibolia. quæ quidem in Græco nulla est. Erasmus, *Mundus esto*, quod potius exprimit neutrũ absolutũ, quum καθαρίζεσθαι sit passiuum.

4 (*Vt*) *ne cui dicas*, ἵνα μηδενὶ εἴπῃς. Ergo vel non præsente seu conscia turba illum tangendo sanauit, quæ fortassis illum propterea tanquam immundum refugisset: vel prohibet illum hoc longius spargere. Varias autem huius interdicti causas refert Basilius in longa ad Cęsarienses epistola. Ego verissimã & appositissimam esse credo quæ à doctissimo interprete affertur, ne turba in solis mitaculis obstupescens, non satis ipsi spatij ad præcipuum illud sibi à patre impositum munus obeundum, ad docendum videlicet, relinqueret. ¶ *Donum illud*, τὸ δῶρον. De certa oblatione loquitur. itaque articulum ab aliis omissum expressimus. Vulgata legit τὸ δῶρόν σου, id est, oblationem tuam, siue, tibi leproso præscriptam. & Syrus interpres quoque addit pronomen. Quàm autem ineptè nonnulli ex his verbis conentur auricularem illam confessionẽ elicere, in qua constituunt absolutionẽ à peccatis, vel ex eo constat, quòd ad sacerdotem non mundandi, sed iam mundati ablegantur.

5 *Ingressum autem Iesum*, εἰσελθόντι δὲ τῷ Ἰησοῦ. Vide supra 1. ¶ *Precans*, παρακαλῶν. Vulgata, *Rogans* id est δεόμενος, Erasmus, *Obsecrans*, id est ποτνιαζόμενος. Alij, *Supplicãs*, id est ἱκετεύων. Studuimus enim quoad eius fieri potuit suã cuique Græcæ Latinam vocem apponere.

6 *Puer*, ὁ παῖς, Vel filius, vel seruus. Nã pueri etiam à Latinis serui dicuntur, sicut apud Hebræos נַעַר, (*Naar*) & puerũ & ministrum declarat. ¶ *Proiectus est*, βέβληται. in lecto videlicet prostratus, quasi cadauer. sicuti sunt paralytici. Sic Virgilius, *Sternitur & toto proiectus corpore terræ*. Vulgata, *Iacet*, id est κεῖται. Erasmus *Decumbit*. id est κατάκειται.

7 *Sanabo*, θεραπεύσω. Vulgata, *Curabo*, Erasmus, *Medebor*: qui tamen hanc versionem merito reiecit suprà. cap. 4. 23. Certè hic ponitur pro ἰάσομαι: quo vocabulo postea vtitur.

8 *Dignus*, ἱκανός. Erasmus. *Idoneus*. Vide suprà cap. 3. 11. ¶ *Sub tectum meum*, ὑπὸ μου τὴν στέγην. Id est domum, per synecdochen. Gall. *sous mon couuert*. & notanda est rara pronominis traiectio. ¶ *Loquere*, εἰπὲ λόγῳ. Erasmus ad verbum, *Dic verbum*. sicut vulgo dicimus, *Dites vn mot*: sed pro loqui videtur simpliciter etiam accipi infrà 12. 32. Vulgata, *Dic verbo*. nam in quibusdam codicibus scriptum inuenimus εἰπὲ λόγου, sed eodem sensu. Nam εἰπὲ (id est dic) accipitur Hebraico more, pro iube. λόγῳ verò significat loquutione & verbis: perinde acsi diceret, Tantùm loquere: nam tantùm opus est vt verbo iubeas. Alioquin λόγος non verbum sed sermonem & orationem declarat. vide infrà versu decimosexto.

9 *Etenim ego*. Καὶ γὰρ ἐγὼ, Vulgata, *Nam & ego*, quæ interpretatio sententiam deprauat. Nec enim à parte Centurio

iſte fidei plenus argumentatur, neque dixit Euangeliſta κἀγὼ γὸ, ſed à minore ad maius ſic colligit. Si egò ſic aliis imperans vt tamen aliis ſubſim, tamen quod iubeo pet ſubditos meos efficio, quid tu non effeceris vel ſolo verbo, qui videlicet ſuprà omnia emineas? ¶ *Sub poteſtate*[*conſtitutus*] ὑπὸ ἐξουσίαν, id eſt ὑπεξούσιος. Eraſmus, *Alterius poteſtati ſubditus*. Ego Vulgatam interpretationem prætuli, non modò quia propius accedit ad Græca, ſed etiam quia participium τεταγμένος (id eſt cõſtitutus) ſuppleuit ex Luca.

11 *Accubituros ὅτι ἀναπεσοῦνται* Tranſlatio eſtſumpta à conuiciis, quibus ſæpe ſolet comparari vitæ æternæ felicitas. Itaque Accumbere idem hîc declarat atque promiſſionis Abrahamo factæ id eſt æternæ felicitatis, cum eo fore participes: quod etiam declaratur appellatione collocationis in ſinu Abrahami, ſicut chariſſimi patrisfamiliàs proximi quaſi in ſinum illius recũbebant. quod de Iohanne in extrema illa Cœna commemoratur. Nam ἀναπεσεῖν καὶ κατακλιθῆναι hîc ponitur. Latini recumbendi quidem verbo vtuntur (quod Vetus interpres vſurpauit ſimili etiam ſignificatione) ſed rarò.

12 *Filios regni, οἱ υἱοὶ τῆς βασιλείας.* id eſt indigenas, quos vocant vulgò naturales ſubiectos. Intelligit autem Dei regnũ, ad quod pertinebant in genere quicunque erant ex Abrahæ genere, quum lõgè alia ſit ratio coram Deo cenſendi filios Abrahæ, nimirum ex fide. Caſtellio regios interpretatur, duplici errore, Primùm enim, quanuis ſoleant Hebræi filios generaliter vocare qui ſunt alicui rei peculiariter deſtinati, (vt infrà, 9. 15. filij thalami dicuntur qui cum ſponſo verſantur, & Iohan. 17. 12. filius perditionis, id eſt exitio deuotus) tamen peculiaris eſt hoc loco emphaſis huius nominis, adeo vt nullo modo expungendum fuerit, quoniam nullus in hoc regno cenſetur niſi idem ſit Abrahami filius, quia Deus cum ſolo Abrahamo & eius ſobole regnum æternum pactus eſt. Deinde non temerè ſcriptum eſt FILII REGNI potius quàm FILII REGIS, quoniam multi ſunt in regno quos tamen rex tandem, vt infidos reiicit: omnes autẽ regis filij, ſunt vnici illius naturalis filij coheredes. ¶ *Illas exteras, τὸ ἐξώτερον.* id eſt quæ extra ſunt, vt intelligas extra hoc regnum nullam eſſe lucem, ſed tenebras, id eſt pœnas illas æternæ felicitati oppoſitas, quibus nihil horribilius. Ideo articuli repetiti vim expreſſi.

13 *Eo ipſo momento, ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ.* Vulg. *Ex illa hora.* Eraſ. *In illa hora.* Vide infrà, cap. 9. 22. Poſt hęc teſtatur Eraſ. (cui adſtipulantur nonnulli veteres codices) ſe additum reperiſſe, καὶ ὑποστρέψας ὁ ἑκατόνταρχος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ εὗρε τὸν παῖδα αὐτοῦ ὑγιαίνοντα. id eſt, *Et reuerſus Centurio domũ ſuã eo ipſo momẽto inuenit puerũ ſuum ſanum.* ὥρα, verò nõ ſimpliciter hîc ſignificat duodecimã partẽ diei, ſicut apud Iudæos dies diuidebatur, ſed illud ipſum tẽpus quo Chriſtus iſto ſermone fuit vſus, vt ab ipſo non aliũde profectum hoc beneficiũ conſtaret: quamobrem momentum quàm Horam vel tempus malim interpretari.

16 *Quum autem ſerum (diei) οψίας δὲ γενομένης*, ſub. ἡμέρας. Vulgata, *Veſpere autẽ facto*, id eſt ὀψίας δὲ γενομένης. Eraſmus, *Quum autem appetiſſet Veſper*. Liuius, *Caſtrorum oppugnationem, quæ ſerum erat diei, abſtimuêre.* ¶ *Obtulerunt, προσήνεγκαν* Eraſmus, *Adduxerunt*, id eſt προσήγαγον: quamuis quòd ad ſententiam attinet, nihil interſit vtro verbo exponas. ¶ *Dæmoniacos, δαιμονιζομένους*, id eſt à dæmonibus obſeſſos, non ſimpliciter furioſos. quos vetus Eccleſia ἐνεργουμένους vocabat, eos etiam, meo iudicio intelligens qui interiore, & à medicina ſanabili, furore corripiebantur, dilucida habentes interualla. Nam & Græci medici quoddam iſtiuſmodi furoris naturalibus remediis ſanabilis genus δαιμόνιον vocant, in eo tamen reprehendendi quòd ſuperſtitioſa & magica quædam interdum admiſcent, vt apud Nicolaum Damaſcenum videre eſt. Morbos autem iſtos etiam à corporis intemperie orientes à dæmonibus etiam interdum immitti & ex hiſtoria Iobi liquet, & ex iis qui σεληνιάζονται in his hiſtoriis dicuntur, & ex incuria illa muliere cuius fit mentio. Luc. 13. 11. Sed & Euripides in Phœniſſis, δαιμονᾶς vocat eos qui dæmonum agitatione inſaniunt. Verbo, λόγῳ. id eſt, loquendo duntaxat & iubendo, vt ij ſolent qui

rum est summa potestas, Cic. 2. in Catil. *Ego vehemens ille Consul, qui verbo ciues in exilium eiicio.* Et paulò pòst, *Quod ego si verbo assequi possem, istos ipsos eicerem qui haec loquuntur.* Vide suprà, versu. 8,

17 *Infirmitates*, ἀσθενείας, id est, ἀῤῥωστίας. Hebr. חֳלָיֵנוּ (cholim) quanuis certum sit Esaiam generaliter agere de iis omnibus quæ Christus propter nostra peccata pertulit, & spiritualia ipsius in nos beneficia propriè respicere, quorum tamé specimen in sanandis ægrotis edidit. Vulgata & Erasmus solent Infirmitates interpretari, sed impropriè. Tertullianus lib. in Marcionem 4. valetudines conuertit, & βαστάζειν legit αἴρειν, quod verbum significat etiam Tollere.

18 *Iussit vt abiretur*, ἐκέλευσεν ἀπελθεῖν. id est Indixit profectionem, pro quo Gallicè dixeris, *Il commanda qu'on allast.* Nec enim ita est hoc accipiendum quasi discipulos trans lacum ablegarit, vt qui vnà cum ipsis traiecisse postea dicatur: sed significauit illis se traiicere lacum constituisse, nempe vt nauigium & cætera necessaria compararentur. Itaque Vulgatam interpretationem, *Iussit discipulos ire trans fretum*, (præterquam quòd addit de suo vocem *Discipulos*, neque τὸ πέραν fretum significat) vt ambiguam meritò mutaui. ¶ *In vlteriorem (ripam,)* εἰς τὸ πέραν. Vulg. *Trans fretum.* id est πέραν τῆς θαλάσσης, vel τοῦ ποταμοῦ. Erat enim sita Capernaum cis lacũ Tiberiadis.

19 *Quidam Scriba*, εἷς γραμματεύς. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Vnus Scriba.* quo genere dicendi vtimur etiam in vernaculo nostro sermone. ¶ *Magister*, διδάσκαλε. Vide inf. 19. 16. Magistri nomen alioqui latius patet: & διδάσκαλος potius quàm διδάσκαλε respondet. Sic tamen Hebræis Rabbi dicitur de doctoribus, interprete Iohanne 20. 16. Sed & Latini interdum Magistri nomen peculiariter præceptoribus, quos vocamus, tribuunt, vt ille apud Ciceronem de amicitia, Scæuolam magistrum suum appellat.

20 *Lustra*, φωλεούς. Vulgata & Erasmus, *Foueas.* id est ὀρύγματα, vel διώρυγας. Ego lustra interpretor, seruata eiusdem etymologiæ ratione, si Grammaticis credimus. ¶ *Nidos*, κατασκηνώσεις: id est hoc loco, καλιάς: nisi ad arborum ramos referre malimus, quò sese aues quotidie recipiunt. Significantur autem propriè hoc vocabulo Vmbracula. nam σκηνὴ à σκιὰ deriuatur, declarátque propriè tabernaculum ex ramis & frondibus contextum. Virgil. 1. Æneidos, *tum syluis scena coruscis Desuper*, &c. quo modo etiam nidi ab auibus construuntur. ¶ *Filius autem hominis*, ὁ δὲ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. Quòd nonnulli putant sic vocatum Christum quòd filius esset vnius tantùm hominis, (id est Mariæ) cæteri verò, filij potius hominum, eo refellitur quòd sic Ezechielem sæpe vocat Spiritus Dei: vt alios taceam. Rursus quòd nonnulli volunt humanam naturam Christi sic indicari, etsi verum est, tamen mihi quoque videtur plerisque locis non vsque adeo magnum pondus habere. Assentior igitur illis qui Hebraicam phrasim esse volunt, pro homine, sicut Homerus sæpe υἱὸς Ἀχαιῶν (filios Achiuorum) vocat Achiuos. Sic enim omnino accipitur capite 49. Ieremiæ, & aliis locis plurimis: quanuis Vetus interpres ferè vertat plurali numero, Filij hominum. Sed hoc addo, propterea quòd familiare est Hebræis vt de se loquantur in tertia persona, ideo accipi loco pronominis primæ personæ, in Euangelica historia: in qua non memini quenquam, præter vnum Christum, filium hominis vocatum, idque tum demum quum ipse de se loquitur.

21 *Ex discipulis*, τῶν μαθητῶν. At non certè ex illis duodecim, assiduis eius comitibus: ex quo intelligitur Christum palàm indicasse suam traiectionem, ac proinde non paucos sese ad illum sequendum comparasse, vt etiam versum superiorem 18. Chrysost. & Augustin. accipiunt. ¶ *Prius abire*, πρῶτον ἀπελθεῖν. Vetustum quoddam exemplar hoc vocabulum πρῶτον non habet, & videtur expungi posse.

22 *Suos*, τοὺς ἑαυτῶν. Leuiculum est quod admonet Erasmus, vertendum fuisse, *Suos ipsorum*, quia ἑαυτῶν additur. Constat enim loco simplicium pronominum reciproca à Græcis vsurpari in huiusmodi locis: vt paulo antè ὀπίσω ἡμῶν, pro ὀπίσω μου. Sed hoc potius obseruandum erat, mortuos prius e

loco dici homines ψυχικοὺς, neq; de Euãgelij doctrina sollicitos, quod tamẽ studium oportuit, sine exceptione, cæteris rebus omnibus anteponi.

23 *Quum ipse esset ingressus*, ἐμβαίνι αὐτὸ εἰς πλοῖον Vulgata, *Ascendente eo in nauiculam*. id est, πλοιάριον, Erasmus, *Quum esset ingressus nauim*. id est πλοῖον. Est autem πλοῖον quodcunque nauis genus. παρὰ τὸ πλεῖν, quod nauigare significat in genere. πλοιάριον, verò Lentulus dicit Nauigiolum, lib. 12. Epistol. Gallis, *vne flette*.

24 *Concussio*, σεισμός. vel, Succussio. id est, vehementissima tempestas. plus enim est σεισμὸς quàm κίνησις: quamuis Terræ motum dicant Latini quem γῆς σεισμὸν vocant Græci.

25 *Excitauerunt*, ἤγειραν. Hoc verbum quum est transitiuum conuerto Suscitare, vt suprà. cap. 3.9. quum de ortu rei alicuius agitur, Deo videlicet sursum ciente quæ prius non existebant: Excitare, quum de somno disseritur, vt hoc loco: quoties denique absolutè vel passiuè accipitur, interpretari soleo Surgere, vel Expergefieri, vel Excitari: vt suprà, cap. 1.24. & 2.13.

26 *Expergrectus*, ἐγερθεὶς. vel, quum surrexisset, vt inf. 9.7. ¶ *Obiurgauit*, ἐπετίμησε. Vulgata, *Imperauit*. id est, ἐπέταξε. Erasmus, *Increpauit*: quod potius respondet τῷ ὀπιπλήττειν. Interdum autem accipitur pro Additis minis præcipere, vt infrà cap. 12.16. sicut apud Latinos accipitur Interminari: Est autem hęc phrasis Hebraica, vt apparet ex Psal. 106.9. & Naum. 1.4. Et videtur vti hoc verbo Spiritus sanctus vbi de inhibenda maris tempestate agitur, quòd vis vi obiici & opponi videatur. qua etiam ratione de Satana dicitur, Increpet te Dominus, Zach. 3.2.

27 *Qualis*, ποταπός. Annotat Erasmus hanc particulam ita interrogare vt habeat admirationis emphasin: quod non est perpetuum, distingui tamen debet à πόσος, Cuias. ¶ *Vt ei obtemperent*. Vulgata & Erasmus, ad verbum, *Quia ei* quod dicendi genus Latinis est ignotum. Galli verò sic loquuntur, quum dicunt, *Quel homme est cecy, que les vents & la mer luy obeissent?* Sed particulam *Quia* nusquam memini legere hoc modo vsurpatam. ¶ *Auscultant*, ὑπακούουσιν Erasmus & Vulg. *Obediunt*, id est πείθονται Certè illa translatio in Latino sermone non est durior quàm in Græco.

28 *Gergesenorum*, Γεργεσηνῶν. Sic constanter legitur hoc loco in Græcis codicibus. Syrus autem interpres & Epiphanius aduersus Manichæos habent τῶν Γαδαρηνῶν, *Gadarenorum*: vt scribitur in græcis libris apud Marcum & Lucam, vbi eadem describitur historia. apud quos rursus vetus interpres latinus legit *Gerasenorum*, Γερασηνῶν. Neque causa est cur quispiam hac varietate offendatur. Gergessa enim & Geraza vna & eadem vrbs est (vnde Gergeseni de quibus Iosephus lib. 2. de bello Iudaico cap. 20,) quam mirum non est à Ptolomæo adscribi Petrææ Arabiæ, quum eo tempore Damascus etiam Arabiæ adscriberetur vt patet ex 2. Cor. 11. 32. Gadara verò à qua Gadaris regio fuit & ipsa Lacui Genesareth, quem Plinius Genesaram vocat, prorsus ἔμορος. vt vnus idémque tractus & his & illis tribui potuerit. Apud Strabonem autem, lib. 16. perperam meo quidem iudicio Gadaris regio, inter Casium montem & Pelusium sita, pro Gazaris vel Gazeris legitur, à Gazera ciuitate sic dicta, quam ipse quidem non commemorat, sed legimus. 2. Sam. 5. 25. Nam Gadaridem à Gadara oppido munitissimo in Peræa, fuisse orientalem, videlicet Galilææ limitem interiecto Iordane, ex Iosepho liquet plurimis locis, ac præsertim ex libro de bello Iudaïco 3. cap. 2. & ex Plinio quoque lib. 5. cap. 18. ¶ *Sæui*, χαλεποὶ. id est, ἀγριοὶ. nam (vt rectè notat Erasmus) varia declarat hoc vocabulum, de quo Plato in Protagora.

29 *Clamarunt*, ἔκραξαν. Eras. *Vociferabantur*. id est, ἀνέκραγον. ¶ *Quid nobis tecum?* τί ἡμῖν καὶ σοί, Eras. *Quid rei nobis tecum?* & rectè quidem. nam subauditur πρᾶγμα: quũ sic loquatur Demosthenes ἀεὶ στεφάνου, Δημοσθένους μηδὲν εἶναι σοὶ καὶ ἐμοὶ ἴσως πρᾶγμα Et Herodo. in Terpsich. σοὶ δὲ καὶ τούτοισι πρᾶγμα τί ὅτι; Sed præcipuè etiam interdum sic loquuntur Latini. vt Cicero, *Quid huic cum Fabio?* Idem, *Cum Vatinij legionibus quid erat Antonio?* Vulgata, ad verbum, *Quid nobis & tibi?* obscurè & barbaré. ¶ *Ante constitutum tempus*, πρὸ καιροῦ. Diem illum videlicet vltimum, quem qui irridebant, hinc dici possunt ipsis dæmonibus deterio-

deteriores. Vsus sum igitur periphrasi vt propriam huius Græcæ vocis significationem exprimerem.

30 *Longè*, μακρὰν Vulgata, *Non longè*: repugnate quidem fide omnium Græcorum exemplarium, quæ nobis videre contigit: sed tamen rectius (ni fallor) quàm absque negante particula: quum testentur alij Euangelistæ, porcos istos in montibus fuisse veluti in conspectu sitos, vt apparet ex articulo quasi διαπτικῶς adiuncto. Porcos autem illic & quidem gregatim pauisse mirum non est. Præterquàm enim quòd Gadara & Hippon vrbes Pereæ vicinas, (vtpote Galilæam interiecto Iordane ab Oriente finientes, teste Iosepho lib. de bello Iud. 3. capite 2.) testatur idem Iosephus libro Antiq. 17. cap. 14. fuisse græcanici instituti, constat plurimis incircumcisis quos generaliter Græcos vocant pleraſque ciuitates refertas illis iam tum temporibus fuisse: ne ipsa quidem Iudæa excepta, qua de re vide Iosephum lib. de bello Iudaico 2. cap. 19, & 20. Id autem etiam ex eo apparet quòd hic fit mentio monimentorum, vt loci sepulchris referti: quum Iudæorum instituto ad septem dies impurus haberetur qui in talibus locis versaretur, vt diserte scribit Iosephus, de Tiberiade ab Herode Antipa sub Tiberij nomine extructa disserens, libro Antiquit. 16. cap. 3.

31 *Eiicis*, ἐκβάλλεις. Vulgata addit *Hinc*. id est ἐντεῦθεν. ¶ *Permitte nobis abire*, ἐπίτρεψον ἡμῖν ἀπελθεῖν. Vulgata, *Mitte nos*. id est. πέμψον ἡμᾶς. Vt etiam apud Marcum scribitur. Ridiculi sunt igitur qui permissionem voluntati opponunt, neque iniustus Deus quum rebus quas cõdidit, ad suam ipsius gloriam, etiam cum ipsarum exitio coniunctam, vtitur. Sed insigne est Tertulliani dictum libro de fuga, alioqui hyperbolicè scripto, qui ibi hinc euicit nullam esse potestatem Satanæ nisi ex permissu Domini, vel probationis, vel reprobationis, vel coercitionis causa, *possumus* inquit, *dicere porcorum quoque fetas fuisse apud Deum numeratas, nedum sanctiorum capillos*. ¶ *Porcorum illorum*, τῶν χοίρων. Puto articulum hic poni διεξηγητικῶς, & gregem illum quasi in conspectu fuisse, quod exprimendum putaui.

32 *Ruit*, ὥρμησεν. Vulg. *Impetu abiit*: non necessaria periphrasi. Eras. *Ferebatur*. id est ἐφέρετο. ¶ *E præcipitio*, ἀπὸ τοῦ κρημνοῦ. Vulg. & Eras. *Per præceps*: nec id quidem Latinè, (vt opinor) nec satis appositè. Ponitur enim ἀπὸ pro κατὰ, vt in illo Homeri Odyss. ξ, ἀπὸ πέτρης βαλέειν, de saxo deiicere. ¶ *In mare* εἰς θάλασσαν. vide Marc. 5. 13. ¶ *Mortui sunt*, ἀπέθανον. Erasmus, *Perierunt* id est ἀπώλοντο.

33 *Pastores*, οἱ βόσκοντες. Erasmus, *Qui pascebant*. Vide infrà, cap. 19. 4. ¶ *Quum abiissent*, ἀπελθόντες. Vulg. *Venientes*. id est ἐρχόμενοι. Eras. *Digressi*. id est μεταβάντες. ¶ *Omnia*, πάντα. Vulgata, *Omnia hæc*. id est πάντα ταῦτα. quod etiam videtur cum iis quæ sequuntur melius conuenire. ¶ *Quæ dæmoniacis facta fuerant*, τῶν δαιμονιζομένων. vel (vt Erasmus) quæ dæmoniacis accidissent. Sic enim rectè Helleniſmus (alioquin obscurus) illustratur. Vulgata, *De iis qui dæmonia habuerant*. id est περὶ τῶν δαιμονιζομένων. Simili dicendi genere etiam vtitur infrà, capite 21. 21.

34 *Digrederetur*, μεταβῇ. Vulgata, *Transiret*. id est διέλθῃ. Eras. *Decederet*. id est ἀποχωρήσῃ. & infrà, cap. 12 9. Progressus, id est προελθὼν. Sic quotidie vilissima etiam quæque mundus salutis suæ iactura redimit.

IN CAPVT IX.

1 *Ingressus*, ἐμβὰς. Vulgata, *Ascendens*. id est διαβὰς: & addit, *Iesus* Ἰησοῦς. ¶ *Vrbem suam*, εἰς ἰδίαν πόλιν. in qua videlicet veluti domicilium habebat, totam alioqui regionem obiens, nempe Capernaum, Mat. 2. 1.

2 *Obtulerunt*, προσέφερον. Erasmus, *Adduxerunt*. quæ interpretatio neque Græco vocabulo propriè respondet, neque huic loco conuenit. Neque enim ducebatur sed ferebatur paralyticus, & quidem in lecto decumbens, vt narratur Mar. 2. 1. ¶ *Quúmque vidisset*, καὶ ἰδών. id est, quum ex manifesto signo cognouisset. Sic in hoc eodem capite versu 4. ἰδὼν τὰς ἐνθυμήσεις: & Exodi 20. 18, *Omnis populus videbat voces*. ¶ *Confide*, θάρσει. Erasmus *Bono animo esto*. Cic. in hac significatione dicere solet Confidere animo. Θαρρεῖν autem idem etiam valet quod apud Latinos Confi-

dere, vel illud Herodiani confirmat lib.. 4 θαῤῥεῖ δὲ αὐτῷ διαπίνοντι αὐτὸν ἄνωθεν id est Confidebat autem ei, vtpote iam pridem sui studioso. ¶ *Remissa sunt*, ἀφίενται. Vulg. & Erasm. *Remittuntur*, ἀφίονται. Sed est in tempore perfecto emphasis minimè negligenda. Vide Mar. 2.5.

3 *Blasphemat*, βλασφημεῖ. id est impiè loquitur. Nam hac significatione peculiari vsurpatur à sacris scriptoribus nostris, quo modo etiam apud Platonem bis in Alcibiade posteriore, & in extremo de Rep. secũdo libro ponitur. quum alioqui communi vsu apud Græcos disertiores idem valeat quod βλάσφημον τινὰ φημὶ καὶ συκοφαντεῖν. id est calumniari, vel maledicere, siue alterius famam maledictis lædere.

4 *Quum vidisset*, εἰδὼς. Chrysostomus legit, εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς, Quum sciret Iesus. ¶ *Quid ita?* Hebr. למה [*lammah*] pro Quamobrem, vel Quorsum.

5 *Vtrum enim est*, τί γάρ ἐστιν, pro πότερον γάρ ἐστι. Vulgata ad verbum, *Quid est*, quod in Latino præsertim sermone nouum est. deinde etiam omisit coniunctionem.

6 *Attolle*, ἆρον. Id est tolle in humeros, vt appareat deviribus penitus ipsi restitutis: quod simplici Tollendi verbo Latinè non satis exprimitur.

7 *Tunc* [*ille*] *surrexit*, καὶ ἠγέρθη. Pro καὶ vertimus Tunc, quia (vt sæpe nobis dicendum erit) Vau Hebræorum ita etiam accipitur: & visa est mihi hæc significatio huic loco melius conuenire. Erasmus autem, quem sum sequutus, rectè fecit quòd relatiuum addiderit, vt tolleretur amphibolia.

8 *Mirata est*, ἐθαύμασαν. Vulgata, *Timuerunt* id est ἐθαμβήθησαν, vt existimat Erasmus. Sed etiamsi ita scriptum esset Græcè, potius dicendum fuerat, *Expauerunt*. Exemplar quoddam habet ἐφοβήθησαν: quod potius legit Vetus interpres.

9 *Quum digrederetur*, παράγων. Hic ἄγειν ponitur pro βαδίζειν: vt in illo Terentij, *Quò te agis*. Erasmus, *Praeteriens*, τυπτῶν. Ponitur ergo hîc τὸ παράγειν, multiplicis alioqui significationis, pro Digredi, sicut paulo pòst versu 27. id quod ostendit particula ἐκεῖθεν, domo videlicet egressus. ita tamen vt in ipso itinere id esse factum intelligamus. Alioquin idem valet quod παρδίνειν & παρστάναι, vt infrà cap. 20. 30. ¶ *Sedentem*, καθήμενον, Sic vetus interpres. Erasmus, autem maluit vertere Desidentem, id est otiosum sedentem, quod non probo. Nam & iudices καθημένους eadem ratione dicas Desidere, non Sedere. Deinde vix vnquam est otiosum hoc hominum genus. ¶ *Ad telonium* ἐπὶ τὸ τελώνιον. id est Ad publicanorum mensam, quò videlicet tributa referebantur. Memini porro me apud Chrysostomum legere τελώνιον pro scrinio.

10 *Domi*, ἐν τῇ οἰκίᾳ. Matthæi videlicet, sicut liquet ex Luca. Quamobrem etiam Erasmus rectè addidit relatiuũ Illius. ¶ *Ecce*, καὶ ἰδού. Particula καὶ omnino abundat hoc loco, vt à Vulgato interprete meritò sit prætermissa. Sic etiam infrà cap. 28. 9: apud Lucam autem sæpissimè, cuius pleonasmi simile prorsus exemplum habemus Gen. 22. 1. ¶ *Et peccatores* καὶ ἁμαρτωλοὶ. Publicani, siue potius publicanorum socij, qui ferè prouinciales erant, propterea quòd Iudæa in prouinciam redacta, operam suam ad exactionem tributorum Romanis locabant (quibuscum etiam plerunque versabantur) à cæteris Iudæis inter profanos censebantur, ideóque חטאים [*chataim*] (id est peccatores & scelerati) vocabantur. neque in synedria recipiebantur religionis quidem obtentu: quòd cum incircuncisis communem vitæ consuetudinem haberent, sed reuera Romanorum iugum exosi, quibus isti operam locabant. Qua verò rapacitate publicani prouinciales exugerent, ex historiis intelligitur. Sed nunc miro quodam Dei iudicio factum est, vt publicanis illis in regnum Dei ingressis, ipsi Iudæi inter Turcas sint facti publicani. Τέλη proprie dicuntur Portoria, quæ significatio conuenit huic loco. Gesta enim hæc sunt in Capernaum, frequentissimo lacus illius portu.

11 *Edit*, ἐσθίει. id est (vt vertit Eras.) *Sumit cibum*. Vetustum quoddam exemplar additum habet, καὶ πίνει, *& bibit*.

13 *Ite verò*, πορευθέντες δέ. Erasmus, *Quin potius ite*. μᾶλλον δὲ πορευθέντες, sicut

ent ſcribit Euangeliſta noſter infrà, cap. 10. 6. Sic, autem Latini quoque Eundi verbo vtuntur, rei alicuius aggreſſionem ſignificantes. ¶ *Miſerationem ἔλεον.* Hoc ipſum eſt quod ἐλεημοσύνην ſuprà vocauit, cap. 6. 1. vbi diximus hac voce contineri omnia charitatis officia, quæ inani externo cultui hoc in loco opponuntur. ¶ *Sacrificium θυσίαν.* Cauſa (vt opinor) non fuit cur hac interpretatione offenderetur Valla. Nam etſi Thus Latinum vocabulum à θύειν deriuatur, minimè tamen inde efficitur θύειν & θυσίαν de ſuffitibus tantùm dici, quum τὸ θύειν mactare & occidere ſignificet. vnde vocabulum Gallicum *Tuer.* Deinde nihil prohibet quominus θυσία interdum ipſum ſacrificium, interdum verò victimam declaret. ¶ *Iuſtos δικαίους.* Id eſt, eos qui ſibi iuſti videntur, ſiue qui ſe iuſtos eſſe ſomniant, quod fuit Phariſæorum dogma: quibus opponuntur peccatores, id eſt, qui ſuorum peccatorum ſenſu vulnerati ad vnam Dei miſericordiam confugiunt. Vtrorumque exemplum proponitur Luc. 18, 10. ¶ *Ad reſipiſcentiam εἰς μετάνοιαν.* Hæc neque vetus interpres nec Syrus legit, nec Hieronymus, quæ tamen minimè redundant. Accuſabatur enim Chriſtus quòd cum prophanis illis verſaretur nimis familiariter: ac velut illis faueret. Fatetur Chriſtus, ſe cum illis liberè & familiariter verſatum eſſe, ſed vt eos ad bonam frugem reuocaret. At ſi requiritis cur ad vos potius non accedam: hoc idcirco facio quòd vos videamini vobis non egere reſipiſcentia, cuius tamen denuntiandæ cauſa ſum miſſus à patre. præeat enim reſipiſcentia oportet, peccatorũ remiſſioni. Vtrumque autem donum largitur Spiritus Sanctus per Euangelij prædicationem: Lege quidem oſtendente, Euãgelio verò purgante peccatum.

15 *Filij thalami. οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος.* Vulgata, *Filij ſponſi.* Eraſmus filios thalami interpretatur, vt ego in Marco & Luca. Nam (vt ipſe rectè notat) νυμφῶνος appellatione non ſignificatur ſponſus, ſed thalamus. Vocantur autem filij thalami quos ſponſus in ſuum vſque thalamum admittit, vt ſodales & maximè familiares: ſicut dicunt Hebræi filios plagarum, filios mortis, & alia id genus quæ paſſim occurrunt, ſicut annotauimus ſuprà, cap. 8. 12. Horum autem ſponſi ſodalium exemplum extat Iud. 14. 12, Græci παρανυμφίους appellant, qui apud prophanas gentes epithalamium carmen canebant. ¶ *Tolletur, ἀπαρθῇ.* Legitur in vetere codice ἀφ' ὑμῶν, eodem ſenſu. Vulgata, *Auferetur*, id eſt ἀφαιρεθῇ.

16 *Indit. ἐπιβάλλει.* Ad verbum, *immittit*, vt Vulgata & Eraſmus. Budæus tamen maluit interpretari Aſſuit, vel Addit, cui non poſſum aſſentiri. Neque enim ἐπὶ hoc loco nota eſt adiectionis ad iuſtam menſuram, ſed ſupplementum potius declarat eius cui deerat aliquid. Denique τὸ ἐπιβάλλειν hoc loco idem valet quod ἐμβάλλειν. quamobrem malui apud Marcũ interpretari ἐπιῤῥάπτει, Inſuit, cuàm Aſſuit. Tertull. diuerſis locis vertit *recondit, committit, adſuit, immittit.* ¶ *Panniculum, ἐπίβλημα ῥάκους.* Vulgata, *Commiſſuram panni.* Eraſmus, *Aſſumentum panni* Budæus *Additamentum panniculi.* vt Tertul. li. aduerſus Marc. 4. qui tamen in lib. De oratione, *Plagulam* interpretatur. Exiſtimat enim Budæus ſignificari προσθήκην, id eſt additamentum & auctarium. quod mihi quidem non placet, niſi auctarium voces quod hianti veſtis parti ſarciendæ adhibetur. Sic enim Euangeliſta ipſe poſtea expoſuit quum πλήρωμα vocauit: neque Aſſumentum melius conuenit, quod etiam Latinum vocabulum eſſe non arbitror. Commiſſura autem non ineptè videretur dictionem Græcam exprimere, niſi potius commiſſionem ipſam & futuram declararet, quàm illud quod inſuitur, & hoc loco dicitur ἐπίβλημα. Nos Galli (vt notat etiam Eraſmus) vulgo peciam vocamus, *vne piece.* Tertull. lib. 3. aduerſus Marcionem, nouam plagulam eleganter vocat. Sed duo vocabula Græca vno Latino ſtudui exprimere. Ῥάκος enim, quum veſtem detritam & laceram propriè declaret, hic tamen eſt potius materiæ vocabulum, & pannum ſignificat: vt idem omnino valeat ἐπίβλημα ῥάκους, atque ῥάκος ἐπιβαλλόμενον. id eſt pannus qui parti laceræ inditur. nos vulgò diceremus *vne piece de drap.* Quum autem

panniculus Latinis idipsum quod insuitur,& eius præterea materiam declaret,vtrumque illud Græcum putaui hoc vno Latino non ineptè exprimi posse. ¶ *Nouum* ἀγνάφου, vel (vt Vulgata & Erasmus) *Rudem*. Budæus Impolitum interpretatur, eodem sensu. Ad verbum , cui fullo manum adhuc non adhibuit, ac proinde nouum , à consequenti. ¶ *In vestimentum*, ὅπ' ἱματίῳ. Supra capite 5. 40. ἱμάτιον sumus interpretati pallium : hîc autem & aliis plurimis locis pro omni vestimenti genere accipi videtur. ¶ *Illud enim ipsius supplementum tollit*, αἴρει γὰρ τὸ πλήρωμα αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἱματίου. Vulgata, *Tollit enim plenitudinem eius à vestimento*. Erasmus, *Aufert enim supplementum illius à vestimento*. Budæus, *Aufert enim illud supplementum eius à veste*. Hi omnes videntur existimasse τὸ πλήρωμα positum quarto casu, & coniungi cum verbo αἴρει. Certè ita sensisse Veterem interpretem apparet ex eo quod vertit plenitudinẽ:& Eras.quoque, ex ipsius annotationibus.Offensus enim (inquit)dissimilitudine noui panni , postea detrahit,& deformior fit ruptura. Atqui τὸ πλήρωμα, (quo vocabulo idẽ illud significatur quod paulo antè vocauit ὅπ' ἔλλειμμα,illud videlicet quod ad implendã& farciendâ rupturã inditur)ponitur potius recto casu,dicitúrq; detrahere aliquid de veste detrita , quum ipsum sit nouũ. quo modo postea Vinũ nouũ dicitur veteres vtres frãgere.Supplementũ autẽ eius vocat à quo videlicet inditũ est.Hoc enim melius videtur conuenire quàm si ad pallium referas, quũ statim repetatur nomẽ ἱματίου.Prçterea articulum expressi , & addidi casum verbo , vt ambiguitatem illam cõstructionis vitarẽ,à qua illos dixi fuisse deceptos. ¶ *Fissura*, σχίσμα.Erasmus, *Ruptura*,id est ῥῆγμα. Vulgata, *Scissura*. id est τομὴν,eadem tamen manente scriptura.

17 *Recentes*, καινούς. Vulgata & Erasmus, *Nouos* , Ego diuersum vocabulum quæsiui, propterea quòd (vt annotauit Erasmus)Euangelista vtitur duplici vocabulo, νέος & καινός:quorum illud,eorũ est qui ætatem sentiunt, hoc opponitur vetustati: vt νέος potius iuuenẽ significet quàm nouum, quod tamen discrimen non semper obseruatur. Ista verò vtraque similitudine, significat Christus haberi humanæ infirmitatis rationem à Deo,qui non finat nos supra vires tentari,ideóque paulatim militiæ laboribus suos assuefaciat, quod in ipsis etiam Apostolis præstitit, sic moderatus hostiũ sæuitiem, vt primùm quidem minis agerent,inde aliquanto pòst ad verbera, ac tandem ad cædes peruentum est, quò etiam respicit quod scribitur Ioh. 17.11,& 12,& 1.Cor.10.13.

18 *Quidam præfectus (synagogæ,)* ἄρχων. Sic vulgò legunt , vt subaudiatur particula τις quam tamen reperimus expressam in tribus vetustis exẽplaribus. Vulgata , *Princeps vnus* : vt legisse videatur εἷς.quod etiam scribitur in quatuor exemplaribus:de quo dicendi genere:diximus suprà,8.19,ne quis putet vnum à pluribus distingui. Addidi autem *synagogæ* nomen ex Marco 5.22.Irenæus Latinus lib.5.cap,15.summum sacerdotem perperam interpretatur,quanuis ἀρχιερεῖς interdum dicantur qui ex Aarone genus ducebãt à Leuitis distincti. ¶ *Modo*, ἄρτι.Quidam non rectè *Nuper*. Nam illud maiorem emphasim habet. Cicero 6. in Verr. *Quid dico nuper ? imò verò modò ac planè paulo antè vidimus*.

20 *Sanguinis profluuio laborans*, αἱμορροοῦσα. Quod vno verbo Græci dicunt pluribus necessariò explicuimus. Sic autem propriè significatur sanguinis fluxus muliebri sexui peculiaris , & in iis quæ sanæ sunt, menstruus , in hac verò perpetuus:quamuis venas ani hæmorrhoidas appellent. Vulgata, *Quæ sanguinis fluxum patiebatur*. id est αἱμορροΐαν πάσχουσα. Erasmus maluit interpretari, *Quæ sanguinis profluuio laborauerat* : impropriè,ni fallor.Nondum enim laborare defierat. ¶ *A duodecim annis*, δώδεκα ἐτῶν. Sicut Luc. 8.43,ἀπὸ ἐτῶν δώδεκα. Ad verbum, *Duodecim annos*.Sed poscit Latinæ linguæ ratio præpositionem , si cum αἱμορροοῦσα iungas , sequutus receptam lectionem.Nam secundus codex distinctionẽ habebat post αἱμορροοῦσα: & deinde additum habebat, δώδεκα ἐτῶν ἔχουσα ἐν τῇ ἀσθενείᾳ id est ad verbum, Duodecim annos habens in ea infirmitate, sicut dixit Virgilius,

-vna cum gente tot annos Bella gero.

21 *Dicebat*, ἔλεγε. Id est cogitabat.

Est

Est enim (vt scitè ait Plato in Sophista) ἡ διαίρεσις, διάλογος ψυχῆς αὐτοῦ λόγου.

22 *Momento*, ὥρας. Vetus interpres ad verbum, Hora. Erasmus, *Tempore*. id est χρόνου. Mihi vero videtur momentum melius huic loco conuenire. quum hîc significetur ille temporis articulus quo hæc dicta sunt. quanuis μᾶλλον magis propriè Momentum declaret. Respõdet autem Chaldaico vocabulo שעתא (*schahatha*) quod vsurpatur apud Daniel. 4. 30. & significat ipsum temporis momentum quo aliquid extat, à verbo שעת (*schahat*,) id est Respexit.

23 *Tibicines*, τοὺς αὐλητὰς θορυβοῦντας videlicet, & ὀλολύζοντας, quos vocat Homerus in descriptione funeris Hectoris θρηνῶν ἐξαρχούς. Latini peculiariter Siticines vocant, quem morem proculdubio Iudæi à prophanis gentibus hauserant, vt & reliquas funerum pompas, licet inhibuisset Dominus in Lege. Huc spectat quod refertur infrà 11. ¶ *Tumultuantem*, θορυβούμενον. Id est strepentem, & ad funeris pompam concurrentem.

24 *Puella*, παιδίον. Augustinus lib. de Consensu Euang. 2. cap. 28, monet in quibusdam codicibus legi Mulier, quod tamen Hebraico more de virginibus etiam dicitur. ¶ *Dormit* κοιμᾶται, quia nimirum à Mortuis mox excitanda. vnde Christianorum κοιμητήρια. Sed hæc tamẽ etiam per ironiam videtur Christus loqui, occurrens etiam hoc miraculum calumniaturis, quasi non mortuam, sed sopitam excitasset.

25 *Prehendit*, ἐκράτησεν. Vulgata & Erasmus, *Tenuit*. id est εἶχεν. Infrà tamen cap. 12, 11, Erasmus vertit, *Apprehendit*. Rursus cap. 14. 3, κρατήσαντες interpretatur Ceperat. Vocabulum autem ipsum propriè significat vi adhibita aliquid retinere: veluti quum trahimus reluctantem iniecta manu: sicut etiam Erasmus interpretatus est infrà, cap. 18, 28. Hîc autem & aliis locis multis idem valet quod ἅπτεσθαι, id est prehendere, vel tangere. Marci autem 7. 3, & 4, pro retinere, & studiosè quidpiam obseruare accipitur. Post hæc verba *Prehendit manum eius* Vulgata addit, *Et dixit*, *Puella surge*. καὶ εἶπεν, κοράσιον ἔγειρε. quæ tamen in nullis codicibus Græcis legimus. Sunt autem petita ex Lucæ 8. 54.

26 *Hæc*, αὕτη. id est, huius rei fama, vt Act. 2. 6. In secundo exemplari scriptum erat αὐτῆς, eius. id est de ea. Vide suprà cap. 4. 24. ¶ *Regionem*, γῆν, id est, χώραν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Terram*: quod poeticum est.

27 *Quùmque digrederetur illinc Iesus*, καὶ παράγοντι ἐκεῖθεν τοῦ Ἰησοῦ. Vulgata, *Et transeunte inde Iesu*, id est, διερχομένου. Erasmus, *Et quum discederet illinc Iesus*. id est, ἀπερχομένου. Vide suprà, cap. 9. 9.

28 *Domum*, εἰς τὸν οἶκον. Dicitur Iesus domum venisse, eam nimirum in qua consueuerat habitare, quum in ea vrbe sibi domicilium delegisset. Nam quum ita loquitur, ea demum significatur domus quam is incolit qui venisse dicitur: nisi quidpiam addideris ex quo alia domus intelligatur: quod ex ipsa narratione satis liquet, vt & suprà 9. 10. ¶ *Cæci illi*, οἱ τυφλοί. Illi videlicet qui paulò antè ipsi occurrerant. itaque articulus non fuit omittendus.

29 *Secundum*, κατά. Erasmus, *Iuxta*. quod magis etiam est insolens apud Latinos quàm illud.

30 *Aperti sunt αὐτοῖς ὀφθαλμοί*. Quartum exemplar addit παραχρῆμα, id est illico. Hebræis autem dicuntur oculi clausi, qui nihil vident, quibus opponuntur aperti. ¶ *Et grauiter interminatus est*, καὶ ἐνεβριμήσατο. Addidi aduerbium Graviter, ad vim vocabuli exprimendam. Nam ἐμβριμᾶσθαι significat addita increpatione & cum fremitu aliquid edicere: vt plusculum aliquid declaret quàm ἐπιτιμᾶν, quo vtitur infrà, cap. 12. 16.

31 *Egressi ἐξελθόντες*, videlicet domo ipsius Christi. Eras. *Quum abiissent*. id est, ἀπελθόντες. ¶ *Sparserunt eius famam*, διεφήμισαν αὐτόν. Ad verbum, *Diffamarunt eum*, sicuti etiam vertit Vetus interpres. Sed præterquam quòd hoc verbum raro à Latinis vsurpatur, etiã in vitio ponitur pro διαβάλλειν & διαμέζειν.

33 *Tale quidpiam*, οὕτως. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Sic*. Ponitur autem οὕτως pro τοιοῦτο, sicut etiam Mar. 2. 12. & omnino hoc est quod Hebræi dicunt כזואת (*Kzoth*)

34 *Principem dæmoniorum*, τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων. Apparet igitur impuros spiritus cuidam etiam capiti subiici, sicut è contrario caput electorum est Christus. Quamobrem etiam diabolus ab angelis suis distinguitur infrà 25. 41. & nomẽ principatuum & potestatum tribuitur etiam regno tenebrarum, Coloss. 2. 15. Hic est igitur qui & Satã, & Diabolus, & Tentator, & Princeps mundi & Beelzebub vocatur. Sed in meo vetustissimo codice manuscripto totus hic versiculus non legitur. Est autem illud quoque obseruandum tribui ipsi idolo nomen dæmonij.

35 *In populo*, ἐν τῷ λαῷ. Hæc non legit Vetus interpres, & in quibusdam Græcis exemplaribus non inuenimus. Sed in quodam additum erat, καὶ πολλοὶ ἠκολούθησαν αὐτῷ. Et multi sequuti sunt eum.

36 *Commiseratione intima commotus est*, ἐσπλαγχνίσθη. Vulgata, *Misertus est*, Eras. *Affectus misericordiæ tactus est*. Indicat hoc verbum (quo Græci interpretes expresserunt Hebræum רחם [racham]) summam & vehementem commiserationẽ ex intimis visceribus profectam: vt explicat ipse Zacharias Luc. 1. 78. qualis est illius qui apud Virgilium lib. 10. *Ingemuit miserans grauiter, dextrámque tetendit.* quod vt exprimerem, circumloquutionem adhibui ex Cic. Tus. 4. *Nemo* (inquit) *parricidæ supplicio misericordia commouetur.* ¶ *Super eis*, ἐπ' αὐτούς. id est eorum causa. sicuti Mat. 14. 24. τὸ πλοῖον πολλοὺς σταδίους ἀπεχόμενον, id est ἀπὸ πολλῶν. Similem constructionem habemus Psal. 103. 17. Vulgata, *Eis*, Erasmus, *Erga illos*. ¶ *Dissipati*, ἐσκυλμένοι. Ad verbum, *Exuti*. quia quæ soluta sunt & deiuncta, eadem quoque sunt dissipata. Alioquin hoc vocabulum idem valet quod verbum simplex Soluere: veluti quum vires exolutas dicimus, & æs alienum exoluere. Vulgata vertit *Vexati*. id est σκυλλόμενοι: quod etiam scriptum erat in sex vetustis codicibus: item apud Chrysostomum, Hieronymum, Hilarium, Theophylactum, sicut Erasmus obseruauit. Sed hoc notandum videtur, σκύλλεσθαι propriè non de quauis molestia dici, sed de fatigatione & lassitudine ex via: quod facilè (vt spero) mihi concedent quicunque vsum huius verbi obseruarunt. Itaque commiseratur hic turbam Iesus, quòd de via plerique essent defessi: deinde quod nemo ex illis quos oportebat huic vni rei intentos esse, curam salutis eorum gereret: adeo vt huc & illuc errarent, tanquam oues pastore destitutæ. ¶ *Et dissecti*, καὶ ἐρριμμένοι. id est, palantes: quod dixit Plutarchus in libello De virtutibus mulierum, ἀπορράδην κεῖσθαι. Sic autem acciderat huic populo quod deprecatus est Moses Nu. 27. 17.

38 *Emittat*, ἐκβάλῃ. vt infrà, cap. 12. 35. Vulgata, *Mittat*. Eras. *Extrudat*. Ad verbũ, *Eiiciat* quam vocis huius proprietatem si sequi volumus, intelligemus operatios vel celeriter mittendos in opus Dei, vel etiam inuitos & cunctantes extrudẽdos. sumus enim omnes in istis præsertim rebus tardissimi, adeò quidem vt Moses etiam ipse potiùs extrusus quàm missus videri potuerit. Sic apud Hebræos שלח (schalach) tum de simplici missione, tum de coactione dicitur.

IN CAP. X.

1 *Tunc aduocatis*, καὶ προσκαλεσάμενος. Vulg. *Conuocatis* id est συγκαλέσας. Eras. *Accersitis*. id est μεταπεμψάμενος. ¶ *Aduersus spiritus*, vel, *In spiritus*, κατὰ πνευμάτων. vt in duob. exempl. scriptum inuenimus: sic etiam Theophylacti codex Romæ impressus: vt omnino idem sit κατὰ πνευμάτων, atque id quod dicit Lucas ὥστε ἐξουσίαν. & apud Syrũ interprete additur ל (hal). Alij tamen codices non habent κατά: sed omnino videtur vel addendum, vel supplendum, nisi malimus esse genus dicendi ei non absimile quo vulgò vtimur, vt si dicas Imperium Galliæ, pro imperio in Galliam. Similis autem ellipseos exemplum habes infrà, cap. 12. 31. & Mar. 6. 7.

2 *Apostolorum*, ἀποστόλων. Vulg. (vt quædam exẽplaria habent) Discipulorum, μαθητῶν. Nos Græcũ vocabulum (vt alia multa Ecclesiæ Christi familiaria) putamus retinendum. Latinè possis legatos vocare. ἀπόστολος autem simili etymologia Hebræis שליח (schaliah) vocatur, Abdiæ 1. & hac Græca voce pro legato vtuntur etiam Herodotus & Demosthenes. ¶ *Primus*, πρῶτος. Quid si hoc vocabulum ab aliquo additum est qui Petri primatum vellet stabilire? nihil enim sequitur quod cohæreat. Sed tamen hoc idem obseruauimus alibi

bi vſurpatum ſimili ratione, vt dicemus Mar.3.16. Sed & reperimus ita ſcriptum in omnibus exẽplaribus, & Theophylacto Romano, qui diſertè admonet, primos idcirco recenſeri Petrum & Andream quòd eſſent πρωτόκλητοι in hoc autem ordine nihil myſterij latere, vel illud declarat, quod Marci 3, & Luc. 6. idem prorſus ordo non obſeruatur: & hoc etiam loco in Vetere tranſlatione Philippus & Bartholomæus Iacobo & Ioanni præponuntur. Sed & apud Paulum ipſum Galat.2. 9.Iacobus Petro præponitur: vt planè ſint ridiculi qui volunt hoc argumento tyrannidem Antichriſti confirmare: etiamſi primatum inter Apoſtolos libenter concedimus Petro, ſed ordinis inter pares, non gradus ſupra inferiores.

3 *Publicanus*, ὁ τελώνης. ſiue, vt Eraſmus, *Qui fuerat publicanus*. Non putaui tamen ſupplendum ὁ ἦν, cum Eraſmo: quum ſatis intelligatur publicanũ eſſe deſiiſſe, ex quo factus eſt Chriſti Apoſtolus. ¶ *Cognominatus*, ὁ ἐπικληθεὶς. Vulg. non legit totũ illud, Ἀλλ' ὁ ἐπικληθεὶς, quod tamen in omnibus Græcis noſtris codicibus inueni. Lebbæum verò poſſimus Latinè Corculum interpretari, quod fuit apud Romanos Scipionis illius Naſicæ cognomentum.

4 *Cananites*, Καναναῖος. Vulgata & Eraſmus, Cananæus, id eſt Κανανίτης, vt etiam ſcriptum inueni in duobus vetuſtis codicibus. Exiſtimant nonnulli potius legendum Κανίτης, Cannites, vel Κανναῖος, Cannæus: & rectè eos ſentire, vel illud declarat quòd Lucas 6. 15, & Act. 1.13, ζηλωτὴν vocat. zelus enim Hebræis & Syris eſt קנא [*kana.*] Itaque (vt rectè obſeruat Caninius) nomen Cananæorum, quod crebrò occurrit in ſacris libris, hoc loco vel librariis parum doctis, vel expoſitoribus Hebraicæ linguæ imperitis impoſuit. Meritò tamen quæſierit aliquis cur appellatiuum nomen Hebræum Euangeliſta inflexerit Græca terminatione, & quidem huiuſmodi vt gentile ſiue patrium nomen meritò videri poſſit à Cana Galilææ oppido deductum, & huic Simoni additum vt à Simone Petro diſtingueretur. Sed hic rurſus duplex occurrerit difficultas. Vna, cur dicatur Cannites ſeu Cannæus, quum Cana ſimplici litera N ſcribatur. Altera, cur gentile nomen Lucas appellatiuo Græco ζηλωτὴς explicarit. ¶ *Iſcariotes*, Ἰσκαριώτης. Recepta eſt hæc lectio, neque dubito quin verum ſit quod Caninius feliciſſimè coniecit, hoc nimirum eſſe quod Hebræis איש-קריות [*iſch kerioth*] Vir Kerioth, id eſt Kereothites, ab vrbe ſic vocata in tribu Iuda, cuius fit mentio Ioſ. 15.25, ſicut Gallico idiomate dicimus, *enfant de Paris*, de eo qui ſit Pariſienſis. Meus ille vetuſtiſſimus codex planè admirabilis, in hoc noſtro Euangeliſta, itémque Marco & Luca ſcriptum habet σκαριώθης abſque I, corrupta facilè voce Hebræa à Græcis illius ignaris, quod accidiſſe videmus in aliis vocabulis, vt in Boanerges, Golgotha, Beelzebub. Hinc factum vt Syrus etiam interpres Græcam corruptam vocem vertens ſcripſerit סכריוטא [*ſkariota*] per Samech, Caph, & Theth pro Sin, Coph, & Tau, affinibus literis. Sed veram lectionem, & Caninij ſententiam idem meus codex apertiſſimè confirmat, vbique apud Ioannem (quinque nimirum locis) ſcriptum habens Σκαριώτου in Græcis, & Latinè à Cariſoto, id eſt, Cariotenſis. Alterum autem etymon à שכר & נטש [*ſchekar & natah*] vt is ſignificetur qui accepta mercede eſſet defecturus, ne refutatione quidẽ videtur indigere: nec eorum quoque ſententia qui a tribu Iſſachar deducũt. Chryſoſtomus certè Homilia in Matth. 33, ſic à patria denominatum ſcribit. ¶ *Prodidit*, παραδούς. Vulgata, Tradidit: quæ propria etiam eſt huius vocabuli ſignificatio, ſed hoc loco & alibi ſæpe accipitur ἀντὶ τοῦ προδοῦναι.

5 *Addidit eis mandata, dicens*, παρήγγειλας αὐτοῖς, λέγων. id eſt, additis mandatis, in hæc verba. Vulgata, *Præcipiens, eis*. Eraſmus, *Quibus præciperat*. Nos ferè παραγγέλλειν interpretabimur denuntiare: ſed hîc ſtuduimus perſpicuitati. In meo illo vetuſtiſſimo codice legitur καὶ λέγων, Addiditque eis mandata, & dixit. ¶ *In viam Gentium*, εἰς ὁδὸν ἐθνῶν. id eſt, iter ad exteras & profanas Gentes, Ierem.2.18. Nam alioqui vias Gentium vocant Prophetæ profanos & impios illarum mores: vt Ierem. 10. 3. ¶ *Vrbem* πόλιν. Vulgata, *Ciui-*

tates, nulla sensus iniuria. Ponitur enim πόλιν indefinitè, neque de metropoli videtur posse intelligi, quum articulus nõ addatur.

8 *Mortuos excitate*, νεκροὺς ἐγείρετε. Hęc desunt apud veterem interpretem & Theophylactum. ¶ *Dono δωρεάν*. Terent. Eunucho, *Hanc tibi dono do*. Vulg. *Gratis*. Erasmus, *Gratuitò*.

9 *Ne comparate*, μὴ κτήσησθε. Vulgata, *Nolite possidere*, quæ interpretatio mala est, vique adeo vt totam huius loci rectam sententiam peruertat. Neque enim hîc interdicitur harum rerum possessio, vt nonnulli Apostolorum peruersi imitatores finguntsed de hac vna profectione agitur, ad quam vult Dominus Apostolos accingi absque vllis sarcinis, atque adeo absque viatico: non modò vt nullis impedimentis retardentur, sed etiam vt hac prouidentiæ diuinæ quasi degustatione ad futuram illam functionem Apostolicam præparentur. Ideo quærit ex illis domum reuersis Dominus ecquid illis in via defuerit, Luc. 22. 35. Κτᾶσθαι verò magis propriè & frequentiore vsu idem valere atque quidpiam comparare siue acquirere quod postea possideas, extra controuersiam est: vnde κτητικὴ apud Aristotelem ars omnis qua sibi vnusquisque victum parat: & illud Demosthenis Olynth. 2. Natura sic comparatum esse vt quæ habeas facilius sit φυλάττειν, quàm κτᾶσθαι quæ non habeas. Pendet autem à propria huius verbi significatione conciliatio huius loci, itidémque Luc. 9.3. & 22.35. cum iis quæ scribuntur Mar. 6. 8. & 9. Nam & apud Matthæum & apud Lucam interdicunt vt discipulis baculi & soleæ: apud Marcum autem iubentur baculum duntaxat gestare, & sandaliis subligatis itineri sese dare, quos locos Augustinus & alij vt conciliarent, ad allegorias confugerunt. Atqui non vetat illos Dominus in hac quidem profectione baculis vti ex communi more Iudæorum iter pedibus facientium, sicut ex sacrificij paschæ ritibus & aliis infinitis sacrarum historiarũ locis liquet: neque ipsos simpliciter iubet absq; soleis (pedibus videlicet prorsus nudis) istam legationem obire, vt ex Marci verbis constat: sed quum profectionem aliquam instituentes soleant ea sibi studiosè cõparare quæ ad iter quàm commodissimè conficiendum requirũtur, contrà iubet Dominus discipulos nulla interposita mora, abiectáque prorsus rerum istarum omnium cura, ita vt erant, baculis videlicet quos manu, & soleis quas pedibus eo ipso tempore gestabant contẽtos, sese è vestigio in viam dare. Quamobrem etiam disertè dicitur apud Marcum illos non simpliciter mississe, sed binos, vt eo ipso momento iter ingressos fuisse intelligamus, quod ipsum de aliis quoque septuaginta duobus cum eodem mandato emissis scribitur Luc. 10. 1. vbi etiam ob eam causam additur πρὸ προσώπου αὐτοῦ, Ante faciem suam. Κτᾶσθαι igitur hoc loco significauerit, quod Gallico idiomate dicimus, *faire prouision*, & αἴρειν εἰς τὴν ὁδὸν. Itineris faciendi causa, extra ordinem videlicet aliquid sumere: & Luc. 10. 4. obseruandi est propria significatio verbi βαστάζειν, perinde ac si diceret Dominus, Ne vt crumena, neque pera, &c. id est vllis sarcinis onerate. ¶ Ἐς, χαλκόν, Ænei enim erant asses & quadrantes. Emenda ex Mar. 12. 41.

10 *Baculum ῥάβδον* Hebr. מקל (Makel) vt Gen. 32. 10. Exod. 12. 11. & 1. Sam. 17. 40. vnde vox etiam illa Latina videtur deducta. Vulg. & Erasm. *virgam*, qua vox quum Latini tenuius quiddam significẽt quàm vt viatoribus magno vsui esse possit, baculum malui interpretari, id est βακτηρίαν, παρὰ τὸ βαίνειν, sicut etiam nonnulli ῥάβδον dictam volunt, παρὰ τὸ ῥᾴδιον παρέχειν βαδίζειν. ¶ *Alimento*, τῆς τροφῆς. Vulgata & Erasmus, *Cibo*. id est alimento. Quoddam exemplar scriptum habebat τοῦ μισθοῦ, (id est mercede) quod etiam legitur Lucæ 10. 7. & 1. Timoth. 5. 18. Cæterùm mirifica hæc est demonstratio (quam vtinam plerique satis intelligerent) Dignus est operarius mercede sua. Ergo nobis merces non deerit. Nititur enim hoc promissum iustitia Dei, quæ fallere non potest: tanti est vocationem defungi. Sed meminerimus hanc mercedem (quod ad Deum attinet) esse gratuitam, & ab æternę etiam vitæ donodistinguendam, & non aliis quàm fidei operariis soluendam.

11 *Dignus*, ἄξιος. Erasmus in annotationibus putat ἄξιον idoneum & commodum hospitem significare. Ego verò existimo propriè accipi, & ad ministeri-

Ecclesiastici dignitatem hæc pertinere: quæ paucis quidem verbis, sed egregiè, describitur Heb. 11. 38. Sed dignus hic domum habetur qui se indignum esse cõfiteatur sicut paulo antè Cæturio, c. 8. 8. ¶ *Et illic manete*, κἀκεῖ μένατε. Vetat hospitẽ talem mutare: vt facere solent qui diutius aliquo loco mãsuri, quam commodissima hospitia captant.

12 *Salutate.* ἀσπάσασθε. Suprà, 5. 47. vertimus Complecti, quod hîc fuisset durius: quanquam hoc etiam vtrunque ferat sententia huius loci. Domum enim vocat eos qui in eâdem domo versantur. ¶ *Eam*, αὐτήν. Quinque vetusti codices hæc addunt, λέγοντες, Εἰρήνη ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ, id est, *Dicentes, Pax sit in hac domo.* quod etiam legit Vetus interpres. addit enim, *Dicentes, Pax huic domui.* Item sic habet Theophylacti codex Romanus, quem Erasmus non vidit. Cæterùm hæc salutationis formula ad Hebræorũ morem pertinet, qui Pacis nomine fausta & prospera omnia intelligunt.

13 *Veniat*, ἐλθάτω. Aut (vt in vno exemplari scriptum erat) εἰσελθάτω, introito: id est, ei bona precamini, quod etiam ratũ erit. sin minus, illis frustra bene precati fueritis. Itaque noster Vetus interpres, vt & Syrus, legit futuro tempore, Veniet, & Reuertetur. vt scribit etiam Luc. 10. 6.

14 *Et quicũque non*, καὶ ὃς ἐὰν μή. Quoddam exemplar habuit scriptum in plurali, καὶ ὅσοι ἂν μὴ δέξωνται ὑμᾶς μηδὲ ἀκούσωσιν Et quicunque non receperint vos, neque audierint: eodem manente sensu. ¶ *Domo tali*, οἰκίας. Vulgata addit *Foras*, id est ἔξω, quod etiã in vno vetere exẽplari legimus. ¶ *Vestrorum*, ὑμῶν. Quoddã exemplar addit ἐπ' αὐτῆς, id est κατ' αὐτῆς. vt apud Homer. Illiad. β, Τόσσοι δὴ Τρώων κατεμαίμαπτις Αχαιοὶ Ἐν πεδίῳ ἔσαντο.

15 *Amen*, ἀμὴν Duo codices addunt γὰρ, *enim.*

16 *In medium luporum*, εἰς μέσον λύκων Sic Herodotus εἰλυκον. vocat eum qui solus sit inter lupos relictus, quod tamen veris Christianis nunquam contigit. vt qui à Deo nunquam minus deserantur, ac perinde nunquã minus soli sint, quàm quum omni humano præsidio sunt destituti. Magni enim momenti est pronomen Ego in hac sententia. Huc pertinet locus 2. Reg. 6. 16. Iohan. 8. 16. & 16. 32. & 2. Cor. 8. ¶ *Simplices*, ἀκέραιοι. vel *sinceri* & versutiæ atque calliditatis prorsus expertes, quæ solent specie prudentiæ nobis imponere. Virtus autem ista passim in his libris dicitur ἁπλότης, & illa prædita ἁπλοῦς, Simplices vocantur, etymo quoque Græcæ vocis id declarante ab α priuante, & verbo κεράω deductæ, vt significetur id cui nihil alienum sit admixtũ, quo adulteretur. Alij deducunt ab α & κέρας, vt hominem significet nulli noxiũ, translatione ab animalibus sumpta quæ natura nullis ad vim vi repellẽdam aut ad nocendum cornibus armauit: quę interpretatio eôdem penè recidit. Nam & columbæ peculiari epitheto imbelles dicuntur, & ouibus comparantur verè Christiani, lupis ferisque cæteris animãtibus oppositi. Requirit Christus in summa χρηστότητα σωφρόνως κεκραμένην, vt loquitur Nazian. in senariis, ad hunc locum alludens: nec alienum est prorsus ab hoc loco illud Platonis, interprete Cicerone lib. Off. primo, *Scientia quæ est remota à Iustitia, calliditas potius quàm Sapientia appellãda est.* Syrus interpres priorem interpretationem probat, vt qui pro ἀκέραιοι verterit תמימין (*thamime*) Denique in illo meo vetustatis admirandæ codice pro ἀκέραιοι scriptum est ἁπλοῦστατοι, quod fortasse legit Vetus interpres noster.

17 *Ab hominibus*, ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων. Erasmus addidit pronomen Illis, vt exprimeret articuli vim quam ego quidem hîc non agnosco. Videtur ergo potius additus articulus vt discipuli intelligerent quàm periculosam viam ingrederentur, in qua potius ab ipsis hominibus quàm à feris timendum esset. Nam præcipuè in religionis causa verissimũ est illud prouerbium, Homo homini lupus. *In conuentibus suis*, ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν. Erasmus in *conciliabulis* vel *concionibus*, quasi συνέδρια sint aliarum gentium, Synagogæ verò Iudæorum: qua in re fallitur. Nam & illa & istæ Iudæorum fuerunt: illa quidem iudiciis exercendis, etiam quum iam Romanis subessent, vt ex istis historiis liquet, destinata: istę verò legendis & explicandis die Sabbatorum scripturis consecratæ, sicut apud Christianos Ecclesiastica presbyteria à ciuili foro distinguũtur. Sed tamen hoc in loco vel συναγωγαὶ accipit Christus pro

conuentibus ordinariis ciuilibus quos à Synedriis, nempe 23. iudicũ, & magno illo in quo sedebat Pontifex Max. distinguit, qua de re diximus suprà. 5. 22. vel existimãdũ fuerit reos in synedriis religionis causa ad verberũ pœnam damnatos, fuisse ad synagogam postea deductos, & ibi verberatos ex lege Deut. 25. 3. quod mihi tamẽ non fit veritimile. Huius autem prædictionis Christi exemplum editum legimus in magno synedrio Act. 4. 5. & 5. 21. &, 40. Denique quum neque Synagogas alibi inueniam de iudicij domibus dici, vt loquuntur Hebræi, neque in synagogis fuisse sumptas ciuiles pœnas mihi suspectus est hic locus.

18 *Sed & ad præsides, καὶ ἐπὶ ἡγεμόνας* N. Vulgata, *& ad Præsides*: non expressa particula *N.* Erasmus, *Quin & ad Principes. ἡγεμόνας* autem hîc vocat Præsides prouinciarum. sicut accipitur infrà, cap. 27. & in Actis Apostolorum: quum alioquin hoc vocabulo in genere duces significentur. ¶ *Eis & gentibus, αὐτοῖς καὶ τοῖς ἔθνεσιν.* id est aduersus eos & aduersus Gentes, vt liquet ex Luc. 9. 15.

20 *In vobis, ἐν ὑμῖν.* id est per vos, vel intra vos.

21 *Morte multandos curabunt. θανατώσουσιν.* Vulgata & Erasmus, *Morte afficient.* Est hoc vocabulum plerunque forense: hîc autem accipitur veluti in coniugatione Hiphil: quod declarat præcedens illud, *εἰς θάνατον*: tamen illo etiam modo accipi posse nõ nego. Nã iure dici potest interficere, qui interficiendum curat.

22 *Ad finem vsque, εἰς τέλος.* Vide infrà, 24. 13. Sic autem declarat neque momentaneam, neque perpetuam hanc cõditionem fore.

23 *In ea vrbe ἐν τῇ πόλει ταύτῃ.* In ea videlicet quam ingressi fueritis. Vulgata & Erasmus, *In ciuitate hac, vel ista,* Exemplar vnum habebat. *διώκωσιν ὑμᾶς πόλεως ταύτης.* id est, Vos abegerint ex ea vrbe. ¶ *Fugite, φεύγετε.* Id est, Properate in aliam, nedum vt munus quod vobis impono perterrefacti deseratis. Totius enim hîc de perseuerantia quãdam de vitanda persequutione disserit, sicut, φεύγειν Græcis, & Fugere Latinis interdum de sola cursus celeritate dicitur, quomodo accipitur verbũ ברח [*barah*] Nehem. 10. & Cant. 8. 14. Rectè igitur Tertull. hunc locum citans, quanuis alioquin in hoc argumento immodicus, Nõ erat, inquit, tacitè in ciuitatem aliam transfugiendum, sed quasi vbicunque annuntiaturis, donec vbique repleret doctrinam suam. ¶ *In aliam, εἰς τὴν ἄλλην.* Exemplar quoddam additum habebat, *κἂν ἐν ταύτῃ ἐκδιώξωσιν ὑμᾶς φεύγετε εἰς τὴν ἑτέραν.* id est, Quòd si ex ea quoque vrbe vos exegerint, fugite in aliam. Alterum verò, & meum vetustissimum, *ἐὰν δὲ ἐν τῇ ἄλλῃ διώκωσιν ὑμᾶς φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην*, Si verò in illa vos persequuti fuerint, fugite in aliam. Verbum autem *διώκειν* modò conuertimus Persequi modò Abigere & Exigere, propter additam variam constructionem.

¶ *Obiteritis. τελέσητε* Vulgata, *Consummabitis.* Erasmus, *Perambulaueritis.* Ad verbũ, *Finieritis.* Exemplar quoddam, *πληρώσητε Impleueritis*, quo modo etiam loquitur Paulus Rom. 15. 19. Sed verbum Latinum quo vsus sum, videtur satis commodè Græcum explicare: quia vtraque significatione accipitur, nempe pro Peragere & pro Circuire. ¶ *Quin, ἕως ἄν* Videntur hæc accipi pro *πρίν ἄν*: alioqui significant vsquedum: quo modo conuertere solemus. Itaque malè Vulgat. vertit, *Donec veniat.* ¶ *Venerit filius hominis, ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.* Id est, Quia ego venero. Atqui, dicet aliquis, iam venerat, vt qui in terris iamdiu esset versatus, & ista ipsis loqueretur. Hæc igitur vel non ad ipsum Christi in terra aduentum, sed ad ipsius aduentus patefactionem & perceptionem referuntur, nec ipsius Christi sed hominum respectu dicuntur: vel his verbis Christus simpliciter significauerit se rursus illis affuturum priusquam totam regionem peragrassent: ne videlicet sese à Magistro ablegari existimantes animum desponderent. Nam hæc ad ingressum ilium Christi vltimum & celebemmum in Hierusalem referre, mihi quidem argutũ videtur. Posterior non illa interpretatio est Theophylacti, & simplicissima videtur.

25 *Sufficit*

25 *Sufficiat*, ἀρκετόν. id est sufficere debet. Hanc verò de seruo sententiam fuisse prouerbialiter apud Iudæos vsurpatã docet Tremellius noster ex Thalmude, in tractatu de Benedictionibus, cap. 9. Hoc autem loco improbè abusum fuisse Cherinthum, ad retinendum legalium ceremoniarum vsum docet Epiphanius.

¶ *Et* [vt] *seruus* [sit,] καὶ ὁ δοῦλος. Dicendum potius fuerat, καὶ τὸν δοῦλον, Et seruo: vt ista cum superioribus cohæterent. & ita legit Vetus interpres. ¶ *Beelzebul.* Βεελζεβοὺλ. Vulgata vbique. *Beelzebub.* Nam etiam quoddam exemplar legit Βεελζεβοὺβ: & scribendum esse β, non λ, apparet ex 2. Reg. 1. 2. Fuit autem Acaronitarum idolum, quod commodè possis dominum muscarũ appellare: ac si Gallicè diceres *Maistre mouſche.* Cuiusmodi fuit Græcorum Μυίαγρος, ab Acaronitis profectus, vt testatur Plinius lib. 10. capit. 28. vbi tamen pro Acaron perperam, legitur Achorem & apud eundem lib. 29. cap. 6. Myioden pro Μυίωδον

¶ *Vocarunt*, ἐκάλεσαν Quidam vetus codex scriptum habebat καλοῦσι, vocant.

26 *Quod non futurum sit vt cognoscatur*, ὃ οὐ γνωσθήσεται, Vulg. *Quod nõ sciatur.* non expressa futuri significatione, in quo tamen posita est vis huius sententiæ. Erigit enim suos discipulos, admonens fore vt tandem vincat Veritas, & tum ipsorũ innocentia, tum aduersariorum improbitas appareat.

27 *In solariis*, ἐπὶ τῶν δωμάτων. id est, In ipsis ædium tectis, populo circunstanti aut prætereunti. Erant enim olim (quemadmodum etiam hodie in illis regionibus) ita fabricata ædium summa, vt in illis ambulare & versari possent: sicut liquet ex Deuteronomij. 22. 8. & 2. Sam. 11. 2. & Act. 10. 9. Itaque Græcis quidem scriptoribus, δῶμα idem omnino valet quod οἶκος, aut ea certè pars domus intra quam habitatur. Sed vt obseruat Erasmus ex Hieronymo significat supremam partem ædium, quam Græci vocant στέγος, vel ὑπερῷον. Hebræi verò גג (*Gag*) sic enim hãc vocem Græci verterunt passim in vetere testamento, vt Ios. 2. 6, Iud. 9. & 2. Sam. 9. 25. Soph. 1. 5. Plautus *solarium* vocat, quod manifestè distinguitur ab ipsa *domo*, id est, inferiore domo. Mar. 13. 15. & infrà 24. 17.

28 *Qui trucidant*, τῶν ἀποκτεινόντων Vertimus ἀποκτείνειν trucidare, quòd melius vocabulum non haberemus: est enim trucidare maius quidpiam quàm occidere. Virg. Æn. 2. *Fit via vi, rumpunt aditus, primosque trucidant.* φονεύειν verò occidere, & φόνον cædem, διαχειρίζειν ἀνδρα Interficere, ἀναιρεῖν Imerimere: vt cuique Græco suum Latinum opponamus. Videtur autem Christus vsurpasse vocabulum quo declaretur cædes cum sæuitia & crudelitate coniuncta, vt doceat nullos quantumuis immanes tyrannos esse nobis metuendos. ¶ *Potius*, μᾶλλον. Erasmus, *Magis*: & fateor hanc esse propriam huius vocabuli declarationem. (sicut etiam suprà conuertimus, 6. 30. & 7. 11.) sed hoc quidem loco non est dubium quin aliud declaret. Neque enim monet Christus vt hunc magis quàm illos timeamus, sed vt hunc vnum potius timeamus quam illos. ¶ *Perdere*, ἀπολέσαι. æternis videlicet suppliciis, ac proinde neutrius substantia peritura, vt docet solidissimè Tertull. lib. De resurrectione carnis.

29 *Passerculi*, στρουθία Vulgata, *Passeres*: non rectè, quùm magna hic sit emphasis diminutiui. ¶ *Assario*, ἀσσαρίου. Hoc vocabulum Romanum est, cuius mentionem facit Varro libro de Analogia primo. Fuit autem assarius (vt doctissimus Georgius Agricola primus, vt opinor, obseruauit) dimidia pars assis, non libralis illius veteris, sed semuncialis: quem testatur percussum lege Papyria Plinius lib. 33. cap. 3. adeo vt assarius tãtùm fuerit quarta vnciæ pars, quasi Assiculum dicas. Quamobrem etiam vncia dicitur à Cleopatra in Cosmeticis τετρασσάριον Italicum. Vulgata, *Asse*. Erasmus vertit, *Minuto asse*: referens ad pretij vilitatẽ, vt vim exprimeret diminutiui. Syrus interpres Latinam vocem אסר (*asar*) retinuit. & ex collatione multorum locorum in Græcis scriptoribus videri possit generaliter hæc vox pro asse Romano vsurpari. Vide Mar. 12. 42. ¶ *In terram*, ἐπὶ τὴν γῆν

id est χάμαζε. Vulg. *Super terram.* Chysostomus (vt annotat Erasmus) videtur legisse εἰς παγίδα, in laqueum. Cadere autem humi, Hebræorum more dicitur quod perit & aboletur, vt 2. Reg. 10. 10. ¶ *Sine,* ἄνευ. id est, non intercedente decreto & voluntate. Alioqui videretur significari Patrem cælestem simul cũ passerculis cadere, vt quidem solet hæc particula plerunque vsurpari: quo modo sumitur apud Dem. κατὰ στεφάνου, Καὶ ταῦτα συνεπάχθη τῷ ναυαρχῳ ἄνευ τῆς δήμου Ἀθηναίων, Et hæc quidem à classis præfecto cõparata sũt sine populo Atheniẽsi, id est, non adhibita auctoritate & consensu populi Athenien sis. ¶ *Vestro,* ὑμῶν. Addit quoddam exemplar, τῶν ἐν οὐρανοῖς. i. qui est in cælis.

31 *Multis passerculis præstatis vos,* πολλῶν στρουθίων διαφέρετε ὑμεῖς. Vulgata, *Multis passeribus meliores estis vos.* Erasmus, *Vos plurus estis quàm multi passerculi.* Idem tamen suprà, cap. 6. 26. vti maluit verbo Præcellendi, quum illic Vetus interpres vertisset διαφέρετε. Pluris estis. Castellio, *Vos passeribus multo estis præstãtiores.* quod non probo. Est enim in Christi verbis ἐλάττωσις quæ species etiam est amplificationis: acsi diceret Christus, Videtis tam viles esse passerculos vt duo non ampliùs quã assario væneant, qui tamen absque Patris vestri decreto non intereunt. Quid ergo metuitis? nã certè hac ratione oportuerit multos passerculos coniungi vt vos pretio superent. Tertullianus. lib. de fuga vertit Antistatis.

32 *Agnoscet,* ὁμολογήσῃ. Verbum Cõfitendi, quod alioqui vt Theologis familiare non repudio, vix inuenias cum casu personæ coniunctum, Verbum autem Agnoscendi hac omnino significatione à Latinis, præsertim iurisconsultis vsurpatur. Est autem ὁμολογεῖν amplius quidpiam quam Agnoscere, vt apparet ex isto Ciceronis loco pro Rabirio, *Crimen susciperem, agnoscerem, confiterer.* Sed illud quod subiicitur, *Coram hominibus,* satis id videtur explicare: alioquin vertissem Palàm agnoscet. Hoc est nimirum quod vernacula lingua dicimus *Aduoner publiquement, & recognoistre.* Vnde factum vt confessiones vocet Ecclesia quas edunt Christiani suæ religionis professiones: sicut etiam sacrificia εὐχαριστικὰ in Lege תודות [*thodoth*] dicebantur. Coniunctæ sunt enim istæ publicę professiones cum eius laude quem nos agnoscere profitemur. ¶ *Me, ἐν ἐμοί.* Et paulo post ἐν αὐτῷ, in eo, pro Eum, constructione Hebraica cuius exemplum habemus Nehem. 9. 2. Hic enim ἐν respondet præpositioni ע [*hal.*]

34 *Missurus.* βαλεῖν. Hebraïs. להביא (*lehabia:*) vt si dicas, *Pour faire venir,* aut *Pour faire arriuer.* Sed tamen obseruandũ est, hîc non designari causam finalem quam vocant, id est scopum agenti propositum: sed Christum hîc significare nõ quò tendat ipsius aduentus, siue propriũ Euangelij finem, sed duntaxat quæ ipsius aduentũ, quanuis nõ absque iusto ipsius decreto, καὶ συμβεβηκὸς erant sequutura, & quæ nos etiamnum quotidie Euangelio nostra memoria veluti renato experimur. ¶ *Gladium,* μάχαιραν. Heb. חרב (*chereb*) cum sex punctis, pro belli calamitate.

35 *Filius,* υἱὸν ἄνθρωπον. Hebr. איש (*isch*) pro בן (*ben*) vt Deu. 22. 30. quo modo etiam accipitur אדם (*adam*) Prouerb. 15. 20. Vulgata & Erasmus, *Hominem.* ¶ *Nurum,* νύμφην. Erasmus, *Sponsam.* Sed hîc opponitur socrui.

37 *Qui amat,* ὁ φιλῶν. Erasmus, *Qui amauerit,* ὁ φιλήσας. ¶ *Supra me,* ὑπὲρ ἐμέ. *Præ me.* Vulgata, *Plus quàm me.* id est πλέον ἐμοῦ, eodem sensu. Horatius. 3. Carm. *tres (cyathos) prohibet supra Rixarum metuens tangere Gratia.* ¶ *Non est me dignus,* οὐκ ἔστι μου ἄξιος. id est, mihi non est idoneus seu conueniens, vt alibi de voce ἄξιος diximus. Nam alioqui nemò sanè, ne angelis quidem exceptis, dignus est qui Christus pro discipulo adsciscat, vel etiã adscitum agnoscat.

38 *Accipit,* λαμβάνει. id est à me impositam admittit seu recipit. Nam ἐπὶ λαμβάνειν ἀντὶ τοῦ δέχεσθαι, id est Accipere pro Recipere sæpe accipitur: sed τὸν σταυρὸν nunquam nisi de receptis aliunde oblatis memini legere vsurpatum. ¶ *Nè sequitur me,* ἀκολουθεῖ ὀπίσω μου. Ad verbum, *Retro me.* Vel post me, vt supra cap. 3. 11. Quod certè notandum est, ne qui Deum colunt cultu à se excogitato intelligant sese non sequi Christum, si illi præire velle. Itaque ὀπίσω μου sum interpretatus Pone me: quia quum Euangelista præter verbum ἀκολουθεῖν addendum aliquid præterea non iudicarit, hoc quoque

quoque putauimus necessariò exprimẽdum, quod à Vetere interprete & ab Erasmo fuit neglectũ. Multi enim se Christum sequi dicunt, quum illi soli sequantur qui ponè sequuntur: i. qui illum verbo suo præeuntem possunt ostendere.

39 *Qui inuenerit*, ὁ εὑρών. Vulgata, *Qui inuenit*. Animam inuenire (id est, vitam suam seruare) dicitur qui præsenti vitæ cõsulit. Videtur enim perisse qui in certo vitæ discrimine versatur & è contrario veluti seipsum recuperare qui ex eo saluus euadit. Dicuntur tamen hæc ex vulgari opinione hominum, qui, quoniã de futura vita non cogitant, perisse putãt eos qui moriuntur, & euasisse qui ex morte elabuntur.

41 *Nomine*, εἰς ὄνομα. i, ad verbum, *In nomen*. εἰς pro ἐν posito. i. vt Prophetam, & eo quòd est Propheta, sicut explicatur Mar. 9. 41. Debemus.n, Christum colere in ipsius seruis: alioqui nihil præstamus quòd profanæ quoque gentes cumulatè non præstent.

42 *Paruis*, μικρῶν. Vulg. *Minimis*, (sicut etiam legit Hilarius, vt annotauit Erasmus:) id est ἐλαχίστων, quod etiam scriptũ inuenimus in vno exemplari. Paruos autem vocat per concessionem suos discipulos, homines nimirum coram mundo viles & abiectos. quos Hebræi צעירים (tsebirim) vocant. ¶ *Solum*, μόνον. Vulgata & Erasmus, *Tantùm*. Ego verò malui vt nomen interpretari. Deest in vno exẽplari. ¶ *Nomine discipuli*, εἰς ὄνομα μαθητοῦ. Vide Marc. 9. 41.

IN CAPVT. XI.

1 *Quum finem fecisset*, ὅτε ἐτέλεσεν. Vulgata, *Quum consummasset*: quod respondet τὰ διατάγματα. & transitiuum est. ¶ *Præcipiendi*, διατάσσειν. Vulgata ad verbum, *Præcipiens*. Erasmus, *Mandandi*, ἐντέλλομαι. Porrò διατάσσειν edicere declarat, vnde διατάξεις & διατάγματα dicuntur principum edicta, vt Heb. 11. 23. Sed hoc loco nihil aliud declarat quàm præceptis aliquem formare & instituere. Nam tota illa concione Christus quales illos esse oporteret ostendit. ¶ *Eorum*, αὐτῶν. Nempe discipulorum. id est in Galilæa, vnde plerique erant oriundi, vt apparet ex Act. 2. 7.

2 *In vinculis*, ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ. Erasmus, *In carcere*. Vocabulum Græcum (vt etiam notat Erasmus) à vinculis dictum est. Quum igitur Latinis vinculorum appellatio tam compedes quàm carcer ipse significetur, à Vetere interprete nolui discedere. ¶ *Opera*, τὰ ἔργα. Erasmus, *Facta* id est, τὰ πεπραγμένα. qui etiã hoc nomine Veterem interpretem reprehẽdit. Atqui si potius putauit Facta dicendum, cur toties in Epistolis Pauli operũ nomen retinuit, & de Operibus hodie potius quàm de Factis disputatur? Et fateor quidem opera magis propriè esse officinarum, vt πράξεις potius quàm ἔργα, id est gesta vel actiones potius quàm opera Christi dici oportuerit. Sed subtilitatem istam nihil moramur.

3 *Dixit ei*. εἶπεν αὐτῷ. id est, ipsi per eos dici curauit. ¶ *Is qui venturus eras*, ὁ ἐρχόμενος. Vulgata, *Qui venturus es*: neglecto articulo. Erasmus per præsens, *Ille qui venturus est*: Græcum participium est anceps ad vtrunque tempus: sicut apud Latinos *Venturus* potest cum omnibus temporibus verbi substantiui coniũgi. Visum est autem mihi imperfectum optimè omnium conuenire. ¶ *Expectabimus*. προσδοκῶμεν. Ad verbum, *Expectamus*: quo modo Vulgata & Erasmus. Mihi videtur præsens pro futuro positum, sicut ἔχετε pro ἕξετε suprà. cap. 5. 46. Cæterùm nõ sui sed discipulorum ab ipsomet Christo coarguendorum causa, misit suos Iohannes istud percunctaturos, quod non obseruatum fefellit Tertullianum, indignissima facta Iohanni iniuria tribus locis, nempe de præscriptionibus: de baptismo, & lib. 4. aduersus Marcionem.

4 *Videte*, βλέπετε. id est ἰδετε. Vulgata, *Quæ audistis & vidistis*. Sed de re præsenti loqui videtur, & in eo conueniũt omnia exemplaria.

5 *Visum recipiunt*, ἀναβλέπουσιν. Vulgata: *Vident*, non expressa præpositione ἀνά. Sic autem vsurpatur hoc verbum à Platone quoque & Aristophane, ita vt ἀνὰ iterationem significet: quum alioqui pro ἀνὰ quoque accipiatur, vt infrà. 14. 19. & interdum redundet, nihil aliud significans, quàm βλέπειν, id est, Videre, absolutè, vel aspicere. μετεβαλόμην. ¶ *Euangelizatur*, εὐαγγελίζονται. id est, pauperibus annuntiatur Euangelium. Cæterùm Euangelium, Euangelizare, & Euangelizari, vocabula Græca, tanquam in Latina Ecclesia iampridem

vsurpata, libenter retinuimus. Hæc autem pertinent ad illum Esaiæ locum. 61. 1. Ad euangelizandum pauperibus misit me: cuius fit mentio Luc. 4. 18. vbi tamen legimus מענים [*hanuim*] id est, mansuetis, & iis qui hominibus superbis & elatis opponuntur, non עניים [*hanïm*,] quos solent Græci interpretes πένητας & πλουσίους interpretari. Sed tenue est hoc discrimen, si rem ipsam spectemus. Vulg. & Eras. *Pauperes euangelizantur*, eodem sensu manente: sed constructione paulo duriore.

6 *Qui non fuerit offensus in me.* ὃς ἐὰν μὴ σκανδαλισθῇ ἐν ἐμοί. id est, qui ex me non ceperit offendiculi ac proinde me non audiendi, occasionem. Vulgata, *Qui non fuerit scandalizatus in me.* Erasmus, *Qui non fuerit offensus per me*: quod sic accipi posset, quasi dicat Christus eos fore beatos quos ipse non læserit: qui sensus non conuenit. Sic autem vt verti, loquitur etiam Cicero sæpe, vt libro. 2. de Inuentione, *Si quo in vitio eius offenderemur.* Infrà, cap. 13. 57. Erasmus vertit, *Offendebantur super eo*, ἐσκανδαλίζοντο ἐν αὐτῷ. Et cap. 26. 31, *Offendiculum patiemini mea causa*, σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοί. qui tamen variam istã & multiplicé interpretandi rationem sæpe, idque meritò, reprehendit.

7 *Illis autem abeuntibus*, τούτων δὲ πορευομένων. Erasmus, *Eunibus autem illis*: at ego cum Vetere interprete πορευομένων existimo hîc poni pro ἀπερχομένων.

¶ *Quæ agitetur*, σαλευόμενον. Significat vocabulum Græcum vndarũ more huc & illuc impelli: quod poëta dicit vndantẽ & fluctuantem, vim Græci vocabuli exprimens: Galli verò, *qui flotte*. Heliodorus Æth. hist. lib. 3. τὰς ψυχὰς ἀμφοτέρους ἐφ' ὑγροῦ τοῦ πάθους σαλευούσης. id est. Animo vtriusque ex humido affectu fluctuante. Latini quoque dicunt segetes fluctuare, quum vento agitantur. Vulg. *Agitatam*. Hoc autem dicendi genere prouerbiali, declarat rem ludicram & vilem. cuius spectandæ causa nullus meritò pedem moueat, potius quàm inconstantis ac leuis ingenij hominem: id quod declarat antithesis hominis opulenti & cuius luxum ac magnificentiam spectare omnes festiant.

8 *Sed*, ἀλλά. Sic vernaculo sermone dicimus. *Mais qu'estes vous allez voir?* Interrogat enim ἀλλὰ hoc loco Eras. *Agit:* ut paulò post, *At.* ¶ *Vestibus*, ἱματίοις. Accipitur ἱμάτιον generali significatione hoc loco, vt suprà, cap. 9. 16. Vulgata prætermisit. ¶ *Qui gerunt*, οἱ φοροῦντες. Vulg. *Qui mollibus vestiuntur*, οἱ μαλακοῖς ἠμφιεσμένοι.

9 *Amplius*, περισσότερον. Erasmus, *Excellentiorem*. Ego malui sic cõuertere, siue vt nomen siue vt aduerbium accipias. Ad verbum τὸ περισσὸν dicitur quod superat & abundat, interdum in laude, vt hic: interdum in vitio, vt suprà, cap. 5. 37.

10 *Nuntium meum*, τὸν ἄγγελόν μου. Vulgata, *Angelum meum*: quod rectè mutauit Erasmus, quum de homine hîc agatur. ¶ *Præparabit*, κατασκευάσει. Hæc nimirum petita sunt à regum & principum consuetudine, quorum aduentus multo antè tempore solet nuntiari, vt ipsis maiore cum pompa occurratur.

11 *Est suscitatus*, ἐγήγερται. id est (vt Erasmus rectè exponit) exortus est. Sed malui seruato genere passiuo, interpretari, Suscitatus est, vt significetur hæc Dei organa peculiari quadam numinis voluntate in hunc mundum prodire, vel iam natos ex reliquorum numero seligi: quamobrem etiam nolui cum vetere interprete vertere Surrexit. ¶ *Inter genitos è mulieribus*, ἐν γεννητοῖς γυναικῶν. Vulgata ad verbum. *Inter natos mulierum*. Erasmus, *Inter eos qui nascuntur è mulieribus*. Ego verò puto hîc poni τὸν γεννητὸν in propria significatione, nempe vt hoc ad virum referatur qui prolem gignit ex vxore: quo modo non potest dici Christus γεννητὸς γυναικὸς, quum conceptus sit ex Spiritu Sancto. Hebræis tamen verbum ילד [*ialad*] tam de patre quàm de matre dicitur: quamobrem Iob. cap. 15. 14. & 25. 4. natus vel generatus ex muliere, hominem declarat. infrà quoque Lucæ, 1. 13. de Elisabetha dicit Angelus Zachariæ, γεννήσει υἱόν σοι. Ex quo liquet τὸ γεννᾶν etiam de matre dici. Sed quomodocunque accipias, constat intelligi hæc Christi verba de iis qui consueto naturæ ordine gignuntur, ex semine viri videlicet: quod in Christum non cadit, quamuis natum ex muliere. Quod autem Erasmus annotat sibi videri γεννητοὺς neutrum esse, mihi ne probabile quidem videtur, nam

quid

quid tandem secundum naturam parere potest mulier præter hominem? ¶*Sed*, δέ. Vulgata, *Autem*, non satis commodè expressa particula δέ. Erasmus *Attamen*, id est μέντοι. ¶*Minimus*, μικρότερος. Vulgata & Erasmus, ad verbum, *Minor*. Sed interdum solent Græci συγκριτικὰ vsurpare, αἰτὶ τῶν ὑπερθετικῶν, & contrà quoque hæc pro illis vsurpare: quam enallagen etiam in nostro sermone vernaculo vsurpamus. Sic enim hoc exprimas, *Le plus petit*, aut *le moindre*: quod dicendi genus frequenter etiam deinceps occurret. Quod autem subiicitur, ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, apud Theophylactum coniungitur cum μικρὸς ὤν, quasi hæc de seipso Christus dicat: qui quum reipsa sit maximus, atque adeo Rex in regno Dei, tamen opinione hominum sit minimus, quem sensum etiam sequutus videtur Ephiphanius aduersus Gnosticos. Sed in aliis omnibus codicibus adscripta erat distinctio post οὐρανῶν, vt plenissima illa lux quæ à Christi prædicatione mundo affulsit, cum ea veluti scintilla conferatur quæ ad Iohannem vsque emicuerat. Idque videntur ea quæ consequuntur, optimè declarare. Neque enim hîc comparantur inter se personæ, sed impar doctrinæ cælestis dispensatio, præconium videlicet Iohannis cum Lege & Prophetarum concionibus, & cum illo rursus clarissima illa Euangelij prædicatio. Et regnum cælorum declarat Ecclesiæ statum sub exhibito Messia, in quo vera Dei gloria elucet. Sic etiam accipitur Maioris appellatio, 1. Cor. 13. 13. & 14. 5.

12 *A diebus*, ἀπὸ τῶν ἡμερῶν. Hebraismus. id est, à tempore quo Iohannes Baptista prædicare cœpit. ¶*Vsque nunc*, ἕως ἄρτι. id est, Ad hunc vsque diem. quo modo vertit Erasmus. Et ego non video cur minus liceat dicere Vsque nunc, quàm Vsque sub, Vsque adhuc, Vsque antè: quorum exempla frequenter occurrunt. Sic ἄρτι suprà cap. 3. 15. pro νῦν positum esse diximus, vt idem valeat ἕως ἄρτι atque ἕως νῦν. id est (vt loquuntur Hebræi) עַתָּה עַד (had hattha.) ¶*Vis affertur*, βιάζεται. id est, quasi impetu quodam in illud perrumpitur. Est enim veluti omnibus expositus, auidè quibusuis arripiendus, hic Patris cælestis thesaurus, quem videri poterat antea occultasse, sicut explicatur Rom. 16. 26. Ideóque Luc. 16. 16. pro βιάζεται scribitur εὐαγγελίζεται, ex quibus locis inter se comparatis intelligimus & quomodo nobis offeratur receptio in regnum cæleste, nempe Euangelij prædicatione: & quomodo nobis oblatum recipiatur, videlicet nimirum nobis ipsis ad credendum facta, & zeli ardore perseuerante. Nec enim dubium quin βιάζεται hîc passiuè accipiatur. Vulgata & Erasmus, *Vim patitur*: quod mihi visum est obscurius.

¶*Rapiunt*, ἁρπάζουσιν. id est arripiunt, vel deripiunt, vt citatur ab Hilario, & vt testatur Erasmus se legisse in aureo codice. metaphora sumpta à castris, aut ab arce quapiam, quæ irrumpentibus hostibus diripitur. Sic autem feruens illa vis Spiritus significatur, qua correpti fideles, summo studio ad vitam æternam feruntur.

13 *Prophetarunt*, προεφήτευσαν. Futura tantùm vaticinati sunt, quæ nunc præsentia clarè & perspicuè cernûtur. Cæterùm hoc quoque vocabulum tanquam Christianorum auribus familiarissimũ, non inuiti vsurpauimus.

14 *Elias*, Ἠλίας. Spiritu videlicet ac virtute Heliæ similis, Lucæ. 1. 17. non autem ipsa illius Eliæ persona. Iohan. 1. 21. ¶*Qui venturus erat*, ὁ μέλλων ἔρχεσθαι. id est (vt suprà dixerat vno verbo) ὁ ἐρχόμενος. Hæc autem participia (vt rectè obseruat Erasmus) ad imperfectum etiam pertinent. Itaque non rectè vertit Vulgata, *Qui venturus est*.

15 *Qui habet aures*, ὁ ἔχων ὦτα. Prouerbiale dicẽdi genus quo in reb. seriis summa postulabatur attentio: specialiter autem à Christo sæpe vsurpatum, vt significaret, cuius potissimum audiendæ rei causa Deus hominibus aures ad audiendum tribuerit.

16 *Gentem istam*, τῇ γενεᾷ ταύτῃ. id est, hoc hominum genus, tam præfractũ & contumax. Nationis nomen plerunque latius patet: quamuis quum familiarem huic gẽti peruicaciam exprobret, nationem hoc quoque loco non ineptè possis interpretari. Sed vocabulum Hebræum דּוֹר (dor) quod (vt ego quidem existimo) huic opponitur, ætatem propriè declarat: & deducitur

non à gererãdo, ſed potius ab incolẽdo & habitando. Itaque ſignificat hominum vniuerſitatem, quæ eodem tempore in orbe terrarum degit. Quamobrem etiam Ætatem conuertimus, infrà, cap. 24.34. ¶ *Similis eſt*, ὁμοία ἐϛί. Genus hoc dicendi petitum eſt è medio ac proinde ſpectanda eſt dicti ſententia, non autem dictum ipſum. Neque enim Iudæi comparantur pueruli, ſed iis quos compellant pueruli, in hac ſimilitudine: & arguuntur, vt qui neque Iohannis auſteritate ſeſe & in ratione ipſa docendi, & tum in victu, tum in veſtitu oſtendente, neque Chriſti ſeſe ad communem captum accommodantis lenitate, qua ſingulos ad meliorem frugem tam blandè alliciebat, non modo non commouerentur, ſed etiam ad vtrunque falſiſſimè & impudentiſſimè calumniandum abuterentur. Solitos autem fuiſſe in plateis puerulos ſtiuſmodi cantiunculis ſe oblectare probabile eſt, & Chriſtum de induſtria ſic voluiſſe Scribarum & Phariſæorum faſtum deiicere. ¶ *Sodalibus*, τοῖς ἑταίροις. Vulgata, *Coæqualibus*, id eſt ὁμήλιξι. Quod autem legit, *Sedentibus in foro, qui clamantes coæqualibus, dicunt*, reſpondet his Græcis quæ in veruſtiſſimo noſtro codice leguntur, καθημένοις ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἃ λεγουσιν τοῖς ἑταίροις λέγουσιν.

17 *Lamentati ſumus*, ἐθρηνήσαμεν, id eſt, *Lugubres cantiones cecinimus*. Vulgata, *Lamentauimus*. Eraſmus, *Lugubria cecinimus*: quod Græcis ſignificat θρηνῳδεῖν. Cuius verbi vis optimè exprimitur Hiſtoriæ Æthiopicæ Heliodori lib. 5. his verbis, ἤδετο γυναικὸς καθεδούσης καὶ γοερὸν, οἷον ἐπὶνεκρῷ ἀνδρὸς ὠδὴν ἐν γυναικὶ μυρομένης.

18 *Iohannes*, Ἰωάννης. Quoddam exemplar addit πρὸς ὑμᾶς, *Ad vos*. ¶ *Nec edens nec bibens*. communi videlicet cæterorum hominum more. Eſt enim figurata oratio κατ' ἀντιφρασιν.

19 *Edax*, φάγος, ſeu comeſſator. Vulgata, *Vorax*, id eſt βόρος. Eraſmus, *Comedonem*. Sed hoc Comedonis vocabulum præterquam quòd eſt obſoletum, etiam pluſculum aliquid declarat, eum videlicet qui bona & facultates ſuas abliguriat. Itaque Eraſmus ipſe infrà, Luc. 7.34. Edacem interpretatur, non Comedonem. ¶ *Peccatorum*, ἁμαρτωλῶν. Vide ſuprà. 5.10. ¶ *Iuſtificata eſt*, ἐδικαιώθη. Hoc vocabulum Theologis admodum familiare, quamuis non eadem ſemper ſignificatione accipiatur, tamen libens amplector. Cæterùm quod paulo ante hæc eadem verba reperimus ſcriptum Lucæ cap. 7.29, καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἀκούσας καὶ οἱ τελῶναι ἐδικαίωσαν τὸν θεὸν, id eſt, Et omnis populus qui audierat, & publicani iuſtificauerunt Deum: id (ni fallor) optimè hunc locum explicat. Ait enim Lucas publicanos & turbam iuſtificaſſe Deum, id eſt, agnouiſſe Dei ſapientiam & bonitatem in Chriſto & Iohanne elucentem: vt meritò poſtea Chriſtus Phariſæis exprobrans peruicaciam, dixerit iuſtificatam eſſe Sapientiã à filiis ſuis. id eſt eos demum qui verè filij ſapientiæ eſſent. i. ſapientes (ex Hebræo idiotiſmo de quo ſæpe iam diximus) Dei ſapientiã agnoſcere in eo quem Phariſæi contemnerent. Iuſtificatur igitur Sapientia à filiis ſuis, quũ Euangeliũ Chriſti recitur. eáque interpretatio optimè cohæret cũ præcedentibus, præſertim ſi Lucæ cum Matthæo coniungatur. Quod etiam planius fiet ſi καὶ verteris Sed, vt nos fecimus. Nam illud ו [vau] Hebræorum (cui reſpondet καὶ Græcorum) hanc etiam ſignificationem admittit, vt manifeſtè apparet Act. 10. 28. & Infrà. 12. 39. Caſtellio conuertit, *Eſtque ſuis aliena ſapientia*: cui non aſſentior. Nam vt δικαιοῦσθαι fateor à Paulo etiam accipi pro ἐλευθεροῦσθαι, id eſt liberari, Rom. 6. 7. tamen nemo non videt aliud eſſe liberari quàm alienum fieri, & hunc ſenſum parum conuenire. Neque verò (vt ipſe putat) eogimur in hanc ſententiam deſcendere, quia ſcriptum eſt ἀπὸ non ὑπό. ſolent enim hæ particulæ permutari, vt apparet infrà, cap. 16. 21. Item Marci, 8. 31. Lucæ, 9. 22. & 17. 25. Sed & in veteribus ſynodis Græcè ſcriptis paſſim repetitur hæc formula, ἀπὸ πάσης συνόδου ἐλέχθη. ¶ *Suis*, αὐτῆς. nempe τῆς σοφίας. Valla, *Eius*. refert enim ad ἡμεραί: ſed perperam.

20 *Cœpit*, ἤρξατο. Quoddam exemplar addit ὁ Ἰησοῦς, Ieſus. ¶ *Cum probris increpare*, ὀνειδίζειν. Alibi idẽ verbũ interpretati ſumus Conuitiari: quæ interpretatio huic loco non conuenit. Sic autem hoc verbum eſſe explicandum oſtendit conſtructio cum quarto caſu.

21 Chr-

21 *Chorazin* Χοραζίν. In vno exemplari legimus Χωραζαΐν, ſicut Vetus interpres conuertit. ¶ *Bethſaidam*, Βηθσαϊδάν. In tribus exemplaribus ſcriptum erat Βηθσαϊδά. quod Vetus interpres ſequutus eſt. ¶ *Cum ſacco & cinere [ſedentes,]* ἐν σάκκῳ καὶ σποδῷ Particulâ ἐν exprimo per *cum*, id eſt Cum: & ſuppleo ex Lucę 10.13, participium καθήμενοι, ſedentes: quod etiam hoc loco adſcriptum erat in vno exemplari. Illa autem enallage In pro Cum, etſi nata videtur ex Hebræorum idiotiſmo, cuius exemplum habes prorſus ſimile Nehem. 10.1: tamen (vt alibi oſtendimus) occurrit etiã interdum apud Græcos diſertiores. Cæterùm fuiſſe veterum quoque hanc cõſuetudinẽ, inter profanas gentes, vt in graui luctu iacentes ſeſe puluere & cinere aſpergerẽt, vel ex Homeri verſiculis liquet Iliad. σ, quibus Achillẽ lugentem non tam deſcribit quàm depingit eruditiſſimus poeta. Itémque ex iſtis Plutarchi αἱ δεισιδαιμονίαι verbis, quibus ſuperſtitioſum quendam ita deſcribit, ἄξιον καθήσθαι, φησὶ, σποδὸν ἔχοντι, ἢ ἀφιξομένους ἀδύνατον ὑπορρῆσαι, πολλάκις δὲ γυμνοὺς ἐν πηλῷ κυλινδουμένους. quæ conſuetudo poſtea fuit ad pœnitentes, quos vocarunt, (vtinam maiore cum iudicio & feliciore exitu) traducta.

22 *Quinetiam.* πλήν. Hebraicè אך [*ach*] Vulgata, *Verumtamen.* Eraſmus. *Attamen.* Fateor enim hanc particulam abſolutè poſitam plerunque idem valere quod ἔμπροσθεν: (ſicut accipitur Lucæ 10.11.20, & 12.22, & alibi aliquoties) ſed interdum quoque poni videtur pro Sed (id eſt אבל (*abal*) vt Lucæ 6.24, & 12.31, & 23.28. Hîc autem vſurpatur in ea ſpecie correctionis qua vtimur quum ſuperiora quidem minimè reprehendimus vt falſa, ſed tamen amplificamus. Sic etiam omnino accipitur אך (*ach*) Pſ.13.6, pro ἀλλὰ καὶ, & hîc quoque paulò pòſt. verſu 24, & infrà, 26, 64. Nonnullis tamen placet illativam eſſe pro eo quod Galli dicunt *Mais pourtant*: Itali autem *pero.* quo modo commodiſſimè exponi poſſe videtur Lucę 6.35. ¶ *Tolerabilior erit conditio,* ἀνεκτότερον ἔσται. τὸ ἀνέχεσθαι inter cætera tolerare ſignificat, idque (ni fallor) propria ſignificatione. Vulgata, *Remiſſius.* Eraſmus, *Tolerabilius.* Ego perſpicuitatis cauſa malui tolerabiliorem conditionem interpretari.

23 *Capernaum.* Καπερναούμ. In vno exemplari ſcriptum erat Καφαρναούμ, vt infrà quoque cap. 17.24. ¶ *Quæ es vſque ad cœlum.* In quodam exemplari legimus, μὴ ἕως τοῦ οὐρανοῦ ὑψωθήσῃ, ἕως ἅδου καταβήσῃ. id eſt, Num vſque in cælum extollêris? vſque in infernum deſcendes. ſicut legit & interpretatus eſt Vetus interpres. ¶ *Deprimeris,* καταβιβασθήσῃ. Vulg. *Deſcendes.* legit enim καταβήσῃ. Porro verbum καταβιβάζω, eſt, Ex alto deiicio: vt ἀναβιβάζω (quod ei opponitur) ſignificat In altum attollo: propriè, Deſcendere facio, & Aſcendere facio. Itaque malui vertere Deprimêris quod & fecit Eraſmus infrà, Lucæ 10.15. quo tamen loco Vetus interpres legiſſe videtur καταβήσῃ. vt qui interpretetur, Demergêris. Videtur autem eſſe alluſio ad verba Eſaiæ, 14.14, & 15. vt appareat prouerbialia fuiſſe hæc dicendi genera. ¶ *Manſiſſent.* ἔμειναν ἄν. Vulgata, *Fortè manſiſſent.* Sed ἄν particula non ſemper eſt δυνητικὸν, vt rectè annotat Valla, ex aliorum locorum collatione.

24 *Tua,* σοί. In vno exemplari legimus ὑμῖν. id eſt vobis.

25 *Reſpondens,* ἀποκριθείς. Atqui nemo eum interrogarat. Sciendum eſt igitur verbum ענה (*hana*) dici quoque de eo, tum qui incipit, tum qui continuat ſermonem. Sed tamen cognoſcenda videtur hiſtoria ex Lucæ 10.17. Contigerunt enim hæc pòſt ſeptuaginta diſcipulos reuerſos, quos veriſimile eſt cum Ieſu varios ſermones habuiſſe. Inter loquendum igitur, quum Ieſus ex diſcipulorum ſermone intellexiſſet plebem auidè excepiſſe verbum Dei, quod a principibus & Phariſæis partim contemnebatur, partim etiam oppugnabatur, tandem in hæc verba erupit.

¶ *Gloriam tibi tribuo,* ἐξομολογοῦμαί σοι id eſt, Agnoſco coram te. Vel *Gratias ago,* vt rectè explicat Eraſmus. Nam apud Hebræos ſic etiam accipitur verbum ידה (*iadah*) in coniugatione Hiphil. Eſt autem apoſtrophe ad Patrem, quum antea Chriſtus ſeptuaginta illos diſcipulos alloqueretur. Itaque non tacet Lucas hæc dixiſſe Chriſtum ſpiritu exultantem, & animi impetu correptum, quòd gloriam Patris videret mundo patefieri. ¶ *Intelligentibus* συνετοῖς.

à συνίημι, vt rectè obseruauit Valla. Vulgata, *Prudentibus*, id est, φρονίμοις. Dicuntur autem ista per concessionem. Tales enim oportuerat esse Scribas & Pharisæos, qui tamen erant omnium maximè rudes. ¶ *Infantibus*. νηπίοις. id est rudibus alioqui & indoctis, cuiusmodi est plebecula, νήπιος Græcis dicitur à νη εἰπεῖν, sicut Latinis Infans ab in, & fari, quod ad animum transfertur. Vulgata & Erasmus, *Paruulis*. Videtur autem Christus translatitiè alludere ad illud Dauidis, Psalm. 8. 3. Ex ore infantium & lactentium perfeciſti laudem tuam.

26 *Etiam*, Ναί. Particula est qua testatur Christus se in Patris consilio prorsus acquiescere. ¶ *Pater*, ὁ πατήρ. Pater vocandi casu, vt ὁ Θεός μου, Marci 15. 34. quo modo etiam à Paulo vsurpatur ad Rom. 8. 15, & Gal. 4. 6. sic infrà, 27, 29, & 40. Fortassis autem hîc est Hebræorum idiotismus, qui suo illo ה (*he*) vtuntur partim pro nominatiuo articulo, partim pro vocandi aduerbio. Sed & Atticos ita loqui obseruauimus. sic enim Aristophan. in Ranis. ὁ παῖς ἀκολούθει δεῦρο. ¶ *Quia ita placuit tibi*, ὅτι οὕτως εὐδοκία ἐγένετο ἐυδοκία ἔμπροσθέν σου. Particulam ὅτι, quam expunxit Erasmus non puto abundare. Addit enim Christus causam cur Patris factum probet, eam videlicet quę apud Christianos omnes plurimum valere debet: id est Patris cælestis voluntatem. Cæterum εὐδοκία id declarat quod Gallicè vocamus *bon plaiſir*: & ἐγένετο εὐδοκία, vel periphrasis est verbi εὐδόκησεν, de quo diximus suprà, 3. 17: vel declarat id factũ esse quod Deo visum fuit, cuius consilij diuini scopus & finis itémque causa πρωτοτυπικὴ explicatur 1. Cor. 1. 21. & 27. Deinde alius est Hebraismus in ἔμπροσθέν σου, coram te. pro quo etiam dicunt. In oculis tuis. pro apud te, vel simplicis pronominis loco, sicut sumus interpretati.

27 *Omnia*, πάντα. Est quidem hoc vniuersaliter verum, omnem administrationem rerum esse commissam Christo, excepto eo qui subiecit ei omnia: sed restringendum est hoc loco ad id de quo agitur, nempe ad salutem electis conciliandam: perinde acsi diceret Christus, Vtcunque isti, qui sibi sapere videntur, me & meos aspernẽtur, & sola me plebecula audiat: attamen is vnus sum ego in quo sita sunt omnia quæ ad felicitatem illã veram spectant, vt qui vnus verum illum Deum Patrem meum patefaciam. Itaque vos qui sub peccatorum vestrorum onere fatiscitis, adeste. ¶ *Nouit*. ἐπιγινώσκει. Alibi vsi sumus agnoscendi vocabulo pro ἐπιγινώσκειν: sed hîc videtur poni compositum pro simplici.

28 *Qui fatigati estis*, οἱ κοπιῶντες. Vulgata & Erasmus. *Qui laboratis*. Vide suprà, cap. 6. 28. Certè plus est κοπᾶν quàm πονεῖν, si propriam vtriusque significationem spectemus: sicut etiam apud Latinos plusculum declarat fatigatum esse quàm laborare: quanuis interdum ista permutentur. Itaque animo delassati dicuntur, qui sub peccatorum graui sensu ánimo fatiscunt. ¶ *Faciam vt requiescatis*. ἀναπαύσω. Vulg. reficiam, sententia expressa, voce verò non item, qua tacitè significatur irrequieta illorum omnium perturbatio qui hûc non confugiunt. Respondet autem hæc Græca vox Hebræę נוּחַ (*Nuah*) in coniugatione Hiphil.

29 *Attollite*, ἄρατε. Vulgata, *Tollite*. Vide suprà, 9. 6. ¶ *Humilis corde*, ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ. id est, ταπεινόφρων, vt interdum Græci vno vocabulo declarant. cui opponitur ὑπερήφανος, homo videlicet superbus & ferox. Huius autẽ ταπεινοφροσύνης Christi explicationem, cui opponitur Pharisaica superbia, pete ex Philip. 2. 5, & deinceps.

30 *Facile*, χρηστός. siue commodum, id est quod facilè ferri & quo facilè vti possimus παρὰ τὸ χράω. Illud autem de quo tam multis disserit Erasmus in hunc locum, nimirum qua ratione dicatur iugum Christi leue, planè explicatur 1. Ioh. 5. 2, & 3. Mandata eius (inquit) grauia non sunt: quia omne quod genitum est ex Deo, vincit mundum: & hæc est victoria quæ vincit mundum, fides nostra. Quisquis verò existimat ideo leue esse Christi iugum quòd Dei duntaxat amorem & proximi requirat, ille profectò seipsum ignorat, neque etiam nouit quod sit Legis & Euangelij discrimen.

IN CAPVT XII.

1 *Illo tempore*, ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ. siue

Per id

Per id tempus. Hæc autem verba significant hãc historiam non narrari ex temporis serie, sicut etiam constat ex Luca & Marco. ¶ *Ibat*, ἐπορεύθη, id est ἐβάδιζεν. Sic etiam hoc loco accipitur hoc verbum & aoristus pro imperfecto positus videtur. Vulgata, *Abiit*, ἀπῆλθεν. Nonnulli vertunt per plusquam perfectum, Iuerat: sed non satis commodè. ¶ *Sabbato* τοῖς σάββασιν. Erasmus interpretatur Sabbatis & Veterem etiam interpretem reprehendit. Atqui plurale pro singulari positum esse, satis indicant sequentia, vt etiam Marc. 1. 21. Neque est quòd de hebdomade intelligas. Nam de septimo demum die hîc agi, & eo quidem solenni, Lucas ostendit. neque hoc murmur Iudæorum alio die exoriri potuisset: siquidem non violassent Legem discipuli. Nã quòd Erasmus ait singulos dies hebdomadis fuisse sabbata appellatos (quod etiam asserit Theophylactus infrà, ca. 28.) etiamsi verum esset, præsenti loco quadrare nõ posset. ¶ *Sata*, σπορίμων. Erasmus *Segetes*. Illud longius abest à Græco.

2 *Quum (hoc) vidissent*, ἰδόντες. Duo exemplaria addunt αὐτοῖς. id est eos. ¶ *Licet*, ἔξεστι. Vetus interpres addit αὐτοῖς eis: quod tamen videtur expungendum. Est enim generale sabbati mandatum. ¶ *In sabbato*, ἐν σαββάτῳ. in quodam exemplari legitur ἐν σάββασιν, eodem tamẽ sensu: quod tamen satis indicat superiore loco esse numeri enallagen. quanuis hoc posteriore loco liceat interpretari sabbatis, plurali numero. Loquuntur enim Pharisæi in genere de quouis sabbato.

4 *Proposititios*, προθέσεως. Hebræi panes facietum vocant, quòd coram Domino appositi, tota hebdomade manerẽt in aurea mensa huic cultui consecrata: sicut edixit Dominus Leuit. 24. 6. Græci interpretes interdum etiam ἐνώπιον, interdum πρόσωπον sunt interpretati. Quidã Latinè appositicios non ineptè vocauit: maluimus tamen appellationem vulgò vsurpatam retinere. ¶ *Sed*, εἰ μή. [Hebr.] pro Sed, vt Gen. 24. 38. Vide Gal. 2. 16. Vulg. & Erasm. *Nisi*, sententia & hoc loco & alibi sæpe depravata.

5 *Sabbatis*, σάββασιν. Nulla hîc est numeri enallage, quia de singulis sabbatis hoc intelligitur. ¶ *Profanare*, βεβηλοῦσι. Prophanari verò hîc dicitur Sabbatum à Sacerdotibus, non ipsorum sed legis sabbati respectu, si absque exceptione accipiatur, vt isti velle videbantur qui neque Christi opera à quotidianis quorumuis, neque Christum à communi hominum sorte discernebant. ¶ *Inculpabiles esse*, ἀναίτιοι εἰσι. vt qui videlicet in Legem non peccent. Est autem eiusmodi argumentum. Sacerdotes qui Dei opus faciunt sabbato, tamen Legem non violant. Itaque sabbati Lege omnia opera non prohibentur sine exceptione. Quòd si Sacerdotes quominus sabbato quiescerẽt excusabat templi cultus, multo magis ipse tẽpli & sabbati Dominus, Dei opus faciens, sabbati Lege non tenebatur. Apparet ergo Christum propositam hypothesin ad thesin reuocare: & meritò quidem. Nam superstitiosè reprehensi fuerant discipuli à Pharisæis, ac proinde nulla excusatione egebant.

6 *Maiorem*, μεῖζον. Pleraque vetera exemplaria & Theophylactus quoque legunt μεῖζον, id est maius quidpiam: subauditur enim n.

7 *Non*, οὐκ ἄν. Vulgata, *Nunquam*. id est οὐδέποτε. Erasmus, *Nequaquam*. Particula ἄν facit vt finitus modus pro optatiuo accipiatur: neque quicquam addit significationi vel negantis particulæ, vel sequentis verbi.

8 *Etiam sabbati*, καὶ τῶν σαββάτων. Deerat καὶ particula in veteribus exemplaribus: neque exprimitur à veteri interprete. Videtur tamen emphasin habere minimè negligendam. Vide Marc. 2. 28.

10 *Erat*. ἦν. Quatuor codices additum habebant ἐκεῖ, illic. Vetus interpres videtur neutrum legisse. ¶ *Licitne*, εἰ ἔξεστι. Vulgata ad verbum, *Si licet*. Sed εἰ apud Græcos sæpe pro μήτι ponitur: quod imitantur etiam aliquando Latini, sed in subiectione tantùm. Terentius, *Visam si domi est*.

12 *Quantum autem*, πόσῳ οὖν. Particulam οὖν non memini alibi legere in assumptione argumenti positam pro ἀλλὰ, vel δέ. Apparet tamen omnino ita esse accipiendam hoc loco, quum statim subiiciatur argumenti conclusio.

¶ *Benefacere*, καλῶς ποιεῖν. id est, hoc loco, ὠφελεῖν, vt rectè vertit Erasmus: nisi malimus in genere significari legem

de feria

de feria Sabbathi nullum rectum opus, prioris videlicet vel posterioris tabulæ, impedire.

13 *Homini illi*, τῷ ἀνθρώπῳ. Additum habebant duo exemplaria ἐξηραμμένην ἐχοντι τὴν χεῖρα, aresactam manum habenti. quod tamen satis intelligitur. præposito articulo quem expressimus. Hieronymus annotat in hunc locum quædam hîc inseri ex Hebræo Euangelio Nazaræorum, quod nonnulli dictitabant esse Matthæi αὐθεντικόν. Sed hoc nullius est momenti.

14 *Caperunt*, ἔλαβον. Vulgata, *Fecerunt*. Legimus etiam in vno exemplari ἐποίησαν. id est, consilium indixerunt: sicut dicũt Græci ἐκκλησίαν ποιεῖν. Sic etiam Marci 3.6. συμβούλιον ἐποίουν. ¶ *Vt*, ὅπως. Vel quomodo, id est πῶς, indefinitè acceptũ. Sic Demosthenes, σκοπῶμεν ὅπως τοὺς λόγους ἐροῦσι.

16 *Interminatus est*, ἐπετίμησεν. id est, additis minis vetuit, Vulgata, *Præcepit*, ad verbum, *Increpauit*. Vide suprà 8.26. Terentius, *Interminatus sum ne faceres*.

18 *Seruus meus*, ὁ παῖς μου. Nonnulli filium conuertunt: alij puerum, ambigua voce, nam apud Græcos ὁ παῖς vocabulum est ambiguum. Alij & puerum & filium interpretantur. Sic enim citat Cyprianus libellò aduersus Iudæos, vt Erasmus obseruauit. Sed Cyprianum constat hunc locum ita citasse vt de verbis ipsis Prophetæ non fuerit solicitus: quod etiã Euangelistæ plerunque faciunt, sicut vel ex hoc loco apparet. Certè apud Hebræos עבד (*Heued*) semper pro seruo, nũquam (quod sciam) pro filio ponitur, quanuis aliud sentiat Erasmus, qui etiam existimat filij vocabulum melius Christo cõuenire. Nam, inquit, non defuerunt apud Græcos qui serui vocabulum verentur tribuere filio Dei, quorum est Chrysostomus. Atqui ita loquitur ipse Paulus Philip. 2.7. quum dicit Filiũ Dei se exinaniuisse, forma serui accepta. Neque verò à serui nomine abhorruit Latinus Interpres, quoties in aliis eiusdem Prophetæ locis Christus παῖς vocatur. Et hoc quoque videtur ad immensam ipsius bonitatem magnopere pertinere. Denique non patitur Hebrææ linguæ ratio, vt filium vertamus. ¶ *Iudicium Gentibus annuntiabit*, κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἀπαγγελεῖ. Iudicij appellatione compositum statum intelligit: quia videlicet à Christo vera religio erat inter Gentes promulganda, eiectis superstitionibus. quod vbicunque fit, ibi regnare dicitur Dominus & iudicare, id est rebus præesse & moderari.

20 *Quassatam*, σωτετριμμένον. Virgil. primo Æneidos, *Quassatam ventis liceat subducere classem*. Quassatum autem Latinis est quod vernaculo sermone dicimus *froissé*. Tertul. lib. aduersus Marc. 3. contusam vertit, & quassam Iudæorum fidem ita vult significari. Erasmus, *Comminutam*: id est contritam. quæ propria est verbi σωτετριμμένον significatio. Sed hîc accipi pro quassatam indicat verbum sequens. nam qui fieri potest vt quod nõn comminutum est & contritum, confringas? Itaque Grãmatici Hebræi ex hoc Prophetæ loco differentiam esse ostendunt inter רצץ & שבר (*Retzatz* & *Scibbar*) quòd illud non declaret penitus conterere & comminuere. ¶ *Linum*, λίνον id est ellychnium, materiæ nomine posito pro eo quod ex ea materia confectum est, vt alibi λῖνα dicuntur retia ex lineis seu tenuibus linis contexta. ¶ *Proferat in Cælum* (vt infrà versiculo 35. pro ἐκβάλῃ καὶ προφέρῃ) id est, pronuntiet & ferat, sed cum vi quadam, (frustra videlicet obsistente Satana & mundo) iudicium ac sententiam, qua se verè & reipsa victorem declaret omnium inimicorum suorum. Tunc enim rebellium colla confringet, non iam clemens & humilis, sed seuerus iudex, & maiestate plenus. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Eiciat*. In Hebræo pro εἰς νῖκος legitur לאמת (*Leemeth*) id est εἰς ἀλήθειαν. Sed (vt antè dixi) Euangelista sententiam spectat, singula verba non numerat, Iustinus quoque in dialogo πρὸς Τρύφωνα, duas affert huius loci Græcas interpretationes, quarum neutra cum hac consentit in verbis.

21 *Et in eius nomine*, καὶ ὀνόματι αὐτοῦ. Omissa est hoc loco pars altera huius versiculi ita vt legitur in Hebræis: siue quòd Euangelistæ non soleant singulis verbis insistere, siue (vt scribit Hieronymus ad Algasiam, quæst. 2.) librarij culpa, qui, propterea quòd nomen κύριον & superiorem versiculum & istius priorem partem terminat, idcirco facilè potuit

potuit inter scribendum integram lineam prætermittere. quod quàm sæpe librariis vsuuenerit, norunt optimè qui veteres codices manuscriptos cum excusis comparant. Deinde pro, Et in eius nomine Gentes sperabunt, legitur in Hebræo, Et legem eius insulæ expectabunt: sed eâdem manente sententia.

22 *Oblatus est*, προσηνέχθη. Erasmus, *Adductus est*. id est προσηχθη. Vide Mar. 7. 32. ¶ *Qui cæcus ac mutus (fuerat)* τὸν τυφλὸν καὶ κωφόν. Vetus interpres hæc non legit.

23 *Obstupuit*, ἐξίσταντο. id est ἐξεπλήσσοντο. Latinum vocabulum nullum habeo quo vno possit Græcum illud ἐξίστασθαι satis exprimi. Significat autem præ admiratione apud se non esse, & de statu mentis deiici. Vide Marc. 2. 12.

¶ *Nónne*, μήτι. Vulgata. *Nunquid*. Erasmus, *Num*: quæ particulæ ita quærunt vt subintelligatur negatio. Itaque non videntur huic loco satis conuenire.

¶ *Filius ille*, ὁ υἱὸς. In Complutensi editione legitur ὁ Χριστὸς υἱὸς, id est, Christus filius.

24 *Per Beelzebul*, ἐν τῷ Βεελζεβούλ. Vulgata ad verbum, *In beelzebub*, Erasmus, *Præsidio Beelzebub*. Vide suprà, 10. 25. Cur autem princeps dæmoniorum dicatur, diximus supra 9. 34.

25 *Quum sciret*, εἰδὼς. In vno exemplari legimus ἰδὼν, quum vidisset. ¶ *Dissidens*, μεριζόμενον. Vulgata & Erasmus, *Diuisum*. id est διαιρεθὲν. quod non satis conuenit, si Latinæ linguæ vsum spectes. Nam τὸ μερίζεσθαι (vt supra. 10. 35. τὸ διχάσαι.) id est diuisum esse aut partitum, idem hîc valet ac dissidere, siue in varias factiones scissum esse, vt ait Maro, *Scinditur incertum studia in contraria vulgus*. sicut è contrario dicuntur vnum esse quibus optimè inter se conuenit. Itaque τὸ μερίζειν hac significatione respondet Hebræo verbo נחה (*Parad.*) ¶ *Vastatur*. ἐρημοῦται. Erasm. *Desolatur*, quod est translatitium, & μονοῦσθαι signficat: vnde μεμονωμένη dicitur vidua, quæ sola relicta est. 1. Tim. 5. 5.

26 *Sed si*, καὶ εἰ. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Et si* Ego verò omnino puto καὶ pro ἀλλὰ positum cuius particulæ vsus est in assumptione argumentorum. Vt autè valeat huius argumenti conclusio, oportet coniungere cum electione dæmoniorum doctrinam cuius sigillum erant miracula, & qua præcipuè destruebatur. Satanæ regnum, id est tyrannis quam in homines exercet. Nam alioqui non ex quauis electione dæmoniorum ex hominum corporibus potest adstrui quod hîc colligit Christus, quum ex pacto facilè possit pati, Satan se ex corporibus eiici, vt in animis eo facilius regnet, falsa sic stabilita religione ex efficacia erroris iusto Dei iudicio, vt de pseudoprophetis admonetur populus Deuteron. 13. 1. & infrà. 23. 24. Itaque συνέχει huius argumenti est in his verbis, Aut facite arborem bonâ, &c. infrà, 33.

27 *Filij vestri*, οἱ υἱοὶ ὑμῶν Hebr. id est vestri, siue vestrates. De discipulis autem suis Christus hoc intelligit, quos teuersos & edita à se miracula narrantes turba audierat, potius quàm de exorcistis Iudæis, quorum fit mentio Act. 19. 13. vt sit firmum argumentum. Nam potius cum istis collusit Satan quàm sertò ab ipsis eiiceretur, & quod illo Actorum loco refertur, versatè fecit Satâ, sicut etiam quoties Christo gloriam tribuit: & idcirco ab eo tacere iussus. ¶ *Eiiciunt?* ἐκβάλλουσιν; In duobus exemplaribus scriptum erat ἐκβαλοῦσιν, eiicient? ¶ *Ipsi erunt vestri iudices*, αὐτοὶ υἱοὶ ὑμῶν ἔσονται κριταί. Erasmus, *Ipsi iudicabunt de vobis*. id est, αὐτοὶ κρινοῦσιν ὑμᾶς. Familiaris autem est hæc loquendi formula sacris scriptoribus, qua dicitur aliquis eum iudicare cuius vitia suæ virtutis exemplo etiam tacens coarguit: quo modo accipiendum est quod paulo pòst de Nineuitis & regina Austri commemoratur.

28 *Sin autem*, εἰ δέ. Ita loquuntur Latini quum alterum si præcessit, & hoc dicendi genus melius respondet Græcis quàm illud Quòd si, quo vtitur Erasmus. ¶ *Nempe ἄρα*. Vulgata, *Igitur*, Erasm. *Ergo*. id est ἄν.

29 Nam, ἤ. Vulgata, *Aut*: quod non conuenit huic loco. Erasmus, *Aliquin*. Particulam autem ἤ interdum, poni ἀπολογητικῶς Budæus prolatis exemplis ostendit. ¶ *Potentis (alicuius)* τοῦ ἰσχυροῦ. id est δυνατοῦ. siue ad copias & facultates, siue ad strenuũ animũ, vel ad cor-

poris robur referas, qui Hebraicè גִּבּוֹר [*ghibbor*] dicitur. quanquam hîc videtur potius significari qui Hebraicè à formidabili & aliis noxia potentia vocatur עָרִיץ (*haritz*) & alludit omnino Christus ad locum Es. 49. 24. Vulgata, *Fortis*: de quo diximus suprà, 3. 11. Cæterum articulus significationem habet quam Grammatici vocant ἀόριστον, id est indefinitam. Itaque adieci particulam *alicuius*. ¶ *Vasa, σκεύη* id est res & suppellectilem omnem, siue instrumentum: quo modo vasorum vocabulum à Latinis accipi constat. Τεύχεα etiam dixit Euripides in Andromacha, & Vasa Latini, vt Hebræis כְּלִי *Keli*.

30 *Mecum, μετ' ἐμοῦ*. i. à meis partibus, sed ita vt ex meo præscripto agat quod agit. nam sese huius partis ducem constituit. significat autem nullum inter se & Satanam, siue inter veram & falsam religionem, dari posse mediũ, qua de re populum etiam admonuit Elias. 1. Reg. 18. 21. Quid fiet igitur iis qui religionis controuersias, scilicet composituri, viam inuenire se posse sperant qua concilietur carnis prudentia cum Spiritus sapientia?

31 *Blasphemia, βλασφημία*. Erasmus, *Conuitium*. Quidam *Maledictum*. Vocabulum Græcum quid valeat, & cur seruare illud maluerimus, antè diximus 9. 3. ¶ *In Spiritum, τῦ Πνεύματος*. Vide suprà, 10. 1. Quod sit autem peccatum in Spiritum sanctũ, exposui 1. Ioh. 5. 16.

31 *Loquutus fuerit, εἴπῃ λόγον*. Vide sup. 8. 8. ¶ *In hoc, ἐν τούτῳ*. In decem vetustis exemplaribus legitur ἐν τῷ νυῦ αἰῶνι, id est in præsenti seculo. ¶ *Neque in futuro, οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι* id est, neque in vita, neque post mortem. Notum enim est cuiuis Christiano, duplicis seculi mentionem fieri in sacris literis: quorum vnum ab eo die incipit quo nascimur, & huius vitæ spatio terminatur: alterum verò propriè ab eo die quo morimur initium capit, éstque infinitum. Cæterum quia peccatorum remissio, quam quispiam ipso mortis articulo consequitur, propriè respicit saturum seculum, ideo, (opinor) dicit Christus fore vt blasphemia in Spiritum sanctum neque in hac vita constitutis, neque etiam morientibus (id est nunquam) remittatur: quum alioquin multa peccata in hac vita remittantur, (vt 2. Samuelis 12. 13. & rursus multorum absolutio in extremum vitæ momentum differatur. Præterea quanuis nulla peccata post mortem propriè remittantur, sed vel in vita, vel in ipsa morte: tamen quia huius remissionis plenum fructum, non percipient fideles nisi ab extremo illo die iudicij futuri, videtur quodammodo ipsa peccatorum remissio in illum diem differri, ac vicissim declaratio eorum quæ non fuerint remissa. Neque nouum est hoc loquendi genus, quum fere semper soleat Spiritus sanctus, quoties agitur vel de salute nostra, vel de exitio diaboli & reproborum, nos in extremum illum diem perinde reiicere acsi interim neque Dei gloria fruerentur electorum animæ, neque cruciatum vllum sentirent reprobi. Hoc tamen vtrunque quum falsum sit, apparet & remissionem & condemnationem in futurum seculum non simpliciter tolici, sed κατὰ τί, quatenus videlicet Dominus eo demum die penitus sua iudicia reuelabit & exequetur. Sic ergo loquitur Paulus Rom. 2. 5. & 1. Cor. 1. 8. & 5. 5. & 2. Cor. 5. 10. & 2. Tim. 4. 8. & alibi. Sic etiam Petrus 1. Epist. 1. 5. Itaque futurum seculum, siue à die mortis singulorum, siue à die iudicij supremi, siue ab vtroque, diuersa tamen ratione inchoatur. Sed & aliter & quidem simplicius hunc nodum expedire facile est. Notum enim est ex Hebræis vsitatissima μειόσεις huiusmodi negationes in contrarium maximè affirmare. Itaque *Non remittitur*, idem fuerit atque Certò & absque vlla venia punietur, tum in præsenti vita, tum in futura: quod in his ipsis impletum est quos hîc alloquitur Christus. Itaque modis omnibus ineptissimi sunt qui ex hoc loco suum illum Purgatorium ignem, & preces pro defunctis extruere sunt conati. Hoc autem vt magis norint veteribus quoque sanioris iudicij patribus non placuisse, audiant quid in hunc locum scripserit Fulgentius ante annos mille & centum, & quidem hoc argumentum tractans ex professo in libro de peccatorum remissione lib. 1. cap. 24. *Hoc*, inquit, *verbo Dominus & Saluator nostrer non aliqua peccata in futuro seculo dimittenda quæ in hoc seculo dimissa non fuerint, sed bene intelligentibus*

quibus ostendit non alia sed illa tantum in futuro seculo dimittenda, quæ in hoc seculo in vna & vera Ecclesia Catholica fuerint vnicuique dimissa. Hæc ille, dimittenda docens iam dimissa, quod tunc peccator verum & plenum remissionis peccatorum fructum, vltimo illo die videlicet, consequetur.

33 *Facite*, ποιήσατε. id est, ponite vel statuite, in vestris videlicet de me sermonibus. Argumentatur enim Iesus (vt mihi quidem videtur) ab effectu ad causam. Quum enim ipsius opus, Dæmoniorum videlicet eiectionem reprehendere non possent, ipsum tamen vt magum accusabant. At enim, inquit Christus, quale est opus talis est eius auctor. Aut igitur fatemini bonum eum esse à quo bonum opus edatur, aut vtrunque malum esse ostendite. Simul autem Christus eorum hypocrisin coarguit.

34 *Posſitis*, δύνασθε. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Potestis*. Sed res ipsa aperte ostendit indicatiuũ pro optatiuo, positum esse. Sic Aristoteles, δὲν πάσχει ζῶν ἀγαθὸν, ἀ τὸ μὲν εἶδος ἔχον ἑτέρου ζώου, τὴν δὲ διάνοιαν ἄλλην. pro, ἂν ἔχοι. Gregorius de Baptismate, οὐδὲν τῷ Θεῷ μέγα ἐὰν μὴ ἐξ ὕπνου δίδωσι. pro δοίη ἄν. quæ exempla obseruauit Budæus ille Græcæ linguæ doctissimus. ¶ *Ex redundantia*, Ἐκ περισσεύματος. Vulg. & Eras. *ex abundantia*, non satis expresè. est enim hoc non generaliter accipiendum, quum neque semper intus sit multum eius rei de qua sermonem aliquis habeat, neque semper animus & os consentiant: sed est peculiariter à Christo in suorum obloquutorum desperatam improbitatem dictum, perinde acsi scriptum esset, Ex eo quod in corde vestro redũdat, os vestrum istam blasphemiam euomit. Hũc etiam spectat Thesauri nomen in proximè sequente versiculo, vbi generaliter dicitur, homines id quod maximè ipsis intus allubescit, libenter velut ex cordis penu reconditum depromere.

36 *Otiosum*, ἀργόν. In quodam exemplari pro ἀργὸν scriptum erat πονηρὸν. id est malum. Rursus in alio neutrum scriptum erat, sed receptam lectionem maximè probo. Argumentatur enim Christus à comparatis, comparans peccatorum maxima cum minimis: quæ tamen tam parua esse nõ possint quin reddenda sit eorum ratio, nisi Christi satisfactionem amplectamur. Otiosos autem sermones Tertullianus de patientia rectè vocat vana & superuacua dicta huiusmodi: est etiam ἀνωφελὴς quam damnat Apostolus. Eph. 5. 4.

37 *Iustificaberis*. δικαιωθήσῃ. id est absolueris. Opponitur enim τῷ κατακρίνεσθαι. Itaque inepti sunt qui et hoc loco & similibus conantur operum iustitiam (id est qualitatem, qua in nobis coram Deo iusti simus) stabilire: quum iustificari hoc loco non significet iustum fieri, sed iustum declarari. Diuersum autem est illud ex quo iusti simus, ab ipsius iustitiæ testimonio: & Paulus præsertim ex tota Scriptura testatur nos, quum in nobis iusti non simus, in Christo tamen (qui est iustitia nostra) per fidem apprehenso, iustificari, id est pro iustis censeri, ac proinde absolui. Sed hæc fides ex ipsius fructibus (id est ex operibus) censetur, nempe vt vera distinguatur à falsa & adulterina, vt docet Iacobus. Christus autem sermonis facit mentionem, non vt cætera hominis opera excludat, sed ad id de quo agebatur orationem dirigens. Et certè loquutio quum sit cogitationum index & character, vna est ex præcipuis hominis actionibus, & quidem maximi inter cæteras momenti, docetur copiosè Iac. 3. ¶ *Et ex*, Καὶ ἐκ. In vno exemplari scriptum erat ἢ ἐκ, *vel ex*; fortassis rectius. Quanquam in hoc dicendi genere καὶ pro ἢ interdum accipitur. Aristoteles, ἢ ἀρετὴ μᾶλλόν τις καὶ ἡδονῆς. Et contrà ἢ pro καὶ, vt Rom. 4. 13.

38 *Responderunt*, ἀπεκρίθησαν. Erasmus. *Interrogarunt*. id est ἐπηρώτησαν. ¶ *Velimus*, Θέλομεν. Vulgata & Erasmus. *Volumus*. quod nimium imperiosè dictum videtur.

39 *Genus*. γένος. Vulgata & Erasmus, *Generatio*. Ego illud malui vsurpare quod planum est, & vocabulum Græcum optimè exprimit, hoc quidem loco. nam χρεία etiam alia interdum declarat, vt alibi obseruauimus. Erasmus nationem interpretatus est infrà, Luc. 11. 19. ¶ *Mala*, πονηρὰ. Erasmus, *Prana*. Ego verò malui semper interpretari eodem modo: quanuis fortassis

rectius verterimus sceleratã. ¶ *Adulterina*, μοιχαλίς. Vulg. *adultera*. Alludit ad locum Esaiæ 57. 3. Vsitatum enim est Scripturæ, adulteros vocare omnes eos qui à vero Dei cultu deficiunt, inter quos præcipuè numerandi sunt hypocritæ. Mihi videntur tamen hîc potius Iudæi vocari spurij & degeneres, quos Hebræi vocant בניכר (*bene nakar*) & Græci generali nomine ἀλλοτρίους. sicut Psal. 144. בניזר (*bene nekar.*) id est filij extraneæ dicuntur: quò spectant etiam Christi verba. Iohan. 8. 39. & 44. Sed adulterij nomen optimè conuenit, quoniam ratio habenda est promissionis Abrahamo factæ, & eius soboli, videlicet legitimæ non adulterinæ. ¶ *Requiris.* ἐπιζητεῖ, Vulgata & Erasmus, *Quærit*. Sed aliqua est emphasis præpositionis ἐπί, adeo vt etiam pro desiderare, & summo studio aliquid efflagitare ἐπιζητεῖν à Græcis, & requirere à Latinis vsurpetur. ¶ *Sed signum*, καὶ σημεῖον. Iterum καὶ pro ἀλλά. vt suprà, 1. 19. & Act. 10. 28.

40 *Tres dies.* τρεῖς ἡμέρας. Vulg. & Eras. *Tribus diebus* Sed miror cur constructionem mutarint, quũ præsertim Grãmatici omnes testentur tempus continuum (cuius hîc est magna emphasis) quarto casu declarari.

¶ *In corde*, ἐν τῇ καρδίᾳ. Hebricè בלב (*beleb*) id est Intrà. Nam apud Hebræos cor pro medio accipitur, & ad res etiam inanimas transfertur, vt Exodi, 15. 8. quod in vernaculo sermone imitamur, vt quũ dicimus, *Le cœur du bois*, *Le cœur de la pomme*. Sed & medium pro intimo vsurpatur in omnibus linguis. Cor autẽ terræ vocat sepulchrum, quoniam qui sepulti sunt, velut in terræ visceribus sunt absorpti. neque appositè Hieronymus in Ionam, locum putauit hîc significari inferorum. Docet itaque Christus resurrectionem suam fore istis perfidis & impiis omnium signorum vice, idque in eorum perniciem. Quod autem ad trinoctij supputationem attinet, coniungenda est nox cum die, cuius est appendix, sicut ostendemus infrà. 26. 17.

41 *Ninenitæ*, ἄνδρες Νινευῖται. illud ἄνδρες addere ferè solent Græci. Latini prætermittunt. Hebræi quoque addunt, sed primitiuis, non deriuatiuis. dicunt enim Viri Ninevæ, sicut Viri Ierusalem. Hoc autem annotaui, quia nonnullos video parum appositè, arrepta occasione ex hac particula, quibusdam locis de humanæ vitæ conditione differere. Cæterùm illud παρέργως libet obseruare, literam υ, quæ respondet propriè literæ Latinæ eorum, non autem ου, diphthongo, in his vocibus Hebræis Νινευῖται, Εὔα, Εὔιλα, Λεύι, Δαυίδ, Εὐαῖος, & cæteris, si quæ eiusmodi in his libris & Græca veteris testamenti editione occurrunt, non cohærere cum ε, vt efficiat diphthongum ευ, sed respondere literæ consonanti ϝ, Hebræorum, quæ est digamma æolibus solis inter Græcos notum, ideóque cum sequente vocali cõnectendum, quod quum exprimere ac proinde ne scribere quidem possent cæteri Græci, coacti sunt eius loco in peregrinis vocibus substituere & pronunciare modò per υ, vt in his Hebræis, modò per ου in Romanis vocibus, vt in Ἰαλύσιος & similibus, quem sonum imperitia tandem inuexit in literam Græcorum. Et hanc quidem causam vel præcipuam esse arbitror, non illam merè Iudaicam & superstitiosam, cur nomen illud tetragrammaton Iudæi conuerterint Κύριος, quòd illud videlicet Græcè nec scribi nec enunciari possit. ¶ *Resurgent*, ἀναστήσονται. Vel Surgent, vt pro simplici accipiatur, atque referatur ad Iudiciorum consuetudinem: solent enim assurgere qui in publicis cœtibus aliquid sunt dicturi: quò respexit Christus. Malo tamen ad ipsam resurrectionem hoc referre, perinde ac si scriptum esset, resurgentes cum hac natione. nam certum est hîc agi de extremo iudicio, neque vtitur Christus præpositione ἐκ, sed μετὰ, pro qua Syrus interpres habet עם (*him.*) ¶ *Et condemnabunt*, καὶ κατακρινοῦσι, suo videlicet exemplo, vt suprà 27. Vide Rom. 2. 27.

42 *Austri*, νότου. id est meridei. Illa vero 1. Reg. 10, Regina Sabæ vocatur, quam nonnulli volunt fuisse Meroes insulæ metropolin, ex Iosephi authoritate, qui hanc reginam ipsi quoque Ægypto præfuisse tradit. At ego Iosepho non possum in eo assentiri, quum nihil impediat quominus hæc potiùs accipiamus de Sabæorum regione, apud omnes authores celebri. cuius etiam

situm (si diligenter metiamur) comperiemus esse aut eiusdem, aut certè non multum diuersæ à Iudæa longitudinis: hoc est, sub eodem fere meridiano ac Iudæam: (æquales enim locorum lõgitudines definiunt Geographi, quum loca ipsa sub vno & eodem meridiano sita sunt) adeo vt Sabæorum regionis situs, habita ratione Iudææ, sit prorsus meridionalis.

¶ *Terminis*, πέρασιν. id est extremis. Cicero, *Quum nullum tot calamitatibus & armis terminum inueniremus.* Vulg. & Eras. *Finibus*, id est ὅροις. Indicant autem etiam ista hanc regnam è Sabæa potius quàm Meroe aduenisse. Sita enim est Sabæa & Saba eius metropolis in extremo Arabiæ felicis littore, non procul ab ipsis sinus Arabici faucibus.

43 *Cæterùm quum impurus*, ὅταν δὲ τὸ ἀκάθαρτον. Docet Christus eorum quos alloquebatur exemplo, homines qui Euangelij lucem ipsis illucescentem destinata præsertim malignitate suffocarint, deteriores eousque euadere, vt (sicut alibi dicitur) multo præstiterit ipsos nunquam quidquam de salutis doctrina degustasse. Hoc autem significat Christus sumpto ab iis exemplo quos à Dæmonijs reipsa corpore obsessos liberabat, vt postulabat sermo ab iis cœptus in quos horrendam hanc sententiam stringit, qui quum à Satana captiui non corpore sed animo tenerentur, (de quibus Paulus 2. Tim. 2, 26.) cognoscere, vel inuiti, coacti fuerant oblatam sibi per Christum libertatem, & quamuis non affectu, intelligentia tamen & agnitione Christi fuerant illustrati, de quibus Christus Ioh. 7, 28. Itaque hoc Christi dictum nihil ad eos pertinet qui vera πληροφορία sunt donati, vtpote quæ sit ἀμεταμέλητον donum, quum solis electis, nunquam certè perituris, donetur. Et tamen necessaria est hæc doctrina imprimis, tum aduersus offendicula, quum ex nobis exeunt qui ex nobis esse quidem videbantur, sed non erant: tum vt sicut firma est electio, cuius inuictum testimonium est vera fides, sic ea media summo studio retineamus quibus fides tetinetur. ¶ *Per arida loca*, δι' ἀνύδρων τόπων. Neque allegorijs neque curiosis speculationibus indulgendum, & Spiritus impuros res ipsa ostendit nusquam efficacius quàm frequentissimis locis regnare. Sed & istud mirandum non est increpatos à Domino & extra hominũ cœtum quoties ei libuit ablegatos, in solitudine nouas redeundi occasiones quærere irrequietos. Quinetiam incultis & squalidis locis mirum est, & tamen experientia ipsa confirmarum, sagas & venificas plerũque inueniri. Denique quantum illic valeant Satanicæ præstigiæ docent mala per Ecemitas & Monachos iampridem in Ecclesiam inuecta.

44 *Versam*, σεσαρωμένον. à Verrendo, non à Vertendo: quo participio idonei authores vtuntur. Vulgata, *Scopis mundatam.* Erasmus, *Scopis purgatam.* His autem verbis, quę quum ad homines ipsos referantur, necesse est allegoricè exponere, securitatem & otium videtur designare: quorum illa Satanæ aditum patefacit, istud autem eum etiã ad se vltrò allicit.

45 *Peiores*, πονηρότερα. Ita vertimus, ne à nobis diffidere videamur. Alioqui enim suprà admonuimus, πονηρὸν amplius aliquid significare quàm κακόν: vt mihi minimè displiceat Erasmi versio, qui interpretatur Sceleratiores. Vulgata, *Nequiores* quod propriè libidinosiores declarat. ¶ *Ingressi*. εἰσελθόντα. Erasmus, *Ingressus*, εἰσελθὼν: quod testatur se legisse in quodam exemplari. ¶ *Vltima conditio*, τὰ ἔσχατα. Vulgata, *Nouissima hominis illius*. Erasmus *Postrema illius hominis*. Mihi verò visum est hoc dicendi genus perobscurum.

47 *Tuum colloquium*, σὺ λαλῆσαι. Vulgata & Erasmus ad verbum. *Tibi loqui.* In vno exemplari legimus σὺ ἰδεῖν, videre te. Fratres autem appellantur eius cognati, de quibus infrà. 13. 55.

48 *Et qui*, καὶ τίς. Erasmus, *Aut qui*, id est ἢ τίς.

50 *Meus frater*, ἀδελφός μου. id est mihi commune genus.

IN CAPVT XIII.

2 *Supra littus*, ἐπὶ τὸν αἰγιαλόν. loco videlicet superiore.

3 *Per parabolas*, ἐν παραβολαῖς. id est per comparationes & similitudines. Vocabulum autem Græcum seruaui, ipsi etiã vulgo satis iam familiare. ¶ [*Quidam*] *Sator*, ὁ σπείρων. Vulgata, *Qui seminat.* Ad verbum, *Seminans.* Sciendum est autem ar-

ticulum hoc loco (cui respondet apud Hebræos litera ה (*he*) præfixa verbis & participiis) esse ἀόριστον, id est indefinitum: quasi dixisset σπείρων τις, id est, quidā qui sementem faciebat.

4 *In seminando*, ἐν τῷ σπείρειν. Terētius, *In agendo partem ostendent*. Vulgata, *Dum seminat*. Erasmus, *Quum seminaret*.

5 *In petrosa*, ὅπου τὰ πετρώδη. Erasmus, *In loca saxosa*. Illud propius abest à Græco, & frequenter etiam apud Plin. occurrit.

6 *Ardore tacta sunt*, ἐκαυματίσθη. Erasmus, *Exusta sunt*. Vulg. æstuarunt: quod de stirpibus & huiusmodi rebus non memini legere vsurpatum. Adde quòd τὸ καῦμα ardorem declarat, à quo deducitur καυματίζεσθαι, id est ardore exhauriri, & torreri. Vertimus autem Ardore tacta sunt, potius quàm Æstuarunt, quod Æstus propriè de alio caloris genere, humente videlicet eóque suffocante aut præfocante dicatur, hoc est, de eo qui vdo cælo sudorem nimium exprimendo, nostra corpora penitus resoluit. Vernacula lingua dicimus, *Vne chaleur soubs nue & estouffee*. ¶ *Et propter quòd non*, καὶ διὰ τὸ μή. Sic etiam Erasmus. superiore vers.

7 *Alia verò*, ἄλλα δέ. Erasmus, *Alia rursus*. id est ἄλλα πάλιν. ¶ *Assurrexerunt*, ἀνέβησαν. i. excreuerunt. Plin. (quem sequor) hac significatione vti solet Assurgendi vocabulo.

8 *Centena*, ἑκατὸν. sub. grana. Vulgata, *Centesimum*. id est, ἑκατοστόν. Erasmus, *Centuplum*, id est ἑκατονταπλάσιον, vt loquitur Theophrastus. Ad verbum, Centum, vt post ἄλλα subaudiatur σπέρματα, & post ὃ μὲν subintelligatur κόκκος, propter mutatum genus in Græcis.

10 *Per parabolas*, ἐν παραβολαῖς. Intelligit quæ vocant Hebræi מִשְׁלֵי (*Misle*) qua voce non tantùm significatur Comparatio siue similitudo, quibus sæpè non obscuratur, sed illustratur sententia, sed figuratum dicendi genus, indigens interpretatione, quanuis sæpe à rebus peruulgatis sint petitæ, cuiusmodi sunt præsertim Allegoriæ.

11 *Quia*, ὅτι. Erasmus omisit hanc particulam tanquam redundantem, vt sæpe alias πλεονάζει. Mihi autem videtur causæ vim habere hoc loco, & cum superiore interrogatione cohærere. ¶ *Mysteria*. μυστήρια. Hic quoque vocabulum Græcum seruaui, quo frequenter Cicero etiam ipse vtitur, quo videlicet arcana, non quæuis, sed sacra, & profanis hominibus minimè committenda significantur: quamobrem etiam Græcis ita sunt vocati sacri symbolici, & figurati Christianorum ritus, quos Latini sacramenta, à soleni, vt arbitror, iureiurando vocarunt. Mysteria verò dici memineri mus, non quæ in Ecclesia sua Deus quibusuis patêre velit, sed quæ soli Ecclesiæ suæ patefacit Filius, cæteros iusto suo iudicio deserens in tenebris: & præsertim hoc iudicium (vt ex hoc loco apparet) in eos ferens qui Dei beneficium sunt pertinaciter aspernati. ¶ *Illis autem non est datum*. ἐκείνοις δὲ οὐ δέδοται. In duobus exemplaribus scriptum erat, ἐκείνοις δὲ ἐν παραβολαῖς, illis verò per parabolas, quod est in Luca.

12 *Quisquis enim habet*, ὅστις γὰρ ἔχει. Id est qui non contempsit Dei gratiam, sed iam aliquantulum saltem in ea profecit. Huic opponitur qui non habet, nisi in speciem videlicet: cuiusmodi erant Iudæi plerique, quanuis sibi solis res diuinas esse patefactas gloriarentur: idcirco digni quibus etiam illa lux qualiscunque eriperetur, quâ in genere cæteris gentibus præstabāt. ¶ *Exuberabit*, περισσευθήσεται. Erasmus, *Proderit abundantior*, vt ostenderet non significari abundantiam, sed incrementum. Sed qui non abundauit quomodo dicetur abundantior factus? ¶ *Quod habet*. ὃ ἔχει. i. quod se putat habere, Luc. 8. vers. 18. Euanida sunt enim Dei dona in reprobis, de quibus nihilo minus superbiunt. Vide infrà 25. 29.

13 *Quia*, ὅτι. In sexto exemplari scriptum erat, ἵνα βλέποντες μὴ βλέπωσι, καὶ ἀκούοντες μὴ ἀκούωσι, μηδὲ συνιῶσι. Καὶ τότε πληρωθήσεται αὐτοῖς. Id est, Vt videntes (nam hic accipitur βλέπειν pro ὁρᾶν) non videant, & audiētes non audiāt, neque intelligant. Tunc igitur implebitur in eis. Ego receptam lectionem sequor.

14 *Auditu ἀκοῇ*. Sic rectius conuertit Vetus interpres quàm Erasmus, qui auribus interpretatur, quasi scriptum sit ἀκοαῖς: & apud Esaiam non אָזְנַיִם (*oznim*,) sed שִׁמּוּעַ (*schemoab*.) Est autem hæc Hebraica phrasis, audiendo audire, & videndo videre, omnibus (vt existimo) satis nota. ¶ *Audietis*, ἀκούσετε.

In duobus

in duobus exemplaribus ſcriptum erat, ἀκούσητε καὶ βλέψητε. id eſt, audiatis & videatis: quod melius quadrat cum Hebræis. Quanquam hæc etiam futura indicatiui poſſumus per imperandi modum vertere hoc modo. Auditu audite, & ne intelligite: & videntes videte, & ne cernite. Eſt enim familiariſſima Hebræis hæc enallage. Quod autem attinet ad οὐ μὴ, quamuis plerunque ſiut hæ particulæ negantes (ſicut annotat Eraſmus, & Budæus quoque in Commentariis linguæ Græcæ) tamen interdum etiam ἀπαγορευτικῶς ponuntur. Euripides, ἐ μὴ ἐρεῖς. Nequaquam dixeris. Ariſtoph. πρὸς Διός, Οὐ μὴ σκώψεις, ἀνδ' ἅπερ οἱ πρυτάνεις ἔπαθον. id eſt, Nequaquam irriſeris, neque feceris quæ fæculenti iſti dij ſolent. Sic etiam commodiùs accipi poſſe videtur Gal. 5. 16. ¶ *Non cernetis*, ὐ μὴ ἴδητε, vel, Non perſpicietis. Vulgata, Non videbitis. Eraſmus rectè mihi videtur diſtinxiſſe τὸ ἰδεῖν à βλέπειν. Nam hoc quidem loco τὸ βλέπειν videtur ſimpliciter accipi pro eo quod Latini dicunt Videre, quod longè minus eſt quàm ἰδεῖν, id eſt perſpicere & cernere. Hoc enim eſt potius animi quàm oculorum: ſicut plus eſt Intelligere quàm Audire. Sed tam commodo & apto vocabulo non poteſt notari hæc differentia in aurium ſenſu. Nam συνιέναι, ſemper eſt mentis, quum vtrunque illud de oculis propriè dicatur. Fateor tamen hanc differentiam perpetuam non eſſe. Siquidem etiam duobus verſiculis ſequentibus ἀκούειν dici videtur non de ſimplici auditione, ſed de eo quòd quum audieris, intelligas: contrà τὸ βλέπειν, verſiculo 16, pro Cernere: verſiculo autem 17, ἰδεῖν & βλέπειν de externa viſione dicuntur, ſine vllo diſcrimine. Hæc autem annotaui partim nequis temere putet quicquam mutatum: partim quòd iſta verborum notatione videtur hîc locus nonnihil illuſtrari.

15 *Craſſum factum eſt*, ἐπαχύνθη. Vulg. & Eraſ. *Incraſſatum eſt*: quod non meminì legere apud idoneos authores. Teſtantur autem phyſiognomi cor magnum & obeſum declarare ingenium hebes & ſtolidum. ¶ *Graviter audierunt*, βαρέως ἤκουσαν. Hos vocant Græci βαρηκόους, Latini ſurdaſtros appellant. Loquitur autem hîc de animi ſurditate affectata, de quibus Galli prouerbialiter dicunt, Nullos peius audire quàm qui audire nolunt. Sic dicuntur conniuere non natura cæci, ſed qui ſe videre diſſimulant, quod vel inuiti vident. ¶ *Oculis ſuis conniuerunt*, τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἐκάμμυσαν. Occludendi vocabulum (quo vtuntur Vetus interpres & Eraſmus) nimium latè patet: quum καμμύειν pro κατακαμύειν Græcis propriè de oculis dicatur, ſicut apud Latinos Cõniuere. ¶ *Se conuertant*, ἐπιστρέψωσι. Iamantè admonuimus שוב [ſchub] (id eſt conuerti) idem valere quod μετανοεῖν. i. reſipiſcere. Accipitur autem ἐπιστρέφω paſſione reciproca, vt ſolent Hebræi ſæpè accipere coniugationem Niphal & Hithpahel. Vide Act. 3. 26.

19 *Quoties quiſpiam audit*, παντὸς ἀκούοντος. Vulgata, *Omnis qui audit*. Id πᾶς ὁ ἀκούων, Eraſmus, *Quum quiuis audit*. Ad verbum, *Omni audiente*. Sed conſtat huiuſmodi caſus abſolutos in particula, Quum, reſolui ſolere. Hoc autem loco particula vniuerſalis, addita participio, exprimenda fuit. Itaque pro Quum dixi Quoties: & verbo præpoſui particularem Quiſpiam: quoniam τὸ καθόλου exiſtimo referri ad tempus, orationem autem ipſam, quòd ad ſubiectum attinet, potius indefinitam eſſe quàm vniuerſalem. Neque enim πάντος ἀκούοντος declarat Omnibus audientibus, ſed Quoties aliquis audit. ¶ *Sermonem de regno illo*, τὸν λόγον τῆς βασιλείας. Vulgata, *Verba regni*. Eraſmus ad verbum, *Sermonem regni*: quod mihi viſum eſt obſcurum. Dicimus enim Latinè Sermonem de re aliqua fieri, non alicuius rei: & rurſus, Sermo eius dicitur à quo, non de quo habetur. Itaque haud ſatis ſcio quò reſpexerit ille qui nuper Sermonem regium conuertit. Nam etſi hæc eſt conſuetudo Hebræi ſermonis vt genitiuos appellatiuorum pro adiectiuis vſurpent, hoc tamen perpetuum non eſt, quum ſæpe appellatiua vim ſuam conſeruent. Deinde præmittendus non fuit articulus, quo oſtenditur de certo regno hîc agi nempe cæleſti & æterno: quam tamen emphaſin non putauimus vbique obſeruandam. ¶ *Non attendit*, μὴ συνιέντος, videlicet animum: id eſt animo non recondit, neque apud ſe auditum conſiderat

rat. Pro quo Syrus interpres habet, לא מסתכל [lo meſtacal] a שכל [ſchacal] Hebræo quod declarat non tantùm animo percipere ſiue intelligere, ſed etiam animum in aliquam rem circumſpectè conſiderandam intendere, vt Pſalmo. 41. verſu. 2. Itaque verbum intelligendi, etſi reſpondet verbo Græco συνιέναι in ſignificatione vſitata, tamen huic loco non conuenit. Nec enim hic agit Chriſtus de hominibus prorſus rudibus, & qui nihil eorum quæ audiant intelligant, ſed de iis qui audita nihil curent: quibus opponuntur quos mox dicit audita amplecti cum gaudio. Inter hos autem hoc eſt diſcrimen, quòd audita illorum aures ſtatim præteruolent, Satana prohibente ne animo infigantur: iſtis autem paulò poſt effluant quæ animo quidem, ſed non ſatis altè recondiderant: idque ita eſſe, nec Chriſtum agere de iis qui vel audire penitus recuſent, vel audita non percipiant, apparet ex eo quod iſtis eripi dicit à Satana quod in ipſis ſatum fuerat, ſed in via ipſa, vbi quum ſolum non ſit ſubactũ, à terra quidem excipitur, ſed terræ ſinu recipi non poteſt. ¶ *Ille Malus*, ὁ πονηρός. Eraſmus rectè articulum expreſſit & haud ſcio an in Dominica oratione addendus fuerit. Nos tamen illic noluimus quicquam mutare, nequis nouitate non neceſſaria offenderetur. ¶ *Rapit*, ἁρπάζει. In quodam exẽplari legitur ἆραι, tollit. ¶ *Semen excepit*, σπαρείς. Ad verbum Satus. Nam homo ſatus hîc dicitur eadem ratione qua ſatum agrum vocamus qui ſemen excepit, vt rectè obſeruat Eraſ. ¶ *Qui excipit*, ὁ λαμβάνων. i. δεχόμενος, vt loquitur Marcus 4. 20. At τὸ δέχεσθαι pro λαμβάνειν vix vſquam inuenias.

21 *Temporarius*, πρόσκαιρος. Vulg. *Temporalis*: quod etiam vocabulum pro eo quod nonniſi ad tempus perſeuerat, à Quintiliano vſurpatur lib. 6. cap. 20. Illud autem apud vtrunque Plinium frequenter occurrit. Deinde quum vulgò in ſcholis opponantur temporalia ſpiritualibus, ſtudui amphiboliam vitare. ¶ *Compreſſione*, θλίψεως. Vulg. *Tribulatione*, id eſt πτίψεως, potius quàm θλίψεως. metaphora ſumpta à tribulis. Eraſ. *Afflictione*. Sed Affligere ſignificat proſternere, & ad terrã dare ita vt elidas: quod Græci dicunt προσπίπτειν καὶ προσκρούειν. Cic. in Piſonem, *Statuam deturbant, affligunt, cõminuunt, diſſipant*. At θλίβειν ſignificat πιέζειν, & tam arctè aliquid ſtringere vt opprimas: vnde Thlibiæ Eunuchi, quanuis interdum vehementiorem duntaxat preſſurã declaret. vnde apud Paulũ Rom. 8. 35, & 2. Cor. 4. 8. & 6. 4. θλῖψις leuius quiddam quàm στενοχωρία. Itaque Afflictionis nomen exprimit quidem rem ipſam. ſed non ita videtur Græco vocabulo reſpondere. ¶ *Vel*, ἤ. In quinto exemplari ſcriptum erat καὶ, &c.

22 *Sed* καὶ. Vulgata & Eraſmus, *Et*. Reſpondet autem particula καὶ Hebræorum literæ ו (*vau*) quæ interdum etiam ponitur pro אבל (*abal*,) id eſt Sed: vt Geneſ. 42. 10. Et vſus etiam erat Euangeliſta in ſuperiore membro particula δὲ: & ita Vetus ipſe interpres cõuertit. 1. Iohan. caput. 2. verſ. 20. Sed de hac enallage ſæpe iam dictum eſt à nobis.

¶ *Fallacia*, ἀπάτη. Απατᾶν ſignificat Extra viam ducere. & facere vt aliquis à via aberret, vt doctè annotauit Eraſmus: ſed Latinum verbum non addidit: id autem eſt Seducere, eadem prorſus tranſlationis ratione. Sed ſeductionem pro fallacia vix Latinè dicas. ¶ *Sermonem*, τὸν λόγον. Quoddam exemplar addit τοῦτον, hunc.

¶ *Fructus expers*, ἄκαρπος. Vitg. *ſteriles dominantur auenæ*.

23 *Qui videlicet*, ὃς δή. Miror placuiſſe Eraſmo vt relatiuum referretur ad λόγον, quum appareat Chriſtum non de vno aliquo homine, ſed de vno hominum genere loqui, cuius poſtea varias ſpecies enumerat. Nam (vt ait Paulus 1. Corinth. 12. 4) varia ſunt dona. ¶ *Fructum fert*, καρποφορεῖ. Hoc exprimunt Græci vno verbo, pro quo barbari dicunt Fructificare. ¶ *Tricena*, τριάκοντα. In duobus exemplaribus reperitur, ὁ ἔχων τὰ ἀκούειν, ἀκουέτω: id eſt, Qui habet aures ad audiendum, audiat.

24 *Simile eſt*, ὡμοιώθη ἡ βασιλεία. Id eſt ſimile quiddam accidit Regno Cęlorum, Eccleſiæ videlicet, ſiue quum prædicatur Euangelium, atque quum quiſpiam agrũ, & ¶ *Serenti*, σπείροντι. Vulgata. *Qui ſeminauit*, id eſt σπείραντι. quod etiam ſcriptum inuenimus in duobus exemplaribus, & videtur melius cohærere cũ iis quæ proximè conſequuntur.

25 *Inter*, ἀνὰ μέσον. Vulgata, *In medio*. Ad verbum, Per medium. Sic Gallicè dicemus

dicimus *parui*. Hebræi בתוך [*bethoc*]

26 *Seminaſti*, ἔσπειρας. Eraſ. *Seminauerat*. id eſt ἐσπάρκεις. Sed frequētiſſimè aoriſti pro pluſquam perfectis accipiuntur.

27 *Ad exurendum*, πρὸς τὸ κατακαῦσαι. vulgata & Eraſmus, *Ad comburēdum*. Vide ſuprà. 3. 12. Apud Epiphaniū aduerſus Manichæos citatur hîc locus multis vocabulis immutatis, vt ſatis appareat illum habuiſſe non verborum ſed ſentētiæ rationem.

28 *Olerum*, τῶν λαχάνων. Eraſmus, *Interolera*. In tribus vetuſtis exemplaribus additur πάντων Omnium, ſicut etiam legit Vetus interpres. ¶ *Veniant*, ἐλθεῖν. In Complutenſi editione legitur καταβῆναι. i. deſcendant. ¶ *Cæli*. τοῦ οὐρανοῦ. id eſt aëreæ, epitheton ſuium Hebræis familiare. Sic tradit Herodotus in agro Babylonico milium & ſeſamum arboreſcere: & de Sinapi in Iudæa mirabiliter excreſcente penè increbibilia narrati teſtatur noſter Tremellius in Syra interpretatione, ex Thalmudis tractatu, De angulo agri, cap. 2. ¶ *Et nidulentur*, καὶ κατασκηνοῦν. Sic Eraſmus rectè conuertit. Nidos enim ſupra vocauit κατασκηνώσεις, 8. 2. quaſi tabernacula vel vmbracula dicas: qua etiā ratione à Græcis diſſertioribus κλισίαι dicuntur, quòd ſint ex bacillis & feſtucis compacti. Vulg. *Et habitent*.

33 *Loquutus eſt eis ἐλάλησεν αὐτοῖς*. Quoddā exemplar addit λέγων, Dicens: cuius authoritatem ſumus ſequuti.

¶ *Indidit*, ἐνέκρυψεν. Vetuſta omnia exemplaria ſcriptum habebant ἔκρυψεν. eodem ſenſu. Vulg. *Abſcondit*. Eraſmus. *Abſcondidit*. Ego verò quum τὸ κρύπτειν interpretari ſoleam Occultare, hîc malui Condidit vocabulo vti. Id enim occultare vel abſcondere dicimus quod eo conſilio ſeponimus vt vbi ſit, ab aliis ignoretur, quod huic loco non quadrat: ſed quod conditur, aufertur ſpectantium oculis. ¶ *Sata tria*, σάτα τρία. id eſt, epha vnum, ſiue modios quatuor & ſemis. Nam סאה [*ſtab*] apud Iudæos menſura fuit rerum aridarum, ſeſquimodium capiens, quam ter continebat epha. Sed exiſtimo nonnullos intemperiuè in hac menſura philoſophari. ¶ *Tota*, ὅλον. Vulgata & Eraſmus, *Totum*. At ego repetendum puto ἄλευρον.

35 *Agetiam per parabolas*, αἰνίξω ἐν παραβολαῖς. Hebræum dicendi genus, pro loquar parabolas. ¶ *A iactis fundamentis*, ἀπὸ καταβολῆς. Vulgata & Eraſmus, *A cōſtitutione*. καταβάλλειν ſignificat in inferiorē locum iacere: ſicut fieri ſolet in ædificiorum fundamentis. Vnde καταβολὴ, quæ vox quum de quouis ex ſuperiore loco in inferiorem iactu dicatur, videtur ſubaudiri in hac locutione genitiuus τῶν θεμελίων, id quod exprimere ſtudui. Verùm quia hoc loco non res ipſa, ſed tempus rei geſtę ſignificatur, malui vti verborum ambitu: quem etiam probat Eraſmus in annotationibus.

36 *Ediſſere*, φράσον. Id eſt, declara & explica: quo poſteriore vocabulo vtitur hîc Eraſmus, quum infrà. 15. 15. cum Vetere interprete maluerit ſimplex Diſſerendi verbum vſurpare. Eſt igitur φράζειν hoc loco diuerſum à λέγειν, vel λαλεῖν: vnde φράσις Græcis dicitur, qui Latinis ſtylus. Permutantur hæc tamen interdum, vt φράζειν & λαλεῖν idem valeant. Itaque Cicero Theophraſti nomen in Oratore interpretans, eum dicit à diuinitate loquendi nomen inueniſſe.

¶ *Agri illius*, τοῦ ἀγροῦ. id eſt, quæ in illo agro ſata fuiſſe dixiſti. Eſt enim articuli vis hoc loco αἰναφορικὴ ſuprà verò 6. 28. & 30. aliter accipitur ἀγρός, non addito articulo, nempe adiectiui loco.

38 *Eſt*, ἐστιν. id eſt, Significat mundum, in hac videlicet parabola. Sic etiam quum ſymbola tum Baptiſmi tum Cœnæ Domini, ſigna ſint earum rerum quibus ſignificandis adhibentur, ſimili metonymia dicuntur id eſſe quod ſignificant: quod qui negant, meram peruicaciam oſtendunt. Sed hoc in ſacramentali metonymia non eſt omittendum non eſſe nudam ſacramentalem ſignificationem, ſicut in iſtis & ſimilibus parabolis: ſed quod verbo promittitur, & ſymbolis ſignificatur, verè quoque à Deo præberi fide ſumendum.

¶ *Regni*, τῆς βασιλείας. Vide ſuprà. 8. 12. Filios autem regni non vocat vt ſuprà. 8. 18. omnes in genere regni Dei incolas, ſed eos demùm qui ſic ſunt in Eccleſia vt ſint etiam ex Eccleſia.

¶ *Illius Mali*, τοῦ πονηροῦ. Vulgata. *Nequam*. Eraſmus rectè expreſſit articulum, non modò quia de diabolo agitur, (qui κατὰ διάνοιαν dicitur ὁ πονηρὸς) ſed etiam

vt distinguatur casus. Dicitur autem Diabolus istos gignere, non substantiæ, vt qui dixerunt duos esse Deos, vnum bonum, alterum malum, neque ita vt nostra memoria somniauit homo ille damnatæ memoriæ Flaccius Illyricus: sed partim qualitatis corruptę respectu, partim quòd Satanæ astu talia hominum monstra in Ecclesiam irrepant, quorum videlicet vitia & crimina sequũtur ipsorum in Ecclesiam ingressum, vt scribit Apostolus. 1. Tim. 5. 24. Filij verò illius mali sunt, non tantùm qui sunt hæretici, sed quicunque sic vitam instituunt vt, quantum in ipsis est, & sese & alios perdant: vt mox explicatur vers. 41.

39 *Angeli*, ἄγγελοι. Malè igitur hæc parabola à nonnullis ad hæreticos applicatur quasi illos agnitos, & αὐτοκατακρίτους euellere magistratus prohibeatur, vt ipsis impunè graſſari in oues liceat: quum hic non de humanis in hunc vel illum legitimis siue ciuilibus siue Ecclesiasticis iudiciis agatur, sed de integra Ecclesiæ repurgatione in vltimum illum diem differenda.

41 *Qui dant operam iniquitati*, τοὺς ποιοῦντας τὴν ἀνομίαν. De hoc dicendi genere vide suprà. 7. 23. Sic autem, per epexegesin explicat quid Scandalorum nomine intelligat, eosdem postea vocans πονηρούς.

42 *In fornacem ignis*, εἰς κάμινον πυρός. i. in fornacem ardentem, ex Hebræorum idiomate, vt Psal. 21. 10.

43 *Patris sui*, τῶν πατρὸς αὐτῶν. In quodam exemplari, pro τῶν πατρὸς αὐτῶν, scriptum erat, τῶν οὐρανῶν, cælorum, id est cælestis.

44 Quispiã ἄνθρωπος. Hebr. pro נפ. Vulgata *homo*. ¶ *Occuluit*, ἔκρυψε, id est inuentum ac proinde ipsi detectum, rursus ingesta terra obtexit, ne quis videlicet ipsum re patefacta anteuerteret. Itaque hoc verbo minimè significatur veritatẽ aut alia Dei dona esse aliis cælanda, vt iis soli in sinu fruamur, & pericula subterfugiamus, quod damnatur in talentorũ parabola, & tum zelo gloriæ, tum charitati in cæteros, perpetuis veræ fidei comitibus, ex diametro repugnat: sed declarat hoc vnum Christus, inuento Euangelicæ gratiæ thesauro, summo studio dandam operam, postpositis cæteris sine exceptione rebus, & vitatis omnibus quæ nos obturbare vel tanto bono priuare possunt, impedimentis, vt eo potiamur. Neque longius trahenda est hæc similitudo, quasi vel obtingat nobis fortuito Dei agnitio, vel emi possint dona Dei, ac præsertim veritatis cognitio.

¶ *Præ*, ἀπὸ. In hoc dicendi genere libentius Græci vtuntur præpositione ἀπὸ: quanquam ita etiam interdum loquitur Thucydides ille εἰ. ἡτικόπετος. ¶ *Gaudio quod accepit ex eo*, πᾶς χαρᾶς αὐτοῦ. id est, de eo thesauro reperto: nisi malimus ad ipsum inuẽtorem referre & vti reciproco. Vulgata ad verbum, *Gaudio illius*, quod quia perobscurum est, circuitione vsi sumus. Erasmus, *Quod habet super eo*.

¶ *Subduxit* [*sese*,] ὑπάγει. id est, clàm discedit. Nã ὑπάγειν id videtur declarare hoc loco, & amplius aliquid significare quàm ἀπέρχεσθαι, id est Abire: quo modo sumunt alioqui plerunque interpretati.

46 *Qui inuenta*, ὃ εὑρών. Vulg. *Inuento autem*, id est, εὑρὼν δέ. quod scriptum inuenimus in duobus vetustis codicibus. ¶ *Magni pretij*, πολύτιμον. Hoc Græci vno verbo exprimunt. Vulg. & Erasm. *Pretiosa*. id est τίμιον. Ouidius, *Exercet pretiosa odia & substantia magno*.

46 *Sagena*, σαγήνη. Hoc vocabulo vtitur Manilius lib. 5. Est autem sagena, retis genus, à quo vernaculum vocabulum *seinne* deductum videri possit. Erasmus *Verriculo*, quo nomine Valla (neque id rectè admodum, meo iudicio) interpretatur ἀμφίβληστρον. vt suprà. 18. monuimus, ex Ruffi medici descriptione lib. 2. quo loco de partibus oculorum agit. Nam tunica oculi quæ Græcis medicis ἀμφιβληστροειδὴς, à figura ἀμφιβλήστρου appellatur, omnino refert illud retis genus quod nostri dicunt *vn espreuier*, Latini verò (ni fallor) Fundam. Virg. lib. 1. Georg. *Atque alius fundã latum iam verberat amnem, Alius pertens, pelagóque alius trahit humida lina*. Quo loco Seruius Fundam interpretatur βόλον: Romani quoque iaculum. Atque adeo nostri piscatores, quod superiùs diximus appellati *l'espreuier*, (id est ἀμφίβληστρον) vocitant *vn iet*, vtraque lingua vim & etymon Græci vocabuli tenente. Fundam verò dictam volunt eo loco Grammatici quòd desuper in amnem fundatur, & mox cum præda in sublime referatur: quo modo etiam Gallico

Ilco ſermone, dicimus, *l'eſpreuier fond d'enhaut*: nimirum de aue loquentes, quũ toto impetu è ſublimi deorſum fertur & in prædam irruit: vnde appellationem quoque lingua noſtra vernacula habuit genus illud retis quod ἀμφίβλη-στρον Græci dicunt. Cæterùm in ſuperioribus Virgilij verſiculis, Humida lina, omnes interpretantur Verriculum, id eſt (vt nonnulli volunt) παναγρον. Quæ quidem etſi παρήχησις, tamen libenter hoc loco annotauimus, quòd pleroſque, huiuſmodi vocabulorum proprietates magnopere interdum obſeruandas, parum intellexiſſe videam. ¶ *Et quæ res cuiuſuis generis coegit.* καὶ ἐκ παντὸς γένους συναγαγόν. Rurſum igitur particula vniuerſalis indefinitè tantum ponitur, vt annotauimus ſuprà. 4. v. 23. Vetus interpres addit piſcium nomen, quoniam videlicet de piſcatione agitur. nec inde videtur τῶν σαπρῶν epitheton piſcibus conuenire. Sed perpauci ſunt piſces nullius vſus, & ſi qui forte in aquis ipſis emortui computruerunt, quod rarò accidit, quum ſupernatent, vix poſſint in ſagenam dici incidiſſe. Itaque τὰ καλὰ potius dicendum vocari piſces, σαπρὰ autem vocari algam, ſilices, arenulas, ſordes denique quales ſolẽt ex aquarũ fundo à piſcatoribus attrahi, & rurſum in aquas projici: quãuis fortaſſe non fuerit ineptum de cæteris rebus inutilibus accipere quæ vnà cum piſcibus ex aquarum fundo euerriculo attrahuntur.

48 *In littus*, ἐπὶ τὸν αἰγιαλόν. Vulg. legit καὶ ἐπὶ τὸν αἰγιαλὸν καθίσαντες, *Et in littore ſedentes*, eadem manente ſententia.

49 *Prodibunt*, ἐξελεύσονται, videlicet miſſi à Domino. Eraſmus, *venient*. i. ἐλεύσονται, neque id malé. Nam Hebræorum more ſæpe intelligitur conſequens ex antecedente, vt ſuprà 4. 5. Et ita accipitur πορευθὲις pro ἐλθὼν, Luc. 14. 10. & 1. Pet. 3. 19. & infrà. 18. 2. ¶ *E medio*, ἐκ μέσου. Sic Latini dicunt tollere è medio, ſed ſine adiectione. Hoc autem eſt quod in communi ſermone dicimus *l'entre*, id eſt de intra.

50 *Dicit eis Ieſus*, λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς. Vulg. hæc non legit, neque ſunt neceſſaria, & in meo vetuſtiſſimo exemplari nõ adduntur. ¶ *Hæc omnia*, ταῦτα πάντα. id eſt has omnes parabolas, quãuis duas poſteriores ipſis non explicaſſet.

51 *Propterea*, διὰ τοῦτο. Id eſt, quandoquidem eo vſque video vos profeciſſe, vt per vos poſſitis quæ dico percipere, iam vos admoneo, vt reipſa verorum doctorum munere defungamini, quandoquidem vobis Dominus ſuam familiam paſcendam committet, id eſt, vt ſedulos patresfamiliãs imitemini, qui quæcunque habent ſeu prius ſeu recens congeſta, in vſum familiæ alacriter depromunt.

¶ *Edoctus*, μαθητευθὶς. Participium, non nomen, à verbo μαθητεύειν. i. διδάσκειν: quo vtitur infrà. 28. 19. quod tamen etiam neutra ſignificatione accipitur pro diſcipulum eſſe, vt infrà. 27. 57. Quid ſit autem Scriba diximus ſuprà. 24. Sed videtur hîc in genere pro doctore accipi. quo cognomento Eſras etiam ille ſapientiſſimus appellatur. ¶ *In regno*, εἰς βασιλείαν. Eraſ. *Ad regnum*. Ego malo εἰς pro ἐν poſitum eſſe, quę permutatio etiam apud idoneos auctores locum habet. Sic enim Sophocles in Aiace, ἐμοὶ μὲν ἀρκεῖ τῶνδ' εἰς δόμους μένειν, pro ἐν δόμοις. & vetuſtiſſimum meum exemplar habet ἐν τῇ βασιλείᾳ. Regnum autem cælorum vocat, vel Eccleſiã in qua regnat Deus, vel doctrinam ipſam quæ in Eccleſia regnat, per metonymiam. ¶ *Profert*, ἐκβάλλει. Vel extrudit, vt ſignificetur copioſa & ſumma cum alacritate exhibita communicatio. Theſaurum autem penum appellat, ſiue cellam, neque id tamen abſque emphaſi, vt ſignificet nihil eſſe tam pretioſum quod vltrò non effundatur ad fratrum ædificationem.

52 *Parabolas*, παραβολάς. Eraſmus, *Sermones*, id eſt, λόγους.

53 *In patriam ſuam*, εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ. Nazareth videlicet: vt apparet ex eo quod ſcribitur illic non multa ſigna edidiſſe. Nam quum duas etiam alias patrias habuerit, (vt loquitur Cicero) vnam videlicet ortus, nempe Bethleem: alteram habitationis, nempe Capernaum, vbi habitans plurima ſigna edidit vt ei exprobratur. Luc. 10. 15: nec vnquam legatur in Bethleem veniſſe, ſequitur hæc de Nazareth accipienda. Sed hæc profectio ab ea diſtinguenda eſt quę refertur Luc. 4. quamuis eadem de vtraque referantur: Nazarethanis priore reprehenſione nihilo factis melioribus. ¶ [*Adeò*] *vt percellerentur*, ὥστε

ἐμπλήσθης. Vide suprà 7. 28. ¶ *Sapientia*, ἡ σοφία. Quoddam exemplar legit πᾶσα ἡ σοφία, Omnis sapientia.

55 *Fratres*, οἱ ἀδελφοί, Id est cognati vt mox etiam sororum appellatione cognatæ intelligantur, ex communi Hebræorum idiotismo.

57 *In eo*, ἐν αὐτῷ. Vide suprà 11.6. ¶ *Inhonoratus*, ἄτιμος. Nonnulli, *Inglorius*, id est ἄδοξος. Vulgata, *Sine honore*. Erasmus, *Expers honoris*. In legibus autem sanciendis infamè notat illa formula, ἄτιμος ἔστω.

58 *Incredulitatem*, ἀπιστίαν. Quidam interpretari malunt Diffidentiam: quod non probo. Fiducia enim à fide & diffidentia ab incredulitate sic differunt, vt effecta distinguuntur à causis.

IN CAP. XIIII.

2 *Pueris*, παισίν. id est seruis, vel *famulis*, vt Eras. conuertit, iis denique quorum opera vtebatur. Nam de huius Herodis Antipæ filiis nihil traditur. ¶ *Iste*, οὗτος. In secundo codice scriptum erat, μήτι οὗτος. id est, Num iste? ¶ *Baptista*, ὁ Βαπτιστής. Veteres duo codices additum habent, ὃν ἐγὼ ἀπεκεφάλισα, id est, quem ego decollaui. ¶ *Agunt in ipso*. Vide marci 6.14.

3 *Vinxerat*, ἔδησεν. Vulg. *Alligauit*. Erasmus rectè mutauit tempus. Hæc enim antea cõtigerant, & ab Euangelista, quoniam mentionem mortui Baptistæ fecerat, commodissimè sunt hîc veluti per digressionem & parenthesin inserta, à vers. 3. ad 12. finitum: inde postea ad intermissam narrationem redit. ¶ *Philippi* Φιλίππου. Deest hoc nomen in plurimis vet. cod. vt & Luc. 3.19. sed scribitur summo omnium exemplarium consensu Marci 6.17. & est apud Syrum interpretem. Iosephus verò non Philippi vxorem fuisse tradit, sed Herodis secundi, qui frater fuit ὁμοπάτριος huius Herodis cognomento Antipæ. Sed absit vt Euangelistarum potius quàm Iosephi fidem in dubium vocemus. quum præsertim apud Iosephum Gorionidem eadem hęc historia similiter narretur, lib. 6, cap. 63. Tres autem Herodes ab Euangelistis commemorantur. Vnus cognomento Magnus, sub quo natus est Christus: alter Tetrarcha, dictus Antipas: tertius Herodes Agrippa, Magni nepos ex Aristobulo filio, cuius Agrippæ fit mentio Act. 12. Nam alteri Agrippę filio istius, non additur auitum Herodis prænomen Act. 25. 13.

5 *Quum cuperet*, θέλων Plus enim est hoc loco τὸ θέλειν (pro quo Syrus habet ܨܒܐ [*tsaba*]) quàm simpliciter quidpiam velle. Quod autem scribit Marcus de Herode quasi religiosè Iohannem metuente, cum hoc Matthæi dicto non pugnat. Nec enim Herodes vero pietatis sensu, sed à conscientia ipsa cõuictus Iohannem reformidabat potius quàm amabat: & quum illam incestuosam perditè deperiret, à Iohanne reprehensus, proculdubio id feciſſet quod & ita suadebat, & quod eiusmodi fœmina ipsi dictabat, amplius aliquid iam tum ausurus, nisi populum magis quàm Deum metuisset, qua ratione sæpe Dominus cohibuit tyrannicam sæuitiem. Neque his obstat quod postea dicitur vers. 9. Nam & hae eadem causa ne commoueretur populus, & ipsius rei indignitate, præsertim quum nulla præiuisset causæ cognitio, siue iudicij forma, perturbatus videtur aliquãdiu subsitisse. ¶ *Timuerat*, ἐφοβήθη. ¶ *Turbam*, ὄχλον. Eam turbam intelligit quæ Iohannem affectabatur. Eras. *Multitudinẽ*. id est, τὸ πλῆθος Vulgata. *Populum*. i. τὸν δῆμον vel τὸν λαόν.

6 *Quum autem ageretur natalitia*, γενεσίων δὲ ἀγομένων. Sic Valla rectè conuertit. Vulg. *Die autem natalis*, Eras. *Quum autem celebraretur natalis*. ¶ *In medio*, ἐν τῷ μέσῳ id est, palàm & spectantibus omnibus: sicut etiã Latini Ponere in medio & Proferre in medium dicunt.

7 *Spopondérat*, ὡμολόγησεν. Propriè vsurpatur in mutua stipulatione hoc verbũ, significátque factam stipulationem responso suo ratam habere: vt quum vnus quærit, Spondes? alter respõdet, Spondeo, posterior iste dicitur ὁμολογεῖν, id est assentiri, & confessione sua sese ad id præstandum obligare. Inde factum vt pro ὑπισχνεῖσθαι generaliter accipiatur, sicut etiam apud Latinos Spondere vsurpari cœpit. Sed quorsum hoc? nempe vt intelligatur qua ratione ὁμολογεῖν toties vertimus confiteri, hîc verò spondere. ¶ *Petiisset*, αἰτήσωνται. Vulg. addit, *ab eo*.

8 *Producta*, προβιβασθεῖσα. id est inducta prius & persuasa. Plinius lib. nono cap. quinto, *Nulla sponsione ad hoc producitur*. Id autem verbum omnino Græco respondet: neque me deterret ipsius homony-

homonymia, quum Græci vocabuli προσκαλέσθαι non minus sit varia significatio. Vulgata, *Præmonita*. Erasmus, *Prius instructa*.

9 *Contristatus fuerat*, ἐλυπήθη. Eras. *Indoluit*. Sed Contristandi verbum, quo vsus sum cum Vetere interprete, licet asperum sit, apud idoneos tamen authores inuenitur. ¶ *Sed*, δέ. Vulgata, *Autem*. Sed particula δὲ est hoc loco discretiua. Erasmus, *Attamen*. id est μέντοι.

10 *Et misso [carnifice]* καὶ πέμψας. Vide suprà 2.16. Addidit Marcus accusatiuum quem suppleuimus. Erasmus. *Missis carnificibus*.

12 *Corpus*, σῶμα. Quoddam exemplar legit πτῶμα, id est cadauer, sicut etiam loquitur Marcus 6. 29. Præterea in quibusdam codicibus additur relatiuum αὐτοῦ.

13 [*Hæc*] *igitur quum audisset*, καὶ ἀκούσας, id est ἀκούσας ταῦτα, sub. ταῦτα, Iohannem videlicet fuisse interemptum, & Herodem sibi minari. Redit enim Euangelista ad narrationem abruptam, iam inde à vers. 3. ¶ *Priuatim*, κατ' ἰδίαν. Vulgata & Erasmus *Seorsum*. id est χωρίς. & sanè nihil hîc aliud significatur, quàm Iesum aliquem remotum à communi frequentia locum, reuersis duodecim discipulis, captasse, vt illis consuleret, sicut ex Marco & Luca constare potest. ¶ *Pedibus*, πεζῇ. Vulg. legit πεζεῖ, pedestres, eodem sensu. Alibi nempe Act. 20. 13. τὸ πεζεύειν vertit per terram iter facere, vt etiam Syrus interpres accipit. Et constat πεζὸς πεζεύειν interdum opponi equitibus, interdum nauigantibus. Sed prior interpretatio & huic & alteri loco accommodatior est. Quomodo verò pedibus, si traiiciendus erat lacus? nempe τὸ πέραν non declarat ripam alteram totius lacus, sed tantùm sinus habita ratione: Nam tota hæc regio cis lacum sita fuit in Galilæa inferiore.

14 *Eorum ægrotos*, τοὺς ἀρρώστους αὐτῶν. Vulg. *Languidos eorum*. i. ἀσθενοῦντας. Eras. *Ex illis qui malè valebant*.

16 *Non habent necesse*, οὐ χρείαν ἔχουσιν. Alibi conuertimus χρείαν ἔχειν, Opus esse & Indigere. Sed necesse fuit interdum variæ constructionis habere rationem.

17 *Ipsi verò dicunt ei*, οἱ δὲ λέγουσιν αὐτῷ. Vulgata, *Responderunt ei*, ἀπεκρίναντο αὐτῷ.

18 *Herbas*, χόρτους, vel gramina. Vulgata, *Fœnũ*, quod (vt ego quidẽ existimo) nõnisi de herbis resectis dicitur. In qua etiam significatione accipi videtur 1. Cor. 3. 12. ¶ *Et acceptis*, καὶ λαβών. Particula καὶ non erat in vetustis codicibus, neque reperitur in Vulgata versione. ¶ *Suspiciens*, ἀναβλέψας Aoristus pro præsenti ἀναβλέπων. Significatur enim precantis gestus. Cæterùm τὸ ἀναβλέπειν supra 11, 5. interpretati sumus Visum recipere. Sed hoc loco ἀνὰ idem valet quod ἄνω sursum. Vulgata, *Aspiciens*, id est βλέπων. Eras. *Sublatis oculis*. id est, ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμούς, vt infrà loquitur Matthæus 17. 8. ¶ *Benedixit*, εὐλόγησεν. id est, εὐχαρίστησεν, bene precatus est, & gratias egit Deo Patri. sicut etiam loquitur noster Euãgelista infrà 15. 36. quod annotaui, nequis rudior benedictionis appellatione intelligat crucis signum in aerem sparsum, aut cõsecrationem magicam.

20 *Quod superfuerat*, τὸ περισσεῦον. Hoc est omnino quod vernaculo sermone dicimus *le par dessus*. Vulg. *Reliquias*. id est λείψανα. ¶ *Fragmentorum*, τῶν κλασμάτων. Vetus interpres post περισσεῦσαι distinguit, & hæc connectit cum πλήρεις, molliore certè iunctura. Vertit enim, *Duodecim cophinos fragmentorum plenos*. Erasmus post τῶν κλασμάτων distinguit, sicut & plerique codices, & interpretatur De fragmentis, id est, ἀπὸ κλασμάτων: quum nusquam legatur addita præpositio. Quinetiam sequenti cap. 15. 37. quod hoc loco vsurpauit, ipse repudiat. ¶ *Cophinos*, κοφίνους. In hac historia etiam apud cæteros Euangelistas fit mentio κοφίνων, quod non obseruauit Erasmus, qui tradit Lucam non cophinos, sed σπυρίδας (id est sportulas) vocare: quum σπυρίδων mentio fiat à Matthæo & Marco duntaxat, idque in altero miraculo quod proximo capite commemoratur, & Marci 8. 19. Est autem cophinus, mensuræ genus vtraque res metiens, nimirum & aridas & liquidas, Iulio Polluce teste. Et quòd ad liquidas attinet, idem tradit, tres choas, id est (vt Latini loquuntur) congios tres cæpisse. Rerum autem aridarum quàm capax fuerit, non memini legere. Neque hoc curiosè scrutandum quasi de exactæ certæque mensuræ vasis hîc agatur: quantis hoc verum videatur, minores fuis-

se cophinos sportis, quum infrà 16, 10, κόφινοι & σπυρίδες distinguantur.

21 *Quasi*, ὡσεί. id est, ferè. Sic enim vsurpatur etiam à Cicerone & Terentio. Vetus interpres non legit, neque Syrus interpres Eraſmus, *Fermè*. id est ἀγεδόν. Vide Mar. 5. 13. ¶ *Ac puerulis*, καὶ παιδίων. Eraſmus in annotationibus legit παίδων, & Pueros interpretatur.

22 *Adegit*, ἠνάγκασεν. Vulg. & Eraſm. *Compulit*. Nam probabile est Euangeliſtam hoc vocabulum vsurpasse vt ostenderet discipulos inuitos à Domini latere discessisse. ¶ *Præire sibi*, προάγειν αὐτὸν. Vulg. & Eraſ. præcedendi verbo vtuntur. Vide suprà 2. 9. In quibusdam codicibus deest αὐτόν. Rursus in aliis legitur προσάγειν, sed mendosè. ¶ *In ripam alteram eis το πέραν*. oppositam videlicet non traiecto lacu in Peræam, sed sinu duntaxat: quod significare volens vetus interpres vertit *trans fretum*. Tota enim hæc regio cis Iordanem est sita. ¶ *Dum*, ἕως οὗ. Vulg. & Eraſ. *Donec*: non minus impropriè quàm si ego (ita vt soleo) hîc quoque conuertissem Vsque quo. Neque hîc declaratur finis temporis alicuius, sed medium potius interuallum, quemadmodum apud Hebræos עד pro עוד vsurpatur. Sicut suprà 5. 25. positum est ἕως ὅτου, & ab vtroque interprete rectè conuersum. Item Ioh. 12. 35, vbi iterum perperam verterunt Donec.

25 *Vigilia*, φυλακή. Propriè custodia. Nemo autem (opinor) ignorat veteres in quatuor vigilias diuisisse noctes, quibus videlicet excubiæ agebantur, quas eadem ratione Græci φυλακὰς vocant. Eas autem sic distinguit Arnobius in Psalm. vt prima incipiat à vespera: secunda ad μεσονύκτιον pertingat: tertia ad ad gallicinium transeat: quarta in ortu luminis adimpleatur. Kimki contra, vt obseruat Ioh. Druſius, sæpè à me, & quidem meritò, in his libris appellatus, tres tantum ponit. Fit autem primæ mentio vt idem citat Thren. 2. 19: mediæ Iud. 7, 19. matutinæ Exod. 14, 24. Sed quid si media illa dicta est, non primæ & matutinæ, ita vt tres tantum fuerint, respectu, sed quòd media nocte terminaretur? Nam vt diebus, ita etiam noctibus duodecim horæ semper attribuebãtur, commodissimè in ternas horas quatuor quadrantibus attributæ. Manifestior est, hic locus quàm vt de eo dubitari possit.

26 *Spectrum*, φάντασμα. Vulg. Græcam vocem retinuit, qua etiam vsus est Plinius iunior epistola ad Suram elegantissima. Significat autem hæc vox hoc loco, non imaginem aliquam animo duntaxat conceptam, aut cuiusmodi nobis videmur seu vigilantes seu dormientes videre, sed quippiam præter naturę ordinem, forma visibili sese cõspiciendum præbens: quo modo non tantùm Angeli sæpe apparuerunt, sed etiam Dæmones, mortuorum præsertim hominum formam reptæsentantes, siue eliciti, vt ab illa venefica cuius fit mentio 1. Sam. 28, siue vltrò sic homi ibus illudentes, quomodo proculdubio Christum ipsum est in deserto aggressus. Ideo in re simili Lucæ 24. 37, vtitur nomine πνεύματος, vt & nos in vulgato idiomate Gallico. Euripides autem Hecubæ initio idolum Polydori inducens, pro quo Latini Manes & Vmbram dixerunt, simili significatione vtitur φαντάσματος voce.

30 *Videns*, βλέπων. id est, Animaduertens, translatione à corpore ad animum.

31 *Quid*, εἰς τί. vel. Quorsum. Ad verbũ, *Ad quid*: quod vernaculo sermone dicimus *A quoy faire*? Vulgata, *Quare*, id est διὰ τί. Eraſmus, *Cur*. Cic. Attico, *Ad quid laboramus res Romanas*? Quem tamen locum suspicor corruptum. ¶ *Dubitasti*, ἐδίστασας; Sicut Latinè dubius dicitur qui ex duabus viis non satis nouit vtram sequatur, sic à Græcis dicuntur διχάζειν quorum animus nunc huc nunc illuc trepidat. Itaque mihi non displicuit hoc loco Vetus interpres: quum alioqui Dubitandi vocabulum etiam respondeat τῷ ἀμφισβητεῖν.

32 *Ipsi*, αὐτῶν. Christus videlicet & Petrus. ¶ *Pacatus fuit*, ἐκόπασεν. quasi videlicet flando delassatus. Quum enim πνεῦμα grauem laborem declaret, videtur κοπάζειν. propriè de ea demum quiete dici quæ vehementissimam aliquam motionem consequatur: & hoc verbo similiter vti Herodotum in Polymnia obseruauit doctissimus Camerarius, itidem agentem de tempestate a Magis (vt quidem tradit) sedata. Vulg. *Cessauit*. Eraſmus, *Quieuit*. Syrus autem interpres magis propriè שרית (*sebeleiat*.)

34 *Gennesaret*, Γεννησαρέτ. In duobus exemplaribus legimus Γεννησαρὰ, Gennesa-

ra. Il

ta. In alio quodam Γεννησὰβ, *Geneſareth*. Vulgata legit Γεννησὰρ, *Geneſar*: & Ioſue 11. 2. pro eo quod Hebræi habẽt כִּנֶּרוֹת (*Kinnerot*) Chaldæus paraphraſtes habet גְּנוּשַׁר (*genuſchar*) qua de re etiam antea diximus.

35 *Miſerunt*, ἀπέστειλαν. Eraſmus, *Miſerant nuntios*, vt plena eſſet conſtructio. Sed illam ellipſin idonei authores imitãtur: vt Terent. Eunucho, *Miſit porro orares vt ad ſe veniam*. Et Cic. ad Atticum, *Itaque obuiam illi miſimus Athenas*.

36 *Vt ſolum*, ἵνα μόνον. Vulgata, *Vt vel*, ἵνα καὶ, quod non legitur hoc loco, ſed Marc. 6. 56. ¶ *Veſtimenti*, ἱματίου. nempe ſummæ veſtis: id quod ad emphaſin facit, vt rectè notat Eraſmus. ¶ *Liberati ſunt*, Vulg. & Eraſ. *Salui facti ſunt*, id eſt à morbo liberati.

IN CAPVT. XV.

1 *Quidam (qui) Hieroſolymis aduenerant*, οἱ, (id eſt πρὸς τὸν Ἰησοῦν Ἱεροσολύμων) ſubaudiendum, vt ex articuli traiectione appareat.

2 *Seniorum*, πρεσβυτέρων: id eſt maiorum, vt Eraſmus rectè interpretatus eſt Mar. 7. 3. Nitebantur enim illorum (vt hodie noſtrorum) temporum Phariſæi, nõ vnico verbo Dei ſcripto, (à quo tamen neque ad dextram neque ad ſiniſtrã deflectendum fuiſſe Dominus diſertis verbis edixerat) ſed traditionibus ἀγράφοις quas adiiciebant, varia prætexentes iſti audaciæ, & quidem in primis longæ conſuetudinis & Patrum auctoritatẽ, ipſo etiam impudentiſſimè annumerato Moſe, quaſi ſuæ Cabalæ nugaciſſimæ doctore & διατυπώσεων auctore præcipuo: quas tamen Ioſephus lib. antiq. 13. vt à Phariſæis ortas, negat probatas fuiſſe Sadducæis. Itaq; Seniores hîc non vocantur Sanhedrin, vt quidam exiſtimarunt, quorum decretis vniuerſus populus tenebatur, ſed veteres doctores, quos etiam ἀρχαίους ſuprà cap. 5. vocauit, ita ſignificantur. ¶ *Edunt panem*, ἄρτον ἐσθίουσιν, i. cibum capiunt, ex Hebræorum idiotiſmo qui paſſim occurrit.

3 *Per traditionem*, διὰ τὴν παράδοσιν. id eſt Traditione. Eraſ. *Propter*. Et certè hac ſignificatione plerunque hæc præpoſitio ſecundo caſui iungitur: hîc tamen potius ſignificari videtur cauſa per quam aliquid fit. Traditionis autem vocabulum doctrinam declarat quæ Iudæis Cabala dicitur ore videlicet traditam, & tandem ab inſanis hominibus in blaſphemos Talmudis libros relatam, Inſtitutum Latinè dicas, aut conſtitutionem, vt cenſet Eraſm. qui etiam ita interpretatur Marci 7. 4. Eiuſdem autem capitis verſiculo quinto, ritum traditum exponit: nono verò & decimo, conſtitutionem. Ego verò retinui vocabulum quod Græco reſpondet, & à Gellio etiam vſurpatur libr. 3. cap. 21. In his autem libris hoc nomine non aliqua doctrinæ Chriſtianæ myſteria extra Apoſtolorum ſcripta ſignificantur, vt falſo docent Antichriſtiani, ſed ipſa doctrina ſcriptis Apoſtolicis perfectiſſimè comprehenſa: quannis poſtea traditiones Apoſtolicæ (& quidem falsò plerunque) vocatæ ſint, conſtitutiones antiquæ ad certos aliquos ritus, pro circunſtantiarum ratione mutabiles, non ad ipſa dogmata ſpectantes.

4 *Honora*, τίμα. Honoris appellatione intelligitur omne genus officij aut potius pietatis filiorum erga parentes, ſicut rectè & piè annotauit Eraſmus. ¶ *Morte moriatur*, θανάτῳ τελευτάτω. Vide Mar. cap. 7. 10.

5 *Donum (eſt,) quocunque à me iuuari poſſes*, δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς. *Donum (eſt)* id eſt, Deo cui perſoluenda ſunt omnino vota, & cuius priores ſunt partes (nec enim dubium eſt quin eiuſmodi religionis ſpeciem iſti obtenderent) ſam antea conſecraui id omne quo alioqui poſſes à me ex meis bonis in hac egeſtate ſubleuari. Hæc enim interpretatio nullam verbis vim affert, ſupplero verbo ſubſtantiuo, ellipſi Hebræis præſertim vſitatiſſima: & iis quæ ſequuntur eſt accommodatiſſima. Illud autem ὃ ἐὰν ſatis notum eſt ſæpiſſimè vniuerſalem enuntiationem declarare vt *Quodcunque* potius quàm ſimplex relatiuum *Quod* ſignificet: & ὠφεληθῇς τι ἐκ τινὸς, id eſt A quopiam aliqua re iuuari, ſiue emolumentum aliquod conſequi, Græcè elegantiùs quàm tertio caſu dicitur. Denique ἐξ ἐμοῦ non ſimpliciter pro ὑπ' ἐμοῦ, ſed pro eo quod Gallicè dicimus *de ma part*. Eraſmus, *Quicquid doni à me (profecturum erat,) id in tuum vertitur commodum*. Idem autem apud Marcum, *Donum, quodcunque ex me, in tuum cedet commodum*. Vulgata, *Munus*

quodcunque ex me, tibi prodierit, mutata passiua constructione in actiuam, quasi δῶρον quarto casu ponatur, constructione Atticis familiari, pro δῶρα. Erasmi verò interpretationem non sequor, multas ob causas. Primùm enim nimium procul recedit à Græcis: deinde nouum verbum adsciscit, idque per præteritum imperfectum explicat, nulla necessitate. Quinetiam coniunctiuum interpretatur per præsens indicatiui, quum potius per futurum vertendum sit: nisi propriam significationem seruare malis. Postremò videtur illud δῶρον post articulum collocare, perinde acsi scriptum esset, ὃ ἐὰν δῶρον ἐξ ἐμοῦ, ὠφεληθῇς ἀπ' ἐμοῦ. Quod autem in annotationibus dicit sibi videri potius legẽdum esse ὠφεληθῇς, vt sit Iuuaris, (sunt enim hæc ipsius verba) planè non intelligo. ¶ *Infons erit*, ἀθῷος ἔσται. Supplendum aliquid esse ad explendam sententiam ipsa Grammatica constructio manifestè conuincit: & quanuis hęc ellipsis dura videri possit, tamen nec ratione caret nec exemplo. Christus enim proculdubio ipsa traditionis verba recitauit, in huiusmodi autem citandis testimoniis solent prætermitti quæ sunt omnibus nota, vt contenti sunt Iurisconsulti prima ipsa legum, quas vocant, verba proferre, aut earum particulam, auditore vel lectore ad totas illas inspiciendas ablegato. Suppleuimus autem id quod exprimitur suprà 12. 5. & respondet Hebræorum formulæ נקה (*iinnake*) Gen. 24. 8. & Exod. 22 19. cui opponitur ὀφείλει & ἔνοχός ἐστι. ¶ *Et nequaquam honorauerit*, καὶ οὐ μὴ τιμήσῃ. id est, & ita fiet vt, contra Dei mandatum, neque patri neque matri officium filius præstiterit. Honoris enim appellatione significatur quicquid liberi parentibus debent. Sunt autem hæc non ipsius traditionis verba (vt aliquando existimauimus) sed Christi ex Pharisaica traditione sic violari diuinum mandatum colligentis, vt apparet ex Marco 7. 12.

6 *Irritum feciſtis*, ἠκυρώσατε. Deriuatur hoc verbum à κῦρος, quo plena auctoritas ac imperium declaratur. Itaque ἀκυρόω propriè significat omni imperio & auctoritate spoliare. Apparet igitur eos qui Dei verbo quicquam detrahunt aut adiungunt, quocunque obtentu id faciant, tamen non minus esse nocentes quàm si Deum ipsum conarentur è suo solio detrahere: quod vt melius intelligeretur, placuit indicare huius verbi etymon. Et autem hoc referendum ad hominum conatus. Nam, quòd ad rem ipsam attinet, inuito Satana & ipsius organis frustra laborantibus, stant Dei præcepta in Ecclesia ipsius.

7 *Bene*, καλῶς. Erasmus, *Recte*. id est ὀρθῶς.

¶ *Prophetauit*, προεφήτευσεν. Erasmus, *Prædixit*. Alij, *Vaticinatus est*. sicut etiam Erasmus vertit Marc. 7. 6. Ego neque volui, neque (vt opinor) debui vocabulum tam familiare Christianorum auribus, immutare. Quòd si mihi nouitas placeret (vt quibusdam, qui vtinam verbis tenus Scripturam profanarent) mallem vti Prædicendi verbo, quod Græco vocabulo prorsus respondet, Nam Vaticinari opponitur potius τῷ μαντεύεσθαι.

8 *Appropinquat*, ἐγγίζει. Apparet Veterem interpretẽ legisse ὁ λαὸς οὗτος τοῖς χείλεσί με τιμᾷ, *Populus iste labijs me honorat*. Erasmus autem existimat studiosum aliquem suppleuisse cætera ex editione Græcorum.

8 *Frustra*, μάτην. Vulgata malè, *Sine causa*. ¶ (*Quæ sunt*) *mandata*, ἐντάλματα. Hæc dicuntur per appositionem, vt rectè obseruat Erasmus. Simile exemplum habes Rom. 8. 23. quia tamen id obscurius erat, addidi [*quæ sunt*] ad locum illustrandum.

11 *Polluit*, κοινοῖ. Κοινὸν ex Hebræorum idiotismo dicitur quod Latini vocant profanum, quasi commune dicas, id est, quod promiscuo omnium vsu veluti inquinatum est ac contaminatum, sicut exponitur Act. 10. 14. Inde deriuatur verbum κοινόω, pro quo nonnulli Communicandi verbo vtuntur, vt Vetus Interpres Marc. 7. 15. & Tertullia. de patientia: sed quos nolim imitari. Vulgata vertit *Coinquinare*: nisi potius aliquis sic scribendum putauit pro Communicare. Erasmus in annotationibus, Impurum reddere. Itaque quod in ipsius versione legitur Impurat, typographorum incuria accidit. Idem apud Marcum vertit *Inquinare*.

14 *Cæcum per viam duxerit*, τυφλὸν ὁδηγήσῃ. Hoc significat ὁδηγεῖν. Vulgata, *Ducatui præsitet*. Erasmus, *Dux fuerit*. ¶ *Fouiam fodiunt*. In vno exemplari legimus βόθυνον ef-

fodiunt

dem sensu. Notandum est autem vtrunque addici exitio, tum eũ qui præit, tum eum qui sequitur: sicut etiam dicit Dominus Ezeh.14.10.

15 *Parabolam istam*, τὴν παραβολὴν ταύτην. id est Istud figuratè dictum, de eo nimirum quærens de quo Christus respondet, quod licet simpliciter dictum & accipiendum, Petrus tamen idcirco figuratè dictum suspicatur, quòd eo alioqui tolli ciborum discrimen in lege positum putabat: qua de re multo post expressa etiam visione ipsum doceri oportuit, quum tamen nondum ea de re ageret Christus, sed de Pharisaicis duntaxat traditionibus.

16 *Intelligentia caretis?* ἀσύνετοί ἐστε, Vulgata, *Sine intellectu estis?* Et apud Marcum, *Imprudentes estis?*

17 *Intelligitis*, νοεῖτε. Idem est hoc loco τὸ νοεῖν quod συνιέναι. Alioquin Cogitare significat & Animo versare. ¶ *Cedere*, χωρεῖ. Vulgata, *Vadit*, βαδίζει Erasmus, *Abit*, ἄπεισι. ¶ *Latrinã*, εἰς ἀφεδρῶνα: à seorsum sedendo, sicut Latinis vocatur *Latrina* à lauando, seu latendo. Vulgata. & Eras. *Secessum*: quod non memini legere hac significatione apud idoneos auctores. Græci tamen ἀφεδρὼν, quasi diuerticulum, fere vocant.

19 *Cogitationes*, διαλογισμοί. Hoc modo etiam interpretamur τὰς ἐνθυμήσεις quòd melius vocabulum non habeamus. Potest tamen διαλογισμοὶ quibusdam locis conuerti Ratiocinatio, item Disceptatio: quod tamen postremum respondet τῷ διακρίνεσθαι. ¶ *Cædes*, φόνοι. Vulgata, *Homicidia*: id est αἱ ἀνθρωποκτονίαι. Indicat Erasmus scriptum esse in nonnullis codicibus φθόνοι, inuidiæ. ¶ *Stortationes*, πορνεῖαι Vulgata, suo more, *Fornicationes*. Erasmus, *Stupra*: quo vocabulo magis videtur significari vis mulieri illata. ¶ *Maledicta*, βλασφημίαι: id est, sermones quibus aliena fama læditur. Nam hæc vocabuli Græci vis est, παρὰ τὸ τὴν φήμην βλάπτειν. id est, à lædẽda fama & existimatione. Itaque Demosthenes & alij passim vsurpant pro Calũnia, vt suprà annotauimus cap.9.3. Nos in rebus sacris & ad Deum pertinentibus vocabulum Græcum retinuimus. Hîc autem Christus videtur ea duntaxat recensere quæ ad mutua hominum inter se dissidia spectant. Cic. ad Quint. fratrem. *Quum omnia maledicta, & versiculos obscœnissimi in Clodium & Clodiam dicerentur.* Vulgata, *Blasphemiæ*. Nos vernacula lingua vocamus *blasmes*, Græco vocabulo per syncopen contracto. Sed sanè execranda est Castellionis audacia qui propterea quòd obtrectationem alicubi Cicero zelotypiam interpretatur, Dominum ausus est obtrectatorem vocare: quum obtrectator nunquam nisi in vitio, & eo quidem maximo, ponatur.

21 *Partes*, τὰ μέρη. id est, regiones vicinas Tyro & Sidoni. Partes autem pro regione ipse etiam Cic. vsurpauit ad Atticum lib.3. *Sine te*, inquit, *non esse nobis illas partes tenendas, propter Antonium.*

22 *Mulier*, γυνὴ. In Complutensi editione additur τὶς, quædam. ¶ *Chananæa*, Χαναναία. Legitur Hebraicè כוּעֲנִית [*chenahanith*] non autem קְנִית (*kanith*) à Cana maiore, oppido tribus Aser: quod tamen in hoc tractu situm est, vt appareat ex Iosue 19. 28. Vt autem ita sentiam vel hæc ratio me impellit, quòd Χαναναίας vbique per χ scribi inuenio: quæ scribẽdi ratio non videtur locum habere posse in altero vocabulo quod incipit à ק. ¶ *Clamauit, dicens ei*, ἐκραύγασεν αὐτῷ, λέγουσα. Erasmus, *Clamauit ad eum, dicens*, Ego verò puto à Vetere interprete pronomen αὐτῷ rectè coniunctum cum participio λέγουσα. In quodam exemplari scriptum erat, ἔκραξεν ὀπίσω αὐτοῦ. id est Clamauit à tergo ipsius. quod indicat Iesum se ab illa auertisse, aut ipsam præ pudore non ausam in ipsius conspectum venire. ¶ *Malè*, κακῶς. Erasmus, *Miserè*, id est ἀθλίως. ¶ *A dæmonio vexatur*, δαιμονίζεται. Hoc dicunt Græci vno verbo. Erasmus, *A dæmonio agitatur*. Castellio, *Est furiata*: quam versionem non probo, nequis morbum naturalem faciat ex malo quod præter naturam est. Itaque malui crassius & apertius loqui, sicut diximus suprà.4.24.

23 *Quicquam*, λόγον. Ad verbum. *Sermonem*. Sed videtur hîc ex Hebræorum idiotismo (de quo alibi diximus sæpe) λόγος poni pro indefinita particula, vt infrà.22.46. ¶ *Rogarunt*, ἠρώτων. id est, ἐδέοντο. Nam sicut apud Latinos Rogandi verbum ambiguum est, ita etiam τὸ ἐρωτᾶν apud Græcos: vt Luc. 7. 3. &. 2. Thessa.1. & infrà.16.1. τὸ ἐπερωτᾶν eadem

significatione accipitur. ¶ *Dimitte*, ἀπόλυσον. De hoc aliquoties diximus. Erasmus, *Amitte*: quod Latinum quidem est, sed ambiguum. Quamobrem etiam idem paulo post, versu scilicet 32. vertit ἀπολῦσαι, Dimittere.

24 *Non sum missus*, οὐκ ἀπεστάλην. Hinc factum vt Christo etiam ipsi tribuatur Apostoli appellatio Heb. 3. 1. vt qui & ipse sit ἀπόστολος missus à patre: eorum alioqui propria quibus illud specialiter conuenit, Sicut misit me pater, ita & ego mitto vos. ¶ *Ad*, εἰς, εἰς αὐτὰ τὰ πρὸς, quum illud inanimatis, istud animatis vsitatius tribuatur, vt annotat Gaza lib. Grammatices 4.

¶ *Domus Israel*, οἴκου Ισραὴλ. id est gentis Israeliticę. Habebant enim omnes tribus communem patrem Israelem. quod non puto de vlla alia gente dici posse. Nam impropriè Virgil. 1. Æneid. Romanos Assaraci domum vocauit, si Seruij interpretationem sequamur, in hoc versu, *Quum domus Assaraci Phthiam clarásque Mycenas Seruitio premet.*

25 *Succurre*, βοήθει. Græcum verbum (vt obseruat Erasmus) significat ad vocem alicuius accurrere auxilij ferendi causa. Itaque Latino illo vocabulo propriè exprimitur. Vulgata, *Adiuua*, id est, ὀπτεύρησον.

26 *Bonum*, καλόν Erasmus, *Honestum*: quod plerunque pertinet ad decorum, quod Græci τὸ πρέπον vocant. Nam honestum pro virtute apud Græcos dicitur τὸ καλὸν, adiuncto articulo: fateor tamen honestos etiam dici qui boni sunt & virtute præditi. Sed quum hic agatur de eo quod iustum & fas est, & opponatur potius τῷ ἀδίκῳ, quàm τῷ ἀπρεπεῖ, malui Veterem interpretem sequi. In quodam exemplari scriptum erat. ἔξεστι, non licet.

27 *Etiam*, ναί. Est autem hæc particula in hoc loquendi genere assentientis, sed ita vt obsecrationi subseruiat. Solent enim supplices si quid minus commodè sibi responsum est ab iis quibus supplicant, blando quodam assensu gratiam eorum captare: vt etiam appareat ex subiecta particula causali. Quinetiam supplices interdum partim assseuerationis causa, partim veluti prospicientes quid sibi possit in contrariam partem obiici, vti solent particula Etiam, vt apud Plautum in Aululari: & ad Philemonem, 20. Sic Hebr. suam particulam NA vsurpant in vehementiore precatione. Nec tamen inde Græcorum ναὶ deductum arbitror. ¶ *Etenim*, καὶ γάρ. Vulgata, *Nam &*. id est (vt in quodam exemplari scriptū erat) καὶ γὰρ καί. Vide Mar. 7. 28.

30 *Habens*, ἔχοντες. Erasm. *Ducentos*. Nam id etiam (inquit) significat ἔχω. Atqui nunquam reperi ab alio annotatam hanc significationem. Obseruant quidem Grammatici vsurpari αὐτὸ τὸ φέρω, vt in illo Hom. Iliad. α, σίμβλαι' ἔχεν ἐν χιονί. Item pro ἐλαύνω. i. ago. Sed hæc omnes significationes ad verbum NABAH referri commodè possunt, atque etiam debent. Alioqui licebit hoc modo infinitas verborum significationes fingere quod video libenter facere eos omnes qui Græca lexica scripserunt, non sine temporis iactura, & maximo studiosorum incommodo: quum hoc modo Græca lingua non doceatur, sed fœdissimè corrumpatur. ¶ *Mancos*, κυλλοὺς. Vulg. *Debiles*, ἀσθενεῖς. Erasm. *Multos*. At ego existimo mancos hîc vocari non quibus manus esset truncata (sicut propriè dicitur infrà 18. 8.) sed quorum membra debilitata essent, vt paralysi, & aliis id genus morbis: aut etiam naturæ vitio, id autem partim coniicio ex eo quòd postea illis opponit τοὺς ὑγιεῖς. id est sanos: partim quòd nusquam legitur Christum aut pedes, aut manus, aut alia membra cuiquam largitus: quanuis id illi difficile non fuit. Etsi autem mancus proprie dicitur qui manu caret, tamen ad cetera etiam membra id interdum transfertur, vt πηρὸν significet. Præterea pro eo quoque vsurpatur qui membra habet debilitata: perinde enim est ac si illis careret. Sic Cic. pro Rabirio perduell. reo. *Mancus*, inquit, *& membris omnibus captus & debilis* qua significatione accipitur hoc loco. Illud autem obiter etiam obseruare liceat, apud Plautum in Mercatore, eadem ista & quidem pari ordine paria in hoc versiculo inueniri, *Ad mancos claudos, cæcos, mutos, membris omnibus captos ac debilis*.

31 *Vt turba*, ὥστε τοὺς ὄχλους. In quodam exemplari additur πάντας. id est, totas. ¶ *Mancos sanos*, κυλλοὺς ὑγιεῖς. Hieronymus hæc verba non legit. nec etiam

Aug.

Augúſt. lib. de conſenſu Euangeliſtarum 2. cap. 50. & Eraſm. ſuppoſititia eſſe arbitratur: reperimus tamen in omnibus noſtris vetuſtis codicibus, & extant in Syra interpretatione. Sed in vno vetere codice κωφοὺς λαλοῦντας legimus κωφοὺς ἀκούοντας, ἀλάλους λαλοῦντας, i. ſurdos audientes, mutos loquentes: lectione fortaſſis ab aliquo deprauata qui κωφὸν ignorauit pro muto quoque accipi, quoniam iidem ſunt natura muti qui ſurdi, vnde apud Comœdos κωφὸν πρόσωπον perſona inducta quidem in proſcenium, ſed cuius nullæ eſſent in loquendo partes. ¶ *Glorificarunt*, ἐδόξασαν. id eſt magnificè extulerunt & collaudarunt. Vulgata, *Magnificarunt*, id eſt ἐμεγάλυναν. cuius ſignificatio aut eadem eſt, aut non multum diuerſa.

32 *Permanent apud me*, προσμένουσί μοι. id eſt, à meo latere non diſcedunt. quod alio vocabulo dicunt Græci παραμένειν, vnde Parmenones dicti ſerui qui dominos aſſectabantur. Nam hæc etiam vis eſt præpoſitionis πρός. Vulgata & Eraſmus. *Perſeuerant*, id eſt διατελοῦσι, vel διακαρτεροῦσι. Apud Marcum autem 8. 2. Vetus interpres vertit. *Suſtinent*, id eſt ὑπομένουσιν. Eraſmus, *Manent*.

¶ *Ieiunos*, νήστεις. id eſt impaſtos, vt loquitur Virgilius. Nam alioqui nihil illos cibi tot diebus ſumpſiſſe ne veriſimile quidem eſt. Vſus eſt autem Chriſtus hac etiã circunſtantia vt miraculi magnitudo tãto magis appareret, & vt famelicos cibũ cæleſtem eſurientes, nũquam ab ipſo deſeri intelligamus.

¶ *Ne*, μήποτε. Abãs vertimus Nequando, ſed particula ποτε hoc loco περίλαχει. ¶ *Viribus deficiant*, ἐκλυθῶσιν. i. λειποψυχῶσι, vel ἐκλύωνται: ad verbum, *Exoluantur*. Vide Marc. 8. 3.

33 *Vnde nobis*, πόθεν ἡμῖν. Vulgata, *Vnde ergo nobis*. id eſt πόθεν οὖν ἡμῖν, ſicut ſcriptũ legimus in vno exemplari.

¶ *Tot*, τοσοῦτος, Hoc vocabulo propriè ſignificatur diſcreta quantitas. Vulgata, *Tantos*, id eſt τηλικοῦτος, quod declarat quantitatem continuam. Interdum tamẽ Tantus etiam de diſcreta dicitur pro Tam multus. Itaque eodem verſiculo turbam tantam interpretati ſumus.

¶ *Saturemus*, χορτάσαι. Hoc propriè dicitur de armentis. Nam χόρτον Græci vocant gramen aut pabulum: ſic Gallico idiotiſmo *repaiſtre & repas* honeſtè tribuitur etiam hominibus.

35 *Diſcumbere*, ἀναπεσεῖν. Græcis (inquit Eraſmus) ἀναπεσεῖν, ſignificat humi conſidere, non in lectis: ſed hoc quidem fateor me nuſquam legiſſe. Docet Athenæus lib. 1. ἀναπίπτειν, quum de animo dicitur, idem valere quod ἀθυμεῖν, id eſt animo concidere, vt Budæus ex Cicerone interpretatur: quum verò de corporis habitu, dici de remigibus qui quum impellunt remos, dicuntur à Græcis πρανίειν, quod corpore propendeant in caput: quum remos adducunt, ἀναπίπτειν, quòd corpus reſupinent. Inde ſuſpicor factum vt accipiatur pro ἀνακλίνεσθαι, & ἀνακεῖσθαι, id eſt, accumbere vel recumbere, vel in lectis, vel humi, ad cibum capiendum, quod ſatis declaratur eò quòd Lucas de vltimo illo Paſchæ conuiuio loquens, ἀνέπεσον inquit: Matthæus autem, ἀνέκειντο, eadem prorſus ſignificatione.

36 *Ac piſcibus*, καὶ τοὺς ἰχθύας. Hoc deeſt in vno codice, fortaſſe quòd Frangendi verbum non conueniat piſciculis. Sed ne de panibus quidem verbum illud eſt præciſè accipiẽdũ, quaſi in totidẽ partes aut minutiſſima fruſta fregerit, ſed vt patresfamiliãs panes illos non ita ſolidos vt nunc ſolemus, ſed liborum inſtar ſuis domeſticis diſtribuendos tradentes, primi decerpere ſolebant, ita Chriſtus hîc fecerit, relicta diſcipulis frangendi fruſtulatim ac diſtribuendi cura, creſcente inter illorũ proculdubio, vel accipientium manus, panum copia, adeo vt longè etiam plures ſuperfuerint quàm ipſi fregiſſent.

¶ *Turbæ*, τῷ ὄχλῳ. Vulgata, *Dederunt populo*. id eſt ἔδωκαν τῷ λαῷ.

37 *Quod ſuperfuerat fragmentorum*, τὸ περισσεῦον τῶν κλασμάτων. Vide ſuprà c. 14. 20.

38 *Abſque*, χωρὶς. Vulgata. *Extra*, ἔξω.

39 *Fines*. ὄρια. Eraſmus, alicubi dicit ſe ſcriptum reperiſſe ὄρη, id eſt montes. ¶ *Magdala*, Μαγδαλά. Vulgata, *Magedan*. Allud autem exemplar Μαγαδάν, Magadan. Inde ſuſpicor hunc tractum eſſe qui Maceda ſæpe in libro Ioſue vocatur. Neſcio an ab hoc loco Maria illa ſumpſerit Magdalenæ cognomentum. Marcus habet Dalmanutha. quod fuiſſe videtur generalius illius tractus nomen. Syrus interpres legit

Maggeda. Hieronymus, vt obseruauit Erasmus, legit Magedan, & locum esse ait in tribu Iuda.

IN CAPVT XVI.

1 *Et quum accessissent*, καὶ προσελθόντες. Erasmus, *Et aggressi*. Vetus autem interpres legit, καὶ προσῆλθον αὐτῷ: & participium πειράζοντες cum his cõiungit, addita καὶ coniunctione. Sic enim vertit, *Et accesserunt ad eum Pharisæi & Sadducæi tentantes: & rogauerunt*, καὶ προσῆλθον αὐτῷ οἱ Φαρισαῖοι καὶ Σαδδουκαῖοι πειράζοντες καὶ ἐπηρώτησαν: quo modo etiam videtur mollior verborum constructio. ¶ *Tentantes*, πειράζοντες. id est, vt experirentur ecquid hoc posset præstare quod petebant, sed captiosè, & malo animo ad id petendum ipsos instigante, nempe quòd sperarent se reperturos aliquid in eo vnde iustæ reprehensionis occasionem arriperent: vel impellente ipsos diffidentia, aut curiositate importuna: quibus omnibus modis dicitur Deus tentari, id est ad iracundiam prouocari, quasi cum eo velint homines certare. Alioquin dicitur etiam Dominus suos tentare. id est explorare, & Diabolus tentare, id est ad malum solicitare. ¶ *Rogauerunt*, ἐπηρώτησαν. vel petierunt ab eo: quod alioqui significat Interrogare, vt fortassis isti suos maiores imitati qui dicebant in deserto, Num poterit mensam nobis parare in deserto, huiusmodi apud Christum oratione potius quàm blandis precibus vsi fuisse significentur. ¶ *E cælo*, ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. quale videlicet signum edidit Iosue Solem sistens: Samuel, tonitrua eliciens: Iesaias, vmbram regredi iubens in solario: vel potius Moses quum Mannam Deus cælitus deplueret, quod esse verisimilius videtur ex verbis Christi Iohan. 6. colligi posse. ¶ *Ostenderent*, ἐπιδεῖξαι, quasi nimirũ tot miracula in terris edita satis illustria non essent. Videtur enim quædã hic vis esse verbi ἐπιδεικνύειν, vnde genus ἐπιδεικτικὸν apud Rhetores, quod Latini Demonstratiuum vocant.

2 *Serenitas (erit) εὐδία*. Hæc eadem prognostica licet apud Aratum legere, communi etiam vsu obseruata, vnde illud Gallis vsitatum

Rouge soir & blanc matin.
C'est le plaisir du pelerin.

3 *Faciem quidem*, τὸ μὲν πρόσωπον. Hebraicè פנים (*panim*) Quòd si verterimus Vultum, non erit fortasse dictum illepidius quàm illud Maronis 5. Æneid. *Mene salis placidi vultum fluctúsque quietos Ignorare iubes?* Nam ratio carminis ferre potest Faciem, quum tamen poëta disertissimus maluerit Vultum dicere: quia vox propriè quidem ipsa faciei constitutæ affectuum index significatur, sed interdum quoque facies ipsa intelligitur, quæ etiam transferre ad bruta animantia licet non dubitat, quum ait: „ *Induerat Cinyphii vultus ac terga ferarum.* Adeo quidem vanissimum esse somnium apparet quod nuper quidam voluerit Vultum de faciei tantùm parte dici quæ oculos, frontem, & supercilia complectitur, neque de cæteris quoque rebus dici posse. Vbi *Faciem ergo*, τὸ μὲν οὖν πρόσωπον. Erasmus termisit μὲν. Cæterùm Facies (Hebræorum more) dicitur externa species, & quasi vultus rerum omnium: quo modo etiam Latinè loqui licere Gellius ostendit lib. 13. cap. 28, Sed tamen (nitidior) τὸ πρόσωπον nonnisi de homine dictum inuenias apud Græcos diserte: quo modo etiam Plinius faciem tam hominis esse dicit, pro vultu: cæterùm os aut rostrum habere dicuntur. Aristoteles autem Rhetoric. 3. Lycophronem in eo reprehendit quòd cælum vocarit πολυπρόσωπον, argutius fortasse quàm solidius, quum soleant poëtæ res quibusuis personas induere, & prophani homines pro numinibus terram ipsam & cælum colere solerent. ¶ *Discernere*, διακρίνειν. vel (vt alij vertunt) iudicare: sed illud videtur Græco vocabulo prorsus respondere. ¶ *Temporum signa*, τῶν καιρῶν. illorum videlicet temporum de quibus tot extant prophetarum prædictiones, & quæ vestrum fuit præsertim nosse & cæteris indicare. Hunc articulum exprimendum putaui, & propria τῶ καιρῶ notatio hìc obseruanda est, vt etiam Tempus apud Latinos vsurpatur, nempe, pro certo & opportuno temporis puncto. ¶ *Non potestis?* οὐ δύνασθε. In vno exemplari scribitur οὐ δοκεῖτε *Non probatis?* In quamor aliis, οὐκ οἴδατε *Non intelligitis?*

4 *Requirit*, ἐπιζητεῖ. vel insuper quærit, tot aliis signis non contenta, vt præpositio ἐπὶ declaret adiectionem. ¶ *Signum illud*, τὸ σημεῖον. De certo illo & certo facto loquitur. Itaque articulum ab

omissum expressi. ¶ *Abiit*, ἀπῆλθε. Traiecisse lacum cum discipulis declarat apertè Marcus cap. 8, 13. quod notandum fuit, vt intelligatur quomodo sequens versiculus cum isto cohæreat.

5 *Obliti fuerant*, ἐπελάθοντο. Est etiam hoc dicendi genus petitum è medio, pro Tunc demum animaduerterunt se oblitos esse panes sumere. quod illos sic exercuit quasi penè ipsis esset fame pereundum.

7 *Disceptabant inter se*, διελογίζοντο ἐν ἑαυτοῖς. Ev pro inter, non pro intra, seu apud. Nam verisimile est de ea re inter se esse colloquutos.

8 [*Id*] *autem quum sensisset*, γνοὺς δέ. Indicat fortassis hoc verbum Iesum hanc illorum disceptationem non cognouisse ex aliis: sed (quæ vis diuinitatis ipsius erat) per se cognouisse qua de re illi inter se contenderent. Non dubium est enim quin alij in alios culpam reiicerent. ¶ *Incredibilis*, ὀλιγόπιστοι. In vno exemplari scribitur ὀλίγον, id est habetis: sicut etiam vertit Vetus interpres.

9 *Memineritis*, μνημονεύετε. Vulgata, *Recordamini*. id est ἀναμιμνήσκεσθε. Erasmus, *Memoriæ tenetis*. id est διὰ μνήμης ἔχετε. ¶ (*Hominum*) *quinquies millia*. πεντακισχίλιοι. id est, quibus paui quinquie hominum millia. quod genus dicendi à vulgi consuetudine petitum est, sicut pleraque alia. Vulgata, quia id obscurius videbatur, vertit, *In quinque millia hominibus*. Erasmus, longiore circuitu, *Quum homines essent quinquies mille*: quasi τῶν ἀνθρώπων πεντακισχιλίων ponatur absolutè.

10 *Quomodo non animaduertitis*, πῶς οὐ νοεῖτε, πῶς hoc loco non declarat simplicem interrogationem, sed cum admiratione coniunctam. Vulgata, *Quare non intelligitis?* id est διὰ τί. Erasmus, elegantius, *Quid fit vt non intelligatis?* Ego crassius malui, quum præsertim particula Quomodo, apud ipsum etiam Ciceronem, admirationem declaret. Sic enim scribit lib. de Amicitia, *Quomodo (vt alia omittam) mortem filij tulit?* ¶ *Dixisse vobis*, εἰπεῖν ὑμῖν. Eras. addidit pronomen illud, vt melius cohærerent sequentia. Sic enim interpretatur. Me non de pane dixisse vobis illud? quod satis per se intelligi puto. Est autem Hebræorum more permutata negans particula in Græcis. ¶ *De pane*. περὶ ἄρτου. In duobus vetustis codicibus, 4. & 8. videlicet, legimus περὶ ἄρτων, de panibus. ¶ *Vt caueretis à fermento Phar.* προσέχειν ἀπὸ τῆς ζύμης. Duo ex vetustis codicibus scriptum habent, ὅτι οὐ περὶ ἄρτου εἶπον ὑμῖν προσέχειν. προσέχετε δέ. i. quòd de pane dixi vobis vt caueretis: cauete verò. vel, sed cauete. ita vt repetas. εἶπον, & sit hic sensus, quòd non de pane dixi vobis vt caueretis, sed potius dixi vobis cauete à fermento.

12 *Dixisse vt caurent*, εἰπεῖν προσέχειν. Vulg. *Dixerit cauendum*. id est. προσοχὴν, vel potius φυλακὴν. Erasmus, *Iussisset cauere*, id est, κελεῦσαι προσέχειν. Nã alibi admonuimus. Dicere pro Iubere sæpe vsurpari in Hebræo sermone. ¶ *A* [*fermento*] *doctrinæ*. Sic conuerto, vt videatur postulare sententia vt τῆς ζύμης repetatur ἀπὸ τῆς διδαχῆς, cuiusmodi ellipsin annotauimus sup. 5.20. & 1 Pet. 1.7.

13 *Cæsareæ* [*quæ dicitur*] *Philippi*, Καισαρείας τῆς φιλίππου. Supplendum fuit aliquid ad articulum illum exprimendũ, quo videlicet distinguitur hæc Cæsarea ad radicem Libani ædificata à tetrarcha Philippo, vt Tiberio gratificaretur, de qua Iosephus lib. 18. ab ea quam Herodes Magnus condidit Octauij Augusti memoriæ, ad mare mediterraneum: cuius idem Iosephus meminit lib. 15. ¶ *Me*, με. In plerisque exemplaribus Veteris versionis, & vno ex nostris Græcis, non reperimus hoc pronomen: & certè si sustuleris, mollius cum istis connectentur verba illa, τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. Filium hominis. Et Hieronymũ constat ex ipsius commentariis in hunc locum hoc pronomen non legisse, adeò vt vel με pronomen, vel hoc totum τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, videri possit redundare, quum Christus de se loquatur vt de tertio quopiam, sicut solet, quoties Filium hominis se vocat: adeo quidem vt excepto hoc vno loco nusquam (ni fallor) repetitas additum pronomen. I. no Bernardus in Tractatu de gradibus humilitatis expressè annotat Christum populi carnalis sententiam de carne inquirentem nomen carnis (quod propriè est *Filius hominis*) posuisse: Spirituales verò discipulos de sua dignitate interrogantem, non Filium hominis sed signanter *Me* dixisse. Sed contrà testatur Eras. se in nonnullis Græcis co-

dicibus duntaxat reperisse scriptũ, *Quẽ me dicunt esse?* vt in sequente interrogatione vers. 15. Itaque meritò suspicari possit quispiam hoc pronomen ab aliquo annotatũ in albo libri, ne illa verba τὸν υἱὸν τ̃ ἀνθρώπου perinde acciperentur acsi Christus nõ de se, sed de tertio quopiam discipulo interrogaret: postea ab aliquibus fuisse contextui insertum: ab aliis verò perinde acceptũ acsi aliqua esset diuersa lectio annotata: qui propterea τὸν υἱὸν τ̃ ἀνθρώπου expunxerint. Neque verò id fuit factu difficile, quum hæc formula loquendi de seipso quasi de tertio aliquo, sit à cõsuetudine Latini & Græci sermonis aliena: plerique autem ex veteribus etiam eruditissimis sacrarum literarum interpretibus, Hebræorũ idioma nõ modò nõ tenuerint, sed etiã contempserint: quę res fecit vt plerisque in locis miserabiliter sanè cæcutierint. Quia tamen apud Epiphanium in Anchorato & in veteribus manuscriptis & impressis legimus, τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶ(ναι), τὸν υἱὸν τ̃ ἀνθρώπου, absit vt quicquam detrahamus. Imò per appositionem hoc erit explicandũ, acsi diceret Dominus, Videtis me nunc vt vnum quempiam ex hominum numero in mundo versari: quid igitur de me sentiunt homines? Sed & omnia cohærebunt si post εἶ noa simplicem distinctionem scribas, sed accentum interrogantem: & sic interpreteris, Quem me dicunt homines esse? *An* Filium illum hominis? id est, promissũm illum Messiam? Erit enim subaudienda particula A N. quam ellipsin inuenio infrà, 18. 21. in duplici etiam interrogatione, sicut hoc loco: & τὸν υἱὸν τ̃ ἀνθρώπου seruata vi articuli, pro Messia positũ reperio Luc. 17. 22. Sed tamen absit vt apicem ex nuda coniectura immutem, & seculidam interpretationem vt germanam complector, Syri præsertim interpretis auctoritate confirmatam.

16 *Christus ille*, ὁ χριστός. Id est Messias ille. ponitur enim hoc loco Christi nomẽ pro officij appellatione, nõ proprio nomine vt alibi sæpe, ideóque minusculis literis scribi debet, quanuis hic Christus ab omnibus aliis distinguatur.

17 *Bar-Iona*. βὰρ Ιωνᾶ, Quum Græcè scribens Euangelista, vocabula peregrina vsurparit, nos quoque retinuimus. Annotat Hieronymus corruptum locum videri, & legendum βὰρ Ιωανᾶ sicut etiam legitur apud Veterem interpretem in quibusdam codicibus, & vetustis aliquibus exemplaribus Græcis. Iohan. 1. 42. & 21. 17. Syrus tamen interpres Ionã scriptum habet. ¶ *Caro & sanguis*, σὰρξ καὶ αἷμα. Carnis appellatione Hebræis sæpe homines dicuntur, vt humana imbecillitas significetur, sicut Psal. 78. 39 quod & ipsum de equis dicitur Es. 31. 3. Sed in nouo testamento aliquoties caro & sanguis totam humani naturam σωματοψυχικῶς significant, eámque interdũ ita vt est corrupta & infirma sicut hoc loco, & 1. Corint. 15. 50. vel simpliciter qualis est in sese, vt à spirituali videlicet & excellentiore natura distinguatur. vt Gal. 1. & Ephes. 11. & Hebr. 14. & alibi sæpe, quum de alterã Christi natura disseritur.

18 *Sed & ego*, κἀγὼ δέ. Vulgata, *Et ego*, omissa particula δέ quæ etiam in vno vetere codice deest. Erasmus, *Atqui ego vicissim*. i. κἀγὼ ἐν μέρει. vt sit sensus, Sicut tu me professus es id esse quod ego sum: ita vicissim tibi dico, &c. vel, vt ad proximè præcedentia istud referatur, perinde acsi diceret Christus, Sed & istud præterea tibi dico. vel sicut hoc tibi patefacit pater ita etiam ego tibi dico, &c. ¶ *Tu es Petrus, & super hanc petram*, σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τ̃ πέτρᾳ. Dominus Syriacè loquens nulla vi est agnominatione, sed vtrobique dixit Cepha: quemadmodum & vernaculum nomen *Pierre* tam de proprio quàm de appellatiuo dicitur. In Græco quoque sermone πέτρος & πέτρα non re, sed terminatione tantùm differunt. Sed videtur Matthæus (aut si quis fuit eius interpres) hoc terminationis discrimine voluisse Petrum (qui pars est ædificij) ab ipsa petra, cui innititur ædificium (id est à Christo ipso) distinguere, ipsúmque adeo Petrum à fidei promissione, quæ toti Ecclesiæ est communis. quod veteres etiam apertè testantur: vt planè ridiculus Antichristus, quum ex hoc loco tyrannidem suam conatur stabilire. ¶ *Ecclesiam*, ἐκκλησίαν. Vocabulo ἐκκλησίας significari ciuium conuentum, nemo est qui ignoret: quo modo etiã accipitur Act. 19. 32. & 39. Hebræi קָהָל [*hedah* & *kahal*] vocãt. Sed postea commu-

communis loquendi consuetudo fecit vt pro eorum cætu accipiatur qui Christum profitẽtur:sicut synagoga de Iudæis propriè & peculiariter dici cœpit.Interdum verò pro Senatu ecclesiastico vsurpatur, vt infrà, 18. 17. quia nimirum cogitur nomine totius Ecclesiæ cui præest. Alibi vocatur à Paulo πρεσβυτέριον.1. Tim.4.14. Nos igitur receptũ vocabulum mutare noluimus, quanuis nostra ætate nonnulli sint qui ciuilitatis & rei publicę nominibus vti malint:sed quos absit vt vel in eo imitari velim. ¶ *Porta inferorum* πύλαι ἅδου. Euripides quoque initio Hecubæ commemorat ἅδου πύλας, sed pro ipsis locis inferis. Hic autem de aduersariis Dei & Ecclesiæ perinde loquitur Dominus ac de regno munito: quod interdum σκότος, interdum ἅδης pari ratione vocat: cuius regni princeps est Diabolus. Itaque portarũ appellatione vrbes & consilio & propugnaculis munitas intelligimus.id est,quicquid vel consilio vel viribus potest Satan, tenebrarum princeps. id denique quod Hebręi vocãt מֵצוּדָה [*metsudah*,]& Paulus ὀχυρώματα, 2. Cor. 10.4. ¶ *Superabunt eam*, ἰσχύσουσιν αὐτῆς. Vulgata,*Prævalebunt aduersus eam*. Erasmus, *Valebunt aduersus illam*. id est ἰσχύσουσι κατ' αὐτῆς. Atqui certum est valere aliquid Satanã aduersus Ecclesiam, à quo sępe grauissimè premitur, sed hactenus tamẽ vt nunquam opprimatur. Quare cùm neque(vt existimo) Vulgata versio satis sit Latina, neque Erasmica satis expressa, quærendum fuit aliud vocabulum. Iam verò quum nullum in promptu haberẽ quod Græco & Hæbræo יוּכַל [*iuchelu*]posset opponi,vsus sum synonymo, quo res eadẽ significatur.

19 *Claues*, τὰς κλεῖς. Hac metaphorica loquutione significatur œconomi potestas (sicut apparet Esaiæ 22.22.) qua funguntur omnes ministri in Ecclesia Dei,vt apparet infrà,18.18. Ministerium enim Euangelicum rectè dici potest clauis regni cælorum, quum Euangelium sit virtus Dei ad salutem cuiuis credẽti:& vicissim odor mortis in mortem cuiuis non credenti. Ostendat igitur Antichristus hanc clauem,& nos illi credemus. Cæterùm quũ posceret metaphoræ analogia vt Matthæus vteretur aperiendi & claudendi vocabulis,(sicut fecit Esaias, & post Esaiam Iohannes Apoc.3.7.)maluit Spiritus sanctus ligandi & soluendi verba vsurpare: nempe vt intelligamus quàm misera sit conditio eorum quibus cælum clauditur. id est, quorum retinentur peccata: (sicut Iohannes interpretatur infrà, 21. 23.) qui videlicet quum nolint oblatum Christum fide amplecti, manent obstricti peccatorum vinculis: contrà verò, quàm beati sint illi quibus apertũ est cęlum,vt qui à filio Dei liberati, sint ipsius cohæredes,quia Euangelio crediderunt. Quorsum autem hæc ad indulgentiarum fumos,& totam illam Antichristi tyrannidem?

20 *Vt nemini*,ἵνα μηδενὶ. Erasmus,*Ne cui*,id est μή τινι. ¶*Iesum illum Christum*, Ἰησοῦν ὁ Χριστός. In tribus exempl.non legebatur Ἰησοῦν: & sanè videtur abundare,vt annotat Eras.

21 *A*, Ἀπὸ. ἀπό pro ἀπὸ iterum hîc positum est.de qua enallage suprà diximus.11.19. ¶ *Senioribus*, πρεσβυτέρων. Hebraicè זְקֵנִים[*zekenim*,]vt Deut.21.2. Est autem nomen non tam ætatis quàm dignitatis:& eos designat qui adiecto epitheto alibi dicuntur Seniores populi, penes quos, nimirum Sacerdotibus & Scribis selectis adiunctos, erant iudicia, quæ Hebræi Græco vocabulo vocant Sãhedrin,id est συνέδριον: vt ij planè sint πρεσβύτεροι quos Latini eadem ratione Senatores vocant. Sic apud Homerum aliquoties dicuntur γέροντες iidem qui δρῖῶες, vt Iliad. β. ¶*Suscitari*, ἐγερθῆναι. Vulg.*Resurgere*,ἀναστῆναι. Eras.*Resuscitari*.i. interum suscitari.

22 *Prehensum*,κρατοῦμενος.i. manu prehensum seduxisset, vt solent familiarius aliquid dicturi.Erasmus, *Adduxisset*,id est,ἀγαγοῖ. qui tamen in annotationibus in Mar. 8. 32. adfert eã interpretationem quã sum sequutus. Vulgata,*Assumens*,id est,προσλαμβάνων. ¶*Propitius tibi sis*, Ἱλεώς σοι. Sic rectè Erasmus. Latinè dicas, *Respice te*. Vulgata,*Absit*, id est, μὴ γένοιτο. Græci in hac significatione dicunt optandi modo, ἱλεώς. & hoc ipsum significauit his verbis Maro, *Et vos Mihi Manes, Este beni*.

23 *Abscede à me*,ὕπαγε ὀπίσω μου. Vulgata, *Vade post me*. Erasmus, *Abi post*

me. Vide Mar. 8. 33. ¶ *Satana es mihi.* Per antonomasiam propriè vocatur Satan (id est aduersarius) ab Hebræis, à verbo שָׂטַן [*satan,*] qui à Græcis dicitur διάβολος, id est calumniator: & ὁ πειράζων, id est tentator, Apoc. 12. 9, & 20. Sed hoc nomen iis etiam accommodatur qui Dei voluntati aduersantur, vel obstinata malitia, (vt Iudas, Iohan. 13. 27.) vel incogitantia quadam aut etiam arrogãtia, vt hoc loco Petrus: cui in hoc quidem cognomine successisse Antichristum libens concesserò, vtcunque clamitet se errare non posse, & à nemine iudicandum. ¶ *Offendiculo es mihi,* σκάνδαλόν μου εἶ. In meo vetustissimo exemplari scribitur ἐμοὶ εἶ, vt etiã vertit Vulg. & quidem rectè. Sensus est autem, non stare per Petrum quominus Christus crucis cogitatione perterrefactus, iter suæ vocationis abrumpat: sicut iis accidit quibus aliquò proficiscentibus impedimentum obiicitur quod ipsos pergere prohibeat, aut etiam ad quod impingentes retrocedant. ¶ *Sapis,* φρονεῖς. Hoc verbo significatur Petrum arrogãtia & falsa quadã de se persuasione peccasse, quã σοφίαν Pindarus ἔγχθονα vocat. Et hinc licet animaduertere multiplices etiam esse cognitionis ipsius Christi gradus, quum eum agnoscens Petrus esse Dei viui filium (vt vocari solebat Messias ex Psal. 2.) nihilominus non illud cæleste sed terrenum Messiæ regnũ, communi & adhuc apud Iudæos perdurãte errore, somniaret. vnde factum vt se posse ducem esse suo magistro existimaret.

24 *Pone me venire,* ὀπίσω μου ἐλθεῖν. id est discipulus meus esse. Nec enim præire solent verè discipuli magistro vt cœperat Petrus, quasi quid Christum deceret melius prospiceret quàm ipse Christus. ¶ *Abdicet semetipsum,* ἀπαρνησάσθω ἑαυτόν. id est, nullam sui rationem habeat, quæ ipsum vel tantillum ab iis quæ Deo debet, abducat. Vulg. & Erasmus, *abneget semetipsum*, admodum obscurè, & nimium ambiguè, quum Negare seipsum, dicatur de eo qui quod ipse dixerit aut fecerit inficietur, vt 2. Tim. 2. 13. Itaque quamuis ἀρνεῖσθαι idem propriè valeat quod Negare, cui etiam verbo videtur vim adiicere addita præpositio: tamen à consequenti idem declarat aliquid perinde habere atque si nihil ad se attinere quispiam testetur, quod fieri inficiatione consueuit: cuius exemplum habemus in Leui, Deut. 33. 10. quod Latini videntur verbo Abdicandi optimè significare. Talis fuit illa vsitata in adultorum baptismo formula, Abrenuntias? abrenuntio. imprudenter postea ad infantium baptismum accõmodata, pro quo tamen Græci verbo ἀποτάσσεσθαι non ἀπαρνεῖσθαι vsi sunt, & adhuc vtuntur. Nostræ interpretationi fauet etiam Syrus interpres. ¶ *Tollat crucem suam,* ἀράτω τὸν σταυρὸν ἑαυτοῦ. id est onere quantumuis duro & graui in humeros alacriter sublato, alacriter pergat aut currat potius ad metam, me præeuntem sequutus. Heb. 12. 2. Crucis enim nomine in his libris notum est afflictionis pro Christi nomine genus omne significari, nempe, vt arbitror, non tam quòd crux in genere Latinis etiam dicatur quicquid animum excruciat, quàm vt Christianorum cum Christo in eiusmodi ærumnis consociatio quædam significetur. Vide suprà 10. 38.

25 *Animam suam seruare,* τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι. id est vitam: nisi malimus animæ appellatione totum hominem comprehendi, synecdoche Hebræis familiari. Et certè hæc est (nisi fallor) huius loci germana interpretatio quam etiam videtur apertè Lucas confirmare cap. 9. 25. quum hęc Matthæi & Marci verba, τὴν ψυχὴν ἑαυτοῦ ζημιωθῇ. i. si ipsius anima mulctetur, interpretatur ἑαυτὸν ζημιωθῇς. id est si seipso mulctetur. Bellissimè ergo cohærebunt omnia hoc modo, Siquis seipsum voluerit seruare (loquitur enim Euangelista ex communi hominum opinione, quibus nihil hac vita est charius) is seipsum perdet. hæc enim præpostera cupiditas in æternum exitium ipsum præcipitabit. Contrà verò, qui Christi & Euangelij causa seipsum perdiderit, (ita enim rursus loquitur Euangelista ex eorum sensu qui omnium hominum stultissimos & miserrimos eos esse opinantur, qui vitam malint profundere quàm Christũ abnegare) is quum videatur periisse, seipsum tandem aliquando recuperabit: quippe qui hoc modo seipsum seruauerit, aliquin perituram. ¶ *Inuenies eam,* εὑρήσει αὐτήν

abrius: id est recipiet eam, aut potius seipsum lucrifecerit: vt qui sibi, alioquin morituro, æternam vitam paranerit: sicut Lucas ipse exponit cap. 17. 33. Nam ζημιοῦσθαι apud Græcos etiam declarat labore suo aliquid consequi, vt exponit Vlpianus in oratione Demosthenis κατὰ Τιμοκράτους: & Inuenire à Latinis vsurpatur pro Parare sibi & acquirere, teste Donato in Terentij Eunuchum. Erit igitur vehementior antithesis, si dixerimus illos, qui vt sibi consulãt, Christum abnegant, non modò lucrum non facere quod captant, sed etiam rei quam seruatam esse volunt (id est suiipsius) iacturam facere, quod damnum est omnium maximum: istos verò contrà, qui pro Christo mori non dubitant, non modò nullum detrimentum pati, sed seipsos potius lucrifacere, alioqui perditos: quo lucro nullum maius possit homini contingere.

26 *Anima verò sua mulctetur?* τὸν δὲ ψυχὴν ἑαυτοῦ ζημιωθῇ; id est seipsum perdat, vt Lucas interpretatur. Vulgata ζημιοῦσθαι vertit *Detrimentum pati*. Erasmus. *Iacturam facere*. Ego verò non video cur periphrasis quærenda fuerit, quum de iudicio Dei hîc agatur: quemadmodum proximus versiculus declarat: & ζημιοῦσθαι apud Græcos sit vocabulum forense, sicut mulctare apud Latinos. ¶ *Compensationem animæ suæ*, ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, id est quo seipsum redimat: quod vernaculo sermone dicas, *Qu'est-ce que l'homme baillera en eschange de sa personne?* Vulgata ad verbum, *Commutationem pro anima sua?* quæ interpretatio mihi visa est obscurior. Erasmus, *Cuius permutatione redimat animam suam?* perspicua periphrasi, sed nõ prorsus necessaria. Itaque in annotationibus in Marcum interpretationem Veterem amplectitur.

27 *Cum gloria*, ἐν δόξῃ. ἐν pro αὐτοῦ, vt alibi sæpe. Vide suprà, 6. 29. ¶ *Angelis*, ἀγγέλων. In secundo exemplari additur ἁγίων. id est Sanctis. ¶ *Secundum facta*, κατὰ τὴν πρᾶξιν. Erasmus, *Iuxta facta*. Vulgata, *Secundum opera*, id est κατὰ τὰ ἔργα, sicut etiam legimus in vno exemplari.

28 *Amen*, ἀμήν. In quodam codice additum erat γὰρ, *enim*. ¶ *Ex his qui hîc adstant*, τῶν ὧδε ἑστώτων. Vulgata, *De hîc stantibus*. Erasmus, *Hîc stantes*, id est, ὧδε ἑστῶτες, quod scriptum inuenimus in duobus vetustis codicibus. ¶ *Gustabunt mortem*, γεύσωνται θανάτου, id est morientur, sicut Heb. 2. 9. ¶ *In regnum suum*, ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ. ἐν existimo pro εἰς positum esse. Cæteri ad verbum interpretantur, *In regno suo*. In vno veteri codice legitur, εἰς τὴν δόξαν αὐτοῦ. id est in gloriam suam. quibus verbis ista optimè explicantur de Christi ascẽsione, & iis quæ postea cõsequuta sunt: de quibus magnificè scribit Paulus Ephes. 4. 10. & 1 Cor. 15. 23. & Dominus ipse meminit infrà. 16. 26. & 28. 18.

IN CAPVT XVII.

1 *Sexto post die* μεθ' ἡμέρας ἓξ. Vul. & Eras. *Post sex dies*. Vide Mar. 9. 2. ¶ *Subducit*, ἀναφέρει. id est ἀνάγει: quod etiam legimus in quodam exẽplari. Nam φέρειν & ἄγειν sæpe permutãtur: vt inf. à hoc eodem capite, vers. 17. & suprà, 4. 1.

2 *Alba*, λευκὰ. Candidum, quod vsurpat Erasmus, potius significat splendidum & fulgens, id est τὸ λαμπρόν: (quod quidem propriè de igne dici solet, vt auctor est Aristoteles sectione octaua Problematum) quanuis id postea de albo colore dici quoque cæpit, omnium videlicet splẽdidissimo. ¶ *Lux*, τὸ φῶς. In quodam exemplari legitur ὁ χιὼν, Nix: quod sequutus est Vetus interpres. Aristoteles porro libro primo De coloribus, φῶς colorẽ ignis esse scribit his verbis, τὸ δὲ φῶς ὅτι πυρός ἐστι χρῶμα, δῆλον ἐκ τοῦ μηδὲν μᾶλλον ἢ τοῦτο ἔχειν ὑφίστασθαι χρόαν, &c. id est, Quòd autem lumen, aut lux, sit color ignis perspicuum ex eo est, quoniã nullum alium, præter hunc, habere colorẽ reperitur, &c. φῶς autem Lucem vertimus, quanquam nõ dubitem apud philosophos differentiam lucis & luminis obseruari, quæ tamẽ apud reliquos scriptores fere negligi solet.

3 *Conspecti sunt*, ὤφθησαν. Vulgata, *Apparuerunt*. id est ἐφάνησαν. ¶ *Colloquentes*, συλλαλοῦντες. Erasmus admonet in annotationibus, potius vertì debuisse *Confabulantes*: à quo tamẽ verbo quidam merito refugiunt, quum neque respondeat Græco verbo συλλαλεῖν, neque Scripturæ maiestati conueniat, neque etiam tritum sit apud Latinos scriptores; quanuis fabulari à fando

deriuetur. Addit autem Lucas de propinquis Christi perpessionibus fuisse cum eo colloquutos. Neque hîc curiosè quærendum, an verè in suis corporibus Moses & Elias apparuerint: quod si dicamus, consequetur Mosen iam tum resurrexisse, & videri poterit Elias nunquam fuisse mortuus: nisi malimus ecstaticam fuisse visionem. Sed hoc quidem certum est vel ex sermonibus ipsis, quorum etiam sententiam Lucas exponit, vel aliunde extra ordinem, Mosen & Eliam fuisse ab Apostolis spectatoribus agnitos. Tertullianus lib. de resur. Carnis, vult Mosen quidem in imagine nondum receptæ carnis, Eliam verò in veritate nondum defunctæ apparuisse.

4 *Respondens*, ἀποκριθεὶς Hebraismus, de quo alibi diximus. nam propriè respondent qui sunt rogati.

5 *Lucida*, φωτινὴ. In quarto codice scriptum erat φωτὸς, lucis, Hebraico idiotismo ¶ *Filius ille meus*, ὁ υἱός μου. Articulum duplicem expressi, cuius videtur hîc esse emphasis maxima, non tam vt distinguatur à filiis aliis (quum sit vnigenitus) quàm ad dignitatis commẽdationem. Nos enim non natura, sed adoptione sumus filij: qua ratione etiam Christus ipse dicitur primogenitus inter multos fratres, quia licet vnicus sit proprio iure, princeps tamen est inter multos, quatenus adoptionis fons est ac caput.

6 *Ceciderunt in faciem suam*, ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν. Phrasis Hebræa. נפלו אל־פניהם (*naphelu el ponehem*) id est proni adorarunt. nisi malimus præ metu cecidisse quasi semianimes, quamobrem etiam Dominus eos erexisse dicitur. ¶ *Timuerũt*, ἐφοβήθησαν. Erasmus suo more. *Territi sunt*, per passiuũ: quum tamen actiuæ sit significationis τὸ φοβεῖσθαι.

7 *Sublatis autem oculis neminem*. Vulgata, *Leuãtes*. Erasmus per periphrasin minimè necessariam, *Vbi verò sustulissent*. Hoc interdum vnico verbo ἀναβλέψαντες declaratur: vt suprà, 14. 19.

8 *Nemini*, μηδενὶ. Eras. *Necui*, μή τινι, vt suprà, 16. 20. ¶ *Quod vidistis*, τὸ ὅραμα. id est ἃ εἴδετε, vt scribit Marcus. 9. 9. Vulg. & Erasmus. ad verbum, *Visionem*. ambiguè, articulo etiam prætermisso. Alioqui ὅραμα de visis nocturnis propriè dicitur, & Hazon vox Hebræa propheticis patefactionibus extraordinariis attribuitur, à quibus hoc quod hîc narratur nõ procul abfuit, vt Visionis etiam nomen retinere liceat.

9 *Igitur*, καὶ. Audita mentione resurrectionis à mortuis (quod adduci non poterãt vt præceptori tribuerent, vsque adeo vt quid hoc sibi vellet inter se disceptarent, sicut scribit Marcus) venit illis in mẽtem quod in Synagogis docebatur de Eliæ aduentu Messiam præcessuri, quem quum modò colloquentem cum præceptore vidissent, quærunt quinam ista quæ viderant, & quæ ex præceptore audiebant, cum Scribarum doctrina congruant.

10 *Elias quidem venit*. Ἡλίας μὲν ἔρχεται pro ἐλεύσεται, & ὁ ἐρχόμενος pro ἐλευσόμενος passim in his libris inueniuntur. Hæc autem intelligenda sunt forma dicendi è medio petita, perinde ac si diceret Christus, Verum quidem est quod Scribæ dicunt, Eliam videlicet antegressurum fuisse Messiam, & sequuturæ instaurationi viam aperiturum, sed & c.

11 *Quem non agnouerunt*, καὶ οὐκ ἐπέγνωσαν αὐτὸν. In nono exemplari scribitur καὶ οὐκ ἐπίστευσαν αὐτῷ, Et non crediderunt ei. ¶ *Ei*, ἐν αὐτῷ. ad verbum, *In*. In vetustis duobus codicibus deest præpositio ἐν.

12 *Quidam*. ἄνθρωπος. In duobus exemplaribus additur τις. id est homo quidã: quod expressit Erasmus.

¶ *Procidens ei ad genua*, γονυπετῶν αὐτὸν. Vulg. *Prouolutus ante eum*. id est κυλινδούμενος ἐναντίον αὐτοῦ. Erasmus, *Flectens genua illi*. Atqui γονυπετεῖν (vt ipse animus obseruauit in annotationibus) amplius aliquid significat, eum nimirum supplicantium gestum quem depingit elegantissimè Homerus Iliad. α. in extremo, vbi Thetidem describit Ioui supplicantem.

13 *Lunaticus est*, σεληνιάζεται. Lunatici vocantur qui certis lunæ temporibus comitiali morbo, lycanthropia, cynanthropia, & qui melancholia morbo laborant, quæ Græcis medicis θηριώδης (id est fera & immanis) dicitur, aut alio furoris genere agitantur: de quibus poëta in hunc modum, *Quam malis*

multos etiam furiis hinc sæpe videmus, Vexari, sortémque animo indignamur acerbam, Quorum etiam meminit Iurisconsultus Paulus l. Bouem. Tit. de Ædilitio edicto. Cæterùm hoc ita accipiendum est, hoc quidem loco, vt ad morbũ, cuius causa naturalis fuerit, sciamus diabolicum quoque furorem accessisse, sicut indicant ea quæ paulò pòst commemorãtur. Nec enim dubium esse potest quin Diabolus humores naturales perturbare, & morbos quosuis incompertos quidem hominibus alios, alios verò compertos ciere facile possit, Deo potestatem illi faciente: sicut ex vlcere quoque illo lobi apparet. Minimè est ergo nobis admittenda Photij opinio, existimantis hunc dici lunaticum ex vulgi opinione, non quòd talis esset, aut quòd Lucæ mutatio quicquam in dæmoniaco efficeret. Sunt autem hæc distinguenda, ne in eorum errorem incidamus qui profanè ridere solent quæcunque de dæmoniacis sacræ literæ testantur, quasi hæc omnia videlicet ad merè naturales morbos pertineãt: quũ sup. 4. 24. apertè lunatici à dæmoniacis distinguãtur: & profana illa opinio infinitis Scripturæ locis possit conuinci. ¶ *Malè afficitur*, κακῶς πάσχει. In vno codice legimus, κακῶς ἔχει. Vulgata, ad verbum, *Malè patitur*. Erasmus, *Malè affligitur*, κακῶς θλίβεται.

14 *Obtuli*, προσήνεγκα. In duobus veteribus codicibus legitur προσηνέγκαν, id est obtulerũt, pro oblatus est, de quo dicendi genere alibi diximus.

15 *Peruersa*, διεστραμμένη. Sic Cicero, Roscij oculos peruersissimos fuisse dicit, id est διεστραμμένωτάτους. Eras. *Distorta*. cui opponitur quod simplex & rectum est. ¶ *Tolerabo*, ἀνέξομαι: vel ad verbum, *Sustinebo*. Vulgata & Erasmus, *Patiar*. Sed aliquid amplius videtur significare ἀνέχεσθαι quàm πάσχειν. Multi enim etiam inuiti & repugnantes multa patiuntur. ἀνέχεσθαι autem dicuntur translatitiè qui volentes onus subeunt, & sub eo perdurant.

16 *Increpauit dæmonium*, ἐπετίμησεν τῷ δαιμονίῳ. Hoc exprimit disertè Lucas infrà, 9. 42. vt neque ambigere debuerint Hieronymus, neque rectè Theophylactus ad puerum retulerit. Est autem ex Hebræorum idiotismo relatiũ præpositum antecedenti, vt infrà, 26. 23.

17 *Quantulum (est) granum sinapi* ὡς κόκκον σινάπεως. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Sicut granum sinapi*: quod quũ nobis videretur obscurum & ambiguũ in Latino sermone, coacti sumus à verbis Græcis aliquantulum deflectere, vt planius loqueremur.

¶ *Transgreditor*, μετάβηθι, vel, *Abi*. nam Digrediendi vocabulum, quo solemus vti in transferendo hoc verbo, nullum hîc locum habet.

18 *Egreditur*, ἐκπορεύεται. Vulgata, *Ejicitur*. id est ἐκβάλλεται.

19 *Versantibus*, ἀναστρεφομένων, vel fortassis *Reuertentibus*: quæ significatio huius vocabuli etiam vsitata est, & non malè cõuenit huic loco. Nã inde digressus rediit Capernaum per Galilæam, vt constat ex Marci. 9. 30. Hanc autem posteriorem interpretationem si sequaris, ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ pro εἰς τὴν Γαλιλαίαν positum erit: & ita scriptum inuenimus in vno vetere codice. ¶ *Hominum*, ἀνθρώπων. In vno exemplari additur ἁμαρτωλῶν, id est peccatorum: quo vocabulo Gentes intelliguntur à fœdere Dei alienæ. Auget enim hæc quoque circunstãtia sceleris atrocitatem.

20 *Contristati sunt*, ἐλυπήθησαν. Erasmus, *Mœrore affecti sunt*: qui tamen verterat ἐλυπήθη, indoluit, suprà capite 14. versu. 9.

24 *Non*, οὐ. Hæc particula nihil hîc negat, sed interrogat, vt alibi sæpe Erasmus, *Num*. quo tamen aduerbio vtimur quum negatum esse volumus id de quo quærimus.

¶ *Soluit*, τελεῖ id est soluere solet. ¶ *Didrachmata*, τὰ δίδραχμα; Hoc est sicli Sãctuarij dimidium, quod Israëlitæ pendebant olim ex Lege scripta, Exodi 30. 13. Romani verò postea exegerunt, Iudæa subacta: qua de re scribit Iosephus, de Vespasiano loquens, Stipendium vbicunque degerent, Iudæis indixit, quos binas drachmas singulis annis inferre in Capitolium iussit, ita vt antea Hierosolymorum templo solebant. Sed hoc postea factum. Itaque quod hic agitur intelligitur de Capitatione cuius fit mentio infrà. 22. 17. vt apparet etiam ex subsequente versiculo. Imposuit autem Augustus prouinciis, sublatis vectigalibus omnibus, tributa ordinaria:

alia in caput, quæ hîc vocantur τέλη, cuiusmodi fuisse istud de quo hîc agitur, apparet ex eo quòd certæ summæ fit mentio, nempe stateris, Christi & Petri nomine persoluti: alia in agros, quæ propterea Census nomine significantur, Romana etiam voce, tum hoc loco, tum inf. 22. 17. quamobrem etiam iussit Augustus omnes prouincias censeri Luc. 2. 1. Hoc autem tributum singulis ædibus siue familiis impositum diserte scribit Iosephus libro antiq. 19. cap. 15. Agrippam maiorem sub Claudio Iudæis remisisse. Huius verò numi, id est dimidij statêris argentei, qui integer quatuor drachmarum erat, quales ipsi Iudæi olim signarant, veram imaginem hîc exprimendam curaui, expressam ex vero & puri puti argenti numo, mihi à fido illo Christi seruo & beatæ memoriæ viro, Domino Ambrosio Blaurero, donato. Habet autem hic numus Samaritanis literis insignis, vna ex parte vnam illam sacram, in qua recondita fuit Manna, superposita litera Aleph, qua declaratur simplex hic fuisse siclus, duarum videlicet drachmarum, quum duplus esset drachmarum quatuor, cui inscriptione שקל ישראל [SCHEKEL ISRAEL,] id est siclus Israel: ex altera verò, virgam illam Aaronis florentem, cum inscriptione ירושלם קדשה [IERVSCHALAIM KODSCHAH,] id est Ierusalem Sancta.

25 *A filijs suis.* Ἀπὸ τῶν υἱῶν αὐτῶν. id est *à familia sua.* Hîc enim dubium non est quin filiorum nomen propriè accipiatur. Nam si Hebræorum more filios intelligi dicas, p veris & naturalibus, quos vocant, subiectis, quibus opponãtur populi vi armorum subacti, falsa fuerit Petri responsio, quum & ipsi Romani eiues tributa soluerent: vt docet Dionysius libro Antiquitatum quarto, vsque ad L. Pauli Macedonici triumphum. Sed hic quæritur primùm quo sensu sit accipiendum quod dicit Christus, se Regiæ esse familiæ, ac proinde huius tributi lege non teneri. Deinde cur pro Petro etiam persolui didrachmam, ac non etiam pro reliquis vndecim discipulis, qui & ipsi erant eius domestici, iusserit. De priore respondeo, si de tributo templi ista narratio accipiatur, Christo vt ipsius Dei filio & vero templi Domino, debitum potius fuisse tributum, quàm ipse illud deberet. Sin verò de tributo intelligatur quod Romani, vt Iudæorum domini, exigebant, ad Christum, vt regia Dauidis familia ortum, potius quam ad Romanos viurpatores regium ius pertinuisse. De posteriore verò dico, Petrum, vt apparet ex iis quæ narrauit Mat. supra 8. 5. & 14. habuisse in illa vrbe domicilium & familiam, quod de reliquis Apostolis non dicitur. Exacta autem fuisse tributi dubium non est vbi familiæ sedem habebant.

26 *Nempe igitur,* ἄρα γε. Vulg. & Erasm. *Ergo.* Vide sup. 7. 20.

27 *Offendiculum eis præbeamus,* ἵνα μὴ σκανδαλίζωμεν αὐτούς. quasi videlicet subiectos doceamus Magistratibus esse rebelles: aut ne alij hoc exemplo abutantur, Vide ergò Antichristiani pontificis potestas ciuilis supra Magistratus?

¶ *Ascenderis,* ἀναβὰς ἄνω, ad hamum videlicet. Eras. *Prodierit.* quod respondet προελθὼν, vel ἐξελθὼν. ¶ *Statêrem,* στατῆρα. Is igitur numus erat tetradrachmus, sicut etiam veteres testantur: ita tamen vt à statêre aureo distinguatur, quorum alij vnciales, id est octo drachmarum, alij didrachmi fuerunt.

¶ *Pro almè,* id est ὑπὲρ. Nam propriè ἀντὶ τινος significat Loco aut vice alicuius. Vide Marc. 10. 45. Fortassis autem

ad te

ab re non fuerit hîc annotare piſcem qui à Plinio Faber, & Zeus à Narbonẽſibus Gallis, à Normanis autem & picardis, *Doree* dicitur, Romæ ab hac hiſtoria piſcem S. Petri vocari, nempe vt nihil ſit in Euangelio quod Romæ non ſit ludibrio expoſitum. quæ de re vide, ſi libet, Rondeletium de piſcibus, lib. 10. cap. 9.

IN CAPVT XVIII.

1 *Quiſnam, τίς ἄρα.* Vulgata, *Quis putas.* Eraſmus, *Quis?* omiſſa particula expletiua, quam tamen Latini videntur exprimere, ipſo etiam approbante infrà 24.45. ¶ *Maximus, μείζων.* Id eſt præſtantiore ac eminentiore gradu dignus, ac proinde cæteris præponendus. Somniabant enim Meſſiæ regnum quoddam terrenis imperiis ſimile, ſicut tandem etiam eſt in imaginem beſtiæ, id eſt imperij Romani, ab Antichriſto transformata Eccleſia. Contra verò Chriſtus ad virtutem ambitioni contrariam ſuos diſcipulos reuocat, nõ quòd ciuilium Magiſtratuum gradus, aut Eccleſiaſticarum functionum ſanctam diſtinctionem, i. ad diuini verbi amuſſim exactam, damnaret, ſed vt diuerſam eſſe prorſus doceret adminiſtrandi regni ſui rationem, & eiuſmodi diſceptationum cauſam tolleret,

2 *Puerulum, παιδίον.* Vulgata, *Parvulum*: quod non tam eſt ætatis quàm ſtaturæ. itaque merito reprehenditur. Eraſmus, *Puellum*. Nonnulli parum probabiliter ſcribunt, hunc fuiſſe Ignatium illum inſignem ſub Traiano Chriſti martyrem.

3 *Vos conuerteritis, στραφῆτε.* Phraſi Hebræa dictum eſt pro Reſipueritis, vt alibi docuimus. & vbique in his libris στρέφειν paſſione reciproca vſurpatur. Vide Act. 3. 26.

4 *Demiſerit, ταπεινώσει.* Vulg. ad verbum, *Humiliauerit*. Nam ταπεινὸν grammatici dictum volunt quaſi ἐδαφεινὸν: ſicut humilis Latinis ab humo dicitur. Sed humiliandi verbum apud idoneos authores non legi, vnico Cic. loco excepto lib. 2. de Nat. deorum, vbi Humiliata animantia quædam appellat. Demiſſum autem eundem eſſe cum humili, vel illud Cic. indicat ex 5. Tuſc. *Non eſt auſus*, inquit, *elatè & ampliè loqui, quum humiliter demiſſèque ſentiret.* Quid ſit autem puerulo ſimilem fieri, docet propheta ſuo exemplo Pſal. 131. ¶ *Sicut eſt puerulus iſte, ὡς τὸ παιδίον τοῦτο.* Id eſt eouſque vt puerulum, qualis hic eſt, moribus ambitionis & faſtus neſciis referat. Ideo addidi verbum Es r: nequis videlicet putet hunc puerum ſpecialiter cõmendari, quum potius in iſtius exemplo proponatur puerilis ætas, iſtiuſmodi rerum adhuc ignara, vt & aliorum multorum affectuum, quorum ſemina adhuc in pueris ſeſe non produnt.

5 *Puerulum talem, παιδίον τοιοῦτο.* Id eſt quempiam, vt dixi, ita ſeſe demittentem vt puerum referat. Nec enim propriè de pueris agit: ſed hoc adiecit aduerſus eos qui de modeſtia retinenda admoniti, & vt de iure ſuo potius vltro cedant quàm altiora cogitent, obiicere vulgatum illud prouerbium conſueuerunt, Eum qui ſeſe ouem faciat luporum lanienæ ſeſe exponere. Iſtos igitur contrà maximè ſibi curæ eſſe, Dominus teſtatur: nec impunè laturos quicunque in ſimplicitate incedentes interturbarint, præbita ipſis impingendi occaſione: tantum abeſt vt eos vi & iniuriis opprimi patiatur.

6 *Parvus, τῶν μικρῶν.* Vulg. & Eraſ. *Puſillus*. Rurſum autem parvos fideles non ætatis, ſed παιδοτροπικῶς ratione à Chriſto deſignari arbitror. Quod ſi quis tamen contendat de ætate puerili hîc agi, quam etiam non nego peculiari quadam Dei prouidentia regi, non rectè tamen concluſerit infantes eſſe fide præditos quæ non ſit ex auditu, quoniã adiicitur iſtos paruos in Deum credere, quum de iis demum fatendum ſit Chriſtum differere, qui malis dictis aut factis poſſent à fide & recto curſu auerti, quod in infantes nõ cadit, nulla dum intelligentia præditos. ¶ *Præſtiterit ei, συμφέρει αὐτῷ.* Ad verbum, *Confert ei*. Sed hoc videtur cõparatè accipiendum, ſicut fecimus, mutato etiam tempore. Sic etiam paulo pòſt videtur χρεὼν vſurpari pro ἄμεινον. Vulg. & Eraſm. *Expedit*. Hunc autè fuiſſe tunc Iudæorũ morem teſtatur in hunc locum Hieronymus, vt ſic mergerentur atrocium ſcelerum conuicti: cuiuſmodi quiddam in parricidij pœna fuit conſtitutum. ¶ *Aſinaria, ὀνικὸς.* id eſt grandis: vt opponatur tru-

satili, sicut annotat Hilarius. Nonnulli de mola inferiore intelligunt, quæ ὄνος vocatur, & crassior esse solet, quum superiori substernatur. In vno manuscripto exemplari scriptum inuenimus λίθος μυλικός, lapis molaris.

¶ *In* ὅτι. Vetusta exemplaria pleraque scriptum habebant εἰς: in vno tamen legimus ἀφεὶ, circa. Latini in hoc dicendi genere fere vtuntur præpositione De, vel Ex. ¶ *Profundo*, πελάγει. id est τῷ βάθει. Dicitur enim πέλαγος quod Latini Altum vocant. postea verò pelagus pro ipso mari cœptum est vsurpari: & ita interpretatus essem nisi adderetur τῆς θαλάσσης.

7 *Necesse est*, ἀνάγκη ἐστίν. Et tamen nemo inuitus est alteri offendiculo, sed vel per incogitantiam, vel ἐκ προαιρέσεως. Discrimen est igitur inter Necessitatem & Coactionem. Item non est hæc necessitas à Deo, sed ab homine, corruptione voluntaria. Ego necessitas non inuoluit Deum peccato. Item quanuis offendicula necessariò eueniant: væ tamen est mundo propter offendicula. Non est igitur vera consequutio, iniustè puniri peccatores, si necessariò peccant.

8 *Facit vt tu offendas*, σκανδαλίζει σε. Vide suprà, 5.29. & 30. ¶ *Ea*, αὐτά. Vulgata *Eum*. id est αὐτόν.

¶ [*Potius*] *quàm* ἤ. Aut κρεῖττον positum est pro ἄμεινον, aut subauditur μᾶλλον, sicut apud Homerum in illo versiculo, βούλομ' ἐγὼ λαὸν σόον ἅμμιγα, ἢ ὀπιθέσθαι, li. Iliad. α. Et in illo impio senario, Σίλλω τύχης σκαλαγμὸν ἢ φρενῶν πίδον. Sic quoque apud Hebræos fere subauditur particula יותר [*iother*] ante מן [*min*] vt Psal. 118. 8. & 9. item Prouerb 3. 13. ¶ *In*, εἰς. Vulgata & Erasmus, *Ad*. id est πρός. Nam etiam permutantur sæpe istæ præpositiones, sicut apud Hebræos ב pro אל.

9 *Luscum*, μονόφθαλμον. Vulgata, *Vnum oculum habentem*. Plautus Vnioculũ dixit. Ego autem cum Erasmo Luscum interpretari malui. Nam luscus Latinis dicitur qui altero captus est oculo, non is quem Galli vulgò vocant *vn louſche*, Latini strabonem, Græco etiam vocabulo.

10 *Angelos eorum*, ἀγγέλους αὐτῶν. Id est Angelos ipsis peculiariter adhibitos custodes aduersus Satanam, & impuros spiritus, vt ex plurimis veteris præsertim testamenti testimoniis liquet. Nec enim de pueruli duntaxat ætate, quam tamen Deus peculiari cura dignatur, sed de verè piis omnibus agit, quos cur paruulos vocet, præposito puerili exemplo, antea diximus. ¶ *Per omne* (*tempus*,) διὰ παντός. Subauditur χρόνου, quod ego expressi. Neque video cur minus Latinè dicatur Per omne tẽpus, quã Ad omne tempus. Vulgata & Eras. interpretari solent, *Semper*, id est ἀεί. ¶ *Intuentur faciem patris mei*, ὁρῶσι τὸ πρόσωπον τοῦ πατρός μου. Id est apparent coram patre meo vt ministri, ab eo seruandis pijs omnibus, quantumlibet vilibus in hominum conspectu, destinati, & ipsius iussa singulis momentis expectantes.

11 *Venit enim*, ἦλθε γάρ. Tota hæc periodus in nonnullis Græcis codicibus non reperitur.

12 *Homini*, ἀνθρώπῳ. Vetus interpres vel hoc non legit, vel prætermisit, sed nulla sensus iniuria: quanuis, nisi exprimas, subaudiri necesse sit, vt vis comparationis intelligatur.

¶ *Profectus in montes*, ὅτι τὰ ὄρη πορευθείς. Erasmus Veterem interpretem sequutus vertit, *In montibus, & vadit*. Coniungit enim ὅτι τὰ ὄρη cum præcedentibus quo modo etiam legit Theophylactus, per Montes Cælum intelligens. Sed hoc dicendi genus non ita est vsitatum, & in plerisque antiquis exemplaribus hæc ita distincta sunt vt ὅτι τὰ ὄρη coniungatur cum participio πορευθείς, quod melius conuenit, vt tanto maius quærendæ per solitudines medias aberrantis ouis studium demonstretur. Syrus tamen interpres vult oues 99. in montibus relinqui à pastore, aberrantem ouem alibi quæsituro.

14 *Non vult Pater vester*, οὐκ ἔστι θέλημα ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς ὑμῶν. Vulgata & Eras. ad verbum, *non est voluntas coram Patre vestro*. qui Hebraismus mihi visus est obscurior. ¶ *Vllus*, ἕν. In scriptum reperimus in veteribus codicibus. Erasmus autem mauult legere ἕνα vt subaudiatur παιδίον. Idem autem vult εἷς atque, vel Vnus, id est Vllus, vt sensus ipse ostendit.

15 *Si verò*, ἐὰν δέ. Optimè ista cohærent. Vbi enim de iis disseruit qui suæ aliis offendiculo, nunc quid sit in

agendum

agendum declarat quibus obiectum eſt offendiculum : quos ita vult eſſe comparatos vt ſaluti fratrum conſulant, & ſit eorum zelus fraterna charitate ſic temperatus, vt ad extrema remedia non niſi tentatis mitioribus omnibus remediis deueniant. ¶ *In te, εἰς τὸν* id eſt, te vel dicto, vel facto læſerit. Læditur autem quiſpiam non tantùm in priuato ſuo negotio, hue (vt ita loquar) directè, ſed etiam omni iniuſtè in alterum, ac in primis in Deum, dicto vel facto. Itaque non tam in hoc Chriſti mandato ſpectatur vnus an plures ſint offenſi: quàm priuatim & aliis communi offendiculo admiſſa, à palam & publicè geſtis diſtinguuntur : monente Chriſto vt contra quàm facere conſueuerunt qui ex aliorum reprehenſionibus laudem zeli captant, alij alios humanè redarguentes leniter in viam reuocare ſtudeamus, nec latiùs ſpargamus mala quibus mederi priuatis remediis poſſumus. Nam in publico offendiculo peccantes quo modo ſint arguendi docuit Apoſtolus 1. Tim. 5. 20. & ſuo quoque exemplo oſtendit, Petrum Antiochiæ reprehendens, Gal. 2. 14. Sed & in iis peccatis quæ tam priuata ſunt & occulta, vt qui ea inficietur nullis teſtibus poſſit conuinci, vel nullus, vel perexiguus locus huic Chriſti dicto relinquitur.

16 *Ex ore, διὰ στόματος* Hebraicè, פִּי עַל [*bal-pi*] id eſt ſermone ac teſtimonio. Sic enim accipitur interdum Oris vocabulum pro ſermone & loquutione: vt Num. 3. 16. atque adeo pro tacito etiam teſtimonio, id eſt quum res ipſa per ſe loquitur, vt infrà, 21. 16. ¶ *Cõfirmetur, σταθῇ.* id eſt ratum firmúmque habeatur, vt ad Eccleſiam vocatus reus pertinax inficiari factum & pertinaciam non poſſit. quod Hebræis explicatur verbo יָקוּם (*iakum.*) ¶ *Res tota, πᾶν ῥῆμα.* Hebraicè דָּבָר (*dabar*) id eſt negotium de quo agitur.

17 *Negleverit audire : παρακούσῃ.* id eſt, non ſit audire dignatus, aut ſe audire diſſimularit. Nam hoc ſignificat παρακούειν: ſicut παρορᾶν dicuntur qui nõ dignantur aſpicere, vel fingunt ſe non videre. Vulgata & Eraſmus. *Non audierit,* id eſt *μὴ ἀκούσῃ.* ¶ *Eccleſiæ, ἐκκλησίας.* Quidam nuper conuertit Reipublicæ, huc fortaſſe reſpiciens quòd in Iudicũ conſortium etiam Leuitæ & Sacerdotes olim in repub. Iſraelitica legebãtur, aut quia exiſtimauit de negotiis forenſibus hîc agi: quod etiamſi illi concederem, minimè tamen ipſius interpretationem approbarem, quum Reipubl. vocabulum pro ipſo Senatus aut populi conſentu vſurpari non ſoleat : vt quid illud ſit, dicere Reipub. vix à quoquam intelligi poſſe videatur. Sed de animi offenſionibus hîc agi & Senatu eccleſiaſtico, (cuius iuriſdictio à Politici magiſtratus functione, in Eccleſia præſertim Chriſtiana, apertiſſimè diſtinguitur) vel ex eo conſtat quod de ligando & ſoluendo poſtea commemoratur. Neque enim Chriſtus politicas leges præſcribit. Hæc autem poteſtas ac iuriſdictio penes eos erat qui ἀρχισυναγωγοὶ propterea vocantur Mar. 5. 22. & huius conſuetudinis exemplum extat apud Iohan. 9. 22, item 12. 42, item 16. 2. vt apud Iudæos idem fuiſſe videatur pœnæ genus, ἀποσυναγώγους γίνεσθαι, atque apud Chriſtianos Excommunicari. Porro de eccleſiæ vocabulo diximus ſuprà 16. 18. Sed notandum eſt turpiter errare qui ex hoc loco confici volunt, de ſingulis rebus referendum eſſe ad totius multitudinis cœtum. Aiunt enim Eccleſiæ nomen nuſquam aliter accipi: quod vel ex hoc ipſo loco falſum eſſe conuincitur. Nam certè tanquam de Iudæis hçc dici apparet ſaltem ex eo quod addit, Sit tibi ſicut Ethnicus & publicanus. Sed iudicia de his rebus penes Seniores fuiſſe apud Iudæos, nec ſemper cogi conſueuiſſe totum populi cœtum, omnes illarum rerum ſcriptores teſtantur. & certè niſi Chriſtus ad ſuorum temporum conſuetudinem totum hunc ſermonem accommodaſſet, quis eum loquentem intellexiſſet? Quod ſi quis excipiat, tyrannicam fuiſſe illam conſuetudinem, ne id quidem verè dixerit, quum Chriſtus ſic loqui non potuerit quin eum morem vt legitimum approbaret. Neque verò quum hæc dico, Oligarchiam velim in Eccleſiam Dei inuehi, quæ illam tantoperè deformauit, atque adeò penitus transformauit : ſed doceo Ariſtocratiam Chriſtianam non eſſe nouum aliquod inſtitutum, Dei verbo & Democratiæ Eccleſiaſticæ

repugnãs: ſicut nonnulli ex vnica vocula temere irrepta ſunt arbitrati. Poſtremò obſeruandum etiam eſt, Eccleſiæ nomen hoc vno loco totius noui Teſtamenti de Iudæis dici: quorum alioqui generales cœtus ſolent Synagogæ peculiari nomine vocari. quanuis Græci interpretes in vetere Teſtamento aliquoties Hebræam vocem קהל [cahal] verterint ἐκκλησίαν, & quidem de hoc ipſo cœtu agẽtes vt 1. Paralip. 13. 2. & 9. Itaque Euangeliſta pro Seniorum collegio ἐκκλησίαν dixit. Lucas autẽ πρεσβυτέριον τοῦ λαοῦ, 22. 66. Vide inf. Mar. 5. 22.

¶ *Qui [eſt] Ethnicus*, ὁ Ἐθνικός. id eſt ὁ ἐθνικὸς ἄν Nam alioqui certus quiſpiã videbitur intelligi, niſi Enallagẽ numeri ponamus. Ethnicus autẽ ex illa vetere diſtinctione Iſraëlis à cęteris, qui ἔθνη & Gẽtes dũictur, dicitur, qui ꝓfanus eſt & prorſus alienus à religione. Nam ſolent ſacri ſcriptores ἔθνη & Ἐθνικοὺς Grȩcè vocare eos qui Hebraicè גוים [goïm] dicuntur, id eſt, qui erant alieni à Republica Iſraëlis, & fœdere promiſſionis non cõprehendebantur: vt ait Paulus Eph. 2. 12. Latini theologi poſtea (quorum auctoritatem libens ſequor) Ethnicos Græco nomine appellarunt. Articulum autem conati etiam ſumus exprimere, qui hoc quidem loco eſt διορίσεως.

18 *In cælo*, ἐν τῷ οὐρανῷ. Quæ hoc loco philoſophatur Origenes in hoc genere dicendi, quum paulo antè Chriſtus Petrum alloquẽs, 16. 19. dixerit plurali numero, ἐν τοῖς οὐρανοῖς, (ſi quidem hęc ſunt Originis) nõ modò inepta ſunt, ſed etiam Hebræorum linguæ ſummam arguunt imperitiam. Appellant enim Hebræi cælos plurali numero שמים [ſchamaiim] & in vno vetere exemplari diſertè ſcriptum inuenimus ἐν τοῖς οὐρανίοις. Res ipſa denique oſtendit iſtas ſpeculationes prorſus vanas eſſe & inanes.

19 *Rurſum*, πάλιν. In antiquis omnibus codicibus additur ἀμὴν, amen. ¶ *Conſenſerint*, συμφωνήσωσι. Tranſlatio eſt à corpore ad animum. nam de voce & cantu propriè id dicitur.

¶ *Fiet eis*, γενήσεται αὐτοῖς nempe ſicuti petierint.

22 *Septuagies ſepties*, ἑβδομηκοντάκις ἑπτά. Ad verbum, *Septuagies ſeptem*, videlicet peccata. Sed tamen potius videtur ἑπτὰ pro ἑπτάκις poſitum ex Hebræorũ more, apud quos שבע [ſchebaa] vtrunque declarat.

25 *Non poſſet reddere*, μὴ ἔχοντος ἀποδοῦναι. ἔχειν pro δύνασθαι, (id eſt habere pro poſſe) frequenter ponitur. Itaque hæc interpretatio ſimpliciſſima eſt. Vulg. *Non haberet vnde redderet*. Eraſmus etiam longius à Græcis recedens, *Non eſſet ſoluendo*. quod Græcis ſignificat οὐκ εἴη τι ἐξαποδοῦναι. ¶ *Reddi (debitum)* ἀποδοθῆναι. Subaud. τὸ ὀφειλόμενον, vt ſequitur infrà 30. Eraſmus, *Fieri ſolutionem*, ſenſu rectè expreſſo.

26 *Ergo*, οὖν. Vulgata & Eraſmus, *Autem*, id eſt δέ. ¶ *Seruus ille*, ὁ δοῦλος. In tribus vetuſtis codicibus, additur ἐκεῖνος, ille. quo modo etiam legit Vetus interpres: quanuis appoſitus articulus ſatis declaret αἰσθησιν.

¶ *Adorabat*, προσεκύνει. Admonet Eraſmus ſe in nonnullis exemplaribus legiſſe παρεκάλει, id eſt precabatur, pro quo Vetus interpres, *Orabat*: niſi corrupta ſint exemplaria. Sed ſuſpicor corruptum fuiſſe locum à quopiam, qui ciuilem adorationem in Oriente paſſim vſurpatam, non potuit à Dei cultu diſtinguere. ¶ *Cohibe iram erga me*, μακροθύμησον ἐπ' ἐμοί. Hoc loco θυμὸν iram ſignificat, & quidem præcipitem, quam Galenus propriè ὀξυθυμίαν appellat: iræ acerbitatem & præcipitationem dicere poſſumus: quod Cicero excandeſcentiam commodiſſimè interpretari videtur: animum autem Horatius in illo verſiculo, *Ira furor breuis eſt, animum rege*. Vnde & animoſi Græcis dicuntur θυμώδεις, vel θυμοειδεῖς, atque adeò θυμικοί. Eſt autem Galeno non parua differentia inter ὀξυθυμίαν καὶ θυμώδεις: quo modo etiam apud Latinos non tantùm inter iræ præcipitis, ſed etiam inter acerbæ vehementíſque iracundiæ homines, & animoſos, differentia maxima eſt. Iram igitur qui cohibere & veluti procul adiicere poſſunt, dicuntur μακροθυμεῖν: quos nonnulli longanimes vocant, vocabulo parum Latino: & μακροθυμία idem penè eſt quod πραότης, lenitas & clementia: quæ tamen & à lentitudine, i. ὀργησία, & animi deſponſione & demiſſione (quam Græci quoque μακροθυμίαν & ἀθυμίαν vocant) diſtinguitur. Vulgata, *Patientiam*

habe.

habe. Erasmus: *Esto patiens*, quæ eodem recidunt. Sed Tertullianus & Cyprianus eum sequutus, non rectè vertunt Magnanimitatem, quæ μεγαλοψυχία dicitur.

27 *Dimisit*, ἀπέλυσεν. Nempe quoniam vinciri & vænire ipsum iusserat. Eras. *Absoluit.* Atqui (ni fallor) absoluere dicitur debitor qui soluit quod debet: non creditor, qui debitum condonat. ¶ *Mutuum.* δάνειον. Vel, vt Erasm. *Æs alienum.* quũ alioqui significet propriè quod mutuo sumptum est. Hic autem accipitur pro eo quod ex bonis heri seruus interuerterat, ac proinde cui restituendo tenebatur, id est vt mox scribitur τὸ ὀφειλόμενον.

28 *Suffocabat*, ἔπνιγε. Eras. longo vsus circuitu, *Obtorto collo trahebat*, sensu tamen fideliter expresso. Nec enim eum strangulatum cupiebat, sed faucibus abreptum ita premebat, vt strangulaturus videretur. ¶ *Quod*, ὅ, τι. In omnibus vetustis legitur εἴτι, siquid: sed perperam.

29 *Ad pedes eius*, εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ. Hæc omissa sunt à Vetere interprete & ab Eras. quæ tamen in omnibus nostris vetustis codicibus Græcis reperi. ¶ *Omnia*, πάντα. Hoc deest in sex veteribus codicibus, nec tamen videtur redundare.

30 *Abiens*, ἀπελθών. Vel abundat hoc participium ex vulgata loquendi consuetudine, sicut pleraque alia: vel simplicem motum declarat. Neque enim existimandus est creditor ab illius latere discedere, sed potius illum per vim rapere in carcerem. Itaque rectius fortassis verterimus Pergens quàm Abiens, nisi malimus intelligere, abiisse cum eo, videlicet quem ipsemet in carcerem rapiebat.

31 *Quæ facta fuerant*, τὰ γενόμενα. In quibusdam codicibus legitur γινόμενα, *Quæ fiebant*: quo modo vertit Erasm. & Vetus interpres. ¶ *Declararunt*, διεσάφησαν. Vulg. *Narrarunt*: id est, διηγήσαντο.

33 *Nónne oportuit*, οὐκ ἔδει. In quodam exemplari additur οὖν, *ergo*.

35 *Lapsus eorum*, τὰ παραπτώματα αὐτῶν. Hæc non legit Vetus interpres, neque Hieronymus: sed, nisi addas, absolutè ponetur verbum ἄφεσις: quod vix alibi reperias. Præterea in omnibus Græcis codicibus hæc scripta inueni.

IN CAPVT XIX.

1 *Finisset*, ἐτέλεσεν. Vulgata & Erasmus, *Consummasset*: quod melius respondet composito συντελεῖν. Interdum tamen etiam consummandi vocabulo vtimur, præsertim in passiuo, vt amphiboliam vitemus. ¶ *Digressus est*, μετῆρεν, Vulgata, *Migrauit*. Erasmus, *Demigrauit*, id est μετῴκησεν: vterque impropriè, quum hîc non agatur de domicilio mutando, veluti quum Nazaretha venit Capernaum habitatum. ¶ *Secus Iordanem*, πέραν τοῦ Ἰορδάνου. Vulgata & Eras. ad verbum, *Trans Iordanem*. quasi per Peræam siue Transiordaninam Christus traiecto Iordane vel lacu Tiberiadis in Iudæam venerit ex Galilæa, quod verum non est, quum turba dicatur eum sequuta, neq; rursum dicatur fluuium traiecisse quum Iudæam ingrederetur. Significatur ergo Christus non per Samariam, sed ea ad dextram relicta iter tenuisse secundum Iordanem. qua de re diximus etiam suprà 4. 15.

2 *Sanauit*, ἐθεράπευσεν. Id est, ὑγίασεν, vt loquitur Aristoteles: quum alioqui non quiuis θεραπεύει, etiam sanet.

3 *Dimittere*, ἀπολύσαι. De hoc verbo diximus suprà 1. 19. Erasmus. *Diuortium facere*: vt periphrasi minimè necessaria. ¶ *Quauis ex causa?* κατὰ πᾶσαν αἰτίαν. Nam αἰτία quidem & causam & crimen declarat: & in vno exemplari legimus ἁμαρτίαν, peccato. Sed causæ nomen potius conuenit, quum etiam ob deformitatem Iudæi dimittere sæpe solerent vxores, vt Deut. 24. 1.

4 *Non ἀ?* Id est, Annon? de quo diximus suprà, cap. 22. versu 7. ¶ *Opificem*, ὁ ποιήσας. Vulgata & Erasmus ad verbũ, *Qui fecit*: quod perobscurum est, nisi addideris ἄνθρωπον, id est hominem. Placuit igitur potius ex Hebræo idiotismo accipere pro participio absoluto, id est הָיוֹרֵא [*habens*] vel הָעֹשֶׂה [*habens*] vt loquuntur Hebræi. Græci disertiores dicerent ὁ δημιουργός. Latinè autem verbali nomine hoc explicandum est. Sic etiam suprà 8. 33, appellatione τῶν χοιρίων intelliguntur pastores. ¶ *Fecisse*, ὅτι ἐποίησεν. Sustulimus pronomen ἀυτοὺς Eos: quia sic redundat ex Hebr. idiotismo, vt sensum huius loci possi-

etiam perturbare in Latino sermone.

5 *Derelinquet*, καταλείψει. Vulgata, *Dimittet*: quod respondet τῇ ἀφήσει. Erasmus, *Deseret*. quod durius est, & melius videtur respondere τῷ ἐγκαταλείπειν. Hoc autem loco nihil aliud significatur quàm liberos ducta vxore nouam familiam instituere, relicto videlicet paterno & materno conuictu, vt rectè verbum Hebræum quo vsus est Moses Gen. 2. 24. exposuerit Chaldaicus Paraphrastes. cubile patris & matris, id est (vt ego interpretor) habitationem domesticam deserere. ¶ *Agglutinabitur*, προσκολληθήσεται. Vulgata, *Adhærebit*, αἰδέξεται. Erasmus, quem hîc sequor, optimè expressit Græcum vocabulum, quo significatur arctissima coniunctio viri & vxoris, quasi glutine coniunctorum. Huiusmodi firmissimam & tenacissimam coniunctionem, significauit Plato in Conuiuio verbis σωτὰξαι εἰ συμφύσαι εἰς τὸ αὐτό, ὥστε δύο ὄντας ἕνα γενέσθαι. ¶ *Qui duo (fuerant,) erunt vna caro*, ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Erunt duo in carne vna*, vel, *in carnem vnam*. Syrus interpres τοὺς δύο accipit pro ἀμφὼ, *Ambo*. Ego putaui primùm explicandam esse vim articuli οἱ, quo significatur conditio coniugum ante matrimonium: quod commodissimè exprimeremus totidem verbis vernacula nostra lingua, *Les deux seront vne personne*. Latinè verò non item. Deinde illustrandus est omnino hic Hebraismus, quo vix quicquam dici potest obscurius in Latino sermone. Itaque sciendum est verbum ἔσονται, erunt, accipi pro γενήσονται, id est fient: vt in illis dicendi formulis, Esto mihi in protectorem, Eris nobis in caput. Præterea præpositio à Latinis exprimi non solet in hoc dicendi genere, nisi quum dicimus, Esse pro amico, id est amici loco: quod Hebræi dicerent Esse in amicum, qui sensus huic loco non conuenit. Denique vna caro nihil aliud declarat, quàm vnum corpus: vt explicatur 1. Cor. 6. 16. quem Hebraismum retinuimus, quia non est tam obscurus quin facilè intelligi possit: quum frequentissimè soleat in Sacris scriptoribus occurrere. Hic ergo sensus est, Qui antè duo erant homines: incipiunt quasi vnus homo esse, quod ipse postea explicat. Moses autem duorum non meminit, nec propterea (vt volunt qui polygamiam audent adstruere) additum est quicquam verbis Mosis, quum de duobus ibi agi, non de pluribus constet.

6 *Deus*, ὁ Θεὸς. Hinc fit vt quum ceteri contractus humanæ societatis, sicut consensu mutuo contrahuntur, sic etiam dissoluantur: coniugij tamen vinculum ipsi coniuges soluere nequeant, sed solus Deus qui coniuges conciliauit: ac proinde leges de coniugiorum diremptione ne Impp. quidem ponere præter Dei verbum licuerit. ¶ *Coniunxit*, συνέζευξεν. Inde coniuges dicti, & coniugium: quod vocabulum Græco penitus respondet, seruata etiam translatione à iugo. Erasmus, *Copulauit*. ¶ *Seiungat*, χωριζέτω. Vulgata & Erasmus, *Separet*: quod vocabulum melius exprimit τὸ ἀφορίζειν, vt alibi diximus. Neque tamen ignoro, seiungere opponi τῷ συνζευγνύειν, quo verbo vtitur Euripides de hac eadem re (id est de matrimonij dissolutione) loquens. Sed quum necessariò quæreretur synonymum, illud præteris delegi quod cum superiore συζευγνύειν pugnat ex diametro. Sic autè antiquari legem illam Mosis constat, largore videlicet Spiritu Dei nobis per Euangelium concesso, vt planè repudiandi sit eorum sententia, qui nunc quoque illam valere posse in Ecclesia Christiana censent: etiam si nonnulli inter eos qui Christiani sunt nomine, reperiantur non minus duri & iniqui quàm olim Iudæi fuerint.

8 *Pro duritia cordis vestri*, πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν. Hoc loco πρὸς accipitur vel pro χάριν, vt apud Plutarchum πρὸς ἀρετὴν, id est, habita virtutis ratione, & pro meritis: vel pro διὰ, vt apud Aristophanem πρὸς ταῦτα, pro, διὰ ταῦτα, id est idcirco: quæ vtraque significatio conuenit Latinæ præpositioni Pro. Dicunt enim Latini, Pro amore mutuo, id est, Amoris mutui causa: &, Pro loco & tempore, id est, quod inepte dicitur, pro loci & temporis qualitate. nisi malimus subaudire participium, vt dicamus *respiciens ad vestræ cordis duritiem*. Vulgata & Erasmus ad verbum

verbum, *Ad duritiem cordis vestri.* ¶*Permisit*, ἐπέτρεψεν. Lex moralis, quam vocant, simpliciter præcipit bona, & prohibet mala, quoniam conscientiam spectat: leges autem ciuiles, si bene sunt constitutæ, nihil quidem præcipiunt quod Deus prohibuerit, & nihil prohibent quod Deus præceperit, sed improbitate hominum coguntur multa duntaxat moderari, quæ penitus tollere non possunt: & hæc sunt quæ permitti legibus dicuntur. Exempli causa, Fœnerari prohibet Christiana charitas: fœnus tamen, propter hominum commercia, multi magistratus vident se simpliciter prohibere non posse. Itaque (quod vnum reliquum est) fœnoris modum certum constituunt. An verò propterea fœnerari bona conscientia licet? Minimè profectò. Neque enim à ciuilibus legibus, sed ex Dei verbo petenda est conscientiæ regula. Imò ne ciuiles quidem leges probant, sed damnant potius, quod duntaxat tolerant, cogente hominum improbitate. Sic etiam Dominus per Mosen ciuiles leges condens, non præcipit diuortia: (ita enim fuisset sibi contrarius) sed iis à quibus impetrari non poterat vt vxores retinerent, præcepit vt vxoribus darent diuortij libellum, nempe vt iis aduersus maritorum fœnitiam consuleretur, Nec tamen propterea desinebant adulteri esse coram Deo, qui vxores repudiabant.

9 *Ob scortationem*, διὰ πορνείαν. Vulgata, *Fornicationem*, à fornicibus in quibus Romæ solebant meretrices prostare, solet interpretari. Est autem πορνείας nomen hoc loco generale, ita vt μοιχείαν comprehendat: non excepta tamen scortatione, quum occideretur etiam ea quæ quum pro virgine ducta fuerat, stuprata fuisse comperiebatur, & sine distinctione ante vel post sponsalia esset vitiata, id est vel si scortata esset, vel si adulterium commisisset. Sed hoc fortassis non addidisset Christus, nisi vel erepta Iudæis, vel neglecta tunc fuissent capitalia in adulteros iudicia, ex Mosis præscripto. Neque enim repudio locus erat vbi capitali supplicio dirimebatur matrimonium. Vide 1. Corinth. 7, 15. Sed tamen quum, etiamsi viguissent leges in adulteros positæ, posset fugâ, aut latitando effugere iudicij cognitionem adultera, & apud gentes inter quas dispersi erant Iudæi, plerique magistratus adulteria capite non punirent, horum etiam conscientiis, vt & hodie consulendum fuit. ¶*Dimissam*, ἀπολελυμένην. Extra causam adulterij videlicet, & ita vt passim fieri à Iudæis consueuerat.

10 *Tale est*, οὕτως ἐστίν. Vulgata ad verbum, *Ita est.* Terentius in Phormione, *Ita ingenium eius fuit.* Erasmus, *Ad istum modum habet.* Αἰτίαν verò non cõuertí Causam, sed Negotium, vt perspicuitati studerem. ¶*Vxorem ducere*, γαμῆσαι. Græcis γαμεῖν propriè de marito dicitur, sicut γαμεῖσθαι de vxore: quo modo etiam Latinis vir vxorem ducere dicitur, mulier verò nubere. Vide infrà, cap. 22. 30.

11 *Sunt capaces*, χωροῦσι. Id est. Non ita sunt comparati, vt hoc præstare, id est vxore carere possint: sicut angustum locũ dicimus non posse res multas capere. vnde χωρίον locus dicitur. Alioqui quum neutrum est τὸ χωρεῖν aliud declarat, vt suprà 15. 17. Vulg. *capiunt*, rectè quidem sed ambiguè. ¶*Huius sermonis*, τὸν λόγον τοῦτον. Id est istius quod dicitis, nempe (propter varia videlicet impedimenta, non quòd regnum Dei alioqui positum sit per se in cœlibatu vel coniugio) expedire vxorem non ducere, quod copiosè exponit Paulus 1. Corinth. 7. ¶(*Ij*) *quibus datum est*, οἷς δέδοται. Diuinitus videlicet, ex mera gratia, eáque in plurimis ad tempus: non quòd in nobis id sit positum, vel quòd in fide peti possit: nisi quis fortasse peculiarem habuerit promissionem. Itaque perpetuæ continentiæ votum præterquam quòd meræ est temeritatis, peccatum etiam est quum ex fide esse non possit, sicut etiam omni præcepto & puræ Ecclesiæ exemplo caret, vt ipsa tot iam seculis experientia comprobauit: quum è contrario coniugium omnibus qui vtuntur, nempe vt ad coniugium à Deo vocatis, præcipiatur.

12 *Eunuchi*, εὐνοῦχοι. Eunuchi nomen est propriè actionis & muneris, eorum videlicet qui in gynæceo adhibebantur, quasi fœminarum cubilis custodes: qui quum plerunque deligerean-

tur castrati, hinc factum vt de castratis quibusuis diceretur. Hunc autem morē sunt qui volunt à Persis cæpisse, nominante etiam Stephano pagum quendā Persidis Spadam, in quo cœperit istiusmodi castrationis consuetudo. ¶ *Ex vtero, ἐκ κοιλίας.* Propriè & ad verbum, *E ventre.* Certè nemini dubium esse potest quin de vtero loquatur, vt catachresis ista in omnibus linguis locum habet: sed quia paulò durior erat Latinis, vt forte sit poetica, sequutus sum Veterē interpretem & Erasmum. κοιλία porro & γαστὴρ non modò apud medicos, verū etiam apud reliquos omnes ferè scriptores, nunc pro ventriculo, nunc pro ventre propriè dicto, nūc pro vtero accipiuntur. ¶ *Castrati sunt, εὐνουχίσθησαν.* Vulgata & Erasmus, *Eunuchi facti sunt*: vt citat etiam Cypr. tractatu de habitu virginum, vbi mendosè legitur *Coacti* pro *Sic facti sunt*, in nonullis codicibus. iidē tamen paulo post interpretantur εὐνουχίζειν Castrare. εὐνοῦχος autem Græcis medicis (quod etiam institutiones Græcæ libro primo de Adoptionibus testātur) generis nomen est, quod in spadones, thlibias, & castratos diuiditur. ¶ *Seipsos castrarunt, εὐνούχισαν ἑαυτούς.* Id est, à coniugio abstinent, & continentiam seruant, ex Dei dono videlicet, vt Deo seruiant liberius, ac si partibus illis carerent quibus viri sunt: qualis est etiam amputatio manus, aut pedis, & exoculatio, quarum suprà meminit.

14 *Talium, τοιούτων.* Id est & horum & similium, vt suprà. 18,

16 *Doctor, διδάσκαλε.* Siue *Præceptor.* Nā Præcipere potius est Docere quàm mandare. vt apud Flaccum, *Quicquid præcipies, esto brevis.* Vulgata & Erasmus, *Magister*: quod generalius est, & præfecturam etiam quandam declarat, quāuis illud non vbique repudiarim.

17 *Dicis, λέγεις.* In duobus vetustis exemplaribus & meo vetustissimo legitur, τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ; εἷς ἐστιν ὁ ἀγαθός. εἰ δὲ θέλεις. id est, *Quid me interrogas de bono? Vnus est bonus. Si vis autem*, &c. quam lectionem sequutus est Vetus interpres, interposito tātùm Dei nomine. sic enim vertit, *Vnus est bonus, Deus.* Pro quo mallem dicere, *Vnus Deus bonus est*: vel addere particulam *Nempe*, sicut fecit Erasmus, ad illustrādam sententiam. Appositissimus autem est hic locus iis qui suis meritis vllo modo gloriantur, ad perfectionem doctrinæ legalis, ex legislatoris maiestate, non ex iis quæ se præstitisse somniant, æstimandam, reuocandis, nedum vt suas ἐπιθρησκείας in hunc album referant.

18 *Quas? ποίας*, id est πίνας. Nam τὸ ποῖον propriè de qualitate quærit. Sic in vernaculo sermone vtimur interrogantibus particulis, *quels* & *desquels*, etiam quum de substantia quærimus. ¶ *Non occides, τὸ, Οὐ φονεύσεις*: id est, Ne occidito. quæ ratio in cæteris præceptis locum habet. Vetus interpres & Erasmus verterunt per periphrasin, *Non facies homicidium.* Quod autem attinet ad vocula τὸ, solet à Græcis præponi iis quæ τυχικῶς accipiuntur. ¶ *Non mœchaberis, Οὐ μοιχεύσεις.* Nomine τῆς μοιχείας quauis scortationem intelligit.

19 *Matrem, μητέρα.* In quodam vetere exemplari erat additum pronomen σου, id est *tuam.* ¶ *Et, καί.* Vetus interpres hāc particulam non legit. Origenes autem totum hoc suppositititium esse arbitratur, καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν: primùm quòd apud Matthæū & Lucā nihil addatur eiusmodi: deinde, quòd res eadē iteretur. Postremò, quia quū (vt testatur Apostolus Rom. 13. 8) his verbis tota Lex contineatur, non conuenit vt dicatur adhuc aliquid ei deesse qui hæc omnia præstiterit. Respondeo, Si hoc præscriptum sequamur, ea quæ in eadem historia explicāda apud omnes Euangelistas nō reperiuntur, ea vt adulterina repudiemus, fore vt boni Euāgeliorum partem deleamus. Deinde hæc iterationis species facilè excusari potest, non modò si καὶ dixerimus poni in epexegesi, (vt in illo Virgilii, *Iudicium Paridis, spretæque iniuria formæ*) sed etiam si rem ipsam spectemus. Loquitur enim ἐμφατικώτερον qui diligere iubet quàm qui vetat damno afficere. Præterea quanuis in loquendo & scribendo frequentius soleat præponi tou quidpiam, quod deinde in suas partes secetur: interdum tamē contrarius ordo instituitur, quum nulla ratio prohibeat quominus id rectè fiat, vt 1. Corinth. 10. 32. Quòd autem ad postremam rationem attinet, ea satis indicat Origenem nō vidisse quid ageretur. Neque enim

enim iuuenis iste verè respondit sese præcepta illa omnia impleuisse: neque sua responsione hoc illi cõcedit Dominus: sed quum longissimè abesset ab eo quod sese existimabat consequutum, hunc morbum in ipsius animo latentẽ detexit Dominus, proposito illi peculiari charitatis mandato ad personam Christi & hoc tempus accõmodato, ex quo is demũ intelligeret quàm temere respõdisset. Sed hic quoque hallucinatũ esse Origenem nemo mirabitur, qui ipsius in Epistolam ad Romanos commenta legerit, quibus præcipuum religionis nostræ caput vir ille fœdissimè profanauit. Nec minus hallucinantur qui hanc Legis interpretationem accipiunt pro consilio Euangelico, vt vocãt, quod certos quosdam perfectos obliget. Quasi verò Christus venerit vt Legem aliquam nouam conderet, ac non potius vt à Legis maledictione nos liberaret. Sed & illud notãdum est, Christum hic arguere Pharisaicam superbiam ex posteriore duntaxat tabula. Quid si igitur priorem iussisset? & hûc sanè postea illum reuocat, veram charitatem in proximum docens eius esse qui Deum suprà omnia diligat, quod ex obedientia appareat, quacunque illum via Deus incedere iubeat.

20 *Obseruauí*, ἐφυλαξάμην. Vulgata *Custodiui*, sicut & nos solemus τὸ φυλάττειν, interpretari, sed diuersa significatione. Nam custos legum dicitur qui impedit quominus ab aliis violentur. ¶ *Quo adhuc deficio?* τί ὑστερῶ; Ὑστερεῖν significat à tergo remanere, & tardius venire. Inde factum vt etiam pro defici accipiatur, neutri absoluti significatione. Vulgata & Erasmus, *Quid adhuc mihi deest?*

21 *Perfectus*, τέλειος, id est si talem vis re ipsa te demonstrare qualem esse te iactas. Hæc enim Christi verba non in quo posita sit per se vita æterna declarant, quum hæc vocatio non sit vniuersalis: sed huc spectant vt istum falsa suæ iustitiæ spe deceptum redarguant. ¶ *Quæ habes*, σοῦ τὰ ὑπάρχοντα. id est bona tua & facultates. ¶ *Pauperibus*, πτωχοῖς. Πτωχοὶ si credimus grammaticis, propriè dicuntur qui mendicando propter summam egestatem victum sibi parant, παρὰ τὸ πτώσσειν, quod ad pedes diuitum accidant: πένητες autem, pauperes, id est, qui honestam inopiam tolerant. Itaque nonnulli suprà. 5. 3. & Lucæ. 4 18. & 6.20. πτωχοὺς malunt conuertere mendicos quàm pauperes. Sed hæc differentia non est perpetua: nec vtique obseruanda. Nam verè quidem dicitur Lazarus fuisse πτωχὸς Luc. 16. 20. At Christus potius πένης, quanuis dicatur πτωχεύειν. 2. Cor. 8. 9. minimè certe istorum mendicabulorum similis, quos locustarum nomine Spiritus sanctus significat Apoc. 9. 3. Videtur autem pauperes hic vocare qui à Solomone dicũtur דַּלִּים [*dallim*] Prouerb. 22. 9 id est, quos inopia totos exedit, qui alia ratione אֶבְיוֹנִים [*ebionim*] dicuntur, nisi malimus egenos generaliter intelligi. ¶ *Adesdum*, δεῦρο. Ad verbũ, & *huc*, scilicet ades. ἀκολούθησος.

22 *Habebat enim*. ἦν γὰρ ἔχων. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Erat enim habẽs*: quem Hebraismũ minimè necesse fuit hoc loco retinere: ¶ *Bona*, κτήματα. Vulgata & Eras. ad verbum, *Possessiones*: sed (ni fallor) apud Latinos nõ tam latè patet hoc vocabulũ quàm quę Græci κτήματα vocant, illis enim possessio tãtùm fundos & loca non mouẽtia declarat, quum κτημάτων appellatione intelligatur quicquid ab aliquo possidetur.

24 *Facilius*, εὐκοπώτερον, id est ῥᾷον. Nam Græcorum copiam assequi non possumus. Itaque sæpius quàm velimus vti cogimur synonymis. Ad verbum, *Leuioris est laboris*. ¶ *Camelum*, κάμηλον. Prouerbialis loquutio, quã apud Thamuldistas obseruauit Caninius. sed de Elephãto cuius loco Christus Camelum vt animal Syriæ notius substituit, coniecit vir diligentissimus Drusius. Sed fortassis ita vulgus etiam ipsum in Syria loquebatur. Aristophanis scholiastes ait κάμηλον per ι, significare rudentem siue funẽ nauticum, quod non reperio vlla scriptoris idonei auctoritate cõfirmatum. Sed & Syrus interpres de Camelo animali interpretatur: & ita magis etiam est hyperbolica comparatio. ¶ *Introire*, εἰσελθεῖν. Erasmus, *Ingredi*. quo modo etiam nos plerunque. Sed hîc studuimus seruare paranomasiam τῆ διελθεῖν & εἰσελθεῖν. Vtroque tamen loco legimus εἰσελθεῖν, quinque vetustis codicibus.

25 *Perculsi sunt*, ἐξεπλήσσοντο. Virgi-

tus 9. Æneidos, *Obstupuit magno laudum perculsus amore Euryalus*, Vulgata, *Mirabantur*, id est ἐθαύμαζον. Erasmus, *Expauerunt*, id est ἐθάμβησαν. Vide suprà, 7. 28. ¶ *Ergo*, ἆρα. Hoc loco ἆρα non tantùm est particula interrogans, sed etiam illatiua, vt grammatici loquuntur. Itaque rectè conuersa est quasi scriptum esset οὖν: quanuis Erasmus in annotationibus malit interpretari τίς ἄρα, *Quisnã*.

26 *Omnia*, πάντα. Apparet ex proposita hypothesi diuites hîc excludi à Dei regno, non omnes, sed eos qui à diuitiis pendent, quod omnes faciunt, nisi quorum mentes Deus immutauit. Sicut ergo talis quispiam dives, quandiu talis est, ingredi nequit in regnum cælorum, ita neque camelus qualis est natura, ingredi possit per foramen acus: ille quidem quoniã per peccatũ, iste verò quoniã natura talis est. At Deus vtrumque immutatum, & illum quidem docens ab ipso vno totum pendere, illum verò tam gracilem efficiens quàm fieri necesse est, in vtroque infinitam suam virtutem re ipsa demonstrauerit. Inepti sunt igitur qui ex hoc loco colligunt, Deum efficere posse vt Christi corpus, manens verum corpus, eodem tempore sit totum siue multis siue omnibus locis essentialiter: neque tamen quum hoc negamus, Deum naturæ legibus alligamus, sed in suo proposito semper eundem esse asserimus.

27 *Ecce* ἰδού. In quodam exemplari legimus, ἰδοὺ, Κύριε, id est, *Ecce*, *Domine*.

28 *In regeneratione*, ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ. Hæc ita distincta sunt in quinque veteribus codicibus vt ad sententiam sequentem pertineant, quo modo etiã fere legi solent, id quod magis amplector: in aliis autem sic vt cum præcedentibus cohæreant. Si prior illa lectio magis arridet, παλιγγενεσία pro eo die sumitur quo incipient electi re ipsa toti nouam illam vitam viuere, quum videlicet corpore & animo fruentur hæreditate illa cælesti, in seculo venturo, vt explicat Marc. Sed si cum præcedentibus, id est cum participio ἀκολουθήσαντες coniungamus, regenerationis nomine intelligemus Euangelij prædicationem, quod ipse Christus in terras attulit, quia tum veluti de integro conditus est mundus: nec aliter solent Prophetæ de Messiæ aduentu loqui. ¶ *Throno*, θρόνου. Vulgata & Erasmus, *Sede*, id est καθέδρας. Thronus autem augustius aliquid significare videtur: ¶ *Gloriæ*, δόξης Hebraismus, id est glorioso & maiestatis pleno.

29 *Domos*, οἰκίας. In duobus codicibus legimus οἰκίαν, id est domum. ¶ *Centuplicia*, ἑκατονταπλασίονα. Vulgata & Erasmus, *Centuplum*. Vide Marci 10. 30. ¶ *Hæreditatis iure possidebit*, κληρονομήσει. Vide suprà. 5. 5.

IN CAPVT XX.

1 *Simile enim*, ὁμοία γὰρ. Vulg. malè omittit particulam causalem. Omnino enim adhibetur hæc similitudo confirmandæ proximè præcedenti sententiæ, vt etiam liquet ex eius conclusione, versu 16. ¶ *Patrifamilias*, ἀνθρώπῳ οἰκοδεσπότῃ. Abundat ἀνθρώπῳ. vel pro τινὶ ponitur ex Hebræi sermonis consuetudine. Sic etiam Herodotus in Thalia dixit ἀνὴρ ἀλιεὺς. Homerus βουληφόρον ἄνδρα. Ita Sallustius, Mulier ancilla, pro Ancilla quædam. ¶ *Cum prima luce*, ἅμα πρωΐ. Sic loqui solet Cicero. Nã hoc est quod ait Demosthenes ἅμα τῇ ἡμέρᾳ. Ad verbum, *Cum mane*. Vulgata, *Primo mane*. Erasmus, *Diluculo*, id est ὄρθρου. ¶ (*Qui*) *mitteret*) *in vineam suam*, εἰς τὸν ἀμπελῶνα αὐτοῦ. Illud suppleuimus quoniam deest ex Hebræorum idiotismo, cuius manifestum exemplum inuenio Gen. 45. 4.

2 *Pactus*, συμφωνήσας. Vulgata & Erasmus, *Conuentione facta*, συμφωνεῖ (vt diximus 18. 19.) vocabulum est musicorum proprium, quum ex diuersis vocibus vnum efficiunt concentum. Inde factum vt pro consentire accipiatur, & in contractibus faciendis communi consensu aliquid pacisci: quo modo etiam Erasmus infrà interpretatur. versu 13. ¶ *Denario*, ἐκ δηναρίου. Vulgata ad verbum, *Ex denario*, Sed (vt annotat Erasmus) Latini non exprimunt præpositionem. ¶ *In diem*, τὴν ἡμέραν. Subaudiunt κατὰ distributiua particula: sed cuius non videtur propria significatio hîc vsurpari, quum de vno tantùm die agatur, cui tota vita hominis confertur. Sic Ouidius, *Inde dies alipedum iuga & medium mea mensem equorum*. Itaque non malè conuertit Vetus interpres *Diurno*, si sensum spectes. Erasmus autem non item, qui interpre-

interpretatur, *In singulos dies.*

3 *Egressus.* ἐξελθὼν. Quum ter repetatur hoc verbum in hac similitudine, eodem semper modo conuertere malui, quàm modò per participium Egressus, modò per verbum Exiit: sicut video fecisse Veterem interpretem, quem sequitur Erasmus.

7 *Vineam,* ἀμπελῶνα. In duobus exemplaribus additum erat μοῦ id est, meam. Quæ autem sequuntur, καὶ ὃ ἐὰν ᾖ δίκαιον, λήψεσθε, id est, *Et quicquid fuerit iustum, accipietis*: neque apud Veterem interpretem reperitur, neque legitur apud Hieronymum, vt obseruat Erasmus. Legitur tamen apud Syrum interpretem, & in omnibus nostris vetustis codicibus, excepto vetustissimo, cuius sæpe memini.

9 *Horam,* ὥραν. Subauditur μισθωσάμενοι id est, qui conducti fuerant. ¶ *Acceperũt singuli denarium,* ἕλαβον ἀνὰ δηνάριον. Hoc loco ἀνὰ significat æqualem distributionem quomodo etiam vsurpatur à medicis in medicamentorum compositionibus. Vulgata, *Singulos denarios.*

10 (*Opus*) *fecerunt,* ἐποίησαν. Hebraicè עָבַד (*labedu*) subauditur autem ἔργον, vt sit periphrasis, pro εἰργάσαντο. Sic vulgò dicimus, *Qui ont faict vne heure.* Vulgata ad verbum, *Fecerunt.* Erasmus, *Fuerũt in opere.* Est autem illa ellipsis ab Hebræis orta, qui in verbo includunt verbale nomen: vt Psal. 13. 4. Ne dormiam mortis, videlicet dormitionem. Alibi tamen de temporis spatio peracto simpliciter dicitur, vt Act. 15. 33. & 18. 23. & 20. 3. & 2. Cor. 11. 25. & Iacob. 4. 13. Tale est & illud Basilij, Τρεῖς ἡμέρας πεποίηκε ὅτι τῆς πόλεως: vt etiam interpretari possimus, Vnam horã peregerunt. Certè non procul abest ab ista phrasi Demosthenicũ illud χρόνον ἐμποιεῖς τοῖς πράγμασι. ¶ *Aſtũ naúonna.* In duobus exemplaribus scriptum est hoc vocabulum cum nota interrogationis aut indignationis potius, ναύοννα; æstum? Solet autem particula καὶ & οὐ in eiusmodi dicendi genere, peculiari quadam significatione vsurpari. Sic Virgilius, *& quisquam numẽ Iunonis adoret Praterea?*

11 *Amice,* ἑταῖρε. Propriè hoc vocabulo sodalis intelligitur. Neque verò quisquis sodalis est, amicus est: nos tamen alios sequuti, amicum interpretati sumus: quòd hoc fere vocabulo soleamus ignotos etiam compellare. Sic in vernaculo sermone quempiam ignotum cõpellantes, vocamus interdum *compagnon*, Græcam phrasin imitati. Sed & Christus ipsũ Iudam vt suum domesticum familiarem sic compellat infrà. 26. 50. ¶ *Pactus es mecũ?* συνεφώνησάς μοι; In vno codice legimus, συνεφώνησάσι μοι; pactus sum tecum?

15 *In meis?* ἐν τοῖς ἐμοῖς; Si vitare velis amphiboliam, adde appellatiuum cum Erasmo, *In (rebus) meis.* id est, de meo: sicut Augustinus interpretatur Sermone 39. de Verbis Domini, vt obseruat Erasmus. Vetus autem interpres hoc non legit. ¶ *Malus,* πονηρός. Id est, An inuides istis benignitatem meam. Nam Hebræis עַיִן רָעָה (*hên rãa*) id est, oculus malus, inuidentiam declarat, quoniam videlicet elucẽt huiusmodi affectus potissimùm in oculis. Sed suprà, 6. 25. oculus malus pro vitioso in genere accipi videtur, cui opponitur simplex, id est purus & sincerus: quamobrẽ etiã discessi à Vetere interprete, qui oculũ nequam conuertit.

17 *Priuatim in via,* κατ' ἰδίαν ἐν τῇ ὁδῷ. καὶ εἶπεν. In vno exemplari legimus κατ' ἰδίαν καὶ ἐν τῇ ὁδῷ εἶπεν: id est, priuatim, & in via (id est inter eundum) dixit eis: quam lectionem maximè probo. Vetus autem interpres illud ἐν ὁδῷ non legit. Sed & ἐν ὁδῷ malim accipere pro εἰς τὴν ὁδόν, vt sit sensus, Christum hos duodecim seorsum selectos voluisse istorum quæ mox erant sequuntura admonere.

19 *Sed tertia die,* καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ. Vide suprà. 13. 22.

22 *Quod ego bibiturus sum,* ὃ ἐγὼ μέλλω πίνειν καὶ τὸ βάπτισμα, &c. In tribus exemplaribus legimus, ὃ ἐγὼ πίνω, ἢ τὸ βάπτισμα, &c. quod ego bibo: aut baptismate. in aliis autem duobus, hæc omnia, καὶ τὸ βάπτισμα, ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι, βαπτισθῆναι; & baptismata quo ego baptizor, baptizari? neque in hoc versiculo, neque in proximo habentur: & suspicantur nonnulli addita ex Marco, quum apud veterem interpretem non legantur. Sunt autem quasi prouerbialia hæc dicendi genera, quibus fidelium conditio explicatur. Nam primùm omnium metonymicè poculum

pro eo accipitur quod poculo continetur. Deinde poculi appellatione intelligitur apud Hebræos modus vel pœnæ quæ peccatis nostris infligitur, (vt Psal. 11.6. & infrà cap. 26. 39. vbi Dominus personam nostram sustinet) vel afflictionis, quæ ad nos probandos & confirmandos immittitur à Deo, vt hoc loco vel lætitiæ, qua cumulantur fideles, vt Psal. 23.5. Significat deniq; cuiusq; sortẽ & conditionem, vt Psal. 16. translatione sumpta à familiis in quibus pro varia domesticorum conditione distribuũtur cibus & potus. Porrò Erasmus Veterem interpretem meritò in eo reprehendit, quòd ποτήριον vertat calicem, id est κύλικα. quod tamen ipse non emendauit infrà. 26. 39. Baptismi autem nomen refero ad metaphoram Scripturis familiarem, ac præsertim Dauidi qua comparantur afflictiones, gurgitibus aquarum, quibus veluti submergantur qui miseriis & calamitatibus vexãtur. In summa verò declarat Christus regnum suum non esse mũdanum imperium, vt illi cum Iudæis somniabant: & qua via Rex ipse in huius regni possessionem mittitur, eadem oportere illos incedere, qui gloriæ ipsius participes fieri volunt, quod per sessionem ad dextram intelligitur.

23 *Non est meum, &c.* Ὅτι ἔστιν ἐμόν. Loquitur Christus ex eorum sententia à quibus compellabatur: & qui mundanũ Messiæ regnum somniabant, quod desirium ne post resurrectionem quidem antè diem Pentecostes deposuerunt. Vult igitur illos & ad cæleste regnum subuehere, & ad patrem, vt mediator, attollere. *Dare*, δοῦναι In tribus codicibus legitur, τοῦτο δοῦναι, id est hoc dare. Hebraica repetitione relatiui. Vetus interpres addit pronomen ὑμῖν, Vobis: quam lectionem si sequamur, nihil supplendum erit in proximo membro. sed neque in Græcis codicibus, neque apud Syrum interpretem, extat: & omnino videtur addi non debuisse quum minimè voluerit discipulos ex eorum numero eximere quibus erat regnum destinatum à patre. ¶ (*Dabitur*) *quibus*, &c. Erasmus, *Is cõtinget quibus*: quod vocabulum quoad licet libens reiicio. Verbum autem δέδοται, quod in Græco suppletur, Latinè expressi. Vide Mar. 10. 40.

24 (*Alĩs*) *decem, &c.* δέκα. Addidi particulam *Alĩs*, vt vim articuli Græci exprimerem, & amphiboliam Latini sermonis vitarem.

25 *In eos dominari, &c.* κατακυριεύουσιν αὐτῶν. Cicero de Senectute, *Ita enim senectus honesta est, si ad extremum spiritum dominatur in suos*, Ita igitur voluit exprimere vim præpositionis κατὰ, tum in eo quod sequitur proximè, resoluta compositione, quod etiam placet Erasmo in annotationibus. Vulgata, *Dominãtur eorum*: duplici errore, quum repetenda sit genitiuus Gentium: & hoc verbum apud Latinos tertio casui iungatur. Sed quod idem Erasmus cẽset acerbiorem aliquam dominationem hîc significari, non probo. vtitur enim Lucas verbo simplicibus non compositis, & hos dici vocari Euergetas, quod Tyrannis non conuenit. Deinde si ita esset, Christus abusum duntaxat potestatis damnaret: quasi vt inter Ciuiles Magistratus non damnatur res ipsa, sed Tyrannis, sic in Euangelica functione sit eiusmodi potestati locus, qua vti liceat non abuti. Id hoc ipsum est quod redarguit Christus docens nulli licere in Ecclesiastico munere quod Regibus & principibus in suos subiectos liceat. Omnes enim est vnius legislatoris & Domini seruos, inter quos is demum excellat, qui fuerit omnium diligentissimus, & ab omni ambitione in alios conseruos vsurpanda remotissimus. Vnde igitur duplex ille gladius, spiritualis videlicet & temporalis, quem sibi Papa & alij quàm plurimi vsurpant, qui tamen neutrum habent? Quid igitur, inquis, nullámne habent potestatem diuini verbi ministri? nullam certè ipsi non conscientias quidem, quibus tamẽ soli destinati: sed Christi duntaxat sunt legati, vt eius nomine dicant & agant sacra, non ciuilia, penes quem vnum est omne ius imperandi, illos quidem audiri, sed vt legatos non vt dominos, habens 1. Cor. 3 10. & 1. Pet. 5. 3.

26 *Quicunque voluerit, &c.* ἐὰν θέλῃ. Nequaquam docet Christus quibus animis, simulatæ videlicet modestiæ, ambitiosi soleant summum gradum aliquem (qua ambitione eum laborabant ipsũ Zebedæi filij) adipisci, sed com-

docet in Ecclesia eminere in terris, idem esse atque publicum in omnium salute procuranda seruum esse. Itaque hallucinantur in hoc explicando loco qui moneri putant pastores vt modestiæ exemplum cæteris præbeant. (quod & ipsum tamen vt necessarium passim præcipitur) quum hîc de ipsius ministerij natura & ratione qua à Ciuilis politiæ forma distinguitur, Christus occasionem nactus differat.

28 *(In) redemptionis pretium*, λύτρον. Vulgata, *Redemptionem*. Verùm (vt obseruat Erasmus) τὸ λύτρον. ipsam redemptionem nõ declarat, sed eius pretium: id est, quicquid datur ad eos redimendos qui captiui tenẽtur, Homerus ἄποινα vocat. ¶ *Pro multis*, ἀντὶ πολλῶν. Vide Marci. 10. 45. Hîc in illo meo admirandæ vetustatis codice ista inseruntur, non iisdem verbis prorsus, quanuis eadem prorsus sententia scripta Luc. 14. 8. ὅταν δὲ ζητεῖτε ἐκ μικροῦ αὐξάνεσθαι, καὶ ἐκ μείζονος ἐλαττοῦσθαι. εἰσερχόμενοι δὲ καὶ παρακαλούμενοι διατρίβετε, μὴ ἀναπίπτετε εἰς τοὺς ἐξέχοντας τόπους, μήποτε ἐνδοξότερός σου ἐπέλθῃ, καὶ ἐρεῖ σοὶ ὁ διατρίβων· ἐλθὲ κάτω, καὶ ἐπέλθῃ σου ἕτερος, ἐρεῖ σοι ὁ διατρίβων· σωρὸς ἐπὶ σὲ ἔσται σοι τοῦτο χρήσιμον. id est, *Vos verò quærite ex parvo augeri, & ex eo quod maius est, minui. Ingressi verò & aduocati ad prandiũ, ne accumbite eminentioribus locis, ne quispiã te honoratior superueniat, & inuitator accedens tibi dicat recipe te quoque inferius: & pudefiat. Quod si inferiore loco accubueris & quispiam te inferior superuenerit, dicet tibi inuitator, collige te quoque superius: eritque tibi vtile.*

29 *Egredientibus*, ἐκπορευομένων In vno exemplari legitur in numero singulari, ἐκπορευομένου αὐτοῦ: id est. Egrediente eo.

30 *Præterire*, παράγειν. Vel Prætergredi, vt suprà. 9. 9. Sic autem verto vt melius exprimatur præpositio παρά. Vulgata & Erasmus, *Transire*: id est, διέρχεσθαι.

31 *Quum substitisset*, στάς Ad verbum, *Quum stetisset*: quum tamen στάς hoc loco non opponatur, sedenti aut iacenti, sed ambulanti.

¶ *Vocant*, φωνοῦσι. Voce videlicet, non per alium. Hoc enim potiùs significat τὸ καλεῖν, quum de quopiam præsente: & τὸ μεταπέμπεσθαι, quum de absente agitur.

34 *Oculi eorum*, αὐτῶν οἱ ὀφθαλμοί. Hęc desunt in duobus vetustis codicibus, neque etiam reperiuntur apud Veterem interpretem. Vulgata, *Viderunt*: id est ἴδωσιν. Solent autem Hebræi oculos clausos vocare qui videndi vsu carent, ac proinde dicuntur iis aperiri quibus videndi vsus restituitur.

IN CAPVT XXI.

1 *Ad Beth-phage*, Βηθφαγῆ. Id est, nõ procul Beth-phage. Antiqua omnia legunt Βηθσφαγῆ, id est Betsphage, Hebræa enim hæc omnia variè sunt à Græcis corrupta. Syrus interpres scribit בית־אגד (*Beth-phage.*) & domum fontis interpretatur noster Tremellius, vt phage sit quod Græcis πηγὴ. cuiusmodi Græcas multas voces vulgus iã tum vsurpabat. ¶ *Olearum*, ἐλαιῶν. Vulgata, *Oliueti*. id est ἐλαιώνος sicut etiam vocatur Act. 1. 12.

2 *Ex aduerso*, ἀπέναντι: id est è regione, κατικρὺς. Sicut apud Virgilium. 1. Æn. Carthago dicitur sita Italiam contra. Sic ab Hebræis quoque vsurpatur נגד (*negbed.*)

3 *Aliquid dixerit*, εἴπῃ τι In quodam exemplari scribitur εἶπεν, Τί ποιεῖτε, *dixerit, Quid facitis.*

¶ *Statim autem*, Εὐθέως δέ. Vulg. *Confestim*. Malè. Nã vetus quidem interpres putauit hæc esse verba Christi præmonentis discipulos, fore vt Domini asinæ & pulli statim facerent illis eos abducendi potestatem, quod etiam euenit. Erasmus autem qui pro χωρεῖτε legit χωρεῖτε (vt etiã Theophylactus & nõnonnulli veteres codices) putauit hæc dici ab Euangelista, Christum videlicet his dictis iussisse vt discipuli statim sese darẽt in viam. Vertit enim, *Et confestim emittit eos*. Atqui particula δὲ, ostendit hæc quoque à Christo mandari & præscribi discipulis quę illis respõdeãt à quibus rogẽtur, cur illa inuẽta, non interpellatis prius dominis, soluant & abducant: quòd videlicet id faciant Domini mandato, cui sit illis opus, & qui statim sit eõdem illos remissurus. Sic etiam vertit Syrus interpres hunc locum, adiecta particula ὧδε hûc, quæ etiam

legitur apud Marcum. Dicuntur enim hæc μιμητικῶς Hebræorum more in ipsorum discipulorum persona.

¶ *Remittet* ἀποστελεῖ. Erasm. *emittit*, ἀποστέλλει de quo modo diximus. Vulgata, *mittet*. Sensus postulat vt pro Remittere accipiatur, cuius significationis exẽpla ex Demost. citat doctissimus Budæus.

5 *Filia Sion*, τῇ θυγατρὶ Σιών. Id est, Ciuitati Sion. Nam familiare est Hebræis filiarum nomen vrbibus ipsis accommodare: cuius phrasis exempla plurima vel vnus Threnorum liber suppeditabit, & aliquoties ita loquitur Pindarus.

¶ *Insidens asinæ*, ἐπιβεβηκὼς ὄνῳ ἐπὶ. Nonnulli, propterea quòd hoc loco non additur fœmininus articulus, vt paulò, post, non de asina, sed de asino hoc dictum intelligunt, vt illud καὶ πῶλον, *& pullum*, per epexegesin dicatur, quia Christus disertè ab aliis Euãgelistis memoratur super pullum sedisse, vtpote cui nullus vnquam hominum insedisset, quod de ipsa asina intelligi non potest. Et fateor nomen חֲמוֹר [*chamor*] quo vtitur Zacharias 9. 9. quanuis toti speciei tribuatur, tamen magis propriè de mare intelligi: quum alterum habeant vocabulum Hebræi quo asina significatur, & quo etiam vtitur Propheta in posteriore membro. Sed non temerè est quod Matthæus tum asinæ tum pulli disertè facit mentionem. Iam verò quum in tota hac historia distinguantur ὄνος & πῶλος, necesse non fuit fœmininũ articulũ semper exprimere. Quod igitur dicere videtur Propheta Christum super asinam & pullum sedisse, nemo non videt quomodo sit intelligendum. Nam quia pullo quem conscendit Dominus, adiuncta erat asina, pulli videlicet comes, ideo dicitur & matre & pullo vectus fuisse, communi loquendi consuetudine, sicut etiam vernacula nostra lingua dicitur aliquis ire tribus aut quatuor equis, si totidem habeat comites.

¶ *Fœtui subiugis* [*asinæ*], ὑποζυγίου. Hoc est quod Latinis est Iumẽtum. Nã subiugalis nomen quo vtitur Vulgata, barbarum est. Subiuges autem equas memorat Plinius, sed adiectiuè. Filij verò vocabulum etiam vsurpat Columella, de onagris loquens, libri. 6. cap. 37. vt etiam Maro caprum vocat virum gregis. Sed malui quod est vsitatius retinere.

7 *Collocarunt*, ἐπεκάθισαν. Quædam exemplaria legunt, ἐπεκάθισεν, *insedit*. Et alia rursus ἐκάθισεν, *sedit*. ¶ *Super ea*, ἐπάνω αὐτῶν. Vulg. legit ἐπάνω αὐτοῦ, videlicet τοῦ Ἰησοῦ. cui lectioni fauet Syrus interpres, vt est sanè simplissima. Frobenius excudit ἐπάνω αὐτῆς, super eam, asinam scilicet. Sed ex aliis Euangelistis liquet Dominum vectum fuisse non asina sed pullo. Lego igitur vel αὐτὸν singulari numero, cum vetere interprete, vel (vt habent Græci codices) αὐτῶν plurali numero, & ad vestimenta refero quibus stratis insedit: vel ad asinam & pullum vt consentiat Matthæus cum Zacharia. Quomodo autem intelligendum sit Dominum vtroque vectum fuisse, quum reliqui Euangelistæ pulli tantùm meminerint, paulò antè diximus.

9 *Quæ præibant*, προάγοντες. In quodam codice additur αὐτὸν, id est, *ei*.

¶ *Hosanna*, Ὡσαννά. Vel Ὡσαννὰ, *Hosa*. Ita enim in quibusdam exemplaribus legimus. Nam Hebraicè scribitur הוֹשִׁיעָה נָּא [*hoschiahna*] vocabulo ex duobus corruptis, & per syncopen contractis compositio: quum potius dicendum fuerit הוֹשִׁיעָה-נָּא [*hoschiahna*] id est, Serua, vel opitulare, quæso. Fuit autem hæc solennis formula acclamationis, ideóque. Hebraicè expressa ab Euangelistis: qua vtebantur Iudæi in festo Tabernaculorum, quum ramos gestarent ex Domini mandato Leuitic. 23. 40. Hac de re multa nugatur Plutarchus συμποσιακῶν 4. 5. qui rursus in Thesei vita simile quiddam refert de Athenienſium festo, quod ἐλαφηβόλια, à gestandis ramis, vocabant: si modò sacra cum profanis licet comparare. In illo igitur festo quum hanc vocem identidem multi ingeminarent, tandem eò ventum est vt ipsos etiam salicum & cæterarum deinceps arborum ramos Hosanna vocitarent: sicut Caninius, vir eruditus & diligens, obseruauit ex Rabbinorum libris & simili prorsus more vulgo Maios vocant arbores, quæ Calendis Maij cædi solent, & coram ædibus certis magno cum luxu plantari. Itaque existimat hu-

significatione hoc esse accipiendum perinde acsi gestiens turba declararet sese hos ramos Filio Dauidis ferre, eúmque Deum ac Messiam agnoscere. Nã alioquin(inquit) si Hosanna significat Salua quæso, quid erit Salua quæso, Filio Dauid? Videtur enim potius dicendũ fuisse τῷ Δαυὶδ, Filj Dauid, vel τὸν Δαυὶδ. Filium Dauid. At ego malo, proprià verborum declarationem sequutus, interpretari, Opitulare quæso. Nec enim Christum pro Deo habebãt, cui festum hoc celebraretur, vt pote quem postea prophetam vocant. Deinde quæ proximè sequuntur satis ostendũt hęc omnia ex Psalmo 118. esse petita, & huiusmodi acclamationibus plebem prosperũ successum suo Messiæ à Domino petiisse. Neque est cur ista constructio nos moretur, quum sæpe etiam reperiatur verbum הושיעה (hoschiah) absolutè positum pro Opitulari & Salutem adferre: sicut liquet ex multis locis, ipsóque adeo versiculo Psal. 118. ex quo hæc esse petita diximus. Quinetiam prorsus similis constructionis exemplum habemus Psalmo 86,16. ¶ *Benedictus* εὐλογημένος. Hebraismus, id est, Laudandus & extollendus, siue, Bene sit ei qui venit in nomine Domini: quẽ videlicet Dominus Regem nobis dedit.

¶ *Qui venit* ὁ ἐρχόμενος. Vel, Is qui venturus erat. Nam (vt alibi annotauimus) hoc verbum etiam tempore præs. passim de futuro dicitur, quasi de eo qui iam sit in via. Dicitur autem in nomine Domini venire, Hebraico idiotismo, qui peculiaris est Dei veluti legatus. ¶ (*O qui es*) *in* (*cælis*) *altissimis*, ἐν τοῖς ὑψίστοις. Hebraismus. Quia verò obscurum erat alioqui hoc dicẽdi genus, ideo putaui aliquid supplendũ quo illustraretur. Supplеui autem quod maximè visum est accommodatum, quum præsertim similis ellipsis exemplum reperissem. Psal. 148.1. & 7. Quòd si magis placebit altera sententia de salicum ramis, quos testarentur se in Dei honorem gestare, conuertes, *Hosanna* (*ei qui est*) *in* (*cælis*) *altissimis*. id est Deo.

12 *Subuertit*, κατέστρεψε. Idem hic valet quod ἐξέβαλε. Vulg. & Eras. *Euertit.*

13 *Vocabitur*, κληθήσεται. Id est, erit: de quo Hebraismo sæpe diximus. ¶ *Latrones*, λῃστὰς. Pietate videlicet populi ad quæstum abutentium: cuiusmodi sunt quos Nazianzenus χρυσοκαπήλους & χρυσεμπόρους vocat. Alludit autem Christus ad Phariseorum nomẽ de quo diximus suprà, 3. 7. eleganti paronomasia ad פרושים (*pheruschim*) d est, Pharisæos à verbo פרש (*paraschi.*) & פרוצים (*peruzim*) id est, latrones siue τυμβωρύχους, à verbo פרץ (*parats*) vt eruditissimus D. Mercerus obseruauit.

16 *Etiã ne.* Vulg. *Vtique.* Eras. *Quid nisi* id est, πῶς γὰρ οὔ. ¶ *Perfecisti*, κατηρτίσω. i. ἐτέλεσας. Nã τὸ ἄρτιον idẽ hic valet quod τέλειον. i. quod omnibus suis partibus cõstat, ita vt nihil neque desit neque supersit: sumpta nimirũ metaphora à numero quem τέλειον appellãt Geometræ, qui τοῖς ἑαυτῶν μέρεσιν ἴσος ἐστιν. Nam ἄρτιος ἀριθμὸς numerus par dicitur, is nẽpe qui in duas tantùm æquales partes diuidi potest: ἄρτιος autem ἄνθρωπος pro τελείῳ vsurpatur 2. Tim. 3. 17. Vnde καταρτίζειν, ἀπαρτίζειν, ἐξαρτίζειν, quæ frequẽter occurrunt, interdum pro τελειοῦν. i. perfectum & integrum reddere: interdũ pro ἑτοιμάζειν & ἑτοιμάζειν. i. aptare & præparare, vt Rom. 9. 22. 2. Tim. 3. 16. & alibi. Cæterũ quod in Hebræo legitur ישרת (*hissadta*,) ab interpretatione non dissentit. Nam quæ sunt perfecta etiam sunt firmissima. Sed & Oris vocabulum pro voce & testimonio accipitur. Vide suprà. 18. 16.

19 *Ficum*, συκῆν: arborẽ videlicet. Itaque Vulg. & Eras. per periphrasin interpretantur *Arborem ficí*: à qua tamẽ periphrasi hoc eodem versiculo discesserunt. neque certè necessaria erat, quum amphibolia omnis postea tollatur.

21 *Addubitaueritis*, διακριθῆτε. Qui hæsitat, altereantibus sententiis secum ipse quasi litigat, & disceptat, vt annotat doctissimus Budæus in Commentariis: quamobrem etiam alicubi vsi fumus disceptandi verbo. Sic etiã accipitur Rom. 4. 20. & Act. 10. 20. Denique διακρίνεσθαι est quod vernaculo sermone dicimus, *faire difficulté*. ¶ *Hoc* (*quod factum est*) *sicui*, τὸ τῆς συκῆς. sub. γενόμενον Vulg. *De ficulnea*. Ad verbum, *Illud ficus*. Vide suprà. 8. 33. Eras. *Quod accidit ficui.* ¶ *Proiicitor*, βλήθητι. Sic Erasmus in annotationibus. Vulg. *Iacta te*: passiuo per actiuũ expresso, sicut etiam antea ἄρθητι vertit *Tolle*, pro *Tollitor*, quod respondet

Hebraicè coniugationi Hitphahel.

22 *Precando*, ἐν τῇ προσευχῇ. Id est, inter precandum. Vulg. & Eras. ad verbum *In oratione*, nimium obscurè. ¶ *Si credideritis*, πιστεύοντες. Ad verbum, *credentes*. sed participium hoc loco conditionem in se includit.

23 *Eum adierunt*, προσῆλθον αὐτῷ. Hoc ordine hæc verba colloco, Princeps Sacerdotum & Seniores populi eum docentem adierunt: idque propter amphiboliam quę est in Latina vetere versione: nam alioqui videri posset Principes quarto casu dici. ¶ *Qua auctoritate*, ἐν ποίᾳ ἐξουσίᾳ: siue *Qua potestate*. nam inter ista parum interest. Quæsiuimus autem quod minimè ambiguum videri possit. ποίᾳ verò pro τίνι annotauimus suprà. 19. 18. Vide 1. Cor. 14. 29.

24 *Rem quandam*, λόγον ἕνα. Ad verbum, *Sermonem vnum*. Sed Hebræis (vt iam antè monuimus) דבר (*dabar*) rem omnẽ in genere significat, atque adeo pro particula indefinita vsurpatur: pro quo Græci theologi interdum λόγον, interdum ῥῆμα vsurpant. Poni autem ἕνα (id est vnum) pro τινά, sæpe iã est à nobis annotatũ. Hoc igitur omnino illud est, quod vernaculo sermone dicimus, *Ie vous demanderay vn mot*.

25 *Baptisma*, τὸ βάπτισμα. Sic vocabatur σωτηριώδης Iohannis prædicatio, totúmque adeo eius ministerium. Prædicabat enim Baptismum resipiscentiæ ad remissionem peccatorum, Mar. 1. 4. Vide Act. 19. 4. Nec temerè vel quasi tergiuersans Christus de baptismate Iohannis istos vicissim interrogat. Sic enim eos ad Iohannis testimonium reuocat, ex quo discere ipsos oportuerat quis esset Christus & quo iure hæc ageret.

¶ *E cælo*, ἐξ οὐρανοῦ: id est à Deo. Ita enim melius apparet antithesis, & cælum pro Deo Syriacè vsurpari, quidam Syriacæ linguæ peritus obseruat: quod tamen est ad imperium referendum, vt sursum homines mentem attollant quum de Deo agitur. ¶ *Ratiocinabantur*, διελογίζοντο. Id est, Rationes conferebant in vtrãque partem, vt constat ex sequẽte dilemmate. Itaque sic conuertere malui quàm *Cogitabant* cum Vetere interprete, quem sequitur Erasmus. Suprà tamen idem verbum διαλογίζεσθαι conuerti Disceptare, id est διαπίπτεσθαι, vbi de mutua colloquutione agitur, quam Latini Dialogum vocant Vide Mar. 2. 6. ¶ *Apud se*, παρ' ἑαυτοῖς. Vulgata, *Inter se* id est ἐν ἑαυτοῖς.

29 *Quum resipuisset*, μεταμεληθείς. Vulgata & Erasmus, per periphrasin, *Pœnitentia motus*. Hîc autem & paulò pòst. μεταμέλεσθαι pro μετανοεῖν ponitur: de quo suprà diximus. 3. 2. Hoc est quod dicimus vernaculo sermone, *se vanisser*.

30 *Ego (abeo,)* ἐγώ Subauditur πορεύομαι, quod expressi. Origenes legit ναί, κύριε, Etiam domine: & meum vetustissimum exemplar, ἐγώ κύριε ὑπάγω. *Ego Domine, abeo*.

31 *Præeunt vobis*, προάγουσιν ὑμᾶς id est cessantibus & recusantibus vobis, properant ad regnum Dei vt nos opertuerit saltem eorum exemplum imitari. Itaque præire impropriè hîc dicuntur quos nemo sequatur.

32 *Via iustitiæ*, ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης. Erasm. eodem sensu, *Per viam iustitiæ*. id est vita & moribus integer. in quo nihil reprehẽdi posset. nam דרך (*derech*) pro vita & moribus accipitur. Sed & ὁ ὁδός possumus accipere pro εἰς ὁδόν, vt sit hæc sententia, Iohannem venisse qui eos in viam iustitiæ induceret. Prior tamen sensus magis est genuinus. ¶ *Vt credereris ei*, τῷ πιστεῦσαι αὐτῷ. Ire igitur ad fidem est μεταμέλεια, quoniam cogit morbus vel inuitos ad medicum confugere.

33 *Elocauit*, ἐξέδοτο. Cic. in Verrem, *Xenon ad se pertinere negabat, elocatum esse fundum dicebat*. Vulg. & Eras. *Locauit*. nulla quidem sensus iniuria: sed ostendere volui nullam esse causam cur simplex pro composito vsurpemus.

34 *Cæciderunt*, ἔδυσαν. Sic lego ex fide vetusti codicis, non ἔδυσαν à δύω quod significat pellem detrahere. Sed & Syrus interpres & Vulgata nostra sic legerunt.

35 *Reuerebantur*. ἐνετράπησαν. i. ἐνεπάησαν. Orta significatione ex eo quod ij quos pudet, soleant faciem ab iis auertere quorum aspectum non sustinent. Nonnulli addunt particulam Fortasse, vel (vt ipsi loquuntur) Fortè, quia apud Lucã etiã disertè additur ἴσως. Alioqui nempe (inquiunt) videtur Deus ignorare quid sit futurũ, quum Iudæi Filium

lium ipsius non sint reuersiti. Vnde postea curiosæ quæstiones ortæ sunt de prouidentia, de quibus multa Erasm. hoc loco. Ego in nullis Græcis cod. reperi particulam ἵνα vel πάχα additam hoc loco: & quòd ad quæstiones illas attinet, puto inanes esse argutias. Loquitur enim hic Deus in persona patris familiàs, hominum more affirmans quod est verisimile futurum: sicut pœnitere quoque Deum dicimus, quum tamen consilium non mutet.

38 *Inter se*, εἰ ἑαυτοῖς. Vulg. *Intra se*, id est Apud se. Nostram interpretationem Eras. in annotationibus affert, & sequétia etiam confirmant. Nam alioqui ἐν ἑαυτοῖς vtroque modo verti potest, vt diximus suprà 3. 9. ¶ *Obtinemus*, κατάσχωμεν. Idem hic valet ἔχειν quod κρατεῖν. i. vt occupatum aliquid retinere, quod etiam κατέχειν dicitur.

41 *Malos malè perdet*, κακοὺς κακῶς ἀπολέσει. Transiit apud Græcos hoc dictum in prouerbium, ex ipsius naturæ communi sensu: vt apud Aristoph. in Pluto, λοιδ' ὅλῳ κακὸν κακῶς, vt & alibi passim ex hac præclara sententia. κακὸν βουλὸν τῇ βουλεύσαντι κακίστη.

42 *Quem lapidem*, λίθον. Mutaui collocationem verborum, quia Latini ab hoc dicendi genere abhorrent. Nam illud Virgilij, *Vrbem quam statuo, vestra est*, planè est poeticum. ¶ *Ædificantes*, οἱ οἰκοδομοῦντες. i. architecti, sicut suprà 19. 4. ponitur ὁ ποιήσας pro ὁ ποιητὴς, vel ὁ δημιουργὸς, ex Hebræorum consuetudine. Familiaris est autem ista translatio sacris scriptoribus, quoties agitur de Ecclesia. i. de cælesti Ierusalem. ¶ *Is factus est caput anguli*, οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Hic factus est in caput anguli*: quod dicendi genus Hebraicum est, pro Cœpit esse caput anguli. Nam ita hic accipitur verbum γίνεσθαι, vt ἄρχειν suprà cap. 19. 5. Caput autem anguli dicitur lapis in angulo præcipuus, qui totius ædificij iunctura sustinet, ac proinde alibi dicitur ἀκρογωνιαῖος. qua de re vide Ephes. 2. 20. ¶ *Factum est istud*, ἐγένετο αὕτη. Tres sunt omnino huius relatiui interpretationes, quantum intelligere possum. Nam alij censent enallagen esse Hebræam fœminini relatiui pro neutro, quo Hebræi carent, & perinde interpretantur, ac si τοῦτο scriptum esset, quod referatur ad complexum orationis: vt sit hic sensus, Lapis reiectus ab architectis cœpit esse caput anguli: quæ res facta est à Domino, & cum summa admiratione à nobis spectatur. Hæc est, inquam, quorundam interpretatio, quæ mihi simplicissima videtur. Plerique tamen ex Græcis & Latinis interpretibus (inter quos pauci omnino fuerunt Hebrææ linguæ periti) vel ad caput, vel ad angulum referunt. Nam vtrunque, & κεφαλὴ, id est Caput, & γωνία, id est Angulus, Græcis fœmininum est, cum relatiuo conueniens. Hanc postremam sententiam si sequamur, vertendum erit, A Domino factus est iste, videlicet Angulus: quo modo explicat Theophylactus, & postea θαυμαστὴ, Mirabilis. & ita citatur hic locus à Cypriano, lib. De oratione. Si autem referas ad κεφαλὴν, id est Caput, vertes quidem neutro genere, sicut fecimus, sed diuerso sensu. Neque enim relatiuum pertinebit ad totum orationis complexum, sed ad Caput duntaxat. Sed (quod veterum pace dixerim) vtraque hæc interpretatio mihi videtur incommoda, neque aliunde profecta quàm ex Hebraicæ linguæ ignoratione. Augustinus quodam loco habet, *Factum est ei*, (αὐτῷ,) *& est admirabile*, quod non probo.

43 *Quæ ferat eius fructus*, ποιοῦντα τοὺς καρποὺς αὐτῆς. Vulg. & Eras. ad verbum. *Facienti fructus eius*. Nos verò, quia de re iam præsenti non loquitur, in participio conuertendo vsi sumus periphrasi, & nostro more, ferre fructum maluimus dicere quàm fructum facere. Cæterum fructus regni Dei ferre dicuntur qui tota sua vita se regni cælestis ciues esse comprobant, & fructus illos edunt non carnis, sed Spiritus, de quibus agit Apostolus Gal. 5. 22.

44 *Confringetur*, συνθλασθήσεται. Vetus interpres & Erasmus conuerterunt *Conquassabitur*, apud Lucam, cap. 20. 18. sed hic rectius verterunt, *Confringetur*. Nam θλασθαὶ sunt Aristoteli quæ in frusta dissiliunt, vt glacies, vitrum, testa: quassari verò possunt quæ tamen non confringuntur. Cadendi autem verbo hic vtitur de iis qui ad Euangelij prædicationem velut ad scopulum impingunt.

¶ *Dissipabit*, λικμήσῃ. Vulg. & Eras. *Conteret*. Ad verbum, Ventilabit: id est, ita cõminuet vt minutæ partes in auras dispergantur. Intelligitur enim ex consequenti antecedens. Cic. in Pisonem, Statuam deturbare, affligere, comminuere, dissipare. vt sit hoc verbum etiam vehementius quàm ὀπτρίβειν.

45 *At Pharisæi*. καὶ οἱ Φαρισαῖοι. In quodam exemplari scribitur καὶ οἱ Γραμματεῖς, *& Scribæ*.

IN CAPVT XXII.

1 *Respondens*, ἀποκριθείς, Aut impropriè accipitur hoc verbum, sicut apud Hebræos sæpe ענה (*hanah*) aut (quod verisimilius est) varij hinc & inde agitati sunt sermones, quum ita cœpit loqui Dominus. ¶ *Loquutus est*, εἶπεν, i. ἐλάλησεν. Hoc enim commodius est propter sequens participium λέγων.

3 *Vocatos*, κεκλημένους, Vulg. & Eras. *invitatos*. Atqui in Græco idem est verbum ingeminatum: & vocandi quoque verbum in hoc argumento Theologis est peculiare, ad res videlicet spirituales translatum. Sed & apud Hebræos קרואים (*keruim*) pro inuitatis conuiuis accipitur, vt 1. Sam. 9. 13.

4 *Altilia*, τὰ σιτιστά. à σιτίζειν, quod declarat cibare & alere, sicuti annotat Eras. vnde etiam apud Irenæum legitur Saginata, cuiusmodi sunt Athenæo lib. 9. χῆνες καὶ μοσχοὶ σιτευτοί. ¶ *Mactata*, τεθυμένα. Hoc verbum θύειν quum de sacrificiis propriè dicatur, postea ad alias etiam epulas tractum est. Sed hoc quoque certum est, profanos etiam ipsos principes olim solennia conuiuia fuisse à sacrificiis auspicatos.

5 *In agrum suum*, εἰς τὸν ἴδιον ἀγρόν. Vel, *rus suum*. Vulg. *Villam*, quod Erasmus improbat in annotationibus.

7 *Rex*, ὁ βασιλεύς. In codicibus vetustis additur ἐκεῖνος, *ille*. ¶ *Copias suas*, τὰ στρατεύματα αὐτοῦ. Notãdus locus, vt sciamus Deum quidem non esse vllius sceleris auctorem, sed tamen sceleratorum etiam operam exequendis iustis suis iudiciis adhibere, si quidem copias hîc suas appellat Romanos Latrones, qui licet inscii diuinorum decretorum, Ierosolyma deuastarunt. Copias autem quàm Exercitus dicere malui ex Latinæ linguæ vsu.

9 *Compita*, διεξόδους. Vulg. & Eras. ad verbum, *Exitus*: quod mihi visum est obscurius. Compita autem Latini vocant laxiora in vrbibus spatia, in quæ viæ plures exeunt. i. desinunt. Alij interpretantur vicos vrbis frequentes, quos vernaculo sermone vocamus *les rues passantes*. i. quibus plerique prætereunt. Sic autem allegoricè intelligit Christus gentes, per orbem terrarum dispersas, prædicatione Euangelij aggregatas.

10 *Illi*, ἐκεῖνοι. Vulg. *Ejus*, id est αὐτοῦ, quod etiam reprehendit Eras. in annotat. ¶ *Nuptiæ*, γάμος, id est nuptiale conuiuium. In vno exemplari legitur νυμφὼν, i. thalamus, quod melius conueniat. ¶ *Conuiuis*, ἀνακειμένων. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Accumbentibus*. Sed sæpe iam diximus ista participia apud Hebræos loco verbalium nominum vsurpari.

12 *At illi os occlusum est*, ὁ δὲ ἐφιμώθη. Ad verbum, Capistratus est, id est, prorsus obmutuit, quasi capistro aut frenis iniecto. Vulg. & Eras. *Obmutuit*. Sed hoc eodem cap. v. 34. Vet. interpres conuertit ἐφίμωσε, silentium imposuit. Erasmus *obturauit*. Certè interdum pro σιωπᾶν accipitur trãslatitiè, etiam mari accommodatum, vt infrà Marci 4. 39.

13 *Ministris*, διακόνοις. id est, iis qui conuiuis ministrabant. Alioqui potius dixisset τοῖς ὑπηρέταις, vt suprà 5. 25. ¶ *Tollite eum*, ἄρατε αὐτόν. Hæc non leguntur Vetus interpres: reperimus tamen in omnibus vet. codic. atque etiam apud Theophylactum Romanum.

15 *Vt*, ὅπως. Vel *Quomodo*. Potest enim vel coniunctio esse τελικὴ, vel pro infinito subiuncto accipi, vt Linacer loquitur. ¶ *Illaquearent*, παγιδεύσωσιν. Vulg. *caperet*, i. παγιδεύσωσιν, vt loquitur Lucas 20. 20.

16 *Herodianis*, Ἡρῳδιανοῖς. Quinam Herodiani vocentur à Matthæo & Marco, non satis constat. Quidam, auctore Epiphanio, quod etiam ante ipsum scripsit Tertullianus de præscript. ita vocatos esse arbitrantur quosdam ex Iudæis qui velut ex Iacobi prophetia Gen. 49. 10. Herodem haberent pro Messia, quòd is genigenarum primus apud Iudæos regnarit. Id verò quũ de Herode magno Antipatri filio sit intelligendum, qui iampridem obierat, quum hæc afferentur, & ipsi etiam Iudæorum gens maximè fuerat inuisus, non video qua ratione hæc opinio probabilis vi-

deri

deri possit. Alij igitur existimant Herodianos appellari qui censerent tributa Cæsari soluenda, quibus videlicet colligendis rex Herodes Antipatri filius ab Augusto esset constitutus. At ego fateor me nusquam hoc legisse: quanuis non negem Herodem veluti precariò regnum possedisse: idq; ὑπὸ ἄλλοις πεπαγμένος, vt ajt Appianus, Ἐμφυλίων libr. 5. Sed vt hoc concedam, quorsum tamen ista nũc factio commemoraretur, mortuo iampridem Herode, & Iudæa in prouinciam redacta? Fortassis igitur, Herodiani ab Herode illo magno cognominati sunt, qui, vt erat ille homo profanus, nouam quandam religionem ex Paganismo & Iudaismo conflabant. Nec dubium est quin Herodes Antipas, & reliqui illius liberi paterna vestigia sequerentur. quam sententiam videtur confirmare quod Io. Drusius, homo in his perscrutandis eruditus & summè diligens, citat ex Lexico iuris, nempe Herodem regem secum ex deserto adduxisse Græcos, quos in terra habitata fouerit, qui sectam fecerunt, & ex eius nomine sunt Herodiani appellati: Dorsiothitæ quoque siue Dorsiani in quodam Thalmudis loco appellati, videlicet à loco vnde abducti fuerunt. Hæc ille, de quibus, vt admodum incertis, ἐπέχω. Sed & illud facilè conijci potest si quis conferat Matth. 16. 6. cum Mar. 8. 15. Sadducæorum opinionibus fauisse Herodem cum suis. Denique probabile est eos qui tributum Cæsari dandum non esse defendebãt (quorum secte principes fuerunt Iudas Gaulonites, & Sadducus quidam Pharisæus, vt scribit Ioseph. li. Antiq. 18. 2.) ab Herode & aulicis assentatoribus sub publicæ libertatis specie fuisse defensos, quatenus quidem id tutò facere poterant, quum videlicet paterno regno se fuisse magna ex parte à Romanis spoliatos acerrimè paterentur magni illius Herodis liberi. Hinc illud fermentum Herodis, Mar. 8. 15, & fortassis illæ simultates quarum fit mentio Luc. 23. 12. quæ hunc tandem deuenerunt vt Herodes Antipas proditionis accusatus Lugdunum deportaretur. Sed expensis omnibus placet mihi Syrus interpres, qui Herodianos interpretatur בית הרודס, [*beth Hiraudis*] id est Herodis domesticos, siue aulicos, à Pharisæis nimirum idcirco adscitos vt in quamcunque partem respondisset Christus, irretitus teneretur. Futurum enim vt si censum Romanis soluendum esse negaret, pro seditioso ab ipso Herode in Galilæa captus pœnas daret: sin verò soluendum diceret, in Herodis malenolentiam incurreret, qui & ipse libenter illorum iugum excussisset. ¶ *Viam Dei*, τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ. Heb. id est, qua via sit hominibus incedendum, vt ad Deum & felicitatem æternam perueniant. ¶ *In veritate*, ἐν ἀληθείᾳ, i. verè & sincerè: quod apud Demosthenem declarat ἐπ' ἀληθείας, apud Hebræos באמת (*beemeth.*) ¶ *Ad personam*, εἰς πρόσωπον. Id est ad externam hominum speciem, sitne videlicet quispiam diues an pauper, vt ad eius voluntatem sermonem inflectas.

17 *Censum*, κῆνσον. Vocabulum est Latinum, quo propriè significatur facultatũ æstimatio, pro cuius ratione, prout tempora tulerunt, prouinciales auctore eius rei Augusto, sublatis omnibus vectigalibus, tributum pependerunt. Quid autem istud rei fuerit, vide suprà 17, 25. & Mar. 12. 14.

18 *Malitia*, τὴν πονηρίαν. Vulg. *Nequitia*, vt & alibi sæpe, nimium angustè.

19 *Denarium*, δηνάριον. Numus hîc Romanus est, cuius loco in Oriente drachmis ferè vtebãtur, perexiguo in istis põderis discrimine. Iudęi verò siclis vtebãtur, vt numo δίδραχμον, cuius quarta pars itidem fuit drachma. Vide sup. 17, 24.

21 *Reddite*, ἀπόδοτε. i. Persoluite, vt suprà 5. 26. Admonet Erasmus hoc conuerti etiam posse præsenti tempore, Redditis: vt intelligamus Christum arrepta occasione notasse illorum vitam: quasi diceret, Redditis Cæsari quod illius habet imaginem, & illud reddite Deo quod Dei habet inscriptionem atque imaginem, nempe animam. Sed fateor me non videre quomodo hæc interpretatio cum regulis Grammaticæ cohæreat. Omnino enim scribendum fuisset, ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι, ἀπόδοτε καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ. nec enim hæc responsio cum interrogatione cohæreret. Est autem hoc à Christo additum ad pungendam eorum conscientiam, allusione simul facta ad ea quę tẽplo Dei

plo Dei ex legis præscripto persoluebantur: inuiens etiam ipsorum peccatis hanc seruitutem acceptam ferendam, cuius tamen onus patienter ipsis esset ferendum, nisi Deo vellent obsistere.

24 *Filios*, τέκνα. Ad verbum, liberos. τέκνων autem appellatione constat etiam filias intelligi. Sed hîc agi de mascula tantum prole, colligi videtur ex ratione condendæ Legis. Nam si quis filias duntaxat reliquerit, perinde est, quod ad familiæ quidem nomen attinet, ac si orbus decessisset: quum nomen ad posteros per filias transire non possit. Præterea Deut. 25.7, non fit mentio seminis. i. posteritatis in genere (quod Erasmus tamen arbitratus est) sed filij & nominis. Cæterùm quum Vetus interpres conuerterit filium, & Erasmus quoque, vt quidem extat impressa eius versio, ego plurali numero verti filios, Græca sequutus: quod tamen ita intelligendum est vt sciamus hîc agi de specie, non de numero, quũ satis esset vel filium reliquisse, vt idem Erasm. rectè obseruauit. ¶ *Frater*, ὁ ἀδελφός. vel, illo recusante, proximus agnatus, vt ex Ruthæ historia liquet. Hoc autem intelligitur de eo qui maritus non esset, vt apparet ex his legis verbis, Si quum habitarint fratres pariter. Nam coniugati seiunctam familiam habebant. ¶ *Ducet affinitatis iure*, ἐπιγαμβρεύσει. Vulg. & Erasm. *Vt ducat*. Hoc vocabulum respondet Hebræo יבם (*iabam*,) quod non dicitur de quauis vxore, sed de ea demum quæ ex hac lege ducitur, quia videlicet cognata est, id est affinitate coniuncta: vt magis speciale quiddam videatur hoc quidem loco significare τὸ ἐπιγαμβρεύειν, quàm τὸ κηδεύειν. quo posteriore verbo vtitur Euripid. in Hecuba, pro eo quod Latini dicunt, Affinitatem cum aliquo contrahere, & sibi affinem asciscere, Hebræi verò חתן (*chatham*.) Itaque adhibenda fuit periphrasis, vt vis huius verbi explicaretur. Nam etiam γαμβρὸς Græcis non modò generum, sed affinem etiam in genere significat, atque adeò vxoris interdum fratrem, vt apud Sophoclem in Tyranno.

¶ *Sobolem*, σπέρμα. Hebraicè זרע (*zerah*) quo nomine significatur in genere posteritas. Sed quum in Hebræo fit mentio non seminis, sed nominis, σπέρμα de mascula tantùm prole hoc loco accipiendum.

29 *Potentiam Dei*, τὴν δύναμιν τοῦ θεοῦ, à qua nimirum pendet corporum resurrectio & futura illa vita omnem humanum captum superans, Philip. 3.21.

30 *Vxores ducunt*, γαμοῦσιν. Erasm. *Matrimonium contrahunt*: quod tam mulieri quàm viro conuenit. Vulgata, *Nubent*: quod est mulieris tantum. Atqui γαμεῖν de viris dicitur, sicut γαμεῖσθαι de mulieribus, vt superius monuimus, itaque neutram interpretationem sum sequutus. Differentia tamen illa inter γαμεῖν & γαμεῖσθαι perpetua non est (quum velit Paulus mulieres viduas γαμεῖν, i. nubere, 1. Tim. 5.14: & 1. Cor. 7. mulier dicatur γαμήσασα pro γαμηθεῖσα) sed hoc tamen loco & plerisque aliis videtur obseruanda.

¶ *Nuptum dantur*, ἐκγαμίζονται. Dicunt ἐκγαμίζειν quas parentes ἐκγαμίζουσι id est nuptum tradunt, in aliorum potestatem, 1. Cor. 7.38. vt vel ex hoc verbo colligendum sit in filiabus præsertim collocandis requiri eorum consensum in quorum sunt potestate, & eas dici γαμίσκεσθαι passiua significatione, eorum respectu à quibus nuptum dantur. Vulgata, *Nubentur*: quod barbarum est. Erasmus, *Elocantur*, id est ἐκλέγονται. ¶ *Angeli*, ἄγγελοι. nempe quòd ad nuptias & reliquas huic vitæ proprias conditiones attinet, non quòd sint incorporei futuri: qua de re copiosè Paulus, 1. Cor. 15.

31 *Vobis*, ὑμῖν. Vulg. hanc particulam ponit post λέγοντος, Dicente vobis.

32 *Ego sum*, Ἐγώ εἰμι. in Hebræo ad additur verbum: quod quum supplari etiam possit præterito tempore, videtur regerere potuisse Sadducæi, Deum his verbis testatum esse non quòd esset, sed quòd fuisset illorum Deus, quando videlicet superstites in vita extitissent. Tota vis igitur argumenti pendet à recta explicatione horum verborum Deum esse Deum alicuius, quibus nihil mirum significatur vbique in sacris literis non temporarium quoddam, sed perpetuum beneuolentiæ fœdus, quo Ecclesiam, id est electorum cœtum, à reliquo

à reliquo mundo seiungit Deus. Quòd si quis excipiat ne sic quidem stabiliri corporum resurrectionem, sed significari duntaxat piarum animarum immortalem beatitatem, imò sic euerti corporum resurrectionem, quum illos corpore mortuos esse constaret, dicat autem Christus Deum non esse Deum mortuorum: respondendum est primùm, Sadducæos id non potuisse excipere, vt qui negarent etiam aliquem esse Spiritum à morte superstitem, vt testatur Lucas Act. 23.8. Deinde, aliud esse Abrahamum quàm Abrahami animã, illo enim personam, isto alteram tantum eius partem significari: ac proinde sic futurum vt Deus altera tantùm ex parte dici possit Abrahami Deus, quod absurdissimum est, præsertim si spectetur quo tempore & quibus consolandis hoc dixerit Deus apud Mosen, tum videlicet quum de viuis Israelitis ex Ægypto liberãdis ageretur, quod dictum minimè conueniret si Deus esset duntaxat animarum seruator. Superest alia obiectio ex Rom. 14.9. vbi dicitur Deus etiam Dominus esse mortuorum. Sed ne ista quidem repugnant, imò sic confirmatur corporum resurrectio. Quinam enim Christus imperium obtinere in mortuorum corpora dici posset, si mors illis perpetuò dominaretur? Non est igitur mortuorum Deus ex Sadducæorum hypothesi, qui corpora nunquã resurrectura sentiebant, quum Deus tamen dici non possit eorum respectu qui neque existant: neque sint vnquam exituri. Sed est Deus etiam mortuorum, ex Pauli hypothesi, quæ ipsiusmet Christi resurrectione nititur, quoniam videlicet corpora, ne mortua quidem, sunt in nihilum redacta, & Christus illa suo tempore animis rursum adiuncta in æternum viuificabit, vt sit verax in fœdere eum patribus illis sancito. Quomodo enim felices (inquit Tertul. de resurrectione carnis) si ex parte perituri?

34 *Occlusisse os*, ἐφίμωσεν. Vide supra 12. ¶ *In vnum*, ἐπὶ τὸ αὐτό. Ad verbum, In idem: id est, simul & eodem loco.

35 *Legis interpres*. νομικὸς. id est Ἱερογραμματεὺς, Scriba: vt disertè dicit Marcus 12. 28. Hebræi מורה [*morch*] vocant. Vnde & תורה [*torah*] ducunt Græci νομὸς & νόμος sunt πατρώνυμα.

36 *Magnum*, μεγάλη. i. omnium maximum. Nam alioqui nihil paruum est quod Deus mandat. Hinc autem appareat cuiusmodi fuerint isti legis interpretes, præcipuum videlicet ipsius finem ignorantes, vt & nostri huius seculi Pharisæi.

37 *Ex*, ἐν. Ad verbum *In*: quod miror in hoc primo membro fuisse mutatum, in duobus sequentibus seruatum à vetere interprete & Erasmo.

¶ *Et ex tota cogitatione tua*, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου. In Hebræo legimus, Et totis viribus tuis. Apud Marcum autem & Lucam fit mentio ἰσχύος & διανοίας. Quatuor enim partium meminerunt, nempe καρδίας, ψυχῆς, διανοίας, καὶ ἰσχύος, quum in Hebræo Deut. 6.5. tres tantùm commemorentur, nempe לבב, נפש, מאוד (*lebab, nepheſch, meod*) id est, καρδία, ψυχὴ, καὶ ἰσχὺς, siue δύναμις. ἰσχὺς hîc prætermittitur, & διάνοια addunt Marcus & Lucas, nempe vocabula non numerantes, sed sententiam ipsam explicantes, quum διάνοια sit ipsius & mentis & voluntatis virtus.

38 *Simile*, ὁμοία. Id est similiter vniuersale. ¶ *Proximum*, τὸν πλησίον. Vide Luc. 10.29.

39 *Ab istis pendent*, ἐν ταύταις κρέμανται. Vetus & Erasmus ad verbum. *In his*. sic enim apud Hebræos construitur verbum תלה (*talah*,) vt 2. Sam. 18. תלוי באלה (*talui baelah*) sedin hac præsertim significatione Latini ita non loquuntur. Fortassis autem hæc respiciunt ad טוטפות (*totapheth*,) quæ appẽdi iusserat Dominus vt legis μνημόσυνα, de quibus dicemus infrà.

40 *De Christo illo*, περὶ τοῦ Ἰησοῦ. i. illo promisso Messia. ponitur enim hîc Christi nomen, appellatiuè simul, & antonomasticè, vt Act 17.3. & alibi sæpè. ¶ *Cuius filius est*, τίνος υἱός ἐστι; Ex cuius gente & familia illum oriri oportet? Ex Hebræorum idiomate, qui posteros omnes vocant filios.

43 *Per spiritum*, ἐν πνεύματι. Vide Mar. 12.36.

44 *Ponam*. שית: id est, Faciam vt sint. Hebraicum dicendi genus, de quo alibi diximus. Sic quoque Euripi. in Hecuba, ἐχθίον θάνοι τῶν δ' ἐλεύθερον φέτευ. ¶ *Stabellum*, ὑποπόδιον. In duobus exempla-

ribus ſcribitur ὑποκρίτου, id eſt, *ſub*. Vide ſuprà 5.35.

45 *Vocat*, καλεῖ. In quatuor vetuſtis codicibus repetitur ἐν πνεύματι: id eſt, Spiritus prophetici impulſu.

46 *Quicquam*, λόγον. Vide ſuprà 15.23. Neque verò duntaxat apud Hebræos דבר [*dabar*] pro qualibet re ponitur, ſed etiam λόγος αἰτῆ τὸ πράγματος apud ipſos diſertiores Græcos. Sophoc. in Trachiniis, τῷ λέγῳ δ' ἐ χρὴ φθόνον Ἰωλαν προσεῖναι, Ζεὺς ὅτου πράκτωρ φανῇ.

IN CAPVT XXIII.

2 *Sedent*, ἐκάθισαν. Vulgata ad verbum, *Sederunt*. Sed vſurpatur aoriſtus pro præſenti, vt ſuprà 3.17, & alibi ſæpe. Significat autem Dominus hunc ordinem interpretandæ Legis (cuius fit mētio Numer. 11.16) diuinitus eſſe conſtitutum, ac proinde audiendam eſſe veritatem, etiam ex ore mercenariorum & hypocritarum doctorum: ſicut etiam noſtra memoria in Papatu Deus conſeruauit Verbum ſuum & Baptiſmum. Sed quid ſi etiam iſti Verbum deprauabant? an eis erat credendum? Minimè. Hæc enim non eſt Moſis ſed Satanæ cathedra. Vult ergo credi Dei doctrinæ, etiamſi vitioſiſſimi ſint doctores: ſed ita vt à fermēto caueatur, ſicut dixit ſuprà 16.6. Ex quo loco reſtringēda eſt particula vniuerſalis quę hîc vſurpatur. Quòd ſiquis roget an propterea tolerandi ſint mercenarij: certa eſt reſponſio, tolerandos quidem eſſe priuatis, quibus illos coercere non licet, addita tamen diſtinctione vt ſiqui ſunt ſinceri doctores, & ſi quæ puræ Eccleſiæ in terris, cum iis nos aggregemus. Itaque non rectè faciunt hodie qui à Papiſtis petūt vel doctrinam Verbi vel Baptiſmum, quum alibi, Dei gratia, purè adminiſtrētur. Sed interea fidelis magiſtratus officium eſt non modò hæreticos, ſed etiam vitioſos doctores ſeuerè coercere, & purum Dei cultum inter ſuos ſubditos ſtabilire.

3 *Vt ſeruetis*, τηρεῖν. Vetus interpres hoc non legit: deerat quoque in vno vetere exemplari.

4 *Ligant enim*, δεσμεύουσι γάρ. In eodem exemplari ſcriptum reperimus, δεσμεύουσι δέ: id eſt, ligant verò. Cæterùm non eſt hoc accipiendum de Verbi diuini corruptelis, quas omnino vitare oportuit: ſed de externa illa Legis exactione, in qua plerūque ſunt immodici qui ſibi maximè indulgent.

5 *Vt ſpectentur*, πρὸς τὸ θεαθῆναι. Vulg. *Vt videantur*: id eſt ἵνα ὀφθῶσι.

¶ *Ab omnibus*, τῖς ἀνθρώποις. Hoc eſt quod vernaculo ſermone dicimus, *des gens*, id eſt palàm & ab omnibus.

¶ *Dilatant enim*, πλατυνουσι δέ: id eſt faciunt quam ampliſſima: quòd nimirum in his rebus quaſi ſummam pietatis collocarent: in quo errore etiā noſtro hoc tempore Iudæi verſantur. Cęterùm particulam δέ tanquam cauſalem ſum interpretatus. nam commodius ſic accipi, res ipſa oſtendit: & γὸ in vno exemplari legimus.

¶ *Phylacteria*, φυλακτήρια. Ita ſignificauit quæ Moſes Exodi 13. 16. & Deut. 6. 8. טוטפות (*totapheth*) Rabbini Chaldaicè vocant תפילין (*tephilin*) His igitur vocabulis exiſtimauit Epiphanius ſignificari limbos ſiue faſcias quibus prætexerentur veſtes. Ego verò cenſeo fuiſſe potius laminas, aut membranulas quaſdam, quas hodie etiamnum Iudæi corio incluſas partim fronti alligant, partim brachio, inſcriptis quatuor quas vocant פרשיות (*paraſchoth*) id eſt lectionibus ſacris. Eas autem Græci (nouo nomine nouæ rei quæſito) vocarunt φυλακτήρια, à conſeruando: quod nos quidem immutare noluimus. Erat enim hic ritus (quem poſtea Iudæi ſuis ſuperſtitionibus contaminarunt) à Domino conſtitutus, vt eſſet veluti μνημόσυνον Legis & beneficiorum quæ Dominus in ipſos contulerat: niſi malimus ſic dicta, quaſi cautiones quaſdā, quòd iis ſe tutos crederent ſuperſtitioſi. Vult enim Sophpater Grāmaticus hæc eſſe quę Amolitur ipſe, alij verò Amuleta, ab Amoliendo ſiue Auertēdo Latinè vocant. quod & ipſum reſpōdet verbo φυλάττειν. Sed hoc mihi ſubtilius videtur. De his qui volet plura cognoſcere, & quæ ſit in his rebus Iudæorum cæcitas, legat Pauli Fagij, hominis diligentiſſimi, annotationes in cap. Exodi 13. Huiuſmodi ſunt quæ ſuperſtitioſi quidam etiamnum hodie pro Amuletis ex collo ſuſpendunt, inſcripto præſertim initio Euangelij ſecundum Iohānem: quam magicam ſuperſtitionem iā olim damnauit Antio-

Antiochena Synodus, expresso etiam nomine φυλακτηρίων. ¶ *Et producunt fimbrias*, καὶ μεγαλύνουσι τὰ κράσπεδα. id est, Faciunt quàm longissimas, vel (vt alij interpretati malunt) Magnificè iactant & efferunt, quasi certum pietatis argumentum. Sic enim etiam accipitur verbum μεγαλύνειν apud Euripidem in Bacchis: & Magnificare apud Varronem & Plinium. illam tamen interpretationem magis probo, quòd cum superiore verbo πλατύνειν melius consentiat. Cæterùm κράσπεδον appellatione intelliguntur contorti quasi cincinni filorum quæ ab extrema vestium ora pendebant, & ציצת (*tsitsith*) vocantur, Num. 15. 38. cap. verò Deut. 22. 12. גדלים (*gedolim*,) quanuis non desint qui inter ista discrimen aliquod constituant. Erat autem hæc vestium forma à Deo constituta Israeliris: quæ tamen profanis etiam gentibus non fuit ignota. siquidem non dissimilem vestem tribuit Nestori Homerus Iliad. x. Galli vocant *franges*. Cic. in Pisonem, *Erant illi compti capilli, & madentes cincinnorum fimbriæ*. Et ita certè vidi in antiquissimo numo huius Pisonis fimbriatam comam.

6 *Primos concessus*, πρωτοκαθεδρίας. quasi præsidentias dicas, vt rectè explicat Erasmus: qui tamen maluit interpretari per modum infinitum, *Primo sedere loco*. Vulgata, *Primas cathedras*. ¶ *Conuentibus*, συναγωγαῖς. id est, quando coguntur conuentus & concilia. Neque enim hic designari puto locum ipsum: alioqui retinuissem vocabulum Synagogæ. Vide suprà 6. 2.

7 *Rabbi, Rabbi*, ῥαββὶ ῥαββί. רב [*rab*] eminentem declarat, & eum qui multorum sit instar. Erat ergo valde fastuosus hic titulus. Quod etiam intelligitur ex repetitione, quanuis vulgata eam negligat: sicut hodie qui Pharisæis & Scribis successerunt, nulla re magis afficiuntur quàm quum salutantur Domini magistri nostri. Obseruarunt præterea nonnulli titulum רב [*rab*] iis fuisse attributum qui in Babylonicis Academiis magisterium consequebantur: רבי (*rabbi*) autem iis qui in regione Israel per impositionem manuum sapientes essent declarati: titulum denique רבנין (*rabbenin*) peculiarem fuisse sapientibus domus Dauid.

8 *Ne vocemini*, μὴ κληθῆτε. id est, Ne ambiatis hunc honorem. Neque enim vetat Christus ne suum honorem exhibeamus magistratui, vel doctoribus: sed ambitionem damnat, vt declarat Augustinus Sermone de Verbis Domini, ex Matth. 11. quod rectè annotauit Erasm. ¶ *Doctor*, καθηγητής. In duobus codicibus legimus διδάσκαλος, eodem sensu: & fortasse rectius, ni: postea videatur eadem inculcare: quanuis aut nullum, aut certè exiguum sit in re ipsa discrimen. Videtur autem Dominus respicere quod scriptum est Esaiæ 54. 13, & Ierem. 31. 34. ¶ (*Nempe*) *Christus*, ὁ Χριστός. Hoc neglexit Vetus interpres: quod tamen scriptum inueni in omnibus nostris vetustis codicibus, si duos tantùm excipias. Erasmus autem rectè addidit particulam *Nempe*, ad illustrandam sententiam, sicut etiam suprà 19. 17. ¶ *Omnes autem vos, fratres estis*, πάντες δὲ ὑμεῖς ἀδελφοί ἐστε. Totum hoc deest in vno exemplari, in hoc quidem versiculo: sed additur sequenti, cui etiam videtur melius conuenire.

9 *Vestrum neminem vocetis*, μὴ καλέσητε ὑμῶν. Vulgata & Erasmus, *Nolite vocare vobis*, legerunt enim ὑμῖν. Sed in omnibus manuscriptis codicibus, & Complutensi editione, atque adeo Theophylacto Romano, legimus ὑμῶν: excepto vno vetusto exemplari, in quo neutrum legebatur. Hæc autem respiciunt Iudæorum consuetudinem: apud quos non modò אבות (*aboth*) id est patres, sed etiam אבותינו (*abothenu*,) id est patres nostri, salutabantur Rabbini qui prouectioris erat ætatis. Itaque quàuis inter πατέρα ὑμῶν sit aliquid interiectum, tamen non puto ὑμῶν pro ὑμῖν positum, sed pro ὑμέτερον, per traiectionem. cuius aliud exemplum habes suprà 8. 8. neque referendum ad καλέσητε, sed ad πατέρα. Particulam autem μὴ conuerti quasi scriptum sit μηδένα vt perspicuitati studerem. ¶ *Qui in cælis est*, ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. In quodam exemplari hæc verba, πάντες δὲ ὑμεῖς ἀδελφοί ἐστε, id est, *Vos autem omnes, fratres estis*, ex superiore versiculo in hunc erant translata: & sanè videntur isti melius conuenire quàm superiori.

10 *Doctores*, καθηγηταί. Hebraicè מורים (*morim*)

[morim] vel מורבדים [melammedim:] de quibus agitur. 2. Paral. 17. 9. Græci à præeundo καθηγητὰς vocant, qui & διδάσκαλοι dicuntur, à docendo. Apparet autem huiusmodi titulos perlibēter fuisse à Scribis vsurpatos. Neque enim temere est quod Paulus inter cætera hoc quoque illis obiicit, quòd se confiderēt ὁδηγοὺς εἶναι τυφλῶν, id est, cæcorum esse duces, Rom 2. 19. quò etiā videtur Dominus respexisse suprà 15. 14. & hoc eodem capite, versiculo. 16.

11 *Sed qui maximus est*, ὁ δὲ μείζων. Particulam δὲ prætermittunt Vetus interpres & Erasmus, quæ tamen est necessaria, & additur in omnibus exemplaribus. Eam autem conuertimus tanquam ἀλλὰ, vt melius intelligatur quæ sit vis ipsius hoc loco. De enallage cōparatiui pro superlatiuo alibi diximus. ¶ *Sit*, ἔσται. Vulgata & Erasmus ad verbū, *Erit*. Constat autem futura pro imperatiuis sæpissime ab Hebræis vsurpari: quā enallagem nisi serues, certè obscuriot erit hic locus. Adde quòd etiam in manuscripto vno exemplari scriptum erat, ὅσῳ vt suprà quoque 20. 26. & 27.

12 *Extollet*, ὑψώσει, vel (vt vertit Vulgata & Erasmus) *Exaltabit*. Ad verbum, Sublimabit: quo vocabulo vtitur Plinius. Videtur autem Christus alludere ad ipsum Rabbinorum nomen, qui sic dicūtur à verbo רבב (*rabab*,) quasi Magnum dicas. ¶ *Deprimetur*, ταπεινωθήσεται. Vulgata & Erasmus, ad verbum, *Humiliabitur*. Vide suprà. 18. 4. vbi Demittere sumus interpretati, actiuo verbo nimirum, sicut hîc quoque in proximo membro.

13 *Præcluditis*, κλείετε. Videtur mihi Christus alludere ad illud traditionum genus quod Thalmudistæ vocant סיג לתורה (*sig letorah*) id est sepimentum Legis, quibus arceri dicunt homines à trāsgressione Legis. Contrà verò Christus dicit à vitæ æternę ingressu sic prohiberi homines, quia nimirum in illis externis subsistant. ¶ *Cælorum*, τῶν οὐρανῶν. In vno codice scribitur τοῦ Θεοῦ, Dei. ¶ *Hominibus*, ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων. Vul. & Erasm. ad verbum *Corā hominibus*. Ego vt particulam ἔμπροσθεν exprimerē Præcludendi verbo vti malui. Est autē varia ei⁹ significatio vt etiā ostēdit in Elēchis Aristoteles. Itaq; nonnulli pro tēporis aduerbio accipiūt: vt significetur, istos qui videri volebāt cæteris aditum in cælum patefacere, non modò id nō facere, sed etiam multo antè præcludere cælorum fores. Ego verò malo opponere τῷ ὀπισθεν, vt fores coram hominibus claudere dicātur qui alioquin ingressuris coràm & in os ianuam occludunt: quod vernaculo sermone dicimus *fermer l'huis au visage*. ¶ *Introeuntes*, εἰσερχομένους: id est iam habentes pedem in limine. Eras. vt planius loqueretur, vertit, *Aduenientes*. id est προσερχομένους.

14 *Ex editis*, κατεσθίετε. Quæ vis in præpositionis κατὰ in his verbis, suprà exposuimus. Vulgata & Erasmus, *Conditis*. ¶ *Idque in speciem vtentes*, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι. Ad verbum, *In prætextu longum precantes*. Vetus interpres, *Orationes longas orantes*: vt planè videatur, expuncta καὶ particula, legisse μακρᾷ tertio casu, & πρόφασιν interpretari προσευχὴν, id est orationem: quam id potius declaret quod illi obtendebant auaritiæ suæ. Opponitur enim ei ἀνδίᾳ, etiam apud Paulum Philip. 1. Et negligenda non fuit coniunctio ὅτι quam Erasmus rectè interpretatur. Itaque, acsi duplex notetur istorū impotibitas: vna, quòd facultates viduarū non rarent: altera, quòd tantum sceleris pietatis studio tegerent. In aliquibus Veteris editionis exemplaribus non hoc tùm loco, sed etiam versiculo superiore & aliquot sequentibus, nempe 23. 25. 27. 29. legitur Qui, non quia, id est, ὃς, non ὅτι, quæ fortassis est vera lectio. Sic enim paulo pòst. versu scilicet 16. dicitur, οὐαὶ ὑμῖν ὁδηγοὶ τυφλοὶ οἱ λέγοντες. Æquipollent enim οἱ λέγοντες, & ὃς λέγει. ¶ *Asperetis granius ind.* λήψεσθε περισσότερον κρῖμα. id est (vt vertit Erasmus) Grauius puniemini. Vulgata ad verbum, *Accipietis amplius iudicium*. Sed accipere iudicium apud Latinos aliud significat. Κρίμα verò manifestè hoc loco pro κατακρίσει accipitur, vt alibi sæpe. & περισσότερον quod interpretamur βαρύτερον, id est grauius, sic dicitur hoc loco vt Cicero luculentiorem plagam dixit. Sed obseruandum est totum hunc versiculum 14. nec Origenem, nec Eusebium, vt eius canonibus apparet, legisse, quem etiam non habet meus ille vetustissimus codex, vt videri possit ex Marco & Luca hu-

ea huc translatus, quum in nonnullis etiam veteribus Latinis codicibus desit, nisi repugnaret diuersa constructio. Syrus autem interpres hunc quidem habet sed proximè præcedenti præpositũ, quo etiam ordine legit & interpretatur Chrysostomus.

15 *Aridam*, τὴν ξηράν. Ita dicitur Hebræis ea terræ portio ex qua Deus nostri causa aquas repulit: cuius beneficij recordatio fecit vt hoc nomen non inuitus retinerem. Sed & Phanias in Epigrammate εἰς ἓξ ἡμέρας, τμήματα ϛ Epigrãmatum Græcorum, ξηρὸν aut ξηρὸν ita vsurpat in hoc versiculo. Ἀκτῖνα καλλιμυτὰ περὶ ξηρὸν ἕλθ' ὑπὸ πέτρας: dixit autẽ ξηρὸν pro ξηρὸν poëticè: quod etiam Latinè verti potest, Siccum. Virg. *Postquam exhausta palus, terræque ardore dehiscit, Exsilit in siccum.* Et alio in loco, *Donec vestra tenent siccum, & sedere carinæ Omnes innocuæ.* ¶ *Proselytum*, προσήλυτον. Ita Græco vocabulo nuncupabantur, qui patria relicta superstitione Iudaismum erant amplexi, quasi Aduentitios dicas: quod vocabulum Theologis etiam Latinis satis familiare, retinendum putauimus. Hebræi quoque suum illud גר [ger] quo omnis aduena significatur, ad istos peculiariter transferunt. ¶ *Filium gehennæ*, υἱὸν γεέννης. id est exitio & interitu dignum. Vide suprà. 5. 22. & 8. 12.

¶ *Duplo magis*, διπλότερον. Ad verbum, duplicius. Colum. libro primo, capite octauo, sic vtitur absoluto. *Duplicia*, inquit, *ferramenta, quàm ferendum numerus exigit.* id. duplo plura.

16 *Per*, &c. Ad verbum *In*: qui Hebraismus est à nobis annotatus suprà. 5. 34. ¶ *Reus est*, ἔνοχός ἐστι. Vulgata ad Verbum *Debet*: sicut à Græcis ij quibus imposita est multa, dicuntur εἰσὶ ὀφλήται, vel ὀφλητάι, sub. pœnam. pro quo Latini, Damnum esto. Sed hæc præstat ad Syriacam dialectum referre, qua vsus est Dominus. Syriacè autẽ, qui peccat dicitur חייב, (*chaiab*,) id est debitor: & peccatum חובא, (*choba*) id est debitum, vt apparet ex Chaldaica paraphrasi Ge. 50. 17. & Psal. 1. 1. Vnde ortum illud dicendi genus, *Et remitte nobis debita nostra, sicut & nos remittimus debitoribus nostris.*

17 *Quod sanctificat*, ὁ ἁγιάζων. id est, facit vt aurum pro re sancta habeatur, diuinis nimirum vsibus consecratum. Hæc autem vna est ex significationibus verbi Hebr. קדש, (*kadasch*) quod Græci vertũt ἁγιάζειν, & Latini quoque Theologi Sanctificare.

19 *Fatui ac*, μωροὶ καὶ Hæc non legi in tribus exemplaribus, neque etiam extat apud Veterem interpretem. Ellipsis autem est è medio petita, ac si dicas, O fatuos & cæcos, vt apparet ex subiecta sententia, desumpta ex Exo. 29. 37.

23 *Decimatis*, ἀποδεκατοῦτε. Id est decimam soluitis, etiam ex minimis quæ decimari alioqui non consueuerant, nihil interim de iis in quibus propriè posita est pietas, solliciti. Decimas autem etiam istos soluisse mirum non est. Nec enim erant necessariò ex Sacerdotũ ordine: & Leuitæ etiam ipsi decimas decimarum soluebant sacerdotibus, Num. 18. 28. Decimandi autẽ verbum similiter accipitur Luc. 18. 12, non pro decimas exigere, vt Heb. 7. 5, sed pro decimas persoluere, sicut vtrunque apud Hebræos eodem verbo עשר (*hasar*) significatur.

¶ *Omittitis*, ἀφήκατε. Vel (vt Vulg. & Eras.) *Reliquistis*. Apparet tamen ex præcedente verbo ἀποδεκατοῦτε, præteritum loco præsentis positũ esse. ¶ *Iudicium*, τὴν κρίσιν. Id est quod iustum & æquum est, in cõmuni vitæ vsu. ¶ *Misericordiam*, τὸν ἔλεον Id est humanitatis officia. ¶ *Fidem*, τὴν πίστιν. id est, dictorum & conuentorum constantiam ac veritatem, vt rectè definit Cicero: quod explicandum putaui, ad vitandam homonymiam. Nam solet alioquin accipi pro fiducia quę in Christum recumbit. hîc autem Christus agit duntaxat de mutuis hominum inter se officiis.

25 *Patinæ*, παροψίδος. Vulg. *Paropsidis*: quo vocabulo vtuntur etiam Latini poëtæ. Sed paropsis videtur hîc generaliùs accipi: & in duobus vetustis exemplaribus legitur τῶν πινακος. Quare de paropsidis vsu & forma nullus est hîc (vt opinor) differendi locus. Vide (si libet) Athenæum initio libri noni, & Erasmũ in hunc locum.

¶ *Plena sunt*, γέμουσιν Plena sunt, videlicet pocula & patinæ. Nam alioquĩ dicẽdum fuerat præpositio articulo, τὰ δὲ ἔσωθεν, interiora verò, sicut loquitur Lucas. 11. 39. aut certè pro γέμουσιν scribendum erat γέμωσι. Ideo suppleui relatiuũ.

¶ *Rapina*, ἐξ ἁρπαγῆς. In quatuor antiquis

exemplaribus legimus ἐξαρπαγῆς coniunctè, & (ni fallor) rectius. Respondet autem hoc vocabulum Hebræo חמס [*chames*,] quo omne scelleris genus significatur ad interuertendas res alienas comparatum. Itaque latius patet quàm Græcum aut Latinum nomen: ¶ *Intemperantia*, ἀκρασίας. In septem vetustis codicibus scribitur ἀδικίας, iniustitia. Vulg. legit hîc quoque ἀκαθαρσίας. id est immunditia, vt infrà. 27. Cætetùm rapinæ & intemperantiæ nomine dapes intelligit ex alienis interuertis facultatibus ad luxum comparatas.

27 *Assimiles estis*, παρομοιάζετε. Addit aliquid significationi præpositio παρὰ, quam non putaui negligendam. Vul. & Erasmus, *Similes estis*. Id Græci vno verbo exprimunt: Latini assimulare quidem dicunt, sed actiuè. ¶ *Dealbatis*, κεκονιαμένοις. Id est, opere tectorio inductis: à κονία, quod calcem & tectorium opus declarat. vt exponit doctissimus Budæus. ¶ *Immunditia*, ἀκαθαρσίας. Vulgata. & Eras. *spurcitia*: quod potius respondet τῇ ῥυπαρίᾳ.

28 *Hypocrisi*, ὑποκρίσεως. id est simulatione: sed Græcum vocabulum vsitatũ retinere malui.

29 *Aedificatis*, οἰκοδομεῖτε. Id est Extruitis. Nam certè sepulchra non sunt ædes. Sic dicunt Græci οἰκοδομεῖν ὕδωρ,

30 *In cæde*, ἐν τῷ αἵματι. Ad verbum In sanguine: quod fuisset, hoc quidem loco, obscurum.

32 *Vos quoque complete*, καὶ ὑμεῖς πληρώσατε. Ironicè dictum. Est autem Hebræis familiare istud dicẽdi genus. Pergite vos quoque imitari maiores vestros, vt tandem vestra improbitas ad summum gradum perueniat. Meus codex vetustissimus habet ἐπληρώσατε, impleuistis.

33 *Quomodo?* πῶς. In vno vetere codice scriptum erat ποδ, id est, quó.

34 *Prophetas*, προφήτας. Vtitur nominibus Iudæorum genti vsitatis, eos designans qui sunt aliis postea nominibus appellati si prophetarum appellationẽ excipias. Lucas autem sicut pro ἐγὼ obscurius in tertia persona dicit ἡ τοῦ θεοῦ σοφία, Dei sapientia, ita apertius Apostolos pro Sapientibus & Scribis dicit: & ita fit vt vicissim vnus ex altero explicetur. ¶ *Ex ipsis* [*nonnullos*]. ἐξ αὐτῶν Subauditur τινας: id est, Nonnullos: quod expressissimus etiam in hoc membro. Vide infrà. cap. 27. 6. ¶ *Oppidatim*, κατὰ πόλιν, εἰς πόλιν. Vulg. obscurius ad verbum, *Ex ciuitate in ciuitatem*, sicut vulgò dicimus *de ville en ville*.

35 *Vt veniat*, ὅπως ἔλθῃ. Hebraïsmum dicendi genus, quod imitantur quodammodò Latini iurisconsulti, quum dicũt noxam caput sequi. Est autem hæc huius loci sententia, Vt rei & obnoxij sitis vel, vt in vestrum caput redundet sanguis iustus. ¶ *Sanguis iustus*, αἷμα δίκαιον id est, iustorum & innocentum cædes. ¶ *Occidistis*, ἐφονεύσατε. In quodam exemplari legimus ἐφόνευσαν, Occiderunt. Assentior autem iis qui hæc referũt ad ea quæ scripta sunt. 2. Paral. 24. 21. & Ioiadi binomium fuisse existimãt. Quod enim de Zacharia Iohannis Baptistæ patrei nonnullis, licet veteribus interpretibus dicitur, ne probabile quidẽ videtur, & idoneo testimonio caret.

39 *Super ætatem istã* ὅτι γενεὰ αὕτη. Soleo γενεὰ interpretari gentem in hoc dicendi genere: sed hîc puto aliquid amplius notari, fore nimirum vt eius ipsius seculi plerique hoc horrendum iudicium Dei experirentur. Incidit enim ipsius vrbis excidiũ post alias primas huius gentis calamitates, in annum à Christi morte circiter quadragesimum. Est igitur γενεὰ hoc loco quod דור (*dor*) Hebræis. Vide suprà. 11. 16. &c.

37 *Trucidatrix*, ἡ ἀποκτείνουσα. id est quæ trucidare consueuisti, quod vt exprimerem, sic conuerti hoc participium vt & alterum sequens, ac si verbalia essent nomina, quæ Enallage est Hebræis familiaris.

¶ *Ad te*, πρὸς αὐτήν. In vno codice scriptum erat πρός σε, eodem sensu. positum enim illud fuerit pro σεαυτήν. ¶ *Volui*, ἠθέλησα. De externo ministerio loquitur, & quatenus ipse in genere fuerat huic genti seruandæ promissus, de qua etiam fuit peculiariter, iam inde à promissione Abrahamo facta, solicitus.

¶ *Gallina*, ὄρνις. Hoc enim vocabulum generaliter auem declarans, gallinæ per antonomasiam tribuitur, quæ alioqui propriè dicitur ἀλεκτορίς.

39 *Ab hoc tempore*, ἀπ' ἄρτι. Hebraïsmus מעתה (*mehatta*) Ex nunc. Vulg. ad verbum, *Amodo*. Vide infrà. 26. 29.

IN CAP. XXIIII.

1 *Exemplo, abibat*, ἐπορεύετο ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Quoddam exemplar legit, ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἐπορεύετο: quæ lectio melius cõuenit.

2 *Iesus autem dixit eis*, ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς. In duobus vetustis codicibus scribitur, ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτοῖς. id est, ipse verò respondens dixit eis. Eam lectionem sequitur Vetus interpres, quem hoc loco immerito flagellat Erasmus: quum idem ipse suprà annotarit verbum Respondendi ab Hebræis sæpe impropriè accipi, & habitum inter eos sermonem constet antequam hæc diceret Iesus.

¶ *Nonne*, οὐ. Hanc particulam non legit Vetus interpres, & deesse comperimus in quinque vetustis codicibus.

¶ *Dissolvatur*, καταλυθήσεται. In ædificio coniuncti lapides & coagmentati dicũtur dissolui quum diruũtur. Sic loquitur Cic. de Senect. *Opus ipsa suum eadem quæ coagmentauit natura dissoluit.* Vulg. & Erasm. interpretatur, *Diruatur.*

3 *Privatim*, κατ' ἰδίαν. Vulgata & Erasmus, *Secreto*: id est ἀπόκρυφος.

¶ *Aduentus*, παρουσίας. à πάρειμι, id est Adesse, pro Aduenire, sicut etiam infrà accipitur vers. 27. Nam propriè non aduentum, sed præsentiam declarat. Sed hîc quispiam non immeritò quærierit, quinam hęc interrogatio iis conueniat, qui non aliud Messiæ quàm mundanum regnum somniarent, vt ex plurimis historiæ Euangelicæ locis liquet? Respõdeo huic interrogationi occasionem præbuisse Christi sermonem præcedentem, qui proculdubio nõ ita paucis verbis fuit ipsis loquutus de templi excidio, sed nonnulla quoque de altero suo aduentu & mundi totius instauratione differuerat, quæ cupiunt ipsi sibi postea copiosius explicari, vt pote quæ non satis intelligerent, ac proinde quibus non ita crederent, vt rebus benè intellectis assentimur. Huius autem responsionis & totius concionis Christi summam doctissimè simul & breuissimè declarat his verbis Tertull. libro de resurrectione carnis, *Interrogatus à discipulis quando euẽtura essent quæ interim de templi exitu eruperas, ordinem temporũ primò Iudaicorum vsque ad excidium Ierusalem: dehinc communium vsque ad conclusionem sæculi digerit.*

4 *Seducat*, πλανήσῃ. Hîc πλανᾷν accipitur forma coniugationis Hebrææ Hiphil: nam propriè neutrũ est, ideo verti oportuit perinde acsi scriptũ esset ἀπατήσῃ. Homer. Iliad. β, οἷμοι μάλα πολλὸν ὀνείρατι παλάζεσθαι. id est, ἀπατᾶσθαι. vnde apud Latinos Planus pro impostore.

5 *Sub nomine meo*, ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου. Vulg. *in nomine meo*, ambiguè. Sic enim fere in his libris significantur. qui se à Christo mandatum habere seu verè seu falsò dicunt. Hîc autem venturos istos dicit Christus, sub ipsius nomine, id est ipsiusmet Messiæ siue Christi nomen vsurpãtes, vt Dositheus ille, cuius meminit Theophylactus, item Simõ, Theudas, Ægyptius ille, quorum fit mentio in actis Apostolicis: & post hos etiã Manes, delectis etiã sibi duodecim quos Apostolos vocabat. Sic & nostra memoria Monasteriẽses Anabaptistæ idem ausi sunt cõminisci: & post illos Dauid Georgius, Libertinorum princeps.

6 *Rumores*, ἀκοάς. Vulg. *Opiniones*: id est δόξας. Nos suprà 4.24. *famam*, Famam conuertimus. Sed quia plurali numero vtẽdum erat, synonymum quæsiuimus.

¶ *Videte*, ὁρᾶτε. Rectè monet Stephanus noster, post ὁρᾶτε oportere ἀποσιώπησιν, vel est, inquit, legendum μὴ θροεῖσθαι. Ego malim μὴ θροῆσθε. ¶ *Omnia*, πάντα. In quodam exemplari additur τοῦτο, *Hæc* quod expressimus. ¶ *Erit*, ἔσται. Annotat Eras. sese alicubi legisse ἔστω, *erit*: quam lectionem maximè probo. Est autem hæc sententia, ne illis quidem peractis finẽ fore malorum, vt subiectæ prædictiones ostendunt, & adhuc probat experiẽtia. Idem autem erit omnium malorũ qui & mundi finis.

7 *Singulis locis*, κατὰ τόπους. id est passim. Nam κατὰ hoc loco distributiuũ est. Vul. *Per loca*, prępositione non satis expressa. Erasmus, *Variis locis.*

8 *Dolorum (partus.)* ὠδίνων. Mundo videlicet sese ad istos eiiciendos comparante, quos tandiu velut in vtero gestauerit, vt loquitur Paulus Ro. 8. 22. nisi per partẽ intelligamus significari iudicium illud horrendum subsequuturum quum hæc antecedent, sicut partus dolores ipsum enixũ: siue hæc Christi verba ad vltimum illum diem, siue ad Ierosolymorum excidium referas.

9 *Gentibus*, ἔθνεσιν. In vno codice nõ ad-

ditur hoc vocabulum, quo etiam sublato videtur plenior esse sententia.

10 *Prodet*, παραδώσουσι. Vulg. & Eras. ad verbum, *Tradent*. Sed τὸ παραδιδόναι existimo positum αὐτὶ τοῦ ἀποδιδόναι, sicut etiam infrà cap. 26. 16. Sic etiam Hebræis נתן (*nathan*) nō modò tradere, sed etiam prodere significat, vt Ier. 38. 18.

¶ *Odio habebunt*. μισήσουσιν. Hoc quoque commodius Græci vno vocabulo exprimunt quàm Latini.

¶ *Alius alium*, ἀλλήλους. Hoc Græci vno vocabulo exprimunt. Eraſmus addit, *Inuicem*: quod abundat & magis respōdet τῷ ἑαυτοῦ.

11 *Multiplicata erit*, πληθυνθῆναι. Vulg. & Eras. *Abundabit*, ἀβεισσίυσι.

12 *Qui sustinuerit*, ὁ ὑπομείνας. Vulgata & Eraſmus, *Qui perseuerauerit*: id est ὁ διαπαρτερήσας.

14 *In vniuersa terra*, ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ. Ad verbum, *In vniuersa habitabili*. Vulgata, *In vniuerso orbe*: id est, ἐν ὅλῳ τῷ κύκλῳ τῆς γῆς. Vocat autem Euangeliū regni, felicem de regno cælorum nuntiationem.

¶ *Finis*, τὸ τέλος. Vulgata & Eraſmus, *Consummatio*: id est σωτήριον.

15 *Abominationem illam vastatricem*, τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως. Vel, *Abominandam vastationem*. ad verbum *Abominationem desolationis*: qui Hebraiſmus est obscurior. Sic etiam infrà Apocalypſeos cap. 17. 1. legimus, κρίμα τῆς πόρνης. id est, dānationem meretricis illius, pro Damnatam illam meretricē. Est autem locus hic petitus ex Dan. 12. 11. vbi Hebraicè legimus שקץ שומם (*ſchikkuts ſchomem*) quod etiam interpretari possumus, Abominationem stupendam. Sic autem designat Propheta profanationem templi, collocata ibi aquila, & multis patratis quæ per Legem non licebāt: vnde etiam mox sequutum est & templi & vrbis & gentis excidium, vt ex historiis apparet. ¶ *Animaduertat*, νοείτω: vel *secum consideret*. Vulgata & Eraſmus, *Intelligat*: quæ interpretatio non satis videtur conuenire huic loco, quāuis interdum pro σωτήρια vsurpetur, vt sup. c. 17. 17. & 16. 11. In Marco autem 8. 17. alterum ab altero apertè videtur distingui.

17 *In solario*, ἐπὶ τῷ δώματος: id est In superiore ędium parte. Vulgata & Eraſmus, *In tecto*. Vide supràin 7.

¶ *Vt sumat quicquam è domo sua*, ἆραι τι ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ. In vetustis exemplaribus legitur, ἆραι τὰ ἐκ τῆς οἰκίας, (quo modò etiam legit Theophylactus & Valla) id est, ad tollenda ea quæ sunt è domo sua: nempe res suas quas domi habet.

18 *Retrò*, ὀπίσω. Vel, *rursus*: sicut dixit Virgilius, *Rursus & incipiant in cornua velle reuerti*. ¶ *Vestimenta*, τὰ ἱμάτια. Vestimentum hoc loco generaliter accipitur, cuius latè patet significatio, vt tradunt iurisconsulti. Cæterum in quatuor vetustis exemplaribus legitur in singulari τὸ ἱμάτιον, id est pallium, amictum quod fugienti in primis necessarium est aduersus aeris iniuriam. Idem ergo de cæteris eiusmodi reputandum: & significatur summa rapidatio & necessitas fugæ.

20 *Hyeme*, χειμῶνος. nēpe propter tempestates alieno à fuga tempore.

¶ *Sabbato*, ἐν σαββάτῳ. In quatuor codicibus legimus σαββάτου secundo casu, sicut paulo antè, χειμῶνος. Fuit autem sabbato indicta quies minimè ad res suas colligendas & fugam idonea. Hoc ipsum autem Iudæis contigit, Azymorum festo obsessis.

21 *Neque erit*, οὐδὲ οὐ μὴ γένηται. Triplex negatio est adhibita (vt annotat Eraſmus) emphaseos causa, quū Latinis contrà vel duplex negatio affirmet. Contra est autem idem in annotationibus, verti posse, *Neque fiat*: vt sit abominantis. Atqui si hoc recipiamus, potius scribendum fuerit, οὐ μὴ γένηται. Ex infinitis verò exemplis apparet Coniunctiui præsens in hac constructione pro futuro Indicatiui vsurpari à hoc Euangelista. Id autem verè prædixisse Christum, exitus ostendit, quem in ea obsidione testetur Ioſephus præter captiuorum 97. millia, periisse hominum vndecies centum millia, cui similis clades nulla in vllis historiis memoratur.

22 *Omnis caro periret*, οὐκ ἂν ἐσώθη πᾶσα σάρξ. id est, tota gens funditus interiret. vel, *Non seruaretur vlla caro*. Duplex Hebraiſmus, Non seruaretur, pro periret. Est enim μείωσις. (nam in his loquutionibus negans particula, non coheret cum signo vniuersali omnis, sed cum verbo, vt liquet ex Eph. 4. 29.) Ita

Caro

Caro pro homine synecdoche partis pro toto: & homo pro Iudæo, synecdoche generis. ex quibus illum ... itauimus, vt obscuriorem: hunc vt satis vsitatum retinuimus. possis tamen non inepte interpretari, *Non seruaretur vlla caro*, vel, *Nulla caro seruaretur*.

23 *Aut hîc, ἢ ὧδε*. In quodam codice legitur ὁ ἐκεῖ. aut illic: idque melius.

24 *Excitabuntur*, ἐγερθήσονται: id est, exorientur, vt suprà. 11. 11. ¶ *Et edent signa, καὶ δώσουσι σημεῖα* Vulg. & Erasm. ad verbum, *Et dabunt signa*. Idem autem valet δίδωμι quod ἐπιδείκνυμι: i. palam aliquid designare insigne, quod omnibus spectandũ proponatur. Sic enim vsurpant Hebræi verbũ נתן [*natan*] interdũ, vt Nehem. 6. 10. ¶ *Seductãt, πλανῆσαι*. In quodã exemplari scribitur πλανηθῆναι: i. vt seducãtur, vel, (vt conuertit Vetus interpres) In errorem inducantur.

27 *Sicut enim, ὥσπερ γὰρ* De fulgore Euangelij accipi debet non de prædicationis celeritate: & seruãda vis est particulæ causalis. Opponitur enim illud deserto ac conclauib. ac si diceret Christus, fore vt perspicuè lucé suam vbique patefaceret post vrbis præsertim excidium, ac proinde cauendos, qui Christi nomen mẽtiti, seorsim discipulos cogerent. Rectè igitur Paulus, 2. Cor. 4. 3. Si opertum est Euãgelium nostrum, iis qui pereunt opertum est.

28 *Cadauer, τὸ πτῶμα*. Vulgata, *Corpus*: id est τὸ σῶμα. qua occasione arrepta nonnulli Ecclesiam quam falsò vocant, pro Christo ipso substituunt: quod quidem facilè refelli potest etiãsi legamus τὸ σῶμα. Sed certè omnes codices quos mihi videre contigit, scriptum habebãt τὸ πτῶμα. Ita etiam habet Theophylactus Romanus. & Theodoritus ἀεὶ ἀφορμὴν λόγων, & ita disertè vertit Syrus interpres tum hoc loco tum Lucæ 17. 37. Sed γὰρ non legit, nec Vetus etiam interpres. Ego verò retinendum censeo, & causale esse, ita tamen vt non proximo versiculo attexatur, sed & iste versiculus & proximè præcedẽs, ad admonitionem vers. 26. comprehensam referantur, & ita cohæreat sententia, Si qui insusurrarint hic aut illic quasi latitantem Christum quærendum, ne credite. Palam enim sese conspiciendum præbebit Christus vt fulgur ab Oriente ad Occidẽtem emicans & terrarum vniuersum orbem irradians: & sicut aquilæ ad cadauer statim aduolant mira sagacitate: ita piis omnibus æquè demum erit concurrẽdum vbi viuificum mortis Christi nidorem percipient. Est autem prouerbialis quidem hæc loquẽdi forma quã etiam illustrat locus Iobi, 39. 30. sed mirè conuenienscs Christo crucifixo, veræ & vnicæ notæ ex qua licet veram Ecclesiam, cui nos oportet adiungere, à falsa internoscere, quam vitare nos oportet.

¶ *Aquilæ, οἱ ἀετοί*. Vulgata, *Et aquilæ*: redundante copulatiuã. Nec temerè vocantur aquilæ qui Christo aggregãtur, quum nemo cum illo vniatur, nisi qui eius carne & sanguine vescitur, sed mẽte non dẽte, id est, fide & spe quibus velut alis ad ipsum in cælos, porcis deorsum relictis, euehimur. Colos. 3. 1.

29 *Statim, εὐθέως*. Hoc est quod dicitur 2. Pet. 3. 9. non tardare Dominum. Nec enim hæc referuntur ad id tempus quo discipulos alloquebatur Christus, neque ad tempora mox sequutura Hierosolymorum excidium, quem sermonem finiit vers. 22. inchoatũ vers. 15. sed persecutiones illas respicit quibus exercẽti Ecclesiam oportet ad illum vsque diẽ de quo nunc incipit disserere Christus, ita vt non sint ilta signa metaphoricè sed propriè accipienda.

¶ *Potestates cælorũ, αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν*. Aut (vt alij vertunt) Virtutes, modò intelligas non ἀγγέλους, sed δυνάμεις scriptũ esse. Cæterùm existimo ex Hebræorum idiotismo Potestates cælorum pro ipsis cælis potentibus dici. Nolui tamen temere quicquam immutãre. Sed potentes cælos dici existimo tum ob illorum corporum inenarrabilem firmitatem, tum etiam ob illorum minimè vanam in moderãda inferiorum corporũ temperie facultatem.

¶ *Concutientur, σαλευθήσονται*: vel vacillabunt, instar fluctuantis nauis in mari. Vulg. & Erasmus. *Commouebuntur*: quod non tantam habet emphasin: respondet enim τὸ συγχυθῆναι.

30 *Signum, τὸ σημεῖον*. Qui hoc referunt ad crucis figuram, mihi quidem videntur sine ratione loqui. Describitur enim mox quod sit futurum hoc signũ, summa gloria videlicet, & maiestas, quę

testabitur Christum illum dominum cæli & terræ (qui, quo tempore hæc dicebat, inter vulgares homines censebatur, ac nunc quoque in suis mẽbris contemnitur) aduentare, vt orbem terrarũ iudicet.

¶ *In cælo*, ἐν τῷ οὐρανῷ. In vno codice legimus, τῷ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, Qui est in cælis.

¶ *Omnes tribus*, πᾶσαι αἱ φυλαὶ, id est omnes gentes, seu populi. Alludit enim vel ad dispersionem quæ refertur Gen. 10. 11. vel ad Israeliticæ gentis distributionem. ¶ *Plangent*, κόψονται. Ouid. *Plangere nuda mea conabar pectora palmis.* Inde factum vt pro lugere accipiatur absoluta significatione.

¶ *In nubibus*, ἐπὶ τῶν νεφελῶν: vel supra nubes, i. nubibus insidentem: quomodo etiam sublatus est in cælum, & diuinissimè describitur Psal. 50. & 104. est autẽ totus hic locus translatus ex Danielis. 7. & Zachariæ. 12.

31 *Voce*, φωνῆς. In quatuor codicib. vetustis scribitur μετὰ σάλπιγγος καὶ φωνῆς πολλῆς, cum tuba & voce magna: quomodo conuertit Vetus interpres.

¶ *A cælorum extremo ad eorum extremum*, ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν ἕως ἄκρων αὐτῶν. id est ab vno extremo ad alterum. siue, à toto terrarum orbe qui cælo tegitur. Vulg. & Eras. obscurè, *A summis cælorum vsque ad terminos eorum*, quam interpretationem meritò Valla reprehẽdit. Hoc dicendi genus etiam reperies Deu. 4. 32. & 28. 64.

32 *Ficu*, συκῆς. Vulg. *Arbore fici*: quomodo etiam suprà. 21. 19. quia ficus Latinis est anceps. Sed hanc ambiguitatem tollunt ea quæ sequuntur. ¶ *Parabolam*, τὴν παραβολήν. Eras. *Similitudinem*: nequis (ait) somniet ficũ parabolas dicere. Sed hæc certè ambiguitas vocis vix cuiquam in mentem veniat, vt pote nimium absurda. neque est hîc amphibolia, quæ est constructionis, sed homonymia vocis λόγος, quæ non docentem, sed doctrinam ipsam seu doctrinæ materiam declarat. Quum autem articulus & hoc loco & Mar. 13. 28. contra Græcæ linguæ vsum exprimatur, vt mihi concedent omnes vel mediocriter Græcè periti, puto illum omnino ex Hebræorum idiotismo respondere literæ ה [*He*] quam notificatiuam vocãt, vt idem valeat atque ταύτην, eius parabolę commendandæ causa. ¶ *Tener*, ἁπαλὸς vel potius læuis. Hoc enim refero ad corticem & librum, cuius læuor indicat succum illum vitalem è radice ad librum euasisse: quod vernaculo sermone dicimus, *quand la seue est montée*. Erasmus ad gemmam refert, eodem manente sensu. Tertul. eleganter libro de resurrect. vertit, *Teneresçit*. ¶ *Germinat*, ἐκφύει vel edit. Accipitur autem illud etiam transitiuè: quum apud Plinium libro 16. cap. 6. dicatur fœtus capillum germinare: metaphora ab arboribus sumpta. Vulg. *Nata*. Eras. *Enata*. i. ἐκφύεται, sed verò malo actiuè accipere.

34 *Amen*. ἀμὴν. In quibusdam exemplaribus additur δέ, *autem*.

¶ *Ætas*, γενεὰ Vulgata ad verbum *Generatio*. Sed γενεὰ (vt obseruat Eras.) pro eo hîc vsurpatur quod Latini ætatem vel seculum vocant: velut quum dicimus Nestor τρεῖς γενεὰς, tres ætates vixisse. Vide suprà. 11. 16. & 23. 36.

¶ *Omnia hæc*, πάντα ταῦτα, quæ videlicet de gentis & vrbis excidio prædixerat. siquidem excisa est vrbs anno à nato Christi 38. Quòd si quis vrgeat partem illam vniuersalem, vertere licebit *hæc omnia* videlicet quæ vltimum illum diem præcessura dixit. Nam ab eo tempore cœperunt fieri, & adhuc perseverant illa signa, suo demum tempore futurio hominis venturo.

36 *Et hora*, καὶ τῆς ὥρας. In vno codice scribitur, οὐ τῆς ὥρας, vel hora.

¶ *Sed. et μή*. Vul. & Eras. ad verbum, Vide suprà. 12. 4.

38 *Edebant*, τρώγοντες: id est ἐσθίοντες quũ illud propriè de brutis dici velint Grammatici: vt etiam videatur magis esse huius verbi emphasis, quo significatur homines brutorum instar fore voluptatibus deditos. Nam alioqui edere & bibere, per se non est vitium.

39 *Agnouerunt*, ἔγνωσαν. Vulg. *Cognouerunt*. Atqui Noë quem Petrus (2. Pet. 2. 5.) præconem iustitiæ vocat, hoc illi minimè cælarat, arcam etiam suam illam extruens. Cognouerunt igitur futurum diluuium sequuturũ dici à Noe, sed ab irriserunt non credentes, alij suis voluptatib. intenti non animaduerterunt, nulli denique illorum quod vel ingnorant, agnouerunt,

4 *Accipietur*, παραλαμβάνεται. Per

sentia pro futuris, vt apparet ex Luca.17.34.

41 *Pistrino, μύλωνι.* In tribus codicibus legitur μύλῃ, eodem sensu. Vulg. & Eras. *Mola.* i. μύλη. Consueuisse vero mulieres tum apud Græcos, tum apud barbaros, molere & coquere, apertè cõstat ex Plutarcho, qui in libro problematũ Romanorũ quærit cur id apud Romanos fieri non soleret. ¶ *Relinquetur, ἀφεθήσεται.* i. ἀφεθήσεται. Quidam codex addit δύο ἐπὶ κλίνης μιᾶς· εἷς παραλαμβάνεται, καὶ εἷς ἀφίεται, *Duo erunt in lecto vno: vnus accipitur, & alter relinquitur.* Relinqui verò significat, deseri periturum.

43 *Qua vigilia, ποίᾳ φυλακῇ.* Ad verbum, *Qua custodia.* Vide suprà 14.25. Vul. & Eras. *Qua hora.* ποίᾳ ὥρᾳ.

44 *Non putatis, οὐ δοκεῖτε.* Vulgata, *Nescitis, οὐκ οἴδατε.* Vide suprà.3.9.

45 *Quis igitur, τίς ἄρα.* Vulgata, *Quis putas.* Erasmus. *Quisnam,* Ego vero existimo particulã ἄρα ita adhiberi in huiusmodi interrogatione vt superioris sermonis nascentem conclusionem declaret, vt suprà 19.25. alioquin nõ video quomodo hæc cohæreant. ¶ *Famulitium, θεραπείας.* In quodam codice legitur οἰκείας, eodem sensu. Vulgata, *Familiam:* nimium generali nomine. Nomine verò τῆς τροφῆς demensum significatur.

48 *Differt aduentum, χρονίζει ἐλθεῖν.* Vulgata, *Moram facit venire.* Erasmus, *Cunctatur venire.*

49 *Conseruos. συνδούλους.* Quatuor codices addunt αὐτοῦ Suos, vt vertit Vetus interpres. ¶ *Quinetiam edere, ἐσθίειν δὲ.* Sic puto vertẽdam hanc particulam hoc loco: in quo dicendi genere diligentiores Græci dixissent, καὶ ἐσθίειν δὲ. Erasmus in annotationibus legit, ἐσθίειν τε. In quatuor autem exemplaribus & Theophylacto scribitur ἐσθίῃ δὲ καὶ πίνῃ, Edat autem & bibat: quod legit Vetus interpres.

51 *Separabit eum, διχοτομήσει αὐτόν.* Vulg. *Diuidet.* Eras. *Dissecabit.* Et certè hæc est propria huius vocabuli significatio: vnde luna διχότομος dicitur, quũ dimidiata lucet. Sed quod proximè sequitur, omnino declarat διχοτομεῖν hoc loco vsurpari pro ἀφορίζειν, Significatur enim fore vt Dominus eum seruum nõ habeat in reliquorum numero, sed eparatũ ita tractet vt dignus est. Hom. Iliad. α, πάγ' ὡς βουλεύσαντε διετμάγεν: id est, διχῇ διέδοσαν: quum proprie διατμήγειν declaret τὸ διχοτομεῖν. i. διαιρεῖσθαι καὶ διαιρεῖν. Alij putant grauissimum supplicii hoc vocabulo declarari: cuius exẽpium habemus. 1. Sam. 15. 33. & Dan. 3. 29. sed vera est prior explicatio.

¶ *Ac partem ei assignabit cum hypocritis, καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑποκριτῶν θήσει.* Hebraismus, pro, Ita tractabit vt solent serui qui boni videri malũt quàm esse. Videtur autem sumptum hoc dicendi genus à dominorum consuetudine in demenso seruis & ancillis assignãdo, prout se fidos præstabunt. Vulg. & Eras. *Ponet partem eius cum hypocritis.*

IN CAPVT XXV.

1 *Lampadibus, ταῖς λαμπάσιν αὐτῶν.* siue *lucernis.* Nec enim faces siue funalia intelligit, quæ tamen etiam lampadũ nomine apud Græcos intelligũtur, sed eas lucernas quæ vasculis impositis elychnio, oleo fouentur. Scopus autem huius parabolæ atque item sequentis est, ostendere quid sit piis agendum, tantisper dum aduentantem Dominum expectant. Primùm quidem vt vnusquisque sit suæ fouendæ fidei intẽtus. Deinde vt donis pro vocationis ratione à Deo nobis cõcessis sedulò ad ipsius gloriam lucrifaciendo proximos exercendis vacemus. ¶ *Sponsi, τοῦ νυμφίου.* Vulgata addit, *Et sponsæ, καὶ τῆς νύμφης.* Solebat autem nuptiarum pompa noctu fere celebrari, idque à puellis. Per Sponsum verò Christum ipsum intellige, vt vocatur passim à Paulo, ac præsertim Ro. 7. 4. & Eph. 5. vt & apud Prophetas. Virginum denique appellatione significantur omnes Euangelium professi, qui aduenientе Domino partim resurrexerint, partim viui fuerint deprehensi, omnes hîc dicti virgines quòd idololatriæ & huius seculi pollutionibus se renuntiasse professi fuerint. 2. Cor. 11. in quorum numero qui temporariam dũtaxat fidem habuerint, & prę negligẽtia fidem meditatione verbi Dei & precibus fouere & (vt loquitur Paulus. 2. Ti. 1. 6.) ἀναζωπυρεῖν destiterint in medio itinere, fidei elychnio extincto deficiẽt, cæteris Christo occursuris, & cum eo in æternum regnaturis. 1. Thes. 4. 17. Itaque pari ratione, lampadũ quidem nomine verbum Dei fide in cordibus nostris

veluti accensum, & gressus nostros dirigens. per oleum verò Spiritus sancti gratiam assiduis precibus in nobis perseuerantem, qua fides hæc fouetur, intelligimus.

5 *Nictarunt*, ἐνύσταξαν: *dormitarunt*, vt Vulgata, & Erasmus, sensu rectè expresso. Vt in illo Flacci, *quandoque bonus dormitat Homerus*, & Plutarchus in vita Ciceronis, νυστάζειν, inquit, *quandoque videtur Demosthenes Ciceroni*. Nos vulgo dicimus, *sommeiller*. Nam τὸ νυστάζειν, est propriè oculis somno grauatis connuere: tamen quum sequatur ἐκρέμυσδον, proprium verbum Latinum vsurpare malui. ¶ *Omnes*, πάντες. Quis enim vigilat vt oportuit? Sed excitati tamen electi, animum recipiunt, vt qui hodie voce veluti renati Euangelij seriò expergefiunt.

6 *Media verò nocte*, μέσης δὲ νυκτός. id est profundissima, qualē videlicet Mahumedes in oriētem, Antichristus Romanus in occidentem inuexit, vt compleatur quod dixit Dominus Luc. 18. 8. Quod autem in hunc locum scribit Hieronymus solitos Christianos in vigilia Paschæ, propterea non dimitti ante mediam noctem exactam, idque ex Iudaica traditione, qua dicitur Christus media nocte venturus, fundamento caret. quāuis Christum quidem constet venisse, id est natum esse nocte, vt ex historia liquet Luc. 2. 8. Sed alterius aduētus nemo scit diem neque horam, suprà. 24. 36.

7 *Adornarunt*, ἐκόσμησαν. i. κατεσκεύασαν. Inde κοσμήτορες λαῶν apud Homerum dicuntur Duces, ab instruendis ac disponendis copiis.

8 *Date*, Δότε. Sic frustra doceri petent qui prædicationis tempus neglexerint.

9 [*Nequaquam*,] *ne non sufficiat*, μήποτε οὐκ ἀρκέσῃ: vel (vt legimus in quatuor codicibus) μήποτε μὴ οὐκ ἀρκέσῃ. Est autem μήποτε particula non tam percōtantis quàm addubitantis, vt obseruat doctissimus ille Budæus, prolatis exemplis. Ego verò præterea puto ellipticum esse dicendi genus, & supplendum aliquid pro ratione eius de quo agitur: sicut fecit Erasmus hoc loco. Vulgata, *Ne forte non sufficiat*. Cæterùm in vno codice pro πορεύεσθε δὲ μᾶλλον, scribitur, πορεύεσθε μᾶλλον: quam lectionem si sequamur, nulla erit ellipsis. Ita enim licebit omnia connectere, *Ne non sufficiat nobis & vobis, ite potius*, &c. Sic autem significatur tempus illud præteritisse mutuæ fidei cōmunicationis. Iam enim aduenire illum apud quem vnusquisque sit sua fide victurus. ¶ *Ite potius*, πορεύεσθε δὲ μᾶλλον. Falsa est derisio non cohortatio. Nec enim pecuniâ emitur hoc oleum, sed gratuito datur in tempore beneplaciti, Es. 55. 1. & 61. 2. vt si hodie Christo adueniente (cuius etiam dies non procul videtur abesse) pij, rogitantibus hypocritis Christianis, gratiam Euangelij à se iam pertinaciter neglecti, sibi communicari, respondeant, Nobis nunc nō de vobis sed de nobisipsis cogitandum est. Ite potius ad vestros illos Sacrificos & Pōtifices: & venias ac merita sanctorum ab ipsis emite.

10 *Ad nuptias*, εἰς τοὺς γάμους. præpositio εἰς declarat nomine τῶν γάμων his significari (vt etiam vertit Syrus interpres) locum ipsum celebrandis istis nuptiis. i. beatæ vitæ in sempiternū fruēdæ destinatum. qui nobis nunc est (durantibus adhuc nimirum sponsalibus) oculis fidei considerandus.

13 *Qua Filius hominis veniet*, ἐν ᾗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται. Hæc non legit Vetus interpres, neque reperimus in tribus vetustis codicibus.

14 (*Ita*) *enim* (*est*) *vt*, &c. ὥσπερ γάρ &c. Res ipsa ostendit hoc dicendi genus petitum esse è medio, ac proinde supplendum esse aliquid vt iusta sit loquutio, Vulg. & Eras. *Sicut enim homo*: admodum obscurè. V. de Mar. 13. 34.

¶ *Peregrè profecturus*, ἀποδημῶν. In cælum videlicet ascendens ad patrē, ac proinde à nobis corpore absens, qua ratione dicimur vicissim ab illo abesse. 2. Cor. 5. 6. fide tamē cum illo per spiritus arrhabonem coniunctissimi.

¶ *Tradidit eis*, παρέδωκεν αὐτοῖς. Ascendēs enim in cælum dona dat hominibus. 1. Cor. 12. 7. & Eph. 4. 8. quorum rationem exiget vltimo illo die.

15 *Ipsius facultatem*, τὴν ἰδίαν δύναμιν Vulg. *Virtutem*: quod non cōuenit huic loco. Facultatē enim hic appellat prudētiam & peritiam in negotiando: humano more loquens: quum alioqui vt gratuitum est donū, ita non nisi per alteram gratiā eo bene vtamur, ἰδίαν autē

quod

quod alij interpretantur propriam, malui pro relatiuo αὐτῆ accipere, vitato etiam reciproco propter amphiboliam. Hoc est autem quod Gallico idiotismo dicimus *selon sa portee.*

16 *Negotiatus est*, ἠργάσατο. Propriè ἐργάζεσθαι, in hoc genere dicitur non quisquis negotiatur, sed is demum qui lucrum facit. id est, de ipsius laboris fructu, sicut etiam accipitur infrà Luc. 19. 16. & Herodotus in Clio, μεγάλα χρήματα ἠργασμένος. Hic autem generaliter accipitur pro πραγματευθῆναι. Plinius medicos dicit animas negotiari, eadem significatione. Arist. οἰκονομικῶν β, τὰ δίκαια μέρος παρὰ κάσεως ἔλαβε, τοῖς δὲ λοιποῖς ἐμπορικῶς ἐργάζεσθαι. & Demosth. κατὰ Διονυσοδώρου, δίκης ἐργασαμένου τὸν αὐτὸν ἀργύριον. vnde ἐπιτήδεια χρήματα, quibus opponitur apud Iurisc. otiosa pecunia. Neque tamen fœnerationes iniquas magis approbat Christus, aut Euangelij cauponatores, quàm furtum laudat quum dicit se venturum vt furem. Vulgata ad verbum, *Operatus est*: quod verbum Latini hac significatione (quod sciam) nunquam vsurpant, Galli dicunt; *trafiquer ou trafiquer.* ¶ *Ex iis*, ἐπ' αὐτοῖς. Vulg. ad verbum, *In eis* Erasm. *Per ea.* ¶ *Fecit*, ἐποίησεν. Cic. 4. in Verrem, *Quibus*nam, inquit, *tribus in ea prouincia maximam vno anno pecuniam facere posset.* Eras. *Confecit.* In duobus autem exemplaribus scribitur ἐκέρδησεν, lucratus est: sicut conuertit. Vet. interpr.

18 *Abiens*, ἀπελθὼν δέ. Redundat ex heb. idiotismo, & deest in duobus codicibus.

20 *Ex iis*, ἐπ' αὐτοῖς: vel *per ea*, vt rectè vertit Erasmus. Nam in quibusdam etiã codicibus scribitur, ἐν αὐτοῖς. Itaque nolui ἐπὶ interpretari pro παρὰ. i. præter. Vetus autem interpres hæc non legit: quia videlicet non ἐκερδησα sed ἐπεκέρδησα scriptum habuit, id est Superlucratus sum, vt ipse conuertit.

21 *Bene* (*est*) εὖ. id est, καλῶς ἔχει. Nã subauditur verbum, quod expressimus declarationis causa. Vulgata, *Euge*: id est, εὖγε: quod nusquam reperi scriptum in Græcis codicibus. ¶ *Ingredere in gaudium*, εἴσελθε δὲ εἰς τὴν χαρὰν. Hebræum dicendi genus, quasi diceret, Adesdum vt fructum percipias benignitatis meæ, & re ipsa sentias quàm gratum sit mihi officium tuum. Simile dicendi genus habes Psal 69. 28.

24 *Et inde cogas*, καὶ συνάγων ὅθεν. Bis idem exprimit, diuersis modis, Hebræorum more: nec dubito quin hæc fuerint vulgò prouerbialiter vsurpata. Semen enim dispergendo seritur, & metendo cum fructu veluti rursum colligitur. Sumptum est autem hoc prouerbium ab aratorum moribus qui duri semper sunt in operis vrgendis. Et ita significatur Deum seueriſſimè acturum esse cum iis, qui donorum ad ipsius largitoris veluti propagandas in proximis lucrifaciendis opes acceptorum, sanctam quandam negotiationem neglexerint. Neque hinc concludi potest operum dignitas, sed domini benignitas, in eos qui pro virili & ex gratia fuerint officio functi.

26 *Ignaue*, πονηρέ. Vulg. & Eras. *Piger*, id est ῥᾴθυμε.

27 *Committere*, βαλεῖν vel ponere: sicut Alphius ille fœnerator apud Flaccũ in Epodo, *Quærit calendis ponere.*

¶ *Pecuniam*, ἀργύριον: id est χρήματα. Nam latiore significatione hîc accipitur: sicut vulgò dicimus *de l'argent*, pro omni pecunia: quo modo etiam Hebræi כֶּסֶף (*chesseph*) dicunt.

29 *Omni habenti*, τῷ γὰρ ἔχοντι παντί. In meo vetustissimo exemplari deest παντί, quod etiam non legit Syrus interpres. Cæterùm eadem quidem sententia vsus est suprà Dominus 13. 12, sed fine diuerso. Nam ibi agitur de iis qui sibi per superbiam arrogant quod non habent, qua superbia offensus omnium donorum auctor, paucula etiam quæ ipsis largitus erat, eis eripit, sicut Pharisæis & Scribis accidit: contrà verò iis qui in timore Domini ambulãt eũ omni modestia, & in eo toti sũt vt Dei gloriæ pro suo modulo seruiant, magis ac magis beneficum se præbet. Hic verò differit de pigris & desidiosis, apud quos dona Dei inutilia iacent. Itaque hîc dicitur habere is qui iam diues est, quoniam donis à Deo sibi concessis bene vsos idẽ magis ac magis locupletat. Cõtrà verò dicitur nõ habere, qui eo quod habebat nõ minus caruerit quàm si nõ habuisset: qua negligẽtia Deus offensus, illi verè eripit quo sic est abusus. ¶ *Quod habet*, ὃ ἔχει. Nam & isti habent quod à

Deo acceperunt, sed quum id defodiant dicuntur postea id non habere, sicut auaris dicitur tam deesse quod habent quàm quod non habent. In nonnullis Græcis codicibus pro ἔ̓χει scribitur ὃ δοκεῖ ἔχειν, quod videtur habere: & ita legit etiam Vetus interpres, proculdubio ex Luc. 8. 18. sed perperam. Neque enim istud huius parabolæ scopo conuenit, nec legitur etiam apud Syrum interpretem.

31 *Cum gloria*, ἐν τῇ δόξῃ. i. μετὰ δόξης, sicut loquitur noster Euangelista suprà 16. 27, & 24. 30. Respondet igitur particula בְּ illi ב Hebræorum, cuius multiplex est significatio: quum etiam idem valeat quod CVM: vt Exod. 15. 19, dicitur Pharao ingressus in curru suo & equitibus suis. Vide infrà, Act. 1. 10.

34 *Benedicti*, εὐλογημένοι. i. beati & felices, quos Pater meus suis beneficiis cumulauit. Vide sup. 5. 44. Dicuntur. n. homines Deo benedicere quum eius laudes prædicant: contrà verò Deus benedicere hominibus, quum illos beat.

¶ *A iactis fundamentis*, ἀπὸ καταβολῆς. Vulgata, *A constitutione*. i. ἀπὸ μεταστάσεως. Erasmus, *Ab exordio*: id est, ἀπ' ἀρχῆς. Vide suprà 13. 35.

36 *Ægrotaui*, ἠσθένησα. id est, ἠρρώστησα. Sic Plinius libro 8. cap. 51, suem ægrotantem vocat inualidam. Vulgata, & Erasmus, *Infirmus*: quod nusquam legi pro ægroto positum.

37 *Aluimus?* ἐθρέψαμεν. Vel *Nutriuimus?* Vulgata & Erasmus, *Pauimus?* id est, ἐβοσκήσαμεν.

40 *Quatenus* ἐφ' ὅσον. Vulg. *Quandiu*: perperam, quasi subaudiatur χρόνον.

41 *Qui paratus est*, τὸ ἡτοιμασμένον. In vno exemplari scribitur, ὃ ἡτοίμασεν ὁ πατήρ μου, quem parauit pater meus.

¶ *Diabolo*, τῷ διαβόλῳ. Nunquam hoc vocabulum numero multitudinis dicitur, & quum hic ei adiungantur ipsius Angeli, liquet quempiã esse istorum principem & caput omnium videlicet impurorum spirituũ, qui dæmonia passim dicuntur: is nimirum qui Satan passim dicitur & Beelzebub suprà 12. 24. nisi hunc non summum illum principem, sed ex inferioribus præcipuis dæmoniis vnum malimus existimare. Nam & istorum aliquos esse subordinatos gradus liquet ex Eph. 6. 12. Sed in his rebus cauendum ne verbi diuini limites transgrediamur, de bonis siue malis spiritibus philosophantes. Diabolum autem inde vocatum arbitror, quòd is primus sit Deum apud Euam calumniatus. qui & Satan id est hostis Dei & hominum capitalis dicitur. Luciferi verò nomen quum ex falsissima & ineptissima Esaiæ loci, ex cap. 14. 12, interpretatione sit ortum, mirari satis non possum à nonnullis illud crassum delirium intelligentibus retineri.

IN CAPVT XXVI.

2 *Post biduum*, μετὰ δύο ἡμέρας. Vide Mar. 8. 31. ¶ *Fore*, γίνεται. Vulgata, in futuro *Fiet*, id est, γενήσεται. Et paulo pòst *Traditur*, pro traditur: vt obseruat Eras. Apparet tamen enallagen esse temporis, et Vulgata loquẽdi consuetudine petitam, qua dicitur id iam fieri quod mox omnino futurum est.

3 *Et Scribæ*, καὶ οἱ γραμματεῖς. Hoc deest in plerisque vetustis codicibus, nec etiam extat apud Veterem interpretẽ. ¶ *In aulam*, εἰς τὴν αὐλὴν. Vulgata & Erasmus, *In atrium*. Vide Luc 11. 21.

4 *Simul consultarunt*, συνεβουλεύσαντο. Vulg. *Consilium fecerunt*: id est, συμβούλιον ἐποίησαν. Erasmus quoque per periphrasin, Consilium inierunt.

5 *Non in festo*, μὴ ἐν τῇ ἑορτῇ. Vel, *Ne in festo*, vt sit prohibentis. Cæterum nomine τῆς ἑορτῆς non vnus dies alicuius certus, sed totum Azymorum spatium hic intelligitur, quorum primus & octauus dies ita erant sacri vt esset ab omni opere abstinendum. Ideo nolui diem festũ dicere cum Vetere interprete. Cæterùm non temere ab istis iniicitur dierum festorum mentio. Nam quia scriptum est Deut. 17. 12, & 13, ita puniendos esse qui Pontificis aut iudicum maiestatem læserint, vt totus populus eorum pœnis erudiatur, idcirco hic mos obtinuerat apud Iudæos (sicut obseruat Fagius ex Maymoni, in tract. de rebellibus) vt in huiusmodi reos sub tribus illis solennibus festis animaduerteretur. Deliberant ergo Sanhedrin cum primariis sacerdotibus, an sint hunc morem sequuturi: quod quanuis iis non placuit, tamen Dei prouidentia ac voluntate ita accidit, vt Christus æterni sui sacrificij testem totum Israelem haberet, & figuræ veritas per omnia responderet.

7 *Venerat ad eum*, προσῆλθεν αὐτῷ. Apparet ex Iohanne 12. 2. hæc gesta esse antequam Christus ingrederetur Ierosolyma. Nam certè circunstantiarum varietas tanta non est vt diuersam hanc historiam ab illa possimus constituere, cum Osiandro. Sed quum Euangelista accederet ad narrationem proditionis, distulit in hunc locum historiam eius facti, vnde Iudas occasionem arripuit prodendi Dominum. Ideo cõuertimus προσῆλθεν & κατέχειν per plusquam perfectum: cuius enallages multa passim exempla occurrunt, vt Genes. 11. 1. & suprà 25. 4. & hoc eodem capite versu 48. ¶ *Alabastrum vnguenti*, ἀλάβαστρον μύρου. Alabastra dicta sunt vascula vnguentaria, quòd alabastritem lapidem veteres plerunque excauarent ad eos vsus, quoniam optimè seruare vnguenta incorrupta traditur, vt refert Plinius libro 13. cap. 2. & rursus libro 35. cap. 8. quanuis etiamsi ex alia materia fierent, alabastra ex communi vsu dicerentur, quum apud Theocritum etiam χύσια ἀλάβαστρα legamus. Aliam etymologiam planè (vt existimo) ridiculam adfert Erasmus, quanuis ex Suida repetitam. Sed hæc ad nostrum scopum non pertinent. Herodotus quoque in Thalia, inter munera quæ Cambyses per legatos ad regem Æthiopum misit, recenset μύρου ἀλάβαστρον. ¶ *Grauis pretij*, βαρυτίμου. Sic loquitur Sallustius, *Copit* (inquit) *graue pretium per omnẽ prouinciam fructibus esse*. Nam olim (vt recte hoc loco annotat Erasmus) æs appendebatur, non numerabatur: ex qua consuetudine orta sunt multa dicendi genera. Idem tamen maluit cum Vetere interprete pretiosum interpretari, id est τίμιον. In tribus vetustis codicibus scribitur πολυτίμου, magni pretij, vt suprà 13. 46.

8 *Discipuli*, οἱ μαθηταί. Sic vulgò tribuitur aliquibus in genere, quod non est tamen singulorum. Vnicus enim Iudas hoc reprehendit. Sic infrà 27. 44. dicuntur latrones cõuitiati fuisse Christo. ¶ *Perditio*, ἀπώλεια, id est, inutilis profusio.

10 *Molestiam exhibetis*, κόπους παρέχετε: vel, estis labori: id est, molesti estis, vt verterunt Vulgata & Erasmus, sensu expresso. Ad verbum, *Laborem præbetis*, sic (vt loquitur Liuius) *curam*, Laborem enim appellat animi molestiam.

11 *Semper*, πάντοτε. Hæc particula & de loco & de tempore dicitur: quæ postrema significatio conuenit, commodè autem altero Latino aduerbio (quod sciam) exprimi non potest. Itaque soleo vertere perinde acsi scriptum esset *dei*. ¶ *Habebitis*, ἔχετε. Vulgata & Erasmus ad verbum *Habetis*: sed præsens pro futuro manifestè ponitur, sicut etiam suprà 5. 46. & 6. 1.

12 *Quòd enim hæc iniecit*, βαλοῦσα γὰρ αὕτη. Vulg. *Mittens enim hæc*: quæ interpretatio obscura est, neque Græcis respondet. Itaque Erasmi versionem sum sequutus. Ponitur enim βάλλειν pro ἐπιχέειν, quod Iniiciendi vocabulo videtur melius exprimi.

¶ *Ad funerandum me*, πρὸς τὸ ἐνταφιάσαί με. Vulg. & Eras *ad me sepeliendum*, malè. Nam aliud est θάπτειν quàm ἐνταφιάζειν, vt Latinis Sepelire est sepulchro condere, Funerare verò, vel pollincere, cadauer sepulchro mandandum prius curare, vnde pollinctores à libitinariis distincti. Hęc autem distinctio ad rem facit. Vnctionis enim hîc fit mentio cuius hæc mulier dicitur veluti præscia fuisse in funeratione Domini breui sequuturа, quanuis ita diuina prouidentia statuente, illam omnem curationem respuerit Dominus, cadauere ipsius festinanter intra sepulchrum condito, & ipsam mortem ac putrefactionem sua non illorum aromatum virtute euicturo. Absolutionibus autem & vnctionibus istis mortualibus vsi sunt Hebræi ab omni æuo, quasi sequuturæ resurrectionis corporũ pignoribus: vnde quoq; sumpsit argumentum Paulus 1. Cor. 15. 29: qui ritus postea à plerisque populis & præsertim Ægyptiis profanatus est, & exenteratione & operosissimis condituris auctus, vt videre est ex Gen. 50. 26. vbi vtitur Moses pro ἐνταφιάζειν verbo *Hanat*. qua de re plurima Herodotus in Euterpe.

13 *Hoc Euangelium*, τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο. Syrus interpres addit pronomen Meũ. Itaque Euãgelium suum vocarit Dominus totius suæ prædicationis historiam, non hanc duntaxat particulam. ¶ *Dicetur*, λαληθήσεται; id est λεχθήσεται, Erasmus, *Narrabitur*. ¶ *Memoriam*,

μνημόσυνον: id est μνήμιον, vt etiam annotauit Erasmus. In quodam exemplari scribitur μαρτύριον, id est testimonium.

15 *Appenderunt*, ἔστησαν. Vulgata & Erasmus, *Constituerunt*, id est, pacti sunt, non expressa vi Græci vocabuli. Nam τὸ ἵστανειν hoc loco respondet Hebræo verbo שָׁקַל [*schacal.*] vt Ierem. 32. 9. & Zachar. 11. 12. Neque huic interpretationi obstat quòd Marcus vtitur verbo ἐπηγγείλαντο polliciti sunt, Mar. 14. 11. Agit enim Marcus de ipsa proditionis prima pactione: Matthæus verò de pecuniæ pactæ sequuta numeratione. ¶ *Argenteos (numos,)* ἀργύρια. Ita legitur in omnibus Græcis codicibus: nec dubium est quin ἀργύρια vocet quæ Hebræi כסָפִים (*chesaphim*) siue denarios Romanos intelligas, siue siclos Hebræos, siue Stateras tetradrachmos, vt hunc locum citat Eusebius lib. 10, ἀποδείξεως. Iosephus autem libro Antiquitatum secundo ἀργυρῶν meminit, non ἀργυρίων: idque rectius fortassis, vt aliquid subaudias. Sed & Symmachus & Aquila apud Zachariam ἀργυροῦς scribunt, non ἀργύρια. Solet certe Iosephus ἀργυρῶν appellatione siclos intelligere, (vt liquet ex libro 9. cap. 2. si conferantur quæ illic commemorat de fame quæ in Samaria erat, cum capite 6. secundi Reg.) eósque τετραδράχμους, vt ipse disertè dicit libro Antiq. 3. c. 9. quam rationẽ si sequamur, æstimabimus triginta istos argẽteos numos tetradrachmos francicis libris plus minus xxi. Ioachimus autem Camerarius, beatæ memoriæ vir, & quem sæpe honoris caussa appello, quum iam olim in libello de Græcorum ac Latinorum numis scripsisset se ex Græcorum commentariis didicisse ἀργύρια idem valuisse atque minam Atticam, centenariam videlicet, id est centum Drachmarum Atticarum, siue Romanorum denariorum, quòd nimirum parum admodum inter illas & hos interesset, ac proinde hoc calculo, (qui est Budæi decem coronatis francicis minam æstimantis) Christum proditum fuisse coronatis Francicis trecentis, hoc nomine ab illo execrandæ memoriæ Illyrico Ecclesiæ Christianę sęculo nostro renouatæ peste, in illo partim ex plagiis, partim ex putidissimis commentis consuto volumine, cui titulum fecit, Sacræ scripturæ clauem, exagitatus, postea suis in nouum testamentum notis anno 1572 Lipsiæ editis, inseruit scholion ex vetustissimo codice Græco Buda allato, & anonymo, in quo scribitur fuisse quosdam argenteos numos librales, imaginibus regum insculptis insignes, centum videlicet denariis æstimatos, qui solerent denariis & assariis (assaria verò septena denarium valuisse) à colliybistis permutari. Rem autem quum in medio relinquat, & mendosum etiam sit istud scholion, quid attinebat vel Camerarium vel me quasi absurdæ rei auctores ab isto reprehendi.

16 *Proderet*, παραδῷ. Vulgata & Erasmus, *Traderet*. Mihi in tota hac historia videtur τὸ παραδιδόναι positum ἀντὶ τοῦ προδιδόναι excepto vers. superiore, in quo Iudas ipse loquens introducitur, quem probabile non est suum scelus proditionem appellasse, & infrà vers. 46, sic postulante constructione. In vno exemplari additur αὐτοῖς, eis.

17 *Primo autem die Azymorum*. τῇ πρώτῃ τῶν Ἀζύμων. sub. ἡμέρᾳ. Is autem erat decimus quartus mensis Nisan, antecedens decimum quintum, qui ex diuina institutione Leuit. 23. 5, 6, & 7, festus erat, & primus septiduani festi Paschæ. Quartum decimum autem hunc intellige non ab ipsius initio, id est ab occasu diei decimi tertij finem excipiente: sed ab vltima eius parte, quam consequebatur decimi quinti initium. Hęc autem postrema pars diei ab Hebręis בֵּין הָעַרְבַּיִם, spatium inter duas vesperas, nominatur, incipiens, teste Iosepho, lib. belli Iudaici 6. à nona hora ad duodecimam id est, ad Solis occasum, qui sequentem diem incipiebat. Harum verò trium horarum duæ priores, nempe decima & vndecima sacrificio vespertino, siue illi quotidiano, siue alij superuenienti, puta sabbatario, vel neomeniæ, vel alicuius festi impendebantur: vltima verò cœnis domesticis, vel etiam epulis eucharisticis communiter quidem vt probabile est, in Azymorum autem festo, Agni assationi, & reliquo apparatui cœnæ illius dabatur quæ cœna ex Dei mandato occasum, id est finem decimi quarti diei excipiebat, ac proinde à crepusculo incipiebat diem decimum quintum. Itaque decimus

decimus quartus hic dies distinguendus est à reliquis septem (quorum primus, nempe decimus quintus mensis Nisan, & vicesimus primus erant festi, intermedij verò quinque ἀπεργοὶ) & primus Azymorum vocatur καταχρησιμὸς & σωσιδωχικὸς: quod nimirum inter duas eius vesperas, siue postrema ipsius parte, Agnus ille Pesach mactaretur, & fermento ex omnibus ædibus eliminato ad eius demum diei occasum, à quo decimi quinti nox incipiebat, Agnum comedere cum Azymis incipiebant: quo sensu accipiendum est quod Iosephus lib. Antiq. 2. c. 5. Azymorum festo dies octo attribuit: quod tamé fuisse septiduanum (initio videlicet, non à præparatione Agni, quam diximus in decimum quartum diem extremum incurrere, sed ab ipsius Cœnæ Pesach celebratione, seu ipsius Agni domestica manducatione, sumpto) non tantùm ex ipso Mose constat, sed ex ipsius etiam Iosephi disertis verbis Antiq. lib. 11. 20. Hinc verò apparet illos magnopere hallucinatos qui diem illum decimum quartum ab occasu decimi tertij incipiunt: qui error duplici ratione manifestissima refellitur. Primùm enim spatium illud quod inter duas vesperas appellatur, & Agni partim mactationi partim assationi erat destinatum Leuit. 23. 5. (vbi explicatur vocabulum בין הערבים, id est, in vespera, quo vsus erat Moses Exod. 12. 18.) nunquam incipiebat diem sequentem, sed præcedentem semper finiebat, vt ex plurimis locis, ac præsertim ex iugis, siue quotidiani sacrificij institutione liquet. Exod. 29. 39. & Num. 28. 4. Præterea in lege disertis verbis præcipitur septiduanus tantum Azymorum vsus: qui tamé octiduanus fuerit, si quartus decimus dies, non à postrema, sicuti faciendum esse diximus, sed à prima sui parte, occasum decimi tertij excipiente numeratus, aliis septem τῆς ἑορτῆς accéseatur. Iudæorum autē Doctores contra quàm nonnulli existimant, arbitror rectè per vltimum duarum vesperarum spatium non ipsam duodecimam & vltimam decimi quarti diei horam (quæ, sicuti diximus, assationi Agni. post illius in templo iugulationem, & vespertinum sacrificium, necessariò dabatur, quum die festo coquere, vel vllum opus seruile facere nefas esset.) verùm de crepusculo occasum diei decimiquarti excipiente, & noctem, siue primam diei decimi quinti festi partem inchoante, fuisse interpretatos: quod ἑσπέρας nomine infrà vers. 20. significatur. Cæterùm grauissima hic exoritur quæstio: quinam videlicet Christus dici possit Pascha celebrasse ex legis diuinæ præscripto, id est decimo quarto die exeunte, siue inter duas eius vesperas, quum, si ita est, sequentem diem, id est decimum quintum festum esse oportuerit, vt expressè in lege cauetur Leuit. 23. 5. & 6. Festum autem illum minimè fuisse ex eo liquet manifestissimè, quòd ea ipsa nocte Christus captus fuit, ad Iudices pertractus, & crucifixus, & sepultus, quorum nihil omnino Sabbato vel vllo die festo, factum fuisset. & quòd etiam constet Iudæos posterum demum diem, nempe decimum sextum, festum habuisse. At contrà, præterquam, quod impium fuerit existimare Christum à Legis præscripto, vel tantillum discessisse, hæc Discipulorum verba, *Vbi vis vt paremus tibi ad edendum Pascha?* & illud Marci 14. 12. τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῶν Ἀζύμων ὅτε τὸ πάσχα ἔθυον. Id est, *primo die Azymorum quando Pascha mactabant.* & illud Lucæ 22. versic. 7. Ἦλθε δὲ ἡ ἡμέρα τῶν Ἀζύμων ἐν ᾗ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα. *Aduenit autem dies Azymorum quo oportebat mactari Pascha*, omnino ostendunt nihil hic noui, & à Legis præscripto abertans, vel à Discipulis fuisse cogitatum, vel ab ipso Christo factum. Stat igitur illud, Legem prorsus à Christo fuisse obseruatam. Num verò etiam à Iudæis? Hîc variant sententiæ. Nam alij contendunt Iudæos ex vetere traditione diem decimum quartum mensis Nisan (qui eo anno fuit Iudæis quinta Sabbati, siue hebdomadis, nobis autem quarta feria, siue dies Iouis, quo desinente comedendus erat Agnus ex Legis præscripto) propter sequuturam alioqui duorum Sabbatorum continuationem in diem sequentem transtulisse, ita vt eo demum die extremo, quo Christus passus est, id est sexta Iudæorum, quinta verò nostra feria, siue die Veneris extremo, Agnum manducarint. Alij verò contendunt diem quidem festum

qui ex lege decimus quintus erat, & ab occasu diei decimi quarti incipiebat, fuisse à Iudæis ex illa antiquissima traditione, propter duorum Sabbatorum continuationem, translatum in alterum diem sequentem, nempe decimum sextum, qui propterea μέγα σάββατον à Iohanne vocatur, cap. 19. 31. nobis autem fuerit sexta feria: ac proinde Christum & Iudæos volùt eadem die, nempe decima quarta inter duas vesperas, Agnũ ex præscripto Legis mactasse, & diei sequentis ineunte crepusculo, comedisse. De festi verò translatione propter duorum Sabbatorum continuationem nihil attinet hîc quærere, licitáne fuerit an illicita. Fateor tamen mihi vsque adeò iustam, ac pene necessariam illam videri, vt diuinitus institutam & semper ab illo populo obseruatam fuisse mihi quidem credibile videatur. Quid enim illos alioqui facere oportuit duobus coniunctis diebus, quibus nihil coquere, nec vllum opus seruile exercere ipsis fas erat? Sicut autem quoties ita ferebat dierum calculus, primum diem festum qui ex Lege decimus quintus erat, in decimum sextum, id est, εἰς σάββατον μέγα transferebant, ita ne in idem incommodum in huius festi exitu inciderent, necesse fuit illis, vel sextum nihilominus à decimo quinto diem festum habere, qui semper erat vicesimus primus Nisan, vel dies festi Azymorum, non à decimo quinto, sed à decimo sexto numeratos, ad vicesimum secundum diem vsque desinentem producere. Itaque quoties hæc translatio incidebat, de qua ex Hebræorum libris manifestè constat, vel septem tantùm diebus, vt Lex præscribebat, nempe decimo quinto ineunte non festo, decimo sexto festo, decimo septimo, decimo octauo, decimo nono, vicesimo ἐπέχυσις, & vicesimo primo festo Azymis vescebantur, quod quidem mihi verisimilius videtur: vel, si, vt primum diem festum, sic vltimum transferebant, & nihilominus Agno vescebantur ineunte decimo quinto die, tum certè nouem diebus totis illos à fermento abstinere oportuit, nempe à decimo quinto ineunte ad vltimum festum diem, nempe vicesimum secundum exeuntem, siue alterum Sabbatum μέγα. Ego, quum grauissimos auctores habeat vtraque hęc sententia, rem totam in medio relinquo, & vt prior illa melius intelligatur quæ Christus & Iudæos statuit non eodem die Agnum manducasse, ipsius rei gestæ diagramma, additis etiam nõnullis, quę ad huius historiæ explicationem pertinent, subieci. Minimè tamen dissimulo magis probabilem, & Euangelistarum verbis accommodatiorem videri eorũ sententiam, qui translatum quidem festum diem, Christum autem & Iudæos nihilominus eodem die, nempe decimo quinto ineunte (id est, sexta Sabbati Iudæorum, qui nobis dies est Veneris à prędcedentis diei, id est Iudęorum quintæ, nostræ verò feriæ occasu incipiente) Agnum Pesach manducasse, ita vt typicus quidem Agnus inter duas vesperas mactatus, & assatus fuerit illo primo die Azymorum: ineunte verò festo, crepusculo videlicet primi diei festi comestus: ac deinceps nouis noui fœderis sacramentis in veterũm locum eodem conuiuio substitutis, verus ille Agnus ea nocte & die sequente veri per seipsum oblatus, vt impleret quæ à Daniele prędicta fuerũt, cap. 9. 24. & 27.

DIAGRAMMA DE ESV AGNI QVOD PERTINET AD 26. CAP. MATTH. PAGINA 142.

Triduũ cũ tribꝰ die iunctũ Iudæorum more.

Dies hebdomadis qua passus est Christus, ex consuetudine Iudæorum.

Dies septẽ Azymorum ex traditione Iudæi obseruata.

Dies Azymorũ ex Lege quã Christus seruauit.

Supputatio dierum primi mẽsis ex more Iudæorum à vespera ad vesperam.

Supputatio dierum primi mẽsis more Chaldæorum, ab ortu solis ad ortum.

Dierum hebdomadis appellatio ex nostra consuetudine.

		Huius diei nocte cœnat & capitur: ipso verò die damnatur, crucifigitur, moritur, sepelitur.	*Integrum hunc diem quieuit in sepulchro.*	*Huius diei nocte transijt in sepulchro, diluculo verò resurgit.*					
	1	2	3						
	5. sabbathi	6. sabbathi	sabbathũ	1. sabbathi.	2	3	4	5	6
		Parasceue Paschę	Pascha Festus dies.	2	3	4	5	0	Festus dies. 7
	Parasceue Paschæ, inter duas vesperas. i. die 14 finiente.	Pascha Festus dies.	2	3	4	5	6	Festus dies.	

13	DIES	NOX	14	D	15	N.	D.	16	N.	D.	17	N.	D.	18	N.	D.	19	N.	D.	20	N.	D	21	N.	D.	22	N.	D.
I/2	13		14		15			16			17			18			19			20			21			I/2		

Dies Mercurij. Iouis. Veneris. Sabbathi. Domini. Lunæ. Martis. Mercurij. Iouis. Veneris.

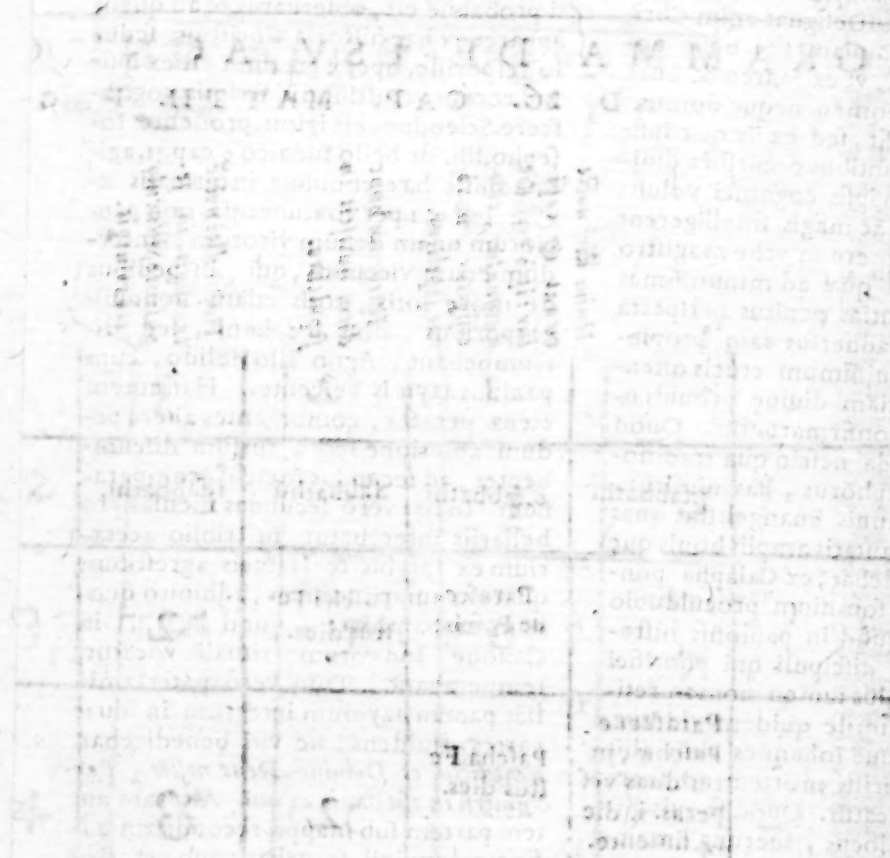

18 *Ad quendam.* πρὸς τὸν δεῖνα. Rectè sic cõuertitur δεῖνα. Designat enim Christus certum quempiam sibi bene notum, cuius tamen, vt ex Marco & Luca constat, neque nomen neque domum discipulis expressit, sed ex iis quæ ipsis in vrbem introeuntibus occursura diuinitus prædicit, ab ipsis cognosci voluit: nempe vt magis ac magis intelligerent discipuli nihil temere in vrbe magistro euenturum, sed quæ ad minutissimas vsque circunstantias penitus perspecta haberet: vt ita aduersus tam propinquum illud grauissimum crucis offendiculum, hoc etiam diuinę prouidentiæ exemplo confirmarentur. Quod autem ex rancida nescio qua traditione repetit Nicephorus, has nimirum ædes fuisse Iohannis Euangelistæ, quas paulo ante permutatis amplis bonis quę in Galilæa possidebat, ex Caiapha pontifice emisiet (somnium proculdubio inde ortum, quòd in passionis historia fiat mentio discipuli qui pontifici notus fuerit, cuius tamen nomen reticetur) ne verisimile quidem videtur, quum ipse quoque Iohannes cum aliis rediisse post Christi mortem ad suam piscationem dicatur. Quod si quis hic est coniecturæ locus, fuerunt hæ potius ædes Mariæ matris Iohannis cognomento Marci, in quibus dicitur cœtus Ecclesiæ, sæuissimæ illius persequutionis tempore congregatus, Act. 12. 12. vt insignem fuisse illius familiæ pietatem oporteat. Sed quid attinet sese in istis nullius momenti quæstionibus fatigare? ¶ *Faciam*, ποιῶ. alij, *Facio*. Ego malo positum esse pro futuro, sicut paulo antè dixi versiculo 11.

19 *Præceperat*, συνέταξεν. Aoristus pro plusquam perfecto.

20 *Serum diei*, ὀψίας. Vide suprà 17. ¶ *Discubuit*, ἀνέκειτο, Atqui Exo. 12. 11. iubet Dominus Agnum à stantibus, calceatis, & ad iter accinctis, cum festinatione, comedi. Sciendum est igitur illa, vt & mandatum de postibus, & superliminari ędium sanguine aspergendis, ad illam vnicam noctem pertinuisse, qua fuit Israelitis quàm celerrimè ex Ægypto migrandum: quod summo consensu Doctores omnes Hebræorum testantur. Quis verò fuerit huius sacri conuiuij peculiaris ritus iam inde à primo in Chananitidem ingressu, sicuti probabile est, obseruatus, & ad quem apparet ex hac historia Christum sedulo respexisse, operæ pretium est ex ipsis Iudæorum vetustissimis scriptis cognoscere. Sciendum est igitur, prodente Iosepho, lib. de bello Iudaico 6, cap. 31. agitata fuisse hæc conuiuia in priuatis ἀχθ' ἑταιρίας, i. per contubernia, non pauciorum quàm denũm virorum, interdum etiam vicenũm, qui nisi pedibus de more lotis, totis etiam nonnulli corporibus, non sedebant, sed discumbebant, Agno illo solido, cum panibus azymis vescentes. Hac autem cœna peracta, consurgentes altera pedum ablutione sese, rursum discumbentes, ad secundas mensas comparabant. In has verò secundas mensas, pro bellariis inferebatur in triblio acetarium ex intybis & lactucis agrestibus: quarum amaritudiuem, adhibito quodam embammate, quod חרוסת in Canone Iudæorum rituali vocatur, temperabant. Tum verò paterfamiliâs panem azymum integrum in duas partes diuidens, sic vni benedicebat, *Benedictus es Domine Deus noster, Rex vniuersi in esu panis azymi.* Alteram autem partem sub mappa reconditam ad finem conuiuij seruabat: quo peracto, idẽ paterfamiliâs totam illam alteram depromens, in tot frusta fractam, quot erant in illo contubernio conuiuatores, primus ipse sumebat, reliqua verò frusta, figillatim & ordine discumbentibus cæteris porrigebat cum his verbis: *Iste est panis ærumnæ quem comederũt maiores nostri in terra Aegypti. Quisquis esurit, accedat, & Paschatizet: cuicunque opus est accedat, & Paschatizet.* deinceps poculum acceptum & degustatum, præeunte hac benedictione, *Benedictus es Domine qui fructum vitis creasti*, idem paterfamiliâs proximo tradebat, ille secundo, donec poculum per totum conuiuium circunferretur: quibus omnibus absolutis Psalmus 11. cum quinque aliis proximè sequentibus canebatur, quem solennem hymnum adhuc hodie magnum Halleluia vocant: neque post hoc, poculum, quod propterea כוס הלל i. poculum hymni, siue laudationis dicebatur, comedere quicquam illa nocte fas erat. Hęc igitur illi, quę partim Paulo

Burgensi in Psal. 112. partim doctissimo Hebræo Emanueli Tremelio beatæ memoriæ accepta fero, partim ex magni illius Iosephi Scaligeri, amicissimi mei, hominis à recondita doctrina & tum iudicij acumine, tum in defatigabili diligentia, nunquam satis laudati, libro de emendatione temporum sexto, non immeritò decripsi. Ex iis enim demum intelligitur cur Marci 14. 15. & Lucæ 22. 12. mentio fiat cœnaculi magni strati: quinam Ioh. 13. 23. discipulus in sinum Christi dicatur recubuisse: sic nimirum ferente discubitus illius antiqui ratione: quid δείπνου, ὁ μένου nomine intelligatur, Ioh. 13. 2. cur à mensa consurgens, & pedibus discipulorum in medio conuiuio, contra communem morem ablutis, rursum discubuerit: quod sit illud trybliom in quo intinxit offulam Iudæ proditori porrectam: quænam illa panis benedictio, fractio, & porrectio, itidémque poculi mutua præbitio: quomodo denique Iudaico seu veteri δείπνῳ ἀπολυτικῷ, substitutis noui fœderis sacramentis, finem impposuerit, totius Paschalis conuiuij figuram re ipsa postridie sui mactatione & oblatione impleturus.

¶ *Cum duodecim*, μετὰ τῶν δώδεκα. In quodam codice additur τῶν μαθητῶν, *Discipulis*. Vetus interpres addit pronomen *Suis*: neque hîc fit vlla patrisfamiliâs, in cuius ædibus cœna hæc peracta est, aut ipsius domesticorum, mentio.

21 *Edentibus ipsis*, ἐσθιόντων αὐτῶν. Nempe quum ad secundas mensas discubuissent, cœna priore iam peracta, vt apparet ex Iohan. 13. 2. & 21. vide suprà 20.

23 *Qui intingit*, ὁ ἐμβάψας. Erasm. ad verbum, *Qui intinxit*. Ego tamen malo conuertere per præsens, vt sit Qui intingit, idem atque Qui intingere consuevit. Sic enim vulgo loqui solet: & attingere videtur quod ait Dauid Psal. 41. 10. Qui comedebat panem mecũ: i. ὁ ἐσθίων μετ' ἐμοῦ, vt loquitur Marcus: is videlicet quem eâdem mensa dignabar. Sed & in quodam exemplari scribitur ὁ ἐμβαπτόμενος: sicut legitur Mar. 14. 20: quod tamen non est ita accipiendum quasi eo ipso tempore quo hæc à Domino dicebantur, Iudas manum haberet in patina, (fuisset enim hoc manifestum & indubitatum signum, vt rectè obseruat Eras.) sed ad mutuum conuictum referendum est, sicut paulo antè dixi.

¶ *In catino*, ἐν τῷ τρυβλίῳ. Sic vocatur vas escarium. Vulg. *In paropside*, Græcam vocem altera Græca interpretatus, qui etiam Latini nonnulli scriptores vsurparunt.

24 *Homini illi*, ἀνθρώπῳ. Hebraismus, vt suprà 18 7.

25 *Qui prodebat*, ὁ παραδιδοὺς: i. qui in eo iam totus erat vt proderet: ἐδίδου tamen paulo pòst vsurpatur significatione aoristi secundi.

26 *Edentibus autem eis*, ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν. Vulgata, *Cœnantibus*. δειπνούντων, malè. Est enim hoc factum μετὰ τὸ δειπνῆσαι, Luc. 22. 20. & 1. Cor. 11. 25. Itaque δεῖπνον in hac historia vocatur Cœna legalis, quam abrogans postea Dominus, loco τὸ κυριακὸν εἶπνον, ei ad fines vsque seculorum substituit. Verbum autem ἐσθίειν ad vtramque actionem videtur pertinere. nisi malimus aoristi secundi significationeinterpretari. *Quũ autẽ sumpsissent*. ¶ *Benedixisset*. εὐλογήσας. In 7. cod. vet. legitur εὐχαριστήσας, gratias actis, eodẽ sensu: & Mar. 8. 6. & 7. hæc duo εὐχαριστεῖν, καὶ εὐλογεῖν pro eodem vsurpantur, licut hoc loco necesse est: nisi velimus non poculum sed panem duntaxat fuisse consecratum. Sed hoc quidi verum est, nos Consecrationis voce totam actionem intelligere, qua res alioquin communes in sacramenta murmus, agentes quæ præcepit Dominus: cuius sacræ actionis pars est duntaxat istud quod hîc benedictionis & gratiarum actionis, id est solennium precum nomine intelligitur. Itaque non est cur Consecrationis (quam vocant) vocabulo magicam aliquam verborum sacramentalium murmurationem intelligamus. Hoc tamen certum est, ratam esse in cælo ceremoniam quæ ex Dei præcepto in sacramentorum vsu peragitur: ac proinde panem & vinum in sacra illa actione, qualitate mutari, quum fiant corporis & sanguinis Domini symbola: quod neque ex sui natura, neq; ex virtute certarum vocum pronuntiatarum habẽt, sed ex Filij Dei institutione, quæ recitari & explicari debet, vt habeat fides quod amplectatur, tum in verbo,

tum

tum in elementis. ¶ *Est*, ἐστί, metonymicè; ita tamen, vt sciamus præter signum à credentibus verè percipi per fidem spirituali modo id quod externo symbolo repræsentatur, totum videlicet Christum cum suis donis. neque tamen vel transsubstantiatio, vel realis (quam vocant) coniunctio, vel transfusio, aut commistio cogitanda, sed signi & rei coniunctio symbolica & sacramentalis. Nam illa neque cõsistere possunt cum veritate humanitatis Christi, neque ad salutem sunt necessaria. Neque enim vt Christi participes fiamus, eius corpus oportet realiter in terris adesse: sed nos potius Spiritus sancti virtute & fide in cælum ascendere, & illic eum amplecti, vt cum eo eousideamus in cælestibus. In summa, verè nos coniungi & vnum fieri cum toto Christo Deo & homine necesse est, vt salui simus: quod nõ alio quàm spirituali modo fit per fidẽ. Hæc autem fides in nobis creatur & confirmatur per Spiritum sanctum: idque prædicatione verbi Dei, & adiunctis prædicationi symbolis, quibus omnes nostri sensus excitantur & percelluntur, vt verè mittamur in Christi ipsius possessionem.

27 *Ex eo*, ἐξ αὐτοῦ. Vulg. & Erasm. *Ex hoc*: id est ex τούτου. ¶ *Omnes*, πάντες. Num igitur habendi sunt pro Ecclesiæ pastoribus qui sacramentum dimidium sustulerunt illis quos laicos vocant? scilicet, quoniam Apostolis hoc præbetur non laicis: quæ responsio si quid valet, toti certè huic actioni conueniet. Quo igitur iure Cœna Domini facta est toti Ecclesiæ communis?

28 *Hoc*, τοῦτο. Vulgata & Erasmus, *Hic* referentes scilicet ad αἷμα, id est sanguinem. Atqui si ita interpretemur, nullũ erit huius propositionis subiectum, præter ipsum sanguinẽ qui Christi esse dicatur. Panem autem & vinum esse subiecta de quibus prædicentur Corpus & sanguis, apertè liquet ex Luc. 22. 20. qui addit nomen ποτήριον: ita tamen vt continens pro contento accipiatur, vulgata & trita omnibus linguis consuetudine loquendi. Clamitabunt autem (sat scio) nonnulli, sacrilegam esse meam audaciam: sed ego contrà non dico sed vociferor, fraude Satanæ & incogitantia pastorum factum vt hoc erratũ in Ecclesiam inueheretur, ea occasione arrepta quòd quum in Græcis subiectum τοῦτο in vtriusque symboli enunciatione sit generis neutrius, sicut vtrunque attributũ (nempe τὸ σῶμα & τὸ αἷμα, quod in Latina quoque enunciatione priore vsuenit in Corporis vocabulo) interpretes in posteriore enũciatione eandem interpretationem sequuti sint, quum tamen nomen attributi, nempe Sanguinis genere variet in Latino sermone à subiecto. inde factum vt hæ enunciationes perinde sint acceptæ ac si essent identicæ, id est corpus tantùm & sanguis, præterita subiectorum, id est panis & vini, mentione, à Christo demonstrarentur. ita certè loquitur Lucas vt ambigi non possit quin Christus poculum indicarit quum hæc diceret, vt, velint nolint, tropum agnoscere cogantur in pronomine demonstratiuo. Omnino igitur dicẽdũ est, sicuti de altero Symbolo, HOC, id est, Hic panis, est corpus meum: ita in hoc dicto, HOC, id est, poculum seu vinum hoc quod manibus teneo, & vobis præbeo, EST SANGVIS MEVS: sacramentaliter nimirum, id est ea significationis specie qua res significatæ non minus verè præbentur fide spiritualiter sumendæ, quàm Symbola ipsa corporeis organis percipienda traduntur. Denique ne quid hic innouasse primus videar, apud Cyprianum lib. 2. Epist. 3. legitur, Hoc est sanguis meus, in bonæ fidei codicibus, nonnullis. Neque etiam negligendum illud videtur quòd Syrus interpres in hac institutione, vt & Iohan. 6. vtitur voce ܕܡܐ [*Dama*] quæ cadauer declarat: Vide Iohan. 6 51.

¶ *Fœderis*, διαθήκης. Vulg. & Erasm. *Testamẽti*, quæ propria est notatio Græcæ vocis, sed quam constet hîc respondere Hebræo nomini BERITH, ideóque συνθήκην declarare, quæ est conuentio inter viuentes, inita, quomodo etiam Hieronymus in Ierem. 11. & Malach. 1. testatur, Aquilam & Symmachum semper Hebræum illud vocabulum fuisse, magis certè propriè, interpretatos. quãuis τὸ διατίθεσθαι interdum in genere, pro stipulatione paciscendi apud idoneos etiam Græcos auctores accipi, prolato Aristophanis exemplo, doceat Budæus. Denique apud ipsos Veteris fœderis interpretes, διαθήκη pro συνθήκη accipi

in humano quoque negotio constat ex 1.Sam. 11. 1. & aliis passim locis. Neque obstat quod scribitur Heb. 9. 16. vt ibi dicã. Deus certè durè dictus fuerit duo condidisse testamẽta, quæ rata fuerint, quum morte demum testatoris testamentum obtineat, bis autẽ non fit Christus mortuus: vetus autẽ fœdus valuerit vsque ad Christi mortem: ac proinde Testamentum dici propriè nequeat, ac ne donatio quidẽ mortis causa. Fœdus autem quàm pactionem ideo interpretari malui, quoniam pactio generis nomen est, fœdus autem propriè iniri inter eos dicitur qui prius diffidebãt, quæ circunstantia in primis in hoc argumẽto est obseruãda. ¶ *Pro*, περὶ: i. ὑπέρ. Vide suprà, 9.36. ¶ *Effunditur*, ἐκχυνόμενον. id est effundetur. Loquitur enim de re mox futura, tanquam iam præsenti. vt Iohann. 10. 17. Pono animam meam: quæ enallage in linguis omnibus locum habet. Sed præterea mihi videtur Dominus in huius mysterij institutione, licet de re futura loquẽs, tamẽ præsentis temporis verba vtrobique vsurpasse, vt admonerẽtur discipuli hũc esse istorum symbolorũ, vsum vt oculis fidei res mox futuræ quasi iam præsentes in iis spectarentur, sicut nos illas, licet iam olim peractas, & non reipsa sed recordatione præsentes fide in hac actione, quasi ob oculos obiacẽtes, contemplari oportet: totã videlicet passionis historiã, ac si ipsis oculis ipsius corporis, pendens, & cõfossum Christi corpus, & sanguinem ex ipsius vulneribus stillantem cerneremus.

29 *Ab hoc tempore*, ἀπ' ἄρτι: id est ἀπὸ τοῦ νῦν. Nam ἄρτι idem etiam valet quod νῦν. vt suprà diximus, cap. 3. 15. Vul. barbarè, *Amodo*. ¶ *Fructu*, γενήματος. A γίνεσθαι, id est Gignendo, dicitur γένημα, quod etiam stirpibus conuenit. Latini (quod sciam) aliud commune vocabulum non habẽt quàm fructum: id est καρπόν. Nam genimen, quo vtitur Vetus interpres, barbarũ est. Columella Progeniem vitis dixit, sed alio sensu. Quantopere verò sint hac voce abusi Eunomiani ostẽdit Basilius lib. aduersus Eunom. 2. ¶ *Bibam*, πίνω. Iterum præsens pro futuro. Hîc autẽ Christi sermo vel metaphoricè accipiendus est in posteriore membro de conuictu, ac si diceret Dominus, Adhuc vobiscum vixi vt homines cum hominibus consueuerunt: ab hoc tempore verò desinet istius vitæ consuetudo, siquidem vobiscũ non ero nisi in regno illo æterno, vbi aliam vitam viuemus: vel hoc referẽdum ad id quod scribit Lucas Actorum initio, Christum videlicet ad faciẽdam resurrectionis suæ fidem, quadraginta diebus cum suis discipulis cibum etiam sumpsisse, non necessitate, neque quotidianæ tamen vitæ vsu, vt qui infirmitatem omnem corporis iam exuisset: quod hîc significatũ fuerit regni patris nomine, quò etiã videtur referendum quod scribitur suprà. 16. 28.

30 *Quum hymnum cecinissent*, ὑμνήσαντες. Vulgata, *Hymno dicto*: quod rectè mutauit Erasmus, vt intelligatur Apostolos ipsos vnà cum Christo hymnum cecinisse. De hac ὑμνήσει qua conuiuium soluebatur, vide suprà. 20. ¶ *Offendemini*, σκανδαλισθήσεσθε. Vide suprà 11. 6.

35 *Abnegabo*, ἀπαρνήσομαι. In quatuor vetustis codicibus scribitur in subiũctiuo ἀπαρνήσωμαι, abnegauero. Vulgatus Erasmus, *Negabo*, ἀρνήσομαι.

36 *Locum*, χωρίον. Sic Valla, & quidem rectè, vt opinor. Vulgata & Erasmus, *Villã*. ¶ *Getsemane*, γεθσημανεῖ. Variis modis hæc vox, vt & alia Hebræa nomina, in codicibus Græcis scribitur. Hebraicè verò vallis ista Hierosolymæ proxima scribitur גיא־שמנים (*ghe-schemanim*) quasi vallis pinguium abbertate soli dicta. Syrus autem scribit גד־סמן (*ghed-siman*) vt pro θ scribere oportuerit δ.

37 *Grauissimè angi*, ἀδημονεῖν. Vulg. *Mœstus esse*. Erasmus, *Affici mœstissime*. Prudenter verò hæc sunt intelligenda. Nam τὸ ἀδημονεῖν significat Præ mœrore concidere animo & inopem consilij esse: quæ omnia sic in Christo fuerunt vt tamen ab omni peccato fuerit immunis: has autem horribiles pœnas subnuerit quòd lueret iram Dei in nostrã cẽsam, quorum peccata in ipso vlciscebatur Pater. Vnde etiã profecta est vox illa, Deus meus, Deus meus, cur dereliquisti me? Alioqui, nisi hoc diligenter obserues videbuntur multi martyres ipso Christo constantiores: quod ne vt cogitemus. Exhorruit ergo Christus non mortem per se, sed iram Dei

peccata

peccatum, cuius pondus illi erat noſtra cauſa ſuſtinendum. Quid verò miſeris illis fiet quos Chriſtus non ſubleuabit? Iam igitur Chriſtus inferorum atriũ ingreditur, vt ſuos inde liberet.

38 *Vndiquaque triſtis*, περίλυπος. Præpoſitio περὶ auget ſignificationem. Declarat enim animum vndique mœrore obſeſſum & circumuallatum. Vulg. *Triſtis*. Eraſmus. *Mœſta*.

39 *Abeat*, παρελθέτω: id eſt, Prætereat me, & intactum relinquat. Vulgata & Eraſmus ad verbum, *Tranſeat*. quod fortaſſis tolerari poſſet, niſi adderetur præpoſitio. Nam eodem dicendi genere apud Senecam lib. de Benef. 2. ca. 28. dicitur grando peſſimi cuiuſque agros tranſire: id eſt intactos relinquere. Hoc idem exprimunt Hebræi verbo עבר [*habar*,] duplici tamen, eáque contraria, ſignificatione. Nam aliquãdo idem valet quod accedere & capiti incumbere, vt Thren. cap. 4. 21. Etiam (inquit Propheta) ſuper te tranſibit calix. Id eſt enim ad te perueniet ira & furor Domini. Aliquando verò contrà idem valet quod Prætermittere & Intactum relinquere, vt hoc loco: & Inſalutatum præterire, vt Gen. 18. 3. Ne tranſeas (inquit Abraham) à ſeruo tuo. Id eſt, ne me inſalutatum prætereas. Sic apud Græcos accipitur τὸ παρελθεῖν vt in iſtis Anacreontis verſiculis ſanè perlepidis, Ὁ πλοῦτος εἶμι χρυσοῦ· Τὸ ζῆν παρῆμι θνητοῖς, Ἐκ γερόντων φυλάττων, Ἵν' αὖ δανεῖν ἐτοῖμος, Ἀδίκως, καὶ παρέλθω. Simili dicẽdi genere petit Iobus à Deo vt tranſire faciat peccatum ſuum, Iob. 7. 21. & Nathan. 2. Sam. 12. 13. Sed meminerimus tranſire peccati pœnam à nobis in noſtrum redemptorem, Eſa. 53. 11. ſicut è contrario dicitur ira Dei manere ſuper incredulos, Iohan. 3. 36.

¶ *Poculum*, ποτήριον. Vulg. & Eraſmus, *Calix*. Quum autem paulo antè Eraſmus Veterem interpretem flagellarit quòd vocabulum Græcum πυελὸν alio Græco vocabulo conuerterit, & ſuprà etiam 20. 22. diſertè hanc verſionem emendarit, miror eum hoc loco idem non feciſſe. Quòd ſi profanis pictoribus hîc quoque credendum eſt, hæc omnia ſcilicet ad execrandum illud non Chriſti, ſed Antichriſti ſacrificium pertinent. Nam quia calicis hîc fit mentio, inepti pictores totam hanc actionem ita pingunt vt Chriſtus procidens Miſſam illam execrandam obire videatur: nec iſtos pudet imperitum vulgus, tam impiis & tam craſſis errotibus, in ſuperſtitionis tenebris retinere. Poculi autem appellatione ex Hebræorum Idiotiſmo ſignificatur ira Dei, & ſupplicium pro peccatis noſtris. Vide ſuprà 20. 22. ¶ *Verumtamen*, πλήν. Obſeruandum eſt hac particula non corrigi ſuperiorem petitionem, (ira enim fuiſſet in Chriſto vitium) ſed explicari qua conditione id peteret. Quod autem additur, non ſignificat repugnantiam voluntatum quæ peccato non caruiſſet: ſed diuerſitatem quæ per ſe vitioſa non eſt, ne in hominibus quidem, ſi modò hominis voluntas cognitæ Dei voluntati libens acquieſcat. At hanc inquies, optimè norat Chriſtus, quam toties etiam prædixerat diſcipulis. Concedo: ſed iræ paternæ in noſtra peccata, & magnitudinis pœnæ apprehenſio qua nulla terribilior eſſe poteſt, humanam mentem ad tempus hactenus ita totam retinuit vt in eam vnam eſſet defixa, donec ſeſe erigeret: quæ lucta vt in nobis vix ac ne vix quidem vitio careat, tamen in Chriſto vero quidem homine, ſed omnis peccati experte, pura fuit ab omni peccati labe.

40 *Itáne?* οὕτως. Vulgata, *Sic*, Eraſmus, *Adeó*. Quinque Veteres codices ſic diſtingũt οὕτως; οὐκ ἰσχύσατε μίαν ὥραν γρηγορῆσαι μετ' ἐμοῦ; id eſt, Itáne? nõ potuiſtis vnam horam vigilare mecum? Quæ repetitio interrogationis, aut expoſtulationis potius, magnam videtur emphaſin habere. ¶ *Vnam horam*, μίαν ὥραν. Vulgata & Eraſ. *Vna hora*. Ego malui vertere quarto caſu, quo videlicet tẽpus continuum declaratur.

42 *Rurſum ſecundò*, πάλιν ἐκ δευτέρου. Eraſmus, *Rurſus altera vice*. Sic etiam Latinè Plautus dixit, Rurſum denuó.

¶ *Quin ea* μή. Vulgata, & Eraſmus, *Niſi*. Vide Marcum cap. 10. 30.

43 *Reperit eos rurſum*. ἐυρίσκει αὐτοὺς πάλιν. In duobus codicibus legimus, καὶ ἐλθὼν πάλιν ἔυρεν αὐτοὺς κατακοιμωμένους: i. *Et quũ rurſum veniſſet, inuenit eos dormitẽtes*: ſicut conuertit Vetus interpres.

45 *Quod ſupereſt*, τὸ λοιπόν. Vel, *De cætero*. Vulgata & Eraſmus. *Iam*, ἤδη

Est autem σαρκασμὸς, quo egebat discipulorum torpor.

47 *A*, ἀπό. Vulgata & Erasmus addũt participium Missi, ἀποσταλέντες: quod facilè subauditur.

48 *Prehendite*, κρατήσατε, vel retinete, ita vt elabi, ne si velit quidem possit. Nam vocabulo Græco significatur aliqua vis afferri.

49 *Aue*, χαῖρε. Ad verbum, Gaude. Latini Salue aut Aue dicunt. Fuit autem hic ritus osculo salutandi, orientalibus familiaris, cuius sæpe fit mentio apud Paulum in extremis epistolis.

50 *Quorsum*, ἐφ' ὃ: id est εἰς τί, vt suprà dixit vers. 8. Nonnulla exẽplaria obseruat Erasmus scriptum habuisse ἐφ' ὅ. & nouè vsurpatum esse atticulum postpositiuum, pro τίνι, vel τί. quum tamen sic etiam apud Thucydidem vsurpetur, & apud Herodotum legerim ἐπ' οἷσι pro quamobrẽ. Fateor tamen ἐφ' ᾧ plerunque indefinitè poni pro ὥστε, vel idẽ valere quod In quo, vel quoad: id est ἐφ' ὅσον. Syrus autem interpres postremo loco ponit ἕνεκα, & ad verbum habet, Ob istud ne venisti, mi socie? vt sit sensus, hoccine illud est cuius causa venis? id est, an venisti me salutãdi aut alterius rei causa? siue, méne oscularis, de mea salute an de re alia cogitans?

51 *Abstulit*. ἀφεῖλεν. Cic. ad Quintum fratrem, libro 3. *Auriculam fortasse mordicus abstulisset*. Vulgata. & Eras. *Amputauit*, id est ἀπέκοψεν.

52 *Qui acceperint*, οἱ λαβόντες: id est qui vsurparint. Ita enim accipitur interdum apud Hebræos נשׂא: quod respondet τῷ λαμβάνειν, vt Exodi 20. vers. 7. & Psal. 50. ver. 16. Sic etiã in vernaculo nostro sermone, *mettre la main à l'espee*, id est, manum ensi apponere, significat gladiũ exerere feriendi causa. Dicũtur autem ipsi accipere gladium, quibus à Domino non traditur, id est, qui præter vocationẽ gladio vtuntur. ¶ *Perióunt*, ἀπολοῦνται. In quinque vetustis codicibus ἀποθανοῦνται, morientur.

53 *Qui huc sistat mihi*, καὶ παραστήσει μοι. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Et exhibebit mihi*: quanuis Exhibere potius respõdeat τῷ παρέχειν. Cæterùm animaduerti Hebræos in huiusmodi transitionibus personarum sæpe vsurpare copulatiuam coniunctionem, contra Græcorum & Latinorum consuetudinem, qui simplici prouocabulo potius vtuntur, vt ex hoc loco apparet. Sic etiam infrà cap. 27. v. 53. & alibi sæpe. ¶ *Legiones*, λεγεῶνας. Vocabulum Latinum corruptum, de quo alibi diximus.

54 *Quomodo ergo*, πῶς οὖν. Præcisa est loquutio: neque enim cum superiore versu videntur ista posse cõnecti. Respondet igitur tacitæ obiectioni, cur subsidium à Patre non petat in extremo periculo: & ita quidem respondet vt interrogare videatur. quod schema Rhetores vocant ἐπιτίμησιν. ¶ *Implentur*, πληρωθῶσιν. In vno exemplari legitur πληρωθήσονται. Implebuntur. ¶ *Sic*, οὕτω δεῖ. Subaudiẽdum videtur participium γενέσθαι: quod expressimus, vt particula ὅτι accipiatur εἰδικῶς, sicut annotat Erasmus.

55 *Aduersus*, ὡς ἐπί. Vulgata & Erasmus, *Ad*, id est πρός. ¶ *Vt comprehenderent me*, συλλαβεῖν με. In vetustis omnibus exemplaribus adscripta erat nota interrogationis, vel potius expostulationis.

56 *Implerentur*. πληρωθῶσιν. vel impleantur: si malimus esse ipsius Christi quàm Euangelistæ verba.

58 *Longo interuallo*, ἀπὸ μακρόθεν. Vt ad Verbum, *A longè*, barbarè. Abundat ἀπὸ, quod etiam non erat in tribus vetustis codicibus. Sic tamẽ reperias apud Homerum ἀπ' ἀγαυόθεν. *Procul*. autem est ambigua vox, Itaque periphrasi quæsiui. Sic Virgilius Æneid. 5. *longo proximus interuallo*. Plinius lib. 7 *à longinquo* dixit. vt vertendum est. Mar. 15. 40. ¶ *Vsque in aulam*, ἕως τῆς αὐλῆς. Vulgata, *in atrium*. Et certè fuerunt priuatis ædibus atria, quod aulæ magnatibus, aut videlicet sub dio inter vestibulum & interiorem domum. Nos Gallicè vocamus Curiam. Gallica enim vox licet Græco & Latino sermone petita, tamen *sale*, non est locus καταλύσεως, sed tectum quem Græca voce *basilicam* Latini vocarunt.

59 *Totus consessus*, τὸ συνέδριον ὅλον. Scribę videlicet siue legisperiti, plerunque ex Leuitis selecti. Fuit enim hoc concilium magnum illud quod ex septuaginta & vno iudicibus constabat, & in quo de causis grauissimis cognoscebatur, veluti de blasphemia, cui Christus insimulabatur, vt suprà dix-

mus cap.5. In meo exemplari non legitur καὶ οἱ πρεσβύτεροι, & Seniores, nulla sensus iniuria, quū postea totius concilij fiat mētio. Seniores autem populi intellige, id est qui ex tribubus, quum id licuit, allegebātur primariis Sacerdotibus & Scribis: ¶ *Morte multarent*, θανατῶσιν. Vulg. & Eras. *morti traderent*. Vide suprà 10. 21. In quodam codice scribitur ἀπολέσωσι, perderent.

60 *Etiam quum multi*. καὶ πολλῶν In vetere quodam exemplari nō repetitur οὐχ εὗρον in hoc membro, neque ante πολλῶν adscribitur καί: quam lectionem sequutus est Vetus interpres Latinus, & Syrus quoque. Mihi tamen non videtur ociosa repetitio. Vetustissimus autem ille meus codex hīc habet nouum & admirabile quidpiam, nempe, καὶ οὐχ εὗρον τὸ ἰσχύον καὶ πολλοὶ προσῆλθον ψευδομάρτυρες καὶ οὐχ εὕρισκον ἰσχύς. Latina verò interpretatio καὶ πολλοί, in eodem codice habet repetitum, *& non inuenerunt sequentia*: ex quo liquet prorsus pro εὗρον τὸ ἰσχύον, scribendū fuisse εὗρον τὰ ἰσχύοντα, & ita hęc esse conuertenda, Et nō inuenerunt quæ congruerent. i. falsa quidem testimonia facilè reperta, sed non inuēta eiusmodi vt inter se cohærerent, quū videlicet vel idem prorsus dicūt testes, vel saltem quum quod vnus dicit, alterius testimonio sequitur, quod ad probationem requiritur. Marcus ἴσας μαρτυρίας eleganter vocat. Causam tamen non video cur à recepta lectione Græca siue Latina Vulgata discedatur. Sed hic potius obseruandum est quod ad rem maximè pertinet, voluisse nimirum Deum vt omnibus modis liqueret nobis de Christi innocentia testatissima, prius quàm de damnatione: vt sciamus illum non propter sua, quę nulla fuerunt, sed propter nostra peccata fuisse damnatum. ¶ *Postremò verò*, ὕστερον id est, ὕστατα δέ. Assentior enim Erasmo, qui comparatiuum pro superlatiuo positum putat.

61 *Destruere*, καταλῦσαι. Ad verbum, *dissoluere*. vide suprà 14.2.

¶ *Triduò*, διὰ τριῶν ἡμερῶν. Sic vulgò Galli *en trois iours*: vt sit διὰ positum pro ἐν. Plin. lib. 9. cap.51. *Cęteræ fœminæ in triduo excludunt*. Vetus interpres *Post triduum*: id est μετὰ τρεῖς ἡμέρας. quomodo etiam accipitur Marci. 2.3. & Galat. 2.1. Idem infrà Marci 14. 58. interpretatur, *Per tres dies*: & Erasmus, *Tribus diebus*.

¶ *Aedificare*, οἰκοδομῆσαι. Vulgata, *Reædificare*: id est ἀνοικοδομῆσαι, quia mētio facta est destructionis.

62 *Quid [illud est quod]* τί. Vulgata, *Ad ea quæ*: id est, πρὸς ἃ, nulla adscripta distinctione post λαλοῦμεν: quum tamen in omnibus codicibus, quos mihi videre licuit, ista dirimantur duplici interrogatione hoc loco. Erasmus ad verbum, *Quid*? Nos verò aliquid addendum putauimus vt magis perspicua esset sententia. ¶ *Aduersum te testificantur?* σοῦ καταμαρτυροῦσιν; Eras. *Testimonium dicunt aduersum te?* Videtur enim particulam τί accepisse pro aduerbio: vt sit hic sensus, Qnî fit vt isti aduersum te testimonium dicant?

63 *Adiuro*, ἐξορκίζω id est, Interposito iureiurando & Dei auctoritate præcipio, vt intelligas te coram Deo consistere, & velut à Deo ipso rogari. Græcis tamen scriptoribus hoc verbum significat Iureiurando aliquem astringere, quod non videtur Caiaphas à Christo postulasse: aut si postulauit, Christus recepisse. Sic etiam à Theologis accipi cōsueuit pro eo quod Coniurare dicunt, id est, per Dei nomen adhibitum præcipere. Vnde in illis primis Ecclesiæ incunabulis Exorcistæ dicti qui miraculorū dono pollentes, inuocato Christi nomine, diabolos eiiciebant. ¶ *Dei*, τοῦ θεοῦ. Quoddam exemplar addit τοῦ ζῶντος, viuentis, formula loquendi admodum vsitata.

64 *Tu dixisti*. σὺ εἶπας. Vox est assentientis, atque vel modestè respondētis, vt quum ex aliquo quidpiam quæritur quod agnoscere non potest quin sibi aliquid tribuere magnum videatur: vel eum cui respondetur ex ipsiusmet sermone conuincentis. Itaque Marcus pro *Tu dixisti*, habet disertis verbis, *Ego sum*. Fuisse verò hanc assentiendi formulam apud Græcos etiam vsurpatam docet D. Camerarius, prolatis ex Euripide & Xenophonte exemplis. ¶ *Quinetiam*, πλήν. Vulgata & Erasmus, *Verumtamen*. Vide suprà 11.cap.22.

¶ *Ab hoc tempore*, ἀπ' ἄρτι, deinceps, siue posthac. Idem enim hoc valet quod μετὰτοῦτο: distinguitque hæc particula priorem Christi aduentum à posteriore

te quem expectamus. Vulgata & Eraſmus, *Amodo.* ¶ *Ad dextram potẽtiæ* [*Dei*,] ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως. Nomen Dei ſuppleuimus ex Luc. 22. 69. Idem autem valet, Ad dextram poteſtatis Dei, atque, Ad dextram potentis Dei: & Deus hic nobis inſtar principis alicuius proponitur. Nam qui aſſident ad dextram principis, ij ſunt principi longè chariſſimi, atque adeo veluti principis collegæ, vt qui honoratiore loco ſedeant. Vulgata & Eraſmus, *A dextris virtutis.* ¶ *In nubibus*, ἐπὶ τῶν νεφελῶν. Vide ſuprà. 24. cap. 30.

65 *Dirupit*, διέῤῥηξε. Hanc conſuetudinem omnibus ferè priſcis gentibus in luctu ſolennem fuiſſe, ex multis Homeri locis conſtat: maximè vero ex illo Iliad. χ, in quo Priamus Hectorem deflet: quod etiam Virgilius imitatus eſt 5. Æneid. his verſiculis, *Tum pater Æneas humeris abſcindere veſtem, Auxilióque vocare deos*, &c. Atque adeo illud idem Perſis commune fuiſſe oſtendit Herodotus in Thalia, Cambyſæ mortem deſcribens. Sed & Iudæi id facere tenebantur ſi ab Iſraelita quopiam audiſſent blaſphemiam in Deum: ídque ex traditione quæ ſcripta extat in Talmud. volumine De magiſtratibus, Tit. De quadruplici morte.

66 *Tenetur mortis pœna*, ἔνοχος θανάτου ἐστί. Cic. ad Q. fratrem libro. 2. *Vt qui non diſceſſiſſent, ea pœna quæ eſt de vi, tenerentur*, Id eſt obnoxij eſſent pœnæ. Vulg. & Eraſ. *Reus eſt mortis.* Videſup. 5. 21.

67 *Bacillis cæciderunt*, ἐῤῥάπισαν. Vul. *Palmas in faciem eius dederunt*, Atqui hoc ipſum eſt τὸ κολαφίζειν, à quo manifeſtè hoc ipſo loco diſtinguitur τὸ ῥαπίζειν. Vide ſuprà 5. 39. & Marc. 14. 65. Quidam tamen κόλαφον idem eſſe volunt quod κόνδυλον, ictum videlicet pugno in genam inflictum, ῥάπισμα verò impingi explicata manus palma, quod vulgò vocamus *vn ſoufflet.* Syrus autẽ interpres pro ῥαπίζειν vtitur verbo מחא [*mecha*] quod ſignificat in genere τὸ παίσσειν, id eſt cædere, ſiue ferire.

68 *Vaticinare*, προφήτευσον. Vide Mar. 14. 65.

69 *Extra*, ἔξω. Extra porticũ videlicet in qua cõſederat Põtifex, nõ autẽ extra domũ, ſiue foris, vt Vul. & Eraſ. interpretãtur. Erat. n. in cortẽ ingreſſus, vt dictũ eſt ſuprà verſu 58: & paulo pòſt ex eorte dicitur ſeſe in veſti-bulum recepiſſe.

71 *Eum autẽ egredientẽ*, ἐξελθόντα δὲ αὐτόν. Deeſt pronomẽ αὐτὸν in vno codice & certè quũ poſtea addatur, abundabit ſecũdo loco, niſi vertas tãquam abſolutè poſitũ, ſicut Vetus interpres: quẽ in eo quoq; ſequutus ſum, & ἐξελθόντα ſum interpretatus præſenti tẽpore. Exiſtimo enim hęc cõtigiſſe nõ iam egreſſo Petro, ſed in ipſo egreſſu, ¶ *Iis qui* (erãt) *illic*, τοῖς ἐκεῖ. Tria exemplaria legũt, λέγει αὐτοῖς Ἐκεῖ καὶ οὗτος, *dicit eis. Illic & iſte.*

72 *Nõ noui*, ὅτι οὐκ οἶδα. In vno, exẽplari ſcribitur, idq; (ni fallor) rectius, λέγων, Οὐκ οἶδα, *dicens, Non noui*, quæ tamen ἔλλειψις eſt Hebræis familiariſſima.

73 *Paulo pòſt*, μετὰ μικρόν: id eſt μετ' ὀλίγον. Vulg. & Eraſm. *Poſt puſillum.* ¶ *Qui aſtabant*, οἱ ἑστῶτες: id eſt οἱ παρεστῶτες, vt loquitur Marcus. Vulg. & Eraſmi verbum, *Qui ſtabant.*

74 *Seipſum deuouere*, κατανα θεματίζειν. Ita exprimo vim præpoſitionis κατὰ, quaſi ſcriptum ſit κατ' ἐαυτῶν, ἀνάθεμα Græci Theologi vocant quod Hebræi חרם (*cherem*) Vnde ἀναθεματίζειν, extremis diris & execrationib⁹ deuouere. Vul. *Deteſtare.* Eraſ. *execrari.* Vide Ro. 9. 3. ¶ *Nõ noui*, ὅτι οὐκ οἶδα. Vul. *Quia nõ nouiſſet.* Era. *Quòd nõ nouiſſet*: quaſi ſcriptũ ſit, ὅτι οὐκ οἶδε. Ego verò potius exiſtimo particulã ὅτι abũdare, & ſubaudiẽdũ principiũ Dicẽs, ex Hebræorũ idiotiſmo: de quo dicem⁹ Mar. 10. 33. 75 *Flenit amarè*, ἔκλαυσεν πικρῶς. Huc ſpectat elegã illud Auguſtini dictũ De Ciuit. lib. 14. ca. 13. Audeo dicere, ſuperbis vtile eſſe cadere in aliquod apertũ manifeſtumq; peccatũ vnde ſibi diſpliceant, qui ſe ſibi placendo ceciderãt. Salubrius enim Petrus ſibi diſplicuit, quando fleuit: quàm ſibi placuit, quando præſumpſit.

IN CAP. XXVII.

1 *Mane autem quum eſſet*, πρωΐας δὲ γενομένης. Ad verbum. Matutino autẽ facto tempore. Nam ſubauditur ὥρας. Latini plerunque ſimpliciter dicũt *Mane.* Vulg. & Eraſm. *Mane autem facto.*

2 *Præſidi*, ἡγεμόνι. Promiſcuè vtitur Euangeliſtę voce ἡγεμόνος, quũ alioqui ſit ἔπαρχος ſed ἐπιτροπὸς id eſt non Præſes ſed Cęſaris Procurator, Præſidi Syriæ obnoxius. in Iudæã mitteretur, vt ex hiſtoria Cumani & aliorum apud Ioſephum liq ere

liquet. Erāt autem duo istorū Procuratorū Cæsaris genera. Nā alij Rationales propriè dicti solis vectigalibus colligēdis vacabāt: alij præterea prouinciis minutioribus vice prēsidis prēerant cū aliqua potestate, & iurisdictionē sibi aliquam, nullo pside prēsente, inter prouinciales sumebāt, quū alioqui apud solos Magistratus prouinciarū præsides, puta proconsules & propretores lege agere liceret. Tacitus autem lib. 15. disertè Pilatū vocat Tiberij procuratorem. 3 *Prodiderat*, παραδιδούς: significatione præteriti plusquam perfecti. In vno codice legitur παραδούς, & quidem rectius. Vulg. *Tradidit*. ¶ *Pœnitens*, μεταμεληθείς. nō μετανοηθείς. Nec enim resipiscit quēcunque pœnitet, sed sæpe in deterius ruit. Vide suprà 3.2. ¶ *Retulit*, ἀπέστρεψε: ab Hebræo ישב (*heschib*) .i. Restituit. Sic in quibusdam Galliæ partibus vulgò dicūt *retourner l'argent*, pro eo quod rectius dicitur, *rendre l'argent*.

4 *Innoxio*, ἀθῶον. Vul. *Iustum*: i. δίκαιον, sicut in quodam codice legimus, eodē sensu. Est autē Hebraismus, quo significat Iudas nihil commeritū hominē à se proditū ad cędē. Nam שלו vocāt Græci pœnam atque multam quæ persolui debeat.

5 *Secessit*, ἀνεχώρησεν: i. abiit ex hominū cōspectu. Nā secretū aliquē locū quæsisse nō dubiū est, torquēte ipsum conscientia, & adigēte ad suspendiū. Vul. & Eras. *Recessit*. ¶ *Strangulauit* [*sese*] ἀπήγξατο. vide Act. 1. v. 18. 6 *Corbanan*. κορβανᾶν: id est tēpli ærarium. Vocabulū est Syriacū: quod quū Euāgelistæ Græcè scribentes noluerint mutare, ego quoq; retinui. ¶ *Sanguinis*, αἵματος: id est vitæ, aut cædis. Tanti enim æstimāt vitā Filij Dei religiosi isti homines, nostris Phariszis planè similes, quib⁹ religio est iudiciis capitalibus interesse, quū interim pios omnibus modis persequantur ad necē, & aliis tradāt iugulādos quos suis præiudiciis dānarunt. Nō prorsus dissimile factū de Chiis refert Herodotus, qui quū Pactyā quendā ipsorū opē implorantē Harpago prēfecto dedidissent, & proditionis mercedē accepissent agrū Atarnēsem, nihil penitus ex eo agro diis titè offerri posse statuerunt.

7 *Agrum illum figuli*, τὸν ἀγρὸν τοῦ κεραμέως. Quam articulus & quidem duplex à Græcis addatur, putaui hoc non temerè esse factum, sed Euangelistam de hoc agro loqui vt celebri & omnibus noto, vt apparet ex verbis Petri. Act. 1.19. quem etiam designarat Prophetæ Zacharias. 11. 13. cuius oraculum postea recitat. Itaque articuli vim expressi.

¶ *Hospitum*, τοῖς ξένοις. Ad verbum, hospitibus: id est peregrinis & exteris. veluti Romanis & aliis quibus, etiam mortuis, coniungi religio erat Iudæis.

9 *Ieremiam*, Ιερεμίου. Sic habēt constanter omnes codices: & hic nodus vetustissimos quosque interpretes torsit: quia videlicet testimonium ex Zacharia sumptum est, non ex Ieremia, vt planè videatur esse ἀμάρτημα μνημονικὸν: sicut censet Augustinus libro De consensu Euangelistarum tertio cap. 7. itémque Eusebius Χρονικῶν libro 2ο. Quod si quis hunc errorem malit vel librariis tribuere, vel (quod potius arbitror) alicuius imperitiæ, qui Ieremiæ nomen adscripserit, quum Euangelista, vt alibi sæpe, ita etiam hoc loco tantùm scripsisset διὰ τοῦ προφήτου: necesse tamen est vt fateamur iam olim hunc errorem in sacros codices irrepsisse, quod expressè dicit Hieronymus, De Opt. genere interpretandi, Ad Pammachium. Alias multas rationes adfert Erasmus ex veteribus scriptoribus collectas. Sed in istā postrema coniectura illud quoque me cōfirmat, quòd in Syriaca paraphrasi, (quam sanè constat non posse non esse vetustissimam) non adscribitur vllius Prophetæ nomen. Deinde in literarum compendiis facilè potuit ζ̄ in τ̄ mutari.

¶ *Et acceperunt*, καὶ ἔλαβον. Quia hæc prædictio, vt Græcè scribitur, parum videtur respondere Hebraicæ veritati, in primis tenendum est, ita plerunque citari solere Vetus testamentum à sacris Noui testamenti scriptoribus, vt sensum respexerint, & Prophetiæ potius implectionem quàm oraculi ipsius verba recensuerint. Id autem nemini mirum aut temerarium videbitur, qui sibi persuaserit quod res ipsa conuincit, eundem Spiritum ore Euangelistarum loquutum esse, qui aperuerit os Prophetarum. Deinde Prophetarum munus fuisse quid futurū esset prædicere, Euāgelistarum verò quid sit factū nar-

rare. Itaque quum Spiritus Dei illorum prædictiones in nouo Testamento nó exscribat, sed interpretetur, minimè certè debuit itidem enumerándis vocabulis adstringi. Deinde & hoc notandũ est versionem illã Græcam Prophetarũ quæ extat sub nomine Septuaginta interpretũ, vel supposititi esse, (quod partim ex Iosepho, partim ex infinitis, & iis quidem crassissimis erroribus licet intelligere) vel certè aliam & plerunque diuersam ab ea qua vtuntur noui Testamenti scriptores: quod vel ex hoc loco licet intelligere: quem tamen constat variis modis fuisse conuersum. Nam vt cætera omittam, de quibus copiosè agit Eusebius libro προπαρασκευῆς, Septuaginta interpretes, & Symmachus, pro eo quod Euangelista mentionem facit χωνευτήριον, verterunt χαμίνος, id est Fornacem: in qua videlicet aurum & argentum exploratur. Aquila verò re consentiens cum nostro Euangelista πλάστιγγι interpretatur. Sed nunc age, ad rem accedamus. Zacharias sic habet ad verbũ, *Et appenderunt mercedem meam triginta argenteos. Et dixit Dominus ad me, Proiice illud ad figulũ, honestum pretium quo æstimatus sum ab eis. Accepi igitur triginta argenteos, & proieci eos in domo Domini ad figulũ.* Nunc cũ illis conferamus Euangelistæ verba, quę sic habent, *Et acceperunt triginta argenteos, pretium illius æstimati, quem filij Israel æstimarunt, & dederunt eos in agrum figuli, sicut constituit mihi Dominus.* Hæc autem siquis conferat, intelliget Euangelistam non tam vaticinium ipsum Prophetæ repetere quàm eius impletionem narrare, quamuis videatur in ipsius Prophetæ persona loqui. Itaque Zacharias de seipso loquens, vtitur prima persona, *Accepi & Proieci.* Euangelista verò contrà, narrans quod ab aliis est factum, tertiis personis vtitur ἔλαβον & ἔδωκαν. vt legitur in Græcis & Latinis codicibus, summo consensu. Sed ἔλαβον potest etiam verti *Accepi:* & Syrus interpres legit ἔδωκα *Dedi*, quod errore fortassis altero librariorum mutatũ est in ἔδωκαν. Sed age, à recepta lectione ne recedamus. Narrauerit igitur Zacharias quid ipse fecerit Domini iussu. Euangelista verò neque de Zacharia Propheta, neque de Iuda loquitur, sed narrat quid fecerint Iudæi: eos nimirum accepisse triginta illos argenteos à Iuda proiectos in domum Domini: & ex iis agrũ emisse à figulo quodam. Explicat igitur quomodo impletum fuerit illud quod à Propheta dictum est, Proiecit eos ad figulum: id est, quos futurum erat vt darent figulo, Ex quo etiam apparet יֹצֵר [*iotser*] accipi à Propheta propria significatione: & eos falli qui Kimhi auctoritatem sequuti, putant in eo vocabulo mutatum esse ו in י, vt significet eum qui præerat templi ærario: id est Seniores & Sacerdotes quibus restituti fuerunt triginta argentei. Neque enim melior interpres quærendus, quàm Euangelista, qui disertè facit figuli mentionem: ita vt hæc verba Prophetæ, Ad figulum, Gallicè verti debeant, *pour vn potier*, potius quàm *au potier*. Cæterùm hæc verba Prophetæ, *Honestũ pretiam quo æstimatus sum ab eis*, Euangelista his verbis exposuit, *Pretium illius æstimati, quem filũ Israel æstimarunt:* mutata prima persona in tertiam, quia inducit Propheta Deum ipsum loquentem: Euangelista verò ipse in persona sua loquitur. Deinde passiuum dicendi genus in actiuum transfert. Postremò explicat emphasin relatiui Eis, quo vtitur Propheta ad rei indignitatem amplificandam. Significatur enim Dominus triginta tantùm argenteis æstimatus: ídque ab iis ipsis quos Dominus pro populo peculiari cõplexus erat. Et hæc quidem hactenus de huius loci explicatione. Cæterùm quod ad verborum interpretationem attinet, hæc verba, ὃν ἐτιμήσαντο ἀπὸ υἱῶν Ἰσραήλ, interpretatur Erasmus, *Quem æstimatum emerunt* (Pharisæi videlicet) *à filiis Israel*: id est à Iuda Israelita. Vulgata, *Quem appretiauerunt à filiis Israel.* At ego puto commodius sic verti posse, *Quẽ æstimarunt qui sunt ex filiis Israel*: id est, qui æstimatus fuit à filiis Israel: perinde acsi dixisset, τινὲς vel οἱ ἀπὸ υἱῶν Ἰσραήλ. Nam ita conueniunt Græca cũ Hebræis. Deinde τιμᾶσθαι, pro Emere rem æstimatam, nusquam legi, Præterea prępositio Latinorum A, in illo dicendi genere quod vsurpat Erasmus, ferè respondet τῷ παρά. Vix enim dicere licet ἀγοράζεσθαι ἀπό τινος, sed potiũ παρά τινος. Itaq; mihi videtur subaudiẽdus articu-

lus

lus ú, vel τινὲς, ante ἀπὸ, vt hæc verba, ἀπὸ γὼν Ἰσραὴλ, ordine constructionis præponantur verbo ἐπιμένατο, non subsequatur: ἀπὸ autem idem valeat quod ἐξ, vt infrà 21. In quo dicendi genere etiam hæc ellipsis est bis vsurpata suprà 23.34. καὶ ἐξ αὐτῶν ἀποκτενεῖτε, καὶ ἐξ αὐτῶν σταυρώσετε, pro τινας ἐξ αὐτῶν: id est occidetis ex ipsis, & crucifigetis ex ipsis, pro Nonnullos ex ipsis. Sed & multo apertius in recto casu eadem omnino ellipsis apparet, Actorum 21. 16, & Ioh. 16. 17.

10 *Ad [emendum] agrum illum figuli*, εἰς τὸν ἀγρὸν τὸ κεραμέως. Vetus Latina interpretatio, testante Hieronymo ad Pammachium, interpretata est *Ad conflatorium*: ipsi autem Hieronymus, *Ad statuarum*.

11 *Tu [ne] es rex ille?* σὺ εἶ ὁ βασιλεύς; Ad verbum, Tu es ille rex. Sed adiuuanda est interrogatio pronũtiatione: ideo addidi particulam ne, vt hic locus corrumpi facilè non possit. Vim quoque articuli seruaui, sicut Erasmo placuit in annotationibus.

15 *Singulis festis*, κατ' ἑορτήν. Vide Mar. 15. 6.

16 *Habebant*, εἶχον. Vulgata & Erasmus *Habebat*. εἶχεν. ¶ *Barabban*, Βαραββᾶν. Syriacum est בר אבא [*bar abba*] vel vt alij volunt בר רבא [*bar-rabba*] cuius rectus Græca inflexione est Barabbas.

19 *Nihil tibi [rei sit]* μηδὲν σοὶ. Vide suprà 8. 29: ¶ *In somnio*, κατ' ὄναρ. Id est nocturno viso. Vide suprà, 1. 20.

21 *Vtrum*, τίνα. Id est πότερον, vt propriè loquuntur Græci. ¶ *E duobus illis*, ἀπὸ τῶν δύο. Particula ἀπὸ manifestè hîc ponitur pro ἐκ, sicut suprà hoc eodem capite, versu nono. Sic etiam Appianus, Ἐμφυλίων δ'. Μέτελλόν τε καὶ τοὺς ἄλλους ὅσοι ὄντες ἀπὸ τῆς βουλῆς τὴν Σύλλα συνῆσαν, ἐψηφίζετο πολεμίους. Id est, Metellum & alios è Senatu quotquot cum Sylla erant, hostes iudicauit.

22 *Iesu*, Ἰησοῦ. Ad verbum Iesum, quarto casu. Est autem Hellenismus. Vulgata. *De Iesu*.

23 *Enimuero quid*, τί γάρ. Vel, *quidnam*. ¶ *Amplius*, περισσῶς. Vulgata, *Magis*: id est μᾶλλον. Vide suprà 5. 47.

24 *Se nihil proficere*, ὅτι οὐδὲν ὠφελεῖ. Vel hoc nihil enim iuuare, vt non subaudiatur αὐτὸς, sed πρᾶγμα. ¶ *Sed maiorem tumultum fieri*, ἀλλὰ μᾶλλον θόρυβος γίνεται. vel, Sed potius tumultum oriri. Vulgata & Erasmus, *Sed quòd magis tumultus fieret*. At tumultus non nunc primum cœpit sed excreuit. ¶ *Abluit manus*, ἀπενίψατο τὰς χεῖρας. Similis quædam cæremonia instituitur Deut. 21. 6. ad quam tamen non fit mihi verisimile Pilatum respexisse. Triclinius verò Sophoclis interpres, versiculum illum ex Aiace explicans, ἀλλ' εἶμι πρός τε λωτρὰ, &c. ita scribit, ἴδασι καὶ πᾶς παλαιὸς, ὅτι ἢ φόνου ἀνθρώπου, ἢ ἄλλας σφαγὰς ἐποίουν, ὕδατι νίπτειν τὰς χεῖρας, εἰς κάθαρσιν τοῦ μιάσματος. Id est, Veteribus mos erat, in hominum cæde aliisve mactationibus, aqua abluere manus, expiationis causa. Vnde illud Virg. 2. Æn. *Me bello è tanto digressum & cæde recenti Attrectare nefas, donec me flumine viuo Abluero.* ¶ *Coram turba*, ἀπέναντι τοῦ ὄχλου. ἀπέναντι hoc loco accipio pro ἐμπροσθεν. Vulgata & Erasmus, *Coram populo*. ¶ *A sanguine*, ἀπὸ τοῦ αἵματος, id est cæde, ex Hebræorum consuetudine: quod tamen dicendi genus etiam apud Euripidem in Hecuba reperitur.

25 *Sanguis eius*, τὸ αἷμα αὐτοῦ. Hebraismus non ita facilis ad explicandum, nisi longo circuitu. Est enim hic sensus, Siquid peccabitur in eo occidendo, nos & posteritas nostra pœnas luamus.

26 *Quũ flagellasset*, φραγελλώσας. Quod scribit in hunc locum Erasmus, Christũ à Pilato virgis cæsum, quòd damnatos, ante vltimum supplicium, virgis cædere ex more esset Romano, huic locò non conuenit, quum neque damnatus adhuc esset à Pilato Christus, neque etiam alia ratione fuerit ab eo flagellatus quàm vt rationem inueniret eius liberandi, si Iudæorum crudelitati aliqua ex parte satisfeciisset, sicut ex Iohanne constat.

27 *Quum abduxissent*, παραλαβόντες. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Suscipientes*. Ego verò arbitror ex antecedente intelligi consequens sicut diximus suprà. 4. 5. ¶ *Cohortem*, σπεῖραν. Spira cõtortum funem declarat ex multiplicibus funiculis ita circumuolutis vt in se non recurrant. Inde factum vt pro militum caterua accipiatur hoc loco, & apud Ennium, vt Festus testatur. Sed & apud Appianum, ἡμιολίων δ'. Sic etiam Hebræis idem vocabulum חבל [*chebel*] funem propriè declarat, translatitiè verò

pro caterua & cœtu accipitur: vt primo Samuelis cap. 10. 5.

28 *Circumposuerunt*, περιέθηκαν. Ita loquitur quia superiniicitur chlamys & circumuoluitur, carens nimirum manicis. Vulgata & Erasmus, *Circundederunt* ¶ *Coccinam*, κοκκίνην. Marcus & Iohannes ἱμάτιον πορφυροῦν commemorant. Paruũ fuit enim discrimen inter coccinum & purpureum colorem, quanuis preciosior esset & sanguinius ruberet purpura. Hinc Horatius lib. Serm. 2, Satyra 6, *Rubro vbi cocco Tincta super lectos canderet vestis eburnos.* Et mox, *Ergo vbi purpurea porrectum in veste locauit Agrestem.*

29 *Contextam*, πλέξαντες. id est, Implexis spinis concinnatam. Apparet igitur milites per lasciniam & ludibrium regiam quandam speciem Christo affinxisse, ¶ *Ante*, ἔμπροσθεν. Vertere solemus ἔμπροσθεν *Coram*, sed hîc aliquid amplius videtur significari. ¶ *Rex*, ὁ βασιλεύς. pro ὦ βασιλεῦ. Vide suprà 11. 26.

30 *Verberabant*, ἔτυπτον. Vulgata & Erasm. *Percutiebant*, ἐπάτασσον. ¶ *Caput* εἰς τὴν κεφαλήν. Ad verbum, *In caput*: quomodo etiam Gallicè loquentes dicimus, *en la teste.* Latini omittunt præpositionem. Hinc autem perspicitur quæ fuerit istorum insolentia: qui tamen omnia purè agere videri volebant. Non est enim hoc ita exponendum quasi Christi imbecillitatis miserti crucis onus totum in hunc Simonem reiecerint, sed quòd ita requireret Christi tam miserè totam noctem habiti imbecillitas, vt alius non ad expianda nostra peccata, sed ad externum crucis onus subleuandum ipsi adiungeretur: qua de re vide Ioh. 19. 17.

32 *Angariauerunt*, ἠγγάρευσαν. Vide suprà 5. 41.

33 *Golgotha*, γολγοθᾶ. Ita reperimus scriptum in omnibus codicibus, perperã tamen, pro γολγολθᾶ, posteriore λ detracto, sicut Syrus interpres sustulit prius, scribens Gugultha. ¶ *Quod est*, ὅς ἐστι λεγόμενος. Ad verbum, *Qui est dictus.* In quodam codice legitur, ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον. id est, Quod est, si interpreteris: sicut suprà 1. 23.

34 *Acetum* ὄξος. In quodam exemplari & illo meo vetustissimo legitur οἶνον id est, *Vinum*: sicut etiam conuertit Vetus interpres: & hanc lectionem, quanuis dissentiente Syro interprete, verissimam arbitror, auctore ipso Spiritu sancto, Mar. 15. 23. Itaque etiam si ipse scripsisse Euangelistam Græce, aut Syriacè ܚܠܐ [*chala*,] aut Hebraicè חומץ [*chomets*] dicamus, non significauerit tamen acetum quod vocamus, sed vinum conditum: neque χολὴς vocè *Fel* intellexerit, sed amarorem, cuiusmodi est myrrhæ genuinæ, leniter, inquit Plinius, amaræ. Vide Mar. 15. 24.

35 *Vt impleretur*, ἵνα πληρωθῇ. Totum hoc membrum cum Prophetæ testimonio in nullis vetustis codicibus reperimus, neque legitur in Syra interpretatione, adiectum proculdubio ex Ioh. 19. 24.

37 *Crimen*, αἰτίαν. Vulgata & Erasmus, *Causam*: quod etiam declarat Græca αἰτία, sed illa tamen significatio videtur huic loco melius conuenire, & ita significatur inscriptio quam vocat Iohannes Titulum, continentem, Idcirco damnatum & crucifixum quòd regnum Iudææ affectasset. Augustinus ep. 8. legit, Causam mortis eius, αἰτίαν τοῦ θανάτου αὐτοῦ, & vetustam hanc esse lectionem, liquet ex Syro interprete.

40 *Qui dissoluis*, καταλύων. In quodã codice additur οὐαὶ, quod rectè Vulgata vertit *Vah*. Est enim χλευαστικὸν. Ponitur autem ὁ καταλύων quasi in vocandi casu, vt paulò antè annotauimus,

41 *Et senioribus*, καὶ πρεσβυτέρων. In vetustis omnib. cod. vt & apud Syrũ interpretẽ, additur, καὶ Φαρισαίων, & Phariseis.

42 *Seruare*, σῶσαι. Additur nota interrogationis, aut ridiculæ potius percontationis in sex vetustis codicib. ¶ *Et nunc*. Vetusta exemplaria pleraque scripta habent ἐπ' αὐτῷ, quoddam etiam ἐπ' αὐτόν. Nec enim certè inter se differunt credere Deo, & credere in Deum: quorum illud respondet literæ ה Hebræorum, quæ tertio casui adiungi solet: istud verò litera ב effertur, eodem prorsus sensu, vt Exod. 14. 31. & 2. Paral. 20. 20. Sic tamen vt oporteat Domini auctoritatem à seruorum, per quos loquitur, ministerio semper & accurate discernere. Sed aliud est sanè Credere Deum, quàm Credere Deo, vel in Deum.

43 *Si placet ei*, εἰ θέλει αὐτόν. Id est, εἰ αὐ-

θέλει αὐτόν. Ipsum videlicet eruere: vel si ipse gratus est ei. Vulg. *Si vult.* ita vt αὐτὸν *eum* non repetatur: quod tamen reperio in omnibus Græcis codicibus: & Syrus etiam interpres illud legit Hebræa constructione interpretatus חָפֵץ בּוֹ (*en tsabe beh*). i. Si placuit sibi in eo, pro quo Hebræi vterentur verbo חָפֵץ (*chaphets*) vel רָצָה (*Ratsah*:) sed cum præpositione בְּ. Itaque fateor hunc locum mihi suspectum esse, quum neque verba illa Hebræa, neque Græcum τὸ θέλειν, construi cum casu quarto personæ sic vsquam consueuerint. Quid si igitur legamus ῥυσάσθω, εἰ θέλει αὐτόν, id est, *Seruet, si libet, ipsum*: Sed hoc videretur in Deum ipsum potius quàm in Christum dici. Et fortasse nouitas huius locutionis, *Si vult eum*, fecit vt *eum* tanquam redundans expungeretur. Hæc autem varietas nihil in ipsa sententia immutat.

44 *Id ipsum autem*, τὸ δ' αὐτό. Integrum hunc versiculum non reperi in quodam vetere codice, sed sublatum puto à quopiam qui hæc pugnare censuerit cum iis quæ tradit Lucas de altero latronum. Nàm extat etiam apud Syrum interpretem. Sed nulla hîc repugnantia, nec etiam idiotismus solis Hebræis familiaris. Sed est dicendi genus è medio petitum, & omnibus vsitatum, quo indefinitè dicitur quod singulis minimè conuenit. Sic dicitur lapis anguli reiectus ab architectis, non tamen sine exceptione singulis. Sic citatur locus ex Prophetis Ioh. 6. 45. qui tamen apud vnum Esaiam extat.

45 *Vniuersam regionem*, πᾶσαν τὴν γῆν. i. χώραν. Vulg. & Erasm. *Vniuersam terram*, quasi omnes mundi plagæ fuerint obscuratæ. Vide Mar. 15. 33.

46 *Exclamauit*, ἀνεβόησεν. Nam ἀνὰ vim addit verbo, quæ non fuit negligenda. Vulgata & Erasm. *Clamauit.* ¶ *Lama*, λαμά. In tribus exemplaribus legimus λιμμά. in septem λιμά. in vno λαμά. quæ variatio nata est partim ex ignoratione linguæ Hebraicæ, partim ex diuersa apud ipsos Hebræos vocalium pronuntiatione. Sed & apud Marcum 15. 34. pro Ηλί legitur Ελωΐ, quod Syriacum est. Ego verò Christum omnino arbitror ipsas Dauidis voces Hebræas vsurpasse, & sic totum hunc locum esse scribendum: id quod etiam apparet ex manifestiore paronomasia Eli, & Eliæ. ¶ *Deseruisti*, ἐγκατέλιπες. In hac tanta calamitate videlicet. Nam plus est (vt notat Erasmus) ἐγκατέλιπες, quàm κατέλιπες: sicut deserere plus videtur esse quàm derelinquere, quo posteriore vsus est Vetus interpres. Quomodo verò mihi videatur hic locus explicandus reperiet lector Heb. 5. 7. quem mihi quidem videtur Bernardus pulchrimè paucis istis verbis exposuisse Serm. 5. de verbis Esaiæ, *Diceréne audebimus quod aliquando fuerit etiam Christus sine Patre? Nemo id præsumeret, nisi prior ipse dixisset, Deus meus, Deus meus, inquit, quare dereliquisti me? Quadam enim est derelictio vbi nulla fuit in tanta necessitate virtutis exhibitio, nulla maiestatis ostensio.*

47 *Eliam*, Ηλίαν. Alludunt isti (vt solent irrisores) ad nomen Eli, quod significat, Deus mi, non imperitia linguæ, vt nonnulli stultè opinati sunt, sed quòd profanus & crudelis animus huc eos impelleret. Non posset autem amariissima ista paronomasia intelligi nisi Euangelista Hebræa illa verba recitasset, totidem verbis. Vide Mar. 15. 34.

48 *Et circumposuisset*, καὶ περιθείς. i. ἐπιθείς, imposuisset, extremæ nimirum arundini circumuolutam. Vide Ioh. 19. 29.

49 *Seruaturus*, σώσων. Vulgata, *Liberans*: id est σώζων, aut potius ἐλευθερῶν. Erasmus, *Liberaturus*: id est ἐλευθερώσων, vel ῥύσόμενος. Cæterùm in duobus vetustis codicibus, post σώσων αὐτὸν, additum erat, ἄλλος δὲ λαβὼν λόγχην, ἔνυξεν αὐτοῦ τὴν πλευράν, καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ αἷμα. id est, Alius autem accepta lancea confodit ipsius latus, & exiit aqua & sanguis. Quæ opinor ex Iohanne annotata, postea librariorum culpa in contextum irrepsisse, idque alieno loco, quum hæc sint Christi mortem consequuta, vt ex Iohanne apparet.

51 *Velum*, τὸ καταπέτασμα. Aulæum illud intelligit quo suspenso dirimebantur Sancta sanctorum à Sancto.

¶ *Fissum est*, ἐσχίσθη. Vulgata, & Erasmus, *Scissum est*. id est ἐρράγη. ¶ *In duas partes*,

partes, εἰς δύο. ſ. μέρη, quod tamen in meo vetuſtiſſimo codice expreſſum reperi.

52 *Aperta ſunt*, ἀνεῴχθησαν, Contextus narrationis huc nos deducit vt fiſſis petris, intelligamus aperta fuiſſe ſepulchra, quæ videlicet teſtarentur Chriſti morte deuictam fuiſſe mortem. Quæ verò poſtea referuntur de ſanctorum quorundam reſurrectione & apparitione, etſi continenter ab Euangeliſta narrantur, ne vnius & eiuſdem facti hiſtoriam veluti diſcerperet, tamen Chriſti reſurrectionem eſſe conſequuta, ex proximè ſequenti verſiculo apparet.

53 *Qui egreſſi*, καὶ ἐξελθόντες. Eraſm. ad verbum, *Et egreſſi*. Vide ſuprà 26,53. ¶ *Introierunt*, εἰσῆλθον. Vulg. & Eraſ. *Venerunt*, ἦλθον. ¶ *In ſanctam vrbem*, εἰς ἁγίαν πόλιν. Id eſt Hieroſolymam, vbi cultus diuini ſedes erat. Eſ. 48,2. & Nehem. 11. 1. ¶ *Apparuerunt*, ἐνεφανίσθησαν. In quodam codice legimus ἐνεφάνησαν, eodem ſenſu. Declarat autem hæc apparitio iſtos non reſurrexiſſe vt iterum inter homines verſarentur, rurſus morituri, ſicut Lazarus & alij, ſed potius vt in vitam æternam Chriſtum, cuius virtute reſurrexerant, comitarentur: idque vt viuificę Chriſti virtutis certa teſtimonia extarent, vt in hunc locum rectè meo iudicio ſentit Hieronymus, licet ab eo diſſentiat Auguſtin. epiſt. 99. ad Euodium. Quòd ſi quis roget quibus apparuerint, quos ſermones habuerint, an & quando in cælum aſcenderint, dicam me hæc omnia, quæ Deus nos celauit, libenter ignorare. Sed fabulam de animę Chriſti deſcenſu ad inferos hinc quoque ortam puto, fabulam, inquam, vt quidem hic articulus Symboli explicari conſueuit, quem alioqui, licet in Symbolis quibuſque vetuſtiſſimis non adſcriptum, tamen rectè expoſitum, abſit vt expungendum cenſeam.

54 *Seruantes*, τηροῦντες. Vulg. & Eraſ. *Cuſtodientes*, φυλάσσοντες. ¶ *Filius Dei*, υἱὸς θεοῦ. Nullus additus articulus, & quod prophanus erat hic Centurio, nempe ex Pilati cohorte, oſtendunt hoc nomine nihil aliud iſtum ſignificare voluiſſe, quàm Chriſtum fuiſſe non modò inſontem, ſed etiam planè iuſtum, vt inducitur loquens Luc. 23, 47. & velut heroem quempiam, quaſi Diis ipſis hoc cælitus teſtantibus, id quod declarat etiam verbum ἦν, *erat*, quaſi eſſe deſiiſſet. At Iudæis longè aliud erat quod vt blaſphemiam accuſabant.

55 *Mulieres*, γυναῖκες. In duobus vetuſtis codicibus ſcribitur, καὶ γυναῖκες, *Etiam mulieres*.

56 *Ioſe*, Ἰωσῆ. Nempe vt dicitur ὁ μικρὸς Ἰακώβου. Vulgata, *Ioſeph*. Vide Mar. 15.47.

57 *Arimathæenſis*, ἀπὸ Ἀριμαθαίας. Sic conuerti potius quàm ab Arimathæa, vt ſignificetur non vnde hic venit, ſed cuius fuit, ſubaudito participio ὤν.

¶ *Diſcipulus fuerat*, ἐμαθήτευσε. Vulgata & Eraſmus, *Diſcipulus erat*: id eſt ἐμαθήτευεν. Eſt autem hoc verbum interdum etiam tranſitiuum pro docere, vt infrà 28. 19. à quo paſſiuum deducitur μαθητευθὶς, quod vſurpatur ſupra 13.52.

61 *Contra*. ἀπέναντι. id eſt, Regione, vt in illo Virgilij loco, *Vrbs antiqua fuit*, (*Tyrij tenuere coloni*) *Carthago, Italiam contra, Tyberináque longe Oſtia*, &c.

62 *Quæ eſt poſt Paraſcenen*, ἥτις ἐστὶ μετὰ τὴν παρασκευήν. Ac proinde quæ Iudæorum more incipiebat ab eius diei veſpera quo crucifixus ac ſepultus fuerat: ſecundum autem Romanorum morem à media nocte illum diem conſequente.

63 *Planum*, πλάνος. id eſt Præſtigiator, quem γόητα Græci vocant: qualem fuiſſe Chriſtum Iudæi etiam hodie dicere non verentur. Vocabulum hoc Græcum vſurpat Cicero pro Cluentio, & Horatius libro 1. Epiſt. Vulg. *Seductor*, non malè παρὰ τὸ πλανᾶν. ¶ *Reſcitabor*, ἐγερθήσομαι: præſens pro futuro. Interpretor autem μετὰ τρεῖς ἡμέρας, *tertio* pòſt die, vel intra tres dies, vt annotauimus Mar. 8.31.

64 *Nocte*, νυκτός. Hoc deeſt in Vulgata, neque ſcriptum erat in duobus vetuſtis codicibus.

65 *Habetis*, ἔχετε. Poteſt, etiam imperandi modo verti, *Habete*, vt notat Eraſmus: ſed malo per indicatiuum interpretari. ¶ *Cuſtodiam*, κουστωδίαν. id eſt, Præſidiarios milites, templi nimirum cuſtodiæ deſignatos. Virg.

dem custodia ducit Insomnem ludo. Itaque sæpe commemoratur in Actis Apostolorum ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, & Pharisæis ac Pontificibus adiungitur. Erat autem collocatum hoc præsidium ad templum in Antonia, vt liquet ex Ioseph. Antiq. 18. cap, 6. Mirum est autem istos superstitiosissimos homines nulla magni illius Sabbati religione inductos fuisse vt à muniendo & obsignando sepulchro abstinerent, quod per Legem vix eis licuisset. Hæc enim gesta fuisse ineunte iam Sabbato, apparet ex versu 62.

IN CAP. XXVIII.

1 *Extremo autem Sabbato*, ὀψὲ δὲ σαββάτων. id est, Exeunte iam Sabbato, quod excipitur à primo die sequentis hebdomadis. Nam ὀψὲ absolutè positum idem valet quod serò, aut vespere, id est, ἑσπέρας: & ita sumus semper interpretati. quum autem habet casum adiunctum, idem valet quod ἐν ὑστέρῳ. id est, In extremo. Itaque hoc loco extremam partem Sabbati significat, Romanorum more, qui à media nocte, non autem Hebræorum, qui à vespera diem inchoant. Iam enim corrupta erat maxima ex parte veterum consuetudo: quam etiam ob causam suprà diximus decimum quartum diem vocatum esse primum diem Azymorum. Hoc quum non obseruaret Osiander, existimauit vesperam hîc Hebræorum more vocari extremam diei festi partem. id est initium noctis quæ inter Sabbatum & primum à Sabbato diem (quem Dominicum vocamus) intercedit: ideóque in iis quæ sequuntur, non subaudit ἡμέρα, vt sit plena hæc loquutio τῇ ἡμέρᾳ ὀπωφωσκούσῃ: sed contrà subintelligit νυκτὶ, docétque ex Thalmudis quodam loco, lucis appellatione interdum noctis initium, id est, primam facem, intelligi. Ego verò malo ad diluculum hæc referre, aut certè tempus diluculo proximum, quòd mihi videatur hæc interpretatio simplicissima, & cum aliorum Euangelistarum narratione consentiens. Eras. *Vespera autem Sabbatorum*: quam interpretationem repudiaui: primùm quia Euangelista (vt antè dixi) non primam noctis partem, quæ vespera dicitur, sed vltimam designat, quam diluculum vocant, aut eam certè quæ proxima est diluculo. Deinde quòd τὰ σάββατα conuertere potius oportuit singulari numero, quum hîc sit enallage numeri, de qua diximus suprà 12. 1. aut certè Sabbatum pro die solenni, festo Paschæ accipiatur.

¶ *Quum lucesceret in primum* [*diem*] *hebdomadis*, τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων. Id est, Quum iam primus à sabbato dies immineret, siue Primi à sabbato diei lucescente diluculo. Cæterùm sciendum est (quanuis diuersum existimet Osiander) subintelligi ἡμέρᾳ ante illud τῇ ἐπιφωσκούσῃ. Nam alioquin ista cohærere cum superioribus non possunt: sicut tamen videtur velle Vetus interpres, & eum sequutus Eras. qui interpretantur, *Quæ lucescit*: quasi scripserit Matth. ἑσπέρᾳ τῇ ἐπιφωσκούσῃ. Sic autem plenè loquitur Herodot. in Thalia, ἀλλ' ἡμέρῃ δὲ διαφωσκούσῃ οἱ ἓξ, τοῖσι συνθήκαντο παρῆσαν. id est, Quum primùm autem diluxisset dies, sex illi, sicut constituerant, affuerunt. Nam & hoc sciendum, ἡμέρᾳ hic vsurpari pro luce: sicut dies interdum, apud Latinos quoque accipitur. Itaque potuissem interpretari, Die lucescente: vel, Quum dies lucesceret: sed malui præcisè dicere, Quòd lucesceret: quo modo etiam Terentius loquitur. Postremò sciendum μίαν σαββάτων dici diem à Sabbato proximum, quem Dominicum vocamus. id est, hebdomadis sequentis primum. μία enim pro πρώτη accipitur Hebræorum more. id est Vna pro Prima: (quam enallagen etiam apud Homerum Iliados α, annotat Eustathius) ídque ita esse liquet ex Mar. 16. v. 9. Denique σαββάτων vocabulo non iam septimus dies, (vt paulo ante) nec singuli dies hebdomadis, (quos communi nomine vocare cœperunt Ferias) sed ipsa potius septimana intelligitur: vocabulo etiam deducto ab Hebræis, apud quos plurali numero שבתות [*schabbatheth*] vocantur septimana, vt Leuit. 23. 15. & 25. 8.

3 *Visus, ἰδέα.* Eras. in annotationibus speciem siue formam interpretatur: quæ videtur mihi latius patere, quum hîc de facie tantùm agatur: imò verò ne de facie quidem tota, sed

de oculorum radiis. Vulg. *Aſpectus*: idque non malè, niſi vſurparetur potius pro actione ipſa videndi, quàm pro ſpecie & acie oculorum. Poſſumus tamen per ſynecdochen interpretari Vultum, qui hac ratione εἶδος quoque dicitur à Græcis.

4 *Cuſtodes*, οἱ τηροῦντες. i. φύλακες. Ad verbum, Ij qui ſeruabant, ſubauditur τὸν τάφον, ſepulchrum.

¶ *Præ timore*. ἀπὸ τοῦ φόβου. Ἀπὸ pro ἀπὸ, vt ſuprà diximus 13. 44. Hoc autem intelligendum eſt contigiſſe ipſo reſurrectionis Chriſti momento, antequam mulieres ad locum ipſum peruenirent, vtpote quæ diluculo profectæ in itinere ſubſtitiſſent, incertæ & conſilij inopes ſuper ſaxi amolitione quo fuerat monimentum obſtructum: imò etiam ignaræ cuſtodiam adhibitam ſepulchro fuiſſe, & obſignatum fuiſſe ſaxum: hoc videlicet ſetius à Iudæis facto. Nec enim auſas fuiſſe accedere probabile eſt, ſi iſtud reſciuiſſent, aut fuiſſe conſtantiores futuras cuſtodibus, ſi terræmotus ille præſentibus ipſis incidiſſet. Repererunt ergo ſepulchrum iam apertum, cuſtodibus quoque iam in vrbem regreſſis.

5 *Reſpondens*, ἀποκριθεὶς. Sæpe iam annotaui huiuſmodi participia apud Hebræos redundare, ac præterea verbum ענה (*hana*) quod Græci vertunt ἀποκρίνεσθαι, etiam dici de eo qui ſermonem inchoet. ¶ *Vos (verò) ne timete*, μὴ φοβεῖσθε ὑμεῖς. Videtur magna eſſe emphaſis pronominis ὑμεῖς, quam conatus ſum exprimere. Apparet enim Angelum voluiſſe perterritis cuſtodibus mulieres cõfirmare: actũ diceret, Iſtis quidẽ terroré, vobis autem conſolationem affero.

6 *Prout dixit*, καθὼς εἶπε. In quodam exemplari additur ὑμῖν, vobis. ¶ *Iacebat*, ἔκειτο. Vulg. & Eraſ. *Poſitus erat*: quo modo etiam vertimus ſuprà 3. 10, & 5. 14. Sed quũ hoc loco ꝓpria ſignificatione accipiatur, minimè neceſſe fuit ſynonymon quærere.

7 *A mortuis*, ἀπὸ τῶν νεκρῶν. Vulg. hoc non legit: quod etiam ſatis per ſe intelligitur.

9 *Quum autem proficiſcerentur vt renunciarent diſc. eius*, ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ. Illud ὡς melius exprimimus Gallicè hoc modo, *comme elles alloyent*. Sic Plautus in Menæchmis, *Nam rus vt ibat*. quod ferè Græci dicunt ὡς τὴν πορείαν. Ita etiam Lucas Act. 1. 10. Deeſt autem totum hoc membrum apud Veterem interpretem, & in meo vetuſtiſſimo exemplari. ac certè etiamſi ſuſtuleris, integra manet ſententia: & alioqui copula καὶ, mox ſequens, redundabit. ¶ *Ecce*, καὶ ἰδού. Hebraicè הִנֵּה (*vehinne*.) Vulg. & Eraſ. ad verbum, *Et ecce*: & rectè quidem Vetus interpres, qui præcedens membrum non legit. Eraſ. autem, quiſ legit & interpretatus eſt, debuit omittere copulatiuam hoc loco redundantem, ſicut ſuprà 3. 10, & infinitis locis apud Lucam, qui hoc pleonaſmi Hebraici genere mirum in modum delectatur.

10 *Fratribus meis*, τοῖς ἀδελφοῖς μου. In quodam exemplari ſcribitur τοῖς μαθηταῖς μου, *Diſcipulis meis*. ¶ *Illic*, κἀκεῖ. Eraſmus ad verbum, *Et illic*: ſed videtur iterum abundare καὶ: ideo Veterem interpretem ſum ſequutus.

11 *Quæ facta fuerant*, τὰ γενόμενα. Eraſm. *Quæ acciderant*, id eſt τὰ συμβεβηκότα.

12 *Numos multos*, ἀργύρια ἱκανά. In meo vetuſtiſſimo codice legi ἀργύριον ἱκανόν. Sed ἀργύρια vidimus iam ſuprà poſitum pro ipſis argenteis numis. ἱκανὸς autem quum proprièe declaret ſufficientem, accipitur hoc loco & alibi ſæpe pro πολύς. quod hoc quidem loco Gallicè ita exprimeremus, *donner de l'argent à l'aduenant*.

13 *Nobis dormientibus*, ἡμῶν κεκοιμωμένων. Hanc lectionem cum Veteribus codicibus conſentientem ſequuti, non expreſſimus particulam σὺν præcedentem. Ea verò non redundabit ſi legeris ἡμῶν κεκοιμωμένων, Vobis dormientibus, vt excudit Colinæus Pariſienſis.

14 *Apud præſidem*, ἐπὶ ἡγεμόνος id eſt à Præſide, ſiue Coram præſide: vt dixit Lucianus ἐπὶ Ῥαδαμάνθυος, Coràm Rhadamantho. Vide 1. Timoth. 6. c. 13, & Apoc. 10. v. 11. Nam periculum erat ne hoc nomine milites apud Pilatum deferrentur. Vulgata & Eraſ. ad verbum, *Sub præſide*. Nec enim præfectum cuſtodiæ templi, ſed Pilatum ipſum deſignant, vt in tota ſuperiore hiſtoria.

17 *Quidam*, οἱ δέ. Id eſt τινὲς δέ, vt Græci loqui conſueuerunt, quum

μὴ non præcedat.

18 *In terra,* ἐπὶ τῆς γῆς. Apud Syrum interpretem hoc loco repetuntur ista ex Iohan. 20. 21. Sicut misit me pater meus, ego mitto vos.

19 *Ergo,* οὖν, Deest in nostris vetustis codicibus & in meo vetustiss. pro οὖν legitur νῦν, *Nunc.*

¶ *Docete,* μαθητεύσατε. Quidam subtilius interpretantur τὸ μαθητεύειν. Discipulos facite, quasi in coniugatione Hiphil dicas, Discipulate. nec etiam alio quàm discipulorum nomine initio fuerunt vocati, ac meritò quidem quum Christianum esse nihil sit aliud quàm verbo nobis de Christo per Prophetas & Apostolos prædicato credere. Superest autem illud obseruatu non indignum, apud Syrum interpretem inscribi & finiri hoc Matthæi scriptum, his verbis, *Euangelium sanctum prædicatione Matthæi Apostoli, quod prædicauit Hebraicè in regione Palæstina:* de quo viderint qui longè aliò ipsum tam citò ablegant.

¶ *In nomen,* εἰς τὸ ὄνομα. id est, Inuocato Patre, Filio, & Spiritu sancto. Nam baptismo consecramur Deo patri, quoniam ibi nostra adoptio in Christo per Spiritum sanctum sancitur.

20 *Omnibus diebus,* πάσας τὰς ἡμέρας. id est, In omne tempus. Alloquitur enim Ecclesiam. Quum autem idem ipse Dominus paulò antè dixerit, *Me verò non semper habebitis,* & mox in cælum ascenderit, apparet distinguendum esse præsentiæ & absentiæ modum, vt qui corpore est absens, virtute tamen sit totus præsentissimus, quæ & seipsum & sua omnia nobis verè per fidem & spiritualiter communicat.

CAETERVM in vetustissimo manuscr. codice quod nuper sum nactus, sic ista scripta inueni, Τέλος δὲ τοῦ Ματθαῖου ἁγίου εὐαγγελίου. Ἀμήν. Ἐξεδόθη ἀπ' αὐτῆς τοῦτο, μ̄ χρόνους η̄, τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναλήψεως. Id est, *Finis sancti secundum Matthæum Euangelij. Amen. Editum est istud ab eo, octauo post anno à Christi sursum assumptione.*

Euangelium Secundum Marcum.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

SECVNDVM *Marcum*, κατὰ Μάρκον. Syrus interpres habet *Euangelium sanctum annuntiationis Marci Euangelistæ*. id est sicut prædicatum est, videlicet à Marco, non Apostolo, sed Euangelista. Sed & istud nolui prætermittere, in illo meo vetustissimo exemplari, Matthæo Iohannē, Iohanni Lucam, Lucę denique Marcum subiici: Euangelistas nimirum duos Apostolis duobus, seruata quoque, vt verisimile est, temporum ratione, quòd videlicet Euangelium Matthæus ante Iohannem scripserit, & post Lucam Marcus.

IN CAPVT I.

2 IN *Prophetis*, ἐν τοῖς προφήταις. Ita scriptum reperimus in omnibus nostris codicibus vetustis, exceptis duobus, & illo meo vetustissimo, in quibus legimus ἐν Ησαΐᾳ τῷ προφήτῃ: id est, In Esaia propheta: quo modo interpretatus est hunc locum Vetus interpres, & citat quoque Hieronymus ad Pammachium De optimo genere interpretandi, & hāc fuisse receptam lectionem, à Porphyrio exagitatam, constat ex Chrysostomi in hunc locum homilia, si modo (quod nō arbitror) est illarum auctor quæ in Marcum sub eius nomine sunt editæ. Mihi verò si quis hîc est coniecturæ locus, fit verisimile, veterem lectionem in Esaia propheta, germanam esse, & quū ex albo irrepsisset in contextum locus Malachiæ, hîc repositam ex Matth. 11, 10. inde factum fuisse vt hîc scriberetur ἐν τοῖς προφήταις: in qua sententia illud quoque me confirmat quòd vnius Esaiæ testimonium & Mat. 3. 3. & Luc. 3. 4. & Ioh. 1. 23. citatur, vbi de Iohanne ministerium suum ineunte disserunt. Hinc nata illa quæstio, cur geminum vaticinium adducens Euangelista, vnum videlicet ex Malachia, alterum ex Esaia: hunc tamē vnum nominet. Illud quidem constat appellatione Prophetarum intelligi ipsorum libros: quod tamen disendi genus præcipuè vsurpatur quum ex minoribus Prophetis aliquod testimonium petitur, etiamsi vnus tantum ex illis citetur, vt Act. 7. 42. nempe quod hi duodecim essent in vnum volumen compositi, vt docent Hebræi interpretes. ¶ *Mitto*, ἀποστέλλω. Loquitur Malachias tanquam de re iam præsenti, vt solent etiam alij Prophetæ: nimirum de re futura tam certi quàm si eam oculis cernerent. In Græca tamen editione legitur ἐξαποστελῶ, *Mittam*.

¶ *Nuncium illum meum*, τὸν ἄγγελόν μου. Vulgata, *Angelum*: sed hoc quidem loco de homine agitur, & rectè annotat Erasmus certum aliquem nuncium designāri articulo, quum omnes alioqui Prophetæ venturum Christum nunciarint. Quod discrimen præterea declaratur in his verbis πρὸ προσώπου σου, id est Ante faciem tuam: quibus indicatur hic agi de eo demum nuncio qui Messiæ non procul positum, (vt alij) sed præsentem commonstraret. ¶ *Ante faciem tuam*, πρὸ προσώπου σου. In Hebræa & Græca editione legitur Meam, & hoc loco non ponitur, sed post verba sequētia, vbi legimus ἔμπροσθέν σου, Ante te: quod in Syriaca interpretatione nō legitur. His autem Hebraismus ille explicatur. Sumpta enim est metaphora à regum consuetudine qui solent habere suos anteambulones. Hæc autem ita

tietas inde orta videtur, quòd apud prophetam inducitur Deus ipse populũ compellans: Euangelista verò patrem inducit, vt qui filium alloquatur: idque prorsus nulla sensus iniuria. ¶ *Viam tuã, τὴν ὁδόν σου.* In Hebræo non additur pronomen, & pro κατασκευάσει in Græca editione legitur ὁπτανεῖται. i. inspiciet non satis rectè, quum in Hebræo non legatur פנה (*vphanah*) in Cal. sed פנה (*vphinnah*) in Pihel, quod significat è conspectu suo sordes remouere, & Græca editio vertit apud Esaiam ἐπισκεύσει à consequenti. Fit enim sordium ejectione purgatio, & purgatione præparatio. Itaque cùm ex hoc loco tũ ex aliis multis liquet Græcos illos interpretes vsos fuisse codicibus, qui punctis carerent, & nostros Euangelistas non vsos fuisse Græca illa veteris testamenti interpretatione quæ nunc circunfertur.

3 *Eius, αὐτοῦ.* Hebræa veritas habet לאלהינו (*Lelohenu*) & Græci interpretes τῷ θεῷ ἡμῶν. Idem autem in præcedente membro Iehoua vocatur. Itaque quum hic versiculus de Messia, id est Christo necessariè intelligatur, est hoc quoque testimonium irrefragabile veræ & ἐμουσίου Deitatis Christi. vt non possim satis mirari Erasmum in hũc locum scribentem affirmare hoc vaticinium, vel ad patrem vel certè ad totam trinitatem referri.

4 *Baptizabat ἐγένετο βαπτίζων* Verbũ ἐγένετο nonulli ad ἀρχὴ referunt, vt testimonia Prophetarum parenthesi includãtur: sed primum versiculum ego malo seorsim legere: quod & Erasmo placet. Sic enim vetustissimi quique scriptores Hebræi, & ex Græcis quoque Herodotus, Thucydides & Ephorus libros historiarum inchoant. Cæterùm existimat Valla Verbũ ἐγένετο à sequentibus esse separandum, vt sit hæc sentẽtia, quendam Iohannem extitisse qui in deserto baptizaret. Nã (inquit) incipiendum fuit à nuncupatione viri potius quàm ab eius actione, tanquam de eius nomine fuisset iam facta mentio: vt apud Iohãnem, Fuit homo, missus à Deo cui nomen erat Iohannes. Nec dicitur, Fuit homo missus, sed Fuit homo: deinde, missus à Deo, id est, qui missus fuit à Deo. At ego existimo, si hoc verũ esset, addendum fuisse post ἐγένετο, vel τις, vel ἄνθρωπος. Quod autem Marcus à Iohãnis prædicatione perinde exordiatur acsi mẽtionem eius aliquam antea fecisset, id commune habet cum Matthæo. Erat enim Iohannis nomen celebrius quàm vt esset exordium altius petendum. Sed hanc tamen partem egregiè persequutus est Lucas. Erasmus igitur rectè coniunxit verbum ἐγένετο cum participio βαπτίζων, periphrasi Græcis etiam familiari, pro ἐβάπτιζεν. id est, Erat baptizans, pro Baptizabat: sicut dixit Plautus in Curcul. Sunt bibentes, pro Bibunt. Vetus interpres maluit cum ἐν ἐρήμῳ connectere, vt sit hæc sententia, Fuisse (id est versatum) Iohannem in deserto, vbi baptizaret & prædicaret. Sed repugnat verborum series vt hîc locus legitur. Dicẽdum enim fuisset, ἐγένετο Ἰωάννης ἐν ἐρήμῳ βαπτίζων, vt paulo pòst, nempe versiculo 13. Sicut etiã legitur in vetustissimo meo exemplari, & apud Syrum interpretem. ¶ *Ad remissionem, εἰς ἄφεσιν.* vel, In remissionem. Sed εἰς præpositio præparationem significat, non effectũ, inquit Erasmus. At ego (quod veterũ pace dixerim) non puto resipiscentiam posse à remissione peccatorum separari, nec quod ad finem & efficaciam attinet alium fuisse Baptismum à Iohãne administratum arbitror, quàm eum qui est à Christo Ecclesiæ demãdatus. Quòd autem Erasmus subiungit, Iohannem prius baptizasse, deinde prædicasse Baptismũ, eiusmodi est vt ne refutatione quidem videatur indigere. Quid enim? quum diceret Iohannes, pœnitentiam agite, appropinquat enim regnum cælorum: non docebat quos erat baptizaturus? Imò verò nisi prius docuisset in quẽ finem baptizaret, quis tandem ad eius baptismum accessisset? Certè quum sacramenta sint σφραγῖδες necesse est vt præeat doctrina quam obsignẽt. Neque est cur Catabaptistæ hæc arripiant aduersus pædobaptismum, quum hîc negotium Iohanni fuerit cum adultis: ac ne tum quidem quum infantes baptizantur, verbum à signo separetur in Ecclesia Dei. Iohannem verò etiam post baptismi administrationem consueuisse de vero illius vsu differere, ex versu 8. apparet.

5 *Omnes, πάντες.* In quodam codice non scribitur πάντες, hoc loco, sed

post Ierosolymitæ, in membro præcedẽte, & fortasse rectiùs, sicut etiã legit Vetus interpres, & in illo meo vetustissimo codice legitur, vt & apud Syrum interpretem. Est autem hyperbolica locutio in communi sermone vsitata, & κατ' ἐξοχὴν nominantur inter cæteros Iudææ incolas Ierosolymitani.

7 *Venit*, ἔρχεται. Hoc tam in præsenti quàm in futuro accipi potest, vt alibi diximus: sed præsentis significatio magis conuenit: vt Christum intelligas iã fuisse in via: &, Venisse pro Adesse, positũ. ¶ *Qui valid. me est*, ὁ ἰσχυρότερός μου. Rectè articulum expressit Erasmus, à Vetere interprete prætermissum. ¶ *Dignus*, ἱκανὸς, Vide Mat. 3.11. Eras. *Idoneus*, id est ὁμοιότροπος. ¶ *Incuruatus*, κύψας. Vulg. & Eras. *Procumbens*: id est προσκυσών. Voluit enim Euangelista infimi serui conditionem significare. Deesse tamen cõperimus hoc participium in vno manuscr. & in vetustiss. nostro codice.

8 *Quidem*, μέν. Hanc particulam à Vetere interprete intempestiuè prætermissam in antitheſi, rectè Erasmus restituit: quanquam animaduertimus illam in vno vetere exemplari non adscribi. ¶ *Baptizaui*, ἐβάπτισα. In vno codice, sicut apud Matthæum & Lucam. legitur βαπτίζω: quod indicat in media actione hæc esse dicta à Iohanne, vt totam Baptismi vim doceret à Christo manare, qui interius baptizat. id est, vt rem ipsam à signo distingueret. Syrus tamen interpres legit in præterito, ita vt significetur Iohannes huiusmodi conciones post administratum Baptismum habere consueuisse, ne quis in externo baptismi ritu, siue, vt loquuti sunt postea Scholastici, in opere operato subsisteret. ¶ *Aqua*, ἐν ὕδατι, De pleonasino præpositionis ἐν alibi diximus: qui quidem notandus est hoc loco, ne quis prorsus imperitus, In aqua pro Intra aquam accipiat: cuiusmodi ineptiis pleni sunt Sophistarum libri.

9 [*Vrbe*] *Galilææ*, Γαλιλαίας. Suppleui quod deerat constructioni. Est autem hoc additum non discriminis alicuius causa, (sicut in vrbe Cana factum est Iohann. 2. 1.) sed ad situm vrbis exprimendum. Hoc verò pertinet non modò ad fidem faciendam historiæ, sed etiam ad intelligendum cur Iesus diceretur Nazarenus & Galilæus per contumeliam, vt eum vocabat Iulianus ille apostata, Iudæos sequutus, quorum fit mentio Ioh. 7.52. ¶ *In Iordane*, εἰς τὸν Ἰορδάνην. De hac enallage εἰς pro ἐν sæpe iã diximus. Demosth. ἐκεῖ σκεψ. Τετάρτην ἀφ' ἑαυτῶν πολίτης ἡγοῦνται εἰς αὐτὰ τοῦτο ἐλθεῖν, pro ἐν αὐτοῖς τούτοις, id est, tantò in his rebus quas dico præstantior ciuis fui.

10 *Et vt statim ascendens*, καὶ εὐθὺς ἀναβαίνων, videlicet Iohannes. Descendere enim cum Iesu in aquam, vt Philippus cum Eunucho, Act. 8. v. 38. Erasmus, *vt statim quum ascenderet*. Existimant enim ἀναβαίνων pro ἀναβάντος poni, ad Iesum posse referri: verbum autem εἶδε, ad Iohannem: quum ipsa ratio constructionis declaret participium esse cum verbo coniungendum, vt vtrique ad eãdem personam pertineat. Etsi ergo videtur mollior verborum synaxis si de Iesu hæc omnia accipias: (quæ præsertim vox illa cælestis ad eum dirigatur, vt quidem hîc refertur à Marco) tamen quum ipsius potissimum Iohannis causa sit editum hoc signum, vt apparet Iohann. 1. 33. & 34. (quam etiam ob causam Matthæum opinor hæc ita describere, vt Pater è cælo Iohannem potius circunstantes quàm Filium ipsum videatur compellare) non dubito quin relatiuum quod subauditur, ad Iohannem pertineat, qui hæc dicit se vidisse. Ac, ne longius abeamus, similem in relatiuo amphiboliam repetes infrà 2.13. vbi αὐτὸς, quod ante verbum ἐξῆλθε subauditur, non refertur ad paralyticum, cuius mentio proximè fuit illic erat. sed ad Iesum, ab octauo vsque versiculo repetitum. Simile exemplum extat infrà 11.6. & 7. vbi quum tria hæc verba εἶπον, ἀφῆκεν, ἤγαγον, ita constructantur vt ad eandem personam omnino videantur pertinere: apparet tamen εἶπον & ἤγαγον de discipulis dici, ἀφῆκεν verò de iis qui discipulos interrogarent. Postremò (vt ad rem redeamus) verbum εὐθὺς ex Matthæo didicimus esse cum verbo εἶδε, sed cum participio ἀναβαίνων coniungendum, vt etiam conuerti potuerit, εὐθὺς ἀναβαίνων, pro εἶδε ἀναβάς, simul ac ascendisset: id est ἀναβὰς ἦν. ¶ *Findi*, σχιζομένους. Participium positum est loco verbi, Atticorum more. In quodam exemplari scriptum est

ἀνεῳγμένους, id est, Apertos, sicut conuertit Vetus interpres, & in vetustissimo nostro codice legitur.

¶ *Super eum*, ἐπ' αὐτόν. In quodam codice scriptum reperimus ἐπ' αὐτῷ, cõstructione magis vsitata: nisi fortassis quartum casum ideo vsurpauit quòd significaretur motus ad locum. Cęterùm quod apud Veterem interpretem additur, Et manentem, καὶ μένον additum videtur ex Iohanne. 1. 33.

11 *In quo*, ἐν ᾧ, Vulgata. *In te*, ἐν σοὶ, quæ lectio videtur melius conuenire, vt videtur mutatio personę, quantumuis apud Hebræos frequens. Certè ita quoque scriptum reperi in tribus vetustis exemplaribus, & in illo meo vetustissimo, vt etiã vertit Syrus interpres. Cur autem εὐδόκησα verterimus *Acquieſco*, diximus Matth. 3. 17.

12 *Spiritus*, τὸ Πνεῦμα. In quodam exemplari manuscr. & meo vetustissimo additur ἅγιον, sanctus, quod vocabulam magnam lucem affert huic loco. Nam ne illud quidem quod additur apud Matthæum, subductum fuisse à Spiritu vt tentaretur à diabolo, satis videtur omnem amphiboliam tollere, quũ apud Hebræos sæpe antecedens relatiui loco repetatur, vt Psal. 48. 1. nec regula illa Didymi sit perpetua quæ tradit πνεύματος appellatione Spiritum sanctum intelligi, quoties illi præponitur articulus, vt liquet ex Iohan. 3 8. & aliis locis. ¶ *Expellit*, ἐκβάλλει. Vallæ visa est hæc expositio paulo durior. Et certè cõstat τὸ ἐκβάλλειν interdum idem valere atque τὸ ἔξω ἄγειν καὶ ἀπέρχεσθαι, vt Mat. 21. 35. Iohan. 20. 4. Quod etiam declarat verbum פלק [*ppik*] quo hîc vtitur Syrus interpres: vt & Matthæus in hac historia verbo ἀναχωρεῖν, & Lucas ἀπελθεῖν. Itaque sunt qui Emittendi verbo vtantur, & hoc putent repræsentari veritatẽ cuius typus fuit caper ille emissarius, cuius fit mentio Num. 16. quod mihi quidem argũtum potius quàm solidum videtur. Sed hoc verbo potius videtur notari repentina quædam mutatio, qua Christus, qui adhuc inter homines tanquam plebeius & priuatus vixerat, quasi noua quadam persona induitur, & cœlesti planè ratione non modò proximæ luctæ, sed etiam toti suo muneri præparatur. Non est igitur hoc verbum accipiendum quasi fuerit inuitus & reluctans extrusus, sed vt diuinæ potius virtutis in ipso corporaliter habitantis motu & impulsu ad tempus ex hominum conspectu abreptus, idque nostra causa: vt nobis sanctificatus, Diabolum superaret.

13 *Fuit*, ἦν. Vulgata & Erasmus, *Erat*. Mihi verò videtur huic loco melius cõuenire significatio aoristi posterioris.

¶ *In deserto*, ἐν τῇ ἐρήμῳ. Hæc addere non fuit necesse, quum præcedat relatiuum ὅπου. Itaque comperimus vetustos codices hîc variare, quum in vno hæc desint quemadmodum etiam in editione Vulgata: in altero verò ὅπου nõ esset adscriptum. ¶ *Dies quadrag.* τεσσαράκοντα ἡμέρας. Addit vulgata, *Et quadraginta noctibus*, καὶ τεσσαράκοντα νύκτας: quod in vno etiam vetere exemplari scriptum legimus. ¶ *Tentante*, πειραζόμενος. Hoc participium ita conuertendum fuit, tum quòd à Latinis rarò vsurpetur præsentis temporis passiuum participium: tum verò quia verbum ἦν non sic cohæret cum πειραζόμενος, vt pro præterito imperfecto ἐπειράζετο ponatur, vt suprà versu 6. imò verò significatur, in eo deserto tentatum fuisse Christum in quo quadraginta dies & quadraginta noctes fit versatus.

¶ *Feris*, θηρίων. Θηρίον apud Græcos nõ minus latè patet quã bestia apud Latinos: sed pro feris bestiis hîc accipitur, quę in desertis illis versantur. Itaque Erasmi versionem sum secutus.

14 *Postquam traditus esset*, μετὰ τὸ παραδοθῆναι, in custodiam videlicet: vt diximus suprà Matt. 4. 12. Vsurpari autẽ hoc vocabulum sæpe cum ellipsi, quæ pro ratione eius de quo agitur supplenda sit, vel illud exemplum docet Demosthenis κατὰ Νεαίρας, Προὐκαλεσάμην παραδοῦναι τὰς θεραπαίνας: id est, Postulaui vt ancillas traderet, nimirum ad quæstionem habendam.

15 *Euangelio*, τῷ εὐαγγελίῳ. Præpositio ἐν hoc loco abundat, nisi malimus existimare ἐν pro εἰς positum esse: sicut Credere Deo, & Credere in Deum dicunt Theologi.

16 *Ambulans*, περιπατῶν. In duobus exemplaribus, & meo vetustissimo legitur παράγων, id est præteriens: quod sequitur etiam Vetus interpres. ¶ *Rete*,

ἀμφίβληστρον. Vulgata, *retia*, τὰ δίκτυα, vt legitur in meo vetustissimo exemplari. Sed inter ista nihil interest. Vide Matt. 4. vers. 18.

17 *Sequimini me*, δεῦτε ὀπίσω μου. id est, ἀκολουθεῖτε μοι, vt rectè conuertit Erasm. ¶ *Vt fitis*, γενέσθαι. Γίγνεσθαι accipio pro εἶναι: id est esse, potius quàm pro fieri, vel effici. Sic Homerus Deos vocat ἀεὶ γενέτας: id est qui sint semper. Ita verò construitur verbum ποιεῖν apud Græcos: quum Latini per subiunctiuum hoc efferant cum VT πολικῶς. Dicunt enim, Faciam vt sitis. Galli phrasin Græcam sequuntur, *ie vous feray estre*. Sic Demosthenes, ἀεὶ γεφ. Τὸ τοῦτο ἴδιόσμα τὸν τότε τῇ πόλει ἀεὶς ἀντὶ κινδύνου παρελθεῖν ἐπίνοιαν.

19 *Sarciebant*, καταρτίζοντας. Ad verbum, *Redintegrantes*. nam ἄρτιον dicitur quod perfectum est & integrum, quum alioquinex multis partibus constet. Vnde etiam factum vt pro coagmẽtare & cõponere accipiatur Rom. 9. 22. & pro complere, & omnibus suis numeris absolutum reddere, vt nihil desit aut redundet: vt 2 Tim. 3. 17. Vulgata, *Componẽtes*. Erasmus. *Reconcinnabant*.

20 *Sequuti sunt eum*, ἀπῆλθον ὀπίσω αὐτοῦ. Id est, ἠκολούθησαν αὐτῷ: quod etiam scriptum inueni in meo vetustiss. & alio præterea manuscr. exemplari.

21 *Et ingrediuntur*, καὶ εἰσπορεύονται. In quodam exemplari legi καὶ εἰσπορεύονται, *tunc ingreditur*. In meo autem vetustiss. καὶ εἰσεπορεύοντο, & ingressi sunt Capernaum. quæ lectio maximè congruit. Et paulò pòst pro εἰσελθὼν εἰς τὴν συναγωγὴν ἐδίδασκεν, legi in vno exemplari ἐδίδασκεν εἰς τὴν συναγωγὴν, docebat in synagoga, εἰς pro ἐν posita, absque participio εἰσελθών, vt etiã legit Syrus interpres. Item in proximo versiculo post. ἐξεπλήσσοντο, additum erat πάντες, omnes. ¶ *Sabbato*, τοῖς σάββασιν. Vulg. & Eras. *Sabbatis*. Sed satis apparet pluralẽ numerũ positũ pro singulari, vt diximus Matth. 12. 1. & Act. 16. 13. quæ permutatio videtur in Latino sermone obscurior.

23 *In quo erat spiritus impurus*, ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ. sic infrà. 5. versu 2. 1. vt loquitur Lucas. 4 33. habens Spiritũ impurum: quo genere dicendi vtentes Græci dicunt ἐν ἐγκλήματι εἶναι: & Latini in culpa esse. Sed tamen nimis obscura fuerit interpretatio si vertas ad verbum, *In spiritu immundo*, cum Vetere interprete: cut vulgò dicimus, *estre en fieburе*, pro eo quod Latini dicunt, *Febre teneri*. Ideo Eras. maluit interpretari, obnoxius spiritui: sensu ita expresso vt discedat à Græcis, à quibus studuimus propius abesse. Cæterùm quòd initio huius versiculi καὶ interpretati sumus *Autẽ*, nemo (opinor) reprehendet qui varium huius particulæ vsum in sacris scriptoribus obseruarit. Itaque in hoc eodẽ versiculo eiusdem particulæ loco substituimus prouocabulum, vt melius cohæreret oratio.

24 *Ah*, ἔα, vel *Hem*. quæ particulæ conueniunt exclamationi, partim à dolore, partim à rei nouitate proficiscẽti. Ad verbum, Sine, παρὰ τὸ ἐᾶν: sed multa verba in aduerbia degenerant, vt ἄγε, ἄπαγε, & pleraque eiusmodi. Vetus interpres hanc particulam nõ legit, neque Syrus interpres. Valla legit, εἶα. Vide Luc. 4. 34. ¶ *Nazarene*, Ναζαρηνέ. Alibi Ναζαραῖος dicitur Iesus nomine gentili à Nazareth Galilææ ciuitate & Patria Mariæ, in quam se receperat Ioseph: vide factũ vt (sicut prædictũ erat) Nazarenus sit Christus vocatus. Matth. 2. 23. Cõsideranda est igitur fraus Satanæ, qui quum illum sciret esse natum in Bethleem, vt Prophetæ prædixerant de Messia, & factum illũ Domini esse fateretur, populi tamen errorem fouebat, ne Christum, quem sciebant omnes in Bethleẽ nasciturum ex familia Dauid, (Matt. 2. 5.) pro Messia haberent. Neque Satanã fefellit hæc expectatio, vt apparet Iohan. 7. 42. ¶ *Noui te quis sis*, οἶδά σε τίς εἶ. Hellenismus, pro, Noui quis tu sis. Sic Terentius in And. *Obserua filium quid agat*. In quodam codice legitur εἴδαμεν, scimus. ¶ (*Nimirum*) *Sanctus ille Dei*, ὁ ἅγιος. Particula NIMIRVM rectè addita est ab Erasmo ad leniendam transitionẽ. Simile dicendi genus extat Matthæi 19. 17. Alludit autẽ Satan ad nomẽ illud quod Põtificis maximi tiaræ inscriptum erat, vt scriptum est Exod. 28. 36.

26 *Quum discerpsisset*, συσπαράξαν. Vide infrà capite 9. 20. Sic autem hoc loco voluit Dominus, vt verè non ipsum hominem, sed dæmonem per hominem verè dæmoniacum esse loquutum, ac proinde de hoc miraculo cunctis constaret.

17 *Ita vt mutò quærerent inter se*, ὥστε συζητεῖν πρὸς αὐτούς. Conquirendi verbum (quo vsus est post Veterem interpretem Erasmus) Latinis significat diligẽter aliquid inuestigare. συζητεῖν autem hoc loco est hominum attonitorum, qui mutuò sese rogitant & interpellãt. Sed συζήτησις vtraque pars interdum idem quærit, interdum quod alius oppugnat, alter tuetur: vnde factum vt συζητεῖν interdum vertamus altercari. ¶ *Quod*, ὅτι. Sic etiam hæc particula accipitur infrà cap. 4. 41. & 6. 2. Vulgata & Erasmus, *Quia*, barbarè. ¶ *Per potestatem*, κατ' ἐξουσίαν. Cic. 6. in Verr. *Non per præfigias, sed palàm per potestatẽ vno imperio quotidie totum oppidum compilarit*, Id est pro suo iure & auctoritate, seu pro imperio, vt loquitur Terentius. Alioquin ἐξουσίαν fere solemus interpretari auctoritatem, & δύναμιν potestatem. Vetus interpres vertit, In potestate: id est (vt sæpe alibi scriptum reperitur) ἐν ἐξουσίᾳ. Nam κατὰ hoc loco est nota causalis: velut etiam quum dicunt Græci κατὰ τύχην id est (vt vernaculo sermone loquuntur) *per fortunæ*. Erasmus, *Cum auctoritate*: id est μετ' ἐξουσίας, vt Act. 26. 12. ¶ *Auscultant*, ὑπακούουσιν. Vulgata & Erasmus, *Obediunt*: id est πείθονται.

28 *Circumiacentem Galilææ*, περίχωρον τῆς Γαλιλαίας. Vulgata, *Regionem Galilææ*: id est, χώραν τῆς Γαλιλαίας: quum tamen subaudiatur γῆν ante περίχωρον: & ita dicatur fama Iesu non modò per totam Galilæam, sed etiã per vicinas regiones sparsa.

32 *Occidente sole*, ὅτε ἔδυ ὁ ἥλιος. Ad verbum, *Quum occideret sol*. Sed noluimus repetere particulam *Quum*. Dicũtur autem δύνειν & καταδύνειν quæ aquam subeunt: vt appareat hoc dicendi genus profectum ex vulgi opinione, qui solem mergi putabat Oceano: sicut ex alio non minus inepto errore, in vernaculo nostro sermone dicimus, solem, quum occidit, ire cubitum, & occidentẽ solem appellamus cubantem. Vulgata & Erasmus, *Quum occidisset*, significatione aoristi posterioris: quum optimus Marci interpres Lucas 4. 40. vtatur participio præsenti, δύνοντος quanquã quòd ad rem ipsam attinet, aut nullum, aut paruum est discrimẽ. Significatur enim in genere, extremum diem, adducendis ægrotis datum fuisse, quoniam videlicet tunc desinebat Sabbatum, quo durante plerique nefas esse putabant ægrotis sanandis operam dare.

33 *Tota*, ὅλη. Vul. *Omnis*: i. πᾶσα. quod rectè mutauit Erasmus, ne omnes ciuitates concurrisse intelligas. Interdum tamen τὸ πᾶν etiam in quantitate discreta vsurpari constat, vt infrà cap. 2. 13.

24 *Eiecit*, ἐξέβαλε. Vulgata & Erasmus, *Eiiciebat*: id est ἐξέβαλλε. Sed illud melius conuenit, quia mollius cum superiore verbo cohæret. ¶ *Sinebat*, ἤφιεν. Ita habent omnia exemplaria, quum potius dici soleat ἀφῆκεν. Puto igitur aoristũ secundum esse ab ἰδίῳ τῷ πάμπαν. Sic infrà capite 11. 16.

¶ *Quòd ipsum nossent*, ὅτι ἤδεισαν αὐτόν. Possent hæc ita explicari, vt non sit passus eos dicere, sibi cognitũ esse Iesum: vel (vt etiam vertit Syrus interpres) non passum omnino loqui, idque propterea quòd ipsum sciebãt esse Messiam. Nam quatuor codices addunt Χριστὸν εἶναι. sicut scribit Luc. 4. 41. Causa autem huius interdicti est (si credimus Erasmo) ne id ante tempus effutirent. Ego verò aliam potius rationem esse puto, quòd videlicet diaboli munus non sit prædicare Euangelium. Quamobrem etiam Paulus ægrè fert Pythonis testimonium, Actorum 16. versu 18.

35 *Manè, valde multa nocte*, πρωῒ ἔννυχα λίαν. Vulg. *Diluculo valde*: prætermisso aduerbio ἔννυχα, vel ἔννυχα, vt legimus in tribus vetustis codicibus, quo significatur tẽpus adhuc veluti intra noctem latens. Nos verò quum hoc exprimere altero vocabulo Latino non possemus, necessariò recessimus à Græcis. Erasmus pro λίαν vertit *adhuc* id est ἔτι.

36 *Et prosequuti sunt*, καὶ κατεδίωξαν: videlicet velut fugientem, vt sæpe solebat ad precãdum solitudinem captare. Vulg. & Eras. legerunt κατεδίωξεν, singulari numero, sicut in duobus vetustis codicibus scriptum legimus.

38 *Eamus*, ἄγωμεν. Syrus interpres legit ἄγετε, *Ite*, sed perperam omnino. ¶ *Contigua*. τὰς ἐχομένας: id est (vt vertit Vulgata & Erasmus) proxima: παρὰ τὸ ἔχεσθαι, quod hærere & quasi affixum esse significat. Legimus autem in vno codice. ἄγωμεν ἀλλαχοῦ εἰς τὰς ἐχομένας κωμοπόλεις, Eamus aliò in contigua oppi-

dula. ¶*Oppidula*, κωμοπόλεις. Ita vocat compositō nomine quæ neque merētur duntaxat vici nomen, neque etiam dici possunt vrbes, quòd non sint mœnibus cinctæ: ideóque vsi sumus diminutiuo quo vtcunque id explicaretur. Nam pagi nomen latius patere existimo. Hebræi כְּרָזִים [*parasin*] Galli *bourgades* appellant. Scribitur autem in secundo exemplari εἰς τὰς ἐγγὺς κώμας καὶ εἰς τὰς πόλεις: i. in propinquos vicos & ciuitates: quā lectionē sequutus est Vetus noster, itémq; Syrus interpres. ¶*Ad hoc*, εἰς τοῦτο. Sic Columel. lib. 7. cap. 8. *Sub vmbra*, inquit, *cratibus in hoc factis*: i. ad eū vsū. Sed vitare studui āphiboliā, permutātur autē vicissim inter se p̄positiones istæ ad finalē, quā vocant, causam significādam. ¶*Egressus sum*, ἐξελήλυθα. In manuscr. codice, legi ἐλήλυθα. i. Veni & ita Vetus interpres. & Syrus quoq; conuerterūt. Lucas autē habet, ca. 4. 43. ἀπέσταλμαι, Missus sum: ne quis istam egressionem de eo accipiat quòd egressus ex vrbe in desertum secesserat.

40 *Si velis*, ἐὰν θέλῃς. Ad verbum, *Quòd si velis*. Particula ὅτι (vt alibi infinitis locis) abundat. Sed eius loco scriptum erat in quodam exemplari. Κύριε, Domine.

42 *Quum* [*hæc*] *dixisset*, εἰπόντος αὐτῷ. Hæc desunt in vetustis duobus exemplaribus & in Syra interpretatione non extant.

43 *Ableganit*, ἐξέβαλεν. Eiiciendi verbum, quo vsus est Vetus interpres, non quadrat & tamen videtur aliquid amplius significare Euangelista quàm declaret verbum Emittere: quod vsurpat Erasmus, quia additur interminatio.

44 [*Vt*] *nemini*, μηδενὶ Subauditur particula ἵνα, quam expressi. Quòd autē negationes duas adscriptas habemus, Atticorū moris est, apud quos duæ negationes fortius negant.

¶*Sacerdoti*, τῷ ἱερεῖ. Vulgata, *Principi Sacerdotum*: id est Ἀρχιερεῖ. Nec video cur ita conuerterit Vetus interpres, nisi fortassis quòd addatur articulus. Sed liquet ex Leu. 13. 2. non modò penes ipsum summum Pontificem, sed etiam penes omnes ex Aaronis posteritate Sacerdotes fuisse iudicium de lepra. Itaque articulus hoc loco non ponitur διαφερόντως, sed potiùs (vt ex Magentino Budæus obseruauit) ἰσοδυναμεῖ τῷ ἀρχετυπῷ τῷ καθόλου: veluti si de tota hominis specie loquens dicas ὁ ἄνθρωπος. Syrus interpres optimè legit numero plurali לכהנא (*lecahane*) Sacerdotibus.

¶*Pro testi*: id est μαρτύριον vt annotauimus Matt. 9. 36. & 16. 28.

45 *Rem*, τὸν λόγον. Ad verbum, sermonem. Sed Hebraismus est, de quo iam sæpe diximus.

¶*Diuulgare*, διαφημίζειν. Vulgata, *Diffamare*, Sed hoc verbum à Latinis semper in vitio ponitur.

¶*Non posset*, μὴ δύεσθαι. Intellige eam turbam fuisse vt periculum sæpe incurrerit ne elideretur: & paratam ideirco nauiculam habere ipsum oportuerit, vt explicatur infrà cap. 3. 9.

¶*Iesus*, αὐτὸς. Ad verbum, *Ipse*. Sed quum hoc ita Græcè scriptum sit vt dubitare possis an ad purgatum leprosum, an verò ad Iesum pertineat, rectè Erasmus (quē sequuti sumus) pro relatiuo ipsum antecedens posuit.

IN CAPVT II.

1 *Interiectis* (*aliquot*) *diebus*, δι' ἡμερῶν. Sic Lucas Act. 24. 17. δι' ἐτῶν πλειόνων, pluribus autem annis interiectis. Vulgata, *Post dies*. Erasmus, *Post aliquot dies*. id est μετ' ἡμέρας, quo modo etiam loquitur Marcus noster infrà cap. 9. 2. & 14. 58. sed addito dierum numero. Paulus quoque hoc dicendi genus (id est præpositionem διὰ pro μετὰ) vsurpat Galat. 2. 1. & Matthæus 26. 61. sed expresso certo dierum numero: quum tamen absolutè dicant διὰ πολλοῦ id est multo interiecto tempore. Sed & in veteribus Latinis codicibus testatur Erasmus se legisse scriptum *Post dies octo*, quam eam lectionem ipse non probet. Ipse verò hoc dicendi genus puto ex Hebræorum idiomate profectum, qui in solent dicere indefinitè יום יום (*mikkets iamim*) vt Gen. 4. 3. Ita etiam exponi à Græcis מקץ (*mikkets*) ostendimus infrà cap. 8. 31. Sed & Danielis 8. vers. vltimo sic ponitur ימים (*iamim*) absolutè, pro Aliquot diebus. Addidimus autem particulam indefinitam ex Erasmo, & propositionem διὰ vertimus per participium *Interiectis*: quòd eius fi-

gnificatio ita videatur hoc loco melius expressa quàm si vertas *Post*, id est μετά. vt vertit Syrus interpres: quanuis quòd ad sensum attinet, etiamsi ita interpreteris, in sententia nihil immutetur.

¶ *Domi*, εἰς οἶκον. Ad verbum, in domo, id est ἐν οἴκῳ vt etiam legimus in vno exemplari. Intelligit autem domum eā in qua commorari solebat. nam eā vrbem sibi delegerat, relicta Nazareth, vt scribitur Matth. 4. 13.

2 *Ne ea quidem*, μηδὲ τά. Vulgata, *Neque* Erasmus, *Nec illa*. Sed particula μηδὲ in hoc dicendi genere id declarat quod Latinè, Ne quidem.

¶ (*Loca*) *quæ* (*erant*) *ad ostium*. τὰ πρὸς τὴν θύραν. Vulgata, *Ad ianuam*: omisso articulo τὰ. Sensus planus est, nempe nec domum ipsam, nec vestibulum & loca vestibulo vicina capere potuisse multitudinem quæ ad eum audiendum conuenerat. Itaque quod in vetere Latina interpretatione legitur Caperet, si de vestibulo intelligatur, eundem sensum habet.

¶ *Sermonem*, τὸν λόγον. Euangelij sermonē intelligit, quod expressi: nam ideo additur articulus. Nec enim mihi pleonasmus esse videtur.

3 *Venerunt*, ἔρχονται. Sic rectè vetus interpres, vt ex verbo sequente ἀποστέγασαν apparet, quum alioqui in narrationibus sæpe præsens tempus nō sine emphasi vsurpetur: vt etiam mox scribitur χαλῶσι pro ἐχάλασαν.

4 *Appropinquare*, προσενεγκεῖν. In quodam codice scribitur, προσσενεγκεῖν: id est Offerre, in ipsius videlicet conspectum, vt explicat Lucas, 5. 19. Ita etiam cōuertit Vetus interpres.

¶ *Propter turbam*, διὰ τὸν ὄχλον. Vulgata & Erasmus, *Præ turba* id est, ἀπὸ vel ἀπὸ τοῦ ὄχλου. Sic enim vsurpata est particula ἀπὸ Matth. 28. 4. & Lucæ. 22. 45.

¶ *Detexerunt tabulatum*, ἀπεστέγασαν τὴν στέγην. Vulgata, *nudauerunt tectum* Erasmus, *detexerunt tectum*, seruata paronomasia, sed non expresso sensu. Latinis enim Tectum summam ædium partem, non quæ δῶμα à Matthæo 10. 27. dicitur sed tectum. στέγη verò tabulatū ipsum τὸ δῶμα τες, quod vocamus *le plancher*. Christus autem vt apparet ex vers. 2. docebat intra ædes ipsas, Itaque ἀποστεγάζειν τὴν στέγην commodissimè verteris *desplancher le plancher*.

¶ (*Loci*) *in quo*, ὅπου. Vulgata. ad verbum, *Vbi erat*, nimium obscurè, quum Christus nō esset in ipso solarij tabulato, sed in loco inferiore. Itaque tabulato, quod teste Luca cap. 5. 19. testaceum erat, demiserunt paralyticum in subiectum locum in quo Iesus concionabatur: quod perrumpere alioqui in ipsius conspectū non possent.

¶ *Eóque perfosso*, καὶ ἐξορύξαντες. Vulgata, *Et patefacientes* id est καὶ ἀνοίξαντες. Erasmus, *Perfosóque tecto*.

¶ (*Funibus*) *demiserunt*, χαλῶσι. Vulgata, *Submiserunt*. Erasmus, quem sequor, vsus est periphrasi, vt vim Græci vocabuli exprimeret. Est autem præsens pro præterito, quæ enallage narrationibus conuenit, & Marco est familiaris.

¶ *Grabbatum*, τὸν κράβαττον. Ita vocant Latini propriè lectos humiliores, lecticas etiam vocatos, quos Græci σκιμπόδας & σκιμποδίσκια vocabant, qua voce, sicut refert Nicephorus, quum vsus esset in huius historiæ enarratione Episcopus quidam disertior, tam fuit offensus Spiridion celebris & fortasse morosior episcopus, vt in media concione surrexerit. Quid si igitur ille pro Ecclesia, Rempublicam, pro Baptisare, Lauare: pro Baptismo, lotionem: pro Angelis Genios: & cæteras huiusmodi κατοχωτίας audiret? In iis meridiari solebant veteres, non autem vel accumbere ad mensam, vel nocte quiescere. Latini à Græcis hoc vocabulum mutuati sunt, sed correcta antepenultima, & penultima producta: vt in illo Martialis, *Sed si nec focus est, nudi nec sponda grabati*. Nam etiam in quibusdam Græcis exemplaribus scribitur κράβαττον, in aliis rursum, κράββατον.

5 *Remissa sunt*, ἀφίενται: id est ἀφεῖνται, vt post Herodianum interpretatur Budæus in commentariis. Sed & accipi potest pro Remissa sunto, vel Remittuntur: tertia videlicet persona pluralis coniunctiui pro ἀφέωνται: quem modum Diomedes Mandatiuum vocat. vt ἀφίῃ pro ἀφῇ. dicitur πλησιασμῷ τῷ ι, Iliad. σ, sicut disertè in eum locū scribit Eustathius: & ἀφίω pro ἀφῶ, vt idem scribit Odyss. ν. Itaque nulla causa erat cur Erasm. ab eo se deceptū quereretur, qui

quęrenti respondetur cõuerti posse Remittuntur. Vulgata, *Remittuntur*, id est ἀφίονται, sicut in Aldino exemplari Herodoti in Euterpe legimus ἀφίενται, non αἴρυνται.

6 *Ex Scribis.* γραμματέων. Syrus interpres addidit, καὶ Φαρισαίων, *& Pharisæi.* ¶ *Ratiocinantes*, διαλογιζόμενοι. Vulgata & Erasmus, *Cogitantes*, id est διανοούμενοι. Neque ignoro διαλογίζεσθαι sæpe pro διανοεῖσθαι poni vt alibi diximus: sed tamen quum proprium verbum haberem, nolui synonymum quęrere. Est autem διαλογίζεσθαι idem omnino quod Ratiocinari: id est, rationes secum vel cum aliquo subducere: vnde factum vt pro Cogitare & Animo versare accipiatur. Nam qui secum aliquid in vtrãque partem versat, duplicem quodammodo personam sustinet. Vide Matth. 21.25.

11 *Dico*, λέγω. Syrus interpres exprimit pronomẽ אנא [ana] ἐγὼ, quod loco præsertim postremo positum magnam habet emphasin, ac si diceret Christus, Agnoscite igitur me verũ quoque Deũ esse. Nam ego ipse, vt auctoritate præditus, tibi paralytico dico, &c.

12 *Statim*, εὐθέως. Hæc particula neque apud Syrum interpretem neque in meo vetustissimo codice legitur: quæ tamen minimè videtur expungenda. ¶ *Obstupescerent*, ἐξίστασθαι. Vel, Percellerentur. Vulg. *Mirarentur*. θαυμάζειν. Nam ἐξίστάναι Græcis significat mentem alicuius veluti loco emouere: quod etiam significatur verbo Græco ἐκπλήσσειν, & Latino Percellere: vt in illo Ciceronis pro Milone, *Martem communem adde, qui sæpe spoliantem iam & exultantem euertit & perculit.* Idem pro domo sua, *Definant homines iisdem machinis sperare me restitutum posse labefactari quibus stantem perculerunt.* ¶ *Tale quicquã*, οὕτως. Vide Matth. 9.33.

14 *Leuin*, Λευὶν. Hoc fuisse alterum ipsius nomen ex eo constat quòd ipse sese Matthæum vocet, Matth. 9.9. Itaque Caninius non rectè videtur existimasse Matthæum fuisse Leuitam. Basilienſis editio habet Λευεὶ: sed Λευὶν scriptum reperimus in omnibus vetustis codicibus, excepto meo vetustiss. qui pro Leui legit Ἰάκωβον Iacobum, perperam tamen (opinor) & orto inde errore quòd Iacobus quoque vnus ex illis duodecim, & ab altero Zebedæi filio diuersus, dicatur etiam Alphæi, quanuis, vt arbitror, non eiusdem, filius. Additum autem Matthæo epitheton publicani, Matth. 9.9. & 10.3. hunc errorem arguit. Cæterùm etsi quòd ad sententiam attinet, nihil interest siue λευὶ terminatione natiua, id est Hebræa legamus, siue λευὶν terminatione græcanica: tamen placet mihi D. Iohãnis Piscatoris doctissimi viri, & cui emendata non pauca in hoc opere meo accepta fero, coniectura, qui rectam scripturã esse opinatur λευὶ, duobus videlicet punctis impositis perperam literæ, iota, quæ putant quispiã vim habere notæ quæ à Latinis descriptoribus & typographis Titulus vocatur, & pro m, & n, literis scribi solet, vnde factum vt λευὶν legerẽt. At sunt illa duo puncta διαλύσεως nota, ex qua significatur literam υ, non constituere diphthongum in hac voce, vt etiam in Δαυὶδ & Νινευΐται, neque vocalis vim habere, sed contra Græcæ linguæ morẽ, in his peregrinis vocibus poni pro digammate Æolico, sicut perperam pronuntiari solet adhuc à plerisque literis β, & υ in diphthongis αυ & ευ, de quibus diximus etiam Matth. 12.41.

15 *Quum Iesus accum.* ἐν τῇ κατακλίσει αὐτόν. Ad verbum, *In discumbere ipsum*. vbi IN PRO INTER ponitur. Latini autẽ in hoc dicendi genere nomen aut pronomen ab anteriore parte non vsurpat. Dicunt enim Inter discumbendũ, inter prandẽdum, absolutè: à posteriore verò interdum vt Liuius, *Inter spoliandum tot hostis vulnus percussus.* Itaque necessariò mutãda fuit phrasis Græca. ¶ *Sequuti fuerant*, ἠκολούθησαν. Vulg. *Sequebantur*. ἠκολούθουν. quod etiam scriptum inuenimus in quodam exemplari.

16 *Quid (est) quòd*, τί ὅτι. Vulg. *Quare* i. διατί sicut etiam legimus in quodã codice. ¶ *Edit ac bibit*, ἐσθίει καὶ πίνει. In quodam exemplari, vt & apud Syrũ interpretem, additur, ὁ διδάσκαλος ὑμῶν, *Doctor vester*. quod etiam cõuertit Vetus interpres, & disertè legit Augustinus de cõsensu Euang. lib. 2. cap. 27.

17 *Iis qui valent*, οἱ ἰσχύοντες. id est, Qui sunt integris viribus. Vulgata, *Sani*, id est ὑγιαίνοντες. Erasmus. *Qui bene valẽt.* ¶ *Ad resipiscentiam*, εἰς μετάνοιαν. Erasmus,

mus, *Ad pœnitentiam*: de quo alibi diximus. Hæc autem non legit Vetus interpres, neque etiam duo ex vetustis exemplaribus.

18 *Ac Phariſæorum*, καὶ οἱ τῶν Φαρισαίων: videlicet diſcipuli. In quibuſdam codicibus legitur, καὶ οἱ Φαρισαῖοι, & Phariſæi, vt habet etiam Vetus interpres eodem ſenſu. Nam Phariſæorum diſcipuli, & ipſi Phariſæi erant. Quod autem putat Eraſmus hæc etiam conuerti ſic poſſe, *Et qui ſunt ex Phariſæis*, id eſt ex factione Phariſaica: ſenſum quidem eundem habet, ſed non ſatis conuenit. Dixiſſet enim Euangeliſta οἱ ἐκ τῶν Φαρισαίων, ſicuti ſæpe in Actis loquitur Lucas: & apud Paulũ reperias τοὺς ἐκ περιτομῆς. Sed hoc quidem obſeruatione dignum videtur, nuſquam niſi hoc loco nominati Phariſæorum diſcipulos, & Matth. 22. 16. Luc 5. 33. in huius hiſtoriæ narratione.

19 *Quo (tempore)* ἐν ᾧ. Subaudi χρόνῳ. quæ ellipſis eſt Græcis in hoc dicendi genere familiaris. Eraſmus, *In quo*: vt repetatur νυμφῶνι: id eſt thalamo. Sed illa interpretatio videtur melius conuenire cum iis quæ proximè conſequuntur. Subiicitur enim ὅσον χρόνον: id eſt quanto tempore, ſiue quandiu. Itaque idem Eraſmus Luc. 5. 34. ἐν ᾧ interpretatur Dum, pro Interim dum.

21 *Sed nemo*, καὶ οὐδεὶς καὶ deeſt in quinque exemplaribus. ¶ *Inſuit*, ἐπιῤῥάπτει. Vulg. & Eraſmus, *Aſſuit*. quod neque memini legere apud idoneos auctores, neque ſenſum huius loci declarat: vt copioſius oſtendimus Matth. 9. 16. vnde petenda ſunt quæ ad hunc verſiculum pertinent. ¶ *Ipſius*, αὐτῷ. Id eſt ab iſto inſutum, quod tamen pronomen neque vetus verſio legit, nec habet meus vetuſtiſſimus codex. ¶ (*Aliquid*) *ex vetere*, ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ. Particulam ἀπὸ vt neceſſariam in Græco contextu reſtitui, auctoritate Syri interpretis, vetuſtiſſ. meis codicis, Latinæ denique receptæ verſionis fretus.

22 *Vinum iniiciendum eſt*, τὸν οἶνον βλητέον. Græcis τὸν οἶνον, id eſt vinum, ponitur quarto caſu. Dicũt enim, γραπτέον μοι ἐπιστολήν, id eſt, ſcribendum eſt mihi epiſtolam: quod dicendi genus imitatus Virgilius dixit, *-pacem Troiano à rege petendum*. Et Cicero, *Iterandum eadem iſta mihi*. Sed hæc ſunt Latinis admodũ rara.

23 *Vt ipſe præteriret*, παραπορεύεσθαι αὐτόν. In quodam exẽplari legitur (quo modo etiam vertit Vulg.) πάλιν αὐτὸν ἐν τοῖς σάββασι διαπορεύεσθαι. i. vt rurſus ipſe Sabbato iret, vel iter faceret. Nam πορεύεσθαι pro ἰέναι hic accipitur, ſicut & Matth. 12. 1. Alij legunt ἐν τῷ παραπορεύεσθαι αὐτόν. i. quum ipſe præteriret. ¶ *Iter faciendo*, ὁδὸν ποιεῖν. vel ὁδοποιεῖν vnico verbo, vt legit Theophylactus. Videtur autem permutata verborum collocatio. nam planior erat oratio ſi dicas, Iter faciendo vellere ſpicas, quàm ſi ad verbum interpreteris, Iter facere vellendo ſpicas. Itaque illo modo malui conuertere. Vulgata, *Progredi*, id eſt προβαίνειν. Eraſmus, *Inter viam*: id eſt ἐν τῇ ὁδῷ, παρὰ τὴν ὁδόν.

25 *Quum egeret*, ὅτε χρείαν ἔσχε. Cibo videlicet. Vulg. *neceſſitatem haberet*. Eraſ. *opus haberet*. quod ratiſſimè dicunt Latini.

26 *Sub Abiathar Pontifice max.* ἐπὶ Ἀβιαθὰρ τοῦ Ἀρχιερέως. Ita ſcriptum inuenimus in omnibus codicibus, quũ 1. Sam. 21. 1. Pontifex ipſe vocetur Achimelech, pater ipſius Abiathar. Sed præterquam quòd apparet, ex 1. Paralip. 24. 2. & 3, duos fuiſſe Pontifices qui viciſſim fungerentur ſacerdotio, (quanuis vnus præcipuus eſſet, alter verò ab eo ſecundus, vt liquet ex 2. Reg. 25. 18.) ſiquis hunc locum Paralipomenon, & præterea 2. Sam. 8. 17. cõtulerit cum 2. Sa. 15. 29. 35, & 1. Reg. 2. 26. & 2. Reg. 25. 18: cõperiet & patrem & filiũ binomios fuiſſe, quum vterque modò Achimelech, modò Abiathar dicatur. Sed mirum eſt, totam hanc particulam in illo meo vetuſtiſſimo codice non legi, vt ex albo vbi malè fuerit hoc annotatum, videri poſſit in contextum irrepſiſſe, & quidem iam olim, quum multos ex veteribus hic locus torſerit, & Syrus etiam interpres hæc legat.

28 *Sabbati dominus*, κύριος σαββάτου. Id eſt, Sabbatum habet in ſua poteſtate, vt poſſit pro ſuo imperio illi moderari. Videtur autem mihi propter particulam ὥστε, ſumptum eſſe argumentum a comparatis. Nam ſi Sabbatum propter hominem conſtitutum eſt, ac proinde maior eſt habenda vitæ hominis ratio quàm Sabbati, multo magis Sabbatu m debet Chriſto ſubiici.

IN CAP. III.

2 *Sabbato*, τοῖς σάββασιν. Vulg. *Sabbatis.* Atqui Sabbato illo ipso gestum est id omne quod hîc narratur: vt manifesta sit numeri enallage, sicut etiam loquitur Lucas 6.6. quod est in Latino sermone obscurius.

4 *Benefacere*, ἀγαθοποιῆσαι: id est beneficio afficere: qua significatione rarò vsurpatur verbum illud apud Latinos, tametsi ab eo dicuntur benefici homines, & benefacta & beneficia. Ideò addidi pronomen CVIPIAM, ne posset locus deprauari. Paulus 1. Tim. 6. 18, eadem significatione vtitur verbo ἀγαθεργεῖν. In quodam codice legitur τί ἔξεστι τοῖς σάββασιν; id est, quid Sabbatis licet? vt triplex sit interrogatio in hoc versiculo. ¶ *Hominem seruare, an trucidare?* ψυχὴν σῶσαι, ἢ ἀποκτεῖναι; Vetus interpres suo more vertit σῶσαι saluam facere, & ἀποκτεῖναι perdere: id est ἀπολέσαι, vt etiam scriptum inuenimus in duobus exemplaribus. Cæterum Animæ vocabulũ vel pro vita accipi potest, vel potius, Hebraica synecdoche, pro homine. Illo modo si accipias, durior erit loquutio, Trucidare vitam. Itaque Animę vocabulum non repetes ἀπὸ τοῦ κακοῦ, sed τὸ ἀποκτεῖναι oppones his duobus coniunctis, ψυχὴν σῶσαι. Sin autem pro homine accipias, (vt ego interpretor) plana erit sententia, & hoc est quod Gallicè dixeris *vne personne*. Dicitur autem homo perdi quanuis anima maneat immortalis: quoniam homo per mortem sic dissoluitur vt homo esse desinat.

5 *Simul dolens*, συλλυπούμενος. Est (ni fallor) peculiaris quædam vis hoc loco præpositionis σὺν: neque idem valet συλλυπούμενος vel quod simplex participium λυπούμενος, vel pro συμπάσχων accipi potest, sicut apud Latinos Condolere & Condolescere dicuntur, qui aliorum dolore ad commiserationem cõmouentur. Nec enim isti obdurati suam vicem dolebant, sed aduersus Christum frendebant. Hoc igitur verbo significatur, Christum fuisse quidem grauiter illorum desperata improbitate offẽsum, sed ita vt eorum etiam misereretur: minimè videlicet iratorum hominũ more, in quibus ira nihil aliud est quàm vindicandæ iniuriæ summa appetitio: & ideo cum malenolentia semper coniuncta est, & cum dolore quidem, sed quem ex iniuria nobis facta cõcipimus, non autem ex eius vel improbitate vel imprudentia à quo lædimur. At contrà Dominus ita iratus erat istis vt nihil prætermitteret quo illos reuocaret ad officium, tantũ aberat vt vlciscendi rabie ferretur. ¶ *Quòd occalluissent eorum*, ὅτι τῇ πωρώσει τῆς καρδίας αὐτῶν. Vulg. & Eras. *Super cæcitate cordis eorum.* Atqui πώρωσιν aliud esse quàm πήρωσιν constat vel ex cap. Ioh. 12. 40. Declarat enim πῶρος. callum & duritiem in articulis, vnde oritur πωροῦσθαι, id est Callum obducere, & πώρωσις: quod postremum quum altero vocabulo Latino non possem interpretari, vsus sum periphrasi subsidio. Videtur autem Vetus interpres non πωρώσει, sed πηρώσει legisse, aut hæc duo confudisse, cùm hoc in loco, tum aliis plurimis. Quidam nuper vertit torporem, quasi tarditas & sopor hîc accesserit in Iudæis, sicut alibi sæpe in Apostolis, ac non potius summa contumacia & obduratus animus. ¶ *Sana vt alius*, ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη. Hoc non legit Vetus interpres, neque meus vetustissimus codex, & forsan irrepsit ex Matth. 12. 13.

6 *Cum Herodianis*, μετὰ τῶν Ἡρῳδιανῶν. Vide Matth. 22. 16.

7 *Et à Iudæa*, καὶ ἀπὸ Ἰουδαίας. Hierosolyma, cuius statim fit mentio, in ea regione sita est quæ Iudææ nomine peculiariter intelligitur: sed digna erat cuius speciatim fieret mentio. Sic inf. 16. 7, *Dicite*, inquit Angelus, *discipulis & Petro.*

8 *Et [regione quæ est] trans Iordanem*, καὶ πέραν τοῦ Ἰορδάνου. Vul. & Eras. *Et trans Iordanem*: quod dicendi genus certè obscurum est, quum repetenda sit præpositio ἀπὸ, vt (si vitare volueris amphiboliam) dicendum fuerit, Et à trans Iordanem. Ideo perinde verti ac si scriptum esset, καὶ ἀπὸ τῆς πέραν τοῦ Ἰορδάνου. Intelligit autem regionem quæ à Iosepho Peræa dicitur. ¶ *Et qui circa Tyrum & Sidonem*, καὶ οἱ περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα. Hæc ita distinguenda sunt vt pertineant ad verbum ἦλθον quod sequitur, sicut superiora cohærent cum verbo ἠκολούθησαν, quod in plerisque codicibus impressis non est obseruatum neque etiam ab Erasmo: idcirco coactus est repetere paulo pòst prouocabulum Qui. Vertit enim ἀκούοντες

Qui quum audissent: perinde acsi scriptum esset, οἱ ἀκούσαντες. ¶*Magna multitudine*, πολὺ πλῆθος. Vulgata & Erasmus: *Multitudo magna*, per appositionē. Ego per sextum casum malui, vt subaudiatur præpositio κατά. ¶*Quanta*, ὅσα. id est, quàm immensa & quàm mirifica. Nam ὅσος & πόσος sæpe permutantur: & verior est sensus si ad qualitatem potius quàm ad multitudinem referas. Vulgata & Erasmus, *Quæ*, id est ἅ. Nam sæpe accipitur ὅσος loco prouocabuli, præsertim apud Atticos: sed ita vt plerunque præcedat τὸ πᾶν, vel aliquid eiusmodi. Mallem igitur interpretari vel Quanta, (sicut fecimus) vel Quæcunque. Sic etiam accipitur infrà cap. 5. 19.

9 *Vt semper adesset*, ἵνα προσκαρτερῇ. Vulg. & Erasmus, *Deseruiret*: quod non respondet Græco vocabulo. Significat enim προσκαρτερεῖν, In re aliqua aut apud aliquem perseuerare, ita vt semper præstò sis: ideóque de pedissequis dicitur: neque tamen hinc consequitur idē valere quod deseruire. Budæus Græcæ linguæ doctissimus vertit, *Vt assidua comes esset*. Alibi verò etiam pro perdurare accipitur, vt Act. 1. 14. ¶*Opprimerent*, θλίβειν. Vulgata, *Comprimerent*. Erasm. *Premerent*: quod (inquit) Latinius est & accommodatius ad Græcum sermonē. Atqui neque θλίβειν simpliciter significat Premere, sed vehementius premere, vt diximus Matth. 13. 21. neque recusabat premi Christus. Nam quod infrà cap. 5. 24. & 31, & aliis aliquot locis, συνθλίβειν dicitur Christus & ἀποθλίβειν, quum tamen elisus non fuerit, apparet per hyperbolen dictum esse, propterea quod tam grauiter premebatur vt penè opprimeretur.

10 *Inciderent*, ἐπιπίπτειν. Sic loquitur Cicero pro Plancio *Non illum accuso* (inquit) *qui est infima sacra via quum ad Fabium fornicem impellor, sed eum qui in meipsum incurrit & incidit*. Vulgata & Erasmus, *irruerent*, id est ἐφορμᾶν. ¶*Tenebantur flagellis*, εἶχον μάστιγας: id est, morbis tanquam flagellis à Deo corripiebantur. Sic etiam infrà 5. 29. Vulg. *Habebant plagas*, Eras. *Affligebantur*. Ego malui retinere flagellivocabulum. Nam in hoc loquendi genere magna quædam emphasis esse videtur: ex quo intelligimus quæ vera sit morborum origo, & quo consilio à Deo immittantur: qua de re agit Apostolus 1, Cor. 11. 30, & Hebr. 12. 6: eodem etiam vocabulo vsurpato. Itaque nouum hoc dicendi genus malui retinere quàm Latinorum consuetudini seruiendo non tam piè loqui. Syrus interpres hæc coniunxit cum sequentis versiculi initio ac si scriptum esset, καὶ εἶπεν εἶχον μάστιγας πονηρῶν ἀκαθάρτων, id est, & qui habebāt flagella spirituum impurorum. Sed nusquam hoc reperi in Græcis.

11 *Spiritus*, πνεύματα. In iis videlicet quos inuaserant. ¶*Accidebant eis* [*ad pedes*,] προσέπιπτον αὐτῷ. Addidi πρὸς τοὺς πόδας, Ad pedes, vt planior & magis Latina esset oratio: quum sic etiam scribatur infrà cap. 7. 25. Vulgata & Erasm. *Procidebant ei*.

12 *Multum*, πολλά. Vulgata & Erasmus, *Vehementer*, id est σφόδρα.

13 *Tunc ascendit*, καὶ ἀναβαίνει. Ita placuit conuertere coniunctionem καὶ, vt melius cohæreret oratio. Nam penè infinitum esse huius particulæ vsum, quæ respondet literę Hebræorum ו vocabulis præpositæ, iam sæpe diximus. ¶*Venerunt*, ἀπῆλθον. Compositum pro simplici positum, vt Luc. 23. 33.

14 *Et constituit duodecim*, καὶ ἐποίησε δώδεκα, ἵνα ὦσι μετ' αὐτοῦ. Eras. Veterē interpretē sequutus, quū putaret esse traiectionē particulæ ἵνα, interpretatur, *Fecitq; vt duodecim secum essent*. & legitur in meo vetustissimo codice, absq; traiectione, ἐποίησεν ἵνα ὦσιν δώδεκα μετ' αὐτοῦ. Retineo tamē receptam lectionē & existimo ex vulgi cōsuetudine petitū esse hoc genus loquendi, Fecit duodecim: id est elegit ac designauit duodecim qui secū familiariter versarentur, quod satis indicat particulę ἵνα repetitio, & quidem copulatiua interiecta, quæ indicat verbum ἐποίησεν repetendū esse ἀπὸ τοῦ κοινοῦ. Sensus autē nullus erit si in hoc quoque membro, vt in superiore, particulā ἵνα per traiectionem explices. Accipitur ergo τὸ ποιεῖν pro καθιστάναι, vt Iohan. 6, 15. quod vt melius intelligeretur, maluimus interpretari Cōstituit, quàm Fecit: quum alioquin, quoad eius fieri potest, non soleamus à Græcis discedere. Testatur autem Erasmus post δώδεκα se legisse in nonnullis exemplaribus οὓς καὶ ἀποστόλους ὠνόμασεν, Quos etiam Apostolo

los vocauit: quæ verba si adiicias, nostram interpretationem valde confirmabunt: quanuis videri possint adiecta ex Lucæ 6.13. ¶ *Ad prædicandum (Euangelium,)* κηρύσσειν.. Nouè ponitur τὸ κηρύσσειν absolutè. Ideo addidi nomen Euangelij, plerũque expressum, quod etiã in meo vetustissimo codice adiicitur.

15 *Et vt haberent*, καὶ ἔχειν. Erasmus interpretatur, *Vtque haberent*, quum antè verterit κηρύσσειν ad prædicandum: vt hîc quoque debuerit potius interpretari, Et ad habendum. Nam quod existimet cum superioribus posse cohærere, quasi scriptũ sit ἔχειν pro ἵνα ἔχωσι, eiusmodi est vt ne refutatione quidẽ indigere videatur. Necesse est ergo repetere ἀπὸ τῶ κοινοῦ verbum ἀποστέλλῃ, & ita potius conuertere, Eósque mitteret vt prædicarent & potestatem haberent. Vulgata, *Et dedit*, legit enim καὶ ἔδωκεν assentiente vetustissimo exemplari meo, & molliore sanè constructione.

16 *Primum Simonem*, πρῶτον Σίμωνα. Hæc verba testatur Eras. in nonnullis Græcis codicibus non extare, & ex Matthæo desumpta arbitratur. Ego verò non dubito quin hęc sit germana lectio. nam præterquam quòd ita loquitur Matth. & Lucas, nisi ita legas, versiculus proximus incipiens à particula καὶ, cum duobus sequentibus, nullum prorsus verbum habebit cum quo connecti possit. Neque est quòd quispiam miretur post πρῶτον non sequi δεύτερον, τρίτον, & similes particulas, quum sæpe occurrat eiusmodi dicendi genus, vt Matth. 10.2. Act. 26.20. Rom. 1.8, & 3.2. Deinde quòd pro ἐπέθηκεν αὐτῷ, scriptum est ἐπέθηκε Σίμωνι, natum est ex Hebræorum idiotismo, apud quos sæpe ponitur posteriore loco antecedens, præterito relatiuo, vt Psal. 48.1. quamobrem etiam ista sum interpretatus vt si scriptum esset ᾧ ἐπέθηκε. Simon autem non tunc fuit cognominatus Petrus, sed tum demum quum ex illa legatione reuersus præclaram illam confessionem edidisset. Matth 16,18.

17 *Et Iacobum*, καὶ Ιακώβον. Syrus interpres legit καὶ Ιακώβῳ. &c. ἐπέθηκεν ὀνόματα, omissa coniunctione καὶ, & absque pronomine αὐτοῖς, ita vt nihil hiet, & huius versiculi constructio sic cohæreat cum superiore, Et imposuit Simoni nomen Petrum: & Iacobo &c. imposuit nomina &c. quos proinde satis declarat Marcus fuisse ab ipso electos. Sed receptam lectionem amplector. ¶ *Boanerges*, βοανηργές. Ita scribitur hoc nomen in omnibus codicibus, pro בני רגש (*beneregheſch*) vt facilè appareat expungendum esse o. Sed vix vllum peregrinum vocabulum inueniss Græcis literis incorruptè scriptum. Hieronymus in capite Danielis 1. vult legi בני רעם (*bene rehem*) vnde factum fuisse (*bene rgen*) ע per γ ennntiato, r in Gomorrha & aliis similibus, & post expunctum μ vt in Maria, & gehenna, additum σ fuisse coniicit Ioh. Drusius criticus in his rebus diligentissimus: sic vt aliis Banet aliis Bone pro Bane Syricè pronunciantibus, conflatum tandem fuerit ab imperitis Boane. Hæc ille. Sed quid si, vt hanc coniecturam adiuuemus, dicamus pro ρημ nonnullos legisse ρηε, id est pro Mem finali legisse Samech characteris simili tudine deceptos? Sic autem vocatos illos dicit Nazianzenus, διὰ τὸ μεγαλόφωνον, quòd nescio quàm sit probabiliter excogitatum.

18 *Thaddæum*, Θαδδαῖον. In quodam codice legitur Λεββαῖον Lebbæum, cui videlicet cognomen fuit Thaddæo: qui idem & Iudas (vt ex Luca apparet) dictus est: adeo vt trinomius fuerit. Itaque Iudas proditor, vt ab eo distinguatur, vbique dicitur Ισκαριώτης. ¶ *Cananiten* Καναναῖτην. Vide Matth. 10.4.

19 *Venerúntque domum*, καὶ ἔρχονται εἰς οἶκον. Quum hæc soleant cum sequente versiculo connecti, nos cum superioribus adiunximus. Omnino enim videtur hæc esse sententia, duodecim illos, quum essent à Domino selecti ex reliqua discipulorum turba, vt posthac cum eo versarentur, domum cum eo reuertisse; quod ante facere non solebant, quum ipsos Dominus in suum contubernium nondum adscisset. Copulandum est igitur verbum ἔρχονται cum ἐποίησε, quod positum est versiculo 14. Nam illa, ἵνα ὦσι μετ' αὐτοῦ, & quæ consequuntur vsque ad πρῶτον construenda sunt διὰ παντός, vt loquuntur Grammatici. Neque nos offendere debet temporis mutatio, Hebræis, ac Marco præsertim, familiaris

quamob

quamobrem etiam prius ἔρχονται fum interpretatus Venerunt, ne quem offenderet hæc enallage Latinis non ita frequens.

20 *Adeo vt ne*, ὥστε μὴ δύνασθαι αὐτοὺς μηδὲ ἄρτον φαγεῖν. Frequens Hebraiſ. Edere panem, pro Cibum capere.

21 *Ipſius propinqui*, οἱ παρ' αὐτοῦ. Ad verbum, Qui ab eo erant: quo modo vernaculo ſermone dicimus, *Ceux qui luy eſtoyent quelque choſe*: id eſt, ipſius gentiles & agnati: qui quàm parum æqui fuerint Chriſto, liquet ex Iohanne 7.3.4.5. In hoc tamen dicendi genere Græci ferè vtuntur præpoſitione πρὸς, & cognatos τοὺς πρὸς τινές, vel τοὺς πρὸς αἵματος appellant. Nonnulli de iis hoc accipiunt qui quum domi apud ipſum eſſent, exierunt vt furentem turbam cõpẽſcerent. Nam relatiuum αὐτὸν & ὅτι ἐξέστη, ad turbam referunt, non ad Ieſum. Sed vt taceam quæ de cognatorum Chriſti incredulitate ac maleuolentia narrat Iohannes, certè ea quæ in hoc extremo capite narrantur de iiſdẽ Chriſtum accerſentibus, quos ipſe contempſit, videntur indicare de ipſius cognatis hęc quoque eſſe accipienda: quos tamen facilè concedo non omnes in hoc ſcelus conſpiraſſe, quum paulo poſt inter eos etiam Maria ipſius mater recenſeatur: de qua abſit vt tale quicquam cogitem. Deinde etiam verbum κρατῆσαι, quo vis quædam ſignificatur, impedit quominus illi ſententiæ aſſentiar. Quis enim ſtudeat furentem multitudinem vi coercere? Quod etiam ſi concederem, tamen non erat eo tempore tantus diſcipulorum zelus, vt hoc ipſis vel in mentem veniret. Et quod mox dicitur de Scribis, eum vt dæmonio correptum accuſantibus, prorſus eum illo cognatorum dicto conſentit. Sed & Cypr. lib. 1. epiſt. 3. *Videmus*, inquit, *ipſum Dominum à fratribus eſſe detentum, & ab eo quem inter Apoſtolos delegerat, proditum.* Vulgata, οἱ παρ' αὐτοῦ interpretatur *Sui*: quod vocabulum nimium latè patet. Eraſmus, *Qui ad eum [attinebant,]* quum potius dicendum fuiſſe videatur, *Qui* eum ſanguine attingebant. Conuenit igitur hæc Iudæorum conſuetudo cum lege xxv. Tab. qua cauetur vt qui furioſi ſunt & mente capti, ad agnatos & gentiles deducãtur. Quod autem attinet ad verbum ἐξιστάναι, vel pro ſimplici accipiendum eſt, (quomodo etiam ſumus interpretati tum hoc loco, tum etiam infrà cap. 8. 11, & 11. 11.) vel certè ad Nazareth referendum eſt, totámque eam regionem, (quæcunque tandem ea fuerit) ex qua iſti eo conſilio ſunt profecti vt Ieſum quaſi inſanum abducerent, cogerẽntque domi ſe continere: veriti fortaſſis Herodem & Phariſæos ipſóſque adeo Romanos, ſiquis hac occaſione tumultus oriretur. Nam etiam non deerant qui Chriſtum vellent regem creare, vt docetur Iohan. 6. 15. ¶ *Eum apud ſe non eſſe*, ὅτι ἐξέστη. Vel, ex poteſtate exiſſe. Sic enim Cicero 3. Tuſcul. vt Budæus obſeruauit *Exiſſe*, inquit, *ex poteſtate qui dicuntur, id eueo dicuntur, quia non ſunt in poteſtate mentis, cui regimen totius animi à natura tributum eſt.* Conatus ſum tamen hunc eundem ſenſum ita explicare vt à Græco vocabulo propius abeſſem, quum ἐξίστασθαι ad verbum declaret Extra ſe eſſe, Suprà 2. 12, Alibi ſæpe idem hoc verbum conuertimus Obſtupeſcere, quando idem valet quod ἐκπλήσσεσθαι. Vulgata & Eraſmus, *in furorem verſus eſt*: Id eſt ἐμάνη: vel potius, εἰς μανίαν ἐτράπη. Cæterum in meo vetuſtiſſimo codice ſic ſcriptum hunc locum inueni, καὶ ὅτι ἤκουσαν οἱ περὶ αὐτὸν οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποὶ, ἐξῆλθον κρατῆσαι αὐτὸν ἔλεγον γὰρ ὅτι ἐξέστηκε αὐτῷ. Id eſt, Et quum de eo audiuiſſent Scribę & reliqui, venerunt vt prehenderent eum: dicebant enim quòd ipſos in amentiam induceret.

24 *Neque ſi regnum*, καὶ ἐὰν βασιλεία. Vulgata & Eraſmus. *Et ſi regnum.* Ego verò quum viderem particulam καὶ neque in hoc verſiculo, neque in proximo ſatis cohærere poſſe, & duas iſtas ſimilitudines probandæ ſuperioti negationi adhibitas, putaui καὶ cum οὐ, quod proximè conſequitur, prorſus coniungendum: vt ſit καὶ οὐ pro οὐδὲ poſitum.

29 (*Sic*) *quoque ſi Satanas*, καὶ ὁ Σατανᾶς. Vulg. & Eraſmus ad verbum, *Et ſi Satanas*: ſed nemo non videt, ne hoc quidem loco ſatis commodè poſſe copulatiuam vſurpari, quum declaret ſimilitudinis accommodationem. Sciendum eſt igitur Hebraicam eſſe enallagen ו pro כ (*chen*,) quæ ſæpiſſimè in Prouerbiorum libro vſurpatur, vt ca. 25.

25,& 26 9,& 27. 15. nisi malimus subaudire οὗτως, vt Matthæi 6.10.

27 *Potentis*, τοῦ ἰσχυροῦ. Vide Matth.12.

29. ¶ *Diripiet*, διαρπάσει. In quinque codicibus scribitur διαρπάσῃ. quod sanè melius cohæret cum præcedentibus. Nam alioquin præcisum erit dicendi genus, Et tunc diripiet, pro, Quod si fecerit, tum demum diripiet.

28 *Filiis hominum*, τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων. Hebraismus: id est hominibus: vt Homerus υἷας Ἀχαιῶν, Achiuos vocat.

29 *Iudicio*, κρίσεως: id est κατακρίσεως, Condemnatione: vt sæpe alibi κρίνειν. pro κατακρίνειν. In quodam manuscr. codice & illo meo vetustissimo legitur ἁμαρτίας, id est Peccato: quam lectionem sequutus Vetus interpres, interpretatur *reus erit æterni delicti*. vt citans etiam hunc locum Cyprianus in epistolis, legit, Æterni peccati, id est nunquam delendi.

30 *Dicebant enim*, ἔλεγον γάρ. Verba sunt Euangelistæ causam afferentis cur Iesus mentionem fecisset peccati in Spiritum Sanctum. Itaque præcisum est hoc dicendi genus: quo etiam vtitur Marcus noster infrà cap. 5. 8.

31 *Veniunt igitur*, ἔρχονται οὖν. Vulgata & Erasmus legerunt, καὶ ἔρχονται, *Et veniunt*. Est autem hoc loco particula οὖν, epanalepseως nota. Redit enim Marcus ad historiam quam narrare cœperat versu 21, de ipsius propinquis. ¶ *Fratres & matres eius*, οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ. Vulgata & Erasmus, *Mater eius & fratres*: quem etiam ordinem seruat editio Græca Basiliensis. Nos tamen in veteribus omnibus, atque adeo in Complutensi editione, item apud Theophylactum, fratres inuenimus priores appellatos hoc quidem loco, sicut paulo pòst contrà, priore loco mater nominatur. Neque verò huius rei mentionem fecissem nisi suspicarer veterem lectionem superstitione quorundam inuersam: qui magnam putant iniuriam matri Domini fieri, nisi nomen ipsius cæteris præponatur. Illud autem omnibus notum esse credo, fratrum & sororum appellatione apud Hebræos passim intelligi omnes qui eiusdem sint cognationis. ¶ *Et vocarunt*, καλοῦντες: id est Accersentes. Erasmus, *Qui euocarent*, id est ἐπικαλούμενοι.

32 [*Illi*] *verò dixerunt ei*, εἶπον δὲ αὐτῷ. Vulgata & Erasmus, *Et dicunt*, καὶ λέγουσι. quod in vno tantùm codice scriptum inuenimus, itaque alterum sumus amplexi. Neque enim hæc dicta sunt à circunstante turba, sed ab iis quos miserant propinqui vt eum accerserent. ¶ *Et fratres tui*, καὶ οἱ ἀδελφοί σου. In quinque vetustis exemplaribus & in meo vetustissimo additur καὶ αἱ ἀδελφαί σου, Et sorores tuæ: & posteà Christus facit sororis, vt & fratris & matris mentionem.

33 *Aut fratres mei?* ἢ οἱ ἀδελφοί μου; Vulg. & Erasmus, legunt, καὶ οἱ ἀδελφοί μου; & fratres mei?

34 *Et quum circunspexisset in circuitu*, & cætera. καὶ περιβλεψάμενος κύκλῳ τοὺς περὶ αὐτὸν καθημένους. Vulgata legit τοὺς κύκλῳ αὐτοῦ καθημένους, id est, Eos qui in circuitu ipsius sedebant. Erasmus autem τοὺς κύκλῳ περὶ αὐτὸν μαθητὰς καθημένους, id est, in circuitu circum se discipulos sedentes. Sed quancunque harum lectionum sequaris, eadem manebit sententia.

IN CAP. IIII.

2 *In doctrina sua*, ἐν τῇ διδαχῇ αὐτοῦ. Accipi ὁ διδαχὴ pro actione verbi διδάσκειν, vt perinde sit ac si dixisset Marcus, ἐν τῷ διδάσκειν, inter docendum.

5 *Petrosa*, τὸ πετρῶδες. id est, τὰ πετρώδη, vt infrà versu 16.

8 *Aliud tricenarium*, ἓν τριάκοντα, Omnes nostri vetusti codices scriptum habebant ἐν τριάκοντα, id est cum tricesimo, ἐν ἑξήκοντα, cum sexagesimo, ἑκατόν, cum centesimo, vt loqui solent rei rusticæ scriptores. sed malui quidem ego legere, ita vt distributiuè accipiatur & subaudiatur σπέρμα.

10 *Solus*, κατὰ μόνας. Ad verbum Solitariè. Est enim aduerbium, sed commodius vertitur per nomen. Vulgata, Singularis. ¶ *Qui circum eum erant*, οἱ περὶ αὐτόν. Vel (vt vulgata) Qui cum eo erant. Codex Erasmi scriptum habuit, οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, eodem (ni fallor sensu. Nam eleganter etiam Græci τοὺς περὶ τινα appellant eos qui sunt cuipiam dediti & addicti, ita vt eum sectentur, sintque ipsius velut factionis. Æsch. περὶ τὸ Κτησιφῶντας μὲν τοὺς δήμου ἐλπίδας ναὶ. Δημοσθένους δὲ ἀργύριον καὶ τοὺς περὶ αὐτόν. id est, Populo quidē vanā spē affer-

ti,

tes, Demoſtheni autē & eius ſectatoribus, pecuniam. Sic etiam (vt citat Budæus) Plutarch. in Demetrio, τοὺς περὶ φιλιππίζα vocat eos qui Phalerei partes ſequebantur. Igitur hoc loco minimè ſignificantur externi aliqui homines qui Chriſto adeſſent, (turbam enim amandarat) ſed ij demum qui ſolebant eum aſſectari, & diſcipuli ipſius erant: quales habuit quidem, præter ſelectos illos duodecim, etiam alios multos. Iſti igitur eum vel domum, vel in deſertum ſequuti, quæſierunt de parabola. Vulg. legit οἱ περὶ αὐτὸν δώδεκα, Ij duodecim qui eum ipſo erant: & in vetuſtiſſimo meo exemplari legitur, οἱ μαθηταί μου, Diſcipuli eius, quod vtrumuis probo: quoniam domi & inter ſolos domeſticos hæc dicta fuiſſe videntur oſtēdere quæ ſequuntur.

11 *Iis qui foris ſunt*, τοῖς ἔξω, id eſt, exteris. Sicut autem Eccleſia ſiue domus Dei interdum omnes comprehendit qui veram religionem profitentur, etiamſi hypocritę ſint plerique: interdū verò electos duntaxat & verè credentes: ita etiam exterorū appellatione intelliguntur, modò quicunque non accēſentur cœtui fidelium, (vt 1. Corinth. 5. 12.) modò verò ij qui vt in Eccleſia ſint, tamen ex vera Eccleſia nō ſunt, de quibus agitur hoc loco & Rom. 9. 8. ¶ *Omnia (iſta)* τὰ πάντα. Vis articuli proculdubio eſt διαφορικὴ: ideóque quum particulam vniuerſalem reſtringat ad præcedentia, nempe ad doctrinam de regno cœleſti, fuit exprimenda. In meo tamen vetuſtiſſimo codice, totum iſtud membrum non legitur.

12 *Cernant*, ἴδωσιν, Vul. & Eraſ. *Videant*, quum tamē hoc quidem loco τὸ ὁρᾶν aliquid amplius declaret quā τὸ βλέπειν, ita videlicet vt ſignificet actionē animi id quod videt diiudicantis: ſicut plus eſt τὸ συνιέναι quàm τὸ ἀκούειν, vt diximus Matt. 13. 14. ¶ (*Se*) *conuertant*, ἐπιστρέψωσι. vt in cōiugatione Hithpael. Vide Act. 3. 26.

13 *Præterea dixit eis*, καὶ λέγει αὐτοῖς. Vide infrà, verſu 24. *Et quomodo*, καὶ πῶς. Id eſt, Quomodo igitur? Eſt autem petitum à vulgo hoc dicendi genus, vt ſuprà diximus, Matt. 3. 14. Sic Homerus Iliad. α, Καὶ νῦ τίν Δαναῶν ἀντιφέρησι μάχεσθαι. Virg. *Et quiſquam numen Iunonis adorat Præterea?*

15 *In quibus*, ἐπὶ τοῖς. Vulg. & Eraſ. *Vbi*, quæ interpretatio obſcura eſt. Neque enim hoc aduerbium refertur ad σπείρει, ſed ad eos qui viæ comparantur. Itaque perſpicuitati ſtudere malui, quum præſertim in vno codice legerim οἷς, Quibus.

16 *Excipiunt*, λαμβάνουσιν. Id eſt, παραδέχονται, vt mox ſcribitur verſ. 20. Vide Matth. 13. 20.

18 *Hi ſunt autem*, καὶ οὗτοί εἰσιν. Vulgata & Eraſmus, *Et alij ſunt*, καὶ ἄλλοι εἰσὶν. ſicut etiam ſcriptū legimus in quodam exemplari. Cæterùm quòd bis repetitur οὗτοί εἰσιν, excuſandum eſt per epanalepſin, vel potius alterum redundat: nam ſi tollas, planior erit ſententia & poſteriore loco deeſt in quatuor manuſcriptis codicibus. Contrà verò Syrus interpres priore loco legit οἱ δὲ εἰς τὰς ἀκάνθας σπειρόμενοι. quod mihi maximè probatur.

19 *Seculi huius*, τοῦ αἰῶνος τούτου. Id eſt, Ad huius vitæ negotia pertinentes. ¶ *Prudus expers*, ἄκαρπος. Vul. *Sine fructu*, ambiguè, quum non ſit infructuoſum quicquid eſt ſine fructu. Eraſm. *Infructifer*, nouo vocabulo.

20 *Alind tricena*, ἓν τριάκοντα. Subauditur participium τὸ σπειρόμενον. Alioqui dicendum fuerat potius ἓν, in accommodatione parabolæ.

21 *Venit*, ἔρχεται, Id eſt affertur. In quodam codice ſcriptum eſt. ἅπτεται, id eſt, *Accenditur*, vt vertit Eraſ. quum tamen in Baſiliēſi editione legatur καίεται, id eſt Ardet.

22 *Non futurum ſit vt manifeſtetur* ἐὰν μὴ φανερωθῇ. Vel, Non manifeſtetur: modò intelligas eſſe modum potentialem: ponitur enim ἐὰν pro ἄν. Quod autem Eraſmus in annotationibus legit. εἰμὴ ἵνα φανερωθῇ, neque in vetuſtis codicibus reperimus, neq; videtur conuenire.

¶ *Neque (quod) abſcondatur, ſed (oportet) vt in apertum veniat*, οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, ἀλλ' ἵνα εἰς φανερὸν ἔλθῃ. Quanuis plana ſit huius loci ſententia, (præſertim ſi conferatur cum capite Lucæ 8. 17.) tamen quomodo cohæreat verborum conſtructio non facilè indicari poteſt. Eſt enim ellipſis in hac oratione, quam nonnulli vel neglexerunt, vel nō animaduerterunt, nonnulli parum commo-

dè videntur expleuisse. Vulg. igitur ita vertit, *Nec factum est occultum, sed vt in palam veniat.* Erasmus hoc modo, *Neque fuit secretum, sed vt in propatulum veniat.* Sic autem supplet in annotationibus, *Neque factum est occultum (vt maneat occultum) sed vt in apertum veniat.* Atqui nemo est qui non videat aliquid præterea deesse quod à parte anteriore cõiungatur cum illo *factum est.* Deinde si ita libeat pro arbitrio supplere integras sententias, non video quid non tandem nobis corrumpere liceat. Castellio nimis audacter (vt pleraque alia) sic interpretatus est, *Neque quicquam tam arcanè fit quod non palam futurum sit:* id est, οὐδέ τι γένηται οὕτως ἀπόκρυφον ὥστε μὴ αὐτὸ εἰς φανερὸν ἐλθεῖν. Ego verò hanc licentiam nolui imitari. Itaque relatiuum ὅ repetij ἀπὸ τοῦ κοινοῦ. Est enim (vt opinor) hæc ellipsis minimè coacta, nec à Vulgata loquendi consuetudine remota: & mutationem temporis facilè excusat Hebraismus. Illud autem, γένηται ἀπόκρυφον quum potuissemus ad verbum interpretari, Factum vel redditum sit absconditum: malui vertere per verbum cuius est periphrasis, perinde ac si scriptum esset ἀποκρυφθῆναι. Bis enim idẽ dicit Euangelista noster, quum μὴ φανερωθῆναι, id est non manifestari, idem valeat atque ἀποκρύπτεσθαι, id est Abscondi. Postremo supplendum fuit aliquid necessariò, cui subiũgatur ἵνα. Id igitur supplevimus quod maximè visum est esse accommodatum, nempe δεῖ oportet: cuius ellipsis exemplum habes infrà ca. 9. 12. & 14. 49. item 1. Iohannis 2. 19. & quidem eodem prorsus dicendi genere. Neque causa est cur quisquam offendatur hac constructione δεῖ ἵνα φανερωθῇ pro δεῖ φανερωθῆναι, quum occurrat non tantùm in his libris, vt Matthæi 5. 29. & 18. 6. sed etiam apud idoneos scriptores, tum Græcos, (qua de re vide Marc. 9. 11.) tum etiam Latinos, vt apud Cæs. Damnatum pœnã sequi oportebat vt igni cremaretur. Sed & aliter hunc totum locum interpretari licebit, nempe, *Non est enim* (λυχνία, lucerna videlicet) *quidpiam occultum quod non manifestetur: neque facta est vt occultetur, sed vt palam proferatur.* ita videlicet vt ab ipso lucernæ vsu argumentum ducatur. Sed hoc fortassis argutum est potiùs quàm firmum. ¶ *Palam proferatur,* εἰς φανερὸν ἐλθεῖν. Vulgata, *In palam veniat.* Erasm. *In propatulum veniat.*

24 *Præterea dixit eis,* καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς. Familiaris est Marco ista transitio, qua vel diuersos sermones, vel diuersas eiusdem sermonis partis connectit, sicut infinitis locis in Deuteronomio legimus, ET DIXIT MOSES. Solemnis autem in hoc præsertim scriptore particula καὶ non tantum per copulam vt interpretari, sed etiam per Tum, autem, præterea, etiam, igitur, verò, prout requirit sententia.

¶ *Videte quid audiatis,* βλέπετε τί ἀκούετε. id est Attendite diligenter istis quæ vobis dicuntur. Pars ista huius versiculi si sequente toto, non vno modo legitur in exemplaribus Græcis. Sic enim in nonnullis scriptum est, βλέπετε τί ἀκούετε· ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε μετρηθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν· καὶ προστεθήσεται ὑμῖν. *Videte quid audiatis: etiam adiicietur vobis qui auditis. Nã qui habet, adiicietur: & qui nõ habet, etiã quod habet, auferetur ab eo: qua mẽsura metimini, alĩ metientur vobis qui auditis, & adiicietur vobis.* Theophylactus Romanus, & vetusta nostra exemplaria consentiunt in lectione quam sequuti sumus: vt mirer Erasmũ in Theophylacto diuersam lectionem annotasse. In duobus tamen manuscriptis codicibus pro μετρηθήσεται legitur ἀντιμετρηθήσεται, sicut apud Matthæũ, id est, Vicissim alij metientur: & in meo vetustissimo exemplari deest καὶ προστεθήσεται ὑμῖν τοῖς ἀκούουσιν. quæ etiam Vetus interpres non legit: sed Syrus etiam interpres habet.

26 *Ita vt,* οὕτως ὡς. Sic Plautus, *Vt videor esse me, ita ero.* Vulgata & Eras. *Sic quemadmodum.*

27 *Et dormiat, & exurgat nocte & die,* καὶ καθεύδῃ, καὶ ἐγείρηται νύκτα καὶ ἡμέραν. Id est, Semente facta, transigat secum noctes & dies, minimè videlicet dubitans quin semen germinet. Est autem prouerbiale illud dicendi genus Hebræis, cuius exemplum habemus Psalmo 3. vers. 6. Nam quod Eras. existimat referri illud καὶ ἐγείρηται, ad semen, nisi potest conuenire propter copulam interiectam: dicendum enim fuerat, καὶ ἐγεί-

ἐγήγερται νύκτα καὶ ἡμέραν ὁ σπόρος, &c. Deinde illud ἐγηγέρθαι certum est opponi τῷ κοιμᾶσθαι. vt sit simile quiddam ei quod dicunt Hebræi exire & Introire, pro Versari in loco aliquo, & officiū suum facere: de quo dicemus, Act. 1. 21.

¶ *Assurgat*, μηκυνέσθω. id est, Crescat & adolescat. Ad verbum, Prolōgetur. Vulgata, *Increscat*, ἀναβαίνῃ. Erasmus, *Surgat in altum*. rectè quidem, quum sic loquatur Columella: sed vno verbo satis id potuit declarari. ¶ *Quomodo ipse nescit*, ὡς οὐκ οἶδεν αὐτός. Ex his verbis intelligimus, ministrorum officium esse agrum studiosè exeolere, cętera Domino commendare, qui pro bona sua voluntate dabit successum. Debent igitur agricolæ tantùm operam præstare: atque vt fructus non respondeat animi voto, non est quòd vana ægritudine seipsos macerent, siquidem officio suo sint defuncti. Vis enim illa qua semen in iis qui filij Dei sunt, adolescit, sicut ab vno sancto Spiritu promanat, ita etiam est hominibus tam occulta vt nonnisi ex fructu possit apparere. Itaque accipitur hic indefinitè pro ὅπως. Vulgata & Eras. *Dum nescit ille*. Nam hac quoque significatione accipitur ὅπως, vt Mat. 26. 36. nempe pro Interim dum. Sed alia interpretatio certior est, & magis congruit cum proximo versiculo. Annotat Erasmus αὐτὸς etiam ad σπόρον, id est semen, referri posse, quòd exurgat vi naturæ, quū ipsum hoc nesciat: sed quorsum hoc cuiquam in mentem veniat?

28 *Sponte*, αὐτομάτη. Nomen pro adverbio αὐτομάτως, quo significatur aliquid fieri vi quadam seipsam mouente. Vulgata & Erasmus *Vltrò*: id est ἑκουσίως: quod de solo dici vix potest, quum prius coli & seri oporteat.

29 *Prodiderit*. (*sese*), παραδῷ. Forma huius verbi, vt μεταπέμπεσθαι, ἀναστρέφειν, ἀνιέναι, & aliorum aliquot, respondet cōiugationi Hebræorum Hithpael: quod vt melius intelligeretur, malui exprimere reciprocum quàm per passiuum interpretari. Vulgata, *Produxerit*: id est, προάγῃ, vel προφέρῃ, & quidem absolutè: quod nusquam memini legere, nisi pro ἐν καρπῷ legas τοὺς καρποὺς. Erasmus. *Prodiderit*. ¶ *Mittit messores*, ἀποστέλλει τὸ δρέπανον. Vulg. & Erasmus, *Mittit falcem*, quod Latinè significat ipsam messoris actionem. Atqui, (etsi quòd ad sententiam ipsam attinet, parum interest,) τὸ ἀποστέλλειν quod de personis non de ipsis falcibus dici potest, ostendit τὸ δρέπανον hoc loco metonymia quadam popularī, ipsos messores cum falcibus significare, quod vt exprimerem, δρέπανον Messores conuerti.

30 ¶ *Cui (rei) aptabimus*. In duobus codicibus scribitur, πῶς, quomodo. Vulgata & Erasmus, *Cui*. Nos vertimus, *Cui (rei,)* vt neutrum esse intelligatur.

¶ *Conferemus*, παραβαλοῦμεν. In quibusdā codicibus notat Erasmus, legi θῶμεν. id est, Componemus, eodē sensu. Sed pro ὁμοιώσωμεν & παραβαλοῦμεν, rectius scriptum legimus in nonnullis exemplaribus, ὁμοιοῦμεν & παραβαλοῦμεν.

31 *Velut granum*, ὡς κόκκος. Vulgata & Erasmus, *Sicut granum*, ὡς κόκκον. In sex codicibus scribitur, ὡς κόκκου. quarto casu. Sed neutra lectio cum superioribus satis cohæret, nisi multa subaudias.

33 *Sermonem*, τὸν λόγον. Nempe Euangelij, vt sup. 2. 2. ¶ *Prout*, καθώς, Hoc est quod barbarè dicunt, Secundum quod: Latini dicere solent Prout. vel Vt. Cic. *Pro se quisque, vt in quo erat auctoritate plurimum, ad populum loquebatur*. Vide Act. 2. 4.

34 *Explicabat*. ἐπέλυε: nempe tanquam ænigmatum nodos. Vulgata *Edisserebat*. id est, ἐξηγεῖτο: vt Matt. 13. 36. Eras. *Exponebat*.

35 *In vlteriorem (ripam,)* εἰς τὸ πέραν. Vulgata, *Contrà*. id est. εἰς τοὐναντίον, vel εἰς τὸ κατέναντι.

36 *Acceperunt*, παραλαμβάνουσιν. id est, In altum prouehere incipiunt. Superiorem enim sermonem habuerāt ex naui.

37 *Turbo*, λαῖλαψ. Vulgata & Erasm. *Procella*, id est, θύελλα ¶ *Irruebant*, ἐπέβαλλεν. Vulgata *mittebat*, videlicet ἐ λαῖλαψ. quòd si ita esset, scribendum fuerit, καὶ τὰ κύματα. Itaque ἐπιβάλλειν hoc loco declarat cum impetu sese proiicere, vt in coniugatione Hithpahel, sicut infrà, 14. 72. *Impleretur*, γεμίζεσθαι. id est, πληροῦσθαι. In vno codice scribitur βυθίζεσθαι. id est, In profundum iret, siue mergeretur.

40 *Quid ita timidi estis? quomodo fidē non habetis?* τί δειλοί ἐστε οὕτω; πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν; Hæc ego quidem ita lego vt incre-

pantis sint potius quàm interrogantis: sed ita vt admirationem habeam connexam. Sed in duobus manuscriptis codicib. sic legitur, τί δειλοί ἐστε; οὕπω ἔχετε πίστιν? id est, *Quid timidi estis? nondum habetis fidem?* quomodo etiam cõuertit Vulgata. Valla distinctè legit hoc modo, τί δειλοί ἐστε; οὕτως πῶς οὐκ ἔχετε πίστιν? id est, *Quid timidi estis? itáne? quomodo non habetis fidem?*

41 *Alius ad alium*, πρὸς ἀλλήλους. Vul. *Ad alterutrum*: idque barbarè, vt Valla obseruauit. Erasmus, *Inter sese*. id est πρὸς ἑαυτούς. ¶ *Quod*, ὅτι. Vulg. *Quia*, Erasmus, *Quoniam*. Vide suprà 1.27.

IN CAP. V.

1 *Venerunt*, ἦλθον, In duobus cod. legimus ἦλθεν, *Venit*. ¶ *Gadarenorum*, Γαδαρηνῶν. In duobus exemplaribus legitur Γεργεσηνῶν, Gergesenorum: in alio verò γερασηνῶν, Gerasenorum: sicut etiam vertit Vetus interpres. Quibus nominibus idem tractus Peræa, vbi Gadarenorum & Gerasenorum siue Gergesenorum contigui fuerunt fines, significatur, in tribu Manasse sita trans Iordanem, vt liquet ex Luca, 8.26. Eam vocat Gadarida Ios. lib. de bello Iud. 3. cap. 2. Vide Matth. 8.28.

2 *Egresso autem ipsi*, καὶ ἐξελθόντι αὐτῷ. Duo veteres codices scriptum habent, καὶ ἐξελθόντος αὐτῷ, Et egresso eo: alius verò καὶ ἐξελθόντων αὐτῶν, Et egressis ipsis. Vtrumuis autem sequaris, non abũdabit αὐτῷ, quod sequitur. ¶ *In quo erat spiritus*, ἐν πνεύματι. Vide suprà 1.23. vbi diximus deo dici quempiam in spiritu, quòd eũ spiritus quasi inclusum teneat ac deuinctum.

3 *Et nec catenis quidem*, καὶ οὐκέτι ἁλύσεσιν. Vulg. & Erasm. *Et neque catenis*: quũ in hoc dicendi genere οὐδὲ non significet Neque, sed Ne quidẽ. In vno codice additur οὐκέτι, *Amplius*. Alioqui δῆσαι non significabit simpliciter Vincire, sed Vinctum continere.

4 *Discerptæ fuerant*, διεσπάσθαι. Vel Distractæ. Sic enim Cicero, *Conuenient*, inquit, *bonorum emptores ad reliquias vitæ lacerandas ac distrahendas*. Vulg. *Diruperet*: quod respondet τὸ διαρρῆξαι. ¶ *Ab eo*, ὑπ' αὐτοῦ. In quodam manuscripto exemplari scribitur ἀπ' αὐτοῦ: quod confirmat has duas particulas interdum permutari, sicut annotauimus suprà, Matthæus. 11.19.

5 *Erat*, ἦν. Id versabatur. Neque enim ponitur ἦν κράζων, pro ἔκραζεν: id est erat clamans, pro clamabat. Nam etiam in vetustis codicibus post ἦν additur distinctio.

7 *Adiuro te [per] Deum*, ἐξορκίζω σε τὸν Θεόν. id est Confirma mihi, interposito per Dei nomen iureiurando, fore vt ne me vexes. Nam ἐξορκίζειν significat iusrandum ab aliquo exigere, vt tibi credas. Inde factum vt etiam acciperetur pro Imperare aliquid, diuini numinis auctoritate interposita, vt accipitur Act. 19.12. & 1. Tess. 5. 27. Exemplum autem hoc est horrendum impudentiæ sceleratorum spiritũ, ab ipso Filio Dei iusiurandum postulantium, in quo tamen non fuerunt exauditi, sicut etiam Sophæ Christus, quanuis iusiurandum exigenti, simpliciter tamen respondit.

10 *Precabatur*, παρεκάλει. Is videlicet dæmon eum precabatur, qui legationi fungebatur etiam pro cæteris: quod notandum est propter relatiuum αὐτόν, quod proximè sequitur.

¶ *Ipsos mitteret*, ἀποστείλῃ. Vulgata, *Expelleret*: id est ἐκβάλῃ.

11 *Apud montes*, πρὸς τὰ ὄρη. In manuscriptis codicibus legitur, πρὸς τὴν ὄρη. Apud montem. Est autem tota hæc regio maxima ex parte aspera, intercalatib. montibus Galaad.

¶ *Pascens*, βοσκόμενον. In vno codice scribitur βοσκομένων, pascentium.

12 *Omnes*, πάντες. Deest hæc particula in tribus manuscriptis codicibus & apud Vet. interpretem. & fortassis aliquos offendit qui nõ considerarũt vim articuli sequentis αἱ ἀφορμή: quamobrem etiam expressi pronomen ILLI.

13 *Quasi bis mille*, ὡς δισχίλιοι. Vel, vt Vulgata. vertit, *Ad duo millia*: quamuis in hoc dicendi genere haud satis scio an supplenda sit potius particula Vsque & certus numerus significetur. Ponit autem ὡς pro ἕως που, vel χοῦν, quæ eiusmodi locum habet, diceremus enim, *Il y en auoit bien deux mille, c'est à dire, environ deux mille*. Sic eadem particula vsurpatur Luc. 42. & Act. 1.15. Vide infrà 6.44.

15 *Sanæ mentis*, σωφρονοῦντα. Participium Græcum hac periphrasi optimè exprimitur. Nam σωφρονεῖν dicitur

μὲ τὸ σῶα καὶ ὑγιῆ φρονεῖν. Quamobrem etiam Paulus Act. 26.25. opponit σωφροσύνῃ τῇ μανίᾳ. & Plato initio posteriorīs Alcibiadis, opponit τὸ σωφρονεῖν τῷ μαίνεσθαι. ¶ *Eum [inquam] qui habuerat legionem*, τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγεῶνα. Hæc nō repeti in meo vetusto codice, neque etiam expressa sunt à Vetere interprete, quum tamen non sint frustra apposita. Conferunt enim multum ad emphasin miraculi, vt prudenter notat Erasmus. Nam ista (opinor) coniungenda sunt cum καὶ σωφρονοῦντα. i. & sanæ mentis. sicut in superiore membro, is qui dæmoniacus fuerat, (id est miserrimè vexatus) adeo vt immanissimæ belluæ similior esset quàm hominis, opponitur homini quieto & composito. Neque tamen duo homines inter se cōparantur, sed eiusdem hominis dispares atque adeo prorsus contrarij habitus. Quanquā fortassis hæc possunt non ineptè accipi per epexegesin, vel epanalepsin. Nam similes loquendi formulæ sæpe apud hunc nostrum occurrunt, vt infrà capite. 12. 44.

16 *Et qui [id] viderant, narrauerunt eis, καὶ διῆγήσαντο αὐτοῖς οἱ ἰδόντες.* Vulgata & Erasmus, *Et narrauerunt illis, qui viderant*: qui ordo in Græcis etiam seruatur, sed absque amphibolia, quam vt in Latino sermone vitaremus, collocationem verborum necessariò mutauimus. In quibusdam exemplaribus scribitur, *διεγένοντο δὲ*, &c. id est, Qui autē viderant narrauerunt eis.

¶ *Quomodo actum esset.* &c. *πῶς ἐγένετο τῷ δαιμονιζομένῳ.* Vulgata, *Qualiter factum esset.* Erasmus, *Qualiter accidisset ei qui dæmonium habuerat.*

19 *Quanta, ὅσα.* ¶ *Et quòd, καὶ ὅτι.* Vulgata, ad verbum, *Et misertus sit tui*: quod certè parum videtur cohærere cum præcedentibus, vt etiam annotat Erasmus. Sed in meo vetustissimo codice, legitur καὶ ὅτι ἐλεήσῃ σε. quam lectionem vt germanā restitui etiā in Græcis, adstipulante quoque Syro interprete.

11 *Apud mare, παρὰ τὴν θάλασσαν.* Erasmus, & Vulgata, *Circa mare*: id est περί.

22 *Vnus ex præfectis synagogæ, εἷς τῶν ἀρχισυναγώγων* siue τῆς. Quidam, vt habent nōnulli codices. Hinc autem apparet non temere conuenisse cœtus singulis sabbatis, sed certos homines solitos fuisse multitudini moderari in singulis synagogis, vbi Moses explicabatur (Act. 15.21.) à doctoribus, qui Phariſęi & Scribę dicuntur Matth. 23. 2. Hi sunt igitur qui archisynagogi dicuntur, qui particularium etiam Ecclesiarum negotia administrabāt, & propterea censentur Ecclesiæ nomine, Matth. 18.17. Malui verò præfectum quàm principem vocare, vt Ecclesiasticum munus hoc etiā modo à merè ciuili discernerem, quanuis ista non essent, eo præsertim tempore, inter Iudęos distincta. Syrus etiam רבא [*rabba*] vocat.

23 *In extremum adducta est, ἐσχάτως ἔχει.* Ad verbum, Extremè habet. Sic enim loquuntur Græci. Vulgata, & Erasmus, *In extremis est*: obscurè. ¶ [*Rogo*] *vt venias, ἵνα ἐλθών.* In meo vetustissimo exēplari. vt & apud Syrum interpretem, legitur, ἐλθὲ ἵνα ἐλθὼν, Veni, vt quum veneris, imponas ei manus. quam lectionem si cum Vetere interprete sequamur, nulla ellipsi opus erit, quæ alioqui est prorsus necessaria, sed tamen non ita frequens: vt planè mirer ab Erasmo non fuisse annotatum. ¶ *Viuet, ζήσεται.* Vulgata, *Viuat.* id est. ζήσῃ, quod etiam legitur in meo vetustissimo codice: sed malo legere ζήσεται, ne fiat ταυτολογία, Marci breuitati parum conuenientem. Denique ex Matth. 9. 18. apparet hanc esse germanam lectionem.

25 *Quæ erat, οὖσα.* Erasmus, *Quæ fuerat*, Ego Veterem interpretationem restitui, quia de eo tempore hæc narrantur quo nondum eo morbo laborare desierat. ¶ *In fluxionem, ἐν ῥύσει.* Sic Cic. 3. & 4. Tusc. sanos opponit iis qui sūt in morbo. i. qui morbo aliquo tenētur. ῥύσιν autē vertit Fluxionem, Plinium sequutus li. 20. cap. 14. Erasmus, *Obnoxia profluuio sanguinis*: quæ interpretatio præterquam quòd à Græcis discedit, etiam videtur non satis indicare perpetuum fuisse morbum, & significationi verborum multum detrahit. ¶ [*Ab*] *annis duodecim, ἀπὸ ἐτῶν δώδεκα.* Vide Matth. 9. 20.

29 *Sensit, ἔγνω.* Ad verbum, Cognouit: sed illud magis proprium est hoc loco. Verbum autem γινώσκειν nō minus latè patet quàm οἶδα. ¶ *Ex eo flagello, ἀπὸ τῆς μάστιγος.* Sic rectè conuertit Erasmus expresso articulo. Quid autem flagelli appellatione intelligatur, suprà

diximus, cap. 3. 10. Vulgata, *A plaga*, id est ἀπὸ τῆς πληγῆς. Complutensis editio addit αὐτῆς, suæ.

30 *Apud se*, ἐν ἑαυτῷ. Erasmus, *In semetipso*: quod obscurum est, & (ni fallor) parum Latinum. ¶ *Quæ ex ipso prodierat*, τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐξελθοῦσαν, id est, quæ sese in illa sananda muliere exercuerat. Erasmus, *Ex sese prodiisse*: non expresso articulo, vt planè mirer ab eo reprehensum esse hoc loco Veterem interpretẽ.

31 *Comprimentem*, συνθλίβοντα. Vide suprà. cap. 3. 9.

33 *Accidit ei ad pedes*, προσέπεσεν αὐτῷ. Vulg. *Procidit ante eum*, ἔμπροσθεν ἐμπροσθεν αὐτοῦ, Erasmus, *Accidit ei*. Vide suprà 3. 11. *Omnẽ veritatem*, πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν: id est, rem totam ita vt gesta erat: quo modo etiam vulgò dicimus *Toute la verité*. Erasmus testatur se alicubi legisse πᾶσαν τὴν αἰτίαν αὐτῆς, totam causam suam: & in nonnullis etiam exemplaribus additũ fuisse ἔμπροσθεν πάντων, Coram omnibus.

34 *In pace*, εἰς εἰρήνην, pro ἐν εἰρήνῃ: quomodo etiam scriptum legi in manuscripto exemplari, id est, σὺν εἰρήνῃ, cum pace. Sicut Hebræi dicunt לְכִי שָׁלוֹם [*lechi leschalon*] 1. Samuelis 1. 17. pro eo quod Latini dicunt, Feliciter.

35 *A præfecto synagogæ*, ἀπὸ τῆς ἀρχισυναγώγου: id est, ab ædibus principis synagogæ. nam Iairus ipse cum Iesu erat. Quod dicendi genus non satis intellectum, obiecit nonnullis errorem qui pro, Ab archisynagogo, legunt Ad archisynagogum. vt eruditè admonet Erasmus: cui tamen in eo non assentior quòd præcisum hunc sermonem esse putat, veluti quum Græci dicunt ἐν ἄδῃ, quum ad verbum sic loquatur Terẽtius in Hecyra, *Sed quid Bacchidem à nostro affine exeuntem video?* id est, ab affinis domo. Idem Phorm. *Quæ hæc est anus examinata, à fratre quæ egressa est meo?* id est, à domo fratris, vt Donatus explicat. Cicero. *Malo tecum apud te ambulare*, id est, domi tuæ.

36 *Statim*, εὐθέως. Hoc non legit neque Syrus interpres, neque meus vetustissimus codex.

38 *Eiulantes*, ἀλαλάζοντας. Rectius fortassis ἀλαλύζοντας. vt Iacob. 5. 1, Sic enim ista differunt, vt illud exultationi, istud tristitiæ tribuatur, sicut apud Hebræos הלל & ילל [*ialal & hillel*] differunt: vnde & Gallica vox *Helas* in lamentatione, vt *la la* in lætitia. Cymbali acutum sonitum sic significauit Paulus 1. Cor. 13. 1.

40 *Eiectis*, ἐκβαλὼν. Id est, exire iussis, vt indignis qui miraculi spectatores essent, & vt placida esset tota hæc actio. Vide Act. 9. 40.

¶ *Eos qui secum erant*, τοὺς μετ' αὐτοῦ. Vulgata & Erasmus, *Qui erant cum illo*, videlicet patre. Ego verò hoc dictum accipio de tribus discipulis, quos certè minimè introduxerat vt postea eiiceret, positum est igitur αὐτοῦ pro ἑαυτοῦ.

¶ (Eò) *vbi*, ὅπου. Vulgata ad verbum, Vbi quod Latinis durius est, nisi exprimas antecedens ἐκεῖ, εό. Itaque Erasmum sum in eo sequutus. ¶ *Erat iacens*, ἦν κατακείμενον: id est, iacebat, compositum pro simplici. Nam alioqui τὸ κατακεῖσθαι significat Recumbere & Discumbere, vt alibi diximus: & κείμενον scribitur in vetustis exemplaribus.

41 *Ei*, αὐτῇ. In vetusto quodam codice legimus αὐτῇ, idque (ni fallor) rectius certè magis accommodatè ad regulas Grammatices, quum præcesserit παῖς, quod nomen diminutionis formã deducitur à παῖς, & tam de puero quàm de puella dicitur. Sic etiam interdum loqui solent Attici, vt Thucydides, Ἡ νόσος πρῶτον ἤρξατο λέγεται δὴ αὖ τοῖς Αἰθιοπικοῖς, κατόμενον μὲν πρότερον πολλαχόθι ἐγκατασκῆψαι. quasi in priore membro pro νόσος præcedat νόσημα. ¶ *Talitha, cumi*. Sic omnino scribendum est, non *Lebitha*, vt habent multi Latini, & Græci etiam aliqui codices, Hebreæ linguæ inscitia, & deprauationis occasione accepta ex Act. 9. 40. ¶ *Quod est*, ὅ ἐστι. Græci igitur scripsit Marcus: propterea voces Hebræas, alioqui non intelligendas interpretans, vt postea faciendum esse in Ecclesia monet Apostolus 1. Cor. 14. 27.

43 *Multum*, πολλὰ. Vulgata & Erasmus, *Vehementer*: id est δεινῶς, vel σφόδρα.

IN CAPVT VI.

1 *Patriam*, τὴν πατρίδα. Nempe Nazareth, ex vulgi opinione.

2 *Quúmque aduenissét*, καὶ γενόμενος. Vulgata ad Verbum, *Et facto Sabbato*. Sed γίνεσθαι accipitur hoc loco pro Aduenire.

neaire, vt in illa dicendi formula quæ sæpe ocurrit, ὀψίας γενομένης. quamuis etiam accipi commodè possit γεγονυίας pro ὄσης, & γενομένου pro ὄντος, vel παρόντος: id est quum adesset, vt interpretatur Erasmus. Mihi tamen videtur altera significatio, hoc quidem loco magis propria, quum ita accipiatur τὸ γεγονὸς ἄρ, Iohann. 6. 20. 21. Sic etiam Herodotus in Clio, (exemplo tamen nō prorsus simili) ἐπεὶδὲ ὁ Κῦρος πορευόμενος ἐπὶ τὴν Βαβυλῶνα ἐγένετο, ὅσον τε Γιώδη ποταμόν: id est, quum Cyrus Babylonem contendens, ad Gyndem fluuium peruenisset. Sic etiam legimus Exodi 10. v. 13. והבוקר היה [habbocker haiah,] id est mane fuit. ¶ *Percellebantur*, ἐξεπλήσσοντο: id est obstupefiebant. In meo vetustissimo codice & apud Veterem interpretem ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτοῦ: id est, *super doctrina eius*. ¶ Ἰσταῦτα; Vulgata addit *Omnia*, πάντα. ¶ *Hæc sapientia*, ἡ σοφία. Vulgata & Erasmus prætermittunt articulum, qui tamen mihi videtur omnino fuisse exprimendus, quum ponatur ἐξοχῆς ἕνεκα. ¶ *Quod etiam virtutes tales per manus eius edantur?* ὅτι καὶ δυνάμεις τοιαῦται διὰ τῶν χειρῶν αὐτοῦ γίνονται; Vulgata vertit: *Et virtutes tales quæ per manus eius efficiuntur?* vt subaudiatur τίνες εἰσί: perinde acsi tertia hæc fit interrogatio, atque ita scriptum, καὶ δυνάμεις τοιαῦται αἱ διὰ τῶν χειρῶν αὐτοῦ γινόμεναι, quod etiam scribitur in vno vetere exemplari: quanquam melius fortasse conueniet hæc lectio, si pro τοιαῦται legas ταῦται, id est istæ. Erasmus autem ita legit vt nos, sublata tantùm particula ὅτι, quæ tamen omnino videtur necessaria. Complectitur enim hoc mēbrum rationem superioris admirationis: neque post ἀυτοῦ, proximè præcedens, scribenda est interrogationis nota, sed simplex distinctio: sicut etiam scriptum habent omnia tum vetera manuscripta, tum impressa exemplaria quæ videmus: alioqui non video quomodo cum præcedentibus ista cohærere possint. Ergo vt redeam ad nostrā interpretationem ὅτι particula hoc loco accipitur, sicut etiam suprà capite primo 27. & 4. 41. δυνάμεις autem vocantur mirifica illa Christi facta, quæ diuinam ipsius virtutem ac potestatem declarabant: sicut admonuimus Matthæi capite 7. 22. Superest vt admoneam, in duobus vetustis exemplaribus legi ἵνα καὶ, id est vt etiam, & γένωνται, id est fiant: quæ propius accedunt ad Latinam loquendi rationem. Posita enim erit coniunctio ἵνα pro ὅτι. Denique per manus eius, Hebræorum more, significat eius opera & virtute.

3 *Faber ille, filius*, ὁ τέκτων, ὁ υἱός Erasmus legit in nonnullis codicibus, ὁ τοῦ τέκτονος υἱὸς καὶ Μαρίας, filius ille fabri illius & Mariæ. Sed omnia nostra vetusta exemplaria in priore lectione consentiebant: quam fortasse mutauit aliquis, existimans hanc artem Christi maiestati parum conuenire. Sed vt præteream vetustorum codicum consensum, Iustinus antiquissimus scriptor, disertè testatur Christum antequam munus illud suum exerceret, fabrum fuisse lignarium, & aratra ac iuga cæteráque eiusmodi fabricasse. ¶ *Ioſe*, Ἰωσῆ. Vulgata, *Ioseph*. Nonnulla Græca exemplaria Ἰώσητος, Iosetis. ¶ *Sorores eius*, αἱ ἀδελφαὶ αὐτοῦ. In quodam exemplari additur πᾶσαι, *omnes*. More autem Iudæorum, agnati & cognati, fratres & sorores dicebantur. ¶ *Apud nos*, πρὸς ἡμᾶς: id est παρ' ἡμῖν, sicut Iohan. 1. 1. πρὸς τὸν Θεὸν, apud Deū, & 1. Corinth. 16. 6. Vulgata & Erasmus, *Nobiscum*. id est μεθ' ἡμῶν.

4 *Inhonoratus*, ἄτιμος. Vel expers honoris, sicut ἄλογος, expers rationis. videtur tamen hoc loco eum significare, cui tantum abest vt iustus honos tribuatur, vt etiam afficiatur contumelia. Vulgata vertit, *Sine honore*: & Erasmus, *Contēptus*: id est ἀπροσδόκητος. quò etiam respexit Syrus interpres.

¶ *Inter cognatos in domo sua*, ἐν τοῖς συγγενεῦσιν. Vetus interpres. *In cognatione sua*: id est ἐν τῇ συγγενείᾳ αὐτοῦ permutato etiam ordine. qui restituendus videtur, quum ita vt nos vertimus habeant omnia tum manuscripta, tum impressa exemplaria: & in hac enumeratione videatur Euangelista retrogradiēdo sequi ordinem cōstitutionis humani generis à natura institutum, quem pulchrè describit Aristoteles initio primi libri De republica. Itaque οἰκίαν non conuerti familiam, sed domum, ne bis idem inculcare videatur. Puto enim domum hoc loco minus latè patere quàm συγγένειαν, id est gētem ac familiam totam: quū alioqui

qui sæpe his omnibus vocabulis idem declaratur.

5 *Neque potuit*, καὶ οὐκ ἠδυνάτο. Hieronym. dialogo aduersus Pelagianos. 2. hunc locum manifestè torquet, quũ ex eo colligit à comparatis, humanæ naturæ imbecillitatem in regeneratis, quanuis rectè de re ipsa sentiat. Sed tamẽ notandum est hoc dicendi genus, quo significatur homines incredulos & ingratos quasi Deo manus vincire, ne ipsis opem ferat, quòd spectãt illa Dei verba ad Mosen Exod. 32. 10. *Nunc igitur sine me.* ¶ *Virtutem*, δύναμιν, i. miraculum, metonymia efficientis. ¶ *Sanauit* [*ees,*] ἐθεράπευσε. Relatiuum suppleui: quam ellipsin vt vitaret Vetus interpres, conuertit, *Paucos infirmos impositis manibus curauit*: perinde acsi scriptum sit. ὀλίγους ἀῤῥώστους, ἐπιθεὶς τὰς χεῖρας ἐθεράπευσε: quomodo etiam legi potest eâdẽ manente sententia.

6 *In orbem* κύκλῳ. Vel, vt Vulgata, *In circuitu.* Erasmus, *Vndique, circumiacentes*: id est τὰς ἐν κύκλῳ πάντοθεν κειμένας. Ego verò malui ἐν κύκλῳ referre ad verbum περιῆγε (quum articulum non habeat adiunctum) quàm ad κώμας.

7 *Duodecim illos*, τοὺς δώδεκα. In vno codice additum erat μαθητὰς αὐτοῦ, Discipulos suos. Expressimus autẽ articulũ vt planior esset sententia. ¶ *Binos*, δύο δύο. Ad verbũ, *Duos duos.* Nã Hebræi distributiuus carẽt. Vide infrà. v. 39. ¶ *Aduersus spiritus*, τῶν πνευμάτων. Vul. ad verbũ, *Spirituũ.* Sed omnino subaudiẽda est præpos. κατ̃, vt diximus Matt. 10. 1. & 12. 31. quam etiam Syrus interpres expressit.

8 *Vt nihil*, ἵνα μηδὲν: vt Vulg. & Erasm. *Nequid.* i. μή τι. ¶ *Ad iter*, εἰς ὁδόν. Vulg. *In via*, ἐν ὁδῷ. Vide Mat. 10. v. 10. ¶ *Virgã*, ῥάβδον. Vide Mat. 10. 10. ¶ *Aes*, χαλκόν. Vide infrà. 12. 41.

9 *Calcearentur*. ὑποδεδεμένους. Ad verbum, *Calceatos esse.* Nam subauditur εἶναι, vt sit periphrasis pro ὑποδεδέσθαι vnde dicta sunt ὑποδήματα, quasi subligacula dicas, quòd solerent loris & vinculis accommodari: de quibus Virg. lib. 8. *Et Tyrrhena pedum circundat vincula plantis.* Quod autem videtur Marcus à Matthæo dissentire, facilè explicari potest. Neque enim simpliciter prohibet Dominus Apostolis apud Matthæum ne sint calceati, non magis quàm vt sint vestiti, sed non vult vllis rebus studiosè comparatis onerari: inter quas numerat peram, vestes, calceos, virgas, & cætera eiusmodi, vt in Matthæo dixi mus, ¶ *Sandaliis*, σανδάλια. Vocabulum Græcum, quod Terentius ipse vsurpauit, nos quoque post alios interpretes non inuiti retinuimus. Testantur autẽ Græci auctores ita vocari muliebre calcamentum. Sed tum ex hoc loco, tum etiã ex Act. 12. 8. apparet Euangelistas inter ὑποδήματα & σανδάλια nullum posuisse discrimen, vt rectè obseruauit Erasm. ¶ *Et ne indueretur*, καὶ μὴ ἐνδύσασθαι. In duobus codicibus legimus eodem sensu ἐνδεδύσθαι, i. indutos esse. Nõnulli verò legũt καὶ μὴ ἐνδύσησθε, Et ne induamini, quod durius videtur. Quanquã apud Hebræos frequẽtes sunt eiusmodi personarum mutationes. Cæterùm indui simul binis tunicis, haud scio an quisquã consueuisset, nisi tunicam in genere pro vestitu exteriore & interiore accipias. Est igitur spectanda sententia potius quàm dictum ipsum, sicut in plerisque idiotismis facere necesse est: vt binis tunicis indui dicãtur qui vna nõ contenti, alterã etiã habẽt, vt modò hac, modò illa vtantur. Fuisse verò eiusmodi illud vestitũ genus quas propterea Hebræi חליפות [*chaliphoth.*] id est mutatorias vocãt, ex plurimis Scripturæ locis apparet. Cæterùm considerandum est Christi scopus, vt videlicet nullo præsus impedimento retardentur Apostoli, quos vulgo omnino ad hanc obeundam peregrinationem velut ad cursum paratos & expeditos esse.

10 *Vbicunque*, ὅπου: id est, quocunque loco cõstitueritis. Põnitur enim εἰσέρχεσθαι εἰς οἰκίαν pro καταλύειν. i. Diuertere, & hospitium sibi deligere: qui alioquin εἰς οἰκίαν videatur redundare. Simile dicendi genus occurrit infrà c. 7. 24. ¶ *Illinc*, ἐκεῖθεν: id est ex eo loco. Vetat enim hospitium mutare in ilio veluti peruolitatione. Nonnulli referũt non ad ὅπου sed ad οἰκίαν, sensu profectò inepto.

11 *Et quicunque*, καὶ ὅστις. Anantapodoton ex vulgi sermone petitum. id est si qui non exceperint. Nam si ita loqueris, Quicunque non crediderit, condemnabitur: tum demum plena & iusta est oratio. Sic Virgilius, *Quidquid erit superauit*

randa omnis fortuna ferendo est. ¶ *Vt hoc sit testimonium, aduersus eos,* εἰς τὸ μαρτυριον αὐτοῖς, Sic conuerti hunc locum perspicuitatis causa. Testimoniũ enim intelligit quo conuictis adimatur omnis excusatio. ¶ *Amen,* ἀμὴν. Hæc periodus in omnibus exẽplaribus Græcis legitur, exceptis tantùm duobus & meo vetustissimo. in Vulgata tamen versione prætermittitur, & fortassis ex Matthæo adscripta fuit: quanuis apud Syrũ etiam interpretem legatur.

11 *Egressi igitur [illi,]* καὶ ἐξελθόντες, Vulgata ad verbum, *Et exeuntes.* Erasmus, *Et egressi.* Ego verò existimo καὶ hoc loco & aliis multis pro οὖν vsurpari: quam enallagen sæpe iam diximus inde ortam esse quòd] Hebræorũ varias habeat significationes.

13 *Vngebántque,* καὶ ἤλειφον. Fuit igitur oleum symbolum mirificæ illius virtutis, non autem medicamẽtum quo morbos curarent, Iam verò quum tempotalia hæc dona iampridem cessarint, quorsum hæc cæremonia retineatur?

14 *Herodes,* Ἡρῴδης. Quoddam exemplar habebat, περὶ ἀκοὴν Ἰησοῦ: id est auditionem, siue rumorem, qui de Iesu ferebatur. quod nisi addas, non modò manca fuerit constructio, sed etiam hęc pertinere videbuntur ad prodigia illa per Apostolos edita, quorum proximè meminit: quum potius ad Christum ipsum pertineant, vt declarant sequentia. Quòd autem Herodes ab Euangelista ornatur regis nomine, quum duntaxat esset Tetrarcha, ad vulgi, ac præsertim aulicorum, morem referendũ est. ¶ *Clarum,* φανερόν. Erasmus, *Innotuerat:* id est γνωρίζετο. Vulgata, *Manifestum.* quomodo etiã solemus alibi interpretari. ¶ *Factum erat,* ἐγένετο. Vel *erat*: quum γίνεσθαι & εἶναι sæpe permutentur. ¶ *Ille qui baptizabat,* ὁ βαπτίζων, In vno codice legimus eodem sensu, ὁ Βαπτιστὴς, Baptista id est baptizator. Solent enim (vt sæpe diximus) Hebræi participia vsurpare loco nominum quæ verbalia vocamus: & Vetus interpres ita legit. ¶ *Virtutes agunt in eo,* ἐνεργοῦσιν αἱ δυνάμεις ἐν αὐτῷ. Sic Erasmus, vertit: in eo tantùm dissentiens à Vetere interprete quòd maluit agendi verbo vti quàm operandi. Vocat autem Marcus δυνάμεις hoc loco, non (vt paulo antè) facta illa Christi mirifica & vim omnem humanam superantia, sed ipsam potius vim & facultatem illa efficiendi. Quòd si pro factis ipsis accipere libeat, videtur etiam hic locus commodè sic posse passiuo verbo explicari, Efficiuntur istæ virtutes ab eo. Nam verbum ἐνεργοῦσι, pro ἐνεργοῦνται, accipi passiua significatione potest, vt ἀσκεῖ pro ἀσκεῖται, apud Xenophõtem: & τύπους ἐκπεπληγμένους pro ἐκπεπληγμένους, apud Herodotum. αὐτοῦ verò pro ὑπ' αὐτοῦ vel δι' αὐτοῦ intelligi etiam potest, quum apud Hebræos ב (cui respondet præpositio Græca ἐν) omne causarũ genus declaret. Et ita vertit Syrus interpres.

15 *Vel vnus ex Prophetis illis,* ἢ ὡς εἷς τῶν προφητῶν. Hic locus varias recipit interpretationes. Sic enim Vulgata, *Quasi vnus ex Prophetis,* omissa particula ἤ, quam etiam in sex veruſtis exẽplaribus non legimus, neque vertit Syrus interpres: vt sit hic sensus, Quosdam habuisse Iesum pro Propheta, eóque minimè vulgari, sed qui cum excellentissimo quouis veterum illorum conferri iure potuerit. Erasmus autem cõuertit, *Vel tanquam vnus ex Prophetis.* vt sit hæc sententia, Alios dixisse Eliam esse, alios Prophetam in genere: alios neque pro Iohanne, neque pro Elia habuisse, sed admiratos ipsius facta, cunctabundos pronuntiasse, ipsum videri posse aliquem ex veteribus illis Prophetis qui resurrexisset. Cæterùm apparet ex collatione huius loci cum Luc. 9. 7. & 8. quadruplicem de Christo fuisse opinionem, sed tres tantùm fuisse opinantium ordines. Nam Herodes quidem conscientia ipsum pungente suspicabatur Christum esse rediuiuum Iohannem: alij dicebant Eliam esse: alij denique esse Prophetam, vel vnum ex veteribus illis, quorum videlicet libri legebantur: vel illis veteribus nihilo inferiorem.

16 *Iste est Iohannes quem ego decollaui,* ὅτι ἐγὼ ἀπεκεφάλισα Ἰωάννην, οὗτός ἐστι. Ad verbum, Quem ego decollaui Iohannẽ, iste est: Græca constructione, sicut dixit Quintilianus, *Ne, quos perrexerim cibos venena fiant.* Vetus interpres, *Quem ego decollaui Iohannem, hic à mortuis resurrexit.* Nam non legit οὗτός ἐστι,

& pro αὐτὸς ἠγέρθη, legit ἅπαξ ἠγέρθη, sicut etiam in vno vetusto exemplari scriptum legimus, Erasmus, *Cui ego præcidi caput, Iohannes iste est*: id est ᾧ ἐγὼ ἀπέτεμον τὴν κεφαλήν, ἅτις ἐστὶ Cæterùm illud ἀκούσας δὲ interpretatus sum, *Quum igitur audisset*, potius quàm, *Quum audisset autem*, cum Erasmo: vel, *Quo audito*, cum Vetere interprete: quia existimo hæc esse dicta per epanalepsin. Apparet enim Euangelistam, ex his Herodis verbis, describendæ mortis Iohannis occasionem quæsiuisse.

17 *Ipse enim Herodes*, αὐτὸς γὰρ ὁ Ἡρῴδης. In quodam exemplari scribitur, ὁ γὰρ Ἡρῴδης, Herodes enim: idque fortassis rectius.

19 *Insidiabatur ei*. ἐνεῖχεν αὐτῷ. Vulgata & Erasmus, *Insidiabatur*: id est ἐπεβούλευεν αὐτῷ. Ego verò nusquam memini legere ἐνέχειν pro Insidiari. Interpretatur Hesychius ὀργίζετο: sed aliquid etiam amplius videtur significare, nempe summam offensionem, quæ facit vt omnes captemus occasiones quibus cuipiam noceamus: quod Latini translatitiè declarant verbo Imminuere. Itaque melius (opinor) explicat Eustathius Odiss. τ, κατά τινος ἔχειν, vt hic noster loquitur infrà. 11. 25. & Iohannes Apoc. 2. 4. 14. 20. sed addito casu. Galli (vt opinor) hoc exprimunt, quum dicunt, *en auoir à quelcun*.

20 *Auditéque eo*, καὶ ἀκούσας αὐτοῦ In quodam codice legimus καὶ ἀκούων αὐτοῦ, Et eum audiens.

¶ *Multa faciebat*, πολλὰ ἐποίει. In quodã codice legitur, πολλὰ ἠπόρει: id est, multum hæsitabat: vt qui animo esset ancipiti & dubio, vt planè nescíret quò se verteret. Hæc enim est vis verbi Dei, vt conscientias excitet, neque sinat reprobos torpere, quin saltem exagitent eos anxiæ cogitationes, donec in barathrũ desperationis præcipitentur, prior tamẽ lectio magis est recepta, adstipulante quoque Syro interprete. ¶ *Libẽter*, ἡδέως. id est ἀσμένως. Mirum est tyrannum libẽter audiuisse sententiam Domini in se latam. Sed ea est vis veritatis vt etiã qui illam pessimè oderunt, tamen reuereantur: nec dubium est quin aliquos bonos motus habuerit Herodes: sed cadebat semen in saxosa loca: itaque radices non egit.

21 *Proceribus*, τοῖς μεγιστᾶσιν. Vul. *Principibus*. Erasmus *Primatibus*: quod non memini apud idoneos auctores legere. Nonnulli, magnates vocãt, vocabulo (vt ego quidem existimo) parũ Latino. Apparet autem in Oriente Megistanas appellatos qui à Latinis Proceres vocãtur, quasi maximates dicas. Itaque non modò Suetonius, de Persarum rege loquens, Græcum vocabulum retinuit (vt obseruauit Erasmus) sed etiam Cornelius Tacitus de Armeniis agens. ¶ *Primariis*, τοῖς πρώτοις. Vul. *Primis*. Erasmus. *Primoribus*: quum illud vocabulũ hac significatione Magis Latinum sit, & Græco optimè respondeat.

22 *Filia ipsius Herodiadis*, τῆς θυγατρὸς αὐτῆς Ἡρωδιάδος. In quodam exemplari scribitur αὐτοῦ: quam lectionem si sequeris, conuertes hoc modo, Filia eius, scilicet Herodis, Herodias. Sed appareret Matthæo Herodiadem esse matris ipsius nomen: quam etiam testantur omnes veteres, non ex Herode Antipa, sed ex marito Philippo, hanc filiam sustulisse. Eius autem filiæ nomen Euangelistæ quidem non exprimunt, sed Iosephus Salomen vocat; in eo dissentiũs à nostris: id est à veritate, quòd Herodiadem dicit non Philippo, sed Herodi secundo nuptam fuisse, quum eam Herodes iste, cognominatus Antipas abduceret à marito.

24 *Egressa*, ἐξελθοῦσα: rectè. Nec enim solebãt mulieres cũ viris accũbere, vt etiam liquet ex Balsasaris cõuiuio, quod apud Danielem describitur: nec apud Græcos vt testatur Cic. 3. in Verrem.

25 *Cum festinatione*, μετὰ σπουδῆς. Ad verbum, Cum studio. σπουδὴ enim Græcis dicitur studiũ. i. (vt Cicero interpretatur) assidua & vehemens ad aliquam rem magna cum voluntate applicatio. quod duobus modis hic vrgetur, nempe quod & nulla interposita mora sese in viam dederit, & quòd celeriter ad regem accurrerit. Et certè à verbo σπεύδω derivatur σπουδή. ¶ *Velim*, θέλω. Vulg. & Erasmus. *Volo*: quod Latinis videtur imperiosum. Vide infrà 10. 35. ¶ *Iam nũc*, ἐξ αὐτῆς. Ad verbum, ex hac, videlicet hora. subauditur ὥρας: quod aliquando exprimitur. vt Matth. 15. v. 28. Vulgata. & Erasmus, *Protinus*: quod aduerbium est variæ significationis, ideóque à nobis repudia-

repudiatum. Deerant autem hæ duæ voces in duobus vetustis exemplaribus, & sanè tarò occurrunt. Vsurpatur tamẽ etiam à Paulo Philip 2.v.23.

26 *Valde tristis factus*, περίλυπος γλυόμενος. Vulgata, *Contristatus est*: id est ἐλυπήθη. Erasmus, *Dolore affectus*. Neuter satis expressit vim præpositionis περί. de qua diximus suprà Matth.26.38.quam etiam non omisit Syrus interpres.

¶ *Noluit* [*tamen*,] οὐκ ἤθελησεν. Particula quam addidimus videtur sententiam illustrare: & sæpe apud Hebræos desideratur, vt diximus Matth.2.v.6. ¶ *Propter dia.* Hoc refertur ad sequens verbum ἤθελησεν, non autem ad præcedentia: & post ὁ βασιλεὺς, in quodam exemplari additum erat ὡς ἤκουσεν, Vt audiuit. Hic autem habemus exemplum hominis religione abutentis, vt tamen religiosus habeatur. ¶ *Reiicere* ἀθετῆσαι. Vulgata, *Contristare*: id est λυπῆν. Hoc vocabulum propriè rei inanimatæ tribuitur: & opponitur. τὸ πιθέναι. i. ponere & statuere. Nam ἀθετῶ, declarat Legem irritam facere, & quasi deponere. Inde factum vt acciperetur pro Reiicere & contemnere.

27 *Et statim*, καὶ εὐθὺς. In vno codice legimus ἀλλ' εὐθὺς, Sed statim. Vetus quoque interpres legit ἀλλὰ: sed prætermisit ὁ βασιλεὺς, tanquam minimè necessarium. ¶ *Spiculatore.* σπικουλάτορα. Vox Latina corrupta, i in e mutato, sicut pleraque alia passim reperiuntur, de quibus diximus Mat. 5. 29. vt λεγεὼν, in quo vocabulo eadẽ fit vocaliũ permutatio. Erant autem spiculatores, principũ satellites, sic dicti à gerendis spiculis: quorum mentionem facit Cornelius Tacitus. Vnde Spiculatoria caliga apud Suetonium in Caligula, sicut Bayfius rectè emendauit. ¶ *Vt afferretur*, ἐν τῷ φέρειν. Eras. *Inferri*. quòd accumberet videlicet: quasi iusserit Herodes caput mensæ vt ferculum aliquod inferri. Vetus autem interpres post ἐν τῷ φέρειν legit ἐν δίσκῳ vel *vnum*, in disco: quum id hoc loco non reperiatur in Græcis codicibus.

29 *Cadauer*, πτῶμα. Vulg. *Corpus*: id est σῶμα, sicut apud Matthæum scribitur 14.12. nullo quidem discrimine, si Grammaticis credimus, qui σῶμα propriè dici volunt τὸ ἄψυχον. Sed nimirum hoc ferre non possunt aures quorundam, ne cadavera videantur adorare.

31 *Venite vos priuatim*, δεῦτε ὑμεῖς αὐτοὶ κατ' ἰδίαν. In meo vetustissimo codice legitur, δεῦτε, ἀπάγωμεν, Venite, eamus. Vulgata non legit ὑμεῖς αὐτοὶ, nec Syrus etiam interpres. Erasmus interpretatur, *Vos soli*: hoc est, dimissis cæteris. Positum enim est (inquit) αὐτοὶ pro Soli, quemadmodum καθ' ἑαυτὸν esse dicitur qui solus est absque arbitris, quã expositionem iudico planè esse violentam. Itaque putarim potius alterum redundare, vel etiam ὑμεῖς ex albo irrepsisse in contextum. ¶ *Et ne cibum quidem capere ipsis vacabat*, καὶ οὐδὲ φαγεῖν εὐκαίρουν. Vulgata, *Et nec spatium manducandi habebant*: quum in hoc genere μηδὲ idẽ valeat quod Nequidẽ, & εὐκαιρεῖν aliquid amplius significet quàm spatium habere. In quodam codice legimus, οὐδὲ φαγεῖν εὐκαίρως εἶχον, eodem sensu.

32 *Abierunt igitur*, καὶ ἀπῆλθον. Erasmus legit ἀπῆλθεν, *abiit*, singulari numero. Aliter hoc legit Vetus interpres.

33 *Turba*, οἱ ὄχλοι. Hoc non legit Syrus interpres, neque noster Vetus, nec etiam in veteribus codicibus reperimus.

¶ *Agnouerunt eũ*, ἐπέγνωσαν αὐτόν. In quatuor exemplaribus scribitur σὺτὸν, eos: quod videtur legisse Vetus interpres, quia noluit repetere tanquam superuacuum. ¶ *Pedibus*, πεζῇ. Vulgata, *Pedestres*: id est πεζοὶ, sicut etiam legimus in vetustis duobus exemplaribus. Erasmus. Pedestri itinere, vt subaudias ὁδῷ. ¶ *Et conuenerunt ad eum*, καὶ συνῆλθεν πρὸς αὐτόν. In vno codice, pro πρὸς αὐτὸν, scribitur αὐτὲ, id est eo. Syrus & Vetus noster interpres totum hoc membrum non legerunt. Complutẽses verò pro συνῆλθεν Conuenerunt, impresserunt ἦλθεν, Venerunt.

35 *Quum autem iam multus dies esset*, καὶ ἤδη ὥρας πολλῆς γενομένης. Vulgata ad verbum, *Et quum iam hora multa fieret*: quæ versio est obscura & parum Latina. Dicunt enim Latinĩ multum diem, non multam horam. Cicero Attico, *Multus sermo ad multum diem*. Item Cæsar, *Multo die cognouit à suis montem teneri*. Itaque miror Erasmum sic maluisse interpretari, *Et quum iam multum diei præterisset*, id est, καὶ ἤδη πολλῆς ὥρας, vel ἡμέρας,

ἀπελθούσης. ¶ *Iam multus dies est*, ἤδη ὥρα πολλή. Vulgata, *Hora præteriit*: id est ὥρα παρῆλθεν. vt loquitur Matth. 14. 15. Erasmus, *Multum temporis effluxit*: quæ Græcis non respondent. Quoddam exemplar pro ἤδη, scriptum habet articulum fœmininum ἡ.

36 *Circumiacentes agros.* τοὺς κύκλῳ ἀγρούς. Hic videtur κύκλῳ. quodammodo degenerare in aduerbium: paulo aliter tamen quàm suprà hoc eodem capite versu 6, vbi vertimus, In orbem, quoniam articulum non habebat adiunctum. hîc autem videtur elliptica esse oratio, quam sic explere possis. τοὺς ἐν κύκλῳ κειμένους: id est ἀπέχοντας. Vulgata vertit, *Proximas*: id est τοὺς ἐγγύς, quod etiam scribitur in quodam exemplari. ἀγροὺς verò conuerti agros potius quàm villas: id est ἀγροικίας: qua de re diximus aliquid Matth. 22. 5. ¶ *Emant sibi panes: nam quæ vescantur non habent*, ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς ἄρτους. τί γὰρ φάγωσιν οὐκ ἔχουσι. Positum videtur τί pro ὅ, τι. Vetus interpres, *Emant sibi cibos quos manducent*. Nã etiam in quodam codice scribitur ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς τί φάγωσιν.

37 (*Num*) *profecti emerimus*, ἀπελθόντες ἀγοράσωμεν. Quanuis in nonnullis codicibus hæc periodus legatur absque nota interrogante, tamen quum hæc à discipulis dicantur non inter sese deliberantibus, sed alloquentibus Dominum, existimo cum interrogationis aut admirationis potius nota legi oportere. Est enim interrogatio sed cum admiratione, atque adeo cum ironia quadam coniuncta: quo dicendi genere vtimur etiam quum indignantes aliquid negamus nos facturos: vt supplere necesse sit quippiam, sicut hoc loco fecimus. Quòd si ἀγοράσομεν legas, & paulo pòst δώσομεν, sicut etiam in duobus manuscriptis codicibus scribitur, subaudienda tantùm erit particula interrogans, quæ sæpe prætermittitur, adiuuante pronũtiationem accentu, & ita conuertemus, *Nam abeuntes ememus panes ducentis denariis, & dabimus eis ad vescendum*. Quod autem ad ducentorum denariorũ summam attinet, si ex Budæi calculo singulos denarios tribus assibus regiis & semisse æstimemus, fient vnciæ (quas vncias vocamus) 8400, vt satis appareat sufficere nullo modo potuisse quinque virorum millibus, præter mulieres & pueros. Sed ex coniectura loquuti sunt discipuli, quum turbam non recensuissent. quod postea facilè fuit facere illis, per centenos & quinquagenos distributis.

37 *Re cognita*, γνόντες, sub τοῦτο: nempe quot panes haberent. Vulgata & Erasmus. *Et quum cognouissent*: nimium obscurè.

39 *Facere vt accumberent*, ἀνακλῖναι. Hoc verbum quum propriè neutrum sit, hîc degenerat in formam coniugationis Hiphil. In editione verò Basilienſi legitur ἀνακλιθῆναι passiua significatione, quasi dicas, Reclinari. Vulgata & Erasmus *Vt facerent accumbere*. Vide infrà 7. versu 37.

¶ *Per conuiuia*, συμπόσια συμπόσια. Vulg. *Secundum contubernia*. Eras. *Distributiuis conuiuiis*. Neuter satis commodè, ni fallor. Hebræi, pro distributiuis, quibus carẽt, vti solent vocabulis geminatis: veluti si binos intelligant, dicunt δύο δύο, vt suprà 6. 7. i. vt vernaculo sermone dicimus, *deux à deux*. Græci verò adhibent in eum vsum præpositionem κατά. Itaque conuerti perinde acsi scriptum esset κατὰ συμπόσια, & paulò pòst, πρασιαὶ πρασιαί. κατὰ πρασιάς. συμπόσια autem (id est conuiuia) vocat quæ vulgò vocamus *tables*, id est, numerum hominũ quantũ potest vna mensa capere. Necesse enim fuit tam multitudinẽ in varias tanquã turmas conuiuarum distribui. Hoc vidit Erasmus, sed obscurè admodũ explicauit. ¶ *Super*, ἐπί. Erasmus, *In*. Sed illa certè interpretatio melius conuenit, & propria est huic præpositioni, quoties tertio casui iungitur. Itaque Vulgatam versionem retinui.

40 *Per areolas*, κατὰ πρασιάς. Vel, vno vocabulo, Areolatim. Dicuntur enim πρασιαὶ, hortorũ areolæ. Distributis igitur turmis conuiuarũ super viridi gramine, videri poterant prata in totidem veluti areolas distincta. Vulg. *Per partes*: i. κατὰ μέρη. Eras. *Diuisi in viridaria*: id est εἰς παράδεισους. ¶ (*Partim*) *centeni & (partim) quinquageni*, ἀνὰ ἑκατὸν, καὶ ἀνὰ πεντήκοντα. De ἀνά præpositione diximus Matth. 20. 9. cuius loco in vetustissimo meo codice legitur κατά. Vulgata, *Per centenos & quinquagenos*. Erasm. *Centeni & quinquageni*: quæ vtraque versio sic posset intel-

ligi quasi singulæ conuiuarum cateruæ centũ quinquaginta cõuiuas fuerint cõplexæ. Itaque vt eam amphiboliã vitaré, quæ non est in Græco sermone, addidi particulam partim. Quannis autẽ in ea re parum esse momenti quibusdam videri possit, nemini tamen hæc diligentia displicere debet.

41 *Benedixit*, εὐλόγησεν: id est, gratias egit Deo patri, & nomẽ eius inuocauit: etiamsi ex Luca τοὺς ἄρτους cõmodè repeti potest ἀπὸ τοῦ κοινοῦ, vt dicemus Luc. 9.16. Hoc autem placuit admonere, quia multi verbũ Benedicẽdi, quoties occurrit, nimis cupidè sine iudicio arripiunt, vt transferant in alienũ sensum: præsertim superstitiosi, qui pro suo more imaginantur signũ crucis in aerem sparsum. quod quidẽ non minus hîc est absurdũ quàm si quis eum dicat istis panibus egisse gratias. Nam εὐλογεῖν hoc loco idẽ valere quod εὐχαριστεῖν, nemo dubitabit qui hunc versiculũ comparârit cum ca. 8.v.6. ¶ *Partitus est*, ἐμέρισεν. Syrus interpres legit ἐμέρισαν, Partiti sunt, videlicet discipuli: & fortassis rectius. quanuis id possit dici fecisse, Christus, quod eius mandato fecerunt discipuli, vt quũ dicitur panes fregisse, quum non sit verisimile panes totos fuisse ab ipso frustulatim confractos.

44 *Qui comederant*, οἱ φαγόντες. Cõplutensis addit τοὺς ἄρτους, panes illos. ¶ *Quasi*, ὡσεί. i. ferè. Terentius, *Quasi ad talenta decem coegi*. Vet. interpres hanc particulã non legit, neque etiã vetusti nostri codices adduntneque Syrus interpres.

45 *Bethsaidæ oppositam*, πρὸς Βηθσαϊδάν. i. versus Capernaum, quę interiecto sinu obuersa est Bethsaidæ, vt liquet ex Ioh. 6.17. & 21. Itaque non est hoc connectẽdum cum verbo προάγειν, sed sic declaratur τὸ πέραν.

46 *Et quum amandasset eos*, καὶ ἀποταξάμενος αὐτοῖς: vel, Et quum valedixisset eis. Nam hoc idem verbum etiam significat Valedicere: sed de iis propriè dicitur quibuscum nihil amplius commercij sumus habituri: sicut etiam vernaculo sermone dicimus, *dire à dieu*, vt Luc. 9.61. quod tamen non esse perpetuũ apparet, tum ex hoc loco, tum etiam ex Luc. 9.61, Act. 18.21. & 2. Corint. 2.13. Vulgata & Erasmus, *Quum dimisisset*, id est ἀπολύσας, vel potius ἀποπεμψάμενος. ¶ *Eos* αὐτοῖς. Discipulos videlicet. Nam quanuis ad turbã etiam referri posse videatur, tamen verisimile est de discipulis intelligendum, quos iusserat traiicere: quum subducere se potius à turba soleat, quam palàm illi valedicere.

48 *In prouehendo*, ἐν τῷ ἐλαύνειν, subaudi τὸ πλοῖον, nauigio. Est enim τὸ ἐλαύνειν nautarum, qui remis prouehunt nauẽ: & metaphoricè ad equites & aurigas transfertur. Verbo autem Prouehendi vtitur etiam absolutè Plinius lib. 21. cap. 13, *In Hispania* (inquit) *multis prouehũt*, loquens de nauibus, quibus imposita aluearia prouehũtur. Vulgata & Erasmus, *In remigando*. id est ἐν τῷ ἐρέσσειν, vel κωπηλατεῖν. ¶ *Et circa quartam vigiliam*, καὶ περὶ τετάρτην φυλακήν. Eras. pro καὶ vertit *At*, quod non videtur huic loco satis cõuenire. Certè in vetusto quodam exemplari, initio huius versiculi, pro καὶ εἶδεν scribitur καὶ ἰδὼν neque hoc loco repetita erat copula: quę lectio non est repudianda.

51 *Et multo magis*, καὶ λίαν ἐκ περισσοῦ. i. καὶ πολλῷ μᾶλλον. Vulg. *Et plus magis*. quod est barbarè & obscurè dictum. Eras. *Et vehementer supra modũ*: id est καὶ σφόδρα ὑπερμέτρως. Cæterũ λίαν idẽ valet quod παντὶ ἐκ περισσοῦ verò est Ex abundanti, pro quo etiã vulgò dicimus *d'abondant*. quasi dicat Euangelista, tantũ abfuisse, vt quum cognouissent spectrum non esse, desierint obstupescere, vt etiam multò magis quàm antea sint perculsi, quum viderent ventos ac mare ipsius imperio acquieuisse. ¶ *Et mirabantur*, καὶ ἐθαύμαζον. Hæc desunt in vetusto vno codice: & fanè videri possunt adiectitia: quod etiã suspicatus est Erasmus: nisi dicamus idem valere atque, Præ admiratione. Nam ἐξίστασθαι longè plus est quàm θαυμάζειν.

52 *Non enim intellexerant* [*quod factum fuerat*] *illis panibus*, οὐ γὰρ συνῆκαν ἐπὶ τοῖς ἄρτοις. id est, Miraculum illud quinque panum non satis consideranerant: adeo vt ista Christi virtus illis non minus esset noua quàm si miraculo illi recens facto non interfuissent. Vulgata & Erasmus, *Non enim intellexerant de panibus*: id est, περὶ τῶν ἄρτων. Ego malui aliquid supplere. Nam altoqui noua est ista constructio verbi συνιέναι. Itaque sic videntur etiam Græca explenda, ἡ γὰ

συνιέναι τὸ ἀραχθὲν ὅτι τοῖς ἄρτοις. Quòd si nō placet hęc ellipsis, accipies τὸ συνιέναι ἀπὶ τοῦ προσέχειν τὸν νοῦν, & ita conuertes, Non enim animum aduerterant ad panes illos, id est, ad miraculum illud quinque panum. ¶ *Stupidum erat*, ἦν πεπωρωμένη. Vulgata & Erasmus, *Erat obcæcatum*: id est ἦν γὰρ πεπηρωμένη. Suprà autem cap. 3. 5, docui πήρωσιν aliud esse quàm πῆρσιν, adeo quidem vt aliquid etiam amplius quàm σκληροκαρδίαν declaret: quanuis hoc in loco stupiditatē & vecordiam duntaxat significet. Cæterùm in tribus vetustis codicibus pro ἦν γὰρ, scribitur, ἀλλ' ἦν πεπωρωμένη, id est, Sed occalluerat.

53 *Appulerunt*, προσωρμίσθησαν. Vulgata, *Applicuerunt*: quòd verbum latius patet quàm προσορμίζεσθαι: id est ἐλλιμενίζειν. Quamobrem etiam Erasmus vertit, *Applicuerunt in portum*. Ego verò malui verbo Appellendi vti, quod & ipsum propriè dicitur, quum ex pelago aut freto aliquis πρὸς ὅρμον (id est ad littus) accesserit: vt ait idoneus auctor Donatus.

55 *Quum percurrissent*, περιδραμόντες. In quodam codice additum erat, οἱ ἄνδρες τοῦ τόπου, id est eius loci homines. quod apud Matthæum etiam habetur: & sanè si addatur, mollior erit iunctura duorū participiorū ἐπιγνόντες & περιδραμόντες: alioqui cogemur supplere coniunctionem, quam expressit etiam Erasmus. Nisi potius περιέδραμον legas, id est Percurrerunt: sicut in vno vetusto codice scribitur, & paulo post καὶ ἤρξαντο, addita videlicet copula. ¶ *Vbi audiebant eum esse*, ὅπου ἀκούοντο ὅτι ἐκεῖ ἐστι. Erasmus, *Quum audissent eum illic esse*. Putauit enim ὅπου esse aduerbium temporis, sicut apud Latinos interdum Vbi pro Postquam accipitur: quasi hoc sit ad eos referendum qui quum Iesum agnouissent, statim cæteris nuntiarint illum adesse: illi verò quum hæc audissent, ægrotos ad eum adduxerint. Sed τὸ ἀφεῖσθαι, ostendit istos huc & illuc discurrisse, eò nimirum vbi Iesum esse intelligebant, qui regionem illam peragrabat. Deinde quod paucis dixerat Marcus, sequente versiculo pluribus explicatur: vt minimè dubium sit quin Vetus interpretatio retinenda sit. Nam aduerbium ἐκεῖ ex idiotismo Hebræorum redundat, & in vno etiam vetusto exemplari non legimus.

56 *In fori*, ἐν ταῖς ἀγοραῖς. Vul. *In plateis*, i. ἐν πλατείαις, sicut in quodā exemplari legimus. Quanquam (vt annotat Erasmus) paruum in eo sit discrimen, quum platea pro foro esse possit. ¶ *Tangebant eum*, ἅπτοντο αὐτοῦ, vel tangebant eam, videlicet fimbriam. Potest enim vel ad κράσπεδον referri, vel ad ipsum Christum. Nam de ea quæ vestimentum illius tetigerat, Dicit Dominus, Quis me tetigit?

IN CAPVT VII.

1 *Tunc coguntur*, καὶ συνάγονται. Vulg. & Erasm. *Et conueniunt*, id est καὶ συνέρχονται: quum plerunque τὸ συνάγεσθαι vertant Congregari. Particulam autem καὶ expressi (vt alibi sæpe) per aduerbii temporis. Nam præterquàm quòd ea significatio melius videtur conuenire, Matthæus quoque cap. 15. 1, scriptum habet, προσέρχονται.

2 *Pollutis*, κοιναῖς. Vulg. & Erasm. id verbum, *Communibus*, id est (vt ipse explicat) illotis. Neque tamen nostra interpretatio falsa est. Nam idcirco Pharisæi illotis manibus cibum capi nolebant, veriti ne fortè rerum aliquarum interdictarum attrectatione per imprudentiam illas polluissent. Vide Matth. 15. 11. Act. 10. 14. ¶ *Edere panem*, ἐσθίειν ἄρτους. Apud Græcos sæpe participia pro infinitis verborum modis ponuntur. Edere autem panem, Hebræorum idiotismo, idem valet quod Cibum capere, vt alibi diximus. ¶ *Conquesti sunt*, ἐμέμψαντο. Vulgata, *Vituperauerunt*. Erasmus, *Incusabant*, siue *accusarunt*. quæ omnes significationes admittit verbum Græcum μέμφεσθαι: quia nimirum ea de quibus conqueremur, vituperare & accusare solemus. Ego eam significationem sum amplexus quæ huius verbi propria est, ni fallor: præsertim quoties absolutè ponitur: quam etiam Erasmus annotauit.

3 *Pugno*, πυγμῇ. Sic citatur etiam hic locus apud Epiphanium, lib. 1, vbi agit de Scribis. Vulgata & Erasmus verterunt, *crebrò*: vt meritò suspicetur Erasmus Veterem interpretem legisse nō πυγμῇ, sed πυκνῇ. Et certè in meo vetustissimo codice legitur πυγμῇ fortasse pro πυκνῇ: nisi in interpretatione Latina non

non minus vetusta, & quæ Græcis è regione est opposita, legeretur non Crebrò, sed Primò, fortasse pro Pugno. Verùm præterquam quòd hæc lectio nullius alterius veteris codicis, quem mihi inspicere licuerit, auctoritate fulcitur, & hoc aduerbium non minus est inusitatum quàm πυγμῇ, (potius enim dicimus πυκτὰ, vel πυκτῶς) vereor ne ipsa etiam sententia aliam interpretationem postulet. Theophyl. interpretatur, ἕως τῶν ἀγκώνων. id est Ad cubitum vsque: quasi cubitaliter dicas. Sed πυγμὴ neque πῆχυ declarat, id est cubitum, (nisi pro cubiti mensura, eáque decurtata, accipias: quanuis aliter scribat Erasmus) neque ἀγκῶνα, id est, ipsam lacerti iuncturam, vbi os exterius eminet: quod nonnulli volũt ab Hippocrate κύβιτον vocari. Deinde huius ritus ac consuetudinis nulla (quod sciam) apud alios scriptores fit mentio, vt hæc Theophylacti interpretatio ne verisimilis quidem mihi videatur. Ego igitur simplicem Græci vocabuli significationem sequutus sum ex quo intelligamus summo studio affectatas fuisse istas ablutiones à Iudęis, vt facere solent qui manum manui affricant, & pugnum inserunt alterius palmæ: assentiẽte mihi quóque Syra interpretatione quæ pro πυγμῇ habet דבטילאית (*dabtelaith*) id est sedulò & accuratè, vt qui Luc. 1.39. μετὰ σπουδῆς verterit בטילאא (*betilai.*) Id verò quàm bene conueniat constabit ex iis quæ Munsterus de his rebus annotauit in Deuteron. 8. ex Centum benedictionum libro. *Tradunt*, inquit, *manus primùm abluendas & tergendas: alioqui panis qui comeditur, immundus iudicatur.* Et mox, *Fundenda est aqua tribus vicibus super manus: in prima fusione sunt digiti sursum tenendi, in posteriori demittendi. Sunt manus simul lauandæ, non una post alteram. Denique opus est vt in ablutione manuum, sinistra tanquam famula subseruiat dextræ.*

¶ *Tenentes*, κρατοῦντες. id est, studiosè ac pro viribus obseruãtes. quod etiam obtinendi uerbo significatur, vt in illo Terentij, *Antiquum obtines.* Est autem quædam emphasis τοῦ κρατεῖν, hoc loco: quam optimè videtur Cicero his verbis explicare pro Flacco, O *morem*, inquit, *præclarum, disciplinámque quam à maioribus accepimus, si quidem teneremus: sed nescio quo pacto iam de manibus elabitur.* Declaratur enim hoc verbo vis quædam quæ à Græcis κράτος vocatur. Ideo interdũ significat Vi capere, quod vno verbo dicimus Prehendere: interdum verò Coercere: interdum etiam, Totis viribus retinere, vt hoc loco. Quod autem attinet ad Traditiones & Seniorum nomen, vide Matth. 15. v. 2.

4. *A foro* [*venientes*] ἀπὸ ἀγορᾶς. In meo vetustissimo exemplari additur, ἐὰν μὴ βαπτίσωνται, quod etiam in quibusdam veteris editionis exemplaribus est expressum. Designatur autem hoc loco peculiaris circunstantia: quasi videlicet isti etiam quum domi tantum sua curabant, diligenti tamen ablutione manuum vsi fuerint: quum verò in forum procedebant, publicum videlicet munus obituri, vel cum vario genere hominum, vt fieri necesse est, versaturi, quorum aliqui essent foris vel intus immundi, tum vniuersi corporis ablutionem vsurparint. ¶ *Loti fuerint*, βαπτίσωνται. Vulg. *Baptizentur*, quod meritò mutauit Eras. quum de solenni illa ablutione non agatur, cui (vt antè dixi) longa iam cõsuetudine Ecclesiarum omnium dicata & consecrata est Baptismi appellatio. Plus autem est βαπτίζειν hoc in loco, quàm χερνίζειν, quòd illud videatur de corpore vniuerso, istud de manibus duntaxat intelligendum. Neque verò τὸ βαπτίζειν significat Lauare, nisi à consequenti. Nam propriè declarat Tingendi causa immergere. Plut. ἀεὶ δισσοὶ δαιμόνιαι, Βάπτουσι σαυτὸν εἰς θάλασσαν. Nazianze. oratione, εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, Μὴ γὰρ ὑμᾶς χειροκμήτοις καὶ χερόμπορα, μηδὲ φορτικῶν πλέον ἃ δυνάμεθα φέρειν, ἵνα μὴ αὐτοὶ μὲν τῇ νῇ βαπτισθῶμεν, καὶ τὸ χάρισμα ναυαγήσωμεν. Ideo etiam trãslatitiè accipitur pro μεθύσκειν apud Plat. in Symp. Sicut Latinis qui ebrius est, madidus interdum vocatur: cui opponitur siccus, id est sobrius. Vide Matt. 3. 11. ¶ *Non edunt.* οὐκ ἐσθίουσι, Vulgata, superiore versiculo vertit, *Non manducant*: hoc autem loco, *Non comedunt.* Eras. qui hanc Veteris interp. inconstantiam reprehendit, priore loco interpretatur, *Capiunt cibum*: posteriore, *Non comedunt.* Ego verò iam antè admonui, pro φαγεῖν, nos Vesci dicere, pro ἐσθίειν, Edere

nisi quum Latinæ linguæ ratio nos cogit ista permutare. ¶ *Acceperunt tenenda*, παρέλαβον κρατεῖν. Quid propriè declaret τὸ παραλαμβάνειν, admonet hoc loco Erasmus, & nos exposuimus Matt. 1.20. Vulg. *Quæ tradita sunt illis seruare.* Eras. *Quæ susceperunt seruanda.* ex cuius annotationibus apparet nonnullos codices non κρατεῖν, sed τηρεῖν scriptũ habere, eodẽ tamẽ sensu seruato. Ab hac autẽ consuetudine de qua hîc agitur, Pharisæi peculiari epitheto vocãtur βαπτισταὶ à Iustino, in dialogo πρὸς Τρύφωνα. ¶ *Et sextariorum*, καὶ ξεστῶν. Vulg. & Eras. *Vrceorum.* Ξέστης Romanã esse vocẽ corruptã, vel ex Galeno constare potest, qui lib. 1. De cõpositione medicamentorũ secundum genera, sic ait, de Andromacho iuniore loquens, καί τοι θαυμάσειεν αὖ τις ὅπως ἐν Ῥώμῃ διατρίβων, αἵνα λιτρῶν ἀνόμαζε κοτύλας. ὅπου γὰρ ταῦτα ὀνόματα τό, τε τῆς λίτρας, καὶ τὸ τῆ ξέστου, καὶ τὸ τῆς ὑγίας. Idem, παρὰ μὲν τοῖς Ἀθηναίοις ἦν τὸ μέτρον ἰδιωτικόν, ἔτι τοιοῦτον καὶ νῦν δὲ ἀφ' ὧν Ῥωμαῖοι κρατοῦσι, τὸ μὲν ὄνομα τῆ ξέστου παρὰ πᾶσιν ἐστὶ τῆ Ἑλληνικῆ διαλέκτῳ χαμένοις τεθεσιν αὐτὸ δὲ τὸ μέτρον οὐκ ἴσον τῷ Ῥωμαϊκῷ. Ξέστης igitur (qui Latinis sextarius) partim mensurã declarat duarum heminarum apud Romanos capacẽ, vt docet harum rerum peritissimus Georgius Agricola: partim etiã vas eius mensuræ capax, cuius tamen appellatione hoc loco cætera tum maiora, tum minora quotidianis vsibus destinata comprehenduntur, ex quib. videlicet vinũ aut aqua fundebatur: sicut ποτηρίων nomine existimo cõprehendi vasa ex quibus potatur. Itaque mirari subit, Erasmũ maluisse ξεστῶν deriuare à neutro ξεστὸ, & lignea vasa intelligere, sic appellata, inquit, quòd torno poliantur, aut quòd sculpturis ornata sint: quę ipsius interpretatio longiore refutatione non indiget. Nam si à verbo ξέειν deriuare placet, (vnde λιθόξοοι lapidicidæ vocantur) mallẽ de hvdriis intelligere, quæ ex more Iudæorũ lapideæ erant, de quibus agit Ioh. c. 2. 5. ¶ *Æreamentorum*, χαλκίων. Sic in genere vocantur ærea vasa: quæ tamen placet nonnullis ad culinarias ollas & cacabos speciatim referre.

5 *Non ambulant*, οὐ περιπατοῦσιν. id est non instituunt vitam, ex Hebræorum idiotismo, apud quos ambulare idem valet quod viuere: & via dicitur vitæ genus quod aliquis tanquã viam sequatur: quò pertinet ille Posidippi, siue (vt alij volũt) Cratetis versiculus, πολλὼ τὶς βέλτιον πάμπρίσον, ¶ *Traditionem*, παράδοσιν. Eras. *Traditum*: qui paulo antè verterat Institutum, & hoc eodẽ capite versibus 9 & 10, Constitutionẽ. Vide Mat. 15.3. ¶ *Illotis autem*, ἀνίπτοις Vul. *Cõmunibus*, κοιναῖς, quod in meo quoque vetustissimo exẽplari scribitur.

6 *Abest*, ἀπέχει. vel dittatid est ἄπεστι, sicut scriptum legimus in quodã vetere codice. Demosth. Philip. 3. τοῦτ' ἀπέχει τῆς πόλεως σάδια.

8 *Similia huiusmodi*, παρόμοια τοιαῦτα Vulg. & Eras. *Similia his*: id est παρόμοια vel, vt quidam excuderũt, προόμοια τούτοις: quod postremũ in nullis codicibus reperimus. Quanquam si τοιαῦτα legas, videtur alterum abũdare. Sed tamẽ ita legunt omnes, & interpretantur paulo pòst, versiculo 13. Ego ex Syro interpretor germanam esse lectionẽ, καὶ ἄλλα παρόμοια τούτοις, Et multa istis similia: & verbũ ποιεῖτε ex vers. 13, in hũc irrepsisse.

9 [*Sane*] *bene*, καλῶς. Vulgata & Erasmus, *Bene*. Nos autem particulam SANE addidimus, vt ironia melius intelligeretur. Sic enim loquitur Terẽtius in Adel. vt annotat Donatus. Et Aristophane quoque ironicè dicere solet, νὴ τὸν καλὸν & in vno codice manuscripto, vt paulo antè versu 6, ita hîc quoque legimus καλῶς. quæ particula videtur non abũdare, sed respondere causali cõiunctioni Hebræorum כי (*chi*,) quæ sæpe ponitur confirmationis causa, præposita huic particulæ litera ה, vt 2. Sam. 23 c. 19. Sic etiam interdum Græci ita vsurpãt: vt in illo Platonis in Apologia, οὐ γὰρ δήπου καλῶς ὄντων, eorũ quę certò scio esse mala: vt commodè etiam cõuertere licuerit *Enimuerò bene*. Cæterũ nonnulli post καλῶς subiiciunt distinctionẽ, vt subaudiendũ sit aliquid: quasi dicat Dominus, Rectè sanè facitis. Sed hoc non satis probo. Neque enim satis cohæreret sequens verbum, nisi præterea subaudias particulam aliquam. Itaque coniungo cum ἀθετεῖτε, sicut legitur in veteribus omnibus codicibus. Rursus nonnulli hęc interpretantur ex idiomate Gallico, à quo Latini prorsus abhorrent. Sic enim Galli, *vous reiettez bien*: id est, vos bene reiicitis: pro, At vos, vel, vos verò reiici-

tis

tis. ¶ *Abrogatis*, ἀθετήσετε. Erasmus. *Reiicitis*, astipulante Cypriano. Ego verò existimo τὸ ἀθετεῖν idem hîc significare τὸ ἀκυροῦν infrà, versu 13. & Matth. 15. 6. & respõdere verbo Hebræo מאס (*chamas*, vt accipitur Soph. 3. 4. Vide sup. cap. 6. 26.

10 *Morte moriatur*, θανάτῳ τελευτάτω: id est Absque vlla spe veniæ impetrandæ morte mulctetur. Est enim hæc emphasis Hebraica, quam tamen melius exprimas ad verbum, si dicas, θανάτῳ θανάτου: id est, מות יומת (*moth iumath*) seruata paronomasia.

11 *Corban*, κορβᾶν. Vide Matth. 15. 5.

13 *Traditione vestra*, τῇ παραδόσει ὑμῶν. In meo vetustissimo codice additur, τῇ μωρᾷ, stulta,

14 *Tota*, πάντα. Vulg. *Iterũ*. i. πάλιν quod in duobus vetustis codicibus legimus, ¶ *Attendite*, σωλετε. Vide Matth. 13. 19.

15 *Polluere*, κοινῶσαι. Vide Matth. 15. 11. & Act. 10. 14. ¶ *Quæ egrediuntur ex eo*, τὰ ἐκπορευόμενα ἀπ' αὐτοῦ. Vulgata & Erasm. *Quæ de homine procedunt*, id est τὰ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ἐκπορευόμενα: quod in vno manuscripto codice legimus,

17 *A turba*, ἀπὸ τοῦ ὄχλου. Erasmus, *Semotus à turba*. Significat enim ἀπὸ vel (vt alij scribunt) ἄπο, absentiam & separationem, vt in illo Homerico, αἰὴ γὰρ ἀπ' ἄλλοις εἰν ἁμὶ ἔπεσι.

18 *Itáne & vos intelligentia caretis*, οὕτω καὶ ὑμεῖς ἀσύνετοί ἐστε; Erasmus, *Adeo & vos*: qui tamen in annotationibus eam versionem præfert, quam nos sequuti sumus. ¶ *Non*. i. Eras. *Nondũ*: legit. n. ὔπω.

19 *Abit*, ἐκπορεύεται. Vulgata, *Vadit*, βαδίζει. Erasmus, *Exit*. Intelligit autem ex antecedente consequens, sicut εἰσέρχεσθαι ponitur pro regredi Luc. 17. 7.

¶ *Purgans*, καθαρίζον. Erasmus legit, *Expurgans*, ἐκκαθαρίζον, eodem sensu. Dicitur enim id quod in latrinam eiicitur expurgare omnes cibos, quoniam est, cibi fax & purgamentum: vt videri etiã possit actiuũ pro passiuo vsurpatũ. Nam certè purgamentum potius dici videtur quod expurgetur quàm quod expurget.

20 *Dicebat autẽ*, ἔλεγε δὲ. Mihi magis placuerit quod legit Syrus interpres, expungens totum illud ἔλεγε δὲ ὅτι, & istã cum superiore versiculo connectens, acsi scriptum sit, τὸ δὲ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου &c. Quod autem ex homine egreditur, &c.

21 *Intus*, ἔσωθεν: id est ex corde: vt mox explicatur. Sic autem hæc particula sæpe vsurpatur à Plauto vt motum ex loco declaret: veluti in Cistellaria, *Dic me orare vt aliquis intus prodeat*.

22 *Auaritia*, πλεονεξίαι. Ita significantur infinita versutiarum genera, quibus alij ex aliorum incommodis sua captant commoda, dum nemo sua sorte contentus manet. Notandum enim est non tam affectum illum prauum significari, quum Auaritiam vocamus, quàm eius effecta, siue actiones, inde promanantes, quæ sunt indefinitæ quam ob causam vsus est Euangelista multitudinis numero: quanuis Syrus interpres singulari numero ista conuerterit. ¶ *Scelera*, πονηρίαι. Ποιηρὰ proprie vocant Græci vt (alibi diximus) hominẽ ad malè agendum exercitatum. Itaque πονηρία (cuius effecta hic notantur. i. πονηρήματα) inueteratã malitiã declarat, omniũ scelerũ matrẽ. Vulgata, *Nequitia* quo vocabulo libidinosę illecebræ & illiciæ significãtur. Eras. *Fraudes*. ¶ *Proteruia*, ἀσέλγεια, vel Nequitia. Quòd si plurali numero legas ἀσέλγειαι (sicut scriptũ legi in tribus veteribꝰ codicibus) malim conuertere Flagitia, quàm Impudicitię, cũ Vetere interprete, i. ἀκολασίαι, vel ἀκράτειαι. Syrus interpres pro ἀσωτία videtur accepisse. ¶ *Oculus malus*, ὀφθαλμὸς πονηρός. Hebraismꝰ, pro inuidia. Mat. 20. 15. ¶ *Obtrectatio*, βλασφημία. Vide Matth. 15. 19. ¶ *Amentia*, ἀφροσύνη. Vul. & Erasmus. *Stultitia*. i. μωρία.

24 *Surgens*, ἀναστὰς. i. Profectus, πορευθεὶς, ex Hebræorum idiotismo.

¶ *In confinia*, εἰς μεθόρια. Vulg. *In fines*. i. εἰς τὰ ὅρια: quod legimus in vno codice. Nã sic etiã paulo post loquitur versu 31. & pro μεθόρια Matthæus dicit μέρη. Intelligit igitur extremos Palestinæ fines quibus à Tyro & Sidone, id est, à Phœnicia, dirimitur: quod quidẽ annotare placuit, nequis existimet Dominum in eam regionem venisse quæ inter Tyrũ & Sidonem intercedit: quod opinatur Eras. Neque enim superioris Galilææ fines vnquam est egressus, vt ad profanas gentes proficisceretur. ¶ *Ac Sidonis*, καὶ Σιδῶνος. Hoc deest in vno vetere exemplari: sed ab aliquo deletũ esse opinor qui non intellexerit quid μεθόριον appellatione hoc loco intelligatur. ¶ *Ingressus domum quandam*, εἰσελθὼν εἰς οἰκίαν. i. quĩ

in hospitium aliquod diuertisset: quicunque tandem eius hospes fuit. Neque enim hîc habitabat, sed in Capernaum potius. Itaque quum quidam excuderint εἰς τὴν οἰκίαν, expungendum putauimus articulum, ne quis τὸ ἔρχεσθαι εἰς οἰκίαν, opponat τῷ ἀποδημεῖν. sicut accipitur Matth. 9.1. quum hîc potius declaret τὸ καταλύειν, vt etiam annotauimus sup. 6.10. ¶ *Sed καί.* Vulg. & Erasm. *Nec*: id est δὲ οὐ. Vide Matth. 13.22.

25 *Quum enim audisset, ἀκούσασα γάρ.* Vulg. & Erasm. *Mulier enim statim v. audiuit.* i. αὐθὺς τὸ ἀκούσασα γυνή: vt scriptũ inueni in quodam cod. nisi quòd pro γὸ legebatur ἀλλὰ, Verum.

26 *Erat autem, ἦν δέ.* Vulgata & Erasmus *Erat enim*, id est ἦν γάρ: quod nõ conuenit. Erasmus quoque in annotationibus legit, ἦν δέ. ¶ *Græca, ἑλληνίς.* Vulgata, *Gentilis*: id est religione profana, ἐθνικὴ. Nam qua ratione posset Græca dici quæ ex Syrophœnice erat? Notum autem est ex Paulo, omnes Gentes profanas & diuersę à Mosaica religionis, eo tempore à Iudæis generali Græcorum nomine fuisse comprehensas. Vide Gal. 3.28. ¶ *Syrophœnissa, συροφοινίσσα*, Syrophœnice regiuncula fuit, cui testatur non modò Tertullianus lib. 3. in Marcionem (vt Erasmus annotat) sed etiam Iustinus dialogo cum Tryphone habito, attributam fuisse Damascum. Matthæus hanc eandem ex vetusto totius illius tractus nomine, vel, ex Iudæorum more, Chananæam vocat. Cæterum in veteribus codicibus duobus scribitur συροφοινίκισσα, eodem sensu. Rursus in septem aliis exemplaribus & Complutensi editione legitur σύρα φοίνισσα, duobus distinctis vocabulis; quorum altero videtur totum quiddam significari, altero verò pars illius. Latè enim patet Syriæ nomẽ, adeo vt ipsam etiam Babyloniam & Mesopotamiam complectatur, vt scribit Plinius libri quinti capite duodecimo. Itaque miror cur hanc lectionem mendosam esse scripserit in hunc locum Erasmus. Nã quòd regionem Phœnicem arbitratur fuisse Iudæorum, id oportuerat idonei alicuius scriptoris auctoritate confirmari. Theophylactus autem legit duntaxat, ἀλλωὶς τὸ χθές.

27 *Obiicere, βάλλειν.* Vulgata, *Mittere*: quam interpretationem nemo non videt parum conuenire. Erasmus, *Proijcere*: quod & ipsum, quanuis sit tolerabilius, tamen non satis quadrat. Itaque rectius videtur idem conuertisse Obiicere, Matth. 15. cap. 26.

¶ *Catellis, κυναρίοις.* Vulg. *Canibus*. Erasmus autem rectè expressit diminutiuũ, quo vsus videtur Dominus vt maiore contemptu loqui videretur.

28 *Etenim, καὶ γάρ.* Vulgata, *Nam καὶ* Erasmus, *Nam quoque*. Vtraque interpretatio (ni fallor) parum est commoda. Confirmat enim his verbis mulier quod Christus dixerat, quasi id non impediat quominus illi concedatur quod petit. Ita se res habet, inquit illa, vt tu dicis: nam satis esse debet catellis si vel micas excipiant: micas igitur peto, non filiorum panem.

29 *Propter istum sermonem, διὰ τοῦτον τὸν λόγον.* Syrus interpres præponit verbum ὕπαγε, Abi, & hoc connectit cum sequente membro, idque rectè. Non enim propter hunc sermonem iubetur discedere, sed illi dicitur satanam filiam.

31 *Regressus, πάλιν ἐξελθών.* Vetus interpres, *Iterum exiens*. Eras. *Rursum egressus*. Neuter (vt opinor) sensum expressit. Eum enim semel egressum esse oportet qui rursum egreditur. Sciendum est igitur, πάλιν hoc loco non significare iterationem, sed idem valere quod ἀπὸ τότου: vt πάλιν ἐπελθὼν declaret ex illis finibus egressũ, vt eo reuertereretur vnde initio regressus erat. Quum enim ad extremos Israelitarum fines peruenisset, progredi amplius non poterat, nisi vellet externis etiam Gentibus annunciare Euangelium. Itaque significatur eum protinus ad oues perditas Israelis rediisse. Erat enim (vt ait Paulus) Circumcisionis minister.

¶ *E finibus Tyri ac Sidonis, venit ad mare, ἐκ τῶν ὁρίων Τύρου καὶ Σιδῶνος, ἦλθεν πρὸς τὴν θάλασσαν.* Vulg. *E finib. Tyri venit per Sidonem ad mare*, i. ἐκ τῶν ὁρίων Τύρου διὰ Σιδῶνος: quod legi in duobus codicibus. Sed deprauatam esse hanc lectionem, ex eo primùm constat quòd Christum nusquam legimus Israelitarum fines egressum. Nam quorsum id faceret Tyrum enim & Sidonem profanæ Gentes incolebant. Deinde quum Sidon

à Galilæa sit remotior quàm Tyrus, Septentrionem versus, quî dici potest per Sidonem in Galilęam reuertisse? ¶ *Decapolis*, Δεκαπόλεως. Regiuncula est à numero decem vrbium sic vocata, quas (inquit Plinius lib. 5. capite 18.) intercurrant & cingunt tetrarchiæ: vt per medios eius regionis fines Christũ reuertisse, minimè sit mirandũ. Syrus interpres vertit, In confinium, siue fines.

31 *Offerunt*, φέρουσιν. Vulgata & Eras. *Adducunt*. Et certè constat φέρειν & ἄγειν sæpe permutari, vt inf. 9. 17. sed seruanda est propria verborum significatio, quoad eius fieri potest. Malo igitur simplex φέρειν pro composito προσφέρειν positum esse, quo plerunque vti solet Matth. 8. 16. item 9. 2. item. 12. 22. ¶ *Difficilem loquentem*, μογιλάλον. Vulg. *Et mutum*, καὶ ἄλαλον: & videtur pro hac interpretatione facere quod dicit turba vltimo huius capitis versu. Sic videndum est num de balbo potius quàm de muto loquatur. Primùm, quia hæc est propria huius vocabuli significatio: deinde, quia si de muto hîc ageretur, hoc addi nihil erat necesse, quum qui natura surdus est, idem etiam mutus esse intelligatur, ac proinde κωφὸς hoc loco surdastrum potius quàm surdum significet, ex communi loquẽdi vsu hyperbolico: quanquam ad hoc responderi potest, istum non natura sed casu aliquo, auriũ quidem penitus, linguæ verò aliquatenus vsum amisisse. Sed quũ paulò pòst non dicat simpliciter Euangelista eum loqui cœpisse, sed rectè loqui, ex eo probabilis saltem coniectura elicitur, eum etiam potuisse loqui, sed admodũ impeditè. Quòd autem turba mentionẽ facit τῶν ἀλάλων, idcirco fit quia cõmuni loquendi vsu, qui difficulter loquitur, absolutè dicitur loqui non posse: vel quòd præter hunc balbum alios prorsus mutos sanasset Dominus, sicut Matthæus indicat capite 15. 30. Nã alioquin de vno loquẽtes, singularem numerum vsurpassent.

33 *Quum abduxisset*, ἀπολαβόμενος: id est ab illorum manibus acceptum abduxisset. Nam ex antecedente intelligitur consequens. Hebræorum more. Vul. *Apprehendens*. Eras. *Quum apprehendisset*. id est ἀπολαβόμενος, vt legitur in Complutensi editione. ¶ *Quum spuisset*, πτύσας, Vulgata, *Exspuens*, id est ἀποπτύσας: quod aduersantis & abominantis. Eras. per periphrasin, *Sputo emisso*.

34 *Adaperitor*, διανοίχθητι. Aperti dicuntur Hebræis quibus oculorum meatus non sunt occlusi, vt Exod. 4. 11.

36 *Sed quantumcunque ipse eis imperasset*, ὅσον δὲ αὐτὸς αὐτοῖς διεστέλλετο. Vulgata, *Quanto autem eis præcipiebat*, Eras. *Sed quo magis ipse eis præceperat*. Existimarunt igitur ὅσον hic poni comparatiuè, quod non possum probare. Omnino enim dicendum fuisset ὅσῳ, & comparatiuum aliquod adiungendum. Deinde etiam subiũgendum fuisset τοσούτῳ, vt appareat esse ὑποδοτικὸν, cuius exempla profert Hermogenes De inuẽtione, tomo. 4. cap. ὅσῳ ἀορίστου. Superest ergo vt aduerbium esse dicamus indefinitè positum, vel certè nomen, vt ita conuertas, Sed quicquid ipse eis inhibuisset, multo amplius prædicabant. sicut in illo Horatij, *Quicquid delirant regus plectuntur Achiui*. Sic etiam vernaculo nostro sermone, *Mais quoy qu'il leur eust defendu ils le publioyent tant plus*. ¶ *Multo magis*, μᾶλλον περισσότερον: subaudi, quàm si ille non prohibuisset: quæ ellipsis in huiusmodi generibus dicẽdi, est omnibus linguis vsitata. Cæterùm abundat quidem particula μᾶλλον: (sicut in illo Euripidis versiculo, εἰ δ' ἐκεῖνα, θανὼν δ' ἂν ἐγὼ μᾶλλον εὐτυχίσαιμι. de quo pleonasmo diximus Matth. 6. 26.) sed tamen quoniam hoc dicendi genus videtur aliqua emphasi non carere, nos perinde sumus interpretati acsi scriptũ esset, πολλῷ περισσότερον. Vulgata, *Tanto magis plus*. Eras. *Hoc potius amplius*. Existimant enim supplendum τοσούτῳ, & μᾶλλον hîc poni in correctione. Atqui nõ præcessit ὅσον: & quoties legitur μᾶλλον pro Imò vel Potius, fere adiungitur aliqua particula, vt μᾶλλον δὲ, vel μᾶλλον γε. Denique hanc interpretationem quiuis (opinor) intelligere potest Græcis, quòd ad ipsas attinet voces, non respondere, quum alioqui sententiam nõ immutet.

37 *Supramodum*, ὑπερπερισσῶς, id est ὑπερπλείστως. Ad verbum, *Supra abundanter*. Vulgata, *Eo amplius*. id est περισσῷ μᾶλλον. ¶ *Facit vt & surdi audiant, & mutos loqui*. καὶ τοὺς κωφοὺς ποιεῖ ἀκούειν. Vulgata, *Et surdos fecit audire*: quam interpretationem me-

ritò reprehendit in annotationibus Erasmus. Latinis enim Facio, cum infinito modo, id significat quod Fingo vel pono, id est. ἐποίθημι.

IN CAPVT VIII.

1 *Multa omnino*, πάμπολλα. Sic Cicero hanc particulam cum superlatiuo coniungit interdum, vt 1. Offic. *Miserrima est omnino ambitio, honorúmque contentio.* i. παράθλιος δὴ ἀπόδαρχία ἡ φιλοτιμία. Vulgata, *Iterum multa*: id est πάλιν πολλοῦ, sicut scriptum legi in exemplaribus duobus. Erasmus. *Admodum multa*: id est πάνυ πολλοῦ.

3 *Deficient*, ἐκλυθήσονται. Ad verbum, Exoluentur: quòd in deliquio animi, nerui resoluantur: alioquin ἐκλύεσθαι etiam Dissipari declarat, vt Matth. 9.36.

4 *Vnde*, πόθεν. Id est, quo ex loco: quum videlicet in solitudine versemur. Cæterùm in vno codice additum erat πῆ, cuius aliqua vis est in interrogatione: vt ita conuerti possit, Nam vnde possit quispiam istos satiare panibus in deserto? vt in illo Virgilij, *Nam quis te, iuuenum confidentissime, nostras Iussis adire domos?*

¶ *Panibus*, ἄρτων Panis appellatione apud Hebræos sæpe iam admonuimus omnem cibum significari: hîc tamen id ipsum intelligitur quod panem vocamus, vt sit argumentum à comparatis sumptum, quasi diceret discipuli, ne panes quidem posse eo loco satis multos inueniri, nedum aliquid opsonij tantæ alendæ multitudini.

7 *Quum benedixisset*, εὐλογήσας. Vide Matt. 14.19.26.26. ¶ *Vt apponerent*, παρατεθῆναι Vulgata & Erasmus, *Apponi*: id est παρατεθῆναι. Nam mendosè legitur in annotationibus Erasmi. παραθεῖναι.

9 *Quasi*, ὡς. Vide suprà 5.13.

10 *Dalmanutha*, Δαλμανουθά. Annotat Erasmus quendam Græcum codicem habuisse Μαγδαλά. cuius meminit Matthæus, siue (vt quidam legunt) Magedam. Augustinus autem scribit plerosque codices habuisse Mageda. Sed & in nostro vetustissimo & alio præterea codice pro εἰς τὰ μέρη Δαλμανουθά. scribitur, εἰς τὰ ὅρια Μαδιγαδά, in fines Madegadi.

11 *Et venerunt*, καὶ ἐξῆλθον. Vulgata *Et exierunt* Erasmus, *Et egressi sunt*: vterque ad verbum. Est autem hoc dicendi genus Hebræis familiare, quo significatur Pharisæos eo consilio profectos domo vt eum aggrederentur: vel ex antecedente intelligitur consequens. Priusquam enim ad Iesum venirent, necesse fuit eos domo egredi. Inde factum vt πορεύεσθαι, ἀπέρχεσθαι & ἐξέρχεσθαι sæpe ponantur pro simplici ἔρχεσθαι. Vide suprà 3.21. & infrà. 11.11. ¶ *Altercari cum eo*, συζητεῖν αὐτῷ. Vulgata, *Conquirere*, Erasmus *Disputare*. Vide sup. 1.27. Sic certè accipitur. Act. 6.9.

12 *Quum altè ingemuisset spiritu suo*, καὶ ἀναστενάξας τῷ πνεύματι αὐτοῦ. Vulgata, *Ingemiscens spiritu*. Nam etiam in vno Græco exemplari deerat αὐτοῦ. Erasmus, *Quum ingemuisset spiritu suo*: rectè obseruata temporis aoristi ratione. Cæterum στενάζειν (teste Aphrodisæo) à cordis angustia dicitur, éstque στενάζειν ἀπὸ στενοχωρίας ζειν quod Latini dicũt Gemere & suspirare. Addidi aduerbium altè, quia præpositio ἀνὰ non videtur otiosa, vt intelligamus Dominum tanta istorum infidelitate vehementer offensum intimè æstuasse. Quamobrem etiam Euangelista addidit τῷ πνεύματι αὐτοῦ, spiritu suo: vt sciamus ex intimo corde & ipsis animi penetralibus profecta hęc suspiria. ¶ *Cur*, τί. Tota huius orationis indoles intelligitur ex pronuntiatione. Neq; enim hoc loco simpliciter interrogat Dominus, sed potiùs expostulat de tãta peruersitate, & quidẽ summo cum dolore, quòd illos videret sibiipsis pernicié accersere. ¶ *Si, ei*. Hæc sunt per aposiopesin dicta: quæ figura conuenit grauiter commotis, sicut Psal. 95.11. Solet autem particula אִם [*im*] ab Hebræis adhiberi in iurando, imprecationis loco: quia qui iurat, Deum simul aduocat vltorẽ. Deum quum per seipsum iurat, de fide & gloria sua permittit iudicium fieri ex verbis quæ affirmat. Christus autẽ suã denuntiationẽ hoc loco ita confirmans dicebat, Patiar haberi mendax ac impostor, vel aliquid simile. Quũ plenã sententiam concipiunt Hebræi, imprecationis ipsa disertè ponitur. Hęc faciat mihi Dominus, pro quo dicũt profani homines Emoriar, vel Dispereã: quod fidelibus, nedum Christo ipsi, parum conuenit. Quod autem fortasse rectius est, asserente Syro interprete, in vno codice legimus εἰ δοθήσονται, *non dabitur*.

14 *Et panem non nisi vnum habebant*, καὶ εἰ μὴ ἕνα ἄρτον οὐκ εἶχον. Sic Vetus interpres, quem nos sequuti sumus, mutata tantùm verborum collocatione. Erasmus, *Nec præter vnum panem habebãt.* Sic autem loquitur, vt nos fecimus, Cicero De amicitia, *Sed hoc primùm* (inquit) *satis, nonnisi in bonis amicitiã esse posse.*

15 *Cauete*, βλέπετε: id est (vt ait Matth. 16. 6.) προσέχετε. Nam βλέπειν quum de oculis proprie dicatur, hoc loco ad animum transfertur. ¶ *Herodis*, Ἡρῴδου. Annotat Erasmus quosdam codices pro Ἡρῴδου habere Ἡρῳδιανῶν, Herodianorũ, cuius factionis fit mentio suprà 3.6. Nos de iis diximus Matth. 22. 16.

16 *Alĩ aduersus alios*, πρὸς ἀλλήλους. Vulg. barbarè, *Ad alterutrum.* Erasmus, *Inter sese.* Ego verò studui Græci pronominis tanquam vestigia sectari.

17 *Id autem quum nosset*, καὶ γνούς. Vide Matth. 16. 8. ¶ *Animum aduertitis*, νοεῖτε. Vulg. *Cogitatis.* Erasm. vno verbo, *Animaduertitis.* Sed hoc vtrunque ponitur rarò absolutè. Cæterùm τὸ νοεῖν interdum pro σωιέναι accipitur, vt suprà cap. 7. 18. Hîc autem, quum vtrunque addatur, videtur minus quidpiam significare. Neque enim quicquid considera mus, statim intelligimus. Reprehendit verò Dominus discipulorum incogitantiam, qui non satis attentum animum haberent ad ea considerãda quæ ab ipso fiebãt: ex quo consequebatur, vt ea non intelligerent. ¶ *Stupidum*, πεπωρωμένην. Vide suprà 6. v. 52.

18 *Neque memores estis?* οὐδὲ μνημονεύετε; In nonnullis codicibus, & Romano Theophylacto non adscribitur nota interrogationis, sed coniũgitur hoc verbũ cum proximo versiculo, sicut etiã apud Matth. cap. 16. 9. Sed Apostolorum responsio, & repetita similis interrogatio ver. 20. satis ostendit ita distinguendum esse hunc locum vt nos fecimus, Frobenianam editionem sequuti.

19 *Quinque illos panes*, πεντε τοὺς πέντε ἄρτους. Vulgata & Erasmus hoc quoque loco prætermittunt articulum, quẽ nos in tota illa historia putamus habere vim αἰνιγματικὴν, vel (vt loquuntur Grammatici) διυπάρξεως γνώστως. Itaque putauimus exprimendum.

20 *Quot sportas fragmentorum plenas*, πόσων σπυρίδων πληρώματα κλασμάτων. Ad verbum, Quot sportarum complementa fragmentorum: quod nemo intelligeret. Itaque Vulgat. interpretatur, *Quot sportas fragmentorum*: id est, πόσας σπυρίδας κλασμάτων, vel πόσων σπυρίδων κλάσματα. Erasmus autem conuertit. *Quot sportas ex reliquiis fragmentorũ.* Putat enim πληρώματα idem valere quod περισσεύματα: quod ego quidem nõ ausim affirmare.

21 *Quomodo [hæc] non intelligitis?* πῶς οὐ συνίετε; Id est Quî fieri potest vt tam aperta támque manifesta non intelligatis? Vide Matth. 16. 11. Frobeniana editio habet, πῶς οὐ νοεῖτε; Quomodo non aduertitis animum? Sed & in tribus vetustis codicibus scriptum legi, οὔπω συνίετε; nondum intelligitis? Rursus in alio quodam, πῶς οὔπω συνίετε, quomodo nondum intelligitis? vt vertit Vetus interpres. Sunt autẽ ista nõ interrogãtis, sed admirantis simul & expostulantis.

22 *Obtulerunt*, φέρουσιν: vel (vt Vulgata. & Erasmus.) *Adducũt.* Cæcum enim adduci oportuit.

24 *Qui quum oculos sustulisset*, καὶ ἀναβλέψας, vel, Quum respexisset. Erasmus, *Et recepto visu.* Ego verò existimo particulam καὶ vim habere relatiui pronominis, vel potius relatiuum αὐτὸς subaudiendum, vt ita conuertas, Et quum is aspexisset. vel, Quum autem is aspexisset. de quo dicendi genere alibi diximus, Ἀναβλέπειν verò hîc non declarat videndi facultatem amissam recuperare, vt alibi sæpe: (neque enim adhuc visum receperat nisi tenuiter admodum, sicut ex ipsius responso apparet) sed exprimit ipsum cæci gestum & habitum, oculos attollentis, & explorantis ecquid oculorum aciem recepisset. Aut idem valet quod simplex βλέπειν, declarans ipsam videndi actionem. Itaque exprimi etiam potuerat verbo, Aspicere absolutè posito. Sic Plinius *Caneri*, inquit, *in obliquum aspiciunt*, & ita etiam accipitur ἀναβλέπειν infrà 16. 4. ¶ *Instar arborum ambulantes*, ὡς δένδρα περιπατοῦντας. Hæc est germana lectio, quam sequutus est Vetus interpres, assentiente Complutensi editione & vetustissimo meo codice. Erasmus, *Quoniam velut arbores cerno ambulantes*, ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας: quod etiam sic

accipi posset, quãuis absurdissimo sensu, quasi participium Ambulantes, ad arbores pertineat. Hæc autẽ ostendunt cæcum istum potuisse motum hominũ percipere, non autem formam ipsam distinguere: quasi diceret, Video homines incedẽtes sed proceros vt arbores. Ego igitur vt amphiboliam vitarem. (quæ nulla est in Græco sermone.) ὡς δένδρα conuerti Instar arborum.

25 *Fecitque vt [denuo] oculos attolleret,* καὶ ἐποίησεν. αὐτὸν ἀναβλέψαι. id est, Iterũ iussit vt reipsa exploraret an perspiceè iam cerneret. Itaque particulam πάλιν repeto ἀπὸ τοῦ κοινοῦ, & ἀναβλέψαι accipio sicut in versiculo superiore. nam etiam in vno vetusto codice scribitur βλέψαι, non ἀναβλέψαι. Erasmus, *Et fecit vt visum recuperet:* quam interpretationem non probo. nam proximè sequitur καὶ διεβλέπετο. Itaque inanis hîc esset battologia, Marci breuitati minimè conueniens. Vetus interpres, *Et cœpit videre.* Legit enim καὶ ἤρξατο ἀναβλέψαι: (sicut etiam in nostro vetustissimo codice legitur) quod mallem interpretari, Et cœpit aspicere: repetita (vt ante dixi) particula πάλιν, & verbo ἀναβλέψαι similiter exposito, sicut & paulo pòst accipitur. Cæterùm τὸ ποιεῖν, ponitur hoc loco pro Auctorem esse cuipiam alicuius rei faciendæ, vt etiam accipitur Act. 3. 12. Sic vernaculo sermone dicimus, *Il le fit regarder:* quæ est circumloquutio coniugationis Hiphil.

¶ *Vidistque,* καὶ ἐνέβλεψε. In quinque vetustis exemplaribus & editione Complutensi scribitur ἀνέβλεψε: quod Erasmus interpretatur, *Ac denuò videbat:* idque (ni fallor) non satis commodè. Omnino enim hîc ponitur compositum pro simplici ἔβλεψε, vt liquet ex particula ἅπαντας adiuncta. Vulgata, *Ita vt videret* ἅπαντα ἀναβλέψαι, sicut scribitur in meo vetustissimo & alio quodam exemplari. Sed mihi placet in primis Frobeniana editio. quæ habet διέβλεψε, id est Peruidit. Initio enim nonnisi ex parte aliqua visum receperat.

¶ *Procul & dilucidè,* τηλαυγῶς. Vulgata, *Clarè.* Erasm. *Dilucidè.* Nos verò studuimus Græci aduerbij significationẽ paulò clarius explicare. Componitur enim ex τῆλε, id est Eminus, & αὐγὴ, quod lucem & splendorem declarat. In vno vetere exemplari scribitur διαυγῶς, id est perspicuè, siue pellucidè. ¶ *Omnes,* ἅπαντας. Vulgata, *Omnia,* id est πάντα, cõsentiente vno manuscr. & meo quoque vetustissimo codice.

26 *Neque in vicum illum,* μήτε εἰς τὴν κώμην. Omnino fuit exprimendus articulus, ne videatur generale Christi interdictum. Sed si hãc lectionem sequamur, illud ἐν τῇ κώμῃ In vico, redundabit, nisi (quod durum est) accipias pro ἐκ τῆς κώμης, ex vico. Quinam enim potuit loqui in vico, nisi esset in vicum regressus? Et tamen sic legit etiam Syrus interpres. Totus autem hic locus ad finẽ vsque versiculi variè legitur in Græcis exemplaribus. Nam testatur Erasmus se codicem habuisse in quo pòst λέγων scriptum esset εἰ καὶ εἰσέλθῃς κἀκεῖσε σίλθῃς, μηδενὶ εἴπῃς, μηδ' ἐν τῇ κώμῃ ταύτῃ est, *Si in vicum introieris, nemini dixeris, ne in vico quidem.* Veterem autem interpretem legisse apparet, λέγων, Ὕπαγε εἰς τὸν οἶκόν σου· κἂν ἐὰν εἰς τὴν κώμην εἰσέλθῃς μηδενὶ εἴπῃς. Sic enim conuertit, *Dicens, Vade domum tuã: & si in vicum introieris, nemini dixeris:* quod bene quadrat. Denique in vno vetusto codice deest totum illud, μηδὲ εἴπῃς τινὶ ἐν τῇ κώμῃ quem si sequamur, vertendum erit, *Ne ingreditor quidem in vicum illum.* Certè videtur posterius hoc membrum abundare, nisi pro ἐν τῇ κώμῃ legas ἐν τούτῃ μὲν, quod tamẽ nusquam reperi. In meo denique vetustissimo sic legitur, ὕπαγε εἰς τὸν οἶκόν σου, καὶ μηδενὶ εἴπῃς εἰς τὴν κώμην. Id est, *Vade domum tuã & nemini dixeris in vico:* quasi videlicet iste fuerit Bethsaidensis: quod si verum est, quomodo igitur illum domum suã remiserit, si prohibuit ne in ipsum vicum regrederetur? Origenes denique, siue alius quispiam eiusdem ingenij scripsit, Homilia in Marcum nona, legit, ὕπαγε εἰς τὸν οἶκόν σου, καὶ εἰς τὴν κώμην μὴ εἰσέλθῃς, καὶ μηδενὶ εἴπῃς. Id est, *Vade domum tuam & ne in vicum ingrediaris, & nemini dixeris:* & quoniam, si cæcus iste Bethsaidensis fuisse statuatur, videt ista sibi repugnare, ad allegorias refugit. Ego verò Veteris interpretis, vel hanc lectionem germanam esse arbitror: sed ità vt iste quanuis à Bethsaidensibus Christo sit oblatus & commodatus, tamen Bethsaidæ non habitarit quamobrem

rem etiam extra vicum abductus est, & sanatus à Christo, vt inde nō regressus in vicum, rectà domum siue ad suos relegaretur.

27 *Egressus est*, ἐξῆλθεν. Id est, profectus est, iturus in vicos Cæsareæ, de quo dicendi genere vide suprà v. 11. In meo vetustiss. codice legitur εἰς Καισάρειαν, id est *Cæsaream versus*.

28 *Vnum*, ἕνα. Vulgata, *Quasi vnum*: id est ὡσὶ ἕνα, vt & legitur in meo vetustissimo codice.

29 *Ille Christus*, ὁ Χριστός. Rectè hîc Erasmus articulum expressit, à Veteri interprete prætermissum. Additum autem hîc quoque, vt apud Matthæum, reperi in vno vetusto exemplari ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *Filius Dei*: & Syrus interpres addit ζῶντος, Viuentis. Quum verò Petrũ Martyr Euangelicam hanc historiam dictasse veteres magno consensu tradãt, quis credíderit vel ipsum Petrum, vel Martyrum prætermissurũ fuisse illud, Tu es Petrus, & Ecclesiæ Christianæ fundamentũ esse existimassent?

30 *Interminatus est*, ἐπετίμησεν. Vide Matth. 8. 26. & 12. 16. Id est, adhibitis minis prohibuit. Terent. in And. *Interminatus sum ne id faceres*. Paulo pòst accipitur pro Obiurgare, vt alibi sæpe. ¶ [*Id*] *dicerent*, λέγειν. Addidi relatiuũ pronomen, quod sæpe alibi prętermittitur: hic autem omnino supplendum putaui, nō modò quia dicere de sé, pro loqui de se, videtur obscurius dictum: sed etiam quia ex Matthæo apparet cap. 16. 20. & ex Luca 9. 21. hoc Christi interdictũ non esse generale, sed ad ea referendũ quæ proximè præcesserunt.

31 *A*, ἀπὸ, id est μετά. Vide Matth. 11. 19. In meo tamen & alio manuscr. scribitur ἀπό. ¶ *Tribus pòst diebus*, μετὰ τρεῖς ἡμέρας. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Pòst tres dies*. quæ interpretatio ambigua est, quia sic videntur passiuè tres exacti dies intelligi. Itaque magnas peperit controuersias inter doctissimos viros, qui hunc locum cum aliis multis conciliare student: in quibus disertè dicitur Christus non pòst tres dies, sed ipso die tertio resurrecturus. Dicam ipsum & ego quod sentio, vt eruditiores iudicent. Certè genus dicendi quo vsus est Dominus in suo sermone, minimè ambiguum fuisse declarat Pharisæorum oratio, Matt. 27. 64. petentium à Pilato vt iubeat muniri sepulchrum in tertium vsque diem: quia (inquiunt) meminimus impostorem illum dixisse, quum adhuc viueret, μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐγείρομαι. Hoc igitur dicendi genus si ambiguum fuisset, trium dierum mentionem non fecissent Pharisæi, quibus elapsis se nihil metuere testãtur, quum in id duntaxat spatium à Pilato præsidium petunt. Hoc igitur quum videret Stapulensis, homo tam pius quàm eruditus, alia via aggressus est hunc nodum explicare. Ostendit enim ex Apollonio grammatico præpositionem μετὰ interdum poni pro ἐν apud Græcos, veluti quum dicũt μετὰ χεῖρας ἔχειν, pro ἐν χερσὶ: id est in manibus habere. Sed hoc fateor non satis cõuenire, quũ in eiusmodi exemplis (qualia permulta reperiuntur) nullum temporis interuallum significetur. Erasmus igitur aliam excogitat rationem, nempe vt triduum supputetur à captiuitate Christi, non ab occisione: sed hanc interpretationem satis refutat illud quod ex Pharisæorum oratione collegimus. Deinde quum resurrectio morti opponatur, constat tempus futuræ resurrectioni constitutum, potius ab ipsa morte quàm à captiuitate initium ducere. Quid igitur? Nempe hoc affirmare non dubito, fieri non posse vt in hoc dicendi genere & similibus μετὰ sic respondeat Latinę præpositioni Post, cum quarto casu, vt dies tertium consequens, id est quartus, vel alius quispiam intelligatur. Idque ex illa Pharisæorum petitione. Nam si μετὰ τρεῖς ἡμέρας declarat *Pòst tres dies*, quid tandem ineptius fingi potest hac oratione, Iube muniri sepulchrum in tertium vsque diem, quia iste pòst tres dies exactas sese dixit resurrecturum? Nam potius ante tertium diem exactum nihil illis metuendum fuisse, aut certè pòst tertium diem maximè fuisse custodiendũ sepulchrum, ea loquutio declarat. Dico igitur ב præpositum vocabulis apud Hebræos, quum propriè respondeat Græcæ præpositioni ἐν, & Latinæ In, tamen interdum idem valere quod μετά, id est Pòst: idque interdum, ita vt res non pòst tempus exactum, sed intra ipsum geri dicatur: sicuti accipitur Leui,

12.6. Quinetiam interdum pro μετὰ accipitur, ita vt tempus præteritum excludatur, vt Deut.4.46.& eiusdem libri 9.4 & Esa.20.2. Itaque quum in hoc dicendi genere, ἐν τρισὶν ἡμέραις sit locus ב Hebræorum, nihil mirum est Euangelistas, ita Græcè scribentes vt plerunque hebraissent, illud ב modò per ἐν, modò per μετὰ expressisse: eodem tamen sensu. Denique hoc etiam dico, apud ipsos disertiores Græcos præpositionem μετὰ sæpe pro ἐν & εἰς vsurpari, idque etiam quum certum aliquod tempus nondum præteritum declaratur: vt in illo versiculo Homeri Odyss. χ, μνησῆρσιν ἀειτόμενος μετὰ δαῖτα, id est ἐν δαιτὶ, seu potius μεταξὺ δαιτὸς aut πορὰ δαῖτα: pro quo Latini dicerent, inter prandendum, aut in prandio: non autem, Post prandium. Sic Euripides Βάκχας. τὰ δ' ἱερὰ νύκτωρ ἢ μεθ' ἡμέραν τελεῖς: id est interdiu: quod & apud Aristophanem & apud Plutarchũ reperias in dialogo, πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα, vbi de ranis loquitur. Apparet igitur μετ nõ semper declarare consequens tempus, sed etiam interiectum, & adhuc vigens. Quamobrem Deut 31 10. pro eo quod in Hebræo legitur, A fine septem annorum, Græcus interpres vetit, μετὰ ἑπτὰ ἔτη, quum tamen de anno remissionis (id est de ipso anno septimo) agatur, sicut declarant ea quæ proximè consequuntur: quanuis nonnulli Hebræorum interpretes aliter sentiant, Videtur enim illud מקץ (*mikkhets*) respõdere præpositioni μετὰ, pro ἐν vsurpatæ, in hoc quidem dicendi genere, quod Galli sic ad verbum exprimerent, *Au bout de sept ans*, setimum ipsum annum intelligentes, eúmque vel inchoatum, sicut accipitur manifeste Deut.15.1. vel penè peractũ, vt eo loco quem paulo antè citaui. Græci verò hoc exprimunt nonnunquam per μετὰ, vt modo osténdimus: interdum per ἐν, vt infrà 15. 29. ἐν τρισὶν ἡμέραις: vel per διὰ, vt Deut. 15. 1. & infrà 14 58 & Matth.26.61. διὰ τριῶν ἡμερῶν: vel per εἰς. præsertim quum de futuro agitur, vt Æschines, εἰς ἑπτὰ ἡμέρας πραχθήσεται. Itaque (vt ad rem redeam) μετὰ τρεῖς ἡμέρας idem omnino declarat atque ἐν τρισὶν ἡμέραις: vel διὰ τριῶν ἡμερῶν, vel εἰς τρίτην ἡμέραν: id est (vt ipse Matthæus explicat, 16.21.) τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ: & (vt ferè loquuntur Latini) tertio pòst die, vel tribus pòst diebus. quam interpretationem germanam esse vel illud declarat: quòd si eam sequaris, optime cohærebit illa Phariſæorum petitio. Sæpe vt ad diem vsque tertium mutatur sepolchrum, eo quòd dixisset ille se tribus pòst diebus resurrecturum. His enim loquendi formulis tertium ipsum diem à Latinis intelligi iam constat ex oppositis dicendi generibus, in quibus nimirum vsurpatur præpositio Ante. Veluti quum dicemus pridiè III, IIII, vel V. Nonas, Idus, Calendas, & sic deinceps, quum sit plena loquutio III, IIII, vel V. die ante Nonas, Idus, Calendas: sicut loquitur Cornelius Tacitus lib.12. quum, inquam id dicemus, præpositio Ante, non excludet diem ipsum Nonarum, Iduum, Calendarum, sed significatur dies II, vel III, vel IIII ante Nonas, Idus, Calendas. Sic etiam Priscianus, quum ita loquimur, Annos X natus, existimat subaudiri præpositionem Ante: quum tamen id de eo dicatur qui decimum ipsum annum agit. Vtramuis igitur harum interpretationum sequaris, nempe Tribus pòst diebus, siue Tertio pòst die, amphiboliam vitaris. Quamobrem aliquot locis eãdem loquutionem similiter conuerti.

32 *Et apertè eum sermonem loquebatur*, καὶ παρρησίᾳ τὸν λόγον ἐλάλει Vulgata, *palàm verbum loquebatur*. Atqui soli discipuli aderant quum hæc diceret. Rectius igitur Erasmus, παρρησίᾳ vertit *apertè*, id est σαφῶς: sermone minimè obscuro vel ambiguo. vt Iohan. 16.25. Cæterùm quod Vetus interpres vertit Verbum, & Erasmus Sermonem, plane obscurum erat. ex Hebræorum videlicet idiomate. Itaque expressimus articulum, quo generalis illa significatio ad id restringitur de quo disserebat Dominus.

33 *Abscede à me*, ὕπαγε σατανᾶ μου Vulgata, *Vade retro me*. Videtur enim hæc Christi verba ita accepisse quasi Petrum non præire, sed sequi iubeatur, sicut discipulum decet. Præire autem velle videbatur qui præceptorem reprehendere auderet. Ita etiam ex suo illo Origene exposuit hunc locum Erasmus in annotationibus in 4. Matth. cap. Ai

quæ ὕπαγε (vt ipse quoque rectè annotauit) non significat Vade, (i βάδιζε, vel ἴθι) sed ἄπιθι, i. abi, siue discede. Is autem qui nos sequitur à tergo, certè non discedit à nobis: & Christus tanta Petri temeritate meritò commotus, non modò iubet Petrum locum mutare, sed à se facessere, tanquam à Dei regno alienũ: minimè id quidem vt hac acerbissima obiurgatione discipulum abigeret, sed ille deinceps sese disceret modulo suo metiri. Itaque illud ὀπίσω μου Vetus interpres non rectè conuertit Retro me quod dicendi genus ne Latinũ quidem est. Nec totum dicit Erasmus quũ interpretatur Post me. neque enim ὀπίσω idem hic valet quod ponè & à tergo, sicut Matth. 4. 19. δεῦτε ὀπίσω μου, Venite ponè me, & 1. Tim. 5. 15. ὀπίσω Σατανᾶ, sequutæ Satanam. & 2. Pet. 2. 10. τοὺς ὀπίσω σαρκὸς qui carnis vestigia sequuntur: sicut denique vsurpatur versu proximo) sed absessionem & discessionem declarat propter verbum ὑπάγω adiunctũ. Nã qui prorsus discedit à nobis, auersis in contrariam partem vestigiis abit: sicut in vernaculo nostro sermone, *Aller derriere quelqu'vn*, aliud declarat quàm *Aller arriere de quelqu'vn*: quod vtrũque tamẽ à Græcis vna particula, ὀπίσω exprimi potest pro ὄπισθεν posita: & quidẽ adiecto casu, sicut dixit Herodianus, ἐμπαλιν ἑαυτῦ τρέχειν, retrorsum currere. quod vernacula lingua diceremus, *courir en arriere*. vnde boues ἀποδιόμοι quos Plinius Retro pascentes vocat. Vsus sum igitur abscedendi verbo, quod mihi videtur illud ὕπαγε ὀπίσω optimè exprimere, translatitia significatione: sicut hic accipitur, nimirum pro abire ex alicuius conspectu. ¶ *Sapis, aperte*. Vide Mat. 16. 23.

35 *Is*, ὅστις. Deest hoc loco pronomen in vno vetusto codice, & à Vetere interprete non exponitur. Mihi tamen videtur magna esse emphasis huius repetitionis, quam Grammatici epanalepsin vocant.

36 *Profuerit cuipiam*. Vsurpat Euangelista ἄνθρωπον indefinitè pro τινὰ, sicut alibi sæpè obseruauimus. Pro ἄνθρωπον Frobenius excudit ἄνθρωποις, sed nusquam legi ὠφελεῖν neutropassiue vsurpatum. Vetus quidam codex legit ὠφελῇ, iuuat.

37 *Aut quam dabit*, ἢ τί δώσει. In quodam vetere exemplari scribitur, ἢ τί γὰρ δώσει, Quam enim dederit: & fortassis rectius.

38 *Puduerit*, ἐπαισχυνθῇ. Vulgata, *Confusus fuerit*: barbarè omnino. Infrà autem Luc. 9. 26. vsus est Erubescendi verbo.

¶ *Angelis illis sanctis*, τῶν ἀγγέλων τῶν ἁγίων. Repetitio articuli à nobis expressa est, qua vtitur (ni fallor) Euangelista, vt maiestatis illius amplitudinem oculis nostris subiiciat, alludens fortassis ad celebrẽ illã Esaiæ visionẽ. Esa. 6. a

IN CAPVT IX.

1 *Qui hîc adstant*, τῶν ὧδε ἑστηκότων. id est τῶν ὧδε παρόντων, Qui hîc adsunt. Ponitur enim ἑστηκέναι pro εἶναι, vt apud Latinos adstare dicitur quispiam, etiamsi sedeat Sic accipitur Act. 7. 55. & paulo pòst, infrà 11. 5. & 25. ¶ *Cum potentia*, ἐν δυνάμει. Vulgata & Erasmus, δύναμιν vertunt *Virtutem*, de quo alibi dicemus. Regnum autem Dei vocat tempus illud quo Deus in Ecclesia sua patefacto Euangelio, regnum suum veluti inchoaturus erat: quod statim à resurrectione fieri cœpit, frustra ringente & fremente mundo. Antea verò, quum Christus adhuc infimus hominum esset, paucis quibusdam discipulis, iisque infirmissimis eum assectantibus, quodãmodo sepulta erat immensa Regis nostri potestas.

2 *Sexto post die*, μεθ' ἡμέρας ἕξ, vel Sex pòst diebus. Vulg. & Erasmus, *Post dies sex*: quod dicendi genus antiquum est, vt diximus suprà 8. 31. Hæc igitur gesta sunt sexto die ab eo quo Dominus sermonem præcedentem habuerat: gesta, inquam, sunt sexto ipso die, & quidem sub vesperam. Hoc enim est quod ait Lucas, non octauo, sed ferè octauo pòst die ista euenisse: quia videlicet inclinante iam die septimo gesta sunt. Numerat enim Lucas eũ etiã diẽ quo superiorẽ sermonẽ Christus habuerat, & præterea tẽpus obseruat quo in mõtem ascenderunt: imminente nimirũ nocte, quę octauum diem auspicabatur, quo tẽpore Dominus de more in montem cõscendit vt oraret, nõ tamẽ solus, vt ferè solebat, sed tribus assumptis discipulis. Id autem vel ex eo liquet, quòd idẽ Lucas narrat discipulorũ oculos so-

mno fuisse grauatos,& postero demum die, octauo videlicet, è monte descendisse,in quo nimirum pernoctarãt. Scio tamen Chrysostomum alia ratione Lucam cum Matthæo & Marco conciliare: quasi toti sex isti dies inter sermonẽ habitum & tranformationem Domini interceserint, quia particulam ἀστὶ non ad initium octaui diei,vt ego,sed ad finem refert.

3 *Coruscantia*, στίλβοντα. Vulgata & Erasmus, *Splendentia*, vel *splendida*: id est λαμπρά. Mihi verò videtur verbum στίλβειν aliquid amplius significare quàm λάμπειν. ¶ *Qualia*, οἷα. Vul. *qualia*. Erasmus, *Quàm*, nomine in aduerbium mutato, vt (inquit) vitetur sermonis absurditas: quam ego quidem non video. ¶ *In terra*, ἐπὶ τῆς γῆς. vel (vt Vulgata & Erasmus) super terram: id est, nullus prorsus fullo. Hoc enim additum est ex vulgo vsurpata loquendi consuetudine, vt omnes semel fullones excipiãtur. Sic nos quoque vernaculo nostro sermone diceremus, *Il n'y a foulon au monde*. Vel, *Il n'y a foulon sur la terre*. ¶ *Dealbare*, λευκᾶναι. Vulgata & Erasmus, *Candida facere*: periphrasi (vt ego quidem existimo) minimè necessaria.

5 *Faciamus igitur*, καὶ ποιήσωμεν. Vel, Faciemus igitur, id est, κὴ ποιήσομεν, vt in vno vetere codice legimus. Ponitur autem καὶ pro οὖν, vt alibi sæpe. Erasmus etiam alicubi legit, θέλεις ποιήσωμεν: id est, Vis faciamus: quod optimè quadrat, sed addenda erit interrogationis nota. ¶ *Mosi*, Μωσεῖ. In hoc nomine scribendo, sicut in plerisque Hebraicis & Syriacis, mirum in modum variare comperimus vetera exemplaria. Quædam enim μωσῆ, quædam μωϋσῆ, alia μωσεῖ scriptum habebant.

6 *Loqueretur*, λαλήσῃ. Vel potius, vt in quatuor exemplaribus legimus) λαλήσας. Hoc (inquit Euangelista) dixit Petrus, quòd nesciret quid sibi dicendum esset: quod vernaculo sermone diceremus, *Il ne sçauoit qu'il deuoit dire*. ¶ *Exterriti*, ἔκφοβοι: i. præ metu apud se non erant, ὑπὸ φόβου ἐξίστατο. Id enim valet præpositio ἐκ. In Complutensi editione legitur ἔμφοβοι: id est, metu occupati. Erasmus, *Expauefacti*: id est ἐκδεδειμένοι.

8 *Nisi*, ἀλλὰ, i. εἰ μὴ, vt contrà εἰ μὴ pro ἀλλὰ non semel in his libris ponitur. Vide Galat. 2. 16. pro quo Græci ἀλλ' ἢ dicunt.

10 *Ipsi igitur hanc rem continuerunt*, καὶ ἐκράτησαν τὸν λόγον. Erasmus ad verbum, *Hoc tenuerunt*. Tenere enim risum & linguam dicemus, pro continere & coërcere. Terent. *Quæ vera audiui, tacu & contineo optime*. Indicat autem τὸ κρατεῖν (si Græci vocabuli etymologiam spectemus) discipulos non sine vi quadam & labore hoc arcanum tandiu tacuisse, Nam cæteros probabile esset iis quæsiuisse ecquid in monte gestum esset, & quos sermones habuisset. Cæterùm τὸν λόγον conuertimus *hanc rem* ex Hebr. idiotismo, nequis hæc referret ad illud duntaxat quod dixerat Dominus, quum de tota historia transformationis potius sit intelligendum. Expressimus etiam relatiuum ad emollienda transitionem.

¶ *Mutuò quærentes*, συζητοῦντες. Vulgata, *Conquirentes*. Eras. *Disputantes*. Vide sup. 1.27. potest autem ita quoque locus ille distingui, vt πρὸς ἑαυτοὺς cum hoc participio cohæreat, hoc modo videlicet, *Ipsi igitur hanc rem continuerunt mutuò inter se quærẽtes*. ¶ *Quid illud esset, A mortuis resurgere*, τί ἐστι τὸ ἐκ νεκρῶν ἀναστῆναι. Vulg. *Quid esset, Quũ à mortuis resurrexit*, i. τί ἐστιν ὅταν ἐκ νεκρῶν ἀναστῇ. Erasmus, *Quid esset quod dixerat, A mortuis resurgere*, longiore vsus circuitu, vt articulum explicaret, à Vetere interprete omissum: & ita scribitur in meo vetustissimo codice, sicut etiam legit Syrus interpres. Hæc autem quæstio de qua hic disceptatur inter tres illos Christi primarios discipulos, non est simpliciter accipienda, quasi de futura resurrectione dubitarent: (nam etsi erat admodum rudes, tamen non ita erant, opinor, imperiti, vt hominis felicitatem huius vitæ spatio terminari putarent) sed quum nullam corporum resurrectionem præter illam vniuersalem intelligerent, & Pharisaicis opinionibus essent imbuti de terrestri Messiæ regno & Eliæ aduentu, non poterãt capere quod Christus dixerat de singulari illa & peculiari sua resurrectione tertio die futura. Quamobrem etiam qui Dominus iam esset in cælũ conscensurus, non verétur ex eo quærere an eo tempore regnũ Israelis restituturus,

Act.1.6, vt Intelligamus quàm neceſſe ſit Chriſtum corpore à nobis abeſſe, vt eum non in terra, ſed in cælo quærere diſcamus.

11 *Cur, ὅτι.* Vulg. *Quid ergo, τί οὖν.* Eraſmus, *Quid eſt quod, τί ἐστιν ὅτι.* Atqui ὅτι particula interdum pro διατί accipitur, etiam indefinitè: ſicut paulo pòſt verſiculo 28, iidem interpretes rectè expoſuerunt. Sic etiam apud Homerum Odyſſ. γ. καὶ ἐξερέεινεν ἕκαστα Οὐλιάδη ὅτεο παῖδα.

12 *Reſtituet, ἀποκαθιστᾷ.* Notandum hoc dicendi genus forma quadam conceſſionis dictum: quaſi diceret Dominus, Verum quidem eſt quod illi dicũt, Eliam videlicet (vt prædixit Malachias) primùm vẽturum, qui inſtauret omnia: ſed vobis dico iſta iam eſſe completa. ¶ *Et vt, καὶ πῶς.* Hæc phraſis eſt obſcura. Nuſquam enim alibi legi πῶς pro ὡς vel ἵνως poſitum, & tamen neceſſe eſt (ni fallor) vt ita potius vertatur, quàm *Quomodo ſcriptum eſſet*, quaſi tranſitio ſit à directa oratione ad obliquam, & hoc referatur ad εἶπεν αὐτοῖς, *dixit eis*: quod durum mihi videtur & inſolens. Deinde deeſt verbum cui ſubiiciatur particula ἵνα: quod quidem nos ex ſuperioris capitis verſ. 31. & Luc. 9. 22, ſupplendum putauimus. Sed in quodam veteſto codice ſcriptum erat non καὶ πῶς, ſed καθὼς: quod maximè probarem niſi viderem copulatiuam coniunctionem neceſſariò hic requiri quam addit quoque Syrus interpres, vt mihi quidem germana lectio videatur καθὼς, & ſicut. Hoc denique obſeruandum eſt ἵνα hoc loco non eſſe τελικὸν, ſed εἰδικὸν potius. periphraſis enim eſt infiniti, ſicut in illo Homeri Ilia. α, ἣ ἐθέλεις ὅτε αὖτος ἐχῇς γέρας: pro ἐθέλεις αὐτὸς ἔχειν γέρας. Sequitur enim, αὐτὰρ ἐμ' αὖτις πέδον δεύομαι. Vide Ioh. 15 8 Sic eadem particula vſurpatur, Matth. 5. 29. & 18. 6. Et Soph. in Aiace, ἦ σ' ὄφελ' ἅπαξ πατρὸς δάιξαι ἐν ἐχθροῖς ἴδιος ἐξ ἰδίου στόματος. ¶ *De filio hominis, ὅτι τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου*: vel, ſuper Filio hominis. Sic vſurpauit hanc particulam Herodotus initio Thaliæ, Κύρου γὰρ εἵνεκα τὸν πόλεμον ἐποιήσατο πρὸς Ἄμασιν ὅτι τοὶ θυγατέρα, Cyrum enim eum eſſe qui ad Amaſin ſuper filia legatos miſerit. ¶ *Pro nihilo habeatur, ἐξουδενωθῇ.* Vulgata & Eraſmus, *Contemnatur*, id eſt καταφρονεῖται: quod verbum eſt nimis dilutum. Alludit tamen (opinor) ad illum Pſalmi 22, verſiculum, *Vermis ſum, & non homo.*

14 *Ad diſcipulos, πρὸς τοὺς μαθητάς.* Reliquos diſcipulos intelligit quos pridie eius diei reliquerat, quum in montem aſcenderet cum Petro Iohanne & Iacobo.

16 *Scribas, τοὺς γραμματεῖς.* Vetus interpres legit αὐτοὺς eos, diſcipulos videlicet vel ſalutatores, adſtipulante veteſtiſſimo meo exemplari. ¶ *Inter vos? πρὸς αὐτούς*, Frobeniana editio habet πρὸς αὐτοὺς, aduerſus eos, nimirum aduerſus diſcipulos meos. Vulgata, vertit, *inter vos*, ἐν ὑμῖν, vt habet etiam veteſtiſſimus meus codex.

17 *Mutum κωφὸν*, id eſt, à quo puer mutus reddebatur, metonymia effecti, vt pallida mors dicitur.

18 *Vbicunque, ὅπου ἄν.* Eraſmus, *Quandocunque.* Sed hoc quidem loco rectè mihi videtur Vetus interptes propriam huius aduerbij ſignificationem amplexus. Melius enim ex circunſtantia loci, quàm temporis, declaratur huius periculi magnitudo. ¶ *Lacerat, ῥήσσει.* Vulgata, *Allidit*: id eſt ἀράσσει, ſiue προσαράσσει, quod etiam optimè conuenit. Eſt autem hęc laceratio ad internum dolorem viſcerum referenda, quòd ſpiritu illum inuadente (ſicut in colico dolore accidit) non aliter afficeretur quàm ſi reuera ſentiret viſcera diſcerpi. Cicero verò ad Atticum ſcribens, etiam ad animi dolorem tranſtulit, quum ſeſe diceret mœrore ſuo lacerari.

19 *Quouſque, ἕως πότε.* Vulgata, *Quoadin.* Eraſm. *Quouſque.* Vide Matthæum 17. 17. ¶ *Adducite, φέρετε.* pro ἄγετε. Vulgata, *Afferte*, quod Latinis durius eſt. Sic vtuntur verbo *bringhen* Germani.

20 *Et vt conſpectio, καὶ ὡς εἶδεν αὐτόν.* Eraſmus, *Et viſo illo.* Significatur ſimulatque Ieſus puerum in conſpectum ſuum adductum aſpexiſſet, ſpiritum cœpiſſe pro ſuo more ſæuire, ſicut Græca manifeſtè oſtendunt: quia ὡς ἐν eſt maſculinum, πνεῦμα neutrum. ¶ *Diſcerpſit, διεσπάραξεν*, ſeu vellicauit, ſed cum ſenſu grauiſſimo. Idem enim hoc loco valet σπαράσσειν quod ῥήσσειν, de quo diximus paulo antè. niſi de totius corporis conuulſione intelligere malis, quam Græci σπάραγμα vocant. Vulgata, *conturba-*

nit: id est ἐταράχθη. Nam hæc quoque significatio τοῦ συνταράττεσθαι tribuitur ab Hesychio: & in duobus vetustis codicibus scriptum legimus ἐτάραξεν. ¶ *Volutabat sese*, ἐκυλίετο. Vulg. & Eras. *volutabatur*. Ego puto hic seruandam reciprocationem coniugationis Hebraicæ Hithpahel.

21 *Quod*, ὡς. Plinius, *Tertius hic dies est quòd audiui*. Vulgata, *ex quo*, ἐξ ὅ, sicut etiam in quodam exemplari scriptum inuenimus. ¶ *Ab infante*, παιδιόθεν. Vulgata, *Ab infantia*, seruato quidem sensu, sed non sine mutatione, quæ minimè fuit necessaria. Sic enim loquitur Columella libro primo capite octauo: *Eligẽdus* (inquit) *rusticis operibus ab infante diuatus*. Eras. *à puero*: id est παιδόθεν.

22 *Succurre*. βοήθησον. Vulgata, *Adiuua*. Eras. *Subueni*. Vide Matth. cap. 15. 25.

23 *Si potes hoc credere*, τὸ εἰ δύνασαι πιστεῦσαι. Vulgata præterm isit articulum, & meus quoque vetustiss. codex scriptũ habet, εἰ δύνῃ πιστεῦσαι, vt legit etiam Syrus interpres. Articulum tamẽ maximo consensu in reliquis exemplaribus reperi, & quidem cum verbo πιστεῦσαι cõiunctum: vt eorum sententiam probare non possim qui cum superiore verbo εἶπεν connectunt. Positum est igitur τὸ pro τοῦτο quod durum est soluta oratione: & hæc Christi verba cum illius petitione optimè cohærent. Quum enim dixisset ille, *Si potes*, succure nobis: respõdet vicissim Dominus, Si tu hoc potes credere, me nimirum tibi posse succurrere, nihil est quod à me non impetres. ¶ *Fieri possunt*, δυνατά. Vulgata & Eras. *Possibilia*. Ego verò studui amphiboliam vitare. Neque enim Christus (vt opinor) significat, eum qui fide sit præditus, omnia posse, quod tamen rectè intellectũ, verum est: sed potius, nihil esse quod ipse non possit ac velit eius causa, qui ipsius verbis fidem habuerit.

24 *Pueri*, παιδίου: id est παιδός. Nam παιδίον (teste Hippocrate) de primo vitæ septennio dicitur, παῖς autem de secundo. Hunc verò iam puerum extitisse declarat patris responsio, vers. 19. & disertè etiam παῖς vocatur, nõ παιδίον, apud Matthæum & Lucam.

25 *Simul accurrere*, ὅτι ἐπισυντρέχει. ad ipsum videlicet Iesum, quid futurum esset expectantem, vt plenius exposuit Syrus interpres. Vulg. *Concurrendi* vocabulo vtitur, quod respondet τῷ συντρέχειν. Rectè autem Eras. vt emphasin præpositionis, ἐπὶ exprimeret, compositionem resoluit. ¶ (*Tu*) *spiritus*, τὸ πνεῦμα. In Græco non est pronomen, sed id addidi vt vim articuli minimè otiosũ exprimerem: Spiritum autem mutum surdum ab effectu vocat.

28 *Cur*, διὰ τί Nouè, pro διότι, quod etiam in vno codice manuscr. legimus, vt & τί ὅτι in alio vno. Et constat quidã particulam לָמָּה (*Kí*) apud Hebræos interdum etiam interrogatiuè vsurpari, sed paulo aliter.

29 *Nulla re*. ἐν οὐδενί: ideſt, nulla alia ratione. Abundat enim ἐν addita eius instrumenti, ex Hebræorum idiotismo. Vulgata, *In nullo*: quæ interpretatio est valde obscura.

30 *Vnà iter faciebant*, παρεπορεύοντο id est Adiunctis sibi discipulis suis, iter fecit per Galilæam. Vulgata, *Pratergrediebantur*. Eras. *Iter fecerũt*. Idem autem existimat ex præpositione παρὰ intelligendum illos clàm, aut celeriter & velut obiter fecisse iter per Galilæã, ita vt nec aperirẽt se vsquam, nec commorarentur: & videri poterant (inquit ille) declinasse Galilæam in discessu, nisi obstaret propositio διά. At ego quanuis confiteat παρὰ præpositionem in quibusdam verbis hanc vim habere, tamen nusquam legi παραπορεύεσθαι in ea significatione positum, sed pro συμπορεύεσθαι, id est, vnà & quasi ad latus incedere: vel pro adambulare, siue ambulando proximè iter facere: sicut accipitur infrà 11. 20. Quum autem Cæsaream Philippi venirent Capernaum, omnino fuit ipsis obeunda Galilæa, nisi Iordane traiecto maluissent regionem admodum incultam peragrare. Celerem verò & veluti clandestinam fuisse hanc profectionem, ex iis quæ sequuntur satis intelligi potest: sed ita vt aliquandiu tamen illic sint versati, quum Matthæus cap. 17. vers. 22, vtatur verbo ἀναστρέφεσθαι.

31 *Tradetur*, παραδίδοται. Iterum de re mox futura loquens, præsenti vtitur pro futuro, vt sæpe alibi. ¶ *Hominum*, ἀνθρώπων. In quodam exemplari addi-

ditur ἁμαρτωλῶν, Peccatorum.

32 *Hoc dictum*, τὸ ῥῆμα. Vulg. *Verbum*: quæ interpretatio est perobscura. Eras. *Quod dixerat, ὁ εἶπεν.*

33 *Et quum venisset domum*, καὶ ἐλθὼν τὴν οἰκίαν ἐγένετο Erasmus, *Et quum venisset domum*, siue in ædes, inquit, non vtique suas. Atqui cuiuscũque essent ædes istæ, eas sibi pro domicilio delegerat Dominus, sicut intelligimus ex Matthæo 4. 13. Itaque nunc dicitur ἐν τῇ οἰκίᾳ γενέσθαι, id est, ad verbum, Factus domi: Capernaum scilicet reuersus, in qua vrbe domicilij sui sedem posuerat, vt quum ea abesset, domo abesse videretur. De verbo γίνεσθαι vide suprà 6. vers. 2. ¶ *Inter vos, πρὸς ἑαυτούς.* Vulg. hoc non legit, neque in meo vetustissimo codice inueni.

34 *Quis [esset futurus cæteris] maior*, τίς μείζων. Vulgata, *Quis eorum maior esset*: id est, τίς μείζων γένηται αὐτῶν, sicut in quodam exemplari erat annotatũ. Ponitur autem μείζων maior, pro μέγιστος, maximus: & eos de terreno regno cogitantes ostendit res ipsa, non de statu præsenti paupertimo in quo tum versabatur, sed de regno illo terreno, quod sequuturum somniabant, ista intelligere, quæ res etiã faciebat vt quod de morte sua & resurrectione prædixerat Christus, præoccupatis illa cogitatione animis non intelligerent. Ideo non suppleui ἦν. Esset, sed ἔσται vel γένηται, Futurus esset. Quod si in functione Apostolica futurus erat aliquis primatus, cur (obsecro) Christus id hoc loco reticuisset: aut si iam illum Petro cæteris audientibus detulerat, quæ fuit istius inter Apostolos disceptationis occasio?

35 *Εστω.* In quodam exemplari scriptum erat ἔσω, esto: & mihi quidem viderur vberior sensus si hanc lectionem sequamur: nisi malimus futurum indicatiui pro imperandi modo positũ esse, ex Hebræorum idiomate. nolui tamen temere quicquam mutare. Idem obseruandum est infrà 10. 43.

36 *Eo in vlnas recepto*, ἐναγκαλισάμενος. Erasmus rectè pluribus verbis Græci vocabuli vim expressit. Sic enim etiam Lucas explicat capite 2. 28. Vulgata, *Amplexus*. *Nos* quidem in hoc scribendo vocabulo comperimus Græca exemplaria tum hoc loco, tum etiam proximo capite, non consentire: sed hanc esse germanam lectionem non dubium est.

37 *Nomine meo*, ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου: id est mea causa, quòd mihi hunc honorem habeas, Paulo pòst autem aliter accipitur, ¶ *Nõ me excipit sed eum qui misit me*, οὐκ ἐμὲ δέχεται, ἀλλὰ τὸν ἀποστείλαντά με. Erasmus testatur nonnullos Græcos codices scriptum habuisse, οὐκ ἐμὲ δέχεται μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀποστείλαντά με. id est, non me solum recipit, sed etiam eum qui me misit. In quo dicendi genere particula μόνον interdum subauditur, vt Romanorũ 4.9. Sed recepta lectio mihi magis probatur. nec enim hîc negatio (vt ab illo eruditè obseruatum est) illud remouet, sed corrigit potius: quasi dicat, Non tam me recipit, quàm eum qui misit me. Sic etiam accipitur Iohan. 5,30, & 6.38.

38 *Vidimus*, εἴδομεν. In quodam vetere exemplari scribitur ᾐδμεν, nouimus. ¶ *Per nomen tuum*, τῷ ὀνόματί σου. Erasmus ad verbum, *Nomine tuo*: quæ interpretatio visa est mihi obscurior hoc loco. Neque enim hoc dicendi genere idem hîc significatur quod paulo antè. itaque aliter sumus interpretati, quum præsertim in nostro vetustissimo, & aliis duobus vetustis codicibus addatur præpositio ἐν, & litera ב apud Syrum interpretem, quam certum est ex Hebræorũ idiomate idem valere quod διά, vel cum accusatiuo, (quum videlicet significatur causa propterquam fit aliquid, vt in versiculo superiore) vel cũ genitiuo, sicut hoc loco, & quoties agitur de causa per quã fit quidpiã: vt illic quidem ἐν τῷ ὀνόματι, ponatur pro διὰ τὸ ὄνομα, hîc verò pro διὰ τὸ ὀνόματός. quod discrimẽ Erasm. paulo pòst animaduertit. ¶ *Quia non sequitur nos*, ὅτι οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν. Hæc non legit Vetus interpres, & in nostro vetustissimo & alio quodam codice non legimus. Cõtrà verò Syrus interpres hoc quidẽ legit, sed in priore membro non habet ὃς οὐκ ἀκολουθεῖ ἡμῖν, Qui non sequitur: & ego hanc lectionem maximè probarim.

39 *Malè loqui de me*, κακολογῆσαί με. Sic rectè hoc loco Vetus interpres, pro eo quod βλασφημεῖν etiam dicũt Græci, id est alterius famam lædere, siue cuipia

obloqui. Suprà verò 7. 10, accipitur pro imprecatione.

40 *Contra nos, pro nobis*, κατ' ἡμῶν, ὑπὲρ ἡμῶν. Vulgata, *Contra vos, pro vobis*, κατ' ὑμῶν ὑπὲρ ὑμῶν, sicut legitur in plurimis tum manuscriptis, tum etiam excusis exemplaribus. Sed altera illa lectio mihi quidem magis probatur.

41 *Quòd sitis Christi*, ὅτι Χριστοῦ ἐστε Hæc verba explicat quid apud Matthæũ significet, εἰς ὄνομα μαθητοῦ. 10. 42.

42 *Bonum esset ei potius*, καλόν ἐστιν αὐτῷ μᾶλλον. Erasmus, *Melius foret ei*: id est, ἄμεινον αὐ εἴη αὐτῷ. Coniunxit enim particulam μᾶλλον cum absoluto καλὸν, vt sit periphrasis τὸ ἄμεινον. Sed hæc traiectio sanè dura est, nec (vt ego quidem arbitror) necessaria. ¶ *Saxum molare*, λίθος μυλικός. Vulg. & Syrus interpres hîc quoque, vt apud Matt. legerunt μύλος ὀνικὸς, mola asinaria. cui videlicet agitandæ asini adhibebantur.

43 *Quòd si*, κἀὰν Vulg. & Eras. ad verbum, *Etsi*. Sed nemo non videt idem valere κἀὰν & εἰ δὲ, quo vtitur Matthæus. Hæc causa cur κἀὰν sæpe etiam interpretati simus *Autem* & *Verò*, quando sententias potius quàm verba connectit. ¶ *In ignem illum inextinguibilem*, εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον. Vulg. legit πυρὸς ἀσβέστου, *ignis inextinguibilis*, proximo versiculo. Syrus autem interpres nihil addit post Gehennæ vocem: & certè videtur istud esse illius explicatio, quæ fortassis ex albo libri in ipsum contextum irrepsit.

44 *Eorum*, αὐτῶν. Eorum videlicet qui in illam flammam fuerint proiecti. Relatiuum ergo ponitur absque antecedente expresso, ex Hebræorum more, vt Psal. 87. 1. vel hæc ellipsis (adiiciendũ enim fuit ἐκεῖσε βληθέντων, illuc proiectorum) inde euenit quòd integer prophetæ locus, Es. videlicet 66. 24. non citetur.

45 *Inextinctibile*, ἄσβεστον. Vide Mat. 3. 12.

49 *Nam omnis (homo,)* πᾶς γάρ. Sic legitur hæc particula masculino genere in omnibus quæ vidi exemplaribus: & videtur omnino ad homines traduci anagogicè quod de saliendis victimis in lege cautum erat, quum ea quorum antea monuerat præstari non possint quin carnem mordeant: sed sic ait Dominus illam macerari, & hominem à putredine sic prohiberi, vt Deo sese totum cõsecret. Syrus tamen interpres videtur particulam כל (*cul*) accepisse pro tota omni, quasi Græcè πᾶν neutro genere inscribendum, & sint hæc ipsius Legis Mosaicæ verba. ¶ *Oblatio*, θυσία. Heb. מנחה (*minchah*) Vulg. & Eras. *Victima*. ¶ *Salietur*, ἁλισθήσεται. Id est necessariò salienda est, vt placeat sacrificiũ. Sic quoque quum dicit omnes esse sale saliendos, non prædicit aliquid futurum, sed ostendit quid ab omnibus requiratur, nempe vt verbo incorrupto conditi ipse Deo consecrent.

50 *Bonus est sal*, καλὸν τὸ ἅλας Eras. *Bona res est sal*: eodem manẽte sensu. Idem tamen ita vertit vt nos fecimus, Luc. 14. 34. Significat autem eos quibus commissa est verbi diuini administratio, velut salis instar esse, quo saliantur homines, vtpote Euangelicæ doctrinæ præcones, qua per fidem recepta, auditores ab omni corruptione vindicentur. Quòd si insulsi sint ipsimet doctores, quid superest nisi vt pereant auditores, vel alios doctores immittat Dominus? Sicut autẽ hoc loco dicuntur fidi pastores vera videlicet doctrina suos auditores salire, ita eosdem dicuntur tanquam victimas Deo præparare, quò respicit Paulus Roman. 15. 16. vt impleatur quod scribit Iesaias 66. 20.

IN CAPVT X.

1 *Digressus*. ἀναστάς. Vulg. *quum surrexisset*: ex Hebræorũ dialecto, apud quos Sedere idem valet quod Habitare & manere aliquo in loco: & Surgere, idẽ quod Abire, siue dare se in viam. ¶ *Per oram Iordanis*, διὰ τοῦ πέραν τοῦ Ἰορδάνου. Hebr. בעבר (*Beheber*) non autem מעבר (*Meheber*.) Scripsisset enim Matth. διὰ τῆς πέραν, scilicet χώρας, si Peræam significare voluisset. Et hoc etiam liquet ex eo quòd dicitur turba eum ipso συμπορευθῆναι, i. iter fecisse, Samaria videlicet ad dextrã relicta. vide Mat. 4. 15, & 19. 1. ¶ *Conuenit*, συμπορεύονται. i. illum absentem sequuta, sicut apud Heb. ex antecedente significatur etiam consequens, vt Surgere pro Digredi.

5 *Mandatum*, τὴν ἐντολήν. Mandatum videlicet de scribendo diuortij libello, siquis pro sua duritia non posset vxorem ferre. Neque enim Moses præceptum dedit de repudiandis vxoribus, sed vxoribus potius contra inflexibilem

lem maritorum duritiem prospexit. Vide Matth. 19 8.

6 *Creationis*, τῆς κτίσεως. Vulg. *Creatura*, perperam omnino. Syrus autem & meus vetustissimus codex istud non legunt, quod etiam per se satis intelligitur.

11 *Aduersus eam*, ἐπ' αὐτὴν. Ne hoc quidem legit Syrus interpres, vt in sequente versu non additur ἐπ' αὐτὸν, vbi tamen magis videbatur requiri, quum vxorem dimittens maritus ei videatur quærendæ nouæ conditionis occasionem præbere.

17 *Egrediente autem eo (vt se daret) in viam*, καὶ ἐκπορευομένου αὐτοῦ εἰς ὁδόν. Vulgata, *Et quum egressus esset in viam*. Videtur enim viam accepisse pro vico, vt Egredi in viam, idem valeat, atque Foras exire, & de Domo progredi in publicũ. At ego significari puto hæc esse gesta quum domo egressus, ad iter se compararet, atque adeo iter ipsum iniret. Scribit enim Matthæus, postquã pueris bene precatus esset, eum illinc esse profectum cap. 19. 15. ¶ *Quidam quum accurrisset*, προσδραμών τις. In quodam exemplari scriptum erat ἰδοὺ τις πλούσιος προσδραμὼν, ecce quidam dives quum accurrisset. In Complutẽsi verò editione pro τις scriptum erat τὶς, de quo diximus Matth. 8. 19. ¶ *Et accidisset ei ad genua*, καὶ γονυπετήσας αὐτὸν. In quodam exemplari scriptum reperimus αὐτῷ, & fortasse rectius. Vide Matthæum 17. 14. Alius codex pro αὐτὸν habet ἔμπροσθεν αὐτοῦ, coram eo, vt legit Vetus interpres.

¶ *Obtineam?* κληρονομήσω, Vulgata, *Percipiam?* Id est ἕξω, vt loquitur Matth. 19. 16. De huius verbi propria significatione diximus Matthæi 5. 5. Hic autem translatitiè accipitur αἴτησις τοῦ κτᾶσθαι, sicut in vernaculo nostro sermone omne genus prædiorum & possessionum solemus hæreditates vocare.

19 *Ne damno afficito (quenquam,)* μὴ ἀποστερήσῃς Vulgata, *Ne fraudem feceris*: & alibi sæpe, ἀποστερεῖν, fraudare. Atqui fraudare propriè is dicitur qui per fraudem interuertit aliena. Verbum autem ἀποστερεῖν, latius patet apud Græcos. Significat enim quempiam re sua priuare, siue eam retineas, siue fraude aut vi eripias. Itaque generali vocabulo conuertimus, Damno afficere, Erasmi interpretationem sequuti, 1. Cor. 6. 8, sed addito quarto casu. Cæterùm videtur hoc mandatum compendio quodam superiora omnia complecti. Deest tamen in vno manuscripto codice, & fortassis redundat.

20 *Iuuentute mea*, νεότητός μου. In quodam codice additur, τί ἔτι ὑστερῶ; quo adhuc deficior?

21 *Sublata [in humeros] cruce*, ἆρας τὸν σταυρόν. Hæc non legit Vetus interpres; quæ tamen legit Syrus. Addidit autem Erasmus, *In humeros*, vt amphiboliam vitaret. Vnus codex post σταυρὸν addit σου, tua: & in hoc versiculo post ὑστερεῖ, additum reperio in duobus codicibus, εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, si vis esse perfectus: quod tamen ex Matthæo videtur additum.

22 *Mœstus factus*, συνηχάσας. Erasmus, *Molestia affectus*: id est χαλεπαίνων. Atqui molestiam à tristitia differre puto, sicut causa ab effectu diuersa est.

¶ *Propter hunc sermonem*, ἐπὶ τῷ λόγῳ. Vulgata, *In verbo*: quæ interpretatio & barbara est & obscura, vt taceam Verbum potius declarare τὸ ῥῆμα quàm τὸν λόγον. Erasmus, *Propter sermonem*: rectè quidem expressa præpositione, (ponitur enim ἐπὶ pro διὰ, sicut iterum versu 24.) sed omisso articulo.

23 *Opes*, χρήματα. Vulgata & Erasmus, *Pecunias*. Sed pecuniæ appellatione, etiã quum latissimè patet, bona nonnisi mouentia appellantur: vt propriè id declaret quod vernaculo sermone dicimus *chenance*. Græcum autem vocabulum (vt ait Aristoteles Ethicorum 4.) ea omnia complectitur ὅσων ἡ ἀξία νομίσματι μετρεῖται, id est, quorum pretium numis æstimatur. Sic enim appellãtur παρὰ τὸ χρήσιμα εἶναι, vt docet Budæus ex Xenophontis OEconomico.

24 *Vt qui confidunt*, τοὺς πεποιθότας. Vulgata, *Confidentes*. Sed rectè monet Erasmus ex Cicerone, confidentẽ apud Latinos participium non esse, sed nomen, & aliud declarare. Itaque quæredã fuit periphrasis. Hîc autem quiddam ex illo meo vetustissimo codice obseruatum minimè velim prætetire, in quo subsequens versiculus decimus quintus attexitur decimo tertio, & isti præponitur: idque (vt opinor) optima ra-

tione, quanuis in recepta lectione nihil immutarim. Nam alioquí non video quid in habito à Christo sermone tãtopere discipulos perterrefacere debuerit. Attonitos autem illos Christus postea erigit, docens eos demum diuites illa sententia comprehendi qui à diuitiis potiùs possideantur, quàm eas ipsi possideant: quæ tamen responsio illis ideo non satisfecit, quòd vix alios esse vllos diuites satis nossent.

25 *Transire*, διελθεῖν. Erasmus, *Ingredi*, εἰσελθεῖν, sicut in plerisque codicibus legitur. Sed & Complutensis editio post εὐκοπώτερον, addit γὰρ, enim: & ista quę sequũtur ad finem vsque versiculi, nempe, ἢ πλούσιον εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ εἰσελθεῖν, animaduertimus in duobus vetustis codicibus deesse, quæ etiam vt nõ addas, ex præcedenti versiculo per se intelliguntur.

26 *Et quis potest*, καὶ τίς δύναται. Coniunctio ΚΑΙ hoc loco & aliis similib. non est copulatiua, sed illatiua potius: sed cũ interrogatione semper, vt Mat. 3.14. Sic Virgil. Æneid. 1, *Et quisquam numẽ Iunonis adoret Præterea?* In quo tamen genere dicendi Græci ferè vsurpant particulã εἶτα, vt Aristophanes in Pluto, ὦ μιαρώτατε καὶ πρῶν ἁπάντων, εἶτ' ἐτόλμας, Πλοῦτος ὤν, Scelestissime vitorum omnium, & tu silebas, Plutus quum sis? ¶ *Hoc fieri non potest*, ἀδύνατον. Apud Syrum interpretem & in meo vetustissimo codice exprimitur pronomen τοῦτο, quod etsi non adiiciatur, necessariò tamen subauditur. Sed quò istud pertineat quæritur. Nam alij ad diuitum in regnum Dei ingressum referunt, alij ad cameli per foramen acus penetrationem, vt postquàm inde collegerint Deum non adstringi naturæ legibus, transubstantiationem, salua nihilominus manente naturalis corporis Christi veritate, stabiliant. Atqui extra controuersiam est, Deum posse suo, sine vlla exceptione, arbitrio, non modò naturæ leges refigere, sed etiam funditus omnia in nihilum abolere: neque de hoc disceptatur, sed num saluam simul rerum naturam præstare & eam abolere possit. Hoc autem ideo illum posse negamus, non quòd non sit omnipotens, sed quòd mentiri ac proinde contradictoria simul velle nequeat: posse verò mentiri non sit potentiæ alicuius, sed infirmitatis ac vitij longè maximi, quod in Deum non cadit. Huc autem ipsa eos comparatio ista deduxit, siue ad camelum, siue ad diuites confidentes, siue (quod omnino faciendum est) ad hoc vtrunque istam apud Deum possibilitatem referas. Num igitur, quæso, Deus efficere possit vt quispiam diues simul & confidat suis diuitiis, & in regno cælorum censeatur? Nequaquam certe, quoniam solos credentes & in ipsum respicientes admittit Dominus, pronũtians neminem posse Deo & Mammonæ seruire. Quid igitur ipse vnus potest efficere? nimirum vt qui diuitiis confidebat, illis repente renuntians, eundat cælestis regni ciuis. Sic num potest facere Deus vt camelus talis permanens qualis est natura, per acus foramen transeat, id est simul maior sit & minor? nequaquam. Sed ex maiore minorem efficere solus extra ordinem potest, vt tumore deposito per acus foramen facillimè pertranseat.

29 *Aut vxorem*, ἢ γυναῖκα. Hæc suspicatur Erasmus ex Matthæo & Luca perperam à quopiam addita, propterea quòd mox quum repetuntur res relictæ, nulla fit vxorum mentio. reperimus tamen in omnibus exemplaribus.

30 *Quin*, ἐὰν μή. Vulgata, *Qui non*: id est ὃς οὐ μή, sicut scribitur Luc. 18. 30. Omnia tamẽ nostra exemplaria constanter ἐὰν μὴ scriptum habent hoc loco. Et simile exemplum occurrit Matth. 26. 42. & apud Homerum Iliad. β, in his versiculis. Οὐ γὰρ παυσωλή γε μετίσσεται οὐδ' ἀκαρνὸν, Εἰ μὴ νὺξ ἐλθοῦσα μελαινέμεν μέσον αἰθέρα. Videtur autem id esse quod Hebræi dicunt אִם־לֹא [nisi,] vt Amos 3. 7.

Centuplicia, ἑκατονταπλασίονα: id est, quæ centies tanti sint, nempe quòd ad verum vsum & commoda huius etiam vitæ attinet, si modò illa non ex copiis & cupiditate nostra, sed ex Dei nostri voluntate (quæ vna est certissima bonorum regula) metiamur: adeò vt fideles in media etiam egestate huius promissionis euentum sentiant. Itaque perridiculus erat Iulianus ille Apostata, quum hunc locum exagitans, quæreret num centum etiam vxores habituri essent Christiani.

¶ *Nunc isto tempore*, νῦν ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ

Hæc

Hæc verba in Theophylacti Romani codice sequentibus annectuntur, adscripta distinctione post ἑκατονταπλασίονα: vt primùm sit in genere proposita promissio centuplicis compensationis, quæ deinde duas diuersorum bonorum species complectatur, nimirum præsentis huius vitæ commoda, & perpetuam æternæ vitæ hæreditatem. Itaq; hanc distinctionem probo. ¶ *Et matres*, καὶ μητέρας. In trib. vetustis scriptum legimus, καὶ πατέρα καὶ μητέρα, & patrem & matrem. Neque certè verisimile est Christum in hac promissione id quod vel præcipuum erat prætermisisse. Ego verò legendum puto καὶ πατέρας καὶ μητέρας plurali numero, vt omnia centuplicia promittantur: & Theophylactum ita legisse apparet ex ipsius interpretatione. ¶ *Cum persequutionibus*, μετὰ διωγμῶν. Non promittit persequutiones Dominus, (quod absurdum esset) sed fore dicit vt in mediis etiam persequutionibus centuplo sint feliciores quàm vnquam antea, qui Christum omnibus huius vitæ commodis anteposuerint.

31 *Primi*, πρῶτοι. Sic construendam esse hanc vocem cum verbo ἔσονται, à parte videlicet anteriore, vt ἔσχατοι à posteriore, sensus ipse docet. vt etiam vertit Syrus interpres.

33 (*Dicens*) *Ecce*, הִנֵּה הִנֵּה (*chi himeh*) vt loquuntur interdum Hebræi, etiam in initiis: vt Amos 4.3. vbi videtur eadem vsurpari transitio ab oratione recta ad obliquam, subaudito לֵאמוֹר (*lemor*) quod hîc expressimus. Vide inf. 11.31. & 14.70.

35 *Velimus*, θέλομεν. Ad verbum, Volumus, i. optamus. Est enim rogandi, non imperandi significatione positum. Cicero: *Eum honorem deos tibi fortunare volo.* Sic autem solent Græci conuertere verbum Hebræum חָפֵץ (*chaphets*) per θέλειν vel ζητεῖν, vt Malach. 3.1.

38 *Et baptismo*, καὶ τὸ βάπτισμα. Vulgata, *Aut baptismo*, ἢ τὸ βάπτισμα. vt legitur in meo vetustissimo & alio præterea manuscript. exemplari. Quid autem significetur hoc dicendi genere diximus Matth. 20.22.

40 *Et ad sinistram*, καὶ ἐξ εὐωνύμων. Hîc iterum Vul. pro καὶ legit ἢ, & ita scribitur in meo vet. & alio manus. cod. ¶ *Sed dabitur*, ἀλλὰ, sub δοθήσεται. Mihi enim magis placet ellipsin esse, ex præced. verbo supplendam, quanuis ἀλλὰ vbique apud Syrum interpretem ponatur pro ἀλλ' ἢ. Vide sup. 9.8

42 *Qui censentur*, οἱ δοκοῦντες. id est, ij quos Gentes habent & agnoscunt, quorum imperio pareant. Nam οἱ δοκοῦντες idem valet atque οἱς δέδοκται, ab ipsis videlicet populis. Vulgata & Erasmus. *Qui videntur*, quod dici solet de iis qui reipsa non sint id quod esse videntur: quod huic loco non conuenit, quanuis τὸ δοκεῖν sic sæpe accipiatur, vnde δόξα pro opinione, & Hæretici appellati δοκῆται, qui carnem Christi non reipsa extitisse, sed talem visam fuisse docuerunt. Vide Matth. 3 9.

43 *Voluerit*, ἂν θέλῃ. Huic verbo respondet in præcedente versiculo participium δοκοῦντες. Sed illic quidem ambitio damnatur, hîc verò rectum studium excellendi inter pastores ostenditur: quo fit videlicet vt non supra alios efferri, sed in gloriæ Dei recto zelo & Ecclesia solicitè suo ministerio ædificanda alij alios superare, sancta quadam contentione studeant.

¶ *Sit*, ἔστω. id est (vt in multis codicibus legitur) ἔστω, esto. Consueta Hebræis enallage futuri Indicatiui pro Imperatiuo, vt ex Decalogi præceptis apparet, ita conceptis.

45 *Pro multis*, ἀντὶ πολλῶν: id est, multorum vice. Subiit enim vicem nostrã, & peccata nostra portauit. Vel pro multorum causa, vt ἀντὶ pro ὑπὲρ vel ἕνεκα ponatur: veluti quum dicimus ἀντ' ὧν, i. ὧν ἕνεκεν, quo modo etiam accipitur Matth. 17.27.

40 *Filius Timæi*, υἱὸς Τιμαίου. Si vera est hæc lectio, dubium non est quin hęc explicatio nominis Tyri, ex albo libri in contextum irrepserit. Sed mihi omnino rectum videtur quod habet Syrus interpres, nempe *Timæus, filius Timæi.* Non est autem temere nomen cæci illius expressum, quum dicatur postea Iesum secutus, vt probabile sit celebrem fuisse postea inter discipulos. Sed & Hieronymus lib. De nominibus Hebraicis, aliam lectionem annotat, nempe, *Filius Timæi Bar semia*, i. Filius cæcus, quæ est certè vera lectio, quanuis corruptam esse existimet.

47 *Fili*, υἱέ. Rectus pro vocãdi casu,

ſicut alibi annotauimus. Scribitur tamẽ hoc etiam loco in duobus vetuſtis codicibus υἱὲ, & nomen Ιησοῦ in vno deeſt. Sed & in alio quodam hęc quæ ſequenti verſu legimus, non habentur, ὁ δὲ πολλῷ μᾶλλον ἔκραζεν, υἱὲ Δαβὶδ, ἐλέησόν με, *Ille verò multo magis clamabat, Fili Dauid, miſerere mei.*

49 *Quum ſubſtitiſſet*, στάς. Vul. & Eraſ. Standi vocabulo vtuntur. Ego vti illo malui, vt melius intelligatur opponi τῇ πρόσταγῇ. ¶ *Iuſſit*, εἶπε. Ad verbum, Dixit: ex Hebræorum idiotiſmo, de quo diximus Matt. 4. 3. In duobus autem codic. ſcriptum legimus, εἶπεν, Φωνήσατε αὐτὸν, *dixit, Vocate eum.*

50 *Quum ſurrexiſſet*, ἀναστάς. In meo vetuſtiſſimo & alio codice ſcribitur ἀναπηδήσας, exiliens, vt vetus interpres conuertit.

51 *Rabboni*, ῥαββονί. Legitur alicubi ῥαββουνὶ, perperam: quamuis hoc diſcrimen non ſit poſitum in re ipſa, ſed in pronuntiatione, quam ego video inter Iudæos eſſe multiplicem. Annotat autem Caninius Ribbon Syriacè dici non quenuis dominum, ſed αὐτοκράτορα, & ſoli Deo propriè tribui: quod ſi verum eſt, certè hic cęcus multo apertius Chriſti diuinitatem aſſeruit quàm quiſquam alius ante ipſius reſurrectionem. Nam quod idem Caninius tradit, Chriſtum ante mortem à nemine fuiſſe vocatum Rabboni, ex hoc loco refelli poteſt. Itaque mihi fit veriſimile, differentiam illam inter Rabbi & Rabboni inanem eſſe. Neque enim Deus ſimpliciter vocatur Ribbon, ſed cum adiectione שְׁוּרָם (*ſchel holam.*) Et Iohannes Rabboni non aliter quam διδάσκαλον interpretatur 20. 16. Syrus autem interpres & meus vetuſtiſſ. codex habent Rabbi, Rabbi.

IN CAPVT XI.

1 *Ad Bethphage*, εἰς Βηθφαγή. Id eſt, elreiter Beth-phage ſiue non procul Bethphage. Mũſterus ſcribit בית-פאגי [*beth-page*] & tradit magiſtros etiam Hebræorum hunc locum commemorare. Vtcunque ſit, hîc quoque produnt Græci librarij Hebraicæ linguæ imperitiam. nam in omnibus vetuſtis codicibus, atque adeo apud Theophylactũ, perperam ſcriptum reperimus Βηθφαγῆ. Vetus autem interpres, vt & Syrus, ſolam Bethaniam commemorat, meo quoque vetuſtiſſimo codice adſtipulante, vt hic ipſe ſit vicus in quem diſcipulos mittit. Apud Lucam tamen duo hæc loca vt prorſus inter ſe proxima commemorantur.

2 *Vicum*, κώμην. In quodam exemplari legimus πόλιν, vrbem: & video nonnullis placuiſſe hæc intelligere de ipſa Hieruſalem. ſed perperam. Multi quoque imperiti homines multa hîc garriunt de eo quod addidit Dominus, κατέναντι ὑμῶν, Qui contra vos eſt: quum κατέναντι idẽ valeat quod E regione & ex aduerſo. ¶ *Statim vt ingrediemini*, εὐθὺς εἰσπορευόμενοι. Vulg. & Eraſ. *Statim ingredientes*: ſenſu aliquantulum diuerſo, ac (ni fallor) parum Latina.

¶ *Nullus hominum*, οὐδεὶς ἀνθρώπων: id eſt nullus prorſus. Abundat enim alioqui genitiuus ἀνθρώπων, veluti quum Latini Nemo homo dicunt, & Nuſquam gentium. Vetus interpres, *Nemo adhuc hominum*. Legit enim πώποτε οὐδεὶς ἀνθρώπων, ſicut in duobus exemplaribus ſcriptum inuenimus: mallem tamen conuertiſſet, Nondum quiſquam hominum. vel, Nõdum vllus homo. Neque temerè hoc dicta factum voluit Dominus, quaſi ad hîc ipſum vſum deſtinatus hic pullus fuerit, ſic regiam ſuam Maieſtatem, hac licet in ſpeciem vili pompa, Chriſto cam Iudæis teſtificante. Sic Palæſtini plauſtro nouo & vaccis vſi ſunt ad reducendam arcam quibus iugum nunquam fuerat impoſitum.

3 *Hoc?* τοῦτο; Vulgata, *Quid facitis?* ποιεῖτε; expuncta hac particula.

5 *Qui ſoluitis*, λύοντες. Sic loquuntur Latini per periphraſin participij. Vulg. Eraſm. *Soluentes.*

7 *Super eum* ἐπ' αὐτὸν, id eſt ſuper pullum. Frobenius excudit ἐπ' αὐτὸ, ſed manẽte ſenſu. Theophylacti codex Romanus habet ἐπ' αὐτῶν, ſuper eis, videlicet veſtimenta, ſicut in Matthæo diximus. Annotat præterea Eraſmus quoſdã codices habere ἐπ' αὐτῷ vt ad aſinam referatur, quod (inquit) cum Matth. conſentit. Sed nos illic eam lectionem depraua tam eſſe oſtendimus, quum Lucas & Iohannes ſolius pulli mentionem faciant, quo vectus fuerit Dominus.

8 *Ex arboribus*, ἐκ τῶν δένδρων. In vno exẽplari ſcribitur ἀπὸ τῶν ἀγρῶν, ex agris.

Nam etiam nonnullis placet σαγήνη herbæ seu fruticis genus esse quo solebant tori infarciri: quos idcirco σαγηνάδας, vel σαγήνας, vocabant. Malo tamen veterē lectionem sequi, vt Marcus cū Matthæo prorsus consentiat.

9 *Benedictus*, εὐλογημένος. Hebraismus, id est, Bene sit ei qui ad nos venit. ¶ *In nomine Domini*, ἐν ὀνόματι Κυρίου. i. diuinitus, & à Deo missus. Omnia autē hæc respiciunt promissiones de venturo Messia, quanuis quod ipsius regnum esset non intelligerent.

10 *Benedictum*, εὐλογημένην. Id est felix ac prosperum sit. ¶ *In nomine Domini*, ἐν ὀνόματι Κυρίου. Hæc verba in hoc quidem versiculo desunt in nouo vetustissimo & alio præterea codice, & apud Syrum quoque interpretem, nec sanè sunt necessaria: quæ tamen si retineantur obseruandum est ad participium ἐρχομένην pertinere ista ἐν ὀνόματι Κυρίου: illa verò τῶ πατρὸς ἡμῶν Δαβὶδ, ad βασιλείαν referri, sicut ostendit distinctio in codicibus emendatis adscripta post Κυρίου. Nisi existimare malimus genitiuum πατρὸς regi à Κυρίου, vt sit hic sensus, Benedictum regnum quod venit in nomine eius qui dominus est patris nostri Dauid. Solet enim sæpe Dauid in Psal. Messiam vocare Dominum, vt Christus ipse paulo pòst explicat capite. 12. 36. Sed illa sententia longè est planior. Itaque vt omnem ambiguitatem vitarem ausus sum verborum Græcorum collocationem mutare. Nam in Græcis nulla est eiusmodi amphibolia, quoniam scriptum non est τῶ Κυρίου τῶ πατρὸς, vel τοῦ Κυρίου πατρὸς, sed Κυρίου, τῶ πατρὸς. ¶ [*O qui es in* [*celis*] *altissimis*, ἐν τοῖς ὑψίστοις. Syrus interpres hoc non addit. Vide Matthæum 21. 9.

11 *Et vespera*, &c. ἐψίας ἤδη οὔσης τῆς ὥρας. Erasmus, ὥρας rectè annotat pro tempore vsurpari, & tempus vespertinum interpretatur. Ego verò cum Vetere interprete Græcam loquutionem integram seruaui, quòd Latinos etiam videam ab ista enallage non abhorrere. Plin. lib. 19. *Hic horæ rigandi, matutinæ & vespertinæ*. ἐψίας verò conuerti perinde acsi scriptum esset ἑσπέρας: quia serotinum apud Latinos non vespertinum, sed tardum declarat. ¶ *Exiit*. ἐξῆλθεν. Bethania nomē est tractus montis Oliueti, non certus aliquis vicus, qua de re vide Act. 1. 12.

12 *Et postero die*, τῇ ἐπαύριον: id est (vt loquuntur Hebræi) In crastino. Nam disertiores Græci dicunt τῇ ὑστεραίᾳ, vel τῇ ἑπομένῃ. Vulgata, *Alia die*: quod dicendi genus idem interpres exponit modò Altera die, vt Matth. 27. 62. id est Secunda, vt etiam loquitur Liuius: modò In crastinum, vt Iohan. 1. 35. modò Sequenti die, vt Act. 10. 9. modo Postero die, vt nos hîc fecimus. Ita enim loquuntur Latini.

13 [*Visurus*] *videlicet num inueniret*, εἰ ἄρα εὑρήσει. De εἰ quum in subiectione ponitur, alibi diximus. Subauditur autem participium Visurus: vt in illo Virgilij, ---*equidem per littora certos Dimittam, & Lybiæ lustrare extrema iubebo, Siquibus eiectus syluis aut montibus errat*. Sic etiam Homerus Iliad. α, Εἰμὶ αὐτῆ παρὰ νῆυμπον ἀγάπτιφον, αἴκα πάσσω. Expressissimus igitur quod subaudiatur, & simile est exemplum Act. 27. 12.

14 *Respondens*, ἀποκριθεὶς. Hic manifestè apparet Hebraismus, de quo aliquoties diximus. Quis enim dicatur ficui respondere? Abundat igitur hoc participium, & de eo quoque dicitur qui loqui incipit: imò etiam Syrus interpres legit duntaxat, καὶ εἶπεν αὐτῇ. *& dixit ei*.

15 *Veniunt*, ἔρχονται. Quoddam exēplar habebat additum πάλιν, *rursum*.

16 *Nec sinebat*, καὶ οὐκ ἤφιεν. Ita reperi scriptum in omnibus codic. Necesse est autem vt ab aoristo posteriore verbi ἀφίημι deducatur, addito præpositionis augmento, sicut in ἀπεγραψάμην ab ἐπέγραψα, ἀπεχθανόμην ab ἀπεχθάνομαι, & quibusdam aliis verbis, quæ tamen pauca sunt. Sic etiam suprà 1. 34. ¶ *Vas*, σκεῦος. Id est instrumentum vllum, profanum videlicet, cuiusmodi plurima habebant isti, quibus atrium templi esse cœperat pro foro. Extat etiam de hoc abusu Canon 87. Synodi Constantinopolitanæ sub Iustiniano coactæ.

17 *Vocatum iri*, κληθήσεται: id est, palàm erit & habebitur: de quo Hebraismo alibi diximus.

20 *Adambulantes*, παραπορευόμενοι: vel iuxta ipsam ficum iter facientes, si cui displicet verbi Adambulandi nouitas. Erat enim apud viam, vt dicit Mat-

theus. Itaque παρὰ idem hic arbitror valere quod apud Latinos præpositio AD, id est iuxta, in compositione. Vulgata, *Quum transirent:* id est διαπορευόμενοι. Eras. *Præteruntes.* Vide suprà 9.30.

21 *Imprecatus es*, κατηράσω. Vulgata, *Maledixisti*, quod respondet τῷ κακολογεῖν. Erasmus, *Execratus es.* Nos (vt opinor) magis propriè vertimus Imprecari. Nam ἀράσθαι idem valet quod εὔχεσθαι, Precari: & tam in vitio quàm in laude vsurpatur. Itaque apud Homerũ Iliad. α, Chryses promiscuè dicitur ἀρητὴρ, & ἱερεύς.

22 *Habete fidem Dei*, ἔχετε πίστιν Θεοῦ. In quodam exẽplari scripta erat interrogatio post Θεοῦ. Sed præstat indefinitè legere: quod liquet ex versic. 23. in quo explicatur hæc sententia: ex quo etiam apparet, fidẽ Dei passiuè dici, quæ Deo habetur. Eras. *Cõfidite Deo.* i. θαῤῥεῖτε τῷ Θεῷ. sensu tamen rectè expresso. Nam fidem Dei habere, nihil aliud declarat quàm certum esse Deum præstiturum quod promisit.

23 *Amen enim dico vobis*, ἀμὴν γὰρ λέγω ὑμῖν. Vulgata, & Erasmus, non legerunt particulam γὰρ, aut putarunt redundare. ¶ *Tolle te & prõce te*, ἆρθητι καὶ βλήθητι. Vulgata, *Tollere & mittere.* Erasmus, *Tollaris, ac mittaris* Sed præstat rursum hæc interpretari vt in coniugat. Hithpahel.

24 *Acceptures*, λαμβάνετε. Ad verbũ, Accipitis, Sed de hac temporum enallage sæpe iam diximus, cuius tamen aliqua videtur esse emphasis. Loquitur enim de re certò futura, tanquam iam esset præsens. Sed & in vno vetusto codice scriptum erat Prophetarum more ἐλάβετε, quod etiam est ὑποστατικώτερον. In alio tamen exemplari legimus λήψεσθε, quemadmodum scribitur Matthæj. 21. 22.

25 *Et quum adstiteritis orantes*, καὶ ὅταν στήκητε προσευχόμενοι: i. quum apparueritis coram altari Domini preces vestras fundentes. Vulg. & Eras. στήκητε interpretantur *stabitis.* & ex hoc etiã loco colligit Eras. Israelitas stantes precari solitos: quum potius verisimile sit, si nõ semper, at certè plerúque solenni ritu, flexis genibus orasse, vt apparet ex Dan. 6. 10. adeo quidẽ vt Flectere genua pro toto Dei cultu interdum accipiatur, vt 1. Reg. 19. 18. Mich. 6. 6. & alibi sæpe. Itaque τὸ στῆναι declarat τὸ παρεῖναι καὶ παρεῖναι: i. sistere se in conspectum & adesse, siue stes, siue sedeas: cuius significationis exempla passim occurrunt, vt Exodi 33 10. & 2. Paral. 32. 31. Esa. 3. 13. & alibi. Vide suprà 8. 1.

26 *Nam si, εἰ δέ.* Vulg. & Eras. *Quod si* Sed præstat δὲ pro γὰρ accipere. vt illo Homeri Iliad. π. (apud quem etiam frequẽs est ista enallage,) Μὴ σύ γ' ἀνὴρ δυσαμενὸς ἡμεῖς λελαθέσθω πολεμίζειν Τρωσὶ μαχητὴς λέλυσο· σὲ πεμπτάων δὲ μὲ θυγάτηρ.

Annotat autem Eras. in plerisque Græcis codicibus totum hunc versiculum non addi, & à Theoph. etiam non legi. Non tamen in plerisque vetustis exemplaribus reperimus, atque adeo in Theophylacto Romano.

27 *Seniores*, οἱ πρεσβύτεροι. In non vetustissimo libro additur τοῦ λαοῦ populi: qui quum à primariis sacerdotibus témque à Scribis distinguantur, apparet ipsius magni Synedrij nomen, quod ex illis tribus ordinibus cõstabat, sacerdotibus nimirum, legisperitis, & iis qui ex populo legebãtur, Christum se ex composito interpellatum.

28 *Et quis tibi*, καὶ τίς σοι. In vno codice scriptum erat: ὃ τίς σοι, aut quis tibi. In aliis autem duobus totum hoc membrũ non additur, nec in meo vetustissimo libro.

32 *Sed si dicamus*, ἀλλ' ἐὰν εἴπωμεν. Veteres codices & Complutensis editio non habent ἐὰν: & post ἀνθρώπων adscribunt interrogationem, vt sit deliberantium & adhuc incertorum hominum oratio. Sed mihi magis arridet recepta lectio, quam etiã sequitur Theophylactus. Apparet autem ab iis corruptam fuisse qui offensi sunt subita ista transitione orationis rectæ ad obliquam. Potius enim dicendum videtur (vt etiam conuertimus) ἐφοβήθημεν vt scribitur apud Matthæũ 21. 26. quam ἐφοβοῦντο: vt etiam hîc habent veteres Latini non pauci libri. Sed huiusmodi transitiones Hebræis sunt familiares, quarum alia exempla habemus Luc. 14. & 7. 4 & 5. item Act. 15. 5. quarum Lucas multo minus hebraisset quàm Marcus. Vide suprà 10. 33.

¶ *Sentiebant de Iohanne*, εἶχον τὸν Ἰωάννην id est εἶχον περὶ τοῦ Ἰωάννου: sic enim

ὑμᾶς loquũtur Græci. Vulgat. & Eraſmus, *Habebant Iohannem*: quæ interpretatio non ſatis videtur cõuenire cum iis quæ ſequuntur. ¶ *Fuiſſe*, λῦ. Vulg. *Eſſet*: quod rectè emendauit Eraſmus, quum hæc ſint geſta poſt Iohannis mortem.

IN CAPVT XII.

1 *Per parabolas* ἐν παραβολαῖς. Parabola dicitur paſſim in Euangelio non tam comparatio, aut collatio, quales adhiberi à pleriſque ſcriptoribus ſolent ad eã illuſtranda quæ alioquin videri poſſent obſcurius dicta, quàm allegorica oratio, quæ non facilè ab omnibus intelligatur. Hebræi מָשָׁל & חִידָה (*maſchal & chidah*) vocãt. Siquis autem roget cur ἐν παραβολαῖς dixerit Marcus potius quàm ἐν παραβολῇ, quum vnam tantùm parabolam hic recenſeat: reſpondeo, quanuis vnam duntaxat commemoret, multas tamen fuiſſe à Domino propoſitas, quæ copiosè à Matthæo referuntur. Deinde etiam exiſtimo, his verbis nõn tam multitudinem parabolarum ſignificari, quàm genus ipſum orationis, quo Chriſtus vſus eſt, ob eã cauſam quam ipſe explicat Matth. 13. 35. vt ἐν παραβολαῖς, idem valeat quod παραβάλλω, vt loquitur Nonnus, i. δι' αἰνιγμάτων. ¶ *Dicere*, λέγειν. Quædam exemplaria habent λαλεῖν, *loqui*, vt conuerterunt Vulgata & Eraſmus: quam lectionem ſi ſequaris addendum erit participium, λέγων, *dicens*, ellipſi Hebræis familiari, de qua diximus aliquid ſuprà 10. 33.

2 (*Suo*) *tempore*, τῷ καιρῷ. Eraſmus, *Quũ opportunum eſſet*: id eſt ὅτε ἐῶ εὐκαίρειν. Vulgata, *In tempore*, ſenſu nonnihil diuerſo. Nam *in tempore* ſignificat *bien à propos*: *ſuo tempore* verò, *en ſa ſaiſon*, id eſt, tempore quo colligi fructus ſolent.

3 *Cæciderunt*, ἔδειραν. Sic & hoc loco & paulo pòſt. & Matth. 21. 35. & mox ver. 5. & Luc. 20. 10. & 11. & Act. 5. 40. ſcribitur δέρω pro δαίρω in omnibus quæ vidimus exemplaribus, quo verbo intelligo virgis inflictas plagas, quod peculiari etiã infamia non caret.

¶ *Inanem*, κενόν: vel, vacuum, vt conuertit Eraſmus. Sed quia cæteris fere locis inanè interpretatur, vt etiam apud Lucã Vetus interpres conuertit, eandem vbique rationem ſeruare malui.

4 *Lapidato*, λιθοβολήσαντες. Hãc eſſe ſignificationem propriam verbi Lapidare, Quintilianus innuit lib. 8. cap. 2. nempe pro Lapides in aliquem conijcere. Sed ſciendum eſt, βάλλειν de eo dici propriè apud Græcos qui non modò ictu petit, ſed etiam ferit quod petiit. Vetus interpres hoc non legit, & animaduertimus etiam in duobus veteribus codicibus deeſſe. ¶ *Caput comminuerunt*, ἐκεφαλαίωσαν. Sic rectè Eraſm. ſicut vernaculo ſermone dicimus, *Rompre la teſte*. Vulg. eodem ſenſu, ſed dilutius, *In capite vulnerauerunt*. Syrus autẽ interpres vtitur verbo ṭalaph (ṭalaph) quod generaliter ſignificat ictibus inflictis contũdere, vt in lapidatione aut aliqua pulſatione ſeu verberatione accidit, cuiuſmodi vulnus propriè πλαγὴ à Græcis dicitur, ſicut τραύματα, propriè vocant quæ aliter inciſa vel pertuſa cute infliguntur. Mentionem autem facit Marcus vulnerum capitis, quaſi grauiſſimorum. Sed noua eſt hæc ſignificatio verbi κεφαλαιόω, vt hoc planè ſit quod Græci dicũt ἁπαξ λεγόμενον. Itaque Theophylactus vſitatam ſignificationem retinens, ἐκεφαλαίωσαν interpretatur σωρὸν λίθων ἐπιβαλεῖν καὶ καταχῶσαι τῷ νεκρῷ: i. omni contumeliæ genere, quaſi in ſummam quandam redacto, affecerunt, omnémque iniuriam in eo veluti conſumpſerũt. ¶ *Decoratum*, ἠτιμωμένον. Verbum ἀτιμάζειν, cui ἰσοδυναμεῖ τὸ ἀτιμοῦν, video tot modis partim à Vetere interprete, partim ab Eraſmo conuerti, Contumelia afficere, id eſt ὑβρίζειν: Ignominia afficere, quod mihi non diſplicet: Contemptui habere, i. καταφρονεῖν: Inhonorare, Dehoneſtare, Exhonorare: quę non memini legere apud idoneos auctores, quanuis inhonoratum Latinè dicamus eum cui honos non eſt habitus. Theophylacti codex ſcriptum habet ἠτιμημένον: quod verbum, ſi Euſtathio credimus, Homericum eſt. Vetus autem interpres pro καὶ ἀπήγειλαν ἠτιμωμένον, legit καὶ ἠτίμωσαν, & ignominia afficerunt: ſicut in duobus codicibus ſcriptum reperimus.

6 *Reuerebuntur*, ἐντραπήσονται. Id eſt pudore moti, ab eo deflectent: nec eius vultum aſpicere ſuſtinebũt, vt eum offendant. Hæc enim propria eſt huius verbi notatio.

7 *Agricolæ*, οἱ γεωργοί. Quoddam exemplar hæc addit, ἕκαστος ἑαυτὸν ἐρ-

χόμενον προς αὐτούς. i. quum vidisset eum venientem ad se.

8 *Et captum eum*, καὶ λαβόντες αὐτόν. Vulgata, *Et apprehendentes eum*, καὶ κρατοῦντες αὐτόν. Erasmus, *Et arreptum eum*, καὶ ἁρπάσαντες αὐτόν.

9 *Agricolas*, τοὺς γεωργούς. In quodam codice additur τούτους. istos.

11 *Istud*, αὕτη. Id est res ista. Est enim Hebraismus manifestus, de quo diximus Matth. 21. 42. Errant igitur qui vel ad κεφαλὴ, vel ad γωνίαν referunt: ac multo etiam magis qui legit, Factus est iste: vt ad lapidem & Christum referatur.

12 *Studebant*, ἐζήτουν: id est affectabant, & mirificè cupiébant. Id enim declarat apud Latinos verbum Studere cum quarto casu coniunctum, cuius vice hîc ponitur infinitus modus. Respondet ergo τὸ ζητεῖν hac significatione verbo בקש [*Bikkesch*] Vulg. & Eras. ad verbum, *Quærebant*. ¶ *Enim*, γὰρ. Non pertinet hæc ratio ad proximum verbũ ἐφοβήθησαν, sed ad ἐζήτουν: & rursus καὶ ἀφέντες pertinet ad ἐφοβήθησαν, quod est remotius. Quæ synchysis vt melius intelligatur, & quamobrem καὶ primo & tertio loco conuerterimus vt συλλογιστικὸν, secundo verò vt διακριτικὸν: ita disponendum puto hunc versiculum, docendi gratia, alioquin nonnihil obscurum. καὶ ἐζήτουν αὐτὸν κρατῆσαι ἔγνωσαν γὰρ ὅτι πρὸς αὐτοὺς τὴν παραβολὴν εἶπεν· καὶ ἐφοβήθησαν τὸν ὄχλον· καὶ ἀφέντες αὐτὸν, ἀπῆλθον: id est, Studebant igitur eum prehendere: norant enim quòd aduersus ipsos parabolam illam dixisset: sed timuerunt turbam. itaque omisso eo abierunt. ¶ *Aduersus ipsos*, πρὸς αὐτούς. Sic rectius conuertit Erasmus quàm Vetus interpres *Ad eos*. Declarat enim πρὸς hoc loco ἐναντίωσιν, vt in illo Chrysostomi, δεῖ πρόσευχῆς, Ἀναλυσάμενοι τὰς πρὸς τὸν Θεὸν ἁμαρτίας.

13 *Pharisæis*, τῶν Φαρισαίων. Hi sunt quos vocauit γραμματεῖς. vt qui peritissimi legis haberi vellent. De Herodianis autem diximus Matth. 22. 16.

¶ *Irretirent captum*, ἀγρεύσουσιν. Nam ἀγρεύειν, quod propriè declarat Venari, etiam de eo dicitur qui prædam cepit quam venabatur. Sic Isiodorus in Epigrammatibus, ἀγρευθεὶς δ' ἤγρευσεν: id est εἷλε δ' ἁλούς, vt ab aliis est annotatũ. In vno exemplari legimus, παγιδεύσωσι, illaquearent, vt apud Matth. ¶ *Sermone*, λόγῳ. Vulgata, *Verbo*: id est ῥήματι, vt alibi dictum est. Potest autem hoc vel ad eorum orationem qui Christo insidiabantur, vel ad Christi responsionẽ, qui illi sperabant fore vt sese in laqueos indueret. vel ad vtrosque referri.

14 *Respicis ad personam*. βλέπεις εἰς πρόσωπον. Vulg. *Vides in faciẽ*. Intuem faciem, vel Accipere, genus est dicẽdi Hebræis familiare, non tantùm in vitio, sed etiam in laude, vt Gen. 19. 21. & Sam. 25. 15. & 2. Reg. 3. 14. & propriè significat aliquid in quopiam nobis adhuc considerare in os incurrens, quò gratiam erga ipsum mereamur: quod vt vitarent Areopagitæ, dicuntur in tenebris iudicia exercuisse. πρόσωπον igitur Faciem declarat hominis, seu veram, seu fictitiam: nisi mauis os aut vultum interpretari. Sed & hoc nomine significantur qualitates tum animi tum corporis, tum etiam rerum externarum, quæ à rhetoribus vocantur personæ tributa: seu vera sint illa, seu ficta, & ad tẽpus quæsita, vt in theatris fieri solet. Errant igitur, & quidem periculoso errore, qui vbi mentio fit προσωπολημψίας, gl putant de ipsis (vt vulgò loquimur) personis, id est, ipsis hominibus: & hoc testimonio eludunt quæcunque de æterna prædestinatione non minus sanctè quàm verè traduntur. Errant & illi qui quum alioquin Personæ appellatione rectè intelligant significari qualitates illas de quibus diximus, tamen non animaduertunt non damnari personarum omnium discrimina: (quod fieri non potest quin summa rerum omnium ἀταξία inuehatur) sed eam demũ προσωπολημψίαν dici & reprehendi quæ tenebras offundit veritati. Sed hoc fortasse παρέργως, quę tamen placuit semel annotare, vt quæ vis sit horum vocabulorum intelligatur. ¶ *Viam Dei*, τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ. Heb. דרך יהוה [*derech Iehoua*] quo dicendi genere interdum significatur via qua ad Deum peruenitur. i. sancti mores, & cum Lege Dei consentientes, vt hoc loco & alibi sæpe: interdũ verò ipsa Dei facta & gesta, vt Psalmo 18. 31 plurali præsertim numero. ¶ *Licet*, ἔξεστι. in duobus codicibus aut ἔξεστι legimus εἰπεῖν ὠφείλομεν. dic vtrum malis. quod

quod fortassis irrepsit ex Matth. ¶ *Censum,κῆνσον.* Sic vocat ordinarium tributum ab Augusto, sublatis omnibus aliis, pro facultatum ratione in agrorum capita singulis prouinciis impositum. Nam in hominum capita viritim solebatur didrachmæ τέλος, vt diximus Matt. 37.25. In meo vetustissimo codice pro *κῆνσον* legi ὅπλα καλάμου. Latini Capitationem vocant. Et ita videtur omnino legisse Syrus interpres, vt qui cõuertat כסף ריש [*chesęph risch bah*] i. pecuniam capitis. Vide Matt. 22.17. ¶ *Annon?* ἢ Totum hoc, ἢ τί, δῶμεν, deest apud Veterem interpretẽ. Simpliciter enim cõuertit, Licet dare tributum Cæsari, an non dabimus? Sed iteratam interrogationẽ in omnibus codic. & apud Theophylactum quoque inuenimus. Ponitur autem δῶμεν potentiali modo: quasi dicat, Debemus dare, an nõ debemus dare? quod rectè Eraſmus, obseruauit. [r]

15 *Hypocrisin, ὑπόκρισιν.* Vulg. *Versutiã*: i. ὑπουργίαν, vt est apud Lucam.

19 *Reliquerit, καταλίπῃ.* Vulgata, *Dimiserit*: quæ interpretatio melius conuenit Diuortio. Ita enim conuertere solet τὸ ἀπολύειν. Sed vsus est Vetus interpres Dimittendi verbo propter sequens verbum ἀφῇ, quod ipsum exponere cogimur Reliquerit. neque enim possumus Græcorum copiam assequi. ¶ *Filios, τέκνα.* Eraſmus, *Liberos*: quam interpretationem cur non probem, dixi Mat. 22.24. Sed in vno vetere exemplari scriptum inueni τέκνον, & apud Matthæũ quoque constanter legitur in Vulgata editione Filium, singulari numero: quam lectionem maximè probo. Satis enim erat vel vnum filium reliquisse, vt absolueretur frater à suscitãdi fraterni seminis lege.

20 *Septem ergo, ἑπτὰ οὖν.* Eraſmus non legit particulam οὖν, quæ tamen videtur requiri, vt narrationis exordium declaret. Addidi ergo, partim ex Veteris interpretis auctoritate, partim quia in vno vetusto codice scriptam inueni.

21 *Et no ipse, &c. καὶ οὐδὲ αὐτὸς*, &c. In vno exemplari additur, *μὴ καταλιπὼν σπέρμα*. non relicto semine.

22 *Mulier, γυνή.* Eraſmus, *Vxor*. Est enim ambiguum nomẽ γυναικός. Sed illam interpretationem melius conuenire liquet ex conclusione quæstionis.

23 *Postquam resurrexerint, ὅταν ἀναστῶσι.* Hoc deest in duobus codicibus, & potest expungi, nulla sensus iniuria.

24 *Nónne propterea, οὐ διὰ τοῦτο.* Sic solent Hebræi per interrogationem enuntiare quod maximè volunt haberi pro vero. Deest tamen in Theophylacto particula οὐ, & interrogationis nota. ¶ *Quòd non sciatis, μὴ εἰδότες.* Vul. ad verbum, *Non scientes*. Sed quia præcessit διὰ τοῦτο, necesse fuit aliquantulum à verbis deflectere: quum ne sic quidem Græci loqui soleant.

26 *Quomodo, ὡς*, vel *πῶς*, vt in vno codice legimus. Est autem per traiectionem construendum hoc membrum, vt post ἀπὸ subiiciatur τοῦ τῆς βάτου. Similis traiectionis exemplũ occurrit Rom. 13.3.

27 *Non est Deus [deus] mortuorum, οὐκ ἔστιν ὁ Θεὸς νεκρῶν.* Suppleui ex Matthæo nomen τῷ θεῷ repetitum, & quidem minusculo theta scriptum, vt & in posteriore membro. habens videlicet rationem attributi.

29 *Primum, πρῶτον.* i. primarium ac præcipuum. Rectius autem istum sensisse quàm Pharisæi consueuissent, ex ipsius responso liquet.

30 *Diliges igitur, ἀγαπήσεις.* Vulg. & Eraſmus. *Et diliges.* Sed apparet καὶ positam esse pro οὖν: quę enallage etiam apud Græcos disertiores reperitur. Demosthenes περὶ στεφ. Ὁ δὲ γραψάμενος Δημάδης τὸ πιμελὲς μέρος τῶν ἔργων οὐκ ἐλαχε. καὶ μοι λέγε ταῦτα τὰ ψηφίσματα. Sic quoque paulo pòst accipitur, versu 37. ¶ *Cogitatione, τῇ διανοίᾳ*: id est σωφρόνως, vt Scriba responso suo explicat. Deest tamen hæc particula in meo vetustissimo codice. Vide Matth. 22.37.

31 *Hoc [est.] αὕτη* Subaudi ἐστὶν. Vulgata. *Illi*: id est αὐτῇ. quomodo scriptum legi in duobus codicibus vetustis.

33 *Plus est, πλεῖόν ἐστι.* Vulg. *Maius est, μεῖζόν ἐστι.* In quodam codice legitur περισσότερον. *amplius.* ¶ *Holocautomata & sacrificia, τῶν ὁλοκαυτωμάτων καὶ θυσιῶν.* Holocautomata vel holocausta interpretantur Græci id sacrificiorum genus in quo tota victima Deo adolebatur: vt ipsa verbi notatio declarat. Hebræi עולות [*holoth*] vocant à verbo quod significat Ascẽdere: quoniã videlicet tota victima cremata sur-

sum ascendebat. θυσίας autem appellãt, ea sacrificia quæ sicut à Græcis à θύω macto, sic ab Hebræis dicuntur זבחים (Zebachim): in quibus pars aliqua Sacerdotibus è conuiuio decidebatur, vt rectè notat Hieronymus in caput Esaiæ 56. Comprehenditur verò his duobus sacrificiorum generibus vniuersus ille cæremonialis cultus, in quo nonnulli hypocritæ summam pietatis collocabant.

34 *Cordatè*, νουνεχῶς, id est ad verbũ, vt qui mentem haberet, siue vt intelligẽtia præditus. Hinc illud Ennij, *Egregiè cordatus homo Catus Aelius sextus*: & apud Plautum hæc tria σωφρόνως iungũtur cordatè, sapienter, doctè. ¶ *Amplius*, ἔτι. Abundat negatio, vt alibi dixi. Vulg. *Iam non*. Erasm. *Post illa*, μηκέτι ταῦτα.

35 *Respondens*, ὑποκριθείς: id est verba faciens, vt alibi docuimus. Seruari tamẽ potest propria huius verbi significatio. Nam scribit Matthæus fuisse in templo coactos Pharisæos, quum hæc diceret Christus. Est autem verisimile multum vtrinque habitum sermonem, cuius cõclusionem duntaxat scripserint Euangelistæ.

13 *Per Spiritum sanctum*, ἐν τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ. Vel, In Spiritu sancto. Est enim quædam in hoc dicendi genere energia, quo significatur non tam Dauidem loquutum fuisse, quàm Spiritum Dei, qui quodãmodo Dauidẽ ipsũ possederit. Dicitur, inquã, nescio quomodo ὑμᾶς ἀπιθανώτερον Dauid in Spiritu loquutus, quàm Spiritus in Dauide, Nequis tamen hoc arbitretur subtilius cõsideratum, solemus interpretari, *Per Spiritum*.

38 *In doctrina sua*, ἐν τῇ διδαχῇ αὐτοῦ. id est, inter docendum, ἐν τῷ διδάσκειν. Vide suprà capite 4.2.

¶ *Cauete*, βλέπετε: id est φυλάττεσθε: vt infrà cap. 13. 9. Sic apud Latinos quoque Videre pro Cauere accipitur, sed diuersa constructione ab ea quæ hîc vsurpatur. Cicero. 4. Academic. *Sapientis hãc cẽsset Arcesilas vim esse maximam, cauere ne capiatur, ne fallatur videre.* ¶ *Qui amant*, τῶν θελόντων: id est τῶν φιλούντων, vt loquitur Matthæus capite 23. 6. ideóque summo studio expetunt & ambiunt. Respondet enim τὸ θέλειν verbo חפץ [chaphets,] vt diximus suprà 10. 35. quo significatur voluntas cum summa cupiditate coniuncta, vt Gen. 34. 19. Cæterũ hoc quoque notandum est, articulum hîc poni αἰτιολογικῶς, sicut Rom. 2. 21. perinde enim est acsi dixisset Matthæus, Θέλουσι γάρ, Volunt enim. ¶ *Stolati*, ἐν στολαῖς: id est ἐστολισμένοι. Idem autem valet stola quod vestis in genere: quanquam postea de muliebri veste ad talos vsque demissa dici cœpit, vt rectè obseruat Bayfius. Hîc tamen videtur exterior illa vestis fimbriata significari, cuius mẽtio Deut. 22. 12. Vulgata ad verbũ, *in stolis*: sicut alibi annotauimus Suetonij scripsisse, Caligulam modò in crepidis vel cothurnis, modò in speculatoria caliga processisse in publicũ. id est crepidatum, vel caligatum.

39 *Primósque consessus*, καὶ πρωτοκαθεδρίας. Vulgata, *Et in primis cathedras sedere*: nomine in verbum conuerso. Esaiæ. *Primásque sellas*: quum tamen accipiendum sit Græcum vocabulum non de sellis ipsis, sed de sessione. ¶ *Primos accubitus*, πρωτοκλισίας. Hîc rectè reprehendit Erasmus Veterem interpretem, quòd, vt sibi constaret, non potius verterit, Primi accũbere, nomine per verbum expresso. Sed quod hîc reprehẽdit ipse suprà admisit, Matth. 23. 6. & quidẽ mutata vetere editione.

40 *Qui deuorant*, οἱ κατεσθίοντες. Dele quidẽ conueniunt Latina, quia versu 38. conuertimus τῶν θελόντων, qui amant: in Græcis verò manifestum est solœcum, quum potius dicendum fuerit τῶν κατεσθιόντων καὶ προσευχομένων, vel οἱ κατεσθίουσι καὶ προσεύχονται, vt loquitur Lucas 20. 47. Nam εἶτε quod sequitur, nõ minus pertinere existimo ad versiculum 38. & 39. quàm ad hunc 40. Similia verò dicendi genera etiam apud disertiores scriptores reperiuntur, vt Homerus Iliad. α, quum exorsus esset hanc comparationem à recto casu, Τρῶες δ' ὡς τ' οἶτις πολυπάμονα μῆλα νομεύῃ αὐλήν, subiicit hanc δοτικόν, diuerso exitu. Ὡς Τρῶες ἀλαλητὸς ἀνὰ στρατὸν ὦρτο ἰόντων. Idem Iliad. ω, Θημὶ γὰρ οἱ πάντεσσιν ὑπερμενέϊ Κρονίωνι Ἀργείων ὀλοὰ τεύχεα φαίνειν, pro δεδράκοντα & φαίνοντα: vbi Eustath. similia nonnulla in Eurip. & Soph. obseruat. Sed & Paulus 1. Ti. 4. 2. & 3. videtur pro rectis genitiuos ter vsurpare. ¶ *Et in speciem*, καὶ προφάσει. Vide Matt. 23. 14.

41 *Ex aduerso, κατέναντι*: siue Contra, vt vertit Vulgata, Accipitur autem interdum ἔμπροσθεν: id est coram & in oculis: vt ferè loquuntur Hebræi, vt Ro. 4.17. ¶ *Aes, χαλκόν*. Id est, *χαλκοὺς*, æreos videlicet numulos, quales quadraginta octo, vt mox ostendam, denarium Romanum constituebant. Terent. *mulierem ære emptam suo*. Vsus est autem hac voce Euangelista potius quàm δώρων, vel ἀργυρίων, de voluntariis oblationibus differens, quæ maxima ex parte tenuiores esse consueuerant, pleriſq; (vt in rebus sacris fieri solet) munusculum parcè afferentibus, vt legi satisfeciſſe videretur, quæ prohibebat quenquam ad solennes illos dies festos in æde Domini vacuũ apparere. Syrus interpres vertit עורפנא (*burphana*) sic nimirum omne minutorum numorũ genus significans, quo denarij numique alij graviores à Collybistis in ipso templo permutari consueuerant, de quibus agitur Iohann. 2. 15. Sic etiam æris nomen pro pecuniâ in genere cœpit vsurpari, vnde etiam ærarium apud Romanos appellatum.

42 *Minuta (æreola) duo, λεπτὰ δύο*. Expressi *χαλκοῦν*, id est æreolorum nomen, quòd necessariò locus iste sit ita intelligendus, quoniam bina quadrantem dicuntur efficere: alioqui non conueniente calculo, si de iis λεπτοῖς hoc accipiatur, quę septena singulis chalcis attribuebantur. Syrus interpres latina Minutorum voce Syriacè inflexa, מנין (*menin*) vocat. ¶ *Quod est quadrans, ὅ ἐστι κοδράντης*. Quadrans videlicet oboli Italici, quod vt intelligatur (quum præsertim locus iste me diu torserit) sic de hac re numaria statuendum opinor. Iudæi ex captiuitate Babylonica reduces, sub Persarum Græcis Asiaticis imperantium imperio, drachmis vti plurimùm cœperunt, nomine etiam ipſo Hebræa terminatione inflexo, & ad aureos etiam numos accommodato, vt apparet ex Nehem. 7. Græcis autem ipsis Orienti dominantibus, vsque adeo vsi sunt drachmis vt siclorum penè nomẽ euanuisse videretur, quorum alios simplices δίδραχμα, alios à sanctuario nuncupatos, tetradrachma vocarunt. Romanis verò postea rerum potitis, & publicanis per prouincias regnantibus, denariis cæteriſque Romanis numis cœptum est agi, vt ex his quoque libris colligi manifestè possit: hic tamen vt drachmæ vocabulum & eius minutiarum distributio, ipsi denario Romano accommodaretur, impari tamen supputatione, quum denarius Romanus sit septima pars drachmæ Attica, passim vsitata, grauior, vt doctiſsimus Georgius Agricola certis testimoniis demonstrauit. Hinc illa dupler apud Cleopatram drachma, Italica videlicet & Attica, quarum vtraque sex obolis, sed aliis rursum Italicis, aliis Atticis æstimatur: & oboli quidem Italici, chalchis octo: Attici vero septem chalchis, permutabantur. Huius autem supputationis qua obolo Italico non septem sed octo chalchi attribuũtur, ita vt duo chalci, quorum hîc fit mentio, fuerint eius quadrans, testis est Cleopatra in Cosmeticis, his verbis ab Agricola citatis, τὸ Ἰταλικὸν δηνάριον ἔχει δραχμὰς δ'. ἡ δραχμὴ ὀβολοὺς ς', χαλκοῦς μ'. Id est, Italicus denarius, habet drachmã vnam, drachma verò obolos sex, chalcos quadraginta octo. Et Poll. lib. 10. ὁ μὲν τοῦ ὀβολὸς ὀκτὼ χαλκοῦς ἔχει. Obolus verò octo habuit chalcos. Et mox, εἰ δύο χαλκοὶ τετάρτημόριον ἐπαλαίουν τὸ, ὅτι ἓν τοῦ ὀβολοῦ τέταρτον. Duo chalci (qui & Dichalcum vocantur) vocabantur Quadrans, quod essent quarta oboli pars. quod postea Diphili Comici Syracusij auctoritate confirmatur. Sed & huic sententiæ fauet Syrus interpres, hoc loco & Luc. 12.59. & 21.2. τὸ λεπτὸν שמונא (*schamuna*) id est octauam partem, interpretans. Itaque Chrysostomus locum istum Lucæ 21. 2. exponens, δύο λεπτὰ non rectè interpretatur δύο ὀβολούς, quibus nulla ratione conuenire possit quadrantis appellatio. Sed etiamsi nummariæ huius supputationis ratio non habeatur, quid significatum voluerit Christus optimè intelligi potest.

44 *Ex eo quod ipsis redundat, ἐκ τοῦ περισσεύοντος αὐτοῖς*. Vulgata. *Ex eo quod abũdat illis*. Erasmus rectius, *Ex eo quod superat ipsis*. Hæc enim vis est τοῦ περισσοῦ. vt diximus Matth. 5. 37. Legimus in vno manuscr. exemplari ἐκ τοῦ περισσεύματος αὐτῶν: eodem sensu & fortasse rectius. Sequitur enim postea, ἐκ τῆς ὑστερήσεως, non ἐκ τοῦ ὑστεροῦντος.

IN CAPVT XIII.

2 *Vides*, βλέπεις. Nonnulli (vt testatur Erasmus) legunt βλέπετε. Sic enim respondet Dominus quasi ab vno prouocatus communi cæterorum nomine. ¶ *Non relinquetur*, ὃς μὴ ἀφεθῇ. In duobus codicibus vetustis additur ὧδε, Hic. quod & apud Matthæum legitur.

4 *Finem accipiant*, συντελεῖσθαι. Id est destruantur, vt dixerat Christus versu 2. Nam ταῦτα pronomen huc refertur, discipulis proculdubio templi molem è regione sitam indicantibus. Vulgata igitur admodum impropriè vertit μέλλει συντελεῖσθαι, *incipient consummari*: neque rectè satis Erasm. *Consummabuntur*. quamuis discipuli, vt ex Matthæo apparet, istâ templi destructione cũ vltimo illo vniuersalis iudicij die quasi res eodem temporis spatio euenturas coniũxissent, nondũ videlicet istorum arcanorum cognitione plenissimè instructi: quod etiam occasionem præbuit Christo, de vtroque coniunctim differendi.

6 *Sub nomine meo*. ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου. Id est, qui nomen meum mutuabuntur. Vide Matth. 24. 5. ¶ *Ego sum (Christus,)* ὅτι ἐγώ εἰμι. Præcisa est oratio, quam rectè ex Matthæo videtur expleuisse Erasmus. Nam quod idem obseruat hæc ita posse accipi quasi dicat, Multi venturi sunt, dicentes se eum esse qui ego sum, eodem prorsus sensu dicitur: sed mihi nõ placet, propter longiorem circuitum, & duriorem ellipsin.

7 (*Ista*) *fieri*, γενέσθαι. In quodam codice additur ταῦτα: & הוא (*Hu*,) apud Syrum interpretem & necessario supplendum est. ¶ *Nondum statim*: id est οὐκ εὐθέως, non statim, vt explicat Lucas. 21. 9.

9 *Cauete vobis*, βλέπετε ἑαυτούς: i. φυλάττεσθε ἑαυτούς, vt diximus suprà 12. 38. Vulg. *Videte vosmetipsos*: & barbarè & obscurè. Sed hoc notandum est, quum φυλάττεσθαί τινα Græcis ferè declaret, Cauere ab aliquo, hîc contrà accipi βλέπειν. i. φυλάττεσθαι ἑαυτούς, pro Cauere sibi ipsis. Apud Lucam, ὁρᾶν & φυλάττεσθαι vnà coniunguntur, cap. 12. 15. ¶ *Et conuentus*, καὶ εἰς συναγωγάς. Pleraque exemplaria post συναγωγάς distinctionẽ adscribunt, quæ sequuti sumus. Nonnulli tamen vt & Syrus interpres, cum verbo δαρήσεσθε hæc coniungunt, ita vt εἰς pro ἐν accipiatur. Sed & in quodam codice scriptum inuenimus, καὶ ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν δαρήσεσθε, Et in synagogis ipsorum cædemini: quæ lectio prorsus consentit cum Matthæo 10. v. 17. *Et coram præsidibus*, καὶ ἐπὶ ἡγεμόνων. In duobus codicibus legitur, καὶ ὅτι ἡγεμόνων δὲ, Sed & coram præsidibus. Ponitur autem ὅτι pro Coram vel Ante, vt etiam accipitur. 1. Tim. 6. c. 13. ¶ *Sistemini*, σταθήσεσθε. Vulgata, *Iobitis*. Erasmus. *Ducemini*, ἀχθήσεσθε, vt legitur in Theophylacti commentario. Sed hanc lectionem si sequamur, posset uidebitur ὅτι ἡγεμόνων pro ὅτι ἡγεμονικὸν ad reges, vt loquitur Matthæus, propter me. ἕνεκεν ἐμοῦ. i. δι' ἐμέ. Vide Matth. 5. 11. ¶ (*Vt hoc sit*) *testimonio aduersus eos*, εἰς μαρτύριον αὐτοῖς. Id est, Vt vobis additis, tanto magis conuincãtur, nec possint ignorantiam prætexere. Vulgata Erasmus, ad verbum, *In testimonium ipsis* nimium obscurè.

10 *Apud omnes gentes*, εἰς πάντα τὰ ἔθνη. Sic Demosthenes ἀεὶ γὰρ περὶ πάντων εἶπεν εἰς ὑμᾶς, Et progressus dixi apud vos. Vulg. *In omnes gẽtes*: quam interpretationem si sequamur, vertemus κηρυχθῆναι, promulgari.

11 *Ne antè soliciti estote*. μὴ προμεριμνᾶτε. Ita rectè explicat Erasmus in annotationibus. Nam Præcogitandi vocabulum quod Vetus interpres usurpat, neque Erasmus repudiat, non meminì apud idoneos auctores legere. Deinde nõ prohibetur cogitatio, sed solicitudo illa est anxietas quæ à diffidentia proficiscitur, vt diximus Matth. 6. 27. ¶ *Neque meditamini*, μηδὲ μελετᾶτε. Hoc ego refero ad artificiosam illam dicendi rationem, cuiusmodi multa oratores tradunt exercendis suis discipulis in declamationibus fictitiis, quas μελέτας vocant. Vult ergo Christus suos quantumuis indoctos & rudes, in cælum respicere, vt Dei fide & causæ bonitate freti, aliunde quàm ab humana eloquentia præsidium expectent. In quodam codice scribitur προμελετᾶτε, Præmeditamini: quod melius videtur conuenire, quum præcesserit προμεριμνᾶτε.

13 *Propter nomen meum*, διὰ τὸ ὄνομά μου. i. propter me, cuius doctrinam annuntiabitis.

14 *Quæ dicta est*, &c. τὸ ῥηθὲν. &c. Hoc membrum non legit Vetus interpres, neque Augustinus lib. de Cons. Euang. 2. cap. 77.

2. cap. 77. neque etiam inuenimus in in duobus codicibus: quod tamen vertit Syrus interpres. ¶ *Positam*, ἑστὼς. Vel, stantem. Videtur tamen illa interpretatio commodior. Est autē huius loci hæc sententia, fore vt profanę gentes ciuitatem Dei ipsúmque templum nō modò contaminent ac polluant suo ingressu, sed etiam funditus euertant. Cæterùm in vetustis nostris exemplaribus omnibus legitur ἑστὰς, vno tantùm excepto, & editione Complutensi, quam sequi maluimus. & quodam alio prȩterea, in quo scriptum legimus ἑστηκὸς. ¶ *Vbi non oportet*, οὐκ ἐν τόπῳ δεῖ. In vno exemplari legitur, ἐν τόπῳ ἁγίῳ, in loco sancto.

16 *Retrò sit tà ὀπίσω*. Erasm. *Ad ea quæ reliquit à tergo*: id est εἰς τὰ ὀπίσω κατα λειφθέντα. Atqui sæpe apud Græcos adverbia pluraliter efferuntur: & εἰς τὰ ὀπίσω idem declarat quod ὀπίσω simplex.

18 *Ne fiat fuga vestra hyeme*, μὴ γένηται ἡ φυγὴ ὑμῶν χειμῶνος. In quodam codice scribitur, μὴ χειμῶνος ταῦτα γένηται, ἢ σαββάτου. *ne hyeme hæc fiant, vel sabbato*. Vet. expungit ταῦτα, & ἢ σαββάτου, vt qui legerit ἵνα χειμῶνος μὴ γένηται. Vt hyeme non fiant: sicut etiam scribitur in meo vetustissimo libro. Accidisse verò ipso Paschæ festo vrbis obsidionem narrat Iosephus.

19 *Erunt enim*, ἔσονται γάρ. Hebræum dicendi genus, cuius magna est emphasis. ita enim significatur fore vt toto illo tempore calamitas calamitatem excipiat: perinde acsi tempus ipsum nihil aliud esset quàm ipsissima (vt ita dicam) miseria. Sic Amos 5. 20, dicit diem Domini fore tenebras, non lucem. Sic à Latinis interdum sceleratissimus aliquis homo dicitur scelus. Legit autem Vetus interpres θλίψεις τοιαῦται, & quæ consequuntur, plurali numero: sicut etiā hæc scripta inueni in quodam exemplari. ¶ *Rerum conditarum*, κτίσεως. Vulgata ad verbum, *Creaturæ*, quod vocabulum nullo modo quadrat. Significat autem κτίσις interdum conditionem ac creationem mundi, vt suprà 10. 6. & Ro. 1. 20. interdum res creatas, vt hoc loco, & Rom. 8. 21. Interdum omnes conditos homines, vt infra cap. 16. 15.

17 *Et coget*, καὶ ἐπισυνάξει. In quodā codice scribitur καὶ ἐπισυνάξει. i. qui cogāt: de qua formula loquēdi diximus alibi.

28 *Germinat*, ἐκφύῃ. Vulg. *Nata fuerint*, ἐκφυῶσι: quod raro dicitur.

30 *Facta sint*, γένηται. Intellige partim completa: (nam intra annum à Christi morte 38, excidium gentis Iudaicæ contigit) partim cœpta aduersus Ecclesiam & cum vltima mundi ætate, quæ à Christi aduentu incipit, terminanda.

32 *Ac hora*, καὶ τῆς ὥρας. Nos etiam alibi sæpe Momentum vertimus, eodem sensu. Rectè quoque Erasmus interpretatur, *Ac tempore*: id est καὶ τοῦ καιροῦ. quo vobabulo vtitur Euangelista paulo pòst. Sed in sex vetustis codicibus scribitur ἡ ὥρας, vel hora, vt Vetus etiam interpres conuertit: vt facilè appareat non esse cur subtiliter hìc inter diem & horam distinguamus, quum vtroque hoc vocabulo intelligatur in genere punctum illud temporis à Deo constitutum secundo Christi aduentui. Hoc autem placuit annotare propter eos qui iam inde à multis seculis se torserūt, vt futuri iudicij tempus ex Scripturis elicerēt: quibus si obiicias hæc Christi verba, respondere solent, incertum quidem esse diem & horam, tempus autem & annum minimè. Quasi verò ratio illa, propter quam noluit Deus vt hoc tempus cuiquam esset cognitum, (nempe vt de re ipsa certi cuius euentum ignoramus, perpetuò in excubiis ageremus) minus valeat in tempore & anno, quàm in die & hora. Sed istos partim prȩterita secula conuincunt, partim etiam futura redarguent. Piis autem omnibus hæc Christi doctrina sufficiet, vt eius aduentum religiosè expectent, in Dei verò arcana curiosè non inquirant, Neque verò possum dissimulare mihi non probari eorum sententiam qui dictum illud tanquam diuinum oraculum inculcare solent, Duo annorum millia ante Legem, duo millia sub Lege, duo millia post Legem. Nam vt de prȩteritorum annorum calculo nihil dicam, qui potest dictum illud cum his Christi verbis, sine manifesto cauillo, consentire? Eliæ verò prophetiam hanc esse si negaro, vt ego sanè pernego, vnde tandem probabitur? Nempe ex antiqua traditione. Quasi verò non satis sint notæ Iudæorum nū-

gæ, aut quasi nunc primùm cœperint homines audacter mentiri, & licentiosè quiduis audere. ¶ *Sed, εἰ μή.* Vulg. & Eras. *Nisi.* Vide Matth. 12. v. 4. & Gal. 2. v. 16.

34 *Vt quispiam, ὡς ἄνθρωπος.* Nemo est qui non videat multa explendæ non modò sententiæ, sed etiam constructioni deesse, quæ ab aliis interpretibus omissa suppleuimus. Quia igitur paulo antè facta erat mentio Filij hominis venientis in nubibus, (quem etiam paulo pòst vocat *τὸν κύριον τῆς οἰκίας*) ideo in supplenda ἀποδημίᾳ, Filium hominis exprimendum putauimus. Ellipsin verò non dissimilem annotauimus Matth. 25. 14.

¶ *Peregrè abiëns, ἀποδημῶν*, vel potius ἀποδημῶν, vt legitur in meo vetustissimo exemplari. Nec enim de eo loquitur qui domo absens, sed qui profectionem parans ista seruis mandaret.

¶ *Potestate, τῷ ἐξουσίαν.* Annotat Erasmus se alicubi legisse *τῷ οὐσίαν.* id est bonis & facultatibus suis. quod fortassis melius conuenit. ¶ *Ianitori, τῷ θυρωρῷ.* Particulam ᾧ, abundare ostendit ratio Græcæ constructionis. Itaque expungendam putauimus. Vide Matth. 28. 9. Est autem hoc dicendi genus petitum ex veterum consuetudine, qui asrienses seruos & ianitorem in primis habere consueuerant, abundante seruorum multitudine.

IN CAP. XIIII.

1 *Tradidarent, παραδιδοῖεν.* Vide Luc. 22. 2.

2 *In festo, ἐν τῇ ἑορτῇ.* Vide Matt. 26. 5.

3 *Apud Bethaniam, ἐν Βηθανίᾳ.* Vulg. & Eras. *Bethaniæ.* At ego sentio Bethaniam non vici sed loci & tractus alicuius nomen fuisse. Vide Act. 1. 12. ¶ *Liquida, μύρου νάρδου, μύρου, παρὰ τὸ μύειν*, quasi potabilem dicas. Nardum enim pro ipso nardino vnguento vsurpat passim Athenæus. & conuiuiis liquida vnguenta conueniunt quibus perfundantur conuiua, non autem spissa quibus liniantur. quod tamen inuexit tandem luxuria, vt apparet ex his Plinij verbis, lib. 13. cap. 3. *Quosdam*, inquit, *crassitudo maximè delectat, linirique iam non solùm perfundi, vnguentis gaudent.* Vnde illud Flacci in Satyris, *Nec sient simplex Naius, vnctam Corinthi præbebit aquam.* Æschylus autem ἐν Δισμυρίταις, vocat φάρμακα πολλὰ, liquida & quę potanda præbentur, vt dicuntur βρώσιμα, quæ vorantur: & χρίσεα, quibus vngimur. Apud Artemidorum lib. 2. cap. 33. legere memini *γυναῖκα πιστὴν οἰκέτην, καὶ πεπιστευμένην τὰ ἀφροδίσια.* Vbi omnino videtur fida mulier significari. quam significationem huius vocis sequutus Theophylactus *πιστὴν* interpretatur *ἄδολον*, i. germanam & minimè adulteram: quam neutro genere Tibullus in hoc versiculo puram vocat, *Illius puro distillent tempora nardo.* & Ouidius liquidam vocat, *Nec coma vos fallat liquida nitidissima nardo.* Nardinum enim multipliciter fuisse corruptũ idem Plinius obseruat. Vulg. vt habent multi vetusti codices *πιστικῆς* hoc loco vertit *spicati*, quasi corrupta Latina vox pro *σπικάτης* scripta sit, siue communi vulgi errore apud peregrinas gentes, siue scioli alicuius correctoris audacia, qui Latinam vocẽ sic Græca terminatione depraua tam non intelligeret: sicut *φενόλη* & *φαιόν* pro penula scribitur 2. Timoth. 4. 13. Laudatur enim maximè in vnguentis (inquit Plinius) ea nardi species quæ in arista affurgit: quam Galenus *νεοδεκάχυτον*. Plinius Nardispicam, officinę Spicam nardi, & Spicam etiam absolutè vocant. Ne cui nouum illud videatur, Galenus De medic. *κατὰ τόπους*, lib. 8. cap. 1. & Æginet a lib. 3. cap. 33. Latinas voces *ὀνικῖνον* & *ὀνικάτον* vsurpant, etiam non expresso Nardi vel Nardini vnguenti nomine, quasi satis id per se intelligatur: & in meo vetustissimo codice Ioh. 12. legitur *πιστικῆς μύρου*. i. vnguenti ex Spicata, sub. Nardo. Itaque hanc quoque interpretationem non possim improbare: cui etiam videri possit fauere Syrus interpres. Vertit enim מרא נרדין (*dischaia*,) quod commodè capitatam dixeris, sicut capitatos portos vocamus. Nardum enim veram describens Plinius, *Eius* inquit, *carumina in aristas se spargunt.* Quod autem Augustinus in illum Iohannis locum, sic purum à quopiam loco pisticum nardinum vocati, haud scio an refutatione indigeat, quanuis Nonnus apud Ioh. penultimam in *πιστικῆς* producat, & addat epitheton *φαιδρομένης*, id est celebratæ.

5 *Amplius, ἐπάνω.* Ad verbum, Suprà. Sic Horatius, *Paulatim mercari o-*

grum fortasse trecentis, Aut etiam supra numerorum millibus emptum. ¶Trecentis denariis, τριακοσίων δηναρίων. Id est libris Francicis quinquaginta duabus cũ dimidia, si Budæi calculum sequamur.

¶Fremebant in eam, ἐνεβριμῶντο αὐτῇ. Sic rectè Vetus interpres, diuisa verbi compositione. Apparet enim Latinum verbum Fremere à Græco βρέμειν seu βρεμᾶν aut βρεμεῖν deduci. Alibi frequẽter ἐμβριμᾶσθαι vertimus Interminari, quoties videlicet pro ἀπειλεῖν vel ἀπειλῆν accipitur. Hîc autem murmur & fremitus indignantium significatur, potius quàm interminatio.

8 Occupauit, προέλαβε: id est προέφθασεν. Vulg. & Erasm. Præuenit. Liuius, Occupat Tullius in agrum Sabinum transire. Quod dicẽdi genus mihi visum est proximè ad hoc Græcum accedere. ¶Ad funerationem, εἰς τὸν ἐνταφιασμόν. Vide Matth. 26. 12.

11 Polliciti sunt, ἐπηγγείλαντο. Vide Matth. 26. 15.

12 Quando, ὅτε: id est quo die, nimirum ad vesperam, quę finiebat diem 14. & initium erat diei decimiquinti, vt liquet ex Leuit. 23. 5. sicut pluribus ostendimus Matt. 26. 19. Erasmus, Quũ pascha immolarent: quam interpretationem vt ambiguam reieci. Ita enim videretur significari, hæc gesta esse inter conuiuium ipsum Paschæ. ¶Pascha, τὸ πάσχα. id est, agnum illum cuius mactatio in festo Paschæ certis ritibus fiebat. Neque enim hîc accipitur pro ipso die festo Paschæ: sed manifesta est metonymia, sacramentis peculiaris, qua rei ipsius nomen signo tribuitur. Simili ratione Christus etiam ipse à Paulo Pascha nostrum vocatur, 1. Cor. 5. 7. ¶Mactabatur, ἔθυον. id est mactare solebant, vt infrà cap. 15. 6. Dimittebat, pro dimittere solebat. Marcus enim nullam habet rationem Iudaicę traditionis, cuius meminimus Matth. 26. 17. sed respicit partim Dei constitutionem, partim quod frequentius fieri à Iudæis etiam ipsis solebat. Neque enim erat illi traditioni locus, nisi quum in primum Azymorum diem, i. decimum quintum primi mensis, incidebat προσάββατον, sicut hoc ipso anno contigisse liquet ex passionis historia. Vsus sum autem mactandi potius quàm sacrificandi verbo, vt communia Paschæ domestica à sacrificiis illis discernantur, quæ in templo peragebãtur à sacerdotibus, & erant ὑγιαστικὰ, quorum exemplum magnificum extat, 2. Paralip. 35.

13 Amphoram, κεράμιον. Ita Græci vocant amphoras, quòd fere fictiles essent, vt apparet ex hoc Horatij versiculo, --amphora cœpit Institui: currente rota, cur vrceus exit? Vetus interpres Lagenam: qui tamen Lucæ 22. 10. amphoram rectè cõuertit. Erasmus, Hydriam. Idẽ apud Lucam Vas testaceum, ἀγγειοπλαστοῦν interpretatur. Videtur enim in genere pro fictili vase vsurpari, sed grandiore, vt ostendit verbum βαστάζειν, quod propriè de grauibus oneribus dici opinor.

14 Diuersorium, κατάλυμα. Id est locus in quem diuertam, tota vrbe tunc proculdubio turbæ ad festum aduentanti hospitia sedulò præparante. Vulg. Refectio mea, barbarè & ineptè. Additur tamẽ pronomen μου in meo vetustissimo codice.

15 Cœnaculum, ἀνάγαιον. Græca vox declarat contignationem ædium superiorem, cuicunque tãdem vsui sit destinata, vt ex Varrone & Vitruuio liquet. Quia verò moris erat in ea domus parte cœnare, ideo cœnaculum dici cœpit. quod quũ obseruarit Erasmus, miror eũ maluisse triclinium, id est Græcum vocabulum altero Græco interpretari, præterquam quòd non tres sed 13. minimùm lectos strui huic conuiuio oportuit, vide Matth. 26. 20. ¶Paratum, ἑτοιμον. Hoc deest in quodam exemplari, & sanè videtur initio fuisse scriptũ in albo, vt explicaretur illud ἐστρωμένον quod præcessit.

16 Abierunt, ἐξῆλθον. Erasmus ad verbum. Exierunt. Sed apparet positum esse ἐξῆλθον pro ἀπῆλθον, quo vtitur Lucas.

¶Inuenerunt (omnia), εὗρον. Addidimus quod explendæ cõstructioni deesse videbatur. In vno codice scriptum legitur ἐποίησαν, fecerunt, fortassis ex Matthæo.

17 Serum diei, ὀψίας, i. crepusculũ excipiens 4. diei siue quintæ feriæ occasu, & decimi sexti diei siue sextæ feriæ noctem incipiens. Vide Matth. 26. 20.

19 Sigillatim, εἷς κατὰ εἷς. Ita scriptum vbique legimus, vno exemplari excepto, in quo scribitur κατὰ εἷς. Ego verò

existimo scribēdū esse καθῆς, sicut legitur Ioh. 8. 9. vel, si distinguere licet vocabula καθ' εἷς. Est enim καθεν ex κ ἓν cōtractū, vt εἷς καθ' εἷς ad verbum declaret vnum & deinde vnum: quod vernaculo sermone dicimus *Vn à vn*, vel *L'vn apres l'autre*. Vetus interpres in Iohanne conuertit, *Vnum post vnum*.

¶ *Et alius, Num ego?* καὶ ἄλλος, Μή τι ἐγώ; Hæc desunt in duobus cod. & sanè videntur redundare.

20 *Qui (manum) intingit*, ὁ ἐμβαπτόμενος. i. qui mecum vesci consuevit, vt exposuimus Matth. 26. 23. Suppleuimus autem ex Matthæo quæ omnino requiruntur vt plena sit sententia. De hoc autem embammate vide Matth. 26. 20.

21 *Homini illi*, αὐτῷ. Vide Mat. 26. 24.

22 *Edentibus ipsis*, ἐσθιόντων αὐτῶν. Velut in aoristo secundo, Quum cibum sumpsissent. Fuit enim hic secundarum mensarum. Vide Matth. 26. 21.

24 *Fœderis*, διαθήκης. Vide Matth. 26. 28.

25 *Non amplius bibam*, οὐκέτι οὐ μὴ πίω. Alludit ad morem quo nefas erat post illud poculum ὑποπωτικὸν quicquam cibi in posterum diem capere. Vide Matth. 2. 20.

26 *Quum hymnum cecinissent*, ὑμνήσαντες. Vide Mat. 26. 30.

27 *Omnes*, πάντες πρόσκαιρα. In quodam codice additur τῆς πείρας, Gregis. fortassis ex Mat. Certè non additur apud Zachariã.

29 *Offendantur*, σκανδαλισθήσονται. Complutensis editio addit ἐν σοι, in te.

30 *Hodie*, σήμερον. In duobus exemplaribus legimus σὺ σήμερον, tu hodie: cuius pronominis videtur nō contemnenda emphasis. Nam ideo etiam non contentus dixisse σήμερον, addit τῇ νυκτὶ ταύτῃ.

31 *Multo magis*, ἐκ περισσοῦ μᾶλλον. Ad verbum, Magis ex abundanti. Vulgata non legit μᾶλλον, neque meus vetustissimus codex. Nam certè redundat: sed ita tamen vt ista conduplicatio magis exprimat vehementem Petri asseverationem: sicut Erasmus rectè obseruat. Nos igitur vt hanc emphasin ostenderemus, conuertimus *Multo magis*, ac si scriptum esset πολλῷ μᾶλλον, vel πολλῷ σφοδρότερον. Erasmus autem distinguit post ἔλεγε, & μᾶλλον annectit iis quæ cōsequuntur: ideóque interpretatur, *Imò si me oportuerit*, &c. Sed præterquã quòd hæc aliter distincta in omnibus codicibus reperiuntur, vix etiam (opinor) reperias μᾶλλον, pro Imò vel Potius positũ alicuius mẽbri initio, nisi addatur particula δέ: sicut in Matthæo annotauimus. ¶ *Abnegabo*, ἀπαρνήσομαι. Syrus interpres addit מרי [*mari*,] Domine mi.

34 *Et dixit eis*, καὶ λέγει αὐτοῖς. In quatuor exemplaribus hæc coniunguntur cum præcedentibus: & pro λέγει scribitur λέγειν, Dicere. ¶ *Vigilate*, γρηγορεῖτε. Complutensis liber addit μετ' ἐμοῦ, mecum.

36 *Abba, pater*, ἀββὰ ὁ πατήρ. Vnum horum est Syriacum, alterum Græcum: vt videri possit posterius additum esse vt prius illud peregrinum declararet. Malo tamen otiosam non esse hanc iterationem, quum Syrus ipse interpres verterit אבא אבי (*abba abi*, id est Abba, pater mi. ¶ *Non quid ego*, &c. οὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί σύ. Hic locus variis modis scribitur in vetustis codicibus. Certè planior erit sententia si pro τί, scribatur ὅ, *quod*, vt legit Vetus interpres: vel ὡς, *sicut*: quod vtrunque in meo vetustissimo exemplari legitur: vt subaudiatur γενηθήτω, quod à Matthæo & Luca exprimitur. Sententiam vero, quanuis imperfectam, idcirco non expleuimus, quòd hæc apoziopesis non videatur sua emphasi carere in oratione tam ardenti.

40 *Et reuersus*, καὶ ἀναστρέψας. In quodam codice scribitur καὶ πάλιν ἐλθών, Et quum denuò veniisset, expuncto πάλιν quod ante καθεύδοντας hîc positum est. Vulgata, *Et reuersus, denuò inuenit eos dormientes*, καὶ ἀναστρέψας, πάλιν εὗρεν αὐτοὺς καθεύδοντας.

41 *Sufficit*, ἀπέχει. Dubitanti mihi de hac interpretatione, tandem occurrit locus Anacreontis in Odario. Ἀγλαΐην γράφων ἄρισε, vbi postquam multa pictori præcepit, tandem veluti perfecta imagine subiicit, Ἀπέχει, βλέπω γὰρ αὐτήν. Id est, Sufficit: iam enim ipsam intueor. Erasmus annotat se in quibusdam codicibus legisse ἀπέχει τὸ τέλος, quod interpretarer, *Abest finis*: i. solus iam finis superest, vel, Habent finem, ista videlicet quæ de me prædicta sunt, vt Luc. 22. 37. quod scriptum etiam inueni in illo meo vetustissimo exemplari. Sed & Syrus

rus interpres habet מטת חרתא (*metah chartha*,)id est,Inclinans finis, sicut inclinata dies ad finem vergens dicitur,vt fortasse pro ἀπίχει legerit ἐπέχει, *Vrget*,vel προσπίπτει, *instat*, videatur legisse. ¶ *Traditur*, παραδίδοται. Vulgata, *Tradetur*: quam interpretationem non probo. Est enim omnino seruanda præsentis temporis significatio hoc loco. Sic in proximo versiculo, ὁ παραδιδούς, non rectè interpretatus est, *Qui tradet*.

43 *Ad est*,πρὸς μίαν τοῦ ἐπὶ τὸ αὐτό. Videtur enim,si ita accipias τὸ παραγίνεσθαι,vberior esse sensus. ¶ *Iudas*, Ἰούδας. In quodam codice & Vulgata editione additur Ἰσκαριώτης Iscariotes.

44 *Commune inter ipsos signum*:σύσσημον. Id est de quo vnà conuenerant: vt rectè explicat Erasm. ¶ *Tutò*, ἀσφαλῶς: id est,ita diligenter & tanto cum præsidio vt elabi non possit. adeo sibi metuit mala conscientia, quam illis postea Christus exprobrat versu 48. Vulgata, *Caute*.i.πεφυλαγμένως, vel ἐυλαβῶς. Syrus interpres hoc coniungit cum præcedente verbo κρατήσατε prehendite.

45 *Rabbi*,Ῥαββεί. In duobus exemplaribus semel tantùm hoc scriptum inueni,in cæteris repetitum, vt & apud Syrum interpretem.

47 *Quidam autem*, εἷς δέ τις. In hoc genere dicendi vel τις redundat, vel (quum addatur secúdus casus)traiectioni locus est:ac si scriptum esset,τις δὲ ἐκ τῶν παρεστώτων:id est, quidam verò qui vnus erat ex circunstantibus. Sed postponitur τις,quia est encliticum. Vulgata, *Vnus autem quidam*. Erasmus, *Vnus autem quispiam*. Cicero dicere solet, Vnus aliquis, sed tum demum quum incerta est persona. Hîc autem certus & notus homo designatur. Neque enim quis hic esset ignorabat Marcus, præsertim si verum est quod magno consensu tradunt veteres, eum videlicet ex ipso Petro hoc Euangelium excepisse. quod tamen hic locus videtur refellere, ipso Petro minimè istud non magis quam abnegationem illam triplicem dissimulaturo.

49 *Sed(oportet)vt*,ἀλλ' ἵνα. Vide suprà 4.22. licet etiam supplere commodè cũ Syro interprete factũ est istud, ex Matth.26.56.

50 *Omnes*, πάντες. Omnes videlicet discipuli, vt exprimit Matthæus, & Vetus etiam interpres: ne de illis agere Marcus videatur, quos Iesus superiore oratione compellarat.

51 *Sindone*, σινδόνα. Sic vocatur tenuissima linea vestis,quam, si fuerit intima,vocamus *vne chemise*, à Sidone ciuitate, vt volunt Grammatici, sic appellata, vbi texi tenuissima illa consueuerant. ¶ *Super nudum(corpus,)*ἐπὶ γυμνοῦ. Sic vernaculo sermone dicimus, *Sur le nud*. Latinos verò non existimo ita loqui. Addidimus ergo aliquid, quanuis non summa hîc à nobis habeatur Latinitatis ratio. Ad sindonem autem quod attinet,sic puto vocari linteũ quo amictus ille, audito nocturno tumultu, repentè accurrerat. Nec enim ista alio consilio narrantur ab Euãgelista quàm vt intelligatur qua licentia isti latrones fuerint in quosuis, prætextu auctoritatis Magistratus, grassati: vt nunc quoque in eadem causa & aduersus eundem Christum in seruorum ipsius persona fieri solet. ¶ *Iuuenes*,οἱ νεανίσκοι. Insolentes videlicet inter cæteros, vt illa fert ætas. Vulg. tamen nec Syrus interpres,hoc legunt.

53 *Cum quo conuenerunt*, ᾧ συνήρχοντο αὐτῷ,nempe τῷ ἀρχιερεῖ. Dicũtur autem cum eo conuenisse non quòd ipse priùs absens cum istis vnà venerit, quem verisimile est domi mansisse & cæteros capto Christo expectasse, sed quod eius domum venerint, vt in communi tractarent Christi causam. ¶ *Omnes*, πάντες. Rectè. cogi enim opottebat summum concilium, quum accusaretur Christus vt blasphemus & pseudopropheta. Nam tertium crimen, læsæ Cæsareæ maiestatis, tandem fraude sacerdotum comparatum est in illum, vt Pilatum ad eum damnandum adigerent.

54 *Longinquo interuallo*,ἀπὸ μακρόθεν. Vide Matth.26.58. ¶ *Ad ignem*,πρὸς τὸ φῶς:id est πρὸς τὸ πῦρ. Nam φωτὸς appellatione etiam ignem intelligi testatur Hesychius, à consequenti videlicet, sicut etiam Syrus interpres vtitur hoc loco vocabulo נוּרָא (*nura*:) quod propriè significat Lucernam, vt possimus etiam commodè Focum interpretari. Vulgata hoc prætermisit. Erasmus in-

terpretatur; *Ad lumen*, refértque ad participium συγκεκάυμενος. Siquidem, inquit, lumen illum prodidit. Sed nimiũ est insolens hæc traiectio: & Hebræi quoque אור (*Aor*) tam lucem quàm ignẽ vocant, vnde Vrendi verbum apud Latinos & ὀρᾶν Græcorum.

56 *Sed non erant*, καὶ οὐκ ἦσαν. Vulg. *Et non erãt*. Erasmus, *Non erant*. Sed si καὶ pro ἀλλὰ accipias, vt alibi sæpe, planior erit sententia. ¶ *Paria*, ἴσα: id est, congruẽtia, siue (vt non malè sensum expressit Vetus interpres) *Conuenientia*: quod rectè explicat Erasmus in annotationibus. Idem tamen cõuertit, *Satis idonea*: id est, ἱκανά, nempe propter versiculum 59. Sed τοῦτον nusquam legi hac significatione vsurpatum.

59 *Par*, ἴσον. Videntur tamen hæc ita fuisse paulo antè commemorata quasi prorsus conueniret inter testes. Itaque Erasmus iterum ἴσα conuertit, *Satis idonea*. Legit enim illa plurali numero, cõtra vetustorum codicum fidem. Sed si Euangelistas inter se comparemus, apparebit cur istorum testimonium Marcus impar fuisse scribat. Nam scribit Matthæus illos esse testatos se ex Christo audiuisse quòd posset templum destruere, & aliud ædificare: Marcus verò, quòd destructurus esset templum, & intra triduum instauraturus: quæ plurimùm inter se differunt. Poterat enim illud pro inani duntaxat iactantia accipi. Iam verò quum duos testes fuisse disertè dicat Matthæus, necesse est fateamur sic imparia fuisse ipsorum testimonia.

61 *Benedicti*, τοῦ εὐλογητοῦ: id est Dei, qui omni laude dignus est. Hoc autem est, quod sæpe in Hebræorum commentariis reperias ברוך הוא (*baruch hu*,) quod ipsum Dei nomen exprimere vereantur. Estque εὐλογητὸς, nomen à participio εὐλογημένος distinguẽdum. quod discrimen non video quî satis commodè possimus Latinè exprimere, nisi synonyma vel periphrasin quæras. Sed malumus tritum apud Theologos vocabulum vsurpare. In quodam codice pro εὐλογητοῦ, scribitur τοῦ Θεοῦ ζῶντος, id est, *Dei viuentis*.

62 *Potentia* (*Dei*,) τῆς δυνάμεως. Per antonomasian intelligitur potẽtia Dei: id est, potens ille Deus. Itaque articulus τῆς ponitur αὐτονομαστικῶς: quem quẽ exprimere non possemus, suppleuimus Dei nomen ex Lucæ 22.69. Videtur autem Marcus ab Hebræorum consuetudine mutuatus hanc Dei appellationẽ. Sic enim eorum magistri Deum interdum vocant הגבורה (*hagheburah*.) quẽ malimus abstractum pro concreto positum, id est τὸν δυνάμενον ἀπὸ τοῦ δύνασθαι, vt vocatur in Mariæ Cantico, Luc. 1.49.

64 *Audistis*, ἠκούσατε. In quodam codice additur πάντες, omnino. Rursus in quodam alio post βλασφημίας adscripsit est nota interrogationis. ¶ *Contra eum iudicarunt*, κατέκριναν αὐτόν. Vulgata & Erasmus, *Condemnarunt*: quod non satis cohæret cum iis quæ consequuntur. Ideo dissoluimus compositionem.

65 *Vaticinare*, προφήτευσον. Vulgata, *Prophetiza*: cuius vocabuli formam repudio. Itaque προφητεύειν vertere soleo Prophetare, quod & ipsum fateor Latinum non esse. Sed profanos vates placuit à sacris ita distinguere, vt alibi dixi. Hîc tamen, vt amphiboliam verbi & nominis vitarem, malui interpretari *Vaticinare* quàm *Propheta*, quanuis Vaticinandi verbum potius respondeat μαντεύσασθαι. Erasmus, *Diuina*: quæ etiam interpretatio est ambigua. Cæterùm in vno codice additur, τίς ἐστιν ὁ παίσας σε, Quis sit qui te percussit. ex Matthæo fortassis. ¶ *Bacillorum ictibus eum tædebant*, ῥαπίσμασιν αὐτὸν ἔβαλλον. Ostendimus ex Plutarcho, Matth. 5. 39. eos dici ῥαπίζειν qui fuste aut virga quempiam feriunt: vt illis non possim assentiri qui de iis hoc dici putant qui alapam (vt loquuntur) infligunt: nisi fortassis aliquis καταχρηστικῶς ita vsurpetur. Videtur autem hic locus nostram interpretationem optimè confirmare. Nam ὑπηρέτας vocat præsidis apparitores, qui in prouinciis ῥαπδοῦχοι siue ῥαβδοῦχοι, id est, idem Plutarchus in Romulo disertè explicat) bacillos gestabant: vnde etiam ῥαβδοῦχοι vocantur, Act. 16. 35. Merito igitur de istis loquens Marcus, hoc verbo vtitur, quod nos quoque ob eã causam vertimus per periphrasin, Bacillorum ictibus cædere. Nam τὸ βάλλειν pro πατάσσειν accipitur tum etiam quando cominus infligitur vulnus, vt ex his Homeri versiculis apparet Iliad. ε, Τὸν δὲ

θεωρῶν διαφανῶς ἐγγύθεν ἑλκόμενον βεβλημένην καθαλῆς κατὰ ἰνίον ὀξὺ δουρί. Vide Matth.26.67.

66 *Inferius*, κάτω. Vulgata, *Deorsum*, prorsus ineptè. Notandum tamen est, hic non agi de contignatione inferiore, quasi Christus in superiore causam dixerit. Nam si id ita esset, non satis esset (opinor) probabile quod narrat Lucas 22.61, Christum post tertiam abnegationem respexisse Petrum: nisi Petrum dicamus post secundam abnegationē quæ in ipso vestibulo contigit, sese in eum ipsum locum recepisse vbi Christi causa agebatur, quod mihi idcirco non videtur verisimile, quòd simulatque se deprehensum agnouit, se recepit in vestibulum, cogitās nimirum de fuga si amplius vrgeretur. Aulam igitur sciendum apud veteres nō fuisse basilicam, quam ex Latina voce mutuati vulgo dicimus, *vne sale*, sed locum sub Dio, in magnatum præsertim ædibus amplioribus, quam *vne court*, id est Cortem vocamus: cui proculdubio, porticus gradibus aliquot altior supereminebat, vbi cōsidebat Pontifex cum suis, in Christum inquirens, ita vt prospectus ex porticu in cortem, & ex corte vicissim in porticum pateret: quamobrem etiam infrà 15.16, Aula Pilati dicitur fuisse prætorium.

68 *In vestibulum*, εἰς τὸ προαύλιον. Vestibulum vocat locum portæ proximū, & ipsi aulæ oppositum, qui tamen intra ædes ipsas esset. Ideo enim hoc addidit Marcus vt explicaret aduerbium ἔξω, nequis Petrum existimaret domo exisse: quod demum fecit post tertiam abnegationem.

69 *Rursus*, πάλιν. Hæc particula coniungitur ab Erasmo cum verbo ἤρξατο, contra omnium codicum fidem. Videtur autē, vt hæc ita distingueret, eo adductus quòd disertè testetur Matth.26.71, alteram hanc ancillam fuisse. Sed si quis Euangelistas inter se conferat, repetiet Petrum fuisse simul à pluribus agnitum, suggerentibus ancillis. quamobrē etiam apud Lucam vbi agitur de secunda abnegatione, fit mentio serui, non ancillę. ¶ *Ex ipsis*, ἐξ αὐτῶν. Sic solēt interdum Hebræi subiicere relatiua earum rerum quarum nulla antè facta est mentio. Sed tamen opinor hęc indicare aliquem habitū esse de Christo & ipsius discipulis sermonem inter seruos & ancillas, priusquā deprehēderetur Petrus.

70 *Et loquutio tua similis est*, καὶ ἡ λαλιά σου ὁμοιάζει. Hoc non legit Vetus interpres, neque meus vetustiss. codex. Nō esse tamen addititium videtur, quum id habeat Syrus interpres.

71 (*Dicens*,) *Non noui*, ὅτι οὐκ οἶδα. Vel est mutatio personæ Hebræis familiaris: vel subaudiendum est participium, quod expressi. Vide suprà capite 10.33.

72 *Tunc secundò*, καὶ ἐκ δευτέρου. Vulgata, *Et statim*, καὶ εὐθύς. quod legitur in quodam codice. Erasmus, *Et iterum*, καὶ πάλιν. ¶ *Quum (se) præripuisset*, ὅτε ἐπέβαλεν. Id est quum sese foras protipuisset, vt ex Matthæo apparet. Nam præpositio ὅτι refertur ad locum ædibus Pontificis proximum, in quem se proiecit Petrus quum se ancillæ excusasset: & ὅτι ἐπέβαλεν omnino idem est atque וַיָּחֶל (*vaiechaph*,) Esther 6.12. ¶ *Fleuit*, ἔκλαυσε. Vulgata, *Cœpit flere*, ἤρξατο κλαίειν, vt legitur in meo vetustiss. codice, & vertit Syrus interpres. Erasm. *Prorupit in fletum*, id est ἐπέβαλε τῷ κλαίειν. Possit etiam aliquis interpretari ὅτε ἐπέβαλεν, Quum hoc animaduertisset, id est re animaduersa. Fuerat enim Petrus intuitu Christi & galli clamore velut ex profundissimo somno expergefactus.

IN CAPVT XV.

1 *Tradiderunt*, παρέδωκαν. Tradunt Christum Iudæi Pilato præsidi prouinciæ, quoniam illum omnino constituerant capitali supplicio afficere: quod ipsis non licebat, quoniam capitalium criminum cognitio fuerat eis erepta, primùm ab Herode Magno, deinde à Romanis, anno (vt ipsi Iudæi tradunt) 40. ante templi euersionem, id est biennio antequam Christus crucifigeretur. Siquidem Dominus annum agens 34, fuit crucifixus, & euersum est templum anno ab ipsius ortu 71.

3 *De multis*, πολλά. Addit Complutensis editio, αὐτὸς δὲ οὐδὲν ἀπεκρίνατο, Ipse verò nihil respondit. Idque videtur optimè conuenire cum iis quę subiiciuntur.

6 *Singulis festis*, κατ' ἑορτήν. Syrus interpres addit particulam vniuersalem בכל (*becul*,) *omni die festo*, nec additur articulus in Græco cōtextu: ideo pluralis

numero sum vsus. & κατὰ, cuius vis est distributiua, verti *Singulis*. Intelliguntur enim tria illa solennia festa, nempe Paschæ, Pētecostes, & Tabernaculorum; quod ostendit non additus articulus, quanuis Paschæ festum specialiter nominet Iohannes. Sic autem κατὰ cum singulari quoque nomine sumitur distributiuè vt Tit.1.5. κὴ πόλιν oppidatim, & Act.2.46. κατ' οἶκον domatim. ¶ *Dimittebat*, ἀπέλυεν. Vel, Absoluebat: id est absoluere & liberare solebat, vt planius explicat Matthæus. Simile dicēdi genus annotauimus suprà cap.14.12.

7 *Seditionis sociis*, συστασιαστῶν. Ad verbum, Cōseditiosis. Vulg. *seditiosis*, στασιαστῶν, vt legitur in meo vetustissimo codice. Eraſmus, *Seditionis auctoribus*: quod tamen Græco vocabulo non significatur. ¶ *Cædem fecerant*, φόνον πεποίησαν. Vulgata, *Fecerat homicidium*. Eraſmus, *Cædem patrauerat*. Videtur enim vterq; legisse ὅστις ἐπεποίηκει: quanuis repugnet Frobenij editio. Cæterum in vetustis codicibus scriptum constanter reperimus πεποιήκεισαν pro ἐπεποιήκεισαν, vno excepto in quo legebatur πεποιήκασι.

8 *Vociferans*, ἀναβοήσας. Vulgata, *Quũ ascendisset*: id est ἀναβὰς, in prætorium videlicet, vt legitur etiam in meo vetustiss. exemplari: quod tamen non facilè probarim, quum disertè dicatur Ioh.18.28. noluisse ingredi in prętoriũ Iudæos. ἀναβήσας verò quod annotat Eraſmus, nusquam memini legere. ¶ (*Vt faceret*) *prout*, καθώς. Ellipsin ex vulgi sermone petitam rectè Eraſmus suppleuit, quam Vetus interpres neglexit.

11 *Concitarunt turbam*, ἀνέσεισαν τὸν ὄχλον. Meus vetustiss. codex habet ἔπεισαν τὸν ὄχλον, *persuaserunt turbæ*. quod videtur sequutus Syrus interpres.

14 *Enimverò quid?* τί γάρ, vel, Quidnam.

15 *Satisfacere*, τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι. Vide Act.17.6. ¶ *Flagellatum*, φραγελλώσας. Est ergo construendus hic locus, καὶ τὸν Ἰησοῦν φραγελλώσας παρέδωκεν sub. αὐτοῖς.

16 *Intra aulam*. ἔσω τῆς αὐλῆς. Id est in intimam partem aulæ, quæ prætorium à præcipua ipsius parte vocabatur. Egisse enim Pilatum cum Christo intra ipsum prætorium liquet ex Ioh. 18.28.& 29.

18 *Eum salutare*, (*dicentes*,) ἀσπάζεσθαι αὐτὸν. Ellipsin huius participij suprà annotauimus cap. 10.33. & 14.71. Complet tensis autem editio addit καὶ λέγειν, *& dicere*.

21 *Et Rufi*, καὶ Ῥούφου. In quibusdam codicibus legit Eraſmus τοῦ Ῥούφου: id est qui filius erat Rufi: vt Rufus iste videlicet auus fuerit Alexādri, pater autem Simonis. Nam hoc ita ille explicat quod non video quî possit conuenire, nisi perperam illic impressum est τοῦ Ῥάφου pro τοῦ Ῥούφου. Cæterùm notus & celebres in Ecclesia Dei istos fuisse oportet, quorum nuda nomina Marcus exposuerit. Mentio quidem fit Alexandri, Act.19.33. & Rufi, Rom.16.13. sed incertum est an hi sint quorum hic fit mentio: neque de eo magnopere solicitos esse nos oportet, qui tamen non temere à tribus Euangelistis nominatim appellatur: ex hac infamia quam illi conciliare studuerunt isti impiissimi, perennem gloriam est adepta. Dicitur autem portasse crucem, cum extremum Christo præeunte portaret. Vide infrà Ioh.19.17.

22 *Golgotha*, Γολγοθᾶ. Nonnulla exemplaria scriptum habent Γολγοθθᾶ. Græca videlicet inflexione, apud quos hæc nomina mirum in modum sunt corrupta propter Hebrææ & Syriacæ linguæ imperitiam. Nam propriè scribendum fuit Golgoltha.

23 *Myrrhatum*, ἐσμυρνισμένον, id est Myrrha conditum. Distinguendum est autem hoc Vinum ab aceto quod est postea ipsi iam crucifixo & sitienti propinatum. Agitur itaque hoc loco de Vino condito, quod Latini Murinam vocant, de quo sic Plinius lib.14.ca.13. *Laudatissima apud priscos vina erant myrrha odore condita, vt apparet ex Plauti fabula, quæ Persa inscribitur.* Et mox, *Ex quibus*, inquit, *apparet non inter vina mediocrium nam, sed inter dulcia numeratam.* Verum enim myrrham idem auctor testatur leniter amaram esse, quam etiam probabile est aliis aromatibus adiunctam fuisse in hoc condiendo vino temperatam. Neque hic est omittendum quod obseruauit Galatinus in libro Sanhedrin, Cap. Niginar Haddin: *Edita*, inquit, *criminis confessione, portatur reus vt bibere condito, vt inde mens eius turbetur, & vehementius inebrietur, iuxta illud quod dicitur, Date siceram perituro, & vinum ei*

qui

qui amaro sunt animo. Addunt nonnulli fuisse honestas matronas Hierosolymis, quæ hoc vinum iis qui ad supplicium ducebantur suppeditare consueuissent. Hæc illic ex Rabbinorum lacunis: quibus facilè assentior in eo quod ex hac etiam longè certissima historia liquet, nō defuisse nimirum mulieres præsertim quæ commiseratione motæ, soletēt nocentes damnatos hoc officij genere solari. Sed tam insaniuisse iam tum Iudæos, vt quod de consolatione miseris afferenda metaphoricè dixit Solomon, vsque adeo inepte ac etiam impiè interpretarentur, id verò mihi Rabbini non magis quàm suas innumerabiles & ineptias & blasphemias persuaserint, quibus refellendis potius quàm recudēdis vrinam operam impenderent nonnulli, qui hac certè in re Iudæorum potius numos captasse quàm saluté quæsiuisse meritò videri possunt. Vtcunque verò sese res habeat, ex isto quorūdam in Christum officio qualicunque magis eluxit cæterorum crudelitas. Christus autem amantissimum potius illud iræ paternæ pōculum pro nobis ebibiturus, tum quoque hoc solatium recusauit, sui tam immemor quàm paterni mandati memor, & de sceleribus nostris semel expiandis ad extremum vsque halitum sollicitus.

25 *Hora tertia,* ὥρα τρίτη. Ita scriptū inuenim⁹ sūmo cōsēsu in omnib⁹ nostris codicib⁹ tū manuscriptis, tū impressis: & ex veteribus (vt Augustino & Hieronymo) apparet iampridem eam lectionē fuisse receptam, quanuis in speciem nō videatur consentire cum eo quod scribitur Iohan. 19. 14. circiter horam sextā fuisse cōdemnatum à Pilato Christum. Laborat igitur Augustinus libri de consensu Euangelistarum tertij cap. 13. in eo explicando nodo: sed (quod tanti viri pace dictum esse velim) satis infeliciter, vt eius opinionem minimè necesse sit commemorare. Duplici autem ratione soluitur: Primūm enim ex consueto loquendi modo hora tertia esse dicitur quum tertium signum datum est: & tertiam horam vocamus illud potius spatium quod inter tertiam & quartam intercedit, quàm quod inter secundam & tertiam: quum tamen hæc verè pro hora tertia sit habenda. Deinde & hoc notandum est, veteres, quanuis in duodecim vncias singulos dies diuiderent, id est totum illud spatium quod inter ortum solis & occasum intercipitur: tamen interdum has vncias in quatuor quadrantes solitos diuidere, sicut & noctem pariter secabant. Sed noctis quadrantes vocabant φυλακὰς, id est custodias: quod nulla probatione indiget: diei verò quadrantes sumebant eius horæ nomen à qua exordiebantur. Hac ergo ratione primus quadrans primæ horæ nomine interdum intelligebatur, secundus tertiæ, tertius sextæ, quartus nonæ: vt minimè pugnet quod dicit Marcus, horam fuisse tertiam quum crucifigeretur Christus, cum eo quod scribit Iohannes, damnatum fuisse circiter horam sextam. Imo verò ita explicat Iohannes quod obscurius dixerat Marcus, quum hora tertia complectatur horas, quartam, quintam, sextam, vel potius, (vt vulgum loqui diximus) tertiam, quartam, quintā, quam consequitur sexta, quæ propriè septima est. Ita verò solitos fuisse veteres diem distinguere apparet ex parabola quæ scribitur Matt. 20. 1. vbi dies in istos quadrantes secatur, ex recepta nimirum consuetudine. Altera solutio violentior est, nempe si à librariis corruptus locus dicatur. Nam quum à Græcis designentur numeri per notas, & hac nota Γ pingatur hora tertia, hoc autem signo ϛ hora sexta, lubricus fuit vtrinquè lapsus. Hæc opinio est Hieronymi Psalmo 77. sicut etiam Erasmus obseruauit. Sed si libet existimare depraua tam esse numeri notam, quòd ad me quidem attinet, malim existimare apud Iohannem potius reponendū esse ὡσὶ τρίτης, quàm apud Marcum ὡσὶ ἕκτης. Præterquam enim quòd Nonnus, Euangelij Iohannis interpres non recens, sic legit, & vetus D. Camerarij codex, & meum vetustissimum exemplar hoc confirmat, ipsa historiæ series hoc postulat. Nam si hora erat penè sexta quum damnatus est Christus, quî potuit tam breui spacio abduci, crucifigi cum latronibus, ita otiosè derideri à prætereuntibus? Necesse fuerit enim vt his omnibus vix dimidium horæ tribuatur, quum à sexta ad nonam tenebræ terram inuoluerint. Oportet ergo,

quum primo diluculo ad Pilatum ductus fuerit Christus, tres penè horas fuisse in ipsius causæ cognitione consumptas, vt qui hora penè tertia dānatus fuerit: deinde hora tertia crucifixum, ad horam vsque sextam fuisse omnium ludibriis expositum, sicut copiosè explicant Euangelistæ: & hora demum nona post trium horarum tenebras, mortuum: quod autem diei superfuit, fuisse sepulturæ datum. Sed liberū hîc cuiuis iudicium esto. ¶ *Quando crucifixerunt*, καὶ ἐσταύρωσαν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Et crucifixerunt*: sed καὶ pro ὅτε positum esse, apparet ex Hebræorum idiotismo, apud quos ו interdum ponitur pro כ, ש, ר [*caaſcher*,] vt docent Grammatici.

28 *Cum sceleratis numeratus est*, μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη. Ἀνόμους vocat τοὺς παρανόμους: id est legis præuaricatores, quasi exleges, aut extra legis orbitam ambulantes, quos Hebræi dicunt פושעים [*poſchehim*,] Cæterùm verbum λογίζεσθαι, quod Vetus interpres vertit *Reputare*, Erasmus, *Deputare*, vocabulū ipsum τῆς λογιστικῆς, quæ species est Arithmetices, indicat interdum pro ἀριθμεῖσθαι vsurpari: quam significationem hîc seruandam fuisse inde apparet quòd respondet verbo מנה [*manah*] quo vtitur Esaias capite 53. 12. ex quo petitū est hoc testimonium: & historia etiam ipsa (ni fallor) ostendit. Dicitur enim Christus non modò habitus fuisse pro impio & peccatore, (qualis etiamnum habetur hodie à Iudæis) sed vnà cum latronibus numeratus: quia nimirum quum publicè inter duos latrones penderet, pro tertio latrone propter pœnæ similitudinem numerabatur. Deinde plus est inter ipsos latrones coram cōspici & numerari, quàm haberi pro latrone. Superest vt ex Vigilij antiqui & eruditi scriptoris libris aduersus Eutychē, annotemus, hunc locum ab Eutychianis fuisse impudentissimè deprauatum, quum ad stabiliendum suum errorem de vnica Christi natura, pro μετὰ ἀνόμων legerēt μετὰ νεκρῶν: cum mortuis: vt inde colligerent, non fuisse verè mortuum, sed pro mortuo habitum.

29 *Vah*, οὐά. Erasmus, *Væ*, id est οὐαί: cuius particulæ vsus est potius in maledicendo quàm irridendo.

¶ [*Tu*] *qui destruis*, ὁ καταλύων. Hieronymus, *Qui destruit*, vt Erasmus obseruat. Sed sequens verbum σῶσον satis indicat accipienda hæc esse vocandi casu: quod vt melius intelligeretur, pronomen Tu expressissimus. Similem loquendi formā annotauimus Matt. 23. 14.

30 *Et descende*, καὶ κατάβα. Attice imperatiuus pro καταβάθι, vt εἰπὲ pro εἰπάτω. Vulgata, *Descendens*: id est καταβάς: sicut etiam legimus in vno codice.

31 *Illudentes*. ἐμπαίζοντες. Illudētes videlicet Christo. Est enim post hoc participium adscribenda distinctio, vt καὶ ἀλλήλοις connectatur cum ἔλεγον, sicut rectè legitur in Græco Theophylactō: siquidem pro ἐμπαίζοντες potius dicendū erat συμπαίζοντες, vt significetur ipsos inter se lusisse. Itaque ne posset hic locus corrūpi, vitauimus verborum traiectionem. ¶ *Seruat*, σῶσαι. In vetustis codicibus & Græco Theophylacto adscripta est interrogationis nota, quæ quidem magnum addit ponderis ironiæ, vel sarcasmo potius.

32 *Credamus*, πιστεύσωμεν. In quodam codice additur ἀυτῷ, ei.

33 *Totam*, ὅλην. Apud Matthæum legitur πᾶσαν. Quæritur autem à multis an de Iudæa duntaxat, an verò potius de vniuerso orbe terrarum hæc sint accipienda: quod posterius videtur amplecti Tertullianus Apolog. cap. 21. hoc Solis deliquium vocans mundi casum, quem Romani in suis archiuis habeant. Sed ego iis potiùs assentior qui de Ierusalem & tota vicina regione hoc dictum accipiunt. Nam in archiuis annotari iustius etiam prodigium illud potuit, quoniam fuit Iudææ peculiare. Familiare est autem sacris scriptoribus terræ appellatione, etiamsi nihil adiiciatur, intelligere terram Chanaan. Et γῆν pro χώραν, id est Terram pro Regione reperimus alibi: vt Matt. 9. 26. & Luc. 4. 25. Confert autem hoc ad prodigij nouitatem, si intellexerimus hoc modò die Paschæ, id est in plenilunio, accidisse hanc Solis eclipsin, sed etiam reliquum orbem illustrante Sole, atque adeo in ipso meridie, hunc vnum orbis terrarum angulum in quo tantum facinus patrabatur, in densissimis tenebris delituisse. Nam quod de Dionysio

illo refertur, quem Areopagitam vocāt, apud me non minus fide caret quàm multæ aliæ fabulæ quæ eiusdem auctoris nomen præferunt: & si vniuersale fuisset hoc prodigium, esset proculdubio omnium astrologorum monumentis celebratum. Videtur autem hoc opponi miraculo prorsus contrario, quum tenebris Ægyptios obtegentibus, Israelitis solis in terra Gosen sol luceret: tum videlicet Ægyptiis quidem imminens exitium, suis verò partam libertatem, Deo significante: nunc verò contrà, Iudæis quidem miserrimam illam cæcitatem, qua nunc quoque puniuntur: cæteris verò populis mox exorituram Euangelij lucem, cælitus denuntiante.

34 *Eloy, Eloy*, ἐλωΐ, ἐλωΐ. Sic legitur in græcis nostris omnibus. Mihi tamen verisimilius videtur Christum ipsa Dauidis verba Hebræa non Syriaca potius vsurpasse, vt diximus Matth. 27. 46. Sic etiam hunc ipsum Marci locum citante Eusebio libro ἀποδείξεως 10. quamuis pro ἀλί legat ἀλεί.

35 *Adstantium*, τῶν παρεστηκότων. i. τῶν παρόντων, præsentium, de quo alibi diximus. Aderat autem Centurio cum suis, donec vitam finirent capitali supplicio addicti, vt intelligere licet ex Mat. 27. 36. & 54.

40 *E longinquo*, ἀπὸ μακρόθεν. Vide Matth. 26. 58.

42 *Ante sabbatum*, προσάββατον: id est dies quæ sabbatum antegreditur. Vetus Ecclesia Vigiliam olim vocabat. Est autem nouum hoc vocabulum in re noua, sed non infeliciter (vt opinor) à Vetere interprete confictum. Erasmus *Quæ præcedit Sabbatum*: quæ interpretatio non satis videtur explicare quid sit παρασκευή.

43 *Veniens*, ἐλθών. Ita legimus ex quodam codice. Nam si legas ἦλθεν, (vt in omnibus aliis exemplaribus legitur) omnino addenda erit particula καὶ ante τὸν μίσας. ¶ *Honoratus*, εὐσχήμων: id est plenus grauitatis & auctoritatis. Vulgata, *Nobilis*: id est εὐγενής. Senatorem autem intelligo vnum ex eorum numero quos Sanhedrin vocant Hebræi: nisi malimus fuisse etiam in concilium adscitum à Pilato, sicut mos erat præsidibus prouinciarum, ex ipsis prouincialibus aliquos interdum in consilium adsciscere, ad explicandas priuatorum controuersias. Vulg. *decurionem* interpretatur, βουλευτής. Decuriones enim fuerunt coloniarum & municipiorum: nisi velimus hunc fuisse Arimathæensem decurionem.

¶ *Fidenti animo*, τολμήσας. Ad verbum, Audens. Vulg. *Audacter*. Erasmus, *Irrepta audacia*. Ego audaciæ nomen repudiaui, quoniam in vitio plerunque ponitur. Idem autem valet hoc loco τολμήσας quod θαρρῶν, vel πεπεισθώς. Et certè mira fuit istius hominis fiducia. Nam corpus Iesu postulare non poterat quin sese non modò Iudæis omnibus, sed ipsi etiam Pilato palàm opponeret: & tamē eo tempore videbatur actum esse de Christo. Itaque miror nostro seculo aliquos inueniri posse tam impudentes, vt autint huius Ioseph & Nicodemi exempla suæ diffidentiæ prætexere. Hunc enim illi in sepultura Iesu comitem adiungit Iohannes.

2 44 *Si*, εἰ Sic Terentius, *Mirabar hoc si sic abiret*. Adhuc enim dubitabat Pilatus. Itaque non ponitur εἰ pro ὅτι, vt rectè obseruauit Erasmus. ¶ *Iamdudum*, πάλαι. Vulg. *Iam*, id est ἤδη: quod etiam testatur Erasmus scriptum esse in nonnullis exemplaribus.

47 *Ioseph*, Ἰωσῆ. Vulg. *Ioseph*. quod etiam inuenio in vetust. meo codice, nō in hoc loco, sed Mat. 2. 56. Nam hic pro Ἰωσῆ, scribit Ἰακώβου. Nomen autem Ἰωσῆς nusquam aliās in sacris scriptis inueni: & idem vetustissimus codex supra vers. 40. vbi de hac ipsa muliere agitur, pro Ἰωσῆ legit Ἰωσητος Ioseti. *Mater* verò suppleui ex Matthæo.

IN CAPVT XVI.

1 *Exacto intercedente sabbato*, διαγενομένου τοῦ σαββάτου. Mira est Græcorum vetustorum codicum varietas in hoc capite, quod Hieronymus ad Hedibiā, testatur in plerisque huius Euangelij exemplaribus non extare, quòd in eo non pauca inueniantur ab aliorum Euangelistarum narratione dissidentia. Ego verò id omnino temerè expunctum fuisse, & sic facilè restitui ac explicari posse arbitror, vt omnia pulchrè inter se consentiant. Primus igitur occurrit hic versiculus, quem arbitror finire superius caput oportuisse, vt protinus re-

spondeat Luc. 23. 56. & superiorem narrationem finiat. Et hic magnopere nos adiuuat vetustissimus meus codex, qui hunc versiculum sic legit, καὶ πορευθεῖσαι ἠγόρασαν &c *& profectæ emerunt, aromata*: neque repetit vilius mulieris nomẽ, quod & ipsum prodest ad huius loci conciliationem. Omnino verò postea sequens resurrectionis historia ab his verbis commodè incipiet, Καὶ διαγενομένου σαββάτου, Μαρία &c. λίαν πρωΐ &c. id est *Exacto verò intercedente sabbato Maria Magdalena &c. valde mane.* &c. Cæterùm τὸ διαγενεσθαι non simpliciter significat transire, vt vertit Vetus interpres, sed ita significare voluit Euangelista solum illum diem festum inter sepulturam & ista quæ postea narraturus est, intercessisse, vt intra triduum resurrexisse Christum liqueat, sicut prædixerat. Et ego quidem ita restituendũ hũc locum censuerim, quem tamen vt integrum, sicut extat etiam apud Syrum interpretem, seruarem, ἠγόρασαν cũ Tremellio nostro verti per præteritum plusquamperfectum, ne quis exacto demum sabbato empta fuisse hæc aromata existimet, Luca repugnante, neque id ferente temporis circunstantia, nisi ipsa nocte quæ primum diem hebdomadis inchoabat, empta fuisse hæc aromata dicamus, quum primo diluculo mulieres sint vrbe egressæ.

2 *Valde*, λίαν. Hæc particula non extat in meo vetustissimo codice, & certè repugnat ei quod mox subiicitur de solis ortu: & fortassis adiecta est ab iis qui putarunt Marcum hanc historiam vt alios Euangelistas contexuisse. Ego tamen in recepta lectione nihil immutare sum ausus. ¶ *Exorto Sole*, ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου. Sic etiam legit Syrus interpres præterito מנא [*denach*] vtens, non participio. Sed in Græcis codicibus variè hoc legitur. Vetus enim interpres videtur omnino legisse ἀνατείλαντος ἤδη ἡλίου. *orto iam sole*, vel certè ἐπὶ ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου, vt in vno manuscripto legim⁹ & apud Euseb. libro Κατὰ ἐξήγησιν 10. capite 8. ita vt ἐπὶ accipiatur pro ἤδη, sicut accipiunt hanc particulam nonnulli Luc. 1. 15. Meus autem ille vetustissimus codex totum hunc locum sic legit, καὶ ἐρχονται πρωΐ μιᾷ σαββάτων ἐπὶ τὸ μνημεῖον ἀνατέλλοντος τοῦ ἡλίου, id est, Et mane primi diei hebdomadis veniunt ad sepulchrum, oriente sole, quæ lectio plenissima est, nec vllum repugnantiæ locum relinquit, præsertim si ἐρχονται interpretemur peruenerunt, nempe non de egressu ex vrbe, sed de accessu ad sepulchrum, Nam alioqui videtur recepta lectio vix conciliari posse cum eo in quo reliqui tres Euangelistæ prorsus consentiunt. Scribit enim Matthæus τῇ ἐπιφωσκούσῃ, *quum lucesceret*. Lucas, ὄρθρου βαθέος, *profundo diluculo*: & Iohannes multo etiam apertius, σκοτίας ἔτι οὔσης, *quum adhuc essent tenebræ*. Itaque aliquando existimaui videri posse Marcum scripsisse, ἐκέτι ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου, *nondum orto sole*. quæ coniectura si periculosa videatur, age legamus ἀνατείλαντος, *oriente*, sequuti vetustissimi codicis mei auctoritatem: vt sub ipsum ortum Solis eò dicantur mulieres istæ aduenisse. Vtcunque sit autem, etiã si receptã lectionem sequamur, ista inter se non dissidebunt, si quis propius rem totam expendat. Apparet enim ex Euangelistarum coniũctione, neque solas illas tres mulieres (quanuis aliarum deesse videantur) ad sepulchrum venisse, ac neq; simul venisse, neq; etiã priùs inde reuertisse: quã tamẽ narrationẽ Marc⁹, vt & alias aliquot, sicuti mox dicemꝰ, simul ita cõtexuit, quasi eodẽ momẽto ista cõtigissent. Deinde alios Euangelistas dico profectionis, Marcũ verò aduentus ad ipsũ sepulchrũ tẽpus notare. Profectas igitur domo fuisse apparet vix apparente diluculo, nempe vt ipsarum ex vrbe egressio facilè obseruari non posset: & (vt in tanto periculo fieri solet) substitisse dum aliæ alias exspectant. & de lapide præsertim auolutũ consiliũ' capiunt, vt sub ortũ solis demũ propius accesserint, nihil, vt apparet, de custodibus sepulchri sollicitæ: quod totum ipsas ignorasse vel illud ostendit, quòd non de hoc impedimento lapidis maximo, sed de lapide domum alicuius opera tollendo dicuntur inter se deliberasse. Sic igitur Dei Opt. Max. prouidentia totam hanc protectionem disposuit, vt tam manè domo profectæ tamen non prius ad sepulchrũ peruenirent quàm ipse Christus resurrexisset, in ipsa videlicet aurora: & custodibus in vrbẽ regressis nihil offendere-

rent

rent istæ mulieres quod ipsas absterreret. Vide Mat. 28. 4.

4 *Intuiti*, ἀναβλέψασαι, ἐπιβλέψασαι: quũ sepulchrũ versus conuertissent oculos. Vide suprà 8. 24. ¶ *Nã erat*, ἦν γὰρ. In meo vetustissimo codice ista huius versiculi particula superiori annectitur: idque sanè rectius. Nec enim viderunt auolatum lapidem, quòd ingens esset, sed ideo de illo amouendo laborarunt.

5 *In monumentum*, εἰς τὸ μνημεῖον. Id est, in speluncam, in qua excisum erat sepulchrum.

6 *Qui fuit crucifixus*, τὸν ἐσταυρωμένον, Vulgata, *Crucifixum*. Erasm. autem rectè vsus est periphrasi: vt significetur agi de re præterita. Adscribitur autem interrogationis nota in duobus codicibus. Sed præstat indefinitè legere, vt melius appareat Angelum declarare quod illæ in animo habebant. Vnus tamen Deus est καρδιογνώστης. Sed hoc Angeli ex manifestis etiam signis collegerunt: & legationis suæ rationem proculdubio ex eo intellexerant à quo fuerant huic obeundo muneri destinati.

8 *Citò*, ταχύ. Hoc deest in vetustis codicibus. ¶ *Enim*, δὲ. δὲ pro γὰρ, quam enallagen sæpe annotauimus. ¶ *Neque cuiquam quicquam dicebant*, καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπαν. Ne hoc quidem aliorum Euangelistarum narrationi repugnat, si (quod partium huius historiæ collatio demõstrat) dixerimus mulieres istas neque simul ad sepulcrum accessisse, neque à sepulchro discessisse.

9 *Quum autem resurrexisset*, ἀναστὰς δὲ. In Complutẽsi editione additur ὁ Ἰησοῦς. *Iesus*. Admonet autem Theophylactus adscribendam esse distinctionem, qua significetur πρωΐ ad sequentia pertinere: quod ante eum obseruarat Hieronymus in Epistola ad Hedibiam, quæstione tertia, vt Erasmus in annotationibus docet. Causam verò huic distinctioni quærendæ præbuit quòd alioquin videatur Marcus contraria cæteris Euangelistis narrare. Nam Matthæus (inquit Hieronymus) scribit, vespere sabbathi illucescente in vnam sabbati, Dominum surrexisse. Marcus autem, manè resurrectionem eius factam esse commemorat. Hunc igitur nodum vt soluat, recurrit ad illam distinctionem de qua antè dixi, *aut* (inquit) *Marci testimonium non recipimus quod in paris fertur Euangeliis, omnibus penè Græciæ libris hoc capitulum in finem non habentibus.* Hæc Hieronymus. Ego verò in hoc capite nihil animaduerto quod cum cæterorum Euangelistarum narratione pugnet, vel diuersi auctoris stylum arguat: & testor in omnibus vetustis codicibus quæ nobis videre contigit, hoc caput inuenirri. Reperimus tamen in vno codice quędam interiecta. Nam post ἐφοβοῦντο γάρ hæc addita erant eadem manu in ipso contextu, πάντα δὲ τὰ παρηγγελμένα τοῖς περὶ τὸν Πέτρον συντόμως ἐξήγγειλαν. μετὰ δὲ ταῦτα καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ ἀνατολῆς καὶ ἄχρι δύσεως ἐξαπέστειλε δι' αὐτῶν τὸ ἱερὸν καὶ ἄφθαρτον κήρυγμα τῆς αἰωνίου σωτηρίας. id est, *Omnia autem quæ ipsis fuerant imperata, celeriter Petro & ipsius comitibus renunciarunt. Postea verò etiam Iesus ipse ab Oriente ad Occidentẽ per eos sacrum illum & incorruptum æternæ salutis nuntium promulgauit.* Sed quis hæc non animaduertat à diuerso prorsus auctore profecta? Quod autẽ ad illã quæstionem attinet, non est quòd in ea soluenda multũ laboremus. Nata enim est ex falsa verborũ Matthæi interpretatione, de qua suo loco diximus. Dominum verò ex iis quæ narrantur Matth. 28. 2. 3. 4. satis liquet primo tertij diei diluculo resurrexisse, atque adeo circa auroram, vt disertè scribit Eusebius eo loco quem paulo antè citaui, receptam nimirum à græcis opinionem commemorans.

10 *Iis qui cum ipso fuerant*, τοῖς μετ' αὐτοῦ. Ita significantur non soli vndecim illi selecti discipuli, sed alij quoque ipsũ affectati, vt ex 12. versiculo apparet.

11 *Quum audissent*, ἀκούσαντες. Syrus interpres addit, λέγουσας, *Dicentes*: & mox, pro ἀπ' αὐτῆς *Ab ea*, ἀπ' αὐτῶν, *Ab eis*, vt in vno etiam Græco exemplari legimus, vt videlicet Mariam Magdalenam intelligamus alias sibi comites adiunctas habuisse, quod aliorum Euangelistarum narrationi melius conuenit.

12 *Alia forma*, ἑτέρᾳ μορφῇ. Vide Luc. 24. v. 16.

14 *Postremò*, ὕστερον. Vulgata, *Nouissimè*. Erasmus, *Postea*, μετέπειτα. Ita enim aliũ nodum soluit, quem nectit Augustinus libri de consensu Euangelistarum 5. cap 25. Nam existimat hæc euenisse au-

tequàm appareret Christus ad mare Tiberiadis, sicut refert Iohannes: ideóque quærit qua ratione hæc apparitio dici possit postrema. Respondeo, Marcum summo iudicio, vt breuitati studeret, declarationem resurrectionis Domini in tres veluti partes distribuisse. Primùm enim narrat quomodo mulieribus apparuerit: quod quidem non semel factum fuisse, ex aliis Euangelistis intelligitur. Marcus verò hæc omnia in vnum velut corpus coniungit. Deinde exponit quomodo eodem die fuerit duobus illis conspectus qui rus ibant. In postrema demum parte commemorat quomodo discipulis apparuerit, incipiens à prima illa apparitione quæ facta est in eo ipso die quo resurrexit, quam aliæ postea multæ consequutæ sunt. Sed eas omnes rursus in vnam velut historiam contrahit: ideóque postremam hanc apparitionem vocat, quæ ab ipso die resurrectionis ad ascensionem vsque porrigitur, vt liquet ex versiculo 19. Eandem prorsus rationem sequitur Lucas postremo capite, in quo ita connectit primam illam apparationem cum postrema, vt nisi quis hoc quod dixi consideret, sit existimaturus Dominum eo ipso die quo primùm apparuit discipulis, (id est quo resurrexerat) in cælum ascendisse, quum dies x L. intercedant, vt ipsemet refert Act. 1. 3. ¶ *Vnà sedentibus, ἀνακειμένοις*: id est, quum vnà domi essent. Vulg. & Erasm. de accubitu interpretantur, & ita adhuc conuertimus τὸ ἀνακεῖσθαι. Hîc autem non agi de accubitu, quasi ipsis cœnãtibus interuenerit Dominus, probabilius est ex temporis circunstantia quam explicat Lucas. Nam duo illi quibus in via apparuit Dominus, quum iam appeteret vespera, domũ ingressi sunt, vbi tempus aliquod incipiendæ cœnæ datum est. Inde agnito Domino, statim reuersi sunt Hierosolymam, vt ista discipulis nuntiarent. Iam verò quum Emmaus, vnde regressi sunt, sexaginta stadiis ab vrbe distaret, vt disertè dicit Lucas, certè vt maximè etiam properarint, nonnisi valde profunda iam nocte potuerunt ad discipulos peruenire: in quod tempus haud satis scio an discipuli cœnam reiecerint, vt & maximè sit probabile Christum ipsis lugentibus & precantibus potiùs quàm cœnantibus interuenisse. Itaque existimo ἀνακειμένοις optimè hoc loco explicari posse συναθροισμένοις, vel συγκεκλεισμένοις, quibus verbis vtuntur Lucas & Iohannes eandem historiam narrantes. Ponitur enim ἀνὰ pro σὺν interdum, sicut in illo Homeri versiculo, Iliad. α. χρύσεα εἰν σκήπτρῳ: vt τὸ ἀνακεῖσθαι idem valeat quod συγκεῖσθαι, quod etiam declarat simul & vnà esse, vt in illo Sophoclis, λεῖπε χ' ἡμᾶς τρεῖς ἐμοὶ συγκεκριμένη.

¶ *Non credidissent*, οὐκ ἐπίστευσαν. Hîc obseruat Erasmus ex Hieronymi dialogo secundo aduersus Pelagianos, in quibusdam Marci exemplaribus, & maximè in Græcis codicibus hæc scripta fuisse, & *illi satisfaciebant, dicentes, Secundum dies iniquitatis & incredulitatis substantia est, quæ non sinit per immundos spiritus veram Dei apprehendi virtutem: idcirco iam nunc reuela iustitiam tuam.* Sed quàm parum hæc verba conueniant Apostolorum personæ, & quàm impudenter Marco tribuantur, non est (opinor) cur pluribus ostendere conemur.

15 *Omni creaturæ*, πάσῃ τῇ κτίσει. Suprà 13. 19, annotauimus varium vim huius vocabuli in his libris, quanuis non satis Latini, tamen veluti latij iuris Theologis donati. Hîc verò pro humano omni genere accipitur, siue pro omnibus gentibus, vt loquuntur Matthæus & Lucas: idque non sine magna emphasi, quam vt indicarem malui Omnem creaturam, quàm Totum mũdum, vel Omnes homines interpretari. Perinde enim est acsi diceret Dominus, sibi iam decretum esse, sicut omnium hominum conditor est, ita etiam per vniuersum orbem terrarum promulgare gratuitæ remissionis nuntium: quum antea vnam duntaxat gentem Iudæorum hoc beneficio esset dignatus, quasi non etiam reliquas gentes cõdidisset. Et significatur hoc dicendi genere (quod explicat Petrus Act. 10. 34. & 35, quod tamen ipse quum audiret non intellexit: & quod Galat. 3. 28. dicit Paulus) in Euangelio non esse Iudæũ neque Græcum, non seruum neque liberum, non masculum aut fœminam. Denique declaratur his verbis, Apostolicam functionem, quæ tunc demum est duodecim discipulis mandata, non vnius aut alte-

sitecius Ecclesiæ angustiis terminari, sed totius orbis terrarum finibus comprehendi: neque tamen hoc munus fuit aut vni Petro demandatum, aut in Ecclesia Dei perpetuum. Subtilis autē illa & sanè vana ratio cur omnis creaturæ nomine Homines significentur, quòd nimirum nullū sit creaturę genus quod in Homine non possit agnosci, prorsus est repudianda, vt horum scriptorum simplicitati minimè conueniens, quanuis ab Augustino, non vno loco proferatur.

16 *Qui crediderit.* ὁ πιστεύσας, nempe prædicationi. Atqui non prædicatur Euangelium infantibus, neque hoc præcepit Christus cuiquam. Ergo abutuntur hoc loco qui quod de satis adultis dicitur ad infantes pertinere censent, ac eo tandem delabuntur vt fidem actu infantibus ineſse velint. Sed insaniūt multo magis Anabaptistæ qui ex hoc loco concludunt baptizandos non esse infantes.

17 *Nouis, γλώσσαις.* Nouas linguas appellat, non recenter fabricatas, sed peregrinas, & quas nūquam antea nossent, qui singulari Spiritus munere repentè euadebant earum periti. Planius ergo loquitur Lucas Act. 2. 4, quum ἑτέραις. i. alias diuersas vocat.

18 *Tollent,* ἀροῦσι. In quodam codice manusc. legitur, ἐν ταῖς χερσὶ ὄφεις ἀροῦσι, manibus tollent, i. prehendent serpentes: quod est apertius, vt etiam euenit Paulo Act. 28. 3.

20 *Cooperante,* συνεργοῦντος. Propriè dicitur συνεργῶν, qui est συναίτιον. At Deus est κύριον αἴτιον. Itaque hoc in loco τὸ συνεργεῖν Deo tribuitur, non vt ὑπεναργοῦντι in prædicatione Euangelij: multò minus in edēdis miraculis, sed respectu finis & scopi tū prædicationis verbi tū miraculorum, quod vtrūque Deus sua vnius vi reddidit efficax. Vide Ro. 2. 19, & 1. Cor. 3. 7, & 12. 6, & Gal. 3. 5. ¶ *Subsequentia,* ἐπακολουθούντων. Subsequentia videlicet eorum doctrinā, quæ istis tanquam sigillis obsignabatur. Neque enim hæc ad subsequentem aliquem librum referri possunt. Ex significatione verò huius vocabuli obseruandum est, oportere cum signis semper coniungere doctrinam: & ita quidē vt illi priores partes semper tribuamus, cui nimirum cōfirmandę ista adhibeantur: vt si falsa est doctrina, idem quoque de signis & prodigiis ipsis statuamus, quemadmodum docet Dominus Deut. 13. 1. Syrus interpres pro *Subsequentia*, vertit, *Quæ faciebant*, eadem manente sententia. Deinde hæc addit, *Finit Euangelium sanctū prædicationis Marci, qui prædicauit & loquutus est Latinè Romæ.* quæ subscriptio confirmat eorū opinionē qui Marcū volunt Petri fuisse Romæ comitē, minimè profectò mutum, ibique ex ore Petri hoc scriptū excepisse, quod etiā nōnulli, sed (vt arbitror) falsò, ex Latino sermone in Græcum fuisse translatum censent.

Euangelium Secundum Lucam.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

SECVNDVM *Lucam*, χτ̃ Λουκᾶν Syrus interpres hanc inscriptionem habet, *Euangelium sanctæ prædicationis Lucæ Euangelistæ, qui loquutus est & prædicauit Græcè in Alexãdria magna.* quod eos velim expendere, qui Marco potius has partes tribuunt. quanquam hac de re nõ est nobis magnopere laborandum: sed de hoc potius vt sacrosancta hæc scripta mentibus nostris insculpantur.

1. *Aggressi sunt* ἐπεχείρησαν. Vulg. *Conati sunt.* Significat autẽ τὸ ἐπιχειρεῖν (vt rectè obseruat Eras.) aliquid in manus sumere: quod Latini, ratione non prorsus dissimili, Aggrediendi vocabulo declarant, translatione non à manibus, sed à pedibus sumpta: quæ significatio diligenter est annotanda, nẽpe vt istos qui scribendi occasionẽ nostro Euangelistæ tribuerant, sciamus minimè id satis cõmodè præstitisse quod erãt aggressi, sed aliũde accepta cõfusè perscripsisse. Nec tamen fortasse Lucas illas fabulosas & putidas ac etiam impias narrationes intellexit, quas iampridẽ sub Nicodemi, Nazaræorum, Thomæ, Ægyptiorũ, Proteuangelij nominibus editas, & damnatas nonnulli rursum nostro sæculo reponunt. Sed & forsitan ex hoc loco vtcunque colligi potest Lucam ante Matthæum quoque & Marcum hanc suam historiam edidisse. ¶ *Componere*, ἀνατάξασθαι. Vulgata, *Ordinare.* Eras. *Conexere & digerere:* quæ vt trãslatitia repudiaui. Budæus, *Adstruere:* quod nusquã memini legere ea significatione vsurpatũ quę possit huic loco accõmodari. Ego verò existimo ἀνὰ pro συν̀ poni, vt diximus Marc. 16.14, & ἀνατάσεσθαι idem declarare atque τὸ συντάσσεσθαι, i. Cõponere, siue conscribere & conficere. ¶ *Narrationem*, διήγησιν. Distinguere oportet, auctore Aphthonio, διήγησιν & διήγημα, vt totũ & partẽ. Itaque διηγήσεως appellatione Lucas intelligit libros ipsos de Christi dictis ac factis cõscriptos: quẽadmodũ ipse explicat Act. 1. vt ἀναπέσθαι διήγησιν, nihil aliud declaret quàm historia conscribere. ¶ *Earũ rerũ quæ plena fides nobis facta est*, περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων. Ad verbũ, De rebus quæ inter nos fuerũt prorsus certificatæ, vel certioratæ: neque enim possum Græcũ vocabulũ πληροφορίαν, altero Latino explicare. Vulg. *Quæ in nobis cõpletæ sunt rerũ*, quæ interpretatio Græcis nõ respõdet. Neque enim πληροφορεῖν declarat πληροῦν, id est implere, sed plenè certiorare, vt sæpe loquitur Vlpianus Iurisconsultus: vnde πληροφορεῖσθαι, quum ad personã refertur, significat certiorẽ ab aliquo fieri, ita vt de re quapiam nulla sit amplius dubitatio. Ea autẽ ad res ipsas accõmodetur, πεπληροφορημένα πράγματα dicuntur quæ certis testimoniis ita sunt cõprobata vt de iis ambigi nõ possit, nisi quis velit apertam veritatem infici. Inde factũ vt Paulus πληροφορίαν vocet partim quidem testimoniũ illud Spiritus sancti, per quẽ in corda electorũ effunditur dilectio qua nos Deus dilexit, quum peccatores essemus: partim verò illius testimonij efficaciam in nobis, cuius vi certò scimus fore vt nihil nos possit separare à dilectione illa qua nos Deus in Christo dilexit ab æterno. Huic autẽ πληροφορίᾳ cõiuncta est πεποίθησις illa quæ facit vt in mediis afflictionibus gloriãtes, cũ fidu-

cia damemus, Abba, Pater: súntque hi proprij & peculiares in electis effectus fidei, à qua fideles appellamur. Itaque qui hanc doctrinam oppugnant, sciant se ipsi Christo & totì Christianæ religioni bellum indixisse. Vetus autem interpres; quanuis alioqui videatur summa religione sacros libros interpretatus, tamen quæ significatio sit horum vocabulorum non videtur cognouisse, nedum vt vim illorum intellexerit. Erasm. *Earum quæ inter nos certissimæ fidei sunt rerum.* i. (vt ipse in annotationibus explicat) Quæ sunt indubitatis argumentis persuasa. Budæus autem interpretatur, *De rebus inter nos exploratis.* Atqui (ni fallor) Lucas hûc non respexit, neque dicere voluit fidem adhibitam esse Apostolorum testimonio, sed de iis rebus se scripturum esse quarum plena fides ante sit facta, & quidem ab oculatis testibus. Neque enim hîc quæritur sítne creditum Apostolorum testimonio, annon: sed quàm certo testimonio possint ea confirmari de quibus ipse dicturus est, quum sint alioquin incredibilia.

2 *Prout tradiderunt,* καθὼς παρέδοσαν. Ex hoc loco apparet, Lucam ea scripsisse quæ auditione acceperat, non tam à Paulo (vt tamen veterum nonnulli tradunt) quàm ab Apostolis qui cum Christo iam inde ab initio erant versati. Deinde hoc quoque videtur eorum ineptias refellere qui Lucam scribunt vnum fuisse ex septuaginta duobus discipulis, cui cõ Cleopa apparuerit Dominus. Hæc autem somnia nobis peperit quorundam ἀδεισιμία, qua iampridem vsus est Satanas, vt (si fieri posset) sacris scriptoribus omnem fidem adimeret. Et fuit hoc fortassis, patrum memoria, commiseratione potius quàm insectatione dignum, quum densissimæ tenebræ omnem lucis conspectum hominibus eripuissent: nunc verò in tam manifesta luce veritatis, quid non illi merẽtur quos non pudet Ecclesiæ Dei ista somnia obtrudere, quibus ipsa Euangelij veritas in dubiũ reuocatur? ¶ *Spectatores ipsi,* αὐτόπται. i. Ὀφθαλμοί. Sic enim satis commodè mihi videtur conuerti posse Græcum illud vocabulum, quo significatur qui suis oculis aliquid vidit: quem Plautus oculatum testem festiuè vocat, & testi aurito opponit. Neque enim quisquam alienis oculis propriè dicitur quidpiam contemplari. Vulgata. *Qui ipsi viderunt.* Erasm. *Qui oculis suis viderunt:* Hûc autem pertinet quod scribitur 1. Iohann. 1. 1. & 3.

¶ *Ministri,* ὑπηρέται. Ita vocat Apostolos honesto vocabulo, qui nimirum Christo adfuerunt, publica Euangelij prædicatione occupato: ita tamen vt ipsi potius illis ministrarit, quanuis illorum magister esset ac Dominus, vt testatur infrà, 22. c. 27. ¶ *Sermonis,* τοῦ λόγου. Si cui placet de Filio Dei intelligere, qui ὁ λόγος etiam à Luca vocetur, non reclamo: quoniam alioqui Lucas non meminerit eius de quo scribere constituit, sed in genere dixerit se scripturum esse de rebus quibusdam quas ab idoneis testibus acceperit. quod exordiũ obscurum ac fortasse vitiosum videri possit. Et Epiphanius aduersus Marcellianos, sic disertè exponit. & Athanasius 3. oratione aduersus Arrianos. Erasmus interpretatur, *Eorum quæ narrabãt:* vt significet se hæc didicisse ex iis qui rebus ipsis nõ modò interfuerint, sed etiã pars eorũ magna fuerint, vt loquitur Æneas ille Virgilianus: quoniã apud Hebræos דבר (*dabar*) interdũ id declarat, vt mox versu quarto, sed plurali numero.

3 *Omnia,* πάσιν. Hoc nonnulli ad Apostolos referunt, quos assectatus fuerit Lucas, vt rem totam ex ipsis cognosceret. Sed præstat ad ea referre de quibus se scripturum profitetur.

¶ *Altè (repetita,)* ἄνωθεν. Sic à Latinis dicũtur procœmia altè repetita quæ à primis initiis & ipsa vsque origine ducuntur, quam particulam Syrus quidem interpres non legit, ego verò retinendam censeo. Vulgata & Erasmus, *Ab initio:* id est ἀπ' ἀρχῆς. Alij, *Denuò:* quæ interpretatio non conuenit cum participio παρηκολουθηκότι: Budæus interpretatur *Pridem:* id est πάλαι. Sed res ipsa ostendit quomodo sit hoc aduerbium accipiendum hoc loco, quum Lucas multo altius quàm cæteri Euangelistæ hanc historiam sit exorsus. Addidi autem participium Repetita, partim vt planior esset sententia, partim vt mollius cohærerent duo aduerbia ἄνωθεν & ἀκριβῶς. ¶ *Penitus,* ἀκριβῶς. Græcum hoc vocabulum (vt etymologia osten-

dit)illi Latino prorsus Respondet. *Penitus* enim Latinis idem declarat atque Intrinsecus,& ad intima vsque, vt apud Virgilium Æneid. 3. -- *& penitus cunctas tentare latentes.* ἀκριβῶς autem à Græcis dicitur παρὰ τὸ εἰς ἄκρον βαίνειν, id est quòd ab imo ad supremum ascendatur: quod est exquisitæ & perfectæ diligentiæ. Vulgata, *Exactè*, quod Latinum puto non esse. Erasmus, *Exacta diligentia*: quæstia periphrasi propter aduerbium ἄνωθεν proximè præcedens. Quidam, *Accuratè*: id est ἀκριβῶς. Alij, *Diligenter.* ¶ *Assequuto*, παρηκολουθηκότι, id est κατανενοηκότι καὶ πεπυσμένῳ, Quum perdidicerim & intellexerim: vt rectè (mea quidem sententia) explicat Budæus in Commentariis. Nam verum quidem est quod Erasmus tradit, τὸ παρακολουθεῖν propriè significare aliquem assectari, vt Græci loquuntur, τὸ παρὰ πόδας ἀκολουθεῖν καὶ συμπαραμαρτεῖν: & de rebus ipsis dici, quas qui ita consectetur vt nihil prætermittat, dicatur παρακολουθῆσαι. Sed Lucam opinor aliquid amplius significare, se nimirum ita hæc esse consectatum vt etiam perdidicerit. Nam alioquin non assequimur omnia quæ consectamur aut pervestigamus: vt accipiendum est illud Ciceronis 2. in Verr. *Habeo autem certam viam atque rationem qua omnes illorum conatus inuestigare & consequi possim.* Itaque non puto satis exprimi Lucæ sententiam ab iis qui vel Consectandi vel Pervestigandi vocabulo vti maluerunt: quum alioquin τὸ παρακολουθεῖν multis locis optimè possimus eo etiam modo interpretari: & Pervestigare potius respondeat τὸ διϊχνεῖν, quo vtitur Lycophron initio Alexandræ. Vide 2. Timot. 3. 10. ¶ *Ordine*, καθεξῆς, id est, distinctè & distributè, vt ij solent qui ad scribendam historiam aliquod iudicium adferunt: quam laudem Ambrosius meritò tribuit Lucæ. Vulgata, *Ex ordine.* Erasmus, *Deinceps.* Græcum autem aduerbium propriè declarat Cohærenter, παρὰ τὸ ἔχεσθαι. Facit verò hic locus, vt in harmonia Euangelistarum scribenda, rectiorem ordinem seruari putem, si in iis quæ habent communia, reliqui ad Lucam potius accommodentur, quàm Lucas ad cæteros. ¶ *Præstantissime* κράτιστε. Vulgata & Erasmus, *Optime*: id est ἄριστε. Annotat tamen Erasmus diuersas interpretationes. Potest enim κράτιστος deduci vel à κράτος, quod robur & imperium declarat: vel à κρατεῖν, id est vincere, siue compotem esse, quasi plurimum pollentem aut potentissimi dicas: vel à κρείττων, quod etiam potentiorem & potiorem significat: quam postremam expositionem vt simplicissimam selegi. Conuenit autem hoc epitheton viris principibus, & quimagna sunt auctoritate. Itaque tribuitur Felici Act. 23. 26. & Festo, Act. 26. 25. trique Iudææ præsidi. Fuisse igitur hic Theophilus videtur, cui Lucas vtrumque suum librum inscribit, vir quispiam amplissimæ dignitatis. quales pauci semper habuit Ecclesia Dei. Adiunctum enim epithetum omnino videtur ostendere proprium alicuius nomen esse, neque inde efficitur, vni duntaxat homini Lucam, aut potius Spiritum sanctum, ista scripsisse.

4 *Agnoscas*, ἐπιγνῷς. Vulgata, *Cognoscas*, id est γνῷς. quod rectè emendauit Erasmus, Theophylacti auctoritatem secutus, qui hoc verbum ita exposuit, vt significet eius rei quam vtcunque semel cognoueris, maiorem deinceps cognitionem nanciscì.

¶ *Earum verum veritatem quas audisti accepisti*, περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν. Λόγους vocat (Hebræorum more) idipsum de quo dicturus est. Κατηχεῖν autem declarat Voce aliquid significare, & κατηχεῖσθαι dicuntur qui ex aliorum relatu quippiam acceperunt, vt Act. 21. vers. 21. & 24. Vnde factum vt genere pro ἀπὸ στόματος διδάσκειν accipiatur, vt 1. Corinth. 14. v. 19. Act. 18. v. 25. Ro. 2. v. 18. Gal. 6. v. 6. Sed postea vt apud Hebræos חנך (*chanach*) in Pihel: in apud Græcos in Ecclesia τὸ κατηχεῖσθαι de iis demum dici cœpit qui prima religionis rudimenta in Ecclesia viua voce docebant, quorum discipuli propterea κατηχούμενοι vocabantur. Meminit etiam Porphyrius initio ὁμιλιῶν ζητημάτων παιδικῶν κατηχήσεως: quod annotare placuit propter eos qui apud profanos scriptores hoc vocabulum negant inueniri. Cæterum ἀσφάλειαν non conuenit *constitudinem*, cum Erasmo, (nam hoc vocabulum apud idoneos auctores nō legi) sed *veritatem*, id est ἀλήθειαν, cum Ve-

zere interprete, quanuis firmitatem propriè declaret. Neque enim hic quæritur(opinor)quàm firma,sed quàm vera sit Euangelij doctrina:quæ duo vt separari vix possint, distingui tamen debent.

5 *Diebus*, ἐν ταῖς ἡμέραις. Id est temporibus: pro quo dissertiores Græci dicerent ἐπὶ Ἡρώδου. Illum autem Hebraismum libens retineo:quo nimirum optimè exprimitur, quàm breuis & caduca sit bonorum etiam regum potestas,nedum vt sit perpetua quorundam tyrannis. ¶ *Illius regis*, τοῦ βασιλέως. Articulum expressi, cuius vis est hoc loco διακριτική. Voluit enim(ni fallor)Lucas Herodem illum magnum Iudæ regem ab Herode Galilææ Tetrarcha distinguere. ¶ *Sacerdos quidam*, ἱερεύς τις. Mirum est Ambrosium & Augustinum ita potuisse hallucinari vt Zachariam existimarint fuisse Pontificé maximum. Nam quòd ad suffitum attinet, distinguendus hic est quotidianus, ab illo solenni qui die expiationis fiebat à solo Pontifice Maximo, in sanctum sanctorum eo demum die quotannis ingrediēte. ¶ *Ex classe*, ἐξ ἐφημερίας. Quod Hebræi vocant מְחֻלָּקוֹת (*mehalukat*) & פְּקוּדָה (*pekudah*) & מִשְׁמֶרֶת (*meschimrat*,) id Græci interpretes non modo διαίρεσιν, διάταξιν & κλῆρον, i. distributionem siue classem, munus & sortem conuertunt, sed etiam ἐφημερίαν: idcirco nimirum quòd sorte distributis sacerdotibus ex posteritate Aaron, (vt scribitur 1. Paral. 24.) singulæ familiæ certis hebdomadum vicibus sacerdotij munus obibant. 2. Paralipom. 23. 8.

¶ *Abia*, Ἀβιά. Hæ voces non semel variarunt, prout tulerunt tempora. Classis enim Abiia, quū vices istæ primùm instituerentur, fuit octaua. 1. Paralip. 24. 10. Post reditum autē ex Babylone sub Ieschuha, duodecima, Neh. 12. 4. sub Ioiakimo, vndecima, Neh. 12. 17. ¶ *Ex filiabus*, ἐκ θυγατέρων: id est posteritate. quod Hebræorum idioma alibi exposuimus. Minimè autem mirandum est Elisabet cognatam fuisse Mariæ, quæ ex tribu Dauidis erat. Lex enim illa qua cauetur vt filiæ nubant viris ex sua tribu, (sicut scriptum est Num. 36. 8.) quum huc spectaret ne tribuum distributiones confunderentur, non impediebat quominus cæteræ tribus cum Leuitica affinitatem inirent, quia Leuitis nulla propriè assignata fuerat portio. Sed & lex illa videtur ad eas tantùm pertinere quæ deficientibus maribus in paternam hæreditatem succedebant, & eo tempore distinctio illa tribuum vel nulla vel perexigua fuit.

6 *In conspectu*, ἐνώπιον. Hebraicè בְּעֵינֵי יְהוָה (*behene Ichouah*,) id est, in oculis Domini. Vulgata, *Ante*: id est ἐναντίον. Est autem hic Hebraismus diligenter obseruādus, & planè dignus qui in omnibus linguis vsurpetur. Ita enim optimè distinguitur vera illa & germana pietas à falsa & adulterina: vt eos demum sciamus bonos viros esse qui non ex opinione aut longa consuetudine, sed ex verbo Dei vitam instituunt: deinde qui quales videri volunt, tales sunt reipsa in intimo animi recessu, quousq; penetrare vni Deo licet. Hæc, inquam, est huius Hebraismi emphasis. Qui verò ex hoc loco & similibus conantur iustitiam operum stabilire, quorum meritis salus nostra vel in solidū, vel ex aliqua parte nitatur, illi se & indoctos & blasphemos esse sciant, quum tota Scriptura ipsis repugnet. ¶ *Incedentes*, πορευόμενοι, id est Viuentes. Sic enim accipitur hoc loco πορεύεσθαι, & in epistolis Petri & Iudæ sæpe: quum reliqui potius vtantur verbo περιπατεῖν, pro quo dicunt Hebræi הָלַךְ [*halach*] Erasmus, *Versantes*: id est διαστρεφόμενοι. Nos hunc quoque Hebraismum seruauimus: ex quo perspicuè intelligitur, mandata Dei quasi instar viæ esse probis & integris hominibus, intra quorum fines sese contineāt: vt neque ad dextram, neque ad sinistram deflectant, donec perueniant ad metam. ¶ *In omnibus mandatis & constitutionibus*, ἐν πάσαις ἐντολαῖς καὶ δικαιώμασι. Sæpe in sacris literis, vbi agitur de Lege Dei, tria hæc vocabula coniunguntur מִצְוֹת חֻקִּים מִשְׁפָּטִים (*mitsuoth*, *chukkim*, *mischpatim*:) quæ Græci interpretes conuertunt ἐντολὰς, δικαιώματα, κρίματα. Videtur autem mihi eorum opinio probabilis. qui quoties ista coniunguntur, τὰς ἐντολὰς exponunt eam Legis partem quam Moralem vocant, in qua præcipitur quid Deo, quid proximo debeamus: δικαιώματα verò sa-

cros ritus totámque adeo cæremonialem Legem: κρίματα denique eam partem quæ ad ciuilem politiam & forenses controuersias pertinet, quam Iudicialem appellant. Causa autem manifesta est cur Lucas non solum mentionem fecerit τῶν ἐντολῶν, sed etiam τῶν δικαιωμάτων: quia nimirum Zacharias vnus erat ex Sacerdotum principibus. item cur tertiam speciem Legis præterierit: quia videlicet Iudicia, maxima ex parte, penes Romanos erant. Cæterùm τὰ δικαιώματα propriè, apud Græcos, declarant quæcunque profert aliquis vt ius suum tueatur: vt apud Thucydidem libro primo, δικαιώματα μὲν τοῦ τάδε πρὸς ὑμᾶς ἔχουσιν ἴσως καὶ κατὰ τοὺς τῶν Ἑλλήνων νόμους. Demosthenes περὶ στεφ. vocat, τὰ δίκαια, & Terentius in Phormione *Iusta* interpretatur. Sed Græci Bibliorum interpretes hoc vocabulum postea ad totam Legem Dei ac præsertim ad sacros ritus transtulerunt: ita nimirum maximè commendata Lege, quòd certa sit omnis iustitiæ regula. Itaque vulgo solent ad verbum cõuertere Iustificationes: quam interpretationem ideirco tantùm reiecì, vt hanc quoq; occasionem calumniandæ iustificationis ex fide præciderem: quum alioquin τὸ δικαιοῦν Iustificare, & τὸ δικαίωσιν Iustificationem interpretari malim, quàm noua vocabula quærere cum infirmorum offensione. Quidam conuertit *Instituta*: sed hoc vocabulo videtur significari consuetudo non perscripta, quæ vsu potius quàm legislatoris auctoritate inualuit: vt apparet ex illo Ciceronis loco in Pisonem, *Qui eius ciuitatis, in qua in principum numero vultis esse, non leges, non instituta, non mores, non iura noritis.* Hic verò agitur de ritibus sacrorum à Deo acceptis, & à Mose promulgatis ac perscriptis, vt ipsa Hebraici vocabuli notatio declarat.

¶ *Inculpatè*, ἄμεμπτοι, id est ἀμώμητοι, vt loquitur Homerus. eiusmodi quos nemo iure posset culpare, *quum essent* (vt Erasmus conuertit) *irreprehensibiles*: id est ἀνεπιλήπτους, vt loquitur Paulus 1. Timoth. 3. 2. Nomen autem conuerti per aduerbium, vt amphiboliam vitarem. Vulgata. *Sine querela*, id est de quibus nemo vnquam questus fuerat: quam laudem Erasmus maiorem esse putat quàm siquis innoxius dicatur, id est ἀναίτιος. At ego contrà, quum non sit æstimanda probitas ex vulgi iudicio, qui ferè optimos quosque persequitur, magis laudabilem eius vitam esse puto qui nihil admiserit iusta reprehensione dignum, & (quod Catoni accidit) sæpissimè tamen sit accessatus, quàm qui flagitiosè vixerit, & nullum inuenerit reprehensorem. Itaque ἄμεμπτον dici puto non qui improbis etiam ipsis satisfecerit, sed qui verè fuerit (vt inquit ille) *Integræ vitæ, scelerisque purus*: qualis verè fuit Christus Dominus noster, toties ab improbis vexatus. Sed hic obseruandum est quod Paulus scribit Rom. 4. 2. *Si Abraham ex operibus iustificatus est, habet quod glorietur, sed non apud Deum.* Item 1. Corinth. 4. 4. *Nullius mihi sum conscius, sed non in hoc iustificatus sum.* Quum enim quæritur de ea iustitia quæ nos facit Christi cohæredes, tota eius laus Christo in solidum tribuenda est: quæ quidem nobis per fidem gratuitò imputatur, vt stet illud Dauidis firmum, *Non iustificabitur in conspectu tuo vllus viuens*: & illud Pauli Galat. 2. 21. *Si lege est iustitia frustra nimirum Christus mortuus est.* Denique hoc loco & similibus aliis sciamus, iustitiæ ipsius in nobis et gratia creatæ, fructus duntaxat & testimonia, non autem efficientem causam, ac multò minus illam gratis imputati nobis Christi iustitiam, cuius vnius meritò coronamur, describi.

9 *Sortitus est* ἔλαχε. Vulgata, *Sortitus est*. Erasmus, *Sorte illi obtigit*. Ego non video cur quærenda fuerit periphrasis, quum apud Latinos Sortiri: quemadmodum apud Græcos λαγχάνειν, non modò significet sortem proiicere, sed etiam sortitione aliquid consequi. Liuius libro quarto belli Maced. *Illa tacita fuerat cura ne nouus cos. Græciam prouinciam sortiretur.*

¶ (*Munus*) *suffitus faciendi*, τὸ θυμιᾶσαι. Vulgata, *Vt incensum poneret*. Solet enim pro suffimento Incensum dicere. Erasmus, *Vt odores incenderet*. Ego eam interpretationem sum sequutus quæ propius abest à Græcis. Docent enim grammatici, quando τὸ λαγχάνειν coniungitur secũdo casui, subaudiendũ esse μέρος vel ἔργον, quod nos expressimus ideòque

ideòque in sequente participio conuertendo vsi sumus periphrasi. ¶ *In templum*, εἰς τὸν ναόν. Hic manifestè distinguit Atrium à Templo, quod in Sanctũ & Sanctum sanctorum diuidebatur. Dicitur enim populus foris fuisse, extra Sanctum videlicet, in quo erat ara suffitus collocata, quum populo non liceret Atrij fines egredi. Atrium ipsum vocatur αὐλὴ Matthæi 21. 12. & in Actis Apostolorum sæpe.

14 *Gaudio.* χαρᾷ. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Gaudium*. Sed puto nomen Iohannis repetendum τοῦ τὸ κεκλῆσθαι, vt locus sit appositioni & Hebræis & Græcis familiari, quam Latini exprimunt tertio casu.

15 *In conspectu Domini*, ἐνώπιον τοῦ Κύριου Hebraissimus, quo significatur singularis quædam præstantia: vt Genes. 10. 9. dicitur Nimbrod, quanuis in re dissimili, robustissimus venator coram Domino. ¶ *Siceram*, σίκερα. Vocabulum Hebræum retinuimus quo significatur, vt inquit Basilius τὸ μεθύσκοντα, καὶ τὸ δυνάμενον μέθυ ἐμποιῆσαι, à שכר [*schechar*,] quod declarat inebriare, vt rectè obseruat Erasmus. Inde fortassis Galli potionem illam, quam conficiũt ex pomis, vocant *Sidre*. Sed quòd quidam (vt etymologiã Hebræam adumbraret) temetum conuertit, mihi non placet. Sicera enim manifestè hoc loco distinguitur à vino, vt Leuit. 10. 9. Temetum autem antiquum fuisse nomẽ quo significabatur vinũ, declarat Plin. 14. cap. 13. ¶ *Etiam*, ἔτι. Vulgata, *Adhuc*, quæ interpretatio non conuenit, nisi pro ἐκ κοιλίας *Ab vtero*, legas ἐν κοιλίᾳ, *In vtero*, vt etiã legit aut intellexit Syrus interpres. Omnino enim videtur respicere ad id quod hoc eodem capite scribitur vers. 41. quo loco certè abutuntur qui contendunt fide actuali præditos esse infantes, nisi prius euicerint hoc non fuisse personale in Iohanne. Istud ergo Ab vtero (κοιλίας enim vulgi more pro vtero vsurpauit Euangelista, vt diximus Matth. 19. 12.) nõ ad partum sed ad conceptum referre fuerit necesse, id est, pro Ex eo tempore quo fuerit in vtero. Eras. *Iam inde ab vtero*, vt videatur ἔτι accepisse pro ἤδη, quam enallagen admitterem si idonei autoris testimonio esset cõfirmata. Mihi autẽ videtur ἔτι hoc loco esse particula ἀνέκθεσις, quæ respondet Hebræo aduerbio גם [*gam*] sicut vsurpatur Psal. 14. vers. 3. aut certe accipi pro Præterea, ita vt cohæreat cum verbo πλησθήσεται, quasi scriptũ sit, καὶ ἔτι πλησθήσεται Πνεύματος ἁγίου ἐκ κοιλίας, *& præterea implebitur Spiritu sancto ab vtero*.

16 *Conuertet*, ἐπιστρέψει. Id est, Faciet vt multi resipiscentes se conuertant ad Deum à quo desciuerant. Nam (vt alibi ostendimus) resipiscentia vocatur ab Hebræis Conuersio: quod in vernaculo nostro sermone retinuimus. Castellio vertit, *Reconciliabit*: qui quamobrẽ à Græcis discesserit, nescio. Nam si proprium vocabulum quærebat, non video quem potuerit meliorem Latinitatis auctorem sequi Cicerone, qui sic loquitur lib. de Natura deorum primo, *Quò facilius* (inquit) *animos imperitorum ad deorum cultum à vitæ prauitate conuerterent*. Deinde impropriè loqui existimo qui à Iohanne dicat Israelitas Deo reconciliatos. Hoc enim vnius Christi est: quanuis Deus in ore ministrorum Euangelij posuerit reconciliationis sermonem: neque meminit vbi sic loquatur Spiritus sanctus.

17 *In conspectu eius*, ἐνώπιον αὐτοῦ: ita nimirum vt solent qui reges & principes antegrediuntur. Solent enim habere qui antecedant: quos vbi conspexeris, statim intelligas regem non procul abesse. Loquitur ergo ἐμφατικώτερον quàm si dixisset, *Antecedet eum*, vt nuper Castellio interpretatus est, ne Hebraissare videretur. Nam omnes Prophetæ antecesserunt Christum: sed vnus Iohãnes quasi apparitoris vice fuit, vt annotauimus Mar. 1. 2. ¶ *Cum spiritu & virtute Eliæ*, ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει Ἠλίου. De enallage præpositionis ἐν pro σὺν alibi diximus. Spiritum autem per metonymiam vsitatum est sacris scriptoribus vsurpare, pro gratuitis donis quæ in nobis efficit Spiritus sanctus. Additur δυνάμεως ad significandam illorum donorum præstantiam quæ in Elia fuerunt, quem vnum cum Iohanne confert Angelus, nõ modò habita personarum ratione, sed etiam eorũ temporum in quæ vterque incidit, & eius rationis vitæ quam vterque fuit secutus. Mira enim est inter tempora Eliæ

& Iohannis, inter Achabum & Herodem, inter Iezabelem & Herodiadem similitudo. ¶ *Vt conuertat*, ἐπιστρέψαι. In editione Græca veteris Testamenti legimus ἀποκαταστήσῃ, id est in pristinum statum restituet, eodem sensu. Placuit tamen hoc annotare, vt sciamus illam editionem qua nunc vtimur, diuersam esse ab ea qua vsi sunt Apostoli: vt facilè intelliget qui vtramque compararit. Cæterùm quia quod hic dicitur de Iohannis munere, cum eo videtur prorsus pugnare quod Christus de se dicit infrà 12. 51. & 53, sciendum est diuersum prorsus esse scopum Malachiæ: ex quo hæc sunt desumpta, & Christi, de prædicationis Euangelij, non sine proprio sed euentu contingenti, idque hominum culpa, differentis. Malachias, enim per Patres intelligit quos in altero membro vocat δικαίους, veros nimirum illos patriarchas Abrahamum, Isaacum, Iacobum, vt prophetas, à quibus quum & doctrina & moribus desciuissent Iudæi, missus fuit Iohannes, qui istos posteros ἀπειθεῖς ad veram illam cum veris suis patribus coniunctionem à qua prorsus aberrarant reuocaret: Christus autem prædicit fore vt quum vnica ratio conciliandæ inter Deum & homines pacis à se afferatur, homines tamen inde inter sese quoque dissentiendi, ipsis etiã naturæ legibus violatis, occasiones quærant & inueniant: quod & ipsi in primis & toti deinceps Ecclesiæ euenit.

¶ *Rebelles*, ἀπειθεῖς. Vulgata, *Incredulos*, id est ἀπίστους, quemadmodum ἀπειθῶν & ἀπιστεῖν sæpe confundit. Sunt autem (fateor) hæc vitia coniuncta, sed tamen distinguenda, hoc præsertim loco vbi agitur de filiorum erga patres officio: vt nemo non videat de filiorum contumacia potius quàm de diffidentia loqui Prophetam. Erasmus *Inobedientes* conuertit: quod vocabulum non legi apud Idoneos auctores. Ad verbum *Imparentes*, quod reperias apud Festum. Sed malui synonymon quàm obsoletã vocem vsurpare. Nam Inobsequentes apud vnum Senecam reperio, Immorigeros nusquam.

¶ *Ad prudentiam iustorum*, ἐν φρονήσει δικαίων. Nonnulli interpretantur, *Prudentia iustorum*: id est, non vi, vt homines inconsiderati faciunt: sed prudenti & sobria oratione, vt boni viri solent. Sed hanc interpretationem non admitto, primùm quia nihil tale legitur in Malachia, vnde petitus est hic locus: deinde quia hoc membrum ita videtur explicandum vt superiori respondeat. Malo igitur ἐν pro εἰς positum esse, vt infrà 23. 42. ficut in hunc locum obseruat Erasmus, & nos sæpe iam annotauimus. Idem autem valet εἰς quod ἐπὶ superiore membro, id est ad, sicut Latinè In, pro Erga vel Aduersus, poni solet. Pulchrè igitur Angelus ita cum vaticinium Prophetæ, vt simul explicet. Nam pro eo quod scripsit Malachias, *Erga patres*, dixit Angelus, *Ad prudentiam iustorum*: attingens nimirùm duas illas res quibus adduci possunt filij ad reuerendos patres: nempe si & prudentes & bonos viros esse cognouerint, quales nimirum illos effectum erat Iohannis prædicatio, vt vicissim his artibus sibi filios adiungerent: nempe vt Dominus paulo pòst succederet, paratos haberet auditorum animos. Neque enim locus esse potest Euangelio vbi nec patres nec filij officium faciunt: id est, vbi pacis ac concordiæ spiritus non regnat. Ideo etiam Angelus hanc appendicem adiunxit, quæ apud Prophetam non extat, vt huius coniunctionis scopus ac finis intelligeretur. Castellio ἐν φρονήσει interpretatur *Ad frugalitatẽ*, id est εἰς σωφροσύνην: quam rectè, ipse viderit. Ad me quidẽ quòd attinet, φρόνησιν αἰτεῖ τῆς σωφροσύνης nusquam legi: neque de frugalitate hic agi puto. ¶ *Populũ instructũ* λαὸν κατεσκευασμένον. Vulg. *Plebem perfectã*, id est λαὸν κατηρτισμένον: quod neq; vsquã legimus, neque putamus conuenire. Quamuis enim Baptismus Iohannis nõ fuerit nodum resipiscentiæ symbolũ, sed annexi habuerit peccatorũ remissionẽ in sanguine Christi statim morituri: tamen constat ipsius ministeriũ, si cum Christi prædicatione conferatur, quasi rudem fuisse doctrinæ Euãgelicæ informationem, vt populũ perfeciſſe dici nõ possit, sed vias tantũ Domino veniẽti præparasse.

18 *Quo argumento* κατὰ τί: id est, τίνι, vel ἐν τίνος. Vulg. *Vnde*, id est πόθεν, sensu rectè expresso. ¶ *Prouecta est ætate*, προβεβηκυῖα ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῆς. Vulg. ad verbum,

bum, *Proteſsit in diebus ſuis*, vt ſuprà quoque verſu 7: quem Hebraiſmum non putaui neceſſario retinendum.

19 *Qui adſto*, ὁ παρεστηκώς, id eſt, Qui appareo Domino, vt Latini loquuntur. Eraſ. *Qui adſtiti*. Sed nõ video cur mutanda fuerit Vetus interpretatio. Vtitur enim præterito perfecto, quaſi dicat Adſtare cõſueui: quia vbicunque ſunt Angeli, ſunt in Dei cõſpectu, parati videlicet ad capeſſenda eius imperia. Sic enim Hebræi de regũ & principũ miniſtris loqui ſolent, quemadmodum à Latinis vocãtur apparitores qui in magiſtratus conſpectu ſolent apparere.

20 *Nec poteris*, καὶ μὴ δυνάμενος. Nullus hic eſt pleonaſmus. Nã alij voluntate, alij neceſſitate ſilent, quòd ne ſi velint quidem poſſint.

21 *Erat autem*, καὶ ἦν. De vario vſu literæ ו apud Hebræos nõ attinet repetere quæ toties iam diximus. Verbũ autem ἦν, quanuis videatur ἀντὶ παρατατικοῦ poſitũ, vt ſit ἦν προσδοκῶν, pro προσεδόκα, tamen ſeruaui, quòd videatur longiorẽ quãdã morã ſignificare: quaſi dicas, Manebat vel perſeuerabat expectans.

23 *Miniſterij*, τῆς λειτουργίας. Hebræis חבנה [*chebunna*] Vide Actorum 13. 2. Vulg. *officij* mallem Muneris dixiſſet.

24 *Occultauit*, ἐκρύβη. An ex grauidarũ mulierũ Hebræarum more, an ob rei nouitatẽ ſibiipſi penè diffidẽs an vt repente ex vetula ſterili prodiens apertè grauida, illuſtrius eſſet miraculũ?

27 *Deſponſam*, μεμνηστευμένην, id eſt ſponſione promiſſam. neque enim adhuc Ioſephus eã duxerat domũ. Ideóque quum cogitaret de ipſa repudianda, iuſſus eſt ab Angelo eã accipere, id eſt ducere vxorẽ, vt in Matthæo expoſuimus. Itaque quod Eraſmus hîc tradit, μνηστεύεσθαι Græcis propriè declarare Sponſam proco tradere, ſic accipiendũ eſt, vt non reipſa tamen, ſed ſponſione tantùm tradita intelligatur. Sed prorſus hallucinantur qui Ioſephũ volũt illam dũtaxat ambiuiſſe. Quorſum enim de illa clàm dimittẽda Ioſephus cogitaſſet, quæ ipſi nullo modo eſſet obligata? ¶ *Ex domo*, ἐξ οἴκου. Eraſm. annotat, Chryſoſtomũ homilia in Matthæũ ſecũda addere, καὶ πατριᾶς id eſt, & familia: ſicut etiã additur infrà, 2.4. Eadem addita nos quoque reperimus in vno vetere codice: & certè quũ Chriſtus diſertè dicatur filius Dauid, addẽdũ fuiſſe videtur nomẽ τῆς πατριᾶς, vt intelligeretur ex ipſis Dauidis poſteris natus. Nã domus appellatio etiã eos comprehendit qui vel cognatione attingebant familiã Dauidis, vel ex ipſius fratribus erãt oriundi. Quod autẽ de Ioſepho dicitur, de Maria quoque neceſſario intelligendum eſt: alioquin Chriſtus non poſſet dici ex lũbis Dauidis prodiiſſe. Imò etiam iſtud *Ex domo Dauid*, tam poteſt ad ipſam Mariã quàm ad Ioſephum, grãmatica cõſtructione referri.

28 *Aue*, χαῖρε: id eſt Gaude. Nã Auere (vt ait Feſtus) etiam ſignificat gaudere. Eſt autẽ hoc omnibus gentibus familiare, vt in primo cõgreſſu ſoleant occurrentibus bene precari. ¶ *Gratis dilecta*, κεχαριτωμένη. Hebraicè גרצה: [*virtſah*] quod participiũ Lucas nouo Græco vocabulo expreſſit. id eſt, quam Deus pro ſua gratuita bonitate, gratam & acceptam habuit. Ad verbũ, Gratificata: participio paſſiuo deducto à verbo χαριτῶ, quo vtitur Paulus Epheſ. 1.6. ſicut infrà 2.14. eodẽ prorſus ſenſu, dicũtur ἄνθρωποι εὐδοκίας, id eſt εὐδοκημένοι. & Eſ. 57.1. viri חסד [*Cheſed.*] Et hoc quidem quũ animaduerterit Eraſmus, miror cur *Gratioſam* ſit interpretatus, id eſt κεχαριτωμένην. Etſi enim hoc epitheto exprimitur propenſus Dei fauor, tamen negligitur quod præcipuum erat, ex quo videlicet intelligi poſſit huius fauoris cauſam in ſola Dei gratuita beneuolẽtia, atque adeo in eo ipſo Chriſto reſidere, cuius mater erat futura. Vulgata cõuertit, *Gratia plena*, vt & Syrus interpres: quæ tamẽ interpretatio nõ reſpõdet Græcis, & multis occaſionẽ præbuit multa parum appoſitè in hunc locum ſcribẽdi. Caſtellio interpretatus eſt *Acceptam*: ſed ne hoc quidẽ ſatis oſtendit quæ ſit huius gratiæ origo. Mallem igitur conuertere, Gratiam conſequutam: quum præſertim Angelus paulò pòſt velut hoc participium explicans, ipſam dicat χάριν εὑρηκέναι. Sed participium paſſiuũ altero paſſiuo malui interpretari: & quia noſtris propriè laboribus aut certè conatibus dicimur aliquid conſequi, ideo quæſiui vocabula quibus omnẽ falſæ interpretationis anſam præciderem. ¶ *Tecum [eſt]*, μετὰ σοῦ.

Expreſſi

Expressi verbum ἐστι, quod deerat: ne quis suppleat ἔστω, id est Sit. Videtur enim Angelus narrare potius & gratulari beneficium præsens, quam futurũ precari. Nihil tamen prohibet quominus hoc etiam modo interpretemur. Scriptum est enim, *Qui iustificatus est, iustificetur adhuc*: & ipsis sanctis Paulus gratiam ac pacem vbique solet optare. ¶ *Benedicta* εὐλογημένη. Benedicta videlicet à Deo: id est, felix & beata effecta præ cæteris mulieribus. Itaque non videtur satis conuenire Erasmi opinio, qui *Laudatam* interpretatur, & de qua omnes bene loquantur: quod & ipsum verum esse, non inficior. Quis enim vltro non fateatur Mariam infinitis partibus omnium mulierum præstantiam superare? Sed mihi videtur Angelus potius explicare quid sit illud κεχαριτωμένη: sicut consueuerunt Hebræi bis idem inculcare, partim emphaseως, partim perspicuitatis causa.

29 *Quum (eum) vidisset*, ἰδοῦσα. Deerat hoc participium in quodam codice. In quibusdam autem veteris editionis exemplaribus legitur, Quum audisset, ἀκούσασα. sublata nimirum meliore interpretatione à quopiam qui ita legendũ putauit, vt ista quæ sequuntur melius cohærerent. Sed facilè intelligi potest Mariam, conspecto Angelo, (in quo procul dubio maiestas aliqua cælestis apparebat) deinde etiam audita mirifica ista salutatione, vtraque re tam insolenti fuisse non mediocriter commotam. Nam quòd nõnulli existimãt vel assuetam fuisse virginem his visionibus, vel tam blandam salutationem suspectam habuisse, mihi non probatur. ¶ *Qualis* ποταπὸς: id est, quo tandem spectaret, & quæ esset huius salutationis sententia, vel *Cuius*, id est, vnde profecta. Voluit enim probare spiritum.

30 *Es enim in gratia*, εὗρες γὰρ χάριν. Vel, (vt Vulgata & Erasmus, ad verbum) *Inuenisti*, siue, *Nacta es enim gratiam*. Hebraicè autem מָצָא חֵן [*matsa chen*] id est inuenisse gratiam dicitur qui est in gratia cum aliquo, neque hîc quicquam valet quod de meritis quidam nugantur. Nam ne Græcis quidem, τὸ εὑρεῖν, semper dicitur de eo quod labore tuo vel collatis beneficiis fueris adeptus, (quemadmodum explicant ab Vlpiano grammatico, & vsurpatur Rom. 4. 1.) sed interdũ etiã de eo quod tibi nihil tale quærenti vel sperãti obtigerit, nedum vt studueris promereri. Sic Gregorius de Saule loquens, Israelis rege designato præter omnem spem & expectationem, ὃς (φησὶ) παρὰ τοὺς τοῦ πατρὸς ζητοῦντας, εὗρεν ἐαυτὸν βασιλέα. Neque tamen casum aut fortunam vllam hîc agnosco, sed hoc potius consilio tuo quod ait Paulus, nos esse dilectos à Domino, quum peccatores essemus, vt quisquis gloriatur, in Domino glorietur.

31 *In vtero*, ἐν γαστρὶ. Hebraus pleonasmus.

32 *Altissimi*, τοῦ ὑψίστου. Hebraismus, nam inter cætera nomina quæ Deo tribuuntur, apud Hebræos etiam dicitur עֶלְיוֹן [*helion*] id est summus vel supremus. Vnde Græci solem (cuius impia veneratio longè antiquissima est) ἄνακτα vocarunt, quem Hebræi idololatræ (quoniam fœminina voce Solem appellant) Reginã cæli passim apud Prophetas nuncupant: hoc nomine polluere non minore cum blasphemia, ad Mariam virginem ab iis accommodatum, qui tamen soli Christiani dici & haberi volunt. ¶ *Vocabitur*, κληθήσεται. filius Dei vocabitur, quia re vera Filius Dei est ab æterno vnigenitus, suo tamen tempore manifestatus in carne. Non est ergo quod יִקְרָא [*jikkare*] simpliciter ita accipiamus pro יֵהוֶה [*jihje*] cum impio illo Serueto, qui Samosateni errorem renouauit: sed potius manifestationem æterni filij Dei sciamus hoc vocabulo declarari.

34 *Quomodo*, πῶς. Quidam admirationem Mariæ obstupefactæ rei nouitate, nec prorsus assentientis Angelo quidam verò simplicem quæstionem esse volunt, cupientis amplius erudiri. Ego vtramque opinionem coniungo ita tamen vt hanc admirationem non à diffidentia profectam, sed ex eo potius ortam esse credam, quòd quum verbis Angeli credidisset, ipsa rei nouitas (virgo enim adhuc erat quum desponsa) tum etiam magnitudo cogeret sciscitari quo tandem modo id implendum esset: num videlicet audiendo, an verò potius extraordinario

&c

& in compertō aliquo modo, quum diuinā & cœleſtis prorſus, vtpote interitus omnis expers, proles illi promitteretur. ¶ *Erit, ἔσαι*, Vulgata, *Fiet, γενήσεται*, eodem ſenſu. In tribus autem codicibus additum erat pronomen *μοι*, mihi: quod niſi exprimatur, neceſſariò fuerit ſubaudiendum.

¶ *Virum, ἄνδρα* Viri nomen hoc loco ſexum declarat, neque maritum Ioſephum ſignificat. Dixiſſet enim *τὸν ἄνδρα. aut τὸν ἄνδρα μου*, addito etiam pronomine. ¶ *Non noui? οὐ γινώσκω*: id eſt, Sum enim virgo, & intacta. Hebræis enim cognoſcendi verbo ſignificatur honeſtè viri & mulieris congreſſus: vt intempeſtiuum ſit omnino quod Epiphanius in hunc locum aduerſus Antidicomarianitas obſeruauit, quod alioquin *οὐ γινώσκω* rectè interpretatur. Etſi verò paulo pòſt Maria nupturam ſe probabiliter ſperabat, vtpote quæ iam eſſet deſponſa: tamen valdè nouum fuit virgini conceptum & partum, nulla matrimonij cōſummandi, vel Ioſephi ſponſi mētione facta, perinde vt iam nuptæ prænuntiari. Poteſt autem verbum *γινώσκω*, vel præſenti tempore verti cum vetere interprete: *aſſi dicat*, Quandoquidem cum viro mihi negotium nō eſt, & marito careo: vel præterito tēpore, vt vertit Syrus interpres, & quidē paſſiuo verbo vtens, Quandoquidē vir non fuit cognitus mihi, id eſt, quandoquidem nūquam adhuc cum viro conſueui: quam interpretationem ſum vt ſimpliciſſimā amplexus. Sed & futuro tempore vertere poſſimus, *Non ſum cognitura*, ſicut hoc ipſum verbum *γινώσκειν* vſurpatur Ioh. 7. 27. modò quidem iſtud non ad votum vllum, ſed ad rei ab Angelo nūtiatæ qualitatem referatur, vnde Maria in ſcriptis propheticis diligētiſſimè verſata, & Spiritu quoque prophetico, (vt ex diuiniſſimo ipſius cantico liquet) abundè prædita, collegerit non niſi extraordinario & inaudito quodam modo hunc æternum regem cōcipi, & naſci poſſe, vt ſit hæc ſententia, Quandoquidem in eo quod mihi nuntias perficiendo, nullus erit vulgari & conſuetæ matrimonij coniunctioni locus, age, ſignifica igitur mihi quanam id ratione ſit in me implendum. Et hanc quidem interpretationē in prioribus editionibus ſequutus, ne nunc quidē prorſus repudio, quanuis alteram in contextu nunc repoſuerim, quòd illam eruditis quibuſdam viris argutā potiùs quàm ſolidā videri intellexerim. Quod autem de virginitatis voto nonnulli etiam ex veteribus, Mariæ affingunt, neque exēplo vllo, nec vlla certè ratione nititur. Cur enim ſi antè ſponſalia virginitatem vouiſſet, Ioſepho poſtea ſe nupturam ſpopondiſſet? Nec enim quò tenderet coniugium ignorabat: & quū liberius ac tutius ſeruare virginitatem aliter poſſet, cur & qua conſcientia nomine coniugij ad Ioſephum fallendū abuſa fuiſſet? Poſt contracta verò ſponſalia, ſi quid tale ipſi in mentem veniſſet, ſponſi tamen conſenſu non adhibito, inane futurum fuiſſe votum æquitas ipſa teſtatur. & etiam liquet ex Numer. 30. 13. quum ſponſa pro vxore, quòd ad vinculi obligationem, cenſeatur. Quæ verò de Maria Ioſephi fidei à ſacerdotibus commiſſa, in illo ridiculo ac etiā impio ſcripto, quod Proteuangelium vocant recitantur, & quod à Suda repetitur, & ſimiles anilles nugæ, ne refutatione quidem egent.

35 *Superueniet, ἐπελεύσεται*. Hoc vocabulo aptiſſimè ſignificatur fore vt Spiritus ſancti virtus, i. vis, & efficacia, (ſic enim *δύναμις* hoc loco accipitur) quaſi patris generantis vices ſuppleat. Sed in eo ſummum eſt diſcrimen, quòd homines corrupti, ex ſua ſubſtantia filios gignunt in corruptis mulieribus: in hoc autem myſterio quod humana ratione comprehendi non poteſt, Spiritus ſanctus à Patre & Filio vnigenito procedens, carnem Chriſti non gignit ex ſeſe, ſed creat ex ſelectæ virginis ſubſtantia, cui deinde animam indit, vtranque ipſe ſua vi ſanctificans: cui deinde (eodē tamen momento) æternus ille Dei Patris Filius Deus in vnam eandémque perſonam coniungitur: ita vt nec Deus in hominem: nec homo in Deum muteturnec rurſus duo Chriſti cōſtituantur quorum vnus ſit Dei, alter verò Mariæ filius: ſed vnus ſit Filius Dei in carne manifeſtatus, & vnus inter Deū & homines mediator. Caſtellio *ἐπελεύσεται* vertit *Ianadet*: ſed verbum mihi nō probatur hoc loco. Solet enim plerunque in vitio vſurpari, neque ſatis videtur

exprimere discrimen illud inter ἐπέρχεσθαι & εἰσέρχεσθαι, quod rectè obseruat his verbis Epiphanius aduersus Theodotianos, Εἰ Γαβριὴλ εἶπε, Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται εἰς σε, οὐκέτι ἂν τὸ Θεοῦ λῶ ἀγγέλου ἐν σαρκὶ παραγεγονότα, ἀλλὰ Πνεῦμα ἅγιον ἐν σαρκὶ παραγενέσθαι: id est, *Si Gabriel dixisset, Spiritus sanctus veniet in te, non iam liceret existimare Filium in carne venisse, sed Spiritum sanctum.* Hęc Epiphanius. Ex quo apparet quanta fuerit impuri illius Serueti audacia, qui libro de Trinitate primo, quum hunc locũ citaret, pro Spiritu sãcto substituit τὸν λόγον: quasi λόγος hoc loco dicatur ἅγιον Πνεῦμα, ac non potius vtriusque hypostases sint distinctæ. In quo etiam errore fuit ille cuius extant commentarij in Matthęum, in quinquaginta quatuor Homilias distributi, & falso inscripti Chrysostomo, vt Erasmus sua in eum librũ præfatione rectè obseruauit. ¶ *Propterea (id) etiam quod nascetur*, διὸ καὶ τὸ γεννώμενον vel quod gignetur. Potest enim τὸ γεννᾶσθαι, vel ad conceptum, vel ad partum accommodari. Particulam autem καὶ quanuis non legerit Syrus interpres, annotant tamen veteres minimè otiosam esse, & non ad verbum κληθήσεται, sed ad τὸ γεννώμενον, pertinere: qua de re libet eiusdem Epiphanij verba subiicere cum iis cohærentia quæ modò citauimus: Γαβριὴλ (inquit) οὐκ εἶπε μόνον, Διὸ τὸ γεννώμενον ἀλλὰ Διὸ καὶ τὸ γεννώμενον, ἵνα δείξῃ αὖθις Θεὸν λόγον καὶ ἐν μήτρᾳ γεννώμενον καὶ πάλιν ἑαυτὸ ἐνανθρώπησιν. id est, *Non dixit solùm, Propterea quòd gignetur, sed Propterea etiam quod gignetur, vt ostenderet Deum Verbum qui est ex alto, etiam in vtero genitum quum homo fieret.* Hęc Epiphanius, ostendens hac particula designari vtriusque naturæ in vna Filij Dei persona coniunctionem. quæ emphasis vt melius intelligeretur, volui exprimere antecedens: quum præsertim istud totidem pænè verbis inculcet Tertull. vel potius vt alij obseruarunt, Nouatianus. in libello de Trinit. ¶ *Ex te*, ἐκ σοῦ. Sic etiam legit Syrus interpres, & ita scriptum inuenimus in nõnullis veteris editionis codicibus, & editione Complutensi, atque adeò pluribus locis apud Epiphaniũ. Athanasius denique in epistola quadam ad Epictetũ Corinthiorũ episcopum, ita legendum esse, his verbis ostẽdit, ὁ Γαβριὴλ ἀσφαλῶς τὴν ἁγίαν Μαρίαν, λέγων οὐχ ἁπλῶς, Τὸ γεννώμενον ἅγιον σοί, ἵνα μὴ ἔξωθεν ἐπεισαγόμενόν τινα νομισθείη· ἀλλ' Ἐκ σοῦ, ἵνα φύσει τὸ γεννώμενον ἐξ αὐτῆς εἶναι πιστευθείη: i. *Gabriel plane ac certò nũtium exposuit Mariæ, quum non simpliciter diceret, Quod gignetur in te, ne quis existimaret corpus in ipsam extrinsecus inductum: sed, Ex te, nempe naturam fore ex ipsa crederemus quod gignetur.* Hæc Athanasius aduersus Dimœtas, qui corpus Christi censebant esse ipsius diuinitati coëssentiale: quorum errorem postea sequuti sunt alij. Minimè igitur dubitaui hæc verba reformare, ex Græcis & Latinis plerisque codicibus aut temere aut malitiosè expunctis nec dubito quin idem facturus fuerit Erasmus si Athanasij locum illum obseruasset. ¶ *Sanctum*, ἅγιον: id est, quum purum sit, & ab omni peccato prorsus immune, templum denique Dei ipso corporaliter habitantis. Nam vt rectè dicit Augustinus) eum oportuit ne peccato concipi & nasci, qui venit vt mundi tolleret peccatum. ¶ *Vocabitur*, κληθήσεται. Hic quoque (vt admodum suprà versu 32.) Vocatio verbo manifestatio intelligi debet potius quàm essentiæ principium, vti in Seruetum doctissimus Caluinus obseruauit. Neque enim qui ex Maria natus est, duntaxat homo est, sed Deus carne manifestatus. Quamobrem rectè constituit Ecclesia aduersus Nestorium, vt Maria, Θεοτόκος diceretur: & Cyrillus hoc verbum *Vocabitur* ita explicat lib. in Iohan. 2. capite. Vide Iohan. 3. 1.

36 *Et hic mensis*, καὶ οὗτος μὴν ἕκτος. Hebraismus: id est, sextum iam mensem agit à conceptu. Dicit autem vocari fuisse sterilem, quòd nimirum sterilitas huic fuisse inter omnes cõstaret, & ante iam esset prouectiore.

37 *Vllum*, παῦ. Vulgata & Erasmus, *Omne*: solent enim Hebræi quoties enunciatio generaliter negat, pro nullo dicere לֹא כָל [*lo chol*,] collocata illa ante verbum negante particula. Sed apud Græcos & Latinos, *Non omne* declarat orationem specialem & indefinitam potius quàm generalem negationem. ¶ *Verbum*, ῥῆμα: id est, quicquid Deus semel futurum dixerit. Vel, vt

ἁγία, vt quidam sunt nō malè interpretati. Sed illam tamen interpretationem præstuli, quòd melius videatur conuenire Gabrielis nuntio, & Mariæ ipsius responsioni.

38 *Ecce ancilla Domini*, ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου. Petitum est hoc dicendi genus ex consuetudine Hebræorum, qui de se perinde ac tertio quopiam loquentes, dicere solent, Ecce seruus Domini mei. Sed parum firmum illud est quod August epist. 78. huc applicat verba illa Prophetæ, ps. 116. 16. Ego filius ancillæ tuæ, id est Mariæ.

39 *In montanam* [*regionem*,] εἰς τὴν ὀρεινήν. Vulgata & Erasmus. *In montana*. Intelligit autem montes Iuda expositos ad Meridiem Hierosolymorum, vt paulo pòst declarabimus.

¶ *In vrbem Iuda*, εἰς πόλιν Ιυδα. In nullis codicibus inuenimus adscriptum ciuitatis nomē, In vno tamē exēplari scribitur, εἰς πόλιν Δαυίδ, quasi appellatione ciuitatis Iuda significetur vel Bethlehē, vel ipsa Hierusalem Iudææ metropolis: quæ & ciuitas Dauid dicitur propter arcem Mello in ea conditam, vt scribitur 2. Sam. 5. 9. Sed hoc plane repudio. Cogitanti verò mihi cur Euāgelista non adscripserit ciuitatis nomen, venit fortassis in mentē id quod res est, Scribitur Iosue cap. 21. 9. in sorte Leuitarum, filiis Aaronis data fuisse nouē oppida de tribu Iuda & Simeon, inter quæ primo loco nominatur Ciriath-arba, quæ & Hebron dicitur, & disertè etiā adiicitur sitā fuisse in monte Iuda, quemadmodū copiosius refertur eiusdē libri cap. 14. Quū igitur Zacharias, ex familia Aaronis esset, & vna hæc vrbs sacerdotum cōmemoretur in montibus Iuda, non fuit necesse vt Euangelista de Zachariæ domicilio loquens, eius vrbis, nomen disertè exprimeret, quum nemo esset qui vbi mentio fieret sacerdotū & ciuitatis Iuda, non satis intelligeret Hebronem intelligi.

41 *Fœtus*, βρέφος: id est ἔμβρυον. Nam proprie dicitur βρέφος de partu recens edito. Hæc interdum apud alios etiam auctores permutantur. Aphrodisæus, ἐν μήτρᾳ διαγαλωσᾶν βρέφος παρμένει Dioscorides, περὶ γὰρ τὰ βρέφη ἐκπτώσεις. Phocylides autem vtrunque coniunxit in hoc versiculo, Μηδὲ γυνὴ ἐνὶ γαστρὶ βρέφος ἔμβρυον ἔνδον ἔχοισα, vt est ab aliis annotatū. Sed fortassis est vt Lucas nomine βρέφους, potius quàm ἐμβρύου, vt hunc motum inusitatum fuisse ostenderet, & puero iam nato magis conuenientem quàm adhuc inter vterum delitescenti. Nam alioquin minimè nouum est fœtus in vtero subsilire. Sed tamen hunc motum à Spiritu sancto profectum esse, satis etiam per sē testatur Elizabetæ oratio de Christi conceptu vaticinantis, cui non interfuerat, & quē aliunde cognoscere non potuerat.

42 *Quia benedictus*, ὅτι εὐλογημένος Benedictus dicitur Christus humanę naturæ ratione: id est quatenus vnctus est, accepto Spiritu supra omnem mensuram, vt primogenitus sit inter multos fratres. Particulam autem ὅτι tanquam causalem conuerti, Theophylactum sequutus qui ita interpretatur, & prolatis exemplis hanc enallagen confirmat, de qua alibi diximus. Videtur autem vberior sensus si ita accipiamus, vt intelligatur benedictionem Mariæ ab eo ipso manare quem in vtero gestabat. ¶ *Vterì tui*, τῆς κοιλίας σου. parum certè illud firmum est quod Irenęus hanc formulam vrget, quasi sic significetur, Christum, quatenus homo est, esse ἀπάτορα. Nam verissimum hoc quidem est, sed de aliis etiam dicitur communi hominibus lege prognatis, ut Psal. 127. 3.

43 *Domini mei*, τοῦ κυρίου. nempe Filij Dei ac proinde veri Dei, vt vel ex hoc loco expressè constet Mariam rectè dici Θεοτόκον, aduersus Nestorium.

44 *Exitit* ἐγένετο. Vulgata & Erasmus ad verbum, *facta est*. Vide Mar. 9. 33. & Iohann. 6. 19. & 21.

45 *Quæ credidit*, ἡ πιστεύσασα. In quibusdam Vulgatę editionis codicibus legitur, *Quæ credidisti*: & paulo pòst *Fient tibi*: quasi scriptum sit σοὶ pro αὐτῇ. Sunt autem frequentes apud Hebræos istæ personarum mutationes.

¶ *Namō'n*, Vel, *perfectum iri*, vt post πιστεύσασα non adscribatur distinctio, & ὅτι nō εἰς τὸ γενήσεσθαι sed εἰδικῶς accipiatur, sicut explicat Theophylactus.

¶ *A Domino*, παρὰ Κυρίου: i. quod barbarè vulgo dicunt, ex parte Dei. Distingui enim debet παρὰ ab ὑπό. quanquā quòd ad rem ipsam attinet, nullum est discrimē. Dicitur enim Deus ipse facere quod

eius ministri faciunt ipsius mandato.

46 *Magnificat*, μεγαλύνει: id est altè & magnificè prædicat, quod Hebræi declarãt verbo גידל [*ghiddal.*] Vide Matth. 23. 5.

47 *Exultat*, ἠγαλλίασε. Vulgata & Erasmus ad verbum: *Exultauit*, Sed manifesta est temporis enallage, nisi καὶ iterum malis pro γὰρ, id est, *Et* pro *Enim* accipere. Nam oportuit præire intelligentiam Spiritus de tanto beneficio exultantis, vnde postea natum gaudium, quo totus est animus ita perfusus vt lingua in apertas Dei laudes erũperet. ¶ *Super Deo*, ἐπὶ τῷ Θεῷ. Vulgata & Erasmus, *In Deo*, quasi ὅτι pro ἐν ponatur. Ego malo ὅτι declarare causam, ipsamque adeo gaudij materiam.

¶ *Seruatore*, σωτῆρι. Vulgata, *Salutari*: id est σωτηρίῳ, vt scriptum legimus in quodam codice, eodem sensu.

48 *Quia respexit*, ὅτι ἐπέβλεψεν. Respicere pro diligere & gratuito fauore complecti, etiam à Latinis vsurpatur. Solent enim homines, si cuius ipsos capit commiseratio, in eum intueri: si quem autem aspernantur, ab eo auertere oculos. Itaque eosdem etiã habitus Deo tribuunt, eo tropo qui dicitur *ἀνθρωποπάθεια*. ¶ *Humilem ancillam suam*, ὅτι τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ. Vulgat. & Erasmus, ad verbum, *Ad humilitatem ancillæ suæ*. Sed humilitas ancillæ pro humili ancilla ponitur ex Hebræorum idiotismo: de quo diximus Matt. 24 15. Significat autem ταπείνωσις humilitatẽ. i. vilem & abiectam conditionem, qualis est nimirum vilium seruulorum: Itaque inepti sunt qui modestiam cęterásque Mariæ virtutes hoc loco prædicanti quasi ταπείνωσις illud sit quod Græci ταπεινοφροσύνην vocãt. Galli verò vernaculo sermone *humilité*: quasi denique Maria vlla sua merita, ac non potius infinitam Dei misericordiam collaudet, vt rectè obseruat Erasmus in hunc locum. Profert autẽ Theophylacti verba: quæ iterum libuit exscribere, vt præposteri illi Mariæ cultores intelligant, si quid illis mẽtis ac cordis supereſt, sanis hominibus nunquam placuisse ista quæ ipsi tam pernaciter tuẽtur. Sic igitur ille, Ἡ δὲ ταπεινὴ τῆς ψυχῆς ἐστι, δοξολογεῖ τὸν Θεὸν ἐκείνῳ ἐπιφέρουσα τὸ θαυμαστόν· οὐχ ἑαυτῇ ἐκείνως γὰρ, φησὶν, ἐπέβλεψεν ἐπ' ἐμὲ τὴν ταπεινὴν, ἀλλ' ἐγὼ φησὶν ἐκείνῳ ἀνέβλεψα. ἐπειδὴ ἐκεῖνός με οὐ λέγει, ἐγὼ αὐτὸν ζήτησα. καὶ ὅτι τὸ τοῦ μακαρισμοῦ με τῶν ἀγγέλων οὐ μόνον ἔλαβεν, ἀλλὰ καὶ ἡ τῶν πιστευσάντων ἀγγελία. διὰ τί δὲ μακαριοῦσί με πάσαι αἱ γενεαὶ διὰ τὴν ἐμὴν ἀρετήν; οὐχὶ ἀλλ' ὅτι ἐποίησε μετ' ἐμοῦ μεγαλεῖα ὁ Θεός: i. *Virgo pijssima & docta gloriscat Deum, illi miracula adscribens, non sibi. Ille enim, inquit, respexit ad me humilem, non ego illum suspexi: ille mei misertus est, non ego illum quæsiui: & ex hoc tempore beatam me dicent omnes generationes: non sola verò Elisabet, sed & omnes credentium generationes. Sed quam ob causam beatam me dicent? num propter meam virtutem? Non: sed quia mihi magnifica fecit Deus.* Hactenus Theophylactus, & quidem Romæ excusus annis ab hinc tredecim. ¶ *Aetates*, γενεαί. Hebraicè דורות [*doroth*] vt diximus Matth. 11. Quidam *Nationes* interpretantur: quasi dicat Maria, fore vt vniuersus orbis terrarum hoc Dei beneficiũ celebret. Sed illud malo.

49 *Quia magnificè mecum egit*, ἐποίησε μοι μεγαλεῖα. Hebraicè עשה גבורות (*boseh nipblaoth*,) vt Psal. 98. vers. 1. ad quem locum videtur Maria respexisse. Deflexi autem aliquantulum à verbis ipsis, tum in hoc Mariæ cantico, tum etiam in altero Zachariæ, vt obscuriores Hebraismos illustrarem.

¶ *Potens ille*, ὁ δυνατός. Articulus hoc loco præstantiam declarat, & ὁ δυνατὸς Deum Græcis significat, sicut הגבור (hagbor) Hebræis: pro quo tamen Græci interpretes τὸν ἰσχυρὸν plerunque dicunt. Annotandus præterea Hebraismus, quo repetitur antecedens loco relatiui. Videbatur enim potius dicendum αὐτὸς, vel ἐκεῖνος: id est Ipse vel Ille.

¶ *Cuius nomen*, καὶ ἅγιον τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Hebraicè ושמו (*vschemo.*) Vulgata & Erasmus ad verbum, *Et nomen eius*. Apparet autem Hebraismum esse à Græcorum & Latinorum idiomate alienum, nẽpe quod soleant Hebræi sua quæ vocãt affixa nominibus subiicere.

50 *In omnes ætates*, εἰς γενεὰς γενεῶν. Vel, in omnem posteritatem. In quibusdam codicibus legitur eodem sensu, εἰς γενεὰς καὶ γενεάς. Significatur autem γενεὰς appellatione id quod Heb. דור vel עד, vel עולם (*dor, had, holam* vocãt) Græci etiam αἰῶνα, Latini ævum, vel seculum.

eulam, vel ætatem: vt intelligamus promissiones Dei complecti perennia ac perpetua bona: denique nunquam excidere verbum Dei, quemadmodú loquitur Paulus: vt illud sit quod Hebræi dicunt לדור דורים, aut לעולם עולמים (*ledordorim* aut *lehola holamim*,) Vel hoc vocabulo declarantur nepotes cæteriq; deinceps posteri: vt sit hęc sententia, tantam esse Dei misericordiam vt non solos ipsos credentes, sed etiam eorum posteros faciat bonorum suorú participes in mille vsque progenies, quemadmodum ipse testatur Exodi 20. 6. Quòd si hanc interpretationẽ sequamur cum Vetere interprete, qui vertit, *A progenie in progenies*, id est ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάς, & cum Erasmo, qui ad verbum interpretatus est, *In progeniem & progenierum* demum εἰς γενεὰς γενεῶν idem declarabit atque לבני בנים [*libne banim*,] id est *in filios filiorum*. Respicit autem Maria, atque adeo totidem verbis repetit quod scriptum est Psal. 103. 17. vbi vtriusque interpretationis exemplum extat. ¶ *Timentibus*, φοβουμένοις: id est religiosè ac reuerenter ipsum colentibus. Nam apud Hebræos יראה (*yirah*) totum Dei cultum declarat. Verbum autem suppleui quod explendæ constructioni deerat.

51 *Forte facinus fecit*, ἐποίησε κράτος. Sic apud Hebræos עשה חיל (*beseh chajil*,) vt Psal. 118. 16. & Num. 24, 18. Vulgata, *Fecit potentiam*. Erasmus, *Præstitit robur*: vterque nimium obscurè, quum eiusmodi enallage vix habeat locum in Latino sermone. Syrus interpres vertit, perinde ac si scriptum esset, ἐπράτησεν pro ἐνίκησεν, *obtinuit victoriã*. ¶ *Brachio suo*, ἐν βραχίονι αὐτοῦ. Pleonasmus hic est maximæ energiæ, & Hebręis familiaris, apud quos etiam זרוע (*zeroah*) accipitur pro robore. ¶ *Dissipauit*, διεσκόρπισεν: id est זרה (*pizzar*,) translatione sumpta à turbine, qui paleas abreptas huc & illuc spargit: quæ similitudo frequenter occurrit in Prophetis, & optimè declarat fore vt superborum consilia à ventis (quod aiunt) auferantur: id est tanquam res inanissimæ pereant, vt scribitur Esaiæ capite vicesimonono: quod quidẽ caput videtur Maria hoc suo cantico quasi commentariis quibusdam illustrare. Vel הפיץ (*hephits*,) id est, ita comminuit vt frusta hinc & inde dissilierint: quę interpretatio videtur respõdere illi quod paulo antè dixerat ἐποίησε κράτος. Id autem Latini etiam Dispergendi verbo declarant, vt apud Terentium, *An tibi manis cerebrum dispergi?* Itaque non reprehendo Veterem interpretem quòd ad sententiam attinet: sed tamen hoc vocabulú repudiaui vt ambiguum. Quid si verò διεσκόρπισεν idem valeat atq; apud Hebræos הפיר (*hephir*?) Video enim in sententia prorsus simili hoc vocabulum frequenter vsurpari, vt Psal. 33. 10, & 2. Sam. 15. 34, & Iob. 5. 12. Quocunque autem modo accipias, videtur Dissipãdi vocabulum optimè cõuenire. ¶ *Cogitatione*, διανοίᾳ. Accommodari hoc potęst diuerso sensu ad verbum διεσκόρπισεν, vt significetur à Domino dissipari superbos, idque iis ipsis consiliis & artibus quibus conantur alios euertere: (comprehendit enim eos Dominus in astutia sua: & malum consilium, vt aiunt, ipsi consultori pessimum esse solet) aut dissipari superbos cum suis consiliis, aut denique propter praua eorum consilia. Vel coniungi potest cum nomine ὑπερηφάνους: vt sit hæc sententia, eos à Domino dissipari qui sibi in consiliis suis placent. Mihi verò satis fuit Græca simpliciter conuertisse, vt nulli expositioni præiudicium adferrem.

52 *Potentes*, δυνάστας. Græco vocabulo vtitur ipse Cicero Philippica vndecima, & Seneca in Thyeste, *Anxius sceptrum tenet, & mouentes Cuncta dynastas*, &c. adeo vt appareat in Oriente ita vocatos qui principes quidem essent, sed regibus & tetrarchis inferiores: iidem fortasse atque illi quos Persæ satrapas vocabant. Nos tamen hic noluimus nimiũ esse curiosi, quum satis constet ex antithesi, quosuis hic significari qui opibus aut genere sint insignes: id est τοὺς ἔχοντας potiùs quàm ἔχοντες. ¶ *E thronis*, ἀπὸ θρόνων: vel è solijs. Videtur enim his nominibus augustius aliquid significari quàm sedis appellatione declaretur: quo tamen vocabulo Vetus interpres & Erasmus vti maluerunt. ¶ *Humiles*, ταπεινούς: id est vilis & abiectæ conditionis homines, quod placuit rursus obseruare, nequis inter ταπεινοὺς & ταπεινώσεως nullam discrimen constituere

quanuis hoc quidem loco πτωχοὶ dicãtur qui non modò inter homines sunt ipsimi, sed etiam corã Deo nihil prorsus sibi tribuunt & verè pauperes sunt spiritu, quales sunt plerique veri Ecclesiæ ciues.

53 *Famelicos.* πεινῶντας. Vulgata & Erasmus ad verbũ, *Esurientes*: quibus opponuntur πλουτοῦντες. Sed apparet participia loco nominum, quę verbalia vocant, esse posita, Hebræorum more. Deinde verò ostendit antithesis non vocari famelicos, id est רעבים (*rehebim*) eos qui simpliciter esuriant. (possunt enim esurire etiam qui ditissimi sunt) sed eos qui ad extremam inopiam redacti sunt, quos Hebræi אביונים (*ebionim*) vocãt ab אבה [*abah*] quod Concupiscere & desiderare declarat. Est igitur vehementior antithesis quàm si πένητας opposuisset πλουσίους. Conueniunt autem hæc Mariæ verba cum iis quæ ab Hanna referuntur 1. Sam. 2. 6. ¶ *Ablegauit*, ἐξαπέστειλε. Vulg. & Eras. *Dimisit*: id est ἀφῆκεν. vel ἀπέλυσεν. Sed vtendum certè hic est vocabulo duriore, quale est Ablegare à se, & amandare.

54 *Suscepit*, ἀντελάβετο: id est prostratum, porrecta manu subleuauit vt explicatur Iobi 8. 20. Est enim (vt inquit Galenus) τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι manus proprium, & ex antecedẽte intelligitur cõsequens. quod Hebræi declarant verbo תמך (*tamah*,) vtitúrque eo Esaias 41. 10. quem etiam locum videtur Maria cantico suo accommodare. Cicero sic solet hæc duo SVSCIPERE & TVERI coniungere. Vide Rom. 14. 1. ¶ *Puerum suum*, παιδὸς αὐτοῦ: id est seruum suũ: quanquam etiam vocatur filius, & quidem primogenitus. Exodi 4. 22. Sed videtur Maria (vt modò dixi) ista repetere ex Esa. 41. 8. & 9. vbi disertè dicitur Israel à Domino עבדי (*habdi*,) id est Seruus meus. Simpliciter tamen Græca cõuerti vt suũ cuique iudiciũ integrũ maneat. ¶ *Vt memor esset*, τοῦ μνησθῆναι. Id est להזכיר (*liphkod*) quod perinde est ac μνησθεὶς recordatus, vt vertit Syrus. Id est vt se promissæ misericordiæ memorẽ esse reipsa declararet. intelligitur enim consequens ex antecedente: Alioqui recordatio promissi ordine antegreditur eius præstationem.

55 *Loquutus est*, ἐλάλησε: id est pollicitus. Sic enim etiam accipitur apud Hebræos אמר (*amar.*) (¶ *Nimirum*) *Abrahamo*, τῷ Ἀβραάμ. Recte annotat Erasmus Lucam variasse constructionem verbi ἐλάλησε: quod vt planius esset, adiecit particulam *nimirum*, & *Abrahamo* Latina terminatione conuertit. ¶ *Et semini eius*, καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ. Hebræi זרעו (*zarho*) id est posteritati eius, vt alibi diximus. Intelligit autem Isaacum, Iacobum, Dauidem, quibus nominatim Dominus renouauit promissionem factam Abrahamo, nisi aliter placeat explicare, vt statim dicam. ¶ *In æternum*, εἰς τὸν αἰῶνα. In quibusdam codicibus legitur ἕως αἰῶνος, in æternum vsque. Cæterùm in vetustis exemplaribus, atque adeo in Theophylacto Romano, ita sic distinguuntur vt hæc omnia ἐλάλησε πρὸς τοὺς πατέρας ἡμῶν, τῷ Ἀβραὰμ καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ, includantur parenthesi, & εἰς τὸν αἰῶνα connectatur cum superiore versiculo. Egò verò quanuis nihil immutarim contra tot exemplarium consensum, tamen puto hæc posse etiam legi sine parenthesi. Neque enim video cur non potius Lucas hæc annexuisset ipsi versiculo superiori. Fortassis igitur hæc est sententia, Dominum misertum esse Israelis extremo hoc tempore, vt ostenderet se memorem esse misericordiæ, quemadmodum pollicitus est maioribus, sese videlicet misericordia vsurum tum erga Abrahamum, tum erga ipsius posteros: idque non ad certum vsque gradum posteritatis, sed infinitum vsque.

58 *Magnifica misericordia sua vsum esse*, ἐμεγάλυνε τὸ ἔλεος αὐτοῦ. Vulg. *Magnificauit misericordiam suam*: id est, vt loquuntur Hebræi (עשה חסדו *gnagdel chasdo*:) sicut scriptum est Gene. 19. 19.

62 *Innuebant*, ἐνένευον: id est, signis & nutibus petebant, quod loquendi genus ortum est ex vulgi consuetudine, vt alia multa, veluti quod paulo antè vsurpauit, quum diceret, Venisse vt circumciderent puerum, pro, Venisse vt circumcisioni pueri interessent. ¶ *Quid*, τί: id est quo nomine. Abundat autem articulus, pleonasmo Atticis familiari, vt in illo Aristoph. exemplo quod citat

Budæus

Iudæus, εἰπὲ δ' ὑμῖν ἐμοὶ. Σωκρατ. τὸ τί;

63 *Dicens*, λέγων: id est In hæc verba: vel est pleonasmus, quem alibi diximus Hebræis esse familiarem, apud quos infinitis locis abundat לאמור (*lemor*:) vt apud Herodotum, ἔφη λέξας.

64 *Apertum est*, ἀνεῴχθη: id est, restitutus est illi vsus vocis quem amiserat. Videtur enim quodammodo illius os occlusum qui loqui non possit: qua ratione dicuntur etiam cæcorum oculi, & surdorum aures aperiri, vt scribitur Esa. 35. versu 5. ¶ *Lingua eius*, ἡ γλῶσσα αὐτοῦ. In editione Complutensi additur διαῤῥηδὴν: quo verbo significatur soluta fuisse linguæ vincula, vt iam posset articulatè & distinctè loqui. Sed videtur repeti posse verbum ἀνεῴχθη, id est נפתח (*niphtah*,) quo apud Hebræos etiam significatur solui ac liberari è vinculis, vt Iob. 12. 14.

65 *Ortus est*, ἐγένετο. Vulgata, *Factus est*. Erasmus, *Pernasit*, id est διῆλθεν. Infrà verò Act. 5. 5, ita vertit vt nos hoc loco. ¶ *Accolis*, τοῖς περιοικοῦσιν. Sic Cicerò Ennenses, Siciliæ populum vocat Cereris accolas, quòd apud eos Ceres diceretur habitasse. Vulg. & Eras. *Vicinos* interpretatur. i. γείτονας. cuius vocabuli visa est mihi nimis angusta significatio. Dicuntur enim hoc loco Periœci, id est accolæ, omnes illi qui totum illum regionis tractum incolebant, vt declarat sequés membrum. Alioquin apud geographos multo latius patet periœcorũ appellatio, qua intelliguntur omnes ij qui sub eodem parallelo habitant.

¶ *Diuulgata sunt*, διελαλεῖτο: id est ad verbum, sermonibus omnium celebrata sunt. pro quo dixit Matth. 28. 15, διεφημίσθη. Positus enim hîc est περιφραστικῶς ἀντὶ ἀορίστου. ¶ *Omnia verba ista*, πάντα ῥήματα ταῦτα: id est, quicquid ibi dictum aut factum fuerat.

66 *Reposuerunt*, ἔθεντο. Hebraicè שמו (*sçamu*:) id est diligenter & attentè cõsideratunt, & velut infixerunt animo. Sic apud Homerum sæpe, σὺ δ' ὑπ' ἐμοὶ φρεσὶ βαλλο μῦθον pro quo Virgilius, *Sensibus hæc imis (res est non parua) reponas*. Et alibi, *memori quæ condita mente teneto*. ¶ *Manus autem Domini*, &c. καὶ χεὶρ Κυρίου, &c. Hebraicè יד יהוה היה עליו (*vaiad Iehoua haiah halau*.) præsens Dei fauor & singularis quædam virtus in eo apparebat, sicut Ezechielis 1. 3, appellatione Manus Dei intelligitur Spiritus prophetiæ. Non dissimili ratione Pindarus Olymp. 10, dixit, Θεοῦ σὺν παλάμᾳ: id est τῇ τοῦ Θεοῦ δυνάμει καὶ βοηθείᾳ. Cæterùm Vulg. conuertit *Etenim manus*, καὶ γὰρ χεὶρ: quod etiam scriptum legimus in quodam codice. & videtur non malè conuenire.

68 *Benedictus*, εὐλογητὸς. Subauditur ἔστω. Perinde enim est acsi dixisset, ἐπαινείσθω, vel δοξασθήτω: id est, laudetur ac prædicetur. Vel εὐλογητὸς declarat omni gloria & laude dignum, vt incipiat Zacharias ab epiphonemate. Nos autẽ libẽter retinuimus hoc etiã loco Benedicẽdi vocabulum, tanquã theologis familiare, cuius significationẽ alibi exposuimus. ¶ *Quod inuisérit*, ὅτι ἐπεσκέψατο. Hebraicè פקד (*pakad*:) id est quòd se memorẽ esse declarauit populi sui: adeo quidẽ vt filiũ miserit qui præsens eos inuiseret, & infinito pretio redimeret. Ita enim loquitur Dominus Exodi 3. 8. quem locum videtur respexisse Zacharias: simul tamẽ designãs Deũ re ipsa iã præstitisse quod olim adũmbrarat: id est velut è cælis vere filiũ ipsum suũ misisse vt verũ Israëlem à captiuitate diaboli, peccati & mortis, sanguine ipsius redimeret. Itaque propriã significationem verbi פקד [*pakad*] retinẽdã putaui, quo ipsa Filij Dei in carnẽ missio & præsẽtia disertè exprimũtur. Castellio nuper, admodũ frigidè & ambiguè, totũ hũc locũ est interpretatus, quũ diceret Deũ procurasse populi sui liberationem. Nã (vt emphasin verbi ἐπισκέπτεσθαι prætereã, de qua modò dixi) vel Christi beneficium quãtũ in nos extet, nõ satis intelligit, vel nimiũ parcè illud prædicat, qui ex Iesu, id est vno & solo nostræ salutis auctore, facit salutis nostræ procuratorẽ. Denique nimium ieiunè Deũ laudat qui ab eo dicit id esse procuratũ aut etiam administratum, quod ipse solus vltro & inchoauit & perfecit. ¶ *Redemerit*, ἐποίησεν λύτρωσιν. Hebraicè עשה גאלה (*hasah gheullah*.) Est autem periphrasis quã vno verbo maluimus explicare, vt constructio quę Hebræa potius est quàm Græca vel Latina, melius cohæreret. Nã solere interdũ diuersas constructiones sic cõiungi ab Heb. vel illud Ier. 3. 16. satis ostendit ולא יובר בו ולא יפקדו (*velo*

cherubo velo ὑπῆκεδη), id est, nec recordabũtur eius, nec visent eam videlicet. Sed hoc obseruandum est, quum multę sint liberationis species, eam demum significari λυτρέσεως nomine, quę nec vi, (vt olim contigit, quum Dominus populum eriperet Pharaoni) nec cũ bona hostium gratia (vt quũ populus Babylone reuerteretur) sed iusto persoluto pretio impetratur. Ideo toties repetit Apostolus nos sanguine Christi redemptos, ingenti videlicet illo pretio quod olim adumbrabatur victimarũ cruore, vt de salute nostra dubitare sit nefas. Hoc itaque videtur idem Castellio nuper non satis consideraſſe, quum λύτρωσιν interpretaretur liberationem.

69 *Et erexerit cornu salutis*, ἤγειρε κέρας σωτηρίας. Hebr. הרים קרן ישועה (*herim keren haieschuhah*.) Est autem totum hoc dicendi genus transtitium, quo significatur, quum planè collapsæ viderẽtur vires Israëlis, ac in primis actum esse videretur de magnificis illis promissis Dauidi factis, Dominum excitasse Christum illum suum, sicut scriptum est Amos 9.11. qui inuicto suo robore, tanquã cornu quodam, prostratis aduersariis Israëlis, æternum illud regnum assereret. Est enim Hebræis familiare קרן (*keren*) id est cornu, pro vi & robore vsurpare, translatione sumpta ab animalibus cornupetis, vt 2. Sam. 22.3, & quidem adiecto verbo הרים (*herim*, quod respondet τὸ ἐγείρειν quum agitur de amissæ potestatis aut virtũ instauratione, vt 1. Sam. 2.10. & nominatim etiam vbi agitur de Messia, vt Psal. 132.17.

70 *Loquutus est*. ἐλάλησε. Hebr. אמר (*amar*:) id est disertè promisit, vt suprà diximus ver. 55. ¶ *A seculo*, ἀπ' αἰῶνος. Heb. מעולם (*meholam*) i. à cõdito mundo, vt Psal. 119.52. & Act. 3.21. Interdum verò idem declarat ἀπ' αἰῶνος quod ab æterno, vt Psalm. 52.2. & alibi sæpe.

71 (*Fore vt nos*) *seruaret ex inimicis*, σωτηρίαν ἐξ ἐχθρῶν. Vul. ad verbum, *salutem ex inimicis*. Refertur autem σωτηρίαν ad verbum ἐλάλησε, quemadmodum & sequentes versiculi duo. Sed quia durior videri posset ista traiectio, rectè fecit Eras. qui quæsita periphrasi studuerit illã emollire. Sed in ipsa periphrasi ab eo dissentio. Interpretatur. n. *Fore vt seruaremur ab inimicis*: cuius interpretationis amphiboliam nemo non videt. Malit igitur vti verbo ὑπερῃτημένῳ, & seruare prępositionem ἐξ.

72 *Vt vteretur misericordia*, ποιῆσαι ἔλεος. Vulgata ad verbum, *Ad faciendam misericordiam*. Sic Hebr. לעשות חסד (*labasoth chesed*,) quod esset in Latino sermone obscurius. ¶ *Memor esse* μνησθῆναι: id est, re ipsa declararet se memorem esse: quomodo etiam accipitur hoc verbũ suprà vers. 54. ¶ *Fœdus* διαθήκης, Vel testamenti. Vide Matth. 26.28.

73 *Et iusiurandi quod iurauit*, ὅρκου ὃν ὤμοσε, &c. Apud Theophylactũ legitur ὅρκον ὃν, & rectius, (opinor) vitata videlicet mutatione constructionis. Nã etiamsi legas quarto quarto casu ὅρκον, non videtur tamen subaudienda prępositio κατ (quę ellipsis in hoc dicendi genere est prorsus inusitata) sed erit potius mutatio constructionis Hebraica. Hebręis enim verbum זכר (*zachar*.) iungitur & genitiuo casui, absque articulo videlicet, & accusatiuo, vt Græcis μέμνημαι, & Latinis memini: apud quos tamẽ vix reperias diuersas eiusdẽ verbi in eadẽ periodo constructiones, nisi varietur etiã significatio. Ponitur ergo ὅρκου vel ὅρκον in appositione, sicut loquuntur Grammatici, vt explicetur vocabulũ διαθήκης prædens. Ideo addidimus cõiunctionẽ *Vt*, vt intelligatur epexegesis. ¶ (*Se datum*) *nobis*, τὸ δοθῆναι ἡμῖν. Hebraicè לתת לנו (*lathet lanu*.) Deut. 26.3. Eras. *Vt daretur*: vt videatur etiam τῷ ποιῆσαι recurrisse ad verbum ἐλάλησε, quod non possum probare. Apparet enim potius explicari his verbis iusiurãdũ ipsum, id est quid illud sit quod Deus iureiurando promiserit Patribus. Ideo hęc accipio εἰδικῶς potius quàm γενικῶς. Nã etsi videtur articulus τῷ indicare subintelligẽdum esse ὅρκῳ, (quæ particula finẽ declarat) tamen hoc ego nihil moror. Puto enim Hebraismũ esse, & articulũ τῷ respõdere seruili literæ ל, quæ non minus accipitur εἰδικῶς quàm γενικῶς. Itaque Deut. 4.21. quòd Heb. legimus לבלתי עברי (*lebilti habri*) & ולבלתי בוא (*vlebilti bo*, Græci verterũt ἵνα μὴ διαβῶμεν & ἵνα μὴ εἰσέλθω, pro τοῦ μὴ διαβῆναι & τοῦ μὴ εἰσελθεῖν. Præterea τῷ δοθῆναι perinde cõuerti ac scriptũ esset δόσιν, vel ὅτι ἔμελλε δοθῆναι. Verterẽ interpretẽ sequutus: à quo tamẽ in re dissentio quòd hæc videatur præce-

dentibus

dentibus coniunxiſſe. vt nunc quidem iſta imperitè in templis cantantur, quũ potius pertineant ad ſequentia.

74 *Sine metu, ἀφόβως.* Hebr. לבטח [*lavetach*:] id eſt (vt loquitur Paulus Epheſ. 3. 12.) *ἐν παῤῥησίᾳ*. Neque enim *φόβος* hic vocat religioſum illum timorẽ qui alio vocabulo dicitur *εὐλάβεια*, & præcipua pars eſt pietatis: ſed futuri mali ægritudinem, quam Latini metum vocant. Ea verò pugnat ex diametro cum fiducia illa filiorum Dei, qui fide iuſtificati pacem habent, vt loquitur Paulus Ro. 5. 1. Hęc igitur vt diſtinguerẽ, *ἀφόβως* potius cõuerti *Abſq; metu*, quàm *ſine timore*, cum Vetere interprete & Eraſmo. Cæterùm Theophylactus hoc aduerbium coniungit cum participio *ῥυσθέντας*, & interpretatur *ἀκινδύνως*, id eſt ſine vllo noſtro periculo. Chriſtus enim, inquit, quieſcentibus nobis crucifixus eſt. Sed vberior erit ſẽſus & minus coacta interpretatio ſi ad *λατρεύειν* potius retulerimus.

77 *In ipſius conſpectu, ἐνώπιον αὐτοῦ.* Hebr. לפניו (*lefanaiv*,) .i. quam ipſe Deus animorum ſcrutator approbet vt minimè ſimulatam, vt diximus ſup. 6. ¶ *Vita noſtra, τῆς ζωῆς ἡμῶν.* In duobus codicibus non legitur *τῆς ζωῆς*: neq; etiam Vetus interpres legit. Eſt autem hic verſ. deſumptus ex pſ. 56. extremo.

76 *Tu verò, καὶ σύ.* Videtur *καὶ* omnino accipi pro *δὲ* hoc loco, vt alibi ſæpe. Ita enim melius notatur apoſtrophe. In quodam codice ſcriptum legimus, *καὶ σὺ δὲ*, Sed & tu. ¶ *Puerule, παιδίον.* Vulgata & Eraſmus, *Puer.* Videtur autem aliqua eſſe emphaſis diminutiui, hoc ſaltem loco minimè negligenda, perinde acſi diceret Zacharias, Tu verò puerule qui nunc tantillus es, tamẽ in hoc Chriſti regno veluti primas tenebis. Eris enim Altiſſimi præco, & viam ad ſalutem exteris præmunies. ¶ *Altiſſimi, ὑψίστου.* Hebraicè העליון (*habelion*,) id eſt Dei vt diximus ſuprà verſu 35. ¶ *Vocaberis, κληθήσῃ*: id eſt eris, & quidem publico teſtimonio. Vide Matth. 5. 9. & 1. Iohan. 3. verſ. 1.

77 (*Et*) *des, τοῦ δοῦναι.* Iterum putaui particulam *Et* adiiciendam, vt intelligatur epexegeſis. Explicat enim quomodo Iohannes præparaturus ſit viam Domino, nimirum quòd annuntiaturus eſſet ſalutem in ſanguine agni illius quem etiam erat commonſtraturus digito. Dare autem cognitionem, ex Hebræorum idiomate, id eſt לתת מדע (*laiteth maddah*) hoc loco dicitur qui aliis aditum patefacit ad rem quampiam cognoſcendam. Nam quum idem dicitur de Deo, longè maiorem habet emphaſin, vt Dan. 1. 17. ¶ *Per remiſſionẽ, ἐν ἀφέσει.* Hebraicè בסליחת עונות (*bajolichath hauonoth.*) Nam alioquin admodum rarò additur præpoſitio huic caſui, quum cauſam declarat inſtrumentalem aut quaſi inſtrumentalem. Eſt autem remiſſio peccatorum, modus ipſe per quem Deus Pater nos in Filio ſeruat, vt docet Paulus Rom. 4. 7. ex illo Dauidis verſu, *Beati quorum remiſſæ ſunt iniquitates.* Vulg. *In remiſſionem*. i. *εἰς ἄφεσιν*, Nam ſæpe permutantur *ἐν* & *εἰς*. ſed præſtat accipere *ἐν ἀφέσει* pro *διὰ ἀφέσεως*.

78 *Ex intima miſericordia, διὰ σπλάγχνα ἐλέους.* Hebraicè ברחמים חסדו (*berachamim cheſdo:*) id eſt inde ex ipſis viſceribus ſeſe exerentem miſericordiam. Alij putant hoc dicendi genere declarari eum amorem quo ſolent matres complecti ſua viſcera, id eſt ſuos natos. quæ interpretatio ſenſum eundem gignit atque ſuperior. Sed videtur hîc adumbrare Zacharias Chriſti *ἐπιδημίαν*, qui ex ipſo Patris ſinu ad nos miſſus eſt. Eſt igitur magna vis huius Hebraiſmi: de quo etiam antea diximus, quum explicaremus verbũ *σπλαγχνίζεσθαι*, quod reſpondet Hebræorum verbo רחם (*racham.*) Vulgata & Eraſmus conuerterunt *Per viſcera*: id eſt *διὰ σπλάγχνων*: quanquam, quòd ad ſententiam attinet, exiguum eſt in iſtis diſcrimen, niſi quum ſubtilius diſtinguendæ ſunt cauſæ ſalutis noſtræ.

¶ *Qua, ἐν οἷς*: id per quæ viſcera, & qua miſericordia impellente. Vulgata ad verbum, *In quibus*, nimium obſcurè. Abundat autem iterum præpoſitio *ἐν* ex Hebræorum idiomate, quod paulo ante expoſuimus. ¶ *Is qui prodit, ἀνατολὴ*. Hebr. צמח (*tſemach.*) vocatur enim hoc nomine Meſſias, ipſo etiam teſte Chaldæo paraphraſte, Ierem. 23. 5. Zach. 3 8. & 6. 12. quibus locis Græci interpretes conuerterũt *ἀνατολήν*, noua id quidem ſignificatione. Nã *ἀνατολὴ* quũ

de Sole dicitur, vel ipsum Solis exortum vel eam cæli partẽ declarat vnde Sol exoritur: quum autem rerum aliarum aut etiam ipsorum hominum ortui translatitiè tribuitur (vt Hebr.7.14. dicitur Dominus ἀνατετάλκεναι ἐξ Ἰούδα) nihil aliud declarat quàm earum rerum exortum. In illis verò locis Ieremiæ & Zachariæ,& hîc quoque,idipsum quod exoritur, vocatur צמח (*tsemach*,) & Græci disertiores (quod sciam) ἀνατολὴ nusquam, sed βλαστὸν vel βλάστημα vocant. Homerus autem ὄζον sæpe appellat, vt Latini Stirpem. Neque verò dubito quin eò respiciens alter hic Zacharias in suo cantico, Filij Dei manifestationem in carne, & diuinum ipsius conceptus & ortus arcanum his verbis indicarit. Addit enim ἐξ ὕψους id est ex alto. pro quo Hebræi dicunt ממרום [*mimmarom*] è cælo videlicet, vt sit antithesis cæterarum velut plantarum, quæ omnes è terra germinant: hæc autem è cælo, vnde panis ille viuus in partes inferiores terræ descendit. Vulgata & Erasmus, *orientem* interpretantur. Nam & propria hæc significatio est ἀνατολὴς, & mox fit tenebrarum & lucis mentio. Neque verò hanc interpretationem prorsus repudio, quũ Messias passim Lux & Sol dicatur. Sed quum in illis Ier. & Zachar. citatis locis Græci interpretes vsi sint ea, quam dixi significatione, nomine ἀνατολὴς, & durum sit ἀνατολὴ pro Sole ipso accipere, atque adeo quum nihil obstet quominus Zachariam dicamus ad diuersas prophetias respicientem, diuersas etiam metaphoras in vno vocabulo coniunxisse, sicut in te prorsus simili psalm. 97.11. dicitur Lux sata esse iusto: puto sanè Germen potius quàm Solem hoc loco intelligi, quomodo etiam in prioribus editionibus hanc vocem sum interpretatus. Nunc verò quum nonnullos audirem hac nouitate offensos, conuerti perinde acsi scriptum sit ὁ ἀνατέλλων, partim ne quis per Orientem, intelligat illam cæli plagam: partim etiam quòd hæc interpretatio vtranq; illam explicationem nullo cum præiudicio admittat. Cæterùm in quodam codice Argentoratensis editionis scriptum legi ἀνατολῆ tertio casu, vt sit hæc sententia, Dominum nos respexisse suo exortu ex alto: qui sensus bene quidem conuenit, sed ei repugnat summum reliquorum exemplariorum etiam manuscriptorum consensus: & manifesta est allusio huius loci ad vaticinia illa Ieremiæ & Zachariæ quæ paulo ante citaui, in quibus Messias dicitur, ἀνατολὴ recto casu, & quasi proprio nomine, postremò, istud quoque lectionem illam refellit, quòd ita videretur ipsi patri tribui incarnatio.

79 *Vt appareat*, ἐπιφᾶναι. Hic germen illud è cælo exoriens confertur cum sole, quemadmodum Messias sæpe Sol iustitiæ & Lux ipsa in vtroque Testamento dicitur: præterquam quòd in genere apud Hebræos Tenebrarum appellatione calamitas intelligitur, ac vicissim Lucis nomine libertio, & quæ illam consequitur felicitas. ¶ *Vmbra mortis*, σκιᾷ θανάτου: id est vmbrosa & tenebricosa morte. Vide Matt.4.16. ¶ *In viam pacis*, εἰς ὁδὸν εἰρήνης: id est, in eam viam quæ ad veram felicitatem ducit. Nam Hebræi Pacis nomine eum statum intelligunt in quo aliquis meritò acquiescat. Etsi autem multi multos sibi & diuersos fines proponunt, tamen res ipsa ostendit, eos demum rectam viam ingredi qui Christum vnicum ducem sequuti, ad alteram illam vitam contendunt.

80 *Ad eum vsque diem quo ostenderet*, ἕως ἡμέρας ἀναδείξεως αὐτοῦ. Vulgata ad verbum, *Vsque ad diem ostensionis suæ*. Ego, vt perspicuitati studerem à Græcis aliquantulum destexi, nulla sensus iniuria.

IN CAPVT II.

1 *Venit*, ἐξῆλθε. Vel, vt Vul. & Eras. *Erit*, id est in publicum emanauit. Vide Mar.8.10.

¶ *Vt describeretur*, ἀπογράφεσθαι, id est vt descriptis omnium ciuitatum capitibus, intelligeretur quæ cuiusq; regionis, vbis, familiæ, domus facultates essent. Ideóque vertit Erasmus, *Vt censeretur*. Recte quidem: sed tamen hoc potius respondet τῷ ἀπογράφεσθαι: & Latini etiam Describendi vocabulo vtuntur eadẽ significatione qua Græci τὸ ἀπογράφεσθαι. ¶ *Totus orbis*, πᾶσαν τὴν οἰκουμένην. Ad verbum, Tota habitabilis, ita vt subaudias χῶραν. Terra. Sed hoc dictũ est οἰκουμένη χῶρα, quum significetur ea dubitatae terrae

portio quæ Romanis parebat. quod explicans Syrus interpres vertit παρεφρασιῶς כלח עמאד אוחדנח (*chullen hāma dechdeneh*). i. omnis populus ditionis ipsius. Arroganter enim Romani sese vniuersi orbis terrarum dominos vocarunt, vt hodie illius bestiæ imago sese œconomicū patriarcham appellat. Regnabat autē in Iudæa Herod. sed precariò, & ὑπὸ φόρους τινὰ γιγνόμενος, vt testatur App. Est igitur hæc descriptio prorsus alia quàm illa cuius meminit Iosephus lib. antiq. 18. cap. 1. quod pleroſque mirum est non animaduertisse. Nam hæc quidem fuit vniuersalis, illa verò Iudææ & Syriæ duntaxat: & rursum ista sub Herode Magno instituta est, illa non paucis pòst annis, quum videlicet, Archelao post nouem annorū imperium Viennam Allobrogum relegato, Iudæa tunc primùm in prouinciæ formam redigeretur. Hæc denique quum ad Romani imperij statum vniuersum pertineret, absque vllo tumultu peracta est, neque à Iosepho commemoratur: illa verò Iudæis tum primùm Romanorum iugum penitus subire coactis, multis seditionibus causam præbuit. Ac videri quidem posset hoc illud ipsum esse quod refert Dio libro 56. *Augustus*, inquit *quum alendis exercitibus, quibꝰ imperium Romanum continebatur, vicesimam instituisset, & id tributum omnes ægerrimè ferrent, adeo vt quidvis passuri viderentur, constituit tributū ex agris & ædibus colligere. Statim igitur*, inquit, μηδὲν εἰπὼν, μηδ' ὅσον μηδ' ὅπως αὐτὸ δώσουσι, ἐπέμψεν ἄλλους ἄλλα, τά τε τῶν ἰδιωτῶν καὶ τὰ τῆς πολιτείας κτήματα ἀπογραψομένους. i. *quum non dixisset vel quantū, vel quemadmodū illud daretur, alios aliò misit, qui priuatorū hominum ipsarúmq; ciuitatū bona describerent.* Possent igitur hæc Dionis verba videri ad hanc orbis descriptionē pertinere, cuius hic fit mentio, nisi repugnaret temporis series. Id enim ipse refert ad annum imperij Augusti penultimū quum Christus annum iam ageret decimum quartum. Itaque si quis hic est cōiecturæ locus, existimarim Augustū pro suo iure, quum Romani imperij breviariū conficeret, huiusmodi descriptionē instituisse: non vt noua tributa exigeret, sed vt totius imperij facultates, copias, vires, ac prouentus quotidianos intelligeret. Quamobrem etiam nullus est eo tēpore in Iudæa excitatus tumultus, sicut postea factum est quum Archelao pulso, & Iudæa à Cyrenio in prouinciā redacta, tributa à Romanis exigerentur. Neque enim alia ratione cōfici potuit hoc breuiariū, de quo post Suetoniū hīc scribit Dio eodē libro, *Ab Augusti morte*, inquit, *prolata sunt quatuor ipsius volumina quorum tertium*, τά τε τῶν στρατιωτῶν καὶ τὰ τῶν πρεσβέων, τῶν τε ἀναλωμάτων τῶν δημοσίων, τότε πλέους τῶν ὀφειλομένων, καὶ ὅσα ἄλλα τοῖς τόποις εἰς τὰ δημόσια φέροντα ἦν εἰσχ. i. *Cōplectebatur qua ad milites, quaq; ad reditus, sumptúsque publicos pertinebāt, item quāta pecuniæ summa in fisco esset, & quæcunque eiusmodi ad imperium spectabant.*

2 *Prima*, πρώτη.) Hæc nonnulli cū δευτέρα construunt, vt hæc prior dicatur, ab altera illa de qua diximus, diuersa: alij cū ἐγένετο copulāt, quasi prima dicatur, non respectu sequentis alterius, sed quoniam nunquā antea tale quicquā in Iudæa factū fuerit: & cęperit quidē sub Herode Magno, sed nōnisi Archelao relegato peragi potuerit. Sed prior sentētia vera est, vt ostendit τῆς οἰκουμένης nomen. ¶ *Præsidente Syriæ*, ἡγεμονεύοντος Συρίας. Nomine ἡγεμόνος vtuntur generalius hi scriptores, immò & Iosephus ipse, quanuis inter præfides prouinciarū & procuratores Cęsaris, qui propriè ἐπίτροποι vocabantur, plurimū interesset. Vul. *à præside Syriæ Cyrino*, quod ex Euāgelistæ verbis colligi non potest, vt qui potius quando, quàm à quo fit ista facta descriptio dicere videatur, nisi malimus factum à Cyrenio dici, quod ipsius vt præsidis imperio fit factum. Nec enim temere scripserit Tertull. lib. 4. aduersus Marcionem hos census actos fuisse per Sentium Saturninum, quem etiam his ipsis temporibus Syriæ præsidem edit Iosephus libro antiquitatum 16. cap. 13. Titij successorem. (Nam mendosè apud Iosephum libro 16. cap. 12, legitur Τίτος pro Τίτιος) vt ex Strabone lib. 16. & fastis Capitolinis liquet) sicut rursum Saturnino Quintilius Varus successit. Fuerúntque omnes isti consulares, nempe M. Titius Rufus A. V. c. 722. Messallæ suffectus. Sentius Saturninus autem A. V. c. 734. Quintilius Varus A. V. c. 740. Denique P. Sul-

pitius Quirinius A.v.c. 741, qui fuit annus imperij Augusti 35, vndecim circiter annis ante Christum natum. de quo Quirino multa Tacitus lib. Annalium 3. Quisnam igitur Syriæ tunc Cyrenius præfuerit? Nam mortuo quoque Herode Varum Syriæ præsidem fuisse constat ex eodem Iosepho lib. 17. cap. 13. Hic certè nodus diu multúmque me fatigauit, donec illum mihi Iustinus Apolog. 2. solueret, hunc ipsum Cyreniũ vocans πρῶτον ἐπ' Ἰουδαίᾳ Καίσαρος ἐπίτροπον. i. primum in Iudæa Cæsaris procuratorem, eo videlicet, adhuc superstite Herode Magno, ad hos tùm in Iudæa, tùm in Syria τῆς οἰκουμένης census peragendos missum. Neque his obstat vel quòd præsidis Syriæ appellatio Quirino consulari tribuitur, qui tamen fuerit duntaxat Cęsaris procurator, vel quòd per Saturninum dicit Tertullianus hos census esse peractos. Etsi enim magnum erat inter ipsos præsides, & Cæsaris procuratores, ex equitibus vel libertis Cæsaris delectos, discrimen, quorum alij in minores prouincias præsidibus maiorũ obnoxias mittebãtur, alij ipsis maiorum prouinciarum præsidibus adiuncti rationes duntaxat Cæsaris procurabant: tamen dubium non est quin præsides gratiam Cæsaris ambientes istis procuratoribus plurimum tribuerent, atque adeò cum ipsis sæpe suam iurisdictionem quasi communicarent. Huius rei testis est, de his ipsis temporibus Herodis agens, Iosephus Saturnino consulari Syriæ præsidi Volumnium adiungẽs, quem de bello Iudaico lib. 1. cap. 17. vocat Cæsaris procuratorem, vtrunque tamen lib. antiq. 16. cap. 13. vocat Συρίας ἐπιτροπεύοντα, & eiusdem lib. cap. 17 communi nomine appellat ἡγεμόνα. Præterea dubium non est quin Quirinum extraordinariæ huic τῆς οἰκουμένης descriptionis causa in Syriam & ipsum Herodis regnum mittens Augustus, illum Legati nomine, hominem videlicet consularem & ipsi gratiosissimum, honestarit, atque adeò velut alterum Syriæ præsidem cum imperio miserit: quod & postea secundò fecit, quum Archelao relegato, Iudæa in prouinciam redacta Syriæ attribueretur, vt idem Iosephus scribit lib. Antiq. 18. cap. 1. ¶ *Cyrenio*, Κυρηνίου) Sic constanter scribitur hoc nomen in omnibus exemplaribus, vt & apud Iustinum Apolog. 2. & Iosephum lib. antiq. 18. cap. 1. Tacitus lib. 3. annalium Quirinum nominat. Fasti denique Romani Quirinum. quod etiam legisse videtur Syrus interpres. Satis autem cõstat Romana istiusmodi nomina variis modis fuisse apud Græcos tam scripta, tum etiam enuntiata.

4 *Ascendit*, ἀνέβη. Hebraicè עלה (*alah*) id est profectus est. Sunt tamen qui putent haberi rationem situs Hierolymorum, vel templi potius.

5 *Desponsata*, μεμνηστευμένῃ. Differre μνηστεύεσθαι & τὸ γαμεῖν, non minus quàm Sponsalia à nuptiis, alibi diximus. Cur igitur, dices, μεμνηστευμένη vocatur Maria quum iam nupsisset? nam probabile est ante profectionem apparuisse Iosepho Angelum à quo iussus est eam ducere. Respondeo, fieri posse vt in ipsa profectione Iosephus eam deprehenderit esse grauidam, & admonitus sit ab Angelo: vel, etiamsi nupsisset, tamen Lucam maluisse desponsam vocare quàm nuptam, propterea quòd Ioseph ab Angelo præmonitus, non secus abstineret ab ea quàm si nondum eam duxisset. Possunt autem hæc coniungi vel cum ἀπογραφῆναι, vel cum ἀνέβη.

8 *Excubantes*, ἀγραυλοῦντες. Sic apud Hesiodum in Theogonia, πεμπάζειν ἀγραυλοι cognominantur ἐπ' ἀγρῆς αὐλιζόμενοι, vt hic explicat Theophylactus: quod Latini simili ratione declarant Excubandi verbo, quasi extrà cubare dicas, id est, foris atque adeò sub dio pernoctare. Idem etiam aliter interpretatur ἀγραυλοῦντας, τοὺς ἀγροτικὴν αὐλιζομένους, quasi rusticis cantibus noctem transegerint pastores: quam interpretationem plane repudio. Vulgata & Erasmus, *Vigilantes*, id est γρηγοροῦντες φυλακάς. Ad verbum, Custodientes custodias, quam paronomasiam vt exprimeret Erasmus conuertit, *Excubantes excubias*. ¶ *Noctis*, τῆς νυκτός. Hebræus est pleonasmus: neque enim vllæ sunt diei vigiliæ, Erasmus autem, i. νυκτός: non addito articulo.

9 *Superuenit*, ἐπέστη. id est repentè venit, quum nihil minus expectaret. Nam inter omnes verbi ἐφίστημι significationes

nes hæc mihi visa est huic loco maximè accommodata. Sic autem Latini superueniendi verbo vtuntur: vt Horatius, *Grata superuenient quæ non sperabitur hora.* Vulg. *Stetit iuxta illos*: & Erasm. *Adfuit*, id est παρῆν. Idem tamen in annotationibus explicat, *Immisit ex alto*: qui nimirum cælitus apparuit Angelus, & ita etiam declarat Beget vel Supra. ¶ *Gloria*, δόξα. Vulg. *Claritas*, nempe vt amphiboliæ vitaretur: quia interdum apud Hebræos כבוד יהוה [*chebod Iehouah*,] pro ipso gloriosoo Deo accipitur, vt Exodi 16. 10, & alibi sæpe. Vide 1. Cor. 15. 41. Ego malim Splendorem vel fulgorem vertere, si gloriæ nomen non placeret.

11 [*Nempe*] *natum esse*, ὅτι ἐτέχθη Vulgata & Erasmus, *Quia natus est*, quasi ὅτι accipiatur ἀιτιολογικῶς. At ego malo aliter interpretari.

13 *Adfuit*, ἐγένετο: id est παρεγένετο. Vulgata & Erasmus, *Facta est*: quæ interpretatio non conuenit huic loco. ¶ *Exercitum cælestium*, στρατιᾶς οὐρανίου. Ita vocantur ab Hebræis copiæ Angelorum, quibus circunsepta est Dei, tanquam potentissimi cuiusdam monarchæ, maiestas. Vulgata & Erasmus, *Militia cælestis*. Ego verò militiam pro exercitu nusquam legi. Deinde vt melius conuenirent sequentia, singularem numerum per pluralem conuerti.

14 *Gloria*, δόξα. Subauditur ἔστω vel quod est *esto*, vel *est*, sensu aliquantulum diuerso propter sequens membrum. Nam si *Esto* subaudias, aut videbuntur Angeli non tam annuntiare factam pacem quàm futuram precari: aut καὶ pro ὅ accipias necesse est: quo modo etiam Theophylactus explicat. vt sit hæc sententia, Gloria sit Deo, quòd pax in terris sit hominibus concessa. Quod si vtrobique subaudiamus ἐστὶ, Angeli videbuntur & Deo ipsi magnam ipsius gloriæ amplificationem, & hominibus singulare Dei beneficium gratulari. ¶ *In [calis] altissimis*, ἐν ὑψίστοις. Hebraicè במרומים (*bemaromim*,) de quo aliquid diximus Matthæi 21. 9. Non desunt etiam qui conuertant, *Gloria Deo qui est in cælis*, quasi scriptum sit τῷ ἐν ὑψίστοις. Sed interpretatio quam sequuti sumus, videtur melius conuenire sequenti antithesi. Nam alioquin simili ratione dicendum esset, *Pax hominibus qui sunt in terra.* ¶ *In homines*, ἐν ἀνθρώποις. vel inter homines. Sed malim ἐν pro εἰς accipere: quam enallagen sæpe iam annotauimus. Alioquin si ἐν ἀνθρώποις conuertamus, in hominibus, aut coniungenda hæc erunt membro superiori, vt εὐδοκία seorsim legatur: aut certè abundabit præpositio ἐν, vt alibi sæpe: nisi pro εὐδοκία legamus εὐδοκίας, eo sensu quem paulo pòst explicabimus. Vulgata, *hominibus*, absque præpositione, quam etiam annotat Erasmus, in nonnullis Græcis codicibus nõ inueniri. Syrus autem interpres ἐν accepit pro ל, quæ tertium casum notat: vt qui conuerterit לבני נשה [*labeni naescha*] id est *filijs hominum*, quod mihi rectissimum videtur: annotat etiam Erasmus hanc præpositionem in nonnullis Græcis codicibus hoc loco non addi, & in plerisque veteris editionis codicibus deesse constat. ¶ *Beneuolentia*, εὐδοκία. Hanc particulam omnia Græca exemplaria quæ vidimus, atque adeo Theophylactus & Eusebius libro Θεοδ. ἐκ. δ', & Epiphanius κζ' Ἐλεγχ., & Chrysostomus tomo quinto, homil. 56. quæ est De monachorum vita, & in Epistolam ad Colossi. connectunt cum ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ita vt tria sunt huius gratulationis membra. Syrus denique interpres vsque adeò hæc distinguit, vt etiam addat copulam & εὐδοκία præponat ἀνθρώποις. Vertit enim וסברא טבה לבני נשה (*vesabra taba labennai naescha*:) id est *& bonum nuntium filijs hominum*. εὐδοκίας enim voce Euangelium ipsum intelligit, in quo illa Dei in homines propensa voluntas patefacta est. nisi malimus *Sabra*, Existimationem vertere, ab eadem radice quæ (vt apparet Matth. 24. 44.) respondet etiam verbo Græco εὐδοκεῖν, vt εὐδοκία nostro idiomate interpretemur, *bon aduis*, quòd in Christo demum vel Deus rectè in homines sit affectus, vel ipsi homines rectè de Deo sapere condiscant. Alij seorsum hæc legunt ita vt post ἐν τοῖς ἀνθρώποις adscripta distinctione, εὐδοκία seorsim veluti pacis illius fons & origo prædicetur. Significat autem passim in his libris εὐδοκία idipsum quod Heb. רצון (*ratson*) Latini beneuolentiam (id est propensam animi vo-

huntatem) vocant, dicitúrque tum de gratuito & infinito illo Dei amore in electos, quos ipse prior ante tempora æterna in Filio dilexit, vt Ephes.1.5.& 9. pro quo Vetus interpres solet Beneplacitum dicere: vnde ex Es.61.2.annus acceptationis, qui δεκτὸς dicitur infrà 4. 19. & 2.Corinthiorum 6.2. ex Esaiæ 49. 8.tum verò de mutua hominum inter se amicitia, qua fit vt alij aliorum commodis studeant, vt Rom.10.1. atque adeo de ea charitate qua homines ipsum Deum diligũt, vt Philip.1.15. quam postremam notionem Erasmus videtur non animaduertisse. Sed idem rectè eos reprehendit qui putarunt hîc agi de hominum in Deum εὐδοκία, quum potius gratulentur Angeli hominibus gratuitam Dei cum ipsis reconciliationem. Rectè igitur Chrysostomus ad Colos. εὐδοκίαν interpretatur καταλλαγὴν: quanuis hęc ab illa differat, vt consequens à causa. Nõ malè etiam Theophylactus ἐπαναπαυσιν, modò intelligamus Deũ non in ipsis hominibus, sed in vno Filio acquiescere, in quo vno dilectos suos ἐχαρίτωσεν. Cæterùm vetustissimus meus codex, itémque Origenes homilia in Lucam 13. & Chrysostomus plurimis locis, vt Homilia in Matth. 36. in Sermone de ascensione Domini, & Homilia De natiuitate Domini: vetus denique interpres, pro εὐδοκία legerunt εὐδοκίας. Hebræos autem nemo est qui nesciat solere adiectiuorum loco vti genitiuis appellatiuorũ. Sic filij promissionis & electionis, vasa iræ, vasa misericordiæ, vasa electionis, Hebraicè dicuntur ij, quibus Deus destinauit promissiones, quos elegit, in quos iram vel misericordiam decreuit exercere: quorũ opera in rebus magnis vti constituit. Ita igitur hoc loco (sicut rectè Erasmus annotauit) vocati fuerũt ἄνθρωποι εὐδοκίας, *Homines beneplaciti*, vel (vt Vetus interpres conuertit) *homines bonæ voluntatis*, perinde acsi εὐδοκημένους scripsisset Euangelista, sicut dicitur Maria κεχαριτωμένη: quod Gallicè dixeris, *bien voulue*. Hebraicè verò אנשי רצן (*anasche ratson*) i. quos Deus ex gratuito suo proposito diligit & cõplectitur in Filio. sicut Daniel dicitur איש חמודות (*isch chamudoth*,) i. vir desideriorum, pro viro multis modis desiderato. Sed hunc Hebraismum veteres (quod cum eorum pace ac venia dictum esse velim) quum non considerarent, variè corruperunt. Nam alij, vt Origenes (de quo quid sentiẽ, in præfatione dixi) εὐδοκίας coniungunt cum εἰρήνη, traiectione prorsus violẽta: Chrysostomus in sermone De natiuitate Domini, manifestè ad bonam hominum voluntatem retulit. Veteres Latini ita etiam sunt interpretati, & eum errorẽ recentiores Sophistæ auxerunt. Ad me verò quòd attinet, quanuis (vt antè dixi) in omnibus exemplaribus excepto illo meo vetustissimo, legerim εὐδοκία, & ita fim in contextu interpretatus: tamẽ Origenis, Chrysostomi, Veteris interpretis auctoritatem, ipsam denique rationem sequutus, non recusem legere εὐδοκίας, & totam hanc orationem in duo tantùm membra partiri, hoc modo, Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας: id est *Gloria in (cælis) altissimis Deo, & in terra pax in hominibus dilectis*, vel *complacitis*. Neque enim hæc pax ad omnes pertinet sed ad eos demum quos Deus gratia sua dignatur. Certè hoc modo plana erit omnium membrorum antitheſis, & nihil prorsus hiulcum aut detortum apparebit. Quod si tria membra constituamus (ne quis miretur copulam in secundo membro expressam, quum potius vel totam orationem esse, ἀσυνδέτων, vel tertio demum membro copulam exprimi, ex omnium Linguarum more oportuerit) erit tertium hoc membrum quasi ὑποφώνημα, pronuntiatione adiuuandum, vt sic designetur omne illud suum beneficiũ ex illa immensa Dei φιλανθρωπία exoriri.

15 *Tũc pastores illi*, καὶ οἱ ἄνθρωποι οἱ ποιμένες. Duplex hîc est hebraismus. Primũ enim ponitur καὶ, pro τότε, in subiectione, vt apud Hebræos אף (*ax*) nisi malimus καὶ abundare: de quo pleonasmo diximus Mat.28.9. Neq; Vetus certè Latinus interpres neq, Syrus hãc particulam legerunt, vt expũgi posse videatur. Deinde appositio est speciei ad genus, pro quo dicũt Hebræi אנשים חרובים (*anaschim hãrobim*.) quod dicendi genus imitãtur quidem interdũ Græci & Latini, vt alibi obseruauimus, sed ratò. Itaque Veterẽ interpretationẽ sequutus, præter-

pęterumsi οἱ ἄνθρωποι tanquã redũdans. Eraſ. autẽ ad verbũ cõuertit *Et homines paſtores*, neglecto articulo, quem putaui potiùs exprimendũ. ¶ *Eamus, διέλθωμεν.* Heb. עבור [*mababor.*] Vulg. & Eraſ. ad verbũ *Tranſeamus*. Sed apparet compoſitum pro ſimplici accipiendum eſſe vt Act. 11. v. 22. ſicut aliquoties apud Terentium verbum Tranſeo ſimili ſignificatione vſurpatur. Nunquam tamen apud Græcos diſertiores διέρχεσθαι legi pro εἶναι καὶ παρεῖναι. ¶ *Sanè, δή* Vulgata hanc particulam vt abundantẽ prætermiſit. Eraſmus conuertit, *Iam*: id eſt δὴ vel νῦν. Sed Latinos conſtat ſimiliter vſurpare aduerbiũ Sanè, præſertim in conceſſione. חדבר הזה אשר היה ¶ *Factum illud, τὸ ῥῆμα τοῦτο τὸ γεγονός.* חדבר הזה אשר היה [*haddabar hazzeh aſher haia*] Vulgata, *Hoc verbum quod factum eſt.* Eraſmus, *Hoc quod audiuimus accidiſſe.* Putauit enim ῥῆμα, id eſt (vt Hebræi loquuntur) דבר [*dabar*,] dictem nouam quæ rumore diuulgetur: quod vt interdũ verum ſit, (ſicut apud Latinos nonnunquã rumor pro eo dicitur quod ipſo rumore ſpargitur) tamen non eſt perpetuum. Imò verò hoc vocabulum non minus latè patet apud Hebræos quàm πρᾶγμα apud Græcos, & res apud Latinos: & ita hoc loco vſurpari credo, quũ præſertim addatur participium γεγονός. Poſſumus tamẽ pro ipſo Angelorum nuntio accipere, & interpretari, *Illud de quo nobis facta ſunt verba*: vt ſequentia per epexegeſin explicentur. Ideo etiam in vno codice expunctum reperimus participium γεγονὸς, quaſi redundans. ¶ *Notum fecit, ἐγνώρισεν.* Hebraicè הודיע [*hodiah.*] Nã proprie apud Græcos γνωρίζειν ſignificat τὸ γνώριμον vel ὀνομαστὸν εἶναι. Interdum tamen accipitur, vt hoc loco, pro eo quod Ouidius vno verbo dixit Notificare, vt apud Athenæum dicitur rex Perſarum præmia propoſuiſſe τοῖς παῖ ἰδόντι αὐτὸν γνωρίζουσι. Vulg. *Oſtendit*: id eſt δῆλον. Eraſmus. *Aperuit*: id eſt ἤνοιξεν.

17 [*Eo*] *autem viſo, ἰδόντες δὲ* nempe, τὸ ῥηθὲν, quod demum poſtea ſubiicitur, Hebræo idiotiſmo. ¶ *Diuulgauerunt, διεγνώρισαν*: id eſt διεφήμισαν, vt Marci 1. 45. Vulg. *Cognouerunt.* pro quo Eraſmus in annotationibus ſubſtituit *Permouerunt*: vt ſignificetur, paſtores tum demum permoſſe quod antè audierant ex Angelis. Sed prior expoſitio mihi videtur multo ſimplicior. ¶ *Id, περὶ τοῦ ῥήματος.* Hebr. על חדבר (*hal haddabar*) pro את חדבר (*eth haddabar,*) vt Thren. 2, 14. Vulg. & Eraſm. *De verbo.* Sic in proximo verſiculo ἐθαύμασαν ἐπὶ τοῖς λαλουμένοις, pro ἐθαύμασαν τὰ λαλούμενα: in quo dicendi genere alij Euangeliſtæ fere vſurpant præpoſitionẽ ἐπὶ.

19 *Conſeruabat, συνετήρει* Id eſt animo retinebat, ne ſibi excideret, & in eorum euentum erat intenta, quod ſolet paſſim declarari verbo συνιέναι. Sed hoc videtur ad πρᾶξιν, illud verò ad θεωρίαν accõmodandũ, ſicut in Ethicis, συνετόν & συνειδὸς diſtinguuntur. Vtrũque verò reſpondet Hebrææ voci שמר (*ſchamar*) quod Latinè quoque exprimitur eodem obſeruandi verbo. ¶ *Conferens [ea] συμβάλλουσα.* Vel redundat hoc participium, vel ſupplendum eſt relatiuum quod expreſſimus: vt in illo Virgilij, *clypeóque ſiniſtram Inſertabat aptans*, συμβάλλειν autem dicitur Maria, vel quòd ſimul ea omnia in animo veluti reponeret, vel quòd ſingula diligenter ſecum expenderet.

21 *Et quum aduenisſet dies octauus, καὶ ὅτε ἐπλήσθησαν ἡμέραι ὀκτώ.* Vulgata & Eraſmus, *Et poſtquam conſummati ſunt dies octo.* Vide Act. 2. 1. ¶ *Vocatum eſt, καὶ ἐκλήθη.* Iterum καὶ particula videtur expungenda, quanuis in omnibus codicibus Græcis (meo illo veteriſſimo excepto) illam inuenerimus, quam tamen nec vetus Latinus nec Syrus interpres legunt. Vetus autem ille meus codex, abſque coniunctione ſcriptum habet ἐπωνομάσθη, Nominatum eſt. Vide ſuprà, 13. Sed cur inquies, circunciſus eſt qui venerat circunciſionẽ abolituros, verbo & ipſemet aliorum corda circuncidit? nempe tum vt totam legem pro hominibus impleret, Gal. 4. 4. & antecedentem patrum circunciſionem in ſua ipſius ſanctificaret: ſicut baptiſmus noſter ab ipſius baptiſmo vires accipit.

22 *Mariæ, αὐτῆς.* Vulgata, *Eius.* Mariæ videlicet. Oportuit enim impleri Legem, quanuis Maria Chriſti partu potius eſſet ſanctificata. Expreſſimus autem ipſum antecedens, vt vitaremus ambiguitatem. In pleriſque codicibus

legitur αὐτὸν, & ita etiam legit Origenes, quem sequitur Erasmus. Sed non video quî hoc cõueniat, quum lex purificationis ad solam matrem pertineat. Itaque veterem editionem sequi malui, cui Complutensis adstipulatur. Verisimile est autem ab illis depraua-tam fuisse veram scripturam, qui sic aliquid detractũ Mariæ sanctitati somniarunt. ¶ *Vt sisterent*, παραστῆσαι. Vel *Vt commendarent*, inquit, Erasmus. Ego verò nusquam legi hoc verbum in ea significatione. Et tamen si hoc concederem, apparet τὸ παραστῆσαι respondere verbo העביר (*hebebir*,) quo vtitur Moses Exodi 13.11. quod ad verbum declarat Transire facere: id est, sistere in conspectum.

23 *Primogenitus*, διανοῖγον μήτραν. Ad verbum, Adaperiẽs matricem, Hebraice פטר רחם (*peter rechem*:) id est πρωτότοκον. Neque enim simpliciter declarat eum qui nascitur, (vt putauit Erasmus) sed eum demum qui primus nascitur. Itaque hunc Hebraismum vt obscuriorem non retinui. ¶ *Erit*, κληθήσεται. vel ad Verbum, *Vocabitur*. Ponitur autem futurum indicatiui pro imperatiuo, Esto. Sed vtrumque hunc Hebraismum sæpe iam exposuimus.

24 *Oblationẽ*, θυσίαν. Hebraicè מנחה (*minchah*,) id est προσφοράν: nisi sacrificium malimus vocare. Nam alioquin plurali numero dicendum erat Hostias. ¶ *Quod dictum est*, τὸ εἰρημένον: id est, quod est mandatum. Ponitur enim אמר (*amar*) pro צוה (*tsiuah*) vt alibi annotauimus. In quodam exemplari legimus τὸ γεγραμμένον, Quod scriptum est.

25 *Religiosus*, εὐλαβὴς. Vulgata barbarè, *Timoratus*: qua de re copiosius dicemus Hebr. 5.7. Erasmus conuertit *Pius*, id est εὐσεβὴς: quod scriptum inuenimus in duobus codicibus vetustis. ¶ *Super eum*, ἐπ' αὐτὸν. Hebraicè (עליו (*halau*:) quo genere dicendi declaratur, vim illam Spiritus sancti cælitus illabi. Appellatione autem sancti Spiritus familiare est sacris scriptoribus per metonymiam ipsa Spiritus sancti dona significare: vt hoc loco prophetiæ donum intelligitur. Itaque noluimus à verbis vsitatis discedere.

26 *Diuinitus inuentatum*, κεχρηματισμένον. Vide Matth. 2.12. Accidit autem proculdubio Simeoni, plenitudinem temporum religiosè scrutanti, illud Daniel cap. 9. vers. 2. ¶ *Non visurum mortem*, μὴ ἰδεῖν θάνατον, id est mortẽ non sensurũ. Hebræa periphrasis, לכלתי ראות המות (*lechiloth reoth hãmaueth*,) pro כי לא ימות (*chi lo iamuth*,) vt Psal. 89.49. Latini non dissimili forma loquendi, Somnum non videre dicunt, pro Non dormiuisse. ¶ *Christum illũ Domini*, τὸν Χριστὸν Κυρίου. Hebraicè המשיח יהוה (*hammeschiach Iehouah*.) Est autem hæc appellatio omnibus regibus communis apud Hebræos, qua nimirum significatur quod ait Solomon Prouerbiorum 8.15. reges à Domino accipere imperium, vnde quoque prophani scriptores agnouerunt. Sed Messiæ (id est Christi & regis) nomen peculiari prorsus ratione conuenit Iesu Seruatori. Ideo expressum articulum.

27 *Impulsore Spiritu*, ἐν τῷ Πνεύματι. Erasmus, *Per spiritum*. Vulgata ad verbum, *In spiritu*, id est ברוח (*beruah*) quem Hebraismum retinuimus Matth. 22.43. hîc verò propter amphiboliam explicuimus, ne quis arbitretur illa aliter vera, sed per spiritualem aliquam visionem euenisse. ¶ *Parentes*, οἱ γονεῖς. Ita scriptum inuenimus in omnibus codicibus hoc loco, & paulò pòst, versu 41. sed non dubium est quin Euangelista spectet vulgi opinionẽ potius quam quod res erat. Nam (vt postea commemorat) habebatur Iosephus pro Christi patre. Et paulò pòst, versu 33. & 48. is appellatur: quum tamen (vt pulchrè docet Nazianzenus) Christus, quatenus Deus est, ἀμήτωρ sit, quatenus homo, ἀπάτωρ: & rursus, Quia vnus est, vnum tantùm patrem & vnam matrem habeat: sed illum quidem, Deum: hanc autem, hominem, quia in ipso diuersæ distinctæque naturæ in vnam personam coaluerunt. Itaque nõ est cur Ebionitæ, aut alij hæretici ex hoc loco & aliis similibus concludant Iesum fuisse Iosephi filium. In Vulgata editione additur relatiuum Eius αὐτοῦ. ¶ *Quod ex lege consuetum erat*, τὸ εἰθισμένον τοῦ νόμου. Vulgata, & Erasmus ad verbum. *Secundum consuetudinem legis* obscurè.

28 *Tunc ipse*, καὶ αὐτός. Vulgata, *Et ipse*. Erasmus, *Ipse quoque*: quasi videlicet alij quoque simt Christū amplexi: quod non puto. Vide suprà, versu 15.

29 *Dimittis*, ἀπολύεις: id est, liberas, et corpore videlicet mortis huius, vt inquit Apostolus Rom. 7. 24. ex qua voce intelligimus quæ assidua fuerint huius sanctissimi senis vota, nempe eadem quæ Eliæ 1. Reg. 19. 4. quum omnia desperatissima videret, accedente præterea desiderio cuius fit mentio 1. Petr. 1. 10. ipso proculdubio tempus aduentus Messiæ, ac præsertim Danielis hebdomadas supputante. Syrus interpres legit ἀπόλυσι, vt qui verterit שרי [*siberi.*] *Dimitte.* nisi (quod in illo idiomate interdum accidit) imperatiuum pro indicatiuo præteriti vsurpatum dicamus. ¶ *Seruum tuum*, τὸν δοῦλόν σου. Hebraicè עבדך [*habdecha*] id est me qui sum seruus tuus.

¶ *secundū verbū tuum*, κατὰ τὸ ῥῆμά σου. Hebraicè, כאמרתך [*cheimratheca*] id est, Quemadmodum mihi pollicitus es. Respicit enim illud quod diuinitus intellexerat, vt paulo antè narrauit Lucas. ¶ *In pace*, ἐν εἰρήνῃ. Hebr. בשלום [*beschalom:*] id est feliciter & beatè, vt alibi exposuimus.

30 *Viderunt oculi mei*, εἶδον οἱ ὀφθαλμοί μου. Heb. ראו עיני [*rau henai.*] Est autem huius pleonasmi magna emphasis, vt quum Latinè dicimus, His ego oculis vidi, vt videri possit pleonasmus non esse. Nam animo quoque & opinione dicimur aliquid videre. Hîc autem de corporeo Christi cōspectu sibi gratulatur Simeon: quem tamen antea fide iam erat verè complexus, vt Abrahamus dicitur diem Domini vidisse, Ioh. 8. versu 56. Apud Homerum Vlysses Circen alloquens, vt verum conspectum à falso & imaginario distingueret, Ἀλλὰ, inquit, ἴν' ὀφθαλμοῖσιν ἰδὼ ὁρόων ἑτάροισι. ¶ *Salutem tuam*, σωτήριόν σου. Hebraicè ישועתך [*ieschuhathecha*] vt Psal. 50. 23. id est Eum quem seruādis electis tuis destinasti: vnde etiam factum vt vocetur Iesus. quod nomen Simeon adumbrat. Vulgata & Erasmus, *Saluare tuum*. Sed iidem rectius Ephes. 6. cap. 17. Salutem interpretantur. Siquis obiiciat *Salutem tuam* posse etiam passiuè accipi, respondeo absurdiorem esse hāc amphiboliā quàm vt vitāda fuerit.

31 *In oculis*, κατὰ πρόσωπον. Hebr. לפני [*liphne:*] id est (vt alicubi dixit Virgilius) Ante ora. Sic Homer. Odyss. κ, Πρὶν λύσασθ' ἑτάρους, καὶ ἐς ὀφθαλμοῖσιν ἰδέσθαι. Vulgata ad verbum *Ante faciem*: id est tanquam signum aliquod edito loco positum, quò conuertantur omnium oculi. Alioquin κατὰ πρόσωπον accipitur pro eo quod barbari dicunt Secundum apparentiam, vt 2. Cor. 10. 1.

32 *Patefaciendum Gentibus*, εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν. Chald. לאתגלאה לעממין [*leithghelaah lehamemin*] id est, Lucē quæ Gentibus manifestetur & illucescat. Alludit enim ad Psal. 98. 2. & Esa. 9. 1. & 42. 6. & 49 6. Vulgata & Erasmus ad verbū, *Ad reuelationem Gentium*. quæ interpretatio nimirum est obscura: & tamen commodum sensum habet, si passiuè accipiamus, dici ad reuelationem gentiū id fieri, quo gentes illustrentur.

33 *Ioseph autem*, Καὶ ἦν Ἰωσὴφ. Sic legitur in vetustis codicibus omnibus & in Syra interpretatione. Vulgata verò pro Ioseph legit ὁ πατὴρ *pater*, quæ fortassis vera est lectio, quum suprà vers. 27. γονεῖς, id est *parentes*, nominarit plurali numero, & mox patris nomen eidem ab ipsa Maria tribuatur. nempe ex communi hominum opinione. ¶ *Mirabantur*, ἦν θαυμάζοντες. Aut legendum est ἦσαν, aut repetendum est ἦν in posteriore membro, vt congruat participium. Nam poëticum est illud Hesiodi, in Theogonia, τῆς δ' ἦν τρεῖς κεφαλαί.

34 *Positus est*, κεῖται. Hebraicè נצב (*nitsab:*) id est, pro scopo est constitutus & destinatus à Deo, cui sic placet gloriæ suæ consulere. Siquidem particula εἰς non tantum euentum rerum, sed etiam in primis consilium & decretum Dei designat: sed quum ad huius consilij executionem deuenitur, tunc, vt inter seruandi decretum & salutem electorum gratuita vocatio, & per eam fides interuenit: sic inter reproborū casum & Dei consilium interuenit ipsorū corruptio & spontanea infidelitas: quæ res facit vt totam exitij sui culpam meritò sustineant, quum Deus non aliter exequatur suum cōsilium quàm iniquorum scelera iustè vindicando.

¶ *In casum & resurrectionem*, εἰς πτῶσιν καὶ ἀνάστασιν. In casum videlicet repro-

borum sua ipsorum culpa pereuntium, & in resurrectionem electorum, quibus datur ut credant, quod multo antè prædixit Esaias 8. 14. & 15. Nam vocabulum πολλῶν sigillatim est applicandum, non coniunctim: adeo quidem vt in meo vetustissimo codice legatur, repetita præpositione εἰς, εἰς πτῶσιν καὶ εἰς ἀνάστασιν, *In casum & in resurrectionem.* Similis erat loquendi formula 1. Cor. 1. 12. Sed operæ pretium est hoc loco considerare sacrilegam Castellionis audaciam, qui vtrunque Testamentum nuper ita conuertit vt suo arbitrio quiduis, non modò detraxerit aut addiderit, sed etiam mutarit. Is igitur quia inter cæteros errores hûc etiam tuetur, qui homini liberum naturale arbitrium cum Pelagio concedit, à cuius voluntate pendeat diuini consilij constantia, id est qui causarum ordinem prorsus inuertit: videbat autè verbum κεῖσθαι non posse sine violenta interpretatione ad solum euentum referri, sed potius æternam Dei destinationem declarare, idcirco in locum vnius copulatiuæ coniunctionis, duas disiunctiuas substituit, & totum hunc locum ita interpretatur, Scito hûc multorũ vel casui, vel resurrectioni in Israelitis destinatum esse. Hoc est, scilicet, diuinæ prouidentiæ religiosè patrocinari. ¶ *In signum*, εἰς σημεῖον, Hebraicè, למטרא [*lemattara*,] vt Thren. 3. 12. Significat igitur Christum veluti scopum fore, quem omnes certatim figere contendant. Sed paulò pòst discedit à trãslatione. Origenes autem suo more planè ridiculus est, sic explicans hunc locum, Rom. 4. *Contradicebatur*, inquit, *signo in quo Christus venerat, quia aliud in eo videbatur, aliud intelligebatur: caro videbatur, & aliud credebatur.*

35 *Traiiciet*, διελεύσεται. Vulgata, *Pertransibit*: quam interpretationem non reiicerem, nisi (vt rectè obseruat Erasmus) inde arripuisset occasionem Augustinus parum aptæ expositionis, quasi significare voluerit Simeon fore vt, hic dolor nõ infideret animo Mariæ, sed pertransiret duntaxat. Atqui Græcè non scriptum est παρελεύσεται, sed διελεύσεται. Itaque Erasmus, vt hoc incommodum vitaret, maluit Penetrandi vocabulum vsurpare. Sed ne hæc quidem interpretatio Græco verbo respondet. Nam ferrum quidem quod traiicit, id etiam penetrat: sed non contrà, quodcunque penetrat illud etiam dici potest traiicere: quo verbo significatur Simeon penitus vulnerandum esse ipsum animũ acerbissimis doloribus. Videtur autem alludere ad locum Ps. 105. 18.

36 *A virginitate sua*, ἀπὸ τῆς παρθενίας αὐτῆς, id est, ex quo virgo illi nupserat, nuptiis videlicet cum nullo postea repetitis.

37 *Et (quum esset) vidua*, καὶ αὐτὴ χήρα. Vulgata & Erasmus, *Et hæc vidua*. Apparet Hebraicam esse repetitionem in αὐτὴ & ἦν, quam noluimus imitari, ne nõ satis cohæreret oratio: sed duplicis relatiui loco expressimus participium οὖσα, quod in Græco sermone subauditur. Eiusmodi verò honestæ viduæ, quarum fieri videtur mentio 1. Sam. 2. v. 22. quotidianis templi & pauperum ministeriis multis occupabãtur: quorum morem aliquatenus postea retinuerunt Apostoli.

¶ *Quasi*, ὡς. Vulgata, *Vsque ad*: id est, quod scriptum legimus in duobus codicibus. ¶ *Non abscedebat*, οὐκ ἀφίστατο. Huiusmodi religiosarum feminarum fit mentio Exod 38. 8. & 1. Sam. 2. 22.

¶ *Deprecationibus*, δεήσεσι. Sic rectè Erasmus, vt annotabimus Act. 1. capite. 14. Vulgata, *Obsecrationibus*: quum Græci Obsecrare significet τὸ πιστεῦσαι, vt idem Erasmus in hunc locum annotauit.

¶ *Seruiens (Deo)* λατρεύουσα. Quid sit λατρεύειν, diximus Matth. 4. 10. Addidimus autem tertium casum, vt amphibolum vitaremus.

38 *Eo ipso momento*, αὐτῇ τῇ ὥρᾳ. Vide Matth. 9. capite 22. ¶ *Vt iisdem confiteretur*: id est ἀνθωμολογεῖτο. Vulgata, *Confitebatur*, id est ὡμολόγει. Sed (vt rectè obseruat Erasmus) non erat negligenda particula ἀνθ', qua significatur Annam quasi succinuisse Simeoni in prædicando Messiæ aduentu, vel palàm & in omnium conspectu præsentiam Christi annuntiasse. ¶ *Hierosolymis*, ἐν Ἰερουσαλήμ. In vno codice scriptum legimus ἐν τῷ Ἰσραὴλ, in Israël. Sed & in nonnullis exemplaribus Latinis simpliciter legitur, *Redemptionem Israel.* Syrus interpres legit Ierusalem, vt in gignendi casu, prætermissa præpositione ἐν.

39 Quæ

20 *Postquam defuncti sunt*, ἐπειδὴ ἐτελεύτησαν. Hic inserenda est ex Matth. historia peregrinationis in Ægypto, quum Magi Bethleemam venissent sub finem dierum τῶν ἡμερῶν Mariæ in lege præscriptorum, videatur omnino Iosephus in somnis admonitus Hierosolymis, absoluta obligatione pacificationis rectâ in Ægyptũ fide recepisse, Herode mox infanticidia Bethlehemiæ patrãte. Nam magnopere errant falluntur qui Magorum aduentum in longius tempus differunt, vt ipsa historiæ series ostendit. quæ ipsos offendit Mariam reperisse eo ipso loco vbi puerulum pepererat, & vbi cõsistere illum oportuit tãtisper dum præscriptus purificationis dies aduenisset. Neque huic obstat biennij tempus in Herodis edicto præscriptum. Refertur enim illud diuina prouidentia sic disponente ad apparitionis illius stellæ, non autem aduentũ Christi tempus, ipsis etiã Magis primò incompertum.

40 *Implebatur autem*, πληρούμενον. Vulgata, *Plenus*, πλήρης. Erasmus rectè expressit vim participij, quo significatur, Deitatis electa pro ætatis progressu in assumpta vera humanitate fuisse exercuisse. ¶ *Super puerum istum*. Vide suprà, ver. 25. Vulgata, *illo*, ἐπ' αὐτό.

44 *Putarent*, ἐλθόν. Vulgata & Erasmus, *Fuerunt*. Apparet autem ἐλθεῖν positũ esse pro ἦναι, id est iter facere.

46 *Interrogantem*, ἐπερωτῶντα. Vide 1 Corinth. capite decimoquarto versu decimonono.

48 *Anxij dolebamus*. Vulgata & Erasmus, *Dolentes*, λυπούμενοι. Sed τὸ ὀδυνᾶσθαι videtur ἐμφατικώτερον.

52 *Et statura*, καὶ ἡλικίᾳ. Hæc desunt in vno vetere exemplari. Puto autem ab aliquo fuisse expuncta, qui ἡλικίαν pro ætate accepit. Satis enim intelligitur ætas illius augeri qui pergit viuere, male igitur Vetus interpres & Erasmus, *ætatem* hoc loco interpretantur, quum accipiatur pro ipsa corporis statura, vt diximus Matthæi capite 6. versu 27. Idẽ error admissus est infrà Ephes. 4. cap. 13. In alio quodam exemplari primo loco scribitur ἐν τῇ ἡλικίᾳ, deinde σοφίᾳ & χάριτι, qui ordo melius videtur conuenire.

IN CAPVT III.

1 *Decimoquinto*, πεντεκαιδεκάτου. Ita reperitur scriptum summo consensu in omnibus exemplaribus: quod placuit annotare, vt intelligamus non conuenire Epiphanij supputationem, qui quatuor Herodis magni postremos annos Christi vitæ tribuit. Nam si verum est Archelaum Herodis successorem nouẽ annis partim regem, partim tetrarcham Iudææ fuisse, cui deinde tres præsides per sex annos vsque ad annum Tiberij primùm successerint, vt intelligimus ex Iosepho: necesse est dicamus, cui annus tricesimus in annum decimumquintũ Tiberij incidit, vltimo anno Herodis & natum esse, & in Ægyptum deportatũ, vnde redierit quum iam Archelaus in patris regnum successisset.

¶ *Imperij gubernationis*. Apparet Lucam minimè fuisse solicitũ de Tiberij imperio à Pilati procuratoris ipsius munere distinguendo. Itaque nemo mirari debet quòd contra meum morem idem vocabulum in eodem versiculo diuersis modis sim interpretatus. Sed & Græcos reliquos auctores, qui Cæsarum vitas scripserunt, video sibi non constare. Nam pro imperio interdum ἡγεμονίαν, interdum ἀρχὴν; modò αὐτοκράτορα ἀρχὴν, modò αὐτοκρατείαν dicunt. Præsides autem prouinciarum fere vocãt ἐπάρχους vel ὑπατείας, nõnunquã etiam ἡγεμονίας. Sed propriè Cæsaris Procuratores dicebantur ἐπίτροποι, Gallicè vocaris *Commissaires*. vide Act. 9. 4.

¶ *Abilenes*, Ἀβιληνῆς. Abellinã etiam dictam hanc regiunculam inuenio.

2 *Sub pontificibus maximis*, ἐπὶ ἀρχιερέων. Vide Marc. 2. 26. Præterquam autem quòd duo ex vetere instituto inter Sacerdotes eminebant, corruptissimo illo seculo quo venalis etiam erat pontificatus, colligi potest ex eo quod dicitur Iohannis. 11. 49. & Act. 4. 6. vbi Annas iste pontifex Maximus dicitur, & huic Caiaphæ præponitur, istos per vices eo munere fuisse defunctos.

¶ *Ad Iohannem*, τὸν Ἰωάννην: id est πρὸς Ἰωάννην, vt Hebræi vsurpant לְ pro אֶל.

5 *Fient*, ἔσται. Hebr. יִהְיוּ: id est γένονται, fient, vt diximus Matth. 19. versu 5. vbi tres Hebraismos exposuimus qui hoc quoque loco vsurpantur. Ponitur enim Esse pro Fieri, & additur præpositio contra Græcæ & Latinæ linguæ cõ-

suetudinem: caro denique pro homine accipitur.

6 *Salutem Dei.* σωτήριον Θεοῦ. id est Messiam, salutis vnicum organum, à Deo non vni duntaxat genti Iudæorum sed toti mundo exhibitum. Vulgata & Erasmus, *Salutare Dei*, de quo diximus suprà, 2.30.

7 *Venientis*, ἐκπορευομένους: id est, quæ domo profecta, ad eum venerat: vt diximus Marci 8. 11. Nam familiare est Hebræis, posito vno verbo alterum consequens intelligere, quum Græci & Latini potius soleant ex consequendi sumere antecedens, vt prouerb. c. 25. 22. גחלים אתה חתה עלֿ ראשו: id est, Carbones tu accipies super caput eius: id est Accipies & pones.

8 *Ne cœperitis dicere*, μὴ ἄρξησθε λέγειν. In quodam codice scribitur, μὴ δόξητε λέγειν, sicut apud Matthæum legimus: id est, *ne, putetis* [*vobis*] *dicendum*:

10 *Quid igitur faciemus?* τί οὖν ποιήσωμεν; In eodē exēplari & meo vetustissimo additur ἵνα σωθῶμεν; vt seruemur?

11 *Impertiat*, μεταδότω. Vulgata, *Det*, id est δότω, sensu aliquātulum diuerso.

13 *Exigite*, πράσσετε, Vulgata, *Faciatis*: quæ est altera verbi πράττειν significatio. Sed illam melius conuenire, vel illud ostendit quod paulo pòst cap. 12. 58. πράκτορες vocantur qui mulctas exigūt: vt obseruat Erasmus, & probat Budæus in Commentariis.

14 *Milites*, στρατευόμενοι: id est στρατιῶται. Nam alibi admonuimus Hebræos vti participiis loco nominum quæ verbalia Grammatici vocant.

¶ *Dolo opprimite.* συκοφαντήσητε. Vulgata, *Calumniam facite*: quod certè potiùs togatæ quàm armatæ militiæ conuenit. Ego verò existimo διασείειν ad vim manifestam συκοφαντεῖν ad rapinas cæteráque fraudulētas potius quàm manifestè violentas iniurias referri, sicut apud Hebræos distinguuntur גזל (*Gazal*) & עשק (*haschak.*)

¶ *Stipendiis vestris*, ὀψωνίοις ὑμῶν. Quid opsonij appellatione intelligatur omnes norunt. Hîc autem pro stipendio militari accipitur, quia non modò pecunia, sed etiam cibaria militibus dabantur. Polyb. lib. 6. Ὀψώνιον δ' ἐστὶν ἡμερήσιον μὲν τοῖς πεζοῖς λαμβάνουσι τὰς ἡμέρας δύο ὀβολοὺς, οἱ δὲ ταξίαρχοι δύο λοιπὸν, οἱ δ' ἵππεῖς δραχμὴν ἑπτὰ τρεῖς δ' ἐὰν ὦσι πεζοὶ πυρῶν δύο μέρη μέλιτος ἄπος· οἱ δ' ἵππεῖς δύο· τῶν δὲ συμμάχων οἱ μὲν πεζοὶ σῖτον, εἰ δ' ἱππεῖς, πυρῶν μὲν τρίτον μέρος, κριθῶν δὲ πέντε· δίδοται δὲ τοῖς μὲν συμμάχοις τοῦτ' ἐκ δημοσίου· τοῖς δὲ Ῥωμαίοις τὸ τε σῖτον καὶ τὰς ἀδρανείας ὁπλου παρασκευάζουσι, πάντων ἐκ παμίας τεταγμένων τιμῆς ἐκ τῶν ἐπιτελούντων. Id est, *Stipendium accipiunt pedites, obolos duos singulis diebus: decuriones ordinum, duplum: equites drachmam. Triticum autem datur peditibus, tribus medimni ex tribus duæ circiter partes: equitibus hordei septem medimni, singulis mensibus, tritici, duo. Sociis, pedites dimidia portio, equiti, tritici medimnus & tertia pars: hordei quinque medimni: duplum his id sociis muneri: sed Romanis, si frumento, veste aut armis aliquibus egerint, quæ omnia constitutum earum omnium rerum pretium ex eorum stipendiis subducit.* Hæc ille, ex quibus intelligi potest quæ fuerit olim ipsorum quoque militum Romanorum frugalitas. Nam drachma cuiter tribus assibus regiis & semisse, obolus septem denariolis, medimnus in modiis Romanis Budæi calculo æstimatur. Hoc autem vt melius etiam intelligatur cuiusmodi fuerit in prophanis quoque, sed alioqui moratis hac in re principibus, magnum eorum dedecore qui nunc nusquàm nisi Christiani videri volunt, adscribere placuit ex Vopisco quod olim Aurelianus, tribuno vicatio suo eisdem verbis rescripsit: *Si vis tribunus esse, imò si vis vivere, manus militum contine. Nemo pullum alienum rapiat, nemo vuam tangat: vuam nullus auferat segetem nemo deterat: oleum, sal, lignum nemo exigat: annona sua quisque re contentus sit: de præda hostis non delectamenta provincialium habeat: arma tersa, ferramenta Samiata, calceamenta solida, vestis nova vestem veterem emendat: stipendium in balteo, non in pecunia habeat: torquem brachialem & armillas opponat: equum saginarium suum defricet: nullum centuriatum comitem suum alter alteri quasi servus obsequatur: nemo diversis gratis curentur: aruspicinas nihil credat: in hospitiis castè se agant: qui secus fecerit, vapulet.* Hæc ille, licet Christianos hodie

hostis, ex quibus etiē cōstare potest quid sit τὸ ἀναγκαῖον, & cōtra suis stipēdiis esse contentum. Sed quīnam isti milites fuerunt? Certè Iudæi: quorum cohortem aliquam habuisse Pontificem constat ex Pilati verbis, Matthæi 27. versu 65. Sed & Iudæos sub Romanis meruisse, à quibus etiam ad patrios deferendos ritus non cogerentur, constat ex Iosepho aduersus Apionem libr. 2.

15 *Expectante*, προσδοκῶντος. Id est, quū populus in expectatione esset, animis videlicet magnæ spei plenis in Iohannem respiciens. Sic enim poscit sententia vt hanc vocem explicemus, quum præsens Iohannes adesset: ac si nostro idiomate dicas *Il s'attendoit à Iehan*, vt optimè verterit Syrus interpres per verbum סבר (*sobar*) quod significat etiā *Sperare*, idque expresso Iohannis ipsius nomine. Vulgata, *Existimante*, quæ significatio etsi verbo etiam illi Syriaco, vt diximus suprà 2. 14. vt & Græco προσδοκᾶν interdum conuenit, tamen hoc loco prorsus est absurda: etiam si Existimare, pro Apud se aliquid perpendere, accipias.

16 *Sancto*, ἁγίῳ. Sic legit Syrus etiam interpres, quanuis per se satis hoc intelligatur, & non legerit Augustinus de consensu Euangelistarum libr. 2. capit. 12.

18 *Exhortans*, παρακαλῶν. Παρακαλεῖν interdum etiam Precari, interdum Cōsolari declarat. Hoc autem loco idem valet atque τὸ παραινεῖν.

19 *Ipse*, αὐτὸς Hebræa repetitio antecedentis loco relatiui, de qua alibi dictum est à nobis.

20 *Quòd inclusit* ὃν κατέκλεισεν. Vulgata & Erasmus, *Et inclusit*: ita vt videantur ista non satis cohærere. Puto igitur καὶ pro ὃν vsurpari hoc loco, vt interdū apud Hebræos ו (*vau*) pro ש (*sche*) vel ר (*aschar*.)

21 *Ipse autem Iesus*, & cætera, καὶ αὐτὸς ἦν ὁ Ἰησοῦς. Hic locus paulo aliter citatur ab Epiphanio κατὰ Ἐβιωναίων, & bis κατὰ τῶν Ἀνομοίων. Legit enim, ὃν δὲ Ἰησοῦς ἀρχόμενος ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα ὢν υἱὸς ὡς ἐνομίζετο, τοῦ Ἰωσὴφ. id est, Iesus autem incipiebat esse quasi triginta annorum, filius (vt existimabatur) Iosephi. Hanc autem lectionem maximè probo, quia si ὢν coniungas cum ἀρχόμενος, vt scriptum sit ὃν ἀρχόμενος ὤν, durior erit hæc loquendi formula, pro ἦρχετο ὤν, vel ἦν. Eadem tamen est sententia, vtramuis lectionem sequamur. (*Filij*) *Heli*, τοῦ Ηλί. De hac ellipsi alibi diximus. Nos autem eam suppleuimus, Syrum interpretem sequuti, qui vbique nomen בר (*bar*) expressit. Non desunt qui γαμβροῦ malint subaudire, quod mihi non placet. Videtur enim eadem potius ratione ellipsis supplenda in hoc membro, atque in aliis qui sequuntur: neque nouum aut à ratione alienum est vt generi vocentur socerorum filij, quū nurus suas Noemi filias vocet, Ruth. 1. 11. Deinde sunt aliæ etiam rationes quibus Matthæus & Lucas in hac genealogia concilientur, quæ ex aliis peti possunt. Nunc verò satisfecisse videbor officio meo si diuersas duntaxat lectiones annotaro, quæ quidem alicuius sunt momenti. Nam comperio in his scribendis nominibus infinitam esse codicum varietatem, partim propter summam Hebrææ linguæ imperitiam in plerisque non modò librariis, sed etiam interpretibus alioquin piis & eruditis: partim etiam quia puncta vocalia non omnes Hebræi eodem modo pronuntiant. Sed hîc prætermissum nolim inexspectatum quiddam, nempe in illo meo venerandæ lanè vetustatis codice (cuius antea sæpe memini) hanc genealogiam sicut apud Matthæum descendendo, sic hoc loco ascendendo, iis tantùm adiectis quos Matthæus in tessaradecadibus constituendis prætermiserat, ad Solomonem, non ad Nathanem, cæteris sursum ad Adamum vsque inuariatis, deduci. hac videlicet serie, τοῦ Ἰωσὴφ, τοῦ Ἰακὼβ, τοῦ Ματθὰν, τοῦ Ἐλεαζὰρ, τοῦ Ἐλιοὺδ, τοῦ Ἰαχεὶμ, τοῦ Σαδὼκ, τοῦ Ἐλιακεὶμ, τοῦ Ἀβιοὺδ, τοῦ Ζοροβαβὲλ, τοῦ Σαλαθιὴλ, τοῦ Ἰεχονίου, τοῦ Ἰωακεὶμ, τοῦ Ἐλιακεὶμ, τοῦ Ἰωσία, τοῦ Ἀμὼς, τοῦ Μανασσῆ, τοῦ Ἐζεκία, τοῦ Ἄχὰς, τοῦ Ἰωαθὰμ, τοῦ Ὀζεία, τοῦ Ἀμασίου, τοῦ Ἰωὰς, τοῦ Ὀχοζίου, τοῦ Ἰωρὰμ, τοῦ Ἰωσαφὰτ, τοῦ Ἀσὰ, τοῦ Ἀβία, τοῦ Ῥοβοὰμ, τοῦ Σολομῶν. Quīnam autem id sit factum nescio, quum recepta lectio tum Syri ipsius interpretis auctoritate, tum scriptorum omnium sacrorum (propterea de Matthæo

cum Luca conciliando laborantium) consensu planè confirmetur: cui sanè præiudicium vllum afferre nec velim, nec ausim. Tantùm dico, fieri potuisse vt ipsis Euangelistarum temporibus Iudæi genealogiam istam, quantum in ipsis fuit, deprauarint, quasi fidem cæteris de Christo narrationibus abrogaturi: quæ fraus à plerisque non animaduersa, facilè obtinuerit. Sed vtcunque sit, age recepta lectio salua & intacta permaneto. Lectorem tamen hoc cælatum nolui,

36 *Filij Arphaxad*, τοῦ Ἀρφαξάδ. Ante hoc nomen legitur τοῦ Καϊνάν, quod non dubitaui expũgere, sequutus auctoritatem Mosis Gen. 11. 12. & mei vetustissimi codicis.

38 *Qui fuit Dei*, τοῦ Θεοῦ. id est דמן אלהא (*demen Elaha*) à Deo, videlicet cõditore. quum in aliis vbique בר (*bar*) id est Filij nomen rectè expresserit. In vetustissimo Latino codice legi hic additum, ex albò libri (vt opinor) *Generationes septuaginta quinque.*

IN CAPVT IIII.

1 *Ab* (*eodem*) *Spiritu*, ἐν τῷ Πνεύματι. A Spiritu Sancto videlicet, cuius mentio facta est in superiore membro. Nam articulus vim habet ἀναφορᾶς. aut etiam repetitur antecedens pro relatiuo, Hebræorum more, vt suprà 3.19. Vulgata, *In spiritu*, id est ברוח (*beruach.*) Solent enim Hebræi (vt sæpe iam diximus) causarum omne genus interdum exprimere præfixa litera ב, quæ, pro varia causæ ratione explicanda est. Hîc autem nemo non videt ἐν τῷ Πνεύματι idem declarare atque ὑπὸ τοῦ Πνεύματος Erasmus, *Per spiritum*: id est διὰ τοῦ πνεύματος. quæ expositio non satis conuenit, & videtur etiam ambigua. Posset enim ita accipi quasi non reuera, sed κατ' ὀπτασίαν, id est imaginariè, fuerit actus in desertum, vt etiam annotauimus suprà cap. 2. 26.

2 *Dies quadraginta*, τεσσαράκοντα ἡμέρας. Vetus interpres hæc coniungit cum verbo ἦγετο, cõtra fidem omniũ exẽplariorũ quę vidimus. Ita tamen distinguit Eusebius Χρονικ. γ. κεφ. ς. & mihi quoq; non displicet hæc distinctio, si modò ex Marco suppleas quod hîc deesse videtur perficiẽdæ sententiæ: acsi scriptũ sit, *Et actus est ab eodẽ spiritu in desertum, (fuitque illic dies quadraginta tẽtante (eum) diabolo.* ¶ *Tentante (eum) diabolo*, πειραζόμενος ὑπὸ τοῦ διαβόλου. Vulgata & Erasmus, *Et tentabatur à diabolo.* Annotauimus Matth. 13, ratiò à Latinis vsurpari passiuum participium præsentis temporis, qua de re adhuc inter Grammaticos certatur. Atque multò commodius exprimitur actiuo in actiuum mutato, vt hîc fecimus, & paulo pòst versu 5.

4 *Et respondit ei*, καὶ ἀπεκρίθη αὐτῷ. Hebraicè, ויאמר אליו (*vaiomer alaiu*) pro ויען לו (*vaiahan lo*) quam constructionem Latini & Græci quoque reputant, nisi quum de re agitur. Dicimur enim respondere ad aliquid, non ad aliquem. Nam illud Plinij, *Quum ad ea respondissem*, fortassis est ἀπεξ λεγόμενον. sed apud vnum Lucã reperias hanc constructionem verbi ἀποκρίνομαι, eámque non ita frequenter, nimirum infra cap. 6. 3. & 14. 5. & Act. 25. 16. ¶ *Panis ἐὰν μὴ τῷ*. Hebr. על הלחם (*hal halechem*) pro quo Vetus interpres ad verbum, *In panem.* Sed Latinos constat in hoc dicendi genere omittere præpositionem.

5 *Puncto temporis*, ἐν στιγμῇ χρόνου. Hebræi רגע (*regah*: id est *momenti temporis*, vt vertit Vetus interpres, diuersa tamen translatione: nimirum à ponderibus sumpta. Momentum enim puto id est quod Græci ῥοπὴν vocant.

6 *Potestatem*, ἐξουσίαν, Potestatem vocat Satanas metonymicè, (vt opinor) tam ius ipsum monarchiæ quàm ipsas regiones orbis terrarum: quod modo Romanum imperium dicitur tot dare Romano imperatori subiecta. Nam alioquin dicendum erat, Dabo tibi potestatem in hæc omnia. ¶ *Tradita est*, παραδέδοται. Tradita est, videlicet hæc potestas & gloria. Et hoc quidem verè aliquatenus Satan, coactus tamen profiteri hanc potestatem se aliunde habere. Sed id retiçet suo more, quod dictum in primis oportuit, nempe, eã nonnisi sic decernente Deo, vnico terrarum à se creatarum propriè Domino, fraude tamen & vi non iure vllo hominibus dominari: & sic quidem dominari vt (quod postea coactus est agnoscere) ne in porcos quidem introitendi copia sibi ab eo ipso, quem hîc tentat, concessa, non potuerit: nedum vt pro arbitrio regna in hunc vel illũ trãsferre possit.

possit. Vulgata & Erasmus: *Tradita sunt*: quæ interpretatio non respondet Græcis, nisi pro αὐτὴ scribas αὐτά, vt etiam legit Vetus interpres.

7 *Si tu adoraueris me, ἐὰν σὺ προσκυνήσῃς ἐνώπιον μου.* Vulg. ad verbum, *Si adoraueris coram me.* Eras. *Si adoraueris (prouolutus) coram me.* Ego malui ἐνώπιον μου accipere pro simplici pronomine, vt sæpe apud Heb. לְפָנַי (*liphne*) ponitur simplici affixi loco. Sed notanda est traiectio pronominis σὺ, quam miror seruatã fuisse ab interpretibus, quum in Latino sermone diuersam requirat cõstructionem. Referretur enim ad verbum posterius, vt omnino dicendum fuerit, Tu igitur si adoraueris me, omnia possidebis. In vno codice additum erat πεσὼν, Procidens. ¶ *Omnia, πάντα.* Ita loquitur Satan, quia totius mundi regna illi ostẽtabat ex montis vertice: quod tamen non ita accipio quasi vel sit vllus mons tam sublimis vt ex eo despici possit vniuersus mundus, vel imaginariè hæc facta sint, vt putat Theophylactus: sed quòd ex editissimo monte Satan subiecta regione amplissima, situ regionum per singulas mundi partes Christo commonstratet. Sed pro πάντα in omnibus vetustis codicibus legimus πᾶσα: quod videtur melius cohærere cum superiore verticulo, vt conuertas ἐστὶν σοῦ πᾶσα, tota tua erit, videlicet gloria illa τῆς οἰκουμένης, vel ipsa οἰκουμένη.

8 *Abscede à me Satana, ὕπαγε ὀπίσω μου Σατανᾶ.* Vide Marci 8.33. In vulgata editione & in tribus vetustis codicibus, & illo meo vetustissimo, hæc non legimus. In reliquis tamen exemplaribus & apud Theophylactum reperiuntur. ¶ *Enim, γάρ.* Hæc particula deest in iisdem illis cod. ¶ *Seruies, λατρεύσεις.* Eras. *Coles.* Vide Mat. 4.10.

9 *Filius, ὁ υἱὸς.* Suspecta est mihi hæc lectio: quod neque apud Matthæum, vbi hanc historiam recitat, neque apud Syrum interpretem, neque supra vers. 3. addatur articulus: quem etiam in illo meo vetustissimo codice non reperi, vt mihi quidem Satan videatur (quod & Chrysostomus arbitratur) quanuis vocem illam cælitus demissam audiuisset, tamen incarnationis τοῦ λόγου mysterium ignorasse, & prophetias ita accepisse quasi Messias diuinissimus tantũ homo, non autem θεάνθρωπος esset futurus: in quam blasphemiam postea Samosatenum & alios impulit.

14 *Cum virtute Spiritus, ἐν τῇ δυνάμει τοῦ πνεύματος.* Id est cælesti diuináque planè virtute sese, quæ antea veluti delituerat, in ipso exerente, quum superato in sese Satana inciperet eiusdem opera destruere.

15 *Et ipse, καὶ αὐτὸς.* Fortassis καὶ ponitur Hebræorum more pro Quia.

16 *Sabbati, τῶν σαββάτων.* Eras. *Sabbatorum.* Sed rectius conuertit Vetus interpres. Est enim enallage de qua diximus Matth. 12.1. nisi post τῶν σαββάτων, adscribatur distinctio, vt hæc cohæreant cum participio ὢν τρεφόμενος, quemadmodum in Theophylacto Romano hæc distinguuntur. ¶ *Vt legeret, ἀναγνῶναι.* Intellige non simplicem lectionem sed cum interpretatione coniunctam, vt ex consequentibus apparet. Nec mihi tamen fit verisimile quosuis temere fuisse ad publicè loquendum in synagogis admissos, sed eorum hoc fuisse ordinarium munus qui γραμματεῖς & νομικοὶ dicebantur, Leuitis hãc quoque ob causam per loca multa distributis vnde super Cathedram Mosis dicuntur sedisse. Sed propterea inuitatos etiam interdum fuisse extra ordinem nonnullos ab Archisynagogis apparet ex Act. 13.15. Christo autem ipsi maiestas & miracula audientiam vbique faciebant. Vide 1. Cor. 14.29.

17 *Quúmque explicuisset, καὶ ἀναπτύξας.* In vno codice legimus καὶ ἀνοίξας. & cùm aperuisset. Est autem vtrunque hoc participium referendum ad eius temporis morem, quo libri non ita erãt distinctis foliis compacti vt nunc sunt, sed terete baculo circumuoluti: cuius extrema vocabant vmbilicos, seu quòd vmbilici formam præferrent, seu quòd circumuoluto libro instar cuiusdã vmbilici in medio sita apparerent.

18 *Pauperibus. πτωχοῖς.* Sic verterunt Græci, quum in Hebr. non legatur לָעֲנִיִּים (*hanim*,) sed עֲנוּמִים (*hananim.*) Verùm quòd ad sensum attinet, nihil interest.

¶ *Vt medear contritis corde, ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν.* Extant hæc quidem apud Esaiam, & hoc etiam loco tum apud Syrum tum apud veterẽ Latinum interpretem: quæ tamen non

leguntur in meo vetustissimo codice, & aliis plerisque manuscriptis. ¶ *Dimissionem*, ἄφεσιν. Vulgata & Erasmus, *Remissionem*, quod non videtur conuenire. Nam remittuntur debita, dimittuntur captiui. ¶ *Visus recuperationem*, ἀνάβλεψιν. Vulgata, *Visum*: quum ἀνάβλεψις potius declaret redditum visum, quasi reuidentiam dicas, vt Erasmus obseruat in annotationibus. De hoc autem membro quid mihi videatur, statim dicam. ¶ *Vt confractos emittam in libertatem*, ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει. Putauit Erasmus hoc membrum abundare: & certè necesse est vt vel redundet, vel quod proximè in Hebraeis praecessit: id est καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν. quod facilè intelliget quisquis Hebraea cum Graecis contulerit. Certè Ambrosius hoc posterius non legit, quantum ex eius interpretatione colligi potest. Eusebius quoque quum in libris ἀποδείξεως hoc testimonium citet quinquies aut sexies, nusquam tamē hęc addidit, nisi vno tantùm loco. Ego verò nō dubito quin hic factum sit quod alibi sæpe, vt quum ad marginem editionis Septuaginta (quam vocant) vel annotata essent diuersa aliqua eiusdem loci interpretatio, Aquilæ puta, aut Symmachi, aut Theodotionis, vel non dissimilis sententiæ testimonium adscriptum, librarij deinde hæc omnia promiscuè in ipso contextu descripserint. Sic igitur habent Hebræa, ולאסורים פקח קוח (*velasurim pekach koach*,) pro quibus Septuaginta Interpretes verterunt, καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν. Acceperunt enim פקח קוח (*pekach koach*) pro vno vocabulo, licut etiam interpretatur Kimhi: & quia de oculorum apertione propriè dicitur, idcirco אסורים (*asurim*) putarunt translatitiè significare עורים (*hiuerim*) id est cæcos, vt constaret antithesis. quia nimirum qui vincti tenentur in carceris tenebris, non multo maiorem habent vsum lucis quàm qui oculis sunt orbati, vt declaratur Esaiæ 42. 7. Hanc igitur interpretationem quum quispiam vel non intelligeret, vel putaret Hebraeis non respondere, annotauit alium locum, quo putauit istum posse illustrari, petitū ex eiusdē Prophetæ capite 58. 6, vbi in Hebræo legitur ושלח רצוצים חפשים (*veschallach retsutsim chophshim*) in Graecis autē λύσασθε πεθραυσμένους ἐν ἀφέσει: quæ deinde in contextū irrepserūt, mutato tantū verbo λύσασθαι in ἀποστεῖλαι, quòd alioquin non cohæreret constructio. Sed quisquis hunc locum primus annotauit ad marginem, res sanè dissimillimas inter se comparauit: vt nulla possit subesse suspicio, duo eiusdem Prophetæ testimonia conungi. Poterat autem quisquis ille fuit, aliū locum prorsus similem conferre ex capite 42. 7, vbi pro eo quod in Hebræis legitur לפקח עינים עורות לחוציא ממסגר אסיר (*liphkoach henaim hiuroth lehotsi mimasgher asir*,) Graeci habent ἀνοῖξαι ὀφθαλμοὺς τυφλῶν, ἐξαγαγεῖν ἐκ δεσμῶν δεδεμένους: id est, *Vt aperias oculos caecorum, & educas ex vinculis vinctos*. quis locus hunc optimè explicat, quum in vtroque agatur de Christi officio. Haec igitur mea sententia est. Sed mihi tamen religio fuit vel minimùm apicem detrahere.

19 *Acceptum*, δεκτόν. In Hebraeo legitur רצון (*ratson*,) id est *voluntas*, vt supra 2. 14. Addit autem Vulgata editio, *In diem retributionis*: id est καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως: quæ verba in Hebraeis quidem habentur, sed in nullis Graecis codicibus à me reperta sunt in hoc loco, neque adduntur à Syro interprete.

20 *Intenti*, ἀτενίζοντες. Vulgata, *Intuentes* Erasm. *Defixi*. Vide Act. 1. 10.

21 *Audientibus vobis*, ἐν τοῖς ὠσὶν ὑμῶν. Heb. באזניכם (*beoznechem*:) id est, (vt Vetus interpres & Erasmus ad verbum interpretantur) *In auribus vestris*. Sic interdum reperias בעיניכם (*beenechem*) id est, in oculis vestris, pro Videntibus vobis. Sed hoc dicēdi genus Latini quoque vsurpant, illud repudiant.

22 *Testimonium ei dabant*, ἐμαρτύρουν αὐτῷ. i. approbabāt communi consensu ac voce de quibus ipse differebat. Nam τὸ μαρτυρεῖν hoc loco & aliis multis non declarat simpliciter testari de aliquo, vt solent testes à iudice rogati: sed publica professione quidpiam ita testari vt non modò assentiaris, sed etiam laudes ac comprobes. Itaque mihi quidem videtur respondere verbo Hebraeo הודה (*iadah*.) pro quo sæpe sacri scriptores vsurpant verbum ὁμολογεῖν, vnde תודה (*todah*), i. μαρτυρία καὶ ὁμολογία, vt 1. Tim. 6. 12. & 13. Sic apud Xenophontem

ἐστιμαι, Καγὼ μαρτυρῶ τούτοις: id est, *Ego quoque testimonio meo hæc approbo.* ¶ *At mirabantur*, καὶ ἐθαύμαζον. In quodam codice additur οἱ ἔχλοι, turba. Hinc autem licet duo colligere, quæ si fuissent conseruata, non tam facilè quibusdam licuisset tyrannidem suam constituere, nempe isti collationi Scripturarum non solos doctores, sed ipsam quoque plebem interfuisse: & vernaculum sermonem in hac actione fuisse vsurpatum, vt quiuis omnia intelligere, quiuis etiam rogare ac respondere posset: sitè tamen & certo ordine constituto, vt liquet ex Act. 13. 15. quem optimum Ecclesiæ morem quum Satan iam cœpisset Pauli ætate deprauare, restituit pro viribus fidelis Apostolus, 1. Cor. 14. 16. & deinceps. ¶ *Super sermonibus plenis gratia*, ἐπὶ τοῖς λόγοις τῆς χάριτος. Vulgata perobscurè, *In verbis gratiæ.* Neque enim gratia hoc loco (i. vt Hebræi loquuntur חן (*chen*) declarat gratuitam reconciliationem, sed vim illam planè diuinam quæ in Christi verbis totóque habitu inerat, vt qui illum audiebant, nisi qui planè erant αὐθάδεις, non possent non illum amare, suspicere, complecti: quod etiam apparuit in illis quorum fit mentio Ioh. 7. 46. vt prædictum erat Psal. 45. 3. Erasmus, *Super gratia sermonum*, ita vt sit hypallage, integro tamen sensu.

23 *Hoc prouerbium*, τὴν παραβολὴν ταύτην. Heb. זה המשל (*zeh hammaschal.*) Vulg. *Hanc similitudinem.* Nos verò alibi Græcum vocabulum seruauimus, quum videlicet allegorica quædam narratio instituitur: hic autem nemo non videt παραβολὴν dici quod Latini Prouerbium vocant, quia nimirum in plerisque prouerbiis, cuiusmodi hoc est, locus est similitudini & allegoriæ: quam rationem sequuti sunt Donatus ac Diomedes in Paræmia definienda.

25 *In veritate*, ἐπ' ἀληθείας. Sic loquitur etiam Quintilianus: de qua re diximus Mat. 22. 16. ¶ (*Adeo*) *vt fuerit*, ὡς ἐγένετο. Vulg. & Eras. *Quum facta essent*, vt ὡς pro ὅτε vel ἐπεὶ accipiatur. Sed præstat (opinor) accipere pro ὥστε, quod à Græcis ἐκβατικὸν vocatur, & interdum etiam cum indicatiuo iungitur: quamuis frequentius construatur cum infinitiuo. ¶ *Totam regionem*, πᾶσαν τὴν γῆν, Vulg. & Eras. *Omnem terram* interpretatur. Ego verò non dubito quin ad vnicam Israeliticam regionem hoc factum pertinuerit, vt γῆ pro χώρα ponatur, sicut etiam accipitur Matth. 27. 45.

26 *Sed*, εἰ μή. Vul. & Eras. *nisi.* idque perperam, quum hanc viduam nō fuisse Israelitidem oporteat, vt valeat Christi argumentum. De his autem particulis, vide Gal. 2. 16. ¶ *Saroptam*, Σάρεπτα. Heb. צרפת (*Tsorphath*,) pro quo legimus in quibusdam codicibus Σάρεφθα, & in aliis Σάρεπτα, sicut etiam apud Stephanum. ¶ *Sidoniæ*, τῆς Σιδῶνος: vel *Sidoniorum.* Est enim metonymia, vel subauditur χώρας, vel πόλεως, quo nomine apud Græcos non vrbs modò significatur: sed hominum cœtus, quorum vnū est corpus, etiam si per varios pagos habitent, Erasmus, *Sidonio*: i. ad Sidona spectātem, siue quę erat in Sidoniorum agro & ditione: eodem quidem sensu, sed dicendi genere parum vsitato.

¶ *Mulierem viduam*, γυναῖκα χήραν. Hebraicè, אשה אלמנה (*ischah almanah*) de quo pleonasmo sup. 2. 15.

27 *Sub Elisæo*, ἐπὶ Ἐλισσαίου. Id est, quo tempore Elisæus functus est munere Prophetæ.

28 *Excandescentia*, θυμοῦ. Vulg. & Eras. *Ira.* i. ὀργῆς.

29 *Quum surrexissent*, ἀναστάντες: id est, dimisso conuentu egressi ex Synagoga. Erasmus, *In surrexerunt*, i. ἐπαναστάντες.

¶ *Supercilium*, τῆς ὀφρύος. Sic metaphoricè vocat montis partem cacumini proximam, ex qua nimirum in planiciem despiciebatur: qua translationis specie eminentem montis cuiusdam partem vocauit μαστὸν, quasi protuberantem mammam, Xenophon lib. 4. ἀναβάσεως: vt doctissimus Camerarius in hunc locum obseruauit.

32 *Cum auctoritate*, ἐν ἐξουσίᾳ. Vulgata ad verbum, *In potestate.* Sæpè autem annotauimus ἐν pro σὺν poni, & nomen ἐξουσίας exposuimus Matth. 7. 29. & Marci 1. 27. Hoc autem refero, tum ad rationem illam docendi plenam diuinæ maiestatis, loquente Christo vt Domino, & suum illud *Amen amen dico vobis*, inculcante: tum ad miracula quæ itidem vt dominus & pro imperio edebat: quum nihil simile à Scribis & Pharisæis fieret: quamobrem etiam addit

Matthæus, Et non ſicuti Scribæ, Matth 7.29.

33 *Spiritum dæmoniacum impurum*, πνεῦμα δαιμονίου ἀκαθάρτου. Vulgata, *Dæmonium immundum*. ſenſu rectè expreſſo. Eraſmus ad verbum, *Habens ſpiritum dæmonij impuri*. quæ interpretatio tolerabilis eſt ſi πνεῦμα pro impulſu & afflatu accipias, quo modo accipi conſtat in vtroque Teſtamento: vt quum dicitur Daniel habuiſſe Spiritum deorum ſanctorum, Dan. 4.8.9. & 5.11.14. Sed malo Hebræam eſſe geminationem: vt ſi ſpiritum diabolicum pro diabolo ipſo dicas. Sic enim reperias טִיט יָוֵן (*tit iauen*) lutum cœni, pro luto cœnoſo: id eſt cœno profundiſſimo, Pſa. 40.3. & אַדְמַת עָפָר (*admath haphar*) terra pulueris, pro puluere terreſtri, id eſt humo, Dan. 12.2. Idem dicendi genus reperio. Apoc. 16. 14. alibi verò nuſquam in nouo teſtamento. ¶ *Qui exclamauit*, καὶ ἀνέκραξε. De hoc dicendi genere diximus Mar. 1mo Poteſt autem relatiuum referri vel ad ſpiritum ipſum, vel ad hominem qui erat dæmonij organum.

34 *Aha*. Vox eſt incondita, dolentis ſimul & indignantis, quæ extat etiam Marc. 1. 24. quam tamen ibi non legit Vulg. nec Syrus interpres. Hîc autem vertit *Sine* à verbo ἐάω. Syrus habet שבוקמני (*Sebucaicni*,) Sine me.

36 *Quid hoc rei eſt?* τίς ὁ λόγος οὗτος; Vulgata, *Quod eſt hoc verbum?* Eraſmus, *Quis ſermo hic eſt?* Neuter malè, ſi placeat iſta multitudinis verba non tam ad ipſa effecta, quàm ad rationem hæc efficiendi, ad Chriſti ſermonem videlicet, referre.

37 *Rumor*, ἦχος: id eſt φήμη. Sic idem ſcriptor vſurpauit τῇ φωνῇ, Act. 2.6.

39 *Adſtans ſupra eam*, ἐπιστὰς ἐπάνω αὐτῆς. Sic deſcribitur geſtus Chriſti ſeſe ad lecti fulcrum inclinantis, vt febricitantem alleuaret. Dicunt enim alij Euangeliſtæ Chriſtum prehendiſſe ipſius manum.

41 *Quòd ſcirent*, ὅτι ἤδεισαν. Vel, ſe ſcire. Vide Marci 1. verſu 34.

42 *Orto autem die*, γενομένης δὲ ἡμέρας. Id eſt cum prima luce, eáque adhuc adaugente, vt liquet ex Mar. 1. 35.

IN CAPVT V.

1 *Quum immineret*, ἐπικεῖσθαι: id eſt quum quaſi in illum ineũberet populi viſendi & audiendi ſtudio: quæ res fecit vt cogeretur è naui docere. Hoc enim declarat τὸ ἐπικεῖσθαι hoc loco: quum alioqui etiam accipiatur pro inſtare, vt infrà cap. 23. 23. Vulgata, *Quum irruerat*. i. εἰς τὴν ἐφορμὴν. ¶ *Apud lacum*, παρὰ τὴν λίμνην. Sic vbique Lucas pro eo quod θάλασσαν Mare, Hebraiſſantes ſcribunt. Vulgata, *Stagnum*, impropriè.

3 *Prouehere*t, ἐπαναγαγεῖν: i. ἀναπλεῦσαι, cui opponitur τὸ καταγαγεῖν, quo vtitur paulo pòſt i. τὸ καταπλεῦσαι. Neque enim ἀνὰ iterationem declarat in hoc verbo, vt putauit Vetus interpres, qui vertit Reducere: ſed idem valet atque ἀπὸ. Eraſmus, *Abduceret*, ἀπάγειν.

4 *Demittite*, χαλάσατε. Vulg & Eraſmus, *Laxate*: quod nullo modo reſpondet Græco vocabulo, de quo diximus Mar. 1. 4.

5 *Magiſter*, ἐπιστάτα. Ἐπιστάτης propriè declarat eum qui rei cuipiam ſit præfectus, quem vocant Hebræi נָגִיד (*nagid*) vel נָשִׂיא (*naſi*.) Sed & in eadem ſignificatione interdum ponitur רַב (*rab*) ſicut Dan. 2. 48. vt minimè dubitem τὸν ἐπιστάτην à Luca dici quem cæteri Euangeliſtæ Hebraico nomine ſeruato רַבִּי (*rabbi appellant*. ¶ *Quum nos fatigauimus*, κοπιάσαντες. Vul. & Eraſ. *Laborauimus*. Vide Mat 6.28. ¶ *Ex tuo iuſſu*, ἐπὶ τῷ ῥήματί σου. Heb. בִּדְבָרֶךָ (*chidbarecha*,) iuxta verbum tuum, pro quo Vulgata ad verbum, *In verbo tuo*, i. (vt vernaculo ſermone exprimimus) *A voſtre parole*. Ponitur autem ὅτι pro χάριν, vt apud Platonem in Epiſt. legimus ὅτι νοῦς pro χάριν νοῦς. i. ex animi ſententia: & ῥῆμα pro mãdato ponitur, ſicut Dicere pro Iubere, vt alibi annotaui.

7 *Vt opitularentur*. τοῦ συλλαβέσθαι: i. vt vnà ſecum manus admouerent rei, quod ſimili tranſlatione dicunt Græci σωλάμβειν. Vulgata & Eraſmus, *Adiuuandi* vocabulo vtuntur, quod reſpondet τῷ ὀφελεῖν.

¶ *Penè*, παρά τι. Hoc adiecimus Græco contextui, quod & Syrus interpres habet: & in vetuſtiſſimo codice meo & alio præterea manuſcr. inueni. Sed & iſtud in nonnullis Latinis vet. editionis libris legitur.

9 *Occuparat*, περιέσχε τι. Heb. שָׁבַב (*ſabab*,) vel אָפַף [*aphaph*] id eſt vndique cor-

conclusum tenebat, sicut Tacitus dixit, *Indurere pauores.* ¶ *Super captura*, ὑπὲρ τῆς ἀγρέας. Capturam hoc loco vocat ipsos pisces captos, vt ostendit relatiuũ proximum. Nam alioqui dicendum οὓς non ἥν. Sic Latini iactum retis interdum appellant quicquid piscium vno retis iactu capitur, & ipsum iacturæ nomen sic vsurpatur pro re capta, apud Plinium lib.10. cap.40. vt annotarunt Grammatici.

14 *Profectus (inquit) ostende*, ἀπελθὼν δείξον. Trãsitio est ab obliqua oratione ad directam, Lucæ familiaris, vt obseruauimus loco alioqui perobscuro, Act. 15.5.

17 *Quodam die*, ἐν μιᾷ ἡμερῶν. Hebraicè באחד הימים (*beechad haiamim*) pro quo Vetus interpres ad verbum, *In vna dierum*: i. vt vulgò loquimur, *Vn iour*. Ponitur autem εἷς pro τις, vt etiam εἷς & ἄνθρωπος, sicut sæpe annotauimus. Sic paulo antè, vers.12. ἐν μιᾷ τῶν πόλεων, in quadam ciuitate. ¶ *Quum ipse*, καὶ αὐτὸς. Καὶ pro τότε ex Hebræorum idiotismo interdum vsurpari sæpe iam diximus: hîc autem vel redundat, vel poni videtur, ויהי (*vaiehi*) pro כאשר (*caaſcher*) i. pro ὅτε, vt respondeat initio versiculi sequentis, sicut Exodi 2.21. & alibi sæpe. ¶ *Ad sanandum illos*, εἰς τὸ ἰᾶσθαι αὐτούς. In vno codice pro αὐτοὺς legimus αὐτὸν: quam lectionem si sequamur, αὐτὸν referet Iesum, & à parte anteriore constituetur, vt sit hic sensus, Virtutem Domini ad sanandum (id est χάρισμα ἰαμάτων, vt loquitur Apostolus 1 Corinth. 12.9.) sese eo tempore exeruisse in Christo: alioquin pronomen αὐτοὺς referẽdum est ad eos quorum facta est mentio extremo vers.15.

18 *Tunc ecce (adfuerunt)* καὶ ἰδοὺ. Supplemus constructionem hoc loco, vt paulo antè.

19 *In solarium*, ἐπὶ τὸ δῶμα. Id est in suprematn domus partem. vide Matth. 10.27. ¶ *Perfosso testaceo pauimento*, διὰ τῶν κεράμων. Vulg.& Erasmus, *Per tegulas*. Ego, ne quis tegularum nomine intelligat imbrices quibus acuminata domorum fastigia tegere consueuimus, pauimentum testaceum ex Plinij lib.36. cap.25. malui interpretari. Præpositio verò διὰ perfossionem pauimenti indicat, quam exprimit Marcus. 2.4. quod etiam magnitudinem fidei istorũ amplius declarat, quàm si simpliciter ex tegulis, id est fastigio domus, demissus paralyticus diceretur. Christum enim intra ædes ipsas non sub dio tunc docuisse liquet ex eodem Marc. 2.2. turba alioqui facile baiulis paralytici cessura.

20 *Visa*, ἰδών. Videre pro cognoscere, translatione Hebræis familiari. ¶ *Homo tu*, ἄνθρωπε. Vul.& Era.ad verbum, *Homo*, pro quo sæpe apud Ezech. occurrit *Fili hominis*.

22 *In cordibus vestris*, ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν. In quibusdã Veteris editionis codicibus additur Mala, & in quodam Græco exemplari πονηρά.

24 *Sublato (in humeros)* ἆρας, Adieci nõnihil ad vitandam verbi Tollẽdi amphiboliam. Facit enim hoc ad rem plurimum, vt intelligatur miraculi tũ veritas tum magnitudo.

26 *Inopinata*, παράδοξα. Sic Quintil. τὸ παράδοξον interpretatur lib.9. Vulgata, *Mirabilia*, θαυμαστά Erasmus, *Incredibilia*, ἀπίθανα.

29 *Epulum*, δοχήν. i.ad verbum acceptionem, quòd passim in eo omnes accipiantur. Annotat autem Eras. ex libro Athenæi δειπνοσοφ. ν, splendidum epulum δοχὴν appellari.

30 *Obmurmurabant* ἐγόγγυζον. Hunc locum in superioribus editionibus sum interpretatus, *Qui autem ex eis erant Scribæ & Pharisæi*, perinde nimirum ac si genitiuus αὐτῶν sit partitiuus. Sed ab illo amicissimo meo admonitus fateor hanc interpretationem admitti non posse. Quinam enim isti alios conuiuas reprehendissent, si vnà cum illis ipsi quoque accumbebant? Varia est autem huius loci scriptura: quem sic legit Vulgata, Καὶ ἐγόγγυζον οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ γραμματεῖς αὐτῶν, λέγοντες πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, *Et murmurabant Pharisæi, & Scribæ eorum, dicentes ad discipulos eius*, Syrus interpres ita etiam legit, sed expuncto pronomine αὐτῶν, Eras. quoque non legit αὐτῶν sed πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ connectit cum verbo ἐγόγγυζον: quæ scriptura confirmatur illius vetustissimi mei codicis auctoritate. Ego, siquid in his libris ex coniectura licet emendare, quia pronomen αὐτῶν in græcis codicibus magno consensu leg-

tur, sic existimauerim Lucam scripsisse. Καὶ ἐγόγγυζον οἱ γραμματεῖς αὐτῶν, καὶ οἱ Φαρισαῖοι, λέγοντες πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ. *Scribæ verò obmurmurabant eis & Pharisæi, dicentes ad discipulos eius*, Vt significetur omnibus quidem conuiuis obmurmurasse, sed propriè Christi discipulos, vt iustius rei auctores, compellasse.

33 *Deprecationes*. Vide Act. 1. 14.

35 *Quamuis tolletur*, καὶ γὰρ αἴρεται αὐτοῦ. In secundo codice deest καὶ: & sanè vel redūdat vel est trāspositā hæc particula, quū potius debeat construi cum τότε, sicut apud alios Euangelistas.

39 *Vtilius est*, χρηστότερος. Id est salubrius. Vulgata & Erasmus, *Melius*. Ἀμείνων. Vide infrà, 6. 35.

IN CAP. VI.

1 *Altero primo*, δευτεροπρώτῳ. Duæ erant Sabbatorum species: vna eorum quæ septimo quoque die recurrebant: altera eorum quibus ex peculiari Dei mandato feriandum erat, solennibus videlicet festis. Iam verò in festo plurium dierum (vt Paschæ & Tabernaculorum) duo erant Sabbata, primus nimirum eius festi dies, & vltimus, eâdem parique prorsus cæremonia, vt diserte cauet Dominus, Leuit. 23. Commodè igitur Lucas posterius illud Sabbatū, id est vltimum diem Azymorum (id enim intelligitur ex eo quòd fit mentio spicarum, vt rectè notat Epiph. καθ' ὃν τῶν ἀζύμων) vocat sabbatum secundo primum, quem alterum primum Latinè voces licebit. Sed hæc aliáque multa licebit ex variis commentariis petere: volui tamen paucis indicare quam sententiā maximè probarem. Ioseph. Scaliger, vir exactæ eruditionis, mecum sentit, quòd ad hunc diem attinet, sed putat δευτεροπρώτου vocari, quòd primam à postero die paschę hebdomadem clauderet, inter illas septem quæ ab illo die ad Penteeosten vsque numerabantur: sed nullis exemplis, nec cuiusquam scriptoris auctoritate istud probat.

5 *Etiam Sabbati*, καὶ τοῦ σαββάτου. In quodam exēplari & meo vetustissimo addita hæc reperimus, τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ θεασάμενός τινα ἐργαζόμενον τοῦ σαββάτου, εἶπεν αὐτῷ. Ἄνθρωπε, εἰ μὲν οἶδας τί ποιεῖς, μακάριος εἶ. εἰ δὲ μὴ οἶδας, ἐπικατάρατος καὶ παραβάτης εἶ τοῦ νόμου. *Eodem die quum quendam conspexisset operantem Sabbato, dixit ei, Heus tu, si quidem ipse nosti quid agas beatus es: sin autem non nosti exercrabilis es & Legis transgressor.* Sed hæc in Ecclesia nō leguntur, neque mihi quidem videntur sapere maiestatem aut etiam veritatem Euangelicam. Vide Mar. 2. 28.

6 *Cuius manus*, καὶ ἡ χεὶρ αὐτοῦ. Hebraismus de quo diximus suprā, capite 1. 49.

7 *Accusationem* (*aduersus eum*) καὶ κατηγορίαν κατ' αὐτοῦ. Vulg. & Eras. *Vnde accusarent eum*, ὅθεν κατηγορήσωσιν αὐτοῦ, sensu tamen rectè expresso. Addidimus autem præpositionem Aduersus, id est κατὰ, quæ hic necessariò subauditur, vt suprà Matth. 10. 1. quinetiam exprimitur apud Theophylactum, idem in editione Frobeniana, atque etiam tribus vetustis codicibus.

9 *Interrogabo vos quiddam*, ἐπερωτήσω ὑμᾶς τι. Triplex esse potest huius loci distinctio, Nam aut coniungitur τι cum ἐπερωτήσω: quam lectionem, vt simplicissimam, sequuti sumus: aut sequentibus adiūgitur, idque duplici ratione. Nā Theophylactus post τι adscribit distinctionem, vt ita cōuertas, *Interrogabo vos quid? licet sabbatis benefacere, an malefacere?* In plerisque verò codicibus τι connectitur cum sequentibus sine distinctione, & pro πότερον accipitur, hoc modo, *Interrogabo vos ecquid licet*, &c. Est autem illud ἐπερωτήσω ὑμᾶς, dicendi genus, à quo nos quoque in vernaculo sermone nostro sæpe auspicamur interrogantem orationem. Sic enim totum hunc locum explicaremus. *Ie vous demande, Est-il loisible*, &c. Verus interpres pro ἐπερωτήσω legit ἐπερωτῶ. *Interrogo*: & pro τι videtur scriptum habuisse εἰ id est *Si*, pro *An*: quam lectionem in vno demum exemplari reperi.

¶ *Benefacere*, ἀγαθοποιῆσαι. Benefacere legendum est coniunctim vno vocabulo, sicut etiam malefacere, quod respondet τῷ κακοποιῆσαι, quod notandum est, nequis putet Christum simpliciter quærere numquid boni facere liceat Sabbato. Id enim erat extra controuersiam: & qui precationi aut ecclesiæ aut lectioni vacat, dicitur in genere rem bonam facere. Sed percontatur Christus ecquid liceat Sabbato charitatis officia proximo præstare. Vide Mar. 3. 4. ¶ *Perdere*, ἀπολέσαι. Ergo qui non iuuat proximum, quum iuuare

iuuare possit, interficit.

10 *Ille autem ita fecit*, ὁ δὲ ἐποίησεν οὕτω. Vulg. *extendit*, καὶ ἐξέτεινε, vt legitur apud Matthæum & Marcũ, & hîc quoque in quodam codice. Erasmus, *Ille autem fecit*, prætermissa particula οὕτω, quam adiecit Stephanus noster ex editione Complutensi, cum qua consentire comperimus quinque alios cod. vetustos. ¶ *Sana sicut altera*, ὑγιὴς ὡς καὶ ἡ ἄλλη. Totum hoc deest in quodam codice, neque reperitur in Vulgata editione.

12 *Et pernoctauit illic precans Deum*, καὶ ἦν διανυκτερεύων ἐκεῖ ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ θεοῦ. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Et erat pernoctans in oratione* (vel *deprecatione*) *Dei*. Ego verò malui aliquantulum à Græcis deflectere, vt planius loquerer.

13 *Et quum elegisset*, καὶ ὅτε ἐκλεξάμενος. Vulg. & Erasm. *Et elegit*. At ego existimo hunc versiculum decimum tertiũ cum decimoseptimo coniungendum esse, ita vt tres interiecti includantur parenthesi. Simile hyperbaton est Marci 3.19.

14 *Nominauit*, ὠνόμασεν, reuersum videlicet ab ea legatione, Matth. 16.18.

17 *Maritima* [*regione*] *Tyri*, τῆς παραλίου Τύρου. Vetus interpres, *Et maritima Tyri*, quum explere debuerit constructionem. Sed Erasmi explicationem nõ probo, qui existimat hanc esse sententiam, venisse nõnullos à maritima parte Tyri & Sidonis, id est, ab extrema parte quæ spectat ad mare: aut à maritima parte Iudææ, nempe Tyro & Sidone. Ego verò puto Tyrum & Sidonem vocari non ipsas vrbes, sed ipsis vicinã regionem, & totum illum maris tractũ qui Syrophœnicia dicitur. Itaque genitiuos seruaui Tyri & Sidonis, quum ipse conuerterit, Maritima Tyro & Sidone. Neque enim video cur addendũ fuerit τῆς παραλίου, nisi per appositionẽ id explices, sicut ipse fecit. Verùm hæc appositio non satis videtur cohærere.

18 *Qui torquebantur*, οἱ ὀχλούμενοι. Ad verbum, *molestabantur*, quo verbo vtitur Modestinus Iurisconsul. si modò is Latinè scripsit. Vulgata & Erasm. *Qui vexabantur*: id est οἱ βασανιζόμενοι. eodẽ tamẽ sensu. Videtur enim hîc esse μίσγειν in verbo ὀχλεῖσθαι, quo vnus Lucas vtitur, & quidem duobus tantùm locis, hîc nimirum, & Act. 5.16.

22 *Separauerint*, ἀφορίσωσιν: id est ἀποσυναγώγους ποιήσωσιν, Ex synagoga eiecerint, vt explicatur Iohan. 16.2. Sed & paulo pòst Lucas ipse exponit quæ sit ista separatio, quum videlicet nomen alicuius expungitur è populo Dei: sicut apud Latinos dicebantur capitis diminutionem pati qui ex albo à censoribus expungebantur. Est autem hæc pœna omnium maximè formidabilis in Ecclesia Dei: sed ita demum si censores fuerint Dei instrumẽta, id est, si ex verbo Dei quispiam legitimo veræ Ecclesiæ iudicio damnetur: alioquin multo præstat ex impiorum consortio eiici quàm inter eos numerari, vt etiam explicat Dauid Psal. 1.1. & 2. Hinc illud ἀφορίζεσθαι toties in veteribus canonibus repetitum. quod postea Abstentos, & tandem Excommunicationem minorem vocarunt.

23 *Salite*, σκιρτήσατε. Dicuntur lasciuientes pecudes σκιρτᾶν. quod Hebræis significat רָקַד [*rakad*] vt Psal. 114.4. Latinis verò gestire, trãslatitiè de iis dicitur qui præ nimia lætitia nõ possunt se continere quin varios gestus edãt, hinc & inde subsilientes. Vulgata & Erasm. *Exultate*: eodem quidem sensu, sed tamen verbo synonymo, quod potius respondet τῇ ἀγαλλιάσει. ¶ *Itidem*, κατὰ ταῦτα: id est ὡσαύτως. Vulgata & Erasm. ad verbum, *Secundum hoc*. Existimo autem ταῦτα pro τὰ αὐτὰ positum, sicut in vno codice scriptum legimus infrà versu 26.

24 *Sed*, πλήν. Vulgata & Erasmus, *Verumtamen*. Vide Matth. 11.22. ¶ *Perceptum habetis*, ἀπέχετε: id est, quidquid boni vnquam vobis potest accidere, hoc totum iam ex vestris opibus consequuti estis. itaque non est quòd aliã felicitatem speretis. Vide Matth. 6.2. vbi huius vocabuli vim declarauimus. Vulgata & Erasmus, *Habetis*, id est ἔχετε. Tertul. lib. 4. aduersus Marc. *Recepistis*. Vetus Irenæi interpres, *Percipitis*.

¶ *Solatium*, τὴν παράκλησιν. Sic malim quàm consolationem hoc quidem loco vocem istam interpretari, quoniam latius istud patet: & ita significatum voluit Dominus quidquid gaudij, opis, & commodi homines in hac vita consequi sua opinione possunt. Tertul. no-

uè & audacius ſuo more, *Aduocationẽ* non ſemel conuertit, & Aduocatorem pro Conſolatore, & Aduocare quoque pro Conſolari: quæ poſtrema certè excuſari nullo Græcæ vocis ſignificatu poſſunt

25 *Qui impleti eſtis*, οἱ ἐμπεπλησμένοι. Virg. *Implentur veteris Bacchi, pinguiſque ferinæ*. Vulgata & Eraſmus, *Qui ſaturati eſtis*, οἱ κεχορτασμένοι, eodem tamen ſenſu. Sed in Theophylacti codice Romano additur νῦν, *nunc*, ſicut in ſuperioribus verſiculis. Eſt autem hoc poſitum pro οἱ ἐμπέπλησθε, alioquin dicendum erat, τοῖς ἐμπεπλησμένοις, vt ſuperiore verſ. τοῖς πλουσίοις.

26 *Omnes*, πάντες. Hæc particula deeſt in vetuſtis codicibus omnibus, ſed non eſt otioſa, quum certatim illis applaudere mundus conſueuerit.

32 *Nam ſi*, καὶ εἰ Omnino poſcit ſententia, vt καὶ pro כִּי [*chi*] accipiatur. Vulgata & Eraſmus, *Etſi*. ¶ *Quæ vobis erit gratia?* ποία ὑμῖν χάρις ἔσται; id eſt, quid eſt in hoc veſtro opere quod Deo gratum eſſe poſſit? vel quid gratiæ poſſitis à Deo conſequi hoc veſtro facto? Videtur enim hæc ita explicare Matthæus, quum inquit, πίνα μισθὸν ἔχετε, quam mercedem referetis? Ex quibus etiam verbis apparet nonnullos fruſtra ſomniare mutuam inter meritum & mercedem relationem, quum idipſum à Luca χάρις dicatur quod μισθὸς à Matthæo. Poſſumus tamen hoc aliter etiam explicare, nempe ſi χάριν ad homines ipſos retulerimus, vt ſit hæc ſententia, *Quæ vobis eſt gratia?* id eſt, quæ eſt veſtra in ea re liberalitas ac beneficẽtia? Nam qui eum diligit à quo viciſſim diligitur, non poteſt dici quippiam largiri, ſed reddere potius quod debet: adeo vt niſi id faciat, non poſſit vir bonus videri. Poſtremò qui eum demum diligit à quo ſe diligi putat, is profectò videtur non tam amicũ quàm ſeipſum diligere, ideóque non aliis, ſed ſibiipſi gratificatur. Sed videtur mihi prima interpretatio maximè conuenire: quamobrem etiam ἐστὶ verti per futurum, ſicut apud Matthæum ἔχετε interpretatus ſum Habebitis, id eſt, ἔσεσθε quia de beneficiorum mercede differit Chriſtus ex hypotheſi: quaſi diceret, Si in amãdo ſpectatis veſtra commoda, quærite ea cõmoda quę verè cõmoda ſunt, diligite igitur inimicos veſtros. Nam ita oſtendetis vos ea cõmoda exſpectare quæ non ab hominibus, ſed à Deo proficiſcuntur, quum homines propter Deum diligetis. alioquin ſi amicos cõtaxat diligatis, non à Deo, ſed ab ipſis amicis præmia expectare, vt profani homines ſolent. Eſt autem inſignis hic locus, in quo apertè oſtenditur diſcrimẽ præceptorũ Euangelij ac philoſophorũ, quum alioquin etiam Socrates apud Platonem de diligendis quoque inimicis doceat.

33 *Vobis*, ὑμῖν. Nouè, ac ſi ſcriptum eſſet εὐεργετοῦντας.

35 *Inde ſperantes*, ἀπελπίζοντες. Fateor me nuſquam alibi legiſſe ἀπελπίζειν hac ſignificatione, quũ proprie deſperet τὸ ἀπογινώσκειν, i. deſperare. Et certè videri poſſit Dominus hoc loco expõderare quid plerunque ſoleat homines deterrere ne fratri inopi pecuniã credant, (quia nimirum metuunt ne pereat quod inopi creditur) ideóque nobis iſtum metum velle extorquere, & nos huc adducere, vt quoties proximum in nomine Dei iuuerimus, nunquam illa cogitatio noſtros animos ſubeat, noſtro damno id eſſe à nobis factum: quum Deus ipſe quaſi vadem & ſponſorem ſe interponat, fore vt multo etiam cum fœnore, quicquid crediderimus, recipiamus. Hanc autem interpretationem ſi ſequamur, pro *Inde ſperantes*, dicendum erit, *Deſperantes*: & ita hunc locum intellexit Syrus interpres. Sed tamen nolui ex recepta interpretatione quicquã mutare, quum & ipſa cõmodum ſenſum habeat, & in multis verbis ſimilẽ vim eſſe appareat præpoſitionis ἀπὸ, vt in ἀπέχειν & ἀπολαμβάνειν, id eſt ab alio accipere, & ἀπογράφειν, ab alio deſcribere: & aliis plurimis. Itaque iubemur mutuum dare, nõ quia nos poſtea mutuum recepturos ſciamus, ſed ſolo iuuandi proximi affectu impulſi. Fallũtur enim qui hunc locũ ad fœnoris prohibitionem detorquent, quaſi prohibeat Chriſtus quicquam ſupra ſortem patiſci vel exigere. Illud tamen certũ eſt, ſi iuuandus eſt proximus, etiã nulla recipiẽdæ ſortis habita ratione, multo magis prohiberi fœneratorias pactiones.

¶ *Benignus*, χρηστός. Hoc vocabulũ tribus omnino

omnino modis interpretamur. Nam quum de re dicitur, aliquādo id declarat quo facilè quis vti possit, vt Matth. 11.30. Christus testatur iugum suum esse χρηστόν, id est facile: quo videlicet facilè & minima aut nulla potius cum molestia vtamur. Interdum verò declarat τὸ χρήσιμον, id est vtile & vsui nostro maximè accommodatum: quæ significatio vt non multùm sit à superiore diuersa, tamen diuerso vocabulo exprimitur à Latinis, vt suprà, 5.39. οἶνος παλαιὸς, id est vinum vetus dicitur χρηστότερος, vtilius & magis salubre. Postremò quum persona accommodatur χρηστὸς, eũ declarat qui facilem sui vsum aliis præbet, quem Latini benignum ac beneficum appellant, vt hoc loco, & Rom. 2.4 & Ephes. 4.32. vnde χρηστότης toties ab Apostolo laudata, quam nos benignitatem ac facilitatem interpretamur. Tertul. lib. 4. in Mar. maluit suauem interpretari, id est ἡδύτ, quod nullo modo probarim.

36 *Misericordes*, οἰκτίρμονες. Hebr. חסידים [*chesidim*] quibus opponuntur crudeles & inhumani, vt Prou. 11.17. quos Paulus ἀσπόνδους appellat, Rom. 1.31.

37 *Absoluite*. Ἀπολύετε. Vel Remittite, & remittetur vobis. Sed absoluēdi verbum mihi magis placuit propter antithesin. Quum autem hic non agatur de politicis iudiciis, constat absoluendi verbo significari bonitatem & æquitatem illam qua vtuntur Christiana charitate præditi in ferendis atque adeo condonandis iniuriis. cuius exemplum insigne cernimus in Ioseph, quum fratres à quibus tantam iniuriam acceperat, de vita sua penè desperantes alloquens, Vos (inquit, & quidem cum lacrymis) non misistis me huc, sed Deus.

38 *Pressam*, πεπιεσμένον. Vulgata & Erasmus, *Confertam*, à consequenti videlicet. Nam epitheta hæc omnia petita sunt ab eorum consuetudine qui res arandas, vt frumentum, vel legumina, vel aliquid eiusmodi, liberaliter metiūtur. Solent enim idipsum quod admetiuntur, comprimere, deinde modium succutere, postremò etiā cumulare, adeo vt supra instam mensuram aliquid redundet. Tertium tamen istud nempe σεσαλευμένον neque legit Syrus interpres, neque Tertul. hunc locum citans libro aduersus Marc. 4. ¶ *In sinum vestrum*, εἰς τὸν κόλπον ὑμῶν. Hebraicè, אל חיקם [*el chekam*] quæ loquutio Hebræis est familiaris, vt Psal. 79.12.

39 *Parabolā*, παραβολήν. Apud Theophylactum reperio καὶ παραβολήν, Etiam parabolam, quemadmodum legit Vetus interpres.

40 *Sed quisquis* [*erit*] *perfectus* [*discipulus*,] *erit vt magister*, κατηρτισμένος δὲ πᾶς ἔσται ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ: id est, Tum demum discipulus est perfectus quum præceptori suo par euasit. Itaque Vetus interpres sententiam recte expressit, quum hunc locum ita interpretaretur, *Perfectus autem omnis erit si sit sicut magister eius*: & Syrus interpres, *Et quisquis est perfectus, erit sicut præceptor eius*, vt videatur omnino legendum ὢν ὡς, vel hoc participium subaudiendum. Erasmus autem ἔσται videtur accipere pro ἔστω, i. sit, Theophylactum sequutus. Putat enim his Domini verbis prohiberi discipulo ne vsurpet sibi quæ præceptor non vsurpauerit: nā ita perfectum fore si per omnia suũ præceptorẽ imitetur. Rursus non incommodè possis ἔσται cũ κατηρτισμένος connectere, & conformè, id est σύμμορφον, nempe ad eandẽ veluti formam ac speciem compositum, interpretari: vt conueniat hæc sententia cum eo quod scribitur Rom. 8.29. vt similitudo non autem perfectio significetur. Apud Epiphanium χ Ελκαΐτην sic legitur & explicatur hic locus, καὶ ἔστι μαθητὴς ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ. ἔτι δὲ κατηρτισμένος κατὰ πάντα ὁ μαθητὴς ὡς ὁ διδάσκαλος. τοῦτ' ἔστιν ἕτοιμος εἰς διωγμὸν καὶ κακοπάθειαν, καὶ πᾶν εἶδος ὑπομονῆς. Vbi tamen scribendum potius fuerit κατηρτυμένος. Sed omnino mihi videtur non conuenire hæc explicatio huic loco, quum de persequutionibus hic nō agatur, sed de iis reprehensionibus qui non modò nihil prosunt, verumetiam nocent: perinde videlicet ac si quis cæcus velit cæco præire, aut si quis indoctus velit alios erudire. Quid enim aliud inde consequi possit quam vt vterque cæcus in præcipitium ruat, & discipulus sub tali præceptore indoctior euadat? Siquidem discipuli sunt infra magistros, & summa laus est discipulorum tales esse quales sunt ipsorum magistri.

Hanc autem esse germanam huius loci explicationem, & de priuatis ac fraternis admonitionibus hîc agi, tum antecedentia tum consequentia declarant.

41 *Tuo, τῷ ἰδίῳ.* Id est σου, vt mox loquitur. Nam ἴδιον pro ἐμοῦ, σοῦ, αὐτοῦ, consuetudine Græca dicitur.

43 *Non est, οὐκ ἔστι.* Vulgata & Erasmus, *Non est enim, οὐ γάρ ἐστι.* Et fateor hanc esse receptam lectionem. Ego tamen, Syri interpretis,& vetustissimi codicis mei auctoritate, ratione ipsa denique fretus, particulam γὰρ expunxi:ne quis de huius loci connexione frustra laboret. Nec enim certè additur superiorum dictorum ratio:sed arrepta occasione ex eo quòd mentio facta fuerat hypocritarum, qui laudem ex aliorum reprehensionibus captant, quum tota vita ipsos redarguat, nouam instituit aduersus eos disputationem,ostendens ex ipsis moribus veram sanctimoniam æstimari:quam doctrinam applicat ad Scribarum & Pharisæorum fastum cohibendum, ipsis etiam attributa per concessionem, veritatis cognitione.

48 *Fodit & exeauauit, ὤρυξε καὶ ἐκάθωσε.* Crescit oratio. plus enim est excauare quàm fodere. Vulg.& Erasm. *Fodit in altum*, id est ὤρυξεν εἰς βάθος, sensu tamen rectè expresso. ¶ *Quatere, σείεσθαι.* Paulò antè & alibi etiam aliquoties idem verbum conuertimus Agitare : hîc autem quia amplius quiddã significat, nimirum agitando subuertere,aliud vocabulum quæsiuimus. Vulg. & Eras.*Monere*,id est χρηματίζειν.

IN CAPVT VII.

1 *Finisset,ἐπλήρωσε.* id est ἐτέλεσε. Vulgata ad verbum *Implesset* : quam interpretationem,vt ambiguam reieci. ¶ *Audiente populo, εἰς τὰς ἀκοὰς τοῦ λαοῦ.* Vide suprà,4.21.

2 *Seruus,δοῦλος.* Hinc colligit Erasm. apud Matthæum 8 6. παῖδὸς appellatione non filium, sed seruum necessariò intelligi : sed non desunt qui negent quod assumit Erasm. eandem videlicet historiam à Matthæo & Luca commemorari:quibus tamen non assentior. ¶ *Moribundus erat, ἤμελλε τελευτᾶν.* Vulgata ad verbum, *Erat moriturus.* Ego verò malui moribundum dicere. Erasm. *Agebant animam*,sensu quidem elegantèr expresso, sed ita vt recedat à verbis Lucæ. ¶ *Pretiosus, ἔντιμος*: id est, quem plurimi faciebat. Ponitur enim ἔντιμος pro τίμιος,quod etiam in meo vetusto codice legitur, cui opponitur ἄτιμος: id est vilis, & parui pretij Erasm. Chrys. mauult interpretari : quia, inquit, pretiosus de re dicitur, de homine autem,nisi translatitiè. Arqui constat multa in bonis numerari.

4 *Præbeas, παράσχῃ.* vel præstet. Iactam esse hanc orationem, non obliquam, ex subsequente vers. liquet, stipulante quoque Syro interprete, & meo vetust.codice, in quo scribitur παράσχῃ, secunda nimirum persona sumpta medij à παράσχομαι: quam personam dicuntur Attici scribere per diphthongum ει.

6 *Iesus ergo*, Ἰησοῦς δέ. Hoc loco δὲ pro οὖν accipi commodè (ni fallor) potest, sicut rursus in sequenti membro vsurpatur pro ἀλλὰ vsurpari. Ita enim melius cohæret tota oratio. ¶ *Dicere ei, λέγειν αὐτῷ.* Nempe per amicos,qui ei sua nomine hæc dicerent. Solent enim Hebræi (vt alibi etiam annotauimus) dialogis potius quàm obliquis sermonibus res gestas explicare.Est autem hæc consuetudo notanda hoc loco,vt Matthæus cum Luca concilietur in hac historiæ narratione. ¶ *Digne*, ἄξιος. Id est ἄξιος. vt suprà 4. Vide Matth.3.11.

7 *Dic verbo, εἰπὲ λόγῳ* Id est, solo dictaxat verbo iube vt ita fiat. Nimirum dicere pro iubere accipi, sæpe iam annotauimus, Vide Matth. 8.8.

8 *Sub potestate, ὑπ' ἐξουσίαν.* Vide Matth.8.9.

11 [*Die*]*sequenti, τῇ ἑξῆς* subaudi ἡμέρᾳ : vt quum dicimus τῇ ὑστεραίᾳ : quibusdam codicibus,atque adeo ipse Theophylactum, legitur, ἐν τῷ ἑξῆς subaudi χρόνῳ, (vt initio sequentis capitis) id est *posthæc*, vel *deinceps* : vt exponit Erasmus cum Vetere interprete. ¶ *Multi, ἱκανοί.* Deest in vno exemplari, neque extat in editione Vulgata.

12 [*Qui*] *vnigenitus* [*fuerat*] Vulg. & Erasm. *Vnicus*: id est μονογενὴς posui autem participium, ὤν, quod in Græco sermone commodè subaudiatur, vt melius cohæreant sequentia. ¶ *Et ipsi*, [*quidem*] *vidua*, καὶ αὐτὴ γὰρ

Hom[illegible]

Huius loci triplicem lectionem inuenio in manuscriptis codicibus. Quidam enim habent, καὶ αὕτη ἦν χώρα, καὶ ὄχλοι τῆς πόλεως ἐπορεύοντο σὺν αὐτῷ, id est, (vt conuerterunt Vetus interpres & Erasmus.) *Et haec vidua erat, & turba ciuitatis multa cum ea.* Sed hanc lectionem si sequamur, nemo non videt duram esse repetitionem verbi ἦν in vltimo membro, quam illud καὶ ὄχλος non sit coniungendum cum καὶ αὕτη, sed cum καὶ ἰδοὺ, ὀξυνομένου. Itaque nonnulli codices habét ἦν posteriore loco, non autem priore: id est post ἐπορεύοντο, non autem post αὕτη. & pro καὶ αὕτη χώρα, legisse αὐτῇ χώρᾳ. quam lectionem multo tolerabiliorem puto. sed vtrique antepono eam quam sum sequutus, in nonnullis exemplaribus repertam, hanc videlicet, ἦν δὲ μονογενὴς τῇ μητρὶ αὐτοῦ καὶ αὐτῇ χήρᾳ, καὶ ὄχλος τῆς πόλεως ἱκανὸς ἦν σὺν αὐτῇ.

16 *Surrexit*, ἐφόβησεν. Id est, exortus est, vt diximus Matthæi. 11, 11. ¶ *Certè*, ὅτι. sæpe quidem redundat hæc particula, sed interdum tamē sua vi non caret: vt supra. 4. & hoc loco non videtur otiosa, quum præsertim bis repetatur.

18 *Qui*, καὶ ὁ Ἰωάνης. Vulg. & Erasmus, ad verbum, *Et Iohannes*. Est autem Hebræa repetitio antecedentis pro relatiuo, quæ repetitio vt vitari posset, inuenta esse pronomina testatur Apollonius. Mittuntur autem à Iohanne ad Christum hi discipuli, non quòd de Christo quicquam ambigeret, sed vt ipsum Christum cernentes & audientes, ab eo erudirentur, quem alioqui præposteræ quadam æmulatione refugiebant. Quid sit autem de Christi tum persona tum officio sentiendum, certo compendio discere in hac legatione potuerunt: esse nimirum verum Deum, quod edita ab ipso miracula testabantur, itémque verum hominem quod oculi renuntiabant, seruandis hominibus promissum per Prophetas, & nunc exhibitum.

20 *Viri illi*, οἱ ἄνδρες. Vulg. & Erasmus prætermittunt articulum, cuius vis est ἐκεῖνοι hoc loco. Sed tamen hæc deesse comperimus in vno vetusto codice, nulla sensus iniuria.

21 *Eadem autem hora*. ἐν αὐτῇ δὲ τῇ ὥρᾳ: i. eo ipso tempore quo ad Iesum venerunt. Neque enim ὥρα hic accipitur pro duodecima diei parte, quam etiam ob causam alibi conuertimus Momentum. Sed & in vno exemplari scribitur ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *illo die*.

¶ *Gratificatus est*, ἐχαρίσατο. Vulg. & Erasmus, *Donauit*, ἐδωρήσατο: eodem quidem sensu: sed quum Gratificandi verbum ita vsurpetur frequenter ab ipso Cicerone, vt prorsus respondeat verbo χαρίζεσθαι tum significatione, tum etiam constructione, nulla est ratio cur synonymum quæramus. Itaque deinceps interpretabimur hoc modo, præsertim in Pauli epistolis.

22 *Respondens Iesus*, ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς. Vulgata, & Theophylactus hoc loco non habent ὁ Ἰησοῦς. & certè videtur potius superiori versiculo conuenire. Alludit autem proculdubio ad locum Es. 35. 5. & 61. 1.

23 *Beatus*, μακάριος. Hoc addit corrigens præposteram discipulorum Iohānis æmulationem. quod rursus ne quis quasi in ipsum Iohannem dictum torqueret, subiicit quæ ad Iohānis muneris commendationem facinnt: quem inter prophetas & suum aduentum cōstituit medium. Nec enim hīc personæ cōparantur, vt quidam etiam ex veteribus existimarunt: sed prophetarum prædictiones cum Iohannis indicatione conferuntur: & hæc rursum cū ipsius Euangelij exhibitione, simúlque quanto & primam secunda, & vtranque tertia patefactio antecellat, ostenditur.

24 *In desertum*, εἰς τὴν ἔρημον. Annotat Erasmus, in nonnullis Latinis exemplaribus post hæc verba subiici notam interrogationis, vt δίδοντες coniungatur sequentibus: quæ distinctio mihi non displicet.

25 *Magnifice*, ἐνδόξῳ: id est, quo vtuntur viri nobiles, & suis opibus illustres. Erasmus. *Splendido*, λαμπρᾷ. Vulg. *Pretioso*, id est πολυτελεῖ.

26 *Amplius quàm prophetam*, περισσότερον προφήτου. in tribus vetustis exemplaribus, & apud Theophylactum non additur περισσότερον, neque etiam apud Matthæum.

29 *Iustificarunt*. ἐδικαίωσαν: id est Deum vt iustum, bonum ac fidelem, & misericordem prædicarunt. Nam apud Hebræos sæpè צְדָקָה [*tsedakah*] fidem, benignitatem, ac misericordiam decla-

ratiadeo vt Septuaginta illi, quos vulgò vocant, interpretes interdū ἐλπιδοσωίλω interpretentur. Itaque τὸ δικαιῶ. hoc loco penè idem declarat atque ὁμολογεῖν, δοξολογεῖν, δόξαν δοῦναι. quæ verba alibi frequenter occurrunt. Nisi fortassis malimus dici Deum ab iis iustificari (id est iustum declarari) qui fide amplexi ipsius promissiones, cæteris hominibus præbent luculentum iustitiæ ac bonitatis diuinæ in ipsos collatæ specimen. Eos enim gratis iustificat Pater in Christi sanguine, vt iustitiam suam declaret, Rom. 3. 26. Vide Matth. 11. 19. Sed illa prior explicatio, simplicior & rectior est. Syrus autē interpres istos duos versiculos perinde conuertit ac si essent ipsius Christi verba, vt qui ver. 31. non habeat εἶπε δὲ ὁ Κύριος. *Dixit autem Dominus.* Sed præstat receptā lectionem amplecti.

30 *Reiecerunt*, ἠθέτησαν. Sic accipitur verbum ἀθετεῖν Gal. 2. 21. Castellio conuertit *Rescidérunt.* Sed alibi testatur Paulus verbum Domini non posse excidere: & absit vt de Deo minus diuinè sentiamus quàm de suo Ioue Homerus, quū sic eum loquentē inducit, --οὐ γὰρ ἐμὸν παλινάγρετον, οὐδ' ἀπατηλὸν, Οὐδ' ἀτελεύτητόν γ', ὅ, τι κεν κεφαλῇ κατανεύσω. Itaque quāuis soli homines in culpa sint quoties nullum beneficētiæ Dei locum relinquunt, tamē consilium Dei rescindi posse nego. ¶ *Aduersus semetipsos*, εἰς ἑαυτούς: id est suo maximo damno. Neque enim Deum, sed seipsos lædunt qui Dei gratiam aspernantur. Potest tamen etiam accipi εἰς pro ἐν vt εἰς ἑαυτοὺς significet, *Apud se*: quia videlicet isti non audebant palàm Iohannis doctrinam aspernari, quòd populum metuerent, vt traditur Matt. 21. 26. Castellio conuertit εἰς ἑαυτοὺς, *Quantum in se fuit*: quod genus dicendi nusquam memini legere, nec puto reperiri nisi præposito articulo, vt τὸ εἰς ἐμὲ, τὸ κατ' ἐμέ. Poterat tamē videri hoc modo ista conuertisse vt leniret præcedentē interpretationē verbi ἠθέτησαν, nisi omnes nossent ita eū sentire de quibusdam Dei consiliis, vt eorū firmitatem velit in hominis esse arbitrio ac potestate. Actum enim erat scilicet de Dei iustitia, nisi eius patrociniū bonus iste vir suscepisset.

31 *Dixit præterea Dominus*, εἶπε δὲ ὁ Κύριος. Hæc verba desunt apud Syrum interpretem & in plerisque vetustis codicibus, & nostro antiquissimo: ac fortassis ab aliquo sunt adiecta, qui præcedentes duos vers. non vt Christi, sed vt Lucæ, ipsius historiam narrantis, verba acceperit: quod tamen perabsurdum fuerit existimare: quum hæc dicta sint Iohanne iam captiuo, neque quenquam baptizante. Occurrunt tamen in sacris historiis sæpissimè ilimodi veluti sectiones vnius & eiusdem sermonis.

35 *Omnibus*, πάντων. Hoc non legitur in quodam codice, & in Vulgata quadā editione. Vide Matt. 11. 19.

37 *Fuerat*, ἦν, Desierat enim esse, vt ex ardentissima resipiscentia liquet 2. Corinth. 6. 11. Vulg. *erat*, ad id vsque tempus videlicet talis habita. peccatrix autē appellat, prostitutæ pudicitię mulierem. ¶ *Quum cognouisset*, ἐπιγνοὺς ὅτι ἐστὶν γυνή. Nam alioquin τὸ ἐπιγινώσκειν interpretamur: Agnoscere.

38 *Et stans*, καὶ στᾶσα, id est stans ac manens ad pedes. Nam τὸ στῆναι opponitur τῷ κεῖσθαι hoc loco, sed nihil aliud declarat quàm παρεῖναι: sic etiam accipitur Act. 7. 56. & alibi sæpe. Itaque non assentior Erasmo, qui hoc loco colligit, thorum tam alte fuisse extructum vt stans attigerit accumbentis pedes.

39 *Dixit*, εἶπε, In participio λέγων quod statim subiicit, est Hebræus pleonasmus verbi אָמַר [*Iomor*] Sic infrà, 20.

¶ *Qualis*, ποταπὴ Id est πόσα: nisi malis significari non fuisse Israelitidem, quod probabile non est) vel pro Israelitide non habitam, quod prostibulum esset: quod expressè prohibetur lege diuina, Deut. 23. 18. Syrus interpres, pro *Qualis*, vertit παραφραστικῶς. *Et quæ fama est*, vt significet mulierē hāc notę impudicitiæ fuisse. ¶ *Sit peccatrix*, ἁμαρτωλός. Respicit Pharisæus legem de eorum pollutione qui alios pollutos contigissent.

40 *Respondens*, ἀποκριθείς. Respondere dicitur apud Hebræos etiam qui sermonem inchoat, vt sæpe iam obseruauimus: sed hoc loco rei ipsa ostendit Christum, vt verum Deum & ἐπιγνώστην, Pharisæum istum sic compellasse vt interea ipsius cogitationibus responderit.

41 [illegible]

41 [*Inquit Iesus.*] Hoc suppleuimus perspicuitatis causa.

44 *Capitis sui.* τῆς κεφαλῆς αὐτῆς. Vulgata, *Dñe.* Et fateor satis per se intelligi hos fuisse capitis capillos. Sed nō temere videtur capitis nomen & antea expressum vers.38. & hic repetitum, quòd capitis sui ornandi curam in primis habeant impudicæ, præsertim muliebres, quod ista vsque adeo neglexerit, vt omni abiecto ornatu, suam etiam comam vilissimo præstando ministerio adhibuerit.

45 *Ex quo,* ἀφ' ἧς. sub. ὥρας. altoqui dicendū fuit ἐξ ἧς. ¶ *Ingressa est,* εἰσῆλθεν. Vul. & Eras. *Intrauit.* εἰσῆλθεν. Restitui εἰσῆλθ. sic poscente sententia, & Syri interpretis actoritate fretus.

47 *Dico tibi remissa,* &c. Λέγω σοι ἀφέωνται. Particulam ὅτι expressi, quæ deesse videbatur hoc loco, & adscripta etiam erat in vno vetusto codice. Sic etiam paulo antè versu 9. & Mat. 6. 5. ¶ *Nam dilexit,* ὅτι ἠγάπησεν. Vulg. & Eras. *Quoniam dilexit.* Ego verò malui illo modo interpretari, vt facilius intelligatur, in his verbis nō ostendi causam remissionis peccatorum, sed ex consequente colligi antecedens. Deus enim prior nos dilexit, quum adhuc peccatores essemus. Itaque qui hoc loco abutuntur ad euertendam gratuitam ex sola fide iustificationem, non modò summā impudentiam, sed etiam infantiam suā patefaciunt. Negat enim Christus hanc esse peccatricem, sicut iste Pharisęus temere iudicarat. Testatur enim remissa ipsi fuisse vitæ prioris peccata: idque probat ex eo quod peccatorum remissionem consequitur, nempe ex charitate quam publicè erat testata. Charitas igitur non est iustificationis causa efficiens, sed effectum.

IN CAPVT VIII.

1 *Oppidatim & vicatim,* κατὰ πόλιν καὶ κώμην. Vulgata, *Per ciuitates & castella.* Sic autem κατὰ distributiuè cum singulari quoque numero construi dicemus, Act. 2. 46. Vtitur autem hic idem noster Lucas plurali numero, infrà 9. 6.

2 *Quas sanauerat a spiritibus malignis.* Passiuum expressimus per actiuum, vt amphiboliam vitaremus.

3 *Procuratoris,* ἐπιτρόπου. Sic vocabantur à Græcis qui ab Imperatoribus mittebantur ad certas prouincias sibi peculiariter seruatas, qualis fuit Iudæa præsidibus Syriæ obnoxia. Hunc itaque verisimile est in tetrarchia Herodis, quasi vicarium ipsius, præfuisse rerum summæ administrandæ, quod non temere expressit Euangelista, sicut infrà Act. 13. 1. fit mentiō cuiusdam Manaheni συντρόφου eiusdem tetrarchæ, vt nouerimus Dominum habere suos etiam electos nonnullos velut in arcano, quales fuerunt Nicodemus & Ioseph Arimathæensis, suo demum tēpore patefacti: & quos ex Cæsaris domo commemorat, nec tamen nominat Apostolus, Philipp. 4. 22. ¶ *Ei,* αὐτοῦ. In quatuor vetustis codicibus legimus αὐτοῖς, eis: id est Christo & eius discipulis.

4 *Proficiscerentur,* πορευόμενον. Vulgata & Eras. *Properarent,* σπευδόντων.

9 *Dicentes,* λέγοντες. Hoc participium neque in veteribus codicibus duobus, neque apud Syrum interpretem, neque in Vulgata, editione repetitur: nec potest conuenire, nisi pro εἶη legas ἐστί, vt sit recta oratio.

10 *Per parabolas [loquor,]* ἐν παραβολαῖς. Suppleui verbum ex Matth. 13. 13.

14 *Profecti,* πορευόμενοι Idest, simulatque audito verbo redierunt ad curanda sua negotia, vel simpliciter exponē *Pergentes.* in huius videlicet vitæ curriculo. Est enim per traiectionē explicandum hoc participium: quę figura apud Lucam singulis penè versiculis occurrit. Itaque (quod tāti viri pace dixerim) non erat, opinor, cur Eras. in hoc explicando nimium se torqueret, quasi sit passiuum participiū à verbo πορεύω: quod, inquit, haud scio an significet Copiam adfero, vt significetur Copia diuitiarum obrui. Atqui non modò τὸ πορεύεσθαι ita nunquam, quod sciam, accipitur, sed ne πορεῖν quidem aut πορίζειν vsquam memini legere pro Abundare, vel Copiam adferre, sed εἰσπορεῖν potius aut εἰσπορίζεσθαι: quod miror ipsi non veniisse in mentem. Sed & altera expositio nihilo est magis accommodata, quasi πορευόμενοι dictum sit pro ἐμπορευόμενοι, vt ad negotiatores pertineat. Castellio cōuertit, *Eō veniunt,* quasi πορευόμενοι ad progressum temporis referatur: quam etiam expositionem adfert Eras. sed ego absurdissimam esse existimo.

¶ *Fructum perferunt*, τελεσφοροῦσι. Sic Columella lib. 3. capite, 10. videtur Græcum hoc vocabulum eleganti periphrasi explicare. Puto autem deriuari non à τέλος vt existimat Erasmus. sed à τέλειος & φέρω, vt declaret fructum perfectum & absolutum ferre: id est vsque eò vt maturescat.

15 *Honesto ac bono*, καλῇ καὶ ἀγαθῇ. Vulgata, *bono & optimo*. quam interpretationem rectè quidem emendauit Erasm. sed fortassis non satis felicitèr exposuit. Putat enim Hebraicam esse conduplicationem pro egregiè bono, nempe sicut Ier. 24. 3. התאנים הטובות טובות [*hatteenim hattoboth toboth*,] ficus bonas, bonas, vocat Propheta ficus valde bonas. At ego puto merè Græcum esse hoc dicendi genus, & quidem ex iisis philosophiæ adytis petitum: quanuis id etiam vulgus in ore haberet. Quia enim alia sunt externa, fortunæ videlicet (vt vocant) alia corporis, alia verò animi bona, hominem his omnibus ornatum Græci καλὸν κἀγαθὸν vocant, quãuis τὸ καλὸν interdum latius pateat. Huic autem loco ita est accommodandum hoc dicendi genus vt intelligamus postremum hoc hominum genus comparari primùm cum iis, qui quum externam quandam speciem fructus præ se ferant initio, tamen ad bonam frugem non perueniunt, (de quibus etiam vernaculum extat prouerbium, Inutilem esse pulchritudinem absque bonitate) deinde cum iis qui nullum prorsus fructum ferunt. Isti igitur è contrario dicuntur καλοὶ κἀγαθοὶ. id est, qui non modò videri, sed etiam reipsa boni esse studeant: vt καλοὶ ad externã vitam, ἀγαθοὶ ad veras animi virtutes referatur. ¶ *Retinent*, κατέχουσιν. Notanda vis est huius vocabuli, quo significatur, non sine magno certamine posse istud bonum semen asseruari, luctante carne ac diabolo aduersus Spiritũ Dei, nouum hospitem & capitalem ipsorum inimicum. Ideo etiam addit ἐν ὑπομονῇ, quia nimirum sancti patiendo vincunt. Sed & in vno vetusto codice adscribitur πολλῇ, *multa*. ¶ *Per tolerantiam*, ὑπομονῆς. Id est patienter expectando, ita vt sub cruce non fatiscat, sed constanter expectet promissam opem Domini, sicut temporis spatio est opus, vt semen fructum ferat. Respondet enim verbum ὑπομένειν verbo Hebræo יחל (*chacha*) vt Daniel. 12. 12. Vnde ὑπομονή, cui opponitur ὀλιγοψυχία, Heb. 10. 36. Vulgata, *Patientia*, non malè. sed Tolerantiæ nomen mihi videtur Græcam vocem expressius & propius declarare.

18 *Quomodo audiatis*, πῶς ἀκούετε. id est, quomodo affecti ad audiendũ Dei verbum accedatis, & eo audito, quomodo vos geratis.

¶ *Videtur*, δοκεῖ: videtur nimirum sibi aut aliis, vt rectè notat Erasmus: vel potius & sibi & aliis. Nam hoc hominũ genere nihil est superbius, siquis videat quod intus celant, aut magis compertum ad fallendos homines. Vulg. *Putat se habere*: quæ interpretatio alienum tantùm sensum admittit.

19 *Conuenire*, συντυχεῖν: id est συντυγχάνειν, quomodo etiã accipitur infra τὸ συντυχεῖν. Vulgata, *Adire*.

20 *Dicentibus (nonnullis,* λεγόντων τινῶν) לאמור (*lemor.*) Non legimus hoc participium in nostro vetustiss. nec apud Syrum interpretẽ, neque in Vul. editione. In duobus autẽ exemplaribus τοῖς ἀπ' αὐτοῦ, quod relatiuuũ ad turbas refertur. Rarò certè reperias hoc dicendi genus, cuius tamen apud Plutarchũ in Dialogo πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα, persimile exemplũ reperio, vbi mira quædam canis historiã commemorat: ἔλεγε δὲ κύνων μίμνειν πλεκτὰ ἔχοντα ἡμέρας καὶ πολυπρόσωπον, ἄλλας τε μιμήσεις ἐπιδείκνυσθαι τοῖς ὑποκειμένοις ἄθλοις τὸ θηρίον προσφέρειν. καὶ φασὶ δεῖσθαι πολλάκις ἀπὸ πείρας, τὸν ἄρτον ἐθέλοντος. & paulò post ὅπερ καὶ θαυμάσαντα, ἐξαπατᾶσθαι ζητοῦντος ἀεὶ τοῦ ἄρτου. ¶ *Te videre*, ἰδεῖν σε. id est conuenire, à consequenti vt sæpe hæc phrasis apud elegantes etiam scriptores Græcos occurrere solet.

22 *Prouecti sunt*, ἀνήχθησαν. Vide supra 5. 3. Vulgata, *Ascenderunt*, Erasmus, *Soluerunt*: id est ἀνῆραν.

23 *Sopitus est*, ἀφύπνωσεν. Vulgata & Erasmus, *Obdormiuit*, ἐκάθευδε, eodem sensu: quanquam fortassis Lucas magis propriè loquutus est quàm Matthæus & Marcus. Testantur enim Grammatici τὸ ὑπνοῦν amplius quiddam significare quàm τὸ καθεύδειν: & profundissimum fuisse hunc soporem, declarat terminata illa inclamatio discipulorũ

ip-

ipso excitando. ¶ *Complebantur.* συνεχόμενοι. Hoc dicēdi genus, vt alia multa, petitum est è medio. Neque enim (si rem propiùs spectes) ipsi complebātur, sed nauis potius quæ illos vehebat. Syrus interpres aliud quiddam legit, sed eodem manente sensu.

27 *Demonia, δαιμόνια.* Ita legi in omnibus nostris cod. & hoc conuenit cum legionis nomine. Syrus tamen interpres & Vulg. in singulari numero hanc vocem legerunt.

29 *Nam à multo tempore,* πολλοῖς γὰρ χρόνοις: id est iampridem. Videtur autem hæc interpretatio melius conuenire cū eo quod paulo antè dixerat, ἐκ χρόνου ἱκανοῦ. Erasmus, *Frequēter*, id est πολλάκις: quam tamen interpretationem nō improbo. ¶ *Itaque vinctus [ille,] ἐδεσμεῖτο.* Vulg. *Et vinciebatur.* Ego verò studui vitare amphiboliam quæ ex Hebræo idiomate nascitur. ¶ *Agitabatur,* ἠλαύνετο: id est cum impetu impellebatur, vt eques calcaribus equum agitat. Sic enim loquitur Plautus in Asin. Vulg. & Erasm. *Agebatur,* ἤγετο. quod verbum nimis est dilutum in hoc loco.

31 *In abyssum, εἰς τὴν ἄβυσσον.* Græcum vocabulum retinuimus, quod in nostrum etiam (id est Gallicum) idioma transit. Significat autem immensæ profunditatis voraginem, id est eum ipsum locum quē idem Lucas infrà 16. ἄβυσσον vocat, in quo nimirum dæmones constricti tenentur caliginis tenebris, 2. Pet. 2. 4. quod ne profani quidem scriptores ignorauerunt. Sed videndum est vt in istis sobriè sapiamus ex Dei verbo, ne pro veritate aniles fabulas substituamus, quales infinitas Gregorius ille in suis Dialogis commemorat.

32 *Erat autem, ἦν δέ.* Quomodo verò illic porci, animal sub Lege immūdum? Hac de re vide quod annotauimus Matth. 8. 30. Cæterùm illustre exemplum hic habemus tum sceleratissimæ dæmonum naturæ, nihil aliud quàm nocere cupientium, nullo etiam suo commodo: tum etiam ipsorum astutiæ vafertimæ, dum obtinendæ misericordiæ prætextu student Christum & Euangelium in odium hominum adducere: tum etiam desperatissimæ impudentiæ, quum suam improbitatem palam ipsos non pudeat profiteri. Nec alio sane spiritu sunt affecti homines nimium multi. At cur hoc illis concedit Christus? partim vt sese ostendat verè αὐτοκράτορα: deinde vt manifestum diuinæ legis cōtemptum in Gadarenis qui ad hellinismum transierant vlciscatur: denique vt vt quæ sit prophanorum hominum stoliditas ostendat, suæ saluti immundos etiam sues præferentium.

38 *Rogauit autem, ἐδεήτο δέ.* Erasmus, *Rogauerat enim*: id est, ἐδεήθη γάρ. Nam etiam ita impressit Frobenius.

39 *Quanta, ὅσα,* vel quæcunque. Possumus enim vel ad multitudinem, vel ad qualitatem referre. Erasmus illud maluit, ego posteriùs delegi. *Quanta* verò hîc non declarat *Quàm multa*, sed quàm excellentia & diuina. ¶ *Per totam vrbem, καθ' ὅλην τὴν πόλιν.* Vrbem Gadarenorum proculdubio intelligit, cuius incolam hunc fuisse dixit suprà versu 27. Quod autem narrat Marcus istum in Decapoli prædicasse, non pugnat cū eo quod Lucas hoc loco commemorat, quum Plinius lib. 5. cap. 18. inter Decapolitanæ regionis oppida numeret etiam Gadara, fuit igitur Decapolis partim cis Iordanem, partim trans Iordanem sita.

40 *Quum reuertisset, ἐν τῷ ὑποστρέψαι:* id est ἐν τῷ ὑποστρέψαι. Vide Act. 2. 1.

43 *Totum victum, ὅλον τὸν βίον:* id est, omne ex quo antè victitabat. Nam apud idoneos etiam auctores βίος pro οὐσία ponitur. Sed si Eusebio credimus, nō fuit ista tam inops quin superfuerit vnde statuam æneam sibi & Christo poneret Cæsareæ Philippi: vnde nonnulli non minus futile quàm ineptum argumentum colligunt constituendæ suæ idolomaniæ. ¶ *Curari, θεραπευθῆναι.* Alibi τὸ θεραπεύειν vertere solemus *Sanare*: sed hoc loco propriè accipitur, quum agatur de remediis quibus ad curandos morbos vtuntur medici. Vide Matth. 4. 23.

46 *Cognoui, ἔγνων*: i. sensi, & percepi. Vulgata & Erasmus, *Nouī*: id est οἶδα.

50 *Respondit ei, ἀπεκρίθη αὐτῷ*: i. præfecto synagogæ, non autem ipsius seruō: quod quia ambiguum est, Vulgata & Erasmus maluerunt exprimere antecedens.

51 *Domum, εἰς τὸν οἶκον.* Nempe præfecti synagogæ.

54 *Eiectis foras omnibus*, ἐκβαλὼν ἔξω πάντας. Vet. interpr. hæc non legit: reperimus tamen (vt extant etiam apud Syrum interpretem) in omnibus nostris vetustis codicibus, si duos excipias, quorum mirificus est cum Vulg. editione consensus. Erasmus ex Marco addita suspicatur. Nam, inquit, iam antè tetigerat Lucas Iesum non passum esse quenquam eò ingredi vbi funus erat puellæ, præter patrem & matrem & tres discipulos. Verùm (quod Erasmi pace dixerim) vt hoc concedam, non tamen consequi videtur hæc addi nõ debuisse. Refertur enim illud ad eam turbam quæ eũ Iesu aduenerat. Quid igitur illis fiet quos plurimos domi reperit flentes ac eiulãtes, vt diserte scribit Marcus? Hi sũt igitur à quib. deridebatur, & quos idcirco domo eiecit. Hoc quũ non consideraret Erasmus, hîc nodum nectit, quomodo possit turba dici eiecta quam nõ passus sit ingredi. Sed, inquit, fieri potuit vt in vestibulo cõstiterit turba & funus in interioribus ædibus positum fuerit, At ego existimo alios non esse passum ingredi, alios verò intus repertos, domo eiecisse.

55 *Surrexit*, ἀνέστη. Iacent cadauera: puella verò, recepta vita, vt verè illam non modò reuixisse, sed etiam ab omni morbo liberatam esse constaret, surrexit è lecto.

IN CAP. IX.

1 *Duodecim discipulis suis*, τοὺς δώδεκα μαθητὰς αὐτοῦ. In octauo codice legimus τοὺς δώδεκα ἀποστόλους, id est duodecim Apostolis, sensu nihil variato. Placuit tamẽ hoc annotare, nequis temerè Veterẽ interpretẽ reprehẽdat. Theophylact° autẽ simpliciter legit τοὺς δώδεκα, vt & Syrus interpres, quod vertas licebit, *illis duodecim*. Addit tamen *suis*, id est, αὐτοῦ.

2 *Et sanaret*, καὶ ἰᾶσθαι. Hîc libuit quasi παρέργως subiicere, quæ Theophylactus in hunc locum annotauit, his verbis, ἀεὶ τὸν τῆς διδασκαλίας ἐγκεχειρισμένον, καὶ κηρύσσειν καὶ θαυματουργεῖν. τὸ γὰρ κήρυγμα διὰ θαυμάτων βεβαιοῦται, τάττει θαύματα διὰ τῶ κηρύγματος, πολλάκις θαύματα ἐπάγουσιν ἀπὸ θαυμάτων ἀλλ' ἐκ λόγων αὐτῶν τὸ κήρυγμα γνῶναι. διὸ οὐδὲ τὰ θαύματα αὐτῶν ἀπὸ θεοῦ. Hæc cõsiderent qui miracula separant à verbo.

3 *Virgas*, ῥάβδους. Sic scriptum inuenimus in omnibus vetustis exemplaribus, præter vnum, quod cum Veterum editione legit ῥάβδον, id est *virgam*: quod etiam est in Syra interpretatione. Vide Matth. 10. 10. ¶ *Binas tunicas*, δύο χιτῶνας. Particula δύο distributionem declarat hoc loco: deest tamen in vno codice. ¶ *Habete*, ἔχειν: id est ἔχετε, enallage Græcis familiari quum sanè dura sit, quum præcedat ἄρατε, et μένετε subsequatur. Itaque in vno codice scriptum legimus ἔχετε, in alio verò simpliciter scriptum est μήτε δύο χιτῶνας, ita videlicet vt ἄρατε repetatur ad τὸ κοινοῦ.

4 *Et illinc exite*, καὶ ἐκεῖθεν ἐξέρχεσθε. In quodam codice scribitur, καὶ οὐκ ἐκεῖθεν μὴ ἐξέρχεσθε, Et ne illinc exeatis. quod in nõnullis etiam veteris editionis exemplaribus legitur, & à Valla & Erasmo reprehenditur. Mihi verò, etiamsi negationem addideris, videtur eadem omnino sententia. Nam in summa prohibet Dominus ne hospitium mutent. Iubet igitur vt ex ciuitate aliqua discedatur, illinc exeãt quò primùm diuenerint: aut vetat ne quum aliquo semel ingressi fuerint, inde exeant ad alium quærendum hospitem: quoniam videlicet ita promulgatio Euangelij per Apostolos, erat duntaxat veluti discursio quædam, nequis in Iudæa posset ignorantiam aduentus Christi prætexere.

6 *Obibant*, διήρχοντο, Vulg. & Erasmus, *Circumibant*, id est περιῆγον, Cerrũ τὸ διέρχεσθαι alibi vertimus Transire hîc interpretari maluimus obire, quòd paulò melius videatur huic loco conuenire hæc significatio. ¶ *Singulas vicos*, κατὰ κώμας. Vulgata & Erasmus, *Per castella*. Ego exprimendam putaui particulam distributiuam.

7 *Hæsitabat*, διηπόρει. Hæsitandi verbi videtur potius respondere τὸ διϊσχυρίζεσθαι, sed tamen satis commodè exprimit τὸ διαπορεῖν, quum de iis dicatur qui ita perplexi & impediti quasi in luto tenentur, vt exitum non inueniant, quod Græcis declarat πόρον μὴ εὑρίσκειν. Huius rei verum exemplum qui requirit, consideret quid moliti sint aduersarij veritatis nostra memoria, & quàm varia subinde consilia frustra tentent.

10 *Vrbis quæ vocatur Bethsaida*, τῆς καλουμένης

πρὸς Βηθσαϊδά. Vulgata, *Qui est Bethsaida*, τὴν Βηθσαϊδάν. In nonnullis codicibus legimus Βηθσαϊδάν. Cæterùm dicitur deserrum esse eius ciuitatis à qua cognominabatur, quòd vel in eius agro censeretur, vel occurreret iis qui Tiberiade proficiscebantur in eā vrbem. Quomodo autem accipienda sit dictio πέντε apud alios Euangelistas in huius historiæ narratione, & qua ratione Matthæus & Marcus cum Iohanne concilientur, dicemus Iohan. 6.

11 (*Illum*) *diuertant.* κατα λύσωσιν. Alibi τὸ καταλύειν conuertimus *Dissoluere*. quæ est propria huius verbi declaratio. Translatitiè autem accipitur pro recipere se in diuersorium: sed de iis tamen propriè dicitur qui curru iter conficiūt, quia nimirum equos soluunt quum ad diuersorium ventum est: quæ significatione videtur Martialis vti *Interiungendi* vocabulo. Apud Latinos autem, qui in hospitium aut potius tabernam concedunt, dicuntur diuertere quòd de via deflectant: & hospitia ipsa diuersoria vocantur simili ratione. ¶ *Cibaria.* Ἐπισιτισμόν. Vulg. & Eras. *Estas cōmeatum*. Est autem ἐπισιτισμὸς propriè (vt existimo) militare vocabulū, & id declarat quod Latini Frumentationem dicunt.

13 *Plus quàm.* πλεῖον. Erasmus, *Plures*, id est πλείους (quum in Frobenij editione legatur πλείω. Cic. *Opiniones quum tam variæ sint, alterum fieri potest, vt earum nulla: alterum certè non potest, vt plus vna vera sit.* Terentius, *Ancillas secum adduxit plus decem*. ¶ *Nisi*, εἰ μήτι. Sic sæpe in ellipsi adhibentur eiusmodi particulæ ex cōmuni vsu loquendi. Potest autem hoc modo expleri sententia. Non sunt nobis plus quàm quinque panes & duo pisces. Itaque non possumus eis dare quo vescantur, nisi fortè profecti, &c. Sed hoc præterea notandum est, hanc formulam loquendi ferè vsurpari quoties absurdum quippiam aut ἀδύνατον sequi significatur: ideo subiicitur, ἦσαν γάρ, *aderant enim*, quibus verbis Lucas causā adfert cur hoc discipuli tā absurdū iudicarint. ¶ *Toti huic populo.* εἰς πάντα τὸν λαὸν τοῦτον. Heb. לכל העם הזה *lechol haam hazzeh*, id est, *qui toti huic populo sufficias*. Vulg. & Erasmus ad verbum, *In omnem hunc populum*, qua significatione interdū etiam vsurpatur præpositio *In* apud Latinos: sed ita ferè vt rei potius quàm personæ declarandæ adhibeatur: vt apud Terent. reperias, *Emptos piscículos in cænam semi.*

14 *Aderant enim.* ἦσαν γάρ. Vulg. & Eras: *Erant autem* ἦσαν δέ, contra omnium codicum Syri interpretis fidē. ¶ *Per singulos quosque discubitus quinquageni.* κλισίας ἀνὰ πεντήκοντα. Κλισίας vocat Lucas quæ συμπόσια vocantur Marci 6. 39. vbi expositum habemus loquendi formulam.

15 *Discubuerunt (illi) omnes.* καὶ ἀνέκλιναν ἅπαντας. Sic scriptum inuenio in Veteris editionis plerisque exemplaribus: quā lectionem magis probo quàm si ἅπαντας legas & interpreteris, *Fecerunt omnes discumbere*: quanuis eiusmodi repetitiones sint Hebræis familiares.

16 *Benedixit eis.* εὐλόγησεν αὐτούς. In quodam codice legimus, προσηύξατο καὶ κατέκλασεν, *precatus est & fregit*. Apud Iohannem verò in huius historiæ narratione 6. 11. scriptum est, καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκε, *Et gratias actis, dedit*. Itaque nō dubium est quin εὐλογεῖν (quod apud Græcos etiam disertiores significat ἐπαινεῖν laudare, quoniā laudatio cum beneficētiæ agnitione coniūcta est) hoc loco significet τὸ εὐχαριστεῖν, id est gratias agere, neque Syrus interpres addit pronomen relatiuū. Quia tamen plerūque additur relatiuū αὐτούς, & nimis absurdū fuerit cogitare Christum egisse panibus gratias, aut precatum esse panes ac pisces, emollienda est hæc interpretatio. Dicitur ergo panibus benedixisse, id est de his panibus ac piscibus gratias egisse Deo Patri, (quamobrem etiam in meo vetustissimo codice rectè legitur ἐπ' αὐτούς, super ipsis) & simul eum precatus vt tantilla panum ac piscium copia tātā multitudinem pasceret: denique vt totum hoc conuiuium ad Dei gloriā referretur. Sic de Samuele dicitur, 1. Sam. 9. 13. יברך הזבח (*iebarech hazzebach*:) id est benedicere solet sacrificio, & à Paulo 1. Tim. 4. 5. cibus dicitur sanctificari verbo & oratione, siue gratiarum actione. Vtrunque enim ibi coniungit Apostolus, vt hîc quoque coniungendum est. Nam partim pro cibo præstito aguntur Deo gratiæ: partim autem petitur vt purè & sobriè eo vti liceat, vt reliquam vitam in Dei cultu cōsumamus. Inde factum vt Christiani dicantur

benedicere mensæ, & consecrare mensam, quum tamen hæc benedictio non ad ipsos cibos, sed ad Deum potius & conuiuas pertineat. In poculo verò benedictionis, cui benedicimus, (vt scribitur 1. Cor. 10.16.) vt ipsum benedicendi verbum possit eodem modo explicari, tamen prorsus diuersus est benedictionis finis, vt suo loco explicabimus. ¶ *Deditque*, καὶ ἐδίδου. Vulg. & Erasmus, *Et distribuit*, καὶ μετεδίδου.

18 *Solus*, κατὰμόνας, i. seperatus à turba: nisi malimus exponere ἐν τῷ ἴδιῳ quũ fuisset, vt suprà 8. 40. ἐν τῷ ἀποστρέφεσθαι, quũ reuertisset. aut fortassis quũ solus oraret, interuenerunt discipuli. ¶ *Discipuli*, οἱ μαθηταί. Vulg. & Erasmus. *Et discipuli*, καὶ οἱ μαθηταί, quum ne in Frobeniana quidem editione addatur καὶ, cui certè nullus hîc locus est. Nã ita significaretur alios præterea adfuisse: quod si verum est, quî dici possit Christus fuisse κατὰμόνας?

23 *Quotidie*, καθ' ἡμέραν. Hoc neque apud alios Euangelistas additur, neque legitur in Complutẽsi editione & quinque vetustis codicibus, neque explicatur à Theophylacto. Extat tamen apud Syrũm interpretem, & magna est eius emphasis, qua videlicet significatur fore vt sicut dies diem consequitur, ita crux crucem excipiat.

25 *Si lucretur*, κερδῆσαι. ἐὰν κερδήσῃ, vt Matthæus & Marcus loquũtur. Sic enim resolnendum est interdum participiũ apud Græcos, vt in illo Homeri versiculo, Iliad. ι, ἴσην μοῖραν μένοντι, id est ἐὰν τις μένῃ. Subiicitur enim καὶ εἰ μάλα τὶς πολεμίζοι.

26 *Puduerit*, ἐπαισχυνθῇ. Vulg. *Erubuerit*. Optarim (inquit in hunc locum Erasmus) Latinum esse quod posuit Vetus interpres. Atqui sic loquitur Virgilius Æneid. 2, --- *sed iura fidémque Supplicis erubuit*. Sed hoc tamen est ποιητικώτερον.

28 *Factum est autem*, ἐγένετο δέ. Sic solẽt Hebræi suum illud וַיְהִי (*Vaiehi*) vsurpare in connectendis narrationibus ¶ *Dies octo intercesserunt*, ἡμέραι ὀκτώ. sub. Exstiterunt. Erasm. *Diebus octo*, ἡμέραις ὀκτώ, ita vt redundet copula sequens altero Hebræorum idiotismo. Et sic legit Syrus interpres, adiecta particula אף (*haich*), id est ἰσὺ, quasi. Quomodo verò sit calculus horum dierum supputandus diximus Marci 9, 2.

31 *Exitum*, τὴν ἔξοδον. Vulgata & Erasmus, *Excessum*, rectè quidem & elegantèr, sed ambiguè. Itaque nonnulli hac ambiguitate decepti, quòd Græca ignorarent, perinde sunt interpretati ac ἔκστασιν declararet: nonnulli rursus, vtiquam excellentiam ac præstantiam, id est ἐξοχὴν aut ὑπεροχὴν, significet. Accipitur autẽ Exitus pro morte apud idoneos etiam auctores, vt annotat Valla.

¶ *Qui futurum erat vt defungeretur*, ὃ ἤμελλε πληροῦν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Quæ completurus erat*. Ego malui synonymum quærere, quo tamen optimè declaratur verbi Græci emphasis. Fuit enim mors illa omnium acerbissima, instar muneris imposita Christo, quo ipse non minus prompte quàm fideliter est defunctus, ita vt omnes Mediatoris partes impleuerit.

32 *Quum autem euigilassent*, διαγρηγορήσαντες δὲ. Vulgata & Erasmus, *Expergefacti autem*, ἐξυπνισθέντες.

34 *Eos*, αὐτοὺς. Mosen videlicet & Eliã conspectu abreptos, ad quos etiam referendum est verbum εἰσελθεῖν, vt recte explicat Syrus interpres.

36 *Postquam vox illa extitisset*, ἐν τῷ γενέσθαι τὴν φωνὴν: pro τὸ γενέσθαι, cuius nallages exemplum aliud occurrit infrà 11. v. 37. Itaque non videtur Vetus interpres rectè conuertisse, *Dum fieret vox*.

¶ *Per id tempus*, ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις. Vulgata & Erasmus ad verbum, *In diebus illis*. Hunc autem Hebraismum quũ alibi sæpe retinuerimus, hîc mutauimus, quòd disertè dicat Marcus discipulos nõ aliquot diebus duntaxat tacuisse, sed vsque quo Christus resurrexisset.

38 *Ad filium meum*, ἐπὶ τὸν υἱόν μου. Syrus interpres legit, εἰς ἐμὲ καὶ τὸν υἱόν μου, id est, In me & filium meum.

39 *Et (ipse) repentè*, καὶ ἐξαίφνης. Quonim multa hic verba copulantur, quorum alia ad ipsum Dæmonium, alia ad puerum dæmoniacum referuntur, expressi quæ ambiguitatem tollunt. ¶ *Elomat*, κράζει. Vulg. addit, ἐν ἐλδία, vt scribitur etiam in meo vet. cod. pro quo tamen rectius scriberetur ἐλόαι. ¶ *Et (spiritus) discerpit eum spumantem*, καὶ συνπαράσσει αὐτὸν μετὰ ἀφροῦ. Vulg. *Dissipat eum cum spuma*, admodum impropriè

Nec

Nec enim illo verbo significatur hoc in loco disceptio aliqua te vera, sed iactatio illa membrorum si cum interioribus grauissimis cruciatibus, ac si viscera ipsa laniarentur, sicut seuare dicitur poda gra. Syrus interpres vertit ומחרך [vamecharek schenauchi,] & stridet dentibus suis, τρίζει τοὺς ὀδόντας αὐτοῦ. vt Mar. 9. 18. ¶ *Conterens*, συντρίβον. Vulgata & Erasmus, *Dilanians*, διασπαράσσον. In nonnullis codicibus legit Erasmus συντρίβοντες, id est atterente seu conterente. Nam vt in morbo etiam comitiali accidit, solent isti membrorum conuulsione caput cæteráque membra terræ illidere, ita vt sese totos atterant.

43 *Magnifica virtute* μεγαλειότητι. Vulg. *Magnitudine*, μεγέθει. Erasm. *Magnificentia*, μεγαλοπρεπείᾳ. Ego periphrasin vsurpaui necessariò. Nam vt solent mirifica illa Christi facta vocari μεγαλεῖα ita virtus illa cælestis istorum operũ effectrix, μεγαλειότης dicitur: nisi maiius Maiestatis nomen vsurpare: quod & ipsum tamen mihi videtur satis expressum ad id de quo speciatim agitur.

44 *In aures vestras*, εἰς τὰ ὦτα ὑμῶν: id est, attendite diligenter, & semel audita conseruate. Vulgata, *In cordibus vestris*, εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν. pro quo dicere solet Homerus. σὺ δ' εὖ φρεσὶ βάλλεο σῇσιν. & Virgilius, --*memorique cõdita mente teneto.*

45 *Occultum ipsis*, παρακεκαλυμμένον ἀπ' αὐτῶν. Sic vsurpatur apud Hebræus נעלם (neelam) vt Psal. 69. 6. quum Latini potius tertio casu vtantur. Vulgata, *Ea non velatum ante eos*, vt legisse videatur ὑπερκεῖσθαι αὐτῶν. Erasm. *Abscenditum ab illis*: quæ interpretatio etiã ambigua est. ¶ *Adeo vt*, ἵνα. Id est, ὥστε cum infinito verbo, vt videtur sententia postulare, quod alibi obseruauimus.

46 *Incidit autem disceptatio*, εἰσῆλθε δὲ διαλογισμός. Vulg. & Erasm. *Intrauit autem cogitatio*. Atqui apparet ex Mar. 9. v. 34. habitam fuisse in via disceptationem de ea re inter discipulos, vbi vtitur Euangelista verbo διαλογίζεσθαι. Itaque εἰς αὐτοὺς non rectè conuertit Vetus interpres, *In eos*, quum apud Marcum scriptum sit πρὸς ἀλλήλους.

47 *Visa*, ἰδών. Quod oculorum est, ad animum transfertur: quemadmodum etiam paulo antè positum est αἰσθάνεσθαι pro σωτήριον, i. Sentire pro Intelligere. In nonnullis autem codicibus legitur εἰδὼς, *Quum sciret*. ¶ *Cogitatione*, τὸν διαλογισμόν. Superiore versiculo Disceptationem sum interpretatus: sed pro Cogitatione hîc accipi, satis indicat cordis nomen. Nam ita in via de hac re disceptarant discipuli vt Christum id celatum vellent. Christus autem ambitionem, vnde omnis ista disceptatio orta fuerat, meritò studuit in primis præcidere.

48 *Erit*, ἔσται. Vulgata legit ἐστι, *est*, in præsenti: quam lectionem magis sinceram esse puto. Sed & pro τοῦτο τὸ παιδίον, *hunc puerulum*, fortassis legendum est τοιοῦτο παιδίον, *huiusmodi puerulum*.

50 *Ne prohibete* [*illum*,] μὴ κωλύετε. In duobus exemplaribus statim subiicitur, ὁ γὰρ θεὸς κατ' ὑμῶν, Non est enim contra vos. deinde subiicitur, ὅτι ὁ μὴ ὢν, &c. Syrus autem interpres vtrobique legit ὑμῶν, nempe *Aduersum vos*, & *Pro vobis*.

51 *Tempus quo sursum reciperetur*, τῆς ἡμέρας τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ. Vulgata & Erasmus, *Dies assumptionis eius*. Sed (vt rectè obseruauit idem Erasmus Act. 1. 2.) Assumi potius respondet τῷ παραλαμβάνεσθαι, cui tamen in eo non assentior quòd in voce ἀνάληψις putet præpositionem ἀνὰ declarare τὸ πάλιν, i. rursum: quum potius ascensum in superiorem locum significet. quod vt exprimeré coactus sum periphrasin quærere, & à Græcis aliquantulum deflectere. Cæterùm quoniam apud Græcos ἀναλαμβάνειν τινὰ παῖδα, opponitur τῷ ἀποκηρύττειν, sicut apud Latinos Agnitio liberorum cõtraria est Abdicationi: existimat doctissimus Budæus ἀνάληψιν hoc loco significare id tempus quo Christus antea uelut à Patre abdicatus, ab eodem est agnitus: & in paternam domum receptus. Sed hæc argutia inanis est: & manifestè refellitur ex Act. 1. 11. vbi narratur res gesta, & eadem dictio vsurpatur, additur enim ἀφ' ὑμῶν, i. à vestri cõspectu. Verbo autem συμπληροῦσθαι non significatur hoc loco tempus completũ, sed mox implendum. Fuit enim hæc vltima ipsius ascensio Hierosolymam. ¶ *Faciem suam direxit*, τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐστήριξε. Hebraicè, שם פניו [*sem paneu*,] vt Exech. 4. 3. & Ierem. 42. 15.

שום תשים (*sum tasim.*) Nam חעז פנים (*hebez panim*) non lego nisi in vitio positum, vt Prouerb. 7. 13. & 21. 29. Fit autem mentio circunstantiæ tẽporis, vt significetur Christum certo iam moriẽdi proposito, sese in viam dedisse: inde orta ista loquendi formula, quòd qui aliquò iter instituunt eò faciem dirigant oportet.

52 *In vicum*, εἰς κώμην. Sic habet etiam Syrus interpres. In quibusdam tamen codicibus legitur εἰς πόλιν, *in vrbem*: quod sequutus est Vetus interpres. Sed illud præfero: quia postea sequitur εἰς ἑτέραν κώμην, *in alium vicum*. Non fit igitur hoc loco mentio ipsius Samariæ metropolis, quam Euangelista non vocasset κώμην, quum iam esset magnificè constructa ab Herode Antipatri filio, qui Sebasten illam ab Augusto cognominauit: sed potius vicus aliquis obscurus eius regionis significatur. ¶ *Vt pararent ei* (*hospitium*,) ἑτοιμάσαι αὐτῷ. Sic apud Hebræos vsurpari solent verba ἐλλειπτικῶς: & ita ponitur τὸ παρασκευάζειν. Act. 10. 10.

53 *Quòd facies eius esset profitiscẽtis*, ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πορευόμενον. Ad verbum, Quia facies eius erat vadens, Sed, (inquit Eras.) sicut oculi loqui dicuntur qui innuunt quod dictum velis: ita facies ire dicitur, quæ præ se ferat iter aliquò destinatum esse. Mihi tamen durum & insolens videtur hoc dicendi genus. Itaque etsi nihil in Græco contextu emendare sum ausus contra codicum fidem, tamen cum vetere Latino interprete existimo scribendum πορευομένου, quoniam Christum tendere viderunt Hierosolymam versus, ipsius videlicet vultu illuc obuerso. Norunt autem omnes quæ fuerit Samaritanorum hæresis de templo Hierosolymitano, quæ paucis explicatur Iohan. 4 20.

54 *Dicamus*, εἴπωμεν. i. iubeamus: quẽ Hebraismum sæpe iam exposuimus. ¶ *Vt etiam Elias fecit?* ὡς καὶ Ἠλίας ἐποίησεν; Hęc non legimus in quodam cod. & in Vul. editione: extant tamen apud Syrum interpretem: & minimè videntur expungenda, quum insignem doctrinã contineant peruersæ quorundam καινοζηλίας. Reperiuntur etiam & explicantur apud Theophylactum.

55 *Qualis spiritus sitis*, οἵου πνεύματός ἐστε. Spiritum hîc vocant, Hebræorum more, animi motum, qui partim ab interiore, partim ab externo aliquo affatu proficiscitur, puta vel à Spiritu sancto, vel à spiritu malo. Inde factum vt dona Dei vocentur Spiritus: & econtrario quoque vitia hoc etiam nomine appellentur, vt spiritus auaritiæ, superbiæ, furoris, & eiusmodi multa quæ passim occurrunt.

56 *Animas hominum*, ψυχὰς ἀνθρώπων. Hebr. נפשות האדם (*nephascheth hadam*:) id est, homines ipsos, aut hominum vitam. Comperimus autem hęc omnia, καὶ εἶπεν, οὐκ οἴδατε τίνου πνεύματός ἐστε ὑμεῖς. ὁ γὰρ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἦλθε ψυχὰς ἀνθρώπων ἀπολέσαι, ἀλλὰ σῶσαι, decies in quinque vetustis codicibus. Rursum in quibusdam annotat Erasmus non addi ἀνθρώπων, quod etiam omittitur in Veneta editione, nec legitur apud Syrum interpretem.

60 *Mortui*, οἱ νεκροὶ Veræ videlicet vitæ expertes, & doctrinæ de vita æterna contumaciter reluctantes.

61 *Vt valedicam*, ἀποτάξασθαι, Vulgata, *Renuntiare*. Vide Mar. 6. 46. ¶ *Domum meam*, εἰς τὸν οἶκόν μου. Syrus interpres addit אתאי (*vithe*,) Et veniam.

62 *Admota aratro*, ἐπιβαλὼν ἐπ' ἄροτρον. Fortassis alludit ad Eliszi factum, de cuius refertur 1. Reg. 19. 19.

IN CAP. X.

1 *Septuaginta*, ἑβδομήκοντα. In vetere editione legimus Septuaginta duos, casúne an errore, nescio, quum vetustissimi quoque interpretes, 70. tantùm recenseant, vt copiosius ostendit Erasmus in hunc locum. Sed in vno codice additum repetimus μαθητὰς, Discipulos: quo fit vt suspicer, in Vetere editione quum scriptũ esset δλος, (vt sæpe librarij indocti ista compendia quæsiuerunt) postea nonnullos ex δλος, duos fecisse: qui deinde versiculum 17. corruperunt, quum ex huius capitis initio vellent eã emendare. Verùm in eodem illo codice scribitur οϛ, nec addit μαθητάς. vt planè nihil certi habeam quod constituã, nisi quòd præstat (opinor) *septuaginta* legere, quum cætera exemplaria in ea lectione consentiant. Nam quod veteres huc adferunt de duodecim fontibus & 70. palmis, nihil habet solidi: neque verò res ista tanti est momenti vt de

de ea contendere oporteat.

4 *Neminem in via salutaueritis, μηδένα κατὰ τὴν ὁδὸν ἀσπάσησθε.* Hyperbolica loquutio qua vtuntur Hebræi, quum alicui præcipitur vt celeriter & nulla prorsus interiecta mora aliquid obeat, 1.Reg.4.29. Alioqui comes & humanæ salutationes inter Christiana quoque officia numerantur. Hæc omnia igitur sunt κατ' οἰκονομίαν: & habita temporis ratione explicanda. vt planè ridiculi sint Monachi, quum votum illud fictitiæ paupertatis quam vocant, & Anabaptistę quoque, quum suam illam κοινωνίαν conantur hoc testimonio confirmare.

6 *Quispiam filius pacis. ὁ υἱὸς εἰρήνης.* Filius pacis Hebraico more vocatur qui per Dei gratiam dignus est illius pacis impertitione, vt videtur Matthæus ipse interpretari 10.11. & 13. Sicut contra filij iræ nasci dicimur Eph. 2. 3. id est digni quibus indignetur & quos perdat Dominus.

7 *Manete, μένετε*: id est, hospitium vobis deligite. quod Græci dicunt καταλύειν. Neque enim τὸ μένειν hic propriè accipitur pro יָשַׁב (*iaschab*) id est habitare, & sedes ponere aut diutius hærere, sed pro חָלַל (*helin*) i. diuertere & in hospitio tantisper morari dum quieueris, vt cœptum iter persequaris. Vnde mansionis vocabulum pro hospitio & diuersorio vsurpatum à Suetonio & Plinio, pro quo Hebręi dicunt מָלוֹן (*malon.*) ¶ *In ea autem ipsa domo, ἐν αὐτῇ δὲ τῇ οἰκίᾳ.* Vulgata & Erasmus, *In eadem autem domo, ἐν τῇ αὐτῇ δὲ οἰκίᾳ.* quę interpretatio etiam ambigua est. Possunt enim hæc ita accipi quasi omnes iubeantur eundem habere hospitem, vel quasi prohibeantur hospitium mutare, quod paulo pòst subiicitur: adeo vt si ita interpreteris, vix possit hæc battologia excusari. Erit autem plana sententia si à Græcis non discesseris. Nemo enim erit qui non intelligat præcipi discipulis ne de quærendo commodo hospite laborent, vti faciunt videlicet qui vel in aliquo loco constituerunt diutius commorari, vel delicias ac voluptates, commoda denique sua captăt. Iubet igitur econtrario Christus vt discipuli in quamcunque domum fuerint ingressi, id est quæcunque domus illis venientibus patuerit, eam ipsam pro hospitio deligant. Neque enim hîc instituitur solennis quædam prædicatio Euangelij, qualis fuit à discipulis vsurpata, quum iam Ecclesias constituerent: sed mittuntur isti tanquam Christi apparitores, qui eum significarent aduentare Hierosolymam, & verum ac vltimum Iubileum promulgarent, nempe vt Christus supremarum suarum concionum, & passionis item ac resurrectionis plurimos testes haberet. Nam quòd ad me attinet, ego hæc existimo gesta esse in vltima Christi profectione, quia superiore cap. versu 51. addidit Lucas, *ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήμψεως αὐτοῦ*: id est, *quum impleretur tempus quo futurum erat vt sursum reciperetur.*

¶ *Quæ ab ipsis (apposita fuerint,) τὰ παρ' αὐτῶν*: subaudi παρατιθέμενα: quod participium exprimitur sequente versiculo. Vulgata, *Quæ apud illos sunt*: id est *τὰ παρ' ἐκείνοις*, vt Erasmus rectè annotauit: quanuis quòd ad sententiam attinet, minimum interfit. ¶ *E domo in domum, ἐξ οἰκίας εἰς οἰκίαν.* Hic demum vetantur hospitium mutare, ob eam causam quam paulo antè dixi, & bellè quidem scilicet hoc quadrat Mendicantiũ, quos vocant, fratrum, aut ventrum potius, instituto, quos tamen non pudet profiteri se Apostolicam vitam agere, quòd hostiatim victum mendicare soleant.

8 *Sed & in quamcunque, καὶ εἰς ἣν δ' ἂν.* Vulgata & Erasm. *Et in quamcunque, καὶ εἰς ἣν ἄν*, quum in emendatioribus exemplaribus addatur particula δὲ, & ita fere loquuntur soleant disertiores Græci. Nequis verò existimet hoc versiculo repeti quod superiore dictum fuerat, ac proinde inanem esse battologiam, considerandæ est ratio superiori versiculo adiuncta. Quum enim dixisset Dominus, *Edite & bibite quæ ab hospitibus apposita fuerint*, addit ratione, *Quia*, inquit, *dignus est operarius mercede sua*. Perinde est igitur acsi dixisset, posse ipsos bona conscientia vesci hospitis bonis, etiamsi non haberent vnde soluerent, (mittebat enim eos ab omnibus rebus imparatos) quum ali etiam mercenarij soleant. Hic autẽ alius est finis ipsi propositus. Vult enim vt contenti sint non modò quouis hospitio, quod ipsis pa-

tuerit, sed etiam quonis appositio cibo, nempe ne seipsos quærant, eorum exéplo quorum Deus venter est.

9 *Ad vos*, ἐφ' ὑμᾶς. Vulgata & Erasmus, *In vos*. Sed constat ὅτι vsurpari αὐτὴ τῆς πρὸς, vt suprà etiam annotauimus 3. 2. Vtuntur autem hac enallage non modò Hebræi, sed etiam disertiores Græci. Sic enim Hom. Iliad. α, ἐγὼ δ' ὅτι Νέστορα δίοτρεφες.

11 *Nobis*, ἡμῖν. Meus vetustissimus codex addit εἰς τοὺς πόδας ἡμῶν, id est *pedibus nostris*, quod etiam vertit Syrus interpres. ¶ *Vobis*, ὑμῖν. Id est aduersum vos, vt explicatur suprà, 9. 5. Vulgata & Erasmus, *In vos*.

14 *Ideo*, πλήν. Vulgata & Erasmus, *Verumtamen*. Vide Matth. 11. 22.

16 *Reiicit*, ἀθετεῖ. Vide Marci 6. 26.

17 *Per nomen tuum*, ἐν τῷ ὀνόματί σου. Recte. Nec enim discipuli in edendis miraculis plena illa potestate & summo imperio vtebantur, sicut ex Act. Apost. liquet, sed Christi nomen inuocabant, cuius se duntaxat ministros esse fatebantur.

18 *Spectabam*, ἐθεώρουν. Annotat Erasmus se in quibusdam codicib. legisse, *Videbant*: quam interpretationem planè repudio. ¶ *Cadentem*, πεσόντα. Collocatur Satan in aere cum suis Angelis, Ephes. 6. 12. Inde verò dicitur detrudi, & quidem cum impetu, quando voce Euangelij potestas ipsius aboletur.

19 *Nihil vos laedet*, οὐδὲν ὑμᾶς οὐ μὴ ἀδικήσει: vel (vt Vulg. & Erasm.) *Nihil vobis nocebit*. ponitur enim τὸ ἀδικεῖν αὐτὶ τοῦ βλάπτειν, quum alioquin dicatur ἀδικεῖν, quisquis etiam aliquid præter iustum & æquum facere conatur: & omnium iniuriis nulli sint æquè expositi atque ij quibus hoc vnum est curæ, vt Deum religiosè colant.

21 *Spiritu*, τῷ πνεύματι, i. animo. Quãuis in trib. vet. codic. addatur τῷ ἁγίῳ, i. sancto, vt in nonnullis etiã vetustis cod. Latinis, & apud Syrũ interpretẽ quoque legitur: tamen hanc esse germanam lectionem puto, nec magis commodè hęc posse exponi de Spiritu sancto, quàm quod dicitur Ioh. 13. 21. turbatus fuisse Spiritu: qui locus optimè explicatur Matth. 26. 38. Quod autem existimat Eras. de Spiritu Sancto hęc intelligi, quia adiunctus est articulus, non satis firma ratione nititur, vt alibi ostendimus. ¶ *Ita placuit tibi*, ὅτι οὕτως εὐδοκία ἐγένετο ἔμπροσθέν σου. Vide Matt. 11. 26. Cæterùm in vetustis codicib. additur, καὶ στραφεὶς πρὸς τοὺς μαθητὰς εἶπεν, & conuersus ad discipulos, dixit; quæ verba non legit Vetus interpres, & sanè puto hìc redundare, quanuis aliter sentiat Valla.

23 *Priuatim*, κατ' ἰδίαν. Hoc deest in Vulgata editione. Videtur autem additum quia peculiariter pertinet ad discipulos quod dicturus est.

29 *Iustificare seipsum*, δικαιῶσαι ἑαυτὸν i. seipsum à iustitia commendare, siue esse vt iustum approbare. Sic dicitur Iacobo Abraham non modò ex fide, sed etiam ex operibus iustificatus: quam homonymiam qui non animaduerterunt, conati sunt Paulum cum Iacobo committere, & gratuitam ex fide iustificationem eiusmodi testimonio euertere.

30 *Excipiens*, ὑπολαβών: i. (vt loquitur Plato in Euthydemo) ἐνδεξάμενος, pro quo in vernaculo nostro sermone diceremus, *prenant la parole*. Sic Virg. lib. Æneid. 9. vtitur Excipiendi verbo, absolutè posito, vt annotauit Valla, prolato etiam Xenophontis exemplo. Idem igitur declarat τὸ ὑπολαμβάνειν hoc loco atque τὸ ἀποκρίνεσθαι apud Homerum. quamobrem Erasmus conuertit, *Respondens*, i. ἀποκριθείς: quum alioquin etiam significet Existimare, vt sæpe sumus interpretati, & Sursum rapi, vt Act. 1. 9. siue Suscipere: quam postremam notionem sequutus hoc loco Vetus interpres, quum conuertisset ὑπολαβὼν *suscipiens*, sciolus quispiam mutauit in *Suspiciens*, quasi hęc Christus dixerit sublatis in cælum oculis. ¶ *Plagis impositis*, πληγὰς ἐπιθέντες. Sic Latinè conuertit Vetus interpres, quum hoc dicendi genere vtatur Cic. pro Sestio, & alibi sæpe, vt minimè necesse fuerit à Græcis deflectere.

31 *Casu*, κατὰ συγκυρίαν: id est, κατὰ συμβεβηκός, pro quo vulgò dicimus ad verbum *par rencontre*, à verbo κύρειν, quod est Cadere, à verbo Hebræo קָרָה (*Kerah*,) quod tamen ita est accipiendum vt sciamus hominũ quidem consilium ac deliberationem, non autem prouidentiam Dei excludi, quæ ita moderatur rebus omnibus vt quòd ad ipsum attinet,

antinor, casui ac fortunæ nullus prorsus locus relinquatur. ¶ *Ex aduerso præteriit, ἀντιπαρῆλθεν.* Vulgata & Eraſm, *Præterijt*, id eſt παρῆλθεν. Sed non erat (opinor) negligenda particula ἀντι, qua ſignificatur, iſtum non modò non acceſſiſſe, ſed etiam deflexiſſe de via, nempe quòd ei eſſet religio vel illum contingere, ne cadaueris contactu polluere-tur.

32 *Quum veniſſet ad eum locum γενόμενος ἐπὶ τὸν τόπον.* Vulgata, *Quum eſſet ſe-cus locum.* Eraſmus, *Quum iuxta locum.* Vide Marci 6.2. & Iohan. 6.19. vbi γινόμενος ponitur pro παραγίνεσθαι. Ita que videtur participium ἐλθὼν, quod in pleriſque codicibus additur, redundare, neque etiam conuerſum eſt à Vulgato interprete.

33 *Ad eum κατ' αὐτόν*: id eſt eò loci vbi ille iacebat. aliud enim eſt κατ' αὐτὸν quàm πρὸς αὐτὸν. ideo Vetus interpres conuertit *Secus eum.*

40 *Superuenientes, ἐπιστᾶσα.* Vide ſuprà 2. 9. ¶ *Vt vicißim mihi opituletur, ἵνα μοι συναντιλάβηται*: vel, *vt vnà mecum manus admoueat* [*operi.*] Eſt enim metaphora ab oneribus ſumpta quæ vtrinque admotis manibus ſubleuatur. Vulgata & Eraſ. *Vt me adiuuet*, id eſt ἵνα μοι βοηθήσῃ.

41 *Satagis, τυρβάζῃ* Vulgata *Turbaris*, improprie, quanuis vox hæc Latina ab illa Græca oriatur. Sic autem ſignificatur varia Marthæ de commodè accipiendo hoſpite ſolicitæ diſcurſatio, & vtrunque verbum μεριμνᾷς & τυρβάζῃ reſpondet voci Hebraicæ חרד [*charad*] qua vtitur Propheta in hiſtoria perſimili 2. Reg. 4. 13. Et hoc ipſum Latinè declarari Satagendi verbo, declaratur pulchris iſtis Quintiliani verbis lib. 6. cap. 4. *Affer venuſtè Manlium Suram multum in agendo diſcurſantem, ſalientem, manus iactantem, togam deiicientem, & impauentem, non Agere dixit ſed Satagere.*

IN CAPVT XI.

2 *Noſter qui es in cælis, ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.* Hæc non legit Vetus interpres, & apparet ex Auguſtino Enchirid. ad Laurent. cap. 116. Latina exemplatia Lucæ tùm habuiſſe in hac precatione quinque tantum petitiones, omiſſa videlicet tertia, & altera ſextæ parte, quæ poſtea fuerùt ex Matthæo ſuppletæ: quod tamen iam olim factum fuiſſe, nõ tantum ex Græcis codicibus, ſed etiam ex Syra interpretatione conſtat.

3 *In diem, τὸ καθ' ἡμέραν*: Id eſt quanto in hunc diem opus eſt: nempe vt apud Quintilianum, declamatione 13. feræ ac volucres dicuntur præſentis modò cibi memores, in diem viuere: ad quorum exemplum nos reuocat Chriſtus, non vt honeſtam curam tuendæ huius vitæ nobis eximat, ſed potiùs ſolicitudinem illam & ægritudinem animi cum diffidentia coniunctam, qua ſe plerique conficiunt. Hanc igitur interpretationem ſi ſequamur, idem declarabit τὸ καθ' ἡμέραν, atque apud Matthæũ σήμερον. ſicut etiam ſcribitur in meo vetuſtiſ. codice. ſed illud tamen multo eſt expreſſius: quamobrem nolui eum Vetere interprete conuertere, *Hodie.* Poſſumus tamen τὸ καθ' ἡμέραν etiam exponere, *In ſingulos dies*, id eſt quotidie, vt legitur in Veteris editionis quibuſdam codicibus, & in Eraſmi verſione: vt illud ſit quod vulgò dicimus, *iour à iour.* Sic Euripides, ἐγκλεῖε. Καὶ μὴν ἅμιλλ' ἔχουσι ζῶντι μὲν καθ' ἡμέραν, Καὶ σμικρὰ ἔχοντα πάντ' ἂν ἐξαρκοῦντως ἔχοι Sed minimè probo quod idem Eraſmus adfert in annotationibus, nimirum hîc peti eraſtinum panem. Nam, inquit, qui veſpere orat pro victu poſtridiano, quid aliud petit quàm victum quotidianum? Rectè ſanè, quaſi veſpere duntaxat ſit huic precationi locus. Syrus vertit יום בכל [*Cul tum*] omni die.

4 *Peccata, ἁμαρτίας.* Vetuſtiſſ. meus codex habet ὀφειλήματα *debita*, quod melius reſpondet participio ὀφείλοντι.

¶ *Etenim ipſi, καὶ γὰρ αὐτοί.* vel, καὶ γὰρ καὶ *αὐτοί.* id eſt etenim & ipſi, vt in vno vetuſto codice ſcriptum legimus. Vulg. & Eraſ. *Siquidem & ipſi*, vt ſit εἰ καὶ αὐτοί Vetuſtiſſ. autem meus codex habet ὡς καὶ ἡμεῖς, Vt & nos. Etſi verò remiſſionis peccatorum cauſa vera eſt ipſius Dei miſericordia, tamen quum promiſerit ille hanc beneficentiam iis qui & ipſi peccata proximis ſuis condonant, videtur hæc noſtra remiſſio ſpeciem habere cauſæ interuenientis, ſiue, Sine qua non, vt in Scholis loquimur. Sed multum diuerſæ ſunt quæſtiones nec vnquam confundendæ. Vnde proficiſcatur peccatorum remiſſio: & Quibus

remittantur peccata.

5 *Da mihi mutuò χρῆσόν μοι.* Vulgata *Commoda mihi*, impropriè, quia hic adfertur exemplum earum rerum quæ vsu consumuntur, quanuis Plautus semel atque iterum ita loquutus reperiatur: & χρῆσαι Græcis tam de cõmodato quàm de mutuo dicatur. Meritò igitur eam interpretationem reprehẽdit Valla, cuius vestigia sequutus est Erasm. Castellio vertit, *Mutua*, quod verbum non memini legere in ea significatione apud idoneos auctores.

7 *Dare tibi, δοῦναί σοι.* In vetustis Latinis nonnullis codicibus subiicitur, Et ille perseuerauerit pulsans. quod maximè videtur appositum: & citatur etiam ab Augustino, De verbis Domini, sermone 29.

8 *At certè propter importunitatem. διά γε τὴν ἀναίδειαν.* Particulam γε conuerterunt Vetus interpres & Eras. *Tamen*, id est μέντοι: quum potius significet *Quidem certè*, vel *At certé*. Rursus quod ἀναίδειαν exponunt *Improbitatem*, mihi non probatur. Improbitas enim declarat potius πονηρίαν vel κακίαν. neque puto ad rem pertinere quod Virgilius laborem improbum vocauit. Significat autem in genere ἀναίδειαν impudẽtiam: sed quia de certa specie impudentiæ hîc agitur, eorum videlicet qui nullo responso possunt abigi quominus molestè vrgeãt, ideo importunitatem vertimus: quanquam, si spectemus quod hac similitudine Christus adumbrauit, hæc importunitas & quasi impudentia in Deo assiduè & singulis momẽtis die ac nocte rogando, vitium non est: imò verò in piis hominibus maximè commendatur.

11 *Ecquis autem*, &c. τίνα δὲ. In quibusdam codicibus legitur, τίς δὲ ὑμῶν. Sed quomodocunque legas, non vitaris ἀναπόλουθον, cuius simile exemplum habemus Exodi 32. 1. Itaque vt planior esset oratio, non vertimus κατὰ πόδας, sed paulùm defleximus: sic tamen (ni fallor) vt minus procul discesserimus quã alij interpretes quos nobis videre contigit. Videtur autẽ hoc fuisse vulgatum prouerbium, cui respondet Plautinum illud quod Erasmus obseruat. *Altera manu fert lapidem, panem ostentat altera.* Illi verò quod proximè sequitur, respõdet Græcorum illud, ἀντὶ πέτρας σκορπίον id est Pro perca scorpium: quod idem Erasmus in Chiliadibus commemorat. ¶ *Dabit, δώσει*, id est δώσει, quum alioqui δίδωμι μεταφορικῶς significet sese totum alicui rei dare, cum casu personæ, cum casu autem rei, aliquid supra iustam mensuram largiri.

13 *Cælestis, ὁ ἐξ οὐρανοῦ.* Malui receptæ interpretationi assentiri quàm quicquã mutare: sed mihi tamen non prorsus propriè videtur Deus pater dici ὁ ἐξ οὐρανοῦ, quũ potius dicatur ὁ ἐν τῷ οὐρανῷ. Puto igitur expuncto articulo, ita potius legẽdum, πόσῳ μᾶλλον ὁ πατὴρ ἡμῶν (additum enim hoc pronomen inueni in vno codice & in Vulgata editione) ἐξ οὐρανοῦ δώσει Πνεῦμα ἅγιον τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν, id est, *quanto magis Pater ille vester dabit è cælo Spiritum sanctum iis qui ab eo petierint?* Nihil tamen sum ausus mutare ex coniectura. ¶ *Sanctum, ἅγιον.* In Vulgata editione legitur Bonum, id est ἀγαθὸν. cõtrà verò in omnibus Græcis codicibus legimus ἅγιον, exceptis duobus, qui cum Vulgata editione consentiunt.

14 *Mutum, κωφόν*, ab effectu, quòd hunc hominem redderet mutum, vel potius quòd mutum hominem obsideret, vt duplex sit editum miraculum.

17 *Et domus aduersus sese dissidens, cecidit, καὶ οἶκος ἐπὶ οἶκον πίπτει.* Vulgata & Erasmus, *Et domus super domum cadit.* At ego puto post ἐπὶ οἶκον repetendum esse per syllepsin participium μερισθεὶς, quod sententia ipsa ostendit, & ex Matthæi ac Marci collatione liquet. Nam Matthæus quum de regno diuiso mentionem fecisset, subiicit, καὶ πᾶσα πόλις μερισθεῖσα καθ' ἑαυτῆς. Marcus autem, καὶ ἐὰν οἶκος ἐφ' ἑαυτὸν μερισθῇ. Sed & Theoph. hunc locum explicans, repetit participium, *Sive*, inquit, *de familia, sive de ipsius ædificij structura hoc accipias.* Dixit autem Lucas ἐπὶ οἶκον pro ἐφ' ἑαυτόν, Hebraica repetitione antecedentis pro relatiuo. ¶ *Aduersus sese, ἐφ' ἑαυτόν.* Valla potius conuertendum putat in seipso, vel supra seipsum: sed meritò reprehenditur ab Erasmo. Ponitur enim ἐπὶ pro ἐν, vt in ἐπάρατος, pro κατάρατος, & ἐπὶ ὀφθαλμοῖς Θήβας, quæ est Æschyli Tragœdia, pro ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς Θηβῶν, vt rectè emendat Eustathius, quum vulgò legãt ἐπὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς

20 *Digito Dei*, ἐν δακτύλῳ Θεοῦ. Hebraicè בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים [*beetsbah elohim*,] vt Exod.8.19. id est virtute ac potestate diuina. Est autem Patris ac Filij virtus essentialis, Spiritus sanctus. Ideo apud Matthæum legimus pro Digito Dei, Spiritum Dei.

21 *Potens*, ἰσχυρός. Vide Matth.12.29. ¶ *Aulam*, τὴν αὐλήν i. regiam suam. Vulgata & Erasmus, *Atrium*. Id enim propriè declarat αὐλὴ, videlicet apertam & vacuam primam ædium partem, quam Galli vulgò Cortem vocant. Inde factum vt pro regum ac principum palatiis acciperetur, sicut notat Athenæus: quæ significatio optimè conuenit huic loco. ¶ *In pace*, ἐν εἰρήνῃ. Hebraice בְּשָׁלוֹם [*beshalom*.] id est, tranquillè ac beatè suis bonis perfruitur.

22 *Inuadens*, ἐπελθών: vel (vt Vetus interpres conuertit) *Superueniens*, id est ex inopinato veniens, vt apud Hom. Odyss.ε, τῷ μὲν ἄρ' ἰέμενε ἐπέλθῃ. Sed illud est ἐμφατικώτερον. ¶ *Totam armaturam*, τὰ πανοπλίαν. id est, res ipsius omnes, sine omne ipsius instrumentum. Nam latissimè patet ὅπλων appellatio Græcis: vt Armorum quoque Latinis.

24 *Requiem*. ἀναπαύσεων. Id est vbi sedem ponat. Vnica enim est Satanæ quies, homines lædere.

25 *Et ornatam*, καὶ κεκοσμημένον. Imò sordis sordibus deturpatam. Sed hic est nimirum animi ornatus quem requirit Satan. In nonnullis editionis Latinæ codicibus istud deest: quod etiam non desunt qui ex Matthæo putent irrepsisse.

28 *Obseruant*, φυλάσσουσιν. Id est reipsa præstant. Vide supra 2.19.

29 *Mala est*, πονηρά ἐστι. Apud Veterem interpretem & in duobus codicibus Græcis repetitur πονηρὰ, Gens ista est mala gens.

33 *In occulto*, εἰς κρυπτόν. Sic loquitur Cæsar. Vulgata & Erasmus, *In abscondito*, quod nusquam legi. In omnibus autem codicibus vetustis legimus εἰς κρυπτὴν, & fortasse magis accommodatè. Cryptas enim & cryptoporticus vocabant olim abditos & concameratos locos, quos vulgò dicimus Caueas. ¶ *Splendorem*, τὸ φέγγος: vel τὸ φῶς, *lumen*, vt legerunt & interpretati sunt alij eodem sensu.

35 *Num sint*, μὴ ὦσιν. Vulg. *Ne sint*, μὴ ὦσι. Et ita legit Syrus interpres, & in meo vetustissimo codice, neque hic versiculus nec proximè consequens legitur.

38 *Quum* [*hoc*] *vidisset*, *admiratus est*, ἐθαύμασεν. In meo vetustissimo & alio præterea exemplari legi ἤρξατο διακρινόμενος ἐν ἑαυτῷ λέγειν, quam lectionem secutus Vetus interpres conuertit, *Cœpit intra se reputans dicere*: quum τὸ διακρίνεσθαι alibi interpretetur hæsitare, vt Mar.11.23. ¶ *Eũ non prius*, &c, ὅτι οὐ πρῶτον ἐβαπτίσθη. Vulg. *Quòd non baptizatus esset*, prætermissa particula πρῶτον, quæ videri etiam potest redundare. Sed τὸ βαπτίζεσθαι idem hîc declarat atque τὸ λούεσθαι καὶ χρίεσθαι, vt diximus Marc. 7.4.

39 *Vos quidem*, νῦν ὑμεῖς. Vulg. & Eras. Nunc vos. Sed particula νῦν hoc loco non est temporis aduerbium, sed potius coniunctio expletiua: nisi malimus interpretari, *At vos*, vel, *Vos verò*. Sic enim sæpe solet à Demosthene quoque vsurpari in assumptionibus argumentorum. ¶ *Quod intra vos est*, τὸ ἔσωθεν: id est animus vester. Vulg. *Quod intus est vestrum*. Erasmus Vallam sequutus, *Quod intus est vestri*. Cæterùm si conferamus cum hoc loco ea quæ scribûtur Matth. 23.26. videri possit particula νυνὶ potius pertinere ad ἀποκαθάρσεις καὶ περιρρήσεις, per traiectionem, quæ huic nostro Euangelistæ est familiarissima. vt sic interpretari possimus, Sed quod intus est, (nempe intra patinam) plenum est vestra rapina. Matthæus enim apertè dicit patinas & pocula referta esse ipsorum rapinis. Agitur autem de puro ciborũ vsu, contra Pharisæorum sententiam, qui putabant mundatis patinis omnia esse munda. Quasi verò (inquit Dominus) non sit potius habenda ratio eius quod intra patinam est quàm ipsius patinæ. Atqui dapes istæ quas apponitis, quamuis vobis mundæ videantur, quoniam patinas mundastis, & sunt ex earum genere quarum vsus in Lege conceditur: tamen alia ratione sunt immundæ, nimirum per rapinam & scelus à vobis comparatæ. ¶ *Scelere*, πονηρίας. Vulg. *Iniquitate*, id est ἀδικίας. Theophyl. *inuidia* interpretatur. Est enim hoc vitium semper cum mala mente & malo animo coniunctum.

41 *Immò date, πλὴν δότε*, vel *Quin potius*: ſicut infrà 12.31. Itaque Chriſtus rapinæ & ſceleri, quæ impediebant quominus purè veſci poſſent, opponit Charitatem, qua futurum ſit vt ſanctificetur quod intra patinam eſt, etiamſi ablutæ non fuerint patinæ, ſicut admonet Daniel Nebucadnezarem vt peccata redimat eleemoſynis, id eſt pro eo quòd tot regiones erat iniquiſſimè populatus, rapinas iſtas beneficentia penſaret. Eſt enim varius ac multiplex vſus iſtius particulæ, vt diximus Matth. 11.22. Vulgata & Eraſmus, *Verumtamen date*: vt ſit hæc ſententia, Impurè quidē veſcimini, vt nunc facitis, & hallucinamini magnopere: ſed tamen remediū huic malo adferri poteſt: putà ſi ex veſtris iſtis facultatibus per fraudem partis, dederitis eleemoſynam. quomodo videlicet furtorum partem ſibi vendicabant olim Ægyptij ſacerdotes, quibus poſtea Romani ſacrificī ſucceſſerunt, qui ſuis ſacrilegiis non contenti, ſeſe pauperum loco ſubſtituere conſueuerunt, vt accepta prædæ parte, prædatores ſcilicet apud Deum abſoluant. Itaque hanc expoſitionem planè repudio. Quòd autem attinet ad verbum *δότε*, adfert alteram etiam interpretationē Eraſm. putà ſi ſignificet *Datis*, indicandi modo: vt ſit hic ſenſus, quod quum ita ſit, id eſt, quum intus abundetis rapina & ſcelere, Dominus autem animi potius quàm patinarum purificationē requirat, tamen ita eſtis ſtulti, vt vos exiſtimetis liberari ab omni rapina, ſi paululum ex ea contuleritis in pauperes. Sed væ vobis, &c. Nam alioquin (inquit idem Eraſm.) duriuſculè cohæret hæc adhortatio cum iis quæ præcedūt ac ſequuntur. Quî enim conuenit vt quos modò fecerit ita ſceleroſos, ſubitò, data eleemoſyna, velit vndiquaque mundos videri? Hæc ille. Atqui non videntur hæc pati poſſe grammaticorum regulæ, vt *δότε* pro *δίδοτε* accipiatur, neque mihi facilè perſuaſerim vſquam extare ſimilis enallages exemplum. Deinde hæc verba, Et ecce omnia mūda ſunt vobis, ironicè eſſent explicanda: quod fieri vix poteſt quin coacta ſit interpretatio. Neque verò duriuſculè cohæret hæc adhortatio, quum nihil magis ſit conſentaneum quàm explicato morbo adhibere remedium: quod quidem quale ſit, non videtur Eraſm. (quod cum bona ipſius venia dictum eſſe velim) ſatis attentè conſiderāſſe. ¶ *Ea quæ penes vos ſunt τὰ ἐνόντα*. vel, *Eis facultatibus, ita vt τοῖς ſubaudiatur, & τὰ ἐνόντα* vocet *τὰ παρόντα*, vt intellexit Syrus interpres, ſiue *τὰ ὑπάρχοντα*, vt infrà 12.33. Imò alluſione quadam adſperius dicta, fortaſſis *τὰ ἐνόντα* vocat *ἐνόντων τῶν ἀγγείων καὶ πίνακος*, id eſt quibus pocula & patinas replebant: adhuc ceret Chriſtus, Pro eo quod rapina & malis artibus quæritis vnde viuatis, eſtote potius liberales in egenos, ex iis quæ vobis ad victum ſuppetunt. Vetus interpres conuertit, *Quod ſupereſt*, id eſt *τὸ λοιπὸν*, ſeu potius *τὸ ἀφειλόμενον*, quod non probo. Tertul. rectius lib. 4. aduerſus Marcionem, *Date quæ habetis eleemoſynam*. Theophylactus rectè quidem τὰ ἐνόντα interpretatur *τὰ ὑπάρχοντα ὑμῖν*, id eſt *quæ vobis adſunt*, ſiue *facultates veſtras*, ſed quòd exiſtimat Chriſtum maluiſſe dicere *τὰ ἐνόντα* quàm *τὰ ὄντα*, vt Phariſæorum auaritiam notaret, quia nimirum diuitiæ inſunt atque adeo inſident auari hominis animo, id mihi quidem ſubtilius videtur quàm vt admitti poſſit. Adfert Eraſmus aliam interpretationem, vt *τὰ ἐνόντα* poſſint ſit abſolutè pro *τὰ ἐνόν*, vt intelligas, quæ facta ſunt, fieri infecta non poſſe: illud autem reſtare, quod ſit in eorum poteſtate, vt rapinas penſent eleemoſynis. Sed hoc nō eſt concedendū, niſi commoda interpretatione expleretur, nempe videlicet vt reſtituto, quoad eius fieri poteſt, quod malis artibus quæſierimus, de noſtro ſimus liberales. Neque enim exiſtimandum eſt eum facere quod Deo gratū eſſe poſſit, qui ex malè quæſitis partem ſibi ſeruet, partem pauperibus, aut Deo etiam ipſi decidat, neque vt hac ratione pro peccatis ſatisfaciat. Hinc illæ quetelæ toties apud Prophetas repetitæ aduerſus eos qui externo cultu putabant ſe Dei fauorem meteri, quemcunque animum ad hæc ſacra attuliſſent, quum (vt rectè ſcribitur Eccleſiaſtici 34.24.) qui è bonis pauperum ſacrificat, ſimilis ſit ei qui mactat filij coram patre. ¶ [*Eleemoſynam, ἐλεημοσύνην*. Cohæret *ἐλεημοσύνην* cum τὰ ἐνόντα, per appoſitionem, non modò Hebræis,

Hebræis, sed etiam Græcis familiarem, quamobrem etiam Syrus interpres, præposita litera ב, vertit בורקתא (*in pdkeiba*. Sic Isocrat. ad Dæmonicum: ἀπολαύσεσθε τοῦδε τοῦ λόγου δῆλον, ἐὰν μεμνημένοι μὲν τῶν παρὰ τοῖς πολίταις τιμίων, δοκῆτε περὶ ἐκείνων σπουδάζειν. Sic etiam Plautus in Trinumo. *Est ager* (inquit) *sub urbe nobis, eum dabo dotem sorori.* In qua constructione interdum etiam additur præpositio, sicut nos hîc expressimus. Sin verò πάσσοφια interpretemur pro facultatibus, δοκιμάσομεν cõuenit ad verbum, *Date eleemosynam*. De quo vocabulo diximus Matthæi 6. versu 1.

¶ *Etsi*, εἰ: id est ἐάν, vt etiam scriptũ legimus in quodam exemplari, quanuis retineri etiam possit præsentis temporis significatio.

42 *Sed va vobis*, ἀλλ' οὐαὶ ὑμῖν. Optimè hæc cohærent cum superioribus. vt minimè dubium sit quin ἀλλὰ sic cõnecti oporteat. Quum enim mentionem fecisset beneficentiæ, futurum erat vt hîc Phariſæi suas decimas obiicerent. Ostendit igitur Dominus quantũ absint à vera liberalitate, quamtumuis externam illius speciem præ se ferant. Huc pertinet quod ait Paulus 1. Cor. 13. 1. ¶ *Quoniã etc.* In plerisque Vulgatæ editionis codicibus non legitur *Quia*, sed *Qui*, tum hoc versiculo, tum etiam aliis sequentibus: quam lectionem germanam esse puto, & ab iis depravatam qui, quum scriptum esset per compendium οἱ, & hoc literarum compendium ignorarent, pro οἱ legerunt ὅτι. Neque verò mirum hoc cuiquam videbitur qui manuscripta exemplaria cum impressis contulerit in quibus permulta similia errata tam sæpe occurrunt, vt nemini dubium esse possit ex vno loco infinitos alios postea fuisse depravatos, & ex vno aliquo exemplari errorem in alia plurima emanasse. Nihil tamen volui mutare contra vetustorum codicum fidem, quum præsertim legat & interpretetur ὅτι Syrus interpres apud Matthæum.

¶ *Decimatis*, ἀποδεκατοῦτε, id est, decimã partem deciditis, nimirum ex Dei Lege persoluẽdam: quemadmodum Latinis dicebatur legio decimari, quũ decimus quisque ad supplicium legebatur ex militari disciplina, vt infrà 18. versu. 12. Alij contrà ad auaritiam Phariſæorum hoc referunt, qui ex quibuslibet colligerent decimas. Et certè hoc etiam sensu accipitur verbum ἀποδεκατοῦσθαι Hebr. 7. 5. Sed priorem interpretationem potius recipio. Mentionem autem fieri inter olera, menthæ & rutæ, quarum hodie rarus est in cibis vsus, nemo mirabitur qui Plinium, ipsúmque adeo Apitium legerit. ¶ *Et quodvis olus*, καὶ πᾶν λάχανον: vel, quodlibet olus: id est omne genus olerum, vt rectè explicat Augustinus in Enchiridio ad Laurentium, cap. 99. simili ratione docens exponi oportere quod ait Apostolus 1. Timot. 2. 4. Deum velle omnes homines saluos fieri. ¶ *Iudicium*, τὴν κρίσιν. Hoc aicè מִשְׁפָּט *mischpat*, id est quod iustum & æquum est. Complectitur enim hoc vocabulum alteram illam partem iuris gentium, QVOD TIBI FIERI NOLIS, ALTERI NE FACIAS. Charitas autem Dei ad primam tabulam spectat, quæ quidem præcipua est, adeo vt illa ab hac divelli nullo modo possit. Erasmus autem iudicium facit duplex: vnum hominum, quando ex cultu externo metimur pietatem: alterum Dei, quum ex animi affectu pietas æstimatur. Duplicem item charitatem: vnam hominum, quum leuiculo beneficio afficitur proximus: alteram Dei, quum in iis succurritur homini quæ ad æternam illius salutem pertinent. Sed hæc (vt opinor) ad hunc locum non spectant. Nam neque iudicium hîc accipitur pro animi opinione, aut sententia: neque vocabulum Θεοῦ est repetendum ἀπὸ τῆς κτίσεως: neque charitas Dei aliud hîc declarat quàm amorem quem Deo debemus. ¶ *Hæc autem oportuit*, ταῦτα δὲ ἔδει. Ita interpretatur Vulg. editio, & particulam δὲ additam reperimus in duobus codicibus vetustis. Erasmus, *Imò oportuit*, μᾶλλον δὲ ἔδει. Dicit autem Christus oportuisse illa fieri, quoniam ex Lege debebantur decimæ Leuitis.

48 *Testimonio vestro comp.* μαρτυρεῖτε καὶ συνευδοκεῖτε Vulg. *Testificamini quòd consentitis*, i. μαρτυρεῖτε ὅτι συνευδοκεῖτε. vide suprà 4. 22. Testimonium autem hoc non sumit Christus à præposteta illa cura exornandi martyrum sepul-

chra, sed ab ipsorum Pharisæorum moribus, vt qui patrum exemplo cõtra veros Dei seruos furerent, ac proinde, quanuis pietatis studium prætexerent, reuera tamen Prophetarum monumẽta exornando, tanquam trophęa quædã auitæ crudelitatis erigerent.

49 *Ex ipsis [quosdam,]* ἐξ αὐτῶν, Subaudiendum est τινας in Græco, quod Latinè expressimus. Vide Matthæi. 23. 34. & 27. 10. & Actorum 21. versu 16. ¶ *Expellẽt,* ἐκδιώξουσιν: id est, ita infectabuntur vt tandem expellant. Vulgata & Erasmus, *Persequentur*, id est διώξουσιν. Ita enim etiam excudit Frobenius, sed vetusti codices legunt ἐκδιώξουσιν: quod quidẽ est multò ἐμφατικώτερον.

50 *Vt requiratur sanguis,* ἵνα ἐκζητηθῇ, τὸ αἷμα Hebraicè דם כל חנביאים ידרש [*dam chol hannebũm yidaresc*:] id est, vt ratio à vobis reposcatur, atq; adeo pœnæ exigãtur fusi sanguinis Prophetarũ. Cęterùm illud ἀπὸ τῆς γενεᾶς ταύτης, i. à gente ista, quum in Græcis ponatur in extremo versiculo, collocaui potius in principio, vt studerem perspicuitati, nequis videlicet connectat cum participio, ἐκχυνόμενον. Nam potius cohærere cum ἐκζητηθῇ, apparet ex fine proximi versiculi. ¶ *Effusus,* τὸ ἐκχυνόμενον. Erasm. *Qui effunditur.* Atqui rectius (ni fallor) vetus interpres animaduertit præsens pro præterito, aut potius pro futuro exacto vsurpatum.

52 *Sustuliſtis,* ἤρατε: id est ἀπεκρύψατε καὶ ἀφανίσατε, abscondistis & sustuliſtis è medio, vt nusquam compareat. Sic enim rectè (meo quidem iudicio) interpretatur Theophylactus. Nam quòd Erasmus existimat potius significari Scribas tulisse, id est in se recepisse & gestandas suscepisse claues cognitionis, quia nimirum sibi solis cognitionẽ Legis & docendi munus arrogabant: quãuis verè dicatur, tamen nõ possum probare. Neque enim verbum αἴρειν, sed αἱρεῖσθαι potiùs hac significatione solet à Græcis vsurpari.

53 *Quum autem hæc eis diceret,* λέγοντος δὲ αὐτοῦ ταῦτα πρὸς αὐτούς. In quodam codice scriptum erat, καὶ ἐκεῖθεν ἐξελθόντος αὐτοῦ Et eo illinc egresso. ¶ *Imminere* ἐνέχειν. Vulgata & Erasmus, *Insistere* vide Mar. 6. 19. In Complutensi editione & quodã alio codice legimus αὐτὸν χειν, id est vrgere & quasi compelmere. Meus autem vetustissimus codex habet δεινῶς ἔχειν, id est [*istud*] *graniter ferre.* ¶ *Et eum allicere ad loquendum,* καὶ ἀποστοματίζειν αὐτόν. Sic autem legimus in omnibus nostris vetustis codicibus, si duos tantùm excipias in quibus scriptũ erat ἀποστομίζειν, eâdem manente sententia. Sed vtrouis modo legas, rectè (vt arbitror) Erasmus in eo reprehendit Veterẽ interpretem quod ἀποστοματίζειν verterit *Os opprimere*, quum id potius declaret τὸ ἀποστομίζειν, quo vtitur Apostolus Tit. 1. 11. neque vlla ratione videatur hæc expositio posse conuenire. Nam qui ex cuiuspiam ore aliquid aucupatur, vnde creat illi periculum, potiùs eum conatur ad loquendum prouocare quàm os ipsi occludere. Theophylactus aliam præterea interpretationem adfert quasi ἀποστοματίζειν declaret ἀπὸ τῶν στόματος κρατεῖν: id est, vt vernaculo nostro sermone optimè explicamus. *prendre par le bec.* Sed neque hoc verbum vsquam reperio vsurpatum ea significatione, neque hæc expositio admitti potest, quin fateamur Lucam valde improprie loquutum, vt qui dicat Scribas cœpisse ipsum ἀποστοματίζειν, id est (si hanc interpretationẽ recipiamus) in sermone illaqueare: quum potius dicendum fuerit ipsos id esse conatos, quod tamen nunquam vel minima ex parte obtinuerunt. Quid igitur? Erasmus in hunc locum multa annotat eruditè: sed quid potissimum sequatur non ostendit. Ego vero ingenue dicam quod sentio. Ἀποστοματίζειν repetio apud Athenęum pro memoriter aliquid referre, cuius exemplum profert Erasmus apud Platonem autem in Euthydemo, accipitur ἀμπαδάτως, dicitúrque de Grammaticis qui pueris ore suo verba præfantur, vt subsequantur illi, aut dictata excipiant: vnde Horatius, *Occidit miseros crambe repetita magistros*, loquens nimirum ἀεὶ τῶν ἀποστοματιζομένων, id est de iis quæ procurator viua voce solet discentibus inculcare: quo verbo vtitur etiam in ea significatione Aristoteles Elenchorum capite tertio. Postremò apud Plutarchum in Theseo vsurpatum reperio μιμαστικῶς pro eo quod Latini dicunt Recitare & ore suo pronuntiare, sed cum quadam energia: vt fu-

rentes

tentes vates finguntur suos versus cum impetu repentè profundere. Loquitur enim de quadam Sibyllæ prædictione. Hæc autem omnia quum inter se comparo, venio in eam opinionem vt hoc loco putem συσσοματίζειν accipi formâ Hebraæ coniugationis Hiphil, sicut passim alia multa obseruauimus: & eo significari quod sequēti versiculo declaratur, nempe conatos fuisse Pharisæos, multis ac varijs propositis quæstionibus, varia ab ipsius ore responsa elicere: quòd fore sperarent vt aliquid aut nimium liberè, aut ambiguè, aut denique non satis considerate effutiret, vnde arriperent calumniandi occasionem. Itaque conuertri συσσοματίζειν αὐτὸν *ad dicendum allicere*, vel *loquendum*, vt Græci vocabuli vim aliquatenus huiusmodi adumbrarem. Erasmus interpretatur. *Captiosè eum interrogare*: quę interpretatio fere eandem habet sententiam, sed à Græci verbi genuina explicatione paulo longius discedit, vt sequens versiculus ostendit. Nam (vt paucis dicam) συσσοματίζειν αὐτὸν, nihil aliud declarat quàm θηρεύειν τι ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ: id est, venari quippiam ab ipsius ore. quod statim subiicitur. Syrus autem interpres videtur tale quidpiā Græce legisse ἀγανακτεῖν ἢ ὀργίζεσθαι καὶ ἕλκειν τοὺς λόγους αὐτοῦ. indignari: & iracebātur, & aucupabātur ipsius sermones. Meus verò vetustissimus codex pro συσσοματίζειν αὐτὸν habet συμβάλλειν αὐτῷ, *Cum ipso certare*. Sed hæc omnis varietas verborum est non rerū: inde, opinor, orta, quòd illa nō admodū vsitata ἐπιχειρεῖν & συσσοματίζειν quū nonnulli aliis magis familiaribus formulis loquēdi vel in albo librorum vel inter lineas annotassent, librarij quidem primi omnia in contextum reposuerunt, his autem succesſerunt qui vnis dispunctis, alia receperunt. Itaque receptam lectionem Græcam omnino retinendam censeo.

54 *Insidiantes ei.* ἐνεδρεύοντες αὐτῷ. Hic demum habet Syrus interpres ἐπὶ πολλοῖς, *in multis*. quæ superiorē versiculū finiunt, ¶ *Cupidè venantes*, ζητοῦντες θηρεῦσαι. Vulg. *Quærentes capere*. Eras. *Quærūtes venari*: vtet que nimium obscurè.

IN CAPVT XII.

1 *Interea*, ἐν οἷς. Ad verbum, *inter quæ*, id est, quæ dum gererentur. Hoc est omnino quod vernaculo sermone dicimus, *en ces entrefaictes*. Vulgata & Erasm. *Autem*, id est δέ. ¶ *Quum coacta esset*, ἐπισυναχθεισῶν. Vulgata, *Circumstantibus*, περιεστώσων. vel, vt meus vetustissimus codex habet, περιεχόντων χύκλῳ. Erasmus, *Quum conuenisset*, συνελθουσῶν. ¶ *Permulta turba*, μυριάδων. Sic rectè Valla. positus est enim definitus numerus pro infinito. Vulgata, *Multis*, quod est nimis dilutum, Erasmus, *Innumera turbæ multitudo*.

3 *Propterea*, ἀνθ' ὧν. Vulgata & Erasmus, *Quoniam*: quasi sit ratio superioris dicti, quum potius sit consequutio quæ inde colligitur.

4 *Timete*, φοβηθῆτε. Vulgata & Erasmus, *Terreamini*: sensu non multum diuerso, sed tamen non satis rectè, quum τὸ φοβεῖσθαι nunquam (quod sciam) passiuè accipiatur.

Præmonstrabo, ὑποδείξω. De impendentibus periculis monet, quoniam improuisa vehementius feriunt. Itaque non est otiosa præpositio, quam tamen neglexerunt Vetus interpres & Erasmus. Vide Matth. 3. 7.

6 *Assarijs*, ἀσσαρίων. Vulgata, *Dipondio*, i. assibus duobus. Erasmus. *Minutis assibus*. Vide Matth. 10. 29. Iudicent tamen rei nummariæ peritiores, num vilior aliquis numulus significetur, cuiusmodi volunt quidam fuisse quos Assarim Hebræi vocarunt, Latina corrupta voce, non tamen eiusdem pretij atque Asses, sed qui quaterni obolum, i. sextam drachmæ partem efficerent, vt dicimus Matth. 10. 29. Sed ista certè perobscura sunt adhuc, nec etiam ab istorum Christi dictorum intelligendam sententiam prorsus necessaria. ¶ *Duobus*, δύο. Sic istū locum esse distinguendum, neque interrogationis notam ad posterius mēbrum pertinere res ipsa ostendit. Nam hæc interrogationis nota innuit affirmationem certam, vt rei vulgò notæ: at posterioris sententiæ alia ratio est, vt pote quæ consolationis vice addatur à Christo, contra vulgi opinionem, potius existimanti Deum ista vilia & tam exigua non curare. Idcirco adieci in posteriore mēbro aduersatiuam particulam, vt mox quoque vers. 24.

8 *Me*, ἐν ἐμοί: vt paulo pòst ὃν ὁμολογήσει ἐν ἐμοί declarat αὐτὸν ἐν αὐτῷ, vt ex Matthæo liquet. Et quæ in hunc locum commenta-

tur Theophylactus, certè ad rem non pertinent.

14 *Hem tu, αὐθρωπε.* Vulgata & Eraſ. ad verbum, *Homo.* Vide ſuprà 5.20.

15 *Auaritia, τῆς πλεονεξίας.* Vulgata, *omni auiditia*, id eſt *πάσης πλεονεξίας*, vt in quodam codice ſcripto inuenimus. Significat autem *πλεονεξία* immodicam acquirendi cupiditatem, etiam cum aliorum detrimento. Itaque latius patet quàm *φυλαργυρία. Nec enim*, &c. *ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστιν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ.* Quidam codices *ἐστὶν* proximè coniungunt cum negante particula: & rectius, vt opinor. Præterea quædam exemplaria legunt *ἡ ζωὴ αὐτοῦ*, pro *ἡ ζωὴ αὐτοῦ*: quædam etiam *ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ*, eadem tamen manente ſententia. Syrus interpres ſimpliciter habet. Nec enim in redundantia facultatũ eſt ei vita, vt planè videatur legiſſe. *οὐ γὰρ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῷ ἡ ζωή ἐστι.* quod planiſſimum eſt. Eadem tamen manet etiã ſententia ſi receptam lectionem ſequamur, quæ vt magis eſſet perſpicua, coactus ſum conſtructionem verborum nõnihil immutare. Quia verò ita collocata ſunt vocabula in hoc membro vt nonnulla ſit huius loci obſcuritas, aliorum ſententias paucis explicabimus, & noſtrã quoque confirmabimus, nequis nouitate offendatur. Quidã igitur *τινὶ* conſtruunt cum *ἐστί.* quorum ſententiam ſi ſequemur, neceſſe eſt (opinor) dicamus relatiuum *αὐτοῦ*, quod ſequitur poſt *ζωὴ*, abũdare ex Hebræorum idiotiſmo. Quidam coniungunt cum *περισσεύειν*, ſed ita vt ſit neutrius generis, neque de perſona, ſed de re dicatur, vt *περισσεύειν τινὶ*, ſignificet re quapiam abundare: quorum ſententiam multis de cauſis repudio. Coniungo tamen *τινὶ* cum *περισσεύειν*, ita vt pronomen *αὐτοῦ* non redundet, & *ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ*, idem declaret atque *ἐν τῷ περισσεύειν τινά*: id eſt, quum quiſpiam abundat. Puto enim *περισσεύειν* vel impersonaliter poni, vt in illo Philoſtrati in Heroicis *περίεστι σοφίας αὐτῷ*: id eſt. abundat ſapientia: vel, ſi hoc cuipiam videtur durius, ſubaudiendum relatiuum *αὐτὰ* videlicet *ὑπάρχοντα*. Non deſunt etiam qui putent hîc damnari auarorum ingenium, plerunque inter medias opes eſurientium, quo nomine iubeat Chriſtus vt auaritiã deteſtemur. Sed præterquam quòd ne hoc quidem cohæret cum ſequente ſimilitudine, videtur etiam detorta expoſitio ſi hæc verba, *Non eſt ipſi vita ex facultatibus ſuis*, interpreteris, *Non fruitur bonis ſuis.* Theophyl. autem totum hoc, *ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ*, in commentario non attingit: & illud *ζωὴ ἐστιν*, exponit de vitæ prorogatione: quia (inquit) *ἡ σωτηρία τοῦ τὰς ζωὰς μέτρου τῇ περιουσίᾳ*: i. vitæ modus non producitur vnà cum facultatum incremẽto. quæ interpretatio congruit quidem exemplo quod mox ſubiicitur, ſed mihi nõ ſatisfacit. Eſt igitur (vt arbitror) germana hæc ſententia, Chriſtus, vt ſuos ab illa immodica opũ cupiditate deterreat, euertit illud ipſum quo nitũtur eiuſmodi hominum conſilia. Solent autem homines vitæ ſuæ præſidia in opibus collocare, adeo vt quo quiſque ditior eſt, eo minus omnia pericula atque adeo ipſam mortẽ reformidet. Hinc illa diuitum arrogantia & ſupinitas, quaſi Deum ipſum in ciſtis & horreis incluſum habeant in poteſtate. Contrà verò oſtendit Dominus, Primùm, neminem viuere ex eo quod ipſi ſupereſt. Deinde incertum eſſe omnium iſtarum rerũ poſſeſſionẽ, nec illis poſſe vitam vel ad momentum prorogari, quòd ea ſita ſit in vnius Dei poteſtate, qui ſolus eam largitur, & cõſeruat quandiu ipſi libet: quod argumẽtum copioſiſſimè perſequitur Solomon in Eccleſiaſte. Quorſum igitur quiſquã à diuitiis pendeat, vt ij ſolent qui de iis in dies accumulãdis tantopere ſunt ſolliciti? Eſt autem in primis ſeruanda propria notatio *τοῦ περισσοῦ*, de qua diximus Matt. 5.37. & Mar. 12. 44. vt auarorum cupiditas infinita ſignificetur, non autem vel res ipſæ ad vſum noſtrum creatæ damnentur, vel honeſtum tuendæ vitæ ſtudium.

16 *In hæc verba, λέγων.* Hebraicus pleonaſmus, vt infrà 14.3. & ſic etiam Herodotus in Euterpe, *ὧδε λέγων.*

¶ *Exuberarat, εὐφόρησεν.* Vulgata, & Eraſmus, per periphraſin, *Vberes fruges attulit.* ¶ *Regio, χώρα.* Vulg. & Eraſ. *Ager*, id eſt *χωρίον.* Videtur autem emphaſis eſſe in hoc verbo, quam etiam annotat Theophylactus, quaſi iſte non fundum quempiam, ſed totam aliquam regionẽ poſſederit,

possederit, vt ij solent qui domum domo, agrum agro coniungunt, de quibus Esaias 5.8.

17 *Ratiocinabatur*. διελογίζετο. Mirè conuenit verbum λογίζεσθαι, quoniam istiusmodi homines totam vitam in subducendis rationibus consumunt.

19 *Oblectare*, εὐφραίνου. Sardanapali vox, ab Epicuro repetita, & ab ipsius hæreticis, hoc præsertim tempore nimium multis, studiosè obseruata. Vulg. *Epulare*, quod non satis late patet. Erasmus, *Gaude*, χαῖρε. Est autem hæc suiipsius compellatio Hebræis familiaris. Sic etiam apud Homerum Vlysses seipsum adhortatur his quæ sequuntur verbis, τέτλαθι δὴ καὶ κραδίη.

21 *Sibi, ἑαυτῷ*: id est, sese respiciens. In vno codice legimus ἐν ἑαυτῷ, ex quo intelligatur dici aliquis πλούσιος εἰς Θεὸν, quòd omnia præsidia in vno Deo collocat, vt εἰς Θεὸν, idem declaret atque ἐν ἑαυτῷ cui opponitur ἐν ἑαυτῷ. ¶ *In Deo*, εἰς Θεὸν. vel apud Deum, id est Dei respectu. Iubet enim nos Deus thesaurizare in cœlis, ab proinde ab vnica eius prouidentia pendere: qua de re Apostolus 1. Timot. 6. 17. 18. 19. Vulgata, *In Deum*. Erasmus, *Erga Deum*. Vtranque interpretationem repudio, nequis ex ea occasionem arripiat statuendi operum meritum, quanuis bonis operibus gratuitam mercedem constitutam esse non negem. Sed omnino, πλουτεῖν εἰς θεὸν, dici videtur qui in dies augescit in Dei cognitione. Sic diuites iubet Apostolus 1. Timoth. 6. 18, πλουτεῖν ἐν ἔργοις καλοῖς. Cæterum in quinque vetustis codicibus post πλουτῶν, id est *Dtues est*, subiicitur, ταῦτα λέγων, ἐφώνει, Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκουέτω. *Hæc dicens, clamabat, Qui habet aures ad audiendum, audiat.*

24 *Neque ferre*, οὔτε οὐ σπείρουσιν. Sic Terentius vt alibi annotauimus aliquoties, *Obserua filium quid agat*, pro, *Obserua quid filius agat*. Syrus vt supra 11. 42. videtur pro ὅτι legisse οἵ, idque (opinor) rectius. ¶ *Cella*, ταμιεῖον: vel *Cellarium*, vt vertit Vetus interpres. sed illud est magis vsitatum. Erasmus, *Penuarium*, quod vocabulum non memini legere. Alibi ταμιεῖον vertimus *Conclaue*, in re nō prorsus simili. ¶ *Et (tamē) Deus*. καὶ ὁ Θεός. Ellipsin particulæ aduersatiuæ non dissimilem obseruauimus Mat. 2. 6.

25 *Cubitum vnum*, πῆχυν ἕνα. Atqui cubiti mensura non est minima staturæ humanæ portio. Non est igitur istud ad cubiti mensuram, in sese, siue relatè, ad corporis totius staturam consideratam, sed ad vitæ ipsius & corporis conseruationem referendum: de quibus instituta est oratio, & prę quibus minima quædam res est corporis incrementū si vel ad cubitum vsque excreuerit. Sed & hoc obseruandum est, Christum sic nomen ἡλικίας & πήχεως vsurpare, quoniam de corporis alimento & vestitu sermo erat institutus, vt tamen multo longius feratur ipsius oratio, nēpe ad redarguēdos in genere tum quicunque sua sorte non contenti, altissima quæque captāt, & vt eò perueniant perpetua sese sollicitudine incerti excarnificant.

26 *De residuis illis*, περὶ τῶν λοιπῶν. Vulg. de cæteris, articulo malè prætermisso. Deinde τὰ λοιπὰ vocat non in genere cætera, sed res illas quas immodicè appetunt homines, quasi quò magis illis redundant, tantò sit ipsis vita certior & diuturnior futura. τὰ λοιπὰ igitur vocat ea quæ vsui necessario & iusto supersunt, antea idcirco vsus verbo ἀφελανεῖν.

29 *Ne suspenso animo esitote*, μὴ μετεωρίζεσθε. Quidam τὸ μετεωρίζεσθαι interpretantur in sublime tolli, nempe vt ex astrorum cursu in futurum sibi consulāt homines: quam interpretationem miror potuisse ab Erasmo approbari. Quidam de diuitum arrogantia explicant, vt idem declaret atque altum sapere. Quidam ad instabilem illam hominum cupiditatem referunt, qui semper inhiant altioribus. Suum cuique liberum iudicium esto. Ad me verò quòd attinet, quia μετέωρος Græcis non eum modò declarat qui positus est in sublimi (vt Socrates ille apud Aristophanem ἀεροβατῶν καὶ τὸν ἥλιον ἀθεωρῶν) sed etiam à consequenti significat τὸν πανταχοῦ ῥέμβοντα καὶ ἀβέβαιον ἔχοντα, id est eum cuius animus velut in aëre suspensus, modo hūc modo illūc inclinat; ideo estimo τὸ μετεωρίζεσθαι accipi pro eo quod Latini dicunt Animi pendere, & dubio ac suspenso animo esse: quod ils eueniat necesse est qui de pręsente vita solliciti, in humana duntaxat præsidia respiciunt,

30 *Indigere.* χρήζετε. Clemens Alexãdrinus in Pædagogo hæc omnia explicat περὶ τῆς τῶν περιττῶν ὀρθυμίας, id est de cupiditate qua appetimus quę minimè sunt necessaria: & in eam sententiam superiore versiculo Christum dixisse putat, μὴ μεταιρίζεσθε. Nam (inquit) μεταιρίζεις ἀπὸ τῆς ἀληθείας ἀλαζονεία καὶ τρυφὴ ποιεῖ. Sed hoc vocabulum χρήζειν & πάντα πάντα, quod sequitur in proximo versiculo, indicant hanc Christi doctrinam longius porrigi. Reprehẽdit enim Dominus eos omnes qui præsenti vitæ ita sunt addicti vt beatam illam ac sempiternam vitã, vel prorsus obliuiscãtur, vel illi certè postponãt. Itẽ qui huius vitæ necessaria præsidia vel in aliis hominibus, vel in sua diligentia ac industria collocant. ex quo fit vt plerique anxij & irrequieti ne huius quidem vitæ commodis fruantur: quorum omnium vitiorum radix est diffidentia. Eam igitur his verbis Christus conatur suis eximere, non vt officio suo desint, sed vt in primis quærãt quod præcipuum esse debet, & ita laborent vt impiam illam animi ægritudinem vitent, omnes denique cogitationes in Patrem cælestem reiiciant, vt monẽtur 1. Pet. 5. 7.

31 *Quin potius,* πλὴν. Vulg. *Verumtamen.* Vide suprà cap. 11. 41, & Matt. 11. 22. ¶ *Omnia,* πάντα. Deest hæc particula in tribus vetustis codicibus: sed mihi tamẽ videtur minimè otiosa.

32 *Parue grex ille,* τὸ μικρὸν ποίμνιον. Magna vis est hoc loco articuli, ideóque minimè negligẽda, quũ in eo lateat totius huius consolationis pondus. Videtur autem Christus alludere ad locum Es. 41. 14.

34 *Cor.* καρδία. Id est intimus tuus affectus, qua ratione apud Hebræos בטח (*Kesel*) qua voce propriè significantur ilia & intima illa viscera, accipitur pro fiducia.

36 *Regressurus sit.* ἀναλύσῃ, translatione à nauibus sumpta, eò cursum reflectẽtibus vnde soluerant, quòd Gallicè dicitur *relascher.* Itaque non ei qui domum egreditur, sed qui domum regreditur hoc verbum competit, de quo plura dicemus Philipp. 1. 23. Athen. lib. 1, καὶ τὴ διάπλουν ἀναλύοντες. Polyb. lib. 4. ἀναλύοντα ἐκ μάθης οἱ σφετεῶται ἀπίκτεινον.

37 *Accedens,* παρελθών. Vulgata & Erasmus, *Transiens*, quæ significatio non videtur conuenire huic loco, nisi eò referas: quòd eos qui ministrãt conuiuis, subinde oporteat locum mutare. Sed præstat (ni fallor) illo modo interpretari, vt idem declaret atque παρὰ, vt etiã accipitur infrà cap. 17. 7, vbi tamen agitur non de ministro, sed de eo qui ad mensam accumbit. Abundant quidẽ huiusmodi participia ex Hebræorum idiotismo, vt in illis dicendi formulis, Respondens dixit, Surgens abiit, Profectus venit, & similibus. Sic tamen loquuntur etiam disertiores Græci, quum significare volunt repentè & præter expectationem aliquem prodiisse in publicum. Æschines, ὁ δὲ σεμνῶς πάνυ παρελθὼν, τὸν Καλλίαν ὑποτρέπεται. Demosthenes, ὁρῶν πάντων ἕτοιμον ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ τὸν τρυφῶν εἶπον εἰς ὑμᾶς, &c. quæ emphasis fortasse non est hoc loco negligenda.

38 *In secunda vigilia,* ἐν δευτέρᾳ φυλακῇ. Sic Terent. in Andria, seruata præpositione, *Nolo me in tempore hoc vitiat senex.*

39 *Si sciret,* εἰ ᾔδει. Vel *sciuisset.* & mox, *vigilasset, nec sinisset,* vt agatur de eo cuius domus iam sit perfossa.

42 *Est,* ἐστὶν. In vno exemplari scribitur, ἔσται erit. ¶ *Dispensator,* οἰκονόμος, id est alendo famulitio destinatus, qualis fuit Eliezer in domo Abrahæ. Genes. 15. 2, vbi dicitur בן-משק (*ben-meschek*) vt plerique exponunt: & eiusmodi delectu seruis vsos fuisse Romanos quoque veteres, liquet ex Suet. in Augusto, eius seruum dispensatorem, Diomedem commemorãte. ¶ *Demensum triticum.* Serui (inquit Donatus in Phormionem) quaternos modios frumenti accipiebãt in mensem, & id demensum dicebatur. Vulg. *Mensuram frumenti.* Eras. *Demensum cibum,* vt loquitur Plaut. in Sticho.

46 *Separabit.* διχοτομήσει. Vel segregabit, vt vertit Tertul. lib. in Marcionem. Vide Math. 24. 51.

47 *Neque fecit.* μηδὲ ποιήσας. Hoc non legit Syrus interpres, idque nulla sensus iniuria.

48 *Amplius,* πλεῖον. Amplius videlicet quàm ab eo cui non tam multa commissa sunt: non autem amplius quam sit ipsi commissum. Theophylactus autem hoc discrimen constituit in

verbis διδόναι & παραδιδόναι. Illud enim accipit de miraculorũ donis, hoc verò de Verbi ministerio. Legit autẽ καὶ ὃ παρεγγυήσω, idque (vt opinor) rectius. Nã præterquàm quòd pro Cõmendare alicui & fidei committere, potius dicunt τινὶ παρακαταθέσθαι, Paulus etiã donũ Spiritus sancti παραγγελθὲν eleganter vocat 1. Tim. 6. 20. & 2. Tim. 1. 14. Sic tamen vsurpauit verbum παραδίδωμι noster Lucas infrà, 46, & in Actis Apostolorum aliquoties.

49 *Si iam accensus est?* εἰ ἤδη ἀνήφθη; Ita legitur in omnibus vetustis codicibus quos vidimus, & apud Theophylactum, quem tamen miror, τί θέλω εἰ ἤδη ἀνήφθη, interpretari, πρόσω θέλω εἰ ἤδη ἀνήφθη. Neque enim video quomodo hæc cohæreant, nisi potius legas ἀναφθῇ, vt εἰ pro ὅτι accipiatur, quemadmodum apud Homerum sæpe: & interpreteris, *Quantopere velim vt iam accendatur?* Sed ne hoc quidem mihi satis placet. Vulgata, *Nisi vt accendatur*, Videtur enim legisse, καὶ τί θέλω εἰ μὴ ἀνήφθη, vel potius, καὶ τί θέλω ἢ δὴ ἀνῆφθαι; id est, *& quid aliud velim quàm iam esse accensum?* vt rectè coniicit Erasmus: & ita accepit Syrus interpres. Clemens lib. Recognitionum, Ruffino interprete, citat his verbis hunc locum, *Et quàm volo vt accendatur?*

50 *Oportet me baptizari*, ἔχω βαπτισθῆναι Vulg. & Eras. *Habeo baptizari*: quo dicendi genere vtitur Suetonius: itaque non repudio, sed malui planius loqui. Cæterùm in hoc versiculo comperi Epiphanium plurimùm variare ab omnibus codicibus, quos mihi contigit inspicere. Sic enim ille κατ' Ἀρτεμωνίτων hunc locum citat, ποτήριον ἔχω πεῖν, καὶ, τί σπεύδω ἕως ἔτι αὐτὸ καὶ βάπτισμα ἔχω βαπτισθῆναι, καὶ τί θέλω εἰ ἤδη ἐβαπτίσθην; id est, *Poculum habeo bibendum, & quid festino donec ipsum bibero? & baptismo oportet me baptizari, & quid volo si iam sum baptizatus?* Sed causã non video cur hanc lectionem magis amplectamur, quàm quod idem auctor alibi refert de hoc loco à Marcionitis depravato. Trita est autem in sacris literis metaphora ab immersione in aquã, & à potione, ad significandas grauissimas quasuis ærumnas sumpta, vt suprà, 11. 38.

51 *Diuisionem*, διαμερισμόν. Vulg. & Erasmus, *Separationem*: rectè quidem, nisi mauis Disparationem dicere: nam Dispertitionem non dicimus. Sed Separare oppono τῷ ἀφορίζειν, ob eam causam quam alibi exposuimus: alioquin Dissidere respondet τῷ διίστασθαι.

52 *Aduersus duos*, ἐπὶ δυσί. Vulgata, *In duos*: quæ interpretatio est obscura propter præcedens participium διαμεμισημένοι, quod vertit *Diuisi*. Ponitur autem tertius casus pro quarto, vt in illo Homeri versiculo Iliados γ, Οἱ πρὶν ἐπ' ἀλλήλοισι φέρον πολυδακρυα ἄρνα: pro ἐπ' ἀλλήλους, id est, κατ' ἀλλήλων. Sic Lucas paulò pòst, ὅτι τῷ νόμῳ & ὅτι τῷ πνεύματι. Sunt autem hæc repetita ex Michea 7. 6.

57 *Diiudicatis*, κρίνετε. In quodam codice legitur διακρίνετε, discernitis.

58 *Enimuerò*, γάρ. Hanc particulam constat hoc loco causalem non esse, vt quæ non soleat iungi cum imperandi modo. Itaque vel est expletiua, vel ponitur pro οὖν, *Igitur*. Vulg. legit δέ, *autem*, quod rectius videtur. ¶ *Da operam*, δὸς ἐργασίαν. Notandum hoc dicendi genus, quod non memini alibi legere. neque Syrus interpres videtur intellexisse: nec ipse quoque Theophylactus. ¶ *Pertrahat*, κατασύρῃ. Ambrosius legit, *Condemnet*: id est reum peragat: vt planè videatur pro κατασύρῃ legisse κατακρίνῃ, sicut Erasmus rectè coniicit. ¶ *Exactori*, πράκτορι: id est, ei qui damnatos cogit iudicum sententiæ parêre.

59 *Minutum*, λεπτὸν. Vide Mar. 12. 42. Qui autem ex hoc loco statuunt purgatorium, saltem legant Theophylacti cõmentaria, Romæ ipsius Pontificis auspiciis excusa.

IN CAPVT XIII.

1 *De Galilæis*, τῶν Γαλιλαίων. Oportet igitur Samaritanos quoque fuisse Galilæorum nomine comprehensos, si hæc est historia quã describit Iosephus lib. Antiquit. 18, cap. 5. qua de re amplius quærendum censeo.

2 *Præ omnibus Galilæis*, παρὰ πάντας τοὺς Γαλιλαίους. In hoc dicendi genere, quod etiam paulo pòst repetitur, necessariò subauditur ἄλλους, vel λοιποὺς, vt sit plena loquutio, Præ reliquis, vel, aliis omnibus Galilæis. Sic Plinius de obeliscis loquẽs, *Omnibus* (inquit) *quæ in mari visa sunt, mirabiliorem*. Pro, *omnibus aliis*.

4 *In Siloam, εἰς τὸν Σιλωάμ.* Subauditur τόπον vel πρόσωπον, propter adiunctum articulum. Fuit enim Siloam riuulus vnde aquæductus in vrbem ferebatur, cuius meminit Iohannes 9.7. & Esaias 8.6. vbi Hebraicè vocatur שִׁלֹחַ (*Schiloach.*) Itaque hoc nomen nihil pertinet ad vrbē שִׁילֹה (*Schilohh*) quam Græci vocāt Σιλώμ, iam olim vastatam, vt liquet ex Ieremiæ 7. cap. Existimandum est potius ad ipsam piscinam fuisse extructam turrim quampiā, aut ipsius aquæductus castellum, quod repentè prostratum aliquot homines occiderit, sub hoc tempus quo Christus hunc habuit sermonem. ¶ *Debitores, ὀφειλέται, i. ἁμαρτωλοί. peccatores,* Vide Matth. 3.16.

7 *(Ex quo) ἀφ' οὗ.* Sic habet vulgata: quod vetustissimi codicis mei auctoritate confirmatur. Et ostendit hic locus hunc habitum sermonem quarto ineūte anno à baptismo Christi, vt qui à Septembri cœperit, Illud autem omnino subaudiendum est, nisi malimus sic loquutum Lucam vt scripsit Virgil. lib. Æneid. 1, *-vna cum gente tot annos Bella gero,* ¶ *Venio, ἔρχομαι.* id est, veni, vel venire soleo. Similem loquendi formulam obseruauimus Matt. 26.23.

¶ *Quorsum etiam terrā &c ἵνατί καὶ τὴν γῆν καταργεῖ;* Vulg. *Vt quid etiam terram occupat?* Erasmus, *Ad quid vel terram occupat?* id est onerat, sed inutili onere. hoc est enim (inquit) propriè καταργεῖν. At ego fateor me nusquam legisse καταργεῖν pro inutiliter onerare vel occupare. Hoc quidem constat τὸ ἀργὸν significare quod est ignauum & iners, ac nullis prorsus viribus: vnde τὸ καταργεῖν sæpe apud Paulum occurrit pro eneruare & cassum ac irritum reddere: deinde etiam metaphoricè τὸ καταργεῖσθαι pro liberari. Existimo igitur hic dici ficum τὴν γῆν καταργεῖν, quæ præterquā quòd erat infructuosa, eam etiam terræ partem quam occupabat, sterilem reddebat: quæ alioquin vitibus cōsita, nō fuisset inutilis. Cæterùm in quodam exemplari scriptum legimus. ἵνα μὴ καὶ τὴν γῆν καταργῇ: id est, vt ne terram etiam inertem reddat. Sed illa scriptura vera est ἵνατί illud est ἀλλαχοῦ. quod Gallicé dicimus *A que faire.*

8 *Fodero circum eam, σκάψω περὶ αὐτὴν.* Hoc est quod Latini vno verbo dicunt Ablaqueare, vt eleganter hunc locum vertere liceat, Donec eam ablaqueauero, & stercorauero.

9 *Et si quidem tulerit fructum (dixit es,) καὶ μὲν ποιήσῃ καρπόν.* sub ἀφόρητος ex præcedente vers. *Hoc,* inquit doctissimus Budæus, *mutilatum videtur iis qui Græci nescium. Est enim schema Græcum quod anantapodoton dicitur. Attica lingua proprium, oratio videlicet vno membro dessecta.* Hæc Budæus, quæ prolatis etiam ex Aristophane & Cicerone exemplis confirmat, annotationibus prioribus in Pandectas. Me verò non piguit explere quod deest, vt perspicuitati studerem.

¶ *Postea, εἰς τὸ μέλλον.* id est *μετέπειτα.* Vulgata, *In futurum.* Erasmus, *in posterum.* Syrus interpres aliud prorsus legit, licet eadem manente sententia: vt qui verterit לְמָא חַי (*lema chai*) id est, cur viueret, ficus videlicet, dilata longius excisione?

11 *Adfuit, ἦν.* id est παρῆν. Sic enim malo accipere, quàm coniungere cum participio ἔχουσα. ¶ *Habens spiritum infirmitatis, πνεῦμα ἔχουσα ἀσθενείας.* Vulgata, *infirmitatis,* id est, morbo à Satana inflicto laborans, vt explicatur postea versu 16. Sic spiritus auaritiæ dicitur spiritus ad auaritiam impellens, & similia multa passim occurrunt. In vetustissimo meo codice legitur ἐν ἀσθενείᾳ ὑπὸ πνεύματος. *Erat in infirmitate à spiritu,* id est laborabat morbo à Spiritu, nempe Satana immisso. quod planius est.

¶ *Incurua, συγκύπτουσα, i. κατακύπτουσα, & ὀπισθότονος.* Vulgata, *Inclinata:* huius vocabuli vi non satis expressa. Erasmus, *Contracta:* quod rectè quidem explicat in Annotationibus, sed tamen non satis conuenit. Contractus enim esse potest qui minimè sit nec incurua, nec resupinatus. Huic opponitur τὸ ἀνακύψαι, i. *recuruare.* Nam recurua aduersatur incurua, sicut apud Græcos, ὁ ἀνακυπτικὸς τῷ συγκυπτικῷ, item ἐμπροσθοτονικὸς τῷ ὀπισθοτονικῷ.

12 *Soluta es, ἀπολέλυσαι.* Vulgata, *Dimissa es.* Erasmus, *Liberata es.* Vterque Græci vocabuli propriam significationem neglexit, quam tamen seruare oportuerat. Tenebatur enim Satanæ quasi vinculis cōstricta, vt ne attollere quidem caput totis 18. annis potuerit, sicut Dominus ipse postea loquitur. Vtinam ergo

go verbo ἀναβαίνειν cõposito pro simplici, quod mox scribitur versu 16. sicut à Latinis etiam interdum Absoluere pro Soluere vsurpatur.

13 *Surrecta est*, ἀνορθώθη, vel subrecta. Nam vtroque hoc participio vtuntur idonei auctores. Vulg. & Eras. *Erecta est*. Erigimus autem iacentia, surrigimus quæ deorsum pendent.

14 *Praefectus synagogæ*, ἀρχισυνάγωγος. Vnus videlicet eorum qui synagogæ illi præerant. Plures enim Archisynagogos fuisse apparet ex Marci cap. 5. ver. 22. & Act. 13. 15.

15 *Hypocrita*, ὑποκριτά. Complutensis editio cum quatuor vetustis codicibus legunt ὑποκριταί, *hypocritæ*, ita vt omnes illos doctores Christus appellet, quum sequatur ἕκαστος ὑμῶν, vnusquisque vestrum.

19 *Et euasit*, καὶ ἐγένετο. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Et factum est*.

25 *Ex quo*, ἀφ' οὗ. Cohærent ista cum præcedente verbo, & causa adfertur cur volentibus ingredi non patebit aditus, quia nimirum serio venient, occlusis iam foribus. Vulgata & Erasmus, *Postquam autem*: quasi noua inchoetur periodus.

29 *Venient* (*homines*) ἥξουσιν, impersonaliter accipiendum. ¶ *Ab Oriente*, ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν. Græcas voces auctor libelli De Mundo vult plurali numero vsurpari, propter triplicem ortum & occasum, nempe Vernum, Solstitialem, & Autumnalem. Vsurpatur tamen ἀπ' ἀνατολῆς singulari numero Matth. 2. 2. & Apoc. 21 13. quod vix apud idoneos Græcos scriptores inuenias.

32 *Eiiciam*, ἐκβάλλω. Vulg. & Erasmus, ad verbum, *Ejicio*, Mihi verò videtur esse enallage præsentis pro futuro, quæ tamen sua emphasi non caret. Ita enim declarat se iam esse in ipso opere, neque vel Pharisæorum inuidia, qui obiecto Herodis metu volebant eum abigere, nec Herodis conatibus & vllis consiliis posse impediri quominus quod semel est exortus, ad finem perducat. Itaque Veterem etiam interpretationem non planè repudio. ¶ *Sanationes perficiam*, ἰάσεις ἐπιτελῶ. Vulg. & Eras. *Sanitates perficio*: quasi ἴασις & ὑγεία idem declarent. ¶ *Hodie & cras*, σήμερον καὶ αὔριον. Prouerbialiter dici hoc videtur pro Exiguo temporis spatio, vt interpretatur Theophylactus. Contigerunt enim hæc omnia in vltima Christi profectione, vt ego quidem arbitror. Nam quòd ad historiæ seriem attinet, Lucam censeo quasi pro regula nobis esse proponendum, ad quam deinde Matthæi & Marci scripta accommodentur: quum ipse diserte testetur in proœmio, se in historia ordine digerenda plurimum operæ posuisse: Sed hæc παρέργως. Potest tamen hoc dicendi genus etiam accipi sensu prorsus diuerso: quasi dicat sese, quicquid aduersarij moliãtur, nihilominus tamẽ & hodie & cras, id est & in præsenti & in posterum, quandiu nimirum libuerit, suo munere functurum. Postremò notandum, hoc ita dici quasi nuntij in ipsius Christi persona loquantur, qui mos est Hebræis familiaris. Sed ferè proponi solet aliquid ex quo id possit intelligi, vt apud Prophetas כֹּה אָמַר יְהוָה (*choh amar Iehouah*,) i. Hæc dicit Dominus: & in Iohannis Apocalypsi, τάδε λέγει ὁ πρῶτος καὶ ἔσχατος, Hæc dicit primus & nouissimus: deinde inducitur Deus ipse loquẽs. Itaque tale quidpiam hoc loco supplendum videtur.

¶ *Consummabor*, τελειοῦμαι. Iterum præsens pro futuro ponitur, vt etiam annotat Erasmus: cui tamen in eo non assentior, quòd τελειοῦμαι putat actiuè posse accipi pro τελεῶ: id est finiam [siue, absoluam] opus meum. Nam etsi hæc sententia bene conuenit, tamen τελειοῦμαι non memini legere actiuè positum: & vt ita vsurpari posse concedam, absolutè tamen poni non potuit. Hoc quidem certum est, Christi mortem intra triduum futuram, (i. iam proximam & instantem) hîc designari, quæ vltima fuit peregrinationis Christi clausula, quum à resurrectione induerit immortalitatem. Sed malui Consummandi quàm Finiendi vocabulo vti: quia Finiri propriè dicuntur ea quæ impositio fine amplius non extant: (vt Finiri vita, dolor, morbus dicitur) mors autem Christi neque Christo ipsi, neque ipsius officio finem propriè imposuit, sed Christum potius consummauit: adeò quidem vt eadem hac oblatione suos dicatur consummasse, idque in perpetuum, quum sit etiam æternus sacerdos.

Quinetiam fortassis vsus est Dominus verbo חלב [*chalab*] quod sacrificiis quoque cóueniu: & Græcis Theologis dicũtur τελειῶζ qui in mortem Christi baptizantur, & peculiariter τελειωθέντες absolutè vocantur qui pro Christo sanguinem fuderunt: quæ significatio an huc pertineat, & an hac ratione fideles dicantur in Christo τετελειωμένοι, iudicium penes lectorem esto.

25 *Veruntamen*, πλήν. Hæc nonnulli cũm superioribus coniungunt, quasi iubeat Christus hæc quoque Herodi nuntiari. Sed malo distinguere, vt sit hic sensus, Quanuis quod mihi dicitis Herodem minari, non possit me impedire quominus fortiter pergã in eo quod cœpi, tamen non est quòd mortalis ne hîc maneam: discedam tamen, & quum aliquandiu oberraro, ipsam Hierosolymam breui perueniam: vbi res ipsa declarabit, quo studio me admoneatis vt mihi ab Herode caueam, quum vos ipsi fitis me interfecturi. ¶ *Hodie & cras*, σήμερον καὶ αὔριον. Syrus interpres legit in Græcis post hæc verba ἐργάζεσθαι operari: quam lectionem si sequamur, τὸ προϊέναι, in proximo membro non significabit Iter facere, sed Abire, ex hac vita videlicet, vt respondeat verbo τελειοῦμαι præcedentis ver. & ita totum hunc locum liceat interpretari, *Veruntamen oportet me hodie & cras operari: sequente verò die discedere.* Sed huiusmodi ellipses sunt periculosæ, & in nullis Græcis codicibus reperitur verbum ἐργάζεσθαι. ¶ *Non contingit*, οὐκ ἐνδέχεται. Vulgata, *Non capit*, vt loqui solet Tertullianus: sicut apud Græcos ἐνδέχεται accipitur pro ἔξεστι, licet. Docent autem subtilius Dialectici & Physici quomodo inter se differant τὸ μὴ ἐνδεχόμενον καὶ τὸ ἀδύνατον.

34 *Gallina*, ὄρνις. Vulgata, *auis*, quasi ignorarit hac voce peculiariter quoque gallinam significari, quum tamen Gallinam verterit Matth. 23. 37. ¶ *Pullicrem*, πτίον νεοσσιᾶς. Sic loquitur Columella plurimis locis, propriè in his rebus sermonis obseruantissimus. Vulg. & Eras. *Nidum*: id est καλιάν. Sic tamen Virgilius lib. 4. *--ipsáque volantes Ore ferunt, dulcem nidis immitibus escam.* In duobus autem codicibus legimus τὰ ἑαυτῶν νεοσσία, pullos suos.

IN CAP. XIIII.

1 *Ex primioribus Phar.* τῶν ἀρχόντων τῶν Φαρ. Vel eos quos Sanhedrin vocabant, vel principes Synagogæ intelligo quoniam inuenio apud Matthæum 5. versu 18. ἄρχοντα simpliciter vocari qui ἀρχισυναγωγὸς dicitur Marc. 5. 22. & iterũm distinguuntur à Senioribus & Scribis, & à Principibus sacerdotum infrà, 24. 20. & Act. 4 5. Sed & illud probabile est distincta fuisse politicorum magistratuum & Archisynagogorum munera, sicut Deuteronom. 29. 15. distinguit Moses. Non erant enim omnes Archisynagogi Pharisæi, sicut apparet ex Ioh. 7. 48. quum Pharisæus sit sectæ nomen: sed tamen Pharisæos tum fuisse in magna æstimatione liquet ex tota Euangelica historia.

3 *In hæc verba*, λέγων, Pleonasmus est huius participij, de quo diximus l. 11. 46.

5 *Quis vestrûm*, τίνος ὑμῶν. Permutata est constructio verborum in hac periodo, ex Hebræorum idiotismo, quem exposuimus suprà, 11. 11. Ideo maluimus in Græcis aliquantulum deflectere quàm verbum reddere pro verbo.

7 *Attendens*, ἐπέχων: i. προσέχων, animum videlicet: quomodo etiam accipi τὸ ἐπέχειν obseruat Eustatius in Homerum Odyss. τ.

13 *Mendicos*, πτωχούς. Vul. *Pauperes*, πένητας. Ego propriam illius vocis significationem hîc retinendam puto, de qua vide Matth. 19. 21. & 2. Cor. 8. 9.

18 *Vno* [*ore*] ἀπὸ μιᾶς: id est ἐξ ἑνὸς στόματος, inquit Theophylactus, quasi ex compacto & constituto, pro quo dicimus vernaculo nostro sermone, *d'vn accord*, expressa etiam præpositione ἀπό. Quanuis enim isti aliquantulum diuersas causas adferant, tamen in eo conueniunt omnes quòd sua negotia prætexunt ne ad cœnam adsint. Potest autem commodissimè suppleri γνώμης aut βουλῆς; id est sententia vel consilio, sicut in illo Homeri versiculo Iliad β. εἰ δέ ποτ' ἐς γε μίαν βουλεύσομεν, pro quo Latini dicũt, *vno ore*. Itaq; Castellio qui nuper ἀπὸ μιᾶς cõuertit *Ad vnã*, nõ videtur sensũ assequutus, neq; Vetus interpres qui interpretatur *simul*, ἅμα.

26 *Non odit*, οὐ μισεῖ. Id est amat suprà me. Matt. 10. 37. ¶ *Animam suam*, τὴν ἑαυτοῦ ψυχήν. Id est seipsum, siue suam ipsius vitam,

vitam, vt loquitur Matth. 16. 25.

28 *Considens*, καθίσας. Domi videlicet consilium capiens & omnia supputans, antequam opus aggrediatur, sicut dicit Varro, *Romani sedendo vincunt.*

31 *Consultat*, βουλεύεται: Consultat, adhibitis nimirum etiam aliis in consiliũ, quum de rege hîc agatur ac suscipienda expeditione. Vulg. & Eras. *Cogitat*, i. λογίζεται vel ἐνθυμεῖται.

35 *Appositus*, εὔθετον, i. aptus & accõmodatus: vt Varro agrum dixit appositum ad vitem: & Cicero dies ad agendũ appositos. Vul. & Er. *Vtilis*, i. χρήσιμον.

IN CAPVT XV.

7 [*Magis*] *quàm*, ἤ. Sic apud Hebræos interdum omittitur particula יותר (*iother*,) sicut apud Græcos μᾶλλον, de quo alibi diximus. ¶ *Quibus non opus est*, οἷς οὐκ ἔχει χρείαν ἔχειν. Quod simpliciter dicitur, intelligendũ est τῆς χρείας, eorũ videlicet respectu qui penitus sunt à Deo auersi.

8 *Verrit*, σαρῖ. In vetustiss. codicibus Vulgatæ editionis (vt post Vallam Erasmus annotauit) perperam scriptum est *Euertit* pro *Euerrit*: qui error Gregorio pontifici Romano, & aliis Græcæ linguæ imperitis occasionem præbuit multa in hunc locum parum appositè comminiscendi.

10 *Apud Angelos*, ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων. Vulg. & Erasmus seruato obscuro Hebraismo, *Coram Angelis*. Leniculum autem est quòd pro γίνεται, *Est*, interpretantur *Erit*, γενήσεται. quę enallage etiam occurrit infrà, 20. 33.

12 *Partem (ad me) attinentem*, τὸ ἐπιβάλλον μέρος. Syrus interpres non inelegãter, Partem ad me redeuntem, id est τὸ ἐρχόμενον μέρος, vt vulgò dicimus, *la part du bien qui me reuient*. Caius Iurisc. Partem alicui contingentem vocat: & ita loquuntur disertiores Græci interdum, etiam nomine μέρος non expresso. ¶ *Facultates*, τὸν βίον. Βίος (vt alibi diximus) tum vitam, tum illud ipsum deçlarat quo vitam tuemũr. Ideo conuertimus interdum Vitam, interdum Victum, nonnunquam Substantiam, post Quintilianum, vt facturi eramus hoc loco, nisi in eodem hoc versiculo occurreret οὐσία.

13 *Profusè*, ἀσώτως. Deriuant Grammatici ἄσωτον ab α & σώζειν, vt eum declaret qui nihil sibi seruat: quem Latini Effusum & Profusum simili ratione vocant. Vulg. & Eras. *Luxuriosè*, id est ἀσελγῶς.

18 *Peccaui in cælum*, ἥμαρτον εἰς τὸν οὐρανόν: id est, peccaui in Deum & in te: siue reus sum non te solo, sed ipso etiam cœlo, quacũque patet, teste. Cælum autem pro Deo vsurpari nisi figuratè non potest, nempe pro eo cuius sedes in cælis potissimum collocatur, vt illa quorundam obseruatio grammatica mihi planè frigere videatur, quasi Cælum sit vnum ex Dei nominibus.

20 *Contendit*, ἦλθε. Id est, in viam sese dedit, vt ad patrem veniret. Nec enim eò adhuc peruenerat, vt apparet ex iis quæ subiiciuntur. Sic etiam accipitur τὸ ἐρχεσθαι, infrà Act. 28. 14.

23 *Exhilaremur*, εὐφρανθῶμεν. Vulgata, *Epulemur*, nimis anguste. Hoc est quod dicimus *faisons bonne chere*. quod respõdet Hebrææ voci שמח (*Samach*,) sæpe apud Mosen vsurpatæ, vbi de sacrificiorum conuiuiis agitur.

26 *Vnum ex pueris*, ἕνα τῶν παίδων. Frobenij codex addit αὐτῶν, id est *suis*, quod videtur expungendũ. Apud Theophylactum autem legitur: ἕνα ἐκ τῶν παίδων δούλων: ac mihi quidem dubium nõ est quin δούλων culpa librarij ex albo libri in contextum irrepserit.

29 *Sum transgressus*, παρῆλθον: id est ὑπερβαίνω, vel *præteri*, id est *contempsi*: quia quæ aspernamur, ne aspicere quidem sustinemus. Theophylactus legit παρεῖδον, *Despexi*.

30 *Facultates tuas*, σου τὸν βίον. Vulg. *Substantiam suam*, id est τὸν αὐτοῦ βίον. Sed illud est ἐμφατικώτερον, & Græci omnes codices in eo consentiunt.

IN CAP. XVI.

1 *Dispensatorem*, οἰκόνομον. Vulgata, *Villicum*, nimis anguste. Sic vocatur qui Domini pecuniæ tum exigendæ tum dispensandæ præest, qui & Actor dicitur. vnde etiam οἰκονομίαν Actum vocat Scæuola, qua voce Tertul. vsus est hanc parabolam citãs. Ego verò vocem quæsiui minus ambiguam, nempe Dispensatoris, qua tum Cicero, tum Iurisconsulti sæpissimè vtuntur.

2 *Non enim poteris*, οὐ γὰρ δυνήσῃ: id est, tibi non fiet à me potestas. Nam alioquin dispensatio esse poterat si hoc dominus ipsi concessisset.

¶ *Esse dispensator*, οἰκονομεῖν. Vulgata, *Villicare*, quod haud satis scio an aliud declaret quàm rusticari: certè non tam latè patet quàm τὸ οἰκονομεῖν, quod significat res domesticas administrare. Erasmus, *Dispensare*, quod verbum non legi absolutè positum.

6 *Latos*. Βάτους Syrus interpres מתרין (*mathren*) id est μετρήτας vertit: item vetustissimus codex meus, & alia duo manusc. exemplaria, Latina denique recepta versio legunt κάδους, nomine tantum variato, non mensura. Nam, vt apertè probat doctissimus Georgius Agricola, apud Hebræos בת [*bath*] mensura fuit rerum liquidarum, prorsus respondens Atticæ amphoræ, quæ Græcè non modò μετρητὴς, sed etiam κάδος & κεράμιον dicitur. Immeritò igitur Erasmus hoc quidem Veterem interpretem reprehendit.

¶ *Tabulas*, γράμματα. Sic vocant Latini obligationis instrumentum, vt vel ex eo liquet quòd ipsi tabulas nouas appellãt. Vulgata, *Cautionem*, quo vocabulo sic vtitur etiam Seneca. Hebrçi generali voce ספר (*sepher*) vocant. vt Ier. 32. 11.

7 *Coros*, κόρους. Apud Hebræos (vt hoc quoque παρέργως dicamus) כור (*chor*) (pro quo Græci interpretes & ipse quoque Iosephus κόρον dicunt) mensura fuit rerum aridarum, quæ decem Atticos medimnos capiebat, vt testatur idem Iosephus libri Antiquitatum 15. cap. 12. Locus igitur quem ex eodem citat Erasmus ex libri tertij vltimo capite, in quo videtur Corus æstimari medimnis Atticis quadraginta vno, omnino deprauatus est, vel in numeri nota, vel in eo quod pro ἀνθ' ὧν, scribendum est πλὴν ὧν, vt rectè obseruat Georgius Agricola, homo (meo quidem iudicio) omnium qui de his rebus ad hunc diem scripserunt diligentissimus.

8 *Dominus ille*, ὁ κύριος. Expressi articulũ vt intelligatur hîc agi de illius dispensatoris hero, non de ipso Christo, in quo videtur Syrus interpres hallucinatus. Cæterùm mihi comparationem istam diligenter expendenti, videtur Dominus hoc loco nos docere velle, bona ad hanc vitam spectantia nobis diuinitus concedi, non vt ea prout libuerit, tanquam illorum propriè domini, cõsumamus, sed vt illa tanquã penes nos deposita ex Domini voluntate optimáque fide dispensemus: homines autem, & quidem præsertim eos quibus copiosius eiusmodi depositum commissum est, illis ad luxum & alia eiusmodi abuti consueuisse. Ita fieri vt Deus tandem istam suorum bonorum dilapidationem non ferens, de nobis amouendis meritò cogiter, siue bonis illis malos dispensatores priuando siue ipsa quoque vita illis erepta eos ad suũ tribunal euocando. Legitimam autem Domini placandi, & huius prorogandæ commissæ dispensationis, immò etiam amplioris beneficentiæ obtinendæ rationem hanc esse, si profusionem istam charitate erga pauperes compensemus. Sic enim fore tum vt, si Deus caducis istis bonis recte nos vti comperit, longè pretiosioribus nos dignetur, tum vt non frustra beneficos nos fuisse, & in hac ipsa vita (vt Deut. 14. n. scribitur,) & in cælis ipsis tandem cum iis quibus benefecerimus collecti expectemur, sicut loquitur Christus Matth. 5. 7. Paulo quoque copiosè messuros testante qui copiosè seuerint 2. Cor. 9. 6. Non sunt igitur partes huius parabolæ subtilius accommodãdæ vltra Christi scopum, quietiam cùm fure certo respectu confertur 1. Thes. 5. 2. vt Deus cum iniquissimo iudice Luc. 18. 2. Nam quisnam alioqui paterfamilias talem dispensatorem furtum furto cumulantem, & ipsius benignitate tam turpiter abutentem tulerit, nedum laudarit? Neque vel ex alieno, vel ex malè partis liberalitas est exercenda: quanquam hoc posterius rectè intellectum quadrat optimè Christi proposito. Quũ enim fiduciarij duntaxat possessores bonorum huius vitæ simus, idque ad tempus, & adiecta reddendarum rationum conditione, consequitur nos de nostro neque quicquam profundere, neque liberalitatem propriè exercere. Quòd autẽ nonnulli ex hoc loco metita eleemosynarum eliciunt, & eorum in cælis intercessionem in quos charitatem in hac vita exercuerint, ne refutatione quidem indiget. ¶ *Certè*, &c. Vulgata & Eras. *Quia*. Mihi verò videtur in iis quæ sequuntur collatio esse similitudinis ita vt à comparatis argumentetur. & כי, Hebræorum sæpe hanc vim habet:

bet, ¶ *Filij huius seculi*, οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου. Sic apud Rabinos בני העולם חזה [*bene haholam hazzeh.*] id est homines præsentu vitæ addicti, quos vocat Apostolus σαρκικούς, & opponit πνευματικοῖς, qui hoc loco dicuntur filij lucis, id est בני אורה *bene orah*,] quos Dominus sui spiritus luce illustrauit. ¶ *In suo genere*, εἰς τὴν γενεὰν ἑαυτῶν. Alicubi γένος genus, generationem, progeniem, æ- tatem denique exposui. est enim multiplex huius vocabuli declaratio. Sed mihi quidem videtur hîc accipi pro certo genere ac specie hominum, & εἰς pro ἐν vsurpari. Virgilius. *Parce pio generi.* Idem, *Quod genus hoc hominum?* Vulgata, *In generatione sua.* Erasmus, *In natione sua.* Nam Cicero quoque in hac significatione nationem candidatorum & nationem optimatium dicit. Sed illud planius est & magis tritum.

9 *Amicos*, φίλους. non sanè qui mortui pro viuo intercedãt, sed quibus officia præstita fidem defuncti apud Deũ testificentur, illa perinde ac in seipsum collata comprobantem, & gratis coronamẽ, vt loquitur ipse Dominus Deut. 24.13. & Matth. 25. versu 40.

¶ *Iniusto*, τῆς ἀδικίας. id est דשקר [*Discar*,] vt vocat Chaldæus paraphrastes Hos. 12. vel רעולא [*Debauela*,] vt habet Syrus interpres, ab altera significatione verbi עול [*baual*,] quod ad omne iniustè factum accommodatur, vt & verbum ἀδικεῖν. Opes igitur hîc vocantur iniustæ, vel in genere, quòd esse soleant hominum vitio illecebræ ad peccandum, siue, vt ait Ouidius, *malorum instrumenta*: vel habita propositæ hypotheseos ratione, quibus aliquis sit antea contra Dei patrisfamiliãs voluntatem abusus. Nam de opibus malè partis hîc non agi, proposita similitudo manifestè declarat. ¶ *Defeceritis* ἐκλίπητε. Quum enim ex hac vita excedimus, veluti serui ab hero euocamur ad reddendas accepti & expensi rationes. Syrus interpres legit ἐκλίπῃ, *defecerit*, mamona nimirum, sed perperam, vel potius deprauatus est Syriacus contextus, exscriptoris culpa. ¶ *Aeterna illa tabernacula*, τὰς αἰωνίας σκηνάς. Signatè additur epitheton: quum σκηνῶν appellatione significetur structura non habitationi sed commorationi temporariæ. qua de re vide Heb. 11. 9. Vsus est autem ista periphrasi vt illustrior fit antithesis.

10 *In panco*, ἐν ἐλαχίστῳ, &c. Id est, qui sibi a Deo commissis ad vsum huius vitæ pertinentes facultates, quæ minimi sunt momenti, ea qua opus est ratione administrat, is quoque existimãdus est ea ficuti par est curare quę longè maxima sunt, cælestia nimirum & æterna: sicut vicissim qui aliter se gerũt in hac vita quàm oporteat, alterã quoque aspernari se testantur.

11 *Veram* [*mamonam*] τὸ ἀληθινόν. Mammonã repetit ἐκ τοῦ κοινοῦ. Omnino enim id postulare videtur antithesis vt veræ opes, cælestes videlicet ac diuinæ, fluxis, ac caducis opponantur. In proximo versiculo similis est antithesis. Nã quæ prophani homines bona fortunæ & externa vocant. Christus appellat aliena, deposita nimirum, & nostræ fidei ad tempus & ad vsum certis conditionibus definitum, commissa: eáque opponit τοῖς ὑμετέροις, non quasi possint iis obtingere qui aliena malè administrarint, sed quoniam qui sunt ea cõsequuti, verè possint illa vocare sua, nunquam videlicet ipsis auferenda.

12 *Quod vestrum est*, τὸ ὑμέτερον. Mirũ est Tertul. lib. 4 aduersus Marcionem non tantùm legere, sed etiam interpretari τὸ μὲν *quod meum est*, contra omnium codicum fidem, & Syrum interpretem, & Cyprianum in libro de Eleemosynis.

13 *Nullus seruus*, οὐδεὶς οἰκέτης. Vide Matth. 6. 24.

14 *Sannis excipiebant*, ἐξεμυκτήριζον. Vulgata, *Deridebant*, κατεγέλων. Erasmus in annorationibus, *Subsannabant.* quod non memini legere apud idoneos auctores.

15 *Qui iustificatis*. οἱ δικαιοῦντες. Id est iusti videri & haberi vultis iustitia externa. Nam quod subiicitur non est sic accipiendum, quasi solos homines Pharisæi habere vellent suæ iustitiæ testes, sed quòd suis externis obseruationibus somniarent sese Deum ipsum promereri, vt apparet infrà, ex cap. 18. 11.

18 *Dimissam*. ἀπολελυμένην. Qui hinc colligunt, post repudium nullum esse secũdo matrimonio locum, altera parte superstite, ineptè colligunt. Loquitur enim

enim Dominus de repudiis apud Iudæos vsitatis, inter quæ numerari non potest repudium ob adulterium, quum adulteros ex lege oporteret capitali pœna plecti. Et certè si valerent Leges, huic quæstioni nullus esset inter Christianos locus.

19 *Cæterùm quidam*, ἄνθρωπος δέ τις. In meo vetustissimo codice & alio manusc. exemplari legitur, εἶπε δὲ καὶ ἑτέραν παραβολὴν, Ἀνθρώπός τις ἦν, *Dixit autem aliã etiã parabolam, Quidã erat*, & c. quæ præfatio videtur penè necessaria fuisset, vt isti sermones inter se cohærerẽt.

20 *Lazarus*, Λάζαρος. Hebraicè *Eleazar*, vt legit etiam Tertullianus, libro de Idololatria, & Prudentius in Hymno de sanctorum exequiis.

23 *Et apud inferos*, καὶ ἐν τῷ ἅδῃ. Vulgata omisit præpositionem καὶ: qui error in causa fuit cur ex veteribus nonnulli parum appositè disputarint de sepultura diuitis in inferno. Sed hoc quidem verum est, in ista narratione proponi nobis res spirituales sub figuris sensui nostro accommodatis, ac proinde velut in mediis illis flammis collocari diuitis illius sepulchrum: quò etiam spectat quod hîc de sinu Abrahæ, de colloquio cum Abrahamo, de mittendo in aquam digito, de refrigeranda linguâ, denique de epulonis solicitudine pro cognatis suis commemoratur, quorum nihil neque corporibus in sepulchro iacentibus, neque vel damnatorum vel beatorum animabus conuenit κατὰ τὸ ῥητόν.

26 *Ad hæc omnia*, ὅτι πᾶσι τούτοις: id est πρὸς τούτοις, præter hæc. Vulgata, *In iis omnibus*: quod Erasmus iure correxit. ¶ *Hiatus*, χάσμα. id est Vasta vorago, παρὰ τὸ χάσκειν. Sic Virgilius, - *quæ nunc satis ima debiscat terra mihi*. Vulg. *Chaos*, librariorum errore, vt Budæus existimat. ¶ *Constitutus est*, ἐστήρικται. Vulg. & Erasm. *Firmatus est*: quod non satis conuenit huic loco, quum agatur de re minimè firma ac solida, sed vacua potiùs ac inani: quæ tamẽ dicitur ἐστηρίχθαι id est firmo & immutabili Dei robore cõstituta, vt diffluere non possit. Fortassis vsus est Dominus verbo רָקַע [*rakah*,] quod quum propriè significet expandere, Græci interpretes vertere solent στερεοῦν, quod parum differt à στηρίζειν. vude רָקִיעַ [*rakiah*] ipsi στερέωμα, id est firmamentum, appellant. nisi malimus στηρίζειν conferre cum Hebræorum verbo כּוּן [*chun*,] quod & ipsum commodè interpretari possumus, constituere & collocare: vnde מָכוֹן [*machon*] id est sedes firma ac stabilis.

31 *Assentientur*, πεισθήσονται. Ad verbum, *Persuadebuntur*. Vulgata & Erasmus, *Credent*.

IN CAPVT XVII.

1 *Contingere non potest* ἀνένδεκτόν ἐστι id est necesse est, vt loquitur Matth. 18. 7. In tribus exẽplaribus post μαθηταῖς, id est discipulos, additur αὐτοῦ, id est suos. Item deest articulus τὸ in vno exemplari.

5 *Adde*, πρόσθες. Vulgata. & Erasm. *Adauge*, id est πρόσαυξον.

6 *Quantulum [est] granum sinapi*, ὡς κόκκον σινάπεως. Cur à Græcis aliquantulum deflexerimus, diximus Matth. 17. 20. Miror autem potuisse cuipiam in mentem venire quod in hunc locum Erasmus scripsit, Nescio, inquit, an interpres vsurparit κόκκον neutro genere. Nec enim esset sensus (mea sententia) absurdus, coccum velut habere fidem, quòd in speciem humile & abiectum, non ante prodit vigorem suum quàm attritu prouocatum. Sic alibi vocat nos ad exemplum passerculorum ac liliorum. Hæc ille. Atqui κόκκον nusquam memini legere neutro genere. Deinde quis non videt granum sinapi pro re minima, prouerbiali figura, vsurpari? Perinde enim est acsi diceret Dominus, Si vel tantillum fidei vobis inesset, quantulum est granum sinapi. Ergo quod de sinapi natura hîc traditur, planè est ἀπροσδιόνυσον. ¶ *Sycamino*, τῇ συκαμίνῳ: vel (vt alij volunt) sycomoro. Dioscorides enim cap. 144. lib. 1. sycomorum nonnullis eandem esse scribit quæ & sycaminus dicitur: nihilominus tamen sycaminum morum interpretatur: quæ etiam Athenæi libro secundo, & Galeni sententia est, libro secundo De alimentis, capite de Sycaminis. Atque adeo paulo pòst singulari capite de sycomoris disputat, quas inter ficum arborem & morum medias collocat: indéque nomen ipsis arbitratur esse positum, non autem (vt Dioscorides scribit) διὰ τὸ ἄκαιρον τῆς γεύσεως id est propter

propter inefficacem gustum: quasi fatuam ficum dixeris. Eandem ipsam arborem (quam etiam veluti non admodum frequentem, Galenus in Alexandria se vidisse scribit) dictionibus inuersis Celsus Morosycon appellat. Quare quum certò apud Galenũ, scriptorẽ tum doctissimum tum diligẽtissimum, constet sycaminum diuersam esse à sycomoro, Erasmi sententiam non recipio: vt qui perperam sycaminum obserusse videatur eandem esse quam συκομορέαν infrà 19.4. appellat Lucas. Propius enim vero est, quum diuersis nominibus vtatur Euangelista, diuersas quoque arbores notari: & sycaminum quidem morũ significare (quam etiam opinionẽ sequutus est Vetus interpres) sycomorum verò vel συκομορέαν, eam quæ inter ficum & morum media est, quocunque tandem à Latinis nomine appelletur: quanquam Plinio ficus Ægyptia sit. Sed hæc tamen fateor non esse huius loci.

8 *Edito*, φάγομαι. Futurum enorme vt & πίομαι pro φαγῶ & πίω secunda singulari personæ futuri, à φάγομαι & πίομαι pro φαγοῦμαι & πιοῦμαι.

20 *Ita vt obseruari possit*, μετὰ παρατηρήσεως: id est, cum externo quopiam maiestatis splendore, ex quo possit agnosci. Alioquin ex manifestis etiam multis signis potuit intelligi, Christum esse Messiam illum, cuius regnum tandiu fuerat expetitum. Sed de his signis & notis hoc accipiendum est, quæ Pharisæi animo conceperant, qui terrenum quoddam regnum Messiç expectabant: in quo errore Iudæi etiamnum hodie versantur. Theophylactus mauult ad tempus referre quod obseruari nõ possit: quia, inquit, regno Dei non est aliquod tempus constitutum, sed semper est præsens ei qui velit credere, & viuere vt fidelem decet. Nonnulli demum παρατήρησιν putant vocari παράδοσις: id est traditiones, in quibus illi summam pietatem ponebant: quasi Christus neget regnum Dei in istis externis rebus positum esse, sed potius in animo per fidem purgato. Ex his autem interpretationibus primã maximè probo, quòd simplicissima videatur, & quæstioni propositæ in primis accommodata. Itaque non placuit ad verbum interpretari μετὰ παρατηρήσεως, *cum obseruatione*, ne nimis obscurè loqueretur.

21 *Intus habetis*, ἐντὸς ὑμῶν ἐστιν. Hebraicè בקרבכם [*bekirbechem*] id est ad verbum, ἐν μέσῳ ὑμῶν, in medio vestri. quod nihil aliud declarat quàm ἐν ὑμῖν, vt ferè semper conuerterunt Græci in Vetere testamento, pro παρ' ὑμῖν, id est apud vos, vt loquuntur Latini: nisi quòd particulæ ἐντὸς hæc videtur esse emphasis, vt significetur, Messiam ita apud eos esse vt minimè lateat, sed in medio versetur, omnium cõspectui expositus, vt loquitur Iohannes 1. 27. Vel fortassis ita declaratur, eos non modò propinquum, sed intus etiã, id est, domi suæ, Messiam habere: vt nisi peruersa illa opinio de terreno illius regno ipsis offunderet tenebras, non potuerint ipsum non agnoscere. Denique testatur eos vt absentem quærere quem domi præsentem reiicerent: & fontem eius erroris aperit, sicut etiam testatur Iohannes 1. 11. Christum venisse in sua, & à suis non agnitum. Ideo malui ἐντὸς ὑμῶν ἐστιν interpretari, *Intus habetis*, quàm *Apud vos*, aut *In vobis*, aut *Inter vos est*. Sunt qui malint ad verbum exponere, *Intra vos est*, quasi significetur regnum Christi spirituale esse, non autem terrenum, vt Phariſçi imaginabantur. quæ sententia vt vera sit, fortassis tamen non est huic loco satis accommodata, tribus de causis. Primùm enim videtur mihi violenta hæc expositio, Regnum Dei intra vos est: id est, positum est in iis quæ ad animum pertinẽt, non autem in externo illo splendore. Cuperem igitur aliquod exemplum proferri, non quo sententia hæc confirmaretur, (de cuius veritate non dubito) sed ex quo intelligeretur, hoc dicẽdi genus ita esse explicãdũ. Deinde nõ dicit simpliciter ἐντὸς ἐστιν, intus est, vel ἐν τοῖς ἐντὸς ἐστιν. est in iis quæ intus sunt, vel ἐντὸς ἀνθρώπου ἐστιν, intrà hominem est, sed ἐντὸς ὑμῶν ἐστιν, intra vos est. Omnino autem habenda est ratio eorũ quos alloquitur, nimirum Pharisæorum, à quibus certè non est verisimile Christũ sumere voluisse hypothesin ad regni sui naturam explicandam. Postremò non hic agitur (opinor) de regno Christi in Ecclesia, sed de ipsius aduentu in mundum. Itaque Christi respõsum hunc

quoque accommodandum est: ex quo tamen postea rectè colligi potest generalis doctrina, quum eadem sit conditio membrorum & capitis.

22 *Vnum ex diebus Filij hominis*, μίαν τῶν ἡμερῶν τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Cur vnum ex diebus malim interpretari quàm vnum dierum, alibi exposuimus. Loquitur autem de priore Christi aduentu in mundum, & tempus fore dicit quo discipuli ipsum absentem magna cum animi tristitia frustra requirant. Nam quid non perpessos fuisse probabile est ab ea nocte qua captus fuit, ad eum vsque diem quo sese rediuiuum ipsis exhibuit, imò verò vsquedum à Spiritu sancto confirmarentur? Sed paulo pòst, diem Filij hominis appellat diem posterioris aduentus Domini, quem ait fulguris instar tum reperiendum, tum etiam clarissimum fore, ita vt nullus sit angulus terræ tam remotus quò non is fulgor perueniat. Itaque non esse audiendos eos qui vel hìc vel illic Christum dixerint latitare: sicut hodie loquuntur qui Christum è cælo eliciunt. Sed tamen hunc posteriorem aduentũ possumus à promulgato inter Gentes Euangelio auspicari. Tum enim cœpit Ecclesia in vniuerso terrarum orbe, quam idcirco catholicam vocamus. Ex eo, inquam, cœpit Christus inter suos regnare, nec prius pugnare aduersus hostes desinet quàm subactis tandem damnatisque omnibus impiis, Deus sit omnia in omnibus.

23 *Aut ecce illic, ἢ ἰδοὺ ἐκεῖ.* Vetus interpres legit καὶ ἰδοὺ ἐκεῖ, *& ecce illic*: eâdem quidem manente sententia: sed tamẽ placuit hoc annotare, quòd alibi videãtur interdùm permutatæ hæ particulæ obscuritatem nonnullam adferre, vt Rom. 4. c. 13. sicut etiam annotauimus Matth. 12. cap. 37 Cæterùm in duobus exemplaribus post ἐκεῖ additum reperimus ὁ Χριστὸς, *Christus*.

29 *Pluit*, ἔβρεξεν. Sub. *Deus*, quod expressit Syrus interpres, vsus etiam coniugatione Hiphil.

33 *Viuificabit*, ζωογονήσει, id est ζωοποιήσει, pro quo dicit Matthæus σώσει, seruabit. Nam hæc vita est salus æterna. Erasmus, *Vitam illi parabit*. Notius est autem quàm vt id dicẽdum videatur, Animam in his loquutionibus Vitam declarare.

36 *Duo erunt in agro*, δύο ἔσονται ἐν τῷ ἀγρῷ. Hunc versiculum omisit Erasmus tanquam ex Matthæo adiectum: extat tamen apud Syrum interpretem, & in editione Complutensi & aliquot vetustis codicibus.

37 *Corpus*, σῶμα. In vno exemplari & apud Theophylactũ scriptum est πῶμα, id est cadauer: sicut etiam in nonnullis codicibus testatur se legisse Eras. videturque hæc lectio magis accommodata similitudini à carniuoris auibus sumptæ. Vide Matthæum 24. cap.

IN CAPVT XVIII.

1 [*Hæc spectantem*,] *quòd oportere*, ὅτι δεῖ. Sic rectè Erasmus, vt Heleniſmum explicaret. Vulgata. *Quoniam oportet*. ὅτι δεῖ. ¶ *Defatigescere*, ἐκκακεῖν: vel, afflictionibus & malis cedere. vt Gal. 6. 9. Nã κοπιᾶν propriè dicitur de segni & meticuloso, qui pedẽ referat in certamine, ἀπὸ τοῦ χαλᾶν, vt annotat Eustathius. Vulgata *Deficere*, id est ἐκλείπειν. Eras. *Defatigari*, id est ἐκκακεῖν. Syrus de animi anxietate intelligit.

2 *Quemquam*, ἄνθρωπον. Vel homines. vt sit enallage numeri. Sed ἄνθρωπος sæpe pro particula τις positum, iam antea obseruauimus. Puto igitur id esse quod vernaculo nostro sermone dicimus, *Il ne craignoit homme*. vel, *Il ne craignoit personne*. Sed & hoc placet ἐκφωνῶς annotare (ne quis miretur, impium & iniquissimum iudicem cum Deo comparari) hoc loco paria inter se non conferri, sed minus cum maiore: quasi dicat Dominus, Si etiam ab iniquissimis iudicibus per importunitatem impetratur, quanto magis piorum assiduæ preces apud Deum valebunt?

4 *Per [multum] tempus*. διὰ χρόνου Eras. *Aliquandiu*. quam interpretationem non prorsus repudio: sed tamen quia χρόνος interdum de lõgo tẽporis spatio dicitur, & ea significatio melius repræsentat cam μακροθυμίαν cuius posteà fit mentio, Veterem interpretem sum sequutus. Nam etiam apud Homerum Odiss. ξ, reperio δηὶ χρόνον ita vsurpatum vt non paruum temporis spatium declaret. Et hanc sententiam sequutus est Syrus interpres.

5 *Tandem*, εἰς τέλος. Vulg. *In finem*, perobscurè. Sunt qui εἰς τέλος exponant

Semper

semper, siue assiduè, & coniungant cum ἐν νυκτὶ, vt sit hæc lentētia, ne assiduè vēniendo me obtundat. Sed εἰς τέλος nusquam sic legi: & malo ἐν τάχει redundare pleonasmo Hebræis familiari.

Obtundat me, ὑπωπιάζῃ μοι. Sic omnino operæpretium est hunc locum interpretari, potius quàm vt Vetus interpres aut Eras. qui vertērūt, *Suggillet*, i. vituperet ac deprimat, vt Erasmus, explicat. Quorsum ēnim hoc adferat qui nec Deum timet, nec homines reuereatur? Imò verò ὑπωπιάζειν propriè dicuntur pugiles quum pugnis aut cæstibus antagonistam obtundunt, vnde ὑπώπια dicuntur vulnera ex cōtusione accepta, præsertim in facie, vt Grammatici tradunt, liuida nimirum ex collecto ad cutim sanguine. Ideō factum vt accipiatur pro domare & quasi validis ictibus subiicere reluctantem, vt accipitur. 1. Cor. 9. 27. vbi Paulus cōparationem à pugilibus sumptam prosequitur. Hic verò de ea molestia dicitur quam sustinet quispiam, cui aures ab importuno aliquo flagitante quasi verberantur: sicut apud Latinos simili prorsus trāslatione vsurpatur verbum Obtundere. quod & ipsum propriè de pugilibus dici ostendit illud Plauti in Amphitryone. *Fateor, me fuisse obtusum pugnis pessimè*. In quibusdam igitur exemplaribus non videntur legi ὑπωπιάζῃ, siue, vt scriptum ab Romano Theophylacto, ὑπωπιάζῃ: id est opprimat aut affligat.

7 *Etiamsi iram differat super ipsis? καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς*, id est, quantumuis ultio videatur in vlciscendis ipsorum malis. Omnino enim accipitur ἐπὶ pro ἀπό, vt recte explicat Theophylactus: quam etiam ἐναλλαγὴν annotauit, Matth. 15. 6. Chrysostomus tamen in oratione posteriore ἀεὶ ἐπομένην habuit, καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς. & non differet super ipsis? quam lectionē Vetus interpres conuertit, *Et patiētiam habebit super illis?* καὶ μακροθυμεῖ ἐπ' αὐτοῖς pro μακροθυμήσει, vt etiam legitur in meo vetustissimo cod. quasi negat Dominus se iram dilaturam vt ipsi vlciscatur, quia nimirum sequitur, eum vindicaturum suos ἐν τάχει: quod aliquatenus pugnare videtur cum illo μακροθυμίας. At ego non possum hanc lectionem amplecti, quum & vniuersa Scriptura & sanctorum innumerabiles historiæ testentur, à Domino interdum diu differri supplicium in impios & Ecclesiæ aduersarios constitutum: vnde illæ Dauidis & Prophetarum querelæ, & vox illa martyrum quæ cōmemoratur Apoc. 6. 10. Sic enim placet Domino suos exercere, & patientiam etiam erga vasa ad interitum compacta commendare: vt loquitur Apostolus Rom. 9. 22. Alioquin quorsum iuberet Dominus vt in precando simus velut importuni, si statim ad vindicādos suos prorueret? Quomodo autem intelligendum sit illud ἐν τάχει, tum in proximo versiculo, tum verò aliis multis Scripturæ locis, indicatur 1. Pet. 3. 8. & 9. Nisi malimus interpretari repentè aut subitò: vel ad iræ Dei acerbitatem illud referre, quæ quidem tanta futura est vt simulatque momentum illud aduenerit perdendis impiis constitutum, statim eos penitus absumat: vt cānit Dauid Psal. 37. 10. & 73. 19. & 20. Castellio verò, pro sua intolerabili audacia, manifestè hunc etiam locum corrupit, quum sic interpretaretur, *Et tā erit in eos difficilis?*

8 *Dico vobis, vindicabit eos, λέγω ὑμῖν ὅτι ποιήσει τὴν ἐκδίκησιν αὐτῶν.* In Cōplutensi codice & manuscripto alio exemplari legitur καὶ λέγω, *Etiam dico*. Rursus annotat Eras. in quodam codice extremam partem superioris versiculi cum isto connecti, hoc modo, καὶ λέγω, μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς ποιήσει τὴν ἐκδίκησιν: id est, Erasmo interprete, *Etiam dico, longanimis super illis faciet vindictam*. Sed receptam lectionem amplecti malo.

11 *Consistens seorsum, στὰς πρὸς ἑαυτόν.* Id est, vt Gallicè cōmodè dixeris, *se tenāt à part soy*, publicanum videlicet procul à tergo vt impurum auersatus, qui scopus est istius similitudinis superiore versiculo explicatus. Itaque quod habet Vul. *hæc apud se orabat*, nullo modo quadrat. Quorsum enim vel clara voce, vel tacitus apud se dicatur Pharisæus precatus? Syrus interpres, (manifestè ostendens, sic interpungendum esse hunc locum, vt post πρὸς ἑαυτὸν adscribatur distinctio, vt etiā testatur doctissimus Camerarius, sic distinctum hunc locum in suo vetere codice legisse) habet ad verbū *Stans fuit inter se & animā suam, & ista precatus est*, qui idiotismus videtur

non aliter explicati posse, quàm si non Solus simpliciter (vt conuertit Tremellius noster. quid enim hoc ad rem?) sed seorsim, & publicano velut impuro procul in extima porticu relicto, progressus coram Deo adstitisse, & sese obfirmasse Pharisæus dicatur. Vetustissimus autem meus codex etiam Græcè scriptum habet καθ' ἑαυτόν, & Latine *Seorsim*, quod maximè probo etiãsi in Græco contextu receptam lectionem sum sequutus, Donatus in Terent. Adelphos Consistere inquit, est audacter & cõstanter stare. Itaq; σταθεὶς dicitur confidens Pharisæus, quasi gradu fixo. & despecto publicano, qui procul ἑστὼς dicitur precatus.

12 *Hebdomade*, τὴ σαββάτου. Vulgata & Erasmus, *Sabbato*. vide Matth. 28. Hoc autem refertur ad Magistrorum, id est Pharisæorum traditionem in libro Taanith expressam, vbi dicuntur singulis hebdomadibus bina ieiunia, instituisse, vnum die secundo, id est Lunæ, alterum die quinto, nempe Iouis, quod etiam cõmemorat Epiphanius. ¶ *Decimo*, δεκατεύω. Vide supr. 11. 42.

13 *Procul*, μακρόθεν. In extima videlicet porticu, quam ingredi fas fuit etiam alienigenis, vt testatur Iosephus contra Appionem, lib. 2 quod etiam non prẽteriit Solomon. 1. Reg. 8 22.

14 [*Potius*] *quàm ille*, ἢ ἐκεῖνος. De ellipsi particulæ μᾶλλον alibi diximus. Sed quod Hieronymus aduersus Pelagianos vertit, *Plus quàm ille*, & Augustinus epistola octogesimasexta, *Magis quàm ille*, mihi quidem non placet. Stat enim illud Dauidis, *Non iustificabitur in conspectu tuo vllus viuens*. Item illud, *Cor contritum Deus non abiicies*: ex quibus efficitur non fuisse ambobus istis cõmunem iustitiã. Cæterùm in duobus codicib. manuscript. legitur παρ' ἐκεῖνον, & in meo vetustissimo μᾶλλον παρ' ἐκεῖνον δικαιοῦται. quod sequutus est Syrus interpres, eadem manẽte sententia. Sic enim Hebr. 9. 23. ponitur παρὰ ταύτας pro ἢ ταύτας. Itaque non assentior Erasmo qui παρ' ἐκεῖνον conuertit *Præ illo*. Vetus autem interpres videtur potius legisse παρ' ἐκείνου, vt qui interpretatus sit, *Ab illo*, sententia prorsus inepta, quanuis eam conetur Erasmus excusare, prolato Gellij exemplo. Sed quod plerique Græci codices scriptum habent, ὁ ἐκεῖνος, sanè non intelligo, nisi dicamus ὁ redundare: & hunc locum suspicor variè fuisse deprauatũ, quòd insignem doctrinam contineat aduersus opertam fiduciam. Nam hoc illud est quod facit vt mundus Euangelio tam pertinaciter, resistat, quia nimirum arguit de peccato.

15 *Obiurgarunt eos*, ἐπετίμησαν αὐτοῖς id est eos à quibus adferebantur τὰ βρέφη, vt explicatur Marci 10. 13. teneri nimirum & adhuc ab vberibus pendentes pueruli. Est enim aduersus hostes pr dobaptismi seruãda propria significatio verbi προσφέρειν & nominis βρέφος, vt liquet ex eo quòd Dominus dicitur eos ἐναγκαλίσασθαι, id est in vlnas seu brachia recepisse, Marci. 10. 16. deinde ex iis quæ scribuntur infrà versu 17. & explicantur 1. Pet. 2. 2. quanuis alioqui τὰ βρέφη nomen sit generalius.

16 *Quum pueruios aduocasset*, προσκαλεσάμενος αὐτά. Fateor relatiuum αὐτά ad pueruios referri: (quod vt melius intelligeretur, expressi ipsum antecedens) sed ex eo non conficitur, Dominum compellasse ipsos pueruios, ac proinde eos iam fuisse natu grandiores. Imò ex vulgata loquendi consuetudine dicitur puerulum ad se vocare qui nutricem accersit quæ infantem ipsum adferat. Itaque sic est hoc accipiendum vt sciamus eos à quibus adferebãtur pueruli, quos discipuli abigebãt, iussos fuisse à Domino propius accedere, vnà cum infantibus quos gestabant.

18 *Ex primoribus*, ἄρχων. Vide supra 14. 1.

19 *Cur me dicis bonum?* &c. τί με λέγεις ἀγαθόν; &c. Marcionem, qui vnus Lucæ Euangelium admittebat, sed plurimis locis diminutum & corruptum, testatur Epiphanius hunc locum sic deprauasse, μή με λέγε ἀγαθὸν οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἷς ὁ Θεὸς ὁ πατήρ. id est, *Ne me dicas bonum: vnus est, [nempe] Deus Pater*. Deinde in proximo versiculo pro οἶδας noui, substituerat οἶδα, *noui*.

22 *Vnum*, ἕν. Imo omnia, quum ne vnum quidem præceptum possit quisquam ita vt lex præscribit obseruare. Loquitur ergo Christus sancta quadam ironia, cuius occasionem illi præbebat phari-

phariſæi ista ſuperbia, cuius vt illum ipſum intus argueret, proponit illi non aliquod opus ſupererogationis, vt Monachi præſertim nugantur, vel vt Conſilia præceptis diuinis adiiceret, quaſi Lex Dei nobis condemnandis non ſufficeret: à qua maledictione venit nos liberaturus: ſed vt propoſito illi perfecto charitatis exemplo, quouſque lex progreditur, doceret illum quantum ab eo abeſſet quòd à ſe iam olim præſtitum ſomniabat.

10 *Multiplicia*, πολλαπλασίονα. id eſt multo plura, & æſtimatione potiora. Cypr. de lapſis loquens alicubi legit ἑπταπλασίονα, ſiptupla, eodem ſenſu.

11 *De filio hominis*, ἀπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Sic reſtitui ex fide vetuſtiſſimi mei codicis, & tum Syri, tum Latini veteris interpretis: quum in Græcis aliis legatur τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, *Filio hominis*, id eſt à filio hominis, quod per tranſiectionem conſtruendum fuerit verbo μαστίγωσι.

11 *Contumelijs afficietur*, ὑβρισθήσεται. Vul. *Flagellabitur*, id eſt μαστιγώσεται. Dicitur autè ὕβρις omnis maior improbitas ac flagitium per impotentiam perpetratum. Itaque non tantum ad id pertinet quòd flagellatus eſt Dominus, ſed etiam quòd colaphis & baculis cæſus eſt: imò verò ſeorſum ſit mentio flagellationis in proximo verſiculo.

14 *Ipſis*, ἀπ' αὐτῶν. Heb. מהם [*mehem*] ab ipſis: id eſt, ita vt quaſi ab ipſorum conſpectu eſſent remota: quod poſtea ad animum transfertur. Expunximus autem præpoſitionem, vt vitaremus amphiboliam.

36 *Turbam*, τὸν ὄχλον. id eſt ſtrepitum turbæ prætereuntis, vt rectè explicat Syrus interpres.

43 *Laudem*, αἶνον. Vocabulum in oratione ſoluta inuſitatum, pro ἔπαινον. Itaque vetuſtiſſ. cod. meus habet δόξαν, *gloriam*.

IN CAPVT XIX.

1 [*Ieſus*] *autem ingreſſus*, καὶ εἰσελθών. Suppleuimus Ieſu nomen vt magis perſpicua eſſet oratio.

2 *Magiſter publicanorum*, ἀρχιτελώνης. Intellige magiſtrum fuiſſe eius ſocietatis quæ ibi coierat. Erant enim publicani neceſſariò in ſocietates diſtributi, quæ ſuos habebant magiſtros, vt ex infinitis penè locis orationum Cic. apparet. Vulg. & Eraſm. *Principem publicanorum*, impropriè interpretantur.

4 *Præcurrens*, προδραμὼν ἔμπροσθεν. In Complutenſi editione & manuſcripto quodam codice legimus, προδραμὼν ἐμπροσθεν, & quum ante accurriſſet: quam lectionem magis amplector. nam alioquin abundabit aduerbium ἔμπροσθεν. Sic etiã legit Syrus interpres. ¶ *Sycomorum*, συκομωραίαν. De hoc arboris genere diximus nonnulla capite 17. & multa commemorat in hunc locum Eraſm. quæ ex eo petere licebit. Sed hoc placuit annotare, In hoc nomine ſcribendo miram eſſe veteſtorum & codicum varietatem. Nã præter συκομωραίαν, legimus etiam συκομορέαν, & συκομορέαν & συκομορέαν. ¶ *Illac*, δι' ἐκείνης. Sic rectè Eraſ. nam ſubauditur ὁδοῦ: quæ ellipſis in Græcis ſcriptoribus frequenter occurrit. Niſi malis repetere συκομωραίαν. Vul. *Inde*, id eſt, ἐκεῖθεν, quod nõ videtur poſſe conuenire.

8 *Si quid cuipiam per calumniam eripui*, εἴ τινός τι ἐσυκοφάντησα. Sic placuit Tertul. li. aduerſus Marcionem. 4. explicare Græcum vocabulũ συκοφαντεῖν: cuius propria ſignificatio videtur optimè conuenire perſonæ magiſtri publicanorum. Iſtis enim ferè mos eſt, ſuis latrociniis prætexere reipublicæ cõmoda & hoc obtentu ita impudenter prædari, vt ſiquis ſeſe illorum rapacitati opponat, iniuriam ſibi ac reipublicæ fieri clamitent. Vul. & Eraſ. *Siquid aliquem defraudaui*: quę interpretatio mihi videtur nimium eſſe generalis, neque ſatis expreſſe declarare iſtorum hominum ſummã in latrocinando impudentiam.

9 *Eò quòd*, καθότι. Vel Quatenus, pro Quandoquidem, vt apud Quintilianum lib. 4. *Sed quatenus*, inquit, *ſorte quadam peruenimus ad difficilius narrationum genus, iam de his loquamur*. Itaque τὸ καθότι hoc loco cauſalis eſt particula ponitúrque pro διότι teſte etiam Syro interprete qui vertit ולחדא (*metul.*)

¶ *Ipſe, quoque eſt filius Abraham*, καὶ αὐτὸς υἱὸς Ἀβραάμ ἐστιν. Filium eſſe Abrahæ, nihil aliud declarat quàm gratis electũ eſſe, Rom. 9. 8. & veſtigiis fidei Abrahæ inſiſtere, Rom. 4. 12. & opera Abrahæ facere, Ioh. 8. 39. ex quibus demũ rectè colligitur certa futuræ ſalutis

expectatio, Rom.8.29. Quòd autem ex antecedente particulari Dominus nectit vniuersalem conclusionem, id est, quòd ex Zacchæi fide colligit totius familiæ salutem, æstimandum est ex ratione fœderis quod cum ipso Abrahamo ita sancitum est vt eius etiam familiam comprehenderet. id enim ex fœderis tessera liquet, quæ cũ tota Abrahami familia fuit communicata: ita tamen vt Domino interim maneat libera eligendi vel reprobandi facultas. Itaque frigida est ratio quam Erasmus adfert, domum vocari filiam Abrahæ, quòd talis esse solet familia qualis est patetfamiliâs. Idem verò hunc locum sic interpretatur *Eo quòd & ipsa filia sit Abrahæ*, quoniam nimirum credidit pronomen αὐτὸς, referri ad οἶκον, quod vocabulum apud Græcos masculinum est, quum Latinis domus fœmineo genere dicatur, ideóque pro υἱὸς id est Filius, conuertit Filia, id est θυγάτηρ. Eadem quoque ratio persuasit Theophylacto & aliis nonnullis vt per domum intelligerent Zachæum ipsum: quia durè de familia dicatur ipsam esse filium Abrahæ, quod omnino est absurdum. Verùm quòd ad Erasmum attinet, licet confitear hoc loco domum accipi pro familia, eius tamen interpretationem non recipio. Quanuis enim filiorum appellatione obseruent Iurisconsulti etiam filias comprehendi: tamen υἱὸν nullo modo possis Filiam interpretari. neque (vt arbitror) vsquam hoc dicendi genus vsurpatur. Deinde cur non potius Lucas vteretur vocabulo οἰκίας & θυγατρός? Puto igitur αὐτὸς non referri ad οἶκον, sed pro σὺ positum esse, sicut etiam conuertimus, perinde nimirum acsi scriptum esset καθότι καὶ σὺ υἱὸς Ἀβραάμ ἐστι. Excusatur autem hæc enallage duplici ratione. Sic enim alloquitur Dominus Zacchæum vt rationem habeat circunstantium. Itaque quum initio Zacchæum ipsum alloqueretur, postea ad illos se conuertit: quam personæ mutationem conati sumus emollire, quod non ita frequenter soleat à Græcis aut Latinis vsurpari, nisi quum à recta oratione ad obliquam transitur, aut contrà. Sic tamẽ videtur Isocrates in Nicocle personam loquutus, his verbis, εἰ δὲ δεῖ καὶ τοῦτο εἰπεῖν ὑμῖν ὃ βασιλεύς, οὐκ ἐμοὶ μόνον διὰ τὰς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ δι' ὑμᾶς αὐτούς, δικαίως ἂν μείζονος τιμῆς ἢ τηλικαύτης ἀξιωθείην: vbi fit transitus in eadem orationis specie à tertia persona ad primam, contrà quàm hoc loco à prima ad tertiam. Deinde nequis de hac enallage amplius dubitet, simile prorsus exemplum reperitur Psal.22.26. vbi ponitur יִרְאֶיךָ [iereau] pro יִרְאֶיהָ (ierecha.) Et Esaiæ 6. 10. vsurpatur וְרִפָּאתִי לוֹ [veraphalo] pro וְרִפָּאתִיו (veraphati lo,) & 48.14. & Abd. 7. Syrus interpres pro αὐτὸς ipse, legit οὗτος iste, Vertit enim הָא [hana] quomodo etiam citatur hic locus à Cypriano lib. 2. epist.3. quam lectionem si sequamur, plana erunt omnia, eo excepto quòd tota oratio non ad Zacchæi sed ad circunstantes dirigetur, quum tamen Iesus dicatur πρὸς αὐτὸν loquutus. Sed quoquo modo accipias, plana est huius dicti sententia.

11 *Pergens*, προσθεὶς. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Adiiciens*. Sed apparet hoc dicendi genus esse ab Hebræis petitum, qui sic vsurpare solent verbum יָסַף [iasaph] quod respondet τῷ προσθεῖναι. Sed apud vnum Lucam repetio hunc Hebraismum, & quidem tribus præterea locis vsurpatum, nempe infrà, 20.11.& 12.& Act.12.3. alibi in Nouo quidem testamento nusquam.

12 *Longinquam*, μακρὰν videlicet ἀποδοῦναι, procul distantem.

15 *Negotiando confecisset*, διαπραγματεύσατο. Sic verto propter adiectam præpositionẽ διὰ sicut plus est διαπράττειν quàm πράττειν.

16 *Lucrificit*, προσειργάσατο. Ad verbum, *Adoperata est*. Nos vocabulum quæsiuimus illi Græco proximum. Nam Græcis eleganter dicitur pecunia ἐργαζομένη vel ἐνεργὸς. quæ fœnori data est. & cõtra ἀργὸς, id est otiosa, quę domi asseruatur. Sic etiã genere dicendi non multum dissimili dicũtur ἐργαζεσθαι τὰ δανείσματα apud Plutarchum. qui ex mari quæstum faciunt. Vulgata & Erasmus, *Acquisiuit*, προσεκτήσατο.

23 *Ad mensam*, ἐπὶ τὴν τράπεζαν id est τοὺς τραπεζίτας, apud mensarios, vt legitur in Complutensi editione. quanuis propriè Mensarij vocati ab Argentariis siue numulariis distinguebantur. Ni illi qui-

illi quidem publicam dũtaxat rem numariam curabant, ad id munus auctoritate publica delecti: isti verò priuatim suo quæstui tum permutandis tum fœnerandis pecuniis seruiebant, quos hodie nomine à Scamnis quibus assident deducto, Galli vocant *Banquiers*: humani certè generis pernicioſissimas pestes pestosque.

16 (*At ille*) *Nam*, (*inquit*,) *dico vobis*, λέγω γὰρ ὑμῖν. Necessariò fuit adiiciendũ aliquid vt cohæreret hic versiculus cum superiore. Non dissimilis ellipsis exemplum inuenies 2. Reg. 10. 15. & Ioh. 1. 21. Syrus interpres legit εἶπεν αὐτοῖς, λέγω ὑμῖν, & dixit ille, Dico vobis quòd. &c. Meus autem vetustissimus codex hunc versic. cùm 24. subiicit, neque habet 25.

17 *Quin etiam*, πλὴν. Vide Matt. 11. 22.

18 *Antegrediebatur*, ἐπορεύετο ἔμπροσθεν. Sic quoque Vetus interpres hoc accipit vt sit periphrasis verbi προηγεῖσθαι, quam expositionem maximè amplector. Nam hoc arguit singularem animi magnitudinem in Christo, tam alacriter ad mortem pergente, (quanuis iam cum terrore mortis & iudicio Dei luctaretur) vt etiam timentibus discipulis præiret, ſicut disertè refertur Marci 10. 32. Erasmus, *Ibat pergens*. Nam Græcis interdum εἰς τὸ ἔμπροσθεν πρεῖσιν accipitur ἀντὶ τῦ προκόπτειν: id est promouere & pergere. Sed illa interpretatio mihi quidem planior & vberior videtur.

37 *Discipulorum*, τῶν μαθητῶν. Vulgata, *Discentium*. qua voce vtitur sæpe Tertullianus, vbique ἑλληνίζων. Sed quum hic interpres nusquam hoc vocabulum vsurpet, suspicarer barbaro aliquo scribendi cõpendio ortũ hunc errorẽ, puta fortassis *dscũm*, proquo quũ nõnulli scripsissent *Descendentium*, quoniam hîc fit mentio descensus, emendator aliquis scripsit *Discentium*. Meus certè vetustissimus codex integrè scriptum habet *Discipulorum*.

40 *Mox clamaturos*. κεκράξονται. Sic Erasmus, vt emphasin exprimat temporis paulo pòst futuri. Legimus tamen in quodam codice κράξουσιν, id est clamabunt.

41 *Flenis*. ἔκλαυσεν. Epiphanius in Anchorato, testatur quosdam, alioqui orthodoxos, hunc versiculum expunxisse, quasi fletus iste Christo non conueniret, qui tamen alibi quoque legitur fleuisse, vt Ioh. 11. 35.

42 *Si vel tu nosses*, ὅτι εἰ ἔγνως. Doctissimus Budæus prioribus in Pandectas annotationibus, rectè obseruat orationem esse defectiuam, hominis partim commiserantis instantem vrbis cladem, partim inauditam perfidiam ac contumaciam ipsi exprobrantis. Hanc igitur germanam esse huius loci sententiam non dubito, ita vt redundet particula ὅτι, vsitatissimo præsertim Lucæ pleonasmo, nisi malimus vertere *Quòd si*. Apud Syrum certè interpretẽ particula ܕ (*ebi*) nõ est causalis, sed exclamationem declarat & ܐܦ (*illu*) optantis est, quomodo etiam particula εἰ nonnunquam accipitur. Quidam tamen interpretantur, *Vtinam nosses*: & fateor nonnunquam coniunctionem εἰ sic explicari, sed ita vt vel optandi modo, vel subiunctiuo coniungatur, aut certè sequatur ἀλλὰ particula ἀωριστική. ¶ *Vel tu*, καὶ σύ. Vulgata & Erasmus, *Et tu*. Ego verò non video quînam hic possit esse locus copulatiuæ coniunctioni. Neque enim (opinor) deplorat Dominus quòd Hierusalem quoque nõ accepisset Euangelium, quod aliæ vrbes accepissent, sed hoc potius deflet, quòd ne ipsa quidem liberatorem agnosceret, sibi quasi propriè præ cæteris vrbibus ac peculiariter destinatum: vnde futurum denuntiat vt multo acerbiores det pœnas contempti Messiæ, quàm vrbes reliquæ: nisi quòd videtur non dissimilia interminatus Chorazin & Bethsaidæ, & Capernaũ, in quibus oppidis plerũq; fuerat minimo cũ fructu versatus. Ponitur ergo particula καὶ sicut apud Latinos *Vel* pro *saltem*, quam tamen nõ habet Syrus interpres. ¶ *Saltem* καὶ γνῶ. i. Si post tot Prophetas interfectos, & me quoq; Prophetarũ dominũ toties repulsũ, nunc saltẽ hac extrema profectione, aliquam tui ipsius rationẽ haberes. Ergo hîc quoque particula καὶ accipiẽda est vt paulo antè: quod etiam liquet ex particula γε adiuncta. Vulg. *Et tu*. Eras. quoque similiter interpretatur, sed in annotationibus vehementer fallitur, nisi ego potius fallor. Putauit enim verbum ἔγνως absolutè poni, & in posteriore mẽbro supplendum verbũ, cui subiiciantur

à tergo τὰ πρὸς εἰρήνην σου: vt sit hæc sententia, Si qua intelligẽtia tu quoque prædita esses, saltẽ hoc tuo die curares quæ ad pacem tuam pertinent. Alij verò nõnulli, sed recentiores, post ἔγνως subaudiunt aliquid, nempe imminentia tibi mala: & in posteriore membro itidem aliud verbum subaudiunt. Sed hæc nullius (quòd sciam) interpretis idonei auctoritatẽ nituntur, & totam huius orationis emphasim eneruant. Deinde si ita libeat verba foris accersere, quem locũ non liceat hæreticis depravare? Origenem autem annotat Erasmus non legere καὶ γε, quarum tamen particularum maximum esse pondus rectè obseruat.

¶ *Hoc tuo die*, ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ. Dies huius vrbis dicitur (Hebræorum more) tempus illud quo Dominus singulari beneficio eã dignatus erat, nisi ipsum non eminus vocantem, sed iam præsentem contempsisset. ¶ *Quæ ad pacem tuam pertinent*, τὰ πρὸς τὴν εἰρήνην σου. id est, ea in quibus posita est tota tua felicitas. Nam extra Christum non est salus: ex quo efficitur, nullos sibi peius consulere quàm qui oblatum Christum nolunt in se regnare. Quod igitur Gregorius Pacis nomine intelligit huius mundi delicias, & alij quoque aliter interpretantur, ne refutatione quidem indiget. Sunt autem hæc (vt modò dixi) cum verbo ἔγνως, quod in hac oratione vnicum est, coniungenda, vt non ineptè possis totam hanc orationem sic explere, Si vel tu hoc saltem tuo die eum agnosceres à quo vno tota pax & salus tua dependet, quàm felix esses ac beata. Sed longè vehementiorem orationem efficit posterioris membri aposiopesis.

43 *Nam veniet tempus*, ὅτι ἥξουσιν ἡμέραι. Theophylactus hæc ita connectit cũ superioris versiculi fine, vt ὅτι ponatur εἰδικῶς, in explanatione videlicet, hoc modo, Sed ea nũc sunt oculis tuis tecta, quoniã tẽpus imminet quo tui hostes, &c. Possemus etiã (ni fallor ὅτι accipere pro διὸτι, ita vt sit conclusio ex superioribus nascens. & sic cõuertas, *Sed ea nunc tecta sunt oculis tuis. Quamobrem veniet tempus quo*, &c. Sed omnino præstat pro causali cõiunctione accipere, vt sit altera aposiopesis in fine versiculi superioris, cuius maximã esse energiã diximus. Sic igitur possit expleri sententia. Sed hæc tibi iam sunt ignota. Itaque peribis, ni veniet tempus, &c.

44 *Tempus illud visitationis tuæ*, τὸν καιρὸν τῆς ἐπισκοπῆς σου. i. hoc temporis punctum quo Deus ipse te inuisit. Puto enim habendam esse rationem propriæ significationis τῆς ἐπισκοπῆς, vt annotauimus suprà 1.68. Nam sæpiùs in Hebr. פקדה (pekuddah) pro quo Græci reddunt ἐπισκοπὴν, multò latiùs patet, & tũ ad beneficentiæ tum ad iudiciorũ Dei declarationem accommodatur.

47 *Quotidie*, τὸ καθ' ἡμέραν: vel interdiu. Nam vesperè solebat se extra vbi recipere, vt apparet ex Matth. & Marc. *Primores populi*, οἱ πρῶτοι τοῦ λαοῦ. Hi sunt qui paulo pòst vocantur Seniores. & Seniores populi, Matt. 21.23. & ἄρχοντες alibi, vt diximus suprà, 14.1.

48 *Quid facerent*, τὸ τί ποιήσωσιν. Articus Pleonasticus articuli. Meus autẽ vetustiss. codex addit αὐτὸν, *Eum*, nempe Christum.

IN CAPVT XX.

1 *Supervenerunt*, ἐπέστησαν. Vulg. *Cucurrerunt*, σὺν ἔδραμον. E rasi. in annotationib. *Adorti sunt*, i. ἐπέπεσον. Vide sup. 2.9.

2 *Quæ*, ἐν ποίᾳ Hebr. pleonasmus, & ποίᾳ ἐξουσίᾳ τινί. Sic hodie Antichristiani quũ doctrinã Euangelij à nostris instaurati conuincere falsitatis nequeant, percontari nos cœperunt de nostra vocatione: qui simili ratione sunt à nobis ad ipsam Christi & Apostolorum doctrinã relegandi. Quod. n. Christus interrogationẽ interrogationi opponit, hoc non facit quod tergiuersando velit illos eludere: sed vt eos solida responsione, suoque ipsorum testimonio refellat. Perinde. n. est acsi diceret, Annõ verè de hac auctoritate, de qua me interrogatis impiè vobis ex Iohannis prædicatione cõstat? nisi fortasse Iohannem diuinitus loquutum velitis inficiari. Videtur etiam alludere ad illam Patris cælitus emissam vocem, quum à Iohanne baptizaretur.

3 *Rẽ quandã vnã λόγον*. Vulg. *vnum verbum*. Notum est Hebr. sæpe דבר (dabar) in genere significare id de quo agitur.

4 *E cælo*, ἐξ οὐρανοῦ: i. *diuina*, inde orta phrasi quod Deus in cælis dicatur habitare. Neque hinc colligi posse videtur, cælum pro Deo accipi.

5 *Ratiocinati sunt*, συνελογίσαντο. Vulg. *Cogitabant*, malè vt ex dilemmate appa-

ret.

fer. Nec enim, quisquis cogitat, rationes confert quod est propriè συλλογίζεσθαι.

10 *Sibi*, αὐτῷ, id est ἑαυτῷ, vel ei, i. Sermo. Sed illud malo. Καιρὸν autem vocat tempus quo fructus colliguntur.

13 *Vtique*, ἴσως. Vul. *forsitan*, Vide epist. Philem. vers. 15. Syrus vertit כבר (kebar) iam.

20 *Itaque obseruantes (eum,)* καὶ παρατηρήσαντες, id est captantes. Ponitur enim τὸ παρατηρεῖν hoc loco in vitio: nisi libeat subaudire τὸν καιρὸν, & seruata aoristi significatione, interpretari, Et obseruato tempore opportuno. ¶ *Iustos*, δικαίους, id est rigidos iuris diuini exactores, & qui conniuere ad nihil possent quod iniquè fieret. *Vt carperent eius sermonem*, ἵνα ἐπιλάβωνται αὐτοῦ λόγου id est, vt aliquid in ipsis sermone arriperent, & hac occasione calumniam ei struerent. Sic enim hoc loco explicandum est τὸ ἐπιλαμβάνεσθαι Vulgata & Erasmus, *Vt caperēt eum in sermone*: pro quo dicere maluissem, *Vt interciperent eum*. Legerunt autem λόγῳ & nos in quibusdam codicibus legimus λόγῳ & λόγοις. Sed magis est vsitata constructio quam sumus secuti, & confirmatur etiam simili exēplo paulo pòst, versu 26. ¶ *Imperio & potestati Præsidis*, τῇ ἀρχῇ καὶ ἐξουσίᾳ τοῦ ἡγεμόνος: id est, Præsidi, penes quem erat imperium ac potestas. Sic μεγαλοφυῶς Cæsaream maiestatem pro ipso Cæsare dicimus. Vulgata & Erasmus, *Principatui*. Syrus vertit לדינא (*ledaiana*) id est Iudicio, siue iudicibus, vt ἀρχῇ possis etiam vertere Magistratui.

21 *Acceperc*, λαμβάνειν, id est rationem habere. Personam autem appellat externas, quas vocant, circunstantias, quas siquis respiciat, paria de paribus non constituat, vt alibi diximus. Vide Mat. 22.14.

22 *Tributum*, φόρον. nempe Censum, vt Matt. & Marcus interpretantur: quum magis propriè Vectigal aut Portorium græca voce significetur.

23 *Animaduersa*, κατανοήσας. Vulgata, *Considerans*, id est ἐπιβλέψας, vel συνιδών. Erasmus, *Intellecta*, id est συνεὶς. ¶ *Calliditate*, πανουργίαν. Vulg. *Dolo*, non satis expresse. Significat enim πανουργίαν quandam ad malè agendum solertiam, longo vsu & tractādis rebus omnibus quæsitam: sicut Latinis callidus dicitur à callendo, vel ab eo quòd vsu artis callū obduxerit. Eras. *Versutia*, id est πολυτροπίαν. Nam Cicero πολύτροπον versutum interpretatur.

26 *Carpere*, ἐπιλαβέσθαι, id est reprehēdere, vt Vulgata & Erasmus interpretātur. Sic Plato in Gorgia, ἐμοῦ δὲ ἀλογήτου τῶν λόγων ἐπιλαβοῦ.

28 *Sine liberis mortuus fuerit*, ἄτεκνος ἀποθάνῃ. Omnia quę vidi exemplaria ita scriptum habent. Vetus tamen interpres habet, *Sine liberis fuerit*, ἄτεκνος ᾖ, & quidem rectius quum huius verbi repetitio prorsus redundet.

31 *Et illi septem*, καὶ οἱ ἑπτά. Oratio imperfecta, forma loquendi è medio petita, pro, & cæteri quatuor, ac perinde omnes illi septem.

34 *Filij huius æui*, οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου. Vulg. & Erasmus, *Filij huius seculi*. Hebraismus est quem suprà exposuimus, 16.8. qui tamē hoc loco paulo aliter accipitur. Nā illi vocātur Filij huius seculi qui præsenti vitæ sunt addicti, & filiis lucis opponuntur: hìc verò dicūtur hoc nomine quicunque in hoc mundo adhuc versantur. alioquin videretur matrimonium ad filios Dei non pertinere, vt impius ille Cyricius Papa docuit, cōtra tot manifesta Scripturæ testimonia ac præsertim aduersus id quod scribitur Heb. 13.4.

36 *Filij resurrectionis*, υἱοὶ τῆς ἀναστάσεως: id est resurrectionis participes. Est enim Hebraismus, quem sæpe iam exposuimus. Sicut autem verè dicuntur victuri qui æterna illa felicitate perfruuntur, ita verè censentur resurgere qui in vitam æternam resurgūt: quū alioquin si resurrectionem in genere & per se consideremus, ex plurimis aliis Scripturæ testimoniis constet etiā impios resurrecturos vt ęternū exitiū subeant: quod quidē nō vita, sed mors dicitur, quia vita tā infelix propriè dici vita nō debet.

37 *Quum dicit*, ὡς λέγει, id est ὅτε λέγει, siue λέγων.

38 *Deus autem*, Θεὸς δὲ. propositio est syllogismi cuius conclusio & assumptio præcessit, vt sit integer hic syllogismus. Quorum Deus est deus, illi viuunt, vers. 38. Abrahami, Isaaci, & Iacobi Deus est deus, vers. 37. Ergo illi viuunt, & quum nondum reuixerint corpore, necesse est vt suo tempore sint cor-

poribus excitatis reuicturi.

¶ *Ei, αὐτῷ* id est, quòd ad ipsum attinet cui omnia futura sunt præsentia. Itaque nisi futurum esset vt Abraham, Isaac, & Iacob resurgerent, Deus non se vocaret eorum deum. Quòd si quis obiiciat, Deũ non dicere se illorum deum fore, sed esse: ex quo consequeretur, aut iam illos resurrexisse, aut hæc non pertinere ad corporum resurrectionem, sed ad animi vitam: sic respondet huic obiectioni Christus, vt dicat, Deo iam viuere qui suo tempore sunt resurrecturi, ideóque Deum de re certò futura non aliter quàm de re præsente loqui. Quanuis enim animi immortalitas nec debeat nec possit à corporis resurrectione in hoc argumento separari, tamen hoc accipiendum est de corporũ resurrectione potius quàm de animi immortalitate, de qua quæsitum non erat. Ostendit autem particula γὰρ ita tractandum esse hoc membrum vt sit ad tacitam obiectionem responsio. Nã alioquin potius dicendum fuerat πάντες ἐωῦ, id est Omnes igitur, quàm πάντες γὰρ, omnes enim. & τὸ καθόλου ad hypothesin, restringẽdum est, nempe ad eos quorum Deus est deus, id est quos Deus fœdere suo comprehensos gratia sua saluifica dignatur.

41 *Dicunt, λέγουσι.* In duobus codicibus additur τινὲς Quidam: & Syrus interpres addit γραμματεῖς siue νομικοὶ, id est legis interprete. Sed fortassis tertia persona posita est secundæ loco, vt diximus suprà 19,9. nisi malimus hæc non tam ad Scribas quàm de Scribis dicta: ad quos tamen dicitur oratio dirigi, propterea quòd ipsi præsentes adetãt quum Christus hunc sermonem haberet.

47 *In speciem precibus longis vtuntur, προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι.* Vulgata, *Simulantes longam orationem*, sensu rectè expresso: neque enim legendum opinor μακρῷ. sed μακρὰ, sicut scribitur in Matthæo & Marco, accedente etiam duorũ codicum fide. Quãquam si μακρά legas, facilè subaudietur, ex Hebræorum idiotismo, verbale nomen προσευχή.

IN CAPVT XXI.

1 *Intuitus autem, ἀναβλέψας*, id est βλέψας, vel ἐμβλέψας, vt exposuimus Mar. 8. 24. Vulgata, *Respiciens*, quod quidem declarat flexis in tergum oculis aspicere. Erasmus, *Sublatis oculis*, quasi gazophylacium in edito loco esset, aut quòd antea suos intuitus, oculos sustulerit in eos qui longius aberãt. ¶ *Minuta, λεπτὰ δύο λεπτά.* Id est (inquit Syrus interpres) duas octauas, oboli videlicet, vt diximus Mar. 12. 42.

4 *Ex eo quod ipsis superest, ἐκ τοῦ περισσεύοντος αὐτοῖς.* In quodam codice scriptum legimus ἐκ τοῦ περισσεύοντες αὐτῶν, eodem quidem sensu, sed fortassis accõmodatius, quia sequitur ἐκ τῶν ὑπαρχόντων. *Quæ donarent Deo, εἰς τὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ.* Hebr. לרבת ליהוה (*laarbeth laihouah*, in vt ל causam finalem declaret. Et commodè etiam explicare possis, Ad dandũ Deo, τοῦ δοθῆναι τῷ Θεῷ. Nam dona Dei passiuè hîc dicuntur quæ Deo consecrãtur, vt fides Dei quæ Deo habetur. Itapud Hebræos verbalia interdum pro infinitis verborum ponuntur, sũtque per gerundi modũ explicanda, vt Esa. 7. 1. למלחמה (*lamilchamah*, pro להלחם (*lehillachem*.) Sed & εἰς τὰ δῶρα, positum est fortassis pro ἐν τοῖς δώροις. id est *in dona*. Aut potius Lucas τὰ δῶρα vocat ipsum templi ærarium seu gazophylacia, id est arculam ab Hebræis dicta ארון (*aron*) cuius fit mẽtio, 2. Reg. 12. 10: idque Chaldæorum idiomate, qui simili ratione hoc ærarium vocabant Corbanam, Vt Matt. 27. 6, quum קרבן (*korban*) propriè declaret τὸ δῶρον, id est donum, & quidem, vt annotat Theophylactus, Deo consecratum. Vulgata & Erasmus, *in munera Dei*: perobscurè.

5 *Donariis, ἀναθήμασιν.* Græci ἀναθήματα vocant donaria quæ templorum ærariis consecrantur, παρὰ τὸ ἀνατίθημι id est (vt nonnulli explicant) quòd eiusmodi dona soleant ex reliquis bonis excepta consecrari: vel (vt quosdam malle video) quòd soleant de parietibus aut columnis templi suspendi. Hebræi hæc eadem (opinor) תרומה (*terumah*) vocant à רום (*rum*,) quod & ipsum declarat Sursum attollere: ita vt solebat solenni ritu sacerdos oblationes quas manu gestabat, quasi coram Dei conspectu attollere. Sed ἀναθήματα diuersã significationis vocabulum, quãuis ab eodem verbo ἀνατίθημι deriuetur, id declarat quod Hebræi חרם (*herẽ*) appellãt, de

de quo dicemus Rom. 9.3. quod discrimen rectè obseruauit Budæus, neglexit autem Erasmus, quum in hunc locum scriberet.

6 *Haccine spectatis?* ταῦτα ἀποβλέπετε. Vnus codex legit ταῦτα θεωρεῖτε. Ad verbum, *Haccine (sunt) quæ spectatis?* Quanuis enim in Græcis codicibus non addatur interrogatio, (quæ etiam apud Hebræos sæpe omittitur) tamen non dubitaui eam apponere ex Matthæo & Marco, assentiente Syro interprete Erasmus, *Ex his quæ videtis*: quæ interpretatio non video quomodo cohæreat.

8 *Sub nomine meo,* ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου. Id est, nomen meum vsurpantes, vt ipse paulo pòst explicat. Nam alioquin dicuntur in nomine Christi venire pseudoprophetæ, qui se fingunt à Christo missos. ¶ *Ego sum (Christus)* ἐγώ εἰμι. Vide Marc. 13.6. Nonnius certe apud Athanasium sic vertit ac si scriptum esset σοφὸς ἦν ὅτι ἐγώ εἰμι. *Se id esse quod ego sum.*

10 *Tunc,* τότε. Vide num hoc sit referendum Ad verbum ἐγερθήσονται, Insurget, ita vt ἄλλα αὐτοῖς. Dixit eis, vtrinque dispungatur. Sin minus τότε idem valebit atque *Deinde* vel Præterea. Syrus totum hoc, *Tunc dixit eis* non legit, & addita particula causali vertit, *Insurget enim*, vt legitur Matth. 24. 7. & Mar. 13.8.

11 *Terricula aucta*, φοβητρὰ. Syrus addit *& expulsiones*, id est cui respondet τὸ ἐκτενεῖς 1. Cor. 4. 11. ¶ *Erunt,* ἔσονται, & mox addit & magnæ tempestates erũt, id est καὶ χειμῶνες ἔσονται.

12 *In conuentus,* εἰς τὰς συναγωγάς. Vul. & Erasm. *in Synagogas*. Vide Matth. 10. 17. ¶ *Adductos,* ἀγομένους. Vulg. & Eras. *Trahentes*, quasi scriptum sit ἕλκοντες: quam lectionem si sequaris, subaudienda erit copulatiua καὶ, qua connectantur duo hæc participia. ¶ *Propter nomen meũ,* διὰ τὸ ὄνομά μου. Vide Matth. 5.11.

13 *(Hæc) autem cedent,* ἀποβήσονται δέ. Id est, *Is autem erit* istarum rerum exitus, vt coram Deo & hominibus testata sit vestrorum hostium perfidia & crudelitas, ac vestra vicissim constantia. Vulg. & Eras. *Continget autem*, id est συμβήσονται δέ.

14 *Habete igitur fixum,* θέσθε οὖν. Sic Erasmus rectè expressit hoc dicendi genus, ipsis etiam Græcis disertioribus familiare. hoc enim est quod sæpe apud Homerum occurrit, σὺ δ' ἐνὶ φρεσὶ βάλλεο σῇσιν, pro quo Virg. *--memori quæ cõdita mente tenetο*. Vulgata, *Ponite*.

15 *Os,* στόμα. i. facultatem loquendi, siue quod loquamini.

16 *Prodemini,* παραδοθήσεσθε. Id est προδοθήσεσθε vt Mat. 26. 16. quanuis etiam retineri potest verbum Tradendi, vt Matth. 10. 21. & Mar. 13. 12.

19 *Tolerantiam,* ὑπομονῆς. Vide suprà 8.15. ¶ *Possidete animas vestras,* κτήσασθε τὰς ψυχὰς ὑμῶν. Id est Quantumuis multa vos vndique mala circumstent, fruimini nihilominus virtute vestra, hæc omnia fortiter sustinendo. Nam vt mundus & Satan aduersus Ecclesiam coniurarint, & extrema quæque experiantur, non possunt tamen ipsius pacem ac tranquillitatem infringere, quum ex ipsis doloribus arripiat lætitiæ & exultationis argumentum, vt scribitur Ro. 5. 1. 2. & 3. Hanc igitur expositionem si sequamur, Possidere animam nihil aliud declarabit quàm vita tranquilla ac beata perfrui, vt (sicut in causa longè impari dicit ille) impauidum feriant vel ipsius cæli ruinæ. Syrus interpres pro κτήσασθε, *possidete*, legit κτήσεσθε, *possidebitis*. Nonnulli verò perinde hoc explicant acsi significet, In hac vita versari: sensu non multum diuerso à superiore. Alij accipiunt pro Vitam suam & animum regere: quo modo iubet Paulus vt quisq; vas suum possideat cum honore, 1. Thes. 4.4.1. quisque corpus suum ab omni labe purum conseruet. Alij demum κτᾶσθαι τὰς ψυχὰς putant idem declarare atque saluti suæ consulere: & (sicut hic noster Lucas alibi scribit) seipsum lucrifacere. nam (vt scribunt Matthæus & Marcus) qui perseuerauerit ad finem vsque, seruabitur. Quanuis autem istæ interpretationes parum varient, tamen quia nonnihil differunt, integrum Hebraismum seruare maluimus quàm cuiusquam opinioni præiudicium adferre.

21 *In agrũ,* εἰς τοὺς ἀγρούς. Vulgata & Eras. *In regionibus*: quæ interpretatio nimium est obscura. Videtur enim Lucas

hoc nomine intelligere, hoc quidem loco, villas, oppidula, prædia, ex quibus fere solent sese belli tempore in munitiorem locum recipere.

23 *Væ*, οὐαί. Denũtiantis futuram miseriam & commiserantis, non autem imprecantis particula, hoc in loco. ¶ *In hac regione*, ἐπὶ τῆς γῆς. Vulgata & Erasmus, *Super terram*, non satis dilucidè, hoc quidem loco. ¶ *Ira*, ὀργή. Iram vocat, Hebræorum more, eas calamitates quæ ab irato Deo imminutur: alioquin ἐν τῷ λαῷ τούτῳ conuertissem, *In hunc populum*.

24 *Acie*, στόματι. Vulg. ad verbum, *Ore*. Nam Hebræi gladiorum aciem vocãt פִּי הַחָרֶב (*pi hacherev*,) & Græci quoque στόμα, quòd ea parte quasi mordeat, vel sanguinem hauriat: vnde etiam gladius anceps dicitur à Græcis δίστομος & ἀμφίστομος. ¶ *Gentium*, ἐθνῶν. In quodam exemplari deest hoc vocabulum.

25 *Tunc erunt*, καὶ ἔσται: id est postquam exacta fuerint tempora Gentium salutì & Iudæorum vltioni constituta: qua de re copiosè Paulus Rom. 11. 25. Est autem notanda hæc particula, vt intelligamus qua ratione Christus ab excidio Hierosolymitano transeat ad futuri illius vniuersalis ac supremi iudicij narrationem. Ideo particulam καὶ oportuit hoc loco, si vsquam aliâs, per temporis aduerbium explicari. ¶ *In confusione inopiæ*. ἐν ἀπορίᾳ. Vulgata, *Præ confusione*. Erasmus, *Per desperationem*. neuter satis propriè: nequè etiam video qua ratione Vetus interpres & Erasmus potuerint hæc connectere cum participio ἠχούσης, quanuis Syrus sic illa construat. ita videlicet vt consternatio dicatur esse sonitus maris, quoniam homines hoc intuentes consternabuntur, quæ interpretatio mihi videtur arguta potius quàm solida. Sed & interpres non legit καὶ σάλου, & facit mentionem complosionis manuum, qui gestus est hominum in desperatione lamentantium. Sed hæc lectio nullius exemplaris Græci testimonio confirmatur.

26 *Exanimatis*, ἀποψυχόντων. i. λειποθυμούντων. Vulg. *arescẽtibus*, μαραινομένων, sine ἐκ, quæ etiã significatio sæpe tribuitur huic verbo, & huic etiam loco conuenire potest. Sed tamẽ illud malo, ita videlicet vt ἀ ψύχειν αἰὴ τῷ πνεῦ deducatur, vnde ψυχὴ. plena autẽ loquutio est ἀποψύχειν τὸν βίον. Efflare vitam, quo modo loquitur Sophocles in Aiace.

28 *Suspicite*, ἀνακύψατε. quasi videlicet resupinato collo, qui gestus est eorum qui auidè sursum oculos conuertunt.

30 *Emiserint*, [*folia*] προβάλωσιν. Lucas τὸ προβάλλειν hoc loco absolutè pro ἐκβάλειν seu βλαστεῖν vsurpat. Itaque Erasmus, vt constructionem expleret, suppleuit gemmas, quas Græci ὀφθαλμοὺς vocant. Vetus interpres ad fructum retulit, & δένδρων coniunxit cum προβάλωσιν, neque legit participium βλέποντες, contra omnium codicum fidem. Castellio conuertit, *Pullularint*, quod planè est ἀκυρα. Ego vero quod constructioni deerat supplenì ex Matthæo & Marco.

32 [*Hæc*] *omnia*, πάντα. Addidimus ταῦτα ex Syro interprete & vetustissimo codice meo. Intelligẽda est autem hoc versiculo particula vniuersalis de in demum quæ de vrbis excidio prædixerat, ex Matthæo.

34 *Huius vitæ*, βιωτικαῖς. id est victu & amictu vt exponitur Matth. 6. 25.

35 *Inuadet*, ἐπελεύσεται. vel ingruet, vel, vt Vulg. *superueniet omnibus*, diuinitus videlicet & ex insperato. ¶ *Qui habitant in superficie terræ*, τοὺς καθημένους ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς: id est in omnes homines, vbicunque tandem fuerint. Ponitur enim verbum καθῆσθαι pro sedere ponere, sicut ab Hebræis vsurpatur יָשַׁב (*iaschab*,) vt diximus Matth. 4. 16. & πρόσωπον πάσης τῆς γῆς illud est quod Hebræi vocant פְּנֵי כָל הָאָרֶץ (*pene haarets*) Latini superficiem terræ vocant.

36 *Vt digni habeamini*, ἵνα κατισχύσητε. Magna est huius verbi emphasis, et quo intelligimus omnia deberi gratuitæ Dei electioni, qui nos prior dilexit. Erasmus igitur non satis expressè vertit, *Vt liceat vobis*, ἵνα ἐξῇ ὑμῖν. In duobus tamen codicibus legimus ἵνα κατισχύσητε ἐκφυγεῖν, Vt valeatis effugere, nimirum per gratiam Dei quæ vobis aderit. ¶ *Consistatis*, σταθῆναι: id est ita appareatis vt intrepidè possitis vultum & sententiam iudicis sustinere. Hæc enim est filiorum Dei παῤῥησία καὶ ἀπροσωπολημψία, quam pulchrè describit Paulus Rom. 8. 33, & 34. Consistere igitur & Cadere opponuntur hoc loco: quemadmodum etiam Standi vocabulum à Tere-

Terentio vſurpatur, quod tamen vt ambiguum repudiaui. Sic Pſal. 1. 5. dicit Dauid, Impij in iudicio לא יקומו (*lo iakumu*,) id eſt non conſiſtent pro quo Græcus interpres perperam reddidit, οὐκ ἀναστήσονται. Vnde poſtea emanauit eorum error qui impios reſurrecturos negarunt. tanti eſt momenti veram vocabulorum ſignificationem tenere.

38 *Diluculo veniebat*, ὄρθριζε. Sic ſolent Septuaginta, quos vocant interpretes, explicare verbũ Hebræum השכים (*haſcheberem*,) quaſi dicas Diluculare: quod apud Gellium legitur. pro quo in Veteri editione aliquoties legitur barbarum vocabulum Manicare, quod ipſum etiam Auguſtinum offendit, vt Eraſmus in hunc locum obſeruauit. pro quo nonnulli ſcribendum putant Manitare pro Manè itare. Neque tamen ὀρθρίζειν declarat diluculo venire, ſed diluculo ſurgere: qua etiam ſignificatione reperio participium ὀρθρευόμενος apud Lucianum in Gallo. Sed (vt ſæpe iam annotauimus, veluti Mar. 8. 11. & ſuprà 3. 7.) Hebræis eſt familiare, ex antecedente intelligere conſequens, vt ὀρθρίζειν non tantùm declaret Manè ſurgere, ſed etiam Manè aliquid curare.

IN CAP. XXII.

2 *Interimerent*, ἀνέλωσιν. Paſſiuè, ſicut etiam Dignari apud Latinos interdum accipitur. Verbum quidem Interimendi, non videtur conuenire vltimo ſupplicio, quod Magiſtratus ſententia interueniente de aliquo ſumitur: ſed inuidiosè videtur hoc poſitum vt verbum ἀποκτείνειν. Mar. 14. 1. Act. 2. 23. & 10. 39. vt ſignificetur Chriſtus velut à latronibus potius quàm à iudicibus per ſummum ſcelus interfectus.

4 *Ac præfectis* (*templo*) στρατηγοῖς. Vulgata & Eraſmus, *Et Magiſtratibus*. quo nomine potius intellexerim τοὺς βουλευτὰς ſiue ἄρχοντας. Vocatos autem fuiſſe στρατηγοὺς eos ex Iudæis qui templi cuſtodiæ præerant, (quorum fit mẽtio Matth. 27. 65.) & diſtinctos fuiſſe à presbyteris & à primariis Sacerdotibus liquet ex verſu 52. huius capitis. Caſtellio *Antiſtites* conuertit: quàm rectè, ipſe viderit. ¶ *Quomodo*, τὸ πῶς. Id eſt de modo & ratione illius prodendi. vt Act. 4. 21.

6 *Spopondit*, ἐξωμολόγησεν Alibi τὸ ἐξομολογεῖσθαι declarat palàm profiteri: hîc autem ad mutuam ſtipulationem refertur, in qua vnus rogat, Spondes? alter reſpondet, Spondeo. Nam ἐξομολογεῖν ad verbum declarat, paribus verbis loqui, vt ij ſolent qui petentibus aſſentiuntur. ¶ *Abſque turba*, ἀτερ ὄχλου, id eſt ſine tumultu, ac proinde clam turba quæ eum ſolebat aſſectari. quamobrem etiam id tempus obſeruauit quo ſolum eſſe ſciebat in horto.

7 *Oportebat*, ἔδει. Oportebat, nimirum ex Legis præſcripto. Sed hoc quoque Dei mandatum Iudęi plerique traditionibus ſuis violabant, vt annotauimus Matth. 26. 17. Vulgata & Eraſmus, *Neceſſe erat*, ἀνάγκη ἦν. ¶ *Paſcha*, τὸ πάσχα: id eſt Agnum illum qui figura erat ipſius Phaſe: quæ metonymia alibi eſt à nobis annotata.

12 *Magnum*, μέγα. Erant enim minimùm tredecim accubituri. Vide Matth. 26. 20.

14 (*Conſtitutum*) *illud tempus*, ὥραν. Tot vocabulis libuit τὴν ὥραν interpretari, vt planius loqueretur. Ita enim ſignificatur veſpertinum crepuſculum, excipiens 14. diei occaſum à quo conuiuiũ hoc incipiebat. Quod non ſatis videaris exprimere ſi cũ Vetere interprete conuertas, *Quum facta eſſet hora*: vel cum Eraſmo, *Quum iam eſſet tempeſtiuum*. Vide Matth. 26. 17.

15 *Deſiderio deſideraui*, ἐπιθυμίᾳ ἐπεθύμησα. Heb. תאוה תאויתי (*hithauithi taauah*,) pro Sũmopere deſideraui. Hunc autem verſiculum teſtatur Epiphanius ſic fuiſſe ab Hebionæis depraua tum, μὴ ἐπιθυμίᾳ ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα κρέας φαγεῖν μεθ' ὑμῶν; id eſt, Num deſideraui deſiderio paſcha iſto carne veſci vobiſcum? ¶ *Patiar*, παθεῖν id eſt ſupplicio mortis afficiar. Libenter autem retinuimus vocabulum, Eccleſiæ Dei familiare, alioqui in hoc dicendi genere Græcis & Latinis inuſitatum.

16 *Vſquequo completum fuerit*, ἕως ὅτου πληρωθῇ. Vulgata, *Donec*. Quis ſit autem huius loci ſenſus, optimè liquet ex his Pauli verbis 1. Corinth. 5. 7. Paſcha noſtrum immolatum eſt, nempe Chriſtus. Nam ab eo tempore completo reipſa quod illa figura deſignabat, Chriſtus nobiſcum vere epulatur,

& nos cum illo in regno Dei.

17 *Et accepto*, &c. καὶ δεξάμενος. Sequuti sumus, vt par erat, quod in Ecclesia iam olim receptum fuit, vt apparet ex Augustino de Cons. Euang. lib. 3. sic ista cum aliorum Euangelistarum duorum narratione conciliante, vt semel tantùm Christus hîc quoque dicatur poculum vnum & idem, nempe sacramentale, discipulis præbuisse, sed Lucas narrationem perpetuo tenore non contexuerit. Alij verò priorem paschæ cœnam volunt ista priore poculi propinatione, de more terminatam fuisse, & postea demum in secundis mensis mysticam Cœnam fuisse institutam: quod optimè quadrat cũ iis quæ ab aliis Euangelistis narrantur, & ipse Lucas videtur manifestò indicare, addens ver. 20. μετὰ τὸ δειπνῆσαι, *postquã cœnasset*, hanc cœnæ partem à superiore distinguens: qua de re vide Matt. 26. 26. Sed his obstat quòd Matth. 26. 29. hæc ipsa verba de fructu vitis, ad mystici poculi narrationem applicat. Quid amplius? Apud Syrum interpretem, maximæ meritò auctoritatis, non extant versiculi 17. & 18. Contrà verò in illo meo venerandæ sanè vetustatis codic. græcolatino, pars vers. 19. posterior ab his verbis, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν δίδομενον. *Et quod pro vobis datur*, & totus vers. 20. non leguntur. Ego nihil mutandum censeo. Quòd si quis hic esset coniecturæ locus dicerem transpositos fuisse versiculos, & 16. versiculo annectendos, qui nunc 19. & 20. habentur, quibus subiiciantur quos nunc 17. & 16. numeramus. Sic enim omnia prorsus inter se & cum Matthæo & Marco pulchre consenserint: & in Apocalypsi duas forrasse non ineptè similes transpositiones obseruauimus. Fatigauit etiam hic locus olim Fulgentium, qui libro Responsionum ad Ferrandum diaconum hunc nodum nectit quidem, sed non soluit.

19 *Commemorationem*, εἰς ἀνάμνησιν: vel recordationem. Sed illud malo cum vetere interprete, Agitur enim hic non de priuato singulorum victu per se, ita vt in singularibus precibus: sed de communi & publica professione, quam Paulus verbo καταγγέλλειν declarat 1. Cor. 11. 26. vnde factum vt Eucharistia dicta sit tota hæc actio sacra. Itaque τὸ εἰς ἀνάμνησιν hic respondet verbo Hebræo זכר (*zachar*) in coniugatione Hiphil, sed hæc commemoratio siue publica declaratio neque ad Deum Patrem, neque ad Christum refertur, quasi sit illi repræsentanda filij passio, vel filius rursum offerendus: sed credentium cœtum respicit, cum quo & apud quem celebrandi huius beneficij & profitendæ communis fidei causa hæc institutio est actio.

20 *Postquam cœnasset*, καὶ τὸ δειπνῆσαι. Hic libuit subiicere ex rituum Iudaicorum volumine, quod ipsi כל בו (*chol-bo*) vocant, ceremoniam panis & poculi, quæ sumunt Iudæi sub finem cœnæ agni paschalis. Ea igitur eiusmodi est, Emanuele Tremellio, homine doctissimo, interprete. Paterfamilias inito conuiuij sumit panem Azymum integrum, quem in duas partes diuidit: quarum vni sic benedicit, Benedictus es Domine Deus noster, Rex vniuersi, qui educis panem è terra: vel sic, Benedictus es Domine Deus noster, Rex vniuersi, in esu panis azymi. alteram autem partem recondit sub mappa, vt videntes pueruli rogent cur panem azymum abscondamus, & eum differamus comedere? deinde ne, si eum videant, comedant inter cœnandum imprudentes: postea peragit cœnam suam quisque lætus. qua peracta, resumit paterfamilias partem illam quã sub mappa absconderat, & ex ea recumbens comedit tantillum quanta est oliua. distribuitque singulis accumbentibus, in Paschæ memoriam: nec quicquam cibi deinceps ea nocte gustant, vt gustus panis azymi maneat in ore ipsorum. Deinde ad eundem modum discumbens bibit, & recitat gratiarum actiones, quibus, sumpto cibo, solent gratias agere Deo. Hæc est igitur illorum ceremonia, ad quam non desunt qui putent Christum respexisse quum sacrosanctam Synaxin institueret: quod si verum est (neque enim hoc facilè concesserim) longè tamen aliter iudicandum est de sancta & solemni institutione qua in ipsius Christi possessionem mittimur, quàm de externo illo ritu & traditione. ¶ *Hoc poculum (est)* οὗτο τὸ ποτήριον. Verbũ substantiuũ quod hic deest, rectè suppletur ex 1. Corinth. 11. 25, sed à Ve-

à Vetere interprete non est positum suo loco. Vertit enim, *Hic est calix*, pro *Hic calix est*. Est autem hoc loco duplex metonymia, quam agnoscere coguntur etiam ij qui in hac formula nõ definunt τὸ ῥητὸν vrgere, vt quod semel tuendum suiceperunt, omnibus modis defendant. Primùm enim ponitur continens (vt grammatici loquuntur) pro contento, poculum videlicet pro vino quod ipso poculo continetur. Deinde vinum dicitur esse ipsum fœdus, quum sit dũtaxat fœderis, aut eius potius quo fœdus sancitur, (nimirũ sanguinis Domini) symbolum ac tessera: vera quidẽ illa: & minimè inanis, sed tamen ab eo distinguenda quod ipsa repræsentat. Non est igitur quòd è cælo Christum eliciamus, vel Christi corpus immensum & inuisibile cõminiscamur, vt propriam significationem verbi *EST* conseruemus. Est autem hæc metonymia non modò in Sacris literis frequens, vt est ab eruditissimis hominibus toties inculcatũ, sed etiam ab Homero (communi videlicet loquendi consuetudine) vsurpata. Sic enim ille vbi mentionẽ fecit fœderis inter Græcos & Trojanos multis ceremoniis sanciti, libro Iliad. γ, Κήρυκες δ' αἶψα ἄξον Διὶ φέρον ὅρκια πιστὰ, Ἀρνε δύω, καὶ οἶνον ἐυφρονα καρπὸν ἀρούρης Ασκῷ ἐν αἰγείῳ. In quibus versiculis nemo non videt (liceat enim nobis profana cum sacris hactenus cõparare) agnis & vino, quæ duntaxat erant fœderis symbola, tribui ipsam fœderis appellationem, simili prorsus dicendi genere quo hîc vsus Lucas poculum vocauit Nouũ testamentum. Certum est enim, Christum vsum esse formulis dicendi, ipsi vulgò vsitatis, in hac præsertim ceremonia quam volebat ab omnibus intelligi. ¶ *Nouum illud fœdus*, ὁ καινὴ διαθήκη: Vulgata, *testamentum*. Vide Matth. 26. 28. Expressi verò articulum, idcireo additum vt discipulis veniret in mẽtem quod pollicitus fuerat Dominus iam olim, Ierem. 31. 31. quã promissionem probabile est in populo Dei celebrem fuisse: quanuis à Scribis & Pharisæis non rectè explicaretur.

¶ *Qui pro vobis effunditur*, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον. Quum hæc verba, si constructionem spectemus, necessariò non ad sanguinem, sed ad poculum pertineant, neque tamẽ de vino (nedum de poculo) intelligi possint, aut manifestũ est solœcophanes, quum dicẽdum fuerit τῷ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνομένῳ, vt legit Basilius in Ethicis, ὅμως καὶ aut potius quum hæc essent ad marginem annotata ex Matthæo & Marco, postea in contextũ irrepserunt: quod eo quidem facilius est admissum, quòd, quum in superiore versiculo adscriptum esset τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον, id est, Quod pro vobis datur, simile quippiam visum fuit adiiciendũ vbi agitur de sanguine. Sed hoc non additur apud Paulum 1. Corinth. 11. 25, qui tamen videtur ex hoc loco descripsisse Cœnæ institutionem. Quia tamen hoc etiam legitur apud Syrũ interpretem, & in omnibus quos inspeximus Græcis codicibus, minimè prætermisi: & potest excusari Solœcismus, si ex Hebræorum idiotismo τὸ ἐκχυνόμενον, exponatur ὅτι ἐκχυνόταν.

21 *Cæterum*, πλήν. Vulg. *Verumtamen*, μέντοι. Et fateor sic optimè cohærere hunc versiculum cum proximè præcedente. Sed apparet omnino ex aliis Euangelistis, ac præsertim Iohan. 13. 26. hunc sermonem habitum fuisse in secundis mensis Cœnæ legalis, quibus demum sublatis suam sacram Cœnam instituit Dominus, vt ipse Lucas vers. præcedente expressit.

22 *Definitum est*, τὸ ὡρισμένον. Sic loquitur Spiritus sanctus Act. 4. 28. & quidem apertius aliquanto nominãs manum ac consilium Dei. Viderint igitur præposteri quidam iustitiæ Dei vindices scilicet ac patroni, qua fronte, quũ de peccatis hominum agitur, prouidentiam Dei ab eius cõsilio & decreto seperent. Nempe, inquiunt, nẽ Deum faciamus mali auctorẽ. Quid verò? Christum prodere, deridere, crucifigere, sceleus non fuit? & tamen dicit ipse Christus, dicunt Apostoli id esse à Deo definitum, id inquam Dei manu & consilio prius, id est ab æterno, fuisse constitutum. sic, inquam, loquitur Deus ipse, cuius auctoritatem qui sequitur, emendatè sanè loquitur. Ergo, inquies, Deus fuit huius sceleris auctor? Absit. Clemẽs enim & bonus est Deus noster, mundum in Christo reconcilians sibi: & iustus quoque peccatorum nostrorum vindex in eo qui factus est execratio

pro nobis: sceleratus autem est Iudas, qui innocentissimum hominem prodit vt auaritiæ suæ seruiat: sceleratus Iudæi, qui Seruatorem suum postulant ad necem: sceleratus Pilatus, qui repugnante conscientia insontem damnat. Distingue igitur Dei consilium ac decretum à causis mediis, id est ab istorum mala conscientia, & in vno eodémque facto, Dei iustitiam & bonitatem cole, diaboli & hominum iniquitatem & improbitatem detestaberis.

24 *Maximus*, μείζων. Id est, μέγιστος. Sic 1. Cor. 13. 13. & mox vers. 26. Mirum est autem Christum, si suprà cæteros Petrus aliquo gradu Apostolatus excedebat, non respondisse, Petrum eum esse cui cæteros vt principi & capiti sublici oporteret.

25 *Benefici vocantur*, εὐεργέται καλοῦνται: id est magnificis titulis ornantur. Sic enim mos semper fuit principes aliquibus cognomentis honestare, quæ postea transierunt etiam ad hæredes. Nominatim verò inter Ægypti reges numerantur duo Euergetæ. Sed & ab Hebræis principes generali nomine נדיבים [*nedibim*] (id est, munifici & liberales) dicuntur per antonomasiam. quò videtur Lucas respexisse.

26 *Qui minimus est*, ὁ νεώτερος. Propriè hoc dicitur de ætate, cuius tamen discrimina Dominus non tollit, nisi hactenus vt ituita & vana ambitio vitetur. Malo tamen νεώτερον accipere in genere pro eo qui minimæ sit auctoritatis: sicut apud Hebræos interdum vsurpatur vocabulum צעיר [*tsahir*] nempe quòd vt senectuti coniuncta est auctoritas, quia βέλαι sunt τῶν γεραιτέρων, sic ferè contrarium accidit iuuentuti. ¶ *Qui antecedit*, ὁ ἡγούμενος. Id est qui gregi præit vt pastor, siue qui inter ipsos collegas non gradu superior, (est enim inter pastores communis & par auctoritas) sed ordine primus est. Hoc enim ostendit sequens argumentum à minore sumptum ad maius. Siquidem Christus, siue personam, siue officium spectes, etiam quatenus minister fuit Circumcisionis, omni eminentiæ gradu & ouibus & pastoribus ipsis superior est, cui propterea minus conueniebat sese suis discipulis subiicere: qui tamen sese ad infima quæque dimisit.

27 *Inter vos*, ἐν μέσῳ ὑμῶν. Gallicè *Parmi vous*: pro quo dicunt Heb. בקרבכם [*bekirbechem*,] vt alibi etiam annotauimus.

29 *Paciscor*, διατίθεμαι. Vulgata, *Disponо*. Alij etiam, *Lego*, ex illa formula DO, LEGO, in testamentis vsitata. Nomen enim διαθήκης peculiariter de testamẽto dicitur: & hæc Christi ad mortem properantis verba speciem habent testamentariæ cuiusdam dispositionis, quò alluſit Apostolus Heb. 9. 17. atque adeo quum iure mortis Christi cesserit nobis cælestis hæreditas, meritò Noui testamenti nomine Euangelicum fœdus appellatur. Sed quum vox Hebræa ברית [*berith*] de omnibus inter viros pactis (de qua vide Matth. 26. 28.) dicatur: & totus iste sermo cœperit ex ea controuersia quæ inter illos duodecim de primatu minimè profecto opportunè exorta fuerat, apparet de illo cælesti regno cuius participes erunt pro suo modulo credentes omnes, ac proinde de illo fœdere siue testamento hic nõ agi, sed de Apostolica in huius regni administratione, id est, in promulgando Euangelio, & constituendis per orbem terrarum Ecclesiis, auctoritate quam ipse ad Patrem abiens, ipsis committat, eadem qua illam à Patre acceperat conditione, nusquam ipse discedens à voluntate patris, nec quicquam vt à seipso loquens, quoniam fuit Euangelij minister & μαθητής, vt toties apud Iohannem inculcat: imò licet Dominus, discipulis suis ministrans, quod etiam ablutione pedum in hac ipsa cœna sancitum voluit. Quod si tale fuit Apostolicum regnum, imò Christi ipsius in Ecclesiastici ministerij functione, vnde ista Romanæ Antichristianæ totius hierarchiæ tyrannis, & vterque ille gladius? Syrus interpres pro διατίθεμαι vtitur verbo ܩܝܡ [*iadah*,] quo etiã vsus est Mar. 14. vers. 11. pro ἐπαγγέλλεσθαι. i. pacto & cõuento spondere. ¶ *Factus est*, διέθετο, videlicet hoc ipsum regnum, id est, regni cælorum promulgandi ministerium. Nec enim sequens versiculus ab hoc verbo, vt putauit Theophylactus, sed à tota huius vers. sententia dependet.

30 *Vt edatis*, ἵνα ἐσθίητε. Id est vt vos ritè, exemplo meo, vestro munere defunctos,

functos, pro meis assessoribus illo supremo die agnoscam.

31 *Simon, Simon, Σίμων, Σίμων.* De Apostolici muneris & Ciuilis imperij discrimine loquutus Christus occasione oblata ex ea contentione quæ inter illos duodecim tam importuno tempore exorta fuerat, non temere sermonem ad Petrum specialiter dirigit, hac admonitione duplici de causa præ cæteris egentem, grauius videlicet quàm cæteri collegæ peccaturum, & tamen cæteris aliquando, singulari constantiæ exemplo præiturum. Quorsum autem hoc ad Antichristianum primatum? ¶ *Quos ventilaret, τοῦ σινιάσαι*: id est agitaret & dispergeret, vel etiam excuteret. Vulgata & Erasmus, *Vt cribraret.* Tertullianus libro de fuga, vertit *discerneret*, vel, vt alij legunt, *cerneret.* Sed in ipsa huius sententiæ explicatione, vtitur *Concussionis* vocabulo, ad Satanę conatum accommodatiore. Cypr. epist. 8. ad Clerum, *vexaret.* Ambrosius libro. 1. De vocatione Gentium cap. vlt. *Vt cerneret.* Sed hic agitur de illo Satanæ studio, quo totus ardet Ecclesiæ cœtum modis omnibus agitatum ac vexatum dissipandi, fidem denique nobis excutiendi. Cribrandi autem & cernendi significatio tum demum conuenit vbi de Dei consiliis agitur in Ecclesia sua non perdenda sed repurganda. Theophylactus interpretatur *παράξαι καὶ βλάψαι*, id est turbare & lædere: quod potius respondet verbo *σινιάζω*.

35 *Et soleis, καὶ ὑποδημάτων.* Vide Matt. 10. 10.

36 *Sumat, ἀράτω*, nimirum vt eius pretio gladium redimat, sicut omnino apparet ex iis quæ subiiciuntur de pallio. Nisi malimus post ὁ μὴ ἔχων subaudire *μάχαιραν*, quod ex Hebræorũ consuetudine, priore loco omissum, exprimitur in posteriore, vice relatiui: vt sit hic sensus, Et qui non habet gladium, vendat pallium, & gladium emat. Hãc interpretationem sequutus est Theophylactus, qui *ἀράτω* interpretatur *κατεζέτω*, id est ferat, quasi suos moneat Dominus ea tempora instare quibus ipsi sibi debeant humanis etiam præsidiis prospicere, quum antea præsente Domino, sola ipsius prouidentia tuti essent ac securi. Ego verò neque hoc prorsus admitto, neque video quid torquere debuerit veteres in hoc loco explicando, quasi de gladij aut belli iure hic agatur. Ostendunt omnes circunstantiæ Christum Apostolis suis denuntiare tempus illud instare quo non, vt antea, quietè secum essent versaturi, (minantibus potius quàm re ipsa pugnãtibus aduersariis) sed in extremum periculum venturi, tum huius vitæ, tum etiam fidei amittendæ. Itaque totus hic sermo allegoricus est: quasi dicat, Vixistis adhuc in pace, commilitones, nũc verò bellum instat acerrimum, & cæteris rebus omissis, de vnis armis cogitandum. Quænam autem illa sint arma, ipse, quum in horto precaretur, & Petrum gladio ferientem reprehenderet, suo exemplo docere maluit quàm importunè hoc loco stupidis adhuc & ad res istas non satis attentis discipulis explicare. Cæterùm in septẽ codicibus vetustis pro *ἀράτω, πωλησάτω, ἀγορασάτω*, legimus, *ἀρεῖ, πωλήσει, ἀγοράσει*, id est tollet, vendet, emet: quam lectionẽ annotat etiã Erasmus ex Basilio in Asceticis, definit. 251. ita vt sermo sit prædicentis imminentem afflictionem, non autem exhortantis ad parandum commeatum aut armaturam. Ego verò priorem & magis receptam lectionem potius amplector, quam etiam suspicor deprauatam à quopiam, qui non aliter potuerit hunc nodum expedire: vt permulti hoc loco nodum in scripto quæsiuerunt.

37 *Numeratus est, ἐλογίσθη.* Vulgata & Erasmus, *Deputatus est*. Vide Mar. 15. 28.

40 *Quum peruenisset, γενόμενος.* Vide Mar. 6. 1, & suprà 10. 32.

42 *Si velles transferre, εἰ βούλει παρενεγκεῖν.* Sic legimus in omnibus codicibus: sic videtur vehementior oratio. Vulgat. *trãsfer*, id est *περιθέτω*, vt citat Epiphanius aduersus Arianos vel *παρενέγκαι*, vt in suo vetusto codice testatur se legisse doctissimus Camerarius.

44 *Constitutus in angore, γενόμενος ἐν ἀγωνίᾳ.* Vulgata ad verbum, *Et factus in agonia*: quæ interpretatio nimium est obscura. Significat autem *ἀγωνίαν* summam Christi luctantis angustiam. Neque enim cũ mortis dũtaxat terroribus luctabatur Christus, vt cæteri homines solẽt, alioquin videri possent multã

martyres ipso Ghristo constantiores) sed cum terribili Patris irati iudicio, quo nihil formidabilius cogitari potest: quia nimirum peccatorũ nostrorum onus in se receperat. Itaque in hac Christi deiectione consistit nostræ consolationis summa: tantùm abest vt propterea quicquam de ipsius maiestate diminuatur. Nam, vt diuinè prorsus ait Nazianzenus, *μὴ διὰ τοῦτο ἄτιμος, ὅτι διὰ σὲ πτωχεύει*, id est, *Num propterea honore suo spoliandus est, quia propter te humilis factus?* ¶ *Intentius*, ἐκτενέστερον. Vulg. & Eras. *Prolixius*. Ego verò malo ad ipsam orationis qualitatem referre, tum hoc loco, tum & alibi.

¶ *Grumi*, θρόμβοι. Vulg. & Eras. *Guttæ*: quæ interpretatio non satis est expressa. alioqui nolim agyrtas illos imitari, quos non pudet multa comminisci vt mulierculas non tam ad resipiscẽtiam ac fidem excitent, quàm ad mollem quãdam & inanem commiserationem commoueant: id est, vt Iudæos ac Pilatum potius quàm sua peccata discant execrati. Sed vicissim digni sunt reprehensione qui, ne videantur Christo tribuere tam insignia humanæ infirmitatis argumenta, partim ista extenuant, in quibus tamen posita est nostræ pacis & cum Deo reconciliationis summa: partim etiam eò impudẽtiæ prouecti sunt vt nonnulla tanquam ab hæreticis infarta expunxerint. Siquidem (vt est ab Erasmo annotatum) Hieronymus lib. contra Pelagianos secundo, & Hilarius libr. de Trinitate decimo, indicant in plerisque Græcorum & Latinorum codicibus non fieri mentionem neque de sudore sanguineo, neque de Angelo confortante. At ego sacrilegam eorum audaciam execror qui hæc deleuerunt. ¶ *Descendentes*, καταβαίνοντες, Vel descendentis, id est καταβαίνοντος, vt in nõnullis codicibus legit Erasmus.

59 [*Id*] *asseuerabat*, διϊσχυρίζετο. Vulg. *affirmabat*, nimium diluitè, vt ostendit Græcæ vocis etymon. Nam Affirmo ferè accipitur pro Aio, quod est Græcis ἀποφαίνομαι. Cic. Att. lib. 13. *omni tibi asseneratione affirmo quod mihi credas velim.* Supplendum autem fuit relatiuum explendæ constructioni. ¶ *Verè boni dãbeiaç*. Heb. בֶּאֱמֶת [*bemeth*] Vide Act. 10.34.

66 *Presbyterium populi*, τὸ πρεσβυτέριον τοῦ λαοῦ. Id est cœtus τῶν βουλευτῶν qui in prouinciis Latinè Decuriones dicebantur. In his autem libris Seniores populi vocantur, qui Sacerdotibus & delectis legis doctoribus adiuncti magnũ illud συνέδριον constituebãt. Vide 1. Tim. 4. 14. vbi tamẽ de Christiano presbyterio nõ de isto Iudaico differitur.

67 *Num tu es*, εἰ σὺ εἶ: vel, *si tu es*. Ita vt perpetua sit oratio.

69 *Ab hoc tempore*, ἀπὸ τοῦ νῦν: id est deinceps. ¶ *Nam ego [sic] sum filius hominis*, ἐγώ εἰμι. Sic præstat istud accipere ex Mat. 14. 62. & ex eo quod mox dicitur quidem εἶπαν δὲ πάντες istud interpretari. Nam illud quidẽ est concedentis, vt diximus Mat. 26. 64. Sed istud est apertius profitentis. Et Syrus interpres sic exponi potest.

IN CAPVT XXIII.

2 *Gentem*, ἔθνος. In tribus codicibus manuscriptis additur ὑμῶν, nostram, & ita legit Syrus & Vetus Latinus interpres. ¶ *Tributa*, φόρους, Vide sup. 20. 22. ¶ *Christum [id est] regem*, Χριστὸν βασιλέα. Vel, vnctum regem.

4 *Noxam*, αἰτίαν. Vocabulum Causæ quo vtitur Vetus interpres Græcè quoque per se latè patet, sed est ad id de quo agitur accommodandum, quod Latinè non significatur Causæ nomine sine adiuncto. Differentia autem illa inter noxam & noxiam, quæ hoc loco repetitur ab Erasmo, infinitis idoneorum scriptorum testimoniis refutata.

5 *Inualescebant*, ἐσχυον. Vel, conitebantur: nam vtrumque potest hoc verbo intelligi. ¶ *Hùc vsque, [sc. ἕως ὧδε]* Verè, quòd ad rem ipsam attinet. Nam à Galilæa exorsus est Christus Euangelij prædicationem. Est autem ellipsis è medio petita, quia plena esset oratio. Et pergẽs huc vsque, nisi post τῆς Γαλιλαίας adiicere placeat ὑποστιγμὴν.

11 *Cum militibus suis*, σὺν τοῖς στρατεύμασιν αὐτοῦ. Vel copiis. Nam exercitus nomen videtur nimium militare. στρατεύμα verò trãslatitiè hîc accipitur pro multitudine satellitum & nobilũ qui Herodem è Galilæa sequuti erant. Sic apud Latinos agmen, manus, acies, copiæ, simili translatione vsurpantur. Nisi alioquin Pilatus non sustinuisset Herodem armatum cum suis in Iudæam ingredi.

13 *Et magistratibus*, καὶ τοὺς ἄρχοντας. Loquitur proculdubio de iis quos Iudæi Sanhedrin (id est Senatores) vocant. Ideo *Magistratus* rectè conuertit Vetus interpres. Alibi verò aliquoties (vt suprà 14.1.& 18. v.18.) Primores dixi, quoniam incertum est Senatorésne an præfecti Synagogæ eo nomine illic significentur.

15 *Nam remisit vos ad illum*, ἀνέπεμψε γὰρ ὑμᾶς πρὸς αὐτόν. In tribus codicibus scriptum legimus ἀνέπεμψε γὰρ αὐτὸν πρὸς ἡμᾶς. Remisit enim eum ad nos: quæ lectio mihi videtur optimè conuenire. Illud enim complectitur ex quo intelligi possit ne Herodem quidem vllum in eo crimen comperisse. Nam, inquit, eum ad nos remisit: quod facturus alioquin non erat, si dignum esse comperisset in quem animaduerteret.

17 *Necesse habebat*, ἀνάγκην εἶχεν. nempe sic ferente consuetudine vt alij Euangelistæ explicant. Tanti est mométi Tyrannus ille Mos trium literarum. Cur autem κατ' ἑορτὴν verterim *singulis festis*, dixi Mar.15.6.

14 *Secundum eos iudicauit*, ἐπέκρινε. Vulgata, *adiudicauit*, Rectè quòd ad sensum attinet: nam τὸ ἐπικρίνειν & τὸ κατακρίνειν opponuntur. Sed hæc constructio est Latinè inusitata. Syrus vtitur verbo פסק [*pesad*] quod hic respondet Latinæ voci forensi *Decreuit*.

25 *Illi eorum libidini*, τῷ θελήματι αὐτῶν. Vulgata, *voluntati*. dilutè: & videtur articuli vis hic quoque fuisse seruanda. Cic.4.Tusc. *voluntas est quæ quid cum ratione desiderat: quæ autem rationi aduersa vehementius est incitata, ea libido est, vel cupiditas effrenata.*

26 *Pone Iesum*, ὄπισθεν τοῦ Ἰησοῦ. id est à tergo ipsius præeuntis, Vide Matthæum cap.27.32.& Ioh. 19.versu.17.

28 *Filiæ Hierusalem*, Θυγατέρες Ἰερουσαλήμ. Hebraicè, בנות ירושלם *beneth Ierusalaim*:) id est, vos Hierosolymitanæ mulieres.

32 (*Qui erant*) *malefici*, κακοῦργοι. Nempe latrones. Deest autem participium ὄντες quod expressi, ne Christum videatur Euangelista maleficis accensere, nisi malimus illum ex opinione Iudæorum loqui vt Iohannes.18.30. Sed idem mox Christum, nempe versu proximè sequente, ab istis distinguit.

33 *Venissent*, ἀπῆλθεν: id est ἦλθεν, vt suprà, Marci versu.3.cap.13.

35 *Primores*, οἱ ἄρχοντες. Generale est hoc nomen hoc in loco. Comprehendit enim ipsos etiam Sacerdotes primarios, & quicunque in populo aliqua erant dignitate. Vulg.& Erasmus, *Principes*, quod nomen videtur angustioris significationis. ¶ *Cum eis*, σὺν αὐτοῖς. Hoc deest in vno exemplari, & apud Syrum interpretem, & per se satis intelligitur. ¶ (*Ille*) *Dei electus*, ὁ τοῦ Θεοῦ ἐκλεκτός Hebr. בחיר יהוה [*bechir iehouah*] id est, quem Deus præteritis cæteris hominibus hoc fauore eõplexus est, vt ipsum designarit Messiã. Alioqui solent electi Dei vocari quos Dominus ad vitam æternam ab æterno selegit.

39 *Vnus autem*, εἷς δέ. Matthæus alterius latronis præterita historia, vtrunque pari scelere inuoluit: quod Augustinus per numeri heterosin excusat. Fuit enim in genere propositum Matthæo narrare, à Christo conuiciis lacerando nullum genus hominum abstinuisse. Sed & verisimile est alterum ex latronibus, saltem silentio suo aliquandiu visum alteri conuiciatori consentire, donec victus aduersariorum Christi extrema improbitate, qui semimortuum, & non modò ad hæc omnia nihil respõsantem, sed etiam pro ipsis orantem, exagitare non desinebãt, in præclaram & sempiterna memoria dignam confessionem erumperet.

40 *Ne tu quidem Deum times*, οὐδὲ φοβῇ σὺ τὸν Θεόν. Vulgata, *Neque tu Deum times*. Traiectio est pronominis σύ. Nec enim minus cæteros Christo conuiciantes reprehendit, quàm hunc suum socium: quãuis ad hunc propriè suũ sermonem dirigat.

41 *Indecens*, ἄτοπον. Vulgata & Eras. *Malum*: sicut etiam ἄτοποι & πονηροὶ videntur pro iisdem aut certè non multum dissimilibus accipi.2.Thess.3.2. Hic porro videtur ἄτοπον dici quicquid fit præter officium, quod non malè videtur indecentis nomine exprimi. Et hoc illud esse arbitror quod Hebræi נבלה [*Nebelah*] vocant vt Gen.34.7. quod Græci interpretes modò ἄσχημον, modò ἀφροσύνην verterunt.

43 *Hodie*, σήμερον. Quærit Theophylactus quî hoc conueniat cum iis quæ di-

cuntur Hebr.11.39. veteres illos sanctos, quorum illic fit mentio, non accepisse promissionem: & ad hũc nodum explicandum multa sanè absurda commemorat, quæ non attingo, ne à scopo videar abeerare. Tantùm dico, nimiũ audaces fuisse qui particulam σήμερον, adiecta distinctione, coniunxerunt cũ verbo λέγω, quum in omnibus codicibus connectatur cum verbo ἐστι, & in quodam etiam exẽplari legatur σὴ σήμερον. Quomodo verò locus ille sit explicandus, dicemus suo loco, & item alter ille Petri, cuius falsa interpretatio nobis genuit quem vocant limbum. Vide de Paradiso. 2. Corinth. 12. 4.

46 *Depono*, παραθήσομαι. Vel *commendo*: id est, σωίζω. Sed illud magis est proprium, & huius loci sententiæ accommodatius. Erasmus. *Commendabo*. Nam etiam Psal. 31. 6. vnde petita sunt hæc Christi verba, legitur אפקיד [*aphkid*] futuro tempore. Sed præterquam quòd familiares sunt Hebræis omnium temporum permutationes, res ipsa ostendit significationem præsentis melius conuenire. Deinde in vetustis codicibus duobus & Theophylacto Romano scribitur παραθήκη, & in aliis tribus παραθήμαι.

50 *Senator*, βουλευτὴς. Vulgata. *decurio*. Vide Mar. 15. 43.

51 *Assensus fuerat*, συγκατατεθειμένος. Sic Græcam vocem interpretatur Cicero in Lucullo, *Nunc de assensione siue approbatione, quam Græci*, συγκατάθεσιν *vocant, pauca dicemus*.

¶ *Expectabat*, προσεδέχετο. Vel exceperat, & amplexus fuerat: quæ est propria huius vocabuli significatio.

53 *In saxo incisum*, λαξευτῷ. Id est intra ipsam rupem excauatum. Vulgata. *excisō*. Erasmus. *ex lapide excisum*. Neuter satis perspicuè,

54 *Parasceues*, παρασκευή. Malo cum Vetere legere παρασκευῆς, quanuis illud excusari possit per appositionem, quam vocant: quum dies ipse alibi dicatur Parasceue. ¶ *Et Sabbatum succedebat*, καὶ σάββατον ἐπέφωσκε. Vulgata & Eras. ad verbũ, *Et Sabbatum illucescebat*: quæ interpretatio est perobscura, nisi siquis, Osiandrum sequutus, veteram proximam à qua inchoabãt Sabbatum putet appellatione φωτὸς intelligi. Ego verò existimo Lucam hæc addidisse vt explicaret nomen Parasceues & vim pro Post accipiendum: vsum denique hoc verbo, habita potius ratione sequutæ diei quàm imminentis noctis, inter parescenen & diem sabbati intercedentis, quanuis sabbati quies à nocte inciperet. Natn quòd nomen Lucis nonnulli ad Hesperum referunt, mihi argutum potius quàm solidum videtur. Sum autem illud ita interpretatus, vt perspicuitati studuerim.

IN CAPVT XXIIII.

1 *Primo autem (die) hebdomadis*, τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων. Vulg. *Vna autẽ Sabbati*. Erasmus, *Vno autem Sabbatorum*. Nostram interpretationem hoc loco confirmat Theophylacti authoritas. Vide Matth. 28. 1. ¶ *Profundo diluculo*, ὄρθρου βαθέος. Id est (vt inquit Marcus) valde mane, siue, (vt ait Iohãnes) quum adhuc tenebræ essent, id est, quum vix dum inciperet lucescere. Diuiditur enim crepusculum matutinum à Græcis in multas partes. Nam ὄρθρον propriè vocant primum diluculi punctum: vnde gallus dicitur ὀρθροδόας, quòd lucem prænuntiet primo statim diluculo. Huic succedit αὐγὴ, vel λυκαυγὲς, quum dubia iam lux est, quam excipit aurora. Totum autem crepusculum matutinum vocant διαλὶς σκότους, & interdum quoque ὄρθρον: quamobrem Lucas addidit βαθέος, vt, primam diluculi partem apertius declararet. Sed & Marcus quum dixisset πρωΐ, (quo vocabulo declaratur non modò crepusculi totum matutinum, sed etiã prima diei pars) addidit λίαν, i. valde: sicut Hom. Il. σ. quum extremam partem crepusculi describens vsus esset vocabulo πρωΐ, subiunxit ἀῶ δὲ νύ, vt pianius loqueretur. Rectè ergo Iohãnes dixit, σκοτίας ἔτι οὔσης, neque ab aliis Euangelistis dissentit. Loquitur enim nõ de noctis ipsius parte, sed vix adhuc lucescente die: & tempus hîc quoque notatur non quo ad ipsum sepulchrum peruenerunt, sed quo ex vrbe profectæ sunt vt eò venirent. quamobrem etiam ἦλθον conuerti *venerunt*. Sic enim sæpe ἔρχεσθαι pro ἦναι & pro περιέρχεσθαι. Vide Mar. cap. 16. vers. 1. ¶ *Et nonnullæ cum ipsis*, καὶ τινες σὺν αὐταῖς. Hæc desunt in vno vetere exemplari

plari, neque habentur in Vulg. editione.

4 *Dum in ea re hæsitarent*, ἐν τῷ διαπορεῖσθαι αὐτὰς περὶ τούτου, Vulg. & Eras. *Dum mente consternatæ essent de hoc.* De verbo διαπορεῖν diximus suprà, 9. 7. sed rectè annotat doctissimus Budæus διαπορεῖσθαι plus esse quàm διαπορεῖν, sicut rursus ἐξαπορεῖσθαι aliquid amplius declarare videtur quàm διαπορεῖσθαι, 2. Cor. 4. 8. *Vestibus*, ἐσθῆσιν. Sic habent omnes codices, quanuis annotent grammatici nomen poëticum esse ἔσθησις pro ἐσθής.

5 *Inter mortuos*, μετὰ τῶν νεκρῶν. Vulgata & Erasmus. *Cum mortuis.* sed præstat pro μετὰ accipere: quanuis in hac significatione fere iungatur cum tertio casu. Deinde sciendum est hoc pertinere ad verbum ζητεῖτε. Abundat enim Lucas verborũ traiectionibus, quæ sæpenumerò sententiam reddunt obscuriorem.

6 *Mementote*, μνήσθητε. Μνήσθητε, inquit Erasmus in hunc locum, anceps est Imperatiuíne sit modi an Indicatiui. Id verò quid sit, & quomodo probabile sit, non video.

10 *Cum ipsis*, σὺν αὐτοῖς, Vulg. & Eras. *Quæ cum eis erant.* id est, αἱ σὺν αὐτοῖς.

11 *Visa sunt*, ἐφάνησαν, i. ἐδόκησαν. Nam φαίνεσθαι à φῶς deductum propriè de iis dicitur quæ in oculos incurrunt.

12 *Quum introspexisset*, παρακύψας. Vetus interpres, *Procumbens*, id est προσκύψας. Idem Iohann. 20. 5. & 11. vertit. *Quum se inclinasset*, magis propriè, ni fallor. Alibi, id est Iac. 1. 25. & 1. Petr. 1. 11. vti malui verbo Prospiciendi, quod hic quoque substituit Erasmus: quum Prospicere aliud prorsus declaret, nimirum procul conspicere: quod quidem fit diuerso corporis gestu ab eo qui hoc verbo declaratur. Nam τὸ παρακύπτειν à consequenti significat prono capite & propenso collo diligentius introspicere, nisi quum παρὰ designat præteritionem ac contemptum. Tunc enim declarat obiter & quasi præterеundo limis oculis aspicere: vt si præteriens alicuius ædes, caput immittas, & eo vix conspecto, statim discedas: pro quo Latini dicunt, A limine salutare. Est igitur Procumbendi vocabulum nimis generale, Prospiciendi verò impropriũm. Neque verò hęc obseruatio inanis est. ita enim significatur, Petrum rem totam diligenter esse perscrutatum: quo minus est nobis dubitãdum de huius historiæ fide.

13 *Sexaginta*, ἑξήκοντα. Sic apud Syrum interpretem & in omnibus nostris codicibus legitur. Itaque aut hic peccatum est in numero, aut apud Iosephum libri de bello Iudaico. 7. cap. 27. non rectè scribuntur stadia triginta.

14 *Colloquebantur*, ὡμίλουν. Erasmus, *Confabulabantur*: à quo verbo libẽs abstineo, ne fabulas narrasse isti videantur. Quanuis non ignorem Fabulari apud Plautum sæpe de omni sermone dici, vt pote quod à fando deducatur. Verbum autem ὁμιλεῖν propriè quidem & αὐτολέξει significat, Vnà versari, sed hic accipitur pro συλλαλῆσαι, quo verbo vtitur Nazianzenus.

16 *Tenebantur*, ἐκρατοῦντο: id est retinebantur & impediebantur, ita nimirum statuente Domino. Syrus interpres *clausos* interpretatur, quod κατὰ τὸ intelligendum est. Ex hoc autem loco apparet quàm inconsideratè faciant qui corpori Domini glorificato ea tribuunt quæ vero corpori non possunt conuenire: veluti qui inuisibile, nulla quantitate: nullo loco circunscriptum imaginantur. Non multo minus errant qui Christum existimant à resurrectione varios vultus induisse: quia, inquiũt, corpus erat spirituale. Quanto melius Augustinus ad Consentium, corpus animale definit, quod propter mortis dissolutionem & corruptionem cæteris animantibus simile est: spirituale verò, quod iam cum spiritu est immortale? Et paulo pòst, *Sicut*, inquit, *animale corpus non est anima, sed corpus: ita & spirituale corpus non spiritum debemus putare, sed corpus.* Quid quòd idem in epistola ad Dardanum, ne animæ quidem Christi tribuit, nedũ corpori, vt duobus simul locis existere potuerit? Quòd autem ad formæ & characteris mutationẽ attinet, si ita est vt vultum & staturã mutarit Dominus, quid necesse fuit istorum oculos teneri? Quod igitur Theophylact. citat ex Marci. 16. 12. Christũ duobus istis apparuisse ἐτέρᾳ μορφῇ: ita explicãdũ est, vt vel μορφὴ pro ipso habitu & vestitu corporis accipiatur, (apparuit enim illis tãquã & ipse ad iter accinctus: sicut Marię visus hortulani specie, non antè est ab ea agnitus

quàm nominatim eã compellaret) vel referatur ad eam formam qua ipsis visus est,non qua ipse esset reuera.Hactenus enim tenebantur ipsorum oculi, non vt nullam in eo formam viderent, sed vt veram non perspicerent,vnde agnosci posset:ex quo efficitur,caligantibus eorum oculis diuersæ formæ imaginem fuisse obiectam,quum reuera,sicut idem erat corpus,eadem etiã esset eius forma.

17 *Et(quid) estis tetrico vultu*, καὶ ἔστε σκυθρωποί; Addidi particulam quę omnino ad explendam sententiam requiritur. In vno exemplari scribitur, καὶ ἔστησαν σκυθρωποὶ, quod ego interpretarer, *At (illi) constiterunt tristes.* Nam neque addita erat interrogationis nota,neque hæc cũm superioribus erant coniuncta: quod mihi non displicet. Quod autẽ attinet ad σκυθρωποὶ, rectè quidem Vetus Interpres hoc loco tristes interpretatur: sed cum tristitia propriè sit animi,& de vultus habitu hîc agatur, studui planiùs loqui,& vocabulum Græcum paulo expressius declarare.

18 *Cleopas*, Κλεόπας. Alterũ fuisse hunc nostrũ Lucam, quidã ex veteribus arbitrantur, quorum opinio refellitur ex præfatione Actis Apostolorum præposita. Epiphanius autem aduersus Saturninianos Natanahelem fuisse tradit. Ita necesse vt repugnantia scribant qui curiosas quæstiones tractant ex coniecturis. ¶ *Commoraris*, παροικεῖς. Differre παροικεῖν à κατοικεῖν, sicut apud Latinos Commorari & Habitare,obseruauimus Matt. 2.23. Sed hoc quidem loco nolim eam differentiam subtilius obseruare. Si cui tamen hoc placuerit, ita licebit exponere cum Syro Interprete, *Tu solus aduena*[*hoc* videlicet *festo*,] *in Hierusalem venisti,qui hæc non noueris*? Nisi fortè malimus παροικεῖν interpretari Accolere,ita vt exponatur, *Tu ne solus accolis Hierusalẽ, & ista non nosti*? Nã in vno codice legimus παροικεῖς Ιερουσαλὴμ, non addita præpositione ἐν: & istos verisimile est suspicatos esse,eum quem nõ agnoscebant, quíque statim à solenni die ex vrbe profectus esset, ex vicino aliquo pago venisse ad quem sese reciperet. Vulg. & Eras. *Tu solus peregrinus es in Hierusalẽ:* vt παροικεῖν idem declaret atque τὸ ξενιτεύειν.quo vtitur Lucas Act.2.10.Sed mihi non satis placet eorum expositio qui addunt particulam Adeo,vt sit hæc sententia, *Tũ ne solus es adeo peregrinus & hospes in Hierusalem vt ista non cognoueris*? Nã trãslatitiè dicitur hospes esse in aliqua ciuitate, qui ignorat quod cæteri illic norint. Sic Cic.pro Milone, *An vos Iudices, vos soli ignoratis, vos hospitio in hac vrbe versamini, vestra peregrinantes aures, neque in hoc pernagato ciuitatis foro versantur*? Sed hoc dicendi genus nescio quomodo videtur à cõmuni loquendi vsu remotius quàm vt Lucas eò respexerit. Deinde ista interpretandi libertas in his quidem libris mihi non placet,ne tum quidem quum de sententia nihil detrahitur.

19 *Propheta*, ἀνὴρ προφήτης. Ad verbum,Homo propheta, de quo pleonasmo sæpe iam diximus. Cæterum suis arguit Prophetæ nomen, Cleopam vix tenuisse prima Christianismi rudimenta:nisi Prophetæ nomen lata significatione accipiamus, sicut vsurpatur Act. 22. Hunc autem dicit re ipsa & verbis, id est doctrina,totáque vita excelluisse, ídque teste ipso Deo & approbantibus hominibus.

20 *Magistratus*, οἱ ἄρχοντες. Vide suprà 14.1. ¶ *Vt morte damnaretur*, εἰς κρίμα θανάτου: vel vt Vulgata. & Erasmus. *In condemnationem mortis.* Nam κρίμα pro κατάκριμα dici res ipsa ostendit, quum ij qui tradiderũt eum Pilato, noluerint in eum inquiri, sed vt conuictum damnari,& quidem capitali iudicio,præside frustra repugnante.

21 *Atqui*, ἀλλά γε. Vulgata, *Et nunc* καὶ νῦν γε. ¶ *Tertium hunc diem agit*, τρίτην ταύτην ἡμέραν ἄγει. Agit, videlicet ille quem sperabamus fore Israelis liberatorem. Quanuis enim duriusculè hoc dicatur de eo quem ipsi adhuc mortuum esse putabant, tamen multo planior est hic sensus,& mollior ellipsis, quàm si cũ nonnullis subaudias χρόνος. tempus: deinde hac etiã ratione potest hoc excusari, quòd ab eo dicatur qui ambigat num resurrexerit:& in eã quoque sententiã videatur nõnihil propendere, vt ex sequentibus apparet. Vulg.& Eras. *Tertius hic dies est.* Atqui hoc nõ est nodum expedire,sed secare potius,quuis sic verterit Syrus interpres, vt qui fortè legerit τρίτη ἡμέρα ὅτι.

22 *Ex nobis*, ἐξ ἡμῶν: id est nostri gregis. Itaque Vetus interpres, si sensum spectes, eleganter conuertit, *Ex nostris*, tum hoc loco, tum etiam versu 24. Budæus vertit, *à nobis nos alienarũt*, id est, de statu mentis nos deiecerunt. Malè. Cohærent enim ista cum γυναῖκες, sicuti mox scribitur τινὲς τῶν σὺν ἡμῖν.

23 *Apparitionem*, ὀπτασίαν. Vulgata, *Visionem*. Vide Act. 26. 19.

25 *Et introire*, καὶ εἰσελθεῖν. Vulgata legit, ἢ τὸν εἰσελθεῖν, *Et introire*.

31 *Ablatus est extra conspectum ipsorũ*, ἄφαντος ἐγένετο ἀπ' αὐτῶν. Vulgata, *Euanuit ab oculis eorum*. Sed recte admonet Erasmus Euanescendi vocabulum non satis conuenire, quum hic non de spectro, sed de vero corpore fiat mentio. Quòd autem idem interpretatur, *Subduxit sese ab oculis eorum*, non satis videtur repentinam illam corporis subductionem declarare. Cæterùm ἐμφατικώτερον dixit Lucas ἀπ' αὐτῶν, quàm si dixisset αὐτοῦς, nempe nequis existimet præsentem quidé Christum cum ipsis mansisse, sed corpore quod cerni non posset. Itaque dicere malui, Extra ipsorum cõspectum, quàm ipsorum conspectui aut oculis ablatum. Nostri verò Vbiquitarij certè ne apud se quidem sunt quum ex hoc loco corpus Christi exempta circũscriptione vel omnibus vel pluribus simul locis Essentialiter adesse posse somniant.

32 *Ardebat*, καιομένη ἦν. In vno exemplari scriptum legimus κεκαλυμμένη ἦν, *obiectum erat*.

34 (*Et*) *qui dicebant*, λέγοντας. Vulgata, *dicentes*, quod quũ in Latino sermone referri ad hos duos possit, meritò mutauimus, inserta etiam copula. Nec enim scriptum est λέγοντες, & quod illi inuenerunt discipulos inter se narrãtes, ignorabant ipsi, vt apparet ex ver. 24.

35 *In fractione panis*, ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου: id est, quum panem frangeret: qui mos erat huius gentis, atque etiamnum hodie à Iudæis seruatur conuiuij initio, adhibita precatione. Erasm. *Ex fractione panis*, quasi ex hoc facto Christus ab illis agnitus dicatur, quum tempus potius declaretur quo Christum agnouerunt, sicut etiam differè exprimit Syrus interpres.

18 *Disceptationes*, διαλογισμοί. Id est, variæ & perplexæ ambages, quales solent in mentem venire quum aliquid nouum & per se probabile occurrit.

44 *Quum adhuc essem*, ἔτι ὤν. Atqui tũ adhuc erat cum eis: sed breui prorsus discessurus aliò nempe in cælum, & vitam aliam, cælestem nimirum & æternam victurus Deo, vt loquitur Paulus Rom. 6. 9.

47 *Eius nomine*, ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ. Id est eius mandato, & ipsius ἐπιτάγῃ, 1. Cor. 4. 1. Nisi malimus per traiectionem ista subiicere resipiscẽtiæ ac remissioni peccatorum per ipsius nomen, i. per ipsum in Euangelio loquentem & sese patefaciẽtẽ ad salutẽ, qualis est & re, & nomine, verus videlicet Iesus. ¶ *Incipiendo*, ἀρξάμενον. Heb. Makor, מְחֻלָּה (*hechel*) Vulgata, *Incipientibus*: id est ἀρξαμένοις, videlicet ὑμῖν. vobis. Quòd autem Erasmus existimat istud ad Christum posse referri, non ob eam tantùm causam repudiandum est quam ipse commemorat, id est quia Christus non cœpit ab Hierusalem, sed Apostoli: verumetiam quia κηρυχθῆναι dixit, nõ κηρύσσειν: & res ipsa clamat Christum hîc agere de Apostolorum munere.

49 *Promissum*, τὴν ἐπαγγελίαν: id est quod promisi vobis à patre mittẽdum, Ioh. 14. 16. ¶ *Manete*, καθίσατε. Vulg. & Erasmus ad verbum, *Sedete*: id est moramini, quieti expectate. Sic enim apud Hebræos accipitur verbũ יָשַׁב (*iaschab*,) quod huic Græco opponitur, vt alibi obseruauimus. ¶ *Induamini virtute ex alto*, ἐνδύσησθε δύναμιν ἐξ ὕψους: id est, vsque quo Spiritus sanctus è cælo in vos illabatur. Sic enim loquuntur Hebræi, vt Iud. 6. 34. Nos autem hunc quoque Hebraismum, quia perelegans videtur, libenter retinuimus.

50 *Ad Bethaniam vsque*, ἕως εἰς Βηθανίαν. Nomen est tractus montis Oliuetĩ non certi alicuius vici: qua de re vide Act. 1. 12.

51 *Diiunctus*, διέστη. Vulgata & Erasm. *Recessit*, ἀνεχώρησεν.

52 *Amen*. Ἀμήν. In manuscr. codice quem nuper sum nactus, ista postea leguntur Ἐξεδόθη τὸ κατὰ Λουκᾶν ἅγιον εὐαγγέλιον μετὰ χρόνους δεκαπέντε τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναλήψεως.

ADMONITIO AD LECTOREM.

QVum, lector benevole, nouam hanc editionem minore forma Annotati. Maiorum D. Bezæ in N. T. ipso inconsulto cœpissemus, admoniti sumus multa ipsum emendasse quæ tibi vellet communicari. Itaque per appendicem, vt vides, in hos tres Euangelistas, id facere conati sumus, sed quum laborem & nobis difficilem & tibi molestum fore iudicaremus, reliqua ex eius emendatione promiscue sumus persecuti, quod æqui bonique consule. Vale.

Appendix in Euangelium secundum Matthæum.

IN cap. 1. versu 18. paragr. *E Spiritu*, post hæc verba, censeat Theophylactus, sic lege, Ac etiam Basilius de Christi generatione. Vnde enim Ioseph us Mariam non ex congressu cum viro, sed diuina prorsus virtute prægnantem esse, nisi ex reuelatione intelligere potuit? & si hoc cognouisset, cur illam cogitasset dimittere? Aut igitur expungendum esset istud quod tamen in omnibus codicibus extat, & omnino videtur fuisse adiiciẽdum, aut subaudiendum est relatiuum cum verbo substantiuo ellipsi Hebræis minimè insueta, vt ita totus iste locus vertatur, Comperta est prægnans [quod erat ex Sp. Sancto] Grauidam igitur illã esse Ioseph us ex euidentibus signis didicerat. Hoc autem esse Sp. Sanctus opus, ex Angelo demum cognouit. Quod autem alij de virginitatis voto, alij de virgine Ioseph o non ad coniugium sed ad custodiendam illam commissa, inanissima est fabula, vt & illud quod ex veteribus etiam nonnulli scribunt, sic nimirum Deum voluisse Satanæ hunc virginis conceptum celari.

Vers. 20. paragr. *Genitum est*. sic repone vsque ad paragr. *In ea. Quod in ea genitum est*, τὸ ἐν αὐτῇ γεννηθὲν. Vulgata, *natum*, πτχθὲν. Erasmus, *conceptum*, συλληφθὲν. Ego quanuis ista permutentur interdum, propriam significationem hîc retinendam censeo, quanuis subtiliter potiùs quàm solidè Basilius in homil. de Christi generatione, hinc colligi posse existimet Christi corpus fuisse non successu temporis efformatum, vt nostra consueuerunt, sed momento integrè creatum in virginis vtero, quum, meo quidem iudicio sufficiat credere quod verissimum est, Christi humanitatem nunquam extra Filij personam hypostaticè ipsi vnitam subsistitisse. Maluit autem Euangelista scribere neutro genere, τὸ γεννηθὲν, *quod genitum est*, quàm ὁ γεννηθεὶς, *qui genitus est*, quoniam illud abstractum commodius declarat humanam naturam distinctè & in sese consideratam, cuius si habita fuisset ratio, quod ad Sp. Sanctum attinet, magis propriè scribendum fuisset τὸ κτισθὲν, quod conditum fuit, ex virginis videlicet substãtia, quòd ad carnem attinet. Sic igitur verbum γεννηθῆναι, sicut duplex est in Christo natura, dupliciter etiam ei conuenit, nempe quatenus est vnicus ille Dei Filius Patri ὁμοούσιος & coæternus generatione ἀϊδίῳ & ἀμήτορι, quatenus autem homo est, generatione, quòd ad materiam attinet humana: quod ad causam autẽ efficientem & ad modum attinet ὑπερφυσικὴν prorsus, vt ἀπάτορι, quæ sunt in Melchisedeci typo adumbrata. Heb. 7.

Vers. 23. parag. *Et vocabit*, post, *Adhorate*, adde. Cyprianus in tradiuone aduersus Iudæos vertit, *Et vocabitis*, εἰ καλέσητε.

IN CAPVT II.

Vers. 1. Pro his verbis, *Ergo*, &c. sic repone vsque ad paragr. In ea Bethleem. Nato. γεννηθέντος, id est, πτχθέντος, vide supra vers. 16. Sed ista certè non possunt ita intelligi, quasi statim nato Christo sint gesta, quum saltem interceserint quæ apud Lucam narrantur de puero secundum Legem Hierosolymis oblato: & biennio pòst demum Magi videantur in Iudæam aduenisse. Vide infra 2. 11.

Vers. 11. *Domum*, εἰς τὴν οἰκίαν. Hinc coniicit Epiphanius κατὰ τῶν Ἀλογ. Magos Bethleemam aduenisse, quum ibi iam ad biẽnium subsistitisset Ioseph us & Maria, neque iam versarentur in diuer-

sorio &

forio & stabulo, sed in domo quapiam, quod etiam obseruatur ex Magorum respõso supra 7. Sed & videtur hoc colligi posse ex verbo ἀνεχώρησεν infra vers. 12. Cur enim ex Ægypto rediens Ioseph non esset recta Nazaretam reuersus, si domicilium antea non mutasset.

Vers. 21. *Experrectus*, ἐγερθείς. Abundant interdum eiusmodi voces ex Hebræorum more, quum per se satis intelligantur. Sed videtur hoc loco expressè moneri, vt statim se ad reditum cõparet.

Vers. 23. post, *immutanda*, adde. *Timuit*, εὐλαβήθη. Ergo extra hunc metum rediisset in Iudæam, nempe Bethleemam, ac proinde quum ante conceptionem Domini habitaret Nazarethæ, Luc. 1. 26. post natum Bethleemæ Christum videtur omninò Ioseph vnà cum virgine domicilium ibi fixisse, quò etiam Magi biennio demum exacto aduenerint.

IN CAPVT III.

Vers. 2. paragr. *Appropinquauit*, ἤγγικε. Pro quo perperam in multis Latinis codicibus legitur *Appropinquabit*.

Vers. 7. post, *Precatio*, Luc. 18. 11. adde Ego verò malo assentiri Iosepho lib. Antiq. 4. cap. 29. & Drusio viro in Hebræis scriptoribus exercitatissimo, vt sic dicti fuerint, quòd Legis enarrationem profiterentur in Synagogis. Nam quòd attinet ad illius passiui participij formam, docet illius enallagen Elias in suo Thesbite.

Vers. 15. parag. *Omnem iustitiam*. Sic repone totum paragr. *Omnem iustitiam*, id est omnia nobis in nostro munere fungendo mandata. Missus enim erat Iohannes, vt aqua baptisaret exterius, at non Christus, vtpote interioris auctor, Iohan. 4. 2. Sed adiiciendum tamen est Christum non sui, sed nostri causa fuisse tum circumcisum tum baptisatum. Omnis enim circumcisionis Patrum fructus à Christo circumcidendo, & nostri baptismi vis ab eodem baptisato nititur, qui propter nos omnis Legis onus subiit. Quum autem Christus hoc loco generalius de omni iustitia implenda fit loquutus, quasi de munere Iohanni & sibi communi, accuratè tamen distinguendum est quod Christus perfectissimè pro nobis præstitit, vt nos ab vtriusque, nempe & moralis & ceremonialis Legis violatæ maledictione liberaret Galat. 4. 4. & 5. ab eo quod Iohannes pro viribus præstitit, vt intũcto sibi muneri satisfaceret.

Vers. 16. in fine post, *Christum esse*, adde, *Quasi*, ὡσεὶ, id est, instar columbæ, seu fuerit duntaxat ὅραμα, siue (quod verius est) sicut vera & sensibilis fuit hæc vox qua sese Pater patefecit: ita quoque vera fuit hæc columba ad hoc ipsum creata, vt esset verum Spiritus sancti pleniſſimè in Christi carnem, & quidem εἰκόνων effusi visibile symbolum.

IN CAPVT IIII.

Vers. 1. parag. *A Spiritu*, Sic repone. *A Spiritu*, ἀπὸ τοῦ πνεύματος, videlicet Sancto, qui etsi non fuit hypostaticè Christi carni vnitus, nunquam tamen à Filij persona nec Patris fuit separatus, & qui præterea, quòd ad ἐπίγνωσιν attinet, fuit in Christi carnem pleniſſimè effusus. Cur igitur, inquiet aliquis, Euangelista hoc exprimendum putauit? nempe vt sciamus nostrum hunc Mediatorem mox suum illud munus inter homines aggressurum non temerè sese in desertum extra hominum conspectum recepisse, nec velut nunquam rediturum: sed vt ibi cum Satana ipso congressus, postea quasi nouus homo apparens, non Legis illius tabulas, quæ nos occidit, sicut olim Moses, cœlitus referret, sed vt noui fœderis promissi promulgator & exhibitor fieret.

Ibidem paragr. *A Diabolo*, post, *Dicuntur*, adde, Sed quum hæc vox vt & Satanæ nomen, quo significatur Aduersarius, nusquam in Sacris literis numero plurali vsurpetur, dubium non est, quin ita impuriſſimus quispiam inter cæteros Spiritus designetur, cui tanquam principi subiiciantur tanquam ipsius administri. Vt Matth. cap 25. vers. 41. qui dæmones & dæmonia vocantur, quem locum vide.

IN CAPVT V.

Vers. 17. parag. *Legem*, sic totum repone. *Legem aut Prophetas*, τὸν νόμον, ἢ τοὺς προφήτας. Legem quidem in genere Christus pro nobis impleuit, sed non vt illam irritam faceret, sicut mortem & peccatum destruxit. Nam Ceremo-

nialem quidem Legem sic abrogauit, vt rem ipsam pro vmbris substituerit: & quòd ad moralem Legem attinet, liberauit nos quidem ab eius maledictione, sed tantum abfuit ab eo vt illam tolleret, vt è contrariò nos Iustificatos, id est ab illa Legis condemnatione assertos, sanctificet, id est cordibus nostris illius pro vitibus præstandæ studio nos donet, sicut passim docet Apostolus, & quidem Rom. cap. 6. & 7.

Vers. 22. post, *Damnandus sistitur*, adde, Nam, vt ait Iob. cap. 19. vers. 29, Ira est scelus gladij, id est, capitale crimen apud Dei tribunal.

Vers. 39. paragr. *alteram*, post, *Vsurpent*, adde. Huc spectat locus insignis Isidori Peluſiotæ ex epist. 126. lib. 3. quem propterea placuit exscribere. *Nostrum*, inquit, *certamen est Olympico prorsus aduersum. Illic enim qui cædit & superat, palmam obtinet: hic autem qui cæditur & perfert, præconis voce celebratur. Illic qui vicißim ferit: hic qui alteri maxillam præbet, in Angelorum theatro prædicatur. Non enim vltione, sed patientia victoria ponderatur.* Noua enim hæc coronarum Lex est, quoniam noua quoque certaminum ratio. Hæc ille, eadem penè repetens epist. 169. lib. 2. quæ cuînam hodie persuaserimus?

IN CAPVT VI.

Vers. 13. post. Act. 5. 3. adde, qui propterea dicuntur introire in tentationem, infrà, 26. 41.

Vers. 32. adde, *Cælestis*, ἐπουράνιος. Hoc non legit Vulg. licet minimè redundãs.

IN CAPVT VII.

Vers. 14. post, *Quàm angusta*, adde. Ego receptam lectionem sum sequutus, quã etiam sinceriorem esse arbitror.

Vers. 28. post, *Vaiehi*, sic repone, quo suas narrationes solent connectere, idque subiecto indicandi modo, constructione Græcis & Latinis inusitata, qua vtitur Matth. quinquies: Marcus, ter: Lucas, tricies semel: Iohannes nunquam: Lucas denique in altero libro sexies, sed cum Infinitiuo modo: vt & semel in Euangelio, nempe 16. 24.

IN CAPVT IX.

Vers 10. paragr. *Ecce*, sic totum paragraphum repone. Nempe ex improuiso, quod ad ipsos quidem Publicanos attinet, qui sese Matthæo αὐτακολουθοι adiunxerant.

IN CAPVT XI.

Vers. 7. pro, *at ego*, lege, Atqui teste Luca, 7. 24. πορευομένων, idem, valet atque ἀπερχομένων, & infra 18. 11.

Vers. 26. post hæc verba, *sicut fuerunt interpretati*, adde, Sed hoc quoque obseruandum est, nomen εὐδοκίας, quum magis propriè vsurpetur in electionis decreto, applicari quoque reprobationi hoc in loco: nempe vt nouerimus sicut nec fidei, nec bonorum operum præuisio, causa est electionis impulsiua, ita reprobandi quoque decreto, neque incredulitatis, neque peccatorum præuisionem substerni, Paulo propterea vtrinque ad voluntatem Dei ascendente quæ vnica est Recti regula, causas quidem inferiores ad vtriusque decreti executionem ordinans, sed à semetipsa vna pendens, quod ad deliberationis consilium attinet, Rom. cap. 9. vers. 11. & 18. quam adorare oportet, ad humani autem iudicij normam exigere sit nefas.

IN CAPVT XII.

Vers. 1. adde paragr. *Vellere*, τίλλειν. ex consequenti, grana folliculis eximere comedenda.

Vers. 18. post, *vt filium vertamus*, adde, ¶ *Ponam*, θήσω. vel Indam, qua Hebræa phrasi velut oculis nostris spectanda proponitur Dei manus sui spiritus dona intra suos collocantis: quod in Christi baptismo adumbrauit columba.

Vers. 36. post, *consequetur*, adde, Denique quoquo modo istud accipiatur, cuius est impudentiæ locum istum ad purgatorij flammas illas detorquere: quum illic non dicantur peccata remitti, siue condonari, sed ad extremum vsque quadrantem pœnæ persolui?

IN CAPVT XIII.

Vers. 30. *Sinite*, ἄφετε. Vide Act. 15. 5.

Vers. 35. post, *annotationibus*, adde, Constitutionis autem vox mihi non videtur satis expressa. Fundatus enim fuit mundus primo statim die, constitutus autem sexto.

Vers. 38. paragr. Regni, post, *Ex Ecclesia*, adde, Cæterum feminis appellatio, quum ipsi Dei verbo propriè cõueniat, transfertur hoc loco ad eos ipsos qui instar arui ipsius seruntur: nempe propter huius

per huius seminis & eorum qui exceptum fouent contemperationem, & veluti transelementationem. Per semen enim hoc fertili solo cordis credentiũ exceptum, Christus in iis formatur, & ipsũ vicissim in Christo formantur, quo respicit Paulus fidelis ille sator Galat. 4. 19. & Heb. 4. 2. vt annotat in hunc locum Isidorus Pelusiotes epist. 107. lib. 3.

IN CAPVT XIIII.

Adde vers. 15. *Tempus, καιρὸς*. Hac voce vt & Hebræa significari temporis spatium generaliter alicui gerendæ rei aptum constat: specialiter verò pro vncia diei ciuilis & noctis more Iudæorum, vel 24. parte diei naturalis cum nocte coniuncti, vt fert huius vocis apud Latinos vsus. Itaque sum ita interpretatus in his libris, non tantùm vbi sic necessariò accipitur, sed etiam vbi de certo & definito momento temporis agitur, qua de re vide Iohan. 12. 23. Vbi verò longius aliquod nec ita restrictum spatium temporis notatur, generaliore vocabulo vsi sumus. Tempus autem hic intelligit vespertinum, quod receptui sufficeret.

IN CAPVT XVI.

Vers. 18. parag. *Tu es*, post, *est communis*, sic repone, & super quam à Petro Spiritu Dei afflato proditam Christus Ecclesiæ suæ basin ac, fundamentum iecit, inquit Isidorus Pelusiotes, lib. 1. Epist. 135. Idem disertè docent Chrysost. in hunc Euangelistam homil. 55. & in Psal. 22. Ambrosius Ep. 2. August. Tract. in Iohan. 124. & in 1. Ioh. Tract. 10. suam ipsius de Petro expositionem retractans lib. Retract. 1. cap. 20.

Vers. 19. *Dabo, δώσω*. Non igitur tunc dedit, sed tantùm promisit: dedit autem postea non vni Petro, sed singulis Apostolis, in solidum, vt rectè loquitur Cyprianus, Ioh. 20. 22. Illud enim, *pasce oues meas*, ter Petro repetitum non contulit ei vllum supra condiscipulos gradum, sed eum restituit in cœtũ Apostolorũ, à quo per trinã abnegationẽ exciderat.

IN CAPVT XVII.

Vers. 9. *Nemini, μηδενί*. Curnã id verò? Respõdet perappositè Isidorus Pelusiotes epist. 239, lib. 1. Transformatio Christi nostram à morte ad vitam excitationẽ præfigurabat, quã vsque ad ipsius resurrectionẽ tenere apud se tacitã iussi sunt illius spectatores, nẽpe tunc fidẽ inuẽturam, vt quæ reipsa perspiceretur.

IN CAPVT XVIII.

Vers. 15. Sic repone, parag. *In te, εἰς σέ*. id est te conscio, non autem publico cum offendiculo. Nec enim hic agitur de priuatis controuersiis vel litibus, quasi IN TE idem valeat atque CONTRA TE: quanuis conscios verè pios offendant quæcunque iniustè fiũt. Sed offendicula priuatim tantũ admissa, à publicè manifestis distinguit, vt ex præcedentibus liquet, præsertim ex Luc. 17. 3. vbi istud repetit: & ex his verbis, DIC ECCLESIAE. Priuatas enim iniurias sine publico offendiculo factas cõdonari potius oportet, quantũ quidẽ nostra interest: nec de ciuilibus iudicijs apud Magistratus hic agit Christus, politias minimè abolens, sed de cõscientia proximi commonefaciendã, & ad resipiscentiã adducendã: iubẽs, si quid nõ rectè dicere vel facere cuipiam contigerit, contrà quàm facere consueuerãt, qui ex aliorum reprehensionibus Zeli laudem captant, alij alios humanè redarguentes leniter studeamus in viam reuocare, neque latius mala spargamus, quibus mederi priuatis monitis possumus.

Vers. 17. parag. *Ecclesiæ*, post, Marc. 5. 22. adde, Quid plura? Ex 2. Cor. 2. 6. constat cẽsuras Ecclesiasticas nõ ὑπὸ τῆς ἁπλῶς, vt scribitur Act. 21. 21. siue cum tota Ecclesia, vt Act. 15. 22. sed ὑπὸ τῶν πολλῶν: nempe neque in communi totius Ecclesiæ cœtu: neque etiam intra priuatos parietes, sed apud delectorum presbyterorũ conciliũ exerceri consueuisse.

IN CAPVT XXI.

Vers. 23. parag. *Qua auctoritate*. sic repone, *Quali, ποίᾳ*, Vulg. *Qua, τίνι*. Et fateor ista interdum permutari, vt annotaui supra 19. 18. Sed isti certè nõ simpliciter arguere Christum voluerunt, vt sibi arrogantẽ quod nullis priuatis liceret, sed tãquã id ausum quod nõ quãuis sed nulla nisi summa & diuinitus accepta auctoritate cuiquã liceret: quo etiã respicit Christi respõsum, vt & sup. 7. 28. agitur de potestate docendi αὐτοκρατορικῆ. ¶ *Auctoritate, ἐξουσίᾳ*. vel licẽtia. Sed hic aliquid augustius notatur, & licẽtiæ vox ratiõ de eo dicitur, quod iure licet. Vulg. *Potestate, δυνάμει*. Et certè non semper est ſetuãdum inter hæc duo discrimen: quãuis, vt ipsum etymõ declarat δύναμις

habitum ipsum respiciat, vt 1. Corinth. 4. 19. & 20. ἐξουσία verò ius quoddam significat, quo qui præditus est, aliorum sorti eximitur, & cuius rationem reddere non teneatur iis in quos iure suo vtitur. Vide inf. 28. 18.

IN CAP. XXII.

Vers. 14. *Vocati*, κλητοὶ, id est κεκλημένοι, quod iis etiã conuenit qui Deo vocanti nõ respõdet. Nã alioqui κλητοὶ & ἐκλεκτοὶ iidem sunt, Vide Rom. cap. 1. ver. 1.

IN CAPVT XXVI.

Vers. 41. *Ne introeatis*, ἵνα μὴ εἰσέλθητε. Vide suprà 6. 13.

¶ *Spiritus quidem*, τὸ μὲν πνεῦμα, id est animo quidem video vos, idque ex Spiritus mei dono, animo bene in me affectos, & ad quod præstandum magistro suo discipuli tenentur paratos: sed aliud in vobis supereſt, quod, nisi adhibitis precibus diuinitus confirmemini, vestram hanc alacritatem infringet, nedum vt nunc sit vobis de capiendo somno cogitandum. Dicta sunt autem ista indefinitè & δεικτικῶς, vt in discipulorum persona piis omnibus dicta intelligantur. Sed vt sibi constet antithesis tum inter Spiritum & carnem, tum inter promptitudinem & infirmitatem, obseruandum est nec Spiritus nomine ipsum Regenerationis donum, nec per carnem corruptionem ipsam natiuam significari, quia verè quidem prõptitudo illa Spiritui sic quoque tribuitur: carni verò non itidem infirmitas, vt pote quæ tecta sit, ne regeneratis quidem exceptis rebellis & αὐτόπακτος. Rom. 8. 7. ideóque non confirmanda, sed paulatim abolenda. Itaque nomine Spiritus intelliguntur ipsi regenerati, quatenus Spiritu Dei regũtur prompti & alacres: carnis verò iidem quoque significantur quatenus adhuc sunt ψυχικοὶ, id est supersunt in iis Peccati reliquiæ, illam ipsorum, quatenus πνευματικοὶ sunt, alacritatem infringentes, tandem illam quoque superaturæ, nisi perpetuis precibus sese petant diuinitus confirmari: quod frustrà ipsis à Christo prædictum non fuisse res ipsa postea ostendit. Qua in re verò declaretur hæc infirmitas etiam in sanctissimis, non autem rebellio, sicut in iis in quibus regnat peccatum, totis ipsis dominans, plenissimè suo ipsius exemplo proposito docet Apostolus Rom. 7. 15. & 19. nempe in eo quod facit vt, licet verè regeneratus, nõ faciat bonum quod vult, & faciat malum quod non vult. Velle enim bonum & nolle malum est à Spiritu Dei: non facere verò bonum quod optes facere, sed facere malum quod optes non facere est ab illis carnis, id est peccati reliquiis, rectam Voluntatem & Noluntatem debilitantibus.

IN CAP. XXVII.

Vers. 1. post. *mane autem facto*, adde, *vt eum morte afficerent*, ὥστε θανατῶσαι αὐτόν. Iam videlicet à Pontifice damnatum, Luc. 22. 71. primo diei diluculo. Quis autem ambigere meritò possit Iudæos, si penes ipsos fuissent capitalia iudicia, minimè illum ad Romani præsidis sibi maximè inuisi, prætorium adducturos: sed illum statim fuisse lapidaturos? Quòd autem per tumultum non fuerint illud conati, quod postea aduersus Stephanum ausi sunt. Act. 7. 57. diuina prouidentia factum est: quo respexit Ioh. 18. 31. & 32.

Vers. 11. *Iesus autem*, Ὁ δὲ Ἰησοῦς. Secunda hæc fuit non prima illa, quam hic & à Marco prætermissam, Lucas paucis attingit v. 23. 2. Vtramque tamen permiscens. Iohannes autem plenissimè exponit cap. 18. à 13. vers. ad 37. habitam in ipso prætorio: & in qua quum Iesus ad accusationem de regno sic respondisset vt Pilato prorsus satisfaceret, noluit postea ampliùs respondere.

¶ *Tu ne es Rex ille*, σὺ εἶ ὁ βασιλεύς, ad verbum tu es ille Rex. Sed adiuuanda est interrogatio pronuntiatione, ideo addidi & cæt.

Ver. 26. post. *Iohanne constat*, adde, Eandem autem esse hanc flagellationem, non duplicem vt nonnulli existimarunt, ex circunstantiis liquet. Sed quod non prorsus distinctè scripserunt Matthæus & Marcus, dilucidius exponit Iohannes. Denique cur reum iam ante à se, satisfacere Iudæis volente, flagellatum iterùm flagellasset Pilatus? Interim tamen dum apparabantur ad Crucis supplicium necessaria, dubium non est quin illi milites Christum hoc habitu reductum in prætorium omni ludibrio affecerint. Sed quod hic dicitur de chlamyde coccina

& spinea

& ſpinea corona, quaſi Chriſti condemnationem ſequutum ſit, præceſſiſſe res ipſa oſtendit. Cur enim ad populum cum ſpinea corona & coccina veſte productum rurſus iſti milites intra prætorium coronaſſent, aut altera veſte coccina induiſſent?

Verſ. 29. poſt, *affinxiſſe*, adde. Neque probabile eſt idcirco adhibitam fuiſſe hanc coronam, vt, quemadmodum pingi conſueuit Crucem baiulans, & iam in Cruce pendens ſpinis vulneraretur ipſius caput & facies, ſed ludibrij tantùm cauſa.

Verſ. 39. *Conuiciabantur*, ἐβλασφήμουν, quod verbum vt in Eccleſia vſitatum ſeruauimus, quoties in ipſum Deum iacta ſunt conuitia: quod hic quoque factum fuit, fateor, ſi rem ipſam ſpectemus. Sed alia tamen iſtorum mens fuit, vt & latronis Luc. 23.39. quantumuis abſque hoc etiam ſcelerata.

Verſ. 52. *Adde* poſt. ὧν, Putatur autem hæc Arimathæa eſſe quæ olim Rhamatha dicta fuit Samuelis Prophetę patria.

Verſ. 62. Poſt, *ſepultus fuerat*, ſic repone. Ipſo videlicet iam incipiente Sabbato, & ſtatim à Chriſti corpore in ſepulchrum illato. Nec enim opus ſeruile cenſebant obſignationem lapidis, & cuſtodum collocationem.

IN CAP. XXVIII.

Ver. 1. Sic totam annotat. repone. *Extremo autem Sabbato*, ὀψὲ δὲ σαββάτων id eſt. διαγινομένου τοῦ σαββάτου. Marc. 16.1. Nam ὀψὲ abſolutè poſitum, idem valet atque ὀψίαν, id eſt ſero diei aut veſpere. Quum autem habet caſum adiunctũ, idem valet atq; ἐν ὑστέρῳ, id eſt in extremo, vt ὀψὲ τῆς ἡλικίας, extremam ætatem declarat. Hoc itaque loco duo diuerſa ſignificat Euangeliſta, nempe deſinente Sabbato in eam noctem à qua dies primus hebdomadis ſequentis Hebræorum more incipiebat, mulieres illas quieuiſſe reuerſas à ſepulchro, emptis tamen priùs aromatibus & vnguentis, Luc. 23.56. & diluculo demum diei illius primi iam proximè eminente ſeſe in viam dediſſe. ¶ *Quum luceſceret*, i. quum iam primus à Sabbato dies immineret. Nec enim ſubauditur νυκτὶ, vt ſomniauit Oſiander, hoc accipiens de prima noctis face. Nã contrà ſubauditur ἡμέρᾳ vt quũ ἀνατελλούσῃ τῇ ὑστεραίᾳ Græci dicunt: pro Poſtridie. Sic enim planè loquitur Herodotus in Thalia, ὀψὲ ἡμέρᾳ διαφωσκόσῃ, i. quũ primum autè illuxiſſet dies. Et hoc quoq; obſeruandũ eſt ἡμέραν hic vſurpari, vel pro luce, ſicut etiã dies apud Latinos interdũ vſurpatur: vel pro die ciuili: qui duodecim erat horarũ apud Iudęos, non autem pro die viginti quatuor horarum, vtpote qui nõ à diluculo noctem finiebat, ſed ab ipſius noctis præcedentis initio incepiſſet. Itaque potuiſſem interpretari die luceſcẽte, vel quum dies luceſceret: ſed malui præcisè dicere quum luceſceret, Terentio quoque ſic loquente. Vulg. & Eraſ. *Veſpera quæ luceſcit*, quod non patitur conſtructio, ſicut paulò ante dixi. ¶ *In primum diem hebdomadis*, εἰς μίαν σαββάτων. Vul. *in prima Sabbati*, Eraſ. *Veſpera Sabbatorum quæ luceſcit in vna Sabbatorum*. Vtrumque malè. Vocabulo enim σαββάτων priore loco ſignificatur ſeptimus dies, ſed ipſius ſeptimanæ primus dies intelligitur, ſic plurali etiam numero ab Hebræis vocata, vt Leuit. 22. 15. & 25. 8. Sic Euſebius lib. 8. hiſtor. Eccleſiaſt. ἡμέραν τετράδα τῶν σαββάτων vocat quartum hebdomadis diem, & μίαν τοῦ σαββάτου. Sozomenus lib. 7. cap. 9. quem nos Dominicam appellamus: & Auguſt. epiſt. 118. diem quintum Sabbati appellat, quem nos à Ioue denominamus: & Hieronymus in epitaphio Paulæ tertiam Sabbati commemorat. Quod ſi cui durum videbitur hanc vocem σαββάτων in tam breui oratione diuerſis modis interpretari, tum ſic fuerit conuertẽdus totus hic locus. In extremo verò hebdomadis (videlicet præcedentis) quum luceſceret in primum diem hebdomadis (videlicet ſequentis) ſed priorem interpretationem ego quidem magis probo. ¶ *Venit*, ἦλθεν, i. ſeſe in viam dedit, vt oſtendit narrationis ſeries.

Ver. 10. *Proficiſcentibus autem ipſis*, πορευομένων δὲ αὐτῶν, i. dum illę ſeſe dant in viam, vt ſup. 11.7. Nec enim cuſtodes diſceſſum illarum ſequuti ſunt: ſed vt ipſa narrationis ſeries oſtendit, antequã illæ vel quiſquã alius ad ſepulchrum peruenisſet, terræ motus ille euenit, & lapide per Angelum reuoluto Chriſtus reſurrexit, & cuſtodes perculſi in vrbem redierunt, quos ſi apud ſepulchrum reperiſſent, credibile nõ eſt illas fuiſſe ad ſepulchrum vſque progreſſuras. Itaque ἀλ-

ἀπήγγειλαν rectè conuerti per præteritum plus quàm perfectum venerant & renuntiauerant.

Vers.18. *Data est mihi omnis auctoritas*, ἐδόθη μοι πᾶσα ἐξουσία. Vulg. *potestas*, i. δύναμις. Hæc autē duo inter se differre inde manifestè liquet quod nō pauci possint præstare, quæ tamē ipsis non licēt: & contrà multi præstare non possunt, quæ tamen ipsis licent. δυνάμεις igitur ipsam facultatē & habitum ad aliquid agendū declarat in sese & per se consideratum: ἐξουσία vero ius illius facultatis exercendæ declarat. Neq; verò discrimen istud vrgerē, de quo supra etiā dixi 7.28. & 21. 23. nisi Eutychianos nostro seculo renatos viderem hoc vocabulum arripere, vt duas omnipotentias in vnica Christi persona, ac quidem infinitas statuant, & essentialem ac vni Deitati propriā, & in Patre quidem absolutè, in Filio verò & Sp.S. relatè cōsideratam: alterā verò quę sit qualitas in illa humana assumpta natura per hypostaticam vnitionem creata & effusa: quod commentum & falsissimum, & absurdissimum quum & perpetuo Ecclesiæ Christianæ consensu reipsa sic poscēte, & irrefragabilibus Synodis & doctissimorum etiā ætatis nostræ Theologorum scriptis refutatum, plurib⁹ nunc non attingo. Tantùm dico hîc de infinita illa vni Deitatis propria omnipotētia, à qua solus Deus vocatur παντοδύναμος non agi: quod tamen etiamsi Vbiquitariis illis monstris concederem, minimè tamen hinc illa quam imaginātur Christi corporis παντα χοσία colligi rectè posset, quū illa, Omnipotentia cōprehendi non possint, quæ necessariam cōntradictionem implicant, non quòd illi Omnipotentiæ quicquam desit, sed quod contradicētia simul poni sine mēdacio non possint. Mentiri verò posse nō sit potentiæ, sed impotentiæ proprium. Agitur autem hîc de eo quod Christus ipse iudicij nomine sibi à Patre quatenus etiam homo est, concessi, appellat. Ioh. 5.27. ius illud videlicet omnia tum superne regēdi subalterno in ipsos etiā Angelos imperio, tum sub cælis Satanam & omnes illi adhærentes debellandi, & Ecclesiæ suæ tuendæ, vniversæ denique semel stabiliendæ rerum omnium συγκαταβάσεως. Act. 3.17. vt tādem, omnibus sub Christo, etiam quatenus homo est, subiectis, eo vno excepto quī ipsi subiecit omnia, 1.Cor.15.24.& 27. sit medius inter Patrē & res omnes tractas dominator. Hoc enim illi promisit Pater, Psa.2.6.& 110.1. Esa.45.23.& passim apud Prophetas, breuissimè verò simul, & plenissimè ab Apostolo explicata Philip.2.9.& 10. Datam autem illā sibi dicit Christus, propriè humanitatis suę respectu, idque postquam à mortuis omnibus animalis vitæ infirmitatibus semel depositis, mox in cœlum quoque ascensurus, & inde ad vltimum vsque diem, quo demum Deus erit omnia in omnibus imperiū illud suum administraturus, quod per sessionē ad dextrā Patris significatur. Sed & data Christo hæc ἐξουσία dici potest ipsius quoq; Deitatis respectu, non tamē ἁπλῶς, nec illius in sese habita ratione, sed quatenus semetipsum dicitur in forma serui hypostaticè assumpta exinaniuisse Philip.2.7. quo tēpore quum tantum ab eo abfuerit, vt ipsius Deitas suam illam αὐτοκρατικὴν ἐξουσίαν plenè exeruerit, vt è cōtrariò in illa suæ humanitatis ad inferos vsq; depressione videri quodammodo possit quòd ad vsum illius attinet ad tēpus abdicasse, Esa. 53. 3. quam meritò nunc demum dicat sese recepisse, ita vt hæc ἐξουσία opponatur etiam ipsius Deitatis illi ad tempus συγκαταβάσει, vt scitè loquuntur Patres. Quorsum autem istud ad cōmentitiæ illius fidei, spesque nostræ, fulcrum, carnis videlicet Christi, & ipsius pro nobis perpessionum veritatem abolens παντα χουσίας commentum?

Vers.19. post *Nunc* sic repone. *Discipulos facite*, μαθητεύσατε. i. discipulos mihi cogite ex omnibus gentibus. Vul. *docete*, nimis diluté. Est enim hoc omnibus pastoribus & doctoribus in Ecclesia cōmune: illud verò Apostolis propriū, homines à potestate Satanæ ad Christi notitiam adducentibus, sicut ab Apostolis fundamentū ponētibus distinguūtur, superstructores 1.Cor.3.10.& Ep.2.10. Inde factum vt credētes omnes facti sint μαθηταί, non certè huius vel illius Apostoli, quod in Corinthiis asperrimè reprehenditur 1. Cor.3.4. sed vnius Christi, à quo propterea cognominati sunt aptiore nomine Christiani: sicut è contrariò hæretici & Monachorum ordines à suarū sectarum auctoribus meritò denominantur.

tur. Itaque τὸ μαθητεύειν, quod alioquin à Græcis neutro passiuè pro *Discipulum* esse accipitur, actiuè hoc in loco positum, quasi in coniugatione Hiphil, quasi dicas Discipulate.

Appendix in Marcum.

IN CAP. I.

Vers. 34 post *Actorum* 16.8. adde. Nã alioqui visus fuisset Christus cũ Satana cõmune aliquid habere, vel etiã illudere, nũquam magis cauendo nobis Satana, quàm quum sese in Angelum Lucis transformat.

IN CAPVT II.

Vers. 7. *Loquitur blasphemias*, λαλεῖ βλασφημίας. Vulg. legit, λαλεῖ; βλασφημεῖ. loquitur? blasphemat.

IN CAP. V.

Vers. 38. post. 1. Cor. 13. 1. adde. Admonuit me tamẽ collega meus, quẽ honoris causa hic nomino, & cui nõ pauca etiam alia debeo, D. Isaacus Casaubonus, prolatis duobus Plutarchi locis, vno ex lib. de Consol. altero ex Bruti vita, ἀλαλάζειν & ἀλαλύζειν interdum confundi.

Vers. 42. *Obstupuerunt*, ἐξέστησαν, i. ita attoniti fuerunt præ admiratione, vt quasi apud se non essent. Primùm ergo differt hæc ἔκστασις ab ea qua diuinitus correpti Prophetæ & Apostoli, minimè omnium priuati sunt mẽte & iudicio, sed ad arcana percipienda diuinitus quasi extra se abrepti. 2. Corinth. 12. 2.

IN CAP. VI.

Vers. 26. sub finem sic repone. Nam ἀθετῶν νόμον, declarat Legẽ loco mouere, quum ex Veterum more Leges seruãdæ in æs incisæ proponerẽtur ac proinde abrogatæ tollerentur. Inde factum vt hoc idem verbũ & de personis & de rebus vsurpetur, interdum pro aspernati, interdũ pro abolere, & irritũ facere.

Vers. 46. post, *Valedicite*, lege, Hoc idẽ verbum significat Valedicere, vt Act. 18. 18. sed de iis propriè dicitur ad quos incerti sumus an simus rediturí, vel etiam à quibus penitus recedamus, dicitúrque tum de personis, tum de rebus, orta ex eo significatione quòd ita ab aliquo discedentes res suas priùs componant.

IN CAP. X.

Vers. 32. *Et expauescebant*, καὶ (eum) *sequendo timebant*. Vulg. legit, καὶ ἐθαμβοῦντο, καὶ ἀκολουθοῦντες ἐφοβοῦντο. Vulg. & stupebãt sequentes, & timebant. Legit enim καὶ ἐθαμβοῦντο ἀκολουθοῦντες καὶ ἐφοβοῦντο: particula καὶ rectiùs profectò collocata. Sed quid si illud, καὶ ἐφοβοῦντο in albo annotatum pro καὶ ἐθαμβοῦντο, postea in cõtextum irrepsit? Nam certè ἐφοβοῦντο in his præsertim libris, in quibus nũquã passiuè accipitur minus quiddã est quã ἐθαμβοῦντο.

IN CAP. XI.

Vers. 13. post, *Act.* 27. 12. adde, Cæterum qui quiduis rãcidis etiã fabulis tribuũt, modò Patrum nomen illis prætexatur, videant quod in hũc locum scribit Isidorus Peluſiotes epist. 51. lib. 1. nempe à sapiẽtibus senibus traditam fuisse hanc ipsam transgressionis arborẽ, cuius etiã foliis ad corpus tegẽdũ ij qui mandatũ violarũt, vsi sunt, ac proinde Christum pro suo in homines amore, hoc ei imprecatum fuisse, ne posthac fructũ peccati causam ferret: En Patrum istorum contemplationes deliræ.

Vers. 23. post, *redundare*, adde, ¶ *Addubitaueris*, διακριθῇς. Vide Matth. 21. 21. ¶ *In corde suo*, ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ. i. apud se, vt facere solẽt qui vtrinque sunt incerti, & medij inter incredulos & credẽtes, quos dubios vocant Latini, quasi in biuio deliberantes vtrum ex duabus viis sint ingressuri.

IN CAP. XIIII.

Vers. 24. *Ex dixit eis*, καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς. Etsi hæc Christi verba sic collocata sunt, ac si prius ex hoc vino biberint discipuli, tamen res ipsa poscit vt à Christo dicta intelligãtur, quum ipsum poculum discipulis propinaret, alioqui quodnam hoc vini genus esset non intellecturis. ¶ *Fœderis*. &c.

IN CAP. XV.

Vers. 4. Rursus, πάλιν. Nam antea in ipso prætorio, quò ingredi noluerãt Iudæi, Pilatus Christum introductũ interrogare cœperat, & Christus de regio suo munere respõderat. Ioh. 18. 33. & deinceps. Cognitio verò de qua hîc agitur habita est quum Pilatus Christũ coram ipsius accusatoribus extra Prætoriũ stitisset, Luc. 23. 2. clamaturis alioqui Iudæis ius sibi non reddi quanuis penes

ipsos culpa hæreret, vt qui in Prętorium ingredi recusarent,

Vers. 15. *Flagellatum*, φραγελλώσας, ita videlicet vt describitur Ioha. 19. id est ante damnationem, quòd sic speraret Pilatus se expleturum Iudæorum aduersus Christum odium. Bis enim flagellatum fuisse Christum colligi nulla ratione potest.

Vers. 25. post, *commemorare*, sic repone, Quòd autem ad hunc soluendum nodum à veteribus & recentioribus nonnullis de diei duodecim horis in quatuor quadrantes distributis ad noctis exemplum ex Matth. 20. 1. adfertur, fundamẽto earet, quũ ibi fiãt etiam mẽtio primæ horæ & vndecimæ. Et quod alius nuper ex Suitarũ grege in hũc locũ cõmẽtus est de sacris ritibus apud Iudęos in horam primam, tertiã, sextã & nonã distributis, quarum prima in tertiam, tertia in sextam, sexta in nonam, nona in crepusculum desineret, ac proinde eandem fuisse tertiam Marco quæ Iohanni fuerit ferè sexta, nullo firmo testimonio nititur. Omnino igitur affrectior Hieronymo in Psalm. 77. existimati deprauatam fuisse à librariis numeri notam. Quum enim à Græcis designentur numeri per notas, facilis fuit lapsus à Ternarij numeri nota, ad 5, qua Senarius numerus notatur aberrare: sed ita vt apud Iohannem pro ὡσεὶ ἕκτη sit reponendum ὡσεὶ τρίτη, non contracturigendus Marcus ex Iohanne.

IN CAPVT XVI.

Vers. 9. post, *commemorans*, adde, Falsa est igitur Theophylacti distinctio, quod etiam liquet ex ipsa temporis notatione. Hęc enim apparitio, qua primũ hanc mulierem dignatus est Dominus, & quæ à Iohanne solo pleniſſimè explicatur cap. 20. à 2. vers. vsque ad 18. consequuta est ipsius Magdalenæ à sepulcro reuersionem in vrbem, & ab vrbe cum Petro & Iohanne reditum ad sepulchrum, vbi Magdalena duobus illis in vrbem reuersis substitit. Nec istud contigisse nisi multo iam die potuit.

Appendix in Lucam.

IN CAPVT I.

Vers. 19. Sic totum repone, *Qui adsto*. ὁ παρεστηκὼς, id est qui appareo Domino, vt Latini loquuntur, vnde Apparitores qui in Magistratus cõspectu adsunt pro muneris sui ratione. Erasm. qui *adstiti*, malè, quum ἕστηκα temporis quoque præsentis significationem habeat, vt Rom. 5. 2. & passim apud idoneos autores, quia etsi Angeli quum vbo in loco sunt, certè non sint in altero, (est enim hoc vnius Deitatis proprium. Et hinc quoque probarũt Spiritus. Sancti Deitatem aduersus Macedonianos hæreticos) tamen vbicunque sunt, adsunt in Dei, qui vbique est, conspectu ad capessenda illius imperia paratissimi.

Vers. 44. adde. *Exultans*, ἐν ἀγαλλιάσει, vel cum exultatione. Vulg. in gaudio, sed ἀγαλλίασις expressius quiddam declarat quàm χαρὰ vt suprà 14. Hoc autem declarat motum hunc pueri adhuc in vtero latentis non fuisse simpliciter naturalem, sed planè extraordinarium, planè vt sit absurdum quod hinc nonnulli colligunt ex hoc particulari exemplo omnibus fidelium infantibus aliquos Sp. Sancti afflatus indi ad baptismũ oblatis, adeò vt reipsa actuali quaque fide præditos esse velint.

Vers. 64. post, Iob. 12. 14, adde, ita vt duplex sit illius verbi notatio in hoc versiculo, quorum vna alteram cõsequitur: sic apud Homer. οὔτον κωφὸν ὄντα & Marc. 7. 35. dicitur surdo & muto δυσχθῆναι. ¶ *Benedicens Deo*, εὐλογῶν τὸν θεὸν, id est Deum celebrans cum gratiarum actione, vnde factum vt vetus interpres hoc verbum cum quarto casu cõstrueret, barbarè. Ipsum verò Benedicendi verbum in Ecclesia tam solenne, mihi religio fuit mutare.

Vers. 68. ad parag. *redemerit*, post, *persoluto pretio*, adde nõ quidem ipsi Satanæ à quo captiui tenebamur, sed ipsi Deo Patri persoluto, qui nos iusto suo iudicio Satanæ, peccato & morti mancipatat, impetratur.

Vers. 76. par. *Vocaberis*. adde. ¶ *Ante faciem Domini*, πρὸ προσώπου τοῦ κυρίου. Retinui

tinui Hebraismum, cuius maxima vis est hoc in loco, vt idem valeat atque ipsimet Domino coram præsenti, & Iohannes à cæteris Prophetis discernatur, qui & ipsi alioqui Christo præierunt, sed multis post seculis venturo.

IN CAPVT II.

Vers.1. in fine post *spectabant*, adde. Cogitandum autem eruditis relinquo, an ad hoc edictum pertineat Lustrũ illud quod à se factum post annum alterum & quadragesimum Augustus ipse commemorat in Ancyranis illis marmoreis parietibus, quarum paucis ab hinc annis edita sunt fragmenta, quum summo consensu dies Domini natalis in illum ipsum annum Augusti incidat, vt cui tribuantur anni quinquaginta sex.

IN CAP. III.

Vers.23. Sic totum repone, *Incipiebat esse fere triginta annorũ*, ἦν ὡσεὶ ἐτῶν τριακοντα ἀρχόμενος. Syrus interpres non legit participium ἀρχόμενος, quod certè necessariò nõ erat addendum, & eos in errorem induxit, qui hoc acceperũt de vicesimo nono Christi anno nõdũ expleto, siue de tricesimo mox inchoãdo, quum potiùs significetur Christus tunc tricesimum annum attigisse, necdum tamẽ expleuisse. Hoc accuratiores Chronologi demonstrãt, natalem Christi referentes ad annum Augusti quadragesimum primũ currẽtem, qui quũ mortuus sit anno imperij quinquagesimo sexto, efficitur Christum tũc tricesimũ hũc annum egisse quum Tiberius annũ imperij sui decimum quintum ageret, vt suprà 3.1. Et hoc ita esse accipiẽdum inde etiam apparet, quod alioqui scripsisset potius Lucas ἦν ἀρχόμενος τριακοντα ἐτῶν *incipiebat tricesimum annum*. Sed & Epiphanius χῦ τῶν ἐξηκοντα, & χῦ τῶν ὀγδοήκοντα ter hũc locum his verbis citat ἦν δὲ Ἰησοῦς ἀρχόμενος εἶναι ὡσεὶ τριάκοντα ἐτῶν, emollita traiectione participij ἀρχόμενος, & suppleto εἶναι, ita videlicet, vt participium ὤν, sicut necessario faciendum est tum sequẽtibus cõstruatur: quã lectionẽ, vt genuinã, sum sequutus. Quod autẽ nõnulli participium ἀρχόμενος ad initiũ prædicationis Christi referũt, & ita hũc locum interpretãtur. *Erat autem Iesus fere triginta annorum incipiẽs* id est quum inciperet euangelizare, etsi historiæ veritati cõuenit, tamẽ mihi nõ placet, vt argutè potiùs excogitatum quàm solida ratione niti mihi videtur. & post, *cælatũ nolui*, adde, Irenæus certè li. 3. c. 34. generationes septuaginta duas in hac gencalogia numerat inter Iosephum & Adamum.

IN CAP. IIII.

Vers.4. adde. ¶ *Quouis verbo Dei*, παντὶ ῥήματι θεοῦ, id est eo quod Deus edixerit, quodcũque tãdem illud sit, quũ ne panis quidem nos alat, nisi ex Dei ordinatione, & prout ipsi libet, Agg.2. 16. Notum est autem Heb. DAVAR, indefinitè rem quamuis significare, inde nimirum quòd non nisi Deo iubente creata sint, & adhuc creentur omnia.

Vers.21. *Certe hodie*, ὅτι σήμερον. Sic malui interpretari quàm particulam ὅτι vt redundãtem expungere, quòd interdũ particula כי *Ki*, apud Hebræos hãc habeat emphasin ἐλλειπτικὴν dicendi genere.

Vers.25. post Matth.22.16. adde, *Et sex menses*, καὶ μηνας ἕξ. Dicitur tamen missus Helias ad Achabum, tertio ipso anno, cœlum suis precibus aperuisse. Tres igitur istos annos numerare oportet non à clauso cælo, sed à recessu Heliæ ad Sareptanam viduam 1. Reg. 18.9.

IN CAP. VI.

Vers.1. post, *probat*, adde. Alias autem huius vocabuli interpretationes, nõ est opinor cur quispiam moretur, cuiusmodi est illa Isidori Pelusiotæ epist.110. lib. 3. hoc referentis ad primum azymorum diem, quem putat fuisse ipso die Paschæ posteriorem: perperam id quidem, quum à Paschate ipso dies Azymorum numerari inciperent, & Hebræi dies semper à Vespera inchoarent.

IN CAP. X.

Vers.18. post, *abolebatur*, Possumus autem etiam interpretari *Lapsum* seruata aoristi significatione: malui tamen tempus præsens vsurpare, quòd videatur Christo nondum glorificato nondum fuisse deturbatus. Sed vsitatum est in his libris tanquam iam peractum describere, quod agi cœptum est, & pro certo semel inchoatum perficietur.

Vers.29. post, *euertere*, adde. Quum duæ res sint planè diuersæ, id per quod

iustificamur, ideſt à peccatis abſoluimur, & æterna vita digni apud Deum cenſemur: quod fit iuſtitia Chriſti per fidem Apprehenſi nobis gratuitò imputata: & id ex quo dignoſcuntur qui fuerant ita iuſtificati, fructus videlicet fidei, ſiue opera veram reſipiſcentiam teſtificantia.

IN CAP. XIII.

Verſ.4. *Aut*, ἢ. Vulg. *Sicut*, ὡσπερ, quod in nullis Græcis codicibus legi, nec apud Syrum interpretem. Fefellit autem illũ hiulca conſtructio, cuius etiam regulæ non ſemper obſeruantur in vulgari ſermone, redundante quoque relatiuo αὐτοὶ. Sed plana eſt ſententia.

IN CAP. XVI.

Verſ.28. *Vt* (hæc) *atteſtetur eis*, ἵνα διαμαρτύρηται αὐτοῖς. Id eſt vt certus & oculatus horum teſtis, illos ſeriò commonefaciat. Magna enim vis eſt præpoſitionis διὰ: quamobrem etiam Atteſtãdi verbo malui quàm ſimplici Teſtandi, cum vetere interprete.

IN CAPVT XVII.

Verſ.30. *Sese patefaciet*, ἀποκαλύπτεται. Non ſanè vllo hominum miniſterio, vt in Euangelij prædicatione, nec prophetica prędictione: ſed ipſe ſeſe conſpicuũ in ſua maieſtate exhibens: vt nõ temerè verbum iſtud acceperim vt in coniugatione Hithpael: quod ordinario quidem miniſterio attributum vertere conſueui Retegendi verbo: prophetico verò & extraordinario miniſterio ſeruare vſitatam Reuelationis vocem. Alteri denique Chriſti aduentui viſum eſt Patefactionis verbum veluti conſecrare, vt iſta aliquo modo diſtinguerem.

IN CAP. XIX.

Verſ.48. poſt, *Chriſto*, adde, *Ab ipſo pendebat*, ἐξεκρέματο αὐτοῦ. Id eſt attentiſſimè ipſius ſermonem audiebat, quaſi ab ipſius ore pendens, vt Latini quoque loquuntur. Vulg. *Suſpenſus erat*, neglecto pronomine αὐτοῦ, & deprauata quoque ſententia.

IN CAP. XXII.

Verſ.17. poſt, *numeramus*, adde, ita videlicet diſpoſitis verſiculis, poſt verſ.16.

17 Et acceptum panem quum gratias egiſſet, fregit & dedit eis, &c.

18 Itidem etiã poculũ (dedit eis) &c.

19 Et acepto poculo &c.

20 *Dico enim vobis Sic enim* &c.

Verſ.25. *Dominantur*, κυριεύουσιν. Magna vis eſt huius verbi à nomine κύριος deducti, quo declaratur plena auctoritas. Quoniam autẽ Matthæus 20.25. & Mar. 10.42. hac ipſa de re agentes, vtuntur oppoſitis καταξουσιάζειν & κατεξουσιάζειν, ſunt qui putent nõ quauis dominationem Eccleſiaſticam (De hac enim vel hic agit) ſed immoderatã & tyrannicam prohiberi: quod commẽtũ refutamus illo Matthæi loco. Vnicum enim eſt Eccleſiæ caput Chriſtus, & vnicus idẽ Legiſlator Iac.4.12. & vnicus dominus Ioh. 13.13. in domo Patris ſui, Hebr.3.6. nec propterea, id eſt quoniã pares ſunt inter ſe, eadem functione in Eccleſia fungentes, vel ſtatuitur ἀναρχία cum Chriſto vnico domino miniſtrare pariter inter ſe dicũtur legitimè ad idẽ miniſterium vocati. Neque ſic tollitur ordo, quo fit vt aliquis ſit ἡγούμενος inter Paſtores, aliquis πρωτοκάθεδρος, inter Presbyteros: aliquis denique primus in quoque cœtu. Sed hoc longè aliud eſt, quàm auctoritatem ſupra ſuos collegas, ſibi tribuere; quemadmodum aliud fuit Romæ Cõſulem eſſe, quàm Dictatorẽ. Denique quã κυριότητα hic prohibeat ſuis illis Apoſtolis Dominus, illud ſaltẽ vel ipſis cæcis demõſtrat, quòd par perpetuáque ſemper fuit inter ipſos Apoſtolica auctoritas. Hoc autẽ diligẽter quoque fuiſſe Paſtorum Presbyterorũ Diaconorũ cœtu obſeruatũ nullo ſibi imperium in ſuos collegas vẽdicãte, & eo, qui ordinis cauſa præerat, nihil niſi ex totius collegij ſentẽtia gerente, dubium non eſt: quod veteres quoque patres canones demonſtrant.

IN CAP. XXIIII.

Verſ.49. poſt, *Obſeruauimus*, adde. Opponitur autem hoc Chriſti interdicto, demigrationi, de qua facilè alioqui cogitaſſẽt Apoſtoli in tãto periculo. Quod igitur poſtea quatuor ex Apoſtolis & tres ex aliis diſcipulis profecti ſunt ad lacũ Tyberiadis Ioh.21.2. fuit leuis ſanè excurſio, ſuas, vt probabile eſt, familias inuiſentiũ, illis ſtatim in vrbẽ reuertẽtibus, vnde ipſos demum quadrageſimo à ſua reſurrectione die Act.1.3. illos Bethaniã eduxit, inde ſupra cælos aſcenſurus, vt mox narratur.

FINIS.

Euangelium Secundum Ioannem.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN *principio.* ἐν ἀρχῇ: id est ἀπ' ἀρχῆς, à principio, vt loquitur idem noster Iohannes suæ epist. cap. 1 2 id est iam tum quũ res omnes creatę existere inciperent. quod putaui obseruandum, vt appareat non satis appositè esse eorum interpretationem, qui seruata propria significatione præpositionis ἐν, principium interpretantur Patrem in quo erat Sermo. Est autem hæc sententia, Sermonẽ non cœpisse existere quũ Deus initium faceret creandi quicquid est conditum. Nam, inquit Iohannes, iã tũ existebat Sermo ille quũ res creatæ condi cœperũt, ac proinde ante omniũ illarũ rerũ principium iam erat. Alioqui dicitur etiã diabolus homicida fuisse ab initio, infrà 8.44. i. quũ primus hõmo esset conditus, siue à primo homine condito, antequam videlicet genus humanum propagaretur. Nam nondum existente homine, quî potuit esse homicida? Hic autem agitur de eo quod omnium rerum creatarum exordium præcedit, sicut liquet ex iis quæ consequuntur. Itaque locum illum de diabolo, & similes alios frustrà citant hæretici, vt hæc Iohannis verba eludant, quibus æterna Filij hypostasis manifestò confirmatur. ¶ *Erat*, ἦν id est ὑφίστατο, *subsistebat*, vt rectè explicant Græci. Est enim proprietas ipsius verbi εἶναι obseruanda: quod quidem vni Deo propriè conuenit, qui idcirco ab Hebræis יְהוָה (*Iehouah*,) à Græcis ὁ ὤν dicitur: neque ideam quãdam declarat, (vt Samosatenus existimabat, & qui eius errorem renouauit Seruetus) sed quod reuera existit. Et habenda etiã est in primis ratio præteriti imperfecti, quo videlicet significatur Sermonis hypostasis, id est æterna Filij generatio, principio caruisse, vt qui iã existeret quum conderetur quicquid conditum est, vt ipse de se testatur infrà 17 5. vnde scite Augustinus Epist. 66. *Non sicut in principio Deus fecit cælum & terrã, ita in principio fecit Verbum. Sed in principio erat Verbũ.* ¶ *Sermo ille*, ὁ λόγος. Vulgata, *Verbum*: id est τὸ ῥῆμα, quod rectè mutauit Erasmus, veterum etiam fretus auctoritate, putà Cypriani, Lactantij, Hilarij, Hieronymi, Ambrosij, Augustini. Sed apud Græcos latè patet λόγος. Nã & orationẽ, & rationẽ, & definitionẽ, & alia nonnulla declarat: vnde factum vt Græci, præsertim theologi, quorũ vestigia sequuti sũt Latini, variè hũc locũ sint interpretati, dũ explicare volũt qua ratione Filius dicatur λόγος: quę omnia videtur Nazianzenus his paucis verbis diligenter & perspicuè explanasse Cõcione secunda ὡδὶ γοῦν Δαυὶδ δὲ ὡς λόγου λόγος ἐστὶ πρὸς τὸν πατέρα οὕτως ἔχει ὡς πρὸς νοῦν λόγος· οὐ μόνον διὰ τὸ ἀπαθὲς τῆς γεννήσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ σωματικὸν καὶ τὸ ἐξαγγελτικόν· τάχα δὲ ἂν εἴποι τις ὅτι καὶ ὡς ἔνδον πρὸς τὸ ἐξω λόγος, ὅπερ καὶ τοῦτο λέγεται λόγος· ὁ μὲν γεννικὸς, φησὶ, τὸν υἱὸν (τοῦτο γὰρ δὴ τὸ εὐαγγελικὸς γεννικὸν τὸν πατέρα, καὶ σωτήριος ἀποδείξις καὶ ἔφοδος ἡ τῆς πατρὸς φύσεως ὁ υἱός· ἔφυμνα γὰρ ἅπαν τὸ γεννητὸν σιωπῆς ὁ λόγος. *Sermo dicitur quòd eã ratione habent cũ Patre quam sermo cũ mente, nõ solùm quia sit à Patre citra omnem perpessionem genitus, sed etiam quòd Patri sit cõnatus & eũ enuntiet. Sed & fortassis dicere possit aliquis eandẽ esse rẽ cum Patre*

ratione quæ finitionis cũ definito. nam λόγος etiã finitionẽ declarat. Etenim qui mẽte complexus eſt Filiũ, (id enim eſt pro quo dixit, Qui vidit) is & Patrẽ complexus eſt: vt iam Filius non ſit aliud quàm breuis ac facilis quædam demonſtratio naturæ Patris. Siquidẽ omnis fœtus eſt ceu tacita quædã expreſſio eius à quo productus eſt. Hæc ille. Baſilius autẽ aliàs etiam rationes adfert Homilia in hunc locum ſcripta. Et multa hîc diſcrepantia verborũ inuenitur inter Patres tum Græcos, tum Latinos, accẽdentibus hanc controuerſiam hæreticis, imprudenter arrepta τῷ λόγῳ appellatione quæuis ſomnia obtrudentibus, & Platonica quædam deliria ex Triſmegiſto hauſta miro cum fuco propinantibus, quaſi videlicet hoc adorandum non perſcrutandũ Sacræ Triadis myſterium ex iſtis lacunis potiùs quàm ex Moſes & Prophetis ſit petendum. Sed quanuis de rebus omniũ abſtruſiſſimis loquatur Iohannes, & hæc teſtimonia de Filio Dei verè ac ſapienter dicta agnoſcam, mihi tamen non fit veriſimile tam ſubtiliter illum voluiſſe hoc loco diſſerere. Deinde habenda potius fuit (opinor) ratio idiomatis Hebræi quàm Græci. Quanuis enim Iohannes Græcè ſcripſerit, tamen in tradenda theologia, ac præſertim in iſtis declarandis arcanis, neque à verbis neque à loquutionibus receſſit, quæ in verbo Dei & in ſynagogis erant ita vſitatæ, vt ab ipſo etiã vulgo, ſi non res ipſa, at certè vocabula intelligerẽtur. Iã verò apud Syrũ interpretẽ pro λόγος legitur מֵימְרָא (*Melitha*,) qua voce ſignificatur λόγος προφορικὸς, quã linguã multi exiſtimant ætate Chriſti fuiſſe in Iudæa populare: & in editione Chaldaica innumeris penè locis pro eo quod in cõtextu ſcribitur יְהוָה (*Iehouah*) ſcriptũ inuenimꝰ מֵימַר (*memar*) & Chaldęus interpres ſæpe pro eodẽ habet PHITHGAM ADONAI. vt mihi veriſimile videatur, Iohãnẽ hoc nomẽ veluti è medio ſumpſiſſe, quo ſoliti fuerint veteres illi Meſſiã vocare: quaſi eũ dicas de quo loquutus eſt, ſiue quẽ pollicitus eſt Dominus, nequis fortaſſe me exiſtimet ſtatuere Filiũ non eſſe ἔμφυτον λόγον & Patri ὁμούσιον. Itaque ὁ λόγος benedictum illud ſemen Deũ & hominẽ hoc ſenſu declarat, de quo Adæ, Abrahæ, Iſaaco, Iacobo, Dauidi & electis omnibus loquutus eſt Dominus, quaſi Sermonem ſeu promiſſum Dei voces. Niſi malis huc referre, quòd ſit vnicus Patris interpres: qua ratione etiã Angelus interdũ appellatur, per quẽ videlicet Pater ipſe ſempor loquutus, tandẽ extremis tẽporibus ſeipſũ mũdo patefecit, vt infrà declaratur verſu 18. quam etiam huius vocis explicationem agnoſcunt Origenes, tomo in Iohan. 1. & Auguſtinus libro quæſtionum ex vtroque teſtamento cap. 111. & Nanzianzenus loco paulo ante citato. Sed tamen poſtrema hæc notatio videtur nonnihil impropria, quia λόγος nuſquã alibi (quod ſciam) accipitur pro interprete, ſeu pro eo qui loquatur, ſed pro eo potius quod aliquis loquatur. Et eadem ratione poſſet quòque Spiritus Sanctus dici verbum, id eſt, interpres Filij ex eo quod ſcriptum eſt infra 14.26. & 16. 13. Et certè non dubitauit ſic loqui Baſilius aduerſus Eunomium lib. 5. ſi modò illius hic auctor eſt, ac nõ potius præcedentibus libris falſo titulo adiunctus. Quòd ſi quæratur cur Euangeliſta non apertè ſtatim Filij potiùs quàm τῷ λόγῳ appellationẽ vſurpauit, vnde infelix ille Seruetus occaſionem arripuit poſt Samoſatenum, negandę Filij coæternæ & coëſſentialis perſonæ, nulla meo quidem iudicio probabilior afferri ratio poteſt, quàm quòd de Chriſto primùm quidem vt æterno cum Patre Deo, ac deinceps vt homine & Danidis filio ſcripturus, nõ potuit Filiũ, quòd ad Deitatem attinet illum ſtatim ab initio vocare quin vel ſcrupulum magnum Iudæis vt tum erant tempora iniiceret, vel de hac coëſſentiali filiatione, quod arcanum adorandum eſt, non perſcrutandum, præfari cogeretur. Deum igitur illum manifeſtè appellando, & quidem ab eo perſonaliter diſtinctum apud quem ante res omnes creatas, ac proinde ab æterno extiterit, & cuius fuerit in rerum omnium creatione συνεργός, ſapientiſſimè Filij appellationem Dei Incarnati hiſtoriæ reſeruaſſe, & interim illum non potuiſſe expreſſius tum Iudæis, tum Gentibus Euangelio credituris commendare quàm quum illi tribueret τῷ λόγῳ nomen, id eſt eius de quo loquutus iam olim

eſſet

esset Deus gloriam Israelis illum vocando. Luc. 2. 32. & gentium expectationem. Genes. 49. vers. 10. Cæterùm verò significationes huius vocabuli, quas Græci & Latini theologi tam cupidè arripiunt, neque Syræ voci Meltha, neque Chaldaico certè vocabulo מימר (*memar*) possunt satis probabili ratione conuenire. Sed tamen hæc omnia atque adeo meipsum libens Ecclesiæ subiicio. Propterea etiá quod annotant veteres Græci, additũ esse articulum vt hic Sermo ab aliis discernatur, (nã alioqui & Legẽ, & Prophetas, & omnia Dei mandata Sermonẽ Dei vocamus) quia videtur cõmodè & suo loco obseruatũ, nullo modo negligendum censuimus: quanuis frequẽs illa pronominis *Ille* repetitio nõnullis fortasse parũ placebit.

¶ *Et sermo ille erat apud Deum*, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν. Repetitur antecedẽs loco relatiui, nõ modò ex idiomate Hebræorum, sed etiam vt magis perspicua sit oratio. *Verbum* inquit Augustinus, ep. 49. quæst 2, *Neque dictum neque transactum, sed apud incommutabilem patrem, incommutabile manens incommutabiliter, sub cuius regimine vniuersa creatura spiritalis & corporalis pro congruentia temporum, locorum, & personarum administratur, cuius moderandæ & gubernandæ quid, quando, & vbi circa eam fieri oporteat, sapientia & scientia penes ipsum est.* Præpositio igitur πρὸς, hypostasin Filij ab hypostasi Patris distinguit, aduersus Sabellium, & eiusdem Filij declarat τὸ συναΐδιον καὶ ἰσοσθένες, vt appositissimè declarat Chrysostomus: ideóque non dixit ἐν τῷ Θεῷ, vt rectè obseruat Basilius Homilia εἰς τὸ κατ' Ἰωάννην ἐναγγέλιον, & κατὰ Σαβελλιανῶν: quãuis vt τὸ ὁμοούσιον indicet, alibi se in Patre esse dicat, infrà 10. 38, quod tamen accipi potest de diuinæ in Christo potentiæ manifestatione. Non desunt etiam qui præpositionem πρὸς existiment significare μίμησίν τινα καὶ ὁμοίωσιν, id est assimilationem quandam, vt πρὸς τὸν Θεὸν idem declaret atque κατὰ Θεόν: veluti quum scribit Philo de Mundo, κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονότος ἀθανάτου: id est, ad imaginem & exemplar Dei conditum esse hominem: in qua opinione is est qui libellũ scripsit εἰς σωσιπάτρας, præferentem Basilij Magni nomen. Est enim Filius Patris character & imago prorsus ἀπαράλλακτος: quæ interpretatio hypostases distinguit, & eandem οὐσίαν confirmat, quum in Deo nihil non οὐσιῶδες consideretur. Sed tamen hoc mihi subtilius videtur, quũ in plurimis locis hæc præpositio simpliciter accipiatur pro *Apud*, vt Mat. 6. 3. & 9. 19. Ro. 15. 30. 1. Cor. 16. 6. pro quo dixit ipse Christus παρά σοι de Patre loquens, infrà 17. 5. Dicitur autem fuisse apud patrẽ ὁ λόγος, id est quasi sursum apud patrẽ resedisse, donec fieret Caro, sicut eius incarnationis respectu dicitur descendisse, infrà 3. 13. & exiuisse à patre, infrà 13. 3. & 16. 28. & 17. 8. & huc spectat illud Solomonis Prouerb. 8. 22. *possedit me Deus initio viæ suæ.*

¶ *Eráque ille sermo Deus*, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος. Sic declaratur τὸ ὁμοούσιον aduersus Arium. Nam in Græco sermone additus articulus manifestè ostendit τὸν λόγον habere subiecti rationem, Θεὸν verò attributi, vt etiam infrà, 4. 24. & Heb. 11. 10. quod omnino fuit ánnotãdum, quoniam alioqui si inuersa enũtiatione dicas καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος, & Deus erat Sermo, personam Patris & Filij confuderis cum Sabellio huius distinctionis auctore. Etsi enim de Deo indefinitè considerato ὁ λόγος, dici recto sensu potest, quũ singulæ personæ sint vnus & idẽ Deus, tamen periculosa est hæc loquutio & inusitata. Nam Dei nomen vel essentialiter sine determinatione alicuius ex personis poni consueuit, vt quum dicimus Deum esse spiritum æternum, omnipotentem & c. vel personaliter quidem accipi, sed ita vt Dei nomen attribuatur personæ, non autẽ persona Deo, nisi quum tres nominantur, vt si dicas, Deus est pater, filius, & spiritus Sanctus. Etsi verò huiusmodi prædicationes carent omni exemplo, quod à rebus creatis desumi possit, (quoniam videlicet essentia diuina sese nõ habet ad personas, neque vt genus ad species, neque vt species ad indiuidua, neque vt totum ad partes) tamen propter homonymiam vocis Dei, quæ modò essentialiter, modò personaliter accipitur, sicut vsitatè dixeris, Homo est animal, Petrus est homo, inusitatè verò animal est homo, homo est Petrus: sic etiam, licet verè, tamen ambiguè & periculosè dicitur, Deus est Pater, Deus est ὁ λόγος,

Deus est Spiritus sanctus: tutissimè verò Pater est Deus, Filius est Deus, Spiritus Sanctus est Deus. Imò etiam periculosa est propter Sabellianos, & his oppositos Tritheitas, hæc enuntiatio, Deus est pater, Filius, & Spiritus sanctus, ac proindè minus est calumniis hæreticorum obnoxium dicere, Sanctam Trinitatem esse vnum Deum, siue Trinitatis voce essentialiter vnum Deum, siue distinctè & sigillatim tres personas consideres: quàm, Vnum & eundem Deũ esse Trinitatem. Sed vt hoc omittamus, quum in superioribus duabus enuntiationibus ὁ λόγος habeat rationem subiecti, nempe, Sermo ille erat in principio, quo dicto asseritur Filij essentia æterna, & Sermo ille erat apud Deum, quo persona Filij à persona Patris absque separatione distinguitur, contentiosi hominis fuerit terminos in tertia enuntiatione permutare, qua ὁ λόγος itidem dicatur esse, non ὁ Θεός: (sic enim diceretur Filius esse Pater, quoniam in secunda enuntiatione ὁ Θεὸς de persona Patris intelligitur) sed Θεὸς, id est verus essentialiter Deus Patri ὁμοούσιος, eodem etiam sensu, sed vsitatiore tamen & pleniore enuntiationis formula, quàm si terminis in tertia enuntiatione permutatis, ὁ λόγος non pro subiecto sed pro attributo nulla necessitate statuatur. Deinde impropriè dicas Deum esse Sermonem, quia ὁ Θεὸς in Scripturis vel ipsam οὐσίαν declarat, quæ tribus hypostasibus vna & eadem est: vel certè distinctam Patris hypostasin significat, quoties inter se comparantur Patris & Filij hypostases, vt in superiore membro. Itaque vt vitaremus periculosam amphiboliam, quæ non est in Græco sermone, naturalem ordinem constructionis sequuti, priore loco subiectum, posteriore attributum collocauimus

2 *Hic (Sermo) οὗτος.* Expressi ipsum antecedens, nequis τὸν Θεὸν repetendum putet. Nam rectè quidam dicas Deum ex Deo genitum: Deum autem apud Deum, impropriè, quia πρὸς declarat hypostasis distinctionem. Filius autem nõ distinguitur à Patre, quatenus Deus est, sed quatenus Filius. Coniunctim tamen dicere licebit Hic Sermo Deus, erat apud Deum, videlicet Patrem, vt bene rectè notat cuius aliquot extant in nostrum hunc Euangelistam Homiliæ sub Origenis nomine. Etsi autem iis assentior qui in his verbis putant epilogum quendam esse superiorum ἀξιωμάτων, tamen etiam existimo necesse fuisse hæc addi, vt intelligeremus illud ἐν ἀρχῇ repetendum esse ἐστι τοῦ λόγου in duobus posterioribus membris, quasi scriptum sit ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ἐν ἀρχῇ ἦν πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ ἐν ἀρχῇ Θεὸς ἦν ὁ λόγος, quæ obseruatio, & Sabellij, & Samosateni, & Arrij, & vetustiorum, nempe Hebionis & Cerinthi, hæreses manifestè conuincit. Annotat Augustinus libri de doctrina Christiana 3. cap. 2. quosdã post καὶ Θεὸς ἦν adscripta distinctione, ὁ λόγος coniungere cum οὗτος, quasi ita scripserit Iohannes, *In principio erat Sermo, & Sermo erat apud Deum, erátque Deus Sermo iste erat in principio apud Deum.* Quæ distinctio mihi non videtur peruenire sententiam, si modò ante tertium *Erat*, repetas ὁ λόγος, ita vt Deus à parte posteriore construatur, tanquam attributum. Nam alioqui de Sermonis diuinitate testimonium impiè corruperis. ¶ *Apud Deum*, πρὸς τὸν Θεόν. Quum non contentus Iohannes dixisset ἐν ἀρχῇ, hæc etiam addat, neque tamen verisimile sit eum voluisse παραλογίαν, apparet non satis solidam esse Cyrilli sententiam, qui In principio, interpretatur In patre, qui est principium. Nam quæ esset hęc sententia, *Sermo erat in Patre apud Deum?*

3 *Omnia.* πάντα omnia videlicet quæ facta sunt vt mox explicatur, & vt plenius declarat Apostolus Col. 1. 16. & 17 vt hinc satis liqueat de Angelorũ creatione à Mose prætermissa.

¶ *Per hunc [Sermonem,]* δι' αὐτοῦ. Iterum expressi antecedens, vt planior esset oratio. Quod autem Arriani ex hoc loco inæquabilitatẽ Filij arguebant, quasi διὰ non causam efficientem, sed instrumentalem duntaxat declaret, eruditè & eleganter refutatur à Basilio Magno, libri de Spiritu sancto c. 8 & 10, ex Scripturæ auctoritate, quæ ἐξ οὗ & δι' οὗ tum Patri, tum Filio, tum etiam Spiritui sancto tribuit, vt Rom. 11 36. Ephes 4. 16. Colos. 2. 19. inf. 2. 6. Ro. 5. 5, & alibi sæpe. *Facta sunt* ἐγένετο i. existere cœperũt. Nã γενέσθαι

γινόμενα

γηματα dicuntur quæcunque ſui principium extrinſecus habent & hîc de ipſis ſubſtantiis agitur. Itáque licèt propria & reſtricta ſignificatione creata dicantur, quibus ex nihilo Deus ſua illa ἀκτιστικὴ virtute merè diuina ſuum Eſſe, facta verò quę vel ipſe ex ſubſtrata ſibi materia condidit, vel à cauſis ſecundis fiunt, aut naturaliter aut artificio: nullus hîc tamen locus relinquitur ſtatuendo inter iſta duo diſcrimine, quaſi Deus Pater, ſit ſolus creator appellandus: Filius autē Patris in faciendo adminiſter, vt garriunt Arriani. In Græco enim verbo ἐγένετο, quod vertimus facta ſunt, nullus eſt illi inter errare & facere diſcrimini locus.

¶ *Abſque eo*, χωρὶς αὐτοῦ. Is cuius extant Homiliæ ſub Origenis nomine, interpretatur *Extra eum*, (nã χωρὶς etiam declarat ſeorſim ac ſeparatim) & eius expoſitionis cauſam neſcio quam adfert. Quia, inquit, quum *Extra* audis, nihil omnino relinquis quod in ipſo & per ipſum factum non ſit. Hilarius quoque libro De Trinitate primo obſcuram quandam adfert huius loci interpretationem. Ego exiſtimo Iohannem, quum dixiſſet omnia per ipſum condita, (quibus verbis, τὸ ἐμπεφυσημένον καὶ ταπεινὸν δωρεᾶσθαι declarat) nunc iterum hypoſtaſin diſtinguere, quum Filium adiungit Patri σωτῆρα, vt ipſe de ſe teſtatur infrà 5.17. & 19. Eſt enim χωρὶς αὐτοῦ explicatio τῶ δι' αὐτοῦ, ex qua rectè colligitur inſeparabilē eſſe trium perſonarum in operibus ad extra quæ in ſcholis vocant, operationem. ¶ *Nihil quod factum ſit*, οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν: id eſt, ex iis quæ facta ſunt, nihil factum eſt abſque eo, ſiue (vt Epiphanij verbis vtar) πάντα τὰ γενόμενα, δι' αὐτοῦ ἐγένετο. Explicatur autem per negantem vniuerſalem quod dictum fuerat vniuerſali affirmante, qui mos eſt Hebræorum, in quo tamen dicendi genere negatio interdum minus quiddã ſignificat, quàm affirmatio, vt infrà 20. interdũ verò idem expreſſius declarat, vt hoc loco. Nec enim τὸ πᾶν ſemper eſt vniuerſale, ſed ſæpe vel accipitur ὑπερβατικῶς vel ad id de quo agitur reſtringendum eſt, vt in illis apud Paulum enuntiatis omnia mihi licent, & omnes quæ ſua ſunt, quærunt, & factus ſum omnia omnibus. Itaque obſeruatio illa Vallę diſtinguentis ἐγένετο & γέγονεν nullius eſt momenti. Magis etiam ſunt importuni qui appellatione Nihili putant peccatum aut malitiam intelligi. Fuit autem hic locus varia diſtinctione corruptus, præſertim à Latinis. Coniungunt enim ὃ γέγονεν, *Quod factum eſt*, cum verſiculo ſequente: quem rurſus trifariam diſtingunt. Alij enim legunt, *Quod factum eſt, in ipſo vita erat*, id eſt, quicquid factum eſt, ſubſiſtit etiam in eo, non in ſeſe. Quam diſtinctionem ſequitur ex Græcis Clemens in Pædagogo, lib. 1. cap. 6, & Cyrillus, & Latini fere omnes. Vel, *Quicquid factum eſt, iam erat vita in eo*, id eſt iam in ipſo quodammodo viuebat, quod Auguſtino non diſplicet, & Platonis ideas reſipit. Alij legunt, *Quod factum eſt in ipſo, vita erat*: quam lectionem non rectè tribuit Auguſtino Eraſmus in hunc locum ſcribens, quum diſertè eam reprehendat lib. 5. de Geneſi ad literam, cap. 13. Non, inquit, ita pronuntiare oportet, *Quod factum eſt in illo, vita eſt*: quid enim non in illo factũ eſt? Theophylactus demum tertiam diſtinctionem adfert cuiuſdam ex veteribus qui legerit, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν· ὃ γέγονεν ἐν αὐτῶ. id eſt, *& ſine ipſo factum eſt nihil, quod factum eſt in ipſo*. Deinde adſcripto puncto ſubnectit, *Vita erat, & vita erat lux hominum*. Chryſoſt. verò omnes has diſtinctiones reprehendit, aduerſus eos diſſerens qui contẽdebant Spiritũ ſanctũ, quem ipſi inter res creatas numerabãt. intelligi in eo quod dicitur, *Quod factũ eſt*, & ὃ γέγονεν oſtendit ad οὐδὲ ἕν pertinere, ita vt ἐν αὐτῶ ſit ſequentis verſiculi initium. Nanzianzenus quoque idem ſentit in Oratione εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα τος: vt planè miter quid Eraſmo in mentem venerit vt eum exiſtimaret cum Cyrillo ſentire. Hæc ſunt autem ipſius verba, οὐδὲ ἐκεῖνο φοβηθήσομαι, τὸ πάντα διὰ τοῦ υἱοῦ γεγενῆσθαι λέγοντας, ὡς ἑνὸς τῶν πάντων ὄντος τοῦ ἁγίου Πνεύματος. πάντα γὰρ ὅσα γέγονεν, εἴρηται, οὐχ ἁπλῶς ἅπαντα. οὐδὲ γὰρ ὁ πατὴρ, οὐδ' ὅσα μὴ γέγονεν. Hæc ille, quæ manifeſtè oſtendunt eum coniunxiſſe ὃ γέγονεν cum οὐδὲ ἕν, tanquam exceptionem, qua res creatæ à non creatis diſtinguãtur. Epiphanius quoque cõtra Arioma nitas, & in Anchorato, duobus locis eos diſertè reprehendit qui aliter diſtin-

guũt,vitiato tamen exemplari Græco,vt res ipsa ostendit.Idem καὶ ἀνθ' ὧν apertè post ὃ γέγονεν distinguit. Præterea in omnibus manuscriptis codicibus, vnoduntaxat excepto, hanc distinctionem inuenimus.Theophylactus quoque pro nobis facit. Itaque non dubitauimus hanc lectionem cæteris anteponere, quia planam habet sententiam : & doctissimorum interpretum Græcorum auctoritate nititur. Quod autem adfert Erasmus, sibi magis placere lectionem quam hodie vulgò sequitur Latinorum vsus (quia apud hunc Euangelistam ferè semper ex proximo membro sumitur gradus sequentis,vt, *In principio erat verbum, & verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum.* Et paulo pòst, *In ipso vita erat, & vita erat lux hominum, & lux in tenebris lucet, & tenebræ eam non comprehenderunt*:quasi idcirco etiam legendum sit, *Et sine eo factum est nihil: quod factũ est, in ipso vita erat,*)id nõ est eiusmodi vt magnopere nos debeat mouere.

4 *In ipso*, ἐν αὐτῷ : id est *Per ipsum*,ipsius videlicet vi & efficacia, ac proinde Filius est verè Iehoua, quoniam idem vitam indidit qui fecit vt existerẽt.Loquitur enim de vita creata quam ipse Sermo creauit. Itaque præpositio ἐν idẽ declarat atq; διὰ in superiore mẽbro, & causam vitæ effectricem ac conseruatricem declarat,ex idiotismo Hebræorum, quem sæpe iam obseruauimus. Nam subtilius quàm par sit argutantur qui vitam explicant in Sermone fuisse antequam res conderentur, Platonicas ideas reuocando : quæ argutiæ mihi quidem nõ placẽt. At illi impiè de Deo sẽtiũt,qui vitã in eo esse existimãt, quasi ipsius essentia rebus permisceatur : quam blasphemiam iam non puduit nostra memoria impurissimos illos Postellum & Seruetum affirmare: tanti est vocula vnius obseruatio.Et tamen vel ipse quotidianus sermo potuerat illos erudire. Nam quum vitam ac salutem nostram in aliquo homine sitam esse dicimus, quis est cui in mentem veniat ista naturæ permistio? ac quis non potius de potestate, virtute, auctoritate alicuius hominis cogitet?Itaque Cyrillus quum hunc locum rectè explicaret, non simpliciter dixit ipsum cunctis commistum,vitam eorum fieri, sed QVASI commistum : quam particulam Erasmus, quum eius sententiam annotaret,certè non debuit prætermittere.Nec aliter,opinor, Virgilius,quauis sola naturali Dei notitia præditus, dixit, mundi molem à Deo siue Spiritu agitari,quæ magno illi corpori sese misceat. Eadem ratio' est explicandi illius quod ait Paulus Act. 17. 28. nos in Deo viuere,moueri, & esse.

¶ *Vita*, ἡ ζωή. Additus articulus distinguit id vitæ genus de quo dicturus est, nimirum vitam humanam,ab ea quam indefinitè ζωὴν vocarat, communem omnibus animantibus. Sed hæc distinctio non videtur satis propriè hoc loco exprimi in Latino sermone potuisse. Nam si dicas, *Vita illa*, quum vitæ nomen præcesserit, videbitur huius pronominis vis esse ἀναφορικὴ potius quàm διακριτικὴ. ¶ *Lux illa*,τὸ φῶς id est, vis illa rationis & intelligentiæ in hominum animis accensa ad ipsum tibi boni auctorem agnoscendum : nisi potius malimus Vitam illam,id est Sermonem viuificantem,ab effectu Lucem vocari, quòd hominem rationis luce donarit: quæ interpretatio nititur veterum auctoritate , & optimè cohæret cum iis quæ proximè subiiciuntur. Siue autem pro huius lucis auctore, siue pro ipso lucis munere istud accipias,adiũctus erit articulus,declarãdę vel creatoris auctoritati , vel muneris præstantiæ. Nam alioqui dicendum erat ζωὴν τὸ φῶς ἀνθρώπων , sicut dixit, λόγος ἦν Θεός. Sed prorsus hallucinantur qui putant hîc non agi de naturali humanæ rationis luce, qualis ante lapsum fuit. Nam ipsa orationis series demonstrat Euangelistam sensim à creationis statu, ad tenebras, id est eius lucis amissionem,ac deinceps ad eius lucis instaurationem progredi.

5 *Et lux ista*,καὶ τὸ φῶς: id est,Quæ lux. Solent enim Hebræi loco relatiui sæpe copulatiuam coniunctionem vsurpare, adiecto aut suppleto antecedente, vt annotauimus Marci 1. 10. & alibi sæpe. Quum autem lux ista non tantùm opponatur tenebris , sed etiam dicatur non potuisse à tenebris comprehendi : omnino cogimur lucis nomine, nõ ipsam humanam rationem & intelligentiam,sed τὸν λόγον, creatorem illius

illius lucis, intelligere. Ex quo etiam apparet Tenebras hîc vocari hominis mẽtem qualis post lapsum euasit, & ita vno verbo significasse Euangelistam, tũ qualis fuerit initio homo quum Sermo creator illũ hac luce donaret, tum qualis euaserit quum illa sese spoliaret, adeò vt nihil aliud nunc sit, quòd ad res istas attinet quã tenebræ, extra peculiarẽ in eo illo Sermone incarnato gratiã, & in integrum restitutionem eorum quibus postea dicet datum esse vt sint Dei filij. Denique tenebras vocat intelligẽtiam carnis siue ψυχικὴν, de qua loquitur Apostolus Rom. 8. 7. Quod autem Chrysostomus, & alij nonnulli ipsum sequuti, κατέλαβον interpretãtur, *Obruit*, siue *obscuranit*, quasi significetur nullis tenebris opprimi potuisse hanc lucem, mihi quidem absurdissimum videtur. ¶ *Lucet*, φαίνει. nempe in mundo, quatenus est sapientiæ Dei speculum limpidissimum, in quo tamen tenebræ planè nihil vident. Rom. 1. 20, 1. Cor. 1. 21. ¶ *Non comprehenderunt*, οὐ κατέλαβον: id est non percepерunt, vt ab ea illustrarentur, atque adeo non agnouerunt, vt ipse paulo pòst loquitur versu decimo, qua de re scribitur Act. 14. 17. & 17. 25. & Rom. 1. 20. & alibi passim. Nonnulli tamen vt Nyssenus, Theophylactus, & Nonnus, qui οὐ κατέλαβε vertit οὐ μὴν ἥμαρψε malunt ita significari, Christum sic factum hominem ἐς veluti tenebrarum nostrarum participem, assumptis eius infirmitatibus, vt inde tamen nulla ipsum macula inuaserit: quod verè quidem dicitur, sed meo quidem iudicio, minimè appositè.

6 *Extitit*, ἐγένετο. vel Missus fuit vt mauult Chrysostomus, quasi ἐγένετο ἀπεσταλμένος idem sit atque ἀπέστειλε, quæ tamen periphrasis dura est & insolẽs. Iam autem accedit Euangelista ad alteram ipsius lucis longè aliam patefactionem, quum videlicet ipsa Lux sese videndam in terris exhibuit, obiens etiam Euangelij ministerium. quamobrem à Iohannis præconio incipit, non quòd tunc demum Sermo cœperit esse lux Ecclesiæ salutifera, sed quoniam tunc primùm ipse semetipsum antea duntaxat promissum, in carne reipsa spectandũ exhibuit Iohãne ipsi præsenti præeunte. ¶ *Homo*, ἄνθρωπος. Etsi hæc vox sæpe ex idiotismo Hebræorum vsurpatur pro particula τις, *Quidam*. Existimat tamen Chrysostomus Euangelistam ita voluisse eorum errori occurrere, qui Iohannem ex homine Angelum fecerunt, Malachiç verbis impudenter abusi.

7 *Per eum*, δι' αὐτοῦ. Per ipsum videlicet Ioannem. id est, eius ministerio, sicut Syrus interpretatur. Nam quum de Christo ipso agitur, vsurpari potius solet particula εἰς vel ἐπὶ vel ἐν pro εἰς, præcedente verbo πιστεύειν. vt infrà, 12. 36. Act. 9. 42, Rom. 9. 33.

8 *Lux illa*, τὸ φῶς. Lux illa videlicet de qua diximus, id est sermo ille: qui vnus potest nostras tenebras illustrare, vt infrà, 8. 12. Est ergo vis articuli ἀναφορικὴ. Nam alioquin additur etiam articulus non sine emphasi, vbi tamen non agitur de hac luce, sed de luce participata, vt Matth. 5. 15. vbi dicit Dominus Apostolis suis, Vos estis τὸ φῶς: id est lux mũdi. Et, Luceat τὸ φῶς, i. lux vestra. Itẽ infrà, 5. 35. vbi de hoc ipso Ioanne loquẽs Dominus, Ille, inquit, erat ὁ λύχνος ὁ καιόμενος καὶ φαίνων: id est lucerna illa ardens, additis articulis duobus: quod miror non fuisse à Cyrillo annotatum.

9 *Erat*, ἦν. Nempe etiam antequàm mitteretur Iohannes aut ipsemet in mundum veniret, patefacturus sapientiam quam caro & sanguis (id est tenebræ) non capiunt. ¶ *Lux illa vera*, τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν: id est, quæ propriè meretur Lucis nomen, id est (vt loquitur pro suo modulo Plato) αὐτοφῶς: quum naturâ luceat, non participatione, & cæteros illustret. Hæc vitæ & lucis nomina accipio pro attributis. Itaque ante verbum ἦν subaudio, οὗτος, vt sit hæc integra propositio, Iste, de quo nimirũ hîc agitur, & qui cum Iohanne cõparatur, est Lux illa vera. Vetus interpres ad verbum, *Erat Lux vera*, neglectis etiam articulis. Erasmus, *Erat lux illa, lux vera*: quasi scriptum sit, τὸ φῶς ἐκεῖνο τὸ ἀληθινὸν, scilicet φῶς: quæ verborum traiectio nimis est violenta: quanuis sententiam ipsam rectè alioqui expresserit, præsertim in Annotationibus.

¶ *Venientem in mundum*, ἐρχόμενον εἰς κόσμον, id est nascentem, vt explicat Christus ipse hoc dicendi genus infrà, 18 37.

Et additum est istud partim emphatico pleonasmo, partim vt tollatur Iudæorum & gentium discrimen Act. 10. 35. Rom. 11. 15. & Galat. 3. 26. Quod autem nonnulli participium ἐρχόμενον putant posse ad τὸ φῶς referri, vt ita conuertas. Hæc est Lux illa vera quę veniens in mundum illuminat omnem hominem: id, inquam, videtur violentum, & tractationem huius argumenti, id est manifestationis Christi, confundere. Malo igitur significari, nullum hominem nasci huius Lucis expertem. Nam infantes etsi vsum rationis non habent, aut certè perexiguum, tamen animo ipso sunt præditi, qui suaptè natura iam tum facultate aptus est ad intelligendum ac ratiocinandum, vt alicubi rectè docet Lactantius: quanuis quominus ἐνεργείᾳ id est actu, vt loquuntur, officium faciat, instrumentorum corporis infirmitas impediat. Apparet enim omnino ex iis quæ sequuntur & vi horum verborum propria, hoc esse accipiendum de beneficio Christi toti humanæ genti communi, ante lapsum, vt minimè necesse fuerit nodum hunc nectere, Qua ratione dicatur omnem hominem illuminare Christus, quum tam multi in tenebris maneant: quasi de regenerationis gratia hîc agatur, quæ filiis Dei peculiariter est destinata. Est enim hic versiculus cum proximè consequente ἐπεξεργασία vers. quarti & quinti.

10 *Et mundus per ipsum factus est*, καὶ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ ἐγένετο vel, *nam mundus*. Hoc enim additum est ad explicandum & confirmandum illud. In mundo erat. Nam, inquit, mundus per ipsum factus est: itaque tota ipsius dispositio, imo verò singularum mundi partium consideratio, æternam opificis potentiam ac diuinitatem oculis hominum obiiciebat, vt scriptum est Psalm. 19. 1. & Rom. 1. 19. & 20. Ideo rursus verbum ἦν explicandum est per præteritum imperfectum, quo significatur hîc agi de Filij manifestatione, quæ cum ipso mundo cœpit, elucente ipsius gloria ac maiestate in rebus omnibus ab ipso conditis. Alteram verò, qua manifestatus est in carne, aggredietur proximo versiculo. ¶ *Per eum*, δι' αὐτοῦ. Per eum qui est vera illa Lux. Neque enim subaudiendum est φωτὸς, quia dura esset loquutio, mundum factum esse per Lucem. quamobrem etiam in hoc versiculo & duobus sequentibus non vsurpauit pronomen αὐτὸς in neutro genere, sed αὐτόν. Itaque initio versiculi non non suppleui τοῦτο sed οὗτος: neque conuerti, *Hæc erat Lux illa vera*. sed, *Hic erat Lux illa vera*. ¶ *Sed* ἀλλ' id est ἀλλὰ, vt alibi sæpe obseruauimus. ¶ *Non agnouit*, οὐκ ἔγνω. Vul. & Eras. *Non cognouit*, Ego malui vsurpare vocabulum Agnoscendi: quia quanuis homines in dēsis illis tenebris versantes, quas peccatum inuexit, Deum propriè nō cognouerint, tamen hactenus cognouerunt vt suo ipsorum testimonio cōuincantur, quòd eum quem cognouerant, ne pro suæ quidem cognitionis modò agnouerint, id est coluerint, & gloria affecerint, vt declarat Apostolus Rom. 1. 21. & Act. 14. 16. & 17.

11 *Ad sua*, εἰς τὰ ἴδια. Gall. *chez soy*, ou *sur le sien*, id est, *tum ad populum suum*, (fuit enim Israel populus Domino peculiaris,) *tum ad terram suam*: sicut Psal. 84. 1. Terra Israeli à Deo tradita, in qua vna verus Deus coleretur, terra Dei peculiari nomine dicitur, quum alioqui postea Domini sit facta terra vniuersa, & quicunque terram incolunt: sublato populorum discrimine. Vtraque verò hæc interpretatio in Latino sermone videtur perobscura, quum hoc dicendi genere nihil aliud declaretur quàm quod expressimus, vt etiam accipitur infrà 17. 32. & Act 21. 6. pro quo dicūt Hebr. אֶרֶץ (*lebamo*) vel אֶרֶץ (*el artso*.) Infrà verò 19. 27. significat אֶל בֵּיתוֹ (*el betho*:) i. domum suam, vel אֵלָיו (*elau*) i. ad se, & 1. Thes. 4. 11 πράσσειν τὰ ἴδια, declarat, sua negotia curare. Hinc autem incipit Euāgelista de altera illa Sermonis vitæ ac lucis peculiari & reali patefactione differere, occurrens in primis illi obiectioni, Quî factum sit igitur, vt Sermo à nullis sit minus agnitus, quàm domi suæ & à suis. ¶ *Exceperunt*, παρέλαβον. De propria significatione verbi παραλαμβάνειν diximus Matt. 1. 20. quam hîc puto obseruādam. Ita enim significatur quod ipse Christus alibi explicat, se nimirum à Patre exiisse, à Patre missum, à Patre datum, vt qui credit non pereat: ex quibus manifesto intelligitur hinc incipere Euangelistam

uangeliſtam loqui de Chriſti in carne manifeſtatione. Neque obſtat quòd mox vtitur ſimplici verbo ἔλαβον. Eſt enim hoc ex Hebræorum idiomate explicandum, qui eiuſmodi compoſitis verbis carent: quamobrem etiam paulo antè, verſu 10. poſitum eſt ἔγνω pro ἐπέγνω.

12 [*Hoc*] *ius*, ἐξουσίαν. id eſt, hoc iure & hac dignitate eos dignatus eſt, vt eos pro filiis adoptaret. ſicut & Cyrillus explicat. Nam hoc totum nihil aliud declarat quàm gratiam υἱοθεσίας, quam meritò vocat ἐξουσίαν, id eſt ἀξίωσιν, vt ſcribit Paulus 2. Theſ. 1. 5. & 11. quum hac ratione ſimus Dei hæredes, cohæredes autem Chriſti. Itaque Caſtellio & alij eiuſdem farinæ, qui ἐξουσίαν interpretantur quaſi duntaxat ſignificet eligendi poteſtatem, & hoc loco abuntur vt liberum ſuum arbitrium ſtabiliant, (quod & ipſum dicunt à gratia non penitus præſtari, ſed præueniri dūtaxat & adiuuari) ij nunquam intellexerunt quid beneficij per Chriſtum fide conſequamur: nempe vt non modò filij Dei eſſe poſſimus ſi velimus, ſed velimus & ſimus. Vulgat. *Poteſtatem filios Dei fieri.* Quidam etiam Auctoritatem conuertunt: quæ interpretationes poſſunt etiam rectè explicari. Sed tamen quum alibi ſæpe ἐξουσίαν conuerterimus Poteſtatem & Auctoritatem, vtrúque hoc loco repudiauimus: quia non agitur de poteſtate quam habemus in alios inferiores, ſed de eo dignitatis gradu quem obtinemus apud eum qui eſt ſupra omnia. Eraſmus, *Vt liceret filius Dei fieri*, Sophiſtas fortaſſis ſequutus, & ſuum in primis Originem, quorum opinionem antea reiecimus. Idem tamen in Paraphr. & piè & elegantèr totum hunc locum expoſuit. ¶ *Sint fabricatæ* Vel vt ſint. Vide Matth. 5. 45. Vulg. *fiant*, γένωνται. ¶ *In nomen eius*, εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ Poterat dicere εἰς αὐτόν, in eum. Sed illud dicendi genus videtur tacitè includere Euangelium prædicatum, quod ſit fidei obiectum.

13 *Ex ſanguine*, ἐξ αἱμάτων. Hebræi, דמים [*middamim*] Sic vocat genitale ſemen & ſpurcā hominis ſcaturiginem: de qua Ezec. 16. Neq; verò hæc ſunt indigna quæ hoc loco ſaltē attingātur, quum ab iſtis non abhorreant ipſi etiā Prophetæ, vt oculis hominū ſubiiciant miſeram & ſordidam ipſorū originem. Hîc autem nemo nō vidit ſpiritualem illam & ſanctorum ex gratia in Chriſto ἀναγέννησιν cum impuro illo & naturali hominis ortu conferri: de quo quum loqueretur Dauid, *Ecce*, inquit, *in iniquitate ſum formatus, & in peccatis concepit me mater mea.* Cæterùm quod Auguſtinus de ſeminis paterni ac materni commiſtione diſſerit, quaſi idcirco Euangeliſta ſit vſus multitudinis numero, medicis relinquo: certè non videtur hoc ſuo loco obſeruatum, quum ſit potius enallage numeri ex Hebraico idiotiſmo. vt Gen. 4. 10. Ezech. 16. 6. & 9. & alibi ſæpe, Et Tertull. bis hunc locum citans, ſingulari numero rectè, ex Latinæ videlicet linguæ more, vſus eſt. ¶ *Ex libidine carnis*, ἐκ θελήματος σαρκός. Annotauimus Mar. 10. 35. τὸ θέλειν accipi pro ἐπιθυμεῖν. Itaque quum de cupiditate omnium vehementiſſima hîc agatur, Voluntatis nomen quo vſi ſunt Vetus interpres & Eraſmus, nō dubitaui expungere, tanquam non ſatis hoc quidem loco expreſſum. Quod autem nōnulli carnis appellatione fœminam intelligunt (nimirum quia ſubiecit Iohannes ἐκ θελήματος ἀνδρός) non video cur approbem, quanuis nonnihil eiuſmodi adferat etiā Theophyl. Imò verò Carnis nomine intelligitur fœda illa & impura hominis cōceptio naturalis ſiue carnalis, quæ ſpiritui opponitur paſſim, ac præſertim infrà, 3. 6. Nam tota illa Chriſti cum Nicodemo diſputatio hûc pertinet. ¶ *Ex Deo*, ἐκ Θεοῦ. id eſt cæleſti Sācti Spiritus virtute, illos, quòd ad qualitates attinet, refingente. Nec enim præpoſitio ex materiem, ſed cauſam verè efficientem declarat.

14 *Factus eſt*, ἐγένετο. Aſſumptione videlicet humanæ naturæ in perſonæ vnitatè, nō mutatione vlla neq; immutabilis deitatis neq; humanę naturę. Id eſt hypoſtaſis τοῦ λόγου facta eſt hypoſtaſis aſſumptæ humanitatis. Itaque non ipſa deitas ſimpliciter & per ſe, ſed in perſona Verbi conſiderata, dicitur eſſe homo.

¶ *Factus eſt*, ἐγένετο, id eſt capit eſſe caro, ſiue homo, aſſumptione videlicet humanæ totius naturæ, ſicut declaratur Hebr. 2. 16. verbo ἐπιλαμβάνε-

τως, & quidem hypostatica vnitione, id est, per quam humana hæc natura non in sese, nec per se, sed in hypostasi Filij Dei subsistit. Nec enim in Christo duplex est persona, sed duplex natura: neque priùs extitit hic homo, & postea assumptus est, vt ex duabus personis vna conflaretur: quum natura diuina nec compositionem, nec mixtionem admittat. Describitur autē hoc loco hæc vnitio secūdum id quod vocat Apostolus eius qui quum in forma Dei esset sine rapina, exinanitionem, forma serui accepta Philipp. 2, 6. & 7. quatenus videlicet eo vsque se demisit Filij persona, vt suam subsistentiam assumptæ carni, ne infirmitatibus quidem eius ad tempus exceptis, licet citra labem vllam communicauit. Nihil igitur hac vnitione accessit aut decessit Deitati Filij, vel quicquam in ea fuit exariatum vllo modo: sed integris manentibus vtriusque naturæ tum essentiis, tum essentialibus proprietatibus omnibus hæc in subsistentiam Filij euecta natura dicitur θεωθῆναι & λογωθῆναι, quasi Deificatam & verbificatam dicas. Et rursum hæc gratia vnionis per quam homo iste factus est verus Deus, non autem Humanitas facta est Deitas, & viciſſim Filius ille Dei factus est homo, non autem mutata est Filij Deitas in Humanitatem, accuratè distinguenda est ab habituali, quam vocant, gratia, id est à donis & qualitatibus omnibus in hanc assumptam carnem quàm pleniſſimè & quamabundantiſſimè collatis. Hoc autem vtrunque, ab aliis quidem non intellectum, ab aliis verò impiiſſimè detortum, sicut Ecclesiam ab ipsis pænè Apostolorum temporibus vehementer exercuit: ita hoc nostro seculo reuectum peperit tandem Vbiquitatem, immane monstrum ex duabus prorsus inter se repugnantibus teterrimis hæresibus, Nestorianismo videlicet & Eutychiſmo conflatum, pudēdo cum totius Christianismi dedecore.

¶ *Caro*, σάρξ. Hebr. בָּשָׂר [*baschar*] id est, Homo per synecdochen, vt Esa. 40. 5. & Ioel. 2. 28. Itaque non minus ineptus quàm impius erat Apollinaris quum ex hoc loco vrgeret animam hominis non fuisse à Christo assumptam: quod si verum esset, adhuc hæreret animus noster in ea maledictione cui est obnoxius. ¶ *Commoratus est*, ἐσκήνωσεν id est παρῴκησεν, de quo diximus Matth. 2. versu 23. Videtur autem alludere ad veteris tabernaculi figuram. Est enim hoc vocabulum à tabernaculis seu temporiis deductum: ex quo intelligitur Christi morā in carne apud nos temporarii fuisse. Nā quod nōnulli ex veteribus appellatione Tabernaculi, corpus intelligunt, (sicut etiam accipitur 2. Petr. 1. 13. & 14.) putántque ita distingui duas in vno Christo naturas, quum alius sit qui habitat, alius in quo habitatur, mihi quidem non placet. Scimus enim Nestorium hac arrepta occasione Christum in duas personas discerpsisse: & violenta est hæc expositio. Primùm, quia σκηνοῦν & σκηνοποιεῖν, non minus differūt quàm In tabernaculo commorari, & Tabernaculum ipsum construere: quod discrimen Erasmus in suis Annotationibus confundit. Deinde hæc eadē expositio cogit nos interpretari, ἐνσωμάτως, i. in corpore huic nostro simili: quā declarationem nemo non videt (opinor) esse detortam, quanuis quorundam veterum auctoritate nitatur. Certè quum Paulus de Deitate Christi loquitur Colos. 2. 9. non dicit Deitatem commoratam esse in ipsius corpore, sed ipsam Deitatem corporaliter (id ἐνσωμάτως) habitare in Christo. Christi autem nomen, totum Christum declarat, qui his verbis significatur verè & reipsa Deus esse, non participatione aut nuda sanctificatione ἐπιγνωσεῖ, vel quasi Deitas tanquam hospitio vsa sit ipsius humanitate: non autem illi, vt loquuntur in scholis, personalitatem suam vnitione personali tribuat. At enim, inquies, nihil dicitur esse in seipso. Neque verò nos dicimus λόγον esse in seipso, id est, hypostasin filij in sua hypostasi, sed esse in Christo toto, id est, sic consideratо. Sicut spiritus hominis dicitur esse in homine, 1. Corinth. 2. 11. Sed & pars dicitur esse in toto genus in specie, & species in individuo. Deinde vtitur verbo κατοικεῖν, quo fixum & perenne domicilium declaratur: neque dicit κατέσκηνον, sed κατοικεῖ, præsenti tempore vtens, quum Iohannes vtatur verbo

verbo σκηνοῦν quod (vt antè dixi temporariam commorationem, non autem habitationem declarat: & quidem præterito tempore ἐσκήνωσεν, quia desiit ista commoratio Christi inter nos quum iam in cælestibus sedeat, vbi nobis quærēdus est per fidem. Ergo Pauli locus ille non rectè potest cum isto conferri. ¶ *Inter nos*, ἐν ἡμῖν. Vulgata *In nobis*. quam interpretationem proxima annotatione refutauimus: & hoc etiam quod subiicitur, Et spectauimus eius gloriam, satis refellit, nec dissentit Syrus interpres. Hoc quum rectè annotasset Erasm. postea à seipso visus est dissentire, quum sic interpretatur ἐσκήνωσεν, quasi significet, Habitaculum siue domicilium fecit in nobis, vt (inquit) intelligamus eum cœpisse habitare in nobis, nec tamen desiisse. Hoc verò quid aliud est quàm Christi corpus adhuc in terris collocare? quod tamen Petrus testatur fore vt cæli capiāt vsque ad tempora restitutionis omnium? Neque verò Christi præsentiam tollimus ex Ecclesia, cum qua se perpetuo futurum dixit: sed Spiritus sancti virtute præsentiæ carnis modum definimus, ne imaginariam Christi in cælum ascensionem constituamus.

¶ *Gloriam*, δόξαν. Sic vocat quicquid in Christo diuinam maiestatem velut hominum oculis subiecit. Castellio *Splendorem* interpretatur, & ad Christi transfigurationem restringit. sed ineptè, vt alia pleraque, sicut liquet ex iis quæ scribuntur infra, vers. 49. & 2. 11. & aliis innumerabilibus locis. ¶ *Vt sic*. Hoc est quod Hebr. vocant כף אמיתית (*chaph amittith*,) qua particula videlicet non similitudo duntaxat, sed ipsa rei veritas significatur. vt etiam Chrysostomus rectè obseruauit. ¶ (*Egressi*) *A Patre*, παρὰ πατρός. Suppleui participium ἐξελθόντες, quo vtitur ipse Christus infrà, 16. 27. & 28. item 17. 8. Licuit etiam interpretari, Qui esset à Patre subaudito participio ὄντος. sic enim & ipse loquitur infrà, 7. 29. Cyrillus tamē, & Valla & Erasmus eum sequuti, malunt παρὰ πατρὸς coniungere cum δόξαν, vt ita conuertas. Gloriam vt vnigeniti à Patre, videlicet profectam. Sed hæc trajectio mihi videtur parum necessaria. Deinde quod idem Erasm. post Vallam μονογενοῦς putat conuerti posse *Vnicum*, mihi quidem non placet. nam Vnicus etiam dici potest qui ex multis fratribus solus patri supersit: vnigenitus autē dicitur Christus diuinæ propriè naturæ respectu non humanæ: nisi quatenus hic homo in illa τοῦ λόγου hypostasi subsistit vt vnus tantùm sit Dei filius vnigenitus, Deus & Homo. quod totum mysterium pulcherrimè verbis istis in libello de Trinitate explicatur: quem alij Tertulliano, alij Nouatiano tribuūt. *Hic est*, inquit, *legitimus Dei Filius qui ex ipso Deo est, qui dum sanctum istud assumit, & filium hominis sibi annectit, & illum ad se rapit & traducit connectione sua & permixtione præstat, & Filium illum Dei facit quod naturaliter nō fuit, vt principalitas nominis istius* FILIVS *Dei in Spiritu sit Domini, qui descendit, & venit, & sequela nominis istius in Filio Dei & hominis sit, & merito consequenter hic Filius Dei factus sit, dum non principaliter Filius Dei est.* ¶ *Plenus*, πλήρης. Sic scriptū inueni in omnibus nostris manuscriptis exemplaribus, exceptis duobus, in quibus scribitur πλήρη: quæ lectio non video quomodo cohærere possit, nisi ad ἐθεασάμεθα referamus, ita vt maior fuerit habita ratio sententiæ quàm verborum. Sed malo πλήρης legere, vt legit etiam Epiph. aduersus Samosatenianos, & connectere cum ὁ λόγος; ita vt illud καὶ ἐθεασάμεθα vsque ad πατρὸς includatur parenthesi. Vetus interpres conuertit, *Plenum*, sed nominandi casu, vt rectè obseruauit Valla, qui τὸν λόγον interpretatur *Verbum*: Quod autem Erasmus coniectat posse hæc connecti cum sequente versiculo, quasi his titulis ornetur Iohannes, posset fortassis etiam confirmari etymologia ipsius nominis, quia יוחנן (*Iochannan*) declarat gratiosum. Sed istæ argutiæ frustra captantur: & præterquam quòd hæc distinctio nullius exemplaris auctoritate confirmatur, ea quæ sequuntur satis indicant hæc de Christo dici, & ita accipienda, vt ipsa gratiæ & veritatis οὐσία vnctam fuisse Christi carnem intelligamus, hypostatica vnione, sicut omnia ipsius cum dicta tum facta demonstrarunt, id est istius vnitionis effecta in ipsa carne.

15 *Testatus est*, μεμαρτύρηκεν. Vulg. & Erasm.

Teſtatur. Sed exiſtimo temporis eſſe enallagen Hebræis familiarem, vt infrà. 4. 28. quanuis durior ſit hic tranſitus à præſenti ad præteritum. Ideo Cyrilli interpres vertit, *Teſtatur & clamat*. Chryſoſtomi verò interpres ſibi non conſtat. Syrus autem interpres, per præteritum vertit. Mihi tamen non diſplicet quod ab aliis annotatur, vſurpatum eſſe tempus præſens ab Euangeliſta, vt ſignificetur perennis auctoritas huius teſtimonij: quaſi etiamnum hodie hæc teſtaretur Iohannes, quam emphaſin ſi quis ſeruatam voluerit, conuertat hoc modo, *Iohãnes teſtatur de eo, & clamauit, dicens*, &c. Sed quòd ad hiſtoriam attinet, obſeruandum eſt alios Euangeliſtas de Iohanne recitare quę vſque ad Chriſti baptiſmum ab ipſo geſta ſunt: Hunc autem noſtrum à teſtimoniis Iohannis poſt Chriſti baptiſma exorſum ea referre ab aliis prætermiſſa, quæ Chriſtus vſque ad carcerem Iohannis geſſit.

¶ *Clamauit*, κέκραγε. Id eſt apertè & liberè declarauit, vt rectè obſeruat Chryſoſt. ¶ *Hic eſt*, οὗτος ἦν. Vetus interpres & Eraſ. *Hic erat*. Ego verò nõ video quis locus ſit præterito imperfecto in hoc ſermone. Certè Cyrilli interpres vtitur præſenti in libro de Fide ad reginas, & hanc enallagen τὸ ἦν pro ἐστὶ doctiſſimus Budæus annotauit, citans hæc verba Aphrodiſ. in primum Topicorum, vbi explicat Ariſtotelicum illud, τὸ τί ἦν εἶναι. Τῷ ἦν, inquit, οὐχ ὡς παρελθόντος χρόνου δηλωτικῷ κέχρηται νῦν ἀλλ' αὐτὶ τοῦ ἐστί. σωνήθης δὲ ἡ τοιαύτη ἐστὶ χρῆσις. ὁ γὰρ λέγων τοῦτο ἦν, ἴσον λέγει τῷ τοῦτο ἐστι. καὶ ὁ λέγων, τίς ὁ πόπλιον ἦν τιλι θύραν, τίς ἐστιν ὁ πόπλιον, λέγει. ¶ *De quo*, ὑπὲρ οὗ, vt ipſe explicat infra, verſu 31. Sic Ariſtophanes, λέγε εἴ σοι δοκεῖ λακωδέμενα, pro περὶ λακωδέμενος. ¶ [*Is*] *qui poſt me venit*, ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος: id eſt, is qui me ſequitur, ſiue qui ad me etiam accedit, quaſi vnus ex baptizandis auditoribus. Quamobrem qui ad Chriſti ætatem hæc referunt, (in qua opinione video eſſe non tantùm Auguſtinum, ſed etiam Epiphanium aduerſus Ariomanitas,) quoniam videlicet Iohannes ſex menſibus maior natu fuit quàm Chriſtus, ij etſi nihil falſum aut impium tradunt, tamen nõ ſatis apte hunc locum explicant. Quid enim eſt momenti *in eo* poſitum, quòd Iohannes aliquot menſibus maior natu eſſet quàm Chriſtus? Rectius ergo Chryſoſtomus & Cyrillus ad prædicationis munus referunt. Videbat enim Iohannes quæ eſſet Iudæorum de ſe opinio, à qua quum ipſos vellet reuocare, Quid in me obſtupeſcitis? inquit: imò verò ſcitote illum nunc ad me quaſi diſcipulum venire, qui tamen reipſa eſt infinitis partibus mihi anterior, illum igitur creſcere oportet, me verò minui, vt ipſe apertè dixit infrà, 2.30. Cæterùm addidi particulam *Is*, vt perſpicuitati ſtuderem. Nec enim Eraſmus rectè conuertit, *Qui quum me ſequeretur*, quum hæc non cohæreãt cum ὄντος, ſed cum verbo εἶπον, Nam alioqui εἰς ἐρχόμενος dicendum fuerat potius quàm ὁ ἐρχόμενος. Deinde quod ad participium ἐρχόμενος attinet, poteſt quidem etiam conuerti per futurum tempus, vt diximus Matt. 3. 11, & ita interpretantur Chryſoſtomus & Vetus interpres: (hæc enim quæ nũc præſente Chriſto repetit Iohannes, proculdubio dixerat ante quam Chriſtus ipſe Iohanni conſpiceretur) ſed tamen illud malui explicare præſenti tempore, vt Iohannẽ ſciamus de eo loqui cuius proximus ſit ad docendum aduentus atque adeò qui iam ſit in via. ¶ *Antepoſitus eſt mihi*, ἔμπροσθέν μου γέγονεν. Hoc nonnulli referũt ad Chriſti deitatẽ: quę æterna eſt. Fatemur τὸ ἔμπροσθεν etiã dici de tẽpore, ſed nuſquã in his libris poſitũ aliter quã de ſui loci inuenio: & propriè γίνεσθαι nõ ſignificat τὸ εἶναι, ſed fieri, ſiue exiſtẽtiæ reſpectu, veluti quũ dicitur ὁ λόγος, σὰρξ ἐγένετο. *Sermo factus eſt caro*: & Gal. 4. 4 dicitur filius γενόμενος ἐκ γυναικός, *factus ex muliere*: ſiue de accidentibus ipſi exiſtentiæ, vt quũ dicitur eodem loco Chriſtus γενόμενος κατάρα, quibus & aliis ſimilibus locis nego τὸ γίνεσθαι rectè cõuerti Eſſe ſiue Exiſtere. Neq; dixit Chriſtus infrà, 58, ἔμπροσθεν τοῦ Ἀβραὰμ, ſed πρὶν τὸν Ἀβραὰμ γενέσθαι ἐγώ εἰμι, non ἐγὼ γέγονα. id eſt, *prius quàm Abraham fieret*, (ſic enim vertendum eſt τὸ γίνεσθαι, non autem Eſſet, vt ſit etiam antitheſis inter εἶναι & γίνεσθαι) Ego ſum. Quum autem in prioribus editionibus hunc locum partim αὐτολέξει ſim interpretatus. *Ante me fuit*, ex alterius potius quã meo iudicio: partim

tim etiam, expressa rectè sententia (cuius habeo idoneos auctores Augustinũ, sic disertis verbis istud explicantem libro loquutionum septimo: Chrysost. explicantem locum Apostoli Heb. 1.4. & Cyrillum non aliter de hoc disserentem) verterim *prælatus est mihi*, nũc vti malui participio *Antepositus*, quòd propius ad verba contextus accedat, metaphora quoque seruata. Hoc enim propriè dicitur de iis qui ordine sunt ante alios collocati, vt Domini, quos pedissequi, præceptores, quos discipuli ponè sequuntur. Denique τὸ ἔμπροσθεν situm honoratiorem, & à consequenti præstantiam declarat. Itaque Epiphanius κατ' Ἀρειομανιτῶν non satis aptè hæc explicat de eo præsentiæ modo quo æternus Sermo sese mũdo conspiciendum præbuit, antequam homo fieret, qua de re dictum est suprà, versu 10. Ineptissimè autem ille Pseudorigenes hæc perinde accipit acsi Iohannes diceret Christum sibi obiectum ac cognitum fuisse iampridem, nempe quũ Maria inuiseret Elizabetam: quæ historia refertur Luc. 1.41. Sed nõ est negligendum quod Chrysostomus obseruat, Iohannem, quanuis de re futura loquatur, (adhuc enim erat obscura Christi fama quum Iohannes hæc diceret) tamen γέγονεν verbum præsentis temporis vsurpare, ex Prophetarum consuetudine, quam & ipsam alibi obseruauimus. Vulg. conuertit ad verbum, *Ante me factus est*, perobscurè, vnde factũ fuit vt hic locus non vno modo à Sophistis corrumperetur. Arianis præsertim græcam vocem ἐγένετο, quam ille vertit, Factus est, sic accipientibus, quasi hîc agatur de Christi ortu, aut quasi hæc perpetua vis sit verbi γίνομαι, vt naturæ alicuius conditæ originem declaret. Sic enim isti interpretabãtur ἔμπροσθέν μου γέγονεν, siue ἐγένετο, vt nonnulli legunt. quasi significet πρὸ ἐμοῦ ἐκτίσθη, creatus est priusquam ego. At ego istos libenter rogem vt vel vnum ex noui Testamenti libris exemplum proferant, in quo ἔμπροσθεν tempus declaret. Deinde si quoties verbum γίνομαι occurret, ἔκτισας initium imaginemur, quot vnius hominis creationes imaginabimur? Sed hæc petere ex aliis licebit. ¶ *Quia prior me erat*, ὅτι πρῶτός μου ἦν. Πρῶτος pro cõparatiuo πρότερος positum est, vt ostendit quòd de duobus inter se comparatis est sermo. Nam alioqui principem & primarium declarat, vt Luc. 19.47. Act. 25.2. & alibi sæpe, quamobrem etiã nonnulli πρῶτός μου interpretãtur Princeps meus: quod mihi quidem durum & insolens videtur. Cæterùm hoc loco diligentius exposito quàm antea, ἀναπόλογον esse puto in nomine πρῶτος quod & loco & tempore, & dignitate potiorẽ declarat. Locum autem hîc significare nõ potest, quoniam idem per idem probaret Iohannes, quod ineptissimum est. Declarat igitur præstantiam, sed Christo peculiarem & propriam ipsi vni ratione: nempe quasi diceret Iohannes, Qui me sequitur quasi magistrum præeuntem discipulus quispiam, mihi antepositus est, idque optimo iure, quia infinitis modis præstantior: quanuis ante docere cœperim quàm ille sese mundo patefecerit. Erat enim iam tum quum ego inciperem existere, Deus videlicet æternus, sicut postea diserte exposuit infrà versu 31. & 33. hunc locum velut interpretans. & ipse Christus de se testatur eodem loquendi genere infrà 8.58.

16. *Et ex plenitudine ipsius*, καὶ ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ. In duobus codicibus pro καὶ scriptum legimus ὅτι, id est *nam*: quam lectionem sequitur etiam Nonnus. Videtur enim ista cũ proximè præcedentibus ita posse cohærere, vt vel complectantur alteram rationem cur Christus fuerit Iohanni antepositus, vel declarent qua ratione Christus sit Iohanne præstantior: quod posterius probabilius est. Præstantior me est Christus, inquit Iohannes: nam & ego & omnes alij doctores, quicquid habuimus, ex hoc perenni fonte hausimus. Sic igitur explicat Theophylactus. Sed lectori expendendum relinquo annon sint potius ista Euangelistæ verba, perinde acsi in superiore versiculo vsus esset obliqua oratione in Baptistæ testimonio commemorando, cum Cyrillo, lib. 2. cap. 20. & Chrys. Homil. 23. Est enim familiare Hebræis rectã loquutionem pro obliqua vsurpare, & ab illa ad hanc transire, vt infrà versu 19. & 20. & alibi sæpe. Deinde quod hîc subiicitur de Christi plenitudine, ex qua omnes sum-

psimus, videri potest multo probabilius & conuenientius connecti cum eo quod sine controuersia dixerat Euangelista, Et habitauit in nobis plenus gratia & veritate. Deinde quia de ea gratia loquens quæ in homines est effusa per Christi prædicationem, Nos omnes, inquit, de plenitudine eius accepimus, & gratiam pro gratia. Atqui ij quos alloquitur Baptista, Christum adhuc ignorabant: & vt Christi officium nonnulli didicissent, tamen perobscura erat hæc cognitio: vt causa non videatur fuisse satis idonea cur vteretur particula vniuersali, & quidem Præterito tempore potius quàm Præsenti aut Futuro. Quòd si malimus ad eos Prophetas & sanctos referre qui Baptistam præcesserunt, quanuis vera erit sententia (vidit enim Abraham diem Domini, & gauisus est) tamen paulo longius petita videbitur, quia totus contextus ostendit hîc agi de gratię copia, in credentes nonnisi post Christi ascensionem effusæ: & manifestè Moses ac cum Mose omnes sancti qui sub Lege vixerunt, comparantur cum Christo, & iis qui in temporis plenitudinem incidêrũt: vt ipse quoque Christus apertè docet Matthæi. 11. 11. & 12. quæ antithesis periret si hæc de Baptista & prioribus Prophetis accipias. Postremò, quum vtatur præteritis, ἐλάβομεν, ἐγένετο, ἐξηγήσατο, minus coactè ista accipiuntur dicta ab Euangelista de se & iis omnibus qui, quum hæc scriberet, in Christum crediderant, & amplissimis donis Spiritus sancti fuerant donati. Ex quibus certissimè apparet Christi hominis diuinitas, cuius testimonia hoc loco ab Euangelista cõlliguntur. Huc enim pertinet quod scriptum est Marci 16.17. Lucę 24. 49. infrà. 7.39. Act. 1.5. & 2.33. Fateor tamen hæc posse excusari ea ratione quã attulimus paulo antè, quum explicaremus illud ἐμπροσθέν μου ἐγένετο, quòd soleant Prophetæ de re futura loqui tanquam de re quæ iam acciderit. Sed nolim ad hanc solutionem confugere nisi coactus. Itaque (vt tandem absoluam) si hæc accipiamus non pro Baptistæ, sed pro Euangelistæ verbis, totum hunc locum sic interpretabimur, Et Sermo ille caro factus est, & habitauit inter nos, plenus gratia ac veritate, & spectauimus gloriam eius vt Vnigeniti egressi à patre. Iohãnes quoq; de eo testatus est, & clamauit, dicens eum esse de quo dixisset, illum qui post se veniret, sibi esse antepositum, vt qui esset pręstantior: & de ipsius plenitudine nos omnes sumpsimus.

¶ *Gratiam pro gratia*, χάριν ἀντὶ χάριτος id est (vt quidam vir eruditus explicat) חן עַל חן [*chen hal chen*,] gratiam suprà gratiam: pro quo eleganter dicitur, gratiam gratia cumulatam, vt significentur Spiritus sancti dona pleno cornu per Christum è cælis in suos effusa. Sed etiamsi concederem, apud Hebræos præpositionem עַל [*hal*] (quæ propriè respondet præpositioni ὑπὲρ, vt Esa. 29. 1. & 30. 2.) interdum poni pro תַּחַת [*tachath*,] id est ἀντὶ, quod ipsum nusquam inuenio: tamen non sequitur ἀντὶ posse permutari cum ὑπὲρ, nisi quis huius Hebraismi exemplum proferat. Ego verò apud idoneos Græcæ linguæ scriptores duplicem tantum reperio significationem huius particulæ: quarum vna est propria, quum accipitur pro vice seu loco, vt ἀντὶ βρέφους, *loco pueri*, ἀντὶ πολλῶν, *multorum loco*, ἀντὶ βρώσεως, Hebr. 11. 16. id est ad verbum, *pro edulio*: (agitur enim de permutatione) altera translatitia, quum accipitur pro διὰ id est *propter*: ita tamen vt causam non finalem, sed quæ velut origo est, declaret: veluti quũ dicimus αἰθ' ὅλων & αἰθ' ὅν, vt Luc. 19. 44. Act. 12. 23. & ἀντὶ τούτου, vt Ephes. 5. 31. His duas alias adiungo quas fieri scriptoribus peculiares opinor: vnam, quum accipitur pro ὑπὲρ, & commodum ac vtilitatem declarat: qua significatione reperio positum tribus locis, & quidem semper personæ coniunctum, non rei: nempe Matth. 17. 27. & 20. 28. Item Marc. 10. 45. alteram, quum finem designat, quo modo reperio duobus duntaxat locis vsurpatam, nempe Corinth. 11. 15. & Hebr. 12. 2. Ex his quatuor significationibus (neque enim plures reperio) deligat prudens lector quam volet. Ad me quidem quod attinet, ego Chrysostomo, Cyrillo & Theophylacto assentior, qui primam ex his quatuor apposititiam putarũt. Nam præterquam quòd propria est & maximè vsitata, sequens versiculus, in quo vetus fœdus ac sacerdotium cum

nouo

nouo comparantur, ſicut Ierem. 31.31.32. 33.34. & in tota ad Hebræos Epiſtola, additus omnino videtur ad horum verborum explicationem, vt liquet ex particula cauſali. Appoſitiſſimè denique mihi videtur Auguſtinus epiſt. 11. hunc locũ his verbis explicaſſe, *pro Legis gratia quæ præterijt, gratiam Euangelij accepimus permanentẽ, & pro vmbris & imaginibus veteris inſtrumẽti, gratia & veritas per Chriſtum facta eſt.*

17 *Præſtita eſt*, ἐγένετο. Vulgata, *Facta eſt*. Eraſmus, *Exorta eſt*: quod non videtur ſatis expreſſum. Opponit autem Legi (quæ & ipſa erat Gratia, id eſt inſigne Dei beneficium Iſraelitis peculiare, vt ſcribitur Pſalm. 147. 19. & 20.) gratiam & veritatem, quoniam Lex moralis morbum indicabat, quem ſanat Chriſtus: & ceremonialis duntaxat adumbrabat quod Chriſtus reipſa præſtat. Itaque legi morali reſpondet ex aduerſo Gratia, Ceremoniali Veritas, id eſt ſigno res ipſa, ſiue vmbræ corpus, vt loquitur Apoſtolus Coloſſ. 2.17.

18 *Vnigenitus*, ὁ μονογενὴς. Felix papa epiſt. 3. citans hunc locum, videtur legiſſe εἰ μὴ ὁ μονογενὴς. Niſi vnigenitus ille.

¶ *In ſinu*, εἰς τὸν κόλπον: Id eſt, qui Patri eſt intimus ac coniunctiſſimus, non modò amoris, ſed etiam naturæ coniunctione atque adeo eſſentiæ vnitate. Alibi quæ chariſſima ſunt, vt liberi & vxores, dicuntur ab Hebræis eſſe בקיות [*bekech*,] id eſt in ſinu. vt Num. 11.12. Deuter. 13.7. & alibi ſæpe. Sed multò maiorem eſſe horum verborum emphaſin hoc loco, contextus ipſe declarat. Nam ſi nemo Deum vidit, nec Filius quidem vidit, niſi vnum cum Patre Deum eſſe concedas, qui vnus ſeipſum videt, ideóque vnus ſeipſum potuit patefacere.

¶ *Ille*, ἐκεῖνος. Nonnulli legunt ἐκεῖνον, *illũ*.

¶ *Expoſuit*, ἐξηγήσατο: id eſt nobis ad eius veram cognitionem eruendam dux & autor fuit, quæ eſt huius verbi genuina declaratio. Qui enim Filium videt & audit, videt & audit patrem, à quo ſeparari non poteſt Spiritus ſanctus, cuius gratia & veritas in Chriſto ipſis etiam cæcis illuxit. Eſt igitur notanda emphaſis verbi ἐξηγεῖσθαι, quod de eo dicitur qui res alioqui latentes & obſcuras planè ac dilucidè declarat, vt rectè annotat Eraſmus: quanuis hîc perſonæ tribuatur. Huc quoque pertinet quod Sophoclis Græcus interpres obſeruat, ἐξήγησιν propriè de rebus diuinis & excellentibus, ἑρμηνείαν de vulgaribus & paſſim obuiis dici. Et hoc fortaſſis eò ſpectat vt ſignificetur Filium propterea vocari Patris λόγον, interpretem videlicet ſiue enarratorem, vt annotauimus ſuprà verſu 1.

19 *Hoc etiam eſt*, καὶ αὕτη ἐστὶν. Diuerſum eſt igitur hoc teſtimonium à ſuperiore vt res ipſa & diuerſiſſimæ circunſtantiæ demonſtrant, contra quàm nonnulli veteres exiſtimarunt.

¶ *Quiſnam ipſe eſſet*, σύ τίς εἶ. Vulgat. ad verbum, *Tu quis es?* quod mihi viſum eſt obſcurius, quòd ſæpe ſoleant Hebræi recta, quam vocant Grammatici, oratione vti, in hoc dicendi genere in quo Græci & Latini obliquam potius vſurpant. Cæterum his verbis, quibus nõ ſimpliciter de ipſa Iohãnis perſona, vtpote iſtorum nulli ignota: ſed de ipſius functione & munere quæritur, cõprehenſa eſt ſummæ huius legationis miſſæ, non autem primæ interrogationis forma. Nam alioqui parum appoſitè Iohannes reſpondiſſet, dicturus potiùs quæ poſtea narrantur verſ. 23. Ex primo igitur ipſius reſponſo conſtare poteſt iſtos ex eo quæſiuiſſe, num eſſet Chriſtus ille, quanuis hoc non ſignificet Euangeliſta totidem verbis.

20 *Et*, καὶ. Repetenda eſt particula ὅτι, vt cohæreat orationis ſtructura.

¶ *Profeſſus eſt*, ὡμολόγησεν: id eſt palàm & apertè agnouit ac dixit. Vide Matth. 10.32. ¶ *Neque neganit*, καὶ οὐκ ἠρνήσατο. Pleonaſmus Hebræus, cuius tamen magna eſt emphaſis, vt Pſalm. 40.10.11. 12. & Eſa. 38.1. Quinetiam ſtatim repetit, καὶ ὡμολόγησεν, vt eo apertius & Iohannis modeſtiam vt ſingularem, & ipſius ſimplicem ac planam reſpõſionem, tum etiam Iudæorum improbitatẽ declaret.

¶ *Se non eſſe Chriſtum illum*, ὅτι οὐκ εἰμὶ ἐγὼ ὁ Χριστός. Vulgata & Eraſmus, ad verbum, *Non ſum ego Chriſtus*. Ego verò etiam in hoc verſiculo, ſicut in ſuperiore, pro recta oratione ſubſtitui obliquam, vt perſpicuitati ſtuderem. Deinde articulum expreſſi, quo ſummum aliquid ſignificatur. Sic apud Virgilium, *Túne ille Æneas?* & apud Hebræos quoque המשיח [*hammeſchiach*.]

Sed obseruandum est Christi nomen hic poni non vt nomen proprium, sed vt muneris illius regij, tum sacerdotalis, tum prophetici appellationem, certo tamen illi in scripturis promisso attributum.

21 *Propheta ille*, ὁ προφήτης. Syrus interpres articulum ὁ non legit, qui tamen scribitur in omnibus Græcis quos consului codicibus. Poscit autem omnino linguæ Græcæ ratio vt de vno & certo quopiam propheta hæc accipiantur, qui eximatur ex cęterorum numero. De Christo tamen ipso istud non quæri ex duabus causis, apertè intelligitur. Iam enim ab initio palàm, & sine ambagibus dixerat Iohánes se Christum non esse: cur igitur de eo iterum quærerent? Deinde quod infrà subiiciunt versu 25. *Si neque Christus es, neque Elias, neque Propheta ille*, &c. omnino ostendit ipsos à Christo distinguere Prophetam illum de quo percontantur. Itaque mihi non displicet Chrysostomi, Cyrilli & Theophylacti opinio, qui Iudæos tradunt in eo errore fuisse versatos, (quod etiam videtur confirmari ex eo quod scriptum est infrà 7. 40. & 41. & 6.14) vt non modò Elię illius Thesbitæ παλιγγενεσίαν expectarent, ex loco Malach. 4.5. perperam exposito: sed etiam venturum quendam Prophetam Mosi similem à Christo diuersum. Et sic eos sensisse liquet ex ipsorum verbis inf. 6.14. & 40. atque adeò ex primo Machab. 14.41. huc nimirũ detorquentes Mosis locum Deut. 18.15. qui tamen propriè & in primis de ipso Christo Prophetarũ omnium capite intelligendus est, vt docet Petrus Act. 3. 22. Illud verò Malachiæ testimonium ad Iohannem quidem expresse pertinet, sed alio sensu quàm Iudæi existimarent, vt nihil mirum sit Iohannem ex eorum sensu loquutum à quibus interrogabatur negare quod ipse tamen Christus affirmet, Matth. 11.14.

23 *Complanate*, εὐθύνατε. Vulgata & Erasmus, *Dirigite*, Diximus Matthæi, 3. 3. εὐθύ declarare quod & planum est & æquabile. Itaque non dubito quin εὐθύνειν τὴν ὁδὸν, id sit hoc loco quod Latinè dicitur, Viam complanare seu purgare. Nam, inquit Vlpianus, purgare viam propriè dicitur ad libramentum proprium redigere, sublato eo quod supereſt. Quod autem nonnulli addita post βοῶντος distinctione coniungant hęc ἐρήμῳ cũ verbo εὐθύνατε, mihi non probatur, quãuis nonnulli in Hebræo quoque contextu sic locum illum interpungant.

25 *Cur ergo baptizas?* τί οὖν βαπτίζεις; Hinc apparet Iudæos nõ ignorasse mutationem aliquam fore in religionis ritibus sub Messia, quod ex Ieremiæ cap. 31. apertè discere potuerant.

26 *Ego*, ἐγὼ. Appositissimè respondet Iohannes profitens se non esse huius noui ritus auctorem, sed tantum administrum idque eius nomine ac mandato cui vni ius esset tum externi instituendi baptismi, tum eius intus præstandi beneficij, quod exteriore ritu significabatur. Vana sunt igitur quæ de Iohannis baptismi à baptismo Christi discrimine, quasi duo externi baptismi fuerint, iampridem sunt à nonnullis disputata.

26 *In medio vestrûm*, μέσος ὑμῶν: id est palàm & inter vos, vt alibi exposuimus. ¶ *Stat*, ἕστηκεν. Volg. *Stetit*. Itaque nonnulli hoc referunt ad historiam quæ refertur Lucæ 2. 46. sed parum accõmodatè, ni fallor. Loquitur enim de re præsenti, & ἕστηκεν significationem præsentis habere, ex plurimis locis liquido apparet, vt Luc. 8.20. Act. 1.10. 5. 2. & alibi sæpe: & stare pro vetusti commodè accipitur.

27 *Qui mihi antepositus est*, ὁ ἔμπροσθέν μου γέγονεν. Vide suprà vers. 16.

28 *Bethabara*, ἐν Βηθαβαρᾷ. Syrus interpres legit ἐν Βηθανίᾳ, quod etiam scribitur in omnibus vetustis codicibus, & Vulgata editione Latina. Sic etiam legit Cyrillus, & eam lectionem annotat Epiphanius ἐν τῷ Ἀνοίτῃ. Sed tamen præstat assentiri Chrysostomo, qui hanc lectionem emendat. Constat enim Bethaniam Iudæę respectu sitam fuisse cis Iordanẽ, & procùl Iordane neque aduersus Iordanẽ. Nempe stadiis ab Hierusalem quindecim, vt scribitur infra 11. versu 18. qua de re plenius dicam Act. 1.12. Fit autem Bethabara, sic vocata (vt ostendit etymon & explicatur infra 3.26.) quòd ibi traiceretur Iordanis, mentio Iud. 7.24. sed in tribu Ephraim, ac proinde cis Iordanẽ.

Hieroso-

Hierosolymorum respectu. Malè igitur Vulg. & Erasmus: πέραν verterunt *Trans*, vt diximus Mat. 4. 15. & alibi aliquoties. Peccant etiam qui Bethabaram cum Bet-haraba confundunt vrbe tribus Beniamin Ios. 18. 21. Quòd & Hieronymo vt illorum locorum incolæ fides habenda est in lib. de Hebraicis nominibus, constitit hic vicus domibus ad Iordanis ripam vtrinque constructis, vt vtrinque venientibus pateret fluuij trajectus. Quod autem nonnulli vt cõmunem scripturam retineant Beth aniam per aleph volunt eandem esse cum Bethabara, quasi domum panis dicas, distinctam ab altera Bethania per Aiin, arguta est potius quàm solida cõiectura.

29 *Videt, βλέπει.* Sic legunt emendatiores codices vetustæ editionis, quos neque Valla vidit, neque Erasmus, & pro Altera die, Postera die. ¶ *Agnus ille, ὁ ἀμνός.* Articulus adiunctus (vt ex Chrysostomo & Theophylacto Erasmus obseruauit) emphasin habet non modò dignitatis, vt à typico agno & cæteris legalibus victimis distinguatur, sed etiam Relationis. Reuocat enim in mentem prophetias Esaiæ, & aliorum. ¶ *Qui tollit, ὁ αἴρων.* Vulg. repetit particulam *ἰδοὺ*, *ecce*. Vide verò ne pro *tollit* legas *tollet*. Nã ita significatur, vt rectè notat Chrysost. hãc vim perpetuã ac natiuã Agno ipsi inesse: vt si dicas elleborũ purgare cerebrũ, nullum tẽpus certũ declaras, sed vim potius elleboro insitam. Hæc Erasmus Chrysostomum sequutus: rectè sanè & appositè. Tollendi tamen vocabulum ad tempus quo loquebatur ista Iohannes aliquatenus accõmodo. Quoniam igitur externo baptismate, in quo occupatus erat Iohannes quum hæc diceret, abluuntur corporis sordes, vocabulo *Agni & Tollendi*, sacrificium, enim sanguine deleto chirographo expiamur ab omnibus peccatis, ac etiam naturalis illius labis ac maculæ sublatio designatur, qua fit vt Christo per interim baptismum insitis nobis, vetus homo sensim in nobis moriatur, & nouus adolescat, donec vltimo illo die plena immortalitate induamur. Illud tempo ad Iustificationem imputatam, hoc autem ad Sãctificationem inchoatam pertinet, in quæ, velut membra distribuere iisdem omnes Christi in nos collatum beneficium. Itaque iis non assentior qui peccatum accipiũt angustius pro peccati pœna, & αἴρειν interpretantur in sese veluti põdus attollere & recipere, sicut dicit Petrus Christum portasse omnia nostra peccata super lignũ. Nam verè quidem hoc dicitur: sed ita duntaxat significatur Expiationis beneficium. ¶ *Peccatum, τὴν ἁμαρτίαν.* Sic constanter scriptum habent omnes nostri codices vetusti, quibus assentitur Augustinus libri aduersus Faustum duodecimi cap. 30. & Theophylactus quoque: Chrysostomus tamen videtur legisse ἁμαρτίας. Id est, peccata: vt habet vetus quoque Latina versio. Cyrilli autẽ interpres sibi non constat. Ego verò nõ dubito quin legendum sit singulari numero τὴν ἁμαρτίαν: neque tamen arbitror articulum significare duntaxat ἀφοδιστικὸν τῆ κρίσεως, i. rationẽ peccati formalem quam vocant: quasi scriptum sit πάσας ἁμαρτίας. i. omnia peccata, (vt explicat Theoph.) sed arbitror in primis illam peccatorum omnium radicẽ, originale videlicet peccatum quod vocant, ac proinde ex consequenti fructus quoque huius ita declarari. quod quidem peccatũ in iis mortificatur per Christi Spiritum, qui Christũ baptismo induerunt, vetere illo homine in ipsis crucifixo, mortuo, ac sepulto. qua de re copiosissimè disserit Apostolus toto c. 6. & 7. Epistolæ ad Romanos, vbique scribens τὴν ἁμαρτίαν numero singulari: quia ibi nõ agit de peccatorum remissione, quæ pars est alterea iustificationis, sed de inchoata in nobis sanctificatione: quæ vt separari nõ possint, distingui tamen debent.

30 *Vir, ἀνὴρ.* Id est. Quidam ex Hebr. Idiotismo, ita vt mihi quidem videatur frustra quæsitũ hic fuisse, cur Christo tribuatur Viri appellatio.

31 *Non noueram eum, οὐκ ᾔδειν αὐτόν.* nõ noueram, videlicet de facie. Nam alioquin nõ poterat ignorare Iohãnes Messiam pro foribus esse quin vocationem suã ignoraret. Sed tamen ad eũ diẽ non fuerat ipsi vlla cum Christo cõsuetudo, velut ipsum posset ex vultu agnoscere: velati nec postea videntur vnà fuisse diutius: nempe ita cõstituente Dei prouidentia, ne res ex composito inter ipsos geri videretur. Cæterùm quod di-

cit Iohannes, Non noueram eum, ad id tempus referendum est quod præcessit Christi aduentum ad Ioannem, vt ab ipso baptizaretur: qua de re scripserunt alij Euangelistæ, Antea igitur illum nō norat, sed quum ille ad baptismum accederet, monitus est à Deo Iohānes, eū qui accedebat, Christum illum esse cui viam muniret, adiūcto etiam, de more, externo signo, quo hæc reuelatio postea confirmaretur. Iohannes igitur etiam ante signum præstitum, ex ea videlicet reuelatione, Christum aduentantem agnouit: ideóque illum ad baptismum venientem cōspicatus, Imò verò, inquit, ego sum abs te baptizādus, & tu ad me venis? quæ verba sanè cum iis non pugnant quæ Iohannes hoc loco commemorat.

32 *Tum [inquam] testatus est, καὶ ἐμαρτύρησεν.* Eandem historiam narrari puto. Neque obstat huic expositioni quòd nouum sermonem videatur inchoare. nam sæpe apud Euangelistas in media oratione solent eiusmodi verba interponi, vt Mar. 4.9. & aliis plurimis locis. Si quis tamen hanc historiam malit à superiore distinguere, is conuertat, Testatus est Iohannes.

33 *Non noueram eum, οὐκ ἤγνων αὐτόν.* Vide Ioan. 5.33.

34 *Et testor, κἀγὼ μεμαρτύρηκα.* Hîc rursus quia de re præsenti loquitur Iohannes, præteritum per tempus præsens putaui exprimendum: quanquam hoc etiam potest ad tempus ipsum huius visionis exprimendum referri. ¶ *Filium illum, ὁ υἱὸς* Ne hîc quidem (vt rectè notat Chrysostom. Homilia 17.) omittēdus fuit articulus, cuius ea vis est tum vt summū aliquid declaret, tum vt istum ab iis distinguat qui passim à Mose & Prophetis filij Dei & filij Excelsi dicuntur: quod & Cyrillus obseruauit.

39 *Quod dicitur, ὃ λέγεται.* Verba sunt Euangelistæ, vt & alia eiusmodi interpretamenta, idcirco à Syro interprete omissa. Rabbi verò cognomen Doctoribus diuini verbi ordinariis tum attribuebatur specialiter, quū alioquin hominem significet aliqua dignitate eminentem. ¶ *Vbi moraris? ποῦ μένεις;* id est, vbi tuum est hospitium? seu, Quò te recipis? Nam Nazarethæ habitans, eo in loco vbi hæc gesta sunt peregrinus erat. Nisi quis existimet ad oppidum Nazarethæ hæc esse gesta: quod non arbitror, quum dicatur infrà versu 43. hinc reuertisse in Galilæam. Vulgata & Erasmus, *Vbi habitas? ποῦ κατασκηνοῖς;* Vide apud Lucam 10.7.

40 *Hora enim erat, ὥρα ἦν.* Vulg. & Erasmus, *Hora autem erat.* Ego verò arbitror causam adferri cur totum illum diem apud Iesum manserint: quia nimirum adueſperascebat, quum Christū conuenirent, à quo in hospitium deducti non potuerunt eo ipso die ad Iohānē reuerti: qua occasione pro sua prouidentia vsus est Deus ad illos diutius retinendos cum Christo. ¶ *Quasi.* Vide Marc. 5.13.

42 *Prior, πρῶτος.* Vulgata, *Primùm*, id est *πρῶτον*, vt scriptum erat in duobus vetustis codicibus & Theophylacto Romano. ¶ *Christus, ὁ Χριστός.* Erasmus *Petrus*, rectè quidem: sed nomen illud, quanuis Græcum tamen magis in omnibus idiomatibus vsitatum, fuit omnino retinendum.

43 *Iona, Ἰωνᾶ.* In vno codice scriptum legimus *Ἰωάννου*. Vide Matth. 16.17. ¶ *Vocaberis, κληθήσῃ.* Alibi sæpe *καλεῖσθαι* pro *εἶναι*, Id est Vocari pro Esse accipitur. Sed hoc loco seruatur propria huius vocabuli notatio (re nimirum ipsa nomini respōsura) & præterea futuri temporis significatio obseruanda. Nam hoc nomen non tam illi nunc imponit, quàm se impositurum pollicetur. ¶ *Petra, πέτρος.* Vul. *Petrus*: quæ interpretatio propterea non conuenit, quia Petrus Latinis nomen est proprium dumtaxat, Græcis verò *πέτρος* etiam appellatiuum est, vt diximus Matth. 16.17.

46 [*Illum*] *de quo scripsit, ὃν ἔγραψε* Vulgata, *Quem scripsit.* Vide suprà, v. 17. Mutauimus autem verborum collocationem, vt planior esset cōstructio. Notanda quoque est emphasis verbi *ἁρπάζω*, quod à Græcis de lucro etiam insperato & repentè oblato dicitur, quod ipsi idcirco *εὕρημα* vocant: quæ significatio videtur hîc obseruanda, quanuis Chrysostomus dicat *εὕρημα* esse eius qui quærat, quod tamen non est perpetuum.

51 *Credis? πιστεύεις;* Nonnulli codices indefinitè legunt, sed in plerisque inuenimus additam interrogationis notam.

tum quam etiam approbat Chrysostomus.

51 *Ab hoc tempore*, ἀπ' ἄρτι. Sic enim potius scribendum arbitror, per ν ἐφελκυστικὸν, quàm cum apostropho, quo aduerbio vti quoque Aristophanem rectè censet eruditissimus D. Camerarius. Vulgata barbarè à *Modo*. Erasmus, *posthac*, nō satis expressè. ¶ *Ascendentes ac descendentes*, ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας. Ita fingi vult Christus se cum vnum esse qui veteri cœlum esset crediturus apertutus, & cui ipsi Angeli obsequium vt Domino suo essent præbituri ministrantibus ei Angelis vt Ecclesiæ capiti: simúlque ad istam illam Iacobi alludit, quæ visio describitur Gen. 28. 12.

IN CAPVT II.

1 *Die tertio*. τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ. Die nimirum tertio ex quo profectus erat à Iohanne, vel ex quo in Galilæam perrexerat. aut tertio post hæc gesta die. Sed illud primum malo quoniam superiore capite facta est duorum dierū mentio, vers. 35. & 44. Exactiorem autem horum dierum supputationem si quis requirat, consulat Epiphanium κατὰ Ἀνομοίων.

1 *Et discipuli eius* καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, nempe qui iam eū affectabātur, siue de quibus dictum fuit superiore capite siue alij. Quinam autem isti fuerint, mirū est nō tantùm quærere sed etiā definite ausos fuisse nonnullos. Sed nimium impudens est eorum audacia, qui commenti sunt Iohannem dilectum illum postea Christi discipulum fuisse in his ipsis nuptiis sponsum, qui postea hoc ipso miraculo cōmotus perpetuā virginitatem vouerit: bellū profectò cōmentum, & Euangelicæ, tum historiæ tū doctrinæ pulchrè conueniens. Sed quid istum pudet, de quibus Paulus 1. Tim. 4. 3. Operæpretium Chrysostomus homilia in hūc Euangelistam. 20. pro *Et discipuli eius*, legit *Et fratres eius* quod magis probo, quòd probabile sit cū Christo & ipsius matre inuitatos fuisse aliquos ipsorum cognatos, qui mox vers. videlicet 12. à discipulis ipsius distinguuntur.

4 *Quid mihi tecū [rei est] mulier?* τί ἐμοὶ καὶ σοί, γύναι; De hac phrasi diximus Matthæ. 8. 29. qua certum est grauem loquētis offensionem intelligi consueuisse. vt 2. Sam. 16. Luc. 8. versu 28. 2. Cor. 6. versu 14. & 15. vbi Apostolus ellipticam hanc phrasim supplet. Merito igitur Athanasius serm. 4. aduersus Arrianos vult has voces esse indignationis: Augustlib. 2. de symb. ca. 6. reprehensionis: Chrysostomus hom. 20. in hunc locum, indignationis aduersus matrem. Irenæus lib. 3. cap. 18. repulsæ. Viderint ergo Tridentini cōcillabuli patres, qui nam certissimè credendum esse tradiderint, quod falsissimum est, Mariam videlicet nullum vnquā ne veniale quidē, vt ipsi loquūtur, peccatū cōmisisse? Quid enim hoc aliud est, quàm ipsum Christum peccati arguere? Impudētissimus autem est Toletus ille Iesuista, nuper ausus in hūc locum Augustinum superioribus omnibus Patribus, atque adeo sibi ipsi oppositum, in suas partes pertrahere, ex lib. de natura & gratia. cap. 36. vbi tamen Augustinus hoc dogma Pelagianis disertè attribuit, & illud posteà refutans, nō excipit Mariam à cæterorum sanctorum numero cum Pelagianis, vt ab omni peccato prorsus immunem, sed vt ampliore, quàm alij virtute ad vincendum peccatum donatam: quod & ipsum tamen simpliciter affirmare eo loco veretur. Sed idem ex professo disserens de originis peccato, nec Mariam, nec alium quenquam sed Christum vnum excipit, idque non quatenus ex virginis substātia corpus accepit, sed quatenus est ex Sp. Sancto cōceptus. *Corpus enim Christi* (inquit lib. de Genesi ad literam 10. cap. 18.) *quamuis ex carne fœminæ assumptum est quæ de illa carnis peccati propagine concepta fuerat, tamen quia non sic in ea conceptum est quomodo fuerat illa concepta, nec ipsum erat caro peccati, sed similitudo carnis peccati.* Idem in Psal. 34. *Maria* (inquit) *ex Adam mortua est propter peccatum Adæ, Adam mortuus est propter peccatū. Caro autē Domini ex Maria mortua est propter delenda peccata. Et de hoc quidem hactenus.*

Si quis autem roget, quod igitur peccatū, & quidem tantum admiserit Maria, vt tam asperam reprehēsionem mere-

retur, quidã Patres illã existimãt sic increpitam q; videretur, materno quodã iure, quæsiuisse miraculũ à filio, quod tamen non carnis, sed Deitatis opus erat, cuius respectu Christus erat ἀμήτωρ: alij quòd id mater peteret intempestiuè, quoniam vinũ fortasse nõdum penitus defecerat, neque is defectus esset omnibus notus, quod tamẽ requirebatur ad miraculi manifestationẽ: alij denique, quibus tamẽ minimè assentior, suspicãtur Christũ, vt καφδοξογιάσῃ, aliquid ambitionis in animo matris animaduertisse, vt nimirũ per opera filij glorificaretur. Ego verò potiùs arbitror Mariã duplici nomine à filio reprehẽsam, nẽpe quòd & incõsiderata, & intempestiua esset ipsius postulatio. Primùm enim Christus sedens miracula etsi homines maximis etiam huius vitæ beneficiis affecit, minimè tamen hunc finem propriè spectauit, sed vt æternę vitæ doctrinam, cuius & auctor erat & minister, diuinis illis operibus obsignaret: Ideoque perpetuo doctrinam cũ miraculis cõiunxit. Maria verò de vini defectu filium admonẽs, hoc vnum proculdubio spectabat, vt spõsi & spõsæ pudori à quibus fuerat cum filio ad nuptias inuitata, consuleret. Deinde intempestiua fuit ista Mariæ postulatio, vt ex iis apparet quę Christus de hora sua subiũxit, in eo quòd anteuerteret tempus ipsi Christo à Patre ad docendum Euãgeliũ & edẽda miracula præscriptum. Res est autẽ longè maximi momenti, nosse nunquã à doctrina magis esse separãda miracula, quàm sigilla à diplomate cui obsignãdo adhibẽtur. Quod nos docere ista matris satis acerba increpatione Christus voluit. Præterea si quis eũ hoc loco cõtulerit alios prę terea Christi habitos cũ matre sermones, vt Luc. 2. 49. & Matth. 12. 48. quam historiam repetũt etiam Marcus & Lucas, comperiet, Christum asperioribus istiusmodi sermonibus, occurrere præcipuè horrendæ illi idololatriç voluisse, quæ nihilominus, falsissimo religionis prętextu, eo vsque inualuit, vt eos non pudeat Mariam cœli Reginam, Spem, vitámque suam vociferari, Mariæ pecca orum nostrorum expiationem totidem verbis tribuere: illam denique interpellare vt materno imperio in filium quantumuis iam glorificatum vtatur. Superest noua cuiusdam sententia τί ἐμοὶ καὶ σοί, interpretantis, *Quid hoc mea vel tua refert*, quasi simpliciter respõdente Christo, vt prohiberetur ne vinũ deficeret, neq; ad suã neque ad matris curã pertinere. Sed vt acutè sit hæc interpretatio excusandæ Mariæ excogitata, tamen non videtur Christi verbis accommoda. Dixisset enim potius Christi, τί πρὸς ἡμᾶς, vt Iohan. 21. 22. & quorsum istud adijceret, Hora mea nondũ venit?

6 *Hydriæ*, ὑδρίαι: id est aquale, vt explicat Varro libro quarto de lingua Latina. Retinuimus tamen Græcum vocabulum, quòd Cicero ipse frequenter eo vtatur in orationibus in Verrem. Cæterùm ostendit ipsa notatio nominis non vinũ, sed aquæ destinata fuisse hæc vasa, quod ad fidem historiæ faciendam pertinet, nequis aut fæces aut vini quippiam intus resedisse suspicetur, quod postea infusæ aquæ vini colorem ac saporem indiderit. Eiusmodi autem vasa in quibus sedentes lauabant, Latinis solia dicebantur.

¶ *Secundum purificationem*, κατὰ τὸν καθαρισμόν: id est secundum ritum purificationis. Quòd si malimus conuenienter *Ad purificationem Iudæorum*, id est, Purificandis Iudæis, κατ' ἐπεξήγησιν posita fuerit pro ἐν quæ enallage frequenter occurrit. De hac autem Iudæorum superstitione, quam postea in Ecclesiam Dei inuehere conatus est Hebion, atque adeo ipsa tandem in Christianorum templa intulit Satan, pluribus disseritur Matt. 7. 3. ¶ *Amphoras μετρητὰς*: seu metretas, seu cados. Nam vtroque hoc vocabulo vtuntur Latini etiam scriptores. Illud tamen malui, vt Latinis magis vsitatum. Quòd si amphoras Atticas accipiamus quæ Romanas dimidio, id est vna, superãt, capiebant istæ singulæ hydriæ ducenas aut trecenas vini libras, pondo singulas vnciarum duodecim. Pondus enim metretæ vini, centum libris æstimat doctissimus ac diligentissimus harum rerum scrutator Georgius Agricola. Ex his igitur intelligimus, Christũ

suppe-

suppeditasse magnam vini copiam, nimirum ad libras mille octingentas: quæ res pertinet ad miraculi dignitatem ac magnitudinem.

8 *Architriclino.* ἀρχιτρικλίνῳ. Ita vocat eum qui totum conuiuium curabat. Nonnulli cum eo confundunt qui Magister conuiuij dicebatur à Latinis, à Græcis συμποσιάρχης, vt conuertit Gaza libro De senectute, vbi fit istorum magisteriorum mentio: quorum munus quale fuerit, discere licet ex Plutarchi libro συμποσιακῶν α. κεφ. δ. Fuit hic potius quem Græci ἰλίαρχον vocabant, ὅπερ ἐστὶν τῆς διακονίας, qui & προηγούμενος erat, id est prægustator, & προδιαιτητης: id est cuius officium erat dapes conuiuis apponere. quæ pulchrè explicantur Athenæi libro quarto, in Græcis autem dictionariis prætermissa sunt, quemadmodum & alia infinita. Is est denique qui Gen. 43. 16, dicitur אשר על הבית (*asher hal habbeth*) & à nobis simili prorsus ratione *maistre d'hostel*. Syrus interpres magistrum discubitus vocat.

10 *Omnes*, πᾶς ἄνθρωπος. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Omnis homo* Sic paulo pòst *ponit*, *ponit*: nos verò, *Apponunt*, vt minus inculta esset oratio. ¶ *Bonum*, καλὸν. id est præstans, cui opponitur ἐλάσσων id est minus bonum. Vt si Gallice dicas, *le bon vin*, & *le petit vin*.

¶ *Postquam (comissati) affatim biberint*, ὅταν μεθυσθῶσιν. Vulgata & Erasm. *Quum inebriati fuerint*. Ego verò suppleui quod deerat explendæ constructioni: deinde mollius verbum quæsiui. Neque enim apud Hebræos שכר (*schachar*,) quod respondet Græco verbo μεθύειν, semper in vitio ponitur, vt Genes. 9. 21, sed interdum declarat liberalem vini vsum, qui tamen modum non excedat, vt Genes. 43. 34.

11 *In cana*, ἐν Κανᾷ. Coniungenda hæc sunt cum verbo ἐποίησεν, non autem cum ἀρχὴν τῶν σημείων, id est *principiũ signorum*, nequis cum nõnullis ineptis interpretibus existimet hoc primum fuisse signũ nõ omniũ quæ edidit Iesus, sed eorum dũtaxat quæ edidit Canæ: quorsum enim hoc? Ergo vt amphiboliam vitarem, quæ quidem in Græco sermone nulla est, verborum collocationem mutaui.

12 *Et fratres*, καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ. Frequens illa repetitio relatiui Eius respõdet Hebræorum affixis, quæ vocant: nos verò sine vlla sensus iniuria interdum illa expunximus. Fratres autem vocat cognatos, Hebræorum more.

¶ *Non multos dies*, οὐ πολλὰς ἡμέρας. Tunc igitur in eam vrbem non demigrauit, sed per eam vrbem transiens aliquot tantùm dies ibi cum suis comitibus est commoratus. Hæc igitur historia præcessit Iohannis captiuitatem, distinguenda ab ea demigratione, quæ narratur. Matth. 4. 13. & Luc. 4. 14. & infra 4. 48.

13 *Nam propè erat*, καὶ ἤγγιζεν. Vulgata, *Et propè erat*. Atqui vberior est sententia si καὶ accipias pro γάρ: quam particulam toties iam obseruauimus respondere Hebræorum ו, ideóque non modò copulatiuam esse, sed interdum quoque causalem, & discretiuam, atque adeò illatiuam, vt in hoc eodem versiculo.

15 *Argentariorum numulos*, τῶν κερματιστῶν τὸ κέρμα. Collybistas vocat eos qui ex collybo, id est pecuniæ permutatione quæstum faciebant, quos in Matthæo & Marco numularios sumus interpretati: hic verò malui dicere argentarios, quia κερματιστὰς superiore versiculo cõuerti Numularios: nempe nequis idem vocabulum in Græco repeti putet, quãuis nihil interfit quod ad sententiam attinet. Cæterùm τὸ κέρμα quod alij *æs* exponunt, ego *numulos* interpretari malui, quia à κείρειν deriuatur, quod declarat in minuta frusta concidere.

17 *Zelus*. ὁ ζῆλος. Hoc vocabulum & alia ab eo deriuata, ζηλῶ & ζηλωτὴς, obseruaui variis significationibus in nouo Testamento vsurpari, quas omnes placuit compendij causa semel annotare. Interdum igitur ζῆλος honestum illud ac laudabile studium declarat quo accendimur ad alicuius virtutes imitandas aut etiam superandas, sine vllo tamen ipsius odio, vt 1. Corinth. 12. 31. Item. 1. 12. 39. 2. Corinth. 9. 2. Galat. 4. 18. Tit. 2. 14. Interdum verò Inuidiam ac liuorem, vt Act. 5. 17, & 7. 9, & 13. 45, & 17. 5, Rom. cap. 14. 13. 13, 1. Corinth. 3. 3, & 13. 4. 2. Corinth. 11. 20, Gal. 5. 20, Iac. 3. 14, & 4. 12. Tertiò, accipitur pro sancta quadam zelotypia, quæ non proficiscitur à cuiusquam odio, ve-

rùm ab eorum amore quos non noſtri, ſed ipſorum potiùs cauſa amamus, vt 2. Cor.11.2. Quartò, pro ſui ipſius amore, cui ſancta illa zelotypia prætexitur, vt Gal.4,17. Quintò, pro animi æſtu ex indignatione de iis concepta quæ indignè fiunt aduerſus eum quem amamus, putà vel aduerſus homines nobis charos, vt 2. Corinth. 7.7, Coloſſ. 4.13, vel aduerſus Deum ipſum. Eſt autem hic zelus duplex: vnus nimirum, cum voluntatis Dei cognitione ac vera in eum fide coniunctus, qualis eſt Chriſti zelus de quo hîc agitur: item qui commendatur 2. Corinth. 7.11, & Apocalyp. 3.19. alter verò qui non eſt ſecundum ſcientiam, & cæcus potius impetus ac furor dici debet, vt Act 21.20. & 22.3, Rom.10.2. Gal.1.14. Philipp. 3.6. Hinc demum ſexta ſignificatio orta eſt quum ζῆλος, ad ignis ardorem transfertur, vt Hebr. 10.27.

18 *Signum*, σημεῖον. Quia Chriſtus hoc facto non modò rem nouam facit, ſed etiam repurgationem templi ac cultus diuini reſtitutionem aggreditur, deinde etiam templum vocarat Patris ſui domum, iſti ſignum quærunt, i. miraculum aliquod ex quo poſſit intelligi virtus ipſius ac auctoritas cæleſtis, quæ ius illi tribueret tum ita loquendi, tum iſta etiam faciendi. Quidam σημεῖον interpretantur argumentum, vt ſit hic ſenſus, Quódnam nobis argumentum adfers quo comprobes tibi iſta licere? Sed prior illa expoſitio eſt vberior, & melius quadrat Chriſti reſponſo. Cæterùm quòd Caſtellio interpretatus eſt, *Quod nobis exemplum præbes?* quaſi videlicet iſti querantur Chriſtũ hoc ſuo facto homines ad quanuis licentiam concitare: non modò ineptiſſimum eſt, ſed etiam Græcis vocabulis vim adfert. ¶ *Quod*, &c. ὅτι, &c. Vel, *Quãdoquidem iſta facis?* Petitum eſt autem è medio hoc dicendi genus, vt alia multa. Sic prorſus Gallicè dixeris, *Quel miracle fais tu que tu fays ces choſes?* & huius locutionis aliud exemplum occurrit Ioh.8.43 & 9.17.

19 *Deſtruite*. λύσατε. Hanc hiſtoriam ab aliis prætermiſſam, ac proinde ab ea diſtinctam, quæ vltimum Chriſti in vrbem aduentum ad diem Paſchæ feſtum anteceſſit, & narratur Matt. 21. Marc. 11. & Luc. 19. videtur expreſſe Iohánes recitaſſe propter hæc ipſa Chriſti verba, quibus mox ſequuturam ſui mortem ac reſurrectionem Chriſti palam prædixit Chriſtus, & ex quibus arrepta fuit calũniandi Chriſti occaſio Matt. 26. 61. Mar. 14.58. nec myſterio caret quòd Chriſtus & primum & vltimum ab inchoata ſui muneris publica functione in vrbẽ aduentum ad ſoléne Paſchæ feſtum inſignẽ reddidit, hac ſuæ domus repurgatione extraordinarii zeli teſte. ¶ *Intra triduum*, ἐν τρισὶν ἡμέραις, Vulg. barbarè *in triduo diebus* hinc autem liquet quomodo ſit præpoſitio μετὰ explicanda in illa phraſi μετὰ τρεῖς ἡμέρας toties in his libris repetita, vbi Chriſti reſurrectio prædicitur.

20 *Quadraginta & ſex annis*, Τεσσαράκοντα καὶ ἓξ ἔτεσιν. Loquuntur de ſecundo templo, quod magnificè quidem octo annorum ſpatio inſtauarat Herodes Magnus, partim ambitione ductus, partim Iudæorum beneuolẽtiam captans: qui tamẽ ita fuit exoſus, vt omnis illius beneficij memoria fuerit obliterata. Videtur autem hic locus ita ſupputandus. Teſtatur Eſras cap.5.15, abſolutum fuiſſe templum ſexto Darij anno: (nempe filij Hiſtaſpis) quod ſi annos 30. Cyro, conſentientibus pleriſque hiſtoricis, tribueris, Cambyſæ verò octo, Magis duos, complerum hunc numerum inuenies. Sed quum nõ deſint qui reditum Iſraelitarum, i.70. annum captiuitatis ad 21. annum Cyri referant, adhuc ἔτεσιν: & quomodo ſubducturi ſint eruditiores hunc quadragintaſex annorum calculum, expecto.

21 *De templo corporis ſui*, περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ. i. de corpore ſuo, quod templum vocarat, ídque iure, quum in eo (vt ait Apoſt. Col. 2.9) omnis plenitudo Deitatis corporaliter inhabitet, cuius figura fuit templum illud lapideum, vt Pontifex Aaronicus hunc verum vnicum noſtrum Mediatorem adumbrabat. Corporis autem nomine totam Chriſti humanitatem complexim intellige quæ per mortem diſſoluta dicitur, reſpectu ſeparationis corporis ab anima, non autem quòd vnquam fuerit hypoſtatica Deitatis in Filij perſona diſtinctè conſideratæ vnitio ab aſſumpta humanitate ſeparata. Hoc enim ſi ita eſſet deſiſſet quoque hu-

ma-

manitas Christi esse Dei templum hypostaticè, neque tunc distincta fuisset inhabitatio illa per quam homo ille coepit esse verus Deus, ab illa inhabitatione Dei in sanctis suis, per quam non efficiuntur Dij, sed sancti. Deitas igitur Filij semper subsistentiam tribuit tum animæ, tum corpori Christi, quantumuis illo triduo verè fuerit Christi anima à corpore separata. Quinam enim alioqui mors eius esset nobis viuifica, nisi Christus simul & vere mortuus ad tempus, & verus Deus extitisset? Et nisi ita se res haberet bis satè incarnatus Filius Dei dicendus esset, semel videlicet in Virginis vtero & rursum quum ex sepulcro emergeret.

13 *In nomen eius*, εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Heb. pro ei, vel in eum, inter quæ duo vel nullum certè, vel non ita magnum est discrimen: sed credere in aliquid, & credere aliquid, siue in aliquem, id est enim in aliqua re assẽtiri plurimùm inter se differunt, vt inquit Nãzianzenus in sermone de Sp. Sancto. Nam illud vni Deitati tribuendum est: hoc verò eius cuiusuis rei.

14 *Non credebat eis semetipsum*, οὐκ ἐπίστευεν αὐτοὺς ἑαυτὸν, id est non committebat sese illis, minimè id quidem quasi non posset ipse sese aduersus eorum insidias tutari, sed vt nos doceret sanctam prudentiam & cautionem in vitandis periculis, minimè repugnare Dei prouidentiæ, nec ei fiduciæ perquam Dei promissionibus innitimur. Est autem ἀνταναπλασις in verbo πιστεύειν. *Omnes* πάντες. In vno codice legitur πάντα, id est omnia. Sic autem asseritur Christo vera Deitas.

IN CAPVT III.

1 *Erat*, ἦν. Syrus addit aduerbium loci. ¶ *Ex primoribus*, ἀρχόντων. Vide Luc. 14. 1.

2 *Doctorem*: διδάσκαλος: id est, Scimus te missum diuinitus ad erudiendos. Vulgata, *Scimus quia à Deo veniſti magiſter*. Ego vero verti per infinitũ modũ vt amphiboliam vitarem, nequis nimirum acciperet Magister vocandi casu. ¶ *Edere*, ποιεῖν. Sic etiam vertit ipse Erasmus 2. 23. quum alioquin edere opponatur potius verbo κατὰ φαγεῖν.

¶ *Nisi Deus sit cum eo*, ἐὰν μὴ ᾖ ὁ Θεὸς μετ' αὐτοῦ. Ex Hebræorum idiotismo dicitur Deus esse cũ illis in quibus diuina quædam præstantia elucet: quos simili penè ratione Græci vocant θείους καὶ ἀνθρώπους, id est diuinos, & quasi alteros deos. Quòd si Nicodemus Christum bene nosset, non modò dixisset Deum cum ipso esse, quasi ipsius συνεργόν; sed Deum esse in ipso, vt loquitur Paulus 2. Cor. 5. 19. quanuis hoc quoque dicendi genus de Christo & ab Esaia in appellatione Immanuelis, & ab ipso Petro, Act. 10, 38. vsurpetur: sed eo sensu quo explicatur suprà 10, 38.

3 *Respondit*, ἀπεκρίθη. Atqui nondum quicquam ab eo quæsierat Nicodemus, Christus ergo non ex eius verbis, sed vt Deus quid ab eo quærere constituisset cognouit, & illius sermonẽ anteuertit. *Sit genitus*, γεννηθῇ. Vulg. & Eras. *natus fuerit* malè vt apparet ex vers. 5. & 6. Agitur enim hîc de existentiæ principio, quod est generatio nõ autem Natiuitas, id est exitus ex matris vtero.

¶ *Iterum*, ἄνωθεν. Hebraicè שנית (*schenith*) vel denuo, vt Vetus interpres (meo iudicio) rectius intellexit quàm Cyrillus & Erasmus qui interpretatur E supernis, id est ממרומים (*mimmaromim*.) Nam etsi Græca vox ἄνωθεν vtroque modo accipi potest, quum cælitus renasci nos oporteat, & ita hoc aduerbium in his etiam scriptis sæpe vsurpetur: tamen cõsiderandum fuit, hanc amphiboliam nõ esse in eo sermone quo vsus est Dominus. Nam responsum Nicodemi arguit, Christum vsum esse vocabulo quo nihil aliud quàm iteratio significatur. Itaque Augustinus libri de Peccatorum remissione 2. capit. 27, ita hunc locum citat. Chrysostomus quoque quanuis vtranque interpretationem annotet, tamen non obscurè indicat se illam amplecti quam sequuti sumus: à qua miror cur defecerit Theophylactus, alioquin Chrysostomo prorsus addictus. Maluit Erasmus Cyrillum hoc loco, & suum illum Origenem sequi. Itaque τὸ ἄνωθεν γεννηθῆναι nihil aliud declarat quàm illam ἀναγέννησιν quæ describitur 1. Petr. 1. 3. Syrus interpres habet מן דריש (*Men deriſch*,) inde fortassis (seruata etiam Capitis voce) Gallicum illud *derechef*, quasi recapitationem siue reinitiatio-

nem dicas, id est reditum ad suum caput & initium: quoniam videlicet in Christo instauratur homo ad amissam imaginem ad quam initio fuit conditus, quò etiam verbum ἀναγεννᾶσθαι fortassis spectat Eph.1.10. ¶ *Videre regnum Dei, id est,* τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ: id est introire in regnum Dei, vt explicatur infrà, versu 5. orta est autem hæc appellatio ex promissione aduentus Messiæ, id est Regis, & sacerdotis æterni, vnde regnũ illud sacerdotale, Exo.19.6. & regulæ sacerdotum 1.Petr.2.9. quod Iudæi crassè & secundum carnẽ intelligebant, ipsíque adeò ad tempus Apostol. Act.1.6. At melius Simeon Luc.2,26. & Anna prophetissa & Patres illi quorum fit mẽtio, 1 Pet.1.11. Coniuncta est igitur possessio cum visione huius regni, in cuius vestibulo stat in hoc mundo Ecclesia, in quam per Baptismum ingredimur, expectantes dum in ipsam regiã introducamur, quæ descriptio in cantico cãticorum diuinissimis allegoriis spectanda proponitur.

4 *Qui sit senex,* γέρων ὤν. Vulgata & Erasmus, *Quum sit senex?* quæ interpretatio planè est ἄτοπος hoc loco. Neque enim omnis homo senex est: quod tamen videtur affirmare qui sic loquitur. Sciendum est autem Nicodemum sic respondere vt Christi verba sibi applicet: id est, quod in genere Christus dixerat, ad hypothesin reuocare. Itaque sic omnino vertendus est hic locus.

5 *Ex aqua & spiritu.* ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος. Apud Cyrillum additur Sãcti epithetum: & apud August. lib.1. de peccatorum remissione cap.30. quod etiãsi nõ addatur satis per se intelligitur ex vers. sequẽte, in quo necesse est spiritum nos regenerãtem, à spiritu, i. noua qualitate veterem abolẽte intra nos creata distinguere, sicuti causam efficientem ab effecto. Cæterùm si aquæ nomine baptismus specialiter intelligatur, vt qui peculiare sit nostræ regenerationis sacramentũ, sic accipiẽda est hæc sentẽtia vt respexerit Christus cõmunẽ Ecclesiæ ordinem, neque tamen simpliciter gratiã Dei adstrinxerit Baptismi sacramẽto, quasi sit absolutè & sine vlla exceptione necessarium. quum mox regeneratio Spiritui, nulla facta aquæ mentione, attribuatur, & idẽ alioqui sit statuendum de manducatione carnis, & potu sanguinis Christi infrà 6.55. Idem etiam multò magis de fide actuali dicendum esset. ex Marc.16.16. & Heb.11.6. Sic quoque fides omnis fuerit ex auditu externo ex Ro.10,17. quę omnia quũ ab surdissima sint omnino extra metas excurrit alicubi Augustinus, defẽdẽs aduersus Pelagianos veritatis studio abreptus: quod est etiam postea distinctionibus aliquot ab ipsis scholasticis mitigatum. Sin verò malimus Christum cũ Pharisæo differentem Aquæ nomine ad externas ablutiones allusisse, tunc sic erit explicandum hoc dictum, vt Christus veram mundationem requiri significarit quæ intus à Spiritu sancto efficeretur, ita vt externa legalis per se considerata, nedum Pharisaica, res esset inutilis, & Spiritus nomen sit epexegesis nominis Aquæ: sicut alibi Spiritus & ignis in Baptismo coniunguntur: quanquam ordine inuerso. Nam hîc præcedit aquæ vox, illic ignis appellatio posterior est. Ratio verò huius diuersitatis ex eo patet, quod Aqua verè extat in sacramento baptismi vt spiritualis & diuinæ illius ad nos intus abluendos virtutis σημεῖον & σφραγὶς. At quum ignis nomen subiicitur Spiritui, vox ignis non aliter quàm metaphoricè accipi potest. Hoc igitur loco Spiritus nomen adiectum Aquæ, est exterioris sacramentalis baptismi declaratio, illic autem ignis vox Spiritui addita, est virtutis diuinæ explicatio à re corporali sumpta. Sed de baptismo hic agi, siue simpliciter siue aliqua ad legales ablutiones allusione omnino existimo, & rationem habuisse Christum sectæ Pharisæorum, qui omnem pene pietatem in ablutionibus ponebant, vt & hodie Mahumetani. & qui ex Põtificiis doctrinam operis operati tuentur.

6 *Ex carne,* ἐκ τῆς σαρκός. Sic vbique legitur, & hoc poscit antithesis. Itaque nescio quid in mentem venerit Tertulliano vt hunc locum citans lib. de carne Christi, & aduersus Praxeam, legerit *in Carne*, passiuè quoque ista detorquens ad Christi personam. Cæterùm refellit Christus Nicodemi delirium sermonẽ ipsius crassè interpretãtis, quasi repetẽda esset naturalis hominum substãtiæ generatio, declarat à se differi de nouæ ge-

generationis ſpecie, non ſecundum ſubſtantiam, ſed ſecundum qualitatem illam hominum vitioſam, quam emēdari alio principio, nempe eiuſdem illius Sp. Sancti virtute oporteat, per quam humana hęc natura initio fuit cōdita. Præſupponit enim Chriſtus quod eſt extra omnem controuerſiam, purum eſſe oportere eum qui beatus eſſe velit apud Deum. Carnis igitur appellatione in vtroq; eius enuntiati membro totus homo qualis ex homine naſcitur, i. tū corporeum animo impurus intelligitur: & præterea maioris emphaſeos cauſa Appellatiuum pro Adiectiuo, id eſt caro ſive impuritas pro carnali & impuro ponitur, ea ipſa phraſi, qua quiſpiam pro ſcelesto, ſcelus eſſe dicitur; ac ſi dixiſſet Chriſtus, Quod ex carnali principio effectiuo, carnale eſt, Neq; enim carnis appellatione hoc poſteriore loco ſignificatur carnea illa corporis moles, ſed tū animi tū corporis humani natura, peccato & morti addicta. Idque ita eſſe vel ex eo liquet q; Apoſtolus carni tribuit φρόνημα. Rom. 8. 7. & νοῦν. Coloſſ. 2. 18. Caro igitur pro carnali ponitur, vt apud Hebræos ſæpe appellatiua pro adiectiuis vſurpantur, æque adeo apud Græcos & Latinos, vt quum quiſpiam dicitur κῆδαρμος, id eſt ſcelus, pro ſcelerato: & miſeram hominis totius conditionem deſignat, vt Pſal. 56. 5. & 78. 39. Poſcit autem ratio antitheſeos vt viciſſim Spiritus nomine poſteriore loco non intelligamus hominis animum, ſed totum hominem ſpiritualem, id eſt Spiritus ſancti gratia Chriſto inſitum, ac proinde in eo renouatum, qui & ipſe Spiritus dicitur, vt natura ipſius perennis pura ac immortalis ſignificetur: quanuis adhuc ſuperſit lucta carnis, adeo vt vnus & idem homo fidelis, quandiu hîc verſatur, & Caro & Spiritus, diuerſis reſpectibus dici poſſit, vt ſuo exemplo elegantiſſimè deſcribit Paulus Epiſt. ad Roman. cap. 7. ¶ *Quod genitum eſt ex ſpiritu, ſpiritus eſt*, τὸ γεννηθὲν ἐκ τοῦ πνεύματος, πνεῦμά ἐστι. id eſt vt ſibi conſtet antitheſis. Quod ex principio Spirituali effectiuo ac proinde puro gignitur, Spirituale quoque & purum eſt, originem videlicet ſuam referēs, ſicut carnale & impurū eſt, quod ex carnali & impuro oritur: qua in re ſtatuitur hæc inter duas iſtas genituras cōueniētia, quod vtrinque id quod gignitur, dicitur ei ſimile vnde gignitur. Sed dextrè interpretanda eſt hæc conuenientia, ne in magnos errores incidamus. Nam in priore illa generatione carnali & impura ſic homo hominem gignit, vt ſaltē quòd ad corpus attinet, non ſit tantùm effectiuum, ſed etiam materiale eius, quem gignit, principiū. At in poſteriore genitura Spirituali, principiū eius effectiuū eſt ipſe Sp. Sanctus, minimè aliqua ſuæ eſſentiæ vel traductione (ſic enim omnes regenerati eſſent ipſe Sp. Sanctus) vel deciſione, vt pote quę ne in vllam quidem creatam ſubſtātiam incorpoream cadat, ſed eadem illa ſuæ virtute diuina qualitatem illam impuram abolēs, & nouam illam puram creās in iis quos refingit. Hoc autem ſenſim quidem efficit & primùm in anima, cuius intellectum vera luce illuſtrare, & volūtatem, cæteróſque affectus ad bonū volēdum & præſtādum præparare incipit. Quod opus in vltimo demum illo die ad ſuum finem producetur: in corpore verò iam nūc ex parte efficit, vt animæ regeneratæ aliquatenus obſequatur, vltimo autem illo die per beatam reſurrectionem abolitis omnibus, ipſius etiam animalis vitę infirmitatibus, ſempiterna illa vita, ipſum quoque glorioſo Chriſti corpori conforme reddit. Itaque vt vtrinque ſibi cōſtet antitheſis, quum, ſicut antea diximus, nō de ſubſtātia vel animæ, vel corporis, ſed de contrariis duabus qualitatibus illorum, impuritate videlicet abolēda, & puritate inſtanrāda hîc agatur, præpoſitio Ex principiū ſimpliciter effectiuū declarat, & gignēdi verbum, nō de generatione vlla ſubſtātiæ intelligēdum eſt, ſed in priore quidē enūtiato principiū effectiuū impuritatis i. hominē impurum, eius impuritatis auctorem, in poſteriore verò Sp. Sāctum diuina illa ſua virtute ſordes illas omnes abolētem, & puritatis donum formātem intelligimus, per quod opus etſi Spir. Sanctus nouam ſubſtātiam veteris loco nō creat, ſed tātùm imaginem Dei in illorum ſubſtātiis inſtaurat: tamē tale & tātum eſt vt ſic qualitatibus transformati homines, meritò quaſi rurſus quodāmodo geniti, immò etiam quaſi rurſum creati extare nouo quodam

existendi modo videãtur. Hinc autem alterum quoque enthusiastarum quorundam delirium redarguitur, qui præter absurdam, immò etiam impiam ipsius Sp. Sãcti essentiæ intra regeneratos realem insinuationem, de qua diximus, nomine Spiritus intra regeneratos creati, non qualitates aliquas sic metonymicè propter Sp. Sãctum illarum auctorem idem nomẽ cum ipso Sp. Sãcto sortitas, tertiam quãdam realem subsitãtiam imaginãtur per regenerationis donum creari & trãsfundi, ita vt regenerati nõ tãtùm anima & corpore, sed præterea tertia quadam essentiali parte componãtur, quò etiam locum illum Apostoli ex 1. Thess. 5. 23. eodem pudore detorquent, vt bello isti fundamẽto alia præterea terrima cõmenta superstruant.

7 *Vos*, ὑμᾶς. In quatuor codicibus scriptum legimus ἡμᾶς, *nos*, ita videlicet vt sese Christus aggreget hominibus reliquis. Sed quum sciamus nunquam in eo fuisse peccatum, vt qui ex Spir. sancto fuerit conceptus, mihi videtur omnino altera lectio retinenda.

8 *Ventus*, τὸ πνεῦμα. i. ἄνεμος. auctor libri de Mũdo, αἴνεμος ἐστὶν ὅτι πολὺ ἀπὸ πολλῆς βίας καὶ ἀθρόως ὅτις ἄμφω καὶ πνεῦμα λέγεται. λέγεται δὲ καὶ ἑτέρως πνεῦμα, ὃ δὴ φυτοῖς καὶ ζώοις καὶ διὰ παντὸν διήκουσα ἔμψυχός τε καὶ γόνιμος οὐσία. Apud Hebræos verò רוח [*ruach*] magis etiam multiplicem habet significationem, apud quos etiam pro Spiritu illo Dei omnia viuificante accipitur, vt & apud Græcos ac Latinos theologos, qui ex Hebræorum fontibus hauserunt. Quum igitur Spiritus nomen sit πολύσημον, & à Latinis etiam quamuis raro pro vento accipiatur, ventum malui interpretari quam Spiritum. Nam hac significatione πνεῦμα hoc loco explicandum esse, apertè tradunt veteres, vt Chrysostomus, Cyrillus, Theophylactus, Augustinus De quæstionibus Veteris & noui Testamẽti, quæstione 69 Quod enim idẽ in hunc locum scribens hæc verba Sp. Sãcto applicat, vt & Athanasius, Náziãzenus, Nyssenus, Ambrosius, hoc faciũt in ipsa ἀποδόσει comparationis applicãtes Sp. Sãcto quæ dicũtur de vento, idq; fortasse nimium præcisè. Nec enim in comparationibus singula singulis respondent, ideoq; nõ est extra cõparationum finem & scopum excurrendum. Christus autem hoc loco proposita venti similitudine modum spiritualis geniturę docet dicere tãtùm voluit gratiam hãc omnẽ regenerationis nobis θύραθεν aduenire ex Sp. Sãcti vnius virtute nostris sensibus imperceptibili, eos quos ipsi libeat viuificãte: quorum omniũ analogia quædã proponitur in venti flatu spectãdã, nõ nostro, sed suo, prout ipsi libuit, velut arbitrio spirante, & cuius sonitus dũtaxat audiatur: in qua similitudine vẽtus quidẽ Sp. Sanctũ, venti verò sonitus externam verbi prędicationem: vẽti denique effecta regenerationẽ adumbrãt. Quamobrem etiam flatus Symbolo vsus est Dominus in illa solenni Sp. Sancti missione, Act. 2. 2. Quod si hoc priore loco non ventus, sed Sp. Sãctus ipse intelligatur, tum nulla hic fuerit comparatio. Sp. Sãcti verò sonitum, quinam dici potuit Nicodemus audiuisse, minimè tunc in synagogis loquẽtis? & si Sp. Sancti sonitum Nicodemus cognoscebat, cur tã rudis erat in his mysteriis? Nam sciuisset quoque vnde veniret, & quò tẽderet, si sermonem ipsius intelligebat. Rectè tamen Patres ex hoc loco, nempe ex illius comparationis ἀποδόσει, veram Sp. Sãcti Deitatẽ asseruerunt. ¶ *Quò vult*, ὅπου θέλει: id est libero & vago impetu. Est enim translatio ab iis animantibus sumpta in quibus propriè dicitur esse voluntas. Simili figura vtitur Paulus Rom. 8. 19. 20. 21. 22. ¶ *Sonum*, φωνὴν: id est ἦχον, vt Matth. 24. 31. item 1. Corinth. 14. 7. & 8. Sic etiam apud Hebræos accipitur, קול (*kul.*) vt 2. Reg. 6. 32. Ezech. 43. 2. Quòd si de Spiritu sancto hic ageretur, certè (vt scitè scribit Chrysost.) non dixisset Christus homini, infidelique & Spiritus sancti energiam nescienti, Audiu vocem eius.

10 *Doctor ille*, ὁ διδάσκαλος. Hoc quoque loco videtur articulus suum pondus habere, quo significatur Nicodemum non modò pro doctore, sed etiam pro excellenti doctore habitum fuisse ab Israelitis.

11 *Sed testimonium*, καὶ μαρτυρίαν. Vulg. & Eras. *Et testimonium*. Sed hic quoque ponì καὶ pro ἀλλὰ sensus ipse ostendit. Est autem tacita quædam antithesis in his verbis, diligenter (meo quidem iudicio) obseruanda. Vos, inquit, tractatis ac do-

ceris

gētis quæ non intelligitis, & creditur vobis: at nos certa & cognita docemus, & tamen doctrinam nostram non admittitis. Coniungit enim sese cum Prophetis, quorum scripta tam negligenter interpretabantur in Synagogis.

¶ *Non recipitis*, οὐ λαμβάνετε, id est non admittitis. Id enim est pro quo postea dicit, Non creditis. Nonnulli interpretantur, Non accipitis, vel Non capitis, pro, Non estis idonei ad intelligendum. quam amphiboliam vt vitaremus, verimus potius Recipitis quàm Accipitis. Chrysostomus legit οὐδεὶς λαμβάνει. id est Nemo accipit.

12 *Terrena*, τὰ ἐπίγεια. Id est, Si crasso & plebeio stilo loquentem non intelligitis, & ideo loquentem repudiatis. Nec enim doctrinam suam terrenam vocat, sed eius elementa, & ipsius tradendæ modum, ruditati nostræ accommodatum, & similitudinibus desumptis à rebus cōmunibus & sensui nostro obuiis, qualis erat illa de venti flatu, illustratum.

¶ *Non creditis*, οὐ πιστεύετε. In vno exemplari scribitur καὶ οὐκ ἐπιστεύσατε, *non credidistis*: & paulo pòst pro πιστεύσητε, id est *credatis*, in alio quodam inuenimus πιστεύσετε, id est *credituri sitis*, eadem tamen manente sententia.

13 *Nullus enim*, καὶ οὐδεὶς id est οὐδεὶς γάρ, vt suprà, 2. 13. & alibi sæpe. Est autem elliptica tota hæc oratio, cuiusmodi multa in communi sermone reticentur, ac si dixisset Christus. Non creditis, quod tamen factum oportuit. Reddit enim causam cur & ipse suo iure possit cœlestia docere, & cur homines doctrinam cœlestem non admittant, quam postea explicat, quoniam videlicet homines nisi Dei Spiritu impulsi, neque per se sapiant, neque hunc doctorem audire sustineant. ¶ *Ascendit in cœlum* ἀναβέβηκεν εἰς οὐρανὸν id est spiritualis intelligentiæ vera luce abundantissimè prædītus est, vel vnquam fuit, nisi Filius ille æterna Patris sapientia qui naturam nostram assumptam sibi hypostaticè vnitam donauit Spiritu sine mensura iam tum quum hæc loquerentur, quanuis carnis infirmitatibus nondum depositis.

¶ *Nempe filius hominis*, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. Abundat Iohannes huiusmodi appositionibus in subiectione positis, vt suprà, 1. 12. & 45. Quod autē Christus se è cælo descendisse dicit, primùm ad diuinæ naturæ incarnationem, deinde etiam ad ipsum conceptionis modum referendum est, non ad corporis materiam, vt Apollinaris & alij hæretici existimarunt, & qui errorem eorum nostra memoria renouauit Schuuenkfeldius. Deinde quòd se Filium hominis (id est hominem) in cælo esse docet, apertè duas naturas distinguit, & vnam hypostasin confirmat.

¶ *Qui est in cælo*, ὁ ὢν ἐν τῷ οὐρανῷ. Vel qui erat in cælo, vt idem ipse Christus loquitur infrà 6. 62. Certum est tamen, quum Christus, quatenus homo est, cœperit existere à conceptu, impropriam esse hanc loquutionem. Impropriam dico, siquis naturas sigillatim cōsideret. nam alioqui maximè propria est loquutio, vt personalis illa duarum in vno Christo naturarum vnitio significetur. Christus enim adeo vnus est, vt quod ei secundum vnam tantum naturam est proprium, interdum toti Christo tribuatur, secundum personę vnitatem: vt quum dicimus Christū crucifixum, passum, sepultum, &c. interdū verò quod vnius est naturæ de Christo dictum in concreto, ad alteram transferatur, vt quum dicitur Dominus gloriæ crucifixus. 1. Cor. 2. 8. quam formulam loquendi vocarunt idiomatum (id est proprietatū) cōmunicationem. cui propterea locus est in vocabulis concretis, putà Dei vel Hominis, à quibus sæpe tota persona denominatur: at nunquam in abstractis vocibus Humanitatis & Deitatis, quibus sigillatim & per se naturæ quantumuis personaliter vnitæ significantur. Itaque quàm vera sunt hæc enuntiata ὁ λόγος est homo: & hic homo est ὁ λόγος, contra Nestorium dīuidērem personam: tam impium est dicere, Humanitatem Christi esse Deitatē Filij, quàm Deitatem Filij esse Christi humanitatem, vt sentiebat Eutyches, naturas confundens. Quod autem de ipsis naturis statuitur, de proprietatibus etiam earum essentialibus censendum est. Itaque rursus tam est Nestorianum negare de Christo, hunc hominem esse æternum, increatum, omni præsen-

tem, &c. nempe non quatenus Homo, ſed quatenus Deus eſt: quàm eſt Eutychianum & blaſphemum dicere Chriſti Humanitatem eſſe æternam, increatam, omnipræſentem, quû Homo quidem ſit Deus, at Humanitas non ſit Deitas, ac proinde neque in Humanitatē proprietates Deitatis, neque in Deitatem proprietates Humanitatis cadāt. Sed hoc quoque fortaſſis non minus commodè per ſynecdochen explicaretur: quę quidem modò ſimplex eſt, modò duplex. Simplex, quum duntaxat ſubiecto toti tribuitur quod ad ipſum, alterius tantum naturæ reſpectu, propriè ſpectat, vt ſi dicas, Chriſtum paſſum eſſe pro nobis: altera duplex, quum & in ſubiecto pars pro toto ponitur, & in attributo tribuitur toti perſonæ in concreto quod vnius, & quidem alterius naturæ, proprium eſt, vt quū dicitur Dominus gloriæ crucifixus, Deus acquiſiuiſſe Eccleſiam, ſanguine ſuo, Filius hominis fuiſſe in cælo antequam aſcenderet. Nam in his totus Chriſtus, eſt ſubiectum, quanuis ex vna duntaxat ipſius natura nominetur: & in attributo, toti Chriſto tribuitur quod vel carni vel Deitati proprium eſt: nempe vt Spiritus ſanctus nos doceat Chriſti naturas ita diſtinguere, vt tamen alteram ab altera nō ſeparemus. Nam niſi idem ille Chriſtus qui paſſus eſt, Deus eſt æternus, & viciſſim niſi idem Deus ille æternus paſſus eſt in carne ſua, vbi fides noſtra? Nā nec ſeruare poteſt, niſi Deus ſit: nec redimere, niſi ſit homo: & neutrum poteſt, niſi vnus & idem ſit Deus & homo. Partis autem & Totius nomen ſic velim accipi vt hoc myſterium patitur. Itaque (vt ad rem redeam) tam licet nobis conuertere ὁ ὤν. *Qui erat*, quàm *Qui eſt*. Libuit autem hæc paucis annotare aduerſus homines quos non pudet noſtro hoc ſeculo nefandos illos errores Neſtoris & Eutychetis, iam olim totius Eccleſiæ tam aperto ac perpetuo conſenſu, & tantis veterum omnium Patrum laboribus ac vigiliis damnatos, ab inferis reuocare.

14 *Extulit*, ὑψωσεν Aſcenſioni in cœlos & reuerſioni è cœlis fidem abrogabat cārnis humilitas, quod offendiculum tollens Chriſtus prædicit vt quod tranſlatitiè dixerat, verè & propriè in ipſo per ipſam carnem in cœlos vſque attollendo impleretur ad præbendam inde credentibus vitam æternam, quod olim fuerat per Moſen ex Dei mandato ſerpentis ænei typo adumbratum.

16 *Ita enim*, οὕτω γάρ, Exiſtimat Eraſ. ab hoc loco videri poſſe Euāgeliſtę verba, explanātis ſermonē quē Chriſtus ei Nicodemo habuerat: ſed nō video quā obrem hoc ſit comminiſcēdum. Immo verò (vt patres omnes excepto vno Athanaſio ſentiūt) Chriſtum oportuit hęc omnia ſubiicere, niſi vellet ſermonem in medio veluti curſu abrūpere. Explicat igitur Chriſtus vnde iſtud factū, nēpe non q̄ Pater ad hoc eſſet adhibitus, vel Filius vllius culpę reus, ſed ab vnica immēſa Patris ita decernētis, & Filij ad mortem vſque crucis obſequētis ἐνέργεια. ¶ *Deus*, ὁ Θεός, videlicet Pater. Alius ergo Pater mittēs, aliꝰ eſt Filius miſſus aduerſus Sabelliū: nec tamē aliud eſt ille, aliud iſte, ſed vnum. i. vnus vterque Deus eſt. ¶ *Vnigenitum illum* τὸν μονογενῆ Ergo Patri ὁμοούσιον, aduerſus Arrium & quoq; hominē, ſed in Filio ſubſiſtētem aduerſus Neſtoriū. ¶ *Dederit*, ἔδωκεν. Nō igitur ex vllis vel præuiſis, vel antecēdentibus cuiuſquam meritis, neque ex fide præniſa, quæ & ipſa Dei donū eſt, ſed ex mere gratuita in ſuos inimicos Dei εὐδοκία, aduerſus Pelagium. ¶ *Non pereat*, μὴ ἀπόληται. Ergo in Chriſto per fidem apprehēſo nō modò inuenimꝰ quo mortem ęternā effugiamus, omnibus videlicet peccatis noſtris, per ipſius mortem nobis imputatā expiatis: verùm etiā quo vitam æternā per & propter perfectā legis præſtationē ab eodē Chriſto nobis præſtitā, & nobis imputatā, adipiſcamur.

17 *Vt damnet*, ἵνα κρίνῃ: id eſt ἵνα συγκρίνῃ, vt diximus alibi. Vulgata, *Vt iudicet*: quæ interpretatio planè eſt repudianda propter amphiboliam. ſcimus enim Dominum iudicaturum viuos & mortuos. Hoc igitur Eraſmus rectè emendauit. Sed præterea annotandum fuit, Damnandi verbum non ſignificare ipſam actionem, ſed ipſius damnationis cauſam: veluti ſi dicas maleficum quempiā à ſua improbitate ſuiſque ſceleribus damnari, non autem à magiſtratu, qui ciues omnes bonos eſſe optaret. Sic igitur Chriſtus non damnat, id eſt damnationis cauſa non eſt,

qui

(qui enim possit mors à vita proficisci?) sed Christi contemptus & peccata incredulos dãnant. Et tamẽ Christus iustus iudex in reprobos sententiam feret. Denique Damnare nihil aliud hoc loco declarat quàm perdere, vt liquet ex verbo Seruandi. quod ipsi opponitur.

¶ *Vt seruetur mundus*, ἵνα σωθῇ ὁ κόσμος, id est non vna Iudæorum gens, sed quicunque crediderit in eum, vt dixit superiore versiculo. Mundus ergo opponitur vni genti: & ineptè (nequid acerbius dicam) faciunt qui eiusmodi testimonia citant vt æternam Dei prædestinationem (quæ certè vniuersalis esse non potest) euertant.

18 *Iam condemnatus est*, ἤδη κέκριται, sua videlicet ipsius incredulitate. Agitur enim hîc de adultis quibus annuntiatus fuerit Christus, vt contextus series ostendit. Nam quibus non offertur Euangelium dici nũ possunt illud contempsisse, nec etiã infantes priùs mortui, quàm de illo quicquam audire potuerint, neutris tamen propterea æternæ mortis reatum effugientibus, sed illis quidem per legem cordibus suis inscriptam meritò condemnandis Rom. 2. 14. & 15. istis verò eius peccati reis, quod in eos etiam transit qui non peccarunt ad similitudinem Adami, Rom. 5. 14. exceptis sanctorum liberis in fœdere comprehensis. Cor. 7. 14.

19 *Condemnatio*, ἡ κρίσις. id est condemnationis causa, sicut suprà exposuimus ipsum verbum κρίνειν. Nam quod Oseas de Israelitis dixerat 13. 9. Perditio tua ex te est, hoc Christus in omnes incredulos pronuntiat. Sed qui propterea æternum Dei consilium tollit, perinde facit acsi negaret reprobos Dei voluntate nasci, quoniam ab hominibus gignuntur. ¶ *Potius*, μᾶλλον. Vulgata & Erasmus, *Magis*: quæ interpretatio sic posset accipi quasi & lucem & tenebras dilexerint homines, sed magis tamen tenebras quàm lucem, quum potius declaret Christus homines contempta luce tenebras esse amplexos. Non dissimilem errorem annotauimus Luc. 18 14.

20 *Agit*, ὁ πράσσων, Vtitur tempore præsenti non præterito. Non enim quisquis malè egit odit lucem, quum ij quibus datum est, resipiscant & ad lucem accurrant: sed malè agere dicuntur, in quibus peccatum regnat, vnde fit vt & redargutionis doctrinam & doctores refugiant. ¶ *Opera ipsius*, τὰ ἔργα αὐτοῦ. In vno codice additum reperimus ὅτι πονηρά ἐστι, *quia mala sunt*, ei oppositum quod in proximo versiculo additur ὅτι ἐν Θεῷ ἐστὶν εἰργασμένα quòd secundum Deum facta fuerint.

21 *Qui verò dat operã veritati*, ὁ δὲ ποιῶν τὴν ἀλήθειαν. Heb. עושה אמת (*boseh emeth*:) id est (vt ad verbum conuertit Vetus interpres & Erasmus) *Qui facit veritatem*. Veritatis autem nomen hoc loco declarat vitam verè bonam & omnis fraudis expertem: cuius magistra est Lex Dei. Istis autem opponitur φαῦλον πράσσων, id est qui animo sibi malè conscio à recta via deflectit, & malo studet, rectum simulans. Sic facere pacem dicitur Iacob. 3. 18. qui paci dat operam.

¶ *Venit*, ἔρχεται. Tempore præsenti. Atqui nemo iustitiæ verè studet, nisi qui iam ad lucem accessit, & est ab ea illustratus. Dicitur ergo veritatis studiosus, qui animo intus per Dei gratiam mutato tenetur cognoscendæ & sequendæ veræ iustitiæ desiderio. Ideoque ad eius magistrum & doctorem accedit. Verum est tamen quum omnes in hac vita Deum non nisi ex parte cognoscamus & amemus, eos etiam qui iam reipsa sunt illustrati lucem adhuc quotidie quærere, & in ipsius cognitionem magis ac magis incumbere.

¶ *Secundum Deum*, ἐν Θεῷ. Hebræi, את אלהים (*eth elohim*,) id est cũ Deo, vt Genes. 6. 9. Deo veluti duce præeunte, id est σὺν Θεῷ, vel κατὰ Θεόν. ac proinde rectè & ex mandati diuini præscripto. Alij interpretantur, *Per Deum*, quia Deus efficit in nobis velle & operari: sed illa expositio est simplicior & accommodatior.

22 *In Iudæa territoriam*, εἰς τὴν Ἰουδαίαν γῆν. Vulg. *In Iudæam terram*. Erasmus, *In terram Iudæam*. Est enim mollior collocatio, si totum præcedat, pars sequatur. Sed Euangelistam opinor aliò respexisse. nam quum ex Iudææ metropoli exiret Iesus, non poterat simpliciter dici proficisci in Iudæam: ideo additur γῆν, quo vocabulo territorium ipsius Hierusalẽ, ideóq; ipsa regio Iudææ

regio vrbi circũiecta declaratur. Maluimus ergo territorium cõuertere quàm terram. Sicut autem hoc dicendi genus nouum est, adeo vt putem esse ἅπαξ λεγόμενον, quod aiunt: ita vix (vt opinor) vlquam reperias qui annotarit quamobrem sit ab Euangelista vsurpatum. Quinetiam in quodam vetusto codice comperimus simpliciter scriptum esse εἰς τὸν Ἰορδάνην: quam lectionem si sequaris, in aliam difficultatem incides multò maiorem, quomodo videlicet Christus ex Iudæa in Iudæam dicatur profectus. ¶ *Baptizabat*, ἐβάπτιζεν. Discipulorum videlicet ministerio, vt dicitur infrà. 4. 2. Nempe vt eo apertius interior baptismus ab exteriore distingueretur. Nam alioqui vnus & idem erat exterior baptismus, etiam si ab ipso Christo fuisset administratus.

23 *Aquæ multæ*, ὕδατα πολλὰ Multi videlicet rini quorum etiam in eo tractu circa Aroër fit mentio in libris Mosis, aut quod Iordanis ibi inundaret. Nam ὕδατα appellatione singulari numero Iordanis intelligitur, vt Matth. 3.16. & alibi fortasse fluuius quem Eleuthrum vocant circa Ægypti claustra Act. 8.36.

25 *Igitur*, οὖν. Vulgata & Erasmus, *Autem*, rectè quidem, si sensum spectes: sed tamẽ interdum apud Latinos quoque istæ particulæ quanuis propriè accommodentur significandis conclusionibus, sermonis ingressum declarant, vt infrà 4.9. Sic apud Virgilium Eclog. 7. *Alternis igitur contendere versibus ambo Cœperunt*. ¶ *Cum Iudæis*, μετὰ τῶν Ἰουδαίων. In veteribus omnibus nostris codicibus scribitur μετὰ Ἰουδαίου, id est cum Iudæo, videlicet quodam: & ita videtur legisse Chrysostomus. ¶ *De purificatione*, περὶ καθαρισμοῦ id est de Baptismo vt vult Cyrillus. At cur Euangelista non potius baptismi nomen vsurpasset? Chrysostomus igitur existimat inter istos Iohannis discipulos & nõ Christi discipulos, sed Iudæos appellatos actum fuisse de legalibus purificationibus, quarũ studiosissimos Pharisæos verisimile est Iohannis baptismum vt supercauaneum reprehendisse. Sed apparet ex ipso Iohannis, apud quem hæc acta sunt, sermone. Iohannis quidem discipulis magistri sui baptismum: Iudęis autẽ suas ordinarias purificationes tuendo, quum vtrique opus operatum, quod vocãt, stulte vrgerent errore toties à Prophetis ipsis reprehenso à Iohanne fuisse vtroque, ficut merebantur reprehẽtos, admonitis quidem suis discipulis ne ab externo suo baptismo penderẽt, sed vt in Christum intus baptizantem respicerent. Iudæis verò edoctis aduenisse legalium figurarum in eodem Christo complementum.

26 *Apud trajectum Iordanis*, πέραν Ἰορδάνου. Nẽpe Bethabara. Vide iup. 1.28.

27 *Homo*, ἄνθρωπος. Quidam hoc videntur ad Christum referre, vt prorelatiuo positum sit: quasi diceret Iohannes. Iste cui inuidetis, non excelleret tantis virtutibus nisi id esset cælitus consequutus: ita quę Dei ipsius liberalitati inuidetis. Sed ad hanc exprimendam sententiam omnino dicendum fuerat ὁ ἄνθρωπος pro ἐκεῖνος, *ille*, vt Matth. 26.71. & 74. Est igitur generalis sententia, quæ tamen Iohannes sibi applicat: vt sit hic sensus. Quid conamini meæ conditioni aliquid adiicere? hæc sors est omnũ hominũ vt ex se ne tantillum quidem possint consequi, sed quicquid eximiũ habent id eis ex Dei liberalitate tribui necesse sit. Quæ sit autem illius præstantia, ipsi fatemini vos ex me intelexisse, & item quæ sit muneris mei ratio: illum videlicet esse Christum illum cui sum missus apparitor. Quid ergo me vultis cum illo committere? imò æquum est vt illius præstantia paulatim emineat, ego verò paulatim deficiam. Mihi quidem nihil possit hac re iucundius accidere, & tantum abest vt vos deterream quo minus & ipsi ad eum transeatis, vt contrà moneam diligenter vt ab eo vno tanquam verè salutis auctore toti pendeatis. Sed videtur Hominis appellatio magnum habere momentum ad declarandam humanæ naturæ miserrimam conditionem. ¶ *Recipere quicquam*, λαμβάνειν τι, vel quicquam accipere. Sed illo verbo vti malui, propterea quòd (vt modò dixi) non significat Iohannes quid velint aut quid conentur ambitiosi homines: sed ostendit illos istis conatibus nihil obtinere ac consequi posse, quoniam nulla ratione possunt vlla dona à Deo extorqueri

totqueri, ſed ab illius vnica benignitate, prout, & quibus ipſi placet, qua mensura vnumquenque contentum eſſe oporteat, & de eo laborare vt iis bene vtatur. Sic loquitur ipſe Chriſtus Matth. 20. 23. Sic etiam canitur Pſal. 7 5. & Paulus ſcribit, 1. Corint. 12. 11. Syrus interpres מן צבות נפשה [*men tſebuth naphſcheh*] ex voluntate animæ ſuæ, id eſt ſuo arbitratu, & prout ipſi libet, ſicut infrà 5. 19. conuertit ἀφ' ἑαυτοῦ, à ſemetipſo quod planè appoſitè videtur Græco contextui adiici hoc loco poſſe.

¶ *Niſi, εἰμὴ.* Hæ loquendi formulæ quibus plus ſignificatur quàm verbis exprimatur, petitæ ſunt è medio. Nam iuſta loquutio fuerit. Sed oportet ei dari è cælo. Neque hoc ſpectat propriè ad miniſterij vocationẽ, de quà dicitur Heb. 5. quòd Chriſtus ſummum pontificatum non arripuerit, ſed à patre vocatus eum in ſe receperit: ſed ad dona Spiritus ſancti cuique vocationi neceſſaria refertur. Eſt tamẽ hæc quoque ambitio eorum qui aliquid videri volunt, in Eccleſiaſticis præſertim functionibus, reprehendenda, vtpote quæ teſte Antichriſtiana hierarchia, quam vocãt, Eccleſiam eò vſque labefactarit, vt de ipſius inſtauratione pene deſperandũ videatur: quum hoc ipſum malum eorum quoque non paucos inuaſerit, qui remedium pollicentur, & ex bonorum præcipuè accuſationibus falſis quęſtum faciunt, nedum vt in ordinem ſe redigi ſuſtineant.

28 [*Qui apparerem*] *coram eo, ἔμπροσθεν αὐτοῦ.* Vulgata & Eraſmus, *Ante illum*, quæ loquutio eſt ambigua. Iam autem admonui ἔμπροσθεν nunquam reperiri in nouo Teſtamento pro temporis aduerbio. Sed & ſi conuertas, Miſſus ſum coram eo: diuerſa erit ſententia. Itaque neceſſariò fuit ſupplendum, ex quo intelligatur Iohannem miſſum vt quaſi apparitoris officio fungeretur.

29 *Gaudio gaudet, χαρᾷ χαίρει.* Hebr. שמח שמחה [*ſameach ſimchah*,] pro eo quod Latinè dicas, mirificam quandam voluptatem capit ex ipſius ſponſi ſermone. Terent. *Nam hunc ſcio mea ſolidi gauiſurum gaudia.* Plautus, *Bene et qui hoc gaudio gaudet.* Ideo hanc paronomaſiam libenter ſeruauimus.

30 *Creſcere, αὐξάνειν* reſpectu videlicet efficaciæ & amplitudinis miniſterij Euangelici: in quo loquebatur & agebat Chriſtus, vt dominus: Iohannes verò quaſi attienſis ipſius ſeruus.

31 *Supernè, ἄνωθεν.* Vulgãta & Eraſmus, *Ex ſupernis*, quod nuſquam memini legere apud idoneos auctores. Virg. Æn. 6. *Vnde ſupernè plurimus Eridani per ſyluam voluitur amnis.* ¶ *Qui è terra eſt, ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς*: id eſt, qui nihil aliud eſt quam homo terrenæ videlicet fæcis opificium. Itaque ὢν hoc loco originem declarat: ſed paulo pòtt, quum ſubiicitur ἐκ τῆς γῆς ἐστι, ſignificatur id quod originem redolet, ideóque Eraſm. poſteriore loco ἐκ τῆς γῆς ἐστι rectè interpretatus eſt, *Terrenus eſt*, pro quo habet Auguſtinus *Terra eſt*, ſicut ſuprà verſ. 6. dicitur eſſe Caro qui carnalis eſt. Cæterùm ita duo ſignificat Iohannes: vnum, cæteros homines ex ſeſe nihil verè diuinum & cæleſte ſapere vel loqui poſſe, quum (vt inquit Apoſtolus 2. Cor. 3. 5.) ne cogitare quidem poſſint quæ Dei ſunt, in doctrina nimirum ſalutis: alterum, eos qui verè diuinum aliquid loquuntur, (loquuntur autem omnes quibus datum eſt, & in quibus poſuit Dominus ſermonem reconciliationis, 2. Cor. 5. 18.) non niſi ex parte cognoſcere, pro Spiritus menſura: & quicquid ſapiunt, ipſos ex Chriſto vt perenni fonte haurire.

¶ *Venit, ἔρχεται.* Non dicit ἐστὶ. *Eſt*, vt in ſequente membro. Nec enim Chriſtus eſt ex cæleſti materia, ne ſecundum carnem quidem, ſed veniſſe dicitur Filius in carnem, illam videlicet hypoſtaticè aſſumendo.

32 *Quod vidit & audiuit, ὃ ἑώρακε καὶ ἤκουσε.* Id eſt, quod plenè & perfectè cognitum habet.

¶ *Nemo, οὐδεὶς*, id eſt perpauci, vt qui pæne nulli videri poſſunt cum cęteris collati. Nam hæc Eccleſiæ conditio ſemper fuit.

34 *Quem miſit, ὃν ἀπέστειλεν.* Sic Terentius, *Vt placerent populo quas feciſſet fabulas.* Ego perſpicuitati ſtudui.

¶ *Admetitur, ἐκ μέτρου δίδωσιν.* Ad verbũ, Dat ex menſura, quæ periphraſis illo vnico verbo clarius exprimitur. Vulg. & Eraſ. *Dat ad menſuram*, id eſt ἐκ μέτρου, vel πρὸς μέτρον δίδωσιν. Rectè autem, meo iudicio, Eraſmus ſuppleuit pronomen

αὐτῷ, ei, videlicet Filio quē miſit: quanuis non deſint qui hæc in genere explicent, quaſi dicatur Deus non dare ex menſura, id eſt non depromere quaſi ex vaſe ſua dona, quum ſit veluti fons inexhauſtus. Sed hæc ad vnum Filium pertinere ſatis liquet ex verſiculo proximo. Verbum autem præſentis temporis vel accipitur loco præteriti *admenſus eſt*, vel actum continuum notat. Noſtrorum autem temporum Eutychianos ex hoc loco colligentes omnium Deitatis proprietatum in aſſumptam humanitatem realem effuſionē, vt inde ſuam illam Vbiquitariam carnem eliciant, cogitare ſaltem oportuit, ei quod ad menſuram eſt datum, non opponi quod infinitum eſt, ſed id quod totum eſt & integrum, etiam ſi totum ipſum ſit finitum: cuiuſmodi ſunt qualitates quæcūque à Deitate in res creatas conferuntur ex participatione, ne carne quidem Chriſti, quantumuis glorificati, excepta, quum ſola Deitas ſit infinita.

35 *Dedit ei in manū*, δέδωκεν ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ: id eſt, arbitrio ac poteſtati eius permiſit, vt ipſe Chriſtus explicat Matt. 28.18. Altera autem interpretatio, *Dedit per manum eius*, quaſi ſignificetur omnia dare Pater per manū Filij, etſi veriſſima eſt, tamen non eſt accommodata, vel ob eam cauſam quòd potius dicendum fuiſſet δίδωσιν quam δέδωκεν.

36 *Non obtemperat*, ἀπειθῶν: ſiue, qui non eſt dicto Filij audiens, vt conuertit Cyprianus libro aduerſus Iudęos 2. cap. 26. ſicut Eraſmus obſeruauit. Poſſimus etiam vertere, *Qui ſe perſuaderi à filio non ſinit*. Eſt enim duplex ἀπειθία, vna poſita in intellectu, quum, videlicet quiſpiam doctrinæ veritatis non vult aſſentiri, quo ſenſu opponuntur τὸ πιστεύειν & τὸ ἀπιθεῖν vt hoc loco, & Act. 14.2. altera poſita in voluntate & moribus, quæ ἀπειθία in multis quoque reperitur, qui tamen aſſentiuntur doctrinæ: & hactenus dici poſſunt πιστεύειν, vt Act. 8.13. & alibi ſæpe. Itaque malui generalem notationem huius verbi ſequi quàm vertere, *Incredulum eſſe*. Syrus ſenſum optima fide expreſſit, quum ἀπειθῶν verteret, *Qui non acquieſcit*. ¶ *Non videbit vitam*, οὐκ ὄψεται ζωήν. Hebraiſm. pro vita non fruetur, vt alibi expoſuimus. ¶ *Manet*, μένει. Theoph. legit μένει, id eſt, Manebit, & ita citat Cyprianus eo loco quem modò citaui. Cyrillus quoque ita legit, & Syrus interpres: quod etiam eſt ἐμφανέστερον. Vide Matt. 26.33.

IN CAPVT IIII.

1 *Ipſum*, ὅτι Ἰησοῦς. Vulg. & Eraſ. *Quod Ieſus*. Eſt autem antecedentis repetitio, pro relatiuo, ex Hebræorum idiotiſmo, vt Pſal. 48.1.

5 *Sychar*, Συχὰρ. olim Sichem, celebertima in ſacris literis ciuitas triginta ab vrbe Hieroſolymorū ſtadijs auctore Hieronymo in Paulæ epitaphio.

6 *Ita*, οὕτως: id eſt, ita vt laſſus erat, vel idcirco quia laſſus erat. Sic enim hæc particula reperitur vſurpata. Act. 20.11. atque adeo apud Terentium & alios idoneos auctores, vt Eraſmus obſeruauit. neque video qua ratione poſſis δίκην τινὸς aut μιμητικῶς accipere, quum hæc non dicantur forma dialogi.

¶ *Hora [enim] erat*, ὥρα ἦν. Apparet ex Cyrillo, Chryſoſtomo & Theophylacti commentario, ſcriptum fuiſſe in ipſorum codicibus ὥρα δὲ ἦν, vt ſuprà 1.40. ita vt δὲ pro γὰρ accipiatur. Ita enim explicatur ratio cur ad fontem ſederit: Quia (inquit) laſſus erat de via, & inſtabat meridies, maximus videlicet diei æſtus. Non dubitaui igitur cauſalem particulam ſupplere, quum alioqui in narrationibus iſtæ particulæ non ſine quadam etiam gratia omitti ſolerent, à noſtro præſertim Euangeliſta, vt ſuprà, 1.2.3.7.12.14.18.21.23.25 32.41.46. & in omnibus penè narrationibus.

9 *Igitur*, οὖν. Vide ſuprà 3. cap. 25. Sic etiam accipitur infrà verſu 28. ¶ *Non tutantur*, συγχρῶνται. Vulgata, *Contentur*, quod vocabulum planè eſt barbarum & obſcurum. Eraſmus, *Commercium habent*, recedens à Græcis, vbi minimè neceſſe eſt. Nam Vtendi verbum ſimili prorſus ſignificatione vſurpant Latini, vt vel ex illo Ciceronis loco apparet, *Sartum*, inquit, *Alphenum propinquum noſtrum, quo iſte vtebatur plurimum*. Sunt autem hæc fortaſſis Euangeliſtæ potius quàm huius Samaritanæ verba. Cur enim ab illa Ieſus de re plus ſatis omnibus nota admoneretur. Idcircò illa incluſi parentheſi. Quod ſi quis iſtis, ſiue huius Samaritanæ mulieris, ſiue Euangeliſtæ, verbis miſſionem diſcipulorum in vrbem

bem obliciat, vbi cibos emerint & totũ huiuſ cõmorati nullos ex ciuibus ſint dedignati, reſpondeo Chriſtum & ipſius diſcipulos, ſicuti cum publicanis quoque cibum ſumere non dubitabant, ita nihil moratos fuiſſe anathema iſmum Iudaicũ aduerſus Samaritanos promulgatum. Cæterùm qui fuerint iſti Samaritani, prius Cithęi dicti, qui tamen & ipſi à Iacobo per Ioſephum mentiebantur ſe originem ducere, quæ item fuerit illorũ religio, qui cultus in monte Gariſin ab eis inſtitutus, quæ ipſorum aduerſus Iudæos, & Iudæorũ viciſſim aduerſus illos odia, adeo quidem vt à Synagoga magna Samaritani fuerint ſeueriſſimo anathemate notati, partim ex ſacris literis, partim ex Ioſepho & recẽtioribus etiam ſcriptoribus intelligitur, vnde illud iactatum aduerſus Chriſtum conuitium, Samaritanus es, infrà. 8. 48.

10 *Donum illud*, τὴν δωρεὰν. Non dicit indefinitè δωρεὰν *donum*, neque plurali numero τὰς δωρεὰς, *dona*: itaque additus articulus oſtendit Chriſtum de eximio aliquo dono diſſetere, de ſeipſo videlicet quem Pater huic mulierculæ offerebat: & illud καὶ τίς ἐστιν accipiendum eſt pro epexégeſi. ¶ *Tu petiiſſes*, αἰτήσειας. Vulgata *Forſitã petiiſſes* quomodo etiam particulam αἰ expreſſit infrà. 5. 46. & 8. 19.

11 *Quo hauries* ἄντλημα, Aug. tract. in Ioh. 15. vertit prouinciali proculdubio vocabulo *Hauritorium*.

¶ *Aquam illam viuam* τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν id eſt puram & perẽnem, nempe diuinam illam vim Sp. Sancti nos introducentis in eius veritatis cognitionem, in qua ſita eſt vita æterna: Agit enim hîc de donis, quæ quòd ſint electis propria, ideo nũquam illis eripiũtur: cui perenni aquæ opponitur terrena illa ex puteis hauſta ſitim nõ extinguens. Sunt autẽ hę metaphoræ Hebræis familiares. vt Ierem. 2. 13. Ioel. 3. 18. Zach. 13. 1.

14 *Non ſitiet* οὐ μὴ διψήσει. Duplex negãs particula expreſſius negat. Poſcit autẽ mutua relatio, vt ſicut illud de aqua vulgari, ſic de vita Spirituali animam vere ſanante iſtud accipiatur: quæ certè in vno Chriſto per Iuſtificantẽ & ſãctificantẽ Sp. Sanctũ in nobis habitantem donatur, in quo propterea dicimur cõpleti Colo. 2. 10, quãuis hoc etiã verũ ſit de illa Spirituali, vltimo demũ die noſtro quoque corpori cõmunicanda vita, tũc demũ de ſitura illa animali fami & ſiti obnoxia. Quòd autẽ in hac vita nõ ſitire dicãtur, qui ex hac aqua biberint Chriſtus mox explicat: nẽpe nõ quòd ſitis ſit prorſus extincta, ſeũ quia prout vel de ſiti vitiorũ compeſcenda, vel de hac aqua Spirituali amplius hauriẽda deſiderium creſcit (quod omnibus verè ſanctificatis vſuuenire teſtatur Apoſtolus ſuo ipſius exẽplo Ro. 7. 24.) viciſſim ex illo fonte intra nos aperto perennis riuus nos laborãtes irrigare nõ deſinat, vt nunquã exareſcamus, vt loquitur Dauid Pſal. 1. 3. quò reſpicit idẽ Apoſtolus Rom. 6. 14.

20 *In hoc monte*, ἐν τῷ ὄρει τούτῳ, nẽpe Gariſin. qua de re vide Ioſeph. antiq. li. 11. cap. 8.

21 *Tempus* ὥρα i. καιρός, Gallicè, *La ſaiſon*. Vulg. *hora*. Vide Matth. 14. 15.

22 *Quod neſcitis*, ὃ οὐκ οἴδατε. Ergo ſine fide: ex quo conſequitur omnes ſemel damnandas eſſe ἰδιοθρησκείας. ¶ *Nos adoramus* ἡμεῖς προσκυνοῦμεν. Accenſet ſeſe vt hominem hominibus, vt Iudæum Iudæis. Sed num etiã adoratoribus? maximè, vt pluribus docet Cyrillus, & quidẽ nõ vno loco: nõ tamen ſecundũ Deitatẽ, ſiue abſolutè & eſſentialiter; ſiue perſonaliter conſideratam, vt blaſphemant Arriani. Adorare ergo dicitur Chriſtus vt homo ſe ipſo vt Deo minor. Adoratur autẽ etiã ab Angelis, imo ab omnibus rebꝰ creatis, tũ vt Deus verus ſeipſo maior: tum ratione humanitatis, nõ tamen abſolutè, ſed quatenus hæc humanitas, etſi Deitas non eſt, ſubſiſtit tamen nõ in ſeſe, ſed in Filij veri & coeſſentialis Dei perſona nunquam diuidenda, & habẽte nomẽ quod eſt ſupra omne nomen. i. rescreatas omnes, etiã quatenus & ipſe verus homo eſt.

23 *Spiritu ac veritate*, ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ. Abundat præpoſitio ἐν Hebræorũ more, de quo diximus Matt. 3. 11. Spiritũ autem opponit mandato quod carnale dicitur Heb. 7. c. 16. in ſeſe videlicet cõſideratũ, & quatenus cultus iſte ritibus & materia caducis conſtabat: ac ſimili prorſus ratione cum veritate cõfert nõ mendacium, ſed Legis ceremonias externas, quæ propoſitis imaginibus promittebant, quod reipſa præſtat Chri-

ſtus. Vt quæ de vero & falſo Dei cultu, item de vtraque vita hic diſſerit Theophylactus, ad rem non pertineat. Etſi enim Chriſtus verbis *Spiritus & veritatis* vtens, omnes commentitios cultus & vanos à fundamentis apertè conuellit, tamen ipſa interrogatio & Chriſti reſponſio declarant directè ſignificari ſublatam mox fore iſtam inter Iudæos & Samaritanos, de loco adorationis & eiuſmodi rebus controuerſiam. Sunt igitur coniunctim legenda *In Spiritu & veritate*. Nam patres quoque & pij omnes antè exhibitum Chriſtum adorarunt verum Deum in Spiritu, non tamen in iſta veritate, vt ſuprà nos docuit noſter Euangeliſta cap. 1. 17. quoniã promiſſiones, quæ ſunt veri diuini cultus obiecta, non niſi eminus, quanuis ſatis ad ſalutem efficaciter, ſpectabãt. Neque verò quod hic nobis impudenter ab Antichriſti Romani mancipiis obiicitur, ſpiritualem cultũ ex verbis Chriſti ſtabilientes ſentimus Deum non eſſe tum externo corporis, tũ interno ſpiritus cultu adorandum, immo vtrunque Deo ſemper debitũ fuiſſe & deberi abſit vt inficiemur. Sed primum quæ quiſque priuatim pro ſuæ vocationis ratione præſtare Deo & proximo debet officia tũ corpore tũ ſpiritu, à publico Eccleſiaſtico cultu diſtinguimus. Deinde ſacros ritus ad εὐπρέπειαν, non ad ipſum cultum propriè pertinentes à ſignis & figurandę alicuius rei cauſa inſtitutis, ſiue ſacramentis diſcernimus, cuiuſmodi *ſane* duo in Eccleſia Chriſtiana cõſtituit Chriſtus, eáque ſimpliciſſima & minimè operoſa, nempe Baptiſmum & Cænam Dominì: & illos quidem prout requirit ordo cuiuſque Eccleſiæ conſtituendos docemus, ſed intra modum, & adhibita ſemper cautione, ne cultus ipſius diuini partes cenſeãtur, nedum vt promiſſio gratiæ diuinæ illis affingatur: ita denique vt ex illis infinitis quibus onerari Eccleſiam, grauiore quàm Moſaico iugo conqueritur Auguſtinus, vani, ridiculi, ſuperſtitioſi, impij denique prorſus abrogentur: ſacramentis verò prout diuinitus ſunt ab vnico noſtro legiſlatore ordinata quicquam vel detrahere, ac multò magis nouas figuras vel vmbras vllas in Eccleſiam inuehere, nefariã eſſe audaciam, ex verbo Dei omnes ἐθελοθρησκείας tam expreſſè damnantis, & ignem externum olim altari ſuo inferre prohibentis, affirmamus. Hæc, inquam, noſtra eſt de Spirituali cultu diuino ſententia, his Chriſti verbis cõſentanea, niſi fortè ſublatas, licet diuinitus inſtitutas, Moſaïcas figuras & vmbras arbitramur, vt aliç ab hominibus, (& quibus pleriſque hominib.) illarũ loco ſubſtituerentur, aut partim Moſaïcarum nõnullæ inſtaurarentur, partim à Paganis aliæ deſumerentur.

24 *Deus eſt Spiritus*, Πνεῦμα ὁ Θεός. Iterum adiũctus articulus oſtendit Deũ eſſe ſubiectum, Spiritum verò attributum, quemadmodum ſuprà 1. 1. quod vt facilius intelligeretur, ſecuti ſumus naturalem conſtructionis ordinem. Cæterùm Spiritus appellatio naturæ diuinæ vniuerſim conſideratæ tribuitur, nequis de tertia hypoſtaſi propriè hic agi putet.

25 *Qui dicitur Chriſtus*, ὁ λεγόμενος Χριστός. Hæc ſunt verba Euangeliſtæ, nomen Meſſiæ Græcè explicantis, nõ ipſius mulieris Græcè neſcientis, ideo à nobis parentheſeos ſigno incluſa: ſicut ſunt etiam à Syro interprete omiſſa. ¶ *Omnia nobis*. Ad ſalutem videlicet ſpectantia. Itaque particula vniuerſalis ad id de quo agitur eſt reſtringenda, quod eſt ſæpiſſimè in his libris obſeruandum.

27 *Interea*, ἐπὶ τούτῳ: hoc eſt omnino quod ad verbum dicimus in vernaculo ſermone, *ſur cela*, vel, *ſur ce propos*. ¶ *Cum muliere*, μετὰ γυναικός: inquit Eraſ. cum ea quę nimirum Samaritana eſſet: quo modo etiam video hunc locum à pleriſque explicari. Sed (vt mihi quidẽ videtur) ad exprimendam hanc ſententiam dicẽdum erat cum articulo μετὰ τῆς γυναικὸς, vt infrà. verſu 39. & 42. quod etiam annotauimus ſuprà, 3. 27. Deinde cur tantopere offenderentur colloquio Chriſti cum Samaritana, qui ex ipſa vrbe venirent, vbi ex Samaritanis cibum emerant? Mirantur ergo potius, ſolum cũ ſola muliere extranea colloqui. Habenda enim eſt ratio temporis & loci: quum alioquin nõ repudiaret Chriſtus etiã mulieres alloqui, vt pote quæ ſunt illum Hieruſalem vſque ſequutæ, & ipſi miniſtrabant: ſed tamen neque temere id fecit, neque frequenter, neque alloquutus eſt quaſuis, neque vbiuis, ſed ita

vt omnia

vt omnis maledicendi occasio quantùuis suspiciosis hominibus eriperetur. Nec sanè credibile est discipulos sinistri quicquam fuisse de Domino suspicatos: sed hoc vt inusitatum admiratos: & notæ sunt bonorum Patrum querelæ aduersus mulieres ἐπισταμένας vocatas, qui vtinam potiùs istarum turpitudinũ cloacam obstruere, quàm votiuam illam suam virginitatem tantopere defendere studuissent.

18 *Eius loci hominibus*, τῆς αὐτοπτίας. Hic demum valet quod in superiorem versiculum nõ ita appositè Erasmus annotarat. Si tamen simplici relatiuo vsus esset Euãgelista, obscurè esset loquutus. Conati autem sumus articuli αὐταφιρὰ paulo clarius exponere.

35 *Adhuc quadrimestre [spatium] superest, ἔτι τετράμηνός ἐστι*. Vulgata, & Eras. ad verbum, *Adhuc quatuor menses sunt*. Sic autem loquuntur Hebræi, ex quorũ idiotismo hoc petitum est, vt Genes. 40. 11. & 18. Ionæ. 3. 4. & infrà, 7. 33. Cæterùm in hoc toto allegorico sermone, per eos qui serunt, Prophetæ: per Messores, Apostoli: per messem, credẽtes, & in horreũ Ecclesiæ colligendi significantur. & cõmodè prorsus cibo metaphoricè subiicit similitudinẽ à messe sumptã. Ex hoc autẽ loco colligi videtur posse à Paschate cuius meminit supra 2. 13. intercessisse octo plus minus mẽses ad hęc gesta, quũ messis incidat inter Paschа & Pẽtecostẽ.

36 *Simul gaudeat*, ὁμοῦ χαίρῃ. Hoc est quod scriptum est Heb. 11. 40.

37 *Dictũ illud*, ὁ λόγος: i. parœmia seu prouerbiũ illud vt ex Chrysostomo diserte explicat Theophylact. Cic. de Oratore. *Bona dicta, quæ falsa sint: nã ea dicta appellantur proprio iã nomine*. Et huc spectat senarius ille à Camerario citatus, ἄλλος μὲν σπείρει, ἄλλοι δ' αὖ ἀμήσονται. ¶ *Verũ*, ἀληθὲς. Vulgò legitur ὁ ἀληθινός. Sed in Theophyl. Romano nullus est additus articulus, & quisquis Græcè vel mediocriter nouit, facilè iudicare potest nullum hic esse locum articulo.

42 *Propter tuos sermones*, διὰ τὴν σὴν λαλιάν. Hoc loco λαλιὰ non declarat loquacitatem (quæ propria est huius vocabuli significatio) neque idioma linguæ, (vt accipitur Mat. 26. 73. & Mar. 14. 70.) sed idẽ prorsus quod λόγος, quo vsus est Euãgelista supr. vers. 39. Syro etiã interprete vtroq; loco eãdẽ voce vsurpãte. Vetustissimus noster codex eodẽ sensu pro λαλιὰν habet μαρτυρίαν, quæ fortassè fuit illius interpretatio, & ex albo in cõtextũ irrepẽs, illius expungendi occasionẽ præbuit, integra tamẽ manẽte sententia. Vetus autem interpres barbarè loquelam interpretatus est. Eras. *Orationem*: quod vocabulũ vt ambiguum hoc loco repudiauit.

44 *Testatus fuerat*, ἐμαρτύρησεν. Si ita conuertas, perspicuus erit locus, alioquin valde obscurus: quíque valde torsit plerosque interpretes. Erit enim hæc sententia. Profectus est in Galilæam Christus, nempe Canan, Galilææ oppidum, vt mox declaratur versu. 46. non autem in Nazareth patriã suam, quanuis & ipsa sita esset in Galilęa Luc. 1. vers. 26. Nam inde fuerat eiectus, adeo vt testatus esset Christus ex vetere prouerbio, Prophetas à suis nõ agnosci. Cæterùm ne quis forsã moueatur quòd præterito perfecto tribuamus significationẽ pluſquam perfecti manifestum similis enallages exemplũ suggeret proximus versiculus, in quo necesse est vt ἐποίησαν & ἦλθον interpreteris, *fecerat & venerant*: & rursus altero sequente versiculo, ἐποίησεν, *fecerat*.

46 *In Capernaũ*, εἰς Καπερναούμ. Hoc ego per traiectionẽ cõnecto cũ verbo ἰῶ, ꝙ omnino id videatur postulare proximi versiculi sententia. Ideo vt traiectionem vitarẽ, mutaui verborũ collocationẽ. ¶ *Regius quidam*, τις βασιλικὸς: i. ex Herodis aulicis & eorũ numero qui plurimum apud eum poterant. Quãuis enim Herodes non regis, sed tetrarchæ nomẽ haberet, tamẽ, si nominis ambitionẽ excipias, rex erat, ac saltẽ à vulgo rex dicebatur, vt apparet ex Mar. 6. 14. Vulg. *Regulum* interpretatur, qui à Græcis non βασιλικὸς sed βασιλίσκος dicitur: Syrus verò interpres *Seruũ regis*, pro quo Gallicè dixerimus, *Officier du Roy*.

47 *Vt descenderet*, ἵνα καταβῇ: id est veniret. Sic enim vtuntur Hebræi verbis Ascendere ac Descẽdere, etiam non habita situs locorum ratione. Nam vrbs Capernaum erat in monte sita vt alibi dicitur. ¶ *Erat enim morbũdus*, ἤμελλε γὰρ ἀποθνῄσκειν. Vide Luc. 7. 2. Vulg. *Incipiebat enim mori*. Eras. *Agebat enim animam*. Vterque admodum im-

propriè. Sed ex hoc loco apparet Aristotelem sapienter admodum inter τὸ μέλλον & τὸ ἐνδεχόμενον distinguere.

50 *Viuit, ζῇ.* Valet, ex Hebræorum idiotismo. Huc pertinet quod ait quidã, *Non est viuere, sed valere vita.*

52 *Melius habuerat, κομψότερον εἶχε, i. ὅτι τὸ βέλτιον.* Erit ergo κομψῶς ἔχειν, id omnino quod Latini dicunt bellè habere. Sed hoc tamen est ἄπαξ λεγόμενον.

IN CAPVT V.

1 *Posthæc, μετὰ ταῦτα.* Ad hoc temporis spatium referenda sunt quæ (præter superiora gesta, tum Hierosolymis, tum in Iudæa, tum in Galilæa post Iohannẽ in carcerem coniectum, quæ nostер hic Euangelista recensuit) ab aliis narrantur facta inter primum illud Pascha in quo Christus vendentes & ementes eiecit, supra 2.13. & secundum, cuius hîc fit mentio: nempe miracula plurima, vocatio aliquot insignium discipulorum, & sermo in monte habitus copiosissimè descriptus. Hunc enim diem festum fuisse alterum illud pascha sic κατ' ἐξοχὴν vocatum, vt rectè sentit Irenæus lib. 2. cap. 39. nõ autem Pentecosten vt Cyrillus & Chrysostomus existimarunt, mihi videtur manifestè liquere ex ipsius Christi verbis supra 4.35.

2 *Ad portam Pecuariam, ἐπὶ τῇ προβατικῇ* subaudi πύλῃ Vulgata. vt habent emẽdatissimi vetusti codices, *super probatica* Hebraice. שער הצאן [*Schahar hatson,*] Neh. 3. 1. & 32. & 12. 39. vt Græcus etiam interpres vertit. & hæc ipsa fortasse fuit piscina quam extruxisse dicitur Ezechias 2. Reg. 18. 17. & 20. 20. Male igitur legit Theophyl. à vetustior. aliis deceptus προβατικὴ κολυμβήθρα. tertio casu. Erat autem hæc porta templo propinqua, ideóque ab Eliasibo Pontif. Max. extructa & sanctificata. Neh. 3. 1. et, προβατικὴ cognominata, quòd ibi pecora vænirent, vel eò saltem potissimum adducerẽtur sacrificãda, vbi peropportuna fuit piscina tum adaquandis, tum etiam abluendis pecudibus, antequam coram Domino sisterentur. Syrus autẽ interpres totum hoc ἐπὶ τῇ προβατικῇ nõ legit. ¶ *Piscina, καὶ κολυμβήθρα.* Sic rectè Vetus interpres, non habita ratione Græci etymi quod aquarum collectionẽ designat ad natandi & vrinãdi voluptatem comparatarum, cuiusmodi illa fuit in qua Herodes Magnus Aristobulum fraude submersit, vt narrat Iosephus lib. antiq. 15. cap. 3. vt etiam Latini piscinas initio vinaria siue ἰχθυοτροφία vocarũt, longius postea translato nomine, vt apparet ex Columel. lib. 1. cap. 5.

¶ *Beth-esda,* Βαθσαϊδά. In vulgata editione & apud Tertull. de baptismo, & aduersus Iudæos legitur *Bethsaida,* & Græcè in Theophylacto Romano, Βηθσαϊδά: scriptura proculdubio, propter horum nominum affiniratem, à librariis & aliis Hebrææ linguæ imperitis deprauata, quanuis illam tueri nonnulli conentur. Vetustissimus codex meus habet Βαζαθά, quod fortasse scriptum est pro *Bethsba*, quæ vna fuit ex Hierosolymorum collibus, Ophlæ proxima, vt declarat Iosephus de bello Iudaico, lib. 6. capite. 6. Græci codices emendatiores, summo consensu legunt *Beth esda*, id est domũ effusionis ab שׁפך [*esched*,] quod cognomen non à fundendo victimarum sanguine ductum est, vt nonnulli perperam senserunt, (nec enim ibi, sed apud altare mactabantur hostiæ) sed proculdubio ab aquæductu, cuius auctor fuisse dicitur Ezechias, 2. Reg. 20. 20. & cuius fit etiam mentio Es. 8. 6. & Neh. 3. 15. At Syrus interpres habet *Beth-chesda*, id est, Domum beneficentiæ, quod maximè probo: ex eo nimirum extraordinario miraculo quod illic in valetudinarios edi solebat, hac piscina tandem cognominata. Vide infrà. 9. 7.

4 *Angelus enim, ἄγγελος γὰρ.* In duobus codicibus additur Κυρίου, *Domini.* Non est autem probabile Angelum consueuisse visibili specie descendere: sed ex aquæ repentina turbatione & consequente miraculo, cuius is demum erat particeps qui primus in piscinam descendebat, satis constitisse diuinitus id fieri, quod tamen non ambigo quin ad naturalem causam aliquam plerique traduxerint. ¶ *Certo momento χρόνῳ τινί.* Sic Erasmus. nam καιρὸς proprie certum & constitutum temporis articulum declarat. Vulgata, barbarè & ambiguè, *Secundum tempus.* Vide Act. 1. 7. Tertull. in libro de baptismo putat semel quotannis id factum.

5 *Agẽs in morbo, ἔχων ἐν ἀσθενείᾳ.* Vulg. ad ver-

ad verbum, *Habens in infirmitate.* Erasm. *Morbo tenebatur*, paulò longiùs recedens à Græcis. Ego spectaui quid vsus Latinæ linguæ ferret tum hoc loco, tum etiam in proximo versiculo. ἀσθένειαν autem Euangelista vocauit morbum, ab effectu, quo nimirum ita erat iste debilitatus vt consistere non posset.

7 *Qui immittat*, ἵνα βάλλῃ. Hebra. שלחני (*lischlach*,) pro quo dicunt ferè Græci τὸ ἐμβάλλειν.

11 *Euaserat*, ἐξένευσεν. Hoc vocabulum nusquam in nouo Testamento reperitur nisi hoc vno loco. Significat autem clam euadere, & se quodammodo surripere è turba, quum propriè dicatur de iis qui ex vndis enatant: fortassis quòd qui clàm nititur ex turba elabi, corpus non aliter summittat quàm qui ex vndis emergat: vnde etiam εἰσδύειν dicitur ratione translationis non dissimili, qui in locum aliquem subit & irrepit: cui opponitur τὸ ἐκδύειν. Sed & vsitatum est, confertam & in varias partes velut exundantem multitudinem commoto mari conferre, vnde qui se recipiat, merito dicatur quasi enatare. Quòd autem arbitratur Erasmus, potius deducẽdum esse ἐξένευσεν à verbo ξενίω, quod declarat velut peregrinum & ignotum fieri, mihi quidem non potest probari. Vulg. *Declinauit.* Nam ξενίζειν etiam hoc declarat: vnde viarum diuerticula dicuntur ξενῶνες. Sed vtendum erat plusquãperfecto, & superior significatio videtur expressior.

¶ *Et turba quæ erat in illo loco*, ὄχλου ὄντος ἐν τῷ τόπῳ. Hæc (vt opinor) præstat coniungere cum ἐξένευσεν quàm accipere vt absolutè posita. Nam quod existimat Erasmus fuisse potius dicendum ὄχλου ὄντος, non puto magni esse momenti.

18 *Deum*, τὸν Θεὸν. Articulus ostendit τὸ Θεοῦ nomen habere rationem subiecti cui nomen patris attribuatur: quod in Græco sermone planum est: in Latino verò ambiguum. Ideò verborum collocationem mutaui, quamuis ne sic quidem tota orationis ambiguitas tollatur. ¶ *Suum*, ἴδιον: id est sibi proprium ac peculiarem. Hoc autem illud est quo maximè offendebantur Iudæi, quú alioquin toti Israeli liceret Deum patris nomine compellare, vt Exo. 4 12. Verùm quum Christus communem faciat Patri & sibi diuinam illam vim cuius manifestum specimen in illa sanatione ediderat, inde rectè colligens se non esse violatorem legis Sabbathi, qua humana tantùm opera, non diuina, ne ea quidem quæ per homines exequenda præceperat Deus, interdicebantur: isti, neglecta responsionis istius vi, quia Christum ex hominis duntaxat specie metiuntur, & impedit ipsorum prauitas quominus Dei gloriam in tanto ipsius opere elucentem cernãt: ideo quod verè dixit Christus, blasphemiam esse iudicant.

¶ *Æqualem*, ἴσον. Atqui non dixerat istud Christus expressè, sed rectè ex ipsius argumento coniiciebant Iudæi. Nam si Deus Pater meus (dixerat Christus operans sabbato) non violat sabbatum, nec ego quum operor Sabbato, sabbatum violo: quæ cõclusio stare nõ potest, nisi æqualitas personarum Patris & Filij statuatur, *vt recte* Patres aduersus Arrianos hoc loco docuerunt. Sunt enim hæc Euangelistæ verba nõ tantum recitantis, sed etiam approbantis quod Iudæi ex Christi verbis rectè colligebant.

19 *Non potest.* οὐ δύναται. Annotauimus Marc. 6. 5, τὸ μὴ δύνασθαι interdum poni pro μὴ θέλειν, id est, Non posse, pro Nolle. Nam inter species τοῦ ἀδυνάτου rectè numerat τὸ ἀβούλητον Nãzianzenus λογ. β. περὶ υἱοῦ. Sed hoc loco agitur de eo quod omnibus modis ac propriè est ἀδύνατον. Neque tamen hoc arguit vllam in Christo imbecillitatem, siue hæc diuinæ naturæ, siue humanæ, siue toti personæ tribuas: & hoc accipias absurdissimè pro imbecillitatis argumento, quòd nõ possit quispiam nisi diuinitus & secundum Deum agere. Cæterùm variant hoc loco Patrum expositiones, quorum alij ad Deitatem, alij ad humanitatem Christi istud referunt: quorum expensis rationibus, statuere mihi posse videor vtrosque rectè sentire, si modò nõ seorsim, sed coniunctim, & tamen distinctè considerentur eorum sententiæ. Personalis enim est hæc Christi tum actio, de qua accusatur, tum actionis depulsio seruata naturarum vt in ipsa vnitione, sic in actione quoque distinctione. Quũ ergo dixisset Christus Sabbatum à se nõ fuisse violatum, quoniam suis non ma-

gis posset quàm Patris sui, nempe Dei, operibus Sabbatum violari, rectè Iudęi inde collegerant quòd sese Dei Filium, non vulgato illo loquendi more ob insignem aliquam diuinam beneficētiam prędicaret, sed vt natura patri ęqualem. Rectè, inquam istud Iudæi colligebant, quoniam si qua hic imparitas constitueretur, non fuisset pariter diuinum hoc opus, ac proinde conclusio Christi non procederet, immo hac imparitate posita, poni quoque oportet plures inter se naturales Deitates: & vt diuina inæqualia opera, sic deos etiam & quidem impares multiplicari, vt inter homines pater quispiam & filius duo sunt numero homines, eâdem & vna definitione homines, & totidē numero humanæ actiones: quæ non tantùm impiũ, sed etiam ridiculum fuerit in Deitate imaginari. Adiungit nunc ergo Christus quo superior blasphema illatio expungatur, nēpe aliud non agere Filiũ quàm hoc ipsum quod ageret Pater: ac proinde duas quidem esse distinctas agentes personas, at minimè, neque naturâ neque potentiâ, neque operatione separatas, vt in hominibus vsuuenit. Vnde efficitur, vt Pater & Filius sunt Vnus & idem Deus, ita statuendam quoque vnã eorum naturam, potentiam ac operationem indiuisam, ita vt non iam opus cum opere conferretur, sed vnum & idem opus, & quidem indiuisum statueretur: quo posito firmissima stabilietur Christi responsio. Et hactenus quidem de hoc opere, quatenus fuit Deitatis opus, vt sanè propriè fuit. Quatenus autē in hac actione concurrit etiam Christi humanitas, quo respectu fuit hoc opus nõ Deitatis sed hominis opus, ideóque instrumentaliter tantùm diuinum, quatenus videlicet tum anima tum corpus Deitati sua ipsius volũtate ac operatione subseruit ad commune huius miraculi ἀποτέλεσμα, vt rectè contra Eutychianos, Monothelitas & Monophysitas declaratur. Probat igitur Christus ne quidem opere suo violatum Sabbatum, quoniam illa suæ humanitatis potentia ac voluntate à Deitatis quidē tum potentia tum voluntate distincta, vtpote quæ sint qualitates creatæ, at nõ separata, agat quidquid agit, nõ aliter quàm prout illi præmonstrat pater, quem cõsequeretur esse violatorem Sabbati si Filius hac in re peccasset. Filius ergo secundum neutram agit à semetipso. Etsi enim vna & eadem est Patris & Filij οὐσία, ac proinde potētia, voluntas & operatio, tamen hæc omnia Filius nõ habet à se, sed à Patre, qui sicut à nullo est, sic vnus à semetipso agit cum Filio. Idemque Filius quòd ad humanitatem attinet, dicitur nõ agere à semetipso, nõ quod nõ habeat ipsius humanitas suam vt naturam, sic potētiam, voluntatem ac operationem à sua & patris Deitate distinctas, sed quia tota ipsius humanitas vltra personalem vnionē, nõ suo vnius arbitrio, sed Deitatis virtute & impulsu perfectissimè mouebatur & operabatur. ¶ (*Id est,*) *nisi viderit*, ἐὰν μὴ τι ἴδῃ. Vulgata, *Nisi quod viderit*, vt pro τι videatur legisse ὅτι. Admonet Erasm. posse etiam expungi particulam τι, quæ sæpenumero apud Græcos redundat. Sed τι τινὶ pro ἐργάζεσθαι absolutè positum nõ temere reperias: quanquam id potest vtcũque excusari idiotismo Hebræorum, de quo diximus Matt. 20, 12. Itaque supplendum esset ἐκεῖνο, id est *illud*, quod nimirum facit Filius. Sed maior hic oritur scrupulus. Ea enim est natura particulæ *Nisi*, vt si cõditionem ponas quam tollit, simul totum præcedens membrũ vel ponatur, si neget: vel tollatur, si affirmet. Nam si dicas, Nemo venit ad me nisi Pater meus traxerit eũ, cõsequitur aliquos venire si Pater eos traxerit. imò verò omnes quos traxerit, vt explicat diserte Christus infrà, 6. 37. & 44. Ité, si dicas, Mors manet super omnes, nisi Christo crediderint, efficitur, mortē nõ manere super quẽquã qui crediderit. Sic igitur hoc loco, si ita hæc conuertas, Filius nõ potest à seipso quicquam facere nisi quid [vel nisi quod] viderit Patrem facientem: videtur consequi, Filium à seipso facere quod vidit Patrem facientem. Sunt autem hæc inter se contraria ex diametro, vt simul consistere nõ possint. Quid si igitur dicamus particulam *Nisi* nõ cõstituere totum membrum præcedens, sed eius priorem partem duntaxat? vt si argumentationem ita nectas, Filius nõ potest à seipso quicquam facere, nisi quod prius viderit Patrem

tem facientem, Ergo filius facit id quod faciente m Patrem viderit: nempe vt illud *A seipso* non repetatur in cõclusione contraria. Sed hoc planè durum est. Relinquitur ergo totum illud, Nisi quod viderit Patrem facientem, nõ esse partem propositionis alicuius hypotheticæ, sed potius epexegesin & interpretationem eius quod dixerat ἀφ' ἑαυτοῦ, id est à seipso. Itaque vt planior esset sententia, alioquin difficilis & impedita, non dubitaui particulam exegeticam supplere, quum præsertim viderem passim eiusmodi ellipses inueniri, vt infra, vers. 30, & 6 27. & 7.12. Postremò verò putaui illud quoque annotãdum, μὴ ποιεῖν nihil aliud declarare quàm τὸ ἐργάζεσθαι. ex quo etiam apparet τὸ ποιεῖν, idem prorsus significare quod simplex, ἐργάζεσθαι, quod opponitur verbo שבת (*Sabbath*) i. feriari, vnde Sabbathum dictum: de cuius quiete violata Christus accusatus sese purgat. Ideo vt perspicuitati studerem, conuerti ἀδὺν ποιεῖν, *non operari*, & τὰ ποιούμενα, *operantem*, sicut in nostro vulgato sermone, *Ne faire rien*, & *ne besongner point*, synonyma sunt, item *faire quelque chose*, & *besongner*.

¶ *Viderit Patrem operantem*, βλέπῃ τὸν πατέρα τι ποιοῦντα. In hoc sermone duo verba vsurpantur quæ se mutuò respiciunt, Demonstrare & Videre. illud Patri, hoc Filio tribuitur: & quidem vtriusque naturæ respectu, sed distinctè citra tamen diuisionem. Monstrare igitur patris idem est, atque virtutis ac potentiæ, ipsius denique essentiæ communicatio ab æterno. Audire verò Filij, est illius receptio ante omne tempus, quæ vi vnica tum Patris tum Filij exerit sese nobis iis momentis quæ ab æterno decreuerunt. Secundum Humanitatem verò, quum sicut duplex est in vnitate personæ natura, sic in operatione duplex sit voluntas, & potentia, Monstrare Patris, est mouere humanam Filij intelligentiam & voluntatem Deitati vt cõiunctum instrumentum ad eiusmodi operationum ἀποτέλεσμα cõcurrentem. Videre autem Filij secundum carnem, est prout suggerit illi Pater, & præcisè ad eius præscriptum & arbitrium omnia gerere. Quanuis autem hæc omnia dicat Iudæorum sese captui accommodans, vt omnia patri ferat accepta, non sic est accipiendum quasi ἔξωθεν & precaria tantùm virtute diuina moueatur, vt Prophetæ & reliqui sancti homines, quum verè & essentialiter sit Deus, & vna sit Patris & Filij Deitas: sed ita significatur ordo personarum, habente Filio à Patre id quod habet à seipso. Deinde sic declaratur subsidere sub Deitate ἀνθρωπότητα, vt sit in seipso Christus tum maior, tum minor, aduersus Eutychianam illam exæquationem naturarum ab Vbiquitariis insanis hoc nostro tempore renouatam.

¶ *Similiter*, ὁμοίως, id est æquè ac nõ minus, atque adeo vnà & indiuisa, vt essentia sic & operatione quòd ad Deitatem. Nam hoc, inquit Nanzianzenus, non est accipiendum κατὰ τὸ ὡσαύτως γινόμενον ὁμοίωσιν, ἀλλὰ κατὰ τὸ τῆς ἐξουσίας ἰσοτιμίαν: id est, quasi res à Patre factas Filius vt Deus, similes alias faciendo, exprimat: sed quòd in agendo vnica ac indiuidua sit Patris ac Filij virtus. Non ergo quatenus vnica fuit operans hoc miraculum Deitas patris ac Filij, comparantur hoc loco bina opera, quia sic multiplicaretur Deitas, vt & operatio & opus: sed dicitur Filius cooperari similiter, id est eadem ac vnica illa vnicæ Deitatis virtute, quãuis pater illam vt à nullo, Filius vt à patre ὁμοουσίῳ acceptam exerat: quod notandum est aduersus Sabellianos personarum discrimina tollentes: Arrianos identitatem essentiæ negantes, ac proinde Filij Deitatem oppugnantes: ὁμοιουσίους Deitatem multiplicantes, quorum proles fũt Tritheitæ. Eutychianos autem Monothelitas, & Monophysitas, refellit hæc eadem vocula ὁμοίως Christo secundum humanitatem accommodata, ita declarante Christo se quatenus est homo agere sua quoque humana natura, potẽtia, voluntate & operatione, quæ certè sunt qualitates, non essentiale quidpiã, & creatæ, ac proinde à Deitate, & illis eisdem in Deitate essentialibus, diuersæ res prorsus, & ab eadem, etsi non separandæ, tamen distinguendæ, ne pro vnitione statuatur naturarũ & essentialiũ quibus distinguuntur proprietatũ confusio. Dicit igitur Christus.

se quoque in iis quæ agat vt homo, non posse vt paternorũ præceptorũ trãsgressorẽ dici, quoniã hocquoq; agat itidẽ vt pater. i. prorsus ita vt illi mõstrat, id est præit ipsius humanæ voluntati pater, ne tantillum quidem ab eius præscripto discedens. Sed rursus hic est obseruandum non dixisse Christum πάντως ὁμοία ποιεῖ id est, 13. 13. similia facit (sic enim duo essent miracula, vnum à patre, alterum à Filio in homine effecto) sed ταῦτα ὁμοίως ποιεῖ, ista similiter facit, instrumentaliter videlicet, sed tamen cõiunctim propter personæ vnitatem, humana voluntate & operatione, ad vnicum miraculi ἀποτέλεσμα concurrente, quod est vnicum proprie vnius tum Patris tum Filij deitatis opus.

20 *Amat. φυλεῖ.* Sic duo significantur præcedentibus consentanea, & quidem coniunctim in ipsa Christi persona consideranda: inenarrabilis videlicet inter ipsas sacræ Triadis ὁμουσίους personas communio, & Patris summa erga Filium secundum carnem quoque dilectio, sicut ex cœlo testatus est: & qui amor est nostræ tum adoptionis, tum efficacis vocationis, tum nostræ tandem beatitatis basis. Dici vero non potest quàm multa sint istius loci occàsione non minùs inutiliter quàm curiose à nimiùm multis iampridem de æterno inter Patrem & Filium amore, disputata, cuius vinculum sit Sp. Sãctus: itidémque cur Christus superiore vers. nempe 19. sit vsus verbis præteriti temporis & futuri, quasi verò, sicut in tempore assumpta est caro, sic etiam successiuè non gesta sint quæcunque gessit Christus, itidemque omnia Dei opera quæ à mundi creatione extiterint, & ad finem vsque seculorum fient, quanuis ab æterno decreta, & ipsi Deo ab omni æternitate præsentia.

¶ *Monstrat ei. Διάνοιαν αὐτῷ*, nempe incarnato, vt pote quem etiam vt ἀνθρωπον designauit inter se & res omnes creatas huius rerum omnium gubernationis intermedium administrum: quo munere nunc fungens suos quidem sibi à Patre donatos benignissimè tuetur adhuc pugnantes: hostes verò sensim domat, non defuturus donec planè victor suos quidem secum in æternum regnaturos Patri sistat absolutissimè beandos. Diabolus autem cum suis omnibus fit scabellum pedibus ipsius substratum, vt pleniſſimè explicat Paulus 1. Cor. 15.

¶ *Maiora μείζονα.* Etsi enim vnica & singularissima est vnica Dei virtus, quæ est ipse Deus, siue φυσικὸς, siue ὑπερφυσικὸς, siue παραφυσικὸς operetur, patiet se tamen non exerit: qua in re elucet illa πολυποίκιλος Dei sapientia, Eph. 3. 10. Plus est autem vitam mortuis restituere, quàm ægrotantibus sanitatem: & quod hic Christus de se, dicit de credentibus infra 14. 12. & Marc. 16. 17. quò spectat quod de Petri vmbra narratur Act. 5. 15. Sed hoc semper obseruandum est discrimen, quòd Christus vt verus Deus sua ipsius virtute edidit miracula, quod vsque adeò est Deitatis vnius proprium, vt ne Angelis quidem ipsis, nedum hominibus quantumuis eximiis Dei donis præditis, hoc ius mutandi naturæ ordinis fuerit tributum, vt qui fuerint tãtum vnius Dei in edendis miraculis internuntij. Cuius rei ignoratio idololatriam inuexit, & nunc etiam fouet, contrarium nos ipso Petro docente Act. 3. 12. ¶ *Vt ita* id est ὥστε ὑμᾶς θαυμάζειν, *vsque adeò vt sitis me hæc agentem admiraturi quem nunc ad necem quæritis.* Nec enim hæc admiratio fuit horum miraculorũ finis, sed sequuta est apud istos miraculorũ effectionẽ, & alibi quoque annotauimus ἵνα pro ὥστε, poni, vt Apo. 13. 13.

21 *Quos vult. οὓς θέλει.* Ergo & ipse non aliunde emendicata, vel dumtaxat συναρετῇ, vt blasphemabat Nestorius, sed illa ipsa ἰσοτίμῳ & αὐτοκρατορικῇ potentia quæ est ipsamet Deitas, vna & eadem tribus ὁμουσίοις personis est communis inseparabiliter. Nam Sp. quoque Sancto istud κατὰ βούλησιν, id est *sicut vult* tribuitur 1. Cor. 12. 11. ¶ *Et viuificat*, καὶ ζωοποιεῖ, id est verè ac reipsa in hanc vitam restituit nullis magicis præstigiis, nec falso miraculo. Agit autem Christus hoc loco non de illa vniuersali & vltima mortuorum resurrectione, sed de mortuis quos in hanc vitam præsentem erat restituturus, quãuis inde postea ad illam vniuersalem resurrectionem tandẽ transeat, versiculo videlicet 28. & 29.

22 *Nec enim Pater iudicat quemquam*, οὐδὲ γὰρ ὁ πατὴρ κρίνει οὐδένα. Iudicandi verbum hoc loco, & paulo pòst versu 27. & 30, respõdet verbo דין (*dinabat*)

quo

quo videlicet significatur συνεχὴς plenum imperium ac summa mundi administrãdi potestas: vt planè in duobus versiculis superioribus videatur sibi ttribuere nomen illud Dei יְהוָה [Iehonah,] in hoc autem versiculo alludere ad nomen אֱלֹהִים [elohim.] Annotat etiam Erasmus, Cyprianum duobus locis ita citare hunc locum vt eum appareat pro οὐδὲν legisse οὐδὲν, id est nihil: quæ lectio sanè aptior videtur quàm altera. Noluimus tamẽ quicquam contra omnium codicum fidem mutare. Denique, vt semel hæc dicendi genera explicentur quæ in speciem videri possent absurda, & apud hunc Euangelistam plurimis locis inculcantur: sciendum est, has negantes orationes non simpliciter aliquid negare, sed κατ' id est ex eorum hypothesi ad quos dirigitur oratio. Sic negat Christus à Patre administrari hunc mundum, ita videlicet vt Iudæi arbitrabantur, qui Patrem à filio separabant, quum Pater contrà nonnisi in persona filij, manifestati in carne, mundum regat. Ergo non simpliciter removetur Pater à mundi imperio, sed corrigitur in ea re Iudæorum error. Sic dicit se non venisse vt faceret voluntatem suam, sed voluntatem Patris, infrà versu 30. & cap. 6. 38. sic dicit hanc doctrinam suam non esse, sed eius à quo erat missus infrà, 7. 16. eorum simpliciter, sed ex eorum sensu qui ipsum à Patre separabant, quum reuera vna sit Patris & ipsius potestas et doctrina. Sic dicit cæcum illum aut parentes eius non peccasse, infrà, 9. 32. hactenus videlicet vt ab iis peccatis ortu esset eius cæcitas, quum alioquin & ille & parentes eius peccatores essent, quia homines erant, vt explicatur Rom. 5. versu 12. & 1. Iohan. 1. 8. Omnibus autem istis, quibus nihil diuinius dici potuit, occasionem præbuit impia istorum calumnia, qui falso prætextu obseruandæ externæ quietis Sabbathi, Christum statuebant Deo aduersarium, id est Deum sibi ipsi & patrem Filio repugnantem.

23 *Honorent*, τιμῶσιν. Ostendit verum vsum mandati Sabbati, à quo illi potissimum aberrabant, opere diuino manifestissimo & extraordinario, quo ad Dei gratiam agnoscendam inuitabantur, ad illius effectorem calumniandum abutentes, in quo tamen vno coli vult pater.

24 *Sermonem meum*, τὸν λόγον μου. Rursum attingit qua in re posita fuerit sanctificatio Sabbathi, & cuius causa iuberentur à suis operibus domesticis abstinere Israelitæ. ¶ *Condemnationem* κρίσιν. id est κατάκρισιν, vt annotauimus etiam suprà. 3. 17. Id autem apparet ex antitheti. Nam condemnari & habere vitam æternam, contraria sunt. Est autem hæc Hebræorum consuetudo, vt quum volunt quippiam certissimè affirmare, istas antitheses vsurpent, vt suprà, 1. 20. & 3. 15. 16. 17. & 36.

¶ *Transiit*, μεταβέβηκεν. In quibusdam Veteris editionis codicibus perperam legitur Transibit. Vtitur enim præterito perfecto Christus, vt quod nondum nisi spe possidemus, tam certò sciamus futurum acsi iam nobis reipsa datum esset. Sic loquitur Paulus Ephesiorum 2. 5. & 6. & alibi sæpe. Itaque nõ est quòd grammatici vllam hîc somnient temporis enallagen.

25 *Mortui*, οἱ νεκροὶ. Christus in hoc toto sermone ab huius vitæ præsentis restitutione ad vltimam resurrectionem & vitam æternam transit. Versiculo igitur superiore per Sermonem intelligi prædicatum Euangelium liquet, quòd ij demũ qui sic audiunt vt id etiã fide sibi applicent, sint vltimo die ad vitam æternam resurrecturi. Hic verò non agi de mortuis in peccato, sed hac vita defunctis, & voce, id est iussu ac mandato Christi suam Deitatem ita probaturi, in hanc vitam restituẽdis, inde apparet meo quidem iudicio, tum quòd de hoc vt mox futuro loquitur: tum ex eo quòd non dicit, *Qui audierint & crediderint* vt vers. 24. sed duntaxat. *Qui audierint* id est, ad quos videlicet hæc *vox eius* peruenerit, qui vocat quæ non sunt, tanquam sint. ¶ *Viuent* ζήσονται, id est in hanc vitã restituentur, vt Lazaro factum est hac audita voce, Lazare veni foras. Denique alioqui frustrà repetita fuerit præcedentis versiculi 24. sententia. De vltima verò mortuorum omnium resurrectione agitur demum vers. 28. & 29. Vtriusque verò istius dicti firmamentum in hoc medio sermone exprimitur vers. 26.

26 *Habere in seipso.* ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, id est, inquit Diuus Augustinus in hunc locum tractatu nonagesimo nono. *Genuit Filium, qui & ipse vita est.* Idem D. Augustinus de Trinitate libro primo, capite vndecimo. *Secundum formam Dei sicut habet Pater vitam in semetipso, ita dedit Filio vitam habere in semetipso, quum sint vnus & idem Deus.*

27 *Auctoritatem dedit ei,* ἐξουσίαν ἔδωκεν αὐτῷ, id est, hoc ius & hanc dignitatem, vide suprà: Matthæi capite vigesimo primo, versu vigesimo tertio.

¶ *Iudicium etiam exercendi,* κρίσιν ποιεῖν. id, est, omnia gubernandi, & administrandi, adeo vt vitæ ac necis potestatem habeat, vide supra Matthæi capite vigesimo octauo, versu decimo octauo. *Quatenus Filius hominis est,* ὅτι υἱός ἐστιν ἀνθρώπου ἐστί, id est, *quatenus homo est.* Filium autem hominis esse nihil aliud quàm humana natura præditum esse declarat hoc in loco. Ideóque nõ esse additum articulum rectè obseruat Erasmus, & testantur veteres, Irenæus, Chrysostomus, Cyrillus, Augustinus, Theophylactus. In summa verò hinc discendum est Patrem quidem esse vitam essentialiter & à semetipso, quia à nullo est, & in semetipso, quia Deus est. Filium autem itidem essentialiter illam habere in semetipso, quia Deus & vnus est cum Patre, non autem à semetipso, quoniam à Patre est id quod est per coæternam generationem, quæ est Patris ἀξίωσις, non gradus, sed ordinis aduersus Arrianos. Itidemque eundem Filium vt hominem, non tamen absolutè in sese, sed quatenus in verbo subsistit, habere illam ipsam vitam in illa humanitate vt hypostaticè vnita essentialiter habitantem, vt scribit Diuus Paulus Apostolus in epistola ad Colossenses capite secundo, versu nono. & quos vult viuificantem, non extrinsecus emendicatam aut sola παρουσία, & ἐνεργείᾳ præsentem: ita tamen vt Humanitas in iis quæ ὁ λόγος earnis ipsius interuentu agit, sit ad humana duntaxat peragenda coniunctum τῷ λόγῳ instrumentum ad personalium actionum ἀνθυπόστασις sic concurrens, vt merè diuina Christi Deitati humana eiusdem Humanitati σωλὸς consideratæ toti personæ tribuantur. Sic Lazari fratris Mariæ & Matthæ excitatio, de qua Diuus Iohannes Euangelista capite vndecimo, est Christi personæ opus, sic tamen vt vox quidem præcipientis sit humanitatis, animæverò restitutio Deitatis opus. Ad Angelos autem & res creatas omnes quòd attinet, ex neque à semetipsis quum sint res creatæ, neque in semetipsis propriè suum esse habent, sed precarium tantum illius vsum, vel perpetuum Deo sic volente, qualis est Angelorum & animarum humanarum vita, qualis etiam erit post resurrectionem hominum omnium status, & quæ ex illis sunt ἐνεργητικὰ sic agunt, quod agunt, vt quòd ad Deum attinet iustè semper agentem quibuscunque instrumentis siue bonis siue malis vtatur, habeant instrumentalis causæ rationem. licèt non vt coniuncta, & quidem hypostaticè vnita τῷ λόγῳ instrumenta, quod est vnius illius assumptæ à Filio Dei Humanitatis proprium. Cæterùm quod ad huius loci distinctionẽ attinet, non modo Syrus interpres hæc annectit proximè sequenti versiculo, sed etiam Chrysostomus, & qui eius quasi epitomen confecit Theophylactus, obseruant hæc esse coniungenda cum sequentibus, & post ποιεῖν plenum punctum esse adscribendum: quanuis in Romano codice Theophylacti aliter sit distinctus contextus: vt sit hæc sententia, Quia Filius hominis est, nolite hoc mirari. Id est, ne miremini tantam homini datam esse potestatem. Nam idem homo est etiam Filius Dei. Filium autem Dei esse, apparebit ex generali mortuorum resurrectione. Hæc illi in summa, nisi quòd etiam addunt, impium illum Paulum Samosatenum hæc coniunxisse cum præcedentibus, quæ ad sequentia pertineant. At ego certè non video cur hæc non multo melius cum præcedentibus connectantur: neque Paulum Samosatenum pu-

to huius distinctionis auctorem fuisse, quanuis falsa declaratione hunc locum corruperit. Certè coactam esse Chrysostomi expositionem, & verborum collocatio & sermonis ipsa series ostendit: & Augustinus eam distinctionem sequitur quam ille Samosateno tribuit: vt planè appareat Latinam Ecclesiam ita semper legisse. Consentiunt veteres omnes Græci codices quos vidimus. Cyrillus quoque non aliter distinguit: cuius verba Erasmus in hunc locum vel non satis attentè legit, vel non satis accuratè descripsit. Sic enim ille ad verbum, *Nolite*, inquit, *mirari si quum me hominem videatis, suscitaturum tamen mortuos me pollicear, & in iudicium deducturum minister: dedit enim mihi vivificandi virtutem Pater, dedit iudicandi potestatem. Sed vt lubricam Iudæorum mentem hic retinere studuit, sic aliorum quoque curam non paruam habuit. Quapropter causam quare hæc sibi data à Patre dixerit, illico subiecit, dicens, Quia Filius hominis est. Vt intelligamus omnia sibi data fuisse vt homini: qui quum creatura sit, nihil habet à seipso.* Hæc Cyrillus: ex quibus nemo non videt ipsum non modò ista connectere cum præcedentibus, id est cum verbo ἔδωκεν: sed etiam ita explicare illud μὴ θαυμάζετε τοῦτο, vt ad præcedentia referat. Assentior igitur Cyrillo, Augustino, & vetustis codicibus, atque adeo receptæ lectioni: & à Chrysostomo dissentio in huius loci distinctione.

Sed in ipsa explicanda sententia ingenuè profiteor me non videre cur illorum opinionem sequar. Referunt enim ὅτι ad verbum ἔδωκεν, ita vt causa reddatur quamobrem dicatur Pater iudicandi potestatem dedisse Filio, sitque veluti responsio tacitæ obiectioni opposita, quia nimirum necesse sit vt homo aliunde accipiat quod ex se non habet. At ego non dubito quin potius referendum sit ad illud quod est propinquius: vt sit hic sensus, Patrem dedisse hoc ius Filio, vt etiam quà homo est, iudicet mundum; id est Filium, non modò quatenus Deus vnus est cum Patre, (quod mysterium ignorabant isti Iudæi) esse mundi iudicem, sed hanc potestatem à Patre accepisse, vt etiam iudicet mundum, quatenus est homo: vt qui, excepto eo qui subiecit ipsi omnia, cæteris rebus in cælo & in terra dominetur: sicut rectè hunc locum exposuit doctiss. interpres. Hanc autem explicationem confirmat particula καὶ addita, quæ alioqui prorsus redundaret. Deinde (vt rectè annotat Chrysostomus) si ideo dicatur Filius iudicandi potestatem accepisse quia homo est, nihil prohiberet omnes homines iudices esse. Hoc enim absurdum illam expositionem sequi vidit ille, ideóque aliam distinctionem quæsiuit, de qua diximus: quia veram interpretationem non vidit. Postremò Christus, quum hæc diceret, totus in eo erat vt se ostenderet hominem quidem esse, sed ita vt opus Filij esset opus Patris, penitus quicquid ageret Filius approbantis, imò hæc omnia in Filio in carne manifestato agentis. Suâ enim æternam hypostasin Christus in omnibus istis sermonibus non per se, sed vt carne indutam, considerat: sic tamen vt paulatim Iudæos nihil aliud quàm hominem ipsum esse arbitrantes, ad intelligendum quod in ipso erat inuisibile, ex virtute planè diuina & αὐτοκρατορικῇ in ipsius dictis ac factis manifestè elucescente, alliciat, Iudæorum videlicet captui sese accommodans. Ergo germana hæc est huius loci distinctio & interpretatio: quæ vt melius intelligeretur, ὅτι conuerti *Quatenus*, quasi καθότι vel καθὼς scriptum sit: à qua interpretatione neque Augustinus neque Cyrillus hactenus dissentiunt, quum ille exponat καθὼς υἱὸς ἀνθρώπου ἐστι, *Velut homo est*: iste verò, *Vt homo est & creatura.*

29 *Prodibunt qui bona fecerint*, ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες: vel, exibunt, è sepulchris videlicet. Vulgata, *Procedent.* Rectè autem annotat Erasmus, post ἐκπορεύσονται addendam esse hypodiastolen, vt intelligamus non solùm bonos prodituros, sed omnes qui in monumentis fuerint: deinde subnectantur duæ partes, vna bonorum,

altera malorum. ¶ *In resurrectionem vitæ*, εἰς ἀνάστασιν ζωῆς: i. in eam resurrectionē quam perennis vita consequatur: quasi vitalem dicas, ex Hebræorū idiotismo, qui adiectiuorum loco vtuntur genitiuis appellatiuorum, vt sæpe iam diximus. Huic opponitur resurrectio condemnationis, id est damnatoria. Et manifestè alludit Dominus ad Danielem 12.2.

30 *Non possum ego à me ipso facere*, οὐ δύναμαι ἐγὼ ποιεῖν ἀπ' ἐμαυτοῦ, id est meo vnius arbitratu & potentia vel voluntate à Patre separata, quum vna & eadem sit Patris & mea tum potentia tum voluntas, vt & essentia. Agitur enim hîc de Deitatis propriis operibus. Sed etsi Christi humanitatem spectemus, meritò dicetur Christus nihil separatim à suæ Deitatis voluntate velle vel facere. Nam hæ duæ numero volūtates, vt est aduersus Monoteletas rectè definitum, vna sunt, quo ad consensum: & ita quidem vt Deitatis voluntas alteram sine vlla repugnantia rexerit, tum quoque quum aliqua fuit inter illas diuersitatis species, vt in illo præcipuo & durissimo agone. Matth. 26. 39. vide Hebr. 5. 7.

¶ *Prout audio*, καθὼς ἀκούω: id est, vt Pater mihi suggerit. Vide suprà, versu 19. in hæc verba, *Viderit Patrem operantem.*

¶ *Iudico*, κρίνω. id est, potestatem hanc exerceo, qua de re vide Psal. 98.

¶ *Iudicium meum*, ἡ κρίσις ἡ ἐμή. Id est (vt Gallicè loquimur) *mon gouuernement.*

¶ [*Id est*] *Patris*, πατρός. Deerat in duobus codicibus. Præstat autem (ni fallor) exegeticam particulam supplere quàm cōiungere cum τὸ πέμψαντος. Similem expexegin exposuimus suprà, versu 19. in hæc verba. *Nisi viderit.*

31 *Testor*, μαρτυρῶ. Erasmus vertit, *Si testimonium prohiberem.* Et paulo post, ἐὰν ὄφειλον, *non esset.* Atqui ista dicuntur à Christo per concessionem rhetoricam, idque non seriò, acsi diceret. Obiicietis mihi fortasse me testari de meipso, ac proinde meum testimonium idoneum non esse. Esto, habeo tamen alios duos testes omni exceptione maiores, Deum Patrem nimirum, in hoc opere videlicet, quod non nisi diuina vi & potentia perfici potuit: (quamobrem etiam μαρτυρεῖ dixit tempore præsenti) & Iohannem baptistam. ¶ *Non est firmum* οὐκ ἔστιν ἀληθὲς, siue πιστὸν, id est dignum cui fides habeatur. Est enim πρωτοτυπία meritò suspecta, nec honestis viris conueniens, nisi personæ grauitas hoc ferat, vel necessitas excuset vt 2. Cor. 11. 16. Vulg. & Erasmus. ἀληθὴς interpretantur verum, non satis appositè, quia hoc loco verum non opponitur falso (Fieri enim potest, vt quod aliquis de se testatur, verum sit, & rursus quod quispiam in aliquem testatur sit falsum: & tamen illud non erit idoneum, hoc verò contrà ratum habebitur, nisi quis firmam exceptionem adferat) Sed illud est quod Hebræi vocant נאמן [*Neeman*] & Syrus interpres שריראא [*scharira*] id est planè validum ac firmum: Erat tamen (fateor) Christi testimonium certissimū, etiāsi solus ipse testis fuisset, sed habuit Christus eorum rationem quos alloquebatur, adeo vt hoc etiam ipsis largiatur, ne sibi credant, nisi alios idoneos auctores ac testes laudarit. Itaque hoc non repugnat ei quod scribitur infrà 8.14. vt suo loco dicemus.

32 *Alius est*, ἄλλος ἐστὶν Pater videlicet alius quàm ego; at non aliud: sic etiam loquuto Christo de S. Sancto, infrà 14. 16. Nam vt in Trinitatis personis alius est Pater, alius Filius, alius Sp. Sanctus, diuerso τῆς ὑπάρξεως tropo, vt scitè explicat Iustinus; ita non est aliud: quum singulę sint vnus vnā eademque Deitate Deus: sic contrà in Christo non est alius Deus, alius homo, vt volebat Nestorius, sed vnus est Filius Dei θεάνθρωπος. Sed est aliud, nempe Filij Deitas, aliud eiusdem Humanitas naturis manentibus numero duabus, & sic personaliter vnitis vt tum essentiis suis tam essentialibus proprietatibus in æternum distinctæ permaneant, aduersus Eutychen, & Brentianam vbiquitatem, fœdum ipsius abortum.

33 *Vos misistis*, ὑμεῖς ἀπεστάλκατε, nempe vt ne hic quidem testis vobis suspectus esse possit, quasi quicquam inter illum, & me sit gestum ex composito, sic propterea diuina prouidentia & Iohannis & ipsius Christi educationem

nem & vitam moderata, donec & hic & ille muneris sui functionem aggrederetur, vt quanuis genere essent cognati, & quasi in mutuo matris conspectu uterque natus, vt narratur Luc. 1. alter tamen alteri ne de facie quidē tunc notus esset Luc. 1. 33. Istud enim ἄλλος nō ad Iohannem baptistam, vt existimauit Chrysostomus, sed ad ipsum Patrem esse referēdum ex proximè subsequente versiculo liquet.

¶ *Testimonium dedit*, μεμαρτύρηκε. Diuersa constructio diuersam significationem arguit, de qua diximus Luc. 4. 22.

34 *Vt vos seruemini*, ἵνα ὑμεῖς σωθῆτε. Amplexi videlicet testimonium Iohannis, quo alioqui mihi non est opus.

35 *Lucens*, φαίνων. Vitæ videlicet integritate, & inaudita quadam sanctimonia: cuius tamen fulgore leuiter fuistis perstricti, spreta ipsius doctrina & testimonio de me.

36 *Maius [testimonio] Iohannis*, μείζω τοῦ Ἰωάννου. Vulgata, *Maius Iohanne*. quod mērito emendauit Erasm. neque enim testimonium Patris cum Iohanne ipso comparatur, sed testimonium Patris cum testimonio Iohannis. Itaque deest articulus. plena enim loquutio erat μείζω τῆς τοῦ Ἰωάννου. quæ ellipsis non obseruata, multis locis plerosque interpretes fefellit, vt Rom. 8. 2. & Iac. 2. 25. & 1. Pet. 1. 7. ¶ *Vt ea perficiam*, ἵνα τελειώσω αὐτά. Non temerè vtitur Spiritus sanctus hoc verbo, quo propriè significatur plena, omnibúsque suis partibus absoluta præstatio diuinæ volúntatis, quod vnico Christo conuenit, idcc pro nobis facto iustitia nostra, Rom. 5. 19 & 1. Cor. 1. 30. ¶ *Ipsa inquam opera*, αὐτὰ τὰ ἔργα. Gaudet Ioannes eiusmodi epanalepsi, vt suprà 1. 20. & 28. & 45.

37 *Et qui misit me Pater*, καὶ ὁ πέμψας με πατήρ. Poterat vt alibi sæpe Patrem simpliciter nominare, sed missionē adiicit, vt sciamus, nullam Dei notitiā salutarem vel olim ante exhibitum Messiam fuisse, vel nunc esse post ipsius exhibitionem, nisi eam quæ referatur ad votum illum antea promissum, nunc exhibitum liberatorem, vt perspicuè postea docuit Christus infra 17. 3.

¶ *Testatus est*, μεμαρτύρηκε. Nempe ab ipsa statim Adami defectione Gen. 3. 15. & consequentibus seculis Luc. 1. 70. per os Prophetarum, vt ostendit particula πώποτε & mox declarat Christus vers. 39. Nec tamen excludenda sunt duo illa testimonia Patris de Filio iam exhibito, vnum in ipsius baptismo, Matth. 3. 17. alterum in transformatione ipsius Matth. 17. 5. quæ docet postea Christus versu. 39. esse prædictorum implerionem.

¶ *Neque vocem*, οὔτε φωνὴν. Planior esset series orationis si addita esset particula ἀλλὰ. Sed vel δὲ *Autem*, sic autem totum hunc locum paraphrastice explicarim, vers. videlicet 37. & 38. Deus denique Pater ille meus, cuius cognitionem vobis arrogatis, & cuius gloriam videri vultis aduersum me vt legis Sabbathi violatorem asserere, is ipse est, cuius testimonio redarguimini. Nam ille ab omni æuo & recenter etiam de me testatus est è cælis. Vos autem vt ipsi olim per Mosen & suos Prophetas ita vos compellanti, vt neque sonantem eius vocem audire sustineretis, neque visibilem formam vllam in ipso animaduerteretis, (Alludit enim Christus ad id quod scriptum est Exod. 20. 19. & Deut. 4. 12.) rebellastis, ita nunc per me verum hominem factum, & tum voce, tum tot tantisque operibus approbatum ipsius Filium aspernari non desinitis, vnde fit vt planè sit vobis ignotus, quoniam meus hic sermo incredulas aures vestras præteruolat.

39 *Scrutamini*, ἐρευνᾶτε. Quanuis istud plerique, vt & Syrus interpres, accipiant Imperandi modo, assentior tamen Cyrillo diserte monenti hæc potius indicandi verbo intelligenda. Sic enim postulat notatio verbi δοκεῖτε, quam obseruans Chrysostomus rectè notat Christum non dixisse ἔχετε, *habetis*, sed δοκεῖτε ἔχειν, opinamini vos habere, de quo verbo diximus Matth. 3. 9. Alioqui certè dixisset Christus, *Quia in illis est vita æterna*, vel, *Quia vos existimatis vitam æternam in illis habituros*. Vtens autem verbo præsentis temporis ἔχειν, eorum falsam opinionem Pharisaicam carpit, qui sese iam æternam vitam sua illa diligenti scripturarum lectione adeptos somniarent, quum tamen nihil minus essent assequuti, minimè id quidem vllo sacrarum literarum vitio, sed

quòd illum repudiarent in quo vno quærendam esse vitã ipsæ testentur. In hoc autem hodie nõ minus ab iis peccatur qui ad scripturarum lectionem, non veritatis inde inquirendæ studiũ, sed præiudicatas opiniones aut aliquid etiam deterius adferunt: ideóque nec videndo vident, nec audiendo audiunt, nec legendo discunt. ¶ *Vos videmini vobis*, ὑμεῖς δοκεῖτε, vel, *Opinamini*, vt paulò antè diximus. ¶ *Et illæ*, καὶ ἐκεῖναι. id est, Illæ verò, si planius loqui velimus. Cohæret autem copula nõ cum ὅτι δοκεῖτε, sed cum verbo ἐρευνᾶτε, hoc modo, *Vos scrutamini Scripturas, & illæ sunt quæ testantur de me.*

40 *Sed non*, καὶ. Vulg. *Et non*. Erasm. *Nec*. non satis cohærentibus huius sententiæ membris. Καὶ verò pro ἀλλὰ ex Hebr. idiotismo, sæpissimè iam annotauimus.

42 *Vos noui non habere*, ἔγνωκα ὑμᾶς ὅτι οὐκ ἔχετε. Hunc hellenissimum alibi iam aliquoties obseruauimus. perinde est autem acsi diceret, Charitas Dei nõ est in vobis, siue, Quòd aduersum me contẽditis, quasi de asserenda Dei gloria solliciti, falsò à vobis prætexi, nec Dei amore vos ad hæc in me dicenda impelli, constat, vt qui opus istud tanquam impium condemnetis, quo tamen Dei gloria summè illustratur. Et quid nos aliud hodie potius nostrorum temporum Pharisæis respondeamus de gratuita iustificatione, mortuorum inuocatione, purgatorio, ἱεραρχίαις, primatu Papæ, cæterisque huiusmodi rebus nobiscum, religionis prętextu, tã pertinaciter cõtendentibus?

44 *Captetis*, λαμβάνοντες. Vulg & Eras. *Qui accipitis*. Ego Captandi vocabulo vti malo vbi de studio & conatu agitur. Itaque sic etiam sum interpretatus supra, vers. 34. & 41. Tale est argumentum Pauli Rom. 3 27.

45 *Ne putate*, &c. μὴ δοκεῖτε. Hoc quoque dicẽdi genus è medio petitum est, & aliud quippiam declarat quàm verba ipsa præ se ferant. Neque enim negatio prorsus id remouet quod dicitur, sed corrigit. quasi diceret Christus, ipsos nullum habituros acriorem accusatorem Mose, cuius patrocinio confidebant, quemadmodum siquis hodie obiiciat hostibus Euangelij id quod res est, nullos ipsis fore magis infestos in iudicio quàm Mariam virginem & totum fidelium cœtum, quibus tamen vnis confidunt: neque tamen hoc impedit, quominus & Christus & conscientia reprobos omnes accuset. Simile dicendi genus extat Mar. 9. 37.

46 *Crederetis*, ἐπιστεύετε ἄν. Vulg. *crederetis forsitan*, malè, non intellecto vsu Græcæ particulæ ἄν, quæ propterea expungitur, & à Cypriano lib. contra Iudæos 1. cap. 18. & ab Augustino Homilia 25. de verbis Domini hunc locum citantibus.

IN CAPVT VI.

1 *Posthæc*, μετὰ ταῦτα. Non sunt hæc tamen superiorem sermonem statim consequuta: sed omissis iis quæ inter secundum Pascha & circiter tertium à Christo gesta ab aliis Euangelistis narrantur, noster Iohannes hanc vnam historiam delegit sibi describẽdam propter concionem prolixam & maximi momẽti ab aliis in huius miraculi narratione prætermissam.

¶ *Trans mare*, πέραν τῆς θαλάσσης. Siquis diligenter reliquos Euangelistas cum hoc nostro comparet, nempe Matth. 14. 13. 22. 34. Mar. 6. 32. & 23. 45. 53. Luc. 9. 10. comperiet in hac historia particulam πέραν, non declarare aduersum litus, quò peruenirì non posset nisi traiecto lacu: sed has omnes regiones, nempe Tiberiadem, Desertum, Bethsaida, Capernaum, cis lacum sitas fuisse, Galilææ respectu. Vsus est tamen Euangelista aduerbio πέραν, & mentionem fecit traiectionis, quia propter amplos sinus nauigatio quasi compendium itineris erat: deinde quia ex vno sinus anfractu in alium traiectio fiebat, vt in hunc locum scripsit doctissimus interpres.

¶ *Galilææ, quod [est] Tiberiadis*, τῆς Γαλιλαίας τῆς Τιβεριάδος. In vno codice scriptum inuenimus duntaxat τῆς Τιβεριάδος, id est Tiberiadis, ita vt τῆς articulus non referat θαλάσσης.

9 *Pisciculos*, ὀψάρια. Sic pisces (teste Matth. 14. 3. & Mar. 6. 38. vbi δύο ἰχθύας legimus) vocat παρὰ τὸ ὀπτᾶν, id est, ab assando, quos nimirum moris erat assare, ac fortassis etiam assatos diuendere: quales sunt quos in Heluetia vocant *Albœch*: idque ita esse liquet ex iis quæ infrà cap. 20. scribuntur. Errant igitur qui hoc

qui hoc nomen deriuant παρὰ τὸ ὀψέ, hoc est serò, vel quòd vesperi tantùm iis vescerentur, vel quòd serò tandem voluptatis gratia in vsum venerint. Sæpe nimirum solent multi in confingendis etymologiis ludere: alioqui ὀψάριον pro condimento, atque adeo pro opsonio ac omni cibo qui panì adiicitur, vsurpari quoq; solet, vt apud Athenæum li. 8.

11 *Distribuit discipulis, discipuli verò discumb.* διέδωκε τοῖς μαθηταῖς, οἱ δὲ μαθηταὶ τοῖς ἀνακειμένοις. Vulg. *Distribuit discumbentibus*, id est διέδωκε τοῖς ἀνακειμένοις, sicut etiam vertit Syrus interpres, & vetustiss. meus codex, contra reliquorum nostrorum codicum Græcorum fidem: quibus etiam accedit Cyrilli ac Theophylacti auctoritas. Vtrouis autem modo legas, eodem sensu licebit illud interpretari: quum etiam dictus sit supra Christus baptizasse quũ discipulorum ministerio vteretur, supra 4.2. ¶ *Quantum volebant*, ὅσον ἤθελον. In quibusdam impressis exemplaribus legitur ὅσον ἤθελεν, *quantum volebat*, ipse videlicet Iesus. sed non dubito quin illud sit retinendum, quod maximè facit ad fidem miraculis faciendam.

12 *Ne quid pereat*, ἵνα μή τι ἀπόληται. Vulg. *Ne pereant*, quasi videlicet particula τι redundet.

14 *Qui venturus erat*, ὁ ἐρχόμενος. Vulg. & Erasm. *Qui venturus est*. Atqui, si iam venerat, impropriè dicitur esse venturus: neque negligi debuit articulus, de quo vide supra 1.21.

17 *Ibant trans mare, versus Capernaum*, ἤρχοντο πέραν τῆς θαλάσσης εἰς Καπερναοὺμ. Vulgata & Erasmus conuertunt ἦρχοντο, *venerunt*. Atqui nondum eò venerant, sed viam tantum erant ingressi. itaque debuit seruari propria significatio præteriti imperfecti, vt vir sanctæ memoriæ M. Bucerus in hũc locum annotauit. Deinde πέραν τῆς θαλάσσης Erasm. nimium expressè conuertit *maiello mari*, quum (vt antè docui) non maiecerint lacum, sed sinum duntaxat. Postremò εἰς Καπερναοὺμ declarat demum quò contenderet. Nam quod scribitur Marc. 6. 45. iussos fuisse præire Bethsaida, ideo dictum est quòd Bethsaida in via occurrebat proficiscentibus Capernaum: & fortassis Christus dixerat se illuc ad eos venturum. Ideo malui interpretari *Versus Capernaum* quam *In Capernaum*, cum Vetere interprete & Erasmo.

19 *Progressi verò*, ἐληλακότες οὖν, sub. τὸ πλοῖον, id est quum prouexissent nauem. Vulgata Remigãdi verbo vti maluit quod respondet τῇ κωπηλατῇ. particula autem οὖν sæpissimè apud hunc Euangelistam non est illatiua, sed narrationis membra tantùm connectit.

21 *Cupidè ergo receperunt eum*, ἤθελον οὖν λαβεῖν αὐτόν. Vulg. & Eras. *Voluerunt ergo recipere eum*. Atqui ex Matth. 14. 32. & 33 item Marci 6. 51. omnino apparet eum esse ingressum nauim, & sedata tẽpestate, ab iis adoratũ qui vna vehebantur. Ergo illa interpretatio non videtur conuenire, qua significatur ipsos quidem paratos fuisse illum excipere, sed nauim statim appulisse: quod non respondet aliorum Euangelistarũ narrationi. Puto igitur verbum ἤθελον opponi illi quod antè dixerat, eos fuisse perterritos: ex quo intelligitur ipsos initio fuisse eum auersatos: nunc verò agnita eius voce, & mutatis animis, eũ quem fugiebant cupidè accepisse in nauim. Nam τὸ θέλειν alibi sæpe obseruauimus aliquid amplius significare quã simplex Velle. Sic igitur hunc locum in vernaculo nostro sermone interpretarer, *Ils le receurent dans le bateau.* ¶ *Peruenit*, ἐγένετο. Vulg. ad verbũ, *Fuit*, sicut in vernaculo sermone dicimus, *Elle fut au lieu ou ils vouloyent aller*, pro, *elle arriua*. Eras. *Appulerat*, putauit enim appulisse nauim eo ipso momento quo Christus parabat in eam conscendere: quod falsum esse ex aliis Euangelistis apparet.

22 *Cis mare*, πέραν τῆς θαλάσσης. id est in altera ripa vbi editum fuerat miraculum, vt ostendit narratio. Hebræis enim עבר [*heber*] vtrũque littus declarat, vt diximus Matt. 4. 15. ¶ *Non fuisse*, ὅτι οὐκ ἦν, ad verbum, Quod nõ fuerant quũ videlicet ederetur illud miraculũ, Malè igitur Vulg. per præteritũ imperfectum vertit *non erat*. Nam hæc narratio spectat ad diem posterum.

50 ¶ *Sed solos*, ἀλλὰ μόνους. Totum hoc membrum deest in Syriaca versione, ex qua etiã apparet, vt in Latina quoque Vulgata interpretatione, vtrũque pro ἰδὼν, *quum vidisset*, scriptum legisse εἶδον, *viderunt*, siue *vidit*: aut participium ἰδὼν pro

verbo accepisse, vt Hebræum benoni, hiante alioqui constructione. Sed quid si distinctione post *eum* apposita, & ὄχλος cum ἀπῆλθον constructo, vertas *abiit*? nempe quòd in vicinia sese receperit ibi pernoctatura turba? Sed ita vel πλοῖα ὑπενόστησαν oportebat ab ea ipsa nocte, more Iudæorum inchoare, vel dicendus fuerit Euangelista coniunxisse quæ postera luce gesta sunt, traiectum videlicet turbæ, cum iis quæ proximè sunt discipulorum discessum consecuta. Sed malo hiare constructionem quę postea vers. 24. expletur per Epanalepsin.

23 *Venerunt*, ἦλθε. vel *Venisse*, ita vt ὅτι subaudiatur ἀπὸ τοῦ κυρίου. Sed malo hæc includi parenthesi. ¶ *Prope locum*, ἐγγὺς τοῦ τόπου. Series ipsa historiæ ostendit, naues postridie, traiecto sinu, Tiberiade venisse, propè desertum Bethsaida, vbi editum fuerat illud signum.

¶ *Postea quam gratias egisset*, εὐχαριστήσαντος. Vulgata *gratias agente*, pro quo perperam scribitur in nonnullis codic. *Gratias agentes*. Deest autem hæc particula in meo vetustis. exemplari, & aliis nonnullis: quam tamen omnino retinendam arbitror, quoniam vis miraculi in eo sita est, non quòd quinque hominum millia pauissent Christus, sed quòd sola precatione tam paucis panibus multiplicatis eos pauisset.

24 *Quum igitur* [*inquam*,] ὅτε οὖν. Hæc mihi quidem videntur quàm cõmodissimè exponi per epanalepsin, propter vers. 23. interiectum, hiante quoque vers. 23 constructione.

26 *Non quia*, οὐχ ὅτι. id est non quòd credatis meæ doctrinæ, tot miraculis confirmatæ.

27 *Operemini non cibo*, &c. ἐργάζεσθε μὴ τὴν βρῶσιν. Vulgata & Erasmus, *Operemini non cibum*, &c. quod planè barbarum est. Respondet autem hoc loco τὸ ἐργάζεσθε verbo Hebræo עבד [*abad*] quod significat operam suam alicui rei impendere. Reuocat igitur eos Christus ad studium rerum cælestium, ab iis adductos quę ad ventrem siue huius vitæ alimoniam spectant: quæ admonitio quàm sit necessaria, nunc, si vnquam alhâs, experimur, quum nullos ferè habeamus Euangelio magis infensos hostes, neque domi, neque foris, quàm quibus religionis obtentus est ventris pabulum. ¶ *Quum*, *licet*: vel quam, vt ad ζητεῖτε referatur. Sed ad ἐμὲ σὺν malo referri, propter vers. 51. Carnem autem suam, siue sui ipsius in cruce oblatam ita designat. ¶ Ὅτοῦτον ἐσφράγισεν: id est, indita virtute sua, quasi impresso sigillo, tum à cæteris hominibus distinxit, vt in eo tanquam visibili imagine Deus Pater appareat: tum etiam (quod Christo proprium est) huic rei præstandæ destinauit, Deo videlicet homines reconciliandi in vitam æternam. Hanc expositionem video Cyrillo & aliis multis eruditis interpretibus probari: quam etiam confirmat similis huius verbi vsus, quòd ad primam quidem partem attinet, 2. Corinth. 1. 22. & Ephes. 1. 13. Nam hic quoque Christus sese ad Iudæorum captum accommodans, omnia ad Patrem refert, nulla sui propriè facta mentione, quatenus Deus est: propriè inquam, nam ex cõsequenti diuinitatem quoque suam asserit, quæ à Patre separari non potest. Chrysostomus tamen & Theophylactus hoc referre malunt, idque non incommodè, ad testimonia quibus Pater tum Christum ipsum pro Filio se habere ostendit, tum etiam ipsius munus confirmauit. Opera enim Christi in quibus diuina illa virtus clarè eminebat, aperta erant testimonia, quibus, tanquam appositio sigillo, Pater Filium approbabat. Simili ratione vsurpatum est verbum σφραγίζειν suprà 3. 33. ¶ [*Id est*] *Deus*, ὁ Θεός. Vide supra 5. vers. 19. in hæc verba, *Non si videris*, &c. vers. 30.

28 *Operibus Dei*, ἔργα τοῦ Θεοῦ. Hebr. pro operibus diuinis: id est quæ Deo grata sint: vt sacrificia Dei Psal. 50. 19. quasi verò legem perscriptam non haberent. Sed sic Deo illudere consueuerunt homines, quum de pietatis officiis admonentur: prętexere nimirum ignorantiam & discẽdi studium præ se ferre: quasi satis sit ipsis Dei voluntatem intellexisse. Contrà verò Christus eos à lege, quæ illos etiam condemnat qui de Mose nihil cognouerunt, ad euangelium in Euangelio misericordiam reuocat.

29 *Opus Dei*, τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ. Id est, Hoc demũ opus est quod à vobis Deus flagitat, vt mihi credatis. Nec enim idem cre-

dem considerat vt habitum, sed ipsius habitus effectum, nempe, *Credere*. Et fortassis etiam hoc dicendi genus petitum est è medio, & per μέτωνυμον explicandum, veluti si quis ad medicum accedens, ab eo petat quãta accepta pecunia velit sibi remediũ adferre, & medicus his verbis respondeat, Omnis pecunia quam à te peto hæc est, vt mihi cõfidas, & tibi persuadeas me nihil aliud quàm salutem tuam quærere. Si medicus, inquam, ita respondeat, quis ex hoc responso eliciat, pecuniã esse istã confidentiã quam medicus ab ægroto flagitat, vt salubribus consiliis obsequatur? Sunt igitur plane ridiculi (vt alios paralogismos omittam) qui ex hoc loco eliciunt fidem esse opus, & nos per opera iustificari.

31 *Panem cæleſtem, ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ.* Vulgata, & Erasmus, *E cælo:* quasi nimium hoc pertineat ad verbum ἔδωκεν, vt sit hæc constructio, Panem ipsis dedit è cælo. Inde orta quæstio, Quomodo Christus neget in proximo versiculo panem à Mose datum è cælo. Atqui Psalmo 78. cap. 24. vnde petitum est hoc testimonium, mãna non dicitur datum è cælo, sed vocatur דגן שמים [*dagen shamaim*] id est frumentũ cælorũ, seu cæleste. Ergo non agitur de loco vnde datum sit manna, (quod tamen è cælo & nubibus pluisse constat) sed quæritur an hic panis verè sit cælestis. Hoc negat Christus, & se vnum potius dicit cælestem panem esse, vt qui in cælestem (id est sempiternam ac verè beatam) vitam pascat. Mannam tamen fuisse, quatenus Christum adumbrabat, recte à Paulo spiritualem escam dici. Sed hic rursus loquitur Christus ex eorum hypothesi quibuscũ disserit: qua de re copiosè suprà diximus 5. 22. Sit igitur (meo quidem iudicio) duplex in proximo versiculo instituta collatio, vna Mosis, qui suos Israelitas pauerit manna, cum cælesti Patre, qui suis & ipse panem cælestem miserit: altera, ipsius mannæ cum Christo. Manna non propriè descendit è cælo, sed ex nubibus: Christus autem verè descendit è cælo, nempe è sinu Patris. Manna hanc duntaxat vitam sustinebat, eãmque ad tempus: Christus suos in vitam æternam pascit.

32 *Panem illum cæleſtem, τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ.* Rectè annotat Erasmus additum articulum quo hic panis, nempe Christus, à manna distinguitur. Sed fuit etiam hoc notandum, ante ἐκ τοῦ οὐρανοῦ subaudiẽdum esse articulũ, quasi scriptum sit τὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, id est τὸν οὐράνιον: siue τὸν ὄντα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, hoc est *cæleſtem*, siue *qui est è cælo*, nequis putet cõstruendum cum verbo δέδωκεν. Similis ellipsis exemplum habes suprà 5. 36. Rom. 8. 2. & Iacob. 2. 26. Non loquitur ergo Christus de Manna cibo illo terreno, quem constat Mosis ministerio datum diuinitus Israelitis, sed de cibo per Mannam adumbrato, seipso videlicet Seruatore, ac si diceret, Panis ille cælestis cui quotidie vos intentos esse oportuit, vt qui æternam alimoniam præbet, non is est, quem patribus vestris Moses subministrauit, & qualem à me quotidie vobis præberi veletis, sed is est quem oblatum negligitis, ego ipse videlicet. ¶ *Verum, τὸν ἀληθινὸν.* Cuius typus duntaxat fuit alter ille à Mose datus.

33 *Deſcendit, ὁ καταβαίνων.* id est ὁ καταβὰς vt infrà, 38. & 51. Hic autem descessus neque mutationem loci declarat, neque simpliciter accipitur per ἀνθρωποπάθειαν. vt Genes. 11. 5. & 18. 21. & Exod. 3. 8. & alibi sæpe, sed incarnationem vnigeniti declarat, siue aduentum in carne, vt loquitur Iohannes Epist. prima cap. 4. 2. Huic igitur descensioni perperã opponitur à nonnullis Ascensio, quasi sit eadem horum à Paulo oppositorum Eph. 4. 8. ac similis per omnia ratio. Sunt enim hæc longè diuersa, quoniam Descensus Deitati verbi tribuitur, ideóque mutationem loci non denotat, qui verò ascendit homo erat, qui nec propriè descendisse, nec sine mutatione loci ascendisse verè dici potest.

35 *Qui venit, ὁ ἐρχόμενος*, id est qui sedat in viam animo verè ad me inueniendum comparato: quod quidẽ ij soli faciunt qui non temerè nec quodã nudo impetu feruntur, sed fide vera præeũte ad metam vsque pergunt. Quòd autẽ hic cibus, nempe Christus fide perceptus dicitur semel sitim & famem abolere, & ita opponitur caduco cibo & potui, quem isti tam cupidè appetebãt, potest ad vitam illam Spiritualẽ & sempiternã referri, cuius finitio esti ad vi-

timum illum diem vsque differtur, eius tamen potiundæ certa spes ita iã nunc illorum animos satiat, vt quanuis interdum aliis ventrem explentibus esuriant & sitiant: tamen anxia solicitudine non torqueantur. sed iis quæ à Deo recipiunt contenti de hoc vno laborent, vt magis ac magis illi adhærescãt. Sed & à nonnullis interpretibus sic accipitur vt illa promissio hîc videatur repeti, quã explicãs alibi Christus, Matt. 6.33 & Luc.12.31. Quærite, inquit, primò regnum Dei, & omnia ista adiicientur vobis. ¶ *Vitæ, τῆς ζωῆς*, id est viuificum seu vitalem. enallage abstracti pro concreto Hebræis familiari sæpissimè iam à nobis obseruata.

36 *Dixi vobis, εἶπον ὑμῖν.* Certè non totidem verbis, sed ita vt hoc facilè posset ex ipsius sermone colligi, vt præsertim ex vers.26. Particula verò ὅτι omnino redũdare potiùs ex Hebræorũ idiotismo videtur, quàm εἰδικῶς accipiẽda, ita vt εἶπον ὑμῖν duabus distinctionibus interpungatur. Verùm quid si potiùs sic scripsit Euangelista, ἀλλ' ὅ, τι εἶπον ὑμῖν καὶ ἑωράκατέ με. sed quod dixi vobis, & vidistis me &c. Sed absit vt vel apex vnus in his libris & nuda coniectura immutetur.

37 *Eiecerim, ἐκβάλω* vel *ἐκβαλῶ, ἐκβιάσω.* ¶ *Quicquid πᾶν ὅ*, id est *πᾶς ὅν*, i. *omnis quæ.* Sed illa phrasis est expressior & quòd Hebræi vniuersales & indefinitas enũtiationes masculino vel fœminino genere enuntiant, hoc faciunt vel inuiti, quòd neutro genere careãt. Ex hoc autẽ loco tria maximi momenti colliguntur, vnum notitiam Dei in Christo ab ipso statim sui initio proficisci à mera Dei gratia, nõ quç infirmam nostram naturam adiuuet, sed quæ penitus corruptã, & in peccato mortuã sanet & viuificet: Alterum, firmam & immotam esse gratiam electis propriam. Ex his autem duobus axioma nascitur, fidem illam veram & electorum propriam, quanuis nimium sæpe credentium imbecillitatẽ ac etiam culpa interrũpatur & ad tempus sopiatur vt in grauissimis quoq; sanctorum tẽtationibus & lapsibus cernitur, nũquam tamẽ reipsa penitus excidere: quod negari quidẽ à sophistis & matheologis mirum non est: ab iis autẽ oppugnari & quidem pertinaciter quis nõ miretur, qui nobiscum tamẽ docent petendam esse remissionis peccatorũ & salutis nostræ sanctam firmitatẽ à fide nostræ *πληροφορίας*? Tã enim sunt hæc inter se cõtraria, vt fides certũ sit cõscientiis nostris fulcimẽtum per Christũ semel illa apprehẽsum, si fides ipsa penitus excidere potest, vt pote non ab immoto Dei decreto, sed à nobis ipsis pẽdens; quàm inter se repugnãt lux & tenebræ. Quod autẽ metuũt illi nequi sibi persuaserint excidere se à fide & à Christo nunquã posse de perseuerantia nõ amplius laborent, sed securè suis vitiis indulgeant, tã futile & tã absurdũ est vt ne refutationẽ quidẽ mereatur. Nec enim vera fides vnquam suggerit peccãdũ esse vt gratia abundet: sed docet potius carni resistere, & si quando lapsi sunt resipiscere.

38 *Descendi è cælo, καταβέβηκα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ.* Magna inter eos qui se Theologos profitentur de ista loquẽdi formula cõtrouersia est. cuius etiam interpretatio falsa Ecclesiam iam olim, penè pessum dedit, & per mille discrimina seruatam, rursum nostris tẽporibus in naufragij periculũ pertrahit, quã tamẽ Ecclesiç orthodoxç & Christianarũ synodorũ perpetuo consensu satis superq; ita hęc omnis cõtrouersia explicata. Scendũ est igitur, vt rem totã paucis cõplectar, neq; humanitatis, neq; Deitatis respectu, seorsim & in sese consideratũ, sed Deitatis habita ratione, quatenus sese hypostaticè assumptæ humanitati vniuit, Christum dici è cælo descẽdisse. Nam quòd ad humanitatẽ per se consideratam attinet, etsi quodammodo cælitus delapsa dici potest, non ipsius substãtiæ sed conceptionis respecta, tamen Euangelistam liquet eò nõ spectare, vel ex eo quòd viuifica virtus quam hîc sibi Christus asserit, ne carni quidẽ Christi quatenus caro est, siue in sese cõsiderata, quantũuis inenarrabiliter excellentissimis donis supra res cæteras creatas sit exornata, sed vni Deitati propria est, licet nonnisi eius carnis interuenu suos viuificãti: sicut licet anima corpori vnita nõnisi per cerebrum intelligit, tamẽ cerebrũ ipsum intelligẽs dici nõ potest. Deitati verò in semetipsa consideratæ nec ascẽsus vel descẽsus localis, nec (si libeat descendendi verbum translatitiè,

tiõe, vt nonnullis placet, intelligere) denuntio vel auctio cõuenit. Sed neque per αὐξησιν τράθεται, vt quũ dicitur Deus ascendisse, loqui, pœnitere: neque visionis alicuius respectu, vt Gen. 19. 21. & Exo. 3. 8. istud intelligi potest. Sed neque toti personæ, ὅλης siue complexim cõsideratæ (vt quum Christus Mediator dicitur) iste descensus è cælo tribui possit, quin Christi caro ex virginis substantia, ac proinde Messias verus esse denegetur. Superest ergo vt accipiatur de tota quidẽ Christi persona sed distincto naturarum cum respectu, nempe vel humanitatis quatenus assumpta est à Deitate, vel Deitatis quatenus est incarnata, intelligatur. At humanitas potius ascẽdisse quàm descendisse dicenda videretur. Superest igitur vt istud Deitati non suipsius habita ratione, sed quatenus verbum caro factum est, tribuatur. At cur de cælo, inquies, descẽdisse dicitur, quũ non esset neque sit Deitas magis in cælis quàm alibi? nempe quoniã etsi Deitas vbique est tota, omnia cõtinens nec vllã comprehẽsa, vt pote quæ sit ipsamet infinitas: tamen vsitato scripturæ more sursum habere quodammodo regiam suam dicitur, quod in illa cælesti machina extent longè magnificentiora Maiestatis ipsius vestigia. Inde igitur factum vt Verbum è cælis in terrã descẽdisse, & à Patre in hunc mundũ infimũ missum dicatur, quoniam veræ carni in terra creatæ sese hypostaticè vnitũ exhibuit, vnde rursus rediisse in cœlum ad Patrem vt Deus dicitur, simili ratione: quatenus videlicet carnem cælis intulit. Ascensus autem vox in symbolo nõ tribuitur Deitati neq; in sese, neq; humanitatis assumptæ respectu, sed humanitati per se cõsideratæ, & quidẽ propriè accepta pro corporali loci inferioris in superiorem trãsitu. Quod igitur nõnulli Verbi descẽsum è cælo metaphoricè intelligunt non pro incarnatione ipsa in terris facta, sed pro ipsius incarnationis, vt ita loquar, qualitate, quam Apostolus exinanitionẽ vocat: quoniam videlicet Verbum accepta serui forma, & quidẽ morti crucis obnoxia, ex illius infinitæ Maiestatis fastigio (quod Cæli nomine trãslatitiè significari volũt) sese in abiectissimam cõditionem demisit, falso ab eis dicitur. Etsi enim verissima est hæc exinanitio, tamẽ nego Cælorum appellatione aliud vnquam in scripturis dici quàm vel aërẽ, vel orbes illos cæleste, vel tertium illum cælum ab Apostolo vocatum, quod & paradisus dicitur: locum videlicet supra omnes cælos, hodie nobis incomprehensibilem, vnde vẽturum Dominũ expectamus, ibidẽ hæredes Dei & cohæredes ipsius futuri. ¶ Nõ *voluntatẽ meã, ἀ' τὸ θέλημα τὸ ἐμόν.* Quomodo hoc sit intelligẽdum, exposuimus suprà. 5. 22. Annotat etiam Nãzianzenus concione θεὶ υἱοῦ secũda, in huiusmodi dicendi generibus sæpe nihil poni, sed negari duntaxat omnia: veluti si dicas Christũ nõ esse traditum in mortẽ propter sua peccata, sed propter nõstra: non tamẽ ponis vllum in Christo fuisse peccatum. Itẽ quũ dicit Paulus Tit. 3. 5, nos nõ esse seruatos ex operibus iustis quæ nos fecerimus, sed ex Dei misericordia, non ponit vlla in nobis iusta opera, quibus nostra salus tãquam causa nitatur: quod exemplũ citat Nãziãzenus eo loco. Sic igitur negat Christus se venisse vt voluntatem suã faceret, id est propriam quandã voluntatẽ à Patris volũtate separatam: quã certè nullã habuit. Nã quæcunque in ipso fuit volũtas humana (nã de diuina non loquor) distincta quidem fuit in sese ab ipsa Deitatis volũtate, at nõ separata & cõtraria, sicut Iudæi imaginabantur, vt qui Christũ nõ intelligerent esse ex Spiritu sancto conceptum. ideóque ab omni peccati labe purum. Cæterùm in hoc versiculo transposita est negans particula, vt etiam suprà, versu 32. Erasmus quoque τὸ θέλημά μου elegantius vertit, *Quod ego volo.* Idem tamen ab hac simplicitate loquendi non abhorruit, Matthæus 7. 21. & 12.

40 *Autem*, ἀ Vulgata. *Enim* γάρ, vt legit etiam Cyrillus in hunc locum.

¶ *Qui conspicit* ὁ θεωρῶν. Vulgata. *Qui videt*, Sed hoc verbum propriè cont[illegible] mentis oculis. Et notandum est [illegible] loco primùm saluificæ omnis [illegible] notitiæ obiectum esse Christũ, & quidẽ in carne exhibitũ. Deinde vanissimũ & planè Diabolicum esse fidei, quã implicitam vocãt, commentũ, quũ nos præstare theoriam oporteat: Tertiò duplicẽ esse cognitionẽ Christi, vnã historicã, qua etiam præditi Diaboli dicũtur credere

Iac. 2. 19. alteram fidelium propriam, qua sibi applicant peculiariter promissiones Euangelicas. Ideò quum dixisset Iohannes πρὸς ὁ Ἰησοῦν τὸν υἱόν, addit καὶ πιστεύειν εἰς αὐτόν. Nec enim quisquis videt Ἰησοῦν, nec quisquis Ἰησοῦν πιστεύει, nimiũ multis veritatem sese offerentem, & inuitorum etiam mẽtibus inferentem repudiãtibus, vel non retinentibus, vt docet seminis parabola. Denique ex hoc loco, & ex iis quæ sequuntur præsertim vers. 44. liquet quò sensu sit accipiendũ, quod scribitur. 1. Tim. 2. 14. Deum velle omnes homines saluos fieri, nempe nõ pro vniuersali, sed pro indefinito enuntiato, siue vt saniores etiam scholastici loquuntur, nõ de singulis generum, sed de generibus singulorum illud intelligendum esse, quum ne externæ quidem Euangelij prædicationis beneficium sit vniuersale.

42 *Nónne hic est Iesus*, οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ Ἰησοῦς. In vulg. editione omittitur nomen Iesus quod tamen non videtur sua carere emphasi. Ità enim indicant illi se eum optimè nosse, atque adeo de ipso nomine, vt falli nõ possint. Cyrillus quoque & Chrysostomus ità legunt, quãuis hanc rationem non adferant.

44 *Traxerit*, ἑλκύσῃ. Id est, vt rectè docet Augustinus, *ex nolentibus volentes facerit*. Nam verum quidem est, neminẽ credere inuitum, quum Fides sit assensus. Sed volumus quia datum est nobis vt velimus. Non est enim volẽtis hominis sed miserentis Dei.

45 *In Prophetis*, ἐν τοῖς προφήταις. Ità scriptum habent omnes nostri codices, quanuis ex vno Esaia sit petitus hic locus. Sed facilis est hic nodus ad explicandum. Notum est enim Hebræos dividere Vetus testamentum in tres ordines, videlicet in תורה [*thorah*] Legẽ, נביאים [*nebiim*] Prophetas, & כתובים [*chethubim*] scripta, siue Hagiographa. Vetus igitur citatur secunda sectio illa Veteris testamenti, cuius pars est Esaias & indefinitè quoque sic loqui vulgus solet, vt annotauimus Matt. 27. 44.

¶ *Omnes*, πάντες. Omnes videlicet filij Ecclesiæ, vt disertè additur Esa. 54. 13. id est ordinati ad vitam, Act. 13. 48. Nam ne omnes quidem audiunt. si de singulis accipias, nedum vt omnes accipiant credendi (vt vulgò dicunt sophistæ) possibilitatem. Qui ergo abutuntur hoc testimonio vt tollant discrimen inter vasa honoris & vasa contumeliæ destinata aut nimium imprudenter, aut admodum impudenter faciunt. ¶ *Docti à Deo*, διδακτοὶ τοῦ Θεοῦ, למודי יהוה [*limmude Iehouah*] id est, vt habet ad verbum Syrus interpres, *Docti Dei*. Plus enim est διδακτὸν εἶναι quàm μαθητὰν. Multi enim discipuli discedunt quia non didicerunt, vt infrà versu 66. Is demum autem est vt loquitur Paulus 1. Thes. 4. 9. διδακτὸς qui trahitur: cui datum est & audire & discere, id est per fidem venire ad Filium, à quo nunquam eiicitur foras. Vulgata, *Docibiles Dei*, barbarè & non expressio sensu. Nec enim ὁ διδακτὸς eum significat qui se docendũ præbet, sed eum qui iam didicerit quæ est edoctus. ¶ *Et didicit*, καὶ μαθών. Syrus interpres addit, *Ab eo*.

46 *Non quòd*, οὐχ ὅτι. Hæc oratio planè videtur mutila, qualia multa in cõmuni ac populari sermone dicuntur. Est autem plena hæc sententia. *Omnes qui audierunt à Patre, & didicerunt, venient ad me*, neque tamen existimandum est quẽquam Patrem vidisse, à quo audiat ac discat. Nam nemo vidit Patrem nisi vnus Filius: Pater autem nouit per eum ipsum nos docet ad quem nos vocat. ¶ *Qui est à Deo*, ὁ ὢν παρὰ τοῦ Θεοῦ. Quum hic agatur de cognitione Dei, quam ait propriam esse filio, nõ dubii est quin ex communi hominum sorte se eximat. Ideo scripsit noster Euangelista suprà, 1. 18. Filium, qui in sinu Patris est, nobis enarrare Patrem. Itaque παρὰ τοῦ Θεοῦ aliquid amplius declarat quàm simplicem missionem à Deo, vt infrà 7. 29. Nam παρὰ velut cognationem & coniunctionem declarat, vt Mar. 3. 21. Quid autem patri coniunctius quàm filius ex ipso genitus? Sensim igitur Christus ipsos reuocat à contemptibili carnis specie ad contemplationẽ suæ Deitatis cũ hac carne personaliter coniunctæ, cuius tamen plenitudinem non in seipso, sed in patre ipse proponit suo more ad illorum captum suam orationẽ accommodãs, & vnamquamque personæ demonstrans.

47 *Qui credit in me*, ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ. Hic nescio quid venerit in mentem

Erasmo, vt contra suum morem verteret. *Qui confidit mihi*, Certè confidentia est quam πεποίθησιν vocat Paulus, & à fide non minus distinguenda est quàm effecta distinguuntur ab efficientibus causis.

49 *Vestri, ὑμῶν.* At enim cur nō potiùs dixit Christus nostri ἡμῶν? Quoniam inquit nōnulli de diuina sua viuifica virtute loquitur Christus, nolens sese incredulis annumerare illius expertib. Sed hoc mihi non placet, quum toties repetitum carnis nomē in hoc sermone attendat Christum de sua ipsius carne loqui. Per vestros igitur rectè obseruat Cyrillus intelligi nō omnes qui Mānam ederunt, quæ fuit credētibus etiam Patribus spiritualis esca. 1. Cor. 10. 3. Sed illos demum murmuratores, qui nihil aliud temporibus Mosis quàm alimētum corporis quærebāt, & quorum isti, quos Christus alloquitur, ostēdebāt sese germanos esse filios, vt illis exprobrauit ver. 49 Itaque quum isti dicuntur edisse Mānam in deserto non cōsiderātur Manna quatenus erat spiritualis siue sacramentalis esca, sed vt corporeus cibus cadaci hanc vitam nō tribuens, sed tātum seruās, & quidem nōnisi ad tempus cōfert cum ipso Christo vitam æternam credentibus tribuente. Neque his obstat quod credentes & olim mortui sunt prima morte, & nūc quoque moriūtur, nihilominus enim dicuntur non mori, quoniam hinc excedentes, hāc fragilem & miseram vitam altera beata & sempiterna commutāt. Qui verò tempore Mosis murmurarunt, morientes à prima morte ad alteram transierunt, vt & hodie transeant, qui sunt à Christo alieni.

50 *Hic est panis, οὗτός ἐστιν ἄρτος* hæc sunt accipiēda. Nam quum hęc diceret seipsū demōstrauit, vt etiam infrà vers. 58. ¶ *Vt quidam &c.* Vulg. planiùs legit & vertit ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, vt si quis ex ipso manducauerit non moriatur.

51 *Ille viuus, ὁ ζῶν*, id est nō quales sūt communes panes, nec qualis fuit Māna in illo suo naturali vsu cōsiderata, vt ij faciebāt, quos hic arguit Christus: sed vitam & quidem perpetuam habēs in hac mea carne iis impertiēdā qui me vescūtur. Hęc autē quū vni Deo essentialiter cōperat, clara quoque hæc sunt Dei tanti Christi vt veri Iehouæ testimonia: & sic quoque ostēditur vitā quæ Christi carnis per fidem comesæ, id est nostræ factæ interuētum, nobis credētibus insinuatur, nō ab ipsa carne, sed ab ipsius Filij veri Dei incarnati Deitate emanare, quod qui non animaduertunt, partim naturarū proprietates cum Eutyche cōfundūt, partim mōstrosam ipsius & carnis & Spiritus Christi traiectionem cum Capernaitis imaginantur. ¶ *Ex hoc pane, ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου.* Hilariū annotat Erasmus libro de Trinitate 10, ita hūc locum citare vt legisse videatur ἐκ τοῦ ἄρτου μου, *ex pane meo.* Quod autem idem Erasmus panis appellatione doctrinam intelligit, in eo nō possum illi assentiri, quū Christus ipse apertissimè declaret seipsum potius esse illū panē de quo hīc agitur. imò verò ne fructus quidem ipsos, quos ex Christo percipimus, puto panem dici. Quanuis enim nō aliū Christū agnoscam quàm eum qui verbo Dei docetur, neque aliūde petam sapiētiam, iustitiā, sanctificationem, redemptionē, quàm à Christo: tamē Christū ipsum & à doctrina & à symbolis, atque adeo à suis donis ac beneficiis distinguo. Agi autē hīc de ipso Christo, cuius nos oporteat per fidem fieri participes, apertius esse puto quàm vt quisquā inficietur qui hāc cōcionem attentè legerit. ¶ *Caro, σάρξ*, id est humanitas hæc mea, hoc corpore, & hac anima cōstans, quānis distinctè posthea faciat carnis & sāguinis mētionem, sicut etiā in huius, de qua hic agit, cōmunicationis symbolis, hæc duo distinctè fidei cōsiderāda proponūtur: nempe vt tum in sanguine cōsideretur ipsa huius corporis anima seu vita, tum vt nō nisi cōiunctim cum morte, & quatenus pro nobis est in mortē tradita hæc humanitas, à nobis cōsideretur. Et hinc factū videtur vt Syrus interpres vbique pro Carne vtatur vocabulo מְתָא [*metha*] quo nō simpliciter corpus aliquod, sed corpus humanū & quidē mortuū significatur.

¶ *Ego, ἐγώ* & nō alius videlicet vt potè vnicus æternus in hoc sacrificio obeundo Pōtifex. ¶ *Dabo, δώσω* id est offeram Patri in ara crucis idque semel, Hebr. 9. 25. & 26. vt sit idem vnicus sui oblator & victima æternæ virtutis saluificæ.

¶ *Pro mundi vita, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*, id est æternæ vitæ iis acquirendæ causa, quos mihi dedit pater ex quibuscuis or-

bis terrarum gentibus selectos & seligendos. Nam quòd ad ipsum Christum, siue secundum Deitatem τὸν λόγον, cui nihil per incarnationem decessit, siue secundum carnem in sese ab ipso cõceptionis momento purissimam, Luc. 1. 35. & patri acceptissimam, Matt. 3. 17. nulla sui in cruce oblatione ad sui glorificationem indigebat, quamuis hac via sit in eam ingressus: sed vt illam pro nobis assumsit, sic pro nobis obtulit.

52 *Carnem suam*, τὴν σάρκα. Erasmus, *Carnem illã suam*, quasi vis aliqua sit articuli. Sed istos certè res ipsa ostendit sic accepisse Christi verba, ac si dicerẽt, Quî fieri possit vt iste sese nobis vorandum præbeat: quod de quouis etiam alio dixissent. Rectè tamen Vetus interpres addit pronomen *Suam*, inclusum in articulo τὴν.

53 *Non habetis*, οὐκ ἔχετε. Quidam cõiecerunt, *Habebitis*, vt Matt. 26. 11. Sed mihi quidem videtur maxima esse emphasis temporis præsentis. Nam si futurum vsurpasset, videri poterat Christus non dare vitam, sed duntaxat conseruare: quasi dixisset, vitam deinceps habituros. id est, non amissuros. At quũ dicit eos vitam non habere in se, id est eos non viuere qui Filium hominis non possideant, intelligimus Christum esse vitæ auctorem, siquidem eius præsentiam vita comitatur, & vbi non est, ibi mors regnat. Non est ergo temporis catachresis, vt Erasmus existimauit. Cæterum in vno codice vetusto mirum quiddam deprehendimus. nam post ἐν ἑαυτοῖς, qui est finis versiculi 56, adscripta hæc erant, καθὼς ἐν ἐμοὶ ὁ πατὴρ, κἀγὼ ἐν τῷ πατρί. ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ λάβητε τὸ σῶμα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, οὐ τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. id est, *Sicut in me Pater (est,) ita & ego in Patre. Amẽ amen dico vobis, nisi acceperitis corpus Filij hominis vt panẽ vitæ, nõ habetis vitam in ipso.* Hæc ego sicut temerè non expunxerim, ac præsertim priorem partem, quæ totidem verbis alibi repetitur: ita non facilè admiserim, quum in vno illo exemplari sint à nobis repetita. Certè alteram partem suppositam esse suspicor, quia simile nihil alibi inuenio. Neque enim vsquam fit mentio sumẽdi corporis, præterito sanguine: & exemplar illud vnde hæc desumpsimus, fuerat in Italia collatum, vbi facile fuit aliquid subiicere in Bohemorum (id est Euangelij) odium.

54 *Et ego*, καὶ ἐγώ, id est, quia ego. Nam καὶ hoc loco pro causali particula ponitur.

57 *Viuens ille Pater*, ὁ ζῶν πατήρ. Articulum neglexit Vetus interpres, & Erasmus quoque, minimè tamen otiosum hoc loco. Quum enim ostendere vellet Christus vnde manaret vita illa perennis quam suis impertitur, auditores suo more delegat ad Patrem, à quo significat se, quatenus videlicet manifestatus est in carne, vim istam viuificam accepisse. Ergo primo loco distinguendus fuit Pater à cæteris patribus: quod quidem factum est addito Viuẽtis epitheto, quod propriè vni Deo æterno & immutabili conuenit. Pendet autem hæc distinctio ab articulo.

¶ *Et ego viuo*, κἀγὼ ζῶ. Particula] (dico) id est ita, in accommodatione comparationis sæpe deest apud Hebræos, vt alibi annotauimus. Eam igitur nonnulli hoc loco supplentes, conuerterit, Ita & ego viuo. Atqui si hæc esset altera pars collationis, dicendum fuerat potius, Sicut viuit Pater qui me misit, ita & ego viuo: quemadmodum etiam Castellio ausus est interpretari. Ego verò id facere non ausim. Sequor igitur Cyrillum, qui alteram partem collationis differt in proximum membrum, vt sit hæc sententia, Mitamini quòd carni meæ ac sanguini (i. mihi qui homo sum) vim istam viuificandi tribuam, adeo vt extra me vita nulla sit: missus sum à Patre, qui fons est vitæ, atque adeo vita ipsa, neque alia est vita mea quàm Patris. quid mirum est igitur si quemadmodum Pater meus vita est, & me viuificat, ita & ego eãdem vi polleo erga eos in quibus habito? Neque enim duntaxat sum profectus à Patre, sed ab eo sum missus. Cui tandem rei? Nempe viuificandis aliis, sicut ille me viuificauit. ¶ *Per Patrem*, διὰ τὸν πατέρα. Vulgata & Erasmus, *Propter Patrem*. & non δι' ἐμὲ, propter me: quod etiam postulare fateor vsitatiorem huius præpositionis cum quarto casu cõstructionem. Sed quum PROPTER magis propriè im-

impellentem vel finalem quàm efficiẽtem causam declaret, hîc autem omnino videatur κύριον ἄϊπον æternæ viuificationis notari, centeo quartum casum pro secundo positum, vt etiam Rom. 8. 11. qui locum istum prorsus illustrat. Est autem hæc constructio Græcis, præsertim Atticis, vsitata. Sic enim Aristophanes in Pluto, κἂν μὴν χαρίσωνται μόνῳ Λαχὴς ἀνάντων οὗτος ἀρίστων ἅμα Τιμῶν, δι' ἡμᾶς τοῦτο ζῶντες ἡμῖν. Et Cicero quoque Milonem dicit propter seruos viuere, per ipsos videlicet defensum, & ita Hilarius quoque citat hunc locum lib. de Trinit. 6. Sed duplex hîc oritur grauissima quæstio. vna, Quo sensu dicatur Christus per Patrem viuere: altera, Quomodo & nos per Christum viuamus. Ad priorem respondeo, Christum Deitatis in sese considerata respectu, habere quidem hanc deitatem, id est sunm esse, ac proinde vitam essentialem à Patre, sed ita vt quam hanc deitatem ab æterno, non decisione, non germinatione, nõ defluxu, aut alia vlla creaturis accommodata ratione, sed totius eiusdem vnicæ deitatis essentialis ineffabili communicatione nascẽdo acceperit, sit per seipsum Deus & Vita, Patri secundum personam ὁμοούσιος, & prorsus çqualis aduersus Arium, secundum οὐσίαν verò ταυτοούσιος & vnus idémque αὐτόθεος contra Tritheitas. Sed hoc addo, Christum hîc de se vt mediatore disserere, ac proinde quum neutra ipsius natura per se siue seorsim sit mediatrix, & sese Christus ad Iudæorum captum hîc etiam accõmodans, in Humanitate Deitatem, (& quidem ad personam Patris relatam,) potiùs quàm in Deitate Humanitatem contemplandam proponat: veram quidem esse, sed non prorsus huic loco appositam, de Filij Deitate essentiali in sese considerata, susceptam aduersus Arianos disputationem. In summa igitur quum viuere sese Christus per Patrem dicit à quo sit missus, hoc significat, carnem suam esse vera vita præditam, quoniam συμφυτῶς in ipso habitet plenitudo θεότητος quam suo more ad Patris personam refert. Itaque ad gratiam vnionis non ad habitualem gratiam, siue ad ipsum vnitionis effectum in carne assumpta creatum respicit, sicut in scholis loquuntur. Hinc autem explicãda quoque est altera quæstio, qua ratione Christi caro (id est humanitas) sit nobis viuifica: nempe nõ virtute quapiam ἐνεργῇ, id est ipsi carni insita, (vt Vbiquitarij Eutychiani proprietatum essentialiũ confusionem reuehentes, & pro gratia vnionis habitualem gratiam imperitè substituentes, somniant) sed quia essentiali vitæ (quam Christus licet & ipse per seipsum habeat, non precariò, neque accidentaliter, totam tamen hoc loco ad Iudæorum captum sese demittens, vt antè dixi, in Patre spectandam proponit) vnita est tam arctè vt vnicum ὑφ' ἑαυτοῦ hæ duæ naturæ constituant: vnde fit vt tum quia hęc caro, cui nostra peccata ad eorum expiationem sunt imposita, caro est Filij Dei, ideo mors eius satis pretiosa fuerit ad vitam nobis acquirendam, Act. 20. 28. & 1. Ioh. 1. 7. tũ qui per fidem Christo sunt spiritualiter insiti, & concorpores facti, ab illa αὐτοζωῇ paulatim viuificati, tandem plenè ipsi conglorificentur. Itaque Spiritus quidem siue Deitas Christi sanctos viuificat, vt causa efficiens. Caro verò Christi nobis viuifica est, tum ratione meriti suæ obedientiæ, tum quia ipsius nobis per fidem spiritualiter communicatæ interuentu regeneramur, & tãdẽ tum anima tum corpore conglorificabimur. Vt autem hæc viuificatio est merè spiritualis, ac cælestis: sic etiam prorsus spiritualis est ista Christi humanitatis κοινωνία, ac spirituale qua percipitur instrumẽtum, id est fides, animæ videlicet collatum diuinitus donum, quod Spiritus in nobis auditione verbi, tum simplicis, tum sacramẽtalibus ritè præbitis & fide receptis signis veluti vestiti, creat & fouet, donec à sanctificatione inchoata ad plenam glorificationem eadem gratia nos perducat.

¶ *Per me.* διὰ ἐμέ. Vulgata & Erasmus, *Propter me.* qua de re paulo antè dixi. Syra interpretatio Viennensis & à Tremellio edita habet לעלם (*lebolam*) in æternum, in quam vocem desinit etiam sequens versiculus: quod fortasse præbuit erroris occasionem descriptoribus. Posset enim ratio antitheseos vt legatur בלא מתא (*metha letti.*)

62 *Filium hominis*, τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. Id est me verum hominem, & vobis natura similem, quod nunc vobis est

obstaculo quominus illud alterum in me consideretis, à quo tamen propriè huius manducationis effectum dependet. ¶ *Vbi erat, ὅπου ἦν.* Nempe nō quatenus homo, nec quatenus diuinus, sed quatenus æternus est Deus. Nam in Christi persona est quidem Aliud & Aliud, contra Eutychen: Alius autem & Alius nequaquam, vt somniauit Nestorius. 7

¶ *Prius, τὸ πρότερον*, ab æterno videlicet, vt suprà, 1.1 & infra 17.5, contra Samosatenum & Sabellium. Est autem huius loci hæc explicatio, Si nunc vos offendit quod dixi de carnis meæ quam in terris præsentem habetis esu: quanto magis id videbitur vobis incredibile, quum à vobis aberit in cælos recepta? Et tamē extra huius carnis meæ perceptionem vita æterna non potest cuiquam contingere. Vnde consequitur talem neque præsentiam, neque manducationē carnis statuendam, ipsius videlicet corporis in terris tunc presentis, ac nunc multo magis supra cælos verè per loci mutationem collocati veritati repugnet. Quod autem nonnulli putāt Christum huius suæ ascensionis prædictione, nihil aliud significare voluisse, quàm infirmitatum animalis huius vitæ, quas ad tempus assumpserat, pro nostra per illas implenda salute depositionem: qua ratione tota ascensio fuisset metaphoricè, pro qualitatis terrenæ in spiritualem & cælestem mutatione, repugnante tota historia, & ipsis externis Apostolorum sensibus, intelligenda: impudens est cōmentum. & horrendæ tum consubstantiationis, tum Transubstantiationis, tum Oralis, id est Cyclopicæ manducationis putre prorsus fundamentum, quo hypostaticæ Vnionis definitio aboletur, infirmitates ab essentialibus proprietatibus non discernuntur, spiritualis vitæ qualitates in Deitatem ipsam transformantur. Hæc autem omnia Christus his paucis verbis redarguit, suam quidem Deitatem his verbis, Vbi erat prius, asserens: suæ verò Humanitatis è terris in cælos ablationem veram, ascensu suo prædicens, vbi demum fidelis mentis ore & manu ad vitam æternam, & in verbi simplici prædicatione, & in Sacramentorum legitima administratione quæritur, inuenitur & apprehenditur. Quòd si per hunc in cælos ascensum, & per sessionem ad dexteram patris, vt volunt nonnulli, significaretur illa quam imaginantur realis omnipræsentia, siue Vbiquitas ipsius carnis essentiæ inuisibilis, ridicula foret certè hæc Christi oratio.

63 *Spiritus est, τὸ πνεῦμά ἐστιν.* Quantopere sit hic locus variis expositionibus exagitatus vix credibile est. Neque id mirum, quum à vera ipsius explicatione pendeat nostræ in Christo salutis mysterium, & horrendæ idolomaniæ subuersio. Quid autem ea de re mihi videatur exponam ingenuè, nullo eorum præiudicio, quorum, etsi alioqui orthodoxa, mihi tamen videtur non satis apposita expositio. Scopus igitur Christi est Capernaitas verba Manducandi & Bibendi propria & nativa significatione interpretantes, ideóque Christi sermone offensos, refellere. Refellit autem ratione à communi sensu petita, ac si diceret, Quid sit vt me de naturali, & vsitato illo Comedendi & Bibendi vsu loquutum somnietis, quo cibus & potus in vētrem ingeruntur? Vos enim sensus ipse docet ne hanc quidem vitam animalem manare à carne quæ dentibus comeditur: siue à cibo & potu, qui in ventrem ingeritur, neque hanc vitam præstat, vel adimit, vtpote quæ aliunde, nempe ab hominis spiritu corpus viuificante proficiscatur. Itaque quorsum ego vitam tali manducationi carnis meæ, & tali sanguinis mei potui attribuerim? Scitote igitur me non de corporali Edendi, vel Bibendi modo, imò ne de animali quidem vita, cuius vnius retinendæ studio teneri vos video, sed de mei spirituali perceptione, quæ non dente, sed mente peragitur, & ad vitam illam spiritualem & æternam spectat translatitiè fuisse loquutum. Et sic quidem ego apposissimè explicari Christi verba existimo, ita vt in Carnis & Spiritus vocabulis vsitata sit retinenda significatio, & Christus non propriè nec singulariter de carne sua, (expressisset enim pronomen MEA) sed generaliter de omni naturali cibi vsu sit loquutus, ne carnem quidem suam excipiens hic comesam vt Capernaitæ somniabant: à quibus certè ne tantillum quidem distant neque

ασῳ συνουσης, neq; σωματικῶς quocũque tãdem fuco ſuum de ipſius Chriſti carnis eſſentiæ reali, & orali quam vocãt, in corpus traiectione, tum dignis, tũ indignis communi, dogma operiãt. Nõ pugnat igitur, carné nihil prodeſſe, nẽpe ad vitam homini tribuendam: & quod antea de ſua carne Chriſtus dixerat, viuificum eſſe ſuæ carnis eſum, & ſui ſanguinis potum: quum eſum & potum in illa quidem ſentẽtia propriè, in iſta verò tranſlatitiè dici, & ad mentis ac fidei actionẽ trãſlatitiè applicari doceat hoc loco Chriſtus: quo etiam ſenſu ſe panẽ viuũ vocarat, Mannæ oppoſitum. Et quod hîcà pleriſque traditur, carnis videlicet Chriſti appellatione humanitatẽ ipſius diſtinctè & in ſeſe conſideratam hic intelligi, per Spiritum verò λόγον διότητα ſignificari, à qua vna (quãuis carnis per fidem nobis ſpiritualiter communicatæ interuẽtu) vis illa viuifica proficiſcatur, verè quidem, ſed fortaſſe parum appoſitè dicitur, quũ Chriſtus, vt antè docui, nõ adiecerit pronomẽ ΜΕΑ, ſed generaliter de cuiuſuis carnis eſu proprio ſeu corporeo ſit loquutus: & iſtud totum ad aliam quæſtionem pertineat: quatenus videlicet, & quo ſenſu caro Chriſti viuifica ſit & dicatur: qua de re diximus paulo antè, nempe in verſ. 52. Denique hallucinari quoque mihi videntur, tum qui Chriſtum propriè & ſpecialiter hic eſſe de Sacramẽtali ſuæ carnis eſu & ſui ſanguinis potu loquutum, ſentiunt, tum qui nihil iſta ad cœnã Domini pertinere tenã pertinaciter cõtendũt. Nam quòd ad illos attinet, Chriſtũ conſtat de carnis iam tum iis quos alloquebatur, imò etiã Patribus (teſte Paulo 1. Cor. 10.) præſenti per fidem fruitione, minimè ſanè ad ſacræ Cœnæ inſtitutionem differẽda, loquutum. Sed illud viciſſim veriſſimũ eſt quod ad rem ipſam attinet, eandem eſſe ſtatuendã eiuſdem & vnius Chriſti perceptionem, ſpiritualem videlicet per fidem: ſiue in ſimplici verbo, ſiue adhibitis Sacramentalibus ſignis noſtræ mẽti ſumenda præbeatur. Iſti verò Sacramẽtalẽ perceptionẽ ab ea quæ in ſimplici verbo ſtatuitur ſic differre exiſtimãtes, quaſi in ſimplici verbo, ac etiã in Baptiſmo ſola beneficia Chriſti per fidem ſumẽda proponãtur: in Cœna Domini verò præterea ipſa Chriſti realis, & eſſentialis caro, ore quoq; quorumuis accedentium ſumenda in, Cum, vel Sub pane re ipſa ſiſtãtur, tres maximè pudẽdos errores admittũt: vnum, quòd cum Capernaitis corporeum eſum pro mentali ſiue ſpirituali per fidẽ peragẽdo ſubſtituunt: alterum, quòd quibuſuis quantũlibet indignè accedentibus Chriſti carnem proſtituunt: tertium, quòd tũ Chriſti beneficia ab ipſius carne, tum ipſius carnem ab eius beneficiis, non tantùm diſtinguant, ſed etiam reipſa diſiungãt, in Chriſti per fidem in ſimplici verbo prædicto apprehenſione.

64 *Qui non credebant*, τῶν μὴ πιστευόντων. In vno codice ſcribitur τῶν πιστευόντων, *qui credebant*, & ita legit Cyrillus, & Chryſoſtomus quoque.

66 *Ex eo [tẽpore,]* ἐκ τούτου. Expreſſi tẽporis vocẽ, perſpicuitatis cauſa. ¶ *Pedem retulerũt*, ἀπῆλθον εἰς τὰ ὀπίσω. Vul. ad verbũ, *Abierũt retro*. Eraſ. *Deſciuerũt, ac reliquo*, Ego ſtudui nõ tã procul recedere à Græcis, quin ipſam formulã tranſlatitiè ſaltẽ exprimerẽ. Nam quod hîc philoſophatur Chryſoſtomus, allegoricum eſt, nec ſatis (vt opinor) accommodatum.

67 *Duodecim illis*, τοῖς δώδεκα. Hîc omnino videtur fuiſſe exprimẽdus articulus, quia iſtos duodecim opponit reliquis, tãquã ſelectos. Sic etiã infrà ver. 71.

70 *Nónne ego*, οὐκ ἐγώ. i. Ego certè. Solẽt enim Hebræi in huiuſmodi affirmationibus adhibere interrogationem.

IN CAPVT VII.

1 *Verſabatur*, περιεπάτει. Locũ videlicet in illis regionibus ſubinde mutãs, ſicut conſueuerat. quo ſenſu accipitur etiam hoc verbũ ſuperiore cap. verſ. 66. Vulg. *ambulabat i. proficiſcebatur* vnde factum vt *in Galilæam*, & *in Iudæam* ſcriptũ vulgo legatur, errore tamen in veteribus manuſcrip. codicibus non apparẽte. Cæterum quid toto illo tempore Chriſtus in illis regionibus modo hîc modo illic egerit, noluit noſter Euangeliſta repetere, perſcriptum Matt. cap. 15. 16. 17. 18. & Marc. 7. 8. 9. ¶ *Nolebat enim*, οὐ γὰρ ἤθελεν. Sic habẽt omnes noſtri codices. Apparet tamen Chryſoſtomũ legiſſe οὐκ ἠδύνατο, vel, οὐκ εἶχεν ἐξουσίαν. i. nõ poterat, ſicut rectè obſeruauit Eraſ. ſic quoq; videtur legiſſe Aug. De Cyrillo nihil certi poſſum ex ipſius interpretatione colligere. Sed, vtcunq; ſit, eadem manet

sententia. Nam idcirco non poterat quia nolebat: vt diximus Mar. 6. 5. quam speciem ἀδυνάτου Nanzianzenus ἀδεύλητον appellat: & sic etiam Atticos vti consueuisse verbo βούλεσθαι pro δύνασθαι docent prolatis exemplis grammatici.

2 *Scenopegia*, σκηνοπηγία. Sic dicitur à Græcis hoc festũ à figendis tabernaculis, ab Hebræis חג הסכות, quòd sub tabernaculis totos septem dies agerent, ex Domini mandato, Leuitici cap. 23. vt etiam explicatur Heb. 8. 2. Itaque miserabilis est eorum inscitia qui Scenophagia legunt & interpretantur. Cæterùm qui de hac re volet multas aduersus Iudæos quasi Bacchi cultores, excogitatas à prophanis hominibus nugas audire, legat Plutarchum libri συμποσιακῶν καὶ Γ.

3 *Fratres eius*, οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ. Epiphanius vult fratres ipsius fuisse ὁμοπατρίους: alij generaliter cognatos ex Hebr. idiotismo interpretantur. ¶ *Discipuli quoque tui* καὶ οἱ μαθηταί σου. Hoc certè de domesticis illis duodecim discipulis, & aliis fortassis eum plerunque affectantibus intelligi non potest. Sed quum hæc domi doceret & faceret Iosus, vt qui Capernaum sibi domicilium delegisset, ingrati isti cognato suo insultantes, discipulorum nomine alios intelligũt, à quibus cupidè in Iudæa ac præsertim Hierosolymis fuerat auditus. Syrus interpres omittit particulam γὰρ, quæ tamen minimè videtur expungenda.

4 *Celebris*, ἐν παῤῥησίᾳ. Ad verbum, *Cum celebritate*. Nam ἐν παῤῥησίᾳ quum propriè declaret publicam ac ingenuam loquendi libertatem, passiuè hic videtur accipi, vt is dicatur esse ἐν παῤῥησίᾳ qui publicè omnium sermonibus celebratur. ita vt ἐν παῤῥησίᾳ εἶναι & ἐν κρυπτῷ opponantur, ac si scriptum esset ἐν φανερῷ, quod secutus est Syrus interpres. Sed & aliter licebit interpretari εἶναι ἐν παῤῥησίᾳ, haberi pro eo qui liberè & ingenuè dicat quod res est. quod de Christo profitentur ipsi eius aduersarij, Mat. 22. 16. Hic autem videtur ab istis obiici Christo, quasi (quod nihil magis falsò dici potuit) ambitiosè nominis celebritatem captanti. Vulgata, *In palàm*, quia videlicet παῤῥησία interdum aduerbialiter accipitur pro φανερῶς, vt Mar. 8. 32. & infrà, versu 13.

8 *Ego nondum ascendo*, ἐγὼ οὔπω ἀναβαίνω. In vno codice deest totum hoc membrum ἐγὼ οὔπω ἀναβαίνω εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην: in quibusdam verò non legitur ταύτην. Ego hanc varietatem lectionum inde ortam suspicor, quòd in nonnullis codicibus scribitur ἐγὼ οὐκ ἀναβαίνω, ego non ascendo. quam lectionem sequitur etiam Cyrillus. Theophylactus videtur nescio quid diuersum legisse. Nam in ipsius Romano exemplari vitiosè scriptum esse puto οὐκ. Quoniam igitur Christus paulo pòst ad hos dies festos profectus est, multi in hoc explicando nodo se torserunt; quem etiam, teste Hieronymo, lib. 2. aduersus Pelagianos, arripuit impius ille Porphyrius, vt Christũ argueret inconstantiæ. Cyrillus itaque ita hęc conciliat, vt Iesum dicat non ascendisse vt diem festum ageret, sed vt Iudæos moneret. Alij expunxerunt ταύτην, quasi frita imposuerit cognatis, non designato die festo ad quem se non venturum diceret. Nonnulli etiam totum hoc membrum vt aduherinum reiecerunt. Sed plana est sententia si legas οὔπω, *nondum*, vt scribitur in vetustis nostris ferè omnibus, Chrysostomo quoque hanc lectionem approbante: vel vt Syrus interpres qui legit ἐγὼ οὐκ ἀναβαίνω τωῦ, *ego nunc non ascendo*.

12 *Murmuratio*, γογγυσμός. Id est multi sermones clancularij, absque tamen indignatione vel offensione aduersus Christum, vt propriè vox hæc declarat suprà 6. 41. 43. & 61. & fateor sic à Latinis etiam Murmur dici, sed studere malui perspicuitati.

13 *Palàm*, παῤῥησίᾳ: vel, *Liberè*: ex quo intelligimus Iudæorum principes nihil magis optasse quàm sepeliri eius famã. Hi sunt enim quos vocat Iudæos, opponens eos Galilæis, & rudi vulgo qui ad dies illos festos conuenerat.

14 *Festo*, ἑορτῆς. id est, circiter quartum diem Scenopegiæ. Nam de primo illo solenni, cui non interfuit Iesus, illud intelligi non potest; vltimi verò postea fiet mentio. Ἑορτὴ autem nomine totum illud totum intelligitur, cuius tamen duo duntaxat extremi dies, nempe primus & vltimus solennes etant reliqui verò ἐνημέραι.

16 *Non est mea*, οὐκ ἔστιν ἐμή. à me excogitata, vel mihi non est laboribus qua-

quæsita & ex doctorum disciplina, sed data diuinitus à Patre: quã vulgò scientiam infusam vocant: quod Platoni præbuit occasionem comminiscendæ illius ἀναμνήσεως, tantopere à nonnullis Platonicis potius quàm Christianis celebratæ. Loquitur ergo Christus non simpliciter, sed ex Iudæorum hypothesi, vt diximus suprà 5.22. Vide Augustinum lib. de Trin. 1. cap. 12.

17 *Voluerit*, θέλει, id est ex animo statuerit. Est enim voluntas Dei nobis in verbo ipsius patefacta vera & vnica regula qua, cuiuum à recto discernitur, tum in iis quæ credenda, tum in iis quæ nobis agenda proponuntur, sed hac regula rectè vti norunt ij demum qui vero pietatis sequendæ studio ad eius cognitionem feruntur.

18 *Qui à semetipso loquitur*, id est qui suo ipsius sensu & arbitrio sentit quod sentit, & docet quod docet, vt eos facere necesse est qui toti à verbo Dei Propheticis & Apostolicis scriptis comprehenso, vel tantillum discedunt. ¶ *Gloriam propriam quærit*, τὴν δόξαν τὴν ἰδίαν ζητεῖ. Quicquid enim prætexant qui cultus nouos excogitant, vel ab aliis acceptos amplectuntur, necesse est fateri eo tẽdere vt aliquid præ aliis esse videatur. Et hic scopus est omnis falsæ religionis, vt in sese inueniant homines quod ipsos Deo commẽdet vel etiam quò illum sibi obstringant. ¶ *Et in iustitia, καὶ ἀδικία*. Hoc ad calumniam violati sabbati spectat. Prius autem illud *Verax est* ad asserendam doctrinę veritatem facit quam Christus miraculis obsignabat.

19 *Præstat*, δέδωκε. Vulg. ad verbum, *Facit*. Sed Latinis facere dicitur legem, qui legem imponit.

21 *Vnum opus*, ἓν ἔργον. Superiore videlicet die festo de quo egit suprà c. 5. Etsi enim tempus aliquod mensium intercesserat, tamen hærebat in hostium animis illius facti memoria, in quo ti graviter eos redarguerat Dominus in eo Legis capite de cuius exacta obseruatione præcipuè hypocritæ isti gloriabantur: nempe in Sabbati mandato, vt hanc præsertim ob causam iam tum de ipso quoquo modo tollendo cogitarent. Christus autem omnia temporis diuinitus noscens, tantum ab eo abfuit, vt eius facti memoriam aliqua specie conniuentiæ obrueret, vt contrà vltrò caperet ex hoc ipso, hostium quidem redarguendorum, piorum autem magis ac magis confirmandorum occasionem.

22 *Attamen*, διὰ τοῦτο. Vel, *Atqui*. Vulg. & Erasm. *Propterea*: & Syrus interpres מטול הנא [*metsul hana.*] Itaque hic locus multos exercuit, dum quærũt cuius rei adferatur ratio. Chrysost. non attingit: alij quoque multi transiliunt. Cyrillus obscurè refert ad id quod sequitur, Circuncisionem non esse ex Mose, sed ex Patribus, quum hoc sit extra causæ statum, & dicti tantùm correctio. Alij etiam aliud adferunt. Mihi verò in primis placet perturbatam esse distinctionem, & διὰ τοῦτο esse superiori versic. adiungendum, vt legamus πάντες θαυμάζετε διὰ τοῦτο, i. *omnes de eo* [vel *propterea*] *admiramini*: deinde sequatur Μωσῆς ἔδωκεν, *Moses dedit*, &c. Hæc coniectura pridem mihi in mentem venerat, quum ecce in Theophylacto Romano disertè ita scriptum & distinctum hunc locum inuenio: quæ res in ea coniectura magnopere me confirmauit, quum præsertim similis constructio verbi θαυμάζειν occurrat Marc. 6. 6. Nihil tamen volui in recepta lectione mutare, quum alia ratione possit etiam perspicuus sensus elici, nempe si διὰ τοῦτο accipiamus non tanquam illatiuam particulam quam vocant, (i. quæ ex præcedentibus aliquid colligi ostendat) sed pro aduersatiua Atqui, Attamẽ, vel Sed tamen, sicut nos conuertimus. Nam constat inchoari nouum argumẽtum, quo aduersariorum opinio conuellatur. Est autem hæc significatio petenda ex Hebræorum idiotismo, apud quos לכן [*lechen*] quum propriè significet διὰ τοῦτο, seu διὸ, vel διότι, i. Ideo vel Idcirco: interdum tamen accipitur pro Atqui & Attamen, vt Gen 4. c. 15. & Oseæ 2. 14. vbi quum Dominus adulteræ vxoris scelera commemorasset, & multa esset illi comminatus, statim subiicit, Attamen ego blanditiis alliciam eam. qui locus videtur non satis fideliter adhuc fuisse expressus à Latinis interpretibus. ¶ *Vt non solnatur*, ἵνα μὴ λυθῇ. Perinde est acsi diceret Christus tantum abesse vt opere circuncisionis (quotiescunque videlicet erat dies à nato puero

octauus) violetur Sabbatum vt contrà idcirco circuncisio tunc exerceatur, ne lex circũcisionis violetur. Sed & potest accipi ἵνα pro ὥστε vt suprà 5.20.

23 *Lex Mosis*, ὁ νόμος Μωσέως: i. si Lex circuncisionis à Mose data tanti sit apud vos vt non dubitetis etiam Sabbato circuncidere hominem, num meritò apud vos reprehendor quòd hominem totum sanarim Sabbato? Vera igitur & germana est hæc distinctio, quam etiam sequutum esse Epiphanium apparet ex iis quæ scripsit χ. Ἐλπιδίῳ, non procul à fine. Cyrillus tamen existimat ista aliter collocãda, hoc modo videlicet, Si circũcisionem accipit homo Sabbato, mihi indignamini quod totũ hominem sanum fecerim Sabbato, vt non soluatur Lex Mosis? Quæ distinctio postea coẽgit illum nescio quid comminisci de curatione vulneris circuncisionis, quæ opponatur hominis curationi. Sed quorsum hæc? Fefellit autem illum hoc vnum quòd putauit Legem Mosis vocari Legem Sabbati, quum agatur de Lege circuncisionis, quæ quomodo & quatenus dicatur Lex Mosis, præcedens versiculus ostendit.

¶ *Totum hominem*, nempe à paralysi, tum corporis, tum animæ sanatum, vt appareat suprà 5. 14. De illo enim sanato paralytico hîc loquitur Christus.

24 *Secundum speciem*, κατ' ὄψιν: i. ex eo quod præ me fero. Videor enim nihil aliud esse quàm Galilæus, vilis & contempti Fabri filius: sed spectate attentius rem ipsam, & ex fructibus arborem æstimate, ὄψις igitur vocat idipsum quod sæpe πρόσωπον alibi dicitur: vnde προσωποληψία, quæ iusto iudicio opponitur, vt diximus Marc. 12. 14. Vulgata & Erasmus *Aspectum* interpretantur. Sed hoc est potius quod Latini simili prorsus ratione Speciem vocant. ¶ *Iustum illud iudicium ferte*, τὸν δίκαιον κρίσιν κρίνατε. In Lege videlicet toties præscriptum, quod videtur articulus designare. Est autem Hebræis familiaris hæc constructio nominis verbalis cum verbo, ab Atticis quoque studiosè vsurpata. Plato lib. 2. de Rep. τὸν κρίσιν αὐτοῦ τῆς δίκης κρῖναι ἐφάσκες.

26 *Primores*, οἱ ἄρχοντες. Vide Luc. 23. 35.

27 *Cogniturus est*, γινώσκει. Vulg. & Eras. *Scit*: quum manifesta sit temporis enallage, de qua diximus Luc. 1. 34. Hauserant autem hunc errorem Iudæi ex Prophetarum testimoniis perperam intellectis, vt ex eo quod scriptum est Michæ. 5. 2. Esa. 53. 8, & aliis locis.

28 *Et me nostis, καὶ μὲ οἴδατε*. Vel ironicè hoc accipiendum est, vel dicuntur nosse quod verè nouissent, nisi vltrò & pertinacissimè restitissent veritati. Sed Tertull. in Praxeam prorsus diuersum lectionem sequutus, ita hunc locum citat, *Neque me scitis vnde sim*.

29 *Ego verò noui eum*, ἐγὼ δὲ οἶδα αὐτόν. In quibusdam Vulgatæ editionis codicibus excusis sic legitur hic versiculus, *Ego scio eum: & si dixero me eum nescire, ero similis vobis, mendax*. Id est, ἐγὼ οἶδα αὐτὸν καὶ εἰ εἴπω ὅτι οὐκ οἶδα αὐτὸν, ὅμοιος ὑμῖν, ψεύστης. Sed hæc omnia ex margine irrepserunt in contextum, nec in scriptis codicibus Latinis leguntur, sunt que petita ex cap. 8. 55. vt Eras. recte annotauit.

30 *Prehendere*, πιάσαι. Hoc vocabulo vti solet Iohannes pro eo quod reliqui Euangelistæ vsurpant τὸ κρατῆσαι. Dicitur autem propriè de iis quos fugientes arripimus, vt Prehendere apud Latinos, manu videlicet iniecta. ¶ *Hora illa*, ὥρα. Vide Matt. 14. 15. & Ioh. 12. 23. Hæc autem Christi hora, apud vnicum hunc Euangelistam exprimitur.

34 *Quæretis*, ζητήσετε, non tamen vero mei inueniendi & resipiscendi studio, sed vestram vocem ipsa conscientia vos seriò quidem, sed nimium serò redarguente deplorantes, ac si Gallicè dicas *vous me regretterez*. ¶ *Ero*, εἰμὶ. Sic ὑπάγω pro ὑπάγειν, & iterum εἰμὶ pro ἔσομαι, & δυνάσθε pro δυνήσεσθε, vt infra 17. 24. Seruari tamen etiam potest præsentis temporis significatio, per ἰδιωτισμὸν κεκρυμμένον, vt suprà 3. 13. Sed valde mihi placet Henrici Stephani nostri coniectura, qui scribendum & legendum putat ὑπάγω, *vado*. Sic enim explicat hanc ipsam sententiam ex hoc loco repetitam, ipsemet Christus infrà 13. 33. sententia optimè conueniente, pro εἰμὶ dicens ὑπάγω: & eo verbo vtitur etiam in hoc quidem tempore Thucydides ἐξιὼν ἀπῆλθε. Denique sic etiam legit Nonnus, & Theophylactus.

35 *Vt*, ὅτι. Hebr. כי [chi] vt 2. Sam. 7. cap. 10. quæ formula petita est è medio

dic. Vide Matth. 8. 27. & supra 2. 18.

¶ *Ad eos qui sparsi sunt inter Græcos*, εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων. Vulgata & Erasmus, *In dispersionem Gentium*, seruato Hebraismo, qui frequentissimè occurrit apud Prophetas. Dispersionis autem nomine alij ipsas prophanas Gentes hinc & inde sparsas volunt significari: alij Iudæos per orbem terrarum dispersos: quorum sententiam amplector. Vix enim conueniret ipsis indigenis populis nomen διασπορᾶς, vt eruditè obseruat doctissimus interpres: quod etiam confirmatur auctoritate: Iac. 1. ver. 1. & 1. Pet. 1. v. 1.

¶ *Græcos*, τοὺς Ἕλληνας, Vel sic vocant Iudæos ipsos per prouincias dispersos, vel ex communi loquendi consuetudine sic appellant profanas ipsas gentes, vt aliquid amplius hoc membro significetur quàm superiore, nempe adeundarum exteratum synagogarum obtentu, fore vt ipsas profanas gentes doceret, quod pessimè Iudæos habebat mala zelotypia correptos.

36 *Vbi ego sum*, ὅπου εἰμὶ ἐγώ. vel, *quo vado ego*, ὅπου ὑπάγω ἐγώ vt vers. 34.

37 *Magno*, μεγάλῃ: id est solenni. Primo enim & vltimo die festi tabernaculorum, vt & Paschæ, solennes cœtus in templo habebantur, interiectis autem aliis non item.

38 *Sicut dixit Scriptura*, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή. Hæc nonnulli præcedentibus coniungunt, vt Chrysostomus & Theophylactus: alij sequentibus, quos potius sequor: puto tamē nullum locum proprium hîc citari, sed quæcūque in Prophetis toties repetuntur de donis Spiritus sancti instar aquæ effundendis, ac quidem in primis quod scribitur Esa. 55. 1. hûc pertinere.

39 *Nondum erat Spiritus sanctus*, οὔπω ἦν Πνεῦμα ἅγιον. Quid Spiritum sanctum vocet, eodē versiculo exponitur, nempe visibilia illa dona quæ initio nascentis Ecclesiæ excellenter viguerunt, vt prædictum erat Ioel 2. & μετωνυμικῶς intelliguntur Spiritus sancti appellatione, quòd sint eius effecta in nobis, vt docet Apostolus 1. Cor. cap. 12. penè integro, & Act 19. 2. & deinceps. & pluribus aliis locis. Quidam, quos videtur sequutus, Augustinus contra Chresconium lib. 2. cap. 14. & tractatu in hunc Euangelistā 32. pro *Sanctus* scripserunt in Latinis codicibus, *Datus*, sed mendosè vt Græcus contextus ostendit. Veriti sunt autem nimirum, ne videretur hic locus eorum blasphemiis fauere qui Spiritus sancti personam inter res creatas numerarunt, sed frustrà, quū apertè statim subiiciat Euangelista Spiritus nomine hîc intelligi non ipsum Spiritum sanctum, sed extraordinaria illa dona Apostolis primùm, ac deinceps aliis credentibus Apostolicæ prædicationis initio collata, & de quibus latè Apostolus 1. Cor. 12. disserit.

40 *Propheta ille*, ὁ προφήτης. Ne hoc quidem loco potest otiosus esse articulus, & planè ostendere videtur hic locus Iudæos insignem aliquem Prophetam expectasse diuersum à Messia: sicut diximus suprà, 1. 21.

48 *Ex principibus*, ἐκ τῶν ἀρχόντων. Vide Luc. 23. 35.

51 *Ex ipso audierit*, ἀκούσῃ παρ' αὐτοῦ. Hæc quoque formula loquendi petita est è medio. Neque enim lex ipsa, sed iudex cognoscit. Ideo Nonnus supplevit διηγορίης. ¶ *Quid faciat?* τί ποιεῖ, siue, Quid patrauerit, is videlicet qui defertur.

52 *Scrutare*, ἐρεύνησον. In plerisque Latinis codicibus additur τὰς γραφὰς, *scripturas*, id est, consule diligenter sacram historiam, & non comperies vllū Prophetam ortum fuisse ex Galilæa. At ne hoc quidem fortasse verum fuit, quum sub Galilææ nomine comprehensa fuerit regio partis non minimę decem tribuum. Et vt hoc cōcedatur verum fuisse, an non efficere Deus tunc potuit, quod nunquam priùs factum fuisset? Sed sic argumentari solent qui præiudiciis nituntur, vt nunc quoque in grauissimis controuersiis experimur.

53 *Et profectus est*, καὶ ἐπορεύθη. Versiculus iste, & quæ ab eo intercedunt vsque ad πάλιν οὖν ὁ Ἰησοῦς, id est ad versum sequētis capitis duodecimum, neque apud Syrum interpretem, neque apud Chrysostomum, quanuis eius meminerit homil. in Iohannem 60. neque apud Theophylactum, extant. Eusebius quoque in extremo libro tertio Historiæ Ecclesiasticæ apertè dicit à quodam Papia hanc historiam de muliere adultera scriptam fuisse, quæ habeatur in

Euangelio quod dicitur secundum Hebræos: sed & apud Nonnum nulla eius mentio. Testatur denique Hieronymus dialogo aduersus Pelagianos secundo, in nonnullis codicibus nō fuisse descriptam. Ex vetustis nostris codicibus septemdecim vnus duntaxat illam non habebat: in reliquis scripta quidem est, sed ita vt mira sit lectionis varietas, quam placuit bona fide suis locis annotare. Ad me quidem quod attinet, non dissimulo mihi meritò suspectum esse quod veteres illi tanto consensu vel reiecerunt, vel ignorarūt. Deinde quod narrat Iesum solum fuisse relictum cum muliere in templo, nescio quàm sit probabile: nec satis cohæret cum eo quod mox, id est vers. 12. dicitur eos rursum alloquutus: & quod scribit, Iesum digito scripsisse in terra, nouum mihi & insolens videtur, nec possum coniicere quomodo possit satis commodè explicari. Tanta denique lectionis varietas facit vt de totius istius narrationis fide dubitem. Sed si expungenda est hæc historia, putarim quidem ego necessariò retinendū hunc versiculum cum sequentis cap. duobus primis, quibus subiiciatur duodecimus.

IN CAPVT VIII.

2 *Diluculo autem rursus adfuit*, ὄρθρου δὲ πάλιν παρεγένετο. In duobus codicibus additur βαθέος, *profundo*: & pro παρεγένετο legitur ἦλθεν, *venit*. ¶ *Totus populus*, πᾶς ὁ λαός. In vno codice scribitur πᾶς ὁ ὄχλος, *tota turba*. ¶ *Ad eum*, πρὸς αὐτόν. Hoc deest in duobus exēplaribus.

3 *Ad eum*, πρὸς αὐτὸν. Et hoc deest in duobus codicibus.

4 *Dicunt ei*, λέγουσιν αὐτῷ. Vnus codex addit πειράζοντες, tentantes. ¶ *Hæc mulier*, αὕτη ἡ γυνή. Quinque exemplaria scriptum habent, ταύτην γύρους ἐπ' αὐτοφώρῳ μοιχευομένην. Hanc deprehendimus adulteram in ipso facto. Et aliud quoddam non habet μοιχευομένην.

5 *In Lege autem Moses mandauit nobis*, ἐν δὲ τῷ νόμῳ ἡμῖν Μωσῆς ἐνετείλατο. Duo codices scriptum habent καὶ ἐν τῷ νόμῳ ὑμῶν, & in Lege nostra. Rursus in quinque aliis deest ἡμῖν. ¶ *Lapidentur*, λιθοβολεῖσθαι. In quinque codicibus legimus λιθάζειν: in aliis quinque λιθοβολεῖσθαι. ¶ *Quid dicis? τί λέγεις*: Tres codices addunt σὺ περὶ αὐτῆς: *de ea?*

6 *Accusare eum*, κατηγορεῖν αὐτοῦ. Quinque exemplaria habent κατηγορίαν κατ' αὐτοῦ, accusationem aduersus eum. ¶ *In terra*, εἰς τὴν γῆν. In quinque codicibus additur μὴ ὀρθὸς προσώπῳ, dissimulans. Mirum est autem Patres nonnullos (quod eorū pace dictum sit) nō tantum curiosè quæsiuisse, sed etiam quasi diuinare ausos quid Christus terræ inscripserit, huc etiā detorto loco, Ierem. 17. 13. Mihi verò vt ingenuè loquar, vel ob hunc ipsum locum suspecta est hæc historia: quæ tamen si nihilominus admittatur, Christū hoc tam nouo & insolito gestu dixerimus significasse nimirum sine fastidio nihil ista ad se pertineret, sed noluisse tamē istos hypocritas perstringere, vel potiùs pūgere, quòd videri quidē vellent studio vindicandorum scelerum agere quod agerent, ipsi alias sceleratissimi. Quum enim quid hic Lex iubebat non ignorarent, cur non ex Lege iudicabant, aut præsidem non adeūt, si capitalia iudicia penes ipsos non erant: potiùs quā Christū istis rebus sese minimè immiscentem interpellarent?

7 *Erexit se, ac dixit eis*, ἀνακύψας εἶπεν πρὸς αὐτούς. In vno codice legitur ἐμβλέψας εἶπεν αὐτοῖς, *suspiciens dixit eis*. ¶ *Primus*, πρῶτος. Duo codices habent πρῶτον primum.

9 *Et à conscientia redarguerentur*, ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι. Hoc deest in editione Basiliēsi, cuius etiā alias varias lectiones neglexi, vt κατακύψας pro κάτω κύψας & κατέγραφεν pro ἔγραφεν. ¶ *Singulatim alius post alium*, Εἷς καθ' εἷς, εἷς καὶ εἷς τε εἷς, vnus & deinde vnus. Gallicè, *Vn à vn*. Et quid si vitiosè καὶ pro κατὰ scriptū est? ¶ *Vsque ad vltimos*, ἕως τῶν ἐσχάτων. Deest hoc quoque in duobus codicibus & in editione Basiliensi.

10 *Et neminem videret præter mulierem*, dixit ei, *Mulier*, καὶ μηδένα θεωροῦσαν πλὴν τῆς γυναικός, εἶπεν αὐτῇ Ἡ γυνή. In duob. exēplaribus scribitur, εἶδεν αὐτὴν, καὶ εἶπεν, Γύναι: id est, *vidit eam, & dixit, Mulier*. Cæterùm aut ne probabilis quidem est hæc historia, aut istud *Solus* & *Neminem* restringendum est ad eos à quibus fuerat hæc mulier ad Christum adducta: quod rursus parum est probabile, quū hæc in ipso templo apud Christū ibi populum docentem, & minimè saltem à suis discipulis derelictū, gesta dicantur.

¶ *Mulier*

¶ *Malint, ἀ γεωὶ.* Deest in quatuor exemplaribus. ¶ *Illa, ἐκεῖνα.* Deest in 4. exemplaribus.

11 *Ne deinceps, μηκέτι.* Sex codices habent ἀπὸ τοῦ νῦν μηκέτι, id est, *ab hoc tempore ne deinceps*, siue, *ne amplius pecca.* Cæterum qui colligunt ex his Christi verbis hanc adulteram fuisse per ipsum à pœna per legem Mosis expressa absolutam, tanquam per eum qui absoluta, quam vocant, potentia posset de ipsa lege dispensare: & qui postea longiùs progressi magistratus Christianos vellent in condonandis adulteriis faciles se præbere: immo ad illud scelus planè tandem conniuere, quo nullum grauius in generis humani societatem admittitur, primùm non animaduertunt quanta Christum contumelia afficiant, qui aliter per os Mosis olim, & tunc aliter in templo ore suo sit loquutus: deinde aliud esse non vident dicere. *Nec ego te condemno*, quàm *Ego te absoluo*. At cur illam Christus non condemnauit secundum legem politicam? Nempe quoniam ipsius regnum non erat ex hoc mundo, sicut hanc ipsam ob causam nec vt arbiter quidem de hæreditate, inter fratres herciscunda cognoscere voluit Lucæ 12. versu 14. & expressis verbis Magistratuum munus ab Euangelico non tantum discreuit, sed etiam separauit Matth. 20. 25. Marc. 10. 42. Luc. 22. 25. & Paulus 2. Timoth. 2. 4. Et tamen istis libenter concedo Christum hanc adulteram, si modò ipsum audiuit dicentem *vade & noli amplius peccare*, verè absoluisse, non tamen à pœna ciuili quod neque fecisset ipse Christus, neque Magistratui permisisset, sed à pœna peccatis debita, quam ipsemet pro resipiscentibus exsoluit. Vnde igitur ista quam vocant temporalis simul & Spiritualis potestas? vnde Pseudoepiscopalis illa audientia, quæ tandem ipsis Regibus gladium extorsit? Certè non à Christo, sed ab Antichristi spiritu. Magistratus autem, præsertim qui se Christianos profitentur vtinam tandem discant, si quod est scelus, cuius impunitas horribilem illam Iram Dei aduersus vniuersum terrarum orbem accendat, hoc ipsum esse, quo factum videmus vt rursus id quo vt scribit Moses Genes. 6. vers. 12. ita Deus est exacerbatus, vt priorem mundum diluuio perdum dederit, impunè grassetur. Num verò semper istud toleraturo Domino? cuius iustissimis iudiciis potiùs istos adulterorum patronos relinquendos censeo, quàm eorum impudentissimam infamiam vllis argumentis refellendam. At tu Domine vsque quò?

13 *Firmum, ἀληθής.* Vel ratum, Vulgata & Erasmus, *Verum*. Atqui hæc consequutio nimium esset inepta, Tu testaris de te ipso: ergo falsum est quod testaris. Accipitur ergo ἀληθὴς pro eo quod Hebræi נאמן [*neeman*] vel נכון [*nakon*] vocant vt diximus supra 5. 31.

14 *Etiamsi, κἂν.* Ergo quod ante negarat 5. 31. accipiendum est per μίμησιν & concessionem. Causam verò quam addit cur suum testimonium sit legitimum & ratum, non puto eo tantùm niti quòd supra cõmunem hominum sortem ipse emineret, etiam quatenus homo est: sed hîc puto Christum altius conscendere quàm in superiore concione, quæ de eadem re habita fuit, cap. 5. Videtur enim hîc apertè diuinitatem suam asserere, humanitati vnitam, quando ipse sese considerat duplici ac distincto respectu, nempe & vt testem, cui Patrem coniungit, vt iam duo sint testes: & eum de quo dicatur testimonium, tum à seipso vt teste, tum etiam à Patre. Perinde est igitur ac si diceret, Solus hîc vobis videor, ideóque testimonium meum non admittitis, quum præsertim videar de meipso testari, atqui tres sumus. Nam ego veluti duplex sum, Deus videlicet & Homo, & tamen vnus. Itaque mihi Deo licet de me homine testari, sic vnum testem habetis. Accedit demum Patris testimonium. ergo duo adsunt de me idonei testes. Quòd si secundum Legem tenemini duorum hominum testimonium admittere, quãtò magis Patris ac Filij, qui non sunt homines, sed vnus Deus? At enim, dices, vbi est illud testimonium? Nempe quod dixerat se esse lucem mundi. Respondet autem se esse αὐτόπτην, idque tum ex sua doctrina tum ex miraculis probat tã manifestè diuinis, quibus doctrinam suam obsignabat, vt non possent nisi mala conscientia hæsitare. Vnicam autem op-

rationem Patri & sibi attribuens ἑνότητα & ταυτότητα οὐσίας in duabus personis demonstrat. Huic igitur probationi hoc fundamentum substernit, quòd à Patre venerit: id est, quòd ita sit homo vt sit etiam Deus, quod illi ignorabant. Nam iudicabant secundum carnem: id est nihil amplius in eo agnoscebant quàm quod cernebant oculis, ideóque damnabant tanquam blasphemum & impium. Sic enim accipitur hoc loco verbum iudicandi.

15 *Ego non iudico quenquam*, ἐγὼ οὐ κρίνω οὐδένα. Is qui Cyrilli in Ioh. commentarium suppleuit, putat δοτὸν τῆ κοινοῦ repetendum καὶ σάρκα, Secundum carnem. Plerique verò laborant in hoc explicando, quomodo Christus neminem iudicet. Atqui plana est doctissimi interpretis expositio. Perinde enim est acsi Christus diceret, Vos de me sententiam fertis, & quidem planè iniquâ, quia ex specie externa iudicatis, atqui nunc ego vos simpliciter doceo, neminem vestrûm condemno: & tamen si id facere libeat, sanè pro meo iure faciam, & longè certiore iudicio. Hæc autem extra causæ statum dicuntur: sed ratio quæ subiicitur, tum ad causam ipsam testimonij, tum ad digressionem pertinet. Neque enim (inquit) solus sum quem cernitis, sed mecum est Pater ille meus qui verè iudex est mundi. Quũ autem me dico, eum etiam comprehendo quem vos non cernitis, quia secundum carnem iudicatis.

17 *Sed & meus est*: id est ἀλλὰ καὶ. Vulgata prætermisit particulam δέ, quæ tamen est necessaria. Ostendit enim applicandam esse rationem superiorem non modò præcedenti digressioni de iudicio quod ipse in eos non exerceret, sed etiam in primis ipsi causæ de qua agitur, id est confirmando suo testimonio quod illi oppugnabant.

18 *Ego [is] sum*, ἐγώ εἰμι. Hîc apertè distinguitur diuinitas ab humanitate. Nam alioqui duo testes non essent, quũ deus inter testes non numeretur: & tamen, ne duo Filij constituantur, *Ego*, (inquit) *[is] sum qui testor de meipso*, Id verò facit vt ipse de seipso possit meritò testari, quia non tantùm homo est, (vt aduersarij temere atque adeo impiè iudicabant) sed homo Deus, & Deus homo.

19 *Nosseris, ἤδειτε ἄν*. Vulgata, *forsitan scireris*. fortasse propter additã particulam, ἄν, quæ tamen sententiam hîc dubiam non reddit. Quòd si fortè legit ἴσως, tunc vertendum fuit *Vtique*, vel, *mirum*, vt ad Philem. v. 15. Est autem verè & scitè scriptum in hunc locum à Tertulliano aduersus Praxeam, *Si ipsum nossent, Patrem nossent: non quidem, quasi ipse esset Pater & Filius: sed quia per individuitatem neque agnosci neque ignorari alter sine altero potest.*

20 *In gazophylacio*, ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ. Ita vocat aliquam templi regionem conferendis oblationibus destinatam. Castellio Fiscum interpretatur. Ego si quid mutare velim, Ærarium malim vocare.

21 *Quæretis me*, ζητήσετέ με. vide supra 7.34. ¶ *In hoc peccato vestro*, ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ ὑμῶν, obstinatæ videlicet contumaciæ grauissimi peccati per se, & præterea aliorum omnium peccatorũ remissionem impediturę. Ponitur enim hîc articulus διωκτικῶς. Mori verò in peccatis dicuntur quos vndique peccatis constrictos mors absorbet. Mori autem peccato contrà ij dicuntur, in quibus gratia veterem hominem abolet. Rom 6.11. & Eph. 2.1. vbi mendosè præpositio ἐν fuit omissa.

23 *Ex [loco] inferni* ἐκ τῶν κάτω, sub. τόπων, id est, vt mox explicatur, ex hoc mundo. Licuit etiam interpretari, *Vos infernates estis, ego sum supernus*. Sic enim his vocabulis vtitur Plin. Sed ego inusitatas voces, tanquam scopulos, libens euito.

24 *Me eum esse*, ὅτι ἐγώ εἰμι. Vulgata, *quia ego sum*, is videlicet quem esse me dico, id est, verus ille vobis promissus liberator: quod dicendi genus petitum est è medio.

24 *In peccatis vestris*, ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν. Sic repetita hæc verba in omnibus nostris codicibus inueni. Vulg. verò posteriore hoc loco, vt etiam supra vers. 21. legit, ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ ὑμῶν, *in hoc peccato vestro* incredulitatis videlicet, idque, ni fallor, rectius.

25 *[Id] quod à principio dico vobis*, τὴν ἀρχὴν, ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν. Hanc expositionem etiam adfert Stapulensis: sed quia hic locus infinitis penè modis fuit expositus

positus, & vera eius explicatio à significatione verborum pendet, primùm, explicabo cum bona lectoris venia diuersas interpretationes: deinde paucis dicam quomodo putem esse intelligendum. Augustinus ergo (vt Erasmus obseruauit) τὴν ἀρχὴν putat nomen esse: & quia videt parum conuenire quartum casum interrogationis formulæ, sic conatur hoc excusare, vt dicat illud, *Tu quis es*, perinde valere ac si dixissent Iudæi, *Quẽ te esse dicis?* aut, *Quẽ te esse credemus?* Et quasi sic interrogassent, Christũ respondisse quarto casu, *Principium*. Id est, *Quaritis quid debeatis credere? credite me esse principium*. Deinde particulam ὅτι pro causali interpretatur, hoc modo, *Quia & loquor vobis*, id est, *quia humilis propter vos factus, ad ista verba descendo. Nam si principium sicuti est, maneret apud Patrem, & non acciperet formam serui, & homo loqueretur hominibus, quomodo ei crederent, quum infirma corda intelligibile verbum sine voce sensibili audire nõ possint? Ergo credite, inquit, me esse principium: quod vt credatis, non solum sum, sed & loquor vobis.* Hæc ille, quæ sanè piè dicta sunt, tamen tam nõ sunt apposita vt nõ putem illa, quòd ad huius loci genuinã sententiam attinet, refutatione lõgiore indigere. Ambrosius in eadẽ est sententia, nisi quòd pro *Quia* legit *Qui*, ὃς vel ὅτις repugnãte omnium codicum fide. Is cuius cõmentariorum in Iohannem libros quatuor Clithoueus sub Cyrilli nomine edidit, eandem prorsus interpretationem adfert atque Ambrosius. Reliqui omnes eruditi quos mihi contigit inspicere, τὴν ἀρχὴν accipiunt pro aduerbio, (vt omnino poscit linguæ Græcæ ratio) sed diuerso sensu. Alij enim explicant, *Principio*, id est primo loco *id vobis* videlicet *respondeo, me eum esse qui vobiscum loquar*. Verùm hæc expositio & coacta est, & frigidam sentẽtiam parit: denique etiã Græcis codicibus repugnat in quibus legitur ὅτι non ὃ. Alij sic exponunt, *Principio id sum quod etiam dico vobis*. id est non statim vobis indignis explico quicquid sum, sed hoc primùm dico, dum aptiores eritis reliquis audiendis, me missum esse à Patre, & præconem vitæ. Sed hęc quoque expositio (nequid aliud dicam) longius est petita. Quid Chrysostomus & Theophylactus senserint, difficile est explicare, quia singulis verbis non insistunt, & obscurè sane hæc connectunt. Videntur autem in summa hoc dictum velle, *Quæritis quis sim? indigni estis quibus id dicam, sed digni quos graviter arguam: ac quidem in primis quòd vobis sim loquutus, quo beneficio ostendistis vos esse indignos*. Atqui hęc etiam expositio nõ video quomodo cum verbis Euangelistæ consentiat. Erasmus præter omnes istas interpretationes, existimat posse etiam hæc connecti cum eo quod dixerat, *In peccatis vestris moriemini*: vt sit hic sensus, *In peccatis vestris moriemini: principium ob id ipsum quòd hæc loquar vobis*. Deinde pro eo quòd subiici oportuit secundam & tertiam aliquam rationem, addit, *dicit Christus in genere, Multa habeo de vobis dicere*. Sed quorsum, illa interrogatione spreta, tam obscurè loquatur Dominus? Quidam denique ex recẽtioribus exponit, Prorsus id quod loquor vobiscum: id est, planè illud ipsum verbum sum quod loquor vobiscum. quia Christus est Verbum Patris, & quia se esse Verbum testatur, vult in Verbo cognosci. Hæc verò interpretatio multo planior est quàm cęterę omnes superiores, neque vllum verbum detorquet. Nam apud Græcos constat τὴν ἀρχὴν interdum declarare παντελῶς καὶ ὅλως. Sed mihi tamẽ videtur nimis arguta, si eos spectemus quos alloquebatur Dominus, quorum etiã ruditati omnibus modis sese accommodat. Deinde cur non potius dixisset ὃς καὶ λαλῶ, vel ὃ καὶ λαλῶ ὑμῖν, i. qui loquor vobis: quum præsertim ὁ λόγος apud Græcos masculino genere efferatur? Superest vna Nonni expositio, (nec enim plures libuit commemorare) quam vltimo loco adscripsi, quòd eam cæteris anteponam. Quæsierunt (inquit) Iudæi, Τίς σὺ πίλεις; ἢ Χριστὸς αἰλαχω, Εἶπεν πρὸ ὑμῖν Ἐξ ἀρχῆς ὀάριζον· ὄχαν νίρεθμα διηνέζειν Καὶ λαλεῖν ἀλλ' ἔτις ἐσάντυμος ἔειμι· ἦλθον Ἀνδρομέη στρατιήν. Hi sunt illius versiculi, quos eo libentius adscripsi quòd vulgò legantur corruptissimi, & videam à plerisque non fuisse commodè explicatos. Apparet putè ex illis τὴν ἀρχὴν nihil aliud declarare quàm ἐξ ἀρχῆς, idq; per traiectionem construendum esse cum verbo λαλῶ, deinde ὅ, τι scribẽdum esse,

ita vt non sit cõiunctio, sed prouocabulum. Postremò repetendum esse ἀπὸ τῆς κοινῆς verbũ εἰμὶ, vt in summa intelligamus, Christum, quærentibus Iudæis quis esset, respondere se id esse quod ab initio ipsis dixisset: id est, quod iamprideẽ toties & tot modis illis inculcarat. Quid enim aliud tot concionibus conatus est illis exponere quàm & quis esset, & vnde esset, & cur in hũc mũdum veniſſet? Cur autẽ hãc expositionem præ cæteris amplecterer, plurimis rationibus sum adductus. Nã quòd ad rẽ ipsam attinet. plana est sententia, neque procul accersita neque detorta, sed ad quæstionem maximè accommodata. Deinde verò in verborũ explicatione seruatur genuina ac propria explicatio. Nã quòd ad traiectionem attinet, infinita penè sim ilia exempla occurrũt, quæ passim annotauimus. vt Rom. 12.3. & apud Lucã sæpe, & infrà vers. 45. ὅτι verò nõ ὅτι scribendũ esse docet maxima pars superiorum interpretationum, & ita etiam legitur in Theophylacto Romano. Postremò hæc est natura respõsionum vt in iis repetatur verbum positũ in quæstione: vt hoc loco planè sit, germana repetitio verbi substantiui quod fuerat in quæstione vsurpatum. Quòd autem attinet ad particulam καὶ, quanuis ea possit nõ incommodè accipi pro Etiam: tamen malui tanquam redundantem prẽterire. Est enim hic pleonasmus in Græco sermone non modò vsitatus, sed etiam, elegans. ídque in eodem prorsus dicendi genere & eodem sequẽte verbo, vt apud Synesium, ἵν' εἰδῶμεν ἅ, τι καὶ λέγει, vt *sciamus quid ille dicat*. Sic apud Gręgorium sæpe, τί χρὴ καὶ λέγειν? Deinde vtitur præsenti tempore λαλῶ, Euãgelista, nõ sine emphasi: quasi diceret, Ego id sum quod ab initio dixi vobis, & nunc etiam dico, nimirum Lux, Vita, Veritas, &c. Syrus autẽ interpres particulam καὶ noluit redundare, sed per traiectionem coniungendam cum πρὼ ἀρχὴν, quasi scriptum sit ὅτι καὶ πρὼ ἀρχὴν, id est [*Id*] *sum quod etiam sum exorsus loqui vobis*, id est, quod etiã ab initio dixi Vobis: quod interpretationem meam confirmat.

26 *Sed*. ἀλλά. Elliptica est oratio, ex communi loquendi vsu. Supplendum igitur fuerit, Sed nõ credetis, Pater meus tamen verax est, &c.

27 *Eum de Patre ipsis loqui*. ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῖς ἔλεγεν. Syrus, Quòd de patre loqueretur eis. Vulg. *Quia Patrem eis dicebat Deum*, id est, ὅτι πατέρα αὐτοῖς ἔλεγεν τὸν Θεὸν, quo modo scriptum inuenimus in meo vetustissimo, & alio præterea codice, si duo tantùm vocabula excipias. nam pro αὐτοῖς ἔλεγεν scribitur αὐτὸς λέγει. Ego verò pro his interpretarer, *Quòd de Deo Patre ipsis loqueretur*, vel, *Quòd Deum, Patrem suum diceret*. Nõ dissimili significatu vsurpatum est verbum λέγειν suprà. 6. 71.

28 *Sustuleritis*, ὑψώσητε. i. sursum extuleritis. Sic enim mihi videtur Christus duo significare, nempe genus mortis quod erant in ipsum cõparaturi: & cõtrarium conatibus ipsorum euentũ. Sic enim euectus est supra cælo, & patefacta ipsius gloria, prædone etiam per imprudentiam Pilato, ídque tribus linguis: & centurione clamante, *Hic vere Filius Dei*.

31 *Eritis*, ἐστέ. pro ἔσεσθε. Sic etiam inf. 15. 14.

32 *In libertatem vindicabit*, ἐλευθερώσει, Vulg. *liberabit*. Erat. *Liberos facit*: quæ nimium latè patent, neque proximè obiectioni vidẽtur locum relinquere. Manumittendi autem vocabulum nõ quadrat, quia dominus is est qui seruũ manumittit. In hac autem specie, peccatũ, cuius serui eramus, non potest aptè dici nos manumittere, sed Veritas, abipsi⁹ seruitute in libertatẽ nos vindicare.

33 *Semen*, σπέρμα. Id est Soboles. Retinuimus autem hoc loco & aliis multis hanc vocem, vt Ecclesiæ ciuitate donatam. ¶ *Seruiuimus*, δεδουλεύκαμεν. Atqui dixit Dominus ipse seruiturum progeniem Abrahami annis quadringentis: quod & factum est, Gen. 15. 13. & præfatio ipsa Decalogi satis eos conuincebat, vt tota Iudicum historia, & captiuitas Babylonica, imo eo ipso tẽpore Iudæa fuerat in prouinciam redacta. Sed ita solet superbia vilissimos etiam quosuis opinione nescio cuius præstantiæ fascinare. Christus autem omissa ista de corporali seruitute cõtrouersia, de spirituali tum seruitute tum libertate (ea videlicet quæ conscientiam, & vel vitam vel mortem æternam respicit) se cum illis disceptare, & progeniem Abrahami legitimam ac pro-

proinde fœderis cum illo sanciti participem futurã, ex fide & fidei fructibus, non ex generis propagatione externa, æstimandam esse demonstrat.

34 *Quisquis operam dat*, πᾶς ὁ ποιῶν, vide 1.Ioh.3.4.

35 *Non manet*, ὁ μένει. Seruos malæ frugis vel aliis vẽdere, vel in pistrinum dedere, vel malè perdere domini consueuerant: contrà verò frugi seruos libertate donare. Istos igitur, quatenus Abrahę soboles erant, veluti Dei vernas Christus malis seruis comparat, ejectionem & exitium ipsis prædicens: simúlque pronuntiat sese quem illi contemnerent, filium esse heri illius, cuius serui nequam essent: ac proindè seu vellint ipsi seu nolint, in ea ipsa domo vt filium permansurum, cui seruire ipsos, si veri serui essent, oporteret, & à quo vno veræ in vitam æternam manumissionis beneficium esset ipsis expectandum. ¶ *Perpetuò*, εἰς τὸν αἰῶνα. Sic apud Hebræos sæpe accipitur לעולם [*leholam*,] vt in sententia prorsus simili Deu. 15. 17. pro totius vitæ cursu.

37 *Non habet locum*, ὁ χωρεῖ. Sic Aristot. lib. 9. de historia animalium vtitur hoc verbo. Sed impersonaliter, inquiens fucos ab apibus interfici, ὅταν μὴ χωρῇ αὐτὰς ἐργαζομένας, quando locus siue spatium ipsis non est ad operandum. Sed & ὁ χωρεῖ ἐν ὑμῖν commodè possimus interpretari, *non cadit in vos*, ita videlicet vt ἐν ὑμῖν pro εἰς ὑμᾶς accipiatur, frequentissima in his libris enallage. Tertullianus non penitus dissimili sensu vti solet verbo *Capit* pro ἐνδέχεται. Vulg. *non Capit*.

38 *Quod vidistis apud Patrem vestrum*, ὃ ἑωράκατε παρὰ τῷ πατρὶ ὑμῶν. In tribus codicibus scribitur ὃ ἠκούσατε παρὰ τοῦ πατρὸς ὑμῶν, quæ audiuistis à Patre vestro. Sic legit etiam Chrysostomus: eodẽ tamẽ sensu, quum ipse Christus, de se loquens, Audiendi vocabulũ vsurparit suprà, 5. 30. & infrà, vers. 40. nequis Videre & Audire putet inter se opponi: Loquitur autem ἀνθρωποπαθῶς, quia nullà apud nos exempla in vtramque partem plus valent quàm domestica.

39 *Essetis*, ἦτε. Vetus interpres, *Estis*, id est ἐστέ, & paulo pòst etiam pro ἐποιεῖτε *facieretis*. legit ποιεῖτε, *facite*, contra fidem nostrorum vetustorum codicum.

40 *Nunc autem*, νυνὶ δέ. Particula Nũc, nõ est temporis aduerbiũ hoc loco, sed cõiunctio quæ assumptionibus solet adhiberi, non modò à Græcis, sed etiam à Latinis, vt Valla obseruauit libri Elegãtiarum 2. capite 51.

41 *Ex scortatione*, ἐκ πορνείας. Vulg. *Ex fornicatione*. Eras. *E stupro*. Vide Matt. 15. 19. ¶ [Νῆφε] *Deũ*, τὸν Θεόν. Vid. Mat. 19. 17.

42 *Prodij*, ἐξῆλθον. Loquitur Christus, meo quidem iudicio, de aduentu in carnem, non de æterna generatione, cui impropriè quoque tribueretur τὸ ἐξελθεῖν. Vulgata *processi*, id est ἐξεπορευσάμην, quod verbum Theologi ad personæ Spiritus sancti emanationem referunt, vt ab æterna Filij generatione discernatur. ¶ *Adsum*, ἥκω. Id est πάρειμι. Vulg. *Veni*, ἐλήλυθα.

43 *Loquutionem*, τὴν λαλιὰν: id est idioma seu etiam linguam. Est enim hęc expositio magis expressa quàm si accipias pro eo quod verbis ipsis significatur, vt suprà. 4. 42. Nam perinde est acsi diceret Dominus, Quî fit vt quod dico, nõ magis intelligatis quàm si ignota ac peregrina lingua vobiscum loquerer? ¶ *Quod non potestis*, ὅτι οὐ δύνασθε. Sic omnino legẽndum hoc videtur, vt interrogatio reiiciatur in finem huius mẽbri, quo modo accipi ὅτι particulã annotauimus suprà. 2. 18. & 8. 43. Est autem illud quoque obseruandum, quãuis natura simus prorsus inepti ad Deũ audiẽdum, nisi ipse pro sua bonitate nobis nouas aures tribuat, nósq; adeo totos quasi de integro fingat, tamen τὸ οὐ δύνασθε hoc loco non propriè huc pertinere, sed declarare potius summam Iudæorũ pertinaciam, adeo vt ne aures quidẽ Christo audiendo vellent accommodare.

46 *Ex patre diabolo*, ἐκ πατρὸς διαβόλου, Moribus videlicet, vt Ezech. 16. 3. pater tuus Amorrheus & mater tua Hitthæa. Sic etiam Hebręis אב [*Ab*] dicitur cuiusuis rei auctor & principium: vnde deducta videtur præpositio Græca ἀπὸ omnem primã originẽ declarãs. ¶ *Fuit*, ἦν. Vulgata & Erasmus, *Erat*, impropriè. Neque enim semper fuit homicida, quũ homo semper nõ fuerit, sed statim ab initio conditi videlicet mundi, & creati hominis, vt pote quem mox suo mendacio præcipitauit in mortem. ¶ *A principio*, ἀπ' ἀρχῆς. Quotiescunque

fit principij mentio significationem illius ad id de quo agitur accomodare necesse est. Quum ergo hîc agatur de homicidio cuius arguitur reus Satan ab initio, certè necesse est vt (quod etiam facit Nõnus) ad ipsius mũdi atque adeo hominis initium referas, non autem ad Satanæ ipsius initiũ, nisi quatenus cœpit esse homicida: nedũ vt hinc constituas ab æterno diabolum talem extitisse, aut illud testimoniũ de Filij Dei æternitate eludas, de quo dictũ est suprà. 1.1. Neque enim hîc simpliciter dicitur diabolus fuisse ab initio, vt quum dicitur Sermo ab initio fuisse (id est extitisse) & quidẽ per præteritum imperfectũ, vt sciamus eius hypostasin antiquiorẽ omniũ rerũ creatione (.i. æternã) esse: nihil, inquã, eiusmodi hîc dicitur de diabolo, sed de qualitate ipsius agitur, quam dicitur iam inde ab initio creati mundi induisse, quum factus est homicida. Augustin. quem etiam citat qui Cyrillũ suppleuit, ad initiũ peccati refert: vetè id quidẽ, si rem ipsam spectes (siquidem quum Satã per peccatũ hominẽ interemerit, hinc demum cœpit esse homicida, quũ peccatum ingressum est in mũdum) sed tamẽ subtilius. Malo igitur paulò crassius hęc interpretari de ipsius humani generis exordiis: neque rursus subtiliter hæc refero ad illud primum momentũ quo creatus est homo, sed principiũ hoc etiam extendo ad tempus creationi mũdi ac ipsius hominis vicinũ, quo videlicet homo est à diabolo occisus. ¶ *In veritate, ἐν τῇ ἀληθείᾳ.* Heb. באמת *[beemeth]* quo vocabulo significatur vel fidelitas quam nõ seruauit diabolus suo opifici: vel quod opponitur mẽdacio, ad quod videlicet defecit Satã aut potius quod ipse primus excogitauit. Sed & fortassis, *In veritate* illud est ℣ quo scribitur Iob. 2.3. בתמתו *[bethummatho:]* vt Veritatis vocabulo significetur integritas illa naturæ in qua conditus Angelus ille cum suis, postea nõ seruauit originem suam, vt scribitur Iudæ 6. ¶ *Non perstitit, οὐκ ἔστηκεν.* id est, non permansit, nec cõstanter perseuerauit, quod apud Hebræos significatur etiam verbo עמד *[hamad,]* vt Psalm. 19.10, quod alioqui respondet verbo *ἵσταμαι.* cuius quum sit multiplex significatio, nonnulli hunc locum peruertere conati sunt varia interpretatione: quanquam fortassis non minus rectè conueniat huic loco verbum אמן *[aman]* vt Psal. 78.37. si cõnecti possit cũ eo quod sequitur. Sed germanam esse hanc expositionem liquet ex eo quod scribitur. 2. Pet. 2.4. & Iudæ 6. Vulg. & Erasm. *Non stetit:* rectè quidem, quũ verbum Stãdi sic etiã apud Latinos accipiatur, vt alibi diximus: sed studuimus omnem amphiboliam vitare. ¶ *Nõ est enim, ὅτι οὐκ ἔστιν.* Vulg. & Eras. *Quia,* Atqui hæc verba nõ ostendũt causam cur diabolus in veritate non perstiterit, sed cõsequutionem, ex qua rectè collegit Dominus à consequẽti, illũ à sua origine defecisse: Simile exemplũ occurrit Luc. 7.47. ¶ *De suo, ἐκ τῶν ἰδίων, i. ἀφ' ἑαυτοῦ* ex suo vnius instinctu, & ex suo propriè ingenio vel quod verè suum ac sibi propriũ est. ¶ *Et pater ille mendacij, καὶ ὁ πατὴρ αὐτ.* id est auctor, ex Heb. idiotismo vt Gen. 14.20. & 21. & alibi sępe: vt etiam dixit Plato in Phædro *σὺ πατὴρ ὢν ῥαμμάτων.* quod eo libentius annotandum putaui, quòd insaniam Manichæorũ de principio mali, & de ipsa essentia animæ per Satanã corrupta, ab impurissimo Flaccio Illyrico nõ ita pridem renouatam, nõnullos infelices amplecti videã, & lasta vocularũ aucupia captare. Non simpliciter autem dicitur *πατὴρ,* sed addito articulo *ὁ πατήρ: pater ille.* non vt ab aliis patribus distinguatur, (primus enim diabolus mẽtitus est) sed vt siqua est in vitiis excellentia ac præstantia, hæc omnis illi in solidum tribuatur. Sic Dido apud Virgil. *Túne ille Aeneas?* Sed & pro relatiuo *αὐτὸς* substituimus antecedens, quod causa nulla erat cur Castellio in suis annotationibus subtili quadam ratione suppleret, quasi in nomine ψεύστης sit inclusum, quum in præcedente mẽbro disertè exprimatur. Suppleuimus igitur illud vt magis perspicua esset oratio. Nam hoc quoque videtur Nonnũ fefelliisse, quum hæc ita interpretaretur, Ψεύστης αὐτὸς ἦν, ψευδόμενος ἐκ τῆς πατρίδος. Epiphan. κῆ Ancor. τιχῶν & κῆ Katarũ aliter legit hunc locum, hoc modo videlicet, *ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστὲ καὶ ψεύστης ὄζετε.* & paulo pòst. *ὅταν λαλῇ τὸ ψεῦδος ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ, ὅτι κῆ πατὴρ αὐτ. ψεύδους ἐστὶ καὶ ψεύστης ὄζει.* *Vos ex patre diabolo estis, quia mẽdax. Quũ loquitur mẽdacium, ex suo loquitur, quia pater eius*

tur eius est mẽdax. nã & pater ipsius mendax est. Sed totus hic locus in Græco Epiphanij exẽplari mendosè legitur: neq; minus incommoda est interpretatio quam ipse adfert in hunc locum, quasi videlicet diabolus hoc loco sit Iudas, cuius pater sit Cain, & rursus Caini pater sit Satan, imitatione non propagatione, vt illi Caiani tradebant.

45 *(Vos) autem quia ego, ὑμεῖς δὲ ὅτι ἐγώ.* Manifesta hic est traiectio, qualem suprà notauimus vers. 25. Suppleuimus autem pronomen *Vos*, vt melius appareat collatio ista indolis patris & filiorum. Nõnus verò videtur ita hæc accepisse vt ὅτι ponatur ἐλδικῶς, vt sit hæc sententia, Vos autem non creditis mihi quòd vobis veritatem dicam. Sic enim interpretatur, Τμῖν αὐτὸς ἔλεξα, καὶ οὐ πιστεύετε μοῦ.

46 *Arguit, ἐλέγχει.* Id est conuincere potest.

47 *Propterea, διὰ τοῦτο.* Videtur permutatum argumentum, si verborum seriem spectes, & potius dici, *Propterea ex Deo non estis. Nam non auditis.* Nec enim vult concludere ipsos non audire verbum Dei quoniam ex Deo non sint: sed cõtra vult probare ipsos non ex Deo sed ex Diabolo esse, ex eo quòd verba Dei non admittant.

48 *Bene, καλῶς.* Id est rectè ac meritò, sicut Gallico idiomate dicimus, *Ne disons nous pas bien*, diuersa tamen nonnihil significatione huius particulæ, ab ea quam obseruauimus Mar. 7. 9.

50 *Et iudicet, καὶ κρίνων*, i. qui contemptum mei aut sui potius vindicet. Castellio conuertit, *Et cum ratione*: qui quã rationem habuerit, non video.

51 *Mortem non conspiciet, θάνατον οὐ μὴ θεωρήσῃ.* id est Non morietur, siue, Mortem nõ sentiet, vt Psam. 89. 49. & Luc. 2. 26. Fideles in ipsa morte vident vitam. Nam huic opposita loquutio est, Vitam videre, quam exposuimus, suprà, 3. 36. Sic in proximo versiculo idem dicit, sumpta translatione à diuerso sensu, nempe à gustatu.

52 *In æternum, εἰς αἰῶνα*; Additur interrogationis nota in emendatis codicibus. Ista tamen ita accipienda sunt vt sciamus potius indignantium esse quàm interrogantium. In æternum autem idem declarat atque Vnquam.

54 *Meipsum, ἐμαυτὸν.* Id est, quasi mihi quicquam tanquam ex me ipso arrogans. Sed hoc intelligendum ex eorum quos alloquitur sensu, & sicut suprà negauit se quicquam ex semetipso habere, vel facere. Nam alioqui etsi Christus non est Deus à se, sed αὐτὸν habens patrem quatenus est Filius, ea tamen ipsa deitate Deus est quæ est per se, quum vnica & singulariſſima sit Deitas, in sese considerata, non autem Deitas per generationis communicationem multiplicata. Itaque digni sunt qui à Christianis omnibus conspuantur illi maledicti duo Sophistæ Sorbonici (quorum nominibus paginas istas nolui conspurcare) ausi fidelem illum in Dei domo seruum Iohannem Caluinum Sabellianismi accusare, & nouum Autotheanorum cognomentum comminisci, quasi personarum reales proprietates negẽt, qui citra vllam essentiæ discerptionem, vna & eadem Deitate, quanuis non vno ὑποστάσεως τρόπῳ, tres personas vnum esse Deum, aduersus hos ipsos Sabellianos & renatos Arianos ac Tritheitas, soli nostris temporibus tutati sunt: bonis istis Magistris nostris, nõ quidem prorsus stertentibus, sed comparandis sibi ex piorum insectatione Episcopatibus, quanuis non pari inter ipsos successu, inuigilantibus.

¶ *Pater, ὁ πατήρ* Non fuit negligendus articulus, nõ modò vt patris, sed etiam vt ipsius paternitatis discrimen obseruetur: Christo tamen vbique sese ad Iudæorum captum accommodante, ac propterea illos semper ad eum reuocãte quem verè Deum esse vsque adeò concedebant, vt ipsum Christum propterea blasphemiæ accusarent, quòd se esse illius filium esse peculiari quodam, & ipsis, sua ipsorum culpa, ignoto modo, doceret.

56 *Gestiuit, ἠγαλλιάσατο.* Vulgata & Erasmus, *Exultauit*. quomodo consueuimus interpretari: sed quia hic significatur potius summum desiderium rei nõdum præsentis, sed tamen futuræ, idcirco illud verbum prætulimus.

¶ *Diem ipsum meum, τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν.* Placet hoc dicendi genus nostro penè vni Euangelistæ: quod sanè est elegans, & interdũ videtur ἐμφατικώτερον quàm si simplex pronomen vsurpetur.

Cæterùm ex Hebræorum idiotismo יום פלמוני (*iom palmoni*) id est dies alicuius, nihil aliud declarat quàm spatiũ quo vixerit aliquis, aut insigne quidpiam ipsi vel facere vel ferre cõtigerit, quæ res notior est quàm vt testimonio egeat. Dies ergo Domini nihil aliud significat quàm ipsius aduentum in carnem. Vidit enim eum eminus Abraham, fidei nimirum oculis, vt declaratur Hebr.11.13. ¶ *Ac gauisus est*, καὶ ἐχάρη. Gaudio nimirum illo quod pacem vocat Dominus quam mundus dare non potest, infrà 14.27. & de qua Apostolus Rom.5.1. Respicit autem expressè Christus ad id quod dicitur Gen. 17.17. accepta de nascituro sibi illo semine promissione, sese prostrauisse & risisse, vnde & ipsi Isaaco nomen imposuit Dominus.

57 *Quinquaginta annos nondum habes*, πεντήκοντα ἔτη οὔπω ἔχεις. Chrysostomus legit *Quadraginta*, ad quam ætatem (inquit) accedebat. Nam agebat annum circiter 34. Erasmus autem quominus eam lectionem amplectatur, eo vno deterretur, quòd in omnibus exemplaribus, atque adeo apud Nonnũ & Theophylactum, legitur πεντήκοντα. Certè quum Græci soleant numeros suarum literarum notis declarare, facilis fuit lapsus literæ μ in ν: qua ratione norunt omnes eruditi plurimos tum Græcos tum Latinos scriptores ita esse depraua tos vt vix aut ne vix quidem restitui posse videantur. Sed tamen quod ad hunc locum attinet, si Iudæi quinquaginta annorum mentionem fecerunt, sic loquuti sunt vt facere solent qui aduersario gratificantur, vt plus etiam concedant quàm ausit flagitare: & ita legit etiã Syrus interpres. Irenæus quoque lib.2.cap. 39. legit *Quinquaginta*, & ita quidem hanc lectionem tuetur, vt quàm periculosè traditiones veterum, etiam quas pro Apostolicis venditant, pro irrefragabilibus habeantur, ipse vehementer in eo hallucinatus, demonstret.

58 *Priusquam Abraham fieret*, πρὶν Ἀβραὰμ γενέσθαι. Erasmus, *Antequam Abraham existeret*. Ego verò, quanuis non existimem Christum hic simpliciter agere de se, quatenus Deus est, sed quatenus est oculis fidei visus ab Abrahamo, Dei videlicet & hominum mediator, siue Deus in carne manifestatus, (nam alioqui nõ videretur appositè differre) tamen quia vt mediator considerari nõ potest nisi verè sit Emmanuel, & hac etiam ratione dicitur Agnus à constitutione mundi occisus, imò verò Christus fuisse heri & hodie: putaui seruandam esse antithesin. Itaque γένεσθαι malui conuertere Existere quàm Nasci: vt opponatur τῷ ἐστί, quod illi demum propriè tribuitur qui solus verè existit.

59 *E templo, ἐκ τοῦ ἱεροῦ*. Quæ post hæc verba subiiciuntur ad finem capitis leguntur apud Syrum interpretem & in vetustis nostris omnibus græcis codicibus excepto vnico meo vetustissimo. Assentior Erasmo, qui priorè partè putat ex Luc.4.30. irrepsisse in contextum, culpa librariorum, qui in margine descripta inuenerunt: deinde vt hæc cum proximo capite cohærerent, additum fuisse καὶ παρῆγεν οὕτως. Vt autem ita credam adducor, non modò ea ratione quam ille adfert, quia videlicet nec Chrysostomus nec Augustinus istius appendicis meminerunt, nec Latina vetus versio: sed etiam quòd videantur ista parum probabiliter cohærere. Nam si sese occultauit, quomodo per ipsos medios transiit? nisi fortè aut illos excæcauit ad tempus, aut repentè diuina sua virtute disparuit, quod Theophylactus & Clicthoueus Cyrillum supplens, commenti sunt, vt hunc nodum explicarent: quorum neutrum est probabile. Alibi quidem, fateor, dicitur per medios hostes elapsus, sed nulla ibi occultationis mentio: imò Dominus eo tempore neque oculos eorum excæcauit, neque euanuit ex hominum oculis, sed diuinã suam virtutem in eo ostendit quòd eorum manus ad homicidium paratas ita continuit, vt palàm per mediam ipsorũ turbam saluus euaderet. Nihilominus tamen dici potest & ab iis qui in templo erãt sese subduxisse, ac deinceps per eos medios quos foris reperiit transiisse, Quj verò ex hoc verbo ἐκρύβη, colligunt corporis Christi visibilitatem nõ esse necessarium veri corporis Christi idioma, quid tandem isti suo palpabili delirio possint prætexere, ego quidem videre non possum. Cur enim absconderet se qui tam esset ἀφανὴς quàm ἐφα-

ris, quum libuisset, salua corporis veritate?

IN CAPVT IX.

2 *Iste, οὗτος.* At quinam potuit peccare antequam nasceretur? Non enim hic agitur de illo vniuersali lapsu in Adamo de quo Apost. Rom. 5.12. sed de singulari & personali quodam peccato. Nempe imbuti erant Iudæi delirio μετεμψυχώσεως: quod dogma Kimhi Psal. 104,30. iis tribuit quos Sapientes MECAR appellat, & iam olim fortasse Pythagoras in Ægypto didicerat: vide 1. Cor. 1.20. Frustra verò Chrysostomus in hunc locum putat hunc sermonem esse nõ tam fetio interrogantium, quàm dubitantium discipulorum.

3 *Neque iste peccauit, οὔτε οὗτος ἥμαρτεν.* Respondet Christus non simpliciter de causa istius mali, sed ex discipulorũ hypothesi, cuiusmodi quiddam annotauimus suprà, 5.22. Non quærũt autem discipuli an peccarit iste, sed an peccarit vt cæcus nasceretur. Præsupponunt, enim, morbos nonnisi propter peccata immitti: quæ hypothesis in isto cæco falsa erat, vt ex responso liquet, in quo propterea illam etiam particulam, *Vt cæcus nasceretur*, repetij. Talis etiam fuit amicorum Iobi disputatio, falsò nitens eodem fundamento. Hoc nõ animaduertunt qui Græcos pleroſque sacros etiam interpretes, philosophicè potius (imò ne philosophicè quidem) quàm Christianè de prouidentia Dei disserentes, & Deũ Stoicorum vitantes in Epicureorũ delirium imprudentes delapsi, nolunt ista dici ἀποτελεσματικῶς, id est vt de causa, sed συμβατικῶς, id est vt de euentu: quæ interpretatio, vt cæteras maximi momẽti rationes præteream, vel ex eo refellitur manifestè. quòd alioqui Christus Sophistarum more, de vno rogatus, de altero respondisset.

4 *Oportet, δεῖ.* Illustris est hæc historia indicandæ lethali, in qua omnes nascimur, cæcitati, & intelligendo vero & vnico eius curandæ remedio, propositis quoque in huius à nati cæci persona, tũ medicamẽti, tum fontis Siloam allegoricis in ipsos sensus incurrẽtibus exẽplis. Cæterùm sicut in hac allegorica narratione aliud est lux ipsa, aliud dies ex præsentia lucis nascens, cui nox opponitur per lucis priuationem, ita singulæ partes huius allegoriæ diligẽter sunt distinguẽdæ. Christus ergo est illa ipsa lux diem terris suo in Iudæam aduentu inferens Euangelicæ prædicationis radiis, & diuinis miraculis refulgentem, quam quisque pro sui muneris ratione intuẽs, curriculum suæ vitæ beatus conficeret. Huius autem oblatæ lucis tempus, quod præsentia carnis Christi in terris, & Apostolica Christi discessum sequuta prędicatione terminatur tam obstinatè aspernantes Iudæos Christus hoc loco, vt & infrà 11.9. & 12.35. admonet futurum vt sicut hunc naturalem diem obeundis humanis laboribus destinatum, Psa. 104.22. & 23. excipiunt noctis tenebræ, in quibus nemo, ne si maximè quidem velit res suas curare possit: ita si cessantibus ipsis vera lux illa semel ipsis euanescat, in tenebras exitiales incidant, cuius prædictionis euentum nunc adhuc cernimus. Quod autem Iudæis hîc prædicitur, hoc ipsum sibi omnes populi, atque adeò singuli Iudæorum pertinaciam sequuti, nouerint hîc prædici.

6 *Spuit, ἔπτυσεν.* Non temere signum istud adhibuit Christus huic miraculo, vt qui cæci istius oculos vt aliorum plurimorum non sanarit, sed creatricis illius potẽtiæ vim in eo exernerit, ideóque primi hominis ex humo macerata creationem, quam ne ipsi quidem poëtæ ignorantes suo Prometheo attribuerunt, hoc signo repræsentauit, docens ab eadem illa virtute per quam hic idem ὁ λόγος primum hominẽ creauit ad imaginem Dei supra 1.3. & 4. pendere ipsius, & quòd ad corpus, & quòd ad animam attinet restitutionem.

7 *Siloam. Σιλωάμ.* Sic dictus est riuulus vrbem influens. & sic dictus quod inde in hortos & pomaria deduceretur, vt tradit Kimki. Fit autem huius piscinæ mentio Nehem. 3.15. & in Cantico. illa ipsa, fortasse, de qua dictum est suprà, 5.2.

¶ *Quod est, &c. ὃ ἑρμ. &c.* Tota hæc particula deest apud Syrum interpretem, & meritò quidem, quum Græcis non scripserit. Sunt igitur hæc ipsius Euangelistæ verba Græcè scribentis, & simul explicantis cur huius in hoc fonte ablutionis mysterium Christus huic

miraculo adiunxerit, nempe vt omnes intelligerent non extrinseca aliqua, sed ipsius Christi vt missi à Deo patre filij, propria nec mutuatitia virtute istud peragi.

8 *Cæcum*, τυφλὸς. Vulgata, *Mendicus*, id est προσαίτης, quam lectionem in vno tantum exemplari inuenimus. Ea verò sicui placuerit, ita conuertat vt ὅτι non sit εἰδικὸν, sed causale. Quòd si pro ὅτι legas ὅτε, id est *quum*, planior etiã erit sententia: sed ex coniectura nihil placet mutare. De hac autem piscina diximus suprà. 5. 2.

9 *Similis est ei*, ὅμοιος αὐτῷ ἐστιν: Vulgata, *Nequaquam, sed similis est ei*: id est (vt in vno codice scribitur) οὐχὶ, ἀλλ' ὅμοιος αὐτῷ ἐστιν. ¶ (*Ille autem.*) ἐκεῖνος. In vno exemplari legimus ἐκεῖνος δὲ quo modo sumus interpretati.

10 *Aperti sunt*, ἀνεῴχθησαν. Hebræorũ more clausi dicuntur oculi cæcorum, quoniam luci non sunt peruij. Itaque iis dicuntur aperiri qui ex cæcis fiunt videntes. Sed vt & peculari ratione dicũtur diuinitus teneri oculi ne hoc vel illud cernant, qui tamen cæci non sunt: sic etiam dicuntur aperiri, vt Luc. 24. 16. 31. & Gen. 21. 19.

11 *Vidi*, ἀνέβλεψα. Impropriè pro ἔβλεψα, vt & paulo post, quum propriè significet deperditum vidẽdi vsum rursus obtinere, quod cæco nato nõ conuenit. Sed aliter vix græcè potuit τὸ ἀνέπειν dici, pro Videndi facultatem accipere, pro quo scitè & eleganter Syrus interpres habet, וְאֶתְחֲזֵי לִי (*vethchezi li*) factum est mihi videre, tum hoc loco tum vers. 15. Sed & vulg. vbique vtitur vnico videndi verbo, vt vbique illum appareat τὸ ἀνέπειν legisse.

15 *Videndi facultatem esset adeptus*, ἀνέβλεψε. Impropriè nisi dicamus istos sic voluisse eleuare istius miraculi magnitudinem, quasi videlicet iste nõ fuisset cæcus natus, sed amissum duntaxat visum oculorum recuperasset: quem sensum si sequamur, scribemus, *Visum recepisset*. Vulg. *vidisset*, obscurè, & malè, etiam si legamus ἔβλεψε.

16 *Peccator*, ἁμαρτωλὸς. Hebr. חוֹטֵא (*chatta*) homo impius, & qui velut artẽ peccandi exerceat, quem etiam simili ratione Græci poëtæ κακὸν ῥεκτῆρα vocant. ¶ *Talia*, τοιαῦτα, Vulga. & Erasmus, *Hæc*, id est ταῦτα.

17 *Quòd aperuit*, ὅτι ἤνοιξε. Vulg. *Qui*, ὃς, nisi perperam scriptum est *Qui* pro *Quia*. De hoc dicendi genere quod Gallis etiam familiarissimum est, vide suprà, 2. 8. & 8. 43.

19 *Filius ille vester*, ὁ υἱὸς ὑμῶν. Additur Græcè articulus, vt certum ac bene notum hominem designari sciant.

22 *Constituerant*, συνετέθειντο. Vel pacti fuerant. Ostendit enim hoc verbum nõ fuisse istud legitimè, sed, vt Latini loquuntur, ex composito factum decretum. Vulgata & Erasmus, *Conspiraverant*, rectè quidem, sed tamen conspirare respondet alij verbo, ¶ *Synagoga moueretur*, ἀποσυνάγωγος γένηται. Vulg. *Extra synagogam fieret*, nimium obscurè. Eras. *Synagoga eiiceretur*, ambiguè. Potest enim eiici è cœtu aut quopiam loco cui tamẽ ius redeundi non adimitur. Placuit igitur mihi illam Latinorum solennem ac magis perspicuam formulam potius imitari, apud quos dicebatur Senatu moueri cui dignitas Senatoria, Cẽsoris auctoritate abrogabatur, quem Græci diuersa ratione, ἀποδοκιμασθέντα & ἀπημπέωτον dicebant. Eiici verò è synagoga, idẽ fuit atque in populo Dei non censeri, & velut prophanum haberi, vt loquitur Dominus Matt. 18. 17. Fuit autem prima hæc species excommunicationis ab Heb. NIDDVI vocata id est summotio & exclusio à communi cœtu: hodie minor excommunicatio in Ecclesiis dicta. Hæc si nihil profecta: peccatori non resipiscenti, pronuntiabatur Cherem, id est ἀνάθεμα, quod videtur Apostolus per traditionem Satanæ intelligere: ac tandem etiam SAMATHA, quæ fuit vltima deuotio & execratio. qua de re vide 1. Cor. 16. 22. Est igitur Græcè ἀποσυνάγωγος qui Hebræis MENVDDEM dicitur. Hæc ex Elia in Thesbite.

24 *Tribue gloriam Deo*, δὸς δόξαν τῷ Θεῷ. Apparet ex Ios. 7. 19. & 1. Sam. 6. 5. hanc fuisse solennẽ quandã formulam qua adigebatur aliquis ad culpam coram Deo agnoscẽdã. Perinde autẽ id erat acsi reo dictũ esset, Cogita te coram Deo esse, qui rẽ totã nouit. Reuerere igitur ipsius maiestatẽ, & hũc illi honorẽ habe, vt palàm fateriré totã malis quàm corã eo mẽtiri. His igitur verbis isti sint

conati

conati à sanato cæco consensum ad dãnandum Christum extorquere, & à se quoque violati aliquatenus Sabbati confessionem.

27 *Et non audiuistis*, καὶ οὐκ ἠκούσατε, *& audiuistis*: & rectius fortassis quoniam sic melius cohærent sequentia.

28 *Conuiciati sunt*, ἐλοιδόρησαν. Vulg. *maledixerunt*, quod respondet τῇ κατάρᾳ, pro imprecatione videlicet. Nam pro κακολογεῖν rarò dicitur. Quid sit autem τὸ λοιδορεῖν, sic eleganter docet Basil. in definitionibus breuioribus ὄρου καθ. παῤῥησία ἐν διαθέσει τοῦ ἀτιμάσαι λεγόμενον. λοιδορία δέ ἐστιν ἐν αὐτῷ τῷ ῥήματι μὴ δόξῃ ὑβριστικόν. ¶ *Es, sis* Vulg. *fis*. Sed antithesis ipsa videtur ostendere veram scripturam & sententiam.

29 *Vnde sit*, πόθεν ἐστίν. Hoc quoque dicendi genus è medio petitum est, & aliud declarat quàm verba ipsa sonent. Nec enim de patriæ, vel familiæ nomine ambigebant, sed de ipsius munere & auctoritate dicunt sibi non constare: videri tamen à Deo non esse, quia Sabbatum violaret.

30 *Ille, ὁ ἄνθρωπος*. Id est αὐτός. Hebr. ad verbum Homo ille. ¶ *At enim*, γάρ. id est *Certè*. Vulg. *In hoc enim*, ἐν τούτῳ γάρ. Huiusmodi formulæ loquendi plurimæ petitæ sunt ex communi loquendi vsu, sed non quibusuis linguis vsitatæ, in quibus explicandis non est in singulis vocibus hærendum. ¶ *Et [tamen]* καί. Similem ellipsin particulæ aduersatiuæ annotauimus Matt. 2. 6.

31 *Non audiat*, οὐκ ἀκούει. Hæc vna est ex communibus notitiis quas Satan & peccatum prorsus abolere in mentibus humanis non potuit, vnde rectè Achilles Homericus, Οὐκ ἂν ἐγὼ ὀνείδεσι βαλοίμην, μέλλα τ' ἔλεγχον ἀνιεί. Peccatoris autem nomine non intelligitur quem rectè pœnitet anteactæ vitæ, sed is in quo regnat peccatum. Malè tamẽ hactenus hæc sententia vniuersaliter miraculis applicatur, quum miraculorum donum pseudoprophetis etiam interdum tribuatur, Deut. 13. 2. Matth. 7. 22 & 24. 24. Et tamen rectè demonstratiuè Christus à suis miraculis, non tantùm doctrinæ suæ veritatem, sed etiam Deitatem suam probat, quum ea quæ vnius Deitatis propria est potestate, non autem mutuatitia virtute ederet miracula.

34 *In peccatis*, ἐν ἁμαρτίαις. Id est peccatis coopertus & implicitus, quoniam videlicet cæcus natus erat. ¶ *Foras*, ἔξω. nempe extra Synagogam, siue templũ, vt fuerit non simplex duntaxat extrusio, sed etiam ceremonialis, vt ἀποσυναγωγὸς factus esse intelligeretur. Sic autẽ tyrannicè extrudi quàm non sit damnosum, imò coram Deo pretiosum, ex hoc exemplo liquet, & quotidie nunc quoque pij multis locis experiuntur.

39 *Ad iudicium [exercendum,]* εἰς κρίμα. Id est, Cum summo imperio & auctoritate, vt statuã quod iustũ & æquum est. Nam iudicium simpliciter hic accipi pro condemnatione non potest, quũ, vt obseruat doctissimus interpres, ad illuminationis gratiam extendatur, sed pro eo iure potius quod princeps aliquis habet hoc vel illud constituendi: vt ipse suprà exposuit 5. 27. & 30. qua de re pulchra narrat Dauid Psal. 2. 7. & Psal. 50. 1. Sed mihi tamen videtur, hoc quidem loco, iudicij vocabulum præterea etiam complecti iustum illius potestatis vsum. Existimo enim Dominum, iniqua eorum sententia offensum, qui hunc tanquam profanum ac blasphemum, ex fidelium albo expunxerant, eum consolari, & suam iurisdictionem cum illorum tyrannide comparare. quasi diceret, Isti pro arbitrio suo sibi arrogant populi Dei administrationem, quasi soli omnia videant, & sint lumen versantium in tenebris, vt Roman. 2. 19. at ego veni vt istos reprimam: mea est iurisdictio, quam ego longè alia ratione exercebo quàm isti soleant. nam quos isti pro cæcis habent, illos ego luce donabo: istos autem superbos & arrogantes, qui se solos putant acutissimè cernere, illos, inquam, ego tractabo vt æquum est, quum illos in densissimas ignorantiæ tenebras demergam, vt prædictum fuit ab Esaia, toto capite 29. ¶ *Qui vident*, οἱ βλέποντες. In cæcorum ac videntium nominibus ironica est μίμησις. Loquitur enim ex Pharisæorum opinione, qui reliquos in tenebris versari, se solos omnia videre, sibi persuaserant: quos graphicè prorsus describit Paulus Rom. 2. 17. 18. 19. 20. & 21. Nec verò huius iusti Dei iudicij exempla longius quàm ab hoc nostro seculo petere necesse est. Prodeant om-

nes Pharisæorum nostri temporis Academiæ:habet,Dei beneficio,Ecclesia illa cæca & hæretica(quam vocant)septénes pueros qui teste vniuerso mundo possint illos non ad pudorem quidem, (quem iampridem nullum habent) sed ad insaniam adigere.

41 *Si cæci essetis,* εἰ τυφλοὶ ἦτε. Id est, si vos cæcos esse nossetis,lucis beneficium quæreretis, & ita luce recepta veniam consequeremini. ¶ *Manet,* μένει. firmum videlicet & immotum vobis incumbés, vt rectè explicat Syrus interpres.

IN CAPVT X.

1 *Amen amen,* ἀμὴν ἀμήν. Grauiter admodum ab expressissima asseueratione exorsus Christus aduersus falsos sacerdotes & Doctores, & tum aduersus vana ipsorum anthemata,tum in populum ipsos assectantem Christus allegorica similitudine graphicè prorsus describit,quæ sunt omnium seculorum hominibus ad salutem penitus necessaria Satana nihil ab omni æuo studiosius conato quàm vt mendacium speciosissima quadã veritatis larua tectum hominibus dominetur.Docet ergo tria:vnum, qua ratione vera salutis Doctrina à falsa: alterum, quinam veri doctores ab ementitis:tertium, qua veluti specifica differentia vera Ecclesia, id est verus seruandorum cætus, ab adulterino discernatur. Asserit ergo veram demũ eam esse doctrinam salutis, quæ homines ad vnicum hunc Seruatorem,& per quem vnum in solidum aditus in cœlũ pateat per fidem apprehensum deducat:Eos autem demum vt fidos audiendos Doctores qui ad hoc vnum ostium auditores suos aduocent & introducãt: eam denique esse veram Ecclesiam, in qua talem doctrinã tales Doctores docent. In hac igitur parabola ostium est Christus, idémque propriè Pastor,reliquos fidos Pastores ordine, quem ipse instituit,mittens,suóque spiritu docens, & suas oues per illorum ministerium ad Patrem introducens, vt iam homines,nisi si qui vltro perire volunt,neque in doctrina,neque in Doctoribus,neque in falso Ecclesiæ nomine decipi possint.

3 *Ianitor,* ὁ θυρωρὸς. Non sanè Michael Archangelus, non Virgo Maria,non Petrus, non alius quisquam,vel per se, vel huic ianitori adiunctus. Nam è contrario omnibus istis hic solus Ianitor Regni cœlorum fores aperuit, & nulli resignato suo munere ad fines vsque seculorum cunctis credentibus aperiet. Loquitur autem Christus ex ditiorum more illis temporibus vsitato, vt appareret etiam ex Domini passionis historia, qui ianitores seruos ad ædium suarum fores excubantes habebant,vt etiam Atrienses, quibus qui similem esse stultè & falso imaginantur cœlestem illam aulam, audiant saltem quid illis respõdeat Ambrosius.

6 *Hanc similitudinem,* ταύτην τὴν παροιμίαν. Quod à cæteris Euangelistis dicitur παραβολὴ,ab vno Iohanne vbiq; dicitur παροιμία,quum alioqui Paræmia diuersum quiddam declaret,vt alibi diximus. Sic nimirum voluit Iohannes exprimere quod Hebræi מָשָׁל [*maschal*] vocant,sermonem videlicet figuratum.

7 *Ouium,* τῶν προβάτων. id est quo ingressus in caulam patet ouibus. qua voce tum Ecclesiam in terris, tum celeste illud regnum intelligit,in quod oues omnes veræ tandem colligentur.

8 *Ante me,* πρὸ ἐμοῦ. Hoc deest in Vulg.Latina & apud Syrum interprete, & in septem exemplaribus: & pro *sint,* in vno scribitur ἦσαν, erant.Quanuis autem vniuersale sit hoc pronuntiatum, est tamen accommodandum ad id de quo agitur.Christus dicit se esse ostium, quo dicto alios omnes excludit. Itaque fures ac latrones vocat eos omnes qui ostij nomẽ sibi vindicarũt.Atqui nullus vnquam ex sanctis, nec Moses, nec Prophetæ, se dixerunt esse ostium, sed Christum potius pro ostio indicarunt ouibus. Ergo ad eos non pertinet hoc Christi dictum.Augustinus quoque contra legis aduersarium lib. 2. cap. 4. non legit πρὸ ἐμοῦ ab aduersario citatum, & inquit venisse hoc loco omnes eos intelligi qui venerint,non vocati videlicet,vt placet etiam Isidoro Pelusiotæ Epist.103. lib.3. Sed idem Augustinus contra Faustum lib.7.cap.16.istud πρὸ ἐμοῦ admittit,& inquit Mosem & Prophetas non venisse ante Christum, sed cum Christo:quod quanuis verè dicat,tamen acutè potius quàm solidè in hûc locum scribit. Potius igitur restringendum est hoc enuntiatum ex præcedentis sermonis initio ad eos qui neque per hoc ostium

ostium intrant, neque oues ad illud introducunt. Addidit autem expressè Christus particulas vniuersales, vt ostendat nullam hac in re neque antiquitatis, neque personarum, neque multitudinis exceptionem apud Dei tribunal valere.

9 *Ingredietur & egredietur*, εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται. Heb. וּבָא וְיָצָא [*iabo veniet*], id est securus vitam aget. Ita enim hoc quasi prouerbium accipitur apud Hebræos, vt Deut. 28. 6. Psalm. 121. 8. Sicut Gallicè dicimus, *Aller & venir*. Hîc tamen videtur peculiaris esse alluſio ad pastorum officium, quoniam videlicet oues ad pascua educuntur quotidie, & inde rursus in caulas redeunt. Vide Act. 1. 21.

10 *Et abundent*, καὶ περισσὸν ἔχωσιν. Vulgata & Erasmus, *Et abundantius habeant*: quasi videlicet aliquid antè habuerint quàm ad eas veniret pastor. In vetustissimo exemplari meo illud deest, quod tamen non est superuacaneum, siue hoc referas ad donorum seu cælestis seu huius vitæ incrementa, siue ad æternæ vitæ commendationem referamus, quam qui adeptus est, verè summa felicitate veluti redundet.

11 *Deponit*, τίθησιν. Vetustissimus codex meus habet δίδωσι, *dat*, vt vertit etiam Vulg.

12 *Dispergit ouile*, σκορπίζει τὰ πρόβατα. Vulg. in priore membro non legit relatiuum αὐτὰ vt τὰ πρόβατα ad vtrunque verbum referret: quod absurdum est ad easdem oues referre. Manifestè igitur lupus dicitur alias oues rapere, alias dispergere, ac proinde τὰ πρόβατα in posteriore membro collectiuè reliquum ouile significat.

13 *Non est illi cura*, οὐ μέλει αὐτῷ. Vulg, *Non pertinet ad eum*: barbarè & ambiguè, quod fruſtrà conantur nonnulli excusare.

14 *Nouit*, γινώσκει: i. diligit, approbat, sibi coniunctissimum habet. Sic apud Hebræo. accipitur verbum יָדַע (*iadah*) vt Psalm. 1. 6. & 37. 18. Matth. 7. 23. Itaque ad hunc locum non pertinet disputatio illa subtilis potius quàm solida, quomodo Pater æternam suam sapientiam noscat. Nec enim particula καθὼς paritatem, sed similitudinem dũ taxat arctissimæ cõsensionis declarat: & perperà antea distinctus fuit hic versic.

16 *Grex*, ποίμνη. Vulgata, *Ouile*. Qua voce non grex ipse, sed ouium stabulum declaratur: quod vnum vix vnquam fuit, & non modo falsò, sed etiam stultè & impudenter Romæ collocatur. ¶ (*Et*) *vnus pastor*, εἷς ποιμήν. Sic apud Hebræos sæpe etiam inter duo incisa deest copula: apud Græcos autem & Latinos admodum rarò. Nam tria minimum incisa plerunque requiruntur, vt locus sit asyndeto. Similem ellipsin annotauimus semel apud Lucam, & 1. Timoth. 4. 3.

17 *Propterea*, διὰ τοῦτο. Notandus est hic locus aduersus eos qui διὰ τοῦ Χριστοῦ & διὰ τὸν Χριστὸν subtili quadam ratione distinguunt, vt Christi meritum eneruent. Christus certè, quatenus homo est, sua obedientia ac perfecta iustitia promeritus est secundum Dei erga nos gratiam, vitam ac benedictionem quę Legi est annexa, nobis omnibus qui hac iustitia per fidem nobis imputata iusti constituimur, vt vnà cum ipso regnemus: sicut explicat Paulus Rom. 5. 19. & Philip. 2. 7. 8. & 9.

¶ *Depono*, τίθημι. Vel, *Deponam*. Sed tamen præsens tempus seruare malui, quia Christus, ex quo natus est, quodammodo cœpit vitam suam pro nobis deponere, ita vt tota ipsius vita nihil aliud sit quàm fugis quædã mors quam pro peccatis nostris subiit. Itaque iam tum moriebatur, quum hæc diceret, quanuis etiam propriè sacrificium crucis respiciat.

21 *Num dæmonium*, μὴ δαιμόνιον. In vno codice legimus μὴ δαιμόνιον ἔχων, nũ qui dæmoniũ habet: quod maximè probo.

22 *Encænia*, τὰ ἐγκαίνια id est dedicationis festum. Ter autem fuit, templum Dei solemni consecratione dedicatum, primùm videlicet à Solomone, mense septimo, id est medio autumno, 2. Reg. 8. Deinde post eius instaurationem à Nehemia die tertia duodecimi mensis qui incidit in Februarium & Martium, Esdr. 6. 15. & Nehem. 12. Tertiò denique à Iuda Machabeo post repurgatum templum, 1. Machab. 4. Hæc autem encænia ad Iudam Machabæum referri duæ circunstantiæ ostendunt, vna quòd

subiiciatur in contextu tunc hyems fuisse: altera quòd neutrius præcedentis dedicationis memoriæ causa nullus dies festus, neque à Solomone, neque à Nehemia dicatur constitutus. De tertia verò hæc expressè legantur 1. Mach. 4.59. Καὶ ἔστησεν Ιούδας καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ καὶ πᾶσα ἐκκλησία Ισραὴλ, ἵνα ἄγωνται αἱ ἡμέραι ἐγκαινισμοῦ τὰ θυσιαστηρίου ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν, ἐνιαυτὸν καθ' ἐνιαυτόν, ἡμέρας ὀκτὼ, ἀπὸ τῆς πέμπτης καὶ εἰκάδος τοῦ μηνὸς Χασλεῦ, μετ' εὐφροσύνης καὶ χαρᾶς. Id est, *Cõstituit Iudas & fratres eius, totáq; Israelis concio, vt dies dedicationis altaris suis temporibus agitarentur singulis annis, videlicet octo dies, à* XXV. *die mensis Chasleu, magno cum gaudio ac lætitia.* Hæc ille: quibus hoc etiam addo, ἐγκαίνια non rectè ficto nouo vocabulo Castellionem interpretari *Renoualia*, quum ἐγκαινίζεσθαι dicantur quæ sacro vsui veluti initiantur, vt Hebr.9. v.18. & 10. v.20. Liquet autem etiam ex illo quem citaui loco, cur addat Iohannes hyemem fuisse, quum mensis כסלו (*chisleu*) maxima ex parte Decembri nostro respondeat. Nec minus quàm aliquot mensium spatio geri potuerint quæ tum ab hoc Euangelista, tum ab aliis inter penultimum & vltimum Pascha, in quo mortuus est Dominus gesta commemorantur.

24 *Suspendis animam?* αἴρεις, id est anxiam ac suspensam tenes? Vulg. *Tollis?* Nec desunt qui αἴρειν accipiant pro tollere è medio ac perdere, veluti Latini dicunt, Quid me enecas? sed hæc interpretatio absurda est. ¶ *Apertè, παῤῥησίᾳ.* Vulg. *Palàm.* Ego malo ad ipsum loquendi genus referre, vt etiam infrà accipitur, 11. 14. Neque enim poscunt vt publicè duntaxat respondeat, sed vt apertè & sermone minimè ambiguo dicat an sit promissus ille Messias. Idem annotauimus Mar.8.32.

26 *Non enim estis*, οὐ γάρ ἐστε. In quibusdam codicibus legitur, ὅτι οὐκ ἐστέ, quia non estis. Sed vtcunque legas, sciẽdum est causam altiorem adferri cur non credant, non autem consequutionem necti, vt suprà 8. 44. quum colligitur, diabolum non perstitisse in veritate, ex eo quòd veritas in eo non sit. Item Lucæ 7.47. vbi ex magna dilectione colligitur remissio multorum peccatorum, *Quia*, inquit, *cui pauciora peccata remissa sunt, is minus diligit.* In illis igitur exẽplis res ipsa ostendit ὅτι notare consequens, ex quo antecedens colligitur. Hic verò ex contrario declarat antecedens, ex quo intelligitur consequens. Prius enim oues nos esse oportet (id est ouili Dei destinatos) quàm Pastoris vocem audiamus: prius nos diligamus quàm diligamus: prius trahi, audire ac discere, quàm ad eum veniamus. Neque tamen propterea vel incredulitatis auctor vel damnationis reproborum causa censendus est Deus, quum voluntaria sit eorum contumacia, nec aliter quàm merentes damnentur. Isti igitur non audiunt, idcirco quia non sunt ex ouibus: quanquam rectè etiam hoc ex illo colligas, quia ouem esse, & suo tempore audire, ita sunt inter se coniuncta vt distingui quidem possint, separari non possint. ¶ *Sicut diri vobis*, καθὼς εἶπον ὑμῖν. Hæc à nonnullis cõnectuntur cum sequenti versiculo. Erasmus putat à quopiam addita. Ego verò non puto redundare, quum præsertim in omnibus nostris codicibus summo consensu & apud Syrum interpretem legantur.

29 *Pater meus*, ὁ πατήρ μου. Augustinus, & qui Cyrillum supplere studuit, legit ὁ πατήρ μου ὃ δέδωκέ μοι, μεῖζόν πάντων ἐστί. id est, Quod mihi dedit Pater meus, maius est omnibus, vt Tertul. aduersus Praxeam. & August. qui de Ecclesia interpretatur, quæ omnem vim aduersariorum superat: hîc verò de diuina Christi virtute, cui frustra se opponat Satan cum suis. Ego eam lectionem sum sequutus quam in omnibus exemplaribus reperi, & Nonnus etiam expressit, & quæ vna certè germana est.

30 *Vnum sumus*, ἕν. Nempe & naturæ siue essentiæ ταυτότητι, & vno in volendo & agendo consensu, distinctis tamen personis, quamobrẽ etiam dicit plurali numero Sumus, vt rectè obseruant Patres.

32 *Ex Patre meo*, ἐκ τοῦ πατρός μου. Id est, Patris mei auctoritate fretus.

33 *Id est*, καὶ. Sic conuerti, vt ostenderem καὶ hoc loco non propriè copulam esse, sed potius per epexegesin explicandum: quanuis sic etiam loquuntur Latini, vt Virg. *Iudicium Paridis spretaque iniuria formæ.* Theophylactus Romanus omittit &. Similes autẽ ellipses multas

multas iam annotauimus supra 5.19.

34 *Vestra*, ὑμῶν. Id est, quam verè diuinam fatemini: vel quam à vobis solis verè intelligi iactatis. Legem autem appellat in genere sacra scripta.

35 *Solui*, λυθῆναι. Id est, violari, aut irrita fieri, vt Matt. 5.17. & 19. aut destrui, vt suprà 7.23.

36 [*Me*] *quem Pater*, ὃν ὁ πατὴρ. Supplendum fuisse prononien primæ personæ, liquet ex eo quod dixit βλασφημεῖς potius quàm βλασφημεῖ. Sed & orationem rectam mutauimus in obliquam, vt personæ mutationem vitaremus. qua de re diximus suprà 1.cap.20. ¶ *Sanctificauit*, ἡγίασεν. Id est me peculiari propriáque ratione Filium Dei existentem, nempe & ipsi ὁμοούσιον quatenus Deus, & qui Spiritum non acceperim ad mẽsuram, quatenus homo sum, vt suprà 3.34. & Psal. 45.8.

37 *Opera Patris mei*, τὰ ἔργα τοῦ πατρός μου. Id est, quæ nullus nisi solus Deus efficere potest, quem voco meum Patrem.

38 *In eo*, ἐν αὐτῷ. Videlicet Patre. Nam sic etiam legit Vulgata, & in vno exemplari scribitur ἐν τῷ πατρὶ, vt citatur etiã hic locus ab Athanasio in tractatu de incarnatione. Esse autem Filium in Patre, & Patrem in Filio, τὸ ὁμοούσιον simul & ἀνθυποστατον declarat.

40 *Ad traiectum Iordanis*, πέραν τοῦ Ἰορδάνου. Vulgata & Erasmus, *trans Iordanem*. Nam Bethabara fuit Iudææ ciuitas iuxta Iordanem. Vide suprà 1.28.

41 *Dixit*, εἶπον. Ioannes. Hebræa est repetitio antecedẽtis pro relatiuo, quam studuimus vitare propter amphiboliã. Nam istud in vno exemplari deesse animaduertimus: & relatiua interdum, vbi etiam necessaria videntur, solet Iohannes negligere, vt suprà, vers. 29. post ἀίρων.

42 *Illic*, ἐκεῖ. Neque Vulg. neque Syrus interpres hanc particulam legerũt.

IN CAPVT XI.

1 *Ex vico Mariæ*, τῆς κώμης Μαρίας. Sic legitur in omnibus Græcis codicibus quos inspexi. Syrus tamen interpres legit, & quidem, meo iudicio, rectius, τῆς κώμης ἀδελφῆς Μαρίας, *vico, frater Mariæ*, &c. Bethania verò non fuit vicus, ideóque addidit Euãgelista præpositionem ἐκ, vt significetur vicus iste, cuius nomẽ hìc non editur, fuisse situs in eo montis Oliueti tractu qui Bethania dicebatur. Vide Act. 1.12.

2 *Ea erat quæ vnxit*, ἡ ἀλείψασα. Notandum est, quæ de vnctione referuntur, dici κατὰ προλῆψιν. neque enim adhuc id factum erat. Ideo seruauimus propriam aoristi significationem, qui alioqui ferè poni solet pro præterito perfecto, quod omnino est diligenter obseruandum, vt series historiæ intelligatur. Falluntur enim qui hanc Mariam Lazari sororem confundunt cum muliere illa peccatrice, cuius fit mentio Luc. 7.37. & propterea hæc vertunt per præteritum pluſquam perfectum.

4 [*Immissus*] *ad mortem*, πρὸς θάνατον. Heb. למות [*lamuth*] id est idcirco immissus vt Lazarum perimat. Nam πρὸς finem declarat. alioqui dicendum fuerat ἕως, vel μέχρι θανάτου, id est עד מות [*had moth*] vt Esa. 38.1. Idcirco addidi participium immissus. Meritò verò sic loquitur Christus, quum ipsa mors Lazari non esset ad mortem.

¶ *Per eum morbum*, δι' αὐτῆς. Sic legitur constanter in Græcis omnibus codicibus: neque dubium est quin hæc sit vera lectio. Quod igitur vulgata vertit *per eam* referendum est ad infirmitatis vocabulum, quo interpretatus est Græcũ nomen τῆς νόσου: ambigua prorsus interpretatione, quam vt virilem malui Morbũ interpretari, & secũdo etiã loco exprimere. Malè igitur Ambrosius lib. de Fide 4.cap.6. & Hilarius de trinitate lib. 9. legerunt δι' αὐτοῦ, *per eum* quod alij ad Lazarum retulerunt, alij, videlicet Arriani, ad Patrem per quem Filius tãquam Patre minor fuerit glorificãdus.

¶ *Filius Dei*, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. In nonnullis Latinis codicibus legitur, Filius hominis, id est, υἱὸς ἀνθρώπου, & ita etiam Nonnus.

6 *Tum quidem*, τότε μέν. Notandum est particulæ μὲν non subiici δὲ, contra communem loquendi vsum.

14 *Apertè*, παρρησίᾳ. Vide suprà 10.24.

16 *Autem*, οὖν, id est δὲ. Hac enim particula passim vtitur varijs modis Euangelista in hoc suo libro, vt & prima sua epistola: quum alioqui conclusionibus siue illationibus propriè conueniat.

17 *Agere*, ἔχοντα, Vulgata & Erasmus,

Habentem, quo modo dixit Quintil. lib. 6. cap. 4. triginta annos habere, pro, tricesimum annum agere, vt suprà etiam conuertimus 8 57.

18 *Stadiis quindecim*, ὡσὶ σταδίων δεκαπέντε. Vide Act. 1.

19 *Ad Martham & Mariam*, πρὸς τὰς περὶ Μάρθαν καὶ Μαρίαν. Ad verbum, *Ad eas quæ erãt circa Martham & Mariam.* Sed Græca est periphrasis admodum elegans, quam rectè expressit Vetus interpres, immeritò à Valla reprehensus. quanuis videatur legisse πρὸς Μάρθαν καὶ Μαρίαν, vt habet etiam vetustissimus meus codex. Interdum tamen hæc periphrasis simpliciter accipienda est, vt Act. 13. 13.

20 *Venire*, ἔρχεται. Eras. *Venisset*, impropriè: nam adhuc erat in via.

24 *In resurrectione*, ἐν τῇ ἀναστάσει, id est, tum quum omnes resurgent. Syrus vertit בנוחמא [*Benuchama*,] *in consolatione*, ἐν παρακλήσει: quæ lectio sequente quoque versiculo repetita mihi vel ideirco est suspecta, quòd in his libris vbique vertit alia voce τὴν ἀνάστασιν.

27 *Credo*, πεπίστευκα. Vulgat. *credidi.* Sed manifesta est temporis enallage.

33 *Turbarit*, ἐτάραξεν. Id est vehementer commouit. Sed obseruandum est in maxima etiam Christi commotione nullam fuisse ἀταξίαν. Spiritum autem intellige ipsius animum Christi.

39 *Olet*, ὄζει. Vulg. *fœtet*, quod est inuerecundius.

41 *Quòd me audieris*, ὅτι ἤκουσάς μου. Quid ergo? num Christus hoc miraculum edidit, vel humanæ suæ naturæ distinctè consideratæ vi, vel precariæ cuiusdam Deitatis & extra ipsum positæ virtute, vt blasphemant Arriani? Neutrum. Mortuos enim excitare, vnius est Deitatis opus: Deitas autem Filij & Patris vnica & eadem est. Sed Christus sæpissimè in his historiis, vim illâ suam essentialiter diuinam ad Patris personã retulit, non vt illa seipso spoliaret, sed vt tãquam Mediator inter Patrem & nos, eum ex agen. quę sola Deitas agere potest, & Deum se esse demonstraret, & Iudæos doceret quoque se vna & eadem illâ essentiali Deitate Deum esse qua Pater ipsius est Deus, nedum vt Arrianis ista patrocinentur.

48 *Delebunt*, Ἀροῦσι, Vulg. & Eras. in ad verbum *tollent*. Videtur enim locus ipse quodammodo tolli è medio quum vastatis incolis suis priuatur, vt hodie Palestina neque extitisse, neque exstare videri possit, si ex vetere descriptione æstimetur. Studui verò ambiguitatem vitare.

49 *Anni illius*, τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου. Vide Mar. 2 26, & Luc. 3. 2. & Act. 4. 6.

50 *Pro populo*, ὑπὲρ τοῦ λαοῦ. Id est ἀντὶ τοῦ λαοῦ, *vice populi*, alioqui per Romanos destruendi, ex mente Caiaphæ, quòd etiam spectat particula חלף [*chalaph*] qua vtitur Syrus interpres: sed *pro populo*, id est populi expiandi & deo reconciliandi causa, vt intellexit Spiritus sanctus per os Caiaphæ imprudentis loquens: (nec enim quid per ipsum diceret Dominus intellexit, alio sensu loquens Caiaphas) quæ significatio propriè conuenit particulæ ὑπὲρ. quanquã etiam dici potest Christus mortuus vice nostri, quatenus vicè nostram subiit, receptis in sese peccatorum nostrorum pœnis, sicuti fideiussor qui sese debitoris loco statuit.

52 *Pro ea gente*, ὑπὲρ τοῦ ἔθνους. Magna vis est Græci articuli, vt certam gentem cum reliquarum gentium hominibus conferri intelligamus. Idcirco enim istos vocat dispersos, quòd non vt ipsi in vna regione habitarent, sed ab Oriente ad Occidentem hinc & inde essent colligendi.

54 *Quæ est prope desertum*, ἐγγὺς τῆς ἐρήμου: id est, τῶν ἐγγὺς ἐρήμου. Deest enim articulus: de qua ellipsi diximus suprà, 5. 36. Cæterùm pro Ephraim in vno codice legitur Ephrem, & apud Nonnum quoque, & in Vulgat. editione, & apud Syrum, qui suo more mutauit Εφραὶμ in Εφρὶν vt Αμὼς in Ἄμμιν: Et vir reconditæ doctrinæ Ioh. Drusius annotat sæpe scribere solitos veteres ν pro φ. Itaque scribit Εφρὶμ, pro Εφραὶμ, sicut Ἰερουσαλὴμ, pro Ἰερουσαλαὶμ.

55 *Vt purificarent sese*, ἵνα ἁγνίσωσιν ἑαυτούς, Vide 2. Paralip. 29

56 [*An*] *venturum non esset* ὅτι οὐ μὴ ἔλθῃ, id est ὅτι οὐ μὴ ἐλεύσεται: Deliberant enim de re adhuc incerta, quum festus quidem dies instaret, sed nondum tamen aduenisset. Itaque vt planior esset sententia, suppleui particulam interrogantem. Nam Eras. mihi quidem non videtur

videtur sensum assequutus, quum interpretaretur, *Quod non venerit.*

IN CAPVT XII.

1 *Sex ante Paschæ diebus*, πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα. Vulg. & Eras. ad verbum, *Ante sex dies Paschæ*, quum festum paschæ non esset sex, sed septem dierum. Est itaque in hoc idiotismo traiectio particulæ πρὸ, ac si scriptum esset, ἓξ ἡμέρας πρὸ τοῦ πάσχα. ¶ *Vbi erat Lazarus ille qui fuerat mortuus*, ὅπου ἦν Λάζαρος ὁ τεθνηκώς. Vulg. *Vbi Lazarus fuerat mortuus.* Ne sensu quidem rectè expresso.

3 *Liquidæ*, πιστικῆς. Vide Mar. 14. 3. Cæterùm pro eo quod λίτραν Iohannes scripsit, miror Nonnum τρία μίτρα interpretari: neque sanè vnquàm potui istius interpretationis rationem inire. λίτραν verò vocabulum esse Latinum, apertè declarat Galenus libro primo De compositione medicamentorum secundum genera. Sunt, inquit, ὀνόματα ταῦτα ἐπιχώρια, τό, τε τῆς λίτρας, καὶ τὸ τοῦ ξέστου, καὶ τὸ τῆς ἑνὸς, de Romanis loquens. Neque obstat quod ex Polluce citat Eras. Neque enim alios quàm Siculos poëtas, aut qui Siculos imitati sunt, citat Pollux, quos vt alia multa, sic etiã hoc vocabulum à vicinis hausisse, vel hoc indicat quòd nulli alij Græci auctores id vsurparunt, Latini autem non aliter loqui soleant. Sed hæc παρέργως.

4 *Iscariotes*, Ἰσκαριώτης. Id est, ἀπὸ τῆς Καρύου. *Cariotita*, vt habet vetustissimus meus codex, prout alibi etiam annotauimus.

7 *Funerationis*, τῆς ἐνταφιασμοῦ. Vulg. *Sepulturæ.* Vide Matt. 26. 12. ¶ *Seruauit*, τετήρηκεν. Vulg. *Vt seruet.* ἵνα τηρήσῃ, sicut in vno codice scriptum inuenimus. Ita etiam legit Nonnus. Dicitur autem seruasse in diem sepulturæ Maria vnguentum quod tunc effuderat, quasi paulo pòst moriturum & sepeliendum præsagiens, quod tum ex illo sacerdotum edicto, tum ex ipsius Christi habitis ea de re sermonibus cognouerat. nisi existimare malimus Mariam quidem de morte & sepultura nihil tũc cogitasse, sed Christũ testari temere factũ istud non esse factum, sed Dei prouidentia ipsis proponi proximæ ipsius sepulturæ prænuntium spectaculum. Ridiculè verò hæc historia confunditur à nonnullis cum eo quod narratur Luc. 7. & hac occasione Mariam Lazari sororẽ cum illa peccatrice & cum Magdalena confuderunt.

8 *Habebitis*, ἔχετε. Vide Matth. 26. vers. 11. Alludit autem Dominus ad locum Deut. 15. 11.

16 *Præstitisse*, ἐποίησαν. id est ἐτέλεσαν, vt vertit Nonnus. Potest autem hoc referri vel ad discipulos, qui quum hunc asinum adduxissent Domino: (vt alij Euangelistæ narrant) meritò postea cognouerunt se, quũ nihil tale cogitarent, Deo operam hanc præstitisse, vt vaticinium illud impleretur: vel ad turbam, quæ aduenientem Christum ita honorificè excepit vt Propheta prædixerat.

17 *Quòd Lazarum vocasset*, ὅτι Λάζαρον ἐφώνησεν. Scio in plerisque codicibus legi, ὅτε Λάζαρον ἐφώνησεν, id est, quãdo Lazarum vocarat: sed quia μαρτυρεῖν rarò ita positum inuenio, vt nihil prorsus habeat quod cohæreat, & planior est sententia si ὅτε legas: non dubitauimus ita scribere & interpretari, partim duorũ vetustorum codicum, partim etiam Nonni auctoritate adducti.

19 *Mundus*, ὁ κόσμος ὅλος, vt vulgo dicimus, *Le monde va apres luy.* Nam etiam Syrus interpres, & Vulgata & Nonnus addunt ὅλος, id est totus. ¶ *Eum sequutus est*, ὀπίσω αὐτοῦ ἀπῆλθεν. Id est, ei vt doctori sese addixit, eum assectatus. Vulg. ad verbum, *Post eum abijt.*

20 *Qui ascendunt*, τῶν ἀναβαινόντων. Id est *ascendere solent*, vel *ascendere solebant.* Si Iohannes hæc scripsit euerso iam templo. Possunt autem Græcorum nomine intelligi vel ipsi prophani & incircuncisi, de quibus ipse Solomon. 1. Reg. 8. 4. vel proselyti, Vulg. *Qui ascenderant*, τῶν ἀναβεβηκότων.

21 *Vellemus*, θέλομεν. Vide Mar. 10. 35. ¶ *Videre*, ἰδεῖν. Id est, priuatim conuenire. Nam alioqui præsentem illum conspiciebant.

23 *Glorificandi Filij hominis*, ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, Vulg. vt clarificetur Filius hominis. vide 15. 13. & 16. 30. Cur autem hoc loco & aliis similibus ὥραν maluerim Horam, quàm Tempus interpretari quum tamen hîc non significetur specialiter vna ex vndecim illis duodecim diei vel noctis, hæc causa est quòd horæ nomine videatur expressius illa Dei nõ tantùm vniuersalis, sed

singularissima in rebus omnibus, ac præsertim in nostræ salutis mysterio prouidentia, qua Deus non tantùm annos, menses, dies, sed ipsa etiam temporum singula momenta ab æterno disposuit quæ doctrina, vt certissima est, & cum Dei natura, potentia & voluntate immutabili consentiens, sic nos in fide & patientia aduersus diffidentiã & impatientiam mirificè confirmet. Quòd autem attinet ad particulam ἵνα, nouo quodam, & tum Græcis tum Latinis inusitato modo ab hoc nostro Euangelista infra quoque 16.2. vsurpatã, sciendum est eam accipi πλατικῶς, & respondere literæ ל, in gerundi modo Hebræorum, quod Græci per articulum τῶ exprimũt cum infinitiuo modo subaudita voce γένεσθαι vt Rom.13.11. & Apoc. 14.15.

26 *Et erit*, καὶ ἔσται. Alij conuertunt, *Et esto*, vt futurum, Hebræorum more, positum sit pro imperandi modo, & ita explicetur quid sit, Dominum sequi: nempe vbicunque fuerit, illic eum comitari. Etsi autem hæc sententia vera est & optimè cõuenit, tamen quia paulo antè non scriptum est ἀκολουθήσει, sed ἀκολουθείτω, videtur non præceptum sed promissio præcepto adiuncta.

¶ *Et siquis*, καὶ ἐάν τις. Vulgata & Erasm. *Siquis*. Atqui in omnibus vetustis codicibus additur καὶ, & apparet hoc esse additum vt explicetur præcedens promissio.

27 *Turbata est*, τετάρακται. Vide suprà, 11. vers. 33. Causa verò huius longè maximæ & summè horrendæ conturbationis in Christi mente, fuit iræ diuinæ proximæ sensus, quo nihil terribilius cogitari potest. Scitè verò Augustinus, *Christi*, inquit, *perturbatio nos tranquillat, & infirmitas firmat.*

28 *Vox è cælo* [*dicens*,] φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Sic apud Hebræos sæpe subauditur לאמור [*lemor*,] vt annotauimus Mar. 10.33. Sic autem loquitur Matt. 17.5. Sed pro ὄνομά σου nomen tuum, in vno codice scribitur ὄνομα μου, nomen meum.

31 *Iudicium*, κρίσις. Initium videlicet διακοσμήσεως κόσμου mundi, de qua Petrus Act.3.21. electo illius vsurpatore, testante hoc ipsum Simeone Luc.2.32. præeũntibus ipsi Angelis ibidem, vers. 14. Opponitur autem Mundi nomen angustis illis finibus Israeliticî populi, quo etiam respicit in proximo versiculo particula vniuersalis πάντας, ad genera singulorũ tamen, non ad singulos generum accommodanda 1.Ioh.2.2. & Galat.3.28.

¶ *Eiicietur foras*, ἐκβληθήσεται ἔξω. Id est, deturbabitur ex illa sua tyrannide, qua tot gentes sibi subiecit, promulgato videlicet per orbem terrarum Euangelio. Hûc enim respicit tota hæc historia, cui occasionem præbuit illa Græcorum petitio, quos tamen non videtur Christus ad priuatum colloquium admisisse, quòd nondum tempus illorum vocationi destinatum aduenisset.

32 *Sublatus fuero è terra*, ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς. Vulgata & Erasmus, *Exaltatus fuero è terra*. Atqui quum ex hac oratione nascatur sequens Iudæorum obiectio, necesse est existimemus Christum in suo idiomate verbum ambiguæ significationis vsurpasse, quo significetur aliquid tum attolli, tum etiam è medio auferri. Nam alioquin neque Iudæis occasio data esset ista obiiciendi, neque etiam Christus tam commodè videri possit mortem suam significasse. Puto autem id omnino esse quod Latini dicunt Tollere: Græci autem magis propriè αἴρειν quàm ὑψοῦν: Hebræi vel רום [*rum*] (quod etiam declarat Separare & eximere, vt Exod.29.27. vnde oblationem תרומה [*terumah*.] Chaldæus Paraphrastes exponit אתרשות [*atraschuth*,] id est separationem.) vel potius עלה [*halah*,] quod respondet quidẽ verbo αἴρειν, sed in Niphal accipitur pro ἐπαίρεσθαι & ὑψοῦσθαι, vt Græca editio habet Psal.47.10. & 97.9. Sic factũ est vt eleganti translatione vsurpetur pro Tolli è medio, vt Iob.5.26. vbi etiã de morte agitur: & pro euanescere, fumi ac vaporis instar, qui Hebræis dicitur ascendere è terra, vt Zach.14.cap.13. quem locum Latini interpretes nõ rectè expresserunt: atque adeo pro Penitus deleri & exscindi, vt Nahum 2.7. pro eo quod in Hebræo legitur והועלתה [*hohalatha*] doctissimus Hebræorũ habet נכרתה [*nichratha*,] id est deletum & excisum est. ¶ *Omnes*, πάντας. siue quosuis, id est non solos Iudæos, vt rectè explicant Chrysostomus & Theophylactus. Vulgata, *Omnia*, id est πάντα, vt scribitur in vetustissimo meo codice, & legit

& legit quoque Augustinus. In Græcis verò reliquis nostris exemplaribus scribitur πάντες.

14 *Manere in æternum*, μένει εἰς αἰῶνα: i. ‫עמד‬ (*hamad*,) vel ‫קום‬ (*kum*:) quæ quum opponantur verbo ἀνατρέπω, apparet, quod modo dixi, ἀνατρέπω hîc respondere verbo ‫נפל‬ (*halah*.) quod acceperint Iudæi translatitia significatione pro euanescere & tolli è medio.

35 *Adhuc parua tempore*, ἔτι μικρὸν χρόνον. Vulg. *Adhuc modicum*, ἔτι μικρόν, ita vt non exprimatur χρόνον, sed subaudiatur, aut potius μικρὸν degeneret in aduerbium, vt infrà, 13.33. Quia verò idem interpres conuertit τὸ φῶς neutro genere, quidam per imprudẽtiam hæc coniunxerunt, perinde acsi dicat Dominus, adhuc pusillum luminis in ipsis superesse: in quo errore versatur etiam Augustinus. Atqui (vt rectè Erasmus obseruat) hoc sensu dicendum fuerat non μικρὸν τὸ φῶς sed μικρὸν φῶς. Præbuit autem illud quoque errandi occasionem quod μεθ' ὑμῶν; id est, vobiscũ, vertit, In vobis, pro Inter vos. Legit enim ἐν ὑμῖν, vt etiam scriptum inuenimus in tribus exemplaribus. Tanti est momenti, ad verum eruẽdum sensum, vel vnius particulæ obseruatio.

36 *Filij Lucis*, υἱοὶ φωτός: i. Lucis participes, ex Hebræorum idiotismo, de quo diximus Luc. 16. 8. ¶ *Occultauit se*, ἐκρύβη. Passiua vox reciproca significatione, vt aliquando coniugatio Niphal apud Hebræos accipitur. Vide 1. Cor. 7. 10. & 15. vt mox vers. 40. πεπώρωκεν.

38 *Sermoni nostro*, τῇ ἀκοῇ ἡμῶν. Vide Rom. 10. 16. ¶ *Brachium Domini*, ὁ βραχίων Κυρίου. Brachium autem vocat Euãgelium, quod est potentia Dei in salutem omni credenti, vt definit Apost. Ro. 1. 16. Hanc expositionem id confirmat quòd plerunque soleat pars posterior vnius versiculi apud Hebræos alteram explicare: facta autem fuerat mentio τῆς ἀκοῆς, i. Verbi annuntiati, quod illi est opertum qui pereunt, vt ait idem Paulus 2. Corinth. 4. 3. Deinde Brachij nomine apud Hebræos notum est vim ac robur declarari, sicut annotauimus Luc. 1. 51. Non est igitur brachium Domini retectum iis quorum Dominus cor non aperuit, vt credant annuntiato Euangelio, Act. 16. 14.

39 *Non poterant*, οὐκ ἠδύναντο: i. noluerunt, inquit Theophylactus, ex Chrysostomo: quẽ norũt omnes pij plus æquo suum illud αὐτεξούσιον extoliere solere. Et tamen, si rem ipsam spectes, verum est reprobos idcirco non credere quia credere nolũt. Atque adeo hæc est propinqua ac propria incredulitatis ipsorum causa: sed altius conscendit Euangelista, quum istos dicit credere nõ potuisse. Nam sicut credere nolunt reprobi, ita certum est nõ posse velle credere, quia tenebræ in quibus nati sunt, lucem cõprehendere non possunt: *Deus autem* (inquit Paulus) *quos vult miseratur, & quos vult indurat.* Mira autem est hominum arrogantia, qui rogant cur Deus aliquos induret, quũ potius mirari debuerint, tantam ipsius esse bonitatem vt aliquos non induret.

40 *Obdurauit cor eorum*, πεπώρωκεν αὐτῶν τὴν καρδίαν. Vulgata, *Excæcauit*, πηρῶσαι & πήρωσιν, suo more confundens, vt diximus Mar. 3. 5. ¶ *Sese conuertant*, ἐπιστραφῶσι. Vide Act. 3. 26.

42 *Ex primoribus*, ἐκ τῶν ἀρχόντων: i. Vide Luc. 23. 35.

43 *Potius quàm*, μᾶλλον ἤπερ. Vulg. & Erasmus: *Magis quàm*. Vide Luc. 18. 14. & supra 3. 19.

44 *Non credit in me*, οὐ πιστεύει εἰς ἐμέ. Particula negans hoc loco nihil remouet, sed corrigit potius, vt diximus Marci 9. 37.

45 *Conspicit*, θεωρεῖ: i. ὁρᾷ videt quũ alioqui τὸ θεωρεῖν animi sit potiùs quàm oculorũ vt alibi obseruauimus, quanuis ne oculi quidem cernere possint quod cernunt, nisi cogitatio oculis cooperetur. Christus autẽ hoc loco, non simpliciter de sui ipsius conspectu externo, sed de admirandis illis miraculis agit quibus se nõ φαντασίαν esse, sed verũ illũ Deũ ipsis etiam cæcissimis suis aduersariis demonstrabat infrà 14. 11. & 15. 24. multò certè clariùs, quàm ex rerum creatarum contemplatione, Rom. 1. 20. & Hebr. 11. 7. Insignis est autem præterea hic locus aduersus Arrianos, simul & aduersus Sabellianos manifeste paternã & suam Deitatem, vnicam & eãdem asserẽs, & simul suam personã à Patris persona reipsa distinguens.

46 *Lux*, φῶς, vel per appositionem ipsum accipi potest, vt suprà 1. 8. vel con-

ſtrui à parte poſteriore cum verbo ἐλήλυθα hoc ſenſu, Ego veni in mundũ lux, id eſt vt mundo lux eſſem.

47 *Non crediderit*, μὴ πιστεύσῃ. Vulg. *non cuſtodierit* μὴ φυλάξῃ, quod in nullis Græcis codicibus inueni, quanuis hoc nihil muret in ipſa huius loci ſententia. Ambroſius verò lib. de pœnitentia, cap. 11. tollit negantem particulam quaſi dixerit Chriſtus eos qui ipſum audiebant, & eius ſermonem fide amplectebantur non condemnari, ſed per ipſum ſeruari, vt qui non perdendi, ſed ſeruandi cauſa in mũdum aduenerit: cui ſententiæ opponatur proximè ſequens verſiculus aduerſus incredulos. Sed præſtat receptam lectionem ſeruare.

¶ *Damno*, κρίνω, Vulgata. iudico. Vide ſuprà 3. 17.

IN CAPVT XIII.

1 *Ante feſtum*, πρὸ τῆς ἑορτῆς. id eſt pridie, ſiue ſeptiduani feſti azymorum, ſiue primi & ſolennis illius diei. Vtrouis enim hoc referatur nihil intereſt. Quum autem azymalia inciperent ab occaſu decimi quarti diei menſis Niſan, id eſt ab initio diei 14. nulla hîc occurrit difficultas in hac ſupputatione: Sed quũ hic ipſe decimus quartus dies Matt. 26. 17. vocetur primus dies azymorum, vt & Mar. 14. 12. & Luc. 22. 7. quomodo hæc concilianda ſint, vide quæ in illum Matthæi locum ſcripſi.

¶ *Horam digrediendi*, ὡρα ἵνα μεταβῇ. Vide ſuprà 12. 23.

2 *Cœna peracta*, δείπνου γενομένου. Eraſ. *Quum cœna fieret*, δείπνου γινομένου. Sed in vetuſtis codicibus omnibus, vno duntaxat excepto, & in Theophylacto Romano, ſummo cõſenſu legitur γενομένου. Et quum mox ſequatur verſu 4. Chriſtũ ſurrexiſſe è cœna, omnino legẽdum eſt γενομένῃ, ſignificatione aoriſti ſecundi. Sic tamen vt menſa nondũ eſſet remota, quum poſtea dicatur Chriſtus rurſus diſcubuiſſe, & mẽtio quoque fiat intinctæ offulę, ita vt ſacra demum Chriſtianæ cœnæ inſtitutione finitum ſit totum iſtud Chriſti ante ipſius mortem conuiuium: cuius inſtitutionis præterita narratione Iohannes, ab aliis Euangeliſtis luculenter expoſitæ, ſanctiſſimos illos ſermones, & vtranque iſtam Cœnæ legalis actionem copioſiſſimè exponit. Vide Matth. 26. 20.

¶ *Iudæ [filii] Simonis*, Ἰούδα Σίμωνος. Vulg. & Eraſ. *Iudæ Simonis*. Atqui perinde vertendum fuiſſe hunc locum acſi ſcriptũ eſſet Ἰούδα τοῦ Σίμωνος ſub. υἱοῦ, quod à Syro interprete exprimitur: & non ludã ipſum, ſed ipſius patrem fuiſſe Simonem vocatum, apparet ex eodem hoc noſtro Euangeliſta, ſuprà, 6. 71. & 12. 4. & infrà verſu 26.

3 *Sciens Ieſus*, εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς, Vulgata, Ieſu nomen non legit, vt & nonnulli ex veteribus, quos mirum eſt ita fuiſſe hoc loco deceptos vt hoc ad Iudam proditorem retulerint, & pro αὐτῷ *ſibi* legerint ἀυτῷ ipſi nempe Ieſu.

4 *Surgit à cœna*, ἐγείρεται ἀπὸ δείπνου. Sic poſtulabat ritus Cœnæ paſchalis, vt diximus Matthæi 26. 20. ¶ *Pallium*, τὰ ἱμάτια. Summas veſtes hoc nomine declarari, alibi oſtendimus. Itaque veſtimenti nomẽ nimium latè patet, nequis ſomniet Dominum nudo corpore ſuis diſcipulis pedes abluiſſe.

8 *Nihil mecum habebis commune*, οὐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ. Vulg. & Eraſmus ad verbum, *Non habes partem mecum*, id eſt אין לך חלק בי [*en lach chelekh bi.*] Sic enim loquuntur Hebræi, pro eo quod Latinè dicas, Nihil tibi poſthac negotij mecum erit, renuntio tibi omnem amicitiam ac coniunctionem, vt 1. Reg. 12. 16. quo modo & nos in vernaculo noſtro ſermone dicimus, *Amis à partir auec quelqu'vn*.

10 *Totus*, ὅλος. Exceptis videlicet pedibus, donec eos etiam lauerit: quæ ſententia quum ſit planiſſima, & nihil abſurdi habeat, neque in re ipſa, neque in loquẽdi formula, mirum eſt quendã hic potuiſſe inuenire nodum in ſcirpo, & vt eũ expediat, omnibus omniũ interpretationibus, quaſi in plena luce ęcutierint, repudatis, cõminiſci Chriſtum hîc de ſe in tertia perſona agere, qui quum ſit mũdus totus nullo indigeat à quo abluatur, ſed aliorum pedes abluat, quod exemplũ iubeat Chriſtianos omnes imitari, ac præſertim quo excellentioribus donis aliquis eſt præditus, eò magis de abluendis infirmorum fratrũ ſordibus cogitare. Ego verò aſſentior quidem huic doctrinæ, explicationi verò nequaquam. Ipſa ſiquidem conſtructio declarat vnam eandémque perſonam dici totam, quæ tamen neceſſe ha-

beat

beat pedes lauare, non alterius sed suos, (vt recte Syrus interpres reciprocum expressit) totus alioquin mundus quia lotus: quod Christo certè non conuenit, vt qui sordidatus nunquam fuerit, ac proinde ablutus dici non possit. Est igitur hæc similitudo petita ex balneorũ more in quibus qui lauant, post frictiones & sudoris ablutiones, cætero corpore mundi, vltimos pedes, in quos nimirum, vt partes infimas, reliquæ sordes defluxerunt, studiosè tandem abluunt. Triplex est autem huius similitudinis scopus Christo propositus. Vnus respiciens eam labem qua cœtus ille selectissimorum discipulorum à Iuda proditore aspergebatur, quam abstersurum sese Christus hoc symbolo testabatur, sicut ostendit, vers. 11. Alter, vt quantum adhuc puritati suæ deesset, & à quo petendum esset augendæ puritatis beneficium discipuli cognoscerent: Tertium mox explicabo. vers. 14. ¶ *Et vos*, καὶ ὑμεῖς. Syrus interpres addit ܟܠܟܘܢ [*culcun*] *toti*, sed repugnante omnium Græcorum codicum fide, nisi id intelligatur, additu rursum abluendorum pedum exceptione, vt in proximè antecedentibus.

13 *Praeceptor ac domine*, ὁ διδάσκαλος καὶ κύριος. Erasmus, *Magistrum ac dominũ*. Nam illa non conueniunt, inquit, nisi præsenti: sic autem Iesum discipuli etiã absentem appellabant, vt infrà 21. 7. Id ego verò fateor: sed additum verbũ σὺ indicat hæc accipienda de communi sermone, quo solebat præsens à discipulis compellari. Sunt autem illa posita πτῶσις (vt loquuntur grammatici) & rectus pro vocandi casu vsurpatus est: quam enallagen alibi exposuimus, nisi cum Epiphanio legere malimus, ἐμὲ λέγετε κύριον καὶ διδάσκαλον. Sic enim ille hunc locum citat κ τῶν Εὐαγγελίων.

14 *Vos quoque debetis*, καὶ ὑμεῖς ὀφείλετε. verbũ ὀφείλετε ostendit præcipi quod discipulorum officium postulat: hinc factum vt lotionis pedum ritus in Ecclesias sit inuectus atque adeò paulatim inter ritus Sacramentales habitus. Et certè nec verbum expressum, nec significatio sacri vsus huic facto deest, vt videri possit Sacramenti nomen multò rectius quàm matrimonio conuenire. Sed quòd ad externam pedum ablutionem attinet minimè fuit Christo propositum, talem ritum sacrum in Ecclesia instituere: verùm hoc dicendi genere sequutus morem illis temporibus & regionibus ab vltima vetustate consuetum ablutionis pedum ad viatores præsertim vespere excipiendos, vt ex quam plurimis Scripturæ locis apparet mutuã verorum Christi discipulorum omnium inter se coniunctionem ad quiduis mutuæ ædificationis causa præstandum commendauit, non verbo tantùm, sed suo quoque ipsius exemplo: vnde illud Pauli, Omnibus meipsum seruum feci, vt plures lucrifacerem. 1. Cor. 9. 19. Hinc illa viduæ Diaconissæ deligendæ exploratio, *Si sanctorum pedes lauit*. 1. Tim. 5. 10. & exprobratio Pharisæo facta, Luc. 7. 44. Generalis est ergo hæc præceptio mutuam Christianorum omnium inter se charitatem omni officiorum genere testandam complectens, & quidem iis in primis conueniens quos Dominus cæteris & doctrina & omni veratum virtutum exemplo præfecit, inter quas excellit profecto ταπεινοφροσύνη tantopere ipsis commendata, Matthæj 20. 27. & 18. Quam autem his monitis indigerent Apostoli ostendit æmulationis eorum facta toties mentio quæ tum demum maximè fuit ipsis vitanda, quum ab eis discessisset Dominus: quod etiam per Dei gratiam ipsis datum est vt Actorum Apostolicorum historia & eorum epistolæ testantur. Agedum verò comparetur istud cum ambitiosissimis & nomine Christiano indignissimis, primùm Episcoporum supra suos Compresbyteros, tum Archiepiscoporum supra suos Coëpiscopos, tum certorum Patriarcharum supra cæteros Metropolitanos, tum denique illorum Patriarcharum, ac præsertim Romani illius prostibuli de œcumenico capite rixis & sequissimis necdum finitis contentionibus comparata, isto nihilominus sic Ecclesiã Christianam impudentissime irridẽte, dum sese Seruum seruorum Dei inscribit: & facilè dignoscet quiuis quàm bellè quadret Christi verbis & mandatis præsens Ecclesiæ sibi Catholicæ appellationem vendicantis facies, & quo iure nonnulli Pseudepiscopalem istam tyranni dem aboleri non patiantur.

16 *Legatus*, ἀπόστολος. Alibi seruauimus apostoli nomen: hîc verò quum generalis sit sententia, Erasmus meritò aliud vocabulum quæsiuit.

18 *Sed (oportet) vt impletatur*, ἀλλ' ἵνα πληρωθῇ. De hac ellipsi diximus Mar. 4. 22. & 9. 12. & 14. 49. & suprà, 9. 3. Simile etiam occurrit exemplum. 1. Iohannis. 2. 19. Potest tamen, fateor, ἵνα construi cũ verbo ἐπῆρεν, quod sequitur. Sed quũ illius ellipsis tot occurrant exempla, malui sine traiectione ista interpretari.

19 *Iam nunc*, ἀπ' ἄρτι. Hebr. מעתה [*mehattah*,] quod plerunque significat Deinceps: hîc verò id declarat pro quo dicimus vernaculo sermone, *dés maintenant*, vt infrà, 14. 2. Vulg. barbarè *à modo*.

20 *Quando aliquem misero, quisquis (eum) recipit*, ὁ λαμβάνων ἄν τινα πέμψω. Hîc occurrit manifestum traiectionis exemplum, vt rursum paulo pòst, versu 29. & c. 15. 10. quo potest optimè confirmari interpretatio quam attulimus suprà, 8. 25. Erasmus pro ἐάν τινα conuertit *quemcunque*, id est ὅντινα ἄν. Sed præstat accipere ἐὰν pro ὅταν, vt infrà. 14. 3.

21 *Turbatus est*, ἐταράχθη. Vide suprà, 11. 33 ¶ *Et testatus est*, καὶ ἐμαρτύρησε, id est palàm ac cum asseueratione loquutus est. Idem enim hîc declarat μαρτυρεῖν atq; διαῤῥήδην λέγειν siue ὁμολογεῖν. quod etiam annotauimus Luc. 4. 22.

23 *In sinu*, ἐν τῷ κόλπῳ. Hoc refertur ad antiquorum discubitum in quo fiebat, pluribus discumbentibus, vt proximus quasi in priorem recumberet, pedibus extrorsus repositis. Plinius epist. ad Sempronium Rufum: *Cœnabat Nerua cum paucis, Veiento recumbebat propius ac etiã in sinu*. Vide Matth. 26. 20.

25 *Allapsus ad pectus*, ἐπιπεσὼν ἐπὶ τὸ στῆθος. Vulg. *Quum recubuisset supra pectus*, quasi ipse discubitus Iohannis rursum significetur. Ac potius sic describitur Iohãnis gestus propius sese Christo admouẽtis à quo in aurem sibi indicaretur proditor. Nec enim dubiũ est quin hæc vtrinque summissa voce dicta sint, nec à quoquam præterea intellecta. Sic enim accipere oportet. v. 28.

26 *Offulam*, τὸ ψωμίον. Vide Mat. 26. 23.

27 *Citò*, ταχέως. Vulg. & Eras. ad verbũ, *Citius*. At ego puto comparandi gradũ pro absoluto vsurpatum, (vt etiã. 2. Tim. 1. 18. βέλτιον pro εὖ positum videtur) aut potius pro superlatiuo τάχιστα, vt dicemus Act. 25. 10. Sunt autem hæc verba nõ ad istud scelus cohortantis, sed declaratis sibi notam ipsius Iudæ coniurationẽ, & tantam perfidiam ipsi exprobrantis.

29 *Vt*, ἵνα. Notanda est traiectio huius particulæ, de qua dicemus infrà, Rom. 11. 31.

30 *Statim exiuit*, εὐθέως ἐξῆλθεν. Quum igitur nonnisi mensis secundis sublatis Dominus sacrosancta sua mysteria instituerit, vt disertè ait Lucas 22. 20. & Iohannes non contentus dixisse, Iudam accepta offula exiisse, disertè etiam addat aduerbium εὐθέως, certa videtur esse eorum sententia qui existimant Iudam institutioni sacræ Cœnæ non interfuisse, & quod sic narrat Lucas 22. v. 21. quasi demum peracta sacræ Cœnæ institutione dixerit Dominus, Ecce, manus eius qui me prodit, mecum est in mensa, esse ex aliis Euangelistis explicandum, ex quibus liquet habitum fuisse hunc sermonem ante Cœnę sacræ institutionem, quæ fuit vltima huius conuiuij clausula.

31 *Quum ergo exiuisset*, ὅτε οὖν ἐξῆλθεν. In omnibus vetustis codicibus deest particula οὖν, & ista cum superioribus connectuntur, hoc modo, ἦν δὲ νὺξ ὅτε ἐξῆλθε, Erat autem nox quum exiret. Sic etiam legit Theophylactus Romanus. Chrysostomi interpres variat. Ego tamẽ malui receptam lectionem sequi, ad quam etiam accedit Nonni auctoritas. ¶ *In eo*, ἐν αὐτῷ. Erasmus, *Per eum*. Sic enim sæpe vsurpari Hebraicum ב, aliquoties iam annotauimus, vt paulo pòst versu 35. Sed quum hîc agatur non modò de ipsis Christi factis, sed de Christo ipso, malui, *In eo*, quàm *Per eum*, interpretari: & huic dicto respondet ἐν ἑαυτῷ, versu proximo.

32 (*Quòd si*, εἰ. Puto deesse particulam δὲ, quam suppleni: vt etiam legit Nonnus. Non est autem hæc coniunctio hoc loco sic accipienda quasi cõditionem notet, sed vt causalis potius, vt etiam suprà. 10. 35.

33 *Nunc*, ἄρτι. Quod igitur dicuntur discipuli tunc præstare non potuisse, dilatum ipsis fuit, vt res ipsa tandẽ demõstrauit. nõ autẽ simpliciter denegatũ, vt Iudæis prorsus incredulis, quib' dixerat Christus, Quæretis me & nõ inuenietis.

34 *Nonnum τετελ.*, nempe non quòd ad rem ipsam, sed quòd ad diuersam tradendi & obseruandi illius præcepti formulam. Istud enim *Sicut dilexi vos* longè expressius est quiddam, quàm illud *Sicut te ipsum* vide 1.Ioh.2,7.

38 *Deponesne θήσεις*: De hoc interrogationis genere vide infrà 16.31.

IN CAPVT XIIII.

1 *Creditis in Deum? πιστεύετε εἰς τὸν θεὸν*: Propter amphiboliã verbi πιστεύειν, rectè annotat Erasmus quadrifariã posse hunc locum conuerti: nempe vel hoc modo: Creditis in Deum, & in me creditis: ergo ne turbemini. vos enim hæc fides inuictos præstabit. Vel, Credite in Deum, & in me credite. quo modo interpretantur Nonnus & Theophyl. Hilarius quoque ita citat lib. de Trin.9, vt sit hic sensus, Ne turbemini. at quinam fieri poterit, dicetis, vt non perturbemur? nempe si in Patrem meum & in me credideritis. Vel, Creditis, in Deum, etiam in me credite: quam interpretationem vt magis receptã sum amplexus, cuius hæc est sententia, nempe, Nemo vestrûm est qui non dicat se in Deum credere: si ita est, credite etiam in me. Ita fiet vt verè demum in Deum credatis, neque vllis tempestatum procellis deiiciamini. Similis autem interrogationis exempla passim occurrunt, vt 1.Cor. 7,18.& 21,& 27. Vel, Credite in Deum, & in me creditis. Id est Credite in Deum: quod si facitis, eadem opera & in me creditis.

2 *Habitationes, μοναί*. siue domicilia. Hoc est quod dicit Paulus Ro.8.17, sanctos esse Dei quidem hæredes, cohæredes autem Christi. Sic enim Iohannes *μονὰς* pro *οἰκίαις* dixit: vt Hebr. בַּיִת (*beth*) pro מִשְׁכָּן (*mischchan*) Vulgata & Erasmus ad verbum, *Mansiones*: quo vocabulo vtitur Suetonius, sed pro diuersorio & hospitio, quod Hebræi vocant מָלוֹן (*malon.*) Plinius autem de locorum interuallis agens, mansionem id vocat quod à Græcis σταθμὸς, ab Hebræis מַסָּע (*massa*) dicitur. ¶ *Alioqui, εἰ δὲ μή*: id est nisi ita esset vt dico, nempe, nisi in domo Patris mei, non mihi vni, sed etiam vobis pateret locus, nollem vos hac vana spe deludere, sed ingenuè vobis id dixissem. Vulgata, *Si quominus*. Sed totum hunc locum miserè corrupit non animaduersa distinctio: quam quum annotasset Valla, miror ab Erasmo reprehendi potuisse. Ea autem est eiusmodi, vt post ὑμῖν plenum punctum adscribatur: deinde alia sententia incipiat, *Vado ad parandum vobis locum*. Erasmus tamen aliter explicat. cuius verba placuit subiicere, vt liberum sit penes lectorem iudicium. *Omnino*, inquit, *cohærent hæc duo, quum hic sensus sit, In domo Patris mei iam paratæ sunt multæ mansiones, vt non mihi vni, sed omnibus itẽ meis sit locus. quod si secus esset, dixissem me iam abire ad parandas eas mansiones: nunc nihil opus est quum paratæ sint, & vos breui sequuturos expectent*. Hæc Eras. Atqui nõ dicit Dominus paratas esse illas mansiones, (quod Erasmus assumit) sed mãsiones illic esse dicit. Deinde sequẽti versiculo apertè testatur se abire ad parandum locum, & postea ad eos reuersurum. Itaque ne deinceps hæc interpunctio deprauari possit, tertium versiculum inchoaui ab his verbis πορεύομαι ἑτοιμάσαι. Vulgata inserit particulam ὅτι, *Quia*, quam Syrus interpres legit & veteres Patres alibi interpretantur εἰδότως quod valere non potest, quin mox hoc ipsum subiiciat Christus quod hic negarat, se dicturum fuisse: alij verò causaliter, quod prorsus etiam absurdum est, nisi multa ad explendum sensum suppleantur. Quod autem Iouinianus mansiones istas multas ad diuersos in hac vita fidelium gradus refert, ineptè prorsus fecit. Sed quod illum exagitans Hieronymus occasionem inde arripit differendi de inæquali beatorum gradu, nihil etiam ad hunc Pauli locum pertinet vt & illud quod tam confidenter affirmant Scholastici de nullis in beatã vitã admissis ante ipsius Christi supra cœlos ascensionem, quibus propterea, stationem quandam propriam assignarunt, nescio quo Limbi nomine pari audacia excogitato appellatam. Nihil enim hoc aliud est profectò, quàm vt loquitur Apostolus φρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν, & tandem meta somnia pro diuino verbo venditare. Quod autem hîc dicitur, hoc illud est quod ait Paulus, Nos electos esse ante tempora æterna: sed addit, In Christo: quia non

aliter possumus quàm per ipsum & in ipso ingredi in æternum illud domicilium, nobis ab æterno quidem destinatum, sed quod à Christo præparari oporteat: quia non possumus esse Dei hæredes nisi Christi cohæredes simus. Eius ergo discessum sic debemus accipere, vt si quis accepto mandato nos in paternam domum deducendi, functus sua legatione, nobis iam viam ingressis præiret, aduentum nostrum significaturus, vt domi parata omnia inueniremus: deinde nobis aduentantibus iret obuiam, vt nos domum secum introduceret.

3 *Et quum profectus fuero, καὶ ἐὰν πορευθῶ.* Vulg. & Erasm. *Et si abiero.* At ego existimo ἐὰν pro ὅταν seu ἡνίκα positum esse, vt suprà, 13.20. ex Hebræorum idiotismo, apud quos אם (*im*) pro כאשר (*chaascher*) vsurpari constat, vt Gen. 38.9. Exo. 20.25. Amos 7.2. & ita etiam Nonnus est hunc locum interpretatus. Sed & in Latino sermone *Si* pro *Quum* vel *Postquam* apud idoneos auctores poni obseruant grammatici, vt apud Virgilium libro Æneid. quinto, *Præterea si nona diù mortalibus almũ Aurora extulerit*: id est, postquã extulerit, interprete Donato. Hãc igitur enallagen si obseruauerimus, plana erit sententia. Quum enim Dominus dixisset se abire ad parandum locũ, queri poterant discipuli se nihilominus ab eo deseri. Hic ergo subiicit ille, se quidem abire ad præparandum ipsis locum, id est vt cõmunem hæreditatem tum suo tum suorum etiã nomine cernat: sed tamen posthea rediturum, vt secum eos abducat, eiusdem regni participes futuros: quæ doctrina ad totã Ecclesiam pertinet. Ideo dicebant Angeli attonitis discipulis, Quid statis defixis in cælum oculis? Iesus iste ita veniet vt vidistis eum ascendere, Act. 1.11. & passim in Scripturis plena consolatio Ecclesiæ in eum diem relicitur, quo Deus erit omnia in omnibus: qui ideirco dies redemptionis & restitutionis dicitur, electorum respectu. Cæterùm operæ pretium est intelligere quomodo Erasmus hunc versiculum cum superiore sua expositione cõnectat. quod ego subiiciam, non vt eum ineessam, (cuius laboribus in hoc argumento susceptis quis non plurimum tribuat) sed vt liberum sit lectori omnia pensitare. *Quòd*, inquit, *abeo, ad breue tempus abfuturus, non ob id abeo vt parem mansiones, quæ iam paratæ sunt, sed vt viam in cælum mea morte vobis aperiam. nam antè inuium erat iter.* Hæc Erasmus. quæ certè non video qua nõ dico ratione, sed rationis specie possint ex Euangelistæ verbis elici. Theophylactus autem, καὶ ἐὰν pro κἂν, id est etiamsi, interpretatur: quasi diceret Dominus, Si nõ essent parata vobis domicilia, ego proficiscerer ad ea vobis parãda. Etiamsi autem eius rei causa proficiscerer, tamen non vos relinquerem, sed vos vnà assumerem vt mecum essetis. Hæc Theophylactus, quæ ausim dicere nõ modò non esse apposita, sed prorsus etiam totam hanc consolationem nobis eripere. Ita enim efficietur, Christum neque profectum esse vt nobis locum appararet, neque nos secum assumpturum, quia non sit necesse: sed duntaxat, si fuisset necesse, id fuisse facturum.

¶ *Et parauero, καὶ ἑτοιμάσω.* In vno exemplari scribitur ἑτοιμάσῃ, vt parem. Totum autem istud, Et quum profectus fuero, & parauero vobis locum, deest in Syra interpretatione: sed descriptorum errore id accidisse, quoniã clausula præcedens in eandem vocem desinebat, ex eo liquere potest, quòd nulla particula adiicitur, quæ sequentia cum prioribus copulet.

6 *Via illa, ὁδός.* Omnino debet hic obseruari vis articulorum: & hoc sensu hæc tria coniungenda, ac si diceret Christus, se esse viam illam certissimam quà vnà ad vitam illam beatam peruenitur.

7 *Iam nunc, ἀπ' ἄρτι.* Vulg. *Amodo.* Erasm. *Nunc.* Vide sup. 13.19.

9 *Tantum temporis vobiscum sum, τοσοῦτον χρόνον μεθ' ὑμῶν εἰμι.* Sic Virg. *...vna cum gente tot annos Bella gero.* ¶ *Philippe, Φίλιππε.* Hoc nonnulli præcedentibus annectunt, & ex Græcis & ex Latinis.

¶ *Vidit Patrem, ἑώρακε τὸν πατέρα.* Vulg. legit vtrobique ὁρᾷ *videt* eodem sensu, sed maioris est momenti quod interpositæ particulæ καὶ vertit *Videt & Patrem* vt supra etiam scribitur vers. 7. Sic enim aduersus Sabellianos hoc loco abutentes personarum distinctio apertiùs declaratur.

11 *Credite, πιστεύετε.* Vulgata, legit

ἁμαρτίᾳ, nō creditis quod omnino scribi oportuit cum interrogationis accentu. Sed ne hoc quidem satis respondet particulæ εἰδὲ μὴ. Sin minus. ¶ *Mihi* *sui* Vulg. hoc non habet, quod tamen requiritur. Est enim comparatio inter ipsius sermonem & opera.

13 *Petieritis*, αἰτήσητε αὐ vulg. addit τὸν πατέρα *Patrem* id est à Patre, vt legūt etiam Chrysostomus & Cyrillus, nec videtur negligendum propter illud adiunctum in nomine meo, vt Pater à Mediatore expressè distinguatur.

14 *Siquid*, ἐάν τι. Totum hunc versiculum neque Chrysostomus legit, neque, Nonnus. Et certè redundat, ac planè mihi videtur ex albo irrepsisse in contextum quum aliquis priore versiculo diuersam lectionem ἐάν τι pro ὅτι & pro πατέρα, με, ad marginem annotasset.

16 *Alium*, ἄλλον. Nam hypostasi alius est, non autem οὐσίᾳ aliud quàm Filius: vt rectè exponit Tertull. aduersus Praxeam. Spiritus sanctus autem dicitur esse alius aduocatus, i. non tantum numero, sed etiam diuersa ratione aduocatus quam Filius: qua de re vide 1. Ioh. 2. Dari denique & mitti Spiritus sanctus dicitur, non quòd ad ipsius essentiā attinet, vt phanatici somniant: sed ipsius in nobis effectorum & donorum speciali respectu, quæ & ipsa propterea Spiritus, id est dona diuinitus inspirata & indita dicuntur.

¶ *Aduocatum*, παράκλητον, i. ὑπὲρ ὑμῶν συντυχόντα τῷ θεῷ, vt explicat ipse Paulus Rom. 8. 26. Itaque licet παράκλησις consolationem quoque vt & exhortationē declaret, & optima quoque ratione cōsolator nolter dici propriè debeat Spiritus sanctus, nostris infirmitatibus συναντιλαμβανόμενος, vt eo ipso loco scribit Apostolus: tamen seruata passiua forma huius epitheti, puto Aduocati vocē melius quam Cōsolatoris cōuenire. Aduocati verò ex communi more dicebātur qui Græcè παράκλητοι, i. à reis aduocati amici, qui pro reo deprecarentur, vt apud Demosth. περὶ παραπρεσβείας: & ab ipso patrono & oratore ipsius rei causā agente differebant, teste Vlpiano l. 1. & 13. D. de præuaricat. quāuis idē alibi latius aduocatos interpretetur omnes eos qui agendis causis quoquo modo operantur. Hinc factum vt Christus quoque dicatur παράκλητος: sed vt peculiari ratione μισὶ τῶν vnicus, ne Spiritu quidem sancto excepto, vt dicemus, 1. Ioh. 2. 1. & Rom. 8. 26. Vulg. vbique retinuit vocem Græcam παράκλητος, excepto 1. Ioh. 2. 1. vbi Aduocatum interpretatur. Syrus autem interpres vbique habet פַּרְקְלִטָא (*Paraclitha*) in suo more mutato. Sic barbarè in Latinis Ecclesiis legebatur & canebatur *Paraclitus*, & quidem penultima breui, pro *Paracletus* pen. longa: quæ barbaries ab Erasmo detecta, magna ipsi mouit apud Onagros quosdam Matæologos certamina. Denique admoneō videri mihi vberiorem sensum, si παράκλητον nō simpliciter cōstruamus cum ἄλλον, sed perinde ac si scriptum esset εἰς παράκλητον. i. *Dabo vobis alium qui sit vobis aduocatus*: cuiusmodi quiddam simile notauimus suprà, 11. 46.

17 (*Nempe*) *Spiritum illum veritatis*, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας. De particulæ huius exegeticæ ellipsi, quæ apud hunc Euangelistam frequentissimè occurrit, alibi diximus. Sed illud quoque notandum est, Spiritum sanctum dici Spiritum veritatis, nō tam quia in sese verax est, vtpote Deus æternus, quàm ab effectu, quòd veritatem inspiret, vt infrà, 16. 13.

¶ *Nec conspicit*, οὐ θεωρεῖ. Hæc duo, nempe θεωρεῖ & γινώσκει inter se distingui oportet. Prius enim ad Sp. Sancti, qui & Filij Spiritus est, externa opera refertur, quæ licèt ipsum veluti oculis ipsis Spectatorem conspiciendum præberent, tamen istos desperata contumacia repugnantes nō magis afficiebant, quàm eos qui oculos in ipso meridie occludunt, ne Solis lucem admittant. Hoc ipsum erat ergo quod minatus illis erat Esaias fore vt quod videbant non viderēt, neque corporis videlicet, neque mentis oculis: ad quod posterius refertur οὐδὲ γινώσκει.

¶ *Nostis*, γινώσκετε. Vulgata *noscetis* γινώσεσθε & mox *Manebit* μενεῖ vt legit, etiam Nonnus, & quidem, vt opinor, rectius, & ad totum hunc sermonem accommodatius. ¶ *In vobis erit* ἐν ὑμῖν ἔσται, id est intra vos, spiritualem videlicet vitam, id est intelligentiam & voluntatē Dei naturæ vestróque muneri conuenientem vobis insinuaturus, & vbique vos afflatu suo gubernaturus, potentiāque suā tutaturus.

18 *Redeo*, ἔρχομαι. id est ἐπανέρχομαι. seruata præsentis temporis emphasi, acsi diceret Christus se licet nondum profectum iam esse in reditu, resurrectione videlicet mox sequuta. Etsi enim præcipue reuocat suos Christus ad spiritualẽ illam & perpetuã suam in Ecclesia præsentiam, tamen altera corporis sui mox sequutura illos solatur adhuc infirmiores. Vulgata, *Veniam*, quo modo ἐλεύσομαι & ἐρχόμενος, sæpe in his libris futuri significationem habent. Syrus autem interpres totum hunc locum sic legit, ac fortasse rectius, ἔρχομαι γὰρ πρὸς ὑμᾶς ὀπίσω μικρόν, καὶ ἐκόμεις. *Veniam enim ad vos paulo pòst, & mundus, &c.*

21 *Conspicuum exhibebo*. ἐμφανίσω. Vulgata, *Manifestabo*, id est, φανερόσω. Erasm. *Aperiam*. αἰτίξω. Idem declarat ἐμφανίζειν, significare Tacitè & clàm iudicare. At ego cõtra existimo, plenam ac quasi humanis oculis aspectabilem declarationem hoc verbo significari, vnde εἰς τοὺμφανὲς, & ἐν τῷ ἐμφανεῖ, id est, palàm & in media luce. Est autem istius exhibitionis modus non corporalis sed spiritualis, & omnium maximè perspicuus. Nec enim subsistit in quadraginta illis diebus mortem ipsius consequutis, quibus suę resurrectionis, fidẽ fecit solis aliquot fidelibus: sed agit præcipuè de perpetua ipsius in Ecclesia præsentia ἐπιφανείᾳ & quotidie crescente in credẽtium animis, cuius ratione promisit se præsentem Ecclesiæ fore ad consummationem vsque mundi. Sic tamen vt peculiarem illam Sp. Sancti ἐπιφάνειαν excellentissimis donis ornatam Apostolis quos missurus erat promittat.

22 *Non (ille) Iscariotes*, οὐχ ὁ Ἰσκαριώτης. Non ille Iscariotes, sed alter ille Iacobi alterius frater. Est ergo in iis verbis ἀναστροφὴ τόπου cuius aliud prorsus simile extat suprà, cap. 6. versu 46.

¶ *Quid est*, τί γέγονεν: id est, quid causæ est. Vulgata & Erasmus, ad verbum, *Quid factum est*, nimium obscurè: quanuis Erasmus annotet sic loquutum esse impurum illum Martialem, cuius penè nomen hoc loco vsurpare mihi religio est.

26 *In memoriam reuocabit*, ὑπομνήσει. Vulg. & Eras. *suggeret*, nõ malè quidem, sed periculosa ambiguitate. Nam ea quoque dicuntur suggeri quę nunquam antea audieris: hic verò de iam auditis intelligendis, & in memoriam reuocandis agitur, quorum exemplum habemus suprà 2.22. & 12.16. Imò quinam potuisset Euangelica historia scribi, nisi Spiritu sancto tot Christi dicta & facta, hominibus alioqui rudibus & illiteratis in memoriam reuocante, totidémque veluti verbis repetẽte? Ideo nõ dixit Christus, *quæ dicam*, sed *quæ dixi vobis*. Iam enim omne Patris de seruandis hominibus consilium eis Christus, quanuis nondum satis intelligentibus, aperuerat, vt ipse testatur infrà 15.15, & eos in orbem terrarum mittens non iubet prædicare quæ audituri essent, sed quæ iam audiuissent. Nullũ ergo Christianæ & saluificæ doctrinæ nouũ caput didicerunt aut docuerũt Apostoli post Domini discessum, vt qui perfectè à magistro suo adhuc viuente fuerint edocti: ac proinde non nisi à spiritu mendacij profectum est quicquid ab iis qui sese successores Apostolorum falsò vocant, ad doctrinam ab Apostolis tum voce tum scriptis proditam, adiectum fuit, nedum vt pro Apostolico sit recipiendum, quod verbo per Spiritum sanctum dictato repugnat, vel ei detractum, vel in ipso fuit immutatum: quæcunque tandem auctoritatis species huic sacrilegæ audaciæ prætexatur. Quod autem postea demum didicit Petrus, & quidem expressa visione de vocatis ad Euangelium gentibus Act. 10, 11. minimè isti quod dixi repugnat. Aliud enim est Gentium vocatio, quàm ipsa fidei doctrina. ¶ *Diuinitùs*. Vulg. *Diuinum*. periculosa temporis mutatione, quasi viuẽs illos nõ docuerit omnia, quod repugnat ipsius Christi dissertis verbis Matt. 28.20. & infrà, 16.15.

28 *Redeo*, ἔρχομαι: id est ἐπανέρχομαι. Est enim simplex pro composito vsurpatum, ex Hebræorum more, vt suprà, versu 18. Sic paulo pòst versu 31. ἀναστῶμεν pro ἐπαναστῶμεν. Vide suprà 18. ¶ *Maior*, μείζων. Notum est quàm multipliciter sit hic locus ab Arianis tum ὑποστατικοῖς tum ὁμοουσίοις exagitatus, quibus qui restiterunt, alij quidem istud Christi dictum ad Humanitatem retulerunt: alij ad Patris ἀξίωσιν, quoniam videlicet ordine & origine personali Pater præit Filio: quæ vtraque doctrina verissima est,

est, & Arianos si sanabiles fuissent, aut etiamnum essent, cõpescere debuit. Sed neutra satis apposita comperietur, nec etiam Arrianorum obiectio, si dictum istud non per se, sed quatenus superioris dicti orationem continet, consideretur: quod omnino faciendum hic & alibis multis locis fuit, vt vera locorum sententia cognosceretur. Ponamus ergo sic argumentatum fuisse Christum ex sententia Arianorum, Pater est maior, id est excellentiæ gradu, Deus, quàm ego. Ist enim ἀγένητος, ego verò sum factitius Deus. Ergo vobis gaudendum est quòd ad illum discedam. Quænam erit, obsecro, in hoc dicto consolatio? Num enim Patris potẽtiam vel præsentiam in terris impediebat, vel discessus augebat? Ponamus etiam sic colligere Christum, Pater ad quem discedo maior me est secundum humanitatem, vel quia ego quatenus sum Deus, sum ab illo, non ille à me: quum tamen simus essentia vnus, &, personaliter considerata potentia, æquales. ergo vobis de meo discessu gaudendum est. Ego quidem certè quæ sit istius conclusionis vis, animaduertere nequeo. Itaque superest vt neq; ad personarum ordinem, neque ad distinctionem vnius naturæ ab altera dictum istud referatur, sed statum infirmitatis Christus cum glorificationis statu contulerit, cuius auctorem facit Patrem, suo more sese ad captum rudium adhuc discipulorum accommodans: non vt precariam deitatem sibi tributam dicat, qua nihil absurdius fingi potest, sed vt qua in re sit nostra vnica spes ac expectatio reposita, nostris penè oculis subiiciat: ac si diceret, Vos adhuc ista mea cõspicua præsentia freti omnia pericula mecum subiistis, qui me tamen non modò hominem vt cæteros, sed etiam præ cæteris calamitosum esse animaduertistis semper, & multò magis quàm antea mox cognoscetis. At enim si mea in hoc miserrimo statu præsentia vos sustinuit, nec obstitit hæc vilissima conditio quominus amorem mei cæteris rebus anteponeretis, saltem mea causa non debetis meo à vobis discessu turbari, quum hac mea ad patrem illũ meum profectione, cuius conditio infinitè ab hac mea vilitate differt, ad ipsius gloriam transiens, nihil sim amissurus, sed in gloriam illam paternam euehendus, ac tãto etiam vobis conseruandis paratior futurus. Libet autem insignẽ hic locum proferre ex Bernardo in Sermone De diligendo Deo, vnde discamus quo amore diligi velit à nobis Christus. *Imò*, inquit, *discipuli, quia Christũ diligũt, dolent. Diligũt, & nõ diligunt. Diligunt dolenter sed non sapienter.*

30 *Vtinus*, τοῦτο. Hoc deest in vetustis codicibus, & apud Theodoretum libro 10. τὸ ἐμοὶ πονηρίας. ¶ *Non habet in ἐχ.* In duobus exẽplaribus scribitur ἐχ ὑφ' ἑαυτὸν *non inueniet*: quod videtur melius opponi verbo ἐπέρχεται. Mox, inquit, mox aggredietur Satan totis viribus, sed in me nihil habet iuris, nec in me quicquam comperiet quale se inuenturum putat.

31 *Surgite*, ἐγείρεσθε. Sic à superiore sermone in extrema cœna habito distinguitur hæc posterior concio, habita quum, remotis mensis, sese ad discessum accingerent, & hymnum proximè vel antegressa vel consequuta. Coniungo verò istud membrum cum superiore, quoniam optimè sic cohæret oratio, & quum lõgiùs etiam postea Christus sermones suos produxerit, vel potius continuarit, neque tunc surrexerunt discipuli, videtur omnino Christus non de surrectione à cœna, neque de suo & discipulorum ex eo ipso loco, in quo cœnarant, discessu loquutus, sed de sua, quam tota hac concione tam prolixa vrgebat ex mundo demigratione istud dixisse, ad quam etiam eos, quanuis ista nondum intelligentes adhortetur, nisi existimemus iam tunc illum eum discipulis suis sese in viam dedisse in hortũ illum vbi sese capiendum norat, & eum, qui sequitur sermonẽ, vsq; ad initium c. 18. in ipso itinere fuisse habitum, vt explicari solet hic locus, quod ex contextu colligi non potest, & verisimile non est. Immo etiam expressis Euangelistæ verbis refellitur infrà 19. 1.

IN CAPVT XV.

1 *Ego*, ἐγώ. Christum intellige secundum vtramque naturam, distinctè tamen, & secundùm se, & secũdùm essentiam suam & secundùm vires & operationes suas consideratam. Vitis igitur est Christus per similitudinem, tum quatenus verus Deus est æternæ vitæ fœcum in sese habens palmitibus ἀπηρτισμένος,

vt viuant & fructificent exerendam: tum quatenus verus homo est, & palmitibus id est hominibus ipsi spiritualiter & per fidei insitionem vniēdis ὁμοώσεις, idcirco homo factus, vt ab eo vno verè communicato, vitalis illa vis, qua est Patri, qui hoc in loco cum agricola confertur, ὁμοούσιος (vnica enim Deitas illa vera, quæ vna & eadem est, tum in Patre, tum in Filio, tum in Sp. Sancto, & quidem non tantùm ἐνεργητικῶς, sed etiam οὐσιωδῶς) verò palmitibus, per huius carnis interuentum huic Mediatori spiritualiter coadunatis communicetur. Refelluntur ergo istius similitudinis analogia & effectis tum Sabelliani personas reipsa non distinguentes, tum Samosateniani Christum ψιλὸν ἄνθρωπον somniantes, tum Marcionitæ humanitatem Christi in spectrum transformātes, tum Arriani creatitiam Deitatem affingētes, tum Pelagiani quod est gratiæ, & quidem vnius Deitatis proprium, naturæ nostræ tribuentes, tum Nestoriani Christi personam diuidentes, tum Eutychiani & illorum soboles Vbiquitarij viuificam illam spiritualem vim Deitati quantumuis Christi humanitati personaliter vnitæ ἀκοινωνήτως propriū ad humanitatis subiectū reipsa traducēt-es, non minus falso & ineptè, quàm si quis diceret corpus ipsa intelligendi facultate præditum esse, quoniam anima rationalis sit ipsi personaliter vnita. *Illa vera*, ἡ ἀληθινὴ veram vitam appellat, quæ vnica cum illam vim viuificam in sese habet, tum illi communicandæ sit sola destinata, omnibus aliis ad hanc spiritualem vitam, siue in isto, siue in futuro seculo præstandam mediis & mediatoribus, siue coordinatis, siue subordinatis vt merè falsis & commentitiis oppositam. Quod autem nōnulli vitem pro vinea, & palmites pro vitibus accipiunt, profectò appositè non dicitur, quanuis nullus sit huic viti verè insitus, qui non sit in vera illa vinea, quæ est Ecclesia, plantatus. Vitis autem hæc vnica est, cui vni palmites omnes inseruntur, etsi numero plures tamen vnum quiddam quatenus vniæ viti inseruntur mysticè constituentes, propterea dicente Apostolo Eph. 4. 5. vnus Dominus vna fides, vnum baptisma, quò & aliæ plurimæ similitudines respiciunt.

2 *Non ferentem fructum*, μὴ φέρον καρπόν. Duplex est igitur hæc insitio, vna vt delicet externæ tantum professionis, qualis est hypocritarum, tū eorum qui aliud sunt quàm videri velint, tum eorum qui seipsos fallunt, nec seipsos explorant an sint in fide, 1. Cor. 11. 28. & 2. Cor. 3. 5. Itaq; verbum Tollit, quod mox sequitur, nihil facit ad euertendam verè electorum & insitorum immotam firmitatem, quum necessario nexu cohæreant illorum salutis causæ ab Apostolo enumeratæ, Rom. 8. 30. propria quorum dona sunt ἀμεταμέλητα teste Apostolo Rom. 11. 29. hanc firmissimam & immutabili Dei proposito consentaneam consolationem, tum ipsi sibi, tum eadem fide præditis omnibus ac singulis accommodante Rom. 8. 30. & 11. sic tamen, vt meminerint electi assiduè sibi dandam operam, vt vocationem & electionem suā firmā efficiant, 2. Pet. 1. 10. per Sp. Sanctificationis τελείωσιν Ro. 8. 14. ¶ *Tollit αἴρει*. Vul. vt & Chrysost hoc verbum vt & proximè sequens, legit futuro tempore eadem manente sententia.

4 [*Id est*] *nisi manserit*, ἐὰν μὴ μείνῃ. Quia præcedenti membro additum est ἀφ' ἑαυτοῦ, à seipso, omnino cogimur supplere particulam exegeticam, ex qua intelligamus totum hoc poni pro illius declaratione. Nam alioquin consequeretur ex hac oratione, palmitē qui māserit in vite, ferre fructum a semetipso: quod cohærere non potest. Idem enim declarat ἀφ' ἑαυτοῦ, atque sua ac propria quadam vi, quā ab alio non mutuetur: quam si haberet palmes, fructum sanè ferret, etiam quū resectus est à vite. Sed de hoc eodem dicendi genere copiosius diximus. suprà, cap. 5. versu 19.

5 *Et in quo ego* [*maneo*,] κἀγὼ ἐν αὐτῷ. Vulg. & Eras. *Et ego in eo*, seruata permutatione constructionis, ex Hebræorū idiotismo, ואני בו (*vaani bo*) pro ואשר אני בו (*vaascher ani bo*.) ¶ *Seorsum à me*, χωρὶς ἐμοῦ. Vul. & Eras. *Sine me*, ἄνευ ἐμοῦ, quod mihi dilutū videtur. quasi videlicet Christus sit duntaxat συναίτιος, quum contrà sit vera causa efficiens, extra quam non modò non satis firmas sed nullas prorsus ad bene sentiendum, volendum, aut faciēdum vires habeamus, sicut palmites viti non adhærentes eo vsque vt succum inde hauriant: nō magis

gis denique quàm cadauera vitæ expertia vllo sensu vel motu sunt prædita, vt loquitur Paulus Eph. 2. 1.

6 *Abiectus extra (vineam,) aresset*, ἐβλήθη ἔξω καὶ ἐξηράνθη. Vulg. *Missus foras & aresset*, mutatis præteritis in futura. Erasmus, *Iectus est foras & exaruit*, seruatis præteritis. Cur autem ego aliter mallem interpretari, has causas habui. Primùm omnium nemo est qui nesciat, ἐβλήθη καὶ ἐξηράνθη, idem prorsus declarare atque βεβλῆσθαι ἐξηρανθη. itaque sic mihi licuit interpretari. Deinde pro *foras*, conuertere malui, *Extra vineam*, quòd alioquin nimium dura videatur translatio. Postremò ἐξηράνθη, id est *exaruit*, verti per periphrasin, *Statim aresset*: quia non satis commodè videtur hic seruari posse præteriti perfecti significatio, cuius videlicet ea est emphasis, vt quod futurum est, declaret certò & mox futurũ, adeo vt pro eo possit haberi quod iã sit factũ: quod genus dicendi (vt multa alia) apparet petitũ esse è medio. ¶ *Vt palmes*, ὡς τὸ κλῆμα, qui videlicet fuerit resectus. ¶ *Deinde colligunt ipsi palmites*) καὶ συνάγουσιν αὐτά. Vulgata, *Et colligunt eum*, vt in plerisque exemplatibus scribitur. Legit enim αὐτὸ, quia præcessit τὸ κλῆμα. Sed τὸ κλῆμα pro τὰ κλήματα positum est, & verbum συνάγειν non potest vni palmiti conuenire: quanuis ita scriptum inuenerimus in tribus codicibus, quorum auctoritate Vetus interpres facilè potest excusari. Erasm. *Et colligent eos*, rectè quidem, sed tamen obscurè, quia eiusmodi mutatio numeri à Græcis & Latinis non solet vsurpari. Ideo expressi ipsum antecedens. Præterea συνάγουσιν per passiuum conuerti, quòd sic potius Latini loqui soleant: qua de re diximus aliquid Matth. 5. 11.

7 *Petite*, αἰτήσασθε. Vulg. & Erasm. *Petetis*. Ego verò existimo futurum indicatiui pro imperandi modo vsurpatum. Nam præterquam quòd sensus videtur ita postulare, in tribus etiã codicibus scriptum inuenimus αἰτήσασθε. Nonnus cõmodius etiam legit, καὶ αἰτήσασθε, γενήσεται ὑμῖν & petieritis, fiet vobis.

8 *Et eritis*, καὶ γενήσεσθε. Vulg. & Erasm. *Et efficiamini*: quasi videlicet hæc quoque pars pertineat ad coniunctionem ἵνα, quod sanè fieri non potest nisi legas γένησθε, sicut in tribus codicibus scribitur: & apparet ex commentariis id legisse Theophylactum, sed perperam, vt opinor. Puto enim potius repetendum esse ἐν τούτῳ. vt sit hæc sententia, Ita glorificatus fuerit Pater meus: & ita demum eritis mei discipuli si multum fructum attuleritis. Nam ἵνα non ponitur τελικῶς hoc loco, sed εἰδικῶς potius, veluti si dicas, in eo positam esse hominum salutem vt Christum fide amplectantur. Nam in hac quoque loquutione ἵνα non declarat finem, sed illud ipsum explanat in quo posita est salus. Sic etiam accipitur infrà, versu 12. Vide Mar. 9. 12.

9 *In illa charitate mea*, ἐν τῇ ἀγάπῃ τῇ ἐμῇ. i. in charitate qua ego vos prosequor. Sic enim versiculo 10, vocat charitatem Patris eam qua Pater Filium complectitur. Est autẽ verè pretiosum hoc dictum, quo veræ Christianæ charitatis causæ omnes diuino planè compendio explicantur.

10 *In eius charitate*, αὐτοῦ ἐν τῇ ἀγάπῃ. Notandum est rursus huius traiectionis exemplum, quo confirmatur interpretatio quam attulimus suprà, 8. 29.

13 *Quam istam*, ταύτης. Sic vertere malui quàm *Hac*, vt non supplerem ἡ quàm cum vetere interprete, & vt liqueat ἵνα vsurpari nõ τελικῶς sed εἰδικῶς.

14 *Eritis*, ἐστὲ, pro ἔσεσθε vt apparet ex eo quod additur, *Si feceritis*. Sic etiam suprà 8. 31.

18 *Scitis*, γινώσκετε. vel scitote, vt Vetus interpres conuertit. ¶ *Prius quàm vos*, πρῶτον ὑμῶν: vel, me qui primus sum vestrũm. sed meo quidem iudicio præstat accipere πρῶτον aduerbialiter. Vulgata, *Priorem vobis*.

20 *Sermonis illius*, τοῦ λόγου. Hic omnino videtur fuisse vis articuli seruanda. Vulg. addit μου, *mei*. quod & ipsum non caret emphasi.

22 *Peccatum non haberent*, ἁμαρτίαν οὐκ εἴχοσαν. Apparet ex eo quod proximè sequitur, non esse istud simpliciter accipiendum, sed per μίμησιν. veluti si de fure deprehenso ac conuicto dicas, Nisi iste conuictus teneretur, esset omnium innocentissimus, id est clamitaret se innocentissimum esse. Ita etiam hoc loco, Nisi venissem, inquit Dominus, isti coram Dei tribunali non desinerent

dicere se fuisse religiosos, & planè alienos à peccato: denique essent viri omnium qui viuunt sanctissimi: sed quum ad eos venerim, & me planè reiiciant, ereptum est illis quicquid suæ improbitati alioquin prætexuissent: quia nihil possunt adferre cur me debeant odisse. Idem etiam mox repetit. nępe versu 24.

25 *Sed* [*oportet*] *vt*, ἀλλ' ἵνα. Vide suprà, 14.31. ¶ *In Lege*, ἐν τῷ νόμῳ. Id est תורה [*torah.*] Est enim generale vocabulum, quo totâ doctrina sacra nonnunquam intelligitur, vt etiam suprà, 10.34. quum interdum Moses Prophetæ & Psalmi distinguantur, vt Luc. 24.44. ¶ *Ipsorum*, αὐτῶν. Hæc quoque particula obseruanda est: quoniam eos minimè omnium oportuit à Lege damnari quibus propriè scripta Lex est, & quibus illam maximè familiarem esse decebat. ¶ *Immeritò*, δωρεάν Hebraicè. חנם [*chinnam.*] i. αἰδέξιος vt 1. Sam. 19.5. Vul. & Erasm. *Gratis*, impropriè. Gratis enim fieri dicitur quod pretio vel mercede non fit, vt quum dicitur Christus nos gratis redemisse. i. nullo à nobis dato pretio.

26 *Aduocatus ille*, ὁ παράκλητος. Nomẽ non participium, de quo vide suprà 14.16. ¶ *Emanat*, ἐκπορεύεται. Vel *Egreditur*, seu *Exit*. Certum est autem hic non agi de ipsa Spiritus essentia, sed de ipsius virtute & efficacia in nobis: cuius virtutis auctorem facit Patrem, non vt sese vel ipsum Spiritum sanctum excludat, sed vt discipulorum oculos à carnis infirmitate auersos, ad Deitatis intuitum eueheret, vt norint videlicet qua virtute sint deinceps confirmandi. Itaq; huiusmodi testimonia nec à Græcis, nec cõtra Græcos ad essentiam Sp. Sancti probandam satis appositè sunt citata.

27 *Testabimini*, μαρτυρεῖτε. Vel, *Testamini*, si libet præsentis significationẽ seruare. Nonnulli cõuertunt *Testemini*, modo videlicet imperandi. Addita verò ratio explicatur ab hoc ipso Euangelista, 1. Ioann. & à Petro Act. 1.21.

IN CAPVT XVI.

1 *Offendamini*, σκανδαλισθῆτε. i. turbemini, vt re inexpectata & intolerabili.

2 *Immò*, ἀλλά. Particula αὐξήσεως hoc in loco sicut rectè exponit Cyrillus, quod tamen rarissimum est absque particula καί, sicut Latinè dicimus. Quinetiam. Vulg. *Sed* admodum ambiguè.

¶ *Tempus* ὥρα vide suprà 12.23.

4 *Quòd ego*, ὅτι ἐγώ. Expendenda est vis omnium illarum particularum, quas qui prætereunt, vt nescio cui latinitati seruiant, vim huius sententiæ infringunt.

7 *Aduocatus ille*, ὁ παράκλητος. Vide suprà 15.26. ¶ *Sin autem profectus fuero*, ἐὰν δὲ πορευθῶ. vel, *Quum autem abiero*, vt אם (*im* pro אשר (*caasher*, accipiatur: sicut diximus suprà, 14.3.

8 *Arguet*, ἐλέγξει. Id est conuincet: ita vt nihil habeat quod prætexat, sicut suprà dixit, 15.22. & 24. Quum autem variè sit expositus hic locus, adferam & ego quod mihi dedit Dominus. Puto igitur Christum de Spiritus sancti in Ecclesia virtute ac efficacia agere aduersus mundum, id est aduersus eos qui Euangelio resistunt: tum verò maximè illud tempus respicere quod ipsius in cælum ascensionem consequutum est, quum effuso in Ecclesiam Spiritu, omnes contradicentes manifestò coarguit. Dicit ergo fore vt per vim illam diuinã, quam inspiraturus est Apostolis, atque adeò toti Ecclesiæ suæ, postquam in cælum ascenderit, conuincatur mundus peccati. id est, ipsi hostes à quibus reiectus, spretus, in crucem actus fuit, cogantur conscientiæ suæ testimonio profiteri se magnopere in eo errasse, quòd non potius in illum crediderint. Ideo dicebant illi quos Petrus tanquam homicidas coarguerat, Act. 2.37. Quid faciemus, viri fratres? Quid enim? ánnon hoc est mundum adigere ad homicidij confessionem voluntariam? Deinde, inquit, arguet mundum de Iustitia: non ipsius mundi certè, qui se peccatorem, velit nolit, agnoscet, sed de ipsius Christi iustitia, Quia inquit, ad Patrem vado, nec amplius videbitis me. Id est, quum mundus præsens in Ecclesia spectabit Spiritum per me in vos effusum, fateri cogetur me verè iustum fuisse, qui ex hoc mundo discedens, non fuerim dãnatus à Deo pro blasphemo & impio, sed approbatus & receptus à Patre, cuius quũ me Filium diceré, illi idcirco me vt blasphemum & impiũ damnarint. Hoc, inquam, fateri mũdus cogetur, & causam meam Deo placere, quum vos, qui doctrinam

ctrinam meam asseretis, tot virtutibus planè cælestibus ornatos conspicient: quod & ille Centurio statim post Christi mortem agnouit,& qui reuertebantur plangentes, quum paulo antè iussissent illum tolli ac crucifigi. Postremò arguetur mundus de iudicio,id est hûc adigetur vt me, quem veluti fabri filiũ contempserit, adeo vt etiam cum ludibrio petierit vt de cruce descenderem: me,inquam, verè Dei Filium agnoscat, qui solutis mortis doloribus tunc ero dextra Dei exaltatus. Quia,inquit,princeps huius mundi iudicatus est, id est, quia reipsa intelligent & cognoscent me diabolo superato, imperiũ in mundo exercere,quum viderint omnes sese frustra vobis opponere, quoniam vos armabo virtute illa cœlesti,qua destruatis omnem celsitudinem quæ extollitur aduersus cognitionem Dei, & captiuam ducatis omnem cogitationem ad obediendum mihi:qua de re multa Apostolus,2.Cor. 10.12.& Eph.1. 19.20. 21.22. Etsi autem hæ omnes Christi virtutes à condito mundo in ipsius sanctis excelluerũt,vt scriptum est toto capite 11. Epistolæ ad Hebræos: tamen à missione illa Spiritus sancti clarissimè cœperunt eminere, ita vt omnium oculos perstringerent: sicut prædixerat Ioel 1.28.& Dauid Psal.68.19.vt ex Actis Apostolorum licet intelligere. Non desunt tamen qui simplicius etiam exponãt, Dei Spiritu per seruos suos quotidie loquentis, coargui mundum peccati,in quo videlicet sit demersus: coargui iustitiæ, quòd veræ iustitiæ sit prorsus insçius: coargui denique iudicij, quòd eum ignoret atque etiam oppugnet cui tradita est omnis in cælo & terra potestas: quoniam videlicet eum repudiat qui tollit peccatum, qui sua virtute nunc regnans nos iustificat, qui denique diabolum vicit. Quid si simplicirer intelligas,De peccato, cuius rei omnes conuincentur spreto Euangelio? De iustitia,quam videlicet sibi in Christo oblatam contempserint, nunquam mundo postea offerendam, quum discesserit Christus ex mundo, nunquam nisi ad iudicium rediturus. De iudicio denique,quod incredulis esse paratum & in ipsorum principe Satana iam aliquatenus exertum cogentur ex Apostolica doctrina & eius efficacia cognoscere.

9 *Non credunt,* οὐ πιστεύουσιν. In vno exẽplari scribitur, ὅτι οὐ πιστεύουσιν, Quòd non crediderint,& fortassis rectius.

10 *Conspicietis,* θεωρεῖτε. Similis enallages exemplum vide suprà 11. 8. Vulg. & Etas. *Videtis.*

11 *De iudicio,* περὶ κρίσεως. Id est, (vt ego quidem existimo) de auctoritate illa ac potestate quam ego tum obtinebo in cælo & in terra: vt ipse videtur explicare. Matth.28.18.supra omnes cælos videlicet sublatus, Philip.2.9.

12 *Multa,* πολλὰ. Atqui supra 15.15. testatus erat sese illis patefeciſſe omnia quæ à Patre audierat, nempe ad Mediatoris implendum munus spectantia pro Ecclesiæ salute obeundum. Hæc igitur de iis intelligenda sunt quæ ad ipsius Apostolicæ functionis & Ecclesiarum constitutionis executionem pertinebant. Ipsius autem fidei & religionis placita quorum præcipuè fuit illis necessaria,perfecta & αὐτόπτους notitia summatim Christus ipsis vt valde adhuc rudibus exposuerat,vt sacra hęc tota historia testatur. Planissimè verò postea & abundantissime illos extraordinem docuit. Nihil ergo fauet hic locus impudentissimis illis sacrum ministerium profanantibus, qui verbo scripto alterum ἄγραφον non tantum adiciunt, sed etiam anteponũt, & quod Christus his ipsis selectis suis sese indicaturum promittit audent in sæcula mortem illorum subsequuta reiicere, tanquam eo vsque dilato, & nescio quibus tandem patefacto, quos maxima ex parte nemo pius possit pro legitimis Doctoribus agnoscere, si ipsorum traditiones quas vocant ad verbi Dei normam exigant, quod faciendum esse res ipsa clamat, nisi vltrò decipi velint digni talibus doctoribus discipuli.

13 *Introducet,* ὁδηγήσει. Vulgata, *docebit,*vt legisse videatur διδάξει ὑμᾶς πᾶσαν, &c. eodem manente sensu, & variè citatur in patrum scriptis hic locus,annotata quoque hac duplici scriptura ab Augustino, tractatu in Iohann. 96. & 100.

14 *De meo accipiet,* ὅτι τοῦ ἐμοῦ λήψεται. Euangelicam videlicet doctrinam, cuius subiectum & materia est ipse Chri-

ſtus, & quæ pro nobis geſſit ab Apoſtolis primùm, ac deinceps à Paſtoribus & Doctoribus per Spiritum ſanctum edoctis promulganda ad fines vſque ſeculorum. Vagantur ergo extra oleas qui de Spiritus ſancti Deitate & ſacrarum perſonarum nexu in hunc locum diſſerunt aduerſus Pneumatomachos, licet, fateor, damnatiſſimos hæreticos. Sed non minùs, quanuis alio diuerticulo, aberrant, qui aliquod aliud magiſterium Spiritui ſancto in Eccleſia tribuunt, quàm ea ipſa docēdi quæ à Prophetis prædicta, à Chriſto ipſo præſtita, & perfectiſſimè demum ab Apoſtolis, & voce promulgata & ſcripta ſunt vt in Eccleſia Dei ad fines vſque ſeculorum rectè & ſanctè doceantur & credantur, ſub anathematis pœna, Gal.1.8.& 9.

16 *Pauliſper*, μικρὸν, id eſt, vbi paulum temporis præterierit, quod videlicet ad ipſius vſque mortē proximè imminentē ſupererat. Eſt enim præciſum hoc dicendi genus è medio petitum. Vulg. *Modicum*. Eraſ. *Puſillum*.

¶ *Et rurſum pauliſper*, καὶ πάλιν μικρὸν. Sic ego quidem exiſtimo ſignificari perbrene illud ſpatium, triduum videlicet illud declarat, intra quod reſurrexit, & totis quadraginta diebus, poſtea nempe donec in cælos aſcenderet, ſeſe conſpiciendum, immo etiam tangendum & contrectandum præbuit. Hæc enim inter ſe oppoſita inter iſta duo, *Pauliſper*, nempe, *Non conſpicietis me*, & *Videbitis me*, omnino oſtendunt proximam aliquam conſolationem, breuis videlicet abſentiæ, & mox ſequuturi reditus ac conſpectus iis ipſis diſcipulis promitti, quos Chriſtus præſenter alloquebatur, ac proinde, (quanuis minimè voluerit Chriſtus ſuos in illa corporis ſui in terris præſentia ſubſiſtere) verba iſta non poſſe ſatis commodè ad illum poſteriorem Chriſti aduentum accommodari. ¶ *Quia ego*, ὅτι ἐγώ. Id eſt, Quoniam tranſeo ad æternam gloriam, vnde futurum eſt vt vobis adſim multo etiam efficacius quàm vnquam antea. Tunc enim verè quis & quātus ſim experiemini, qui verior eſt Chriſti conſpectus, quàm qui ad carnis preſentiam refertur.

17 [*Quidam*] *ex diſcipulis*, ἐκ τῶν μαθητῶν. Subauditur τινὲς de qua ellipſi diximus Matth. 27. 10. eius autem alia etiam exempla extant Matth. 23. 34. & 21. 16.

24 *Vſque adhuc*, vide Matth. 11. 12.

¶ *Non petiſtis*, οὐκ ἠτήσατε. Certum eſt tamen ante Chriſti aduentum nunquam fuiſſe ritè cōceptas preces, niſi promiſſi Mediatoris reſpectu. Poſtquā autem in carnē venit ideo multò magis & euidētiùs faciendū fuit: ſed quū hæc diceret Chriſtus, ne diſcipuli quidē adhuc niſi admodū tenuiter illū pro Meſſia agnoſcebāt, & ipſius Mediatoris officiū ſic erat Phariſaicis & aliis impiis dogmatibus obſcuratum, vt pauci admodū quid hoc rei eſſet, & verū ceremonialis cultus finem, id eſt verā inuocationē intelligerēt, vt ex Chriſti aduerſus Sacerdotes, & Apoſtolorū de diſcrimine legis & Euangelij diſputationibus liquet. Viguit tamē ſemper in nōnullis vera cultus diuini per Mediatorem vēturum regula, quā etiā ij qui eū iam veniſſe adhuc ignorabant, obſeruarunt, & ita quidē vt Deo gratæ fuerint eorum preces, vt ex Cornelij hiſtoria liquet, Act. 10. 11. & 4. Tales erant etiā ex gētibus quos Lucas vocare ſolet σεβομένους, quos poſtea Dominus pleniùs per Apoſtolos erudiit. Multò magis igitur idē de ipſis Apoſtolis & aliis veri Chriſti diſcipulis intelligendū eſt, qui tamē quòd admodū adhuc rudes eſſent hīc dicūtur nō feciſſe, quod nōniſi pro exigua illa ſuæ notitiæ & fidei menſura faciebant, præ ea Spiritus ſancti efficacia, qua fuerant extra ordinem etiam donati, & quæ per illorum miniſterium vniuerſo mundo affulſit.

25 *Per ſimilitudines*, ἐν παροιμίαις. Vt Ioh. 10. 6. Parabolas intellige non vſitatum illud loquendi genus per comparationes, quibus non obſcuratur, ſed illuſtratur oratio: Sed ænigmaticum & allegoricum docendi genus, de quo vide Matth. 13. 10. & Marc. 4. 34.

27 *Ipſe*, αὐτὸς, id eſt ſponte, etiām non rogante me, veſtríſque precibus non tam illum commouentibus, quàm vt habet Græcum vetus prouerbium, Sponte & per ſe ad veſtras audiēdas preces properantem hortantibus. Eſt autem inſignis hic locus ad intelligendā illius interceſſionis Chriſti in cœlis functionē, quæ duabus in rebus poſita eſt, vna in eo

in eo quod preces noſtras neque ipſi offerimus, neque Pater recipit aliter quàm Filij Mediatoris vnici interuẽtu & nomine cõceptas, altera in eo quòd perpetuo viget apud Dei tribunal illa Chriſti oblatio per quã Deo placati & accepti ſumus. Itaque ridiculi ſunt qui Chriſtũ imaginantur in cœlis eorũ more qui in terris ſupplicationes principibus ſuis ſiue ſuo, ſiue aliorũ nomine afferunt, Patris pedibus aduolutũ, nedum vt Angeli vel ſancti defuncti nunc ſint Chriſto adiungendi vel ſubordinandi deprecatores. ¶ *Prodiſſe.* ὅτι ἐξῆλθον. vide ſup. 8. 42.

30 *Nec opus eſt tibi,* οὐ χρείαν ἔχεις. Chryſoſtomus legit οὐ χρεία ἐστὶν, *Non opus eſt*, quod ſimpliciſſimum videtur, ita videlicet vt hoc non referatur ad illud. *Nunc ſcimus te ſcire, omnia*, ſed ad præcedentem verſiculum, vt ſit hæc huius loci ſententia. Quum tu nos antea per parabolas, & quaſi ænigmaticè doceres, cogebamur te de pleriſque interrogare, à nobis videlicet parum intellectis: nunc verò tam planè & perſpicuè nos alloquutus es, vt minimè ſit neceſſe, de iis amplius ex te quærere. Et certè ſi alteram & receptam lectionem ſequamur, dicendum potiùs videbitur, Non opus eſt nobis vt te quiſquam interroget, quum ſis perſpicuè loquutus: vel, Non opus eſt tibi quenquam interrogare, quum ipſe per te omnia noueris. Anteuerterat enim Dominus illorum cogitationem de ipſo interrogando, vt apparet ſupra ex verſiculo decimonono. Mutanda tamen temerè non eſt recepta lectio, quam Auguſtinus hunc nodum ſimul nectens & ſoluens his verbis explicat, Quando nos interrogamur ab iis qui volunt aliquid à nobis ſcire, ex ipſis interrogationibus eorum cognoſcimus quid velim dicere, opus eſt ergo nobis ab iis interrogari, vt inquiſitiones eorum quibus reſpondendum eſt nouerimus. Ipſi autem Chriſto, ne id quidem opus erat, qui omnia non erat, quia prius quàm interrogaretur, interrogatoris nouerat voluntatem.

31 *Nunc creditis?* Ἄρτι πιστεύετε, Vel, *Iam creditis?* id eſt, ſiccine vos iam fidé mihi habere iactaris! Nec enim hæc verba ſunt propriè interrogantis, ſed ſecuritatem reprehendentis, & de mox ſequuturâ diffidentia præmonentis, vt alloquutus fuit Chriſtus Petrum ſuprà 13. 38.

32 *Quum,* ἵνα. Vide ſuprà 15. 2. & ſupra, vers. 2. ¶ *Ad ſua,* εἰς τὰ ἴδια, Vel, *in patriam*, Galilæam videlicet, quò ſeſe illos recepiſſe, & ad piſcaturam reuerſos apparet ex huius Euangelij capite vltimo, minimè id quidem quòd à præceptore deſciuiſſent, quem etiam reſurrexiſſe Hieroſolymis cognouerant: ſed tamen non ſine magna perturbatione, cui vt Chriſtus mederetur, iuſſit eos etiam illuc ad tempus proficiſci vbi ſeſe ipſis patefaceret, mentibus videlicet pacatioribus extra vrbem, velut extra teli iactum futuris, quòd Galilæa non eſſet Pilato & Hieroſolymitanis obnoxia, Matth. 28. 10. Vide ſuprà 1. 11. Caſtellio. *Alius alió.* Vulgata. *In propria*, Eraſmus *In ſua.*

¶ *Pater*, ὁ πατὴρ. Epiphanius contra Ariomanitas, addit ὁ γεννήσας με, qui genuit me.

33 *In me pacem habeatis,* ἐν ἐμοὶ εἰρήνην ἔχητε. Id eſt, In mei fiducia prorſus conquieſcatis, ne vos vllæ tempeſtates auferant. Nam pacem habere hîc opponitur perturbationi ac triſtitiæ. Dixi autem potius *In me*, quàm *Per me*, quòd noſtram illam cum ipſo Chriſto communicationem, qua in ipſum verè inſerimur, putem hoc dicendi genere expreſsè ſignificari.

IN CAPVT XVII.

2 *Auctoritatem [in] omnem carnem,* ἐξουσίαν πάσης σαρκός. Vulgata & Eraſm. *Poteſtatem omnis carnis*, nimium obſcurè, Subauditur enim ἔχῃ, vt ſuprà, Matth. 10. 1. & 12. 31. Cárnem autem pro homine accipi ex Hebræorum conſuetudine, ſæpe iam annotauimus.

¶ *Quotquot,* πᾶν ὅ. Vulgata, *Omne quod.* Eſt autem in hoc ab Hebræis ſumpto dicẽdi genere manifeſtum ἀναλλάκτως, niſi pro πᾶν legas παντὶ, & pro *Omne*, ſcribendum ſit, *Omni.* Sed plana eſt ſententia, & Euangeliſtas apparet multa dicendi genera è medio petiiſſe vt rudi vulgo ſeſe accommodarent. Meus autem vetuſtiſs. codex pro δώσῃ αὐτοῖς, habet ἔχῃ, *Habeat*, & ita tollitur iſtud Solæcophanes.

3 *Vt,* ἵνα, εἰδικῶς non τελικῶς, vt ſuprà

iam aliquoties. Dicitur autem hæc cognitio esse Vita æterna, quoniam illam notitiam beatitas consequitur. ¶ *Illum solum verum Deum*, τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν. Vulgata, *solum verum Deum*. quæ sententia sic peruerti potest ac si solus Pater diceretur esse verus Deus, ita videlicet vt particula μόνον construatur à parte anteriore cum verbo substantiuo necessariò subaudito, ideóque à me expresso: quum tamen articulus τὸν præpositus particulæ μόνον, ostendat hanc esse à parte posteriore cum illo verbo connectendam, vt pater dicatur esse ille verus Deus qui solus est, vtpote qui sit vnicus & singulatissimus, quo modo etiam construendus est idem articulus cum eadem particula, Rom. 16. 27. & 1. Tim. 1. 17. Itaque Arriani occasionem ne leuissimam quidem habuerunt impietatis suæ ex hoc Christi dicto stabiliendæ. Nec enim valet hæc consecutio, Pater est ille solus verus Deus, ergo neque Filius, neque Spiritus Sanctus sunt ille solus verus Deus. Nec enim pluralitate personarum discerpitur essentiæ vnitas. Sed tum demum dicere viderentur aliquid Arriani, si sic colligerét, Solus Pater dicitur esse verus ille Deus. Ergo nec Filius, nec Spiritus sanctus, sunt verus ille Deus. Sed negatur illis antecedens, ex huius loci & aliorum recta in Græco sermone constructione: ex qua manifestè liquet, illum solum verum Deum dici Patrem, non vt Filius vel Spiritus sanctus excludatur, sed vt verus ille Deus qui solus & vnicus est, falsis diis opponatur, vt passim patres Arrianis respondent. quũ etiam disertè Iudæ 4. Iesus Christus vocetur ὁ μόνος δεσπότης θεὸς καὶ κύριος ἡμῶν. Sed & commodè, ac certè magis apposita ἐλλείψει, pro verbo ἐστὶ) suppleri potest participium ὄντα, & ita hic locus conuerti, *vt te cognoscant qui es ille solus verus Deus*, quod expresè tribuitur quoque Filio, 1. Ioh. 5. 10. Chrysostomus aliter quoque Arrianis respondet, hunc locũ sic ordinans, *vt cognoscant te & quem misisti Iesum Christum, esse solum illum verum Deum*: citans illa Pauli verba 1. Corinth. 9. 6. An solus ego & Barnabas, &c. vbi particula SOLVS non excludit, sed comprehendit Barnabam. Sed mihi videtur constructio simplicissima quam sum sequutus.

4 *Consummaui*, ἐτελείωσα. Deerat tamen adhuc præcipuum nostræ redemptionis opus, nempe oblatio in ara Crucis. Sed quod proxime instabat, quasi iam impletum censetur.

5 *Glorifica me*, δόξασόν με. Loquitur de infinite gloriosa eminẽtia quo Deitas essentialiter & incomprehensibiliter supra res omnes eminet, quo nomine ab omnibus summo cultu adorari meretur sola, sicut vna & eadem est in singulis tribus personis, seruata semper illarum & in sese, & in suis inseparabilibus operationibus distinctione. Hæc autem gloria quo ad illius vsum in salutis nostræ mysterio quodãmodo sæpe abdicarat Filius in serui forma durante suæ illius exinanitionis spatio, vt loquitur Paulus Philip. 2. 7. vt post resurrectionem non quidem data, sed quodammodo ipsi reddita & restituta fuisse videatur, sua etiam illa carne supra creatas res omnes euecta, qua de re vide Matth. 28. 18. & 1. Cor. 15. à vers. 24. vsque ad 29.

6 *Tui erant, & mihi eos dedisti*, σοὶ ἦσαν, καὶ ἐμοὶ αὐτοὺς ἔδωκας. Hæc nonnulli per parenthesim separant, in vt quod sequitur, *Et suum sermonem seruant*, cum eo cohæreat quod dixerat, *Quos dedisti mihi [electos] ex hoc mundo*. At ego nullam hic admitto parenthesin: imò verò in iis verbis totam salutis nostræ summam suis gradibus diuinissimè descriptam considero. Nam quum ait, *Tui erant*, æternam illam electionem declarat in ipso Dei beneplacito absconditam, quæ totius nostræ salutis est basis ac fundamentum. Deinde quum dicit, *Quos dedisti mihi, & quibus patefeci nomen tuum*, significat æterni illius & absconditi propositi declarationem in Christo factam, per quem demum fide apprehensum iustificati sumus & sanctificati, vt electionis gloriam tandem consequamur, sicut paucis etiam hæc omnia complectitur Apostolus Rom. 8. 30. & Ephes. 1. 4. & 5.

7 *Nouerunt*, ἔγνωσαν. Syrus legit γνῶσι, *Nouit*, quod etiam in vno ex Stephani nostri codicibus scriptum inueni. Sed receptam scripturam probo.

12 *Filius ille perditionis*, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας. Erasmus, *Filium perditum*. Nam, inquit,

inquit, alioquin quid est filius perditionis, nisi quem genuit perditio? Atqui absurdior est hæc amphibolia quàm vt cuiquam in mentem veniat. quòd si placuillet ab Hebraismo deficere, maluissem hominem perditum interpretari. Sed Hebraismum vltro integrum seruaui: quia qui perditum hominem dicit, ipsum duntaxat euentum ac miseram conditionem declarat: at Iudas dicitur filius perditionis, non modò quia periit, sed etiam quia huic exitio erat destinatus ac deuotus, vt manifestè liquet ex iis quæ scripta sunt Act. 1. 16. & 4. 27. & 28. Neque tamen hæc faciunt vt vel Deus sit in culpa, vel Iudas culpæ eximatur, sicut copiosius alibi diximus: sed hoc dixit Christus ne videretur, perdito Iuda, labefactata æterna Dei electio. Ideo dicit alibi, *Scio quos elegerim*, suprà, 13. 18.

16 *A Malo illo*, ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. Vide Matth. 6. 13.

17 *Sanctifica*, ἁγίασον. Id est sanctos efficito, magis ac magis videlicet. Sanctum autem dicitur quod Deo peculiariter deuotum ac consecratum est: quamobrem etiam Spiritus Sanctus seu Sanctificationis vocatur qui in fidelium cordibus efficit vt velint ac possint quæ Dei sunt. Est autem hoc vocabulum (vt alia multa) profectum ab Hebræis: quod quum Latini theologi retinuerint, nos quoque libenter seruauimus. ¶ *Tuæ, οὗ.* Hoc non reperio in meo vetustissimo codice, neque legit vetus interpres. Veritatem autem hic appellat, veram eorum quæ de Deo & ipsius cultu hominibus ad salutem cognoscenda sunt perceptionem, sicuti fuerant & à Prophetis antea, & ab ipso demum Christo exposita.

18 *Sicut κἀγώ.* Eodem videlicet fine, nempe vt vniuersam salutis doctrinam hominib. tradant: quod munus sicuti abs te commissum fuit, & egomet adhuc mea voce obij: ita deinceps per ipsos, vtpote legatos meos, peragã. Eph. 4. 11. Itaque restringenda est hæc particula ad id de quo agitur. Nam alioqui penitus alia est Filij Dei quàm Apostolorum missio. Filius enim vnicus missus est ἀποστολικῶς, & vt Dominus: neque duntaxat vt doceret, sed vt in sese homines Deo reconciliaret, Apostoli verò Christi quidem personam docendo repræsentarunt, sed vt serui plantantes & rigantes, operarũ omni effectu à Christo insolidum dependente. ¶ *Misi*, ἀπέστειλα. Id est mittendos designaui.

19 *Eorum causa*, ὑπὲρ αὐτῶν. Vulgata, & Erasmus, *Pro eis*. Ego, in re tanti momẽti, studui homonymiam vitare. ¶ *Sanctifico meipsum*, ἁγιάζω ἐμαυτόν. Nempe & Sacerdos simul & victima. Idque non pro se, in quo nullũ fuit peccatũ, quòd precibus vel expiatione egeret, sed pro totius Ecclesiæ salute. Sic enim accipitur in hoc dicto sanctificandi verbum, & hæ preces altera fuerunt sacrificij Christi pars, quarum exauditarum virtute stat Ecclesia. *In veritate*, ἐν ἀληθείᾳ. Vel verè, vt externæ purificationes cum interiore reali in Christo per Spiritũ sanctum sanctificatione comparentur.

20 *Per sermonem eorum*, διὰ τοῦ λόγου αὐτῶν. Fides igitur vera & saluifica, est ex auditu doctrinæ Apostolicæ: & vera Apostolica doctrina est ea demum quæ nos ad vnicum Christum deducit.

21 *Vnum*, ἕν. Ergo sicut credentium inter se vnitio non in aliqua essentiarum ipsarũ vel animi vel corporis singulorum, sed in fidei & charitatis vero consensu spirituali sita est: ita etiam istius vnitionis causa, id est credentium corporis in Christo capite vnio, minimè in eo consistit vt suam in nos substantiam transfundat siue in Verbo, siue in sacramentis, sed in eo quòd totus per organum fidei & sancti Spiritus virtutem à nobis apprehensus, siue spirituali modo ac vinculo noster factus, suum illum viuificum succum, vt vitis in adhærentes palmites, in nos effundat, bonáque sua omnia, ne exceptis quidem æterna gloria, communicet: ipsius videlicet Spiritu, velut anima quadam, totum Ecclesiæ mysticum corpus, noua cælesti vita viuificante, quam Petrus Naturam diuinam appellat, 2. Pet. 1. 3. & 4. Ex hoc autem & illud efficitur, hîc non agi de ἑνώσει Patris & Filij, cuius respectu nostra neque inter nos, neque cum Christo cõiunctio est ἀνάλογος, sed de eo quod cum isto ὁμοουσίῳ penitus cohæret, nempe quòd Pater & Filius vt essentia, ita etiam potentia & voluntate (seruata personarũ distinctione) vnum sint: & Filius quate-

nus homo, volũtatem, alteram quidem quàm Pater, sed paternę, suaque diuinę prorsus consentientem, habeat.

22 *Gloriam*, τὴν δόξαν, De illius κοινωνίας fructu, æterna videlicet beatitate nunc agit: & huc etiam referẽdum est, non ad superiorem κοινωνίαν, quod repetit de Patris & Filij, Filij inquam, in carne manifestati vnitate, cuius gloriæ ac felicitatis, quę vnica est, participatione, secũdum cuiusque membri mensuram, singuli credentes dicuntur propterea hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi, Rom. 8. 17.

23 *Ego in eis*, &c. Iam vtramque κοινωνίαν connectit, quæ vt perfectissima sit, tres habet gradus. Vnum, eúmque summum & reliquorum κύριον αἴτιον, Patris & Christi mediatoris vnionem: alterum, eúmque intermediũ, à quo Christus hoc dictum inchoat, ipsius capitis cum Ecclesia κοινωνίαν: tertium denique, nostram inter nos, sub eodem capite coniunctionem.

24 *Velim*, θέλω. Vulgata & Erasmus, *Volo*, id est opto, quo sensu Latini Iubẽdi quoque verbo vtuntur, vt quum dicunt, Saluere te iubeo. Sed mollior est in hac significatione modus optandi, quàm Indicandi. Loquitur enim hoc loco Christus suo more, vt mediator intercessionis, cũcta, vt in aliis precibus, ad Patrem referens, vt Matthæi 20. 23. & alibi sæpe. Non est igitur satis firmum Augustini argumentum epist. 78. Patris & Filij æqualitatem ex hoc loco parum appositè probantis. Non enim, inquit, diceret Volo, sed supplicans, Rogo. Nam & in hac ipsa precatione Christus antea sæpius vsus est verbo ἐρωτῶ, id est Rogo: & discipuli Christum ipsum compellantes vsurpant verbum Θέλειν, Mar. 10. 35. quem locum vide.

¶ *Sum*, εἰμί. Id est breui sum futurus, vt suprà. 7. 34. nisi malis id explicare per ἀδιαιρέτην κοινωνίαν. ¶ *Ante iacta*, πρὸ καταβολῆς. Hanc particulam alij cum verbo ἠγάπησας, *Dilexisti*, coniungunt: alij cum verbo δέδωκας, *Dedisti*, id est dare decreuisti,

IN CAPVT XVIII.

1 *Egressus abiit*, ἐξῆλθεν. Sic apud Hebræos ex antecedente intelligitur consequens. ¶ *Torrentem Cedron*, τοῦ χειμάῤῥου τοῦ Κέδρων. Sic quidem legimus in omnibus Græcis exemplaribus, sed manifesto errore, quũ Hebræi קדרון [Kedron] vocent, quasi tenebricosum dicas, sicut hodie Germani Hercyniam syluam *Schuartzwald*, id est nigrum nemus, appellant. Hoc verò quum quidam ignorarent, & putarent hîc agi de cedris arboribus, (quas tamen, vt rectè doctissimus ille Capnio annotauit, Hebræi diuerso prorsus vocabulo ארזים [arazim] appellant) hunc locum corruperũt: non quidem addito articulo, sed mutato, vt rectè omnino coniecit Stapulensis. Neque enim dubito quin initio scriptum fuerit, τοῦ χειμάῤῥου τοῦ Κέδρου, sicut 1. Reg. 15. cap. 13. scriptum est, ἐπὶ τοῦ χειμάῤῥου τοῦ Κέδρου, non autem τοῦ Κέδρου, vt perperam legit Erasmus. Sed Κέδρου scribendum, & initio scriptum crediderim, non Κέδρων, vt Ἀβαδδὼν, Apoc. 9. 11. Syrus pro πέραν τοῦ χειμάῤῥου, habet לעברא דרגלת [letebra dargeliba,] id est ad transitum pedis, id est ad vadum quo torrens traiiciebatur, ab vmbrosa valle quam præterfluebat cognominatus. ¶ *Hortus*, κῆπος. Situs videlicet in villa, siue vico vocato Gethsemane, vt nulla hic sit repugnantia inter huius Euangelistæ narrationem, & Matth. 26. 36. & Marci 14. 32.

3 *Cohortem*, τὴν σπεῖραν. Additus articulus ostendit certam cohortem hîc significari, eam videlicet de qua loquitur Pilatus, Matthæj. cap. 27. versu 65. cui præerat, ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ vt minimè oportuerit Pilatum à Sacerdotibus hac de re interpellari, quod ipse Pilatus illis, à quibus de custodiendo sepulchro rogabatur respondit Matth. 27. 65.

9 *Vt impleretur*, ἵνα πληρωθῇ. Verba sunt non Christi, sed Euangelistæ, ὑπόθεσιν sermonis è medio petita, vt infrà 19. 24. plenæ verò constructionis exemplũ legitur ibidem, versu 36.

13 *Anni illius*, τῷ ἐνιαυτῷ ἐκείνῳ. Post hæc verba legit Cyrillus, καὶ ἀπίστως αὐτὸν διδυμίσας πρὸς Καϊάφαν τὸν Ἀρχιερέα, quantum quidem coniicere licet ex Latina interpretatione: nam Græcum codicem mihi non contigit videre. Hanc igitur lectionem approbat Erasmus: cui sicut in eo assentior quòd hæc putet in contextum reponenda, ita quiddam præterea requiro. Cur reponenda existimem, his causis adducor: primùm

primùm quia Cyrillus, vetus ac nobilis interpres, & πολλοὶ αἰπάλξεις ἄλλων, ita legit & interpretatur: deinde quòd aliquin non cohærebit narratio. Nam statim subiicitur, Petrum in aulam Pontificis fuisse introductum, in qua etiam fuerit Christus à Pontifice interrogatus, & ab ipsius ministro cæsus, quòd videretur non satis magnam habere Pontificiæ dignitatis rationem: quæ omnia non possunt ad alium quàm ad ipsum Caiapham Pontificem referri. Præterea si quis cum istis cōferat quę ab aliis Euangelistis narrantur, fatebitur omnia hæc non in ipsius Annę sed Caiaphæ domo gesta. Nec aliter sanè commodè possis Iohannem cum cæteris Euangelistis conciliare: siquidem ij magno consensu (vt rectè omnino Erasmus obseruat) tres Petri negationes ita narrant vt in vnis Caiaphæ ædibus factas esse appareat. Deinde nisi ita hæc esse fateamur, præterierit Iohannes quicquid gestum est aduersus Christum ab ipso Caiapha, cui tamen vni ius fuit cōcilium cogendi & in Christum inquirendi. Postremò, epanalepsis illa quæ extat infrà versu 24. omnem mihi dubitationem exemit. nam sanè nimis durum esset superiora omnia accipere veluti ἐξ ὑστέρου aut ἐξ ὑπαγωγῆς dicta. Itaque suo loco hæc reposui. Sed vnum dixi præterea hîc à me requiri. quum enim apud Cyrilli interpretem legatur, *Miserátque*. i. ἀπέστειλαν, ego contrà partim ex ipsius narrationis serie, partim etiam ex illa epanalepsi didici legendum esse ἀπέστειλεν, & misit, ipse videlicet Annas, Iesum vinctum ad Caiapham generum. Itaque in ipsius Annę domo nihil gestum est quod cōmemorandum putarit Euangelista. quo enim iure concilium ille cogeret, & in Christum inquireret? sed quum ad eū, vt Pōtificis socerum, Christus obiter esset deductus. statim eum curauit ad ædes generi rapiendum. Ex quo rursus intelligitur cur cæteri Euangelistæ, nulla Annæ mentione facta, perinde hæc narrēt acsi Christus rectà ad Caiapham Pontificem perductus esset.

18 *Ipse calefaciens*, θερμαινόμενος. Propriè, calefaciens. Sed hic est vsus cōiugationis Hebrææ Hithpahēl, sæpe in aliis quoque verbis à me in his libris obseruatus.

20 *Mundo*, τῷ κόσμῳ. Id est quibusuis indefinitè. sicut in gallico idiomate vox ista vsurpari consueuit. ¶ *Vndique*, πάντοθεν. Vulg. & Erasmus *Omnes*, id est πάντες. In vetustis codicibus legimus πάντοτε. Ego verò existimo vel legendū πάντες, vel πάντοθεν, quod facilè potuit à librariis mutari in πάντοτε.

22 *Baculo cæcidit*, ἔδωκε ῥάπισμα. Id est, ἐῤῥάπισε. Vulg. & Eras. *Dedit alapam*. Vide Mar. 14. 65. Manifestè certè distinguuntur τὸ κολαφίζειν & τὸ ῥαπίζειν. Mat. 26. 67. vbi Vulgata & Erasmus interpretantur ἐῤῥάπισαν, *in facies dederunt*.

24 *Miserat igitur*, ἀπέστειλεν οὖν. Particulam γὰρ restituimus ex fide duorum codicum. Est autem epanalepsis quæ vsurpatur ab Euangelista redeunte ad superiora. Nam quum exorsus esset narrare de Petro suprà versu 18. quædā interiecerat quæ narrationis cursum abruperant. Nunc ergo eò rediens, vtitur epanalepsi, ex qua affirmo illa fuisse reponenda, quæ ex Cyrillo restituimus suprà versu 13. & Iohannem in referenda Petri historia prorsus cum aliis Euangelistis consentire.

28 *A Caiapha*, ἀπὸ τοῦ Καϊάφα. Id est, ab ædibus Caiaphæ: quod genus loquutionis expositum Marci cap. 5. versu 35. Id verò quum nōnulli non intelligerēt, pro *A Caiapha*, substituerunt *ad Caiapham*: sicut nimirum apud Matcum pro *Ab archisynagogo*, supposuerant *Ad archisynagogum*: quæ res magnū errorem obiecit Augustino, frustra hîc laborāti, vt expediat qui fieri possit vt in Prætorium sit ductus Iesus, qui legatur adductus ad Caiapham? sicut etiam Erasmus in hunc locum annotauit.

¶ *In prætorium*, εἰς τὸ πραιτώριον Domum videlicet ipsi Præsidi Pilato destinatam, quum esset religió Iudęis ad incircuncisos ingredi, vsque adeò vt Petro sui ad Cornelium ingressus reddenda fuerit in ipsa Ecclesia Hierosolymitana ratio, Act. 11. 3. tam difficile fuit Iudæis abolitum Iudaismum exeutere. Et hęc quidem fuit prima de Christi accusatione habita apud Pilatum cognitio ab aliis Euangelistis prętermissa, Christo quidem tādem in prętorium introducto, Iudęis autē apud fores prætorij manentib. ¶ *Pascha*, τὸ πάσχα quę peculiare erat

& expressum omnis immunditiæ legalis interdictum Num. 9. 10. Erat autem hic dies primi mensis decimus quintus maximè solennis incipiens à decimi quarti occasu, quo temporis momento comedendus erat agnus, quod etiam ex legis præscripto Christus cum discipulis suis obseruarat, vt tota historia superior liquidò testatur. Res igitur ipsa clamat Iudæos, quod & hodie obseruant, iam tum ex traditione obseruasse, ac proinde diem illum solennem, qui primus erat azymorum, & in quo manducari agnum oportebat in alterius, nempe diei decimi sexti', vesperam reiecisse, ne toto biduo nempe decimo quinto proter Pascha, & decimo sexto in quem eo anno incidebat dies Sabbati ab omni opere seruili abstinere cogerentur. Et hæc etiam causa est, cur dies ille decimus sextus, mortem Domini consequutus, dicatur magnus fuisse dies ille Sabbathi. vt pote in quo duplex erat parasceue, vna videlicet Paschæ, altera verò ordinarij Sabbati infrà 19. 31. Quod enim nonnulli hoc referunt non ad agni esum, sed alij quidem ad panes azymos, alij ad certas victimas singulis diebus azymorum destinatas, quasi Iudæi eodé die atque Christus agnum comederint mihi ne verisimile quidem videtur, Solennes enim illos dies, immo & ipsa ordinaria Sabbata semper fuisse Iudæis quoque nefastos nescio an quisquam possit iure ambigere. Quinā igitur Iudæi si ex legis præscripto diem illum decimum quintum obseruassent totum illum in persequendo Christo partim apud Caiaphæ, partim apud Pilati tribunal tanto cum tumultu consumpsissent, & qualis fuisset illa tam expresse mandata sanctę conuocationis quies?

30 *Facinorosus*, κακοποιὸς, id est sceleris non vulgaris reus, quod tamen scelus, nempe blasphemiæ, cuius illum damnarant ipsi non exprimunt, immò crimine lasæ Maiestatis Cæsaris postea texerunt, veriti nimirum ne si legis suæ violatæ meminissent, à Pilato reiicerentur, & ita supplicium mortis Christus euaderet, quod Paulo apud Gallionis Achaiæ Prætidis tribunal euenit Act. 18. 14. Quicquid enim nonnulli censeant Iudæa in prouinciam redacta capitalia iudicia penes Iudæos non fuerunt, vt ipsimet expressis verbis Pilato hanc dimittendi Christi occasionem quærenti respōderunt infrà 31. Et falluntur αὐτονομίαν Iudæis concessam eò vsque referūt, Iudęis profectò si quod ius præter modicam coercionem in reos suæ gentis habuissent cupidissimè istud arrepturis.

32 *Qua morte*, ποίῳ θανάτῳ. Dixerat Christus fore vt crucifigeretur, quod supplicij genus fuisse Iudæis ignotum testantur etiam ipsorum Rabbini, quāuis lapidatos ex stipite suspenderent. Non tam autem significare voluerat Christus pœnę genus, quàm fore vt prophanis iudicibus traditus, ex illorū more damnaretur. Causa verò cur Iudæi expresse postularint vt Christus crucifigeretur, non hæc tantum fuisse videri potest, quòd hoc supplicij genus acerbissimum & ignominiosissimū esset, sed quod hęc pœna esset in seditionis & cōcitati populi auctores, legibus Romanis statuta. Sic enim scribit Paulus Iurisc. li. sent. 5. Tit. 22. *Actores seditionis & tumultus concitato populo, aut in crucem tolluntur, aut bestijs obijciuntur* (puta si humilioris sint conditionis) *aut* (si honestiores) *in insulam deportantur.*

35 *Regressus est*, εἰσῆλθε πάλιν. Prodierat enim ad Iudæos quæsiturus qui accusationem aduersus Christum afferrent Iudæi. Itaque non significatur hoc loco repetitus ingressus in Prætorium, sed regressus egressui oppositus.

36 *Non est ex hoc mundo*, οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Hoc dicit Christus reiellens læsæ Cæsaris Maiestatis & affectati regni criminationem, Regem sese profitens simul ac negans, vt qui Rex quidē esset, verùm gubernationis ratione quæ prorsus à Regum huius mundi imperio differat: nempe qui est Ecclesiæ suæ caput. Nam & quatenus Deus est, & quatenus etiam vt homo adeptus est potestatem omnem in cælo & in terra, est politiarum quoque omnium pleno iure Dominus, sed de hac potestate non loquitur hoc loco. Ista verò ab Antichristo violata distinctio inter ciuilem Magistratuum potestatem & spiritualem in Ecclesia dominationem, quam vnicus Christus à Patre acceptam per legitimè vocatos

pastores

pastores certis legibus à se positis administrat, minimè prohibet quominus pij legibus & auctoritate piorum Magistratuum freti, sanæ religionis libertatem armis quoque tutari possint: nō vt quēquam ad fidem adigant, aut hanc libertatem à prophano magistratu vi obtineant, (hoc enim esset ista confundere quæ Christus hoc loco & alibi distinxit) sed vt summam iniuriam, per ea quæ Deus constituit, repellant. Nec enim Christianorum patientia inhibet legitima remedia: & Magistratum apud omnes, exceptis Anabaptistarum furoribus constat, aduersus Ecclesię tum domesticos tum exteros hostes, vtriusque, & quidem in primis prioris tabulæ diuinæ legis custodem esse diuinitus constitutum. ¶ *Certassent*, ἠγωνίζοντο ἄν. Cyprianus libro aduersus Iudæos 2. cap. 28. (vt obseruauit Erasmus, citans hunc locum) legit Turbarentur. Itaque suspicor eum vel legisse ἠγωνίαζοντο, vel confudisse ἀγωνιζόδ cum ἀγωνιάζωδ, quum tamen potius Græcè dicatur ἀγωνιᾶν vel ἀγωνιάζειν. Vulgata *decertarent* atqui iam Christus erat in Iudæorum potestate.

¶ *Nunc autem* νῦν δέ. Particula νῦν hoc quoque loco non est temporis aduerbium, sed coniunctio συλλογιστικὴ, vt etiam suprà 8.40.

37 *Ergo* ἀκοῦν. Si sic legas, erit in his verbis conclusio superiorem Christi responsionem consequens. Potest tamen etiam legi οὐκ οὖν. pro *Non igitur*. Immò etiam οὐκοῦν paroxytonum, pro *Non igitur*: quę oratio Iudici vafro conueniet, ac si Pilatus volens aliquid amplius ex ore Christi callidè elicere diceret: Ergo quātum ex responso tuo colligo, non es Rex, nempe qualem isti esse te dicunt, sed es vltramundanus quidam Rex.

¶ *Ex veritate* ἐξ ἀληθείας: Id est, Veritatem agnoscens & ei fauens, quem Hebræi vocabant Filium veritatis, vt Filij sapientiæ dicuntur, Luc. 7.35.

38 *Quid est veritas?* τί ἐστιν ἀλήθεια; Fallidientis atque adeo irridentis vox, non interrogantis. ¶ *Crimen* αἰτίαν. Vulgata & Erasmus, *Causam*. Vide Matthæi 19.3.

39 *Iudæorum*, τῶν Ἰουδαίων: id est vestrum. Est enim Hebraica repetitio antecedentis, sed non sine sarcasmo: acsi diceret. Vestrum illum à vobis tam diu expectatum Messiam. Est enim omnino vis articuli seruanda.

40 *Ne istum (dimittito)* μὴ τοῦτον. Vulg. *Non istum*, ἀ τοῦτον. Et faceor quidem istas particulas permutari, sed rarò: & asperior est oratio si μὴ propria significatione accipias, etiam non suppleto verbo.

IN CAPVT XIX.

1 *Flagellauit*, ἐμαστίγωσε. Vide Matth. 27.26.

2 *Purpureo*, πορφυροῦν. Vide Matth. 27.28.

3 *Et dicebant*, Vulg. legit Et veniebant ad eum & dicebant καὶ ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν, καὶ ἔλεγον, quod etiam repetimus in tribus manuscriptis exemplaribus.

6 *Crucifige*, σταύρωσον. Crucifigi volunt quem ipsi alioqui ex recepta consuetudine lapidatum suspēdissent, quasi blasphemiæ cōuictum. Ideo mox subiicitur, Secundum legem nostram debet mori.

7 *Fecit*, ἐποίησεν. Verbis videlicet hoc persuadere conatus. Τὸ ποιεῖν verò sic etiam vsurpari docet ipsum poetarum nomen.

8 *Magis timuit*, μᾶλλον ἐφοβήθη. Ergo iam etiam antea perculsus erat, alternante nimirum conscientia, & clamoribus Iudæorum, nunc etiam legem prætexentium: non temerè veritus ne eandem seditio aperta erumperet, nisi multitudinis voluntati obtemperaret. Itaque causa nulla est cur perturbatam narrationis seriem ab Euangelista fuisse, cum quodam in hunc locum ita scribente, arbitremur.

10 *Dimittendi*, ἀπολῦσαι. id est te à vinculis liberandi, non & pœnæ eximēdi. Nam quòd ad absolutionē à crimine intētato attinet, ter iam illum absoluerat. Itaque τὸ ἀπολῦσαι hic nō opponitur τῷ κατακρίνειν, sed verbo Crucifigendi.

11 *Aduersum me* κατ' ἐμοῦ. Hoc accipiendum est cum emphasi grauissima quanuis illam Pilatus non intellexerit. Nā vt Filius ille Dei subiiceretur mortalis hominis iudicio, & quidem iniquissimo fuit extraordinariæ & prorsus diuinæ voluntatis opus, vt expressè declaratur Act. 4.27. & 28. ¶ *Maius peccatū habet*, μείζονα ἁμαρτίαν ἔχει. Sic enim & in Deum à quo iudicum potestas seruandis insontibus constituta est, & in

Pilatum,cui vim afferebant, & in ipsum innocentissimum Christum Judæi horrendum planè scelus admittebant.

13 *Lithostrotos,λιθόστρωτος.* Sic vocatur nobile pauimẽtorũ genus,incrustatione exiguis lapillis facta : de quo sic Plinius libro 36.capite 25,*Pauimenta originem apud Græcos habent,elaborata arte, picturæ ratione, donec lithostrota expulere eam.* Meminit eorum etiam Varro aliquoties in libris De re rustica, Græco nomine seruato. Itaque nolui imitari Castellionis audaciam,qui nouo vocabulo Lapidipauium est interpretatus.Huiusmodi pauimentum esse ferunt ædis diui Marci apud Venetos. Hebræum autem vocabulum Gabbatha , excelsum locum declarat , vt sunt iudicum tribunalia , pro quo Syrus interpres habet Gaphphata , acsi Græcè dicas *σεσοβολον*, Latinè *Septum*,Gallicè,*le parquet*. Et hìc ille est locus fortasse cuius meminit Nehemias 3.7. vel 2.8. vbi postea extructa fuerat Antonia. Quod autem hæc vox à Iohanne dicitur Hebræa , manifestè ostendit Syriacam linguam fuisse tunc Iudæis vernaculam , quod etiam apparet ex voce Golgotha , quod Hebræis esset Golgoltha, colliculo illo sic appellato à rotunditate cranij speciem referente,non autem ab ineptissima illa fabula ibi sepulti Adami , & stipitis crucis,in quo alter Adam ille pendebat in ipsum prioris Adami subtus ibi iacentis cranium infixi:quod puderet me referre , nisi in hæc tempora incidissemus,in quibus ista simplici vulgo inculcantur.

14 *Parasceue Paschæ,παρασκευὴ τοῦ πάσχα.* Non erat igitur hæc simplex parasceue Sabbati ordinarij,quo confirmatur quod antea dixi de huius festi Iudaica translatione 18 28. Erat enim hic dies ille decimus quintus primi mensis esui agni expressè destinatus, ab occasu decimi quarti incipiens,& Iudaicæ quidem hebdomadis sextus,Christianç verò quintus, quem diem Veneris vitato quidem,sed profano certè nomine appellamus. Incipiebat autem hæc parasceue ab hora nona & cum occidente Sole desinebat : sed nihilominus totus ille dies parasceue dicebatur. ¶ *Sexta ἕκτη* In vno codice scriptum inuenimus *τρίτη tertia* quæ vera est lectio,vt ostendimus Mare.15.25.

16 *Et abduxerũt,καὶ ἀπήγαγον.* Hic variant exemplaria. Nam apud Theophylactum legimus *καὶ ἤγαγον αὐτὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι, & duxerunt eum vt crucifigerent*: quæ lectio quòd ad sententiam ipsam attinet,cum altera cõsentit. In vno autẽ codice scribitur *ἤγαγον εἰς τὸ πραιτώριον , duxerunt in Prætorium.* Suspicor verò nonnullos ita legere maluisse propter sequens verbum *ἐξῆλθεν,exiit*, quod non videtur posse conuenire, nisi iterum dicatur ingressus in Prætorium: siquidem extra Prætorium fuisse situm tribunal, apparet ex versu 13. Sed facilis erat solutio. Nam Exire sæpe accipitur ex Hebræorum idiotismo pro Eraliquo loco proficisci, atque adeo pro Venire:vt sæpe annotauimus,ac præsertim Mar.8.11. Deinde,si propriam significationem libuerit seruare, non minus commodè potest hoc referri ad locum tribunalis quàm ad Prætorium.

17 *Baiulans,βαστάζων.*Plut.de sera numinis vindicta, *τὸ σῶμα τῶν κολαζομένων ἕκαστος ἐφ' ὅτῳ τὸν ἑαυτοῦ σταυρὸν.* Id est, *vnusquisque eorum de quibus supplicium sumitur,suo corpore crucem exportat.* Hoc autem non ex more tantùm inter Iudæos factum fuisse videtur,qui damnatos , ac præsertim stipiti appendendos, ex legis præscripto pro impurissimis haberent.Deut.21,23.Gal.3,13. Sed præterea sic designauit Spiritus Sanctus vnicum Iesum Christum peccata nostra portasse super lignum.Quòd enim Simon ille Cyrenæus coactus fuit vi apertæ,pondus crucis Christi sub onere labascentis aliquatenus in se recipere , non eo spectat quòd Christus solus pœnas peccatis nostris debitas non persoluerit , sed tum Iudæorum immanem insolentiam & sæuitiem declarat , tum etiam ostendit consociationem Christipatientis,& sanctorum ipsius martyrum , citra tamen expiationem. ¶ *Prodiit,ἐξῆλθεν.*Prętorio videlicet eductus.Vul.*exiit*. Vide sup.18.33.

19 *Titulum,τίτλον.*Hunc ab aliis Euangelistis dictam *ἐπιγραφὴν* , qua continebatur reorum damnationis causa , Tertul.libro de resurrectione carnis,elogiũ appellat,cuius etiam meminit Ammianus de Gallo Cæsare loquens, & Suetonius in Caligula. Solitos autem ipsos

Romæ

Romæ Imperatores iſtis elogiis ſubſcribere, ex eiuſdem Suetonij in Nerone verbis apparet, qui, inquit, rogatus vt damnati cuiuſdam ſupplicio de more ſubſcriberet, Quàm vellem, inquit, neſcire literas.

10 *Et erat ſcriptum*, καὶ ἦν γεγραμμένον. Scriptum erat videlicet in eo titulo. Nam alioqui dicendum erat, καὶ ἦν γεγραμμένος.

23 *Tota*, δι' ὅλου. Siue per totum, vt loquitur Plinius, id eſt omnino.

25 *Maria Cleopæ* (*vxor*,) Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ. In Latinis codicibus legitur Maria Cleopæ vel Cleophæ. Subaudiri autem poteſt vel vxor vel filia: ſed magis eſt vſitatum vt mulieres ex maritis cognominentur, & veriſimile eſt hunc ipſum Cleopham eſſe cuius fit mentio Luc. 24. 18.

27 *Domum ſuam*, εἰς τὰ ἴδια. Siue, *Ad ſe*. Gal. *chez ſoy*. Vulg. & Eraſ. *In ſua*. Nam quod in nonnullis Veteris editionis codicibus legitur *In ſuam*, acceptum ferendum eſt eorum impudentiæ qui quicquid non intelligunt, putant mendo non carere. Vide ſuprà, 1. 11. & Act. 20. 6. Ambroſius interpretatur In ſua, i. in ſuum ius: quæ expoſitio mihi nullo modo probatur.

28 (*Reliqua*) *omnia*, πάντα. Vulg. & Eraſm. *Omnia*. Atqui nondum omnia erant completa, quum vel hoc ipſum adhuc requireretur quod erat facturus: mors ipſa denique, ſalutis noſtræ κεφάλαιον. Apparet igitur id eſſe referendum ad ea quæ præceſſerant, & ſubaudiri quod ſuppleuimus. Sic Plinius de quodam obeliſco loquens, *Omnibus*, inquit, *quæcunque in mari viſa ſunt, mirabiliorē*, id eſt, *omnibus aliis*: vt alibi annotauimus.

¶ *Vt perficeretur*, ἵνα τελειωθῇ. Nempe proculdubio vehementiſſima quidem ſiti preſſus, ſed tamen de implendis ſingulis prophetiis noſtráque ſalute potiusquàm de vlla ſiti ſollicitus.

29 *Erat poſitum*, ἔκειτο. Apparet ex aliis Euangeliſtis, etiam antea, quum iam eſſet crucifigendus, fuiſſe illi præbitum acetum cum felle mixtum, ſiue myrrhatum vinum, vt loquitur Marcus 15. 23. quod eſt ab hoc aceto prorſus diſtinguendum, vt ibi diximus.

¶ *Hyſſopo*, ὑσσώπῳ. Vide Matth. 27. 48. Mihi verò non diſplicet doctiſſimi Camerarij coniectura, ſcriptum fortaſſis fuiſſe ὕσῳ, quæ vox non admodum ſæpe occurrens, facilè ſuperinducta linea quaſi ὕσῳ pro ὑσσώπῳ ſcriptum eſſet, potuit ab imperitis deprauari: ſignificat autem miſſile telum, Romanis militibus quaſi peculiare, quod pilum vocabant, cuius deſcriptionem vide apud Vegetium lib. 2. cap. 15. Matthæus igitur & Marcus eius teli lignum vocant κάλαμον, ſiue à materia ſiue à forma, cuius ferro præfixam ſpongiam aceto immerſam vnus ex circunſtante Romanorum militum cohorte, Chriſto crucifixo præbuerit, conueniente quoque ligni longitudine, quam ait Vegetius fuiſſe quinque pedum & ſemis. Sed ex coniectura nihil volui immutare: quum Syrus etiam interpres hyſſopum legerit, nec ὑσσώπῳ ſed περιστερᾷ ſcribatur, idque ſic poſſit etiam commodè exponi, vt ſpongiam aceto immerſam inteiligamus fuiſſe hyſſopo quoque adhibitæ circumuolutam, & ita vtranque de more fuiſſe ori pendentis Chriſti admotam, nempe arundini præfixam. Itaque ſicut Matth. & Marcus arundinis meminerant (quod præterijt Iohannes, quoniam ſatis per ſe intelligatur non potuiſſe niſi alicui ſeu baculo, ſeu telo præfixam Chriſto crucifixo propinari) ſic Ioh. teſtis horum omnium oculatus, non tantùm aceti ſed etiam hyſſopi ab aliis præteritæ mentionem fecerit. Quod ſi κάλαμον appellatione intelligere malimus culmum hyſſopi, tum dicendum erit in Iudæa hyſſopum arboreſcere, vt Sinapi Matth. 13. 32. niſi malimus iis aſſentiri qui אזוב (Æzob) (vnde proculdubio Latina appellatio hyſſopi) dici volunt fruticem Libanotidem: quem rorem marinum vocamus, ſaxoſis locis illis frequentem & arboreſcentem: quo nunc etiam Iudæi in ſuis luſtrationibus pro aſpergillo ex maiorum traditione vtuntur. Sed hoc videtur parum ei conuenire, quod de hyſſopo ſcribitur 1. Reg. 4. 33. tanquam de herba minima, adeo vt nonnulli ſic velint muſcum ſignificari & lanuginem corticibus arborum, & locis præſertim humidis, adnaſcentem, quo etiam madefacto Iudæi, vt & ſpongia, vti ad eundem vſum potuerunt.

30 *Conſummatū eſt*, τετέλεσται. Sicut La-

tinè dicitur impersonaliter, *Actum est.* sine personaliter, *Acta, transacta omnia.* Sed quum respiciat Christus ad prophetiarum præstationem, malui Consummandi verbum retinere. Augustin. tractatu in Ioh. 32. vertit, *perfectum* est. Intelligitur autem ex communi vsu loquendi, *Quod consummandum erat.*

¶ *Tradidit spiritum*, παρέδωκε τὸ πνεῦμα. Latinè, *reddidit animam* vt Virgilius loquitur lib. Georg. 3. Sed tamen quia παρέδωκε scriptum est non ἀπέδωκε, & Christus proculdubio vsurpauit verba ipsa Prophetæ Psal. 31. 6. quibus animam dicitur in Patris manum deponere vtente propterea Luca verbo παραδίδωμι 23. 46. propterea integram hanc phrasim libens retinui. Cæterùm post hæc verba Cyrillus subiicit, *Et postquam expirauit, velum templi scissum est à summo vsque deorsum.* id est, ἐπεὶ δὲ ἐξέπνευσε, τὸ κατατέτασμα τῦ ναοῦ ἐχίσθη ἄνωθεν ἕως κάτω. &, nequis hæc putet apud Cyrillum supposita, proprium etiam caput huic particulæ tribuit, vt annotauit Erasmus, nempe tricesimum septimum libri vndecimi. Sed tamen suspicor ista ex aliis Euangelistis irrepsisse, quia Iohannes nihil istorum commemorat: facturus, vt opinor, etiam reliquorum mentionem si scissi veli meminisset.

31 *Sabbato*, ἐν τῷ σαββάτῳ. Nec enim postridie licuisset illud è cruce tollere, omni opere seruili interdicto. Incipiebat autem dies sequens ab illa vespera. ¶ *Magnus dies illius Sabbati*, μεγάλη ἡ ἡμέρα ἐκείνη τῦ σαββάτου. Vulgata & Erasmus, *Magnus ille dies Sabbati*, eodem sensu. Loquitur enim de die Paschæ, qui eo anno in Sabbatum incidebat, ex traditione quam exposuimus Matth. 26. 17. Ideo dicitur hoc Sabbatum magnum, id est valde solenne & celebre, concurrente videlicet duplici celebritate.

34 *Lancea*, λόγχη. Tertullianus de Corona militis, lonchum interpretatur, nisi corruptus est locus. Sed incredibilis est eorum insciti qui λόγχην in ipsum percussorem admirabili metamorphosi transmutarunt, Longinum vocantes. quem etiam finxerunt Centurionem illum fuisse, cuius fit ab iis Euangelistis mentio: & qui quum cæcus esset (egregius scilicet aliorum militum ductor) illitis quæ ex vulnere Christi defluxerant, restituto visu, martyr etiam extiterit, cuius postea reliquiæ adorarentur.

¶ *Fodit*, ἔνυξε. Vel, *sauciauit.* Vulgata, *Aperuit*, vt videri possit legisse ἤνοιξε. Quod autem nonnulli hæc conuertunt per plusquam perfectum, quasi Christo adhuc viuenti facta sint, merito reprehenduntur Clementina prima, vt Erasmus quoque annotauit. Scitè verò admodũ Augustinus in hunc locum, aperuit, inquit, latus vt illic quodammodo vitæ ostium panderet vnde Sacramenta emanarunt.

35 *Et qui vidit*, καὶ ὁ ἑωρακώς. Inter causas cur Iohannes tantopere hoc asseueret, hæc certè non est prætermittenda, quam Erasmus etiam attingit, nimirum hoc vulnere plenam fieri mortis Christi fidem. Nam effusa aqua ex illo lateris vulnere, indicauit ferrum vsque in ἀδεκτικὸν penetrasse, illius videlicet aquæ conceptaculum, quo vulnerato necesse est animal omne protinus mori. Alioquin calumniari potuissent veritatis hostes, Christum semimortuũ è cruce detractum & tumulo illatum, vt resurrectionis testimonium eleuaretur. Cæterùm id quoque obseruandum est, videri posse hoc etiam loco permutatã constructionem, ac potius fuisse dicendum, eum qui id testaretur, id vidisse, ac proinde idoneum esse ipsius testimonium. Non dissimilem hypallagen suprà annotauimus, 8. 47.

36 (*Dicens*,) λέγουσα. Suppleui hoc participium quod etiam Syrus expressit, vt & noster Euangelista paulo antè, versu 24. Nec enim γραφὴ appellatione Scriptura sacra generaliter intelligitur, sed certus ex ea locus, vt ex eo liquet, quod mox subiicit ἑτέρα γραφὴ, *alia scriptura.*

¶ *Non confringetur (vllum) os ipsius*, ἐκ συντριβήσεται αὐτοῦ. Vel, *non comminuentur ossa ipsius*, vt sit enallage numeri. Ita igitur scriptum inuenimus in vetustis codicibus, excepto vno, qui legit ἀπ' αὐτοῦ, cum quo consentit Theophylactus. Vulgata & Erasmus, *Os non comminuetis ex eo*: quæ lectio Hebraicæ veritati respondet. Sed tamen quod ad sensum attinet, nullum est in istis discrimen.

37 *Transfixerunt*, ἐξεκέντησαν, id est דקרו (*dakeru:*) quum Græca editio habeat κατωρχήσαντο, *insultarunt*, id est דקרו

קברתי *Iraked.* Jvt annotauit Eraſ. ex Hieronymo. Ergo vel iſta nō citauit Iohannes ex Græca tranſlatione, (quod tamē mihi non ſit veriſimile, vt qui Græcè ſcripſerit, & quidem Orientis Eccleſiis, quæ Græcè maxima ex parte loquebantur) vel potius, aliam Græcam editionem vſurpabant Eccleſiæ, quum iſta quæ nunc extat craſſiſſimis erroribus plurimis ſcateat, & plurimum variet à teſtimoniis quæ paſſim in Nouo teſtamento citantur.

38 *Arimathæenſis*, ἀπὸ Ἀριμαθαίας. Syriacè, Ramatha, quæ fuit Samuelis patria. ¶ *Vt qui eſſet*, ὢν vel, vt Vulg. *Eò quòd eſſet*, vt obſeruauit quoque rectè Syrus interpres. Significatur enim cauſa quæ Ioſephum ad hoc audendum impulit.

40 *Funerare*, ἐνταφιάζειν. Vulg. *Sepelirent*. Vide Matt. 26. 12. Non eſt tamen pollinctum Chriſti cadauer, mulieribus alioqui nō acceſſuris poſt alterum diem, ad illud vngendum. Sed tumultuariè fuit propter inſtantem & quaſi iā præſentem paraſceuen in illo monimento proximo ciuitati conditum, cum aromatibus à Nicodemo allatis, dilata in alterum à ſepulto diem integra funeris pollinctura.

41 *In quo nondum quiſquam poſitus fuerat*, ἐν ᾧ οὐδέπω οὐδεὶς ἐτέθη. Ἵνα μὴ συκοφαντηθῇ ἡ ἀνάστασις, ὡς ἄλλου ἀναστάντος, inquit Theophylactus, i. Nequis ipſius reſurrectionem calumniaretur, quaſi alius quiſpiam ex eo ſepulchro reſurrexiſſet. Ideo non contentus Euangeliſta dixiſſe nouum fuiſſe ſepulchrum, hęc etiam addidit, quæ temerè in vno codice deleta inueni.

IN CAPVT XX.

1 *Primo verò die hebdomadis*, τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων. Vulgata, *Vna autem Sabbati*. Eraſmus, *Vno verò die Sabbatorum*. Vide Matth. 28. 1. Quod autem exiſtimat quidam à quo edita fuit ſeorſim Syra huius Euangelij interpretatio, vna cum adiectis annotationibus, hic potius agi de primo die feſti Azymorum, ne refutatione quidem indiget. Sic enim Chriſtus toto biduo anteuertiſſet agni eſum: & dies iſtum antecedens vocatus fuit magnus & ſolennis dies, concurrēte videlicet Sabbati ordinarij quiete, cum die feſto priore Azymorum ex Iudæorum traditione. Denique quòd mulieres hoc die accedunt vngēdi corporis Chriſti cauſa, oſtendit eo licuiſſe ſeruile opus facere. ac proinde hunc nō fuiſſe primum illum Azymorum diem maximè ſolennem.

8 *Et credidit*, καὶ ἐπίστευσεν, Chriſtum videlicet reſurrexiſſe, quanquam tenuis adhuc fuit hæc fides, & aliis teſtimoniis egeret, quibus confirmaretur. Iohānes igitur ſolus iam tum hoc credidit. Petrus autem admirabundus, & neutram in partē inclinās, ſolus in vrbem rediit, vt narrat Lucas 24. 12. cùi propterea ſeorſim apparuit Chriſtus, 1. Cor. 15. 5. quam apparitionem vt & alias, (vt declarat ipſe Iohannes 21. 25.) non expreſſerunt Euangeliſtæ. Maria verò manſit incredula. Triplex hic igitur exemplum habemus: vnum fidei in Iohanne: alterum admirationis cum incredulitate certantis in Petro: tertium incredulitatis in Maria: cui tamen, vtpote promptiore remedio indigenti Chriſtus ſeſe primæ ipſis oculis cernendum exhibuit: tantùm abeſt vt Deus præparatoriis meritis motus ſuos vocet. Quod igitur ſubiicitur, *Nondum enim norant*, ad illa tria refertur, rationem reddens cur Petrus & Iohannes accurrerint cum Maria, vt ipſimet viderent an verè vacuum eſſet ſepulchrum: cur Iohanes non credíderit priuſquam videret vere abeſſe Chriſtum à ſepulchro, & lintea complicata & ſepoſita, vnde rectè conieceit non fuiſſe corpus Domini ſurreptum, ſed verè reſurrexiſſe, ſicuti prædixerat: cur ſubſtiterit admirabundus Petrus: cur denique tam pertinaciter Maria manſerit incredula.

¶ *Scripturam*, τὴν γραφήν. Ita vſus obtinuit vt Sacra iſta ſcripta, quibus tanquam tabulis perſcripta eſt ac conſignata Dei voluntas, hoc nomine per antonomaſiam intelligantur. Caſtellio maluit, ſuo neſcio quo more, *Literas* interpretari.

10 *Redierunt*, ἀπῆλθον πάλιν. Vulgata & Eraſmus, *Abierunt rurſus*. At ego exiſtimo πάλιν hoc loco ideni declarare atque εἰς τὸν πόπον. id eſt *retrò*, eò videlicet vnde venerant. Itaque ἀπέρχεσθαι πάλιν. conuerti tanquam eſſet periphraſis verbi ὑπάρχειν. ¶ *Ad ſuos*, πρὸς ἑαυτούς. i. אל מקומם (*el me kemam*)

Vulgata & Erasmus, *Ad semetipsos*, nimium obscurè. Dixit autem Euangelista *Ad se*, pro Domum suam, vt in vernaculo sermone dicimus *chez soy*, id est eò vbi tunc temporis manebant, & vnde fuerant profecti: sicut paulo antè, ad Caiapham, pro ad ædes Caiaphæ. Iam verò, quia ex sequentibus historiis liquet vndecim discipulos vnà fuisse saltem in vrbe versatos, ideo conuertere malui, Ad suos quàm Ad se.

11 *Maria*, Μαρία. nempe Magdalene cum discipulis illis ad sepulchrum reuersa, neque cum illis in vrbem regressa. ¶ *Foris*, ἔξω. Id est, extra ipsam speluncam in qua excisum erat sepulchrum.

12 *Albatos*, ἐν λευκοῖς. Vulg. ad verbum, *In albis*. quod vix quisquam intelligat. Erasmus, *Albis amictos*, quum potius dicendum fuerit, *albo amictos*, vt Virg. *maculis distinctus & albo*. Subauditur verò ἱματίοις, vt Apoc. 3. 4. & 5. & ἐν pro σὺν ponitur, sicut alibi exposuimus. Latini vno verbo id commodè explicãt Cic. *Quum epuli dominus Q. Arius albatus esset, tute in templum Castoris cum C. Figulo atrato cæteriſque tuis furiis funestum intulisti.* ¶ *Ad caput*, πρὸς τῇ κεφαλῇ. Figuratè hæc accipiũtur pro ea parte in qua caput Christi fuerat. quod genus dicendi, vt & alia plurima, petitum est è medio. ¶ *Vbi iacuerat*, ὅπου ἔκειτο. Sic inueni scriptum in omnibus nostris codicibus. Vulgata & Erasm. *Vbi positum fuerat*. & Græci codices impressi plerique pro ἔκειτο habent ἐτέθη.

13 *Dominum meum*, τὸν κύριόν μου. Loquitur Maria vulgi more, qui de cadauere sic loquitur vt si non hominis pars, sed homo esset. Notandum est hoc genus dicendi, quod citat etiam Theodorerus in Polymorpho, ad confirmandam κοινωνίαν ἰδιωμάτων, seu synecdochê, de qua diximus supra, 3. 13.

15 *Tollam αἴρω*, id est tollendum curabo.

16 *Præceptor*, διδάσκαλε. Ex hoc loco apparet, differentiam illam inter Rabbi & Rabboni, quæ à nonnullis constituitur, non ita magnum habere pondus. qua de re diximus etiam nõnulla Mar. 10. 51. Syrus habet Rabbuli vel mendosè posita Lamed pro Nun, vel pro Rabboni li, Magister mihi, vt annotat noster Tremellius.

17 *Nondum enim*, οὔπω γάρ. Quid igitur, an postquam ascendisset ad Patrem, licuit tangere? Ita certè, sed spiritualiter, & animis in cælum per fidem subuectis, quæ vnica est saluificæ Christi carnis apprehensio, cui externa & carnalis illa præsentia plurimùm officiebat, rectissimè scribente Augustino, Mitte fidei manum & Christum tenuisti. Poterant igitur vel illis Christi verbis doceri homines, carnalem illum Christi manducandi modum, quem tanta pertinacia defendunt, non modò imaginarium esse, sed etiam cũ Dei verbo & institutione ex diametro pugnare. Sed profectò vera est D. Petri Martyris, viri beatæ memoriæ & planè præstantissimi nostris temporibus theologi, seu pietatem, seu eruditionem spectes, expositio, qui perinde Christi dictum istud intelligit, acsi Mariam moneret ne in ipso amplectendo immoraretur, quum satis aliâs spatij esset habitura, ipso aliquandiu ante suum ascensum adhuc in terris versaturo. Volebat enim illam potius ad perturbatos discipulos accurrentem id quod viderat & audierat renuntiare. Sed quũ Matth. 28. 9. dicantur mulieres quibus itidem in vrbẽ properantibus Christus occurrit, pedes eius hunc cultum minimè repudiantis, prehendisse, apparet Christum minimè sic prohibuisse sui contactum, sed quum illa, discipulis in vrbem reuersis, ibi subsistens, & eum præsentem nacta, videretur non aliter eius lateri hæsura quàm antea consueuerat, & humano affectu dũtaxat duci, illam sic blandè commonefacere voluisse, vt huic affectui moderaretur, & potiùs de hoc nuntio discipulis perterritis quamprimùm referendo sese statim in viam daret, & obiter etiam significasse sese resurrexisse non vt rursum in terris, sicut antea versaretur, sed aliam in cœlis vitam victurum, & aliter quàm corporis vel oculis conspiciendum, vel manibus prehendendum.

¶ *Fratres meos*, τοὺς ἀδελφούς μου. id est discipulos, Iam enim erat primogenitus ex mortuis inter multos fratres, Rom. 8. 29. & Coloss. 1. 18. & doctissimo interpreti assentior, qui putat Christum si-

lussisse

loſiſſe ad id quod ſcriptum eſt Pſalm. 22. 23. Id verò non conſiderarunt qui fratres putant hîc duntaxat vocari Chriſti affines ac cognatos, quum in proximo verſiculo diſertè ſcribatur Maria, id quod iuſſa erat, annuntiaſſe diſcipulis. ¶ *Aſcendo*, ἀναβαίνω. De re paulo pòſt futura loquens vtitur tempore præſenti. Sed & illud ex Hebræorum conſuetudine facit, quòd obliquæ orationis loco rectam vſurpat, vt annotauimus Luc. 13. 32. Nam ſcribendum potius videbatur, Et dic eis me aſcendere ad Patrem. &c. ¶ *Et Patrem veſtrum*, καὶ πατέρα ὑμῶν. Eruditè Eraſmus in hunc locum obſeruat, priore tantùm loco dixiſſe τὸν πατέρα addito articulo, vt hîc vnus Pater ac Deus eſſe intelligatur communis capiti ac membris. Hîc enim de ſe Chriſtus vt mediatore loquitur, vt filij Dei fiant quicunque credunt in nomen eius. Nam ſi dixiſſet τὸν πατέρα μου καὶ τὸν πατέρα ὑμῶν, duos patres facere videretur. Item ſi non contentus dixiſſe τὸν πατέρα μου., etiam dixiſſet καὶ τὸν θεόν μου, viſus fuiſſet alium dicere Patrem ſuum, alium Deum ſuum. Scitè verò admodum explicans hunc locum Epiphanius aduerſus Arrianos *Patrem* vocat, inquit, Chriſtus, ſecundum naturam Deitatis, & *Patrem veſtrum* ex gratia per adoptionem in Filio: *Deum meũ*, quia veſtram carnem aſſumpſi, & *Deum veſtrum*, natura & veritate.

18 *Quòd vidiſſet*, ὅτι ἑώρακα. Vulgata, *Quia vidi*, ὅτι ἑώρακα, p *Certè vidi*, & mox pro αὐτὸς *ſibi* ἐμοὶ *mihi*: quæ ſcriptura rectior videtur propter pronomen αὐτῷ.

19 *Stetit*, ἔστη. Vel igitur ſponte patuerunt Chriſto fores domus ſiue loci illius vbi congregati erant: vel ipſi etiam parietes ei fuerunt peruij, quum iſta non fuerint ei difficiliora quàm ſuper aquas ambulare. Qui verò hinc colligũt corpus Chriſti poſt reſurrectionem fuiſſe ἀσώματον, & hîc tandem delabuntur vt corpus Chriſti velint eſſe vbique, inuiſibili modo, non video qua tandem rationis ſpecie ſic didicerint argumentari. Nam contrà ex eo quod dicitur eſſe ingreſſus, liquet eum antea ab eo loco in quem ingreſſus dicitur, abfuiſſe: & poſtquam ingreſſus eſſet, ab eo loco in quo antea erat, receſſiſſe.

24 *Didymus*, Δίδυμος. Latinè Geminus, à תאם [*taham.*]

25 *In manibus eius veſtigium clauorum*, ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ τὸν τύπον τῶν ἥλων. Crebra illa repetitio articuli magnam habet emphaſin, quæ Latino ſermone explicari non poteſt. Veteres autem nonnulli τύπον verterunt figuram, pro quo deinde ſciolus quiſpiam ſubſtituit fixuram: quo modo etiam interpretatus eſt Trapezuntius in Cyrillo.

¶ *In veſtigium clauorum*, εἰς τὸν τύπον τῶν ἥλων. Vulgata, *In locum clauorum*, vt qui fortaſſe pro τύπον legerit τόπον quam lectionem maximè probo, in hoc quidem poſteriore loco. Apud Auguſtinũ & alios nonnullos legitur *Fixuram*, ſed proculdubio mendosè pro figuram, vt habet Irenæus: τύποις autem dicitur παρὰ τὸ τύπτειν quòd nõ ſcribendo ſed impreſſione ſeu percuſſione effigiatur, vnde ars typographica.

27 *Profer*, φέρε. Sequitur enim vox βάλε Vulgata, *adfer* ineptè.

28 *Et*, καὶ. Hæc igitur verba quæ ſequuntur, non ſunt tantum admirantis Thomæ, vt hunc locum eludebant Neſtoriani, ſed ipſum illum Ieſum vt verè Deum ac Dominum ſuum compellantis. ¶ *Domine*, ὁ Κύριος. Exclamatio eſt, rectis vocatiui vice poſitis, vt ſupra 19. 3.

29 *Qui non viderũt*, οἱ μὴ ἰδόντες. Sic inquiunt nõnulli credendũ eſt ipſum corpus Chriſti eſſe In, Sub, vel Cũ pane, imò etiam vbique quamuis illud non videas. Imò verò credendũ eſt Chriſtum reſurrexiſſe etiamſi illud nõ videamus, vt Apoſtoli viderunt, quia teſtati ſunt Apoſtoli ſe eũ vidiſſe. At non ſunt teſtati Corpus Chriſti nũc in terris eſſe vſquã, nedum vbiq; : ſed in cælos aſcendiſſe, & inde vltimo demum die venturum. Idem eſt Tranſubſtãtiatoribus reſpondendum.

30 *Multa verò*, πολλὰ μὲν οὖν. De harum particularum vſu Ioanni peculiari, quæ propriè concluſionibus adhibentur, alibi diximus. Eſt autem hîc verſiculus partim concluſio ſuperiorum apparitionum, partim tranſitio ad ea quæ ſubſequuntur: nec velim hos duos verſiculos hinc diuellere, & extremo capiti ſequenti adiungere, ex illius Hiſpani (cuius tamẽ nomini nũc parco) audacia

cui si credatur, non tantum hoc loco sed etiam aliis non paucis permutanda fuerit narrationis Euangelistæ series, nulla sane necessaria ratione, neq; codicum aut interpretum auctoritate.

IN CAP. XXI.

1 *Conspiciendum præbuit*, ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν, Vulg. *Manifestauit*, pro quo vbique dicere consueui Manifestum facere, quum de rebus ipsis agitur. In hac autem historia significatur hoc verbo Christi corporis vera, & in ipsos oculos incurrens exhibitio opposita, tum Trãssubstantiatorum, tum Vbiquitariorum præsentiæ. sicut ad refellẽdam Marcionitarum δόκησιν, & veram hypostaticam vnitionem 1.Tim.3.16. Deus natura ipsa simplicissimè ἀόρατος dicitur φανερωθῆναι ἐν σαρκὶ, id est assumpta carne aspectabilis & contrectabilis factus, 1.Ioh.1.1.

3 *Imus*, ἐρχόμεθα. Vel, *ibimus*. Ponitur enim ἔρχεσθαι pro ἰέναι. Sic Hom. Iliad. α, Ἔρχεσθον κλισίηνδε Πηλεΐδαο Ἀχιλῆος. ¶ *Ceperunt*, ὤπισαν. Vide suprà, 7.30.

5 *Obsonij*, προσφάγιον. Vulg.& Castellio etiam nuper conuertit *Pulmentarium*, ineptè profectò. Nam cur à piscatoribus pultem petat? Deinde quàm bene hoc cõuenit cum eo quod sequitur? Mittite rete in dextram partem nauigij, & inuenietis. Est ergo προσφάγιον idé quod ὄψον & προσόψημα, de quo sic Athenæus libri septimi initio, Οὐκ ἀγνοῶ ὅτι ὄψον κυρίως καλεῖται παῦ τὸ πυρὶ κατασκευαζόμενον εἰς ἐδωδήν. ὅτε γὰρ ὄψόν ἐστιν, ἢ παρὰ τὴν ὠμὴν ἕδησιν ὀνόμασται. Paulo antè verò dixerat, πάντων τῶν προσοψημάτων ὄψων καλουμένων, ἐξενίκησεν ἰχθῦς διὰ τὴν ἐξαίρετον ἐδωδήν. μόνος γὰρ καλεῖται, διὰ τὸ ὀπτηθέντας ἐσθίεσθαι πρὸς ταύτην τὴν ἐδωδήν. λέγομεν δὲ ὀψοφάγους, οὐ τοὺς βόεια ἐσθίοντας, &c. ἀλλὰ τοὺς περὶ τὴν ἰχθυοπωλίαν ἀναστρεφομένους. Hæc ille. ex quibus optimè intelligitur quid sit hoc loco προσφάγιον, quod Latini etiam obsoniũ vocãt peculiariter piscibus accommodato nomine, vt ex Terentio Eras. annotauit suprà. 6.9. Syrus interpres videtur legisse πρὸς τὸ φαγεῖν, ad edendum: vel προσφάγιον sic intellexisse.

7 *Amiculum succinxit*, τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο. Ἐπενδύτην, quidé constat à superinduẽdo sic vocari: Vulg. tamen *tunicam* vertit, quod Erasmo non displicet, *Quia*, inquit *quum alioqui tunica sit vestis interior, verisimile est piscatoribus tunicam fuisse summam vestem*. Castellio vertit *Indusium*, non incommodè. nam neq; pallio neq; tunicę vllus hic locus est, quum hæc minimè sint natanti idonea. Sed ex Pollucis lib.7.cap.12.constat, hoc nomine intelligi χιτωνίσκον, i. amiculũ ex lino, quod videlicet natãti minimè obsisteret, & λινοῦν πέπλον vertit Nonnus. Sed & illud dicitur Petrus διεζώσατο, id est succinxisse, nempe pudoris seruãdi causa: vnde subligacula vocãt διαζώματα: & qui subligar præcinxit, dicitur διεζωμένος.

8 *Rete [plenum] piscium*, τὸ δίκτυον τῶν ἰχθύων: Vulg. *Rete piscium*, nẽpe sicut metonymice continens accipitur pro eo quod continetur: quod dicendi genus studuj emollire.

9 *Piscem*, ὀψάριον. Athenæus lib.7.& 8. pisciculi meminit ex Aphyarum genere, quem ἰχθὺν vocat, aut potius plurali numero ἰχθῦς, sed à quo distinxerim ὀψάριον, quòd assabatur, quũ illis potius elixis vescerentur. Hoc autẽ vocabulum quũ alioqui nõ minus latè pateat quàm ὄψον, tamen peculiariter de piscibus dici idem Athenæus ex Platone Comico, Menãdro, & aliis probat. Vide sup.6.9.

11 *Tot tantorum* Vulg. *Tanti*, non rectè, quum hîc agatur manifestè de multitudine, non de magnitudine, quæ particula Augustinum fefellit in huius loci expositione.

12 *Discipulorum*, τῶν μαθητῶν. Vul. *Discumbentium*, mendosè proculdubio, pro Discentium. Vide Luc.19.37.

15 (*Fili*) *Ionæ*, Ἰωνᾶ. Vulg.& Eras. *Ioãnis*, i. Ἰωάννου. Vide Matt.16.17, Nos quidẽ hoc loco in omnibus vetustis codicibus, vno excepto, scriptum inuenimus Ἰωνᾶ quod etiam fieri potest vt pro Ἰωάννα per syncopen dicatur.

¶ *Plus quam hi?* πλεῖόν τούτων; Hoc addit Christus, non vt aliis Petrum anteponat, sed vt in memoriam reuocet Petro, inanem illam iactationem qua fretus dixerat, tacentibus cæteris, se vitam depositurum ipsius causa. ¶ *Ita*, *Domine*, Ναὶ Κύριε, Perperam hæc respõsio sic interpungitur, ac si toti interrogationi assentiretur Petrus, affirmans se diligere Dominum amplius quàm sui condiscipuli diligerent, quod impudentissimi hominis fuisset. Vno igitur tenore legendus est hic locus, & particula Ναὶ est affirmantis id quod subiicitur de ipsius

Ipſius Chriſti notitia, non autem eius qui ſimpliciter ei toti de quo rogatus erat, aſſentiretur. quamobrem etiam præſtat hoc loco interpretari *Certè*, quàm *Etiam*. Quorſum autem iſtud ad Anti chriſtianam tyrannidem?

¶ *Amem*, φιλῶ. Quod Auguſtinus de Ciuitate Dei, lib. 14. cap. 7. diſcrimen conſtituit inter ἀγαπᾶν & φιλεῖν, quaſi iſtud amplius quàm illud declaret, ſicut, auctore Cicerone, plus eſt apud Latinos amare quàm diligere, nullius eſt momenti, imò fortaſſis etiam non ſatis peritè dicitur. Nam Pater ipſe Filium vocat non φίλον ſed ἀγαπητόν, neque charitas Chriſtiana dicitur φιλία, id eſt amicitia, ſed ἀγάπη. ¶ *Paſce*, βόσκε. Syrus interpres addit pronomen לי [*li*] *mihi*, cuius poteſt aliquod videri pondus, quanuis in hoc genere dicendi ſæpe redundet. ¶ *Agnos*, τὰ ἀρνία. Codex ille meus vetuſtiſſimus hoc etiam loco habet πρόβατα, oues. Syrus autem interpres tribus vtitur vocibus, ſed idem ſignificantibus, quod nō annotaſſem niſi adoratores Beſtiæ viderem hîc etiam, ad ſtabiliendam illius Tyrannidem, nō minus impudenter quàm impiè occaſionem ex his voculis arripere, quaſi per Agnos ipſi Apoſtoli reliqui intelligantur, quos tamen Chriſtus non paſcere, ſed poſtquam reſipuiſſet, confirmare ſuo videlicet exēplo, cæteriſque virtutibus, Petro præcepit. Luc. 22. 32.

¶ *Meos*, μου. Non igitur vt illorum Dominus, vt ipſemet Petrus agnoſcit 2. Pet. 5. 3. neque vt ἀρχιποίμενα. (Is enim eſt vnicus ille Dominus ouium ſanguine ſuo redemptarum) ſed vt fidus illius miniſter. Eſt enim Apoſtolatus etiam διακονία, Act. 1. 17. & Rom. 11. 13. etiam Eccleſię reſpectu, 1. Cor. 2. 22. Sed inquiūt Pontificum adulatores, nulla hic additur reſtrictio, vt Act. 20. 28. & 1. Petr. 5. 2. vniuerſas igitur oues intelligit etiam ad conſummationem ſæculi naſcituras, & à Petro in Romanorum Epiſcoporum ipſius ſucceſſorum perſona paſcendas. Siccine verò profanandum verbum Dei? Certè non adiecit Chriſtus πάντας, neque πάσας: & notum eſt diſcrimen inter indefinitas, & vniuerſales enūtiationes: immo etiamſi particulas illas adieciſſet, annon cæteri quoque Apoſtoli iuſſi ſunt euangelizare πάσῃ κτίσει, Mar. 16. 15. & πανταχοῦ. Marc. 16. 20. & πάσιν ἔθνεσιν. Matt. 28. 19. & quîna Petrus & ipſius collegæ potuiſſent huic mandato ſatisfacere ſi de ſingulis per totū terrarum orbem diſperſis ouibus iſtud eſſet intelligendum.

16 *Rurſum ſecundò*, πάλιν δεύτερον. Vetus interpres non legit δεύτερον. ſimilis tamen pleonaſmi exemplum reperio Matth 26. 42.

17 *Tertiò*, τὸ τρίτον. Nempe æquum erat vt triplici abnegationi triplex confeſſio opponeretur, ne de tanti peccati remiſſione & reſtitutione muneris Apoſtolici dubitaret Petrus.

18 *Cingebas te*, ἐζώννυες. Huius loci explicatio pendet à verbo ζωννύει. Peregrè igitur profecturos, præſertim in Oriente & iis regionibus quarum incolæ laxioribus & prælongis veſtibus vtuntur, neceſſe eſt ſuccingi: deinde cōſtat ſolitos fuiſſe in zona pecuniam ferre in viaticum, vt Matth. 10. 9. Inde factum vt Heb. חגר מתנין [*chagar mothnan*] Græcis ζωννύειν, Latinis Præcingere & Accingere, ſignificet Seſe ad iter comparare, quanuis Græcum illud vocabulum ferè in re militari vſurpetur ἀπὸ τῶν ὁπλίζεσθαι. Iam verò quia non diſſimili ratione captiui loris ac vinculis cinguntur, præſertim ſi quò mittendi ſunt, hoc reſpexit Chriſtus quum diceret, καὶ ἄλλος σε ζώσει, quaſi diceret, Nunc liberè te accingis vt proficiſcaris quò libuerit: atqui tempus erit quum non te zona accinges, ſed alius te vinculis conſtringet, vt te pertrahat. Sic autem apud Hebræos interdum accipi verbum חגר [*chagar*] pro Ligare & vinctū tenere, oſtendit Kimhi in libro Radicum, explicans. Pſal. 76. 11. ¶ *Et transferet*, καὶ οἴσει, Vulgata & Eraſmus, *ducet*. ac fateor quidem φέρειν & ἄγειν ſæpe permutari: ſed mihi videtur potius hîc fuiſſe retinenda propria ſignificatio, vt melius appareat antitheſis, *Tu cingebas te zona, alius te cinget vinculis: ibas quò volebas, tunc non gradieris, ſed vinctus transfereris, ac deportaberis ad ſupplicium.* ¶ *Quò nolet*, ὅπου οὐ θέλεις. Hoc verò non eſt ſimpliciter ita accipiendum quaſi futurum ſit vt Petrus inuitus pro Dei veritate quicquam ferat, quum eum legamus gaudentem rediiſſe è concilio in quo fuc

rat flagris cæsus, sed præterquam quòd hęc voluntas non proficiscetur à carne, mortem in sanctissimis etiam quibusuis reformidante, sed ab illo aduentitio Spiritus victoris dono, Christus naturalem illam libertatem captiuitati opponit.

19 *Qua morte*, ποίῳ θανάτῳ. Qui ex hoc loco colligunt Petrum fuisse crucifixum, ineptè argumentantur, quum Christus in genere prædicat Petri mortem violentam fore. Certè si credimus illi non modo ineptissimo, sed etiam planè impio libello qui inscribitur de Petri passione, sub Lini cuiusdam nomine, vix vnquam iustiore de causa quisquam damnatus fuerit quàm Petrus, vt qui vxores à suis maritis, contra Christi & Apostoli doctrinam, abdueeret. Sed absit vt hæc cuiquam in mentem veniant qui vel à limine Christianam religionem salutarit. Imò tota illa narratio iis verbis, iis sententiis est descripta, vt nesciam vtrum magis debeam admirari impostorum vecordiam qui in istis cõfingendis maiorem astum non adhibuerint, an verò nostrorum maiorum stuporem, qui tam crassas fraudes non agnouerint.

20 *Recubuerat*, ἀνέπεσεν. Id est sese inclinarat, Christi interrogandi causa, non quòd in ipsius sinu, in illo conuiuio, contra omne decorum, & quidem de rebus tantis tam seriò loquente Domino, sterteret, vt ab imperitis pingi accubitus ille consueuit.

22 *Si velim*, ἐὰν θέλω. Iam olim in editione veteri Latina legitur, *Si enim volo manere*: vndè variæ sunt ortæ fabulæ, quodam etiam agyrta nostris temporibus auso sese hunc ipsum Iohannem esse palàm profiteri, quem insanus, sed nihilominus sceleratus Postellus, sese Adami Protoplasti animam iactitans, fratrem suum Lutetiæ vociferabat. Et ille quidem Tholosæ fuit crematus. Postellus verò quum hæc scriberem adhuc Lutetiæ post tot blasphemias à Sorboniistis etiam ipsis tolerabatur. Sed minimè vana est eorum coniectura qui putant initio scriptum Græcè fuisse εἰ οὕτω, *Si sic*, quomodo etiam citatur hic locus apud Hieronymum, libro in Iouinianum priore. Nulla est in Græco textu amphibolia: consentiunt interpretes non modò Græci sed etiam Latini non pauci, quum (vt eruditè annotat Erasmus) à librariis deprauatus sit Augustinus.

¶ *Manere*, μένειν. In vita videlicet, vt 1. Cor. 15. 6.

23 *Exiit*, ἐξῆλθεν. Hebr. יָצָא [*iatsa*] Id est dimanauit & sparsus est hic rumor, vt alibi exposuimus.

24 *Et scimus*. καὶ οἴδαμεν. Ista nescio quomodo non videntur conuenire, quum Iohannes ipse de se loquatur. Nam quis excipiat, ipsum de se loqui plurali numero, videtur omnino pro αὐτοῦ ipsius dicendum fuisse ἡμέτερον, nostrum. Certè Chrysostomus & Theophylactus videntur legisse αὐτοῦ, noui, singulari numero. Verùm ne hoc quidem mihi satisfacit. nam quum de se ex Hebræorum more loquatur in tertia (quod aiunt) persona, omnino videtur dicendum potiùs fuisse καὶ οἶδεν ὅτι, & nouit verum esse suum testimonium, vt suprà, 19. 35. & ita certè arbitror legendum. Sed hæc tamen vtrinque possunt ex Hebræorum idiotismo excusari, apud quos vix quicquam frequentius occurrit istis personarum mutationibus.

25 *Fecit*, ἐποίησεν. Ergo de dogmatibus fidei istud non dicitur, sed de miraculis, vt suprà 21. 30. Nam illa quidem tota perscripta sunt, miracula verò non item: quorum videlicet vel vnicum confirmandæ toti scripturæ sufficiebat.

ACTA

Acta Sanctorum Apostolorum.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

ACta, πράξεις. Nonnulli *Actus*, quidam *Gesta*, alij *Actiones* conuertunt, non modò ex recentioribus, sed etiam ex veteribus. Acta enim Latini vocant rerum publicè gestarum commentarios, publicæ memoriæ causa conscriptos. Est igitur fateor πράξεων significatio apud Græcos latior quàm Actorum apud Latinos, sed quum hic liber complectatur veluti publicos præcipuos cõmentarios & annales, ad quos & initio dirigi, & nunc reuocari totius Ecclesiæ Christianę administrationem oportuit, ego quidem malim Acta, quàm alio quouis nomine vocare.

¶ *Sanctorum Apostolorum*, τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. In plerisque codicibus non additur ἁγίων. In Complutensi autem editione hæc adscripta reperimus, τοῦ ἁγίου Λουκᾶ τοῦ εὐαγγελιστοῦ, id est *Sancti Lucæ Euangelistæ*, vt nemini dubium esse debeat quis Lucas sit huius libri scriptor.

IN CAPVT I.

1 *Primum quidem librum confeci*, τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποιησάμην. Vulg. *Primum quidem sermonem feci.* Erasmus, *Superiore quidem volumine diximus.* Nos neutram versionẽ sequuti sumus. nam meritò reprehendi putamus Veterem interpretẽ ab Erasmo quòd λόγον verterit sermonem: & Sermonem facere, pro habere, nemo Latinè dixerit. Idem tamen nulla necessitate coactus à Græcis discedit, quasi ita scripserit Lucas τὸν μὲν πρῶτον λόγον εἶπον. Cæterùm quòd τὸν πρῶτον vertimus *Primum*, quum de altero Lucæ libro agatur, id tueri possumus Ciceronis ipsius auctoritate, qui, quum duo tantùm sint De inuentione libri, sic in secundo illorum scribit, *In primo* (inquit) *libello diximus.* Deinde quamuis λόγον ποιεῖσθαι Græcis interdum idem declaret quod Latinis Verba facere, vel, Sermonem habere: tamẽ adiuncta hæc verba τὸν μὲν πρῶτον, faciunt vt potius existimem λόγον idem hîc valere quod σύγγραμμα. Nã alioqui scripsisset Lucas τὸ μὲν πρῶτον, vel πρῶτόν μέν. Itaque Librum interpretamur, sicut idem Cic. Xenophontis λόγον οἰκονομικὸν, Librum Oeconomicum interpretatur. ¶ *Et facere & docere*, ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν. Duo igitur sibi proponunt Euangelistæ illis libris describenda, nempe Christi facta & dicta: & hæc est vera interpretatio nominis Euangelij, quod quatuor superioribus libris præfixum est.

2 *Ad[eum] vsque diem quo*, ἄχρι ἧς ἡμέρας. Vulgata, *Vsque in diem qua.* Augustinus quodam loco vertit, *In die quo*, diuersum aliquod à nostris exemplar sequutus. ¶ *Quum mandata dedisset*, ἐντειλάμενος. Vulg. *Præcipiens*, neglecta adhibiti ratione, quæ hic fuit obseruãda. Significatur enim his verbis, Dominum non ante discessisse à suis quàm certis mandatis ipsos instruxisset, vt facere solent qui ab amicis, vel etiã ex hoc mundo discedunt. Sic autem etiam absolutè apud Hebræos accipitur צִוָּה [*tsiuah*] id est præcipere pro Mandatis instruere, vt Num. 27. 19. & Ierem. 34. 22. ad verbum, Quum mandasset. Sed hoc verbum non puto à Latinis absolutè vsurpari. ¶ *Apostolis quos per Spiritum sanctum*, τοῖς Ἀποστόλοις διὰ Πνεύματος ἁγίου. Vulgata, *Apostolis per Spiritum*

ctum. Erasmus, *Apostolis impertitus in hoc ipsum Spiritum Sanctum.* Locus hic obscurus est, propterea quòd hæc verba διὰ Πνεύματος ἁγίου. vel cum præcedentibus, vel cum subsequentibus coniungi possunt. Si ad præcedentia referantur, nempe ad participium ἐντειλάμενος, ita significabitur quod Apostoli Christo mandante docuerunt, non humana sed diuina auctoritate niti. Alij de ea Spiritus sancti missione intelligunt quam refert Iohannes cap. 20. 22. quam posteriorem expositionem sequutus Erasmus, paulò fusiùs hunc locum explicuit. Sed præterquam quòd hæc interpretatio à Græcis nimium procul recedit, etiam vim facit particulæ διὰ: quum potius dicendum fuerit ἅμα τῷ Πνεύματι, vt intelligeremus vnà cum mandatis etiam Spiritum sanctum fuisse datum Apostolis. Præterea quum priore illa Spiritus inspiratione, cuius mẽtionem facit Iohannes, aspersi potius quàm imbuti fuerint Apostoli, ideóque nouum alium Baptismum iubeantur exspectare: mallem quidem ego, si ad Spiritus sancti missionem hæc placeret referre, vti participio futuro impertiturus, quàm præterito impertitus. Alij post Ἀποστόλοις distinctionem adscribunt: & ita scriptum hunc locum inuenimus in vetustis duobus codicibus, vt hæc verba διὰ τοῦ Πνεύματος ἁγίου cum sequente verbo ἐξελέξατο per traiectionem cõnectantur. Atque hæc sententia, Data esse à Christo mandata Apostolis quos per Spiritum sanctum delegerat, quæ distinctio Syri quoque & Arabis interpretum auctoritate confirmatur, sic etiam vocum seriem ordinantium, vt nulla sit traiectio, vt qui totum hunc versiculum sic disposuerint, ἄχρι ἧς ἡμέρας ἀνελήφθη (vt etiam legitur in meo vetustissimo codice, & in Arabica interpretatione) ἐντειλάμενος τοῖς Ἀποστόλοις οὓς ἐξελέξατο διὰ Πνεύματος ἁγίου, id est, *Ad eum vsque diem quo sursum receptus est, quum mandata dedisset Apostolis quos delegerat per Spiritum sanctum.* Est autem planissima hæc sententia. Quòd si etiam libeat receptam aliam vocum collationem seruare, huiusmodi traiectionum exempla passim occurrunt, vt Ioh 8.25. & 15.10. & Rom. 8.3. Notum est autem opera Trinitatis extrinseca quæ vocant, communia esse tribus personis, ac proinde vocationem interdum patri à quo Christus ipse dicitur missus: interdum Christo: vt Ioh. 20.21. Ephes. 4.11. Gal. 1.1. interdum Spiritui sancto tribui, vt infrà 12.2. & 20.28. 11. Itaque hanc interpretationem meritò cæteris prætuli. Idcirco enim totum hoc prooemium & quasi διαλογικὸν contexit Lucas vt intelligant lectores quanti fieri debeat hæc historia, eorum gesta complectens qui à Spiritu sancto munus acceperint, & quos ipse Filius Dei selegerit. Nam hæc verba οὓς ἐξελέξατο, videntur in epexegesi posita, quibus illud explicetur quod dictum fuerat, istos videlicet per Spiritum sanctũ accepisse hæc mandata. Eodem dicendi genere vtitur Apostolus Gal. 1.1. vbi testatur se Apostolum esse οὐκ ἀπ' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ. ¶ *Sursum receptus est*, ἀνελήφθη. Vulgata *Assumptus.* Sed Assumi dicitur qui in consortium adiungitur, quod Græci dicunt προσλαμβάνειν vel, προσλαμβάνεσθαι: vt rectè obseruat Erasmus, qui quidem idcirco addidit particulam *Sursum.* Idem tamen in Annotationibus & infrà vertit *Receptus est*, nimirum in cælum vnde venerat, quasi videlicet ἀνὰ repetitionem declaret. At ego potius putarim ἀνὰ idem declarare quod ἄνω, vt ἀναλαμβάνεσθαι significet sursum (id est in cælum) recipi. Nõ desunt qui subtiliorem interpretationem afferant, quasi significetur Paterum demum agnouisse & adsciuisse Filium: vnde ἀνάληψις τῶν παίδων, quã iurisconsulti vocãt liberorũ agnitionem.

3 *Postquam passus fuit*, μετὰ τὸ παθεῖν αὐτόν. Vulgata, Post *passionem suam*, μετὰ τὸ πάθος αὐτοῦ. Erasmus autem maluit per periphrasin interpretari, *Postquã supplicio fuisset affectus.* Nam pati à Latinis pro affici supplicio, vix vsurpatur absolutè: imò verò ne à Græcis quidem τὸ πάσχειν, vt opinor. Sed hoc fanè nobis vsurpare liceat, cui tanto iam tempore Christianorum aures assueuerunt.

¶ *Cui multis indubitatis signis*, ἐν πολλοῖς τεκμηρίοις. Hæc verba nonnulli distinctione sublata, cum sequenti participio ὀπτανόμενος connectunt. Nos verò pleroscque codices sequuti, superioribus adiunximus. Vulg. ad verbum, *In multis argumentis.* Sed (vt rectè notat Eras.)

In multis

In multis, Hebraico more dictum est, pro *Per multa*: quas quidem particulas ipsum vereter ne typographi per incuriam coniungerent, sexto casu vti malui Eras. de suo addidit particulã Idque, id est ἐν τούτῳ, nimirum propter participium ζῶντα lõgius positum. Vertit enim. *Idque cõplurib⁹ argumentis.* At ego malui verborũ constructionẽ in Latino sermone, perspicuitatis gratia, immutare, non hoc tantùm loco, sed etiam superiore versiculo, nulla (vt arbitror) sensus iniuria. Cæterùm vt nostræ interpretationis rationẽ afferamus, τεκμήρια Græci (sicut ex Aristotele testatur Quintilianus lib. 5. capite. 9.) indubitata & necessaria signa vocant, sicut hæ actiones, loqui, ambulare, edere, bibere, τεκμήρια sunt vitæ. Item sese conspiciendum & manibus contrectandum præbere, τεκμήρια veri & naturalis corporis. Itẽ pedum, manuũ & lateris vulnera exhibiti, τεκμήρια sunt illud ipsum corpus resurrexisse quod crucifixũ & lancea confossum fuerat. Item sanguis & aqua ex cõfosso latere promanans, certissimum vulneratorum præcordiorum & mortis τεκμήριον. Illa sunt igitur quibus affirmat Lucas Christum suæ resurrectionis fidẽ fecisse, quæ superiore libro copiosius narrauit. Quidam probationes interpretantur: rectè id quidẽ, sed tamẽ hoc vocabulum mihi visum est latius patẽte. Vulg. & Eras. verterunt, *Argumẽta*, nõ satis propriè, vt ostẽdit Quintilianus lib. 5. cap. 9. cuius auctoritatem sequuti, exposuimus per periphrasin quod vno verbo satis commodè dici nõ posse videbatur. ¶ *Et dicens quæ ad regnum Dei* [*spectant*,] καὶ λέγων τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Vulgata & Erasmus. *Et loquens de regno Dei*: id est, καὶ λαλῶν περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. vt habẽt etiam Syrus & Arabs interpretes. Prætermiserunt igitur articulum, & Hellenismum non expresserunt: cuius ea vis esse videtur vt intelligamus Christũ discipulis suis vniuersam doctrinam Euangelicam copiosè ac luculenter exposuisse.

4 *Cum illis conueniens*, συναλιζόμενος μετ' αὐτῶν. Hoc est quod commodè dixeris Gallicè *s'assemblant auec eux*. Etsi enim illud μετ' αὐτῶν, *Cum eis*, possit inclusum videri in particula συν tamen quum in veteribus interpretationibus Syra, Arabica & Latina exprimatur, vt & in illo meo vetustissimo codice, restituendum id putaui. Verbum autem συναλιζεσθαι ab actiuo συναλίζειν deductum idem valere atque συναθροίζεσθαι & quidem passiuè acceptũ, ex perpetuo Græcorum scriptorũ vsu satis omnibus Græcæ linguæ peritis cõstare arbitror: & ex eo quoque liquere potest quòd nullum casum habeat adiũctum, vt significatio media nullo modo accipi queat. Rectè igitur illud neutro absoluto cõuersum est, cui alterum neutropassiuum Latinè vix ac ne vix quidem opponi possit: & plana est sententia. Christus enim postquam quadraginta totos dies Apostolis in Galilæa dispersis, nec facilè absque expresso mãdato in vrbem, Christi sanguine adhuc mandentẽ, reuersuris, subinde occurrens fidem suæ resurrectionis fecisset, illos volẽs habere suæ ascẽsionis testes: idque reipsa præstare quod per Prophetas prædictũ fuerat, inchoãdum videlicet exhibiti Messiæ præconiũ ab Hierosolymis, illos ibidem coactos hac, quam nunc recitat Lucas, extrema concione compellauit. Vulg. *Conuescens*, pro quo nonnulli scribendũ censuerũt *Conuersans*, sed perperam. Nam & Syrus interpres, & Arabs, τὸ συναλίζεσθαι putarunt idem valere atque συσσιτεῖν, id est vnà cibum capere quod Christum à resurrectione semel atque iterum fecisse Lucas & Iohannes testantur, quoniam ἅλων, id est Salis nomine Græci mutuum quoque conuictum interdum significant. Sed non puto apud vllum scriptorem extare huius significationis verbi συναλίζειν exemplum, vt pote quod nõ ab ἅλας, sed ab ἄλαη deducatur, quod aggregatum cœtum apud idoneos scriptores ac præsertim Herodotum significat. Eras. *Conuersans* nõ satis rectè. Neq enim hac periodo declaratur quid egerit Christus, vt fidem suæ resurrectionis faceret quadraginta illis diebus, sed quid egerit cum Apostolis, quum iam esset, fide resurrectionis suæ abundè facta, in cælum ascensurus. Quidam legũt συναλιζόμενος, quod declarat eodem vti hospitio, siue contubernalem esse ac proinde eadem ratione atque prius illud refellitur, nisi accipi velimus pro, Sub vnum veluti tectum cõuenire, quæ significatio nostram interpretatio-

nem confirmat. Augustinus aduersus Felicem Manichæum, hunc locum citãs vertit *Conuersatus*. ¶ *Quam* [*inquit*] *audistis à me*, ὣν ἠκούσατέ μου. Mutatur oratio ex obliqua in rectam: quod frequenter apud hunc scriptorem occurrit, vt suprà v. 4. & infrà 15. 5. Itaque addidi verbum *Inquit*, ad transitionem declarandam. Expressi præterea præpositionem Ex, id est παρὰ, quæ apud Græcos interdum sic vsurpatur vt exprimitur apud Plat. in epistolis, ἀκηκόατε παρ' ἐμοῦ: interdum subauditur, vt hoc loco. Nonnulli interpretantur, De quo (videlicet promisso) audistis, id est, περὶ ὧν. Vulg. *Quod* (*inquit*) *audiuistis ex ore meo*, ὧν, φησιν, ἠκούσατε ἐκ τοῦ στόματός μου, vt habet etiã meus ille vetustissimus codex.

5 *Nam*, ὅτι. Vulg. *Quia*. Erasmus, *Quoniam*. Ego aliter malui vt melius appareret nouã esse periodum. Quòd igitur nõnulli hæc connectũt cum superioribus. quasi ὅτι non ἀπολογικῶς, sed εἰδικῶς accipiatur, id præterquam quòd durũ est, etiam videtur non rectè affirmari. Neq; enim vsquam legimus discipulos hoc audiuisse ex Christo, sed ex Iohãne potius, cuius verba Christus ipsis in memoriam reuocat, vt eius prophetiç euẽtum eo certius expectent. ¶ *Spiritu sancto*, ἐν Πνεύματι ἁγίῳ. Præpositio ἐν rectè est omissa. Nam si quis conuerterit *Per spiritum sanctum*, ista perinde accipi possent acsi Spiritus sancti persona Iohãni opponeretur, quasi diceret Christus, Iohannes quidẽ vos baptizauit, sed Spiritus sanctus vos baptizabit. Hîc autem est antithesis duplex, ni fallor, vna Iohannis cum Christo vel Deo Patre: (nam posse βαπτισθῆναι, id est baptizabimini, omnino necesse est vt subaudias ὑπ' ἐμοῦ, *à me*, vel ὑπὸ τοῦ πατρὸς, id est, *à Patre*: vel ὑπ' ἐμοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ πατρὸς. *à me & à Patre*, quum ab vtroque emanet Spiritus sanctus) altera est aquæ à Iohanne effusæ, & Spiritus sancti Apostolis mittendi: quæ Spiritus Sancti missio & effusio hîc translatitiè vocatur Baptismus, vt antithesis melius intelligatur. ¶ *Istis nõ multis post diebus*, οὐ μετὰ πολλὰς ταύτας ἡμέρας. Vulg. *Non post multos hos dies*. Sed traiectio est constructionis. Dicendum enim erat potius μετ' οὐ πολλὰς ταύτας ἡμέρας: sicut ferè Græci loqui solent.

6 *Quum igitur illi conuenissent*, οἱ μὲν οὖν συνελθόντες. Vulg. *Igitur qui conuenerant*. Sed existimo potius οἱ μὲν οὖν positum pro αὐτοὶ vel ὅτε μὲν οὖν. ¶ *Num*, εἰ. Vulg. ad verbum, *Si*, Vide Matthæi. 12. 10. ¶ *Restitues*. ἀποκαθιστάνεις. Erasmus, *Restituis*. Sed apparet enallagen esse præsentis pro futuro: quia nimirum de eo quærunt Apostoli quod paulo pòst futurum arbitrabantur. Idem dicendi genus reperies suprà Luc. 24. 49. nempe ἀποστέλλω pro ἀποστελῶ.

7 *Sine oportunitates*, ἢ καιρούς. Vulgata *Vel momenta*: quæ interpretatio nõ satis conuenit. Significat enim momentum particulam aliquam temporis, etiamsi non fuerit oportuna. Erasmus per periphrasin, *Articulos temporum*. Significat enim χρόνος spatium temporis in genere, καιρὸς autem oportunitatem rei gerendæ, quam Terentius articulum vocat. Malui tamen, vt perspicuitati studerem, opportunitates vertere. Sed hoc annotãdum est, oportunitates hîc considerari quatenus à Dei decreto pendent: ideóque nõsignificare simpliciter tempus agendis rebus opportunũ, vt ex rerum ipsarum natura, & pro suæ prudentiæ modulo iudicant huius seculi Sapientes. sed tẽpus agendis rebus à Deo constitutum, quanquam sæpissimè contra humanæ quoque sapientiæ captum. ¶ *Sua ipsius*, ἰδίᾳ. Sic recte cõuertit Erasmus, vt amphiboliam vitaret, perinde acsi scriptum esset τῷ ἑαυτοῦ.

8 *Virtutem Spiritus sancti, postquam superuenerit in vos*, δύναμιν ἐπελθόντος τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐφ' ὑμᾶς. Vel, Virtutem postquam superuenerit in vos Spiritus sanctus. Possunt enim hæc vel cum δύναμιν coniungi, vel vt absolutè posita conuerti: sed illud malo. Erasmus contrà vt absolutè posita interpretatur. in quo tamen hoc reprehẽdo, quòd pro ἐπελθόντος vertit, *Quũ aduenerit*, id est παρόντος, quum ἐπὶ præpositio hoc quidem loco idem valeat quod Ex superiore loco, vt significent eam virtutem cælitus in Apostolos illapsuram: quod etiam postea ostenderunt igneæ illæ linguæ singulorum verticibus insidentes. Rectius ergo Vetus interpres videri poterat conuertisse ἐπελθόντος, superuenientis, nisi temporis rationem neglexisset: quam vt obseruaremus, coacti sumus verborum

coll

collocationem mutare. Castellio interpretatus est, *Qui inuadet*, non modò neglecto tẽpore. sed etiam impropriè: quum neque verbi illius Græci vim expresserit, neque inuadere dicatur qui inuandi causa accedit. Locus autem hic insignis est etiam illius Montani scelere, qui Tertullianum quoque fascinauit, in sete demum suáque Philumena post Apostolos hoc impletum dictitãs, eadem impudentia qua Antichristus hodie alíque Enthusiastę suum illud ἀγγέλιον Euangelium, quod etiam ab ipsis quotidie augetur, Ecclesiæ obtrudunt.

¶ *Erit*, ἔσται. Scitè admodũ Theophylactus hic obseruat, hoc verbo non tantum prædici sed etiam præcipi quod futurum erat. ¶ *Et Ierosolymis, & in tota Iudæa*, ἔν τε Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ. Quæ, inquit Erasmus, *subiunxit Iudæam Ierusalem, totum parti, non potuit reddi gemina coniunctio neque per geminum Et neque per Tum. Proinde nos reddidimus, Non solum Hierosolymis, verumetiam in vniuersa Iudæa.* Hæc Erasm. Ego verò causam nõ video cur hoc sit in Latino sermone magis absurdum quàm in Græco. ¶ *Vsque ad vltimas terras*, ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς. Vulgata ad verbum, *Vsque ad vltimum terræ*. Eras. *Vsque ad extrema terræ*. Vide Matt. 5. 26.

9 *Et quum hæc dixisset*, καὶ ταῦτα εἰπών. Sic rectè Vetus interpres. Erasmus autem, *Atque hæc loquutus*, καὶ ταῦτα λαλήσας. ¶ *Aspicientibus ipsis*, βλεπόντων αὐτῶν. Vulgata, *Videntibus illis*, id est ὁρώντων ἐκείνων. dilutè, quũ τὸ βλέπειν sit expressius quàm τὸ ὁρᾶν, & mox vtatur Lucas vers. 10. Verbo ἀτενίζειν qđ est etiã isto significantius, vt oculatissimos istos fuisse testes nouerimus. Eras. *Videntibus ipsis dem.* id est τῶν αὐτῶν ἐκείνων ὁρώντων. Vide Matth. 5. 28. ¶ *Elenatus est*, ἐπήρθη. Sic vtitur hoc vocabulo Plautus, *Capedum*, inquit, *hunc lapidem & elena*. Dicere tamen solemus pro ἐπήρθη, attollere, nisi quum participiis passiuis opus est Erasm. etiam rectè per periphrasin, *In altum sublatus est*. ¶ *Susceptum abstulit*, ὑπέλαβεν. Vel, vt Erasm. vertit, *Subduxit*. Mihi tamen illud magis placuit, quia certum est Hebræorũ more, ex antecedẽte significari consequẽs, vt παραλαμβάνειν accipitur pro acceptũ transferre Matth. 4. 5. imò etiam Græcos video interdum exponere ὑπολαμβάνειν per ὑποφέρειν. Vetus interpres, *Suscepit*: quæ est propria huius verbi significatio.

10 *Et quum essent intentis in cælum oculis*, ὡς ἀτενίζοντες ἦσαν εἰς τὸν οὐρανὸν. Possunt quidem hæc verba εἰς τὸν οὐρανὸν etiam cum participio πορευομένου coniungi: sed ex oratione Angelorũ apparet potius esse cum superioribus connectenda, sicut post Erasmum fecimus. Quòd autem attinet ad particulam ὡς, Vide Matth. 28. 9. Cæterùm Vulgata ἀτενίζειν vertit *Intueri*, id est, ἐμβλέπειν, pro quo Eras. hoc quidem loco, *defixis oculis esse*, quum Intuendi verbum aliquoties retinuerit, vt infrà 3. 12. & 6. 15. Certè ἀτενίζειν aliquid amplius declarat quàm ἐμβλέπειν, compositio verbo ab α particula ὑπὸ τάσεως, & τείνω, id est tendo: quam ob causam Erasmus, modò defixis, modò immotis, modò intentis oculis esse, interpretatur. Nos illud delegimus, quod visum est ad Græci verbi etymologiam proximè accedere. Vtuntur quidem Angeli proximo versiculo verbo ἐμβλέπειν, de eadem re agentes, sed addito altero verbo ἑστήκατε, vt sit quædam velut periphrasis τῆς ἀτενίζειν. ¶ *Eo proficiscente*, πορευομένου αὐτοῦ. Vulgata, *Eumtem illum*: quasi hęc referãtur ad participium ἀτενίζοντες, quod non patitur ratio constructionis. Erasm. *Eunte illo*, id est ὑπάγοντος ἐκείνου.

¶ *Ecce*, καὶ ἰδού. Hebraismus. de quo vide Matthæi. 28. 9. ¶ *Albo vestitu*, ἐν ἐσθῆτι λευκῇ. Vulgata, *In vestibus albis*. de quo dicendi genere diximus Matthæi, 11. 21. & 15. 31. Huius autem exemplum etiam proferre possumus ex Herodoto in Euterpe. Sic enim scribit, de Neco Ægyptiorum rege differens, Ἐν τῇ δὴ ἐσθῆτι ἐτύγχανε ταῦτα κατεργασάμενος, ἀνέθηκε τῷ Ἀπόλλωνι. id est ad verbum, *Eam autem vestem in qua res ista gesserat, Apollini consecrauit*. Erasmus, *Amicti vestibus albis*, sensu optimè expresso. Nostra tamen interpretatio (ni fallor) & Latina est, & à Græcis propius abest.

11 *A vobis*, ἀφ' ὑμῶν. id est, è vestro conspectu: quod annotare placuit, nequis ineptus hæc perinde accipiat quasi scriptum sit ὑφ' ὑμῶν. ¶ *Constitistis*, ἱστήκατε. Vulgata & Erasmus, *Videtis*. Vide Matt. 6. 1. Cæterùm pro οὗτος, id est ita, in tribus vetustis codicibus scribitur οὗτος, *iste*, per epanalepsin: quæ

quidem lectio magnam habet emphasin: & omnem cauillādi occasionem iis præcidit qui vt sui illius Iouis Elicij corporalem præsentiā aduersus apertū hoc Angelorum testimonium tueantur, hęrent in ista particula ἔντος. Quotidie enim, (aiunt) imò verò singulis momētis descendit, sed aliter quàm ascenderit, inuisibiliter videlicet καὶ ἀφεγγράπτως. egregium certè cauillum. At nos fide in cælum ascendamus, vt Christum illic re vera amplectamur potius quàm illum è cælo ante summum diē deducamus, & in terrestribus elementis hæreamus.

12 *Distans itinere Sabbati*, σαββάτου ἔχον ὁδόν. Id est ἀπέχον. vt vsurpatur hoc verbum Luc. 24. 13. Vulg. *Sabbati habens iter.* Syrus interpres pro *itinere Sabbati* habet *Septem stadiis.* Et Latini quidem volunt iter Sabbati fuisse duorum miliarium: omnes autem Hebræi, quibus hac in re potius credendum est, bis mille cubitorum: vt prolatis ex Thalmude locis Tremellius noster ostendit, sic ista concilians vt passum velit esse duplicem, vnum minorem, qui & cubitus dicatur, alterum verò duplo maiorem, ac proinde duo miliaria Thalmudistarum de minoribus passibus siue de cubitis intellecta, efficere vnum miliare maiorum passuum, cui septem stadia tribuantur. Sed præterquam quòd nullius idonei scriptoris auctoritate probari distinctio ista potest, ne sic quidem calculus conueniet. Constat enim miliari, id est mille passibus, tribui stadia octo, quæ pedes Græcos efficiunt quater mille octingentos, Latinos verò quinquies mille, quum pes Græcus Romanum semuncia id est vicesima quarta parte superet, ac proinde stadio tribuantur, omnium eruditorum confessione, Græci pedes sexcenti, siue passus cētum. Latini verò pedes sexcenti viginti quinque, siue passus centeni viceni quini. Sed hoc excusari posset supputatione nō facta ὡς ἐγγύς: quamobrē etiā addita fuerit particula *Fere.* Verùm aliūde oritur magna & pene inexplicabilis difficultas, nō in ipsa historiæ fide sed in numerorū notis. Ait enim Luc. 24. 50. hanc ipsam ascensionis historiam recitans, ductos fuisse discipulos à Christo ἕως εἰς Βηθανίαν, id est, non *Bethaniam versus* (ne quis hîc fallatur) sed *Bethaniā vsque*, vnde in cælum ascenderit. Ergo qui hic dicitur mons Olivēti, dicitur à Luca Bethania, in eo videlicet monte sita. Atqui Iohan. 11. 18. Bethania dicitur ab vrbe abfuisse stadiis quindecim. Quīnam igitur septem stadia Lucas, Iohanes autem 15. stadia vnius loci ab vrbe Ierusalem distantiæ tribuerit? Sed & Iosephus lib. antiq. 20. capite 16. hunc ipsum montem similiter prorsus describens atque Marcus cap. 13. quinque tantùm stadiis ab vrbe distitum fuisse testatur, supputatione prorsus cōgruente cum Thalmudistarum sententia, qui non duo miliaria, sed duo cubitorum millia, tradunt iter fuisse Sabbati: ea ratione, si Origeni credimus quem Theophyl. testem citat, quòd olim tot cubitis tabernaculum in deserto à castris Israēlitarum distaret, quòd stadium singulis Sabbatis emetiri consueuissent ad sacrum cœtum conuenientes, ex more quem etiam postea in ipsa Cananitide, post reditum quoque ex captiuitate, Iudæos obseruasse, tū ex historia Euangelica, tum ex Act. 15. 21. atque adeò ex 2. Reg. 4. 25. liquet. Quum enim cubitus sit sesquipes, stadium verò pedum, vti diximus, sexcentorum, quinque stadia calculo exacto, duo millia cubitorum efficiunt: & qui sunt in illis regionibus nostris temporibus peregrinati, montem Olivēti testantur vix quingentis ab vrbe passibus interfluente Cedronis torrente, distare. Hunc autem nodum sic commodè expediri posse existimo, vt mons quidem Olivēti in genere consideratus quinque ab vrbe stadiis, vt ait Iosephus, siue itinere Sabbati vt hic scribit Lucas, ceperit. Syrus verò interpres non ipsius montis initium, à quo tamen ipsius ab vrbe distantia propriè sumitur, sed eū in monte locū designatū voluerit, quò progressus Christus in cælum ascēderit, qui locus etiamnū hodie, seu verè, seu ex vetusta traditione, mōstratur. Quod autem Lucas sic istam historiam describit altero lib. cap. 24. 50. vt ex Bethania Christum dicat in cælos ascendisse, Bethania verò Ioh. 11. 18 dicatur quindecim ab vrbe stadiis abfuisse, sic commodè conciliatur, vt Bethaniam dicamus totum aliquem huius montis tractum fuisse, non autem certum aliquem

quem vicum. Iohannem autem constat, de Lazari domo agere, quæ in illo tractu fuerit duplo spatio vltra hunc locum sita, vnde Christus in cælum ascenderit. Bethaniam verò non fuisse certum quempiam vicum, potest aliquo modo liquere ex eo quòd Ioh. 11.1. quũ dixisset Euangelista Lazarum fuisse Bethanienſem, addit ἐκ κώμης, ex vico Mariæ & Marthæ, quasi hunc vicum ab aliis in eodem Bethaniæ tractu sitis distinguens, sed multò magis inde cõstat, quòd historia ipsa ostendit, Christum non ex aliquo loco vbi incolas multos siue alios testes suæ ascensionis haberet in cælum ascendere voluisse, sed solos discipulos in aliquam montis Oliueti partem asciuisse, istius à nobis, quòd ad humanam naturam attinet, ad vltimum vsque diem, demigrationis testes futuros.

13 *Et quum introissent*, καὶ ὅτε εἰσῆλθον. Domum ingressi sunt quam sibi Ecclesia eo tempore ad communem cogendum cœtum delegerat, quæcunque tandem ea fuerit. nam ista scrutari curiosorum est hominum. Quòd autem Nicephorus ineptus & ridiculus Ecclesiasticæ historiæ scriptor ex Euodio quodam prodidit, hanc videlicet fuisse domum Iohannis Euangelistæ Zebedæi filij, in qua etiam postremum Pascha egerit Dominus, id ne verisimile quidem est, Quòd si diuinandum hîc esset, existimarem potius domum fuisse Mariæ matris Iohannis cognomento Marci, cuius fit mentio infrà 12.12.

¶ *In cœnaculum*, εἰς τὸ ὑπερῷον: id est, in superiorem domus partem. vt explicant Varro & Vitruuius lib. 2. Erat enim ea pars à frequentia & conspectu hominum remotior. Itaque apud Homerum mulieres ἐν ὑπερῴῳ collocantur, sic vocato (vt ait Eustathius) à præpositione ὑπὲρ, & οἶον, quod Spartanorum lingua declarat οἴκημα, id est domicilium siue habitationem.

¶ *Iudas Iacobi (frater)*, Ἰούδας Ἰακώβου. Hîc quoque ob eandem causam Fratris nomen adscribendum putauimus: quod quidem addi constat vt distinguatur fidelis Apostolus ab altero illo Iuda proditore. Sed & apparet ex Epistolæ ipsius inscriptione, ita fuisse vulgò vocitatum, etiam post proditoris illius mortem, quum alioquin idem & Thaddæus & Lebbæus diceretur: sicut apparet ex Matth. 10.3. & Marc. 3.18. Syrus interpres Iudam vocat בר (bar) id est non fratrem sed filium Iacobi, communi fortassis patri & alteri suorum filiorum nomine.

14 *Perdurabant*, προσκαρτεροῦντες. Vel, Vulgata, *Perseuerantes*. Illud tamen mihi videtur vocabulum Græcum melius exprimere. Significat enim καρτερεῖν fortiter & inuicta quadam animi duritia & firmitate in aliqua re facienda vel sustinenda pergere. De hoc eodem vocabulo diximus Mar. 3 9. ¶ (*In oratione*, τῇ προσευχῇ. Præpositionem addidimus vt Latinæ cõstructioni seruiremus. Cæterùm quòd Erasmus vertit, *In deprecatione*, potius conuenit illi quod proximè sequitur. deprecamur enim mala: προσευχὴ autem (vt ipsa nominis notatio ostendit) illud precum genus est quo bona petimus, ideóque in Græcis scholiis. 1. Tim. 2.1. definitur αἴτησις ἀγαθῶν: quę propria huius vocabuli significatio vt nõ vbique locum habeat, hîc tamen videtur fuisse obseruanda. Significat enim Lucas (ni fallor) Apostolos his precibus partim Spiritum sanctum, partim liberationem à præsentibus periculis quibus circundabantur, à Domino assiduè flagitasse.

¶ *Et deprecatione*, καὶ τῇ δεήσει. Vulgata totum hoc membrum non legit. Erasmus *Et obsecratione*. Cur deprecationem interpretari malimus, paulo antè dictũ est à nobis. Nam certè videtur verbum δέησις τινὰ τὸ δεῖσαι, id est à timore, oriri. Itaque δέησιν eadem illa Græca scholia definiunt ἱκεσίαν ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς λυπηρῶν προσφερομένην, id est, supplicationem oblatam, vt ab iis liberemur quæ nobis sunt molesta. ¶ *Cum vxoribus*, σὺν γυναιξί Vel, vt Vulgata, *Cum mulieribus*. Sed illa interpretatio ipsi etiam Erasmo in annotationibus displicet: & certè aliquanto est vberior. Nam (sicut rectè ab aliis est obseruatum) cõueniebat Apostolorum etiam vxores cõfitmari, quas partim peregrinationis illorum comites esse oportebat, partim illorum absentiam domi patienter expectare. Vetustissimus autem meus codex addit etiam καὶ τέκνοις *& liberis*. Maria verò nominatim recensetur, κατ' ἐξοχήν: vt Petrus Marc. 16.7. Sic Vitg. *Troas reliquias Danaûm, atque immitis Achilli.*

¶ *Cum ipsius fratribus*, σὺν τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ. Id est, Cum ipsius Iesu cognatis. Nã relatiuum αὐτοῦ apud Græcos minimè est ambiguum. Fratres autem isti sunt nimirum alterius Mariæ filij quatuor, nẽpe Iacobus & Ioses, Simon & Iudas, de quibus Matthæi 13.55 & Marc. 15.40 nisi Iacobum placeat vnum fuisse ex vndecim, eum nimirum qui Minor & Alphæi filius dicitur: à quo tamen non desunt qui Iacobum fratrem Domini distinguant. Quod igitur ex Hippolyto refert ineptus ille Nicephorus, istos nimirum fuisse Iosephi filios ex Salome Aggæi Zachariæ fratris filia, & priore ipsius vxore susceptos, ex Euangelistarum auctoritate refelli potest, quanquam de istis rebus non sit nobis laborandum.

15 *Discipulorum*, τῶν μαθητῶν. Vulgata, *Fratrum*: id est ἀδελφῶν: sicut etiam nõnulli impresserunt. ¶ *Capitum*, ὀνομάτων: id est Nominum. Solent enim hõmines (vt rectè explicat Erasmus) nominatim censeri, quum exquiritur eorum numerus. Latini Capita vocant. Sic loquitur etiam Ioh. Apoc. 3.4 & 11.13.

¶ *Eodem loci*, ὅπου τὸ αὐτό. Ad verbum, *In idem*: quo genere dicendi vtitur Seneca lib. 2. De benef. c. 29.

16 *Dux viæ*, ὁδηγός. Iudas enim præiuit cæteris, vt testatur Matt. 26.48. Vulg. & Eras. *Dux*, id est ἡγεμών. Addidi igitur appellatiuum Viæ, vt tollatur ambiguitas sermonis, quum præsertim id postulet Græci vocabuli compositio.

17 *Annumerabatur nobiscum*, κατηριθμημένος ἐν σὺν ἡμῖν. In vno ex vetustis codicibus legitur ἐν ἡμῖν: quam lectionem si sequaris, optimè vertes ad verbum, *Numerabatur in nobis*. Nam κατα-ριθμεῖσθαι loco simplicis hîc ponitur. Vulg. vtitur Cõnumerandi verbo, quod nusquam legi apud idoneos auctores. Erasmus autem vtens periphrasi minimè necessaria vertit, *Cooptatus erat in numerum nostrum*, id est κατελέχθη εἰς ἀριθμὸν ἡμῶν.

18 *Is igitur*, οὗτος οὖν οὗτος. Vulg. & Eras. *Et is quidem*. i. καὶ οὗτος οὖν οὗτος, quam lectionem non amplector, quia nulla sequitur antapodosis, & nullius exemplaris auctoritate confirmatur. ¶ *Acquisiuit*, ἐκτήσατο. Ita loquitur Euangelista, spectans videlicet non quid conatus sit Iudas, sed consiliorum ipsius euentum. Iudas igitur auaritia corruptus, agrum sanè sibi acquisiuit ex triginta illis argẽteis, proditionis suæ præmiũ, sed multo aliter quàm speraret. Sic Latinè dicitur aliquis sibi malum vel periculum quærere, habita nõ cõsilij & voluntatis, sed euentus ratione, & quispiam κακῶς σωφρονῶν, id est calamitatem accersere, apud Platonem. Vulgata, *Possedit*, quæ interpretatio non conuenit. Eras. *Parauit*, ambiguè. Vide Mat. 10.9. & inf. 8.20.

¶ *Præcipitatus*, πρηνὴς γενόμενος. Hoc est nimirum quod Græci vno verbo dicunt καταπρηνίζεσθαι, i. pronũ se in caput deiicere. & Eras. interpretatur *Suffocatus*. Vtitur enim diserte Matthæus verbo ἀπήγξατο, quod propriè significat Strangulare, id est constricta gula necare. Itaque nonnulli hanc periphrasin Petrum adhibuisse existimãt vt habitum exprimeret hominis laqueo præfocati: quod pluribus etiam verbis Arabs & Syrus interpretes expressertũt. Sed & qui laqueo præfocantur, solẽt ex editiore loco præcipites deiici. verùm quocunque modo hoc accipias, πρηνὴς γενόμενος præcipitatũ declarat, id est (vt Græca scholia explicant) κατενεχθέντα. Quæ tamen à Græcis ex Papia seu nescio qua traditione de Iuda commemorantur, qui quum seipsum suspendisset, rupto laqueo superuixerit, & præcipitatus mirum in modũ intumuerit, postremo à prætereunte curru fuerit elisus, cæteráque eiusmodi, vt incerta, prætermitto.

19 *Propria ipsorum lingua*, τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν. Vetus interpres, *Lingua eorum*. Erasmus, *Lingua illis vernacula*. Est autem illud ἰδίᾳ diligenter obseruandum. Nam hac quoque in parte proponitur à Petro considerandum Dei iudicium, quòd isti agro nomen publicè sit impositum ea lingua quæ vernacula erat huius sceleris conscijs vel auctoribus potius. Et hæc quidem causa est cur Petrus potius dixerit, τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν. propria ipsorum lingua, quàm ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ, id est nostra lingua: quanuis (ni fallor) Galilæi & Ierosolymitani (si quam pronũtiationem excipias, & aliqua fortassis idiomata) vna & eadẽ lingua vterentur. Sic etiã & eâdẽ ratione Christus dixit Ioh. 8.17 ἐν τῷ νόμῳ τῷ ὑμετέρᾳ. *in lege vestra*, potiùs quàm ἡμετέρᾳ nostra.

20 *Et, Episcopatum*, καὶ, Τὴν ἐπισκοπὴν, Post ET scribo distinctionem, vt intelligatur aliud testimonium Scripturæ citari. Episcopatum autem vocat munus & functionem, quasi inspectionem dicas. Hebræi פְּקוּדָה (*pekudah*) eadem prorsus ratione vocant, vt Num. 3. 32. Nos vocabulum illud libenter retinuimus, quia de Ecclesiastica & ea quidem Apostolica functione hîc agit Petrus, quum alioqui Dauid hæc propriè scripserit in Doëg regiis armentis præfectum. Solent autem pastorum, ouium, & gregis vocabula sæpissime ad Ecclesiasticam administrationem transferri.

21 *Viris*, ἀνδρῶν. Rectè. Excluduntur enim à ministerij verbi functione mulieres. ¶ *Versatus est inter nos*, εἰσῆλθεν καὶ ἐξῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς. Vulg. ad verbum *Intrauit & exiuit inter nos*. Est autem Hebraismus hic perobscurus, ideóque à nobis minimè expressus ad verbum: quē quidem haud satis scio an Erasmus sit assequutus quum verteret, *Perpetuam vitæ consuetudinem egit nobiscum*. Nam quæ proximè consequuntur, apertè ostendunt, Petrum de Christi prædicatione agere: & certè hoc genus dicendi declarat functionis publicæ eiúsque laboriosæ administrationem, quum de iis agitur qui publicum munus gerunt vt ex Deut. 31. 2. apparet, vbi Moses dicit sese propter senectutem non posse amplius ingredi & egredi, id est muneris sui laboribus satisfacere, quum alioqui vegeta esset ipsius senectus. Item ex 2. Par. 1. 10. vbi Solomon prudentiam & intelligentiam petit à Domino, vt possit ingredi & egredi coram populo, id est, nō vt cum populo simpliciter versari, sed vt suum officium facere possit. Item 1. Par. 27. 1. Alioqui non nego ad priuatę etiam vitæ officia hanc parœmiam pertinere, vt Deut. 28. 6 & Psal. 121 8. & Ioh. 10. 9.

22 *A nobis ἀφ' ἡμῶν*. Id est, *Ex nostro cœtu*. ¶ *Vnum fieri nobiscum testem resurrectionis eius*. μάρτυρα τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ γενέσθαι σὺν ἡμῖν ἕνα τούτων. Erasmus *Vt vnus quispiam constituatur qui sit vnà nobiscum testis resurrectionis eius*. Nos maluimus veteris interpretis simplicitatem sequi, in eo tantùm variata interpretatione, quòd particulam τούτων propter longum hyperbaton, cum antecedente ἀνδρῶν coniunximus, & verborum collocationem, perspicuitatis causa, mutauimus.

23 *Statuerunt*, ἔστησαν. Sic etiam legerunt interpretes, Syrus, Arabs, & Latinus, Augustinus autem (apud quem totum hoc caput valde mendosè citatur lib. contra Felicem 1. cap. 4 & 5,) interpretatur singulari numero, *Statuit*, periculoso errore. Nihil enim hic priuatim à Petro geritur, quasi excellétiore dignitate prędito, sed publicè & totius collegij suffragiis. Fuit enim inter Apostolos conuenientes, non graduũ, sed ordinis duntaxat distinctio, vt & in aliis Ecclesiasticis cœtibus: donec Episcopatus humanus in Ecclesiam inueheretur, qui mox in Satanicum euasit.

¶ *Ioseph*, Ἰωσὴφ, In vno vetere exemplari legimus Ἰασὴλ, *Iosen*. Contrà verò infrà, cap. 4. 36. pro Ἰωσῆς, in vno exemplari legimus Ἰωσὴφ, & ita vertit Vetus interpres: vt videri possit vtrobique idē designari. Nam etiam in cognomento Barnabæ & Barsabæ paruum est discrimen.

¶ *Iustus*, Ἰοῦστος. Vox ista Latina est, cuiusmodi pleraque alia in Euangelistis annotauimus. Rectè igitur Erasmus Glossam ordinariam, quam vocant, reprehendit, quæ tanquam Hebræum vocabulum interpretatur.

24 *Precantes*, προσευξάμενοι Eras. *Precatione facta*. Ego verò existimo temporis esse enallagen. ¶ *Ostende*, ἀνάδειξον. id est. Indica & declara. Idem enim valet hoc loco ἀναδεικνύειν quod simplex δεικνύειν. Sed Luc. 10. 1. accipitur pro constituere & creare, sicut Latini quoque interdum Designandi & Declarandi vocabulum vsurpant. ¶ *Vtrum*, ὃν ἕνα. Vulgata, ad verbum, *Quem vnum*. Cæterum nō vno modo legitur hic locus. Nam in vno exemplari scriptum repetimus ἀνάδειξον ἐκ τούτων τῶν δύο ἕνα, ὃν ἐξελέξω, id est, *designa ex his duobus vnum: (eum videlicet) quem elegisti*. In plerisque verò codicibus sic legitur ἀνάδειξον ὃν ἐξελέξω ἐκ τούτων τῶν δύο ἕνα, id est, *ostende vtrũ*, (ponitur enim ὃν ἕνα pro πότερον) *ex his duobus elegeris*. Basiliensis autem editio Frobeniana anni 1519 & 1535. posteriorē hanc lectionem aptius, ni fallor, distinguit hoc modo, ἀνάδειξον ὃν ἐξελέξω ἐκ τούτων τῶν δύο, ἕνα λαβεῖν. i. *ostende quem elegeris ex his duobus, vt vnus accipiat* &c.

25 *Sortem*, κλῆρον, id est vt sit ipse cō-

sors & particeps huius ministerij. Nam quod existimat Erasmus ex Hieronymo, κλῆρον referri hoc loco posse ad hæreditariam successionem, quoniam hîc agitur de successore & quasi hærede Iudæ deligendo, mihi non probatur: quum Petrus paulo antè loquens de ipso Iuda, qui nulli successit, eodem vocabulo vtatur. Idem ergo valet κλῆρος quod μερὶς, infrà 8.21.

¶ *A quo aberrauit*, ἐξ ἧς παρέβη. Vel, *à quo defecit*, Vulgata, *De quo prævaricatus est Iudas*. Erasmus, *Vnde prævaricatus excidit Iudas*. Sed primùm omnium nemo est qui non videat prævaricandi vocabulum non respondere Græco παραβαίνειν. deinde vt παραβαίνειν interdum idem valeat quod Transgredi (id est violare) tamen ipsa constructio ostendit non esse hoc loco in ea significatione vsurpatum. dicendum enim fuisset ὑφ' ἧς παρέβη. Quod autem attinet ad Erasmi versionem, primùm omnium miror eum vni Græco verbo tribuere duo Latina diuersæ significationis: deinde παραβαίνειν pro ἐκπίπτειν certè nusquam memini legere. Existimo igitur παρέβη positum esse pro παρεξέβη: quum præsertim ἐξ præpositio casui constructionis postea adiungatur, vt etiam accipitur Exo. 32.8. Dicunt enim promiscuè Græci παραβάσιν & παρέκβασιν, pro eo quod Latini digressionem vocant & aberrationẽ. Hanc autem esse germanam huius loci interpretationem, ex iis intelligi potest quæ proximè cohærent. Est enim cuiusuis vocatio, quasi via & stadium in quo currere nos oportet, si metam volumus contingere. Ab hac igitur via, id est ab Apostolatu dicitur Iudas digressus: imò verò ea prorsus relicta, in contrarium latus deflexisse, vt in eum tandem locum deueniret quem illi Deus iusto suo iudicio destinarat. Epiph. in Caianos, legit ἀφ' οὗ, ita vt ad κλῆρον referatur. eodem manente sensu. ¶ *Suum*, τὸν ἴδιον. id est sibi destinatum.

26 *Iecerunt sortes*, ἔδωκαν κλήρους: id est Sortiti sunt, coniectis videlicet sortibus, vel in sinum: vt apud Solom. Prouerb. 16.33. vel in vasculum aliquod. Nã apud Homerum Iliad. η, coniiciuntur in galeam: apud Plautum in Casina, in situlam: apud Ciceronem 4. in Verrem oratione, in hydriam: sicut apud Virgilium lib. Æneid. 6. in vrnam: adeo variæ fuerunt sortiendi rationes. Cæterùm διδόναι κλήρους hîc ponitur pro πίπτειν κλήρους, sicut loquitur Euripides: & Leuit. 16.8, vsurpatur verbum נָתַן (*nathan*,) quod etiam ponere significat: quũ tamen Hebræi ferè vtantur verbo יָרָה (*hippil*) vel יָדָה (*iasah*) quæ respondent Græco verbo βάλλειν, quod vsurpatur ab omnibus Euangelistis in Passionis historia. Alioqui κλῆρον διδόναι Græcis aliud declarat, nempe partem suam alicui assignare, sicut ab Homero accipitur Odyss. ξ. Quamobrem, vt homonymiam vitaremus, nolnimus ad verbum interpretari ἔδωκαν κλήρους, dederunt sortes. ¶ *Eorum*, αὐτῶν. Hoc dicendi genus, sicut & illud quod proximè sequitur, ex vulgi consuetudine petitum est. Dicuntur enim sortes esse illorum super quibus fit sortitio, & super eum cadere qui in sortitione euadit superior. ¶ *Communibus calculis allectus est*, συγκατεψηφίσθη. Vulgata, *Annumeratus est*, id est συναριθμήθη. Erasmus ex Vallæ sententia, *Cooptatus est*. Sed Græco verbo aliquid amplius significatur, quod nonnisi circuitu verborum potui explicare, nempe hunc sortis euentum communi omnium sententia fuisse comprobatum.

IN CAPVT II.

1 *Quum autem aduenisset*, καὶ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι. Erasmus ad verbum, *Et quum compleretur*. Ego duplicem hîc Hebraismum esse puto, quæ causa fuit vt contra meam consuetudinem à Græcis discederem. Primùm enim si ἐν particulæ naturam consideres, significari videbitur aliquid non præteritum, sed adhuc vigens, quod initio quidem existimari posset optimè huic loco conuenire, quum ea de quibus dicturus est Lucas, ineunte ipso die Pentecostes, euenerint: sed quominus id ita accipi possit, impedit verbum συμπληροῦσθαι, quod si accipiatur pro Cõpleri, (id enim propriè declarat) dies ipse Pentecostes, si non prorsus exactus, at certè iam ad vesperam declinans intelligetur: quod vtrumque cum historia rei gestæ pugnat. sin autem pro aduenire, id est pro eo quod vernaculo sermone dicimus *eschoir*, (quo modo intelligendũ esse paulo pòst docebimus) apparet ἐν τῷ συμ-

πλη-

πλήθεσθαι positum pro μὴ τὸ συμπληροῦσθαι. Nam profectò absurdum sit dicere hæc euenisse quum dies Pentecostes aduenire: tunc demum autem dici potest dies Pētecostes aduenisse quum XLIX. dies toti præterierunt, & L ipse dies est inchoatus. Ex quo efficitur ἐν pro μὴ positum esse, sicut contrà ostendimus μὴ pro ἐν vsurpatum, Mar. 8. 31. Nam ב apud Hebræos, quod propriè respondet Græcorum præpositioni ἐν, infinito iūctum, interdum vigentem adhuc actionem declarat, vt initio Psalm. 126. בְּשׁוּב [beschub.] *quum conuerteret*: vel futurum exactum, vt Iere 31. 23 בְּשׁוּבִי [beschubi] *quum conuertero*. & Leuit. 12. 6. בִּמְלֹאת (bimloth) *postquam impleti fuerint*. vel præteritū, vt Esa. 20. 1. בְּשָׁלְחוֹ (bischloach) *postquam misisset*. & huius significationis alia exempla annotauimus Luc. 9. 36. & 10. 35 ἐν τῷ ἐπανέρχεσθαί με, pro μὴ τὸ ἐπανελθεῖν με & 11. v. 37. Deinde verò quod attinet ad verbum συμπληροῦσθαι, primū affirmamus, ex Hebræorum idiomate, apud quos infinitus modus temporibus non distinguitur, positum esse præsens pro præterito συμπληροῦσθαι. Præterea hoc dicimus, verbum מָלֵא (male) sæpe apud Hebræos vsurpari quum agitur de certo temporis præscripti spatio quod non fuerit prorsus expletum, sed cuius vltimus annus vel dies aduenerit: veluti si mihi decem dies me facturum aliquid promisero, statim post nouem exactos dies, ineunte decimo, dicerētur ab Hebræis decem dies completi, id est decimus dies aduenisse. Id autem verum esse, vel illud Ieremiæ probat, quod est cū hoc nostrō prorsus simile etiā cum ב, quod diximus Græcæ præpositioni ἐν respondere, cap. 25. 12. בִּמְלֹאת שִׁבְעִים שָׁנָה (bimloth schibbim schanah,) id est (si nostrum hunc Euangelistam placet imitari) ἐν τῷ συμπληροῦσθαι ἑβδομήκοντα ἔτη. quum tamen anni ipsius septuagesimi initium significetur quo liberati sunt Israelitæ, vt ex chronographis liquet. Atque adeo vt iam nemo de hac interpretatione dubitare possit, Lucas noster in superiore libro, de Circuncisione Domini scribens. ita loquitur, ἐν τῷ ἐκπλησθῆναι ἡμέρας ὀκτώ id est ad verbum, *quum impleti fuissent dies octo*, quum tamen ipse dies octauus nō præteriisse, sed aduenisse intelligatur, in quo fuit Circuncisio facienda ex lege, non autem in diem nonum differenda, sicut scribitur Leu. 12. 3. & apud ipsum Lucam nostrum cap. 1. 59, vbi circuncisionem describit. Rectè igitur illum locum interpretati sumus, *Quum aduenisset dies octauus*: & hunc quoque, *Quum aduenissēt dies Pentecostes*. ¶ *Omnes*, ἅπαντες. In duobus vetustis codicibus additum est οἱ Ἀπόστολοι. *Apostoli*: & certè ista sic cohærent cum extremo superiore capite, vt solis Apostolis sit propria hæc Spiritus sancti missio quæ postea refertur. sicut & proprius fuit Apostolatus. Nam illos omnino oportuit nouæ Ecclesiæ quasi duodecim patriarchas futuros, peculiari quadam forma diuinitus consecrari. sicut etiam ipsis peculiariter promissus fuerat Spiritus sanctus: id quod etiam ostendunt igneæ linguæ, iis demum conuenientes qui Euangelium erant per orbem terrarum sparsuri. Itaque paulo pòst quum ij in quos Spiritus sanctus illapsus erat, cœpissent loqui linguis, attonita turba omnes esse Galilæos dicit, nec aliorum fit mētio quàm vndecim Apostolorum, quorum causam agit Petrus, veluti Apostolici collegij patronus. Conuenisse quidem cum Apostolis alios discipulos, atque adeo religiosas etiam illas & sanctas fœminas, ex superiore capite apparet: sed neque vnum cœnaculum potuit tot hospitibus commune esse domicilium, neque vllo modo probabile est omnes illos centum viginti, quorum facta est mentio, vnâ semper fuisse, sed potius certis temporibus Ecclesiam in commune illud Apostolorum hospitium conuenisse. Manè igitur quum Apostoli vnâ soli essent, gesta sunt quæ Lucas hoc loco commemorat: & ridiculè faciunt qui, quum hanc historiam pingunt, solent Mariam matrem Domini in medio Apostolorum collocare, nimirum vt Apostolici quoque collegij principem illam faciant: illi scilicet prædicandi quoq; Euāgelij & baptizādi, vel etiam vt reginæ cæli demandata præcipuarum rerum cælestium cura. ¶ *Eōdem (loci)* siue vnâ. Heb. יַחַד (leiachad) 1. Paral. 12. 17. ¶ *Concorditer*, ὁμοθυμαδόν. Erasmus, *Vnanimiter*, quod nunquam apud Latinè loquentes legere memini.

Vetus interpres hoc loco vertit *Pariter*, & eum existimat Erasm. legisse ὁμοδόν: quam etiam lectionem probat. Ego verò neq; id vsquã reperi in vetustis cod. neq; possum etiam probare, propter illud ὅτι τὸ αὐτὸ, quod proximè cõsequitur.

2 *Ruentis*, φερομένης. Τὸ φέρεσθαι Græcis significat cum impetu venire, sicut apud Latinos quoq; Ferri in ea significatione vsurpatur. Sed coacti sumus tynonymon quærere, & passiuũ participiũ actiuè interpretari. Quòd siquis hæc malit vt absolutè posita accipere, rectè verterit cum Augustino, *Tanquam ferretur*. Vulgata, *Aduenientis*, id est προσερχομένης Erasmus per periphrasin, *Impetu venientis*. ¶ *Flatus*, πνοῆς. Vulg. *Spiritus*, idque fateor non malè. Sed Πνεῦμα, cuius hîc fit mentio, volui à πνοὴ distinguere, id est, symboli significatum ab ipso symbolo: quum alioqui πνεῦμα quoque pro flatu & vento interdum ponatur, vt Ioh. 3. 8. πνοὴ tamen pro Spiritu sancto nusquam, quod sciam: quod etiam alicubi obseruauit August. ¶ *Violenti*, βιαίας. Vulg. *Vehementis*, id est σφοδρᾶς.

3 *Instar ignis*, ὡσεὶ πυρός. Erasmus, *Tanquam ignea*, ad vitandam amphiboliam. Nam si interpreteris, Tanquam ignis, non minus id possis in recto quàm in gignendi casu accipere. Atqui si ὡσεὶ ita conuertas vt nos fecimus hoc loco, illud incommodum vitaris, neque à Græcis deflectes.

¶ [*Qui*] *etiam sedit*, ἐκάθισέ τε. Ignis ille videlicet, id est ignis linguarum specie, quæ symbolum erant Sp. sancti. Itaq; eadem manet sententia, siue legamus ἐκάθισε cum vetere interprete & Arabica versione, multísque codicibus Græcis: siue scribatur ἐκάθισαν cum Erasmo, adstipulante Syro interprete, & meo vetustissimo codice. August. tractatu in Ioh. 99. ad ignẽ retulit, vertés. *Qui & insedit*, quę cõstructio est maximè genuina.

4 *Aliis*, ἑτέραις. Vulgata, *Variis*, id est ποικίλαις. Alias autem linguas vocat quæ diuersæ essent ab ea quæ Apostolis erat familiaris: eas denique quas Marcus cap. 16. 17. nouas appellat.

¶ *Prout*, καθώς. Alibi hanc particulam conuertimus per similitudinis aduerbium: hîc tamen καθὼς vim habet distributiuam, vt annotauimus Marc. 4. v. 33. Significat enim Apostolos nec temerè, nec fanaticorum instar, modò hæc, modò illa lingua loquutos, sed magnam eorum rationem habuisse in quos incidebant: nihil denique dixisse nisi Spiritu sancto linguam ipsorum moderante, qui nullius est confusionis auctor. ¶ *Effari*, ἀποφθέγγεσθαι vel *Eloqui*, vt Vulgata & Erasmus, qui rectè, meo iudicio, existimarunt præpositionem ἀπὸ non abundare. Nam ἀποφθέγγεσθαι propriè dicuntur ij demum qui sententiosa quædam & mirifica loquuntur: cuiusmodi erant quæ paulo pòst Lucas vocat μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ: item qui non tam ex se quàm numinis afflatu & impulsu loquuntur, sicut de prophetis scribitur 2. Pet. 1. 21. quod omnino Lucas significare hoc verbo voluit, & Latini Fandi vocabulo expressiore quàm Loquendi, declarant. Quanuis non semper hoc obseruetur.

5 *Habitantes*, κατοικοῦντες Alibi τὸ κατοικεῖν sic conuertimus Habitare, vt distinxerimus à παροικεῖν, quod declarat Commorari. Sed hoc quidem loco videtur κατοικοῦντες generaliter dici quicunq; exteri eo tẽpore Hierosolymis versabantur: adeo vt non modò exteros comprehendat, qui sedes illic vt in vrbe maxima ac frequentissima posuerát, sed eos quoq; qui studiorum ac religionis discendæ causa illic ad tempus commorabantur, quorum distributa fuisse collegia intelligimus ex iis quæ narrantur infrà 6. c. 9. & 9. 29. eos denique qui ex variis gentibus ad diem festum confluxerant. ¶ [*Eorum*] *qui sub cælo* [*sunt*,] τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν. Vulgata prætermisit articulum. Erasmus repetit, ἡμῶν, admonens etiam ad homines referri posse: quam sententiam vt magis probabilem sum amplexus. Est autem hæc hyperbole Hebræis familiaris, vt Deut. 2. 25. & sic impletum est quod prædixit Es. 43. 5. & 6.

6 *Orto autem hoc rumore*, γενομένης δὲ τῆς φωνῆς ταύτης. Græca scholia φωνὴ interpretantur de vehementi illo vẽti sonitu qui totam ciuitatem commouerit: alij nonnulli ad Apostolorum voces referunt. Ego verò φωνὴ malo accipere pro rumore quem idem noster Lucas ἦχον, id est Sonitum, simili prorsus ratione vocat suprà 2. & φάσιν infrà 21. 31. Sed & illud notandum est, figuratè Lucam dixisse φωνῆς ταύτης, pro φωνῆς τοῦ τούτου,

τούτου, id est hoc rumore, pro huius fa-
mi rumore: quod genus dicendi anim-
aduertimus etiam Mat. 9. 26. ¶ *Confusa
fuit*, συνεχύθη. Id est συνετάραχθη vt ver-
tit Syrus interpres, id est animis contur-
bata fuit & tantæ rei nouitate perculsa:
quamobrem etiam Vulg. interpretatur,
mente confusa est. Arabs autem videtur
ad multitudinis affluentis concursum
hoc verbum retulisse.

8 *Sua quisque lingua*, ἕκαστος τῇ ἰδίᾳ
διαλέκτῳ. Probabilius est (inquit Eras-
mus) Apostolos sua lingua fuisse loquu-
tos, & miraculo factum vt nemo nō in-
telligeret, perinde acsi suam quisque
linguam audisset. Itáne verò? Sanè si ita
est, miraculum non in ipsis Apostolis,
sed in eorum auditoribus editum fue-
rit. At enim (inquit ille) eundem homi-
nem eodem tempore diuersis loqui lin-
guis, implicat contradictionem. Esto.
sed vbi hoc factum esse ab Apostolis
narrat Lucas? Imò narrat Apostolos va-
riis linguis locuti cœpisse, id est modò
hac, modò illa, non tamen confusè
aut furiosè, sed prout hic vel ille in va-
rias gentes inciderat, & prout expedie-
bat, præeunte, & animum ac mentem
moderante Spiritu sancto. Hîc verò
nihil video quod (vt ipse ait) contradi-
ctionem implicet. Sed hoc illi facilè
condonari potest, veterum nonnullo-
rum vestigia sequuto. Verùm quod sub-
iicit, Nunquam legi hoc miraculi acci-
disse aliàs, nisi forte semel atque ite-
rum, veluti Act. 10. de familia Corne-
lij: & quum Paulus scribens Corinthiis,
gloriatur se omnium illorum linguis
loqui: id verò miror ab Erasmo dici po-
tuisse. Puto enim omnibus vel media-
criter in illorum temporum historia
versatis constare, hoc linguarum do-
num, quemadmodum etiam sanatio-
num & prophetiæ, in primis illis Eccle-
siis ita viguisse vt etiam Spiritus sancti
appellatio interdum eiusmodi donis
tribuatur: sicut apparet ex iis quę scribū-
tur inf. 8. c. 15. & 16. itē 19. 2. & 5. itē 1. Cor.
11. & 13. & 14. Διάλεκτον autem vocāt ferè
Græci, peculiarem aliquam in eadem a-
lioqui lingua loquendi diuersitatē. Sed
hîc latiore significatione accipitur.

10 *Et aduenæ Romani, tū Iudæi tū pro-
selyti, οἱ ἐπιδημοῦντες Ρωμαῖοι, Ἰουδαῖοί τε
καὶ προσήλυτοι*. De verbo ἐπιδημεῖν, dice
mus 2. Cor. 5. 6. Erasmo autem assentior
in eo quòd Iudæos hîc tradit non ex
gente dici, id est Iudææ incolas, quum
eorum iam antea fecerit mentionem:
sed ex religione simul & genere: à qui-
bus Lucas distinguat proselytos, gene-
re videlicet prophanos, religione fa-
ctos Iudæos, vt diximus Matth. 23. 15.
Id enim ita esse ostendit manifesta
Iudæorum & proselytorum antithesis.
Sed ab illo tamen duabus in rebus dis-
sentio in huius loci explicatione. Pri-
mùm quòd solos Romanos hîc putet in
Iudæos & proselytos distingui: deinde
quòd Cretēses & Arabes, quorū postea
fit mentio, ita putet ad priorem recen-
sionē referendos, vt tamē ad solos pro-
selytos pertinerint, quasi ex Creta & A-
rabia nulli venerint genere Iudæi, quòd
eò non perfugissent, sed tantùm prose-
lyti. At ego libenter quæsierim cur Lu-
cas eorum duntaxat Iudæorum men-
tionem faceret qui Roma aduenerant,
& quî sit probabile nullos in Cretam
aut Arabiam Iudęos profugisse, quū Da-
mascus in Arabia censeatur: vbi tam
frequens erat synagoga, & tamen nul-
los nisi proselytos venisse. Sunt autem
hæc, meo iudicio, nimium absurda, quæ
tamen ex illa interpretatione sequi ne-
cesse est. Existimo igitur quum Lucas
tot gentium mentionem fecisset, has o-
mnes postea in duo quasi hominum
genera distinguere, nempe in Iudæos
& proselytos: (hanc enim vocem vt in
Ecclesia vsitatam retinere maluimus
quàm adscititios vocare) idq; optima sa-
nè ratione. Verisimile enim est, eos,
qui quanuis inter gentes exteras essent
dispersi, tamen erant origine Iudæi, &
in patria lege educati, quemadmodum
hodie. sic etiam eo tempore, & quidem
multo magis stante adhuc illorum tem-
plo ac religione, si non omnes, ac certè
plerosque, & eos præsertim qui Hie-
rosolymam venire consueuerant, ver-
naculam Iudæorum linguam aliquate-
nus saltem tenuisse. Ideo Lucas, ne quis
calumniaretur, Apostolos potuisse à di-
uersis gentibus sine miraculo intelligi,
dicere dixit vnumquemque audisse A-
postolos loquentes proprio eius regio-
nis idiomate in qua natus esset, & in qua
habitaret: deinde vt omnis calumniādi
occasio præcideretur, proselytos etiam,

id est eos qui ex prophanis gentibus ad Iudaismum erant conuersi, distinxit à Iudæis: id est ab iis qui iam inde à maioribus Legẽ Mosis erant professi. Quod autem ad Cretenses & Arabes attinet, quanuis isti distinctioni subiiciantur, tamen eadem conditione censendi sunt qua superiores gẽtes. Apparet enim Lucam in hac recensione non magnam habuisse ordinis rationem, rei potius ipsi quàm oratoriis præceptis intentum.

11 *Magnifica Dei (facta,)* τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ. Heb. נִפְלְאוֹת (*niphlaoth*) vt diximus Luc. 1. 49.

12 *Quid hoc (rei) esse posßit,* τί ἂν θέλοι τοῦτο εἶναι; Vulgata & Erasmus ad verbum, *Quidnam vult hoc esse?* id est τί θέλει τοῦτο εἶναι; pro quo potius dicas Latinè, *Quid hoc sibi vult?* At ego putaui potentialem modum exprimendum esse. Neque enim duntaxat quærunt quid hoc sit rei, sed quo tandem futurum sit vt ista euadant. Ponitur autem τὸ θέλειν, ἀντὶ τοῦ δύνασθαι, id est, Velle pro Posse. vt si in vernaculo sermone dicas, *Que peut estre ceci?* quam enallagen annotat Corinthus in Attica dialecto, vt in illo Platonis, τὰ χαρίεντα ἐθέλει μ' ἐθέλῃ διδάσκειν. & elegans est hoc dicendi genus, quod tamen Latinè non facilè exprimas.

13 *Cauillantes,* χλευάζοντες. Vulgata & Erasmus, *Irridentes,* id est καταγελῶντες: quum τὸ χλευάζειν aliquid amplius significet, quod Latino Cauillandi verbo melius exprimitur. ¶ *Vino dulci,* γλεύκους. Vulgata & Erasmus, *Musto.* quod fateor quidem à Græcis γλεῦκος dici: sed quum hæc gesta sint ipso die Pentecostes, quo tempore nullum est mustum, malo in genere pro vino dulci & præstanti accipere: quemadmodum etiam videtur accipi עָסִיס (*basis*) Esa. 49. 26. quum alioqui vinum recens expressum eo nomine declaretur, vt ipsa notatio declarat. nam mustum rarò & multo minus quàm vinum inebriare testantur philosophi. Siquis tamen malit de musto accipere, non magnopere repugno, quia testatur Lucas hæc dicta esse χλευαστικῶς, id est, cum vafra & maledica derisione. Syrus & Arabs interpretes addunt, καὶ μεθύσει ἐστὶν οὗτος.

14 *Consistens,* σταθείς. Id est cum constitisset, *s'estant arresté.* Vulgata, *Stans.* nõ satis expressè. Est enim Consistere, vt recte obseruat Donatus in Terentium, audacter & constanter stare, quod vt in genere de eo dicatur qui gradum fixit, hîc tamen constantem & præsentem Petri animum declarat. Vide Luc. 18 11. & 21. 36. ¶ *Affatus est,* ἀπεφθέγξατο. Vide suprà, 4. ¶ *Viri Iudæi,* Ἄνδρες Ἰουδαῖοι. In hoc dicendi genere Latini solo epitheto contenti sunt, quum Hebræi & Græci addere soleant speciei nomen.

¶ *Qui commoramini,* οἱ κατοικοῦντες. Vide suprà 5. Manifestè certè Iudæos hîc opponit, id est Hierosolymitanos ciues, Iudæis extraneis qui ex variis regionibus ad diem festum conuenerant.

¶ *Auribus percipite,* ἐνωτίσασθε. Finxerunt hoc vocabulum Græci interpretes, quod respondet verbo Hebræorum הַאֲזִינוּ (*haazin,*) ac si dicas Inauriſate.

15 *Tertia,* τρίτη. Tertia videlicet ab orto sole.

17 *Erit,* ἔσται. Vel *Fiet,* quo dicendi genere solent Hebræi narrationes ferè suas omnes distinguere. Dies verò pro temporibus, itidem apud eosdem poni solent synecdochicè. ¶ *In quamus carnem,* ἐπὶ πᾶσαν σάρκα. Ponitur hîc quoque caro pro homine, vt alibi sæpè annotauimus. Libenter autem retinuimus hunc Hebraismum, vt intelligatur opponi carni spiritum, id est rem præstantissimam rei planè fragili ac caducæ: quam tamen Dominus pro singulari sua bonitate dignetur excellenti Spiritus sui munere. Sed & illud annotandum est, πᾶσαν non propriè hoc loco conuerti Omnem, sed potius indefinitam esse particulam, vt res ipsa ostendit, & sequentia declarant: qua de re diximus aliquid Matth. 4. 23. & dicemus 1. Tim. 2. 4.

19 *Edam,* δώσω. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Dabo.* Vide Matth. 14 v. 14. ¶ *Sursum,* ἄνω. Deest istud vt & κάτω, *deorsum,* apud Syrum & Arabem interpretes, vt & apud Ioelem: ac fortassis fuit cæli & terræ explicatio, quæ postea in contextum irrepsit. Hæc autem peculiariter refero ad Iudæorum gentem, cuius excidium aduersus Euangelij pertinaces contemptores mox sequuturum prædicitur, vt loquitur etiam diserte Christus Matth. 24. coniungens tamen illa cum vltimo illo die, quoniam eadem calamitas quæ olim Hierosoly-

Hierosolymam, tũc vniuersum orbem eiusdem indomitæ contumaciæ sceleris reum opprimet.

22 *Iesum illum Nazarenum*, Ἰησοῦ Ναζωραίου. Expressimus articulum, cuius vis est hoc loco διαπρεπῆ. Vocat autem Iesum Nazarenum Petrus, non vt communi Iudæorum errori patrocinetur, sed vt de illo ipso Iesu hîc agi intelligant quem ipsi per contemptum solebant ita vocitare, & addita hac inscriptione crucifixerant. ¶ *A Deo*, ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Id est, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ: quam enallagen annotauimus Matth. 11. cap. 19. & 16. cap. 21 Mar. 8. 31. Luc. 6. 22. & 17. 25.

¶ *Approbatum*, ἀποδεδειγμένον. Id est, (inquiũt Græca scholia) οὐκ ἀμφισβητούμενον, ἀλλ' ἀποδεδειγμένον διὰ τῶν ἔργων ὧν ἐποίησε δι' αὐτοῦ ὁ Θεὸς, ὅτι ἀπὸ Θεοῦ ἦν. Id est, eiusmodi vt de eo ambigi non possit, & qui sit, iis operibus quæ per eũ fecit Deus, tãquam necessariis demonstrationibus, comprobatus à Deo fuisse: quomodo accipitur idem verbum infra 25. 7. Itaque fallitur Erasmus tum in eo quòd Veterem interpretem putat legisse ἀποδεδειγμένον, ab ἀποδείκνυμι. tum etiam in eo quòd maluit interpretari exhibitum quàm approbatum. Similis error admissus est infrà 1. Cor. 2. 4. ¶ *Apud vos*, εἰς ὑμᾶς. Vel, *Inter vos*, atque adeo spectantibus vobis. siue vt paulo pòst subiicit. In medio vestri. Demosthenes, περὶ στεφ. Παρελθὼν εἶπον εἰς ὑμᾶς ἃ μου ἠκούσατε. Idem, ἐν τῷ τὰ τοῦ δήμου. Vulgata, *In vobis*, Erasmus, *Erga vos*, sed neuter, (vt opinor) sensum est assequutus. ¶ *Præstantibus factis*, δυνάμεσι. Alibi cõsueuimus δυνάμεις conuertere virtutes, ob eam causam quam exposuimus Matth. 7. cap. 22. hîc autem studuimus vitare amphiboliam, nequis pro δυνάμεσι scriptum putet ἀρεταῖς: quod vocabulum nimis est dilutum.

23 *Præstituto*, ὡρισμένῃ. Id est ὡρισμένῃ, siue præeunte, id est æterno decreto. de quo vide Rom. 8. 29. Cognitionis enim vocabulo non est quòd cum Epicureis otiosam aliquam in Deo rerum futurarum cognitionem imaginemur: quum prouidentia Dei nec debeat, nec possit ab eiusdem definito consilio ac decreto diuelli, vt hodie nonnulli se facere dictitant, ne Deum videantur malorum auctorem facere. Absit verò à nobis hæc blasphemia. Sed absit viciſſim vt quicquam Deo vel conniuente vel inuito fieri aut accidere dicamus. Certè nullum vsquà facinus in terris editum est quod cum Iudæ perfidia & Iudæorum scelere sit comparandum: & tamen apertè dicit Spiritus sanctus Deum non modò hæc futura cognouisse ab æterno, sed etiam æterno & immutabili suo consilio in optimum finem definiuisse. Et nisi hoc fateamur, necesse est vt in nostra redemptione consilium Dei non interueniſſe dicamus. An verò propterea vel innocens Iudas, vel eius sceleris causa seu particeps Dominus? Minimè. Nam bene semper agit Dominus, quibuscũque vtatur instrumentis: & in eodem opere aliud agit bonus Deus, mundum sibi in Filio reconcilians: aliud verò Iudas, sanguinem innoxium prodens. Nos igitur non pudeat Spiritus sancti sermonem vsurpare. Quòd siquid humana imbecillitas obganniat, Deo nihilominus summæ iustitiæ gloriã tribuamus, nobis totam culpam adscribamus.

¶ *Manibus sceleratis*, διὰ χειρῶν ἀνόμων. Vulgata & Erasmus, *Per manus iniquorum* Hæc autem nonnulli cum nomine ἄνδρα coniungunt, quomodo distinctus est hic locus in pleriſque codicibus. Sed præterquam quòd præpositio διὰ non satis commodè connecti potest cum illo nomine, aut cum participio λαβόντες, planior etiam erit sententia si adscripta distinctione post λαβόντες, (sicut in Græcis scholiis adscribitur) illa potius cum sequentibus construantur: nempe vel cum participio προσπήξαντες, vt Iudæis Petrus hoc quoque scelus obiiciat, quòd Christum in manus profanorum hominum, id est Pilati & militum Romanorum dederint ad necem: vel cum verbo ἀνεῖλατε. Nam qui interficiendum curat, perinde reus est ac si sua manu interfecisset. Quod autem attinet ad nomen ἀνόμων, quia nõ habet adiunctum articulum, apparet non esse subaudiendum ἀνθρώπων, vt conuertas *Per manus* [*hominum*] *iniquorum*, sed potius ita accipiendum vt sumus interpretati. ¶ [*Cruci*] *affixum*, προσπήξαντες. Vulgata, *Affigentes*, neglecto tẽpore. Nam quòd in quibusdã

exemplaribus legitur Affligentes, factum est librariorum negligentia, vel sciolorum audacia. Castellio vertit, Ad palum alligatum: falsa & inepta interpretatione. ¶ *Interemisistis*, ἀνείλετε. Vide Luc. 22. 2.

24 *Doloribus mortis*, τὰς ὠδῖνας τοῦ θανάτου. Vulgata, *Inferni*, ᾅδου. vt legit etiam Epiphanius in Anchorato, qui tamen ἐκ ἀναχεφαλαιώσεως legit θανάτου. Syrus quoque & Arabs retinent eam vocem nempe שְׁאוֹל [*scheol*] quam mox ipse Lucas interpretatur ᾅδης. Vtrouis autem modo legas, idem significabitur, quum vnum altero exponatur, Psalm. 18. 5. & 6. Sed locus iste mihi quidem videtur obscurior quàm præ se ferat. Nec enim fas est arbitrari Christum, quum semel spiritum emisisset, in vllis doloribus fuisse postea versatum. Itaque quum mors finem cruciatibus ipsius attulerit, quî dici potest solutis seu mortis seu inferorum doloribus resurrexisse? Græci, vt hunc nodum expedirent, subtilem quidem sed parùm solidam expositionem sunt commenti. sic enim dolores mortis explicant, quasi mors ipsa per prosopopœiam dicatur quodammodo partus doloribus laborasse, quum Christum inclusum teneret. At ego dolores mortis pro morte dolorum corporis & cruciatus animi plena accipio: sicut Abominatio vastationis pro abominanda vastatione accipitur, Matth. 24. 15. & Damnatio meretricis pro Damnanda meretrice, Apocal. 17. 1. ex Hebræorum idiotismo. Deinde quanuis corpus in sepulchro iacens, omnis doloris atque adeo omnis sensus expers esset (quum verè ac certò Christus mortuus sit) tamen quũ mors ipsa nihil aliud esse videretur quàm ipsorum cruciatuũ ac dolorum quasi victoria ac plenum imperium, Christus meritò dicitur tum demum dolores illos lethales ac mortiferos superasse, quum mortuus mortem vicit, vt in æternum cum suis Deo viuat. Præterea annotandum est, apud Hebræos vnum idémque vocabulum modò dolorem, modò funem significare, leui tantùm vnius puncti discrimine. Nam חֶבֶל [*chebel*] cum tseri & segol Græci ὠδῖνα, id est partus dolorem: חֶבֶל [*chebel*] cũ duobus segolin, σχοινίον, id est funem, interpretantur. quòd si mihi liceret grammaticorum auctoritatem in dubium vocare, sanè dicerem nõ minus חֶבֶל [*chebel*] cum quinque punctis, quàm חֶבֶל [*chebel*] cum sex, declarare funem, & quicquid illud est quo aliquid vincitur: nec pro dolore seu morbo aliter quàm translatitiè accipi: idque ita esse apparet ex eo quòd 2. Sam. 22. 5. & Psal. 18. 6. quum priore loco scriptum sit חֶבְלֵי שְׁאוֹל [*cheble scheol*,] subiicitur מוֹקְשֵׁי מָוֶת [*mokesche maueth*.] Scimus autem hanc consuetudinem esse Dauidis, vt plerunque pars vna versiculi alteram explicet: vt mihi quidem probabile videatur, חֶבְלֵי & מוֹקְשֵׁי [*cheble & mokesche*] idem prorsus declarare. Suspicor igitur, Petrum, quum ad hunc Dauidis locum alluderet, חֶבְלֵי שְׁאוֹל [*cheble scheol*] id est vincula mortis dixisse. Lucam autem Græcam editionem sequutum pro λύσαντες cõuertisse ὠδῖνας: quod si ita est, conuertemus, Solutis vinculis mortis, & optimè conueniet tum participium λύσας, tum etiam verbum κρατεῖσθαι. nihil tamen velim mutare ex cõiectura. Simile quiddam in eadem voce accidisse videtur Zach. 11. 7. vt ibi annotat doctissimus interpres. ¶ *Eo quòd*, καθότι. Vetus interpres, *Iuxta quòd*, barbarè & obscurè. Erasmus, *quatenus*, ambiguè. Nam si pro καθ' ὅσον, id est in quantum, accipias, non conueniet sententia. Iidem multo rectius sunt interpretati, Luc. 1. 7.

26 *Cõmorabitur*, κατασκηνώσει. Heb. יִשְׁכֹּן [*Iisbon*] In sepulchro videlicet, vbi reposita dicitur κοιμᾶσθαι dormire, sicut in tabernaculi stamen, nõ vt in fixo domicilio, quamobrem melius conuenire Commorationis vox quàm Habitationis mihi quidẽ visum est. Nam sic quoque corpus, cuiusmodi nunc est, dicitur tabernaculũ, 2. Cor. 5. 4. & 2. Pet. 1. 13. ¶ *Cum spe*, ἐπ' ἐλπίδι. Vulg. & Erasm. *In spe*, impropriè.

27 *Animã meam apud inferos*, τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδου. Qui propria significatione hoc vocabulum sunt interpretati, & per inferos intellexerunt locũ quem vulgò vocamus *les enfers*, quasi eò reipsa descenderit Spiritus Christi, & ita suũ, quẽ appellant, limbũ fabricarunt, valde profectò sunt hallucinati, quum nihil

eiusmodi

einſmodi teſtetur Scriptura: & Deſcendere ad inferos propriè quidē ſignificet ſepulchro condi, tranſlatitiè verò de iis dicatur qui ſummis vel animi vel corporis doloribus ita opprimuntūr, vt ſint vltimo exitio proximi, vt Gen. 37. v 35. & 42. v. 38. 1. Sam. 2. v. 6. Pſal. 18. v. 6. & 49 v. 15. & alibi paſſim. Nam certè Hebræis שאול (*ſcheol*) idem propria ſignificatione declarat atque בור (*bor*) & קבר (*keber*,) & שחת (*ſchachath*) quo vtitur Dauid in altero huius verſiculi membro. quanuis Genebrardus id inficietur impudenter. Græci ἅιδην verterūt, quaſi tenebroſum locum dicas. Fateor tamen etiam de profundiſſimis illis ſubterraneis locis idem vocabulum interdum dici, quos alibi Scriptura vocat Abyſſum, vnde etiam portæ inferorum nominantur, Matth. 16. v. 18. & diues ille apud inferos collocatur in ſummo cruciatu, Luc. 16. v. 23. & rogant dæmones ne mittantur in abyſſum, Luc. 8. v. 31. Sed quid quiſque locus ferat diligenter animaduertendum. Dico igitur nunquam prætermiſſuros fuiſſe Euangeliſtas iſtiuſmodi hiſtoriam deſcenſus animæ Chriſti ad inferos, & arbitror (quod cum veterum pace dictum ſit) ſomnia eſſe quæcunque de hac re apud illos commemorantur. Nam hic locus eò nō ſpectat, vt apparet ex verbis ipſius Petri verſ. 29. vbi duntaxat mortis, ſepulturæ & corruptionis Dauidis meminit: minimè certè, vt plena eſſet illius cum Chriſto collatio, prætermiſſurus illos inferos in quibus tandiu derelictus fuerit Dauid. Et quòd attinet ad locum 1. Pet. 3. v. 19 nihil eiuſmodi ibi ſignificari, ſuo loco oſtēdemus. Sed eum errorem auxit quidam non ita pridem mirum in modū, auſus ſcribere Chriſti animam verè ad loca illa puniendis reprobis deſtinata peruenisſe, & ibi quoque pœnas noſtris peccatis debitas luiſſe. Nam (inquit) alioqui non erit plena ipſius pro nobis ſatisfactio. Atqui ſi verum hoc eſſet, ne corpori quidem parcendum erat, & totus Chriſtus ad inferos illos erat detrudendus, quum peccati ſtipendium ſit mors æterna, nō animæ tantùm reſpectu, ſed etiam corporis. Quid verò? quum diceret Chriſtus, *Triſtis eſt anima mea vſque ad mortem*, quum ſanguinis grumos ſudaret, quum ſeſe contentiſſima voce quereretur à Deo ſuo derelictum, annō luebat ipſius anima pœnas noſtris peccatis debitas? Sed ad rem tandem venio. Dico igitur שאול (*ſcheol*) hoc in loco propria ſignificatione accipiēdum pro ſepulchro, & ANIMAM MEAM, vel loco pronominis ME accipi, ſicut vulgo dicimus *ma perſonne*: vt dicitur Deus iuraſſe per animam ſuam id eſt per ſeipſum, Am. 6. 8. & interfici dicitur anima, vt Ezech. 41. 15. vel pro VITAM MEAM, quæ quodammodo videtur ſepulchro obrui quandiu corpus illic mortuum iacet: vt quod dicit idem Propheta Pſalm. 33. v. 19. animam erui à morte & Pſal. 89. v. 4. 9. erui animā è manu שאול [*ſcheol*,] id eſt ſepulchri, ſit vera huius loci explicatio. Nam ibi quoque Græcus interpres ſic habet, Τίς ἐστιν ἄνθρωπος ὃς ῥύσεται τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐκ χειρὸς ᾅδου; Denique ſimpliciſſima videtur expoſitio, quum cadauer in ſepulchro deponatur, vt idem quoque dicatur in ſepulchro non deſeri. Neque enim Petrus hîc diſputat de animi immortalitate, ſed de corporis reſurrectione, eáque eiuſmodi vt nulla præceſſerit corruptio: quam reſurrectionem Dauid non ſibi (quem conſtat mortuū ſepultum & in ſepulchro in puluerem redactum fuiſſe) ſed Chriſto tribuit. Ac ne quis cauilletur, me inter iſtas interpretationes veluti fluctuare, animaduertat lector, quamcūque iſtarum trium ſequatur, eandem manere ſentētiam. נפש (*nepheſch*) autē, id eſt ANIMAM, & pro eo quod vulgò *perſonam*, vocamus, & pro VITA non minus frequenter accipi, quàm pro altera illa hominis parte, nemo inficiabitur qui fuerit in ſacris libris verſatus. Pro mortuo homine vſurpari negat quidem Caſtellio, atq; adeo nomine שאול (*ſcheol*) ſepulchrum ſignificari. Quid enim non audent ſummè impudentes & nullo iudicio prædīti homines? Ego verò, & Hebræos & rationem ipſam ſequutus, affirmo נפש (*nepeſch*) pro cadauere poni Leu. 19. v. 27. & 21 v. 1. & v. 11. & Num. 5. v. 2. & 9. v. 10. & Agg. 2. 14. ſic hunc locum Hieronymo etiam exp[illegible]ante. Sed & animam Latinè dici de homine defuncto probatur ex Virg. libr. Æneid. 11. *Ite ait*, Æneas, *Egregias animas quæ*

ſanguine nobis Hanc patriam peperere ſuo. Itaque in priore noſtra editione rectè interpretatus eram, NON DERELINQVES CADAVER MEVM IN SEPVL. quod tamen nunc mutaui, vt iis obſequar qui conqueſti ſunt me à Græcis verbis diſceſſiſſe, & nomine Cadaueris, (inſcitia certè potius Latini ſermonis quàm recto vllo iudicio) offenduntur. ¶ *Sines*, δώσεις. Hebr. חתן [*titten*:] quod etiam accipitur αἰτεῖν τὶ ἐᾶν, καὶ συγχωρεῖν, vt Gen. 31. 7. Vulgat. ad verbum, *Dabis*. ¶ *Sanctum illum tuum*, τὸν ὅσιόν σου, id eſt, Me qui ſum tuus ille SANCTVS. Cæterùm in Hebræo contextu non ſcribitur קדוש [*kadoſch*] ſed חסיד [*chaſid*] quod munificum & ad benefaciendum propenſum declarat: hic verò & aliis multis locis, meo quidem iudicio, paſſiuè accipitur, & eum ſignificat quem Deus ſingularibus beneficiis affecerit, quem Gallicè vocamus *fauorit*. ¶ *Sentire*, ἰδεῖν. Hebr. ראות [*liroth*] Vulgata & Eraſmus ad verbum, *Videre*. Sed alibi diximus Videre interdum accipi pro αἰσθάνεσθαι, atque adeo pro πάσχειν, vt Ioh. 8. 51. ¶ *Corruptionem*, διαφθοράν. Græci interpretes rectè omnino hûc locum expreſſerunt. Nam שחת [*ſchachath*] apud Hebræos ideo ſignificat ſepulchrũ, quòd corpora corrumpat. Itaque dici quidem poteſt Dominus vidiſſe שאול [*ſcheol*,] vel בור [*bor*,] vel קבר [*cheber*,] non autem שחת [*ſchachath*,] niſi ἀνύπως accipias, ac proinde Syrus & Arabs interpretes rectè vſurparunt vocem Hebræam כלה [*chalah*] quæ conſumptionem declarat, ſiue quòd alicui rei finem imponat.

28 *Notas mihi feciſti*, ἐγνώρισάς μοι. Id eſt, aditum mihi ad veram vitam patefeciſti: me denique feciſti veræ vitæ participem. Nam in hoc dicendi genere, cuius plurima extant exempla, præſertim in Pſalmis, docere dicitur Deus quos donorũ ſuorum participes facit. ¶ *Replebis me*, πλησθήσεις με. Hebr. שבע [*ſabah*.] Itaque ſuſpicor initio fuiſſe ſcriptum πλήσεως, ita vt ſubaudiatur verbum ἔσι, *Eſt*, vt habent Hebræa, vel πλησθήσεις εὐφροσύνης, ſub. εἰσὶ, & pronomen με poſtea irrepſerit: quanuis ſic etiam legant Syrus & Arabs interpretes. Itaque ἐν τῷ προσώπου σου conuerti *In tui conſpectu*.

29 *Licet*, ἐξόν. Id eſt ἔξεσι, ex Hebræorum idiotiſmo omnibus noto. Eraſmus autem putauit hoc abſolutè poni, vt ferè ſolet apud Atticos. Ideo vertit, *Quan, doquidem licet*: ſed non ſatis cohæreme verſiculi ſequentis conſtructione. ¶ *Ad hunc vſque diem*, ἄχρι τῆς ἡμέρας ταύτης. Prodigioſum eſt tot barbaros & crudeliſſimos hoſtes qui vrbẽ poſtea euerterunt, regio ſepulchro peperciſſe: & fortaſſis non vana eſt eorum coniectura, qui inſtaurata vrbe putant fuiſſe quoque regum monumenta renouata. Sed quod ſcribit Ioſephus de immenſis theſauris tot ſeculis poſt ſepultum Dauidẽ & toties euerſam vrbem, primùm ab Hyrcano, deinde ab Herode ex illius ſepulchro eruis, mihi ne verſimile quidem videtur.

30 *Iureiurando iuraſſe*, ὅρκῳ ὤμοσεν. Hebraicas eiuſmodi repetitiones, quibus etiam interdum Attici vtuntur, alibi annotauimus non mediocre pondus addere ſententiæ. Itaque dicitur Dominus iureiurando iuraſſe: id eſt, nõ ſimpliciter, ſed ſolenni quadam formula & conceptis verbis, Dauidi promiſiſſe id de quo agitur. ¶ *Ex fructu lumbi ſui*, ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ. Hebraica veritas Pſalmo 132. habet מִפְּרִי בִטְנְךָ [*mippeni bitnecha*,] id eſt ἐκ καρποῦ τῆς κοιλίας σου, *è fructu ventris tui*, vt verterunt etiam Græci. Vocant autem Hebræi ſobolem fructum ventris, quibus verbis beata Maria virgo hîc ſignificatur. ¶ *Quod ad carnem attinet Chriſtum illum ſuſcitaret*, τὸ κατὰ σάρκα ἀναστήσειν τὸν Χριστόν. In OEcumenij ſcholiis & editione Frobeniana legitur ἀναστῆσαι, & ſubiicitur hoc membrum proximè ſequenti, hoc modo, videlicet ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ καθίσαι ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, τὸ κατὰ σάρκα ἀναστῆσαι τὸν Χριστὸν, σαφῶς ἐλάλησεν, quam lectionem non video cur amplecti non liceat, ſi καθίσαι & ἀναστῆσαι, ſignificatione futuri accipias, (vt ſunt apud Hebræos frequentes iſtæ permutationes) & ἀναστῆσαι cum participio προϊδὼν coniungas. Certè vt hanc lectionem non improbem, duæ cauſæ faciunt, vna, quòd niſi ita legas, videtur diſcerpi teſtimonium ex Pſalmo 132. petitum: altera, quòd verbum ἀναστῆσαι videtur melius præſenti argumẽto quadrare, ſi de reſurrectione Chriſti accipiatur,

pitur, quàm si ad Christi aduẽtum referas. Postremo sicut εἰδὼς ad iusiurandum illud pertinet, ita videtur aliquid desiderari quod cum participio ἀναστήσειν cõnectantur. Scio tamen nõ deesse quæ istis opponantur. Videtur enim Petrus cum versiculo illo 11.Psalmi 132. cõiungere quod scriptum est 2.Sam.7.12. vbi vtitur Propheta verbo קוּם [*Kum*,] pro quo Græci interpretes verterũt ἀναστήσω. Neque quicquam impedit quominus verbum ἀνίστημι hoc etiam loco de resurrectione commodè accipiatur: quia tum demum etiam dicitur Pater Christum verè genuisse (id est reipsa quòd filius ipsius esset comprobasse) eo die quo illum suscitauit à mortuis, vt interpretatur Paulus Rom. 1.vers. 4. & Infrà 13. 33. postremò participium ἀναστήσειν commodissimè cum iis quæ sequuntur construi potest. Itaque eam lectionem sum amplexus quam in omnibus vetustis codicibus inueni. Notandum est tamen, in Vulgata editione totum hoc membrum deesse. Sic enim in ea legitur, *Quia iureiurando iurasset illi Deus de fructu lumbi eius sedere super sedem eius: prouidens loquutus est.* neque hanc particulam etiam legit Irenæus hunc locum citans lib.3.capite.12. Arabs autem interpres legit, Ἐγὼ ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος σοῦ ἀναστήσω, καθίσαι ἐπὶ τὸ θρόνο σοῦ. id est, *Ego ex fructu lumborum tuorum excitabo* [*quem*] *in throno tuo collocem*, vt & Syrus. Postremò sciendum est, Carnis appellatione serui formã intelligi, quã accepit Filius patri æqualis: id est veram hominis naturam non tamen quatenus corrupta est, sed duntaxat quatenus res est à Deo creata ex Mariæ substantia, vt fieret Adam secundus è cælo in Spiritum viuificantem.

¶ [*Quem*] *collocaret*, καθίσαι Heb. לְהוֹשִׁית (*leasithb.*) Vulgata & Erasmus Sedendi verbo vti maluerunt: sed mihi quidem videtur verbum actiuum respondere verbo אָשִׁית (*aschith*,) quo vtitur ipse Dauid Psal.132.11.

32 *Cuius rei*, τούτου. Sic placuit interpretari, quasi videlicet neutro genere ponatur, potius quàm vel ad Christum, vel ad Deum referre: quę tamen expositiones possunt etiam conuenire.

33 *Dextera*, τῇ δεξιᾷ. Hebr. בִּימִין [*beimin*] pro virtute ac potentia, vt Psalm. 44.4. Arabs autem interpres legit, πρὸς τὴν δεξιάν, ad dextram, vt Eph. 4.10. ¶ *Et promissum Spiritum sanctum adeptus*, τήν τε ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος λαβών. Vulgata & Erasmus, *Promissione Spiritus sancti accepta*: quem Hebraismum exposuimus Matth. 24. 15. & suprà v. 24. ¶ *Hoc*, τοῦτο. Id est hoc linguarum donum, & mirificam arcanorum Dei cognitionem. Vulgata, *hunc*, videlicet Spiritum sanctum. Subaudiuit enim τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Sed illud malo quod etiã apertè dicitur infra 38, & à Syro & Arabe interpretibus hîc exprimitur, vt qui legerint τοῦτο τὸ δῶρον.

34 *Ascendit in cælos*, ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανούς. Corpore videlicet putrefactioni sepulchri exempto, sed inde liberato, & in cælos, id est, sursum, ad cælestẽ & æternam vitam euecto. Nam alioqui Spiritus in Domino morientium Christo aggregari testatur illud Pauli, Cupio dissolui & esse cum Christo, & quod ait Christus de Abrahæ sinu. Sed hîc agitur de prærogatiua Christi ad quem propriè refertur Psalmus 16. figuratè verò ad Dauidem: neque id sine exceptione; & hinc etiam liquet quam hallucinati sint qui aliud quàm sepulchrũ per Scheol intellexerũt, & per animam in sepulchro aliud quàm corpus in sepulchro depositum.

35 *Ponam*, θῶ. Hebraismus, pro reddam & efficiam, vt declarauimus Matth.22.44.

36 *Fecerit*, ὁ ἐποίησε. Id est, Constituerit & in eam dignitatem euexerit: vt siquis dicatur rex aut potens imperator factus. Nam Christi nomen vt alibi passim, ita etiam hoc in loco Regõ à Deo vnctum & designatum declarat, vt norint Iudæi Iesum ideo Christum vocatum quòd reuera talis esset. Quod igitur Arriani hunc etiam locum proferebant vt docerent tempus fuisse quo Christus non erat, siquidem eum fecit Deus, ita est non modo impiè, sed etiam ineptè dictum, vt ne mereri quidem responsum videatur. Nam præterquam quod in hac tota cõcione Petrus de Christo secundum carnem loquitur, quatenus videlicet mortuus ac sepultus resurrexit, & in cælos ascendit nimirum sese istorum ruditati accommodans, illud etiam constat, Fa-

ciendi verbum hoc loco non referri ad οὐσίαν, sed ad statum & dignitatẽ summam, in quam est Christus euectus, sicut describit Apostolus Eph. 2. v. 21. & 4. v. 10. & Phil. 2. v. 9. & 10. ¶ *Hunc ipsum [in quam] Iesum*, τοῦτον τὸν Ἰησοῦν. In superiore membro fieri potest vt redundet pronomen αὐτὸν, ex idiotismo Hebræorum. ideo etiam expungit Erasmus. Sed quum post ἐποίησα adscripta sit distinctio in omnibus codicibus, puto hîc nõ redundare, & hæc potius per epanalepsin explicanda: cuius exempla annotauimus Iohan. 1. 16. & alibi sæpe.

37 *Qui verò hæc audierunt.* Ακούσαντες δὲ sub. ταῦτα, pro οἱ δὲ ἀκούσαντες. vt infrà 4. 24. vide infrà 19. 4.

38 *In nomen Iesu Christi*, ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ. Id est dans Christo nomen, cuius mortis sepulturæ ac resurrectionis fimus in baptismo participes, cũ peccatorum remissione. Nec enim hoc declarat formulam baptismi sed finẽ & scopum. Deest tamẽ hoc membrum apud Syrum interpretem.

30 *Promissio*, ἐπαγγελία. Vel, *Pollicitatio*. Neque enim desunt qui inter Policeri & Promittere hoc discrimen statuant, quasi illud de eo quod vltro promittas, istud verò de mutua stipulatione dicatur. Est autem notanda hæc propria significatio ἐπαγγελίας à doctissimo Budæo obseruata, quæ gratuitum Dei promissum declarat. Vulgata & Erasmus *Repromissionem* interpretantur, nescio qua ratione adducti. ¶ *Longè posti [futuris,]* τοῖς εἰς μακρὰν sub. ἐσομένοις. vt hoc sit pro quo passim dicitur, In generationẽ & generationem, vel in secula seculorũ, siue in mille generationes, Exod. 20. 6. Vulgata & Erasmus, *qui longè sunt*, τοῖς μακρὰν sub. οὖσι quod in nullis exẽplaribus inueni, nec facilè admisero. Sic enim non opponerentur. τοῖς ἐγγὺς οἱ εἰς μακράν, sed οἱ μακρὰν τοῖς ἐγγύς, id est iis qui prope, Iudęis videlicet, ij qui procul, Gentes nimirũ, vt & Esa. 37. 19. interprete Paulo Eph. 2. 17. Gentium autem vocationis arcanum Petrus nõdum norat, nec etiam si nosset, tunc Iudæis adhuc nouitiis id patefieri expediebat.

40 *Obtestabatur*, διεμαρτύρατο. id est, Interposita Dei auctoritate, atque adeo per ipsius Dei nomen, monebat, vt præscribit Timotheo suo Paulus. 2. Timoth. 2. 14. Vulgata & Erasmus, *Testificatus est*. id est palàm ac apertè testatus: quæ significatio videtur hoc quidem loco non satis expressa. ¶ *Seruamini*, σώθητε. Id est eripite vos, vt vertit Arabs, sicut vulgò dicimus, *saluez vous*. Hebr. הִשָּׁמְרוּ (*hischschamerv*) in Niphal reciproca transitione, pro quo Vulgata vertit *Saluamini*, barbarè. Sed expressè vsus est hoc verbo Lucas, vt ostenderet ipsarum animarum salutem positam esse in discessione à prophanorum cœtibus.

41 *Additæ sunt (Ecclesiæ)* προσετέθησαν, Suppleui Ecclesiæ vocem ex vers. huius cap. vltimo.

42 *Et communicatione*, καὶ κοινωνίᾳ. Variat huius loci scriptura. Vetus enim Latinus interpres legit, καὶ κοινωνίᾳ κλάσεως τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς, *& communicatione fractionis panis & precibus*. Syrũ autẽ interpretẽ apparet legisse, καὶ ἐκοινώνουν ἐν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ κλάσει τῆς εὐχαριστίας, *Et communicabant in precibus & fractione Eucharistiæ*. quod etiam sequitur Arabs interpres, eo excepto quòd pro τῆς εὐχαριστίας habet τοῦ ἄρτου. Hæc autem vtraque eôdem recidunt, & explicant duas istius communionis species, preces videlicet & cibi sumptionem, in communi cœtu: quod mihi maximè probatur. Quod si quis præferre malit receptam lectionem, in qua etiam nihil volui immutare, istius κοινωνίας nomine, à fractione panis & precibus in illo communi cœtu haberi consuetis distinctæ, significata fuerit, illa facultatum communicatio, & alia Christianæ charitatis officia. ¶ *Et fractione panis*, καὶ κλάσει τοῦ ἄρτου. Nouum genus dicendi in re noua vsurpandum fuit. Nouum autem appello, Græcorum ac Latinorum auribus inauditum, priusquam Christi Ecclesiæ accensererentur. Cæterùm apparet, ex Hebręorum more, (qui panis appellatione omnem cibum intelligunt, & panibus vtebantur latioribus ac minus spissis, vt frangerentur potius quàm cultris secarentur) factum esse vt mutuus conuictus, ipsáque adeò conuiuia, quæ vnà agitare solebant, nomine fractionis panis intelligerentur. In illis autem conuiuiis quę Agapas vocabant, solitos etiam fuisse sacram Domini

mini Cœnam vsurpare, liquet ex 1. Cona. 11. qua de re agitur Tertull. Apolog. cap. 39. & aliis veterùm scriptis. Sed tamen latius patere dico hanc panis fractionem, qua nimirum communis ille conuictus significetur: neque Syro interpreti, illud ad Eucharistiam restringenti.

43 *Omnibus, πάσῃ ψυχῇ*, Id est *πᾶσι*. Ilt enim Hebræa synecdoche ac periphrasis, nequis in Animæ nomine aliquid mysterij subesse putet. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Omni animæ*. ¶ *Fiebant, ἐγίνετο* Vulgata & Syrus addunt *ἐν τῇ Ἱερουσαλήμ, in Ierusalem*, & Arabs, *in loco sancto*. Sed Latinus habet præterea, *& metus erat magnus in vniuersis, καὶ φόβος ἦν μέγας ἐν πᾶσι*. quod in nullis Græcis codicibus inueni.

44 *Eodem [loci] ἐπὶ τὸ αὐτό*. Vel, *Simul*, vt infrà. 3. 1. Vulgata, *Pariter*. Erasmus, *Coniunctim*. Ego verò communes Ecclesiæ cœtus ita existimo significari, cum mutua in eandem doctrinam consensione & summa animorum concordia. ¶ *Communia, κοινά*. Vsu videlicet charitatis quæ certa ratione exercebatur, vt ex proximo versiculo constat. Nimium igitur sunt impudentes qui Platonis delirium sequuti, ΜΕΥΝ & ΤΥΝΑ tolli Euãgelistæ doctrina ex hominum societate volunt. Quid igitur de mendicabulis illis statuẽdum, qui paupertatis, i. ex alieno viuendi & animas negotiandi votum, Apostolicam vitam appellant?

45 *Possessiones ac facultates, τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις*. Quanuis vtroque hoc vocabulo in genere declaretur quicquid quispiam in bonis habet, puto tamen hoc loco *ὑπάρξεις* vocari mouentia, quæ vocant, bona: *κτήματα* verò *τὰ χωρία*, id est prædia ac possessiones. Ita enim hoc vocabulum explicatur infrà. 5. 1. Sed nec Syrus interpres nec Arabs *καὶ τὰς ὑπάρξεις* legunt.

46 *Frangentes panem, κλῶντες ἄρτον*, Id est Vescentes: vt paulo antè exposuimus. Quod igitur Græca scholia ex hoc loco eliciunt, parcè ac frugaliter eos vixisse, verum quidem est, sed non satis solido fundamento nititur, quum hæc formula apud Hebræos etiam in solennibus & lautis cõuiuiis vsurpetur. vt Gene. 43 25. & 34. & alibi sæpe. ¶ *Domatim, κατ' οἶκον*. vt mox *καθ' ἡμέραν*. quotidie, & *κατὰ πόλιν*, oppidatim Luc. 8. 1. & Tit. 1. 5. pro quo magis vsitatum fuerit *κατ' οἴκους*, vt etiam scribitur in meo vetustissimo codice. Vulgata. *Circà domos*, barbarè & obscurè. Subauditur autè particula vniuersalis distributiuè, vt apparet ex plena constructione, Act. 15. 21. *κατὰ πᾶν σάββατον*, in quo vers. extat plenæ & ellipticæ orationis exemplum: & Act. 15. vers. 36. *κατὰ πᾶσαν πόλιν*. Ista autem duo, nempe, *ἐν τῷ ἱερῷ* in templo, vbi ad docendum publicè conueniebãt quum spacioſæ ibi essent porticus, & *κατ' οἶκον*. i. Domatim, inter se opponuntur, vt etiam infrà 5. 42. ac proinde falsa est eorum interpretatio, qui *κατ' οἶκον* interpretantur *ἐν οἴκῳ*, & *οἶκος* nomine ipsum templũ intelligunt. quãuis etiam *κατ' οἴκους*, numero multitudinis, interdum pro *ἐν οἴκῳ*. i. Domi accipiatur, vt apud Herod. in Erato, *μιλτιάδης δὲ ἀπικόμενος ἐς χερρόνησον εἶχε κατ' οἴκους*, *continebat se domi*, & apud Euripidẽ Helena, *τὰ νῦν κατ' οἴκους εὐτυχοῦσιν ἐμοὶ φίλαι*, Sed multitudo eorum qui iam nomen dederant Christo Hierosolimis iam tum proculdubio prorsus requirebat vt ad communem illum conuictum plures ad id domus commodæ deligerẽtur, sicut videmus in vrbibus populosis Ecclesiam cuiusque ciuitatis in plures *παροικίας* distributam. quod etiam indicat distributiua præpositio, quãuis cum numeri singularis nomine constructa, vt prolatis exemplis ostẽdimus. Erasmi verò interpretatio *per singulas domos*, videtur quidẽ idẽ esse atque Domatim, sed tamen repudianda est propter ambiguitatem: quoniam singularum domorum appellatione, cuiusque domus priuatæ significantur, qua interpretatione communis ille in ædibus certis, quot opus fuit, cõuictus tolli videretur. ¶ *Capiebant cibũ, μετελάμβανον τροφῆς*. Eras. *Initem capiebant cibum*. Ego verò malim dicere, *Vnà capiebant cibum*, siquidẽ libeat præpositionem *μετ'* ad communem illum victũ referre. quò respiciens Syrus interpres vertit, *Et frangebant*, (id est in commune conferebat distribuendam) *portionem*, (id quod quisque de suo afferebat) nisi malimus portionis nomine, ipsos cibos distributos intelligere. Nã ex more Hebræis vsitato pañi-

bus minimè spissis vtendi, & eos frangendi potius quàm cultris secandi, notum est Frangere panem idem valere atque Cibum capere, vel precbere. ¶ *Cum exultatione*, ἐν ἀγαλλιάσει. Poni ἐν pro σὺν ex Hebræorum idiotismo, alibi obseruauimus. Sed hæc in quibusdam exemplaribus construuntur cum verbo μετελάμβανον, in aliis verò cum participio αἰνοῦντες. ¶ *Et simplicitate cordis*, καὶ ἀφελότητι καρδίας. Simplicitatem cordis vocat quæ à Græcis dicitur etiam ἁπλότης, vnde ἁπλῶς, id est ἄνευ κακίας sed hæc significatio accommodanda est ad id de quo agitur. Itaque his vocabulis declaratur, omnia inter istos bona fide gesta fuisse initio, nullos fuisse μεμψιμοίρους, nullas exquisitas delicias, quosuis de suo libenter & alacri animo cum fratribus communicasse: quod Paulus. 2. Cor. 9 13. vocat ἁπλότητα κοινωνίας: verè denique fuisse δαῖτας ἴσας, vt loquitur Homerus. Sed summa ista pax & coniunctio, ne in his quidem conuiuiis quibus præerant Apostoli integra permanere potuit, vt apparet infrà ex initio capitis sexti, & iis quæ commemorat Paulus 1. Cor. 11 & Iudas vers. 12. Sic etiã veterum sacrarum scholarum cœnobia in superstitionum & omnium vitiorũ lustra mox degenerarunt,

47 *Habentes gratiam*, ἔχοντες χάριν. Id est, Grati & accepti populo. Sic Plin. lib. 19. cap. 1. *Candor æquè in Fauentinis, sed lanugo nulla: quod apud alios gratiam, apud alios offensionem habet.* ¶ *Ecclesiæ*, ἐκκλησίᾳ. Erasmus. hoc loco vertit, *Congregationi*. Vulgata, *Augebat, qui salui fierent quotidie in idipsum*, vt solet interpretari ὅτι τὸ αὐτό. Meus autem vetustissimus codex habet vtrunque, nempe ὅτι τὸ αὐτὸ τῇ ἐκκλησίᾳ: & tum Syrus interpres tum etiam Arabs, Ecclesiæ nomen legerunt. Sed mihi suspectus est articulus τοὺς additus participio σῳζομένους contra Græcæ linguæ vsum, si pro *Seruandis*, siue, *Qui salui fierent* accipias. Itaque veram hanc esse scripturam & interpretationem coniicio, καὶ προσετίθει τοὺς σῳζομένους καθ' ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ. *Et aliquos quotidie addebat Ecclesiæ qui salui fierent*, vel, si libeat articulum τοὺς retinere, & ex meo vetustissimo codice legere ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ: *Et augebat* (numero videlicet) *eos qui sese quotidie seruandos recipiebant in Ecclesiam.* Illud verò ὅτι τὸ αὐτὸ Vetus interpres, (vt ex Chrysostomo quoque & Græcis codicibus liquet) malè isti periodo adiunxit, quũ ad sequentem narrationem pertineat.

IN CAPVT III.

1 *Sub horam*, ὅτι τῶν ὥραν. Sic Thucyd. ὅτι τοῦ ἕω, sub auroræ exortum. Vulgata & Eras. *Ad horam.* ¶ *[Nempe] nonam*, τὴν ἐνάτην. Nisi hoc addas aut aliquid simile, videbuntur horę minimùm nouæ constitutæ ad habendas preces, quum potius significetur horam nonam fuisse precationi consecratam, nempe sacrificio vespertino: Exod. 29. 39. vbi tempus istud vocat *Inter duas vesperas*, ex quo etiam intelligitur quo tempore parari & edi Pascha consueuisset. Nona enim hora ab ortu ea est quæ tertia est ante occasum, vbi dies in duodecim horas inæquales diuiditur. vt in Iudæa Ioh. 11. 9. Neque tamen Apostoli ad sacrificium eo quo cæteri respectu conueniebant, quum scirent verum illum Agnũ qui tollit peccata mundi, suo sacrificio Legis vmbras deleuisse: sed aderant potius vt hoc ipsum docerent, nempe id esse reipsa exhibitum quod ceremoniæ Legis adumbrarant. Neque tamen dubito quin sese, quoad eius fieri potuit, Legis ceremoniis accommodarint, tantũsper dum infirmos ac rudes Christo lucrifacerent. Sed quorsum hoc ad illorum errorem confirmandum qui symbolicis blasphemiis non dubitãt se polluere, & nihilominus isti impietati charitatem proximi prætexunt?

2 *Quotidiè*, καθ' ἡμέραν. Syrus hoc non legit, quod tamen non redundat: quum ad narrationem pertineat hæc quoque circunstantia, quia sic contigit vt ille cunctis esset notus, calumniatoris alioquin aduersariis Apostolos, quasi appositus hic esset, claudicationem simulans, sicut nostris temporibus factitare sacrificuli consueuerunt, vt suis idolis auctoritatem illam quæstuosam cõciliet. Arabs autem interpres pro καθ' ἡμέραν videtur legisse, καὶ καθίστατο ἐν collocabant. Sed quorsum istud duplicatum?

5 *Attendebat*, ἐπεῖχεν. Animo mentem & oculis.

7 *Confirmati sunt*, ἐστερεώθησαν. Vulgata & Erasmus vti maluerunt Consolandi verbo, quod videtur Iurisconsultis pe-

ὶς peculiare, & quidem significatione multùm diuersa. ¶ *Pedes ipsius*, αὐτοῦ αἱ βάσεις. Vulg. *Bases* conuertit. Erasmus, *Plantæ*. Pollux ex Platone πόδας interpretatur. Est enim tibia quasi columnæ instar, cui subiicitur pes pro basi: & βάσις quoque tam significat ipsam ingressionem, quàm membra quę sunt ingressionis organa. ¶ *Ac malleoli*, καὶ τὰ σφυρά. Vulgata interpretatur *Plantæ*, imperitè. Erasm. *Talos* conuertit, id est ἀστραγάλους, quum hoc vocabulo declaretur τὰ ὀστᾶ τὰ πρὸς τῷ ἀστραγάλῳ, καὶ εἰς πλατὺ ἐξέχοντα, id est, extrema illa quæ ad talum desinunt, & ad latera extuberant, processus nimirum illi appendicum ossium quæ tibiam constituunt, quos Græci σφυρὰ, Latini malleolos vocant, quòd mallei speciem quodāmodo repræsentent. Nos in vernaculo sermone pedis cauillas (id est clauos) vocamus, quòd in illa vertebra pes vertatur, quæ nisi firma fuerit, gradiri non possis. Castellio crura & talos conuertit: & fateor quidem interdum à parte totum significari, sed tamen nō video cur id facere necesse fuerit hoc loco.

10 *Illum esse*, ὅτι οὗτος ἦν. Syrus addit חדורא (*chadura*, id est, ὁ πλούσιος, *mendicus ille*.

11 *Quum autem claudus ille qui sanatus fuerat teneret*, κρατούντος δὲ τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ. Sic constanter legitur in omnibus Græcis codicibus quos inspeximus, & apud OEcumenium quoque. Veteris autem editionis codices duobus modis hic sunt deprauati. Alij enim habent, *Quum viderent autem*, id est ἰδόντες δὲ. Alij, *Quum tenerent*, κρατοῦντες δὲ & totum illud τοῦ ἰαθέντος χωλοῦ prætermittunt, vt & Syrus & Arabs interpretes, κρατεῖν autem hoc loco non declarat reprehendere, sed ita quidpiam tenere vt id tibi elabi non finas. quod arguit, claudum istum vel eorū amore à quibus curatus fuerat, vel fortassis metu ne si eos ex oculis semel amisisset, iterum claudus fieret, ab eorum latere non discessisse.

12 *Aut pietate*, ἢ εὐσεβείᾳ. Sic scriptum inueni in omnibus meis codicibus Græcis. Apparet tamen Syrum & Arabem interpretes legisse, ἢ εὐσθενείᾳ, *& robore*, seu *viribus*. Et in nonnullis quoque veteris editionis Latinæ legitur, *Virtute aut potestate*, id est δυνάμει ἢ ἐξουσίᾳ. quæ lectio non displicet Erasmo, ac ne mihi quidem. Sed tamen altera inepta non est. Sic enim colligebat turba vt Nicodemus, Iohan. 3. 2, & cæcus ille oculatissimus, Iohan. 9. 31. *Peccatores*, inquit, *Deus non exaudit: sed si quis est* θεοσεβὴς, id est Dei cultor, *& voluntati eius paret, hunc audit*.

¶ *Vt hic ambulet*, τοῦ περιπατεῖν τοῦτον. Noua constructio Hebraissans, sic meo quidē iudicio, explicanda, vt articulus respondeat literæ Lamed in Makor, in לְהַלֵּךְ (*lehalec*) ac si Græcè dicas, ἵνα τὸ περιπατεῖν, pro ὥστε περιπατεῖν, à qua phrasi non multum abest illud Hesiodi in Theogonia, ἵνα τελεύσῃ, pro ἵνα τελῶσι, quanuis ὥστε non simpliciter in hoc dicendi genere finem declaret. Sic cōstruitur verbum χρῆσιν, nouè cum secundo casu infrà 27. 1, & 1. Cor. 2. 2. Scio non deesse qui hunc Hebraismum aliter explicent. Sed mihi videor dixisse quod res est.

14 *Condonari*, χαρισθῆναι. Alibi, χαρίζεσθαι interpretati sumus Gratificari, quoties videlicet cum casu rei (vt loquuntur) construitur.

15 *Principem*, ἀρχηγόν. Id est, cum qui vnus dux est ad vitam. Vulg. & Erasm. *Auctorem*. ¶ *Cuius* (rei, scil. vel, *cuius Christi*, vt infrà 22. 8. sed illud mihi planius videtur.

16 *Et per fidem in nomen ipsius*, καὶ ἐπὶ τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Miror quid hîc venerit in mentem Erasmo doctissimo viro vt nodum in scirpo quæreret. Incertum est (inquit) quid referat αὐτοῦ, & quis sit nominatiuus verbi ἐστερέωσεν, & ὄνομα rectus sit casus an accusatiuus. Ego verò non video qui vel ambigere possit quisquam quin hæc sit legitima & naturalis horum verborum constructio, Καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐστερέωσεν τοῦτον ὃν θεωρεῖτε καὶ οἴδατε, ὅτι τῇ πίστει τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Id est, Et nomē ipsius (Christi videlicet quem Deus à mortuis excitauit) istum quem spectatis & nostis, cōfirmauit per fidem nominis ipsius. id est, quia fide amplexus est illum à mortuis excitatum, cuius nomen ex nobis audit. Aliæ autem duæ interpretationes quas Erasmus affert, non video qua tandem ratione possint ex Petri verbis elici. Cæterùm vt planior sit huius loci explicatio, sciendum est

ὅτι (quæ particula respondet literæ Hebræorum ב) idem hic declarare atque διὰ, nimirum instrumentalem causam. Deinde πίστιν ὀνόματος passiuè dici fidem quæ habetur ipsius nomini, vt Marci 11.22. & Rom.3.22. Postremò nomen Christi περιφραστικῶς pro Christo ipso poni, sicut Dei nomen pro Deo: quamobrem etiam Syrus interpres, quẽ sequitur Arabs, pro ὄνομα αὐτοῦ. vertit הוא (har)ipse. Sed tamen sciendum est hanc periphrasin minimè esse superuacaneã. Ita enim significatur mutua quædam relatio inter Deum & Verbum, cuius prædicatione sese patefecit mundo, vt eam demum fidem esse sciamus quę est ex Verbi auditu.

¶ *Fides, inquam, quæ per ipsum (est)* καὶ ἡ πίστις ἡ δι' αὐτοῦ. Vt hic locus commodè possit intelligi, conferat lector quæ scripta sunt 1.Pet.1.21. ¶ *Integritatem*, ὁλοκληρίαν. Hebr. תמים (*tamim*) vt Esa.1.6. Opponitur autem corpus integrum vitioso apud Ciceronem lib.de Diuin.1. & apud Celsum vitiosus sanguis integro. Sic Virg.-- *vos ô quibus integer ævi Sanguis, ait, solidæque suo stant robore vires.* Vnde apud Ciceronem 4.de Finibus, integritas corporis pro valetudine dicitur. Vulg. *Integram sanitatem.* Irenæi interpres, Incolumitatem. Nam Græcum Irenæum mihi non contigit videre.

17 *Primores*, οἱ ἄρχοντες. Vide Luc. 23.35.

19 *Conuertite vos*, ἐπιστράφητε. Vulgata, *Conuertimini*. Vide infrà vers.26. ¶ *Postquam venerint*, ὅπως ἂν ἔλθωσι. Hic locus à plurimis interpretibus mirũ est quàm variè sit explicatus. Vetus enim interpr. conuertit. *Vt quum venerint*, id est, ὅπερ ὅταν, non ὅπως ὅτι, vt tradidit Erasmus. Irenæi interpres, *Et veniant*, καὶ ἔλθωσι. Erasmus anantapodoton esse putat, aut ὅπως ἂν poni pro Vtcunque. Atqui ὅπως ἂν nihil aliud declarat quàm ἐπειδὴν, id est, Postquam: quod idoneorum scriptorum auctoritate facilè potest confirmari. Sic enim Herodotus in Clio, ὅπως ἰδὼν εἶπεν ἐν τῇ γῇ χαρτὸς ἀέρος, πλωιπαῦτα εἰσίζαλε πλὼ στρατιήν. Idem Thalia ἐλοῦτο ἰδὼν γὰρ ὑπὸ τὸ Διὸς ὅπως ἰρεί. Idem libro eodem, ὅπως δὲ ἴδοντο Κλεομένης τὰ ποτήρια ἀπεθώυμαζε. Sophocles Tyranno ὅπως γὰρ ὀργὴ χρωμένη πρὸς θυμὸν ἔσω. Idem πύλας δ' ὅπως εἶσω θ' ὑπερβήξασ' ἑσ-

σον. Ex quibus exemplis apparet, sicut ὅπως & ὡς sunt synonyma, quãdo coniunctiones sunt & πλαγίως ponuntur, sic etiam vtrunque interdum esse temporis aduerbium. Idem igitur declarat ὅπως ἂν hoc loco atque ὡς ἄν. 1.Corinth. 11.34. vt non possim satis mirari, interpretes tam multos, ac præsertim Erasmum, in hoc loco conuertendo sic potuisse hallucinari. Alludere verò mihi videtur Petrus ad Psalm. 94,15. Tertullianus lib. de resurrectione carnis, vertit, *Vt superueniant*, ὅπως ἀντλήσωσι. quod nusquam legi, nec probare possum. Syrus & Arabs, *vt veniant*, ἂν coniuncta cum ἔλθωσι.

20 *Prænuntiatum*, τὸν προκεχειρισμένον. Veteres omnes Græci codices quos vidimus, scriptum habent προκεχειρισμένον, id est repræsentatum ac velut expromptum, vel destinatum, & vt citatur hic locus à Tertulliano, prædesignatum, & ita etiam legerunt Syrus & Arabs interpretes. Sic enim accipitur verbum προχειρίζεσθαι infrà 22. c. 14, & huc pertinet quod ait Paulus, Christum fuisse Circuncisionis ministrum.

21 *Cæli capiant*, τὸν οὐρανὸν δέξασθαι. Id est receptum contineant, ex idiotismo Hebræorum sæpissimè à nobis obseruato, quo fit vt ex antecedente intelligatur consequens, vt quum παραλαμβάνειν accipitur pro acceptum transferre ἐξελθεῖν pro digressum aliquò venire, & similia. Est autem in Græcis constructio, fateor, ambigua, sed in verbis, nõ in re ipsa. Constat enim agi de vera Christi carne, & de vera ipsius è veris terris in veros cælos ascensione. Quis autem nisi insanus dixerit, vel verę Christi carnis modum excedere cælorum illud inenarrabile spatium, supra quos illa verè penetrauit: aut id quod maius est, ab eo quod infinitè penè quantitate seu mole minus est, contineri? Itaque immanis est eorum audacia, qui cum Nestorio naturas separant, nullam aliam Deitatẽ in Christo ponentes, quàm quæ proprietatum Deitatis omnium in carnem reali effusione definitur: & cum Eutychete realem essentialiũ proprietatum effusionem statuentes, pro vnione hypostatica, confusionem naturarũ inuehunt: præcipua denique tria Christianæ religionis capita, nempe Verbi incarnationẽ, Christi in cælos ascensionem,

nem, & Sessionem ad dexteram Patris, funditus euersa, in Omnimaiestaticam siue Vbiquistaticam chimæram transformantes, cæli nomen pro cælesti gloria, & hanc rursus pro vbiquitaria omni præsentia, i. Marcionis spectro, intelligi tam pertinaciter contendunt, vt aliter dissentientes auctoritate αὐτοκαταστικῆ condemnent. Syrus certè interpres nullum ambiguitati sermonis locum reliquit, sic interpretans vt nos fecimus, nempe *Quem oportet cæli capiant*, quam interpretationem ideò cæteris prætuli, quum antea vertissem passiuè, *Quem oportet cælo capi*, eadem prorsus manente sententia, vt istorum clamores compescam, qui mei, vt hæretici peruersissimi, damnandi occasionem ex eo arripuerunt, quòd actiuam loquutionem passiua expresserim. Sed de his alibi plenissimè. Ponitur autem δέξασθαι pro δέχεσθαι, quæ enallage passim occurrit, vt Matthæi 10.34. & 35. Luc. 9.22, & 17.25. Notandum etiam est particulæ ἀλλ' non subiici subiunctiuam ἵνα: quod rarissimè apud idoneos Græcæ linguæ scriptores occurrit. ¶ *Loquutus est*, ἐλάλησεν. Vulgata, *De quo loquutus est*, i. περὶ οὗ ἐλάλησεν. Legimus in vno exemplari περὶ ὧν ἐλάλησεν *de quibus loquutus est*, quod sum sequutus. ¶ *A seculo*, ἀπ' αἰῶνος. Id est iam olim, & ab omni ævo, prout Prophetæ alij aliis successerunt.

23 *Disperdatur*, ἐξολοθρευθήσεται. Id est, Ex populo expungatur. Vulg. & Eras. vti maluerunt verbo Exterminandi, quod respondet τῷ ἐξορίζειν.

24 *Prænuntiarunt*, προκατήγγειλαν. Vulgata & Erasmus, *Annuntiarunt*, κατήγγειλαν.

25 *Filij Prophetarum ac pacti*, υἱοὶ τῶν προφητῶν καὶ τῆς διαθήκης. Id est, si estis quibus peculiariter destinati fuerunt Prophetæ, & quibuscum fœdus est sanctum, ex Hebræorum idiotismo quem suprà aliquoties annotauimus. Huc pertinet quod ait Paulus Rom. 9. 4. Sed & propriè accipi potest Filiorum nomen, vt dicantur Iudæi posteritas esse Prophetarum, Abrahami videlicet, Isaaci & Iacobi, & filij fœderis, id est semen illud Abrahę in fœdere comprehensum: ideo non recessimus à verbis Lucæ. ¶ *Pacti*, τῆς διαθήκης vel fœderis. Vulgata, *testamenti*, quę notatio nō vbique cōuenit.

26 *Vobis primùm*, ὑμῖν πρῶτον. Vobis videlicet Hierosolymitanis & aliis Iudææ incolis idcirco Hebræis vocatis, & ab iis Iudæis distinctis qui dicuntur τῆς διασπορᾶς. 1. Pet. 1.1. & ἐλληνισταὶ infrà, cap. 6.1. vt ibi copiosius exponemus. πρῶτον igitur hic declarat prædicationis Apostolicæ initium, quod ab Hierosolymitanis cœpit secundum Esaiæ & Micheæ prædictionem, quamobrem etiam rectè Syrus interpres vertit מִן קֶדֶם (*Men kedim*) id est ab initio, non לוקדם (*Lukdam*) neque hoc ita accipitur vt Rom. 1. 16. comparatis inter se Iudæis & Gentibus. Nec enim Petrus adhuc intelligebat incircuncisorum vocationem vt apparet infrà toto cap. decimo, quòd & Hierosolymitana Ecclesia ignorabat, à quo errore deduci diu non potuerunt, & aduersus quos tanta fuit Paulo Gentium apostolo controuersia. Quod igitur discipulis mandarat suprà Dominus, 1.8. fore ipsos Euangelij testes vsque ad vltimas terras, de solis prouincialibus Iudæis intelligebant, donec ex Petro & reipsa sublatum populorum discrimen cognouerunt.

¶ *Excitatum*, ἀναστήσας. Id est. Exhibitum mundo, siquidem libeat ad Christi conceptum referre. vel, excitatum à mortuis, & in regnum suum euectum: ad quod tempus Paulus accommodat illud Dauidis, *Hodie genui te*, Infrà 13. vers. 13.

¶ *Vnoquoque sese auertente*, ἐν τῷ ἀποστρέφειν ἕκαστον. In nonnullis codicibus additur ὑμῶν *vestrûm*, vt habet etiam Erasmus. Vulgata, *vt conuertat sese vnusquisque*: quasi ἐν τῷ ponatur pro εἰς τὸ qui sensus etiam rectus est. Syrus autem & Arabs legerunt ἵνα ἀποστράφητε καὶ μετανοῆτε ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν. *Si vos conuerteritis, & resipueritis à prauitatibus vestris*. Cæterùm non modò τὸ στρέφειν, vt Act. 7. 42. & ἀποστρέφειν, ἀμεταστρόφους, quod respondet verbo Hebræo שוב (*schub.*) vt Marc. 4. v. 12. Gal. 4. 9 1. Thess. 1. 9. & alibi sæpe, sed etiam τὸ ἀποστρέφειν, vt hoc loco, atque adeò eorum passiua, vt στρέφεσθαι, ἀποστρέφεσθαι, ἀποστρέφεσθαι, vbique in his libris vsurpantur actione reciproca, pro Conuertere sese, & Auertere sese, vt in coniugationibus Hebræis Niphal & Hithpahel: neque tamen propterea liberum arbitrium

Pelagianorum ſtabilitur, quum nullus ſe conuertat, niſi cuius antea mancipata peccato voluntas per gratiam fuerit liberata, vt teſtatur Paulus 2. Timot. 2. 25. ¶ *A prauitatibus veſtris*, ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν. id eſt à vitiis quibus obnoxij eſtis. Sic legerunt etiam Syrus interpres & Arabs. Sed reperi in vno Stephani noſtri codice αὐτοῦ ſuis quod mollius cohæret cum voce ἕκαστον. Vulgata ſuo more πονηρίαν nimium auguſtè vertit *nequitiã*, & ſingulari numero legit ἀπὸ τῆς πονηρίας αὐτῶν *à nequitia ſua*. Sed magna vis eſt numeri pluralis, quo, alioqui nõ ita vſitato, Plutarchus tamen vtitur in libello de odio & inuidia, ſic eleganter & verè ſcribens αἱ ἀκράτοι πονηρίαι δυσμίσους μίσος. quod in aduerſariis meis quotidie experior. Cicero in paradoxis, animi prauitates rectè vitia dicuntur. Scelera tamen etiam licebit interpretari, id eſt πονηρεύματα, ipſa videlicet vitiorum effecta. Sed πονηρίας præſtat pro ipſis vitiorũ radicibus accipere: quibus demum ſenſim per Spiritum Sanctum extirpatis, (id quod per veteris hominis mortificationem intelligitur) non autem vitiorum duntaxat cohibitis effectis verè nos ad Deum conuertimus.

IN CAPVT IIII.

1 *Præfectus templo*, ὁ στρατηγὸς τοῦ ναοῦ. vide Matth. 27. 65. Vulgata, *Magiſtratus*, impropriè.

3 *Poſuerúntque eos in cuſtodiam*, καὶ ἔθεντο εἰς τήρησιν. id eſt cuſtodiendos curarunt, alicuius videlicet fidei commiſſos. Nam carcer in his libris, non τήρησις ſed φυλακὴ vocatur: & ita paulatim ſuos Dominus tanquam tyrones ferendæ cruci aſſuefecit. Nec enim Apoſtolorum duntaxat, verùm totius Eccleſiæ adhuc naſcentis rationem habuit.

5 *Primores eorum*, τοὺς ἄρχοντας. Quicunque iſti fuerint, apparet iſto loco ſignificari diſtinctos aliquos à ſenioribus, & Scribis & principibus Sacerdotum. Mihi igitur ſimilis iudicij formam cõſideranti, Ierem. 26. videntur השרים (*haſſarim*) ἄρχοντες, id eſt primores ſiue principes dici, quos poſtea Sanhedrin, id eſt συνέδριον, vocarunt, qui erant ex tribu Iuda, antequam Herodes crudeliſſimè in Dauidis genus fæuiret. Seniorum autem nomine intelligo eos ex populo qui auctoritate & dignitate pollebant, & vnà cum illis confidebant in ſolennibus iudiciis. Iſtis adiuncti erant Scribæ, quos ibi Ieremias vocat הנביאים (*hannebiim*) & Græcus interpres προφήτας. Denique in iſto numero recenſentur החבוהנים (*hachebohanim*,) id eſt ἀρχιερεῖς, quorum maxima erat auctoritas, vt qui concilium cogerent, vt apparet infrà. 5. 21. Deeſt tamen Scribarum nomen in Arabica interpretatione, & ſanè videri poſſunt nomine ſeniorum comprehendi: quamobrem etiam Petrus in ſua defenſione ipſos non compellat nominatim.

¶ *Hieroſolymis*, εἰς Ἰερουσαλήμ. vel Hieroſolymam, accerſitis videlicet qui vbe aberant, vt ſolennis eſſet hic cõuentus. Sed malo εἰς pro ἐν accipi, & fortaſſis vt apud Hebræos frequentiſſimè ſubauditur אשר (*Aſcher*,) plena loquutio fuerit εἰς ἐν Ἰερουσαλήμ, ſub. ὄντες. Qui Hieroſolymis erant.

6 *Annas*, Ἅννας. Vide Luc. 3. 2. & Ioh. 11. 49.

¶ *Pontificio*, ἀρχιερατικοῦ. Vulgata, *Sacerdotali* nomine generaliore.

7 *Eos*, αὐτούς. Petrum videlicet & Iohannem. ¶ *Quo nomine*, ἐν ποίῳ ὀνόματι. Id eſt, Qua auctoritate, ſiue, quo mandante.

8 *Iſraelis*, Ισραήλ. Syrus & Arabs addunt ἀκούσατε, *Audite*.

9 *Quandoquidem*, εἰ, id eſt ἐπεί, vt rectè interpretantur Græca ſcholia: nempe ſicut apud Hebræos אם (*im*) ponitur pro כי (*chi*) Vulg. & Eraſ. *Si*: quæ particula interdum etiam eſt cauſalis, vt Rom. 11. 24.

¶ *De nobis quæſtio habetur*, ἡμεῖς ἀνακρινόμεθα. Vulgata, *Diiudicamur*, barbarè & obſcurè, in ea ſignificatione quæ hic requiritur. Eraſmus, *Examinamur*: quod verbum paſſiuo genere nuſquam legi. Eſt autem ἀνακρίνεσθαι verbum forenſe, & in eum dicitur de quo conſtituitur iudicium. Irenęi interpres vertit Redarguimur.

¶ *Super beneficio in hominem ægrotum (collato,)* ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀνθρώπου ἀσθενοῦς. Vulg. prorſus barbarè, *In benefacto hominis infirmi*. Eraſmus, *Eo quòd beneficerimus homini infirmo*: ſenſu ſic quoque rectè expreſſo. ¶ *Quomodo*, ἐν τίνι. Vel, (vt Eraſm.)

Qua

Quæ ratione, Sic apud Hebræos accipitur בעמה (*baammeh*) vt Psal. 119. 9. de quo aliquid diximus Mat. cap. 5. versu 13.

10 *Per hoc* [*inquam*] ἐν τούτῳ. Per hoc videlicet nomen. Erasm. *Per hunc*: eodem quidem sensu, sed tamen sine causa discedens à Græcis. Nam τούτῳ videtur necessariò referendum ad ὀνόματι.

12 *Aliud nomen*, ὄνομα ἕτερον. Id est, Alius, vel alia vis cuiusquam siue auctoritas. Otrum est autem hoc dicēdi genus Hebræis perfamiliare, ex eo quòd in periculis ac votis appellari soleāt ij à quibus opem ac præsidium expectamus.

¶ *Sub cælo*, ὑπὸ τὸν οὐρανόν. Id est vspiam. Neque enim hoc loco cœlum opponitur terræ, quasi in cælo sint alij præter Christum deprecatores, in terra verò non item: sed Hebr. est pleonasmus, cuius tamen hîc videtur peculiaris quædam esse energia. Ita enim significat Petrus imperij Christi amplitudinem: quanuis Petrus, vt apparet, infrà 10. 34. mysteriū vocationis gentium nōdum nosset. Deest tamen hoc in nonnullis codicibus, & in OEcumenij scholiis.

¶ *Quod datum sit*, τὸ δεδομένον. Id est, ὃ δέδοται, alioqui videtur prorsus redundare articulus, & sic etiam legimus apud Irenæum. Participium autem δεδομένον non accipio translatitiè pro auditum, (vt placuit Erasmo) sed propria significatione, vt subaudiatur ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, à Deo. Huc enim pertinet quod scriptum est Iohan. 3. 16. & Petrum oportuit, quum Christum pro vnico Seruatore proponeret, ad Deum vsque assurgere, ne docere Iudæos videretur expectandam ab homine salutem. Sed tamen Petrus, Christi ipsius exemplo, ita sese illorum ruditati accommodat, vt illius diuinitatem videatur non aliter asserere quàm ex consequenti. Quum enim dixisset in eo vno positam esse omnium salutem, causam addit, quia Deus per eum vsum seruat: ex quo rursus consequitur, eundem Christum Deum esse, quum scriptum sit, Gloriam meam alteri non dabo. Sed in hanc disputationem Petrus non ingreditur, quòd nondum haberet idoneos illis mysteriis auditores. ¶ *Inter homines*, ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Hebr. באדם (*baadam*,) id est hominibus, vt rectè conuertit Vetus interpres, & Irenæus quoque libro 3. cap. 12. sicut infrà, 7. 44. ἐν τοῖς πατράσιν. non aliud declarat quàm πατράσιν. Inter homines, (inquit Erasmus) additur ob Mosen cui fidebāt Iudæi, At ego non puto Iudæos ita fuisse corruptis iudiciis vt à Moſe salutem expectarint. Quòd si quis excipiat per Mosen intelligi legem à Mose traditam, respondeo, hanc declarationem magis etiam ineptam videri. Neque enim hîc propriè agitur de Christi doctrina, quasi cum Lege aut cum traditionibus Pharisæorum comparetur, sed de ipsa Christi (vt ita dicam) persona, per quem vnum Deus homines seruet.

13 *Idiotas*, ἰδιώτας. Hoc Græco epitheto propriè significantur homines priuati, oppositi τοῖς πολιτευομένοις. Inde factum, vt quoniam plerique ex vulgo homines fere indocti sunt & rerum imperiti, idcirco idiotæ opponantur τοῖς πεπαιδευμένοις, & sic vocentur qui minimè ingenioſi sunt aut intelligentes: cuius translationis exempla passim apud Ciceronem occurrunt. Lucianus dialog. De luctu. Ὁ πολὺς ὅμιλος, οὓς ἰδιώτας οἱ σοφιστὰς καλοῦσι. Plato verò in Sophista, ἰδιώτου quem & ἄτεχνον vocat, opponit, τεχνικῆς siue τέχνῃ ἔχοντι quò respiciens Nonius Marcellus (scriptor alioqui non magni iudicij) Idiotas ait Græcè vocari homines inutiles, quasi sibi tantùm non plurimis vtiles. Iudæi scriptores corrupto Græco vocabulo הדיוט (*hidiot*) vocāt, quibus opponitur מומחה (*mumchēh*,) i. homo auctoritate præditus, siue in rep. siue in ecclesia, vt accipitur 1. Cor. 14. 16.

14 *Contra dicere*, ἀντιπεῖν. Arabs addit, *vt auctoritate vterentur in illos*, i. (vt coniicit vir doctissimus Frāciscus Iunius qui Arabicam illam versionem Latinè edidit) ἵνα κατακυριεύσουσιν αὐτῶν. Ego malim κατεξουσιάσουσι. & Gallicè verterim, *pour en faire à leur plaisir*. Latinè verò, *Vt eos haberent in potestate*.

15 *Abire*, ἀπελθεῖν. Meus vetustissimus codex habet ἀπαχθῆναι, *abduci*, & quidem rectius. Nec enim adhuc eis fiebat abeundi potestas. Vulgata, *secedere*. Syrus rectius, דיפקון (*deiappekun*,) vt exire facerent.

17 *Minaciter intermineur*, ἀπειλῇ ἀπειλησώμεθα. i. grauissimis adhibitis minis interdicamus Hebraico pleonasmo.

21 *Non inuenientes*, μηδὲν εὑρίσκοντες, Id est, μὴ εὑρίσκοντες. Positum enim est nomen μηδὲν aduerbij loco, propter sequentem articulum, quem quidem solet hic noster Lucas peculiari pleonasmo vsurpare, vt in Euang.9.6.& 22.2.& 4. *Quomodo punirẽt eos*, τὸ πῶς κολάσωνται αὐτούς. Id est, quo prætextu pœnam aliquam in ipsos decernerent, siue quî sic possent in eos animaduertere, vt populus non tumultuaretur. Syrus autem interpres vel nouam prorsus lectionem sequutus est, vel sentẽtiam potius quàm verba expressit, vt qui locum istum sic interpretetur, *Non enim inueniebãt occasionem quam imponerent capitis ipsorum.* Sic accipitur etiam τὸ πῶς. Luc.22.4.

23 *Ad suos*, πρὸς τοὺς ἰδίους. Syrus & Arabs, addunt ἀδελφούς, *fratres*, alios videlicet Apostolos, vt colligitur ex vers. 29.30.& 31.

24 *Domine, tu es Deus ille qui fecisti*, Δέσποτα, σὺ ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας. In vno exemplari scriptũ est, Κύριος, ὁ Θεὸς πατὴρ ὁ ποιήσας, *Domine, Deus ille noster qui fecisti.*

25 *Spiritu sancto*, πνεύματι ἁγίῳ. Hoc restituimus in Græco contextu, ex mei vetustissimi & aliorum manuscriptorum quinque codicum, itémque Syri, Arabis, & Latini veteris interpretis auctoritate, vt citatur etiam hic locus ab Irenæo.

27 *In hac ciuitate*, ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. Hoc etiam ex iisdem codicibus Græcis & interpretibus in contextu reposuimus.

¶ *Verè*, ἐπ' ἀληθείας. באמת [*beemeth*] id est re ipsa & manifestè.

¶ *Cum gentibus*, σὺν ἔθνεσι. Recepta est hæc lectio, quam etiam amplector. Syrus tamen interpres legit σὺν τοῖς λαοῖς, & mox καὶ τῷ συναδρίῳ Ισραὴλ, *Cum populis & concilio Israel*, vt & Arabs, eo excepto quòd habet σὺν τῷ λαῷ *cum populo*, numero singulari.

¶ *Et populis Israel*, καὶ λαοῖς Ισραὴλ. Hebr. עמי ישראל [*hamme Iisrael*] Nam etsi plerunque singulari numero populus Israel dicantur Israelitæ, tamen interdum quoque pluralis numerus vsurpatur, non modò propter XII. tribus, quarum singulæ veluti populum quendam distinctum constituebant, vt precatus est Isaac Iacobo, Gen.28.3.& Deus ipse dicitur eidem pollicitus, Gen.48.4. sed etiam propter ingentem multitudinem: quasi plures simul gentes coissent, vt Iud.5.14.

28 *Vt facerent*, ποιῆσαι. Referendum est verbum ποιῆσαι non ad consilia & voluntates Herodis & Pilati, sed ad ipsorum consiliorum euentum, quod etiam à nobis annotatum est suprà 1.25. de Iuda. Habenda denique ratio est nõ operis illorum, qui scelerati fuerũt homicidæ & profani veritatis hostes, sed operis Dei, quod illi nihil tale cogitantes peragebant. Hæc autem distinctio rectè obseruata, moderatis omnibus ingeniis satisfaciet, vt Dei consilium ac decretum à præscietia nunquam seperent, & tamen scelerum culpam totam in secundis causis, diabolo videlicet & homine, constituant. Sic Deus indurat Pharaonem, sic rex Assur est serra quam agitat Dominus, sic Absalomo Deus tradidit patris vxores, sic decem tribuum rebellionem Deus suum opus vocat, sic impij à quibus exagitatur Dauid, sunt Dei manus, sic Caiaphas prophetauit, sic deniq; omnia fiunt vi propositi Dei, iuxta voluntatis ipsius decretum, Eph.1.11.

¶ *Manus tua*, ἡ χείρ σου. Heb. יָדְךָ (*iadecha*) Id est, Tu pro tua potestate tuóq; iure. Sic paulo pòst manũ vocat ipsius δύναμιν in edendis signis ac prodigiis. Verbũ autem προωρίζειν Vetus interpres hoc loco interpretatur Decernere: quod non videtur satis expressum, quia negligitur præpositio πρό: ex qua intelligitur Dei decretum ac propositum cæteras omnes causas etiam ordine antegredi.

30 *Manu tua à te extensa*, ἐν τῷ τὴν χεῖρά σου ἐκτείνειν σε. Vulg.barbarè & obscurè, *In eo quòd manum tuam extendas*: Eras. rectè & dilucidè expressa sententia, *Manum tuam porrigendo*. Malui tamẽ actiuum dicendi genus in passiuum mutare, vt interpretando nullum vocabulum deperiret.

32 *Erat*, ἦν. Augustinus Epistola octaua ad Lætum, quam existimat Erasmus Paulino potius tribuendam, legit, *Erat in Deum*, id est ὢν εἰς Θεόν: quam lectionem maximè amplecterer si accederet alicuius codicis auctoritas: mallem tamen interpretari *In Deo*, quàm *in Deum*, vt significetur Deum esse huius coniunctionis

dionis vinculum: sicut monet Apostolus Phil. 4. 2. τὸ αὐτὸ φρονεῖν, id est vt idem sentiamus, sed ἐν Κυρίῳ, quod tamen etiamsi non addatur hoc loco, per se satis intelligitur, quum de iis agatur qui crediderant. Cordis autem & animæ vnius nominibus, intelligitur summa tum in doctrina, tum in voluntatibus consensio. Cæterùm in meo vetustissimo codice additur καὶ οὐκ ἦν ἐν αὐτοῖς διάκρισις οὐδεμία, quod membrum Beda in retractat. in acta Apostolorum, testatur in Græcis exemplaribus inueniri, citato etiam Cypriani lib. tertio, ad Quirinum. Sed Beda quidem ipse interpretatur, *Et non erat in eis separatio vlla*: Cyprianus verò, *nec fuit inter illos discrimen vllum*. Ego malim, *nec erat inter eos controuersia vlla*, quod Gallicè propriè dixeris, *Il n'y auoit entr'eux aucun different*.

33 *Super eos omnes*, ἐπὶ πάντας αὐτούς. Vulg. *In omnibus illis*. Ego malui præpositionem retinere, qua significatur diuinam fuisse hanc gratiam, & cælitus veluti delapsam.

36 *Ioseph*, Ἰωσῆς. Sic legerunt Syrus, Arabs, & Latinus interpretes, vt etiam scribitur in meo vetustissimo codice & aliis præterea duobus manusc. Alia verò exemplaria scriptum habent Ἰωσῆς *Ioses*. ¶ *Filius consolationis*, υἱὸς παρακλήσεως: id est, Consolator, à comitate proculdubio, & eximia in erigendis conscientiis facultate quadam sic vocatus, Syra (inquit Iunius noster) appellatione, qua Filius dicitur *Bar*, Consolatio *Nabba*, à verbo *Beia* dupliciter anomalo. Sed vide ne potius ab Hebræo, נבא (*naba*) quod significat Prophetare. Munus enim Prophetandi à munere Docendi distinctũ. (sicut διδαχὴ & προφητεία, σοφία & γνῶσις. 1. Cor. 14. 6.) positũ est ἐν παρακλήσει, i. doctrinæ applicatione ad auditores, siue cõsolando, siue exhortando, quod vtrunq; nomine παράκλησις declaratur. Dicitur autẽ nominatim Barnabas plenus Spiritu sancto, i. Propheta eximius, infrà 11. 24. ¶ *Leuites*, λευίτης. In meo vetustissimo codice scribitur, idque forsasse rectius, Κύπριος, λευίτης τῷ γένει, *Cyprius, genere Leuites*.

37 *Pecuniam*, τὸ χρῆμα. Hebr. כסף (*theseph*:) quum Græci plurali numero χρήματα dicãt. Vulgata & Erasmus, *Pretium*, id est τιμὴν, vt infrà, 5. 3.

IN CAPVT V.

2 *Interuertit*, ἐνοσφίσατο. Vel, *Auertit*. Significat autẽ Latinis vtrunq; hoc verbum callidè quidpiam furripere, & quasi efficere ne quippiam ad Dominum perueniat, aut ab illius oculis remouere. Græci idem dicũt verbo νοσφίζεσθαι, diuersa tamẽ trãslationis ratione, quia videlicet quod furatur quispiã id solet sibi seponere ac recõdere: vt hoc loco Ananias & Sapphira, quum hoc prædium Domino consecrassent, postea per sacrilegium partem pretij seposuerunt, ne in Ecclesiæ conspectum veniret: quod tamen dissimulabãt, ita vt ad sacrilegium etiam accederet diffidentia & hypocrisis. Vulg. *Fraudauit*: quod non conuenit huic loco. Eras. *Sepossit*: propriè id quidem, nisi νοσφίζεσθαι translatitia significatione aliquid amplius significaret, pro quo Latini Auertere aut Interuertere dicunt, Seponere non item.

3 *Impleuit*, ἐπλήρωσε. Id est, *Prorsus occupauit*. Nam omnis abundãtia Hebræis significatur verbo מלא (*mela*) vt Psalm. 83. 17. *Imple facies eorum ignominia*. & Iob 8. 21. *Donec compleatur risu os tuum, & os tuum exultatione*. Vulgata, *Tentauit*. Nam pro ἐπλήρωσεν legit ἐπείρασεν. Fulgentius tamen epistola prima de Coniugali debito, nostram scripturam sequutus, legit & interpretatur, *Impleuit*. ¶ *Vt mentiretis* (*in*) *Spiritum sanctum*, ψεύσασθαί σε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Quia vsus est Lucas quarto casu, non tertio, idcirco possit etiam aliquis interpretari, *Vt falleres* (vel, *vt ludificareris*) *Spiritum sanctum*. Sed tamen quia paulo pòst vsurpatur tertius casus, & apud Hebræos reperio illa interdum confundi, (vnde orta illa dicendi genera, Benedico te, Euangelizo te, quæ Græci theologi ab Hebræis, & ab illis rursum Latini sumpserunt) puto hunc versiculum explicandum ex eo qui proximè consequitur, quum præsertim vtrouis modo explices, eadem maneat sententia. Cur tamen mallem vertere, (*In*) *Spiritum sanctũ* quàm *Spiritui sancto*, hanc causam habui quod in vno Græco manuscripto codice scriptum repeti, εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. quod etiam legerunt Syrus & Arabs interpretes. Altera interpretatio quam adfert Erasmus, quasi ψεύσασθαι accipi possit pro si-

mulare, mihi non satis placet. Quanuis enim illi insignes essent hypocritæ, tamen ex iis quæ sequuntur, videtur Petrus multò grauioris sceleris eos accusare, nempe quòd quum Sp. sancti impulsu prædium illud totum consecrassent Ecclesiæ, postea non dubitassent partem pretij interuertere, & quidem ea spe quasi sibi non cum Deo, sed cum hominibus esset negotium, qui hoc sacrilegium non possent redarguere. Id enim est quod Petrus vocat, Spiritui sancto (id est Deo) mentiri, non hominibus: & paulo pòst, Tentare Spiritum Domini. ¶ *Ipsius Prædij* ἐκ χωρίου. Vel, *Agri*. Sed hoc posterius est ambiguæ significationis.

4 *Si seruasses, manebat tibi*, μένον σοι ἔμενεν. Vulg. ad verbũ, *Manẽs tibi manebat*: quem Hebraismum tanquam hoc loco obscuriorem quum illustrare vellet Erasmus conuertit, *Nónne prorsus tibi manebat?* Atqui τὸ μένον & τὸ πραθὲν puto potius opponi: quæ antithesis fuit explicãda. Potest tamen sic etiam hic locus cõuerti, *Nónne dum manebat, tibi manebat?* i. Nónne tibi licebat illud vt tuum retinere antequam voueres? Sponte verò abstetit vt tuo oblatum Deo, tuum esse desiit. Itaque per sacrilegium istam prędij partem interuertisti. Addis autem etiam ad sacrilegium mendacij scelus & quidem impudentissimè, ac si Deum ista latere possent. Quod enim addit Petrus, potuisse Ananiam vendĩti quoq; prædij pretium vt suum retinere, intelligendum nõ est sine exceptione, nempe si antè votum vel prædium seruasset vel vendidisset.

5 *Exanimatus est*, ἐξέψυξε. Ergo, inquiunt, Antichristi mancipia, Petri vicarius habet, vtrumq; gladium. Quasi verò quod extra ordinem, tum quòd ad potestatem, tum quòd ad illius exercendæ modum attinet, spirituali videlicet impulsu & gladio, inuehat horrendam illam ciuilis Magistratus & Euangelici ministerij confusionem. Cæterum scitè annotat Isidorus Pelusiota in hunc locum lib. Epist. 1. Epist. 181. Nihil hic præter modum factum à Petro; verùm quod alioqui futurum esset prospicientem illum hac seueritate voluisse multa hominum peccata præsanare. Quum enim tunc, inquit, Euangelij sementem facere cepissent Apostoli, & statim enata zizania conspexissent, sapientè consilio confestim illa euulserunt, ne vnà cum tritico aucta futuro igni ad exustionem seruarentur. Hæc ille verè & appositè, ex quibus etiam liquet zizaniorum parabolam, & quod ait Christus Math. 13. 30. minimè abolere quod toties Magistratibus inculcatur, de sceleratis tempestiuè tollendis, & quod tam præcisè monet Paulus de censuris Ecclesiasticis, 1. Cor. 5. 7. & 13. & Gal 5. 12. sed eò tantùm spectare vt doceat qualis sit Ecclesiæ conditio in terris ad extremum vsque diem futura.

6 *Subtraxerunt*, συνέστειλαν. Id est à consequenti, vt suprà annotauimus 5. 22. correptum sustulerunt ex adstantium conspectu, vt non malè quoq; Vulgata verterit, *Amouerunt*. Syrus autem interpres συστέλλειν accepit pro componere ad sepulturam, & in capulum seponere, quę significatio potius conuenit τῷ συστέλλειν. Nec tamen incommodè verteris hoc loco, *obuoluerunt eum*, tum ne conspectu cadaueris terreretur cœtus, tum vt compositus & elatus humaretur. Omnino autem est quod Gallicè diximus, *ils leuerent*.

9 *Vt tentaretis Spiritum Domini*, πειράσαι τὸ Πνεῦμα Κυρίου. Notandum est diligenter hoc dicẽdi genus, profanis quidem scriptoribus ignotum, sed dignum de quo semper cogitent filij Dei. Nam quoties mala conscientia fit aliquid, toties homines in seipsos sententiam ferunt, &, quantum in se est, Deum ad iram prouocant, quasi de industria volentes periculum facere an sit iustus & omnipotens.

12 *Per manus*, διὰ τῶν χειρῶν. id est ministerio & opera, quum agitur de ministris, habita fortassis etiam ratione impositionis manuum. Quũ autem hæc tribuuntur ipsi Domino, tum potẽtiam & virtutem declarant, vt Marc. 6. 2. Act. 4. 30. & 7. 35.

13 *Cæterorum*, τῶν δὲ λοιπῶν. Quum dicantur omnes, qui videlicet ex Ecclesia erant, summa constantia cum Apostolis ita perseueraſſe vt cœtus quoque maximè publicos, vtpote qui in celebertima tẽpli porticu habebantur, frequentarint, apparet Cæterorum nomine intelligi, non alios quàm qui in

Ecclesia

Ecclesia non censebantur: qui rursus quum à plebe distinguantur sequentibus verbis, superest vt ij significentur quorum auctoritas erat maior, & quorum rabiem auditus iste casus Ananiæ & Sapphiræ cohibebat. ¶ *Ipsis adhærent*, κολλᾶσθαι αὐτοῖς. Quidam hoc accipiunt pro *illos cominus aggredi*, siue, *cum illis congredi*, pro quo Gallicè dixeris, *s'attaquer, ou se prendre à eux*. quasi hic agatur de potentibus illis Ecclesiæ hostibus, metu eius quod Ananiæ acciderat perculsis, & hanc explicationem sequitur Arabs interpres, vtens verbo quod luctatoribus propriè conuenit, mutuo corporum nexu sese copulantibus. Sed & à verbo קרב (*karab*) apud Hebr. quo vtitur hoc loco Syrus interpres oritur קרב (*kerab*) quo significatur prælium quo videlicet pugnantes alij cum aliis collatis corporibus decertant, vnde illud Maronis ex Homero, *hæret pede pes, densúsque viro vir*. Sed & vbique idem interpres vti solet eo verbo, pro ἅπτεσθαι attingere, vt commodè quoque hunc locum interpretari possimus, *nullus audebat eos attingere*, Gallicè, *Aucun ne leur osoit toucher*. Sed præstat istud in bonam partem accipere de amica coniunctione & assectatione, vt infrà 8.29. & 9.26.

14 *Imò verò*, μᾶλλον δέ. Sic vti constat Græcos istis particulis quum superius dictum volunt amplificatione corrigere. Sensus est igitur, tantum abfuisse vt illo exemplo in Ananiam & eius vxorem edito decesserit aliquid Ecclesiæ, vt contrà, perculsi hostes non ausi sint amplius illos vt antea impetere, plebs autem eos in maiore pretio habere cœperit, atque adeo mirũ in modum auctus sit piorum numerus. Vulg. ad verbum, *Magis autem*, vt & Syrus & Arabs interpres, non intellecto fortasis Helleniſmo, quanuis eôdem recidat sententia. ¶ *Adiiciebantur*, προσετίθεντο. Vulgata vt & Arabs interpres legerunt αὐξάνετο τῶν πιστευόντων τῷ Θεῷ πλῆθος, *augebatur credentiũ Domino multitudo*, &c.

15 *Adeo vt in plateas*, ὥστε καὶ εἰς τὰς πλατείας. In vno codice legimus ὥστε καὶ εἰς τὰς πλατείας, *adeo vt etiam in plateas*. Idque rectius, vt opinor. ¶ *Venientis*, ἐρχομένου. Vel gradientis, per vrbem vicinum.

16 *Vulgus*, τὸ πλῆθος. Vulgata, *Multitudo*, id est πλῆθος, absque articulo. ¶ *Ac vexatos*. ἐχλουμένους. Vide Luc.6.18.

17 *Secta*, αἵρεσις. Non dubium est quin hoc vocabulum propriè declaret electionem, inde factum vt pro eo acciperetur quod Latini Sectam vocant, id est, (vt definit Cicero) pro certa quadam & peculiari quam sibi aliqui delegerint disciplinæ formula, factione, studio, ratione vitæ: fuitque initio vocabulum hoc μίσον, vt pleraque alia, sed tandem nonnisi in vitio poni cœpit: vnde hæreticus dicitur qui à recepta sana doctrina ita aberrat vt contempto Dei & Ecclesiæ ipsius iudicio, in sententia permaneat, & Ecclesiæ concordiam violet. Hic autem μετενεμψύχωσις hæresis pro ipsis illius sectatoribus ponitur, quod obscurius fuisset seruato hæresis vocabulo. ¶ *Inuidia*, ζῆλος, id est, φθόνος, vel prepostera æmulatione atque adeo zelotypia Legis. Vide Iohan.2.17.

20 [*Vos*] *sistentes*, σταθέντες. Eiusmodi participia sæpe apud Hebræos redũdant. Hoc autem loco putarim hoc participium cohærere cum ὁ τοῦ ἱεροῦ, vt hoc sit quod vernaculo sermone dicimus, *vous representans au temple*. ¶ *Verba vitæ huius*, τὰ ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης. Id est, verba quibus annuntiatur quæ sit ad hanc salutem via, vt Iohan.6.68. Sed sanè præter morem additur pronomẽ ταύτης, vtpote quod quum adiungitur vocabulo Vitæ, non æternam sed præsentem potius vitam declarat, vt 1.Cor. 15.19. Itaque non desunt qui hæc explicent per hypallagen, quasi scriptum sit ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης, hæc verba vitæ, vt etiam legerunt aut certè sunt interpretati Syrus & Arabs. Est autem hæc hypallage Hebræis nõ infrequens, vt 2. Sam. 2.4. קשת גבורים חתים (*keſcheth ghibborim chattim*,) i.arcus fortiũ fractorum, pro קשת גבורים וחתה (*keſcheth ghibborim chattah*,) id est arcus fortium fractus. Sic etiam Exod.25. עורות אלים מאדמים (*boroth elim meoddamim*) id est pelles arietum rubro tinctorum, pro, pelles arietum rubro tinctas.

21 *Concilium*, τὸ συνέδριον, siue *consessum*, sed hîc intellige hoc nomine alios primarios Sacerdotes & Scribas, istorum collegas, sicut rectè vertit Syrus

interpres: quibus adiungitur γερουσία, id est Seniorum populi cœtus. Nam alioqui Synedrij nomen generale, est magnum illud & summum Concilium Iudicum LXXI. quod de grauissimis causis cognoscebat. Vide Mat.5.22.

24 *Pontifex*, ὁ Ἀρχιερεύς. Hoc non legit neque Syrus neque vetus Latinus interpres. Erasmus autem vertit *Sacerdos*, ὁ ἱερεύς, sicut in plerisque codicibus legitur, & apud Oecumenium quoque. sed in Complutensi editione rectius legitur, ὁ ἀρχιερεύς. De præfecto templo vide Matt. 27.65. ¶ *Quónam hoc euasurum esset*, τί ἂν γένοιτο τοῦτο. Genus etiam Istud dicendi è medio petitum est, vt Gallicè dixerimus, *que cela deuiendroit*. Vulgata, *quidnam fieret*, expuncto pronomine τοῦτο, pro, Quid faciendum esset. Syrus interserit καὶ διελογίζοντο, quod sequutus Arabs explicat perinde ac si scriptum esset καὶ συλλαλοῦντες πρὸς τὸν, *& colloquentes rogitabant*.

26 *Non* [*tamen*] *per vim*, ὐ μετὰ βίας. Addidimus particulam aduersatiuam, de cuius ellipsi diximus Matth.2.6. alioquin erit in hac oratione manifestum anantapodotō, cuius simile exemplum extat Rom.8.12.

28 *Nónne*, οὐ. Id est οὐχί. Sic sæpenumero conuertimus hanc particulam, quòd alioquin interrogatio non satis sentiatur nisi ex pronuntiatione. ¶ *Etiam atque etiam denuntiauimus*, παραγγελίᾳ παρηγγείλαμεν. Vulgata ad verbum, *Præcipiendo præcepimus*: quem Hebraismum, vt obscuriorem, Erasmus illustrauit. ¶ *Sanguinem*, τὸ αἷμα. Id est cædem, & eius pœnam, vt exposuimus Matth.27.24.

29 *Potius quàm*, μᾶλλον ἤ. Vulg. & Erasm. *Magis quàm*. Atqui in hac specie ne tantillum quidem concedendum est hominibus, quod & Socrates ipse vtpote à natura insitum cognouit, sic in Apologia respondens, ἐγὼ μὲν ὦ ἀνδρες ἀθηναῖοι, ἀσπάζομαι ὑμᾶς, καὶ φιλῶ, πείσομαι δὲ τῷ θεῷ μᾶλλον ἢ ὑμῖν, id est *Ego quidem vos amplector & amo, viri Athenienses, sed Deo potius quàm vobis obtemperabo*, Vide Ioh.3.19.

30 *In ligno*, ἐπὶ ξύλου Hebr. pro cruce seu stipite ligneo, vt infrà, 10.39. & 13.29. & Deut.21.23.

31 *Hunc* [*inquam*] *Deus*, &c. τοῦτον ὁ Θεὸς, &c. Vetus interpretes & Erasmus ita explicant hunc locum quasi τοῦτον prorsus cohæreat cū ἀρχηγὸν & σωτῆρα, quum potius hæc sint accipienda perinde ac si dictum esset, ὁ Θεὸς ὕψωσε τοῦτον τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ εἰς ἀρχηγὸν καὶ σωτῆρα: id est ad verbum, Deus dextera sua hunc extulit in principem ac seruatorem. Quod vt intelligi commodius posset, mutaui verborum collocationem, nulla (vt opinor) sensus iniuria: deinde pro ὕψωσε conuerti *Euectum* [*constituit*,] quasi scriptum sit, ὑψώσας ἔστησεν, siue κατέστησε, fretus eiusdem Petri auctoritate, qui hāc eandē sententiā sic expressit sup.2.36. vnde apparet hunc locū ita esse explicādum. Nā Syrus quoque & Arabs interpretes duo verba hic expressērūt nempe, καθίστησε in priori mēbro, & adiecta copula καὶ ὕψωσεν in posteriore. ¶ *Resipiscentiam*, μετάνοιαν. Est igitur à peccato μεταμέλεια, illius nimirū merces, & nisi Deus succurrat, iter ad desperationem: μετάνοια verò quum ἀνάνηψιν & mentis in melius commutationem declaret, domum Dei est ex vera ipsius gratia. 2.Tim.2.25. quod Trahendi verbo significatur Ioh.6.44.

32 *Horum quæ dicimus*, τῶν ῥημάτων τούτων. vel, *rerum istarum*. ¶ *Quid dicta sunt audientes ipsi*, τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ, Sic arbitror explicandum τὸ πειθαρχεῖν, potius quàm Obediendi vel Parendi verbo. Complectitur enim duo, nempe & imperium iubentis, & audientis animum, cui sit persuasum quod præcipitur. Opponuntur enim inter se τὸ πείθεσθαι & τὸ βιάζεσθαι. Quamobrem etiam Syrus & Arabs pro τοῖς πειθαρχοῦσιν αὐτῷ habent τοῖς πιστεύσασιν αὐτῷ, *credentibus ipsi*. Nulla enim est vera obedientia absque fide, neque vera fides absque obedientia.

33 *Frendebant*, διεπρίοντο. Vulg. & Erasm. *Dissecabantur*: quod verbum nusquam legi vsurpatum hac significatione. Declarat autem διαπρίεσθαι eorum gestum qui præ rabie dentibus stridٍent, veluti siquis serram trahat. ¶ *Interimendi*, ἀνελεῖν, Id verò istis iure non licebat, quum capitalia iudicia essent eis adempta. Itaque non de eis Iudicio puniēdis, sed aperta vi potius interimendis cogitabant, quod impediuit Gamaliel. Ac proinde seruanda est

propria significatio verbi ἀναίρειν, de qua diximus Luc. 22.2.

34 *Abduceret*, ἔξω ποιῆσαι. Sic rectè Syrus. Ad verbum, *vt extra faceret Apostolos*. Vulg. in antiquis codicibus, *foras fieri*, pro quo alij habent *Secedere*. Idque perperam. Nam secedunt qui volentes digrediuntur, non qui captiui aliò ducuntur. Vide suprà 4.15.

36 *Nam ante hæc tempora exortus est Theudas*, πρὸ γὰρ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀνέστη Θευδᾶς. Cur tempora maluerim interpretari quàm dies, nõ tantùm hęc causa est quia vsitatum est Hebræis Dies vocare quoduis tempus quo dictum sit aliquid aut factum: sed etiam quia puto historiã non prorsus recentem hoc loco cõmemorari. Nam aut ego vehemẽter fallor, aut magnopere hallucinatus est Eusebius libro Ecclesiast. historię secundo, quum ad hunc locum accommodaret quæ Iosephus libri antiquitatum 20. cap. 2. de quodam mago Theuda cõmemorat. Idque ita esse non admodum difficile fuerit intelligere. Testatur enim Iosephus hunc Theudam exortum simul & extinctum fuisse Cuspio Fado Iudææ administrãte. Atqui hunc Fadũ cõstat Iudææ præfuisse quũ post Agrippæ mortem iterum in prouinciam esset redacta, anno videlicet Claudij quarto. Superest ergo vt ista vel post Agrippæ mortem à Gamaliele dicta sint, vel de alio Theuda accipiantur. Post mortem autem Agrippæ hęc gesta non esse, declarat totius historiæ series, quum infrà demum capite duodecimo, sub Herodis nomine mors illius horrenda cõmemoretur, Paulo iam nõ modò reuersos ex Arabia, vbi triennũ prędicarat, sed etiam Tarsum profecto, & inde à Barnaba Antiochiam deducto, vbi cõstituta iam erat Ecclesia. Ergo (vt paucis absoluam) quum hæc acciderint longè ante Fadum præsidem, sub quo Theudam illum extitisse narrat Iosephus, imò verò (vt ego quidem existimo) etiam ante Agrippæ regnum, qui septem annis regnauit sub Caligula & Claudio: relinquitur, Theudæ istius nondum exorti non potuisse mentionem hoc tempore fieri à Gamaliele. Deinde quum alterum subiiciatur exemplum Iudæ illius qui fuit tempore descriptionis, (id est, decennio pòst Christum natum, quum Archelao pulso in exilium, Iudæa primùm redigeretur in prouinciam) qua tandem ratione Gamalielin tam paucis exemplis temporum seriem confunderet? Denique cur Iudam diceret post illum Theudã extitisse, qui tamen tot annis prior fuerit? Nam certè μετὰ τοῦτον non potest accipi pro Præterea, quin violenta si expositio: ad quam non est necesse nos confugere, si (quod verissimum esse ex superioribus rationibus apparet) Theudã hunc Gamalielis, à Theuda Iosephi, vt non paucis annis antiquiorem, distinxerimus. Quòd si quid assequi possum coniectura, putarim hanc historiam referri ad ea tempora quibus Iudææ scribit Iosephus lib. Antiquitatum 17. c. 25. innumeris seditionibus fuisse exagitatã, quas ægrè Varus, Sabino ab obsidione liberato, cõpescuerit. Incidunt autẽ hęc in id tempus quo post Herodis Magni mortem veluti interregnum in Iudæa fuit, Archelao Romam profecto, vt ex patris testamento regnum impetraret: quo tempore Dominus noster Iesus Christus in Ægypto exulabat. Nam descriptio hæc, cuius tempore exortus est Iudas Gaulonites, incidit in id demum tempus quo redacta est Iudæa in prouinciæ formam, pulso videlicet Archelao Herodis Magni filio, & Christo minimùm annos decem nato. Origenes certè cõtrà Celsum libro primo, hunc ipsum Theudam facit Christo antiquiorem, in eo planè mecum faciens quod hunc à Iosephi Theuda distinguat. ¶ *Se esse aliquem*, εἶναί τινα ἑαυτόν. In tribus codicibus additur μέγαν, id est magnum, quòd etiam infrà adiicitur 8. 9. & ita legit Syrus interpres, quanuis addi minimè sit necesse. Nam τις in hoc dicendi genere idem declarat atque μέγας, & ab idoneis scriptoribus tum Græcis tum Latinis ita vsurpatur, vt in illa præclara Pindari sententia, τί δέ τις; τί δ' οὐ τις; σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωπος. *Quid est Aliquis? quid est Nullus? Vmbræ somnium homo.* ¶ *Adhæsit*, προσεκολλήθη. Id est agglutinatus est. Veteres codices habent προσετέθη, adscitus est. Vulgata, *Consensit*, προσετίθη, vt Arabs etiam legit: quod tamen rectius verteretur, *adiunctus est*. Syrus videtur legisse, ἠκολούθησε, *secutus est*.

¶ *Assensi sunt*, ἐπείσθησαν, Vulgata, *crediderunt*, vt videatur legisse, ὑπέστησαν. Vide infra 40.

37 *Temporibus descriptionis*, ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀπογραφῆς. Ergo distinguendus est hic Iudas ab alio Ezechiæ latronis filio, qui seditionem mouit Archelao Romã ad recipiendum regum profecto, id est nouem circiter annis ante descriptionem Iudææ, quum in prouinciam redigeretur, cuius latronis mentionem facit Ioseph. Antiq. lib. 17. cap. 15. alterius verò istius lib. 18. cap. 1.

38 *Missos*, ἐάσατε. Meus vetustissimus codex addit μὴ μιάναντες τὰς χεῖρας, *non polluentes manus*. Nimium autem inepti sunt homines qui ex hoc loco confici putãt nullum ius esse magistratui in Ecclesiæ perturbatores, quos hæreticos vocamus. Nam illi ipsi Theudas & Iudas, de quibus hîc agit Gamaliel, fuerunt à Romano magistratu coerciti. Hûc igitur non spectat Gamalielis oratio, sed iudices quos videbat paratos rapere Apostolos ad cædẽ, (sicut postea in Stephano factum est) ab hoc facinore studet reuocare, non certè quòd Euangelio faueret, nisi discipuli sui Sauli fuit dissimilis (infra 22. 3.) sed quòd homo esset moderatus, & vereretur ne eædem Apostolorum, contra Romanorum auctoritatem factam, grauius aliquid sequeretur. Erãt enim ipsis adempta capitalia iudicia: ac proinde sine magna præsidis offensione non fuissent hoc facturi. Ac nequis obliceret, nullũ interea fore malorum finem, excipit Gamaliel, & propositis exemplis docet fore vt Deus nihilominus alia ratione dissipet Apostolorum consilia, si quidẽ sint mala & impia. At enim (dices) si ita est, cur igitur Gamaliel non censet appellandum esse Romanum magistratum? Nempe quia nihil impatientius ferebãt Iudæi quàm Romanorum tyrannidem vllo modo cõfirmari. Itaque mirabili Dei consilio factũ est vt Christum adducerent ad Pilatum: & Paulum iniquissimè tulerunt sibi à Tribuno ereptum. ¶ *Ex hominibus*, ἐξ ἀνθρώπων. Id est, fictum & commentitium: quod apparet ex antithesi, vt Matth. 21. 25. Huc pertinet quòd ait Demosthenes, ἀφείσω. Σαθρὸν ἐξ φύσεως πρᾶγμά, τι καὶ μὴ δικαίως ἢ πικρῶς μίσον.

39 [*Et videte*] *ne etiam cum Deo pugnare comperiamini*, μήποτε καὶ θεομάχοι εὑρεθῆτε. Vulgata, *Ne forte*. Erasmus, *Ne quando*. Ego verò non video qua ratione hæc possint cum præcedentibus suis commodè connecti. Puto igitur præcisum esse dicendi genus, quo modò sæpe vsurpari hanc particulam obseruauimus ex doctissimo Budæo, Matt. 25. 9. cuius exemplum prorsus simile erat Gen 3. 22. Cæterùm in meo vetustissimo codice mira hîc occurrit scripturæ varietas. Sic enim in eo post κρατήσαι ἐν τῷ legitur ὅτε ὑμεῖς, ὅτε βασιλεῖς, ὅτε τύραννοι. ἀπέχεσθε οὖν ἀπὸ τῶν ἀθρώπων τούτων μήποτε. id est *neque vos, neque Reges, neque Tyranni. Abstinete igitur ab hominibus istis ne forte etiam cum Deo &c.*

40 *Assensi sunt autem ei*, ἐπείσθησαν δὲ αὐτῷ. ab ipso videlicet persuasi, quæ propria est significatio verbi πείθω. Ideo rectè prorsus Arabs hoc verbum expressit per periphrasin, vt qui verterit, *Et crediderunt voci eius.*

41 *Iesu*, αὐτοῦ. vel *Eius*. Sed repetere malui antecedens. In vno codice legi τῷ Χριστῷ, in alio, Ἰησοῦ.

42 *Domatim*, κατ' οἶκον. Vulgata, *Circa domus*, Erasmus, *Per singulas domos*, κατ' οἴκους. de quo diximus supra, 2. 46. Docuerunt igitur Apostoli tum publicè, audientibus etiam ac spectantibus incredulis Iudæis, tum etiam priuatim vbicunque opus erat, vt verè testatur de se Paulus, infrà 20. 20. ¶ *Iesum Christum*, Ἰησοῦν τὸν Χριστόν. Apud Irenæum lib. 3. cap. 12. additur *Filium Dei*, τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ.

IN CAPVT VI.

1 *Græcorum*, τῶν Ἑλληνιστῶν. Libenter Græciẽses istos appellasse, sicut idem Romanensem vocat Cato, qui Romæ venalis erat, & scimpodium Græcense Gellius, non in Græcia sed ad Græcorum similitudinem fabrefactum. Differunt igitur Ἑλληνισταὶ ab iis quos Paulus solet Ἕλληνας dictos Iudæis opponere, & Hebræi Gentium nomine significant. Sunt enim Ἕλληνες generali appellatione desumpta ab vna Græcorum gente, dicti omnes incircuncisi, iis etiam comprehensis, quandiu lex viguit, qui licet non circuncisi, ab idololatria tamen abhorrentes cognitione veri Dei erant imbuti, quos vocare in his libris Lucas consueuit

conuersit εὐσεβούντος, qualis fuit Cornelius, & alius ille Centurio cuius fidem tempore prædicat Christus: illi denique quorum fit mentio Ioha.12.20. Ex hoc verò Luc.hoc loco vocat genere quidem prophanos, sed in Iudæorũ gentem per circunciſionem adſcitos, & proſelytos propterea vocatos.Falluntur enim qui Iudæos inter alias gentes diſperſos putant Ἕλληνας dici:Iudaiſantes autem incircunciſos ſecum verſari minimè ſuſtinuiſſet Hieroſolymitana eccleſia,multo poſt tempore grauiter offenſa quòd Petrus ad Corneliũ eſſet ingreſſus. Paulus verò quantumuis Tarſenſis,ſeſe Hebræum vocat.2. Cor. 11.22. Itaque ſicut religionis reſpectu Ἕλλην Iudæis ita propter ſtirpis diſcrimen Ἕλλην Hebræis opponũtur. ¶ *In miniſterium ſe dimiſit.* Dẽpe quaſi vel in collegium viduarum non ſatis facilè allegerentur, vel quòd in eleemoſynarum diſtributione parem ſui curam non haberi conquereretur.

3 *Manifeſtum. ἐναργῶς ἰδεῖν*, Eraſmus ad verbum, *Placitum.* Sed hoc loco (vt ipſe quoque rectè obſeruauit) non narrant Apoſtoli quid ſibi placeat, aut non placeat; imò potius hoc negant eiuſmodi eſſe vt placere debeat. Itaque Veſus interpres,quem ſequi maluimus, ſatis cõmodè videtur ſententiã expreſſiſſe.Huic autem concioni non diſſimilis eſt vſquequaq; illa Moſis quę narratur Deut.9. ¶ *Menſis, τῆς τραπέζης.* Id eſt cõuiuiis,aut in cõuiuiis, de quibus dictũ eſt ſuprà 2.46.quanquam σιτῶν ὀψωνίων cætera etiam munera intelliguntur quę cum illo erant cõiuncta, atque adeo in primis quæ ad pauperum curam & Eccleſiaſticæ pecuniæ diſtributionem pertinebant:ſic tamen vt omnia ritè & ordine fierẽt,& Diaconi Presbyterio ſubeſſent.Idque ita vſurpatum fuiſſe antequam omnis Eccleſiaſticus ordo prorſus euerteretur, liquet ex veterum Canonũ decretis, atque adeo ex ipſis etiã Gregorii Epiſcopi Romani epiſtolis.

5 *Diſpicite, ἐπισκέψασθε.* Vulg. *Conſiderate.* Eraſmus, *Circumſpicite* quorum verborũ neutrũ mihi videtur ſatis conuenire: nec ſanè alibi apud idoneos autores legere memini τὸ ἐπισκέπτεσθαι eo caſu perſonæ. Intelligitur autem ex Hebræorum idiotiſmo ex antecedente conſequens, & ex conſequente antecedens. Itaque Diſpicere idem hic valet atque adhibita diligente conſideratione deligere.

¶ *Teſtimonio ornatos, μαρτυρουμένους.* Vulgata, *Boni teſtimonij*, quod & actiuè accipi poteſt. Eraſmus, *Spectata probitatis.* quorum verborum ſignificatio nimiũ eſt (vt ita dicam) anguſta. Quod autem Græci vno verbo declarãt, id neceſſariò expoſuimus pluribus. Ciceronem ſequuti, qui mihi quidẽ videtur id voluiſſe explicare in oratione De aruſp. reſponſis, vbi de Deiotaro loquens, *Teſtimoniis*, inquit, *clariſſimorum imperatorũ ornatus Deiotarus.*

4 *Perdurabimus*, προσκαρτερήσομεν, Vulgata, *Inſtantes erimus*, Eraſmus, *Incũbemus.* Vide Mar.3.9.

6 *Qui quum precati eſſent, καὶ προσευξάμενοι.* Vulg. *Et quum oraſſent.* Connectit autem particula καὶ diuerſas perſonas: quod quum in Latinò ſermone ſit obſcurius, maluimus vſurpare prouocabulum, qua de re diximus Mar.1.10. Simile dicendi genus reperio apud Plutarch. in dialogo πότερα τῶν ζώων φρον. vbi de pica ſic loquitur, κομψὸς τὴν διανοίαν καὶ πολυειδὴς καὶ πολυφθόγγου κίνησις ἐστὶ, καὶ αὐθαίρετον ῥῆμα καὶ ὄρειος φθόγγος ἀπομιμεῖται. ¶ *Impoſuerunt ei manus, ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χεῖρας.* Hæc formula dicendi, ſicut & ritus ipſe qui per eam ſignificatur, ab Hebræis fluxit, qui hac ceremonia ſolebant vti partim in publicis ac ſolennibus victimarũ cõſecrationibus, vt apparet ex Leuitico: partim etiã in precibus ac benedictionibus priuatis, vt liquet ex Gen. 48.14. Hunc ritum deinde ſeruauit Eccleſia Chriſtiana tum in miniſtris conſtituendis,vt ex hoc loco,& 1.Tim.5.22. & aliis multis conſtatitum etiam in conferendis Spiritus ſancti donis,vt infrà 8.17. & fauſtis precationibus, vt Mat.19.13. Sed nulla hic chriſmatis,raſuræ,crucis,lineæ veſtis,cereorum & huiuſmodi ritũ temerè in Eccleſiã inuectorũ mẽtio,quaſi ſint idcireo abrogatę ceremoniæ Moſaicæ vt nouæ humanitus excogitatæ illis ſurrogarẽtur. Vnde factũ etiã videmus, vt mox in horrendas ſuperſtitiones degenerarint.

7 *Creſcebat, ηὔξανε.* Vide infrà 12.24.

¶ *Sacerdotum, τῇ ἱερατείᾳ.* Mihi ſuſpectum

hoc videtur, quum vix probabile sit, vt ex Sacerdotibus etiam aliqui, iique non pauci, doctrinam salutis sint amplexi, sicut multi anteà ex principibus siue Senioribus populi, Ioh. 12. 42. tamen tam multos illos fuisse vt ὄχλος nomen. i. nõ paruç multitudinis, iis conueniat. Sed & Syrus habet מן יהודיא (*men Iehudaie*) i. ἐκ τῶν Ἰουδαίων, ex Iudæis. quod etiam non probo. Quorsum enim Iudæos nominaret, quum solis adhuc Iudæis promulgaretur Euangelium? Arabs autem simpliciter legit πολὺς ὄχλος, *multus populus*, siue, *multa turba*. Quòd siquid hîc audere fas est, probo vehementer doctissimi viri Isaaci Casauboni, mei in hac schola collegę, acutam coniecturam, qui fortasse sic scriptum & distinctum hunc locum fuisse censet, καὶ πολὺς ὄχλος, καὶ τῶν ἱερέων (sub. τινες) ὑπήκουον τῇ πίστει. Id est, & multa turba, & sacerdotum nonnulli auscultabant fidei. Hanc autem ellipsin alibi etiam annotauimus, vt Matt. 23. 34. Ioh. 16. 17. & infrà 21. 16. cuius ignoratio expungendæ particulæ καὶ & huius loci deprauandi occasionẽ præbuerit. Nam quòd Græcus scholiastes πολὺν ὄχλον interpretatur τὸ σύγκλυσμα, id est cælum, violentum est, & parum quoque probabile. ¶ *Fidei*, τῇ πίστει. Id est, doctrinæ Euangelicæ, quæ metonymicè dicitur Fides, quia nihil est aliud quàm potentia Dei ad salutem omnium credẽtium. ὑπακούειν autem pro πίστειν ponitur, vt annotauimus Mat 8. 27. Est ergo notanda relatio inter ministrum, verbũ Dei, ac fidem, vt falsos ministros à veris, & fidem ab opinione distinguamus.

8 *Fide*, πίστεως Hîc aliter accipitur fides quàm in superiore versiculo, nimirum pro eo animi assensu quo oblatam in Christo iustitiam amplectimur. Sed in quatuor codicibus scriptum inuenimus, πλήρης χάριτος, plenus gratia quam lectionẽ sequutus est Vetus interpres. ¶ *Potentia*, δυνάμεως. Id est, Eximiis & excellentibus illis donis Spiritus sancti, quæ δυνάμεις (id est potentiæ) nomine intelliguntur ab effectis, siue quòd sint virtutis illius ac potestatis cælestis testimonia. ¶ *In populo*, ἐν τῷ λαῷ. Id est δημοσίᾳ, palàm videlicet. quia ex ipso populo multos sanabat. Reperimus autẽ in duob. codicibus additũ, διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, *per nomẽ Domini Iesu Christi*.

9 *Synagoga*, ἐκ τῆς συναγωγῆς. Id est, ex cœtu & veluti gymnasio. Nam certè oportuit tam amplam ciuitatem, ad quam etiam vndique Iudæi, tanquam ad communem Academiam, suos erudiendos mittebant in varios cœtus distribui: quos quidem apparet ex hoc loco, pro nationum varietate fuisse distinctos, quemadmodum hodie etiamnum Lutetiæ multa (quæ vocant) collegia à variis gentibus cognominantur, quibus etiam peculiariter ac propriè sunt constituta. Vide 1. Cor. 14. 29. ¶ *Libertinorum*, λιβερτίνων. Sic legimus in omnibus Græcis & Latinis exemplaribus. Libertinos autem constat Latinè dici qui ex seruis liberi facti sunt, quorum conditio quum vilior videretur apud ingenuos & ex ingenuis natos, vt apparet ex illo Flacci versiculo, *Quem vocant omnes libertini patre natum*, probabile est hanc synagogam fuisse illis attributam. Syrus autem & Arabs interpretes, fortasse quod ignorarent Romanæ vocis significationem, vel meliorem scripturam sequuti, verum singulari numero, ex synagoga Libertini: quasi quispiam, proprio nomine sic appellatus, vel quòd ea conditione esset, synagogam aliam extruxerit, à quo sit fuerit denominata, vt si Cæsariana Synagoga diceretur apud Capernaitas ex cuius fit mẽtio Luc. 7. 5. sicut obseruauit in Arabica editione noster Franciscus Iunius. Sed magis ad rẽ facit quod narrat Philo in legatione ad Caium: passum videlicet fuisse Tiberium bonam partem vrbis trans Tiberim à Iudæis teneri quorum plerique erant Libertini, qui captiui abducti à Domini, libertate donati fuerant, nihil mutare ex patriis institutis coacti: quamuis eos sciret habere suas προσευχάς, in quas præcipuè Sabbatis conuenirent. proseuchæ vero fuerunt quæ & Synagogæ dictæ, inter quas etiam ista à Libertinis fuit cognominata Romæ, vnde probabile est hanc etiam Hierosolymitanam deductam. ¶ *Quidam*, τῶν Ne quis miretur hanc particulam à me fuisse transpositam, habeo auctores locupletes, Syrum & Arabem interpretes, qui manifestè ostendunt non plures Synagogas, sed vnius synagogæ plures ex variis gentibus discipulos hîc significa-

significari: quod non animaduersum præbuit in hunc locum inquirendi occasionem, quinam ex istis primi à Status cōditione, reliqui à Patria cognominentur. ¶ *Altercantes*, συζητοῦντες. Vulg. *Disputantes*, διαλεγόμενοι. Et fateor verbū συζητεῖν etiam in optimam partem accipi. Sed istos apparet non cognoscendæ sed oppugnandę veritatis studio aduersus Stephanum disputasse.

10 *Sapientiæ*, τῇ σοφίᾳ. In meo vetustissimo & alio præterea manuscripto exemplari additur τῇ οὔσῃ ἐν αὐτῷ *quæ in ipso erat*. ¶ *Et spiritui*, καὶ τῷ Πνεύματι. Rursus in iisdem exemplaribus additur τῷ ἁγίῳ *sancto*. ¶ *Per quem loquebatur*, id est ὃ ἐλάλει. Vulg. *Qui loquebatur*, id est ὁ ἐλάλει, quæ lectio prorsus conuenit cū eo quod scriptum est Mar. 33. 11. sed nullius (quod sciam) exēplaris auctoritate confirmatur. Nam quod existimat Erasmus ὃ positum esse pro ὅς propter datiuum Πνεύματι præcedentem, non facilè concesserim, quia huius enallages nullum vnquam exemplum memini legere in constructione intrāsitiua. Alioqui vtrumque rectè dicitur: nempe & Loqui, immò Clamare Spiritu & Sanctos clamare per Spiritum, Rom. 8. v. 15. & Gala. 4. 6. Sed hoc maioris est momenti, quòd in illo meo vetustissimo codice reperi post ἐλάλει omnia hæc adscripta, ἵνα τὸ ἐλέγχωσιν αὐτοὺς ἀπ' αὐτῆς τῆς πάσης ἀνάγκης. μὴ δυνάμενοι οὖν ἀντοφθαλμεῖν τῇ ἀληθείᾳ, πῶς ἐστέλλοντο: id est, *Quod ab eo coarguerentur omni cū libertate. Itaque quum non possent obniti veritati, tūc subierunt quæstionem*, &c. Est autem ἀντοφθαλμεῖν verbum elegans, quod de iis dicitur qui aperta vi resistunt, & obuersis vultibus manum conserunt. Sic vsurpatur à Polybio lib. historiarum 4. vbi de Messenlis agit, & ab hoc nostro Luca dicitur de naui quæ prora vēto obuersa rectum cursum tenet, infrà 27. 15.

12 *Aduersi*, ἐπῆλθαν. Plus enim est hoc loco ἐπῆλθαν, quàm Superuenire, vt etiam infrà 17. 5. Vulgata. *Concurrentes* id est συνδραμόντες. Eras. *Inuadentes*, ἐπιχέοντες.

13 *Blasphema*, βλάσφημα. Hoc nō reperitur in vulgata editione Latina, quod tamen certum est non fuisse à testibus præteritum, quum in eo posita sit tota vis accusationis: quāuis pro editione Latina faciant Syrus & Arabs interpretes, & meus quoq; vetustissim. codex.

IN CAPVT VII.

2 *Deus ille gloriæ*, ὁ Θεὸς τῆς δόξης, i. glorioſus. Hebr. Vide 1. ad Corinth. 2. 8. ¶ *In Mesopotamia*, ὄντι ἐν Μεσοποταμίᾳ. Cōsentiunt omnes codices. Itaque quum paulo pòst dicat Abrahamum è Chaldæa egressum, omnino necesse est vt Mesopotamiam Stephanus vocet non eam modò regionem quæ duobus amnibus Euphrate & Tigri includitur, sed etiam Babyloniam, cuius pars est Chaldæa, sicut etiam Plinius libri 6. cāp. 27. Babylona tribuit Mesopotamiæ, vt vir ille felicis memoriæ Ioachimus Vadianus obseruauit, diligens planè ac eruditus harum rerum obseruator. Quòd autem videtur Stephanus à Mose dissentire, quum Gen. 12. 1. ista perinde videātur narrari, ac si dicta essent Abrahamo pòst patris mortem, quum iam ex Charran esset profecturus: id, inquam, ortum est ex interpretis negligentia, qui initium illius capitis 12. conuertere debuit per plusquamperfectum, *Dixerat autem*, &c. Idque ita fuit faciendū, vt illud satis declarat, quòd iubetur ex terra sua & cognatione sua exire: ex quo liquidò apparet hæc pertinere ad id tempus quo primùm ex patria migrauit. Itaque non assentior iis qui vt hunc nodum soluant, duplicem fecerūt Abrahæ vocationem, quarum vnam à Mose prætermissam recenseat Stephanus. Atqui si hæc Stephanus non accepit à Mose, à quo tandem accepit? deinde quis non videt Stephanum, si quædam à Mose discrepantia narrasset, maximam calumniandi occasionem fuisse aduersariis præbiturum?

5 *Ne vestigium quidē pedis*, οὐδὲ βῆμα ποδός. Id est, Ne tantillum quidem, vt in solo suo posset pedem figere. Sic enim prouerbiali quadam figura loquuntur Hebræi מִדְרַךְ כַּף רָגֶל [*midrach chaph regel*] Deuter. 2. 5. ¶ *Quamuis promissset*, καθὼς ἐπηγγείλατο. Vulg. & Erasmus. *Et promisit*. Irenæi interpres, *Sed promisit*: rectius profectò quam illi. Sed ipsa tamen series ostendit καὶ pro καθὼς commodius accipi posse, vt Matth. 5. 19. & 15. 5. Item Luc. 18. 7. sicut apud Hebræos גַּם [*gam*] accipitur pro אַף עַל פִּי שׁ [*aph hal pischi*] vt Eccles. 9. 10. Diximus autem

alibi de verbo ἐπαγγέλλεσθαι. ¶ Εἰ, αὐτῷ. Cohæret pronomen cum verbo δοῦναι. vt apparet ex eo quod ſ quitur. Itaque in vno codice ſic ſcriptum legimus, Καὶ ἐπηγγείλατο αὐτῷ δοῦναι εἰς κατάσχεσιν αὐτὸν, καὶ τῷ σπέρματι : quam lectionem ſinceram eſſe puto.

9 *Ita*, οὕτως. In nonnullis codicibus Veteris editionis pro *ita* legitur *ei*, id eſt αὐτῷ, vt in vno etiam exemplari Græco ſcriptum legimus : in aliis verò expungitur.

¶ *Semen*, τὸ σπέρμα. Id eſt poſteri tui, Hebraiſmus. ¶ *Tuum*, αὐτοῦ. Sæpe iam annotauimus frequentes eſſe apud Hebræos iſtas perſonarum mutationes, ac præſertim Lucæ, vt capit. 19. 9. vbi, ſimilem prorſus enallagen obſeruauimus. Omnino enim præſtat recta loquutione iſtum verſiculum explicare, vt cum proximo cohæreat : Sed in vno codice pro αὐτοῦ ſcriptum legimus σοῦ. ¶ *Vbi ſeruitutis ſubiicietur*, καὶ δουλώσουσιν αὐτό. Quia poſt καὶ ſubaudiendum eſt ἐκεῖ ex Hebræorum idiotiſmo, qui (vt ſæpe iam diximus) relatiui loco vtuntur coniunctione copulatiua vnà cum demonſtratiuo aut relatiuo pronomine, eóque vel expreſſo vel ſubaudito, ideo perinde hoc conuerti acſi ſcriptum eſſet ὅπου : deinde relatiuum αὐτὸ, ſiue αὐτοὺς, (vt legit Vetus interpres, & quidam codices habent) tanquam in Latino ſermone redundans expunxi. Poſtremò δουλώσουσιν & κακώσουσιν paſſiuè ſum interpretatus, vt perſonæ mutationem vitarem.

¶ *Annis quadringentis*, ἔτη τετρακόσια. Eraſmus teſtatur quandam editionem peruetuſtam legere cccxxx. adſtipulatore etiam Rabano, neque ſuum hîc iudicium interponit. Illud quidem certum eſt, Gen. 15. 13. vnde hæc petita ſunt, nō plures annos numerari 400. vt nemo dubitare iure poſſit quin hæc ſit germana lectio. Nam cccxxx anni quorum fit mentio Exod. 12. 41. & Gal. 3. 17. ab initio peregrinationis Abrahami numerantur, ſicut 400 iſtos ab initio exorti ſeminis Abrahami, id eſt à nato Iſaaco, neceſſe eſt auſpicari, quum de ſemine agatur in hac prædictione. Quadrare verò exactè calculum annorum apertè demonſtrant chronographi, ac præſertim Funccius, omnium qui in hoc argumento ſunt verſati (vt mihi quidem videtur) longè diligentiſſimus à quo tamen in eo diſſentio quòd peregrinationem Abrahami ab eo tempore inchoat quo profectus eſt ex Charrâ : quam ego potius auſpicer ab eo tempore quò vnà cũ patre ex Vr Chaldęorũ venit in Charran : vnde, quinquennium illic moratus, amiſſo patre, ad Chananæos pertenit. Puto enim verum eſſe Iudæorum ſupputationem quæ Iſraelis peregrinationi in Ægypto, annos tribuit 210 duntaxat : qua de re alias fortaſſe dabitur dicendi locus.

7 *Puniam ego*, κρινῶ ἐγώ. Vulgata, ad verbum *Iudicabo*, barbarè. Eſt autem hoc in loco τὸ κρίνειν, id quod Gallicè dicimus, *faire iuſtice de quelcun* : & minimè redundat pronomen ἐγώ. Sic enim promittit Dominus fore vt non humana vi quapiam, ſed planè diuinitus velut ipſemet ſua manu pœnas de oppreſſoribus illis ſumat.

8 *Fœdus*, διαθήκην. Vulgata, *Teſtamentum*. Vide Matth. 26. 28. & Hebr. 9. 16. ¶ *Et ita*, καὶ οὕτως. Eraſmus, *Atque hîc*, καὶ ὧδε. Ego verò potius Veterem Latinam editionem ſequor, quia in veruſtis & emendatiſſimis quibuſque codicibus legimus καὶ οὕτως. Ponitur autem interdum hęc particula tanquam παρέλκον, vt orationis ſeriem connectat, ſicut annotauimus Ioh. 4. 6.

9 *Vendiderunt* [*abducendum*] *in Ægyptum*, ἀπέδοντο εἰς Αἴγυπτον. Ellipſis verbi conſequentis vt apparet ex præpoſitione εἰς, vt infrà 9. 2. quod monere oportuit nequis εἰς pro ἐν poni exiſtimet, repugnante hiſtoria. ¶ *Erat Deus cum illo* ὁ Θεὸς μετ' αὐτοῦ. Hebræum eſt etiam hoc genus dicendi, quo peculiaris quidã Dei fauor erga aliquos declaratur. Videtur enim quodammodo ab iis abeſſe quos iuuare non ſuſtinet : contrà verò. præſens illis quos ex maximis quibuſque periculis eripit.

14 *Miſſus* (*nuntiis*,) κλητεύσας. Vide Matthæum cap. 2. verſu. 16.

¶ *Septuaginta quinque*, ἑβδομήκοντα πέντε. Sic legitur in omnibus codicibus quos inſpeximus, & iampridem ita ſcriptum fuiſſe apparet ex Syra & Arabica editione, itémque Hieronymo & Auguſtino, qui multum laborarunt vt hunc locum conciliarent cum eo quod ſcriptum eſt Geneſ. 46. c. 27. vbi in Hebræa veritate

veritate LXX. capita duntaxat numerantur, consentiente etiam Iosepho, libro Antiquit. 2 c. 4. Hoc quidē certum est in eiusmodi controuersiis ad fontes esse recurrendum, id est ad Hebraicum contextum. Mendosa est igitur editio Græca, duplici errore, non ab interpretibus primis, quos certum est tam negligentes esse non potuisse, vt eorum saltem nomina non numerarent, qui tam diligenter apud Mosen supputantur, sed ab iis admisso, qui ex hoc loco deprauato Mosen emendare voluerunt, quum istum potius ex illo corrigere oportuerit. Sic enim factum vt quū pro septuaginta scribendum censerent apud Mosen septuagintaquinque, neque totidem in Hebræo contextu viderent nominari: alij quidem adiectis quatuor Iacobi, & duabus Iudæ vxoribus (ipso in illa supputatione excluso Iacobo) numerum septuagintaquinque explendum putarint: alij verò Iosephi tres quidem nepotes, abnepotes autem duos Hebræo contextu adiicere sint ausi. Sed ab vtrisque peccatum esse existimo, quoniam non modo dicuntur omnes ibi nominati egressi fuisse ex fœmore Iacobi, (quod vxoribus ipsius non conuenit) sed etiam ineptum fuisset prius mortuas inter illos qui in Aegyptum descenderant, recenseri. Deinde corrigendæ essent particulares illæ quatuor familiarum summæ. Denique Genes. 46. 26. diserte scribit Moses non esse numerandas filiorum Iacobi vxores. Et quæso cur Iudæ vxores, quarum etiam nomina illo loco non eduntur, potius quàm aliorum ipsius Iudæ fratrum in ea summa comprehenderentur? Neque his obstat quòd duo filij Iudæ quanuis antea mortui à Mose nominantur. Nam nominātur quidem, sed in subductione summæ triginta trium excluduntur. Nepotes autem & abnepotes Iosephi quomodo iis adiungerentur qui in Ægyptum descenderunt cum Iacobo, quum Iacobo in Ægyptum descendēte ipsius Iosephi filij vix septemnes essent? Liberatus enim est è carcere Iosephus, annos natus triginta, Gen. 41. 46. Istis adde abundantiæ annos septem, sterilitatis duos. & duxerit vxorem Iosephus eo ipso anno quo liberatus fuerit, vix nouem annos fuerat maritus, quum Iacobus anno tertio famis in Ægyptum veniret, nedum vt nepotes & abnepotes haberet. Imo ne nasci quidem abnepotes Iosepho potuerunt, Iacobo superstite, vt qui annos septemdecim duntaxat in Ægypto exegerit. Deinde cur Iosephi potius nepotes & abnepotes quàm ipsius fratrum commemorarit? Imò, inquies, etiam Iudæ duos abnepotes recensetur, qui tamen tunc nati non erant quum Iacobus in Ægyptum descenderet, vt ex annorum supputatione manifestè colligitur. Fateor, sed peculiarem ob causam istos nominatos fuisse apparet, nempe vt locum duorum Iudæ filiorum in terra Chanaan mortuorum supplerent. Iterum igitur dico locum illum Genes. 46. 27. fuisse ex hoc Lucæ loco corrupto deprauatum, quod nequis factum demiretur, aio simili audacia vel imperitia hunc eundem errorem ex Gen. 46, in Deut. 10. 22, dimanasse, vbi similiter, in codicibus quidem Græcis nostra memoria excusis, mentio fit septuagintaquinque animarum, quum diserte testetur Hieronymus suo tempore Græcam interpretationem eo loco ab Hebræa veritate non variasse. Quod siquis roget quinam hic locus iam olim fuerit deprauatus, perplacet mihi Bertrami Cornelij, mei in hac Ecclesia Geneuensi collegæ coniunctissimi, coniectura, qui Lucam putat non πάντες sed πάντες scripsisse, quam particulam vt maximè necessariam expressit etiam Moyses: vt ἐν ψυχαῖς ἑβδομήκοντα πέντε. Latinè vertendum sit, *Qui omnes* (id est simul coniuncti) *erant animæ* (id est capita) *septuaginta*. Iacobo videlicet quocum descenderunt sexaginta sex, ad hunc numerum illis annumerato, vnà cum Iosepho duobus ipsius filiis, qui tamen non descenderunt in Ægyptum cum Iacobo, sed in Ægypto inuenti sunt, ideóque seorsim & in extrema narratione à Mose recensentur. Neque verò huius erroris obseruatio quēquam debet offendere, vel in dubium reuocare verbi diuini auctoritatem, quum & ex Hebræa veritate, vt diximus, emendetur, & salua nihilominus tum doctrinæ tum etiam historiæ ipsius fides permaneat: & res ipsa clamet nō vno loco, tēporis iniuria, persecutionum acerbitate, aduersariorum

veritatis fraude, Hæreticorum audacia, pastorum denique inscitia & oscitantia, numerorum notas labefactari, & alia periculosiora in sacros libros inuehi potuisse: quæ tamen eruditi & sancti homines tum ex aliorum locorum collatione, tum ex fidei analogia, partim animaduerterunt & emendarunt, partim etiam posteris obseruanda & corrigenda reliquerunt, sic prospiciente suæ Ecclesiæ Domino, vt quamuis integri non pauci libri interciderint, & errata de quibus dixi, irrepserint, tamen salutis doctrinam totam his ipsis libris certissimè & verissimè comprehensam haboat Ecclesia, & ad finem vsque seculorum sit habitura. Denique siquis supputet quot annos quisque Patriarcha natus cũ Iacobo in Ægyptum descenderit, facilè viderit, vix ac ne vix quidem fieri potuisse, vt tot nepotibus cinctus tunc fuerit Iacobus, quum præsertim decem filij tribuantur Beniamino, minimo natu. Itaque hæc descensio Iacobi in Ægyptum ad eius vsque obitum porrigi debet, & hi septuaginta totidem capita familiarum postea fuerunt sigillatim, videlicet in sua tribu.

16 *Translati sunt*, μετετέθησαν. Nempe duodecim patriarchæ, vt testatur oculatus testis Hieronymus in Paulæ epitaphio, cui potius fides habẽda est quàm Iosepho qui lib. Antiqu. 2. cap. 4. illos, Iacobi exemplo, dicit fuisse Hebronem, prout in Ægypto obierunt, à filiis deportatos, ibíque eodem illo sepulchro conditos, excepto Iosepho cuius sepultura fuit ipsius mandato vsque in exitum ex Ægypto dilata, vt qui vnus fuerit in Sichem sepultus, Ios. 24. 32. in agro videlicet illo quem ei propriè Iacobus moriens legarat, Gen. 48. 22. Syrus autem & eum sequutus Arabs legerunt singulari numero καὶ μετετέθη εἰς Συχὲμ, καὶ ἐτέθη ἐν μνημείῳ. *Et translatus est*, (ipse videlicet Iacobus) *in Sichem, & positus in monumento*, &c. sed perperam, quum Hebronem delatum ibíque sepultum Moses diserte scribat. Quod enim Iunius noster in Arabica interpretatione perinde hoc accipiendum putat, atque si fuerit Iacobi cadauer primùm quidem delatum Sichemam, inde verò à filiis Chamor, id est, à Sichemitanorum agro, tãdem Chebronem vsque deportatum ibíque sicuti iusserat, sepultũ: id, inquã arguté quidem excogitatum est, sed tamen nõ facilè admittendum. Primùm enim si παρὰ τῶν υἱῶν Ἐμμὼρ, *à filiis Emmor*, nõ cum verbo ἠγόρασατο, *emit*, sed cum verbo ἐτέθη, *positus est*, cõstruas, dura fuerit admodum traiectio. Deinde vnde liquere potest Aream Athad in ipso transitu Iordanis sitam, ibi enim substiterunt primùm qui funus Iacobi deducebant) Sichemam esse? Et si Sichema est, cur filios Chamor maluerit Stephanus nominare, quàm vel Sichemæ nomen repetere, vel relatiuum ἐκεῖσε, *illinc*, vsurpare. Quòd si etiam istud, *à filiis Emmor* sic velimus construere, nihil prohibet quominus vt Iosephi, sic etiam reliquorum ipsius fratrum ossa fuisse simul Sichemam deportata, dicamus, quæ postea à filiis Emmor, id Sichemæ territorio, Ephronem translata sint, solius Iosephi ossibus Sichemæ relictis. Et hac ratione fuerint Sichemæ quidem cenotaphia de quibus agit Hieronymus: in spelunca autem Hebronis vera patriarchatum sepulchra, de quibus scribit citato loco historicus Iosephus.

¶ *Abraham*, Ἀβραάμ. Atqui Abrahamum quidem constat non à filiis Emmor, sed à filiis Ephron, non Sichemæ, sed apud Hebronem, agrum emisse, Iacobum verò eum demum esse qui agrum emerit à filiis Emmor, patris Sichem, quem nodum nectit quidem Hieronymus in quæstionibus in Genesin, & expeditum se promittit, sed nusquam tamen soluit. Ego verò iam pridem existimaui, & adhuc existimo subaudiendum esse ἀπὸ τοῦ κοπου à præcedente versiculo Iacobi nomẽ, pro quo nomen Abrahami ab aliquo annotatum, qui deesse rectum ante verbum ὠνήσατο videns, ἀμαρτήματι μνημονικῷ deceptus fuerit, in contextum irrepsisse, sicut Matth. 27. 9. Zachariæ pro Ieremiæ, iam pridem scribitur: & annotat ipse Hieron. lib. de Opt. gene. interpretandi ad Pammachium, Matth. 13. 35. in multos codices irrepsisse nomen Esaiæ, pro quo deinde fuerit nomen Asaphi substitutum, quum neutrum illic hodie legatur. Neque verò ista in numerorum notis vel nominibus propriis errata, non ipsorum auctorum culpa, quorum & mentem & calamum in his tradendis Spiritus sanctus

ſus certiſſimè gubernauit, ſed deſcriptorum partim negligentia, partim inſcitia, aut etiam per aliquorum ſciolorum audaciã admiſſa, quæ ex aliorum locorum coliatione facilè agnoſci poſſunt, vel doctrinæ Chriſtianæ, vel harum hiſtoriarum fidei quidquam detrogant.

(*Patrem*) *Sichem*, τῦ Συχέμ. Vulgata & alij, *Filij Sichem*, quoniã videlicet ſic ſuppleri conſueuit hæc Græca ellipſis. Sed præterquam quòd אב (*Abi*) exprimitur à Moſe Gen. 33. 19, ſubaudiri etiam interdum parentum nomen in hoc dicendi genere liquet ex his Herodoti verbis in Clio, Ἀδρηστος ὁ Γορδίου, τῦ Μίδεω, id eſt, *Adraſtus nepos Gordij, qui pater fuit Midæ*. Et in Thalia, Κῦρος ὁ Καμβύσεω, *Cyrus Cambyſæ pater*. Loquitur enim de Cambyſe Cyri non patre ſed filio. Et Luc. 24. 10. Μαρία Ἰακώβου, Maria Iacobi mater, vt exprimit eo loco Syrus interpres, & vt loquitur Marc. 15. 40. Syrus autem & Arabs interpretes non legerũt, τῦ Συχέμ, vel nõ intellectum neglexerunt. quod tamen ſic quoque poſſumus commodè interpretari, vt τῦ Συχέμ accipiatur per epexegeſin, ſic videlicet *A filiis Emmor*, (id eſt ab Emortheis) [*nempe*] *à Sichemo*.

17 *A Deo iurata*, ὃ ὡμολόγησεν. Vulg. *Quã confeſſus fuerat*, ὃ ὡμολόγησε. quod non probo: & ſi maximè probarem, mallem conuertere, *Quam ſpopondérat*.

19 *Aduerſus genus noſtrum ingenioſus*, κατασοφισάμενος τὸ γένος ἡμῶν. Vulg. & Eraſ. *Circũueniens*: quam ſignificationem fateor quidem huic verbo tribui, ſed tamen non putaui huic loco ſatis accommodatam. Nam obſecro, in iſtis Pharaonis edictis quis non apertam potius crudelitatem perſpiciat quàm fraudem? Sed in eo videtur aſtutè ſolers & ingenioſus Pharao, quòd rationem inuenerit Iſraelitas paulatim extinguendi, ita tamen vt magnas ex iis ipſis vtilitates caperet, quas alioquin erat amiſſurus ſi vel eos omnes ſemel perdidiſſet, vel Ægypto eieciſſet. Idem ergo valet κατασοφίζεσθαι τὸ γένος ἡμῶν atque πρᾶγμα ἐπιχειρεῖν κατὰ τῦ γένους ἡμῶν: i. ſolerter aliquid excogitare aduerſus genus noſtrum. Idque etiã ex eo liquet quòd Moſes Exod. 1. 9. nõ vtitur רמה (*ramah*,) ſed נתחכמה לו (*nisbchachemah lo*:) inquit, id eſt, ſolerti & valido ingenio aduerſus eum vtamur: nam etiam tradũt doctiſſimi Hebræi in trãſitiuè id accipiendum. Meritò autem hoc dicitur de eo qui ex ſuis inimicis nõ modò nullum damnum, ſed magnos etiam fructus tulit, ſi quidem ipſius cõſilia ex humana prudentia æſtimes: quanuis poſtea ſenſerit Pharao malum conſilium eſſe conſultori peſſimum. ¶ *Ne ſoboleſcerent*, εἰς τὸ μὴ ζωογονεῖσθαι. Vulg. malè & obſcurè, *Ne viuificarentur*. Eraſ. verò perperam ad ipſos fœtus retulit, quum interpretaretur. *Ne vitales eſſent*.

20 *Diuinitus venuſtus*, ἀστεῖος τῦ Θεῦ. Ἀστεῖος quum ad corpus refertur, venuſtã & bellam formam declarat, pro quo legimus Exo. טוב (*tob*,) ſicut Terentius bonam formam dixit. Itaque Vulg. & alij interpretes non rectè conuerterunt, *Deo gratus*. Neque Syrus & Arabs rectius, Dilectus Deo, quanuis ſic etiam Theophylactus interpretetur. Nil enim aliud ſignificauit Stephanus quàm quod illic de Moſe ſcribitur fuiſſe videlicet venuſtiſſima forma, quo inſtrumento vſus eſt Dominus vt & eius parentes & poſtea Pharaonis filia ad miſericordiam flecterentur. quod pluribus perſequitur Ioſephus lib. Antiq. 2. cap. 5. Cæterùm illud τῦ Θεῦ quod non additur in Exodo neque etiam Heb. 11. 23. ex Hebræorum idiotiſmo explicandum eſt, vel DIVINITVS, vt 2. Cor. 10. 4. vel DIVINE, id eſt excellenter, & quaſi ſupra communem hominum captum, vt Ionæ cap. 3. 3. Niniue dicitur fuiſſe גדולה לאלהים (*ghedolah lelohim*,) ad verbũ, magna Deo, pro quo Græci interp. habent μεγάλη τῦ Θεῦ. id eſt ἐξαιρέτως.

21 *Pro filio ei*, ὑὸν. Heb. בכן (*bechen*,) id eſt (vt rectè quoque vertit Eraſ.) *Vice filij*. Vulg. ad verbum, *In filium*.

24 *Quendam*, τινά. Syrus & Arabs addunt מן בני שרכתה (*men benai ſcharchethah*) *ex filiis generis ſui*, id eſt Iſraelitã. quod in Græcis videtur deſiderari.

25 *Salutem*, σωτηρίαν. Id eſt liberationem ex Ægyptorum tyrannide. Sed quinam id exiſtimabat? nempe eo ſpiritu ductus qui deſcribitur Hebr. 11. 24. & deinceps. Aberrauit tamen in temporis circunſtantia, & liberationis ratione, quàm quum proculdubio ex iis prædictionibus cognouiſſet quas ipſemet

postea descripsit, debuerat os Domini interrogare priusquam hoc aggrederetur, sicuti sapientissimè fecisse Dauidem regno ipsi, vnctione quoque adhibita, promisso, legimus: quem tamen Mosis errorem diuina prouidentia in maximum bonum conuertit, nimia Mosis alacritate quadraginta annorum exilio, maximisque miseriis ad moderationem reuocata, & ipso rerum vsu confirmata ipsius sapientia, qua tantæ sustinendæ moli opus erat.

26 *Compulit*, συνήλασεν. Id est, vt Arabs recte exponit, grauiter est exhortatus.

29 *Ad hunc sermonem*, ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ. Id est, simulatque hic sermo illi excidisset, & è vestigio. Heb. ב vel אל, non sine emphasi.

30 *In flammeo igne*, ἐν φλογὶ πυρός. Hypallage pro ἐν πυρὶ φλογός. *In igne flammæ*, vt habet Vulg. Nam omnis quidem flamma est ignis, at non contrà. Sic contrà legitur ἐν πυρὶ φλογός 2. Thess. 1. 8.

34 *Vidi, vidi, ἰδὼν εἶδον*. Vulg. ad verbum, *Videns vidi*. Notum est autem Hebræos istiusmodi duplicatis vocibus ad amplificationem vti consueuisse.

35 *Liberatorem*, λυτρωτὴν. Vulgata & Erasmus, *Redemptorem*, quod vni Christo conuenit. Fuit enim & λυτρωτὴς & λύτρον. At Moses nullo persoluto pretio populum dici non potest redemisse, sed duntaxat liberasse, idque ne huius quidem liberationis auctor, sed eius duntaxat fidus minister.

¶ *Ductu*, ἐν χειρὶ. Hebr. ביד (*beiad*.) id est (vt Vulgata & Erasmus ad verbum interpretantur) *Per manum*: quæ interpretatio sæpe quidem conuenit, vt paulo antè versu 25, & infrà 15. 23. hîc autem visa est paulo obscurior. Vocant autem Hebræi יד (*iad*,) id est manum, quicquid est vice instrumenti ad aliquid agendum, sed peculiaris atque adeo prorsus diuersa est hoc loco istius translationis ratio. Esset enim nimium frigida interpretatio, si quis hæc ita acciperet quasi diceretur Dominus Angeli ministerio, Mosen vocasse: quum (ni fallor) hoc quoque significetur, Mosen istius manu ac potestate fuisse armatum, vt Angelus ille, nimirum Christus, (sicut explicat Apostolus 1. Corinth. 10. 9) verus fuerit liberator ac ductor, cuius minister fuerit Moses.

36 *Et in deserto, annis quadraginta*, καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἔτη τεσσεράκοντα. Id est, Et in deserto, vbi versatus est annos 40. Est enim præcisum hoc dicendi genus, & petitum è medio, sicut pleraque alia: cuiusmodi & illud est quod vsurpauit suprà versu 9, quum videret Patriarchas vendidisse Iosephum in Ægyptum, id est vt in Ægyptum abduceretur.

37 *Sicut me: eum audite*, ὡς ἐμὲ αὐτοῦ ἀκούσεσθε. Vulgata, *Tanquam me ipsum audietis*. Pro quo nonnulli corruptè impresserunt, Tanquam meipsum audietis, quasi ὡς ἐμὲ non pertineat ad superiora, & pro ἐμὲ scriptum sit ἑαυτὸν: quæ errorem annotauit quidem Erasmus, sed ita vt eum immeritò videatur interpreti tribuere, nec etiam vnde ortus sit, cognouisse.

38 *Conuenienti (populo.)* ἐκκλησίᾳ. Quod mox subiicitur de colloquio cum Angelo in monte Sina, & acceptis Legis tabulis, mihi quidem videtur manifestè ostendere specialem quendam vniuersi populi conuentum, eam videlicet historiam, quæ commemoratur ab Exod. cap. 19. ad 35. Vulgata, *in Ecclesia*, nimium obscurè. ¶ *Viua eloquia*, λόγια ζῶντα. Vocantur λόγια à Græcis (inquit Thucydidis interpres) τὰ παρὰ τῶν θεῶν ἐρχόμενα λογάδην λεγόμενα: id est, quæ à Deo dicuntur oratione soluta: quotidianò videlicet sermone, & quasi nobiscum colloquatur. Nã versus illos fatidicos quos furentes vates fundebant, χρησμοὺς Græci vocant. Non dubium est ergo quin λόγια Lucas appellet, quæ Hebræi vocant חדברים (*haddebarim*,) & huc respiciat quòd Deus ipse dicatur ea pronuntiasse, & digito suo descripta, Mosi tradidisse. Vetus interpres conuertit, *Verba vitæ*, id est λόγους ζωῆς. Quidam etiam codices legunt λόγον ζῶντα, id est *sermonem viuum*. Ζῶντα verò intellige ζωοποιοῦντα, viuificum.

40 *Mosi enim*, ὁ γὰρ Μωϋσῆς. Vulgata, *Moses*, Anacoluthon Hebræis frequens.

42 *Vertit autem (se.)* ἔστρεψε. Hebræi ויפן (*vaiphen*) Hoc autem intelligo dictum non ipsius Dei, sed eorum respectu qui sunt iratum experti, quem prius tam benignum senserant. Vulgata, *Conuertit*. Quòd si dura videbitur hæc phrasis, licebit ἔστρεψε accipere pro ἀπ-

στρεψε

ἐστὶ auertit(sese.) de quo verbo diximus suprà 3.26. ¶ *Tradidit eos vt seruirent*, παρέδωκεν αὐτοὺς λατρεύειν. i. Eos à spiritu desertos, tradidit Satanę & peruersis cupiditatibus vt seruirent stellis. ¶ *Exercitui cæli*, τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ. Vulg. & Eras. *Militiæ cæli*: de qua diximus Luc. 2. 13. Vocat tamen hoc loco exercitum cæli, non ipsos Angelos, sed solem, lunam, & reliqua sidera, vt manifestè apparet ex Deut. 17. 3. ¶ *Prophetarum*, τῶν προφητῶν. Vide Mar. 1. 2.

¶ *Et oblationes*, καὶ θυσίας. Hebr. מנחה (*minchah.*) Ideo oblationes potius conuerti quàm hostias, quum alioqui vertere soleat Græci θυσίας, quæ ab Hebræis dicuntur זבחים (*zebachim,*) vt diximus Marci 12. 33. Accipitur tamen θυσία pro מנחה (*minchah,*) etiam Marci 9. 49. quũ nonnulli sint qui θυσίαν à thure deriuent, vt propriè declaret thuris suffitus.

43 *Imò baiulastis*, καὶ ἀνελάβετε. Hebr. ונשאתם (*vnesathem.*) id est, in humeros vestros sublatũ tulistis: quod etiam de arca fœderis dicitur, 1. Reg. 2. 26. Idem ergo valet τὸ ἀνελάβετε hoc loco atque τὸ ἤρατε ye, & ו (*vau*) positum est pro aduersatiua. Vulgata & Erasmus, *Suscepistis*, perperam. Quidam per futurum conuertunt: quos si sequamur, conuertemus potius, *Baiulabitis igitur* Sed repugnant Hebræa, & Græci omnes codices. Orta verò hæc scriptura ex eo videtur, quòd Israelitæ nihil tale in deserto, & aliquot post seculis, fecisse legantur. Sed propterea nihil fuit hîc mutandum. Nec enim quicquid hîc dicitur referendum est ad tempus illud peregrinationis in deserto. Sed Dominus per prophetam primùm reprehendit populi hypocrisin, qui nonnisi simulatè Deum verum coluerint in deserto, quod illis etiam exprobratur Psalm. 95 & 106. & postea subiicit tandem eos in apertam idolomaniam erupisse. ¶ *Tabernaculum Moloch*, τὸ σκήνωμα τοῦ Μολόχ. Stephanum lingua sua loquentem certum est ipsa prophetæ verba citasse. At Lucas Græcè scribens Græcam editionem sequutus est: quam fateor ab Hebraica veritate in hoc testimonio plurimum variare: sed ita tamen vt verba quidem diuersa sint, sententia prorsus sit eadem. Non est ergo quòd hac varietate quisquam offendatur, quam ego sigillatim annotabo. Pro eo igitur quod in Heb. סכות מלככם (*sichchuth malchechem*) id est, Siccuth regem vestrum (est enim Siccuth idoli nomen) Græci legerũt סוכות מלככם (*suchchoth malchechem*) i. tabernaculum Moloch vestro: quanuis pronomen hîc sit prætermissum. ¶ *Et sidus Dei vestri Remphan, & figuras quas fecistis*, καὶ τὸ ἄστρον τοῦ θεοῦ ὑμῶν Ῥεμφαν, τοὺς τύπους οὓς ἐποιήσατε. Hebraica sic habẽt, ואת כיון צלמיכם כוכב אלהיכם אשר עשיתם לכם (*vert tbũun tsalmechem chobab elohechem aſcher haſithem lachem,*) id est, *Et Chijun imaginem vestram, stellam deorum vestrorum quos fecistis vobis.* Apparet igitur in Græcis perturbatum esse ordinem, vt qui priore loco legerint כוכב אלהיכם (*chebab elohechem.*) id est, stellam deorum vestrorum: deinde pro Chijun (quod nomẽ est idoli) subiectum fuisse aliud nomen, in quo etiam scribendo plurimum variant codices, quum alij Ῥεμφὰ: alij Ῥαιφὰ, alij Ῥαμφὰν, alij Ῥαφὰν, (vt Syrus & Arabs interpretes, & Iustinus hunc locum citans) alij Ῥαφὰν, alij denique Ῥαφὰ scribant, vt corruptum esse hoc saltem nomen facilè appareat. Postremò צלמיכם (*tsalmechem,*) pro quo verterunt, τοὺς τύπους ὑμῶν, id est imagines seu figuras vestras, coniunxerunt cum verbo עשיתם (*haſithem,*) id est, ἐποιήσατε, fecistis, prætermisso pronomine לכם (*lachem,*) cuius demũ loco substituerunt προσκυνεῖν αὐτοῖς, ad adorandum eas. nisi hoc fortassis, quemadmodum & alia multa, ex aliis locis annotatum, postea in contextum irrepsit. Id autem ita esse apparet ex Iustino, qui in Dialogo πρὸς Τρύφωνα, hunc locum citans legit, οὓς ἐποιήσατε αὐτοῖς, neque quicquam addit amplius. Quod autem attinet, ad nomen illud Remphan, fortasse scribendum fuerit Ῥαφὰ, i. רפא (*repha,*) quo nomine nemo nescit Gigantes significari. Nam extra controuersiam est gigantea forma solitũ fuisse pingi Herculẽ. Hunc autem Ægyptios vocare consueuisse Chonem obseruat Lilius in historia Deorum ex Antiocho quodam Xenophanis: vt verisimile videri possit, quum inter Chon & Chiun non magnum sit discrimen, & peregrina illa nomina à Græcis plerunque sint valde depraua̅ta, hoc idolum, quod

Ægyptij vocarunt Chon, Iudæos à gigãtea forma & magnitudine רפא [*repha*] vocasse, quod sequutus sit Græcus interpres. Quid si verò potius mendosè scriptum est Ρεμφαν̀ pro Ρεμμαν̀, quod idolum à Syris adoratum fuisse scribitur 2. Reg. 5. 18? Iunius noster vult vrbem fuisse in Ammonitarum finibus, Rophon vocatam à Iosepho lib. Antiq. 12. c. 12. cuius vetus appellatio fuerit Kijun. Ego in meo codice Iosephi, non Rophon, sed Raphan lego, 1. Macab. 5. 37. quam videtur Plinius Raphanam vocare lib. 5. c. 18. Sed & aliam quandam Gazæ vicinam vrbem Raphæam appellat. Sed auctorem vetustioris illius appellationis adhuc requiro. ¶ *Ad Babylonis fines, ἐπέκεινα Βαβυλῶνος.* Hebraica veritas habet מהלאה לדמשק [*Mehaleah ledamascheck*] & Iustinus eo loco quẽ modò citaui, legit *ἐπέκεινα Δαμασκοῦ, vltra Damascum*, vt habet etiam Græca versio. Sed eadem manet sententia. Significatur enim captiuitas illa qua populus etiam ex regione quæ trans Damascum est, procul, nempe in Babyloniam vsq; fuit summotus. Nec possum hic aliter interpretari Prophetæ verba מהלאה [*Mehaleah*] ac proinde *ἐπέκεινα* non significabit *Trans*, sed ipsam Babyloniam cum vicinis populis, vt hæc vox etiam apud idoneos scriptores Græcos vsurpatur. Sed & in illo meo vetustissimo codice pro *ἐπέκεινα* scribitur, quanuis fugientibus literis, *ἐπὶ τὰ μέρη*, quod est fortassis illius interpretatio.

44 *Tabernaculum testimonij, ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου.* Sic Græci interpretes solent exprimere quod Hebr. dicitur אוהל מועד [*ohel mohed*] id est tabernaculum conditionis, siue vt aliis placuit vertere, *tentorium Conuentus*, in quo videlicet solebant Israelitæ cõuenire: sicut nõ prorsus dissimili ratione hodie Christianorum templa vulgò solent Ecclesiæ, id est congregationes & cõuentus, vocari. Videntur tamen Græci interpretes alienæ radicis עוד [*hod*] significationem sequuti.

45 *Acceptum, διαδεξάμενοι.* Id est per manus traditum. Nam *διαδέχεσθαι* id dicimus quod de manu (vt aiunt) in manum traditum ad nos peruenit, vt patrimonia & quæcunque alia per varios gradus successionis ad nos deueniunt. Erasmus, *Qui successerunt*: quæ interpretatio mihi non satis probatur, quia *διαδέχεσθαι* plerunque est actiuum.

¶ *In ipsa occupatione, ἐν τῇ κατοχῇ αὐτῶν* id est quum inciperent obtinere. Sic enim malo hanc vocem accipere, quàm *μετὰ τὴν κατοχὴν αὐτῶν* pro ipsa quæ obtinetur terra, & *εἰς* pro *ἐν*. ¶ *A conspectu patrum nostrorum, ἀπὸ προσώπου τῶν πατέρων ἡμῶν.* Hebr. מלפני אבותיכם (*miliphne abotheckem*,) id est, qua Deus expulit, vt ingredientibus maioribus nostris cederent harum regionum possessione. perinde enim loquitur acsi Deus illis venturis iter munieus, gentes illas deleuisset, vt in vacuam hostibus possessionem mitterentur: quod etiam præstitit, sicuti se facturum promiserat Exodi 23. versu 28. & Iosue 24. v. 12. & Dauid agnoscit Psalm. 44. 4. & exprobrat illis Esaias mirifica antitheti cap. 17. v. 9. Hæc igitur vis est huius Hebraismi, quem fœdè corrupit Castellio, quum interpretaretur, *Eorum causa*.

46 *Qui nactus est gratiam, ὃς εὗρε χάριν.* Vide Lucam cap. 1. vers. 30.

48 *Non habitat, οὐ κατοικεῖ.* Similem metathesin particulæ negantis vnam & alteram obseruauimus in Iohanne: quã nisi obserues, anantapodoton esse videbitur vbi nusquam est.

51 *Incircuncisi corde & auribus, ἀπερίτμητοι τῇ καρδίᾳ καὶ τοῖς ὠσὶν.* Duplicis circuncisionis mentio fit in Vetere testamento, vnius externæ, alterius verò interioris, quã Paulus vocat *ἀχειροτμήτου*, cuius illa tymbolum erat. Inde factũ vt duas Iudęorum species idem constitueret, Rom. 2. 28 & 29: quæ nisi obserues non possis intelligere quid illud sit de quo Stephanus Iudæos hoc loco reprehendit, id est, cur incircuncisi corde dicantur qui in naturæ corruptæ vitiis adhuc hærent demersi, & incircuncisi auribus, qui vocem Dei ne audire quidem sustinent, quales quidem omnes sumus natura. ¶ (*Ita*) *& vos, καὶ ὑμεῖς.* Hæc videri possunt redundare, & in multis antiquis Latinis codicibus non leguntur. Sua tamen emphasi non carent si sic accipiantur vt ego conuerti.

53 *Per dispositionem Angelorum, εἰς διαταγὰς ἀγγέλων.* id est, Angelorum ministerio. Nam mihi videtur *διαταγὴ* vsurpari hoc loco pro eo quod *διάταξις* dicitur

dicitur Hebr. 1. 14. quod annotandum fuit nequis Angelos putet ipsius Legis auctores, quum internuntij duntaxat fuerint, & adhibiti testes in Legis promulgatione à Deo facta. Sic accipiendum est quod ait Apostolus, Gal. 3. c. 19. Legem per Angelos fuisse ordinatam: qui locus istum optimè explicat. Augustinus aliquoties hæc citans, interpretatur, *In edictis*, quasi διαταγὴ & διάταγμα seu διάταξις idem declarent. quod vt concedam, tamen hanc explicationem apparet admodú esse impropriã. Syrus & Arabs legerũt singulari numero τοῦ ἀγγέλου, *Angeli illius*, nempe Christi, vt missi à Patre internuntij. Malim ego tamen receptam lectionem sequi.

55 *Gloriam Dei*, δόξαν Θεοῦ. Id est, gloriosum Deum, quatenus quidem humanis oculis cerni potest. Vide Luc. 2. 9.

¶ *Adstantem*, ἑστῶτα. Id est παρόντα. Itaque ineptè quæritur quomodo hîc dicatur stare qui alibi dicitur sedere, de quo aliquid diximus Luc. 18. 13.

58 *Extra vrbem*, ἔξω τῆς πόλεως. Vide Heb. 13. 12.

¶ *Testes autem*, καὶ οἱ μάρτυρες. Cautum erat in Lege vt testes lapidationem auspicarentur, Deut. 17. v. 7. Quanuis igitur omnia ista per tumultum sint facta, & quidem violata præsidis prouinciæ auctoritate, voluerunt tamen isti videri nihil agere nisi ex Legis diuinæ præscripto. Iosephus lib. 20. cap. 8. narrat simili audacia, procurante Iudæam Albino Festi successore, Ananiam Pontificem curasse lapidandum Iacobum fratrem Domini, cuius facinoris causa fuerit Pontificatus ipsi abrogatus & ad Iesum quendam translatus.

¶ *Adolescentis*, νεανίου. Deus vetustissimus codex addit τινὸς, id est cuiusdam, adstipulante quoque Syra & Arabica interpretatione, quam scripturam germanam esse arbitror, ex Deut. 33. 2.

60 *Ne statuas*, μὴ στήσῃς. Statuẽdi vocabulo significari puto firmam ac perennem (vt ita dicam) peccati imputationem coram Deo, sicut contra dicuntur deleri ac remitti peccata quæ condonantur. ¶ *Obdormiuit*, ἐκοιμήθη. Id est, Mortuus est. Vide 1. Thess. 4. cap. 13. In quibusdam Latinis codicibus additur *in Domino*, ἐν Κυρίῳ.

IN CAP. VIII.

1 *Saulus autem*, Σαῦλος δέ. Videntur omnino ista rectius finire septimum caput, quam octauum inchoare.

¶ *Vltrò consentiebat*, ἦν συνευδοκῶν. Vulgata, *Erat consentiens*. Ego addidi particulã vltrò, admonitus à Syro & Arabe interpretibus qui proprium verbi εὐδοκεῖν significationem etudité obseruãtes, ἀρεσκείᾳ illud conuerterunt. Est enim quidam etiam vi aut metu extortus consensus.

2 *Extulerunt autem*, ἐποίησαν δὲ. Vel, comportarunt, ex eo loco nimirum in quo iacebat lapidibus obrutus. Vulgata & Erasm. *Curauerunt*: quod nimium latè patet, neque etiam Græco verbo respondet. Sed nulla hîc mentio conditarum Stephani reliquiarum, aut precum pro mortuis, aut adorationis mortuorum. Cæterum aut ego prorsus fallor: aut minimè repudiandum est quod est in meo vetustissimo codice, qui sic ista connectit cum præcedente versiculo, πλὴν τῶν λοιπῶν ἀπόστολων, οἱ ἔμειναν ἐν Ἱερουσαλὴμ, συνεκόμισαν τὸν Στέφανον καὶ ἐποίησαν κοπετὸν. Id est, *praeter Apostolos qui manserunt in Ierusalem, & comportarunt* (vt habet vetustissima Latina editio in eodem meo codice illi Græcæ opposita) *Stephanum viri timorati*. Est autem propria notatio verbi κομίζειν, diligenter obseruanda, qua significatur insignis fides & constantia non tantùm Apostolorum, qui nihilominus Ecclesiam minimè deseruerunt, sed etiam eorum qui proculdubio conscii Apostolis, Stephanum quem vel attigisse piaculum erat Iudæis, suis ipsorum humeris exportatum, nihil rabidos illos audacissimos & potentissimos carnifices veriti, aperto & manifesto cũ plãctu sepeliuerunt.

¶ *Religiosi*, εὐλαβεῖς. Vulgatã barbarè: *Timorati*. Vide Luc. 2. 25.

3 *Tradebat*, παρεδίδου. Scilicet Magistratibus, quorum postea mandato in carceres conijciãtur. Nam ipse quidem prehensionis ius non habebat nisi vt ex Magistratus mandato.

4 *Euangelisantes*, εὐαγγελιζόμενοι: Sed solis Iudæis, infrà 11. 19 nec ij missi ab Apostolis, vt qui postea vocati sunt Euangelistæ. Vocationis igitur Gentium triplex fuit initium, vt apparet ex ijs quæ sequuntur, primum à Petro, quum Cor-

neliũ baptizauit, vt ipſemet teſtatur inf. 15. 7. alterum ab iis qui ex diſperſorum numero primùm euangeliſarunt Antiochiæ, infra 11. 20. inſciis etiam Apoſtolis: tertium à Paulo Apoſtolo Gentibus peculiariter deſtinato, ſuprà 9. 15. qua de re poſtea inter Petrum & ipſum Paulum conuenit. Gal. 2. 9.

5 *In vrbem Samariæ*, εἰς πόλιν Σαμαρείας. id eſt, *in vrbem Samariam*. Virgil. *Hic tamen ille vrbem Patauũ, ſedéſque locauit Teucrorum.* Neque his obſtat quòd articulus non ſit adiectus, quum paulo pòſt addatur: & reliquæ vrbes videantur potius oppidula fuiſſe quàm vrbes. Dedit autem hæc metropolis toti regioni nomen, & ſub nomine Sebaſtes ab Herode magno fuit inſtaurata, vt narrat Ioſephus lib. De bello Iudaico 1. cap. 6.

6 *Audientes*; ἐν τῷ ἀκούειν. Hæc eſt Hebræa periphraſis gerundi modi.

7 *Spiritus enim impuri*, &c. πολλῶν γὰρ τῶν &c. Vulgata legit, πολλοὶ γὰρ τῶν ἐχόντων, &c. ideo conuertit, *Multi enim eorum qui habebant*, & paulo pòſt ἐξήρχοντο, *exibant*. Eſt autem omiſſum antecedens priore loco, deinde loco relatiui poſitũ, ex Hebræorum idiotiſmo: qui niſi obſeruetur, vix intelligere licebit quæ ſit legitima iſtorum verborum ſtructura. Eſt autem (vt opinor) eiuſmodi, πνεύματα γὰρ ἀκάθαρτα πολλῶν τῶν ἐχόντων [αὐτὰ] βοῶντα μεγάλῃ φωνῇ, ἐξήρχετο, id eſt, *Spiritus enim impuri multorum qui eos habebant, clamantes magna voce, egrediebãtur.* Eraſmus autem præpoſitionem ἐκ cum πολλῶν coniunxit, & τῶν ἐχόντων [αὐτὰ] paſſiuè conuertit. Sic enim interpretatur, *Spiritus enim immundi à multis qui illis tenebãtur, exibant.* quem ſum ſequutus. ¶ *Multique*, πολλοὶ δέ, Syrus & Arabs legerunt, καὶ ἄλλοι, *& alij*.

9 *Et obſtupefecerat*. καὶ ἐξιστῶν, i. ita ſibi conciliarat ſuis præſtigiis, vt cæco quodam furore amentes, toti eſſent illi addicti. Vulgata, *Seducens*: id eſt ἐξαπατῶν, vocabulo nimis diluto. Eraſmus Demẽtandi verbo vti maluit, quod etiam vſurpat Vetus interpres proximo verſiculo. Ego verò nuſquam illud inuenio apud idoneos ſcriptores.

10 *Attendebant*, προσεῖχον. Eraſmus, *Auſcultabant*, non ſatis expreſsè. Suprà verò verſic. 6. vſi ſunt iidem interpretes Intendendi verbo, non ſatis Latina cõſtructione. Sed idem Vetus interpres, tertiò iam à ſeipſo diſſentiens, προσεῖχον rectè conuertit *Attendebant*, quod Eraſmus malè mutauit in *Auſcultabant*.

11 *Dementarat*, ἐξέστακεν. Id eſt effecerat, vt extra ſe quodammodo abriperentur, ſiue apud ſe non eſſent, de quo verbo alibi diximus, quod mox & alibi vertere conſueui Obſtupeſcere. Sed videndum quid ipſa ſententia variis locis poſtulet.

12 *Et nomen*, καὶ τὸ ὄνομα. Syrus & Arabs legerunt ἐν τῷ ὀνόματι, *in nomine*. Vulg. verò neglexit articulum τό, & fortaſſe legit τὸ; vt ſolet à Luca ſæpe quadam pleonaſmi ſpecie vſurpari.

13 *Credidit*, ἐπίστευσεν. Fide videlicet hiſtorica, & quæ leuiter animum tangeret, ideóque fuit πρόσκαιρος. ¶ *Perdurabat apud Philippũ*, διὰ προσκαρτερῶν τῷ Φιλίππῳ. Vulg. & Eraſ. *Adhærebat*, προσεκόλλατο. Vide Mar. 3. 9.

¶ *Obſtupefiebat*, ἐξίστατο. Nemo non videt (opinor) hoc verbum aliter quàm paulo antè accipi hoc loco. Illic enim de eo dicitur qui mentem ac iudicium omne malis artibus amiſit, hîc pro magna admiratione ponitur, quum perculſus animus non habet quid conſtituat. Vide Mar. 2. 12.

15 *Spiritum ſanctum*, Πνεῦμα ἅγιον. Id eſt, dona illa eximia quibus ornatos eſſe oportebat eos præſertim qui præſciendi erant Eccleſiæ. Diſtinguendum enim eſt donum remiſſionis peccatorum omnibus in baptiſmo oblatum, à dono ſignorum. Sunt autem procul dubio miſſi Petrus & Iohannes à cæteris Apoſtolis, partim vt Philippi diaconi doctrinam ipſi confirmarent, partim vt Apoſtolica auctoritate Eccleſiam conſtituerent.

20 *Pereat*, εἴη εἰς ἀπώλειαν. Hebr. לְאַבְדוֹן (*iebi laabaddon*,) id eſt vt ad verbum interpretantur Vulgata & Eraſmus, *Sit in perditionem*. ¶ *Qui exiſtimarit*, ὅτι ἐνόμισας. Vulgata & Eraſmus, *Quoniam exiſtimaſti*. Vide Ioannem 2. cap. 1. verſu 18.

¶ *Acquiri*, κτᾶσθαι. Id eſt, tibi viſus es acquirere. Vox enim κτᾶσθαι paſſiuè accipi poteſt. Vulgatæ, *Poſſideri*, impropriè, hoc quidem loco. Nec enim poſſidentes emimus, ſed empta poſſidemus. & proptiè

propriè κτᾶσθαι de acquisitione dicitur. Demosth. πολὺ μᾶλλον ἔχοντας φυλάττειν ἢ κτᾶσθαι πάντα πέφυκεν. Idem error admissus est in eadem voce supra, 1. 18.

22 *In hoc negotio*, ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ. vel (vt Vulgat.) *In hoc sermone*, id est, in ista doctrina quam annuntiamus. Erasm. *In hac ratione*, quod mihi videtur obscurum. דבר [*dabar*] autem Hebræis de re quauis dici, sæpe iam obseruauimus. ¶ *Rectum in Dei conspectu, εὐθεῖα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ* Id est, verè rectum & sine simulatione. Vide Luc. 1. 6.

22 *Si forte, εἰ ἄρα*. Heb. אולי [*Hulai*] vt Gen. 18. 24. quæ particula dubitationem quidem designat, sed cum spe cõiunctam, sicut è contrario פן [*phen*] est malè ominantis, vt Gen. 33. 22. id est μήποτε. ¶ *Machinatio, ἐπίνοια*. Vulgata & Erasm. *cogitatio*, nimium dilutè. Certum enim est hic significari vafrum illud Simonis commẽtum, abuti ad ambitionem & quæstum Dei donis cogitantis, & Apostolos ex suo ingenio æstimantis: & ἐπίνοια prorsus hîc respondet Hebrææ voci זמם [*χamam.*]

23 *In felle amaritudinis*. εἰς χολὴν πικρίας. Alludit omnino Petrus ad locũ Mosis Deut. 29. 18. & fel amaritudinis (id est, amarissimum) vocat interiorem cordis malitiam, & virus illud diabolicæ impietatis quo magus iste totus erat oppletus. Nam idem vocabulum ראש [*rosch,*] & venenum & fel declarat Hebræis, & vtraque significatio optimè quadrat: quia vtrouis modo accipias, nullum est magis mortiferum venenum, nullum etiam fel magis amarum peccato, quum semel conscientiam obtinuit. Cæterùm videri posset hoc dicendi genus, Esse in felle, per hypallagen esse explicandum, ac dicendũ potius, Video fel amarissimum in te esse. ac fateor me aliquando in ea opinione fuisse vt hunc locum ita interpretandum putarem: sed tandem comperi mutari non posse hunc Hebraismum quin tota huius dicti emphasis pereat. Sic enim loquuntur Hebræi, vt hominem prorsus oppressum ac quasi intus sepultum declarent. Quemadmodum igitur qui quempiam in aquis esse dicit, aliquid significat multo grauius quàm si aquas in quopiam esse dixerit: sic, in felle esse, multo est vehementius dictum quàm fel in aliquo esse. Sic accipio quod ait Dauid Psal. 51. 7. se in iniquitate natum & in peccato conceptũ: & quod exprobrant Pharisæi cæco illi Ioh. 9. 34. ipsum totum natũ esse in peccatis: item illud quod toties repetitur apud Paulum, in carne esse & in Spiritu. quorum dictorum emphasis non intelligitur nisi hunc Hebraismum integrum seruaris. Castellio verò eadem audacia vsus in his explicandis atque in plerisque aliis, ita interpretatus est hunc locum, *Nam tibi acerbam imminere bilem video*: quasi fellis appellatione intelligatur ira Dei, in qua dicatur esse Simon, id est illi obnoxius. Hoc est videlicet interpretem agere, Deo tribuere fel amaritudinis. ¶ *Et nexu iniquitatis, καὶ συνδέσμου ἀδικίας*, id est iniquitatis vinculis ac laqueis irretitum, sicut etiam loquitur Paulus 1. Tim. 2. 26. Sicut autem peccata vocantur Chald. חובין [*chobin,*] id est, debita: sic etiam totum hoc dicendi genus à creditorũ sæuitia ac crudelitate sumitur, quam Iudæis exprobrans Dominus Esa. 58. 6. iubet aperiri, חרצובות רשע [*tharsubboth reschah*] id est colligationes iniquitatis, quæ ipsa verba Petrus translatitiè hîc vsurpat. Neque enim tam arcta sunt vlla vincula, neque tam molestus est vllus creditor, atque malę conscientiæ testimonium.

25 *Et multis vicis, καὶ πολλὰς τε κώμας*. Vulgata, *Et multis regionibus, καὶ πολλὰς τε χώρας*. Vide Luc. 21. 21. & de verbo Euangelisandi. Hebr. 4. 2.

26 *Quæ est deserta, αὕτη ἐστὶν ἔρημος*. Tradunt duas fuisse Gazas, vnam veterem, alteram nouam: ideóque hanc ab illa distingui: quod non inuenio alterius cuiusquam scriptoris auctoritate confirmatum. Quanuis enim ab Alexandro magno expugnatam & dirutam fuisse Gazam constet, tamen mox instauratam nec impotentem fuisse liquet ex eo quòd aliquot pòst seculis, nẽpe sub Ptolemęo Lathuro, qui penultimus fuit Ptolemæorum, denuò fuit magnis viribus expugnata ab Alexandro lãnæo Iudæę rege, vt disertè commemorat Iosephus lib. Antiq. 13. cap. 19. Deinde, qui Gazæ alicuius nouæ meminerit, illis temporibus extãtis, neminẽ sanè inuenio: imò verò, si Sozomeno credimus,

veram esse nostram coniecturam apparebit. Is enim diserte scribit, Gazæorum nauale, ad Constãtini Cæsaris tempora, non Gazam sed Maiumam vocatum fuisse: cuius quidem nominis etymon Hebræam esse puto, quasi marinam dicas: deinde quòd Christi religionem esset amplexa, à Constantino ius ciuitatis adeptam, & de filij Constantij nomine vocatam Constantiam, ad Iuliani vsque tempora, qui profanis Gazæis illam concessit, & Gazam nouam iussit vocari. Quum igitur à Iuliani temporibus cœperit Gazæ veteris ac nouæ discrimen, non videtur Lucas tãto antè tempore epithetum Desertæ addidisse, vt veterem à noua distingueret. Desertam tamen fuisse Gazam quo tempore Lucas hæc scribebat fateor. Testatur enim hoc Strabo qui sub Tiberio floruit. Sed in eo tamen deceptus quòd ab Alexandri Magni temporibus desertam mansisse putat. Fuerit igitur deserta. Non video tamen causam cur quum vnica esset Gaza, Philippum admoneri oportuerit desertam esse, quũ hoc sit omnino ad Alexandri Iannæi tempora referendum, vt Iosephus loco antea citato declarat. Itaque de ipsa via hoc dictum accipiendum est cum Syro & Arabe interpretibus: quæ via non admodum trita fuerit propter intercurrentes Casij montis solitudines, vt Strabo quoque lib. 16. scribit. Huius tamen itineris admoneri Philippum necesse fuit, alioquin communem & magis tritam alteram viam ingressurum.

27 *Quidam Aethiops eunuchus*, ἀνὴρ Αἰθίοψ εὐνοῦχος. Ridiculum sanè ac tanti viri nomine indignum est quod quidam annotat, virum hic dici qui sit eunuchus: quum pugnent inter se virum esse & eunuchum esse: vnde & euirati dicuntur. Verùm (inquit) in Christo neque sexus est, neque conditio, sed noua creatura. Obsecro quorsum hoc? verum quidem illud est, eunuchis patêre Dei regnum non minus quàm aliis, quum in Veteri lege discrimen aliquod fuerit inter eunuchos & alios qui eunuchi non erãt, vt apparet ex Deuter. 23. 1. sed hoc nihil pertinet ad hanc antithesin, quæ certè nulla est. Neque enim ἀνὴρ hic aliud declarat quàm τὶς, id est quidam, vt & aliis innumeris pene locis annotauimus: idque non modò quia Hebræi suum ישׁ [*iisch*] ita solent vsurpare, sed etiam ex Græcorum more, vt aliquoties, apud Herodotum præsertim annotauimus. neque eunuchi appellatio plerunque aliud quàm cubicularium declarat. ¶ *Dynastes*, δυνάστης. Vulgata, *Potens*, Erasmus, *Præfectus*. Vide Luc. 1, 52. ¶ *Candaces*, Κανδάκης. Vide Plinium lib. 6. cap. 26. ¶ *Veterat*, ἐπὶ τοῦ. Sic rectè vetus noster interpres, expũcto relatiuo ὃς quod in nostro quoque vetustissimo codice deest. Alioqui hiat constructio, vel post *id* ὃς Ecce, subaudiendum erit συνίστησιν αὐτῷ, *occurrit ei*, vt legit Syrus interpres & Arabs.

29 *Proximè adiungitor*, κολλήθητι. Ita videlicet vt cum illo colloqui possis: quo mandato fretus Philippus curtum etiam conscendere, & Eunucho assidere rogatus non dubitauit. Sic accipitur hæc vox infrà 9. 26. Sed paulo aliter, & in malam partem suprà 5. 13.

30 *Nempe ἆρα γε*. Vel Num verò. Sed ille interrogationis modus est verecundior, & inæqualis dignitati conuenientior. Vulg. *Putásne* barbarè.

31 *Quînam enim*, πῶς γὰρ. Causalis particula præsupponit negantem particulam, loquendi formula ἀποσιωπᾶσθαι è medio petita. Est autem hæc tam aperta & modesta principis responsio rarissimi profectò exempli.

32 *Locus autem*, ἡ δὲ περιοχή. Certè non potuit magis Latinè hoc vocabulum conuertere Vetus interpres. vt planè mirer Erasmum maluisse Argumẽtum aut Sententiã interpretari. quanuis enim περιοχὴ idem declaret atque argumentum. libri quod vocant, id est, summam eorum quæ in aliquo libro scripta sunt, paucis comprehẽsam, ἀπὸ τὸ περιέχειν: tamen quum Lucas ipsa Esaiæ verba citet, res ipsa ostendit περιέχειν dici à Luca quod Hebræi פָּרָשָׁה [*paraschah*,] id est sectionem, barbari vulgò passum Scripturæ vocant, Latini scriptores Locum. Sic enim Terentius, *--eum Plautus locum Reliquit integrum: eum hic locum sumpsit sibi in Adelphis.* Sic Cicero 2. De legibus, *Et hunc locum satis in iis libris quos legistis, expressit Scipio.* Cur autem Lucas περιέχειν ea significatione vsurparit, duplex causa adferri potest. Vna, quòd fortassis inter

Græcos

Græcos Iudæos hebraiſſantes vocabulum Hebræum פרשה [*paraſchah*] in hoc Græcum degenerallet in ſynagogis: qualia multa non dubito quin fuerint in populari ſermone corruptè obſeruata. Nam certè mira eſt affinitas inter פרשה [*paraſchah*] & διεσχίσθη. Sic Latina vocabula multa annotauimus Græca terminatione fuiſſe vſurpata Matth. 5.26. Et Syrus pro διεσχίσθη habet פסוקא [*paſuca.*] Alteta ratio huius ſignificationis hæc dari poteſt, quòd διεσχίσθη, quum propriè ſignificet complexionem, ac quantum vno ambitu contineri poteſt, optima ratione poſſunt iſtæ ſectiones ſic etiam vocari, quaſi partè dicas certis terminis comprehenſam, & à reliquis diſtinctam.

33 *In ipſius depreßione iudiciũ eius ſublatum eſt,* ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη. Syrus & Arabs iſtud ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ, adiungunt fini præcedẽtis verſiculi. Hebr. veritas habet ומעוצר וממשפט לוקח [*mehotſer vmimmiſchpat lukkach,*] quæ ſic interpretor *E clauſtro & iudicio aſſumptus eſt.* Vocat autem clauſtrum (vt opinor) ſepulchrum, ipſáque adeo mortis vincula. Nam עוצר [*hotſer*] retentionem declarat. Iudicium verò accipio pro ſupplicio quo affectus eſt, & miſerabili conditione quam ſubiit Chriſtus, noſtri cauſa, Patris iram ſuſtinens. Inde igitur ſublatus eſt, ruptis mortis vinculis, vt ſupra dixit Petrus 2. verſu 24. Quod autem ad Græcam interpretationem attinet, in vno codice comperimus αὐτοῦ deeſſe. quòd ſi pro ἡ κρίσις legeretur καὶ κρίσει, prorſus reſponderet Hebræis, & ἦ pro καὶ facilè potuit non tantùm ſcribi, ſed etiam ab interprete hoc loco vſurpari. Pro clauſtro vero ſiue carcere verterunt Græci φυλακὴν, vt melius appareret antitheſis verbi αἴρειν, neque id incommodè, ſi ſententiam ſpectes. Tum enim planè fuit depreſſus, & ád inferos vſque detruſus, quum in vmbra mortis & ſepulchri tenebris clauſus iaceret. Sed hæc ab interpretibus copioſius ſunt explicata. certè, vt varient verba, idem tamen ſenſus manet, etiam ſi legas, ἡ κρίσις αὐτοῦ ἦρθη, vt habent omnia exemplaria. Tum enim ſublatum eſt iudicium quum ex ipſo iudicio ſaluus euaſit.

¶ *Seculum autem eius,* τὴν δὲ γενεὰν αὐτοῦ. Hebræi דורו [*doro*] id eſt, quandiu ævum ipſius ſit duraturum. Nam (vt ait Paulus Rom. 6.9.) Chriſtus excitatus ex mortis, non amplius moritur mors illi non amplius dominatur. Ingreſſus enim eſt regnum illud cuius non erit finis, vt Mariæ prædixit Angelus. Significat autem דור [*dor*] Hebræis quod Latini ſeculum aut ætatem vocant. Itaque magis etiam propria eſt iſta interpretatio quàm ſi de ipſius Chriſti progenie (id eſt de Eccleſia) accipias, quam Deo Patri genuit: quanuis eandem membrorum ac capitis conditionem eſſe non diffitear: ſiquidem vnà cum ipſo in cæleſtibus conſidemus. quæ omnia doctiſſimus interpres in hunc locum plè ac doctè annotauit. Veteres autem fefellit (quod bona cum ipſorum venia dixerim) Hebraicę linguę ignoratio, quum de Chriſti vel diuino & æterno, vel humano ortu, in huius loci explanatione diſſererent. Nam iſta ἀδύνατα ἐστίν.

36 *Quum verò pergerent,* ὡς δὲ ἐπορεύοντο. In vno exemplari additum hic inuenimus συζητοῦντες μετ' ἀλλήλων, vnà inter ſe ſermonem conferentes.

¶ *Ad quandam aquam,* ἐπί τι ὕδωρ. Fortaſſis ad Eleutherum fluuium, neceſſariò in illo tractu alioqui valde arido traiiciendum.

¶ *Quid,* τί. Quidam Latini codices habent, *Quis,* τίς. ſed perperam, vt exipſa loci ſententia liquere poteſt.

37 *Dixit verò,* εἶπεν δέ. Totum hunc verſiculum comperi deeſſe in quinque codicibus, atque adeo in Complutenſi editione, itémque in Syra & Arabica interpretatione: quem tamen abſit vt expungendum putem. Continet enim perſpicuam confeſſionis quæ à baptizandis adultis exigebatur formulæ ſummam, verè Apoſtolicis temporibus vſurpatã: & apertè declarat quid ſit in nomen Chriſti baptizari.

¶ *Ex toto corde,* ἐξ ὅλης τῆς καρδίας. Id eſt integro & minimè ſimulato.

¶ *Ieſum Chriſtum eſſe Filium illum Dei,* τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Articulus τὸν ante Ἰησοῦν declarat ſic eſſe hanc enuntiationem conſtruendam, quanuis reciprocari poſſit.

39 *Spiritus Domini*, Πνεῦμα Κυρίου. In vno codice legimus, Πνεῦμα ἅγιον ἔπεσεν ἐπὶ τὸν εὐνοῦχον, ἄγγελος δὲ Κυρίου ἥρπασε τὸν Φίλιππον, *Spiritus sanctus illapsus est in eunuchum, Angelus autē Domini rapuit Philippum*: quam lectionē Rabanus in glossa ordinaria annotauit. ¶ *Pergebat enim*, ἐπορεύετο γάρ. Iterum πορεύεσθαι verti Pergere, vt planius loqueretur. Vulgata, *Ibat autem*, vt videatur pro γάρ legisse δέ. Commodissimè verò pro γάρ Syrus habet ܐܠܐ ἀλλὰ *Sed*, vt etiam Rom. 15. 2. Denique γάρ positum pro οὖν annotauimus apud hunc nostrum Lucam 12. 58. & apud Paulum Romanorum 6. 19. & 12. 3. & 15. 2.

40 *Inuentus est*, εὑρέθη. Erasmus, *Repertus est*. Nam, inquit, quis illum quęrebat, vt illic fuerit inuentus? Ego verò non puto perpetuam esse differētiam illam inter Inuenire & Reperire. Respondet autem εὑρέθη hoc in loco verbo ܡܨܐ [*matsa*] in coniugatione Niphal, vt hoc sit quod in vernaculo sermone dicimus *Il se trouuera*, non autē, *Il fut trouué*.

IN CAPVT IX.

2 [*Perferendas*] *Damascum*, εἰς Δαμασκόν. Similis ellipsis exemplum est suprà 7. 9. ¶ *Huius sectæ*, τῆς ὁδοῦ. Articulus (vt rectè annotat Erasmus) vim obtinet pronominis in hoc loco, κατ' αὐτὴν videlicet. ὁδὸν autem vocat αἵρεσιν. Ideo hæc vocabula vt synonyma connectit Paulus infrà, 24. 14. Solent enim Hebræi דֶּרֶךְ [*derech*,] id est viam, vocare omne vitæ genus quod aliquis insistat. Cæterùm ex hoc loco apparet Iudæos tum Damascenos tum alios passim fuisse in suæ religionis negotio αὐτονόμους, & Pontifici Max. obnoxios, qui ius prehensionis & verberationis habebat, vt apparet suprà, 5. 40. Hinc illud Pilati, *Ite vos & secundum legem vestram ipsum damnate*: & quod scribitur de Gallione Achaiæ proconsule, infrà, 18. 15.

3 *Circumfudit eum vt fulgur*, περιήστραψεν. Vsus sum periphrasi necessaria. Nam circunfulgendi verbum μεταφορικῶς barbarè vsurpatur.

5 *Iesus*, Ἰησοῦς. In vno exemplari additum erat ὁ Ναζωραῖος, ille Nazarenus, vt etiam additur infrà, 22. 8. ¶ *Durum [fuerit] tibi*, &c. σκληρόν σοι. Æschyl. ἐς δισμαίτην, ἀν οὐδὲν ἔμοιγε χρώμενος διδασκάλῳ, Πρὸς κέντρα κῶλον οὐ τυφεῖς. Cæterùm omnia hæc vsque ad σκληρόν σοι, desunt tum in Syra tum in Arabica interpretatione, & sanè in vetustis omnibus codicibus quos inspeximus, videntur addita ex iis quæ commemorantur infrà, 22. 10 & 26. 14. Sic autem in iis legitur, ἀλλ' ἀνάστηθι, *quem tu persequeris, sed age, surge*, &c. Deinde & illud obseruandum in eadem illa interpretatione vtraque, istud, *Durum est tibi*, subiici, verū non quinto, vt in Græcis codicibus legitur, sed quarto.

6 [*Saul verò*] *tremens*, τρέμων τε. Omnino legendum. τρέμων δὲ ὁ Σαῦλ. Sed & mirum est totam priorem partem huius versiculi abesse in Syra interpretatione, sed præcedenti attexi, Ἀλλὰ ἀνάστηθι, *Sed surge*. ¶ *Et dicetur*, καὶ λαληθήσεται. In duobus exemplaribus scriptū legimus, κἀκεῖ λαληθήσονται, *& illic dicetur*.

7 *Constituerunt*, εἱστήκεισαν, id est, attoniti manserunt, tanquam saxei. Nec enim hoc pugnat cum eo quod infrà dicitur, 26. 14. vnà omnes fuisse in terrā prostratos. Alij (vt hunc nodum expediant) collapsos quidem fuisse volunt, sed postea in pedes erectos: quod vt verum sit, tamen non videtur Lucas huc respexisse quum diceret eos attonitos constitisse. Puto enim potius stuporem hoc vocabulo significari, quum alioquin fuerint quàm celerrimè aufugituri. Itaque τὸ ἑστηκέναι opponitur τῇ φυγῇ, non autē τῇ καταπτώσει, vt Mar. 10. 49. Itaque additur in Arabica editione, post συνεστῶτες, *morabantur in via*, ἐχρόνιζον ἐν τῇ ὁδῷ. ¶ *Muti*, ἐννεοί, præ stupore videlicet, vt commodè possis Gallicè vertere, *ayant perdu la parole*. Vulgata, *attoniti*, ἐξεστηκότες, vt Syrus quoque, non malè, si sensum spectes. Sed illud certè rectius est, vt huius effectum. ¶ [*Eius*] *vocem*, τῆς φωνῆς. Ipsa ratio constructionis poscere videtur vt quum paulo antè præcesserit ἀκούοντες, hic quoque subaudiatur idem relatiuum, quod ad Saulum videlicet referatur, potius quàm ἐκείνου quod loquentem Christum designet, sicut in proximo versiculo, quum inquit, χειραγωγοῦντες δὲ αὐτὸν εἰσήγαγον εἰς Δαμασκόν, necesse est idem pronomen subauditum adjungas aut participio χειραγωγοῦντες aut potius verbo εἰσῆλθον. Erat igitur istius stuporis causa duplex, vna, quòd repentine

tino fulgure prostrati essent in terram: altera quòd Saulum audirēt cum alterō loquentem, & neminem tamen viderent, quēcum videlicet colloqueretur. Ita conciliant hunc locum Græca scholia cum eo quod infrà scribitur 22. 9. quod mihi maximè probatur. Primùm enim, si ita accipias, plana & simplex erit verborum constructio: deinde maximè probabile est Sauli vocem ab iis auditam qui aderant, Christi verò non item, quum hæc fierent vnius Sauli causa, vt res ipsa ostendit: siquidē neque hoc loco, neque vsquam alibi, quoties narratur hæc historia, vlla fit mentio istorum Pauli comitum, quasi Christum sint amplexi, quod tamen veri simile est fuisse facturos si loquentis vocem audiuissent: sed putarunt nimirum eum repentino fulguris ictu perculsum existimasse se audire quod non audiret, vt attoniti homines solent: ita hæc disponente diuina prouidentia, vt qui postea suæ gentis hominibus ista narrarent, minus suspectæ fidei essent. Ideo etiam vnus Paulus dicitur exercatus: ex quo intelligimus totam visionem ad ipsum pertinuisse, cæteros hactenus vidisse huius lucis scintillas, & prostratos fuisse, ac loquētem ipsum Paulum audiuisse, quatenus id necesse fuit, vt de hoc facto testari possent. Postremo videtur hoc disertè Paulus infrà explicare 22.9. vbi vocem quam nō audierint comites, disertè à sua distinguit. Nec enim simpliciter dicit, τὴν φωνὴν οὐκ ἤκουσαν, vt hoc loco scripsit Lucas ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς; sed addit τοῦ λαλοῦντός μοι, quum hîc (vt dixi) potius subaudiatur ἀυτῆς. Adferuntur tamē aliæ etiam rationes quibus hæc conciliētur, nēpe vt ἀκούειν hoc loco accipiatur pro audire, & φωνὴ pro confuso quodam sono: illic verò ἀκούειν Intelligere, & φωνὴ Vocem declaret. Valla deprauatū hunc locum suspicatur, & legendum esse potius, θεωροῦντες τὸν τοῦ φωτὸς, μηδὲν δὲ ἀκούοντες. Sed hoc quidem est nodum secare potius quàm soluere.

11 *Et vidit*, καὶ ἔδωκεν. Quidam hæc includunt parentheſi, quasi sint non Domini, sed Lucæ verba, quòd non videatur Dominus ita fuisse compellaturus ipsum Ananiam, Sed facilis est responsio. Dicuntur enim hæc à Domino ipsius Sauli causa, cui alioquin Ananias erat ignotus. ¶ *Per visionem*, ἐν ὁράματι. Vulg. hoc non legit, quod tamen habetur in Græcis codicibus, & tum Syra tum Arabica interpretatione. & retinendum est aduersus realem corporis Christi, πολλαχοῦ.

15 *Instrumentum electum*, σκεῦος ἐκλογῆς. Vel, (vt Erasmus,) *organum electum*. quod & ipsum Græcum est vocabulum, sed à Latinis vsurpatur, præsertim in in iis quæ ad architecturam pertinent. Scimus autem passim Ecclesiam ædificio comparari. Vulgata ad verbum, *Vas electionis*, nimium obscurè. Vide Matthæū cap. 11. 29.

17 *Domum illam*, εἰς τὸν οἶκον. Vulgata & Erasmus, *In domum*, nimis obscurè. Nam qui ita loquitur, omnino videtur domum eius significare qui dicitur ingressus. Est autem hoc loco articuli vis ἀναφορική. Refertur enim ad id quod mandarat Dominus: nempe vt in domo Iudæ Saulum quæreret. ¶ *Qui visus est*, ὁ ὀφθείς. Vulgata, *qui apparuit*, ὃς ὤφθη. Et sic vtitur Matth. cap. 1. & 2. verbo φαίνεται. Vide infrà 26. 19. ¶ *In via*, ἐν τῇ ὁδῷ. Tempus & locus sic notantur sed locus ratione tantùm Pauli, non ipsius Christi, qui certè non in ipsa via, sed ἐκ τοῦ οὐρανοῦ apparuit Paulo iter facienti. Act. 26. 13.

20 *In synagogis*, ἐν ταῖς συναγωγαῖς. εἰσελθὼν, Vulgata legit ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *ingressus in synagogis*.

21 *Perdidit*, ὁ πορθήσας, *vel populatus est*. Coniungitur enim hoc verbum etiā cum quarto casu personæ: Sophocl. ἔπραθον γὰρ ἐκεῖνος αὐθαίμους. Sed perdēdi verbum mihi magis placuit, velut ab ipso græco πέρθω desumptum. Vul. *expugnabat*: duré. Præterea plus aliquid hoc verbo significari, nempe euersionem, apparet ex isto Homeri versiculo Iliad. β. πόλις περ δὴ μύρι' ἄλαστα χερσὶν ὑφ' ἡμετέρῃσι πεπόμεθα καὶ ἀπολοῦται.

22 *Collatis testimoniis demonstrans*, συμβιβάζων. Id est. Collatis Scripturæ locis probās, nempe sicuti solent artifices aliquid compacturi, singulas partes inter se comparare, vt inter se alia aliis ad amussim quadrēt. Ita enim hoc verbum accipiendum est: quum alioquin possit etiam affirmari quod idoneis testimoniis probari non possit. Græca au-

tem scholia interpretantur, μετ' ὀπιεικείας διδάσκων, id est, cum quadam animi æquitate ac moderatione docēs, vt amicam collationem potius quàm altercationē fuisse sciamus. quæ interpretatio (meo iudicio) non est satis expressa.

23 *Multis diebus*, ἡμέραι ἱκαναί. Hebr. pro *multo tempore*, triennio videlicet, Gal. 1.18.

25 *Discipuli*, οἱ μαθηταί. Hoc adhuc erat generale nomen eorum qui postea Christiani sunt appellati. Itaque malè à quibusdam adiectum fuit pronomen *Eius* in Latinis nonnullis cod.

26 *Quum verò aduenisset*, παραγενόμενος δὲ. Inter liberationem Pauli & aduentum ipsius in vrbem intercedunt anni tres, (vt nonnulli volunt) quos consumpsit partim Damasci partim in Arabia, vt narrat ipse Paulus Galat. 1. 17. & 18. neque enim omnia narrauit Lucas, sed præcipua duntaxat. Verùm quòd ad me attinet, vt mollius ista connectantur, quum disertè dicat Apostolus illo loco, se Damasco in Arabiam, & inde rursus Damascum rediisse, vnde demū venerit Hierosolymam: putarim potius triennium illud comprehendi à Luca, eo quòd dixit versiculo 23. *Expleto autem multo tempore*, ita vt Paulum intelligamus, simulatque liberatus fuit, statim contendisse Hierosolymam. Ita nihil videbitur prætermisisse Lucas quod ad hanc historiam attinet. Nam ipsa Damascus Arabiæ tribuebatur, vt appareret ex 2. Corinth. 11.32. neque ex loco illo Epistolæ ad Galatas intelligi potest quandiu in Arabia fuerit: ideo satisfeciſſe videtur historiæ Lucas, quum inquit Paulum post multum tempus, triēnium videlicet, illic expletum. Damasci nīmirum & in vnica regione, fuisse Iudæorum insidiis petitum. ¶ *Propius adiungere*, κολλᾶσθαι. Vide suprà, 8.29.

27 *Et quod*, καὶ ὅτι. Fortasse rectius καὶ ὃ, τι ἐλάλησεν αὐτῷ, *& quid loquutus esset ei*. Videtur enim Barnabas totam illā historiam tenuisse, & Apostolis accuratè exposuisse. ¶ *Liberè loquutus esset*, ἐπαρρησιάσατο. Vulg. *Fiducialiter egerit*, barbarè.

28 *Versabatur*, διὸ εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος. In nonnullis codic. deest καὶ ἐκπορευόμενος. Sed puto hęc esse ab aliquo expuncta, qui quum hunc Hebr. ignoraret, quē exposuimus sup. 1.21. putauit ita significari Paulum egressum fuisse ex Hierosolymis cum Apostolis. Itaque pro eo quod Vulg. & Eras. seruato Heb. conuerterunt, *Intrans & exiens*, ego planius loqui sum conatus. ¶ *Cum eis*, μετ' αὐτῶν. i. cum Petro & Iacobo. Eos enim solos ex Apostolis sibi tum fuisse conspectos narrat Paulus Gal. 1. 18. & 19. ex quo etiam intelligimus, ita accidisse vt eo tēpore soli isti ex Apostolis fuerint Hierosolymis. Nam cur vel ipse alios non inuisisset, vel alij ab ipsius cōgressu abstinuissent? At quonam, dices, isti abierant? Id verò scrutari curiosorum est hominum: & quæ somnia in Dei Ecclesiam inuexerit ista curiositas, vel ex illis apparet quæ sub Abdię cuiusdam Babylonij nomine circunferuntur, scriptoris non tantùm inepti, sed etiam planè impij ac profani. Ac illa quidem non miror licuisse olim cōminisci: (quid enim aliud merebatur hominūm perfidia quàm vt in profundissimas tenebras demergerentur?) sed hoc ego non tam demiror quàm ægerrimè fero, nunc quoque impunè quibusdā typographis licere Christo & ipsius Ecclesię illudere, atque adeo spargendis passim quibusuis quantumuis execrandis blasphemiis lucrum facere.

29 *Et liberè*, καὶ παρρησιαζόμενος. Vulgata rursum barbarè, *Et fiducialiter*. Erasmus, *Et cum fiducia loquens*. Sed rectè Vetus interpres participium per aduerbium expressit. est enim hæc enallage Græcis familiaris, & multò commodius connectitur participium hoc cum verbo ἐλάλει quàm cum præcedentibus. ¶ *Loquebatur ac disceptabat*, Ἐλάλει πρὸς συνζητῶν. Hæc (vt modò dixi) coniungenda sunt cum participio παρρησιαζόμενος ita vt καὶ connectat duo verba, nempe ἦν & ἐλάλει. Sed Vetus interpres conuertit, Loquebatur quoque cum Gentibus & disputabat cum Græcis, id est, ἐλάλει καὶ μετὰ τῶν ἐθνῶν, καὶ συνζήτει πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς: quam lectionem neque in vllis codicibus Græcis inuenio, neque posse approbare. Nam hoc tempore Gētes opinor non modò non disputasse aduersus Euangelium, sed etiam tum Iudæos tum Christianos derisisse. Quinam autē hīc dicantur Ἑλληνισταί, exposuimus suprà, 6.1. & cum eis Paulum vt pote Tarsensem, seorsim & peculiariter disputasse

tuisse mirum non est, eò quidem cupidius quòd ab his ipsis orta contentione aduersus Stephanum, nullũ repererant magis partium ipsorum fautẽtem quàm hunc ipsum Paulum, eum etiam, vt ait alicubi Epiphanius, calumniati quòd quam obtinere coniugium cum Põtif. Maximi filia non potuisset, indignatus propterea Christianismũ esset amplexus: cuiusmodi multas fabulas hodie quoque idem homicida spiritus aduersus fidos Dei seruos, tum viuos, tũ mortuos comminiscitur.

31 *Aedificabantur*, οἰκοδομούμενον. Permutaui constructionem vt commodius interpretaretur participium passiuum οἰκοδομούμενον. Quum enim hæc sint huius periodi verba, nempe εἶχον εἰρήνην & ἐπληθύνοντο, illud cũ οἰκοδομούμενον, istud cum περιεπορεύετο construatur oportet. Ita enim plana erit sententia, & ordo minimè perturbatus.

34 *Aenea*, Αἰνέα. Aliquantulum differt huius nominis scriptura à Græco peruulgato Αἰνείας. ¶ *Sanat*, ἰᾶται. Vulgatus & Erasm. *Sanet*, id est, ἰάσθω. ¶ *Et sterne tibi*, καὶ στρῶσον σεαυτῷ. Vulg. *Et sterne, tibi*, stratum videlicet. Nam est familiare Hebræis cognatę significationis nomen in omnibus intransitiuis verbis subaudire, vt alibi annotauimus. Sed præterea annotandum est, sternere lectum hoc in loco videri vsurpatum pro lectum colligere, potius quàm pro apparare ad decubitum. quorsum enim hoc, quum surgere iubeatur? Iacebat autem in grabato, id est in lectulo, cuiusmodi erant strata in quibus sani etiam homines solebant meridiari, quæ deinde moris erat colligere, & suo loco reponere. Vnde illud sæpe dictum à Domino, *Tolle grabatum tuum & ambula.*

35 *Et Sarona*, καὶ τὸν Σάρωνα. Regionis non vrbis nomen, quæ ab Hebræis dicitur שרון (*scharon*,) vt Esaiæ. 33. v. 9. & 1. Paral. 27. 29. Vnde Sarona in recto etiã casu. Syriaca *& Saronos*, vt legit Vetus interpres: sicut à Satan, fit Satana & Satanas. Quod autem nonnulli scribunt Ἀσσάρωνα, inde factum est quòd apud Esaiam legitur השרון [*hascharon*,] præposita litera ה, quam Græci interpretes sæpe coniunxerunt cum nominibus locorum & appellatiuis. Neque est quòd vrbis nomen esse putemus, quasi pro ἀσαρώνα perperam scriptum sit ἀσσάρωνα. Nam præterquàm quòd nulla vrbs hoc nomine recensetur in isto tractu, articulus masculinus qui hîc legitur summo omnium codicum consensu, & aliis etiam citatis locis, non patitur vt pro vrbe accipiamus. Est autem teste Hieronymo sic vocata κατ' ἐξοχὴν campestris regio inter Taborni montem & lacum Tyberiadis à Cæsarea Ioppen vsque valde pinguis & ferax: cuius fit etiam mentio Esaiæ 65. 10.

¶ *Conuerterunt* [*se*,] ἐπέστρεψαν, Vulgata, *cõuersi sunt*. Vide suprà. 3. 26.

36 *Tabitha*, Ταβιθά. Syriacum vocabulum, pro quo dicunt Hebræi צביה (*tsebiyah*,) Græci δορκάς. Latini capream, aut (vt alij censent) damam.

¶ *Dines*, πλήρης. Id est πλουσία. Vulg. & Erasmus ad verbum, *Plena*.

37 *Quam quum lauissent*, καὶ λούσαντες αὐτήν. Hæc ablutio inter sanctos fuit futuræ resurrectionis pignus & tessera superstitibus, quò respexit Apostolus. 1. Cor. 15. 29. Sed hunc morem postea vertit Satan in vanissimam superstitionem, tum apud Græcos quam passim ridet Lucianus, tum apud Latinos, vnde illud Ennianum, *Tarquinij corpus bona fœmina lauit & vnxit.*

38 *Ne cunctaretur*, μὴ ὀκνῆσαι. Vel, *Ne pigraretur*. Vtitur enim etiam Cic. hoc verbo, pro quo Vetus interpres barbarè dixit, *Ne pigriteris*, mutata etiam persona, quasi ὄκνησαι imperãdi modo fit positum. Erasmus, *Ne granaretur*, quasi duntaxat rogarent ne Petro graue aut molestum esset Ioppen venire. At ego existimo potiùs peti vt nulla interposita mora adesset. Neque enim videbatur ista res vllam dilationem ferre, quum iam mortua Tabitha esset sepeliẽda.

40 *Eiectis*, ἐκβαλών. Id est *exire iussis*, præceptorem suum Christum imitatus Mar. 5. 40. sed diuersam ob causam. Nam ille quidem offensus fuit tumultuante inaniter turba, vt fieri sæpe, dicis potius causa quàm serio consueuit in diuitum funeribus: Petrus autem contrà miseratus est istos potius, sed solitudinem quæsiuit vt eò liberius precaretur.

41 *Repræsentauit*, παρέστησεν. siue *stitit præsentem*, vel *exhibuit*. Vetus interpres: *assignauit*, nescio quam lectionẽ sequutus

IN CAP. X.

1 *Ex legione*, ἐκ σπείρης. De hac voce qua generaliter numerus aliquis sub eodem signo militantium significatur, diximus Matth.27.27. Hic autem legionem sum interpretatus, quoniã in Romani imperij militia & alibi fit mentio legionis Italicæ, & quidem non vnius. Cognominatur etiam vna Diues, altera voluntariorum.

3 *Qui cum precaretur*, καὶ δεόμενος. Id est καὶ αὐτὸς δεόμενος, vt sæpissime iã annotauimus. Alij cum superioribus construunt hoc participium. Ego verò malui coniungere cum verbo εἶδεν, quum alioqui videatur hiare constructio, adstipulante nobis vno codice.

4 *Quid est Domine?* Τί ἐστι Κύριε? Id est, *Quid mavis Domine?* Vulgata in nonnullis codicibus, *Quis es Domine?* Τίς εἶ Κύριε; perperam: neque enim dubitat Domini nuntium hunc esse, sed comparat se ad audiendum nuntium.

¶ *Ascenderunt*, ἀνέβησαν. Translatio ab holocaustis ritu ad preces: quod dicendi genus frequens est, in Vetere præsertim testamento. Huc enim pertinent illi vituli labiorum quorum fit mentio apud Hoseam, siue sacrificium laudis: cuius toties meminerunt sacri scriptores. Ideo mihi religio fuit hunc Hebraismum mutare. Fallũtur autem vehemẽter qui Cornelium arbitrantur vera fide non fuisse præditum, quum ἐυσεβὴς, & Deo tam gratas fuisse ipsius preces apertè dicatur. Hoc autem ipsi deerat, vt eum veniſse crederet cui tanquam venturo credebat, licet carne incircunciſus. ¶ *In memoriam*, εἰς μνημόσυνον. Id est Deus recordatus est elemosynarum tuarum. Sic enim solet nobiscum interdum Scriptura quasi balbutire. Itaque Hebræorum idiotismo sicut Ascendere in cor dicitur id de quo cogitamus, sic etiam ascẽdere in memoriam id quod recordamur. Quamobrem etiam mox vers. 31. eleemosynæ dicuntur μνεῖαι passiuè, vt etiam Apocal.16.19.

¶ *In Dei conspectu*, ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. id est apud Deum, siue Deo ipsi vt passim apud Hebræos, לִפְנֵי [*hal pi*] pro coram accipitur. Eorum autem quorum recordamur imago sese præsentẽ phantasię sistit.

7 *Ex iis qui cum ipso erant assidui*, τῶν προσκαρτερούντων αὐτῷ. Vulgata, *Ex his qui illi parebant*, nempe vt milites suo Centurioni. Sed hic aliud significatur, nempe habuisse Cornelium certos ex suis militibus sibi & veræ religioni peculiariter addictos & familiares. Erasmus, *Ex iis qui adhærebant*, non satis expresse. Syrus diuersam lectionem sequutus habet, *quem in pretio habebat*, ὃν ἐντίμως, quæ ipsa verba de alio Centurione leguntur Luc. 7. 2. vt inde fortassis in hunc locum irrepserint. Idẽ verbum suprà Marc. 2. 8. & suprà 1. 14. & 2. versu. 46. aliter quidem, sed eadem manente sententia sum interpretatus, vt & Latine, & perspicuè loqueret, prout res ipsa quoquo loco vsa est flagitare.

9 *In Solarium*, ἐπὶ τὸ δῶμα. Vulgata, *In superiora*. Erasmus, *In superiora domus*. Vide Matth.cap.10.27.

¶ *Horam sextam*, ὡραν ἕκτην. ab ortu Solis videlicet, id est meridiem: die in horas duodecim semper, ac proinde modò longiores, modò breuiores diuiso.

10 *Capere cibum*, γεύσασθαι. Vetus interpres, *Gustare* Erasmus, *Gustare cibum*: neuter (vt opinor) rectè. Est enim γεύεσθαι præcisè dictum ex Hebræorum idiotismo, qui solent cognatæ significationis nomina supplere. quum plena sit locutio לטעם לחם [*lit'hom balleehem*], id est *gustare panem*: deinde γεύεσθαι, pro quo etiam Græci πάσασθαι dicunt, non id declarat quod Latinum verbum Gustare, hoc quidem in loco, sed τὸ ἐδέσθαι καὶ φαγεῖν. id est, Vesci ac Cibum capere. Sed & fortassis γεύσασθαι, nõ ineptè conuerteris Prandere. Nam (vt placet Eustathio, in lib. Odyss. β) τὸ ἄριστον, ἐστὶ τὸ κοινῶς λεγόμενον γεῦμα.

¶ *Mentis excessus*, ἔκστασις. Stuporis ac perculsionis nomen hic non conueniret, quum neque stupidus, neque perculsus Petrus dicatur, sed quasi sensorio ad tẽpus à corpore animo, cũ Deo colloquutus, Non stupet igitur Petrus, sed Dei colloquio fruitur, & mysteria ipsius docetur: sed quasi secessit mens eius altius euecta, mox tamen ad sedem suam reditura. Vide Matth.5.42.

11 *Extremis*, ἀρχαῖς. id est ἄκραις. Vulgata & Erasmus ad verbum *Initiis*. ¶ *Deuinctum*, δεδεμένον. Hoc nõ legit Vulgata, neque copulam adiunctam.

12 *Quæ*

12 *Quæuis quadrupedia*, πάντα τὰ τετράποδα. Hic manifestè apparet particulam vniuersalem pro indefinita poni, vt etiam accipiẽda est 1.Tim.2.4. Appellatio verò quadrupedum nõ tam latè hic patet atque apud Physicos, sed domestica duntaxat cõplectitur & quæ ad communem vsum hominum ali solent. vt sunt cameli, equi, canes, boues, oues, porci, & alia id genus. Ideo adiungit τὰ θηρία, id est feras, quas non rectè prætermisit Vetus interpres. Erasm. autem Bestias cõuertit, vocabulo nimium generali. Sed rectius est fortassis quod Arabs & Latinus Vet. interpr. legerunt, nulla τῶν θηρίων mentione facta, nempe πάντα τὰ τετράποδα καὶ τὰ ἑρπετὰ τῆς γῆς. *quæuis quadrupedia & reptilia terræ.* Sed & Syrus sic habet, eo excepto quòd præponit speciebus genus. Legit enim πάντα τὰ ζῶα τετράποδα, &c. *Quæuis animalia quadrupedia*, &c. ¶ *Reptilia*, τὰ ἑρπετά. Vetus interpres, *serpentia*. quod mihi nõ displiceret, nisi vsus obtinuisset vt serpentum nomine τοὺς ὄφεις intelligeremus. Quàm latè verò pateat nomẽ τῶν ἑρπετῶν (quæ reptilia interpretor vocabulo Latinis non ita vsitato) apparet ex Leuit. cap. 11.

14 *Pollutũ vel impurũ*, κοινὸν ἢ ἀκάθαρτον. Vulg. legit καὶ & pro ἢ *vel*: malè. Crescit enim oratio, & habita Legis ratione, Petrus κοινὸν vocat quod alioqui per se purum, tamen aliquo casu pollutum fuisset. Impura autem siue immunda, qurdam erant, per se interdicto illarum vsu. Vide Mar. 7.2.

15 *Ne pollueris*, μὴ κοίνου. Id est, ne pro pollutis & impuris habeto, quamobrem etiam Arabs & Vetus interpres conuerterunt, *Ne commune dixeris*. Est enim hoc quoque genus dicendi petitum è medio, quoties factum pro dicto ponitur, vt in illo Virgilij ex Sileno, *Tum Phaetontiadas musco circundat amaræ*
Corticis atque solo proceras egerit alnos. id est, canit circundatas, & erectas: sicut annotauit Linacer grammaticorum doctissimus.

17 *Quum apud sese ambigeret*, ὡς δὲ ἐν ἑαυτῷ διηπόρει. Meus vetustissimus codex habet, ὡς δὲ ἐν ἑαυτῷ ἐγένετο, διηπόρει. Πέτρος. *Vt autem in sese factus est* (id est, quũ ad se rediisset, antea nimirum ἐξεστηκὼς) *incertus erat Petrus*, &c. similis locutionis exemplum est infrà 12.11. Quidnam esset. τί ἂν εἴη. Id est quid significaret, vulgata in hisce rebus metonymia.

21 *Qui ad ipsum missi fuerant à Cornelio*, τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτὸν ἀπὸ τοῦ Κορνηλίου. Totum hoc non legitur in Syra, Arabica, & vetere Latina editione, & Græco meo codice vetustissimo, nec addi necesse fuit, quum in τοὺς ἄνδρας, vis articuli sit διαφορική, idcirco non rectè ab eodem illo vetere Latino interprete prætermissi.

22 *Diuinitus admonitus est*, ὑπὸ ἀγγέλου ἁγίου. Vulg. *Responsum accepit*. Vide Matth. 2.12.

24 *Necessariis amicis*, τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους. Sic legitur in omnibus nostris exẽplaribus. Malim tamen cũ Syro interprete interponere copulã. Differũt enim inter se Cognati, Necessarij, & Amici, suis quibusdam peculiaribus notis. Sed mihi magis etiam arridet Arabs interpres, qui pro φίλους legit ἁγίους, *Sanctis*. Præterquam enim quòd Necessariorũ nomine facilè comprehenduntur amici, Cornelium certum est nullos temere aduocasse, sed solos eos quos ex suis habebat veræ religioni assentientes, quanuis incircuncisos, quum iam tum diuina prouidentia, ex tenebris lucem eruens, effecisset vt permixti cũ dispersis Iudæis non pauci ex prophanis gentibus per orbem terrarũ, idololatria abdicata, veram religionem amplexantes, ad audiendum Euangelium essent comparati.

25 *Vt autem factum est*, &c. ὡς δὲ ἐγένετο. Id est, in ipso ingressu Petri, siue, quũ Petrus in eo esset vt domum Cornelij ingrederetur, vt rectè exponunt Syrus & Arabs: ponitur enim εἰσελθεῖν pro εἰσέρχεσθαι, neque ad ingressum in vrbem ista referuntur. Sunt enim hæc non palam sed domi apud Cornelium gesta, & quidem in ipso ædium vestibulo, vt apparet ex vers. 27.28. Vulg. *Et factum est*, ἐγένετο δὲ, perperam autem omnino interpretatur εἰσελθεῖν, *Quum introisset* vt videatur legisse, εἰσελθόντος Πέτρου, quod non quadrat, quum postea demum dicatur introiuisse.

26 *Surge*, ἀνάστηθι. Num igitur Cornelius cogitauit adorationem religiosam & vni Deo debitam ad Petrum transferre? minimè profectò. Sed tanti serui Dei reuerentia perculsus, mo-

dum non tenuit. Nam merè ciuilem hanc adorationem non fuisse, liquet ex Petri verbis. Quid si verò pedes etiam voluisset deosculari, num eos illi Petrus præbuisset?

28 *Propius adiungere se*, κολλᾶσθαι. Vide suprà 8.29. ¶ *Ne quem pollutum*, μηδένα κοινὸν. Vulgata, *communem*. Vide suprà vers. 14. Sed quinam id prohibetur Petrus dicere, quum omnes impuri & polluti nascamur. Est igitur quod generalius hic dicitur ad id de quo agitur restringendum, nempe ad communem vitæ vsum, quod ex ipsa quoque Petri oratione intelligitur.

29 *Sine contradictione*, ἀναντιῤῥήτως. Vulgata, *Sine dubitatione*, rectius (vt opinor) quàm Erasmus, qui interpretatur *Incunctanter*. Cunctari enim negligentis est potius quàm hæsitantis.

30 *Nudiusquartus*, ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας. Vulgata, *A Nudiusquarta die*, ambiguè. Nam hæc ita dici videretur quasi quartum iam diem Cornelius ieiunasset. Varia est autem lectio huius loci. Nam vulgata non legit νηστεύων *ieiunans*, & pro μέχρι τῆς ἐνάτης ὥρας, legit μέχρι τῆς ἐνάτης ὥρας, *hora nona*. Syrus autem interpres omnino videtur legisse ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤδυ, ἤμην νηστεύων, *Die ab hac quarta ad hanc vsque horam eram ieiunus*. Arabs autem legit ἤμην προσευχόμενος, *orabam*, nulla ieiunij facta mentione, & κατὰ τὴν ἐνάτην ὥραν, id est *hora nona*. Beda verò notat Græcos scriptum habuisse μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην νηστεύων, καὶ προσευχόμενος ἀπὸ τῆς ἕκτης ὥρας μέχρι τῆς ἐνάτης ὥρας, id est *Ad hanc vsque horam eram ieiunus, & orans ab hora sexta vsque ad horam nonam*. Nonnulli denique codices habent ἤμην *sedens*. poëticum autem est prorsus ἤμην pro ἧμαι.

¶ *Vsque ad hanc horam*, μέχρι ταύτης τῆς ὥρας. Hęc quoque formula loquendi petita est è medio. Neque enim horam præsentem declarat, sed duorum diuersorum dierum nonam: quod mox ipse explicat: nam χαὶ ponitur in epexegesi.

31 *In memoriam venerunt*, ἐμνήσθησαν. passiuè: id est Deus recordatus est eleemosynarum tuarum. Vide suprà versu 4.

33 *Eodem igitur (momento,)* ἐξ αὐτῆς ὥρας. In Græcis subauditur ὥρας, quod putaui exprimendum. Vulgata, & Erasm. *Confestim*.

¶ *Dei*, τοῦ Θεοῦ. Vetus Latinus, itémque Syrus & Arabs interpretes legerunt σὺν *suo*, adstipulante quoque meo vetustissimo Græco codice.

33 *Beneficio nos affecisti*, Καλῶς ἐποίησας, id est εὐεργέτησας ἡμᾶς: siue, Benefecum te præstitisti. Hac enim phrasi apud Græcos eleganter non tantùm laudatur factum alicuius vt iustum & rectum, sed etiam vt benignè ac benefiré collatum agnoscitur. Demosth. epistola, ἐπειδήπερ οἱ θεοὶ καλῶς ποιοῦντες σώσουσι τὴν πόλιν, ἀποδιδόασιν ὑμῖν ὅ, τι ἂν ἀδικοῦντες ἐξ ἀρχῆς βουλεύσασθε. Idem ep. 2. ἐπεὶ δὲ καλῶς ποιοῦσι καὶ δικαίαν τύχην. Dionys. Halicarnasseus, ἐπεὶ δὲ ἡ τῶν δαιμόνων πρόνοια καλῶς ποιοῦσα τὰ κεκρυμμένα ἐκφαίνει τοῖς φῶς ἄγουσι. qua de re me admonuit collega meus D. Isaacus Casaubonus.

34 *Non respicere ad personam*, ὅτι οὐκ ἔστι προσωπολήπτης. Vide Matt. 22. 16.

35 *Quemuis qui eum timeat*, ὁ φοβούμενος αὐτόν. Articuli vis hoc loco est ἀόριστος, aut potius rationem rei formalem indicat, quam vocant, veluti si dicam ἄνθρωπος ἐστὶ λογικὸν ζῶον, non certum hominem designabo, sed ipsam hominis speciem. Ideo conuertendum potius fuit, *Quemuis qui timeat*, quàm, *Qui timet*. Cęterùm sæpe iam annotauimus, per timorem Dei apud Hebræos vniuersum Dei cultum declarari. ex quo intelligitur, quum sine fide nemo placere possit Deo, (vt disertè scriptum est Hebr. 11. 6) Cornelium, non modò antequam baptizaretur, sed etiam antequam Iesum sciret esse verum Messiam, verè tamen fidelem ac religiosum fuisse, quemadmodum ij omnes fuerunt qui in Christum venturum crediderũt. Inepti sunt igitur qui ex hoc loco conantur opera quæ vocant pręparatoria & liberum arbitrium constituere, perinde acsi possemus bonos fructus edere antequam viti inseramur. Inepti etiam qui Spiritum sanctum & ipsius in nobis effecta Sacramentis alligant, & doctrinam ex opere operato stabiliunt: quum idcirco potius adhibeantur vt in infantibus quidem adoptionem, in adultis verò etiam fidem obsignent.

36 *Quem sermonem significauit*, τὸν λόγον ἀπέστειλε. Hebr. את הדבר אשר

(בּה hadaber aſcher.) Nam vſitatum eſt Hebræis præponere antecedens relatiuo, etiam quando cum illo conſtruitur, vt Matth. 21. 42. λίθον ὃν pro ὃν λίθον. & infr. 23. 2. εἰς τὸ ἔργον ὅ, pro εἰς ὃ ἔργον. Articulus autem τὸν respondet literæ הַ in הַדָּבָר (hadaber,) vt significetur id referri ad præcedentia, per appoſitionem videlicet, niſi malimus ſubaudita præpoſitione κατὰ interpretari, *ſecundum eum ſermonem quem miſit*, &c. quæ ellipſis eſt prorſus inſolens, Vulg. non legit ὅν, nec etiam Athanaſius oratione quinta hunc locum citans: & Verbi nomine Chriſtũ ipſum intelligens. Sed vbique legi Græcè τὸν λόγον ὅν: &, vt opinor, hic eſt huius loci ſenſus. Nunc demum reipſa deprehendo, quicunque bene ac religiosè viuat, ſiue Iudæus ſit, ſiue ex alia quauis gente, gratum eſſe Deo. id quod ſignificauit Iſraëlitis, quum annuntiaret pacem ac reconciliationem Dei cum hominibus, per Ieſum Chriſtum: qui non vnius gentis, ſed omnium Dominus eſt. Hæc autem ita cohærent, vt ipſa ſeries mihi quidem videatur iſtam explicationem planè confirmare. Eſt enim tacita quædam antitheſis inter miniſterium Moſis & Chriſti, id eſt inter Legem & Euangelium. Nam Moſes Legis miniſter fuit, & quidem vnis Iudæis: Euangelium verò (id eſt Chriſtus ipſe) potentia eſt Dei in ſalutem cuiuis credenti, Iudæo primùm, deinde & Græco, Rom. 1. 16. Huc pertinet quod idem ſcribit Rom. 3. 29. Num Iudæorum Deus tantum? Et dirutam eſſe maceriam, Eph. 2. 14. Denique nunc demum fatetur Petrus ſe intelligere quod nuntiarant Angeli quum dicerẽt pacem eſſe in terra hominibus: item quod à reſurrectione dixerat Dominus, ſibi datam eſſe poteſtatem in cœlo & in terra: id denique quod Dominus diſcedens ipſis cæteriſque Apoſtolis præceperat, vt Euangelium annuntiarent omni creaturæ. Sunt tamen qui hæc connectant cum verbo οἴδατε, ac ſequente verſiculo: ſed ex omnibus codicibus Græcis vel manuſcriptis vel impreſſis, nullus eſt (quem mihi quidem inſpicere licuerit) qui ſic iſta diſtinguat. Præterea durum fuerit per parentheſin includere οὗτός ἐστι πάντων Κύριος. Et quæri poſſet quomodo hæc dicat Petrus Cornelio, & ipſius amicis ac neceſſariis, ipſos videlicet noſſe quid annuntiarit Chriſtus id eſt, ipſum Chriſti officium, quum ad hoc ipſum Cornelio prædicandum Petrus veniſſet. Etſi enim pius ac religioſus erat ille, tamen ſatis appareret eum de Ieſu Chriſto nihil ante Petri aduentum amplius cognouiſſe, quàm quod de ſignis & miraculis per eum editis & ſingulari eius virtute ac pietate potuerat vel abſens ex rumore, vel præſens etiam ſuis oculis cognoſcere. Meſſiam autem hũc eſſe qui ſua morte homines cum Deo reconciliaſſet, Cornelius cum ſuis, ante hũc diem neſcierat, idcirco iuſſus ab Angelo Petrum accerſere, vt eum crederet veniſſe, in quem vt venturum ſperabat. Quomodo igitur hęc iſtis nota eſſe Petrus diceret? Sed & τὸν λόγον ὃν. i. ὁμολόγει, perinde poſſis interpretari ac ſi ſcriptum eſſet ὅτι, vel ὅπερ, *id quod*. Notum eſt quod ſæpius iã annotaui דָּבָר (*dabar*) apud Hebræos non minus latè patere quàm πρᾶγμα apud Græcos, & Res apud Latinos. Sed tamen hęc vox magis propriè videtur hoc loco vſurpari, quia de prædicatione Euangelij agitur: quod κατ' ἐξοχὴν ſcimus τὸν λόγον vocari. quod ſequutus Syrus interpres, vertit *ſermo enim is eſt quem miſit*. Quòd autem attinet ad verbum ἀπέστειλεν, in eo quoque ſequutus eſt Lucas Hebræorum idiotiſmum, apud quos ſæpe ex antecedente intelligitur conſequens, vt pluribus annotauimus Mar. 8. 11. & Luc. 3. 7. Hinc factum eſt vt ἀποστέλλειν accipiatur pro σημαίνειν, id eſt Mittere pro Significare per nuntium, eius rei cauſa miſſum. Vulg. *Verbum miſit Deus*, quaſi articulum ὃν non legerit, niſi potius eum non intellectum præterlit.

¶ *Qui eſt*, ὅς ἐστιν. Demonſtratiuum pronomen poſitum eſt pro relatiuo, ex idiomate Hebræorum, cuius duo exempla prorſus ſimilia extant Luc. 1. 36. & 37. Item 7. 12. & ſuprà 8. 26. Quod ſi etiam libuerit propriam ſignificationem ſeruare, adſcribendum erit punctum poſt Χριστοῦ, id eſt Chriſti. Ita vt ſit hæc periodus μονόκωλος, & quaſi per epiphonema dictum ſit, Iſte eſt omnium Dominus. Cur autem mihi non placeat iſta per parentheſin accipere, dixi in ſuperiore annotatione. Eſt igitur in hoc vltimo verſiculo triplex Hebraiſmus. Vnus in

τὸν λόγον ἕν, pro ὃν λόγον: alter in ἀπέστειλε, pro ἐσήμανε, vel ἐξηγήσατο: tertius in οὗτός ἐστι pro ὃς ἐστι.

37 *Quod gestum est*, τὸ γενόμενον ῥῆμα. Vulg. *Verbum quod factum est.* Erasmus, *De quo sermone fama diuulgatum fuit.* Vide Luc 3.15.

38 *Vt Iesum Nazarenum vnxerit Deus*, ὅτι τὸν ἀπὸ Ναζαρὲτ ἔχρισεν αὐτὸν ὁ Θεός. Particula ὡς per tractionem explicanda est, cuius exemplum aliud occurrit Rom. 12. 3. Præterea abundat relatiuum αὐτὸν, ex more Hebræorum: quem pleonasmum qui negligunt, vel duplicem epanalepsin coguntur hîc constituere, (quasi videlicet Ἰησοῦ̃ pertineat ad verbum εἰδατε) vel aliquod verbum foris accersere: vt is fecit qui conuertit, *Iesum (dico) à Nazareta.* Syrus vertit עַל ישוע (*hal Ieschuah*) *de Iesu*, περὶ τοῦ Ἰησοῦ. Arabs autem hoc membrum superiori vers. extremo annectit. Quod autem ad verbum Vngendi attinet, hæc quoque formula loquendi orta est ex Hebræorum consuetudine, apud quos vngebantur Reges, Sacerdotes ac Prophetæ. Inde factum vt dicantur vngi à Deo quos ipse donis ac virtutib. imbuit & exornat. Deinde peculiaris est allusio ad nomen מָשִׁיחַ (*mestiah*,) quem Græci simili ratione vocant Χριστὸν i. *vnctum.* ¶ *Deus erat cum eo*, ὁ Θεὸς ἦν μετ' αὐτοῦ. Nempe vt pater in filio, vt ipsemet Christus exponit Ioh. 10. 37. & 38. nõ autem duntaxat πραγματικῶς & ἐνεργητικῶς, vt in sanctis, sicut docuit Nestorius. Vide Matth. 1. 23.

41 *Quos ipse prius designauerat*, προκεχειροτονημένοις. Tot verbis vtendum fuit ad explicandam Græci vocabuli significationem. Vulg. *Præordinatis à Deo.* Eras. *Prius ad hoc delectis à Deo*: quas interpretationes minimè equidem reprehẽdo, sed tamen nõ piguit mutare, quia ista Dei χειροτονία declarat nõ esse priuatum hoc munus de quo agitur, sed publicum, atque adeo præcipuum in Ecclesia. Quanuis enim Deus præsit Ecclesiæ suffragiis in legitima ministrorum designatione, tamen tacita quædam est hoc loco antithesis inter Dei χειροτονίαν & hominũ suffragia. Sunt enim Apostoli immediatè (quod aiunt) ab ipso Christo (id est à Deo) designati, vt diserte quoque expressit Lucas in huius libri procœmio. Ideo quum de surrogando Iudæ successore quæreretur, res est sorti commissa, tanquam arcano ipsius Dei iudicio: quod in aliis factum esse, nusquam legimus, nec sanè (vt opinor) fieri temere debet. ¶ *A mortuis*, ἐκ νεκρῶν. Arabs legit additum, τεσσαράκοντα ἡμέραις. 40. diebus vt etiã habet vet. cod. meus.

42 *Cum testificatione denuntiemus*, διαμαρτύρασθαι. vide infrà, 20. 21.

43 *Huic etiam omnes*, τούτῳ πάντες. Addidimus particulam καὶ ex fide veteris codicis. Videtur autem optimè conuenire, quum ad superiora testimonia istud quoque adiungatur.

45 *Fideles*, πιστοὶ. Id est Christum fide amplexi. Sic enim peculiari significatione vox ista in his libris accipitur. ¶ *Qui venerant*) *ex circumcisione*, οἱ ἐκ περιτομῆς. Id est ex Iudæis, quos Petrus secum adduxerat. Orta verò tandem eorum hæresi qui Iudaismum cum Christianismo coniungendum contendebant, ij demum cœperunt hoc nomine censeri, qui hoc dogma pertinaciter tuebantur.

DIGRESSIO DE DONO LINGVARVM, ET APOstolico sermone.

46 *Loquentes linguis*, λαλούντων γλώσσαις. Primùm istud teneatur in hoc toto argumento, cuius vsus exponitur copiosè 1. Cor. 14. λαλεῖν γλώσσῃ & γλώσσαις dici qui apud alios peregrino idiomate loquuntur, & cæteros quos alloquuntur per se ignotos quod est Hebræis לָשׁוֹן (*lahaz.*) Etsi nihil magis inuitus facio quàm vt à quoquam dissentiam, in hoc præsertim genere scribendi, in quo satis scio fieri non posse quin ipse in varias reprehensiones incurram: tamen non possum hîc dissimulare, quæ Erasmus in hoc caput de linguarum dono disserit, eiusmodi mihi videri, vt bonis doctisque omnibus meritò debeant displicere. Nam aut ego nõ sum assequutus quę scribit, aut hûc tendunt omnia ipsius argumenta vt doceat sermonem Apostolorum non fuisse è Spiritu sancto. sic enim in margine annotatus est quæstionis status. Neque verò mihi quisquam hîc obiiciat, de verbis hîc quæri, non de rebus ipsis. Id ego verò vt concedam, tamen hæc quæstio multo maioris est momenti

momenti quàm præ se ferat. Ecquis enim non videat, si semel sit constitutum ita balbutisse Apostolos, vt quæ scripserunt melius dici potuerint, quæ fenestra omnium audaciæ ac libidini aperiatur? Id à me frustra non dici, vtinam nullis exemplis possem probare. Impurus ille Origenes dum in Epistolas Pauli suam illam synecdochen inuehit, quasi obscurè loquutus sit Paulus quum nos diceret fide iustificari, quid aliud eructat quàm infandam blasphemiam, quæ ex diametro pugnat cum præcipuo Christianæ religionis capite? Idem tractans locum illum ex octauo capite Epistolæ ad Romanos, τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου ἐν ᾧ ἠσθένει, quàm ineptè ἐν ᾧ ad Legem ceremonialem refert, vt non modò id de quo agebatur, sed etiã suũ idioma videatur ignorasse? & hunc miramur Pauli hyperbatis, anantapodotis amphiboliis offendi, qui id vnum videtur conatus vt Pauli doctrinam obscuraret? Erunt hęc pleriſque fortassis παράδοξα, sed bene habet quod libri extãt, ex quibus siquis incorruptè velit iudicium ferre, nihil vereor ne nimium audacter videar loquutus. Chrysostomus certè lõgè aliter de Paulo sentit. Hieronymi verò iudicium in his quidẽ rebus quid aliud prodit quàm Origenis discipulũ? liceat enim mihi, cum tanti viri pace, pro veritate παρρησιάζεσθαι. *Paulus*, inquit, *Graci pene sermonis fuit imperitus.* Atqui de Paulo non ita iudicarunt Athenæ ipſę, neque Portius Festus, quòd barbarè nimis & obscurè loqueretur. *Erat*, inquit, *disertior in lingua Hebræa quàm in Græca.* Hoc verò vnde didicisti Hieronyme? nempe ex crebris Hebraismis qui in ipsius Epistolis occurrunt. Quid autem, Lucas ille Antiochenus an minus hebraissat quàm Paulus? Nempe multo minus, inquiet: & scio multos in ea esse opinione. At ego hoc audeo affirmare, si unum Marcum & Petrum excipias, Lucã nec pauciores nec minus peregrinos Hebraismos quàm cæteros omnes habere, nec mihi credi postulo, nisi id ita esse comperiat quisquis attentè singula expenderit. Illud verò quàm infirmũ? *Dissidet*, inquit, *posterior Epistola Petri à phrasi prioris, quòd in ea sit alio vsus interprete. Paulus ob id Titum desiderat quòd is esset in Græci sermonis facultate prõptior.* Hæc verò siquis neget, quomodo tandem probabit Hieronymus? Sed esto, an idcirco isti ita barbarè & obscurè loquuti sunt, vt sermo eorum videri non possit à Spiritu sancto profectus? Istud verò iudicium de scriptis Apostolicis vtinam nostra hæc ætas non sentiret quò tandem sit euasurum. Nam eò res iam deuenit vt nũ modò qui exingenio aliquid cõmentantur, à consuetis & familiaribus Scripturæ verbis, tanquam obscuris, insipidis, obsoletis abhorreant: sed etiam qui Scripturam è Græco conuertunt in Latinum, aut aliud aliquod idioma, quiduis sibi in interpretando licere putent. quos si reprehendas, statim audies, interpretis officio fungi non qui verbum conuertatè verbo, sed qui sententiam exprimat. Ita fit vt dum quisq; iudicium suũ liberè sequi mauult, quàm religioſè Spiritus sancti interpretem agere, plurima hon tam conuertat quàm peruertat. Cui libidini & audaciæ nisi occurratur, næ aut ego vehementer fallor, aut intra paucos annos paulatim ipsarum quoq; rerũ possessione depellemur. Ergo non de nihilo hîc agitur, sed de re omnium maximè necessaria. Audiamus igitur quid de linguarum dono sentiat Eras. Nempe hoc donũ non fuisse perpetuum, i. perpetuò illis non adfuisse sed quoties ita vsus postulabat: sicut, inquit, nec semper sanabant ægrotos, nec semper excitabãt mortuos. Hæc verò qua tandẽ ratione probat? *Semel*, inquit, *legimus Apostolos nouis linguis loquentes miraculo fuisse: & huius voluminis cap. 19. narrantur qui baptizati Spiritũ sanctum acceperant, linguis loquuti & prophetasse.* Ad hæc ego respondeo, Verum quidem illud esse, Apostolos ita vsos fuisse Sp. sancti donis vt vsus postulabat: sed, obsecro, quis propterea meritò colligat, hæc dona ipsis perpetuò non adfuisse? an medicus esse desinet qui tum demum medicina vtatur quum aut ad ægrotos vocabitur, aut ita flagitarit necessitas? Rationem autem illã quam adfert, suprà ostendimus nulla non modò ratione, sed ne idonea quidem coniectura niti. Certè debuerat Erasmus considerare quid hoc ipso capite commemoretur, vt hoc saltem Cornelij exemplum cæteris adiungeret. Viguisse autem in Ecclesiarum ordinariis cœtibus

eo tempore linguarum donum, vel ex istis liquet, itémque ex Marci vltimo. & 1. Corinth. 12. 13. & 14. capitibus. Subiicit deinde Erasmus quale fuisse putet donum illud linguarum in Apostolis, nempe eiusmodi vt, quum vna lingua loquerentur, ab omnibus intelligerentur. Id verò etsi ex nonnullorum veterum sententia scribit, quis tamen non videt absurdissimè dici? Nam hac ratione non in ipsos Apostolos, sed in eorum auditores Spiritus sanctus illapsus diceretur. Quid amplius? *Non est*, inquit, *necesse opinor, quicquid fuit in Apostolis, protinus tribuere miraculo. Homines erant, quædam ignorabant, in nonnullis errabant.* Hæc verò, quorsum tandem dicuntur? Nempe vt eo tandem deueniat, si donum illud linguæ non semper adfuit Apostolis, ne tum quidem adfuisse quum scriberent: si hoc donum fuit eiusmodi non vt loquendi facultatem Apostolis adferret, sed auditores faceret illis intelligendis idoneos, frustra nos contendere, Apostolos, quòd ad ipsum sermonem attinet, fuisse Spiritus sancti organa. Quid ergo? à quo præceptore Græcam linguam illi didicerunt? *Nil mirum*, inquit, *Apostolos citra miraculum Græcè nouisse, quum Aegyptus ac Syria totáque Cilicia vulgò Græcè loqueretur.* Id verò Erasmus probet, Iudæis Græcum idioma tam fuisse familiare vt idiotis ac piscatoribus notum esse potuerit. *At illud postea cum Græcis versantes didicerunt.* Discere certè potuerunt, sed quum linguarum dono instructos esse oportuerit qui omnibus Gentibus essent Christum annuntiaturi, & diserte testetur Lucas id eos vno momento esse consequutos, vt audirentur infinitarum penè gentium linguis loquentes, quę obsecro hæc pertinacia est, malle hæc industriæ tribuere quam miraculo? Sed vt hoc quoque largiar, (neque enim de eo propriè quæritur) an idcirco efficitur, sermonē Apostolorum non fuisse à Spiritu sancto, quia vsu & diligentia Græcam linguam perdidicerunt? Audiamus ergo tandem firmissimam rationem. *Quum*, inquit, *ea quæ virtute diuina, perfectiora sint iis quæ fiunt natura ordine vel hominū industria, qui fit vt Apostolorum sermo non solùm impolitus sit & inconditus, verumetiam imperfectus, perturbatus, aliquoties planè solœcissans? Placebat Spiritui sancto sermonis simplicitas, sed ijs carens incommodis quæ solent auditorum intelligentiam impedire. Atqui in his passim desudat Graci interpretes, quibus Demosthenes & Plato facilis erat & perspicuus.* Hæc ille: quæ si vera sunt, quid superest nisi vt dicamus Apostolos in scribendo non adhibuisse eam perspicuitatem ac integritatē sermonis quæ necessaria erat, & quam ipse Spiritus sanctus requirebat? Sed absit à nobis, absit ista peruersa opinio, quæ (vt antè dixi) si semel inuecta fuerit in Ecclesiam Dei, actum est de Scripturæ auctoritate, ac proinde de totius Christianæ religionis incolumitate: adeo vafer est Sātanas in nobis per obliquos ac penitus latentes cuniculos oppugnādis. Sic igitur potius constituo, Simplicitatem in Apostolicis scriptis summam agnosco, hyperbata, anantapodata, solœcismos etiam aliquos non diffiteor. Sed illud ego virtutem non vitium appello: qua de re postea dicam, ab istis verò quis vel Demosthenem vel Homerum ipsum vindicarit? Sed hoc præterea dicere ausim, multa in Paulo videri hyperbata, multa anantapodota, quę tamē non sunt: sed quia de rebus differit à nostro sensu prorsus alienis, & pauci semper fuerunt qui ad legenda Apostolica scripta purum, religiosum, attētum animum attulerint: pauci qui Hebraicos fontes adire sustinuerint, vnde isti tanquam riuuli deducti sunt: pauci qui precibus, vigiliis, assiduitate conati sint intelligentiæ lucem consequi: nihil mirum est pleroſque in istis ita cæcutire vt sæpe nodum in scirpo inueniant, clamitent ambiguum esse quod est simplicissimum, putent non cohærere quæ tam exacta támque erudita methodo perscripta sunt, vt hoc ausim affirmare, nulla extare cuiusquam scripta in quibus par cōsensio ac omnium membrorum nexus appareat. Denique cæci homines, quia non agnoscunt tenebras in se esse inclusas, ideo Spiritus sancti sermonem vt tenebricosum refugiunt. Quod autem attinet ad sermonis simplicitatem, eam quidem ego nō modo non reprehendo, sed etiam non possum satis admirari, & tamen quoties Paulo tonare libuit, non video quid fingi possit δεινότερον. In admonitionibus verò &

rò & exhortationibus. quæ ſe prodit lenitas? quæ ſermonis illecebræ? Legatur (vt vnum ex multis exemplum proferam) concio illa quam ad Epheſinam Eccleſiam habuit, ſoluens ex littore: quis illam abſq; lacrymis legerit? Quid quum carnis & ſpiritus certamen depingit, ad Romanos ſcribens? quũ paſſim tonat, quod ſit diuini ſpiritus in Apoſtolica functione robur, & animi magnitudine ſuis ſuppeditanda? quum Philippenſes obteſtatur? quum Corinthiorum vanam eloquẽtiam ridet? quum de ſuo in gentiles ſuos amore teſtatur? In Iohanne verò quæ grauitas? in Petri cõcionibus quæ libertas, quæ maieſtas apparet? Dicam certè quod ſentio, qui hac ſimplicitate pios animos magis afficiãt, ſcriptores prorſus nullos extare. Neque de reb⁹ ipſis loquor dũtaxat, ſed de verbis ac dicẽdi genere, quod quidem mirum & incredibile eſt, quum ſimpliciſſimum ſit, ita tamen animos permouere vt diuinæ planè virtutis manifeſti effectus ſentiantur, & fides vnius Dei reipſa comperiatur. Sed cur iſta potius ſimplicitas placeret quàm ornata eloquutio, grauiſſimas cauſas habuerũt Apoſtoli: atque adeo cur interdum etiam balbutiendum, atque adeo ſolœciſſandum cum vulgo putarent. Sic placuit Deo confundere huius ſeculi ſapientes, vt ex profeſſo Paulus aduerſus Corinthios illos diſertulos diſſerit. Deinde res illis erat maxima ex parte cum rudibus ac plebeiis hominibus: quorum ſermonem ſiquis ad grammaticorum aut rhetorum præcepta exegerit, ineptè profectò fecerit. Vt autem Hebraiſmos permiſcerent, non modò hęc cauſa fuit, quia Hebræi erant, (potuiſſet enim Spiritus ſanctus hoc quicquid erat in ipſis emendare, ſi diſplicuiſſet) ſed quia quum de iis rebus diſſererent quæ Hebraicis literis erant traditæ, neceſſe fuit multa retinere, ne doctrinam quampiam nouam adferre viderentur. Et certè tam multos Hebraiſmos ab illis ſeruatos fuiſſe minimè miror, quum plerique ſint eiuſmodi vt nullo alio idiomate tam feliciter exprimi poſſint, imò interdum ne exprimi quidem: vt niſi illas formulas retinuiſſent: noua illis interdum vocabula & noua dicendi genera comminiſcẽda fuerint, quæ nemo planè intellexiſſet. Poſtremò (vt tãdem dicendi finem faciam) quum hos vnos delegerit Deus, per quos ſcribi vellet quæcunque ad noſtram ſalutem neceſſaria ſunt, illud quoque nobis eſt conſtituendum, eundem illum Deum ita eſſe ipſorum linguas moderatum: vt ne verbum quidem temerè ipſis exciderit, imo verò cuncta ſic planè, aptè & appoſitè dixerint, vt planius ac melius à quoquam de his dici nunquam potuerit. Quicquid in his ſcriptum eſt aut ambiguum aut occultũ, id partim noſtræ cæcitati ac ignotantiæ tribuamus, partim ad acuendam noſtram diligentiam id eſſe à Domino factum agnoſcamus. Excitata ſunt iterum noſtris temporibus linguarum ac bonarum artium ſtudia, accẽſa ſunt diuinitus hominũ ingenia veritatis ac lucis deſiderio, patefacta plurimis Euangelij myſteria. Iſtis Dei donis certatim omnes pro fidei mẽſura vtamur, vt in timore ac tremore templũ illud domini ædificetur. Abſit autem à nobis in primis profana omnis cogitatio & blaſphema audacia, vt ſua Scripturæ maieſtas & auctoritas ſacra & inuiolabilis cõſeruetur. Hac enim ſalua non eſt quòd Satanã aut mũdi inſultus reformidemus: hac amiſſa, nihil iã ſupereſt quominus veritatis cognitio prorſus inter homines interierit.

47 *Aquam*, τὸ ὕδωρ. Quidam hoc connectunt cum verbo βαπτισθῆναι, ita vt vel ſubaudiatur χῦ, vel hoc ſit dictũ ex forma qua dicimus βαπτισθῆναι βάπτισμα. Sed prꝛterquã quòd dura ac planè infolẽs fuerit iſta traiectio, cuiuſmodi eſt illud βαπτισθῆναι καθ' ὕδωρ, aut βαπτισθῆναι ὕδωρ pro ὕδατι, niſi quis καθ' ὕδωρ accipiat pro ἐν ὕδατι. Simpliciter igitur illud interpretari malo, & τῷ μὲ, ſub. ὕπτια explico per epexegeſin: cuius exẽpla ſingulis penè verſiculis occurrũt.

48 *In nomen Domini*, ἐν τῷ ὀνόματι τῦ κυρίυ. Magnam iniuriam faciunt Apoſtolis, qui formulã eſſentialem Baptiſmi præſcriptam diſertis verbis Matt. 28.19. & tam acriter aduerſus hæreticos propugnatam, tradunt mutatã fuiſſe ab Apoſtolis. Itaq; verbis iſtis nõ formula ipſa Baptiſmi, ſed finis & ſcop⁹ deſcribitur hiſtoriæ accõmodatus, nẽpe, iſtos ſic baptiſatos Chriſto nomẽ dediſſe, à quo tandem ſint etiam Chriſtiani appellati.

IN CAPVT XI.

2 *Qui(erant)ex circuncisione,*οἱ ἐκ περιτομῆς. Hinc iam incipit Lucas circuncisos credentes ab incircuncisis distinguere, sicut consuenit Paulus illos quidem Iudæos, istos verò Græcos appellare,vt móx etiam Lucas v.19. & 20. Cur igitur inquies Iudæos hîc non appellauit? nempe quoniam nimium generalis fuisset appellatio, tum quoniam sic etiam comprehensi fuissent qui in Ecclesia non censebantur quibuscum tamen nõ fuit Petro negotium, tum isti ab iis distinguantur, quos fratres vocauit, ab Apostolis videlicet & presbyteris Ecclesiæ, quos probabile non est cum Petro altercatos esse. Denique sic voluit Lucas indicare huius controuersiæ originem, inde videlicet exortæ quod isti nondum nossent circuncisionis abolitionem, & legem cum Euangelio coniungendam censerent. Hinc factum, vt qui postea dicuntur Petri verbis acquiisiisse, aut ex iis saltem nonnulli eò deuenerint, vt saltem post baptismum circuncidendos esse ethnicos censuerint, eoque nomine magnas turbas in Ecclesia excitarint. τὸ διακρίνεσθαι, sum hic interpretatus *Altercari*, alibi verò *Addubitare*, quorum istud eorum & qui quòd sint apud se de re quapiam incerti, secum rationes vtrinque conferunt: Istud autem de iis dicitur, qui alios volunt ad sententiam suam pertinaciùs adducere: vnde & pro certare accipitur. Iudæ 9.

3 *Introisti,*ὅτι εἰσῆλθες. Vulgata, *Quare introisti*, ita videlicet vt ὅτι pro διότι intelligatur. Ego verò in nullis codicibus adscriptam inuenio interrogationis notam. Itaque puto expostulationem potius esse quàm percontationem.

6 *Et feras,*καὶ τὰ θηρία. Vide sup.10.12.

12 *Vt irem cum eis,*συνελθεῖν αὐτοῖς. Rectè. Vsus enim est suprà verbo πορεύεσθαι, 10.20. ¶ *Viri illius,*τοῦ ἀνδρὸς, eius videlicet, de quo mecum egistis, quod ad eũ sim ingressus. Itaque malè fuit vis articuli διαφορικὴ neglecta.

14 *Per quæ,*ἐν οἷς. Vulg. *in quibus*. Hebraismus Latinis insolens, pro δι' ὧν.

17 *Postquam igitur,*Εἰ οὖν. Ei pro ἐπεὶ vel ἐπειδὴ, vt annotauimus suprà, 4.9. ¶ *Quum credidernt*, πιστεύσασιν. ἐπιστεύσαμεν. Vulg. *Qui credidimus*, perperam. Est enim hoc referendum non ad ἡμῖν *nobis*, sed ad ἔθνεσιν *gentibus*. vt ex Syra & Arabica interpretatione liquet. ¶ Ἐγὼ *quis eram,*ἐγὼ τίς ἤμην. Expunxi particulã δὲ, fretus veteris interpretis Latini, & vetustissimi codicis mei auctoritate. Sed & fortasse rectius legeris εἰμὶ, *sum*. Nam istud ἤμην penitùs poëticum est, vt etiam suprà annotaui, 10.30.

19 (*Dei*)τοῦ Θεοῦ. Hoc suppleui ex ver. 20 *Loquuti sunt Græcis,*ἐλάλουν τοὺς Ἕλληνας. Quũ hoc loco opponi videantur Ἕλληνες Iudæis, quorum mentio facta est in superiore versiculo, & Antiochenam Ecclesiam constet veluti nouam quandam Gẽtium Hierusalem fuisse, apparet Ἑλλήνων appellatione non prouinciales vel proselytos Iudæos, id est hûc & illuc dispersos, sed ipsos etiam intelligi ex Gentibus, qui alibi vocantur à Luca σεβόμενοι, id est qui eò vsque profecerant ex consortio dispersorum Iudæorum, vt idolatria damnata Deum per Mosen & Prophetas loquutum agnoscerent, licet circuncisi, qualem fuisse Cornelium ex historia præcedente liquet. Sic enim Deo visum est paulatim gentibus aditum ad plenam Dei cognitionem aperire. Itaque Ἑλλήνων appellatio minus hic latè patet quàm suprà 6. 1. nec tamen comprehẽdit in genere τὰ ἔθνη siue τοὺς Ἕλληνας quibus destinatus fuit Paulus peculiariter. Alioqui nõ dubito quin si isti fuissent Iudæi, iã tum fuerint, accedentibus in ipsorum cœtum Græcis, eam controuersiam moturi, quæ tandem etiam fuit excitata, sed per eos qui ex Iudæa venerãt, vt diserte dicitur inf. 15. 1. & 24. quũ antea tranquilla fuisset Ecclesia Antiochena, annis (vt mihi quidem videtur) non paucis: siquidem post quatuordecim demum annos ascendit Paulus Hierosolymam, vt cum Apostolis conferret de ea doctrina quam inter Gentes promulgarat, Gal.2.1.

21 *Fuit autem manus Domini,*καὶ ἦν χεὶρ Κυρίου. Vide Lucam.1.66. *Credendo,* πιστεύσας, fide sermoni Euangelij habita. Vulg. *Credentes*, πιστεύσαντες.

22 *Vt pergeret Antiochiam vsque,*διελθεῖν ἕως Ἀντιοχείας. Vulg. legit. εἰς Ἀντιόχειαν, Antiochiam.

23 *Proposito cordis,*τῇ προθέσει τῆς καρδίας. Id est, non frigidè nec simulatè, sed sincè-

sincero & ardente studio, sicut Gallicè dicimus, *de deliberation & resolution de cœur*. quod Hebræi Totius cordis appellatione significant, vt verterunt Syrus & Arabs interpres. nisi malimus eos legisse non τῇ ὁρμῇ sed τῷ πάσῃ καρδίᾳ. Vulg. *In proposito cordis*, ἐν τῇ ὁρμῇ τῆς καρδίας, quod nusquã Græcè scriptum inueni.

26 *Nominarentur*, χρηματίσαι. Id est, ἐπιζεῦξαι. Plutarchus, Νόμος ὢν πᾶς ξυζεῦξαι, μὴ πατρόθεν ἀλλ' ἀπὸ μητρὸς χρηματίζειν. Erasmus annotat hinc dictam vocem, quòd cognomen ex officio quo quis fungitur, addi solet. Respondet autem Latino verbo obsoleto Cluere. De alia verò prorsus diuersa huius verbi significatione Vide Matt.2. 12. Cæterum à Christo ipso denominari, non vt seruo, sed vt filio cui pater totius suæ familiæ pleno iure administrationem tribuit, Ioh.13.13. & Heb.3.6 nihil eos excusat, immo redarguit, qui dum volunt ex suis doctoribus etiam bonis nuncupari, huic sanè Domino renuntiant, teste Apostolo 1. Corinth. 3. 5. Et vtinam hic tantùm in nominibus peccaretur. Diuinitus autem factum est vt Locustæ, quos nostra memoria puteus abyssi euomuit dum callidè pro Monachis & à suo Ignatio Ignatianus, Clerici societatis Iesu & Iesuitæ voluerunt cognominari, sic nimirum imprudentes testati, dum commune Christianorum nomen fastidiunt, se nouum Iesum qui non sit Christus sectari, & eum esse clerum qui minimè sit Christianus. Iis verò quid facias quos non à Christo, sed ab illo suo idolo, Chrismate, inquam, illo quod etiam salutare & plenis buccis adorare ipsos non pudet, se Christianos dici contendunt?

28 *Sub Claudio Cæsare*, ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος. In Latinis veteribus non apponitur *Cæsare*, quod tamen est in Syra & Arabica versione. quanuis addi necesse non fuit. Huius autem famis meminerunt etiam Sueton. in Claudio, & Ioseph. Antiq. lib. 20. cap. 2.

29 *Subministrationis causa*, εἰς διακονίαν Vulgata ad verbum, *In ministerium*. id est, vt ex eo possent diaconi pauperibus subuenire. Omnia ritè & ordine administrari oportuit: quamobrem etiam dicuntur hæc misisse ad presbyteros: id est, ad Ecclesiæ gubernatores, de quibus Paulus 1. Tim. 5. 17.

IN CAPVT XII.

1 *Iniectis manibus*, ἐπέβαλεν τὰς χεῖρας. Regia videlicet auctoritate abutẽs, indicta causa, neque præeunte vlla legitima causæ cognitione: quod Gallicè dicitur, *vser de main mise*, vt etiam ex iure patri in filium, & patrono in libertum erat manus iniectio. Est autem perturbata & durior hoc loco constructio verborum, quam propterea Syrus interpres & Arabs emollire studuerũt. Dicendum enim fuit potius ἐπέβαλλον τὰς χεῖρας ἑαυτοῖς. ¶ *Herodes*, Ἡρῴδης. Hic est quem Iosephus Agrippam vocat, quod etiam Syrus interpres exprimit, Herodis magni nepos ex Aristobulo, & frater Herodiadis quæ cum Herode tetrarcha cõsueuerat, eius Agrippæ pater cuius fit mentio infrà, cap. 25. & 26. Huius autem obitum commemorat idem Iosephus lib. Antiq. 19. c. 7. ¶ *Infestauit*, κακῶσαι. Non potui hanc vocem aptius interpretari, siquidem mihi mollius visum est Affligendi verbum. Distinguenda est autem ista κάκωσις à cæde Iacobi quæ postea commemoratur, & Petri prehensione, vt ita significetur nonnullos præterea fuisse pulsatos, pugnis cæsos, & aliis iniurtiis maximis affectos, sicut euenire in istiusmodi rebus, præsertim proposita impunitate, consueuit. Hoc autem verbum paulo aliter accipitur infrà, 14.2.

2 *Interemit*, ἀνεῖλε. Id est, Indicta causa & vi aperta occidit. Vide Luc. 22.2.

5 *Assiduæ*, ἐκτενῶς. Vel, Intentæ, si ad animorum ardorem placet referre. Vulg. & Erasm. *Sine intermissione*, id est, ἀδιαλείπτως.

7 *In carcere*, ἐν τῷ εἱρκτῇ. Sic honestiore vocabulo carcerem auctore Solone, Athenis dictum fuisse, testatur Plutarchus in illius vita. Videtur tamen significari hoc loco non totus carcer, sed ea pars in qua vinctus erat Petrus, quanuis Syrus interpres verterit בית [baitha] *domo*, addita particula בכלה [bechuleh] *in tota*. Vulgata & Erasmus, *In habitaculo*, quod nomen neque Latinum est, opinor, nec huic sententiæ conuenit.

10 *Custodiam*, φυλακὴν. id est, primam

& secundas excubias. ¶ *In ciuitatem*, εἰς τὴν πόλιν. A carcere videlicet. Vix enim credibile est carcerem extra ciuitatis mœnia situm fuisse.

11 *Ad se reuersus*, γενόμενος ἐν ἑαυτῷ. Ad verbum, Factus in sese. Nam antea prorsus attonitus, quasi extra se erat. Latinis verò dicitur Apud se non esse qui ita perculsus est vt sui non sit compos. Vide suprà 10.17.

13 *Vt subauscultaret*, τοῦ ὑπακοῦσαι. Syrus vertit דתעניוהי [*dethenniuhi*] *ad respondendum*. Sed præstat propriam significationem Græci verbi retinere. Nec enim dubium est quin versati sint pij tunc temporis in maximo metu, ideóque sit hęc puella summissa, quę prudenter ante ianuæ apertionem exploraret quis fores, intempesta præsertim nocte, pulsasset. Vulgata, *ad videndum*, pro *ad audiendum*.

15 *Insanis*, μαίνῃ. Vel, *Num insanis?* Nam in duobus exemplaribus reperimus adscriptâ interrogationis notam. ¶ *Angelus eius est*, ἄγγελός ἐστιν. Apparet Ecclesiam eo tempore, præterquam quòd ex Dei verbo norat fideles præsidio Angelorum esse circũseptos, etiam huiusmodi visis assueuisse. Loquuntur enim de Petri Angelo vt de re minimè noua aut ambigua. Qui plebeios & vulgares homines putant, quum hæc dicerent, ex vulgi opinione loquutos, vereor ne cum Sadducæis dubitent an sint Angeli, aut ne potius nullos esse arbitrentur. Non desunt etiam qui hũc locum ita conuertant, Nuntius est ab eo, vt ἄγγελος non pro spiritu, sed pro homine accipiatur, qui nuntius Petri, id est, à Petro missus, aut de Petro aliquid nuntiaturus venerit, sicut Angelus Domini dicitur nuntius missus à Domino.

17 ¶ *Manu postulato ab ipsis silentio*, κατασείσας αὐτοῖς τῇ χειρὶ σιγᾶν. Vulgat. *annuens eis manu vt tacerent*. Atqui capitis est nutus, τὸ κατασείειν verò est mota deorsum manu quidpiam significare, vt ex Xenophonte docet Budęus, qui maximè proprius est gestus eorum qui audientiam petunt. Ideo additur σιγᾶν hoc in loco, quod supplendum est infrà 13. 16. & 19.32. ponitur autem modò absolutè pro σημαίνειν cum tertio casu, vt hic, & infrà 13. versu 16. modò & quidem rectiùs cum quarto casu, pro ad silentium impetrãdum, manu signum dare, vt infrà 19.32. ¶ *In alium locum*, εἰς ἕτερον τόπον. Romam abiit scilicet, vt inde ad concilium rediret Hierosolymam, vbi dextram daret Paulo, vt Apostolatu inter Gentes fungeretur, ipse verò, deserto Episcopatu, iterum ad Circunciſionem rediret. Vt interim dissimulem quãta fiat Petro & Ecclesiæ iniuria, dum ex Apostolo fit Episcopus, vel ex Episcopo Apostolus. Sed illos XXV. annos quibus Petrum aiunt Romæ sedisse, vnde tandem auspicabuntur? Nam si crucifixus est XXXVII. anno à Christi passione, (vt scribit Nicephorus libro historiæ Ecclesiasticæ 2. capite 36.) ad vltimum Neronis annum, id est XIIII. necesse est peruenias: vnde ad secundum aut certè tertium Claudij annum recurras oportet, vt istos XXV. annos numeres. siquidem Neronem constat annis XIIII. plus minus, & Claudium quoque circiter totidem imperasse. Vbi igitur septem illi anni quibus aiunt eum Antiochiæ sedisse? Quid quòd Damasus, cui tribuitur liber quidam Pontificum, tomo primo Conciliorum insertus, Petrum ait sub Nerone Romam ingressum? Quid quòd Nicephorus libro Ecclesiasticæ historiæ 14. capite 39. ex Anterio quodam Episcopo, Petrum ait Antiochia Romam translatum, & inde rursus Antiochiam transiisse? quod si verum est, quomodo Petrus XXV. annos Romæ sedit, & ibi est mortuus? Quid, quòd in Epistolis à Paulo ex vrbe scriptis, non modò nulla Petri mentio, (quum tam multi alij commemorentur) sed etiam queritur Paulus sese ab omnibus derelictum? omnes quæ sua sunt quærere? Sed de his satis. Videant quomodo hæc cohæreant isti qui Romanum primum Episcopum faciunt Petrum, & hac ratione Romano Pontifici tribuunt vniuersalis Episcopi nomen, id est Antichristi, si vel ipsi Gregorio Papæ fides adhibetur, epistolis 76.78.79.83.92.194.

18 *Quidnam Petro factum esset*, τί ἄρα ὁ Πέτρος ἐγένετο. Gallicè ad verbum, *qu'estoit deuenu Pierre*.

19 *Iussit ad supplicium rapi*, ἐκέλευσεν ἀπαχθῆναι. Ἀπάγεσθαι quum propriè declaret, Abduci, interdum est forense verbum

verbum, & tria omnino significat: nempe vel ad iudicem trahi, vel duci in vincula, vel etiam ad pœnam rapi: præsertim absolutè positum: quanuis addatur interdum τοῦ δεσμωτηρίου, vt prolatis exemplis ostendit doctissimus Budæus. Quum autem paulo antè habitam fuisse dicat à rege quæstionem de custodibus, id est, regem in iudicio de illis cognouisse, liquet ἀπάγεσθαι multo rectius de ipsa pœna quàm de vocatione in ius, aut de vinculis accipi: vt interpretantur Syrus & Arabs, quam sententiam sequitur etiam Chrysostomus. Plin. libr. Epist. decimo, de Christianis loquens, *Confitentes iterum ac tertiò interrogani, supplicium minatus, perseuerantes duci iussi.* Qui Latinè conuertit Petri Alexandrini canonas, legit ἀπαγχόνεσθαι vt qui verterit *suffocari*, pro strangulari.

10 *Ex regio* [agro,] ἀπὸ τῆς βασιλικῆς. Vulgata, *Ab illo*, ἀπ' αὐτοῦ: quod in nullis Græcis codicibus inuento. Erasmus, *Regia annona*, vel *pecunia*, aut *alimonia*. Ita enim supplendum putat quod deest: quod ego non video qua ratione faciat. Nam præterquam quod illæ ellipses non ita videntur vsitatæ, res ipsa ostendit nomen χώρας repetendum esse ἀπὸ τῆς κοινῆς.

11 *Vox Dei*, Θεοῦ φωνή. Vulgata, *Dei voces*, Θεοῦ φωναί. Quòd autem nonnulli contendunt legendum esse φωνῇ in tertio casu, ne speciem quidem habet rationis, & optimo iure refellitur ab Erasmo.

23 *Non tribuisset gloriam Deo*, οὐκ ἔδωκε δόξαν τῷ Θεῷ. Hoc quid sit, optimè potest intelligi ex Iosepho, qui in huius historiæ narratione testatur regẽ ipsas adulatorum voces non repressisse: quã ob causam & ipse moriens de ista adulatorum vanitate cõquestus est. Itaque date gloriam Deo, paulo aliter accipitur quàm Iohan. 9. cap. 24.

¶ *Erosus à vermibus*, σκωληκόβρωτος. Ad verbũ, *Factus verminorus*, passiua significatione. σκώληκας autẽ Marcellus in Dioscoridem testatur nõ tantùm ad ventris animalia, sed & ad alios etiam vermes, qui in quauis alia corporis parte gignuntur, posse pertinere. Itaque non desunt qui hæc referant ad phthiriasin, id est pediculares morbum, quo auus quoque ipsius Herodes Magnus periit. Iosephus torminibus repentè maximis obortis sublatum dicit. Neque verò ista pugnant, sed torminum causam aperit Lucas, erosis nimirum à vermibus intestinis, vt ille se Deum non esse viuus sentiret. Nam etiam vetustissimus codex habet, σκωληκόβρωτος ὑπὸ ζῶν ἐσθιόντων ἐξέψυξεν, *à vermibus erosus adhuc viuus, ita exanimatus fuit.*

24 *Sermo Domini crescebat*, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ηὔξανε. Hoc quoque genus dicendi petitum est è medio. vt suprà, 6. 7. & infrà, 12. 24. Nam si res ipsa spectetur, sermo ipse nec crescit, nec multiplicatur, sed eorum potius turba qui sermonem audiunt.

25 *Et Saulus*, καὶ Σαῦλος. Erasmus legit Παῦλος, & ita etiam interpretatur, contra omnium vetustorum codicum fidem. ¶ *Hierosolymis*, ἐξ Ἰερουσαλήμ. In duobus exemplaribus additur εἰς Ἀντιόχειαν, *Antiochiam*. Contrà verò in quibusdam excusis legitur, εἰς Ἰερουσαλήμ, *In Ierusalem*: quam lectionem si sequamur, scribendum erit, *expleto in Ierusalem suo ministerio.*

IN CAPVT XIII.

1 *Quidam*, τινές. Hoc non legit Vetus interpres, & in quodam codice vetusto non reperimus: ac mihi quidem videtur redundare. ¶ *Barnabas*, ὁ, τε Βαρνάβας. Vulgata, *In quibus Barnabas*, id est ἐν οἷς ὁ Βαρνάβας, quod in Græcis codicibus non inuenio. Cæterùm si hæc consequuta sunt Agrippæ mortem, (vt ipsa narrationis series ostendit) acciderunt sanè anno Claudij quarto. siquidem disertè annotat Iosephus, anno tertio Claudij mortuum esse Agrippam. Vbi interim Petrus? num Romæ? Atqui aiunt Antiochia Romam venisse, & quidem quum illic septennium sedisset. Quòd si Antiochiæ tum erat, cur præteritur? cur eò missus Barnabas? cur intra septennium eundum est Ierosolymam ad consulendos Apostolos, ac præsertim Petrum? cur post annos quatuordecim (vt scriptum est Gal. 1. 21. & 2. 1. & 9.) ascendit Paulus Ierosolymam cum Barnaba & Tito, vt suum Euangelium cum Apostoli. conferret? vbi interim illi vigintiquinque anni Pontificatus Romani? Hos nodos expedite, si potestis, vos qui Romanæ meretrici operam vestram locastis.

2 *Quum ministerio suo fingerentur*, λειτουργούντων. docendi videlicet, ac prophetandi. Nam Paulo ante Doctores ac Prophetas fuisse dixerat. Itaque Chrysostomus rectè interpretatus est λειτουργούντων, *ministrantibus*, id est (inquit) κηρυττόντων, *prædicantibus*: Syrus & Arabs προσευχομένων, *precantibus*: nam λειτουργεῖν retulerunt ad publicas preces, propter adiunctam ieiunij mētionem. Nemo autem est vel mediocriter peritus Græcæ linguæ qui λειτουργεῖν nesciat dici de publicis præsertim functionibus, tum verò de iis quoque qui ad vsus reipublicæ pecunias conferunt: quod etiam significatur verbo διακονεῖν. Vnde Paulus ipse Rom.13. magistratus appellat modò τοῦ Θεοῦ διακόνους, modò λειτουργούς. Sed notandum tamen est illud discrimen quod attingit Æschines in oratione χ᾽ Κτησιφῶντος inter ἀρχὴν & ἐπιμέλειαν καὶ διακονίαν, quæ idem declarat atque λειτουργία. Nam (vt definit Aristot. libro Pol.4.cap.15.) ἀρχὴ videtur imperiosius quiddam declarare. Inde factum vt ad Ecclesiasticas functiones vtrunque hoc vocabulum transferretur, vt Luc.1.23.suprà,1.17.25. Rom.11.13. Hebr. 10 11. itémque ad pauperum subsidia.vt Philip.2.25. & suprà, 11. 19. Sed ἀρχῶν vel ἀρχόντων nulla fit in Apostolicis scriptis mentio, quum de Ecclesiæ politia disseritur: imò ne κυρίων quidē, vt nullus se dominum ac principem oleri,sed vnius principis ac Domini ministrum esse sciat: quemadmodum exposuit disertè ipse Dominus, ac suo exemplo docuit,Mat.20.25.& deinceps. Item Iohan.13.13.atque adeo ipse Petrus 1.Epist.5.v.3.cuius qui successores videri volunt, sese quidem seruorum seruos vocant, nihilominus non aliter quàm Sanctissimi domini nostri salutantur, imperia & regna transferunt, in ipsas denique animas sibi omne imperium merum ac mistum vsurpant. Ergo (vt ad rem redeam) perinde conuerti λειτουργούντων, acsi scriptū esset διακονούντων, & quidem vsus ministrandi verbo absolutè posito, vulgatam sequutus. Quidā vertit *Operantibus*. Vt Latinè hæc vox de sacrificandi munere vsurpatur. Malui tamen propter ambiguit tē λειτουργεῖν planius interpretari, vt est Heb.10. 11. vbi tamē de sacrificiis Leuiticis agitur. Erasmus, *Sacrificantibus*, quæ interpretatio tolerabilis quidem videri posset, quòd sic transferri soleat Sacrificij nomen, non modò ad publicas Ecclesiæ Christianæ functiones, sed ad priuatam quoque sanctorum vitam: vt Rom. 12.1.& 15.16. Ephes.5.2. Phil.2.v.17. & 4. 18.Heb.13.15.1.Pet.2.5. (qua etiam ratione certum est Cornam Doctini à veteribus nonnullis λειτουργίαν, ἱερουργίαν, sacrificium vocari) sed tamē omnino est expungenda, tum quia nimium est angusta,tum verò propter execrandum illorum errorem qui Filium Dei re ipsa quotidie in Ecclesia sacrificari & offerri contendunt, id est, qui Christianā religionem radicitus conuellunt.

¶ *Ad opus ad quod*, εἰς ἔργον ὅ. Sic repeti scriptū in omnibus nostris Græci codicibus, vnico excepto, in quo legitur εἰς ὅ, *ad quod*, id est *ad id quod*. Plena loquutio esset εἰς ἔργον εἰς ὅ, vt legit Vulgata. Sic Rom. 1.4. pro ἐξ ἀναστάσεως ex νεκρῶν, ex *resurrectione ex mortis*. scripsit Paulus ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, propter molestam præpositionis repetitionem. Vide etiam suprà,10.36. ¶ *Aduocauit*, προσκέκλημαι, Atticismus pro προσκέκλημαι, vel προσκεκλεσμαι, vt infrà, 16.10. Inde ortum κλῆσιν nomen, id est Vocationis,quod libenter seruauimus: significat autem genus illud vitæ ac functionis tum priuatæ tum publicæ, cui destinatus est aliquis à Deo, idque ex Hebræorū idiotismo, apud quos dicitur Dominus vocare quos facit existere, & vicissim à Domino vocari qui existere incipiunt: siue id referatur ad ipsam γένεσιν καὶ ὕπαρξιν, vt quum dicitur Dominus vocare quæ non sunt, tanquam sint: siue ad qualitates, aut ad attributa, vt 1. Cor.7. 20. & 21. siue ad æterni consilij Dei publicam declarationem, qua nos certo muneri ac veluti scopo in hoc mundo destinatos, quasi in eius possessionem mittit: siue id de quo agitur sit omnibus sanctis commune, vt quum electioni subordinatur vocatio, vt Rom. 8. 30. siue peculiarem functionem respiciat, vt quum dicit Christus se ab vtero vocatum, Esa. 49.1. & Paulus, vocatum Apostolum. Quomodocunque autem accipias, translatitia est significatio, inde sumpta quòd quum aliquid existere incipit, tum nomē habeat, & quum nouam in-

nam induit qualitatem, tum quoque nouum sumat cognomentum: deinde etiam sumpta est translatio à principibus qui ad se vocant quorum opera vti constituerunt, & quibus sufficit aliquid mandasse.

5 *Salamini, εἰς Σαλαμῖνα*, vrbem videlicet Cypri ad latus orientis & Syriæ vndè soluerant oppositam. Hæc illa vrbs est quæ Famaugusta tandem dicta est, super à Turcis expugnata. Itaque valde sunt hallucinati qui hanc vrbem cum Salamine insula, Athenis tam procul à Cypro dissitis, confuderunt. ¶ *Subseruiēbant, ὑπηρέτην*. Ad verbum, subremigem, Apostolis videlicet quasi gubernacula obtinentibus: quem nos alibi Ministrū sumus interpretati. sed putaui magis proprium huius vocis significationem huic loco melius conuenire.

6 *Peragrata, διελθόντες*. Rectè omnino, quū Paphos claudat Orientis Cypri latus, vt & Salamin Occidentis. ¶ *Barieſu, Βαριησοῦ*. Ego malim *Βαρ-ιησοῦ* vel *Βαριησοῦ*, vt in quibusdam Græcis codicibus legitur, quod tamen Hieronymus depravatè scriptum censet, eiúsque loco scribendum *Berien*, quem velut in malo positum, id est maleficum interpretatur, etymo certè perabsurdo, siue linguæ Hebrææ vsum, siue rem ipsam spectes. Quis enim hunc putet ea auctoritate fuisse in Cypro si tam malè audiuisset? Probabilior est eorum sententia qui *Bariehu* vocatum fuisse censent, id est, Filium Iehu, quod tamen Græce scribi aliter quàm *Βαριησοῦ*, id est, *Berien* non potuit, quoniam Græci spiritu aspero ante vocales solis initiis dictionum vtuntur, vt mirum non sit nomen illud Iehouæ Græcè scriptum nec pronuntiatum fuisse, quod Iudæi postea in superstitionem verterunt. Syrus autem pro *Bar iesu*, habet *Bar schuma*, filium nominis, id est virum celebrem: quod nullius Græci codicis auctoritate confirmatur.

7 *Proprætore, ἀνθυπάτῳ*. Vulg. & Eras. *Proconsule*. Atqui Cyprus non erat Consularis sed Prætoria prouincia, vt ex Strabone liquet. Et Græcos quidē fateor *ἀνθύπατον* solere coss. vocare, nimirum ignorato, vel non seruato magistratuū Romanorum discrimine. Sed nihil prohibet quominus Latinè loquentes id accuratius obseruemus. ¶ *Expetiuit, ἐπιζήτησεν*. Id est, valde cupiuit, & hoc suum desiderium missis nuntiis illos accersens, quauis ratione significauit, vt idem valeat *ἐπιζητεῖν* hoc loco atque *ἐπιτυχεῖν*.

8 *Elymas, Ελύμας*. Constanter sic legitur vbique. *μεθερμηνεύεται* autem nihil aliud declarat quàm quod vna lingua dicitur per aliam interpretari, vt Matth. 1.23, Mar. 5.41, & 15.22. & 34. & Ioh. 1.41, & suprà 4.36. vt Plutarch. in Problematibus Romanis, Latinam vocem *ἀνάγκη* Græcè *μεθερμηνεύεσθαι δίκην ἢ πρᾶν*, Halicarnass. lib. 4. Consulum nomen. Falluntur ergo qui putant hoc fuisse istius Magi nomen proprium, qui antea fuerit ex patris nomine vocatus Bar-iesu. Sed magis etiam videntur hallucinati qui nomen Bar-iesu, putant hoc altero interpretatum fuisse Lucam. Cur enim quod planum erat, altero obscurissimo explicaret? & cur Græcè scribens, Syriacum nomen non potius Græcè quàm vllo alio idiomate interpretaretur? Istud enim Elymas Græcum esse nondum inuētus est qui diceret. Aut igitur prorsus fallor, aut *ὁ μάγος* est interpretamētum ipsius vocis Elymas, quamobrem etiam inserui particulam *id est*, in epexegesi vsurpari Latinè consuetam, vt multis locis necessariò fecimus. Elymas igitur *iste* vocatus fuit, id est, Magus, per antonomasiam, vt si Gallicè dicas *le devin*: idque fortasse quòd ex nomine gentis non artis sic apud Cyprios illi vocarētur, sicuti Latinis Chaldæi dicebantur. Est enim Elymais Persidis ipsius pars, & Magorum nomen ipsum Persicum esse constat. Sed & aliud eius explicationis argumentum, meo quidem iudicio, certissimum illud est, quòd Arabica pentateuchi interpretatio, quam penes me habebam, quum hæc scriberem, & cuius auctor Rabbi Saadias habetur non tantùm Gen. 41. & Exodi 8.19. sed & cæteris locis pro voce חרטומים [*chartom*] habet עלמא [*halama*] à verbo Arabico עלם [*halime*] quod significat Cognoscere, quasi *σοφοὺς* vel *σωφρονιστὰς* appelles, quales habiti fuerunt Magi, adeò quidem, vt Diuini quoque Latinè sint vocati, quod Gallicum etiam idioma, leuiter in mutatum retinuit. Vocalium enim immutatio in huius vocis derivatione, vel est ex Cy-

priorum idiotismo,vel ab imperito vulgo,sicuti corrũpi peregrinæ præsertim voces cõsueuerunt. Sed certum est etymon, modò de naturalium literarum numero & integritate constet.

9 *Qui & Paulus*, ὁ καὶ Παῦλος. Hoc primùm loco cœpit Apostolus à Luca Paulus dici, quum vbique antea Saulũ vocarit: nec deinceps alio quàm Pauli nomine vsquam vocabitur. Nam suprà 12. 25. admonuimus ex vetustis codicibus,legendum esse Σαῦλος, non Παῦλος. Alij igitur Apostolum iam inde ab initio binomium fuisse putant, vt ex altero nomine Iudæus, ex altero ciuis Romanus esse intelligeretur: alij cum religione nomen eum mutasse putant, quum ex Pharisæo fieret Christianus, vt & nonnullis Apostolis noua nomina indita sunt à Domino.Sunt demum qui à Sergio Paulo Procõsule ad Christum conuerso, hoc cognomen adeptum esse putẽt.Ac istorum quidem opinio ex hoc ipso loco videtur refutari.quum antè nominetur Paulus quàm Proconsul ipse conuersus legatur. Cur verò nomen mutasse existimemus, sanè non video: non modò quia nullum habemus eius rei testimonium,sed etiam quia quoties nomina mutata sunt, aliquid in eo mysterij latuit quod nouo nomine significaretur: vt in Abrahamo,Sara,Cepha,& similibus: Pauli verò nomen nihil eiusmodi declarat. Neque enim Ambrosius (quod cum tãtorum virorum pace dixerim) aptè in nomine Romano Græcam etymologiam quærit. Augustinus verò potius argutè quàm solidè philosophatur, Paulum dictum quòd ex superbo Pharisæo paruulus Christi discipulus sit factus. Nam si hoc verum est, cur in hunc locum distulit Lucas eum hoc nomine vocare? cur toties Saulum appellauit ex quo Christianus factus erat? Non temerè est tamen quòd nunquam eum Lucas antea Paulum, nunquam deinceps Saulum illum vocabit.Quid igitur? Nempe quemadmodum siquis Hebraicè יוחנן [*Iochanan*,] Græcè ac Latinè *Iohannes*. Gallicè *Iehan*, Germanicè *Hans*: siquis Germanico vocabulo *Ludwik* aut *Dietrich*, Latinè, *Ludouicus* aut *Theodoricus*, Gallicè, *Loüys*, aut *Thierry* nominetur: quãuis in istis multò maior sit varietas quàm in Saulo & Paulo, tamen nemo totidem hæc esse diuersa nomina dixerit, sed eadem potius, pro idiomatum ratione varijata: sic puto quem Hebræi & Syri שאול [*Schaul*] vocant, eundem à Græcis, qui eo tempore Romanis nominibus magis assueuerãt,Paulũ fuisse dictum, propter summam horum nominum affinitatem. Quũ igitur ab hoc tempore, atque adeo ab hac historia incipiat Paulus suo illo inter Gentes Apostolatu defungi,(prius enim nonnisi inter Syros & Iudæos erat versatus)meritò incipit ab hac historia Lucas illud nomen ei tribuere quod ipsi perpetuum postea fuit inter Gentes: quibus videlicet nũquam postea destitit Euangelium prædicare, ac facilè mihi quidem persuadeo, primùm à Proconsulis Romani familia ita vocari cœpisse.

10 *Ad quoduis scelus facilitate*, ῥᾳδιουργίας. i. κακουργίας, siue animo ad quoduis scelus parato. (nam ῥᾳδιουργίαν vocant Græci vitiũ illud,quo qui laboret,quoduis scelus facilè audeat) nisi malimus speciatim ad id de quo agitur accõmodare,nimirum ad malas illas artes,quibus qui vtũtur, per antonomasiã malefici dicuntur. Quoniam enim eiusmodi homines toti sunt in diaboli potestate, ideo nullum est tantum scelus quod non illico audeant. Vulg. *Fallacia* interpretatur.Erasm. *Versutia*,vocabulis (meo quidem iudicio) nimium dilutis. ¶ *Peruertere*, διαστρέφων. Vel vt Vulg. *Subuertere*.Tertullianus, *Transuertere*.Opponitur autem τὸ διαστρέφειν τὰς ὁδοὺς τοῦ κυρίου ποιεῖν, quod vertimus Complanare :pro quo dicit vno verbo Vlpianus, *Viam purgare*, hoc est (vt ipse interpretatur) ad proprium libramentum, sublato eo quod supereſt,redigere.Quia igitur impius iste se opponebat viis Domini, id est doctrinæ Apostolicæ, quæ vna ad Deum ducit, dicitur vias Domini peruertere, quod declarat hoc in loco Viã suffodere,vt iter non sit pernium.

11 *Manus*, ἡ χεὶρ. Manus Domini hoc in loco,ex Hebrẽorũ idiotismo,pro virtute quadam ac potestate Dei accipitur, vt sæpe iam annotauimus: sed ea demum quam exerit feriendis atque adeo proterendis suis hostibus.

13 *Paulus,& qui cum eo erant*, οἱ περὶ τὸν Παῦλον.

Πλάτων. Sic vertendum esse hunc locum apparet ex eo quod mox de Ioāne subiicitur, & sententia ipsa ostendit, sicut etiam infrà 21. 8. Alioquin solent Græci eleganter hoc dicēdi genere singulares etiam personas significare, vt quum pro Platone τοὺς περὶ Πλάτωνα, pro Aristotele τοὺς περὶ Ἀριστοτέλην dicūt, cuius exemplum extat Ioh. 11. cap. 19. Sed hoc perpetuum non esse doctissimus Budæus prolatis exemplis docet: neque sanè videtur hoc loco satis commodè ita accipi posse. ¶ *Pergen Pamphyliæ* (*vrbem*,) Πέργην τῆς Παμφυλίας Rectè annotat Erasmus regionis nomen adiici non ob discretionem, quum vna sit Perge, sed ad situm eius vrbis explicādum. Sequēte verò versiculo Antiochiam nominans, Pisidiæ nomen addidit, vt hanc Antiochiam ab altera illa Syriæ distingueret, ex qua profecti erant.

14 *Sabbati*, τῇ σαββάτῳ. Vulgata & Erasmus, *Sabbatorum* Atqui manifesta est numeri enallage, de qua diximus Matthæi. 12 1

15 *In vobis*, ἐν ὑμῖν. Vel *vobis*, vt loquuntur Græci & Latini. Sed istius Hebraismi videtur nōnulla esse emphasis: ex quo intelligitur, quicquid in nobis est diuinæ gratiæ, id diuinitus esse in nos delapsum, vt tanquam thesaurum in testaceis vasis inclusum circumferamus: sicut ait Paulus 2. Cor. 4. 7. quò etiam pertinet Dauidis illud Psal. 40. 4. Posuisti in os meum canticum nouum. Vide 1. Cor. 14. 29.

16 *Manu postulato silentio*, χειροτονήσας τῇ χειρὶ. Vid. suprà 12. 17.

17 *Sublimem exuxit*, ὕψωσεν. Loquitur primùm Apostolus de illa dignitate in qua tum Iosephus fuit collocatus, tum ipsius patet & fratres habiti sunt, donec Ægyptij mutatis animis cœperunt illorum sobolem opprimere. Deinde descendit ad magnificam illā liberationem. Itaque ἐν τῇ παροικίᾳ idē declarat atque παροικοῦντας. ¶ *Elato brachio*, μετὰ βραχίονος ὑψηλοῦ. Heb. בזרוע נטויה (*bizroaa nehetuiah*,) i. apertè exerta vi ad hostes populi sui conterendos. Nam μετὰ hîc accipitur pro διὰ, vt infrà. 14. 27.

18 *Mores eorum pertulit*, ἐτροποφόρησεν. Hoc verbū obseruat Budæus à Cicerone quoque vsurpatum in epistolis ad Atticum. Arabs nescio qua ratione vertit *Duxit*. Syrus interpretatur ותרסי (*vetharsei*) & *nutriuit*, vt mihi quidē videatur legisse ἐτροποφόρησεν. i. instar nutricis gestauit, vt loquitur Moses Num. 11. 12. & Deut. 32. 11.

20 *Et postea*, καὶ μετὰ ταῦτα. Variè legitur hic locus, seruato tamen numero annorum 450. quem vbique inueni: sed varia & perdifficilis est horum annorum suppuratio. Primùm igitur de recepta scriptura dicamus, quam in Græcis codicibus omnibus nostris, vnico tantum excepto, comperimus. Ea certè 450. annos tribuere videtur spatio inchoando ab introitu populi in terram Chanaan, post 40 annos in deserto peractos, quos in illa 450. annorū summa non comprehendi declarat istud μετὰ ταῦτα. *postea*. Quinā autē stare calculus iste possit, quum 1. Reg. 6. 1. dicantur ab exitu ex Ægypto ad inchoatam templi structuram, anni tantùm effluxisse 480. qui numerus omnino retinēdus est, nisi totam sacram chronologiā subuertere malimus? Nam si istis 450 addiderimus annos quadraginta in deserto consumptos, & totidem Saulis & Dauidis, & Solomonis tres, surgent anni 533. Quòd si propter istud μετὰ ταῦτα illi anni 40. vt modò diximus, in ista summa 450. annorū non possunt coprehēdi: multò minus audiendi sunt qui alium calculum instituentes, nolunt hîc supputari Iudicum tempus, sed illud spatium quod à nato Isaaco ad distributionem Cananitidos intercessit. Est autem illud omnino annotum 447. quamobrem etiam volunt particulam ὡς, *circiter*, additam esse. Aliam igitur rursus rationem iniit vir beatæ memoriæ, & meus superioribus annis in hac Ecclesia collega, Beroaldus: Et enim si supputes annos ab ingressu in Cananitidem vsque ad expletum vltimi Hebr. Iudicis annum quadragesimum, & primū Samuelis qui seorsim hîc ponitur, ita vt à libro Iudicum ad 1. Sam. 4. 18. exprimuntur, comperies exacto calculo annos istos 450. Sed rursum obstat locus ille 1. Reg. 6. 1. Est autem certissimum annos quibus Israelitæ non semel, prout Iudices moriebantur, seruierunt extraneis populis, accensendos esse temporibus Iudicum à quibus liberati sunt, ac proin-

de bis numerari, ita vt reuera Iudicibus tribuendi sint tantùm anni. 397. seorsim supputatis annis 93. quibus Israelitæ extraneis seruiuisse comperiũtur, si in vnam summam subducantur. Hunc autem nodum sic expedit noster Beroaldus, vt dicat Apostolum simpliciter eum numerum expressisse, quem sigillatim omnes numeri eundo per singula libri Iudicum constituunt. At D. Luthetus potius quàm istud fateatur, mauult pro τετρακοσίοις, *quadringentis*, scripsisse Lucam τριακοσίοις, *trecentis*, & quoniam septem anni superant, (diximus enim 357. annos exacto calculo à Iosue ad vltimum Heli annũ attribui) Paulum idcirco adiecisse particulam ὡς, *circiter*, nempe rotundum (vt fit) numerum exprimere contentum. Huic verò sententiæ ego quoque assentior, non modò quod facilis fuerit in his permutandis vocabulis, siue numerorum notis, librariorum lapsus, sed multò etiam magis quòd nonnulli etiã ex doctis historiam Iudicum legẽtes, & annos 450. collectis particularibus numeris, confici cernentes, non comparato cum istis illo. 1. Reg. 6. 5. loco facilè decipi, & pro trecentis quadringentos omnino scribendos esse existimare potuerunt. Paulum autem id ignorasse minimè credibile videtur, sed has supputationes potius fuisse in synagogis diligenter obseruatas. Nihil tamen in recepta Græcorum codicum scriptura immutaui. Sed vetus Latinus interpres, siue quòd non cõgruere Iudicum temporibus tot annos animaduerteret, siue alios Græcos codices nactus, (à Græcis enim cœpisse hunc errorem ex Græcorum exemplarium consensu apparet) sic locum istum interpungit & interpretatur, *Sorte distribuit eis terram eorum, quasi post 450 annos: & postea dedit Iudices*, &c. id est, χατεκληρονόμησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν, ὡς μετὰ τετρακόσια πεντήκοντα ἔτη, καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε κριτάς, &c. quam scripturam si sequamur, Paulus tempora iudicum non expresserit, erũntque anni isti numerandi à nato Isaaco, semine videlicet Abrahami, cui promissa fuerat terra, qui calculus hoc modo subducendus est. A nato Isaaco ad exitum ex Ægypto anni 400. Genes. 5. 13. vt expõsuimus suprà. 7. 6. His adde quadraginta quibus commorati sunt in deserto, & istis rursum alios septẽ quos inter ingressum in Chananitidem & distributionis sortitionem intercessisse constat ex comparatione initij capitis Num. 9. cum eiusdem libri 13. & verbis Calebi Ios. 14. 10. & consurget summa annorum 447. pro quo numero deminuto Paulus rotundiorem ponens tribus annis superantem, addiderit particulam ὡς, *circiter*. Sic igitur conueniet calculus. Sed ita fiet vt anni quadraginta commorationis in deserto bis hîc numerentur. Deinde apparet ex receptа Græcorum codicum lectione, istam omnem chronologiam hîc inchoari ab exitu ex Ægypto, & ad Dauidem vsque sic perduci, vt tria tempora sigillatim & distinctè non temerè distribuantur, nempe commorationis in deserto, gubernationis sub Iudicibus, & principatus Saulis cum Samuele seorsim coniũcti: quæ distributio tollitur si receptam Latinam versionem sequaris, ex qua emendatus vel potius deprauatus quidã codex Græcus, Parisiis editus, sic habet contra cæterorum fidem, κατεκληρονόμησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις πεντήκοντα, καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε αὐτοῖς κριτάς, &c. Arabs denique interpres, nihil alioqui à Græca recepta lectione & Syra interpretatione dissidẽs, eo excepto quòd quadraginta annos Samuelis & Saulis præterit, videtur Frãciſco Iunio doctissimo viro, à quo Latinè versa est illa Arabica translatio, particulam ὡς accipere non pro *Circiter*, sed pro ἐπειδὴ, *Postquam*, & istos 450 annos ab exitu ex Ægypto ad annum Dauidici regni octauum exeuntem, quo demum totius Israelis consensu regnum est adeptus, perducere, quanuis totum hoc spatium annos duntaxat 445. complectatur. Sed verba ipsa non cogunt nos ad hanc explicationem, & hæc quoque suppotatio mihi quidem videtur superius adductis rationibus refelli.

21 *Saulem*, Σαοὺλ. In quadraginta annorum spatio quorum sit postea mẽtio, notãdum est cum Saule cõiungendum esse Samuelem, cuius dignitas à regia maiestate fuit quodammodo absorpta. Ideo non fit eius mentio peculiaris cum reliquis Iudicibus, sed cum primo rege

rege coniungitur. ¶ *Annis quadraginta*, ἐτῶν τεσσεράκοντα. Arabs interpres hoc nō legit, quod tamen habent omnes nostri Græci, Syri, & Latini codices. *Omnes voluntates meas*, πάντα τὰ θελήματά μου, id est omne id quod ipsum videbo præstare. Nec enim hoc de ipsa Lege intelligitur, (quo sensu dicuntur facere quod Deus vult, siue Ambulare in viis Domini, qui ex præscripto Legis diuinæ viuūt quoad eius fieri potest) sed de peculiaribus mandatis ad Dauidis vocationem & personam spectantibus: & ita significetur proxima reiectionis Saulis causa expressa 1. Sam. 15. 22.

15 *Excitauit Israeli seruatorem Iesum*, ἤγειρε τῷ Ἰσραὴλ σωτῆρα Ἰησοῦν. Nonnulla exemplaria pro ἤγειρε habent ἤγαγε. Adduxit: sed illud videtur διανόητον. Quædam etiam legunt pro σωτῆρα, σωτηρίαν, salutem. Quædam etiam expungunt Ἰησοῦν. Mihi verò videtur non redundare, sed addi potius à Paulo, vt significet Iesum verè id fuisse quod dicebatur.

24 *Coram eo iam aduentante*, πρὸ προσώπου τῆς εἰσόδου αὐτοῦ. Vulgata & Erasmus perobscurè ad verbum, *Ante faciem aduentus eius*. Castellio non satis expressè, *Ante cuius ingressum*: quum id cæterùm etiam Prophetis, quantumuis à Christi aduentu remotis, tribui possit. Itaque πρὸ προσώπου αὐτοῦ, id est vt Hebræi loquuntur, פָּנָיו לִפְנֵי (*liphne boo*) non tam præcedens tempus declarat quàm præsentiam illius cui aliquis præat. Indicat, enim Iohannem fuisse apparitoris instar, qui Christum non procul, vt alij Prophetæ, venturum significaret, sed iam iter ingressum, imò iam præsentem & sibi à tergo imminentem common straret. quam sententiam conati sumus exprimere, quum alioquin hic Hebraismus in eo videretur obscurior quod pro εἰσοχομένου seu προσεχομένου αὐτοῦ, Lucas hebraissans dixerit τῆς εἰσόδου αὐτοῦ, id est aduentum, pro ipso qui aduentat.

26 *Sermo salutis huius*, ὁ λόγος τῆς σωτηρίας ταύτης. Id est, nuntius istæ salutis, siue salutifer. Videtur enim hoc commodissimè posse explicari per hypallagen, de qua diximus suprà, 5. 20.

27 *Tum καί*. Studui effugere anantapodoti suspicionem, quum potius particula καί duplicata coniungat duo participia & totidem verba, vt sit plena hæc constructio, καὶ κρίναντες scilicet αὐτὸν, ἐπλήρωσαν τὰς φωνὰς τ.π.τ.κ.π. σ.α. καὶ μ.α.θ συρόντες ἐτάφευσαν: quod vt melius appareret malui interpretari, *Tum* quàm *Et*. Hoc verò non obseruatum varias huius loci lectiones inuexit. Vetustissimus enim codex ille meus expuncto verbo ἐπλήρωσαν totum hunc locum sic legit οἱ γ.κ.ἐν.Ι.κ.οἱ.ἀρ. αὐ.τοῦτον ἀγνοήσαντες τὰς γραφὰς τ.π.τ.κ.π.σ.α. καὶ μ.α.θ.εν. ἐν αὐτῷ κρίναντες &c. Id est, *Qui enim habitant Hierosolymis & primores eorū illo, ignoratis scripturis Pr. q. p. e. s. l. etiam nulla in ipso inuenta mortis causa, damnato, petierunt, vt.* Syrus autem interpres sic videtur legisse τ.δ.καὶ τὰς γραφὰς τ.π.τ.κ. π.σ.α. καὶ κρίναντες αὐτὸν, ἐπλήρωσαν πάντα τὰ γεγραμμένα καὶ μ.α.θ.εν. ὑπὸ αὐτοῦ. Id est, *Ipso ignorato, & scripturis Pr. q. p. e. s. l. eóque damnato, compleuerunt omnia quæ scripta sunt: & nulla causa mortis inuenta, petierunt*. &c. quam lectionem sequutus est etiam Arabs interpres. Sed hæc varietas neminem debet offendere, quū in sententia nihil prorsus immutet. Dānationem autem intellige à Synedrio, auctore Caiapha, latā, Matth. 26. 66. Christo à Iudæis postea impudentissimè ad Pilati tribunal pertracto, non vt de causa cognosceret, sed vt Synedrij sententiam, præscripto etiam illi supplicij genere, exequeretur, quasi, concessa illis αὐτονομία, capitalium ex ipsorum lege iudiciorum cognitio non esset illis erepta, sed executio duntaxat, vt apparet ex ipsorum clamoribus, Iohan. 18. 31.

29 *Detractum*, καθελόντες. Sic etiam ἔθηκαν verti *Positus est*. Notum enim est apud Hebræos sæpe sic vsurpari tum verba tum participia, vt subaudiendus sit rectus eiusdem significationis. Plena igitur loquutio esset, Detrahentes, qui scilicet illum detraxerunt, posuerunt, &c. quod Latini quidem passiuis illiusmodi, Galli verò impersonalibus verbis explicant. Fuit autem hoc necessariò obseruandum, vt isti qui Christum detractum sepelierunt, ab interfectoribus quorum mentio prius facta est, discernantur. Quod si quis malit eodem tenore legere detractum è ligno posuerunt in sepulchro, referendum hoc erit ad Iosephum Arimathęēsem, qui & ipse

ex primoribus erat, nempe βουλευτὴς Marc.15.43. itidémque ad Nicodemum Ioh.19.39.qui & ipse ἄρχων erat, Ioh.3.1. licet non ex eorum numero qui Christum damnarant.

32 *Filiis illorum (id est nobis*, vel, *nobis filiis illorum*, τοῖς τέκνοις αὐτῶν ἡμῖν In Latinis veteris interpretationis codicibus alij, *Filijs vestris*, alij *Filiis nostris* legunt: neutri rectè, vt sententia ipsa & Græcorum codicum consensus ostendit. Arabs tamen omittit ἡμῖν, quod etiam si non legatur nihil sententiæ detrahit. Sed annotanda est alia interpunctio in vno codice reperta, in qua τοῖς ἡμῖν, *nobis*, cum participio ἀναστήσας coniungitur, vt sit sensus, nobis excitatum esse Iesum, vt Arabs etiam interpres legit. Illa verò scriptura *Filiis nostris*, vel *Filiis vestris*, ita vt legatur τοῖς τέκνοις, vel ἡμῶν, vel ὑμῶν, nulla neque idonea ratione, neque auctoritate Græcorum codicum nititur. ¶ *Suscitato Iesu*, ἀναστήσας Ἰησοῦν, Id est in mundum missio. Latius enim patet hoc in loco verbum ἀνίστημι quàm ἐγείρειν. quum hic agatur de exhibito eo qui fuerat Patribus promissus.

33 *Psalmo secundo*, ἐν τῷ ψαλμῷ τῷ δευτέρῳ. Ita scriptum inuenimus in omnibus nostris vetustis codicibus, vnico nostro vetustissimo excepto, in quo legitur τῷ πρώτῳ *primo*. Apparet autem ex Hieronymo, Hilario & Augustino, quos citat in hunc locum Erasmus, vetustiora exemplaria scriptum habuisse, Psalmo primo: siue quòd Psalmus ille, *Beatus vir*, non sit olim propriè habitus pro Psalmo, sed potius pro eius libri præfatione: siue quòd Psalmus, quem hodie secundum facimus, vnus olim fuerit cũ primo, vt testatur Hieronym. in Psalmum primum. & Kimki in Psalmum secundum. Sed & nonnulli veteres Latini codices, scriptum habent simpliciter, *Sicut in Psalmo scriptum est*, quod maximè probarim si pro ἐν ψαλμῷ legatur ἐν ψαλμοῖς, *in Psalmis*, id est in Psalmorum libro: ita vt illud πρώτῳ & δευτέρῳ, ex albo libri in contextum irrepserit. Sed quid si etiam Paulus simpliciter dixit ὡς γέγραπται sicut scriptum est, ne annotato quidem Psalmorum nomine, quum in synagoga loqueretur, in qua satis fuit verba non addito libri nomine citasse, quo nihil erat magis vulgo ipsi cognitum? Nam etiam Arabs & Syrus non habent adiunctam particulam καὶ, *etiam*, sed vno tenore legunt *suscitauit Iesum sicut scriptum est*.

34 *In sepulchrum*, εἰς διαφθοράν. Vulg. & Erasm. *In corruptionem*. Atqui nimis impropriè diceretur Dominus eò reuerti quo nunquam deuenit. Sciendum est ergo Lucam, Græcos veteris Testamenti interpretes sequutum διαφθορὰν conuertere id quod Hebræis dicitur שחת (*schachath*) id est, sepulchrum, à שחת (*schachath*,) quod est Corrumpere, vtà Græcis simili ratione dicitur sarcophagus: cuius translationis exempla occurrunt multis locis, vt Psalm.107.20. Thre. cap.4.20. Atque adeo interdum in genere accipitur pro fossa, vt Psal.32.7. Sed in sequentibus versiculis vbi aliud verbum adiungitur, nempe *idêin* pro πάθῃ, id est, sentire & affici, corruptionem declarat potius quàm sepulchrum: quî sic etiam accipiatur שחת (*schachath*) & quidem propria significatione, vt Leuitici 22.25. ¶ *Firmas illas Dauidis beneficentias*, τὰ ὅσια Δαυὶδ τὰ πιστά. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Sancta Dauid fidelia*, nimium obscurè. Sciendum est igitur Græcos interpretes, quos hîc quoque sequutus est Lucas, חסיד (*chasid*,) id est benignum ac beneficum, interpretari solere ὅσιον, vnde factum vt חסדים (*chasdim*) beneficentias, id est gratuitas illas promissiones, ὅσια conuerterint. Dicuntur autem *Dauidis* passiua significatione, nimirum quòd Dauidi sint factæ: vt fœdus Abrahami vocatur fœdus cum Abrahamo initum. Et hæ quidem Dauidi promissæ munificentiæ, vocantur πιστὰ, fideles, id est firmæ & constantes, ex Hebræorum quoque idiotismo: quia vt sint homines mendaces, nihilominus tamen rata sunt Dei promissa, neque nos vnquam fallunt: & specialiter habetur hîc ratio promissionis Dauidi factæ de sempiterno regno in Messiæ persona, cui quum promissus sit æternùm mansurus filius, consequitur nec illum filium, nec eius regnum absorberi morte potuisse, vel vnquam posse: quod Angelus Gabriel Mariæ virgini in memoriam reuocauit, Luc.1. 31.& 32.

35 *Aliàs* ἐν ἑτέρῳ, videlicet Psalmo vel loco. Rectius fortassis meus vetustiss. co-

dex,

dex, ἁγίων. Illud suppleuit Arabs, istud Syrus interpres. ¶ *Sanctum illum tuum*, τὸν ὅσιόν σου. Vide supra 2.27.

36 *Postquam aetate sua inseruiuit Dei consilio*, ἰδίᾳ γενεᾷ ὑπηρετήσας τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ. Vulg. *In sua generatione quum administrasset voluntati Dei.* Erasmus post ὑπηρετήσας distingnit, & τῇ τοῦ Θεοῦ βουλῇ coniungit cum ἐκοιμήθη, & ita conuertit, *Quum suæ ætati inseruisset, consilio Dei abdormiuit.* sed hæc distinctio neque in vetustis exemplaribus inuenitur, neque vlla ratione nititur. Quis enim aliter quàm Dei decreto interueniente moritur? Sed non omnes consilium Dei sibi pro vitæ scopo proponunt, vt Dauid.

39 *Et ab omnibus à quibus*, καὶ ἀπὸ πάντων ὧν. Distinguenda sunt ἀπὸ πάντων & ὧν πάντων: quod discrimen nisi obseruues, non recte possis hunc locum explicare. Neque enim hæc pertinent ad cæremonias à quibus omnibus (id est per quas) non potuerint Iudæi absolui: sed ad peccata, à quibus liberari seu absolui non potuerint in Lege Mosis, i. per Legis cæremonias: absoluuntur autem per istum, (i. Christum) si fide eum amplectantur. Neque istud *A quibus*, exceptionis rationem habet, quasi quædam sint peccata à quibus per Legem liberemur, quæ Christi expiatione non indigeant, sed causam ostendit, cur per Christum à peccatis absolui nos sit necesse, quoniã videlicet istud præstare Lex nulla ratione possit. ¶ *Iustificari*, δικαιοῦσθαι. Id est absolui, siue reatum, siue pœnam peccatis debitam spectemus, pro reis iustos apud Dei tribunal declarari, Christo videlicet suos credentes, sic morti, pœnis nostrorum peccatorum ab ipso persolutis, eximente, ac etiam iustitiæ quam lex requirit, pro nobis plenissime ab ipso præstitæ imputatione, ius ad æternam vitam obtinendam nobis tribuente.

40 *In Prophetis*, ἐν τοῖς προφήταις. Quia ex vno Habacuc petitum est hoc testimonium, annotat Erasmus esse numeri πληθυντικοῦ: sed alia est ratio expediẽdi huius nodi multo certior & verior, de qua dixi Mar. 1.2. & Iohan. 6.45. quoniam videlicet in vnum volumẽ Prophetæ præsertim minores compingebantur.

41 *Contemptores*, οἱ καταφρονηταί. In Hebræo legitur בגדים (*bagedim*,) pro quo videntur Græci legisse בוגדים (*boghedim*.)

42 *Egressis autem*, &c. Ἐξιόντων δὲ &c. In vetustissimo codice, & tum in Arabica tum etiam in recepta editione Latina, neque Iudæorum neque Gentium fit mentio, sed simpliciter scribitur Græcè quod illi verterunt, ἐξιόντων δὲ αὐτῶν παρεκάλουν εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον λαληθῆναι αὐτοῖς τὰ ῥήματα ταῦτα. Id est, *Exeuntibus autem illis, rogabant vt sequente sabbato dicerentur sibi verba hæc.* Est autem perobscura hæc oratio multis modis, quam illustrare conati sunt, qui Ἰουδαίων adiecerunt participio ἐξιόντων, quod omnino verti debet, *Egredientibus autem ex synagoga Iudæis*, non autem, *Iudæorum.* Cur enim istud adderetur, quum synagoga per se satis intelligatur fuisse Iudæorum synagoga? Eadem autem ratio effecit vt nominatiuus ἔθνη, Gentes, præponeretur verbo παρεκάλουν. Germana enim hæc est huius loci explicatio, Iudæos quidem pleroſque sic fuisse Pauli verbis offensos vt Synagoga excederent: è contrario verò, Gentes, eos nimirum ex Gentibus qui Iudaissabant, ideóque cœtus Iudaicos frequentabant, quanuis essent incircuncisi (qualis erat Cornelius & eo tempore nõ pauci) institisse Paulo & Barnabæ, vt eadem illa verba *intra proximè sequens sabbatum*, copiosius nimirum, ipsis explicarentur.

¶ *Intrà proximè sequens Sabbatum*, εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον. Poscit præpositio εἰς & particula μεταξὺ, vt interiectum tempus significetur: ἐν ᾧ, siue videlicet ἡμέρᾳ duo Sabbata diuidentibus, quòd Iudæi diebus demum Sabbatorum in synagogis conuenirent, nisi etiam dies alius festus incidisset. & sic à Paulo & Barnaba factum fuisse declarat proximus versiculus, & quod postea dicitur de totius ciuitatis altero proximè sequuto sabbato in synagogam concursu, Paulo & Barnaba interea quosuis erudientibus. Vulgata, *sequente sabbato*, ita vt εἰς pro ἐν & μεταξὺ pro καθεξῆς accipiatur.

¶ *Exponerentur*, λαληθῆναι. Vulg. *vt loquerentur.* Atqui non temere Lucas verbo passiuo vsus est, ex quo intelligitur pios istos vero cognoscendæ veritatis studio incensos, petiisse ea quæ audire cœperant sibi copiosiùs dici, id est explicari.

43 *Solutóque conuentu*, λυθείσης δὲ τῆς συναγωγῆς. Vulgata, *Quámque dimissa esset synagoga*, impropriè & obscurè. Sic autem significatur, Iudæos quidem plerosque verbis Pauli offensos, non sine graui animi offensione è cœtu excessisse, aliis verò contrà vsque adeo placuisse Pauli orationem, vt iterum illum audire minimè dissimulanter optarent, & ita solutum fuisse conuentum.

¶ *Religiosis proselytis*, σεβομένων προσηλύτων. Ita solet Lucas in hoc libro vocare extraneos Iudaismum amplexos, siue circuncisos (quales fuisse videntur quos proselytos appellat, adscititios nimirum Iudæos,) siue incircuncisos, cuiusmodi erat Cornelius, quem non σεβόμενον sed φοβούμενον appellauit, re ipsa videlicet & corde, quanuis nondum aperto externo cultu, Iudæum. Vulgata, *Colentes* barbarè interpretatur.

¶ *Qui*, οἵτινες. Videlicet Paulus & Barnabas. Multo enim est probabilius Iudæos istos & proselytos ab illis quam illos ab istis fuisse confirmatos. ¶ *Persuaserunt eis*, ἔπειθον αὐτούς. Vulgata & Erasmus, *Suadebant eis*, quod non placet. Gratiam autem Dei appellat gratuitã in vno Christo iustificationem de qua disseruerat, Pharisaicæ doctrinæ oppositam.

44 *Sequente*, ἐρχομένῳ. Id est ὑπερχομένῳ. ¶ *Propè*, σχεδόν. Syrus & Arabs hanc particulam non habent.

45 *Iudæi*, οἱ Ἰουδαῖοι. Arabs interpres legit οἱ ἱερεῖς, *sacerdotes*, idque præter morem, quum non soleant in his libris commemorari sacerdotes, nisi quum de Hierusalem agitur. ¶ *Inuidia*, ζήλου. Vulgata & Erasmus, *Zelo*. Vide Iohannem cap. 2. vers. 17. ¶ *Contradicentes ac blasphemantes*, ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες. Neque vulgata Latina, neque Syra, neque Arabica editio legit ἀντιλέγοντες καὶ: quod etiã videtur redũdare.

46 *Decernitis*, κρίνετε. Id est, hoc vestro facto, quasi sententia in vosipsos lata, statuitis ac decernitis. Vulg. & Erasm. *Iudicatis*: rectè quidem, sed ambiguè. Posset enim hoc ad mentis iudicium referri, quasi isti animi sui iudicio & apud se statuerent se hac Dei gratia indignos esse, vt facere solent qui peccatorum suorum sensu tanguntur: qui quidem primus est ad salutem gradus, modò tristitia sit secundum Deum. Id verò in istos non cadit.

47 *Dominus*, ὁ Κύριος. Subaudi מימרא (*Iemor*) *dicens*, ex Hebr. idiotismo. Syrus & Arabs addunt καθὼς γέγραπται, Sicut scriptum est.

48 *Sermonem Dei*, τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Syrus & Arabs legerunt τὸν Θεὸν, *Deum*. Et certè insolens est illud dicendi genus. In meo vet. cod pro ἐδέξαντο legitur εὗρον, *inuenerunt*.

¶ *Ordinati*, τεταγμένοι. Ergo vel nõ omnes erant vitæ æternæ destinati, vel omnes crediderunt, vel hoc temerè dictum est à Luca: quod absit vt vel in mentem nobis veniat. Agitur autem hic non de præscientia simplici, sed de ordinatione æterna, & ita quidem vt ei subiiciatur fides. Hoc velim considerent illi qui præscientiam Dei à Decreto separant, quique præuisam fidem faciunt electionis causam. Sed & hic locus manifestè ostendit quàm parum solida, atque adeo (quod cum bona quorundam veterum pace dictum sit) quàm inepta sit illa distinctio verbi actiui προορίσαντος à passiuo καταρτισμένα: quam nonnulli excogitarunt vt eluderent Pauli disputationem de æterna Dei prouidentia, Rom. 9. v. 22. & 23. Cæterùm Vetus interpres pro *Ordinati* conuertit *Praedestinati*, quã Græcè non sit scriptum προωρισμένοι, vel προκεχειρισμένοι, vt solet transferre. Sed tamen eadem prorsus manet sententia. Nam si crediderunt qui ordinati erant ad vitam, certè ordinatio hæc fidem antegreditur, ac multo magis ipsa fidei effecta. Itaque Dei decretum primo loco statuatur necesse est, non tantùm tempore, (est enim æternum) sed etiam causarum ordine: quum cætera quæ ad salutem spectant, sine vlla exceptione illi subiiciantur, vt effecta subordinata causæ.

49 *Perferebatur*, διεφέρετο. Vulg. *Disseminabatur*, vt videatur legisse διεσπείρετο.

50 *Religiosas & honestas*, σεβομένας καὶ εὐσχήμονας. Significat Lucas mulieres Mosaicam legem amplexas, quibus incognitus erat Christi aduentus: quales etiam Romæ fuisse plurimas conquerũtur profani poetæ. Patebat igitur Iudæis aditus ad illarum simplicitatem tentandam, vtpote quæ excitandæ persequutioni maximè essent opportunæ, persuasis videlicet maritis qui plurimum poterant

potentant. Addit enim Lucas istas fuisse πρώτας, primariæ videlicet auctoritatis: quamobrem etiam Syrus interpretatur, acsi scriptum esset πλουσίας, diuites. Et Græci in hunc locum dicunt has esse quas Romani Matronas vocant, Gallicè, *femmes d'estat.*

IN CAP. XIIII.

2 *Qui verò incredduli fuerunt*, οἱ δὲ ἀπειθοῦντες. Siue, qui non paruerunt doctrinæ, quam sibi persuaderi noluerunt. Nam antithesis τῆ πειθοῖ ostendit ἀπειθεῖν & ἀπιστεῖν interdum confundi.

¶ *Malè affectos reddiderunt*, ἐκάκωσαν. Vulgata, *Ad iracundiam concitauerunt*, id est παρώργισαν: vt solent Græci interpretes cõuertere verbũ רעע (*bichbis*) Erasmus, *Corruperunt*, quo vocabulo vtuntur quidem Iurisconsulti, sed tum demum vbi agitur de eo vel qui in æstimationem venit, vt seruo vel ancilla: vel quem nostra interest non fieri deteriorem, vt qui in nostra sunt potestate. Hicergo ponitur τὸ κακοῦν significatione nonnihil diuersa, quum alioquin hoc vocabulum alibi soleat vsurpari pro Opprimere siue affligere, seu damnum aliquod inferre: vt suprà 12. 1. adeo quidem vt hoc quoque sit ἅπαξ λεγόμενον. rectè tamen & eleganter vsurpatum à Luca, quoniam isti de quibus agitur, & malis artibus & ad improbè agendum sunt à Iudæis inducti: quo modo corruptionem definit Vlpianus. Cæterùm quod scribit Beda in Græcis codicibus post κατὰ τῶν ἀδελφῶν, *aduersus fratres*, adscribi ὁ δὲ Θεὸς εἰρήνην ἐποίησεν, Deus autem pacem fecit, pro quo in aliquibus codicibus Latinis legitur Dominus autem citò dedit pacem, in nullo nostrorum exemplarium legitur: nec tamen videtur malè conuenire, vt cum his cohæreat, quod mox subiicitur de diuturniore Pauli & Barnabæ in eo loco commoratione, & quidem adiecta particula μὲν οὖν, igitur, pro qua videtur alioqui potius scribendum fuisse μέν τοι, tamen.

3 *Liberè loquentes*, παρρησιαζόμενοι. Vulgata, *Fiducialiter agentes*. Erasmus, *Fortiter agentes*. Ego, quum hîc agatur de Euangelij prædicatione, puto retinendam propriam significationem τῆ παρρησιάζεσθαι. Dicitur autẽ id propriè de loquendi libertate. ¶ *Freti Domino*, ἐπὶ τῷ Κυρίῳ. Hebr. בעזר [*baiehouah*] quem Hebraismum non satis videaris exprimere si ad verbum conuertas, In Domino.

Per manus. διὰ τῶν χειρῶν. Vide sup. 5. 12.

5 *Ad res iniurijs afficiendas*, ὕβρισαι. Vel vt Vulg. *Vt eos contumelijs afficerent*. Sic enim mihi videtur Vetus interpres rectius conuertisse quàm Erasmus, *Vt vim adferrent*: id est βιάσασθαι.

7 *Euangelizarunt*, ἦσαν εὐαγγελιζόμενοι. In illo meo vetustissimo codice ista subiiciuntur, quæ tamen neque in Syra neq; in Arabica interpretatione, neq; in Latinis ferè vllis codicibus reperiuntur, & tamen testatur Beda in Græcis legi, καὶ ἐκινήθη ὅλον τὸ πλῆθος ἐπὶ τῇ διδαχῇ αὐτῶν. ὁ δὲ Παῦλος καὶ Βαρνάβας διέτριβον ἐν Λύστροις. Id est, *Et tota multitudo commota fuit super eorum doctrina. Paulus autem & Barnabas Lystris versabantur.*

8 *Pedibus captus*, ἀδύνατος Vulgata, *Infirmus*. Erasmus, *Debilis*, neuter satis expressè. Ad verbum, *impotens*, vt Gallicè dicere solemus *impotent*, Latinè non item. ¶ *Ambulauerat*, περιεπεπάτει. Sic reposui ex meo vetustissimo codice, quum alioqui mendosè legi soleat περιεπεπάτει.

9 *Et vidisset*, καὶ ἰδὼν. Claudo videlicet tum Pauli oratione, tum aliis signis à Paulo editis excitato, & ipso vultu significante quòd aliquid opis à Paulo sperare: vt is qui Christo dicebat, Domine si vis, potes me mundare.

¶ *Liberatum iri*, τῷ σωθῆναι. Ab hac videlicet imbecillitate. Nam haud satis scio an de æterna salute sit istud accipiendum: quamobrem etiam liberandi vocem hoc quidem loco vsurpaui, vt planior esset oratio, etsi non vbique id obseruaui.

10 *Surge*, ἀνάστηθι. In quinq; manuscr. codicibus & Complutensi editione, atq; adeo in Syra & Arabica interpretatione, legitur, σοὶ λέγω ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀνάστηθι, *Tibi dico in nomine Domini Iesu Christi, surge*, &c. quã lectionem maximè probo. Ita enim solent aliquid adiicere Apostoli, ex quo intelligat turba, ipsos non sua sed Christi virtute agere quod agunt: quum Christus contrà soleat suo iure imperare, vt qui nimirum sit αὐτοκράτωρ. Apparet tamen ex Theophylacti scholiis eum hæc non legisse, vt qui dicat, quoniam Paulus nó protulerat Christi nomen, neq; dixerat,

In nomine Iesu, inde factum vt Lystrenses ipsum existimarint Deum esse. Sed vana est admodum hæc coniectura.

13 *Tauros vittatos*, ταύρους καὶ στέμματα. Rem vnam duabus vocibus explicauit. i. ἓν διὰ δυοῖν (vt grammatici loquuntur) vt in illo Virgilij, --*pateris libamus & auro*: id est, inquit Seruius, aureis pateris. Idem, *Victori velatum auro vittisque iuuencum*. Ideo *vittatos* malui quàm *coronatos* dicere.

¶ *Ad vestibula*, ἐπὶ τοὺς πυλῶνας. Id est, vt plerique exponunt, ad ipsius templi suburbani porticus. Sed est fortassis enallage numeri, pro ἐπὶ τῶ πυλῶνος. vt etiam scribitur in vno manuscr. codice, id est *pro vestibulo*, vt earũ ædium vestibulum intelligatur in quas diuerterant Apostoli. Neq; enim frustra dixit Lucas, templum ipsum Iouis extra vrbẽ fuisse: & probabile est Apostolos ad illud Idolotum templum minimè subsistere cõsueuisse, quum id nequaquam hîc dicatur, sed Sacerdotem potius non iam ad deorum aras, sed ad ipsos (vt arbitrabatur) deos victimas adduxisse, quam sententiam sequutus est Syrus interpres. Denique gesta hæc sunt intra vrbem, vt apparet ex versic. 19.

14 *Diruptis pallijs*, διαῤῥήξαντες τὰ ἱμάτια. Vide Mat. 26. 65.

15 *Iisdem obnoxij affectionibus*, ὁμοιοπαθεῖς. i. mortales vt vos estis, & eiusdem atque vos humanæ naturæ participes. Nam πάθη vocant in genere quęcunque homines ab æterna illa & incorporea & inuariabili natura diuina secernunt. Vulg. *Mortales* interpretatur, nimium anguste, adeo vt penè videri possit aliud quippiam legisse. Erasmus, *Iisdem obnoxij malis*, ambiguè.

¶ *Annuntiantes vt vos*, εὐαγγελιζόμενοι ὑμᾶς. Ita sum interpretatus, quoniã mollius cohæret pronomẽ ὑμᾶς cum verbo ἐπιστρέφειν. quamobrẽ etiam non retinui Euangelizandi verbũ, quanuis etiã cum quarto casu construatur ἀμπελόεντας, infrà versu 21. & 16. 10. & suprà, 13. 32. Sed in meo vetustissimo codice rectius fortasse legitur εὐαγγελιζόμενοι ὑμῖν τὸν Θεὸν, ἵνα ἐπιστρέψητε, &c. Id est, *Euangelizantes vobis Deum, vt conuertamini* &c. ¶ *A vanis istis reb.* ἀπὸ τούτων τῶν ματαίων. Ex Hebręorum more idola vocat τὰ μάταια, id est (vt illi loquuntur) הבלים [*habalim*]

16 *Suis ipsarum vijs incedere*, πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν. Heb. להלוך בדרכיהם (*lahaloch bedarcheihem*): id est ex arbitrio suo viuere: nulla ipsis præscripta ratione religionis. Nam Hebræorum more, Ambulare posuit pro Viuere, & Viam pro vitæ ratione.

17 *Bona tribuendo*, ἀγαθοποιῶν. Arabica interpretatio istud non habet. Meus autem vetustissimus codex legit ἀγαθοποιῶν οὐρανόθεν ὑμῖν, *benefaciens cælitus vobis*, & Syrus interpres, ἀγαθοποιῶν αὐτοῖς οὐρανόθεν, *benefaciens ipsis cælitus*, Idque meo iudicio rectius. ¶ *Nobis*, ἡμῖν. Quatuor vetusti codices & meus vetustissimus habent ὑμῖν, *vobis*, & mox ὑμῶν, *vestra*. Syrus autem & Arabs legerunt αὐτοῖς, *eis* & αὐτῶν, *eorum*.

¶ *Fructibus edendis apta*, καρποφόρους. Vulgata, *Fructifera*. Ego malui perspicuitati studere, sequutus ea in re Syri & Arabis interpretis vestigia. Cæterùm si probasset Paulus Sibyllarum χρησμοὺς, mirum ni aliquam eorum mentionem apud istos fecisset.

18 *Ne ipsis sacrificaret*, τὸ μὴ θύειν αὐτοῖς. In quatuor manusc. codicibus additur, ἀλλὰ παρεκάλουν αὐτοὺς εἰς τὰ ἴδια. Διατριβόντων δὲ αὐτῶν καὶ διδασκόντων, ἐπῆλθον ἀπὸ Ἀντιοχείας. Id est. *Sed vnusquisque domum suam abiret. Ipsis autem (illic) versantibus ac docentibus superuenerunt ab Antiochia*, &c. quod posterius membrum legit etiam Beda, & in vetustissimo codice inueni.

19 *Qui persuasa turba*, καὶ πείσαντες τοὺς ὄχλους. In iisdem quatuor exemplaribus scribitur, καὶ διαλεγομένων αὐτῶν παῤῥησίᾳ, ἀπίθησαν τοὺς ὄχλους λόγοις κατ' αὐτῶν, λέγοντες, ἐπ' οὐδὲν ἀληθῆ λέγουσι, ἀλλὰ περὶ κενῶν ψεύδονται. Id est. *Et ipsis confidenter disputantibus, persuaserunt turbæ vt ab iis deficeret, quod dicerẽt eos nihil veri dicere, sed in omnibus mentiri*.

21 *Discipulos multos adiunxissent*, μαθητεύσαντες. Vul. & Eras. *quũ docuissent* perperam. Nec enim τὸ μαθητεύειν hîc declarat τὸ διδάσκειν, sed docendo ad Christi fidem adducere: vt rectè quoq; explicat Syrus interpres. Discipulorũ enim nomẽ in iis regionibus adhuc vsitatum erat significandis Christianis. Vide Matt. 28.

22 *Oportere*, δεῖ. Subaudini participium *Dicentes*, quod etiam expressit Syrus interpres. Arabs autem expun-

&a

ea copula καὶ legit, ὅτι δεῖ, *quòd oporteret*, idque, vt opinor, rectius.

23 *Per suffragia creassent*, χειροτονήσαντες. Ortum est hoc verbum ex Græcorum consuetudine, qui porrectis manibus suffragia ferebant. Vnde illud Ciceronis pro L. Flacco, *Porrexerunt manus: psephisma natum est*. Est autem notanda vis huius verbi, vt Paulum ac Barnabam sciamus nihil priuato arbitrio gessisse, nec vllam in Ecclesia exercuisse tyrannidem: nihil denique tale fecisse quale hodie Romanus Papa & ipsius affectæ, quos ordinarios vocant. Quidam hoc referre malunt ad manuum impositionem, quæ & ipsa sit prorsus necessaria: & hoc prætextu arrepto, vocationem nostram irritam esse dicunt, quoniam Ordinarij, quos vocant, nobis manus non imposuerunt, siue quòd non simus in Romana Ecclesia consecrati. Respondeo, ex ipsis canonibus quos iactant, irritam esse consecrationem cui non præierit legitima electio, aut quæ fit ab excommunicato. Ostendant autem ipsi vel vnum in tota illa hierarchia qui legitimè sit vocatus, imò qui non sit centies ipso iure excommunicatus, si ipsis eorum Synodis stetur. Nos igitur cur ab illis impositionem manuum peteremus. aut quo iure ipsi nobis eam tribuerent? Habemus autem nos, Dei beneficio, certas nostræ vocationis notas, legitimo ab Ecclesiis nostris & vitæ & doctrinæ testimonio (per Dei gratiam) ornati, & ab iisdem electi, ac demum etiam inuocato Dei nomine in nostro ministerio confirmati. cui Dominus (vt spero) electis tum furibus, tum mercenariis, benedicet.

¶ *Per singulas Ecclesias*, κατ' ἐκκλησίαν. Sic antea dixit Lucas, κατ' οἶκον, pro *Domatim*. ¶ *Presbyteros*, πρεσβυτέρους. Id est pastores, diaconos, & alios Ecclesiæ gubernationis præfectos. Hic enim, vt alibi sæpe, generaliter accipitur presbyteri nomen.

25 *(Domini) sermonem*, τὸν λόγον. In tribus codicibus manuscr. & Syra & Arabica interpretatione, diserte additur τοῦ Κυρίου: quod expressimus, vt magis esset perspicua oratio.

¶ *Attaliam*, εἰς Ἀτταλείαν. Ridiculum est quod in quibusdam Latinis codicibus pro Attaliam legitur Italiam. Magis excusanda est eorum imperitia qui Mattaliam scripserunt, in nomine tantùm decepti. Est autem Attalia vrbs Pamphyliæ maritima, Lyciæ finibus proxima: ideóque apud Stephanum Lyciæ attributa. Nam in Græco Stephano corruptè excusum est λυδίας pro λυκίας. quem crassissimum errorem miror nō fuisse ab Erasmo animaduersum, quum Lydiæ littora ad Occidentem exposita mari Ægeo, non paruo tractu absint à Lycia ac Pamphylia in Meridiem obuersis.

26 *Antiochiam*, εἰς Ἀντιόχειαν. Græca scholia legunt, εἰς Μίλητον, *Miletum*, sed perperam.

27 *Per ipsos*. μετ' αὐτῶν. Hebr. בהם [*bahem*.] Nec enim μετὰ hoc loco propriè declarat σὺν, sed potius διὰ, id est causam instrumentalem, cui solent Hebræi præpositiones adiungere, vt suprà, 13. 17. & Lucas proximo capite 15. 11. δι' αὐτῶν scribit. Malè ergo Vulg. & Erasm. interpretati sunt, *Cum illis*: & Castellio quoque nihilo melius conuertit *Secum*. Sic Gallicè dicimus *faire auec vn baston* pro *d'vn baston*. Sed accuratè distinguēda est causa instrumentalis & externa, ab interiore & verè sola efficiente causa, vt vni Deo in solidum gloria istius conuersionis attribuatur. 1. Corinth. cap. 3. versu 7.

IN CAPVT XV.

1 *Quidam*, τινές. Nempe Cerinthus cum suis, vt testatur Epiphanius κατὰ κεφαλαίων. ¶ *Mosis*, Μωϋσέως. Syrus legit, τῷ νόμῳ, *legis*.

2 *Repugnantia*, στάσεως. id est, ἀδιαστάσεως. Vulgata & Erasmus, *Seditione*: & fateor στάσει & πόλεμον, sic à Plat. lib. 5. de republ. distingui, vt illa sit ὅταν τῷ οἰκείῳ, istud ὅταν τῷ ἀλλοτρίῳ: sed quum & στάσεως & συζητήσεως, vocabulum hîc videatur Paulo ac Barnabæ, idque non sine magna ipsorum laude tribui, nullo modo videtur huic loco conuenire seditionis nomen.

¶ *Constitutum fuit*, ἔταξαν. Vulgata, *Statuerunt*. Quod autem hic adiectum inuenio in meo vetustissimo codice, etsi nolim temerè in contextū admittere, quū id nusquam alibi inueniam, mirè tamē hunc locum illustrat. Est autem huiusmodi: Ἔλεγε γὰρ ὁ Παῦλος οὕτως μένειν

κεσθαι ὀφείλουσι, διϊσχυρίζοντο· οἱ δὲ ἀπελυθότες ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ παρήγγειλαν αὐτοῖς, τῷ Παύλῳ καὶ Βαρνάβᾳ καί τισιν ἄλλοις, ἀναβαίνειν πρὸς τοὺς Ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους εἰς Ἱερουσαλὴμ, ὅπως κριθῶσιν ἐπ' αὐτῶν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου. i. *Paulus enim magna contentione dicebat vt sic manerent sicut crediderant:* (id est, vt incircuncisi vocati circuncisionem non accerserent, 1. Cor. 7. 18. & Gal. 5. 2.) *qui verò ex Hierosolymis aduenerant denuntiabant illis, Paulo* videlicet *& Barnabæ, & alijs quibusdam, vt ascenderẽt ad Apostolos & Seniores Hierosolymam, iudicijs sub illis super hac quæstione subituri.* i. iudices illis ferebant Apostolos & Seniores Hierosolymitanos.

3 *Deducti*, προπεμφθέντες. Additi sunt ergo comites ab Ecclesia, nempe ne viderentur illi vel causam suam agere, vel ab Ecclesia Antiochena dissentire.

5 *Sed (aiebant)* &c. ἐξανέστησαν δέ τινες τῶν ἀπὸ τῆς αἱρέσεως, &c. Hunc locum video omnes perinde interpretari acsi essent verba Lucæ, quasi quum suam expeditionem narrarent Paulus ac Barnabas, insurrexerint qui Circuncisionem vrgerent. quod mihi non fit admodum probabile, sed potius illos, exposita sua expeditione, subiecisse controuersiam illam Antiochiæ excitatam, cuius causa ipsi Hierosolymam venerant. Puto igitur esse illorum verba, non Lucæ: ideóque addidi verbum Aiebant, vt ostenderem transitionem esse ab obliqua oratione ad rectam, cuius simile exemplum extat Luc. 5. 14. & 7. 4. & 5. & infrà, 26. 36. & 17. 3. & Deut. 2. 13. Sed & apud disertos scriptores huiusmodi ellipsis in narrationibus elegãter vsurpatur. Sic enim Cæsar, Coniurationem nobilitas fecit, & ciuitati persuasit vt de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus præstarent, totius Galliæ imperio potiri. Pro, Dixit enim perfacile esse, quod quidem dicẽdi genus innumerabilibus penè locis apud Titum Liuium inuenias. Rursum tamen hic habet aliquid vt in obliqua oratione positum meus vetustissimus codex, nempe, οἱ δὲ παραγγείλαντες αὐτοῖς ἀναβαίνειν πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, ἐξανέστησαν λέγοντες. τινὲς ἀπὸ τῆς αἱρέσεως &c. Id est, *Qui verò denuntiarant illis vt ascenderent ad presbyteros, consurrexerunt dicentes quidam ex secta* (videlicet) *Pharisæorum.*

¶ *Ipsos*, αὐτούς. Gentes videlicet, de quibus egerant, superiore cap. v. 27.

7 *Iampridem*, ἀφ' ἡμερῶν ἀρχαίων. Heb. ימי קדם [*ieme kedem*] pro quo Vulgata & Erasmus habent ad verbum *A diebus antiquis*: quo genere dicendi significatur plerunq; tempus antiquissimum, vt Deuter. 4. 32. & 32. 7. hîc autem designãtur quæ non ita multo post Stephani mortem acciderant.

¶ *Inter nos*, ἐν ὑμῖν. Hebr. בנו [*banu*,] pro ממנו [*minimenu*] *Ex nobis*, vt vertit Arabs interpres, seu מבינינו [*mibbenenu*] ex medio nostri, i. ex hoc nostro cœtu. Ponitur enim sæpe ב, id est ו, pro מן [*min*] vel כין [*chen:*] vt 1. Paral. 11. 20. nisi malimus interpretari ἐν ὑμῖν, *nos*, vt Petrus plurali numero de se loquatur. Nisi construitur apud Hebræos verbum, בחר [*bachar.*] Vulgata ad verbum *in nobis*, barbaré. Syrus autem ב interpres hoc non legit. Nonnulli ad loci ac personarum circunstantiam referunt: quasi hoc pertineat ad ἔθνη, vel ad verbum ἀκοῦσαι. vt sit hic sensus, Deus elegit vt per me Gentes audirent verbum Dei inter nos: vel, vt Gentes, quæ inter nos sunt, ex me verbum Dei intelligerent. sed hæc traiectio dura est, neque (vt opinor) vllo modo necessaria. Quidam etiam exponunt Inter nos, Præsentibus seu testibus nobis: quæ sententia vt conueniret, videtur potius dicendum fuisse ἐν ὑμῖν, inter vos. Ego puto interpretationem illam, quam sequutus sum, simplicissimam ac verissimam esse. Perinde enim est acsi diceret Petrus, Quid tam longa disceptatione opus est? non verebor de meipso dicere quod verum esse omnes nostis, me videlicet ex hoc nostro cœtu ac numero delectum esse à Deo, ex cuius ore gentes intelligerent & amplecterentur Euangelicam doctrinam. Itaque quum *Inter nos* siue *Ex nobis* dicit Petrus, XII Apostolorum cœtum intelligit, qui videntur peculiariter ad eum diem fuisse circuncisioni destinati, sicut Paulus Gentibus: eo duntaxat excepto quòd Petrus primitias Gentium obtulit Deo. Quamobrem distributionem illam prouinciarum mũdi inter duodecim Apostolos factam, cuius meminerunt veteres, puto vel commẽtitiã esse, vel, si modo fuit, certe

Iudæorum

Iudæorum causa fuisse institutam, aut certè factam post Hierosolymitanam hanc Synodum, quum iam passim Gentes in regnum Dei irrumperent.

¶ *Elegisse me*, ἐξελέξατο. Id est, habito inter nos delectu voluit. Nam ἐκλέγεσθαι ponitur in hoc loco ἀμεταβάτως: quod ne cui scrupulum iniiceret, suppleuimus pronomen, quod etiam exprimit Arabica interpretatio.

9 *Nihilque*, καὶ οὐδέν. In eo videlicet beneficio quod omnibus credentibus commune est, qualitate tamen non quantitate.

¶ *Fide ab ipso purgatis cordibus eorum*, πίστει καθαρίσας τὰς καρδίας αὐτῶν. Insignis locus, quo fides qua iustificamur, & renouamur, & quæ proprium est electorum donum, vt causa tantùm instrumentalis, à causa propriè efficiēte, patre videlicet per filium Mediatorem, discernitur.

10 *Tentatis Deum*, πειράζετε τὸν Θεόν. Sic vbique Græci legunt, & Syrus quoque & Arabs interpres. Hieronymus tamen quadam ad Augustinum epistola, non addit *Deum*. & certè mollior est orationis structura, nec sensui quidquam detrahitur si legatur, *Quid tentatis ingum imponere*.

12 *Tota illa multitudo*, πᾶν τὸ πλῆθος. Hic rursum habet aliquid vetustissimus meus codex obseruatione dignū, nempe, συγκατατιθεμένων δὲ τῶν πρεσβυτέρων τοῖς ὑπὸ τοῦ Πέτρου εἰρημένοις ἐσίγησε πᾶν, &c. id est, *Assentientibus autem Senioribus ijs quæ à Petro dicta fuerant, tacuit tota multitudo*. Multitudinis autem nomine intellige non totam Ecclesiam, vtpote quæ nondum esset tota adiuncta, sed totum Apostolorum & Seniorum cœtum, vt apparet suprà ex vers. 6. quos ab Ecclesia distinguit vers. 4. & mox vers. 22. Fuit enim πρόβλημα quod postea ad totam Ecclesiam relatum est, sicut initio coram tota Ecclesia fuerat quæstio proposita, vnde apparet quæ vera sit legitimæ & veræ Apostolicæ Synodi ratio, ab omni tam ὀχλοκρατίᾳ quā ὀλιγαρχίᾳ, ac multo etiam magis ab Antichristiana Tyrannide procul remotæ. Itaque τὸ πλῆθος rectè conuertit Syrus interpres ܟܢܫܬܐ [*kenscha*] id est cœtum, vt ἐκκλησίαν ܥܕܬܐ [*bidathah.*]

¶ *Quanta*, ὅσα, id est πλήνα, siue quàm multa. Pertinebat enim hoc maximè ad propositam quæstionem, & confirmandum Petri argumentum.

14 *Symeon*, Συμεών. Hebr. שמעון [*Schimbon,*] sicut etiam pleraque exemplaria scriptum habent 2. Petr. 1. 1. quum aliis omnibus locis dicatur Σίμων שמון [*schimon*] Simon. Sed videtur à Græcis Simon pro Simeon corruptè dici, propterea quod literam ע non possunt exprimere. Neque enim alioqui duo illa Hebræa idem nomen declarare facilè concesserim. ¶ *Ex ipsis*, ἐξ ὀνομάτων. Antecedens priore loco omissum, positum est in posteriore, relatiui loco, ex Hebræorum idiotismo, quem si serues, obscurior fiet oratio. ¶ *Nomini suo*, τῷ ὀνόματι αὐτοῦ. Hebr. לשמו [*lischmo*] Est autem ἀποφρασιτικῶς dictum Nomini suo, pro Sibi: aut huc respexit Iacobus, quòd sancti à Christo cognominantur Christiani.

17 *Vt requirant*, ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν. Hebræa veritas habet, Vt possideant reliquias Edom. Sed idē sensus est, quum eos demum possideat Ecclesia qui Dominum requirunt. Videntur tamen Græci interpretes pro אדום [*edom*] legisse אדם [*adam.*] Nonnulla præterea omissa sunt quæ in Græca editione extant: sed ita tamen vt de sententia ipsa nihil detraxerit Lucas. ¶ *Reliqui homines*, οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων. Hellenismus, vt Plinius Nigras lanarum, & Degeneres canum dixit. Reliquos autem homines vocat Gentes, vt explicatur altero membro huius versiculi, populos videlicet omnes vltra illum veterem.

¶ *Super quos*, ἐφ' οὓς, Hebraismus, id est quæ à Christo Christianæ cognominatæ fuerint.

18 *Nota sunt*, &c. γνωστὰ, &c. Complutensis editio legit ἃ ἐστὶ γνωστὰ ἀπ' αἰῶνος αὐτῷ. id est, *quæ sunt ei nota ab æterno* siue *ab omni æuo*. Nam γνωστὸν, id est עולם [*holam*,] hoc loco ita oportet explicare. Sensus autem est, causam non esse cur ista legalium rituum abrogatione quisquam offendatur. Nam Deo sic visum esse, cui optima constet suorū consiliorum ratio. Vulgata, *Notum est à seculo Domino opus suum*, γνωστὸν ἀπ' αἰῶνος ἐστὶ τῷ κυρίῳ τὸ ἔργον αὐτοῦ, vt etiam legitur in meo vetustissimo codice.

19 *Censeo*, κρίνω. Vulgata, *Iudico*, quod

nimis imperiosum videri posset, nisi addatur τὸ κατ' ἐμέ. id est, quòd ad me attinet, vt legisse liquet Irenæum citantem hunc locum libro 3. cap. 12.

20 *A pollutis per simulachra*, vel vt Vulg. *à contaminationibus idolorum*, ἀπὸ τῶν ἀλισγημάτων τῶν εἰδώλων. Id est ab idolothytis, vt postea nominatur in Epistola. Nec tamē hoc impedit quominus voce ἀλισγημάτων repetita ἀπὸ τε κατ, possimus hunc locum sic quoque interpetari, *A pollutionibus idolorum, & scortationis, & suffocatorum, & sanguinis.* ¶ *Et scortatione*, καὶ τῆς πορνείας. Vel, *& scortationis*, vt modò diximus. Vulgata suo more *fornicationem* dicere maluit. Cæterum duæ hic quæstiones occurrunt, de quibus in gratiam lectoris dicam quæ mea sit sententia. Primùm ergo quæritur cur nulla circuncisionis nec aliorum rituum legalium hic fiat mentio, quùm eò vsque sese demiserit Paulus, vt Iudæos infirmos lucrifaceret, vt infrà 16, & 18.18, & 21.26. Respondeo diuersum fuisse Iudæorum ad Christum conuersorum, & reliquorum populorum Euangelium amplexorum cōditionem quod ad infirmos conuersos Iudæos lucrifaciendos: sicut aliud fuit quærere an alij populi ad circuncisionem, & reliquos ritus veteris fœderis, recepto Christo essent adstringendi, quàm disceptare an Iudæi ad Euangeliū conuersi, suos circuncidere, & legales adhuc ritus obire tenerentur. Non fuit autem de Iudæis, sed de istis propriè in hac synodo quæsitum. Cæterum extra controuersiam est, neque illos ad legem nunquam illis impositam adstringi potuisse, neque Iudæos ad abrogatam Christi aduentu legem fuisse amplius obligatos. Sed tamen tantisper dum promulgatum esset Euangelium, (quod tempus mihi quidem videtur commodè & verè destructione templi, & totius politiæ Iudaicæ abolitione definiri) dandum aliquid fuit Iudæorum in his ritibus educatorum, & quibus Moses adhuc singulis sabbatis in synagogis, more maiorum, proponebatur, infirmitati. Hæc autem συγκαταβάσις in hac synodo (in qua non quousque Iudæi Christiani aliis Iudæis lucrifaciendis sese demittere tenerentur, sed quantum alios populos Christum itidem amplexos tribuere Iudæis infirmis oporteret, disceptatum fuit) ad certa duntaxat capita fuit reuocata, veluti necessaria, quoniam videlicet ad mutuū vitæ vsum communem pertinebant in prouinciis, vbi collectæ erant ex Iudęis & aliis populis Ecclesiæ, & vbi nulla de aliis illis ritibus legalibus potuit cōtrouersia exoriri, quos non alibi quàm Hierosolymis exigere aut exercere poterant Iudęi. Quousque verò Christiani Iudæi aliis Iudæis lucrifaciendis, aut paulatim cōfirmādis de sua libertate aliquid in ipsius vsu remittere tenerētur, (multo certè longius) & verbis docuit Apostolus & re ipsa locis ante citatis, & 1.Cor. 9.10. Altera est quæstio quid Scortationis nomine intelligatur. Quū enim hîc de rebus per se liberis & concessis agatur, quibus tamen ex charitatis lege, & quatenus earum vsus Iudæis infirmis nocuisset, abstinendum esset, mirum est inter illas fieri mentionem Scortationis, quæ certè nunquam in Ecclesia fuit ἀδιάφορος. Respondetur hoc fuisse tribus aliis rebus adiaphoris adiectum, non quòd illarum similis sit scortatio, sed quod ita corrupti essent, in Græcia præsertim, & aliorum quoq; populorum mores, vt scortari, sicut inquit Comicus, apud ipsos flagitium non esset. Sed hæc responsio mihi non satisfacit. (Nam de hac re non legimus in Synodo quæsitum, & neque κατὰ τ, neque tantùm præsentis necessitatis causa, vt illa tria, sed præcisè & ἁπλῶς scortatio inhibenda fuit, vt fecit Apostolus diserte 1.Corint. 6, disputationem ingrediens de recto Christianæ in rebus mediis libertatis vsu. Hæc autem expositio fortassis in causa fuit diuersæ collationis huius vocabuli. Nam hic quidem secundo, in synodi verò Epistola quarto loco velut à reliquis separatum in Græcis codicibus nunc legitur. Contrà apud Nicephorum historiæ lib. 2. cap. 19. collocatur tertio loco ante Suffocatum. Apud Tertullianum autem libro De pudicitia, itidem vt hic secundo loco ponitur, & ita quidem vt Tertullianus causæ suæ seruiens, hunc ipsum ordinem his verbis obseruet, *Sufficit*, inquit, *& hic scrupulum esse macchiæ & fornicationi locum bonorū sui*

inter

inter idololatriam & homicidium. Interdictum enim sanguinis multo magis humani intelligimus. Hæc ille, à scopo quidem aberrans, quum nulla hic sit nisi rerum suapte natura mediarum mentio: ex quo tamē illud obseruare licet, vt hoc loco sic etiam in Synodica epistola veteres codices secundo loco, non autem quarto, scortationem collocasse. Quum igitur constet in hac Synodo de libertatis Christianæ in rebus antea quidem sub Lege inhibitis, postea verò per Christi beneficium concessis legitimo vsu quæsitū & decisum fuisse, scortatio verò propria sui significatione nunquam in Ecclesia, imò ne inter honestos quidem homines, fuerit indifferens habita: mihi omnino videtur hoc loco Iacobus, & postea Synodus, scortationis nomen, ex Prophetarum more, ad Idololatriam transtulisse, non illam crassam & sine exceptione detestandā, sed quam illorum temporum & exortæ contentionis circunstantiæ requirebant. In hanc autem sententiam me deducit Paulus huius epistolæ Synodicæ optimus interpres, 1. Cor. 8, & 10, duas species constituens huius interdicti: vnam τῶν εἰδωλοθύτων extra idolorum templum, & sacrificia: alteram coniuij in ipso idolorum templo, & ipsius sacrificij appendicem, sicut hic distinguuntur ἀσυλήματα τῶν εἰδώλων, quæ in epistola vocantur εἰδωλόθυτα, ab ipsa πορνία, siue scortatione. Nam illa quidem citrà infirmorum offensionem, vt licita concedit Apostolus sine alia exceptione: accubitum autem in Idoleo, (qualem hic, vt & cætera eiusmodi, nomine τῆς πορνίας, significari arbitror) damnat quidem, vsque adeo vt neget quenquam posse mensæ Domini & mensæ dæmoniorum esse participem. quo sensu hæc scortatio non magis est indifferens quàm altera illa, de qua hic non agi contendo: sed tamen, propter infirmos quoque fratres, hæc etiam cōuiuia vt & alterum illorum εἰδωλοθύτων vsum prohibet, 1. Cor. 8. 9, nempe ne conscientia eius qui infirmus est, hoc exemplo ad idem audendum instruatur: qua de re vitanda in hac synodo quæsitum propriè fuit. ¶ *Et suffocatis rebus καὶ πνικτῶν.* Hoc non legit Irenæus lib. 3. capit. 12. neque Cypr. libr. 3. ad Quirinum. Immò etiam reiicitur ab Ambrosio Gal. 2, quasi suppositiuum, acsi Iudæi non ex diuino præcepto sed ex traditione humana à suffocatis abstinuerint. Sed hoc verum non est, quū præcepto fundendi sanguinis omnium animantium, & interdicto esu sanguinis, euidenter comprehendatur suffocatorum & morticinorum interdictū, Tertullianus quoque Apolog., cap. 9. meminit quidem & suffocati & morticini, sed vt in esu sanguinis prohibito comprehensorum: & in libro De pudicitia, tria tantùm hîc vetita commemorat. Reperitur tamen in Græcis omnibus, & tum apud Arabem, tum apud Syrum interpretē: & verisimile est, quanuis non necessariò, fuisse hoc expressum. Qui verò hæc duo connectentes verterunt *à suffocato sanguine*, vt citatur hic locus apud Augustinum in Speculo, nulla nitūtur ratione. Cæterùm in vetustissimo meo codice & in duobus aliis manuscriptis, vt & apud Irenæum loco antea citato, & Cyprianum in extremo libr. 3. ad Quirinum, additur καὶ ὅσα μὴ θέλουσιν αὐτοῖς γίνεσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖν. id est, *Quæcunque sibi nolint fieri, alijs ne faciant.* quæ sententia latius quidem patet, sed est tamen eius συγκαταβάσεως fundamentum, de qua hic agitur.

21 *Oppidatim*, κατὰ πόλιν. Subauditur πόσας, quod additur infrà, 36. Vide suprà 3. 46.

22 *Primarios*, ἡγουμένους. Id est Ecclesiastico munere fungentes, vt maior esset legationis dignitas. Iidem alibi vocātur πρεσβύτερους, quæ omnia sunt ordinis nō gradus nomina, collegarū respectu.

23 *Per eorum manum*, διὰ χειρὸς αὐτῶν. Id est quæ ipsis committerentur Antiochiam perferenda. ¶ *Scriptis*, γράψαντες. Hæc participia respondent מכתב Makor Hebræorum, & ita excusatur Solœcophanes. ¶ *Et fratres*, καὶ ἀδελφοί. Vulg. omittit copulam, idque perperā. Distinguuntur enim hîc manifestè Apostoli & Seniores à reliquo cœtu, quū tamen omnium communi sententia & nomine scribatur epistola, re videlicet tota post antegressum προβούλευμα Apostolorum & Seniorum, in communi totius Ecclesiæ cœtu rata habita.

24 *Labefactantes*, ἀνασκευάζοντες. Vulg.

Enertentes, ἀναστρέποντες. Est autem illud contrarium τῷ καταστηναζειν καὶ οἰκοδομεῖν: hoc verò τῷ στηρίζειν, quod vtrunque frequéter apud Apostolum occurrit. ¶ *Dicentes*, λέγοντες. Vulgata totum hoc vsque ad, *Quibus non mandauimus*, non legit, quod tamen apud Irenæum & Oecumenium extat, & tum in Syra, tum in Arabica interpretatione.

26 *Iesu Christi*, Ιησοῦ Χριστοῦ. Vetustissimus meus codex addit εἰς πάντα πειρασμὸν, *Omni experimento*, siue *explorationi*, quod Gallicè dixeris, *à toute espreuue*.

28 *Necessaria ista*, τῶν ἐπαναγκες τούτων. Id est, ad quæ nos adigit præsens necessitas, nempe quòd aliter non possint Iudæi lucrifieri, non quòd ista per se ad salutem requirerentur. Itaque istud nō fuit leges conscientiæ imponere, neque Iudaismum reuehere.

29 *Et scortatione*, καὶ πορνείας. Tertullianus in tractatu De pudicitia, ita citat hunc locum, vt huic secundum gradum tribuat, qua de re diximus sup. vers. 20. ¶ *A quibus*, ἐξ ὧν, pro ἀφ' ὧν. vt habet meus vetustissimus codex. Cæterùm in Complutensi editione, tribus manuscriptis codicibus, & meo vetustissimo, ante ista reperiuntur, καὶ ὅσα μὴ θέλετε ἑαυτοῖς γίνεσθαι, ἑτέρῳ μὴ ποιεῖν, *& quæ vobis fieri nolitis, alteri non facite*, de quibus diximus suprà 20. ¶ *Bene agetis*, εὖ πράξετε. Irenæi interpres addit, *Ambulantes in Spiritu sancto*, πορευόμενοι ἐν Πνεύματι ἁγίῳ. quæ in vetustissimo etiam codice meo legūtur, eo excepto quòd φερόμενοι scribitur, id est Versantes.

¶ *Valete*, ἔρρωσθε. Syrus interpres addit בבורן [*bemarran*] *in Domino nostro*.

30 *Multitudine*, τὸ πλῆθος. Id est, ἐκκλησίᾳ πόλη, Ecclesia tota, siue, vt vertit Syrus interpres, *Toto populo*. Nec enim adhuc ad se omnia pertraxerant Episcopi, ne tunc quidem Ecclesiis noti.

32 *Prophetæ*, προφῆται. Id est doctores in Ecclesia Hierosolymitana, à qua mittebantur cum mandatis ipsorum muneri conuenientibus. ¶ *Adhortati sunt*, παρεκάλεσαν. Vel, *consolati sunt*, vt etiam in superiore vers. παράκλησιν possumus interpretari Consolationem, vel Adhortationem.

33 *Egissent aliquandiu*, ποιήσαντες χρόνον. De verbo ποιεῖν in hac phrasi diximus Matth. 20. 12. χρόνον autem dicunt Græci absolutè, pro tempore indefinito. Mihi verò non videtur aliud valere quàm χρόνον τινα, vel ὀλίγον χρόνον. Vide infra, 18. 23.

¶ *Cum pace*, μετ' εἰρήνης. Hebr. בשלום [*beshalom*,] id est fratribus bene illis precantibus, & cum bona Ecclesiæ venia. Hæc autem refero non ad illorum profectionem, sed dimissionem: ne cogamur synecdochen hîc constituere. Venit ergo vterque discedendi veniam petiturus ab Ecclesia: quæ quum eos benignè à se dimisisset, & ipsi iam profecturi viderentur, Silas tamen mansit Antiochiæ, certis de causis nimirum mutato consilio, quarum illas Lucas nō explicet. ¶ *Ad Apostolos*, πρὸς τοὺς ἀποστόλους. Vulgata, *Ad eos qui miserant illos*, πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας αὐτούς, vt scribitur etiam in vetere meo codice & puto sic declarari hoc loco, per Apostolos intelligi generaliter Ecclesiam Hierosolymitanam, non illos peculiariter sic vocatos, qui tunc fortasse pauci erant Hierosolymis, ac fortasse præter Iacobum nulli, siquidē ista sic satis diu post illam synodum habitam gesta sunt.

35 *Paulus autem*, Παῦλος δέ. Si cum Vetere interprete & Erasmo conuertas, *Paulus autem*, ista non admodum videbuntur cohærere: sed si præcedenti versiculo adieceris quod in vno codice scriptū inuenimus, pulchrè omnia cohærebunt: ista videlicet, μόνος δὲ Ἰάκωβος ἐπορεύθη, *Solus verò Iudas profectus est*.

38 [*Cognituri*] *quomodo ipsi*] *haberent*, πῶς ἔχουσι. Suppleui, vt rudioribus consulerem, quod prætermissum reddebat sententiam obscuriorem: quanuis in cōmuni sermone multa eiusmodi soleant vsurpari. Sic Dido apud Virgilium, *---equidem per littora certas Dimittam, & Libya lustrare extrema iubebo, quibus electus syluis aut vrbibus errat.*

37 *Consilium erat*, ἐβουλεύσατο. In duobus codicibus legimus ἤθελεν, *volebat*, & quidem rectius, vt opinor.

38 *Aequum censebat non assumere*, ἠξίου μὴ συμπαραλαμβάνειν. Vulgata, *Rogabat non debere recipi*, barbarè & obscurè. Erasm. *Nolebat vt adiungeretur ei*, & in meo vetustissimo codice legitur οὐκ ἠθέλησεν.

39 *Sic igitur fuit exacerbati*, ἐγένετο οὖν παροξυσμός. Vel, [*Tanta*] *igitur fuit animorum exacerbatio*. Vulg. maluit ἔστω

ἐγκλήματος vertere Dissensionem, non satis expressè: quo nomine quum meritò reprehendatur ab Erasmo, miror cur acrem disceptationem maluerit interpretari. Nam ne hoc quidem Græcis respondet:

41 *Ecclesias*, τὰς ἐκκλησίας. In meo vet. cod. hæc adiiciuntur παραδιδοὺς τὰς ἐντολὰς τῶν ἀποστόλων. vt in Latinis nõnullis libris, *præcipiens custodire præcepta Apostolorum & Seniorum*, quæ videntur repetita ex cap sequente, ver. 4.

IN CAP. XVI.

1 *Peruenit autem*, κατῆντησε δὲ, &c. Hic rursum vetustissimus meus codex habet, Ἀπελθὼν τὸ ἔθνη ταῦτα κατῆντησεν εἰς Δέρβην, *peregratis autem istis gentibus, peruenit Derben*. Est autem Derbe Isauriæ ciuitas.

4 *Iustituta*, δόγματα. vel, *Placita*, illa videlicet quorum antè facta est mẽtio. Neque enim dogmatis appellatione doctrina ipsa hoc loco intelligitur. ¶ *Ab Apostolis & Presbyteris*, ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων καὶ πρεσβυτέρων. At non à Petro vt papa œcumenico: non à Iacobo, non denique ab vno quopiam.

5 *Exuberabant*, ἐπερίσσευον. Vel, augebantur. Vulgata & Erasmus, *Abundabant*, malè, hoc quidem loco.

6 *Sermonem Dei*, τὸν λόγον. Addidi ex vetustiss. codice meo. τοῦ Θεοῦ. *Dei*, adstipulante Syra quoque & Arabica interpretatione. ¶ *In Asia*. ἐν τῇ Ἀσίᾳ. Asiam intellige propriè dictam, eámque non totam fortasse.

7 *Spiritus Iesu*, τὸ πνεῦμα Ἰησοῦ. Sic rectius non modo trium manuscr. & vetustissimi mei codicis, itidémque Syræ, & Arabicæ, veteríque Latinæ interpretationis, sed etiam expressa Cyril. auctoritate fretus lib. Thesauri 2. cap. 4. & 11. cap. 12. sicut Spiritum Christi nominat Apostolus, Ro. 8. 9.

8 *Troada*, εἰς Τρωάδα. Syrus Troada pro regione accipit, neque id immeritò, quum ita soleat frequentius vsurpari. Hic tamen pro vrbe accipi quæ, teste Plinio, Antigonia quoque & Alexandria dicta fuit, (antiquæ videlicet Troiæ reliquiæ) constat ex eo quòd mox inde soluisse dicuntur. & ex historia quę scribitur infrà, 20. 6.

10 *Collatis argumentis colligentes*, συμβιβάζοντες. Plato in Hippia minore, ἀναγκαῖόν γε συμβιβάζειν τὸ λεγόμενον: qui locus à doctissimo viro Ioach. Camerario citatus, optimè declarat huius verbi trãslatitiam significationem. Nam propriè illud ipsum significat quod Gallis *adiuster*, vt exposuimus suprà, 9. 22. & ita vsurpatur à Paulõ Eph. 4. 16. & Col. 2. 19. Itaque mihi non satisfacit Budæus qui συμβιβάζοντες interpretatur Coniicientes. Vulg. verò & Eras. multo minus, qui συμβιβάζοντες exponunt *Certi facti*, id est πληροφορηθέντες, vel συμβεβαιωθέντες, pro quo tamen potius dicendum fuerat *Certiores facti*.

11 *Neapolin*, εἰς Νεάπολιν. Ridiculum est quod de Caric Neapoli quidam tradidit hoc locò, quum hęc manifestè appareat ad Neapolin illã pertinere quæ proxima est Philippis, in ipso Thraciæ ac Macedoniæ confinio.

13 *Solebat*, ἐνομίζετο. i. vbi de more ac consuetudine haberi consueuerant cõuentus, Vetus autem interpr. deceptus huius verbi varia significatione, cõuertit *Videbatur*, id est ἐδόκει, vt etiam legitur in illo meo vetustissimo codice, quasi Paulus coniecerit ibi conuenire cõsueuisse Iudæos ad precandum, vnde factum vt quas Iudæi vocabant Synagogas à conuentu, postea dicere cœperint ab vsu precãdi, minus inepto nomine προσευχὰς, vti vocantur à Philone in legatione ad Caium.

14 *Quæ purpuram vendebat*, πορφυρόπωλις. πορφυρόπωλιν πωλοῦσα. Ideo singulari numero dicere malui purpurã, ne quis de purpuris piscibus agi putet.

16 *Ancillula quædam*, παιδίσκην τινά. Vulg. *Puella quædam*. sed conditionẽ non ætatẽ designari apparet ex eo quòd mox fiat mẽtio dominorum. ¶ *Pythonis*, Πύθωνος. Epitheton Apollinis, qui respõsa daret petentibus, παρὰ τὸ πυνθάνεσθαι, vnde Apollo Pythius, qui & Delphicus, à loco illo celebri dicebatur, cui etiam nomen fuit Pytho. Græci interpretes aliquoties in Bibliis ἐγγαστρίμυθον sunt interpretati, quòd ex obsessarũ mulierc ularum ventre oracula soletẽt edere. Hebrçi non prorsus dissimili ratione videntur (אוֹב [*ob*] & אוֹבוֹת [*oboth*] vocare, quòd mulierũ eo dæmone correptarum ventres instar vtris intumescerẽt.

19 *Abiissent*, ἐξῆλθεν. vel *Exiisset*. Sic enim venustè loquitur Lucas, quasi vnã

eum illo impuro spiritu quæstus etiam istorum emigrasset. ¶ *Ad Magistratus, τοὺς ἄρχοντας.* Hi sunt quos Latini Decuriones vocabant, ex quibus Publicum consilium in coloniis constabat. Syrus & Arabs interpretes, hoc omiserunt, vel potius non legerunt. & certè videtur redundare.

20 *Ad prætores, στρατηγοὺς.* Id est Duumuiris. Erat autem in Coloniis Duumuiratus propè Consulatui aut Prætura compar, vnde festiuũ illud Ciceronis in Agrariis, *Quum in cæteris coloniis duumuiri appellentur, Capuæ se prætores appellari volebant.* Græcis autem scriptoribus στρατηγοὶ dicti sunt qui Romæ prætores. Addit Syrus interpres quẽ sequitur Arabs, ולרישא דמרינתא [*velaeische damrinta*] *& primoribus ciuitatis*, Decurionibus videlicet. nisi sic malim intelligi qui ex Macedoniæ præfidis legatis præerant Philippis. στρατηγῶν enim appellatio latè patet in his libris, quos etiam Vetus interpres generali nomine Magistratus est interpretatus. ¶ *Ciuitatẽ, τὴν πόλιν.* Latini nonnulli codices pro *Vrbẽ nostrã*, habẽt *orbẽ*. & inf.17. 6. in simili accusatione scribitur, εἰσκεκύκλωκεν. Veterem autem hanc fuisse calumniam apparet ex 1.Reg.18.17.

32 *Vna autem insurrexit, καὶ συνεπέστη.* Vulg. *Et cucurrit, καὶ ἔδραμε.* Eras. *Et cõcurrit, καὶ συνέδραμε.* ¶ *Diruptis eorum vestibus, περιρήξαντες αὐτῶν τὰ ἱμάτια.* Eras. *Scissis vestibus suis. Est autẽ*, inquit, *anceps sermo vtrum magistratus lacerarint Apostolorum tunicas, an suas ipsorum.* Ego verò nullam hîc video speciem ambiguitatis, & multò etiam magis mitor Erasmum eam opinionẽ esse amplexũ quæ nullam veri speciem habet. ¶ *Virgis cædi, ῥαβδίζειν.* Vide Mar.14.65.

24 *Adstrinxit, ἠσφαλίσατο.* Id est, Vt tutius asseruarentur, compegit eorum pedes in numellam. Nam ἀσφαλίζεσθαι propriè firmare significat: sed ex consequente intelligitur antecedẽs. ¶ *Numella, τὸ ξύλον.* Vulgata & Erasmus perobscurè; *In ligno.* vt & Tertullianus lib. de patientia. Neque verò ξύλον hoc in loco lignum declarat, sed ligneæ machinæ genus, quod Latini Numellam vocant: in quam (vt ait Nonius) & pedes & collum immittebant. Aristophanes, εἶτα φιμώσαντα τοῦτῳ τῷ ξύλῳ τὸν αὐχένα. Herodotus, ἐν ξύλῳ δεδεμένον. Plautus in Persa, *tantisper quidem Vt sit apud me lignea in custodia.*

26 *Laxata, ἀνέθη.* Id est, vt Vulg. & Erasmus, *Soluta.* Virg. *Laxat claustra Sinon.*

33 *Lauit (eorum) plagas, Ἔλουσεν ἀπὸ τῶν πληγῶν.* Ad verbum, *lauit (eos) à plagis.*

35 *Die autem exorto, ὑμέρας δὲ γενομένης.* In vno codice additum legimus post hæc verba, τινῶν δὲ στρατηγῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ εἰς τὴν ἀγορὰν, καὶ ἀναμνησθέντες τὸν σεισμὸν τὸν γεγονότα, ἐφοβήθησαν καὶ ἀπέστειλαν τοὺς ῥαβδούχους. &c. Id est, *coierunt præfecti eôdem loci in forum, & recordati terræmotus qui factus fuerat, timuerunt, miseruntque viatores*, &c. ¶ *Viatores, ῥαβδούχους.* Viatores dicuntur quibus vtebantur magistratus vocandi vel nuntiandi causa, non autem ligandi. Nam hoc erat lictorum munus, qui propterea etiam ῥαβδοῦχοι à bacillis, seu virgis quas gestabant, à Græcis vocabantur. Sed mihi tamen probabile est, aut viatores etiam bacillos gestasse, aut confusa interdum fuisse (in prouinciis præsertim) viatorum & lictorum munia.

37 *Eis, πρὸς αὐτούς.* Nempe viatoribus, in quorum nomine loquutus fuerat commentariensis, aut ipsi potius coram commentariensi sua mandata Paulo & Silæ renuntiarunt. Nam commentariẽsem ipsum probabile est potius paratũ fuisse illos retinere. ¶ *Non profectò, οὐ γάρ.* Vulgata, *Non ita.* Sic Virgilius lib. Æneid. 2. *Scilicet hæc Spartam incolumis patriásque Mycenas Aspiciet, partóque ibit regina triumpho?* Et paulo pòst, *Non ita: namque etsi*, &c. id est (vt vernaculo sermone dicimus) *Il n'en ira pas ainsi.*

38 *Verba ista, τὰ ῥήματα ταῦτα.* Ab hoc loco vsque ad extremum capitis, comperitur mira in meo vetustissimo, & alio præterea manusc. codice varietas, si verba spectes. Sic enim scriptũ habẽt. Ἀπήγγειλαν οἱ ῥαβδοῦχοι τὰ ῥήματα ταῦτα τοῖς στρατηγοῖς· οἱ δὲ ἀκούσαντες ὅτι Ῥωμαῖοί εἰσιν ἐφοβήθησαν· καὶ παραγενόμενοι μετὰ φίλων πολλῶν εἰς τὸν συλακὸν, παρεκάλεσαν αὐτοὺς ἐξελθεῖν, εἰπόντες, Ἠγνοήσαμεν τὰ καθ' ὑμᾶς, ὅτι ἦτε ἄνθρωποι Ῥωμαῖοι. Καὶ ἐξαγαγόντες, παρεκάλεσαν αὐτοὺς λέγοντες, Ἐκ τῆς πόλεως ταύτης ἐξέλθατε, μήποτε πάλιν συστραφῶσιν ὑμῖν, ἀπειλοῦντες καθ' ὑμῶν. Ἐξελθόντες δὲ ἐκ τῆς φυλακῆς, ἦλθον πρὸς

πρὸς τὴν Λυδίαν, καὶ ἰδόντες τοὺς ἀδελφοὺς, παρεκάλεσαν αὐτοὺς. Id est, *Viatores renuntiarunt præfectis hæc verba quæ dixerant. Illi verò quum audissent Romanos esse, timuerunt: & cum multis amicis venientes in carcerem, precati sunt eos vt abirent, dicentes, Ignoramus vestram cõditionem, & vos viros probos esse. Deinde eductos ipsos precati sunt, dicentes, Exite ex hac vrbe, ne rursus coëuntes clamẽt aduersũ vos. Egressi igitur ex carcere venerunt ad Lydiam, & visis fratribus, narrabant quæ sibi fecisset Dominus, ipsos consolati.*

40 *Ad Lydiam*, εἰς τὴν Λυδίαν. Id est, πρὸς τὴν Λυδίαν, vt etiam in nonnullis vetustis codicibus scriptum legimus. Ponitur tamen εἰς αἰτὶ τῆς πρὸς, etiam apud idoneos auctores. App. εἰς Σύλλαν ἔπεμψαν. Dem. ἀναφέρειν εἰς τὰ ἀρχαῖα. Idem εἰς ἀναστρέφω. ¶ *Visis fratribus*, ἰδόντες τοὺς ἀδελφούς. Rursum in meo vet. exemplari hæc subiiciuntur, διηγήσαντο ὅτι ἐποίησε κύριος αὐτοῖς, παρακαλέσαντες αὐτοὺς, exposuerunt quæ fecerat ipsis Dominus, eos cõsolati. ¶ *Et egressi sunt*, καὶ ἐξελθὼν, ex vrbe ipsa, videlicet.

IN CAPVT XVII.

1 *Synagoga quædam*, ἡ συναγωγή. Notè ponitur articulus pro particula τίς: vel certè redundat nisi malimus aliquid supplere, vt ἐν ᾧ ἦν ἡ συναγωγὴ τῶν Ἰουδαίων, certo videlicet illo vrbis loco, vbi erat synagoga.

3 *Explicans*, διανοίγων. Hebr. פֹּתֵחַ [*pothe*ch] aperiens, id est certis testimoniis probans, vnde פִּתֻּחַ [*pethach*] pro declaratione, Psal. 119. 130. ¶ *Ob oculos ponens*, παρατιθέμενος. id est tam manifestè exponens quàm cernimus quæ spectãda proponuntur. Vulgata, *Insinuans*. Erasmus, *Allegans*. id est prolatis scripturæ locis demonstrans, sicut infrà scribitur vers. 28. vbi vtitur verbo ἐπιδείκνυμι, pro quo Syrus vtrobique vsurpat eandem vocem מְהַוֵּא וְאָמַר [*mehaueh hauh.*] ¶ *Christum*, τὸν Χριστὸν. id est Messiam. ponitur enim hoc loco appellatiuè, vt appareat ex sequentibus. ¶ *Quem ego (inquit)*, ὃν ἐγώ. Mutatio personæ & orationis obliquæ ad rectam, de qua vide suprà 15. 5. Sed & in Arabica interpretatione Latinè versa, reperio verbum *Aiebat* expressum. ¶ *Esse Christum illum*, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ Χριστός. id est illum promissum Messiam. Rursum enim Χριστὸς pro Messia ponitur, sed ἀντονομαστικῶς: & in hac enunciatione rationem habet attributi: quod vt planius esset, collocationem verborum mutaui, vt & infrà, 18. 5. Vide suprà 2. 36.

4 *Consociati sunt*, προσεκληρώθησαν, id est συνεκληρώθησαν: quod verbum disertiores Græci vsurpant ad declarandam matrimonij coniunctionem & vinculũ arctissimum. ¶ *Religiosorum*, τῶν σεβομένων. Vulg. *Colentium*. Vide suprà 13. 43.

5 *Qui increduli erant*, οἱ ἀπειθοῦντες. Vide suprà 14. 2. ¶ *Circumforaneis*, τῶν ἀγοραίων. i. cuiusmodi solent in foro vitam terere, viles nimirum & venales, quos solet Cic. fæcem & sentinam vrbis vocare. Ideo Vet. interp. conuerti, *De vulgo*. ¶ *Fecerũt vt ciuitas tumultuaretur*, ἐθορύβουν τὴν πόλιν. Τὸ θορυβεῖν rarissimè μεταφορικῶς construitur, præsertim cũ quarto casu, quanuis θορυβεῖσθαι passiuè quoque accipiatur. Itaque hîc accipitur ex Hebræorum idiotismo, quasi in cõiugatione Hiphil. Vulg. *concitarunt ciuitatem*. ¶ *Adorti*, ἐπιστάντες. Vulg. *Assistentes*, παρεστηκότες Erasm. *Vrgentes*, quod & ipsum non videtur satis expressum.

6 *Fratres*, ἀδελφούς. Syrus & Arabs præterea legerunt τοὺς ἐκεῖ, *qui erant ibi*. ¶ *Statũ subuerterunt*, ἀναστατώσαντες. Vulgata. *Concitant*. Eras. *Conturbarunt*. neuter satis expressè, vt opinor.

7 *Excepit*, ὑπεδέξατο. Erasmus, *Clanculum excepit*, propter præpositionẽ ὑπό. atqui in hoc verbo nor. ea vis est huius præpositionis, sed idcirco potius adiungitur, quòd hospites de via deflectẽtes, sub idẽ tectũ admittamus. Itaque hæc interpretatio nulla ratione nititur.

8 *(Qui) tamen quum satis accepissent*, καὶ λαβόντες τὸ ἱκανόν. Doctissimus Budæus & plerique eũ sequuti, hoc referunt ad satisdationem IVDICIO SISTI. Sunt autem hæc dicendi genera mutò inter se coniuncta apud iurisconsultos, Satispetere, Satisdare, & Satis accipere. Sed quid si simplicius hoc est fortassis accipiendũ, & videlicet Iason cũ cæteris ad magistratũ adductis, ita responderit accusatoribus vt iudicibus satisfecerit? sicut accipitur τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι, Marc. 15. 15. Sed repugnat proprietas participij λαβόντες, & Arabs interpres de sponsoribus vt secun-

dis reis, perspicuè istud interpretatur.

10 *Fuerunt autem isti generosiores,* οὗτοι δὲ ἦσαν εὐγενέστεροι. Vulgata, *Hi autē erant nobiliores eorum qui sunt Thessalonicæ.* Quam interpretationem vt emendaret Erasmus vertit, *Illi autem erant summo genere nati inter eos qui erant Thessalonicæ.* Potest enim εὐγενέστερος etiam explicari per superlatiuum, ita vt ista de Thessalonicensibus dicantur, quorum nobilissimi amplexi sunt Euangelium. quod tamen probare nō possum. Notandum enim est non comparari simpliciter Thessalonicenses cum Beroœnsibus. sed vtriusque vrbis Iudæos inter se, ita vt Beroœnses Iudæi dicātur longè fuisse alacriores Thessalonicensibus: quod re ipsa ostenderunt, sicut mox declaratur. Statim enim amplexi sunt Verbum: quod Thessalonicenses non contenti repudiasse, Paulum Beroeā vsque sunt persequuti. Itaque non dixit Lucas εὐγενέστεροι Θεσσαλονικέων, sed τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ, vt Iudæos appareat à veris incolis discerni, seruata vi articuli διαφορικῆ. Deinde quum Lucas iam deduxerit Paulum & Silam Beroeam, cur ad Thessalonicēsium historiam reuerteretur? Præterea de Iudæis seorsum hîc agi declarat sequens versiculus, vbi seorsim fit mētio indigenarum ciuium, tum virorum, tum mulierum. Itaque propriam comparatiui significationem seruare malui. sed quanuis εὐγενὴς de genere propriè dicatur, tamē quum comparatio hîc videatur instituta non generis, (erant enim omnes isti Iudæi) sed virtutis ac pietatis, generosiores malui interpretari quàm nobiliores: quum constet apud Græcos trāslatitiè τὸ εὐγενὲς ad mores & ad animum accommodari, ita vt μεγαλοψυχὸς, εὐγενὴς, ἥμερος, sæpe sint synonyma. Syrus autem & Arabs interpretes manifestè sententiam meam confirmant. ¶ *Scrutantes,* ἀνακρίνοντες. Ad verbū, *Diiudicantes,* quoniam videlicet ex mutua locorum collatione veram interpretationem scrutabantur.

14 *Velut ad mare,* ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν. Vulgata, *Vsque ad mare,* quasi ὡς pro ἕως accipiatur. Ego verò illam interpretationem antepono, quoniam Athenas vsque deductum fuisse Paulum, posthea narratur. Ex quo etiam intelligimus, Paulo fuisse datum hoc consilium vt illum Iudęi persequi desinerent, quasi naui cōscensa ex illis regionibus enauigasset. Mari tamen Athenas Philippis venisse ex huius historiæ contextu elici nullo modo potest, sed contrariū potius. Neque nihil est istud quod in meo vetustissimo codice inuenio versi. proximè consequente.

15 *Qui verò Paulum susceperant tuto loco constituendum,* οἱ δὲ καθιστῶντες τὸν Παῦλον. Vulgata, *Qui deducebant,* Erasmus, *Qui persequebantur:* neuter satis expressè, aut etiam satis rectè. Nam τὸ καθιστᾶν in hac significatione nusquam legi, quod tamen hoc loco non potui aliter quàm longo verborum circuitu explicare. Quanuis enim respondeat Latino verbo, Constituere, tamen pro varia ratione rerum de quibus agitur, intelligendum est. Inde factum vt pro perducere & perducere accipiatur, id est certo loco constituere, pro quo dicimus in vernaculo sermone, *rendre en quelque lieu:* vt apud Plutarchū, παραπέμψαι καὶ καταστῆσαι οἴκοι τὴν ἀδελφὴν, *Comitari hominem, ac domum perducere.* Homerus, καταστῆσαι Πύλονδε, *Pylum Perducere.* Sed præterea videtur etiam aliquid amplius declarare hoc in loco, & aliis similibus siqui occurrerint. Nam quod nutat ac vacillat dicitur constitui quando ad meliorem ac certiorem statum adducitur. Id verò si postea ad personā trāsferas, significabit aliquem ex periculo ereptū, tuto loco constituere, pro quo dicimus *rendre ou mettre en seureté:* quam significationem putaui huic loco maximè cōuenire, vt præcisè dixerit Lucas καθιστῶντες pro εἰς ἀσφαλὲς καθιστῶντες. Cur enim isti Paulum Athenas vsque deduxerūt, nisi vt per ignotas regiones in eū vsque locum perducerent vbi ab hostium insidiis tutus videretur? In meo vetustissimo codice, post ἕως Ἀθηνῶν *Athenas vsque,* istud scribitur, παρῆν δὲ τὰ Θεσσαλίαν ἐπελύθη γὰρ εἰς ἑαυτοὺς κηρύξαι τὸν λόγον. λαβόντες δὲ, &c. i. *Præterierat autē* quam videlicet ibi commoratus *Thessaliā: quod prohiberetur eis,* (nēpe Thessalis) *sermonē* (Dei) *prædicare. Accepto autē mādato* &c. Et certè mirum alioqui videri posset Paulum tot regiones quot inter Thessalonicā & Athenas intersunt, nēpe

Thessa-

Thessaliam, Bœotiam, & Atticam, nusquam annuntiato Euangelio, præteriisse, vel Lucam Pauli iam tum comitem, vt apparet suprà 16. 10. eorum quæ ibi dicta factáque sunt, historiam totam prætermisisse.

16 *Idolis refertam*, κατείδωλον. Vtpote illis totam addictam & mancipatam, sicut κατάδενδρος locus dicitur totus arboribus consitus, quod eruditè docuit in suis notis Isaacus Casaubonus, cui acceptum istud fero. Quàm autem verè hoc scripserit Lucas, vel ex ipsis Græcis scriptoribus licet intelligere. Nam Pausanias in hac vna vrbe plura penè idola quàm in reliqua Græcia commemorat: & de Athenienſibus loquēs scribit, τούτους δὲ τὰ εἰς φιλανθρωπίαν μόνον κεῖσθαι, (nam paulo antè egerat de Misericordiæ ara) ἀλλὰ καὶ εἰς θεοὺς εὐσεβεῖν ἄλλων μᾶλλον. καὶ γὰρ αἰδοῦς σφίσι βωμός ἐστι, καὶ φόβου, καὶ ἵμερος, *Istis verò nō modò constituta sunt quæ ad humanitatis officia pertinent sed maiorem etiam quàm alij pietatis in deos curam habent. nam etiam Pudoris & Famæ & Appetitionis ara apud ipsos extat.* Sed & Xenophon in Athenēsium republica, ἄγουσι, inquit, ἑορτὰς διπλασίονς τῶν ἄλλων: id est, *Festa duplo plura agitant quàm alij.*

17 *Cum quibusuis obuiis* πρὸς τοὺς παρατυγχάνοντας. siue, *Cum quibusuis qui in ipsum incidèrent.* Circunstantia loci indicat quomodo exponendum sit verbum παρατυγχάνειν. Nempe quemcunque obuium reperisset Paulus, qui modò vel minimùm sustineret loquentem audire, cum eo ipse disserebat: totus nimirum ardens sancto illo gloriæ Dei zelo, & illud ipsum vsurpans quod aliis postea subiecit, vt opportunè & importunè studeant amplificando Dei regno. Hæc enim est verè cælestis ac diuina prudentia, quam mundus stultitiam vocat. Vulg. *qui aderant*, pro quo nonnulli scribunt, *qui audiuerant.* Neutrum profectò rectè. Nam fateor quidem τὸ ἐντυγχάνειν in his etiam libris & apud idoneos auctores interdum accipi nō modo pro Adire seu Conuenire sed etiam pro Compellare quem tu adieris: sed nonnisi adiuncto personæ casu, qui nullus hic est. Deinde præpositio παρὰ videtur omnino postulare vt de subitò occurrentibus id intelligatur.

18 *Garrulus*, ὁ σπερμολόγος siue *blaterator.* Est autem hoc vocabulum Atticorum, in hac quidem significatione proprium, vt Eustathius testatur, nempe pro garrulis & nullius pretij hominibus, & circunforaneis, quos σκευτρίμματα ἀγορᾶς vocat Aristoph. quæ conuitia vibrat Demost. aduersus Æschinē, & vrbanè notat in Auib. metaphora à passerculis aliisque auiculis sumpta, quæ neque magnopere sunt esui, neque cantu delectant, sed garritu perpetuò sunt molestæ, sic vocatæ παρὰ τὸ λέγειν σπέρματα, quasi seminilegas dicas, quòd satæ in agris depascantur, nō autem παρὰ τὸ σπείρειν τοὺς λόγους, vt existimant nonnulli, duplicitèr decepti, nempe tum in etymo (dicendum enim fuisset λογοσπόρος) tum in eo quòd propriam eámque etymo falsò insitentem significationem, loco metaphoricę, in hoc vocabulo quęsiuerunt. Itaque Syrus quoque & Arabs interpretes rem ipsam potius quàm vocem sunt interpretati. Sed & Arabs Stoicos non nominat, & totum hunc locum sic legit, Ἐπικούρειοι καὶ ἄλλοι ἀκούσαντες τὰ ῥήματα αὐτοῦ ἐμεγαλύνοντο αὐτόν, ἄλλοι δὲ ἐλεγον, &c. *Epicurei & alij audito eius verbo, magnificè ipsum extollebant, alij verò dicebant,* &cæt.

19 *In Areopagum* ἐπὶ τὸν Ἄρειον πάγον. Sic rectè Vulgata, quum Cicero ipse Græcum vocabulum seruarit. Erasmus, *Martium vicum.* Atqui πάγος non declarat vicum, sed colliculum potius, vt ipse Eras. rectè explicat neque Areopagus vici nomen erat, sed curię in quam coi e solebant iudices, vnde Areum iudicium apud Tacitum li. 2. idcirco vocati Areopagitæ, qui quidem perpetui erant, & de summis criminibus cognoscebant: ac nominatim quidem de impietate, vt apparet ex eo quod de Theodoro illo impio narrat Laërtius. Hûc igitur pertractus est Paulus, vt δεισιδαίμων, id est impietatis reus peragereretur, eius videlicet criminis cuius damnatum fuisse Socratem, idem Laërtius testatur: nempe, τοὺς οὓς νομίζει θεοὺς ἡ πόλις οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενον. id est, *quòd non eosdem atque ciuitas deos putaret, & noua numina inueheret.* Idque ita esse, tum ex superiore versiculo, tum ex ipsa Pauli apologia apparet: qui non temere certè mentionem fecit aræ dei

ignoti quam in ipsa vrbe reperisset. Non videtur tamen coram ipsis iudicibus causam dixisse: sed quum illuc per tumultum raptus esset, postea mirabili Dei prouidentia dissipatis aduersariis euasisse. Fuit autem hæc curia sita non procul Acropoli, nempe circiter προπύλαια quæ vocant, vt testatur Pausanias: ideóque Areopagus vocata est, quasi Martium collem dicas, vel quòd Marti consecratus esset, vel quòd primus Mars (vt fabulantur) cædis causam in eo iudicio dixisset.

20 *Ingeris*, εἰσφέρεις. Syrus & Arabs legerunt ἀπείρεις *feris*, quod ipsos quoque videtur fefellisse in Etymo vocis σπερμολόγος.

21 *Inquilini*, οἱ ἐπιδημοῦντες. i. μέτοικοι. Nam alioquin ξένοι redundarit, si aduenas, id est ἐπήλυδας interpretemur, id est eos peregrinos qui alicubi morantur, nullo ibi domicilio constituto: neque verisimile est quicunque Athenas veniebant, isto Athenienſium vitio laborasse, quod in eis etiam disertè simul & acerbè coarguit his verbis Demost. Philipp. 1. ἐὰν δέ τις περιὼν τυγχάνῃ πυνθανόμενος, εἰπεῖν μοι, λέγεταί τι καινόν, nec aliter accipio, quod eis Plutar. tribuit, φιλολόγους eos appellans in libello de garrulitate, per εὐφημισμὸν, quasi appellans, id est loquendi auidos, pro loquacibus & garrulis, quod etiam Athenæus ebriis tribuit.

¶ *Vacabant*, ἐσχόλαζον. Ita in vernaculo sermone dicimus, *Ils n'auoyent loisir que d'ouyr ou dire des nouuelles*. Castellio, *Ad nihil aliud idonei*, ineptè.

22 *Omnino*, κατὰ πάντα. Id est, πάντως, vel παντάπασι. Vulgata & Erasmus, *Per omnia*, id est omnibus in rebus.

¶ *Quasi religiosiores*, ὡς δεισιδαιμονεστέρους. Vulgata *Quasi superstitiosiores*. Scio δεισιδαιμονίαν solere in vitio, id èst pro δυσσέβειαν, id est superstitione poni, inter quam & ἀσέβειαν media est εὐσέβεια: sed nusquam defuerunt qui nulla ratione habita quomodo nomen colerent, existimarunt sese tanto esse religiosiores quantoin hocvel illo faciẽdo magis laborarent. Isti sunt autẽ quos εὐφημίας ἕνεκα, δεισιδαίμονας vocarunt ij qui acquieuerunt in publicè recepto Deorum cultu: vtrique sanè hypocritæ, quanuis illi propius ab impietate abfuerint. Cæterum illud constat, Apostolum cui cum istis negotium fuit, quorum alij omnia fato tribuebant, vt Stoici, alij deorum prouidentiam irridebãt, vt Epicurei, quum tamen omnes planè superstitiosi essent, aut reuera, aut saltem per simulationem, omnes simul perstringere voluisse. Perinde est igitur ac si diceret, Omnino video vos ita in colendis diis occupatos vt quodammodo videamini plus illis tribuere quàm par sit. Loquitur autem per concessionem, vt si quis hodie nostros illos diuorum inuocatores, diceret quodammodo Diuos sibi suis peregrinationibus deuincire. Syrus autem & Arabs videtur comparatiuum pro superlatiuo vsurpasse, quasi scriptũ sit ὡς δεισιδαιμονεστάτους, quàm religiosissimos: quibus opponitur qui ab Horatio Parcus Deorum cultor dicitur.

23 *Sacra*, τὰ σεβάσματα. Eras. *Cultus* perperam. Vulgata, *Simulacra*, nimiũ anguste. Nam σέβασμα non significat cultum ipsum seu culturam, nec simulacrum duntaxat, sed omne id in quo Deus colitur, seu quod religionis causa homines venerantur. Latini sacra vocant. Syrus autem & Arabs pro templis ipsis & delubris hoc nomen acceperũt. ¶ *Ignoto Deo*, Ἀγνώστῳ Θεῷ. Mentionem quidem facit huius aræ Pausanias in Atticis, sed inscriptionem addit plurali numero Θεῶν ἀγνώστων Græca scholia Philippidæ cuiusdam historiã narrant dissentientis à Pausania, & hanc adferunt inscriptionẽ ΘΕΟΙΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ ΛΙΒΥΗΣ, ΘΕΩ ΑΓΝΩΣΤΩ ΚΑΙ ΞΕΝΩ. Id est, *Diis Asiæ & Europæ & Libyæ, Deo ignoto ac peregrino*. quod annotat Hieronymus in Tit. 1. 12. Sed testem huius inscriptionis nullum proferunt. Huius autem rei causam & originem Laërtius in Epimenide sic explicat, Ἀθηναίοις λοιμοῦ κατασχόντος ἔχρησεν ἡ Πυθία καθῆραι τὴν πόλιν. οἱ δὲ πέμψαντες ναῦν τινα καὶ Νικίαν τὸν Νικηράτου τῶν Κρητῶν, καλοῦσιν τὸν Ἐπιμενίδην ἐκ τοῦ Διὸς ἀφικόμενον εἰς τὴν Ἀττικὴν τὴν πόλιν, καὶ λοιμὸν ἔπαυσε τῶνδε τὸν τρόπον. λαβὼν πρόβατα μέλανα καὶ λευκὰ, ἦγε σὺν αὐτοῖς ἐπὶ τὸν Ἄρειον πάγον, κἀκεῖθεν εἴασεν ἰέναι ᾗ ἕκαστα προσ-

ζητῆς ἀκολάστους ἵνδα αἱ καταπλήκτοι ἀνθρώπων ἔκφυγον, θύειν τῷ προσήκειν Θεῷ. καὶ τὸν λοιμὸν τὸ κακὸν παῦσαι εὑρεῖν καὶ τὰς δίκας τῶν Ἀθηναίων ζημίας ἀνανύμους. Id est, *Quũ Athenienses corripuisset pestis, responsum Pythia vt vrbẽ expiarent. Illi verò nauẽ vnã cũ Nicia Nicerati (filio) in Cretam ad accersendum Epimenidẽ miserunt: qui quũ aduenisset Olympiade 46, vrbẽ expiauit, effectúque hoc modo vt pestis cessaret: acceptas oues nigras & albas ad Areopagum duxit, & illinc abire permisit quocunque libuisset, addito iis qui eas insequebantur mandato, vt vbi quæque quieuisset, Deo cui conueniret sacrificarent. Ita igitur malum illud aiunt desiisse, & hinc factum vt in Athoniensium vicis aræ nullo inscripto nomine inueniantur.* Hæc ille. Lucianus item in Philopatride bis meminit τῶν ἐν Ἀθήναις ἀγνισμῶν.

25 *Colitur*, θεραπεύεται Vel, *Delinitur, siue conciliatur*, id est ἱλάσκεται. vel Illi seruitur, sicut seruì (propterea dicti θεράποντες) dominorum vsibus inseruiunt, ipsorum opera indigentium. ¶ *Et omnia*, καὶ τὰ πάντα. Sic scriptum inueni in vetustis duobus codicibus, ad quos accedit Vet. editionis Latinæ auctoritas, & ita etiam legit Clemens in libro στρωμ. α. Itaque sic legere malui quàm καὶ πάντα, id est *per omnia*: ex quibus verbis vix possis aptam sententiam eruere. Deinde manifesta est antithesis, quum dicit Deum nulla re indigere, vt qui & vitam & omnia omnibus suppeditet. Syrus autem interpres hoc non legit.

26 *Ex vno sanguine*, ἐξ ἑνὸς αἵματος. Vulgata legit duntaxat ἐξ ἑνός, *ex vno*, videlicet *homine*: & ita citatur hic locus apud Clementem lib στρωμ. α. Sanguinis autem vox cognationem declarat, vnde consanguinei vocati qui Græcis οἱ πρὸς αἷμα dicuntur. ¶ *Gentem hominum*, ἔθνος ἀνθρώπων. Vulg. *Genus hominum*. Sed Gentis vocem retinere malui. Sic enim vsurpatur ἔθνος hoc in loco, vt dixit Cicero nationem candidatorum, & Virgilius pisces vocauit Ponti gentem. Syrus & Arabs vsi sunt nomine עלמא (*balma*) sicut Græcè ἅπας κόσμος, Latinè *totus mũdus*, Gallicè *tout le monde*, accipitur pro hominibus per vniuersum orbem terrarum dispersis.

27 *Palpando cum inuenirent*, ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὕροιεν. Vulg. *Attrectent & inueniant*: quam interpretationẽ nõ probo, quoniam Attrectare eorum est qui inuenerunt. Eraſm. *Palpent & inueniant*. quod puto cõmodius exprimi gerundi modo. Est autẽ τὸ ψηλαφᾶν id quod Latini verbo Inuestigandi, à pedibus sumpto, declarant: & ita significat Paulus Deum natura incorporeũ quasi corporeum in rebus illis aspectabilibus factũ, sese attrectatione quodãmodo ipsa cognoscendum præbuisse, Apostolo cum iis Philosophis verè philosophicè disputante, & præcipuũ physices vsum ipsis doctissimè simul & diuinissimè ostẽdente, vt & Rom. 1. 20. Syrus autem & Arabs interpretes legerunt καὶ ἀπὸ τῶν κτίσεων αὐτὸν εὑρεῖν αὐτὸν, *& ex rebus ab eo conditis ipsum inuenirent*. Huc spectat etiam istud Tertulliani scitissimè dictum, Præmisit Deus naturam magistram, submissurus & prophetiam, quo facilius credas prophetiæ, discipulus naturæ.

28 *In ipso*, ἐν αὐτῷ. Id est per ipsum, vt loquitur idem Apostolus Rom. 11. 36. quod refertur ad Dei vim & potentiam qua & initio creati sumus ex nihilo, & creati conseruamur. Sed peculiaris est vis præpositionis ἐν hoc in loco, vt hæc ἀποδοχὴ ἐν accommodetur ad id cui probando adhibetur, & quod proximè antecessit: ita significante Apostolo (vt ait notat doctissimus interpres) homines in Deo quodammodo cõtineri, nedum vt procul à nobis absit, & in eo subsistere, quatenus nos ad imaginem suam conditos, id est, ratione & intelligentia præditos, suo peculari spiritu fouet & sustẽtat. Sic Virg. *Ionis omnia plena*, & illud eiusdem poetæ à multis citatum, *Deum namque ire per omnes terrásque tractúsque maris*, &c. Et hanc Dei descriptionem ab effectis, nõnulli ad nomen שדי (*Sadai*) referunt, quo significatur qui efficaciter agit omnia in omnibus, vt loquitur Apostolus. 1. Cor. 12. 6. Est autem hoc hemistichium petitum ex Arati phœnomenis quæ vocant. ¶ *Progenies*, γένος. Hemistichium Arati, nempe non corporeæ molis, sed animæ respectu, quam, licet eius deprauationem non intelligens Horatius, tamen auræ diuinæ particulam vocauit, alibi Iouem illum suũ peculiariter appellans gentis humanæ patrem atque custodem: quæ omnia in literis etiam humanis eruditis

mus Apostolus aduersus philosophos disputans depromit vt suis eos telis cõficiat. Sufficiunt enim vel ista euertendæ superstitioni, at constituendæ veræ religioni minimè.

29 *Sculptura artificij & excogitationis hominum,* χαράγματι τέχνης καὶ ἐνθυμήσεως ἀνθρώπου. Id est, quæ materiæ, puta aurum, argentum, lapides, solent humano artificio & prout hominibus comminisci libuit, insculpi. neque enim rudis illa materia, sed arte quapiam formam adepta, coli solet. Cæterum sciendum est, ex Scripturæ consuetudine, appellatione χαράγματος, nõ modò sculptile opus, sed etiam pictum σωικδχικῶς, omnia denique ea intelligi quæ homines colendo aut repræsentando numini solent comminisci. Vulgata obscurè, *Sculpturæ artis & cogitationis hominis.* Eras. *Arte sculptili & inuentione hominis.* ¶ *Numen,* τὸ θεῖον. Id est, τὴν θεότητα, *Deitatem.* Vulgata, *Diuinum,* barbarè.

30 *Conniuentia dissimulatis,* ὑπεριδὼν. Vsus sum hac periphrasi, vt vis τοῦ ὑπεροράν intelligeretur, quo significatur qui leuiter & superficiem tantùm rerum simulat se videre. Vulg. *despectis*: quæ vox prouidentiæ Dei vix conuenit. Vide ne illud sit quod est Græcis τὸ παραλέπειν, pro quo nouè Horat. peruidere vsurpauit, in his versiculis *Quum tua pernideas* (id est nisi fallor, quasi per transennam & leuiter pertransiens videas) *oculis mala lippus inunctis, Cur in amicorum vitiis tam cernis acutum?*

31 *Fide palàm facta omnibus,* πίστιν παράσχων πᾶσιν. Vulgata, *Fidem præbens omnibus*: quam interpretationẽ si sequamur, hæc erit sententia, Deum esse iudicaturum orbem terrarum per Christũ, quem huic rei destinauit, facta vniuerso mundo potestate ipsum per fidem amplectendi. Offertur enim Christus vniuerso mundo. quod tamen rursus ita accipiendum erit vt ad omnes gentes, non autem ad singulos homines referas. Neque enim omnium est fides, neque volentis, aut currentis, sed miserentis Dei, vt ait idem Apostolus 2. Thes. 3. 2, Rom. 9. 16. Sed ista expositio mihi quidẽ non magnopere arridet: quanuis eam Syrus & Arabs interpretes sint amplexi. Puto potius Paulum dicere, Christum palàm mundi iudicem à Deo declaratũ esse per resurrectionẽ à mortuis, vt idẽ testatur Rom. 1. 4. Ideo πίστιν παρέχειν hoc loco nõ declarat fidem præbere, id est credendi potestatem facere: sed fidem facere, & quidem palàm ac publicè, vt hæc comprobatio sit exhibita omnibus. Eras. *Fide præstita omnibus,* nõ satis accõmodatè, ni fallor. Nam præstare fidem dicitur qui bona fide aliquod negotium administrat, vel qui re ipsa præstat quod promisit. Ac fateor quidem, hac ratione Deum in Scripturis passim Fidelem dici sed de hoc non puto Apostolum hoc loco disserere.

32 *Cauillabantur,* χλευάζων. Obseruãda distinctio in tria auditorum genera: quorum vni irrisores fuerunt, alij accipiti fuerunt animo, alij crediderunt. Est autem τὸ χλευάζειν Græcis quod Latinis Cauillari, teste Cic. lib. 2. de Oratore, vbi Cauillationem à Dicacitate distinguit, & Gallis *brocarder.*

IN CAPVT XVIII.

4 *Omnibus Sabbatis,* ἐν τοῖς σαββάτοις. Nonnulli manuscript. codices hunc versiculum non habent, quem tamen Syrus & Arabs legerunt, & in omnibus nostris Græcis codicibus inuenimus. Immò etiam vetustissimus codex meus post σαββάτων addit ἐπιλέγει τὸ ὄνομα Κυρίου Ιησοῦ, id est, vt habet Vulg. Latina editio in exemplaribus excusis, *interponit nomen Domini Iesu.*

¶ *In sententiam suam adducebat,* ἔπειθε. Vulgata & Eraſmus. *Suadebat,* quod est conantis potius quàm re ipsa aliquid efficientis, quum tamen πείθειν cũ quarto casu Persuadere significet. sed isto verbo Latini non solent vti nisi casu rei adiuncto: ideo synonymon quæsiui.

5 *Constringebatur Spiritu,* συνεῖχετο τῷ πνεύματι. Id est intus & apud se æstuabat, præ zeli ardore. Etsi enim Spiritus nomen de ipso Spiritu sancto intelligi potest magis ac magis Paulum accendente, tamen quum hoc sensu potius dicturus fuerit Lucas τῷ πνεύματι, vt suprà 16. 6. præstat illud de ipso Pauli Spiritu accipere. Peperit autem varis istius loci tam lectio tum interpunctio, atque adeo multiplex verbi συνέχεσθαι significatio, diuersas huius loci interpretationes. Syrus igitur & Arabs, vt ex ipsorum interpretatione liquet, hunc locum sic legerunt, & distinxerunt,

ut

ἐκ δὲ καταβάντων ἀπὸ τῆς Μακεδονίας ὅ, τε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος, συνείχετο τῷ λόγῳ ὁ Παῦλος, διαμαρτυρόμενος τοῖς Ἰουδαίοις διὰ τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν. Itaque τὸ συνέχεσθαι acceperunt pro Angi & in angustias redigi vt solent qui indignissimè aliquid ferunt quod ipsos cogat dicere vel facere quod sit ipsis grauissimum: & nomine τοῦ λόγου loquutionem ipsam intellexerunt, vt ita sit locus iste interpretandus, *Vt autem aduenerunt è Macedonia Silas & Timotheus, angebatur Paulus in sermone* (id est in loquendo, magnopere videlicet animus & solicitus quibus apud istos verbis vteretur) *obsistentibus ipsi & blasphemantibus Iudæis, quum pergeret testificari Iesum esse, Christum illum.* Vulgat. verò receptam distinctionem & lectionem quoque sequuta (hoc vno excepto quòd pro τῷ πνεύματι legit τῷ λόγῳ, vt habet etiam vetustissimum meum exemplar) vertit συνείχετο τῷ λόγῳ, *instabat verbo*, arbitrata nimirum quia τὸ συνέχεσθαι dicitur quod continuum est, posse συνέχεσθαι dici eum qui in re quapiam sine intermissione, & magis ac magis sit assiduus, quæ interpretatio omni exemplo caret. Erasm. quoniam τὸ συνέχεσθαι significat interdum retineri & cohiberi, putat ita significari Paulum inuitum ac reluctantem id fecisse, quasi præsentisceret se operam illis docendis lusurum: quę interpretatio magis etiam est violenta & extorta. Ego magis vsitatam, & (vt existimo) accommodatiorem lectionem ac significationem sum amplexus, quum sic vsurpetur verbum συνέχεσθαι Luc. 8. 45. & 19. 43. & Philipp. 1. 23. & hic hoc ipsum quod συνέχειν τῇ καρδίᾳ (idem enim est τῷ πνεύματι hoc in loco atque τῇ καρδίᾳ) vocat Apostolus 2. Cor. 2. 4. & Christus Luc. 21. 25. ¶ *Cum testificatione prædicans*, διαμαρτυρόμενος. Vulg. *testificans*. Ego verò existimo significari Paulum æstuantem ad istam Iudæorum peruicaciam, non tamen ab incœpto destitisse, sed magis ac magis Iudæos certis Scripturæ testimoniis coarguisse. ¶ *Iesum (esse) Christum illum*, τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν. Reciprocatur hæc enuntiatio, vtpote identica quam vocant. Planior tamen est si Christus de Iesu, (quem constructionis ordinem Syrus & Arabs interpretes sequuntur) quàm si Iesus de Christo dicatur. Neque obstat quòd articulus illo modo tribuetur prędicato, qui tamen potius apponi solet subiecto, vt diximus Ioh. 1. 1. Vis enim articuli hoc loco est διακριτικὴ, quo nimirum Christus ille, id est vnctus, à reliquis vnctis distinguitur, ideóque non simpliciter Messias, sed Messias ille, præposita litera ה, plerunque ab Hebræis vocitatur. Verbum autem ἐστὶ quanuis facilè subaudiri possit, tamen exprimendum putaui, vt de huius loci sententia liqueat, tum vetustissimi mei codicis, tum Syræ, Arabicæ, & Latinæ receptæ versionis auctoritate fretus. Vide infrà 28. & suprà 17. 3.

6 *Ipsis autē sese opponentibus*, ἀντιτασσομένων δὲ αὐτῶν. Quomodo initium huius vers. in Syra & Arabica editione immisceatur superiori, diximus in proximè antecedente annotatione. Nunc addo in vetustissimo exemplari meo, sic vers. istum inchoari, πολλοῦ δὲ λόγου γενομένου καὶ γραφῶν διερμηνευομένων, ἀντιτασσομένων δὲ &c. Id est, *Multo verò habito sermone & scripturis diligenter expositis, illis autem obsistentibus* &c. ¶ *Sanguis vester super caput vestrum*, τὸ αἷμα ὑμῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ὑμῶν. Hebr. דמכם על ראשכם, in secundo Samuelis 1. versu 16. Est autem obtestationis quædam species, quasi diceret Paulus, Video vos in perniciem vestram ruere. Ego igitur Deum hîc coram vobis testor, non me sed vos vobismetipsis causam esse exitij, vt loquitur Dauid 2. Sam. 1. 16. Sanguinis enim appellatione cum cædes, tum verò omne exitij genus intelligitur, cuius causa is esse dicitur, Hebræorum more, cuius (vt ita loquar) capiti imponitur, id est cui imputatur, quasi suum ipsius sanguinem fundat, id est ipse sibi mortem conciscat: vnde illa horribilis Iudæorum inclamatio, *Sanguis eius super nos, & super filios nostros*, Matth. 27. 25. Itaque non satis rectè Castellio hunc Hebraismum nuper expressit, quum interpretaretur, *Vos vestram perniciem capite luetis*. Nam obsecro, quid illud est, Luere suam perniciem? Neque verò hîc duntaxat perituros illos prædicit Paulus, sed sua ipsorū culpa perituros quod iste aut prætermittere, aut obscurissimè dicere maluit quàm hebraissare, & ipsius Lucæ vestigia sectari.

¶ *Ab hoc tempore*, ἀπὸ τοῦ νῦν. Illud in Syra interpretatione coniungitur cum καθαρὸς ἐγώ, vt sit sensus, *Mundus ego [sum] ab hoc tempore*, in posterum videlicet. In Arabica verò sic ista distinguuntur, *Ego quidē purus sum: sanguis autem vester in caput vestrum est ab hac hora: ego verò abeo ad Gentes.* Deinde alij post Ego subaudiunt *Sum:* alij construunt cū προσεύχομαι, quod mihi videtur simplicissimum.

7 *Iusti*, Ἰούστου. Vulgata, *Titi Iusti*, Τίτου Ἰούστου. quod in vno codice legimus. ¶ *Colentis*, σεβομένου. In duobus codicibus legimus φοβουμένου, *timentis*, Soler enim Lucas plerunque σεβομένους absolutè vocare qui à Paganismo defecerant, quos solemus religiosos interpretari.

9 *Et ne tacueris*, καὶ μὴ σιωπήσῃς. Pleonasmus Hebraicus, de quo diximus Ioh. 1.20.

10 *Ego sum tecum*, ἐγώ εἰμι μετὰ σοῦ. Vide Luc. 1.66. ¶ *Inuadet*, ἐπιθήσεταί. Vulg. *Poterit tibi nocere.* vt videri possit legisse, δυνήσεταί σοι κακῶσαι σε, sicut Syra quoque interpretatio. Arabs vertit, *aggredietur*, id est, vt nonnulli suspicātur, ὅπερ εἰρήσεται, quum tamen ἐπιτίθεσθαι sic quoque accipiatur.

11 *Commoratus est*, ἐκάθισεν. Vul. & Eras. ad verbum, *Sedit*: quod verbū postea veteres Episcopi suum fecerunt: meritò id quidem, quū docēdi officio fungebantur. Sed quorsum hoc ad illos qui sedē docendi populi causa nunquam aspexerunt? Est autem in hoc verbo Hebraismus quem obseruauimus Matth. 4.16.

12 *Esset Proconsul Achaiæ*, αἰθυπατεύοντος τῆς Ἀχαΐας. Id est totius Græciæ. Cur autem Achaiæ Proconsul diceretur, explicat his verbis Pausanias, κεκλῆσθαι δὲ ἐκ Ἑλλάδος ἀλλ' Ἀχαΐας ἡγεμόνα οἱ Ῥωμαῖοι, διότι ἐχειρώσαντο τὴν Ἑλλάδα δι' Ἀχαιῶν, τότε τῶν Ἑλληνικῶν προεστηκότων. *Vocant*, inquit, *non Græciæ sed Achaiæ præsidem Romani, quòd Græcos subiecerint per Achæos, qui tum Græcia principes erant.* Erat autem Achaia prouincia Consularis.

13 *Contra Legem*, παρὰ τὸν νόμον. Videlicet nostram. Concesserant autem Romani Iudæis vt Deum ex legis suæ præscripto colerent.

14 *Facinus malum*, ῥᾳδιούργημα πονηρόν. Syrus videtur paulo aliter totum hunc extremum versiculum legisse. Arabs autem pro πονηρὸν φαῦλον legisse. Et certè πονηρὸν videtur redundare, quum ῥᾳδιούργημα declaret maleficium. ¶ *Quatenus æquum esset*, καθ' λόγον. Vulgata, *Recte*, ἐρρωμένως. Eras. *Meritò*, εἰκότως. Ego hoc accipio exceptionis loco, vt illud sit omnino quod vernaculo sermone dicimus, *entant que de raison.*

15 *De sermone*, περὶ λόγου. Vel, De eo quod aliquis dixerit, pura quòd hoc vel illud non rectè dixerit, vt vestra ferat religio. ¶ *Et nominibus*, καὶ ὀνομάτων. Vel, *& verbis.* Profanus enim homo putauit verborum potius quàm rerum esse controuersiam, & doctrinam Dei habuit pro verbis inanibus.

16 *Abegit*, ἀπήλασεν. Vulg. *minauit*: qua penitus absoluta voce delectatus fuit multis etiam Veteris testamenti locis hic interpres. Vide Iac. 3.4.

17 *Græci*, οἱ Ἕλληνες. Hoc deest in Arabica & recepta Latina interpretatione: & ab aliis, vt à Syro interprete, Græci putātur dici qui nec Iudæis nec Pauli partibus fauentes, & Gallionis præsidis, hominis profani, sententiam sequuti, Sosthenem, vt summæ inter Iudæos auctoritatis, qui hanc litem tumultuosè intenderant, iniuriis iltis affecerint. Ab aliis verò accipiuntur pro iis quos σεβομένους vocat Lucas, ad quos, relictis contumacibus Iudæis, Paulus transierat, in cuius gratiam ipsi aduersus istum Sosthenem Pauli hostem insurrexerint. Sed quis crediderit istos, præsente præsertim & Magistratu, & ipso Paulo, tale quidpiam ausuros fuisse, quin à Paulo saltem grauiter reprehenderentur? Et tamen hanc opinionem videtur amplexus Augustinus epist. 48. Alij denique putant Sosthenem hunc ipsum esse cuius nomen edit Paulus initio prioris ad Corinthios: quem vt & Crispum, hidem archisynagogum, Christo lucrifactum, prophani homines, nihil hanc iniuriam curante Gallione, verberibus affecerint, quod videtur Syrus interpres sequutus. Mihi quidem inter has sententias prima videtur maximè probabilis.

18 *Quum totondisset caput*, κειράμενος τὴν κεφαλήν. Vulg. *Qui totonderat caput*, manifestè hoc referens ad Aquilam. Beda etiam testatur codicem se vidisse qui plurali numero haberet, *Qui totondissent*

erant caput, & votum habebant: vt ad Aquilam & Priscillam referatur. Quia tamen ambiguus est sermo, vt non minus ad Paulum quàm ad Aquilam referri possit, ita conuerti vt liberum iudicium lectori relinquatur: quãuis quod ad me attinet, malim de Paulo interpretari, qui factus est omnibus omnia. Quod autem adfert in suis annotationibus Castellio, vero propius videri hoc de Aquila dici, ex eo quòd Lucas vxorem viro præposuit, cuius ordinis, inquit, (quum aliàs non soleat) quæ causa fuerit non video, nisi vt intelligeretur participium κειράμενος ad Aquilæ nomen, cui protinus coniungitur, referri, quod non fiere. si Aquilam antepositisset: hoc, inquam falsò & incogitanter ab illo dicitur. nam hoc ipso cap. vers. 26. (vt habet Vetus versio) iterum posteriore loco vir nominatur: & quum Paulus in Epistolis duos istos ter appellet, bis vxorem viro præponit, Græcorum etiam codicum cõsensu. Quamobrem autem hoc sit factum, non minus ineptum est quærere, quàm disputare cum Grammaticis, cur Homerus Iliada sit à nomine μῆνιν auspicatus.

21 *Valedixit*, ἀπετάξατο. Vulgata barbarè, *Valefaciens*. Vide Mar. 6. 46. ¶ *Oportet omnino*, δεῖ πάντως. Totum hoc membrum deest in Vulgata editione. Sed legitur in Syra & Arabica editione, nec sanè videtur omittendum. Est autem ποιῆσαι ἑορτὴν periphrasis verbi ἑορτάζω, sicut Gallicè dicimus *faire la feste*.

22 *Cæsaream*, εἰς Καισάρειαν. Cæsaream scilicet Stratonis, portum ab Herode structum, vt inde Hierosolymam contenderet. Ridiculum est autem quòd Hieronymus de Cæsarea Cappadociæ ista interpretatur, quem saltem oportuerat considerare verbum ἀνέβη de iis dici qui navigant. ¶ *Ascendisseque [Hierosolymam,]* ἀναβάς. Nomen Hierosolymæ suppleui, quoniam hoc omnino postulat sententia, etiamsi ex verbo Ascendendi satis per se intelligatur. Nam etiam in Syra interpretatione exprimitur.

23 *Quum egisset*, ποιήσας. Sic etiam accipitur idem verbum, ποιεῖν pro διατρίβειν suprà 15. 33. infrà 20. 3. & 2. Cor. 11. 25. & Iac. 4. 13. quanquam fortassis ea est emphasis huius verbi vt etiam significet Paulum quãdiu illic versatus est, in perpetuo opere fuisse, vt exposuimus Matt. 20. 12. Sic Seneca epist. 67. Quanuis vitæ paucos fecerimus dies.

24 *Potens in Scripturis*, δυνατὸς ὢν ἐν ταῖς γραφαῖς. Hebraismus, pro Scripturarum cognitione egregiè instructus.

25 *Initiatus*, κατηχημένος. Vulgata, *Edoctus*. Erasmus, *Institutus*. Vide Luc. 1. 4.

¶ *Diligenter*, ἀκριβῶς. Sic enim commendatur illius summa diligentia, potius quàm peritia Euangelicæ doctrinæ, quam duntaxat degustarat, vt appareret ex iis quæ sequuntur.

26 *Exquisitius*, ἀκριβέστερον. Vulgata, *Diligentius*, quod non quadrat. Neq; enim de diligentia hoc dicitur, vt in superiore versiculo, sed de doctrina ipsa. Eras. *Exactius*. Vide Luc. 1. 3. ¶ *Viam Dei*, τὴν τοῦ Θεοῦ ὁδὸν: id est viam quæ ad Deum ducit, quam paulò antè viam Domini vocauit. quem Hebraismum exposuimus Marci 12. 14.

27 *Adhortati*, προτρεψάμενοι. Syrus noua & Græcis prorsus inusitata significatione vertit *Antemerterunt*. Arabs verò, Lætati sunt, vt videatur legisse ἐπιχαρέντες. ¶ *Per gratiam*, διὰ τῆς χάριτος. Vulgata, hoc non legit, quod tamen est in Græcis codicibus, & tum Syra tum Arabica interpretatione. Meus autem vetustissimus codex habet hoc loco multa, quæ quum nusquam alibi extare sciam, minimè quidem contenderim in contextum reponenda, sed tamen hîc adscribere volui: nempe, ἐν δὲ τῇ Ἐφέσῳ ἐπιδημήσαντές τινες Κορίνθιοι καὶ ἀκούσαντες αὐτοῦ, παρεκάλεσαν διελθεῖν σφὼ αὐτοῖς εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν. Συγκατανεύσαντος δὲ αὐτοῦ, οἱ Ἐφέσιοι ἔγραψαν τοῖς ἐν Κορίνθῳ μαθηταῖς ὅπως δεξάμενοι τὸν ἄνδρα, ἐξαποστείλωσιν εἰς τὴν Ἀχαΐαν· πολὺ συνεβάλετο δὲ τοῖς ἐκκλησίαις. Εὐτόνως γὰρ &c. *Erant autem Ephesi aduenæ quidam Corinthij, qui quum illum audiuissent, precati sunt eum vt secum transiret in ipsorum patriam. Annuente autem ipso, Ephesii Corinthijs scripserunt vt hominem exciperent qui quum in Achaiam venisset multum contulit Ecclesiis. Magna enim contentione* &c. Connecti autem hoc potest vel cum participio proximo, vel cũ verbo συνεβάλετο, quod placuit Syro interpreti, & probabilius quidem est si sententiam spectes: sed durius tamen propter traiectionem

Si ad participium referas, χάριτος appellatione intelligetur gratuitus Dei fauor à quo vno manat fides: sin ad verbum, χάρις declarabit dona illa Dei eximia in hunc hominem collata, quibus non mediocriter adiuta fuit Ecclesia Corinthiaca. Ego neutri expositioni volui præiudicium adferre.

28 *Magna enim contentione*, ἰσχύρως γάρ. Vti volui hac periphrasi vt Græci vocabuli emphasin seruarem, quo significatur eloquentem hunc hominem omnes (quod aiunt) neruos reuincendis Iudæis contendisse Vulg. & Erasmus, *Vehementer*, id est δεινῶς. Sed & paulo pòst non satis expressè videntur interpretati, διακατηλέγχετο, *Reuincebat*. Nam præpositio διὰ significationem auget, vt in διακαρτερῶ, διαχρίομαι, & similibus. Ideo conuerti, *Magis ac magis redarguebat*. ¶ *Iesum esse Christum illum*, εἶ) τὸν χριστὸν Ἰησοῦν. Vulgata, *Esse Iesum Christum*, nimium obscurè. Nam (vt obseruaui suprà 5.) articulus τὸν Χριστὸν non ideo additus est vt subiectum declaret sicut Ioh. 1.1. sed διακριτικῶς positus est, vt Messiam illum significet, quum alioqui Christi dicerentur omnes reges ac sacerdotes.

IN CAPVT XIX.

2 *Spiritum sanctum*, Πνεῦμα ἅγιον. Id est, dona illa eximia Spiritus sancti, μαπνευμικῶς, quæ tum in Ecclesia vigebant. Hîc verò quæritur quid Paulum impulerit vt hoc ex istis quæreret. Etenim si Spiritus sancti nomine intelligatur vel ipse Spiritus sanctus, vel eius donum quo pius omnis, id est verum Deum profitens, à meræ propbano, siue veræ religionis prorsus ignaro, dignoscitur, nimis absurdum fuerit hoc quærere ex iis qui iam pro discipulis nõ temerè nec falsò haberentur. Sin verò de donis illis extraordinariis, vt dono linguarum & prophetiæ, quibus isti postea donati fuisse dicuntur vers. 6. hoc accipiatur, cur hæc ex istis rogasse Apostolum dicamus, quum ea cunctis credentibus minimè fuerint communia? Etsi enim mira quædam efficacia Spiritus sancti tunc effusa sit in credentes, sicut dixerat Ioël, & promisit Dominus Mar. 16.17. & pluribus declaratur 1. Corint. 12. tamen communem hanc fuisse baptizatis omnibus gratiam, neque verum neque verisimile est: immò nusquam lego post baptismum collata hæc dona, sed per impositionem manuum quæ certè non habuit locum in quibusuis baptizatis. Necesse est igitur fateri hîc non agi de peculiari quapiam duodecim hominum historia qui sint ab Apostolo seu baptisati, seu rebaptisati: neque de baptismo, sed de Ephesinæ Ecclesiæ primordiis, quum antea nulli fuissent illic ordine constituti piorum conuentus: ac proinde Apostolum perconari de donis quibus illos peculiariter solebat Deus ornare, qui gubernaculis Ecclesiarum admouebãtur: num videlicet iam essent illis manus impositæ, vel iis saltem Spiritus sancti donis prædi, ex quibus colligeretur illos ad sacrum ministerium diuinitus vocari, veluti dono linguarum & prophetiæ. Hoc autẽ posito facilè est intelligere quæ postea narrantur, & quantopere veteres præsertim à scopo in huius loci explicatione (quod eorum pace dictum sit) aberrarint.

¶ *Spiritus sanctus*, Πνεῦμα ἅγιον. Absurdissimum fuerit credere eos qui ab Iohanne baptizati essent, & se Christi discipulos profiterentur, ignorasse an esset aliquis Spiritus sanctus, quem ipse Iohannes visibili specie viderat in Iesum Christum illabi. De hoc igitur neque Apostolus quæsiuit, neque isti responderunt: sed de iis donis quæ passim per Ecclesias constitutas vigebant, de quo Spiritu sancto isti Ephesij negant sese quicquam audiuisse, vbi tenuiter adhuc admodum Christus illuxerat, prohibito etiam Paulo Euangelium in Asia ita propriè vocata, in qua sita fuit Ephesus prædicare, suprà 16.6. & illa ciuitate tum Idololatria Dianæ tum Magiæ studio contaminata, vnde prouerbium Ἐφέσια γράμματα, Ephesiæ literæ, vt infrà quoque explicatur: donec illis quoque Pauli ministerio Dominus benediceret, celebertima tandem illic constituta Ecclesia, vt vbi peccatum abũdarat, redundaret gratia. cuius Ecclesiæ primitiæ fuerunt isti duodecim prophetico spiritu donati, ac proinde proculdubio illius duces ac gubernatores constituti.

3 *In quid*, εἰς τί, Vulgata, *In quo*, Erasmus, *quo*. vterque malè, perinde ac quæreret Paulus, si non acceperunt illi Spiritum

Spiritum sanctum in Baptismo, à quo igitur, vel quomodo, vel quorsum essent baptizati. Baptizatos enim esse non dubitabat qui dicerentur Discipuli. Neque ad quæstionem ipsis à Paulo propositam, num videlicet Spiritum sanctũ accepissent, sed ad illorum responsionẽ istud referendum est. Poterant enim non accepisse Spiritum sanctum, id est, vt paulò antè dixi, nullum illorum eximiorum & extraordinariorum donorum accepisse, qui tamen Spiritum sanctum esse, id est illa dona in Ecclesia vitam regere, nossent. Itaque quum perinde responderent, ac si totam Christianarum Ecclesiarum rationem ignorarẽt (quod evenire vix potuisse videbatur) quærit Paulus, in quid igitur fuerint baptizati, id est cui igitur doctrinæ per baptismũ obsignandę nomen dedissent, veluti addubitans in Ecclesia Christiana fuisse edoctos & baptizatos, qui vsque adeo essent ignari quid in Christianis Ecclesiis geretetur. ¶ *In Iohannis baptisma, εἰς Ἰωάνου βάπτισμα.* Appositissima est responsio, qua significat isti sese in baptismo professos fuisse doctrinam à Iohãne propositam, & adhibito baptismo quo & ipsi baptizati fuerant, sanctam, vnde & Christum agnouerant, sed tenuiter admodum, nec audito ipso Christo vel eius deinceps Apostolis, vt de Apollo quoque paulo antè dictum est: vt mirum non fuerit istos, quos ex ipsorum responso apparet audito tantùm Iohanne baptizatos postea in patriam reuertisse, illum Spiritum sanctũ ignorasse, qui in Ecclesiam nonnisi à die illo Pentecostes fuisset missus. Vt autem locus iste planior etiam fiat, sciendum est quid valeant hæc dicẽdi genera quæ in Scripturis occurrunt, & quatenus inter se differant: *Baptizari in aliquem*: vt in Mosen, 1. Corinth. 10. 2. *Baptizari in baptisma alicuius*, vt Iohannis, hoc in loco. *Baptizari in nomen alicuius*, vt Patris, Filij, ac Spiritus sancti, Matth. 28. 19. vel Christi, vt suprà, 2. 38. vel Pauli, vt 1. Corint. 1. 14. *Baptizari in mortem Christi*, vt Roman. 6. 3. seu *in vnum Corpus*, vt 1. Corinth. 12. 13. seu *in remissionem peccatorum*, vt suprà, 2. 38. denique *Baptizari aqua & Baptizari Spiritu sancto*. Itaque BAPTIZARI IN MOSEN, declarat, Mosis auspicijs ac ductu baptizari: quod dicendi genus semel tantùm reperio. BAPTIZARI IN IOHANNIS BAPTISMA, significat, doctrinam quam Iohannes annuntiabat, ac Baptismi symbolo obsignabat, profiteri & baptismo adhibito amplecti. BAPTIZARI IN EIVS NOMEN dicimur, cui nos per Baptismum dicamus ac consecramus: quamobrem rectè Paulus negat sese in nomen suum quenquam baptizasse. BAPTIZARI autem IN CHRISTI MORTEM, dicuntur fideles, vt per Christi mortem peccatum in ipsis moriatur ac aboleatur: & IN VNVM CORPVS, vt omnes in Christo capite coalescant: & IN REMISSIONEM PECCATORVM, vt Christi sanguine abluantur, vt præpositio εἰς in istis omnibus finalem (quam vocant) causam designet. BAPTIZARI AQVA, siue ἐν ὕδατι, id est in aqua, nihil aliud quàm aqua immergi declarat, quæ est externa Baptismi ceremonia. BAPTIZARI autem SPIRITV, aliò spectat, nempe ad Spiritus sancti dona quibus fideles cælitus visibili signo imbuebantur, interdum ante Baptismum aquæ, vt ex Cornelij historia apparet: interdum post Baptismum, vt istis accidit de quibus hîc agitur. Ex his autem diligenter consideratis hoc quoque efficitur, Baptismatis vocabulum triplici significatione vsurpari, quarũ vna propria est, duæ translatitiæ. Propria est, quum immersionem seu tinctionem declarat, quæ etiam ab effectu ablutio seu lauacrum dicitur. Vna est translatitia, quum pro donorum Spiritus sancti quasi effusione accipitur, vt suprà, 1. 5. & 2. 2. & 10. 47. & 11. 16. Altera, quum pro Iohannis doctrina, vt quum quæritur an Baptismus Iohannis à cælo sit an ex hominibus: quum dicitur Apollos nihil nouisse quàm Iohannis Baptisma, vt suprà, 18. 25. item quum dicitur Iohannes prædicasse Baptismum resipiscentiæ, vt suprà, 13. 24. & in hoc versiculo ac proximè sequente. Quod autem de Baptismatis nomine dicimus, de ipso quoque Baptizandi verbo simili ratione accipiendum est. Nam baptizare dicitur minister qui aqua tingit, & baptizari qui aqua tingitur: item baptizat Deus quum Spiritus sui dona impertitur, & baptizatur Spiritu à Deo qui Spiritus donum accipit. Baptizauit demum

Baptismo resipiscentiæ Iohannes quum resipiscentiam doceret, cuius symbolũ erat Baptismus quem primus administrauit, & baptizati dicuntur in Baptismate Iohannis quicunque eo doctrinæ genere fuerunt instituti.

4 *Resipiscentiæ, τῆς μετανοίας.* Idem est ergo & vnicus reipsa Baptismus qui Iohannis dicitur, quòd primus baptisarit, & Christi, quoniam cum respicit Baptismus. ¶ *In eum, εἰς τὸν.* Erasmus, *De eo qui venturus esset.* Hæc enim coniunxit cum participio λέγων, quum per traiectionem construenda sint cum verbo πιστεύσωσι. Idque ita esse, vel ex eo apparet quòd in vetustis codicibus post λέγων subiicitur distinctio. Sed & alibi passim occurrunt huius traiectionis exẽpla, quæ annotabimus Rom. 11.31. τὸν ἐρχόμενον autem dicit Christum quod etsi præsenti tempore venientem possumus interpretari, vt qui iam esset in via, tamen præstat accipere futuro tempore, sicut aliis passim locis in his libris. Sed ita vt non ad ipsius in carnem aduentum, qualem patres expectarant, & ablutiones legales adumbrarant referatur, sed ad ipsius muneris mediatoris patefactionem.

5 *Qui verò [illum] audierunt, ἀκούσαντες δὲ.* pro οἱ δὲ ἀκούσαντες, vt supra 2. 37. & infra vers. 28. Id est, qui verò Iohanni, istum baptismum docenti, crediderunt. Vulgata, *His auditis.* Legit enim ἀκούσαντες ταῦτα, vt & Syrus interpres. Cæterùm particula δὲ omissa, veteribus nimium multis præbuit maximi duplicis erroris occasionem, vt qui propterea Lucæ hæc esse verba credentes & ad duodecim illos pertinere, quasi fuerint à Paulo rebaptizati, eò sunt delapsi vt aliud fuisse Iohannis baptisma quàm Christi, & à Iohanne baptizatos oportuisse in Christi nomen rebaptizari existimauerint: errore certè non leui. Nam, vt alias certissimas rationes nunc omittam, si verum est illud dogma, Baptismum certè nostrum cum Christo communem non habemus, vt appositissimè colligit in hunc locum doctissimus interpres, quum tamen ille tum circuncisionem Patrum tum nostrum baptismum in suæ carnis circuncisione & baptismo sanctificarit. Iterationẽ autem baptismi eam si cõcederemus, minimè tamen inde possent colligere fanatici Anabaptistæ iterandum Christi baptismum. Sed quæso, quorsum hæc omnia? Etenim particula δὲ, quæ in Græcis omnibus codicibus summo consensu legitur, & particulæ οὖν necessariò respondet, nullo modo, nullo, inquam, modo patitur vt huius orationis seriem discerpamus, quasi prior pars Paulo, posterior sit ipsi Lucæ scriptori tribuenda. Ergo hæc quoque Pauli verba sunt, tum doctrinam à Iohanne quidem annuntiatam, ab istis verò, fide apprehensam vt verè Euangelicam, tum etiam baptismum istis collatum, vt verè Christianum, approbantis: quibus postea manus imponens, subsequutis demum ils donis quæ Spiritus sancti nomine prius significarat, & de quibus fuerat eos percontatus, Ecclesiam Ephesinam constituit. quam interpretationem huius loci, ab Anabaptistis præsertim tam vexati, acceptam fero virorum generis nobilitate, tum pietate & doctrina, & plurimis virtutibus clarissimo, D. Marnixio.

7 *Circiter, ὡσεί.* Hoc non legit Syrus nec Arabs interpretes, nec sanè video cur addi in tantillo numero oportuerit.

9 *De via illa [Dei,] περὶ τῆς ὁδοῦ.* Visitatum est Hebræis Viæ nomine significare certam aliquam vitæ rationem: nec dubium est quin per antonomasiam sic vocatus sit Christianismus. Plerunque tamen additur aliquid ex quo id possit intelligi, vt Via pacis, Via salutis, Via Domini, vel Dei, quod perspicuitatis causa expressi ex Syri & Arabis etiam interpretis auctoritate, tum hoc loco, tum etiam hoc eodem capite versu 23. ἄρτου Paulus nominat infrà 24. vers. 14.

¶ *Tyranni cuiusdam, Τυράννου τινός.* In vno codice additum legimus ἀπὸ ὥρας πέμπτης ἕως δεκάτης, *ab hora quinta ad decimam.* Cæterùm tyranni appellatione nõnulli potentem quempiã principem intelligunt: alij censent gymnasium ab aliquo tyranno fuisse olim ædificatum, à quo cognomentum accepisset. Sed simplicissima erit expositio si proprium nomen esse dixerimus, vt etiam diserte Syrus & Arabs interpretantur. At enim (inquit Erasmus) si nomen est prõprium

ptium, cur addit τινός? Imo verò constat hoc dicendi genus frequenter vsurpari quoties ignotus quispiam nominatim appellatur: & ne longius petantur exempla, sic noster Lucas infrà, 21.c. 16.& 22.12.& 24.1.& 25.19. idque præcipuè accidit quoties (vt hoc loco) proprium nomẽ videri alioqui posset προσηγορικόν. Cicero 3. in Verrem, *Deducitur ille ad Lanitorem quendam hospitem*, vbi Asconius, *Lanitorem*, inquit, *quum dixisset, addidit Quendam, vt ostenderet non appellativum nomen esse, sed proprium.* Reperio tamen nõnihil apud Strab. lib.14. quod fortassis ad huius nominis explicationem facit, Notum enim est omnibus, tyrannos à veteribus fuisse dictos in genere quos postea βασιλεῖς, id est reges, vocarunt. Sic autem Strabo, qui non procul ab his temporibus vixit, Ἄρξαι δὲ φασὶ Θησεύδης Ανδράκλου τῆς Ἰώνων ἀποικίας ὕστερον τῆς Αἰολικῆς, ὃν γνήσιον Κόδρου τοῦ Ἀθηνῶν βασιλέως, καὶ γῆν ἀπὸ τούτου Ἐφέσου κτίσαι δ' αὐτὸν τὸ βασίλειον τῶν Ἰώνων ἐκεῖ συστῆσαι φασί. καὶ ἔτι νῦν οἱ ἐν τῇ γῇ ἐνομάζονται βασιλεῖς, ἔχοντες τινὰς τιμὰς, πρωτομαρτυρίαν ἐν ἀγῶσι, καὶ πορφύραν ἐπίσημον τῇ βασιλικῇ γῇ, συμβόλοις αὐτὴ σκήπτρῳ, καὶ τῷ ἱερᾷ τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος. Id est, *Ducem fuisse Ionum demigrationis, quæ Aeolicam est consequuta, Androclum Codri Athenarum regis legitimum filium, ait Pherecydes, ac Ephesum condidisse: quamobrem etiam aiunt Ionum regiam Ephesi collocatam. Sed & nunc quoque qui ex eo genere sunt, reges vocantur, & quibusdã fruũtur honoribus, vt qui primo loco sedeant in certaminibus, purpurã habeãt regiæ gẽtis insigne, scipionem quoque pro sceptro, et Eleusinia Cereris sacra.* vt fuisse videri possit hic Tyrannus ex Asiarcharum cœtu, de quibus agitur inf. vers.31.

10 *Domino Iesu*, τῷ Κυρίῳ Ἰησοῦ. id est, de Domino Iesu.

11 *Per manus*, διὰ τῶν χειρῶν. Vide supra 5.12.

12 *Sudaria seu semicinctia*, σουδάρια ἢ σιμικίνθια. Duo sunt Latina vocabula terminatione Græca inflexa: ac de priore quidem constat, de posteriore non item. In vno quidem exemplari Græco hæc reperimus ad marginem annotata, Ἀμφότερα λινοῦ ἐστι πλὴν τὰ μὲν σουδάρια ὄντα τῆς κεφαλῆς ἀπολάμβανται, τὰ δὲ σιμικίνθια ἐν ταῖς χερσὶ κατέχουσι πρὸς τὸ ἀπομάσσεσθαι τὰς ὑγρότητας τῆς σαρκός, οἷον ἱδρῶτα, δάκρυα, πτύελον, καὶ τὰ ὅμοια. Id est, *Vtraque linea sunt: sed sudaria quidem capiti inijcuntur, semicinctia verò manibus gestant, abstergendis humidis à facie excrementis, vt sudore, lacrymis, sputo, & similibus.* Hanc expositionẽ si sequamur, sudarium id erit quod vocamus *vn couurechef*, semicinctium *vn mouchoir*. Græcus scholiastes eadem habet: quibus tamen addit nonnulla, sed eiusmodi vt intelligere nõ potuerim. Mihi verò Lucas videtur sudarium & semicinctium pro eodem accipere, nisi pro ἢ legas καί: quam lectionem in vno duntaxat codice deprehendimus. Martialis in Apophoretis, *Des tunicam dines, ego te præcingere possum.* Itaque eo nomine puto vocari quæ vulgò *deuantiers* appellant, quòd anteriorem partem corporis, à cingulo ad pedes præcingant. Solent autem mechanici præsertim his vti, præterea etiam mulieres ferè omnes: vnde factum vt alterum earum cingulum à quo solebant olim ista semicinctia pendere, *demicinctz* vulgò appellent. Alij denique semicinctia dici volunt cingula dimidio minus lata, quàm iustum sit cingulum.

13 *Exorcistis*, ἐξορκιστῶν. De istis circulatoribus nonnihil diximus Matth. 12. 27. Retinuimus autem Græcum exorcistarum nomen vt satis vsitatum. Sic ergo vocati sunt qui dæmones eiiciebant, addita per Dei nomen obtestatione, quam vulgò Coniurationem vocãt, de quibus multa Iosephus lib. Antiq.8. quorũ etiam meminit Iustinus in Dialogo cum Thryphone. Et ita vocati sunt in Ecclesia Christiana initio qui miraculorum dono pollentes, manus imponebant energumenis, id est à dæmonio obsessis. Inde postea factus est nouus ordo quem vocãt, vt septem sacramentorum numerus in alias hebdomadas diuideretur, ita ludificante Satana Episcoporum ignauiam.

16 *Superatis illis*, κατακυριεύσας αὐτῶν. Vulg. *Dominatus amborum*. Nam pro αὐτῶν legit ἀμφοτέρων, vt etiam habet vetustissimus meus codex. Erasmus, *Dominatus eis*. Sed τὸ κατακυριεύειν trãslatitiè hîc accipitur, nec aliud declarat quàm dæmoniacum istum illis sese frustra tuentibus superiorẽ euasisse: sicut vulgò

dicimus, *se faire maistre de quelqu'vn.*

18 *Indicantes*, ἀναγγέλλοντες. Vulgata & Erasmus, *Annuntiantes*. Ego illud malui, quia non agitur hîc de nuntio aliquo, sed τὸ ἀναγγέλλειν opponitur τῷ κρύπτειν. Publicè igitur isti metu diuini iudicij perterriti, errata sua professi, ac detestati sunt. Sed quorsum hoc ad carnificinam illam confessionis quam auricularem vocant?

19 *Qui curiosa exercuerant*, τῶν τὰ περίεργα πραξάντων. Sic quadam μιαιφόνους vocat damnatissimas artes. Syrus autem & Arabs ipsum Magorum nomen exprimunt. Ephesios autem fuisse istis dãnatis studiis deditos, ostendit prouerbium vetus. Ἐφέσια γράμματα, *Ephesiæ litteræ.* ¶ *Denariorum*, ἀργύρου. Hebr. כסף [*rheseph*] Erasmus ad verbum, *Pecuniæ*: nimium generali nomine, quum nemo etiam sic loquatur. Idem in Annotationibus numos interpretatur, & rectè, quum testetur Pollux ἀργύριον etiã dici τὸ νόμισμα, sed numos denarios, nõ sestertios accipiat. Romanorum enim fuit, numis (id est H S) numerare: non Græcorum, qui drachmis potius supputabant. Denarius autem proximè ad drachmam accedit. Sed rursus Asiaticos constat cistophoris potius numerasse: vt planè difficile sit hanc summam inire, nisi quòd ex iis quæ Festus de Euboico talẽto scribit, apparet cistophorũ penè dimidia parte leuiorẽ fuisse drachma, siue denario. Etsi enim Attica drachma septima parte leuior est denario, tamen (vt docuit doctissimus Georgius Agricola) Latini Græca interpretantes, ὡς ἔγγιστα drachmã cum denario comparant. Æstimat autem Festus 4000. drachmas cistophoris 7500. quam rationem si sequamur, & ex Budæi supputatione tribus assibus regiis & semisse drachmam æstimemus, nisi me calculus fefellit, 50000. cistophorum æstimãda sunt Francicis libris 4666. & præterea duodenariis 13. & turonibus quos vocant 4. Sin autem ad drachmas placet reuocare exquisitiore calculo id est semisse, quæ est septima denarij pars, deducto, 50000. drachmarum conficient Francicas libras 75000. sin ad denarios septima parte grauiores, 50000. denarium æstimabimus Francicis libris 8750. quod quidem non fuit alienum à Lucæ proposito, pluribus explicuisse. Castellio verò viderit cuius Arithmetices regulis, numorum quinquaginta millia quinque ducatorũ millibus æstimarit.

20 *Crescebat*, ηὔξανε. Vide suprà, in 24. sed Syrus & Arabs legerunt ἡ πίστις τοῦ Θεοῦ *fides Dei*, eõdem sensu. Nam fides metonymicè pro doctrina ponitur cui fides habetur, vt 1. Tim. 4. 1.

21 *Induxit in animum*, ἔθετο ἐν τῷ πνεύματι, sub. αὐτοῦ: quod pronomen etiam apud Latinos sæpissimè omittitur. Est autem Hebraica phrasi Ponere super cor suum idem atque aliquid apud se statuere, vt Daniel. 1. 8. שים על לבו [*veiascham hal libbo*] *Et posuit super corde suo*: pro quo Syrus interpres maluit dicere שם בדעתה [*sam bresheteuh*] *Et posuit in mente* siue *cogitatione sua*: qua voce vtitur idem Daniel. 2. 29. Alij ἐν τῷ πνεύματι propter non additum pronomen: (quod tamen video quoque prætermissum Coloss. 2. 5.) non de ipsius Pauli animo, sed de Spiritu sancto interpretantur: quorum sententiam in prioribus editionibus sum sequutus. Neque verò dubium est, quin, vt ipse Apostolus in re simili testatur infrà 20. 22. Spiritu sancti impulsu consilium istud ceperit, vt ipsa tandem res ostendit, infrà, 20. 1. Sed omnino durum est ac prorsus insolens, verbum simplex τίθημι accipere pro προτίθημι.

22 *Qui ministrabant ei*, τῶν διακονούντων αὐτῷ. Id est quorũ opera in sui Apostolici ministerij functione indigebat, quum omnia solus obire nõ posset. Ne quis eum habuisse putet Cardinales aut Legatos à Latere, vt habere consueuit perditus ille qui sese Pauli successorem, suis septem montibus insidens, iactat.

23 *Ob viam [Dei,]* διὰ τὴν ὁδ. Id est, idcirco quòd Paulus Euangelium doceret. Nam etiam Dei nomen Syrus & Arabs hîc exprimunt, vt suprà 9. In vno codice legitur τοῦ Χριστοῦ, *Domini*. [*Domini.*]

24 *Argenti fignator*, ἀργυροκόπος. Vulg. *argentarius*. Saltem verò, *Faber* adiecisset. Nam Latinis Argentarius non aliud quàm τραπεζίτης id est nummularium declarat. Latini (inquit Camerarius) artifices istos Aurifices vocant à pretiosiore materia. Homerus autem etiam

etiam à villiore χαλκεῖ, Odyss. γ.

¶ *Templa argentea*, ναοὺς ἀργυροῦς. Vulgata, *Ædes*. Erasmus, *Delubra*: admonens in Annotationibus hoc vocabulo significari ædiculas seu thecas templi effigie, in quibus reponebantur statuæ. Chrysostomus simili ratione putat declarare σκόνα μικρά, id est *parva scriniola*: ita tamen vt hoc non affirmet. Quòd si hanc interpretationem sequi libeat, putarim tamen hæc scriniola donatis potius quàm statuis ipsis fuisse consectata. Sed non video qua ratione arculæ istæ possint ναὸς, id est *templa*, dici: nisi idoneis testibus probet Erasmus, templi specie fuisse fabricatas: quod mihi ne verisimile quidem videtur: quanuis apud Polybium legerim νάϊσκα, quæ armaria vocat Plinius lib. 35. capite. 2. ex quibus depromebantur maiorum imagines. Itaque quòd ad me attinet, simpliciter accipio, Demetrium hunc templa argentea Dianæ solitum procudere, id est aut in numis, aut aliis imagunculis celebertimi illius templi typum repræsentare, ac peregrinis aductantibus distendere, nempe vt etiamnum hodie faciunt eiusmodi artifices iis in locis vbi solent à nonnullis, religionis causa, vota suscipi. Istæ igitur imagunculæ seu numi (dicitur enim ἀργυροκόπος à percutiendis seu feriendis argenteis nummis) ab ea figura quam repræsentabant, Templorum cognomentum retulerunt: sicuti simili prorsus ratione, Deliorum seu Athenienſium numos quosdam, boues, eorundem Athenienſium alios quosdam, κόρας, id est puellas, alios Corinthiorum, πώλους, pullos, alios Peloponnesiorum, χελώνας, testudines vocabat. Ideo non rectè ἀργυροκόπους Vetus interpres argentarium conuertit, quo nomine numularij significantur: nec multo rectius Erasmus, *Argentarium fabrum*, vocabulo nimiùm generali. Libet autem istiusmodi etiã numorũ typum subiicere, quales duos peruetustos inspexi, insculpta in altera numi parte Ephesiæ illius Dianæ πολυμάστου imagine. Quisquam fortassis Demetrianos illi numi templum ipsum maiore aliquo artificio repræsentabant: sicut etiã hodie cuditur diua illa Lauretana, nimio apertiore impietate, quanto beata illa virgo ab idolis differt.

25 *Quibus congregatis*, οὓς συναθροίσας, &c. Meus vetustissimus codex habet ἅμα συναθροίσας πολλοὺς καὶ τοιαῦτα τεχνίτας, *Vna congregatis istarum rerum opificibus*, Syrus etiam idem legit, addita particula πάντας, *omnibus*. & hanc puto germanam esse lectionem, quum non alij sint τεχνῖται quam ἐργάται, nisi illos quidem pro præcipuis, hos verò pro iis accipiamus quorum opera vtebantur. ¶ *Copias*, εὐπορίαν. Sic malim vertere quàm *Facultates*. Sũt enim tenues quoq; facultates, at nulla est tenuis εὐπορία Vulg. *acquisitio*, inepté. Hoc est quod Gallicè dixeris, *nostre aisance*.

27 *Istud quod nobis est peculiare*, τοῦτο τὸ μέρος. Opificium istud videlicet, ex quo tanquam possessione quadam nostra viuere consuevimus. Vulgata, & Erasmus, *pars ista*, admodum obscurè. Syrus & Arabs accipiunt generaliter, τοῦτο τὸ μέρος pro τοῦτο τὸ πρᾶγμα, *res ista*, siue *negotium istud*: quo significatu sæpe accipitur ‫חפץ‬ [*Chaphets*] apud Hebræos, vt Eccles. 3. 1. & 5. 7. & 8. 6. quibus locis Græci vocem illam verterunt πρᾶγμα. ¶ *Probrosum euadat*, εἰς ἔλεγχον ἐλθεῖν. Id est nobis non tantùm pereat, sed etiam probro vertatur, quasi quidpiam nefarium & detestandum. Vel, *nobis refutatum intercidat*, à consequenti videlicet: id est, ab isto coarguatur, nostro cum maximo damno. Sed præstat ἔλεγχον ab ἐλέγχει distinguere, vt qui istam consequatur. Vulg. *In reprehensionem veniat*. Erasmus. *Reprobetur*. Syrus & Arabs vel hunc locum non intellexerunt, vel prorsus diuersum quidpiam in Græcis codicibus legerũt. ¶ *Futurúmque sit*, μέλλον τε. In quibusdam codicibus legimus, μέλλει δὲ, in aliis μέλλειν δὲ, in aliis μέλλει τε: sed quamcũque ex istis lectionẽ sequaris, plana est sententia: vt minimè sit necesse Castal-

lionis audaciã approbare, qui pronũtiat legendum esse, μᾶλλον δὲ, *vel potius.*

29 *Socijs peregrinationis Pauli*, συνεκδήμους τῷ Παύλου. Vulg. *Comitibus Pauli.* Addidi ex Erasmi Annotationibus quod necessarium fuit explicando Græco vocabulo. Neque enim quisquis est comes, idem est συνέκδημος.

31 *Ex Asiarchis*, τῶν Ασιαρχῶν. Vulg. & Erasmus, *ex Asiæ primoribus.* quæ est huius nominis notatio, sed nimis ambigua, & malè à plerisque intellecta. Retinendum autem fuit Græcum nomen, in libris Iurisconsultorum vsurpatum, vt & Syriarcharum. Sic autem dicti sunt non qui Asiæ vel Syriæ præessent, sed sacerdotes certi quorum munus erat ludos Theatrales in Deorum honorem edere, quos propterea Rufinus apud Eusebium Munerarios interpretatur: quod ex eruditissimi Iurisconsulti Cuiacij obseruationibus primùm didici. Erãt igitur nõnulli ex istis quoque prophanis aliquatenus saltem Euangelium amplexi, vt etiam Romæ idem Paulus aliquos ex ipso Neronis prætorio Christo lucrifecerat. Philip. 1. 13. Vide etiam quod annotaui supr. in vers. 9.

32 *Concio*, ἐκκλησία. Id est (vt rectè explicant Syrus & Arabs) multitudo quæ in theatrum concurrerat: vbi haberi alioqui legitimi conuentus publici solebant. Nam propriè ἐκκλησία Græcè, & Latinè Concio, nonnisi de legitimè aduocato populo dicitur, auctore Festo. Sed quod per tumultũ cœperat, postea speciem induerat iusti cõuentus, magistratuum præsentia vtcunque tumultuantes reprimente, vt exitus tandem ostendit.

33 *Causam dicere*, ἀπολογεῖσθαι. Vulgata, & Erasmus *Rationem reddere*, λόγον δοῦναι. Fuit autem hic Alexander à Iudæis paulatim extra turbam productus in eum locum vnde posset exaudiri, non vt ipsum in discrimen adducerent, (cur non enim potius in tumultu discerperent, aut Ephesios saltem in eum prouocarent? cur denique ex tuba protruderent vt locus illi ad dicendum pateret?) sed vt per eum, quicunque tandem is fuerit, populum placarent. Nec enim dubito quum de suæ Dianæ cultu asserendo laborarent Ephesij, quin magna pars illorum in Iudæos ferretur: idque ita esse vel ex eo liquet quòd vbi Alexandrum Iudæum esse cognouerunt, statim in apertam rabiem exarserunt, nec potuerunt induci vt loquentem audirẽt. Syrus certè & Arabs apertè mecum faciunt, vt hallucinati sint qui censent hunc Alexandrum à Pauli & piorum partibus stetisse, quũ potius videatur is ipse fuisse cuius meminit Paulus. 2. Timoth. 4. 14. pertinacissimus & audacissimus Pauli & veritatis hostis. Eum autem verisimile est, propterea productum à Iudæis quòd esset ex Fabrorum numero à quibus orta hæc seditio fuerat, Iudęos, (nisi diuina prouidentia obstitisset) sic excusaturum, si facta ipsi fuisset dicendi potestas, vt totam populi rabiem fuerit in Pauli & piorũ caput conuersurus.

35 *A Ioue delapsi*, τοῦ Διοπετοῦς. sub. ἀγάλματος. Vulgata, *Iouisque prolis.* Constat autem ex Plinio lib. 16. cap. 40. vitigineum fuisse hoc simulachrum à Canetia quodam artifice fabricatum, sed longè antiquissimum, vt pote quod nunquam sit mutatum, septies restituto templo. Antiquitas igitur & sacerdotũ auaritia huic superstitioni facilè viã munierunt, vt iidem Asiatici de Pessinũtio suo simulachro, & Romani de suis ancilibus sunt fabulati.

38 *Agitur forum*, ἀγοραῖοι ἄγονται: id est ἡ ἀγορὰ τελεῖται. ius dicitur. Ad vetbum, *Forenses agunt*, vel *aguntur*, seu *cogunt*ur: pro quo dicimus in vernaculo sermone *on tient les plaids*, id est (vt loquitur Cicero) *forum agunt.* Appellatione verò τῶν ἀγοραίων intelliguntur vel ipsi forensium causarum iudices, vel causidici, vt rectè explicant Græca scholia: illi denique qui forensia solent tractare, Suidas quoque ἀγοραῖον διωκῶν meminit & ἀγοραῖον συροντευχυτίας. significare dicit diem fastum, quem ferè solent Græci χρήσιμον vocare. Erasmus Veterem interpretem sequutus, conuertit, *Conuentus forenses aguntur*: rectè quidem, si sensum (pectes, sed cui tamẽ non assentior, quòd in Græcis subaudiri putet cognitiones aut lites, id est χρίσεις aut ἀμφισβητήσεις, quum ipsi potius qui in foro aut iudicant aut contendunt, ἀγοραῖοι dicantur.

Pro-

¶ *Proconsules sunt*, ἀνθύπατοί εἰσιν. Nomine Procõsulum, intellige etiam legatos Proconsulis, & qui eius vices in cognoscendis grauioribus causis obibant. Leuioribus enim ordinaria illa & quotidiana iudicia sufficiebãt, quibus(inquit Scriba) si non acquiescat Demetrius cũ suis, adeant Proconsulem, aut ipsius legatos. Syrus Procõsulem legit, numero singulari.

39 *In legitima concione*, ἐν τῇ ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ. Quia de sacro conuentu hîc non agitur, ideo ἐκκλησίαν non conuerti *Ecclesiam*, meo more, sed *concionem*: quod Erasmus quoque annotauit. Cęterùm ἔννομος ἐκκλησία, id est legitima cõcio, non tantùm opponitur τῇ συστάσει, id est seditiosæ & tumultuosæ concioni, sed etiam τῷ συγκλήτῳ, id est ei concioni quæ extra ordinem aduocabatur. Erant enim certi dies habendis iis concionibus constituti, quas ἐννόμους & τεταγμένας Græci oratores vocant. Ad illas igitur Scriba populum reuocat, id est ad maiorum morem.

40 *Seditionis propter (diem) hodiernum*, στάσεως περὶ τῆς σήμερον. Vulgata & Erasmus, *Hodiernæ seditionis*. id est, περὶ τῆς στάσεως τῆς σήμερον: eodem quidem manente sensu, sed ita tamen vt sine causa à verbis Lucæ discedãt. ¶ *Quã nulla subsit causa*, μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος. Vulg. *Quã nullus sit obnoxius*. sed præstat αἴτιον in neutro genere interpretari.

IN CAPVT XX.

1 *Complexus esset*, ἀσπασάμενος, nempe vt fieri solet tum in primo accessu, tum in discessu, addito etiam apud nonnullas gentes, ac præsertim apud Iudæos osculo, vt Gen. 31. 55. Vul. valedixisset, sensu quidem at ipso verbo non expresso.

3 *Peractis mensibus tribus*, ποιήσας μῆνας τρεῖς. Vide suprà 18. 23.

4 *Vsque in Asiam*, ἄχρι τῆς Ἀσίας. Vulg. hoc nõ habet neque Arabica interpretatio. Significat autem Lucas istos tunc constituisse Paulum comitari non in Syriam vsque, sed tantùm in Asiam, sic proculdubio decernẽte ipso Paulo, cuius erant affectę, vt, prout vsus Ecclesiarum ferebat, hic vel illic subsisterent, & hîc vel illuc mitterentur.

¶ *Sopater*, Σώπατρος. In tribus codicibus legimus Σωσίπατρος. *Sosipater*. Vulgata addit *Pyrhi*, videlicet filius, & in Complutensi editione & quatuor exemplaribus additur Πύρρου. vt fortasse fuerit hic nepos illius Simonis qui pater dicitur Alexandri & Rufi (is est enim Latinè, Rufus, qui Græcis πυρρὸς) & illos oportet in Ecclesia bene notos & celebres fuisse, vt temerè non sint eorum nomina expressa.

5 *Asiani verò*, Ἀσιανοὶ δέ. Meus vetustissimus codex habet Ἐφέσιοι δέ. Erat autem Asiæ propriè dictæ metropolis Ephesus, & alij à suis ciuitatibus sunt designati. Cæterùm illud ἄχρι τῆς Ἀσίας ad hos duos non pertinere cõstat ex eo quod de Trophimo scribitur infrà. 21. 29. Itaque hanc particulam censui conuertendam cum προελθόντες quasi redũdante pronomine οὗτοι.

6 *Intra quinque dies*, ἄχρις ἡμερῶν πέντε. Ἄχρις extremum spatium declarat, vt si in vernaculo sermone dicas, *Au bout de cinq iours*.

7 *Primo autem die hebdomadis*, τῇ δὲ μιᾷ τῶν σαββάτων. Vulgata, *Vna autem Sabbati*, Erasmus, *Vno autem die Sabbatorum*. Vide Matt. 28. 1. Quominus autẽ possimus interpretari, Quodã die Sabbati, duo impediunt: vnum, quòd μιᾷ σαββάτων pro σαββάτου τινὸς, nusquam inuenias: alterum quia adiunctus articulus declarat hanc particulam indefinitè accipi non posse. Primus itaque dies hebdomadis hîc omnino intelligitur, is quem Dominicum vocamus: & ex hoc loco, tum etiam ex eo quod scribitur. 1. Cor. 16. 2. non ineptè colligitur, iam tum consueuisse Christianos hoc die solennes conuentus agere paulatim euanescente Iudaici Sabbati ceremonia. ¶ *Ad frangendum panem*, τοῦ κλάσαι ἄρτον. sub. ἕνεκα. Id est ad accipiendum simul cibũ, cuius coniuiij potissima pars erat Cœna Domini.

8 *Erant coacti*, ἦσαν συνηγμένοι. Veteres codices legũt ἦμεν, *eramus*: idque rectius, vt ex superioribus apparet. Pertinet autẽ hoc quoque ad fidem scriptori Lucæ faciendam, vt qui oculatus sit testis.

9 *Demersus*, κατενεχθείς. Meus codex vetustissimus habet κατεχόμενος, *quum teneretur*. ¶ *Diutius*, ἔτι πλεῖον. In omnibus vetustis codicibus additur distinctio post πλεῖον, vt non dubium sit quin connectendum sit cum participio διαλεγομένου, contrà quàm existimauit

Erasm. *Præ somno deturbatus*, κατενεχθεὶς ὑπὸ τοῦ ὕπνου. Vulgata, *Ductus somno*. Erasmus, *Magis depressus somno*. Ego verò existimo κατενεχθεὶς propria significatione accipiendum hoc posteriore loco, pro deturbatus.

10 *Prolapsus est*, ἐπέπεσεν. Sic etiam Elisæus 2. Reg. 4. 32. nõ aliquo ritu, sed affectus vehemẽtia. Etenim cui calumniæ non fuisset Ecclesia obnoxia nisi hoc remedium adhibuisset per Paulũ Dominus. ¶ *In ipso est*, ἐν αὐτῷ ἐστι. Sic Paulus loquutus est vel in ipso editi miraculi momẽto, vel de re mox sequutura certissimus. Sic Christus & quidem Dominus vitæ & mortis, quãuis de verè mortua puella. Non est, inquit, mortua, sed viuit, Matth. 9. 24.

11 *Cibum sumpsisset*, γευσάμενος. Vide suprà 10. 10. Nam cibi quotidiani vsus subsequebatur mysteriorũ celebrationem. ¶ *Ita*, οὕτως. Vide Ioh. 4. 6.

13 *Asson*, εἰς τὴν Ἄσσον. Asson videlicet vrbem Æolidis seu Mysiæ, aliter Apolloniam vocatam. Nonnulla exemplaria pro Ἄσσον legerunt Θάσσον, sed lectione admodum deprauata, sicuti quæ pro Τρωγυλλίῳ Mycales montis promontorio è regione Sami, legunt τριγλυλαίῳ.

15 *Samum*, εἰς Σάμον, vrbem videlicet cognominẽ. ¶ *Diuersati essemus apud Trogyllium*, μείναντες ἐν Τρωγυλλίῳ. Vide Luc. 10. 7. Deest hoc autẽ in vulgata editione Latina. Est autem Trogyllium promontorij nomen ad Mycalem, vnde abest Samos stadiis quadraginta.

18 *Asiam*, τὴν Ἀσίαν. Asiam intellige sic peculiariter vocatam, cuius vrbs præcipua fuit Ephesus, distinctam ab Asia tum maiore tum minore, vtpote minoris partem.

19 *Modestia*, ταπεινοφροσύνης. Vulg. *Humilitate*: quo vocabulo significatur obscuritas ac ignobilitas, vt diximus Luc. 1. 48. Erasm. *Animi humilitate*: quod ego quidem inter vitia numerarim.

20 *Nihil subterfugerim*, οὐδὲν ὑπεστειλάμην. Id est, nihil aut per metum, aut lucri causa, subticuerim, vel aliqua ex parte dissimularim. Nam ὑποστολαὶ dicuntur quos metus (vt ita dicam) contrahit, aut qui tanquam vela colligunt in loquendo. Budæus, *Non sum præuaricatus in iis quæ conducibilia erant.*

21 *Attestans*, διαμαρτυρόμενος. Id est adhibitis ex Dei verbo testimoniis & argumentis declarans, vt infrà 28. 23. addito verbo ἐξετίθετο, quod hic reticetur. Vide Luc. 16. 28. ¶ *Cõuersionem*, μετάνοιαν. Alibi consueuimus interpretari resipiscentiam: sed perspicuitati interdũ seruiendum est necessariò. μετάνοια autẽ illud esse quod Hebræi תשובה (*teshubah*) id est conuersionem, vocant, diximus Matt. 3. 2. Est autem insignis hic locus, breuissimè complectens totam veræ conuersionis summam, & eius effectũ. Quod enim hic dicitur fides in Christũ declarat causam salutis, tum instrumẽtalem, nempe Filium tum materialem quæ est ipse Christus, in quo demum gratuitam peccatorum remissionẽ cõsequimur, Luc. 24. 47.

22 *Vinctus Spiritu*, δεδεμένος τῷ Πνεύματι. Id est, Spiritus sancti impulsu ac mandato, tanquam vinculo quodã me illuc pertrahente, de quo diximus suprà 19. v. 21. Quorsum autem hoc Paulus an quòd inuitus illuc pertraheretur? minimè verò, vt ipse testatur, & res ipsa ostendit: sed nequis ex fratribus hoc iter ipsi dissuadeat, monet eos sese Dei mandato illuc proficisci, ne putetur Ecclesiæ ac Prophetarum prædictiones ac cõsilia conténere. Sed illa Theophylacti interpunctio post participiũ δεδεμένος, ac si diceret Paulus sese quasi iam vinctũ proficisci Ierosolymã Spiritu, i. Spiritus afflatu, prorsus est violenta.

23 *Etiam atque etiã testificatum*. διαμαρτύρεται. Vid. Luc. 16. 28.

26 *Purum à sanguine*, καθαρὸς ἀπὸ τοῦ αἵματος. Id est, si perieritis, nullam tamen in me culpam fore. Vide suprà, cap. 18. versu 6.

27 *Omne consilium*, πᾶσαν τὴν βουλήν. Irenæi interpres libro 3. cap. 14. conuertit *Omnem scientiam*, (siue vt in aliis codicibus legitur) *Omnem sententiam* de quo non est necesse (opinor) vt laboremus: siquidem hunc interpretem, quicunque tandem fuit, apparet Latinæ linguę fuisse admodum imperitum. Sed tamen suspicor hanc interpretationem ab aliquo profectam cui visus sit Apostolus nimium arroganter dicere, omne consilium Dei à se fuisse Ephesiis explicatũ: quasi verò ista ad officium Apostolatus non sint restringẽda. Con-

da. Consilium igitur Dei vocat Paulus, speciale illud Dei decretum de seruandis in vno Christo credituris. Heb. חסד (chok,) vt Soph. 2.2. Quòd si vera hęc sententia est, vbi dogmata tot post seculis excogitata?

28 *Dei, τοῦ Θεοῦ.* In quinque exemplaribus legitur Κυρίου καὶ Θεοῦ, *Domini & Dei.* Suspicor autem τοῦ Κυρίου initio fuisse adscriptum ad marginem à quopiam qui Dei vocabulum sic explicaret aduersus Anthropomorphitas, ne Paulus videretur sanguinem ipsi diuinitati tribuere: deinde quum hoc irrepsisset in contextũ, & ista Κυρίου Θεοῦ nõ bene viderentur cohærere, interpositam esse particulam καί. Sed hæc ego tanquam diuinans dico. Hoc quidem certum est, explicanda hæc esse per κατανύξιν ἰδιωμάτων: quod dicendi genus non ita est ἄκυρον, neque reprobandum, (vt post Eutychetem impiè quidam dicere ac scribere nunc audent) sed summam nostræ consolationis continet: illud nimirum diserte explicans quod ait Iohannes, *Verbum factum esse carnem*: ita vt qui verè Deus est, verè διαθρωπος sit factus. ¶ *Suo illo sanguine, τῷ ἰδίῳ αἵματος.* In vno codice legitur τοῦ αἵματος τοῦ ἰδίου. Vtrouis autem modo legas, obseruanda vis est articuli, quo præstantia huius sanguinis & antithesis illa declaratur, quæ copiosius exponitur Heb. 9.12. Fuit enim hic sanguis verè sanctus, imò verè purificans ac sanctificans sanguis: ex illo manans nimirum qui sicuti verè purissimus homo, ita etiam verè & perfectissima ratione Deus est. Et hunc locum eludere frustra conati sunt Arriani.

29 *Discessum, ἄφιξιν.* Noua significatio, quum ἄφιξις aduentum declaret.

30 *Peruersa, διεστραμμένα,* nempe vt factitare consueuerunt Satanam imitati qui verbo ipso Domini in contrariam sententiam distorto, ad stabilienda falsissima dogmata abutuntur.

¶ *Vt abstraherent, τοῦ ἀποσπᾶν.* Loquitur Luc. vt de membris à suo corpore crudeliter auulsis, pergens in eadem translatione.

31 *Per triennium, τριετίαν.* Nam biennio integro expleto illa Demetrij seditio fuerat exorta, suprà 19.9.

32 *Et sermoni gratiæ ipsius, καὶ τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτοῦ.* Hæc per epexegesin explico, quasi diceret Paulus, Commendo vos Deo, vt vos præsidio suo conseruet, id est Euangelio, siue gratiæ nuntio. Idcirco enim Euangelium dicitur salutis sermo, suprà capite 13.26.

¶ *Qui (quidem Deus potest, τῷ δυναμένῳ.* Erasmus in Annot. hoc coniungit cum λόγῳ. At ego puto minus coactam fore interpretationem si cum τῷ Θεῷ coniunxeris. Ideo nonnihil suppleui ex quo id posset intelligi. Deinde & hoc notandum est, articulum hoc loco non tam διάκρισιν quàm αἰτιολογίαν declarare.

¶ *Quod hæreditatis iure possideatis, κληρονομίαν.* Hebraicè נחלה (*nachalah*:) quod vocabulum multo latius patet quàm Hæreditas apud Latinos, vt alibi diximus: & tamen videtur declarare quo iure consequuturi simus illud tanquam prædium quod possidebimus, nimirum gratuito adoptionis iure, quasi filij: ideo periphrasin paulo longiorem vsurpaui.

¶ *Cum omnibus, ἐν πᾶσιν.* Hebraicè בכל (*bekol*,) ἐν pro σὺν posita: quam enallagen alibi sæpe annotauimus. Vulgata, *In omnibus.* Erasmus, *Inter omnes.*

35 *In omnibus, πάντα.* Vel, *per omnia.* Nam subaudienda est præpositio διά, vt 2. Cor. 9.25. & 10.33, & Eph. 4.15. Quid si verò πάντα superiori verbo ἀναπέσοντας adiunxeris? nolui tamen, quicquam mutare ex coniectura. ¶ *Suscipere, ἀντιλαμβάνεσθαι.* id est, alioquin collapsuros quasi porrecta manu retinere. Dicuntur enim hæc translatitiè de illis qui nondum satis confirmati doctrina & exemplis, offendicula ibi inueniunt vbi planissima via est: ideóque ferendi sunt quoad eius fieri potest, (salua tamen conscientia) & cauenda diligenter omnia quibus possint offendi. Hoc enim est labentes fulcire. Vide Luc. 1.54.

¶ *Dixisse, ὅτι εἶπεν.* Nusquam hoc totidem verbis scriptum reperitur in historia Euangelica: sed ex variis locis certissimè colligitur, veluti ex Luc. 16.9: item ex talentorum parabola, siquidem fœnus talentorum in dando consistit, id est in donorum acceptorum communicatione: cui opponitur auaritia, & sordida eorum parsimonia qui sibi perire putant quod aliis largiuntur, & vt

acceperunt: item ex eius sententiæ formula quã Christus vltimo illo die pronuntiabat, beatificaturus eos qui dederunt, perditurus qui potius de accipiendo quàm de dando solliciti fuerint. Itaque non est ἄγραφον aliquod Euangelium ex hoc loco constituendum.

¶ *Dare* δίδοναι. Ergo, inquiunt Ariani, *Maior est, vtpote beatior, Pater qui omnia dedit Filio, quàm Filius qui omnia accepit à Patre.* In hac vita (respondet Augustinus contra Maximinum cap.24.lib.3) vbi est inopia, qua vtique melior est copia. Filius autem omnia accepit à Patre nascendo, ab æterno perfectus natus, non autem imperfectus natus, & perfectus postea factus.

IN CAPVT XXI.

3 *Quum autem cæpissemus (nobis) apparere Cyprus* ἀναφάναντες δὲ τὴν Κύπρον. Sic legunt veteres codices. Erasmus autem legit ἀναφαίνεις, & nonnulli habent ἀναφανέντος δὲ τῆς Κύπρου, lectione manifestè corrupta, quum potius reponendum fuerit ἀναφάνεια. Cæterùm τὸ ἀναφάναι opponitur hoc in loco τῷ ὑποφῦναι, & id declarat pro quo Virgilius Aperire dixit libro Æneidos tertio, *--quarto terra die se attollere tandem Visa, aperire procul montes, ac voluere fumum.* Idem eodem libro, *Mox & Leucatæ nimbosa cacumina montis, Et formidatus nautis aperitur Apollo.* Quia videlicet nauigantibus præsertim videntur regiones attolli & deprimi, prout ipsi accedunt vel recedunt.

4 *Discipulis*, τοὺς μαθητάς. At paulo pòst, Ptolemaide videlicet, fit fratrum mentio. Et in hac historia, fit sæpe manifesta distinctio Fratrum & Discipulorum, vnde coniicio ibi dici fratres, vbi erant constitutæ Ecclesiæ, & iis sedentibus qui gubernacula Ecclesiæ tenent, conuentus habebantur: ibi verò tantùm discipulos commemorari, vbi dispersus adhuc erat credentium numerus, alicubi rarus, alicubi frequens, cuiusmodi fuit temporibus nostris Gallicarum Ecclesiarum status post excitatam rursus Euangelij lucem ab anno 1521 ad annum 1555. & quales hodie sunt multarum Ecclesiarum in eodẽ regno reliquiæ. ¶ *Per Spiritũ*, διὰ τοῦ Πνεύματος. i. ex diuina Spiritus reuelatione. Quid igitur an sibiipsi repugnat Spiritus sanctus? minimè verò. Sed isti ex Spiritus reuelatione intelligentes quantum periculum Paulo imminneret, ex charitate, non autem ex mandato aliquo Spiritus sancti peculiari, precabantur ne ascenderet in vrbem, ignari quid vicissim Paulo idem Spiritus præcepisset.

6 *Complexi*, ἀσπασάμενοι. Vulg. *Quum valefecissemus*, i. ἀποταξάμενοι. ¶ *Domum suam*, εἰς τὰ ἴδια. Gallicè, *chez soy*, vt Ioh. 16.32. Nam ad suos vix dici possunt reuertisse, qui cũ vxoribus & liberis Paulum deduxerant.

7 *Ptolemaida*, εἰς Πτολεμαΐδα. Syrus & Arabs hanc ciuitatem vocant vetusto nomine, עכו (*hacco*,) vt nominatur Iudicum 1.31. & à Plinio lib.5.cap.19.

8 *Paulus & nos qui cum eo eramus*, οἱ περὶ τὸν Παῦλον. Vide suprà cap.13.13. ¶ *Ex illis septem*, ἐκ τῶν ἑπτά. Vulg. & Erasm. *Ex septem.* Sed seruandus fuit articulus cuius vis est hoc loco ἀναφορική. Loqui enim illum constat de septem illis Diaconis quorum celebria erant nomina.

9 *Prophetantes*, προφητεύουσαι. Intellige de peculiari dono prædicendi futura, non autem de docendi munere in Ecclesia.

13 *Emollientes*, συνθρύπτοντες. Hoc propriè dicitur de iis qui delitiis franguntur, quod de Annibale Campania delitiis emollito dicitur. Est igitur translatio inde sumpta, quòd cõtusione res etiam durissimæ communitæ molles euadant. Sic tristitia quoque dicitur cor alioqui saxeum conterere, vt Psalm.51.19. quod Hebræis declaratur verbo שבר (*sibebh*.)

15 *Collectis sarcinis*, ἐπισκευασάμενοι. Id est διασκευασάμενοι, vt loquuntur disertiores Græci. Nam ἐπισκευάζεσθαι significat potius deponere, item è medio tollere: ἀποσκευάζεσθαι verò dicuntur οἱ μετοικίζοντες, id est qui ex aliquo loco demigraturi, sarcinas colligunt. Significat igitur Lucas Paulum cum suis Cæsarea profectum, quasi eò non rediturum. Vulgata, *Præparati*, id est παρασκευασάμενοι: quam lectionẽ in vno codice inueni: neque sanè velim repudiare. In aliis quinque legitur ἐπισκευασάμενοι, i. instructi & comparati, ad quæuis nimirum subeunda pericula.

16 (*Aliqui*) *ex discipulis*, ἀπὸ τῶν μαθητῶν. Sub. τινές: vt Iohan.16.17. Sic vulgò dici-

dicimus, *Il y vint des disciples.*

19 *Ordine singula,* κατὰ ἓν ἕκαστον. Κατὰ ἓν illud est quod Gallicè dixeris *vn par vn.* Ἕκαστον verò positum arbitror nouè pro ἕκαστον ἐκείνου. Vulgata vertit κατὰ ἓν ἕκαστον ἄν, vtroque cõiuncto, quod constructio non patitur. Dicendum enim omnino fuisset κατὰ ἓν ἕκαστον ἂ ἐποίουν.

20 *Accensi zelo,* ζηλωταί. Vide Iohan. 2.17.

21 *Audierunt,* κατηχήθησαν. Vide Luc. 1.4. ¶ (*Secundum*) *ritus,* τοῖς ἔθεσι. In vno codice legitur τοῖς ἔθεσι πατρῴοις πολιτεύεσθαι, *paternis ritibus viuere.*

22 *Quid est ergo?* τί οὖν ἐστι. Petitum est hoc quoque dicendi genus è medio, pro, Quid igitur futurum est? vel, Quid igitur agendum est? Sed in Syra & Arabica interpretatione, istud, vnà cum membro sequente, non inuenitur.

¶ *Multitudinem,* τὸ πλῆθος. Id est ipsum Ecclesiæ cœtum à quo distinguuntur, quos vocant, fratres, presbyterium videlicet. ¶ *Audient,* ἀκούσονται. Syrus & Arabs interpretes, qui antecedentia illa non legerunt, hoc cõnectunt cum priore sequentis versiculi parte, hoc modo, *Quia igitur auditum est ab eis* (Arabs, *iam innotuit eis*) *quòd adueneris huc: fac hoc quod dicemus tibi.*

23 *Nobis,* ἡμῖν. In vno exemplari legimus ἐν ἡμῖν, *inter nos*: & quidem rectius, vt opinor. ¶ *Voto obnoxij,* εὐχὴν ἔχοντες ἐφ' ἑαυτῶν. nempe Nazareatus. Vulg. & Erasmus ad verbum, *Habentes votum super se*: quod videtur paulo obscurius. Significatur autem hoc dicendi genere votum voluntarium, quod nimirum quispiam in sese quasi onus receperit, sed tamen cum Legis præscripto consentiens: qua ratione etiam factum vt apud Græcos τὸ ὑποσπένδεσθαι, de pollicitatione dicatur, ὅπερ ὁ ὑποσχόμενος, inquit Eustath. ἔφερε πρὸ ἑαυτοῦ ὑπέσπενδε, id est, quòd qui aliquid promiserit, seipsum oneri subiecerit.

24 *Sanctificator,* ἁγνισθῆναι. Vel *consecrator.* Eras. *Purifica te.* Castellio, *Lustrare.* Vterque malè. nam purificatione egebant impuri. Hic verò nõ agitur de impuris, sed iis qui Nazareatus voto erant obstricti, & sanctissimi habebantur. Itaque τὸ ἁγνισθῆναι non accipitur pro καθαρισθῆναι, vt illi putarunt, sed cõtrà pro נזר (*ebur*) & ἁγνισμὸς pro נזר (*nezer,*) vt apparet ex Græca interpretatione capitis 6. Num. & Amos 2.11, & 12, quod peculiariter de iis vsurpatur, qui sese ex voto ad tempus quod ipsi sponte sibi præscribebãt, à communi vsu viuendi separabant, propterea Nazarei dicti. Sed obseruãdum est τὸ ἁγνίζεσθαι hic nõ dici de initio concepti voti, sed de illius iã antè cõcepti præstatione, & sacrificio triplici, quod dierũ illius voti finis & cõplementum erat. ¶ *Adde ad eorum sumptũ,* δαπάνησον ἐπ' αὐτοῖς. Vel *ipsorum causa,* vt huic voto nõ tantùm interfuisse, sed etiam præfuisse videaris. Erant enim in Nazareorum oblationes ac purificationes sumptus decreti, sed ita vt aliquid adiicere liceret: sicut diserte scribitur, Num. 6.21. Ideo dicitur ipse postea dies purificationis denuntiasse.

2 *Et vebus suffocatis,* καὶ πνικτόν. Vide suprà 15.20. ¶ *Et scortatione,* καὶ πορνείας. Hoc etiam habent Syrus & Arabs, sed secundo loco, id est post idolothyta positum, idque non temerè, sicut diximus suprà 15,20.

26 *Expletionem dierum sanctificationis,* ἐκπλήρωσιν τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγνισμοῦ. Quũ, quo die finiebatur Nazaræorum votũ, offerenda essent certa sacrificia, necesse fuit dierum expletionem sacerdotibus significari. Vide Num. 6.13.

27 *Quum,* ὡς. Vel *Dum,* ita vt ὡς accipiatur pro ἕως. vt Gallicè possis commodè hunc locum vertere, *Or pendant que les sepmaines s'accomplissoyent*, Sed illud malo. ¶ *Septem illi dies,* αἱ ἑπτὰ ἡμέραι. Additus articulus pati nullo modo potest, nec etiam calculus duodecim illorum dierum, quorum fit mentio infrà, 24.11, vt hæc quæ mox subiiciuntur de captu Paulo, intelligantur gesta diebus circiter septem post illa superiore vers. explicata. Sed ne ad votum quidem Nazareatus istud referri potest quasi septiduanum fuerit, non modò quoniã nulla eius rei facta est mentio, sed etiam quoniam superiore vers. dicuntur dies illius voti fuisse expleti, ideóque facta fuisse pro singulis illis oblatio, sicut nimirum lex mandabat. Ideo nonnulli putant ita significari à Luca diem Sabbati, vt qui finis sit hebdomadis: quam sententiam sequutus Syrus interpres vertit, *Et quum adueniisset dies septimus*: & meus

vetustissimus codex habet συντελουμένης δὲ τῆς ἑβδόμης ἡμέρας, quod existimo fuisse glossema, pro ipsius contextus verbis postea substitutum. Sed cur ipsam potius Sabbati vocem Lucas non vsurpasset? Itaque aut ego prorsus hallucinor, aut scripsit Lucas αἱ ἑπτὰ ἡμέραι, pro αἱ ἑβδομάδες (quæ similiter Hebraicè à septenario recurrente numero vocantur שבעים [shabuhim]) & quidem addito articulo. Agitur enim de septem illis hebdomadibus quæ ab oblationis manipuli spicarum die supputabantur, illis succedente die festo, qui Græcè πεντηκοστὴ, id est quinquagesimus, Hebraicè verò dies festus hebdomadum propterea vocatur. Dictum est enim suprà expressis verbis 20. 16, Paulum ideircò, præterita Epheso, tantopere properasse, quòd omnino cuperet Hierosolymis diem festum Pentecostes agere. Noua est igitur hæc narratio, significante Luca, postquam Paulus in gratiam Iudæorum, non illorum incredulorum, sed licet adhuc Legis ceremonias obseruantium, tamen Euangelij gratiâ amplexorum, peregisset quod ab ipso in Seniorum consessu postulatum fuerat: & quum iam immineret hebdomadum illarum finis, deprehensum & captum fuisse in templo, tumultu à quibusdam Asiaticis Iudæis exorto, qui in vrbem, non temerè profectò, sed ad hunc ipsum diem festum iam imminentem celebrandum venerant, quod etiam hanc explicationem meam confirmat. Quod si quis roget cur non potius Pentecosten nominarit Lucas quàm τὰς ἑπτὰ ἡμέρας. vt suprà 2. 1, respondeo id factum esse quoniam de ipso die Pentecostes hîc non agitur, sed narrantur quæ intra illas septem hebdomadas gesta sunt, quum pauci adhuc dies explendi superessent. Quod si magis libeat non septenos sed septem dies interpretari, tunc de vltimæ, id est septimæ hebdomadis imminēte fine fuerint hi septem dies accipiendi, sic tamen vt Sabbato quod proximè semper Pentecosten antecedebat (vt apparet ex Leui. 23. 15. & 16) ista minimè intelligantur contigisse, sed vno fortassis aut altero ante die: quum postridie dicatur Paulus in synedrio causam dixisse, quod certè nunquam colegissent Iudæi ipso die festo Pentecostes. Sed & aliter intelligi possunt isti septem dies, sic nimirum vt (quod nonnulli ex Iudæorum doctoribus tradunt) Iudæos dicamus nō contentos vnicum diem festum Pentecostes celebrare, sicut in Lege præscriptum erat, septimum etiam aut octauum diem eius recurrentem religiosum habuisse, sicut in aliis duobus solennibus festis diebus Paschæ & Tabernaculorum fieri lex iubebat: qui recurrens dies dicebatur עצרת (Hatsereth) retentionis, quòd ad eum vsque diem populus retineretur, sicut etiam hodie in Ecclesia Romana fecit sacerdotum auaritia vt celebrentur octauæ, quas vocant. Itaque significauerit Lucas hęc cōtigisse per eos dies qui inter Pentecosten & eius octauam intercedebant.

¶ *In templum*, εἰς τὸ ἱερόν. Nempe vltrà eam stationem in qua licebat etiam prophanis consistere. Vide Luc. 18, 13.

31 *Nuntiatum est*, ἀνέβη φάσις. Ad verbum, *Ascensus dictum*. Est enim φάσις hoc loco, rumor statim per vrbem exortus de tumultu intra templum exorto: qui & subitò fuit ad tribunum à multis delatus: nec tam latè patet quàm φήμη.

32 *Eo ipso momento*, ἐξαυτῆς. Vulgata & Erasmus, *Statim*. Vide suprà, cap. 10. 33. Continet autem hic locus admirandum sanè prouidentiæ diuinæ exemplum.

34 *In castra*, εἰς τὸ παρεμβολὴν. Nempe in Antoniam, templo contiguam, qua Romani pro arce vtebantur, autore Iosepho lib. antiq. 3. & lib. 2. de bello Iudaico cap. 12.

38 *Ægyptius ille*, ὁ Αἰγύπτιος. Vide Iosephum lib. De bello Iudaico, 2. cap. 10, & Antiq. 20. ¶ *Sicariorum*, σικαρίων. Romana vox est, qua significantur homines ad aliquem occidendum comparati, à sica, breuissimo telo, & quod proinde facilè occultari possit, vocati: de quibus mira narrat Iosephus.

40 *Hebræa*, Ἑβραΐδι, nempe ex Hebræo & Syro sermone mixta. Vide Ioh. 19. 13.

IN CAPVT XXII.

2 *Præbuerūt se quietos*, παρέσχον ἡσυχίαν. periphrasis τοῦ σιγᾶν. ¶ (*Ipse*) *verò dixit* (εἶπε, καί) φησιν. Id est, αὐτὸς δὲ ἔφη αὐτοῖς. Est enim concisum hoc dicendi genus.

3 *Apud pedes*, παρὰ τοὺς πόδας. Id est assiduus auditor. Huc enim respexit, quòd qui

qui docent, ſoleant ex ſuperiore loco diſcipulos alloqui in ſubſelliis ſedentes. ¶ *Ad exquiſitam formam patriæ legis, κατ' ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου.* Vulgata, *Iuxta veritatem paternæ legis*, vt pro ἀκρίβειαν videatur legiſſe ἀλήθειαν. Eraſmus, *Accuratè in patria Lege*, id eſt, κατ' ἀκρίβειαν, vel ἀκριβῶς τοῦ πατρῴου νόμου. ¶ *Zelo accenſus*, ζηλωτὴς. Vulgata, *Æmulator*. Eraſmus, *Sectator*. Neuter Græcam vocem expreſſit. Vide Ioh. 3. 17. ¶ *Dei*, τοῦ Θεοῦ. Vulgata, *legis*, τοῦ νόμου: quam puto germanam eſſe lectionem.

4 *Hanc ſectam*, ταύτην τὴν ὁδόν. Vide ſuprà, cap. 9. vers. 2.

5 *Et totum presbyterium*, καὶ πᾶν τὸ πρεσβυτέριον. Id eſt, συνέδριον, quod etiam Hebræorum magiſtri vocant סנהדרין. Vulg. *Et omnes maiores natu*: quum hîc non agatur de ſenibus ſed de ſenatoribus. Vide 1. Tim. 4. 14. ¶ *Ad fratres*, πρὸς τοὺς ἀδελφούς. i. ad ſynagogas ipſo Luca interprete, ſup. 9. 2. ſiue presbyterium quod Syrus interpres vocat כנושתא [*Congregata*] vt etiam vocatur ἐκκλησία. Matth. 18. 17.

6 *Circumfuderit vt fulgur*, ἐκλάμψαι ὡς ἀστραπήν. Vulg. circumfulſerit. Vide ſuprà 9. 3.

9 *Lucem quidem*, τὸ μὲν φῶς. Vide ſup. 9. 7. ¶ *Et expauefacti ſunt*, καὶ ἔμφοβοι ἐγένοντο. Neque Vulg. neque Syra nec Arabica interpretatio iſtud habent.

10 *Quæ conſtitutũ eſt*, ἃ τέτακται. Vul. *quæ ordinata*, ἃ δεῖ.

11 *Gloria*, τῆς δόξης. id eſt ſplendore, ſiue fulgore eximio.

13 *Recipe viſum*, ἀνάβλεψον. Vulgata, *reſpice*. Sed ego illud malo de quo dixi Matth. 11. 5. & puto ἀναβλέπειν eſſe in hoc verbo. Et mea ſententia confirmatur diſertis ipſius Ananiæ verbis ſuprà 9. 17.

14 *Deſignauit*, προεχειρίσατο, vel delegit vt infrà 26. 16. Videtur autem mihi dicendi genus iſtud ſumptum ab artificibus qui rem conficiendam in manus ſumunt, deliberatione præeunte quid quorſum ſint facturi. Poteſt autem hoc vel ad æternum Dei conſilium, vel ad eius exequutionem ac declarationem referri: quod poſterius malo. Vulgata, *Prædeſtinauit*. id eſt, προώρισε. Eraſmus *Præparauit*. hoc enim retulit ad ruinam ac excitatem Pauli, quibus illum præparauit Chriſtus ad Euangelij fidem. Id verò mihi non placet.

¶ *Et videres*, καὶ ἴδῃς. Nempe quoniam præſens præſenti loquutus eſt: fulgore tamen Chriſti ſic perſtringente Pauli oculos, vt etiam cæcus inde euaſerit. Itaque lucem potius vidit quàm ipſum Chriſtum, vt ipſemet explicat infrà 26, 13. Et ſic quoque explicari poteſt quod ſcribitur 1. Cor. 15. 8. quanuis hæc nonnulli referri malint ad id quod legitur 2. Cor. 12. 4. ¶ *Iuſtum illum*, τὸν δίκαιον. Nempe Chriſtum, vt Ioh. 2. 1. Eraſ. *Id quod iuſtum eſt*, i. τὸ δίκαιον: quod in nullo vet. cod. inuenio: ac ſanè frigidum eſt, atque adeo ineptum, vt liquet ex eo quod ſtatim ſubiicitur.

16 *Abluitor à peccatis tuis*: λοῦσαι τὰς ἁμαρτίας σου. Nota eſt huiuſmodi Græca conſtructio verborum paſſiuorum, quæ non obſeruata fecit vt actiuè fuerit verſus hic locus *Ablue peccata tua*: quod etiamſi commodè explicari poteſt: tamen præſtat paſſiuè vtrunque verbum: βάπτισαι καὶ λοῦσαι, conuertere: quod Syra quoque & Arabica interpretatio indicant vt etiam accipitur, ἀπολυσάμενος.

18 *Eum*, αὐτόν. Videlicet Dominum, qui mihi antea in via fuerat loquutus.

20 *Martyris*, τοῦ μάρτυρος. Hîc ego Græcum vocabulum ſeruare malui quàm Teſtem conuertere: propterea quòd obtinuit cõmunis vſus vt martyres peculiariter dicantur qui non oris modò confeſſione, ſed etiam ſuo ſanguine Chriſti doctrinam ſanciuerunt. ¶ *Qui interficiebant*, τὸν ἀναιροῦντων. Rectè. Non enim præeunte iudicio, ſed manifeſta vi Stephanus fuit à latronibus cæſus, quum ne per leges quidem tum liceret Iudæis quenquam capitis damnare. Vide Luc. 22. 2. & ſuprà, 5, 33.

22 *Conuenit*, καθῆκεν. Vulg. *fas eſt*, θέμις ἐστί. Gallicè. *Il ne lui appartient pas.*

25 *Diſtendiſſent loris [caedendum]* προέτειναν τοῖς ἱμᾶσιν. Ita ſignificatur habitus corporis diſtenti & crudeliter mox flagellandi. Ideò adieci participium *caedendum*, vt quod etiam indicare videtur articulus τοῖς, hîc ſignificari ſciamus pet ἱμάντας non vincula quibus adſtringeretur verberandus, ſed taureas ſcuticas quibus cederetur. Nã omnino τὸ προτεῖναι, hoc loco reſpondet Hebræa voci,

מתח [*Matath*] Vulgata, *Adstrinxissent.* Malè quoque nonnulli, *obtecissent.* ¶ *Romanum*, Ρωμαῖον. Romanum videlicet non patria, sed ciuitatis iure, quum Tarsus esset colonia. Itaque Græca scholia hoc loco nodum (quod aiunt) in scirpo quærunt.

29 *Multa summa*, πολλοῦ κεφαλαίου. Nouè. Nec enim κεφάλαιον in re nummaria sed in oratione pro Summa dici consueuit. Hûc autem procul dubio pertinet quod ait Dio in Claudio de Ciuitate Romana, *exteris hominibus principio quidē magno pretio, tandem verò viliſſimo prostituta.* Tarsenses autem Ciuitate donauit M. Antonius triumuir.

30 *Certum scire*, γνῶναι τὸ ἀσφαλὲς, nouè pro τὸ ἀληθές. Vulgata, *Diligentius*, ἀκριβέστερον. Cic. ad Att. 7. *Qui sermo fuerit, & quid actum sit, tum scribam ad te, quum certum sciam.*

IN CAPVT XXIII.

1 *Seruiui Deo*, πεπολίτευμαι τῷ Θεῷ. i. λειτουργῶ, καὶ λατρεύω, vt Phil. 2. 17. & 2. Tim. 1. 3. Nam πολιτεύεσθαι, dicuntur non modò qui publico aliquo munere funguntur, sed etiam priuati homines: quod ad ea quidem attinet quæ in communi ad quosuis spectant, qualis est religio, & siqua sunt eiusmodi: vnde πολίτευμα illud ἐν οὐρανοῖς, cuius fit mentio Philip. c. 3. 26. & ἡ καθ' ἡμᾶς θεοσεβὴς καὶ τοῦ ἁγίου πολιτεία. cuius mentio fit toties apud Basilium in Asceticis. Vul. & Eras. *Cōuersatus sum ante Deum*, periphrasi parum necessaria.

3 *Futurum est vt percutiat te*, τύπτειν σε μέλλει. Græcus sermo omnino ostendit non esse imprecationem, sed pœnæ denuntiationem cum obiurgatione coniunctam. Eiusmodi est illud, *Væ vobis Scribæ & Pharisæi*, toties à Christo repetitum. Ecquis autem est qui Legem dicat à Christo violatam? Non est ergo quòd Pauli facto quæramus excusationem, quum nulla reprehēsione dignum sit. Imò Hieronymus (si verum esset quod de eo scribit in hunc locum Erasmus) non modò in eo facit Apostolo iniuriam quòd mansuetudinem hîc requirat, vbi sese planè heroica virtus prodit: verumetiam apertè blasphemus est in eo quod in ipso quoque Christo aliquod imperfectæ pietatis vestigium inquirit. Neque est quòd causetur Erasmus aliud esse colligare nobis aduersarium, aliud docere discipulum: aliud agere qui pugnat, aliud qui exhortatur, aliud qui deterret. esto id quidem: sed quum de veritate Dei agitur, nimium profanus est qui ita seruit causæ vt verbum Dei sciens ac prudens torqueat.

¶ *Et tu*, καὶ σύ. Et particula indignantis, nō copula, vt in illo Virg. *Et quisquam numē Iunonis adoret?* ¶ *Legem transgrediens*, παρανομῶν. Iubet enim Lex reum patienter audiri, & de concilij sententia iudicem pronuntiare.

5 *Nesciebam*, οὐκ ἤδειν. Quæritur hoc loco, neque id immeritò, seriòne an sancta quadam ironia sic loquutus sit Paulus. Ego historiam illius temporis ex Iosepho, accurato (vti probabile est) in describenda Pontificum maximorum successione scriptore, repetens, sentio Paulum & verè ita vt res erat loquutum, & minu quidem aculeata, sed non minus graui reprehensione istos, à quibus potius redargui impudentiam Ananiæ oportuit, redarguisse, quàm ipsum prius Ananiam. quum ipsum dealbatum parietem vocaret. Etenim, si Iosepho credimus, non fuit sub Felice Pontifex maximus Ananias, à Quadrato Syriæ præside captiuus factus, & Romam vna cum ipso Cumano, Iudææam Cæsaris nomine procurante, missus. Huic autem Ananiæ successor datus fuit Ionathas cui per Felicis fraudem in ipso templo à sicariis suborn atis cæso successit Ismael Phabei filius, hoc ipso tempore quo Ægyptius ille, cuius in hac historia fit mentio, fuit à Felice oppressus. Quæ tum verò anarchia fuerit Hierosolymis præsertim, & quàm horribilis confusio, declarat Iosephus libro 20. cap. 6. & 7. Ananiæ autem istius factione, quo nemo fuit ad quiduis audendum audacior, istam perturbationem contigisse vel illud declarat quod non prius destitit quàm vt Ismaeli Iosephus, sic ipse Iosepho deiecto, in Pōtificatu tandē, Festo prouinciam ineunte, succederet: vt plane verisimile sit, Ananiam iam tum in illa incredibili confusione Pontifici Ismaeli siue Iosepho nudum nomen reliquisse. Eius autem quàm desperata fuerit impudentia ostendit alterum eius scelus, quo Iacobum fratrem Domini, ne Romanos quidem veritus, tabiei

populi

populi exposuit, vt idem Iosephus narrat lib. 20. capite octauo. Hunc igitur sibi Pontificis solium tam impudentet vsurpantem, & hoc palàm audentem quo iura omnia tum diuina tum humana conculcabantur, cernens Paulus, illum meritò parietis dealbati nomine notauit: & suo responso illos redarguit qui tamen indignitatem taciti toleraret.

7 *Scissa est*, ἐσχίσθη. Vulgata, *Soluta est*, i. ἐλύθη. malè Erasmus, *Dissecta est*, διετμήθη. Virgilius, *Scinditur incertum studia in cõtraria vulgus.*

8 *Neque Angelum*, μηδὲ ἄγγελον. Nam ne tunc quidem desunt inter Iudæos quos non pudeat dicere Angelos esse causas naturales, Dei iussu vel bona vel mala effecta producentes. ¶ *Vtrumque*, ἀμφότερα. Quòd numerum pluralem vsurpauit Lucas, ex Græcorum consuetudine facit. Sed quum ἀμφότερα, de duobus dicatur, qui conuenit hoc vocabulum, quum tria præcesserint quæ inficiati sint Sadducæi, nempe Resurrectio, Angeli, & Spiritus? Itaque nonnulli Angelos & spiritus pro eodem accipiunt: quorum opinionem non probo: quia si ita esset, dixisset Lucas οὔτε πνεῦμα, non autem μήτε πνεῦμα. id est *Sive spiritum*, potius quàm *Neque spiritum.* Alij putant impropriè loquutum esse Lucam, quod ego tamen non facilè concesserim. Sciendum est igitur (quod annotauit doctissimus Budæus) hoc vocabulum ἀμφότερον etiam de pluribus dici, sed tum demum quum duo genera constituunt. Sic Cicero 2. in Catilinam, non de duobus ciuibus, sed de duobus ciuium generibus differens, *Vtrosque*, inquit, *Quirites, In eodem genere prædatorum direptorúmque pono*, Sic igitur Lucas hoc etiam loco errores illos Sadducæorum in duo membra diuidit. Nam quia similis est, aut certè παρόμοια Angelorum ac animarũ natura, vnus error fuisse videtur, Angelorum & animarum ὑπόστασιν negare. in qua hæresi sunt etiãnum hodie Libertini. Disertè verò scribit Iosephus arbitratos fuisse Sadducæos, animas cum corporibus interire. Itaq; probabile est eos existimasse animam nihil aliud esse quàm crasin, seu temperaturam quampiam humorum: in quo errore nobiles etiã multi medici fuerunt. Syrus & Arabs pro ἀμφότερα legerunt ταῦτα πάντα. *omnia hæc.*

9 *Seu Angelus*, ἢ ἄγγελος. Hîc videtur nomen Angeli, vt magis vsitatum, additum esse ad explicandum Spiritus nomen: nisi Spiritum pro ipso Dei Spiritu, siue Spiritu sancto accipias, vt Gen. 1.2. Licet autem ex hoc loco intelligere. Scribas nomen esse publici muneris, Phariseos autem, sectæ. ¶ *Ne repugnemus Deo*, μὴ θεομαχῶμεν. Hoc nõ legit Vulg. & Eras. quoq; irrepsisse suspicatur ex superioribus. Atqui in omnibus cod. vet. hoc inuenimus: neq; idem verbum vsurpatur suprà, 5. 39. Hinc factum, vt quod sententiæ deesse videbãt interpretes non vno modo explere sint conati. Syrus enim habet, *Quid mali est, in ea re, si quicquam ibi mali est?* Theophylac. supplet. ἄδηλόν ἐστιν id est, An sit Spiritus aut Angelus cum eo loquutus incertum est. Arabs autem diuersam lectionem sequutus habet, *Si spiritus aut Angelus insidet ei*, (id est, παρεδρεύει, vnde dæmones, παρέδρους) *esto sanè in eo.* ¶ *Superueniens.* Vulg. *assistens.* Vide Luc. 2. 9. Hoc autem gestum est nocturna visione, ac proinde Spirituali quam vocant, siue dormienti siue etiam vigilanti Paulo accidisse dicamus, non autem corporea.

11 *Constanter ea testificatus.* διεμαρτύρω. Addidi particulam *Constanter* vt vim adiunctæ præpositionis διὰ exprimerem.

12 *Deuouerunt sese*, ἀνεθεμάτισαν ἑαυτούς. Vide Matt. 26. 74.

15 *Et confessus voluntate*, συνὼ τῇ συνεδρίῳ. Id est, Senatu ita fieri petente, nempe ne priuato quorundam studio Tribunus id à se peti existimet. Ita enim interdum apud Græcos accipitur συνὼ præpositio, vt συνὼ Θεῷ *cum Deo, id est* Θεοῦ συνεργοῦντος, *Deo iuuante & probante.* Vulgata, *Cum concilio*, admodum obscurè, nisi ita constituas, *Vos igitur cum cõcilio*, id est, *vos & concilium, indicate Tribuno*, quam explicationẽ Syrus etiam & Arabs sunt sequuti. Nam quod Lyranus interpretatur, *Vos & conciliũm*, id est *vos simul conciliati Sadducæi & Pharisæi, ne per vestram dissensionem impediatis mortem Pauli*, Græcis non potest conuenire. Erasmus, *Et concilio*, καὶ τῷ συνεδρίῳ, quod impressit Frobenius, & scri-

ptum inuenimus in duobus codicibus vetuſtis. Sed non videtur poſſe admitti hæc lectio quin multa ſupplenda ſint. Neque enim concilio ſignificandum erat vt Paulum adduceret, ſed potius nútiandum vt conueniret: fore enim vt Tribunus Paulum adduceret. Eſt autem Græcum ἐμφανίζειν, vt & Latinum Indicare, hoc loco vt etiam infrà 24.1. & 25. 15. forenſe verbum, quod alioqui generaliter de eo dicitur quod palàm & apertè declaratur. Ioh. 14.21. & Hebræorum 11.14. & mox verſ. 22. pro μελλόντων. infrà verſ. 30. ¶ *Ad vos*, πρὸς ὑμᾶς. Quædã exemplaria legunt πρὸς ἡμᾶς, *ad nos*: quædam etiam pro μέλλοντας ſcribunt μέλλοντες, vtrumque corruptè, vt exiſtimo.

21 *Quid à te renuntietur*, τὸν ἀπὸ σοῦ ἐπαγγελίαν. Vel, *Quid à te promittatur*, ſeu (vt vertit Vetus interpres) *Promiſſum tuum*. quod etiam ſequutus eſt Syrus interpres. Id eſt, vt vbi hoc illis promiſeris te ipſis minimè recuſaturũ, expectẽt dum à te miſſum trucident. Sed omnino ἐπαγγελία accipitur pro ἀπαγγελία: & mihi quidem videtur potius hoc loco nuntium declarare quàm promiſſionẽ.

22 *Quod hæc ipſi indicaſſet*, ὅτι ταῦτα ἐνεφάνισας πρός με. Tranſitus eſt à tertia perſona ad primam, quam rectè vitauit Vetus interpres, & iam aliquoties antea obſeruauimus, vt 1.4. & 15,5. & 17.3.

23 *Stipatores*, δεξιολάβους. Id eſt παραφύλακας, vt explicat Suidas: ſiue hoc accipere libeat de ipſius Tribuni ſtipatoribus, ſiue ita vocentur quibus propriè committebatur deducendus Paulus, vt quoad extra periculum eſſet, ab eius latere non diſcederent. Nam ſæpiſſimè dextra in huiuſmodi genere loquẽdi, nõ opponitur ſiniſtræ, ſed in genere latus declarat. Vul. *Lãcearios* exponit: quia nimirum à Græcis etiã dicuntur δορυφόροι principum ſtipatores, quos tamẽ rectius haſtatos interpreteris. Syrus interpres legit δεξιοβόλους, & ἀνθρασιτοξότας vertit *mittentes qui mittũt dextera*, quã explicationem ſi ſequamur funditores hi fuerint. quos σφενδονήτας vocãt, à ſagittariis diſtinẽti, qui nõ manu ſed areu iaculãtur. Sed & Dextros, i. peritos iaculatores interpretari licebit. Arabs, interprete Iunio noſtro, *iaculatores vertit*. Nicephorus lib. 2. cap. 28. hanc hiſtoriam recitans, ducẽtos tantùm haſtatos, & equites ſeptuaginta commemorat. ſed Græcum eius libri exemplar non vidi,

24 *Præberent*, παραστῆσαι. Id eſt, Patrata exhiberẽt. Vul. *Præparate*, aut potius, *præparare*, id eſt, παρασκευάσαι. Eraſ. *Præbete*, παρέχετε. Sed durum prorſus fuerit παραστῆσαι non infinito ſed imperandi modo, à medio, παρίστασθαι accipere, quũ ad plures hic ſermo dirigatur niſi malimus Lucam ab oratione recta ex Hebræorum idiotiſmo ad obliquam tranſire, vel legere παραστήσατε, vt legit Syrus interpres. Arabs autem hoc non habet, & totum hunc locum ſic legit. καὶ εἶπεν αὐτοῖς, πορεύεσθε εἰς Καισάρειαν ἐγὼ μὲν ὑμῖν στρατιῶται διακόσιοι, καὶ ἱππεῖς ἑβδομήκοντα, καὶ ἀκοντισταὶ διακόσιοι. καὶ οὗτοι ἐξίασι εἰς τὰς τρίτην ὥραν τῆς νυκτὸς, καὶ ἀπάξουσι τὸν Παῦλον ἵνα παραδῶσι Φήλικι τῷ ἡγεμόνι. Id eſt, *Et dixit, Ite Cæſaream, & vobiſcum milites ducenti, & equites ſeptuaginta, & iaculatores ducenti, & equites ſeptuagenta, & iaculatores ducenti: & ita exiit circiter horam noctis nonam, & equo imponit Paulum, vt Felici præſidi tradatur.*

¶ *Saluum perducerent*, διασώσει. Hic quoque Hebræorum more ex antecedente intelligitur conſequens, qua de re diximus Luc. 3. 7. & alibi ſæpe. Porro quæ in nonnullis codicibus Latinis adduntur, hæc omnia videlicet, *Timuit enim ne forte raperent eum Iudæi, & occiderent, & ipſe poſtea calumniam ſuſtinerent, tanquam acceperus pecuniam*: hæc, inquam, in nullis Græcis exemplaribus inuenimus.

25 *Quæ hanc ſummam contineret*, ἔχουσαν τὸν τύπον τοῦτον. Vul. *Cõtinẽtem hæc*, i. ἐχούσαν ταῦτα. Eraſ. *In hanc formam*, ſenſu non malè expreſſo. Diſcedit tamen à Græcis: & τύπον (ni fallor) ſummam aut compendium hoc loco commodius verteris quàm formam: vnde τυποῦσθαι ſeu τύπῳ λόγου λαμβάνειν, ἀπρίζειν, toties à Græcis ſcriptoribus vſurpata. qua de re nonnihil etiam Gellius libro 2. cap. 25.

27 *Quum cognouiſſem*, μαθών. Atqui non prius cognouerat ciuem eſſe Romanum quàm cum ereptum ex Iudæorum manibus quæſtioni ſubieciſſet. Diſſimulat ergo Tribunus id de quo reprehendi iure potuiſſet: & deflectit etiam à veritate, niſi poſt αὐτὸν

adscripto puncto, legas μεθ' ἡδέων Ῥωμαίοις ἐσὶ, βουλεύεσθαι γνῶναι, &c. Sed nihil audim aut etiam velim ex coniectura immutare. Castellio conuertit, *Ac didici Romanum esse*: sed ea audacia vsus qua vti solet.

30 *Euenturis*, μέλλειν ἔσεσθαι. Id est, ἐπιόντος ὄντος. Sed sanè non video quomodo hæc cohæreant: quòd siquis hic relictus est coniecturæ locus, ita legerem, μεμυθίσμαι δὲ μοὶ ἐπιβουλὰς τῶν Ἰουδαίων, εἰς τὸν ἄνδρα. vel, μεμυθίσθαι δέ μοι ἐπιβουλὰς τῶν Ἰουδαίων εἰς τὸν ἄνδρα μέλλειν ἔσεσθαι ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων. Vetus interpres videtur legisse μεμυθίσθαι δέ μοι καὶ ἐπιβουλὰς εἰς τὸν ἄνδρα, id est, *Quum mihi indicatum esset de insidijs in eum comparatis.*

35 *Audiam*, διακούσομαι. Vel, *Pergam te audire*, & *Cognitionem absoluam*. Videtur enim hic aliqua vis esse præpositionis *dia*.

IN CAPVT XXIIII.

1 *Oratore*, ῥήτορος. Quorsum autem conductus orator? Fortasse quòd Græcè non ita expeditè ipsi Iudæi loqui possent. Nam aliàs non defuit istis accusatoribus audacia, & sua quoque eloquetia. ¶ *Comparuerunt*, ἐνεφάνισαν subaud. ἑαυτοὺς, id est, *seipsos exhibuerunt*. Est enim μεταβατικὸν hoc verbum, cuius passiuum ἐμφανισθῆναι vsurpatur, Heb. 9. 24. vtrunque ea significatione reciprocandæ in sese actionis, quã habet Hebræorum conlugatio Hitpahel. Vulgata, *adierunt præsidem*, rectè, si sensum spectes.

3 *Et ea quæ rectè ac feliciter gesta sunt*, καὶ κατορθωμάτων γινομένων. Vulgata, *& multa corrigantur*, vt videatur legisse καὶ πολλῶν κατορθουμένων: & Syrus interpres similiter κατόρθωμα idem putauit significare atque διόρθωμα, quum hoc quidem verbo declaretur id quo quippiam corrigitur & emendatur: κατορθώματα verò dicantur quæ summa tum virtute tum felicitate ab aliquo perficiuntur. Cicero libro De officijs, perfectum officium, & De finibus tertio, recta officia & recta facta interpretatur. Felix autem iste Eleazarum quidem insignem prædonem, & Ægyptium illum impostorem, maximo Iudææ commodo vnà cũ ipsorũ copijs deleuit, vt narrat Ioseph. lib. Antiq. 20. capite 11. & De bello Iudaico, cap. 13. sed auarè alioqui & crudeliter Iudæam administrauit, vt hæc Tertullus iste cõductitius rhetor, adulatoriè potius quàm verè dixerit. Syrus autem interpres diuersam potius lectionem tum in hoc tum in proximè sequente vers. est sequutus.

¶ *Prorsus*, πάντη τε. Vulgata & Erasmus, *Et semper*, id est πάντοτε. quam lectionem nusquam nisi in vno tantùm exẽplari inuenimus. ¶ *Agnoscimus*, ἀποδεχόμεθα: id est προσιόμεθα, vt rectè & eruditè explicat doctissimus Budæus.

4 *Interpellem*, ἐγκόπτω. Aliis videlicet negotiis publicis occupatum.

¶ *Pro tua æquitate*, τῆς σῆς ἐπιεικείας. Vulg. *clementia*, πραότητος. Syrus & Arabs hoc non habent.

5 *Compèrimus enim*, εὑρόντες γάρ. Vulgat. non legit γάρ. Est autem εὑρόντες Benoni Hebræum, pro εὑρεῖν, subaudito verbo substantiuo ἐσμὲν, *sumus*, vt infrà, 26. 20. & 2. Corint. 3. 6. & 12. vt βριθομένη pro βριθεῖται apud Hom. Iliad. 6. cuiusmodi etiam alia ex Sophocle & Pindaro annotat in illum locum Eustathius.

¶ *Pestem*, λοιμὸν. Sicut scelus pro scelerato dicitur. Vulgata, *pestiferum*, non expressa emphasi. ¶ *Principem*, πρωτοστάτην. Id est, quasi primos ordines ducentem, seu primipilarem. Est enim hoc vocabulum militare. Vulgata & Erasmus, *Auctorem*, ἀρχηγὸν. ¶ *Sectæ*, αἱρέσεως. Id est, sectatorum, siue sectariorum. Vide suprà, 5. 17. Vulgata, *seditionis sectæ*, quorum illud redundat. ¶ *Nazarenorum*, Ναζωραίων. Sic per ludibrium vocabant Christianos, ab vrbe Nazareth, vbi natum esse putabant Christum ex Iosepho & Maria. vnde etiam factum vt Iulianus ille Apostata Galilæum vocaret. Malè enim audiebant Galilæi, vt crassi & stupidi ingenij, sicut apparet ex Iohan. 7. 52. Nam quod attinet ad illos quos Hebræi vocant נוֹצְרִים [*Nezirim*,] Græci interpretes eos vocant ἡγιασμένους, τοὺς ἐν ἁγνείᾳ ὄντας, & ἡγνισμένους, Ναζιραίους denique in Samsonis historia, sed nusquam Ναζωραίους vel Ναζωραίους, quæ nomina sunt gentilia. Vide Matt. 2. 23.

6 *Profanare*, βεβηλῶσαι. Vulg. *Violare*, βιάσασθαι. ¶ *In quem etiam*, ὃν καὶ. Videntur quidem hæc redundare, ac potius dicendum fuisse αὐτὸν ἐκρατήσαμεν, *prehendimus eum*. Sed in nonnullis Vulgatæ editionis codicibus multa hoc loco prætermittuntur, quæ tamen inue-

nimus in exemplaribus Græcis.

7 *Abduxit* ἀπήγαγε. In nonnullis codicibus scriptum legimus ἀφείλετο, *eripuit*, in quibus etiam additum erat, καὶ πρὸς σὲ ἀπέστειλε, & *ad te misit*.

9 *Consenserunt*, συνέθεντο. Id est συνκατέθεντο, assensi sunt, & orationem Tertulli comprobarunt. Vulgata & Erasm. *Aditcerunt*. Vt facere mos fuit quum orator quispiam suo & comitum nomine causam egerat, vnde illud Virgilij, Talibus Ilioneus, cuncti simul ore fremebant Dardanidæ.

10 *A multis annis*, ἐκ πολλῶν ἐτῶν, Hoc dicit Paulus, quia biennio duntaxat antequam Felix de prouincia decederet, gesta hæc esse constat ex iis quæ scribuntur infrà, versu 28. Felix autem antequam à Claudio Iudææ præficeretur, cui tres annos præfuerat quum causam apud eum diceret Paulus, administrarat Trachonitidem, Baranæam, & Galaunitidem, vt testatur Iosephus libro De bello Iudaico 2. c. 11. Κριτὴς verò hoc loco non tantùm declarat iudicem, (vt Vetus interpretes & Erasmus interpretantur) sed præfectum ac gubernatorem, ex Hebræorum consuetudine, de qua iam sæpe diximus. In vno codice additum erat epitheton δίκαιον, *iustum* quod nullo modo probo. Neque enim Paulus voluisset hominem sibi cognitum tam honorifico testimonio ornare. Quòd si eum norat, indignum esse sciebat iis laudibus quas ei tribuerat adulator ille Tertullus. Fuit enim Felix iste inexplebilis gurges, vt Tacitus ipse testatur, & declaratur hoc ipso capite, versu 26. ¶ *Quæ ad me attinent*, τὰ εἰς ἐμαυτὸν. Sic infrà versu 22. τὰ καθ' ἐμὲ τῆς ὁδοῦ. Vulgata *pro me*, expuncto articulo τὰ, & καθ' ἐμὲ pro ὑπὲρ ἐμοῦ vsurpata. ¶ *Pro mei defensione dicam*, ἀπολογοῦμαι. Vsus sum periphrasi necessaria. Vulg. *Satisfaciam*, & infra 25. 8. *rationem reddere*. Neutrum rectè.

11 *Certior fieri*, γνῶναι. Vulgat. & Eras. *Cognoscere*, Neuter rectè. An enim Felix potuit singula Hierosolymis gesta, & quot antè diebus Paulus in vrbem veniisset, nosse, quoniam aliquot iam annos Iudææ præfuerat? Itaque non colligitur istud à Paulo ex præcedente oratione, neque δυναμένου est præterito tempore accipiendum, sed altera est ratio qua fretus Paulus testatur se confidenter aduersarii respondere.

¶ *Duodecim*, δεκαδύο. Totidem omnino dies ab aduētu Pauli in vrbem, ad eum vsque diem quo causam dixit, alterum videlicet ab accusatorum ipsius aduentu Cæsaream, comperies, illis supputatis ex capite 21. versu 17. 18. 26, & capite 22. vers. 30. & 23. vers. 12. 32. & capite 24. versu 1.

¶ *Ierosolymam*, εἰς Ἱερουσαλήμ. εἰς pro ἐν vt supra loquitur Lucas 8. vers. 27. Mollius enim hoc cohæreret cum verbo ἀνέβην, vt ostendit etiam Syriaca interpretatio.

13 *Neque probare*, οὔτε παραστῆσαι. Id est, ob oculos sistere, ac certis argumentis confirmare. In nonnullis codicibus additur μὲ, quæ causa fuit vt Erasmus putarit παραστῆσαι positum esse pro ἐλέγξαι, id est conuincere & coarguere. Verùm in Complutensi editione & vetustis codicibus emendatioribus, atque adeo in Vetere editione Latina non additur; sed post δύνανται, *possunt*, hæc (vt in quibusdam legitur) δυνήσονταί σοι, *poterunt*, additur pronomen σοι, *tibi*, quod optimè conuenit, & legitur etiam apud Veterem interpretem, Syra quoque & Arabica interpretatione adstipulante.

14 *Secundum viam illam*, κατὰ τὴν ὁδὸν ταύτην. Hæc accipio pro aperta ac simplici professione eius religionis quam Tertullus Paulo obiecerat, id est Christianæ. Fuit enim hoc Pauli officium, & responsio accommodanda est ad accusationem. Aduerbium autem οὕτω refero ad ea quæ mox adduntur, quibus explicatur summa eius religionis, cuius se sectatorem agnoscit Apostolus.

¶ *Quam hæresin dicunt*, ἣν αἵρεσιν λέγουσι. Sic in Græcis omnibus quos vidimus codicibus legitur, vt videri possit Paulus apud Romanum hominem causam dicens, voluisse nomen τῆς ὁδοῦ, vt Latinorum auribus ea significatione insolens, sic explicare: quum præsertim nomen αἱρέσεως, vt & Latinis sectæ nō semper in vitio adhuc vsurparetur, nisi aliquo addito vnde istud intelligeretur, vt 1. Cor. 11. 19. Gal. 5. 20. Tit. 3. 10. Vel forsasse quū Tertullus odiosè vocasset Christianam religionem αἵρεσιν τῶν Ναζαραίων, Paulus propterea conuicium nō agnoscens nomine τῆς ὁδοῦ vsus est vt

& in sua

& in ſua reſponſione Feſtus, vt ſit hic ſenſus, Agnoſco & profiteor me religionis genus illud ſequi, quod iſti infami nomine hæreſin ſiue ſectam appellant. Syrus autem & Arabs ſic interpretantur hunc locum, vt illos conſtet legiſſe κατὰ τὴν αἵρεσιν ἣν λέγουσιν, ſecundum ſectam quam vocant, nulla τῆς ἰδίας facta mentione. Hæreſin enim vbique vertunt דיורלבנא [*Diulpana*] præterquam 1. Cor. 11. 20. Tit. 3. 10. ¶ *Et in prophetis*, καὶ ἐν τοῖς προφήταις. Ita ſcriptum inuenimus in tribus codicibus veteribus: & ſanè vel ita legendum eſt, vel κατὰ τοὺς προφήτας, vt κατὰ repetatur ἀπὸ τῆς κοινῆς.

16 *Interea verò*, ἐν τούτῳ δέ. Dum videlicet reſurrectionem expecto. Sic enim eleganter loquuntur Græci ſub. χρόνῳ, vt dicunt Latini, Interea temporis, plena loquutione. Vulg. *In hoc*, præterita particula δέ, vt & Syrus interpres, & inſerta καὶ, quam etiam in nonnullis Græcis codicibus inuenimus. Eraſmus, *Quin & ipſe me.*

¶ [*Me*] *exercco*, ἀσκῶ. Vulgat. & Eraſm. παιδεύω. Budæus, *Meditor*, μελετῶ. Rectius etiam Syrus עמל [*hamel*] *laboro.* Sed malo ſeruata propria ſignificatione verbi ἀσκεῖν, quo libenter vtitur Paulus in epiſtolis, illud accipere, vt alia in his libris multa, ſignificatione coniugationis Hebrææ hitpahel. In quatuor veteribus codicibus adſcribitur diſtinctio poſt ἀσκῶ, & pro ἔχειν, id eſt *habeam*, ſcribitur ἔχων, id eſt *habens*: Ego receptam ſcripturam magis probo.

17 *Pluribus autem annis interiectis*, δι' ἐτῶν δὲ πλειόνων. Vide Mar. 2. 1.

18 *Inter quæ*, ἐν αἷς. Vt inter hæc dicere ſolet Liuius. id eſt quibus rebus dũ eſſem occupatus, vt infra 26. 12. Nam etiam in duobus codicibus pro ἐν αἷς legimus ἐν αἷς, ita vt ſubaudias περισπασθείς. Captus enim fuit Paulus vnà cum Nazareis illis vacans rebus ſacris: & ita loqui ſolent diſertiores etiam Græci, vt Demoſth. ἐν αἷς ταῖς γραφαῖς ἀπέφυγον, *quo tempore iudicio abſolutus eram.* Idem, ἐν αἷς ταῖς εὐθύναις ἐπεσημαίνετό σε, *quo tempore rationes meas obſignabatis.* Idem, ἃ γὰρ εὐδημούντων τῶν πραγμάτων ἠρνεῖσθε διαμυεῖσθαι, ταῦτ' ἐν αἷς ἔπταισεν ἡ πόλις, ἀπολογήσεται. id eſt, *nam quæ proſpero rerum ſtatu iurabatis, illa quo tempore cladem acceperat reſpublica, confeſſi eſtis.* Vulgat. & Eraſ. *In quibus.* ¶ *Neque cum tumultu*, μήτε μετὰ θορύβου. In nonnullis exemplaribus Vulgatæ editionis ſubiiciuntur iſta quæ in nullis Græcis codicibus inuenimus, *Et apprehenderunt me, clamantes ac dicẽtes, Tollite inimicum noſtrum*, καὶ ἐκράτησαν με κράζοντες, καὶ λέγοντες, Αἶρετε τὸν ἐχθρὸν ἡμῶν. ¶ *Quidam ex Aſia Iudæi*, τινὲς ἀπὸ τῆς Ασίας Ιουδαῖοι. In nonnullis codicibus legitur, eodem ſenſu, τινὲς τῶν ἀπὸ τῆς Ασίας Ιουδαίων, *quidam ex Aſiaticis Iudæis.* Sed (meo quidẽ iudicio) male plerique codices poſt θορύβου adſcripto puncto, nouam hîc inchoant periodũ, & legunt, τινὲς δὲ ἀπὸ τῆς Ασίας Ιουδαῖοι quod ſequutus etiam eſt Vetus interpres. Ita enim fit vt ſuperiore in verſic. deſit rectus qui cum verbo ἔδει conſtruatur, & in iſto prorſus hiet ſententia. Nam hîc durum ſanè fuerit ſupplere verbum εἰσὶ, vt conuertas, *Sunt autem quidam ex Aſia Iudæi*, &c. Hanc autem germanam eſſe lectionem, ita vt ſublata coniunctione δὲ, & puncto nullo poſt θορύβου addito, iſta cum verbo ἔδει connectantur, apparet primum ex ipſa hiſtoria quæ commemorat ab Aſiaticis deprehenſum fuiſſe Paulum, ac totam ſeditionem excitatam, ſupra 21. cap. 27. Deinde ex eo quòd alioquin duriſſimum ac Lucæ præſertim inuſitatum erit iſtud anantapodoton: quæ tamen rationes non habuiſſent apud me tantum ponderis vt vſitatiorem lectionem mutarem, niſi acceſſiſſet trium manuſcriptorum codicum auctoritas, in quibus ita ſcriptum inueni, & Chryſoſtomi quoque teſtimonium, qui non aliter legit. Licebit tamen veterem ſcripturam retinere, ſi addas verbum ἐθορύβουν, id eſt *tumultuati ſunt*, quod in nullis quidem Græcis codicibus inueni; ſed eſt in Syra & Arabica interpretatione.

20 *Quum ego ſtarem*, ἑστὼς μου. Vulg. & Eraſ. *Quum ſtem*: quaſi loquatur Paulus de præſenti cognitione. Atqui res ipſa clamat, hoc accipiendum de ſuperiore iudicio, quum à Tribuno in concilium ſeniorum deductus eſt. Perinde enim eſt acſi diceret Paulus, Iam ego cauſam coram ipſis dixi, exponant cui tandem crimini obnoxium eſſe me deprehenderint: certè nihil aliud habent quod proferre poſſint, niſi fortaſſis hoc

vnum, quòd clamaui me in iudicium vocari quòd resurrectionem mortuorum affirmem. Dicit autem hæc Paulus, non quasi crimen hoc esse fateatur, sed εἰρωνικῶς. Deinde si de præsidis cognitione istud esset accipiendum, certè non dixisset ὅτι τῆς σωτηρίας, (id enim de eo demum loco dicitur in quo plures sedent iudices) sed ὅτι σοῦ, vt paulo antè hac eadem oratione, & supra 23.30. aut ἐπὶ τοῦ βήματος, vt infra, cap.25. 10. & supra 18.17.

21 *Nisi, ἢ*: id est εἰμή. vt Iohan. 13. 10. Sunt autem hæc dicendi genera quæ per se hiulca sunt, petita è medio, cuiusmodi plurima passim annotauimus.

22 *Postquam inquiens, exquisitius pernouero quæ ad viam istam pertinent*, ἀκριβέστερον εἰδὼς τὰ περὶ τῆς ὁδοῦ ταύτης. Vel, vt quidam exponunt, *Quod penitus nosset quæ ad viam illam pertinebant.* id est ad religionem Mosis: ita vt facilè potuerit ex cõfessione Pauli intelligere, nihil eum contra Legem admisisse: verùm appellatione τῆς ὁδοῦ nusquam inuenio in nouo Testamento Legem significari, nisi quid adiiciatur ex quo id possit intelligi: sed Euãgelicam potius doctrinam, vt supra, cap.9.v.2.& 19.8. & 22. item capite 22. v.4. Deinde (vt hoc concedam) vix tamen mihi videtur tantam Legis cognitionem Lucas Felici voluisse tribuere: neque hæc ratio debuit aut potuit Felicem ad ampliãdam causam, sed potius ad iudicium, vt de re nota ferendum impellere. Et tamen Syrus & Arabs interpretes hũc sensum sequuti prius hoc membrum coniungunt cum verbo ἀνεβάλετο: itidémque Vulgata hæc versio, *certissimè sciens de hac via.* Quidam igitur appellatione Vię intelligunt ipsos Sacerdotum mores ac ingenia quæ optimè nosset Felix: vt facilè coniicere potuerit Paulum ab ipsis per inuidiam ac calumniam accusari. Ac bellè quidem conuenit hæc sententia, sed τῆς ὁδοῦ nusquam inuenio hac significatione vsurpari, quum præsertim non addatur pronomen. αὐτῶν, *eorum*, quod tamen videtur omnino fuisse adiiciendum si hæc esset horum verborum sententia. Itaque omnino existimo participium εἰδὼς per traiectionem explicãdum esse, ita vt hoc totum tribuatur Felicis personæ, & hic locus sic explicetur. Accusatus fuerat violatæ religionis Paulus, quasi nouam quandam sectam inueheret. Hoc crimen ita ipse est inficiatus vt doceret sectam illam quam profitebatur, à vera & patria religione nihil prorsus dissentire. Hinc nascitur quæstio, sitne secta Nazarænorum (quam Iudæi vocabant) Legi Mosaicæ repugnans, vt sit Paulus condemnandus impietatis. Erant præterea cõmunia crimina quæ Iudæi obiiciebant, concitatæ nimirum seditionis & profanati templi. Hæc Paulus prorsus ac simpliciter inficiatur. Hinc nascitur facti quæstio. De impietate constituere non poterat Felix, nisi melius cognita ratione eius viæ (id est sectæ) quam profitebatur Paulus. De reliquis audiẽdus erat in primis Lysias, qui omnibus in Hierusalem gestis interfuerat. Iure itaque Felix reum ampliat, dum accuratius intelligat quæ sit ratio sectæ illius quam sibi obiectam Paulus agnoscebat se complecti: itémque dum ex Lysia de causis illius tumultus cognoscat: vt tum demum reus vel damnetur vel absoluatur. Hæc expositio (ni fallor) plana est ac simplicissima. Quod autem ad traiectionem attinet, non est quòd quisquam detortam ac violentam putet. Neque enim ferè aliter in dialogis vsurpari solent istę particulæ, *Inquam*, ἔφην, ἢ φησί, apud Platonem: & apud Latinos, Inquam, & Inquit. Quinetiam similis aut durioris etiam in eodem verbo traiectionis exempla inuenies Luc.5.24.& 7.42.& infrà,25.5. Fateor tamen plerunque hanc traiectionem in medio aliquo membro inueniri, quum hic inter duo membra vsurpetur: sed summa illa sermonis puritas non debet in his auctoribus quæri: & sententiæ perspicuitas videtur hanc expositionem, etiamsi cæteræ rationes desint, satis confirmare.

23 *Edicto etiam*, διαταξάμενος τε. Vulgata, *Iubsitque*, quasi positum sit hoc etiam loco participium pro verbo, vt supra 24.5.& alibi annotauimus. Sed præstat vtrumque participium εἰπὼν & διαταξάμενος referre ad verbum ἀνεβάλετο. Deinde τὸ διαστείλασθαι non significat simplex mandatum, sed quod iudex sententiam ferens edicit. ¶ *Ac laxaretur*, καὶ ἄνεσιν ἔχειν. à vinculis videlicet. Vulg. ineptè

ineptè, *habere requiem.*

24 *Cum Drusilla vxore sua*, σὺν Δρουσίλλῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ. Hæc fuit Agrippæ, cuius postea fiet mentio, soror, fœmina libidinosissima, quæ ab Azizo Emesenorum rege circunciso ad hûc Felicem, Pallantis Neronis liberti fratrem, profanum hominem, transiit, vt Iosephus copiosè narrat lib. Antiq. 20.

25 *Vt nunc se res habent*, τὸ νῦν ἔχον. Impersonaliter, vt δέον, ἐξὸν, & similia. Hoc est quod Gallicè dicimus, *pour le present*, quo sermone vti consueuerunt quibus ingratum est quod audiûnt, quod tamen dissimulant. Vulg. *Quod nunc attinet*, barbarè. ¶ *Nactus*, μεταλαβών, i. λαβὼν, vt etiam interpretari liceat, *Accepta occasione*, vel etiam, *Posthac nactus*, ita vt vis sua præpositioni μετ' seruetur. Vulg. *Tempore autem opportuno*. id est εὐκαίρως.

27 *Biennio expleto*, διετίας πληρωθείσης. Quibus interea tempestatibus iactata sit Iudæa, & quidem Cæsarea, vbi tum vinctus erat Paulus, operæpretiû est ex eorum temporum historia cognoscere. vnde etiam intelligetur cur studuerit Iudæis gratificari Felix, nempe vt eos haberet mitiores, quum infinita scelera in prouincia admisisset, adeo vt sollus fratris Pallantis gratia mortem euaserit, sicut Tacitus testatur.

IN CAPVT XXV.

1 *Comparuerunt*, ἐνεφάνισαν. Vide suprà 24. 1.

5 *Illud poterunt*, δυνατοί. Sub. εἰσὶν. Id est, quibus commodum est Cæsaream venire, & aduersus Paulum agere. Vulg. *Qui in vobis potentes sunt.* Et fateor τοὺς δυνατοὺς eos significare qui potestate vel aliis copiis præstant. Sed non video cur hos potius quàm alios Festus fuerit satis pudenter aduersus Paulum euocaturus, quum minimè quæratur apud æquos iudices, quàm potentes sed quàm veri sint alicuius accusatores. Quum autem de loco iudicij ageretur, probabile est omnino Festum monere vt Cæsaream veniant quibus id commodum erit, seu à quibus potissimum existimauerint Paulum peragi reum iustis rationibus posse.

¶ *Siquid est improbum*, εἴ τι ἔχει ἄτοπον. Ita legunt emendatiores codices vetusti quinque. ἄτοπον autem vocat hoc loco, non quod ineptè & absurdè, sed quod improbè ac malitiosè fit: vnde ἀτόπημα de scelere dicitur, & ἄτοπος pro improbo ac scelerato accipitur 2. Thess. 3. 2. Sic idem hoc vocabulum vsurpauit Lucas noster cap. 23. 41. alterius libri: & hoc est quod ab Heb. נְבָלָה (*Nebalah*) dicitur, & à Græcis vertitur ἄσχημον & ἀσχοσύνη, specie μετώνυμας.

6 *Non pluribus*, ἢ πλείους. Omnino videtur poscere sententia vt negans particula in plerisque exemplaribus omissa restituatur. Dixerat enim Festus se breui profecturum. Ita etiam legit Vetus interpres: & in tribus Græcis exemplaribus sic scriptum inuenimus.

¶ *Quàm decem*, ἢ δέκα. Vulg. *Quàm octo aut decem*, ἢ τὰς ὀκτὼ ἢ δέκα: quam lectionem comperimus in Græcis codicibus tribus, itémque in Syra & Arabica interpretatione.

7 *Criminationes*, αἰτιάματα. Vulgata, *causas*, αἰτίας.

8 *Prosui defensione diceret*, ἀπολογουμένου. Vide suprà, 24. 10.

9 *Vis?* θέλεις; Num verò positum fuit in reorum potestate, vt quo demum loco ipsis libuisset iudicium subirent? Minimè. Quid igitur mouit Paulum vt ad Cæsarem prouocaret? Num quod certis demum locis prouinciarum conuentus haberentur? Nequaquam. Nam Hierosolymis quoque, imò vel maximè ius dicebant præsides, vt vrbe prouinciæ præcipua, teste etiam passionis Domini historia: Quid igitur? nempe Paulus satis edoctus quid facere pararet Festus, & quid molirentur Iudæi si Hierosolymam adductus fuisset, in eo sibi iniuriam fieri conquestus est, quòd quû staret ad Cæsaris tribunal, i. eo loco esset vbi & causam dixisset, & ius dicebatur, Festus non modò iudicium ampliaret, sed etiam in accusatorum gratiam locû iudicij mutaret.

10 *Pulchrè*, κάλλιον. id est, optimè. Nam fortassis in hoc dicendi genere commodius potest comparandi gradus accipi pro superlatiuo, (quem vocant) quàm pro absoluto. Homerus Iliad. Ω. σὺ δὲ δεῦρο Ἀθηναίη ὑπόθελο: id est, ὡς τάχιστα. Sequitur enim, αἶψα μολ' ἐς στρατὸν ἰλθὲ, &c.

13 *Agrippa rex*, Ἀγρίππας ὁ βασιλεύς. Hic fuit Agrippæ illius filius cuius mortem descripsit Lucas suprà, 12. tum

maximæ partis auſti regni ac tandem etiam totius Iudææ rex factus. Huius ſoror fuit Bernice, primùm Herodi patruo ſuo Chalcidis regi nupta, deinde Polemoni Ciliciæ regi: à quo diſcedens, cœpit fratrem Agrippam ſectari, non ſine manifeſta inceſti ſuſpicione. Et tamen Deo viſum eſt vt coram iſtis impuriſſimis fidelis ſeruus ipſius cauſam diceret, quod & modeſtè & libenter fecit.

14 *Expoſuit*, ἀνέθετο. vel retulit. Significatur autem hoc verbo in hac notatione, amicè & familiariter quippiam alteri cõmemorare, quod alioqui ſummo iure facere non tenearis, vt ex hoc loco apparet, & Gal. 2.2.

¶ *In vinculis*, δέσμιος. Vulgata, *vinctus*, rectè quidem: ſed vitanda fuit amphibolia, quæ non eſt in Græcis.

15 *Comparentes indicarunt*, ἐνεφάνισαν. Vnicum verbum duobus ſum interpretatus, quoniam Hebræorum idiotiſmo, ex vno verbo intelligitur conſequés. Vide Matth. 4.5. Vulgata, *adierunt*, ſenſu rectè expreſſo. Vide ſuprà 24.1.

¶ *Damnationem*, δίκλω. Tria minimum ſignificat δίκη, nimirum & actionem ipſam coram iudice, & iudicis cognitionem, & ipſius denique cognitionis exequutionem. Ex his autem ſignificationibus quænam hîc maximè conueniat, res ipſa oſtendit: neque dubito quin ſicut plurimis locis κρίνω accipitur pro κατακρίνω, & κρίσις pro κατάκρισις, ſic etiam δίκη ponatur hoc loco pro καταδίκη: quomodo etiã diſertè ſcriptum inuenimus in duob. codicibus. At enim (inquit Eraſmus) quis poſtulat damnationem à iudice indicta cauſa? Iudæi certè hoc olim aduerſus Chriſtum petierant ac impetrarant: & nunc quoque flagitant in Paulum, vt apparet ex ipſius Feſti reſponſo: quod planè ineptum erit ſi δίκλω interpreteris *Cognitionem*. Cur enim illis recuſaret quod Romanos diceret facere conſueuiſſe?

16 *Quempiam vltro addicere exitio*, χαρίζεσθαί τινα ἄνθρωπον εἰς ἀπώλειαν. vel in gratiam alicuius ad mortem damnare, indicta videlicet cauſa, ſicut mox explicat. Eſt enim membrum quod ſequitur, ſuperioris explicatio, quamobrẽ etiam adieci particulam ἐξηγητικὸν. Nec enim in gratiam alicuius dici poteſt reum damnare iudex qui legitimè conuictum damnat: ac proinde totus hic locus ſic eſt explicandus, Non eſſe Romanis hunc morem vt quempiam condonent ad exitium, neque damnare quẽquam conſueuiſſe prius quàm is qui accuſatur, & c.

¶ *Super criminatione*, περὶ τοῦ ἐγκλήματος. Vulg. *Ad abluenda crimina*. Eraſmus, *De crimine*. Atqui τὸ ἔγκλημα non ſimpliciter ſignificat crimen, ſed ipſam criminis obiectionem.

19 *Superſtitione*, δεισιδαιμονίας. δεισιδαιμονίαν explicat Plutarchus nimium & importunum deorum metum, vnde exortæ ſunt ſuperſtitioſæ ceremoniæ. Huic autem opponitur ἀθεότης, ita vt in medio, tanquam μετριότης, conſtituatur εὐσέβεια. Impiè ergo loquitur profanus homo de veri Dei cultu, nihil etiam Agrippæ regis præſentiam veritus. Solebant enim iſti prouinciarum præſides ſeſe ipſis etiam regibus propter populi Romani maieſtatẽ anteponere: & probabile eſt Agrippam, maiorum ſuorum veſtigia ſequutum, ita profeſſum eſſe Iudaicam religionem, vt tamen Romanos minimè vellet offenſos.

20 *Dubitans*, ἀπορούμενος. Hic verò Feſtus peccatum ſuum tegit, & ſeipſum coarguit. Cur enim reum non abſoluebat in quem nihil probaretur? aut quis erat dubitationi locus? Itaque ſi quod res erat dixiſſet, faſſus eſſet ſeſe idcirco Cæſarea Hieroſolymã transferri voluiſſe Paulum, vt Iudæis gratificaretur, & innocentem crudelitati hoſtium exponeret, ſiue in itinere, vti conuenerat, ſiue in vrbe trucidandum, quamobrem iuſtam prouocationis occaſionem præbuit, quum ciui Romano ad populum quidem olim, ad Cæſarem verò poſtea prouocatio legibus certiſſimis eſſet conceſſa.

23 *Oſtentatione*, φαντασίας. ſiue pompa & ſpecie, vt loquitur Cicero. Quid propriè ſit φαντασία non eſt quòd plurib. diſſeramus. Hic quidem certum eſt, hoc nomine declarari quod vulgò apparentiam vocamus, ſpecioſum videlicet pompæ ac regiæ magnificentiæ ſplendorem, in ſpectantium oculos incurrentem. qua ſignificatione vtuntur hac voce doctiſſimi etiam ſcriptores, vt Ariſtoteles. Hippocrates, & Poſſidonius

apud

apud Athenæum: quorum exempla citat sæpe à me toties non immeritò laudatus Camerarius. Erasmus, *Apparatu, παρασκευῇ*. Vulgata, *Ambitione, φιλοτιμίᾳ*. Videtur autem Lucas hoc propterea expressisse, vt proponat lectoribus considerádam Antithesin vincti & causam ex vinculis dicentis Apostoli. ¶ *Auditorium, ἀκροατήριον*. Iurisconsultorum verbum pro loco in quo cognoscendæ controuersiæ causa iudices conueniunt quanuis alicubi Quintil. Auditorium & Iudicium inter se opponat. ¶ *Eminentibus, τοῖς κατ' ἐξοχὴν οὖσι*. Hi sunt quos vulgò vocamus *gens d'estat*, Vulgata & Erasmus, *Principatibus*.

16 *Domino, τῷ κυρίῳ*. Id est Cæsari: quã appellationem ab adulatoribus ortam tyranni primùm affectarunt: deinde etiam boni principes non recusarunt, vt ex Plinij ad Traianum epistolis appareat. Additum inuenimus in tribus exẽplatibus pronomen *μου, meo*.

25 *Praeter rationem, ἄλογον*. Vulg. *Sine ratione*. Erasmus. *Iniquum, ἄδικον*.

IN CAPVT XXVI.

3 *Maximè quòd te gnarum esse sciam, μάλιστα γνώστην ὄντα σε εἰδότος*. Vulg. *Maximè te sciente*. Erasmus. *Quum tu maximè sis gnarus*. Potest enim hoc vt absolutè positum exponi non ineleganter. quia tamen in vno codice peruetusto scriptũ inueni participium *εἰδότος*, quod etiam annotauit Erasmus posse subaudiri, in altero verò *ὄντος ἀκριβοῦς*, quod etiam Syrus & Arabs legerũt & interpretati sunt, & si ita legas, multo planior est cõstructio: ita scribendum & interpretandum hunc locum arbitror. ¶ *Tum rituum, ἐθῶν*. Ἔθη vocat Iudæorum ritus siue ceremonias sacras. Quæstiones autem refert ad ipsa Religionis placita, non quasi de illis ex ipso Dei verbo non posset satis constare: sed ita significans varias illas Iudæorum sectas, quibus erat puritas religionis contaminata.

5 *Vt qui antea nouerint, προγινώσκοντες*. Vulgata, *Præscientes*. Erasmus. *Qui prius nouerant*. Neuter videtur sensum assequutus. Nam particula *ἀπὸ* ad id tempus refertur quo Paulus in Iudæorum conspectu vixerat Hierosolymis: neque simpliciter se dicit olim fuisse ab iis cognitum, sed quis antea fuerit, vbi & quomodo vixerit, id ipsos probè nosse dicit. ¶ *Iam inde à maioribus, ἄνωθεν*. Vulgata, & Erasmus, *Ab initio*: quasi hęc pertineant ad participium *προγινώσκοντες*, quum potius cohæreant cum verbo *ἀκριβεστάτην ἔζησα*. Nam illud, *Nouerunt me quòd vixerim*, Græcorum more dictum est, pro *Nouerunt me vixisse*, aut *Nouerunt quòd ego vixerim*, vt in illo Aristoph. *ἆρ' οἶδ' ὅτι σὺ μάρτυρον σαυτοῦ τὸν τρόπον ἔχεις ἐμοί*. Et in illo Terentij, *Quum meipsum noris quàm elegans formarum spectator siem*. Significat ergo Paulus non se modò Pharisæũ fuisse, sed etiam (quod in medio Iudæorum cœtu vociferatus fuerat, suprà, 23. 6.) ex Pharisæis esse oriundum.

¶ *Secundum exquisitissimam illam sectam, κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν*. Non est (opinor) quòd ex hoc loco colligamus, Pharisaismum à Paulo fuisse tantopere laudatum vt vitę genus exquisitissimum vocarit. Loquitur enim Paulus ex aduersariorum hypothesi: quasi diceret, Iudæi Pharisaicam sectam habent pro sanctissima ac religiosissima: eam ipsi norunt me iam inde à meis maioribus fuisse professum: non est ergo cur anteactam vitam reprehendant. Deinde verò ad id vitæ genus progreditur, quod hoc ipso tempore amplectebatur, id est, ad Christianam religionem, cuius præcipuo capiti, id est, resurrectioni ex mortuis, immoratur.

7 *Assidue, ἐν ἐκτενείᾳ*. Vel, perpetua. quanquam illud magis proprium est. nam *ἐκτενὴς* dicitur quod in longum protenditur. Hoc autem omisit Vetus interpres.

8 *Quid? τί*; Ita distinguunt Græca scholia: neque dubito quin germana sit hæc lectio. Nam præterquam quòd alioquin hiabit sententia, plena etiam est hæc oratio summæ grauitatis. Postquam enim Paulus non aliò quàm ad spem immortalitatis ferri ostendit totam diuini cultus inter Iudæos rationem, antequam aliud argumentum lõgè validissimum adiungat, sumptum à Christi resurrectione, (quem ipse loquentem è cælo audierat) conclusionem inter ista argumenta, suo more, quasi mediam interponit: & ita quidẽ vt auditores suos excitans, assentiri cogat. Quid? inquit, an vobis incredibile videtur quòd Deus mortuos excitet?

Quod vernaculo ſermone ita optimè expreſſeris, *Quoy? eſtimez-vous vne choſe non croyable que Dieu reſuſcite les morts?* Deinde paulatim ad Chriſti reſurrectionem accedit, ea proponens quę partim ad hiſtoriam pertinent, partim etiam huc ſpectant, ne fides ipſius eleuetur. ¶ *Quòd, εἰ.* Vulgata & Eraſmus, *Si.* Sed res ipſa oſtendit εἰ pro ὅτι poſitum eſſe, vt diximus alibi. Sic Æſchines, ὀλιγωρίας δή μοι εἰ μὴ συνεχῶς, ἀλλὰ διαλείπων ἐρῶτ τὸν δῆμον ἀφικόμην.

10 *Tuli ſuffragium, κατηνέγκα ψῆφον.* Id eſt συνευδοκῆσαι, vt ipſe interpretatur ſuprà, 22. 20. Vulgata & Eraſ. *Detuli ſententiam*, quaſi nõ tulerit ſuffragium ipſe Paulus, vt qui non videatur fuiſſe ex iudicum numero, ſed iudicum decretum, vt miniſter & exequutor, detulerit. Atqui ex hiſtoria nullum alium apparet quàm Stephanum fuiſſe à Iudæis, ne per tumultum quidem, cæſum ante Pauli conuerſionem: nec paſſuri fuiſſent Romani Iudæos, quibus adempta fuerant capitalia iudicia, tale quicquam aggredi. Stephanus autem fuit quidem ad Iudæorum ſynedrion tractus, ſed neque rogata fuerunt ſuffragia, neque ſententia in ipſum lata eſt, ſed ſeditiosè fuit extra ciuitatem abreptus, atque lapidatus. Oratoriè igitur Paulus vſus eſt plurali numero, & τὸ καταφέρειν pro φέρειν poſitum eſt: atque adeo τὸ καταφέρειν ψῆφον, id eſt calculum apponere. ſimpliciter hîc accipitur pro Aſſentiri & Comprobare, id eſt συνευδοκεῖν, vt loquitur idem Paulus Rom. 1. 32. Rectè igitur Syrus παραφραστικῶς hunc locum interpretatur, *adiunxi me ũs qui damnauerunt eos.* Quod autem quidam exiſtimat χ posſe cõſtrui cum αὐτῶν, acſi ſcriptum eſſet ἤνεγκα ψῆφον κατ' αὐτῶν, etſi apud Græcos eiuſmodi dicendi genus elegãs etiam videtur, tamen hoc loco non facilè probarim.

11 *Puniens, τιμωρῶν.* Id eſt alios pœnis afficiens, alios minis vel etiam tormentis ad blaſphemandum Chriſtum adegi. ſed τιμωρίας nomine capitalis pœna hoc loco non ſignificatur, cuius inferendæ poteſtas penes Iudæos tum non erat. ne in ipſa quidem vrbe. Arabs interpres totum hoc πολλάκις τιμωρῶν αὐτοὺς non legit. Syrus autem rectiſſimè τιμωρῶν vertit משתבר (*Meſchtbnad,*) quod generaliter ſignificat torquere & cruciare. ¶ *Blaſphemare, βλασφημεῖν.* i. execrari Chriſtum. Nec enim ſimplici abnegatione Chriſtianiſmi contenti fuerunt plerique tyranni, vt ex his Plinij minoris verbis ad Traianum conſtat, *Omnes & imaginem tuam & deorum ſimulachra venerati ſunt, & Chriſto maledixerunt.* ¶ *Furens, μαινόμενος.* Vel, vt Vulg. *Inſaniens.* Sed illud magis eſt expreſſum, teſte Cicerone Tuſc. 3. μανιὰς verò Græcis dicũtur non modò qui omnem mentis vſum amiſerunt, ſed qui animo ſunt impotente, & effreni impetu ad aliquid feruntur.

12 *Inter quæ, ἐν οἷς.* Vulg. *In quibus*, Eraſmus. *Quarum rerum ſtudio.* id eſt ἐφ' οἷς. vel ὧν χάριν. Vide ſuprà, 24. 18. ¶ *E procuratione, καὶ ἐπιτροπῆς.* Id eſt, vt vernaculo ſermone loquimur, *Charge & commiſſion.* Hinc ἐπίτροπος Græcis qui Latinis Tutor dicitur: & ἐπίτροποι prouinciarum, i. procuratores, præſidibus ſubiecti: vt qui Iudæã Cæſaris nomine procurabant, Syriæ præſidi erant obnoxij, quanuis eos Lucas ἡγεμόνας appellet, nẽpe non ita ſubtiliter iſta munera diſtinguens. Cic pro Roſc. *Sua cuique procuratio & auctoritas eſt veſtisma.* Vulg. & Eraſ. *Permiſſu*, qua ſignificatione non putarim hoc vocabulum apud Græcos inueniri. Fefellit autẽ eos quòd ἐπιτρέπειν interdum etiam συγχωρεῖν declarat, id eſt Concedere, ac gratiam facere, vt ſuprà hoc eodem capite verſu 1.

13 *Circumfudit me ſuo fulgore, περιαστράψαι με.* Vulg. *Circumfulſiſſe*, barbarè. Alibi vtitur Paulus verbo περιλάμπειν, quod eſt paulo expreſſius. Vide ſuprà, 9. 3.

17 *Ex hoc populo, ἐκ τοῦ λαοῦ.* Sic putaui exprimendum articulum. Sed & in duobus exemplaribus additur τῶν Ἰουδαίων, Iudæorum, quod noſtram interpretationem confirmat.

¶ *Ad quos, εἰς οὕς.* Sic conſtanter legimus in omnibus codicibus, quum dicendum fuiſſe videatur εἰς ἃ, *ad quæ.* Sed duplici ratione poteſt hoc excuſari. Nam vel eſt ſyllepſis per genera, ita videlicet vt relatiuum quum ad vtrumque ſuperius referatur cum digniore coniũgatur. vel habita eſt potius ratio ſignificationis quàm vocis, vt in illo Quintiliani, illud ingeniorum præcox genus non temere vnquã venit ad frugẽ: hi ſunt qui parua

faciunt,

faciunt. Et in illo Euripidis, quod alibi etiam citauimus, Κατόχ' Ἀχαιοὺς πᾶν στράτευμ' ἀλλυμένον, Πρὸς εἶπεν ἐυθυβόντας πατρίδα πάτραν. Sic & infrà, 28. versu 28, collectiuum nomen generis enallagen excusat. Vulgata, *ad quas.*

18 *Per fidem*, τῇ πίστει. Potest quidem hoc referri ad participium ἡγιασμένοις, quemadmodum retulit Erasmus, sed multò vberior erit sententia si cum verbo λαβεῖν coniungas, sicut nos fecimus. Nam etiam in vetustis codicibus idcirco adhibetur distinctio post ἡγιασμένοις, quæ prætermissa, videtur Erasmum fefellisse.

19 *Rebellis*, ἀπειθὴς. Vulgò *incredulus*, ἄπιστος, hæc duo sæpe confundens.

¶ *Cælesti illi apparitioni*, τῇ οὐρανίῳ ὀπτασίᾳ. Nempe quum Christus in illa splẽdidissima luce illi appareret. Itaque nihil hoc adiuuat commentitiam illam Christi corporis præsentiam realem in terris. Vulgat. *visioni*, id est ὁράματι Heb. מַרְאֶה (*Chazon*) quod contingit in mentis excessu & merè intellectualibus visis. ὀπτασία verò est מַרְאֶה (*mareah*,) quum externis ipsis oculis aliquid verè conspicitur, quanuis hoc discrimen vbique non obseruetur.

20 *Annuntiaui*, ἀπήγγειλον. Id est, ἀπήγγελον vel κατήγγειλον, vt in nonnullis codicibus scriptum inuenimus. Sed puto hanc germanam esse lectionem: ac iterum participium pro verbo positum esse Hebræorum more, vt diximus suprà 24.6. nisi malimus referre ad verbum ὑπήκουον præcedentis versiculi.

¶ *Conuenientia resipiscentia*, ἄξια τῆς μετανοίας. Vide Matth. 3.9.

21 *Manibus (suis) interficere*, διαχειρίσασθαι. Id est διὰ χειρῶν ἑαυτῶν αἱρεῖν, vt loquitur Petrus Act. 2.23. nec fuit hoc prætermittendum ab interpretibus, ita significante Paulo non iure sed vi secum actum esse, & quidem in loco sancto, vnde satis intelligatur quales sint ipsius accusatores.

22 *Tum paruis tum magnis*, μικρῷ τε καὶ μεγάλῳ. Id est quibuslibet, & nullo, quoad eius fieri potuit, prætermisso: pro quo dicunt Hebræi prouerbiali quadam figura בֵּן קָטֹן וְעַד גָּדוֹל (*min katon vehad gadol*) vt 1. Sam. 30 19.

23 (*Nempe*) *Christum fuisse passurum*, τὸν παθητὸν τὸν Χριστόν. Vul. *Si passibilis Christus.* Erasmus, *An passurus fuerit Christus. Sic enim*, inquit, *disputabat ex Prophetis, vt ostenderet illorum vaticinia in Christum competere.* At ego malo hæc ita accipere vt contineant explicationem eorum quæ dixit, Prophetas futura prædixisse: id est ita vt εἰ nõ pro An, sed pro ὅτι, & quidem εἰδικῶς ponatur, nimirum ad explicandum per species quod in genere tãtùm proposuerat. Ideo addidi particulam NEMPE. Coniunctionem autem εἰ pro ὅτι vsurpari apud idoneos etiam scriptores, doctissimus Budæus in Commentariis obseruauit: & particulã כי (*chi*) etiam εἰδικῶς vsurpatam, comperio à Græcis interpretibus interdum per ἐὰν cõuerti, vt Iob. 22.3. Postremò quòd Vetus interpres παθητὸν cõuertit *Passibilem*, non videtur conuenire. Quanuis enim παθητὸς propriè declaret eum qui patibili sit natura: tamen sententia ipsa postulat vt accipiatur pro eo qui non modò pati potuerit, sed etiam passurus fuerit, atque adeo pœnis ac suppliciis perferendis destinatus: id est, vt non sit δυνάμει duntaxat, sed etiam ἐνεργείᾳ σημαντικῇ. Neque enim ambigebant Iudæi quin Messias esset verus homo futurus: adeo quidem vt pauci sibi persuaderent Deum fore (quod etiamnum hodie illis videtur incredibile) sed Messiam animo conceperant qualem hodie quoque imaginantur, id est cuius regnum esset ex hoc mundo. Dicit contrà Paulus, prædictum esse à Prophetis Messiam fore παθητὸν, id est ferendis nostris calamitatibus ac peccatorum nostrorum pœnis destinatum, qui tamen in æternam gloriam primus esset resurrecturus, quam postea cum suis communicaret.

¶ *Ex resurrectione mortuorum*, ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν. Id est, ex iis qui à mortis somno sunt excitati, μετωνυμικῶς, vt quum circuncisionis appellatione circuncisi Iudæi intelliguntur.

¶ *Lucem*, φῶς. Id est claram & illustrem de vita & felicitate perenni doctrinam. Opponitur enim tenebris, quæ partim mortem, partim etiam calamitatem translatitiè significant, non modò apud Hebræos, sed etiam apud Græcos & Latinos.

25 *Vera ac sobria*, ἀληθείας καὶ σωφροσύνης. Vulgata & Erasmus ad verbum

Veritatis ac ſobrietatis. Σωφροσώνη autem hoc loco, mētis (vt ita dicam) ſanitatem declarat, & τῆ μανίᾳ (id eſt furori ac inſaniæ) opponitur. ſicut apud Xenophontem, τί δ' ἐγὼ, τί ἄδικον, τί συφροσώνη, τί μανία. ſic etiam ὁ σωφρονῶν opponitur τῷ δαιμονιζομένῳ, Mar.5.15, & Luc.8.35. ¶ *Eloquor*, ἀποφθέγγομαι. Vulgata, *Loquor*. Vide ſuprà, 2.4.

28 *Propemodum*, ἐν ὀλίγῳ. Hebraicè בִּמְעַט (*bimbat*) pro quo diſertiores Græci dicunt παρ' ὀλίγον, id eſt (vt ad verbum exprimimus in vernaculo ſermone) *à peu pres*, vel *peu s'en faut*. Non deſunt tamen qui accipiant pro διὰ βραχέος, & ſubaudiūt vel χρόνῳ, vt ſignificet Breui temporis ſpatio: vel λόγου, id eſt, breui ſermone, ſiue paucis verbis. Eraſmus verò ſubaudire videtur μέρους, quum interpretatur, *Modica ex parte*. Mihi videtur ſimpliciſſima interpretatio quam ſum amplexus.

29 *Et propemodum & admodum*, καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ, Heb. בִּמְעַט וּבְמָאוֹד (*bimbat vbimeod*) quod etiā interpretari poſſumus, *Et aliquantulūm & valde*, id eſt καὶ κατ' ὀλίγον καὶ μετὰ πολύ, ſiue καὶ παρ' ὀλίγον καὶ παρὰ πολύ. Neque verò Propemodum & Admodum ſunt repugnantia, ſed diuerſa duntaxat. Nam perinde hoc eſt acſi diceret Paulus, Propemodū (vt inquis) tibi perſuadeo vt fias Chriſtianus: vtinam verò & ita ſit vt dicis, id eſt, proximè abſis à Chriſtianiſmo: atque adeo aliquid amplius, nempe vt prorſus id ſis quod ego ſum: neque verò tibi duntaxat, ſed etiam vobis omnibus id exopto qui me hîc loquentem auditis. Alij aliter interpretantur. Vulg. perobſcurè, *Et in modico & in magno*. Eraſm. *Non ſolùm modica ex parte, verumetiam ex magna*: quæ interpretatio à Græcis recedit. Græca ſcholia καὶ δι' ὀλίγων λόγων, καὶ διὰ πολλῶν, & paucis verbis, & multis: quaſi ſe paratum diceret Paulus ad illos copioſius docendos, vt ſui ſimiles fiant. Ego nullius opinionem prorſus reiicio: ſed eam tamen interpretationem non potui non amplecti, qua non video quid planius aut ſimplicius in hunc locum dici poſſit. Totum autem iſtud in Arabica interpretatione non extat.

IN CAP. XXVII.

1 *Vt autem*, &c. ὡς δὲ, &c. Verbum ἐκρίθη quod vertimus Decretū eſt, non eſt priuatæ deliberationis, ſed iudiciariæ cognitionis hoc in loco, ſic decernente nimirum nunc quoque Feſto, vt etiam antea 25.verſu 12. Conſtructio autem hæc verbi κρίνειν cum ſecundo caſu, omnino ea eſt qua in Gallico ſermone vtimur, *apres qu'il fut decreté d'aller*, de qua vide ſuprà 3.12. Cæterùm mirè variat hic locus quòd ad voces attinet. Syrus enim interpres omnino ſic Græcè legit, Καὶ προσέταξεν ὁ Φῆστος παραφθῶμεν τὸν Παῦλον ὅτι Καίσαρα εἰς τὴν Ἰταλίαν, καὶ παρέδωκεν τὸν Παῦλον καὶ ἑτέρους δεσμώτας σὺν αὐτῷ ἑκατοντάρχῃ τινί. *Et præcepit Feſtus vt mitteretur Paulus ad Cæſarem in Italiam, tradiditque Paulum & alios vinctos cum eo Centurioni cuidam.* Vetus autem noſter interpres totum hunc locum ſic legit, Ὡς δὲ ἐκρίθη ἀποπλεῖν αὐτὸν εἰς Ἰταλίαν καὶ παραδοῦναι τὸν Παῦλον σὺν τοῖς λοιποῖς δεσμώτας. (Nam ſic quoque δεσμώτας infrà verſ.42. Cuſtodias interpretatur) ἑκατοντάρχῃ Ἰουλίῳ σπείρης Σεβαστῆς, ἐπιβάντος πλοίου, &c. id eſt, *Poſtquam autem decretum fuit, vt ipſe enauigaret in Italiam, & traderet. Paulum cum reliquis vinctis Centurioni cohortis Auguſtæ: tranſcenſa naui*, &c. Sed idem mox videtur pro αἰχθησόμεθα legiſſe ἀφῶμεν, vt infrà ver.4. pro *ſoluimus*, & pro ὄντος προσκαρτεροῦντος, *perſeuerāte*, & in verſiculo proximo Syrus interpres multa aliter legit quàm habeant Græca exemplaria, eodem tamen vbique manente ſenſu.

2 *Adramytteno*, Ἀδραμυττηνῷ. Quia non vno modo ſcribitur huius ciuitatis nomen, variant etiam codices in hoc epitheto ſcribendo. Nam (vt diſertè annotat Stephanus) tot modis ſcribi poteſt, Ἀδραμύττιον, Ἀδραμύτειον, Ἀδραμύτηνον, Ἀδραμύττιον. Eſt autem hæc ciuitas celebris Myſiæ, penè e regione Mitylenes, vnde ſinus ipſe Adramyttenus dicitur. Nō deſunt tamen qui ab Adrumeto obſcuro Africæ oppido deriuent, quod Stephanus Ἀδρύμητα vocat, Strabo *Adrumam*: vnde factum vt in Vetere verſione Adrumetinam nauem legamus, cōtra omnium Græcorum codicū fidem. Sed perlepidus eſt hoc loco Carrenſis, vt obſeruat Eraſmus, qui Adrumetinam dici putat quaſi quæ Romam eat. ¶ *Secundum Aſiæ regiones*, τοὺς κατὰ τὴν Ἀσίαν τόπους. Vulg. & Eraſ. *Iuxta*

Aſiæ

Asia loca. Illud (ni fallor) magis propriè dicitur. Asiam autem intelligit propriè sic dictam, ipsi Mysiæ confinem: quod tamen iter nō tenuerunt, sed tenere instituerant. Nam etiam, vt post Vallam obseruat grammaticorū longè doctissimus Linacer, participia in *rus* quæ Græcæ periphrasi verbi μέλλω respondent, non semper rem futuram significāt, sed in participialia nomina interdum trāseunt, nec tempus innuunt, sed qualitatem & animi voluntatem.

3 *Curaretur, φιλανθρωπίας τυχεῖν.* Officiis videlicet humanitatis & amicitiæ ipsi præstitis.

4 *Sublegimus Cyprum, ὑπεπλεύσαμεν τὴν Κύπρον.* Vetus interpres, *Subnauigauimus Cyprum.* Erasm. *Subnauigauimus iuxta Cyprum.* Neuter certè videtur sententiam expressisse: quæ vt à nobis explicetur, sciendum est, qui Sidone Asiā versus pergunt, cursum in Occidentem dirigere, ita tamen vt Septentrionem versus contēdāt: qui verò Sidone in Ciliciam, rectà Septentrionem versus pergere: qui ex Cilicia in Lyciam ac Cariā, rectà ab Oriente in Occidentem ferri. Est autem inter has regiones quasi intercepta Cyprus, quā qui Sidone in Asiā atque adeo in Lyciam nauigāt, à dextra Orientē versus: qui in Ciliciā, à sinistra cōtra Occidētē: qui à Cilicia in Lyciā & Asiam, à sinistra Meridiem versus relinquunt, vt ex hoc diagrammate apparet.

SEPTENTRIO.

Myra. Lycia. Pamphylia. Cilicia.

MERIDIES.

Sit igitur A Sidon, inde volens proficisci nauis ad B, quæ est Lyciæ vrbs Myra, quia vētum habet aduersum, sublegit C insulam Cyprum, ita vt obliquo cursu & obiectu insulæ, in D Ciliciam perueniat: quod Lucas significauit verbo ὑπεπλεύσαμεν. Inde litora Ciliciæ & Pamphyliæ legens, à D in B tādem peruenit. Ita fit vt pro vno trianguli latere aduerso A B, altera duo trāsuersa, nempe AD & DB emetiatur, vt ventus non proram, sed latus nauis duntaxat feriat ita tamen vt hoc etiam modo non possit nō esse tarda nauigatio, quod postea significat Lucas. Nam qui ex Lycia in Cariam, & inde in Cretam nauigat, aduerso vento (partim videlicet ex Septētrione, partim ex Occidente) dextrum nauis latus feriente, necesse est vt vehementer luctetur, aut Meridiem & Orientem versus reiiciatur. quod etiam accidisset proculdubio Paulo, nisi coortus Euroaquilo Meridiem quidem versus illum reiecisset, sed ita vt in Occidentem deflecteret.

5 *Quod est secundum Ciliciam, τὸ κατὰ τὴν Κιλικίαν. i. quod Ciliciam alluit.* Eras. *Quod est contra Ciliciam.* ¶ *Myra, εἰς Μύρα.* Myra numerat Strabo inter præcipuas Lyciæ vrbes. Qui Smyrnam legūt, planè sunt istarum rerum imperiti. Est enim Smyrna longè diuerso tractu, nēpe in Ionia supra Ephesum in Ægeum pelagus obuersa. Paulus verò nondum erat Gnidum præterrectus, vt apparet ex iis quæ subiiciuntur. Sed longè omnium ineptissimi sunt qui Lystram legunt Lycaonię vrbem tam procul mari in continente sitam.

7 *Secundum Salmonem, κατὰ Σαλμώνην.* Ptolemæus & Strabo in codicibus emēdatis Salmonium vocant, Cretæ promontorium Orientale, Gnido & Rhodo obuersum. Itaque coacti sunt isti ad sinistram deflectere, vt ab Orientali frōte Cretæ ad Australem orā deflecterēt.

8 *Pulchros portus, καλοὺς λιμένας.* Stephanus καλοὶ λιμένες vocat. & hic locus adhuc hodie in Creta nomē retinet Calos limenas. sed ciuitatis Lasææ nulla vsquam mentio apud Geographos, quos ego quidem legerim. Plinius inter Cretæ vrbes quoque Lasson numerat, sed mediterraneam. Ptolemæus etiam quandam Lisson vocat, sed parti Orien-

tali proximam. Vulgata pro *Lasæa* habet *Thalassa*, quod corruptum esse admonet Hieronymus, & *Lacæa* legendũ. Sed quid si tam hoc quàm illud corruptum est? Nam apud Stephanum reperio Thalassiam ciuitatem, sed non adscripto ipsius situ. Libenter igitur ego Ἐλαίαν legerem, inter primarias maritimas Cretæ vrbes à Plinio numeratam.

9 *Multo tempore*, ἱκανοῦ χρόνου. vel, *satis multo*. Sic enim Græca illa vox dupliciter accipitur. Paulum autem interea minimè otiosum fuisse, & hic quoque benignissimo Iulio Centurione vsum esse, apparet ex eo quod annotaui infrà Tit.1.5.

¶ *Ieiunium*, τὴν νηστείαν. Tempus designat Lucas ex more Iudaici populi, vt doctissimus interpres in hũc locum rectè annotauit: cui etiam in eo assentior quòd de festo expiationis hæc intelligit, cuius fit mentio Leuit.23.27. Incidit autem hoc festum in septimum mensem, qui quidem aliqua ex parte nostro Octobri respondet. Instabat igitur Nouember, vt meritò omnino censuerit Paulus potius eo loco hyemandum, quàm hybernam nauigationem tentandam. Vegetius libri De re militari 4. cap.39. *Ex die* III. *Iduum Nouembris vsque in diem* VI *Iduum Martij, maria clauduntur. Nam lux minima, nóxque prolixa, nubium densitas, aeris obscuritas, ventorum, imbrium vel niuium geminata sæuitia non solùm classes à pelago, sed etiam commeantes à terrestri itinere deturbat.* Castellio *Tranquillitatem* (id est, vt ipse vult, νηνεμίαν) interpretatur. Sed præterquam quòd repugnant omnes codices, non cõuenit sententia, quũ νηνεμία propriè illud sit quod nautę hodie vocant *bonassen*, nec multo minus à nautis vitetur quàm tempestas. neque certum habet tempus. Deinde quis locus νηνεμίᾳ in hyeme? quo tempore hæc inciderunt, vt ex 12. ver. apparet. Sed & additum Iudæorum nomen apud Syrũ & Arabem interpretes, nullum dubitationi locum relinquit.

10 *Capitum nostrorum*, τῶν ψυχῶν ἡμῶν. Vulgata & Erasmus, *Animarum nostrarum*: quem Hebraismum alicubi seruauimus: hîc autem putauimus posse nonnullis imperitis errorem obiicere.

11 (*Experturi*) *si quomodo*, εἴπως. De hac ellipsi diximus Mat.10.11.

¶ *Phœnica*, Φοίνικα. Vrbem ipsam Ptolemæus ita vocat, portum autẽ φοινικοῦντα, in Australi Cretæ littore. Addit autem eius situm Lucas, nõ modò vt fidem faciat historiæ, sed etiam vt à Phœnice regione distinguat. Et quod addit de Africo & Choro, ostendit incuruum fuisse portum in lunæ speciem, ac proinde ventis non ita peruium. ¶ *Et Chorũ*, καὶ τὸν Χῶρον. Syrus hoc non legit. Arabs verò ne Lybis quidem meminit, fortasse quòd hęc ventorum nomina ipsis essent ignota.

13 *Quum autem aspirasset Notus*, ὑπονοτίσαντος δὲ νότου. Id est, quum leuiter cœpisset spirare, ita vt nauis posset cursum tenere. Nam alioquin ex Oriente in Occidentem contendebat. Itaque quum Notus partim puppim, partim sinistrum nauis latus feriret, non sinebat eos à Cretæ littore discedere, ita vt aberrare non possent, quum præsertim lenis esset Auster, à quo in scopulos non impellerentur.

¶ *Quum soluissent*, ἄραντες. Nota est significatio verbi ἄρειν quum de naui et statione seu portu discedente dicitur. quod Latini declarant Soluendi verbo, quòd discedentes retinacula soluant, quæ nonnulli oras dici volunt. At putãt nonnulli Græcè τὸ ἄρειν dici eos qui soluunt è portu, quòd malum seu vela attollant, quam sententiam secutus Arabs vertit ἄραντες, Sustulerunt velum: quod Homerus Iliad. α, hoc versu non tam describit quàm depingit. Οἱ δ' ἐπὶ νῆα θοὴν στῆσαν' ἀταὐ' ἱστία λευκὰ πίτναντες. Sed fortasse rectius sentiunt qui ad mutationem loci istud referunt, vnde ἄρειν dicitur exercitus castra mouens. Nec enim vsquam legere memini τὸ ἄρειν in ea significatione positum μετὰ πανῶς: & si quid supplendum putatur, malim τὴν γῆν supplere. Nec enim quisquis è portu soluit, velum attollit, vnde Gallis generalius est *Desmarer* quàm *Faire voile*. Vulg. *quum sustulissent de Asson*, ineptè prorsus & barbarè, vt mox ostendam. Syrus totum istud nõ habet ἄραντες ἀπὸ τῆς, quòd fortasse neutrum intelligeret. ¶ *Propius præterlegebant Cretam*, ἆσσον παρελέγοντο τὴν Κρήτην. Superiore versiculo Erasmus rectè Carrẽsem reprehẽdit, qui pudendo errore ex Choro, i. vento

qui

qui flat ab Occasu solsticiali, insulã facit vel ciuitatem in Creta: sed haud scio an minus pudendus sit eorum error qui hoc in loco ἔσω, quod est aduerbium, idem declarans atque Propius vel Propinquius, fecerunt vrbis nomen. Et operæpretium etiam est hoc loco intelligere quid de hac vrbe quidam scripserint. Nam quia nulla in Creta huius nominis ciuitas apud Geographos inuenitur, confugiendum fuit ad coniecturas. Assos, inquiunt, est Lyciæ ciuitas in promontorio sita. Quorsum autem hoc? Nam (vt rectè doctissimus Vadianus annotauit) Cretæ litus legebant, non Lyciæ, quam à tergo reliquerant. Sed fœdior etiam in eo est error quòd non animaduertunt locum hunc in Stephano esse deprauatum, & pro Ἀσσίας legendum Μυσίας: idque iu esse, facilè potuerant ex Strabone colligere, vnde totum illum locum Stephanus desumpsit. Assus igitur Stephani ea ipsa est quàm Hieronymus rectè collocat in Asia, & cuius mentio facta est suprà cap. 20. 13. neque ad hunc locum magis potest accommodari, quàm si quis Romam in littore Narbonensi quæreret. Mauult igitur Erasmus Lucam sentire de Aso oppidulo Cretæ, vnde Iupiter Asius dicitur. Atqui Asum, quam eandem vrbẽ Strabo (ni fallor) Prasum, & Stephanus Præsum vocat, Plinius diserte in mediterraneo collocat: hîc autem necesse est vt de maritima ciuitate hoc accipiatur. Labitur etiam in eo Vetus interpres quod ἔρραντες Ἄσσον vertit, Quum sustulissent de Asson. Nam (vt hoc omittam, omnino dicẽdum fuisse ἔρραντες ὅσον τῆς Ἄσσου) quisnam poterant Asso soluere qui erãt in Pulchro portu? Quid ergo? Certè vel ipsa constructio docere potuit ἄσσον non esse vrbis nomen. Nam dicendum fuerat ἔρραντες ὅσον vel εἰς τὴν Ἄσσον, vt suprà 20. c. 13: neque vlla ratione potuit omitti præpositio. Deinde potius dixisset Lucas γλίσχρως ἢ τὴν Ἄσσον, vt suprà vers. 7. vel vel κατανύσαντες εἰς Ἄσσον. Nam quòd Castellio ἔρραντες vertit *Praternauigi*, hoc quidem ille pro suo more fecit, vt non sese verbis, sed verba potius suo sensui accommodaret. Poscit autem constructio vt ἄσσον pro ἐγγύτερον accipiatur, quo aduerbio vtitur non tãtùm Homerus, nequis fortè poeticam esse hanc vocem excipiat, sed etiam passim Herodotus, nempe vt in populari sermone vsitato, quem in primis apparet sequutos fuisse Euangelistas. Sed & ipsa ratio quam adfert Lucas, id videtur flagitare. Cur enim isti Australem oram Cretæ ab Oriente Occidentem versus legentes, sperãt se propositi compotes aspirante Noto futuros? quia nimirum Notus efficiebat vt ipsam Cretæ oram quasi raderent, vt nullum periculum esse videretur, ne in altum prouecti, cursum tenere non possent. Ideo Lucas non contentus dixisse nauim παρελέξαθε τὴν Κρήτην, id est secundum litora Cretæ nauigasse, addidit etiam ἄσσον, id est propius: vt significaret ipsam penè à Cretæ litoribus non discessisse, Austro videlicet ad oram Cretæ nauim impellente.

14 *In eam*, κατ' αὐτῆς. In eam videlicet Cretam, à cuius littoribus propterea abrepta fuit nauis. Syrus vertit ܠܘܬܗ [*halain*] id est contra nos, seruata quidem sententia, sed ambiguè expressa. Potuit enim ventus nauem ferire, Auster videlicet, nec tamen nauim à Creta abripere, sed potius in Cretam impellere. ¶ *Turbulentus*, τυφωνικός. Vel tempestuosus, ac Typhonis quodammodo æmulus. Quid sit autem Typhon, copiosè docent auctor libri de Mundo, & Plinius lib. 20. cap. 48. Sed hoc quidem fieri potuisse miror vt quidã de Typhone hîc agi putarint, quum Typhon non inter ventos, sed inter repentinos flatus numeretur: Lucas autem nõ meminerit Typhonis, sed venti procellosi, cuius etiam edit nomen εὐροκλύδων. quod ipsum vel ex eo colligi poterat, quòd Lucas non repentinum quendam turbinem, sed diuturnam tempestatem fuisse dicat, quæ non possunt Typhoni conuenire.

¶ *Euroclydon*, Εὐροκλύδων. Vetus interpres, *Euroaquilo*: siue quod legerit εὐρακύλων (sic enim etiam Aquilam vocat Lucas Ακύλαν) siue quòd Euroaquilonẽ hunc esse, i. ventum ab ortu solstitiali æstiuo flantẽ, inde iudicarit quòd ex Cretico litore partim Meridiem partim Occidentem versus impulsa sit nauis, Melitam videlicet, quæ inter Africam & Siciliam sita est: quum præsertim timuisse dicantur ne in Syrtin Meridiem

versus impellerétur. Itaq; mihi non potest hæc cõiectura displicere, quum Eurum etiam Riphæum vocet Virgilius,& hybernis tempestatibus optimè conueniat hic ventus. Seruaui tamen id vocabulum quod in omnibus Græcis exemplaribus inueni:ex quo intelligitur ventum hunc Orientalem fuisse,& quidem valde procellosum. Nam Græci fluctuationem κλύδωνα vocãt.Is est ergo quem Hebræi רוח קדם[ruach Kedem,] Latini poëtę aquosum, nubiferum, nigrum,sæuum,tonantem vocant.Horatius, *Niger vndentes Eurus inuerso mari Fractósque remos differat.*Idem, *---vt neque largis Aquosus Eurus arua radat imbribus.* Et Silius, *---vbi nubifer Eurus Naufragium sparsens operit freta.* Itaque nauem, quanuis Occidentem versus, id est in Italiam Eurus eam impelleret : tamen mirum non est in tanta tempestate cursum rectum tenere non potuisse, sed modò huc modò illuc arbitrio fluctuum fuisse impulsam. Quòd si etiam fuit hic ventus Euroaquilo,ab Italia certè arcebat : ac mirum est non fuisse nauim Africæ littoribus impactam. Syrus nomina Græca eadem retinuit. Arabs Euroclydonem, sibi nimirum ignotam vocem,expunxit.

15 *Obniti*, ἀντοφθαλμεῖν. Id est obuersa prora luctari, quod pulchrè describit Clemens in pædagogo his verbis Κυβερνήτης ἀκ ἀεὶ τοῖς ἀνέμοις ὑπείκει, ἀντίπρωρος δ' ἔσθ' ὅτ' ὄλας ἀϊδίως κατὰ χάσιν. Hoc ergo posterius est quod Lucas declarat verbo ἀντοφθαλμεῖν, quasi dicas Aduerso vultu ac opposita fronte intueri. Sed elegantis metaphoræ origo inde est quòd pars quædam proræ ὀφθαλμὸς dicitur, vt his verbis testatur Pollux lib.1. cap.9.τὸ ὑπὲρ τὸ προῦχον ἀκροστόλιον, πλινχὶς ὀνομάζεται καὶ ὀφθαλμὸς ὅπου καὶ τοῦτο μα τῆς νεὼς ὀπιγράφουσι.id est, *pars acrostolij prominens,Ptechis & Oculus vocatur,vbi etiam nauis nomen inscribitur.*

16 *Et quum infrà cursu delati essemus,* ὑποδραμόντες δέ. Vulgata, *In insulam dẽ currentes.* Atqui significat Paulus nauim fuisse intra illam paruam insulam vi tempestatis abreptam, relicto videlicet ad dextram & à tergo Phœnicis portu. Nam Clauda magis exposita est ad Occidentale littus Cretæ quàm Phœnix, & quidem Meridiem versus, ita vt in Syrtin rectà ferri viderentur, Hanc autem insulam annotat doctissimus Vadianus à Mela & Plinio Gaudõ,à Ptolemæo Claudon dici.Annotant etiam alij quzdam exemplaria legere Καύδῳ Caudã, & Suidas videtur Καυδὰ dicere adeo corrupta sunt hæc nomina vtriũ & locorum, partim vulgi inconstãtia,partim scriptorum negligẽtia, at in primis quidem librariorum imperitia.

17 *Succincta naui*, ὑποζωσάμενοι τὸ πλοῖον. i. funibus vtrinque sub fundum nauis adductis, & ita vtraque nauis latera adstringentibus, quod mihi videtur Aratus significasse verbo ἀσπίλλειν istis versiculis,πολλάκι γὰρ καὶ τὴν γαλήνην ὑπὸ νυκτὶ Νῶτα ἀσπίλλει πιεζόμενος ὑπὸ θαλάσσης. Scapham autem intra nauim receperunt,ne videlicet ipsi naui allideretur. ¶ *Summissis velis* χαλάσαντες τὸ σκεῦος. Σκεῦος appellat vela cum rudentibus & antennis, quæ etiam omnia Galli hodie vocant, in mari mediterraneo, *La sartie*: Latini verò haud scio an vno nomine possint declarare. Ideo *vela* sumus interpretati. Vulgata, *Summisso vase.*Erasmus, *Demisso vase.*Castellio etiam ineptius, *Demissa scapha.* Sed & noster Lucas suprà 19. 11. σκεύην nomen tribuit τῆ ὁδῷ. Hoc Gallicè dicitur *caler le voile.*

21 *Et vitare,* κερδῆσαί τε. Vulgata, *Lucrique facere,*non inepté:nam qui damnũ vitat,sanè aliquod lucrum facit.sed illud tamen planius est. Erasmus.*Nec asciuere.* Putat enim κερδαίνειν id significare hoc loco, & repetit negantem particulam μή.cui nõ possum assentiri, nisi quis istud exemplo simili confirmet.

27 *Iactaremur*, διαφερομένων. Id est huc illuc ferremur, quomodo etiam Differri Latinè dicitur : quod tamen vt insolentius refugi.. ¶ *In Adria*, ἐν τῷ Ἀδρίᾳ. sub. πελάγει, vel κόλπῳ. Latini Adriaticum aut Adrianum mare vel sinum vocant : Adriam etiam poetæ, Græcorum more. Cæterùm quia nonnullos fefellit hoc nomẽ, adeo quidem vt (quemadmodum infrà dicemus cap. 28.1.)ista de interiore sinu Adriatico explicarint, qui & superum mare dicitur: adscribendam putaui huius descriptionem ex Straboais libro septimo, quæ maximè visa est huc pertinere. Sic ipse tur Strabo de Ceraunijs Epiri montibus

dissa-

differens, quos Acroceraunios vocat Ptolemæus, *Hoc*, inquit, *principium est orientis Ionici sinus & Adriatici*, τὸ μὲν οὖν πρῶτον κοινὸν ἀμφοῖν ἐστί: διαφέρει δὲ ὁ Ἰόνιος, ὅτι τῷ πρώτῳ μέρους τῆς Θεσπρωτίδος ταύτης ἐστὶν ὁ δ' Ἀδρίας, τῆς ἐντὸς μέχρι τοῦ μυχοῦ, πλὴν ὅτι καὶ τῆς συμπάσης. Ex his autem Strabonis verbis apparet Adriaticum sinum propriè dici mare quod à Ceraunijs montibus intus, Venetias vsque penetrat: quod autem Epirum & subiectas partes alluit, Ionium quidem propriè vocari: sed iam tum tamen Strabonis ætate (qui in Tiberij Cæsaris tempora incidit) totum illum maris tractum Adriaticum dici consueuisse. Straboni assentitur Ptolemæus qui Antonini temporibus dicitur vixisse, vt qui Orientale Siciliæ litus Adriatico pelago (id est hoc ipso quo iactabatur Paulus, quum in Melitam eiectus est) alluj scribat, γεωγραφικῆς ὑφηγήσεως libro tertio. ¶ *Appropinquare sibi*, προσάγειν αὐτοῖς. Vulgata & Erasmus, *Apparere sibi*: sensu quidem rectè expresso, sed ita vt elegans istud dicendi genus non percipiatur. Nam quia nauigantibus litora moueri videntur, ideirco maluit Lucas dicere προσάγειν αὐτοῖς τινὰ χώραν, accedere ad se regionem aliquam, quàm προσάγειν αὐτοὺς τινὶ χώρᾳ, sead regionem aliquam accedere. Sic Virgilius lib. Æneid. 3. *Prouehimur portu, terræque vrbesque recedunt.*

28 *Demissa bolide*, βολίσαντες. Bolida Græci vocant nauticum perpendiculum quo altitudinem maris explorant, ne vadis illidantur. Herodotus καταπετασμάτια vocat. Nostri nautæ Plumbum appellant, & pro βολίζειν dicunt *Sonder*, id est fundum explorare. Latini (quod sciam) altero vocabulo non explicant. ¶ *Passus*, ὀργυιάς. Sic rectè Vetus interpres. Nam passus Latinis, à pandendo, dicitur mensura quàm Græci ὀργυιὰν, παρὰ τὸ ὀρέγειν, vocant: quantum videlicet spatium expansis brachijs comprehenditur ab extremo medij digiti ad alterum extremum, medio pectore interiecto. quod interuallum Latini quinque Romanis pedibus, Græci sex suis pedibus, id est Romanis sex & quarta præterea pedis parte, definiunt. Galli vocant *Vne brasse*. Malè igitur nonnulli Vlnam interpretantur.

30 *Demisissent stapham*, χαλασάντων τὸ σκάφος. Rectè. nam antea è mari in nauim subduxerant, suprà, ver. 17. ¶ *Sub obtentu*, προφάσει. Multum & in sententia & in verbis variat hic locus apud Syrum & Arabem interpretes, qui παραφραστικῶς illum vertere Studuerunt. Sic habet igitur Syrus. *prætextu quòd ituri essent in ea, & ligaturi nauim in terra*: qui sensus est ineptus, quum in alto mari hæc gesta sint, & de anchoratiis funibus hîc agatur, quibus stãs nauis ad Syrtim ferri inhiberetur, nedum vt ad terram appelleretur. Arabs autem habet, recto quidem sensu, sed velut omissis Græci contextus verbis, *vt fugerent scapha in terram, relicta nauj.*

31 *Non poteritis*, οὐ δύνασθε. Num igitur diuinarum promissionum efficacitas à mediis causis pendet? Nequaquam certè, quum hæ potius ab illa ordinentur. Sed qui sciens prudens ordinarias oblatas causas medias negligit, tentare Deum, non illi credere, meritò existimatur.

33 *Interim dum*, ἄχρι οὗ. Sic accipitur ἕως οὗ, Matth. 5. v. 25. ¶ *Ieiuni*, ἄσιτοι. Hyperbolica loquutio, cuiusmodi solent plurimæ vulgò vsurpari.

34 *Capillus ex capite cadet*, θρὶξ ἐκ τῆς κεφαλῆς οὐ πεσεῖται. Hebraicum prouerbiũ, vt 1. Reg. 1. 52. quo significatur, prorsus saluos & integros ipsos fore.

40 *Laxatis vinculis*, ἀνέντες τὰς ζευκτηρίας. Adstrinxerant ergo gubernaculum vt fortius resisterent maris impetui. Gubernacula verò plurali numero dixit pro singulari, quũ vniusnauis plura non sint gubernacula. ¶ *Ad venti flatum*, τῷ πνεύσῃ. sub. αὔρᾳ: quanuis Auræ nomine lenior ventus significetur, hîc autem de vento vehementissimo agatur. Ideo Ventum dicere quàm Auram malui. ¶ *Tendebant*, κατεῖχον. sub. πρὸς τὸν αἰγιαλόν. Est autem hoc verbum nauticum, quod nõ tantùm Aliquò versus nauem dirigere, sed etiam interdum ἀντὶ τοῦ προσέχειν, i. pro Appellere vsurpatur.

41 *Bimarem*, διθάλασσον. Sic propriè vocatur Isthmus, quòd vtrinque mari alluatur. Vulgò vocant *vne langue de terre entre deux mers*: quendam autem locũ etiamnum hodie Melitẽses ostendunt, & *la cala di San Paulo*, i. Pauli descensum vocant, nempe eum in quem Paulus

primùm enatauit. Locus autem iſte bimaris nequaquam ſic accipiendus eſt quaſi littus ipſum fuerit (nam quorſum iſti ſeſe in mare proiicerent, ſi in ipſum littus impegerat nauis prora?) ſed fuerunt Breuia quæ vocant, ipſi ſinus aditui obiecta, ad quæ naufragium fecerunt: ſi quidem ἐπέκειλεν non de quouis appulſu dicitur, ſed maximum etiam impetum declarat.

IN CAPVT XXVIII.

1 *Melitam*, Μελίτην. quam Arabs Maltxam, nomine nunc etiam ſeruato, vocat, Ridiculus eſt Cartheſis, qui Miletum putat legi poſſe, vrbis inſignis nomen in Caria ſitæ, cuius mentio facta eſt ſupra, cap. 20. 15. In quibuſdam Vulgatæ editionis codicibus pro Melita legitur Mitylene, quæ vrbs eſt celeberrima Lesbi inſulæ, à qua & ipſa inſula idem nomen eſt ſortita, ſed in Ægeo mari poſita è regione Aſſi & Adramyttij. Eſt igitur hic error ab Eraſmo rectè emendatus, qui tamen haud ſatis ſcio an eius erroris originem cognouerit. Sciendum eſt igitur duas eſſe dictas Melitas inſulas: vnam inter Africam & Siciliam quæ hodie Malta dicitur, & ab illis cruciferis equitibus obtinetur, quos patrum memoria Rhodios vocabant: alteram obſcuri admodum nominis, in Adriatico mari Corcyræ vicinam, vt diſertè ſcribit Plinius lib. 4. cap. 26. & Stephanus quoque ex Callimacho, (opinor) quem auctorem laudat Plinius. Illam verò Ptolemæus Melitam, hanc Melitinem appellat. Itaque quum ſuperiore capite dixerit Lucas iactatam fuiſſe nauem in Adriatico mari, & protinus in Melitam expulſam, quidam potius de Adriatici quam de Siculi maris Melita hîc agi exiſtimarunt: ideóque ad marginem annotarunt Melitines nomen, quòd poſtea ſciolus quiſpiam in celebrius Mitylenes nomen commutauit. Et tamen Mitylenem legimus etiam apud Hieronym. in epitaphio Fabiolæ: quem locum non animaduertit Eraſmus, nedum vt emendarit. *Eſt enim*, inquit, *inſula Aſiæ oppoſita in qua Paulus viperam excuſſit, vt legitur in actis Apoſtolorum.* Mira certè oſcitantia, quòd nō ſaltem animaduerterit huius inſulæ incolas à Paulo barbaros vocari, quod de Mitylenes inſulæ nobiliſſimæ incolis nunquam ſcripſiſſet. vnde Horatius, *Laudabunt alij claram Rhodon, aut Mitylenen.* Cæterùm de Africani litoris Melita hîc agi ſatis liquet ex eo quod in hoc eodem capite Lucas ex Melita Paulum deducit Syracuſas, & inde Rhegiũ intra Siculi freti anguſtias. Nam ſi in alteram illam Melitam ſeu Melitinen appuliſſet, rectà inde Brunduſium contendiſſet, vnde ſoluere ſolebant qui ex Italia in aduerſum Macedoniæ aut Epiri littus nauigabant: aut certè rectà Rhegium Siciliæ litoribus relictis contendiſſent, quum tranquillo mari & ſecundo vento vterentur. Quod autem ad Adriaticum mare attinet, latius patere ipſius nomen oſtendimus ex Strabone ſuprà, 27. 27. Supereſt vt hoc quoque παρέργως admoneam, Plinium & Stephanũ apertè in eo diſſentire à Strabone, quòd illi ab Adriatici maris, iſte à Siculi maris Melita canes Melitæos cognominatos tradit, manifeſto vel illorum vel iſtius errore.

2 *Vrgentem*, τὸν ἐπικρεμάμενον. Id eſt, grauiter nos prementem. Malè itaque Vulg. vertit, *qui immineret.*

4 *Beſtiam*, τὸ θηρίον. Hoc vocabulum latè patere diximus Mar. 1. 13. Sic videtur vti beſtiæ vocabulo Cicero 5. Tuſcul. *Alias*, inquit, *beſtias nantes, aquarum incolas eſſe voluit, alias volucres cæloque libero, ſerpentes quaſdam eſſe gradientes.* Sed beſtiæ quæ ictu morſúve venenum relinquunt, θηρία vocantur ſpecialiter à medicis, & quidem nominatim Vipera, vt nonnulli ſentiunt: vnde nobile illud antidotum, quod Theriacam appellant, dici tradunt, quòd videlicet ex viperæ carnibus aliquatenus conficiatur. quum potius Teriace dicenda videatur, quaſi ſeruatrix appellata.

¶ *Vltio*, Δίκη. Vel ius vel fas: id denique quod Nemeſin Græci vocant.

¶ *Non ſinit*, οὐκ εἴασεν. Vulgata & Eraſmus, *Non ſiuit.* Eſt autem ſeruanda præteriti temporis ſignificatio, quæ iſtos indicat non magis dubitaſſe de Pauli exitio quàm ſi iam euenisſet.

6 *Intumeſceret*, πίμπρασθαι. Quum iſtud verbum tam incendi quàm intumeſcere ſignificet, hoc ſecũdum præcepti, quia Dioſc. lib. 6. cap. 38. viperæ morſum totius corporis tumorem gigne- re ſcribit: quod idem teſtantur Actua-

tius

tius & Nicander in Alexipharmacis, vbi de bupreſtide loquens, hoc idem verbum bis vſurpat, ¶ *Nihil incommodi, μηδὲν ἄτοπον.* Alibi ἀτενὲς vocat Lucas quicquid præter officium factum eſt, vt priorib. ca. 23. 41. & ſuprà 25. 25. Hîc autem declarat illud ipſum quod ſimili prorſus ratione in vernaculo ſermone vocamus *incommodum*. Hinc occaſionem arripiunt impudentes illi impoſtores, quos Itali Serlatanos vocant, Gratiam S. Pauli iactandi, medicatis ſerpentibus ſeſe mordendos præbentes.

8 *Detentus*, συνεχόμενον. Vulgata & Eraſmus, *Vexatus*. Vide Mat. 4. 24.

11 *Inſigne*, παρασήμῳ. Sic ſolebant ornare nauium proras à quibus ſignis ipſæ quoque naues denominabantur, vnde Virgilius, *Centauro inuehitur magna*, Διόσκοις verò id eſt Iouis filij, dicebantur à Græcis Caſtor & Pollux, Gemini à Latinis vocati, quos Vulgata *Caſtoras* interpretatur, vnde fortaſſis factum vt ſic etiam hæc vox ab Arnobio & Minutio vſurpetur. Nam apud meliores Latinitatis auctores legere non memini.

14 *Apud eos*, ἐπ' αὐτοῖς. In duobus codicibus ſcriptum inuenimus παρ' αὐτοῖς, & quidem rectius. Sed & vnum exemplar poſt παρεκλήθημεν addit οὐ μετρίως. ¶ *Et ita*, καὶ οὕτως. Vide Iohan. 4. 6. ¶ *Contendimus* ἦλθομεν. Id eſt, dedimus nos in viam. Vulgata & Eraſmus, *Venimus*. Atqui τὸ ἔρχεσθαι hoc loco nihil aliud declarat quàm τὸ ἰέναι καὶ πορεύεσθαι, vt in illo Homeri ἔρχεσθον κλισίηνδε, Iliados a. quo modo etiam accipitur Iohan. 6. 17. Id verò non obſeruatum, in cauſa fuit cur nonnulli Appij forum, cuius ſit mentio proximo verſiculo, in ipſa vrbe collocarint: quum (vt rectè obſeruat Eraſ.) longius abſit ab vrbe Roma quàm Aricia, vt liquet vel ex hoc Horatij verſiculo, *Degreſſum magna me accepit Aricia Roma Hoſpitio modico: rhetor comes Heliodorus, Græcorum longè doctiſſimus. inde forum Appi.* Vide Lucæ 15, 20.

15 *Et* [*Tres tabernas*, καὶ τριῶν ταβερνῶν. Hic quoque locus in Appia via ſitus eſt, & eius meminit Cicero in epiſtolis ad Atticum.

16 *Præfecto exercituum*, στρατοπεδάρχῃ. Id eſt præfecto prætorio, vt Latini ſub Cæſ. vocarunt. Deeſt autem totum hoc membrum in Latinis codicibus, quod tamen in omnibus Græcis noſtris inuenimus. ¶ *Seorſum*, καθ' ἑαυτόν. Non in publica cuſtodia, ſed in priuato hoſpitio, quod ſibi videlicet conduxerat, ſub cuſtodia militari, de qua vide Eph. 6. 20. Vulg. barbarè, *Sibimet*. Eraſ. *Solus*, nec rectè, nec perſpicuè. Eſt autem Hebraiſmus in verbo μένειν pro habitare ſeu degere. Deeſt autem totum hoc membrũ in recepta editione Latina, quod tamen abundare non puto, & non tantùm in Græcis codicibus, ſed etiam in Syra & Arabica interpretatione reperi.

17 *Hieroſolymis*, ἐξ Ἱεροσολύμων. i. Hieroſolymis abducendus.

19 *Non* [*tamen*] *quaſi*, οὐχ ὡς. Huiuſmodi ellipſin particulæ TAMEN annotauimus Mat. 2. 6. Eſt antè hoc additum à Paulo ne putarent Iudæi ipſum conſtituiſſe criminari gentem ſuam apud Cæſarem, quum hoc vnum potius ageret vt nullo hoſtium incommodo cauſam Chriſti & innocentiam ſuam tueretur.

20 *Hac catena*, τῇ ἁλύσει ταύτῃ. Sic ergo liber erat, vt tamen captiuitatis ſigna, id eſt catenam, circumferret. Vide Epheſ. 6. 20.

22 *Nam de hac ſecta*, περὶ μὲν γὰρ τῆς αἱρέσεως ταύτης. Arabs aliter hunc contextum diſtinguit, idq; rectius fortaſſis, hoc modo videlicet, ἃ φρονεῖς περὶ τῆς αἱρέσεως ταύτης. γνωστὸν μὲν γάρ ἐστιν ἡμῖν ὅτι &c. id eſt *quid ſentias de ſecta iſta. Notum enim eſt nobis*, &c.

23 *Cum aſtellatione*, διαμαρτυρόμενος. Id eſt, Argumentis idoneis adhibitis probans regnum Dei à Prophetis prædictũ aduenisſe. Vide Luc 16. 28. ¶ *Suadens*, πείθων. Multis tamen non perſuaſit, ſed hoc refertur ad eius conatum, qui etiã minimè fuit inanis, quanuis in hac conſtructione pro perſuadere ferè accipi ſoleat.

24 *Quidam verò non credebant*, οἱ δὲ ἠπίστουν. Hoc deeſt in Arabica interpretatione.

25 *Digreſſi ſunt*, ἀπελύοντο: animo videlicet non reuertendi, niſi reſipiſcerent Iudæi, qua de re dicemus Philip. 1. 23. Vulg. *diſcedebant*, nimium dilutè. ſicut in Gallico idiomate plus eſt, *Ils ſe departirent*, quàm *ils s'en allerent*. ¶ *Hoc verbum*, ῥῆμα ἕν. εἰς pro τὸν ſæpe iam obſeruauimus: ſed videtur loco demon-

ſtratiui pronominis hîc poni, non tamen ſine Emphaſi, quoniam nihil æquè tum hos tum illos commouit quàm hæc verba.

26 *Auditu*, ἀκοῇ. vel, *Auditione*, vt rectè vertit Hieronymus. Vulgata, *Aure*. Eraſmus, *Auribus*. Vide Matth. cap. 13. verſu 14.

27 *Conniuerunt*, ἐκάμμυσαν. Id eſt, videre ſe diſſimularunt quod vel inuiti cernebãt: atque adeo noluerunt hoc videre. Vide Matth. 13. 15.

28 *Hanc Dei ſalutẽ*, τὸ σωτήριον τῦ Θεοῦ. Arabs interpres ſic legit hunc locum, τὸ σωτήριον, σωτῆρον τῦ Θεοῦ· αὐτοὶ γὰρ ἀκούσονται. *Hanc ſalutem, ſalutem Dei. Nam ipſi, ipſi audient.* ¶ *Et ipſos audituros*, αὐτοὶ καὶ ἀκούσονται. Vulgat. *& ipſi audient*, καὶ αὐτοὶ ἀκούσονται, & melius. Nam planè dura eſt & inſolens hæc traiectio. Syrus legit, καὶ γὰρ αὐτοὶ ἀκούσονται αὐτό. *Nam ipſi quoque audient eum.*

29 *Quum ergo*, &c. Καὶ ταῦτα, &c. Totus hic verſus deeſt & in Syra & in Arabica interpretatione.

31 *Ac docens*, καὶ διδάσκων. Hîc quoque ponitur καὶ in epexegeſi, quemadmodum alibi ſæpe annotauimus.

THEODORI BEZÆ
ANNOTATIONVM MAIORVM in Nouum Teſtamentum,

Pars altera.

Complectens Apoſtolicas epiſtolas & Apocalypſin.

Epistola Pauli Apostoli ad Romanos.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

Paulus, Παῦλος. De Pauli nomine diximus quid nobis videatur Act. 13. 9. ¶ *Servus*, δοῦλος. i. διάκονος, *minister*. Neque enim seruus hoc loco opponitur libero, sed munus ac officium declarat, quemadmodum apud Hebræos nomen עבד (*hebed*) latè patet. Pertinet autem hoc ad susceptum argumentum, ne Paulus accusari possit πολυπραγμοσύνης, quasi videlicet aliena curet, & quę ad ipsum nihil attinerent. Ideo quod in genere dixerat, speciali postea nomine explicat, quum se Apostolum dicit. Itaque vel ex hoc loco apparet quàm acutus in explicādo Paulo fuerit Origenes. *Seruum*, inquit, *se vocat modestiæ causa*. Imò vero vt audientiā impetret, eam auctoritatem prætexit qua nihil fuit honorificētius, vt planè hic titulus possit omnium Cæsarum ac regum magnificentia augustior videri. *Vel* (inquit) *quia factus est omnia omnibus*. Id verò quorsum ad hunc locum attinet? *Vel* (ait) *quòd ab vxoris seruitute, ex eius consensu, transisset in seruitutem Christi*. Miram certè argutiam, cui etiam confirmandę non pudet illum torquere quod non de coniugio, sed de seruili conditione disseruit Apostolus 1. Co. 7. 21. *Vel* (inquit) *quia iam non carni sed spiritui seruiebat, quanuis nondum plena hæc esset libertas*. Nempe hoc est rem acu tangere. Neque verò quum hęc dico, quicquam volo Patrum auctoritati detrahere: sed sanè, quòd ad me attinet, Origenem istum non possum bona conscientia inter eos Patres collocare quos velim imitari. Itaque non pudebit illius errata passim refellere, nullo (ita me bene Deus amet) obtrectandi studio: sed quòd impurum scriptorem exoptem aut ex lectorum manibus excuti, aut summo cum iudicio à studiosis tractari. ¶ *Iesu Christi*, Ἰησοῦ Χριστοῦ. Existimat Erasmus ex Ambrosio tacite opponi Mosen Christo: sed ne hoc quidem mihi videtur dictū suo loco. ¶ *Ex (Dei) vocatione*, κλητός. i. Dei gratia ac etiam mandato designatus ad fungendum Apostoli munere. Duo igitur efficit Paulus. Nam præterquam quòd explicat apertius quod in genere dixerat, omnem etiam ambitionis speciem vitat, & Romanos ad legendam hanc epistolam compellit, tanquam ex Dei ipsius mandato perscriptam. Cęterùm quid Vocationis nomine ex Hebræorum idiotismo intelligatur, alibi exposuimus. Hîc tamen sciendum est hoc nomine vocationis non significari ipsam ministerij Apostolici functionem, aut vitæ genus, quēadmodum accipitur 1. Cor. 7. 20. & Ephes. 4. 1. & alibi sæpe: sed ostendi potius à quo sit hæc dignitas in Paulum collāta, nimirum à Deo, & quidem ex singulari beneficentia, quū ille non modò non ambiret hunc honorem, sed etiam Christū persequēdo, dignus esset qui periret, nedum qui aliis iter ad vitam cōmonstraret, vt ipse explicat. 1. Cor. 15. 9. Deinde notandum discrimen à Græcis theologis annotatum inter participium κεκλημένος & κλητὸν nomen, quod à Latinis explicari non potest, apud quos Vocatus nunquam transit in nomen. Nam κεκλημένος etiam dicitur qui vt vocetur à Deo, tamen nō respondet, id est cuius vocatio non est efficax: κλητὸς verò propriè qui Deo vocanti paret, & reipsa est

quod dicitur: quæ tamen differentia nō est perpetua, vt apparet ex Matth. 22.14. sed videtur hoc loco fuisse obseruanda, quamobrem etiam noluimus κλητὸν, *Vocatum* hoc loco interpretari, nequis participium esse putet, cuius non ea vis est quæ nominis. Quòd autem attinet ad differentiam inter Vocati & Cōgregati annotatam ab Augustino, quasi illud conueniret Ecclesiæ, istud verò synagogæ, eam sanè nō puto huic loco accommodatam, nec etiā satis firma ratione niti, quū Vocādi verbo toties vtātur Prophetę, & Esa. 48. 12. Dominus Israelē cōpellans, disertè dicat ישראל מקורא [*Israel mekorai,*] i. ad verbum, *Israel mi vocate.* ¶ *Apostolus*, ἀπόστολος i. legatus, vt alibi exposuimus. Sed tamē nō quicunq; ad ministerium docēdi in Ecclesia vocabantur, poterāt dici Apostoli, vt qui à Prophetis, Euāgelistis, pastoribus ac doctoribus, ac multo etiam magis à diaconis & gubernatoribus distinguantur, vt Ephe. 4. 11. nisi quum generalius accipitur, vt Phil. 2.25. Sed cur Apostolum se Paulus disertè vocat? nēpe vt ostendat se nihil ab officio suo alienum facere Romanis erudiendis, neque etiam Romanis licere hanc doctrinam impunè aspernari. ¶ *Seßaratus*, ἀφωρισμένος i. ad prædicandi Euangelij munus à Deo constitutus. Et alludere mihi videtur Paulus ad primam illam auctore Sp. S. missionem ipsius & Barnabæ ad Græcis etiam ipsis annuntiandum Euangelium, Act. 13.2. Etsi enim ὅρος propriè terminū declarat & limitem quo res quæpiam ab alia secernitur, vt regiones suis finibus circunscriptæ: tamen pro scopo etiam & prēstituto consilij & instituti alicuius fine accipitur, apud idoneos maximè scriptores, quod latino Separandi verbo apertius exprimitur: & hīc obseruandum esse declarat propositio εἰς, quod in genere dictū fuerat speciatim declarans. Quòd autē scribit Origenes in hunc locum de præuisis à Deo Pauli laboribus, nō modò ineptissimum, sed etiā falsissimū est. Assentiri enim malo Hebræorum doctoribus qui Pharisæos dictos volunt פרושים [*perushim,*] forma pahul Kal, quòd ab aliis vitæ munditie separati videri vellent, quā uis verbum פרש (*parash*) pro Separare non nisi in Niphal & Hiphil inueniatur: quàm q; legē populo interpretarentur. Tunc enim in Benoni scribendū fuerat פרשים [*porestchim*] vt in Sanctis lexico doctis. Mercerus exponit: & nō omnes γραμματεῖς, i. legis interpretes, fuisse Pharisæos, ex eo liquet quòd sæpe in Euāgelica historia γραμματεῖς à Phariseis distinguantur, vt hoc quidem sectæ, illud verò publici sacri muneris appellatio fuerit. ¶ *Ad (prædicandum) Euangelium Dei*, εἰς τὸ εὐαγγέλιον Θεοῦ. Quia quisquis fidelis est, dici potest in Euangeliū Dei (i. ad credendum Euangelio) selectus: ideo quasi ἐπεξηγητικῶς addidi participiū, vt planior esset sententia. Constat enim Paulū ita voluisse definire cuiusmodi sit Apostolicū illud munus cuius mentionē fecerat. Quòd si hæc eius definitio vera est, viderit qui se omnium papam Romanum vocat qua fronte Apostolicam auctoritatem iactet.

2 *Quod antè promiserat*, ὃ προεπηγγείλατο. Origenes nescio quid monstri regit hoc loco, quasi nimirum hæc dicta sint ad distinctionem alterius Euangelij quod æternum vocatur in Apocalypsi, cū quo apparuerit Christus ordini Euāgelico: & huc etiā detorquet Danielis & Ezechielis quosdam locos. Ego verò nō agnosco aliud Euangelium quàm hoc ipsum cuius ministeri fuit Paulus: & non modò periculosum esse dico (vt ipse Origenes inquit) ista chartis commitere. sed etiam planè impium.

3 *De Filio suo*, περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. Explicat Paulus quod sit illius Euangelij subiectum adęquatum, vt in scholis loquūtur, cuius se ministrū dixerat, & quod à Deo promissum esset per Prophetas. Omnia igitur, inquit, tendunt ad Filium Dei quem Deus mundo promissum exhibuit. Quum autem Filium Dei dicit, vnitatem personæ (natura tamē humana in Filij Dei hypostasi subsistente) declarat aduersus Nestorium: & rursus Filium à Patre, quòd ad hypostasin, manifestè distinguit, aduersus Sabellīū. Deinde in iis quæ subiicit, vtranque vnius Christi naturam figillatim asserit: adeo vt vix vllus sit in Scripturis locus in quo contineatur breuiore & certiore compendio quicquid nobis est de Christi persona credendum. ¶ *Facto*, τοῦ γενομένου. Vel, *Orto*. Sic enim maliminterpretari quàm *Nato* vel *Genito*, (vt post Vallā

conuertit Erasmus (quasi scriptum sit γεγονότος vel γεγονημένου. Nam disertè etiam Veteres non natum, sed factum & interpretantur & explicant, vt Tertullianus in Praxeam, Irenæus lib. 3. c. 32, aduersus hæreses, Vigilius in Eutychetem lib. 5, & Augustinus lib. 2. De Trinitate cap. 5. in quæstionibus ex nouo testamento, cap. 44. aliisque multis locis: & multò certè apertior est hæc interpretatio, aduersus eos omnes tum qui humanam Christi naturã oppugnarunt, vt Marcionem, Valẽtinum & alios: tum qui è cælo corpus in Mariam intulisse tradiderunt, quorum hæresin nostra memoria nõnulli renouarunt: tum etiam aduersus Hebionem, & cæteros qui Christum putarunt ex hominis coitu conceptum: quum Paulus hoc loco & Galat. cap. 4. versu 4. nõ dicat Christũ γεννητόν, sed γενόμενον: quo verbo vsus est etiam Iohannes quum omnia diceret per Verbum esse facta, ipsum autem Verbum carnem esse factum. Fateor tamen Matthæum cap. 1. vers. 16, & 2. versu 1 & 4. vti verbo γεννᾶσθαι, sed ita vt manifestè sit positum pro πίπτειν, id est nasci, sicut suo loco annotauimus. Duobus tamen locis, nempe Matthæi cap. 1. vers. 20, & Luc. cap. 1. vers. 35, de ipso concepto dicitur, qui Spiritui sancto tribuatur, cuius vnica vi nimirum Christus cõceptus est in Maria: ita tamen vt nusquã illum genuisse dicatur Spiritus sanctus, vt qui eum ex sua essentia non generauerit, sicut ex patribus gignũtur filij, sed ex virginis substantia in ipsius vtero vi sua condiderit: id est, non patris generantis partes, sed duntaxat causæ propositam materiam formantis, in Christi conceptu peregerit. Ideo Paulus & Iohannes propriè omnino dixerunt eum γενέσθαι, id est factum esse, & veteres illi theologi nõ minus verè quàm eleganter & acutè Christum diuinæ naturæ respectu, ἀμήτορα, id est sine matre, humanæ autem naturæ ratione ἀπάτορα, id est, sine patre, vocarunt. In plerisque vulgatæ interpretationis codicibus additur pronomen ei, id est αὐτοῦ, quod in nullis Græcis codicibus inuenio, nec etiam additur in omnibus vetustis Latinis: atque adeo prorsus videtur expungendum. Est autem hìc illustre exemplum eius generis dicendi quod ἀντίζευξιν ὀνομάτων Nãzianzenus & Theodoretus vocant, quum videlicet personæ distinctè tribuuntur vel singularum naturarum idiomata, vt si dicam Christus est finitus & infinitus, vel ipsarum naturarum in concreto nomina, vt hoc loco, Christus est filius Dauidis & Filius Dei. Vide Gal. 4. 4.

¶ *Ex semine Dauidis*, ἐκ σπέρματος Δαυίδ. Sæpe iam admonuimus appellatione Seminis quod Hebræi vocant זֶרַע (zerah,) intelligi sobolem: quæ interpretatio valebit hoc etiam loco, si τὸ γενομένου conuerteris *Nato* vel *Genito*: sin autem interpretemur *Facto*, (quam expositionem maximè probo) semen Dauid non tantùm declarabit posteritatem Dauidis, id est Mariam virginem, sed ipsam etiam carnem de Virgine assumptam, quemadmodum Gal. 4. 4, dicitur factus ex muliere: aduersus eos qui cæleste corpus Christi esse tradiderunt, quod per Virginem quasi per canalem transierit. quæ hæresis fundamentum nostræ salutis funditus euertit, & disertè repugnat Spiritui sancto, promittenti fore vt ex lumbis Dauid & fructu ventris ipsius Rex ille noster exoriatur. Id autem etiam declarat præpositio ἐκ, de qua perpulchre Bas. *adv. τὸ ἁγίου Πνεύματος*. cap. 1, vt dicemus alio loco Epistolæ ad Galatas.

¶ *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Id est, quatenus homo est. Caro enim hoc loco per synecdochen totam hominis naturam declarat, & quidem quatenus infirma est, (quæ tamen infirmitas duntaxat fuit ad tempus) non autem quasi in Christo fuerit corrupta, vt Ioh. 1. 14, & 1. Tim. 3. 16, & Heb. 5. 7, & 1. Pet. 3. 18, & 4. 1, & 1. Ioh. 4. 2, quanuis corporis duntaxat substantiam, nõ autem animam ex virgine Christus assumpserit. Itaque ineptè Origenes hoc loco carnem opponit animæ, quum potius diuinæ naturæ opponatur. Sed rectè veteres annotant hãc particulam omnino indicare ex alia etiam natura Christum esse æstimãdum, ea nimirum quæ paulo post explicatur. Nã alioquin cur hoc Paulus adiecisset?

4 *Declarato*, κατὰ ὁρισθέντος. i. κατὰ τὸ ἐν ὁρισθέντος, vt Act. 2. 22. καὶ ἀποδεδειγμένου, *demonstrato & manifestato*, vt explicat Chrysostomus, & Tertullianus in Praxeam. Nam definitione, quæ ὅρος à Græcis dici-

tur,solent obscura explicari. & non dissimili ratione modum ὁριστικὸν vocant grammatici,id est,finiendi seu indicandi, quòd certum aliquid indicet ac explicet,vt rectè obseruat Erasmus. Alioquin τὸ ὁρίζειν significat suis finibus circumscribere, seu definire, item certo scopo destinare, atque adeo quippiam decernere ac constituere. Itaque Vulg. *Prædestinatum conuertit*, pro quo Origenes mauult legere Destinatum. *Quia*,inquit,*prædestinatur qui nondum est,destinatur qui est*. Sed hæc distinctio potest eo refelli quòd Christus apertè dicitur προεγνωσμένος,1.Pet.1.2,officij tamen, nõ autem essentiæ diuinæ ratione, quia officij respectu non minus dici potest προορισθεὶς quàm ὁρισθείς. Quid quòd Epiphanius καὶ Θεοδοτιανῶν legit προορισθέντος sed corrupto fortassis exemplari. Vtcunque sit,nullus hic locus est differendi de prædestinatione,vel destinatione, quum potius propositum sit Paulo ostẽdere quibus testimoniis Christus sit approbatus vt verus & naturalis Dei Filius.Rectius itaque Tertul. in Praxeam, Declaratum cõuertit, quem nos sumus sequuti, quanuis Augustinus Prædestinatũ legat & interpretetur,lib.De prçd. sanctorum cap.15.vt & Irenæi interpres, lib.2,cap.18,& 32. & Hilar. de Trinit. lib. 7.& alij aliquot.

¶ *Potenter*, ἐν δυνάμει, vt 2. Thes. 1. 11. & Colos. 1. 29. Hebraicè בגבורה (*bigburah*) pro quo Vetus interpres ad verbum *In virtute*. Erasmus autem *Cum potentia*, quia ἐν interdum pro σὺν accipitur,vt sæpe annotauimus. Chrysostomus ἐν pro διὰ interpretatur, & δυνάμεων exponit virtutem qua edita sunt à Christo tot prodigia, quæ idcirco δυνάμεις dicuntur. Etsi autem verum est iltis signis fuisse diuinam Christi virtutẽ quasi sigillo quodam obsignatam,tamen non videtur hæc explicatio huc pertinere: & (quod tanti viri pace dixerim) in tota huius loci dispositione coacta est eius interpretatio. Putat enim Apostolum quatuor argumentis confirmare Christi diuinitatem,nempe ex Prophetarum oraculis, ex eo quòd ex semine Dauid(id ex Virgine)sit natus,ex Spiritu testificante, & demum ex resurrectione. Atqui ex his argumentis primum aliò spectat,nempe ad verbũ προεπηγγείλατο, secundum verò adhibetur non Deitati, sed Humanitati confirmandæ: (vt antè ostendimus) tertium autem nusquam hic inuenio. Dicendum enim fuisset καὶ κατὰ Πνεῦμα ἁγιωσύνης, aut certè in posteriore membro καὶ ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν. Fateor tamẽ copulatiuas sępe omitti,sed nõ fuit tamen perturbandapulchertima illa ac optimè distincta primùm totius Christi,deinde vtriusque naturæ sigillatim adhibita descriptio, & quidem adiuncto vtrinque necessario argumento. Est igitur ἐν δυνάμει coniungendum cũ participio ὁρισθέντος, aut cum υἱοῦ Θεοῦ: quam posteriorem interpretationem si sequamur, pro Potenter conuertemus Potente. Vtramuis autem interpretationem amplectamur, opponitur Dei gloria ac potens illa virtus quę mortem superauit, infirmitati carnis secundum quam Christus factus,natus,passus,mortuus ac sepultus est:quo modo Ambrosius rectissimè(meo quidẽ iudicio) hunc locum explicauit. Nam quòd Erasmus eousque hanc antithesin porrigit vt meminerit etiam impuritatis ac concupiscentiarum carnis,atque adeo Spiritum sanctificantem dicat carnis immunditiæ opponi,hactenus Christo quadrat,vt in ipso cõceptus momento,sciamus carnem quam Christus assumpsit,ab omni labe puram fuisse, quum virtute Spiritus sancti caro concepta verbo vniretur. ¶ *Secundum Spiritum sanctificationis*,κατὰ Πνεῦμα ἁγιωσύνης. Quidam existimant Christi naturarum descriptionem desinere in δυνάμει,& ista cõiungunt cum participio ἀφορισμένος, separatus: quasi dicat Apostolus se fuisse prædicando Euangelio selectum per Spiritum sanctum post Christi resurrectionem. Sed hæc distinctio præterquam quòd planè est violenta, & nullius codicis authoritate nititur, sententiam quoque peruertit. Cur enim Paulus diceret Christum esse declaratum Filium Dei,nec eam declarationem explicaret,quum prçsertim humanam naturam, de qua multò minus ambigebatur,tamen existimarit aliquo argumento confirmandam? Itaque hanc distinctionem prorsus repudio. Cæterùm per Spiritum sanctificationis intelligi Spiritum sanctum, aut potius Spiritus sancti virtutem,qua perfusa est Ecclesia quum

iam

him Christus in cælos ascendisset, (ex quo optimè videlicet intelligitur Christum nõ modò non esse mortuum, sed planè Deum esse cum Patre regnante) nõ facilè crederim, his de causis quas in medium propono, vt lector sequatur quod probabilius videbitur. Primùm omnium, si hãc interpretationem sequamur κατὰ Πνεῦμα nõ rectè conuerterimus *Secundum Spiritum*, quum potius dicendum sit, *Per Spiritum*. Ego verò κατὰ Πνεῦμα pro Πνεύματι vel διὰ τοῦ Πνεύματος nusquam memini legere. Deinde quum hic manifestè opponantur κατὰ σάρκα & κατὰ Πνεῦμα, res ipsa videtur sanè postulare, vt sicut appellatione Carnis humana natura intelligitur, sic etiam nomine τοῦ Πνεύματος alteram Christi naturam, id est diuinam οὐσίαν accipiamus: quia Christi personam certum est hoc loco describi ab Apostolo, eius videlicet doctrinæ fundamentum quam tradere constituit. Neque verò nouum est aut inusitatum Spiritus appellatione ipsam Dei οὐσίαν intelligere, siue θεοῦ ἐνέργειαν, vt exponit idem noster Apostolus 2. ad Corinthios, 13. 4, veluti locum hunc explicans: quam Tertullianus in libro De carne Christi, spiritualem substantiam vocat, & carnali meritò opponit, quum Deus diserte dicatur esse Πνεῦμα, Iohannis 4. 24, & passim in Scripturis: atque adeo nominatim altera Christi natura hoc nomine declaretur, vt 1. Pet. 3. 18. & 1. ad Timoth. 3. 16. Fuit autem optima ratio cur potissimum Πνεύματος (id est Spiritus) nomine vteretur Paulus. Nã quia dixerat κατὰ σάρκα, nõ autẽ κατ' ἄνθρωπον, vt ipsã hominis naturã erassam ac imbecillã declararet, sic vt sibi constaret antithesis, oportuit illum quærere vocabulum aliquod quo diuinæ naturæ vis illa summa & planè incomprehensibilis significaretur. Nullum verò commodius occurrere poterat quàm hoc ipsum quod vsurpauit. Addidit autem ἁγιωσύνης (id est sanctificationis) nomen, certam ob causam, quæ & ipsa dignissima est quam intelligamus. Quum enim hæc resurrectio quam adfert pro diuinitatis argumento, ad humanitatem pertineat, videri posset ineptè Paulus colligere: quẽ nodum Origenes non satis aptè explicauit. Sciendum est igitur à Paulo ita considerari Christum, primùm vt hominem, deinde vt Deum, vt tamen illum nusquam diuidat. Itaque probaturus hominem esse, adhibuit argumentum ex quo colligeret alia ratione hominem esse quàm nos simus, vt qui sit conditus ex matris substantia, non autem generatus ex viri semine. Sic igitur in altera etiam parte, in resurrectione quæ carnis est, proponit vim illam Verbi considerandam non simpliciter & per se, (fuisset enim contentus vocabulo Spiritus) sed quatenus carnem sibi vnitam habens, illam sanctificauit, & hypostaticè deificauit: qua ratione etiam dicit Dominus ipse Iohannis 6. 63, Carnem suam nihil prodesse, Spiritum eum esse qui viuificet. Hic enim est Spiritus sanctificus qui tum carnem Christi viuificauit, illam sibi hypostaticè vnitam habens: tum verò etiam nos qui per fidem cum eo coaluimus, viuificat. At enim (dicet aliquis) quid si quis ad hæc excepisset, Christum vel non resurrexisse, vel sua vi non resurrexisse? Respondeo, Paulum ad eos scribere qui de Christi historia nihil ambigerent, ac proinde ex hypothesi meritò argumentari. Ita (ni fallor) optimè omnia ad scopum accommodabuntur, constabit sibi tota antithesis, neque vlla erit in verbis violenta expositio. Accedit præterea Tertulliani & Ambrosij autoritas. Sic enim ille contra Praxeam hunc locum explicans, *Qui factus est*, inquit, *ex semine Dauid secundum carnem, hic erit homo & Filius hominis: qui declaratus est Filius Dei secundum Spiritum, hic erit Deus & Sermo, Dei Filius.* Ambrosius autem *Eum*, inquit *qui erat, Dei Filium secundum Spiritum sanctum, id est secundum Deum quia Deus Spiritus est & sine dubio sanctus, factum dicit iuxta carnem, Dei Filium ex semine Dauid.* Quos locos ante me annotauit sanctæ memoriæ vir Ioachimus Vadianus in libro pro veritate carnis triumphantis scripto, cui titulum fecit Ἀναλαμβάνων.

¶ *Per resurrectionẽ à mortuis* ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν. Vulgata, ad verbum, *Ex resurrectione mortuorum*. Erasmus, *De eo quòd resurrexit è mortuis*. Ego perinde conuerti ac si scriptũ esset, διὰ ἀναστάσεως. vt planior esset sententia. Nã in præpositionẽ hoc loco

id declarare ex quo, seu per quod Christi diuinitas mundo patefacta est ac comprobata consentiunt omnes interpretes: paucis quibusdam exceptis, qui putant ἐξ ἀναστάσεως, idem declarare atque μετὰ τὴν ἀνάστασιν, post resurrectionẽ, & hoc referunt vel ad participium ἀφωρισμένος, (quam sententiam paulo antè refutaui) vel ad Πνεῦμα ἁγιωσύνης, propterea quòd post Christi resurrectionẽ illapsus est Spiritus sanctus, quam explicationem cur non admitterem, dixi in proxima annotatione. Sic igitur ἐν posita est pro διά. Sed quia Paulus non dixit ἐξ ἀναστάσεως τῆς ἐν νεκροῖς sed ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, id est, *Ex resurrectione mortuorum*, non autem *resurrectione à mortuis*: ideo nonnulli hoc accipiunt de resurrectione nõ ipsius Christi, sed eorum quos scribit Matthæus cum Christo surrexisse, & apparuisse multis: cuius opinionis auctor est Origenes, huc etiam suo more detorquens quod dixit Paulus, Christum primogenitũ esse ex mortuis, & primitias dormientium. Quod mihi quidem non videtur refutatione indigere. Alij de resurrectione fidelium accipiunt, qui dicantur mortui Iesu Christi, vt ab infidelibus distinguantur: sed hoc quoque videtur ἀπροσδιόνυσον. Vult enim omnino Apostolus ex claro & insigni facto, non autem ex re futura, diuinam Christi, quanuis hominis, naturam ac virtutem asserere: vt certum sit fundamentum cui doctrinam Euangelij superstruat. Siue igitur actiuè resurrectionem accipias, quòd sua vi Christus vt Deus suam carnem excitarit: siue passiuè quòd eius caro excitata sit à Deo, corporaliter habitante in ipsa, de ipsius Christi resurrectione hæc accipio. Non est autem cur nos remoretur quod Paulus non dixerit ἐξ ἀναστάσεως ἐν νεκροῖς, quum sententiæ ipsius tenor manifestè ostendat quomodo hoc sit explicandum, & ita etiam possit alibi idem dicendi genus commodè exponi, vt 1.Cor.15.42. & Heb. 6.2. & Act. 13. 6. Itaque Syrus interpres rectè pro νεκρῶν habet vbique מן בית מיתא (*Men beth mithe*), Id est ad verbũ *de inter mortuos*, sicut Gallice dicimus *d'entre les morts*.

¶ (*Nempe*) *Iesu Christo*, Ἰησοῦ Χριστοῦ. Veteres ac recentiores hæc connectunt cum præcedentibus. Ideo Vetus interpres conuertit, *Ex resurrectione mortuorum Iesu Christi*, & Erasmus, *Ex eo quòd resurrexerit à mortuis Iesus Christus*. Ego malui Vallæ distinctionem amplecti, quam & ipse Erasmus in annotationibus nõ improbat. Itaque hæc connecto cum eo quod ante dixerat περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. quod & Græca facilè admittunt, nulla prorsus mutata distinctione, & multo planiorem sententiam habet. Sicui tamen libuerit à veteribus nõ discedere, is sciat positum esse antecedens relatiui loco, ex idiotismo Hebræorum, de quo sæpe iam diximus. Summatim autem ista Christi propria nomina, officium Mediatoris perspicuè declarant, qua de re posteà pleniſſimè disseret Apostolus. Nã vt dicitur Iesus esse nobis Iustitia, ita Christus nobis dicitur sanctificatio, ad quę duo capita referũtur omnia illius beneficia.

5 *Per quem*, δι' οὗ: id est à quo. Nam præpositio διὰ hoc loco eam vim habet vt eum ipsum declaret non modò ex cuius auctoritate, vt reliqui etiam ministri, sed etiam per quem sit designatus Apostolus: vt tacita sit inter Christũ & homines antithesis, quam exposuit Gal.1.1. ¶ *Gratiam & Apostolatum*, χάριν καὶ ἀποστολήν. Id est, Gratiam Apostolatus, eo dicendi genere quod ἐν διὰ διῶν dicitur. illud videlicet beneficium eximiæ planè liberalitatis, quòd mihi omniũ sanctorum minimo datum est euangelizare imperuestigabiles Christi diuitias, vt ipse explicat Ephes.3.8. Idem quoque prædicandi Euangelij munus vocat χάρισμα 1.Timoth.4.14, & 2.Tim. 1.6. Itaque particula καὶ posita est in epexegesi, quasi dixerit Paulus Gratiã Apostolatus, vel Gratiam, id est Apostolatũ. Explicat enim, aut, propter longum hyperbaton, repetit quod antè dixerat, se esse separatum in Euangelium Dei. Alij Gratiam longius extendunt, nimirum quòd à Pharisaismo ad Christianismum esset reuocatus. Alij (vt Origenes, suo more absurdissima quæque proponens) referunt ad patientiam laborum, qua gratia factum sit vt copiosius laborauerit quàm alij. Erasmus pro Apostolatu maluit Apostolici muneris functionem interpretari, periphrasi (vt mihi videtur) non necessaria.

¶ *Ad*

¶ *Ad obedientiam fidei*, εἰς ὑπακοὴν πίστεως. Id est, *Vt homines fide obediant Deo.* Nisi malimus Fidei nomine ipsam doctrinam Euangelicam intelligere. quo sensu conuertit Vet. interpres, *Ad obediendum fidei*: & Eras. *Vt obediatur fidei.* Nam sic quoque dicuntur fidelium animi fuisse purificati ἐν τῇ ὑπακοῇ τῆς ἀληθείας διὰ Πνεύματος. i. eo ipso quòd veritati obedierunt per Spiritum, 1. Pet. 1.22. Cæterùm τὸ ὑπακούειν & τὸ κηρύσσειν (vt appatet ex hoc loco & ipsa verbi notatione) mutuò se respiciunt: quæ vel vna obseruatio satis firma est euertendis omnibus ἰδιοθελησκείαις, quas vulgò bonas intentiones vocant. ¶ *Inter omnes Gentes*, ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν. Hoc nonnulli ad ὑπακούειν referunt: ego malo connectere cum verbo κλῆσθαι, ideo post πίστεως adscripsi distinctionem. Nã alioqui non cohæreret quod statim subiicitur de Christi nomine. Est autem hoc loco notandum, hic quoque πάντας, id est omnes, pro quibusuis poni, (quam enallagen sæpissimè annotauimus) & Iudæis opponi Gentes, quibus videlicet peculiariter designatus erat Apostolus ex Ecclesiæ consensu, vt scribit Gal. 2. 7. 8. & 9. ¶ *Pro ipsius nomine*, ὑπὲρ τῷ ὀνόματος αὐτοῦ. i. ἕνεκα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, *nominis eius causa*: nempe vt eius nomen inter Gentes quoque innotesceat: sicut explicatur. 2. Thess. 1. 12. Itaque veri ministri dicuntur profecti ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος, & opponuntur mercenariis, Iohan. 10. 12. Ambrosius interpretatur *Pro eius nomine*, id est *vice ipsius*: siue *in ipsius nomine*: quã interpretationem haud scio an Græca admittant, nisi nomen Christi pro ipso Christo accipias. vt hoc sit quod ait idem noster Apostolus. 2. Cor. 5. 20. ὑπὲρ Χριστοῦ πρεσβεύειν, id est Christi nomine fungi legatione. alioqui dicẽdum erat potius ἐν ὀνόματι αὐτοῦ, vt Mar. 11. 9. Quidam ὑπὲρ pro περὶ accipiunt: quo sensu conuertit Eras. *Super ipsius nomine*: ita vt hæc cohæreant cum εἰς ὑπακοὴν πίστεως, quasi scriptum sit, Vt inter omnes Gentes obediatur fidei quę est de Iesu Christi nomine. Ego malo referre ad superiora. i. ad id quod dixerat se accepisse Apostolatũ, vt inter omnes Gentes portaret Christi nomẽ: sicut loquutus est Dominus quum eũ designasset Apostolum, Actor. 9. 15. qui locus planè videtur istum explicare.

6 *Vocati à Iesu Christo*, κλητοὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Id est, Qui Dei beneficio estis Iesu Christi, siue in Iesu Christo adoptati. Itaque si vocatos exposueris ἐπωνύμους, id est ex Christi nomine cognominatos, sicut à Christo Christiani denominantur, non satis expresseris eum quem Hebræi מקורא (*mekorab*,) theologi Græci, ac præsertim Paulus, κλητὸν vocant. Declarat enim non eum modò cui tribuitur vt re vera sit quod dicitur, sed etiam vt Dei mera benignitate sit eiusmodi qualis est: quemadmodum dicebat Paulus gratia Dei se id esse quod erat. Hoc modo explicandum etiam est illud Vocatis sanctis, quod subiicitur in proximo versiculo, quum eosdem dixisset, ἠγαπημένοις θεοῦ, *Dilectos Dei*, id est Deo charissimos & quasi ipsius delicias: nempe vt intelligeremus hanc beneuolentiã inde oriri quòd Deus nos prior dilexerit, vt scriptum est 1. Ioh. 4. 10. & 19.

7 *Gratia sit vobis & pax*, χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη. Nouam hic periodum incipio, adscripto puncto post ἁγίοις, quemadmodum in reliquis epistolis summo omnium codicum cõsensu legitur. Itaque post ἁγίοις subaudiẽdum est verbum ἔστω. id est hanc epistolam mitto, Paulus videlicet Apostolus. Deinde sequitur ἀσπασμὸς τοῦ ἀπογράφου, subaudito verbo ἔστω, quod expressimus, partim vt planior esset cõstructio, partim verò ne posthac possit huius loci vera distinctio deprauari. Nam alioquin manifestus esset solœcismus, quum potius dicendum fuerit χάριτα καὶ εἰρήνην, *gratiam & pacem*, prætermisso pronomine ὑμῖν, *vobis*. Cæterùm vocabulum Gratiæ quæ ab Hebræis חן (*chen*) dicitur, non iam dona ipsa Dei, id est χαρίσματα, (vt paulo antè) sed fontem ipsum declarat vnde hæc beneficia promanant, nempe gratuitam illam Dei beneuolentiam, etiam quo tempore inimici eramus: nequis gratiam cum operibus præparationis, aut præuiis meritis (quæ Sophistæ vocant) conciliari posse putet, contrà quàm Paulus scribit infrà, capite 4. ver. 4. & aliis innumerabilibus locis. Deinde huic beneuolentiæ subiungit εἰρήνην, *pacem*, quam

vocant Hebræi שָׁלוֹם *schalom*, id est omnium rerum felicem ac prosperum in Deo successum. ita enim hoc vocabulum ab Hebræis vsurpari, sæpe iam annotauimus: licet hic propriè videatur Paulus loqui de pace illa quam habemus cum Deo per Christum, vnde illa inenarrabilis tranquillitas conscientiæ in nobis oritur. ¶ *Et Domino*, καὶ Κυρίου. Quidam conuertunt, *Et Domini*, vt intelligamus Patrem nobis esse cum Christo communem: quod etsi verè dicitur per οἰκείωσιν quòd ad nos attinet, tamen huic loco non conuenit. Dicendum enim fuisset, ἀπὸ θεοῦ πατρὸς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ χριστοῦ ἡμῶν. Est igitur repetenda ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ἀπὸ præpositio: & sic Paulus precatur illis gratiam, vt simul explicet per quem nobis à Deo Patre detur hæc pax ac gratia, nimirum per Christum illum vnicum μεσίτην: neque verò Spiritum sanctum prætermittit, quum à Spiritu sancto sit ea ipsa gratia nos illuminans, quæ à Patre ac Filio proficiscitur.

8 *Primùm quidem*, πρῶτον μέν. Vel *In primis quidem*: neque requiritur vt aliquæ aliæ distributionis partes sequantur. Nam particula πρῶτον simpliciter declarat hoc esse sermonis initium: q. d. Paulus, Vt loquendi initium faciam, gratias ago, &c. Sic T. Liuius historiam inchoans, *Iam primùm omnium*, inquit, *satis constat*, &c. Sed & aliis locis annotauimus πρῶτον ita collocari vt nihil secundum aut tertium subliciatur, vt infrà, cap. 3.2. Mat. 10.2. Mar. 3.16. Act. 26.20. ¶ *Deo meo*, τῷ θεῷ μου. Annotauit quidem Origenes hanc loquutionem propriam esse fidelium, sed rationem tamen eius non intellexit. Putat enim huius loquutionis emphasin esse in Dei nomine, quia soli sancti verum Deum adorant: quum potius tota energia sita sit in pronomine Meus: sicut rectè annotarunt Græca scholia: & ipse Apostolus explicat Gal. 2.20. ¶ *Super*, ὑπὲρ, id est *de*. Vulg. *pro* malè. ¶ *Quòd fides vestra annuntiatur*, ὅτι ἡ πίστις ὑμῶν καταγγέλλεται. Id est, Quòd ea sit vestra fides vt passim in Ecclesiis commendetur, & de vobis multus vbique sit sermo. Quod autem Origenes ita etiam accipi hæc posse putat, quasi dicat Paulus se gratias agere quòd fides Romanorum, i. doctrina quam erãt amplexi, ea sit quæ in toto mundo prædicetur, planè violentum est ac detortum. ¶ *In toto mundo*, ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ. i. passim per omnes ecclesias. Est enim hyperbole petita è medio. Itaque quòd Origenes de cælis philosophatur, quò etiã peruenerit rumor de Romanorum fide: & vbi quoque prædicetur ea ipsa fides ac doctrina cui crediderant Romani: id inquã pinè sapit Origenicam speculationem. Vrbem autem Romani imperij principem, celebrem quoque fuisse plurimis, præsertim vndique tum Græcis tum Iudæis eo varias ob causas concurrentibus, apparet ex salutationibus ad extremam epistolam adiũctis, & ex prophanis scriptoribus qui odiosè ieiunia sabbatariorum commemorant & Græcam illam vrbem appellant. Sed quorsum ad stabiliendum crassum illud commentum, Romam esse caput omnium Ecclesiarũ, & vnum & idem esse Catholicam & Romanam Ecclesiam, etiamsi in vetere illa Apostolica fide perstitisset? Vide 1. Thessal. 1.8.

9 *Mihi*, μου, vel *Meus*. Ita enim manet sensus, quanuis non ita sit frequens hoc dicendi genus, siue μοῦ vel μου legamus, vt legit Vulg. & Syrus interpres, & ego in vno codice inueni.

¶ *Cui seruio*, ᾧ λατρεύω: id est, ᾧ λειτουργῶ. Erasm. *Quem colo*: rancidam illam dulcæ & latriæ differentiam nobis obtrudens, quum & apud idoneos scriptores λάτρις, & λάτρις synonyma sint, vnde λάτρις ἀνὴρ apud Pindarum in Olympiis Od. 10. & Athæn. lib. 6. λάτρις, inquit, ἴδιον ἀνθρώπου. adeò quidem vt minus quidam & Christi maiestate indignius significare propriè videatur, sicut gallicè magnum est discrimen inter eos quos vocant *Seruiteurs ou valets*, & eos qui apud alias gentes dicuntur *Esclaues & serfs*, vbi supersunt aliqua veteris seruitutis personarum vestigia. Sed & passim in Scripturis hæc permutantur, vt Act. 20. 19. infrà, 7.6. & 12. 11. & 14.18 Ephe. 6. 7. Phil. 2. 22. Col. 3. 24. & alibi sæpe. Vide Matth. 4. 10. ¶ *Spiritus meo*, ἐν τῷ πνεύματί μου. Id est, planè volens, & ex animo illi addictus. Quanuis enim tacita quædam sit antithesis inter cultum ceremonialem & spiritualem, tamen non eò puto Paulum respicere, sed

sed huc potius vt fidem faciat se verũ dicere, aduocato in testem Deo: cuius manifestatem ac gloriam quanti faceret, non potuit melius aut certius ostendere quàm ex ea diligentia qua vtebatur in annuntiando Euangelio sibi cõmisso. Quod autem Origenes in hunc locum de carne & spiritu Legis disserit, huc etiam detorquens dictum illud Pauli, *Litera occidit, Spiritus est qui viuificat*, id totum reiiciemus in huius Epistolæ cap. 8. vers. 3. vbi quàm ignotum fuerit Origeni beneficium Christi, planũ faciemus. ¶ *In Euangelio Filij ipsius*, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. Id est promulgando filio ipsius: sicut dicit Apostolus se Christum prædicare, id est reconciliationem ac pacem per Christum, quia videlicet Christus est ipsum Euangelicæ prædicationis subiectum. Euangelium itaque hoc loco nõ significat doctrinam ipsam, siue illud quod annuntiatur, (vt plerunque solet) sed doctrinæ ipsius prædicationem, vt infrà, 15.19. & 1 Cor. 9.14. Phil. 4.15. quæ significatio non obseruata, Hieronymum & eos omnes fefellit qui existimarunt Paulum 2. Cor. 8.18. quum diceret se ad Corinthios fratrem misisse cuius laus erat in Euangelio per omnes Ecclesias, agere de libris à Luca perscriptis. ¶ *Mentionem facere*, ὡς μνείαν ποιοῦμαι. Sic rectè Erasmus, quanuis hoc Ambrosio non placeat. Vulg. barbarè, *Memoriam facio*.

10 *Vt si quo modo*, εἴπως. Hanc interpretationem sum amplexus ex duorum codicum auctoritate, in quibus adscripta erat distinctio post δέομαι, ita videlicet vt cõnectatur cum verbo, ἐλθεῖν, & alia interiiciantur: quæ sententia simplex est & plana. Quanquam sic etiam potest hîc locus explicari, *Rogans si quo modo tandem*, &c. *vt veniam ad vos*, ita vt ὅπως, subaudiatur, ante ἐλθεῖν, vt infrà, versu 28. & iungatur cum εὐοδωθήσομαι. Vulgata barbarè, *veniendi ad vos*. Superest vt variam huius loci distinctionem annotemus. Nam alij post πάσης, adscripto puncto, sequentia connectunt cum δεόμενος: alij connectunt omnia vsque ad προσευχῶν μου: quam distinctionem si sequamur, videbitur omnino redundare παύομαι, quod etiam non additur in Græco Chrysostomo: & fortassis irrepsit in contextum ex margine, vbi annotatum erat pro expositione aduerbij διαπαντός. ¶ *Prosperum iter mihi detur*, εὐοδωθήσομαι. Vulg. *Prosperum iter habeam*, id est, εὐοδῶ. Sed non temerè vsus est passiuo verbo Apostolus, vt significet prosperum hoc itet à Deo concedi: quanuis hoc postea exprimatur. Itaque ne Erasmus quidem satis rectè interpretatur, *Prosperum iter contingat*. Vide 1. Cor. 16.2.

12 *Ad communem exhortationem percipiendam apud vos*, συμπαρακληθῆναι ἐν ὑμῖν. Vulgata ad verbum, non obscurè modò, sed etiam barbarè, *Simul consolari in vobis*. Erasmus, *vt communem cõsolationem capiam in vobis*. Ego verò D. Bucero & doctissimo interpreti assentior, qui exhortationem potius quàm consolationem conuertunt, quia de mutuò confirmandis animis hîc agitur. Deinde ἐν ὑμῖν, accipio pro apud vos, propter illa quæ sequuntur. Nec sanè probo quod Chrysostomus tradit in hunc locum, indignum esse existimare Paulum potuisse Romanorum fide adiuuari: neque item quod existimat Ambrosius, Romanos quo tempore hæc scripsit Apostolus, nõdum Fidem Christi rectè tenuisse. Nam potius ex iis quæ hoc loco de iis Paulus commemorat, & infrà, 15.14. apparet egregiè fuisse instructos. Sed quum omnes ex parte cognoscamus, non dubium quin & illi ex Paulo partim multa intelligere, partim ea quæ intelligebant accuratius cognoscere: & Paulus etiam ipse (quantumuis excellens) ab Ecclesia illa tum eruditi magis ac magis, tum confirmari, illos etiam docendo, potuerit. ¶ *Per mutuam fidem*, διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις πίστεως. Mutuam videtur appellare qua & ipse illos, & illi vicissim ipsum iuuare possint: ideo maluit ἐν ἀλλήλοις pro εἰς ἀλλήλους dicere, quàm ἀλλήλων. Fidem autem vocat beneficij Christi notitiam.

13 *Nolim autem*, οὐ θέλω δέ. In cod. Claromontano maiusculis literis descripto, venerandæ planè vetustatis & illi nostro planè simili cuius sæpe mentionem in superioribus libris feci, scribitur Græcè οὐκ εἴμαι δέ, latinè verò, *Non autem arbitror*. ¶ *Sed prohibitus fui*, ἀλλ' ἐκωλύθην καί pro ἀλλὰ positum, sæpe iam annotauimus. Prohibitum autem se dicit vel à Satana, vt 1. Thess. 2.18. vel ab

Ipso sancto Spiritu, qui singulis rerum momentis moderatur, vt Act.15.6.& 7. vel quòd aliò vocaretur, dum nullam prædicandi Euangelij occasionem prætermittit: quam rationem maximè amplector, quòd ita omnino videatur Apostolus ipse explicare infrà, cap.15.20. & 21. Sunt autem hæc ita interiecta vt sententiam veluti abrumpant. sicut in communi sermone multa eiusmodi hyperbata committuntur. Neque est cur statim exclamẽt nonnulli, Paulum scatere hyperbatis & anantapodotis, quibus illam synchysin Homeri oppono, quo tamen certissimum est nullum vnquam scriptorum magis facundum extitisse. Sic igitur ille Iliados β, Ὡς ἔφατ'. Ἀργεῖοι δὲ μέγ' ἴαχον, (ἀμφὶ δὲ νῆας Σμερδαλέον κονάβησαν ὑπόδμητον κατ' Ἀχαιῶν) Μύδον ἐναρίσπτυπες. Odyssæ ξ. Vt interim taceam Hebræos solere etiam inter elegantias numerare istas traiectiones, aut etiam nonnullas asperiores, vt Psal.40.11. & 139.14. Sicut autem Origenes diligens fuit in annotando hyperbato quod manifestissimum erat: ita in hac distribuenda constructione bis peccauit. Neq; enim hæc reponit in suũ locum, & putat etiam esse ellipsin relatiui οἷς in versiculo 15. quasi videlicet καθὼς & οὕτω mutuò se respiciant. Itaque sic ista collocat: *Nolo vos ignorare quòd proposui sæpe venire ad vos, vt fructum aliquem haberem etiam inter vos, sicut & in cæteris Gentibus, Græcis simul ac barbaris sapientibus & insipientibus, quibus debitor sum: sed vsq; adhuc sum prohibitus.* Deinde quasi huius constructionis immemor, decimũquartum versiculum ita cõnectit cũ superioribus quasi noua periodus inchoet à καθὼς, hoc modo videlicet, *Proposui venire ad vos vt fructũ aliquẽ haberem etiã inter vos, sed prohibitus sum vsque adhuc: sicut in cæteris Gentibus, Græcis simul, &c. quibus debitor sum, ita, quantũ in me est, paratus sum etiã vobis, qui Romæ estis, euangelizare.* Ego verò sic potius cõstruo, *Nolo autem vos ignorare fratres, me sæpe proposuisse venire ad vos, vt aliquem fructũ haberem etiã inter vos, sicut & inter reliquas Gentes: sed impeditus sum vsq; adhuc. Et Græcis & barbaris, tum sapientibus tum insipientibus debitor sum. Itaq; omnis mea facultas prompta est ad euangelizandum vobis quoque qui Romæ estis.*

14 *Tum sapientibus, tum insipientibus,* σοφοῖς τε καὶ ἀνοήτοις. Assentior illis qui hæc referunt ad singulares personas: illud autem, *Græcis, ac barbaris*, ad nationes ipsas in genere comprehensas. Illud quidem certum est, Romanorum appellatione ab Apostolo significati quicunq; Romæ degebant, cuiuscunque gentis essent: vt liquet partim ex eo quòd Apostolus in genere saluté dicit in qui Romæ sunt, partim etiam ex eorum catalogo quos saluere iubet in extrema epistola. Syrus interpres puncto adscripto post ἀνοήτοις, legit, πασὶ γὰρ ὀφειλέτης εἰμὶ τοῦ κηρύσσειν, *omni enim homini debitor sum vt prædicem.*

15 *Itaque*, οὕτω. Vel. *Ita*, pro *itaq;* quomodo apud ipsum Ciceronem vsurpatur hæc particula in conclusionibus. Sic enim Cicero libro primo de natura deorum, *Virtus*, inquit, *actuosa est: & deus vester nihil agens, expers virtutis igitur: ita, ne beatus quidem est.* Quod autem Græca scholia in superiore versiculo subaudiunt ὥσπερ, & laborat Origenes vt ista in eãdem periodum cogat, plane nihil est, quum sit potius in his verbis conclusio argumenti. *Debitor sum*, inquit Apostolus, *& Græcis & barbaris*, Id est *tum ex Apostolico munere quod à Domino accepi quibuscunq; hominibus Christum annuntiare, itaque nihil magis expeto quàm apud vos quoque munere meo defungi.* Subiicitur deinde anthypophora, *Neque enim me pudet Euangelij.* ¶ *Quicquid in me situm est, promptum est*, τὸ κατ' ἐμὲ πρόθυμον. Subaudi ἐστὶν, *est*. Vulg. *Quod in me promptum est*, obscurè quidem, sed fideliter tamen ad verbum expressa sententia. Nam τὸ κατ' ἐμὲ quidem à posteriore parte cum verbo & subaudito construitur, πρόθυμον verò à parte posteriore: neque hoc loco significat τὸ ἐμὸν μέρος, vel ὅσον ἐπ' ἐμοὶ, id est pro virili, vel quãtum in me est: sed illud ipsum significat quod in aliquo situm est, siue in alicuius facultate. Nisi simpliciter malimus explicare τὸ κατ' ἐμὲ per simplex pronomen ἐγὼ, vt in illo Platonis, lib. De leg. secundo, τὰ μὲν τοίνυν ὑμῖν ἅπαντα ἐκ τοῦ ἑτοίμου ἔστιν ἃ εἶχεν· τὰ δ' ἐμὰ, ἐπειδὴ μὲν ἕτοιμα, διωκάθη δὶ ὰ πάντα ἐμοί. (Ita doctissimo Budæo interpr.) *Vos quidem igitur audire, vt videtur, parati: ego autem velle quidem promptus, sed non perinde*

posse facilius. Idem Plato in Theage, τὸγ' ἐμὸν πάππον, id est, ἐμὲ τὸν ἐμὸν πάππον. Sic igitur hunc etiam locum eleganter conuertas, *Itaque promptus sum ego vobis quoque qui Romæ estis euangelizare.* & ita etiã vertit Syrus interpres. Hæc autem phrasin non animaduersa fecit vt hic locus à Græcis ipsis non rectè explicaretur, quorum alij putarunt ἕτοιμός εἰμὶ repetendum esse ἀπὸ τῦ κατὰ: quę ellipsis planè est violenta in diuersa periodo. alij ἕτοιμός εἰμὶ sine vlla repetitione coniunxerunt cum εὐαγγελίσασθαι, hoc modo. *Et Græcis & barbaris teneor, itidem et vobis qui Romæ estis, pro animi mei prompta facultate euangelizare.* Quam interpretationem si sequaris, non satis cohærebit quod postea subiicitur, *Non enim me pudet.* Origenes verò alia etiam cõmenta excogitauit, de quibus paulo antè diximus. Latini verò Græcorum etiã errorem auxerunt, vt qui, quoniam verbum finitum deerat, verterint πρόθυμον Paratus, vel promptus sum: quasi idem declaret atque πρόθυμός εἰμὶ. vel προθυμοῦμαι, quæ enallage absurdior est quàm vt refutatione sit opus. Nihilo melior est (opinor) Vallæ sententia, qui putat πρόθυμον significare τὴν προθυμίαν. Inde etiam factum vt typographi Vulgatam editionem corrumperent, quum excluderent, *Itaque (quod in me) promptum est & vobis*, pro eo quod excudendum fuit sine parenthesi, *Itaque quod in me promptum est*, &c. id est, *quicquid situm est in me, id promptum est ad euangelizandum etiam vobis.* Sic enim explenda fuerit sed minus eleganter Græca oratio οὕτω τὸ κατ' ἐμὲ πρόθυμόν ἐστι καὶ ὑμῖν τοῖς ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελίσασθαι. De verbo autem Euangelizandi vide Heb. 4.2.

16 *Christi*, τῦ Χριστῦ. Non est τῦ Χριστῦ in illo vetustiss. neque ad Syrum interpretem, neque in vulg. Latina interpretatione: quod tamen videtur velut ex aduerso respondere iis quæ expressit epistolæ initio.

¶ *Potentia Dei*, δύναμις Θεοῦ. Id est, organon Dei verè potens & efficax ad seruandum: quamobrem etiam vocatur brachium Dei Esa. 53.1. Sic ergo definitur Euangeliũ ab effectis, vt hic sit præcipuus huius epistolæ status, & alludit omnino Paulus ad sceptrum illud cuius sit mentio Psal. 110.2. ¶ *Tum etiam Græco, καὶ Ἕλλησι.* Semel hoc dictum sit, apud Paulum Græcorum nomine, quoties opponuntur Iudæis, omnes Gentiles (quos vocant) significari, orta nimirum hac loquendi consuetudine ex eo quòd maxima pars Orientis Græcè loquebatur.

17 *Iustitia enim Dei*, δικαιοσύνη γὰρ Θεοῦ. Quia Deus iustus est, ideóque iustitiæ amans & iustitiæ hostis, necesse est vt quæ doctrina nos docet qua ratione iustitiam adipiscamur, illa quoque aditum ad salutem patefaciat. Rectè igitur Paulus argumentatur ab iis quæ sunt perpetuo vinculo necessariò coniuncta: & sic disponendus est status huius epistolæ, Nos à Deo per vnum Christum seruari si Euangelio crediderimus. Cui propositioni subtexitur illa, Nos sola in Christum fide iustificari. Hæc autem diligenter considerata, manifestè indicant quid vocabulo Iustitiæ Dei intelligatur, perfecta nimirum illa & summa integritas, humanæ naturæ, qua quisquis donatus est (donatur autem credentibus in eum qui hac integritate secundum carnem absolutissimè præditus est nostri causa, vt postea declarabitur) sistitur coram Deo ἅγιος, ἄμωμος, καὶ ἀνέγκλητος, vt loquitur Paulus Coloss. 1.22. id est sanctus, inculpatus, & qui nullius criminis possit postulari. Ea igitur à Paulo dicitur iustitia Dei, non modò quia gratuitum est Dei donum, aut quia hanc largiendo Deus se verè iustum (id est fidelem ac veracem) præstat, sed etiam vt opponatur iustitiæ hominum, siue ex operibus, qua testatur Dauid nullum hominem iustificari: quum ne pater quidem ipse credentiũ Abraham de ea iure possit coram Deo gloriari, vt inquit Apostolus infrà 4.1. Denique nemo melior est Pauli phraseon interpres quàm ipse Paulus, quem vide Philip. 3.9. illam definiens esse Dei iustitiam, quæ ex Deo est per fidem.

¶ *Retegitur*, ἀποκαλύπτεται. Vulg. *Reuelatur.* Hoc ita intelligo quasi Paulus non eo duntaxat nomine commendet Euãgelium, quòd in eo retegatur & spectãdum proponatur quod partim gentes antea ignorabant, fide nimirum quærendam esse in Christo eam iustitiam cuius vi à Deo salutem adipiscamur: partim patres procul & vmbris tectum

intuebantur: sed quod hanc iustificandi rationem ita proponat vt nunc etiam reipsa exhibeat: vt hoc modo constet, Euangelium verè esse potentiâ Dei in salutem, id est, validum & efficax Dei instrumentum quo vtatur seruâdis per fidem hominibus. Itaque pro consuetudine Hebræorum (de qua copiosius diximus Marc. 8. 11. Luc. 3. 7.) ex antecedente intelligendum est consequens. Quòd igitur nonnulli hoc referunt ad bona opera, vel ad S. sancti dona quæ sunt veluti indices iustitiæ Dei nobis imputatæ, & doctrinam Euangelicam confirmant, mihi videtur parum appositum: & omnino alludit Apostolus ad prophetæ verba, Es. 56. 1. ¶ *Ex fide in fidem, ἐκ πίστεως εἰς πίστιν*, Id est, fide quæ quotidie incrementum accipiat: sicut Psalm. 84. 8. occurrit simile dicendi genus. Nam sicut vnus est Deus, ita etiam vna est fides, sed quæ suis gradibus in nobis perficienda sit. Rectè itaque Clemens, *προμήτων λόγων. Ἀπόστολος φαίνεται δύτιλῶ καταγγέλλων πίστιν, μᾶλλον δὲ μίαν, αὔξησιν καὶ τελείωσιν ὑπεδέχομένην.* *Apostolus*, inquit, *videtur duplicem fidem annuntiare, sed potius tamen vnicam tantùm annuntiat, quæ per incrementa ad perfectionem contendat.* Alij argutius interpretantur, quorum opiniones non est nostri instituti cõmemorare. Sed quid fides declaret apud Apostolum, necesse est semel explicemus, quoties quidem de fide quæritur qua iustificamur: propterea quod apud Theologos paulo aliter accipitur hoc vocabulum quàm apud alios auctores: & multa Erasmus in hunc locum videtur non ita accommodatè disseruisse. Quidam igitur fidem interpretantur obedientiam qua fit vt homines, sicut polliciti sunt Deo, ita etiam ex ipsius voluntatis præscripto viuant: sicut à Cicerone definitur fides, dictorum ac conuentorum constantia & veritas. Sed de hac fide Paulum non agere, vel illud ostendit quòd vbique fidei opponit opera. Itaque valeant Sophistæ cum qualitate sua inhærente vel infusa, quoties de hac iustitia Dei quæritur, Alij fidem definiunt assensionem qua credimus verum esse quicquid vtrunque Testamentum nobis credendum proponit. Addunt etiam nonnulli quicquid præcipit credendum Ecclesia: neque interim definiunt quæ sint Ecclesiæ illius legitimæ notæ, sed sub specioso hoc nomine hominibus illudunt: quinetiam docent satis esse si in genere credant homines quod credit Ecclesia, nec de singulis intelligendis laborent. At Christiani contrà nullum aliud fidei obiectum agnoscunt quàm verbum Dei scriptum: neque vllam aliam Ecclesiam quàm quæ vnius sponsi vocem audit: neque fidem illam implicitam aliud esse putat quàm diabolicam *ἀναφοδησίαν*: quia nemo rei incognitæ, nisi fortassis per somnium, assentitur. Ac ne illam quidem fidem qua quispiam assentitur sacris literis vt veris, nec tamen sibi propriè promissiones Euangelicas applicat, pro illa fide habent qua iustificati pacem habemus, quum diaboli illam etiam fidem habeant, & contremiscant. Fidem igitur de qua hîc quæritur, esse definimus firmam & illam constantẽ animi persuasionem, qua certus est apud se vnusquisque fidelium, non modò verum ac firmum esse in genere verbum Dei, ac præsertim promissiones Dei de gratuita per Christum reconciliatione: sed etiam istas (vt est à Spiritu sancto edoctus) credit ad se propriè ac peculiariter pertinere: qua, inquam, vniuersalem illam promissionem vitæ æternæ per sanguinem Christi omnibus credentibus acquisitæ, singuli amplectuntur, ac sibiipsis applicant: vtpote quæ Euangelico ministerio non tantùm indefinitè & generaliter, sed singularibus personis, præsertim in sacramentis offeratur, vt dici verè & propriè non possint credere qui sibi peculiariter oblatum verbum, salutis non amplectuntur. Hanc igitur vnam fidem esse dicimus quę nos & Christi & omnium ipsius donorum, id est omnis perfectionis ac integritatis, summæque illius iustitiæ faciat per gratuitam imputationem participes: vt verè ac in solidum per eum gratis iustificati, pacem habeamus, facti hæredes Dei, ac Christi cohæredes. Deinde nos quoque per eiusdem Christi fide apprehensi Spiritum & peccato mortificari, & iustitiæ viuificati dicimus, vt incipiamus velle ac facere quæ Dei sunt: & cum fide, indiuiduo nexu coniungimus fiduciam, spem, patientiam, inuoca-

innocationem, charitatem, ac bona opera, iustitiæ illius Dei non causas, sed effecta: quæ qui non habeat, falsò ac frustra se causam illarum virtutum (id est fidem) habere iactet. Hæc in summa est Apostolicæ doctrinæ summa, propter quam nos hodie immeritò à Diabolo & Antichristo vexari, quum & certo fundamẽto, id est verbo Dei scripto, non autem hominum opinione aut consuetudine nitatur, & Deo totam salutis nostræ gloriam vendicet, nos quidem Deum cum suis sanctis Angelis ac beatis sanctorum spiritibus in cælis testem habemus: ad cuius tribunal ab immani Satanæ & mundi crudelitate prouocamus. ¶ *Ex fide*, ἐκ πίστεως. In Hebræo legitur באמונתו [*beemunathò*] id est in fide sua, siue fide sua fretus, vtpote quæ Verbum vitæ quod firmissimum est, amplectatur. Nam alioqui fides non est illud in quo sit vita posita quum Christus solus sit nostra illa vita. Sed tribuitur fidei vt instrumento salutem in Christo apprehendenti, illud quod est propriè vnius Christi quem ipsa apprehendit. quo dicendi genere, fides dicetur esse ex auditu verbi prædicati, quæ tamen est opus Spiritus sancti: & Verbum ipsum vocatur semen vitæ: & Timotheus seruator suorum auditorum: & Cœnæ Domini ac baptismi symbolis tribuitur quod solus Spiritus sanctus in sanctis operatur. Græci interpretes (vt annotat Hieronymus) legerunt באמונתי [*beemunathi*] id est ex fide mea. Symmachus tamen rectè conuertit ἐκ πίστεως ἑαυτοῦ. Sed Apostolus pronomen non expressit, partim quia propositum est illi in genere ostendere fidem iter esse ad vitam, partim quia hæc pronomina per se satis in Græco idiomate intelliguntur, quemadmodũ etiam in Latino, adeo vt ferè prætermitti soleant. ¶ *Viuet*, ζήσεται. Sic habent Hebræa & Græca, & vetusti quoque codices Latini. quum in nonnullis tum hoc loco, tum etiam Galat. 3. vers. 11. corruptè legatur VIVIT. Est enim vis futuri temporis obseruanda, ex qua intelligitur vitam quandam futuram, eámque in omne tempus firmam & constantem promitti iustificatis ex fide. Est autem magnopere obseruandum Apostolum diuinissimo prorsus artificio verbis istis huius prophetæ totam sequuturæ disputationis summam præcedente versiculo expressam rursus simul & declarasse & probasse. in quibus tria ista inimitabili breuitate declarantur, Quæ sit vera apud Deum iustitia, fidei videlicet non Legis: Quomodo illa nobis conferatur, fide nimirum: Quis denique fructus illius, nempe vita æterna, vt individuo nexu cohæreant fides, iustitia, & vita. Iustitiam autem hanc postea ostendit Apostolus in Christo solo quærendam, non in hominibus ipsis nasci: vsque ad cap. 3. vers. 21. Deinde qualis illa sit in Christo, & quomodo nobis in ipso proposita: tota denique illius per causas explicatio docetur à cap. 3. vers. 21. ad vers. 29. Inde verò vsque ad quintum caput ostẽdit hãc Christi iustitiam sola fide per imputationem gratuitam non debitam credẽtibus donari: & hoc beneficium, tollato gentium discrimine, ad quoscuis credentes pertinere, vt plenissima sit probatio omnium partium propositionis vers. 16. comprehensæ.

18 *Manifesta enim est*, Ἀποκαλύπτεται. Alludere mihi videtur Paulus ad Prophetę verba. Psal. 50. 6. Vulg. *Reuelabitur*. Eras. *Patefit*, quasi videlicet hoc quoque retegatur per Euangelium. nam proculdubio nihil æquè arguit mundũ de peccato atque lux Euangelij. sed hoc tamẽ est κατὰ τι, nimirũ quia irritatus Satan furit cum suis: quum alioquin arguere peccata, potius ad Legis quàm ad Euangelij ministerium pertineat. Sed quorsum hoc? assumeret enim Paulus hoc ipsum quod est in quæstione positum, nempe sitne Euangelium potentia Dei in salutem: id est, an per Euangelium Deus exerat virtutem suam seruandis hominibus. Hoc probaturus Paulus dixit fidem (cuius mutua est relatio cum Euangelij prædicatione) adferre nobis eam iustitiam quæ coram Deo nos approbet, ac proinde iter ad salutem ostendere. Nunc superest vt hoc probet, nos videlicet nullo alio instrumento quàm fide, hanc iustitiam consequi. Probatur autem hoc ex hac diuisione ἀμέσου. Aut per fidẽ, aliena id est Christi iustitia nobis imputata, iusti sumus coram Deo, aut nostra iustitia, id est Legis diuinæ obseruatione. Atqui tota vita

hominum clamat, Deum in homines è cælo iram suam effudisse. Non sunt igitur iusti homines in sese. Deus enim iustis non indignatur, sed iniustis. Credo verò vnde ira ista Dei colligitur? Ex eo quòd homines laxatis habenis in omne scelus feruntur, quòd liquidò apparebit si quis ad præscriptum legis, tum naturalis tum Mosaicæ, vitam ipsorum exigat. Hoc est filum Paulinæ disputationis vsque ad caput tertium, vers. 20. vbi syllogismus hic disiunctiuus concluditur. Indicant autem hęc quomodo accipiendum sit verbũ ἀποκαλύπτεται hoc in loco, Id est, pro manifestè apparet. nimirum ex summa humani generis ἀταξία. Item quid declaret illud ἀπ' οὐρανοῦ, è cælo: in quo explicando veterum plerique intempestiuè profectò philosophantur, quum simpliciter significet Paulus, manifestius esse quàm vt quisquam inficiari possit, Dominum è cælo (vbi videlicet illum vel natura ipsa duce quærimus) in omnes ac singulos homines indignari. Considerat enim Paulus omnes homines quales sunt in sese, nimirum impij in Deum, & in alios homines iniusti. Videtur autem alludere ad Psalmum 97.

¶ *Aduersus omnem*, &c. ἐπὶ πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων. Id est aduersus omnes impietatis ac iniustitiæ species quæ in hominibus extãt, sicut infrà, versu 29. dicuntur homines pleni omni iniustitia: nisi malimus explicare per hypallagen, pro, Aduersus omnium hominum impietatem & iniustitiam. Aliis Hebraismum esse placet, de quo diximus Matth. 24. 15. pro *Aduersus omnes homines impios & iniustos*. Sed in primis notandum est hæc ita accipienda non esse quasi aliqui sint homines extra Christum non impij nec iniusti, quos Apostolus hîc non arguat: sed ita potius vt sciamus omnes atque adeò singulos homines ab Apostolo vtriusque sceleris coargui. Id enim ita esse intelligendum apparet, ex eo quòd instituta est disputatio non modò aduersus omnes in genere, sed sigillatim aduersus singulos homines, vt singuli in vno Christo salutem sibi quærendam sciãt: quod etiam docet ipsa Apostoli conclusio, vniuersaliter expressa infrà, cap. 3. 20. Apostolus itaque de misera hominum in sese conditione dicturus, vt iustitiam ex fide stabiliat, omnia hominum scelera ad duo capita reuocat, impietatem nimirum & iniustitiam: vt qui legem naturæ non aliter diuidat quàm Deus ipse decalogum (id est legis naturæ instaurationem) in duas partes distinxit. Impietas enim ad Dei cultum peruersum, iniustitia ad charitatem violatam pertinet: siue, vt scitè scribit Fulgentius, blasphemat impietas Deum, lædit iniquitas proximum. Deinde sigillatim vtrumque caput explicatur. Hæc enim videtur mihi vberior, & ad Apostoli scopum accommodatior expositio, quã si hæc duo pro vno & eodem accipiamus: & sic quoque Apostolus Tit. 2. 12. cõiungit ἀσέβειαν & κοσμικὰς ἐπιθυμίας. Cicero libro de Natura Deorum tertio, *Ita ad impietatem in Deos, in homines adiunxit iniuriam*. Est enim omnino Latinis Iniuria quod Græcis ἀδικία.

¶ *Vt qui detinent*, τὴν ἀλήθειαν. Vulgata & Erasmus, *Qui detinent*. Sed res ipsa postulat vt articulus nõ accipiatur ὑποτακτικῶς, sed ἀποδοτικῶς: quem vsum alibi sæpe annotauimus. Reddidit enim rationem Paulus quare omnes homines dixerit esse iudicio Dei obnoxios, tum vt impios, tum vt iniustos: quia videlicet veritatem Dei iniuste detinent, ac planè sunt rei sacrilegij, quum eum quem Deum esse norunt, non tamen ita vt par est colant. Hoc non vidisse Origenem ac Sophistas, minimè miror, quum Pauli scopum ac totam seriem disputationis non multò melius intellexerint quàm si Paulum nunquam inspexissent. Siquis tamen malit ὑποτακτικῶς, articulum τὴν accipere, id est non generaliter de toto humanogenere extra Christum considerato, dixerim hoc referri ad solos Græcos, & de solius Legis naturalis violatione accipiendam hanc iniustitiam. Nam de Iudæis seorsim agere incipit cap. 2. 17. vt qui habeãt longè excellentius quoddam γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. ¶ *Veritatem*, τὴν ἀλήθειαν. In multis Latinis codicibus additur Dei nomẽ, quæ lectio mihi maximè placet. Veritatẽ enim rectè vocat Paulus quicquid lucis ad Dei notitiam in homine relictum est: non vt hac duce in Dei gratiam redeant, (hoc enim est vnius Christi opus, qui solus vera lux est, via, ac veritas

rias)sed vt suo ipsorum iudicio sceleris conuincantur, tum in Deum tum in homines: semen videlicet cognitionis Dei ad eum colendum, & discrimen aliquod iusti & iniusti: vnde lex illa naturæ orta, ad quam Paulus vitam hominum exigēs, omnes ac singulos coarguit. ¶ *Iniustè*, ἐν ἀδικίᾳ. Heb. בְּחַמָּס [*bechamer*, pro quo ad verbum Vulgata & Erasmus, *In iniustitia*. Est autem iniustitia suum cuique non reddere. Quum igitur veritas nos doceat vnum verum Deum vt omnipotentem & æternum colere, & nulli facere iniuriam, & hūc quodammodo gestiat ipsa veritas erumpere, iniustè faciunt homines quòd nec verum numen rite colant, nec cessent alij alios, atque adeo seipsos lædere: & veritatē quasi intus lustantem opprimant, quominus vim suam exerat. Accipitur ergo nomen ἀδικίας hoc loco latiore significatione quàm in superiore membro, ita videlicet vt omnia illa semel complectatur. Nisi totam sententiam malimus ad religionis neglectum referre de quo etiam mox propriè disserit vsque ad versum 26.

19 *In ipsis*, ἐν αὐτοῖς. Hæc est igitur veritas quæ iniustè detinetur. Sic autem malui conuertere quàm, *Inter eos*, vel *Apud eos*, sicut nonnulli fecerunt. Puto enim seruandam propriam significationem præpositionis ἐν, vt ἐν αὐτοῖς idem valeat atque, In ipsorum animis, & quasi intra eos: quia hæc Dei notitia recondita est in intimis mentis penetralibus, vt velint nolint idololatræ, quoties sese adhibent in consilium, toties à seipsis redarguantur.

20 *Iam inde à condito mūdo*, ἀπὸ κτίσεως κόσμου. siue, vt alibi sæpe, ἀπὸ καταβολῆς ἢ κόσμου, *à iactis mundi fundamentis*, vt habet etiā Syrus interpres. Barbarè igitur Vulg. *à creatura mundi*: & Eras. etiam deterius, *ex creatione mūdi*. Nec enim nomine κτίσεως de quo dixim⁹ Mar. 10 6. & 13.19. vel res ipsę creatę intelligūtur, quę mox ποιήματα dicuntur: vel, ipsa mundi constructio significatur: sed tēpus ipsum creationis & originis mūdi hoc in loco declaratur. dicēte Apostolo, ex quo cōditus est mundus, præbuisse Deum sese veluti intuendū hominibus res cōditas animo contēplantibus, vt dicit Prophetæ Ps. 19. 1. & 145. 4. & 5. & 6. & alibi sæpe, quod & poëtæ & philosophi passim agnoscūt, & idem noster Paulus inculcat Lystrēsibus, Act. 14. Itaque nō ἐκ sed ἀπὸ scripsit Apostolus, quod vt planius esset, neq; hic quispiā falli amplius posset, cōuertit ἀπὸ, *Iam inde à*, &, *condito mūdo*, potius quàm, *creatione mundi*. Hūc genuinā huius loci expositionē doctissimis vitis & meis in opere Domini collegis. D. Gaspari Oleuiano. & D. Ioāni Piscatori, cui itidem longè maximā eorū partē quæ in hac quarta meatū annotationū editione emendaui, ingenuè acceptā fero. ¶ *Ex rebus factis*, ποιήμασιν. i. ἐκ τῶν ἀπὸ ποιημάτων. Vulgata. *per ea quæ facta sunt*. Eras. *per opera*. Neuter satis cōmodè: quū *Factorū* & *operū* vocabulū latius pateat. Paulus enim hoc loco ποιήματα vocat cœlū & terram, & cętera illis cōprehensa & hominum oculis exposita. ¶ *Intellecta*, νοούμενα. Paulus pulcherrima serie ostendit quibus gradibus Homo intelligentię lucem sequutus, ad æternā vsque Dei potentiam ac diuinitatē cōscendat. Primùm igitur (inquit) Homo res conditas contemplans, huc perducitur vt aliquē esse fateatur à quo hæc omnia sint condita, & cuius virtute administrētur. Inde verò ad æternā eius potentiam ac diuinitatem prouehatur necesse est. Siquidem eū qui omnia cōdiderit, rebus omnibus conditis antiquiorē, ac proinde æternum esse oportet: & incredibilis ista vis quæ tātæ regendę moli sufficiat, excellentior sit necesse est quauis alia etiam præstantissima virtute. Id ipsum autem est quod Deum vocamus: qui rursus nisi vnus sit, certè neque is sit qui omnia solus condiderit, neq; qui omnia administret: ac proinde neque æternus neque omnipotens, neque αὐτάρκης, denique Deus nō fuerit. Et hæc quidē φυσικὰ doctissimè persequutus est Plato in Euthydemo. ¶ *Perūidentur*, καθορᾶται. i. velut oculis ipsis, licet alioquin inuisibiles, sese intuendas præbēt. Itaque seruāda fuit antithesis inter hoc verbum & δόξασι, quæ *perspiciendi* voce non ita exprimitur. Columella lib. 1. c. 1. *Videt sine dubio quid eueniat: sed cur id accidat non peruidet.* ¶ *Aeterna* [videlicet] *eius tum potentia tum diuinitas*, ἥτε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης. Vulg. *Sempiterna quoque eius virtus & diuinitas*. Eras. *Ipsáque æterna eius potētia ac diuinitas*. At ergo existimo

particulam τε non copulatiuè, sed per expegesin explicandam: & his verbis Paulum declarare quod sit illud γνωστὸν τοῦ Θεοῦ, & quæ illius ἀόρατα quæ Deus hominibus patefecit, dum sese illis contemplandum in rebus conditis, tāquam in speculo quodam exhibet. Ineptè igitur Origenes per inuisibilia Dei intellexit inuisibiles spiritus, & quicquid humanis oculis inaspectabile Deus condidit. Est igitur ἀΐδιος δυνάμις Atticè dictū vt ζωὴ αἰώνιος. Libet autem hic subiicere, quasi pro huius loci commentario, quæ scripsit Galenus, homo alioquin suspectę in religione fidei. lib. De vsu partiū tertio. Ἱερὸν λόγον ἐγὼ, τὸ δημιουργήσαντας ἡμᾶς ὕμνον ἀληθινὸν σοι τίθημι, καὶ νομίζω τοῦτ' εἶναι τιμὴν ὄντας εὐτέλειαν, ἐχὶ εἰ ταύρων ἑκατόμβας ἀπὸ πολλὰς καταθύσαιμι καὶ τὰ ἄλλα μύρα μύρα θυμιάσαιμι καὶ κασίας· ἀλλ' εἰ γνοίην μόνον ἑαυτὸν, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐξηγησαίμην οἷος ὢν ὑπὸ τοῦ σοφοῦ, οἷος δὲ ὢν δυνάμεως, ὁπόσης δὲ τοῦ χρηστότητος· τὸ γὰρ κοσμεῖν ἐθέλειν ἅπαντα τὸν ἐπιδεχόμενον κόσμου, καὶ μηδενὶ φθονεῖν τῶν ἀγαθῶν, τῆς τελεωτάτης χρηστότητος ἐγὼ δεῖγμα τίθημαι· καὶ ταύτῃ μόνῃ ὡς ἀγαθὸς ἡμῖν ὑμνεῖσθαι τὸ δ' ὡς ἂν μάλιστα κοσμοῦντα πάντων ἐξευρεῖν, ἄκρας σοφίας τὸ δὲ καὶ δρᾶσαι πάνθ' ὅσα προεῖλετο, δυνάμεως ἀπείρου. Id est *Sacrum hunc sermonem vt verum hymnum conditori nostro compono, & hunc verum esse ipsius cultum statuo, non si taurorum hecatombas multas ei sacrificauerim, aut vnguenta multa vel casias adoleuerim: sed si tum ipse cognouerim, tum etiam aliis exposuerim quanta sit eius sapientia, quanta vis, quāta denique bonitas. Quòd enim omnia vltro voluit quanto fieri potuit ornatu concinnare, & nulli horum bonorum inuidet, statuo esse perfectæ bonitatis demōstrationē. Et hactenus quidē à nobis vt bonus celebratur. Rationem autē inuenisse qua vniuersa quàm optimè exornarentur, summæ sapientiæ: & quæcunque prius decreuerat, ea quoque confecisse, eius demū vis est ac potestas quæ nullo modo superari possit.* Sed hic tamē Galenus Deū non vt creatorē mūdi ex nihilo, sed tantùm vt δημιουργὸν agnoscit: Paulus autem noster æternitati adiūgit potentiā ac proinde lōgiùs progreditur. Nam si tātùm est δημιουργὸς & dispositor, ergo materia est illi coæterna. δυνάμει verò refero ad ipsam administrationē rerū creatarum. Et maluit Paulus dicere θειότητα quàm θεότητα, quoniā ipsa θεότης ex verbo cognoscitur, Diuinitas autē ex ipsius operibus & illam quidē carne sanguis ignorat, docet autē non caro & spiritus in iisqui non sunt traditi εἰς τὸν ἀδόκιμον. ¶ *Ad hoc vt sint*, εἰς τὸ εἶναι. Meo iudicio non tātùm significat Apostolus quid illam contemplationem cōsequatur, sed multò magis cur Deus velit hāc lucem in tenebris lucere, nēpe vt homines nihil possint prætexere. Itaque nec Veteri interpreti assentior qui cōuertit. *Ita vt sint*, ὥστε εἶναι, nec Chrysostomo qui solam consequutionem putat ita significari. Et certē particula ΙΤΑ in vetustis Latinis codicibus non additur.

21 [*Tamen*] *vt Deum non glorificarunt*, οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν. Hæc est summa iniustitia. Addidi verò particulā ΤΑΜΕΝ, quæ optimè cōuenit huic loco, & interdum ex Hebræorū idiotismo desideratur, vt diximus Mat. 2. 7. & Iohan. 10. 30. deinde aduerbium negans quod & ipsum erat Hebræorū more transpositū, (vt alibi est à nobis aliquoties obseruatū, veluti Ioh. 6. 32. & 38.) suo loco reposuimus, quòd alioquin videretur membrum vnum deesse explendæ sententiæ. Nam quum audis, Non vt Deum glorificarūt, statim venit in mentem, vt quæras, si non vt Deū quomodo igitur glorificarūt? Cæterùm Deum vt Deū glorificare is demū dicitur qui Deū colit eo cultu qui ipsius æternæ potētiæ ac diuinitati cōueniat. qua in parte necesse est vt omnes homines sē hallucinatos esse confiteantur: atque adeo Iudæi ipsi partim in ceremoniis ipsis hærentes & opere operato, quod vocant, partim suis traditionibus ritus à Deo traditos corrumpentes. Eant nunc nostri Pharisęi, & (clamitent, bene fieri quicquid fit bona quā dicunt) intētione. ¶ *In ratiocinationibus suis* ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν. Vel (vt vertit Eras.) *Per cogitationes suas*, sed Ratiocinationes malim interpretari. Hoc enim homines cum ratione (quod aiūt) insanientes deuenerūt, vt magis ac magis sese vanos esse ostenderent. Qua de re si quis legerit Ciceronis De natura deorum dialogos, & cum hoc Pauli loco contulerit, cōperiet quàm merito omnes à Spiritu Dei coarguamur impietatis. Et hic quidē mortifer est fructus illius scientiæ boni & mali cuius cupiditate

pidítate deceptus fuit cum vxore Adamus. Hoc, inquã, est, excellens illud donũ Rationis, de quo tãtopere superbimus, ideo φρόνημα τῆς σαρκὸς ab Apostolo appellatum infrà 8.7. & Caro & Sanguis dictum, vnde ψευδόλογος illa γνῶσις, à qua cauendum quidem iam olim docuit Apostolus Coloss. 2 8. Ὁ δὲ igitur ille λόγος nos reddit ἀναπολογήτους, in cæteris cæcus & quidem in primis in falsa de seipso persuasione: nedum vt rectè senserit Aristoteles mentem esse tabulæ abrasæ instar capacis ad quiduis inscriptum recipiendum: quod dogma fefellit etiam Pelagianos. Interpretor autem ἐματαιώθησαν, *Vani facti sunt*, potius quàm *Frustrati sunt*, cũ Erasmo: aut, *Euanuerũt*, cum Vetere interprete: quia opinor Apostolum hoc vocabulo non tantùm declarare istos non effecisse quod sperabant, sed potius tam solicitè cogitando, nihil tandem nisi planè vanum & inane constituisse, idola videlicet, id est falsarum cogitationum falsa simulacra quæ idcirco dicuntur nihil esse, 1. Cor. 8. 4. & ab Hebræis vocantur הבלים [*habalim.*] Accipio autem verbum ἐματαιώθησαν, quasi in Hebræa cõiugatione Hithpael, vt si dicas à seipsis fuisse in eam amẽtiam compulsos. quo modo etiam interpretor sequẽtia verba, ἐσκοτίσθη & ἐμωράνθησαν. Homines enim sponte sua ruunt in idololatriam, ad quam intelligendam & damnandã satis intus lucis haberent nisi eam vltro extinguerẽt, partim negligentia, partim improbitate: pro quo dixit Apostolus eos iniustè detinere veritatem Dei.

22 *Quum se dicitent*, φάσκοντες. Apud Hebræos אמר [*amar*,] quod respondet τὸ λέγειν καὶ φάσκειν. accipitur etiam pro Intus & apud se aliquid constituere, vt Psalm. 14. 1. quanquam illud malo, vt inanis illa hominum iactantia hoc verbo φάσκειν significetur. Quidam conuertunt, *Qui profitebantur se esse sapientes* perinde ac si scriptum esset τοὺς φάσκοντας, & specialiter hoc referunt ad varios omnium gentium philosophos, quales celebrantur Gallorũ Druides: Tuscorum Aruspices, Græcorum Philosophi, Ægyptiorum Sacerdotes Persarum Magi, Indorum Gymnosophistæ, Iudæorum Rabbini. Hi sunt enim præcipuè qui fœdis superstitionibus sese totúmque vulgus imbuerunt, vt ex ipsorum libris & historiis appareat. Huc pertinet quod ait Cicero libro De natura deorum primo, *Quis*, inquit, *tam cæcus in contemplandis rebus vnquam fuit, vt non videret speciem istius hominum collatas in Deos, aut consilio quodam sapiẽtum, quo facilius animos imperitorum ad Deorum cultum à vitæ pranitate conterẽt: aut superstitione, vt essent simulachra, quæ venerantes, Deos ipsos se adire crederent?* Sed vt cunque sit, certum est omnes homines in genere hîc reprehendi, vt qui sibi sapientissimi videantur in eo ipso in quo se prorsus stultos & insanos produnt, nempe in Dei cultu, quoties hîc vel tantillum ex suo cerebro ausi sunt comminisci, vt perpetua omnium seculorum historia ostendit. Alludit autem Apostolus ad locum Ierem. 10. 14.

23 *Mutarunt enim*, καὶ ἤλλαξαν. Vulg. *Et mutauerunt.* Eras. *Mutauerúntque.* Mihi verò videtur καὶ pro γὰρ vsurpata. ¶ *Incorruptibilis*, ἀφθάρτου. Eras. *Immortalis*, qui tamen fatetur in Annotationibus, amplius aliquid significare ἄφθαρτον quàm ἀθάνατον, Nam in sacris præsertim literis φθορὰ non modò ad κόσμον, sed etiam ad πνεύματα pertinet quemadmodum corrumpi dicitur animus vitiis & perire etiam aliquis, qui tamen esse non desinit, sed est vitiosus aut miserrimus: de quo plura dicemus 1. Cor. 15. 53. & ad Ephesios 4. 22. ¶ *In effermatam imaginem*, ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος. Vulgata, *In similitudinem imaginis*: quod est per obscurum. Est autem Hebraismus qualem annotauimus Matth. 24. 15. Nam assimulatio imaginis hominis dicitur pro Imagine ad formam hominis effecta, vt rectè conuertit Erasmus, recedens tamen paulo lõgius à Græcis. Mutare autem gloriam Dei, est pro glorioso Deo aliud amplecti. Et notanda est duplex atque adeo triplex antithesis. opponitur enim natura ἀφθαρτος, id est omnis corruptionis expers, naturæ hominis tam variæ & inconstantis. Deus omnium rerum opifex, rei nec ὁδὸς quidem, sed effectæ duntaxat: Deus denique immensa gloria ac maiestate refulgens, rerum etiam abiectissimarum infimæ ac miserrimæ. Hoc est igitur idololatrarum & ἐσκοτισμένων,

id est, omnium hominũ, acumen, quibus verbi Dei fax non prælucet.

24 *Quamobrem etiam*, διὸ καί. Vulgata & Erasmus prætermiserunt particulam καί, quæ tamen non est otiosa: neque copulatiuè accipitur, sed (vt in conclusionibus solet) ostendit quàm firmum sit & iustum quod in conclusione ponitur vel negatur. Indicat igitur Paulus quàm iusta sit pœna qua Dominus impios homines affecit, id est, quæ sit peccati & supplicij analogia, versu, 25. & 28. Deus (inquit) ab hominibus summa contumelia fuit affectus: æquum fuit igitur vt & ipsi à seipsis contumelia afficerentur. Deũ cognitum noluerunt agnoscere homines pro Deo, neque cultum quem illi debebant exhibuerunt: æquum igitus fuit homines in iis tenebris versari, vt alij alios non agnoscerent, & mutuis iniuriis sese conficerent. Iam ergo incipit Apostolus ex secundæ tabulæ præscripto, id est ex mutuis hominum officiis, mundum redarguere. Et notandus est hic ordo summopere, vt intelligamus religionis contemptum, esse vitiorum & scelerum, ac proinde omnium mundi calamitatum primariam originem, quam non potuit perspicere carnis prudentia. Atque vtinam hæc considerarent principes qui religionis curam nihil ad se pertinere putant, & propositis solis politicis legibus, fieri posse sperant vt iustitia ac proinde pax & tranquillitas inter ciues suos conseruetur: quasi prius exhauriri possint riui quàm fons ipse obstruatur. ¶ *Tradidit*, παρέδωκεν. Sic vsurpatur etiam à Latinis Tradendi verbum, vt à Cicerone libro, De fin. 1. *Plerique* (inquit) *abiecta specie virtutis, tradunt se libidinibus constringendos*, Tradit autem Deus vt iustus iudex. Cedo verò an qui facinorosum tradit carnifici, inuitus tradit, an volens? an carnificis arbitrio ita exponit, vt pœnæ genus certis finibus non circunscribat? cuius denique vi & auctoritate agit carnifex? an non iudicis? Neque tamen quum hæc dico, carnificis opus cum iudicis imperio confundo. Quorsum igitur nonnulli, vt veluti laboranti iustitiæ Dei subueniant, otiosam in Deo permissionem imaginantur? nempe ne Deus videatur malorum author. Id verò absit vt cuiquam bono vel in mentem veniat: sed cauendum est etiam atque etiam ne hæc præposstera modestia in summam arrogãtiam desinat. ¶ Quum enim Scriptura non vereatur vbique Deo dare quod impios excæcet, induret, seducat, tradat in reprobum sensum: præstat certè hæc fateri, & Deo gratias agere quòd nos respexerit, quàm vel pro reprobis litigare, vel nullam in Deo iustitiam agnoscere cuius causa non possit à nobis intelligi: denique modestiæ cuiusdam prætextu, magis ac magis friuolas ac falsas distinctiones comminisci. Hæc igitur curiosis finamus: nobis satis sit mysteria Dei adorare, & illum precari ne nos pro nostris meritis in tentationem inducat, vt loquitur ipse Dei filius. Vide infrà 9. 22.

¶ *Cupiditatibus*, ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις. Vulgata, *In desideria*. Erasmus, *Per cupiditates*. Ego verò puto præpositionem ἐν & εἰς in hoc dicendi genere respondere literæ ל, quam Hebræi tertio casui præponunt. Et desiderij nomen potius πόθον quàm ἐπιθυμίαν declarat. ¶ *Vt fœdarent*, τοῦ ἀτιμάζεσθαι. Ἀτιμάζεσθαι videtur passiuè accipiendum. Vulgata, *Vt contumelijs afficiant*., Erasmus, *Vt ignominia afficerent*.

¶ *Inter se*, ἐν ἑαυτοῖς. Vel, *in sese*. Theophylactus autem perinde interpretatur acsi scriptum sit ὑφ' ἑαυτῶν, id est *à semetipsis*. Vulgata, *In semetipsis*. Erasmus, *Inter se mutuò*.

25 *Vt qui Dei veritatem transmutarint*. οἵτινες μετήλλαξαν. Vulgata & Erasmus, *Qui*. Ego verò illo modo conuertere malui, vt ostenderem ista dici ἀπολογικῶς, & cum proximo versiculo prorsus cohærere. ¶ *Præterito Creatore*, παρὰ τὸν κτίσαντα. Sic porè & eleganter conuertit Hilarius, libro de Trinitate 12. quod quum obseruarit Erasmus, miror eum maluisse interpretari, *Supra eum qui condidit*. Nam qui hoc modo loquitur, videtur confiteri homines Deo quoque cultum aliquem exhibuisse, sed ita vt secundas demum partes tenuerit. Apostolus verò ne hoc quidem hominibus concedit, sed eos potius coarguit quòd totum illum cultum qui vni Deo debebatur, ad res ea-

creatas transtulerunt. Vulgata, *Potius quàm Creatori*: sententia quoque nō ineptè expressa, quanuis à verbis receesserit.

26 *Propterea (inquam)* διὰ τοῦτο. Vel, *Propterea (igitur.)* Nam perspicuitatis causa non ineptè potest aliud adiungi, vt epanalepsis intelligatur, quod quum animaduerteret Origenes tantum abest vt obscura illustret, vt contrà quæ maximè sunt perspicua obscuret.

¶ *Fœdis affectibus*, εἰς πάθη ἀτιμίας. De præpositione εἰς diximus vers. 24. πάθη verò malui generali nomine affectus, quàm angustiore vocabulo, cupiditates, vel obscurè, morbos, vel barbarè, passiones interpretari. Et ἀτιμία videtur hoc loco fœditatem potiùs quàm ignominiam declarare.

27 *Compensationem*, ἀντιμισθίαν. Id est mercedem quæ meritis responderet. Plus enim est ἀντιμισθία quàm μισθός, vt rectè annotauit Erasmus. Errorem autem vocat πλάνης id est aberrationem à recta via, quam natura ipsa commonstrabat: nequis errorem puret vocari ἀμάρτημα, id est, peccatum per imprudentiam commissum.

28 *Non visum est eis*, οὐκ ἐδοκίμασαν. id est οὐκ ἔδοξεν αὐτοῖς. Sic enim τὸ δοκιμάζειν accipitur hoc loco, vt si Gallicè dicas, *Ils n'ont trouué bon.* Id enim demum probamus quod sentimus. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Non probarunt*, nimium obscurè.

¶ *Deum in notitia retinere*, τὸν Θεὸν ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει. Vel, *Deum agnoscẽdo retinere.* Vtrunque enim verum est, & vanis illis speculationibus quæ tum ab humani ingenij futilitate, tum etiam ab arrogantia & improbitate proficiscuntur, Deum quasi ex notitia nostra expelli: & e contrario, quo magis semel cognitus agnoscitur, reuerentia videlicet & puro cultu, eo magis fieri nobis veluti familiarem. Vulgata ἔχειν conuertit Habere, non satis expressè. Erasm. *Vt Deum agnoscerent*, quasi ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει nihil amplius declaret quàm ἐπιγινώσκειν, sicut Latinis Habere in honore idẽ significat atque Honorare. Sed fuit obseruandum discrimen inter γινώσκειν & ἐπιγινώσκειν, hoc saltem in loco. Omnes enim, velint nolint, aliquam habent Dei notitiam, vt paulo antè ostendit Apostolus: sed Deum nulli agnoscunt vt par est, ac proinde omnes sunt iræ Dei obnoxij, nisi qui in Christo iustificati & sanctificati seruantur. ¶ *In mentem*, εἰς νοῦν. Vulg. *Sensum.* i. αἴσθησιν, quæ interpretatio præbuit occasionem Sophistis hæc falsò exponendi de inferioribus animi facultatibus. ¶ *Omnis iudicij expertem*, ἀδόκιμον. Id est insanam ac peruersam: vnde fit vt extincta primùm conscientia, deinde etiam maxima ex parte sublata syntereſi, homines tandem præcipites in omne scelus ferantur: quos ἀπολωλότας vocat Apostolus, Eph. 4. 19, & sæpenumero mortuos in peccatis: in quibus videlicet ne ratio quidem illa naturalis faciat officium. Omnino enim verissimum est Ciceronis illud rectè intellectum, Hominem naturæ obedientem homini nocere non posse. Quod quum ita sit, quanuis nemo repentè pessimus euadat, tamen certissimum est, nullos prorsus homines extare, (si filios Dei excipias Spiritu ipsius sanctificatos) in quibus non cernas manifesta istius insaniæ testimonia. Itaque non satis rectè videtur Erasmus ἀδόκιμον νοῦν interpretari Mentem quæ propter scelera omnibus displiceat. Est enim hæc interpretatio nimium (vt ita dicam) diluta: contrà verò qui Reprobam mentem interpretãtur A Deo rẽiectam, sicut reprobos opponimus electis, videtur (meo quidem iudicio) multò seueriores quàm par sit, Ita enim vel omnes homines inter reprobatos numerare oporteret, vel eos duntaxat excipere quos Dominus maturè sanctificaret: id est antequam præcipites in hæc vitia ruerent. Nam aut hæc Pauli doctrina ad omnes homines sigillatim pertinet, quatenus sunt filij Adam, aut manca est ipsius disputatio hac in parte: quod statui nec debet, nec potest. Neque enim valet hæc consequutio, Nonnulli legem naturæ violant, ij videlicet qui traditi sunt in reprobum sensum, id est reprobati: ergo lege naturæ nemo iustificatur. Sed firmum erit argumentum hoc modo, Nemo legem naturæ implet, imò verò omnes (vt apparet ex flagitiosa ipsorum vita) ita insaniunt vt præcipites in scelera ferantur: ergo necesse est homines aliunde quàm à lege naturæ, id est à seipsis, iustitiam spectare. Nostrum verò non est, certos

fines aut temporum momenta Dei misericordiæ præscribere: & ipsi non modò promissionum formula, sed etiam experientia conuincit, Dominum interdum ex intimis etiam vitiorum gurgitibus electos vocare. Quid igitur? nempe ἀδόκιμον νοῦν hoc non debemus passiua significatione accipere, pro mẽte à Deo extra vllam spem salutis reprobata: sed actiuè potius, pro ea in qua sit vis illa iudicij & rationis sepulta: vt homo illa nõ vtatur, sed quasi sublato boni & mali discrimine, pronus ad peccandum ruat. qua significatione videtur idem vocabulum explicandum, Tit. 1. 16. Itaque vt planius loquens, conscientiarum paci consulerem, malui vti periphrasi quàm cum Vetere interprete & Erasmo *Reprobam mentem* interpretari.

29 *Oppleti*, πεπλησμένους. Vulg. *Repletos*. Retulit enim ab verbum παρέδωκεν.

¶ *Iniustitia*, ἀδικία. Genus est ea omnia quæ postea enumerantur complectens: cui subiicitur κακία, id est malitia, cum in illo vetust. codice, tum in vulg. Latina: & quidem rectius opinor. Est enim hæc etiam vox generalis, ac proinde in Græcis etiam hãc lectionem reposuimus. ¶ *Scortatione*, πορνείᾳ In multis codicibus subiicitur nomen πονηρίας, quod non legitur in illo Claromontano cod. & sanè videri possit pro πορνείᾳ malè annotatum, ex altero libro in ipsum contextum irrepsisse. Vulg. tamen illud quoque legit & nequitiam interpretatur. Syrus verò pro πονηρίᾳ legit πικρίᾳ, *amaritudine*.

¶ *Malignitate*. κακοηθείας. Sic rectius (vt opinor) Vetus interpres quàm Erasm. qui conuertit, *Malis præditi moribus*. Definit enim κακοήθειαν Aristoteles τὸ ὅτι τὸ χεῖρον ὑπολαμβάνειν πάντα, id est, vitium illud quibusdam innatum, quo fit vt omnia in deteriorem partem accipiant. quo nomine à Plutarcho Herodotus acerrimè reprehenditur, inscripto libello περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας.

30 *Obloquutores*, καταλάλους. Vulg. *Detractores*, barbarè. Quis sit autem obloquutor sic pulchrè declarat Basil. ὅρα καὶ ὁ λέγων τι κατὰ πλησίον αὐτὸ τοῦτο διαβάλλει καὶ διασύρει, καταλάλος ἐστὶν ἂν ἀληθῆ ἂν τὰ ψευδῆ λέγῃ. Id est, *Qui quidpiam in aliquem dicit vt hoc ipsum calumnietur aut aliorsum trahat, obloquutor est, etiamsi verum furrit quod dicitur.* ¶ *Dei osores*, θεοστυγεῖς. Vulg. barbarè, *Deo odibiles*, pro *Deo exosos*: quod est ἀπροσήγορον, vt rectè obseruat doctissimus interpres, quòd hic agatur de iis quæ ipsis hominibus insunt, vt fortasse sit in Græco contextu scribendum, θεοστύγεις, non θεοστυγεῖς.

¶ *Gloriosi*, ἀλαζόνας. Vel, vani ostentatores: vt ferè solent errones & circulatores, quòd non possint ita facilè in mendacio deprehẽdi: vt is cui obiectum est, *En Rhodus, en saltus*. Differt igitur hoc vitium à superiore, quòd ἀλαζονεία versetur in fucato mendacio, ὑπερηφανία verò in ambitiosa φαντασία. Hinc Miles gloriosus, Plauti Comœdia.

31 *Fœdifragi*, ἀσυνθέτους, id est pactorum ac conuentorum immemores. Nã τὸ συντίθεσθαι Græcis etiam significat pacisci. Vulg. *Incompositos*, id est, ἀσύντακτους. Rectius doctissimus interpres insociabiles vocat. ¶ *Charitatis expertes*, ἀστόργους. Vulg. *Sine affectione*: quum non omnis affectio sit στοργή. Erasmus longiore circuitu, *Alieni à charitatis affectu*. Intelligit autem Paulus στοργὰς φυσικὰς, vt parentum in liberos, mariti & vxoris, & alias eiusmodi quas Stoici stultè inter vitia numerarunt. Rem autem ita se habere vt ait Apostolus, horrendus ille mos demonstrat, quo fas fuit apud Græcos præsertim infantes recens natos exponere si libuisset, vt ex Tragœdiis & Comœdiis liquet: quam ἀστοργίαν Apostolus fortassis hoc loco propriè notauit. ¶ *Implacabiles*, ἀσπόνδους. Id est (vt rectè expressit Erasmus) fœderis nescij: cuiusmodi vitium vocatur à Græcis μνησικακία, hodie inter aulicorum virtutes numeratum.

32 *Qui Dei iure agnito*, τὸ δικαίωμα τοῦ Θεοῦ ἐπιγνόντες. Vulg. & Erasm. τὸ δικαίωμα τοῦ Θεοῦ vertunt *iustitiam Dei*, δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ: quum iustitia illud declaret quo iustus Deus est, δικαίωμα verò significet ius à Deo ipsi naturæ hominum insitum, quod à philosophis lex naturæ, à Iurisconsultis ius gentium dicitur. Quamuis enim Lex Mosis sit illius plana ac perfecta explanatio: tamen quum Apostolus aduersus omnes homines adhuc differuerit, nõ possunt ista satis commodè de Lege Mosis intelligi. ¶ *Norint*, ἐπιγνόντες. Rectè. Has enim πράξεις siue κρίσεις ciuiles tam altè insculpsit Deus

Deus hominum animis, vt quanuis miserrimè deprauata sit hominis natura, nemo sit tamen nisi prorsus furiosus, qui non tantùm illas nequeat ignorare: sed etiam qui veras & ratas illas non agnoscat. Non satis igitur rectè vetus interpres vertit, *Quum cognouissent:* nec Erasmus, *Quum nouerint.* Amplius enim est quiddam ἐπιγνόντες quàm γνόντες. ¶ (*Nempe ita est*, ὅτι. Sic legunt & Syrus interpres & omnia Græca exemplaria quę nobis contigit inspicere, excepto illo Claromontano. Vetus tamen interpres (quem etiam sequuntur Latini omnes interpretes) legit, *Non intellexerũt quoniã qui talia faciunt*, &c. id est, συνῆκαν ὅτι, vt ille vetustissimus codex habet, οὐκ ἐπίστευσαν ὅτι, &c.

¶ *Non solùm ea faciunt*, οὐ μόνον αὐτὰ ποιοῦσι. Iisdorus in Græcis scholiis annotat nonnullos legere, οὐ μόνον οἱ ποιοῦντες αὐτὰ, ἀλλὰ καὶ οἱ συνευδοκοῦντες τοῖς πράττουσι. Id est (vt etiam vertit Vetus interpres) *Non solùm qui ea faciunt, sed etiam qui consentiunt facientibus.* Et Camerarius similem Græcam scripturam profert, nempe οὐ μόνον οἱ αὐτὰ ποιοῦντες, ἀλλὰ καὶ οἱ συνευδοκοῦντες τοῖς πράττουσι. Atqui præterquam quod in omnibus vetustis codicibus reperitur ea lectio quam sequuti sumus, habit etiam contextus si ita legeris, nisi addas illud οὐ συνῆκαν, id est non intellexerunt, cum Vetere interprete. Deinde multò vberior est sententia quam sumus amplexi. imponit enim Paulus quasi colophonem istorum portentorum enumerationi, addito eo scelere quo nullum est maius, quum videlicet non contenti peccare, aliorum etiam scelera pro virili adiuuant: & quidem aliqua cum voluptate. ¶ *Applaudunt*, συνευδοκοῦσι, vel *Patrocinantur.* Id est συνηγοροῦσι, vt cõrodè (meo quidem iudicio) exponit Theophylactus. Alioqui τὸ συνευδοκεῖν alibi conuertimus cõprobare seu assentiri. Hic verò quiddam amplius videtur significare, quum præsertim Chrysostomus duobus vtatur in illo declarando, nempe τὸ συμπράττειν καὶ ἐπαινεῖν, id est, Consciũm esse in male agẽdo, atque etiã peccantẽ laudare. Quibus etiam Græca scholia adiicit, εἰς τὸ κακὸν παρακαλεῖν. Ad malum prouocare. Denique omnes consensionis species hoc vocabulo declarantur.

IN CAPVT II.

1 *Quapropter* διό. Origenes ista cum cum proximis ita connectit vt prorsus cohæreant: & caput secundum incipit à Scimus verò iudicium Dei, &c. à cuius sententia non abhorret Erasmus. Si modò (inquit) superiore versiculo addatur, εἰ, vt legamus hoc pacto, ὃ μόνον οἱ αὐτὰ ποιοῦσι, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσι. Ego verò non video (etiamsi ita legeris) quomodo nõ hiet tota illa periodus, vt diximus in penultima superioris capitis annotatione. Deinde etiamsi hoc cõcederem ita esse vt vult Erasmus: quis tamẽ nõ videt Origenẽ bis peccare quũ hæc ita cõnectit? Paulum enim aliud hominũ genus aggredi, satis ostẽdit vocabulum κρίνειν, quod significat reprehẽdere ac dãnare: quum antea diserte ostẽderit se aduersus illos agere qui & ipsi malè agunt, & malè agẽtes sua cõsensione iuuãt. ex quo cõsequitur, ab Origene, quum ista cõnectit, diuersa prorsus argumẽta cõiungi. Deinde quod Paulus subiungit, *Scimus verò iudicium Dei esse secũdũ veritatẽ:* quis est tam cæcus qui nõ videat adhiberi vt quod paulo antè præcesserat, confirmaret? Alter ergo hic est error Origenis, quòd cõiunctissima dirimat. Itaque vulgatam distinctionẽ sequi maluimus quã cũ illo aberrare à scopo. Sed si hæc diuersa sunt (dicet aliquis) quorsum vtitur Apostolus particula διό, qua sanè indicat ea quæ dicturus est, à superioribus pendere? Respõdeo nõ cõtraria, sed diuersa hæc esse; nẽpe vt diuersas species in eodem genere coeuntes, ac proinde Paulum vtrique parti argumẽtũ meritò adhibere à communi vtriusque ratione sumptum. Genus est Legem violare, ac proinde iustum nõ esse, sed iræ Dei obnoxium. Ratio generalis est, Nosse eius Dei, quòd videlicet qui hoc vel illud agant digni sunt morte, & nihilominus contra ius Dei facere. Species diuersæ sunt: vna, apertè legem Dei violare, altera, nonnihil habere æquitatis, & malè agentes reprehendere. Aduersus illos egit priore loco Apostolus istos nũc aggreditur: vtrosque autem communi illa ratione confutat, ideóque vtitur particula διό. ¶ *Quisquis (aliam) damnas*, πᾶς ὁ κρίνων. Vulgata *Omnis qui iudicas.* Erasm. *Quisquis es qui iudicas.* Nos Dãnãdi vocabulo vti maluimus: primùm quia κρίνειν

hoc loco accipitur pro Culpare & reprehendere, nec satis rectè à nonnullis restringitur ad iudices vel politicos vel ecclesiasticos: deinde vt seruarem paronomasiam quæ est in verbis Græcis κρίνεις & κατακρίνεις. Sed prudenter hoc quoque considerandum est, non esse propositum Paulo eorum factum reprehendere qui aliorum vitia carpunt: (neque enim hoc ad propositam disputationem facit, éstque, si rectè fiat, in primis laudabile) sed potius ostendere, ne eos quidem qui nõ assentiuntur malè agentibus, idoneam excusationem habere coram Deo, imò aduersus seipsos sententiam ferre,

¶ *Nam hoc ipso, ἐν ᾧ γάρ.* Vulgata, *In quo enim*: quæ interpretatio est nimium angusta: quanuis & Græcis & Latinis quibusdam arrideat. Pertinet enim duntaxat ad eos qui eorundem vitiorum sunt rei: vt siquis impius impium, aut adulter adulterum reprehendat. quod non est perpetuum: quia fieri potest vt furari minimè velit qui furem damnet. Paulus autem in ipso genere paritatem istam, nõ in criminis specie considerat: itaque posse fieri negat vt qui alium reprehendit, idcirco iustus sit coram Deo. Cur enim reprehendit? nempe quia iudicat eum male agere, id est Legem violare: ecquis autem est qui Legem non violet aliqua in parte? Itaque quisquis alios damnat vt Legum transgressores, ipse seipsum eo ipso condemnat quòd alium damnet. In vno codice scriptum erat ἐν ᾧ γὰρ κρίματι, *quo enim iudicio*, & ita citatur hic locus ab Hieronymo, extremo secundo libro in Ezechielem.

¶ *Eadem enim τὰ γὰρ αὐτά.* Non inculcat Apostolus quod in extremo capite superiore dixerat, vt putauit Erasmus. Neque enim idem declarant αὐτὰ & τὰ αὐτά, id est *Ea & eadem*. Verùm cur ita loquitur, quum qui alios reprehendant non semper iisdem vitiis sint obnoxij? Huic obiectioni occurrit Paulus sequẽti versiculo, quem idcirco diximus cum isto prorsus connectendum. ¶ (*Tu*) *qui* (*alios*) *damnas, ὁ κρίνων.* Vulg. *Qui iudicas*, id est, ὁ κρίνεις. Sed vetusti codices emẽdati scriptum habent ΟΥΤΙ.

2 *Scimus verò, οἴδαμεν δέ.* Prudenter Paulus in hac tota disputatione nõ adhibet sententias ex verbo Dei petitas, (dissert enim aduersus omnes homines in genere, inter quos pauci admodum vel de ipso nomine verbum Dei cognouerant) sed potius προλήψεις & communes illas notiones quas Deus in hominis natura ita insculpsit vt Satã eas prorsus delere nunquam potuerit. Cuiusmodi hæc est, Deum longè acutius omnia cernere quàm homines, & iustissimum esse scelerum vindicem. Quò etiam pertinet tritus ille apud Græcos versiculus, Παὶ τ' ἐοφᾶ Θεὸς ἐχθὸς ὄμμα. Hoc autem addit Apostolus, vt verum esse doceat quod affirmarat superiore capite, vers. 18. ¶ *Secundum veritatem, κατ' ἀλήθειαν.* Vel, *ex veritate*, id est ex vera æstimatione, nõ autem ex specie exteriore. Spectat ergo interiores motus Paulus, quos Deus intuetur: & hominum opiniones diuinis iudiciis opponit: quæ vera est ratio homines coarguendi, quãuis aut aliis aut sibipsis iusti videantur. Severus es aliorum reprehensor, rectè quidem, sed mirum est ni iisdem vitiis intus scateas quæ in aliis reprehendis: certè eorundem vitiorum semina in te inesse oportet si homo es: & vt non iisdem sceleribus sis reipsa siue foris contaminatus, tamen alia intus foues nihilo minus execranda coram Deo. Denique etiamsi tibi non sis conscius vllius sceleris, (quod tamẽ fieri iure non potest) quam multa ducis pro virtutibus quæ coram Deo manifesta sunt scelera: & tu quoque, si propius inspiceres, scelera esse confitereris? Socrates in foro disserit de virtute, & religionem interim (id est publicum errorem) colere se cum populo testatur, vt monet quoq. Pythagoras. Cato acerrimus virtutis custos, fœnus iniquissimum exercet, vxorem prostituit, nec dubitat sibi mortem consciscere. Idem de cæteris esto iudicium. Nam in solis regeneratis fit mentis mutatio: Deo nihilominus ad conseruationem humani generis ex eo Ecclesiã suã colligẽte. Itaque Paulus hoc vno verbo vniuersã carnis sanctimoniã ad inferos detrudit, & meritò in istos acrius quàm in alios omnes inuehitur.

4 *Diuitias, τῦ πλούτου.* Sic πλοῦτος solet translatitiè vsurpari à Paulo quoties ingentem alicuius rei vim & copiam vult intelligi: sicut obseruauit. Erasmus, vt

vt infrà, 9.23. & alibi sæpe. Occurrit autem obiectioni, quam erant illi quos coarguerat prolaturi, nempe non tam esse ipsis infensum Deum quàm Apostolus minaretur, nec tantopere damnandum cultum quem suis Diis exhibebant. Florebat enim tunc Romanum imperium, & iis subdita maxima mundi pars. Sic etiam Ieremiæ respondebant Iudæi quanuis durissimè castigati. Ierem. 44.17. & 18. Nec aliud habent in ore frequentius aduersarij nostri. ¶ *Tarditatis ad iram.* μακροθυμίας. Sic vtcunque studui vim huius vocabuli exprimere, Lenitatis enim vox πραότητι respondet, qua de re vide Matth. 18.26. Castellio pessimè vertit Lentitudinem, id est, ἀργησίαν, vitium certè maximũ, & soli Epicuræorum Deo conueniens, quum quis non iracscitur, vbi, quando & prout oportet.

¶ *Ignorans*, ἀγνοῶν. Consentiunt in hac lectione vetusti codices Latini, quanuis vulgò legatur ignoras, ἀγνοεῖς. Sicut etiam habet Syrus interpres, sed præposito ו, pro copulatiua particula.

¶ *Deducit?* ἄγει. Vulg. *Adducit.* quod videtur declarare euentum, quum hîc significetur duntaxat consilium ac voluntas, & ea quidem clementiæ plena. Non dixit autem Apostolus ἦγεν, id est deducebat, sed ἄγει, habens videlicet temporis, tum præsentis rationem, Euangelio videlicet ipsis prophanis tunc demum patefacto, & Iudæis exhibito, quò respicit particula νῦν, infrà 3. 21. Nam absque Christo ista benignitas Dei potuit quidem ad aliquem peccati sensum adducere, & fictitiæ emendationis speciem, non autem ad veram resipiscentiam.

5 *Thesaurum recondis.* θησαυρίζεις. Sic loquitur Nehemias, 13.18. & alludere videtur Paulus ad locum Iobi 36. 13. vbi vsurpatur verbum ponere. Huc spectat etymon Græci vocabuli, τὸ εἰς αὖριον πόνος, id est in crastinum recondere, quo significatur homines, dum cupiditatibus suis quotidie indulgendo existimant se aliquid bonis suis adiicere, tandem pro thesauro inuenturos Dei indignationem.

¶ *In diem*, εἰς ἡμέρα. Sic malo interpretari quàm In die, quia de futuro loquitur. Huc pertinet egregium illud Homeri dictum Iliados θ, quod adscribere libuit, vt intelligamus quàm eruditè disputet Apostolus ex communibus humanæ mentis prænotionibus. Sic igitur Agamennon de Troianorum periurio conquerens, Εἴπερ γάρ τε καὶ αὐτὰρ ὑλύμπιος οὐκ ἐτέλεσσεν, Ἐκ τε καὶ ὀψὲ τελεῖ σφῶν τε μεγάλῳ ἀπέπασαν Σὺν σφῇσι, κεφαλῇσι, γυναιξί τε καὶ τεκέεσσιν. Diem autem iræ non intelligo vltimum illum, quem ex Dei verbo didicimus futurum, quod propositum ab Apostolo, quanuis certo futurum, tamen irrisissent quos vocauit ἄλλωνας, & contra quos præcipuè hic agit Apostolus. Ergo diei nomine declaratur tempus illud in quo Deus in illis sceleratis tarditatem iudicij compensat pœnæ grauitate.

¶ *Iusti iudicij*, δικαιοκρισίας. Vetera exemplaria legunt καὶ δικαιοκρισίας, & Græca etiam scholia & Basilius ἀδικοῦν ὄρῳ ἄ. Mihi tamen magis placet omitti coniunctionem: quo modo Vetus interpres conuertit, & citat Augustinus lib. contra Iulian. 5. cap. 3. & De ciuitate Dei, 1. cap. 8. Cæterùm cui tantum est otij vt mirificas nugas velit cognoscere, cui videlicet Deus in vltimum diem reiecerit vniuersale iudicium, legat quæ Origenes suo more in hunc locum μυστικολογεῖ, aditum patefaciens mortuorum inuocationi, & igni purgatorio, detorto etiam ad sua somnia Apostolico dicto, 1. Timot. 5. 24. quasi eo loco Paulus de supremo illo Dei iudicio differat.

6 *Secundum opera ipsius*, κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ergo (inquiunt Sophistæ) etiam operibus iustificamur coram Deo. Ego verò contra colligo quod diserte aiunt Dauid & noster Apostolus infrà, cap. 3. 20. Ergo ex operibus suis nullus hominum iustificabitur, Ecquis enim adferet hæc opera quibus vitam æternam persolui dicit Apostolus? an homines non regenerati? atqui reuelatur ira Dei aduersus omnes homines, quia omnes peccauerunt. an filij Dei? at ne Abraham quidem habet de quo glorietur coram Deo, vt infrà, cap. 4. 2. ostendemus. Ergo vnus Christus hæc nobis conferet, factus nimirum nobis iustitia & iustificatio, quem quidem sola fide apprehendimus. Quis enim dedit illi prior, & retribuet ei?

Ergo qui huius loci testimonio abutuntur stabiliendæ operum iustitiæ, præterquàm quòd manifestissimè detorquent Pauli verba in contrariam prorsus sententiam, ineptè etiam ac planè sophisticè assumunt τὸ κεκτημένον in argumentando.

7 *Iis quidem qui perstantes*, τοῖς μὲν καθ' ὑπομονήν. Id est, τοῖς μὲν ὑπομένουσιν, vt contentiosos vocat τοὺς ἐξ ἐριθείας, & circuncisos τοὺς ἐν σαρκὶ περιτομῆς: vt etiam explicat Ambrosius, & distinguunt Græca scholia. Erasmus post Origenem coniungit ἔργου ἀγαθοῦ cum ὑπομονῇ, & omnia hæc subiecit participio ζητοῦσιν. Sic enim interpretatur, *Illis quidem qui perseuerantes in opere bono, gloriam & honorem & incorruptionem quærunt, vitam æternam.* quod etiam Syro interpreti placuit. Vulgata verò vertit ad verbum, *Iis quidem qui secundum patientiam boni operis gloriam & honorem & incorruptionem quærunt, vitam æternam:* eadem distinctione seruata, nisi quòd *Boni operis* potest cõstrui cum iis quæ sequuntur.

¶ *Boni operis gloriam*, ἔργου ἀγαθοῦ δόξαν. Id est, gloriam quæ bona opera consequitur. Sic enim mihi quidem videtur multò planior, & magis perspicua esse sententia, quàm si ἔργου ἀγαθοῦ coniungas cum ὑπομονῇ. neque aliam distinctionem norunt Græca scholia, quæ sequuti sumus. Ecce verò iterum insurgunt Sophistæ, & mercedem proponunt operibus debitam Ridiculè. Nam & promissio ipsa legalis est ex gratia: sed nihil debetur quum conditio promissioni adiecta à nemine impleatur, Sed hoc meo quidem iudicio, quod de regeneratorũ iustitia in hũc locum dici consueuit, siue imputata in Christo, siue in ipsis inchoata, etsi verè, tamen non suo loco. Nec enim adhuc de iis egit Apostolus, sed in eo totus est vt omne humanum genus extra Christum condemnet iniustitiæ. Ista igitur per præsuppositionem dicuntur, non quòd tales vllos esse natura dicat Apostolus, sed quòd tales esse oporteret quicunque ex Lege iustitiam quærunt. Cur igitur, inquies, si tales per se nulli sunt quales hic describit Paulus, cur hos, inquam, profert? an vt vnam aliquam ideam proponat? Minimè verò: sed vt hac proposita conditione salutis, omni ex parte quod ad hominis vires ac facultates δύναται, omnes sua ipsorum iustitia spoliatos ad eum adducat, à quo vno, per solam fidem apprehenso, gratis iustificentur: vt ipse disertè concludit infrà, cap. 3. 10. 21, & deinceps. Quid sit autem ὑπομονὴ diximus Luc.8.16.

¶ *Vitam æternam*, ζωὴν αἰώνιον. Scholia Græca istud connectunt cum ζητοῦσι. Ego malo cum ἀποδώσει. Explicat autem Apostolus quinam sint κατὰ ὑπομονήν, ij nimirum qui ad immortalem vitam nullis doloribus aut molestiis fracti perueniunt: quod nemini extra Christũ fide apprehensum contingit, & ne iis quidem qui in Christo sunt, aliter quàm ex mera gratia. Mansit igitur hoc axioma hominibus insculptum de quo sic Hesiodus, τῶν δ' ἀρετὴν ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν Ἀθάνατοι· μακρὸς δὲ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐπ' αὐτὴν, Καὶ τραχὺς τὸ πρῶτον, &c. Sed in eo tamen hallucinantur, quòd neque morbum in ipsa ratione hærentem, neque veras virtutes vllas, neque qua via possint homines illas vtcunque sectari cognouerunt: sicut Paulus vno verbo expositi quum diceret Deum κατ' ἀλήθειαν iudicare. Quæ verò disputat tribus paginis Origenes in hunc locum de fidelium luctis planè sunt ἀπροσδιόνυσα, quum Paulus loquatur ex præsuppositione non concessa.

8 *Rixosis*, τοῖς ἐξ ἐριθείας. Res ipsa indicat hac voce significari rixosos & contentiosos, vt & 2. Corinth. 12. 20. & Galat. 5. 20. & Iacob. 3. 16. ac proinde ab ἔρις, ἔριδος, quod item declarat, non ab ἔρις ἔριδος, quæ lana Latinè dicitur, oriri. Rectè igitur notat Nissenus hoc vocabulum esse noui cuiusdam & insolentis etymi. ¶ *Excandescentia*, θυμός. Id est, ira subitò inflammata, Dei videlicet in peccatorem, non ipsius peccatoris in se, vt putauit Origenes. Solent autem Græci interpretes pro eo quod in Scripturis dicitur חמה [*chimath*] θυμὸν interpretari, צרה [*tsarah*] θλῖψιν id est comprehensionem, pro צר [*bakah*] στενοχωρίαν. id est, angustiam: estque ἀπὸ τοῦ κατέχω, per syllepsin subaudiendum ὀργὴν, quum alioquin dicendum fuisset

fuisset θυμὸν καὶ ὀργὴν quarto casu. Sed & illud annotandum est, Veritatis appellatione non iam prædicationem verbi Dei, sed naturalem notitiam intelligi, vt suprà versu 18. quod quia Origenes & ex veteribus nonnulli non viderunt, totam Pauli disputationem perturbarunt.

9 *Afflictio*, θλῖψις. Plerique connectunt hæc duo cum præcedentibus, quod mihi non probatur. Nouam enim esse arbitror periodum, veteris editionis Latinæ, codicibus omnibus consentientibus: in qua thesis superior ad hypothesin tum Iudæorum tum Græcorum applicatur.

11 *Non est personarum respectus*, οὐκ ἔστι προσωποληψία. Id est, homines non metitur Deus ex genere, vel patria, vt eos amplectatur vel repudiet. Ergo (clamitant præposteri quidam diuinæ iustitiæ patroni) Deus neminem ab æterno exitio destinauit. Mirum certè hominũ acumen, qui quum negare non possint Deum aliquos ab æterno elegisse in semetipso, tamen imaginantur, sic potuisse nonnullos eligi vt nullus repudiaretur. Deinde sciendum est, aliquos ex misericordia vitæ æternæ, & alios ex iusto iudicio morti æternę destinare ab æterno, non esse προσωποληψίαν. Nam & qui seruantur per gratiam digni etãt qui perirent, & præterea non seruantur nisi persoluta in Christo pœna: qui verò damnantur, quam etiam nascendo sint rei, quæ fit illis iniuria, si propter peccata sua pereunt? Quòd si decretum ipsum electionis & reprobationis sectetur, ne hic quidem esse potest προσωποληψία, quia & ordine & temporis æternitate ipsos tum saluti tum damnationi deputatos antecedit. Denique πρόσωπον non declarat ipsos homines, sed externas qualitates, vt genus, dignitatẽ, opes, patriam denique, siue gentem, vt hoc loco. Vide Mat. 22. 14.

12 *Sine lege*, ἀνόμως. id est, ἄνευ νόμου, vt mox explicatur. Alioqui ἀνόμως, dici solet pro παρανόμως. id est, contra Legem.

13 *Iustificabuntur*, δικαιωθήσονται. Id est, iusti pronuntiabuntur apud Dei tribunal. Quid igitur superest (dicet Sophista) quominus operibus tribuas aliquam saltem iustitiæ partem? Respondeo hoc ipsum superesse quod tu nusquam nisi in vno Christo inuenies, id est vt istam iustitiam adferas. Istam si habes profer, & sanè iustus eris ex Lege: sed quum non habeas, (nisi fortè iustior es quam Abraham, & Apostolus ipse (clamans se non esse sibi conscium, nec tamen in hoc iustificatum) aut tibi miser Sophista, cum tuis meritis, bullis & indulgentiis, pereundum est: aut (quod vtinam potius facias) amplectenda tibi iustitia ex fide & gratia, quæ iustitiam absque Lege tibi imputatam stabiliat. Videntur autem versiculi. 13. 14. 15. parenthesi commodè posse includi, ita vt decimus sextus connectatur cum duodecimo: & parẽthesis in duas partes distinguatur. Nam versiculus decimus tertius ad Iudæos pertinet, quos dixerat per Legem condemnandos, ad quorum etiam causam agendam paulatim progreditur Apostolus. Reliqui verò duo, nempe decimusquartus & decimusquintus, confirmãt quod dixerat, perituros sine Lege qui sine Lege peccarunt. Quia inquit vt Legem Mosis non habeant, (cœpit enim Gentes Apostolus cum Iudæis comparare) habent tamẽ aliam Legem in cordibus suis insculptam: quod vel ex eo prodũt quòd & ipsi inter vitia & virtutes (præeunte illa luce) discrimen aliquod constituunt, vt planè sint αὐτονομοθέτης. Hæc est germana huius loci explicatio: quam quum plerique ex veteribus non obseruarint, mirum est quantum à scopo Apostoli aberrarint: dum alij putant hæc accipienda de Gentibus quæ in Christum prædicatum tandem crediderunt: alij naturam intelligunt per fidem in Christum restitutam: alij etiam disputant de iis qui ex gentium numero in Christum venturum crediderunt, vt Melchi edec, & siqui alij tales fuerunt. quæ omnia quàm parum appositè dicantur, res ipsa ostendit. Est enim vniuersalis hæc doctrina, ad omnes omnium ætatum profanos homines pertinens, nec ad commendandas illorum virtutes accommodata, sed hûc potius vt omnis excusatio illis adimatur.

14 *Quæ legem non habet*, τὰ μὴ νόμον ἔχοντα. Hoc non est, simpliciter intelligendum, sed κατά τι, id est Iudæorum

habita ratione, quibus Deus singula Legis capita tradit. ¶ *Quæ Legis sunt faciant*, τὰ τοῦ νόμου ποιῶ. Id est, honesta iubeant, turpia prohibeant: veluti quum de religione præcipiunt, in furta, adulteria, homicidia pœnas statuunt. Nam aliud est id reipsa facere quod Lex præcipit, quàm facere quòd Lex facit, id est, iubere quod Lex iubet, vetare quod vetat: neque hoc à Paulo dictum est de ipsa Legis obseruatione, sed duntaxat de ratione quam profanæ etiam gentes in legibus condendis sunt sequutæ. minimè id quidem quasi plena veræ pietatis aut iustitiæ cognitione natura præditi sint homines, sed quod, velint nolint, aliquem habeant religionis sensum, & aliquod turpis & honesti discrimen, quæ illis condemnandis sufficiunt.

15 *Opus Legis scriptum in cordibus suis*, τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν. Alibi, vt Ierem. 31. v. 33. dicuntur habere Legem cordibus inscriptam, quorum corda Dominus sancto suo Spiritu circuncidit, vt loquitur Moses Deuter. 30. versic. 6. sed hoc loco Paulus de hominibus loquens in genere quales nascuntur, de naturali notitia hoc intelligit, non autem de implendæ Legis facultate, vt rectè notat doctissimus interpres. Itaque opus Legis habere cordi inscriptum significat hoc loco, habere turpis & honesti, iusti & iniusti discrimen, quod est æquitatis omnis, rectarúmq; legum norma, hominis menti insculpta. ¶ *Cogitationibus accusantibus*, τῶν λογισμῶν κατηγορούντων. Non est excusandus Vetus interpres, qui ineptè vertit, Cogitationum accusantium vel defendentium. quum certum sit hæc poni absolutè, nec ista possint satis cohærere cum nomine συνειδήσεως.

16 *In die*, ἐν ἡμέρᾳ. Vel, *In diem*, pro εἰς ἡμέραν, vt suprà, versic. 5. minimè id quidem quasi conscientiæ testimonium in eum vsque diem differatur (sicut existimauit Castellio, qui participia præsentis temporis συμμαρτυρούσης καὶ μεταξὺ λογιζομένων, deprauata prorsus Apostoli sententia, vertit futuro tempore, *Testabitur*, *Accusabunt*, *Defendent*) sed potius quia testimonium illud, ne morte quidem abolitum, in eum vsque diem vigebit. Malui tamen interpretari IN DIE, ita vt hic versiculus cohæreat cum duodecimo, tribus interiectis per parenthesin inclusis: quoniam alioqui quod hic dicitur de die Domini, videretur ad solas Gentes pertinere si cum proximè præcedentibus coniungeretur. ¶ *Ex Euangelio meo*, κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου. Id est, sicut testatur doctrina hæc cuius ego sum præco constitutus. Sic Asaphus Psalm. 78. 1. *Ausculta, populus mi, legem meam.*

17 *Ecce, tu*. Nunc peculiariter differit aduersus Iudæos Legi Mosis confidentes. Itaque optimè conuenit hæc particula, illos Legi ἐπαναπαυομένους, id est, quasi placidè indormientes, excitans, vt apertum ac proximum periculum cernant. Vulgata, *Si autem*, εἰ δέ: quod etiam scriptum inuenimus in tribus codicibus. Sed & Origenes & Ambrosius & Theophylactus ita videntur legisse, sed hiante constructione. Legis autem appellatione intellige Decalogum priore loco, deinde ἱερατικὴν, quam distributionem sequutus Apostolus, seorsim disputat postea de Circuncisione, quæ erat initiatio in vniuersam Legem Ceremonialem.

¶ *Gloriaris*, καυχᾶσαι. Annotant grammatici καυχᾶσαι dici pro καυχᾷ sicut κοιμᾶσαι pro κοιμᾷ. per paragogen. vt Latinè *Dicier* pro *Dici*.

18 *Exploras quæ discrepant*, δοκιμάζεις τὰ διαφέροντα. Gloriamini, inquit, de Deo, id est quòd noueritis Dei voluntatem, & possitis discernere quæ ab illa discrepant, vt qui fitis à pueris instituti in Lege. Est enim seruanda vis verbi κατηχεῖσθαι. Sic Philip. 1. 10. idem dicendi genus explico. Vulg. *Probas vtiliora*: quo modo etiam interpretatur Theophylactus. Nam τὸ διαφέρειν interdum accipitur pro συμφέρειν, id est vtilem esse, vt prolatis exemplis ostendit doctissimus Budæus. Eras. de eo videtur dubitare, ideóque cõuertere maluit, *Probas eximia*, quia τὸ διαφέρειν interdum declarat præstare & antecellere. Lector quam maximè probabit ex his interpretationibus sequatur.

20 *Infantium*, νηπίων. Erasmus, *imperitorum*. *Nam*, inquit, *nemo infantes docet*. Ego verò id fateor: sed quis non videt Apostolum his epithetis repræsentare Iudæorũ ac præsertim Phariſæorũ fastum,

fistum qui cæteros homines non tantùm pro imperitis, sed quasi pro infantibus haberent? Itaque nisi infimum istum imperitiæ gradũ significaris, peribit huius dicti energia. ¶ *Informationem, μόρφωσιν.* Id est rationem instituendi ac formandi alios in cognitione veritatis. Id est effigiem & velut spectabilem vultum in Lege quasi in speculo limpidissimo expressum, quod verum est quòd ad Legem ipsam diuinam attinet. Sed hæc μόρφωσις nostro respectu etsi est in intellectu eorum, quibus illam nosse datum est, tamen eos non informat, nisi voluntati quoq; insculpatur, & re ipsa talẽ homo sese præbeat spectandũ qualis in lege describitur, immo illius deformitatẽ spectandã præbet maiorẽ quàm in eo qui ignorantia peccat, vel quod nõ ita sit eruditus vt oportuit.

24 *Sicut scriptum est, καθὼς γέγραπται.* Appositè prorsus, ne Iudæi ad patres prouocarent, quasi sibi ab Apostolo fieret iniuria.

25 *Nam circumcisio, περιτομὴ μὲν γὰρ.* Vulgata malè omittit particulam causalem. Est enim occupatio, cuius pondus vt intelligatur, sciendum est Ceremonialem legem quæ hoc loco σωτηριολογικὴ per circuncisionem vt illius initiationem intelligitur, fuisse partim Moralis Legis, partim Euangelicarum promissionum σφραγῖδα in oculos incurrentem: nunquam autem absolutè, sed relatè ad hanc vel illam fuisse considerandam. qua in re maximè peccabant Iudæi, vt & hodie Sophistæ in doctrina de opere operato. Sed ne relatè quidem considerata Iudæos commendabat, imò reos peragebat, vt hîc docet Apostolus, eos videlicet qui extra Christum iustitiam in legalium præceptorum obseruatione, præsertim ceremonialium, cõstituebant. Erat igitur illis circuncisio instar solennis obligationis qua Iudæi ad integram Moralis legis præstationẽ adstringebantur, proposita ipsis ob oculos in circuncisionis ritu excisionis pœna, si vel minimum in Legem peccassent, quo respectu nostet Paulus Colos. 2. 14. legem ceremonialem vocat damnationis chirographum: tantùm abest vt carne circuncisum esse illis iustitiam conciliaret. Hæc igitur huius reprehensionis vis est, ex qua intelligitur quis semper fuerit, & nunc sit etiam verus sacramentorum, & totius externi cultus vsus. De circuncisione verò prorsus aliter Apostolum infra loqui, cap. 4. 11. mirum non est, vt qui eam ibi consideret qualis in Abrahamo fuit, nimirum vt Euangelicarum promissionum sigillum. ¶ *Exequaris, τελεῖς.* Ad verbum, *Facias*, ea videlicet quæ lex præcipit Vulg. *Obserues*, τηρῇς.

26 *Si præputium, ἐὰν ἀκροβυστία.* Priore hoc loco præputium accipitur pro præputiato, id est pro ipso incircunciso, metonymicè: (alioquin quid declararet præputium præputij?) posteriore autem loco, non pro ipso incircunciso, sed pro eius statu ac conditione ponitur, id est pro incircuncisum esse, siue pro Gentilismo, vt ita dicam: vt in superiore versiculo, quum diceret circuncisionem versam esse in præputium, id est Iudaismum in Gentilismum. nam certè pro illa pellicula neutro loco videtur satis commodè accipi posse. ¶ *Ius Legis, τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου.* Quid significent δικαιώματα diximus Luc. 1. 6. vbi constitutiones vertimus: hîc verò maluimus ius interpretari, quia in genere hoc vocabulo significatur hoc loco quicquid Lex fieri præcepit: vt apparet ex antithesi, quum opponatur ὁ παραβάτης τοῦ νόμου. id est, *transgressor Legis*, ei qui τὰ δικαιώματα obseruat. Vulgata & Erasmus verterunt Iustificationes: de qua interpretatione dicam infrà 5. 16. ¶ *Pro circumcisione, εἰς περιτομήν.* Id est Circuncisum, seu Ex populo Dei esse. Ideo vtitur verbo λογίζεσθαι, de quo dicemus infra cap. 4. Inde illud Christi de Centurione, Nõ inueni tantam fidem in Israele.

¶ *Reputabitur, λογισθήσεται.* Chrysostomus legit τραπήσεται, Conuertetur, & (nequis suspicetur esse glossema) addit, οὐκ εἶπε, λογισθήσεται, ἀλλὰ τραπήσεται, οὕτω μεμαπκώτερον. Id est, *non dixit Reputabitur, sed Vertetur, quod est expressius.* Est autem istud comparatè intelligẽdum hoc modo, si quis carne incircuncisus sit corde circuncisus, vita videlicet verè religiosus qualis erat ille Centurio Matt. 8. 10. & Cornelius ille Act. 10. 22. an non ille magis fuerit Iudæus existimãdus quàm Iudæus quispiam ab ipso exortu, & circuncisus quidem corpore, corde verò incircuncisum sese ostendens, intellige

verò incircuncisum corpore, non qui circuncisionem aspernaretur, sed qui certis rationibus differret, aut etiam infirmitate. Nam alioqui manente circuncisione vir dici pius non potuit, qui veræ religionis tesseram contemneret.

27 *Quod est ex natura præputium, ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία.* Id est, qui natura & genere est incircuncisus: vt apparet ex antithesi. Sic Gal. 2. 15. ἡμεῖς φύσει Ἰουδαῖοι, nos qui nati sumus Iudæi.

¶ *Si legem seruet, τὸν νόμον τελοῦσα.* Vulgata conuertit, *Legem consummans*, & putat Origenes obseruandam propriam significationem verbi τελεῖν, nempe vt significet aliquid amplius quàm φυλάττειν, & hoc ad externam ceremoniam, illud ad spiritualē obseruationem spectet. Ego verò puto hæc esse synonyma: quod etiam liquet ex superiore versiculo, quum alioqui τελεῖν τὸν νόμον propria significatione de vno tantùm Christo dici possit. Ergo qui ex hoc loco colligunt Legem non esse eiusmodi vt perfectè præstari à nobis non possit, ineptè certè faciunt: primùm, quia (vt modò dixi) τὸ τελεῖν hoc loco opponitur non illi qui perfectè non præstat Legem, id quod nulli nisi vni Christo contigit: sed illi potius qui externa duntaxat ceremonia contentus, de Lege factis obseruanda nihil laboret. Quales erant ij contra quos disputat Apostolus solo externo cultu contenti, id est corpore non corde circuncisi. Deinde istud τὸ τελεῖν qualecunque sit quum ab Apostolo tribuatur circuncisioni cordis, quæ certè non est à natura neque in totum, neque ex parte, sed in solidum θύραθεν aduenit à Spiritu Dei, quis hîc locus libero cuipiam naturali arbitrio relinquitur? postremò etiamsi darem hîc dici, τελεῖν τὸν νόμον de quopiam plenissimè præstante Legem, non tamen consequeretur talem quempiam posse inueniri. Multa enim possunt & quidem non ineptè poni inter disputandum quæ tamen non affirmantur, quasi re ipsa extent. Num enim quispiam rectè collegerit ex Gal. 1. 8. fieri posse vt Angelus quispiam cælestis aliud Euangelium annuntiet? Deinde quis nescit, in disputando multa interdum poni sub conditione quæ tamen non affirmentur? ¶ *Damnabit, κρινεῖ.* Hæc quoque phrasis notanda est, quæ in sacris literis frequentissimè occurrit, qua dicitur aliquis ab eo damnari cuius honesto exemplo possit improbitatis aut vitij alicuius coargui, vt Mat. 12. 41. & 42. ¶ *Per literam & circuncisionem, διὰ γράμματος καὶ περιτομῆς.* Literæ vocabulum Spiritui oppositum solet Paulus peculiari quadam significatione vsurpare. Nam primùm omnium, quia Lex illa quæ Mosis dicitur, tum Dei ipsius digito (vt Scriptura loquitur) inscripta est in tabulis, quod ad Decalogum attinet, tum verò Dei ipsius iussu à Mose literarum monimentis tradita est: optima fuit ratio cur Lex illa diceretur γράμμα per antonomasiam, quod rectius conuerteris Scriptum quàm Literam: & tamen voluimus ex more Literam interpretari. Sed aliquid amplius spectauit Paulus. Nam quia Lex non modò cerimonialis sed etiam moralis, id est decalogus (quem vocant) ad Christum ducebat, qui nobis omni modo factus est iustitia: hunc autem Legis vsum Iudæi partim ignorabant, partim aspernabantur: hinc factum est vt Paulus de Lege loquens, modò ex Iudæorum hypothesi, qui eam à Christo separatam, seorsim & per se consideratam sibi applicabant modò ex vero ipsius vsu & Legislatoris voluntate, vocabula excogitarit isti distinctioni accommodata. Itaque Legem nudam & à Christo separatam γράμμα vocare solet, tanquam mortuum quoddam scriptum, quod ad salutem nihil prosit, carnis nostræ vitio: quia videlicet morbum duntaxat indicare potest in visceribus nostris latentem, sanare verò non item. Quinetiam quia Lex illa, extra Christi Spiritum considerata, peccatum in nobis irritat, vt fiat supra modum peccans, & morti nos dedat, infra 7. 13. ideirco dicit Paulus Literam occidere, & Mosis ministerium vocat ministerium mortis & condemnationis, 2. Corint. 3. 6. & 7. & Legem quoque, peccati virtutem, 1. Corint. 15. vers. 56. quæ quidem de vniuersa Lege Mosis accipienda sunt, quatenus extra Christum consideratur. Huic autem literæ idem Paulus opponit Spiritum, id est, sancti spiritus efficaciam, quæ tum Christi iustitiam, tum etiā legem ipsam in cordibus nostris in-

ſtis inſculpit: qua ratione dicitur Spiritus vinificare quos Lex occidit, & Euangelicum miniſterium, miniſterio Moſis ex illa hypotheſi oppoſitum, dicitur non eſſe Literæ ſed Spiritus 2. Cor. 3. 6. & 8. Interdum autem hæc Literæ & Spiritus antitheſis peculiariter ſpectatur in ceremoniis, vt hoc loco, & alibi ſæpe. Tunc igitur ῥῆμμα vocat Paulus externum ſignum, ab ipſius ſignificatione ſiue à virtute ſeiunctum, quam vocat Spiritum: quoniam externa ceremonia eſt res per ſe mortua & inutilis, ſiue coniungatur veritas, quaſi illius vita. Itaque Circunciſio per Literam ſeu Carnis, eſt pelliculæ abſciſio: circunciſio autem per Spiritum ſiue cordis, eſt ſpiritualis finis illius Ceremoniæ, vera nempe pietas, iuſtitia, cæteræque virtutes quibus verè demum populus Dei à profanis gentibus diſcernitur. Et hæc quidem habui quæ in hunc locum ſemel diſſererem, tum vt hoc dicendi genus pro meo inſtituto explicarem, tum verò vt intelligerent lectores quo ſpiritu ductus Origenes ille, cuius diligentiam nonnulli tantopere commendant, pulcherrimam hanc diſtinctionem literæ occidentis & Spiritus viuificantis profanarit, vt fœdis & impuris ſuis allegoriis Chriſti doctrinam omnium ludibrio exponeret. Taceo plurima tum falſa tum abſurda, quæ in hunc locum diſſerit, veluti quòd aberrans à ſcopo Apoſtoli diſputantis aduerſus iuſtificationem ex lege ceremoniali quærit quæ circunciſio profit ſi Legem ſeruaueris, & circunciſionem definit, Cauere mala, cuſtodire Legem, facere quod rectum eſt: quaſi propoſitum ſit Apoſtolo docere, non ſatis eſſe abſtinere à malo, niſi etiam facias quod bonum eſt. Deinde in aliam partem abreptus, definit eum dici φυλάσσειν id eſt cuſtodire Legem, qui ſecundum Literam viuit: πράσσειν verò id eſt perficere, qui ſecundum Spiritum. quæ quàm abſurdè dicantur, res ipſa oſtendit. Illud verò nónne falſiſſimum eſt quod tam præfractè tuetur, proſelytis ad Eccleſiam accedentibus non fuiſſe impoſitam circunciſionis legem? & quidem impudentiſſimè detorquens quod ſcriptum eſt Exodi 12. verſ. 48. & Ezech. 44. 9. Et illud quantam oſtendit oſcitantiam, quod Iſraelitas illos quos circuncidit Ioſue in Galgal, exiſtimat bis fuiſſe circunciſos, vt duas nobis circunciſiones cordis pro vna conſtitueret? Sed de his plus ſatis. Vnum tamen ſupereſt quod annotem, hunc locum perpetam mihi videri à Caſtellione explicatum, qui ita conuertit. Qui natura præputiatus Legem exequitur, damnabit te qui literam & circunciſionem habens, contra Legem facis. Nam multò vehementius eſt quod dicit Apoſtolus, Iudæos videlicet non modò non iuſtificari circunciſione externa, quum trãſgreſſores eſſent Legis, ſed etiam velut ea ipſa circũciſione, quam profanabant, eos effici nocentiores: veluti ſi hodie dicamus contra Sophiſtas, non modò non conferri gratiam ex opere operato Baptiſmi iis qui ſordes conſcientiæ nõ abluerunt, ſed quotidie magis ac magis ſe polluunt: vt etiam hoc ipſo quòd baptizati ſunt, magis ſint iræ Dei obnoxij ipſorum tamen vitio, non Baptiſmi.

28 *Qui [eſt] in propatulo,* ὁ ἐν τῷ φανερῷ. id eſt, Qui tantum foris Iudæus eſt & externa duntaxat circunciſione, quæ fit manibus. Nec tamen externum ſignum damnat Apoſtolus, ſed ex hypotheſi loquitur, aduerſus eos qui corde incircunciſi externam ceremoniam iactabant. Itaque Circunciſio externa hoc loco conſideratur per ſe & ſeparatim, perinde acſi addita eſſet particula μόνον, quo ſenſu etiam accipiendum eſt quod ait Paulus 1. Corinth. 1. verſ. 17. ſe non eſſe miſſum ad baptizandum, & quod toties repetitur de Leuitici miniſterij inutilitate in epiſtola ad Hebræos. Denique quoquo modò accipias, vera eſt hæc ſententia, non cenſeri coram Deo populum ipſius ex notis externis, ſed ex ſincero ipſius timore. τὸ φανερὸν ergo vocat Apoſtolus quicquid eſt foris conſpicuum, & velut in oculos incurrit, vt tum erat, Iſraelitam eſſe & circunciſum: nunc verò, Baptizatum eſſe, Conciones audire, & quæcunque ſunt eiuſmodi, quæ omnia obire poſſunt etiam hypocritæ, τὸ κρυπτὸν autem appellat pietatem & iuſtitiam, quòd earum radices in corde ſint defixæ, quum alioqui illas etiam patefieri & ſeſe proferre oporteat.

29 *In spiritu, ἐν πνεύματι.* Id est, cuius vis est interior & in animo, siue qua circunciſi sunt affectus. Erasmus, *Quæ spiritu constat*, referēs ad Spiritum sanctum, cuius vnius opus est ista circunciſio ἀχειροποίητος. Mihi verò videtur ἐν πνεύματι additum partim propter antitheſin γράμματος, partim vt explicaret quid vocaret circunciſionem cordis, ſicut etiam iſta ſolent à Moſe & Prophetis vſurpari. ¶ *Non litera, ἐ γράμματι.* Id est, non externa obſeruatione, quæ ſit vacua & inanis, atque adeo quæ corpus duntaxat, non autem animum affecerit. At cur Apoſtolus non addit μόνῳ. *ſolæ?* Nun. enim externum ſignum res eſt inanis? Nequaquam certè. ſed quum hîc agatur de eo quod intus efficitur, non fuit addenda particula excluſiua, quum nulla ſit externorum ſignorum vis niſi nobis fortius admonendis, ne opus Spiritus ſancti in nobis impediatur, ſed vt potius ardētiore fide perficiatur. Itaque inſignis eſt hîc locus refellendo errori, tum operis operati, tum eorum qui ſignis ipſis attribuunt quod eſt vnius Spiritus ſancti, qui eſt αὐτόπιστον ἄγιον, & ipſius ἄθλει, & ipſius effectorum. Etenim ſi quod ad efficacitatem attinet totius Euangelici miniſterij, qui plantat, & qui rigat nihil eſt, multò minus hæc in re aliquid eſt vel ipſum verbum quod prædicatur, vel ſacramentale ſignum quod adminiſtratur, quanuis illorum interuentu Spiritus ſanctus vt inſtrumentis vtatur, ſolus interim intus agens id quò nos externa illa vocant, & quorum nos per ſenſus admonent: vt nō minus peccent qui inſtrumenta vt res inanes aſpernantur, quàm qui plus illis tribuunt, Magi certè potius quàm Chriſtiani, & verè Idololatræ. Itaque vt inter Sabellium & Arrium in aſſerenda perſonarum diſtinctione: inter Neſtorium & Eutychen in hypoſtaticæ vnionis negotio: ſic quum de miniſterio Euangelico & Dei per illud opere, ſiue, vt nonnulli loqui malunt, de verbo externo & interno quæritur, prudenter & circunſpectè inter illarum, quas dixi, veluti Symplegadum ſcopulos eſt nauigandum. Vide Marc.16.20.1 Cor.3.7.& 12.6.

¶ *Cuius [Iudæi] laus, ἧ ἔπαινος.* Fefellit multos interpretes relatiuum Cuius, apud Latinos ambiguum: quod ad Circunciſionem omnes fere retulerunt, ſenſu non ita plano, quum in Græcis nō legamus ἧς, ſed ἧ, vt omnino ſit ad perſonam veri illius Iudæi accommodandum. Oſtendit enim Apoſtolus veri Iſraelitæ notam, ex qua intelligatur cordis circunciſio, Deo potius conſpicua quàm hominibus.

IN CAPVT III.

1 *Quæ eſt præſtantia, τί τὸ περισσὸν?* Hoc vocabulum interdum in vitio poni diximus, quoties videlicet declarat quod prorſus redundat, vt Matth.5.37. Hîc verò declarat præſtantiam aliquam & eminentiam. Vulg. non malè, ſi ſenſum ſpectes, *Quid amplius eſt Iudæo?*

2 *Multa, πολύ.* Erasmus cenſet legendum πολλά, vt reſpōſio referatur ad propinquius: ego verò puto Paulum maluiſſe neutrum genus vſurpare, vt cohæreret cum τὸ περισσὸν, non modò quia eōdem recidit duplex interrogatio, vt liberum illi fuerit cum vtrauis connectere reſpōſionem: ſed etiā quia in poſteriore vſus fuerat duobus fœmineis nominibus, ὠφελεία & περιτομή. quod potuiſſet nonnihil obſcuram reddere reſponſionem ſi fœmineum genus vſurpaſſet. Nos in Latino ſermone non potuimus hoc obſeruare: nec ſanè in eo laborandum eſt, quum plana ſit ſententia, vtrouis modo legas, πολὺ vel πολύ. ¶ *Primariō enim [illud eſt] πρῶτον μὲν γάρ.* Accipio πρῶτον pro primaria quadam ſorte & conditione. Sic enim accipitur πρῶτος Luc.19.47. & Act.25.2. & πρῶτοι Luc 15.22. & πρῶτον 2. Petr.1.20. & 3.3. quanuis in his poſtremis locis per aduerbium Præcipuè aut per In primis conuerti poſſit, vt ſemel atque iterum in hac eadem epiſtola ſumus interpretati. Neque enim neceſſe eſt vt quum præceſſerit πρῶτον, ſequatur δεύτερον aut τρίτον, vt diximus ſupra 1.8. Putauit Erasmus ſignificari ſermonis ordinem: cuius opinio fortaſſis tolerabilis eſſet ſi Paulus duntaxat πρῶτον μὲν dixiſſet, ſed quum ſcriptum ſit μὲν γὰρ ſequente δὲ, quod ἐλλιπὲς omnino accipitur, neceſſe eſt (ni fallor) vt verbum ἐστὶ ſubaudiatur, ita vt nullum ſit ἀνακολουθον, ſed plana ſit oratio, nempe ſi πρῶτον μὲν τῶν ἐξαρέτων accipias, vt nos ſumus interpretati. In hac opinione illud quoque me confirmat quod in vno vetuſto codice ſcriptum

scriptum inuenimus πρῶτον γὰρ ἐπιστεύθησαν, *primùm enim commissa sunt.* Origenes perinde interpretatur acsi scriptum esset ὅτι πρῶτον ἐπιστεύθησαν. Vetus autem interpres legit, vt & Syrus interpres, πρῶτον μὲν ὅτι ἐπιστεύθησαν. Vertit enim, *Primùm quidem quia.* & ita etiam habet scriptum vetustissimus Græcus codex. Seligat lector quod maximè placuerit. ¶ *Credita sunt*, ἐπιστεύθησαν. Sub. αὐτοῖς. Est enim constructio Græca, quam non intelligens Syrus interpres, putauit τὰ λόγια positum recto casu, quum sit quarti casus, & à parte posteriore construatur. Intellige verò sic illis commissa Dei eloquia, non vt alienæ rei depositum, sed vt proprium ipsorum thesaurum quo vterentur & fruerentur: vnde factum vt reliquos populos ante Christi aduentum idem Apostolus ἀθέους vocarit, Ephes. 2.12. Et huc respicit nomen παραθήκης, quo vtitur 1. Timoth. 6.20. ¶ *Eloquia*, τὰ λόγια. Legale fœdus intelligit Paulus, de Euangelio nondũ differens, idque λογίων nomine declarat, vt & Act. 7.38. Stephanus, quoniam Legem Dominus, partim ore suo, partim per Mosen ipsius responsa renuntiantem, tulit. Sic enim prophani quoque scriptores Deorum responsa oratione soluta prodita vocarunt: χρησμοὺς verò quæ carminibus referebantur. Erasmus *oracula* interpretatur, de quo vocabulo diximus Matth. 2.12.

3 *Iosidi fuerunt quidam*, ἠπίστησάν τινες. Vulgata, *si quidam ipsorum non crediderunt.* interiecto relatiuo αὐτῶν, quod etiam per se satis intelligitur. At ego neque Euangelicarum promissionum, neque fidei illis habitæ vel non habitæ mentionem hîc fieri arbitror, sed violatæ duntaxat Legis, & quidem non vno modo. Quosdam enim infidos fuisse, id est apertè à fœdere desciuisse, quorum tamen tantùm abest vt defectio fœdifragum Deum effecerit, vt contrà quanuis ne vnus quidem repertus sit qui fidem Deo datam, de ipsius videlicet lege seruanda, præstiterit, tamen indignis pepercerit, sed ex mera gratia, non ex Legis præstatione, testante istud de seipso Dauide, tanto commendabiliore Dei bonitate, quanto indigniores sunt quorum miseretur. Itaque aliud est, ἄπιστος quod de quibusdã tantùm dicitur, quàm ψεύστης, quod omnibus & singulis sine exceptione tribuitur. ¶ *Fidem Dei*, τὴν πίστιν τοῦ Θεοῦ, Id est fidem à Deo datam. Itaque Fidei nomen hîc propria & omnibus scriptoribus vsitata significatione accipitur, nempe pro dictorum conuentorumque constantia & veritate. ¶ *Inanem reddet*, κατεργήσει. Vulgata, *Euacuabit*, id est, κενώσει. Sic enim legitur in vetustis Latinis codicibus non autem Euacuauit: quanuis sic legat Cyprianus. Est autem hæc permutatio literarum β & υ consonantis, in manuscriptis codicibus frequentissima. Erasmus. *Irritum faciet*, id est ἀκυρώσει. Vide infrà, vers. 31.

4 *Imò esto*, γινέσθω δέ. Id est, μᾶλλον δὲ γινέσθω, vt ipsa sententia docet. Vulgata, *Est autem*, corruptis, vt puto, codicibus, pro, *Esto autem*. Cyp. epist. 55. legit *Est enim*, sed sententiam referens potius quàm verba.

¶ *Vt iustificeris*, ὅπως ἂν δικαιωθῇς Hebraicè למען תצדק [*lemahan titsdak*] id est, vt de iustitia tua constet, vel, Vt secundum te iudicetur: vel potius, Vt tua singularis bonitas ac fides in actis tuis præstandis appareat. Est autem multiplex huius verbi significatio, ideóque semel à nobis explicanda. Nam quia iustificatio non semper consideratur absolutè in eo cui inest iustitia, sed etiam comparatè. & alterius alicuius ratione, quando tum demum incipit iustus esse aliquis quum ipsius iustitia patefit: hinc factum est vt iustificare accipiatur etiam pro Iustitiam vel suam vel alienam declarare, & sese aut alium quempiam iustum censere ac agnoscere, vt Matth. 11. 19. Luc. 7. 29. & 35. Ierem. 10. 29. & 18. 18. Iam verò quia in iudiciis qui insons declaratur, is etiam liberatur, & iudicio eximitur, hinc quoque factum vt iustificare & condemnare opponantur, id est vt Iustificari nihil aliud declaret quàm Absolui. sicut apud Hebræos הרשיע & הצדיק [*hirschiah & hitsdik*] sunt opposita, vt Matth. 12. 37. Act. 13. 38. & 39. infrà, 2. 13. & 8. 34. & vbicunque dicuntur fideles non condemnari. Neque id verò duntaxat in re forensi dicitur, sed in genere, Iustificari à re aliqua

significat ab ea re prorsus liberum & immunem fieri ac declarari, vt infrà, 6. 7. Denique quia Iustitiæ nomine interdum vniuersalis quidam virtutum omnium concentus declaratur, interdum verò virtus illa qua suum cuique reddimus, denique nonnunquam Dei bonitas, in eo præcipuè apparens quòd nobis quantumuis indignis præstet quicquid vltrò pollicitus est: pro varia iustitiæ significatione, variè quoque dicitur iustus aliquis vel fieri vel declarari. Sic dicitur Christus iustificatus Spiritu 1. Timoth. 3.16. id est diuinam illam naturam, quæ in sese est integerrima ac perfectissima, ipsamque adeo integritatem ac perfectionem, hominibus esse patefactam per diuinam illam virtutem in Christo corporaliter habitantem, quæ toties ac præsertim in carnis ipsius resurrectione sese exeruit. Sic Iacobo dicimur ex operibus iustificari, id est iusti declarari, quia is demum iustus est qui iustitiam facit: & contra, operibus neminem iustificari testatur noster Apostolus, id est, iustum censeri & absolui vt integrum & ἀνέγκλητον coram Deo, vt ipse explicat, Col. 1.22. Item, Qui iustus est, debet laborare vt adhuc iustificetur, id est, cui datum est velle ac facere, is quotidie debet donum Dei in semetipso excitare, vt magis ac magis in studio pietatis ac innocentiæ proficiat. Totidem igitur inuenio horum verborum significationes, quas quidem conabimur singulis locis pro virili applicare. ¶ *Quando iudicas, ἐν τῷ κρίνεσθαί σε.* Vulgata, & Erasmus, paulo obscurius, *Quum iudicaris.* Est autem בשפטך [*beschophtecha*] actiuum, vt sit sententia, Deum inueniri iustum ac purum quum sua iudicia exercet, quia nonnisi merentes castigat. Itaque quanuis Deus ab iis quasi in iudicium vocetur qui in ipsius facta curiosius inquirunt, & ita soleant explicari passiuè hæc verba. QVANDO IVDICARIS: tamen quum κρίνεσθαι etiam media significatione accipiatur αἴτιῳ τῷ κρίνειν, actiuè explicanda puto vt Græca Hebræis respondeant. quod etiam videntur postulare quæ mox subiiciuntur, vbi dicitur Deus inferre pœnas, & mundum iudicare. Quæstio autem est an quorundam perfidia possit efficere vt Deus fidem non seruet. Absit verò, inquit Paulus, vt hoc dicamus: imò hoc potius fateamur quod verissimum est, omnes quidem homines mendaces ac perfidos esse, sed Deum nihilominus sibi semper constare: adeo quidem vt hoc ipso quòd electi tam grauiter interdum labantur, ipse summam suam iustitiam ac fidem in primis illustret. Hoc in se agnouit Dauid quum peccati sui magnitudinem considerans, & nihil tamen de peccati sui remissione dubitans, in intima vsque consilia Dei ingressus, animaduertit se idcirco inductum fuisse in grauissimam illam tentationem, non vt perderetur, sed vt aduersus eos omnes qui Dei fidem ac iustitiam in dubium vocarent, Deus manifestum ederet suæ constantiæ ac fidei specimen, seruato eo qui omnium hominum fuisset perfidiosissimus. Hæc est (vt opinor) germana huius loci explicatio, ita vt appositissimè citatum sit hoc testimonium ab Apostolo, & omnia tum præcedentia, tum subsequentia optimè inter se consentiant. Hac itaque ratione למען [*lemaan*] rectè est explicatum per ὅπως, quum finem etiam declaret non ipsis quidem peccatoribus, sed Deo propositum, quum suos ad tempus videtur Satanæ tradidisse. Nam hoc ipsum est omnino quod ait infrà, versu 25, Deo idcirco placuisse nos fide potius in Christum quàm nostris operibus iustificatos seruare, vt Iustitiam suam mundo patefaceret: quoniam (vt quidam rectè & pereleganter scripsit) *Dare non dignis, res magæ digna Dei est.* Cæterùm qui Origenis in tradendis Scripturis dexteritatem volet agnoscere, legat quæ in hunc locum scripsit: & comperiet quæ in torquendis omnibus fuerit eius audacia.

5 *Iniustitia, ἀδικία.* Id est, perfidia cum suis fructibus. Huic opponitur iustitia Dei, id est, fides ac veritas. Cæterùm quod hîc dicitur in istorum persona, hominum videlicet sceleribus commendari iustitiam Dei, prima specie posset verum videri, quum ibi abundet gratia vbi abundauit delictum: sed

sed falso tamen dicitur. Neque enim peccata per se & propriè illustrant Dei gloriam, sed per accidens (vt loquũtur,) ex Dei bonitate videlicet, idque in iis demum quibus remittuntur, qui & ipsi sanctificantur. Itaque in hac obiectione est paralogismus quem vocant accidẽtis. ¶ *Panam?* ὀργήν; Vulgata & Erasmus ad verbum. *Iram*: quod videtur obscurum. Ponitur enim hoc loco (vt & alibi sæpe) ex idiotismo Hebræorum, ira Dei pro iis effectis ex quibus iratus esse Deus intelligitur, vt solet de Deo Scriptura loqui ἀνθρωποπαθῶς. Alludit autẽ fortasse Paulus ad locum Iob. 38. 2. ¶ *Humano more loquor*, κατ' ἄνθρωπον λέγω. id est, Hæc verò ego nõ in persona mea loquor, quasi ita sentiam, sed hunc sermonem humanæ illi sapientiæ tribuo quæ Dei voluntati non subiicitur. Cæterùm ex iis quę scribit Origenes in hũc locum, apparet nonnullos codices pro κατ' ἄνθρωπον λέγω scriptum habuisse κατ' ἀνθρώπους, *aduersus homines*, expũcto verbo λέγω, qui quidem sensus planus est: sed constat apud Paulum frequenter phrasin illam inueniri, & quidem diuersa significatione. Interdũ enim adhibetur vitandæ suspicioni blasphemiæ, vt hoc loco, interdum fugiendæ inuidię causa: veluti quum cogitur Apostolus de suis gestis aliquid dicere, vt mũneris sui auctoritatem asserat, solet præfari se in ea re cogi ex hominum consuetudine loqui, quanuis in diuersum finẽ: vt 1. Corinth. 15. 32. & 2. Cor. 11. 16. & 17. & 21. Nonnunquam verò vtitur hac formula loquendi, quum docendi causa exemplum aliquod ex communi hominum vsu petit, infrà, 6. 19. & 1. Cor. 9. 8. Gal. 3. 15. Item aliquoties quũ hominis doctrinam Dei auctoritati opponit, vt illa isti cedat, vt Gal. 1. 11. Postremò κατ' ἄνθρωπον interdum idem declarat atque κατὰ σάρκα, id est secundum carnem: cui opponitur secundum Spiritum, vt 1. Corinth. 3. 3. & 1. Pet. 4. 6.

6 *Iudex erit*, κρινεῖ. Alludit ad Malach. 2. 17.

7 *Veritas Dei*, ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ. Hebr. אמונת אלהים [*emunath elohim*] id est fides ac constantia, atque adeo veracitas, vt ita dicam. Neque enim hoc loco spectatur hæc veritas in ipsa Dei doctrina, aut declarantur hoc vocabulo veræ illæ ἀποκαλύψεις καὶ κατηχήσεις, quas ita vocauit Apostolus suprà. 1. 18. sed Deo ipsi hæc veritas tribuitur. quod quum non considerarat Origenes, mirũ quàm multa ineptè in hunc locum sit commentatus. Eôdem igitur spectat veritas atque iustitia illa Dei cuius in superiore versiculo facta est mentio. Nisi quis malit ex hac Dei veritate, veluti fonte, exoriri illius iustitiam, aut contrà veritatem ex iustitia: adeo arcto vinculo sunt ista inter se deuincta. Nam Deus & quia summe iustus est ac verax: idcirco fidem quam vltro dedit, vltro conseruat: & quia exhibet quantumuis perfidis quicquid semel pollicitus est, idcirco summè iustum sese ac veracem præstat. Istis autem opponitur hominum iniustitia ac mendaciũ, id est perfidia, simili prorsus ratione æstimanda, vt illis ex diametro opponantur. Sed ψεῦσμα de eo quod quispiã contra fidem fecerit: ψεύδος autem de dicto seu sermone falso videtur intelligi. ¶ *Ego*, κἀγώ. Vulgata & Erasmus, *Et ego*: quæ interpretatio est perobscura. Abundat autem coniunctio καί, sicut ostendimus Iohannis. 8. 25. Loquitur autem in aliena persona Paulus, vt ad explendam sententiam adiiciendum fuerit post εἰ γάρ, per parẽthesin, *quòd si nos*, *dicet aliquis*.

8 *Faciamus*, ὅτι ποιήσωμεν. Puto ὅτι redundare, vt alibi sæpe: neque hîc quicquam subaudio.

9 *Quid igitur? præcellimus?* τί οὖν; προεχόμεθα; Sic distinguunt veteres etiam codices: neque dubito quin hæc sit vera huius loci distinctio. Sicut enim Paulus, vt mederetur offensioni Iudæorum, aliquatenus præposuerat eos Gentibus: sic veritus ne Iudæi hoc nomine superbirent, nunc declarat præstantiam istam non esse in ipsis Iudæis considerandam, sed in Dei benignitate duntaxat: quum nihilominus & Iudæi & Gentiles in eo pares sint, quòd vtrinque sint, in sese, peccatis ac proindè iræ Dei obnoxij, vt vtrinque in Christo exæquentur. Neque dixit Apostolus προέχετε *præcellitis*, sed προεχόμεθα *præcellimus*: tum quia veritas postulat vt ità Iudæus de Iudæis loquatur, tum vt omnem offensionis occasionẽ tollat, quũ sese in eodem gradu collocet. Origenes

autē legit coniunctim τί οὖν προεχόμεθα, i, *in quo igitur præcellimus?* quod nullo modo cohæret: quanuis Græca scholia quandam adferant huius lectionis interpretationem, sed planè detortam ac violentam. ¶ *Nullo modo*, οὐ πάντως. Vulg. *Nequaquam*, μηδαμῶς. Ad verbum, *omnino non.* Transpositа enim est negans particula, ideóque legendum est inserta στιγμῇ, οὐ, πάντως. Nam qui dicit οὐ πάντως, non omnino, aliquid penitus non negat. ¶ *Antè criminati sumus*, προητιασάμεθα. i. πάλαι ἐγκαλοῦμεν, *arguimus*, vt Gr. schol. explicant: neque enim institutam duntaxat sed peractam accusationem declarat. Vulg. *Præcausati*, barbaré. Erasmus, *Antè causis reddꝛtis ostendimus.* qua significatione vix crediderim verbum αἰτιᾶσθαι inueniri. Et certum est vsurpari à Paulo forense verbum, quoniam omnes tum Iudæos tum Græcos velut apud Dei tribunal reos peregerat. ¶ *Sub peccato esse*, ὑφ' ἁμαρτίαν εἶναι. Id est reos peccati, siue sontes esse, id est ἀναιτίους, vt mox dicitur vers. 19.

10 *Non est iustus*, οὐκ ἔστι δίκαιος Hebr. habent אין עושה טוב [*en hoseh tob,*] nō est faciēs bonum: quod mox repetitur: ¶ *Ne vnus quidē*, οὐδὲ εἷς. Vulg. *Quisquam*, τις. Hoc autem non est in Hebræis hoc in loco.

11 *Non est qui intelligat*, οὐκ ἔστιν ὁ συνιῶν. Apostolus nonnulla hîc omittit, sed nulla sensus iniuria.

12 *Inutiles facti sunt*, ἠχρειώθησαν. Hebraicè. נאלחו [*neelachu,*] id est spumæ instar putruerūt: putria verò etiā inutilia sunt. ¶ *Quod bonū est*, χρηστότητα. Heb. טוב (*tob*) Itaque noua est hæc significatio huius vocis, αὐτὶ τῆ χρηστοῦ. ¶ *Vsque ad vnum*, ἕως ἑνός. i. *Ne vnus quidem*, vt habet Hebræa veritas. Itaque intempestiuè loquuntur qui appellatione Vnius intelligūt Chr istum designari: qua in re deceptus etiam est Augustinus. Tāti est momenti ex fontibus ipsis veritatem hautire.

13 *Ad dolum vsi sunt*, ἐδολιοῦσαν. Id est, ἐδόλιωσαν, ex Chalcidica dialecto, vt annotant grammatici, sicut ἤλδοσαν pro ἦλθον, Psal. 77. 2.

16 *Contritio*, Συντριμμα. Intellige actiuè, qua videlicet alios obseruit.

17 *Viam pacis* ὁδὸν εἰρήνης. Heb. דרך שלום (*derech schalom,*) quibus verbis vita pacifica & innocens declaratur.

19 *Lex*, ὁ νόμος. Non tantùm additus articulus, sed ipsa contextus series indicat Legem κατ' ἐξοχὴν vocari tum Mosis tum aliorum Prophetarum scripta, totum denique vetus Testamētum, vt rectè explicant Græca scholia. Occurrit enim tacitæ obiectioni, ne excipiant Iudæi nihil ad se pertinere quæ citarat Apostolus partim ex Psalmis, partim ex Esaia. Fallitur ergo Origenes in eo quòd de lege vniuersali, id est lege naturæ, hæc accipit: nam si ita esset, ecquis poterat inficiari hanc legem ad se spectare? At enim dices, conclusio est vniuersalis, & quod Legi tribuit in sequenti versiculo, ad legem naturæ, non minus pertinet quàm ad Legem Mosis. Respondeo, conclusionem vniuersalem esse, quia non ex hoc vno dicto, sed ex tota disputatione superiore nascitur: deinde quia ex hoc etiam dicto non inepte potest colligi, argumento à comparatis sumpto. Nam si lex Mosis non iustificat, quomodo & quo iure id tribuit legi naturæ? nisi fortassis ista expressior est quàm illa ¶ *Obnoxius fiat*, ὑπόδικος γένηται. Id est, reus esse comperiatur: sicut paulò antè diximus Iustificari interdū accipi pro, iustum comprobari. Neque enim illa testimonia faciunt vt rei simus, sed reos nos esse declarant. Cæterum ὑπόδικον Vetus interpres *subditum* barbarè nec satis expressè conuertit. Subditus enim apud Latinos nihil aliud quàm suppositum, id est summissum, aut clam appositum declarat. Erasmus, *Obnoxium* interpretatur: rectè id quidē, sed tamen ambiguè, propter huius vocabuli homonymiam. Ideo conuerti, *Obnoxius fiat condemnationi:* quia ὑπόδικος in ὑποδίκους non tantùm declarat iudicii quo vel absolui vel damnari possit aliquis, (hac enim significatione ipsi etiam filij Dei sunt ὑπόδικοι, in quibus tamen nulla est comdemnatio) sed κατάκριτον id est condemnationem) declarat, sicut αἰτία in ὑπαίτιος. Nā hoc ipsum est quod alibi testatur Apostolus, nos omnes nasci filios iræ, id est naturā obnoxios esse Dei condemnationi.

20 *Propterea*, διότι. Vulgata & Eras. *Propterea quòd*: quasi ex hac conclusione pēderet quod dixerat, totum mundum videlicet, id est omnes homines, quacun-

quacunque mundi regione sint collocati, iræ Dei esse obnoxios. Ego verò etsi hæc verissima esse confiteor, tamen puto Apostolum contrario potius ordine id de quo hîc agitur ex illo colligere. Quid enim erat Apostolo propositũ? docere nullum hominem alia ratione quàm fide in Christum salutem consequi. Hoc probat ex eo quòd vna fide in Christum iustificemur. Nos autem vna fide iustificari docuit ex præsupposita disiunctiua præpositione, quòd necesse sit nos aut fide aut Lege iustificari. Lege verò nos non iustificari ostendit, ex eo quòd nemo sit hominum cui Deus è cælo non testetur se infestissimum esse. Nam ex ira colligitur iræ causa, id est iniustitia. Cedo verò vnde hęc iniustitia? Ex eo quòd neque Gentes naturę legem obseruant, siue Dei cultum considerem⁹, siue mutua hominum inter se officia: neque Iudæi Mosis Legem de cuius cognitione gloriantur. Hæc in summa Paulus adhuc demonstrauit, simúlque aduersus ea obiter disseruit, quæ vel hi vel illi obiicere poterant. Nunc verò tandem ex eo quòd totum mundum probauit iræ Dei esse obnoxium, concludit quod probandum susceperant, nullum videlicet hominem ex operibus vllius legis iustificari: ac ita demũ, sublata vna parte disiunctiuæ propositionis, alteram ponit, nos videlicet, quũ Lege non iustificemur, vna fide iustificari, ac proinde vna fide seruari, quæ quidem est ex Euangelij auditu. Ita tandem efficitur, Euangelium esse potentiam Dei in salutem omni credenti: in qua quæstione posuimus huius epistolæ statum. Hæc autem diligenter considerata, manifestè indicant, in hoc vers. appellatione Legis sine articulo intelligi omnẽ doctrinam seu scriptam seu non scriptam, quæ aliquid aut iubeat aut interdicat, vt probat argumentorum series, & effectus ille quem Legi tribuit, nempe quòd peccatum retegat: vt planè, vel teste Augustino, hallucinentur fœdissimè qui ad Legis Mosaicæ ceremonias hæc restringunt.

¶ *Ex operibus Legis*, ἐξ ἔργων νόμου. Id est, ex eo quòd præstetur Lex. Neque enim hæc possunt aut debent de operibus Legis simpliciter & absolutè intelligi, quæ vel κατὰ ἀνθρ. quas diximus legem naturæ vocari, vel Lex Mosis, quæ est illarum instauratio, præcipiunt aut vetant: quum ea sint reuera eiusmodi, vt siquis ea præstaret, iustitiam ei fuerint meritò collatura: sed opera Legis vocat eorum præstationem quæ Lex præcipit: siue opera, quatenus à nobis aut præstantur, aut non præstantur, non autem simpliciter quatenus præcipiuntur à Lege. Et Legis nomine non intelligi solas ceremonias, non tantùm ostendit superior disputatio, sed etiam ratio illa quæ subiicitur de agnitione peccati per Legem, sicut prudenter expendit Augustinus lib. De spiritu & litera.

¶ *Nulla caro*, οὐ πᾶσα σάρξ. *Non iustificabitur vlla caro*, vt Matth. 24. 22. Hebr. לא יצדק כל בשר (*lo Iitsdak chol basar*,) id est (vt Vetus interpres & Erasm. conuerterunt) *Non iustificabitur omnis caro*: quæ enuntiatio quum apud Græcos & Latinos sit particularis, apud Hebræos est vniuersalis. Neque enim particula negans cohęret cum nota vniuersali, sed cum verbo: vt si Latinè dicas, *Omnis caro non iustificatur*: pro quo planius dixeris, *Nulla caro iustificatur*. Cæterùm quòd ad vocabulum Carnis attinet, sæpe iam diximus ex Hebræorum idiotismo accipi pro homine: sed particularis est huius nominis emphasis hoc loco, vt omnino seruari debuerit. Sic enim explicatur antithesis hominis (qui nihil est aliud quàm caro per peccatum inquinata) & Dei illius in sese purissimi ac perfectissimi. Liceat ergo hominibus inter homines speciem aliquam Iustitiæ obtinere, sed coram Deo quid aliud quàm se carnem impuram esse fateantur quicunque vsquam sunt homines? Ineptè igitur Origenes hoc dicit ad eos demum pertinere qui in carne sũt, id est qui secundum carnem viuunt; quasi verò Paulus totum humanum genus hic non consideret extra Christum, aut quasi qui secundum Spiritum viuunt, hoc ipso iustificentur coram Deo: ac non potius ideo secundum Spiritum viuant, quòd iam sint gratis per fidem in Christum iustificati. Sed & ipse Paulus sese infrà 7. 14. vocat carnalem, etiam post regenerationem, quanuis altera sui parte esset πνευματικὸς. Ergo carnis appellatione omnis homo intelligi-

tur quatenus homo est. Quid multa? Certè hoc ausim dicere, si hæc sunt Origenis cuius titulum præferunt, hunc hominem fuisse selectum diaboli organum, Apostolicæ doctrinæ funditus euertendæ destinatum.

¶ *Iustificabitur*, δικαιωθήσεται. Varias huius verbi significationes suprà exposuimus vers. 4. itémque quid iustitiæ appellatione intelligatur, illa videlicet virtus vniuersalis ad legis diuinæ & spiritualis normam exacta, quam necesse est in conspectum Dei adferat qui vult æternæ vitæ particeps fieri.

¶ *In conspectu eius*, ἐνώπιον αὐτοῦ. Tacita est antithesis iustitiæ coram hominibus & iustitiæ Dei, seu quæ coram Deo possit subsistere: de qua agitur Col. 1. 22. Itaque hoc loco & aliis similibus Coram Deo non opponitur duntaxat ei quod fictitium est ac simulatum, vt Luc. 1. 6. sed cum quauis hominum etiam sanctissimorum iustitia comparatur: quia iustitiam qua nitimur, vt hæreditatis cælestis participes fiamus, necesse est esse eiusmodi vt & plena sit pro peccatis satisfactio, & perfecta omni ex parte impletio mandatorum; diuinæ denique imaginis plena in humana natura instauratio, vt in nobis Dominus opus suũ agnoscat: quæ omnia in vno Christo nobis per fidem gratis imputantur, vt corã Deo prorsus ἀμώμητοι καὶ ἄμωμοι, ac proinde omnis condemnationis securi compareamus.

¶ *Per legem enim*, διὰ γὰρ νόμου. Non est nouum argumentum, sed totius superioris disputationis summa. Nec enim adhuc aliud docuit, quàm omnes argui peccatores, quòd neque Græci leges in cordibus ipsorum scriptas, neque Iudæi leges à Deo per Mosen traditas præstét: imò illam Dei veritatem in iniustitia detineant. Vtrobique igitur νόμος sine adiecto articulo generaliter accipitur: & de ea notitia hîc agitur, qua peccatũ augetur in nobis, nedum vt tollatur. quæ de re vide infrà ca. 7. 7. ¶ *Agnitio*, ἐπίγνωσις. Vulg. Cognitio, id est γνῶσις. Malè. Nã ex Lege est quoque cognitio iusti & recti. Vtrumque enim monstrat Lex, nempe iustum quod iubet, & iniustum quod prohibet. Deinde nõ scripsit Paulus τῶν ἔργων vel τῶν δικαίων. Nec enim ex sui natura illam æstimat in hac disputatione, sed prout obseruatur aut violatur à nobis. Sẽsus igitur est ex præcedente disputatione nascens, Nõ posse quenquam cẽseri iustum ex Lege, quoniam è contrario probauit tum Græcos tum Iudæos conuinci Legis transgressores.

21 *Nunc verò*, νυνὶ δὲ. Probato non esse iustitiam ex Lege, alteram disiunctiuæ propositionis partem ponit. Sed ita vt simul cõparet Christi exhibitionem & apertam Euangelij prædicationem cum veteris doctrinæ figuris, & Prophetarum prædictionibus: vt mihi quoque videatur alludere Apostolus ad Psalm. 97. 6. ¶ *Absque Lege*, χωρὶς νόμου. Iterum poscit argumenti series vt Legis appellationem, non addito articulo, vniuersaliter intelligamus, sicut Iatim, vbi iustitia Dei dicitur comprobata testimonio τοῦ νόμου, Moses intelligitur: quod rectè annotauit Origenes. Itaque nodus ille facillimus est ad explicãdum quem Augustino placuit nectere lib. De spiritu & litera, cap. 9. quum hũc locum exponeret. Sed illud obseruandum est, non dici ab Apostolo, iustitiam quæ sit sine Lege patefactam esse in Euangelio, sed hanc iustitiam esse patefactam sine Lege: id est, in Euangelio (quod est potentia Dei ad salutem per fidem adipiscendam) patefieri nobis quomodo iustificemur ac proinde seruemur, aliter quàm per Legis obseruationem à nobis præstitam. Nam alioqui non scripsisset Apostolus χωρὶς νόμου δικαιοσύνη, sed ἡ δικαιοσύνη χωρὶς νόμου, sicut dixit Iacobus, ἡ πίστις χωρὶς ἔργων νεκρά ἐστιν, id est, *Fides quæ est sine operibus, est mortua*, non autem χωρὶς ἔργων ἡ πίστις νεκρά ἐστιν, id est, *Fides est mortua sine operibus*, vt illum locum hodie deprauant nostri Sophistæ semipelagiani. Denique illud quoque prætermittendum non est, sicut hoc priore loco Legis nomine sine adiecto articulo intelligitur Lex tum naturalis tum Mosaica (nam alioqui conclusio nõ respõderet præcedentibus à quibus dependet:) ita mox in posteriore huius versiculi membro quum additur articulus, Legis vocabulo, non intelligi seu Moralem seu Ceremonialem legem, sed Mosis & reliquorum Propheta-

rum scripta,

quibus

quibus de Christo & eius munere ac officio testantur. Nam alioqui Lex moralis etsi nos arguens peccati, καὶ συμβουλὴν de remedio cogitare cogit, propriè tamen de Christo non concionatur. ¶ *Iustitia Dei*, δικαιοσύνη Θεοῦ. Vide suprà, 1. 17. Respõdet autem hic versic. à quo inchoat Euangelicæ Iustitiæ confirmationem, ver. 18. cap. 1. vnde cœpit legalis Iustitiæ subuersionem. & his verbis omnino alludit ad locum Ps. 98. 2. ¶ *Manifesta facta est*, πεφανέρωται i. reipsa palàm exhibita, quam suo tempore adfuturam Lex prænuntiauit, moralis videlicet, homines eò reuocans vt ad medicum, & Ceremonialis eam adumbrans, & Prophetæ singula de Christo prædicentes, promulgarunt. ¶ *Legis ac Prophetarum*, τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν. Hunc probationis ordinem postea sequitur Apostolus, primum quidem testimonium petens ex Lege, nempe ex historia Abrahami. Ge. 15. alterum ex Psal. 1, proximè sequenti capite.

22 *Inquam, sí.* Vulgata, & Erasmus ad verbum, *Verò*. Mihi videtur illud melius conuenire epanalepsi, quæ quidem hoc loco adhibetur ab Apostolo, quia in superiore versiculo dixerat quidem nos absque Lege iustificari, sed quodnam illud esset quo iustificamur, nondum expresserat. ¶ *Iesu Christi*, Ἰησοῦ Χριστοῦ. Id est, quæ habetur Christo, vel quæ Christo nititur. Hoc enim addendum fuit nequis existimaret fidē illud esse quod nos iustificat, quum sit duntaxat instrumentum quo Christum iustitiam nostram apprehendimus. ¶ *Et super omnes*, καὶ ἐπὶ πάντας. In duobus exemplaribus manuscriptis comperimus hæc deesse. Mihi tamen videtur hæc repetitio maximam emphasin habere: & certum est veteres hanc quoque particulam legisse: quorum tamen interpretatio arguta potius quàm solida videtur, in eo quòd εἰς πάντας referunt ad Iudæos, ὅτι πάντας ad Gentes. Syrus interpr. vtrunque legit. ¶ *Qui credunt*, τοὺς πιστεύοντας. Vetus Interpres addit εἰς αὐτὸν *in eum*, vt legit etiam Syrus.

23 *Deficiuntur gloria Dei*, ὑστεροῦνται τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Vulgata, *Egent gloria Dei*, id est, Κενται, vel χρείαν ἔχουσι. quæ interpretatio hoc quidem loco sententiam Apostoli eneruat. Erasmus, *Destituuntur gloria Dei*: quod & ipsum nõ est satis expressum. Hoc quidem certum est, ὑστερεῖσθαι propriè de iis dici qui in cursus certamine, deficientibus viribus, relinquuntur à tergo, ita vt ad metam peruenire nõ possint. quod iis optimè cõuenit qui Dei veritate ad iniustitiam abutuntur, id est, omnibus hominibus nõ regeneratis. Ex hoc autem facile est cognoscere, per gloriam Dei nec cognitionem illam Dei quæ nobis patefit in Euangelio, neque gratiam regenerationis, neque gratuitam iustificationem, sed metam potius ipsam ad quam cõtēdimus, id est vitam æternam quę in gloriæ Dei participatione cõsistit, hoc loco intelligi. Ad eam igitur quominus possint peruenire, testatur Apostolus omnes homines eo impediri quòd sint peccato cõtaminati, vt oporteat omnes ad vnum vel à gloria Dei excludi, quod absit: vel aliunde integram illam puritatem ac iustitiam mutuari, quam necesse est adferat quisquis gloriæ Dei particeps esse cupit.

24 *Vt qui iustificentur*, δικαιούμενοι. Vulgata, *Iustificati*. perobscurè. pendet autē hoc participium à verbo ὑστεροῦνται. Græca scholia addunt, præpositionem διὰ, quam si legamus δικαιούμενοι pro δικαιοῦνται positum fuerit Hebræorum more, vt infrà, 5. 11. Erasmus igitur hunc locum rectè expressit, & frustra quæritur ratio supplendi anantapodoti, quod nusquam est. Sed quid hîc valeat Iustificandi verbum, nõ immeritò quæritur, quum nulla possit grauior quæstio exoriri, & ab huius verbi explicatione tota penè pendeat huius controuersiæ decisio: de qua tantùm à nobis dicetur quod ad scopum nostrum pertinet, qui nostræ versionis causas studemus explicare. Dicunt igitur Sophistæ, Nos fide iustificari, sic accipiendum esse, quod credentibus (id est iis qui in genere assentiuntur verbo Dei) inseratur gratia, præeuntibus præparationis operibus data, qua adiuuante & cooperante, bonis nostris operibus condignis seruemur, sicut scriptum est, Si vis ad vitam ingredi, serua mandata. Itaque apud istos, Fide iustificari, non declarat iustum fieri ἐνεργείᾳ, sed δυνάμει, id est gratiam accipere, cuius adiutorio postea nos ipsos iustos reā-

damus.Hæc illorum est doctrina. Sed ij per quos nostra ætate Dominus veluti sepultum Christi beneficium in lucem reuocauit, quum hæc viderent ex diametro pugnare cum Apostoli doctrina & argumentis, verbum IVSTIFICARI, in hac propositione, Iustificamur fide sine operibus, siue gratis, siue sola, (hæc enim omnia idem pollent) explicant ex Hebræorum consuetudine, pro absolui coram Dei tribunali: non quòd iusti simus in nobisipsis, (frustra enim Christus esset mortuus, vt colligit Apostolus Gal. 2.21) sed quia Christi iustitia nobis imputetur gratis per fidem: siue quia Deus nos in Christo ἐχαρίτωσεν, Ephe. 1.6. Cohæret enim cum absolutione à morte per remissionem peccatorum ius æternæ vitæ, per Christi obedientiam quoque qua legem pro nobis impleuit imputatam, adipiscendæ. Huius autem iustificationis consequens est illa innouatio Spiritus, quæ in nobis non per opera coram Deo iustificandis, sed iam antea fide iustificatis, fructus illos iustitiæ profert, de quibus loquens Apostolus, proposito nobis Abrahamo credentium patre, Si Abraham, inquit, ex operibus iustificatus fuit, habet quod glorietur, at non apud Deum. Hanc igitur doctrinam qui non amplectetur, anathema erit. Sed nonnulli obiiciunt, Apostolum ipsum infrà, 5.19, δικαιωθῆναι interpretari δίκαιον καθίσασθαι, id est Iustum constitui, & minimè conuenire Dei naturæ vt iniustos absoluat. Respõdeo, nos fide iustos fieri, sed imputata nobis Christi iustitia, & propterea, quãuis in nobis simus iniusti, tamen vt in Christo verè iustos, absolui, atque adeo remissis peccatis fieri Christi cohæredes. Quod autem attinet ad nouam vitam siue iustitiam, quam nobis inhærentem vocant, ea certè non est causa, sed testis eius iustitiæ cuius imputatione seruamur. quoniam quisquis in Christo per fidem iustificatur, is quoque Christi Spiritu sanctificatur. Sed & illud Satanicum Osiandri dogma fugiẽdum est, qui iustitiam vocat Deum ipsum nos ad iusta facienda impellentem, vt iustificari nihil aliud declaret quàm essentiali Dei iustitia indui: in quo dogmate multi sunt maximi errores. Primùm enim confundit Deum ipsum cum ipsius in nobis effectis, quum eam iustitiam qua iusti sumus, vult esse ipsam iustitiam quæ Deus est. Deinde non aliam quàm essentialem illam Dei iustitiam in Christo considerans, excludit plane Christi obedientiam, & illam totius iustitiæ Legis impletionem, quæ tamen statuitur nostræ salutis materia, infrà, 5.19. & aliis innumerabilibus locis. Denique imputatam iustitiam, qua vna nitimur, non discernens à iustitia in nobis inchoata, & sanctificationem cum iustificatione confundens, totum Christianismum à fundamentis conuellit.

¶ *Gratis, δωρεάν.* Id est ex gratuito dono ac mera liberalitate: ita vt nõ modo antecedẽtia sed etiam cõsequentia fidem opera excludantur, quum de illa iustitia quæritur cuius vnius virtute subsistimus: quod vt planius etiam fieret, adiunxit Apostolus τῇ αὐτοῦ χάριτι. id est ipsius gratia. Quum autem id ei opponatur quod dato pretio acquiritur, & passim in his libris dicamur summo pretio redempti 1.Cor.7.23, & 1.Pet.1,18.19. sciẽdum est nos dici gratis quidem redemptos, siue spectemus gratuitum Dei patris de nobis redimendis decretum, siue ecquid nos de nostro vicissim Deo persoluamus: pretio verò longè pretiosissimo liberatos, habita ratione executionis illius decreti per Christum mediatorem. Quòd autem Christus alibi negatur esse δωρεὰν mortuus, quomodo sit accipiendum dicemus Gal.2.21. Hoc verò vtinam tandem considerent qui vel opera præparatoria, vel fidem subsequentia, in causis iustificationis numerant, vel ceremonialia duntaxat opera à iustificatione excludunt, qui denique nobis blasphemiæ crimen impingunt quòd sola fide iusthficari hominem dicamus.

25 *Placamentum, ἱλαστήριον.* Sic vocatur ἱλασμὸς 1.Ioh. 2.2. Id est propitiatio, sicut etiam dici potest propitiator. Sed voces illæ sunt expressiores, ac præsertim nomen ἱλαστήριον, vt significetur idem esse & sacerdos & victima. Alludit autẽ ad arcã fœderis cuius operculũ sic vocant Græci, Hebræi verò כַּפֹּרֶת (kapporet,) quod etiã videtur innui verbo προέθετο

ſem: quaſi dicas omniũ oculis eſſe nunc expoſitum (rupto videlicet velo,) quod olim per arcam illam fœderis adumbrabatur. ¶ *Per fidem*, διὰ τῆς πίστεως. Hoc non legit Chryſoſtomus. Ambroſius autem videtur legiſſe, ἱλαστήριον πίστως, *propitiatorem fidei*.

¶ *In ſanguine ipſius*, ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι. Poteſt hoc connecti vel cum ἱλαστήριον, vt dicatur Chriſtus Patrem placaſſe ſuo ipſius ſanguine: vel cum πίστως, vt ſignificetur fidem non aliò quàm ad Chriſti ſacrificium ferri. Sanguinis autem nomen ad veterum ſacrificiorum figuram nos reuocat, quarum veritas eſt in Chriſto Ieſu. Quidam codices habent ἐν αἵματι, alij ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ. i. ſuo ipſius ſanguine, eadẽ manente ſententia. Eraſmus, *Interueniente ipſius ſanguine*, periphraſi parum neceſſaria.

¶ *Ad declarationem iuſtitiæ ſuæ*, πρὸς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ, id eſt vt ſe reipſa iuſtũ eſſe oſtẽdat. & quidem ea iuſtitia, quæ Dei naturæ conueniat. Eſt autem valde inſignis hic locus, ex quo verè ἀναιρεῖται πᾶσα ἀνθρωπίνη δόξα & καθ' αὐτὸ omnes religionum formæ, excepta vnica noſtra Chriſtiana, refelluntur, & huius noſtræ deprauatio præcipue redarguitur. Quum enim omnis Religio eò ſpectet, vt homines conciliandæ ſibi numinis gratiæ viam inueniant, per quam expiati non modò pœnam peccatis debitam effugiant, verùm etiam beatitate perpetua, quaſi deuincto ſibi numine potiantur, quam κατὰ ἔννοιαν, ne Epicureiſmus quidem abolere, in hominum conſciẽtia poteſt, omnes in ipſo limine impegerunt, atque adeò naufragium fecerunt. Nam neque ſummè iuſtus Deus fuerit, neque ſummè miſericors, ſi dotalis hominum iuſtiſſimo & ſeueriſſimo ipſius iudicio ſatisfieri poteſt. Verus autem iſtiuſmodi Deus non fuerit, ſed εἴδωλον, id eſt mere falſum delirium, vero Deo ex diametro oppoſitum. Hoc illud eſt igitur quod hîc docet Apoſtolus, Deum in noſtra per vnicum Chriſtum redemptione demonſtrare, ſeſe, verè & ſummè iuſtum, id eſt, & quòd ad ſeueriſſimam peccatorum omnium noſtrorum in ſponſore noſtro διαιτῶντα pœnam expletam, & in eo quòd illum ſponſorem ſola ſumma, ac planè infinita clementia impulſus nobis quantumuis æterna maledictione dignißimis & promiſit, & exhibuit, vt in eo per hanc vnam miſericordiam à peccatis omnibus, in illo quidem ſponſore noſtro omni ſeueritate vindicatis, nobis verò non minùs infinita bonitate non imputatis, pleniſſimè eſſemus abſoluti: immo etiam vt eiuſdem ſummæ obedientia, de qua demum in hoc capite diſſerit Apoſtolus, nobis imputata, fiamus illius ſponſoris noſtri à mortuis propter nos etiam excitati, eiuſdem beatitatis cohæredes. Ex his autem apparet in hoc iuſtificationis ex fide argumento, iuſtitiam Dei in ipſo quaſi ſubiectiuè conſideratam, neque ad ſolum ipſius ſeueriſſimum iudicium quod his Apoſtoli verbis ἱλαστήριον notatur eſſe reſtringendam, neque ad ſolam ita in nos effuſam miſericordiam, in qua rurſum Deus ſeſe fidei ſemel datæ tenaciſſimum, ac proinde iuſtiſſimum probauit accommodari oportere: ſed hæc duo ſimul inſeparabiliter in iuſtitiæ huius appellatione declaranda, eſſe coniungenda: illud quidem, nempe ſeueriſſimũ iudicium his verbis declarante Apoſtolo, ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι, *in ſanguine ipſius*: iſtud verò ſignificante per ἱλαστήριον: & his verbis in ſubſequentis verſiculi fine καὶ δικαιοῦντα τὸν ἐκ πίστεως Ἰησοῦ, *& iuſtificans*, infinitiſſima videlicet miſericordia, *eum qui eſt ex fide Ieſu*.

¶ *Propter diſſimulationem*, διὰ τὴν πάρεσιν. Duo reorum hominum genera diſtinctè ſecundum tempora Paulus, idque prudentiſſimè conſiderat, vnum eorum qui exhibitionem Chriſti anteceſſerunt: alterum eorum, qui aduentum illius in carnem ſequuti ſunt, & ad conſummationem vſque mundi ſequentur. Videri enim poterat, ſi non niſi per ſanguinem Chriſti placatur Deus periiſſe omnes illos, qui ipſius aduentum anteceſſerunt, niſi in alterum non minus abſurdum & impium incurrere maluimus, quaſi videlicet Deus ante exhibitum Chriſtum peccata hominum, vel penitus inulta ſit aſpernatus, vel ſi mediocribus & tem-

porariis pœnis antea fuit contentus, asperior postea factus fuerit. Declarat igitur Paulus ex aduerso Deum semper sese eadem ratione, nempe in Christo, non minus seuerum peccatorum vltorem, quàm summè clementem in propitiationis gratuita imputatione in patribus, qui Mediatoris aduentum præcesserunt, præbuisse, cõtentus istud duabus vocibus, nempe ἱλαστηρίου, & αἵματος indicasse, ita videlicet significans totum illum ceremonialem cultum, in quo Patres Christum ipsum venturum haud secus quàm si iam venisset, & quæcunque pro nobis impleturus erat haud aliter quàm si iam impleta fuissent intuebantur, & vera fide simul apprehendebant. Hoc autem postea Paulus cap. sequente plenissimè exponit, proposito Abrahami, vt credentium omnium Patris exemplo, concedens ei qui superiorem obiectionem in ipsum torqueret, Deum verè & merito visum iri iniustum, nisi iustitiam illam suam erga Patres in eodem Christo ostendisset. Perperam igitur, meo quidem iudicio, Vulgata, & eam interpretationem ego quoque cum cæteris in superioribus editionibus sequutus, πάρεσιν, *Remissionem*, interpretati sumus, quasi scriptum sit ἄφεσιν. Nam hæc duo plurimum inter se differunt, vt mox ostendam: & sanguinis nomen, quo seuerissimum iudicium Dei declaratur, per quod factus est nobis Christus κατάρα, neque remissioni peccatorum, neque Dei ἀνοχῇ, id est tolerantiæ conuenit. Sed & Chrysostomus, vt & Græcus Scholiastes, longius ab Apostoli scopo aberrarunt, istud non de peccatorum remissione, interpretati, sed de eo statu, in quo nascuntur homines, viribus nimirum ad bene agendum remissis, & languefactis. Nam etsi πάρεσις interdum apud medicos pro paralysi, id est neruorum resolutione accipitur, vt & verbum ipsum παρεῖναι: tamen nihil hoc ad id de quo hic agitur: Immo etiam Pelagianum sapit aliquatenus, nequaquam dicente Apostolo, Ephes. 2. 1. & alibi, nos esse natiua illa corruptione debilitatos ad bene agendum, sed verè mortuos, & vsque adeò verè recti spiritualis omnis motus & sensus expertes, vt ne cogitare quidem ex nobis quæ Dei sunt possimus: quod etiam nomine ἀναζωπυρήσεως, id est repetitæ creationis significatur, Christo ipso interprete Ioh. 3. 3. πάρεσις igitur, vt tota mihi quidem videtur ostendere huius sermonis series, à propria & minimè mutanda significatione verbi παρεῖναι petenda est, quod de eo dicitur qui quidpiam sibi obuium & occurrens, (cuiusmodi sunt peccata ipsi quasi vultui Dei exposita) vsque adeò aspernetur, vt ea præteriens ne dignetur quidem intueri, vnde fit vt Grammatici sæpe τὸ παρεῖναι, τὸ παρατρέχειν & πάρεσιν, καὶ παφρόνησιν interpretẽtur. Sic quoq; tropum quendam Grammatici vocant Præteritionem, quũ in dicendo vel leuiter, vel nullo modo prorsus quędã attingunt, vt & apud Iurisc. Præteriti dicuntur, quorum testator nullam habuerit rationem. Quoniam autem non vna est huius nominis significatio, malui dissimulationem interpretari, integro sensu manente, & respiciens ad id quod ait Apostolus hac ipsa de re loquens Act. 17. 30. vtens verbo ὑπεριδὼν. ¶ *Peccatorum quæ anteceſſerunt*, τῶν προγεγονότων ἁμαρτημάτων. Christi videlicet exhibitionem, & quæ ab initio primi hominis lapsu cœperunt, vt rectè præpositionem πρὸ Syrus interpres vertit דמן קדים [*demen kedim*,] id est ab initio. Ostendit enim hic locus, cui opponitur ἐν τῷ νῦν καιρῷ hic agi de tempore aduentum Christi & Euangelij manifestationem consequuto. Itaque etiamsi tam verè dicerentur, quàm falsò dicuntur quæ Nouatiani quondam disputarunt, & à Pontificiis interpolata reponuntur, de peccatis Baptismum consequentibus, ineptissimè tamen hoc loco disceptãtur. ¶ *Deo illa tolerante*, ἐν τῇ ἀνοχῇ τοῦ Θεοῦ. Præpositio ἐν tempus tunc vigens declarat, cui opponitur ἐν τῷ νῦν καιρῷ, quum alioqui Deus nunc quoque nos multis modis tolerare non desinat. Sic autem Apostolus emollire voluit emphasin τῷ πάρεσιν, ac si diceret non sic tamen videri posse Deum penitus dissimulasse, & contempsisse hominum peccata ante Christi aduentum, etiamsi humano iudicio hac de re statuendum esset. Est enim ἀνοχὴ eius non qui nullo modo commouetur offensus, sed qui iustitiæ suæ moderetur, non vt eum à quo offensus est, & cuius est in-

Iudex prorsus impunè abire patiatur, sed expectet aut vt is ad se redeat, aut pœnæ tarditatem grauitate compenset.

26 *Ad demõstrationem iustitiæ suæ,* πρὸς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ. Nulla hîc est ὑπαλλαγὴ, vt videri potest, & ego antea existimaui: sed cohæret istud non cum verbo προέθετο, sed cum fine præcedentis versus. Ostendit enim Apostolus cur, siue quo fine Deus tam diu distulerit Patrum, qui Christum antecesserunt, peccata seueriſſimo suo iudicio in Christo, tot postea seculis exhibito, vlciſci, nempe vt tantò magis hęc ipsius iustitia eluceret, ne vel illi absque nobis, vel nos absq; illis seruati videremur Heb. 11. 40. & 40. quod ne accideret visum est Deo quasi in horum duorum temporũ medio Christũ exhibere mũdo, in quo vno vna & eadẽ ratione & illorum, & nostra peccata seueriſſimè vindicaret, & vtrosq; infinita misericordia absolutos ad æternam vitam introduceret. ¶ *Præsenti tẽpore,* ἐν τῷ νῦν καιρῷ. Series ipsa argumẽti & antitheſis præcedentiũ peccatorum manifestè ostendũt præsens tempus vocari ab Apostolo tẽpus exhibiti Christi, quod quidẽ vniuersum vocari solet tẽpus nouiſſimum & dies Domini, cũ seculis præcedẽtibus comparatum. Itaque ineptus est hîc quoque Origenes quòd præsens tempus opponat futuro seculo. *Quia,* inquit, *præsentis seculi tempore in iustificatione est iustitia Dei, futuri verò in retributione.* Quanuis vera sit alioqui hæc sententia.

¶ *Vt sit ipse iustus,* εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν δίκαιον. Id est, Vt summè verax ac fidelis comperiatur. Nam quum Deus in seſe semper sit fideliſſimus, nobis tamen talis tũ demum esse ac quodammodo fieri incipit quum suam nobis in Christo misericordiam gratis patefacit. Explicat ergo Paulus quod iam bis dixerat, εἰς τὸ ἐνδείξασθαι. Sic Iohann. 7. 39. dicitur nondum tunc extitisse Spiritus Sanct. id est, agnitus fuisse ex donis illis quæ conferebantur credentibus.

¶ *Et iustificans,* καὶ δικαιοῦντα. Id est, Christi imputata iustitia iustum ac irreprehensibilem constituens, vt Coloſſ. 1. 22.

¶ *Qui est ex fide Iesu,* τὸν ἐκ πίστεως Ἰησοῦ. ex eorum numero qui Christum fide sunt amplexi: quibus opponuntur qui ex circuncisione (id est qui ex Lege) salutem expectabant.

27 *Gloriatio?* ἡ καύχησις; Nonnulli Latini codices addunt *Tua,* σου.

¶ *Per quam legem?* διὰ ποίου νόμου; Id est, Per quam doctrinam? eámne quæ nos docet operibus nostris niti vt salutem obtineamus, an per eam potius quæ docet iustitiam nobis per fidem gratis imputari? Notandum est igitur νόμον, id est legem (sicut interdum apud Hebræos תורה [*torah*]) hoc in loco vsurpari in genere pro doctrina quæ aliquid præscribit: qua ratione Euangelium vocat legem fidei, id est, doctrinam quæ salutem proponit sub conditione, SI CREDIDERIS, quam & ipsam conditionem Dominus gratis dat vt implere possimus: opponitúrque hæc doctrina legi operum, id est, omni doctrinæ quæ salutem promittit cum conditione, SI OMNIA FECERIS: quam vnus Christus pro nobis impleuit. Illa igitur (inquit Apostolus) omnem gloriationem tollit: vtpote quæ iustitiam, ac proinde salutem non aequirendam à nobis, sed ab alio nobis quæsitam donet, idque vnum flagitet vt donatam velimus fide recipere, denique efficiat vt velimus: ista verò non item, quum ea à nobis requirat propter quæ salus nobis ex debito reddatur, Et tamen videtur etiam Apostolus de industria μιμητικῶς dixisse Legem fidei pro fide, quòd aduersarij gratiæ perpetuò solerent in ore habere Legis nomen: qua etiam ratione fidem Dominus vocauit opus, Ioha. 6. 29. vt suo loco exposuimus. Maximè verò ad hunc locum pertinet quod Iudæis exprobrat Christus Ioh. 5. 44.

28 *Colligimus,* λογιζόμεθα. Id est, συλλογιζόμεθα, vt rectè explicat Theophylactus, vt etiã accipitur inf. 6. 11. Est enim in his verbis conclusio argumenti sumpti à causa finali, quam vocant: cuius pondus si nossent Sophistæ, nunquam huc deuenissent vt ad iustificationem vellent opera cum fide concurrere. Vulg. & Erasm. *Arbitramur:* recte id quidem, sed tamẽ ambiguè, quia hoc verbũ ple-

runque accipitur pro Opinari, & de re etiam incerta dicitur. quæ significatio repugnat sententiæ Pauli ex diametro. ¶ *Hominem*, ἄνθρωπον. i. homines, quicunque iustificantur, quos in proximo vers. in duo genera distinguit.

29 *Iudæorum Deus*, Ἰουδαίων ὁ Θεός. Ex peculiari Scripturæ more, Deus dicitur eorum esse Deus quos beneuolentia sua complectitur, vt Psalm. 33. 12. Etsi autem Gentes erant in genere alienæ à Dei fœdere, vt scribitur Eph. 2. 12. tamen patebat aditus proselytis, & manifesta sunt testimonia Prophetarum quibus testatus est Deus se non abiecisse Gentes in perpetuum. Sed alio respicit Paulus: pēdet enim hoc argumentum à conclusione superiore, hoc modo, Eo demum modo iustificamur, quo omnis gloria iustificationis nostræ tribuitur vnius Dei gratiæ. At iustificatione ex nostris operibus non tribuitur omnis gloria nostræ iustificationis gratiæ Dei. Ergo iustificatione non ex lege sed ex fide iustificamur. Deinde sequitur hoc argumentum. Sicut vnus est omnium Deus, sic illum ab omnibus glorificari par est. At non glorificatur ritè nisi à Iustificatis. Ergo non tantùm Iudæos sed etiam cæteros populos decet iustificari iustificatione ex fide, non ex lege.

30 *Deus vnus est*, εἷς ὁ Θεός. Articulus indicat ὁ Θεὸς habere rationem subiecti, de quo εἷς prædicetur. Argutè verò admodum Apostolus ex eo quòd vnus est Deus colligit omnium populorum esse Deum oportere, quoniam videlicet alioqui statuendum esset, exceptis Iudæis, cæteros populos nullius Dei imperio subesse: quod si verum esset, vnus ille Iudæorum tantùm Deus, ne Deus quidem esset, quoniam satis intelligitur Deum non esse cuius imperio aliqui non subsint. ¶ *Iustificabit*, δικαιώσει. Nonnulli Latini codices legunt *Iustificat*. ¶ *Circuncisionem*, περιτομήν. Id est circuncisos, sicut incircuncisos vocat præputium, vt annotauimus suprà, 2. 26. ¶ *Per fidem*, διὰ τῆς πίστεως. Differentia illa quam Origenes in hunc locum scribens obseruauit inter ἐκ & διὰ, ita est vana & futilis vt ne ipse quidem eam potuerit huic argumento applicare: quum alioquin sit alicubi obseruanda, sed (vt notat Basilius in libro de Spiritu sancto) certiore cum iudicio. Quàm enim siniſtrè vir ille doctrinam iustificationis gratuitæ explicarit, vel ex eo apparet, quòd quum paulo antè disertè dixisset sola fide nos iustificari: ita vt nec expletum opus requiratur, nec explendum expectetur: nunc à seipso dissentiens, *Siquis*, inquit, *requirat curiosius, quo qui ex fide iustificantur, per quem iustificentur, & rursum quo qui per fidem iustificantur, in quo iustificentur: licet fortasse multa in hoc curiositas videatur, tamen conuenienter dicere possumus quòd qui ex fide iustificantur, initio ex fide sumpto per adimpletionem bonorum operum consummantur, & qui per fidem iustificantur, à bonis operibus exorsi, per fidem summam perfectionem accipiunt.* Quid est verò iustitiam ex operibus etiam fidem præcedentibus stabilire, & Apostoli doctrinæ apertè refragari, si hoc non est?

31 *Legem*, νόμον. Hîc propria significatione ponitur νόμος, sed ita (meo quidem iudicio) vt in genere de omni Lege loquatur: quo modo etiam idem nomen accipiendum est suprà versu 27. & 28. Nam alioqui non esset vniuersalis Pauli doctrina, nisi suppleatur argumento à comparatis sumpto: quod quidem non videtur fuisse prætermissurus Apostolus, nempe, Quandoquidem ex Lege Mosis nō iustificamur, nos nulla alia Lege iustificari: quum nulla sit lex cum Lege Mosis comparanda. Sed hîc rursus obstrepit Origenes, in hoc eodem capite, per iustitiam Dei absque Lege manifestatam intelligens Euangelicas (quas vocat) leges, vt, Nesciat dextra tua quid faciat siniſtra tua. Verùm (obstrepat ille licet cum Sophistis omnibus) nullam aliam iustitiam coram Deo agnoscimus quàm quæ tota in solidum, & quidem per imputationem, à Christo manat, vt omnis gloriatio excludatur: & Christum scimus venisse non vt nouam aliquam legem conderet, vt ij existimant qui legis & Euangelij discrimen non tenent: sed potius vt nos à Legis maledictione liberaret. ¶ *Igitur*, οὖν. Addita est hæc particula quoniam ex præcedente dicto hæc obiectio nascitur. Videri enim poterat Paulus, sublato inter

Gentes

Gentes & Iudæos discrimine, illud etiam quo Iudæi à Gentibus dirimebantur, Legem videlicet, tollere.

¶*Inutilem reddimus*, καταργοῦμεν. Siue, Otiosam & ignauam, omnibúsque viribus destitutam. Hoc enim ἀργὸν vocant Græci quasi ἄεργον, cui opponitur ἐνεργὸς. Rectè verò annotat Nyssenus verbum istud, alioqui Græco sermoni inusitatũ, esse Paulo familiare, vtpote quod vsurpet sæpissimè, tum actiuè tum passiuè, nec facilè apud alium scriptorem inuenias. Annotat autem Origenes Paulum non dixisse, νόμος οὖν καταργεῖται, Lex igitur destruitur: sed νόμον οὖν καταργοῦμεν; Legẽ igitur destruimus? *Nam*, inquit, *Lex quidem destruitur comparatione gloriæ Euangelij: sed Paulus illam non destruit.* At quis tam est imperitus vt nõ videat ista non obiici ipsi Paulo, sed potius illi doctrinæ quam asserebat? Videbatur enim Legem inutilem reddere, quum doceret sine ea iustificari, ac proinde seruari, tum Iudæos tum Græcos: vt hodie quoque gratiæ Dei hostes nobis obiicere non desinunt, bona opera à nobis damnari, quòd iustitiam sine operibus eum Apostolo doceamus.

¶*Stabilimus*, ἱστάνομεν. Id est, firmam & efficacem reddimus, vt opponatur τῇ καταργίᾳ. Ac meritò quidem hoc dicit Apostolus. nam Christi satisfactio quid aliud quàm Legis minas ostendit minimè irritas esse, quum illas luere Christũ oportuerit? Sed & Christi iustitia quid aliud est quã plena Legis præstatio? Sanctificatio denique Christi hominis quò pertinet nisi vt Lex, quæ in nobis propter corruptionẽ nõ poterat vim suam exerere in salutem, sit nobis in Christo efficax? Doctrina igitur ex fide quum non prius nos seruet quàm iustificet, (id est, Christum nobis per imputationem applicet his omnibus virtutibus Legis ornatum) certè iustitiam ex Lege non modò non euertit, sed potius stabilit in nobis. Postremò quum Spiritu Christi induamur per fidem, quo agente incipimus velle & facere quæ Dei sunt, quis non videt hac etiam in parte Legem in nobis, alioquin prorsus inutilem nisi ad nos perdendos, per Euangelium reddi efficacem? Sed & quòd ad ceremonias attinet, non potest dici Christus illas destruxisse, nisi κατὰ τὸ: quatenus videlicet Solis exortu vmbræ disparuerunt. Nam alioquin illas non extinxit, sed quod adumbrabant, hoc reuera exhibuit. Hæc quum Origenes non intellexerit, non mirum est eum ita excurrere vt Paulum nunquam seriò inspexisse videatur, nisi vt eius doctrinã deprauaret. Ipse verò Paulus breui nunc inficiatione contentus, suo postea loco plenius hunc locum pertractat.

IN CAPVT IIII.

1 *Nactum esse*, εὑρηκέναι. Alibi εὑρίσκειν, sæpe dictum est de eo quod casu inuenitur: vnde insperatũ lucrum Græci εὕρημα vocant. Hic verò dicitur de eo quod tuis laboribus quærendo inueneris: quo modo explicatur ab Vlp. in Demosth. orationes. Itaque verbum Inueniendi quo vsus est post Veterem interpretem Erasmus mihi non placuit vsurpare hoc loco: & differentiam illam planè inanem puto quam statuũt grammatici inter Inuenio & Reperio.

¶*Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Id est (vt ipse Apostolus explicat) ex operibus, putà si Abrahamum considerem⁹ in sese vt circunciſum: non autem quatenus iustificatus est per fidem. Hæc enim refero ad verbum εὑρηκέναι. nec aliud declarat κατὰ σάρκα, quàm, quod mox subiicit, ἐξ ἔργων. Vetus autem interpres & Erasmus plerosque ex veteribus sequuti, coniunxerũt cum τὸν πατέρα ἡμῶν per traiectionem, hoc modo, Quid igitur dicemus inuenisse Abrahamum patrem nostrum secundum carnem? Quorum opinionem quominus sequerer, his causis sum adductus. Primùm quia non proposuit sibi Apostolus iustitiæ laudẽ simpliciter adimere Abrahamo, sed κατά τι, id est iustitiæ ex operibus coram Deo: quod omnino fuit in ipso quæstionis limine proponendum. Deinde, cur obsecro addiderit κατὰ σάρκα; nempe (vt post Chrysostomum scripsit Theophylactus) vt Iudæos de carnali cognatione gloriantes à spirituali excluderet. Atqui vt valeret hæc ratio, oportuit (ni fallor) Apostolum potius dicere πατέρα ὑμῶν, patrem vestrum. Itaque nolui in verborum collocatione quicquam immutare.

2 *Nam si Abraham*, εἰ γὰρ Ἀβραάμ. Particula γὰρ per prolepsin adhibetur, vt tali obiectioni respondeatur. Apparet

enim Apostolum superiore versiculo, in ipso huius de Abrahami iustitia tractationis aditu, non tam cõfidentię causa (vt putat Chrysostomus) quàm vt offensionem Iudæorum vitaret, vsum esse tropo quem communicationem vocãt, & quidem adhibita interrogatione, cui nulla responsio subiiciatur. quod nisi animaduertas, vix perspicias quomodo hæc cohæreant. Sit igitur hæc indemnita formula, quam sequutus fuisset Paulus nisi aduersatios maluisset paulatim Christo lucrifacere quàm paradoxis quibusdam deterrere. Abraham pater noster nihil adeptus est secũdum carnem. Hîc iam finge Iudæum perculsum excipere: Quid igitur Paule? túne negas Abrahamum adeptum esse iustitiam? Ego verò, respondet Paulus, hoc non inficior, sed quòd attinet ad eam iustitiam quam tueris, id est ad iustitiam operum, eam dico, vt coram hominibus sit aliquid, tamen coram Deo nihil esse: idque ita esse ostendit Scriptura, quæ quum Abrahamum à iustitia laudaret, disertè dixit, iustum fuisse habitum, non propter insignia opera, quæ tamen in eo multa erant, sed quòd Deo crediderit. Iam verò si Abraham ipse non alia ratione quàm fide potuit iustificari, ne vos quidem aliunde salutem expectetis. ¶ *Ex operibus, ἐξ ἔργων.* Vulg. in nonnullis editionibus addit *Legis*: quæ vox præbuit sophistis occasionem totius disputationis Apostolicæ deprauandæ. Supposità autem esse hanc vocem, quanuis etiam si addatur rectè explicata nihil officiat sententiæ, apparet tum ex Græcorum omnium codicũ & Syræ interpretationis consensu: tum ex plurimis partim manuscriptis, partim veterum editionũ impressis codicibus. ¶ *At non apud Deum, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸν Θεόν. Ergo*, inquit, Origenes, *iustificatus est Abraham ex fide. nam habet gloriam apud Deum.* Obsecro, lector, quid est veritatẽ Dei peruertere, si hoc non est? Totus enim in eo est Apostolus vt doceat, homines, quia gratis prorsus iustificantur, nihil omnino in se habere de quo possint tanquam de suo gloriari: ille verò Abrahamum habere dicit de quo glorietur apud Deum, quia videlicet credidit. Quasi verò & ipsa fides non sit donum Dei prorsus gratuitum, quod & ipse Origenes alibi agnoscit: aut quasi fides illud sit quod nos iustificat, ac non potius instrumentum duntaxat, & quidem gratis nobis datum, quo, tanquam manu quapiam, Christum, iustitiam nostram, apprehendimus. At iste ineptissimus scriptor fidem putat habere gloriam apud Deum, non apud homines: quia (inquit) fides in occulto est, opera autem palàm sunt. Neque interim nego fidelibus adesse de quo abũdè glorientur, sed in Domino, non in sese.

3 *Imputatum est ei, ἐλογίσθη αὐτῷ.* Imputare hoc loco & similibus aliis, significat in solutum accipere, pro quo dicimus *allouer en compte*. Cæterùm Hebræa veritas habet וַיַּחְשְׁבֶהָ לוֹ [*vaiachschebeha lo.*] id est, *& hoc imputauit ei*. ita vt manifestè sit repetendum Dei nomen ἀπὸ τοῦ κυρίου: quod vt planius fieret, Paulus actiuam loquutionem in passiuam conuertit. Tertullianus autem in libello De patientia, conuertit durè admodum, *Et deputatus est (Abrahamus videlicet) ab illo (nempe à Deo) iustitiæ*, quum hîc non agatur de ipsa Abrahami persona imputata, sed de eo quod ipsi à Deo imputatum est, nẽpe de ipsius fide. Cyprianus autem rectius libr. 2. epist. 3. interpretatur, *Et deputatum est ei ad iustitiam*. Cæterùm Paulus quidem actiuam loquutionem passiuè conuertens, prætermittit affixum Hebræum, quod vertere potuit αὐτῷ, ipsam videlicet fidem Abrahami. Sed hoc ipsum postea disertè bis exprimit, nempe vers. 5. & 9. quod omnem calumniandi occasionem præcidit iis qui apud Mosen reperunt non Dei sed Abrahami nomẽ: vt sit hic sensus, Abrahamum Deo credidisse, & hoc ei imputasse ad iustitiam, quòd videlicet tam magnifica promissa ab eo accepisset. Sed planè sunt intolerabiles qui extrinsecus supplent rectum, vt sit oratio perfecta, Credidit Abraham Deo, & *mundus* ob eam causam habuit Abrahamum pro viro probo. Sic frustra fuit ingeniosus Satan in hoc pulchettimo & pretiosissimo testimonio peruertendo. Sed tamen hîc quoque laborauit Origenis ingenium, qui quum neque quid sit gratuita imputatio, neque quid sit fides, neque quid iustitia aut iustificatio, intelligeret perfectam fidem in Abrahamo fuisse somniauit, quæ

metereturad iustitiam reputari: quoniam, inquit, non ei qui ex parte, sed ei qui perfectè credit, fides ad iustitiam reputatur. Ita conatus est Satan per hunc scriptorem fructum huius doctrinæ miseris peccatoribus, id est, omnibus hominibus, eripere: quasi non apertè dixerit Paulus iustitiam Dei exhiberi in Euangelio ex fide in fidem. Sed quidni hoc dicat Origenes, quem etiam non puduit hoc loco idem cæteris virtutibus, vt misericordiæ, mansuetudini, humilitati tribuere, vt & ipsę dicantur ad iustitiam reputari?

¶ *Ad iustitiam, εἰς δικαιοσύνην.* Hic enim est finis & scopus fidei, vt imputatione iustitiæ Christi per eam apprehensi iustificemur. Sed est in his verbis hypallage. Nam propriè dicitur Deus imputare iustitiam per fidem, vt mox loquitur Apostolus versic. 6 & 11. Quid autem intelligatur Iustitiæ vocabulo, exposuimus aduersus Sophistas sup. 1. 17. & 3. 20.

4 *Atqui ei qui operatur, τῷ δὲ ἐργαζομένῳ.* Id est, Ei qui se ex operibus suis aliquid promeritum putat: cui opponitur ὁ μὴ ἐργαζόμενος, qui non operatur, id est qui opus nullum adfert cuius mercedem flagitet, sed gratuita Dei promissione nititur. Ac illud quidem dicitur per concessionem, similitudine ab humanis commerciis ac contractibus sumpta. Nam alioquin quis prior dedit, & retribuetur ei? Hoc verò non considerans Origenes, quanuis meritum ex condigno quod alibi stabiliit, hic euertat: tamen perturbat omnia, dum appellatione Debiti intelligit pœnam peccatis debitam: obiter etiam corrumpens locum ex Iohan. 3. versu 34. Nec multo melius ista in Græcis scholiis explicantur. Quum enim hæc disserat Apostolus vt superioris argumenti consequutionem probet à contrariis, quia fidem imputare pro iustitia, & operum debitam mercedem persoluere, pugnant ex diametro, (iustificatio enim illa, gratiæ est in Christo, ista verò, meriti in nobis) Græci tamen scholiastæ putarunt fidei & operum mercedem inter se comparari, quòd illa multò amplius præmium habeat. Ita fit vt non modò aberrent à scopo, sed etiam fidei merito arrogent quod vnius est Christi, & gratiâ Dei funditus euertant. ¶ *Sed [est] ex debito, ἀλλὰ κατὰ τὸ ὀφείλημα*, vel *soluitur.*] Ellipticam enim esse orationem ex eo liquet manifestè, quòd si verbum λογίζεσθαι applicandum esset vtrique mẽbro, tunc sanè non scripsisset ὁ μισθὸς δ λογίζεται κατὰ χάριν, ἀλλὰ &c. id est, *merces nõ imputatur per gratiã, sed*, &c. sed ὁ μισθὸς λογίζεται ὐ κατὰ χάριν, id est, *merces imputatur non ex gratia sed ex debito.* Itaque duplex est oppositio in hoc argumento: vna inter mercedem gratuitam, & mercedem operi debitam: vnde etiã constat illos sophisticè agere qui ex mercedis appellatione Meritum illud suum extruunt: altera inter gratuitam acceptationem, & debiti persolutionẽ: vt talis sit Pauli syllogismus, Ei qui iustitiam suis operibus meretur iustitiæ merces non imputatur gratis, sed debita persoluitur. Atqui Abrahamo non dicitur persoluta iustitiæ merces vt debita, sed credenti gratis imputata, Ergo Abrahamus non est meritus suis operibus iustitiam.

5 *Qui iustificat impium, τὸν δικαιοῦντα τὸν ἀσεβῆ.* Id est, qui eum qui in sese est impius, censet iustum in Christo. Nam (vt alibi dixi) nullos pro iustis approbat Deus nisi quos prius verè ac summè non in ipsis sed in Christo suo, seu imputata Christi iustitia, iustificarit: qua ratione optimè conciliatur hic locus cum eo quod scriptum est Prouerb. 17. vers. 15. Quum autem vtatur Paulus nomine ἀσεβοῦς, quod per se asperrimum est, propositis etiam Abrahami & Danidis exemplis, satis declarat sese hic respicere non hominum, sed Dei tribunal, idque extra gratuitam in Christo iustitiam: quo respectu impius censeatur, quum de vera coram Deo iustitia quæritur, quisquis vel in minimo Legis apice comperitur Legis violatę reus. ¶ *Ad iustitiam, εἰς δικαιοσύνην.* Constáter in Latinis ferè omnibus codicibus additur, *Secundũ propositum gratiæ Dei, κατὰ πρόθεσιν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ.* quod maximè conuenit, vt fit expressa antithesis: & respõdet iis quæ dixit Apostolus sup. 3. 25.

7 *Quorum remissa sunt iniquitates, ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι.* Distinctio quam hoc loco tradit Origenes inter ἀνομίαν & ἁμαρτίαν, non admodum firma est, neque satis apposita. Quum hæc doctrina ad quasuis transgressiones per-

tineat. Ideo 1. Iohan. 3. 4. ἀμαρτία dicitur esse ἀνομία, id est quicquid Legi Mosis, atque adeo in genere Legi Dei aduersatur. Libuit autem hoc etiam loco subiicere Origenis verba, ex quibus intelligatur iuréne an iniuria toties eum (vt Apostolicæ doctrinæ corruptorem) reprehendam. *Vide*, inquit, *si fortè potest iste ordo in anima vna eadémque intelligi: vt quia initium est conuersionis animæ, mala relinquere, pro hoc iniquitatum remissionem mereatur accipere: quum autem cœperit bona facere, veluti singula quæque quæ præcesserant mala, bonis recentibus obtegens, & abundantiorem numerum bonorum introducens quàm prius fuerat malorum, tegere peccata dicatur: vbi verò iam ad perfectum venerit, ita vt omnis de eo malitiæ radix penitus amputetur, eousque vt nullum in ea vestigium posit inuenirì nequitiæ, vbi iam perfectæ beatitudinis summa promittatur, tum nullum posit Dominus imputare peccatum.* Hæc verò si vera sunt, cur non pronuntiauit Dauid beatum illum esse qui peccata sua obtegat: & quid iam supereſt quominus falsi dãnetur Apostolus, qui in sententiã prorsus cõtrariam hunc locum citarit, nempe vt beatos nos esse ostenderet non ex meritorum mercede, sed ex gratuita peccatorum remissione: ex eo (inquam) quòd Deus peccata nostra obtegat, & peceatores gratis iustificet? Denique quid est ex professo peruertere Dauidis & Pauli sententiam, si hoc non est?

9 *Ista igitur beatitatis prædicatio,* ὁ μακαρισμὸς οὗτος. Id est, Istud igitur Dauidis dictum quo beatos illos esse pronuntiat. Hoc enim declarat Græcis verbum μακαρίζειν. Vulgata, *Beatitudo*, id est μακαριότης. Erasmus, *Beatificatio*, paulò rectius. Hinc autem aggreditur Paulus probare alterã partem quæstionis propositæ vltimo superioris capitis versiculo: hanc videlicet iustificationem ex fide, non tantùm ad Iudæos, sed etiam ad Gentes pertinere. ¶ *In circuncisionem [solùm,]* ἐπὶ τὴν περιτομήν. Particula καί, quæ mox sequitur, omnino ostẽdit subaudiendum esse μόνον, id est, solùm vel tantùm: quod Vetus etiam interpres rectè suppleuit. de qua ellipsi diximus suprà, 2. 28. Itaque nescio quid in mentem venerit Castellioni quum totum hunc locum sic interpretaretur, *Hæc igitur beatitudo in circuncisionem ne cadit, an potius in præputium?* Nam ἐπί non potest significare μέλλον nisi admodum violenta interpretatione, & poscit argumenti series aliam interpretationem. Sed & verbum πίπτει, id est cadit, quod explendæ sententiæ deerat, ex Theophylacto suppleuimus: pro quo nonnulli Vulgatæ editionis Latini codices scriptum habent, *Manet*, pro *Manet*, vt acute coniicit Erasmus. Est autem hoc quoque notandum, iam tertiò circuncisionem accipi pro circuncisis, præputium verò pro incircuncisis. Denique vt lectoribus gratificet, paucis subiiciam huius disputationis membra, quæ non minus argutè quã sanctè & eruditè à Paulo tractantur. Ex hoc vnius Abrahami exemplo cõstituit Apostolus vniuersalem conclusionẽ elicere. Id verò vt sese iure facere ostendat, primùm omnium admonet in ipso quæstionis limine, Abrahamum à se proponi, non simpliciter tanquam vnũ ex fidelium numero, sed vt Ecclesiæ patrem, vt meritò à parte ad filios argumentetur: quod postea explicabit. Nunc igitur postquam probauit patrem ex vna fide iustificatum per imputationem gratuitam, idem vult postea in filiis statuere: & hos quidem duorum generum esse in primis ostendit: vnos videlicet incircuncisos, alteros circuncisos, ne Iudæi ostreperent. Deinde vtrosque ait ex fide esse æstimandos: ita videlicet vt nec incircuncisi desinant filij esse Abrahami, quia incircuncisi sunt, si modò fidem habuerint: nec circuncisi, etiamsi secundum carnem nati fuerint Abrahamo & circũcisi, idcirco tamen sint illius filij, nisi & ipsi crediderint. Ac prius quidem illud (id est duplices esse Abrahami filios) sic probat, vt quia de circuncisis non ambigebatur, hanc partem non attingat: de incircuncisis verò sic respondeat, Abraham incircuncisus iustificatus est ante circuncisionem: ergo præputium non est alienum à fœdere Dei & iustificatione. Posterius verò sic colligit, Abraham iustificatus est in præputio per fidem: ergo & incircuncisi per fidem possunt iustificari. Et postea, Abraham fuit quidem circuncisus, sed id demum quum iam iustificatus esset per fidem: ergo iustificatio circuncisorum non pendet à circuncisione, sed à fide.

At enim

At enim, quæret Iudæus, si Abraham erat ante circuncisionem iustificatus, cur circuncisionis Legem accepit? Vt (inquit Paulus) circuncisio iustitiam fidei obsignaret, tum in ipso Abrahamo, tum in ipsius posteritate. Itaque filij Abrahæ eritis si ipsius vestigia sequuti, non à circuncisione & Lege salutem expectaueritis, sed habueritis in vobis illud ipsum cui obsignando data est circuncisio. Hîc verò duæ exoriũtur quæstiones: vna, An sicut Abraham circuncisus est, sic etiam circuncidi fideles ex Gentibus oporteat: altera, Si hoc verum est quod de Abrahamo dicitur, cur igitur Iudæi octauo die circuncidantur, quo tempore per ætatem non modò non intelligere, sed ne credere quidem possint? Sed quum hæc ad Apostoli scopum non pertineant, meritò reliquit intacta. Hæc est (meo quidem iudicio) legitima huius loci explicatio. Neque enim nunc in eo versatur Paulus vt doceat Iudæos non iustificari per circuncisionem: (quum hanc quæstionem suo loco pertractarit suprà, capite 2.) sed in eo potius vt omnes tum Iudæos tum Græcos, ex fœdere cum Abrahamo communi patre inito, doceat fide iustificandos. Diuersa autem sunt circuncisione non iustificari, & fide iustificari.

11 *Signum circuncisionis, σημεῖον περιτομῆς.* Id est circuncisionem, quæ signum est: vt sacramentum Baptismi dicimus pro Baptismo qui est sacramentum. Nam σημεῖον hoc loco, quum alioquin latius pateat, nihil aliud declarat quàm Sacramentum. Itaque ratio huius appellationis (meo quidem iudicio) vniuersalis est, vt non minus aliis Sacramentis quàm circuncisioni possit applicari: nisi quòd circuncisio fuit initiationis tessera, & notam habuit in ipsa carne insculptam: hęc autem communis ratio Sacramentorum est, quòd sint externa signa eius pacti quod Dominus nobiscum & cum posteritate nostra iniit. Sed peculiari tamen ratione hoc conuenit Abrahamo, cui vni dictum est, In te benedicentur omnes gentes. Itaq; sibi & posteris, id est omnibus omnium Gentium fidelibus, solus Abraham hoc signum circuncisionis accepit: reliqui verò sibi duntaxat, & suo peculiari semini. Quod nisi consideres, vix intelligas cur addiderit Paulus εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πατέρα, vt esset pater: & tamen hoc est totius applicationis exempli στοιχεῖον, cohærès potius (vt ego quidem existimo) cum verbo κλῆρος propinquiore, quàm cum verbo κληρονόμος per traiectionem, vel cum participio χρεμένης, quod subauditur post τῆς articulum. Cæterùm in duobus codicib. scriptum inuenimus, καὶ σημεῖον κλῆρος περιτομὴν, & pro signo accepit circuncisionem: vt manifestum sit explicanda hæc esse per appositionem quam vocant.

¶ *Sigillum, σφραγῖδα.* Quid magnificentius dici de vllo Sacramento possit? Itaque qui veteris fœderis Sacramenta à nostris re ipsa distingunt, nunquam videntur Christi officium quàm latè pateat cognouisse. Vocarat Paulus circuncisionem σημεῖον, quod ad externam ceremoniam attinet: nunc illius signi substantiam & effectum explicat, id est, quorsum adhibeatur, nempe iustitiæ fidei, qua in ipsius Christi possessionem mittimur, non simpliciter significandæ, sed vna etiam obsignandæ, quatenus videlicet Spiritus sanctus reipsa id intus præstat quod externa ceremonia, prædicationi Verbi coniuncta, oculis repræsentat. Hanc interpretationem siquis cum iis contulerit quæ non Origenes modò, sed nonnulli etiam ex patribus alioquin pietate & eruditione clarissimi in hunc locum scripserunt: comperiet profectò quantam veritatis lucem Dominus in nos omnium hominum maximè indignos, nostra memoria effuderit. Cæterùm Signaculi nomen, quod Vetus interpres & Erasmus vsurpant, libens refugi, partim quòd non sit admodum vsitatum, partim quòd non satis videatur illam vim obsignationis declarare. *Omnium credentium in præputio, πάντων τῶν πιστευόντων δι' ἀκροβυστίας. ἢ πάντων τῶν ὄντων ἐν ἀκροβυστίᾳ, καὶ πιστευόντων*, vt rectè explicant Græca scholia. Nã omnino hoc poscit sententia vt διὰ pro ἐν accipiatur, quomodo etiam explico 1. Tim. 2. 15. Heb. 7. 9. Vulgata, *Omnium credentium per præputium* quam interpretationem miror Erasmum intactam reliquisse, quum nullus inde sensus elici posset. Est autem huius argumenti, ab

e) tempore ducti quo iustificatus fuit Abrahamus adhuc incircunciſus, cõclu-
sio ſeu applicatio bimembris, reſpondens ei quod poſuerat ſuperiore capite verſ.30.& reſumpſit hoc capite. ver. 10. nempe primùm ad Iudæos, deinde ad Gentes. *Imputata etiam ipſis iuſtitia* εἰς τὸ λογισθῆναι καὶ αὐτοῖς τὴν δικαιοσύνην εἰς τὸ pro ἐπὶ τοῖς. Declaratur enim qua ratione dici poſſit Abrahamus Pater omnium cuiuſuis gentis credentium, nempe non generatione carnis, ſed imputatione iuſtitiæ promiſſæ. quam promiſſionẽ mox probat eſſe ex fide, ac proinde nõ ex lege. vnde cõſequitur ſummam eſſe inter hæc duo *ex fide* & *ex operibus* repugnantiam. Syrus autẽ & Vulg. pro δικαιοσύνην, legerunt εἰς δικαίωσιν, *ad iuſtitiam*, quã lectionem ſi ſequamur, repetendum erit fidei nom en ἐπὶ τῇ πίστει.

12 *Et pater circunciſionis*, καὶ πατέρα περιτομῆς. i. Pater circũciſorum: vt etiam mox, Eſſe ex circunciſione, declarat eſſe ex circũciſis. ¶ *Is [videlicet] qui non ſolùm ſunt ex circunciſione*, τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον. Sic legimus in omnib. codibus. Ita etiã legit Chryſoſtomus, & Græca quoque ſcholia diſertè interpretantur, vt & ipſa ſententia flagitat. Nam quemadmodum de incircunciſis loquens, non ſimpliciter dixerat, omnium illorum eſſe patrem Abrahamum, ſed eorum demũ qui crederent: eãdem diſtinctionem in Iudæis quoque meritò ſeruauit: quia (vt antè dixi) non eſt ſimpliciter propoſitũ Apoſtolo docere. Abrahamum patrem eſſe tum incircunciſorum, tum circunciſorum, ſed etiam in primis qua ratione ſit vtrorumque pater: qui eſt ipſius ſcopus. Nam filium eſſe Abrahami corã Deo, & fide iuſtificatum eſſe, cohærent. Non rectè igitur Vetus interpres cõuertit *Non iis tantùm qui ſunt ex circunciſione* i. οὐ μόνον τοῖς ἐκ περιτομῆς: quãuis eiuſmodi traiectiones interdum apud Hebræos inueniantur: & ne longiùs abeamus ſic vſurpatur infrà, v.16. & 23. Ab Eraſ. autem in eo vno diſſentio quòd τοὺς ἐκ περιτομῆς interpretatur, eos qui genus ducunt ex circũciſis, quum generaliter (vt opinor) eſſe ex circũciſione dicatur ab Apoſtolo, pro eſſe ex circunciſorum numero. ¶ *Sed qui etiam incedunt*, ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσι. Planiùs quidem erit oratio ſi vel articulum τοῖς expungas, vel legas ἀλλὰ τοῖς καὶ στοιχοῦσι. Et fortaſſis permutata eſt horum verb. collocatio ab iis qui in priore membro putarũt eſſe traiectionẽ. Sed vtut ſit, plana eſt Apoſtoli ſententia, diſtinguentis Iudæos infideles à fidelibus. Nam (vt obiter hoc quoque dicam) incedere veſtigiis fidei Abrahæ, non de fidei fructibus, (de his enim nõdum diſſerit Apoſtolus) ſed de fide ipſa accipiendum eſt: nec aliud declarat quàm credere, ſicut & Abraham credidit.

13 *Per legem*, διὰ νόμου. Hoc eſt, Per præſtita aliqua opera, aut addita implendæ Legis conditione. Legem autem ſine articulo vocat aut legem ipſam naturæ, non Moſis, quæ nondum data erat, vel etiam Legem Moſis: vt hoc idem argumentum tractatur Gal. 3. ii. Supplendum eſt autem neceſſariò verbum ad conſtructionem explendam. Quid ſi igitur ſuppleas δίδοται, Data eſt nam hoc innuunt Græca ſcholia. Sed hac ratione non fuerat dicendum τὸ κληρονόμον εἶναι, vt hæres eſſet, ſed τὸ κληρονόμον ἔσεσθαι, *hæredem fore*, vt expoſuit Eraſmus: idque perperam, ni fallor. Neque enim diſputat Paulus an Deus præcedentibus Abrahæ operibus adductus fuerit ad dandam ipſi promiſſionem, ſed qua ratione ſit promiſſionis particeps factus Abraham, an quia fide eam apprehendit, an verò quia Legem impleuit. Itaque verbum Ceſſit aut Euenit potius eſt ſupplendum. ¶ *Aut* id eſt, καὶ, ϛ, vt etiam habet Syrus interpres. Vide Matth. 12.37. ¶ *Vt hæres eſſet mundi*, τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι κόσμου. Id eſt, Dominus: & quidem paternitatis iure, omnium orbis populorum: vt mox explicatur ver. 16.17. quod certè nõ carnali ſed ſpirituali demum ratione fieri poteſt. Nam & veteribus Latinis, teſte Feſto, Hæredis nomine dominus intelligebatur. Eſt autem in his verbis στοιχεῖον ſuperioris cõcluſionis, aliquin non valitura exempli Abrahami applicatione, neque ad circunciſos, neque ad incircunciſos, niſi oſtenderetur duo: nempe Deum fœdus iſtud nõ cum vnico Abrahamo ſed cum hæredibus quoque ipſius pepigiſſe, & poſterorum nomine quoſuis illi fœderi inſtar Abrahami credituros intelligi. Coniungit igitur Paulus promiſſiones à Deo factas Abr-

Abrahamo velut in vnum corpus, & quum omnes credentes siue incircuncisos siue circuncisos, docuisset vers. 11. & 12. esse filios Abrahæ, meritò sanè Abrahamum vocat mundi hæredem, mundi appellatione omnes nationes intelligens, & in eo ipso sequutus Domini vestigia. nam quum dixisset Dominus Abrahamo se fore Deum ipsius & seminis eius postea exposuit quid seminis appellatione intelligeret, nimirum omnes terræ nationes, quum fore diceret vt illas omnes in eo gratia sua dignaretur. Hæc est omnino germana ac maximè accõmodata huius loci explicatio, quam & ipse Apostolus postea explicat versu 17. declarãs ipsius nominis Abrahami etymon. Nam mihi quidem videtur nõ posse satis appositè ad institutũ Apostoli, aut satis genuina interpretatione per mũdum intelligi regio Chanaan: quanuis terræ Chanaan possessionem non negem fuisse huius spiritualis promissionis pignus & tesseram, & saum hic quoque cuiuis iudicium (sicut par est) integrum & illibatum relinquã. Est autem (vt ad rem redeam) peculiaris quidam Hebraismus in his verbis annotandus, qui sententiam mirè illustrat. Neque enim hæredis nomen propriè hic accipitur: sed quia Hebræis נחלה [nachalah] i. hæreditas, dicitur quicquid alicui gratias cedit in possessionem, ac nominatim quidem filij dicuntur hæreditas quæ patri à Deo datur, Psal. 127. 3. ideo hæredem esse mundi, declarat totum mundum habere pro filiis, & hac ratione quasi vniuerso mundo potiri. Sic dicitur Christus totius mũdi hæres constitutus, in quo videlicet & ipsemet pater Abraham cum toto mundo adoptatus benedicitur, Heb. 1. 2. Sic dicimur Dei hæredes correlatiuè, infrà. 8. 17. quia Dei sumus hæreditas cum Christo: quum alioquin Græcis & Latinis, alicuius esse heredẽ, declaret, in alicuius bona post mortẽ succedere. Postremò, notãda est ratio cur Paulus addiderit τῷ σπέρματι αὐτοῦ, vel semini, id est, posteris eius. Quid enim Abrahami semini eius facta est promissio, fore vt possideat mundum? Nempe id non potest nisi perabsurdè dici, quum potius appellatione mundi ipsum semen significetur. Est igitur hoc intelligendum ex mutua patris & filiorum relatione. Quum enim diceret Deus Abrahamum fore patrem multitudini Gentium, simul pollicetur multitudinis Gentium, fore vt Abrahamum habeat pro patre: quod vtrinque est singulare beneficium, ex fœderis formula, *Ero Deus tuus & seminis tui.* Itaque Paulus quum id agat vt doceat filios Abrahæ ex vna fide æstimandos, siue circuncisi sint, siue incircuncisi: meritò expressit promissionem pertinere non ad Abrahamum solàm, sed etiam ad ipsius semen: quanuis in ipsa promissionis formula explicanda id tantùm expresserit quod ad patrem spectat, alterum videlicet lectori cogitandum relinquens, ex natura eorum quæ inter se comparantur. Plena enim hæc fuisset oratio, οὐ γὰρ διὰ νόμου ἡ ἐπαγγελία τῷ Ἀβραὰμ, τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι τοῦ κόσμου· ἢ τῷ σπέρματι αὐτοῦ, τὸ κατὰ τὸν Ἀβραὰμ κληρονομεῖσθαι τὸν κόσμον ἀλλὰ, *Non enim per Legem promissio* [cessit] *Abrahamo, vt esset hæres ipse mundi: vel eius semini vt fieret Abrahami hæreditas.* &c.

14 *Si* ἐκ *qui ex Lege* [*sunt*,] εἰ γὰρ ἐκ νόμου. i. Si ij demum sunt hæredes qui Legẽ impleuerint: siue, si ad hoc vt aliquis censeatur in hæreditate Abrahã, requiratur Legis impletio, inanis est fides ac promissio id est frustra promissioni creditur, & frustra fit promissio. Nam tantum abest vt hanc conditionem aliquis præstare possit, vt contrà (sicut antè primis tribus capitibus penè integris est demonstratũ, & ostẽdet plenissimè c. 7. Lex nihil aliud quàm peccata hominũ coarguat, ipsorũ quidẽ vitio non Legis. Itaque ex Lege esse non idem declarat atque circuncisum esse, & Legi Mosis initiatum, quemadmodum paulo pòst accipitur versu 16. sed idem valet atque εἶναι ἐξ ἔργων Galat. 3. 10. ex operibus esse, id est, operibus suis, seu Legis impletione, niti.

15 *Lex iram efficit*, ὁ νόμος ὀργὴν κατεργάζεται. Vulg. & Eras. *Lex iram operatur.* Ego verò existimo Apostolũ potius vsurpasse compositum κατεργάζεται, quàm simplex ἐργάζεσθαι: quia quũ iã inde à nostro exortu simus iræ Dei obnoxij, superuenit postea Lex, quę nostra quidem culpa, non sua, damnationẽ cumulet, ac veluti cœptum opus absoluat. Est autẽ

operæpretium intelligere quid in hunc locum comminiscatur Origenes. *Legis nomine*, inquit, *lex membrorũ intelligitur. Quòd si placet de Lege Mosis accipere, Iræ nomine pœnas accipe quas Lex Mosis proponit delinquentibus, nempe vt crementur, lapidentur, suspendantur transgressores.* Quid amplius? *Potest*, inquit, *esse Lex vbi præuaricatio non sit.* Et paulo post, *Etsi*, inquit, *Legem Mosis ponamus, non continuò omnes qui sub lege Mosis vixerunt in præuaricatione facti sunt: alioqui simul & omnes Prophetas & omnes iustos videmur inuoluere.* Hæc ille: ex quibus certè apparet hominem istum non multo melius intellexisse quid sit Lex, quod eius officiũ, quod Euangelij & Legis discrimẽ, quàm si Paulum nunquam inspexisset. ¶ *Vbi non est lex*, οὗ γάρ ἐστι νόμος. Vel (vt quidã malunt) Cuius rei lex non est, nec transgressio est. Nam ambiguum est Græcum vocabulum οὗ. Sed omnino certè videbatur potiùs scribendum. Nam vbi lex est, transgressio est, quod fuisset probandum, quoniam nõ aliã ob causam Lege non iustificamur, nisi quoniam illã trãsgredimur. Sed quũ hoc antea copiosissimè tum aduersus Gentes, tum aduersus Iudæos probarit Apostolus, maluit ita scribere, transgressionem ibi non esse vbi non sit Lex.

16 *Propterea*, διὰ τοῦτο, i. *Itaque*. Est enim conclusio non ex sequentibus sed ex præcedentibus nascens. ¶ *Ex fide*, ἐκ πίστεως. Vetustissimus ille codex, cuius alibi memini, addit Ἰησοῦ, *Iesu*, i. in Iesum. quæ Iesu habetur. ¶ *Toti semini*, παντὶ τῷ σπέρματι, i. omnibus credentibus. Nam qui non credunt, etiam si sint circuncisi & secundum carnem orti ex Abrahamo, non sunt tamẽ ex semine, quia mutua est promissionis, fidei, & seminis relatio. Est autem in his verbis conclusio præcedentium à vers. 13. ad hunc vsque locum. [¶ *Id est*] *non solùm ei quod est ex Lege*, οὐ τῷ ἐκ τοῦ νόμου μόνον. Quũ in genere dixisset, hæreditatem esse ex fide, vt firma esset promissio toti semini, id est omnibus credentibus: nunc semen istud diuidit in eos qui sunt ex Lege, i. in Iudæos fideles circuncisos, & in eos qui sunt ex fide, id est, Gentiles, qui sola fide retulerunt Abraham, quum sin incircuncisi. Itaque (quod non intelexit Origenes) ex Lege & ex fide esse, non opponuntur simpliciter hoc loco, vt paulò antè versu 14, sed κατά τι, id est, quatenus fidei adiuncta est aut non adiuncta circuncisio: vt idem declaret ἐκ τοῦ νόμου τοῦ, atque ἐν τῷ νόμῳ εἶ, supra à capite 3. vers. 19. Nam fides vtrinque ponitur, quia præcedit in prolepsi, παντὶ τῷ σπέρματι. Eadem quoque ratio ostendit particulam μόνον, vt 1 Corinth. 15. 19. ita hîc etiam per traiectionem cohærere cum negante particula, non. cum participio ὄντι subaudito: neque rectè hunc locum à quibusdam sic conuerti, Non ei quod est tantùm ex Lege, sed etiam ei quod est ex fide. Cur enim Paulus adderet καὶ in posteriore membro? vel scribendum fuisset, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐκ πίστεως, id est, sed ei qui etiam est ex fide.

¶ *Ex fide Abrahami*, ἐκ πίστεως Ἀβραάμ. Argutatur hoc loco Erasmus, quasi Ἀβραάμ pertineat ad articulum τῷ tertio casu videlicet: vt duos Abrahamos faciat Paulus, ficut alibi duos Adamos, vnum iustificatum in præputio per fidem, qui pater est Gentium spiritualis: alterum iustificatum per fidem in circuncisione, qui duplici nomine pater est Iudæorum credentium. Ego verò nusquam inuenio posteriorem istum Abrahamum. Deinde quorsum hæc dicantur, quum manifestè Paulus diuidat in duo membra quod in genere de toto Abrahami semine, i. credentibus tum circuncisis tum incircuncisis dixerat? Nimirum vt aditum sibi patefaciat nouo argumẽto ex ipsius promissionis formula petito: quæ quidem disertè facit non vnius, sed multarum gẽtium mentionem. Nam quod ait Erasmus, additurum fuisse alioqui Paulum τοῦ Ἀβραάμ, nullius est momẽti, quũ soleat multis locis omittere articulum, vt infrà, 9.7. & 11.1. & Gal. 3.7. & alibi sæpe.

17 *Coram Deo*, κατέναντι τοῦ Θεοῦ, i. cognatione spirituali, quæ coram Deo locum habet, & Deo nos gratos reddit. Nam quum benedictio inclusa sit in semine Abrahæ, filios eius fieri nos oportet, vt simus vitæ æternæ participes. Verùm apud homines alia est ratio, apud quos videlicet non videntur illi esse posse illorum filij ex quibus non sunt secundum carnem & naturali generatione orti. Quidam tamen Chrysostomum sequuti κατέναντι exponunt.

Ad

Ad exemplum seu *similitudinem*, quòd videatur quandam cum Deo similitudinis speciem habere Abraham, in eo quòd totius mundi sit pater, & quidem spirituali ratione. Sed mihi quidem hæc argutia videtur inanis: neque vsquam in nouo Testamento repetio κατὰ ἔκθεσιν positum pro ὁμοίως.

¶ *Credidit*, ἐπίστευσεν. Ambrosius legit *Credidisti*, idque perperam. & veteres etiam manuscripti cod. Vulg. interpret. scriptũ habent *Credidit*. ¶ *Viuificante*, ζωοποιοῦντος id est, qui vitæ restituit, vt exposuit Erasm. per periphrasin. Addũtur autem hæc ab Apostolo, vt aditum sibi patefaciat ad declarandam magnitudinem fidei Abrahami. ¶ *Et vocante*, καὶ καλοῦντος. i. Apud quem iam sunt quæ alioqui reipsa non sunt, vt qui vel vno verbo quidvis possit ex nihilo efficere. Sic enim accipitur apud Hebr. verbum קרא (*kara.*) i. vocauit, vt alibi obseruauimus. Videtur autem Paulus, quum mentionem facit viuificationis respicere circuncisos natos ex Abrahami quasi iam emortui lumbis, non naturæ, sed fidei virtute. Nam quòd de morte per peccatum hîc disputat Origenes, ἀδύνατος πρὸς ἔπος. Quum autem meminit vocationis eorum quæ non sunt, videtur spectare incircuncisos qui virtute promissionis facti sunt quod prius non erant, quasi (quod etiam interminatur Ioh. Marc. cap. 3. vers. 9.) ex lapidibus filios Abrahæ suscitarit Dominus, quum ex non populo fecit populũ.

18 *Cõtra spẽ sub spe*, παρ' ἐλπίδα ἐπ' ἐλπίδι cõtra spem videlicet quam ordo naturæ dictabat, sub spe quę in potestatem Dei respiciebat.

¶ *Fore vt ipse fieret*, εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸν. Noua prorsus est hæc constructio. Nec enim εἰς causam finalẽ hic videtur notare, sed tantùm declarat quid crediderit Abraham, nempe futurum id quod ex Deo audierat. Itaque εἰς τὸ γενέσθαι, idem est atque לְ quod Hebræi præposito *Beth* vel *Lamed* exprimerent, sicut cõstrui apud illos solet verbum האמין (*Heemin*,) etiam cum casu rei vt 1. Reg. 10. 7. & Ps. 119 66. Quamobrem etiam rectè Syrus interpres εἰς τὸ γενέσθαι vertit לדהוה (*deiehueh.*) ¶ *Semen tuum*, τὸ σπέρμα σου. In quibusdam codicibus additur, *Sicut stellæ cæli & arena maris*: sed contra veterum exemplarium fidẽ.

19 *Minimè debilis*, μὴ ἀσθενήσας. Hic mos est apud Hebræos vt contrarium eius quod negant, fortissimè asseverent: quæ figura à grammaticis dicitur μείωσις. Itaque Minimè debilis fortissimum ac cõstantissimũ declarat. quod nõ satis videtur expressisse Vetus interpres & Erasm. quum interpretarentur μὴ ἀσθενήσας, *Non infirmatus*. Sed in eo fœdè hallucinatur Origenes, quod ex his verbis colligit, fidem in Abrahamo perfectam fuisse: huc etiam detorquens quod de infirmis in fide sustinendis præcipitur infrà, 14. 1. & Tit. 1. 13. de sanis in fide. quibus locis fides accipitur diuersa significatione, id est, pro ipsa Euangelij doctrina quæ credenda proponitur.

¶ *Emortuum*, νενεκρωμένον. Id est viribus effœtum, & ad gignendam sobolem ineptum. Itaque intempestiuè differit Origenes hoc loco, de mortificatione spirituali.

20 *Non addubitauit*, οὐ διεκρίθη. Vide Matth. 21. 21. *Incredulitate*, τῇ ἀπιστίᾳ. Vul. *diffidentia*. Ego verò fiduciam à fide vt cõsequens ab antecedente distinguo, ac proinde diffidentiam ab incredulitate, quanuis sic ista inter se cohæreant vt vtrunque interdum altero illorum comprehendatur. Significat autem hoc loco ἀπιστία omnem fidei, id est assensus absentiam, qualis est eorum quibus verbũ Euangelij est vel ludibrio, vel offendiculo, ita vt reiiciant prorsus Dei promittentis potentiam quasi impossibilia sibi promittentis, aut voluntatem aspernati, quasi aliud volentis, aliud loquentis.

¶ *Corroboratus est*, ἐνεδυναμώθη Vul. cõfortatus est, barbarè. Cæterum hoc verbum & alia eiusmodi accipienda sunt in forma coniugationis Hebrææ hipahel, vt sciamus nos in primæ gratiæ vsu moueri quidem ἐνεργητικῶς, sed ex gratia altera; quæ si abesset, statim prima gratia excideremus. Hoc autem illud robur est vnde arripuit occasionem Deus Iacobo tribuendi Israëlis nomẽ, quod in illa typica lucta tam fortiter sese gessisset Iacobus, vt suum antagonistam dimitti petentem nõ aliter quàm cum pactione dimitteret. Sic & in hoc facto Abrahamus, quatenus naturalibus principiis ad incredulitatẽ illam impellẽtibus vsq; adeò nõ cessit, vt cõtrà valere iussis illis, certò statuerit futurum quod Deus ipse,

promittebat. Nam ex naturalium principiorum ordine de rei promissæ euentu dubitare, est quasi aduersus ipsum Deum, vel quasi naturalibus causis non dominantem, sed subiectum certare. Est autem hæc lucta carnis & spiritus eò perieulosior, quòd quum naturæ ordine nitimur, videri possimus Deo non repugnare, vt qui sit illius ordinis auctor. Nec sanè, fateor, in capiendis consiliis negligenda est, immo magnopere obseruanda cautarũ naturalis ordinis consideratio, nequid temerè concludatur: sed quoties voluntatem suam Dominus verbo suo patefecit, fortiter & intrepidè credẽdum est quod docet, & aggrediendum quod iubet. Docet autem nos ordinario verbi sui ministerio, & vnũquenque pro vocationis suæ ratione de sua voluntate sic admonet in eodem illo verbo suo, vt nullæ sint hîc nobis peculiares & extraordinariæ reuelationes expectandæ, iis potiùs non satis sanæ mentis hominibus relinquendæ, qui etiam vigilando somniant.

¶ *Tributa gloria Dei.* δοὺς δόξαν τῷ Θεῷ. Id est Deo agnito ac collaudato, vt qui sũmè bonus ac verax esset, sicut scriptum est Iohan.3.33. Sic accipitur hoc dicendi genus Luc.17.18, sed paulo aliter Iohan. 9.24. Est autẽ insignis hic locus, quo docemur quandam esse ἀδόκητες speciem, Deum etiam illum verum agnoscere, at non qualis agnosci vult in Christo per Euangelij verbum patefacto: sed qualẽ cum esse imaginantur, vt hodie Iudæi, Turcæ, Pontificij, & hæretici, quodcunque fundamentum illud tollentes doctrinam de tribus in vnica Deitate personis, & de Christi persona vel officio, quantum in se est, subuertunt.

21 *Plenè persuasum habens*, πληροφορηθείς. Vide Luc.1.1. Est autem notanda in hoc versiculo elegantissima fidei descriptio, qua primùm explicatur quid sit ei proprium, nempe plena persuasio: deinde quò respiciat, nempe in Dei voluntatem simul & potentiam, nobis in Verbo patefactam. ¶ *Quod promiserat.* ὃ ἐπήγγελται Eras. *Is qui promiserat*, ὃς ἐπήγγελται.

22 *Quapropter etiam*, διὸ καί. *Quemodo*, inquit Origenes, *non ad iustitiam reputaretur ei qui nõ solùm in fide, sed & in omnibus virtutibus perfectionem tenebat?* Hæc ille, nempe vt nihil esset quod non contaminaret, & velut ex professo peruerteret. Hac autem particula διὸ non quid mereatur fidei habitus declaratur, quũ Fides & Meritũ sint ἀντιδιαίρετα: sed verã ac germanã hãc fidem fuisse declaratur.

23 *Propter eum solùm.* Δι' αὐτὸν μόνον. Id est, Quum hæc scriberet Moses, non habuit rationem vnius Abrahami, nempe vel hominis præstantiam amans, vel vt insignis alicuius facti memoria esset sẽpiterna: sed nostri etiam erudiendi causa hæc scripsit, qui sumus illius filij per fidem, in eo benedicendi. Neque enim proponitur Abraham vt exemplar duntaxat, sed etiam vt pater credentiũ. Neque video cur necesse sit nos assentiri Origeni, qui δι' αὐτὸν interpretatur ἀν αὐτῷ, de eo δι' ἡμᾶς de nobis.

25 *Traditum morti*, ὃς παρεδόθη, Vulg. & Erasm. Qui traditus est. Ego verò malui supplere quod deerat, & vti participio vt amphiboliam vitarem. Traditum autem intellige à Patre quum Filio pro nobis non pepercit infrà 5.8. Significantius autem sic loquutus est. Apostolus, quàm si Christũ propter lapsus nostros mortuum dixisset. Quod enim Christi mors est nostrorum peccatorũ expiatrix, oritur ex gratuito Patris decreto, sic nobiscum paciscente. ¶ *Propter lapsus nostros*, διὰ τὰ παραπτώματα ἡμῶν. Sic interpretor nomen παραπτώματα, quo declaratur non leuis aliqua aberratio à Lege Dei, siqua leuis esse potest. Sed ea transgressio mandatorum Dei qua non tantum impingimus, sed etiam labimur, & à gratia Dei excidimus si suo jure nobiscum agat. Bis autem repetitur præpositio διὰ: priore loco declarat mortis Christi causam, vt ita loquar, materialẽ, nempe nostra peccata ipsi vt vadi nostro imputata. Posteriore verò loco finalem causam nostri quidem respectu significat, nempe vt Christus sua morte nostra peccata expiaret: quod certè præstare nobis non posset, nisi victor resurgens mortem debellasset, quę est peccatorũ merces. Itaque Iustificatio ne hoc quidem loco ad Regenerationem trahenda est, alioqui resurrectioni specialiter attributam, quum hac de re nihil dum disseruerit Apostolus. Sed duo cõiunctissima, & tamen distincta sic declarantur, nempe absolutio à peccatis per Christi sanguinem, quod demonstrauit

Apo-

Apostolus,& Acceptationem ad vitã,de quo incipit disserere à vers.proxim.c.xi.

IN CAPVT V.

1 *Iustificati*, δικαιωθέντες,id est absoluti à peccatis nostris per Christi mortẽ, quod Apostolus tota superiore disputatione euicit,& per eiusdem resurrectionẽ in æternã vitã asserti, quade re nondum disseruit Apostolus: sed hoc ipso capite explicat. Est enim hic versiculus cum proximè sequente partim superioris disputationis de remissione peccatorum cõclusio, partim ad sequentem de Christi obedientia, reatui nostro opposita tractationem transitio:quod qui nõ animaduerterũt,res planè & natura sua, & obiectis & fine differẽtes, & distinctè ab Apostolo explicatas,suisque propriis argumẽtis confirmatas, cõfundũt:quod omnes æquos lectores mihi concessuros spero.Etsi enim duo hęc summa beneficia ab vno & eodem fonte promanant, id est ab iis quæ nostri causa vnicus ille noster Mediator præstitit,tamẽ ipsa quę pro nobis præstitit dupliciter considerãtur,& ad duos inseparabiles quidem, sed distinctos fines in hac Apostolica disputatione referuntur. Diuersum enim quiddã est,A mortis cõdemnatione absolui,quàm Æterna vita dignum censeri,quorum illud à Christi perpessionibus pẽdet,quatenus pœnę rationẽ habẽt pro nobis persolutæ:istud verò nobis obtingit, quatenus Christus sic pro nobis satisfaciens,omnem simul iustitiã pro nobis impleuit, vt idem in vno & eodem opere sic dupliciter cõsiderato,& distinctè ad diuersos illos duos fines accõmodato,sit credẽtibus nõ tãtùm à morte & inferis liberator, sed etiã ad beatissimã immortalitatẽ in cælos assertor. ¶ *Ex fide*, ἐκ πίστεως. nẽpe vt instrumẽto,siue neque quatenus est qualitas nobis per Dei gratiã insita, neq; ex ipsius qualitatis opere,quo credimus(Aliud enim est ipsa vis & facultas credẽdi, & ipsum Credere illius ἐνεργείας ἐνέργημα) sed propterea q ex Dei sic nobiscũ pacisc ẽtis tũ promẽtia,tũ volũtate Christũ cũ omnibus quæ ipsi insunt apprehẽdi, vt hîc & alibi discrimẽ inter ἐκ & διὰ sit tã accuratè obseruãdum, quàm à Pelagianis, & ab aduersariis nostris,sua,quę vocãt,merita cũ gratuita cõciliatione conciliare studentibus,vel ignoratur,vel negligitur.

¶ *Pacem habemus*, εἰρήνην ἔχομεν. Pacis nomẽ hîc simpliciter oppono perpetuo illi dissidio inter Deum & homines per & propter peccata nostra Isa. 59,2.quorum quum Deus nõ tãtùm capitalis sit hostis,infrà 6.23. verùm etiam verè pluspquam terribilis vltor ,nihil est horribilius terroribus cõsciẽtiæ,suorum peccatorum morsibus sauciatæ.Hinc omnes falsarũ religionũ species , dũ aduersꝰ hoc tãtũ malũ quæritur remediũ, idque frustra.Sola enim Christiana religio quod illud sit,docet, & simul per fidẽ percipiẽdũ præbet,illa testificãs plenissimè fuisse per spõsorẽ nostrũ Iesum Christũ vindicata,persoluta,expiata , ac proinde,quũ sublata causa tollatur effectus,pacato animo esse oporterq omnes hoc beneficiũ fide amplexos. Et hinc etiã apparet quàm sint hallucinati Philosophi omnes sine vlla exceptione in sua illa εὐθυμία describẽda, ac multò etiam magis in eius adipiscẽdæ ratione tradẽda. ¶ *Apud Deũ*, πρὸς τὸν Θεόν.Rectè.Hoc enim illud est quod propriè & maximè cõscientiã vrget,tũ quòd eius manus ne morte quidẽ ipsa effugere quisquã potest,vt cõmunis ipse sensus quãtũuis repugnãtes docet,tũ propter pœnæ grauitatẽ.Apud homines autẽ huius seculi tãtũ abest vt verè pij pacẽ habeãt, vt è cõtrario nullos crudeliùs persequatur mũdus,qua de re mox disseret Apostolus.

¶ *Per Dominum nostrum Iesum Christũ* διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.Tres hîc enumerat causas nostræ pacis Apostolus , fidẽ, Deũ,& Iesũ Christũ,nõ coordinatas,nec eiusdẽ generis,sed subordinatas,incipiẽte Apostolo à causa nobis per Dei gratiã intrinseca,& instrumẽtali,nẽpe fide, cuiꝰ scopꝰ & obiectũ est Deus Pater,interueniẽte Iesu Christi propitiatione. Ideoq; Deo Patri minori nõ secũdũ Deitatẽ, vt blasphemãt Ariani,sed quatenus noster est Mediator. Habẽt autẽ maximũ pondus singula hęc epitheta.Verè enim Dñs est noster,quia ro sui ipsius pretio à Satanæ,Mortis& peccatorũ seruitute apud Patris tribunal asseruit,à quo etiã , quatenus frater noster est, omnẽ rerum omniũ creatarũ administrationẽ accepit. Quẽ igitur cõsciẽtia nostra hoc assertore freta reformidabit? Deinde,si Iesus est appellatione minimè inani , qui perire posset ab isto vidice seruati etsi Messias,i.

Christus ille est Patribus additis legalibus vmbris promissus, & nobis tandem reipsa exhibitus, quem alium Seruatorem expectabimus?

2 *Per quem etiam, δι' οὗ καὶ.* Notanda est diligenter particula καὶ. Nec enim Apostolus illam pacem describit superiore versiculo cõmemoratam, vt nõnulli interpretes existimãt, sed cõclusa superiore disputatione de remissione peccatorum conscientias nostros apud Dei tribunal pacificante, nunc subiicit Apostolus nos per eundem Christum fide apprehensum alteram gratiam id est alterum beneficium consequi, vt pote per quod nõ tãtùm liberati sumus ab omni metu condemnationis nostris peccatis debitę, verùm etiam erecti, & sancta cõfidentia in ipso freti, audemus æternæ vitæ gloriam nobis ab ipso polliceri, nedum vt mortem æternam amplius reformidemus: quod postea demum probabit Apostolus ab huius capitis versiculo 12. vsque ad sextũ caput. ¶ *Adducti fuimus, τὴν προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν.* Vulg. *habemus accessum*, quasi scriptũ, sit ἔχομεν. quũ seruãda fuerit vis præteriti temporis, eius videlicet, quo ad Christum efficaciter tracti sumus, siue credere cœpimus. Deinde προσαγωγὴ nõ de aditu seu accessu spõtaneo dicitur, sed Adductionem significat, vt sciamus nobis quidem ad Deũ, sed à Patre tractis & Christum vocãtem & nos deducentẽ sequutis, aditum per Spiritum sanctum patere, Heb. 2.10. Recte igitur Erasmus, hunc locum vertit, *per quem contigit nobis vt fide perduceremur*, si sensum spectes, sed longiore paraphrasi. ¶ *Per quam, δι' ἧς.* Vel, *In qua*: siue intelligamus Gratiæ nomine ipsam Dei εὐδοκίαν, id est gratuitam beneuolẽtiam, cui hæc laus tribuenda est vt in solidum omnia in nobis & inchoẽt & perficiat: siue eam conditionẽ in quã gratuitò sumus asciti. Nonnullis etiã placet ad fidem referre, quod tamen mihi non ita probatur. ¶ *Gloriamur, καυχώμεθα*, i. εὐδοκούμεθα, vt 2. Cor. 12.10, id est non modò, ęquo animo & moderato sumus, sed etiã, certa cõfidentia freti, nobis placemus de hæreditate cælesti quæ nos manet. Sic enim accipiendum est verbum καυχᾶσθαι, quum alioqui suprà dixerit omnẽ gloriationẽ excludi fidei doctrina, eam videlicet qua homo sibi aliquid attribuit, non per solam grãtiam datũ. Et hoc autem loco apparet quàm turpiter hallucinati sint philosophi in definitione εὐθυμίας, quum sapientem illum suũ non solùm metu, sed etiam spe vacare vellent.

¶ *Gloriæ Dei, τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ.* Sic legimus vbique in Græcis codicibus. Vetus tamẽ interpres legit τῆς δόξης τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ, *gloriæ filiorum Dei.*

3 *Neque id solum, οὐ μόνον δέ.* Præcisum est hoc dicẽdi genus, & Paulo familiare, vt infrà 8.22, & 9.10. sed & in Claromõtano codice, manuscripto, quem sępe citauimus, exprimitur pronomẽ τοῦτο, *hoc*. His autẽ verbis cõtinetur grauissima aduersus tacitã obiectionẽ responsio tribus istis versiculis sese consequentibus comprehensa. Quum enim aduersus id quod dixerat Apostolus de Deo nobis reconciliato, & conscientia nostra per sensum remissionis peccatorum pacata obiici posset cõtrarium, manifestò inde apparere quòd nulli durius vexentur quàm qui Christũ profitentur: quod certè Deo neque ignorante, neque inuito, sed volente, ac proinde nobis irato eueniat, nedum vt sit nobis plenè reconciliatus, & omnẽ ipsius irę metum nobis exemerit. Ad hoc autem Paulus sic respõdet, vt nõ modo cõclusionem hanc inficietur, verùm etiam ex sua responsione mutuetur eius quod de pace apud Deum dixerat confirmationem. Tantum enim abesse vt afflictiones illæ piorum Deum ipsi iratum esse testentur, (qua in re paralogismus in illa obiectione admittebatur à non causa ad causam, sicut in scholis loquuntur, id est ex falsæ causæ præsuppositione) vt contrà certa sint ipsius in suos beneuolentię pignora, vsque adeò vt hinc habeant pij non desperandi, sed exultandi potiùs argumentum. Sic enim illos ad patientiam erudiri, & quã tandem mirificè liberantur veritatem promissionum Dei, & eiusdem in suis asserendis & hostibus suis iustis tandem suppliciis afficiendis potẽtiam experiri. *Efficiat, κατεργάζεται*, quatenus videlicet sic Deus illos nunquam deserens facit Sp. Sãcti sui virtute, vt mox vers. 5. declarat Apostolus, sic vsu ipso patientes esse discant. Nam alioqui miseriæ & calamitates sui natura desperandi potiùs materiam suggerunt.

4 *Expe-*

4 *Experientiam*, δοκιμὴν. Vul.& Eras. *Probationem*. quod vocabulum est ambiguum, quia vel actiuè vel passiuè accipi potest: δοκιμὴ verò nunquam nisi passiuè accipitur. Placuit autem hoc annotare ne quis putet Paulum à Iacobo dissidere, qui contrario ordine scribit 1.3. quòd probatio pariat patientiam. Nam ibi in Græcis est τὸ δοκίμιον. id est exploratio, quo nomine ipsa oppressio dicitur, a suo effectu sic vocata.

5 *Charitas Dei*, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, id est qua diligimur à Deo vt non tantùm ostendit argumenti series, verùm etiam ipse Paulus vers.8. declarat.

6 *Christus enim*. Χριστὸς γὰρ. Admirabili prorsus artificio Paulus hanc Dei erga nos charitatem inter responsionem ad superiorem obiectionem, & alterius, quæ mox sequitur, obiectionis refutationem collocauit, quod sit vtriusque Firmamentum. Vnde enim ista patientia, vnde veritatis & potentiæ Dei experimentum? Vnde spes illa nũquam fallax: nisi ex illa certioratione diuinæ in nos beneuolentię, qua sic nos dilexit, vt sanguine Filij sui nos sibi reconciliarit? Sequens autem obiectio tacita, sicut ostendit eius refutatio, talis est, Vt Deus ita nos dilexerit, vt per fidem ad ipsum accedentibus peccata omnia præcedentia remiserit, sanguine Filij sui expiata, an idem nobis polliceri audebimus de peccatis, quæ post illam nostram à præcedentibus peccatis absolutionem admisimus, & admittimus, quum grauiùs peccet, qui eum offendit, à quo beneficium, & quidem summum, accepit? Immò, respondet Apostolus, de horum peccatorum remissione multò minùs quàm de prioribus illis dubitandum est. Nititur enim hoc beneficium vnica gratuita ipsius erga nos immensa charitate, quam si vsq; adeo inhibere non potuit nostra impietas, & omnis generis indignitas, vt inde occasionem è cõtrario arripuerit tanto illustriore testimonio confirmãdę suę in nos quantũuis indignos charitatis, quis meritò dubitet nos non certè quales initio eramus apud illum, sed iam sibi in Filio reconciliatos, quanuis adhuc nondum intra nos penitus à peccato immunes, remissis etiam istis peccatorum reliquiis eadem benignitate amplexetur Pater ille. Opt. Max. Deinde quòd ad Christum ipsum attinet, si in ea quam pro nobis subiit exinanitione, & in cruce moriẽs nos Deo patri reconciliauit, quantò magis nũc in summam illam gloriã euectus suo nos interuẽtu ab ira Patris liberabit. Hæc enim est, meo quidem iudicio huius totius tractationis series, confirmandæ cõclusioni primo huius, capitis versi. comprehensæ, de firma nostra apud Deum pace.

Quum adhuc infirmis viribus essemus, ἔτι ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν. Primùm omnium notanda est traiectio particulæ ἔτι quam nõ animaduertens Vetus interpres perperam legit, *etiam*, *vt quid*: cum accentu interrogante, quam lectionem sequitur etiam Ambrosius. Syrus autem interpres habet אף דין [*in din*,] id est, *vt hi*, *Quod si*. Deinde ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν vertit משול ברהותן [*metul berehuthan*] *propter infirmitatem nostram*, id est vt nobis miseris & omni ope destitutis succurreret. quæ expositio refellitur versu 8. Cæterùm quos Paulus hic vocat ἀσθενεῖς, mox impios, peccatores, & Dei hostes appellat. Ἀσθένεια igitur interdum morbum declarat, ab effectu, quod vires eneruet: (qua ratione τὸν ἀσθενῆ rectè cõuestere interdum possis ægrotum aut inualidum) interdum autem dicitur de animi defectu, vbi destituimur spiritualibus donis. Ea vero donorum facultas si vlla quantumuis per se languida in homine nondum regenerato constituatur, non rectè dixerit Paulus, *Quid habes quod non acceperis?* 1.Cor.4.7. Illic enim non agit de natura, sed de gratia: vt disertè ostendit aduersus Pelagianos Augustinus, qui sicut hodie nostri Sophistæ, ita etiam olim hoc cauillo vtebantur, vt probarent se nihil gratiæ Dei detrahere, naturæ vires extollẽdo, quòd videlicet Dei gratiam facerent cõdendæ naturæ humanę causam. Itaq; manifestè apparet ἀσθενεῖς hic dici penitus viribus omnibus destitutos, & tum sibi tũ aliis prorsus inutiles, sicut dicitur cadauer ἀσθενὲς, 1.Cor.15.43. Et Ephes.2.1. nõ dicimur fuisse ægroti & imbecilles, sed planè mortui in peccatis. Nõnunquam tamẽ ἀσθένεια pro rectæ facultatis animi non omni priuatione, sed imbecillitate accipitur: idque rursus duplici ratione. Quum enim quandiu hic versamur, nõ-

nisi ex parte cognoscamus,1.Cor.13.9.ἀδυνεῖς(id est infirmi) omnes meritò vocamur,tantisper dum ad metam perueniamus Philip. 3.12. & tamen in hac imbecillitate certi sunt gradus,adeò vt alij præ aliis robusti, alij infirmi meritò appellentur:de quibus tolerandis Apostolus passim disserit,ac præsertim in extremis huius epistolæ capitibus,& epistola ad Corinthios priore.Sed& de aliis corporis & animi dotibus,atq; adeo de Ceremoniis, immo & de tota lege, quatenus à Christi Spiritu est separata : hoc vocabulum vsurpatur.quas significationes suis locis annotauimus.¶*Suo tempore,*κατὰ καιρόν.i.tempore idoneo & opportuno,quod Pater ab æterno cõstituerat. vnde toties mẽtionem facit Christus horæ suæ,siuè temporis sui.Ambrosius parum appositè interpretatur, *Ad tempus*: quia videlicet tertia die resurrexit,quasi πρὸς καιρὸν scripserit Paulus:vt interim taceam hoc parum pertinere ad scopũ. Eras. vertit , *Iuxta temporis rationem*,retulitq; ad præcedẽtia,i.ad participiũ ὄντων,*quum essemus*,quasi voluerit Apostolus mitigare quod de infirmitate dixerat. Ego verò putò nunquam hoc venisse in mẽtem Apostolo,vt caueret ne de hominis dignitate nimium videretur detrahere:quum quantò abiectior fuisse dicitur natura nostra ante vocationẽ, tanto maior in Deo benignitas eluceat: quod argumentum ex professo tractat hoc in loco. Imò verò si superiora voluit emollire,cur quos ἀδυνεῖς duntaxat (id est omnibus viribus destitutos) ad intelligenda quæ Dei sunt, nedum consequenda,vocarat, mox asperioribus epithetis vtens,peccatores , impios , Dei hostes appellat?Itaque vetera exemplaria omnia quæ vidi,& Græca scholia sequutus , ista coniunxi cum verbo ἀπέθανεν.

7 *Pro iusto,*ὑπὲρ δικαίου.Syrus interpres hîc quoque legit ὑπὲρ ἀσεβῶν, *pro impũs*,vt in superiore versiculo,vtqui vtrobiq; verterit, חלף רשיעא [*chalaph reschieb*]quam lectionem ego ita probo vt nisi omnium Græcorum codicum & veteris etiam Latinæ editionis cõsensus obstaret,illã fuerim amplexurus : quoniam sic quàm optimè omnia huius argumenti à comparatis sumpti membra inter se congruunt. Vix enim euenit vt quisquam vltro pro scelerato quopiam vitam exponat:imo etiam ratò vt probi hominis causa quisquam adire mortis discrimen velit. Sed quum repugnet omnium Græcorum codicum consensus, age legamus ὑπὲρ δικαίου,& ita quidem vt non neutro genere , sed masculo , id est pro iusto & probo quopiam accipiatur : cuiusmodi hominis verè profectò dixit Apostolus reperiri pauciſſimos vsque adeò acres defensores , vt vel leue discrimen,nedũ mortis, adire velint eius causa: quod tamẽ fortassis etiã accidere possit,sed rarissimò exemplo.Itaq; istud quoq; τῷ ἀγαθῷ accipietur masculino genere,quãuis adiũcto articulo.pro eo ipso quem δίκαιον antea sine articulo vocauit.Origenes autẽ planè extra viam aberrauit, τὸν ἀγαθὸν de Christo interpretatus,pro quo,inquit,martyres mori non recusent: quo nihil minus appositè dici potuit , quum alioqui sit verissimum.

8 *Commendat* , συνίστησι , id est, insignem & summè commendabilem esse ostendit : εἰς ὑμᾶς autem non cohæret cum verbo συνίστησι , sed cum articulo τὸν.¶ *Eo quòd*,ὅτι,Gall.*par ce que*.

¶ *Quum adhuc essemus*,ἔτι ὄντων.Syrus interpres addit hoc etiam loco, vt aliis subsequẽtibus,particulã ܐ,*ei*, *si*,nõ tam cõditionalem quàm causalem,vt & plerique vetustiores Latini codices. ¶*Peccatores*,ἁμαρτωλῶν. Sic vocãtur in sacris literis plerunq; non quicunq; peccant sed in quibus regnat peccatum , siue qui sunt mortui in peccatis. vt Iohan. 9.41. cuiusmodi omnes nascimur , & quo sensu hic accipiendum est hoc nomen, vt & 1.Iohan.5.18 , dicitur is non peccare qui ex Deo natus est , id est peccatis operam non dare , vt idem explicat 1.Iohan.3.9. Nam alioqui eõdem teste 1. Iohan. 1.8. si dixerimus nos peccatum non habere mendaces sumus. Sed ij in quibus peccatum tamen non regnat, & quibus reliquiæ peccati non imputantur,iusti à nobiliore sui parte nominari incipiunt,& sancti.& Filij Dei,& Filij lucis , à peccatoribus & mundo segregati.

9 *Multo magis*,πολλῷ μᾶλλον.Origenes, omnia suo more peruertens, hæc retulit ad participium δικαιωθέντες,*iustificati*, quum manifestum sit argumentum à compa-

comparatis ſumptum, ideóq; iſta neceſſariò pertineát ad verbum συνδικάμεθα. *Oſtendit*, inquit, *quòd neque fides noſtra ſine ſanguine Chriſti, neque ſanguis Chriſti ſine fide noſtra, nos iuſtificat. Ex vtroque tamen multò magis ſanguis Chriſti quàm fides noſtra iuſtificat. Et ideo quum in ſuperioribus ſimpliciter dixerit Iuſtificati ex fide, hîc addidit, Multo magis nunc iuſtificati in ſanguine eius: vt doceret, quia ab ira ventura etiam ſi fides noſtra nos ſaluet, etiã ſi opera iuſtitiæ, ſuper hæc tamẽ omnia multo magis ſanguis Chriſti ſaluos nos faciat à ventura ira.* Hæc ille, non minus ineptè quã falſo atq; adeò impiè: niſi forte impietas non eſt gloriam Dei ipſi ereptam ad nos transferre. Nos igitur, quanuis id non eſſet ita neceſſe facere, tamen vt omnem ambigẽdi anſam præcideremus, naturalem conſtructionis ordinem ſequuti ſumus in Latina interpretatione. ¶ *Ira illa*, τῆς ὀργῆς, id eſt iudiciis illis quę aduerſus mundũ iratus exercet, & tandem à morte æterna. Nam alia eſt ira Dei paterna qua ſuos Dominus nõ perdit, ſed erudit.

10 *Si, ei.* Id eſt quum, vel quandoquidem: vt ſæpe alibi obſeruauimus. ¶ *Per vitam ipſius* ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ, id eſt vita ipſius, ſexto caſu, ita vt ἐν ſit ב Hebræorum. Opponuntur enim διὰ τοῦ θανάτου & ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ. Malè igitur Vulgata vertit. *In vita ipſius.*

11 *Gloriamur.* καυχώμενοι. Eraſm. *Gloriantes*, non ſatis rectè, quoniam prorſus hiaret ſententia. Poſitum eſt igitur ex Hebræorum conſuetudine participium præſen- pro verbo, vt ſuprà, 3. 24. Sed & in vno codice ſcriptum inuenimus καυχώμεθα, vt etiam legit Vulg. & Syrus interpres. Verùm ſuſpicor mutatam germanã lectionem ab iis qui hûc Hebraiſmum ignorabant. ¶ *De Deo, ἐν Θεῷ.* Quod videlicet Deus ſit nobis pater, quod eſt tertium triplicis huius gloriationis membrum. Signatè verò Paulus non dixit πρὸς τὸν Θεὸν, apud Deum, quod ſuperbum eſſet (quid enim habemus quod nõ receperimus) ſed ἐν τῷ θεῷ Vul. & Eraſ. *in Deo*: ambiguè. Nã in Deo, ſiue in Domino gloriari 1. Cor. 1. 31. & alibi paſſim, eſt, Deo omnia tribuere: de qua re hîc non agitur.

12 *Propterea*, διὰ τοῦτο. Vel, *Itaque* Cohæret enim iſta cũ eo quod dixerat, nos etiã habere de quo gloriemur, de Deo ipſo, qui noſter ſit Deus & pater. Nam à ſuperiore verſiculo aditũ ſibi parat ad ſequentem tractationem: quam ego quidem à præcedente diſtinguo. Adhuc enim diſſeruerat partim de iuſtificatione in genere, partim verò peculiariter de primo iuſtificationis cap. 1. de gratuita remiſſione peccatorum. Nunc verò alterũ caput aggreditur, de obediẽtiæ Chriſti imputatione. quæ nos liberatos ab omni cõdemnationis metu, eò vſq; prouehit vt auſimus nobis æternæ vitæ gloriã à Deo per eiuſdẽ Chriſti nobis imputatam obediẽtiam certò polliceri. Nã ſicut homines tenẽtur ex creationis iure, nõ modò nõ violare Legem, ſed etiam implere: ſic quum neutrum præſtemus, duplex remedium in Chriſto adipiſcamur oportet: nẽpe & ſatisfactionem pœnæ pro peccatis cõmiſſis, & iuſtitiam quæ nobis deeſt, peccatis omiſſionis oppoſitam, quæ eſt altera remiſſionis peccatorũ pars: iuſtitiã inquã, i. plenam ac perfectã obediẽtiam, qualẽ ab homine Deus meritò requirit: & p̃ſtiturus erat homo niſi in id peccatum ſeſe ſpõte præcipitaſſet: quo fit vt non modò Legis implẽtionem ne inchoare quidem poſſit, ſed etiã nõ poſſit nõ omnibus modis violare. Hæc quum olim nõ diſcernerẽt pleriq;, nihil mirum ſi à Pauli ſcopo lõgiſſimè aberrarũt, & abſurdiſſima quæq; coaceruarũt. Apparet autem hæc diſtinctio manifeſtè, partim quidẽ ex tota collatione iniuſtitiæ Adami & iuſtitiæ Chriſti, illius videlicet, per propagationem, iſtius verò per imputationẽ. nobiſcũ (i. cum fidelibus) cõmunicatæ: partim verò ex participio καυχώμενοι, à quo Apoſtolus auſpicatur tranſitionẽ ad hoc explicãdum argumẽtum. Nam tũ demũ poſſumus pleniſſimè de Deo gloriari, quũ præter abſolutionẽ à pœna peccatis noſtris debita, ſcimus nos inſuper eſſe illa iuſtitia perfectiſſima in Chriſto ornatos. quã Lex requirit & cui ex pacto legaliũ p̃miſſionũ vita æterna ſoluitur: quę iuſtitia merũ eſt Dei donũ, nobis imputatũ, nõ autẽ inhærẽs: nequis me putet de noſtra regeneratione hic diſſererẽ. Hæc enim ſeorſum conſiderabitur vel ab Apoſtolo, neq; eiuſmodi eſt vt de ea vel tantillum poſſimus gloriari, vt dixit Apoſtolus ſuprà, 4. 2. Cæ-

terùm istud διὰ τοῦτο non legitur in Syra interpretatione, sed cohæret prorsus hic versiculus cum superiore: quam lectionem si sequaris plana erit sententia, nec vllum fuerit anantapodotō,de quo tamen statim dicam quid mihi videatur. ¶*Sicut ἄσπερ*. Nullius est momenti quod annotat Erasmus,vt anantapodoton excuset,posse accipi ἄσπερ pro *Quia*: est enim omnino aduerbium comparandi quod vocant. Confertur autem Adamus cum Christo, tum in re simili tum in contraria. Similes enim in eo, quòd vterque quod suum est cum suis communicat:sed in eo planè dissimiles, quòd ille peccatum in suos natura deriuat ad mortem, Christus verò suam iustitiam cum suis per gratiam communicat ad vitam. Deinde in illa quoque similitudine ostendit Paulus per partes quanta sit imparitas. Est igitur manifestum anantapodoton, quum altera pars collationis desit: sed quod facile excusari possit, quum ea sit contrariorum natura vt vnum ex altero facilè intelligatur,vt infrà,ca.8.12.neque prorsus prætermittatut altera pars collationis, sed differatur in versic. 19. propter interiectas prioris expressæ partis probationes. Causa verò huius anantapodoti quam adfert Origenes,quasi videlicet Apostolus veritus sit desidię occasionem præbere,sanè indigna est quæ Paulo tribuatur. ¶*Peccatum*, ἡ ἁμαρτία. Sic vocare solet Apostolus morbum illum hæreditarium, cuius fructus sunt triplices,vt dicemus infrà, cap.6.12.adeo quidem vt vix apud Paulum inuenias τὴν ἁμαρτίαν addito articulo aliud declarare,sine articulo verò idem quoque interdum significat, interdum autem formalem (vt ita dicam) peccati naturam,veluti quum nomine τοῦ ἀνθρώπου tota hominis species intelligitur,idque non ita frequenter.Solet enim Paulus in hac significatione(id est,vbi de illius tadicis fructibus agitur)plurali fere numero dicere τὰς ἁμαρτίας.quę distinctio,diligenter obseruata,magnam non huic modò disputationi,sed & plurimis aliis locis lucem affert.Certè si hoc annotasset Origenes cū veteribus aliquot aliis,(quos imitari maluit Erasmus quàm Augustinum, qui penè vnus, à Pelagianis videlicet excitatus, hunc locum rectè tractauit) non tam fœdè essent hallucinati in explicanda Pauli sententia: neque inde arripuissent occasionem recentiores Sophistæ ita extenuandi originalis peccati, vt neque quid sit, neque quanta eius vis, & quam pertinax sit malum, cognouerint. Sed de his alias. Nunc superest vt hoc quoque lector intelligat, duo confiderari in originis peccato: Reatum videlicet & Corruptionem, quæ vt non possint separari, distingui tamen accurate debent. Sicut enim Adam admisso peccato primùm reus factus est iræ Dei: deinde quia reus erat, pœnam peccati, id est, corruptionem illam tum animi tum corporis, subiit: sic quoque in posteros naturam transmisit, tum ream in primis, tum deinde corruptam. De reatus igitur propagatione propriè agit hoc loco Apostolus, cui opponitur impuratio obedientiæ Christi, quæ obedientia per imputationem cum fidelibus communicata, per quam idem Christus morte sua pœnam reatus persoluit & nos etiam imputata iustitia induit. Quòd autem ad corruptionem attinet, ea diuersum habet remedium, & quidem duplex,nimirum huius labis extinctionem in nobis inchoatam, & perfectissimam illam sanctificationem humanæ naturæ in Christo: de quibus disseret itidem Apostolus capitibus sequentibus. ¶*Ac per peccatum, καὶ διὰ ἁμαρτίας*. Erasmus putat cōuerti etiam posse, Ita & per peccatum mors, nempe vt suppleatur particula ἦν, vt Luc. 11.& alibi sæpe, vt vitetur anantapodotō,de quo paulò antè diximus. Sed certè non est hic propositum Apostolo docere,vt peccatum, sic etiam mortem ab Adamo in omnes homines propagatā: imò potius iustitiam Christi docere credentes viuificare,vt Adami peccatum omnes morti addixit.Illud enim, Mortem nō esse ex creatione sed ex Adami peccato in omnes homines exortam, præsupponit Apostolus,vt cōcessum: quod ne quis miretur(quum nunquam id cōcessuri fuerint huius seculi sapientes,) obseruandum est Apostolum hic compellare non profanos aliquos, sed eos qui sacras historias, imò & ipsum Euangelium erant amplexi. Nam alioquin fuisset etiam ostendendum omnes homines

homines ex Adamo fuisse propagatos, quod & ipsum vt αὐτοπροσωπητὸν assumit Paulus. ¶ *Et ita*, καὶ οὕτως. Stapulensis vult particulam καὶ vt redundantem expungi, vt anantapodoton vitet. Sed repugnat omnium codicum fides, & res ipsa ostendit eum in hoc fuisse hallucinatum. ¶ *Pernasit*, διῆλθεν. Vel *penetranit*. Origenes (cui potius quam Augustino hunc errorem impingere debuerat Erasmus) quia non magis Apostoli scopum intellexit quàm si nunquam librum inspexisset, ad actualia peccata (quæ vocant) & imitationem transfert quod de peccati originis propagatione dictum est, quem errorem deinde ab eo arreptum pertinacissimè defenderunt Pelagiani. Deinde discrimen statuit inter mundum in quem peccatum intrauit, & homines in quos pertransierit. Nam mundi appellatione terrenos intelligit, *in quos*, inquit, *peccatum intrasse scribit Apostolus*: homines autem dici putat *qui iam incipiunt se agnoscere, & scire quòd ad imaginem Dei conditi sunt: in quos scribat Apostolus pertransisse peccatum, id est fuisse quidem, sed per pœnitentiam conuersionis depulsum, & pertransisse, nec vltrà in eis stetisse*. Hæc ille, quasi Apostolus hoc membro non tradat doctrinam ad omnes homines pertinentem, quatenus ex Adamo sunt exorti. Sed & is quoque cuius in hanc epistolam extant commentarij sub Hieronymi nomine, *Mors*, inquit, *non pertransiit in Abraham, Isaac, & Iacob, de quibus dicit Dominus, Omnes illi viuunt*. Sed hi cõmentarij sunt impudentissimè adscripti Hieronymo, quos vt ab ipso Pelagio scriptos refellit Augustinus, libro de peccat. remissione 3. cap. 1. 2. 3.

¶ *In quo*, ἐφ' ᾧ. id est, ἐν ᾧ. videlicet, vno illo homine vt humani generis stirpe. Fuit enim omnino afferenda ratio cur ab vno homine peccatum & mors in omnes homines peruaserit, nec alia afferri potest. Nouum autẽ non est, quanuis repugnante Erasmo, ὅτι pro ἐν accipiatur, vt Matt. 2. 4 Hebr. 9. 17. & passim apud idoneos etiam auctores. Et quum ἁμαρτία Græcis sit fœminei generis, non potest stare eorum sententia qui relatiuum QVO volunt referri ad Peccatum. Erasmus *Quatenus*, vel *Per hoc quod*, vt mordicus teneat fœdissimum errorem quem semel arripuit, hęc nimirum ad imitationis peccata pertinere, nempe vt simili quoque ratione (quod rectè prorsus obseruauit Augustinus aduersus Pelagianos) in altera collationis parte statuatur, nos per Christũ sola quoque imitatione fieri iustos. En quid sit à scopo aberrare, & errorem pertinacius tueri. Denique interpretationem illam *Eò quòd*, millies refutat Augustinus aduersus Pelagianos. Cæterùm (vt ad rem redeam) est quidem in his verbis hyperbaton, sed quod minimè obscuret sententiam, ac facilè possit excusari. Nã post διῆλθεν, repetendum est ex præcedentibus δι' ἑνὸς ἀνθρώπου. Scitè enim admodum Augustinus de Ciuit. lib. 13. cap. 3. *Naturam*, inquit, *hominis mutauit damnatio in peius, vt quod pœnaliter præcessit in hominibus primis peccantibus, naturaliter sequeretur in cæteros nascentibus*. Et sermone 14. de verbis Domini, *quod*, inquit, *in Adam fuit culpæ non naturæ* (intellige tunc quũm peccauit) *nobis propagatis iam factum est naturæ*.

¶ *Omnes peccarunt*, πάντες ἥμαρτον. Quoniam hîc non agit de corruptionis sed de reatus originalis propagatione, idcirco non dicit omnes in Adamo fuisse corruptos, (quod tamen verum est) sed in eo peccasse, in ipsius videlicet lumbis inclusos.

13 *Nam vsque ad Legem*, ἄχρι γὰρ νόμου. Id est tẽpore quod ab Adamo ad Mosen interfuit, vt Apostolus ipse postea explicat. Estque totus hic locus à Syro interprete malè conuersus. Quod autem Origenes exponit, *Vsque ad Legem*, id est *vsque ad Christum*, siue *vsquequo Lex permansit*, ridiculum est. Sed & altera illius expositio prorsus inepta est, nec vllo modo ad rem pertinens, *Vsque ad Legem peccatum erat in mũdo subaudi mortuum. Nec dixit in hominibus*, inquit, *sed in mundo. nam homines sentit rationis capaces, & qui naturalibus legibus parent*. Rectè scilicet & perappositè, quum contrà constituerit Apostolus probare, etiam ante Mosis Legem omnes homines peccati reos nasci consueuisse. Sed & illis non assentior qui adiecta parenthesi hunc versiculum à proximo diuellunt quum (vt mihi quidem videtur) prorsus ista cohæreant. Nam quia mundus quid sit peccatum illud hæreditarium (id est

omnium malorum fontem)ignorat,neque per peccata intelligit quicquam aliud quàm huius ipsi incognitæ radicis fructus, id est, quod contra honestatem & leges, vel ab ipsa natura, vel ab aliis legislatoribus positas fiat Apostolo fuit probandum quod dixerat, nimirum quoddam esse peccatum, quo infecti & contaminati omnes homines nascerentur. Perabsurdum igitur videri poterat,vt vbi lex non est,ibi sit,nedum imputetur peccatum. Itaque videbatur fieri non posse, vt quisquam nascatur peccati reus,quum homini vix dum nato,& rationis vsu carenti,stultum videatur legem ponere, nedum vt illam violasse videri quisquam possit, & idcireo reus censeri. Ad hæc verò contra sic respondet Apostolus, vt eo ipso quod illi obiiciunt vtatur ad ipsos refellēdos. Non enim dixerat omnes homines reos fieri suis peccatis (quod antè euicerat, de adultis videlicet omnibus in disputatione superiore) sed dixerat peccato Adami omnes esse reos factos peccati. Idque quoniam omnes in Adamo peccante comprehensi, quodammodo in ipso peccarant. Hoc autem probat primùm in iis qui ab Adamo ad legem datam per Mosen extiterunt. Sontes enim illos fuisse:neminem autem sontem esse posse, nisi lex aliqua extiterit, cuius transgressione reus cēseatur. Sontes verò fuisse deinceps ex eo euincit quòd mortis imperio obnoxij fuerint. Mortē enim dixerat vers.12. non ex natura sed ex peccato humanum genus inuasisse. Et nequis exciperet, legem hanc fuisse naturæ legem,ob cuius transgressionem mors in homines etiam ante Mosen regnarit, ac proinde non esse quòd colligeret ex hoc argumento Apostolus, homines alicuius peccati reos nasci: non simpliciter dixit Paulus mortem regnasse ab Adamo ad Mosen,sed regnasse etiam in eos qui ad similitudinem Adami non peccarunt, id est in quos nec cognitio Legis naturæ cadit,nec vlla actualis (quam vocant) transgressio, nullus denique concupiscentiæ motus, nempe tenerrimos adhuc & vix dum natos infantes. Ex quo efficitur omnes homines non tantum malis affectibus & actualibus (quæ vocant) peccatis sontes fieri ac morti obnoxios, (ita enim soli adulti ex innocentibus & immortalibus rei & mortales fierent) sed planè reos nasci, contracta iam inde à primo parente culpa, qui legem illam sibi ac suo generi violauit, cuius transgressionem mors est consequuta. Hæc autem quorsum? nempe vt postquam longè aliter didicerint homines de misera illa conditione sua iudicare, eum per fidem amplectantur cuius obedientiæ gratuita imputatione iusti fiant in vitam, non aliter quàm ex suo parente peccatum per fontis naturæ propagationem hauserunt in mortem: imò verò etiam tanto magis quanto fortior est Christus iustus ad seruandum per gratiam, quàm iniustus Adam ad perdendum per naturam. At enim, dicet aliquis, si rectè colligit Apostolus peccati imputationem ex morte quæ sit peccati, & quidem imputati pœna: cur igitur moriuntur fideles quibus tamen non imputatur peccatum? Respondeo, omnes in genere homines ab Apostolo in seipsis hoc loco considerari, ac proinde peccatum ac mortem rectè quoque æstimari ex sui natura. De iis autem qui in fide moriuntur, longè aliter est constituendum. In his enim tum alia omnia quæ suapte natura mala sunt, & à peccato profecta, cooperantur tamen in bonum: tum verò mors ipsa per Christum fide apprehensum ita sanctificatur, vt quod in aliis, & ex sui natura nihil aliud est quàm peccati imputati pœna, idipsum in istis fiat per Christum fide apprehensum inceptę mortificationis carnis veluti complementum.

¶ *Peccatum verò [esse] non putatur, ἀμαρτία δὲ οὐκ ἐλλογᾶται.* Id est, nisi sit lex,ne peccatum quidem esse censeri potest,vtpote quod sit legis transgressio. At sontes sunt etiam infantes, vtpote morti, quæ peccati pœna est, obnoxij, Ergo & lex & peccatum antè extiterunt. Quænam autem Lex illa fuerit nisi ea quàm trāsgressus est Adamus? & quodnam illud peccatum, nisi illud cuius reus & mortalis factus Adamus,reos & mortales omnes suos posteros reddidit? Malui autem *putatur* quàm *imputatur* interpretari, quoniam etsi Mors pœna est, non tantùm existentis sed etiam imputati peccati: videtur tamen mihi Apostolus de ipsa

de ipsa existentia peccati intelligendus, vt sit validissimum argumentum. Quinam enim imputatum fuerit quod ne extare quidem potuerit? Cæterùm in nonnullis Latinis codicibus legitur *Imputabatur*, id est, ἐνελογεῖτο. & certè hæc scriptura melius conueniret, si locus iste, non de existentia, sed de peccati prius quodammodo delitescentis agnitione per legem Mosis intelligendus esset, vt illum interpretari consueuerunt: quem sensum etiam sequutus est Syrus interpres. Ego verò hanc expositionem multis de causis repudio. Primùm enim aberrat ab Apostoli scopo cui propositum non est de peccati cognitione per legem disserere: sed hoc probare quod dixerat, omnes videlicet homines nasci reos quoniam in Adamo peccarint. Deinde ista peccati agnitio cur à Mosis demum lege inciperet? Lex enim naturæ etsi non tam expressè, tamen idem in genere præstabat in peccantium conscientiis, vt ipse Apostolus. supra capite 1. 2. & 3. euicit: & nominatim quidem 2. 12. 13. 14. & 15. Tertiò in hac disputatione vsque ad caput sextum ἁμαρτίας nomine, neque natiua corruptio, nec ipsius fructus intelliguntur, (hæc sunt autem quæ per legem demum detegi & agnosci dicuntur) sed reatus ille demum ex Adami transgressione in omnes homines propagatus: cui obedientia alterius Adami opponitur, per gratiam credentibus imputata. Itaque interprete ipso Paulo, Legis nomen in priore quidem parte huius versiculi, pro lege per Mosen promulgata accipitur: in extremo verò, quum dicitur peccatum non esse nisi sit lex, declarat in genere omne dictum, quo vel præcipitur quidpiam vel prohibetur.

14 *In eos etiam*, καὶ ἐπὶ τούς. Ita scriptum habent omnes codices tum Latini tum Græci, & sic legendum esse apparet ex tractatione argumenti. Atqui si hæc verba pro iis accipias qui Legis Mosis cognitionem non habuerint, id est qui sine Lege peccarint, (de quibus supra Apostolus cap. 2. vers. 12.) redundabit particula καὶ, quum hæc fuerit vniuersalis omnium hominum conditio ab Adamo ad Mosen, vt nulli excipi potuerint. Superest ergo vt de paruulis accipias qui penè prius moriũtur quàm nascantur, sicut paulò ante exposuimus, & rectè omnino censuit Augustinus: alioquin in eo durior quòd infantium salutem Baptismi sacramento nimium præcisè includat. Origenes verò in huius versiculi explicatione multis modis aberrat ab Apostoli scopo, adeóque ab ipsa veritate. Primùm in eo quòd hæc verba, *Ab Adamo ad Mosen*, interpretatur *Ab Adamo ad Christi aduentum*: quasi Mosis appellatione per metonymiam Lex Mosis intelligatur: & particula Vsque, tempus inclusum declaret. Atqui Apostolus disertè Adamũ vt terminum à quo, opponit Mosi in termino ad quem: & eâdem ratione per Adamum intelligenda esset lex naturæ. quod vtrumque facilè est videre quàm sit absurdum, quum de originis peccato differat Apostolus, quod neque legis naturæ, neque Legis Mosis transgressio dici propriè potest. Deinde seorsim de iis qui sub Lege fuerunt incipit Apostolus disserere, infra vers. 20. Alter Origenis error in eo est, quòd diuersa prorsus expositione putat particulam Vsque, tempus sub Lege excludere: in quo grauiter hallucinatur, quatenus diuersam putat hominum conditionem fuisse sub Lege. *Nam*, inquit, *Per Legem cœpit purificatio peccatorum aperiri, & ex parte aliqua tyrannidi peccati obsistit per hostias, per expiationes variat, per sacrificia, per præcepta.* Ita igitur apparet Origenem ex diametro repugnare Apostolo, apertè docenti vbique, & quidem in primis hoc ipso capite, Legem Mosis superuenisse, non vt extingueretur peccatum: (hoc enim est vnius Christi per Spiritum sanctum officium) sed vt amplius abundaret, tantùm abest vt scopum Apostoli attigerit Origenes. ¶ *Qui non peccauerant*, τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας. *Non super omnes* (inquit Origenes, qui Ambrosium decepit) *sed in eos qui peccarunt in similitudinem præuaricationis Adam. Nam introiuit quidem mors in mundum, & in omnes pertransiit: non tamen in omnes regnauit. Aliud enim est pertransire, aliud regnare.* Hæc ille nõ minus ineptè quàm falsò. Nam etiamsi expungas negantem particulam μὴ (quam tamẽ iam tum suo seculo testatur Augustinus libro De peccat. mer. & remiss. 1. cap. 11. in

codicibus aut omnibus aut penè omnibus scriptam fuisse, & nos quoque in omnibus exemplaribus, Chrysostomo, Theophylacto, Græcis denique scholiis inuenimus: & necessariam esse clamat ipsa argumenti series antè à nobis exposita) tamen particula καὶ illam interpretationem ægrè admittit. Hoc quum ipse videret aliam interpretationem, sed magis etiam ridiculam comminiscitur. *Nam fortassis*, inquit, *excepti sunt aliqui & occultiore mysterio designati, qui ad similitudinem prævaricationis Adæ peccasse memorantur, in quos soles regnauerit mors.* Sed hoc quoque quàm ineptum? Taceo aliam expositionem, vt omnes comprehendat Apostolus qui parentum peccata imitantur. Nam hoc quoque alienissimum esse ab Apostoli scopo demonstrauimus. Ac penè incredibile mihi aliquando visum est, fieri potuisse vt Erasmus ita ab Origine deciperetur hoc loco, vt eius tuendæ sententiæ studio nõnulla effunderet à Pelagianismo non longissimè remota: veluti quũ disertè scribit de naturali quadam ad peccandum pronitate, *Quæ*, inquit, *videtur omnibus insita, quanquam arbitror magis ab exemplis proficisci quàm à natura.* Item vbi Chrysostomi sententiam piam & orthodoxam prorsus deprauans, *His verbis*, inquit, *non tribuit Chrysostomus vllum peccatum infantibus, sed ait mortem corporis in eos dimanasse, perinde quasi cum Adam progenitore de vetito ligno edissẽt, hoc est pro alieno peccato dedisse pœnas.* Hæc ille, ab Origene nimirum fascinatus: quæ quàm verè dicta sint, Ecclesia iampridem ex Dei verbo iudicauit. Neque enim hæc ego (ita me bene Deus amet) vllo obtrectandi studio annotaui: sed vt tanti saltem viri exemplo discant studiosi quãto cum iudicio in quorundam Patrum, ac præsertim istius Origenis scriptis, versari ipsos oporteat. ¶ *Ad similitudinem*, ἐπὶ τῷ ὁμοιώματι. Id est, καθ' ὁμοίωσιν, vt Græca scholia enarrant. Peccauit enim sciẽs ac prudens Adam: infantes autem ipsius posteri, ab ipso nascendi momento rei quidem sunt peccati, sed quia in Adamo inclusi peccarunt. vnde fit vt rei & corrupti nascantur. Itaque ὁμοίωμα dicitur hoc loco forma peccandi quam sequuntur adulti quoties cupiditatibus obsequuntur. Græca scholia ex Chrysostomo aliam proferunt distinctionem huius loci, adscripta diastole post ἁμαρτήσαντας, *peccauerant*, vt hæc connectantur cum verbo ἐβασίλευσεν, *regnauit*: sed præterquam quòd ista distinctio obscuram planè sententiam gignit, nullius etiam exemplaris vetusti auctoritate adiuuatur, quod ego quidem inspexerim. ¶ *Illius qui erat futurus*, τοῦ μέλλοντος. Vulgata *Futuri*, Erasmus *illius futuri*, rectè expresso articulo. Est autem repetendum τοῦ ἑνὸς τοῦ πρώτου nomen Adami. Duos enim Adamos facit Paulus, quorũ prior fuerit posterioris typus, & exemplum in iis, quę postea persequetur, & copiosè etiã explicat, 1. Cor. 1. 21. 22. 45. 47. & deinceps. Neque enim typus dicitur Adamus Christi, quasi ad imitandum propositus sit vterque, sed propter insitam vim similem aliquatenus in vtroque in illo quidem perniciem propagandi in suos posteros: in hoc verò (id est in Christo) suos iustificandi. Est igitur in huius loci explicatione apertè Pelagianus ille cuius extant commentarij in hanc epistolam sub Hieronymi nomine, ita hæc exponens, *Sicut*, inquit, *Adam primum mandatum Dei prævaricatus, exemplum est Legem Dei prævaricari volentibus: sic & Christus voluntatem Patris complendo, exemplum est imitari eum cupientibus.* Hæc ille: aduersus quæ Augustinus libro De peccatorum mer. ac remiss. scripsit. Sed & hoc in loco æstimandum reliquo Ecclesiæ quàm verum sit quod hîc disertè annotauit Erasmus, *Signis*, inquit, *nobis hîc profert infantes, de his hîc non videtur Paulus agere: nec eo quidem tempore monebatur, quum nondum esset receptum infantes baptizari.* Cæterùm (vt ad rem redeam) pro eo quod Erasmus conuertit τῷ μέλλοντος, *illius futuri*, ego malui interpretari, *Illius qui erat futurus.* Loquitur enim Paulus de Christo Adami peccantis respectu, non eius temporis quo hæc scripsit. Nam quod annotat Erasmus, τῷ μέλλοντος posse absolutè & neutro genere, vt referatur non ad posteriorem Adamum, sed ad peccatum quorumlibet Adamum parentem imitantium, rursus pro Pelagianis facit, & hunc locum manifestè torquet. Potius autem hoc additum est vice alterius membri omissi per anantapodoton, de

quo ar-

de quo antè diximus, vt apparet etiam ex iis quæ subiiciuntur, quibus ratio huius typi seu analogiæ explicatur.

15 *Vt lapsum, τὸ παράπτωμα.* Vulgata, *Sicut delictum.* Sic enim solet παράπτωμα interpretari, vocabulo nimium (vt ita loquar) dilato, & diuersa etiam translationis ratione. Erasmus, *Vt peccatum.* Ego verò puto τῆς ἁμαρτίας. in hac quidē disputatione ita distinguendum ab eo quod Paulus παράπτωμα vocat, vt effectum à causa distinguimus. nam παράπτωμα dicitur ipsa Adami ruina vnde manat ἁμαρτία, id est cum reatus ille, tum corruptio in omnium hominum natura hærens. Itaque τῆς ἁμαρτίας cōuertere malui *Peccatum*, παράπτωμα verò *lapsum*, cui opponitur τὸ χάρισμα, seu δώρημα, id est Christi obedientia quam Pater cœlestis nobis imputat. Inter quæ tamen hoc forsitan est discrimen, quòd τὸ χάρισμα dicitur illud ipsum quod Deus gratificatur: δώρημα verò conditionem declarat in qua sunt ij qui liberalitatis illius sunt facti participes, nempe quòd non modò sunt à reatu absoluti, sed etiam Christi iustitia exornati. Denique δώρημα est ipsius χαρίσματος consequens, vt vicissim τὸ χάρισμα ipsum παραπτώματος. Veluti exempli causa, si quis princeps culpam sibi obstrictam, & nihil minus quàm vllum beneficium commeritam, adde etiam inopi, & à quo nullum vnquam commodum possit percipere, non modò alienum omne remittat, sed etiam ingētem aliquem thesaurum largiatur: hanc principis liberalitatem ex Pauli idiomate vocatis χάρισμα seu δώρημα, id est gratiam ac liberalitatem: ipsum verò thesaurū, χάρισμα. i. quod gratificatus sit princeps: beneficium verò, ratum & conditionem in qua sit aliquis ex principis beneficio, siue idipsum quod quis ex principis liberalitate fuerit assequutus, nempe quòd ex paupere diues sit factus, δώρημα appellat. Quod discrimen etsi forsitan subtilius videri possit, tamē obseruandum videtur, vt ratio collationum intelligatur: adeo vt ad eam causam χάρισμα putarim per periphrasin obseruandum, & δώρημα quidē donationem, δώρημα verò beneficiū, id est ὑπόστασιν sim interpretatus: quanquam non repugno quia vtrunque possit pro vno & eodem accipi. Cur autem Christi obedientiam χάρισμα bis vocarit, semel verò δικαίωμα, nempe versiculo 18. causa est manifesta, quia videlicet Christi iustitiam non considerat absolutè, sed κατὰ χάριν eámque duplicem. Nam respectu Dei nobis illam imputantis, dicitur χάρισμα à gratificando: nostri verò ratione, qui per eam imputatam iusti fimus, meritò dicitur δικαίωμα, quòd nos iustos efficiat, seu quòd ea iusti fiamus: vt explicat ipse Apostolus vers. 19. quo nititur totum huius collationis robur. Ea verò vt intelligatur, non pigebit hoc etiam auctarij vice adiicere, in hoc versiculo conferri Adamum cum Christo, & illius lapsum cum illius obedientia, vt quæ sit vis vtriusque sese in suos derivandi intelligatur. In versiculo verò 16. vim vtriusque, id est lapsus Adami propagati per naturam, & Christi obedientiæ per gratiam imputatæ, vnà comparati. Tertio demum loco, id est versiculo 17. fines ipsos inter se conferri. Denique vers. 18. tres istas collationes vnà connecti, quarum basis ac communis ratio versiculo 19. explicatur. ¶ *Illius vnius, τῷ ἑνὸς.* Exprimendus fuit articulus, vt vis collationis personarum intelligatur. Neque enim vnus quiuis, sed certus quidam (id est Adamus) cum Christo, & ipso quidem homine, comparatur.

¶ *Multi, οἱ πολλοὶ.* id est plures vno. Multos enim opponit vni, non paucis vel omnibus. neque enim differitur quàm multi vel quàm pauci ab Adamo sint contaminati, (omnes enim homines, vno excepto Christo, paulò antè dixit peccati labe fuisse conspersos) aut vicissim quàm multos Christus repurget: sed propositum est Apostolo docere, neque in vno Adamo lapsum, neque in vno Christo obedientiam constitisse, sed vtrunque communicasse cum aliis quod suum erat. Itaque qui accipiunt *Multi* pro *omnes*, dicunt quidem quod res est, sed non explicant causam cur Apostolus Multos quàm Omnes dicere maluerit. Redundat autem articulus οἱ, vt 1. Corinth. 9. 19 & 2. Corinth. 2. 6. & 9. 2. ante nomen πρόεδρος, phrasi quadam Apostolo propria. ¶ *Vnius illius hominis, τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου.* Sicut Adam à cæteris singularibus hominibus distinguitur,

quoniam hoc illi proprium est vt sit totius humani generis stirps per naturalẽ propagationem, ita etiam Christus, primùm dicitur esse homo, vt ostendatur ipsius nobiscum per eandem naturam conuenientia: deinde addito etiam articulo à cæteris hominibus discernitur quatenus hoc illi proprium est vt sit is ex quo velut altera hominum, videlicet electorum, stirpe, iustitia per gratiam propagatur. Itaque fuit vtrobique vis articuli διακριτικὴ seruanda.

16 *Vt* [*illud quod introiit*] *per vnum qui peccauit*, ὡς δι' ἑνὸς ἁμαρτήσαντος. In veteris editionis codicibus nõnullis legitur, *Vt per vnum peccatum*, ὡς δι' ἑνὸς ἁμαρτήματος. Sed quocunque modo legas supplendum est aliquid quod opponatur τῷ δωρήματι. Ideo conuertit Erasmus, *Sicut per vnum qui peccauerat, venerat mors*. In quo primùm non probo quòd præteritis pluſquam perfectis sit vsus: deinde quòd Mortis nomẽ suppleuerit. Neque enim hæc antithesis ad hũc versiculum pertinet, sed ad proximum potius. Puto igitur articulum τὸ subaudiri, quam ellipsin annotauimus Iohan. 1. 36. & alibi sæpe: & significari ab Apostolo miserabilem hominum conditionem, quos omni integritate ac iniustitia spoliatos, horribilis illa peccati ignominia cooperuit: cui conditioni opponitur τὸ δώρημα, id est præstans illa sors filiorum Dei, quam imputatæ Christi iustitiæ beneficio consequuntur. Est autem diligenter in primis annotandum hoc discrimen. Nam quanuis ista priuatio iustitiæ, de qua recipienda hîc agit Apostolus, ab illo Adami scelere in nos propagato sit exorta: accesserunt tamen ad eam causam aliæ etiam innumerabiles, continua videlicet illa peccatorum series, tum quæ maiores nostri admiserunt (à quibus naturam hac ratione infinitis modis ream & corruptam accepimus) tũ quæ nos etiã quotidie non pudet admittere. Ac de illorum quidem omnium abolito reatu, ac pœna per Christum persoluta, in priore tractatione disseruit Apostolus: nunc verò, quia non modò nos sine peccato apparere oportet coram iust. Dei tribunali, sed etiam perfecta pro creationis nostræ gradu, iustitia exornatos, disputat Apostolus vbi hanc iustitiam nanciſci possimus. Quòd nisi latius se propagaret Christi virtus nobis imputata quàm Adami propagatur reatus, non modò non essemus per Christum prorsus iustificati, sed infinitis adhuc pœnis obstricti teneremur, eorum nimirum peccatorum quæ ad Adami lapsum adiecimus. Itaque sicut Christi sanguis aspersus purificat nos, non modò à peccati originis sed etiam ab aliorum omnium peccatorum reatu sic Christi iustitia nobis imputata in omnium illorum reatũ vicem succedit, vt hac demum ratione possimus vni Deo non modò gratias agere de sublata iniustitia, sed etiã de donata iustitia plena ac perfecta, in ipso gloriari. ¶ *Reatus*, κρῖμα. Heb. מִשְׁפָּט [*mischpat*,] vt Ierem. 26. 11. Nam ex reatu oritur condemnatio. Vulgata, *Iudicium* Erasmus, *Condemnatio*. admodum obscurè. quum κρῖμα hic manifestè distinguatur à κατακρίματος. ¶ *Ex vno* [*lapsu*] ἐξ ἑνὸς. Theodoritus in Diuinorum decretorum epitome, subaudit ἁμαρτήματος, nempe Adamum intelligẽs: sed ratio oppositionis, & quod subiicitur, ἐκ πολλῶν παραπτωμάτων, ex multis lapsibus, ostendunt subaudiendum esse potius παραπτώματος, vt disertè plurimis locis annotatum est ab Augustino. ¶ *Ex multis lapsibus*, ἐκ πολλῶν παραπτωμάτων. Hoc illud est quod scitè scribit Augustinus libro 1. contra Iulianum: *Gratia non tantummodo illud peccatum interfecit, sed etiam post illud introeuntia peccata*. Nam si illa posterioris Adami obedientia tolleret duntaxat reatum ex priore Adamo propagatum, quid fieret nobis toties præterea reis, quoties ipsi non tantum in Adamo sed per nos ipsos peccauimus?

¶ *Ad iustificationem*, εἰς δικαίωμα. Δικαιώματα ferè vertunt Græci interpretes quæ Hebræi חֻקִּים [*chukim*] vocant, sacros videlicet Legis ritus, vt diximus Luc. 1. 6. Interdum tamen latius patet hoc vocabulum, & omnia Domini præcepta, ipsum denique ius diuinum complectitur, vt supra, capite. 1. versu 32. & 26. Sed & eleganti significatione accipitur ἀπὸ τῶν δικαιολογημάτων, id est proiis quæ quispiam iuris sui tuendi causa proferat. quæ significatio posset videri non inepta hoc in loco, nisi oppo-

sitio

situ nomen κατάκριμα, id est. condemnatio, ostenderet commodius pro absolutoria sententia capi, eáque nō simpliciter absolutoria, qua nimirum remittantur peccata, sed qua etiam iusti pronuntiemur & digni vita, ex impleta in Christo à nobis omni iustitia. Paulo pòst verò vsurpabitur δικαίωμα pro eo ipso quod Apostolus χάρισμα vocat, vt suo loco dicemus. Vetustiss. autem ille codex addit ζωῆς, vitæ.

17 *Per vnum lapsum*, τῷ ἑνὶ παραπτώματι. Sic hunc locum restitui, tum ex illius pulcherrimi & augustæ planè vetustatis codicis Græcolatini Claromontani auctoritate, tum multo magis ipsa ratione adactus. Primùm enim si legas τῷ ἑνὸς παραπτώματι, id est *per vnius lapsum*, vt legi solet, prorsus redundabit διὰ, τῷ ἑνὸς quod mox sequitur. Deinde quis non videt vni lapsui opponi redundantem Christi iustitiam? ac si dicat Apostolus, Si vnicus lapsus potuit omnes homines per vnum illum peccantem morti addicere, an non multo magis illa non in vnico quopiam facto præstita, sed nobis omnibus redundans vnius illius, nempe Iesu Christi, obediētia asseruerit nos in vitam?

¶ *Iustitia*, τῆς δικαιοσύνης. Iustitia in Christo triplex est. Vna essentialis, quatenus Deus est, quæ quum sit ipsamet Deitas, distinguenda est omnino, etiam in Christi persona, ab ea iustitia quæ est qualitas, assūptæ humanitati vt subiecto inhærēs. Altera igitur est, perfectissimæ sanctimoniæ & integritatis habitus, quo pleniſſimè perfudit illam à se assumptam humanitatem, ab ipso conceptionis ex sancto Spiritu momento. Tertia est huius habitus effectum, quo factum est vt legem perfectissimè pro nobis, pro quibus etiam & natus est, & Legi sese subiecit, præstaret, obediens factus Patri pro nobis vsque ad mortē, & quidem mortem crucis. Ex his autē illa quum sit essentialis, vt antè dixi, per se manent *deuteúnoua* oportet. De alterius imputatione, quæ corruptioni nostræ opponitur, agetur capitis octaui initio. De tertia verò, quatenus in ea versatur nostrorum peccatorum expiatio, dictum est suprà, vsque ad ver. 11. vnde nunc de hac ipsa quæritur, quatenus per eius imputationē gratuitā aboleri reatum naturali propagatione contractum nunc docet Apostolus; quod discrimen non animaduertēs Osiander omnia perturbauit, vt & Sophistæ Semipelagiani Iustitiā pro nostræ, regenerationis effecto accipientes: quod tamen falsum esse ipsos docuisset vocabulum ἀφέσεως, nisi supererogationis etiam merita inuehere maluissent. Theodoritus autem legit χάριτος δικαιοσύνης: quam lectionem sequutus est Vetus interpres, & Ambrosius quoque: sed perperam. Dixit enim Apostolus ex Hebræorum idiotismo (quem alibi sæpe annotauimus) ἄφεσιν τῆς χάριτος pro τὴν ἄφεσιν οὖσαν χάριτα. Deinde quod subiicitur, χάριτος δωρεᾶς τῆς δικαιοσύνης in epexegesi positum est, quia gratiæ nomen quum ad omnia Dei beneficia pertineat, fuit explicandum, vt intelligeret lector, non de omnibus Dei beneficijs quæ per Christum percipimus, sed propriè de obedientię Christi imputatione hìc agi: quanuis hæc omnia inter se ita cohæreant vt vnum ab altero separari nec possit nec debeat. ¶ *Recipiunt*, λαμβάνοντες, id est oblatam δεχόμενοι, fidei videlicet manu.

¶ *In vita*, εἰς ζωήν. Id est veræ & perennis vitæ participes fa Ti.

18 *Per vnum lapsum*, δι' ἑνὸς παραπτώματος. Vulgata, & Erasmus, *Per vnius delictum*, quod non probo, ob eas causas quas dixi superiore versiculo. Est enim conclusio ex eo nata, neque Græcis respondet hæc interpretatio. & si offensam spectes non quatenus vna est, sed quatenus vnius, sic etiam oppositū illius nempe δικαίωμα spectabitur, vt vnius nempe Christi, quum tamen obedientia Christi vocetur δικαίωμα, non ipsius Christi sed nostro respectu, id est quatenus eius imputatione iusti censemur. Denique esset ταυτολογία manifesta in vers. 19. Plana autem est sententia, sicut vnus lapsus nos omnes iustitia spoliatos condemnationi addixit: ita vnam esse rationem iustificationis qua in vitā asseramur. ¶ [*Reatus venit*] *in omnes homines*, εἰς πάντας ἀνθρώπους. Necessariò subaudiēdum est aliquid vnde manet condemnatio. Illud autem quid sit, apertè exposuit Apostolus vers. decimosexto. Itaque inde supplere malui quàm cū Eras. addere, *Propagatum est malū*: quō sic

nusquam loquatur Apostolus, neque etiam ita conueniret antithesis. Sed planissima est lectio quam sequutus est Syrus interpres, nempe εἰς πάντας ἀνθρώπους κατάκριμα, id est *venit in omnes homines condemnatio*: & in opposito membro, εἰς πάντας ἀνθρώπους δικαίωσις τῆς ζωῆς, *in omnes homines iustificatio vitæ*.

¶ [*Beneficium redundauit*] *in omnes homines*. εἰς πάντας ἀνθρώπους. Quia præcisa est oratio, suppleuimus quod deerat ex versu 15. & 16. Nam quod Erasmus adiecit, *Propagatum est bonum*, multis de causis mihi displicuit. Primùm, quia quanuis de plenitudine Christi accipere nos oporteat, tamen inter naturæ propagationem & gratuitam imputationē discrimen aliquod constitui par est. deinde, quia nusquam (quod sciam) ita loquitur Apostolus. Præterea vetustus ille Sophistarum error, qui pro imputata iustitia inhærentem qualitatem substituunt, tantus est támque execrandus omnibus vt nihil æque fugiendum putem.

¶ *Ad iustificationem vitæ*, εἰς δικαίωσιν ζωῆς. Paulus quædam habet ita peculiaria, vt mutari nec facilè possint, nec certè debeant, quum multò sit æquius vt illius idiomati assuescamus: quo nemo vnquam non modò verius, sed ne grauius quidem aut expressius mysteria diuina tractauit: & libens hic conquestus fuerim nobis non licere tam disertis esse quàm Græcis, nisi sicuti Theologica vox est Iustificationis, sic etiam quispiam mihi concesserit Iustificamen seu Iustificamentum vsurpare. Quod igitur quidam existimant δικαίωμα hoc in loco & δικαίωσιν idem declarare, nunquam admiserim, non modo ne inanis quædam argutia tribuatur Apostolo, id est Spiritui sancto: sed multò magis quia δικαίωμα ipsam iustificationis nostræ (vt ita dicam) materiam hic declarat ab effectu, nempe illam Christi obedientiam, cuius imputatio nos iustos in ipso facit: quam paulo antè vocauit χάρισμα, quòd Deus gratis eam nobis largiatur. Δικαίωσις verò τὸ κατακρίματος (id est damnatoriæ sententiæ) opponitur. Quemadmodum igitur reatum consequitur condemnatio, ita etiam per fidem imputata nobis Christi iustitia, in reatus vicem succedens, quem ipsius sanguis eluit, efficit vt à Deo iusti declaremur, ac proinde vitam æternā cōsequamur. Id autem ego dissertè annotandum putaui, non modò vt inter δικαίωσιν & δικαίωμα quod sit hoc loco discrimen ostenderē, sed etiā vt intelligeret lector, in hoc capite δικαίωσιν aliquid amplius declarare quàm in superiore. Nā peccatorū remissione (i. imputata Christi satisfactione) dicimur iustificari, i. persoluta per illum pœna vt insontes absolui: obedientia verò Christi imputata, eā iusti declaramur, vt ex ipsa quoque Legis formula vitam æternam petere possimus, quum Christus, quem fide possidemus, omnem iustitiam nobis impleuerit. Additum autem nomen Vitæ, vitalem siue viuificam declarat.

19 *Per inobedientiam*, διὰ τῆς παρακοῆς. Hoc vocabulum nō repudiaui hoc loco, vt paronomasiam exprimerem quæ est in Græco sermone inter παρακούω & ὑπακούω. Apparet autem vel ex hoc versiculo insigniter eos hallucinari qui superiora exposuerunt de imitationis peccato. *Constituti sunt*, κατεστάθησαν Eras. *Constituti fuimus*, κατεστάθημεν, vt Frobenius etiam excudit. ¶ *Multi*, οἱ πολλοί. Multos iterum opponit Vni, non paucis vel omnibus, sicut exposuimus suprà, versu 15. neque (vt ego quidem existimo) quicquam hoc pertinet ad explicationē signi vniuersalis quod vsurpauit in superiori versiculo. qua de re dicemus 1. Corinth. 1. 22. Vide suprà, 15. ¶ *Constituentur*, κατασταθήσονται. Sic legi in omnibus codicibus scriptum hoc verbum tempore futuro, quo tamen nō futurum aliquid vt sub vetere fœdere significatur: sed continua Christi vis in suis iustificandis declaratur. Diuersa autem & distincta Christi beneficia sunt constitui iustū ac proinde dignum vita pronuntiari, per imputatam Christi obedientiam quę reatum tollit: & habera præterea Iustitia donari intra nos inchoata, quæ corruptioni nostræ opponitur: quàm absolui à peccato & morte per Christi mortem nobis imputatam.

20 *Lex verò*, νόμος δὲ. Legem Mosis proculdubio intelligit. Nam à versu 14. disseruerat de iis qui ab Adamo ad Mosen intercesserunt: id est de iis qui

Mosis

Mosis Legem præcesserunt)nunc autem agit de tempore Mosen consequuto. Itaque Origenes extra oleas prorsus vagatur, in eo quòd de lege membrorum hîc agi putat.

¶ *Preterea introiit*, παρεισῆλθεν. Id est accessit ad morbum illum quo laborabāt omnes homines vnius peccato contaminati. Vulgata, *Subintrauit*. Erasmus, *Obiter subiit*. quam interpretationem nō possum admittere. Nec enim propositio παρὰ in omnibus verbis hanc vnam vim habet, vt idem declaret atque Clanculū & Obiter: neque commodè id dici potest de lege publicè tantis cum ceremoniis rogata & accepta. Quomodo verò per Legem multiplicentur peccati vires, explicat Apostolus infrà, cap. 7. quod vnus penè ex veteribus Augustinus cognouit. ¶ *Vt augeretur ἵνα πλεονάσῃ*. siue, Vt auctior fieret quàm prius idque duobus modis. Nam quantò expressiores leges, tantò sunt nocētiores illarum transgressores, & nostra prauitas interdictis illis non emendatur, sed irritatur. Vulg. & Erasmus, *Vt abundaret*: quod mihi non videtur satis expressum.

¶ *Superabundauit*, ὑπερεπερίσσευσεν. Erasmus *Magis exuberauit*. id est (vt explicat in Annotationibus) vehementer ac supra modum redundauit. Ego verò puto Apostolum non modò declarare quanta sit gratię vis, sed etiam addidisse ὑπὲρ vt collationem peccati ac gratiæ declararet, quasi diceret, Legis quidem interuentu factum esse vt immensa quædam vis esset peccati, sed gratiam tamen è cælo tanta copia fuisse effusam vt peccatum non æquarit modò, sed etiam infinitis partibus superarit, sicut paulò antè ostendit. Gratiam autem vocat gratuitum Euangelij fœdus.

21 *Ad mortem*, εἰς τὸν θάνατον. Vulgata & Erasmus, *In morte*, id est (vt Erasmus interpretatur) *per mortem*. Ego vero puto ἐν pro εἰς vsurpari: quod apparet ex antithesi, & ita quidem vt finalem (quā vocant) causam declaret. ¶ *Dominum nostrum*, τῷ Κυρίῳ ἡμῶν. Hæc (inquit Erasmus) non adiiciuntur apud Græcos nisi in nonnullis exemplaribus. Ego verò in vetustis omnibus inueni & Complutensi quoque editione.

IN CAPVT VI.

1 (*In*)*peccato*, τῇ ἁμαρτίᾳ. Peccatum in hac disputatione idem prorsus declarat atque in superiore, sed diuerso tamen respectu. Nam illic diximus considerari peccati originalis reatum per Adami transgressionem in cuius locum succedat Christi obedientia per fidem nobis imputata: hîc verò in eodem illo malo corruptionē (i. morbum ipsum nobis inhærentem) spectat Apostolus, docétq; qua ratione vis illa peccati in nobis sensim extinguatur, & in eius locum cælestis virtus succedat, quā regenerationem vocamus, Sophistæ verò iustitiā inhærentē, cuius tamen neque ortū, neque progressum, neque fructū bene norū. Et aptissimè sequitur hæc disputatio priorē, ne quis posita iustificatione per fidē sine operibus nostris, putet bona opera aboleri, quum è cōtrario, quisquis per fidē iustificatur, necessariò quoq; ad bona opera sanctificetur, siue regeneretur. Ex hac autē illatione ex præcedētib⁹ necessariò nascente, manifestè refellitur falsissima eorū expositio, qui per opera Legis quib⁹ negat Apostolus nos iustificari, intelligūt dūtaxat opera fidē antecedētia, vt postea iustitiā ex operib⁹ fidē subsequētibus stabiliāt, ac proinde Iustificari ex fide sine operibus nihil aliud declaret quā regenerari ad bona opera quibus vitā æternā promereamur. Nā & argumentis ipsis Apostoli, ac præsertim Abrahami exēplo istud Pharisaicū dogma Luc. 18. 11. perspicuè arguitur, & si verū illud esset, quid esset ineptius quā ex eo q⁹ operibus fidē præcedētibus nō iustificamur, cōcludere nobis fidē adeptis, perseuerādū esse in peccato? Sed & illud quoq; annotādū est, de quo nōnihil diximus Act. 8. 23. amplius aliquid significari his verbis, *Permanebim⁹ in peccato*, & paulo pòst, *Viuemus in peccato*, quàm si dixisset, *Peccatū in nobis ꝓmanebit aut viuet*.

2 *Qui*, οἵτινες. Vetus interpres addit particulā γὰρ, *enim*, vt & Syrus interpres, idq; nō incōmodè. ¶ *Mortui sumus peccato*, ἀπεθάνομεν τῇ ἁμαρτίᾳ. Mortuus peccato (i. quòd ad peccatū attinet) dicitur ab Apostolo quisquis virtutis Christi particeps ita est fact⁹ vt natiua illa corruptio sit in eo emortua. i. vigore illo suo (qui trāslatitiè vita peccati dicitur extincto, fructus illos amarissimos nō edat. Cōtrà verò viuere dicitur peccato & iniustitię quisquis est in carne, i. quācunq; Spiritus

Dei à naturæ corruptionis seruitute nõ asseruit. Itaq; nõ scribũt appositè qui peccati nomine, diabolũ intelligũt: itẽ qui mortificationis nomine nihil aliud quã cõscientiæ peccatricis terrores putãt significari. Sed & illud sciẽdũ est, hoc loco & aliis similibus, συναποθνήσκειν τῇ ἁμαρτίᾳ, i. *mori peccato*, aliud prorsus declarare quàm νεκρὸν εἶ ἐν τοῖς παραπτώμασι, id est *mortuum esse in peccatis*, Ephes. 2.1. & 5. & Colos. 2.13. Nam Mori peccato is dicitur tertio casu, in quo vis illa peccati extingui cœpit per Christi virtutẽ, quicũ per fidem coaluit: adeo vt mutuò inter se respõdeant mori peccato, & vinere Deo seu iustitiæ, seu Christo. Cõtraria verò significatione mortuus in peccatis vel peccatis dicitur sexto casu, is qui peccatis quasi immortuus tenetur. Qui & mortuus absolutè dicitur, vt infrà, vers. 13. & infrà, cap. 7.10. Ephes. 5.14. 1. Tim. 5.6. Qui etiam dicitur in vmbra mortis habitare, Esa. 9.1. ¶ *Quomodo adhuc viuemus in eo? πῶς ἔτι ζήσομεν ἐν αὐτῇ*. A cõtrariis cõtradictoriis sumptum est argumẽtũ. Sic enim vitã idcirco reciperemus ad mortem, veluti si quis dicatur deponere sordes, non vt nitidus, sed vt sordidior euadat.

3 *In Christum Iesum*, εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν. i. Vt cũ Christo Iesu coalescentes, vim ipsius perciperemus, extinguẽdo peccato, & creando nouo homini, vt exposuimus Act. 19.2. Nã qui Christum accipiũt dũtaxat pro exemplari nobis ad imitãdũ proposito, vt Origenes & aliquot ex veteribus ab ipso decepti, nõ vidẽtur intellexisse de quo Paulus differeret. Neq; verò finẽ ac scopũ Baptismi præcipuum, eũ videlicet de quo hîc agitur, intellexit Eras. quũ annotaret nos idcirco dici ab Apostolo in Christũ Iesum fuisse baptizatos, quia per Baptismum inserimur in corpus Christi mysticũ. Hîc enim de ipso Christi corpore agitur, nõ de Ecclesia: quanuis qui Christi membrũ est, idẽ etiã sit Ecclesiæ pars. Sed hoc tamen nõ facit vt hos fines confundere oporteat. Alioqui Veterẽ interpretẽ rectè reprehendit in eo quòd cõuerterit, in Christo Iesu, pro, In Christũ Iesum. Multa verò ineptissimè dicit in hunc locũ Origenes: veluti, nostrũ Baptisma esse in Christo: ipsum autẽ Christũ à Iohanne fuisse baptizatum nõ eo Baptismate quod est in Christo, sed eo quod est in Lege. Itẽ illud, cur solius Christi fiat hîc mẽtio, quũ baptizemur etiã in nomine Patris & Spiritus sancti: quæ quæstio omnino est ἀπροσδιόνυσος. Nõ enim nũc agit Apostolus de forma Baptismi, sed de fine & effectis. ¶ *In mortem eius*, εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ. Quod dixerat in genere, nunc explicat per partes. Nã tres facit nostræ innouationis partes, nempe mortẽ peccati, sepulturã eiusdẽ, & noui hominis excitationẽ. Manãt autẽ hæc tria effecta ab vno Christo quicũ per fidem coaluimus, sed peculariter mors peccati à Christi morte, sepultura ab eodem sepulto, noui hominis creatio ab eiusdem resurrectione dicitur quasi ex fonte profluere. Nam Christi hominis quam pro nobis assumpserat infirmitas carnis (excepta peccati labe) & præterea tũ nostri reatus, tũ nostrorũ peccatorũ imputatio eum ipsius morte cessauit, ipso iã tũ cælestẽ illam & πνευματικὴν vitam ingresso, & per sui mortem sibi & nobis victor. Sepultura autem est mortis progressus, in qua rursus potissimùm eluxit eiusdẽ Christi virtus, quum mortis ipsius vincula quibus tenebatur, dirupit. Victoria demum & ipsius in suo pro nobis munere cõsummatio in resurrectione apparuit. Sic igitur & nos istius virtutis participatione morimur peccato: &, quia nõ statim extinguitur in nobis hic vetus homo, sed sensim corrumpitur, donec in nihilum redigatur, sepelimur etiã peccato, vt demũ in nouã vitã emergere paulatim incipiamus, donec tãdẽ hoc corruptibile, in futuro seculo incorruptibilitatem induerit. Harũ autẽ partiũ symbola manifesta ac efficacia habemus in Baptismo, quatenus ei nostræ regenerationis tessera. Hinc ortæ sunt illæ formulæ Paulo familiares, Crucifigi, cõsepeliri, resurgere cũ Christo, Baptizari in ipsius mortẽ, Crucifigere corpus peccati, Resurgere in nouã vitam, Veterem hominem corrumpere, Mortificari, Viuificari, & similia, vt suis locis explicabimus. Quòd autẽ Eras. cõsiderandum proponit num præpositio σὺν pertineat ad Iudæos & Gentiles, simul in vnum Christum collectos: hoc quidem loco nullius est momenti. Res enim ipsa ostendit hîc agi de credentium cum Christo κοινωνίᾳ siue συμμορφώσει.

4 *In gloriam Patris*, διὰ δόξης πατρός. διὰ pro εἰς vsurpari probauimus manifesto exemplo suprà, cap. 4.11: hîc autem existimo positam esse pro εἰς, & quidem ita vt finalem (quam vocant) causam declaret. Cur enim resurrexit Christus? id est, in quem finem? Nempe, si ipsum caput consideres, in gloriam Patris, id est vt deposita infirmitate, gloriosus Deo viueret in æternum: sicut Apostolus ipse explicare videtur infrà, versic. 10. Sin autẽ nos spectes, qui sumus Christi membra, idcirco illum resurrexisse dicit Apostolus vt & ipsi participes illius virtutis facti incipiamus viuere vitam nouam, quasi nimirum iam in cælis ipsis versemur, quærentes quæ cælestia sunt. Nisi verò ita interpreteris, non video qui constare possit altera pars collationis: neque etiã quorsum hîc cõmemoraret Paulus cuius virtute resurrexit Christi caro, quod alibi quidem sæpe exposuit, sed certam ob causam. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Per gloriam Patris*, id est glorioſi Patris virtute ac potestate, ex Hebræorum idiotismo: sicut nouitas vitæ pro noua vita dicitur.

5 *Nam si cum eo plantati coaluimus*, εἰ γὰρ σύμφυτοι γεγόναμεν. Eleganti translatione Christum, qui mortuus ac sepultus resurrexit, comparat Apostolus cum planta, quæ humi defossa suo tempore germinarit. Deinde verò quia nos quoque vnà dixerat cum Christo mortuos peccato ac sepultos, resurrexisse ad iustitiam, vt indicet hæc omnia in nobis eo quasi succo fieri quem ex Christo sugamus, dicit nos cum ipso in vnam plantam coaluisse, sicut τὰ σύμφυτα cum arbore ipsa ita coalescunt vt communi succo viuant. Sic igitur Apostolus aptissima translatione arctissimam illam nostri cum ipso Christo nobis spiritualiter per fidem communicato, id est nostro facto coniunctionem, & simul viuificam illam virtutẽ inde in nos manantem expressit: qua etiam ratione Christus sese viti, nos verò palmitibus comparat: & in ipso crescere, ipséque in nobis vicissim dicitur adolescere. Sic comparatur Christus virgulto apud Esaiam, sic comparatur Verbum semini; sic dicimur arbores fructiferæ: sic plantare & rigare dicuntur ministri, & fideles in Christo radicari: adeo fœcunda est ista translatio. Vulgata, *Complantati*: & Erasmus, *Si insitiũ facti sumus*. Mihi verò si verbum nouum Complantandi placuisset, ausus etiam essem complantatitios dicere. Itaque necessariò vsus sum longiore verborum circuitu, quoniam σύμφυτοι γεγόναμεν nõ simpliciter declarat complantari, sed potius complantatione coalescere. Et quòd attinet ad Erasmi interpretationem, quanuis libens agnoscam nos velut insitione quadam cum Christo coalescere, & Apostolum non dissimili ratione dicere nos in veram oleam insitos, infrà, 11.24. tamen putaui propriam Græci vocabuli significationem seruandam, quoniam eò videtur respicere Apostolus hoc nomine vtens, quòd sepelitio videtur quædam plantationis species.

¶ *Assimilatione mortis eius*, τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Id est, quatenus non dico imitatione, (hoc est enim Origenis & Pelagij commentum) sed virtute ab ipso in nos collata perinde morimur peccato vt & ipse mortuus est. Non quidem peccato, quòd in ipso vnquam vixerit, sed quod quum nostrum sit, fuit illi vt & eius fructus imputatum, vt omnes illius labem in suis etiam deleret, & peccata inde nata per sui oblationem expiaret. Sed istud quidem superiore tractatione Paulus explicauit: istud verò nunc aggreditur, à Iustificatione exorsus tum peccatis nostris, tum originali reatui medente per Christi iustitiam & obedientiam Christi credentibus imputatam: & sequentibus capitibus, vt 7. 8. alterum eiusdem Christi beneficium, nempe Sanctificationis intra nos inchoatæ. Hoc enim est quod dixerat, nos baptizatos esse in ipsius mortem: & statim subiiciet nos vna cum ipso cruci affixos, vt sicut ipse mortuus est peccato, ita & nos peccato moriamur, declarans quod sit istud ὁμοίωμα. Vulg. *Similitudini mortis eius*, tertio casu: quod planè repudio, quanuis aliquoties ita citetur hic locus ab Augustino. Nec dubito etiam quin sit prorsus reiiciendum quod putat Erasmus præpositionem σὺν posse referri ad Iudæos & Gentiles simul in vnum Christum collectos. Nam præterquam quòd hæc sunt extra

scopum, præpositio σὺν in σύμφυτοι, sicut in συνθάπτεσθαι, συζωοποιεῖσθαι, συζῆν, συμπάσχειν, συμμορφοῦσθαι συμβασιλεύειν, συνδοξάζεσθαι, id est (vt ista ad verbũ explicemus) *consepeliri, concrucifigi, conuiuere, compati, conformari, conregnare, conglorificari*, & similia, omnino ad ipsam Christi personã referenda sunt: ita vt subaudiendũ sit τῷ quod vt exprimeret Eras. cõuertit, *Nam si insititij facti sumus (illi) per similitudinem mortis eius*. Sed aliam ob causam abstinui à nomine Similitudinis, quod vsurpauit Vetus interpres, & Simulacri, quo alibi Tertullianus vtitur, hunc ipsum locum citans. Videtur enim fauere nõnihil Pelagianis, qui hanc nostri cũ Christo Cõformationẽ putant ab imitatione proficisci, quũ cõtrà imitatio omnis ex ista Cõformatione nascatur. i. ex eo quòd Christi participes simus, cũ eo & per eũ peccato mortui, vt Deo viuamus. Ipse enim est qui in nobis efficit vt velim⁹ ac faciam⁹ quę Dei sũt. Et notandũ est Apostolum nõ dixisse ὁμοιότητι sed ὁμοιώματι, quod nomẽ verbale & passiuum includit verbi actionẽ, vt intelligamus istam nostri cũ Christo cõuenientiam aliũde in nobis effici, nẽpe à Christi mortis potẽtia & virtute. Cęterùm Basil. lib. περὶ βαπτίσματος, ad causã instrumẽtalẽ (.i. ad Baptismũ) hoc refert. Sic enim interpretatur ἐν τῷ τοῦ ὕδατος βαπτισμῷ, ὅπερ ἐστὶν ὁμοίωμα τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ θανάτου, i. *in aquæ Baptismo, qui est crucis ac mortis assimilatio seu figura*. Quominus autẽ hãc interpretationẽ sequar, ea ratione impedior quòd Baptismus omnes partes renouationis repræsentat: hîc verò Palus manifestè cõformationẽ mortis à conformatione resurrectionis distinguat: quanuis hæc ab illa separari nõ possit. Illa verò Cyrilli interpretatio nõ modò violẽta, sed etiam nõnihil est periculosa, Christi mortẽ nõ tã mortem fuisse quàm mortis quãdam imaginem, quũ tã citò resurrexerit. Quorsum enim hoc, si spectes nostri cũ Christo collationẽ i. Apostoli scopum. ¶ *Nimirum etiam*, ἀλλὰ καί. Sic rectè Erasmus, quũ ἀλλὰ hoc loco nõ adhibeatur assũptioni, sed conclusioni. Vulgata, *Simul etiã & resurreximus*: quæ lectio mihi nõ displicet. Et fortassis ἀλλὰ irrepsit in cõtextum ex eo quòd descriptores nõnulli codicum olim cõsueuerũt duplex ⁂ ita pingere in mediis vocibus, vt à litera μ parũ admõdũ differat. ¶ *Resurrectionis (conformatione) resalescemus*, τῆς ἀναστάσεως ἐσόμεθα. Quiuis mediocriter est Græcæ linguæ peritus, facilè animaduertit deesse articulũ τῆς: quod ipsa collationis ratio ostẽdit, ita vt repetãtur duo vocabula ὁμοίωμα τοῦ θανάτου. Nam plena esset oratio, ἀλλὰ καὶ τοῦ τῆς ἀναστάσεως, videlicet, ὁμοιώματι συμφυτοι ἐσόμεθα: in qua ellipsi nihil prorsus est violẽtum aut inusitatum: nisi quòd articulus à disertis scriptoribus vix soleat in hoc dicendi genere prætermitti. Annotauimus autem similẽ prorsus ellipsin Ioh. 5. 36. Erasmus, *Resurrectionis participes erimus*: quasi τῆς ἀναστάσεως, id est esse resurrectionis, significare possit, Ex eorũ numero esse ad quos istud resurrectionis beneficium pertineat. Id ego verò mihi vix persuaserim: vt interim taceã vtrinque requiri ὁμοίωμα primariæ plãtæ cũ nobis συμφύτοις, tum in morte videlicet, tum in resurrectione: quod & ipse Apostolus postea copiosè explicat. Maluit autem vti Apostolus futuro tẽpore quàm præsenti, quonjã nõdum prorsus mortui sumus peccato, quãpis eius quoq; reliquiæ nobis nõ imputãtur: ex quo cõsequitur nos nõdum totos resurrexisse, sed quotidie emergere, dũ perficitur quod Deus in nobis inchoauit. Mutua enim est inter mortem peccati & vitam Spiritus non tantùm relatio, sed etiam proportio.

6 *Veterum illum nostrum hominem*, ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος. Veterem hominẽ vocat vniuersam hominis naturã, ita vt cum iniquitate cõceptus est & in hãc lucem editus. Additur autẽ Veteris epithetõ, partim primi illius Adami collatione facta cũ altero posteriore, vt 1. Cor. 15. 45, partim verò naturę nostrę deformationis respectu, quam altera recẽtiore permutamus: ea nimirũ quæ in die instauratur ad agnitionem quæ respondeat imagini eius qui ipsum cõdidit, Coloss. 3. 10. ¶ *Cum eo crucifixum esse*, συνεσταυρῶσθαι. Hoc quoque vocabulum Paulo est familiare, idem declarans atque si peccatum dixisset mortuum, aut nos peccato mortuos cum Christo. Hoc tantùm interest quòd quum crucifixũ dicit, mortis genus explicat per quam Christus nobis Spiritum sanctum impetrauit. Itaque nihil apposìtè dicunt qui Paulum

lum existimãt veterem hominem crucifixum potius quàm mortuum dixisse, eò quòd viuat adhuc & vigeat aliqua ex parte. quod doctissimus interpres meritò reiicit. Sed duo hîc notanda sunt: vnum, quum dicitur Vetus homo eum Christo crucifixus, non ita hoc esse accipiendum quasi corrupta hæc natura Christo alia ratione quàm per imputationem tribuatur. Nam iamiude ab ipso conceptus momento carnem nostram in sese nobis ita sanctificauit vt omnis peccati expers fuerit, & propterea non simpliciter dixit Apostolus, veterem hominem circuncisum, sed addit pronomen *Nostrum*, nec dicit, *In eo*, sed *Cum eo*, vtpote ipsi Christo imputatum, & eius mortis virtute in nobis abolitũ. Itaque nobis veterem hominem crucifixit: sicut mortuus dicitur peccato, non vt peccare desineret, sed vt peccatum destrueret. Alterum quòd passim dicitur Christus peccata nostra per crucem expiasse, prudenter esse ab hoc distinguendum de quo hic disseritur. Illud enim pertinet ad gratuitam pro peccatis nostris satisfactionem, quæ nobis imputatur: hîc autem agitur de regeneratione intra nos per Spiritum Christi reipsa inchoata. *Abolearur*, καταργηθῇ. Vel, vt Vulgata, *destruatur*. De huius verbi propria notatione diximus suprà 3. 31. & Luc. 13. 7. quam vbique seruare nec potuimus, nec debuimus. In summa dicitur id καταργεῖσθαι cuius vis & efficacitas tollitur: & καταργεῖν is cuius virtute id efficitur. Dicitur autem non homo ipse cui peccatum inest, sed vitiositas quæ ipsi inest, aboleri, vt ei non seruiamus amplius. Et notãdum est proponi finem sanctificationis, non quasi ad eum vsque finem peruenerimus: sed quoniam ad eum contendimus, ac tandem etiam peruenieмus, quum videlicet Deus erit omnia in omnibus. ¶ *Corpus peccati*, τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας, id est, Caro peccatrix, quatenus videlicet peccato seruit, qua de re vide 1. Pet. 4. 1. & 2. Alibi solet Apostolus simili significatione nomen membrorum vsurpare, nempe non hoc tantùm corpus aspectabile designans, *sed hominem totum qualis nascitur*. vt exposuimus Ioha. 3. 6. Mihi tamen videtur Paulus propria quadam ratione hoc in loco mentionem fecisse corporis, nempe quia crucifixi & sepulti Christi meminerat, cui nos factos esse συσσώμους, id est (vt ita loquar) concorpores, scribit Ephes. 3. 6. ¶ *Ne seruiamus*. τοῦ μὴ δουλεύειν, Rectè. Sic enim adhuc hærent reliquiæ illius corruptionis in regeneratis, vt tamen non regnent.

7 *Liberatus est*, δεδικαίωται. id est ἀπήλλακται, ἀπολύεται, καθαίρεται, vt pulchrè explicat Basilius lib. περὶ βαπτίσματος, de quo diximus suprà 3. 20. Vulgata & Erasmus, *Iustificatus est*. Quidam etiã conuertit, *Absolutus est*. Ego verò has interpretationes hoc quidem loco vt ambiguas reieci, nequis de peccati vel peccatorum remissione, seu absolutione à peccatis, hoc dictum acciperet. Non enim hoc loco de his disserit Apostolus, sed generaliter de eo quod mortẽ naturalem consequitur, nempe quòd mortui necessariò ab actionibus huius vitæ supersedeant, dicente propterea Anacreonte (si tam profana licet cum tam sacris comparare) Ὁ θανὼν οὐκ ἐνθυμεῖται. Hoc autem à vera morte naturali sumptũ Apostolus, ad sibi propositum argumentũ, nẽpe ad natiuæ corruptionis abolitionẽ applicat: cuius respectu q regeneratus est, dicitur vitio liber.

8 *Cum eo*, σὺν. Vulgata repetit Christi nomẽ, vt & Syrus interpres, & Claromontanus codex: qđ etiã est expressius.

9 *Dominari*, κυριεύει. Sic vbique scriptum inuenimus, & sanè videtur præsens tempus melius conuenire. Vetus interpres tamen legit κυριεύσει. *dominabitur*, & Origenes quoque, quem aliquot etiam Latini patres sequuntur.

10 *Quòd mortuus est*, ὃ ἀπέθανεν. Declarant Græci Grammatici ὃ pro ὅτι coniunctione vsurpari: sed malim hoc quidem in loco supplere κατὰ, vt plena sit oratio, Nam in eo quòd mortuus fuit, i. quantum ad ipsius mortem attinet, vt Gal. 2. 20. Neq; Vallę assentior qui potius putat conuertendũ esse ad verbũ neutro genere, *Quod enim mortuum est*. quanuis fic etiam legat Hilarius ex antiquis codicibus li. de Trinitate 9. vt Eras. obseruauit. quasi Mortuũ referatur ad corpus humanũ. Viuit, ad naturam diuinam. Ego verò nõ video quomodo cõueniat hęc interpretatio cum eo de quo agitur: deinde etiam periculosam puto hãc interpretationem, q videatur quo-

dammodo pro Nestorianis facere, atque adeo nostræ satisfactionis fundamentum euertere. Quanuis enim Christus secundum Deitatem, nec mori nec resurgere dici possit, tamen idem homo ille qui mortuus est ac resurrexit, etiam Deus erat, & totus nunc Deo viuit: alioquin nec morte ipsius mortificari peccato, nec eius resurrectione possemus Deo viuificari.

¶ *Semel*, ἐφάπαξ. Id est vt vulgò loquuntur vna vice pro omnibus, *vne fois pour toutes*, Quod enim semel tantum fit, id non habet regressum vt iterũ fiat. Sic in epist. ad Heb. accipitur hoc aduerbiũ aliquoties: vt Christi oblationis perẽnis illa vis declaretur, opposita Leuiticis sacrificiis, quæ quotidie repeti oportuit. Ostendit autem ex hac capitis & membrorũ collatione Apostolus hoc loco, in iis qui per Christum verè sanctificati sunt, peccatum semel mori. i. ita vt pristinas illas vires nũquam recipiat, sed quotidie, tãquam corpus in sepulchro, corrũpatur, donec funditus intereat. Quòd si continuus est mortis peccati progressus, cõtinuum est quoq; viuificationis incremẽtum, quum sit mutua inter mortificationem veteris hominis & instaurationem noui non modò relatio, sed etiam proportio. Quomodo igitur qui mortuus est peccato, in eo permanebit vt gratia abundet? Diximus autem qua ratione sit explicãdum quod dicitur Christus peccato mortuus, in quo tamẽ peccatum non fuit, suprà, versu 6. Nam in hac quoq; loquutione, Christus peccato mortuus est, hoc vocabulum accipio non in sexto casu, (vt declaretur causa quæ Christum adegit ad mortem, nempe quia nostrorum peccatorum ipsi imputatorum reus erat) sed tertio casu potius, vt finem declaret, nempe Christum idcirco mortuum vt semel in nihilum redigat peccatum in nobis. Hoc enim est de quo agitur, nõ autẽ de peccatorũ expiatione per imputationẽ: & ratio antitheseos hoc poscit. ¶ *Viuit Deo*, ζῇ τῷ Θεῷ. Id est, Viuit vt apud Deum vita planè diuina ac cælesti, quæ huic vitæ adhuc peccato & morti obnoxiæ opponitur. Sicut enim mortuus peccato dicitur is in quo peccatum vim suam non magis exerit quàm si mortuus esset, ita etiam viuere Deo, ex formula Paulo familiari dicitur is qui Spiritu Dei agitur, vt explicat Apostolus infrà, 8.14. & Eph. 3.20. Sed sicut mortem peccati diximus aliter in capite quàm in membris considerari, sic quoque de eo statuendum quod Christus dicitur Deo viuere. Is enim iam indè à primo conceptu totus quidem Deo vixit, sed tamen à conceptu ad resurrectionem, ac præsertim in morte ac sepulchro luctandum illi fuit cum Satana & morte, atque adeo cum nostris omnibus peccatis quæ Pater illi imputarat, vt nos in eo consummaret. Itaq; hoc respectu post resurrectionem demum dicitur Deo viuere cepisse quũ iam deposita omni carnis infirmitate, & superatis omnibus hostibus, ad dexteram Patris consedit. Nostra verò sanctificatio ex illius virtute promanans: nunquam hîc in nobis perficitur, quum ab ipsa morte pendeat nostræ sanctificationis consummatio: & tamen dicitur mori peccato is in quo peccatum mori cœpit: & Deo viuere, qui Spiritu Dei donatus, cœpit facta carnis mortificare, vt scribitur infrà, 8.12.

11 *Colligite*, λογίζεσθε. Vulgata, *Existimate*. Erasmus, *Reputate*. Neutrum mihi satisfacit, hoc enim refero ad fidei syllogismum, vt inde colligamus ac verè sentiamus nos, tum peccato esse mortuos per Christi mortis communicationem: tum verò Deo viuere, id est iustitiæ, per eundem viuificatos. Sic enim istud vrget Paulus vt Christi mortem, sepulturam ac resurrectionem ad nos transferamus. Et ita accipitur idem verbum suprà, 3.28.

12 *Ne regnato*, μὴ βασιλευέτω τὴ βασιλεύειν, apud Paulum (id est regnare) ponitur pro summum imperium obtinere, ita vt nullus se opponat, vel siquis obsistat, frustra hoc faciat. Commodùm igitur hæc adhortatio subiicitur præcedentibus, vt intelligamus quatenus simus mortui peccato quandiu hîc versamur, hactenus nimirum vt reluctetur quidem Spiritui, sed tamen non vincat. ¶ *Peccatum*, ἡ ἁμαρτία. id est vis illa peccans. Tertullian. nouo vocabulo, Delinquẽtiam interpretatur, lib. De resurrectione carnis. Peccati verò appellatione vitiositas illa tum ipsi rationi, tum affectibus hominum etiam renouatorum insita significatur, quæ quoniam &

à pec-

à peccato Adami orta est, & vitiosas omnes tum cogitationes, tum actiones gignit, idcircò, vt rectè monet multis locis Augustinus, peccatum vocatur ὁμωνύμως, & elegantissimè à nostro Paulo peccatum peccàs. qui tamè Augustinus cautè in eo legendus est, quòd illam vitiositatem non videtur peccatum vocare, nisi quum vincit. Nam contrà siue vincat accedente consensu, siue Spiritus illam superet, quicquid vitiosum est, quum sit operis Dei deprauatio, malum est, ac proinde peccati rationem habet. ¶ *Corpore*, σώματι. Vide suprà, versu 6. Videtur hoc loco & aliis similibus Apostolus corporis ac membrorum facere mentionem, propterea quòd hæc sunt instrumẽta quibus Peccatum illud peccans exequitur quæ cogitauit. Loquitur enim Apostolus de Peccato tanquam violento quopiam tyrãno. Sit igitur mẽs illa tantopere à philosophis celebrata, primus peccati (id est natiuæ illius corruptionis) administer, ad suggerendos primos motus: qui vbi commouerint voluntatem, alteram peccati administram, nanciscuntur ἐπιθυμίαν. Tum verò corpus ab animo impulsum, huc & illuc transuersum rapitur, vt tyranni arbitrio sese ac sessorem præcipitet. Monet igitur Apostolus vt quandiu versatur noster animus in hoc corpore mortali, id est in præsente vita, demus operam ne vitiositas ista dominetur. Itaque alibi disertè monet vt & spiritu (seu mẽte,) & anima & corpore integri coram Domino appareamus, 1. Thess. 5. 23. Cæterùm pro relatiuis αὐτῇ & αὐτοῦ coacti sumus antecedentia ipsa substituere, vt amphibolia vitaremus: quia peccatum & corpus apud Latinos eiusdem sunt generis. Vetus interpres conuertit, Vt obediatis concupiscentiis eius, id est εἰς τὸ ὑπακούειν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ quam lectionem sequutus est etiam Augustinus, lib. 1. De nuptiis, cap. 23. & 27. Et ita quoque scriptum inuenimus in vno Græco codice.

13 *Sistite*, παριστάνετε. Vulgata, *Exhibeatis*. παρέχετε. Erasm. *Accommodetis*. Mihi vero videtur Sistendi verbum multò accommodatius, quòd paulò antè fecerit regni mentionem, & paulò pòst etiam Domini. Dicuntur enim ministri & serui παρίστασθαι ἐνώπιον, id est sistere sese in Domini conspectu, & præstò esse ad accipienda mandata: vt pereleganter sit vsurpatum hoc verbum Apostoli, vt indicaret quàm proni ac volentes ad peccandum ferantur quicunque Spiritu Dei non aguntur. ¶ *Membra vestra*, τὰ μέλη ὑμῶν. Hoc quàm latè pateat exposuimus superiore vers. 6. & 12. ¶ *Arma iniustitiæ*, ὅπλα ἀδικίας. i. Pro instrumentis quibus ad patranda scelera vtatur. Græcis enim ὅπλα, & Latinis Arma, ac Heb. כלי [*kele*,] de quibusuis instrumentis dicuntur. Sed melius cõuenit Armorum nomen translationi à tyrannorum satellitibus & apparitoribus sumptæ. Sic Genes. 49. 5. Simeon & Leui dicuntur כלי חמס [*chele chamas*].

14 *Non enim estis sub Lege*, οὐ γάρ ἐστε ὑπὸ νόμον. Sic maluit Paulus scribere quàm ὑπὸ νόμου. vt vitaret omnem amphiboliam, non hoc tantùm loco, sed alibi sæpe. vt Gal. 4. 21. & sic quoque dicimur παραμένειν ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν. infrà 7. 14. Nam alioqui nemo magis & efficacius sese subiicit Legi quàm qui est regeneratus. Nõ est igitur hoc dicẽdi genus vno modo explicandum: quia præterquam quòd Legis nomen est πολύσημον, & variæ sunt Legis species, variè quoque solet Apostolus de ea differere. Itaque Origenes de Lege membrorum, (id est peccati) hæc accipit: cui nõ assentior, quia nusquam inuenio Legis nomen ita vsurpatum, nisi quippiam adiiciatur ex quo id possit intelligi. Sed & de ceremoniis hoc accipi commodè nõ potest. Restat igitur vt ad Legem moralem, quam vocant, applicetur. Nam politicæ legis quorsum meminisset? Putant igitur plerique sub Lege non esse, idem declarare atque Legis maledictioni non amplius esse obnoxium, quum Christus factus sit maledictio pro nobis. Sed hoc certe pertinet ad peccatorum remissionem: hîc verò agitur de mortificatione peccati, & iustitia in nobis per Christi Spiritum inchoata, neque spectatur dominatio peccati, quatenus imputatur vel non imputatur, sed quatenus viget aut nõ viget in nobis. Itaque alij explicare malunt, *Sub Lege non estis, sed sub gratia.* id est, Non iam estis ea conditione qua olim, quum vos Lex reos faceret, iubendo, nqu adiuuando, vt explicat Augustinus.

Hanc verò sententiam vt simplicissimam & maximè accommodatam amplector: sed ita vt paulo aliter applicem quàm soleant. Propositum est igitur Apostolo nos hortari vt fortiter reluctemur peccato, Nam, inquit, omnino futurum est vt illo superato victoriam reportetis. Id verò vnde tam certo coniicit futurum? Quia nimirum sub Lege nō sumus, sed sub Gratia. Lex enim (vt sequenti capite explicabit) instrumentum illud est per quod ille noster maritus, id est peccatum, in nobis vitiosas illas cupiditates & actiones, tanquam liberos, gignebat: illud est, inquam, vnde accepta occasione peccatum alioquin veluti mortuum reuiuiscit, & nos interimit. Lex denique est peccati virtus, vt scribitur, 1. Cor. 15. 56. Valet igitur cōsequutio, nos aduersus peccatum potituros victoria, quum non simus sub Lege, quatenus est virtus peccati, sed sub Gratia, id est Spiritu Christi donati, cuius freti virtute, reliquias etiā peccati iam inermis penitus profligemus, idq; ita esse explicandum liquet ex Gal. 5. 23. & 24. Quomodo verò alibi accipiatur Sine Lege esse, vel Sub Lege non esse, item, Legem non esse iusto positam, suis locis explicabimus.

15 *Quòd non sumus*, &c. ὅτι οὐκ ἐσμὲν, &c. Nascitur hæc obiectio ex eo quòd ambiguū erat dicendi genus ab Apostolo vsurpatū. Ideo sequente capite copiosè ab ipso explicabitur. Nam apud impios (cuiusmodi sunt hodie Libertini, Dauidistæ, & cæteri Carpocratianorum successores) sub Lege nō esse, significat pro arbitrio suo quiduis audere: sub Gratia autem esse, non posse damnari.

16 *Obedientia*. ὑπακοὴν. Id est nouitati vitæ quæ nos ad obedientiam Dei disponit: sicut peccatum, id est, prauitas illa vetus nos ad peccandum impellit. Hoc enim poscit antithesis. ¶ *Ad iustitiam*, εἰς δικαιοσύνην. At cur non potiùs scripsit Apostolus εἰς ζωὴν, ad vitam, vt plena sit oppositio? nempe quia non sicut peccatum mortem, sic obedientia vitam æternam efficit, sed iustitiam quæ est quidem iter ad beatam vitam, at non illius causa, quod apertè postea docet Apostolus, vers. 13.

17 *In quam estis traditi*, εἰς ὃν παρεδόθητε. Hoc dicendi genus magnam quandam emphasim videtur habere. Ita enim significatur, Euangelicam doctrinam quasi instar typi cuiusdam esse, cui veluti innitamur vt eius figuræ conformemur: & totam istam transformationem aliunde prouenire, vt quemadmodum cera (inquit Basilius in tractatu de Baptismo) sculpturæ typo tradita figuram quæ sculpturæ inest accurate exprimit: ita & nos Euangelicę doctrinæ typo nos tradentes, secundum interiorem hominem figuremur. Itaq; non satis expresse conuertit Eras. *traditi estis*. Sed peruersè Castellio interpretatur, *Quæ vobis est tradita*, ἣν ὑμῖν παρεδόθη, quasi videlicet εἰς respondeat literæ ν, vt, εἰς τύπον idem declaret atque τύπῳ: deinde, ὃν παρεδόθητε dictum sit vt ὅντινα παρεδόθητε, pro τοῦτό μοι ὅντινα ἐπέστειλας. Nam aliam huius interpretationis rationem inuenire non potui. Est autem hoc dicendi genus simile illi Terentiano dicto, *Restitue in quem me accepisti locum*.

19 *Hominum more loquor*, ἀνθρώπινον λέγω. Id est κατ' ἄνθρωπον, vt suprà, 3. 5. Puto verò Apostolum nihil aliud hoc loco significare hac dicēdi formula quàm sese, quum de rebus cælestibus ac diuinis disserat, libenter tamen, vt sese eorum captui accommodet ad quos scribebat, similitudines istas seruitutis & libertatis ex mutuis hominum commerciis sumere, quò melius ista percipiant. Alij humanū accipiūt pro eo quod præstare possint homines: quasi dicat Apostolus se nō summā aliquam perfectionem requirere, sed dūtaxat vt nō minus strenuè colāt iustitiam quàm olim pruerunt peccato. Ego verò priorē interpretationem vt simplicem amplector, vel ob eā causam q. ista Apostoli petitio quæ sequitur, eiusmodi est vt vel perfectissimi quique inter homines vix illam possint præstare. Alioquin aliis etiam locis humanum dicitur quod est eiusmodi vt hominum vires non superet, vt 2. Samuelis cap. 7. vers. 14 & 1. Cor. cap. 10. vers. 13. Vulgata, *Humanum dico*, imperitè. Eras. *Humanum quiddam dico*. Hieronymus ad Algasiam, quæst. 1 dicit hoc dicendi genus vsurpatum fuisse ab Apostolo ex Cilicum idiomate. Ego verò ne in hoc quidem assentior Hieronymo.

¶ *Nempe*

¶ *Utpote sicut*, ὥσπερ γάρ. Vulgata *Sicut enim* Erasmus, *Quemadmodum enim*. Ego verò non video quomodo causalis particula satis commodè possit cum superioribus connecti. Vide infra 15.2.

¶ *Ad [patrandam] iniquitatem*, εἰς τὴν ἀνομίαν. Erasmus, *Ad aliam atque aliam iniquitatem*, Græca scholia sequutus. Ego verò potius existimo Paulum priore loco per impuritatem & iniquitatem intellexisse cupiditates illas tum quibus seipsos contaminant homines, vt quibus solicitantur ad ebrietatem, lasciuiam, luxuriam, & alias eiusmodi pestes: tum quibus prouocantur ad alios offendendos, furtis, homicidiis, iniuriis, & cæteris id genus sceleribus: deinde posteriore loco ἀνομίαν generalius vsurpasse pro ipsis cupiditatum effectis. Ideo suppleui participium patrandam, ex quo id intelligatur.

20 *Liberi eratis iustitiæ*, ἐλεύθεροι ἦτε δικαιοσύνης. Id est, Quòd ad iustitiam attinet, nullũ erat eius in vos imperium. Eratis enim peccati iugo prorsus mancipati. Hoc verò quum ita se habeat, miror qua tandem fronte audeant Sophistæ suum liberum arbitrium tueri, liberum sanè iustitiæ, seruum autem peccati, vt illis toties exprobrat Augustinus.

21 *Tunc [ex iis] de quibus*, τότε ἐφ' οἷς, &c. Erasmus rectè suppleuit antecedens τότων, ex τοῖς, cuius ellipsis in Latino sermone paulo est obscurior. Clemens lib. στρωμ. ζ, post τότε adscribit accentum interrogantem, & rursus post ἐπαισχύνεσθε: vt sit hæc sententia, Quem igitur fructum tunc habebatis? nónne ea de quibus nunc erubescitis? Sed hoc mihi videtur coactè dici. ¶ *Nam finis illorum*, τὸ γὰρ τέλος ἐκείνων. Vel, Merces seu vectigal, vt respondeat illi quod paulò post vocat ὀψώνιον. Nam τέλος vtrumque potest significare: & apud Hebræos quoque אחרית [*acharit*] tum finem, tum etiam id declarat quod alicuius opus consequitur, vt Thren. 1.9.

23 *Stipendia*, ὀψώνια. Nazianzenus, εἰς Ἰουλιανὸν, ὀψώνιον interpretatur τὰ βασιλικὰ ἐπιτρόφια καὶ τὰς ἀπαρχὰς ἐκ τόπων τοῖς ἀξίοις τοῦ δώρου. id est regium commeatum & dona quæ ex Lege dignitatibus tribuebantur. Bene igitur conuenit hæc translatio, quum peccatum tyranno comparasset. Nec possum coniicere satis iustam causam cur Eras. maluerit auctoramenta dicere quàm stipendia. ¶ *Donum autem Dei*, τὸ δὲ χάρισμα τοῦ Θεοῦ. Id est, Nostra tum iustificatio tum sanctificatio gratis nobis donata, ad vitam æternam nos perducet, sicut peccatum nos reddit morti æternæ obnoxios, ita vt ex doctissimi interpretis sententia, in hac enuntiatione, Donum Dei, sit subiectum, vita æterna attributum. Sed etiamsi in priore quidem enuntiato, Mors sit subiectũ, stipendiũm peccati, attributum: & ex aduerso in posteriore enuntiato, vita æterna, subiectum, Donum, attributum, constabit sibi antithesis qua significabitur diuersitas horum principiorum, aduersus eos qui à contrariis argumentantes, Si mors, inquiunt, est meritum peccatorum, vita æterna est meritum bonorum operum. Hanc verò conclusionem inficiatus Apostolus, verum quidem est, inquit, mortem subsequi peccata, & vitam æternam subsequi sanctificationem & obedientiam. Sed illud est persolutio stipendij quod merentur peccatores, at vita æterna non soluitur vt debita sanctimoniæ & obedientiæ nostræ, sed donatur indebita, vt & ipsa sanctificatio est ex mera gratia.

IN CAPVT VII.

1 *An ignoratis*, ἢ ἀγνοεῖτε. Explicat quid illud sit quod dixerat peccatum nobis non dominari, quòd non simus amplius sub Lege, sed sub gratia: sumítque ex coniugij lege pulcherrimum & appositissimum exemplum. Ideoque à Prophetis etiam ipsis sæpissimè vsurpatum, & tum hoc loco, tum 2. Cor. 11. 2. & Eph. 5. 30. Vnde inter alia istud maximè discimus, natiuam illam deprauationẽ, quæ in hac similitudine sustinet mariti personam, non esse ex creatione, sed creationi superueniisse ex pacto quod prior Adã cum serpente pepigit, vt simpliciter & apertè dictũ fuit sup. 5. 30. sicut pactum istud rursum non per se naturali quapiam vi dissoluitur, sed per Adamum posteriorem nouo Euangelij pacto opera serpentis destruentẽ. Deinde sic quoque significatur quàm arctè & maritus ille prior nobis inhæreat, & posterior sese quàm intimè insinuet: hoc ferente coniugalis pacti natura, vt duo fiant vnum. Etsi verò iuris Gentium

thesi nititur quod tradit Apostolus, morte mariti videlicet dirimi coniugij vinculũ, tamẽ iis libenter assentior qui ad Legis Mosis præscriptũ hoc exẽplum reuocant: quoniã propriè de Decalogo est accipiendũ quod dixit, Nos sub Lege nõ esse, ideóque melius conuenit collatio si hanc similitudinem dicamus ex eodem fonte petitam. ¶ *Quoad [ipse] vixerit*, ἐφ' ὅσον χρόνον ζῇ. Erasmus, *Quoad ea vixerit*. id est quoad lex viguerit. Sed malo Chrysostomo assentiri qui de hominis ipsius vita intelligit. Nam ita omnino poscit, similitudo quæ subiicitur: quanuis aliter cẽsuerit Origenes & Ambrosius, ab eo nõ semel (quod eius pace dixerim) deceptus. Sed & verbũ ζῇ hoc videtur indicare, quod multo magis propriè homini quã legi tribuitur. Potest autem istud intelligi siue de eo qui dominatur, vt qui mortuus dominari desinat: tum de eo qui dominanti subiicitur, qui & ipse mortuus subiici desinit, quo spectauit Apostolus in accommodatione similitudinis.

3 *Vocabitur*, χρηματίσει. Id est erit, & quidem omnium voce ac consensu. Vide Act. 11. 26.

4 *Mortificati estis Legi*, ἐθανατώθητε τῷ νόμῳ. Id est mortuum est in nobis id quod ex legis interdicto fiebat magis ac magis peccans, siue iam in nobis maritus ille prior, quẽ postea describit, vires illas amisit quas ex Lege arripiebat, vt vos sicut vir vxorem arbitrio suo regeret. Mortificari peccato & Mortificari Legi (libenter enim mortificandi verbũ retineo) mutuò inter se respondent, nõ simpliciter tamen, sed κατά τι, quatenus nimirũ Lex est peccati virtus. Nam hactenus etiã hic dicimur sub Lege nõ esse, vt exposuimus supra 6. 14. quo demum sensu qui sunt sub Lege dicuntur esse sub peccato, & qui non sunt sub Lege non esse amplius sub peccato, quòd ipsis vtpote regeneratis non amplius dominatur peccatũ, sed posteriori priori mortuo marito superinductus. Nam Lex ipsa propriè non potest in nobis dici mortua: imò ne in sese quidem mortua aut irrita facta quoties de Lege Decalogi agitur, vt hoc loco. Nam præterquam quòd Lex quiddam est extra nos positum, peccatum autem intra nos est, infra vers. 20. tantum etiam abest vt in sese simpliciter cõsiderata Lex sit mortua in illis in quibus mortuum est peccatum, vt contrà in iis solis sit vera sua natura efficax quos inuenit per Spiritum sanctum idoneos factos ad volendum & faciendum quod Deus per ipsam præcipit. Ideo dixit Apostolus supra 3. vers. 31. Legem non fieri irritam per fidem, sed potius stabiliri. Sed & illud quæritur necessariò, quum vxori comparemur secundo marito copulatæ, cur nos mortuos esse Paulus dicat. Omnino enim videtur potius fuisse dicendum nos esse marito illo mortuo superstites. Video igitur plerisque placere, Apostolum vitandæ inuidiæ causa dixisse potius, ἐθανατώθητε τῷ νόμῳ quàm ἐθανατώθη ὑμῖν ὁ νόμος, id est Mortificati estis Legi, non autem, Mortificata est vobis Lex: à quibus veniam peto quòd dissentiam. Videntur enim assumere quod existimo nõ posse vllo modo conuenire, nempe in prioribus nuptiis Legem sustinere mariti personam: quod fortassis locũ haberet si de ceremoniarum abolitione ageretur, vel de lege peccati: sed de Lege Decalogi differere Apostolum constat ex sequenti obiectione. Sciẽdum est igitur, tum maritum tum vxorem in vno & eodem homine considerari in vtroque matrimonio, vt meritò ac propriè Apostolus regenerandos, quòd ad priorem maritum mortuum attinet, mortuos illi esse dixerit, quia nimirum ille non est aliquid extra non regeneratos, sed intra illos viuit & regnat, adeò vt toti sint carnales, quod vt intelligatur, hoc esto prioris matrimonij diagramma.

PRIO-

PRIORIS MATRIMONII DIAGRAMMA.

Maritus dominans.	Vxor ὑπανδρὸς.	Liberi ex hoc matrimonio.
Peccatū peccans, id est ciēs in nō regeneratis affectus ad peccandum, occasione per Legem arrepta: à qua videlicet irritabatur, alioquin veluti mortuum, vt infrà dicitur, vers. 11. 13. & 14. vnde fit vt consectaria sint, sub Lege esse, & sub peccati dominio.	Homo carnalis & qualis nascitur in quo agit peccatum, tanquam maritus in vxore.	Omnia cogitata, dicta & facta vxoris ὑπανδρε, id est peccato vt marito deuinctæ. Opera quæ nos, ex peccato tanquam marito quodam concepta, pariebamus in mortem.

POSTERIORVM VERO NVPTIARVM HÆC SIT DESCRIPTIO.

Maritus.	Vxor à priore marito libera & alteri nupta.	Liberi.
Spiritus, id est vis illa Christi nobiscum communicati: Spiritus priori illi marito peremptō successit, & sanctos motus in nobis ciet. Vnde fit vt consectaria sint. Mortuum esse Legi, & Mortuum esse peccato, Item sub Lege non esse & esse sub gratia.	Spiritualis homo, qualis in Christo renatus est, in quo Spiritus agit tanquam maritus in vxore.	Fructus Spiritus, quos ex posteriore marito, nempe Spiritu, concipimus & parimus, vt recensentur ab Apostolo, Gal. 5. 22.

¶ *In corpore Christi*, διὰ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Vulg. & Erasm. *Per corpus Christi*: quæ interpretatio non est satis expressa. Nō enim per Christi corpus duntaxat, sed etiam in Christi corpore dicimur mortui multò ἐμφατικώτερον, vt summa illa & arctissima regeneratorū cum Christo communio intelligatur. Itaque διὰ pro ἐν positum esse puto, sicut supra 4. 11. quòd pertinet etiam illud quod scribitur 2. Cor. 5. 15. ¶ *Eius [videlicet,]* &c. τοῦ ἐκ νεκρῶν &c. Id est, eius qui peccato priori marito mortuus repentè in Christo factus est rediuiuus, noui nimirum illius mariti, qui Spiritus dicitur, quod sit nouum opus Spiritus sancti, quo tanquam vinculo connectimur cum Christo, sicut membra cum capite. Ideo sæpissimè nouus hic maritus dicitur ipse Christus à quo & in quo creatur in nobis vis illa sanctos in nobis motus excitans, vnde bona opera prodeunt. Quod igitur ait ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*, intelligendū est de morte spirituali quam infligebat peccatum, vt supra 6. 13. & Ephes. 2. 1. & 5. & Colos. 2. 12. & 13. ¶ *Vt fructum feramus*, ἵνα καρποφορήσωμεν. Καρπὸν vocat liberos quos vxor tollit ex marito, vt Lucæ 1. vers. 42. ex Hebræorum idiotismo, apud quos filij vocantur פְּרִי בֶטֶן [*peri beten*,] id est fructus ventris, vt Ps. 127. v. 3. & 132. 11. cuius trāslationis ratio reperitur Psalmo 128. vers. 3. Cæterùm quòd à secunda persona νεκρωθῆτε, *mortificati estis*, transeat ad primam, tribuendum est Hebræorum consuetudini, quam alibi sæpe obseruauimus. ¶ *Deo*, τῷ Θεῷ. id est, Qui sint Deo grati, vel ex Dei præscripto, ac proinde quos Deus coronet, sed gratis. Vide supra 6. 10.

¶ *Quum essemus in carne*, ὅτε ἦμεν ἐν τῇ σαρκί. Esse in carne significat prioris coniugij conditionem, quæ etiam in proximo versiculo vocatur vetustas literæ. Carnem igitur appellat conditionē hominis, qualis ex Adamo procreatur, natura peccato omni ex parte penitus obnoxia. Huic opponitur Esse in Spiritu: de quo dicetur proximo capite.

¶ *Affectus peccatorum*, τὰ παθήματα τῶν ἁμαρτιῶν. Pro eo quod videbatur Paulus scribere debuisse ἡ ἁμαρτία, substituit τὰ παθήματα τῶν ἁμαρτιῶν, affectus peccatorum, id est motus ad peccandum sollicitantes, quicunque tandē illi sint. Id autem fecit (ni fallor) duabus de causis. Vna est, quia quum ἁμαρτία sit fœminini generis, nō satis accōmodatè

illi tribui posse videbatur mariti persona: altera, quòd explicandum etiam fuit qua ratione peccatum cum marito conferatur. Itaque affectus peccatorum sunt motus quibus peccatum illud sit re ipsa peccans, in nobis gignens carnis opera veluti fœtus, quorũ catalogus cõtexitur Gal.5. 19. Cæterùm duo quoque hîc notãda sunt: nẽpe παθημάτων nomẽ apud Paulũ multò latius patere quàm apud philosophos, vt qui illã etiã ipsam potissimũ. Rationem peccato obnoxiam faciat, quã tamen philosophi pro virtutis regula sibi proponũt: alterum παθήματα dici quatenus mens ab illis afficitur, sũntque ab ipso peccato ingenerati motus, quibus intellectus patiens, quẽ vocant, agitatur, totúmque secũ hominem rapit. Quod quidem annotandum fuit, nequis miretur illis tribui ἐνέργειαν, i. agendi vim, quæ tamen παθήματα (id est ad verbum perpessiones) dicuntur. Sed & hoc eòdem nomine sæpe apud Paulum intelliguntur quæcunque pietatis causa fideles perpetiuntur, vt infra 8.18. Alibi, nempe Gal.5.24. coniunguntur παθήματα & ἐπιθυμίαι.

¶ *Per legem* [*exsistentes,*] τὰ διὰ τοῦ νόμου. Erasmus, *Qui* [*fuimus*] *per Legem*: quæ interpretatio non conuenit, quum de præterita conditione loquatur, vt apparet ex eo quod dixerat ἦμεν. Rectius ergo Vetus interpres, *Qui per Legem* [*erant.*] Est autem hoc diligenter considerandum Apostolum non dixisse τὰ ἐκτὸς τοῦ νόμου, id est hos motus extitisse seu prodiisse è Lege, sed per Legem extitisse, natos nimirum ex peccato intus habitante, & occasionem istorum motuum arripiẽte ex Legis prohibitione: nullo quidem Legis sed nostro potius vitio: vt explicatur infra vers.11. & 13. Hoc verò non animaduerterunt Manichæi quum Legem Dei auderent damnare: neque item Castellio, qui nuper hunc locum conuertit, *Peccatorum perturbationes à Lege orientes*: falsa certè interpretatione, & quę pro Manichæis faciat. ¶ *Vigebant,* ἐνηργεῖτο Id est agebant, ac vim suam intus exerebant. Vulgata, *operabantur*, paulò crassius si similitudinis à matrimonio sumptæ ratio paulò pressiùs spectetur.

6 *Liberati sumus,* κατηργήθημεν. Opponitur hoc verbum τῷ ἐνεργεῖσθαι, quod vsurpauit superiore versiculo. Vulgata, *Soluti sumus,* ἀπολύθημεν, vel ἀπολελύμεθα. Quidam prorsus barbarè, *Euacuati sumus.* Ego in hac interpretatione secutus sum Apostolum, qui κατάργησιν exposuit ἀπολύσιν, supra vers.3. Est autẽ hoc dictum non simpliciter accipiendum, sed κατά τι, sicut & illud exposuimus, Sub Lege non esse supra 6.14. quò etiam pertinent quæ subiiciuntur. Nec tamen hoc eo spectat quòd à maledictione Legis soluti simus per gratuitam peccatorum remissionem quum de regenerationis gratia distinctè hîc agitur. ¶ *Mortuo* [*eo*] *in quo detinebamur*, ἀποθανόντος ἐν ᾧ κατειχόμεθα. Vetus interpres, quem sequuntur veteres etiam Latini (inter quos Origenis quoque interpretem, id est Rufinum, recensio) legit, *A lege mortis in qua detinebamur*, quasi pro ἀποθανάτου scriptum sit θανάτου: at fateor quidem peccatum, priorem illum nostrum maritum, dici posse Legem mortis, vt infrà 8.2. Verùm nullius Græci codicis auctoritate confirmatur hæc lectio, excepto illo Claromõtano, quem plurimi facio. Sed Legis vocabulum pro Lege morali, quam vocant, in tota hac collatione accipiendum esse ostendit sequens obiectio. Græci igitur summo consensu (si Chrysostomum excipias) legunt ἀποθανόντος, sed diuersè explicant. Nam alij referunt ad κατηργήθημεν, hoc modo, *Nos verò qui mortui sumus, sumus liberi à Lege in qua detinebamur.* Sed illa traiectio sanè est violenta, & præterea nusquam inuenio mortuos dici simpliciter eos in quibus mortuum est peccatum, de quibus tamen hîc agit Apostolus: imò quoties nihil adiicitur, conuenit hæc appellatio vel iis qui hac vita sunt defuncti: vel, translatitia significatione, iis qui in peccatis suis quasi mortifera, quadam morte sepulti tenentur. Alij igitur (vt Origenes) connectũt cum sequẽtibus, alia traiectione, in hanc sententiam, *Nunc verò liberi sumus à Lege in qua mortui detinebamur.* Sed, vt de hac traiectione nihil dicam, (inuenimus enim aliæ nihilo minus asperæ) nusquam hoc dicendi genus apud Paulum inuenio, vt quis dicatur mortuus in Lege, nulla addita peccati mentione. Alij denique (vt Erasmus post Theophylactũ) subaudito pronomine ἐκείνῳ, ita hoc explicant, *Nunc verò liberati sumus à Lege,*

mortui

mortui [*ei*]*in quo detinebamur*: quem sensum etiam Syrus interpres sequutus est. Sed dura est hæc ellipsis in constructione transitiua, nec video quis locus esse possit epexegesi multò obscuriori quã essent superiora. Superest Chrysostomi lectio, qui legit κατεσχόντος, nulla diuersæ lectionis facta mentione: vt omnino appareat eam lectionem fuisse tum sine controuersia receptam: quãuis in Chrysostomi exemplaribus excusis, & apud Basilium semel atque iterum inueniam scriptum κατεχόντες, eorum fortassis vitio qui ad Græca exemplaria Euangelici cõtextus, emendarunt antiquorum interpretum libros. Legit igitur Chrysostomus κατεχόντος, Erasmo teste, & interpretatione ipsa id comprobante, quam lectionem ita probo vt eam reponere non dubitarim. Sed eam rursus vel Erasm. vel aliquis alius deprauauit. Coniũgit enim κατεχόντες cum τῷ νόμῳ, vt sit sententia. Nunc autem liberati sumus à Lege mortua in qua detinebamur. Atqui Paulus nunquam (opinor) dicturus fuit Legem Dei mortuam: neque Chrysostomo id vnquam in mentem venit: vt qui sic ista explicet vt planè constare possit eum post κατεχόντος subaudisse ἐκείνου, hęcque vt absolutè posita exposuisse. Sic enim explicat, *Quasi*, inquit, *diceret, Vinculum quo detinebamur, emortuum est ac diffluxit, ita vt quod detinebat, peccatum videlicet, iam non habeat quo nos contineat*, Hæc ille, quæ quidem maximè amplector. Nam Legẽ pro marito accipi nõ debere, toties ex Paulo liquet quoties nos esse peccato mortuos dicit, quatenus nimirũ mariti personam sustinemus. Fuit itaque explicandum quo modo & quatenus dixerit nos Legi mortuos seu à Lege liberos esse factos: quod vno verbo facit, quum dicit nos idcirco à Lege esse liberos factos quòd is interierit qui nos, occasione à Lege accepta, seu per Legẽ detinebat. Vnde rursus oritur quæstio, Sitne Lex peccatũ: quãdoquidem à Lege dixerat nos esse, peccato mortuo, liberatos. Deinde violenta aut insitata nõ est hæc ellipsis in constructione ἀποθανόντος. Nam sic Demost. συγγνώμην ἂν ἐδίδουν ὑμῖν τοῖς ἔργοις ἐμὲ ποιεῖν. Et plut. εἰ δὲ μακρύνοντες ταῦτα μὴ παύσομεν. Sicui tamen potius placuerit legere κατεχόντος propter exemplarium consensum, & subaudire ἐκείνου, is ita interpretetur, *Nunc verò liberi sumus à Lege, mortui*[*es*] *in quo detinebamur*: peccato videlicet priori nostro marito. id est, quatenus eramus ille maritus. Neque obstat quòd ἁμαρτία sit fœminei generis quum de ea tanquam marito loquatur. ¶ *In quo*, ἐν ᾧ. Sic dicere maluit Paulus quàm ὑφ' οὗ, vt doceret hunc maritum intra nos esse. Sic enim explicare malo propriè quàm vt accipiatur pro ⁊ [*min*,] vel vt instrumẽti sit nota, Ab. Hoc vel non vidit, vel neglexit Castellio, interpretatus, *Qua tenebamur*. ¶ *Detinebamur* κατειχόμεθα. Græci omnem possessionem κατοχὴ videntur vocare: sed tamẽ ex eo sumpta origine, quòd siqua ex communibus incipiũt nobis propria fieri, illa obtinere vi quadã videamur: vel quòd quæ nostra sunt, nonnisi per vim nobis possint eripi: nam certè τὸ κατέχειν violentum quiddam significat. Neque tamen in hoc argumẽto vim vllã nobis fieri à peccato demõstrat. quasi coacti peccemus (spõte enim peccamus, quum peccatum sit intra nos) sed declarat tyrannidem illã Satanæ qui fraude nos addixit peccato & sibi: vel saltem corruptio, tanquam malæ fidei possessor, à natura distinguitur.

¶ *Vt*, ὥστε. Quidam conuertunt, *Ita vt*: sed perperam, (ni fallor) quum prorsus τελικῶς quanuis insolenter ponatur, nec pertineat ad verbum κατειχόμεθα, detinebamur, sed ad κατηργήθημεν, vel ad κατεχόντος. ¶ *In nouitate spiritus*, ἐν καινότητι πνεύματος. i. vt eos decet qui vetere mortuo marito Spiritui sunt adiuncti, quos videlicet Spiritus Dei renouauit. Itaque malui hoc quoque Paulinum dicendi genus integrum seruare quàm cum Erasmo conuertere *Per nouitatem spiritus*. Quòd si à Pauli verbis discedere libuisset, dixissem potius *Ex nouatore Spiritu*, quàm *Nouo Spiritu*, cum aliò quodam discretiore interprete.

¶ [*In*] *vetustate litera*, ἐν παλαιότητι γράμματος. Vetustatem vocat pristini coniugij conditionem cum altera recentiore comparatam. Literæ autem nomine Legem vocat illius veteris conditionis respectu: quia videlicet apud homines ψυχικοὺς, id est priusquam voluntas nostra per Spiritum sanctum formata sit, Lex surdis canit, ac proinde nobis est

muta ac veluti mortua, quòd ad eius præstationem attinet: quanuis peccatũ ab ea arripiat occasionem nos interimendi, nisi Dei Spiritus occurrat, à quo mortificetur. Qui verò Literæ nomine vel ceremonias intelligunt vel sensum literæ, (quem vocant) nihil dicunt.

7 *Imò*, ἀλλά. Vulgata. & Erasmus, *Sed*. Quam coniunctionem etiam nonnulli explicant quasi sit obiectio aduersus id quod inficiatus erat Apostolus, vt etiam accipitur infrà, versu 13. eadem particula. At ego contrà non dubito quin sit argumentum à contrariis sumptũ, quasi diceret Apostolus. Imò tantum abest vt lex sit peccatum, id est peccatum gignat aut foueat, vt contrà nihil æquè aduersetur peccato. Ea enim vna est quæ illud alioquin maxima ex parte latens prodit ac detegit. Quòd autẽ inde irritatum peccatũ fertur in rabiẽ, ac multo magis sæuit quàm antea, quo iure Legi imputetur, quæ, quod vnũ potuit, hostis insidias, detexit? ¶ *Cupiditatem*. τὴν ἐπιθυμίαν, Hoc considerent Sophistæ qui Paulum putant nihil amplius quàm de abolitis ceremoniis differere. ¶ *Non nossem* οὐκ ἤδειν. videlicet ipso vsu, sicut gallicè dicimur nescire id quod non simus in nobis experti, vt si dicatur quispiam donec morbum verum experiretur, qui tamẽ prius erat valetudinarius, nõ obseruasse quid sit morbo laborare, ac vicissim quid sit sanum esse. Et hanc esse veram huius loci explicationem ex eo apparet quòd mox dicitur Peccatum, id est vitiositas prohibitione legis irritata, & in vetitum nitens, omnem cupiditatẽ effecisse. Nam particula *Omnem* adiecta non significat nullam cupiditatem antea in ipso nõ extitisse, vel si extabat tamen hoc fuisse ipsi vllo modo cognitũ: sed illud quod antea erat, sed non cognoscebatur nisi aliquatenus cæpisse in eo totum quiddã esse, & reipsa cognitũ. Hinc illud Augustini in hunc locũ, Ante Legem erat concupiscentia, sed non tota & absoluta. sicut *Omnis* & *Aliqua* inter se cõferuntur: quamobrem etiam antea cap. 5. 20. non dixit Legem superuenisse vt inciperet, sed vt auctius fieret peccatum. Denique & illud obseruandũ est, ex hoc loco nõ eas cupiditates duntaxat in Lege pro peccatis censeri, quibus assentimur: sed omnes etiã leuissimos motus vitiosos, etiam quibus Spiritus regenerationis repugnat, quum Apostolus infrà Malum appellet id etiam quod non vult. Falluntur ergo qui agnitionem peccati per Legem, perinde accipiunt acsi ante Legem Dei nobis expositam ignoraremus peccatum esse peccatum, quum hoc ipsum refellat Apostolus suprà 2. versu 12. 14. 15. quanuis crescat etiam ipsa peccati cognitio ex Legis præsertim illius per Mosen promulgatæ consideratione.

¶ *Non Concupisces*. οὐκ ἐπιθυμήσεις. Cur hoc præceptum delegerit duplex est causa. Vna quoniam propriè agit de concupiscentia. Altera, quòd quum concupiscentia coniuncta assensui in cæteris præceptis comprehendatur, Matth. 5. 28. consequitur hoc præcepto intelligi expressè & specialiter motus animi, etiam quibus non fuerit assensus: quod est omnium sequentium peccatorum fons, quod nullus cognouit Philosophus.

8 *Per illud mandatum*, διὰ τῆς ἐντολῆς. Cur articulum expresserim, dicam infrà, versu. 11. ¶ *Sumpta*, λαβοῦσα. Vulgata, & Erasmus, *Accepta*: quod non placet propter ambiguitatem. Nam accipere declarat ab alio traditum capere, id est παραλαμβάνειν, vt docet Demosthenes in oratione περὶ τῆς Αλοννήσου. Occasionem autem cupiditates in nobis excitandi non præbet Lex, sed eam arripit cupiditas nostra Legis interdicto irritata. ¶ *Effecit*, κατειργάσατο. Vulgata. *Operatum est*. Erasmus, videtur Gignendi verbum vsurpasse, vt seruetur translatio à coniugio sumpta, sed certè discrimen inter turpe & honestum, iustum & iniustum, ac proinde illius vitiositatis notitia nobiscum nascitur: sed per Legem Dei demum qualis & quanta sit dignoscitur, vt paulo antè diximus Vide suprà 4. 15.

¶ *Totam*, πᾶσαν. Vulgata. *Omnem*, ambiguitate valde periculosa, ne videri possit nulla prorsus cupiditas inesse nobis ante Legis cognitionem, quod detestandum dogma Carpocratianorum Libertini renouarunt: quibus is demum peccat qui sciens peccat, ac proinde non peccare idem sit atque nullo peccati sensu tangi, siue ἀναίσθητον esse. At Paulus ait superueniẽte Legis vera notitia, fieri in nobis, totum, quod tam exiguè

erat, vt penè nullum esse videretur. Nō enim postea dicit, peccatū absque lege non extitisse: sed esse mortuum, i. esse quidem non summè peccans & si ista duplex conditio inter se comparetur penè latens & vires suas non exerēs versu. 14. Mortuū ergo dicitur, nō quòd non sit, sed quòd vim suam non exerat, adeò quidem vt qui hac conditione sunt tam se putent bene valere vt nulla re magis quàm medicis offendantur. Matth. 9. 12. & Ioh. 9. 41.

9 [*Quidem erat*] *mortuum*, νεκρά. Recte Vulg. & Eras. subaudiunt ὢν, *erat*, Cæterum quid Paulo significet mortuum peccatum, apparet, tum ex antithesi superioris versiculi, tum ex iis quę sequūtur, nempe quod in nobis quidem est: sed non sentiatur quale & quantum sit, neque ita furit vt solet post Legis cognitionem: quamobrē etiā Paulus omnem concupiscentiam dixit, non quòd antè Legis perceptionem nulla esset cōcupiscentia, sed quòd velut nulla esset, aut certè non tanta sentiretur: vt annotauit multis in locis Augustinus. Itaque fallitur Origenes qui hæc accipit de lege naturali, quum in proposito exemplo Non cōcupisces, maneat Apostolus. Et in eo rursus grauissimè peccat quòd mortuū peccatū dici putat quia nō imputetur. Imò verò hæ tenebræ sunt ab hæreditaria corruptione, & in omnibus meritò puniuntur qui non operiuntur Christi iustitia. Probat autem Paulus illam propositionem suo ipsius exemplo, partitione quidē quadrimēbri, oppositione verò duplici, hoc modo, Sine lege peccatum quidem erat mortuum, ego verò viuus eram. Veniēte autē lege, peccatū quidem reuixit, ego verò mortuus sum. Itaque deest ὑφ' vtrinque post ἁμαρτία, vt apparet ex δὲ repetita, & ita distinguendi sunt hi tres vers. antea distincti: quod à me in superiore editione nō fuerat animaduersum. ¶ *Viuus erā sine Lege*, ἔζων χωρὶς νόμου. Dextre explicādum est hoc Paulinū dicēdi genus quatenus videlicet Lex ignoratur, id est, quatenus quid Lex sit, & quid vere requirat ignoratur, vt Paulus quum Pharisæus adhuc esset. Sed & istud quod dicit Apostolus animaduerti manifestè potest ex eo quòd crescente vsu rationis pro ætatis modo, ac proinde augescente iudicio ad discernenda turpia ab honestis, eo magis crescit improbitas, adeò quidem vt propterea Christus iubeat nos similes fieri puerulis, nempe κατ' ἐπ, & pro vt cum adultis conferuntur. Nam alioquin nobis etiam ignorātibus posita est Lex. neque nos iuris ignorantia coram Deo excusat, quum à peccato promanet, non à natura. Sic quoque loquitur de mādato quasi tum primùm adueniat quum illud intelligimus. Verti autem ἔζων, *Viuus eram*, potius quam *Viuebam*, vt sibi constet antithesis sequens. Neque enim tātùm dicere voluit Paulus se olim vixisse aliquādiu sine Lege. i. Legis cognitionem nō habuisse, sed potius se eo tēpore viuum fuisse quo Legē nō cognouit: i. sibi visum esse viuere, nēpe quod non ita turbaretur eius conscientia quū morbū suum ignoraret maxima ex parte. ¶ *Aduentu mandati*, ἐλθούσης τ' ἐντολῆς: Intellige, Legē dici venisse, quum ab eo cœpit intelligi. Erat enim ei antea quasi absens, quū eius vim adhuc Phariſæus non intelligeret. ¶ *Reuixit*, ἀνέζησεν. Si reuixit, (inquiet aliquis) ergo mors illa cuius antea meminerat, potius sopor fuit quàm mors. Quòd si ita est, quomodo sese antea dixit viuum fuisse? Nēpe quum omnes in peccatis, ac proinde mortui nascamur, hæ formulæ accipiuntur non simpliciter, sed quadantenus: puta si pristinæ vitæ conditio sub Legis ignoratione, conferatur cū eo tēpore quo vixit quispiam in cognitione Legis, literæ, inquam, non Spiritus. Malō igitur legere ἀνέζησεν quàm ἔζησεν, vt legitur in Cōplutensi editione, deprauata (vt suspicor) lectione ab aliquo qui timuerit ne hæc fauerent μετεμψυχόσει Pythagoreorū. ¶ *Mortuus sum*, ἀπέθανον. Hīc distingue mortem in peccato seu per peccatū (de qua hīc agit & Eph. 2. 1.) à mortificatione peccati, quæ pars est nostræ viuificationis.

10 *Quod* [*erat*] *ad vitam*, ἡ εἰς ζωὴν. nempe suapte natura, si fuisset obseruatum.

11 *Per illud mandatum*, διὰ τῆς ἐντολῆς: Hæc iterum connecto cum verbo ἐξηπάτησεν. *seduxit*, id est extra mandati illius viam abduxit, suis videlicet blanditiis. Nec enim aliter quàm volētes peccant non regenerati.

12 *Et mandatum, illud,* καὶ ἐντολή. Nisi hoc referas ad exemplum mandati, *Nō, concupisces*, (quod vnum, vt antè dixi aptissimum erat Pauli instituto) odiosa erit τοῦ τολμήματος, & minimè conueniēs Paulo. Ideo vbique putaui exprimendum articulum.

13 *Ergo quod est bonum.* τὸ οὖν ἀγαθὸν. Transitio ad tractatum vsus Legis ante regenerationem, ad vsum Legis in regeneratis. *Mors,* θάνατος, id est, Mihi in mortem cessit? Quid enim aliud cederet ex peccato per legem non modo non abolito, immo etiam magis post illius notitiam sæuiente? Huic autem manifesto & alioqui ineuitabili malo occurrit beneficiū regenerationis, siue secundarum nuptiarum. sicut supra 7. Lex peccatum est?

¶ *Imò peccatum (mihi factum est mors,)* ἀλλ' ἡ ἁμαρτία. Vulg. *Sed peccatum.* Eras. rectius, *Imò peccatum*, supple *mihi factum est mors*. quod quāuis per se facilè subaudiatur, tamen perspicuitatis gratia à me fuit expressum. Nam qui sequentibus adiungunt, coguntur κατειργάζομένη interpretari *operatum est*, pro κατειργάσατο. quæ enallage posset quidem vt cunque excusari, ex Hebr. idiotismo, de quo diximus Act. 26. 20. & alibi dicemus: sed tamē nullo modo est necessaria, quum plana sint omnia si Græci contextus vestigia sequamur. Transfert enim Apostolus culpam omnem mortis à Lege in peccatum, subaudiens id quod est in quæstione attributum, vt in responsionibus fere fieri solet. Veluti si dicas, Num hæreticus aliquis scripsit hāc epistolā? & ego respōdeam, Absit: imò Paulus, vt eleemosynas Achaiæ in Iudæam perferret, proficiscēs Hierosolymā: subauditur, Scripsit hanc epistolā. Additur autem participium κατειργαζομένη, elegāter positum pro κατειργάζεσθαι: nec supplendum est participiū ἦσα sed κατειργαζομένη cum verbo φανῇ construendū est. *Vt pateat ἵνα φανῇ.* Id est vt planè iam liqueret illam prauitatem non à Lege proficisci, sed nobis inesse quod antea nōita perspicuè apparebat, illa prauitate non ita se exerente. ¶ (*Id est*) *vt peccatū fieret,* ἵνα γένηται ἡ ἁμαρτία. Exponit quid illud sit quod modo dixerat. Id o addidit particulā explanatiuā, sicut plurimis locis necessariò faciendum fuit, ac præsertim in Iohanne. ¶ *Summè,* καθ' ὑπερβολήν. Id est, Quammaximè explicatis omnibus suis viribus. Vulgat. & Erasmus, *Supra modum*, obscurè. ¶ *Peccans,* ἁμαρτωλός. Ad verbum, *Peccator*. Loquitur enim de peccato tanquam de violento quopiam tyranno, per prosopopœiam. Alibi autē annotauimus ἁμαρτωλὸν dici. qui peccandi velut artem factitet, ita vt sibi velut habitum quendam comparārit. Ad ipsum igitur peccandi morbū si hoc transferas, perindè erit acsi scelestum scelus dicas. Est autem ἁμαρτωλὸς pro ἁμαρτωλὴ positū vt αἰδὼς pro αἰδία, suprà, 1. 20.

14 *Spiritualem,* πνευματικός. Spiritum Paulus suo more carni opponit, id est cælestem & integram naturam terrenæ, siue peccati iugo mancipatæ. Inde fieri dicit vt peccatum per Legem irritetur. Eam autem esse etiam in regeneratis, nostram naturam quamuis non totam, tamen aliquatenus, probat suo exemplo: nedum vt alia sit non regeneratorum natura: simúlque hac occasione ostendit quis sit Legis vsus sub Gratia, & quatenus diteptum sit pristinum illud coniugium. Castellio σαρκικὴν conuertit *Humanum*: quàm rectè, ipse viderit. Mihi quidem videtur Carnis nomen multo melius declarare quę sit hominis natura: nec is esse velim cui Paulinæ istæ formulæ displiceant, quibus nihil vsquā grauius aut expressius inueniri posse puto. Origenis ineptias omitto, qui Spiritus nomine suas allegorias intelligit. ¶ *Venditus vt subiicerer peccato,* πεπραμένος ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν. Siue, *Mancipatus ad seruiendum peccato.* Vulg. *Venundatus sub peccato.* Eras. *Venditus sub peccatum.* Vterque nimium obscurè. Deest enim aliquid explendæ sententiæ ante præpositionem ὑπὸ, vt Act. 7. 9. dicitur Ioseph venditus in Ægyptum, id est vt abduceretur in Ægyptum. Est autē ortum hoc dicendi genus ex eo quòd mancipium sit prorsus alieni iuris, ex quo intelligitur corruptionem non esse à natura sed à voluntario lapsu: sicut natura cuncti nascuntur liberi, serui fiunt autem aut ex seruis nati, aut quòd voluntate se dedant in seruitutem: quæ posterior species seruitutis in Adamo quidem vera est, in posteris autem ipsius, id est, in hominibus locum non habet, quum

quum omnes ex ſeruo peccati vtroque parente nati ſint, & naſcantur.

15 *Quod enim*, ὃ γὰρ. Notandum cauſalem particulam ad vtrumque ſuperioris verſiculi membrum pertinere. Carnalis enim natura ex eo probatur quòd voluntati bonum volenti nõ obtemperat: & Legem eſſe ſpiritualem probat voluntas carni viciſſim reſiſtens. Et ſic in regeneratis demum apparet, quàm inter ſe differant Lex & noſtra natura.

¶ *Non agnoſco*, οὐ γινώσκω. Id eſt non approbo. Eraſm. *Non probo*, οὐ δοκιμάζω, ambigue. Tam enim ſignificat explorare quàm comprobare. Vulg. *Non intelligo*. Nam etiam Chryſoſtomus ad intelligentiam iſta refert, quaſi vertigine quadam peccati obrutam. Sed hoc de voluntate regenerata potiùs accipiendum eſſe carnis reliquiis reluctante, liquet ex eo quod ſequitur. Nõ enim diceret Apoſtolus, *Non quod volo*, ſed, *Quod ignoro, hoc ago*. Eſt igitur hoc actionum genus mixtum in regeneratis, vt qui tota voluntate nõ peccent, ſicut ij in quibus peccatum regnat, Et eſt hoc certamen in regeneratis lõgè aliud quàm diſſidium inter Rationem & Affectus, de quo loquuntur Philoſophi, quod tamen hic quoque nobis redarguendis multum prodeſt, vt apparet ex collatione pueritiæ in qua adhuc ſopita eſt Lex naturæ, cum adulta ætate, in qua quò magis creſcit ὀρθὸς λόγος, id eſt legi naturæ cõſentic.., eò magis ſæuit affectuum intemperies, quãuis eam cohibeat Deus certo modo in quibus ipſi libet, vnde naſcuntur virtutũ ſimulachra, quæ Morales virtutes vocantur. Aliud autem eſt Regenerationis noſtræ beneficium ipſum λόγον corrigens. Poni autem interdũ Noſcere pro Agnoſcere (id eſt approbare & gratum habere) ſatis conſtat, vt Pſal. 16. & Matth. 7.23. Sic apud Ciceronem Atticus lib. de leg. 1. *Atque verror ne iſtiam cauſam nullus noſcat*. paulo pòſt enim Quintus, *At me hercule ego arbitrabar poſſe id populo noſtro probari*.

¶ *Quod volo*, ὃ θέλω. Vulg. addit, *Bonum*, quod in Græcis nullis codicibus inuenio. Satis autem illud per ſe intelligitur, ſicut in oppoſito membro, τὸ πονηρὸν, *Malum*.

17 *Nunc itaque*, νυνὶ δέ. Vulgat. & Eraſ. *Nunc autem*. Ego puto illationem eſſe ex ſuperioribus naſcentem.

¶ *Peccatum*, ἁμαρτία. Quidam vitioſitatem conuertit, i. κακίαν, nec id prorſus malè: quanquam mallem Pauli verbum retinere, quo fons huius vitioſitatis ſimul aperitur. Quoniam autem Peccatũ in Latino ſermone eandem habet recti & quarti caſus terminationem, idcirco totam conſtructionem ſuppleui, vt ambiguitatem vitarem. Sed ex hoc loco neceſſe eſt ipſos proſtitutæ impudentiæ Sophiſtas fateri, quum de baptizatis & verè renatis loquatur, ſuo exemplo propoſito, Paulus, concupiſcentiam in ſanctiſſimis etiam habere rationem peccati, quatenus adhuc ſunt Caro. Præterea cauenda hîc eſt execranda illa Carpocratianorum hæreſis à Libertinis noſtro tempore renouata, qui peccata ſic in Carnem reiiciunt, vt à ſe ſeparatam, nec ſint vllorum à carne admiſſorum peccatorum rei, & ij demum peccent, qui peccantes putant ſe peccare.

18 *In carne mea*, ἐν τῇ σαρκί μου. Id eſt, quatenus adhuc caro in me reſidet.

¶ *Adeſt*, παράκειται. Alludit fortaſſis ad illud Gen. 4. 7. *peccatum tuum cubat ad fores*: quo tamen loco ſpeciatim de Caini ſcelerata cogitatione non de ipſa peccatorum radice agitur.

¶ *Vt perficiam*, τὸ κατεργάζεσθαι. Eraſm. *Vt faciam*. Sed res ipſa oſtendit aliquid amplius ſignificari verbo compoſito quàm ſimplici ἐργάζεσθαι & τὸ ποιεῖν, quàm τὸ πράττειν. Regeneratus ergo nec bonum quod facit, nec malum quod agit κατεργάζεται. Itaque κατεργάζεσθαι in laude poſitum cõuerto Perficere: in vitio, Perpetrare. ¶ *Non aſſequor*, οὐχ εὑρίσκω. Vulg. & Eraſmus, *Non inuenio*. Vide ſuprà, 4.1. Citant hos locos Sophiſtę probando libero arbitrio: quos ego ad Auguſtinum ablego, apertè tandem profitentem (nam hoc nõ intellexerat initio) iſta in eum demum conuenire quem gratia Dei innouauit. Et ſanè ita eſt. nam vbi non eſt Spiritus, quæ tandem erit Carnis lucta? Itaque vel ſanctiſſimi homines neque perficiunt bonum, quoniam non abſunt praua Carnis deſideria: nec perficiunt mala vt non regenerati, quia non abſunt bona Spiritus deſideria.

21 *Hanc legem (esse,)* τὸν νόμον. Nulla est ellipsis magis vsitata quàm verbi substantiui: quod si subaudias, (vt nos fecimus) plana ac perspicua erit conclusio ex præcedenti sermone nata. Nam hæc verba ὅτι ἐμοὶ τὸ κακὸν παράκειται, *quòd mihi malum adiaceat*, ponuntur διδικῶς, & explicant quæ nam sit illa lex cui se obnoxium esse reipsa comperit, quoties voluit facere quod bonum est. Hoc enim explicãdum fuit omnino, quoniam non solet Legis vocabulum in ea significatione poni sine adiectione aliqua, vt lex carnis, peccati, membrorum, mortis. Additusque est articulus vt certa quædam lex significaretur, ea nimirum quam mox explicat. Itaque maioris perspicuitatis causa τὸν νόμον reiecì in posteriorem locum. Mirum est autẽ ac penè incredibile quomodo sese Græci præsertim interpretes hic torserint, inter quos etiam non puduit Origenem dicere coniunctiones redundare, vel non ita adhibitas vt oportet. Eius deinde vestigia sequutus Erasm. scripsit Paulum hoc sermone balbutisse: quum ipse (dicam enim quod res est) potius ineptiat. Descripsi igitur varias illas interpretationes ordine, neque refutationes putaui adiiciendas, partim ne cui fiat præiudicium, partim quòd mihi quidem videantur refutatione non indigere. Quid enim hoc modo peruertere non liceat? Hæc ergo est Origenis omnia perturbantis, *Igitur, quia malum adiacet, volens facire bonum, inuenio Legem Dei, & condelector*, &c. id est, ὅτι ἐμοὶ τὸ κακὸν παράκειται. Θέλων [illegible]εῖν τὸ καλὸν, καὶ συνήδομαι αὐτῷ, &c. Hæc est Theophylacti ex Chrysostomo, *Inuenio ergo Legem (fauentem) mihi volenti quod bonum est facere, [sed non facienti,] eo quòd mihi malum adiacet.* Item altera, *Inuenio igitur Legem (nemini alteri esse nisi) mihi volenti*, &c. vt in superiore. Hæ sunt verò Photij in Græcis scholiis citati, *Inuenio Legem (esse in bonum) mihi volenti facere quod bonum est, (sed similiter inuenio) malum mihi adiacere.* Item alia, *Inuenio Legem* (id est, *Didici quæ sit Legis vis & natura, & quàm mihi nihil possit prodesse*) *quia mihi volenti facere quod bonum est, adiacet malum.* Item alia *Inuenio igitur mihi volenti secundum Legem facere quod bonum est, quòd mihi malum adiaceat.* Item alia, *Inuenio igitur Legem (quia malum mihi adiacet) mihi quod bonum est facere volenti, (opitulari:)* ita videlicet vt ὅτι causam reddat cur societate Legis indigeat. Hæ verò sunt Erasmi, *Inuenio igitur Legem, quum facere conor quod bonum est, (facere vt intelligam) quòd malum* (id est *peccandi fons & origo*) *adiacet mihi*, id est *in meipso est, non in Lege.* Item hæc quoque, *Reperio igitur (per) Legem volenti mihi facere bonum quòd mihi malum adiunctum sit.* Syrus denique interpres addit nonnulla quæ ne cohærent quidem nisi aliunde multa accersantur, quum tamen satis planus sit per se hic locus, si disputationis filum sequamur. Verbum autem παρακεῖσθαι fortassis illud Domini dictum respicit, Peccatum cubat ad fores, Gen. 4.7. vel respicit coniugij prioris similitudinem, quasi priore illo marito hactenus mortuo vt dominari quidem desierit, voluntate regenerata non amplius illud pro marito agnoscente, sed illo adhuc ipsius lateri insidiante.

22 *Interiorem hominem*, τὸν ἔσω ἄνθρωπον, Interior & nouus homo (qui & Spiritus dicitur) nõ dubium est quin idem declarent apud Paulum: quod fatebitur quisquis ista & Eph. 3. 16. compararit cum Col. 1, 9. & 10. Huic autem opponitur exterior seu vetus homo, qui & Carnis & Membrorum appellatione intelligitur. Sed hoc diligenter notandum est, quod veteres plerique, ac præsertim Græci à Pelagianis nõ vexãti, nõ satis attentè considerarunt, nempe hoc discrimen hominis interioris & exteriotis, Spiritus & Carnis, non consistere in distributione facultatum hominis, quasi Spiritus & interior homo mentem ac rationem, Caro verò & exterior homo (qui etiã Membrorum nomine intelligitur) reliquas duntaxat inferiores partes complectatur, quas philosophi ἀλόγους vocant. Philosophica enim hæc est non Christiana partium hominis distributio. Vocat igitur Spiritus Dei Carnem seu membra, seu exteriorem hominem, quicquid est in homine vel intus vel foris à capite ad calcem, quatenus quidem homo non est gratia Dei regeneratus: idque vel ex eo liquet quòd disertè Apostolus inter corruptissimas partes

partes mentem numerat, suprà, 1.28. & 1.Tim.6.5. & 2.Timot.3.8. & Tit.1.15. item Ephe.4.23. vult renouationem ad Spiritum vsque mentis pertinere. Denique res ipsa ostendit nihil æquè reluctari Spiritui atque humanæ prudentiæ ac rationis tenebras. Ex his autem vicissim intelligitur quid vocabulum Spiritus Carni oppositum, seu interior ac nouus homo declarent.

23 *Aliam legem in membris meis,* ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου. Paulus, allusione quadam, Legis vocabulum tribuit imperiis & quasi edictis tum peccati, tum membrorum, id est tum corruptæ illius naturæ, tum cupiditatum ex illa nascẽtium, quas vocauit affectiones peccatorum: quibus opponit Legem Dei, quæ propriè sic dicitur, & legem mentis cum ea consentientis. ¶ *Belligerantem,* ἀντιστρατευόμενον. Id est aperta vi & instructis copiis nõ modò resistentem, sed etiam aduersus Legem mentis sese inferẽtem. In hac enim naturę corruptione, omnes nostri affectus totidem sunt Satanæ milites, qui Dei iustitiam oppugnant.

¶ *Aduersus legem mentis meæ,* τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου. Imposuit fortassis hic locus iis qui per interiorem hominem putarunt superiores animi partes significari: sed ij cogitare debuerant, mentem ab Apostolo nõ considerari simpliciter, vt ipsi faciunt, sed quatenus oppositaest membris, quia Legi Dei cõsentit: quod in solis regeneratis accidit. Idque ita esse vel ex eo liquet quòd idem nostet Paulus alibi quandam disertè nominat mẽtem carnis, Col.2.18. quam etiam vocat φρόνημα σαρκὸς, infrà, 8.7.

24 *Miser,* ταλαίπωρος. Id est Ærumnosus & perpetuis pugnis fatigatus. Nam aliquin miser pro innocente accipitur. Vulgata, *Infelix*, quam versionem planè repudio. ¶ *Eripiet,* ῥύσεται. Non dixit Paulus *Eripuit*, sed *Eripiet*, certamine nimirum durante donec morte finiatur: ex quo cõsequitur, neque in hac vita gratiam regenerationis perfici, neque regeneratorum operibus salutem nostrã vlla ex parte, vt causa vel efficiente, vel materiali niti, quod etiam suprà de Abrahamo dictum est, 4.2. ¶ *Ex isto corpore mortis?* ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου, Erasm. *Ex hoc corpore mortis obnoxio?* cui ego assentior quòd τούτου maluerit ad corpus quàm ad mortem referre, cum vet. interpr. *De corpore mortis huius.* Sed corpus mortis dicere malui ad verbum, quàm corpus morti obnoxium, quòd hic Hebraismus mihi quidem videatur multo ἐμφατικώτερος. Sic enim Paulus per corpus designat carneam istam corporis molem, vt simul significet nos in nobis ipsis ac extra gratiam Dei nihil aliud esse quàm massam quandam peccati ac mortis, vnde exoptat liberari.

25 *Gratias ago,* εὐχαριστῶ. Vulgata, *Gratia Dei*, χάρις τοῦ Θεοῦ, repugnante Syro interprete, & Græcis omnibus codicibus: nisi quòd in vno legimus χάρις δὲ τοῦ Θεοῦ, *Sit autem Deo gratia.* Apparet autem deprauatam esse lectionem ab iis qui hæc ita exposuerunt, quasi complectãtur respõsionem ad superiora. Atqui in superioribus nõ interrogat Paulus, sed suspirat potius: deinde se colligit, & se acquiescere significat in ea spe quam habeat in Christo Iesu fundatam. Quòd autem quædam exemplaria habẽt χάρις τοῦ Θεοῦ, id est *gratia (sit) Deo*, nihil prorsus mutat in sententia. ¶ *Nempe igitur ipse ego,* ἄρα οὖν αὐτὸς ἐγώ. Sic rectè Vetus interpres, nisi quòd præteriit particulam. Nempe. Erasmus, *Itaque idem ego*, quasi scriptum sit ὁ αὐτὸς ἐγὼ, quum illud sit multò ἐμφατικώτερον. Sic Terentius, *Egomet rapui, ipse egomet solui argentum*, diuerso tamen sensu. Nec enim dicere voluit Apostolus, ipse ego, nõ autem alius: sed ipse ego, licet Apostolus, & aliis docẽdis missus, vt sint imitatores mei sicut ego Christi, nedum vt sint alij qui potiore cõditione sint quàm ego. Mirum est autem, quum tam expressè testetur Apostolus sese de seipso loqui, in quo omnes serui Dei tãquam in speculo seipsos intueãtur, ne sibi nimiũ placeant, tamen Origenem potuisse in hũc locum scribere, ista non cõuenire Apostolo. quasi nimirum indigna sint tanto Christi seruo: ac nõ potius ipse nõ intellexerit quod veriſsimè & elegãtissimè dixit Augustinus, si qua hîc esse potest fidelium perfectio, in eo positam esse vt se imperfectos esse agnoscant. At contrà Origenes putat hæc dici in aliena persona, eius nimirum qui gratiæ diuinæ nõdum particeps, luctetur adhuc cum carnis affectibus, illis impar:

& nequid salui superesset quod iste nõ corrumperet, ad aliam personam refert exclamationem, *Miser ego homo*, &c. ad aliam, sermonem gratias agentis Deo. quam expõsitionem quis nõ impuram, detortam, violentam esse videt? Et tamen sunt qui putant Apostolum non suspirare in sua persona, tanquam liberandum, sed tanquam penitus iam liberatum gratias agere: quod ego quum legerem, sanè fateor me exhorruisse. Quanto verò rectius Augustinus ista exponit de Paulo & fidelibus omnibus in ipsius persona repræsentatis? Nam certè ita est, & qui hoc non nouit, nondum seipsum nouit. Est autem planè miserabilis in hunc locum Erasmi oratio, qui, ab Origene suo fascinatus, putat hæc potius ab Augustino torqueri *quum magis*, inquit, *conueniat Paulum humani generis personam in se recipere, in qua est Ethnicus exlex, Iudæus carnalis sub Lege, & spiritualis per gratiam liberatus*. At ego prorsus nescio quid sit Scripturas penitus peruertere, si hoc non est.

IN CAPVT VIII.

1 *Nulla igitur nunc (est) condemnatio*, οὐδὲν ἄρα νυν κατάκριμα. Primùm obseruandum est vnde nascatur hæc conclusio. Et si verò videri meritò potest à tota superiore disputatione nasci, nempe à gratuita tum peccatorum remissione, tum reatus originalis per obedientiæ Christi imputationem abolitione, tamẽ omnino meo iudicio Apostolus hac generali cõclusione dilata in vers. 33. nũc incipit ostendere fructum sanctificationis in nobis inchoatæ, ducto inde argumento, quòd ea sit τεκμήριον nostræ in Christum insitionis. Nam sicut sensus & motus animalis est non causa, sed ὄλεγχος vitæ animalis, ita spiritualis vita per spiritualem sensum & motum, Christũ in nobis & nos in ipso viuere demonstrat, vt nõ à posteriore sed à priore superioris vers. parte hæc cõclus. ducatur. Nam cõtrà potius cõcludendum esset, condemnationem nunc adhuc aliquam superesse in iis qui adhuc seruiũt carne (id est quatenus nõ sunt regenerati) Legi peccati. Deinde, magnum est pondus particulæ vniuersaliter negantis, & aduerbij præsentis temporis à Syro interprete malè prætermissi. Denique attendendũ est in primis, nõ dicere Apostolum, nullum in nobis superesse peccatum quantumuis regeneratis, sed nullam cõdemnationem, quia nimirum integritas naturæ nostræ in Christi persona, quum nobis per fidem Christo insitis imputatur, tegit peccati, id est corruptionis nostræ, reliquias, adhuc in sanctissimis etiam hærentes.

¶ *Qui sunt in Christo Iesu*, τοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Erasmus, *Iis qui (sunt insiti) in Christo Iesu*. Ego non putaui quidquam suppleudum, quum per se satis plana sit sententia. Sensus autem est, exemptos iam esse nos cõdemnationi, non per regenerationem in nos inchoatam, sed quia sumus per fidem facti vnum cum Christo, in quo perfectissima est naturæ nostræ sanctificatio, quæ in nobis est duntaxat inchoata, quod tribus verticulis sequentibus declaratur. Itaque perperam Syrus interpr. cõstructionis ordinem mutauit.

¶ (*Qui*) *non secundum Carnem*, μὴ κατὰ σάρκα. In plerisque codicibus post Ἰησοῦ additur distinctio, & quidem rectè perinde acsi scriptũ sit τοῖς μὴ κατὰ σάρκα, quum id poscat ipsa sententia. Quis enim possit in Christo secundum Carnem incedere? quod nõ animaduertens Syrus interpres, mutato constructionis ordine sententiam totam depranauit. Hoc enim posterius est eorum definitio qui in Christo sunt, à cõsequentibus & necessariis signis sumpta, vt declaratur 1. Ioh. 1. 6. & 7. & 2. 5. & 6. Sunt autem cohærentes quidem sed diuersæ quæstiones, Qua re eximamur omni condemnationi quam corruptio natiua etiam regeneratorum meretur, nempe gratuita sanctificationis naturæ nostræ in Christo per fidem à nobis apprehenso imputatione: &, Quinam in Christo eximantur condemnationi, i) videlicet qui se in Christo esse ex regenerationis fructibus ostendunt. Cohærent enim necessario vinculo, vt à vers. 1 ad vers. 12. incipientem demõstrabit Apostolus, sanctificationis in Christo naturæ nostræ imputatio, & regenerationis in nobis inchoatæ gratia. Itaq; nihil absurdius neque magis falsum dici potest Origenis in hũc locũ expositione, qui hæc de iis dici vult qui sunt, inquit, ita emẽdati,

dari, vt in ipsis nihil vitiosi operis inueniatur: id est de iis qui (vno excepto Christo ad quem hic remittimur) nusquam vnquam fuerunt neque sunt futuri. ¶ *Secundum Carnem*, κατὰ σάρκα. id est Carnem tanquam ducem sequuti, vt dixit Cicero Secundum naturam viuere. Nam qui Spiritum sequitur ducem, quanuis interdum à Carne quasi pertractus, extra viam vestigium ponat, secundum Carnem viuere non dicitur. Vocat autem Carnem vniuersam hominis naturam, vt corrupta excidit à priltina dignitate, sicut alibi diximus aliquoties: cui opponitur Spiritus, eadem videlicet instaurata per Spiritum Dei. Et quòd attinet ad verbum φρονοῦσιν, sæpe iam annotauimus illud respondere verbo הלך [*halach*] quo significatur tota vitæ ratio, ac veluti hominis incessus, tantisper dum huius vitæ curriculum conficit. ¶ *Sed secundum Spiritum*, ἀλλὰ κατὰ Πνεῦμα. Hoc tantum deest hoc loco in quibusdam exemplaribus Græcis, & apud Syrum interp. sed nisi exprimatur, est tamen necessariò subaudiendum.

2 *Lex Spiritus vitæ*, ὁ νόμος τοῦ Πνεύματος τῆς ζωῆς. Legis vocabulum latè patere apud Paulum, multis iam locis ostendimus, ac præsertim suprà, ca. 3. vers. 27. Hic quidem per Legem nihil aliud significatur quàm iustæ gubernationis ius & auctoritas, cui opponitur tyrannis peccati ac mortis ex peccato promanantis. Sed & Spiritus appellatio quid comprehendat. & cur epithetum vitæ (id est vitalis seu viuifici) adiiciatur, ex contraria antitheti apparet. Itaque Legem Spiritus vitæ, nec Legem fidei cum Ambrosio, nec propriè ipsum Spiritum sanctum cum Chrysostomo, sed eius potius efficaciam (vt in superiore versiculo) intelligo, qua peccatum, id est corruptio, ipsáque adeo mors tandem aboletur, vt docet infrà vers. 10. & 11. denique regenerationis gratiam cui opponitur Carnis, id est, nostræ naturæ corruptio. ¶ [*Qui est*] *in Christo Iesu*, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Distinguit igitur Legem Spiritus vitæ quæ est in ipso Christo Iesu vt eius fonte & capite ab ea quæ in nobis est ab eo effecta, id est, perfectam naturæ nostræ in Christo sanctificationem, ab ea quæ in nobis est duntaxat inchoata. Nam illa quidem quum perfecta sit, nos liberauit: in ista verò adhuc clamamus cum Apostolo, *Quis me liberabit?* Erasmus, *Per Christum Iesum*: quam versionem cur omnino repudiarem, causas necessarias habui. Nam hac ratione oporteret ista potius connecti cum verbo ἀπελευθέρωσεν, contra omnium codicum fidem. Deinde, si ita exposueris, videbitur Apostolus differere de regenerationis gratia, quæ in nobis est per Christum inchoata: cui (vt antè dixi aliquoties) tribui hoc non potest, quòd nulla sit in nobis condemnatio. Explicandum est igitur istud de tertia illa iustificationis nostræ parte, quæ consistit in sanctificatione ipsa Iesu Christi nobis imputata: & præpolitio ἐν seruanda, supplendúsque articulus, perinde acsi scriptum sit, ὁ Πνεύματος τῆς ζωῆς τοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Cæterùm in ipsa quidem Carne, quam ὁ λόγος sibi hypostaticè vniuit, nunquam fuit peccatum seu vitiositas vlla, quę per gratiam regenerationis aboleretur: vt quæ fuerit à Spiritu sancto creata purissima ex ipsius Mariæ substantia, non quæ sit nata pura ab omni labe, vt somniant Sophistæ, (nec enim si ita esset, mediatore indiguisset Maria) sed quòd eam materiam Spiritus Sanctus plenissimè sanctificarit, antequam eminis rationem haberet. Itaque non dicit Paulus *liberauit eum*, Christum videlicet, sed *liberauit me*. ¶ *Me*, με. Syrus interpres legit, σε, *te*, eodem sensu manente, & quidem non sine emphasi, quasi admonente Paulo vt singuli credentes hoc sibi beneficium applicent. Sed recepta Græcorum codicum lectio mihi magis vel idcirco probatur, quòd sit superioribus magis consentanea, vt sese Apostolus, sicut in lucta Carnis & Spiritus, sic etiam in victoria per imputationis gratiam pro exemplo proponat. ¶ *A Lege*, Νόμου τοῦ νόμου. Erasmus, *A lure*, quum in superiore membro vti maluerit Legis vocabulo: quod & ego amplecti malui, quia Paulus tacitè videtur ad Legem Dei alludisse, vt apparet ex consequentibus. Non dicit autem Paulus, *liberauit me à corpore*, sed *à Lege peccati & mortis*, id est, Vis illa Spiritus viuifici, cuius fons est in Christi carne, facit vt peccatum, seu vitiositas illa, cuius reliquiæ adhuc in me supersunt, & quæ mé

alioqui condemnationi adiudicaret, efficere nequeat vt condemner, quoniam quod est in me duntaxat inchoatum, in Christo perfectissimum est, cui sum insitus vt ex eo ipso quod in me inchoatum est perspicitur.

3 *Nam quæ legis [erat] impotentia.* τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου. Firmamentum est in hoc versu superioris conclusionis. Nam vt frustra remitti nobis in Christo peccata concluisset Paulus, nisi docuisset Christum, nobis in hunc finem promissum & exhibitum fuisse, sup. 3.23. & reatus nostros tegi ipsius obedientia: & nisi Christum copiosa ipsius cum Adamo collatione demonstrasset, ideo factum hominem vt in eo tanquam altero Adamo multo plura & potiora reciperemus quàm in priore amiserimus: cap. 5. sic frustra collegisset, nostram corruptionem tegi coram Deo perfectissima illa nostræ in Christo naturæ sanctificatione, nobis gratuitò imputata, nisi hoc adiiceret, patrem idcirco voluisse naturam nostram à filio suo assumi, vt illam in integrum restitueret, qua cum ipso Christo per fidem potiti, tales prorsus coram Deo, etsi non in nobis, tamen in Christo inueniremur, quales esse nos necesse est ex Legis præscripto. Causam autem addit cur ita facto fuerit opus, quoniam videlicet Lex, cuius alioqui munus & officium erat nos ad illam perfectam iustitiæ metam dirigere, nullo modo id præstare poterat: minimè id quidem suo vitio (vt superioribus duobus capitibus docuit) sed nostræ carnis, i. corruptæ & ipsi Deo repugnantis naturæ culpa, quam propterea in integrum restitui in Christo necesse fuit, nisi nos semel perditos Deus vellet. Et hæc est huius loci explicatio vera, quantum iudicare possum, idcirco à me plenius exposita quòd ab interpretibus recentioribus nonnullis etiam doctissimis non satis animaduersa fuisse videatur: vnde factum fuit vt tres illas distinctas gratuitæ per imputationem iustificationis partes confuderint: & peccatorum expiationem cum remedio aduersus originis peccatum permiscuerint, ac ne reatum quidem à corruptione satis cõmodè suo vtrique opposito proprio remedio distinxisse videri possint. Et de re quidem ipsa hactenus. Quòd ad verborum autem interpretationẽ ipsam attinet, Vulg. vertit, *Nam quod impossibile erat legi*, rectè omnino & αὐτολέξει, quanuis barbarè, si pro *Legi* legamus *Legis*, vt ab initio scriptum fuisse mihi persuadet Græcus contextus, ita videlicet vt *Quod erat impossibile Legis*, accipiatur pro, *Quæ erat Legis impotentia*. Sic enim & Latini loquuntur: & τὸ ἀδύνατον τοῦ νόμου, Attica constructione vitiata, cuius exempla vide apud Budæum in commentariis, accipi commodè potest, pro ἥτις ἦν ἀδυναμία τοῦ νόμου, siue, ὅπερ ἦν ἀδύνατον τῷ νόμῳ, vt recepta quoque scriptura Vul. Latinæ interpretationis admitti possit. Etsi verò existimans τὸ ἀδύνατον esse quarto casu positum, dupliciter hunc locum deprauauit: primùm in eo quòd verbum *Præstitit* inseruit contextui ne hiaret cõstructio, ellipsi certè inaudita: deinde quòd χωρὶς ἁμαρτίας malè cõiunxit cum verbo κατέκρινε, vt mox ostendam. Doctiss. Camer. maluit ellipsin esse præpositionis διὰ, vt plena fit constructio, διὰ γὸ τὸ ἀδύνατον ὄν, i. διὰ γὸ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ νόμου, *propterea quòd ineffícax erat Lex*, quí interpretationem manifestè amplexus est Syrus interpres, & ego nõ improbo, quú inter Atticismos quoq; numeretur illius præpositionis ellipsis. Aliter deniq; cõstrui locus iste potest, ita videlicet vt sit particularũ ἐν οἷς traiectio, quasi scriptú sit, ἐν οἷς γὸ τι ἀδύνατον τῷ νόμῳ ἦν ἐν, i. *Quũ n. Legis impotentia.* (i. *Lex impotens*) *esset viribus destituta*: quã interpretationem in editionib. prioribus sum secutus. Nam & eiusmodi traiectiones, imò etiam duriores, aliàs obseruare licet, vt Ioh. 8.15. & 25.10. & Act. 1.2. & inf. 11.31. & 12.3. & 1. Ioh. 2.24. & simili idiotismo Hebræorum hoc eo. cap. scribitur ἡ ἀποκαραδοκία τῆς κτίσεως expectatio rerum creatarum, pro ἡ ἀποκαραδοκοῦσα κτίσις, res creatæ expectantes, cuiusmodi alia exempla vide Mat. 24.15. & Heb. 7.19. Omnes autẽ hæ interpretationes, Erasmica excepta, quam admittere nullo modo possum, eõdem recidũt, & Apostoli sententiam rectè exprimũt. ¶ *Quum, ei.* Sic particulas istas à Græcis scriptorib. vsurpari pro certi temporis & certæ conditionis alicuius designatione, extra controuersiam est apud omnes Græcæ linguæ vel mediocriter peritos, & probari potest exem-

exemplis ex his etiam lib. vt Marc.2.19. Luc.5.34.1.Pet. 2.12.& 3. 16. Sed & commode possumus interpretari ἐν ᾧ, *Quatenus*, pro, διὰ, vt accipitur Hebr. 2.18.1. ׳׳ (*metul*) vt vertit Syrus interpr. vel *Quatenus*, pro quo barbarè vul. *In quo*, vt Gallicè dicimus, *en ce que*, vel *entant que*, Eras. ab Orig. deceptus dicere maluit *ea parte qua*. Distinguit enim hoc loco impurissimus ille scriptor Legem in Carnẽ & Spiritum, i. carnalem & spiritualem intelligentiam: quod esset admittẽdum si Legis vmbras cum Veritate, vel ceremoniarum abusum cum vsu recto cõpararet. Sed neque hæc disputatio huic loco conuenit, neq; de his ille hæc scribens cogitauit, vt qui hanc Legis impotentiam in eo totam collocet, quod impossibile fuerit Legis ceremonias secũdum carnem, i. secundum literam, siue externum ritum, obseruare: productis ceremoniis Sabbatariis & Lepræ. Quid verò dici potuit ineptius? Nam certè lõgè aliò quàm ad externum cultum respiciunt Prophetæ & Apostoli, quum Legem dicunt à nobis præstari nõ posse: nec de Legis præstatione hîc agitur, sed de ipsius vi in nostris immutandis animis, & ad illud Legis præscriptum efformandis. Viribus esset destituta ἀδύνατα i. nullis prorsus viribus, si hominẽ spectes ante regenerationis gratiam: vel, infirmis viribus esset, si hominis iam regenerati ratio habeatur, cui docendo & gubernando plurimùm lex prodest, vt Apostolus superiore capite docuit: at non eò vsque tamen vt δικαίωμα Legis in nobis compleatur: quò respiciẽs Vul. vertit, *Quum infirmabatur*: & Eras. *imbecillis erat*. Sed illud malo. Dixisset enim Apostolus potiùs tempore præsenti ἀδυνατεῖ, id est, sit infirma: nec missus est Filius, siue Homo factus, vt suppleat quod efficere Lex in nobis non omni ex parte possit, sed vt de quo ne cogitare quidem poteramus, in illa natura nostra p nobis assũpta, & nobis postea cõmunicanda perficeret, ἀδυνατία igitur ex qua τὸ ἀδύνατον τοῦ νόμου nascitur, nõ virium imbecillitatem, sed omnem destitutionem declarat. ¶ *Per carnem*, διὰ τῆς σαρκός. i. quia Caro vim Legis, optimæ alioquin virtutis omnis magistræ, inhibet, vtpote cui tantopere aduersatur vt ei subiici nec velit nec possit. infra vers. 7. vel *In carne*, ἐν σαρκὶ, vt suprà. 4. 11. δι' ἀκροβυστίας pro ἐν ἀκροβυστίᾳ. ¶ *In forma consimili*, ἐν ὁμοιώματι. Id est ἐν μορφῇ ὁμοίᾳ. Μορφὴ enim δούλου appellat veram humanam naturam Apostolus, vt & nomine μορφῆς τοῦ Θεοῦ, veram & essentialem Deitatem, Philip. 2.7. Vulg. *in similitudine*, vocabulo nimium diluto. Eras. *in specie*, ambigué. Nam & Marcion speciem carnis Christi fatebatur. Aliud est autem ὁμοίωμα, id est res ipsa ad similitudinem alterius effecta, quàm ὁμοίωσις quæ est ipsa operantis actio & quàm ὁμοιότης, id est qualitas operis ad alterius similitudinem effecti. Sed vt ipsa essentia humanæ naturę fuit eadem in Christo per omnia atque nostra: sic quòd ad eius naturæ vitiosam qualitatem attinet, siue non quatenus simpliciter fuit caro, sed caro peccati, maxima fuit inter hanc & illam dissimilitudo, quæ tamẽ ex specie ipsa exteriore nõ appareret, quãobrẽ vsus fuisse putatur Apostolus nomine ὁμοιώματος. ¶ *Carni peccati*, σαρκὸς ἁμαρτίας. Id est carni per peccatum contaminatæ: quod vt aboleret Christus assumens illam carnem plenè ipsam in sese ex Spiritu Sancto conceptam sanctificauit, vt inde postea in nos sibi insitos illius sanctificationis vis sensim deriuetur: quod haud satis scio an aliter quàm seruato Hebraismo dici commodè possit. Quidam vertit *Corpore sontis simili*, prorsus ineptè. quum in hac disputatione vocabulum Carnis alteram hominis partem, id est Animam præcipuè respiciat. Alius maluit *Carnem peccatricem*, non rectè. Caro enim dicitur peccatrix ob vitiosos motus, & inde nascentes malas actiones: hîc verò non de illis malis agitur, sed de ipsa vitiositate inde pullulãte. Quod autem Eras. suppleuit verbũ *præstitit*, nulla ratione fecit, ab iis deceptus qui sequẽs membrũ cõiunxerũt cũ verbo κατέκρινεν. ¶ *Idque pro peccato*, καὶ περὶ ἁμαρτίας. Id est, vt ipsum peccatum aboleret in natura nostra ab ipso assumpta. Itaque fuit hoc adiiciendum vt finis illius assumptionis carnis explicaretur. Vulgata & Eras. *Et de peccato*: quam particulam omnes ferè interpretes connectunt cum κατέκρινεν, ideóque in eius expli-

catione magnopere laborant. Alij enim exponunt, Deum de peccato (id est peccati) condemnasse peccatum in carne, quod iniquè vim attulerit Christo: & fateor similem constructionem inueniri Iohannis 16. 9. Sed hæc expositio nihil aliud est sanè quàm subtilis argutia. Alij Peccati nomine intelligunt hostiam pro peccato, quam Hebræi simili ratione חטאת [aschem] vocant, id est Christum ipsum, & hunc locum comparant cum 2. Corinth. 5. 21. Sed propositio περὶ, nulla ratione potest hanc interpretationem admittere: neque nunc Apostolus agit de Christi morte & nostrorum peccatorum expiatione, sed de Christi incarnatione, & naturæ nostræ corruptione per eam abolita. Sunt enim illa iampridem ab Apostolo explicata, adeo vt à versu 12. cap. 5. aliud argumentum sit exorsus: quamobrem etiam non dixit Apostolus περὶ ἁμαρτιῶν, *pro peccatis*, sed περὶ ἁμαρτίας, hoc nomine naturam illam labem significans quæ in carne nostra hærebat, priusquam Christus illam assumptam plenè in sese sanctificaret. Itaque περὶ ἁμαρτίας prorsus pertinet ad participium πέμψας, additáque distinctione à cæteris separatur. Nam præterquam quòd (si hanc lectionem sequamur) neque confundetur partium iustificationis explicatio, neque vllius vocabuli significationem detorseris: nititur etiam hæc distinctio auctoritate Græcorum scholiorum, à quibus diserte annotatur: & Epiphanij vetusti & orthodoxi scriptoris, qui sic ista distinguit χ̄ν ἡμαρτίων. Deniq; Syri interpretis consensu confirmatur. Περὶ pro ὑπὲρ, ponitur non modò apud sacros scriptores frequentissimè, vt Matth. 9. 36. & 26. 28. & 1. Pet. 3. 18. sed etiam apud alios disertiores, vt norunt omnes in Græca lingua vel mediocriter versati. ¶ *Condemnauit*, κατέκρινε. Id est, aboleuit, vt etiam accipitur verbum κρίνεσθαι, 1. Pet. 4. 6. Nam imputata nobis Christi sanctificatione, peccatum pro nihilo habetur, quãuis supersint eius reliquiæ in nobis. ¶ *In carne*, σαρκί. Erasm. *Per carnem*, Origenem suum sequutus, qui de Christi morte hoc intelligit. quum significet hominis naturam in Christo quidem capite reipsa & perfectè, in nobis verò nunc ex parte tantùm sanctificari cœptam, sic tamen vt iam nunc nihilominus, propter illam perfectam nobis qui in Christo sumus imputatam, ab omni condemnatione immunes simus. Ideò non malè Syrus interpres addito affixo vertit בבשרה [*bebesreh*] In carne eius.

4 *Vt ius illud Legis*, ἵνα τὸ δικαίωμα. Vulgata & Erasmus, *Vt iustificatio Legis*. malè. Aliud enim est δικαίωσις, id est absolutio nostra quàm τὸ δικαίωμα, de quo diximus suprà, 1. 32. illud ipsum nimirum quod requirit Lex, vt ex eius præscripto iusti & integri coram Deo censeamur. Nam quum ad peccatorum remissionem & impletionem iustitiæ accessit etiam hoc tertium, id est perfecta naturæ nostræ integritas, (quæ omnia gratis consequimur in Christo per fidem apprehenso) vt in omnes facies se conuertat Satan, iusti sumus coram Deo etiam ex illa absolutissima Legis formula, quamobrem etiam dixit Apostolus suprà, 3. 31. se Legem non euertere, sed stabilire. ¶ *In nobis, ἐν ἡμῖν*. Non dicit Apostolus ὑφ' ἡμῶν, *à nobis*. Neque enim idcirco nulla in nobis est condemnatio quòd iustitia sit in nobis inchoata: sed quia in Christo sumus, in quo plenè sumus sanctificati. Nam quod de imputata Christi sanctificatione dicimus, ita accipiendum est vt sciamus non idcirco simpliciter nos sanctos coram Deo haberi quòd Christi hominis integritas sarciat quod nostræ deest, sed quòd ille nos in solidum sanctificauit in sese in æternum. Quorsum igitur, dices, illa iustitia in nobis per eundē Christum inchoata? Nempe vt sit testis nos in Christo esse, in quo omnia sumus adepti. Ideo Apostolus admodum appositè subiicit quæ ad nostræ illius cœptæ sanctificationis vsum pertinent, vt intelligamus quod verissimum est, frustra de fide ac Christo apprehenso gloriari qui reipsa non ostendunt se Christi Spiritus esse participes.

5 *Qui secundum carnem sunt*, οἱ κατὰ σάρκα ὄντες Erasmus, *Qui carnales sunt*: rectè quidem si sensum spectes, quum hos eosdem Apostolus nonnunquam σαρκικοὺς appellet, eos videlicet qui quum nõ sint regenerati ex Spiritu, mera sunt Caro. Omnia autem ista ab hoc vsque connexa inter se probationibus à

natura

natura Carnis & Spiritus sumptis, ad 9. vers. hnientem, eò spectant vt priorem partem eius quod proposuerat vers. secundo, nempe Spiritum vitæ qui est in Christo Iesu nos à Lege peccati eximere, ad regenerationis in nobis inchoatæ gratiam applicet, sicut illam priore loco ad illam perfectam sanctificationem nobis imputatam applicarat.

¶ *Sapiunt*, φρονοῦσιν. Erasmus, *Curant*. Alij *Cogitant*. quas interpretationes non repudio. Transfertur enim hoc verbum ad omnes animi partes. Mihi tamen videtur Apostolus hoc verbum expressè vsurpasse, quod de excellentissima illa animi parte propriè dicitur, vt hærere hoc malum in ipso etiam ἡγεμονικῷ intelligamus. Nam si sapientia carnis excluditur, quis tãdem locus reliquis partibus inferioribus relinquetur? Sed & Paulus meminit τῆς νοὸς τῆς σαρκὸς, id est, *mentis carnis*, Colos. 2. 18. Idcirco malui mox τὸ φρόνημα per periphrasin interpretari quàm vel *prudentiam*, id est, φρόνησιν cum vetere interprete, vel *affectum* cum Erasmo, vel cum aliis, *Cogitationem*, vel etiam *sensum*: quum alioqui τὸ φρόνημα declaret animi elationem.

7 *Inimicitia* [*est*,] ἔχθρα. Sic legitur in omnibus codicibus quos vidimus: estque multo expressius hoc dictum quàm si dixisset, inimicam esse carnem Deo: quanuis nonnulli ita legant in Latinis exemplaribus, manifesto errore, quum nusquam legatur ἐχθὰ, imò verò ne legi quidem possit. Dicendum enim fuisset ἐχθρὸν, vt rectè obseruauit Eras.

8 *Ergo qui in carne sunt*, οἱ δὲ ἐν σαρκὶ ὄντες. Particulam δὲ haud scio an alibi pro τὸν positam inuenias: sed omnino videtur poscere sententia vt ita explicetur. Deinde notandum est Paulinum dicendi genus, In carne esse, quod exposuimus Act. 8. vers. 23. vt planè sit diabolica vox illa Siricij Papæ, qui de matrimonij coniunctione hoc dictum interpretatur.

9 *Siquidem*, εἴπερ. Id est ἐπειδήπερ, quandoquidem, vt 2. Thess. 1. 6. vt etiam explicat Chrysostomus. Itaque non rectè Vetus interpres conuertit, *Si tamen*, quanuis Veteres ferè omnes pro conditionali particula accipiant. ¶ *Spiritum Christi*, Πνεῦμα Χριστοῦ. Nomine Spiritus Christi, vel Spiritus sanctus intelligendus est, quem Spiritum Dei vocarat: vel Christi, nobiscum per Spiritum sanctum communicati, efficacia in nobis: de qua dictum est supra cap. 6.

10 *Porrò si Christus in nobis est*, εἰ δὲ Χριστὸς ἐν ὑμῖν. Quum Apostolus versu 2. dixisset Spiritum vitæ qui est in Christo Iesu, id est, nostræ naturæ in Christi persona sanctificationẽ, nos liberare à Lege peccati & mortis, probauit hoc in primis illius perfectæ sanctificationis imputatione vers. 3. & 4. ac deinceps de sanctificatione per quam cœpit peccatum, id est vitiositas illa naturę in nobis Christo insitis aboleri. Supererat ergo vt probaret à Lege quoque Mortis per eandem illam gratiam sanctificationis nos liberari: quod quominus ex iis quæ de assertione à Lege peccati dixerat, posset colligi, argumento ab effectis ad causam efficientem sumpto, illud obstabat quòd credentes quantumlibet Christo insitos cõstet nihilominus mori, & eorum corpora corruptione, quæ est peccati pœna, dissolui. Paulus igitur hac arrepta occasione, hanc obiectionẽ diluens, quomodo & quatenus à mortis etiam Lege in Christo liberemur ostendit. Fatetur enim credentes, quantumuis Christo insitos, esse mortales, idque quoniam vitiositatis reliquiæ in nobis supersunt, cuius effectum est mors illa quæ est corporis & animæ disiunctio, & corporis in puluerem resolutio. Sed duo respondet, ex quibus intelligatur nihilominus à Mortis imperio nos esse liberatos. Vnum, quoniam altera hominis pars, nempe Spiritus, (id est anima à corpore per mortem separata, antea quoque facta Christi particeps, ac proinde in eo per imputationis gratiã totũ δικαίωμα Legis adepta) iam viuat, altera nimirum longè meliore vita. Alterum, quòd sic mortis vinculis propter peccati reliquias constructum teneatur corpus, vt tandem illa ipsa vis diuina quæ Christi corpus à mortuis excitauit, & cuius simus in Christo per fidem participes, ipsam quoque mortẽ sit in nobis abolitura: cuius spiritualis virtutis pignus sit sanctificatio in nobis inchoata.

¶ *Mortuum est propter peccatum*, τὸ μὲν σῶμα νεκρὸν δι' ἁμαρτίαν. id est morti primæ, & à solutioni in puluerem obnoxium est, propter huius mortalitatis &

illam consequentis dissolutionis pœnã, per primi hominis lapsum, corporibus omnium nascentium hominum impositam, quæ postrema, vltimo demum illo die abolebitur 1. ad Corinth. 15. 26. & 54. Et hãc demùm esse veram huius loci, alioqui perobscuri, interpretationem arbitror, ita vt neque per corpus alteram non regeneratæ animæ partẽ, quæ carnis spiritui oppositæ nomine ab Apostolo vocari solet, intelligamus, sed illud ipsum corpus quod versiculo sequenti mortale vocatur: & mors non de veteris hominis mortificatione, sed de ipsa corporis per primam mortem dissolutione, accipiatur, cui ex diametro eiusdem ad æternam vitam, vltimo demùm die, obtinẽda resurrectio, sequenti versiculo opponatur. Per peccatum denique, non ipse originalis reatus, non etiam peccata inde nascentia, de quorum duorum gratuita per imputatam nobis Christi iustitiam remissione Paulus disputationem quinto huius Epistolæ capite absoluit, sed ipse primi hominis lapsus, & hinc nata prima mors, id est mortalitas cui addictum est corpus notatur. Hæc autem mortalitas quum sit qualitas ipsi corpori inhærens, non potest simplici remissione siue non imputatione aboleri, sicut peccata: actiones videlicet transeuntes, & reatus siue ex primo lapsu, siue ex illis vitiosis actionibus nascentes, sed mutatione istius qualitatis, id est corruptibilitatis in cõtrarium nempe incorruptibilitatem, deleri, quod nonnisi per resurrectionẽ illam vltimo die continget. Hinc autem fit, quod mirificum est & planè diuinũ opus, nempe, vt ipsa primæ mortis pœna quæ corporis propria est, per seipsam in iis qui in Christo sunt destruatur, nedũ vt conqueri possint, quòd quantumuis sint in Christo tũ gratuita ipsius iustitia tam nunc iustificati, tum per eiusdẽ spiritum in anima sua sanctificati, maneãt nihilominus suis corporibus mortalitati & dissolutioni obnoxij. Quãobrem etiam hæc mors sanctorum, si quò tandem res euadat spectemus, κοιμήσεως, & somni appellationem in sacris literis sortitur. ¶ *Spiritus autem*, τὸ δὲ πνεῦμα. id est anima, cuius in suis facultatibus corruptio aboleri in hac vita cœpit, in ipsius ex corpore discessu, ad Christum vere & actu ipso demigrans, perficitur. ¶ *Vita est*, ζωὴ ζῇ. Id est viuit, vt in quibusdam exemplaribus legitur, & apud Syrum interpretem. Illud tamen est expressius, & Apostoli sententiæ melius conuenit. nam si in hac priore animali, & merè naturali vita, non tantùm viuit in sese anima, sed etiam sensum & motum vitalem corpori suo largitur, multò magis sanctorum anima, iure dicitur supernaturali vita, sic in sese viuere, vt vita quoq; sit illius sui corporis appellanda, cui videlicet vltimo illo die sempiternam illam & supernaturalem vitam impertiet, vtpote quam tum sibi, tum corpori suo, fuerit in Christo totius hominis seruatore per fidem aprehenso consecuta.

11 *Sed si*, εἰ δὲ. Vulgata & Erasmus, *Quòd si*. Ego verò expressius hũc locum malui interpretari. nam quia dixerat, hominem in quo spiritus Christi esset, altera adhuc sui parte hærere in morte, non videbatur nisi dimidiæ salutis spem nobis fecisse. Est autem aduersus Pneumatomachos diligenter notandus hic locus, in quò disertè Spiritus sanctus dicitur & Patris & Filij: ergo verus vnica illa deitate Deus, tum à Patre tum à Filio promanans, & persona à Patre & Filio distincta. ¶ *Per inhabitantem ipsius Spiritum in vobis*, διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ Πνεύματος ἐν ὑμῖν. Sic lego ex Complutensi codice, & alio etiã ex nostris manuscripto, & Athanasio, Dialogo 4. de Spiritu sancto, & Basilio aduersus Eunomium, libro tertio, sic hunc locum citantibus & explicantibus, potius quàm quarto casu, διὰ τὸ ἐνοικοῦν, id est *Propter Spiritum*, &c. vt vertit Vetus interpres. Ita enim est vberior sententia, & grauissimum erit argumẽtum, à diuina videlicet virtute petitum, quæ sicut sese primùm in capite nostro Iesu Christo exeruit, ita etiam in nobis, qui mẽbra ipsius sumus, quotidie exeritur: nec prius pugnare desinet quàm vetus homo prorsus sit confectus, quum integri coram Deo, absorpta nostra mortalitate, consistemus.

12 *Non carni*, οὐ τῇ σαρκὶ. Aut transponenda est negans particula, sicut Iohan. 6. 32. & 38. aut potius supplenda est altera pars opposita: vt Gal. 4. 8. Expressimus igitur, perspicuitatis causa, alterũ membrum quod

rum quod deesse videbatur. Finita verò disputatione de gratuita in Christo per fidem apprehenso iustificatione ac proinde salute, antequam illam concludat, subiicit exhortationem grauissimã, partim ab honesto, quòd turpe sit ei nõ esse totum consecratè à quo tantum beneficium acceperis, partim ab vtili sumptam, quòd hac via salutem nobis gratuito dandam recipiamus. Simul autem vnde sit hæc fides, quanta illius vis, & quid ex ea consequatur, diuinissimè declarat, instituta etiam comparatione cum iis qui legalibus promissionibus nitentes, (id est, quibus annexa est prælandæ Legis conditio) seipsos inexplicabilibus compedibus alligant.

13 *Mortificetis*, θανατοῦτε. Vulgata, *Mortificaueritis*. Ego malui præsens tempus seruare, quo significatur pugna adhuc vigere.

15 *Accepistis*, ἐλάβετε. Transit Hebræorum more à tertia persona ad secundam. ¶ *Spiritum seruitutis*, πνεῦμα δουλείας. Spiritum vocat Spiritum sanctum: quem dicimur accipere quum in animis nostris est efficax. Is igitur quia prædicatione Legis salutem quidem proponit, sed addita durissima & planè ἀδυνάτου conditione, nihil nisi timorem potest in animis nostris ciere, vt conscientia quasi serua iram domini magna cum anxietate expectet. Ideo dicitur ab hoc effectu, spiritus seruitutis ad metum, id est quasi in seruilem conditionem nos redigens. Contrà verò Paulus Spiritum in quo per Euangelium afflamur, quia gratuita in Christo adoptione salutem obsignat in animis credentium à Legis maledictione liberatis, eleganter vocat Spiritum adoptionis, vt qui obsignãs testimonium nostræ adoptionis in cordibus nostris nobis os aperiat, non modò ad loquendum, sed etiam ad clamandum: & ita quidem vt quem veluti asperrimum dominum metuebamus, vt benignissimum patrem appellemus.

¶ *Abba [id est] Pater*, Ἀββᾶ ὁ πατήρ. Duob. præterea locis inuenio Abba Syriacum vocabulum in nouo Testamento, nempe Mar. 14. versu 16. & Galat. 4. 6. & vtrobique inuenio adiunctum ὁ πατήρ, *Pater*. quod cur factum sit, non immeritò quæritur ab interpretibus. Plerisque igitur placet hanc geminationem non carere sua emphasi: quod si verum est, supererit adhuc alia quæstio, cur sacri Scriptores non potius eodem idiomate vsi sint, vt hæc duplicatio melius appareret. Ad hoc respondetur ex Augustini sententia, sic declarari Christum non minus ad Græcos quàm ad Iudæos pertinere. Sed quid fiet Marco, apud quem Christo etiam tribuitur, Ἀββᾶ ὁ πατήρ, qui tamen Græcè (vt opinor) non est loquutus? Mihi itaque visa est hæc ratio magis arguta quàm solida: ac potius in eam venio sententiam vt ὁ πατὴρ additum sit Syriaco vocabulo explicando. Nam alibi etiam annotauimus rectum pro vocandi casu vsurpari. Vide infra 9.

16 *Qui ipse Spiritus*, αὐτὸ τὸ Πνεῦμα. Vulgata, *Ipse Spiritus*, neglecto articulo. Erasmus, *Idem Spiritus*, τὸ αὐτὸ Πνεῦμα. Nonnulli addunt particulam causalem, vt ista cum superioribus possint connecti. ¶ *Testatur vna cum Spiritu nostro*, συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν. Hac ratione duo erunt testes, nempe Spiritus Dei & spiritus noster ab eo certior factus. Vulgata, *Testimonium reddit spiritui nostro*. Nam συμμαρτυρεῖν dicitur etiam de vnico teste, qui suo testimonio confirmat quod alius dicit. Chrysostomus verò præpositionem σὺν refert ad vocis testimonium, & clamorem illum cuius antè facta est mentio: vt commodè etiam interpretari possis, *Simul testatur spiritui nostro*.

17 *Hæredes*, κληρονόμοι. i. bonorum Patris participes, idque gratis, quia filij adoptiui. Nam alioquin viuo patre filius hæres dici non potest: nunquã verò moritur Pater cuius dicimur cum Christo cohæredes: ex quo efficitur κληρονόμοι ex Hebræorum idiotismo dici qui bonis sibi concessis fruitur, vt annotauimus supra 4. 13. quanuis allusione quadam fœdus vitæ æternæ meritò dicatur Testamentum, testatoris Christi morte sancitum. ¶ *Si modò*, εἴπερ. Vulgata *Si tamen* eodem sensu Erasmus, *Si quidem*: quasi hoc etiam loco, vt paulo antè, causam potius quàm conditionem declaret. Ego verò Ambrosio malui assentiri qui conditionem crucis putat requiri, sic loquente Apostolo nostro apertissimè 2. Tim. 3. vers. 12. Iter igitur nunc describit

Apostolus per quod credentes & iustificatos Christus ad metam perducit, cuius asperitate ne fracti animum despondeamus, aperit limpidissimos fontes quibus non modò recreemur, sed etiam nouas inde vires acquiramus.

18 *Nam statuo*, λογίζομαι γάρ. Vulgata *Existimo*, quod verbum vt nimis dilutũ rectè reprehendit Erasmus, ideóque reputandi verbo vti maluit, pro secũ perpendere: quod & ipsum non satis videtur expressum. Significat autem in genere τὸ λογίζεσθαι hoc loco (vt idem rectè obseruauit) collatis vtrinque rationibus, & subducto velut calculo, aliquid certi statuere, sicut supra 3. vers. 28. & 6. 11. accipitur idem verbum pro συλλογίζεσθαι, id est ex præmissis (vt aiunt) colligere aliquid & statuere, significatione tamen nonnihil diuersa. Vtitur autem Paulus particula causali, quia non tantùm dixerat fore vt nostras calamitates gloria exciperet, sed disertè meminerat eius gloriæ quæ cum Christo nobis esset communis, id est cælestis & infinitæ. ¶ *Minimè* [*esse*] *paria*, ὅτι οὐκ ἄξια, Vulgata, *Quòd non sunt condigna*. Vnde factum vt sophistæ multa de merito Congrui & Condigni nugarentur: quorum tamen doctrina vel ex hoc loco optimè refellitur. Sed ostẽdit argumenti series Paulum hoc loco non disserere de pretio afflictionum quas pro Christo perferimus, imò potius ex earum qualitatis ac quantitatis (vt ita dicam) collatione cum vita æterna, colligere nos infinitis partibus cum Christo feliciores fore quàm nunc miseri simus. Itaque ἄξια rectè & propriè vsurpauit. quod nomen testantur grammatici de iis dici quæ appensa eiusdem ponderis inueniuntur. παρὰ τὸ ἄγειν, quòd quæ præponderant, lancem attrahant. Est autem in οὐκ ἄξια figura quam μείωσιν vocant, quum minus dicitur quàm intelligatur. Ideo malui conuertere Minimè paria quàm *Non paria*.

19 *Etenim mundus hic conditus* [*quasi*] *erecto capite obseruans*, ἡ γὰρ ἀποκαραδοκία τῆς κτίσεως. Vulgata, *Nam expectatio creaturæ*, barbarè, nec satis expressè. Erasmus *Et enim solicita creaturæ expectatio*. Ego verò studui Græcum vocabulum exprimere, quo significatur gestus illius qui cupidissimè aliquid expectet, nimirum qui exerat caput & oculos intẽdat, quasi eminus venturum prospiciens. quod respondet Hebræo verbo (קוה [kauah.]) Deinde Hebraismum volui emollire, de quo diximus supra vers. 3. quum explicaremus quid esset τὸ δὶ ὑμᾶς τὸν νόμον. Nomine verò τῆς κτίσεως intelligitur ista mundi machina cælesti & elementari regione constans, quæ initio quidẽ fuit cõdita in pulcherrimo statu, idque vt hominis ad Dei gloriam creati, præclaris & sanctis vsibus inseruiret: nunc autem eò redacta est propter hominis peccatum, vt si inferiorem (id est elementarem regionem) spectes, omnia sint infinitis & fœdissimis mutationibus ac tandem etiam interitui obnoxia. Sin verò cælestia corpora consideres, quauis adhuc sit incredibilis eorum ornatus, tamen & ipsa non possint experta dici istius vanitatis, quum impiis etiam & Dei hostibus inseruiant, & tandem quoque sint vltimo illo die dissoluenda: sicut Dauid & Petrus disertis verbis declarant. Ista igitur nihil ad mortalia neque etiam ad beatos illos Angelos spectant, quorum sedes extra mundum collocantur, quanuis & ipsi in suo ministerio quodammodo laborent in tanta hominum prauitate cuius sunt spectatores. Imò ne ad ipsos quidẽ homines hæc attenta expectatio pertinet. Nam reprobi quidem vel irrident quæcunque de hac mundi innouatione dicuntur, vel cum dæmonibus ad eius cõsiderationem cohorrescũt. De filiis Dei verò distinctè & seorsim agitur proximo versiculo. Itaque τῆς κτίσεως nomine vt modo dixi, mundus ipse, non eius incolæ, significatur: quamobrem etiam malui conditum hunc mundum quàm Res creatas interpretari. ¶ *Patefactionem filiorum Dei*, τὴν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ. Id est, dum gloria illa, filiis Dei præparata, reipsa patefiat. Erasmus, *Vt palam fiant filij Dei*. non satis rectè.

20 *Vanitati*, ματαιότητι. id est illi per ignem dissolutioni quæ annihilationis erit species, sicut apertè & copiosè describitur 2. Pet. 3. 7. 10. 11. & 13. Promittuntur enim noui cæli ac noua terra, non priorum restitutio siue in eundem, siue in meliorem statum: nec iis possum assentiri qui hanc dissolutionem ad solas qualitates referendam censent.

Quod

Quod contra Eraſ. putat hoc vocabulo ſignificari fruſtrationem, quoniam rerum natura, aliud ex alio indiuiduum propagans, meditetur immortalitatem quandam, ſed fruſtra: id inquam potius eſt ſubtiliter quàm appoſitè dictum. ¶ *Nõ ſua ſponte*, οὐχ ἑκοῦσα. Totus hic ſermo per proſopopœiam accipiẽdus eſt. Itaque ſua ſponte illa facere vel ſubire dicũtur res inanimatæ, ad quæ naturali propenſione feruntur. Scimus autem omnia naturali inclinatione tendere ad ſui cõſeruationem. ¶ *Propter eũ qui ſubiecit (eum iſti vanitati,)* διὰ τὸν ὑποτάξαντα. Id eſt, vt cõditoris imperio obſequãtur cui viſum eſt ipſarũ vanitate teſtari quantopere ſit homini infenſus, cuius etiam cauſa illas longè præſtantiore conditione condiderat,

21 *Sub ſpe*, ἐπ' ἐλπίδι. Noluit, inquit, Deus perpetua maledictione mundum inuoluere propter hominis peccatum, ſed ſpem illi fecit inſtaurationis quam expectat: quod etiam debet magnopere confirmare filios Dei, vt illum diem conſtanter expectent. Fit autem huius inſtaurationis glorioſiſſimæ mentio Act. 3. 21. & 2. Petri 3. 10. & alibi paſſim. Sed hîc quoque nobis nonniſi ex Dei verbo philoſophandum eſt. ¶ *Quòd & ipſe [conditus mundus] vindicabitur ex ſeruitute interitus*, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις, &c. Vulg. *Quia & ipſa creatura*. Eraſm. *Quoniam & ipſa creatura*. Ego verò exiſtimo ἡ accipiendum eſſe εἰδικῶς, vt quænam ſit ſpes illa declaret, Repetitur autem Hebræorum more antecedens relatiui loco. Itaque hæc coniunxi, cum ἐπ' ἐλπίδι, & poſt participiũ ὑποτάξασα ſuppleui quod explendæ conſtructioni deerat. ¶ *Ex ſeruitute corruptionis*, ἀπὸ δουλείας τῆς φθορᾶς. Id eſt, A corruptione cui nunc mancipatus eſt, aſſereretur in felicẽ illum ſtatũ incorruptionis, qui pateſiet quũ filij Dei in gloriam euehentur. Erit enim cælũ nouũ & terra noua. ac proinde φθορὰ nõ intelligit abolitionem ipſius eſſentiæ, ſed quod opponitur τῇ δόξῃ. Sed meminerimus nobis de his rebus cogitantibus non eſſe extra Verbi diuini fines euagandum.

22 *Vnà ſuſpirare*, συστενάζει. Vulgata, *Ingemiſcit*. Eraſmus, *Congemiſcit*, referens videlicet ad nos, quaſi illæ vicem noſtram doleant. Nam paulo pòſt συνωδῖνει vertit *Nobiſcum parturit*. quæ interpretatio ſi recipiatur, redundabit οὐ μόνον δέ, quod ſubiicitur in proximo verſiculo. Neque tamen cum Vetere interprete puto præpoſitionem συν redundare, ſed ad ipſas mundi partes hoc refero, quarum in eo ſummus eſt conſenſus, quòd omnes vnà veluti maximo cũ dolore finem iſtorum malorum expectant, Loquitur enim de illis per proſopopœiam. ¶ *Vnà parturire*, συνωδῖνει. Ita ſignificatur vt ſummus dolor ſic etiam lætus exitus qui eum cõſequetur. Alludit autem manifeſtè Paulus ad locum Ieremiæ 12. v. 4. & hæc phraſis reſpicit reſurrectionẽ filiorũ Dei, quos terra tãdiu velut in vtero geſtatos quaſi parturire dicitur ad beatã illã immortalitatẽ quæ libertatis nomine hic ſignificatur, vt captiuitati mortis oppoſitæ.

23 *Neque verò [ille ſolùm]* οὐ μόνον δέ. Vulgata addit *illa*, αὐτὴ, videlicet κτίσις, & Syrus etiam interpres, quod tamen ſæpe prætermittitur apud Paulum, vt ſuprà. 5. 3. & infrà. 9. 10. ¶ *Ipſi*, αὐτοὶ. Claromõtanus codex habet καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ, & Vulgata, *& nos ipſi*. ¶ *Primitias* ἀπαρχὴν, id eſt, particulam quæ ſpem certã nobis facit fore vt quod in nobis cœpit Deus, perficiat, ſicut olim primitiarum oblatio vſum totius acerui ſanctificabat. Claromõtanus autem codex habet in Latina verſione *Receptaculum*, i. ἀπαδοχεῖον quod non placet, quanuis videri poſſit per ἀναπαύλαιον reſpondere verbo ἀπεκδεχόμεθα. quod mox ſubiicitur. ¶ *Noſipſi [inquam,]* καὶ ἡμεῖς αὐτοί. Totum hoc deeſt in Syra interpretatione, neque Vetus interpres repetit ἡμεῖς: & ſanè neceſſe nõ fuit hoc addere. ¶ *Apud nos ipſos*, ἐν ἑαυτοῖς: i. ex imo corde. Neque enim tacita hæc eſſe ſuſpiria ſic declarat Apoſtolus, ſed potius ex intimis penetralibus animi proficiſci. Niſi malimus conuertere, Inter noſipſos, vt hos gemitus ſignificet Eccleſiæ eſſe communes. Nam per eos qui primitias ſpiritus habent, omnes credentes arrhabone Spiritus ſancti obſignatos intelligit.

¶ *Suſpiramus*, στενάζομεν. Complutenſis editio & Claromontanus codex habent συστενάζομεν. id eſt, *vnà ſuſpiramus*. ¶ *Adoptionẽ*, υἱοθεσίαν. i. adoptionis fruitionem. Deeſt autem iſtud in Claromõtano codice tum Græcè tum Latinè.

¶ [*Id est*] *redemptionem corporis nostri*, ἀπολύτρωσιν τοῦ σώματος ἡμῶν. Similis appositionis exemplum est Matth. 15. 9. Redemptionem autem corporis vocat vel liberationē à corpore (id est dissolutionem) qua fit vt Spiritus à corpore liberatus à Christo recipiatur, vt suprà. 7. 14. & Philip. 1. 23. vel illam ipsius corporis instaurationem, quæ futura est nostræ adoptionis consummatio.

24 *Spes si cernatur*, ἐλπὶς βλεπομένη. Metonymicè spem vocat id ipsum quod speratur, in hoc membro. ¶ *Cur speret?* τί καὶ ἐλπίζει; Abundat particula καὶ, de quo pleonasmo diximus Iohan. 8. 25.

26 *Vnà subleuat*, συναντιλαμβάνεται. Particula σὺν ad nos laborantes refertur, quorum tamē vis omnis ab eo Spiritu proficiscitur qui sicut nos penitus collapsos erexit, ita etiam erectos regit, ideóque dicitur συναντιλαμβάνεσθαι. id est ipse vicissim onus attollere ex altera parte, ne sub eo fatiscamus. Vulgata, *Adiuuat*. Erasmus, *Auxiliatur*.

¶ *Infirmitates*, τῆς ἀσθενείας. Vulgata, vt & Claromontanus codex, singulari numero τῇ ἀσθενείᾳ, *Infirmitatem*. Ambrosius autem legit & interpretatur, *Infirmitatem nostrarum precum*. ¶ *Quid enim precemur*, τὸ γὰρ τί προσευξώμεθα. Sic interdum addi solet articulus particulæ τί interroganti etiam quum nullum est αἰτιατικὸν, vt prolatis exemplis docet Budęus aduersus Gazam. Erasmus, *Siquidem hoc ipsum, quid oraturi sumus*. Putauit enim particulam τὸ non referri ad τί, sed ad totum orationis complexum: quæ expositio est prorsus violenta.

¶ *Vt oportet*, καθὸ δεῖ. Hoc coniungunt quædam exemplaria cum προσευξώμεθα, quæ sum sequutus: quædam cum οἴδαμεν.

¶ *Interpellat*, ὑπερεντυγχάνει. id est παρεζεύει, inquit Nazianz. concione de Filio secunda: vbi etiam indicat de eo dici solere qui alium accusat: vt omnino id sit quod Latini postulare dicunt. Nam (vt inquit Vlpian. lib. 1. Tit. de postulando) *Postulare est desiderium suum vel amici sui in iure apud eum qui iurisdictioni praeest, expenere: vel alicuius desiderio contradicere*. Erasmus, *Intercedit*. quod vix inuenias in ea significatione apud idoneos authores. Quòd autem attinet ad præpositionem ὑπὲρ, existimat Erasmus per eam significari Spiritum sanctum veluti præfectum esse sanctorum votis, vt ea videlicet moderetur: in qua opinione etiam est Ambrosius. quæ tamen huius voculæ interpretatio mihi non placuerit, nisi quopiam exemplo confirmetur. Putarim autem ego potius idem declarare atque ἅπαξ, sicut in ὑπερμαχεῖν, ὑπερπολεμεῖσθαι, & similibus: ita tamen vt prætermitti potuerit, quia sequitur ὑπὲρ ἡμῶν. Dicitur autem Spiritus sanctus pro nobis interpellare, non quòd apud Patrem vel Filium (vt peruersè dicebant Arriani) ipse sit mediator: sed quia nos ad preces instigat, atque adeo veluti verba & suspiria nobis intus dictat. Sic dicitur clamare, Gal. 4. 6. quoniam facit vt clamemus: vt suprà vers. 15. ipsemet Apostolus exposuit. Vide Ioh. 14. 16, & 1. Ioh. 2. 1. ¶ *Inenarrabilibus*, ἀλαλήτοις. Tertul. alicubi, suo quodam dicendi genere, *Ineloquatis* interpretatur. Claromontanus codex habet Latinè, *Quæ eloqui non possimus*.

27 *Quis sit sensus spiritus*, τί τὸ φρόνημα τοῦ Πνεύματος. Id est, quæ preces quæve suspiria à Spiritus sui affiatu proficiscantur. Nam etiam Claromontanus codex. Latinè pro φρόνημα, habet *Sensum*. Hoc enim est quod Paulus vocat sensum Spiritus, id est quem Spiritus in nobis ciet. Itaque τὸ φρόνημα specialiter ad preces accommodatum & velut in ipso sanctorum precum auctore consideratū, differt aliquatenus ab eo quod opponitur supra Spiritui carnis vers. 6, & intra nos efficitur, quod per periphrasin interpretati malui quàm *Sensum*, quo vocabulo etiam αἴσθησις, & ipsum τὸ αἰσθανόμενον appellatur. Vulgata, *Scit quid desideret Spiritus*: sententia (vt arbitror) non benè expressa.

¶ *Quia secundum Deum*, &c. ὅτι κατὰ Θεὸν, &c. Id est, quia sanctos docet precari ex ipsius Dei volūtate, vt κατὰ Θεὸν (id est, *secundum Deum*, siue, *vt Deo placet*) explicet quod antè dixerat καθὸ δεῖ, *sicut oportet*: Sitque hæc nota ex qua Deus suspiria à Spiritu manātia discernat à profanorum precibus. Nam (vt modò dixi) Spiritum postulare pro sanctis, nihil aliud declarat quàm sanctorum animos ad precandum incitari, qui nisi nobis instilletur, neque quis rogandus, neque quomodo rogandus, neque

neque quid aut quomodo precandum sit, possit cuiquam in mentem venire. Alij κατὰ Θεὸν interpretantur, Diuino motu & instinctu, siue diuinitus: quòd ita soleat hæc particula ab idoneis scriptoribus vsurpari. Alij denique κατὰ Θεὸν interpretantur Apud Deum. Ex his autem interpretationibus eam sum amplexus quæ mihi visa est omnium simplicissima.

28 *Omnia simul adiumento esse*, πάντα συνεργεῖ. Verbum Cooperandi, vt obscurius, nec satis Latinum, reieci. Cæterùm præpositionem συὼ eò refero quòd quum de rebus aduersis hîc agat Apostolus, ea certè non solæ sunt nobis commodæ & vtiles, sed aliæ etiam multæ, quibus & istæ non immeritò accedunt. Durum autem est ac planè violentum quod existimat Erasmus, verbum συνεργεῖν posse referi ad Spiritum: nisi subaudias κατὰ, vt κατὰ πάντα idem declaret atque ὅτι πᾶσι. Nam τὸ συνεργεῖ semper est ἀμετάβατον. particula verò vniuersalis ad id de quo agitur est restringenda, nempe ad prospera & aduersa: quanuis sine exceptione verum sit Deum ipsis etiam electorum peccatis ad suam gloriam & ipsorum salutem vti. ¶ *Ex proposito [ipsius.]* κατὰ πρόθεσιν. Propositum vocare solet Paulus quod Deus ab æterno apud se pro bona sua voluntate constituit: vt id planè sit quod dicitur ὡρισμένη βουλὴ. Act. 2. 23. *definitum consilium.* & εὐδοκία τοῦ Θεοῦ ἣν προέθετο ἐν αὐτῷ, *Beneplacitum Dei quod proposuit in seipso*: & βουλὴ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, *consilium voluntatis Dei.* Ephes. 1. 9. & 11. Itaque turpissimè hallucinantur, & Apostoli sententiæ repugnant ex diametro, qui bonum hominis propositum præuisum intelligũt: quasi quicquam boni in nobis sit quod præuidere possit Deus, nisi prius proposuerit illud nobis inserere: quasi denique Paulus vbique Dei propositum non opponat hominum operibus, vt 2. Timot. 1. 9. Sit tamen ita ludunt Græci theologi, quorum dux & princeps est Origenes, in hoc loco & aliis similibus peruertendis. Itaque addidi pronomen *ipsius*, vt iam nemo posset de vera Pauli sententia dubitare.

¶ *Vocati sunt*, κλητοῖς οὖσι. Vulgata, *Vocati sunt sancti*, contra fidem Græcorum exemplarium. quanquam sententia ipsa vera est & pia.

29 *Quos præscinit*, οὓς προέγνω. Id est quos apud se arcano & æterno suo consilio amare constituit suo demum tempore nascituros, & vocandos, vt dicitur Iacobum amasse, Esauum autem odisse, Malach. 1. 2. id est non existentes, Apostolo interprete infrà 9. 13. Dicitur enim quod amore suo dignatur Dominus nosse, alios verò ignorare. Exod. 33. 17. Psal. 1. 6. Matth. 7. 27. & alibi passim. *Malo tamen hos præscinit*, non à *præscire*, sed à *præscisere*, id est antè decernere, sicut Iudex cognoscere, id est statuere, & Magistratus vel plebs scisciere, id est sancire dicitur. Nam alioqui præscientia Dei licet & ipsa sit æterna, & immota, tamen causa rerum non est, vt pote quæ non sint futuræ quoniam præscit illas futuras, sed quia decreuit futuras ideirco sint ipsæ futuræ, & ipse futuras illas præsciat. Itaque omnia peruertunt Pelagiani qui præuisam fidem vel bona opera faciunt decreti electionis causam: nec aliter in huic opposito reprobationis decreto aberrãt à scopo qui præuisam incredulitatem & mala opera statuunt illius fundamentum. In summa, Paulus quod πρόθεσιν dixerat, hoc ipsum nunc vocat προγνῶσιν. vt infrà, cap. 11. 2. & 2. Tim. 2. & 1. Pet. 1. 2. vt satis constare possit non rectè facere qui præscitos opponunt prædestinatis, quasi præscitio ad solos reprobos, prædestinatio ad solos electos pertineat: quum hîc videmus prædestinationem præscitioni subordinari, & alibi quoque vbi agitur de reproborum sceleribus, tum præscientiæ tum prædestinationis fiat mentio, Act. 2. 23. & 4. 28. Siquis tamen subtilius malit distinguere, propositũ dixerim quasi vniuersalem esse deliberationem, & eam quidem non incertam & quasi adhuc fluctuantem, (vt existimauit Erasmus post Theophylactum) sed ita firmam ac certam, vt omnium rerum firmitas hoc solidissimo fundamento nitatur: præscitionem autem illi subiexi, qua videlicet Dominus iam incipiat quod in genere decreuerat, distribuere. Verbi gratia, Proposuit Dominus gloriam suam illustrare: hoc sit propositum proprie vocatum. Deinde

constituit quorum hominũ salute glorificetur, ita vt illos habeat in conspectu, quos peculiari fauore dignetur suis mométis: hęc sit prȩscriptio vel prænotio. Poſtremò huic præscitioni attexitur προορισμὸς, Prędestinatio, qua certis gradibus suos illos destinat ad se vocare: vt quemadmodum proposuit, eorum salute glorificetur: cuius prædestinationis fons & caput est Christus. Qui verò prȩscientiam interpretantur, & hoc nomẽ referũt ad qualitates in hominibus prȩuisas, quibus Dominus ad eligẽdum vel reprobandum ducatur, putà, fidem vel incredulitatem, perseuerantiam aut defectionem, bona vel mala opera, illi norint se ita esse ineptos & imperitos, vt ne refutatione quidem indigeant. ¶ *Prædestinauit.* προώρισεν, Syrus interpres vtitur verbo ܩܒܥ [*raſcham*] quod est Notare, siue Signare, eò fortasse respiciẽs quòd suos dicitur Deus velut in libro peculiari descriptos habere, vnde προγεγραμμένοι dicuntur, Iudæ. ver. 4.

¶ *Conformandos*, συμμόρφους. Vide Iacob. 2. vers. 5.

¶ *Primogenitus*, πρωτότοκος. Id est caput familiæ, in ipso vt germano filio electæ & adoptatæ.

30 *Glorificauit*, ἐδόξασεν. Vtitur prætritis Paulus pro præsentibus, non tãtùm ex Hebræorum idiotismo, sed etiam vt continuum actum declaret. quasi dicatur Dominus, iam tum quum suos sub crucis ferula erudit, eos ad se vocare, iustificare, & quodãmodo glorificare: quòd in cruce quoque Filio Dei cõformẽtur: vnde factũ vt in ipsa etiã cruce fideles habeant de quo glorientur, quibus datum est pro Christo pati.

31 *Quid igitur*, τί οὖν. Magnificentissima conclusio totius superioris de Iustificatione gratuita disputationis.

32 *Is quidem*, ὃς γε. Vulgata, *Qui etiam*, ὃς καὶ. Claromontanus codex ὃς οὐδὲ, Qui ne proprio quidem Filio &c. Syrus interpres vertit *et καὶ, Si etiam*, quod mihi præ cæteris placet.

¶ *Cum eo*, σὺν αὐτῷ. Ergo Christum non satis est pro nobis datum fuisse in mortem, nisi etiam nobis iam crucifixus detur, id est per fidem applicetur: sicut non satis est ad alimonium apparari cibum, nisi eo vescamur, Idem autem ille qui pro nobis dedit illum gratis, nobis etiam illum gratificatur, fidem videlicet nobis donando qua illum ad vitam æternam apprehẽdimus. Deinde, duo hîc nobis gratis donanda commemorantur, nempe ipse Christus, & quæ in ipso nanciscimur: ex quo consequitur, neque Christum absque ipsius donis, neque ipsius dona, id est quæ in ipso adipiscimur spiritualia electorum dona, absque ipso nobis tribui. Falsissimũ est igitur & absurdissimum eorum dogma qui Christum ipsum dicunt, à quibusuis ad cœnam Domini accedentibus, reipsa sumi, aliquibus ad salutem, aliquibus ad iudicium: quum Christus iudicet indigne accedentes, non quia sumptus sit ipsemet indignè (quod fieri non potest) sed quia in sacramento indignè accepto, vt in verbo indignè audito, fuit neglectus.

¶ *Gratificabitur?* χαρίσεται, Id est, gratis donabit: ex quo efficitur gratuitum esse, non debitum, quod iustificatorum operibus tribuitur. In nonnullis Latinis codicibus legitur Donauit, ἐχαρίσατο, eadẽ manente sententia, sicut superiore annotatione diximus.

33 *Deus [is est] qui iustificat*, Θεὸς ὁ δικαιῶν. Id est qui nos non modò insontes, sed etiam prorsus iustos in Filio pronuntiat. Subauditur autem verbum εἰσὶν. quod quum non expressisset Vetus interpres, occasionem præbuit Augustino vt omnia hæc per interrogationem legeret. Iam verò quòd quidam, vt sibi constet antithesis, hoc membrum connectunt cum sequente, in hunc modum, Deus est qui iustificat, quis est qui condemnet? id certè mihi non probatur: quanuis sic videantur Græca scholia distinguere. Nam si ita legas, prior ista interrogatio τίς ἐγκαλέσει, nullam habebit subiectam responsionem: & Χριστὸς ὁ ἀποθανὼν quasi ex abundanti adijcietur. Deinde mihi quidẽ videtur Paulus nõ sine magna emphasi permutasse antitheseos mẽbra, vt annotauit doctissimus interpres: Nam alioqui Christi patrocinium opponendum fuerat accusationi, & condemnationi absolutio. Quum verò cõtrà opponit accusationi absolutionem, significat ne locũ quidem patere iis accusandis quos Deus habet pro iustis, nedum vt rei peragantur. Itẽ quũ

con-

condemnationi opponit Christi patrocinium, ostendit Christi expiationem præstitisse iudicium, vt ne in disquisitionem quidem veniant nostra peccata. Hoc verò non animaduerterunt qui aliter distinxerunt hunc locum, contra omnium nostrorum exemplarium fidem.

35 *Nos, ἡμᾶς.* Syrus interpres legit *ἐμὲ*: vt etiam postea versu 39. Neque hoc nullius est ponderis. Primùm enim sic docuerit Paulus fidem qua iustificamur, esse in eo positam vt sibi sigillatim applicet vnusquisque promissionem salutis indefinitè in Ecclesia propositam. Deinde quum nō possit vnus quispiam, quicunque tādem ille sit, de alterius fide & constantia esse securus, quīnam hoc loco Apostolus omnes veram fidem profitentes sic compellarit? Contrà verò, si vt superiore capite Apostolus sese in luctæ Carnis & Spiritus descriptione pro speculo proposuit in quo omnes verè Christiani sese contemplarentur, sic etiam hoc loco de piorum in Christo victoria certissima disseruisse dicitur, & suam *πληροφορίαν* pro exemplo cæteris proposuisse, quoniam salutis eadem sit in genere ratio: longè magis consentanea fuerit conclusio.

¶ A charitate Christi: ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ; Id est qua nos Christus dilexit, siue Deus in Christo, vt mox explicatur versu 39. Itaque perperam nonnulli actiuè interpretantur de amore quo Christum redamamus. Fefellit autem eos quòd de nostra non de ipsius Christi firmitate differat Apostolus. Sed notare debuerant, huic nostræ firmitati pro basi substerni eum amorem quo nos Deus in Christo prosequitur: à quo separaremur, si quo modo ab eius gratuita beneuolentia excidere possemus. Atqui, inquit Apostolus, nititur hic amor Dei proposito quod est immotum: & beneuolentiæ Dei pignus est Christus. Quæ igitur tanta erit calamitas vt nobis persuadeat Deum esse à nobis abalienatum? Incipit autem ab eo quod minus est, nempe ab afflictione, transiens ad angustiam, & inde ad persequutionem, quam sequuntur quæ postea commemorat.

36 *Occidimur totum diem, θανατούμεθα ὅλην τὴν ἡμέραν.* Vulgata, *Mortificamur*, quod verbum huic loco non conuenit. Erasmus, *Morti tradimur*. Est autem hoc dicendi genus petitum è medio, quum nemo nisi semel possit occidi. Vel igitur quia tota Ecclesia illic inducitur loquens, significat aduersarios totum diem modò in his, modò in illis occidendis consumere: vel declarat miserabilem Ecclesiæ conditionem, quæ veluti singulis momentis moriatur propter perpetuos terrores.

37 *Imò, ἀλλὰ.* Vulgata, *Sed*. Erasmus, *Verùm*: quasi videlicet ad præcedentem versiculum pertineat. Ego verò malo ad totam illam percontationem referre: quasi nos diceret non modò tot malis non frangi, sed etiam ampliùs quàm victores esse omnium illorum. Neque enim simpliciter dixit *νικῶμεν*, sed *ὑπερνικῶμεν*, id est, vt vertit Cyprianus epist. 26. *superuincimus* quoniam in cruce etiam gloriamur, nedum vt animum despondeamus.

¶ Per eum qui dilexit, διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος. Vulgata, *Propter eum qui dilexit*, *διὰ τὸν ἀγαπήσαντα*, vt habet Claromontanus Codex, & vt legit etiam Ambrosius. Sed recepta lectio accommodatior est Pauli sententiæ, nisi enallagen esse dicamus, cuiusmodi annotauimus suprà 3. 25. Sed & Cypr. Epist. 26. legit Pro eo qui dilexit *ὑπὲρ τοῦ ἀγαπήσαντος*, in nonnullis codicibus.

38 *Nam mihi persuasum est, πέπεισμαι γάρ*, &c. Indicat tacitè Paulus hoc verbo vnde manet ista fiducia: nempe ex Verbi prædicatione efficaci, vt declarat 1. Cor. 2. 12. Itaque non satis expressè conuertit Vetus interpres, *Certus sum*.

¶ Neque principatus, neque potestates, οὔτε ἀρχαί, οὔτε δυνάμεις. His vocabulis vti solet Paulus & aliis etiam nonnullis ad spirituum excellentem naturam declarandam, tum bonorum, vt Eph. 1. 21. & Col. 1. 16: tum etiam malorum, quatenus illorum *οὐσία*, non autem corruptio consideratur, vt Ephes. 6. 12. & Coloss. 2. 15. Est autem omninò sobriè de Angelis sentiendum ex Dei verbo: & quanuis ex Archangeli appellatione, & ex eo quòd Satanæ consociantur, vt milites cum duce angeli ipsius Matth. 25. 41. tamē ordo iste Angelorum mihi nō videtur hûc spectare, sed *ἀρχὰς* dici Angelos quorum ministerio Deus in re-

gnorum administratione vtitur, cuius rei exemplum certissimum habemus Danielis 11. potestates verò, qui Politiis inferioribus adhibentur. Sed quid si Angelos interpretemur simpliciter beatos illos spiritus: Principatus autem & potestates, imperia & Magistratus, humanam denique omnem politiam? Hoc mihi quidem simplicissimum & appositissimum, & hoc loco & aliis videtur. Nota autem & omnibus, opinor, enallage illa Hebræis familiaris, appellatiui pro adiectiuo, vt principatus pro principibus, potestates pro iis qui potestate funguntur. Sic etiam sublimitas pro rebus sublimibus, & profunditas pro rebus profundis.

39 *Neque sublimitatem*, οὔτε ὕψωμα. Vulgata & Erasmus, maluerunt *Altitudinem* interpretari. Sed præterea Vetus interpres habet ante ista, *Neque fortitudo*, μήτε ἰσχύς. quod in nullis Græcis codicibus inueni.

IN CAPVT IX.

1 *Per Christum*, ἐν Χριστῷ. Id est, νὴ τὸν Χριστόν. Nam ב respondens Græcorum propositioni ἐν, interdum etiam in iureiurando adhibetur, vt Gen. 22. 16. & Ios. 12. Vel, in Christo. i. secundum Christum: ita videlicet vt eum facere par est qui Christum reuereatur. Vel, per Christũ. id est, Spiritu Christi linguam meam moderante, vt minimè sit dubitandum quin verum loquar: vt paulo pòst in Spiritu sancto accipitur pro, Spiritu sancto duce ac moderatore. Admirabili verò methodo trãsit Apostolus à Iustificationis & Sanctificationis tractatu ad Prædestinationem, occasione arrepta ex eo quod dixerat ἀμεταμέλητον esse Dei in nos per Christum dilectionem, cui doctrinæ aduersari ex diametro Israelitarum reiectio videatur.

3 *Optarim*, εὐχόμην. i. εὐχοίμην ἄν, vt rectè omnino explicant Græca scholia. Frequenter enim occurrit hæc ellipsis, vt Act 25. 22. ἐβουλόμην pro βουλοίμην ἄν. & apud Aristoph. citante I. Camerario ἐδόκουν ἐπιθόμην, pro πιθοίμην. id est, *crederem*. Vulg. *Optabam*, quasi de eo tempore differat Apostolus quo Ecclesiã persequebatur, sese à Christo seiungens. Sed id quàm parum appositè dicatur, res ipsa ostendit. Quinam enim Paulus adhuc Christi hostis hoc votum cõcepisset, quum eos demum putaret saluos qui à Christo essent alieni? Sed & illud valde obseruandum est, non dicere Paulum sese aliquando eiusmodi votum concepisse, sed ita esse affectũ vt libenter fuerit suo ipsius exitio redẽpturus suæ gentis excisionem, nempe si fieri sic potuisset. Itaque frustra hîc videtur à plerisque de istiusmodi voto disceptari, licitum fuerit an illicitum. Vtitur autem Paulus ista insinuatione affectuum pientissima, quoniam de Iudæorũ reiectione, & vocatione Gentium erat disputaturus. ¶ *Anathema*, ἀνάθεμα. Duo nobis hîc obseruanda puto, nempe huius vocabuli significationem, deinde etiam vsum. Illud igitur constat, ἀνάθεμα & ἀνάθημα à verbo ἀνατίθημι deduci. cuius quum multiplex sit significatio, non satis conuenit inter doctos homines quænam hîc debeat obtinere. Putat enim Chrysostomus ἀναθήματα siue ἀνάθεματα dici à seponendo. Quemadmodũ enim, inquit, τὰ ἀναθήματα intacta sunt & Deo consecrata, & ab hominum commercio ac vsu seiuncta, sic ab Ecclesia electi & extorres, à cõmunione ac conuictu fidelium sunt remoti. Simili ratione Photius apud Oecumenium ἀνάθεμά ἐστι exponit χωρισθῆναι καὶ ἀλλοτριωθῆναι, id est *separari & alienum prorsus reddi*. At Budæus ἀναθέματα dici tradit homines sacros, id est quorum capita inferis dicata sunt & deuota: ἀναθήματα verò donaria diis consecrata. & vtrunque deriuat ἀπὸ τοῦ ἀνατίθεσθαι, id est, ἀνάκεισθαι. quòd & illorum hominum detestatio soleat in cippis exposita proscribi, & ista in parietibus ac columnis templorum suspendi. Hæc illi, de quibus si mihi fas sit dicere quid sentiam, distinctionem ἀναθέματος & ἀναθήματος non agnosco, quanuis ἀνάθημα, peculiariter donarium declaret, vt Luc. 21. 5. quum passim Græci interpretes conuerterint ἀνάθημα, vt Leuit. 27. 28. & 29. pro quo vbique Paulus scribit ἀνάθεμα. Deinde etiam in nominis vtriusque etymologia, Chrysostomi sententiã potius velim amplecti, quòd præpositio ἀπὸ quã subiicit Apostolus, id omnino ostẽdat: & præterea etiam Græci interpretes interdum vtãtur verbo ἀφορίζειν in ea ipsa significatione, vt Leuit. 27. 21. pro eo quod legimus in Heb. חרם

(sede

(sede cherem) verterunt ἀγῆ ἀφωρισμένη, terra separata. Quòd autem attinet ad vsum huius vocabuli, petendus est ex Mosis Lege, apud quem dicitur חרם (cherem) res quæuis Deo consecrata, ipsique adeo homines: idque non vulgari quadam consecratione, sed sacrato demùmque eius capite qui eam rem in peculiarem suum vsum conuertisset: vocabulo deducto à verbo חרם (charam) quod declarat delere ac penitus excindere. vnde votum חרם (cherem,) quum quis rem aliquam penitus à se abdicat, quam nec redimere, nec soluta æstimatione recipere possit. Græci igitur theologi diuersa quidem etymologia, sed tamen quæ in idem recidat, ἀνάθημα vel ἀνάθεμα vocarũt à seperando, quod Hebræi חרם (cherem) à delendo & excidendo. Ex eo autem quod Apostolus addit ἀπὸ τῦ Χριςοῦ à Christo, satis intelligi potest de sempiterno exitio hæc esse accipienda. quo etiam optasset Paulus, si fieri potuisset, Israeliticæ gentis abdicationem redimere. Tanti erat apud illum Dei gloria, & charitas in suos. Hallucinatur ergo Hieronymus ad Algasiam quæstione nona, quum veritus ne hoc desiderium parum conuenire videretur Apostolo, de occisione corporali accipi posse dixit, non pro exitio mentis. Itémque Photius apud Oecumenium, quum ista perinde accipit ac si Apostolus dixisset, Optarim vos ad fidem ascitos esse, & me adhuc à Christo alienatum.

¶ *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Carnem hoc loco appellat sanguinis coniunctionem, vt Gen. 29. 14. non autem humanam naturam in genere, vt suprà, cap. 1. 3. & infrà, vers. 5. Et hoc addidit Apostolus, vt quæ vis sit huius coniunctionis siue συγγενείας φυσικῆς declararet.

4 *Gloria*, ἡ δόξα. Hoc ego peculiariter refero ad arcam fœderis, quæ erat præsentiæ Dei tessera, ideóque per metonymiam dicitur Gloria Domini, 1. Sam. 4. 21. & 22. & Templum propterea etiam dicebatur habitatio gloriæ Dei, vt Psal. 26. 8.

¶ *Fœdera*, διαθῆκαι. id est tabulæ fœderis, per metonymiam: quum proprie dicantur לוחות הברית (luchoth haberith,) id est *Tabulæ fœderis*, vt Deut. 9. 11. & 15. Heb. 9. 4. Vtitur ergo plurali numero quòd duæ essent Tabulæ: & mihi multo commodiùs videtur hæc interpretatio quàm si ad fœdus cum Abrahamo & eius posteris initum referas. Primùm, quia nonnisi vnum fuit hoc fœdus, quanuis sæpius renouatum. Deinde, quia paulo pòst meminit ἐπαγγελιῶν quæ ab illo fœdere vix possunt cõmodè secerni. Postremò, quia sic videtur distinxisse Legem Paulus commodissimè in suas partes, nempe in διαθήκας, νομοθεσίαν & λατρείαν, id est legem quam vocant moralem, iudicialem, & ceremonialem: vt melius appareat Dei beneuolentia.

¶ *Cultus*, ἡ λατρεία. Vulgata, *Obsequium*, vt etiam Augustinus aliquoties hunc locum citat. Cyprianus autem lib. 2. aduersus Iudæos, *Famulatum* interpretatur. Galli vulgò vocant *le seruice*.

5 *Quòd ad carnem attinet*, τὸ κατὰ σάρκα. id est, τὸ ὃν κατὰ σάρκα. Articulus additus vim habet maiorem excipiendi alteram naturam, diuinam videlicet quam postea describit.

¶ *Qui est*, ὁ ὤν. Hanc esse germanam huius loci distinctionem & interpretationem partim summus omnium nostrorum codicum consensus, partim etiam ipsa orationis series ostendit. Æquum enim fuit deitatem quoque Christi explicari, vt appareret quæ sit in eo Israëliticæ gentis præstantia, quòd ex ea sit ortus Christus: nempe quoniam idem & homo & Deus est. neque ob id tantùm quòd fuerit omnium hominum præstantissimus. Cur enim alioqui adderetur istud τὸ κατὰ σάρκα, si nihil aliud erat quàm homo? Certè nihil hîc est violentum aut longius petitum: & mirari satis non possum quid Erasmo in mentem venerit vt diceret significãdæ huic sententiæ scribendum fuisse ὃς ὢν potius quàm ὁ ὤν. Nam contrà si ὃς ὢν legeris, habit constructio verborum, nisi post εὐλογητὸς subaudias ἐστι. & nemo qui vel à limine Græcam linguam salutarit, ignorat articulum præpositiuum cum participio sæpe construi loco prouocabuli cum verbo finito: vt ὁ ὤν nihil aliud declaret quàm ὃς ἐστι. Commentus est tamen ille duas alias distinctiones, contra fidem omnium codicũ quos inspeximus (Deus nouit qua conscientia. Absit enim vt vel viuis nedum mortuis insultem) certè planè repudiandas. Vno

gnorum administratione vtitur, cuius rei exemplum certissimum habemus Danielis 11. potestates verò, qui Politiis inferioribus adhibentur. Sed quid si Angelos interpretemur simpliciter beatos illos spiritus: Principatus autem & potestates, imperia & Magistratus, humanam denique omnem politiam? Hoc mihi quidem simplicissimum & appositissimum, & hoc loco & aliis videtur. Nota autem & omnibus, opino, enallage illa Hebræis familiaris, appellatiui pro adiectiuo, vt principatus pro principibus, potestates pro iis qui potestate funguntur. Sic etiam sublimitas pro rebus sublimibus, & profunditas pro rebus profundis.

39 *Neque sublimitatem*, οὔτε ὕψωμα. Vulgata & Erasmus, maluerunt *Altitudinem* interpretari. Sed præterea Vetus interpres habet ante ista, *Neque fortitudo*, μήτε ἰσχύς. quod in nullis Græcis codicibus inueni.

IN CAPVT IX.

1 *Per Christum*, ἐν Χριστῷ. Id est, νὴ τὸν Χριστόν. Nam ב respondens Græcorum propositioni ἐν, interdum etiam in iureiurando adhibetur, vt Gen. 22. 16. & Ios. 12. Vel, in Christo. i. secundum Christum: ita videlicet vt eum facere par est qui Christum reuereatur. Vel, per Christũ. id est, Spiritu Christi linguam meam moderante, vt minimè sit dubitandum quin verum loquar: vt paulo pòst in Spiritu sancto accipitur pro, Spiritu sancto duce ac moderatore. Admirabili verò methodo trãsit Apostolus à Iustificationis & Sanctificationis tractatu ad Prædestinationem, occasione arrepta ex eo quod dixerat ἀμεταμέλητον esse Dei in nos per Christum dilectionem, cui doctrinæ aduersari ex diametro Israelitarum reiectio videatur.

3 *Optarim*, ηὐχόμην. i. εὐχοίμην ἄν, vt rectè omnino explicant Græca scholia. Frequenter enim occurrit hæc ellipsis, vt Act 25. 22. ἐβουλόμην pro βουλοίμην ἄν. & apud Aristoph. citante I. Camerario ἐδόκουν ἐπιδόμην, pro πιθοίμην. id est, *crederem*. Vulg. *Optabam*, quasi de eo tempore differat Apostolus quo Ecclesiã persequebatur, sese à Christo seiungens. Sed id quàm parum appositè dicatur, res ipsa ostendit. Quinam enim Paulus adhuc Christi hostis hoc votum cõcepisset, quum eos demum putaret saluos qui à Christo essent alieni? Sed & illud valde obseruandum est, non dicere Paulum sese aliquando eiusmodi vorum concepisse, sed ita esse affectũ vt libenter fuerit suo ipsius exitio redẽpturus suæ gentis excisionem, nempe si fieri sic potuisset. Itaque frustra hîc videtur à plerisque de istiusmodi voto disceptari, licitum fuerit an illicitum. Vtitur autem Paulus ista insinuatione affectuum plenissima, quoniam de Iudæorũ reiectione, & vocatione Gentium erat disputaturus. ¶ *Anathema*, ἀνάθεμα. Duo nobis hîc obseruanda puto, nempe huius vocabuli significationem, deinde etiam vsum. Illud igitur constat, ἀνάθημα & ἀνάθεμα à verbo ἀνατίθημι deduci. cuius quum multiplex sit significatio, non satis conuenit inter doctos homines quænam hîc debeat obtinere. Putat enim Chrysostomus ἀναθέματα siue ἀναθέματα dici à seponendo. Quemadmodũ enim, inquit, τὰ ἀναθήματα intacta sunt & Deo consecrata, & ab hominum commercio ac vsu seiuncta, sic ab Ecclesia electi & extorres, à cõmunione ac conuictu fidelium sunt remoti. Simili ratione Photius apud Oecumenium ἀνάθεμα ἦ exponit χωρισμὸν καὶ ἀλλοτριωθῆναι, id est *separari & alienum prorsus reddi*. At Budæus ἀναθέματα dici tradit homines sacros, id est quorum capita inferis dicata sunt & deuota: ἀναθήματα verò donaria diis consecrata. & vtrunque deriuat παρὰ τὸ ἀνατίθεναι, id est, ἀνάστεμα. quòd & illorum hominum detestatio soleat in cippis exposita proscribi, & ista in parietibus ac columnis templorum suspendi. Hæc illi, de quibus si mihi fas sit dicere quid sentiam, distinctionem ἀναθέματος & ἀναθήματος non agnosco, quanuis ἀνάθημα, peculiariter donarium declaret, vt Luc. 21. 5. quum passim Græci interpretes conuerterint ἀνάθημα, vt Leuit. 27. 28. & 29. pro quo vbique Paulus scribit ἀνάθεμα. Deinde etiam in nominis vtriusque etymologia, Chrysostomi sententiã potius velim amplecti, quòd præpositio ἀπὸ quã subiicit Apostolus, id omnino ostẽdat: & præterea etiam Græci interpretes interdum vtãtur verbo ἀφορίζειν in ea ipsa significatione, vt Leuit. 27. 21. pro eo quod legimus in Heb. הֶחָרֵם

Iside

(sed cherem) verterunt ἡ γῆ ἀφωρισμένη, terra separata. Quòd autem attinet ad vsum huius vocabuli, petendus est ex Mosis Lege, apud quem dicitur חרם (cherem) res quæuis Deo consecrata, ipsique adeo homines: idque non vulgari quadam consecratione, sed sacrato deuotóque eius capite qui eam rem in peculiarem suum vsum conuertisset: vocabulo deducto à verbo חרם (charam) quod declarat delere ac penitus excindere. vnde votum חרם (cherem,) quum quis rem aliquam penitus à se abdicat, quam nec redimere, nec soluta æstimatione recipere possit. Græci igitur theologi diuersa quidem etymologia, sed tamen quæ in idem recidat, ἀνάθημα vel ἀνάθεμα vocarũt à separando, quod Hebræi חרם (cherem) à delendo & excidendo. Ex eo autem quod Apostolus addit ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, à Christo, satis intelligi potest de sempiterno exitio hæc esse accipienda. quo etiam optasset Paulus, si fieri potuisset, Israeliticæ gentis abdicationem redimere. Tanti erat apud illum Dei gloria, & charitas in suos. Hallucinatur ergo Hieronymus ad Algasiam quæstione nona, quum veritus ne hoc desiderium parum conuenire videretur Apostolo, de occisione corporali accipi posse dixit, non pro exitio mentis. Itémque Photius apud Oecumenium, quum ista perinde accipit ac si Apostolus dixisset, Optarim vos ad fidem ascitos esse, & me adhuc à Christo alienatum.

¶ *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Carnem hoc loco appellat sanguinis coniunctionem, vt Gen. 29. 14. non autem humanam naturam in genere, vt suprà, cap. 1. 3. & infrà, vers. 5. Et hoc addidit Apostolus, vt quæ vis sit huius coniunctionis siue συγγενείας φυσικῆς declararet.

4 *Gloria*, ἡ δόξα. Hoc ego peculiariter refero ad arcam fœderis, quæ erat præsentiæ Dei tessera, ideóque per metonymiam dicitur Gloria Domini, 1. Sam. 4. 21. & 22. & Templum propterea etiam dicebatur habitatio gloriæ Dei, vt Psal. 26. 8.

¶ *Fœdera*, αἱ διαθῆκαι. id est tabulæ fœderis, per metonymiam: quum propriè dicantur לוחות הברית (luchoth haberith,) id est *Tabulæ fœderis*, vt Deut. 9. 11. & 15. Heb. 9. 4. Vtitur ergo plurali numero quòd duæ essent Tabulæ: & mihi multo commodior videtur hæc interpretatio quàm si ad fœdus cum Abrahamo & eius posteris initum referas. Primùm, quia nonnisi vnum fuit hoc fœdus, quanuis sæpius renouatum. Deinde, quia paulo pòst meminit ἀπηγγελιῶν quæ ab illo fœdere vix possunt cõmodè secerni. Postremò, quia sic videtur distinxisse Legem Paulus commodissimè in suas partes, nempe in διαθήκας, νομοθεσίαν & λατρείαν, id est legem quam vocant moralem, iudicialem, & ceremonialem: vt melius appareat Dei beneuolentia.

¶ *Cultus*, ἡ λατρεία. Vulgata, *Obsequium*, vt etiam Augustinus aliquoties hunc locum citat. Cyprianus autem lib. 2. aduersus Iudæos, *Famulatum* interpretatur. Galli vulgò vocant *le seruice*.

5 *Quòd ad carnem attinet*, τὸ κατὰ σάρκα. id est, τὸ ὅτι κατὰ σάρκα. Articulus additus vim habet maiorem excipiendi alteram naturam, diuinam videlicet quam postea describit.

¶ *Qui est*, ὁ ὤν. Hanc esse germanam huius loci distinctionem & interpretationem partim summus omnium nostrorum codicum consensus, partim etiam ipsa orationis series ostendit. Æquum enim fuit deitatem quoque Christi explicari, vt appareret quæ sit in eo Israëliticæ gentis præstantia, quòd ex ea sit ortus Christus: nempe quoniam idem & homo & Deus est. neque ob id tantùm quòd fuerit omnium hominum præstantissimus. Cur enim alioqui adderetur istud τὸ κατὰ σάρκα, si nihil aliud erat quàm homo? Certè nihil hîc est violentum aut longius petitum: & mirari satis non possum quid Erasmo in mentem venerit vt diceret significãdæ huic sententiæ scribendum fuisse ὃς ὤν potius quàm ὁ ὤν. Nam contrà si ὃς ὤν legeris, habit constructio verborum, nisi post εὐλογητὸς subaudias ἐστιν. & nemo qui vel à limine Græcam linguam salutarit, ignorat articulum præpositiuum cum participio sæpe construi loco prouocabuli cum verbo finito: vt ὁ ὤν nihil aliud declaret quàm ὃς ἐστι. Commentus est tamen ille duas alias distinctiones, contra fidem omnium codicũ quos inspeximus (Deus nouit qua conscientia. Absit enim vt vel viuis nedum mortuis insultem) certè planè repudiandas. Vna

est vt post πάντων adscripto puncto, ea quæ sequuntur nouum membrum constituant, hoc modo, ὁ ὢν ὅπὶ πάντων. Θεὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, *qui est super omnia. Deus benedicatur in secula*, Altera est, vt post σάρκα finiatur sententia, deinde sequentia connectas in hunc modum, ὁ ὢν ὅπὶ πάντων Θεὸς, εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας. *Deus, qui est super omnia, benedicatur in secula.*

¶ *Supra omnes*, ὅπὶ πάντων. Vel, vt Vulgata, *Super omnia*. Mihi tamen placuit potius hoc accipere masculino genere, vt sit collatio Christi cum cæteris illis patribus ex eodem genere prognatis. Annotat etiam Erasmus hoc posse connecti cum εὐλογητὸς, vt accipiamus Christum super omnia, vel super omnes laudandum in secula. quæ distinctio mihi videtur longius petita. Sed & in eo non possum illi assentiri quòd ὅπὶ πάντων cõuerterit *In omnibus*, id est, ἐν, vel ἐν πᾶσι. ¶ *Deus*, Θεὸς. Hoc omittit Cyprianus lib. aduersus Iudæos 2. ca. 5, & Hilarius quoque Psalmum enarrãs 12. 2. sicut Erasm. obseruauit: sed librariorum vitio, vt ostendit res ipsa, quum vtrobique citetur ob hoc ipsum hic locus, vt probetur Dei nomen Christo verè & propriè competere. quanquam etiam si omittatur, satis sit expressa Dei naturæ explicatio, quum dicitur ὁ ὢν ὅπὶ πάντων, *qui est supra omnes*. Athanasius autem in disputatione aduersus Arium, vsque adeo non omittit vt etiam vrgeat.

6 *Fieri tamen non potest*, οὐχ οἷον δέ. Id est, ἀλλ' οὐχ οἷον τε ἐστὶν. Sic enim interdum poni οἷον pro δυνατὸν non addita particula τε, doctissimus Budæus prolatis exemplis ostendit. Sed multò planior est locus quàm Erasmus putarit, & Græcus etiam scholiastes: quorum sententiam si sequamur non modò supplẽda erunt plurima, sed etiam abundabit particula ὅτι. Vulgata, *Non autem quod excciderit*. quasi οἷον redundet. Erasmus, *Non autem (hæc loquor) quòd excciderit* quæ interpretatio non video quomodo cum Græcis cohæreat. Dicitur autem Dei verbum non excidere, id est nunquam irritum fieri: nempe quod ad eius decretum attinet, quod Hom. ipse οὐ παλιπαγρετὸν, δεῖ ἀπατηλὸν δεῖ ἀτιλεύτητον appellat. Sed & possit quispiam hunc locum sic ad verbum interpretari. *Non (dico) autem quasi quòd excciderit*, forma quadam ellyptica, è medio petita: vt si Gallicè dicas, *Mais ce n'est pas cõme qui diroit que la parole de Dieu soit deschente.* ¶ *Vt excciderit*, ὅτι ἐκπέπτωκεν. id est ἐκπεπτωκέναι. Sic enim resoluitur infinitiuus modus in ὅτι quod *oratio obliqua* vocant. Opponuntur autem inter se Excidere & Stare, id est firmum esse & in suo statu permanere: sicut apud Hebræos נפלקם (*naphal kam*) & totum Hebræi sic exprimerent אין אפשר כי נפל דבר אדוני ארצה (*en epheschar chi naphal debar adonai artsah.*) Castellio igitur peruersissimè hũc locum corrupit, quum sic eum interpretaretur, *Neque ideo dico quòd verbum Dei excciderit, id est quòd sim immemor diuini oraculi, quo traditur veros Israelitas esse non eos qui secũdum carnem, sed qui ex promissione nati sunt.* Hæc ille: quæ quum scriberet non tãtùm in eo peccauit quod suauissimam hanc sententiam de diuini verbi firmitate hũc detorsit, ac si dicat Paulus se obliuiosum non esse: sed in eo etiam quòd quæ Paulus adfert pro responso, (totum illud videlicet, *Non enim omnes*, &c.) ipse fingit ab alio quopiam obiici, quasi Paulus Iudæos nimium extulerit. Nescio certè quid sit Scripturam peruertere, si hoc non est. ¶ *Ex (patre) Israele*, ἐξ Ισραὴλ. Ita cõuerti quòd mihi quidem videantur simplicissimè ista interpretari qui Israël priore loco accipiunt pro ipso Iacobo, à quo orti sunt duodecim Patriarchæ: posteriore autẽ pro ipsa Gente, quæ metonymicè sic vocatur. Est autem in his verbis generalis propositio totius illius de æterna prædestinatione tractationis (quæ tertia pars est huius epistolæ vsque ad vndecimi capitis finẽ nempe, aliquam esse particularem Dei electionem, quæ sit primaria nostræ fidei & salutis causa. Id autẽ probat duobus exemplis ex ipsa Abrahami familia petitis, partim quia nulla certiora vel magis idonea testimonia deligi potuerũt: partim etiã quoniam nõ constituit Apostolus hoc argumentum tractare τροπικῶς, sed per hypothesin potius, ita vt in quibusdam personis, electionis: in aliis vero, reiectionis exẽplũ spectãdum proponat, donec tãdẽ ad Iudæos & Gẽtes descẽdat. Negat igitur Apostolus omnes qui ex Israële trahunt originem,

censeri

censeti inter Israel, id est in gente illa quæ in fœdere Dei comprehenditur. Ait denique Israëlitas non ex genere, sed ex electione æstimandos, ascendens nimirum ad primariam causam, id est electionem æternam: quum alibi aliquoties in eodem argumento hæreat in causis proximis, puta vel in fide, vt Gal. 3.7. vel in fidei fructibus, vt suprà, cap. 2. 28 & 29.

7 *In Isaac vocabitur tibi semen*, ἐν Ισαὰκ κληθήσεταί σοι σπέρμα. Id est, Isaac (non Ismael videlicet) tibi erit verus ac germanus filius, ac proinde tuæ benedictionis hæres. Nam quia pater in filio quodammodo resurgit, & filius ex patris nomine dicitur, ideo ex Hebræorum idiotismo, dicitur semen patris vocari in eo quem gignit. id est filij respectu. Itaque qui ἐν Ισαὰκ conuertere maluerunt *Per Isaac*, vel *ex Isaac*, haud scio an hunc Hebraismum intellexerint. quem necesse fuit integrum seruari, vel longiore ambitu verborum describi. Videntur autem (quod eorum pace dixerim) eo decepti quòd sequenti versiculo videtur hæc ita explanare Paulus, quasi non tam de ipso Isaaco quàm de eius posteritate sint intelligenda, quam videlicet Dominus, præterito Ismaelis semine, sit amplexus. Atqui historiæ series ostendit de ipso Isaaco & Ismaele illic agi, vbi hæc dicit Dominus: & liberæ Dei electioni probandæ multo magis idoneum est argumentum ab Isaaco & Ismaele, tanquam singularibus exemplis, sumptum, quàm si vtrunque illorum dicamus cum suis posteris comprehendi. Itaque necesse est (opinor) vt constituamus Paulum in proximo versiculo non propriè explicare hoc Mosis testimonium, sed potius doctrinæ summam proponere quã ex Domini oraculo collegit. Nam si Dominus ex duobus Abrahami filiis vno præterito alterum demum pro filio vult haberi, efficitur, non omnes qui ex Abrahamo generantur, censeri in filiis. Deinde (quod Paulus in versiculo 9 probabit alio oraculo) si Isaac non ideo electus est quia natus erat ex Abrahamo, sed contrà ideo natus est ex Abrahamo quia Dominus illum dedit Abrahæ, consequitur titulum illum seu ius filij nulla re alia niti quàm gratuita Dei volũtate, quæ vt tempore ita etiam ordine omnia antegreditur.

8 *Filij carnis*, τὰ τέκνα τῆς σαρκός. Quum alibi soleam τέκνα liberos interpretari, ego aliquoties in hoc argumento malui filios conuertere, vt amphibolian vitarem. Vocat autem filios carnis ex Hebræorum idiotismo, eos quorum Abraham non alia ratione pater est quàm ea ipsa qua solent consueto naturæ ordine homines ex hominibus gigni. Iis autem opponuntur filij promissionis. id est, quos Deus dat Abrahæ, quia sic illi visum est, vt eos in illo Abrahæ semine adoptet, per quod & ipse Abraham & eius germana posteritas cælestis hæreditatis fit particeps. Qui verò promissionis filios interpretantur, eos qui per fidem amplectũtur promissionem, dicunt quidem quod res est, sed non satis appositè loquuntur. Neque enim Paulus hoc loco filios Abrahami à cęteris distingnit ex fidei nota, vt suprà, cap. 4. & ad Gal. cap. 3. sed de primaria causa, id est de ipsius fidei fonte, gratuitæ videlicet electionis æterno proposito disserit.

¶ *Censentur*, λογίζεται. Vulgata, *Aestimantur*, Erasmus, *Recensentur*. Vide Marc. 15. 28. & suprà. 4. 4.

9 *Neque [hic] solùm*, οὐ μόνον δέ, Alterum argumentum petitum ex Esau & Iacobi exemplo, quorum hic delectus fuit. is vero odio habitus, nullo personarum aut operum respectu, sed quia sic Deo visum est. Vulgata, *Non solùm autem*, perobscuré. Itaque in quibusdam exemplaribus legitur, *Neque solùm [illa.]* Erasmus, *Non solùm autem (hoc,)* Ego verò malui supplere pronomen masculinum, quod posterius illud exemplum delecti alterius ex duobus filiis, multo commodius videatur ad Abrahamum vtriusque patrem quàm ad Saram alterius tantùm matrem referri. Quod autem attinet ad hoc dicendi genus Paulo familiare, vide suprà, 5 3.

¶ *Quum ex vno concepisset*, ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα. Ad verbum, *Quum ex vno semen haberet*: in vtero videlicet retentum. Nam κοίτη hoc loco honestè vocat non thorum, neque concubitum, sed semen ipsum, ex Hebrçorum idiotismo, quia à consequenti שכבה (*schichbah*) semen vocant à verbo שכב (*schachab*)

quod cubare significat. Itaq; dicitur vir תת שכבתו (*theth schechobto*) id est (vt Græci interpretes conuertunt, Leuit.18. 20.item 20.15. & Num.5.20.) κοίτην vel κοιτασίαν διδόναι, ac proinde hîc à Paulo dicitur mulier simili ratione κοίτην ἔχειν quando semen retinuit, quod vno concipiendi vocabulo optimè ac penè ad verbum exprimitur. Vulgata, *Ex vno concubitu habens*, deprauata lectione, pro concubitum habens. vt rectè annotatum est ab Erasmo. Nam alioquin nemo non videt dicendum fuisse ἀπὸ μιᾶς κοίτης ἔχουσα, ita vt ἔχειν accipiatur pro concipere & gramidam fieri. Est itaque manifestè deprauatus hic locus à quopiam Græcæ linguæ prorsus ignaro: & siue Concubitu, siue Concubitum legas, minimè appositam esse interpretationem liquet ex iis quæ diximus. Erasmus igitur maluit interpretari, *Ex vno conceperat*, rectè quidem vsus concipiendi verbo, quanuis rationem non tradat cur κοίτην ἔχειν accipiatur pro concepisse: sed ita vt satis appareat (quod tanti viri pace dictum velim) ipsum non intellexisse quæ sit istorum verborum structura, & nonnihil etiam obscurasse Pauli sententiam. Nam certè si ita conuertas, necesse fuerit particulam causalem in proximo versiculo explicare, quasi rationem reddat cur Rebecca ex vno conceperit, quòd quàm sit absurdum, nemo non videt. Deinde quod ἔχουσα positum putat pro ἔχοῦσης absoluta constructione, quanuis à grammaticis obseruetur in Attica dialecto, tamẽ hoc loco planè est violentum. quia sequens particula causalis prorsus ostendit supplendum esse aliquid consentaneum, sicut nos fecimus, vt plena sit ac perfecta sententia, cuius ratio subtexatur. ¶ [*Nempe*] *ex Isaac, Ισαὰκ.* Addidi particulam *Nempe* hoc etiam in loco, vt planius fieret ista cum τοῦ cohærere. Nam quòd nonnulli referunt ad Iacobum filium, non autem ad Isaacum patrem, eiusmodi est vt ne refutatione quidem indigeat. Et quod apud Ambrosium legitur, Isaac patrem nostrum, manifestè deprauatum esse apparet, vt obseruauit Erasmus. Nec enim Rebecca genuit Isaacum: sed ex eo sustulit gemellos **Esau & Iacobum.**

11 *Nondum enim natis [pueris,] μήπω γὰρ γεννηθέντων.* In vno codice additum inuenimus αὐτῶν, *ipsis*, pronomen affixum, quod Hebræi dicerent, בטרם הרדם [*beterem hivaledam*] *Antequam ipsos*, etiamsi non præcesserit antecedens. Sed vsitatius est nobis quod suppleuit Erasmus. Est enim hæc ellipsis Hebræis familiaris, apud quos verbale nomen (quod vocant) includi dicitur in ipso verbo. vt dicturus fuerit Paulus Hebraicè scribens, טרם נולדו (*terem uledu.*) Syrus interpres בניה (*benaiah.*) id est, *Filij eius.* ¶ *Vel mali, ἢ κακῶν.* Ergo non minus in æterno reprobationis decreto remouetur omnis consideratio personarum vel operum quàm in electione, quum hæc duo apposita sint, & de Esau reiecto non aliter loquatur Apostolus quàm de Iacobo electo, sicut apparet ex vers.18. Quod siquis excipiat, sic loqui Apostolũ quoniam reipsa constituit Deus homines eligere vel reiicere antequam boni vel mali sint, imò etiam antequam sint, quùm eius propositum sit ab æterno: sed tamẽ idcirco electioni destinare, quoniam præuideret eligendorum fidem & bona opera, & idcirco reprobationi decernere, quoniam præscit reprobandorum incredulitatem & mala opera: respondeo, huius dicti subtilitatem cum ex aliis multis, tum verò maximè ex sequẽti obiectione manifestissimè intelligi. Nam certè si hoc ita esset, neutri haberent de quo cõquererentur, ac proinde nullus esset sequentibus obiectionibus locus. qua de re audiamus ipsum Augustinum, nequis nos existimet ex nostro sensu loqui. Sic igitur ille Enchiridio ad Laurentium, cap.98. *Sentiens Paulus quẽadmodum posset hoc quod dictum est permouere eos qui penetrare intelligendo non possunt hanc altitudinem gratiæ, Quid ergo dicemus? ait: nunquid iniquitas est apud Deum? Absit. iniquum enim videtur vt sint vllis bonorum malorumue operum meritis, vnum Deus diligat, oderitq; alterum. Quæ in re si futura opera, vel bona huius, vel mala illius, quæ vtique Deus præsciebat, vellet intelligi, nequaquam diceret*, EX OPERIBVS, *sed* EX FVTVRIS OPERIBVS: *eóque modo istam solueret quæstionem, imò nullam quam soluí opus esset, faceret quæstionem.* Sed & idem Augustinus

stinus, quum aliquando scripsisset prævisam fidem esse electionis causam, postea lib. Retract. 1. cap. 13. *illa*, inquit, *non scripsissem si fidem non minùs quàm bona opera, Dei donum esse intellexissem.* ¶ *Propositum Dei quod [est] secundum [ipsius] electionem*, ἡ κατ' ἐκλογὴν τοῦ Θεοῦ πρόθεσις, id est, Dei decretum quod proficiscitur ex ipsius mera voluntate, qua illi visum est, vno præterito, alterum assumere, &c. Vulgata & Erasmus, *Secundum electionem propositum Dei*, neglecto articulo. ¶ (*Id est*) *non ex operibus, sed ex vocante*, οὐκ ἐξ ἔργων, ἀλλ' ἐκ τοῦ καλοῦντος. Quidam hæc connectunt cum verbo ἐρρήθη: sed res ipsa ostendit Paulum voluisse his verbis explanare quid valeret electionis vocabulum, quamobrem etiam adieci explanatiuam particulam, quam expositionem si Sophistæ satis attentè considerassent, nunquàm eò dementiæ venissent vt præscientiam futurorum substernerent electioni vel reprobationi, id est, vt omnia peruerterent: quum contrà totus sit Paulus in eo vt probet Propositum omnes causas antegredi, & nihilominus Deum esse iustum.

¶ (*Firmum*) *maneret*, μένῃ. Verbum manendi hoc loco respõdet verbo Hebræo קום (*kam*,) vt Esa. 46. 10. quod significat perstare & firmum permanere. Idcirco verò in vltimum locum hæc reieci ne hic versiculus possit deinceps perperam distingui, quasi videlicet, *Nõ ex operibus, sed ex vocante*, cum sequente verbo *Dictum est*, cohæreant.

13 *Iacob dilexi*, τὸν Ἰακὼβ ἠγάπησα. Videri poterat Apostolus, nisi hoc addidisset, non satis appositè citasse alterum Mosis locum. Neque enim valet consequutio, Seruiet maior, ergo reiectus est à Deo, nisi ostendas seruitutem istam à Dei odio profectam. Et vicissim nisi minoris imperium coniunctum est cum Dei beneuolentia, non consequetur Iacobum fuisse electum, quoniam fratri dominatus est: & tum seruitutem hanc Esau, tum dominationem Iacobi esse spiritualiter accipiendam, docet horum duorum historia, quum secundum carnem Iacobus longè deteriore conditione fuerit quàm Esauus. Sunt autem omnium hominum ineptissimi qui contendunt hoc exemplum ad res terrenas spectare, nec animaduertũt Paulum id assumere de quo satis cõstabat, nempe terram Chanaan non id fuisse propriè quod Deus Abrahamo & ipsius posteris promisit, sed typum duntaxat & figuram veræ & æternæ promissionis cœlestis nimirum hæreditatis: sicut docet Apostolus vndecimo capite epistolæ ad Hebræos. Rectè igitur non de rebus terrenis sed cælestibus agens, vt probaret electionem Dei esse liberam, & ab ipsius proposito manare, ex seruitute odium Dei in Esau, ex dominio amorem eiusdem in Iacobum colligit, Malachiam vt optimum Mosis interpretem sequutus.

14 *Num iniustitia*, μὴ ἀδικία. Qui putant Deo obiici iniustitiam in eo quòd cum paribus impariter agat, non satis appositè loquuntur. Obsecro enim si rex quispiam ex duobus similiter facinorosis vni gratiam faciat, alterum agat in crucem, an erit propterea προσωπολήψιας, & vlla erit iniquitatis species in eo quòd in istum animaduertat? Imò siqua hîc esset iniquitas non in eo esset quod istum puniat, sed in eo potius quòd non etiam illum puniat. Itaque non esset Apostolo asserenda Dei iustitia in reproborum exitio, sed potius in electorum salute. Et tamen videmus eum vtrinque asserere Dei iustitiam: ex quo cõsequitur hanc obiectionem ita intelligendam esse vt Deus vtrinq; statuatur iniustus. Sic igitur explicandus est hic locus, Dixerat Apostolus Deum, nulla habita dignitatis vel indignitatis ratione, destinare odio & amori quoscunq; liberet. Hoc verò iniquissimum videtur humanæ rationi, quæ statuit causas impellentes, siue ad odij siue ad amoris destinationẽ in ipsis personis positas esse oportere, ne digni odio amentur, & digni amore exosi fiant: ideóque vellet hominum merita prius à Deo considerari, ac postea demum vnumquemque pro suis meritis odio vel amori destinari. Hæc est obiectio cui respondet Apostolus.

15 *Nam Mosi dicit*, τῷ γὰρ Μωσῆ λέγει. Interposita particula ΑΡΑ ΣΥΝ satis indicat à Paulo subiici quæ sequuntur, vt Dei iustitiam asserat aduersus illam iniustitiæ obiectionem. Itaque nullo

modo audiendi sunt Origenes & Hieronymus, nec quicunque eos sequuntur, qui putant omnia ista vsque ad hęc verba, *Imò verò, ô homo*, dici in aduersarij persona.

¶ *Cuius misertus fuero*, οὗ ἂν ἐλεῶ. Vulgata, *Cui misereor*. Erasmus, *Cuiuscunque misereor*. Sed præterquam quòd in Hebræis vtroque loco seruatur idem tempus futurum, particula ἂν docet hoc explicandum esse per futurum exactum quod vocant. Sicut autem vsus est Græcus interpres duplici verbo ἐλεῶ & οἰκτείρω, sic etiam Moses vsurpat חָנַן (*chanan*) & רָחַם (*rachams*,) quorum prius significat gratia & fauore prosequi: alterum verò veluti materna (id est summa) misericordia complecti. pro quo sæpe dicunt Euangelistæ σπλαγχνίζεσθαι. Cæterùm hæc summa est responsionis Pauli, Quanuis Deus absque vllo qualitatum respectu, amori destinet, & odio destinet, quoscunque ipsi libuit, tamen procul eum abesse ab omni iniustitia, quoniam inter æternum Dei decretum & eius decreti exequutionem sunt causæ subordinatæ, quibus electos ad salutem adducit, & reprobos iustè damnat. Electos enim seruat per misericordiam, reprobos damnat per indurationem. vt prorsus ineptè faciant qui reprobationis decretum cum damnatione confundunt: quum huius causa manifesta sit, nempe peccatum, illius verò sola Dei voluntas. Neutris igitur facit iniuriam, quoniam vtrique digni sunt exitio. Misericordia enim miseros electos fuisse ostendit, ac proinde dignos qui propter peccatum perderentur: induratio verò peruersitatem præsupponit in qua iustè indurantur reprobi. Itaque Deus nec in suorum electorum salute potest iniustitiæ argui, quos sola bonitate elegit: nec in reproborum damnatione vt iniquus reprehendi, quum iure damnet induratos. Siquis autem roget cur hos potius quàm illos odio vel amori destinarit, reuocat nos Paulus ad ipsius voluntatem., quæ certè non potest, ne hominibus quidem iudicibus, iniusta idcirco censeri quòd aliquos tàtùm à dãnatione exeipiat. Nã quis potest esse iniustus in nõnullis tantùm per misericordiam seruandis, qui etiamsi omnes induraret & perderet, meritò id faceret? Nec verendum est ne is peccet in delectu cuius voluntas est ipsa iustitiæ regula. Hæc est huius responsi summa: quod quum sit planissimum & certissimum, & claris Scripturæ testimoniis distinctè à Paulo comprobatum, miror inueniri potuisse qui nodum in scirpo quærerent, & in clarissima luce tenebras cogitarent.

16 *Nẽpe igitur (electio) non est eius qui vult, ἄρα οὖν οὐ τοῦ θέλοντος*. Vulgata & Erasmus, *Itaque non est volentis*: sed, vt plenior esset oratio, præstitit supplere quod deerat explendæ constructioni. Cæterùm hæc dici in aduersarij persona, non rectè censuit Chrysostomus, quum sint verba Pauli, hanc conclusionem elicientis ex Mosis testimonio, Deum ad misericordiam à seipso solo impelli, siue (vt ait Iohannes) nos priorem diligere, ac proinde summè bonum sese declarare in electorum salute, nedum vt sit iniustus. Voluntatem autem appellat cogitationem & conatum animi, cursum verò bona opera. Excludit igitur Apostolus hæc omnia quatenus videri possent causæ Deum ad nos eligendos impellentes: ac meritò quidem, quum ordine causarũ Deus prius gratis eligat, deinde in electis operetur & velle & perficere. Malui autem τοῦ θέλοντος vertere *Eius qui vult*, quàm *Volentis*, ne quis putet nomen Dei esse δεῖ τοῦ τρέχοντος repetendum: perinde acsi diceret Paulus non esse Dei volentis, nec Dei currentis, sed Dei miserentis: quæ sententia est prorsus ridicula. Quàm autem hallucinentur qui supplent particulam Solùm, quasi non excludat nostram voluntatem & opera Paulus, sed illa neget sufficere nisi cum Dei misericordia coniungantur, quod etiam aliquando Augustinus existimauit, ipsemet Augustinus seipsum corrigens egregiè demonstrat lib. 1. Retract. cap. 23.

17 *Dicit enim Scriptura Pharaoni, λέγει γὰρ ἡ γραφὴ τῷ Φαραώ*. id est, Deus in Scriptura sic alloquitur Pharaonem, vel Scriptura sic Deum inducit alloquentem Pharaonem, vt Galat. cap. 3. 22. dicitur Scriptura conclusisse omnia sub peccatum: quod magis propriè tribuitur ipsi Deo, infrà capitis vndecimi

vers. 21. Iam autem alterum membrum aggreditur Apostolus, id est reprobationis decretum, in quo etiam ostendit nullam esse iniustitiam, quanuis sola Dei voluntate nitatur. Ac primò quidem ostendit rem ita se habere, id est Deum quos libuit exitio destinare, prolato ipsius Dei de Pharaone testimonio, ex Mose. Deinde ab optimo fine consilij diuini colligit eiusmodi consilium non posse non videri optimum, nedum vt sit iniustum. Tertio demum loco, quum inter reprobationis decretum & eius exequutionem, (id est reproborum exitium) intercedat induratio, quæ peruersitatem illorum præsupponit, colligit, Deum non posse iniustũ in dãnandis reprobis videri, quia non nisi exitio dignos condemnat.

¶ *Excitaui*, ἐξήγειρα. Id est feci vt existeres, העמדתיך (*hehemadticha*.) Est enim hoc omnino ad primã Pharaonis creationem referendum, vt apparet etiam ex verbo ποιῶσαι, quo mox vtitur Apostolus vers. 22. Itaque nihil est impurius Origene in tota istius arguméti tractatione. Alij conuertunt *Erexi te*, in regnũ videlicet, sed quum nihil simile hîc addatur, & simpliciter dicatur Deus Pharaonem ἐξεγεῖραι, requiro simile exemplum in quo idem verbum accipiatur pro Euehere. Deinde (vt tale exemplum inueniri possit) quis tam est cæcus vt nõ videat ex sequente conclusione, Paulum vsque ad fontem ipsum, id est ad Propositum Dei, progredi? Alij malunt interpretari *Obfirmaui te*, quia in conclusione fit mentio indurationis. Sed necesse est vt altius, id est, ad Dei voluntatem, ordine ista omnia antecedentem, conscendamus, neque hanc interpretationem admittit verbum ἐξεγείρειν. Græcus autem interpres apud Mosen conuertit διετηρήθης, *seruatus es*. Cui interpretationi fauet Chaldaica paraphrasis, & Hebræorum interpretum sententia. Sed non video cur meliorem interpretem quæramus quàm Paulum, id est, ipsum eũdem Spiritum sanctum, per os tum Mosis tum Apostoli loquentem. Cui verò hæc ratio non satisfecerit, cum finam cum ratione insanire. Est autem notandum in verbo Excitandi comprehendi Indurationem. Respicit enim Apostolus ad totam Pharaonis historiam, in qua sæpissimè inculcatur verbum ipsum Indurandi. Sed non fuit necesse hanc integram historiam omnibus notam repetere, ideóque satis fuit Apostolo vnicum testimonium commemorare, quod erat maximi momẽti. Nisi verò hoc obserues, videbitur Paulus in proximo versiculo vitiosa collectione vti, id est plus colligere quàm ferat antecedens.

18 *Itaque*, ἄρα οὖν. In his verbis est conclusio præcedentis responsionis, quæ & ipsa est bimembris, sed imperfectè enuntiata. Dicendum enim fuisset, Ergo cuius vult miseretur, & quem vult indurat, & proinde nulla est in eo iniustitia. Sed quod deest, facilè intelligitur ex proposita quæstione, vt necesse non fuerit exprimere. Res autem ipsa ostendit eos valdè hallucinari qui ne videantur indurationem tribuere voluntati Dei, volunt hæc dici non à Paulo, sed ab aduersario qui superius Pauli responsum oppugnet ab absurdo. Primùm enim, quum sit eadem contrariorum disciplina, si absurdum & falsum esset posterius membrum, quo dicitur Deus quos vult indurare, absurdum esset etiam prius, quo dicitur quorum vult misereri. Deinde in proximo versiculo manifestè notatur personæ loquentis discrimen, sicut etiam suprà, vers. 14. vt sanè mirer inueniri potuisse qui hoc loco quererẽtur de Pauli obscuritate, quum adeo planè ac perspicuè loquatur vt nihil supra. Denique si hæc conclusio esset impia & absurda, vt nonnulli volunt, Apostolus certè illam refutasset. Atqui tantum abest vt eam refellat vt contrà tanquam verissimam defendat vers. 21. & deinceps. ¶ *Cuius vult*, ὃν θέλει. Id est, quem ei libuit amori suo destinare, idque ideo tantùm quia illi libuit. Itaque (vt antea etiam dixi) prorsus peruertunt Apostoli sententiam qui præuisam fidem vel opera faciunt æternæ electionis causam. Nec aliter explicandum est idem verbum θέλειν in opposito membro. Claromontanus codex addit ὁ Θεὸς, *Deus*. ¶ *Indurat*, σκληρύνει. Id est, inquit impuriſſimus Origenes, *vtitur eorum malitia ad emendationem cæterorum, & dicitur eos indurare quia non vult subitò eos vlcisci, sed potius vti pœnis paulatim ingrauescentibus. Perinde*, inquit sophi-

sta Pighius, *Ac si lenis dominus quispiam videns seruos sua lenitate fieri deteriores, dicat, Ego vos perdidi, ego vos corrupi: nihil aliud significans quam se illos non castigasse, & illos propterea factos fuisse deteriores.* Atqui, si res ita se haberet, & hoc discrimen inter electos & reprobos, in ipsis esset positum, id est si Deus propositi sui regulam sumeret ex præuisis vnuscuiusque meritis, causa nulla esset cur diceret Apostolus, *Tu qui es qui Deo respondeas?* nec vllus esset iis obiectionibus locus quas hoc loco refellit Apostolus: sed alia non minus absurda consequerentur, vt in nostro aduersus Castellionem libello pluribus ostendimus. Sunt ergo qui Indurat interpretantur, *Permittit vt seipsos indurent*: quasi videlicet opposita sint Permissio & Voluntas. Atqui nusquam ita loquitur Dominus: & cuiusmodi iudex erit Deus si indurationem quæ inter iustas peccati pœnas optimo iure numeratur, non decernit, non peragit, sed otiosè permittit? & quis tandem permissionem opponit voluntati, nisi qui Deum arbitrabitur vel otiosum vel inuitum aliqua permittere? Atqui otiosus Deus, Deus non est: nec item Deus omnipotens qui inuitus aliquid sinit. Restat ergo vt quod permittit, volens permittat, ac proinde istam distinctionem falsam & inanem esse concludamus, vt quidem in scholis solet vsurpari. Ergo, inquies, Deus est auctor malorum. Hoc ego verò pernego. Iustũ enim est quicquid agit, etiam quum peccant eius instrumenta. Reipsa igitur Deus quos vult indurat: non quidem nouam aliquam malitiam eis ingenerando sicut in electis nouas vires efficit quum eos immutat: nec etiam cogendo, quum nemo nisi volens peccet: sed primùm quidem iam corruptos magis ac magis deserendo, deinde eos cupiditatibus cordium suorum, & Satanæ quoque, tanquam iustissimus iudex, efficaciter tradendo. vt copiosè aduersos Iulianum demonstrat Augustinus, libr. 5. cap. 3. Sed (inquies) si hæc est eius voluntas, ita vt pereant quos indurauit, (fit enim omnino quicquid vult) cur induratis succenset? Hæc est verò obiectio altera pro reprobis, cui statim respondebit Apostolus.

19 *Succenset?* μέμφεται; Vulgata, *Queritur.* quæ interpretatio imposuit Aquinati, quasi scriptum sit Quæritur à verbo quæro, vt Erasmus annotat, qui vertit *Conqueritur.* Ego malui imperiosius verbum vsurpare.

¶ *Resistit,* ἀνθέστηκε. Vel, vt Vulgata & Erasmus, *Resistit*, multa enim verba sunt apud Græcos quæ in præteritis habent præsentis significationem. Dicitur autem voluntati Dei nemo resistisse, id est, nemo impedire vnquam potuisse quo minus fieret quod semel Deus decreuit. Nam alioqui si voluntatem Dei accipias pro iis quæ facienda præcepit in Lege, totidem resistunt huic eius voluntati quot sunt ipsius Verbo rebelles. Et Satan quoque cum suis quotidie conatur Dei consilia impedire, sed frustra.

20 *Imò verò,* ὑπρμενοῦν. Vulgata hanc particulam prætermisit. Erasmus, *Atqui* interpretatur, non satis expressè. Est enim aduersatiua hoc in loco, vt rectè tradidit doctissimus Budæus. sic Luc. capite 11. vers. 28. Est autem in primis obseruandum, Apostolum in his responsionibus concedere vtrumque aduersarij antecedens, Dei voluntate videlicet quos illi libuit indurari, & illi voluntati resisti non posse: sed negare consequens, Deum videlicet propterea immeritò succensere. Primũ igitur aperit Apostolus omniũ istarum responsionum veram ac propriam causam, quoniam nimirum homines nullam in Deo sapientiam agnoscunt nisi quam vident cum humano iudicio consentire, & (vt superbi sunt) putant Deum non posse effugere tyrannicæ crudelitatis crimen, si ex mera voluntate quosdam saluti, quosdam exitio destinet, tanquam saluti & exitio: non autem seruet aut perdat. Nam causa salutis patet, nempe gratia Dei per Christi iustitiam: patet & causa exitij, nempe peccatum. Reuocatos igitur homines ad diuinæ maiestatis & humanæ imbecillitatis considerationem, præparat ad sequentes responsiones.

¶ *Qui ex aduerso respondeas,* ὁ ἀνταποκρινόμενος. Vulgata, *Qui respondeas*, non expressa verbi Græci significatione. Erasmus, *Qui ex aduerso respondes.* Mihi magis arrisit verbum respondendi, quod in vitio

ratio ponitur, & crebris illis obiectionibus optimè conuenit.

11 *Annon habet*, &c. οὐκ ἔχει. Prima ratio à comparatis sumpta. Quis enim eum ferat qui Deo iustissimo & sapientissimo opifici, minus in opificio suo tribuendum putet quàm figulo impurum lutum pro suo arbitrio tractanti?

¶ *In lutum*, τὸν πηλὸν. Vel, *luti*. Mirè autem quadrat hæc similitudo primæ illi humani generis creationi.

¶ *Ex eadem massa*, ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος. Qui Massæ nomine humanum genus corruptum intelligunt, mihi non satisfaciunt in huius loci explicatione. Primùm enim mihi videtur nomen illud informis materiæ, ne condito quidem humano generi, nedum iam corrupto, satis conuenire. Deinde si genus humanum vt corruptum considerasset Apostolus, non dixisset quędam Vasa ad decus, quædam ad dedecus facta: sed potius quum omnia vasa ad dedecus essent comparata, alia in isto dedecore relicta, alia vero ab hoc dedecore ad decus translata. Postremò, nisi Paulus ad vltimum vsque gradum conscendat, non satisfecerit obiectę quæstioni. Semper enim quęretur, ista corruptio temerè euenerit, an verò secundum Dei propositum, ac proinde difficultas eadem recurret. Dico igitur Paulum elegantissima ista similitudine adhibita, ad ipsius Adami creationem alludere, & ad æternum vsque propositum Dei cõscendere: qui antequam humanum genus cõderet, iam tum & in quibusdam, quos nouit, per misericordiam seruandis, & in quibusdam, quos etiam nouit, iusto iudicio perdendis, gloriam suam illustrare, pro suo iure & mera voluntate decreuerit. Et certè nisi ita esse statuamus, maxima iniuria Deus afficietur, quia nec satis sapiẽs fuerit qui prius homines condiderit, & corruptos sit intuitus, quàm quorsum eos conderet constituerit: nec satis potens si quum aliud de iis consilium cepisset, ab alio fuit impeditus quominus quod volebat assequeretur: nec satis constans, si volens & vlro, post corruptum opificium suum, nouum consilium cepit.

¶ *Ad decus*, εἰς τιμήν. Id est vsus honestos. Nam sæpe iam annotauimus appellatiua pro adiectiuis poni apud Hebræos. Sic autem malui interpretari quàm ad honorem, vt seruarem paronomasiam τιμῆς & ἀτιμίας. Cæterùm quoniam aduersarius acquiescens iis quæ de misericordia dicta fuerant, de altero tantùm membro, id est de reprobis litigabat, nequis miretur Paulum in hac responsione non minus meminisse vasorum ad decus quàm vasorum ad dedecus, respondeo, id quoque factum fuisse sapientissimè, vt ostenderet eandem esse vtriusque membri rationem, ac proinde non audiendos esse qui Dei iustitiam in vno membro fateantur, in altero non agnoscant.

22 *[Quid] si verò*, εἰ δέ. Ita vsurpari solere interdum has particulas ostendit Budæus ex isto Demosthenis exemplo Θαῤῥεῖ, νὴ Δία φήσειέ τις ἄν· ἐγὼ δὲ τὴν ἐδὴν ὑβριδακὼς, καὶ δὴ, τότε ὀργιεῖσθε, καὶ ἀδικεῖτε; id est, *At enim dicet aliquis, Confide, iam securus esto similis iniuriæ. Quid si verò? tùnc ne iram vestram exercebitis in eum quem nunc impunè abire sineritis?* Vulgata & Erasmus, *Quòd si*. Quidam alius, *Quid Deus? si volens*, Quæ interpretationes ita suspendunt sententiam vt hient omnia. Itaque nonnullis etiam placuit versum 23. connectere cum 30. reliquis à 24. ad 29. per parenthesin inclusis. quæ distinctio prorsus est violenta. Vitatis autem omnia incommoda si ita conuertas vt nos fecimus, doctissimum interpretem sequuti. Erit enim simplex reticentiæ species, in qua subaudiendum erit, *Quis Deum propterea posse iniustitiæ insimulare; aut diem illi dicere?* Est autem in his verbis altera responsio quæ à fine sumitur, & maximi est momenti, quum satis constet actiones ex fine in primis esse æstimandas. Dicit ergo neque exitium reproborum, neque salutem electorum esse vltimum finem æterni illius propositi, sed quiddam longè præstantius, ipsius Dei gloriam videlicet, qui suam tum potentiam tum misericordiam ita patefaciat.

¶ *Pertulit*, ἤνεγκεν. Vel, vt vetus interpres, *Sustinuit*. Nam τὸ φέρειν idem hoc loco declarare atque τὸ ἀνέχεσθαι καὶ ὑπομένειν, prorsus liquet ex nomine μακροθυμίας adiuncto. Augustinus tamen vti maluit verbo Adferendi: quasi dicatur Deus vasa iræ producere, vel in lucem edere, vel ad pœnam suis gradibus ac

paulatim adducere. Sed hæc planè sunt longius petita, nec satis appositè dicuntur. Nam quod adfert Erasmus, non esse scriptum ἔφερεν sed ἤνεγκεν, ne refutatione quidem indiget. Est autem hoc quoque mirabile ac planè diuinum Pauli artificium. Nequis enim obiiceret laudabilem quidem esse finem illum, sed non idcirco probari posse tantum rigorem quo ad illum finem perueniatur: occurrit Apostolus, & dicit admirandā esse Dei lenitatem in illis etiam ipsis sustinendis quos exitio destinauit, adeo vt illos multorum etiam beneficiorum faciat participes, & plerunque iram suam in eos non effundat nisi illorum iniuriis infinitis prouocatus.

¶ *Lenitate*, μακροθυμίᾳ. Vide Matth. 18.26.

¶ *Vasa iræ, σκεύη ὀργῆς.* Græci σκεύη appellant, vt & Latini vasa, quæcunque instrumenta ad vsum domesticum pertinent. Sed Hebræi præterea suum כלי [*chele*] ad homines ipsos transferunt, vt Genes. 49.5. quem Hebraismum à Paulo vsurpatum libenter seruauimus, propter accommodationem similitudinis à figulo sumptæ. Vocat igitur Apostolus vasa iræ eos homines quibus tanquam instrumentis vtitur Deus, demonstrandis suæ seueritatis iudiciis. quibus opponuntur misericordiæ vasa.

¶ *Coagmentata*, κατηρτισμένα. Vulgata, *Aptata*, ἡρμοσμένα. Erasmus, *Apparata*. id est κατεσκευασμένα. satis rectè, quum sequatur τὸ ἀρμοττόμενον, & illud verbū sic prorsus vsurpetur Hebr. 11,3. & 4. Sed tamen videtur Paulus verbo καταρτίζειν vti maluisse, vt in similitudine figuli perseueraret. Dicitur enim de iis qui κατὰ σύνθεσιν aliquid operis faciunt, vt ex partibus totum quippiam componatur. Ac mihi quidem non aliter loqui videntur qui vasa iræ dicunt καταρτίζεσθαι à seipsis, quàm si quis vas aliquod diceret non à figulo sed à seipso fingi. Est enim hoc verbum ad creationem ipsam referendum: quod ni facias, nulla causa erat cur ad Deum ipsum Paulus assurgeret, quanuis exitij veras causas minimè negem in ipsis vasis hærere: iuxta illud, *Perditio tua ex te est.* Sed Apostolum constat non de salute & exitio, sed de Dei decreto disserere hoc in loco. Vide 2. Pet. 2.12.

23 *Et vt*, καὶ ἵνα. Vetus interpres non legit particulam καὶ, quam etiam comperimus deesse in vno vetusto exemplari. Mihi tamen non videtur otiosa, sed complecti alteram causam cur vasa iræ coagmentata seu compacta sint à Domino: nempe vt ex eorum interitu Dominus patefaciat quanta vtatur benignitate in eos quos elegit.

¶ *Diuitias δόξης αὐτοῦ*. Id est magnitudinem immensam. Vide supra cap. 24.

24 *Quos etiam vocauit*. ὃς καὶ ἐκάλεσεν Dicendum fuerat potius QVAE neutro genere: sed quia vocandi nomen parum conuenit vasis, habuit Apostolus sententiæ rationem potius quàm verborum: & quia vasorum nomine (vt paulo antè dixi) homines intelliguntur, vsus est masculino relatiuo, quasi pro σκεύη dixisset ἀνθρώπους. accommodata videlicet cōstructione πρὸς τὸ σημαινόμενον. Sed & fortassis habita est ratio sequentis pronominis ἡμᾶς, vt in illo Ciceronis, *Tum domicilia continuata, quae vrbes dicimus.* Cæterùm absoluta disputatione qua asseruit æternam prædestinationē tum in eligendo tum in reprobando, nunc demum incipit ostendere verum ipsius vsum, cuius docet quærendum esse testimonium non in arcano Dei, nec in vlla nostra dignitate, sed in voluntate Dei nobis patefacta, id est in efficaci vocatione. Seruat autem eandem methodum quam suprà, ita videlicet vt non δογματικῶς, sed proposito Iudæorum & Gentium exemplo, doctrinæ vsum velut oculis subiiciat. ¶ [*Nimirum*] καὶ, ἡμᾶς. Rectè omnino suppleuit Erasmus particulam exegeticam, quòd alioquin sit obscurius hoc dictum. ¶ *Non solum ex Iudæis*, οὐ μόνον ἐξ Ἰουδαίων. Nō dicit vocatos fuisse tum Iudæos tum Gētes, sed aliquos ex Iudæis & aliquos ex Gētibus. Itaque nō quælibet vocatio potest pro electionis testimonio accipi, sed ea demum quę est efficax, id est quæ fide apprehenditur, vt mox explicabit vers. 30.

25 *Apud Oseen*, ἐν Ὡσηέ. Vide Heb. 4.3.

¶ *Et eam quae dilecta non [erat,] dilectam*, καὶ τὴν οὐκ ἠγαπημένην, ἠγαπημένην. Vulgata addit, *Et non misericordiam consequutam, misericordiam cōsequutam.* id est, καὶ τὴν οὐκ ἠλεημένην, ἠλεημένην. quod quidē propius accedit ad Hebraicā veritatē quę habet רוחמתי את לא רוחמה [*verichamti eth lo ruchamah.*] id est *misere-*

volar lo-ruchama, id est, *cuius quæ fuit misericordia destituta*. Sed si hoc posterius legas, alterum redundabit: neque dubito quin duorum alterum irrepserit ex margine in contextum.

27 *Seruabuntur*, σωθήσονται. Hebraica veritas habet ישוב בו [*iaschub bo*,] id est Reuertentur ex eo, ad Deum videlicet, vt ex eis apparet quę illic præcedũt. Itaque sententia rectè est expressa.

28 *Rem enim consiciens*, λόγον γὰρ συντελῶν. Hebræa veritas sic habet כלה ונחרצה שוטף צדקה [*chillaion charuts sohaph tsedakah*] id est, *consumptio decreta inundabit [in] iustitia*. Ex collatione igitur ipsa nemo inficiari potest Græcos interpretes negligẽter admodum, quòd ad voces ipsas attinet, hunc locum conuertisse. Quòd si quis roget, cur nihilominus Apostolus ea interpretatione sit vsus respondeo meritò id illum fecisse quum ad eos scriberet qui versioni illi assueuerant: & quòd ad sententiam ipsam attinet, cui confirmandæ Paulus hoc testimonium adhibuit, Græci interpretes eam satis integram seruarint. Neque enim aliud significatur, tum in Hebræis tum in Græcis, quàm Deum omnino constituisse ad extremam paucitatem populum ingratum redigere. Pro consumptione verò & ea quidem decisa λόγον συντελῶν & λόγον συντετμημένον dixerunt Græci, sicut apud eũdem Prophetam 28.22. eadem vocabula, nempe כלה ונחרצה [*chalah venecheratsah*] interpretati sunt πράγματα συντετελεσμένα καὶ συντετμημένα. id est res peractas & concisas, adeo vt dubium non sit quin λόγον accipiant pro πράγματα, sicut etiam דבר (*dabar*) sæpe apud Hebræos pro re & negotio quocunque accipitur: vt sit rem consumptionis pro consumptione ipsa dicas. Vulgata. *Verbum consummans & abbreuians in æquitate: quia verbum breuiatum faciet Dominus super terram*: nimium obscurè, nec satis etiam rectè. Erasmus non multo melius, *Sermonem enim perficiens & abbreuians cum iustitia: quoniam sermonem abbreuiatũ faciet Dominus in terra*. Saltè enim oportuit participia illa vt verba, ex Hebræorum idiotismo, interpretari. Sermonem autem seu verbum Origenes & alij eũ sequuti, ineptissimè exposuerunt de Euangelij doctrina, quæ cæremonias sustulerit, & postea sit in breuissimum symbolum contracta. Quorsum enim hoc? Syrus autem interpres pro καὶ συντέμνων, vertit prorsus aliter, & illud δικαιοσύνῃ non legit, nec etiam extat in Claromontano codice. Nam illud vt ad scopum suum non pertinens, omisit Apostolus. Pro quo nescio cur Vetus interpres verterit, *In æquitate*.

29 *Prius dixit*, προείρηκεν. Vulg. *Prædixit*: quod rectè mutatum est ab Erasmo. Significatur enim duntaxat, hoc dictum posteriore loco citatum extare prius apud Esaiam. Est enim hoc idem petitum ex capite primo, illud, verò ex decimo.

¶ *Sabaoth*, Σαβαὼθ. Id est exercituum, τῶν στρατευμάτων, vt cõuertere solet Aquila, quo epitheto summa potentia Deo attribuitur. Quum verò Græci interpretes (quorum vestigia sequutus est Paulus) Hebræam vocem seruarint, nolui quicquam immutare. Cur autem hę potissimum voces in vsu manserint apud exteras etiam gentes, nulla religione factum est, vt existimauit Hieronymus, negans propterea hanc vocem esse altero idiomate interpretandam: sed quòd frequentissimæ essent in Iudæorum ore, à quibus certum est religionẽ ad Græcos in primis, deinde à Græcis ad Romanos deuenisse: vnde etiam factum videmus vt ex Græcorum Ecclesia quædam peregrinæ voces in Latinam sint inuectæ vt *Kyrie eleison*, *Hagios ho theos*, &c. Erant igitur ista initio satis nota omnibus ex communi loquendi vsu: sed quũ iam seriò monuisset Corinthios Apostolus ne peregrinæ linguæ sine interprete in Ecclesia vsurparentur, erassa fuit & supina Episcoporum negligentia, quibus ista res curæ non fuit: vnde illud tandem sequutum est vt in ipsis vocabulis potissimùm peregrinis religio fuerit posita, & in magiam mutatus sit Christianismus.

¶ *Semen*, σπέρμα. Hebr. שריד כמעט (*sarid chimhat*) id est reliquias vel tantillas, pro quo Græcus interpres vno verbo dixit σπέρμα, *semen*, quoniam videlicet in cuiusque rei semine res alioqui mortuæ & extinctæ reuiuiscunt. Itaque ineptissimum sese ostendit Origenes quum de illo semine, id est de Christo, hæc interpretaretur.

30 *Quid igitur*, τί οὖν, &c. Primùm docuerat potuisse reiici plerosque Iudæos, salua & integra manente promissione. Deinde & illud probauerat prædictam fuisse à Prophetis hanc Iudæorum ruinam. Iam verò tandem apertè dicit impletum esse quod prædixerant Prophetæ. Est autem ex hac hypothesi eruenda triplex thesis vniuersalis, quæ ad huius doctrinæ vsum spectat. Vna, ex vocatione efficaci petendum esse nobis testimonium electionis: altera, vocationis efficacitatem ex fide colligi: tertia, veram & propriam exitij causam in ipsis reprobis hærere, quoniam videlicet vocantem non sequantur. Sed quartum axioma adiungẽdum est, quod & ipsum ex prioribus illis colligitur, quamuis exitij causa ipsis reprobis hærens sit incredulitas, fidei tamen non posse propriè tribui salutis gloriam, quoniam incredulitas quidem ex nobis est, fides autem non item, quanuis vtraque sit in nobis: illa videlicet ex natura spõte depraua ta, ista verò ex gratia gratis data: nec propriè seruat fides, sicut propriè damnat incredulitas, sed in eum respicit qui fit nobis iustitia, fide, gratis data, gratis etiam apprehensus. ¶ *Quæ non sectabantur*, τὰ μὴ διώκοντα. Vbi igitur opera præparationis? Sed hoc planè est παράδοξον, Israelitas non assequutos esse quod sectabãtur, Gentes autẽ eò peruenisse quò non contendebant. Imò notanda etiam est μείωσις in verbis Apostoli. Gentes enim non modò non sectabãtur Legem iustitiæ, sed etiam eam fugiebant, atque adeo illi bellum indixerant. Respõdeo, mirum non fuisse Iudæos non esse assequutos quod malè quærebant, quanuis reuera doctrinam iustitiæ, Legem Dei videlicet, sibi seruandam proponerent, sed quasi suis operibus iustificãdi. Quòd autem Gentes quæ in suis superstitionibus errabant, ad iustitiam peruenerint, gratuitæ Dei misericordiæ tribuendum est. Cæterum qui miras Origenis præstigias volet videre, legat quæ in hunc locum scripsit de discrimine inter Sectari & Insectari.

31 *Legem iustitiæ*, νόμον δικαιοσύνης. Id est qui sibi proponebant adipiscendam eam iustitiæ normam quæ in Lege præscribitur, & est vera iustitia, si quis Legem præstando possit eam adipisci.

32 *Ex operibus legis*, ἐξ ἔργων νόμου. Subaudi iustitiam apprehenturi, sectati sunt Legem iustitiæ. Vetus interpres omisit νόμου. *quod* (inquit Erasmus) *additũ est, vt intelligas de operibus fidei ac veritatis vacuis.* Quasi verò ex operibus quæ fidem consequuntur, coram Deo iustificemur, ac non potius quia iustificati, idcirco bene operemur. Sed multo etiam minus est apposita interpretatio Græcorum, qui traduntur particulam ὡς additam vt significetur Iudæorum opera non fuisse verè opera Legis. Iudæis quoque facit iniuriam Erasmus, quòd eos existimet salutem acceptam tulisse suis operibus, exclusa Dei gratia. Nam contrà ex Pharisæi illius oratione apparet, Iudæos de meritis & gratia nõ aliter sensisse quàm nunc faciũt Sophistæ, qui liberi arbitrij cum Gratia & fide cum operibus concursum statuunt.

33 *Ecce, pono*, ἰδοὺ, τίθημι. Iusta igitur Dei prouidentia hoc decernit & exequitur, etiamsi homines propria malitia impingant. Est autem hoc testimonium ex duobus Esaiæ locis compositũ. ¶ *Non pudefiet*, οὐ καταισχυνθήσεται. Vide infrà, 10.11.

IN CAPVT X.

1 *Propensa voluntas*, εὐδοκία. Vide Luc. 2.14. ¶ *Super Israel*, ὑπὲρ τοῦ Ἰσραὴλ. Vulg. *pro illis*, ὑπὲρ αὐτῶν. vt legitur etiam in Claromontano codice, vt etiam legit Syrus interpres.

2 *Zelum*, ζῆλον. Vulgata, *Æmulationẽ*. Erasmus, *Studium*. Vide Ioh. 2. 17. Ergo dices, aliquis est zelus Dei, non tamen ex notitia: quod si verum est, consequitur bonas (quas vocant) intentiones, simpliciter & ex se, Deo esse gratas. Respõdeo, Paulum (sicut res ipsa ostendit) non excusare factum Iudæorum, vt qui dixerit eos non esse iustitiam assequutos, & sese eorum exitium deprecari. Dico igitur Paulum hoc loco non simpliciter, sed κατὰ σύγκρισιν, & in genere de totius suæ gentis, non autem de singulorum Iudæorum affectu sic loqui, ac proinde zelum Dei Iudæis tribuere, id est, qui ad veri Dei gloriam ferantur, sed non recta via, vt non tam in fine ipso quàm in mediis insit vitium, quæ laus nulli alij genti tribui potuit. Sed hanc laudem sciamus eò tantùm valere, vt isti,

ibi, quàuis præ illis qui vel Deum verum ignorant, vel cognitum non sequuntur, iusti quodammodo videri possint. digni sunt tamen qui pereant nisi ex gratia seruentur. Vnde enim hic error nisi vel ex nativo vitio, quòd, etiamsi solũ fuerit, iustè vlciscitur Dominus: vel etiam ex voluntaria peruicacia? ¶ *Notitia.* ἐπιγνώσ. Alibi ἐπίγνωσις à cognitione distinguitur. Aliud enim est nosse quidpiam quàm id agnoscere quod nouerit. Hic verò opponitur τῇ ἀγνοίᾳ. in qua omnes nascimur: & cuius rei sunt in primis qui notitiam sibi diuinitus oblatam pertinaciter reiiciunt.

3 *Nam ignorantes*, ἀγνοοῦντες γάρ. Ergo ignorantia iuris coram Deo non excusat, præsertim domesticos ciues. ¶ *Studẽtes*, ζητοῦντες. Vel, *Quærentes*. Ostendit autem hoc verbum, ad ignorantiam illam accessisse superbiam, quam meritò vltus sit Dominus. Et certè verum illud semper fuit, nihil esse superstitiosis arrogãtius, quanuis omnium abiectissimi videri velint: Ideo addit non fuisse subiectos iustitiæ Dei. Nihil enim est quod superbi homines iniquius ferant quàm si videantur cuipiam obstricti. Ex quæso qua de re hodie tanta peruicacia certatur, nisi vt domitus mundus, falsa illa propriæ iustitiæ opinione reiecta, gratuitam Dei in Christo iustitiam amplectatur? Sed notandum ὑπετάγησαν, poni passiua terminatione pro subiecerũt sese, forma cõiugationis Hebrææ, quam *Hitpahel* appellant, vt ex Syro etiam interprete liquet.

4 *Finis*, τέλος. id est, τὸ ἔσχατον, quod Latini tum finem, tum extremum, tum etiam scopum translatitiè vocant. Finis autem Legis est illos iustificare qui eam obseruant: quem finem quominus assequamur, impedit non ipsius Legis vlla qualitas, sed carnis nostræ vitiositas: cui demum ita medetur Christus, vt in eo vno gratis per fidem nobis imputato, finem Legis consequamur, per illum iustificati qui pro nobis Legem impleuit, pro nobis maledictiones omnes in se recepit, & in quem pro nobis omnes benedictiones sunt effusæ, vt fieret nobis iustitia, sanctificatio, &c. Quamobrem etiam Apostolus dixit suprà. 3. 31. se per fidem nõ tollere Legem, sed stabilire. Erasmus Perfectionem maluit interpretari, id est, πλείωσιν vel πλήρωμα: cuius sententia mihi non placet omni ex parte. Nam τέλος non memini legere in ea significatione, & Paulũ opinor non modo Legem à Christo impletam dicere, sed de huius impletionis efficacia disserere, nobis videlicet per imputationẽ iustificatis. Eorum itaque opinionem non sequor qui perfectionis significatione ambigua decepti, putant Christũ idcirco dici Legis perfectionem, quòd Spiritu Christi regenerati incipiamus velle ac facere quæ Dei sunt: quum apertè opponatur hoc loco iustitia fidei iustitiæ operum: ideóque non possint ista commodè accipi de iustitia inchoata in nobis, sed de vera & perfecta iustitia, quam in Christo gratis imputato consequimur. Non desunt etiam qui τέλος pro fine (id est interitu) accipiant, quòd Christus ceremoniis Legis finem attulerit: quæ interpretatio videtur non indigere refutatione. Neque etiam quod ad Christum venimus, Legis terroribus perculsi, tribui potest Legi nisi κατὰ συμβεβηκός. Causalis autem particula refertur ad participium πιστεύοντι. ¶ *Cuiuis*, παντί. Vulgata & Erasmus, *Omni*. Rectè quidem, sed tamen non prorsus appositè. Sic enim tolli Gentium discrimen appareret ex huius eiusdem capitis versu 12. Sunt autem notanda hæc verba, quæ dupliçem enunciationem complectuntur. Vna est, Christum esse iustitiam credentibus, qui finis erat Legi totique adeo ministerio Mosaico propositus: quod probat septem proximis versiculis. Altera est, hanc iustitiam non dari solis Iudæis, sed electis, ex quauis gente.

5 *Describit*, γράφει. Simplex positum est pro composito, ex Hebræorum more. ¶ *Iustitiam*, τὴν δικαιοσύνην. Erasmus, *De iustitia*, περὶ δικαιοσύνης, vt cohæreret oratio. At ego potius puto post νόμου suppleri יִרְאָה (*timor*,) id est dicens, ellipsi Hebræis familiari, quam aliquoties iam obseruauimus. Vetus autem interpres Pauli verba cum Mosis testimonio permiscuit. Perinde enim conuertit hunc locum acsi scriptum esset, ὅτι τὴν δικαιοσύνην τὴν ἐκ τοῦ νόμου ὁ ποιήσας ἄνθρωπος, ζήσεται ἐν αὐτῇ. i, quòd qui homo fecerit iustitiam, ex

Lege, viuet per eam. Hanc verò interpretationem si sequamur, verbum γράφει simpliciter accipiendum erit, & omnia recte cohærebunt: sed tamen hæc lectio nullius codicis auctoritate confirmatur, quem quidem nanciscimur potuerimus. ¶ *Ea*, αὐτά. Ea videlicet præcepta ac iudicia. Citatur enim locus ex Leu. 18.5. vbi præcessit את משפטי (*eth-mischpatai*,) deinde sequitur אשר יעשה אותם האדם (*ascher iahase otham haadam.*) quod annotandum fuit, nequis miretur relatiuum positum absque antecedente: quod tamen interdum facere consueuerunt Hebræi, vt alibi annotauimus.

6 *Ne dixeris*, &c. μὴ εἴπῃς, &c. id est, ne apud te cogitaris. Hebr. אמר (*amar*,) i. dicere in corde, vt facere solent videlicet qui perplexo animo & in varias partes alternante sententia secum ratiocinantur. Diuinissimè itaque Paulus pacem illam quam adfert iustitia ex fide, vt dixit suprà. 5. 1. opponit perplexis eorum cogitationibus qui Legis iustitiam quærunt. Sunt autem ea omnino duplices. Nam quia Lex cælum nonnisi sub conditione ἀδυνάτῳ proponit, abyssum autem, id est, exitium, minatur, ob eam culpam cui omnes sunt obnoxij, necesse est vt quisquis in Legis iustitia hæret, cogatur exclamare, Quis in cælum ascendet, & quis descendet in abyssum? vt me nimirum illuc deducat, & hinc eruat? At cõtrà fides suggerit, Christum eum esse qui in cælum ascendit vt nos secum eò ueheret, impleta omni iustitia: & in abyssum mortis descendit, vt persoluta pœna pro nobis, eum aboleret qui mortis habet imperiũ. Appareret ergo Apostolũ sic interpretari Mosis verba vt Christum finem Legis, id est eum esse doceat, in quo vno per fidem apprehenso impleatur quod de Lege dixit Moses, fore videlicet vt, si prætaretur, pacaret conscientias.

8 *Sed quid dicit?* ἀλλὰ τί λέγει nempe iustitia fidei. Nam in præcedẽte versiculo explicatum fuerat non quid ipsa dicat sed quid nos dicere prohibeat. Malè igitur in vetere Latina interpretatione post *Dicit*, additur *Scriptura*. quod neque in Græcis codicibus legitur, neque apud Syrum interpretem. Inducitur enim eleganter ab Apostolo non Scriptura, sed ipsa fidei iustitia loquens apud Mosen, ea videlicet quæ nostris pacificatis cordibus suggerit.

¶ *Verbum*, τὸ ῥῆμα. Hebræi דבר (*haddabar*,) quo vocabulo Moses intelligit Legem quam Dominus voce sua promulgauit, audiente vniuerso populo suo, ita vt nullam ignorantiam posset prætexere, quum eius tabulas haberet descriptas, eámque adeo singuli ex ore recitare possent, & intus haberent quasi in cognitione & animo insculptã. Sed quod Moses dixit de Lege, hoc totum Paulus ad Euangelium accommodat per allusionem: vt per Euangelium demum doceat nos reipsa potiri eo quod Lex pollicetur, & ab eo liberari quod interminatur.

9 *Si confessus fueris*, ἐὰν ὁμολογήσῃς. Confessionem vocat sinceram eámque apertam professionem, quæ quum non possit aliunde quàm ex fide proficisci, quærierit meritò quispiam cur Paulus contrarium ordinem sit sequutus. Ratio autem est, quoniam quanuis fides confessionẽ gignat, tamen, ex confessione fides à nobis dignoscitur. ¶ *Dominũ Iesum*, Κύριον Ἰησοῦν. Id est, Te illum vnũ ducere tuum Dominum & seruatorẽ. Nam alioqui non tantùm impij: sed etiã diaboli ipsi possunt credere & profiteri illum esse dominũ & Iesum. ¶ *Deus*, ὁ Θεός. Id est pater, qui dicitur Christum excitasse à mortuis, non vt excludatur Filij diuinitas, sed vt Patris cõsilium de nobis redimendis, in Filij resurrectione spectetur.

¶ *Suscitauit à mortuis*, ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν. Obserua totũ illud quod pro nobis Christus impleuit ad tria reuocari, nempe ad ipsius vitam, (quam mors præsupponit, priuatio videlicet habituum) mortem, & resurrectionem.

10 *Ad salutem*, εἰς σωτηρίαν. Tribuitur ergo fidei & iustitia & salus, quum oris confessio sit fidei effectum: sed confessio est via qua peruenitur à iustificatione ad salutem. Et scitè admodum Syrus interpres hũc versiculũ sic expressit, *Cor enim credens in eum iustificatur, & os quod eum confitetur, viuit.*

11 *Quisquis credit in eum*, πᾶς ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ. Hebræa veritas Esa. 28.16. particulam vniuersalem non habet, neque illud ἐπ' αὐτῷ, in eum, sed simpliciter lege

legit המאמין (*hammaamin,*) *qui credit.* Itaque videtur potius citari Psal. 25.2, & 34.23. Credere autem in Deum, seu Credere Deo, nihil aliud est quàm ita assentiri Dei promissioni de salute per Christum parta, vt non modò in genere verum id esse credas quod annuntiatur, sed etiam ad te pertinere scias, nihilque adeo de Deo tibi per Christum reconciliato dubites. vnde nascitur confidentia quam Paulus πεποίθησιν vocat. Itaque videtur Eras. non satis propriè conuertisse ὁ πιστεύων ἐν αὐτῷ, qui confidit illi, quam à fide confidentiam, vt ab efficiente causa effectum, distinguere oporteat.

¶ *Non pudefiet,* οὐ καταισχυνθήσεται. Hebræa veritas habet לא יחיש (*lo iachisch,*) *non festinabit*, sensu vel eodem, vel non multum diuerso. Qui enim festinat, idē quoque fluctuat, ex eo videlicet quòd sibi periculum imminere prospiciat. Contrà verò qui credit, in illa certa persuasione acquiescit, placidè omnia expectans, nec spes ista vnquam eum fallit. Suspicor tamē Græcum interpretem legisse ובוש (*iabusch.*)

11 *Non enim,* οὐ γάρ. Causalis particula non spectat ad totam superiorem enūciationem, sed duntaxat ad infinitum illud QVISQVIS, repetitum superiore versiculo, vt transitus fieret ad posteriorem enuntiationis probationem, de qua diximus vers. 4. Quòd si quis obiiciat, Apostolum niti ea particula quæ tamen apud Esaiam non extat, vt diximus superiore annotatione: respondeo illum in superiore versiculo non vti Esaiæ testimonio ad probandam illam vniuersalitatem, sed duntaxat vt confirmet præcedentia, expendere illud ὁ πιστεύων οὐ καταισχυνθήσεται, *qui credit non pudefiet.* Inde enim consequitur certam & stabilem esse credentium salutem. Quòd autem addidit particulam QVISQVIS, ideirco tantùm fecit vt sibi pararet trāsitum ad sequentem probationem.

16 *Sed non omnes,* ἀλλ' οὐ πάντες. Hoc dicit propter Iudæos quorum plerique gratiam repudiabant. Nam ex fide quidem colligitur vocatio, at non semper ex vocatione fides.

¶ *Sermoni nostro,* τῇ ἀκοῇ ἡμῶν. Vulgata, *Auditui nostro*, nimis obscurè, vt rectè annotauit Erasmus. Nam ἀκοὴ passiuè hîc accipitur pro שמועה (*schemuhah,*) id est pro sermone qui ab auditore excipitur ex loquentis ore. Alibi verò vel pro ipsa audiendi actione accipitur, vt in proximo versiculo: vel pro rumore & fama, quam etiam Latini Auditionem vocant, vt diximus Matth. 4.24.

17 *Ex auditu,* ἐξ ἀκοῆς. Hoc est quod dicitur Esaiæ 57.19. Fidem videlicet esse fructum labiorum.

¶ *Per verbum Dei,* διὰ ῥήματος Θεοῦ. Id est ex Dei mandato, à quo mittuntur qui Euangelium prædicent. Alij verbum Dei accipiunt pro ipsa prædicationis materia ac substantia. Sed hac significatione potius vsurpatur ὁ λόγος quàm τὸ ῥῆμα: nec temere est quòd Apostolus dixit potius διὰ ῥήματος quàm ἐν ῥήματος vel τῷ ῥήματι Θεοῦ, omissa præpositione: & quum in istis verbis sit compendium superioris gradationis, commodius videtur hoc accipere de mittendis ex Dei vocatione. Quod autem Vetus interpres legit διὰ ῥήματος τοῦ Χριστοῦ, *per verbum Christi*, inuenimus quidem in tribus Græcis exemplaribus, sed tamen vix possum probare.

18 *Sed (inquam) [ego,]* ἀλλὰ λέγω. Vulgata & Erasmus, *Sed dico.* Ego verò studui apertius declarare hæc esse accipiēda pro obiectione: quòd videam plerosque interpretes id non animaduertisse: quia nimirum soleant obiectiones tertia potius persona concipi: vt clarior etiam futura fuerit interpretatio si conuertissem, Sed (dicet aliquis) annon audierunt? Puto autem hæc dici in Iudæi alicuius persona, qui cæterorum patrocinium suscipiat. Sicut enim ex effectorum consequutione Paulus electas Gētes probarat, ita plerosque ex Iudeis esse ad tempus reiectos, opposita argumentatione probare constituit: vtque sibi aditum ad eam rem patefaciat, exordiū sumit ab obiectione, in cuiuspiam persona qui velit in Paulum ipsum retorquere superiora: quasi dicat, Tu, ex eo quòd Gentes efficaciter vocatæ sunt ad Dei cognitionem, collegisti eas esse electas: quod si verum est, cur non idem dixeris de Iudæis? Nam & illi nónne de Deo aliquid audierunt? Ad hoc autem sic respondet Paulus, vt plus etiam concedat quàm perit aduersarius. Egóne verò, inquit, Iudæos dixerim à Deo non

esse vocatos, qui Deum didicerim sese omnibus quantumuis remotis patefeciisse, nedum vt populum suum nunquam sit affatus? Postea verò aduersarius non contentus hoc responso, quo videlicet videbat non effici quod volebat, At ego, inquit, de vocatione illa efficaci loquor quam consequitur cognitio. Quid igitur? an Israel non cognouit Deum? Hic verò Paulus (vt inuidiam vitet) Mosen & Esaiam inducit ita respondentes, vt satis appareat Iudæos vocantem Deum contempsisse, quem amplexæ sint Gentes. ex quo colligitur tum illorum reiectio, (quam tamen proximo capite neque vniuersalem neque perpetuam fore dicit) tum etiam Gentium electio, vt proposuerat suprà, 9.30. Itaque ante verbum ἤκουσαν, *Audierunt*, non subaudio Gentes, sed Iudæos. Loquitur autem Apostolus, citans Dauidis verba, de vniuersali vocatione de qua suprà, 1.19, & Act. 14.17. neque possum quidē ego iis assentiri qui de Apostolico ministerio istud Dauidis testimoniū allegoricè interpretantur.

¶ *Imò verò*, μενοῦνγε. Vulgata, *Equidem*. Erasmus, *Atqui*. Vide suprà, 9.20.

¶ *Sonus*, φθόγγος. In Hebræo legimus קוֹם (*kauam*) id est regula seu amussis eorum: quo vocabulo significatur, compositam illam & ad amussim fabrefactam cœlorum molem, velut prædicare infinitam artificis præstantiam. Græci verò vel קוֹלָם (*kolam*) legerunt pro קוֹם (*kauam*,) vel loquutionem studuerunt emollire, sequuti videlicet proximi mébri sententiam: quia Dauidis præsertim hic mos est, vt vna versiculi parte alteram explicet. ¶ *Eorum* αὐτῶν. nempe Cœlorum. Nec enim hoc refertur ad ipsum Pauli contextum, sed ad locum ex Psal. 19. citatum.

19 *Num Israel non cognouit* (*Deum?*) μὴ οὐκ ἔγνω Ισραήλ; Israël collocaui priore loco, Veterem etiam interpretem in eo sequutus, & casum constructionis subiecti verbo Cognouit: nequis putaret Israël quarto casu accipiendum. quæ amphibolia in Græco sermone nulla est: scripsisset enim Paulus τὸν Ισραὴλ, addito articulo.

¶ *Per gentem quæ non est gens*, ἐπ' ἔθνει. Hebraicè עַם בְּלֹא (*belo ham*) Vulg. ad verbum, *In non gentem*. i. aduersus gentem quæ non est gens: sicut etiam explicat Hilarius lib. De Trinitate quinto. Sed omnino particula בְּ accipitur pro instrumentali causa. Vocat autem Moses gentem non gentem omnes prophanos populos: sicut viuere non dicuntur sed mori qui æternis suppliciis sunt addicti.

20 *Vtitur audacia*, τολμᾷ. Id est intrepidè ac liberè loquitur. Vulgata *audet*, quod non memini legere absolutè positum. Erasm. *Post hanc audet*. Putat enim præpositionem ἐπὶ indicare, Esaiam ex illis Mosis verbis sumpsisse fiduciam: quam obseruationem inanem esse puto. ¶ *Inuentus sum*, εὑρέθην. Permutata sunt in nostris quidem codicibus: & apud Syrum etiam interpretem, duo huius testimonij membra. Hoc enim oportuit posteriore loco collocari, vt Hebræis apparet. Significat autem, נִמְצֵאתִי (*nimtsethi*,) pro quo Græci habent ἐμφανὴς ἐγενόμην, *Manifestus factus sum*, vt dicam, *Ie me suis faict trouuer*. Et נִדְרַשְׁתִּי (*nidrashthi*), pro quo vertunt Græci ἐμφανὴς ἐγενόμην, declarat ad verbum, *Ie me suis faict chercher*. Sed in Claromontano codice nulla est membrorū transpositio, in quo sic ista leguntur, *palàm apparui quærentibus me, inuentus sum iuxta eos qui me non interrogabant*.

21 *Aduersus Israelem*, πρὸς τὸν Ισραήλ. Vulgata, *Ad Israel*, quum Deus illic non introducatur Israelem ipsum compellans. ¶ *Rebellantem & contradicentem*, ἀπειθοῦντα καὶ ἀντιλέγοντα. Tot verbis vnū Hebræum vocabulum סוֹרֵר (*sorer*) expressérunt Græci interpretes.

IN CAPVT XI.

1 (*Inquam [ego]*) λέγω. Iam tertiò inducitur idem Iudæus Apostolo respōsans. Alludit autem ad locum Psal. 94. 14. Cæterum huius obiectionis hic est fundamentū. Docuerat Apostolus prælatis duobus exemplis Israelis & Iudæ non statim censeri in fœdere quicunque nascuntur ex sanctis in fœdere comprehensis. Nec enim ius istud cuiquam tribui natiuitate carnali, sed vi promissionis gratuitæ, & ad eos solos spectare quos Deo visum ab æterno fuerit salutem destinare, siue ex sanctis, siue ex prophanis maioribus nascituros, & in Christo per fidē apprehenso seruādos: cæteris sicuti sunt ab æterno destinati exitio

per

per ſua peccata perituris. Hanc autem doctrinam prout huius diſputationis occaſio ferebat, partim Gētibus, partim Iudæis, illis videlicet vt ad fœdus aſcitis, iſtis vt à fœdere excluſis, applicarat. Hinc autem conſequi duo falſiſſima videbantur, Deum videlicet ita bis conſtitui mutabilem, nempe & in Iudaicæ Gentis reiectione, quam antea adſciuiſſet, & aliorum populorum adſcitione, quas antea excluſerat. Hanc igitur obiectionem diluit Apoſtolus, oſtendens aliud eſſe de Iudaica gente generari vt ἔλεος ἦ, quàm in ſingulis Iudæis conſiderata, & populum modò κατὰ τὸ πλέον, modò κατὰ τὸ ἔλαττον, id eſt prout maior vel minor eſt credentium vel incredulorū numerus electum vel reiectitium cenſeri, ſtante ſemper firmo de electo populo conſilio, prędicens fore vt tandem rurſus κατὰ τὸ πλέον adſciſcantur Iudæi, & Gentes in locum Iudęorum nunc adſcitæ, κατὰ τὸ ἔλαττον deſinant, ſeruandis ſiue ex Gentibus ſiue ex Iudæis ſingulis quos Deus per gratiam ſaluti deſtinarit, & ſua ipſorum culpa perituris quos idem nulli debitor exitio deuouerit, neutris iniuriam facturus, ſi omnes & ſingulos perderet.

2 *Quem præſciuit*, ὃν προέγνω. ſiue vt vertit Vulg. *præſciuit*, non à verbo Scio, ſed Sciſco, id eſt Decerno. Id eſt quem ab æterno placuit ei, cæteris præteritis, amplecti, vt diximus ſup. 8. 19. Hæc enim vis eſt præpoſitionis πρὸ, vt æternitatem ipſam declaret omni tempore antiquiorem: neque eſt quòd comparatiuè accipiamus quòd Gentes poſterius ſint vocatæ, quum de vocatione non agatur hoc in loco, ſed de æterno prædeſtinationis decreto: ſit autem non minus Gentium quàm Iudæorum æterna prædeſtinatio, vt declaratur Act. 15. 18. & Eph. 1. 4. & 8. & 9. Verbum autem γινώσκειν ſæpe iam oſtendimus non declarare nudam aliquam cognitionem in Deo (vt ij exiſtimant qui de præſcientia Dei, Epicureorum more, diſputant) ſed eam quæ, cum decreto æternæ prædeſtinationis coniuncta, gratuitum Dei fauorem complectitur. quo modo etiam accipitur ſuprà, 8. 29. vbi prolixius de hoc verbo diſſeruimus, itémque Galat. 4. 9. & 1 Pet. 1. 2. Quamobrem etiam diſertè Auguſtinus lib. De bono perſeuerantiæ, 2. cap. 18. *Præſciuit* interpretatur *Prædeſtinauit*: quem ſequitur Lyranus: quum tamen προέγνωκεν ſiue προέθετο conſtet præire τὸ προορίσαι, ex ſuperiore cap. 8. 29. Sed & illud obſeruandum eſt, Paulū addito hoc verbo firmamentum huius argumentationis detegere, quod videlicet fieri non poſſit vt Deus ſententiam mutet, id eſt reiiciat quos ſemel elegit ad ſalutem. Vulgata, *Præſciuit*, interpretatione nimium ieiuna, niſi à Præſciſcere deducas. Nec vllo modo audiendi ſunt qui ad fidei præuiſionem hoc referunt, quod dogma repugnat ex diametro Apoſtoli doctrinæ, vt ſupra expoſuimus 9. 11. Eraſmus, *Antè agnouerat*, non ſatis expreſſa præpoſitione πρὸ: nec ſatis rectè vſurpato ἐπιγνωστικῶς.

¶ *De Elia*, ἐν Ἠλίᾳ. Vulgata, *ad* verbum, *In Elia*, quod nonnulli explicant, In Eliæ hiſtoria: ſed ego iis aſſentior qui Paulum loquutum putant ex Hebræorum idiotiſmo, apud quos ב interdum ponitur pro על (*bal*) id eſt *ſuper*, vel *de*.

¶ *Dicens aduerſus Iſraelem*, κατὰ τοῦ Ἰσραὴλ λέγων. Vulgata & Eraſmus, κατὰ τοῦ Ἰσραὴλ connectunt cum verbo ἐντυγχάνει: ego verò cum participio λέγων: quia mihi videtur Elias eo in loco non tam incitare Deum aduerſus Iſraelem quàm id ſimpliciter dicere quod contra Iſraelem facit, cuius videlicet perfidiam deplorat. Ideo etiam ἐντυγχάνει non conuerti cum Vetere interprete & Eraſmo *Interpellat*, ſed *Colloquitur*. Illam tamen alteram interpretationem nolim ſimpliciter repudiare.

3 *Prophetas tuos*, τοὺς προφήτας σου. In Hebræa veritate priore loco fit mentio altarium, deinde Prophetarum: ſed permutatus ordo nihil mutat in ſententia.

4 *Diuinum reſponſum*, ὁ χρηματισμός. Vide Matth. 2. 12. ¶ *Feci vt remanſerint*, κατέλιπον. Sic Heb. veritas habet הִשְׁאַרְתִּי (*vehiſchaarti*) vt intelligamus Deum loqui de reliquis ab æterno electis, nō autē in futuro eligendis: nequis videlicet arbitretur iſtos fuiſſe eligendos, quòd mundi eſſent ab idololatria, quū potius mundi fuerint ab idololatria quòd per gratiā electionis eſſēt ſeruati diuinitus, ne Baalis cultu cōtaminarētur, ſicut Volſ-

gangus Musculus (beatæ memoriæ vir) in hunc locum scitè annotauit. Multò itaque rectius scripsit Paulus *καταλειπον*, reliqua feci, quàm Græci interpres *καταλειφθω*, relinquam. Vulgata & Erasmus, *Reliqui*, quod est ambiguum.

¶ (*Imagini*) *Baal*, τῇ Βάαλ. Sic rectè Erasmus. Nam fœmineus articulus indicat subaudiendum esse *εἰκόνι*. Cæterùm apud Hebræos בעל (*baal*) declarat eum in cuius potestate sumus, vt est mancipium in domini, vxor in mariti, potestate. Inde factum est vt pro idolo accipiatur cui sese totos mancipant idololatræ. Id verò etiamnum hodie declarant qui Mariam virginem non alio quàm Dominæ nostræ nomine compellant, cæterósque ad quos cultum transtulerunt Deo debitum, nonnisi addita Dominorum & Patronorum præfatione, solent inuocare.

5 *Reseruatio facta est*, λεῖμμα γέγονεν. Vulgata, *Reliquiæ factæ sunt*, nimium obscurè: quamobrem etiam nonnulli scribunt, *Reliquiæ saluæ factæ sunt*, contra omnium Græcorum codicum fidem. Erasmus, *Reliquiæ fuerunt*, *vel sunt*, nihilo planius, & minus etiam accommodatè. Malui igitur crassius loqui, vt Græca apertius declararem. Nam etiamsi conuerteris *Reliquiæ supersunt*, tamen illud γέγονεν non satis expresseris. ¶ *Secundum electionem gratuitam*, κατ' ἐκλογὴν χάριτος. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Secundum electionem gratiæ*: cuius Hebraismi ignoratio magnum errorem iis obiecit qui putarunt ita significari eos qui gratiam elegissent, quum prorsus è contrario significentur quos gratia eligit, id est qui gratia à Deo eliguntur. Est autem hoc loco planè ineptus Origenes, existimans eos qui per fidem seruantur differre à perfectioribus quibusdam qui per electionem gratiæ seruantur, *quoniam* inquit, *est gratia & sine electione & cum electione*.

6 *Aliequin*, ἐπεί. Sic rectè Vulgata, quomodo probat Budæus accipi hanc particulam in argumentatione ab absurdo sumpta, vt sup. 3.6. & infrà. 22. & 1. Cor. 5.10. & 7.14. & 15.29. & Hebr. 9.26. Erasmus, *Quandoquidem*, non obscurè modò, sed etiam deprauata sententia, nisi multa subaudias. Vtinam verò hanc operum & fidei antithesin considerarent qui iustitiam partim gratiæ partim operibus tribuunt. Sed hîc scio quid respondeant, ista videlicet de gratia præueniente duntaxat intelligi: quasi verò hîc disputetur, sola gratia, an verò etiam operibus, vel prorsus vel aliqua ex parte, electionem ac proinde salutem adipiscamur: quod posterius affirmant Sophistæ, qui præuisam fidem vel opera faciunt electionis causam. Id autem si verum est, cōclusio falsa erit, Israelem nō esse assequutum quod quærebat: nisi quis ita sit rerum imperitus vt existimet Iudæos nihil Dei gratiæ tribuisse: quod ne Pharisæus quidem ille dixerit, cuius fit mentio Luc. cap. 18. Deinde vbi nostra illa esset gloriatio quam descripsit Apostolus suprà, cap. 2? Sed & ineptè admodum diceremus nos iustificari nisi Christus in solidum factus esset nobis iustitia, sanctificatio & redemptio. Denique neq; gratia esset gratia, si ex operibus præuijs eligeremur, vel minima ex parte: neque opus esset opus, si gratiæ subsidium vllo modo requireret. ¶ *Sin ex operibus*, &c. εἰ δὲ ἐξ ἔργων οὐκέτι ἐστὶ χάρις· ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκέτι ἐστὶν ἔργον. Hanc partem totam nō legunt Vetus interpres, nec Origenes, nec Ambrosius: quam tamen summo cōsensu in Græcis codicibus inueni (Claromontano excepto) vt & in Syra interpretatione: & mihi quidem planè videtur necessaria explendæ operum & fidei antitheseōs. eo quidem vt vix vllū inueniatur apertius testimoniū quo omnis opinio meriti semel tollatur, quum disertè neget Apostolus opus esse opus quod ex gratia valeat non ex debito.

7 *Electi assequuti sunt*, ἡ ἐκλογὴ ἐπέτυχεν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Electio consequuta est*: seruata metonymia, de qua diximus suprà, 2.26. Ideirco verò nos non seruauimus vt altera pars antitheseōs melius posset intelligi. ¶ *Obcaluerunt*, ἐπωρώθησαν. Vulg. & Eras. *Excæcati sunt*. Vide Marcum cap. 3. vers. 5.

8 *Dedit eis Deus spiritum soporis*, ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ Θεὸς πνεῦμα κατανύξεως. Quæritur vnde petitum sit testimonium, & plerosque interpretes video Origeni assentiri, qui fatetur se nusquam hoc legisse in Scripturis, putátque hæc non esse Prophetæ sed Apostoli verba. Mihi verò id planè videtur violentum

quum

quum præcesserit κατὰνυξις γάγγραινα, sicut scriptum est: neque dubito quin Paulus, vt alibi aliquoties, sic etiam hoc in loco duo Esaiæ testimonia in vnum veluti corpus coiunxerit. Est enim prior hæc pars petita ex Esaiæ 29. 10. vbi Hebræa veritas habet ad verbum, כי נסך עליכם יהוה רוח תרדמה [*chi nasach halechem iehouah ruach tardemah,*] pro quo Græca interpretatio habet πεπότικεν ὑμᾶς Κύριος πνεῦμα κατανύξεως. id est, *potauit vobis Dominus potandum spiritum soporis.* Paulus igitur pro πεπότικεν scripsit ἔδωκεν, vt sequens testimonium petitum ex eiusdem Prophetæ 6. 9. cum isto posset connecti. Vocatur autem τὸ πνεῦμα, Hebræorum more, afflatus Dei, interdum per Spiritum suum agentis, (vnde Spiritus intelligentiæ, sapientiæ, pietatis, consilij, & alij eiusmodi Spiritus in Scripturis commemorati) interdum per spiritus malos sua iudicia exercentis, vnde Spiritus fornicationum, auaritiæ, vertiginis, & alij similes afflatus. Quod autem ad κατάνυξιν attinet, quam cæteri Compunctionem sunt interpretati, & Cyprianus transpunctionem, quanuis hæc significatio vera sit & vsitata, quod τὸ νύσσειν vellicare & fodicare declaret, vt Act. 2. 37. respondens hebræo verbo דקר (*Dachar*) vnde factum vt κατάνυξις molestiam ac velut acrem morsum significet, quo corpus vel animus vulneretur: tamen quum ex Hebrææ veritatis collatione appareat κατάνυξιν respondere vocabulo Hebræo תרדמה (*tardemah,*) nemo mirabitur quòd maluerim Sopotem aut etiam Stuporem conuertere. Ita enim Hebræi vocant altissimum veternum, quòd omnem sensum adimat: idque optimè conuenit ei quod præcessit de callo siue obduratione, & quod subiicitur de oculis ad videndum, & auribus ad audiendum ineptis. Sed & diserte Hesychius κατάνυξιν interpretatur ἀναισθησίαν, sicut Es. 6. 5. Græci נדמיתי (*nidamethi*) vertunt κατανενύγμαι. Et nomen ipsum νύξ videtur παρὰ τὸ νύσσειν deduci, à quo postea ortum est τὸ νυστάζειν: quanuis illud non meminerim ea significatione legere. Syrus interpres vertit רוחא מדעדנותא (*ruchha madhaanutha,*) id est *spiritum remissionis*, id est, in vernaculo nostro sermone, *vn esprit transporté*, quo fit vt quispiam dicatur Apud se, siue, compos mentis, non esse. ¶ *Vsque in hodiernum diem, ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας.* Malè solet hæc particula connecti cum proximè præcedentibus. Neque hæc sunt Esaiæ verba, sed Apostoli, & cum verbo ἐπλήρωσεν cohærent, sicut res ipsa ostendit, & Apostolus ipse explicat 2. Corinth. 3. versu 15. Itaque vt huic errori mederemur, in quem etiam impegit Origenes, Esaiæ verba inclusimus parenthesis signo.

¶ *Qui non videant, τοῦ μὴ βλέπειν.* Vel, *Vt non videant*, vt subaudiatur ἕνεκα. Sed illud est planius, vt si dicas, Oculos ad non videndum, & aures ad non audiendum, id est oculos ineptos ad videndum, & aures ad audiendum ineptas, vt scitè vertit Syrus interpres. Hoc autem nihil aliud est quàm excæcare, & surdum reddere: minimè id quidem quasi Deus nouum vitium infundat, sed quia Deus, vt iustus iudex, illos sua gratia destitutos tradit Satanæ & suis cupiditatibus magis ac magis excæcandos.

9 *Fiat mensa, &c. γενηθήτω ἡ τράπεζα, &c.* Hæc quoq; interpretatio non modò cum Hebræa veritate prorsus nõ consentit, si verba annumeres, sed ne cum Græca quidem editione. Nam pro eõ quod scribitur εἰς παγίδα καὶ εἰς θήραν, legimus dũtaxat in Hebrẽo לפח (*lephach*) vt alterũ ex illis duobus videatur redũdare: & fortassis ex quapiam versione, puta vel Symmachi, vel Aquilæ, vel Theodotionis, annotatũ, ex margine irrepsit in contextũ, (quod iam aliquoties annotauimus) quum in Græca duntaxat legatur εἰς παγίδα: quãuis existimet Origenes Paulũ hoc posterius addidisse de suo, sicut è contrario dicit eum omisisse לפניהם (*liphnehem,*) id est coram ipsis. Quasi verò pronomẽ αὐτῶν, *ipsis*, idẽ nõ valeat, aut quasi Apostolus nouã aliquã versionem edat. Deinde pro εἰς ἀνταπόδομα, Hebræa veritas habet ולשלומים (*velischlomim*) id est, pacifica, illa videlicet in quibus acquiescunt, pro quo tamen Græca editio (quanuis alia serie) habet εἰς ἀνταπόδοσιν, quasi scriptum sit, ולשלומים (*vleschillumim*) vt Es. 34. 8. Sed hæc varietas nihil in sententia immutat. Nam in summa imprecatur Prophetæ, seu potius Christus ipse apud Pro-

phetam,

phetam, quod Iudæis accidit, nempe vt quemadmodum infelices aues eo ipso illiciuntur ad mortem vnde vitam petunt: sic Iudæis cæderet illud ex quo vno vitam captabant: nimirum Lex Dei, cuius præpostero zelo Euangelium repudiarunt.

10 *Incurua*, σύγκαμψον. Hebr. veritas תמיד [*hamhad*]. i. *fac nutare* seu *vacillare*: neque ab Hebræis discrepant Græca, quum dorsi incuruatio virium imbecillitatem arguat.

11 *[Num]igitur, inquam (ego,)* λέγω οὖν. Iam quartum inducitur Iudæus Paulo respõsans: quod vt melius intelligi posset, nonnulla suppleui.

¶ *Vt*, ἵνα. Vulgata, *Sic vt*, id est, οὕτως, quod rectè emendauit Erasmus, *Neque enim*, inquit, *de magnitudine lapsus hîc agitur, sed de euentu.* At ego, quum ἵνα sit coniunctio τελική (id est finem ac scopum declarans) puto hîc significari non tam euẽtum quàm finem ac destinationem, id est, quo consilio Deus Israëlitas excæcarit. Nempe non vt hæc gens semel excideret à Dei fœdere, quod irritum fieri non potest: sed quòd ipsi hac occasione placuerit vti, vt Gentes quoque in regnum Dei introducerentur: quarum tandem æmulatione prouocati Israelitæ, & ipsi eò restituerentur vnde essent delapsi, & ita ex toto mundo (id est ex quibuslibet populis) collecta Ecclesia, per misericordiam seruaretur. Alioquin si euentum à destinatione Dei separes, quid superet nisi vt (quod summę fuerit impietatis) Deo vel conniuente vel inuito id factum dicas? Nam etiamsi ad permissionem (vnicum quorundam in hac disputatione asylum) perfugias, huc quoque relabaris necesse est, vt vel omnipotentem Deum esse neges, si inuitus permisit, vel volentem permisisse fatearis. Cæterùm παράπτωμα hoc in loco lapsum potius quàm offensam conuerti, perspicuitatis causa: siquidem Ambrosius, à Vetere interprete deceptus, qui *Delictum* conuertit, de peccato hæc accipit. Ac certum est quidem Iudæos grauiter peccasse quum ad hunc lapidem impingerent: sed tamen propria huius vocis significatio erat hoc loco retinenda. *Vt eos ad æmulationem prouocaret*, εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτούς. Vulg. *Vt illos æmulentur*, id est, vt Iudæi postea Gentium exemplum imitentur, quo modo etiã explicat Photius. Sed illam tamẽ interpretationem magis probo. Respondet enim παραζηλῶσαι verbo Hebræo הקניא (*hikni*), vt apparet ex testimonio Mosis citato suprà 10. 19. quod quidem accipi non potest pro μιμῆσαι, id est, magno cum studio imitari, quum sit coniugationis Hiphil.

12 *Opulentia mundi*, πλοῦτος κόσμου. Diuitias vocat Euangelij cognitionem in vitam æternam: per mundum autẽ intelligit Gentes per vniuersum mũdum dispersas, vt ipse proximo membro explicat. ¶ *Diminutio*, ἥττημα. Explicat quid intelligat nomine lapsus Iudęorũ, nempe huius gentis immutationẽ, quòd videlicet plerisq; ad hunc veluti lapidem impingẽtibus, tam pauci sint Euangelio amplexi. Nam populus, qui Deum non colit in Christo, habetur pro nõ populo: vt meritò dicãtur Iudæi cõtumacia sua ad paucitatem redacti. Huic verò opponitur plenitudo ventura, quum videlicet futurum est vt tota gens in communi ad Christum accedat. Idem de plenitudine Gentium statuendum est, quam commemorabit infrà, vers. 25. Sed hoc quoque diligenter est obseruandum in hac disputatione, Apostolum nimirum de Iudæorum ac Gentium natione in genere disserere, non autem de singulis hominibus loqui, & earum nationum cõditionem ex illa diminutione & plenitudine æstimare: ita vt quandiu durat diminutio, hi vel illi excisi, sub plenitudine verò insiti dicantur: quum, si singulos homines spectes, qui semel ad Christum venit, & didicit, nunquam eiectatur foras.

13 *Quatenus quidem*, ἐφ' ὅσον μέν. Vulgata, *Quandiu*, quem errorem etiam bis idem interpres admisit Matt. 25. 40. & 45. vt ibi annotauimus. Et certè ἐφ' ὅσον sic etiam accipitur à Græcis. Sed spectãdum quid ferat sententia. Origenes autem planè ridiculus est qui hoc distinguere non potuit. In vno codice scribitur ἐφ' ὅσον εἰμὶ (expuncta particula μὲν) & ὑμῖν δὲ, pro ὑμῖν γάρ. Cæterùm Apostolus hoc ita scripsit, vt, quanuis singularem suam modestiam declaret, ne sibi priuatim aliquid iuris tribuere videtur, interim tamen facile sit cernere totam vim huius rationis, qua vult Gen-

tes sua

in suo exemplo ad Iudæos pro viribus lucrifaciendos excitare, in eo esse positam quòd loquitur tanquam Gentium Apostolus, cuius nimirum auctoritas & exemplum meritò aut etiam impunè non possit contemni. Itaque ἐφ' ὅσον sic puto positum in exceptione vt tamen vim habeat causali particulæ proximam: neque hoc membrum connecto cum verbo δοξάζω, sed cum λέγω. ¶ *Illustro.* δοξάζω, i. insigne & illustre reddo, siue exorno: sicut iubet prouerbium, vt Spartam quam quisque nactus est, hanc exornet. Significat enim Apostolus se ipsorum Iudæorum causa nihil omittere quod ad officium suum illustrãdum ac nobilitandũ pertineret: vt aliquo zelotypiæ studio accensi Iudæi ad Christum accederent. Nam hac demum ratione ornatur alicuius ministerium si quamplurimos Domino lucrifecerit. Vulgata, *Honorificabo.* Legit enim δοξάσω. quomodo etiam nonnulli impresserunt, sed perperam.

14 (*Vt experiar*) *si quomodo*, εἴπως. Ita solent Græci has particulas in ellipsi vsurpare, quam supplendam putauimus perspicuitatis causa, vt Act. 27. 12. & Phil. 3. 11. *Ad æmulationem prouocem*, παραζηλώσω. id est studio mei imitandi accendam. Vide Ioh. 2. 17. ¶ *Cõsanguineos meos*, μου τὰς σάρκας. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Carnem meam*, qui hebraismus fortassis fuisset nonnullis obscurior hoc in loco. ¶ *Et seruem*, καὶ σώσω. Vide 1. Tim. 4. 16.

15 *Abiectio*, ἀποβολή. Vulgata. *Amissio*, non satis rectè vt apparet ex opposito nomine αἰτιολογίας. Assumptio.

¶ *Vita ex mortuis?* ζωὴ ἐκ νεκρῶν. Cohæret quidem resurrectio à mortuis cum reconciliatione: sed de illa propriè non agit Apostolus hoc in loco: verùm prouerbiali quadam dicendi figura fore dicit vt quum ad Euangelium accessetim etiam Iudæi, mundus quasi reuiuiscat, argumento à comparatis sumpto. Nam, inquit, si ex ista Iudæorum calamitate hoc lucrum retulit mundus, vt fieret reconciliationis particeps: quid aliud mundo sperandum ex ipsorum felicitate quàm vt veluti reuiuiscat? Tum enim plenum ac cumulatum erit mundi gaudium quum & ipsi Iudæi vnà cum Gentibus Christum complexi, communi illa felicitate perfruentur. Nã quanuis recõciliatio per mundum iam sit dispersa, tamen quum Iudæorum gens maneat adhuc in morte, nondum planè mundus reuixit. Itaque Ironia quam nonnulli putant hoc loco vsurpatam à Paulo, non modò nullum hic locum habet, sed etiam Pauli sententiæ repugnat ex diametro.

16 *Quòd si primitiæ*, εἰ δὲ ἡ ἀπαρχὴ ἁγία. Vulg. *Delibatio*, non satis commodè. Theophylactus τὸν ἀπαρχὸν interpretatur ζύμωμα, id est fermentum, expositione prorsus coacta. Nihilo rectior est Eras. opinio, qui ἀπαρχὸν dici putat frumentum ex quo sumitur massa. Neque enim ἀπαρχὴ dici potest vnde sumitur aliquid, sed idipsum potius quod ex alio delibatur. Sed & istud miror quòd φύραμα non putat referri ad farinam humore temperatam, sed magis ad molas siue collyridas, i. ad farinam oleo conspersam, quæ olim ex Legis Mosaicæ ritu immolabatur. Nam præterquam quòd φύραμα pro libo interpretari planè durum est, quænam obsecro fuerit similitudinis analogia, quum res ipsa ostendat Abrahamum, Isaacum & Iacobum cum primitiis, ipsorum autem posteros in vno corpore comprehensos, cum massa comparari? Sed & mihi videtur non posse conuenire expositio si ad primitias ipsarum frugum referas. Neque enim massam, sed fruges aut messẽ scripsisset Paulus, vt in metaphora pergeret. Itaque non dubito quin hoc potius pertineat ad illorum panum primitias quorum obligatione tota massa Israelitis sanctificabatur, quòd videlicet tum demum possent in reliquum annũ suas fruges bona conscientia pinsere ac coquere, persolutis primæ illius massæ primitiis, vt scribitur Leuitici cap. 23. v. 14. & 17.

17 *Oleaster*, ἀγριέλαιος. Id est oleastri surculus. Nam integræ arbores non inseruntur ¶ *Pro ipsis*, ἐν αὐτοῖς, Id est, In ramorum defractorum locum. Puto enim ἐν αὐτοῖς (i. vt Vetus interpres ad verbum expressit, *In illis*) perinde accipiendũ acsi Hebraicè scripsisset Apostolus בהם (*bahem*) pro בקרבם [*bimkoream*,] Videtur tamen Erasmo hæc interpretatio ridicula, sed vereor ne sit potius ridiculum quod in hunc lo-

eum est commentus. Putat enim relatiuum αὐτοῖς non significare ramos excisos, sed populum ipsum Iudęorum fidelium, qui per oleam intelligatur: ac proinde nihil esse quòd nos offendat numeri vel generis mutatio, in collectiuis videlicet nominibus vsitata. Atqui nulla adhuc mentio facta est oleæ, sed duntaxat radicis & ramorum, quorum nonnullos defractos fuisse dicit, vt insererétur alij ex oleastro decerpti, neque dubium est quin radicis nomine intelligatur Abraham credentium pater: oleæ verò appellatione Ecclesia Israelitica, quæ ex Abraham tãquam radice exorta, benedictionis ipsius quasi succo vinit. Duplices igitur sunt natiui rami: vni quos sanctos esse dixit, in olea hærentes: alteri verò, defracti. Istis accedunt insititij, qui ex oleastro decerpti, postea insiti sunt ἐν αὐτοῖς, id est vel cũ illis qui semper hæserunt in olea, (si hoc referre placeat ad superioris versiculi extremam partem, vt ἐν positum sit pro σὺν, sicut alibi sæpe) vel pro illis qui videlicet sunt excisi, quorum proximè facta est mentio: quæ posterior interpretatio mihi simplicior videtur, & Syri interpretis auctoritate cõfirmatur, qui pro ἐν αὐτοῖς habet ברוכיתהין (*bedancheiathen*) id est in loca earum. Quod autẽ putat Eras. præpositionem ἐν redundare, sicut in Confiteri in aliquo, Percutere in gladio, & similibus formulis, mihi non videtur probabile hoc in loco. Cæterùm manifestè Apostolus hęc desumpsit ex Ier. 11. 16. ¶ *Et particeps, καὶ συγκοινωνός.* Vulg. *Socium*, Eras. *Consortem*, eadem significatione interpretatur. Est autem hîc obseruandum ex Ambr. cõtra communem agriculturæ rationem accidere, vt stolonis sterilis succus mutetur arboris generosæ succo: quod nisi expressisset Apost. nullus esset ipsius argumento locus.

18 *Ne gloriare aduersus ramos, μὴ κατακαυχῶ τῶν κλάδων.* Gloriari quidem in Domino (id est de beneficiis Dei exhilarari) nos oportet, at nõ ita vt despiciamus Iudæos, quos potius oportet ad præclaram illam æmulationem excitare. quod si factum esset à nobis, iampridem vni Deo seruiremus: & huius officij neglecti dant & dabunt pœnas proculdubio qui sese hodie Christianos vocant, & sanctum illum populũ (quòd ad eius patres attinet) sola improbitate & mentis peruersitate impulsi, omnibus modis vexant, atque adeo, turpissimæ idolomaniæ propositis exemplis, magis ac magis indurant. At ego quotidie sic libens precor pro Iudæis, Domine Iesu, tu quidem iustè vlciscéris tui contemptum, & dignus est ingratus iste populus in quem seueriſſimè animaduertas: sed Domine memineris fœderis tui, & miseros respice propter nomen tuum. Nobis verò omnium hominum indignissimis, quos tamen dignatus es tua misericordia, hoc tribue vt in gratia tua proficientes, non simus iræ tuæ aduersus illos instrumenta, sed potius & verbi tui cognitione, & sanctæ vitæ exemplis eos possimus per Spiritus tui virtutem in rectam viam reuocare, vt ab omnibus gentibus ac populis semel glorificeris in æternum. Amen.

20 *Ne efferter animo, μὴ ὑψηλοφρόνει.* Vulgata, *Noli altum sapere*, nec Latinè, nec satis perspicuè. ¶ *Sed time, ἀλλὰ φόβου.* Timorem alibi diximus, ex Hebræorum consuetudine, religiosum Dei cultum significare: quæ declaratio non penitus discrepat ab ista Pauli admonitione. Neque enim timorem vocat trepidationem conscientię de reconciliatione dubitantis: sed piam illam ac modestam solicitudinem animi cum magna religione ac Dei reuerentia seipsum accusantis, & tamen quoties in promissa Dei respicit, ita in illis acquiescentis, vt in mediis etiam fluctibus portum tranquillissimum inuenerit. Sicut enim arrogantiam à fiducia, sic religiosum timorem à dubitationis ac diffidentiæ metu distinguere oportet, & ita nos de nostra salute securos esse vult Dominus, vt tamen de retinenda fide dies ac noctes laboremus, vt monet idem Apostolus Philip. 2. 12.

21 *Naturalibus ramis, τῶν κατὰ φύσιν κλάδων.* Naturales vocat non quibus à natura inesset vlla sanctitas: sed qui ex iis erant nati quos Dominus gratuito fœdere à reliquis gentibus sibi segregarat. ¶ (*Vide*) *ne, μήπως.* Hæc quoque particula in ellipsi ponitur vt *μήπως*, Matth. 25. 9. & *εἴ πως* suprà, v. 14. Syrus interpres legit *ionis oùdì ou pheisetai*, *fortasis neque tibi parcet*: vel ellipsin Græcam ignorauit

sunt, deprauata Apostoli sententia. Nec enim loquitur Apostolus vt ambigens, sed à comparatis argumentatur affirmans. Complutensis autem editio & duo alij codices manuscripti retinent μὴ πως, & legunt φείσεται, cui quidem lectioni si assentiri libuerit, adscribenda fuerit interrogationis nota, & ita vertendus hic locus, Num quomodo tibi parcet? Sed & in vno manuscripto deest particula μὴ πως, ab iis fortassis expuncta qui hanc ellipsin ignorabant.

22 *Benignitatem*, χρηστότητα. Id est facilem ac lenem animum, cui opponitur ἀποτομία, id est, præcisa seueritas, quum scilicet omnia summo iure ad viuum resecantur. Vulgata repetit nomen Dei, vt & Claromontanus codex: & χρηστότητα interpretatur *Bonitatem*, quod vocabulum videtur latius patere.

¶ *In benignitate*, ἐν τῇ χρηστότητι. id est, in ea conditione ad quam Dei benignitas te euexit. Sic infra 31. *per vestram misericordiam*, id est per fidem nobis à Deo misericorde donatam. Est autem hoc loco diligenter considerandum quod initio huius tractationis monuimus, non de singulis hominibus, sed de Gentibus ac Iudæis in genere disserere Apostolum: nequis fortè putet incertum esse Dei decretum vel in eligendo vel in reprobando. quod si nonnulli attentè considerassent, non tam fœdè ad hunc veluti scopulum naufragium fecissent. Deinde etiam insitio ab electione illa immutabili, quæ certo & æterno Dei proposito nititur, itémque & excisio à reprobationis decreto est distinguenda, vt doctissimus interpres pluribus ostendit.

¶ *Alioquin*, ἐπεί. Vide supra vers. 6.

¶ *Potens enim est*, δυνατὸς γάρ ἐστιν ὁ Θεὸς. Longè maius videtur pondus habere hæc oratio, quàm si δυνατός ἐστιν accipias pro δύναται potest. Sic Tacitus, *Neque iubendo neque vetando potens.*

24 Ex *naturali oleastro*, ἐκ τῆς κατὰ φύσιν ἀγριελαίου. Naturam intellige non qualis est ab initio creata, sicut docent Manichæi, sed vt est in Adamo corrupta, & ab eo in posteros deriuata. ¶ *Præter naturam*, παρὰ φύσιν. Rectè. Nam secúdum naturam debuit in naturali Abrahæ semine manere benedictio: manauit autem ad nos ex Dei gratia. ¶ *In veram oleam*, εἰς καλλιέλαιον. Sic vocat Abrahamum & Iudæorum gentem, quam Deus sua gratuita promissione sanctificarat. Loquitur enim de tota gente, non de singularibus personis, nec illos vt Adami sed vt Abrahami filios, à Deo selectos, considerat.

25 *Apud vosmetipsos sapientes*, παρ' ἑαυτοῖς φρόνιμοι. id est ne intus insolescatis. φρόνιμος enim hoc loco non ad prudentiam, sed ad affectum refertur, & τὸν φρονηματίαν declarat. vsitata in sacris libris loquendi formula qua dicuntur superbi sapere in oculis suis. vt Prou. 3.7.

¶ *Obduratio*, &c. πώρωσις, &c. Cur πώρωσιν cum vetere interprete & Erasmo nolim Excæcationem conuertere, dixi supra, vers. 7. & Mar. 3. 5. vbi πώρωσιν conuerti Callum obducere, quum hîc coactus sim synonymo vti. Ἀπὸ μέρους autem aliud certè declarare non potest quàm ἐν μέρει. Nam quòd ἀπὸ μέρους Ambrosius refert ad tempus, non facilè admiserim. Puto potius duo significari: vnũ, istam obdurationem non comprehendere totum Israelem, sed eius duntaxat partem, quum superfint reliquiæ, vt ab initio capitis exposuit: alterum, ne hanc quidem obdurationem partis Israelis, quam supra vocauit ἄπιστα vers. 12. perpetuam fore, sed vẽturum tempus quo non iam Israelis reliquiæ, id est pauci quipiam ex Israelitis, sed totus Israel (id est gens ipsa) communi consensu ad Ecclesiam Christi aggregetur. & hoc quidem est illud propheticum arcanum sæpissimè apud Prophetas inculcatum, quod non vult à Gentibus ignorari, ne Iudæos tanquam in perpetuum reiectos despiciant. ¶ *Tantisper dum*, ἄχρις οὗ. Id est, *donec*. temporis enim spatium definit quod quidem videtur maxima iam ex parte confectum. Nam (obsecro) quàm pauci supersunt hodie populi in orbe terrarum qui Christum vel nomine tenus profiteantur? At interim Iudæorum gens, quanuis toto terrarum orbe dispersa & miserrimè iactata, dici tamen non potest (vt vno ore confirmãt omnes qui ex Asia & Africa ad nos veniunt) quàm sit frequens ac numerosa, vt etiamnum hodie se exerat benedictio illa Abrahamo facta Genes. 22. 17. Id verò quis non videat temere à Deo nõ fieri, & eam hodie exercere in Euangelij professores crudelitatem ac rabiem

quæ planè mereatur vt quemadmodum nos olim Iudæis professione eiectis, sic illi nobis vicissim nunc succedant? Cæterùm quid vocet plenitudinem Gentium Apostolus, exposui supra, vers. 12. Vtitur autem verbo Introeundi, ex Scripturæ consuetudine, quæ de Ecclesiæ cœtu, tanquam certo quodam loco, differit.

26 *Totus Israel*, πᾶς Ισραὴλ. Alludit ad locum Ezech.37.22. Horum autem verborum explicatio (ni fallor) pendet ex oppositione eius quod dixerat ἀπὸ μέρους, vt totus Israel nihil aliud declaret quàm Israelis plenitudinem: cui opponitur τὸ ἔλλειμμα καὶ κατάλειμμα. id est Diminutio & reliquiæ. Alioquin non video quod sit arcanum illud quod superiore versiculo commemorauit. Sed rursus notandum est de tota gente in genere, non de singulis hîc differi.

¶ *Ex Sion*, ἐκ Σιών. Hebr. לְצִיּוֹן [*letsiion*] id est Sioni, siue in Sionis gratiam, pro quo Græca editio rectè habet ἕνεκα Σιών: ac fortassis librariorum culpa ex ἕνεκα factum est ἐκ.

¶ *Liberator*, ὁ ῥυόμενος. Vulgata, *Qui eripiat*. Erasmus, *Ille qui liberat*. Ego verò μυτο participium positum pro verbali, ex Hebræorum more, de quo etiam diximus Matth. 2. 6. & alibi aliquoties. Et præterea signatè vtens Esaias voce גֹּאֵל [*goèl*] qua significatur proximus propinquitatis iure vindex & assertor, sic videtur expressè declarari. Messiam fore Iudæis sanguine iunctũ, & suæ gentis vindicẽ in hæreditate cœlesti asserenda.

¶ *Et euertet*, &c. καὶ ἀποστρέψει, &c. Hebr. veritas habet וְלִשְׁבֵי פֶשַׁע בְּיַעֲקֹב [*velischabe peschah beiahakob*,] id est *& ad eos qui resipuerint à peccato in Iacob*. vbi Græci legerunt וְלִשׁוּב [*vèlaschub*,] sed eadem manente sententia. Neque enim conuerti potest ad Deum quem Deus prius non conuerterit, vt scriptum est Ierem.31.18.

27 *Fœdus*, διαθήκη. Vulg.& Eras. *Testamentum*. Atqui in Hebræis legitur בְּרִית [*berith*,] quo non potest significari Testamentum. Itaque hæc interpretatio non conuenit quoties citantur Hebræa: & in Epist. ad Hebræos potius Apostolus alludit ad alteram Græci nominis significationẽ quàm propriam ipsius interpretationem tradit. Vide Matt.26.28.

¶ *Quum abstulero*, &c. ὅταν ἀφέλωμαι, &c. Existimant plerique Apostolum hæc addidisse alluſione facta ad locum Ier.31.34. vbi summa Noui fœderis exponitur, quemadmodũ etiam Ezec.11.18. verùm (vt dicam quod sentio) exilissimo posuit hanc partem ex eodẽ Esaia petitam, ex quo etiam superior est descripta, sicut suprà v.8. duo eiusdẽ Prophetę testimonia Apostolus vnà coniunxit. Esaias igitur cap.27.v.9. de hac ipsa Israelitarum accessione vaticinans quæ hîc explicatur ab Apostolo, inter cætera sic scribit, וְזֶה כָּל-פְּרִי הָסֵר חַטָּאתוֹ [*Vezeh chol-peri hasir chattatho*,] id est *Et hoc [erit] omnis fructus, ablatio peccati eius*, pro quo Græca editio habet, καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ εὐλογία αὐτοῦ, ὅταν ἀφέλωμαι ἁμαρτίας αὐτοῦ *& hoc erit beneficium* (siue *hæc demum est benedictio ipsius*) *quum sustulero iniquitates eius*. vnde mihi quidem videtur Apostolus ista ad verbum descripsisse.

28 *Itaque quòd ad Euãgelium*, κατὰ μὲν οὖν τὸ εὐαγγέλιον. Vulg.& Eras. *Secundum Euangelium quidẽ*, κατὰ μὲν τὸ εὐαγγέλιον. Ego particulam οὖν non dubitaui adiicere ex vno codice manuscripto: quam quum Erasmus vel esse adiiciendam vel certè subaudiendam nõ animaduerteret, putauit solœcismum esse in Paulo, quasi potius dicendũ fuerit ἐχθροὶ τὸ γὰρ εὐαγγέλιον, *Inimicorum & dilectorum*, vt ei οὖν ista cohæreant. Atqui vt de veteris illius codicis auctoritate nihil dico, quã suspicari nõ potuit Erasmus distinguendum tamen est Prophetę testimonium ab ipsius Pauli verbis, vt minimè quærenda fuerit ista cõnexio. Cæterùm manifestè ostendit hic locus verũ esse quod antè monuimus, Paulum videlicet non de singulis Iudęis, sed de Iudæorum gente in genere differere, qui quoad Euangeliũ, id est quatenus Euangelium non admittũt, nempe in præsenti conditione, sunt Deo exosi: quòd ad electionẽ autem attinet, (id est, quatenus Deus considerat non quid mereantur, sed quid ipse Abrahamo & semini eius promiserit) diligũtur à Deo, ideòque suo tempore dignabitur eos sua gratia: quia, vt omnis homo sit mendax, Deus tamen consiliũ non mutabit. Est autem firmissimum hoc argumentum, vtpote quod ab ipsa Dei natura sumatur. Sed notãdum est rursus, agi de gente Iudæ-

et in vniuersum, & de perpetuo fœdere. Deus enim habet sua de particularibus decreta quæ illi vniuersalitati nõ derogant, etiamsi sint contraria: veluti quòd Iudæos elegit, & nonnullos eorũ iusto exitio destinauit. Item multa decernit ad tempus quę postea mutat. Nec propterea mutabilis censendus est, sed potius sibi semper similis, quoniam quæ fore perpetua decreuit, (vt hoc fœdus cum Abrahamo & ipsius semine) perpetua manent: quæ verò decreuit suis temporibus mutanda, vt singulis momentis cernimus rerum vicissitudinem: vel abroganda, (vt ceremoniis legalibus factum est) ea quoque certis suis momentis mutantur & abrogantur. Quòd autem nonnulli hoc odium & hunc amorem ad Apostoli personam referunt, absurdissimè dicitur.

29 *Eiusmodi sunt, vt, &c.* ἀμεταμέλητα. Vulg. *Sine pœnitentia*, obscura & periculosa quoq; interpretatione, vtpote quæ Ambrosium etiã videatur fefellisse. Augustinus alicubi legit *Imparitanda*, vt Erasmus obseruauit: sed ambigua est hæc tralatio. Nam Latinis non pœnitendum munus dicitur cuius aliquem non possit pudere, seu quod minimè debeat contemni. Castellio *Irrevocabilia* conuertit. Ego periphrasin Erasmi potius probo, quòd à Græcis non discedat.

30 *Per illorum contumaciam, διὰ τὴν τῶν ἀπειθίαν.* Vulgata, *Propter incredulitatem illorum, διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτῶν.* Erasmus, ante rectè mutauit *Propter* in *Per*: quam Apostolus non de eo per quod propriè Gentes sunt misericordiam adeptæ, sed de dispensatione Dei loquatur, cui nimirum placuit occasionem transeundi ad Gẽtes ex incredulitate Iudæorum sumere, vt suprà dictum est, vers. 11. quam ob causam video Latinos maluisse Propter quàm Per interpretari.

31 *Vt per vestram misericordiam & ipsi misericordiam consequantur, τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει καὶ αὐτοὶ ἐλεηθῶσι.* Peruersa huius loci distinctio multas peperit incommodas interpretationes, quarum satis fuerit nonnullas commemorasse. Vulg. interpretatur *In vestram misericordiam*, quasi scriptũ sit ἐν τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει, & quidem pro εἰς τὸ ὑμέτερον ἔλεος, id est in gratiam Christi, quia gratiæ oblatæ testiterunt Iudæi: quam constructionem non admittit verbum ἀπειθεῖν. Vel, *In vestram misericordiã*, id est, vt inde ad vos deueniret misericordia: sed si ita exponas, nullum erit membrum quod opponatur τῇ τῶν ἀπειθίᾳ: & bis idem dixerit Apostolus, quod non admittunt hæ voces, QVEMADMODVM & ITA, vt Erasmus rectè obseruauit. Quod enim dictum fuerat ὑμεῖς δὲ ἐλεήθητε τῇ τῶν ἀπειθίᾳ, hoc ipsum in diuersa parte repeteret, ἀπείθησαν τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει, perinde ac si dicat aliquis, V: principes diteſcunt paupertate populi, ita populi paupertas diuitias addit principibus: quod fuerit ineptissimum. Ambrosius legit, *In vestra miseratione*, ἐν ὑμετέρῳ ἐλέει: quam lectionem nusquam inuenio, id est quum essetis ad misericordiam vocati, contumaces fuerunt Iudęi: quæ interpretatio tollit etiam antithesin de qua modò dixi. Erasmus autem interpretatur, *Sic & illi nunc increduli facti sunt, ex eo quòd vos misericordiam estis adepti, vt & ipsi misericordiam consequantur.* Putat enim Apostolum significare misericordiam Gentibus factam, id est Gentium fidem offendiculo fuisse Iudæis, vt alienarentur ab Euangelio. Atqui hæc expositio (ni fallor) repugnat sententiæ Pauli ex diametro. Nam contrà v. 11. 13, 14. 17, & eo qui proximè præcessit, disertè dixit Apostolus per Iudęorum contumaciam partam esse salutem Gentibus, & antè excisos fuisse ramos naturales quàm asciti; insererentur: ex quo consequitur (quod ipsa historia confirmat) non prius vocatas fuisse Gentes quàm Iudæi Euangelium respuissent. Deinde (quod maioris etiam est momenti) tantùm abest vt Gentium vocationem Apostolus censeat obstaculo futuram Iudæis, vt cõtrà scribat eam esse à Deo arripiendam occasionem, vt & ipsi Iudæi ex æmulatione Euangelium amplectantur. Quid igitur? Nempe vnus (ni fallor) Theophylactus hîc vidit quod res est. Omnino enim τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει oppositum est superiori illi membro τῇ τῶν ἀπειθίᾳ, & ita explicandum per traiectionem, sublata distinctione quæ post ἐλέει adscribi solet: quum hoc totum τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει non pertineat ad ἀπείθησαν, sed ad ἐλεηθῶσι: sicut in superiore versiculo τῇ τῶν ἀπειθίᾳ connectitur cum ἐλεήθητε

Ita fiet vt plana sit sententia, & cũ præcedentibus ac subsequentibus ita consentiens, vt de eius veritate non possim dubitare. Nam quod antè proposuerat, Iudæorum offensam saluti fuisse Gentibus, nõ vt perirent Iudæi, sed contrà vt hac salutis Gentium æmulatione accensi, fierent & ipsi eiusdem salutis participes: idipsum nunc repetit in conclusione, vt par erat, nempe sicut per Iudæorum contumaciam Gentes sunt cõsequutæ misericordiam: ita Iudæos esse contumaces, non vt pereant, sed vt misericordiæ Gẽtibus factæ exemplo prouocati, misericordiam & ipsi cõsequantur. Ita enim placuisse Deo, mirifica illa & incõprehensibili sapientia, tum Gentes tum Iudæos ad misericordiam vocare. Similia verò tratectionis exempla permulta annotauimus in hac ipsa particula, vt 1.Corint.9.15. & 2.Cor.2.4.Gal. 2.10. Ephes.3.17. & Iohan. 14.29. Claromontanus codex pro καὶ αὐτοὶ, & ipsi, habet καὶ ἔτι καὶ etiam isti nunc.

32 *Omnes illos*, τοὺς πάντας Id est, tum Iudæos tum Græcos illos, electos videlicet, de quibus disseruit, quod etiam ostendit adiunctus articulus. Sensus est igitur, non quòd singulos homines velit miserari Dominus, & nulla sit particularis electio in æterno Dei proposito (quod etiam ridiculum est cogitare, quum nulla esse possit omnium sine exceptione hominũ electio) sed vt sciamus quicunque vel ex Iudæis, vel ex Græcis seruantur, non aliter quàm misericordia seruari, quum omnes in sese sint rei mortis æternæ. Vetus interpres conuertit *Omnia*, eodem manente sensu, quum sic loquatur Apostolus Galat. cap. 3. vers. 22. Est enim vniuersalis particula restringenda ad eos de quibus hîc agitur, nempe ad tollendum populorum discrimen. Itaque qui hoc testimonio abutuntur ad euertendam æternam Dei prædestinationem, qua nonnullos misericordiæ, nõnullos seueritati sui iudicij destinauit, prorsus aberrant à scopo. Vulgata legit τὰ πάντα. Id est *Omnia*, vt & Claromontanus codex, eadem manente sententia, pro τοὺς πάντας, vt Iohan.12.32.

33 *O profundas diuitias*, ὦ βάθος πλούτου. Vulgata, *O altitudo diuitiarum*. Erasmus, *O profunditatem diuitiarum*, quasi περὶ σοφίας καὶ γνώσεως pertineat ad βάθος, & dixerit Paulus. O profunditatem diuitiarum, profunditatem sapientiæ, profunditatem cognitionis. Sed frustra se torquẽt nonnulli interpretes dum quærũt quæ sint istæ Dei diuitiæ. Nam ex Hebræorum idiotismo dictum est ὦ βάθος πλούτου, pro ὦ βαθὺ πλοῦτος. &, quod etiam animaduertit Chrysostomus, genitiui sequentes nõ pendent à βάθος, sed à duarum illarum vocum complexu. πλοῦτος verò Hebræorum more, (vt alibi annotauimus) copiam ac abundantiã vocat: & quia sunt istæ opes penitus defossæ, & quo maior est opum cumulus, eo etiam altior est ac profundior, ideo profunditatis meminit. Solet autem Paulus σοφίαν & γνῶσιν coniungere: illam, vt reconditiorem & θεωρητικὴν, huic, vt inferiori & πρακτικῇ, tanquam magistram viæ facere: haud multo aliter, quanuis imperitè, quàm philosophi sapientiam à prudentia discernunt. Considerantur autem ista hoc loco vt Dei attributa, nõ vt ipsius in nobis per Spiritum suum effecta, vt 1.Cor.12. & alibi sæpe. ¶ *Eius iudicia*, τὰ κρίματα αὐτοῦ. Heb. משפטיו [*mischpatau.*] id est ratio quam tenet in rebus vniuersis ac singularibus administrandis. Nam iudicare apud Hebræos pro regere & summę rerum præesse accipitur, vt sæpe annotauimus apud Iohannem, ¶ *Via*, ἀνεξιχν. Hebr. דרכיו [*deracheu.*] id est, consiliorum ac factorum ipsius rationes. & hoc demum sensu negat Paulus homines posse in illam abditam Dei sapientiam penetrare. Nã alioqui ab effectis & ex reuelationibus intelliguntur Dei consilia, & æternum quoque ipsius de nostra salute decretum ex Spiritus testimonio, credẽtium cordibus insculpitur. vt scribitur supra 8.16. & 28. & 1.Corinth.2.10. & 11. & 1.Iohan. aliquoties.

35 *Prior dedit*, προέδωκεν. Noua est ista significatio verbi προδιδόναι pro antè dare, sicut supra 9.29. προειπαμεν accipitur pro antè dicere. Reperio tamen in illa significatione etiam apud Aristot. lib. Oecon. 2. Est autem etiam hic locus diligenter obseruandus, aduersus eos qui fidei vel operum præuisionem faciunt electionis causam. In quem errorem fœdè turpissimum Origenes veteres pleroſque tum Græcos tum Latinos adegit, dones

donec tandem Dominus Augustinum per Pelagianos ad hunc agnoscendum & corrigendum errorem excitaret.

36 *In ipsum, εἰς αὐτόν.* Vulgata, *In ipso, ἐν αὐτῷ*. quod ego quidē nō probo. Nam finē omnium Dei factorum hîc puto significari, Deum ipsum videlicet, ad cuius gloriam omnia referūtur quęcūque sunt in cælo vel in terra, quemadmodū etiam ab eo condita sunt omnia, & per eum administrantur. Neque verò dūtaxat in genere de rerū creatione & administratione hęc accipiūtur, sed in primis de novis ipsius operibus, quę in electis suis edit.

IN CAPVT XII.

1 *Adhortor, παρακαλῶ.* Vulgata, *Obsecro*, nonsatis aptè. Vix enim hoc verbum nisi apud eos vsurpatur, qui sponte non videntur obsecuturi. Itaque ne precidi quidem verbum mihi nūc placuit. Hortamur autem etiam sponte facientes quod decet. Absoluta verò tractatione dogmatum Christianæ religionis, iam tidem ad Christianæ vitæ officia descēdit. Vtitur autē diuinissima præfatione, & quidem suam hāc nouam tractationem cum superiore connectens miro prorsus artificio, argumēto à causa ducto ad effectum, quod ostendit particula *οὖν Igitur*, alludens ad veterem sacrificiorum ritum, vt significet Dei gloriam esse vltimum & vniuersalem finē omnium humanarum actionū, siue illæ sint *ἀσκητικαὶ* (de quibus agit hoc cap.) siue *πρακτικαὶ*, (de quibus proximo cap. disseruit) siue *ἐμπρακτικαὶ*, de quibus constituit 14. capite, ac parte etiam decimiquinti, adeo vt tota vita nostra sit verè instar cuiusdam sacrificij Deo gratissimi. ¶ *Per miserationes, διὰ τῶν οἰκτιρμῶν.* Vtitur numero multitudinis, amplificationis causā. Sic etiam Dauid Psal. 51. 2. cōmemorat Domini רחמים [*rachamim.*] Nihil autem grauius dici potest ista obtestatione. Quid enim æquius est quàm vt ei nos totos consecremus cui tanta & tā multa, imò cuius misericordiis nos ipsos debemus? ¶ *Vt sistatis, παραστῆσαι.* Vul. *Exhibeatis.* Eras. *Præbeatis.* Sic oportebat olim victimā ad altare sisti. Nūc autē vbique est altare, & vbique nosipsos oportet alacriter & prōptè Deo sistere. ¶ *Corpora vestra, τὰ σώματα ὑμῶν.* Olim aliena, nūc nostra ipsorum corpora offeruntur, Totum autem hominem sic vocat *σωικδοχικῶς*, ad veterem ritum alludens, vt apparet ex epithetis sequētibus & 1. Thes. 5. 23. ¶ *Hostiam vivam, θυσίαν ζῶσαν.* Olim quoque morticina erāt pollura: sed nunc requirit Dominus hostias vero Spiritu vitæ præditas. Nullus igitur nunc expiatoriis sacrificiis locus, vbi necessariò interueniebat cædes victimæ: & alius erat sacerdos, alia victima. Hinc præclarum illud Augustini Psal. 50. Noli extrinsecus pecus quod mactes inquirere, habes in te quod occidas. Sacrificium Deo Spiritus contribulatus, cor contritum.

¶ *Sanctam, ἁγίαν.* Sic in Lege non licebat impuris sese sistere in Dei conspectum, nec offerre immunda. Sed de vera purificatione hîc agitur, quæ quum sit omnibus filiis Dei communis, sequitur nullum expiatorium sacrificium superesse. Vbi igitur Missatica illa Christi oblatio pro viuis & mortuis?

¶ *Rationalem illum, &c. τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν.* id est, Spiritualem, vt explicatur 1. Pet. 2. 5. Est enim tacita antithesis cultus in quo seipsum homo spiritualiter Deo consecrat, & veteris cultus, in quo bruta, quæ *ἄλογα* Græci vocant, cæteráque non modò rationis sed etiam sensus expertia, carnalibus adhibitis cæremoniis Deo offerebantur. Vulgata, *Rationabile obsequium*, barbarè: quod deinde nonnulli admodum imperitè acceperunt pro eo quod est ratione temperatū, quasi immodico ac superstitioso opponatur. Basilius autem in ascēticis, definit. 230. rationalē hunc cultū opponit idololatriæ & *δαιμονοθρησκείᾳ*, patrùm, vt mihi videtur, appositè.

2 *Ne vos configurate, μὴ συσχηματίζεσθε.* Configurandi verbo vtitur in hac significatione Columella. Seruandā autem in hoc dicendi genere Heb. coniugationem Niphal reciprocam, vel Hithpahel, sæpe iam admonuimus. Vulgata, *Nolite conformari*, *μὴ συμμορφοῦσθε*. Erasmus, *Ne accommodetis vos ad figuram*, quæsita periphrasi non necessaria. Porro sicut philosophi in tradendis ethicis, vbi de fine disseruerunt, ad virtutis definitionem accedunt, sic quoque Apostolus progreditur. Sed vt longè alium finem quàm philosophicū descripsit, ita etiam veram virtutem longè

aliter definit, reuocans nos ad ipsius τῦ θεοῦ λόγου normam, Dei videlicet legẽ, non illam Ceremonialem, sed quam Decalogum vocant, quam rursum definit esse explicationem diuinæ voluntatis quòd ad res attinet verè bonas, ipsúque Deo acceptas, & quibus quoque adiicere & detrahere sit nefas, quũ sit numeris omnibus absolutissima. Deinde etiam docet Virtutis habitum nõ à natura omnibus hominibus communi, qualis nunc est, sed à gratia illam renouante, proficiscí: quæ siquis cum Aristotelicis comparet, animaduertet, quod & quantum sit inter merè humanas & Christianas virtutes discrimen. ¶ *Seculo isti*, τῷ αἰῶνι τούτῳ. Sic vocat homines non renatos, nulla prorsus addita exceptione. ¶ *Mentis*, τῦ νοός. Nullus igitur locus τῷ ἡγεμονικῷ illi philosophico, nec libero arbitrio Sophistico, quũ ipsam in primis rationem oporteat renouari. Vide Ephes. cap. 1. 18. & cap. 2. 3. & Colossi. 1. 21.

¶ *Bona illa*, τὸ ἀγαθὸν. Hoc accipio pro voluntatis Dei epithetis. Nã id demũ verè bonum est, acceptum Deo, & omnibus suis numeris constans, quod cum Dei voluntate consentit. simúlque tacita est allusio ad eas conditiones quæ sub Lege requirebantur in victimis immolandis: de quibus præcipitur Leuit. 22. 22. Articulum autem accipere possumus vel tanquam energiæ causa positum. vt voluntatis diuinæ præstantiam declaret, vel διακριτικῶς, vt Lex ceremonialis à Morali discernatur: vel denique vt per appositionem (quã vocant) referat quod præcessit: idque rursus dupliciter, nẽpe vel illud duntaxat proximum, *Vt probetis quæ sit voluntas Dei, quod bonum acceptúmque & perfectum*: quomodo interpretatus est Eras. vel totũ illud quod superiore quoque versu dictum est: sicut exposuit Augustinus libro De ciuitate Dei 10. & epist. 76. itemque Ambrosius. Sed & ante τὸ ἀγαθὸν suppleri potest particula καὶ in epexegesi, vt sit hæc sententia, *Ad hoc vt probetis quæ sit Dei voluntas & quid bonum & acceptũ & perfectum*: quę interpretatio Domino Bucero (beatæ memoriæ viro) placuit præ cæteris.

3 *Enimuero*, γὰρ vel Igitur, sicut etiam accipi videtur suprà, 6. 19. & infrà, 15. 2.

Absoluta autem præfatione descendit Apostolus ad ἐντολὰς præcepta, & primo loco monet vt quisque sit munere suo contẽtus: deinde vt quã Spartam quisque à Deo nactus est, eam exornet: quæ duo non rectè obseruata, omnem ἀναξίαν gignunt in Ecclesia. ¶ *Edico*, λέγω. Id est præcipio. Sic enim accipitur interdũ verbum דבר [*amar*] apud Hebræos, & quod subiicit διὰ τῆς χάριτος τῆς δοθείσης μοι. i. tanquam Dei Apostolus, & Spiritũ Dei habens, additum esse apparet tum vt maioris põderis esset hoc præceptũ, tum verò vt omnem dicti inuidiam à se auerteret. ¶ *Cuiusi*, τινὶ. Hanc particulam sæpe iam annotauimus interdum esse indefinitam potius quàm vniuersalem. Vulg. *Omnibus*, quæ interpretatio nõ satis exprimit hãc doctrinam ad quoslibet & quidem sigillatim sine exceptione pertinere. ¶ *Ne sapiat supra quàm oporteat sapere*, μὴ ὑπερφρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν. Id est, Ne sibi immodicè placeat, vt superbi & ambitiosi solẽt qui sibi vidẽtur plus sapere quàm reuera sapiãt. Sic enim accipitur interdũ verbum φρονεῖν. Vulg. *Non plus sapere quàm oporteat sapere*: quasi hos arceat Apostolus à curiosa perscrutatione rerũ subtilium magis quàm vtilium. Nonnulli demum τὸ φρονεῖν accipiunt pro Curare: quasi damnet Apostolus πολυπραγμοσύνην: quas interpretationes sic probo vt primam anteponam.

¶ *Ad sobrietatem*, εἰς τὸ σωφρονεῖν. Quid ergo? An est aliqua moderata arrogantia? Minimè verò: sed tamẽ quemuis oportet sibi aliquatenus sapere, id est eorũ donorum esse conscium quæ à Domino accepit, vt bona cõscientia possit vocatione sua defungi. Verùm duo sunt limites quibus definitur ea sobrietas ac moderatio quam requirit Apostolus. Vnus est, ne nobis arrogemus quod nõ habemus: alter, ne de eo quod accepimus gloriemur, sed vt acceptis donis vtamur cum tremore in Domini gloriã. Alij, *Ad sobrietatem* ita interpretantur, quasi poscat Apostolus vt iis studiis intenti simus quibus ad modestiam eruditamur. quorum etiam opinionem non improbo. Nam vtramuis interpretationẽ sequaris, sobrietas declarabit σωφροσύνην. Origenes mauult de temperantia hoc accipere, quod etiam sequi-

tur Augustinus epistola 47. Hieronymus verò in pugna aduersus Iouinianum plus æquo incalescens, & in eo ipso peccans quod hoc loco reprehenditur ab Apostolo, quasi à nemine discere, omnes verò erudire posset, hunc locum ad virginitatis studiũ detorquet. Latinos etiam codices emendãs in quibus scribitur Ad sobrietatem : quum ipse potius (magnus vir alioqui, & cui plurimum debet Ecclesia) magnam reprehẽsionem mereatur quòd hunc locum & alios plurimos in eo libro alienissimis interpretationibus deprauarit. ¶ *Prout cuique*, ἐκάστῳ ὡς. Manifesta est traiectio particulæ ὡς, vt 1.Corinth.3.5. cuiusmodi plurimas annotauimus suprà, cap.11.31. Nam manifestus est error in eo quòd in nonnullis veteris editionis codicibus legitur, Et vnicuique, repugnantibus summo consensu omnibus exemplaribus Græcis : vt planè intempestiuè scripserit Erasmus, Paulum hoc in loco spectasse sensum magis quã sermonis integritatẽ : sitque planè ineptus Origenes, subindicans aliquid esse subaudiendum. Vide 1.Cor.12.11. ¶ *Fidei*, πίστως. Fidem appellat σωτηριδότικὴν cognitionem Dei in Christo, cum donis quæ ex eo manãt in credentes per Spiritum sanctum. Idem ergo valet hoc dictum atque id quod alibi scripsit Pro mensura donationis Christi, Ephes.4.7. & manifestatio Spiritus. 1.Cor.12.7. Sed pro πίστως in vno codice scriptum inuenimus χάριτος, *gratiæ*.

6 *Habemus autem*, ἔχοντες δέ. Malè in quibusdam Latinis codicibus expungitur particula Autem, quæ prorsus est retinendã : nec id tamen (meo iudicio) quasi hac coniunctione ista connectantur cum præcedenti verbo ἐσμὲν, vt existimauit Erasmus : ex cuius etiam sententia Frobenius post μίλη, id est, membra distinctionem simplicem adscripsit. Nam contrà in nostris vetustis codicibus plenum punctum scribitur, vt nouam periodum inchoet participium ἔχοντες, & vtraque ratio huius distinctionis quam adfert Erasmus, facilè refelli potest. Illud enim planè nihil est quod tradit, Apostolum videlicet, quum dixisset, Singuli sumus alius alius membra : ne confusionem imaginaremur, adiecisse, Sumus quidem eiusdem corporis membra, sed habentes dona, &c. Huius enim confusionis suspicionem omnẽ sustulerat Apostolus, quum membra omnia diceret eandem functionem non habere. Deinde altera ratio quæ subiicitur, nihilo est probabilior, nempe absque ista distinctione fore imperfectam orationem. Supplendũ enim est necessariò verbum ex communi loquendi vsu, ita vt nos fecimus, cum quo cohærent ista quæ sequuntur χ᾽ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστως, ἢ τῆ διακονία, ἢ τῆ διδασκαλία, &c. quæ omnia alioquin hiare necesse est, etiamsi istam Erasmi distinctionem sequaris. Nam hîc rursus corrupta sunt exemplaria, quæ post προφητείαν, διακονίαν, διδάσκαλον, παρακλῆσιν, &c. non habent adscriptam distinctionem, quasi perpetuo tenore legendum sit, εἴτε προφητείαν χ᾽ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστως, &c. repugnantibus omnibus vetustis codicib. Græcis, & ipsa quoque sententia, vt in Græcis scholiis explicatur. Itaque (vt paucis absoluam) particula Autem non fuit rectè expuncta, quia hæc periodus à sententia superiore pendet. Erasmus verò, neque particulam Δ rectè conuertit *Sed tamen*, neque totum hunc locum videtur percepisse. ¶ [*Prophetemus*] *pro proportione fidei*, χ᾽ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστως. Distinctio illa post προφητείαν addita in omnibus Græcis codicibus, & sententia quoque ipsa satis (ni fallor) vel hoc verbum vel aliud eiusmodi supplendum esse confirmant, veluti μιμώμεθα, *imitemur*. vel στοιχείτω, *incedat*, quæ Græcus scholiastes subaudit. Neque est cur hæc ellipsis displiceat, quum mulctæ eiusmodi, aut etiam multo duriores soleant in communẽ loquendi vsum incidere. Potest autẽ τῆς ἀναλογίας vocabulũ dupliciter exponi, nempe vel pro conuenientia siue congruentia quadam, vel pro eo quod antea μίτρον vocarat. Harum igitur interpretationum si priorem sequaris, significabit Apostolus verum canonẽ prophetiæ, id est interpretationis scripturarum veræ à falsa discernendæ, nempe si ad Christianæ fidei axiomata αὐτόπιστα exigantur, Symbolo comprehensa quod Apostolicum vocant, & quod iam inde ab initio Euangelicæ prædicationis veluti Euãgelij epitome scriptũ fuit, ideóque norma & regula fidei meritò

à Tertulliano vocatur. Sin verò alteram huius vocis notationem amplectamur, dicamus Paulum, postquam admonuit in genere vt quisque sese Deo cõsecret, &, vt quisque sese intra suæ sortis metas contineat, nunc istud per partes explicare. Primùm igitur Ecclesiasticarum functionum meminit, quas diuidit in duas species, siue duo genera, nempe in Prophetiam & Diaconiam: Prophetiæ nomine comprehendens quæ ad docendi munus pertinent, Diaconiæ verò alia Ecclesiastica munera, quibus se abdicarunt Apostoli, Act. 6. 2. 3. & 4. Iam verò quia in docendi munere non vna est functio, sed varij sunt gradus, neque in vna & eadem functione par est Spiritus mensura, ideo Apostolus Prophetas monuit vt prophetent pro fidei proportione, id est, vt quisque reuelationis suæ modum teneat, ne vnus sibi omnia scire videatur. quod si seruatum fuisset in Ecclesia, nunquã in ea pericula insidisset: vnde quum vix nunc cœperit emergere, & certè metuendum est ne eõdem relabatur, ni fiat quod monuit Apostolus 1. Corinth. 14. 30. 32. & 33. Alioquin Prophetiæ nomen angustiore significatione sæpe accipitur, vt Ephes. 4. 11. & 1. Corinth. 12. 28. & Diaconia cõtrà multo ampliore, ita vt omnia munera ecclesiastica comprehendat, ipsámque adeo Apostolicam functionem: quia nimirum publicè ac priuatim nos oportet Deo ministrare, vt suprà, capite 11. versu. 13. Act. 6. 4. & 12. 25. Similem in hæc duo genera ecclesiasticarum functionũ distributionem adhibet noster Apostolus Philipp. 1. 1. & 1. Timoth. 3. nominans Episcopos quos hîc vocat prophetas, quibus nimirum sermonis ministerium commissum est: cæteros autẽ nomine Diaconorum intelligens. Sic etiam loquitur Petrus. 1. Petri 4. 11.

7 *In ministrando, ἐν τῇ διακονίᾳ.* Erasmus, *In administratione.* quam interpretationem etsi non repudio, tamen illi postpono. Nam priore loco διακονία munus ipsum declarat, posteriore verò ipsam muneris functionem: quam distinctionem mihi videtur melius expressisse Vetus interpres gerundi modo.

¶ *Tum is qui docet, εἴτε ὁ διδάσκων.* Vel (vt Vulgata & Erasmus) *Siue qui docet.* Cæterùm quòd Paulus genus dicẽdi mutat, video torsisse nonnullos: qui tamen nõ videntur eius rei causam cognouisse. Solent enim à plerisque interpretibus hæc ita explicari quasi quinque Ecclesiasticas functiones diuersas commemoret Apostolus: quod non puto, nec dubito mihi assensuros quicunque attentius hunc locum considerabant. Puto igitur Paulum in primis (vt antè dixi) Ecclesiasticas functiones perpetuas (alias enim temporarias meritò omittit) ad duo genera reuocare, Apostolorum exemplo, Act. 6. 2. 3. 4. vt paulo antè diximus: deinde singula illa duo genera in suas species diuidere, nempe Prophetas in Doctores & pastores: Diaconos verò in eos qui eleemosynas distribuũt, in Gubernatores, & eos qui curandis ipsis pauperibus Ecclesiæ seruiebant: quales erant fere viduæ, de quibus seorsim agitur 1. Timot. 5. 9. Vtque hæc distinctio melius intelligeretur, mutauit (opinor) Apostolus dicendi genus.

¶ *In docendo ἐν τῇ διδασκαλίᾳ.* Vulg. & Erasmus, *In doctrina*, quam interpretationem vt ambiguam repudio. Doctrina enim ferè Latinis declarat idipsum quod docetur, quũ διδασκαλία hoc loco significet ipsam dicendi functionem. Vocat autem Apostolus Doctorem, eũ qui Scripturæ duntaxat simplici interpretationi vacat in Ecclesia, vt pura ac sincera doctrina retineatur: sicut doctissimus interpres in Christianæ religionis Institutione verissimè docuit: & repetendũ est ἐπὶ τῷ κοινῷ verbũ Versetur, tum in hoc membro, tum in aliis sequentibus.

8 *Tum qui exhortatur, εἴτε ὁ παρακαλῶν.* Vetus interpres non legit εἴτε quam tamen coniunctionem vbique inuenimus, & addere necesse est, vt sibi constet distributio. Exhortatorem autem vocat eum qui alibi dicitur pastor, vt 1. Cor. 12. 28. & Ephes. 4. 11. & propheta quoque interdum, vt 1. Cor. 14. 31. is videlicet qui doctrinam cum admonitionibus & exhortationibus, atque adeo cum Sacramentorum administratione coniungit. ¶ *Qui distribuit, ὁ μεταδιδούς.* Vetus interpres, *Qui tribuit.* Erasm. *Qui impertit.* Vterque nimiũ lata interpretatio-

pretatione, quum hic significentur qui proprie diaconi dicuntur, ij nimirum qui eleemosynas distribuebant. Iubetur autem is versari in suo munere cum simplicitate, id est bona fide & sine personarum respectu. Opponitur enim ἁπλότητι τῇ χαρίτι, & in his tribus posterioribus ἐν pro σὺν cõmodissimè accipitur. ¶ *Qui praest, ὁ προϊστάμενος.* Hæc est altera species presbyterorum, eorum videlicet qui politiam Ecclesiasticam administrabant: ab iis diuersi qui in sermone & doctrina laborant, licet eâdem voce appellati, vt apparet ex 1. Timoth. 5. 17. quorum munus vocatur κυβέρνησις, 1. Corinth. 12. 28.

¶ *Qui miseretur, ὁ ἐλεῶν.* Videtur quidem hoc latius patere: sed quum Paulus agat de functionibus Ecclesiasticis, non potest satis commodè hoc accipi de misericordia cui præstandæ tenentur quicunque Christo nomen dederunt. Deinde quum istum distinguat ab eo qui distribuit, iis assentior qui Paulum existimant proprio quodam dicendi genere, per eos qui miserentur, eos intelligere qui curandis ipsis pauperibus erant designati, vt ferè erant viduæ, quarum fit mentio Act. 6. 1, & 1. Timot. 5. 9. Et meritò sane in istis requiritur hilaritas, non modò vt fungantur suo munere alacriter, sed etiam ne mœrorem addãt mœrori, si tetricos & morosos in solandis miseris sese præbuerint.

9 *Charitas, ἡ ἀγάπη.* Iam ad fructum Ecclesiasticarum functionum rectè administratarum accedit Paulus, nempe ad eas virtutes quas verè Christiani inter se exercent, quas ex vno fonte, nempe charitate, deducit: & ea quidem suis notis insignita, nempe sinceritate, vitij odio, boni amore propenso, iuuandi proximi auiditate, & cuius finis sit Dei gloria. Deinde alias Christianas virtutes præcipuas, ex charitatis limpidissimo fonte deductas enumerat.

¶ *Estote abhorrentes à malo, ἀποστυγοῦντες τὸ πονηρόν.* Vulgata, *Odientes* barbarè. Erasmus, *Odio prosequentes*, non satis expresse. Plus enim est ἀποστυγεῖν quàm μισεῖν. Deinde verbum *Estote*, quod necessariò subintelligitur, expressi ex Clemente, ῥητορικῶν λόγων χ, quo loco nonnulla præterea inserit, sed contra omnium codicum fidem, nec facis aptè.

¶ *Agglutinati, κολλώμενοι.* Vulg. & Erasm. *Adhærentes*, non satis expresse.

10 *Fraterna charitate, τῇ φιλαδελφίᾳ.* Clemens lib. Pædagogi 3, cap. vltimo videtur hoc connectere cum superiore membro. ¶ *Alij ad alios amandos propensi, εἰς ἀλλήλους φιλόστοργοι.* Vulgata, *Inuicem diligentes*, nimium (vt ita dicam) diluetè. Nam φιλοστοργία non tantùm amorem, sed etiam ipsam ad amandum propensionem declarat. Erasmus, *Ad mutuò vos diligendos propensi.* Ego *Amandos* dicere malui, quia sicut (auctore Chrysostomo) plus est στέργειν quàm φιλεῖν, sic Latinis plus est Amare quàm Diligere. Sic enim Cicero, *Sed tamen vt scires eum à me non diligi solùm, sed etiam amari.*

¶ *Præuntes, προηγούμενοι.* Vulg. & Erasm. *Præuenientes, προφθάνοντες.*

11 *Domino seruientes, τῷ Κυρίῳ δουλεύοντες.* Rectè hoc subiunxit Apostolus, quo Christianæ charitatis præcepta à philosophorum monitis distinguuntur: & ita in probatissimis quibusque codicibus vetustis & Græcis scholiis legitur. Sic quoque vertit & Syrus & vetus Latinus interpres, & ita legunt Chrysostomus & Theophylactus, & Basilius in Ethicis, definitione 68, & Clemens. Erasmus tamen interpretatus est, *Tempori seruientes*, id est, καιρῷ δουλεύοντες. quæ lectio annotatur etiam ab Origenis interprete, & Glossa ordinaria quam vocant. Explicatur autem tribus modis. Sunt enim qui existiment hoc dicto moneri pios vt si quid incommodi acciderit, boni consulant, vt hoc cohæreat cum eo quod sequitur. Alij verò putant præscribi fidelibus vt pro temporis ratione sese accommodent fratribus, sicut dicit Apostolus se factum esse omnibus omnia. Alij demum καιρὸν accipiunt pro occasione: quòd velit Paulus nos studiosè omnem iuuandi occasionem captare. quæ interpretatio mihi maximè probatur præ cæteris. Sed vtcunque accipias, non expresseris significationem verbi δουλεύειν, quod plus est quàm sese accommodare tempori, aut occasionem captare: neque puto vllum esse locum Scripturæ in quo simile dictum occurrat. Itaque omnino legendum puto τῷ Κυρίῳ, & ab iis corruptum esse locum, qui compendium illud scribendi

χῶ putarunt χαιρῶ declarare: idque eo verisimilius est quòd etiamnum hodie apud Basilium eo loco quem antè citaui, eo compendio literarum scriptum inueni. Ita etiam nominatim legendum tuetur Hieronymus epistola tomi secũdi vltima, ad Marcellam: quam epistolã vide quæso, vt qualis fuerit olim iam tũ Ecclesia illa Romana cognoscas.

12 *Perdurantes*, προσκαρτεροῦντες. Vulgat. & Eras. *Instantes*, non satis rectè.

13 *Vsibus*, ταῖς χρείαις. Ambrosius vt ex Latinis non pauci locum hunc citantes, legerunt, ταῖς μνείαις, *Memoriis*, quod recentiores valde impudenter ad preces pro mortuis detorserunt. Origenes vtrãque lectionem obseruat. Ego in multis Græcis codicib. istud inueni, neque dubitare possum quin hæc sit vera lectio. Vulg. & Erasm. *Necessitates* conuertunt, quod mihi non placet. nequis existimet prius non succurrendum proximo quàm ad necessitatem sit redactus. scripsisset enim Apostolus ταῖς ἀναγκαίαις. Quanquam hoc concedo τῶν χρειῶν nomine delicias & superuacanea officia non significari.

¶ *Communicantes*, κοινωνοῦντες. Ita significeatur quæ hîc sit vera charitas, nempe quum aliorum incommodis non minus quàm nostris afficimur, & ita affecti proximum pro viribus iuuamus. ¶ *Sectantes*, διώκοντες. Hoc verbum de re significat studium eius obtinendæ, & ferè semper in laude ponitur: de persona verò, designat nocendi cupiditatem, etiam in iuris persecutione: cuius significationis exemplum suppeditat proximus versiculus.

14 *Benedicite*, εὐλογεῖτε. Id est, *bene precamini*, vt opponatur τῷ καταρᾶσθε. Eras. *Bene loquamini*. Ego verò vocabulum theologis vsitatum retinere malui: neque existimo de loquutione duntaxat hîc agi, ne hostibus detrahamus, sed de eo potius, vt hosti bene precemur. quod quum Eras. viderit, miror cur vel Benedicatis vel Beneprecamini potius non conuerterit quàm Beneloquamini. Vide Matthæi 5.44. ¶ *Et nè imprecamini*, καὶ μὴ καταρᾶσθε. Sic solent interdum Hebræi ταυτολογεῖν, sed ita tamen vt hæc minimè sit inepta aut inutilis ταυτολογία, de qua diximus Ioh. 1.20.

15 *Gaudete*, χαίρειν. Vrget sympathiam Christianam Paulus: sed in gaudio & dolore honesto. Est autem omnibus nota enallage infiniti pro imperandi modo, Atticis etiam ipsis familiaris.

16 *Itidem alĩ in alios affecti*, τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες. i. *inter vos concordes, atque adeo vnanimes*. quod Græci vno verbo dicunt ὁμοφρονεῖν. Vulg. *Idipsum inuicem sentientes*: duplici errore. Neque enim τὸ αὐτὸ declarat Idipsum, sed Idẽ: quod tamen nusquam animaduertit Vetus interpres in hac exprimenda sententia, nisi bis, nempe 2. Cor. 13.11. & Phil. 3.16. Et φρονεῖν non accipitur hoc loco pro sentire, i. sensu percipere, vel intelligere, vel scire, vel opinari, (quamuis ita explicent Græca scholia) sed pro affectum esse animo, quem φρένας Græci interdum vocant. Sed & Erasmus sibi in eo non constat. nam τὸ αὐτὸ φρονεῖν alibi vertit Idem sentire, infrà 15.5, & Philipp. 2.2, 26 satis rectè, opinor: & Concordes esse, Phil. 3.16, & 4.2: item Vnanimes esse, 2. Cor. 13.11. Quòd autem εἰς ἀλλήλους conuertit, *Alĩ in alios*, mihi nõ probatur. Neque enim Græcè dicitur φρονεῖν εἴς τινα, sed φρονεῖν τινι. Itaque non dubito quin εἰς ἀλλήλους positum sit pro ἐν ἀλλήλοις, vt explicat idem nostet Apostolus infrà, 15.5. ¶ *Humilibus*, τοῖς ταπεινοῖς. Quum paulo antè τὰ ὑψηλὰ dixerit, poscit antithesis vt ταπεινοῖς accipiamus etiã neutro genere. Nihil autem æquè scindit concordiam atque ambitio, quum quispiam humilia fastidit, sublimia ambitiosè sectatur. ¶ *Prudentes*, φρόνιμοι. Eras. *Arrogantes*, quo sensu idem dictum exposuimus suprà, 11.25. Sed hoc in loco, ne videatur inanis esse ταυτολογία, φρόνιμον παρ' ἑαυτῷ accipio pro prudentiæ opinione turgere, & suo iudicio sapere: ita vt fontem arrogantiæ aperiat Apostolus, idque sit planè quod prohibetur Prouerb. 3.7, *Ne sis* חכם (*chacham*) (i. sapiens) *in oculis tuis*. quod repetitur Esa. 5.21.

17 *Procurantes*, προνοούμενοι. Sic vertit Eras. 2. Cor. 8.21, qui tamen hîc conuertere maluit, *Prouidè curantes*. Vulg. *Prouidentes*, obscurè & ambiguè. Nam prouidere potius est speculationis quàm actionis, nisi quũ pro cauere accipitur. Hic verò Paulus monet vt in primis attenti & soliciti simus de vita bene & honestè instituenda, vt nemo quicquam habeat

quod

quod in nobis meritò possit culpare. Quod autem in Vulgata editione subiicitur, *Non tantùm coram Deo*, οὐ μόνον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, in multis codicibus non inuenio, & insertum fuisse opinor ex 2. Cor. 8. 21. vt in eo frustra se torserit Erasmus.

18 *Si fieri potest*, εἰ δυνατόν. Hæc putat Erasmus connecti posse rectius cum superiore sententia, contra omnium exẽplarium fidem, & fortassis non optima ratione. Neque enim cũ cõditione præcipitur vt vitam honestè instituamus coram omnibus hominibus, sed simpliciter omnino tenetur hoc facere quisquis Christum profitetur: pacem verò colere cum omnibus sine exceptione, nemo nec potest, nec etiam debet.

19 *Vlciscentes*, ἐκδικοῦντες. Vulg. *Defendentes*, idque malè. Neque enim honesta & legitima defensio prohibetur. ¶ *Locum ὀργῆ*. Dei videlicet, quam alioqui præuenire videatur, qui iniuriam vlciscitur.

20 *Carbones ignis*, ἄνθρακας πυρός. id est ignitos seu candẽtes, ex Hebræorum idiotismo. Sic etiam Solomõ ænigmaticè declarat iram Dei alicuius capiti imminentem, & eo quidẽ ardẽtiorem quo maior est alicuius peruersitas: veluti eius qui ne benignitate quidem prouocari potest ad eum diligendum qui pro accepta iniuria beneficium referat.

IN CAPVT XIII.

1 *Omnis anima*, πᾶσα ψυχή. Iam transit Apostolus ad πολιτικὰ præcepta, quomodo videlicet vnumquenque, se erga magistratum & in publicis actionibus gerere oporteat. Cęterũ Anima per Hebraicam synecdochen pro homine ponitur, vt alibi quoque annotauimus: hîc verò videtur hoc dicendi genus nõ carere emphasi, vt intelligamus, omnes mortales, nullo prorsus excepto, subiici suo magistratui oportere. Videãt igitur quo iure priuilegia immunitatis hodie insistent qui se Ecclesiasticos vocant. Hi verò si verbo Dei credere nolunt, nisi addita Patrum interpretatione, saltem audiãt quid in hũc locũ scripserit Chrysost. Sic enim habet ad verbum, Ὅτι πᾶσι ταῦτα διατάττεται, καὶ ἱερεῦσι καὶ μοναχοῖς καὶ τοῖς ἔξωθεν μόνοις, ἐν προοιμίοις αὐτὸ δῆλον ἐποίησε Παῦλος, ἅπαντα λέγων, πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, πᾶσα ἁπλῶς, κἂν ἰερεὺς ᾖ, κἂν μοναχὸς ᾖ, κἂν προφήτης, κἂν ὁστισοῦν. οὐδὲ γὰρ αἱ ἀποστολικαὶ τιμαὶ τὴν τῶν ἀρχόντων ὑποταγὴν λύουσιν. *Omnibus hæc præcipi, sacerdotibus quoque ac monachis, nõ autem iis solis qui huius vitæ negotiis occupantur, statim in ipso prœmio declarat Apostolus, quum sic dicit, Omnis anima potestatibus supereminentibus subiecta esto: etiamsi Apostolus, etiamsi Euangelista, etiamsi Propheta, vel alius quilibet fuerit. Subiectio enim ista pietatem non euertit.* Hæc ille: qui, Deus bone, si hodie viueret, quàm acerbè in illum inueheretur qui nõ modò regibus nõ subiicitur, sed ipsa etiam regna & imperia transfert, & tamen Christi vicarius vult videri. Cæterùm qui Origenis ingenium nosse volet, legat quàm fœdè hunc locum deprauarit. ¶ *Supereminentibus*, ὑπερεχούσαις. Hoc positum est αἰτιολογικῶς. Causa enim adfertur cur subiici nos oporteat magistratibus: quia nimirum in superiore gradu sunt collocati. Vulgata, *Sublimioribus*. nõ obscura modò sed periculosa interpretatione, vt quę sic possit accipi quasi summis duntaxat magistratibus, nõ inferioribus, sit parendum. ¶ *Sunt à Deo ordinata*, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν. Hæc verba, *A Deo*, postposui verbo substantiuo, vt falsæ distinctioni ansam præciderem, quæ nonnullos fefellit. Quidam enim legunt, *Quæ verò sunt à Deo ordinata sunt*, quasi Græcè scriptum sit ὑπὸ non ὑπό. Præterea quia Vetus interpres ἐξουσίαι non legit, (quod tamen vocabulum in omnibus Græcis vetustis codicibus (excepto vnico Claromontano) inuenimus, nisi addatur, nemo nõ videt ὑπὸ τῶν κοσμικῶν subaudiendum) nonnulli Latini pro *ordinata* legerunt *ordinata*, quasi Græcè scriptum sit, τὰ δὲ ὄντα, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμένα ἐστίν. Cæterùm quia ordinare interdum idem declarat atque instituere, & ex mandato faciendum aliquid decernere, censuerunt nonnulli Paulum his verbis ostendere, Deum esse magistratuum dignitatis auctorem. Id verò ego ita esse fateor: sed quum in superiore membro sit hoc disertè dictum ab Apostolo, causam non video cur hoc ipsum iterum inculcet, & quidem addita particula δὲ quæ non eadem, sed diuersa plerunque solet copulare. Existimo igitur Apostolum primùm quidẽ testari in genere ius ipsum

& potestatem magistratus à Deo esse: deinde verò, quia varij sunt magistratuum gradus, & dixerat oportere omnes non vni alicui potestati sed potestatibus subiici, huius etiam potestatis distributionem & ἐυταξίαν eidem Deo vendicare, vt infimis etiam ordinibus parendum esse sciamus. Sunt autem hæc duo connexa, id est, magistratus dignitas, & eius dignitatis distributio: vt vtrunque Apostolus meritò vocet διατάγὴν τοῦ Θεοῦ. i. Dei ordinationem, in proximo vers. Sed duorum hic oportet meminisse: nempe de legitimis potestatibus, quibus hominum genus auctore Deo hunc ordinem suggerente regitur: non de iis quæ sint à Tyrannide, ac etiam ab impietate profectæ: deinde de rebus ipsis non de quibusuis personis ista potestate fungentibus hoc Pauli dictum accipiendum: quanuis non absque Dei iudicio & ordinatione mali quoque Magistratus imperent, sed hoc nihil spectat ad Pauli scopum.

2 *Ipsi sibi*, ἑαυτοῖς. Sic rectè Vetus interpres, pro quo Erasmus non rectè *Sibiipsis* substituit: vt sensus ipse ostendit. Rectius quoque Vetus interpres κρῖμα vertit *Damnationem* quàm Erasm. *Iudicium*. ¶ *Auferent*, λήψονται. Sic Latini dicunt non impunè vel inultum ferre, & pretium ferre ob stultitiam. Vulgata, *Acquirunt*, neglecta temporis ratione. Erasm. *Accipient*, obscurè, vt diximus Matthæi cap. 25. ver. 14.

3 *Bonis operibus*, τῶν ἀγαθῶν ἔργων. Vulgata. *Boni operis*, nimium obscurè. Eras. *Bene agentibus*, rectè expressa sententia. Ego studui propius abesse à Græcis.

4 *Vltor ad iram*, ἔκδικος εἰς ὀργήν. Id est, per quem Deus iratus vlciscitur malos.

5 *Necesse est subiici*, ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι. Vulgata, *Necessitati*, vel (vt alij codices habent) *necessitate subditi estote*, id est ἀνάγκῃ ὑποτάσσεσθε, contra omnium nostrorum codicum fidem, si duos tantùm excipias, sed quibus ipsa etiam sententia repugnat. Neque enim præcipit Apostolus vt pareamus magistratibus, quòd vrgeat necessitas, quasi liceat alioquin iugum excutere: sed potius quia æquissimum est vt Dei ministro subiiciamur, neque res est media seu ἀδιάφορος, sed eiusmodi vt hominis etiam conscientiam obliget. minimè id quidem quasi magistratui aut cuiquam homini liceat leges condere conscientiis, quæ vnicum habent legislatorem: sed quia nemo potest bona conscientia ei resistere cuius potestati Deus ipsum subiecerit, adeo vt hanc ob causam non sit seditiosis & ἀπάκτοις negotium duntaxat cum magistratu, cui sese opponunt, sed etiam cum Deo ipso. Sciamus tamen hæc esse intelligenda, addita exceptione, VSQVE AD ARAS. Nam alioqui valet Apostolicum illud, Præstat obedire Deo quàm hominibus. Vbi tamen hoc quoque notandum est, aliud esse, magistratui impia præcipienti, vel iniqua etiam per subiectos exequi volenti, non obsequi, quàm vim suo magistratui intentare. Nam illud quidem nobis faciendum est, istud verò nefas est: nisi quis fortè priuatus extraordinarium mandatum à Deo acceperit. Cæterùm qui Origenē legerit in hunc locum, comperiet hinc quoq; Anabaptistas sui furoris principia hausisse, aut illū certè iisdē furiis olim fuisse agitatū quibus hodie Anabaptistę.

6 *Ministri*, λειτουργοί. Vide Act. 13. 2. & infrà, 15. 27. ¶ *Incumbentes*, προσκαρτεροῦντες. Vulgata, *Seruientes*, non satis expressē. Videtur enim Apostolus hoc verbum vsurpasse, vt ostenderet à magistratu pondus minimè leue sustineri, oppugnandi malos, & bonos tuendi: vt planè inuicta quadam ac diuina animi fortitudine instructum esse oporteat qui publico hoc munere ita defungi velit vt Deo fidem suam approbet. Itaque meritò illis & vectigalia solui, & honorem, tanquam reipublicæ causa infinitos labores perferentibus, tribui. Nos verò alibi προσκαρτερῆν vertimus Perdurantes, sed diuersa constructione.

7 *Cui tributum*, τὸν τὸν φόρον. Subaudi ὀφειλομένην, vel χρεωστουμένην, vt in Epigram. dicitur ὀφειλόμενας τὰς εἰκόνας, *quæ debentur imagines*. Ideo expressi verbū, nequis putet τὸν pro οὗ positum, quod nonnullis est peculiare. Cæterùm (meo iudicio) φόρος dicitur capitatio, id est tributum quod in capita ciuium, aut virium aut pro cēsus ratione imponitur: quod & εἰσφορὰν, i. collationē, vocari puto, id videlicet quod *taleam* vernaculo sermone Galli vocant: τέλος verò quicquid alio nomine persoluitur reipublicæ, vt de-

eámq; porterla, scriptura, & quæ pro inuectis aut exportatis mercib⁹ persolaũtur. ¶ *Cui timor, τὸν φόβον.* Timorẽ, Hebræorum more, vocat obedientiã eámque ex animo proficiscentem: Honoris autem nomine intelligit reuerentiam quam magistratui habere par est, eámq; sinceram & volũtariam: cuiusmodi fuit illa Q. Fabij Maximi, filium Consulem reuerentis, vt refert Liuius Decadis tertiæ libro quarto, quanquam multo altius assurgere nos iubeat Paulus.

8 *Debete, ὀφείλετε. Incertum est,* (inquit Erasm.) *an sit Debetis, indicandi modo, an Debete.* Atqui res ipsa nullũ huic amphiboliæ locum relinquit. Sed & ex duabus interpretationibus quas adfert, altera quã Ambrosio affingit, nihil tale cogitanti, est eiusmodi vt miret cuiquam in mentem venire potuisse: quasi videlicet superiora ad magistratus ethnicos referantur, ista verò ad Christianos. Id verè quum sit absurdissimum, vnde tandem colligitur Ambrosio placuisse? *Scribit enim,* inquit, *in hunc locum, Pacem vult nos habere, si fieri potest, cum omnibus, dilectionem verò cum fratribus.* Quasi verò Ambrosius, quum hæc scriberet, comparârit cum hoc dicto superiores huius capitis vers. ac nõ potius superioris capitis versiculum decimum octauum, quòd affines inter se sententias cõtineam. Itaque (quod etiam in præfatione monui, & cũ tanti viri pace dictum velim) sicut Erasmi diligentiam laudo, ita maiorem in eo attentionem interdum requiro. Sed ad rem. Scitè profectò Paulus, quum de nostro in magistratum officio aut pietate potius disseruisset, nunc omnium forensium litium ac controuersiarum fontem aperit, nempe quòd suum cuique nonnisi inuiti & magistratus imperio coacti reddamus: vnde fit vt postea nõbis fit inuidiosũ & exosum magistratus nomẽ. Videte ergo, inquit, ne cuiquam quicquam debeatis, nisi hoc vnũ vt vos mutuò diligatis. Nã hoc quidem debiti genus, eiusmodi est vt bonus vir semper inueniat quod proximo debeat, ac proinde sese hoc veluti ære alieno libẽs obstrictum esse fateatur. ¶ *Alterum, τὸν ἕτερον.* Vulg. *proximum.* Certum enim est hic τοῦ ἑτέρου significatione eum significari qui in Legis contextu & proximo versiculo vocatur ὁ πλησίον, qua voce quiuis alius homo significatur quicum aliquid est nobis negotij, ne inimicis quidem exceptis. Sic Hebræis רֵעֵהוּ [*Reheh*] & רֵעַ [*Rehah*] accipitur tũ pro socio, tum pro altero quopiã simpliciter, sicut apud Græcos perexiguũ est discrimen inter ἕτερος & ὁ πλησίον. ¶ *Legem implenit, νόμον πεπλήρωκεν,* i. non vnicum aliquod præceptum obiit, sed in genere præstitit quod Lex iubet. Itaque non agit hoc loco Apostolus de perfecta vel imperfecta obseruatione Legis, vt nugantur Sophistæ: sed charitatem vt legis summam cõmendat, sicut apparet ex ratione quæ subiicitur, & cõclusione quæ attexitur, nec est aliter intelligẽda.

9 *Summatim comprehenditur, ἀνακεφαλαιοῦται.* Id est, in summam ac compendium redigitur. Nam tota Lex nihil aliud quàm amorem Dei & proximi præcipit. Sed tamen quũ Apostolus hoc loco de mutuis hominum officiis differat, Legis vocabulum ad secundam tabulam restringendum puto. Vul. *Instauratur,* vt planè videatur legisse *ἀνακαινοῦται,* vel *ἀναπλοῦται.*

10 *Completio, πλήρωμα.* Heb. מְלֹא [*melo,*] pro quo Gallicè diceremus *le contenu,* vt Psal. 24. 1. nisi malimus simpliciter ipsam præstationem legis ita significari. Vulgata & Erasmus, *Consummatio.* Vide suprà versu 8.

11 *Idque, καὶ τοῦτο.* Vulg. *Et hoc,* admodum obscurè. Neque enim hoc cohæret cum participio ἀδότες, sed cum eo quod dixerat versu 8. *Nemini quicquam debete.* Cui dicto quum Apostolus subiecisset rationem quæ paulo longiore confirmatione indigebat, nunc tandem ad institutum redit. Adduntur autem hæ particulæ, orationis amplificandæ causa, vt initio officiorum Cic. *Quanquam te iam annum audientem Crasippum, idque Athenis, abundare oportet,* &c. Syrus interpres videtur legisse καὶ τοῦτο εἰδότες (sub. ὅτι) ὅτι καιρὸς καὶ ὥρα ἐστίν, Et hoc scitote, quòd tempus & hora est, &c. ¶ *Perspecta opportunitate, εἰδότες τὸν καιρόν.* Vulg. & Erasmus, *Scientes,* vel, *Quum sciamus tempus,* admodum obscurè. Nos Græcum hoc dicendi genus ad verbum sic exprimimus in vernaculo sermone, *Veu le temps,* vel *Veu la saison.* Quæ sit autem hæc opportunitas, statim subiicit per epexegesin

¶ *Propius nos est salus, ἐγγύτερον ἡμῶν ἡ σωτηρία.* Vulg. *Propior est nostra salus.* Potest enim ἡμῶν etiam connecti cum σωτηρία per traiectionem : cuius aliud exemplum annotauimus Ioh. 15, 10. vt Vet. interpr. Eras. hoc loco non optimo iure flagellarit. ¶ *Quàm quum credidimus, ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν.* Erasmus, *Quàm quum credebamus. Nam*, inquit, *sub Mose opinio fuit potius salutis quàm salus, umbra potius quàm res.* Atqui præterquam quòd qui sic loquitur, planè non intelligit quæ fuerit veteris fœderis ratio Apostolus Romanis scribit, non Iudæis: & quanuis in Romana Ecclesia nonnulli etiam essent qui ex circuncisione crediderant, tamen quum minimus fuerit hic numerus, sit autem hæc vniuersalis doctrina, non fit mihi verisimile hoc ita explicandum vt ad solos Iudæos pertineat. Paulum igitur existimo hoc ipsum dicere de quo monent etiam scriptores alioqui prophani : nempe quo propius metam cursor accedit, eò magis intendĕdas esse vires, si præmiũ in ipsa meta propositum assequi velit. Sic enim Apostolus docet quo propius à salutis luce absumus, tanto longius à tenebris abesse nos oportere.

12 *Processit, προέκοψεν.* Hieronym. in Matth. 26. *præterijt.* Cyprianus in tractatu de zelo, *transijt*, vt & Syrus interpres עבר [*habet.*] Itaque non dubium est quin mendosè legatur Latinè *præcessit*, quod Ambrosiũ & alios veteres interpretes fefellit. ¶ *Propinquat, ἤγγικεν.* Alibi iam dicimur in luce versari, sed ita vt nondum apparuerit quod sumus. Adhuc enim videmus vt in crepusculo. ¶ *Opera tenebrarum, ἔργα τοῦ σκότους.* i. Eam vitam quam agere solent qui lucis conspectum fugiunt. qua de re poeta verè & eleganter dixit, *Nox & amor vinúmque nihil moderabile suadent : Illa pudore caret, Liber amórque metu.* In quam sententiam disseritur quoque Ephes. 5. 12. & 1. Thessal. 5. 7. quanquam Tenebrarum nomen latius hic patet, totam videlicet superiorem vitam cõprehendẽs in Christi ignoratione trãsactam. ¶ *Habitu qui lucis conueniat, τὰ ὅπλα τοῦ φωτός.* Vulg. & Eras. *Arma lucis*, quæ interpretatio mihi videtur perobscura. Etsi enim in re non dissimili Apostolus armorum meminerit, 1. Thessal. 5. 8. tamen quod statim subiicitur, ostendit metaphoram ab habitu & cultu corporis sumptam esse, de quo nimirum soliciti sunt omnes modesti homines, non noctu quum à nomine conspiciuntur, sed interdiu, vt nihil indecorum appareat. Itaque εὐσχημόνως etiam licebit cum Vetere interprete exponere *Honestè*, vel etiam *Decenter*. Latè autem patet appellatio πεπόνθαμεν, adeo vt apud Homerum τὸ ἐπλίζοντο accipiatur pro εὐπρεπίζοντο, id est Instrui & ornari.

14 *Induimini Domino Iesu Christo, ἐνδύσασθε τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν.* Vulgata *Induite, ἐνδύσατε.* Perstitit Paulus in metaphora : sed & alioquin apud Hebræos verbum לבש (*labasch*) ita vsurpari solet in re quauis, cuius accessione vel ornamur, (vt quum dicitur aliquis indui decore, salute, magnificentia: iustitia) vel contrà dedecoramur, vt Indui confusione, maledictione, desolatione. Videtur tamen peculiaris esse energia istius formulæ, quòd in possessionem Christi mittamur, ita vt ille sit in nobis & nos in illo, vt Galat. cap. 3. vers. 27. sicut dicitur Spiritus Domini induisse Gedeonem, Iudic. cap. 6. vers. 34. Hoc autem loco fructus sanctificationis significat Apostolus à Christi Spiritu exoriendes, quibus vult nos esse ornatos, vt copiosius explicat Coloss. cap. 3. vers. 10. & 12. & deinceps. ¶ *Ad [explendas] cupiditates, εἰς ἐπιθυμίας.* Vul. *Carnis curam ne feceritis in desideriis*, barbarè prorsus & obscurè. Erasmus, *Carnis curam ne agatis ad cupiditates*, non multo melius.

IN CAP. XIIII.

1 *Eum qui fide est infirmus, τὸν ἀδυνατοῦντα τῇ πίστει.* Fides hoc loco declarat Christianam ipsam doctrinam in qua sit adhuc aliquis rudis, ac proinde discrimen ciborum & dierum nondum intelligat Christi beneficio fuisse sublatũ. Vide suprà, 4. 10. Cæterùm Apostolus nunc descendit ad *οἰκονομίαν*, id est ad tradendum rectum vsum legalium quorundam à Iudæis quibusdam adhuc rudibus obseruatorum : cuiusmodi erant ciborum delectus, & dierum discrimen. ¶ *Fido, πίστει.* Id est cognitione beneficij Christi. ¶ *Assumite, προσλαμβάνεσθε*

προσλαμβάνεσθε. Id est, adiungite vobis, & quidem vltro adsciscite, nedum vt medix & indifferentis rei causa defugiatis eius consortium. Plus enim est προσλαμβάνεσθαι quàm venientem excipere. Castellio vertit, *Opitulemini*: neque verbo ipso, neque sensu satis feliciter expresso. Differunt enim significatione & constructione τὸ προσλαμβάνεσθαι & ἀντιλαμβάνεσθαι, quo vtitur Act. 20. 35. Vide Luc. 1. 54. ¶ *Non [tamen] ad certamina disceptationũ, μὲν εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν.* Vel, ad ratiocinationum ambiguitates. i. vt variis & perplexis disputationibus discedat incertior quàm venerit, aut perturbata conscientia resiliat. Nã ex multiplicibus significationibus verbi διακρίνειν, hæ duæ mihi videntur ad hunc locum appositissimæ. Vulgata, *Non in disceptationibus cogitationum*, quasi εἰς pro ἐν accipiatur, & διάκρισις idem valeat atq; διάκρισις, quasi denique διαλογισμὸς hîc declaret cogitationẽ, quũ multo cõmodius p̃ dissertatione possit intelligi Eras. *Ad diiudicationes disputationum*: ac fateor quidem διακρίσεις id interdũ declarare, sed non tamẽ hoc loco, vt mihi videtur. Nam reuera assumi debet infirmus, vt diiudicentur disputationes, i. vt tandem agnita veritate firmior euadat: sed pedetentim hoc fieri iubet Apostolus, vt nulla sit cõtentio, neque disceptatio inanis, aut non suo loco adhibita. Castellio hunc locum ita conuertit: *Si quis autem imbecilla fide est, huic nulla cũ animi dubitatione opitulemini*: sententia profectò non modò non expressa, sed etiam valdè deprauata. Cæterùm quòd *Tamen* suppleuimus, ideo fecimus vt hiatus constructionis expleretur, quòd alioquin videatur integrum membrum deesse.

1 *Credit*, πιστεύει. Id est, *nouit* ex fide, siue persuasus est per Dominum Iesum, vt explicatur infrà, versu 14. Nam πιστεύειν aliud significat quàm νομίζειν, id est putare. quod non videtur Erasmus satis attentè considerasse quum interpretaretur, *Credit*, i. *putat*. Vulg. *Credit se manducare*, prorsus inepté. Nec etiam rectè legit μὲν γὰρ, *enim*, pro μὲν, *quidem*. Sunt autem hæc tria in primis obseruanda hoc in loco: Vnum, hîc agi non de rebus vel per se vel propter adiunctam cultus opinionem impiis, neque de δεισιδαιμονίαις & manifestis superstitionibus, sed de rebus mediis & indifferentibus. Alterum, non eos qui malitiosè & præfractè resistunt Euangelicæ libertati, seu qui sola ignorantia peccant, hîc infirmos vocari. Tertium, de hac demum ignorantia hîc agi quæ tamen possit verbum Dei præterire. Erat enim hic delectus ciborum & dierum, de quo hîc agitur, ex verbo Dei institutus, adeo vt iis qui Christianam libertatem ignorabant, non esset res indifferens, sed obseruatu necessaria ex Dei mandato. Denique quartum etiam illud obseruandum est, Apostolum non præcipere vt eiusmodi ignorantia foueatur, sed duntaxat vt toleretur, tantisper dum rudes isti possint erudiri. Hæc qui considerabit, facilè intelliget ista nihil iis fauere qui charitatis & luerifaciendi proximi prætextu, non dubitant sese impiissimis superstitionibus polluere. ¶ *Alius autem (fide) infirmus, ὁ δὲ ἀσθενῶν.* Sic potius lego quàm ὁ δὲ ἀσθενῶν. quia non præcessit ὁ μὲν, sed ὃς μὲν, quũ alioquin, vtrouis modo legas, eadem prorsus maneat sententia. Solent enim Græci in distributionibus, non tantùm præpositiuis, sed etiam postpositiuis articulis vti, vt Luc. 23. 33. & infrà versu 5. Cæterùm nolui simpliciter infirmum dicere, sed FIDEM adiunxi ex superiore versiculo, nequis ineptus (quales sunt nimium multi) quia fit olerum mentio, putet infirmos à Paulo vocari minus rectè valentes. Nam ita existimarunt qui Vulg. in editione pro *Olus mãducat* scripserunt *Olus manducet*, vt apparet ex Origene, qui totum hunc locum fœdissimè corrupit, dum explicat quod suprà dictum est capite 4. 19. Abrahamum non fuisse infirmatum fide. ¶ *Edit olera*, λάχανα ἐσθίει. In plerisque Vulgatæ Latinæ versionis codicibus legitur *Olus manducet*, manifesto errore. Nam præterquam quòd omnia Græca exemplaria scriptum habent ἐσθίει non ἐσθιέτω, sententia ipsa prorsus flagitat vt vtrunque membrum exprimatur non imperandi sed indicandi modo: vt iis non possim assentiri qui conuertunt φαγεῖν, vescatur. Certum enim est Apostolum proposita generali doctrina,

nunc illam ſuis ſpeciebus, ſeu caſibus (quos vocant) applicare. Ac prior quidem iſte ad ciborum diſcrimen: alter verò quem complectitur verſiculus quintus, ad diſcrimen dierum pertinet. Nihil ergo præcipitur in his verſiculis duobus, ſecundo videlicet & quinto, ſed ſpecies ponitur, deinde ſubiicitur doctrina. Dicitur autem edere olera, qui in capiendo cibo malit ſolis oleribus veſci, quàm carnes lege prohibitas attingere: vt olim Daniel, ſed alio ſpiritu, cum ſociis apud Babylonios, Daniel. 1. 11.

3 *Ne condemnato, μὴ κρινέτω.* Vulg. & Eraſm. *Ne iudicet*: nimium obſcurè, vt alibi ſæpe in hoc eodem verbo peccatum eſt, quum ex Hebræorum more ſimplex κρίνειν pro κατακρίνειν ſit poſitum, tum hoc in loco, tum in ſequentibus verſiculis aliquoties. Sed & in ſuperiore membro ἐξουθενείτω non ſatis expreſſè conuertit Vetus interpres *Spernat*, neque Eraſ. *Deſpiciat*: quum ſignificet aliquid amplius, nempe pro nihilo habere. Voluit enim Paulus hoc verbo repræſentare immodicum eorum faſtum, qui Chriſtianæ libertatis cognitione tumidi, cæteros vix dignos putabant quos vel pili facerent.

4 *Stabilietur autem, σταθήσεται δέ.* Vul. *Stabit autem. σταθήσεται δέ.* Eraſmus. *Imò fulcietur vt ſtet.* Ego verò (vt de periphraſi nihil dicam) puto hoc prorſus cohærere eum eo quod Apoſtolus dixerat πίπτει, *aut cadit*, hoc videlicet accommodans ad Chriſtianum quidem ſed adhuc rudem, qui, dum mauult carnibus prorſus abſtinere, & oleribus veſci, quàm cibũ, quem putat immundum, attingere, ſanè in eo oſtendit ſe nondum ſtare, i. nondum firmo gradu conſiſtere, atque adeo veluti ruinam minatur: ſed tamen (inquit Apoſtolus) non eſt quòd eum idcirco vt deſperata ſalute condemnes. Quem enim aſciuit Dominus, eum ſuo tempore ſtabiliet.

5 *Aeſtimat diem præ die, κρίνει ἡμέραν παρ' ἡμέραν.* Secunda eſt iſta ſpecies, eorum qui diſcrimina dierum ex Legis præſcripto obſeruabãt: vt planè ſint hallucinati veteres Græci (à quibus deceptus etiam eſt Ambroſius) quum hîc neſcio quid comminiſcerentur de iis qui vel alternis diebus, vel quotidie ieiunabant. Quanuis enim ἡμέραν παρ' ἡμέραν ſignificet Alternos dies, tamen non perpetua eſt iſta ſignificatio, vt quæ locum nullum habeat in conſtructione actiua (quam vocant) cuiuſmodi hęc eſt. Deinde nulla hic ieiunij mentio: & res ipſa oſtendit de Legis ceremoniis indifferentibus hîc differi, quarum cauſa non vult Apoſtolus Eccleſiam ſcindi, ſed infirmitati fratrum aliquid ad tempus concedi. Itaque aſſentior Eraſmo qui tradit, παρὰ hoc in loco relationem declarare, vt in prouerbio παροιμίαν παρὰ παροιμίαν. quamquam nolim conuertere *Diem iuxta diem*, ac multo etiam minus, *Diem ſupra diem*, cum Hieronymo, quanuis hîc accipiatur παρὰ Hebr. 3. 3. Spectandum enim eſt quid cuique loco conueniat. ac mihi quidem videtur παρὰ prorſus hîc reſpondere Latinæ propoſitioni Præ, vt in illo Terentij, *Quum te poſtpotaſſe omnes res præ parente intelligo.* Sed & in verbo κρίνειν interpretando, quod nonnullos torſit magnopere, doctiſſimum interpretem libens ſum ſequutus. Nam inter cætera τὸ κρίνειν ſignificat iudicium ferre de re quapiam, quod quidem ſine æſtimatione fieri non poteſt: quum iudicare nihil aliud ſit quàm quanti rem aliquam facias vel tecum inire, vel apud alios dicere: quæ expoſitio & ſimpliciſſima eſt & ſententiæ Apoſtoli accommodatiſſima. Nam quominus accipiat pro διακρίνειν, id eſt diſcernere ſeu diſtinguere, obſtat proximum membrũ, quod iſtam expoſitionem nullo modo admittit: & tamen vt ſibi conſtet antitheſis, ſimili ratione debet explicari. Quod autem quidam τὸ κρίνειν accipiũt pro Sãctificare, (i. Pro præſtantiore & ſanctiore habere) quãuis ſententiæ cõueniat, tamen mihi videtur coactum: niſi quis exemplum ſimile proferat. Poſtremò ſi κρίνειν conuertas Iudicare, obſcura fuerit expoſitio: quum nemo facilè intelligat quid ſit Iudicare diem præ die, ac multo minus, Iudicare quemuis dié, aut de quouis die. Libuit tamẽ more meo adſcribere varias interpretationes, vt cuique ſuum iudicium integrum ſeruetur. Sic igitur Vulgata, *Nam alius iudicat diem inter diem*: ſic Auguſtinus in quæſtionibus huius Epiſtolæ, (quem ſequitur Budæus) *Alius quidẽ iudicat*

dicat alternos dies: sic Hieronymus libro aduersus Iouinianum secundo, *Alius indicat diem plus quàm diem*: sic denique Erasmus, *Hic quidē indicat diem ad diem conferens.* ¶ [*Peræquè*] *æstimat quemuis diem,* κρίνει πᾶσαν ἡμέραν. Vulgata, *Indicat omnem diem.* quod nemo intelligat. Erasmus, *Idem indicat de quouis die*, sententia rectè expressa. Malui tamen hîc quoque doctissimi interpretis vestigiis hærere, quòd minus recedat à Græcis. Nequis autem quærat cur aduerbium Peræquè addiderimus, quum κρίνειν simpliciter duntaxat significet æstimare, sciendum est hoc aduerbium inclusum esse in πᾶσαν, syncategoremate non vniuersali hoc in loco, vt etiam supra versu 2, sed particulari indefinito. ¶ *Vnusquisque in animo suo plenè certus esto,* ἕκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ νοὶ πληροφορείσθω. Vel, In eo quod ipse sentit, siue sententiæ suæ, certus esto. si libeat τῷ νοῒ pro sententia seu consilio accipere. Sed malim quidem ego pro conscientia interpretari, vt videlicet vnusquisque apud se possit meritò dicere quod commemorat Apostolus infrà, versu 14, se nosse ac sibi esse persuasum per Dominum Iesum, nihil esse per se impurum. Itaque τὸ εἰδέναι καὶ πεπεῖσθαι ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ (nam hoc quoque addendum est) optima est expositio verbi πληροφορεῖσθαι, de quo abūdè etiam diximus Luc. 1. 1. Vulgata, *Vnusquisque in sensu suo abundet*, i. *vnusquisque mentem suam sequatur*: siue (vt Ambrosius explicat) *consilio suo remittatur.* Atqui præterquam quòd Abundare in suo sensu, propriè dicitur de homine præfracto & obstinato, neque πληροφορεῖσθαι significat abundare, neque hæc sententia Christiana esse potest. Dominus enim, Deut. 12. & etiam de rebus mediis & indifferentibus differens, disertè prohibet nequis faciat quod sibi visum fuerit: & innumerabilibus locis damnat bonas (quas vocant) intentiones. Sed & Apostolus noster paulo pòst apertè reiicit hoc cōmentum, quum dicit neminem sibiipsi viuere aut mori, & θελοθρησκείας damnat, Coloss. 2. 8, & 23, 1. Tim. 4. 1. & 3. Itaque hîc interpretationem prorsus repudio, vt & illam Erasmi quæ in idē recidit, *Vnicuique sua mens satisfaciat.* Neque rursus iis assentior qui hoc vnum putant præcipi ab Apostolo, vt nemo dubia aut hæsitante conscientia quicquam hîc aggrediatur. Neque enim satis est vt conscientiæ testimonium cum eo quod facimus consentiat, sed hoc in primis est curandum vt conscientia nostra ex verbo Dei certioretur. Quid si enim ea fallatur? vt certè falli necesse est nisi verbo Dei niratur, in quo nobis ille suam voluntatem plenissimè patefecit. Hoc est igitur quod hîc vrget Apostolus, nempe vt pro eo quòd tam prompti sumus in nobis vicissim condemnandis, vnusquisque potius de seipso sit solicitus: vt & firmis de sua libertate bene constet, & infirmi quoque quotidie proficiant.

6 *Qui curat*, ὁ φρονῶν. Vulgata, *Qui sapit*, quod Erasmus rectè mutauit. Nam φρονεῖν etiam declarat animum ad aliquid adiicere, & de re quapiā seriò cogitare. Vnde factum est vt Paulus eos dicat φρονεῖν ἡμέραν qui hunc vel illum diem peculiari quadam ratione obseruant: agens nimirum nō de quouis dierum discrimine, (qua in re proculdubio hallucinati sunt veteres plerique interpretes) sed de eo demum quod in Lege Mosis præcipitur, vt apparet ex eo quod scriptum est Coloss. 2. 16. ¶ *Domino curat*, Κυρίῳ φρονεῖ. Id est, Domini est iudicium recténe faciat quum diem curat, an secus. Itaque cur non potius laboratis de eo vt quisque se Deo approbet, quàm vt aliena curetis? Hæc enim est conclusio harum rationum quæ subiiciuntur intra, ver. 12. & 13. Et paulo antè quoque id attigerat Apostolus quum diceret, Suo Domino stat aut cadit. Id est, Siue stet, siue cadat, res Domini agitur, non tua. Neque verò ignoro aliter hunc locum & alios sequentes solere à recentioribus etiam explicari, quorum sententiæ nihil præiudico: tātùm dico hanc expositionem mihi videri cum iis quæ subiiciuntur optimè consentire, vt omnes rationes minimo negotio possint connecti. Sed quocūque modo accipiat, notanda hîc sunt tria, nequis vniuersalem hanc doctrinam esse putet: quum charitas præcipiat vt alij de aliorum salute soliciti simus, & quæ cōtra Dei voluntatem fiunt, vt iniustè facta reprehēdamus. Primum (vt antè dixi) de solis rebus suapte natura mediis & indifferentibus hîc agi, & quidem iis demum quæ sub Lege indifferentes non erant:

Deinde non facti ipsius iudicium, modò moderatio adhibeatur ex charitatis regula, sed id demum quo personæ ipsæ damnantur à Paulo reprehendi. Tertiò, non de præfractis & pertinacibus, (quos alibi canes & cõcisionem vocat, Philip. 3. 2. & quibus ne tantillum quidem cedere voluit, Galat. 2. 4. & 5.) sed de infirmis hîc disseri, quibus Dominus nondũ integram libertatem Christianam patefecerat. Itaque non est quòd quidam istiusmodi testimoniis abutantur vt θρησκείας suas stabiliant: nec fas est Academicis suam ἀκαταληψίαν hic argumentis tueri. ¶ *Et qui non curat*, &c. καὶ ὁ μὴ φρονῶν, &c. Totum hoc membrum deest in Vulgata editione, & Latinis aliquot interpretibus: sed in Græcis omnibus exemplaribus, & apud Syrum interpretem, & apud Photium quoque in Græcis scholiis reperitur: & sanè omnino addendum est, vt aliquid opponatur superiori membro de iis qui diem curant. quod nonnisi coacta interpretatione possis de firmis accipere: quanuis in contrariam sententiam Erasmus nonnihil videatur inclinare.

¶ *Qui edit*, ὁ ἐσθίων. Id est, qui nullum facit ciborum discrimen. Huic opponitur, *qui non edit*, id est qui cibos non attingit quos immũdos putat ex Lege. Neque enim simpliciter agit de edendo aut non edendo, vt rectè annotauit Augustinus, sed ex versu secundo explicandum est hoc dictum. quod quum Græci non viderent, & ex Latinis Ambrosius, putarunt hic Apostolum de ieiuniis disserere. Cæterùm quum Erasmus pro *Qui edit*, maluerit dicere *Qui vescitur*, ego contrà, propter amphiboliam, malui veterem interpretationem retinere. Sequitur enim, Domino vescitur, quod etiam sexto casu posset accipi ab imperitis.

7 *Sibiipsi vivit*, ἑαυτῷ ζῇ. Sibi viuere Latinis dicitur qui se vnum respicit, vt ex suo vnus arbitrio ac voluntate viuat. pro quo Hebræi dicunt חיטיב לנפשו [*hetib lenaphscho*] id est benefacere animæ suæ, vt Psalm. 49. 19. Hic ergo Paulus negat fideles sibi viuere, nempe quòd non suam, sed Domini voluntatem fateantur ex gratiarum actione se habere pro vitæ regula: denique ita viuere vt Domino sibi reddendam vitæ rationem cogitent, cuius iuri & potestati subsint. Agitur enim vtrinque de fidelibus, quorum tamẽ alij sint peritiores, alij rudiores. Quorsum igitur, inquit Paulus, hoc iudicium in conseruum tuũ vsurpas? Facit autẽ mortis quoque mentionem, non modò vt plenissimum hoc ius Domini esse ostendat, quod ne morte quidem terminetur, sed etiam in primis quia hæc iudicia quæ reprehendit, ad futuram vitam præcipuè pertinent: quasi videlicet homines isti eam habeant in sua potestate, vt cui dicant esse ademptam, ei adimatur à Deo.

9 *Et mortuus est, & resurrexit, & revixit*, καὶ ἀπέθανε, καὶ ἀνέστη, καὶ ἀνέζησεν. Hic plurimùm variant codices. Nam in vetustis codicibus legitur ἔζησεν, sed eodem sensu: quum ex Hebræorum more simplicia soleant pro compositis vsurpari. nisi malimus, ex Erasmi sententia, præteritum *Vixit* interpretari pro præsenti *Vivit*, ne videatur Paulus ματαλογεῖν. quanquam alia etiam ratione occurri potest battologiæ, si Resurrexit & revixit, perinde accipiamus acsi scriptum esset, Resurgens revixit, id est per resurrectionem nouum vitæ statum est consequutus. Syrus interpres legit quidem hæc tria, sed ita vt ἀνέζησεν secundo loco ponatur. Ambrosius verò legit καὶ ἔζησεν, καὶ ἀπέθανε. καὶ ἀνέστη, *& vixit, & mortuus est, & resurrexit*. Codex autem quo vsus est Erasmus, scriptum habebat, *Et mortuus est, & revixit*, καὶ ἀπέθανε, καὶ ἀνέζησεν. quam lectionem Chrysostomum sequutum esse apparet ex commentario, eo tantùm excepto quòd pro ἀνέζησεν legit ἔζησεν. Sic enim scribit in extremo, καὶ πικρὸς ὁ ἔζησεν. At ex contrario, Vulgatæ editionis exemplaria pleraque scriptum habent, Et mortuus est & resurrexit, καὶ ἀπέθανε καὶ ἀνέστη, ita vt ἔζησεν expungatur. Sed vtcunque legas, eadem manet sententia.

10 *Fratrem tuum*? τὸν ἀδελφόν σου. Claromõtanus codex addit, ὃν οὐ μὴ ἐσθίῃς, *in eo quòd non comedat*? Sed hoc potius spectare ad Iudæum vocatum & adhuc illa legalia obseruãtem, sicut quod subiecit ad eum refertur qui Christiana vtens libertate despiciat infirmum Iudæum, apparet ex collatione, vers. 3.

11 *Vivo ego*, ζῶ ἐγώ. Hebraicè חי אני [*chai ani*,] quæ formula est iurisiurandi, & quidem

& quidem Deo peculiaris, vt qui vnus vere sua vnius vi ac potestate existat. Perinde est acsi diceret Dominus, tam certo futurum aliquid ac certum est ipsum viuere, id est Deum esse. Itaque quanuis Esaiæ 45. 23 (quem locum hîc erat Paulus) non sit חי אני [*chai ani,*] sed בי נשבעתי [*bi nischbahti*] id est *Per meipsum iurauí*, tamen quod ad sententiam ipsam attinet, Apostolus nihil mutauit. ¶ *Quòd*, ὅτι. Vulg. barbarè, *Quoniam*. Sed & videri potest hæc particula prorsus redundare, idcirco etiam à Syro interprete expuncta. ¶ *Mihi [sese] flectet omne genu*, ἐμοὶ κάμψει πᾶν γόνυ. Omisit hîc nonnulla Apostolus, vt qui non constituerit syllabas numerare, sed ita tamen vt integra maneat sententia. Quod autem in Complutensi editione additur ἐπουρανίων, καὶ ὑποχθονίων, καὶ καταχθονίων, *cœlestium, terrestrium, & inferorum*, puto irrepsisse ex Phil. 2. 10.

¶ *Palam agnoscet Deum*, ἐξομολογήσεται τῷ Θεῷ. Id est me venerabitur & agnoscet pro Deo. vide Matt. 10 32. Cæterùm quod in Hebr. legitur תשבע כל לשון [*tischschabah chol laschon*] sub. לי [*li,*] id est, iurabit omnis lingua mihi, eôdem prorsus recidit. Est enim iusiurandum vera ac aperta eius Dei professio, quem vt testem & periurij vindicem appellamus, adeo quidé vt interdum σωνωμοσίαν iusiurandum declaret vniuersum Dei cultum, vt Esa. 19. 18.

13 *Sed hîc potius adhibete iudicium*, ἀλλὰ τοῦτο κρίνατε μᾶλλον. Vulgata, *Sed hoc iudicate magis*. Erasmus, *Verùm illud iudicate magis*, nimiũ certè obscurè, vt multo præstiterit vsurpare periphrasin. Est autem elegãs antanaclasis in verbo κρίνω, quod quum in priore membro significet τὸ κατακρίνειν, (id est damnare) in hoc posteriore loco declarat iudicio & consideratione vti in aliqua re constituenda. Obliquè enim (vt argutè & verè obseruauit doctissimus interpres) malignos istos censores perstringit, qui hoc conferunt totum suum acumen vt aliquid carpendum inueniant in fratrum vita, quum potius omne rationis iudicium huc conferre oportuerit, ne suo neglectu fratres suos vel præcipitent, vel in aliquod offendiculum impellant. Itaque vt istam antanaclasin vtcunque seruaremus, priore loco maluimus κρίνωμεν conuertere Iudicemus quã Damnemus. ¶ *Aut scandalum*, ἢ σκάνδαλον. Sic nonnulli distinguunt πρόσκομμα & σκάνδαλον, vt illud quidem de eo dicatur qui ita impingat vt tamen non concidat: scandalum verò ruinam complectatur. Ideo conuertit Erasmus, *Aut lapsum occasio*. Sed contrà fortassis σκάνδαλον minus est quàm πρόσκομμα. quanquam de hoc nolim litigare: hoc quidé certum est, vt hæc differentia hoc loco valeat, tamen non esse perpetuam.

14 *Persuasum habeo*, πέπεισμαι. Id est ἐπληροφορήθην, nimirum à Domino Iesu, cuius Spiritu erat edoctus. vel, per Dominum Iesum. quem videlicet didici suo aduentu maceriam diruisse, & omnes istas vmbras depulisse. Vulgata, *Confido*, id est πέποιθα. ¶ *Immundum*, κοινόν. Vulg. & Erasmus ad verbum *Communne*. de quo diximus Matth. 15. 11. Nos quidem nostræ interpretationis auctorem habemus Petrum Act. 10. 14. qui τὸ κοινὸν interpretatur ἀκάθαρτον.

¶ *Per se*, δι' ἑαυτοῦ. id est φύσει, *natura*, vt rectè Exponit Erasmus ex Chrysostomo & Theophylacto. Vulgat. *Per ipsum*, δι' αὐτοῦ, quæ lectio planè est deprauata, quanuis in nonnullis etiam codicibus vetustis & in Græcis scholiis inuenitur. nisi existimemus ἑαυτοῦ pro αὐτοῦ positum esse, quod non infrequenter apud idoneos auctores inueniri constat. Nam *Per ipsum* interpretari cum Theodorito, *Per Christi beneficium*: vel cum Seueriano, *Per Deum*, mihi nimis coactum videtur. ¶ *Sed*, εἰ μή. Vulgata & Erasm. *Nisi*, Vide 1. Corint. 7. 16.

16 *Vestrũ*, ὑμῶν. Vulg. *Nostrũ*. ἡμῶν, vt & Syrus interpres legit, cõtra Græcorũ codicum fidẽ, nulla tamẽ sensus iniuria. Significat enim Paulus beneficium illud Christianæ libertatis, cujus & ipse particeps erat. Id verò conqueritur maledicentiq̃ hominum exponi, quum nonnullorum abusu fit vt infirmi clamitent Euãgelio tescindi Dei voluntatẽ, ac proinde hanc doctrinam à Deo non esse. ¶ *Blasphemator*, βλασφημείσθω. Siue, malè audiat. Eras. *Hominũ maledicentia fit obnoxium*, quæ periphasis mihi nõ videtur satis expressa. Ideò vocem Theologis peculiarem retinui, ex qua intelligimus hanc maledicentiam in Deum ipsum ferri. Vide Matt. 9. 3.

18 *Per hæc*, ἐν τούτοις. Id est, Qui pacem ac iustitiam tranquillè colit per Spiritum sanctum. Vulgata, *In hoc*, id est ἐν τούτῳ, ita videlicet vt ad Spiritum sanctum referatur: quam lectionem inuenimus in vno vet. codice, Ambrosio, Origene, Augustino denique de moribus Manichæorum lib. 2. cap. 14.

19 *Et quæ ad ædificationem*, καὶ τὰ τῆς οἰκοδομῆς. Familiare est Paulo Ædificandi verbum, quo significantur omnia officia quę proximo debemus, vel vt Christo adiungatur, vel vt ei iam adiunctus, quotidie magis ac magis coalescat. Dicuntur enim fideles esse templum Dei, in quo videlicet per Spiritum sanctum resideat: & totus fidelium cœtus ingenti alicui ciuitati, id est nouæ Hierusalem, comparatur, ex ipsis fidelibus quasi lapidibus constructæ, vt perelegãter ac planè diuinitus scribitur Esa. c. 54. & Apoc. cap. 21. In Claromontano codice additur φυλάξωμεν, *Seruemus*, siue, vt Augustinus, *Custodiamus*.

20 *Cum offendiculo*, διὰ προσκόμματος. Vulg. & Eras. *Per offendiculum*. Ego verò existimo διὰ hoc in loco respondere ב Hebræorum, pro μὴ vel σὺν vsurpatæ. Nam διὰ pro ἐν interdum poni annotauimus suprà, 4. 11. ἐν verò pro σὺν totiesiam obseruauimus vt pigeat exemplum adscribere. Sic Latini per vim, per fraudem, per iniuriam & alia similia multa.

22 *Tu fidem habes*, σὺ πίστιν ἔχεις. Quid sit fides hoc in loco, & quid fidem habere, docuit ipse Apostolus suo exemplo suprà, versu 14: nempe perspectam habere libertatem Christianam in rebus mediis & indifferentibus: vt ipse quoque Chrysostomus interpretatur. Id verò notandum est diligenter aduersus eos qui suo torpori hunc Apostoli locum obtendunt, quasi fidei professio non requiratur. Cæterùm quum post ἔχεις ferè adscribi soleat nota interrogationis, ego veteres omnes nostros codices & Græca quoque scholia sequutus, sustuli. Videtur enim hæc potius per concessionem quàm per interrogationem dici. ¶ *Approbat*, δοκιμάζει. Id est quod amplectitur, vt rectum & tutum. Multi enim sunt qui dubia conscientia aliquid audeant, aliorum videlicet exemplo facti audaciores: de quibus agitur proximo versiculo. Aliis potius placet Examinandi verbum: quia multi sunt quos conscientia non redarguit, qui tamen grauissimè peccant. Id verò fit quòd aliis cogitationibus occupati in facta sua non inquirant. Censent ergo nonnulli Paulum hoc adiecisse vt stuporem conscientiæ à iudicio distingueret. Sed prior expositio est accommodatior.

23 *Qui verò ambigit*, ὁ δὲ διακρινόμενος. Vel hæsitat, aut secum disceptat. Vulgata, *Qui autem discernit*. Erasmus, *Qui autem diiudicat*. Vide Matthæum cap. 21. 21. ¶ *Peccatum est*, ἁμαρτία ἐστίν. Hic in plurimis vetustis codicibus & Græcis etiam scholiis attexuntur tres versiculi qui in impressis solent hanc epistolam claudere, nempe decimisexti capitis versic. 25. incipiens à τῷ δὲ δυναμένῳ 26. & 27. desinens in τῷ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, quod tamen non probo, quoniam hanc tractationem nondum terminauit Apostolus: vt si extremæ epistolæ videatur non conuenire, non tamen huic loco, sed sequentis capitis versic. 13. attexi potius oportuerit. Sed hęc fortasse varietas fraude Marcionis euenit, qui cæteris, quæ ad finem vsque epistolæ sequuntur, expunctis voluerit epistolã hîc finiri, vt Hieronymus testatur.

IN CAPVT XV.

1 *Indulgere*, ἀρέσκειν. Vulgata & Erasmus, *Placere*. Atqui apud Latinos Placere sibi dicitur qui effertur & gloriatur: de quo non agit hîc propriè Apostolus, sed de eo potius qui cæteris contemptis sui vnius rationem habet, idque vnum spectat vt animo suo morem gerat: quod vitium, etsi cum illo coniunctum est, tamen nonnihil est diuersum. Mox autem idem verbum ἀρέσαι in laude ponitur.

2 [*Itaque*] ὥστε. Hanc particulam pro illatiua bis iam annotauimus in hac epist. 6. 19. & 12. 1.

¶ *Nostrum*, ἡμῶν. Vulgata, *Vestrum*, ὑμῶν: quod non æquè probo, quia præcessit, ὀφείλομεν, *debemus*, & sequitur ἡμῶν, *nostram*, versu 4. Vtitur tamen Apostolus interdum huiusmodi transitionibus, vt suprà 13. 13. quum dixisset περιπατήσωμεν, *ambulemus*, subiecit εὐσχημόνως, *honestè*, Sic enim frequenter loqui solent Hebræi. ¶ *Placeat*, ἀρεσκέτω. Id est, gratum sese reddat. Gall. *complaise*. ¶ *In bonum*, εἰς τὸ

εἰς τὸ ἀγαθόν. Id est cum ipsius bono ac commodo, quod postea explicat. Sic enim hanc formulam vsurpat Apostolus, vt supra, 8.28. & 13.4. quam & nos libenter retinuimus. Non desunt tamen qui hoc loco εἰς ἀγαθὸν explicent pro ἐν ἀγαθῷ, id est in re bona & honesta, quòd non sit in re quauis indulgendum proximo. Sed hoc mihi non satis aptum videtur. Est enim id omnibus magis notum quàm vt dici necesse fuerit: & optimus est sui interpres Apostolus, qui subiicit πρὸς οἰκοδομὴν, illud nimirum explicans quod videri potuisset obscurius. Quid sit autem οἰκοδομὴ diximus supra 14.19.

3 *Non placuit sibiipsi*, οὐχ ἑαυτῷ ἤρεσεν. Id est, sibiipsius non habuit rationem, sed sui oblitus tuendæ Patris gloriæ se totum deuouit. ¶ *In me, ἐπ' ἐμέ.* Vt sermo sit absolutus, dicendum potius ἐπ' αὐτὸν, *in eum*, sed huiusmodi multa incidunt in quotidianum sermonem, quæ sententiam nihil immutant: quanuis (si quis propius inspiciat) parum videantur cohærere. Sed & alia ratione possumus huic loco mederi, nempe si post ἀλλὰ aliquid eiusmodi suppleas, Sed aliis, vel, Sed nobis, vel, Sed Deo: quod tamen mihi coactius videtur.

4 *Antescripta sunt*, προεγράφη. Id est à Mose & reliquis scriptoribus sactis descripta. Vulg. *Scripta*, non expressa præpositione πρὸ, quam etiam omittit codex Claromontanus. Eras. *Præscripta*. ¶ *Et consolationem*, καὶ τῆς παρακλήσεως. Vel, *Exhortationem*, vt legit Ambrosius. Vtrumque enim Græco vocabulo conuenit. Sed illud tamen videtur melius cohærere cum patientia. Vtraque verò Scripturis tribuitur, quoniam Deus hoc instrumento in nobis agit.

5 *Vt eadem animo affecti sitis*, τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Vulg. *Id ipsum sapere*. de quo diximus supra cap. 12. versu 16.

7 *Assumite*, προσλαμβάνεσθε. Vulgata *suscipite*, quod non videtur satis expressum, ob eam causam quam diximus supra 14.1. ¶ *Assumpsit nos in gloriam Dei*, προσελάβετο ἡμᾶς εἰς δόξαν Θεοῦ. Id est, Nos minimè dedignatus, vltro adsciuit quos gloriæ Dei faceret participes. Castellio verò conuertit, *Vt & Christus nobis opitulatus est ad gloriam Dei*, sententia depraua ta, quanuis hoc quoque verissimũ sit, quicquid beneficij in Christo percipimus, ad Dei Patris gloriam redundare, vt scriptum est Ephes. 1.5. Sed quod Chrysostomus & Theophylactus εἰς δόξαν Θεοῦ connectunt cum προσλαμβάνεσθε, mihi planè violentum videtur. Deinde pro eo quod Vetus interpres δόξαν conuertit *Honorem*, id est τιμὴν, Erasmus rectius interpretatus est *Gloriã*. Nam Gloria magnificentius quiddam declarat, vt ipse rectè annotauit. ¶ *Nos*, ἡμᾶς, Vulg. *Vos*, ὑμᾶς. vt & Syrus interpres. Sed certè Iudæos intelligit, quod apertius declarat sequenti versiculo, qui parentheseos speciem habet.

8 [*Illud*] *autem dico*, λέγω δέ. Quum autem nos dico à Christo in gloriam Dei assumptos, hoc est quod significare volo, Christum videlicet, &c. Vulg. *Dico enim*, λέγω γάρ. id est Hoc enim affirmo: quam sectionem in duobus vetustis exemplaribus inuenimus, & ego maximè probo. Vult enim Apostolus confirmare vtrosque tum Iudæos tum Gentiles ab vno Christo esse assumptos, vt Christi exemplo ad mutuã in eodem Christo concordiam inuitet. Itaque optimè videtur conuenire particula causalis. ¶ *Circumcisionis*, περιτομῆς. Id est circuncisorum Iudæorum, intra quorum fines se continuit quandiu inter homines versatus est, vt de se testatur Matthæi 15.24. Alioquin dici non potest circuncisionis ministet (id est Legis) quam suo aduentu abrogauit, aut potius compleuit. ¶ *Pro Dei veritate*, ὑπὲρ ἀληθείας Θεοῦ. Id est, vt Deum veracem esse constaret. Veritas enim hoc quoque loco sic accipitur vt diximus supra 3.7. ¶ *Patrum*, τῶν πατέρων. Id est patribus factas.

9 *Et vt Gentes*, τὰ δὲ ἔθνη: id est καὶ τὰ ἔθνη. Est enim coniunctio διὰ συμπλοκὴν τῆς διανοίας, vt loquitur Gaza. Repetitur ergo à cõmuni εἰς τὸ, & vtrunque membrum cum verbo δοξάσαι cohæret. Sic enim fuit Iudæorum minister Christus vt Euangelium quoque voluerit Gentibus annũtiari, quemadmodum ipse diserte testatur Iob. 10. 16. Certè λέγω pro iubeo & δοξάσαι pro δοξάσασθαι accipi non potest, nisi admodum violenta interpretatione, quanuis ita videatur interpretari Græcus scholiastes. Quinetiã repetito κατὰ τὸ γεγραμμένον verbo προσελάβετο, ex vers. 7. ita videlicet vt parenthesi in-

cludatur, sic possit hic locus exponi, *Itidemq; Gentes, vt glorificent*, &c. ¶ *Celebrabo te ἐξομολογήσομαί σοι.* i. Apertè profitebor nomen tuum, ex Hebræorum idiotismo, quem explanauimus Matthæi 10.32.

10 *Gaudete, εὐφράνθητε.* Totus hic locus Deut.32.43. ita est corruptus in Græca editione, quę sub nomine Septuaginta legitur, vt vix vllum appareat Hebraicę veritatis vestigium. hic autem habent Hebræa הרנינו גוים עמו [*harninu gōīm hammo.*] id est (vt Hebræi interpretes explicant) Celebrate, ô Gentes, populum eius. Paulus autem vel suppleuit עם [*him*] vt sit עם עמו [*him hammo*] quod etiam expressit Syrus interpres. vel sententiam spectauit, non verba. Certè non potuerunt Gentes populum Dei vt felicem ac beatum ex animo laudare quin eius felicitate affecti, eundem etiam Deum agnoscerent.

12 *Et qui exurgat ad imperandū Gentibus, καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν ἐθνῶν.* Hebręa habent עומד לכס עמים [*homed lenes hammim,*] id est, qui stat in vexillū populorum. Rursus igitur Græci sentētiam potius quàm verba sunt sequuti, quod sub principis vexillo agat populus. Sic autem accipi etiam potest hoc membrum, vt sequentibus adiungatur, hoc modo videlicet, *& in eum qui exurget vt imperet Gentibus sperabunt Gentes*, quam interpunctionem sequutus est Syrus interpres. ¶ *In ipso sperabunt, ἐπ' αὐτῷ ἐλπιοῦσιν.* Hebraice ידרושו [*jidroschu,*] id est ipsum requirent. Idem verò sensus est. nā vulgatissimo Scripturę vsu, Quærere Deum, nihil est aliud quàm in ipsum sperare, quod consequitur Inuocatio.

13 *Vtinam verò Deus, ὁ δὲ Θεός.* Vulgata & Erasmus, *Deus autem.* Ego optandi modum ita volui exprimere vt mollior esset iūctura. Deinde Deum spei dicere malui hoc loco simpliciter, Hebræorū more, quàm Deū spei auctorē: quanuis ita hūc Hebraismum emollierimus suprà, v.5. Assentior enim potius doctissimo interpreti qui hoc putat cū extremo superiore versiculo cohærere: quasi diceret Apostolus, Faxit verò Deus illic in quo omnes speramus, vt omni gaudio abundetis. ¶ *Omni, πάσης* i. perfecto & cumulato. Non enim omnis generis gaudiū & pacem Apostolus suis exoptat. Sic accipitur hæc vniuersalis particula Ephe.1.ver.3. & 1.Cor.13.2. Quid autem Pacem vocet diximus abūdè suprà.5.v.1. Quanquam etiā siquis pro mutua concordia accipiat, fortassis nō ineptè senserit.

¶ *Credēdo, ἐν τῷ πιστεύειν.* Gaudio & paci fidem, vt effectis causam, adiunxit. Sunt tamen qui ἐν τῷ πιστεύειν accipiāt pro εἰς τὸ πιστεύειν. ad hoc vt credatis, siue ad credendum. Sed ego illud malo. Claromōtanus autē codex hoc omittit.

14 *Quòd ipsi per vos, ὅτι καὶ αὐτοὶ.* id est vltro & sponte vestra. Sic enim à Græcis scriptoribus vsurpatur hæc loquēdi formula, vt apud Homerum, --τί μι αὐτὸν δόντα καὶ αὐτὸν Ο τρώεις; quemadmodū eruditè in hūc locum Erasmus annotauit: quanuis maluerit cū Vetere interprete conuertere *Quòd & ipsi.* ¶ *Benignitate, ἀγαθωσύνης.* Vulgata, *Dilectione.* i. ἀγαπωσύνης, vt quidem existimat Eras. Nam quòd ad me attinet, nusquam memini legere hoc nomen, ac putarim potius Veterem interpretem nomine ἀγαθωσύνης intellexisse quandam naturæ comitatem & ad mutuā cōcordiam propensionē. Græci tamen interpretes tradunt ἀγαθωσύνην opponi τῇ πονηρίᾳ, i. improbitati, & vniuersam quādam virtutem significare. Mihi verò non displicet Veteris interpretis opinio, propter illa quæ de cognitione subiicit, & mutuæ admonitionis facultate. Videtur enim Apostolus hæc prætexere non tam epistolæ vniuersæ quàm extremę parti, in qua tam copiosè támque vehemēter eos monuerat vt firmi haberent infirmorum rationem. ¶ *Vos mutuò, ἀλλήλους.* Vel, Alij alios, vt ferè solemus ad verbū interpretari. Sed in quatuor codicibus scriptum inuenimus ἄλλους, *alios*, quod est fortassis ἀμφασικώτερον.

15 *Aliquatenus, ἀπὸ μέρους.* Hoc verò connecto cum τολμηρότερον *audacius*, nō cum ἐγραψα *scripsi*, vt & 2.Corinth.cap. 2.vers.3.

16 *Apud Gentes, εἰς τὰ ἔθνη.* Vulgata, & Erasmus, *In Gentes.* In vno codice adiectum inuenimus πάντα, *omnes*, quod minimè videtur otiosum.

¶ *Operans Euangelio, ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον.* Vulgata, *Sanctificans.* Erasmus, *Sacrificans.* Augustinus, *Consecrans:* qua

omnes

omnes interpretationes nimium certè sunt obscuræ. Constat autem τὸ ὑπουργεῖν prorsus respondere Latino verbo Operari, quod & ipsum de rebus sacris propriè dicitur, si Nonio credimus. ¶ *Vt oblatio Gentium fiat accepta*, ἵνα γένηται ἡ προσφορὰ τῶν ἐθνῶν εὐπρόσδεκτος. Oblationē Gētium passiuè vocat Gētes ipsas, quibus se tanquam sacrificio dicit Deo ceu victimis litare, vt impleatur quod prædixit Esaias 66. 20. vide Marc. 9. 49. & 50.

18 *Non enim sustinuerim*, οὐ γὰρ τολμήσω. Vulgata & Erasmus hoc loco accipiunt τολμᾶν pro Audere: perinde acsi diceret Apostolus se non esse aliena facta, sed sua vnius commemoraturum. Atqui quisquis hoc modo præfatur, se non audere aliquid eloqui, quid aliud significat quàm voluntatem sibi non deesse, sed facultatē? Itaque hanc interpretationem nō possum amplecti. Illud verò constat, τολμᾶν apud Græcos interdum respondere Latino verbo Sustinere, pro Posse & parem esse alicui graui & difficili rei præstandæ. Sic Plato libro secundo De republica, ὃς ἂν τολμήσειν ἀπέχεσθαι τῶν ἀλλοτρίων, *qui sustineat ab alieno abstinere*. Sic Quintilianus lib. 2. cap. 4. *Nec enim huius rei iudicium differt sustinere*. Sic quoque accipitur suprà, 5. 7. quę demum significatio est huic loco accommodata. ¶ *Quicquam loqui quod non effecerit Christus per me*, λαλεῖν τι ὧν οὐ κατειργάσατο Χριστὸς δι' ἐμοῦ. Id est, Ita mihi omnibus in rebus omnibúsque modis adfuit Christus, vt etiam si maxime velim tamē dicere nō possim quid per me non effecerit, vt Gētes Euangelio obediant. Quanuis igitur Græca habeant ad verbum, *Quicquam eorum quæ per me non effecit Christus*, vt etiam Vetus interpres & Erasmus conuerterunt, tamen hoc perinde accipiendum est acsi scriptum esset λαλεῖν τι ὧν οὐ κατειργάσατο quod quidem commodè fieri potest, ita vt nulla vis vlli verbo adferatur. Is enim per quem Christus omnia effecit, quomodo possit quicquam dicere eorū quæ Christus per ipsum non effecerit? Hæc est igitur (vt opinor) germana huius loci expositio, quam videtur etiam Græca scholia significare, & Ambrosius apertè amplectitur. Quominus autem cum Erasmo sequar Origenis sententiam, non tantùm obstat verbum τολμῶ, de quo in superiore annotatione dixi, sed hoc etiam in primis, quòd si eam sequaris, necesse prorsus fuerit (quantum quidem possum iudicare) ista omnia οὐ γὰρ τολμήσω λαλεῖν τι ὧν οὐ κατειργάσατο Χριστὸς δι' ἐμοῦ, per parenthesin distinguere ab iis quæ sequuntur, vt pote quæ Paulus non de aliis, sed de se vno commemoret. Id verò si facias, nō videō qui possint satis aptè ista cū versiculo 17. connecti: quod tamen necessariò faciendum erit. Quid si verò (vt solent sæpe Hebræi) transpositam negantem particulam dicamus, vt οὐ λαλεῖν idem valeat atque σωπᾶν? Erit igitur hæc sententia, Non enim sustinuerim non dicere (id est tacēdo dissimulare) quicquam ex iis quæ per me Christus effecit. Nam sic solet Paulus nonnihil præfari quoties de se dicere cogitur, vt muneris sui dignitatem conseruet. Absit tamen vt vel apicem mutem ex coniectura, in tanto præsertim codicum consensu.

¶ [*Adducendis*] *ad obedientiam Gentibus*, εἰς ὑπακοὴν ἐθνῶν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *In obedientiam Gentium*, quod nemo facilè intelligat.

19 *Virtute Spiritus Dei*, ἐν δυνάμει Πνεύματος Θεοῦ. Vel, Promanante à virtute Spiritus Dei. Nam priore loco δυνάμις declarat vim & efficaciam prodigiorum in animis hominum percellendis: posteriore verò loco significat diuinam potestatem illius effectricem, vel, Fidei in electorum animis creatricem. Illud autem leuiculū est quòd Vetus interpres pro Πνεύματος Θεοῦ, legit Πνεύματος ἁγίου, *Spiritus sancti*. sicut etiā legitur in Claromontano codice, & ab Athanasio citatur in dialogo contra Macedonianos. ¶ *Et circumiacentibus* (regionibus, ἐν κύκλῳ. Vulgata, *Per circuitū*, ἐν κύκλῳ. ¶ *Prædicādi Euāgelū Christi munus*. εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ. i. τὸν τοῦ εὐαγγελίου διακονίαν. Vulgata & Eras. ad verbū, *Euangelium Christi*, nimium profectò obscurè. Vide suprà, 1. 6.

20 *Contendens*, &c. φιλοτιμούμενον, &c. Vetus interpres, *Sic autem prædicani Euangeliū hoc*, prorsus diuersam lectionē sequutus. Eras. *Annitens*, quod mihi videtur nimis dilutum. Vide 2. Cor. 6. 9.

¶ *Alienum*, ἀλλότριον. i. ab alio quopiam

factum. Nam alioquin alienum dicitur quod est extraneũ, id est quod Christũ non habeat auctorem, vt Ioh. 10 5.

22 *Sæpe*, τὰ πολλά, i. πολλάκις. Vulgata, *Plurimum*, manifesto errore. Nec minus lapsus est Stapulensis (vir alioquin beatę memoriæ) quum scriberet vertendum esse *Multis*, vel, *Circa multa*.

24 *Quando*, ὡς ἐάν. Erasmus in hunc locum, *Si*, inquit, ὡς ἐὰν legatur disiunctim, sonat, *Vt si*: si coniunctim, verti poterat *Simulatque*. Ego verò docui ex idoneis auctoribus ὡς & ὅπως esse interdum aduerbia quæ temporis vocant, Act. 3. 19. vt ὡς ἂν vel ὡς ἐὰν (vtrunque enim legitur) idem declarat atque ὅταν: quod vidit quoque Stapulensis: nam ita etiam accipitur 1. Corinth. 11. 34. Sed idẽ non rectè legit πορεύομαι in præsenti.

¶ *Veniam ad vos*, ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς. Hoc non legit Vulgata neque Claromontanus codex, ideóque particulam γὰρ proximè sequentem expungunt. Syrus autẽ interpres legit, ἐλπίζω ὅτι ἐλεύσομαι καὶ διάσομαι ὑμᾶς, *spero quòd veniam & videbo vos*: quæ lectio est maximè perspicua, sed nullius Græci codicis, quem ego quidem viderim, auctoritate confirmatur. ¶ *Illuc*, ἐκεῖσε. Id est ἐκεῖσε. vt ἀφοπιμφθῆναι pro ἀποπεμφθῆναι. ¶ *Vestra consuetudine*, ὑμῶν Vulgata, ad verbum, *Vobis*, obscurè.

¶ *Expletus fuero*, ἐμπλησθῶ, Vulgata, *Fruitus fuero*, ἀπολαύσω. quod neque satis est expressum declarando summo desiderio, neque admodum (opinor) vsitatum. Neque enim alibi memini legere quã semel apud Vlpianũ, non optimum Latinitatis auctorem.

25 *Proficiscor*, πορεύομαι. Vulgata, *Proficiscar*, πορεύσομαι, non satis aptè mutato tempore. Significat enim Paulus se iam esse in procinctu vt profectionem differre non possit. ¶ *Ministrans*, διακονῶν. Id est, Sanctis hoc officij impendens, perferendæ videlicet ad eos pecuniæ in ipsorum vsus collectæ. Nam verbum διακονεῖν, quũ alioquin ad omnes functiones Ecclesiasticas pertineat, hîc peculiariter accipitur pro eo munere quod administrabant qui diaconi propriè dicebãtur. i. qui ærario Ecclesiastico præerãt, vt diximus alibi. Ministrandi autem vocabulum absolutè posuimus, ex theologorũ more, quem attigimus Act. 13. 2.

26 *Placuit*, εὐδόκησαν. Vulgata, ad verbum, *Probarunt*: quanquam etiam aliquid amplius videtur hoc verbo significari, nempe quum vltro & ex bonitate quàdam alacri bene volumus cuipiam, aut rem aliquam probamus. Sed hoc loco alacritatem illam duntaxat declarat quam maximè requirit Deus in charitatis officiis, vt scriptum est 1. Cor. 9. 7. quum alioquin (vt mox subiicitur) nihil hîc fecerint Achæi vel Macedones quod facere non tenerentur. Sed de hoc verbo plura diximus Matth. 3. 17. & Luc. 2. 14.

¶ *Conferri aliquid*, κοινωνίαν τινὰ ποιήσασθαι, Vel, vt Vetus interpres, *Collationem aliquam facere*. Stapulensis mauult *Communionem*: vt non ineptè quoque possis conuertere, *Conferre aliquid in communionem pauperum sanctorum*, &c. Erasmus, *Communicationem aliquam facere*: quam periphrasin nusquam memini legere.

27 *Placuit enim*, εὐδόκησαν γάρ. Claromontanus codex hoc non repetit. ¶ *Ministrare*, λειτουργῆσαι. Id est διακονῆσαι, vsibus videlicet ipsorum inferre: qua ratione omnes Christiani dici possunt λειτουργοὶ, præsertim quum iuuare proximum, sit quædam (vt ita dicam) sacrificij species, & quidem Deo gratissimi. alioquin λειτουργὸς & διάκονος dicitur qui publico munere fungitur, vt diximus Act. 13. 2. & supra 13. 4. & 5. Cæterùm leuiculum est, quod κοινωνεῖν verti participare. actiua significatione, pro participem fieri, vt vertit Vetus interpres: quum Erasmus maluerit vti communicandi vocabulo. Deinde σαρκικὰ interpretor carnalia, potius quàm humana, vt Castellio nouè conuertere maluit, quàm rationi & vsui aliquid tribuere. Quòd verò Paulo etiam nõ licuerit pro σωματικὰ dicere τὰ θεῖα, & pro σωματικὴ ἀθρώπινα vel ἀνθρώπεια. Sed multo certè expressiùs loquitur Apostolus, non iam simpliciter diuina cum humanis conferens, sed etiam ostendens quantumuis inter hæc interfit, quum iis vtatur vocabulis quibus harum rerum natura ipsa explicatur: illa quidem spiritualia, hæc verò carnalia vocans.

28 *Eis consignauero*, σφραγισάμενος αὐτοῖς. Id est, apud ipsos fideliter & quasi annulo obsignatum deposuero. Com-

mendat

mendat enim, opinor, tum ſuam in illa perferenda, tum etiam aliorum in cuſtodienda illa pecunia diligentiam ac fidem: tranſlatione ſumpta à veterum more, qui annulis obſignabant quæ in tuto volebant repoſita. Neque verò video qua ratione relatiuum αὐτῆς, *eis*, cómodius ad Macedones dantes, quàm ad Hieroſolymitanos è manu Pauli accipientes referatur: quanuis in ea opinione ſit Eraſmus. ¶ *Hunc fructum*, τὸν καρπὸν τοῦτον. Id eſt, hanc pecuniam in vſus pauperum collectam. Elegans certè loquendi formula, ex qua intelligimus eleemoſynas verum eſſe fidei & charitatis fructum, ſiue dãtem ſiue accipientem, ſiue vtrunque ſpectes.

¶ *Hæc, ἀ ὑμῖν*, ad verbum, *Per vos*. Eſt itaque hoc quoque dicendi genus, vt alia multa, petitum è medio, ex ſententia ipſi non ex verbis æſtimandum.

29 *Cum plena benedictione Euangelij, ἐν πληρώματι εὐλογίας τοῦ εὐαγγελίου*. Duplicem Hebraiſmum ἐν pro σὺν, & duo appellatiua pro conſtructione appellatiui cum adiectiuo, (ita enim grammatici loquuntur) ſæpe iam annotauimus. Vulgata, *In abundantia benedictionis Chriſti*, expungens τοῦ εὐαγγελίου, (quod etiam nõ legit Ambroſius) & vtroque ſeruato Hebraiſmo: quorum tamen prior nonnihil eſt obſcurus. Eraſmus, *In plenitudine Euangelij Chriſti*, admodum obſcurè. Eſt autem hæc ſententia, (opinor) certò ſcite Apoſtolum ſuum aduentum Romanis futurum maximè frugiferum. tum enim fore vt Deus ipſi cumulatiſſimè impertiat Euangelicorum myſteriorum cognitionem eum illis communicandã. Itaque non aſſentior Eraſmo qui putat Benedictionis nomine ſignificari eleemoſynam, quaſi Romanos quoque exhorteretur Apoſtolus ad conferendum aliquid. Sunt quoque qui hanc abundantiam benedictionis ad Romanos referant: quaſi dicat Apoſtolus ſe non dubitare quin apud eos copioſiſſimum Euãgelij fructum inueniat. quam ſententiam ſi ſequaris, accipiendum erit ἐν πληρώματι pro εἰς πλήρωμα, in plenitudinem benedictionis Euangelij. id eſt in eum locum vbi plenè abundat Euangelij gratia.

30 *Per charitatem Spiritus, διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ Πνεύματος*. Id eſt, per mutuam illam coniunctionem, qua Spiritus ſanctus animos noſtros deuinxit: quam vocat communionem Spiritus, Philip. cap. 2. verſu 1: vnde Chriſtiana illa συμπάθεια, charitatis Chriſtianæ effectrix, quũ vno ſpiritu membra omnia reguntur. Hæc igitur vna eſt ex illis Pauli phraſibus, quibus nihil grauius, excellentius, diuinius cogitari poteſt.

¶ *Vt mecum certetis, συναγωνίσασθαί μοι*. Vulgata, *Vt adiuuetis me*, ſuõ ſatis expreſſe. Indicat enim Paulus magnum ſibi certamen inſtare, metaphora à re militari ſumpta: præſagiens nimirum quod euenit, vt extremum periculum adiret. Eraſmus, *Vt me laborantem adiuuetis*, id eſt, συμπονῆσαι, vel συναντιλαμβάνεσθαι, quod & ipſum eſt nimis dilutum.

31 *Erga Hieruſalem, εἰς Ἰερουσαλήμ*. Id eſt (vt conuertit Eraſmus) Quod exhibeo Hieroſolymis. Vetus interpres legit ἐν Ἰερουσαλὴμ, ſublato articulo, & cũ verbo χώρᾳ coniunxit. Idem quoque pro ἡ διακονία μου, vertit Miniſterij mei oblatio, id eſt, ἡ τῆς διακονίας μου προσφορά. Claromontanus autem codex pro διακονία habet δωροφορία, pro quo in cõmentariis Ambroſio inſcriptis legitur, *Munerum meorum oblatio*.

32 *Vnà vobiſcum refocillar, συναναπαύσωμαι ὑμῖν*. Vulgata, *refrigerem vobiſcum*, i. vt legitur in Claromontano codice, ἀναψύξω μεθ' ὑμῶν.

33 *Deus autem pacis (princeps), ὁ δὲ Θεὸς τῆς εἰρήνης*. Hunc Hebraiſmum ſuppleuimus ex Eſa. 9. 7.

IN CAPVT XVI.

1 *Commendo, συνίστημι*. Quinta hæc pars eſt huius epiſtolæ, ſalutationes & alia peculiaria quædam complectens. Obſecro verò ſi tum Petrus Romæ fuiſſet, & quidem Epiſcopus œcumenicus, an illum ita non modò inſalutatum, ſed etiam innominatum præteriiſſet Paulus?

2 *In Domino, ἐν Κυρίῳ*. Id eſt Chriſti nomine, ſeu in Chriſti gratiam. Eſt autẽ hoc quoque notandum quo exprimitur τὸ ἦθος Chriſtianæ charitatis, quum alioquin etiam apud profanos homines extent iſtarum virtutum ſimulacra.

¶ *Sicut conuenit, ἀξίως*. Vulg. *Vt dignum eſt ſanctis*. Ego malim dicere, *Vt digni ſunt ſancti*. qua phraſi Cicero ſic di-

cere solet, conuenienter naturæ & rationi viuere. quam tamen vt parum vsitatam repudiauit. ¶ *Hospitium præbuit*, προστάτις ἐγένηθη. προστάτις in genere præfectum declarat. item patronum ac defensorem: qua significatione putarunt hîc plerique Phœben dici προστάτιν, quòd multis & ipsi quoque Paulo adfuisset. Mihi verò videtur hoc nomen grauius, si in ea significatione accipias, quàm vt mulieri conueniat. Sciendum est igitur προστάτας peculiari nomine dictos qui & πρόξενοι dicebantur, id est, qui à ciuitate aliqua deligebantur vt hospites ac peregrinos domum suam atque adeo in fidem suam reciperent: quod significat Eustathio προΐσασθαι τῶν ξένων. Significat ergo Apostolus, huius Phœbes ministræ Ecclesiæ Cenchreensis domum, veluti publicæ sanctorum hospitis, fratribus peregrinis patuisse: quas virtutes in vidua requirit, 1. Tim. 5. 10. Syrus generaliore voce vsus est, quæ significat Alicui officium præstare.

3 *Priscillam*, Πρίσκιλλαν. Sic vocatur huius Aquilæ vxor, Act. 18. 2. & 26. Consentiunt hîc quoque pleraque exemplaria. In nõnullis tamen legitur Πρίσκαν, *Priscam*, vt etiam legit Vetus interpres.

5 *Ecclesiam*, ἐκκλησίαν. Id est fidelium cœtum. Erãt enim isti tum pietate tum eruditione insignes, vt testatur Lucas & Paulus ipse, qui pro collegis suis illos numerat. neque mirum est in tam ampla ciuitate distinctos fuisse fidelium cœtus. Erasmus maluit Cõgregationem interpretari. Fortassis ne quis suspicaretur de quopiam sacro ædificio hîc agi, vt nunc solet illud vocabulum vsurpari, & qualia multa ineptus & ridiculus ille Abdias in Apostolorũ vitis garrire ausus est. Cæterùm ista in Claromontano codice attexuntur versiculo tertio, idque fortasse rectius.

¶ *Primitias Achaiæ*, ὅς ἐστιν ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαΐας. Allusio est ad Legales ceremonias, quòd hic primus ex Achæis sese Christo consecrasset, Euãgelium amplexus. Sic enim malo accipere quàm cum Ambrosio referre ad hominis dignitatẽ. Cæterùm pro Ἀχαΐας Vetus interpres legit Ἀσίας, *Asiæ*. quam lectionẽ in Claromõtano & alio vetusto Græco codice inuenimus, & multi ex veteribus sequũtur. Syrus tamen Achaiæ nomẽ retinuit. Quòd autem idem Vetus interpres ὅς ἐστιν ἀπαρχὴ conuertit, *Qui est primitiuus*, meritò mutatum est ab Erasmo in, *Qui est primitiæ*. Sed hoc quoque mihi visum est duriusculum.

6 *Erga nos*, εἰς ὑμᾶς. vel, *inter nos* ἐν ὑμῖν, vt habet Claromontanus codex, pro quo Vulg. *in vobis*.

7 *Inter Apostolos*, ἐν τοῖς ἀποστόλοις. Id est, Quorum nomen apud ipsos etiam Apostolos viget. vel, Qui & ipsi sunt insignes Apostoli. Sic enim accipitur interdum hoc nomẽ in genere pro iis qui Christi nomine funguntur legatione, vt 2. Cor. 8. 23. Sed Iuniã (si quod verisimilius est pro fœmina accipias) Apostolis non adnumerasset Paulus. ¶ *Fuerunt in Christo*, γεγόνασιν ἐν Χριστῷ. Id est, Christõ sunt per fidem insiti. Estque diligenter notanda hæc formula, cuius emphasin nõ expresseris si dixeris, qui Christo accesserũt, vel Christo nomen dederunt.

8 *Ampliam*, Ἀμπλίαν. Vulgata legit Ἀμπλιάτου, *Ampliatum*, quod & in vno codice inuenimus.

14 *Hermam*, Ἑρμᾶν. Hunc multi ex veteribus volunt fuisse auctorem Apocryphi libri Pastoris: nec satis bonæ fidei postea fuisse in recensendis quæ ab Apostolis audierat.

15 *Olympam*, Ὀλυμπᾶν. Viri nomẽ, nõ mulieris. Vulgata, *Olympiadem*, contra omnium nostrorum codicum fidem. Syrus Lympam legit.

16 *Osculo*, φιλήματι. Referendum hoc ad eorum temporum morem: cuius exempla passim non modò in Sacris literis, sed etiam apud profanos scriptores extant. Sanctum autem vocat, quod ab animo proficiscitur sanctæ illius charitatis pleno. ¶ *Salutant vos*, Ἀσπάζονται ὑμᾶς. Hæc particula in Claromontano codice attexitur vers. 21, idque fortasse rectius.

17 *Vt obseruetis*, σκοπεῖν. Id est, auctè & diligenter quasi hostes è specula obseruetis. Eras. *Consideretis*, quod minus quadrat. Claromontanus codex addit ἀσφαλῶς, id est, *Ita vt non fallamini*. ¶ *Contra doctrinam*, παρὰ τὴν διδαχήν. Sic mihi vertere quàm *Præter*, vt amphibolia vitarem. Significat enim Apostolus quinam pro dissidiorum auctoribus habẽdi sint, qui nimirum diuersum quidpiam docẽt ab Apostolica doctrina, quos alibi

bi vocat ἑτεροδιδασκαλοῦντας, vt appareat ex proximè sequente versicalo.

18 *Per blandiloquentiam*, διὰ τῆς χρηστολογίας. Hoc vocabulum sicut ex duobus compositum est, ita duplicem vim habet, quam vix possis nisi longo circuitu verborum Latinè exprimere. Primùm enim is est χρηστολόγος qui verbis multũ pollicetur, re nihil præstat: deinde quẽ si audias, dicas de re & commodis tuis magis quàm de seipso sollicitum. Huius sceleris exemplar sit Satanæ tẽtatio qua Euam fefellit: quãquam non ita procul abeũdum, vt plurima & certissima spectemus eius exempla. Sic Capitolinus ait Pertinacem Imp. vulgò dictum fuisse χρηστολόγον, quòd bene loqueretur, sed malè faceret, vel potius, (vt elegãter expressit Aurelius Victor) quòd blandus esset magis quàm benignus.

¶ *Et assentationem*, καὶ εὐλογίας. τὸ εὐλογεῖν Græcis declarat τὸ ἐπαινεῖν, Laudare: vnde εὐλογία dicitur oratio ad prædicandas alicuius laudes accommodata: cuiusmodi esse præcipuè solet assentatorum, vt pulchrè describit Plutarchus libello in adulatores edito. Sed & εὐλογία pro fucata illa & inani facundiæ specie accipi potest, qua tecti pseudoprophetæ, solent simplicium animos fallere. Item quum apud theologos εὐλογία accipiatur etiam pro fausta precatione, potest hæc quoque significatio huic loco cõuenire: quòd his præcipuè artibus soleant vti pseudoprophetæ, vt simplices præsertim mulierculas sub pietatis & longarum precum prætextu devorent. Hi sunt videlicet quos peculiari nomine religiosos vocamus, & nostro idiomate *chatemites*, *bigots*, *pates pelues*, id est (vt vno verbo omnia complectar) monachos: adeo à vetustis illis patribus degenerauerunt. ¶ (*Hominum*) *minimè malorum*, τῶν ἀκάκων. Sic mihi videtur Terentius Græcum hoc nomen ad verbum expressisse. Vulgata, *Innocentium*. Erasm. *simplicium*.

19 *Vestra obedientia*, ἡ ὑμῶν ὑπακοή. Id est, fama de vestra obedientia, vt suprà 1. 8 Et hæc illa est fides Romana, quo ad Romam, Catholica, quòd ad fidei consensum omnibus Ecclesiis communem, à qua excidit Antichristus Romanus: Gradus alioqui & ἀπαρέγκλιτος vllius supra vel minimam vllam particularem Ecclesiam, nulla hic ne tenuissima quidẽ mentio. ¶ *Sapientes*, σοφούς. Id est cognitione veritatis & prudentia quoque instructos, vt bona amplecti, mala vitare, fraudes & laqueos pseudoprophetarum effugere, illis etiã apertè obsistere possitis: quę sæpe inculcat Apostolus. Vbi igitur fides illa implicita quam vocant?

¶ *Simplices*, ἀκεραίους. Id est, qui nullam prorsus nocendi artem teneatis, nedum vt re ipsa noceatis cuiquam. Erasmus, *Sinceros* non malè. Vide Matthæum cap. 10. versu. 16.

20 *Pacis*, εἰρήνης. Vide suprà, cap. 15 vers. 33.

¶ *Conteret*, συντρίψει. Sic habent omnes codices Græci quos inspeximus. Vetus tamen interpres vt & Syrus legit συντρίψῃ, *conterat*, vt nõ sit promissio seu diuinatio qua confirmentur Romani ad perseuerandum: sed precatio potius, vt Dominus ipsorum conatibus prosperum det successum. ¶ *Gratia*, ἡ χάρις. In Latinis & Græcis penè omnibus codicibus, bis ista particula legitur, nempe hoc loco, & mox versu 24. Chrysostomus autem, Origenes, & Ambrosius, & Claromontanus codex posteriore tantùm loco, nempe vers. 24, istud legunt. Sed rectè meo iudicio, Syrus interpres neutro loco istud habet, sed his verbis hanc epistolam, vt & alias omnes, concludit. neque dubito quin qui 24. vers. legerunt, ibi hanc epistolam finierint: versiculis 25. 26. & 27, in cap 14. 23, reiectis, vt eo loco diximus. Itaque perperam omnino huic versic. 20. attexitur.

21 *Cognati mei*, οἱ συγγενεῖς μου. Hîc demum in Claromontano codice hęc subiiciuntur, καὶ αἱ ἐκκλησίαι πᾶσαι τοῦ Χριστοῦ, *& omnes Ecclesiæ Christi*.

22 *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Hoc quidem ita collocatum est in Græco contextu vt etiam ad verbum ἐγραψα referri possit: quasi dicat Tertius se hanc epistolam descripsisse in Domino, id est hanc operam Apostolo propter Dominum commodasse. Sed vberior & planior erit sensus si cum salutandi verbo connectas, ita vt nos fecimus.

¶ *Qui descripsi*, ἐγράψας. i. qui dictante Paulo excepi, vel potius ex eius aduersariis descripsi. Vulg. & Erasm. *Qui scripsi*, vocabulo ambiguo.

23 *Gaius*, Γάϊος. Trium Gaiorum sit

mentio in historia Apostolica : vnius Derbæi, qui Paulum assectabatur, Act. 20.4:alterius, Macedonis, qui & ipse ex Pauli comitibus erat, Act.cap.19.versu 29:tertij, Corinthij,quē Paulus ipse baptizauit,1.Corinth. 1.14, cuius hic fieri mentionem probabile est.Itaque iis assentior qui hanc epistolam dicunt Corinthi scriptam, quum Apostolus illuc venisset, vt ipse significat 2. Corinth.12. 14, nempe vltima illa in Græciam profectione quæ describitur initio capitis Actorum vicesimi: vnde profectus quū Hierosolymam venisset, ibi captus, & Romam tandem inde deuectus est.

¶ *Procurator*, ὁ οἰκονόμος: seu curator, quod nomen in veteribus inscriptionibus sæpe inuenitur. Græcum autem vocabulū declarat rei domesticæ dispensatorem. Ideo maluit Erasmus quæstorem ærarium interpretari quo vtitur Vetus interpres.Theodosij seculo vocarunt quæstorem eorum quæ in arcam præfecti prætorio inferebantur. Erat enim principis Fiscus : præsidum prouinciarum Cella: præfectorum prætorio Arca : fitque Arcariorum mētio in Rubrica Codicis,De succept.præpos.& arcariis, & l. 3.de Canon. larg. Sed haud scio an ista huic loco cōueniant.Cęterùm vrbis nomen nō exprimit Apostolus,sed Corinthum significari existimo, iis coniecturis adductus quas paulo antè exposui.

24 *Gratia Domini*, ἡ χάρις. Quia hæc eadem paulo antè posita sunt, nempe versu 20, apud Ambrosium & Origenē hic non repetuntur, nec in vetustissimo codice Constantiensi. Apud Chrysostomum priore loco nō adduntur, sed hic duntaxat,idque post δοξολογίαν, ita videlicet vt epistolam claudāt. Hæc Erasm.

25 *Ei verò qui potest*, τῷ δὲ δυναμένῳ. Admonui suprà, 14.23. in omnibus nostris vetustis codicibus desinere hanc epistolam in superiorem versiculum,quo modo etiam cæteræ clauduntur : reliqua verò ab hoc versiculo ad finem vsque,attexi decimoquarto capiti.

¶ *Mysterij* μυστηρίου: id est arcani. Vocat autem arcanum (opinor) non tam Euāgelicam doctrinam quàm Gentium vocationem, vt ipse explicat Ephes.cap.3.

¶ *A temporibus*, χρόνοις. Id est (vt alibi loquitur ἀπὸ γενεῶν ἱκανῶν, aliis omnibus ætatibus,ac iam inde à mūdi initio: ne quis hîc nobis æternum mundum fabricet. Neque enim αἰών, pro quo Hebræi עוֹלָם (*holam*) dicunt,semper declarat tempus quod vel nunquam cœperit, vel nunquam desinat : sed spectandum est quibus rebus accommodetur.

26 *Et per Scripturas*, δέ τε γραφῶν. Vetus interpres expunxit particulam τε, quæ tamen est prorsus necessaria, vt cōnectantur duo participia φανερωθέντος & γνωρισθέντος : neque verò causam video cur hîc laborarit Erasmus,quasi τε semper debeat cum præcedentibus cohærere,aut ζ subiungi. ¶ *Ad obedientiam fidei*, εἰς ὑπακοὴν πίστεως. Vide suprà,1.5.

¶ *Declaratum*, γνωρισθέντος. id est oblati, & quarumuis Gentium cognitioni expositum.Ad verbum, *Notificatum*. Sed duo hîc notanda sunt,nempe neque ita vniuersaliter hoc dici, quasi quum hæc Paulus scriberet, nulla prorsus gens esset sub cœlo cui non esset annuntiatum Euangelium:neque de singulis hominibus hoc esse accipiendum, quum nō sit omnibus datum, vt Dei mysteria nouerint,Matth.13. 11. Vulgata, *Cognici*, sensu multum diuerso ac prorsus etiam falso. Nam longè aliud est, γνώσκειν,id est cognoscere,quàm γνωρίζειν,i. notificare.

27 *Soli* (*inquam*) μόνῳ. Hoc hyperbaton (quod multos ex veteribus torsit & ipsum etiam Erasmum, adeo vt ingenuè dicat se non reperire quod hîc cōminiscatur) studui illustrare, primùm addito verbo Inquam,quod in epanalepsi ferè solet vsurpari : deinde particula Ϛ, vnde nata est tota difficultas,sine difficultate expuncta,nō tā quia in Cōplutensi editione deest, quàm quòd manifestus sit Hebraismus, quum videlicet expressio antecedente relatiuum ἀναφέρεται vti redundat ἀπολ. Ephes.3.21.& 1.Pet. 2.24. ¶ *In secula*, εἰς αἰῶνας. Vide Matthæi 6.13.Nonnulli codices addunt τῶν αἰώνων, *seculorum*. Sic enim Hebræi לְעוֹלָמִים [*leholam holamim*,]quod exposuimus Lucæ cap.1.versu 50. ¶ *Ad Romanes*, &c. πρὸς Ῥωμαίους, &c. Hæc inscriptio tota deest in Claromontano codice, vt & aliæ omnes : quarum etiam aliquæ falsæ deprehenduntur, vt suis locis obseruabimus: vt supposititias esse res ipsa demonstret.

Epilo-

Epistola Pauli Apostoli ad Corinthios prior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

VOCATIONE, κλητός. Vide Rom. 1. 1. vbi non hoc tantùm, sed alia etiam multa exposuimus quæ tũ in huius epistolæ tum etiam aliarum inscriptione occurrunt.

2 *Sanctificatis*, ἡγιασμένοις. Ratio cõstructionis poscebat vt potius scriberetur ἡγιασμένῃ *sanctificatæ*. Sed in collectiuis omnibus solet interdum sententiæ potius quàm verborum ratio haberi in omnibus linguis. Quod autem attinet ad verbum Sanctificandi, de eo diximus multis locis, ac præsertim Ioh. 17. 17. & Rom. 6. 19. ¶ *In Christo Iesu*, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Erasm. *Per Christum Iesum*, vt etiam Græca scholia explicant. Ego verò malui seruare præpositionem ἐν. quòd melius declaret quomodo nos Pater per Christum sanctificet, i. à reliqua hominum colluuie separatos ac purgatos sibi pro filiis consecret, nempe donando nos Filio suo, vt ipse sit in nobis & nos in eo. Eadem causa fecit, vt infrà, v. 4. iterum eadem verba simili modo conuerterim, & v. 5. ἐν αὐτῷ sim interpretatus IN IO potius quàm PER EVM. ¶ *Vocatis sanctis*, κλητοῖς ἁγίοις. id est, quos Deus pro gratuita sua bonitate sibi segregauit, vel, Quos Deus ad sanctitatem vocauit. Illa expositio fontem sanctificationis, ista finem aperit. Illud autem sæpe iam est à nobis annotatum verbũ καλεῖν [*kalein*,] id est vocare, apud Hebr. interdum declarare ipsius ἀπαρχὴν initium, quod Deo tribuatur, vt qui videlicet solo verbo res omnes condat: interdum verò publicam eámque minimè nudam nuncupationem significare, sed quæ cum re ipsa consentiat: quo modo etiam Eustathius, nobilis Homeri interpres, explicat verbum καλεῖσθαι, lib. Iliad. δ, scribens in verba illa, καὶ οὕνεκα σὺ παραίτησις Κάλλιμος. ¶ *Cum omnibus*, σὺν πᾶσι. in nonnullis codicibus etiam manuscriptis legitur σύμπασι: perperam, vt opinor. Nam mihi quidem videtur hæc inscriptio bimembris esse, cuius prior pars ad ipsos Corinthios, altera ad reliquos Achaiæ incolas, cuius metropolis erat Corinthus, refertur.

¶ *Qui inuocant*, τοῖς ἐπικαλουμένοις. Inuocandi verbum propriè de eo dicitur qui Dei subsidium cum clamore petit, vt qui in periculo est constitutus, vt dicit Apostolus nos clamare Abba, pater. Inde factum vt τὸ σωτηρίαν καλεῖν pro toto Dei cultu accipiatur, vt inuocare nomen Christi, idem valeat atque Christum pro Deo reipsa agnoscere.

¶ *Quouis loco*, ἐν παντὶ τόπῳ. Id est in quauis Achaiæ Ecclesia. Hactenus enim est generalis hęc inscriptio propriè quidem & specialiter Corinthiis deinceps verò reliquis totius Achaiæ ecclesiis scripta, vt apparet ex alterius epistolæ initio: sicut & epistola ad Galatas omnibus illius gentis Ecclesiis propria fuit. Nam absolutè Catholicam, id est omnibus per orbem terrarum dispersis Ecclesiis dicatam hanc epistolam non esse, tum ex inscriptione, tum ex ipsius epistolæ tractatione liquet.

¶ [*Domini, inquam.*] *tum ipsorũ, tum nostri*, αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν. Vulg. *Ipsorum & nostro*. Erasm. *Vel suo, vel nostro*, Retulerunt enim hæc ad τόπῳ, quod & plerique magni nominis interpretes faciunt. Sed ego tamen iis assentior qui coniungunt tum Κυρίου, vt sit correctionis species,

quia duntaxat dixerat, Κυρίου ἡμῶν, *Domini noſtri*: in qua opinione eſt Photius, primi inter Græcos ſcholiaſtas nominis, itémque Chryſoſtomus & Theophylactus. Primùm enim nulla ſatis idonea cauſa poſſit adferri cur hoc addatur, ſi de loco accipias: quum ſatis fuerit dixiſſe, omnibus & in omni loco. Deinde ne hoc quidem videre poſſum cur Paulus noſtrum locum vocet Iudæam, vt interpretatur Ambroſius: ipſorum verò locum, cunctas Gentium Eccleſias. Nam neque hæc conſuetudo eſt Pauli vt Gentes compellans, ſeſe cum Iudæis coniungat, præſertim in proœmiis: neque etiam Paulus ex Iudæa erat. Hîc autem de loco non de religione agitur. Denique ſi Iudæos cõſtituerat Apoſtolus Gentibus opponere, cur Iudææ vnius meminiſſet, quum per orbem terrarum eſſent diſperſi qui ex Iudæis crediderant? Poſtremò id quoque obſeruandum puto, Apoſtolum non ita ſcripſiſſe vt vertit Eraſmus, *Vel ſuo vel noſtro*, ἢ αὐτῶν ἢ ἡμῶν, per diſiunctionem, ſed copulata enuntiatione dixiſſe αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν. *& ipſorum & noſtro*: vt prorſus neceſſe videatur hæc accipere de eo quod Apoſtolus ſignificet vtrorumque eſſe commune. At enim cur iſta Paulus commemorat? Optima certè ratione. Nempe vt iam inde ab initio iaciat futuræ diſputationis fundamentum. Nam ſi Corinthij cæteríque omnes ab vno Deo vocati ſunt & in vno Chriſto ſanctificati, ſi omnes vnum eũdémque Dominum habent ac profitentur, vnde factiones iſtæ quæ inter eos vigebãt, quaſi Chriſtus eſſet diuiſus?

3 *Gratia*, χάρις. Vide Rom.1. 7. vbi totum hunc verſiculum expoſuimus.

5 *In omnibus*, ἐν παντὶ. ſiue, vt vertit Eraſmus, *Omnibus*, id eſt omni genere beneficiorum quę ſolet Eccleſia ex Deo percipere. quæ poſtea reuocat ad duas præcipuas ſpecies ſub quibus reliqua comprehendantur, nempe λόγον & γνῶσιν, quorum illud ad ipſam commodè quod noueris explicandi facultatem, alterum ad ipſam cognoſcendarum in Eccleſia rerum notitiam pertineat: ad cuius vtriuſque doni abuſum referri poſſunt ac fortaſſis etiam debent quæcunque in hac epiſtola tractantur: cuius hæc ſit veluti vniuerſalis diſtributio. Sed & appoſitè poteſt hac ipſa ſeruata diſtributione, ἐν παντὶ accipi pro In omni re ſiue negotio, quod ſequutus eſt Syrus interpres. ¶ *Ditati ſitis*, ἐπλουτίσθητε. Annotauimus Rom.2. v.4, Diuitiarum nomine omnem copiam ac abundantiam ſignificari apud Paulum: quo modo etiam apud idoneos ſcriptores τὸ πλουτεῖν pro ἐυπορεῖν accipitur. ¶ *In ipſo*, ἐν αὐτῷ. Eraſmus, *Per ipſum*. Vide ſuprà, ver.2. ¶ *Omni loquendi facultate*, ἐν παντὶ λόγῳ. Hîc demum Apoſtolus ſignificat quæ ſint opes quibus Corinthij abundent in omni negotio. itaque redundat præpoſitio ἐν ex Hebræorum idiotiſmo, vt Epheſ.2. 4. 1. Tim.6.18. Solent enim Græci τῷ παντὶ potius connectere cum ſecũdo caſu, ac tertio ſine præpoſitione. Particula autem πᾶς hoc loco, vt Rom.15.14, 1.Cor.13. 3, & alibi ſæpe, non eſt vniuerſalis, ſed perfectum quiddam & integrum declarat: quod tamen rurſus ita eſt accipiendum vt meminerimus eius quod ſcribitur infrà, 13.9. nos omnes videlicet, quandiu hîc verſamur, nonniſi ex parte cognoſcere ac prophetare. Itaque quum omnem ſermonem, omnémque cognitionem tribuit Corinthiis Apoſtolus, quædam eſt ſpecies hyperboles, ad præſentem fidelium conditionem reſtringendæ. λόγον autem vocat, non inanem loquentiam, ſed ſanctæ facundiæ donum quo abutebantur Corinthij. & hic eſt primus huius epiſtolæ locus, in quo de ratione annuntiandi verbi Dei diſſeritur, ita vt neque aceríitis humanæ rhetoricæ fucis, neque prophanæ ſapientię adhibitis commentationibus inficiatur Chriſtianæ vel docendi rationis vel ipſius doctrinæ ſyncera puritas.

6 *Prout*, καθώς. Eraſmus, *Quibus rebus*, id eſt δι' ὧν, vt etiam Græca ſcholia interpretantur. Verùm propoſitum non fuit Apoſtolo ſimpliciter ſignificare donis illis oſtendi quibus non fruſtra fuerit annuntiatum Euangelium: ſed potius confirmare quod dixerat de maxima illa donorum copia in Corinthios effuſa, vt καθώς id ſignificet pro quo Gallicè dixeris *ſelon que*, quod proximo verſiculo explicat: minimè id quidem vt Corinthios laudet, imò vt inde arri-

arripiat tanto iustiorem occasionem eos reprehendendi quòd iis donis ad ambitionem & ostentationem abuterentur, quanto plura & excellentiora in ipsos exuberabant.

7 *Adeo vt*, ὡς. VT hoc loco non notat finem, sed effectum: sicut rectè annotauit Erasmus. ¶ *Quod* [*Deus*] *gratificetur*, χαρίσματι. Vulgata, *Gratia*, vt & alibi sæpe. Ego verò malui vim Græci nominis pluribus verbis explicatam retinere, quòd in eo sit posita vis reprehensionum sequuturarũ, vt liquet, imprimis infrà 4.7. & 12, & deinceps. ¶ *Deficiamini*, ὑστερεῖσθαι. Vulgata, *Desit*. Erasmus, *Destituamini*. Vide Rom. 3.23. ¶ *Expectantes*, ἀπεκδεχομένους. id est interim dum expectatis: quasi scriptum sit ἐν τῇ ἀπεκδέχεσθαι. ¶ *Dum patefiat*, τὴν ἀποκάλυψιν. Vulgata & Erasmus, *Reuelationem*, ambiguè, quũ etiam actiuè possit accipi. Loquitur autem Paulus de altero Christi aduentu, vt & Petrus 1. Epist. 7. & 13.

8 *Qui* [*Deus*], ὅς. Repetendum est Dei nomen à ver. 4. vbi dixerat εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ, *Gratias ago Deo*, & paulo pòst, ὅτι τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, pro ὅτι τὴν χάριν αὐτοῦ. id est, ob gratiam Dei, pro ob gratiam ipsius, repetito antecedente ex Hebræorum more, loco relatiui. Neque est quòd quisquam hac ellipsi offendatur, quum superiores versiculi, nempe 5. 6. & 7, cum extremo quarto prorsus cohæreant. ¶ *Inculpatos*, ἀνεγκλήτους. id est vt sitis inculpati. Inculpatos autem vocat non quos nunquam quisquam culparit, sed quos coram Deo nemo possit meritò culpare, id est, eos qui sunt in Christo Iesu, in quibus nulla est condemnatio, vt expositi Rom. 8.1. & 33. Vide Luc. 1.6. vbi expendimus quod iterum hoc loco inculcat Erasmus, esse videlicet perfectius atque etiam difficilius ἀνέγκλητον esse quàm innocentem. ¶ *In diem*, ἐν τῇ ἡμέρᾳ, id est εἰς τὴν ἡμέραν, vt Rom. 2. 5. vel, vt Vulgata, *in die*, ita vt hoc cohæreat cum ἀνεγκλήτους. Dies autem Domini quid significet, declarauit ipse Apostolus Rom. 2.16. ¶ *Domini nostri*, τοῦ Κυρίου ἡμῶν. Vulg. *Aduentus Domini nostri*, τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν. Iubet autem illos bene sperare, ne sequuturis admonitionibus asperis animum despondeant.

9 *Fidelis*, πιστὸς. Id est verax & constans. vt illum prædicat Dauid Psalm. 118. Itaque vera & propria significatione accipitur fidei nomen in hoc loco, nempe pro dictorum ac conuentorum constantia & veritate, vt à Cicerone definitur: quanuis peculiariter hîc videatur constantia Dei significari. Nam quòd nos vocat ad Filij sui communionem, id omne ipsius veritati tribuendum est, qui verax esse non desinat etiamsi mendaces simus: quòd autem quoscunque semel donauit Filio, nunquam postea illi eripiat, sed perseuerantiæ Spiritu donet, in eo se verè constantem declarat. Alioquin πιστὸς diuersa significatione solet vocare Apostolus eos qui fide sunt Christum amplexi. πιστοὶ autẽ λόγοι vocatur 1. Timot. 4.9. & 2. Tim. 2. 11. sermo firmus, & qui fallere nunquam possit, eadem ratione qua fidelis ipse Deus dicitur. ¶ *Per quem*, δι' οὗ Id est ὑφ' οὗ, *à quo*, vt habet etiam Claromõtanus codex. Est enim promiscuus harum præpositionum vsus: vt planè inepti sint qui istis syllabarum aucupiis conantur homines imperitos irretire, vt Dei οὐσίαν disceptant, aut personarum inæqualitatem inuehant: aduersus quos egregiè disputat Basilius in libro De Spiritu sancto. ¶ *Communionem*, κοινωνίαν. Vulgata, *Societatem*, Erasmus, *Consortium*. Sed communionis vocabulum (vt rectè indicauit doctissimus interpres) & Græcam vocem & nostram illam cum ipso Christo coniunctionem, quæ est Euangelicæ prædicationis finis, melius declarat.

10 *Idem*, τὸ αὐτό. Vulgata, *Idipsum*, de quo diximus Rom. 12.16. ¶ *Dissidia*, σχίσματα. Vulgata, *Scbismata*, id est διχοστασίαι, quas Apostolus ab hæresibus distinguit Galat. 5.20. Est enim (vt opinor) propriè σχίσμα seu διχοστασία, animorum simpliciter seu voluntatum dissensio, quum alij aliis hominibus vel externis ritibus ita sunt addicti, vt quanuis alioquin in ipsis religionis capitibus cõsentiant, tamen animis sint abalienati, & factiones quasdam ineant: vt Corinthij, quorum alij Apollo, alij Cephan, alij Paulum iactabant. Hæresis verò propriè declarat certam quandam factionem doctrinæ causa exortam, vt exposuimus Act. 5. 17. Hic tamen Paulus

Schisma in genere vocat omnem dissidij speciem, vt apparet ex eo quod illi opponitur, id est ex consensione quam requirit tum in sententia seu eodem in religionis capitibus iudicio, (id enim propriè declarat γνώμη) tum in animorum seu voluntatis coniunctione: (id enim est quod Mentis appellatione intelligit: vnde ὁμόνοιαν Græci vocant quam Latini concordiam) denique in ipso etiam sermone, qui & iudicij & voluntatis est index. Vt autem hunc locum sic interpreter, nō eo tantùm adducor, quòd hac ratione seruetur simplex ac genuina verborum significatio, sed etiam quòd ita maximè appareat naturalis & concinna omnium partium collocatio. Ascendit enim Paulus ordine retrogrado ab imis ad summa, nempe à loquutione ad voluntatem, à voluntate ad fontem ipsius tum voluntatis tum loquutionis, id est ad animi iudicium. ¶ *Compacti*, κατηρτισμένοι. Siue coadunati, ac computati, vt totum quippiam quod suis omnibus partibus aptè inter se cohærentibus componitur. Nam (sicut alibi exposuimus) hoc verbum de quantitate discreta (quam vocant) propriè dicitur. Vt autem res omnes eiusmodi ex multis partibus compositæ, suis numeris constent, duo requiruntur, nempe vt pars nulla desit aut supersit: deinde vt omnia aptè inter se cohæreant. Inde factum vt ἄρτιος integrum & perfectum declaret, quum videlicet de numero pari propriè dicatur, & ἀρτίζειν cum suis compositis non modò pro Componere seu Compingere ac Coagmentare, vt Rom. 9. 22. sed etiam pro Perficere accipiatur. Deinde etiam apud medicos vsurpatur pro luxata membra in suum locum restituere: qua significatione videtur trāslatitiè poni Gal. 6. 1. Denique etiam pro sarcire quod ruptum est & dissolutum, vt Mat. 4. 21. Sed spectandum quid cuique loco conueniat. Mihi quidem non placet Veteris interpretis sententia, qui κατηρτισμένους exponit perfectos, quum hoc nomine ferè intelligantur perfectæ virtutis homines: quales propriè nulli sunt in hac vita, & hoc nihil ad hunc locum pertineat. Erasmus verò longius à Græcis recessit quum interpretaretur, *Sed filii integrum corpus*: nec satis etiam perspicuè videtur loquutus.

11 *Declaratum est*, ἐδηλώθη. Vulgata & Erasmus, *Significatum est*, ἐσημάνθη. Declarat autem τὸ δῆλον aliquid amplius quàm τὸ σημαίνομενον, vt apud Latinos differunt Declarare & Significare. Sic enim Cicero, ad Lucceium scribens, *Itaque*, inquit, *hoc sæpius dicendum, tibique non significandum solùm, sed etiam declarandum arbitror, vbi nihil mihi esse potuisse tuis literis gratius.* Pertinet autem huius vocabuli explicatio ad sententiæ pōdus, ne videlicet Apostolus cuiuis delationi temere videatur credidisse.

¶ *A domesticis Chloes*, ἀπὸ τῶν Χλόης. Similis dicendi formula occurrit Rom. 16. 10. & 11. vt mihi dubiū esse non possit quin Chloe sit religiosæ alicuius matronæ nomen. Nam neque vllos in eo tractu locus commemoratur hoc nomine, neque, si locus significaretur, prætermissa fuisset præpositio, vt rectè obseruauit Erasmus. Deinde passim apud Græcos hoc nomen mulieribus tribuitur.

12 *Hoc autem dico*, &c. τοῦτο δὲ λέγω. Id est. Quod autem vobis dictum volo, siue, quod mihi dico à domesticis Chloes declaratum, illud est, vos nimirum hoc solere dictare. Ego quidē sum Pauli, &c. Similis formula occurrit Ro. 15. 8. Aliis placuit ὅτι excudere, quasi sit pronomen: nos tamē nusquam inuenimus ita scriptum. Ab aliis denique ὅτι accipitur pro διότι, id est quia, vel propterea quòd. Suum cuiq; liberum iudicium esto: nam quocunque modo accipias, eadem manebit sententia. Illud verò notandum est, singulis non tribui hæc omnia, sed alia aliis, vt ipsemet Paulus infra exponit, 3. 4. Neque enim singuli dicebant, Ego sum Pauli, ego sum Cephæ, sed alius quidem Paulum, alius verò Cepham iactabat. Itaque hoc quoque dicendi genus (vt alia multa) petitum est è medio, quod Syrus interpres scitè admodum exposuit. Simile verò huius vocis ἑκατὸν exemplum occurrit infrà 14. 26. ¶ *Cephæ*, Κηφᾶ. Hunc nonnulli ex veteribus vnum quempiam fuisse diuersum ab Apostolo Petro. Alij, vt ille ineptissimus rhapsodus Nicephorus, citans Dionysij Corinthij testimonium, hinc colligunt Petrum Corinthi quoque docuisse. At qui præterquam quòd idem est Cephas

Syriacè

Syriacè, atque Petrus Græcè, hæc nomina de industria fuisse ab Apostolo subdita in verorum locum, ex ipsomet constat infrà 4. 6. nempe vt veris nominibus parceret quòd id expedire iudicaret. Petrũ autem Corinthi docuisse non magis quàm Christũ ipsum, ex hoc loco colligi potest. ¶ *At ego verò Christi*, ἐγὼ δὲ Χριστοῦ. Chrysostomus, quantum licet ex eius interpretatione colligere, sic ista distinxit, quasi non sint Corinthiorum sed ipsius Apostoli verba. Corinthios suo exemplo docentis quidnam sentire ac docere deberent. Et in hanc sententiam Augustinus hæc scribit, Sermone de Verbis Domini 21. *Volentes homines ædificare super homines, dicebant, Ego quidem sum Pauli, &c. sed alĩ qui nolebant ædificari super Petrum, sed super petram, dicebant, Ego autem sum Christi.* Eam verò expositionem si sequamur, adscribendũ erit punctum post Κηφᾶ, & pro *Ego verò Christi*, dicendum erit, *At ego sum Christi*, & versiculus 13. ab his verbis inchoãdus. Fuit autem in hanc sententiam adductus Chrysostomus, eo quòd non videantur reprehendi posse qui se Christi esse dicunt. quæ ratio quum non adeo sit firma quin convelli possit, & omnes codices vno consensu ista cõnectant cũ præcedentibus, assentiẽte quoque Syro interprete, (quasi vna etiam istorum factio fuerit qui se Christi esse dicerent) nolim à recepta lectione temere discedere. Puto igitur superiores factiones eorum fuisse qui plus æquo huic vel illi ministro erant addicti, adeo vt cæteros aspernarentur ac proinde homines potius quàm Christum ipsum colerent: hanc autem postremam particulam ad eos pertinere qui in cõtrariam partem peccabant. i. qui se vnius Christi ita esse dicebant, vt interim iis per quos Deus loquitur, nihil tribuerent. quo pestilentissimo morbo vtinã nulli hodie laborarent. Itaque Apostolus, vt etiã ex Syra & Arabica interpretatione liquet, non reprehendit eos simpliciter qui vnius Christi se esse diceret, sed qui Christum ita profitebantur vt nec Paulum, nec Apollo, nec Cepham, i. nullos ministros quantumuis excellẽtes pro ministris agnoscerent. Nec enim minus peccat qui Dei ministros omnes spernit, quàm qui certis hominibus nimium tribuit.

13 *[Num] dispertitus est Christus?* μεμέρισται ὁ Χριστός; Sic malo legere quàm tollere interrogationem, cum Theodorito. Itaque subaudienda est particula μὴ. quam Erasmus rectè expressit, ne posthac corrumpi facilè possit hic locus: & in vno exemplari comperimus. Quòd autem Chrysostomus actiuè interpretatur μεμέρισται, *diuisit*, nimis est violentum, quum plana sit sententia non posse vel aliquos ministros nullo loco haberi, vel Christum ministris opponi, quin veluti discerpatur Christus. ¶ *In nomen Pauli*, εἰς ὄνομα Παύλου. Id est, Paulo initiati & consecrati. Ortum est hoc dicendi genus ex Baptismi formula quæ describitur Matth. 28. 19. Quid autem ibi valeat nomen Patris & Filij, & Spiritus sancti, diximus Act. 3. 16. & 19. 3.

15 *Baptizasse*, ἐβαπτίσατε. Quidam vetusti codices habent ἐβαπτίσθητε, *baptizati sitis*, vt legit Vetus interpres. Quidam ἐβαπτίσθη, *baptizatus sit*, quod optimè cohæret cum ἵνα μή τις, vt nequis.

17 *Non misit*, οὐκ ἀπέστειλε. Atqui iussi sunt etiam baptizare Apostoli, & ipse Apostolus aliquot baptizauit. Est igitur quædam species hyperboles, petita & ipsa è medio. (vt opinor) quando absolutè negatur quod tamen κατά τι negari debuit, Intelligit enim Paulus se non peculiariter & præcipuè baptizandi sed euangelizandi munus à Deo accepisse. Similis est loquendi forma Ierem. 7. 21. ¶ *Non [tamen]*, οὐκ. Addidi particulam TAMEN vt oppositi membri ellipsis minus sentiatur. Nam ad explendam sententiam adiiciẽdum fuerat, Sed per sapientiam Dei. Similis ellipsis occurrit Rom. 14. 1. Arabs autẽ interpres maluit tres sequentes versiculos, nempe 18. 19. 20. parentheſi includere, & ibi demum anantapodoton supplere. ¶ *Cum dicendi peritia*, ἐν σοφίᾳ λόγου. Vulgata barbarè & obscurè, *In sapientia verbi* Erasmus. *Erudito sermone*. Porro σοφία & φρόνησις sic distinguuntur, vt illa in contemplatione, ista in actione versetur. Sed σοφίας vocabulum constat interdum latius patere: adeo vt omnis generis artifices periti soleant à Græcis σοφοὶ appellari, vt infrà. 3. 10. Sed & nominatim Sophistæ dicti sunt qui illis

in rebus ciuilibus administrandis solertiam cum forensi facundia coniunxerant, & ab agendo sese ad dicendum contulerant, vt ait in Themistocle Plutarchus. Itaque non dubito quin oratoriam facultatem Apostolus appellet λόγον σοφίας, quam à se non modò vt non necessariã remouet, sed etiam vt Apostolicæ facultati prorsus contrariam. Quid igitur? annon adfuit Paulo sua δεινότης? certè adfuit quanta nulli vnquam obtigit, sed cælestis, non humana, & à fucatis illis coloribus prorsus pura. ¶ *Inanis reddatur*, κενωθῇ. Vulgata *Euacuetur*, admodum incommodè. vide Rom. 3. 21. ¶ *Crux Christi*, ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ Sic vocat Euangelicæ prædicationis argumentum. Visus autem fuisset Christi crucifixi Spiritus nihil agere, si humanæ facundiæ vi homines ad Christianismum essent adducti.

18 *Sermo ille de cruce*, ὁ λόγος ὁ τοῦ σταυροῦ. Vulgata ad verbum, *Verbum crucis*. Id est, prædicatio de Christo crucifixo. vel, genus illud orationis quo vtimur in annuntianda vobis salute per Christi crucifixi mortem. ¶ *Potentia Dei*, δυνάμις Θεοῦ. Illud in quo Deus mirificam & infinitam vim suam seruandis electis declarat, Rom. 1. vers. 18. qui quidem non ita emineret si ab humanarum artium, aut humanæ sapientiæ, denique vllius rei subsidio penderet quæ ab ipsis hominibus possit proficisci. Ita enim sibi tribuerent homines quod vnius crucis proprium est. Arabs interpres παραφραστικῶς hunc locum conuertit.

19 *Tollam è medio*, ἀθετήσω. Editio Esaiæ Græca habet κρύψω, *abscondam*. Hebræa autem veritas totum hunc locum sic legit. cap 29. vers. 14. ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר [*vaabedah chochamath chachamau vbinath nebonau tistatar.*] id est, *& peribit sapientia sapientum eius, & prudentia prudentium eius abscondet sese.* Itaque etsi Græca totidem vocabula non respondeant Hebræis, tamen eadem manet sententia. Tantũ enim in illo discrimen est, quòd Propheta verbis neutris vsus est, quæ Græci in actiua conuerterunt, Nam perit sapientia, sed Domino destruente: & sapientia euanescit, sed à Domino sublata & obliterata. Verbum autem ἀθετῆσαι, quod propriè declarat loco suo amouere, vt exposuimus Mat. 6. 16. conuertimus tollere è medio, potius quàm reprobare, cum Vetere interprete, & reiicere, cum Erasmo, non tantum ex doctissimi interpretis auctoritate, sed etiam veritatem ipsam Hebræam sequuti. Neque enim quicquid reiicitur euanescit, sed quod è medio tollitur ita vt nusquam appareat.

20 *Vbi Scriba*, ποῦ γραμματεύς; id est, Legis interpres, vt exposuimus Matth. 2. 4. Siue, quia de Iudæis propriè non loquitur, *Vbi es ô literate, & terendis libris exercitate?* Magnam autẽ emphasin habet singularis numerus, quòd ita videatur Apostolus singulos compellare, quasi diceret ne vnum quidem nominari posse ex istorum numero qui hoc arcanum Dei vel suspicari potuerit, vel humanæ rationis vi consequi. ¶ *Disquisitor*, συζητητής. Id est, ô tu qui in huius mundi arcanis perscrutandis & acutissimis quibusque quæstionibus explicandis omnem ætatem consumis. Assentior autem doctissimo interpreti, qui hæc putat esse ipsius Pauli verba, humanæ sapientiæ insultantis, non autem Esaiæ. Quãuis enim simile quiddam in speciem videatur scriptum Esaiæ 33. versu 18. tamen nec eadem sunt verba, nec idẽ scopus, sed prorsus diuersus. Sed & in Claromontano codice, in quo testimonia ex vetere Testamento citata, rubrica scribũtur, hic versiculus vt ipsius Pauli reliquus contextus scribitur. συζητεῖν autem dicuntur qui vnà rationes conferunt ad alicuius rei indagationem, & in laude poni consueuit, sicut etiam præcedentes voces. Sed sapientia ac docendi ratio cælestis ab humana & merè mundana, vt penitus diuersa, discernitur. Vulgata, *Conquisitorem*, obscurius interpretatur. Iohannes Drusius, quem honoris causa nomino, vir pereruditus & diligentissimus rerum in his libris non vulgariũ obseruator, putat hic significari quos dicunt Hebr. Sapientes MECAR, siue MEHCAR à curiosa inquisitione sic vocatos, quorũ meminit R. Dauid Kimhi. in Ps. 104. 30. ¶ *Seculi istius*? τοῦ αἰῶνος τούτου; Videtur ista non ineptè posse cum aliis etiã duobus præcedentibus connecti, vt vno interrogationis tenore legantur.

21 *In Dei sapientia*, ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ. Id est, in

est, in hac mundi fabrica, in qua singularis illa Dei sapientia insculpta est & omnium oculis expositа. *Mundus*, ὁ κόσμος. Id est, omnes homines non regenerati, sed cuiusmodi sunt quum in hanc lucem prodeunt: vt alibi sæpe. Interdum verò pro solis reprobis accipitur, vt Iohan. 14. 17. & 22. Interdum pro hominibus huius mundi incolis in genere, non sigillatim cõsideratis, vt Ioh. 3. 15. ¶ *Per sapientiam*, διὰ τῆς σοφίας. Quid igitur? an non Euangelium est sapientia? Est certè & quidem summa præ naturali notitia ex mundi creatione: sed à mundo pro stultitia censetur. Duplex hic est igitur oppositio: vna mundi fabricæ & Euangelicæ prædicationis: altera, sapientiæ humanæ, id est humani iudicij & prophanæ facundiæ, & Spiritualis energiæ mentem audientium illustrantis. ¶ *Placuit* εὐδόκησεν, Eras. *Visum est*. Declaratur autem hoc verbo, non modò ita visum esse Deo, sed etiam qua re impulsus id voluerit, nimirum gratuita illa & infinita sua bonitate. ¶ *Per stultam prædic.* &c. διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγμ. Sic vocat Euangelij prædicationem, per concessionem, ex hominum hypothesi, vt etiam in sequenti versu stultitiam & infirmitatem Dei vocat, idque grauissima cum hominum reprehensione: qui ista malint, repugnante etiam conscientia, Deo affingere, quàm suam ipsorum stultitiam & imbecillitatem agnoscere ac deprecari. Vulgata & Erasmus, *Per stultitiam prædicationis*, quem Hebraismum annotauimus Matth. 24. 15. & alibi sæpe.

22 *Signum*, σημεῖον. Id est signa, vt Mat. 12. 38. Tales sunt etiam hodie qui scripturarum testimoniis conuicti, miracula à nobis flagitant. ¶ *Sapientiam*, σοφίαν. id est Rationes Philosophicas & oratoria pigmenta: quales sunt hodie Epicurei, quibus sordet sacrarum literarum simplicitas: vnde illud Galeni, Moses magna dicit, sed nihil probat.

24 *Ipsis autem vocatis*, αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς. id est, iis autem qui vocati sunt. Erasmus, *Sed ijsdem*, τοῖς αὐτοῖς δέ. quod mihi non placet. Neque enim idem declarat vtraque loquutio, i. αὐτοὶ οἱ κλητοὶ & οἱ αὐτοὶ κλητοί, neque Paulum existimo eosdem illos vocatos dicere quibus Christus offendiculum erat aut stultitia: sed quum in genere de Iudæis & Græcis videretur loquutus, eos postea excipere qui tum ex his tum ex illis crediderant. Quinam verò κλητοὶ dicantur ab Apostolo exposuimus Rom. 1. 6. ¶ *Dei potentiam*, Θεοῦ δύναμιν. Quomodo sit hoc loco abusus Asterius Arij socius, propter non additum articulum τοῦ, vide apud Athanasium, aduersus Arianos oratione tertia. Syrus interpres magis etiam perspicuè legit χριστὸς ἐστὶν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καὶ σοφία τοῦ Θεοῦ. i. Christus [est] potentia Dei & sapientia Dei. Arabs denique expressit verbũ κηρύσσομεν repetitum, & subaudit ὄντα, Qui est. Sed obseruandum est hîc non agi de Christo quatenus est Deus, nec personæ ipsius respectu, sed officij mediatoris & eius virtutis ac sapientiæ habita ratione, quę in Euangelici ministerij effectis apparet, cui iam tunc cederet tum omnis humana sapiẽtia, tum etiam omnis aduersantium conatus, vt proximo vers. docet, testibus ipsis etiam Corinthiis.

25 *Sapientior est quàm homines*, σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστί. Vulgata, *Sapientius est hominibus*. quod meritò reprehendit Augustinus lib. De doctrina Christiana 2. cap. 13. propter amphiboliam: quòd incertum sit an hominibus sit dandi casus an auferendi. quasi dicas, Stultum est tibi, sed stultius huic. Quid si verò oppositũ aliquid subaudias? vt sit plena hæc constructio, ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ σοφώτερον τοῦ σοφοῦ τῶν ἀνθρώπων, *Nam stultitia Dei sapientior est sapientia hominum*. Et postea, τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ, ἰσχυρότερον τῆς ἰσχυρᾶς τῶν ἀνθρώπων, *Infirmitas Dei robustior hominum robore*. Ita enim clarior est antithesis: quæ sanè videtur hanc ellipsin minus duram efficere, propter mutuã contrariorum rationem: vt etiamsi non addantur ista, facilè possint intelligi. Nam quum eadem dictio repetenda est, videtur multo durior ellipsis, cuius tamen extat exemplum in eodem dicendi genere, Iohann. 5. 36. Rom. 6. 5. & 1. Petr. 1. 7. Sed & Arabs interpres hæc eadem expressit. Nolui tamen quicquam adiicere, quòd mihi maxima videatur esse emphasis, si stultitiæ Dei, id est ei quod insani homines, non sine impietate, stultitiam vocant, opponantur ipsi homines, id est & stulta ipsorum insania, & quicquid sunt ipsi.

26 *Videte enim*, βλέπετε γάρ. Vulgata, *Videte enim*, imperandi modo: quæ interpretatio consistere non potest nisi particulam γὰρ accipiamus pro Enimuero, ita vt sit expletiua potius quàm causalis. Sed & aliam causam adfert Erasmus cur potius sit locus indicandi modo: nempe quia Apostolus videtur non tam admonere Corinthios vt videant quod sciebant, quàm ipsos facere eius argumenti testes quo vti cõstituit, tum vt superiora confirmet, tum vt eorum fastum deiiciat. ¶ *Vocationem vestram*, τὴν κλῆσιν ὑμῶν. Id est, quam rationem sequutus sit Dominus in vobis vocandis, vel, quinam ex vobis sint vocati. vt vocatio pro vocatis meronymicè ponatur, sicut passim circũcisio pro circuncisis, & præputium pro incircuncisis. ¶ *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. id est, Eo sapientiæ genere quod vnum hominibus probatur: qui quum carnales sint, spiritualem sapientiam non norunt.

28 *Et ea quæ non sunt*, καὶ τὰ μὴ ὄντα. Id est, quæ penè nulla sunt, hominum videlicet iudicio, non Dei. nam ex Hebræorum idiotismo dicuntur non esse quæcunque ita sunt abiecta vt nullo loco habeantur: quibus opponuntur ea quæ sunt, id est quæ in pretio habentur. ¶ *Aboleat*, καταργήσῃ, id est quæ Vana & inutilia atque adeo nihili esse ostendat. Vide Rom. 3. 31.

29 *Vlla caro*, πᾶσα σάρξ. Quòd attinet ad vniuersalem particulam coniunctam eum aduerbio negante, diximus de toto hoc genere enuntiationum Matth. 24. 22. & Luc. 1. 37. Sed & alibi annotauimus Carnem pro toto hominum genere sæpe accipi apud Hebræos: quorum morem eo libentius seruauimus hoc in loco, quòd de industria videatur Paulus id vocabulum vsurpasse vt infirmam & miserabilem hominis conditionem Dei maiestati opponeret, sicut Esa. 31. 3. accipitur. Itaque mihi non displicet, vt magis sit hæc oppositio perspicua, quòd in Claromontano codice pro relatiuo ἐνώπιον, repetitur ipsum nomen τοῦ Θεοῦ.

30 *Sed ex ipso vos estis*, ἐξ αὐτοῦ δὲ ὑμεῖς ἐστε. Quos antea deiecerat, nunc supra omnes mortales euehit, sed ita vt omnem ipsorum dignitatem doceat non ab ipsis (sed à Christo) emanare, idque à Deo, id est Dei vnius vi ac beneficio. Erasmus, *Ex eodem autem vos estis*, quasi scriptum sit ἐκ τοῦ αὐτοῦ. quod nusquam inuenio. ¶ *Factus est nobis sapientia à Deo*, ἐγενήθη ἡμῖν σοφία ἀπὸ Θεοῦ. Id est, Qui datus est nobis à Deo, vt in ipso omnem sapientiam consequeremur, quæ quidē hoc nomine verè digna sit: quum in eo vno possimus Deum & eius arcana contemplari, quæ ne suspicari quidem vllo modo quam acutissimi homines potuerunt. Idem de iustitia & sanctificatione statuendum est. Quod enim frustra pollicita est omnis philosophia, & quæcunque in mundo religiones viguerunt, id vnum gratis in Christo vno per fidem adipiscimur, vt omnibus modis iusti & sancti simus in ipso. Postremò dicitur nobis factus redemptio, quòd ita per eã iustificati & sanctificati certam redemptionem tandem assequemur. Et valde obseruãdus est hic locus, in quo ad quatuor præcipua capita reuocantur omnia quæ in Christo adipiscimur beneficia.

31 *In Domino gloriatur*, ὁ Κύριος καυχάσθω. Id est Deo omnia tribuat cum gratiarum actione. Non est igitur quòd vlla pars libero (quod vocant) arbitrio decidatur, quum omnia in solidum sibi vendicet Dei gratia. Quid sit autem in Domino gloriari, docetur Ierem. 9. 23. vnde hæc petiit Paulus. Cæterùm quòd καυχάσθω non possit construi cum his, idcirco suppleui verbum *fiat*, & gloriat vt scripsi pro *glorietur*: ne quem offenderet Latina constructio. quanquam quod ad sententiam attinet, nihil interest.

IN CAPVT II.

1 *Verborum*, λόγου. Vide infra 4. 19. ¶ *Testimonium Dei*, τὸ μαρτύριον τοῦ Θεοῦ. Id est, Euangelium, quo videlicet Deus seipsum patefacit hominibus, vt eius Deus est author ac testis. Vulgata pro τοῦ Θεοῦ legit τοῦ Χριστοῦ, eodē sensu, nisi quòd si Christi legas, passiuè accipiendum est, *Testimonium Christi*, pro *de Christo*. Ambrosius verò pro μαρτύριον legit μυστήριον, quod etiam in duobus veustis Graecis codicibus inuenimus, & videtur optimè conuenire, quum præsertim hoc etiam legerit Syrus interpres.

2 *Statui quicquam scire*, ἔκρινα τι εἰδέναι. sic vertit Tertull. libr. de Carne Christi. Id est, nõ decreueram profiteri apud vos vllius rei quàm Christi & quidem crucifixi cognitionem. Est autem locus,

fateor, in Græco sermone insolens ista constructio verbi κρίνειν, de qua vide quod annotauimus Act. 3. 12. & Gallicè quoque sic dixeris, *Ie n'ay deliberé de rien sçauoir*, Vulg. & Eras. *Non enim iudicaui me quicquam scire*, sententia vtcunque expressa. Claromontanus autem codex habet ἔκρινα ἐν ὑμῖν τι εἰδέναι, *decreui quicquam inter vos scire*. Et alius manuscri. legit ἔκρινα τι εἰδέναι ἐν ὑμῖν, quod legit Vet. Inter.

3 *Cum infirmitate, ἐν ἀσθενείᾳ*. Id est, infirmus. Eras. *Per infirmitatem*. quæ interpretatio non video quî conueniat. Infirmitatem autem opponit Apostolus τῇ ὑπεροχῇ λόγου καὶ σοφίας, eminentiæ sermonis & sapientiæ. Itaque nō dubium est quin hoc declaret summam illam Apostoli, tum in dicendo, tum in omnibus actionibus, ταπεινοφροσύνην. qua quidem nihil est apud eos contemptibilius qui, hominum more, inanem illum splendorem consectantur. Ideo coniungit timorem ac tremorem, tanquam veræ modestiæ comites, non illos quibus perterrefiat conscientia, sed qui vanitati & arrogantiæ opponuntur. Interim tamen Apostolo non deerat vis illa incredibilis, cui ne diaboli quidem possent obsistere, sed ea prorsus erat cælestis, vt paulo pòst explicabit. qua de re pulchrè disserit Chrysostomus, Dialogo περὶ ἱερωσύνης IIII.

4 *In persuasorijs, ἐν πειθοῖς*. Id est πιθανοῖς, quod prorsus est in Græca lingua insolens. Itaque puto restituendum hunc locum ex Eusebio, initio Euangelicæ præparationis, vbi sic legitur, καὶ πειθοῖ εἰρμένῃ σοφίας λόγων, suadela sermonū humanæ sapientiæ. Notum enim est πειθὼ Græcis vim persuadendi vocari. Sed & eò nos adducit Syri interpretis auctoritas, cuius hæc verba sunt, Græcis illis ex aduerso respondentia, si epithetō εἰρμένης expungas, quod etiam in Claromontano codice non scribitur, quasi ex nomine πειθοῦς satis intelligatur agi non de diuina, sed de humana sapientia. Sic igitur habet Syrus interpres ܒܡܦܣܝܣܘܬܐ ܕܡܠܐ ܕܚܟܡܬܐ [*bamphsisautha demelle dechechmetha.*] Arabs autem itidem legisse videtur πειθοῖ, & expungit λόγου. ¶ *In demonstratione, ἐν ἀποδείξει*. Vulgata & Erasmus, *Ostensione*. Quem errorem annotauimus Act. 2. 22. Nā certè multo expressius vtitur Apostolus hoc vocabulo, declarās sibi nihil defuisse quod ad plenā fidem Euāgelio faciendam, & cogendos ad Dei reuerētiam homines pertineat. Notū enim est ἀπόδειξιν, probationem dici quæ ex certis & necessariis rationibus aliquid demonstrat. Quod autem in hunc locum disserit Eras. de altera ἀποδείξεως significatione, quasi etiam declaret ostentationem, non conuenit huic loco, & potius ἐπίδειξις dicitur. ¶ *Spirituali & potenti, πνεύματος καὶ δυνάμεως*. vel, *Spirituali & potentia*, vt sit figura ἐν διὰ δυοῖν, sicut in illo Virgilij, *pateris libamus & auro*, id est pateris aureis. Vulgata, *Spiritus & virtutis*. Eras. *Spiritus ac potentiæ*. Spiritualem autem vim, id est diuinam (sicut ipse sequenti versiculo explicat, & nos exposuimus Rom. 1. 4.) humanæ, vt cælestem alibi terrenæ, opponit.

6 *Sapientiam*, &c. *σοφίαν*, &c. id est, Adultis demum sapit quod annuntiamus: quòd ij soli possint hoc sapientiæ genus agnoscere, quod habent cæteri pro stultitia. Adultos autem vocat translatitiè qui, quòd ad interiorem hominem attinet, eousque profecerunt vt mysterium fidei probè teneant, & (vt scribitur Hebr. 5. 14.) sensus habent ad discernendum bonum à malo exercitatos, qui τοῖς νηπίοις infrà opponuntur 3. 1. & 13. 11. & 14. 20. Itaque comparatè ijsti dicuntur τέλειοι, non ipsius rei cognitæ respectu, quum adhuc cognoscamus omnes aliquatenus, infrà 13. 12. Vtitur autem hoc verbo de industria, acsi diceret, Vos quidem Corinthij simplicitatem Euangelicæ prædicationis vt puerile quiddam despicitis, & quo quispiam ornatius loquitur, eo excellentiorem illum arbitramini: ego verò profiteor me nihil minus quàm illum ornatum quæsiuisse. Sed hoc etiam addo, quo magis cuipiam placet ista simplicitas, eum tanto longius ab imperitia abesse. Erasmus aliter interpretatur, quasi videlicet Paulus significet se non inter quoslibet loqui, sed inter perfectos, ne porcis obiiciat rosas. Atqui hæc interpretatio (dicā enim quod res est) non pertinet ad scopum, & falsa etiam est: quum testetur Apostolus se & sapientibus & insipientibus esse debitorē, Rom. 1. 14. & cōstet eū factum

esse omnibus omnia, vt declarat infrà, 9.22. Illud verò Domini dictũ, Ne porcis obiiciantur margaritæ, aliò spectat. Et quod Castellio in hunc locum scribit de quadam reconditiore doctrina, quam Apostolus docuerit selectos quosdam discipulos, à Tertull. in libro de Præscriptionibus sic est refutatum, vt mirum sit inueniri tot post seculis potuisse qui rancidum illud commẽtum, quo ad quęuis somnia patefit aditus, auderet Ecclesiis reponere.

¶ *Principum*, &c. τῶν ἀρχόντων, &c. id est eorum qui inter homines vel sapientia vel opibus ac potentia cæteris præstant. Omnino enim videtur Apostolus hoc in loco & infrà, vers. 8. ἄρχοντας dicere quos Hebræi רבנין [*rabbin*] vocant. ¶ *Qui abolentur*, τῶν καταργουμένων. Vel *quæ abolentur*, si libeat tum ad seculum hoc, tum ad seculi huius principes istud referre.

7 *Sed loquimur*, ἀλλὰ λαλοῦμεν. Adiecit verbum λαλεῖν per epanalepsin, quũ alioqui videri possit abundare.

¶ (*Latentem*) *in mysterio*, ἐν μυστηρίῳ. Suppleui participium, vt Hebraismum explicarem. Idem enim declarat. sapientia in mysterio atque sapientia arcana, & quam ne suspicari quidem homines vnquam potuissent, vt explicatur Eph. 1. 26. & 3. 4. 5. Neque enim Paulus illam adhuc arcanam esse dicit, nisi fortassis iis qui eam respuunt, sed eam opponit naturali notitiæ, vtpote ex arcanis Dei cælitus demissam, quanuis eam homines aspernentur. Sciendum est tamen ista non dici in Corinthios, quasi philosophorum placita præferrent Apostolicæ doctrinæ, (fuisset enim hoc apertæ impietatis crimen) sed idcirco tantùm vt eos doceat, Euangelicę prædicationis excellentiam non ex verborum phaleris, sed ex reipsa metiri. Itaque non satis appositè videtur Erasmus hoc retulisse ad verbum λαλοῦμεν, quasi videlicet Apostolus non propalam nec passim, ne esset offendiculo, sed secretò docuerit. quæ interpretatio non est in Ecclesia recipienda, nisi magno adhibito iudicio.

¶ (*Id est*) *occultam illam*, τὴν ἀποκεκρυμμένην. Hic rursus addidi particulam ex qua intelligatur epexegesis. Omnino enim explicat Apostolus cur Euangeliũ vocarit arcanum. Sed & articulum exprimendum putaui quo significatur huius mysterij præstantia.

¶ *Ad gloriam nostram*, εἰς δόξαν ἡμῶν. Sic loquitur Simeon in illo suo Cantico: & Dominus ipse Matth. 15.17.

8 *Principium*, ἀρχόντων. Vide suprà. versu 6.

¶ *Dominum gloriæ*, τὸν Κύριον τῆς δόξης, id est, Potentem illum Deum, veræ gloriæ ac maiestatis plenum, quem idcirco etiam Dauid Psal. 24. 7. מלך הכבוד [*melech hachchabod.*] id est, *Regem gloriæ* dicit, & Stephanus *Deum gloriæ*. Act. 7. 2. vnde factum est vt apud Hebræos כבוד יהוה (*chebod iehouah*) id est, *gloria Dei*, Deum ipsum ἐξοχικῶς declaret, sicut pro Cæsare Cæsaream maiestatem dicimus. Continet igitur hic locus duo insignia testimonia, vnum, Deitatis Christi, quæ opponitur crucis ignominiæ: alterum, coniunctionis naturarum in vnam personam: adeo vt quod solius est humanitatis (si naturas seorsùm consideres) cum Deitate communicetur. quem tropũ Theologi κοινωνίαν ἰδιωμάτων vocant: de quo copiosius diximus Ioh. 3.13.

9 *Sed (prædicamus) sicut scriptum est*, &c. ἀλλὰ καθὼς γέγραπται, &c. Suppleui verbum κηρύσσομεν ex auctoritate Clementis, qui ita citat hunc locum lib. στρωματέων 5. quanquam fortassis præstiterit repetere verbum λαλοῦμεν ex v. 7. Vet. autem interpres legit ὃ ὀφθαλμὸς, quod oculus, quam interpretationem si sequaris oportebit ἃ quod mox sequitur per epexegesin siue synthesin interpretari, *quæ* (*videlicet.*) Arabs denique non repetit verbũ κηρύσσομεν *prædicamus*, sed subaudito verbo ἐστὶν vertit, (*Sed est*) (sapientia Dei nimirum) *sicut scriptum est, quod oculus non vidit* &c. pro quo Gallicè dixeris, *Mais c'est comme il est escrit, ce qu'œil n'a point veu.* si quis autem hîc est coniecturæ locus, putarim germanam esse Græcam hanc lectionem, si modò non ὃ sed ὁ legas, detracto videlicet tono, vt non sit pronouocabulum, sed articulus, cuius vis sit indefinita. veluti quum ὁ ἄνθρωπος dicimus de tota hominis specie. Nam præterquam quòd non est contemnenda vetus lectio, in qua certum est non adhibitos fuisse apices, lubricus etiam fuit

Ipsius

ipſius ὁ in ἀ. Præterea ſi ita legeris, facilis & plana erit trium verſiculorum, octaui, noni & decimi connexio, nec quicquam prorſus erit ſubaudiendum. Ita enim totum hunc locum conuertes ac diſtingues, *Quam nemo principum huius mundi cognouit, nã ſi cognouiſſent, nequaquam Dominum gloriæ crucifixiſſent. Sed ſicut ſcriptum eſt, Oculus non vidit, nec auru audiuit, nec in cor hominis aſcenderunt quæ Deus præparauit iis qui ipſum diligunt, Deus verò nobis reuelauit per Spiritum ſuum.* Nolui tamen quicquam mutare ex coniectura.

¶ *Quæ oculus non vidit*, ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε. Heb. ſic habent Eſa. capite 64. verſu 4.

ומעולם לא שמעו לא האזינו עין
לא ראתה אלהים זולתך יעשה
למחכה לו [*vmeholam lo ſchamehu lo haezinu hain lo raathah elohim zulatheca iahaſeh lehimchachcheh lo.*] i. *A ſeculo non audierunt, neque auribus perceperunt: oculus non vidit, ô Deus, præter te, quæ facies expectantibus te.* Sic enim malo accipere אלהים [*elohim*] cum doctiſſimo interprete, vocandi non accuſandi caſu, quũ minimè repugnet accentus: & perſonam tertiam poſitam puto pro ſecunda, adſtipulante etiam nobis Chaldæo paraphraſte. Apparet autem Paulum ſingulis Prophetæ verbis non inſtitiſſe, & tamen fideliter ſententiam expreſſiſſe, quum illic Propheta, vt veteres ipſi Rabini docent, teſte R. Solomone, non de caducis & fluxis, ſed de perpetuis & æternis bonis iſta commemoret. ¶ *Nec ſubierũt cor hominis*, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη. Id eſt, ne cogitare quidẽ poteſt homo de iis quæ Deus ſuis parauit: tantùm abeſt vt ea poſſit ſenſibus complecti. Sunt autem hæc addita à Paulo vt Prophetæ ſententiam vberius explicaret.

¶ *Hic qui*, &c. οὗτος, &c. Hebræa habent למחכה לו (*limchachcheh lo*,) pro quo Eraſmus putat Paulum, vel eum interpretem quem ipſe ſequutus ſit, legiſſe למחבה (*limchabbeh*) à geminato חבב (*chabab*,) quòd ſumma ſit harum literarum ב & כ affinitas. Sed ratio grammatices hoc non patitur. Neque etiam poſſumus deducere à חכה (*chabah*) vt alibi inuenio, quia hoc thema in ſignificatione diligendi nõ extat. Sequutus eſt igitur interpres ſenſum nõ verba Prophetæ, quum ſpes & expectatio à dilectione promanet.

10 *Nobis autem*, ἡμῖν δέ. Sic ſcriptum legimus in omnibus vetuſtis codicibus. Stapulenſis tamen legit ἡμῖν δὴ, *nobis ſanè*, putant enim hoc connectendum cũ ἀπεκάλυψεν, hoc modo, *Quæ oculus nõ vidit, nec auris audiuit, nec in cor hominis aſcenderũt, quæ videlicet præparauit Deus diligentibus ſe, nobis ſanè reuelauit.* At ego (vt paulo antè dixi) putarim illa potius coniungenda cum αἰῶνος, ita vt ſint non quarti caſus ſed recti. Clemens verò lib. ſtrom. 5. legit ἡμῖν γὰρ, *nobis enim*, quia nimirum ſuppleuit verbum χρήσασθαι in ſuperiore verſiculo, vt ſuo loco diximus. Eraſmus denique iſta refert ad id quod præceſſit. *Nemo principũ huius ſeculi nouit, ſed Deus nobis reuelauit.* Ita fiet vt quæ interpoſita ſunt, includantur parentheſi. quod mihi planè coactum videtur. ¶ *Scrutatur*, ἐραυνᾷ. i. Nihil in Deo tam profundè ac penitus abditum quòd non penetret Spiritus, nempe quoniam per illũ docemur etiam abditiſſima, ſicut Rom. 8. 26. dicitur poſtulare, quòd nos ad poſtulandum impellat. Quòd ſi Spiritum hoc loco malimus non pro ipſo ſancto Spiritu, ſed pro ipſius vi & afflatu accipere, ſimpliciter hoc erit accipiendum. Sed τὸ κεφάλαιον ad ea demum reſtringendum eſt quæ Chriſtus nobis in Euangelio patefacit. Non enim curioſis & vanis ſpeculatoribus fauere voluit Paulus quum hæc ſcriberet, ſed potius doctrinæ Euangelicæ excellentiam ita demonſtrauit. Et videtur omnino alludere ad illa Chriſti verba, Caro & ſanguis non patefecit tibi, Matth. 16. 17.

11 *Spiritus hominis*, τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. id eſt, Mens ipſa hominis, intelligendi & iudicandi facultate prædita.

12 *Spiritum mundi*, τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου. Accipere Spiritum declarat Spiritu afflari. Itaque ſignificat Paulus fideles non afflari eo Spiritu qui ea doceat quæ mundus curat, & quorum capaces ſunt homines quadam naturæ ſponte: ſed eum qui nos ad Deum vſque ſubuehat, cuius vi ſcrutemur & intelligamus ſalutis noſtræ myſterium, alioquin imperueſtigabile. Eſt autem hic locus diligenter etiam atque etiam omnibus piis obſeruandus, vt quid ſit

fides, vnde promanet, quæ illius vis, aduersus sophistas intelligatur. ¶ *Vt sciamus*, ἵνα εἰδῶμεν. Hîc demum valere debet scientię definitio quæ à philosophis traditur, cuius τοῦ εἰδέναι est verè αὐτύπτος, vt dixit suprà, vers. 4. & 10. ¶ *Quæ Deus*, &c. τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, &c. *Quæ à Deo donata sunt nobis*. Ego verò malo χαρίζεσθαι exprimere verbo gratificandi, vt dixi Luc. 7. 21. ideóque passiuam constructionem mutaui in actiuam. Erasm. *Quæ à Christo donata sunt nobis*, cuius errorem miror à plerisque non fuisse animaduersum, quum in nullis Græcis cod. legatur ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, sed ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. & Apostolus per Dei dona ipsum Christũ in primis, imò ferè vnum intelligat, quũ nihil nobis nisi in Christo sit largitus.

13 *Non ser. quos docet*, &c. οὐκ ἐν διδακτοῖς, &c. Vulgata. *Non in doctis humanæ sapientiæ verbis*. quod quum vix quisquã intelligat, rectè mutatum est ab Erasmo, qui etiam annotat se in quibusdam exemplarib. legisse διδακτικοῖς λόγοις. id est *sermonibus qui humanam sapientiam docent*, verùm hæc lectio mihi nullo modo probatur. Nam res ipsa ostendit, argumentum quod sumpserat Apostolus ab ipsa natura eius doctrinæ quam profitebatur, vt suum illud simplex docendi genus humanæ facundiæ opponeret quæ Corinthios fascinarat, nunc accommodari ad id de quo agitur. quasi dicat Apostolus, Ea demum ratio tradendæ alicui disciplinæ maximè est apposita, quæ propriis & ad id de quo agitur accommodatis vocabulis ac formulis vtitur. Atqui Euangelium sicut à Deo nõ ab hominibus manat, ita etiam res docet ab humano sensu prorsus remotas. Meritò igitur in eo tradendo nõ humanam sed diuinam eloquentiam vsurpauimus. quam quidem mirum nõ est ab hominibus irrideri, quum eam percipere non possint.

¶ *Sed quos docet*, &c. ἀλλ' ἐν διδακτοῖς, &c. Vulgata, *Sed in doctrina Spiritus sancti*. id est, ἀλλ' ἐν διδαχῇ τοῦ Πνεύματος ἁγίου, quam lectionem inuenimus in vno codice, sed ab aliquo (vt opinor) deprauatam, qui non animaduertit λόγους repetendum esse ἀπὸ τοῦ κοσμοῦ. ¶ *spiritualia*, &c. πνευματικοῖς, &c. i. verba rei accommodantes, vt sicut spiritualia sunt, quæ docemus, neque sinceritas doctrinæ cælestis vllis humanis commẽtis est deprauata, ita spirituale sit nostrum illius docendæ genus. Spirituale autem vocat quod dictatur à Spiritu sancto, qui simplicis sermonis diuina grauitate gaudet, ab omni verborum lenocinio remota. Itaque quòd Chrysostomus existimauit hæc à Paulo dici, quasi significet se ad probanda Euangelij mysteria principiis eiusdem naturæ (id est spiritualibus) vti, & ex verbo Dei petitis, mihi prorsus videtur ἄκαιρος διόρθωσις: neque etiam esse perpetuum, quum Christus ipse & Apostoli sæpe soleant rationes petere è medio, vt ea confirment quæ vel maximè sunt παράδοξα. vt paulo antè. ver. 11. & infrà 15. 36. & deinceps vbi de resurrectione disserit. Denique hoc non spectat ad id de quo agitur. Sed illi minus etiam appositè loquuntur qui πνευματικοῖς referũt ad homines. Quorsum enim hoc? Itaque malui πνευματικοῖς per periphrasin interpretari, *Iis quæ spiritualia sunt*, quàm *Spiritualibus*, cum Vetere interprete & Erasmo, vt amphiboliam vitarem. Nec obstat quod paulò pòst animalis hominis fiat mentio qui spirituali opponitur. Id enim additũ est à Paulo vt obiectioni respondeat, quî fiat vt cælestem sapientiam tã pauci agnoscant. ¶ *Coniungentes*. συγκρίνοντες vel, *adaptantes*, Id est, adhibito iudicio ita connectentes, vt verba rebus prorsus respondeant, & in vnum veluti corpus coalescant. Nam hoc quoque declaratur verbo συγκρίνειν, cui opponitur τὸ διακρίνειν. vnde τὸ σύγκριμα quod & σύστημα dicitur, vt prolatis exemplis docet Bud. Vulg. & Erasmus. *Comparantes*, non satis expressè.

14 *Animalis homo*, ψυχικὸς ἄνθρωπος Id est homo non alia quàm naturali animi luce præditus, vt definitur Iudæ 19. & ita quidem vt omnes tã superiores quàm inferiores facultates comprehendantur, aduersus sophistas qui inferiores duntaxat putant hîc significari, quemadmodum etiam Erasm. perperam hîc definiit animalem hominẽ eum qui affectus humanos sequatur: quum manifestum sit Apostolum de intelligendi & iudicandi facultatibus disserere, neque duntaxat contumaciã affectuum, quam & Sophistæ agnoscunt, sed etiam mentis cæcitatem arguere,

guere, eámque eiusmodi vt, quòd ad ea intelligenda attinet in quibus posita est salus, omnia prorsus adimat homini naturalibus tantùm facultatibus prædito. Et hoc ex Chrysostomo saltem, quàm in illo suo αὐτεξουσίῳ euehendo sæpe modum non tenente, discere Erasmum oportuit. Sic enim ab eo definitur homo iste ψυχικὸς διὰ σάρκα ζῶν καὶ μήπω ἐπιδοὺς τῷ πνεύματος, ἀλλὰ μόνῳ τῷ ἐμφύτῳ αὐθρωπίνῃ σωφροσύνῃ ἔχων, ὑφ' ἧς ἅπαντων ψυχαῖς ἐμβάλλει ὁ δημιουργός. Id est, *is qui propter Carnem viuit, nec adhuc est mente per Spiritum illustratus, sed ea vna insita humana sapientia præditus est, quam opifex omnium animabus inserit.* Fateor tamen quod alibi docuit Paulus, & res ipsa testatur, inuisibilia Dei ex rerum aspectabilium contemplatione ab hominibus etiam non regeneratis intelligi, sed aliud est Deum vt omnipotentem & æternum nosse, (hoc enim est τὸ τοῦ Θεοῦ γνωστὸν quod vocat Apostolus Rom. 1. 19.) aliud verò vt Patrē in Filio recōciliatum. Itaque (vt ad rem redeam) ψυχικὸς ἄνθρωπος idem declarat atque Rom. 8. & alibi sæpe Caro, & in Carne esse: cui opponitur Spiritualis, Spiritus, & in Spiritu esse.

¶ *Non est capax*, οὐ δέχεται. Sic malui interpretari quàm *Non capit*, propter amphiboliam. Vulgata, *Non percipit*. quod significat perfectè capere, ideóque non conuenit. Neque enim significat Apostolus infirmas, sed nullas prorsus esse hominis facultates ad spiritualia illa cognoscenda. Erasmus, *Non accipit*, rectè id quidem, sed nimium ambiguè in re tanti momenti, quum accipere etiam dicatur aliquis quod approbat & gratū habet. At Paulus (vt mox subiicitur & apertè dixit Rom. 8. 7) in primis ipsam rationem damnat insaniæ, metaphora à minoribus vasis sumpta, quæ maius quippiam ipsorum proportione capere nulla ratione possint. ¶ *Sunt*, ἐστι. Vulg. *Est*, quod rectè mutauit Erasmus, quum præcedat neutrum plurale.

¶ *Quia* ὅτι. Sic Vetus interpres, à quo quum nollemus discedere, suppleuimus relatiuum BA in priore membro. Verùm si legamus ὅ, τι, ita vt sit pronoeaulum, (quod legit Arabs interpres) nihil fuerit supplendum, & eadem manebit sententia, id videlicet quod non nisi spiritualiter, id est Spiritus vi & afflatu cognosci potest, ab eo cognosci non posse qui eo Spiritu nòn sit præditus. Sed & possumus cum Erasmo vertere ὅτι, *quòd*, ita vt διδικῶς accipiatur: quasi significet Apostolus, animalem hominem ne cognoscere quidem posse ista, de quibus agitur, solius Spiritus vi intelligi, id est ne id quidem nosse in quantis tenebris versetur. Nam alioquin ea non haberet ludibrio, sed miseram suam conditionem potius deploraret. Mihi tamen hoc argutum potius quàm solidum videtur.

¶ *Spiritualiter*, πνευματικῶς. Id est *vi & afflatu solius sancti Spiritus*, non autem τῆς ψυχῆς, id est *animi quo præditi sunt omnes homines*. Neque enim *Spiritualiter* hoc loco, vel modum, vel qualitatem, sed rem ipsam in filiis Dei agentem declarat, à qua spirituales denominantur.

¶ *Diiudicantur*. ἀνακρίνεται. Id est *intelliguntur* ac *perspiciuntur*, vt ab aliis internosci & certò sciri possint. Gignit enim in nobis Spiritus fidem, & fides πεποίθησιν illam ac πληροφορίαν toties ab Apostolo commemoratam. Sed hoc sciamus, Spiritum à verbo non separari, & eo quidem verbo quod prædicarunt & scripserunt Apostoli, vt explicatur Rom. 10. 8, & 17. ne vel furiosi Anabaptistæ & Academici suas reuelationes, vel Papistæ sua commenta, aut mortuorum responsa nobis pro Dei spiritu obtrudant. Vulgata, *Examinantur*. quæ interpretatio nimium est diluta, quum alioquin ἀνακρίνω conueniat.

15 *Diiudicat*, ἀνακρίνει. Id est intelligit ac perspicit, videlicet pro Spiritus mensura. Chrysostomus tamen mauult pro ἁλίσκεται accipere, id est pro redarguere.

¶ *Omnia*, πάντα. Iterum τὸ καθόλου ad ea de quibus agitur restringendum est.

¶ *A nemine*, ὑπ' οὐδενός. A nemine videlicet homine. Nam ne tum quidem quum Prophetæ de Prophetis iudicant, hominis est, sed Spiritus iudicium. tanta est Euangelicæ doctrinæ præstantia. Vel à nullo, id est à nulla re, vt οὐδενὸς neutro genere accipiatur, quia præcessit πάντα. Ita enim planior erit antithesis ac multo vehementior, vt nō

homines ipsi modò, sed quicquid etiam ab ipsis proficiscitur, quicquid denique vsquam est, Spiritui subiiciatur, ac proinde verbo Spiritus: quo maiore reprehensione digni erant Corinthij quum alios ei anteponerent, vana quorundam garrulitate capti. Quorsum hoc autem ad Antichristum Romanum & eius assecias, qui à nemine volunt iudicari, imò ne in sua quidem vllo modo inquiri?

16 *Nouit*, ἔγνω. Hebræa habent Esa. 40.13. מיתכן (*mithichchem*,) id est *quis direxit?* Quod igitur figuratè dixit Propheta, Græci simpliciter exposuerunt. nisi malimus exponere *dimensus est* & *penitus exploravit*. Hoc enim significat תכן (*Tachan*) in pihel. Videntur tamen Hebræa amplius quiddam significare: sed in hoc nullum est momentum quod attinet ad scopum Apostoli.

¶ *Mentem*, νοῦν. Hebr. רוח (*ruach*) id est *Spiritum*. Itaque interpres SENSVM interpretatur ambiguè tum hoc loco, tum in sequenti versiculo. Nam de corporis sensibus propriè dicitur. Quia tamen nulla est in ipsa re hoc loco ambiguitas, licebit etiam cum illo interpretari, *sensum Christi tenemus*.

¶ *Qui*, ὃς. Refertur prouocabulum ad τις, vt ego quidem existimo. Placuit tamen Stapulensi potius referre ad νοῦν. i. *mentem*: sed sententia parum apposita, vt ex Hebræorum collatione liquet.

¶ *Instructurus sit eum*, συμβιβάσει αὐτόν. id est collatis consiliis edocturus quid ei sit agendum. Hoc enim etiam declarat τὸ συμβιβάζειν, vt diximus Act. 16.10. pro quo Hebræa habent ויבינהו (*vaibinehu*,) id est, *& fecit eum intelligere*. Itaque non satis appositè Photius συμβιβάζειν hoc loco interpretatur per καταλλάττειν, id est *Conciliare*: Chrysostomus autem non malè per κατορθοῦν, id est *dirigere*: vti facere solent qui alios docent: vnde & καθηγηταὶ dicuntur. Quidam vertit, conferet rationes cum eo. malè. Scribendum enim fuisset ἀυτῷ.

¶ *Mentem Christi habemus*, νοῦν Χριστοῦ ἔχομεν. id est Christi Spiritu præditi sumus, qui nobis arcana illa alioquin inscrutabilia omnémque adeò veritatem patefecit, vt Ioh. 16. 13, & Rom. 8.9. nisi malimus pro ipsius Spiritus vi & afflatu accipere, eadem manente sententia. Erasm. *Mentem Christi tenemus*. Putauit enim νοῦν hoc loco declarare consilium ac voluntatem, cum Vetere interprete, qui *sensum* conuertit. Sed & Theophyl. pro notitia seu intelligentia exponit quæ Christi esse dicatur, quoniam à Patre in nos per Christum promanat. Quidam denique mentem Christi interpretantur Deum Patrem: quæ interpretationes mihi videntur longius petitæ. Itaque malo in hoc quoque membro, vt in Esaiæ testimonio, νοῦν accipere pro רוח (*ruach*,) id est *Spiritu*, vt Rom. 8. 9. in qua etiam opinione Photius.

IN CAPVT III.

1 *Vt carnalibus*, ὡς σαρκίνοις. Carnales vocare solet Paulus qui in carne sunt, ac proinde placere Deo non possunt, vt Rom. 8.5. & 8, Hîc verò pro iis accipit qui sunt quidem in Spiritu, sed tamen adhuc νοήφυτοι, & quasi teneri adhuc infantes. quod explicat ipse Apostolus. nam illud ὡς νηπίοις positum est in epexegesi. ¶ (*Id est*) *vt infantibus in Christo*, ὡς νηπίοις ἐν Χριστῷ. Fide inserimur Christo, cuius Spiritu vegetamur. Itaque pro mensura fidei ac profectus dicimur etiã adolescere, vt Ephes. 4.13. & in Arabica interpretatione additur ἐν πίστει, *in fide*. Est autem pastoris munus sese ad eorũ captum accommodare quos alendos susceptit, ita tamen vt pro lacte nũquam porrigat venenum. Lac enim & solidus cibus re quidem eadem sunt, sed tradendi modo, & forma differunt.

2 *Lactis potu vos alui*, γάλα ὑμᾶς ἐπότισα. Vulg. ad verbum, *Lac vobis potum dedi*. quod feliciter mutauit Erasmus, quia quod de cibo subiicitur, non satis propriè referri potest ad ἐπότισα. Sciendum est igitur subaudiri cognatæ significationis verbum, vt illo Homeri -- αὐτὰρ ἔπειτα δόντες. & alibi, -- δόμεν τε γάλα μάλα Οἰνόν τ' ἔξαυτις μελιηδέα. ¶ *Esca, cibus*. Id est στερεὰ τροφὴ, solido alimento, vt explicatur Heb. 5. 12. eo videlicet cibi genere quod commolitione & firmiore ventriculo indigeat: παρὰ τὸ ζρώγειν. Ideo malui *escam* interpretari quàm *cibum*. ¶ *Nondũ poteratis* (*id ferre*,) οὐπω ἐδύνασθε. Nimirum vt vos solido cibo pascerem. Suppleui igitur quod deerat explendæ constructioni: quanuis etiam posi-

possimus δύνασθαι absolutè interpretari, viribus seu robore esse præditũ. Sed illa ellipsis est ex Hebr. idiotismo, vt Es. 1. 16.

3 *Invidia*, ζῆλος. Vulgata, *Zelus*. Etas. *Æmulatio*. Vide Ioh. 2. 17. ¶ *Et dissidia*, καὶ διχοστασίαι. Hoc non legit Vetus interpres, neque etiam Clemens, libro στρωμάτων quinto hunc locum citans. ¶ *Et secundum hominem inceditis?* καὶ κατὰ ἄνθρωπον περιπατεῖτε; Exponit quid sit carnalẽ esse, id est humani iudicij imbecillitati esse obnoxium, quod quidem aliquatenus in eos etiam cadit qui alioqui sunt spirituales, quum omnes ex parte cognoscamus. Sed tamen quia errabant Corinthij in hoc veluti Christianæ religionis tyrocinio, ideo grauius à Paulo reprehenduntur, vt eorũ fastum compescat: quum alioquin variis & excellẽtibus donis plurimi inter eos excellerent, vt dictum est suprà, 1. 5. Vide Rom. 3. 5. vbi exposuimus quid declaret κατ' ἄνθρωπον.

5 *Quis est*, τίς ἐστι. Vulgata, *Quid est*, τί ἐστι. quod etiam melius videtur conuenire cum conclusione versus 7. ¶ *Nisi ἀλλ'*. Hoc non legit Vet. interpr. & in vno exemplari deesse cõperimus: ac mihi quidem videtur melius cohærere oratio si post Ἀπολλώς adscripta nota interrogationis, subiiciatur pro responso, διάκονοι δι' ὧν ἐπιστεύσατε, *ministri (sunt) per quos credidistis*. ¶ *Per quos*, δι' ὧν. Id est, *per quorum prædicationem*. Vulgata, *Eius cui*, vt videatur legisse ἐκείνου εἰς ὃν. ¶ *Et vt cuique*, καὶ ἑκάστῳ. Videtur Paulus delectatus hac traiectione, cuius aliud extat exemplum Rom. 12. 3. Vide infrà, 12. 11. Syrus autem legit καὶ ἕκαστος, *& vnusquisque*. Arabs verò ἕκαστος ἡμῶν sine copula, *vnusquisque nostrum*. Et mox, tum Syrus tum Arabs, ὡς αὐτῷ ἔδωκεν, *sicut ei dedit*, &c.

6 *Crescendi vim*, αὔξησιν. Vulg. & alij, *incrementũ*. Male. Id enim accipit incrementum, quod ex aliquãtulo fit maius. Hic autem αὔξησις significat vim illam qua plantæ diligenter excultæ germinant & suis sese ramis induunt, quæ vis in sacra agricultura neque in his plantis est natura, neque cultorum diligentia inditur, sed tota à Sp. sancti gratia exoratur, sicut Crescere Latinè de proipsis plãtarum exortu dicitur, & pro Nasci accipitur.

7 *Est aliquid*, ἐστί τι. Nõ quòd vana sit illorũ opera, aut frustraneũ sit hominũ ministerium, quum fides sit ex auditu: sed primùm quoniam illorum opera Deus, non quòd illis indigeat vel carere ipsis nequeat, sed ex mera sua voluntate vtatur: deinde quoniam ne agere quidẽ possent quod agunt, nisi Deus ex mera misericordia illos constitueret operarios, sed potissimùm quoniam totum illorum opus est externum, vno Deo sibi quicquid intus ad salutem agitur, in solidum vendicante, vt vnus & idem sit hominis ad æternam vitam instaurator, qui fuit eius ad hanc vitam creator. Vide Mar. 16. 20. Rom. 2. 29. infrà 12, 6. & Gal. 3. 5.

8 *Is verò qui plantat*, ὁ φυτεύων δέ. Duplex igitur fuit error: vnus quòd in ipsis ministris hæreret: alter, quòd ministros ministris opponerent, quum vno munere omnes fungãtur, etiam siquis ampliore mensura fuerit donatus.

9 *Administri*, συνεργοί Augustinus & Erasmus, *Cooperarij*. Ambrosius, *Operis participes*. Vulg. *Adiutores*, vocabulo, fateor, Latino, sed quod rectè (vt opinor) reprehendit Stapulensis. Dicimur enim eum adiuuare cui vires non sufficiunt: quis autem hoc Deo dicat? Ei autẽ subseruire nihil prohibet, cui opera nostra vti placeat in eo quod ipse solus, si velit, possit efficere. Sed in hoc opere de quo hîc disseritur amplius, etiam aliquid considerandum est. Primùm videlicet, istos qui Dei sunt administri, viribus vti non à natura insitis, sed à gratia collatis, vt apta & idonea fierent instrumenta: sicut significat Apostolus infrà, 15. 10, & 2. Cor. 3. 6. vt nihil habeant συνεργοὶ de quo in sese glorientur. Deinde quod præcipuum est in hoc opere, id est vitam & augmentum, id omne ita manare à Deo vt nullum habeat συνεργόν. Seruandum est enim diligenter discrimen inter Causas subordinatas vel alias aliis, vel primæ causæ, & coordinatas inter se, cuiusmodi nulla statui potest primæ causæ coordinata, sine idololatriæ scelere.

¶ *Arvum*, γεώργιον. Vel *seges*. significat enim γεώργιον id ipsum in quo excolendo laborauit agricola. Vul. *Agricultura*. Ita

Agricolatio, i. γεωργία. Quòd autem Vetus interpres hoc loco addit *estis*, ἐστὲ, reperimus in vno exemplari, & est alicuius momenti, propter repetitionis emphasin. Cæterùm hæc est argumentorum series, Si Pauli estis, ergo & Apollo estis, quum Paulus & Apollos vnum sint. Sed neque Pauli neque Apollo estis, nisi quatenus sunt vnius Dei ministri. nam re vera vnius Dei estis, quum is propriè vos excoluerit & ædificarit in Filio suo. Vnde igitur istæ factiones?

10 *Secundum gratiam*, κατὰ τὴν χάριν. Hoc Arabs interpres & alij nonnulli adiungunt præcedentib. ego rationem ipsam & pleraque exemplaria sequutus, coniunxi cum verbo τίθημι, *posui*. Est enim hoc additum ab Apostolo ne de se videretur nimiũ magnificè loqui, quasi suis ipsius viribus fundamenta huius Ecclesiæ iecisset, ac non potius vt Dei administer: deinde vt doctrinæ suæ auctoritatem cõciliaret. Sed & ab his verbis videtur à populo conuertere orationem ad ipsos pastores: obliquè tamen initio, & de ipsis potius quàm ad ipsos loquens, ídque in genere & indefinitè, vt sit grauis potius quàm acerba reprehensio. ¶ *Vt peritus architectus*, ὡς σοφὸς ἀρχιτέκτων. Vulg. & Erasm. *Vt sapiens architectus*. Sed haud scio an Sapiens apud Latinos tam latè pateat atque σοφὸς apud Græcos: de quo diximus aliquid suprà, cap. 1. v. 17. Sic apud Hebræos accipitur nomẽ חושב (*hoscheb*) pro industrio & ingenioso, ¶ *Alius autem*, ἄλλος δὲ. Hoc omnino indicat Apostolum nunc de iis agere qui in Corinthiorum Ecclesia docebant. Ij verò nusquam reprehenduntur à Paulo quòd falsam doctrinam annuntiarent: sed eo nomine duntaxat quòd curiosis argutiis & humanæ potius quàm diuinæ sapientiæ dediti essent: vnde postea illæ in populo factiones erant exortæ. Vana igitur illa cõfert Apostolus cum ligno, fœno, stipulis, ex qua materia non struitur firmum ædificium: solidam autem & verè pretiosam doctrinam, auro, argento & gemmis cõparat, alludens proculdubio ad locum Esa. 54. 11. sed scopo diuerso. Paulus enim per gemmas istas doctrinam ipsam puriſſimam, & sincerè administratam intelligit: Esaias autem sic allegoricè describit pretiosa Spiritus sancti dona quibus ij ornandi erant à quibus erat extruenda Ecclesia. Aberrant igitur à scopo qui ad doctrinas verbo Dei vlla ex parte contrarias hanc Pauli similitudinem accõmodant: in quibus etiam numero ciborum delectum, dierum & vestium discrimina, reliquiarum venerationem, & cætera id genus. Sed ij multo longius excurrũt qui ad priuatorum vitam & actiones hoc referunt: nec scopum etiam attingunt qui hoc referunt ad discipulos siue auditores, vt putauit Hieronymus in hunc locum, itémque Theodoritus & Oecumenius: quum manifestè hîc agatur de doctrina & doctoribus. Longissimè denique adeo in contrariam partem feruntur qui hoc loco purgatorium suũ ignem extruunt. Sed bene habet quòd is ex stipula ligno & fœno sit extructus, vt nihil mirum sit illum nostra memoria, Dei flamma rursus accensa, magna iam ex parte cõflagrasse. Certè præclaros istos architectos oportuerat suo saltem Gregorio assentiri, siquidem (vt ipsi volunt) Papã nefas est à quopiam iudicari, & eum quidem qui in diuorum album sit relatus. Is verò Dialog. lib. 4. cap. 39, quum aliquot scripturæ testimonia citasset, *Ex quibus sententiis*, inquit, *constat quia qualis hinc quisque egreditur, talis in iudicio præsentatur: sed tamen de quibusdam* LEVIBVS CVLPIS *ante iudicium purgatorius ignis censendus est*. Deinde quænam illa sint leuia peccata exponens, *Sicut est*, inquit, *assiduus otiosus sermo, immoderatus risus, vel peccatum curæ rei familiaris, quæ vix sine culpa vel ab ipsis agitur qui à culpa qualiter declinare debeant sciunt, aut non in grauibus error ignorantiæ: quæ tamen etiam post mortem grauant, si adhuc in vita positis minimè fuerint relaxata. Nam quum Paulus dicat Christum esse fundamentum, atque subiungat, Si quis superædificauerit, &c. quamuis hoc de igne futuræ purgationis accipiat, pensandum solicitè est quia illum per ignem dixit posse saluari, nõ qui super hoc fundamentum ferrum, æs, vel plumbũ ædificat, id est peccata* MAIORA, *& ideirco duriora atque tũc iam insolubilia: sed lignum, fœnum, stipulã, id est peccata* MINVTA ET LEVISSIMA, *quæ ignis facilè cõsumat*. Hæc Gregorius, & papa & diuus, & doctor (vt volũt) irrefragabilis! ineptè

ἐπτὲ quidē, quū Paulus de doctrina & docendi modo differat, & quidem ex hypotheſi ad Corinthiorum doctores accommodata: ſed ita tamen vt blaſphemum hunc errorem res ipſa clamet ab eius ſucceſſoribus plurimum auctum, qui leuia illa peccata reliquerunt aquæ aſpergine eluenda: maiora verò atque adeo maxima quæq; ſibi reſeruarunt, vt horum nimirum obtentu non animos repurgent. (id enim vnius Dei eſt ſufficere per fidem in Chriſtum, vt Act. 15. 8. clamat ipſe Petrus, cuius auctoritatem iſtos non pudet ementiri) ſed crumenas fœdiſſima illa ſua nundinatione emungant.

13 *Dies enim*, ἡ γὰρ ἡμέρα. Id eſt tempus, vel lux veritatis, ſuo tempore, diei inſtar exoriens', vt ignorantiæ tenebras pellat. acſi dicat Apoſtolus, Quæ pro auro & argento nunc admiramini (id eſt curioſa iſta humanæ ſapientiæ oſtentatio) ſuo tempore apparebunt nihil aliud eſſe quàm res inanis ac prorſus vana: quam quum cœperit illuceſcens animis noſtris Dominus tanquam igne explorare, neceſſe erit eam euaneſcere, ac tanquam lignum aut fumum ac ſtipulam conſumi. ignis enim proprium eſt vt illuſtret & probet. Eſtque tota hæc oratio allegotica: vt ij planè ſint inepti qui cum in cæteris allegoriam cogantur agnoſcere, tamen in vocabulo ignis hærent, nec interim conſiderant, quod rectè obſeruauit Auguſtinus ita huic ipſorum igni ſubiici tam bonos quàm malos ædificatores, vt, ſi iſtorum doctrina valeat. neceſſe ſit bona opera non minus quàm mala in iſto purgatorio excoqui. Veram autem & genuinam huius loci expoſitionem quam ſequor, nemo ex patribus clariùs & meliùs docuit quàm Cyprianus lib. 2. epiſt. 3. Cæterùm quòd in quibuſdam Latinis codicibus adiicitur DOMINI, non inuenio in Græcis exemplaribus, nec puto conuenire: quòd fere ſoleat ſupremus ille dies hoc addito epitheto ſignificari: in quem certè non reiicit hoc examen Apoſtolus. Eſt tamen addito articulo ſcriptum ἡ ἡμέρα, nimirum vt ſignificetur certum eſſe à Domino tempus conſtitutum quo cuiuſque miniſtri opus exploret.

¶ *Nam per ignem retegetur*, ὅτι ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται. Ego nouam propoſitionem ab his verbis puto inchoari, qua probetur aut explicetur potius illud ἡμέρα δηλώσει, dies declarabit. Itaque poſt δηλώσει non adſcribo διαγελῶ, ſed σιγμὴν. neque dubito quin ὅτι ſit coniunctio, non prouocabulum.

14 *Manſerit*, μένει, fortaſſe legendum ὑφεῖ, vel μίνῃ.

15 *Damnum faciet*, ζημιωθήσεται. Id eſt, iacturam hanc faciet, operis nimirū iſtius ac laboris: vt ſiquis architectus non rectè ſtruxerit parietem, non modò non perſoluitur ei merces operis, ſed etiam opus diruitur. Vulgata, *Detrimentum patietur*. Eraſ. *Damnum patietur*. vterque ambigué. ¶ *Ipſe verò, αὐτὸς δὲ*. Nonnulli conuertunt *Ipſum verò*, quaſi hoc ad θεμέλιον, id eſt fundamentum, referatur: quam opinionem non probo. Primùm enim, quorſum hoc Paulus, quod erat extra omnem controuerſiam? Deinde coacta eſt interpretatio verbi σώζεσθαι, pro perdurare & integrum manere, quum fundamentum ipſum in nullo pereundi periculo verſetur, ex Pauli hypotheſi, ſuprà, verſ. 11. Præterea θεμέλιος ab ipſo duodecimo verſiculo eſſet repetendum. quod & ipſum eſt vi quadam detortum, vt ſine neceſſaria cauſa non debeat admitti. Deinde cur addita eſſet conditio quę ſubiicitur? Denique, apparet ex antitheſi, ea quæ ſuperſtruuntur, non comparari cum fundamento quod Paulus iecerat, ſed inter ſe conferri, ipſóſque opifices non cum fundamenti architecto, ſed inter ſe alios cum aliis committi, eos videlicet qui rectè & ſolidè ſuperſtruunt, cum iis qui fœnum & ſtipulam (id eſt inutilem materiam) congerunt. ¶ *Seruabitur*, σωθήσεται. Id eſt opere quidem ac mercede ſperata, non tamen vita multabitur. Neque enim eos vt pſeudoapoſtolos reprehendit Paulus, quíque à fundamento deſciſcant, ſed vt curioſa quædam ac humana potius quàm diuina conſectantes, vt fecit ille Dionyſius, Corinthiorum, opinor, ipſorum epiſcopus qui in cæleſti Hierarchia deſcribenda ſeſe plerunque fruſtra fatigat. Sic etiam hodie faciunt qui Scripturæ ſimplicitatem faſtidientes, philoſophicas aut ne philoſophicas quidem ſpecu-

lationes permiſcent: qui denique aſcititio quodam cultu natiuã illam verbi quaſi formam inficiunt.

¶ *Vt per ignem*, ὡς διὰ πυρός. Id eſt, ita tamen vt examinis illius rigorem non effugiat, & nonniſi probatus & exploratus abſterſis demum ſordibus placeat. Hæc enim eſt conditio quæ in recipiendis omnium doctorum ſcriptis valere debet, quum ſolum Dei verbum ſit ἀνυπόσπαστον.

17 *Violat*, φθείρει. Id eſt, vt rem ſacram polluit ac contaminat. Eraſmus, *Profanat*, βεβηλοῖ. Polluere autem Dei templum dicuntur Apoſtolo qui carnali facundia puritatem Euangelij inquinabant, quique factionibus ſcindebant Eccleſiam. quod neque ſunt impunè laturi. ¶ *Perdet*, φθερεῖ. In Græcis idem verbum repetitur. quamobrem etiam Hilarius Pſalm. 64. vtrobique Corrumpendi vocabulo vſus eſt, ſed nimium impropriè. Meminit & ipſe Auguſtinus contra epiſtolam Manichæi cap. 39. vt Eraſ. annotauit. Quòd ſiquis velit paronomaſiam ſeruare, vertat licebit, *Siquis templum Dei deſtruit, hunc deſtruet Deus*, vt Eraſmo placuit in annotationibus.

¶ *Quod eſtis*, οἵτινές ἐστε. Ad verbum, *Qui eſtis*. Sed hoc nullius eſt momenti. Sic enim ſolent Græci interdum rationem eius quod ſequitur potius quàm antecedentis habere, & Latini quoque, vt in illo Saluſtij, *Eſt locus in carcere quod Tullianum appellatur*.

18 *In hoc ſeculo*, ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ. Hoc nonnulli præcedentibus, nonnulli ſequentibus attexunt: ego præcedentibus malo. Fuit enim definiendum Apoſtolo quod ſapientiæ genus excludat ab Eccleſiaſtico miniſterio, id videlicet quod à Carne manat, non à Spiritu, ac proinde polluit Eccleſiam, nedum vt illam exornet. Nam alioquin non errat quiſquis eſt ſibi veræ ſapientiæ conſcius, ſi in Domino glorietur, nec alios deſpiciat, vt infrà, 7.40. & 11.1.

19 *Carpit*, ὁ δραττόμενος. Hebræa habent Iob. 5.13. לוכד [*loched.*] id eſt *irretit*. Eſt autem τὸ δραττόμενος id quod dicimus vulgato noſtro ſermone *Il empoigne*, vnde δράξ, manipulus, *Vne poignee*. eſtque poſitum participium, Hebræorum more, pro verbo. Vulgata, *Comprehendam*, non ſatis rectè, quum ibi non loquatur Dominus, ſed Eliphaz. Eraſm. *Qui comprehendit*, ὃς καταλαμβάνει, vel ὁ καταλαμβάνων, vt habet ea editio Græca quæ nunc vtimur.

¶ *In verſutia*, ἐν τῇ πανουργίᾳ, Vel *vafricia ac calliditate*, id eſt Vtcunque ſint vafri, eos tamen Dominus capiet, quum eorum artes re ipſa declarabit illud ipſum eſſe quo ſeſe inuoluerint. Itaque præpoſitio ἐν vel pro σὺν, id eſt, *cum* vel pro διὰ accipitur. Vulgata & Eraſm. *In aſtutia*, obſcurè: niſi ſic accipias q.d. in media ipſa verſutia illos à Deo occupari.

20 *Sapientum*, τῶν σοφῶν. Hebræa veritas habet Pſal. 94.11 אדם [*adam*,] hominum. ſed rectè omnino Apoſtolus Prophetæ ſenſum expoſuit. Cuius enim virtutis eſſet, ſtultorum aut vulgarium hominum vanitatem noſſe? Loquitur ergo Dauid de iis qui inter homines præcipuè excellunt, quorum tamen omnem ſapientiam iudicio Dei teſtatur nihil aliud quàm meram eſſe vanitatẽ, ideóque contemptim generali nomine eos vocat אדם [*adam*,] ſuæ conditionis eos admonens.

21 *Itaque*, ὥστε. Sequitur iam vniuerſalis concluſio, qua primo loco admonet auditores ne in ipſis miniſtris ſubſiſtentes, & ab eis dependentes, tanquam Dominis, ſibi & aliis peſſimè conſulant: ſed vt ad eum aſcendant qui per illos agit, tribus videlicet verſibus proximis: ſic tamen vt eos nihilominus habeant pro miniſtris & arcanorum Dei diſpenſatoribus, ver. ſequentis cap. 1. Secundo autem loco miniſtros monet vt ſe non dominos ſed œconomos eſſe meminerint: ac proinde nihil alienum vel in doctrina, vel in ipſa docendi ratione admiſceãt, ſed, vt fideles œconomi, ea demum quæ acceperunt, bona fide diſtribuant, ídque complectitur verſiculus 2. ſequentis capitis. Deinde ad arrogantiã vtrorũmque compeſcendam tranſit. Itaque debuit ſequentis capitis ſectio incipere ab ἐμοὶ δὲ. *mihi verò*: præcedentes autem verſiculi primus & ſecundus huic capiti attexi.

¶ *Glorietur*, καυχάσθω. Id eſt, ſibi ita placeat in hominibus, quicunque tandem illi ſint, vt illis ſit addictus, & quod Dei eſt, ad eos transferat, vt ij faciebant qui huius aut illius ſe eſſe dicebant & etiamnum hodie Franciſcanos, Domin-

Dominicanos, Benedictinos seſe profitentur: & qui magna cum Eccleſiæ & ipſius Lutheri infamia Lutheranos seſe, additis etiam libris, appellitant. Omnium autem impudentiſſimi ſunt qui annis abhinc quadraginta, Chriſtianorum nomen omnibus piis commune fastidientes, seſe Ieſuitas auſi ſunt cognominare: quod vel vnum facinus à quo ſpiritu iſti prodierint apertè demonſtrat.

22 *Veſtra ſunt*, ὑμῶν ἐστιν. Id eſt, adminicula vobis deſtinata, vt ad Chriſtum & à Chriſto ad Deum ſubuehamini, nõ autem vt in illis adminiculis hæreatis. Ita enim fieret vt non veſtra eſſent illa, ſed illorum potius eſſetis.

IN CAP. IIII.

1 *Sic de nobis reputet*, οὕτως ἡμᾶς λογιζέσθω. Vulgata & Eraſmus, *Sic nos æſtimet*, οὕτως ἡμᾶς τιμησάτω, quod vocabulum mihi videtur paulo ſuperbius. Eſt autem cum hoc loco conferendũ quod ſcripſit Apoſtolus ſuprà, 1. 12. quum eos etiam increparet qui dicebant Ego ſum Chriſti, ita videlicet vt miniſtros non agnoſcerent: quum non minus peccet qui quoſuis miniſtros ſpernit (quos quidem veros Dei miniſtros eſſe cognouerit) quàm qui plus illis defert quàm par ſit. ¶ *Homo*, ἄνθρωπος. id eſt, ἕκαστος, *quiſque*: enallage non modò Hebræis familiari, ſed quæ etiam vſurpatur apud diſertiores Græcos. Demoſthenes, καὶ γὰρ αἰδῶ ἰδίᾳ καὶ πόλιν ἕκαστον πρὸς τὸ κόλασιν τῶν ἁμαρτανόντων εἶναι δεῖ τὰ λοιπὰ πεφυκέναι πρᾶον. Videtur tamen hominis nomen ſua emphaſi non carere hoc in loco, nempe vt quiſque ex ſuæ imbecillitatis conſideratione melius intelligat quanta ſit miniſterij eccleſiaſtici dignitas, quæ tamen non in ipſis hominibus, ſed in eorum munere ſit poſita.

2 *Quod ſupereſt autem*, ὃ δὲ λοιπόν. Vulg. *Hîc iam quæritur*: vt rectè ſuſpicetur Eraſmus legiſſe, ὧδε λοιπὸν ζητεῖται. ſed refragantibus ſummo cõſenſu Græcis codicibus. Deinde, Quæritur pro Requiritur, obſcurè dictum eſt. ¶ *Fidus*, πιστός Hebr. נֶאֱמָן [*Nehemen.*] quod de Samuele dicitur 1. Sam. 3. 20. & de Moſe Hebr. 3. 5. Deus autem ipſe fidus alia duplici ratione dicitur: nempe tum quia promiſſa ſemper præſtat: tum quoniam dignissimus cui fides ſine exceptione habeatur.

3 *Ab humano iudicio*, ὑπὸ ἀνθρωπίνης ἡμέρας. Vulgata, *Ab humano die*, quæ interpretatio perobſcura eſt. Ponitur autem dies pro iudicio ex Cilicum idiotiſmo, vt Hieronymo placet: qui tamen non video quo iure omnem elegantiam Paulo detrahat, vt diximus alibi. Putarim autem potius Paulum diem maluiſſe dicere quàm iudicium, vt alluderet ad diem illum ſupremum in quo Dominus ipſe iudex ſedebit. & ita tandem patefiet quis quomodo ſe geſſerit, vt verum iudicium feratur.

¶ *Diiudico*, ἀνακρίνω. Id eſt, De meipſo iudico, quantus ſim vel non ſim inter homines. Nam ſicut nullius ſum mihi conſcius, vnde fortaſſis poſſem alicuius inter vos gloriationis occaſionem arripere, ita etiam probè noui mihi longè alia iuſtitia opus eſſe, vt nulla ſit cauſa cur mihi ipſi placere debeam. Itaque totum hoc iudicium Domino relinquo, huic rei potius intentus vt fidelis ſeruus inueniar, quam vt laborem ſcire quanti ſim vel non ſim. Eſt igitur hoc Pauli dictum ad certam hypotheſin reſtringendum. Nam & Spiritus probandi ſunt, & nos ipſos explorare debemus an ſimus in fide. Nec priuata etiam charitatis iudicia, ac multo minus vel ciuilem vel eccleſiaſticam politiàm damnat Apoſtolus. Non agit enim propriè vel de doctrinę vel de morum examine, ſed de eo potius quanti ſit ipſe faciendus vel non faciendus inter homines: qua de re, inquit, Dominus demum iudicabit. Deinde, quòd nullius ſe conſcium dicit, ad id vnum referendum eſt de quo agitur, nempe ad miniſterij functionem, quam teſtatur ſe tam bona conſcientia apud Corinthios adminiſtraſſe vt ne à ſeipſo quidem vllius fraudis aut negligentiæ redarguatur. Sed, inquit, abſit vt propterea me alicuius pretij eſſe putem, quum longè aliud ſit ſibi non eſſe conſcium quàm iuſtum eſſe. Mirè autem hoc conuenit tum in iſtos doctores, qui ſibi tam excellentes videbantur præ Paulo: tum etiam in auditores, qui, velut agonothetæ ſederent in theatro, tam audaces quos libuiſſet attollerent, vel deprimerent. At ego, inquit Paulus, ne de

meipso quidem ita pronuntiare possim vt vos de me & aliis.

5 *Vsquedum*, ἄχρις. Hoc quoque dicendi genus petitum est è medio. Nam plena loquutio esset, Sed expectate vsquedum, &c. ¶ *Occulta tenebrarum*, τὰ κρύπτα τοῦ σκότους. Vulg. *occulta tenebrarum obscurè*. Arguit eos vt iniquos & temerarios iudices. Nec enim poterant nisi ex rebus externis iudicare. Quid si igitur fallebantur? Nam ex animo potissimùm vnusquisq; æstimandus est. ¶ *Laus*, ἔπαινος. Laudari quidem non poterat vnus quispiam præ cæteris à Corinthiis, quin cæteri culparentur, vt etiam apparet ex versiculo sequente: sed laudis mentionem potius quàm vituperij facit Apostolus, quia istius mali hæc erat origo quòd certis hominibus plus tribuerent quàm par esset.

6 *Fratres*, ἀδελφοί. Generalis quidem est hæc appellatio plerunque, sed hoc loco, meo quidem iudicio, ad arrogantes illos doctores est peculiariter applicanda, ideóque adhibita, tum vt hæc mutatio intelligeretur, tum vt sequentis grauissimæ reprehensionis asperitas mitigaretur. ¶ *Figura quadam transtuli*, μετεσχημάτισα. Nominum & personarum mutationem intelligit, & figuram vocat quod vulgò dicimus, *Vne maniere de parler*. Vulg. *Transfiguraui*, admodum obscurè. ¶ *In nobis*, ἐν ἡμῖν, i. Nostro hoc exemplo, qui aliorum etiã vitia in nostras personas transferre maluimus quàm nominatim quenquam carpere. Vnus codex scriptum habet ἐν ὑμῖν, Apud vos, siue Intus, & in animis vestris: vel, inter vos, Sed illud mihi magis arridet,

¶ *Non sapere*, μὴ φρονεῖν. Vlcus aperit. vnde enim hęc mala nisi quòd intra modum à verbo Dei præscriptum sese non continebant? Erasm. *Vt nequis supra id quod scriptum est, de se sentiat*. quam interpretationem non probo. Vulg. verbum φρονεῖν non legit, quod etiam in vno codice non inuenimus, in quo scribitur τὸ μὴ ὑπὲρ ὃ γέγραπται ἕνα ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς φυσιοῦσθε κατὰ τοῦ ἑτέρου. ¶ *Vt ne inflemini*, μὴ οὖν φυσιοῦσθε. Sic Libanius in primam Demosthenis Olynthiacam, ἵνα μὴ δοκῶσιν. alioquin rectè annotauit Erasmus nouam esse hanc cõstructionem: vt fortassis hoc loco legendum sit φυσιοῦσθε, & apud Libanium δοκῶσιν.

7 [*Ab alijs*] *discerni?* διακρίνει; id est *segregat*, aut *eximit è collegarum grege*, quasi tu quidpiam aliud in Ecclesia, quàm tui in eadem functione collegæ? Expungebat enim quodammodo cæteros pastores qui sese aduersus eos efferebat, vt solus emineret. Quo igitur, inquit Apostolus, auctore istud facis? Nullo certè idoneo. Itaque insignis est hic locus aduersus totam illam Satanicam hierarchiam, quam vocant, quę Ecclesiasticum ministerium in imaginem bestiæ transformauit. Aliud enim est ordo necessariò, in Ecclesia præsertim, prout à Deo constitutus est per Apostolos, retinendus, quàm gradus, & ὑπεροχαὶ & ἀνισότητες quas inter pares & æquales humana quidem sapientia inuexit, ambitio autem Diabolica auxit, fouit, & fouet. Alij, *Quis discrimen inter te & alios constituit*: Deus videlicet qui te pluribus donis exornauit, non tu ipse, Quid enim habes de tuo? Erasm. *Diiudicat*, quę interpretatio non conuenit, vt nec illud quod cõiicit legi posse, τίς σε διακρίνει; *Cur te segregat?* Theophylactus interpretatur ἀφορίζει, i. Cuius suffragio ista præstantia tibi tribuitur quòd cæteris anteponaris? Nempe hominis, non Dei. Atqui falluntur humana iudicia: cur igitur inflaris? Quòd si etiam non fallantur homines in iudicando, quid tamen habes quod precariò non possideas? Mihi prima vel secunda expositio videtur appositissima. ¶ *Quid autem habes*, τί δὲ ἔχεις. Si munus ipsum docendi in Ecclesia spectatur. (dixerat Apostolus) quo auctore fretus super alios vis eminere tibi æquales? Sin verò non muneris ratione, sed quod tibi videaris aliquid præstantius habere quàm collegæ aliis te præponis, ne hoc quidem prætexere potes huic tuę arrogantiæ, quum à te ipso nihil istorum habeas: ideóque cedant ista non tuæ gloriæ, sed eius laudi à cuius liberalitate habes quicquid habes. Huic autem certè tantum detrahis quãtum tibi ipsi tribuis. Huc refertur similitudo qua vtitur Christus Matt. 24.49. & quod scribitur 3. Ioh. 9. ¶ *Quod non receperis?* ὃ μὴ ἔλαβες? In natura igitur non regenerata nihil verè laudabile, sed omnia sunt à gratia, contra Pelagianos & Semipelagianos. Λαμβάνειν autem vt alibi passim pro

δίχως

λαμβάνειν accipitur, quod exprimendum hoc loco putaui, quanuis Latinè quoque *Accipere* pro *Recipere ab alio* vsitatissimè ponatur. ¶ *Gloriaris*, καυχᾶσαι. Id est te ipsum effers supra alios quasi etiam si qua sit donorum Dei imparitas, idcirco quòd ad te ipsum attinet, sis natus aut per te ipsum factus aliis præstantior? Male igitur Pharisæus ille publicanum despiciens, gratiã Dei cum merito conciliare studebat, etiam si talis fuisset qualem se esse præ alio iactabat. Nam alioquin agnoscenda sunt quidem Dei dona, tum in aliis tum in nobis, sed cum omni ταπεινοφροσύνῃ, nedum vt inde nobis placeamus, vel vllos despiciamus.

8 *Regnum adepti estis*, ἐβασιλεύσατε. Vulgata, *Regnatis*, βασιλεύετε, eodem tamen sensu.

9 *Vltimos*, τοὺς ἐσχάτους. Hoc dicit Paulus quòd proculdubio id etiam ipsi & aliis eius collegis obiiceretur, ad elenandam eorum auctoritatem, quòd nõ essent cum Christo versati, vt alij Apostoli, sed quasi absente Christo designati: vt apparet ex proœmio epistolæ ad Galatas: quamobrem etiam Arabs, Additamentum, siue Additities interpretatur. ¶ *Spectandos proposuit*, ἀπέδειξεν. In hac significatione Græci potius dicũt ἐπιδεικνύειν, θριαμβεύειν, παραδειγματίζειν, διατρίζειν, & interdum quoque φανερὸν καθιστάναι, vt apud Plutarchum in Probl. Græcorum. Sed tamen ea quæ sequuntur ostendunt sic explicandum esse hũc locum, vt sit grauissima ironia. Vulgata & Erasmus, *Ostendit*, quod verbum nimis est dilutum. ¶ *Vt morti addictos*, ὡς ἐπιθανατίους. Metaphora est in hoc toto versiculo, non à gladiatoribus certè ducta, mutuò sese in arena theatrali iugulantibus, quod Christianis nullo modo conueniret: sed à laniena damnatorum hominum, qui bestiis lacerandi in theatro ex immani Romanorum more obiiciebantur: quod mortis genus olim inter cæteros subiit magnus ille Ignatius: vnde vox illa in Christianos iactata AD BESTIAS. ¶ *Mundo*, τῷ κόσμῳ. Id est, ipsi cœlo & terræ, vt Rom. 8. 19. nisi malimus Mundum postea in Angelos & homines distribui: quod tamen dutius fuerit.

10 *Nos stulti*. ἡμεῖς μωροί. Nos videlicet Apostoli. Nec mihi videtur Paulus de se solo loqui plurali numero, sed sese potius reliquis Apostolis adiungere vsque ad vers. 14. à vers. 8. vnde nouo argumento superbiam istorum acerrimè perstringit, & ita quidem vt singulari prorsus artificio ἀφειλοτιμίαν effugiat, acsi diceret. Vt vobis concedam tantos vos esse & tam excellentes quàm vobis videmini, an non cogitatis nos Apostolos vobis ne sic quidem esse impares? & tamẽ num vestro more in nostro munere, teste vniuerso mundo, versamur? ac non potius contrariam prorsus viam insistimus?

11 *Ad hoc vsque tempus*, ἄχρι τῆς ἄρτι ὥρας. Hoc attexitur præcedentibus apud Græcum scholiasten. ¶ *Incertis sedibus erramus*, ἀστατοῦμεν. Vulgata, *Instabiles sumus*, quod Latinis significat leuem & inconstãtem esse. Cæterùm qui egregiam volet Pauli & Antichristi, qui se illius successorem mentitur, antithesin habere, Romanæ curiæ delicias illas Sodomiticas cum Pauli conditione cõponat.

13 *Infamati*, βλασφημούμενοι. siue *Probris affecti*. Erasmus, *Conuitijs affecti*, quod potius respondet, τῷ λοιδορεῖσθαι, quanuis ista nonnunquam permutentur.

¶ *Purgamenta*, ὡς περικαθάρματα: i. recremẽtum, fæx, scoria, vel sordes quę ex lurida re quapiã repurgantur: quicquid denique prorsus inutile supereſt ex rei cuiuspiam repurgatione: quamobrem etiam Erasmus, *Excrementum* conuertit. Ego verò Græci vocabuli etymologiam libens seruaui. Addit autem põdus præpositio περὶ, quasi dicas sordes vndique euerrendo collectas: id est, ἀποσυρύματα, vt Græcus scholiastes exponit. nisi pro ὡς περικαθάρματα, legẽdum sit ἅπαν καθάρματα. Cæterùm probat quidem Budæus ex vtriusque linguæ variis auctoribus, καθάρματα dictos fuisse quos Latini sacros homines dicebant: quorum capite omnia ciuitatis aut gentis alicuius scelera luebantur, quique auertendæ deorum iræ mactabantur. Sed præterquam quòd non est verisimile vel immanem illam consuetudinem fuisse tum passim Græcis notã, vel Paulum ad eam respexisse, Paulus certè hæc desumpsit ex Ierem. Lament. 3. 45. vbi sic loquitur סחי ומאוס תשימנו [*sechi vmass tesimenu.*] ¶ *Sordes*, περίψημα. Vul-

gata, *Peripsema*. Erasmus, *Reiectamentum*. Ad verbum, *Detersiones*, περὶ τὸ ἀπεψᾶν, quod *detergere* significat. Alij malunt (vt Græcus scholiastes) pro eo accipere quo sordes absterguntur, quod Latinè possis *Peniculum*, Gallicè *vn torchon*, vocare. In summa, confert sese Apostolus cum iis quæ nō modò nullius penitus sunt pretij, sed etiam quę omnes à se quàm longissimè abesse velint. Videtur autem omnino Apostolus alludere ad locum Thren. 3. 45. ita vt ἀπερίψημα respondeat Hebrææ voci מאוס [*Meos*,] ἀπέψημα verò sit סחי [*Sechi*.]

14 *Vt vos pudore suffundam*, ἐντρέπων ὑμᾶς. Accipitur igitur ἐντρέπων forma coniugationis Hiphil. Vulgata, *Confundam*, vt solet interpretari τὸ ναταισχύνειν. Summa autē horum est, istos qui in captanda laude essent occupati, plurimùm differre ab Apostolis, ac proinde omnium hominum ineptissimos esse: perinde acsi diceret Apostolus, Nō vos pudet, inepti homines, de his rebus cōtendere, & vobis placere? Simus sanè postremi Apostoli: sumus tamen Apostoli, nec videtis ex ea cōditione in qua versamur, prorsus contraria vestris æmulationibus certamina veris Euangelij ministris proponi? Hoc verò non iam ad ipsos Corinthiorū doctores, sed ad cœtum ipsum Ecclesiæ pertinere, ex eo cōstare videtur, quòd istos iam non fratres sed filios appellet. Omissis autem cæteris Apostolis, de se ipso speciatim loquitur, addita ratione cuius ipsos Corinthios iudices facit, nempe quoniam erant, vt ipse alibi loquitur peculiare ipsius opus in Domino.

15 *Pædagogorum*, παιδαγωγούς. Vox admodum aspera, sed obliquitate quadam temperata: qua tum Pastores isti arrogantes commonefiunt ne sibi tantopere placeant neglecto ipso patre eorum quibus regendis fuerant ab ipso quodammodo præfecti, vt apparet Act. 14. 23. & Tit. 1. 5. tum auditores obiurgantur, qui se adhuc pueros esse & sui parentis obliti, ita se paterentur in diuersas factiones scindi, suorum pædagogorum arbitrio.

16 *Precor*, παρακαλῶ. Erasmus, *Adhortor*, quod non videtur satis expressum. Quòd autem post γίνεσθε in quibusdam Latinis codicibus additur. *Sicut & ego Christi*, καθὼς ἐγὼ Χριστοῦ, puto irrepsisse ex huius epistolæ 11. 1. quanuis in vno Græco exemplari adscriptū inuenerim.

17 *Propterea*, διὰ τοῦτο. Transitio est ad alterum locum huius epistolæ, vsque ad septimi capitis vers. 11. finientem. Est autem duplex caput huius loci, quorum vno de ecclesiasticis, altero de ciuilibus iudiciis agit. Ecclesiastica igitur iudicia à Deo instituta esse docet, quibus legitima præeunte cognitione, idque in eorum cœtu quos vocant Iudæi συνάγωγον, Christiani ἐκκλησίαν, Christus ipse Ecclesiam apud Matthęum vocat, ij à quorum contagione periculum est, nisi resipiscant, Satanæ tradantur, id est velut extra Christi regnum extrudantur: non vt pereant, sed vt hac castigatione domiti, qui alioquin erant perituri, resipiscendo seruentur. Sic ergo pauciſſimis verbis Ecclesiasticam iurisdictionem pleniſſimè explicat Paulus, nempe quis sit huius ordinis auctor & vindex, quibus sit hæc auctoritas commissa, qui sint illi obnoxij, de quibus causis ibi sit agendum, quomodo exercendum hoc iudicium, quanta vis illius, & duplex eius finis: nempe Ecclesiæ sordium purgatio, & ipsius peccantis salus. quæ omnia quum in abominandam tyrannidem tum Episcopalem, tum papisticam sint commutata, vtinam tandem, sicuti par est, in Ecclesiis verè Christianis instaurentur.

¶ *In memoriam reducet*, ἀναμνήσει. Vulgata, *Commonefaciet*. Sed rectius illo modo Erasmus. Est enim tacita quædam exprobratio obliuionis in verbo ἀναμιμνήσκειν, quæ Commonefaciendi verbo non satis exprimitur. ¶ *Quæ sint viæ meæ*, &c. τὰς ὁδούς μου, &c. Id est, quam viam & regulam sequar in docendis passim Ecclesiis. Vulg. & Eras. obscurè. *Vias meas quæ [sunt] in Christo.*

19 *Verba*, τὸν λόγον. Sic vocat istorum phaleras & inanem verborum splendorem. Latini (vt opinor) Verba vocant, simili prorsus ratione. Istis autem opponit δύναμιν quam vocat, id est arma illa cælestia omnipotentia, zelum Dei, fidem, Spiritus denique charismata, Vulg. & Erasm. *Sermonem*, rectè id quidem, sed nō satis expressè, atque etiam ambiguè, quum sermonis appellatione Paulus ferè soleat intelligere id ipsum de quo

de quo habetur sermo. Castellio, *Orationem*, Latina quidem, sed magis etiam ambigua interpretatione. Omnino autem hoc illud est quod Gallicè sic optimè expresseris, *Ie verray non pas ce qu'ils sauent dire, mais ce qu'ils sauent faire.*

¶ *Virtutem*, δύναμιν. Alibi addere solet vocabulum Πνεύματος, *Spiritus*, vt infra 2.4. vel Θεοῦ, vt ibidem 5. vt intelligatur de quibus viribus hic agatur, addere, nequis putaret sermonē esse περὶ ἀρρήτου.

21 *Spiritu lenitatis*, πνεύματι πραΰτητος. Id est leniter in vos affectus. Est autem ex Hebræorum idiotismo spiritus lenitatis idem atque spiritus lenis: sed hunc Hebraismum libens retineo, ex quo intelligitur, veras virtutes non ab humanis viribus, sed ab afflatu diuini Spiritus exoriri. Debuit autem quisquis capitum sectionem instituit, vel à superiore vers. 19. vel ab hoc versu inchoare quintum caput. Sed rectius adhuc Græci ab hoc versiculo exorsi sunt secundū κεφάλαιον huius epistolæ, quoniam superiora omnia ad vnum scopum (nempe ad reprehendenda propter ambitiosam & semipaganam docendi rationem exorta schismata) spectant. Nunc verò occasione ab illo incestuoso arrepta, de coercendis atque adeo, si sit opus, excludendis ab Ecclesia offendiculis, & censurarum Ecclesiasticarum vsu differit.

IN CAPVT V.

1 *Omnino*, ὅλως. Id est, in summa, vt accipit Syrus interpres, nolente nimirum Apostolo tanti sceleris longiorem narrationem instituere, vel *Omnino*, id est passim & in tota Achaia, vt intellexit Arabs. Sed malo esse asseuerationis particulam, qua significat Apostolus se non potuisse minus dura præfatione vti, nec ista dissimulare, quia prorsus ita se res haberet, vt aliunde acceperat. ¶ *Stortatio*, πορνεία. Vulgata, *Fornicatio*, barbarè. Erasmus, *Stuprum*. Ego malui etymologiam seruare. Sed latè patet Scortationis nomen, quod postea ad incestum applicatur speciatim. Addidi autem verbum ἐστὶ, *esse*, non tam vt constructionem explerem quàm vt ostenderem illud ἐν ὑμῖν, *inter vos*, non pertinere ad ἀκούεται, *auditur*. Neque enim significat Apostolus eam scortationem esse auditam inter Corinthios, sed omnino peruulgatum & verum esse hunc rumorem de Corinthiis, quòd eiusmodi scelus apud eos patratū esset, & quidem ipsos ad illud conniuere.

¶ *Nominatur*, ὀνομάζεται. Hoc comperimus in vno Græco exēplari deesse, neque etiam legit Vetus interpres. Videtur tamen magnam habere emphasin: quasi diceret Apostolus, Quis hoc speraſſet vt apud vos id scelus re ipsa impunè patraretur, quod inter gentes extraneas ne fando quidem audiatur? Nam certè eiusmodi scelerum exempla rara fuerunt, inter gentes etiam prorsus immanes. Hûc pertinet ille Ciceronis in Cluentiana locus, vbi postquam Sassiæ cuiusdam scelus narrasset, quæ Melmum generum ad filiam suam repudiandam, vt seipsam loco filiæ duceret perpulerat: *O mulieris*, inquit, *scelus incredibile, & præter hanc vnam in hac vita inauditum! O libidinem effrenatam & indomitam! O audaciam singularem! perfregit ac prostrauit omnia cupiditate ac furore: vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia.* Quantulum autem ab hoc tam nefario scelere absunt nuptiæ ab impuro illo Antichristo passim nunc inter auunculos & sororum filias, contra iura omnia diuina & humana concessæ? Hoc scilicet audere palam etiam cōcedere est Pauli successorem esse: & ad ista conniuere imò illis nuptiis benedicere, est Episcopum agere, ex hac Pauli doctrina.

2 *E medio vestri*, ἐκ μέσου ὑμῶν. Additum pronomen ostendit eos hallucinari qui de hoc incestuoso simpliciter tollendo è medio, id est capitali pœna afficiēdo, istud perabsurdè profectò, intelligūt. Quis enim existimarit Paulū voluisse Ecclesiastico presbyterio tribuere ius Magistratib. propriū? Idē ergo est *E medio vestri*, atq; è vestro cœtu. ¶ *Qui facinus hoc patrauit*, ὁ τὸ ἔργον τοῦτο πράσσας; Vul. *Qui hoc opus facit*, nimiū dilutè: vt etiā quū paulo post τὸν κατεργασάμενον interpretatur, *Eum qui operatus est*. Sic dixeris Gall. serm. *celui qui a faict ce cas.*

3 *Spiritu*, πνεύματι. Id est, Animo, cogitatione, voluntate: Spiritus denique sancti vinculo, qui res etiam longissimè dissitas coniungit. Sed illud simplicius est, propter corporis antithesin. Quod autem Hieronymus ex hoc loco imperitiā Græci sermonis in Paulo repre-

hendit, quòd μὴν non addiderit in priore membro cui δὲ responderet, sanè ridiculum est. Quis enim Xenophonte purior? & is tamen ita scribit, ἐπειδὴ γὰρ ἀφῃρέθημεν τὰ ἐν τῇ πατρῴᾳ κτήματα, pro τὰ μὲν ἐν τῇ πατρῴᾳ κτήματα ἀφῃρέθημεν. Sequitur enim, ἐν δὲ τῇ Ἀττικῇ ὁ πατήρ μου ἔδειν κατέλιπεν. & eiusmodi ellipsis exempla quanuis non ita frequenter, tamen satis multa occurrunt. ¶ *Ita*, ὥστε. Suspicari videtur Erasmus hoc aduerbium in hunc locum irrepsisse ex superiore versu: qua in re non possum ei assentiri. Puto enim circunstantiam temporis ac loci ita significari: quasi diceret Apostolus, eum quem non puduit post auditum & acceptum Euangelium, palàm in media Ecclesia tantum scelus admittere, tradendum esse Satanæ.

4 *In nomine*, ἐπὶ τῷ ὀνόματι. Id est inuocato Dei nomine, & vt facere eos oportet qui non suum sed vnius Domini negotium ex ipsius verbo curant. Hoc autem cõiunxi cum συναχθέντων, quod ita videatur sententia postulare.

¶ *Congregatis*, συναχθέντων. Non fuit igitur excommunicationis ius penes vnũ quempiam, siue Episcopum, siue ab Episcopo delegatum; Episcopum, inquam, ordinis: (tunc enim adhuc ignotus erat Ecclesiæ episcopalis gradus, teste ipso Augustino lib. quæstionum ex nouo testamento cap. 49. nedum vt Papam œcumenicum & totam illam hierarchiã quam vocant, & ex humana Satanicam factam, Ecclesia agnosceret) sed penes pastorum & eorum cœtum quos peculiari appellatione κυβερνήτας vocat Paulus infrà, 12.28, & προϊσταμένους, 1. Tim. 4. 14. quibus Ecclesiasticæ disciplinæ cura cõmittebatur: conscia, fateor, tota Ecclesia quum de rebus ad totã Ecclesiam pertinentibus agebatur, vt in excommunicationis censura, cuius nisi notitiam habuisset Ecclesia, quomodo consuetudinem familiarem excommunicatorum vitasset? Quod autem nonnulli ex hac vocula Congregatis colligunt totius Ecclesiæ cœtum in iudiciis omnibus ecclesiasticis conuenisse, & suffragium tulisse, neque ratione, neque vllo exemplo nititur. ¶ *Cum potestate*, &c. σὺν τῇ δυνάμει. Eras. *Vnà cum potestate Domini*. id est, non ex vestra auctoritate, neque vt priuati homines, sed imperio eius communiti cuius nomine conuenistis. Potuit autem hoc referendum ad participium συναχθέντων, ideóque σὺν connectit *Vnà cum*: ita vt repetitum sit antecedens pro relatiuo, ex Hebræorum more. At ego potius puto hæc cõnecti cum παραδοῦναι, & præpositionem σὺν nõ tam comitem (quanuis ab hoc cœtu minimè excludatur, sed potius et præsideat Christus) quàm auctoritatem declarare: vt fortasse rectius conuerti possit, *Ex potestate*. qua de re diximus aliquid Act. 13 15.

5 *Eiusmodi* [*inquam homo*] *tradere*, &c. παραδοῦναι τὸν τοιοῦτον τῷ Σατανᾷ. Abundat quidem τοιοῦτον ex Hebr. lingua phrasi, ideóque ab Erasmo præmissum est: ego verò exprimẽdum putaui, quasi sit epanalepsis. Omnino enim videtur maguam emphasin habere vt intelligant Corinthij magnitudinẽ sceleris respondere pœnæ acerbitati. Quid sit autem Satanæ tradere, non est cur ex Chrysostomo vel alio quoquam potius quàm ex Domino ipso discamus. Hoc enim certè nihil aliud est quàm fieri sicut ethnicum & publicanum, Matth. 18. 17. id est ius Christianæ ciuitatis ad resipiscentiam amittere, siue excommunicari, Satanæ denique mancipari, qui extra Ecclesiam regnat. ¶ *Ad interitum carnis*, &c. εἰς ὄλεθρον τῆς σαρκός. Hoc non rectè intellectum fecit vt Tradere Satanæ, nonnulli pro corporis afflictione acceperint, quæ infligeretur à Satana iis qui tum essent Satanæ traditi excruciandi, quum Ministri dono miraculorum pollerent. Atqui non satis idonea fuit hæc vna ratio cur hoc exegitaretur: & coactum id esse potest multis rationibus ostendi. Primùm quia ὄλεθρος nunquam (quod sciam) de temporario exitio dicitur: absit autem vt in mentem venisse Apostolo dicamus, vt iste incestuosus semel periret. Deinde vt demus Apostolũ illius vocabuli propriam significationem non obseruasse, (quod tamen non facilè concesserim) cur mentionem faceret carnis (id est corporis) vt ipsi interpretantur, quum certum sit huiusmodi Ecclesiastica iudicia non corpus, vt ciuilia, sed animum propriè spectare? Postremò quinam potest perfundato corpore seruari spiritus? Alij igitur hoc explicant de afflictionibus

ctionibus quæ excommunicationem sequuntur, nempe pudore ac tristitia & similibus. Sed hæc verè ad animum potius quàm ad corpus pertinent: neque ὀλέθρος potest afflictionem declarare nisi admodum coacta interpretatione. Alij igitur exitium seu interitum carnis exponunt exitium temporarium: quoniam excommunicatione durante alligatus est extra Ecclesiam qui Satanæ est traditus, cuius postea vincula per resipiscentiam soluuntur. quæ & ipsa explicatio quanuis veram & consentaneam sententiam signat, tamē mihi vix videtur ex illis verbis elici satis commodè posse. Nullum enim exēplum simile inuenio, & (vt modò dixi) ὀλέθρος de temporario exitio dici commodè non potest, neque plena esset oppositi membri antithesis. Dicendum enim fuisset, Vt salutem Spiritus (id est æternam) consequatur, quæ itidem expositio planè est violenta) non autem, Vt Spiritus seruetur: quum aliud sit quod seruatur, alia verò ipsa salutis qualitas, ac (vt ita dicam) duratio. Itaque (vt paucis absoluam) Carnis & Spiritus vocabula non aliter accipio quàm in innumeris locis apud Paulum: neque aliud his verbis significari puto quàm pœnam istam infligi, non vt miser ille pereat, sed contrà, vt seruetur, id est, vt quum ipse pudore ac tristitia salutem didicerit, caro quæ in hoc præcipitium ipsum arripuit, funditus aboleatur: spiritus autem qui videbatur in certamine prorsus succubuisse, iterum sese erigat, nec pereat, sed carne abolita fiat spiritualis homo saluus, quod alio tēpore apparebit. Hic enim est finis Ecclesiæ propositus nō modò in externo isto remedio, sed etiam in omnibus tum admonitionibus, tum reprehensionibus, vt caro dometur, spiritus confirmetur: & ita qui resipuit, sit saluus, sicut exponitur 2. Tim. 2. 25. & 26. quemadmodū passim explicatur, ac disertè quidem Galat. 5. 24. & 1. Pet. 4. & hunc locum sic etiam eleganter exponit August. contra Parmen. lib. 3. cap. 1. Neque mirum (ait) à Paulo vsurpari nomen ὀλέθρου, qui alibi potius vtatur vocibus σαρκὸς & θανατώσεως. Nam hæc sunt vitæ præsentis beneficia quibus paulatim caro interit, Spiritus autem augetur. Hic verò respicit diem illum vltimum, in quo demum planè destructa caro & abolita comperietur, Spiritus verò consummabitur, vt re ipsa appareat quod nondum nisi spe sumus.

¶ *Die illo Domini*, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Κυρίου. Diem Domini alibi diximus peculiariter vocari alteri aduentui Domini destinatum, iudicandis nempe viuis & mortuis.

6 *Non est bona*, οὐ καλόν. id est Immeritò & non bona ratione gloriamini, quasi excellatis, quum inter vos tantum scelus inueniatur: quo modo Bonam causam & Bonam rationem Latinè dicimus. Ideo subiicit, *An nescitis?* quasi diceret, Vos qui de sapientia tantopere gloriamini, an hoc ignoratis cuius vos ipsæ pistrices mulierculæ admonere possint? Quidam codex post ὑμῶν habebat adscriptam interrogationem, vt sit, *Num bona est*, &c. Augustinus quoque contra Parmenianum aliam indicat lectionem, sublata negante particula, vt sit hîc quoque ironia, sicut suprà, 4. 10. Castellio vertit, *Non est honesta*, parum certè accommodatè. ¶ *Massam*, φύραμα. Vulg. *Conspersionem*, barbarè. quanuis à Latinis scriptoribus sæpe vsurpetur. Mutauit ergo Erasmus hoc in loco, sed in proximo retinuit. ¶ *Fermentari*, ζυμοῖ. Vulg. *Corrumpit*, φθείρει, quod reprehendit ipse Hieron. in Epist. ad Galat. 3. vt Erasmus obseruauit.

7 *Sicut estis fermentati*, καθώς ἐστε ἄζυμοι. &c. Φύραμα. id est. *massam* appellat: vniuersum collectæ Ecclesiæ corpus: singulos autem dicit azymos. i. spiritu innouatos, detracta vetere corruptione. Vult ergo elici è cœtu sceleratum illū, vt sicut sigillatim sunt puri, ita etiam in vniuersum tota Ecclesia sit pura, quæ contagione illius prius erat contaminata. ¶ *Fermenti experies*, ἄζυμοι. Vulgata Græcum verbum retinuit, vt & nos alibi, quum de diebus festis Paschæ ageretur, Erasmus, *Infermentati* ambiguè. Itaque sequenti versiculo panes dixit fermento carentes. ¶ *Etenim Pascha*, &c. Erasmus *Nam &*, deprauatè, (vt opinor) aut certè periculosa amphibolia, quasi alius etiam aliquis sit pro nobis sacrificatus, aut nostra integritas aliunde etiam quàm à Christi sacrificio pendeat: qua tamen suspicione nolim Erasmum

grauare. Cæterùm alibi annotauimus Paſcha metonymicè pro agno Paſchę vſurpari, qui hîc dicitur eſſe Chriſtus, eadem prorſus ratione qua panis ille dicitur eſſe corpus Chriſti pro nobis traditum: & vinum, ſanguis eiuſdem pro nobis effuſus. ¶ *Pro nobis*, ὑπὲρ ἡμῶν. Hoc deeſt in Vet. interpretatione, & tamen ſummo conſenſu legitur in Græcis, & minimè eſt otioſum.

8 *Feſtum agitemus*, ἑορτάζωμεν. Vulgata, *Epulemur*, εὐωχώμεθα. nempe quòd Paſcha ſoleret ſolenni epulo celebrari. Sed præſtat ad totos illos ſeptem dies azymorum hoc referre. Vult ergo Apoſtolus verè à nobis præſtari quod in Paſchæ ceremoniis adumbrabatur, vt ſicut illis mactato agno nefas erat vllum fermentum domi habere, à quo etiam, nouo quodam vitæ genere, totos ſeptem dies abſtinebant, qui numerus perfectionem notat: ita nos hodie Chriſti ſacrificij ſemel peracti participes facti, totam vitam in iuſtitia & integritate conſumamus. Id autem fieri non poteſt ſi fermentum apud nos inueniatur, id eſt niſi iubeamus impuros indomitos, legitimo iudicio à nobis faceſſere, & ipſi quoque puritati ſtudeamus.

9 *Scripſi* ἔγραψα. Scio hæc poſſe de hac ipſa epiſtola accipi: quoniam paulo antè monuerat de expurgando fermento. ſed ſiquis hoc conferat cum νυνὶ δὲ *nunc autem*, verſu 15. mox ſequente, comperiet hoc omnino intelligendũ eſſe de quapiam alia epiſtola quæ interciderit. Nec enim etiam probabile eſt Paulum plures epiſtolas tot annis non ſcripſiſſe quàm quot hodie extant. ¶ *Ne cõmiſceamini*, μὴ συναναμίγνυσθαι. Id eſt, commercium haberetis, aut familiariter vtcremini.

10 *At non*, καὶ οὐ. Καὶ pro ἀλλὰ, vt alibi ſæpe. ¶ *Aut auaris*, ἢ πλεονέκταις. Arabs interpres addit, ἢ δόλίοις, *aut fraudulentis*. ¶ *Alioquin debetis ſcilicet è mundo exire*, ἐπεὶ ὀφείλετε ἄρα ἐκ τοῦ κόσμου ἐξελθεῖν. Id eſt, (vt meo quidem iudicio rectè expoſuit Aquinas, immeritò ab Eraſmo hoc in loco flagellatus) Alioquin ſi prorſus vobis abſtinendum ſit ab eiuſmodi hominum conſortio, vobis ex ipſo mũdo emigrãdum eſt. De iis igitur loquor qui in ſinu Eccleſiæ verſamur, quos debetis diſciplina Eccleſiaſtica ad frugem reuocare, non autem de extetis quos debetis omnibus modis Chriſto lucrifacere. Hæc igitur Apoſtolus. Sed hoc tamen ex aliis locis ita eſt intelligendum, vt cum ſceleribus eorum nihil ſit piis commune, & Deus ritè interim animo & corpore colatur: quẽadmodum nimirum Chriſtus cum publicanis ac peccatoribus cibũ capiebat. Aliis placet potius interpretari, *Nam debetis ex mundo exiſſe*: acſi diceret Apoſtolus, De illis nihil attinet ad vos ſcribere, quum vos iampridem par ſit à mundo (id eſt ab iſtis) eſſe remotos. Sed quominus hanc expoſitionem amplectar, impedit quod ſubiicitur, Quid enim mea intereſt extraneos iudicare? Nam videtur his verbis Apoſtolus rationem reddere cur de extraneis nihil ſtatueretur. Statuitur autem ſi minus fugiendi ſint quàm alij. Eraſmus denique interpretatur, *Alioquin vtinam videlicet è mundo exiſſetis*. quam interpretationem nõ poſſum probare. Nam præterquam quòd non ſatis conuenit ipſa ſententia, nuſquam puto legi ὀφείλετε pro vtinam. Vulgata conuertit, *Debueratis*, ὠφείλετε, eadem atque ego ſententia, quamuis in nullis Græcis ita ſcriptum inueniam, niſi illud ſit fortaſſis quod corruptè in quibuſdam legitur ὀφείλετε.

11 *Si quis quum frater nom.* ἐάν τις ἀδελφὸς ὀνομαζόμενος. Vel (vt Vulgata.) *Si is qui frater nominatur*. Sed illa tamẽ interpretatio melius cõuenit, quòd ſit indefinita. Photius aliter etiam exponi poſſe docet, puta ſiquis hæc coniungat, εἴτις ἀδελφὸς ὀνομαζόμενος ἢ πόρνος, id eſt *ſiquis inter vos ſcortator nominetur*, vt de iis tantùm hîc agatur de quorum flagitiis apud omnes conſtet. Ita etiam explicatur hic locus ab Aug. lib. 3. cap. 2. contra Parmeniani epiſtolam. & libro de fide & oper. cap. 2. & certum eſt temere nõ eſſe quicquam in fratres ſtatuendum. Sed tamen hæc diſtinctio qua participium ὀνομαζόμενος, coniungitur cum illis ſequentibus, mihi prorſus videtur violenta. Vulg. addit, *Inter vos*, quod non eſt in Græcis, & per ſe ſatis intelligitur. ¶ *Sit ſcortator*, ἢ πόρνος. Sic lego, non tantùm ex Vet. interpretis auctoritate, qui conuertit *Eſt fornicator*: ſed ex Græcorũ ſcho-

ſcholiorum & duorum manuſcriptorũ codicum fide: quum vulgò legatur ἀ πόρνος, ita vt ſupplẽdum ſit verbum ſubſtantiuum: quæ tamen ellipſis non ita dura eſt aut inſolens vt Eraſmum oportuerit Paulo imperitiam Græci ſermonis idcirco obiicere. Sed & in eo cogor ab illo diſſentire quòd FVERIT quàm SIT ſupplere maluerit, quũ falſa ſententia inde poſſit elici. Neque enim vetat nos Apoſtolus cũ eo cibum capere qui fuerit & eſſe deſierit, ſed qui ſit ſectator. ¶ *Aut idololatra.* ἢ εἰδωλολάτρης. Vulgata, *idolis ſeruiens* magis propriè certè exprimens Græcum vocabulum quàm Eraſm. *qui cultorem* pro *ſeruo* conuertit, quanuis eadem maneat ſententia. Ego verò vocabulum Græcũ ſatis iam ſuperque tritum malui retinere. Nam Deaſtricolæ nomen iſtis relinquo qui nouitatis gratiam quærunt. Sed ſanè miror quid Eraſmum coëgerit hoc in loco Delium natatorem quærere. Nam aut ego non video quod ille vidit, aut plana hîc ſunt omnia, quocunque modo accipias. Quod enim miratur mẽtionem fieri idololatrię, quam nõ ſit veriſimile tum inter Chriſtianos fuiſſe, facilè poteſt explicari vel ex iis quæ poſtea in eos dicet quibus nulla erat religio ſacrificiis idolorum intereſſe. Denique mirum ni Corinthiis acciderit quod hodie nimirum paſſim in reſtitutis & reformatis Eccleſiis, quas vocant, dum multi vtrique parti placere ſtuderẽt. *Alieni auidus*, πλεονέκτης. Sic mihi videtur commodè vocem hãc Græcã abſolutè poſitam Latinè expreſſiſſe Saluſtius, qua ſignificatur qui plus habẽdi cupidus, malis artibus & fraude augẽdę rei ſtudet. Vulgata, Auarus, Alij fraudatorem interpretantur, nimium generaliter. Immo & illud notãdum, rapacem, id eſt per vim aliena rapientem diſtingui ab eo quem πλεονέκτην vocant, id eſt qui aliena per fraudem ad ſe trãsferat. Sed fraus tamen latius patet.

¶ *Cum tiuſmodi [inquã,]* τοιούτῳ. Vſurpauit epanalepſin propter longius hyperbaton, ſimúlque clarius explicat quę ſit vis verbi συναναμίγνυσθαι.

13 *Tollite igitur*, καὶ ἐξαρεῖτε. Id eſt, ἐξάρατε οὖν. Poſitum enim eſt futurum indicatiui, Hebræorum more, pro imperandi modo: quem tamen in duobus exemplaribuss ſcriptum inuẽni: deinde καὶ illatiuum ſæpe iã annotauimus. Sed non ineptè conuertas, *Sed tolliſe*, ſi modò in priore mẽbro legas κρινεῖ, *iudicabit*, vt ſcriptum inuenimus in quatuor probatæ fidei codicibus, & legit Vetus interpres. καὶ verò pro ἀλλά, ex Hebræorum phraſi ſæpe iam obſeruauimus, vt Act. cap. 10. verſu 20. & hoc ipſo capite, verſu 10. deeſt autem in Vulgata interpretatione. ¶ *Iſtum ſceleratum*, τὸν πονηρόν. Eraſmus, *Iſtum qui malus eſt*, neuter (vt opinor) ſatis expreſſè. Vulg. *Malum*, quod impoſuit Auguſtino duobus locis, nẽpe lib. de fide & oper. c. 2. & cõtra Parmen. lib. 3. ca. 1. vbi non aduertens additũ articulum τὸν & ἐξ ὑμῶν αὐτῶν nihil aliud declarare quàm ἐκ μέσου ὑμῶν, *è medio veſtri*, vt ſuprà verſ. 2. putauit hîc præcipi vt vnuſquiſque auferat malum, id eſt id quod vitioſum eſt tollat ex ſeipſo. quod ipſemet tamen annotauit poſtea Queſt. in Deuteron. cap. 39.

IN CAPVT VI.

1 *Suſtinet*, τολμᾷ. Vulgata, *Audet*, non prorſus male: quaſi diceret Apoſtolus, Eóne audaciæ vos proceſſiſtis vt vos non pudeat palàm Euangelium exponere profanorum ludibriis? Eſt autem hoc alterum caput huius ſecundi loci, in quo ab Eccleſiaſticis iudiciis tranſit ad Ciuilia, in quibus nimirum diſceptatur περὶ τῶν βιωτικῶν, id eſt de rebus ad hanc vitam pertinentibus. Quæſtio verò proponitur non ſimplex, An liceat coram Magiſtratu iure experiri, ſed An fidelibus bona conſcientia liceat fratres ad Magiſtratuum infidelium tribunal ob iſtas de huius vitę bonis controuerſias in ius vocare. Ad hãc verò quæſtionem ſic repondet Apoſtolus, vt in hæc capita cõferri poſſit ipſius reſponſio.

1. Quãuis, ſi tales eſſent Corinthij quales eſſe oportuit, ſuperuacanea hæc quęſtio futura fuiſſet: quoniam nemo litigandi occaſionem fratri præberet.

11. Malũ tamen per ſe non eſſe coram Magiſtratu agere, ſed indignum eſſe Chriſtianis, conſtituere infideles ſuarũ controuerſiarum iudices, quum ipſi ſint ipſos etiam Angelos in re longe maioris momenti iudicaturi.

111. In hoc malo, ſi litibus carere non poſſint, verè pios, potius quàm fratres ad

infidelium tribunal vocent, rectè facturos si malint de iure suo decedere quàm Ecclesiam exponere profanorũ iudicum ludibrio.

IIII. Nequis hoc nimium seuerè statui regerat, aut ne Magistratus occasionem inde arripiat Ecclesiam calumniandi, priuatim & domesticis arbitriis controuersias de rebus istis esse potius definiendas.

V. Istiusmodi audiendis disceptationibus minimè adhibendos esse pastores, doctores, aliós-ve Ecclesię gubernatores aut Diaconos, in suis sacris functionibus plus satis occupatos, sed alios potius quosuis, ex iis quos postea Laicos vocarunt, in aliis vtilioribus rebus minimè omnium occupatos. Sic enim τοὺς ἐξουθενημένους hyperbolicè dictos interpretor, non qui maximè sint imperiti, vel qui sint vilissimi. Hæc illa est igitur Apostolica doctrina, ipsius Christi & mandato & exemplo plurimis locis confirmata, nedũ vt vtrũque gladiũ seu Petro seu aliis à Petro vllis pastoribus concesserit. quod si attętè, vt oportuit, à veteribus illis Episcopis, ab ambitione, fateor, quę mox illos sequuta est, procul remotis, sed tamen ab Apostolica regula deficientibus, fuisset consideratum: neque seipsos tot laboribus fatigassent, de quibus alicubi conqueritur Augustinus & Gregorius quoq; Romanus: neque posteris inuadędæ Magistratuũ potestati aditum certo cum humani generis exitio tandem sequuturo patefecissent. Id verò vtinam saltem veteres illi Episcopi tam probè cognouissent, & tam prudenter cauissent quàm Syluanus ille Troados tunc Episcopus, quum iam in immensum Tyrannis episcopalis sub Arcadio & Theodosio iuniore excreuisset, de quo libet exscribere quæ Nicephorus recitat lib. 14. cap. 39. *Quoniam*, inquit, *is optimus vir erat, quum ij qui sub eo erant Clerici, in causis vt nugis vndecunque inter eos qui iudicio contenderent, prouenientibus, veluti nundinationem instituerent, ne quis ex clero posthac causam iudicaret, constituit: sed supplicantium libellos acceptos* (en gradus Episcopalis fructum) *vni ex fidelibus laicis, quem præcipuè iusti & æqui studiosum esse sciebat, accito dedit, eique iudicio causarum commisso, de iure cõtendentium nugamenta ad eum retulit.* Et hæc quidem ille. Nihil autem ista fauere sed penitus potius repugnare Anabaptistarũ furoribus res ipsa clamat. Nec enim in genere de quibusuis Magistratibus, sed de prophanis duntaxat & penitus à Christo alienis: neque de quibusuis litigãtibus, sed de solis Christianis inter se de iure contendentibus: neque de quibusuis iudiciis, sed de priuatarum tantùm rerum causa institutis agit Apostolus. In ius denique vocatos ad prophani Magistratus tribunal Christianos iudicio sistere se simpliciter non prohibet, sed fratres à fratribus ad prophanum Magistratum sine Christianismi infamia vocari non posse significat: & quanuis sic vitam pios instituere exoptet vt nunquam istiusmodi controuersiæ inter ipsos audiantur, tamen id penitus præstari non posse satis intelligens, iuris disceptationes nõ tollit, sed domesticos ex Ecclesia cognitores adhibet. Licere verò coram impiis quoque iudicibus suam innocentiam, etiam prouocando, tueri aduersus improborum iniurias, ipse Paulus non verbis modò sed etiam reipsa ostendit. ¶ *Iudicio experiri*, κρίνεσθαι. Vulg. & Erasm. ad verbum, *Iudicari*: nõ rectè. Nec enim agit Apostolus de iis qui in ius trahebantur, nec poterant magistratus auctoritatem declinare, sed de iis qui fratres ad infidelium tribunalia trahebant. Itaque κρίνεσθαι non est passiuum, sed medium. ¶ *Sub iniustis*, ἐπὶ ἀδίκων. Id est coram iniustis. Sic Horatius, *Et adhuc sub iudice lis est.* Vulgata, *Apud iniustos.* Iniustos autem vocat quotcunque non dederunt nomen Christo, vt ex antithesi constat. ¶ *Ac non*, καὶ οὐχὶ. Erasmus, *Et non magis*, καὶ οὐχὶ μᾶλλον: quod in nullo Græco codice inueni.

2 *Iudicaturos*, κρινοῦσι. Sic habent omnia exemplaria perpetuo consensu: ex quo (vt alias rationes omittam ab aliis expressas) apparet hunc locum esse propriè explicandum ex eo quod scriptum est Matthæi 19. 28. & Luc. 22. 30. Nam si de præsente sanctorum vita hoc dictum esset, quorum videlicet exemplo redarguuntur scelleratorum flagitia, vt accipitur verbum συγκρίνειν Matth. 12. 41. & 42. & Heb. 11. 7. dicendum potius fuisset κρίνουσι, *iudicant*,

tant, quàm κρινοῦσι, *iudicabunt*. ¶ *Per vos*, ἐν ὑμῖν. Hebraismus, quem expressit Vetus interpres ad verbum, *In vobis*. Nonnulli *Inter vos*, id est *in vestro cœtu*.

¶ *Iudicabitur*, κρίνεται. Vel, *Iudicetur*. Nam in hoc dicendi genere, vel futuro indicatiui vel præsenti coniunctiui locus est in Latinò sermone: idque omnino hoc loco faciendum esse apparet ex propositione, cui necesse est vt respondeat assumptio. & ita etiam φθείρει pro φθερεῖ positum est suprà, 3.17, & μένει pro μενεῖ, ibidem, 3.14. Itaque nulla fuit causa cur hîc sese torqueret Erasmus.

¶ *Minimis iudiciis*? ἐλαχίστων κριτηρίων; Id est controuersiis diiudicandis de rebus minimi pretij, cuiusmodi sunt τὰ βιωτικά, vt paulo pòst exponit. Κριτήριον igitur quum propriè significet tum organum quo animus de rebus apprehensis statuit: tum id vnde sumitur de re quapiã statuendi argumentum: tum etiam locum cognitioni controuersiarum destinatum: hoc loco mihi videtur illud ipsum declarare quod in disceptationẽ vocatur. Ideo Vetus interpres per periphrasin conuertit, *Indigni estis qui de minimis iudicetis*? Cæterum quòd Chrysostomus & Theophylactus hoc legunt indefinitè, quasi sit asseueratio, non modò coactum est, sed etiam comperimus repugnare nostris omnibus Græcis codicibus.

3 *Angelos*, ἀγγέλους. Diabolum videlicet cum ipsius angelis, vt Matthæi 25.41. qui à Christo ita iudicabũtur, vt ei quodammodo assideamus. Tertullianus tamen libro de fuga, de ipsis beatis angelis hoc interpretatur.

¶ *Nedum*, μήτιγε. Vulgata, *Quanto magis*, πόσῳ μᾶλλον: quo modo Hesychius illam particulam exposuit. quod quum annotarit Erasmus, miror cur interpretari maluerit, *Non tantum*. Suppleui autem nonnulla quæ ad explendam sentẽtiam requiri omnino videbantur. vt in communi sermone multa concisè dici solent. ¶ *Quæ ad huius vitæ*, &c. βιωτικά. Vulgata, *Secularia*. quod vocabulum libens refugio, vt falsam illam ac diabolicam Ecclesiasticorum & Secularium distinctionem aboleam, quũ propriè sint Seculares qui huic seculo sunt addicti, vt Dēmas 2. Tim. capite 4. versu 10.

4 *Iudicia*, κριτήρια. Id est fora ac curias & iudices ordinarios. Hoc verò quum nunquam suasurus fuerit Apostolus: immò ne toleraturus quidem in Ecclesia: mihi propius hunc locum inspicienti videtur omnino præcipiendi modo accipi commodè ista non posse, sed esse potius sarcasmum. & hyperbolicè tum vocem κριτηρίων, & verbum καθίζετε vsurpari, tum etiam ἐξουθενημένους dici nõ ἀπίστους, & qui nullo modo censeantur in Ecclesia, sed qui vilissimæ sunt conditionis inter cæteros ex Ecclesia.

¶ *In subselliis collocate*, καθίζετε. Vsus est propriè & eleganter hoc verbo, quòd soleant iudices sedentes de astantibus iudicare. Vulg. *Constituite ad iudicandum*, κριτὰς καθίσατε. Erasmus minus etiam expressè, *Constituite*. Castellio hæc nuper interpretatus est per interrogationem quasi καθίζετε accipiatur præsenti tempore indicatiui, & nomine istorum contemptibilium in Ecclesia, profani homines intelligantur, quod non probo. Dicendum enim non fuisset ἐὰν ἔχητε; *si habeatis*, sed ἔχετε vel ἐπειδὴ ἔχετε, *quia habetis*. Neque illos vocasset ἐξουθενημένους, sed τοὺς ἐξουθενῶν, vel ἀδίκους rursus appellasset. Sensus autem huius loci manifestus est, nempe si Corinthij vsque adeò sunt litigiosi, vt iudicibus quasi ordinariis indigere se putent, dandam ipsis operam, vt ipsi ex sese nonnullos Iurisperitos deligãt. Quod si, inquit, nullos habetis Iurisprudentes, & qui auctoritate sua possint in quiete continere, vilissimos tamen ex Ecclesia potiùs adhiberi oportuerit, quàm vt extraneorum tribunalia adeuntes, Christianam religionem prophanis istis deridendam propinetis.

5 *Vt vos pudeat*, πρὸς ἐντροπὴν ὑμῖν. Id est ἐντροπὴν ὑμῖν, vt suprà, 4.14. Vulgata, *Ad verecundiam vestram*. Erasmus, *Ad erubescentiam vestram*: quod vocabulum non memini legere apud idoneos autores.

¶ *Inter fratres suos*, διὰ μέσου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ. Planior tamen esset oratio si ἀδελφοῦ scriptum esset. Syrus & Arabs videtur legisse διὰ μέσου ἀδελφοῦ καὶ ἀδελφοῦ, *inter fratrẽ & fratrem*. Sed & Arabs quædam in proximè sequentibus versiculis partim adiecit, partim interpunxit, contra omnium Græcorum & Latinorum

quæ adhuc visa sint exemplarium fidē, nec vllius sanè momenti, ideóque à me non apposita.

6 *Sed*, ἀλλά. In quibusdam codicibus legitur ἀλλὰ καί, *imò etiam*. ¶ *Iudicio experitur*, κρίνεται. Vel, vt Vulgata, *Iudicio contendit*. Erasmus, *Litigat*, ἐρίζει. Vnum exēplar habebat κρίνεσθε, *iudicio experimini*. Sed passiua terminatio magis est in ea significatione vsitata.

7 *Defectus*, ἥττημα. Id est imbecillitas fortitudinis animi quæ facit vt à malo superemini, ferendis videlicet iniurijs & aliis immoderatis affectibus impares, vnde lites & controuersiæ oriuntur. Sic enim à Græcis ἥττων & κρείττων eleganter vsurpantur. Hoc autem commodè Gallicè dixeris, *il y a du defaut en vous*, pro quo Vulgata vertit *Delictum*, nisi malimus legisse ἁμάρτημα. Nam & Syrus vtitur voce quę *Peccare*, & Arabs quę *Errare* significat.

¶ *Iudicia*, κρίματα. Id est controuersias in foro disceptandas : quam etiam ob causam Erasmus maluit *Lites* conuertere. Nam alioquin κρίσεως seu κρίματος nomen latè patet, adeo etiam vt arbitria comprehendat: quæ tamen minimè damnari ab Apostolo constat ex vers. 6. vt nec ipsa etiam iudicia forensia, nisi ex hypothesi, nempe quòd Corinthij cōtendere coram infidelibus non possent sine alterutrius aut vtriusque partis publica damnatione, ac proinde non sine infamia in totam Ecclesiam redundante: deinde quòd litigiosi essent, vt facilè appareret eos rem priuatam publicæ paci anteponere. Nam alioquin pij magistratus præsidio ius suum tueri bona conscientia licet, modò omnis vindicādæ iniuriæ cupiditas absit. Imò eo vsque venire non solent boni viri, nisi quodammodo coacti extremo vti remedio. ¶ *Inter vosmetipsos*, μεθ' ὑμῶν. Vulgata, *Inter vos*, ἐν ὑμῖν. Erasmus, *Inter vos inuicem* μετ' ἀλλήλων. Ego puto aliquam vim esse pronominis reciproci, quod proinde volui exprimere. Ostendit enim tantam esse omnium fidelium coniunctionem vt secum videatur dissidere qui cum fratre contendit, sitque inter has lites & alia iudicia non minus discrimen quàm inter bellum ciuile seu domesticum, & ea bella quæ cum publicis hostibus geruntur. vt non prorsus malè Augustinus hunc locum citans lib. aduersus Faustum 5. cap. 9, verterit *Vobiscum*. ¶ *Iniuriam patimini*, ἀδικεῖσθε. Vel, vt Vulgata, *Iniuriam accipitis*. Erasmus tamen sententiam Apostoli rectius expressit. Nam ἀδικεῖσθαι hoc loco non simpliciter significat iniuria affici, sed iniuriam quam acceperis, ita ferre vt damnū pati nō recuses, potius quàm cum Ecclesiæ offendiculo ius tuum iudicio persequaris. Idem statuendum est περὶ τῆς ἀποστερεῖσθαι, de quo etiam diximus Mat. 10. 19. Sic apud Menandrum accipi obseruat Hericus Stephanus noster verbum ἀδικεῖσθαι in his elegantissimis versibus : quos vtinam legant & in sese probent plerique ex iis etiam qui se veros Christianos profitentur. Οὗτος χρήστης ἐστ' ἀνὴρ ὁ Γοργία Ὅστις ἀδικεῖσθαι πλεῖστ' ὀπίσαται βροτῶν. Id est, *Est, Gorgia, vir ille præstantissimus, Qui iniurias scit perpeti quàm plurimas.*

9 *Ne errate*, μὴ πλανᾶσθε. Parat sibi transitum ad aliud caput epistolæ, de rebus indifferentibus. Simúlque ostendit quî fiat vt tam frequenter alij alios in ius vocent, aut ab ipsis magistratibus propter maleficia rei agantur. Istud autem est quod Gallicè dicimus *Ne vous abusez point*, vt in illo Philemonis pulcherrimo loco ad quem hic fortasse & Gal. 6. 7. alluserit Apostolus, quanquam alio spiritu actus. Nec enim ignotos illi Poetas fuisse docent testimonia ex Menandro & Arato ab ipso citata. Μὴ πλανῶ, inquit Philemon, ἴσασι κἀδικοῦσι Cætera require ex Iustino, & Clemēte Alexandro, vbi iidem versus Diphilo tribuuntur.

11 *Vnusquisque*, τινές. Id est ἕκαστός τις, siue πᾶς τις, minimè id quidem quasi singuli totidem illis vitiis laborarēt, sed quòd nemo sit qui aliquo vitiorum istorum non laboret, & in quo ante regenerationis gratiam nō insit omnium scelerum semen. Vulgata *quidam*. Perperam enim in quibusdam codicibus legitur *Quidem*, quod quibusdam etiam veteribus impositum ita hunc locum citantibus. Scholiastes etiam Græcus τινὲς pro signo particulari interpretatur. Sed generalem esse hāc admonitionem necesse est, vt valeat Apostoli reprehēsio, ita tamen vt τὸ καθόλου non simpliciter significetur, sed proportione certa

singulis distributum, veluti si Gallicè dicas, *chascun en son esgard*, quod confirmat quoque tum Syra tum Arabica interpretatio. vt etiam particula τις interdũ προκαταλήψεως τινος apud Thucydidem ipsum ἀλλοιότητα accipitur, sicut ex dictionariis intelligi potest, numero tamen, fateor, singulari.

¶ *In nomine Domini*, ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου. id est in Domino Iesu: quam formulam exposuimus suprà, 1.2. Nomen enim Domini Iesu ex Hebræorũ phrasi nihil aliud quàm ipsum Dominum Iesum declarat hoc loco. Erasmus, *Per nomen*, id est, per virtutem ac potentiam Domini Iesu.

11 *Omnia*, πάντα. Id est quæuis. Est enim hoc indefinitè restringendum ad id de quo agitur, id est ad res quæ in se se, siue suapte natura, nec bonæ nec malæ sunt, sed ex vsus ipsarum circunstantiis vel bonæ vel malæ censentur, quas propterea medias siue indifferentes vocant. Dicitur autem istud in alicuius persona, qui libertatem per Christum partam iis quæ dixerat Apostolus opponat, quasi per Euangelium legibus omnibus soluamur: id est, quasi inter libertatem qua à peccati seruitute ad bene volendum & agendum liberamur, & efrenem malè agendi licentiam, nihil interfit. vt olim Carpocratiani, & nostra memoria Libertini & Antinomi docuerunt. Cohæret autem hic tertius huius epistolæ locus cum superiore, in quo de forensibus controuersiis agens Apostolus, ad damnandum omnem luxum progressus fuerat.

¶ *At non omnia*, ἀλλ' οὐ πάντα. Primum est hoc Apostoli responsum super rerũ mediarum vsu: nempe quòd ex charitatis regula metienda sit nostra libertas, adeo vt quod per se licet, interdum κατά τι & certo respectu sit illicitum, puta si proximi detrimento cedat, sicut iis accidebat qui fratres ad prophanorum magistratuum tribunal, non sine Ecclesiæ offendiculo & Christianæ religionis dedecore, vocabant. ¶ *At ego*, ἀλλ' ἐγώ. Alterum est hoc Apostoli responsum, quo nihil dici possit eruditius, ne si quidem philosophicè de his rebus disceptetur: nullos videlicet minus esse liberos, quàm qui, in rebus etiam alioqui mediis vsurpãdis, (de his enim hîc propriè quæritur) affectibus suis seruiãt, ideóque nec sui nec aliorum rationem habeant. Sic enim fieri vt sese quispiam iis rebus mancipet, quibus ipse potius secundum rectam rationem imperare debuit. Hoc est autem illud ἔτιμα cuius suprà meminit v. 7. qua de re multa etiam præclarè scriptores prophani tradiderunt, ac præsertim Cic. paradoxo penultimo. ¶ *Vllius rei*, τινός. Sic conuerti vt τινὸς neutro genere positum esse appareat, quod ipsa sententia flagitat.

13 *Esca*, τὰ βρώματα. Illustrat Apostolus quod dixerat, proposita vna specie rerum mediarum, eáque longè appositissima, ex qua intelligatur res istas, vt & hanc ipsam vitam, momento præterfluere: vnde cõsequitur minimè conuenire Christianis, ad perennia illa bona vocatis, vt de tantillis rebus vel retinẽdis vel augendis tam sollicitè laborent, vt propterea nec Ecclesiæ dignitatis, nec fratrum, nec sui denique rationem habeant. ¶ *Et hunc*, καὶ τοῦτον. Ventris igitur appellatione, quem vnà cum esca abolendum dicit, nõ ipsum vẽtrem, sed ventris ipsius ad hanc transigendam vitam vsum intelligit. Nam alioqui totus homo resurget, sed aliam prorsus vitam victurus. ¶ *Corpus verò*, τὸ δὲ σῶμα. Tertio iam loco Apostolus per antithesin declarat eorum errorem longè grauissimum, qui res nefandas inter res medias recensebant, veluti scortationem, vsque adeo tunc in Græcia ac Corinthi præsertim, imò apud omnes ferè gentes vsurpatam, vt quemadmodum ait Comicus, scortari flagitium non esset: quod propterea Paulus copiosius sibi refutãdum meritò putauit. Scortationis verò nomine nõ modò vagas libidines, sed cõcubinatum quoque intelligi liquet ex lege iusti & honesti coniugij quam tradit infrà, 7.2. ¶ *Et Dominus corpori*, καὶ ὁ Κύριος τῷ σώματι. Rectè certè Arabs interpres (meo iudicio) perspicuitati sententiæ consuleus, perinde hunc locum vertit ac si scriptum esset, καὶ Κύριος τῷ σώματός ἐστιν ὁ Θεός, *& Dominus corporis est Deus*. & in priore membro subaudiuit verbum ἐστίν, vertens, *Corpus autem non est positum scortationi sed Domino*, vt istius analogicæ comparationis discrimen intelligatur.

15 *Corpora vestra*, τὰ σώματα ὑμῶν. Imò nos toti, vt infrà loquitur 12.27. Sed peculiariter facit corporum mentionem, agens de scortatione, cuius instrumentum est corpus.

16 *Erunt enim*, ἔσονται γάρ. Apud Mosen dicuntur istá nō de scortatione, sed de matrimonio. Sed quum illa sit istius παρέκβασις, & vtriusque sit communis coniunctio carnis, Apostolus minimè est hoc testimonio abusus. ¶ *Qui duo[erant]*, οἱ δύο. Apud Mosen non additur hæc particula: sed rectè expressa est tum hoc loco tum etiam Matth. 19.5, & Mar. 10.8: quia fit tantùm mentio viri & vxoris vnius, nō autem vxorum: nec verum est polygamum esse vnum cum singulis suis vxoribus, quum potius in tot partes dissipetur quot habet vxores.

17 *Vnus spiritus est*, ἓν Πνεῦμά ἐστι. nempe *cum eo*: quod expressi, vt & Syrus interpres. Baptizamur tamen etiam in vnum cum ipso corpus, & per fidem simus caro ex carne eius, vt alibi loquitur Apostolus. Denique & corpore & animo simus vnum cum illo, sed quia connexionis istius modus spiritualis est ac mysticus, & spiritualis etiam finis, idcirco vt constet oppositio exterioris corporū copulæ, & nostræ cum Christo interioris, Spiritus nomen vsurpauit Apostolus.

18 *In proprium corpus*, εἰς τὸ ἴδιον σῶμα. Primùm quoniam in aliis peccatis adhibetur quidem etiam corpus vt organum, sed ita vt tantùm sit peccati causa instrumentalis, longinquior, illud autem quo abutitur, sit extra ipsum, vt omnino abutitur ebrioſus vino, fur bonis alienis, homicida aliquo ad occidendum instrumento. Sed scortatoris corpus est & scortationis organum, & illud ipsum quo aduersus sese abutitur. Deinde in scortatione corpus propria quadam conspurcatione sese contaminat, quum in aliis peccatis interior sit potius quàm exterior macula peccati. Nec tamen istud est ad viuum resecandum. Solutio verò huius quæstionis ab Augustino allata libro quæst. ex nouo testamento, cap. 50. est prorsus violenta.

19 *Corpus vestrum*, τὸ σῶμα ὑμῶν. In tribus codicibus legimus τὰ σώματα ὑμῶν, *corpora vestra*, vt suprà, versu 15: quæ lectio fortassis mutata est à quopiam propterea quòd sequitur ναός, *templum*, singulari numero non plurali. Vulgata legit τὰ μέλη ὑμῶν, *membra vestra*. ¶ *Vestri ipsius*, ἑαυτῶν. Vulgata ad verbum, *Vestri*, paulo obscurius.

20 *Pretio*, τιμῆς. Nihil quidem emitur, nisi interueniente pretio, sed hoc tamen additum magnam emphasin habet: veluti quum dicimus, Ore loqui, oculis videre, auribus audire. Vulgata addit epithetum *magno*, μεγάλης, & Arabs, *absoluto*, τελείας, contra Græcorum codicum fidem, nempe quòd alioquin illud videretur redundare: vel ex eo quod scriptum est 1.Pet.1.18. ¶ *Glorificate igitur Deum*, δοξάσατε δὴ τὸν Θεόν. Id est, ita ab omni scortatione abhorrete prorsus, ita, inquam, vos totos tum corpore, tum animo ad omnem puritatem comparate, vt vestræ omnes & cogitationes & actiones ad gloriam Dei referantur, à quo tum corpus tum animum idcirco accepistis, vt vtroque in ipsius gloriam vteremini. Vulgata addit, *Et portate*, καὶ φέρατε, Græcis codicibus repugnantibus: quam tamen scripturam fuisse iam olim receptam apparet ex veteribus patribus hunc locum ita citantibus, nempe Tertulliano in libro de resurrect. carnis, Cypr. in tractatu De discipl. virginū, Augustin. epist. 66. Erasm. autem δὴ interpretatur pro δέ, ἄρα. ¶ *Et in spiritu vestro, quæ sunt Dei*, καὶ ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν. Hæc quum in omnibus Græcis exemplaribus & tum Syra tum Arabica interpretatione inueniantur, mirum est in omnibus Latinis codicibus deesse. Vocat autem Paulus Spiritum alteram hominis partem, vt πνεῦμα & ψυχὴ nihil hoc in loco differant. ¶ *Quæ sunt Dei* ἅτινά ἐστι τοῦ Θεοῦ. Hoc quoque deest in Latinis codicibus. Ponitur autem relatiuum ἅτινα neutro genere, id est quoniam vtraque, & corpus nimirū & anima, vestra non sunt, sed Dei.

IN CAPVT VII.

1 *De quibus, ἀφ' οὗ*. Id est, quòd attinet ad ea de quibus ad me scripsistis. Sic enim etiam apud Latinos vsurpatur præpositio DE. Nunc autem Apostolus de tribus aliis rebus mediis agit (qui est quartus huius epistolæ locus, & deinde iis subiicitur quæ de scortatione dixerat.)

dixerat.) Primùm quidem de coniugio vsque ad vers. 8. deinde de cælibatu, tum eorum qui matrimonium aliquãdo contraxerunt, vsque ad vers. 12. tum etiam virginum à ver. 25. ad ver. 35. Obiter enim inserit quæstionem de impari coniugio à v. 12. ad 17. & hac arrepta occasione, de seruitute quoque & libertate, de circuncisione & præputio disserit à versu 17. ad 25. Postremò etiam de parentum in suis virginibus collocandis officio disserit, & quæ de viduis dixerat, iterum inculcat.

¶ *Bonum fuerit*, καλόν: id est συμφέρον, vt infrà, versu 35. commodum videlicet & expediens, (vt loquuntur) quia coniugium multas secum molestias adfert, idque ex diuinæ institutionis corruptela. Neque enim bonum ita accipitur hic vt opponatur vitio. quum adiungatur tertius casus, nempe, ἀνθρώπῳ, *homini*, & satis constet honoratum esse coniugium inter omnes, Hebr. 13. 4. itaque Hieronymus manifestè hunc locum torsit, vt matrimonij coniunctionem, à Spiritu sancto toties comprobatam, in iis numeraret quæ per se mala sunt ac vitiosa. Longè sanctius ac melius Clemens, Epiphanius καὶ τῶν λοιπῶν, Augustinus denique aduersus ipsum Hieronymum, qui omnes ita laudarunt virginitatem, vt suam quoque nuptiis dignitatem asserererent: vt qui intelligerent nec in virginitate nec in cõiugio propriè ac per se positum esse Dei cultum, sed καὶ συμβεβηκὸς duntaxat.

¶ *Vire*, ἀνθρώπου. Id est ἀνδρὶ, quum opponatur nomen γυναικός. Vulgata & Erasmus, *Homini*. ¶ *Mulierem non attingere*, γυναικὸς μὴ ἅπτεσθαι. Erasmus, *Vxorem non attingere*, id est, (vt ipse interpretatur) ab vxore ducenda abstinere. Ego verò existimo Paulum verbo ἅπτεσθαι significasse in genere viri cum muliere congressum: quem tamen per se non tamen damnat, quum eo velit homines vt remedio vti, idq; in matrimonio, si continere se non possint, minimè id facturus si malum esset contugium. Nam præcipit quidem humana prudẽtia vt ex duobus malis quod minus est eligamus: Christiana verò religio contrà, vt quicquid malũ est, sine vlla exceptione vitemus. Falsa est igitur Hieronymi doctrina qui aduersus Iouinianum differens, verbum ἅπτεσθαι ita vrget quasi in ipso etiam mulieris cõtactu sit periculum: quum constet virum non minus bona conscientia vti posse ac debere vxore sua quàm esca & potu, vt rectè defendit Augustinus. Neque est verò cur Hieronymum quisquam hîc excuset, quasi verbum Domini torquere liceat, quoties hortamur, aut cõsolamur, aut deterremus, aut ludimus: imò verò cauendum potius etiam atque etiam ne diuinis literis vllo modo aut vsquam abutamur. Ἅπτεσθαι verò de ipsa συνουσίᾳ dici consueuisse constat ex communi Græcæ linguæ vsu. Arist. Poli. 7. ἁπλῶς μὲν καλὸν ἀπέχεσθαι φάσκειν. Epict. in Enchir. ἐπὶ ἀφροδισίοις εἰς δύναμιν πρὸ γάμου καθαρεύειν. ἁπτομένῳ δὲ αὐτῶν μέτρου μετέχειν: quo etiam sensu Latini attingendi verbo vtuntur.

2 *Propter scortationes*, διὰ τὰς πορνείας. Vtitur plurali numero, quem Syrus interpres non obseruauit, significans omnes pollutionis hoc in negotio species. Deinde & illud obseruandum est Paulum propter incontinentiam cõiugium præcipientem, alias causas non excludere propter quas matrimonium contrahere nonnullis expediat.

¶ *Habeto*, ἐχέτω. Aperte contentiosi sunt qui ex hoc verbo colligunt Apostolum de iis tantùm agere qui iam sunt in matrimonio: quum tota disputationis series contrarium probet, neque vel ratio vlla vel vsus huius verbi hoc postulet.

3 *Debitam benevolentiam*. τὴν ὀφειλομένην εὔνοιαν. Vulg. *Debitum*, τὴν ὀφειλὴν, quam lectionem in vno etiam Græco exemplari inueni, & apud Clementem, libro στρωμάτων 3. Sed & alicubi legitur τὴν ὀφειλομένην τιμὴν, *debitum honorem*: quæ lectio consentit cum eo quod scriptum est 1. Pet. 3. 7. Cæterùm debiti appellatione non id tantùm intelligo quod vulgò solent, sed omnia coniugij officia: quamuis Apostolus vnam speciem postea copiosius persequatur, in qua nimirum grauius ac frequentius quàm in cæteris plerique peccant.

4 *Vxor*, γυνή. Vulgata, *Mulier*, impropriè, quum de coniugio agatur. *Similiter*, ὁμοίως. Videtur autem Paulus expressè istud adiecisse, quòd mariti plus sibi licere quàm vxoribus putarẽt,

Vnde illa pellicatus & concubinatus consuetudo.

5 *Ad tempus*, πρὸς καιρόν. Eras. *Pro tempore*, κατὰ καιρὸν, deprauata etiam sententia. ¶ *Vacetis*, σχολάζητε. i. toti hoc vnum agatis. Loquitur enim de solenni aliquo pœnitentiæ testimonio, vel publico vel priuato, pro rei necessitate. Nã alioquin assiduæ debent esse preces, & sobrietas perpetua. ¶ *Ieiunio & orationi*, τῇ νηστείᾳ καὶ προσευχῇ. Ita legimus in omnibus nostris Græcis codicibus, vno duntaxat excepto, & solent ista fere coniungi, vt Matt. 17. 21. quòd ieiunium sit ad preces optima præparatio. Quædã tamen Latina exemplaria nullam faciunt ieiunij mentionem, vt nec Chrysost. nec Theophylactus. Quod autem addit ieiunium precibus, manifestè probat non de quotidianis sed de extraordinariis precibus hîc agi, siue priuatis, siue publicis, cuiusmodi fuit præparatio, ad audiendam Legis promulgationem, Exod. 9. 15. quò spectat etiam quod scribitur, Ioel. 2. 16. ¶ *Simul*, ἐπὶ τὸ αὐτό. Nempe quoniam vnus est viri & vxoris thorus. Vulgata barbarè, *In idipsum*. ¶ *Conuenite*, συνέρχεσθε, Id est συνέρχεσθε vt alibi etiam scriptum inuenimus. Vulgata, *Reuertimini*, ἐπανέρχεσθε. Erasmus, *Conueniatis*, vt ἵνα reperatur ἀπὸ τῆ κοινοῦ. quod certè parum verecundè Hieronymus explicat in Apologia pro suis aduersus Iouinianum libris. ¶ *Propter incontinentiam*, διὰ τὴν ἀκρασίαν. Siue propter impotentiam, (vt alij malunt interpretari) id est quia hæc est naturæ vestræ imbecillitas, vt inde facilè possit Satan occasionem arripere vos impellendi in scortationem, nisi coniugio vt remedio vtamini. Erasmus autem interpretatus est, *Intemperantiam*, id est ἀκολασίαν, impropriè hoc in loco. Repugnat enim coniugij sanctitati intemperantia, incontinentia non item: quanquam fateor nonnunquam ista duo nomina confundi.

6 *Ex concessione*, κατὰ συγγνώμην. Id est συγχώρησιν. vt scitè exponitur in Arabica interpretatione, *Dico vt dici solet, consultum, non vt mandatum*. Nam veniæ nomen, quod perperam torquetur ab Augustino libro de bono coniug. cap. 10. Indulgentiæ non conuenit, vbi nullum simpliciter vitium inest: & videtur hoc pertinere ad id quod scriptum est suprà, v. 2. Visus enim erat cõiugium ab omnibus, & quidem vt præceptum, exigere. Hoc igitur nunc explicat docétque se coniugium non flagitare præcisè vt præceptum, quod quisquis negligat, Deum offendat: aut in quo per se positus sit Dei cultus, (de iis enim rebus præcepta fiunt) sed quòd Deus hoc remedium iis concedat quibus non dedit vt se possint continere: quum alioquin etsi ipsum coniugium per se purum sit ac honestum, tamen ipsius vsus vix aut ne vix quidem careat aliqua ἀκαθαρσία, sed quæ matrimonij velo obtegatur. Itaque συγγνώμην vocat cõmodam dicti interpretationem, habita boni & æqui ratione: vt definitur etiam ab Arist. Ethic. 6. Quòd autem in quibusdam codicibus legitur κατὰ γνώμην, secundum opinionem, siue sententiam, quasi testetur Apostolus se tantùm dicere quid optimum factu putet, non autem quicquam præcipere: certè non conuenit grauitati Apostolicæ, quum nihil adiiciatur quo ista modestia temperetur, vt infrà, v. 25. & 40. Sed & commodissimè illud licebit ad proximè præcedentia referre, ac si dicat Apostolus, illud Ad tempus commodè non præcisè esse intelligendum, prout videlicet ferre possint coniugum vires & vocatio.

7 *Nam velim*, θέλω γάρ. Id est optarim, vt diximus Mar. 12. 38. Vulgata, *Volo autem*, impropriè. Itaque Tertullianus (quod eius pace dixerim) non satis firma ratione vtitur, quum ex hoc verbo vrget hanc fuisse puram & absolutam Apostoli voluntatem. ¶ *Vt & ipse [sum*, ὡς καὶ ἐμαυτόν. Syrus interpres addit בדכיותא (*Bedacintha*) id est, ἐν εὐαγνείᾳ, *in castitate*: quæ vox interdum virginibus propriè attribuitur: interdum etiam cælibibus: denique ἁγνότης generaliter applicatur quum de corpore agitur. Imò alioqui sua quoque est coniugum ἁγνότης illi omni turpitudini opposita & omnis veræ Christianæ vitæ scopus. Hoc autè nonnulli de cælibatu accipiunt, quòd Paulus cælebs fuerit, vt sit hic sensus: quod dixerat Apostolus mox esse coniugibus ad communem thorum reuertendum vitandæ tẽ-

tationis

mationis causa, non simpliciter, & vt rem prorsus necessariam præcipi, sed ex æquo & bono esse accipiendum. Nam, inquit, optarim omnes non modò ad aliquod tempus posse carere vxoris consuetudine, sed etiam, exemplo meo penitus cælibes posse viuere: sed hoc non est omnibus datum. Alij verò qui Paulum quoque volunt fuisse maritum, in quorum numero sunt Clemens & Ignatius, teste quoque Eusebio, istud referunt ad vxoris circunductionem, de qua infrà, 9.5. vt sit hic sensus: Quod dixi nonnisi ad breue aliquod tempus & extraordinarium precum causa marito ab vxore abstinendum, ne accipite vt simpliciter mandatum. Nam contrà optarim, si fieri posset, omnibus datum esse, vt etiam perinde vt mihi seponere ipsis suas vxores liceret, vt eo liberius & expeditius ministerium suum obirent. Vtrauis autem harum interpretationum sequamur, particula γὰρ suum pondus habet, ideóque prætermitti à Syro & Arabe interpretibus minimè debuit. Mihi verò videtur omnino Apostolus ad neutrum istorum respexisse, sed ad id quod præcisè & ex suo imperio dixerat ver. 2. quasi ad incontinentiam præcauendam necessarium esset omnibus coniugium. Hoc igitur nunc mitigat, & non vt præceptum quod omnes obliget esse accipiendum docet, sed vt remedium aduersus incontinentiam iis qui vruntur concessum. Aberrant igitur à scopo qui somniant Apostolum hîc agere de longiore vel perpetua inter coniugatos à mutua coniunctione abstinentia: de qua quid tandem dicere meritò potuit Apostolus, nisi hoc vnum quod dixit ver. 5. quum eos qui coniugium contraxerunt nemo possit vel leuissima coniectura præsumere aliter quàm sancti coniuges soleant vitam hanc transigere constituisse? Quomodo verò intelligendum sit hoc Apostoli desiderium dicemus infrà, versu 26.

8 *Cælibibus & viduis*, τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις. Theoph. legit τοῖς ἀγάμοις καὶ ταῖς χήραις. ita vt superior versiculus ad viros pertineat, sequentes autem duo ad fœminas: quæ quidem vel sunt innuptæ seu virgines, vel viduæ, vt ita sit plena distributio. Sed quum posteà seorsim agat de virginibus, malò ἀγάμους intelligere *viduos*, χήρας, *viduas*: vt etiam exponunt Syrus & Arabs interpretes, itaque τοῖς ἀγάμοις, non conuerti *Innuptis*. ἄγαμον autem etiã dici qui vxore mortua sit factus cælebs, apparet ex versu 11. Itaque totus hic locus institutus est aduersus eos qui secundas nuptias damnant prioribus morte dissolutis. Nam aliud est digamorum genus, qui veteribus canonibus arcentur à ministerio, & quorum etiam nuptiis nolunt benedici, eorum videlicet qui vel cõstante priore matrimonio, vel ejecta priore vxore, alteram superinducunt: quam distinctionem mirum est Tertullianum etiam ipsum vel ignorasse vel dissimulasse.

9 *Si non continent*, εἰ οὐκ ἐγκρατεύονται. Id est, continere se non possunt, aut alia ratione sibi non expedire iudicant vt coniugij expertes maneant. Possunt enim etiam aliæ causæ extra incontinentiam incidere, cur vxorem ducere, vel nubere expediat. Est autem quorúdam incontinentissimorum hominum, licet de cælibatus lege asserenda pertinacissimè contendentium, cauillum planè impudens, qui causantur Paulum non dixisse, *se non possint continere*, sed *sese non continent*. ¶ *Matrimonium contrahant*, γαμησάτωσαν. Vulg. *Nubant*, non satis rectè. Vsus est enim Apostolus de industria verbo quod tum viris tum mulieribus conuenit, sicut apparet ex versu 28. hoc eodem capite.

¶ *Nam melius est*, κρεῖττον γάρ ἐστι. Vel, Potius aut satius, vt rectè interpretatur Erasmus. Neque verò proptia est ista comparatio, quasi videlicet coniugium cum vstione ita comparetur acsi vstio quoque esset res bona, aut coniugium dicatur melius, id est minus malum: sicut Hieronymus cauillatur, sed petitum est è medio istud dicendi genus: veluti dicitur 1. Pet. 3. 17. melius esse bene agendo malis affici quàm malè agendo. Eiusmodi multa passim occurrunt in Solomonis prouerbiis. ¶ *Vri*, πυροῦσθαι. Id est, libidine ita æstuare vt aut voluntas succumbat tentationi, aut certè Deum pacata conscientia non possis inuocare. Nam alioquin ecquis est qui carnis stimulis nullo modo pungatur?

10 *Nõ ego sed Dominus*, οὐκ ἐγὼ, ἀλλ' ὁ Κυ-

ριος. Nempe quia expressum hac de re Domini mandatum extat Mat.19.6.

¶ *Ne sese separato*, μὴ χωρισθῆναι. Eras. *Ne separetur*. Atqui omnino τὸ χωρίζεσθαι pro verbo passiuo in sese actionem reciprocante, vt interdum coniugatio Niphal apud Hebræos, necessariò accipiendum esse, apparet ex verbo ἀφιέναι Dimittere, siue Amandare, quod viro tribuitur, vltrò suóque arbitrio vxorem ableganti, vt vicissim dicatur vxor seipsam separare, non autem alterius, putà iudicis auctoritate, à viro dirimi: idque etiam apertissimè liquet ex versu 15. vbi de spontanea infidelis discessione agens, hoc ipso verbo χωρίζεσθαι vtitur. Pertinent igitur ista ad diuortia tum à profanis gentibus vsurpata, tum etiam inter ipsos Iudæos ob duritiem cordis ciuiliter tolerata, quæ Christus Matth. 5. ver. 32. ad solam adulterij causam restrinxit, & quidem legitima præeunte cognitione, vt colligere licet ex Matth. 18. 15. ac proinde ineptissimi sunt qui hinc colligunt simpliciter indissolubile esse ipsum matrimonij vinculum, contra manifestè expressam à Christo adulterij exceptionem: qua de re pleniſſimè egimus in tractatione de Repudiis & Diuortiis.

11 *Reconciliator*, καταλλαγήτω. Hoc quoque satis ostendit de quibus diuortiis hic differat Apostolus: non de iis videlicet quæ propter aliquam animorum offensionem interueniebant, vt solebant olim facilè mariti vxoribus nuntium remittere, & vxores à viris secedere. His igitur negat Apostolus matrimonij vinculum dissolui. Neque mirandum est non esse additam scortationis exceptionem ab Apostolo. Primùm enim capitale supplicium erat in adulteras constitutum nõ paucis locis, vt nihil opus esset diuortium petere. Deinde siquãdo per magistratuum negligẽtiam non puniebantur adulteria, quid constituendum esset Christus apertè dixerat, vt minimè oportuerit Corinthios de hac re Paulum consulere. Facile denique fuit Corinthiis applicare Apostoli respõsum quæstioni, de qua ad eum scripserant: sicut nostrum est ex responso eliceꝛe quæ fuerit quæstio, nempe non de legitimo diuortio, sed eo quod ex dissensione aliqua exoritur.

12 *Reliquis autem*, τοῖς δὲ λοιποῖς. Reliquorum appellatione eos intelligit qui impari matrimonio constricti degebant, ac veluti sese pollui infidelis consortio putabant: quod negat Apostolus. ¶ *Non Dominus*, οὐχ ὁ Κύριος. Suum id esse dicit Apostolus de quo nihil disertè expresserit Dominus, non quòd ipse ex sese temere aut suo arbitrio, esset commentus. Id enim se fecisse negat infrà, v. 25. & 40. Fundamentum enim eius doctrinæ quam tradit, auctoritate verbi Dei nititur, cuius erat interpres Apostolus: quum Dominus arctissimum esse coniugij vinculum multis locis docuerit, & cum charitatis regula prorsus cõsentiat hæc Apostoli doctrina.

¶ *Habet*, ἔχει. Ergo de iam contractis imparibus nuptiis disserit, quas propter alterius infidelitatem dirimi posse negat, quod tamen sub Lege fiebat, vt apparet ex Esræ 9. & 10. nondum videlicet dirupto per Euangelicum fœdus pariete. Contrahendas verò non vt prorsus irritas futuras vetat, sed vt cum scandalo coniunctas & periculosas dissuadet 2.Cor.6.14.

14 *Sanctificatus est*, ἡγίασται. Sanctum opponit impuro ac profano, id est illi quod vitio est contaminatum, nec cum voluntate Dei consentiens. Dicitur ergo vir infidelis in vxore fideli sanctificari, id est pietas vxoris plus valere ad hoc vt coniunctio ista pro sancta & pura habeatur, quàm mariti infidelitas ad hoc vt coniugium istud profanetur, vel vt vxor bona conscientia vti marito non possit. Neque enim longius porrigitur ista mariti aut vxoris sanctificatio. Quidam hoc referunt ad ciuilem politiam, quæ rata habet illa matrimonia, quum liberi sint legitimi. Sed profectò Paulus non de politia ciuili differit, sed de conscientia: & quæso, quod tandem esset argumentum pacandę conscientiæ, à ciuilibus vllarum gentium legibus sumptum? In his enim notum est quàm multa ferantur, quæ Christiani hominis conscientia nõ ferat: nam ne diuortium quidem à Mose propter duritiem cordis Iudaicæ gentis toleratum, cõscientiam excusabat, extra adulterij crimen. ¶ *In vxore*, ἐν τῇ γυναικί. Vulgata, *Per mulierem fidelem*, ἐν τῇ γυναικὶ πιστῇ: quam lectionem in Cla-

in Claromontano & alio præterea manuscripto Græco codice inuenimus: & rursum paulo post ἐν τῷ ἀδελφῷ τῷ πιστῷ, *per virum fidelem*. Sed γυναῖκα opottuit hoc in loco interpretari *Vxorem*, non *Mulierem*: & *In vxore*, non *Per vxorem*. Non enim infidelis maritus per vxorem sanctificari dicitur, vt qui sit & maneat infidelis: sed quoniam fidelis vxor potest cum infideli marito bona cõscientia consuescere, (cur enim aliena conscientia eam pollueret?) idcirco dicitur infidelis ille, non in sese, sed in vxore, (id est vxoris respectu) sanctus esse. Idem quoque de altero membro iudicandum est, ¶ *In viro*, ἐν τῷ ἀδελφῷ. Augustinus libro 1. quo exponit sermonem in monte habitum, legit, *In fratre fideli*, ἐν ἀδελφῷ τῷ πιστῷ. Vetus autẽ interpres habet *Per mulierem fidelem*, &, *Per virum fidelem*, & nos in vno vetusto codice repetimus ad marginem annotatum πιστ῀ priore loco, & πιστῷ posteriore. Claromontanus autem codex habet, ἐν αἰδρὶ ἀδελφῷ, *In viro fratre*, id est, qui sit frater siue fidelis. Et certè etiamsi hæc epitheta non addas, tamen necessariò subaudienda sunt. Considerandum enim est qua de re agatur: nempe an matrimonium, inter infidelem vnam personam alteram verò fidelem contractum, sit sanctum, ac proinde fidelis illo teneatur. Et nisi ita esset, cur Paulus in altero membro adderet epithetum infidelis? Nam alioqui sanctas esse inter infidelem vtrũque nuptias, & sanctos eorum liberos, nemo vnquam verè dixerit, quum ipsæ etiam dapes sint illi impuræ, vtpote quas Verbo & gratiarum actione oporteat sanctificari. Concedo tamen ratum esse ciuiliter infidelium matrimonium, nec etiam coram Deo pro scortatione censeri: sed quorsum hoc ad Pauli scopum qui de conscientia disserit? ¶ *Nunc autem sancti sunt*, νυνὶ δὲ ἅγιά ἐστιν. Vel, *Sancti sunt autem*. Nã particula νυνὶ hoc in loco non est temporis aduerbium, sed est conjũctio quæ adhiberi solet in argumentorũ assumptionibus, vt alibi ostendimus. Cæterùm sancti vocantur liberi, quanuis ex impari matrimonio suscepti, id est hactenus puri, ac segregati Domino, ex fœderis formula, EGO DEVS TVVS ET SEMINIS TVI. Quòd enim nonnulli ad liberos ex vtroque infideli susceptos extendunt, qui non sint spurij sed legitimi, falsò dici apparet ex hypothesi Pauli. Quorsum enim vel de spuriis, vel de infidelibus vtriusque nuptiis differeret? Colligit igitur Paulus sanctam etiam esse fidelis & infidelis coniunctionem in matrimonio, ex eo quòd liberi inde procreati censeantur in Dei fœdere. ducto argumento ab effectis ad causam. Sed quid si quis hoc negasset? Imò verò nemo id potuit negare, quum cõstaret de promissione in qua semẽ quoque comprehenditur. Nec alia causa est cur sanctorum liberos ad baptismum admittamus quàm quia sancti sunt (id est in fœdere comprehensi) ab ipso vtero, quantum quidem coniicere & existimare possumus, suis Deo arcanis reiectis iudiciis. Hinc verò nõ tantùm cõfutandi sunt Catabaptistæ, qui infantes vt impuros à Baptismo reiiciunt: sed ij quoque qui Baptismum faciunt primũ salutis limen, ac proinde à salute excludunt omnes Baptismi expertes, etiam vbi nullus Baptismi contemptus interuenit, & nescio quos absolutæ necessitatis casus (quos vocant) excogitarunt, id est, totidem Baptismi abusus. Item qui quosuis infantes ad Baptismum admittunt, quod factum fuisse in tota vetere Ecclesia inauditum, vel illud saltem ostendit, quòd omnes adultos infideles prius oportuit catechumenos esse quàm baptizari.

15 *Sese seiungat*, χωριζέσθω. Vulgata, *Discedat*. nimium dilutè. Intelligitur enim hoc loco discessus, cum animo non reuertendi, quem Desertionis nomine significamus. Verbum autem χωρίζεσθαι diximus supra vers. 10. accipi passiua significatione reciproca, vt apud Hebræos coniugatio Niphal interdum accipi consueuit. Vide Iohan. 12. 36.

¶ *Non est seruituti subiectus*, οὐ δεδούλωται. Ergo in hoc casu liber est fidelis, postquam omnia expertus fuerit vt infidelem discedentem reuocet ad officium. Neque verò Paulus, (vt quidam existimarunt) dum sic loquitur, quicquam addit Christi sententiæ, qui vnicam facit diuortij causam, nempe adulterium. Neque enim in hac specie conceditur diuortium cuiquam, sed deserens persona condemnatur, & deserta consulitur, quæ

non modò non petit diuortium, sed etiam diuertentem repetit quantum in se est. Seruitutis autem nomine appositissimè significat, vinculi cõiugalis obligationem, qua fieri dixerat vt neuter coniugum sit corporis sui Dominus.

¶ *In huiusmodi* [*rebus*,] ἐν τοῖς τοιούτοις. Id est quum eiusmodi quippiam inciderit, nempe vt fidelis cum infideli fuerit iũctus matrimonio, (neque enim de contrahendis, sed de retinendis istis matrimoniis differit Apostolus) & infidelis sua sponte fidelem deserat. Vulgata & Erasmus admodum obscurè, vt *In eiusmodi*.

¶ *Ad pacem*, ἐν εἰρήνῃ. id est εἰς εἰρήνην, vt pacata conscientia ac concorditer viuamus: ex eo consequitur retinendum esse nobis infidelem, ac omnibus officiis, quoad eius fieri potest ac debet, demerendum: nedum vt vel eum ipsi deseramus, vel ad nos deserendos prouocemus. Hoc igitur pertinet ad ea quæ sequuntur potius quàm ad superiora, quod etiam indicat coniunctio causalis. Arabs interpres addit, *& ad doctrinam suam*, quod nusquam inuenio alibi, neq; id mihi videtur satis appositè dici.

16 *Etquid enim nosti*, τί γὰρ οἶδας. Confirmatio est (opinor) superioris sententiæ, non cur discedente infideli, liberetur fidelis: sed contrà, cur ita sit vtendũ hac libertate vt infidelem, si fieri potest, retineat fidelis, ac Christo lucrifaciat. itaque Vetus Interpres sententiam corrupit quum conuerteret, *Vnde enim scis*, πόθεν γὰρ οἶδας: & Erasmus quoque quum interpretaretur, *Quî namque scis*, πῶς γὰρ οἶδας. Sed multo ineptius Castellio, qui in superiore versiculo, ἐν δὲ εἰρήνῃ conuertit, *Quin ad pacem*, & ita quidem vt prorsus annectat proximè præcedentibus: deinde τί γὰρ οἶδας, *qui scis autem?* quasi γὰρ pro δὲ accipiatur.

17 *Sed*, εἰ μή. Testatur Erasmus quosdam Græcos codices habere ἢ μὴ, *an non*, idque cum superioribus connectere. Sic etiam legunt & distinguunt Græcorum scholia, ex Seueriani cuiusdam auctoritate. Nostri tamen codices habent εἰ μὴ, & sequentibus connectunt: sed ex interpretibus alij conuertunt Nisi, & multa coguntur supplere: quasi dicat Apostolus, Quid ergo superest nisi vt quisque ita incedat vt cum vocauit Dominus? vel, Nihil tẽtetur aut nouetur propter alterum infidelem: tantùm, vt cuique sors obtigit, ita maneat. Alij conuertunt, *Vtcunque fuerit*, vel *In summa*, vt Erasmus, *qua loquendi forma*, inquit, *vti solemus quoties omissis quæ incerta sunt, ad id redimus quod certum est*. Hæc ille citãs etiam Terentij quendam locum, sed meo quidem iudicio non prorsus appositè. Omnis autẽ ista varietas inde fortassis orta est quòd ignorarint interpretes εἰ μὴ respondere Hebræis particulis אִם לֹא [*im lo*] pro ἀλλὰ, qua de re vide Gal. 1. 7. & 2. 16. nisi malimus idem valere atque דַּיָּם [*ephes*] Deut. 15. 4. Denique non desunt qui adiecta ὑπερογμῇ, interpretẽtur εἰ μὴ, Sin minus: id est si nulla sit spes de seruando infideli, retineatur tamen istud generale præceptũ, perstandum esse vnicuique in eo statu in quo fuerit à Deo collocatus.

¶ *Vt vnicuique*, ἑκάστῳ ὡς. Hanc traiectionem, vt Paulo familiarem, annotauimus Rom. 12. 3. & suprà, 3. 5. Vide infra 12. 11.

¶ [*Deum*] *partitus est*, ἐμέρισεν. Vulgata, *Diuisit*. Vsitatũ est Hebræis nomen verbale supplere. quam ellipsin expleuimus ex versiculo 7. ¶ *Deus*, ὁ Θεός. Vulg. *Dominus*, ὁ Κύριος, & in membro sequẽti vbi legitur ὁ Κύριος, *Dominus*, legitur ὁ Θεός, *Deus*, eodem sensu. ¶ *Vocauit*, κέκληκεν, id est certo vitæ generi addixit, & donis ad id pertinentibus pro sua liberalitate instruxit: qualem denique esse vnumquemque voluit. id enim significari Vocandi verbo, ex Hebræorum idiotismo, sæpe iam annotauimus, & cur hunc Hebraismum retinuerimus. ¶ *Et ita*, καὶ οὕτως. Vulgata, *Et sicut*, non rectè. Dicendum enim fuisset καὶ οὕτως. Arabs autem interpres hoc membrum annectit iis quæ sequuntur. ¶ *Ordino*, διατάσσομαι. Vulgata, *dico*, λέγω, vt etiam legitur in codice Claromontano. Non desunt tamen & Latini & Græci codices in quibus neutrum legitur. Mandandi verò & Præcipiendi verbum mihi visum hic est nimis imperiosum.

18 *Vocatus est* ἐκλήθη; videlicet ad Euangelij gratiam. Ideo Arabs interpres adiicit *Ad fidem*, εἰς πίστιν.

¶ *Ne attrahat*, μὴ ἐπισπάσθω. Τὸ ἐπισπᾶσθαι, quod in genere significat attrahere, accipio passiua significatione, vt de eo dicatur qui chirurgi opera (vt ita dicam)

eam) præputiatur: quod quidem fit cute ferro adducta, vt glandem rursus operiat, quemadmodum docet Celsus lib. 7. cap. 25. & testatur Epiphanius in libr. De ponderibus & mensuris. pro quo etiam facit quod scriptum est 1. Maccab. 1.15. & Iosephus lib. Antiq. 12. cap. 6. Certè ita accipiendum esse apparet ex verbo ἀκροβυστίᾳ, quod ei opponitur. Cæterùm vel Apostolus extra propositam tractationé ad quam postea redit vers. 25. velut excurrens, de circuncisione & seruitute, vt rebus etiam mediis & in quibus non esset positum regnum Dei, differit: vel potius (quod ex nuda tantùm coniectura dictum sit) librariorum culpa factum est vt isti versiculi 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. transpositi sint, qui potius versiculo 40. tractationem de coniugio finiéti subiici debuerint. Sic enim omnia optimè cohærebunt, quum hæc quoque prorsus consentiant cum iis quæ de idolothytis postea differit.

19 *Circuncisio nihil est*, ἡ περιτομὴ οὐδέν ἐστι. Hoc intellige ratione habita temporis quo circuncisio desierat esse fidei sacramentum, tum etiam personarum respectu, id est eorum qui mysterium Christi intelligebant, id est neque circuncisione neque præputio nos fieri sanctiores.

21 *Ne sit tibi curæ*, μὴ σοὶ μελέτω. id est Ne de eo sis anxiè solicitus, quasi sit cõditio Christianis indigna: sed eo potius te consolare quòd à misera seruitute peccati ac mortis sis per Christum manumissus, quanuis in hac vita seruias, quandiu Deo visum fuerit. Vide infra, vers. 31. sic tamen vt oblatum libertatis beneficium minimè repudiet.

22 *Qui in Domino vocatus est seruus*, ὁ ἐν Κυρίῳ κληθεὶς δοῦλος. id est, Qui quum seruus sit cõditione, vocatus est ad Christi participationem. Est enim illud In Domino, Hebræorum more dictum, quem exposuimus supra cap. 1. versu 2. Castellio verò nuper, vt elegantius loqui videretur, pro *In Domino*, dicere maluit, *In re Dominica*.

23 *Pretio empti estis*, τιμῆς ἠγοράσθητε. Vide supra 6. 20. ¶ *Ne efficiamini*, μὴ γίνεσθε. Vel, vt Vulgata & Erasmus, *Nolite fieri*. Transit ad thesin & generalem de his rebus mediis doctrinam, in quibus solent superstitiosi summam diuini cultus ponere, cõscientias hominum istiusmodi commentis durissima seruitute opprimentes, vt sub papatu videmus euenisse, de quibus copiosè noster Apostolus, Colos. 2. 20. cuius loci sententiam ego ad superstitiones refero, quæ plerũque in eo sunt positæ vt homines repudiata libertate miserrimæ seruituti sese subiiciant, & in ea sibi placeãt, quasi omnium hominum felicissimi. Atqui vnus est Dominus, inquit Apostolus, à quo conscientia nostra tenetur leges accipere.

24 *Apud Deum*, παρὰ τῷ Θεῷ. Puto hanc formulam idem declarare atque ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, *Coram Deo*. id est ita sincerè & ex animo vt vos Deo approbetis. vel, perinde ac miles coram duce solet stationem seruare: sic vos apud Deum estote constantes in eo vitæ genere cui vos destinauit, perpetuò videlicet memores vos in eius conspectu versari.

25 *Præceptum Domini*, ἐπιταγὴν Κυρίου οὐκ ἔχω. Quid igitur? num Paulus Verbi limites transgreditur, vt ij tradunt qui sibi licere volunt pro arbitrio leges conscientiis imponere? Minimè verò. Imò eos disertè damnat qui præcipere de his rebus quicquam audent quas Deus liberas esse voluit: sed tamen ex temporis, loci, ac personarũ circunstantiis tradit quid expediat, id est quid sit Dei volũtati consentaneum. Hæc enim est Dei voluntas vt sancti simus, & ipsius cultui quàm maximè addicti. ad quam regulam Apostolus propositam de virginitate quæstionem exigens, nouas certè leges nullas præscribit, sed à Domino præscriptas ad præsens negotium accommodat: idque tanta cum modestia vt eos facilè redarguat qui se illius successores esse mentiuntur, vt iugum conscientiis imponant: id est, vt quod vnius Dei est ad se transferant. ¶ *Sed dico quod sentio*, γνώμην δὲ δίδωμι. Vulgata, *Consilium autem do*. Erasmus, *Consilium tamen do*. obscurè vtetque & nonnihil impropriè. Differunt enim γνώμη & βουλή: quanuis certum sit Apostolum non aliud consulere quàm quod sentiat. Deinde discrimen illud sophisticum & falsum inter Præceptum & Consilium libens refugio, quanquam eo pridem deuentum est vt homines non iam consilia, sed præcepta sua la-

stent, & quidem tanto cum supercilio vt ea ipsis Dei præceptis apertè anteponant. ¶ *Vt cui Dominus per misericordiam*, &c. ὡς ἠλεημένος ὑπὸ Κυρίου πιστὸς εἶναι, Vulgata & Erasmus, *Tanquam misericordiam cõsequutus à Domino*, Ego verò paulo aliter sum interpretatus, vt planior esset sententia. Asserit autem his verbis Apostolus ministerij sui auctoritatem, ne spernatur à Corinthiis ipsius sententia, quasi ab homine non à Deo profecta. Quod dicturus sum, inquit, dico ego qui homo quidem sum, sed dignus cui fides habeatur, quia vt talis essem, à Domino sum consequutus. πιστὸν enim hîc vocat, non eum qui fideliter officiũ facit, quomodo ferè interpretantur: (nã fuisset aliquid adiungendum, puta minister, vel Apostolus) sed eum cui fides meritò sit habenda, vt sæpe solet πιστὸν λόγον dicere, & πιστὸν ἄνθρωπον, 2. Tim. 2. 2. Sic πιστὸς κρίσις dicitur 1. Pet. 4. 19. & μάρτυς πιστὸς sæpe in Apocalypsi. Cæterùm quòd πιστὸν εἶναι. Castellio conuertit *Fidentem esse*, id est, ex credentium numero esse, (sic enim solet vocare quos fideles dicimus) id (vt mihi quidem videtur) Apostoli sententiæ non conuenit, quanuis Augustinus sic aliquoties interpretetur.

26 *Hoc*, τοῦτο. Id est virginem manere: pro quo dicit postea, sta esse, virgines videlicet alloquens. ¶ *Bonum*, καλόν. Vide sup. vers. 1. ¶ *Propter instantem necessitatem*, διὰ τὴν ἐνεστῶσαν ἀνάγκην. Id est, propter necessitatem quæ sanctos solet assiduè vrgere, quorum videlicet perpetua est iactatio: vt eorum conditio minimè videatur ad coniugium accommodata, nisi ex altera parte carnis infirmitas ad illud adigat. Vetus interpres & Eras. ἐνεστῶσαν conuertunt *Præsentem*, ex eorum sententia qui hoc referunt non ad Ecclesiæ conditionem illam perpetuam, de qua modò dixi, sed ad eius duntaxat temporis circunstantiam quo hæc scripsit Apostolus, quum vix liceret fidelibus vllo loco consistere. Solent enim Græci grammatici tempus præsens ex Stoicorum dogmate võcare χρόνον ἐνεστῶτα: quam expositionem huius loci sequuntur Arabs & Syrus interpretes, vt ex eo fortassis etiam sit intelligendum quod dixit supra vers. 7. quum minimè sit verisimile optasse Apostolũ sine exceptione vt omnes continentiæ dono essent præditi & vxoribus carere possent, ita mox humano genere desituro. ¶ *Bonum [inquã] est*, Vulg. *Quoniam bonum est*, Eras. *Non bonũ est*. Ego verò existimo potius esse epanalepsin, cuius infinita penè exẽpla annotauimus. Nã alioquin videbitur Apostolus idem, quod aiunt, per idem probare, veluti si dicas, Bonum est cœlibem esse, quia bonum est homini si sit cœlebs.

28 *Afflictionem*, &c. θλῖψιν τῇ σαρκί. Carnem hîc vocat Apostolus externum hominem, & quæcunque ad præsentem vitam spectant. Coniugium enim multas eiusmodi molestias secum trahit ex hæreditatio illo peccato exortas, veluti curam liberorum, & rei domesticæ solicitudinem, vt alia omittam mille incommoda, quæ ex horum depravatione nascuntur. Itaque Apostolus ad cœlibatum inclinat, non quòd in eo collocet Dei cultum magis quàm in matrimonio, sed propter ea incommoda quibus, si fieri posset, cuperet omnes eximi, vt vni Deo vacarent. Huc etiam aliquatenus respiciebat Philosophus ille cuius hoc dictum fertur, μίγα ἐμπόδιον τῷ φιλοσοφεῖν ἡ γυνή. ¶ *Vobis parco, vobis* φείδομαι. id est Cupio infirmitati vestræ consultum, vt vos coniugio non indigere exoptem, quò sitis omnibus illis molestiis vacui. Longè aliter hoc exponebant Manichæi, (à quorũ opinione non multum abest Hieronymus in damnãdo matrimonio) sed quos egregiè refellit Augustinus in libr. De sancta virginitate. Et hunc saltem locum ab illis expedi velim qui fucata virginitatis merita tantopere extollunt, perinde ac si viuere cælibem sit asperius aliquod vitæ genus, quàm coniugem esse.

29 *Quoniam tempus*, ὅτι ὁ καιρός. Sic lego & distinguo hunc locum ex sedecim vet. cod. itémque ex Græcorũ scholiorum, Basilij denique fide, qui duobus locis ita citat: nisi quod ὅτι omittit. Cæterùm συνεσταλμένος, quod Hieronymus vertit *In collecto*, Vulgata, *Breue*, vocat Apostolus tempus in angustias contractum, translatione à velis & cæteris id genus sumpta, quam copiosius persequitur Ezechias Esa. 38. 12. Neque tamen (vt opinor) Apostolus ad vitæ humanæ breuitatem simpliciter respexit, sed hoc potius

potius quòd in fines seculorum sit deuentum,& finis omnium immineat, vt 1. Pet. 4. 7. initãte nimirũ die Domini, vt de aliis rebus magis seriis sit cogitandum. Sic enim solent Apostoli de die illo loqui quasi iam proximo, vt 2. Pet. 3. 8. & 9. Ideo addidit Apostolus τὸ λοιπὸν, id est, Deinceps, & in posterum. Vulgata, *Tempus breue est: reliquum est vt*, &c. ὁ καιρὸς συνεσταλμένος τὸ λοιπόν ἐστιν ἵνα, &c. quam lectionem (vt modò dixi) in nullis vetustis exemplaribus inueni.

¶ *Vt, ἵνα.* Si nostram lectionem sequaris, ἵνα coniungendum erit cum φημὶ, *aio*: sin minus, cum τὸ λοιπόν ἐστιν, *superest*. possis autem hunc locum sic etiam interpretari, *Hoc autem dico fratres, tempus cõtractum esse. Superest.*

30 *Qui flent, οἱ κλαίοντες.* Fletus appellatione, Hebræorum more, res aduersę: gaudij, res secundæ intelliguntur. id est, causæ ex effectis.

31 *Hoc mundo, τῷ κόσμῳ τούτῳ.* Hoc deest in Arabica interpretatione. Mundi autem appellatio quum varia sit ac multiplex in sacris literis, hîc (vt opinor) significat omnia quæ nobis hîc viuentibus vtenda conceduntur ad breue spatium. Neque verò iubet Apostolus vt bona abiiciamus quæ à Domino accepimus: sed primùm omnium, vt quod quisque est, id esse velit: deinde ne fluxis istis rebus vel nimium simus addicti, quasi (vt dicebat ille) non illas possideamus, sed ab ipsis possideamur: vel eis perperam ac in alium vsum vtamur quàm sunt conditæ, vti faciunt nõ modò qui earum vsum immutant, sed etiam qui temere illas profundunt. Has enim omnes significationes admittit participium καταχρώμενοι, & apud Latinos *Abutendi* verbum. Mihi tamen maximè videtur apposita prima expositio, vt immoderatum vsum damnet, aduersus eos qui toti sunt in præsentis vitæ negotiis immersi. Basilius in libello quem inscripsit τοὺς ἐξ ἀπλάτης ὁρμους, legit & interpretatur παραχρώμενοι quasi notet Apostolus profusionem & nimium sumptum, id est τὸν παρὰ τὸν χρείας ἀναπόλων quam sententiam amplexus est Syrus interpres. Vulgata, *Tanquam non vtantur*, repetito eodem participio χρώμενοι, vt in præcedentibus membris idem participium repetitur. Sic etiam legit Arabs interpres, vt sit sensus, non aliter vtendum esse huius mundi rebus, quàm si non vteremur. i. quàm si nullam inde vtilitatẽ cõsequeremur. Hoc enim illud est quod facit vt mundũ hunc ipsi Deo anteponamus: vsque adeo commodis ex illarum rerum vsu ad nos redeuntibus illecti, vt Dei & æternæ vitæ facilè obliuiscamur. ¶ *Praeterit, παράγει.* Id est παρέρχεται, vt interpretantur Græca scholia. siue παράγεται, vt scribitur 1. Iohan. 2. 17. vbi hæc sententia repetitur. quæ expositio mihi videtur maximè consentanea illi quod suprà dictum erat de exiguo temporis spatio, siue ad diem illum vltimum totius mundi in cuius vltimo curriculo versamur, siue ad huius caducæ vitæ breuitatem respiciat Apostolus. Mauult tamen Stapulensis (quem sequitur Alciatus libro παρέργων 2. cap. 30) interpretari παράγει, *Fallit* seu *decipit*, blanda nimirum specie homines alliciens. Budæus verò, neutram interpretationem sequutus, παράγει exponit, περιτρέπει, *transuersos nos agit.* siue, *nos à recta via abducit.* Nam hoc quoque significat τὸ παράγειν. ¶ *Species, τὸ σχῆμα*, Seu *habitus, figura* vel *forma.* Nam in genere significat nihil esse in mũdo solidum, sed vanam quandam esse rerum istarum dũtaxat imaginem, quas stulti homines tãtopere admirantur. Cic. De amicitia, *Quæ est enim ista securitas? specie quidem blãda, sed reipsa multis locis repudiãda est.*

32 *Velim, θέλω.* Vulgata, *Volo.* Vide suprà. ver. 7. ¶ *Absque solicitudine, ἀμερίμνους.* Solicitudinem vocat Apostolus hoc in loco non in genere curam omnem. (neque enim hoc cõuenit cum eo quod scripsit 2. Cor. 11. 28) sed id genus curatũ duntaxat quod cohæret cum coniugio. quod & ipsum tamen simpliciter non damnat, quum alibi præcipiat, vt 1. Tim. 5. 8. sed quòd omnes cupiat, si fieri posset, quam maximè expeditos currere in Euangelij stadio. Quòd autem alibi præcipitur de modo in his rebus tenendo, ita vt diligentia ac sedulitas ab anxietate discernatur, ad hunc locum non pertinet. ¶ *Curat, μεριμνᾷ.* Diximus Matth. 6. 27. hoc verbo significari curam cum anxietate animi ac proinde cum diffidentia coniunctam: quomodo etiam accipiendum est verbum μεριμνῶ suprà

verſ.21.Sed hoc loco μεριμνᾶν in genere pro φροντίζειν accipitur.Itaque rectius Eraſmus conuertit *Curat*.quàm Vulg.*Solicitus eſt*,Cyprianus in 2.tractatu De habit.virg.vertit, *Cogitat*, vt etiam Vetus interpres.

33 *Curat*,μεριμνᾷ.Vulgata & Eraſmus, *Solicitus eſt de iis quæ ſunt mundi*. Vix enim quiſquam eſt qui in iſtis modum teneat. Malui tamen curandi verbum hîc quoque retinere, partim vt melius appareat ſuperioris membri antitheſis, partim etiam quòd Paulum exiſtimem iſta duo curatum genera inter ſe ſimpliciter comparare. ¶ *Quæ ſunt mundi*,τὰ τοῦ κόσμου.Mundi appellatione rurſus intellige quæ ad præſentem vitam in cõiugio tranſigendam neceſſariò requirũtur. Neque enim de iis agit quæ per ſe ſunt vitioſa:ſicuti rurſus non ita addicit mundo cõiuges vt à rerum diuinarum cogitatione prorſus excludat.nã (vt rectè ſcribit Clemens lib.στρωμ.3.)licet etiã ei quæ nupſit, Deo gratias agere, & ei qui vxorem duxit, in coniugio curare quæ ſunt Domini. quod Ambroſius quoque annotauit, & Auguſt. De bono coniug.ſed diſtrahi ſignificat cogitationes eorum qui ſunt coniugio deuincti, ideóque commodiorem eſſe cælibatũ, ſicui datum ſit vt ſe poſſit continere. ¶ *Placiturus ſit*,ἀρέσει,curans videlicet rẽ familiarem, & ita ſe gerẽs vt pacem cũ vxore colat. Nec enim hoc pertinet ad eos qui vxorij dicuntur.Sic etiam exponendum quod in proximè ſequente verſu de vxore dicitur, marito placere ſtudente.

34 *Diſcreta ſunt*,*ea quæ*,&c.μεμέρισται ἡ γυνὴ,&c. Sic accipitur vocabulum διαφέρειν pro diſcrimine ſeu differentia infrà. 12. 4. 5. 6. & quum alioqui γυνὴ Græcis vt & Hebræis אִשָּׁה tam fœminam quàm vxorem ſignificet, γυναῖκα hic vocat Apoſtolus non à ſexu,ſed quę maritum habeat, vt diſertè quoque interpretantur Syrus & Arabs interpretes:cui opponitur ἡ παρθένος, ſiue ἡ ἄγαμος,id eſt quæ nunquam nupſit. Agit enim de his propriè Apoſtolus, vt de viduis ſeorſim. Quod igitur Apoſtolus de vitiis dixerat, hoc quoque ſigillatim dicit de mulieribus:(quod in hac diſputatione ſæpe fecit)neque dubitare poſſum quin hęc ſit vera lectio,quam & in Syra & Arabica editione, & in omnibus vetuſtis noſtris codicibus Græcis inueni, ſi duos tantùm excipias. quamuis aptius ſcribi potuit μεμερισμένη εἰσί.Conſentiũt etiam Græca ſcholia, Theophylactus, Hieronymus in Heluidium, itẽ ad Euſtoch.de ſeruanda virginitate.quãuis alibi à ſeipſo diſſentiat. Facit etiã pro me Baſil. in lib. περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀσκήσεως, ter ita citans hunc locum, eo tantùm excepto quòd coniunctionem καὶ inſerit duobus locis,ſic nimirum καὶ μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. ἡ ἄγαμος, &c. ſed nihil variante ſententia, quum τὴν γυναῖκα diſertè interpretetur τὴν γαμήσασαν,id eſt *eam quæ nupſit*,ſiue eã quæ eſt vxor. Inuenio tamen duas diuerſas lectiones,quarum vna hæc eſt,καὶ μεμέρισται,*& diuiſus eſt*,i. in varias partes ac diuerſas curas diſtractus, is videlicet qui vxorem duxit,quum partim curare illum oporteat quæ ſunt coniugij, partim quæ ſunt Domini. Deinde ſequitur noua ſentẽtia, ἡ γυνὴ ἡ ἄγαμος καὶ ἡ παρθένος μεριμνᾷ. &c. *Mulier quæ eſt innupta & virgo curat*, &c. Hanc lectionem ſequitur Vulg. editio qua nũc vtimur, nimirum ex libro priore Hieronymi aduerſus Iouinianum,vbi ita legendũ eſſe contẽdit Hiero.à ſeipſo diſſentiẽs.Ita etiã,legit Ambroſius lib.De viduis & Auguſt.lib.De bono vidui. c. 2. in eo tamẽ diſſentiens ab Hieron.quòd τὴν ἄγαμον *viduam* interpretatur, quũ Hieron.velit τὴν ἄγαμον & τὴν παρθένον idem declarare.Sed profectò ſi hãc ſcripturam ſequaris,prorſus redundabit ἡ γυνὴ ἄγαμος vel ἡ παρθένος,quum ſatis fuerit ſcripſiſſe ἡ ἄγαμος,vel ἡ παρθένος.Alteramód eſt tertiam)demum lectionem apud vnum Ambroſium inuenio, niſi depraua tus eſt codex.Sic enim legit hunc locum interpretans, *Et diuiſus eſt: diuiſa eſt mulier & virgo*.καὶ μεμέρισται μεμέρισται ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος. ¶ *Tum ſpiritu*,καὶ πνεύματι. Id eſt, animo, vt ſuprà. 2. 11. Neque verò hãc corporis & animi ſanctitatem coniugibus adimit,ſed facilius contingere dixit extra coniugium, propter varia auocamẽta,vt diſertè defendit Clemens lib. στρωμ. 3. & Auguſtinus De bono coniugali, contra quàm tradit Hieronymus aduerſus Heluidium.

35 *Veſtro commodo*,πρὸς τὸ ὑμῶν αὐτῶν συμφέρον.Vulgata,*Ad vtilitatem veſtram*.

Eraſmus

Erasmus, *Ad id quod vobis conducibile.* Obscurè vterque, præsertim Erasmus. In summa, significat Apostolus, se nemini imponere necessitatem vel ducendæ vxoris, vel non ducendæ: sed simpliciter ostendere vtrum vitæ genus per se sit commodius, vt quisque suas hîc vires expendat. ¶ *Decenter & aptè*, &c. πρὸς τὸ εὔσχημον καὶ εὐπρόσεδρον, &c. Quædam exemplaria legunt εὐπάρεδρον, eodē sensu: quædam εὐπρόσδεκτον, sed corruptè, opinor, vt liquet tum ex aduerbio ἀπερισπάστως, tum ex eo quòd Paulum apparet de industria vsurpasse ea vocabula quibus arctissimum illud cōiugij vinculum maximè propriè exprimatur: quasi diceret, se tradere qua ratione homines spirituali quodam coniugio cum Deo aptissimè possint connecti: minimè id quidem quasi vel per se hoc præstet cælibatus, vel impediat matrimonium, sed quòd cælebs diuersis curis minus impediatur. Cæterùm quum (vt rectè annotauit Erasmus) ista ad verbum transferre sit difficillimū, discessi & ego à Græcis nonnihil, vt planior esset sententia. Sic autem Vulgata, (vt nunc quidem legimus, quum, vt testatur Hieronymus aduersus Iouinianum, hæc olim in Latinis codicibus essent omissa propter interpretationis difficultatem) *Ad id quod honestum est, & quod facultatē præbeat sine impedimento Dominum obsecrādi.* in qua interpretatione id primum mihi non placet quòd τὸ εὔσχημον interpretatur *honestum*: quasi videlicet indecorū sit matrimoniū, quod τίμιον vocat Petrus: quū τὸ εὔσχημον, vt opinor, significet potius hoc loco τὸ πρέπον καὶ πρόσφορον, i. quod est conueniens & accommodatum, vt etiam infra. 14. 40. εὐσχημόνως significat decenter & conuenienter. Nam quia Deus purissima quædam res est, & ab omni commixtione aliena, ad eam naturam propius videtur accedere cui datū est vt se ab omni mulieris consuetudine possit continere: quanuis ea alioquin & bona & honesta sit, si Dei ordinatio & finis eius cōsideretur, non autem quatenus peccatum immoderatæ illius libidinis ἀταξίαν inuexit. Deinde quòd ἀπερισπάστως vertit *Sine impedimento*, id est ἀπερισπάστως, impropriè, & non seruata translatione, quam Apostolus à matrimonii coniunctione sumpsit. Nam opinor, Dominum obsecrandi, perperam scriptum esse à librariis pro, Dominum obseruādi, vel vt cōiicit Erasmus, pro Domino obseruiendi. pro quo mallem dicere Domino obsequendi, vt totum illud, *Quod facultatem præbeat obseruandi*, exprimat Græcū vocabulum τὸ εὐπρόσεδρον: Impropriè id quidem, & neglecta rursus translatione, inde sumpta (quòd vxor à viri latere nō discedat. Hieronymus autem conuertit, *Vt ad id quod honestum est, & intentè facit seruire Domino absque vlla distractione, vos adhorter*: nihilo felicius si aduerbium ἀπερισπάστως excipias. Eras. *Vt quod honestum ac decorum est sequamini, & adhæreatis Domino absque vlla distractione*, Syrus autem interpres hūc locū sic expressit, πρὸς τὸ εὐπρόσεδρον τοῦ Κυρίου, *vt sitis studioli erga Dominum*, more videlicet fidorum seruorum qui à latere Domini sui nō discedunt. καὶ τὸ εὔσχημον, *cum honestate decora.* ἀπερισπάστως, *non cogitantes de mundo.* id est ita vt mundus vestram cogitationem ab eo non euellat. sententia certè egregiè expressa. Arabs autem particulam παρά siue πρὸς in εὐπάρεδρον siue εὐπρόσεδρον paulo aliter accipiens, vertit, *vt confortemini quam proximè secundum Dominum.* non ita appositè & in aliis quoque videtur paulo lōgius à vestibus Pauli discessisse, quā fuerit necesse.

36 *Aliquid non decens [à se] in virginem suam committi.* ἀσχημονεῖν ἐπὶ τὴν παρθένον. Tot verbis hîc sum vsus vt vnicum Græcum exprimerem, pro quo Vulgata, *Turpem se videri super virgine sua*, quum (vt arbitror) Apostolus de eo non agat quod in se turpe est, sed de eo quod aptum est & conueniens, vt etiam in superiore versu diximus accipi τὸ εὔσχημον. quanuis ex eo quòd parentes nō considerent quid liberis conueniat, concedam & turpia & flagitiosa multa consequi, Erasmus, *Indecorum esse virgini suæ*: quum τὸ ἀσχημονεῖν referatur ad parentes non ad liberos. Cæterùm quòd Hieronymus, *Virginem suam* interpretatur *Virginitatem*, nimium est coactum, meritóque refutatur ab Augustino in quæst. super Numeros. quanuis in eundem scopulum impegerit Fulgentius, epist. 1. quæ est De coniugali debito.

¶ *Si florem ætatis excedat*, ἐὰν ᾖ ὑπέρακμος. Vulg. *Quod sit superadulta.* Eras-

Si prætereat nubendi tempus. Illud quidem constat ἀκμὴν hîc dici quasi ætatis ad nuptias contrahendas maturitatem, vt exprimit Virgil. in illo versu, *Iam matura viro, iam plenis nubilis annis.*

¶ *Debet,* ὀφείλει. Debet scilicet ita fieri, vt vitetur scortatio, vt suprà versu 2. & 7. Vulg. & Erasmus. *Oportet,* δεῖ.

¶ *Non peccat,* οὐχ ἁμαρτάνει. Id est rectè facit, sicut explicat Apostolus vers. 38. vt necesse sit concidere Hieronymi cauillum aduersus Iouinianum, quasi Paulus hoc factum non laudet, sed tantùm excuset à peccato. ¶ *Iungãtur matrimonio,* γαμείτωσαν. Vtitur plurali numero Paulus, quòd in coniugio necesse sit duos interuenire, vel vt ostendat in filio non minus quàm in filia eandem regulam valere. Nam τὸ γαμεῖν testantur grammatici de viro propriè dici, vt τὸ γαμεῖσθαι de vxore. quod tamen non obseruauit Paulus suprà vers. 34. vbi scripsit γαμήσασα. pro ἡ γαμηθεῖσα. Theophylactus legit γαμησάτωσαν. Vulg. *Nubat,* γαμείτω, vt habet Claromontanus codex, & ita etiam legit Syrus. Arabs autem hoc vt non necessarium expungit.

37 *In corde,* ἐν τῇ καρδίᾳ. Hebraismus, pro *Apud se*: vel (vt loquitur Cic. 5. Ver.) *Qui statutum ac deliberatum aliquid cum animo habet.* Opponitur autem hoc τῷ νομίζειν. ¶ *Nec adigitur necessitate,* μὴ ἔχων ἀνάγκην. Vulgata & Erasmus. obscurè & nouè ad verbum, *Non habens necessitatẽ.* id est, cui non obstat filię infirmitas, aut alia aliqua ratio quominus possit liberè eam seruare virginem. Id enim ita accipiendum esse liquet partim ex antithesi, (his enim opponitur τὸ ἕτως ὀφείλει γίνεσθαι) partim ex eo quod subiicitur. Nã is dicitur voluntatem suam habere in potestate, cuius voluntas ab altero non pendet. Pendet autem patris voluntas à liberorum volũtate, hactenus vt teneatur illorum infirmitatis rationem tantã habere, vt iure nec possit nec debeat ab illis exigere cælibatum qui hoc donum à Deo acceperint. Arabs (interprete D. Iunio nostro) sic hunc locum illustrauit, *neque habet necessitatem vllam ad id mutandum,*

38 *Qui dat nuptum,* ὁ ἐκγαμίζων. Vulgata, & Syrus interpretes repetunt τὴν ἑαυτοῦ παρθένον, *virginem suam.* quod etiam in Claromont. codice exprimitur. Et nequis de vxore interpretetur quam ducta non attingat maritus, (vt nonnulli locum istum hac ineptissima interpretatione deprauare sunt ausi, producto etiam Iosephi & Marię exemplo) Arabs, non Virginem, sed Filiam suam vertit. ¶ *Melius facit* κρεῖσσον ποιεῖ. i. Commodius liberis consulit, vt diximus suprà, ver. 1. idque non simpliciter, sed sub conditionibus antè expressis ab Apostolo. Sic quoque accipiendũ est quod subiicitur, beatiorem esse eam quæ à repetitis nuptiis abstineat. Nec leue est quòd totũ hoc membrum deest in Syra interpret.

39 *Lege,* νόμῳ. i. Per legem matrimonij. vel LEGI tertio casu. Spectat autem Paulus id quod ὅτι τὸ πλεῖστον accidit. Itaque nihil hoc obstat neque iis quæ de adulterio sanciuit Christus, neque iis quæ in desertores scripsit Apostolus hoc ipso capite. ¶ *Obdormierit,* κοιμηθῇ. i. Mortuus fuerit, ex Scripturæ phrasi, quã alibi exposuimus. Tertul. in libello, meritò damnato, de Monogamia, videtur legisse κεκοίμηται: & hinc argutatur, quasi hîc agatur de ea quæ iam vidua ad Christianismum accesserit, non autem de ea quæ iam Christiana virum amiserit, ¶ *In Domino,* ἐν Κυρίῳ. i. Religiosè & cum Dei timore. Arabs interpres nimium anguste restringit ad accipiendum maritum ex fidelium numero.

40 *Beatior,* μακαριωτέρα. i. pauciorib. molestiis & distractionib. obnoxia. ¶ *Puto,* δοκῶ. Vtitur verbo diluto emphatica μετάσῃ.

IN CAPVT VIII.

1 *Omnes,* πάντες. Eos vnos alloquitur Apostolus qui eo prætextu defendebant se posse quibusuis vesci, quòd scirent idolum nihil esse. vt apparet ex ver. 7. Itaque restringenda est vniuersalis particula. quãquam ne hoc quidem illis tribuit nisi per concessionem, aut μίμησιν ironicam, vt apparet ex eo quod subiicitur versu proximo. Iam autem aggreditur Apostolus aliam quæstionem, quæ & ipsa pertinet ad quartum caput huius epistolæ, De rebus mediis. Quærit igitur de Idolothytis, quis sit legitimus eorum vsus, toto hoc capite, & præterea à 14. versicu. capitis 10. ad secundum vsque versum capitis vndecimi. Nam quæ interiecta sunt, etsi ad illam de idolothytis quæstionem sunt accom-

accommodanda, tamen in peculiares alias disputationes distribui possunt, ac etiam debent. Summa verò responsionis Pauli in his capitibus posita est: 1, vt in rebus mediis scientiores habeant rudiorum rationem, in huius Christianæ libertatis vsu. 2, quasdam esse res medias, sua natura, quæ propter circunstãtias sint maximè noxiæ & vitandæ. Ex his autem duobus capitibus, vnum est generale, & perpetuum: alterius autem in idolothytis exemplum præbent epulæ quæ in idolorum templo instruebantur, & erant idololatriæ partes, ideóque inter res medias minimè habendæ, & erant Christianis prorsus interdictæ. Hæc autem doctrina quàm sit nostris quoque temporibus necessaria, ostendunt controuersiæ à pseudoNicodemitis excitatæ.

¶ *Inflat*, φυσιοῖ. Id est vanitati & arrogantiæ veluti materiam subministrat, quatenus videlicet charitate destituitur. quanquam ne tum quidem damnanda est veri notitia, sed homines potius qui ea abutuntur.

¶ *Aedificat*. οἰκοδομεῖ. Id est instruit proximum, eúmque promouet in pietatis ac religionis studio. Est autẽ Scripturis familiaris ista translatio: sicut etiam Ecclesia dicitur domus Dei, ex fidelibus quasi lapidibus constructa: ipsíque adeo fideles Templum Dei vocantur. Accipitur tamen interdum in vitio, vt infrà, versu 10.

2 [*Sibi*] *videtur*, δοκεῖ. Vulgata, *Se existimat*, non satis expressè. Nam verbo δοκεῖν significatur non simplex aliqua persuasio, sed quę cum superbia & insolentia coniuncta sit: quum alioquin nihil æquè repugnet fidei atque Academicorum dubitatio. Vide Matt. 3. 9.

¶ *Nondum quicquam nouit*, οὐδέπω οὐδὲν ἔγνωκεν. Geminatio negantis particulæ vehementius negat, vt rectè notat Erasmus. Quod autem Vetus interpres οὐδὲν prætermisit, hoc fecit ex sui (opinor) exemplaris fide: siquidem & nos in vno ex nostris deesse comperimus, & alibi quoque γινώσκειν, pro peritum esse aut notitia præditum, ponitur absolutè, vt infrà, 13. 9.

3 *Hic cognitus fuit ab eo*, Οὗτος ἔγνωσται ὑπ' αὐτοῦ. Hebraicè יודיע אותו (*hodiah otho*,) id est ad verbum, *Scire fecit eum*. Ex quo consequitur eiusmodi demum hominem vera scientia esse præditum quam à Deo ipso didicerit. sed Hebræũ transitiuum Paulus Græco passiuo verbo expressit, ac si dicas, scire facti estis ab eo. Nam alioqui Hophal Hebræum passiuum non admittit casum personæ agentis. Alij accipiunt cognitum à Deo, id est probatum ab eo, ac proinde cuius vera sit scientia, non autem adulterina illa qua præditi sunt qui nõ Deum sed seipsos amant. Sed si priore modo istud accipiamus, planior erit superioris membri antithesis: & eiusdem Hebraismi simile prorsus exemplum extat Gal. 4. 9, & infrà quoque 13. 12. & cur sic malim hunc locum exponere, facit etiam Augustini auctoritas tractatu in Ioh. 98, *Quum*, inquit, *hoc fit in hominis mente vt quod credit, sciat* (id est, vt paulo antè scripsit, *amplius intelligat*) *ipse dicitur cognosci à Deo, quia Deus illum cognoscentem facit.*

4 *Idolum*, εἰδώλιον. Græcam vocem theologis Latinis satis tritam libenter retinui. Significat autem Græcis hoc vocabulum id quod Latinis simulacrum, effigiem videlicet, qua nobis repræsentetur forma alicuius rei vel fictæ vel etiam veræ. Translatitiè verò postea accommodari cœpit ad formas ac species rerum in animo conceptas: denique etiam ad mortuorum spectra, quæ Latini vmbras & manes vocant, & Virgilius quoque simulacra. Sed hoc in loco & aliis pleriſque peculiariter idola vocantur simulacra ad numen aliquod repręsentandum, cui cultus exhibeatur qui dicitur idololatria.

¶ *Nihil (esse,) οὐδὲν*. Id est, esse inane & vanum somnium, sicut poeta ipse picturam vocat inanem. Neque enim idola ex materia æstimantur, sed tum ex forma, quæ res veras mentitur, tum ex eorum inani imaginatione qui de idolo sibi aliquid non modò reale sed etiam diuinum propter effictam formam animo concipiunt. Hinc autem efficitur nullam esse vim idolorum vel ad sanctificandum vel ad polluendum res oblatas, quod concedit Paulus: sed quod illi inde colligebant, propterea sine vllo discrimine se vesci posse idolothytis, id verò non concedit.

¶ *In mũdo*, ἐν τῷ κόσμῳ. Opponit res fictas

rebus veris & à Deo conditis. Sic vocantur idola אלילים [*helilim*,] quasi Nihilitates dicas, & חבלי שוא (*chablé scaue*,) id est vanitates mendacij. Psalmo 31. versu 7. Quod autem Erasmus pro *Nihil est*, substituit *Nullum est*, & ἐν κόσμῳ, id est *in mundo*, cum verbo EST subaudito coniungit, quasi dicat Apostolus, nullum simulacrum esse vsquam: id verò non video quomodo satis commodè possit intelligi. Nam vt simulacrum sit res inanis, tamen non desinit esse simulacrum rei etiam fictitiæ & imaginariæ: neque fit mihi verisimile Apostolum tam subtiliter philosophatum in verbo εἰδ.

5 *Sicut sunt*, &c, ὥσπερ εἰσι, &c, Vulgata, *Siquidem sunt*. Apud Ambrosium verò hoc totum deest. Notandum est autem Paulum opponere multos Baalim, id est Dominos, & Elilim, id est fictitios deos, qui non sint, sed dicantur domini & dij, vni Deo Patri & Domino Christo, qui non hominum opinione ficti sint, sed reuera sint quod dicuntur, & quidem vnicus Deus.

6 *A quo*, ἐξ οὗ. Ἐξ principium declarat in personarum distinctione. Nam alioquin Christo etiam competit essentiæ absolutè consideratæ respectu, id est quatenus Deus vnus est cum Patre. Hîc verò manifestè Patrem à Filio distinguit. Particula autem Vnus non excludit Filium vel Spiritum sanctum, qui sunt vnus Deus cum Patre, sed primùm quidem commētitios deos spoliat deitate quæ illis affingitur: deinde in genere & semel ostendit nulla ratione posse plures esse natura deos. Sic etiam quum dicitur Christus vnus Dominus, non excluditur Pater, nisi fortè Deum Patrem absque dominio intelligas. ¶ *In ipso*, εἰς αὐτόν. Id est ἐν αὐτῷ, videlicet subsistimus: vbi rursus notandum est Patri propriè tribui præpositionem ἐν, vbi de vi agitur qua conseruatur rerum οὐσία: quāuis hoc non sit perpetuum, quum de Filio etiam dicatur, Ioha. cap. 1. ver. 4. Vulgata & Erasmus, *In illum*, vt notetur causa finalis, quòd nos & nostra omnia debeamus in illū, vt extremum finem, dirigere: quo modo idē dicēdi genus accipitur Rom. 11, 36. Sed quum statim subiiciatur de Christo, nos per ipsum esse, & Paulum appareat commune Patri ac Filio opus tribuere, distinctione tamen adhibita quæ personis cōueniat, Patre videlicet per Filium operante ideo malui interpretari *In ipso*, quàm *Per ipsum*. ¶ *Per quem*, δι οὗ. Διὰ Filio tribuitur relatè consideratо, id est quatenus filius est. ita tamen vt sciamus Filium non simpliciter instrumentalem sed efficiētem vnam & eandem causam esse cum Patre, tum in creando, tum in conseruando: quod & ipsum rursus ita est accipiēdum, vt nec duas causas id est Deitates construamus, quum Filius sit οὐσία vnus cum Patre: nec rursus in personarum distinctione inæqualitatem aut separationem imaginemur.

7 *Ea notitia*, ἡ γνῶσις. Articulum expressi ab aliis neglectum, quum vis eius sit ἀναφορική. ¶ *Nonnulli enim*, τινες δέ. Δὲ pro γὰρ sæpe iam obseruauimus: quæ enallage mihi visa est huic loco optimè conuenire. ¶ (*Cum*) *conscientia idoli*, τῆ συνειδήσει τοῦ εἰδώλου. Conscientiam idoli Apostolus suo quodam dicendi genere vocat tacitum eorum iudicium qui immunda esse putabant quæ idolis fuerant oblata, ideóque bona conscientia illis vesci non poterant. Hæc enim vis est conscientiæ, vt opus natura sua medium, si bona fuerit, bonum reddat: sin mala, malum.

8 *Plus habemus*, περισσεύομεν: id est, quicquam nobis accedit. Vulgata, *Abundabimus*. Erasm. *Aliquid nobis superest*. Vide Matthæi 13. 12. ¶ *Minus habemus*, ὑστερούμεθα. Ita explicandum esse hoc verbum hoc in loco, apparet ex antithesi. Vulgata, *Deficiemus*. Erasm. *Quicquam nobis deest*. Est autem istud plus vel minus habere ad res spirituales referendum, quæ explicantur Rom. 14. 17.

10 *Te illum notitia præditum*, σε τὸν ἔχοντα γνῶσιν. Vulgata omittit pronomen σε: sed perperam, vt ostendit proximè sequens versiculus, vbi pronomē σῷ exprimitur. Sed præter eunda non fuit vis articuli τὸν, quam fortassis ignorauit. Intellige verò notitia præditum quòd idolum nihil sit, non autem qui satis norit quid faciat in idoleio accumbens: quod grauissimè postea vt idololatriæ partem damnabit Apostolus. Huic autem opponitur qui dicitur infirmus, siue adhuc habens conscientiam idoli, id est qui in genere adhuc putat idolothy-

tis vesci nullo modo licere: quod tamẽ quũ faciat exemplo illius inductus quẽ esse in Christianismo eruditiorem nouit, ita fit vt vtrinque peccetur: id est tum ab illo qui eo prætextu, quòd idolum nihil esse nouerit, abutens, audeat in ipso idoleio accumbere: tum ab infirmo qui ambigente conscientia idem audeat. ¶ *In idoleio*, ἐν εἰδωλείῳ. Id est idolorum templo. Puto enim, Apostolũ ex fideliũ cõsuetudine maluisse εἰδωλεῖον dicere quàm νεὼν aut ἱερὸν, vt ἄδυτα potius quàm ἀγάλματα vel ξόανα, & εἰδωλόθυτα potius quàm θεόθυτα, quæ vocabula ipsis profanis erant familiaria. Quidam tamen malunt εἰδωλεῖον accipere pro ipsa mensa in qua epulæ celebrabantur. quæ declaratio mihi nõ ita videtur probabilis. Erasmus verò neutram opinionem sequutus, ἐν εἰδωλείῳ interpretatur In epulo simulacrorum. Illud quidem constat vel ex ea historia quam refert Herodotus in Clio de Cleobi & Bitone, veteres intra ipsum quoque templum solitos fuisse solennia sacrificiorum cõuiuia agitare. quod apparet ex Aristophane in Pluto. Imò solennes epulas solebant à sacrificiis auspicari.

¶ *Instruetur*, οἰκοδομηθήσεται. Vulg. & Erasmus ad verbum, *Aedificabitur*, vt & nos alibi. Habuimus tamen hoc loco perspicuitatis rationem, quòd Instruendi vocabulum, eadem translationis ratione, tum in laude tum in vitio ponatur: Ædificare verò, vt apud Hebræos verbum בנה (*Banah*,) non temerè (hoc vno excepto loco) de vitio dicatur.

11 *Tua ista notitia*, διὰ τῆς σῆς γνώσεως. Pertinent ista ad verbum ἀπολεῖται, non autem ad participium ἀσθενοῦν. Abundat itaque præpositio διὰ ex Hebræorum idiotismo, quem exposuimus Matth. 3. 11, & expungi debuit ab Erasmo. Deinde etiam exprimendus erat articulus.

12 *Vulnerantes*, τύπτοντες. Vulg. *Percutientes*, non satis expressè. Intelligendum enim est ex antecedente cõsequens. Est autem translatio inde sumpta quòd offendiculis animus, perinde ac telis corpus, afficiatur, sitque duplex malum si quis affectam partem cædat. Sic Virgilius, *grauior ne nuntius aures Vulneret.*

¶ *In Christum*, εἰς Χριστόν. Ambrosius, εἰς Χριστὸν positũ putat pro ἐν Χριστῷ *in Christo*. quasi dicãtur in Christo peccare qui peccant dum Christum profitentur: sicut peccare dicuntur in Lege, qui quum Legem habeant, nihilominus peccant. Sed aptior est altera expositio: ex qua intelligitur huius offendiculi grauitas, quamobrem etiam Syrus interpres addidit ל (*hu*) *Ipsius.*

13 *Offendiculo est fratri meo*, σκανδαλίζει τὸν ἀδελφόν μου. Vide Matt. ca. 5. versu 29. Est autem incredibilis eorum stupor aut impudentia quos hac doctrina non pudet abuti, vt suæ defectioni prætexant proximi lucrifaciendi studium, & vitandi offendiculi metum: quum tamen cõstet non tam hîc quæri quibus rebus vti debeamus, quàm quibus sit nobis abstinendum ne alios offendamus.

IN CAPVT IX.

1 *Apostolus*, Ἀπόστολος. In Syra & Arabica interpretatione prius est ἐλεύθερος, posterius Ἀπόστολος. idque rectius. Prius enim agit de Apostolatus iure, nempe vsque ad versic. 18. finientem: ac demum postea de libertate ad 24. incipientem. Libertatis autem nomine hoc in loco intelligit liberationem à Legis cæremoniis.

¶ *Vidi*, ἑώρακα. nempe in ecstasi cuius fit mentio Act. 22. 17, & infrà, 15. 8, ne quis sic insaniat vt Christi carnem adhuc vt in terris sitam quærat.

¶ *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Id est, per Dominum? vt hac ratione emolliat quod eos dixerat suum opus esse. Vel opus suum in Domino vocat quod ipse veluti in Domino ædificarat, quòd eius opera ac ministerio in Christo coaluissent. Cæterùm hæc quoque quæstio, quomodo ministris vtẽdum sit suo iure, ad res medias spectat, sed propriè cohæret cum proximè præcedentibus. Proponit enim sese Apostolus Corinthiis pro exemplo eius moderationis quam in eis requirebat in re multo minoris momenti, quum nihil decederet iis qui ab idolothytis in gratiam infirmorum abstinebant, ipse verò quodammodo vitam in discrimen adducere meritò videri posset, nisi Ecclesiarum sumptu viueret.

2 *Sigillum*, σφραγὶς. Id est sigilli instar, quo confirmetur meum Apostolatum verè esse à Domino.

3 *Qui in me inquirũt*, τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσι.

i. Qui de me, quasi iudices de reo, quæstionem habent. Est enim τὸ ἀνακρίνειν forense vocabulum, vt diximus Act. 4.9. quod de industria vsurpauit Apostolus, vt obiter arrogantiam eorum notaret qui ipsius vocationem in dubium vocabant, quasi iudices sederent de hac causa cognituri. Vulgata & Eras. *Qui me interrogant*, non satis expresse. Alij, *Qui me diiudicant*. quo modo etiam conuertimus suprà, 4.3. Castellio, *Qui me explorant*. qui quidē nescio cur diuersa translatione magis sit delectatus.

4 *Facultatem*. ἐξουσίαν, vel licentiam, nisi hæc vox plerunque vitium notaret. Vulg. *Potestatem*. δυνάμιν. Alibi verti Auctoritatem, nempe vbi grauius aliquid declarat, vt Matth. 7.28. & 21.23. ¶ *Vescendi ac bibendi?* φαγεῖν καὶ πεῖν; Ecclesiæ videlicet sumptu.

5 *Sororem vxorem*, ἀδελφὴν γυναῖκα. Vulgata, *Mulierem sororem*, peruerso etiam ordine, contra omnium nostorum exemplarium & Syri interpretis fidem. Erasmus, *Sororem mulierem*. Atqui oportere γυναῖκα potius interpretari vxorem, res ipsa clamat. Apostolos enim testantur veteres in coniugio vixisse, & alioqui γυναῖκος nomen additum nō esset. Additum est igitur quoniam alioqui mulierem quæ vxor non esset, circunducere Apostoli honestè non potuissent. Cur autem ἀδελφὴν, id est *sororem*, addiderit, non ea est causa quam inepti homines diuinant, quod ab vxorum congressu abstinerent Apostoli, quod negat Clemens in lib. στρωμ. & Paphnutius in Nicena Synodo, & Athanasius ad Dracontium. sed idem declarat hoc epitheton atque πιστὴν, id est fidelem seu Christianam. deinde etiam sic commendatur Christiani coniugij honestas. Ambrosius pro *Sororem mulierem* legit *mulieres*, contra omnium nostrorum codicum fidem: in eo etiam deceptus quòd hæc explicat, cum Græcis scholiis, de mulieribus quibusdam piis & diuitibus quæ Apostolos assectabantur, & ex suis facultatibus illis subministrabāt, earū exempla secutæ quarū fit mentio Mat. 27.55. vt prædicationi facilius vacarent. Id verò refellitur etiā (vt doctissimus P. Martyr obseruauit) ex eo quòd eiusmodi matronæ non satis propriè dicerentur ab Apostolis circunduci, quum hoc potius significet ius mariti in vxorem, aut heræ in ancillam. Deinde eiusmodi mulieribus locupletibus Ecclesia non fuisset grauata, sed subleuata potius. Itaque ineptè faceret Paulus qui hoc adferret vt se ostenderet de suo iure decessisse: vt taceam quod antè dixi, in Græcis codicibus scriptum esse γυναῖκα singulari numero, non γυναῖκας. Hieronymus aduersus Iouinianum, mulieres etiam legit: suo more fortassis verbum Domini detorquens, vt suæ causæ seruiat. Qui denique nomē ἀδελφὴν ad nescio quam Teclam Pauli sororem, in calendarium etiam postea relatam, referūt, ipsius Pauli comitem, non tantùm ex historia Lucæ nunquam hoc prætermissuri, sed ex hoc ipso loco refelluntur, in quo negat Paulus mulierem à se fuisse circunductam.

6 *Non operandi?* τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι; Id est, Non viuendi ex manuum labore? Inde enim sese victum toleraſse testatur Act. cap. 20. versu 34. neque μὴ ἐργάζεσθαι significat in otio degere, vt nonnulli interpretantur, sed ad manuarias artes duntaxat refertur. Vulgata, *Hoc operandi*, id est hoc agendi, vt ad circunductionem vxoris hoc referatur. quasi Græcè scriptum sit τοῦτο ποιεῖν. Sed vix conueniat huic interpretationi verbum ἐργάζεσθαι: vt planè miter putasse Erasmum hanc expositionem defendi posse.

7 *Militat*, στρατεύεται. i. Militare solet. Simile exemplum Matth. 26.23, & infrà, 15.29.

¶ *Stipendiis*, ὀψωνίοις. Nazianz. in Iulianum, sic scribit, τί λέγων ὀψώνιον; τὸ βασιλικὸν σιτηρέσιον δηλονότι, καὶ τὰς ὑπαρχούσας ἐκ νόμου τοῖς ἀξιώμασι δωρεάς. Id est, *Quid vocat ὀψώνιον? Nempe tesseram frumentariam quam à rege percipiunt, & dona quæ dignitatibus ex Lege tribuuntur*. Vide Luc. 3.14. cui loco illud etiam addo, Augusti tempore ac deinceps, denarium fuisse gregarij militis stipendium, vt ex lib. 1. Corn. Taciti apparet.

8 *Secundum hominem*, κατὰ ἄνθρωπον. id est, Num iis tantùm nitor quę ex hominum cōsuetudine valent? Vide Rom. 3.5. ¶ *Hæc*, ταῦτα. Eras. *Eadem*, ταυτὰ, vt etiam videtur legisse Ambrosius.

9 *Num boues*, μὴ τῶν βοῶν. id est, Num ad bo-

ad boues ipsos propriè respexit Dominus quum hanc legem conderet? nam alioquin minima etiam quæque complectitur Dei prouidentia, vt Psal.36.6. Matth.10.29. & 1. Tim. 4.10. Est itaque κατὰ π accipiendum quod Apostolus simpliciter enũtiauit. quod quidem diligenter annotandum est multis locis, vt in hac eadem epistola 8.1.& hoc eodem cap.vers.4.& 25.& cap.10.33.

10 *[Hoc]scriptum est.* ἐγράφη. Rectè omnino additum est pronomen ab Erasmo, nequis putet sequentia citari ab Apostolo, quum sint potius superioris dicti explicatio,& ὅτι non accipiatur εἰδικῶς sed αἰτιολογικῶς. ¶ *Et qui triturat, sub spe.*&c. καὶ ὁ ἀλοῶν, τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ μετέχειν, ἐπ' ἐλπίδι. Aut redundat ἐπ' ἐλπίδι, quod etiam non legitur in Claromontano codice, & facilè ἀπὸ τοῦ κοινοῦ suppleri potest, aut amplectenda est alia scriptura quam sequuti sumus, ex auctoritate vnius vetusti manuscripti codicis,& receptę Latinę interpretationis, nempe καὶ ὁ ἀλοῶν (sub. δεῖ ἀλοᾶν, debet triturare) ἐπ' ἐλπίδι τοῦ μετέχειν τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ. Id est vt spe participandi rem spectatam, nimirum prouentus. vt etiam Syrus & Arabs interpretantur. Sed hoc addo, istud τοῦ μετέχειν, esse tum ad aratoris tum ad trituratoris operam referendum, quoniam alioqui imperfecta esset prioris membri sententia.

12 *[Sui] in vos iuris.* τῆς ἐξουσίας ὑμῶν. Ius appellat facultatem viuendi Ecclesię sumptu. nam ὑμῶν passiuè accipiendum est: vt Matth. 10. 1.& Mar. 6. 7. dicitur ἐξουσία τῶν πνευμάτων, *potestas in Spiritus.* & coactum est quòd ἐξουσίαν Græci interpretes putant immodicam quorundam quasi tyrannidem declarare hoc in loco, quum de se loquens Apostolus eodem vocabulo ter vsus sit paulo antè, & hoc etiam eodem versiculo. Vulgata, admodum obscurè, *Potestatis vestræ.* Erasmus, non satis etiam perspicuè, *Potestatis erga vos*, Castellio verò imperitè τὴν ἐξουσίαν interpretatur facultates. ¶ *Sustinemus*, στέγομεν. id est ὑπομένομεν. Videretur tamen melius conuenire στέργομεν, id est ἀγαπῶμεν, boni consulimus. Hoc στέργειν μὲν τὰ παρόντα, *præsentibus acquiesce, seu, præsentia boni consule.* Vide infrà, 13.7. ¶ *Ne interrumpamus*, ἵνα μὴ, &c. ad verbum, nequam interruptionem demus. id est ne cursum Euangelicæ prædicationis retardemus, dum videlicet de victus suppeditatione laboratur, vel quòd futurum prospiceret vt vel sordidi & ingrati nonnulli hac occasione resilirent, aut setius accederẽt, vel inde aduersarij occasionem arriperẽt ipsum calumniandi,ac proinde fructum ipsius laborum impediendi,quasi Euangelium cauponaretur. Vulgata, *Ne quo l offendiculum demus*, quasi idem sit, σκοπὸν & πρόσκομμα, cuius effectum est σκοπὸν, vt ex Theophylacto annotauit Erasmus.

13 [*Ea quæ*]*ex sacrario*[*sunt*,] ἐκ τοῦ ἱεροῦ. Ad verbum, *Ex sacrario*, siue *ex templo*, μετωνυμικῶς, pro ex iis quæ in templo offeruntur. Erasmus, *Ex sacrificio*: id est ἐκ θυσίας, vel ἐξ ἱερείου, impropriè & nimium angusta significatione: quũ potius intelligantur decimæ, oblationes & primitiæ. Nam ad sacrificia ipsa pertinet alterum membrum.

¶ *Qui altari assident*, οἱ τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντες. Vulgata, *Qui altari deseruiunt.* Erasmus, *Qui sacrario assistunt.* Neuter videtur satis expressisse verbum προσεδρεύειν, quo significatur hoc munus perpetuam assiduámque curã requisiuisse, vt sacerdotes quærendo alia ratione victui vacare non potuerint. Deinde Erasmus impropriè conuertit θυσιαστήριον *Sacrarium*, quum illo vocabulo nihil aliud quàm χωρὸς declaretur. ¶ *Cum altari participare?* τῷ θυσιαστηρίῳ συμμερίζονται. Id est, altaris sunt socij in diuidenda victima? Nam συμμερίζεσθαι ita accipitur: & de altari loquitur per prosopopœiam, quòd vna pars velut ab altari ipso vorabatur, ea nimirum quæ adolebatur, altera verò sacerdotibus cedebat ex Lege. Etsi verò id quoque in profanarum gentium sacrificiis obseruabatur, tamen mihi fit probabilius, Apostolum ad Legalia sacrificia in vtroque membro respexisse. Erasmus, *Vnà cum sacrario partem accipiunt*, discedens certè ab Apostoli sententia, si vocabula ipsa spectes: quum rectè omnino verterit Vetus interpres.

14 *Ex Euangelio*, ἐκ τοῦ εὐαγγελίου. Id est, ex eo quòd Euangelium prædicant. Matth.10. 10. & Luc.10. 7. Vide Rom.1. 9. Sic etiam paulo pòst versu 18. Cæterùm si quod etiam nobis altare & sacrificium nunc supereſſet, quale esse vo-

lunt otiosi illi sacrificí qui Missæ oblationem hodie defendunt, quî fit vt solius annuntiationis Euangelij meminerit Apostolus in ista similitudine accõmodanda? Et quis est istorum pudor, qui quum nihil minus quàm Euangelium doceant, de quo etiam plerique eorum ne somniarunt quidem, audent tamen istam Pauli sententiam suis manifestissimis sacrilegiis prætexere?

15 *Ita fiat in me*, ἵνα οὕτω γένηται ἐν ἐμοὶ. Id est, quasi quæram mihi ſquoque stipendia persolui, ¶ *Gloriationem meam*, τὸ καύχημα μου. propter Pseudapostolos videlicet cursum ministerij ipsius his calumniis impedientes, quos refellit 2. Cor. 12. vers. 16. 17. 18.

16 *Væ autem*, οὐαὶ δέ. Vulgata *Væ enim*, ἐὰν γάρ, quod etiam scriptum inueni in tribus codicibus.

18 *Gratuitum*, ἀδάπανον. Id est, vt nullos operæ meæ sumptus accipiens, ostẽdam Euangelium nõ esse quidpiam venale, & quod aliquo pretio ematur. Vulgata obscurè, *Sine sumptu*. Nam ἀδάπανον passiuè accipitur, nec refertur ad verbũ θήσω, sed cohæret cum εὐαγγέλιον. Deinde πάντας commodius videtur hoc in loco exprimi verbo Constituendi, quàm Ponendi vel Efficiendi.

¶ *Vt ne abutar*, εἰς τὸ μὴ καταχρήσασθαι. Non est igitur res indifferens, sed abusus, ac proinde peccatum, siquis quippiam agat, etiam per se licitum, tamen vel cum detrimento gloriæ Dei, vel cũ proximi offensione coniunctum, nedum vt Paulo tribuendum sit aliquod opus supererogationis. Absoluta verò tractatione de Apostolici iuris vsu ex eorum qui docentur circunstantia moderando, nunc propositam initio huius capitis distributionem sequutus, idem docet de vsu legalium Ceremoniarũ, à quibus sumus per Christũ liberati: nèpe hîc etiam infirmorum adhuc Iudæorũ saluti consulendum, sicut cautum etiam fuit illa Apostolica synodo, Actor. 15. 29. & copiosè docet noster Apostolus Ro. 14. Nihil igitur ista nunc ad nostri temporis Iudæos pertinent, non amplius infirmos, sed tot iam seculis obduratos & excæcatos: ac multo minus ad cultus ab hominibus excogitatos, vel per se vel ob adiunctas circunstantias manifestè impios, siue superstitiosos.

19 *Nam quamuis liber sim*, ἐλεύθερος γὰρ ὤν. particula causalis tractationem initio capitis propositam quæ est de libertate, cum posteriore parte prioris versiculi membro artificiosissimè connectit, ¶ *Plures*, τοὺς πλείονας. Vide Rom. 5. & 2. Cor. 2. 6.

20 *Vt [si essem] sub Lege*, ὡς ὑπὸ νόμον. Vul. addit, *Quum ipse non essem sub Lege*, μὴ ὢν αὐτὸς ὑπὸ νόμον. quæ etiam repetimus in Claromontano & alio prætereà manuscripto exemplari. Est autem Legis vocabulum ad eius partem, i. ad ceremonias, restringendum: vt etiam quũ dicit se factum omnibus omnia, de rebus mediis tantùm loquitur.

21 *Sub lex Christo*, ἔννομος Χριστοῦ. Vulg. *Quum sub Lege essem Christi*, & in altero membro, *Quum sine Lege Dei non essem*. Quædam enim exemplaria scribunt Θεοῦ & Χριστοῦ. Erasmus, *Quum non sim sine Lege Dei, sed obnoxius Legi Christi*. Sententia verò plana est. Voluit emollire vocabulum illud ἄνομος Apostolus: itaq; addit se ita esse ἔννομον vt tamen Dei mãdata habeat pro vitæ regula, sed quatenus illi cum Euangelio conuenit, quod videlicet ceremonias abolet. Itaque *Dei* & *Christi* malui interpretari, sicut & omnes fere Græci codices habent. Ambrosius ἔννομον non ineleganter *Sublegem* vertit, vt paranomasiam seruaret, quem etiam sum sequutus.

22 *Omnino aliq*. πάντως πού. i. in omnes velut formas me mutaui, vt omni ratione aliquos seruarem. Vulgata, *Vt omnes*, ἵνα πάντας. i. vt quosuis, seu ex omni hominum genere aliquos. quod sequuti sunt Syrus & Arabs interpretes.

23 *Hoc autem*, τοῦτο δέ. Vulgata, *Omnia autem*, πάντα δέ, vt etiam habet Chrysostomus Græcus. ¶ *Vt consors eius fiam*, ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι. Id est, vt & ipse ex Euangelio cum iis quibus illud annuntio, fructum percipiam: quod futurum non erat si ab aliis exigerem quod ipse non præstem. Itaque Vulgata & Erasm. *Participem* interpretati, non satis expressa particula σὺν, mentem Apostoli non satis sunt assequuti.

24 *At ignoratis*, ἐκ οἴδατε. Ab hoc versiculo paulatim rediens ad quæstionem propositam de esu idolothytorum, à qua sic excurrerat vt tamen à scopo nõ aberraret, (quod enim de alimonia ministrorum

nistrorum dixerat, vt inde argumentum duceret à comparatis, & quod postea subiecerat de lege Ceremóniali, puta dierum & ciborum discrimine, prorsus erat proposito consentaneum) vtitur veluti noua propositione, ostendens indignum esse de cibis moueri inter eos controuersiam, quos potius oportuit de sobrietate etiam prophanis vitata, & tamen Christianis (præsertim pastoribus) quotidiana, laborare. Nec enim dubium est quin hæc potissimum & peculiariter in pastores dirigantur, qui ab idololatris ad pontificales illas epulas inuitati, illas, vel propter luxum saltem, vitare oportuit, vel alios in ea re audenda (nō modo propter luxum sed etiam per se dānanda) exemplo suo non confirmare.

¶ *Vt, ἵνα.* Vetustissimi, non ὥστε ἀποστατικῶς.

25 *Quisquis certat, ὁ ἀγωνιζόμενος.* Id est certare solet, siue gymnasticen exerceat. Vide suprà, versu 7. Vulgata, *Qui in agone contendit.* ¶ *In omnibus est cont. πάντα ἐγκρατεύεται.* Exquisitissima quædam erat gymnastarum diæta, quam designat Apostolus, admodum apposita similitudine vtens, quum tota Græcia istis certaminibus vacaret: inter quæ erant Isthmia quæ Corinthi celebrabantur. In eo verò sum sequutus Cyprianum, quòd ἐγκρατεύεται conuerti *Continens est*, pro quo Vetus interpres habet, *Ab omnibus se abstinet*, πάντων ἀπέχεται, & Erasmus, *Per omnia temperans est*, πάντα σωφρονεῖ. Ideo autem Apostolus temperantiæ meminit in accommodanda ista similitudine: quòd qui idolothytis sine exceptione vesci volebant, planè intemperantiam suam proderent quum cibum præferrent proximi saluti: quò etiam spectant sequentia. Optimus est autem & elegantissimus huius loci interpres Tertullianus in exhortatione ad martyres, his verbis, *Athletæ segregantur ad strictiorem disciplinam, vt robori ædificando vacent: continentur à luxuria, cibis lautioribus, à potu iucundiore: coguntur, cruciantur, fatigantur: quanto plus in exercitationibus laborauerint, tanto plus de victoria sperant. Et illi, inquit Apostolus, vt corruptibilem coronam consequantur. Nos æternam consequuturi, carcerem nobis pro palæstra interpretemur.* ¶ *Feriturum, φθαρτόν.* Huc pertinet illud Archiæ epigramma.

Τέσσαρες εἰσὶν ἀγῶνες ἀν' Ἑλλάδα, τέσσαρες ἱροί.
Οἱ δύο μὲν θνητῶν, οἱ δύο δ' ἀθανάτων·
Ζηνὸς, Λητοΐδαο, Παλαιμόνος, Ἀρχεμόρειο.
Ἆθλα δὲ τῶν, κότινος, μῆλα, σέλινα, πίτυς.

Id est, interprete Alciato,

Sacra per Arginas certamina quatuor vrbes
Sunt, duo facta viris, & duo cælitibus.
Vt Iouis, & Phœbi, Melicertaque, Archemoriique,
Præmia, oliua, ster: poma, apium, picea.

¶ (*Vt*) *incorruptã, ἵνα ἀφθαρτον.* Commodius legit Clemens, ἵνα ἀφθαρτον, repetita cōiunctione ἵνα: quem sum sequutus.

27 *Contundo, ὑποπιάζω.* Sic legitur in codicibus impressis, & Græcis scholiis. Nos de hoc verbo diximus Luc. 18. 5. Vetusta tamen exemplaria legunt ὑποπάζω, id est, subactum seu deiectum premo, & nonnulli rursus ex veteribus (vt Clemens lib. στρωμ. 3. & Nazianz. ἐν Εὐτρωπιανῶν) legunt ὑποπτίζω, id est *deiectum opprimo*, eadem trāslationis ratione. Certè τὸ ὑποπιάζειν conuenit pugili, vt τὸ ὑποπτίζειν luctatori. & quum Apostolus vtraque similitudine sit vsus, inde ortam diuersam scripturam arbitror. ¶ *Corpus meum, τὸ σῶμά μου.* Id est veterem hominem Spiritui repugnantem. Vtitur autem corporis nomine, quoniam quæstio erat de cibis proposita. Vide Matth. 5. 19. ¶ *Reiectaneus, ἀδόκιμος*, Vul. & Eras. *reprobus*, qua voce Theologi intelligunt electis oppositos. Hic autem ἀδόκιμος simpliciter opponitur probo & sincero Dei seruo, sicut pecuniam probam vocamus minimè adulterinam, vt Ierem. 6. 30. Inepti sunt igitur qui ex hoc loco effici volunt non esse firmam electionem. quibus oppono quod scribit noster Apostolus Rom. 8. 38. Non pugnat ergo Apostoli solicitudo cum electionis firmitate, sed ab ea potius dependet. Nam sicut firma est & certa perseuerātia electorum, ita constituit Dominus vt hac pia solicitudine foueatur. Deinde quod est istud argumenti genus? Laborauit Paulus ne reprobus fieret: ergo reprobus fieri potuit. Sic enim etiam liceat colligere, Christum potuisse non mori, quia rogauit vt calix iste à se trāsiret, & similia infinita quibus nihil absurdius fingi potest.

IN CAP. X.

1 *Nolim autem*, οὐ θέλω δέ. Vulg. *Nolo enim*, οὐ θέλω γδ, vt legit etiam Ambrosius, consentientibus vetustis nonnullis codicibus. Ego tamen malo legere δέ. Est autem μείωσις Hebraica in hoc dicendi genere, pro, Velim autem vos hoc in primis expendere. Sed quorsum hæc, dices, ab Apostolo scribuntur hoc loco? Nempe quæstio erat de esu idolothytorum. Responderat Apostolus, etiamsi per se in genere licita essent, tamen propter circunstantias non simpliciter esse iis vescendum, propter offendiculum proximi, cuius salutis causa nobis non modò graue esse non debeat libertati nostræ renuntiare, sed etiam prorsus nefas sit non renuntiare. quod suo in primis exemplo probauit, idque in re quæ non modò licita, sed etiam penè necessaria videri poterat. Addiderat deinde exhortationem ad temperandas omnes cupiditates, ac in primis quidem ad frænandam gulam. Videbat enim Corinthios, etiamsi alia prætexerent, hoc tamen vitio in primis ad illam libertatem promiscuè retinendam impelli. Nunc igitur in hoc argumentum ingressus, horrenda exempla iis proponit, in eos edita, qui quum & ipsi essent ex Dei populo & easdem salutis tesseras haberent, tamen dum ventri obsequuntur, excluſi sunt à fœdere. Addit etiam, vt argumentum istud amplificet, hoc gulæ vitium multa alia grauissima secum trahere. Denique propius tandem ad rem accedit, & ostendit aliquod esse conuiuiorum genus quibus nullo modo liceat ipsis interesse: ea videlicet quæ in idolorum honorem celebrabantur, & appendices erant ipsorum sacrificiorum: quod fieri sanè non poterat quin idololatria publico testimonio comprobaretur. Vtinam verò hanc doctrinam hodie expenderent tum ij qui omnia habent pro indifferẽtibus, tum etiam qui præposteri zeli specie, sed reuera sola gula & luxu impulsi, de sua libertate nihil, vt proximos Domino lucrifaciant, remittunt. ¶ *Patres nostros*, οἱ πατέρες ἡμῶν. Sic Loquitur Paulus, fœdus ipsum non autem personas, nisi in genere, considerans. ¶ *Sub illa nube*, ὑπὸ τὴν νεφέλην. Historia satis erat celebris & omnibus nota. Ideo addidit articulum cuius vis est διακριτική.

2 *In Mosen*, εἰς Μωσῆν. id est Mose illis præeunte, vel (vt alij volunt) in Legem Mosaicam. Sic dicuntur credidisse Iehouæ, & Mosi seruo eius, id est credidisse Iehouæ per os Mosis loquenti, Exod. 14. 31. & 19. 9. Augustinus verò Psal. 77. perinde legit acsi εἰς Μωσῆν scriptum esset pro ἐν Μωσῆ, id est per Mosen. quam enallagen sæpe annotauimus, vt Act. 19. 3. & hunc locum ita verterunt Syrus & Arabs interpretes, nempe בְּיַד מֹושֶׁה [*beiad Mosche*] *per manũ Mosis*. ¶ *Baptizatos esse*, ὅτι ἐβαπτίσαντο. Media terminatio pro passiua ἐβαπτίσθησαν. Intellige vero baptizatos omnes fuisse, sed ita vt sola symbola, nempe nubes & mare, fuerint omnibus promiscuè communia, non autem res ipsa: sed tamen ipsorum, non Dei culpa. Pertinet enim illud ad Apostoli argumentum, qui totus est in eo vt doceat externam professionem nihil esse, nisi vetus homo exuatur, ac proinde nisi reuera gloriæ Dei & saluti proximorum studeatur. ¶ *Nube*, ἐν τῇ νεφέλῃ. Abundat præpositio, vt diximus Matt. 3. 11.

3 *Eandem*, τὸ αὐτό. Eandem videlicet atque nos: quia eadem fuit veterum sacramentorum & nostrorum substantia, sicut vel ex eo apparet quod Paulus illis nostrorum, & nostris vicissim illorum nomina accommodat, vt hoc loco, & suprà, cap. 5. 7. & Philip. 3. 3. & Coloss. 2. 11.

¶ *Escam spiritualem*, βρῶμα πνευματικόν. Id est, inquit Augustinus in Psalm. 77. spirituale aliquid significantem: quæ differentia est inter sacramentum & rẽ communem. Mãnam ergo vocat escam spiritualem, eam videlicet considerans vt sacramentum: quanuis qui fidei os non adferebant, nihil spirituale comedebãt, sed externum signum duntaxat: quibus tamen nihilominus manna præbebatur à Deo vt esca spiritualis, quum hominis infidelitas non possit irritam facere Dei promissionem. Spiritualis igitur esca dicitur manna, quòd mannæ symbolo offerretur aliquid minimè terrenum, sed planè cæleste, & quod solus Spiritus vi (id est fide) conspici & edi poterat, nimirum Christus, suo quidem

quidem tempore exhibendus, sed iam tum piis præsens & efficax, qui eum venturum fide amplectebantur. Eadem ratio est spiritualis potus. Quòd autem nonnulli particulam EANDEM ad panes referunt, qui dicantur omnes eadē sacramenta habuisse, prorsus repudiandā est. Etsi enim ita se res habet, quorsum tamen Apostolus Baptismi nomen ad eos transferret, & cur ad Christum usque assurgeret, nisi vt & illos & nos doceat, eadem sacramenta non signis quidem sed reipsa habere, ac proinde nobis non magis quàm illis profutura si ingrati fuerimus, quum reipsa vnus populus simus? Et certè nisi ita hunc locum explices, non erit firma Pauli consequutio. At enim, dices, quomodo idē hic potus dicitur? nam si signa ipsa spectes, diuersa fuerunt eorum signa à nostris: ad rem autem ipsam hoc referri non potest, quum dici non possint omnes fuisse Christi verè participes: fuissent enim seruati. Respondeo, eundem tamen potum spiritualem dici, quoniā & ipse, vt hodie noster, sacramenti rationem habebat, & idem Christus fruēdus proponebatur, quanuis signa sint diuersa. Quod si veterum patrum testimonium requiritur, Ambrosius vocat mare & nubem formam futuri sacramenti nostri. Et Aug. in Iohan. tractatu 45. *Fide*, inquit, *manente, signa sunt mutata. Ibi petra Christus, nobis Christus quod in altari ponitur.* Et in Psalm. 77. *Idem in mysterio cibus illorum qui noster, sed significatione idem non specie.* Et apertius etiam in lib. De pœnitentiæ vtilitate, *Quicunque in manna Christum intellexerunt, eundem quem nos cibum spiritualem manducauerunt.*

4 *Bibebant enim*, ἔπινον γάρ. Vulgata, *Bibebant autem*, ἔπινον δὲ, contra omniū nostrorum codicum fidem: fortassis autem alluſit Paulus ad Esaiæ locū 43. 29. ¶ *Ex sequente*, ἀκολουθούσης. Vel *obsequente*, Israelitarum videlicet voluntati ac desiderio, vt Photius exponit. Simplicior tamen videtur expositio si hoc referas ad riuum ex rupe profluentem, qui populum sit comitatus, acsi rupes ipsa eos esset sequuta, vt non malè possimus etiā interpretari Aquā comitem, cum Tertulliano. Nam si fuisset hoc vnius diei beneficium, postridie fuisset iterū percutienda rupes in illo arido deserto. Sed & ipsi Hebræi sic tradunt, nec aliter explicat Chaldæus paraphrastes Num. 21. 16. ¶ *Spirituali Petra*, τῆ πνευματικῆς πέτρας. Non possum iis assentiri qui hoc referunt non ad symbolum, sed ad rem ipsam, id est ad Christum ipsum, assiduū Israelitarum comitem, qui dicatur Petra spiritualis, quoniam per petram spiritualiter adūbrabatur. Primùm enim hæc expositio coacta est: deinde, nisi Christum separes à sua virtute viuifica, necesse est falsò dici omnes ex spirituali Petra (id est ex Christo) bibisse, quum Christus nonnisi fide ac proinde à solis fidelibus potuerit percipi: quanuis interim etiā infidelibus hæc Petra, si Dei ordinationem spectes, sacramentum (id est spiritualis Petra) esse non desineret. ¶ *Erat*, ἦν. Id est sacramentaliter significabat, μετωνυμικῶς, vt explicat Augustinus contra aduersarium Legis lib. 20. cap. 6. & epist. 102. id est ita vt verè adiuncta esset rei veritas, quatenus videlicet Deus non nudum signum, sed etiam rem ipsam significatam offert fide spiritualiter percipiendam, siue accipiatur, siue repudietur. Vide Matt. 26. 26.

5 *Non habuit gratos*, οὐκ εὐδόκησεν. Vide Matt. 3. 17. Est autem in hac phrasi μείωσις pro exosos habuit, & detestatus est.

6 *Typi nostri*, τύποι ἡμῶν. Vulgata, *Hæc autem in figura facta sunt nostri*. Erasmus, *Hæc autem figuræ nostri fuerunt*. quæ expositiones aditum patefaciunt imperitis quibusdam, ex hoc loco colligentibus, in veteri populo sacramenta fuisse duntaxat figuratiua, (vt loquuntur) non autem exhibitiua: quasi videlicet Israel non fuerit vera Ecclesia, sed veræ duntaxat Ecclesiæ vmbra & figura: vnde infiniti postea errores sunt exorti. quum tamen Paulus hæc dicat typos fuisse, nō tam Israelitarum respectu quàm nostri, vnde etiam ἀντίτυπα dicuntur: id est typi typis nostris ex aduerso respondentes, quorum sacramenta sunt illis veteribus adumbrata. Sic manna fuit ipsis Israelitis sacramentum veri illius panis cælestis: nobis autem typus panis quem frangimus. Sic fuit Circuncisio iisdem illis sigillum iustitiæ fidei, nostri autem respectu typus nostri Baptismi. Idem de Paschate & aliis ceremoniis statuendū est, quibus omnibus successerunt duo

noſtra ſacramẽta. Quamobrem & Apoſtolus illos dixit fuiſſe in nube & mari baptizatos, quoniam illum baptiſmum noſtrum adumbrarunt. Sed alij typi fuerũt ordinarij, vt illi de quibus diximus: alij velut accidentales, vt nubes & tranſitus maris, quo ſemel tantùm vſus eſt Deus. Mirè autem conuenit hic typus noſtro ſacramento. Aqua enim aquæ reſpondet, vtrinque etiam interuenit merſio & emerſio. Nubes denique vim cæleſtem ſpiritus adumbrat.

8 *Viginti tria millia*, εἰκοσιτρεῖς χιλιάδες. Apud Moſen legimus viginti quatuor millia, Numer. 25 9. exemplarium fortaſſis vitio. ſed in reipſa nihil variant. Cæterùm quòd poſt ἔπεσαν ſubiunxit γίνεσθε, deinde πορνεύωμεν, poſtea χρὴ ζύζειν, factum eſt ex Hebræorum idiotiſmo, qui modos & tempora & perſonas frequentiſſimè permutant.

9 *Chriſtum*, τὸν Χριστόν. Ergo Chriſtus eſt hodie, & heri fuit. Tentare autem Chriſtum eſt eum velut ad certamen prouocare, vt infra Apoſtolus ipſe explicat v. 22. quod ij ſanè faciunt in primis qui eius cognitione abutentes, eam ſuis cupiditatibus prætexunt. Locus inſignis, & hoc noſtro miſerrimo tempore iis in primis neceſſarius qui Euangelij lucem conuertunt in tenebras, iuſto Chriſti furore ipſos perſequente.

¶ *Quidam eorum*, καί τινες αὐτῶν. abundat καί vt in κἀκεῖνοι, ſup. v. 6. & in proximo quoque: adeo vt in quibuſdam etiam codicibus deſit, ſic Iohan. 8. 25. & infra, 13. 12. Sed & in nonnullis exemplaribus legitur. αὐτὸν, *eum*. Quocunque autem modo hæc legas, ad Chriſtum referuntur. Nam planè durum fuerit poſt ἐπείρασαν ſubaudire τὸν Θεὸν, *Deum*. ¶ *A ſerpentibus perierunt*, ὑπὸ τῶν ὄφεων ἀπώλοντο. Sic rectè Vulg. vt non fuerit neceſſe mutare in *Extincti ſunt*. Plinius, *M. Marcello circa mortem, quum perijt ab Annibale, iecur in extis defuit*. & Demoſth. Olynthiaca 3. μὴ σκοπεῖτε τίς εἶπεν τοῦτ' ἢ τίς ἔγραψεν, ὑφ' ὑμῶν ἀπολέσθαι φασὶν ἅπαντες.

10 *Ab exterminatore*, ὑπὸ τοῦ ὀλοθρευτοῦ. Heb. המשחית [*hãmaſchchith*] Exod. 12. 23. ſiue de bono ſiue de malo Angelo accipias, cuius miniſterio Dominus iudicium ſuum exequutus eſt cum vltimo impiorum exitio. Græci porro ἀλάστορα vocant quem poetæ Latini furiarum nomine deſignãt. Scribitur autem vbique ὀλοθρεύω & ὀλοθρευτής, per ο, in ſecũda ſyllaba, quãuis ab ὄλεθρος deriuetur.

11 *Typicè*, τύποι. Id eſt τυπικῶς, vt in duobus codicibus vetuſtis ſcriptum inuenimus. Vul. *Hæc autem omnia in figura contingebant eis*. Eraſm. *Hæc autem omnia figuræ contigerunt eis*. Vide ſupra vers. 6.

¶ *Fines*, τέλη. Idcirco hi dies vocantur nouiſſimi: & ætas Chriſti aduentum conſequuta, verè dici poteſt ſeculorum perfectio ac complementum.

12 *Qui [ſibi] videtur*, ὁ δοκῶν. Iterum τὸ δοκεῖν vanam illam & arrogantem ſecuritatem declarat, eam videlicet quæ non Dei promiſſione, ſed ſtulta opinione nititur. Nam alioquin is demum fidelis eſt qui in Dei promiſſiones ſecurus incumbit, Apoſtoli exemplo, Rom. 8 38. Neque vero hæc ſecuritas torporem, ſed piam ſolicitudinem: pium, inquam, illum timorem ac tremorem gignit, quibus alitur perſeuerantia in fide, & magis ac magis fidelium animi de ſua vocatione & electione certiores fiant, 2. Petr. 2. 5. vſque ad vers. 11. Cæterùm Apoſtolus his verbis paulatim ad quæſtionem propoſitam redit, & iſtud vitium ex eo ipſo fonte manare docet ex quo etiam ſuperiora, nempe quòd Corinthij ſibi viderentur omnium ſapientiſſimi: quod ipſo ſtatim initio propoſitæ quæſtionis expreſſerat, ſupra, 8. 1. Sed tamen obiurgationem mitigat, quum eos ſtare confitetur, ſed monet vt hoc Dei beneficium pia ſolicitudine retineant.

13 *Tentatio*, πειρασμός. Humanam dicit tentationem quæ ab imbecillitate proficiſcitur. Sed mihi videtur Apoſtolus iſtud adiicere, alteram iſtius facti cuius Corinthios accuſat, cauſam oſtendens: nempe quòd veriti idololatrarum offenſionem, non dubitarent cum iis in idoleo epulari, ſcientiam idoli prætexentes, quũ re vera iſtud præpoſtero prophanorum metu facerent: quod erat ſpecies idololatriæ, vt poſtea ipſos docet. Iubet igitur illos Paulus bono animo eſſe: & humanum quiddam nonnihil eſſe paſſos dicit, ſed conſtantiores deinceps illos eſſe oportere, expertos in eo Dei benignitatem, qui ſicut adhuc non erat paſſus eos grauius peccare, id

are, id est in manifestam ipsam idololatriam incidere, ita deinceps sit illis afuturus, constantia maiore vtentibus, quæcunque illis certamina propterea immineant, Doctrina, hodie cõfirmandis multis in pura Christianismi professione, non minus quàm Pauli temporibus necessaria. ¶ *Cepit*, εἴληφεν. Quædã exemplaria Veteris editionis & Ambrosius quoque scriptum habent *Apprehendit*, sed corruptè. ¶ *Præstabit euasum*, ποιήσει τὴν ἔκβασιν. Idem, inquit, ille qui vos tentari voluit vestri boni causa, aditum aperiet ad euadendum. Vulg. *Faciet prouentum*, i. *successum*. Nam proculdubio significat Apostolus fore vt tentatio ipsis in bonũ cedat, vt Rom. 8. vers. 28. Erasmus, *Faciet euentum*. Ego mallem *Exitum* interpretari, cum Hieronymo in Ionam, & Augustino in Psal. 61. & epist. 89. vt annotauit Erasmus. Sed tamen sequutus sum quod maximè vsum est accommodatum.

14 *Dilecti mei*, ἀγαπητοί μου. Complutensis editio addit ἀδελφοὶ, *fratres*.

16 *Benedictionis*, τῆς εὐλογίας. Id est, gratarum actionis, siue quod adhibetur in solenni illo epulo quo Domino gratias agimus. vnde etiam Eucharistia dicitur. ¶ *Cui benedicimus*, ὃ εὐλογοῦμεν. id est, quod cum gratiarum actione sumimus, vt interpretatur Chrysostomus. de quo verbo plurimus diximus Matth. 5. 44. Item 26. 26. Item Luc. 9. 16. vbi eadẽ constructione ac significatione accipitur atque hoc in loco, quàuis in diuersum finem. Puto enim εὐλογεῖν idem hîc declarare atque infinitis locis Veteris testamenti קדש [*kadasch*] id est ἁγιάζειν καὶ καθιερῶν, *sanctificare* seu *consecrare*, quia nimirum recitata & exposita Dei ordinatione, panis & vinũ huic vsui sacro destinantur, vt sint veri & naturalis corporis & sanguinis Christi sacramenta, id est symbola ac tesseræ, & ita quidem vt id etiã quod significatur, verè nobis spiritualiter per fidem communicandum præbeatur. Quia verò cum Dei laude & solenni gratiarum actione cõiuncta est tota hæc actio, idcirco Paulum existimo verbo εὐλογεῖν rem totam significasse: vt meo quidem iudicio OEcumenius plane & breuiter exposuerit ὃ εὐλογοῦμεν, id est, ὃ εὐλογοῦντες κατασκευάζομεν. id est quod cum laude & gratiarum actione, adornamus. quod moneo, ne quis nos puret Consecrationis vocabulo magicam aliquam incantationem intelligere. ¶ *Communio*, κοινωνία. Id est, efficax tessera (hdeles enim alloquitur Paulus) nostræ cum Christo coniunctionis atque adeo incorporationis, μετουσιακῶς: sicut Euangelium dicitur potentia Dei, id est efficax Dei instrumentum, Rom. 1. 16. supra 1. vers. 18. Vulgata priore loco, *Communio*, posteriore verò *Participatio*, repugnante Chrysostomo, qui communionem plus esse dicit quàm participationem: quòd ad hanc, inquit, satis sit partem habere, ad illam autem re iuratur vt prorsus vniamur, atque totum id percipiamus quod nostræ fidei præbuit. Et certè τὸ μετέχειν in hac tota oratione non vsurpatur à Paulo, quum agitur de Christo ipso, sed de pane, & de mensa, siue cibis in mensa appositis, quorum partem duntaxat singuli capiunt. Ac proinde κοινωνία & μετοχὴ differunt vt effectum à causa. Nam per panis μετοχὴν hæc societas coit. Est igitur μετοχὴ Symbolorum, κοινωνία verò rerum per illa significatarum, videlicet per partes, vtpote corporeorum, hæc verò totius Christi in singulis. In Christo quidem. Nec enim in opposita dæmoniorum societate idem ad viuum est resecandum. ¶ *Panis quem*, τὸν ἄρτον ὃν, pro ὁ ἄρτος ὃν. Similem loquutionem annotauimus Matth. 21. 42. Act. 10. 36.

17 *Quoniam vnus [est] panis*, ὅτι εἷς ἄρτος. Mihi quidem supplendum omnino videtur verbum ὑποστατικὸν, quod etiam faciunt Syrus & Arabs interpretes, vt vis argumenti ab eiusdem & vnius sacramenti perceptione sumpti intelligatur. Nec enim, vt arbitror, dicuntur pij esse vnus panis & vnum corpus, sed vnum esse corpus Christi, videlicet mysticum, quòd fiant membra illius mysticè inter se coniuncta, quoniam ex eodem illo sacro pane comederint qui est illorum inter se cum Christo coalitionis pignus. Ex quo etiam intelligitur quàm absurda sit & ab his mysteriis prorsus aliena eorum sententia, qui sicut substantiam illius sacri panis, sic etiam ipsius Christi substantiam volunt ore ab accedentibus, & quidem quibusuis sumi. Nam sic oporteret vt causa effecto, & effectum

causæ reſponderet: & ſicut in noſtram ſubſtantiam conuertitur panis, ſic vel nos in ipſummet Chriſti corpus reale, vel reale Chriſti corpus in nos re ipſa tranſmutari: nec myſticam & merè ſpiritualem, ſed corporalem eſſe & naturalem noſtri cum Chriſto coalitionem: quid? noſtri id eſt Eccleſiæ? imò quorumuis etiam indigniſſimorum, modò illo pane veſcantur, ſi illo modo iſtud Pauli argumentum intelligatur. ¶ [*Nos*] *illi multi*, οἱ πολλοί. Sic exprimi oportere articulum arbitror, cuius vis eſt ἀναφορική. Agit enim non de quorumuis, ſed de ſolo credentium cœtu: quibus propterea ſeſe aggregat. ¶ *Ex vno illo pane*, ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου. Claromontanus codex addit, καὶ τοῦ ποτηρίου *& illo poculo*. ¶ *Participamus*, μετέχομεν. Etſi enim vnius panis fruſtum quiſque accipit, tamen toti Chriſto in ſolidum ſpiritualiter incorporatur, quia vnus eſt panis ille, in vnum eundémque finem acceptus: vnus, inquam, communi notione ſacramenti, non autem neceſſariò vnus numero.

18 [*Qui eſt*] *ſecundum carnem*, κατὰ σάρκα. Addidi *Qui eſt*, ne Secundum carnem cõnecti poſſit cum verbo βλέπετε. Vocat autem Iſraelitas ſecundum carnem, eos qui externis ſacrificiis & ceremoniis adhuc vacabant, quæ ſeorſim à Chriſto & per ſe æſtimata, dicũtur ſanctificationes & iuſtificationes carnis, quòd ad animum vſque non pertingãt, Hebr. 9. 10. & 13. De illis autem Iſraelitis ac non de ſanctis illis patribus agi qui ex fide olim ſacrificarant, apparet vel ex eo quòd Apoſtolus dicit κοινωνοί εἰσι, non κοινωνοὶ ἦσαν *Participes ſunt* non autem *Participes erant* vel *fuerunt*. Itidemque ex eo quod antea de veris typis Patrum agens Apoſtolus dixit eos eandẽ eſcam edere, & eundem potum bibere: quod multo magis dixiſſet de ſacramẽtis ordinariis, ſi tum fuiſſent ſacramenta, ac non potius externi duntaxat ritus, quum hæc ſcriberet. ¶ *Conſortes ſunt altaris?* κοινωνοὶ τῷ θυσιαστηρίου εἰσί; Id eſt eiuſdem cultus ac ſacrificij ſunt conſcij, ſiue in eodem ſacrificio conſortes ac ſocij, ac eius quaſi vinculo in eadem religione copulati. Nam Altaris appellatione carnes intelligit in altari oblatas: quomodo etiam verſu 21. accipitur Menſæ nomen pro idolothytorum conuiuio, cui opponitur Menſa Domini, id eſt ſacra Domini cœna.

19 *Idolum*, εἰδωλεῖον. In Syra interpretatione vt & vetere Latina, prius fit mẽtio idolothyti, deinde idoli. Idolum autem aliquid eſſe, eſt vim numinis habere: & quod eſt idolis immolatum aliquid eſſe, eſt religione aliqua idoli affectum eſſe.

20 *Conſortes dæmoniorum eſſe*, κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. Id eſt, cum dæmonijs quicquam habere commune, aut in eam ſocietatem coire quæ dæmoniorum auſpiciis coit. Alludit enim Apoſtolus ad corporis Domini communicationem, quum alioquin Gentes minimè dicerent ſe fieri deorum ſuorũ participes, vt nos Chriſtiani verè dicimus nos in cœna Domini cum Chriſto in vnum corpus coaleſcere. Dæmoniorum autem appellatione impuros illos Spiritus intelligo, ex Scripturæ conſuetudine, ad quam probabile ſit Paulum potius reſpexiſſe quàm ad Græcorum morem, qui δαίμονος nomen etiam in laude vſurpabant: vnde poculum quod ipſi ἀγαθοῦ δαίμονος vocabant. Hùc denique ſpectat locus Num. 25. 3. & Pſalm. 106. 28. vbi dicitur Iſrael agglutinatus fuiſſe ipſi Bahalpehor quod declaratur Heb. verbo צמד [*tſamad.*]

21 *Poculum dæmoniorum*, ποτήριον δαιμονίων. Hinc ſumpſit hanc dicẽdi formulam Apoſtolus quòd ſolerent profanæ quoque Gentes feſta ſua conuiuia libationibus & eius diui laudibus claudere cui ſacrificatum fuerat, vt pulchrè deſcribit Virg. lib. Æneid. 8. vbi inquit,

Poſtquam exempta fames, & amor compreſſus edendi,
Rex Euander ait, Nõ hæc ſolennia nobis,
Has ex more dapes, hanc tanti numinis aram
Vana ſuperſtitio veterúmve ignara deorũ
Impoſuit. ſæuis, hoſpes Troiane, periclis
Seruati, facimus, meritóſque nouamus honores.

Et tandem,

Quare agite ô iuuenes, tantarum in munere laudum
Cingite fronde comas, & pocula porgite dextris,
Communémque vocate deum, & date vina volentes.

Hùc per-

Hûc pertinet quod ait ex Aristotele Athenæus, μεθύειν dici quasi μετὰ τὸ θύειν. Eiusmodi igitur ceremonias Paulus confert cum Cœna Domini, vt Corinthios pudeat eiusmodi conuiuia in rebus mediis numerare, quibus interesse non possent quin cum manifestè blasphemis societatem coirent, & adhibitis aliis symbolis, Cœnæ, id est communicationi Christi renuntiarent.

¶ *Mensæ Domini*, τραπέζης Κυρίου. Id est cibi qui in mensa Domini apponitur. Et hinc apparet veteribus illis Ecclesiis ignota fuisse altaria: quibus inuectis, inuexit paulatim Satan incruenti sacrificij phrasin, quod tandem in horrendã illam Christi oblationem euasit, & sacramẽtum in sacrificium expiatorium commutauit.

11 *An.* Sic rectius vertitur hæc particula quàm Nónne. Sic enim istud affirmat Paulus fieri à Corinthiis, vt tamen auersetur, quasi de ipsis minimè verisimile. quod dicendi genus petitum est è medio, acsi diceret, Siccine verò nos insanire posse, vt Dominum ad æmulationem prouocare audeamus.

¶ *Prouocamus ad æmulationem*, παραζηλοῦμεν. Alludit ad verba Legis vbi dicit Deus se riualẽ ferre nõ posse, vnde illa ἐγκάτοικος ardentissima, id est, vt ait Cic. Tus. 4. *ægritudo si eo quod quis concupierit, alius potiatur, ipse careat.* Vulg. *æmulamur*, barbare & ineptè in hac quidem notione. Erasmus, *prouocamus*, nimium generaliter. Vide Ioh. 2. 7.

23 *Omnia mihi licent*, πάντα μοι ἔξεστιν. Restringendum est τὸ καθόλου ad id de quo agitur, vt suprà diximus. Huc autem pertinet illud Tertulliani de cultu fœminarum. Quanto facilius illicita timebit, qui licita verebitur? consentiens cum hoc altero dicto Clementis, πᾶν μὲν κατανίσουσιν ὅτι τὸ δρᾶν τὸ μὴ ἔξον, οἱ πάντα δρῶντες ἃ ἔξον. i. *Qui faciunt quicquid licet, hunc citò deprehendunt vt faciant quod nõ licet.* Idem legit in proximo versu, μηδεὶς τὸ ἑαυτοῦ ζητείτω μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ ἑτέρου. i. *Nemo quod suum est dũtaxat quærat, sed etiam quod est alterius.* Redit autem Apostolus ad generalem illam thesin à cuius explicatione inchoarat tractationem istam de rebus mediis, suprà, 6. 12. & præsertim idolothytis sup. 8. 1. quorũ vna specie exposita, eáque integra res medias minimè recensenda, duas alias explicat, quarum vnam simpliciter, alterã non sine exceptione concedit.

¶ *Ædificãt*, οἰκοδομεῖ. Vide suprà capite. 8. vers. 1.

25 *Macello*, μακέλλου: i. κρεοπωλίου, vt Plutarchus alicubi interpretatur. Est autem vocabulum Latinum atque adeo Romanum, (si Varroni & Festo ipsique adeo Plutarcho credimus) sed Græca forma vsurpatum, vt alia aliquot passim à sacris scriptoribus, quæ semel annotauimus Matth. 5. 26. Cæterùm quum satis constet Apostolum hoc loco non disserere aduersus eos qui erant ex Circuncisione, & ciborum delectum retinebant, sed aduersus idolothyta, assentior Augustino qui in Epistolã ad Rom. testatur antiquitus consueuisse etiam prostare vænales carnes sacrificatas: eas nimirum quæ supererant, quarum pecunia ad sacerdotes redibat. Nam testatur quoque Herodotus solitos fuisse Ægyptios pecudum immolatarum capita in forum asportata Græcis diuendere. Sed & Aristophanis Pluti interpres exponens hunc versiculum, τοῦτο δὲ τὸ κρέδιον τῶν ἐνδοθέντων εἰς ἱερεῖα λαζόν, solitos fuisse dicit à sacrificiis redeuntes, ex ipsa victima portiunculam domesticis adferre, atque etiam siquid superfuisset asportare. In eiusmodi igitur idolothytis & in priuato quoque infidelium conuictu, docet Apostolus nihil esse quo non possint fideles bona vti conscientia, si modò infirmorum habeant rationem.

¶ *Nihil interrogantes*, μηδὲν ἀνακρίνοντες. Id est non percontãtes, antequam ematis, ecquid illud quod vænũ proponitur, sit idolothyton, an secus. Quidam vertunt *Hæsitantes*, id est διακρίνοντες, sensu tamẽ eodem, quum hæc ipsa interrogatio ex hæsitatione conscientiæ oriatur. Solent autem empturi rem aliquam, de eius conditione venditorem percontari, nisi satis sit eis nota. Ideo addidit διὰ τὴν συνείδησιν *propter conscientiam.* id est, quasi dubitetis sitne ex earum rerum genere quibus vesci liceat.

26 *Plenitudo eius*, τὸ πλήρωμα αὐτῆς. Id est, infinita illa rerũ copia quibus plena est. Id enim Dauidi significat מלואה [*meloah.*] Significat autem his verbis Apostolus, posse bona conscientia emi

quicquid in macello proſtat. quoniam promulgato iam Euangelio, ſublatóque omni illo diſcrimine, quo vigente Dominus cæteris abdicatis populis quodãmodo non dominabatur, nunc demum vniuerſum terrarum orbem, ſicut in illo Pſalmo canitur, ſibi conſecrarit: & hominibus quouis cibi genere alendis proſpexerit vt 1. Tim. 4. 4.

27 *Quòd ſi quis*, εἴ δέ τις. Duas ſpecies proponit Apoſtolus in quibus veſci liceat idolothytis: vnam ſiquis emerit in macello ac iis in priuato veſcatur: alteram ſiquis ad priuatas epulas fuerit inuitatus: qua de re tamen non ſine diſtinctione reſpondet.

¶ *Et vultis ire*, καὶ θέλετε πορεύεσθαι. Innuit tacitè non eſſe temerè ad conuiuia eiuſmodi accedendum.

28 *Domini enim*, &c. τοῦ γὰρ Κυρίου. Hoc teſtimonium repetitum etſi legit Græcus ſcholiaſtes, non videtur tamen huic loco quadrare, & neque in Claromontano, eximiæ vetuſtatis & emendatiſſimo codice, neque in Syra, neque in Arabica interpretatione, imò ne Latina quidem vulgata legitur: & iis aſſentior qui librariorum incuria putãt irrepſiſſe, quia hîc præcedunt eadem verba quibus clauditur verſiculus 25. cui deinde iſta attexuntur. Nam certè iſtud ὑμαντίλεκτον multos errores inuexit, vt facilè confitebuntur qui vetera exemplaria aliquando cõtulerunt: & in vno vetuſto codice comperi iſta hoc loco deeſſe.

29 *Damnatur*, κρίνεται, id eſt, κατακρίνεται, vt alibi ſæpe. Puto autem hunc eſſe ſenſum, cum doctiſſimo interprete, Si libertate temerè vtaris, fiet vt infirmus frater malè de tuo facto iudicet, atque hoc modo libertatis beneficium ipſi cedat in ruinam, cuius tu ſis conſcius, vt qui nullam habueris infirmitatis eius rationem. Itaque, ne lædatur eius conſcientia, abſtinere debes ab idolothyto, Sed perſonæ mutatio ex Hebræorum idiotiſmo, ſententiam reddidit obſcuriorem. Videbatur enim potius dicendum ἐλευθερία σου, *libertas tua*, & ſequenti etiam verſiculo, σου μετέχεις, & βλασφημῶ. Sed & ipſe Paulus eorum perſonam induit quos vult adducere ad moderatum libertatis vſum. Ita autem accipiẽdum eſſe verbum κρίνεσθαι liquet etiam ex verbo βλασφημοῦμαι quod ſequitur. Eſt enim ſequens verſiculus explicatio iſtius.

30 *Per gratiam*, Id eſt, χάριτι. ſi ex beneficio Dei hoc vel illo cibo vti mihi licet, cur committam vt mea culpa hoc Dei beneficium mihi vitio vertatur? Sic enim (meo iudicio) rectè omnino explicat doctiſſimus interpres. Nam ſi hæc eſt obiectio in perſona Corinthiorum, vbi reſponſio? aut cur illam prorſus omitteret Apoſtolus? quomodo etiam ſequens concluſio cohæreb i? Vulgata, & Eraſmus, *Cum gratia*, id eſt cum gratiarum actione, quod nimis eſt coactum. Ambroſius, *Si gratiæ particeps ſum*. Verùm (vt rectè annotauit Eraſmus) μετέχω cum tertio caſu iungi non ſolet, niſi ad ſocium communionis referatur, non ad rem cuius ſis particeps, vt ſi dicas μετέχω σου τούτου, vel τινο. ¶ *Impius iudicor*, βλασφημοῦμαι, ſiue maledictis impetor, aut de mea exiſtimatione detrahitur. Sed illo modo explicare malui, quòd hîc agatur de religione.

32 *Et Eccleſiæ*, καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ. Partibus ſubiicit totum, niſi malimus iſtud Iudæis & Græcis de extraneis intelligere, quorum etiam nobis ſit habẽda ratio, ne, dum eis obſequimur, ipſos in ſuperſtitione confirmemus.

33 [*Per*] *omnia omnibus placeo*. πάντα πᾶσιν ἀρέσκω. Quod ſine exceptione dictum eſt, ad id de quo agitur, id eſt ad res medias & ad infirmos, reſtringere oportet, de quo diximus ſuprà. 9.

IN CAPVT XI.

1 *Imitatores mei*, μιμηταί μου. Hunc quoque verſiculum perperam Latini à ſuperiore capite abſecuerunt, cum quo prorſus cohæret ita tamen vt ſingulari quodam Pauli artificio, ſit ſimul & ſuperioris diſputationis concluſio, & tranſitio ad ea quæ ſequuntur. Alius ergo nunc ſequitur huius epiſtolæ locus, in quo de recta publicorum cœtuũ diſpoſitione agitur, cuius tractationis tria ſunt capita. Primùm enim agit de virorum & fœminarum decente habitu: vſque ad verſum 16. finientẽ. Deinde de recta Cœnæ Domini adminiſtratione à verſ. 17. ad finẽ vſque huius capitis. Tertiò verò de recto Eccleſiaſticarum vocationum & ſpiritualium donorum vſu vſque ad 15. cap. initium.

¶ Ego.

¶ *Ego, κἀγώ.* Iterum abundat καὶ ex Græcorum idiotismo, vt diximus suprà. 10. 9. De ratione verò imitandi Christi vide pulchra apud Basiliũ, De vita solitaria, cap. 5.

2 *Omnia mea meministis, πάντα μου μέμνησθε.* Vel, Quòd in omnibus mei memores estis, vt subaudiatur χζ, sicut suppleuit Vetus interpres. Sic enim vsurpatum est hoc dicẽdi genus suprà. 9. 15. & 10. 33. neque valet altera Erasmi cõiectura, qui eum suspicatur legisse πάντα. Verum quod generaliter hic enũtiatum est, postea Apostolus suis exceptionibus definit. Vt autem ita loqueretur, eo adductus est (opinor) quòd traditiones pleraſque retinuissent, & quidem eam in primis de qua dicturus est, quãuis nonnulli refragarẽtur. ¶ *Sicut tradidi vobis, καθὼς παρέδωκα ὑμῖν.* Ambrosius legit, *Et quemodo vbique trado, καὶ καθὼς πανταχοῦ παραδίδωμι.* ¶ *Traditiones, παραδόσεις.* Vulgata, *Præcepta, ἐντολάς*, à quo vocabulo de industria abstinuit Apostolus. Erasmus, *Instituta.* Vide Mat. 15. 3. Ambrosius addit *μου, meas.* Qui verò ex hoc loco nituntur quẽquis portenta in Ecclesia retinere, vix digni sunt quibus respõdeatur. Cui enim persuaserint vel istas traditiones fuisse doctrinæ partem, vel (etiam si ita est) in traditionum Apostolicarum numero istas partim pueriles, partim Apostolorũ scriptis ex diametro repugnantes, partim prorsus tyrannicas leges censeri oportere? Denique si Apostolicæ traditiones sine exceptione seruandæ erant, cur tam multas isti aboleuerũt? Traditionum autem nomine hîc intelligi non quæ ad dogmata, sed quæ ad *τάξιν* attinent ipsi doctrinæ & professioni Christianę consentaneam, & in domo Dei omni cautione obseruandam, hæc ipsa de quibus ait Apostolus manifestè ostendunt.

¶ *Retinetis, κατέχετε.* i. summo studio obseruatis. Id enim declarat prępositio κατὰ. Quędã Vulgatę editionis exemplaria legunt *Tenete*, imperandi modo.

3 *Caput verò Christi, Deum, κεφαλὴ δὲ Χριστοῦ Θεός.* Intellige quatenus Christus est Deus manifestatus in carne, ac proinde mediator. Caput autem vocat eum ad cuius gloriam referenda sunt quæ illi subiecta sunt.

4 *Orans aut prophetans, προσευχόμενος ἢ προφητεύων:* Quia de decoro in communi cœtu seruando agit Apostolus, ideirco de publica oratione & prophetia (id est, Scripturæ tractatione) hæc accipio. neque verò ad eum duntaxat refero qui orationem concipit, aut Scripturæ locum interpretatur, sed etiam ad auditorum consessum: quia etiamsi vnus loquatur, communis tamen est actio, vt totus cœtus hac ratione diei possit orare & prophetare. sicut 1. Reg. 8. 62. dicuntur Rex & populus sacrificasse. Nam primùm omniũ rationes quas adfert Apostolus, omnibus viris communes sunt in Ecclesiæ cœtu versantibus, & quædam etiam extra Ecclesiæ cœtum. Sed tamen quæstio proposita & conclusio de non operiendo capite ostendũt eas rationes ad eius loci & temporis circunstantiã referẽdas quo conuenit Ecclesia. Deinde si ad vnã orãtis aut prophetãtis personã hoc referas nõ cõueniet oppositũ membrũ mulieris: quum mulieri nõ permittat Apostolus vt in Ecclesia (id est cõmuni cœtu) loquatur, infrà, 14. 34. & rationes quoque quas adfert cur velari debeant, satis liquet ad omnes & singulas mulieres pertinere quę in publico Ecclesię cœtu versantur. ¶ *Operto capite, κατὰ κεφαλῆς ἔχων.* Eras. ad verbũ, *Quicquã habẽs in capite*, Grœcos interpretes sequutus. Sed quod isti de ipsa etiam coma hoc intelligunt, quę & ipsa caput tegit, ineptũ est, quasi videlicet nullis nisi tonsis licuerit orare aut prophetare. nam quod postea de tõdendo loquitur, aliò pertinet. Possit autẽ omnino antithesis vt externum velamen hîc prohiberi intelligas, sicut mulieribus prœcipitur. Velata autem dici non potest mulier etiamsi comis obnolutum caput habeat: atque ne viri quidem caput opertum dicetur quod solis capillis obtegitur: sed velamen dicitur, quo ipsa quoque facies obtegatur. Cæterùm hanc Pauli legem, ad *τάξιν* pertinere, ac proinde non sine distinctione locorum & temporum accipiendam, vel ex eo intelligi potest, quòd hodie contraria prorsus ratione capite operto in cœtu loqui, signum est auctoritatis: aperto verò, subditionis testimoniũ. Nisi malimus κατὰ κεφαλῆς ἔχειν nõ significare simpliciter *Aliquid in capite gestare*, sed capiti imponere quo

ipsa facies aliquatenus saltem obtegatur, quale fuisse nuptarum velamen cõstat ex quorundam adhuc populorum, ac præsertim totius Orientis vsu. Itaque pertinent ad hunc locũ quæ scribit Plutarchus εἰ κεφαλὰν γυμνοῖν γυναικῶν καταγραφῇ, Τοὺς θεοὺς προσκυνοῦσιν ὀπισθολυτοῦντες, καταπεπωδότες ἑαυτοὺς τὸ ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς. Hebr. certè שְׂכִי [*chapschi*,] i. lib. cognationẽ habet cũ verbo חָשַׂף [*chaschaph*] quod est, detegere, siue nudare.

5 *Acsi rasa esset*, τῇ ἐξυρημένῃ. Vulgata, *Acsi decaluaretur*, vocabulo non modò non Latino, sed etiam improprio. Neque enim quisquis raditur, idem fit caluus. neque decaluari aliud possit significare quàm ex caluo fieri non caluum. Deinde spectauit Paulus hominum habitum, quorum alij tondebant comam, alij etiam radebant, pro diuersa gentium consuetudine. Tonsam autem comam voco, nõ eam tantùm quæ penè ad cutim præciditur, sed eam in genere quę resecatur: vt sit inter muliebrem & virilem comam discrimen.

7 *Imago & gloria Dei*, εἰκὼν καὶ δόξα θεοῦ. Id est imago gloriæ Dei, in quo nimirum elucet Dei maiestas & imperium. Est enim vir in supremo gradu collocatus in hoc mundo, & tanquam secundarius aliquis Deus (vt ita dicam) ipsius etiam mulieris respectu. Hæc igitur non est imago illa ad quam condita etiã est mulier, sed alia viro peculiaris, quæ ex ipso creationis tum ordine tum fine elicitur ab Apostolo. Mulier enim ex viro creata est, & viri ipsius causa, nõ contrà. Inde verò efficitur, in communi virorum & mulierum cœtu τὸ πρέπον postulare vt in viro aliquod eius præstantiæ testimonium appareat.

¶ *Gloria viri*, δόξα ἀνδρός. Si non operit caput vir quia gloria Dei est, cur velabit caput mulier, quia gloria est viri? Quia nimirum vir sic est gloria Dei vt sit eiusdem imago. neque enim, propriè loquendo, Deus potest à viro exornari. Dicitur tamen vir esse Dei gloria quatenus vult Deus in ipso velut imagine quadam splendere suæ maiestatis & dominationis gloriam. Itaque vir operiens caput, non seipsum modò sed etiam Deum dedecoraret. vt si quis in dignitate positus appareret coram rege, priuato habitu, tantundem de regis ipsius cultu detraheret. De muliere verò aliter cõstituendum est viri respectu, cuius dicitur decus, quatenus est viro subiecta, sicut rex quispiam ex eo intelligitur rex esse quòd subiectos habet quibus imperet. Itaque si viro sese æquaret mulier, caput cui subiici debet dedecore afficeret. Quod autem garrit Castellio in hunc locum ex Itali cuiusdam (vt ipse scribit) relatione, ita ineptum & ridiculum est vt vix putem sine stomacho posse à quoquam legi.

8 *Non enim est*, οὐ γάρ ἐστιν. Hæc ratio generalis est, respiciens virilis sexus præstantiam supra muliebrem: altera verò mox sequens videtur ad ius maritorum in vxores pertinere: quò etiam velaminis vsus refertur.

10 *Potestatem*, ἐξουσίαν. Hîc accipio passiuè non actiuè: velamen videlicet quo significatur vxorem esse in viri potestate, &, vt loquuntur Iurisc5s. in perpetua mariti tutela, cuius velaminis vt vetustissimi moris fit mentio Genes. 16. 16. & 24. 65. Inde etiã factũ vt Latinis dicãtur nubere mulieres quę in viri potestatẽ trãseunt. Pileus quoque libertinæ cõditionis erat insigne, vt testatur Liu. in extremo lib. 45. Sed Paulus tamẽ hac doctrina ipsas quoque virgines cõprehendit, quum generales adferat rationes. Nã & ipsæ parentibus suis sunt obnoxiæ. Sed & Plutarchus in genere de mulieribus loquẽs in Problem. Romanis, ait, σωφρονοῦσι γυναῖκες, αἱ κεκαλυμμέναις, τοῖς δὲ ἀνδράσιν, ἀκαλύπτοις εἰς τὸ δημόσιον προϊέναι. ¶ *Propter Angelos*, διὰ τοὺς ἀγγέλους, Id est, propter prophetas in cœtu loquentes, vt Dei nuntios. Redit enim ad propositæ quæstionis circunstantiam, Quo habitu mulieres oporteret in communi Ecclesię cœtu cõparere: & quum argumẽtum sumpsisset ab ipso muliebri sexu, cui locus est etiã extra sacros conuẽtus, corroborat illud argumentũ, ac si diceret mulieribus cõuenire, non tantum propter viros, vt capita in sacro cœtu operiant, sed multo magis propter reuerentiam quæ Deo per suos nuntios & legatos loquẽti debetur. Angelorum autem nomen prophetantibus (vt hîc loquitur Paulus) id est Verbi Dei ministris passim tribuitur, non tantum adiuncto Domini nomine

vt Agg.

vt Agg.1.13.Malach.2.7,& 13. 1. verùm etiam absolutè,Eccles.5.5. לפני המלאך (*liphne hammaleach*) coram Angelo illo: vbi cū ה notificatiuo significatur summus sacerdos, apud quem erat reddenda votorum ratio, Leuit.27. qui locus istum mirè illustrat. perperam enim omnino de Angelis siue bonis siue malis illic agunt interpretes, vt & hoc in loco, meo quidem iudicio. Sed & in Apocalypsi, Angeli dicuntur qui sacro ministerio præerant: neque hic addi necesse fuit Domini vel Ecclesiæ vocabulum, quum ex præcedentibus & subsequentibus prorsus liqueat de sacris cœtibus hic agi. Vtitur autem plurali numero, quòd in maxima donorum Dei abundantia, non tantùm apud Corinthios, vt apparet infrà.14.39. sed etiam olim in aliis Ecclesiis non vnus solus sed bini & terni in cœtibus sacris sermonem haberent, vt de præclaris aliis plurimis donis taceā, de quibus noster Apostolus infrà,14.26. quod etiam liquet ex Tertulliani apologetico, & quibusdam in Antiochena Ecclesia Chrysostomi homiliis.

11 *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Id est per Dominum, siue Domino auctore & conseruatore mutuæ istius coniunctionis. Sic enim eminet vir vt consistere non possit sine muliere, sic quoque mulier subiecta est viro, vt vir aliquid ab ea accipiat: quum sicut ipsa ex viro primùm sumpta est,(quo nomine vir est caput) ita etiam vir nonnisi per ipsam possit propagari, quòd sit in adiutorium data viro. Itaque neque ille sua potestate abutatur vt tyrannus, neque mulier de sua conditione vt nimium abiecta conqueratur, sed vterque, tum vir, tum mulier, in vno Deo coalescant, qui vtrunque hac conditione creauit. Dicuntur autem hæc obiter & extra causam ab Apostolo, vt tum virorum imperium, tū mulierum subiectionem doceat ad vnū scopum, id est ad Dei gloriam, referri oportere.

12 *Ex viro*, ἐκ τοῦ ἀνδρός. Ex principium materiale declarat, διὰ verò in διὰ γυναικός instrumentalem causam, ἐκ denique in ἐκ Θεοῦ primum principium & verum αἴτιον significat.

13 *Apud vosipsos*, ἐν ὑμῖν αὐτοῖς. Vulga. *Vosipsi*, ὑμεῖς αὐτοὶ, vt habet Claromontanus codex.

¶ (*Num*) *decorum est*, πρέπον ἐστι. Plut. Παρ' Ἕλλησιν ὅταν δυσχήμονας τὰς γύνπας, καίροντας μὲν αἱ γυναῖκες, κομῶσι δὲ τὰ ἄρρενα τῆς μὲν κεφαλῆς αἱ, ταῖς δὲ κομαῖς σώζονται ἐσθῆτος. Κομᾶν autem hoc loco non simpliciter significat comam gerere, (qua ratione Homerus καρηκομόωντας Ἀχαιοὺς vocat) sed comam prolixam mulierum instar nutrire, quam videlicet ferrum non attingat. Itémque τὸ κείρεσθαι non accipitur præcisè pro radi, aut ad cutim tonderi, sed in genere de quauiscapillorum præsectione dicitur, pro varia gentium consuetudine.

14 *Vir quidem*, ὅτι αὐτὸς μέν. Loquitur Paulus rationem habens sui temporis. Nam vt Gallos intonsos præteream, testatur Plinius Romam tardè venisse tōsores, anno videlicet A.V.C.454. postea verò etiam radere tum comam, tum barbā illos cōsueuisse, ex Scipionis, Ciceronis & Cæsaris numis constat. Comam autem Hebræos alere non consueuisse liquet ex Nazareatus lege ac proinde extraordinarium fuisse quod de Absolomo traditur 2.Sam.14.26.

15 *Decori*, δόξα, id est, τιμὴ, quod opponitur τῇ ἀτιμίᾳ. ¶ *Pro velamine*, ἀντὶ περιβολαίου. Id est, Vt esset velamen, & quidem eiusmodi quod aliud accerseret. Neque enim coma proprie velamē est, sed indicat mulieris caput velamine indigere. Natura enim viro breuiores capillos, etiam siquis sinat exsrescere: mulieri prolixiores & capiti obuoluendo idoneos tribuit. Itaque hoc in loco ἀντὶ non significat loco seu vice, neque rei originem, sed finem declarat, vt etiam accipi potest Hebr. 12.2. Vide Ioan. 1.16.

17 *Eiusmodi consuetudinem*. τοιαύτην συνήθειαν. contentiosè videlicet agendi.

17 *Hoc verò (ita) denuntio vt (vos) non laudem*, τοῦτο δὲ παραγγέλλων οὐκ ἐπαινῶ. Eadem erit sententia, sed paulo dilucidior, si pro παραγγέλλων legerit παραγγέλλω, & pro ἐπαινῶ scripseris ἐπαινῶν, vt ego cōuerti, eo audacius quòd Vet⁹ interpres ita legerit, & duo ex nostris vetustis codicibus ita scriptum habeant. Alioquin nec veterem interpretem, nec Erasmū in eo sequi velim, quòd τὸ παραγγέλλειν exposuerint præcipiendi verbo: quū hoc loco Apostolus nihil aliud declaret (opinor) quàm se aliquid esse

illis nuntiaturum, fama videlicet ab aliis acceptum, de quo non possit eos nō reprehendere: quum in superiore sermone eos idcirco laudarit quòd in plerisque eum ordinem retinerent quem in eorum Ecclesia constituisset, quanuis contentiosi nonnulli repugnarēt. Erasmus ex Græcis scholiis aliam expositionem adfert, quasi Paulus dicat, Hoc vesò me vobis præcipere non laudo. Id est, Id verò non laudo quod vobis ista præcipere me oporteat. ¶ *Quod (videlicet) non cū emolumēto, sed cū detrimēto conuenitis, ὅτι οὐκ εἰς τὸ κρεῖττον ἀλλὰ εἰς τὸ ἧττον συνέρχεσθε*, Vulgata, *Quod non in melius, sed in deterius conuenitis.* Ego verò primū omniū addidi particulā VIDELICET, ex qua intelligatur ὅτι nō oportere intelligi ἁπλῶς, sed εἰδικῶς, vt infrà, versu 23: (quanuis aliter cēseat Photius) deinde quia illud, *In melius, & in deterius*, videbatur obscurè dictum, studēdū putauī persicuitati. Transit autem Apostolus ad alterum huius tractationis caput, nēpe Cœnæ Domini administrationē: cui adiūctæ tunc erāt Agapæ, nomine quidem at nō re, quum in varias factiones essent diuisi, adeò vt alij alios nō expectarent ad communem tū mysteriorum tum epularum vsum, sed sub suis veluti ducibus, quorū se esse dicebant, accedentes, proculdubio sacram actionem in totidē quasi partes discerperent: & præterea ditiores splendidè ac ne intra modum quidem, tenuiores verò, illis ipsos aspernantibus, parcè admodum epularētur. quod vtrumque ex diametro repugnare Cœnæ Domini institutioni docet eos Paulus, prolata ipsius institutionis formula, ad cuius præscriptum eos reuocat: cui nimirum neque detrahere, neque adiicere quicquā, aut in ea mutare quidpiā liceat. Id verò si in Ecclesia Christiana accuratè & religiosè obseruatum esset, sicut factum oportuit, non ita turpiter esset Domini domus in teterrimam latronum speluncam transformata.

18 *Primùm enim, πρῶτον μὲν γάρ.* Vulg. *Primùm quidem.* Eras. *Nam primùm quidem.* Ego verò puto πρῶτον simpliciter declarare sermonis initium, vt Rom. 18. quanuis quæ tribus proximis capitibus continentur, ad eundem etiam finem (id est ad cōuētus Ecclesiasticos) pertineant. ¶ *In Ecclesia, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ*: i. ad sacrum conuentum, audiendi verbi diuini & agaparum causa.

¶ *Et aliquam partem credo, καὶ μέρος τι πιστεύω.* partem videlicet eorum quæ de vobis audio, vos nimirum inter vos animis dissidere, Vulg. & Eras. *Et ex parte credo.* quod sic potest accipi quasi dicat Apostolus se nō prorsus credere famæ, nec prorsus etiam nō credere. Atqui apparet Paulum non scripsisse de re incerta, vt qui manifestè in Corinthiis maiorem animorum coniunctionem & charitatem requirat: neque verò Apostolicę grauitati cōuenit vt aliter credamus.

19 *Etiam hæreses, καὶ αἱρέσεις.* siue *sectæ.* Facilè credo, inquit Apostolus, quādam inter vos esse animorum dissensionem, quum vos sciā, vt & fideles omnes, maioribus etiam malis esse obnoxios, id est hæresibus & sectis, in quibus non de ordine quopiam extrinseco, aut de voluntatibus, sed de doctrina ipsa excitantur factiones: idque, quòd ad Deum attinet, nō vt perdamini, sed vt verè pij ab hypocritis hac probatione distinguantur. Sic igitur ostendit Apostolus se non temerè huic famæ credidisse: & interim tamen bonos consolatur, & infirmos erigit: neque tamen sic loquens, Corinthios arguit quasi hęreses iam tum apud illos essent vulgò receptę, vt erant schismata. Concidunt igitur Chrysostomi rationes, quibus adductus est vt existimaret hæreses & schismata hoc loco pro eodē accipi: neq; quærendam puto nouam aliquam horum interpretationē, quum potius simplici & propria significatione accipiantur. vt pulchrè explicat etiam Tertullianus in libro de præscriptionibus.

¶ *Probi, δόκιμοι.* Id est, quos esse spectandæ pietatis & fidei sinceræ ipsa experiētia docuerit: quibus opponūtur *ἀδόκιμοι* 2. Cor. 13. 5. Est enim nomen, non participium, quum alioquin explorētur etiam hypocritæ: qui tamen probati dici non possūnt. Quod autem annotat Chrysostomus ἵνα non significare causam sed euentum, eatenus admitto vt sciamus hoc propriè non manare ab hæresi, sed κατ' οἰκονομίαν, & tamen Dei consilium ac scopum hunc esse. Tertullianus aliquoties hunc locum citans in lib. De præscriptionibus, *probabiles* interpretatur, & lib.

& lib. De anima, cap. 3, vbi etiam φανερὸν γίνεται vertit emicent.

10 *Igitur*, οὖν. Notanda est illatio. Inter vos sunt dissidia, ergo vestræ συνάξεις non sunt Cœna Domini. Sed hoc dextre intelligendum est. Nec enim quorundam abusus efficiebat vt nulla Ecclesia esset Corinthi: sed vsitata hyperbole Apostolus præcise negat fieri quod à plerisque rite non fiebat. Malo enim οὐκ ἔστι cum Vetere interprete conuertere, *Non est*, quàm *Non licet*, cum Erasmo & aliis quibusdam.

¶ (*Hoc*) *non est*, οὐκ ἔστι. Id est, Hoc vestrum conuenire, non est Cœnam Dominicam edere. Vnde igitur priuatæ Missæ prodierunt, etiam si in iis Cœnam Domini celebrari sacrificulis istis concederemus? Cæterùm Syrus & Arabs interpretes sic nõ αὐτελεξῆ sed παραφραστικῶς hunc locum verterunt: ille quidem, *Non sicut iustum est in die Domini nostri comeditis: & bibitis*: hic verò, *Non comeditis & bibitis prout verè diebus Domini nostri decet*. Nam κυριακὸν retulerunt non tam ad ipsum Dominum, quàm ad diem quem Dominicum Latini, vt Græci κυριακὸν, vocant, quo die solennes cœtus haberi iam tum Corinthi solitum fuisse liquet ex 16. 2, in hac eadem epistola, & idem Romæ factitatum fuisse docet Iustinus Apologetico secundo.

21 *Præcupat*, προλαμβάνει. Id est, aliis non expectatis sumit. Vulgata, *Præsumit*, id est, præcipit, Latinè quidem, sed ambiguè. In vno codice legimus προσλαμβάνει, sed deprauatè, vt apparet ex versu 33.

22 *In hoc?* ἐν τούτῳ; Quidam vt Vulg. hoc connectunt cum ἐπαινέσω. quidã cũ sequẽte ἐπαινῶ vt nos fecimus. Cæterùm Arabs interpres totum hunc locum sic vertit, *an laudabo vos hac in re? non est ministerij mei: non faciam*. vt videatur legisse ἐν τούτῳ ἐπαινέσω ὑμᾶς οὐκ ἔστι τῆς διανοίας μου· οὐ ποιῶ. nisi paraphrasi vti maluit, minimè tamen necessaria.

23 *A Domino*, ἀπὸ τοῦ Κυρίου. Quærit Chrysostomus quomodo potuerit Paulus audire, neque nodum expedit. Plerique verò, vt & Græcus scholiastes, hoc referunt ad extraordinariam illam reuelationem: quam commemorat ipse Apostolus Galat. 1. 12. Ego verò si hûc respexisset, puto scripturum fuisse non ἀπὸ sed παρὰ vt poscit vsus Græcæ linguæ, & in his libris passim occurrit vt Iohan. 5. 41. & 10. 18. Act. 3. 5. & ipsemet Paulus Act. 20. 24. & Galat. 1. 12. & 1. Thessal. 2. 13. & 4. 1. & 2. Thessal. 3. 6. & Iacob. 1. 7. & 2. Pet. 1. 17. & 1. Iohan. 3. 22. & Iohan. 3. 4. & Apocal. 2. 27. Itaque ἀπὸ τοῦ Κυρίου non interpretor *du Seigneur*: sed *de la part du Seigneur*. Id est, vt à Domino profectum. Quod enim verè dicit Apost. se non fuisse humanitus, sed ἀμέσως ab ipso Christo vocatum & electum, nõ impedit quominus peculiaria plurima Christi dicta & facta, tum ex Anania, tum ex aliis Christi discipulis αὐτόπταις cognouerit, ac fortassis etiam ex Lucæ scripto ista excerpserit.

24 *Quod pro vobis frangitur*, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον. Sic constanter legunt omnes Græci, & Ambrosius quoque. Vulgata. *Quod pro vobis tradetur*, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον, nisi quòd tempus mutauit, quum Dominus de re iamiam futura loquens, de industria maluerit tempus præsens vsurpare. sed quòd ad sensum attinet, eõdem recidit vtraque lectio, quamuis illa sit multo conuenientior, quam etiam sequuti sunt Syrus & Arabs interpretes. Neque enim iis seu Græcis seu Latinis interpretibus assentior qui putarunt *Frangi* idem hîc valere quod *Distribui*: quum necesse sit hoc verbum *frangitur* non de signo, quod iã fregerat Dominus quum hæc diceret, sed de re sacramenti (id est de ipso Christi corpore) accipere: neque dixerit Dominus Quod vobis frangitur, id est distribuitur, sed, Quod pro vobis frangitur. Itaque fractionis vocabulo designatur mortis genus, quoniam præterquã quòd Domini corpus grauissimis cruciatibus laceratum, contusum, confractum denique fuit, etiamsi non perinde fracta fuerint eius crura vt latronum, Christus animam violentissima morte exhalans, velut in duas partes fuit secundum humanam naturam dilaniatus. Habet denique hoc vocabulum admodum expressam significationem, vt figura tel prorsus respondeat, id est, vt fractio illa panis (quã & ipsam ceremoniam vt sacramentalem & à Domino institutam

oportuit in Ecclesia retineri) mortem ipsam Christi nostræ menti repræsentet. Neque verò dubium est quin Paulus de cœna Domini hîc agat, cuius appendices erant agapæ, de quibus diximus Act. 2. 42. & 46. Quorsum enim Paulus Corinthios ad Domini institutionem reuocaret? Deinde quæ in hunc locum disputat Erasmus de consecratione, satis ostendunt hominem, alioquin doctissimum, nunquam cognouisse quid veteres illi patres Consecrandi vocabulo intellexerint. Quid autem illud sit, paucis diximus supra, 10. 16.

26 *Annuntiatis, καταγγέλλετε.* Id est cum gratiarum actione vos credere & amplecti palàm profitemini. Sunt autem hæc non Christi, sed Pauli verba, explicantis quid illud sit, *Ad mei commemorationem.* Vulgata propterea quòd non dixit Apostolus ἐσθίητε & πίνητε, sed ἐσθίετε & πίνετε, vertit, *Annuntiabitis*, futuro tempore. Quod si accipere libeat pro Imperandi modo, tunc γὰρ nõ erit causalis sed illatiua, pro ὡσὰ, quod alibi quoque obseruauimus, & vt solet particula ב (*Ki*) apud Hebr. interdũ accipi.

27 *Indignè, ἀναξίως.* i. aliter quàm dignũ est tãta mysteria tractari. In tribus codicibus additum erat τοῦ Κυρίου (vt etiã legerũt Chrysostomus & Ambrosius) id est aliter quàm Domini dignitati cõueniat. Quid sit autẽ dignè ad mẽsam Domini accedere, pulchrè docet Basilius in asceticis regulis κατ' ἐπιτομὴν quæst. 172. ¶ *Reꝰ tenetur corporis, ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος.* Vulgata & Erasmus, *Reus erit corporis.* Vide Matth. 5. 21. Dicitur autẽ teneri reꝰ corporis Domini, qui illud est aspernatus, vt Apostolus ipse explicat vers. 29: & nõ possum satis mirari quî fiat vt quidã nõ animaduertãt quàm friuolũ sit argumẽtũ, reos esse istos corporis Domini, ergo corpus domini accipere: quum idcirco potius rei sint quòd oblatũ cõtẽpserint. Christus enim perceptus, necessariò viuificat, quum sit vita: & repudiatus iudicat, quoniã vitę cõtemptũ mors sequatur necesse est. Hæc enim est mũdi condemnatio, quòd tenebras diligat potius quàm lucem.

28 *Quisque, ἄνθρωπος.* Hebr. אִישׁ (*isch*) i. homo, pro ἕκαστος, i. *quisque.* Est autẽ hoc dictũ cũ emphasi, vt singuli sciãt hoc sibi faciẽdum, nequis fidẽ quã vocãt implicitã requiri somniet, aut ab aliena fide pendeat. Et ex hoc cõsequitur sacramẽti illius institutionẽ ad infantes, furiosos, & in verbo Dei minimè institutos non pertinere: quod & ipsa institutionis ratio docet, quum ad hoc mysterium requiratur sui probatio, & mortis Domini annuntiatio. Qui verò ex hoc pronomine ἑαυτὸν colligunt vnũquẽque suo priuato iudicio relinquẽdũ, nec cuiquam ad mensam Domini accedẽti recusanda sacramẽta, præsupponũt quod falsissimum est, omnes videlicet in sui probatione satis esse sedulos, & eos tum de quibus pastori non constet, sint ne an non sint ex Ecclesia, tum qui legitimè iudicati fuerint impœnitentes & abstenti, satis idoneos, & verè resipuisse censendos, si sese ad mensam Domini quoquomodo stiterint: qua conclusione quid infirmius?

29 *Damnationem, κρῖμα.* Vulg. Iudicũ i. κρίσιν. Hoc autem intellige ἀλλ' συμβόλικως, quia videlicet, non ipse sacer panis, sed indigna eius sumptio causa est condemnationis. Multò minus autem istud de ipso Christo accipi potest, vt qui receptus seruet vt vera & propria salutis causa: reiectus autem non item cõdemnet, vt de se testatur Ioha. 3. 17. & 12. 47. Aliter igitur accipitur κρίνειν nomẽ, nẽpe pro res omnes gubernãdi iure. Ioh. 5. 22. & 27. ¶ *Sibi (ipsi) ἑαυτῷ.* Id est nõ alius, nec aliud quàm ipsemet sibi, vt nõ pani, non Christo indignè recepto, sed ipse illum quidem indignè sumẽs, Christum reiiciens sibi cõdemnationem suã imputet. Vulg. *Sibiipsi*, id est nõ aliis sed sibi, quod ineptè diceretur. Non enim quis in damnationem incurrat, sed quis sit huius exitij auctor hic indicatur. ¶ *Edit, ἐσθίει.* Ipsa certè damnatio nõ editur nec bibitur, Ergo necesse est edendi verbum figuratè accipere, vt & quum de ipso Christo dicitur: cuius non receptioni, sed exclusioni tribuendum est istud exitium. ¶ *Non discernens, μὴ διακρίνων.* Verbum Diiudicandi mihi visum est paulo obscurius hoc in loco. Discernere autẽ corpus Domini dicitur qui dignitatis illius habet rationẽ, vt à cæteris rebus distinguat, ac proinde cũ fide & resipiscentia summáque reuerẽtia ad hũc panem & hoc poculũ, nõ tanquam ad profanos cibos, sed tanquam

quam ad mysteria rei omnium pretiosissimę accedat. Cæterũ quod de corpore dicitur, de sanguine quoq; intelligitur σωματικῶς, vt sup. 10.17. aduersus sacrilegos illos, qui quum alteram sacramenti partem Laicis, quos vocant, ademerint, sacrilegium suum aliquot similibus locis perperam explicatis obtegere conantur.

30 *Dormiunt*, κοιμῶνται. Id est mortui sunt, vt sæpe iam exposuimus. Viderint ergo qui ad Cœnæ ceremoniam quicquam addunt aut detrahunt.

31 *Diiudicaremus*, διεκρίνομεν. Id est probaremus & exploraremus. quod fieri non potest quin in nos ipsos inquiramus, nostra scelera damnemus, fide denique & resipiscentia nosipsos à profanis secernamus. quæ omnes significationes conueniunt verbo διακρίνειν. In eo verò non assentior Erasmo, quòd præterito plusquamperfecto vertere maluerit, *Diiudicassemus*. ¶ *Non iudicaremur*, οὐκ ἂν ἐκρινόμεθα. Id est, Iudicium in nos non ferretur. Sic enim ex Hebræorum idiotismo iudicij nomen accipitur pro damnatoria sententia.

32 *Erudimur*, παιδευόμεθα vel, [*castigamur*.] Sic autem vocantur castigationes à fine & scopo quem sibi Dominus proponit suos castigans, non vt perdat, sed vt in eis obtineat illud, τὰ παθήματα μαθήματα.

34 *Reliqua*, τὰ δὲ λοιπά. Ergo, inquiũt nonnulli, alia præterea disponenda erant, Concedo. Sed quorsum hæc ad illam ipsius tum doctrinæ tum essentialis formulæ administrationis Cœnæ Domini horrendam subuersionem. ¶ *Ordinabo*, διατάξομαι. Pertinent hæc igitur ad ordinem Ecclesiasticum, non ad doctrinæ dogmata. Hæc enim est huius verbi notatio propria, vt infrà 16. 1. de Eleemosynis colligendis.

IN CAPVT XII.

1 *Porro de spiritualibus* [*donis*,] περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν. sub. χαρισμάτων, vt Ro. 1. 11. Iam autem aggreditur Apostolus tertium huius tractationis caput, spiritualium videlicet tum functionum tum donorum abusum, ex eodem fonte, id est ex arrogãtia & ambitione promanantem, quæ efficiebant vt in publicis cœtibus magna esset ἀταξία, & iis quidem qui aliis præerant vel donis præstantioribus instructi erant, alios inferiores superbè aspernantibus, inferioribus verò malignè aliis inuidentibus, vtrisque denique suum quærentibus, & dona ipsa Dei polluerentur, & cõmunis vtilitas Ecclesiæ negligeretur. ¶ *In eorum ignoratione versari*, ἀγνοεῖν. Ἀγνοεῖν absolutè hîc accipitur pro rudem & ignarum esse, vt infrà 14. 38. & Hebr. 5. 2. Videbantur enim Corinthij, alioquin egregiis donis instructi, non satis ista intelligere, aut certè obliti, à quo & in quem finem ea dona accepissent.

2 *Vos Gentes*, ὅτι ἔθνη ἦτε. Id est à veri Dei cultu ac fœdere prorsus alienos, vt explicatur Ephes. 2. 11. & 12. Sic enim cæteros populos Hebræi vocant גוים [*goïm*] Vulgata, *Quoniam quum Gentes essetis*, ὅτι ὅτε ἔθνη ἦτε, quomodo scriptum legimus in Complutensi editione & duobus præterea vetustis codicibus. Sed ea lectio stare nõ potest nisi ἀπαγόμενοι dicamus Hebræorum more positum pro ἀπήγεσθε, cuiusmodi Hebraismum annotauimus Act. 24. 6. & 20. Non desunt etiam qui legant οἴδατε ὅτι ἔθνη ἦτε, Sed plana est recepta lectio, si ipsa conferatur cum participio, ἀπαγόμενοι pro ἀπήγεσθε. Apostolus autem primùm omnium Corinthiis reuocat in memoriam à quo proficiscantur hæc dona, vt pudeat illos rebus tam sacris ad ostentationem abuti, quum ideo sint collata vt ipsorum auctoris, Christi videlicet, gloria amplificetur. Id autem docet κατ' σύγκρισιν, vt norint videlicet Corinthij ex prioris conditionis comparatione, & quanto beneficio sint affecti, & quantum sit inter hæc Dei dona & dæmoniorum præstigias discrimen, ac proinde quamopere oporteat differre sacros ipsorum cœtus ab impuris illis idololatrarum conuentibus. Et videtur mihi Paulus alludere ad locum Mosis, Deuter. 12. 30. vbi nonnulli verbum נדח (*nakasch*) interpretantur, Rapi, in Niphal. ¶ *Ad idola illa muta fuisse abreptos*, πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα ἀπαγόμενοι. parum cohærere in genere nemo mirabitur qui nouerit frequentissimè hoc vsuuenire in collectiuis nominibus quæ vocant. Conuerti autem *Abripiebamini*, non abeuntes vt melius declaretur impetus ille Satanæ suos idololatras turbinis instar auferentis, quod

etiamnum hodie in iis cernere licet qui huc & illuc difficillimis quibusque temporibus & itineribus feruntur : nec tamen habent vel tantillum rationis quod prætexant, cur nulla nec sui nec suorum habita ratione, tot molestias vltro sibi accersant. Erasmus aliam rationem amplexus, vertit, *Sequentes* [*eratis*,] quasi videlicet ἀπαγόμενοι non tam impetum illum de quo modò dixi, quàm ἀναιδησίαν & stuporem summum declaret, qui idololatrarum animos ita occuparit vt non cogitent quò properent, sed, brutorum instar, quocunque prærierit dux, eò illum consequantur. Deinde etiam putaui geminum articulum ab aliis omissum non posse prætermitti sine sensus iniuria. Et illud quoque annotandum est, Paulum addito epitheto significare voluisse quæ sit infamia eorum qui responsa petant à mutis simulacris.

¶ *Abreptos fuisse*, τὸ ἀπάγεσθαι, conuerti potius *Rapi* quàm *Duci*, vt impetum illum significarem de quo modò dixi: & fortasse Paulus allusit ad verba Mosis Deuter. 12. 30. vbi verbum נקש (*Nakasch*) interpretatur Rapi.

3 *Dicere anathema*, λέγει ἀνάθεμα, i. execrari, vel quocunq; modo de ipsius gloria detrahere. Plinius ad Traianum scribens, *Quum* (inquit) *prætunte me Deos appellarent, & imagini tuæ, quam propter hoc iusseram cũ simulachris numinum adferri, thure ac vino supplicarent, præterea maledicerent Christo, (quorũ nihil cogi posse dicuntur qui sunt reuera Christiani) dimittendos putaui.* Hæc ille. Huic autẽ opponitur Dicere Iesum Dominum, id est, vt Dominum ac Deum seriò agnoscere. De anathemate diximus, Rom. 9. 3.

4 *Distinctiones*, διαιρέσεις. Sic loquuntur Græci quoque Theologi de tribus Personis in vnica Deitatis Essentia citra vllam separationem per suas ἰδιότητας distinctis : quod est hic quoque diligenter obseruandum ex Apostoli scopo, qui in eo totus est, vt hæc spiritualia dona doceat distincta quidem esse sine diuersa, nunquã tamen separãda, quatenus quidem sicut ab vno & eodem fonte promanant, sic ad vnum & eundem finem sint referenda, vnius videlicet & eiusdem corporis, id est Ecclesiæ ædificationem. Malò igitur Vulgata & Erasmus *Diuisiones* interpretantur, per obscura & periculosa huius vocis ambiguitate. Sed & commodè possimus *Distributiones* vocare quæ ab Hebræis מחלקות (*machlekoth*) ab Apostolo Hebr. 2. 4. μερισμοὶ vocantur : cuiusmodi fuerunt sub Leuitico Sacerdotio distincti ordines Sacerdotum, Leuitarum, Cantorum & ianitorum. Cæterùm quum Apostolus manifestè χαρίσματα, διακονίας, & ἐνεργήματα distinctè recenseat, ego quidem existimo χαρίσματα generis loco poni, i. illa πνευματικὰ omnino comprehendere, quorum duas postea species generales cõstituit, habita horum donorum vsus & finis ratione, nempe διακονίαν & ἐνέργημα.

5 *Ministeriorum*, διακονιῶν. Vel, vt Vulgata, *Ministrationum*. Sic autem signatè vocat Apostolus functiones Ecclesiasticas toti cœtui Ecclesiæ formando, & nutriendo destinatas. Et obseruanda est antithesis ministrorum, & Domini : qua damnantur superbæ & arrogantes illæ pseudocleri Antichristiani appellationes : quæ superbia vtinam intra nudas ipsas voces constitisset. ¶ *Dominus*, ὁ Κύριος, nempe Christus Ecclesiæ suæ dominus à Patre constitutus.

6 *Operationum*, ἐνεργημάτων. Erasm. *Efficacitates* maluit interpretari. Hilarius ἐνέργειαν vertit *inoperationem*, nouo quidem, sed non infeliciter vt mox dicam, nouato vocabulo : cuius verbum & effectum opus est ἐνέργημα. Damasceno libro orthodoxæ fidei tertio, cap. 15. Paulus verò sic vocat hoc loco vsum donorum quæ postea cõmemorat vers. 9. & 10. positum videlicet in edendis illis mirificis operibus quæ ipsam rerum naturalem vim omnem superãt, & ab illis functionibus, quas διακονίας vocauit dupliciter distinguuntur. Primùm enim ij qui in Ecclesia διακονοῦσιν, i. *qui in sermone & doctrina laborant*, vt loquitur Paulus 1. Timoth. 5. 17. Deo συνεργοῦσιν, in plantando & rigando, quanuis solus Deus det incrementum. Itaq; sunt Dei instrumenta non tantùm passiua, vt in scholis loquuntur, sed etiam actiua, vt qui tum donum habeant cognitionis earum rerum quas docent, tum etiam χάρισμα res illas externis auditorum mentibus insinuandi, quod per plãtatio-

nem

nem metaphoricè intelligitur, quanuis quòd auditis illis vocibus mens auditoris, vt veris assentiatur, ac multò magis, vt illas sibi peculiariter applicet, sit Dei vnius opus intrinsecum, mentem & voluntatem auditoris, sua vnius vi diuina, immutantis: quod Dei beneficium postea ministerio docentis itidem simili modo fouetur, & Rigationis nomine significatur. At in edendis miraculis si opus ipsum spectes, sola illa Dei virtus agit prorsus ἀστωμάτως, quam ne in Angelos quidem ipsos transfundit: ideóque dicitur in hominibus ἐνεργεῖν. Quamobrem etiam dixi Hilarium nouè quidem, sed non ineptè vti *Inoperationis* vocabulo. Quid igitur? (dixerit aliquis) num in edendis miraculis sancti Dei homines fuerunt quasi stipites & trunci? Nequaquam. Nam aut suis precibus impetrarunt à Deo miracula, aut Dei voluntatem intrinseco χαρίσματι, vel peculiari reuelatione intelligentes, eam declararunt. Sed ita vt nulla vis ipsorum vlla ex parte ad miraculorum effectionem vt causa efficiens concurreret. Neq; his obstat quod scribitur Marci 16. 20, quasi Deus in hominι συνεργὸς, vt suo loco exposuimus: quod vt melius etiam perspiciatur, & ne quis hic aberret in alterutram partem, ministerio videlicet sacro vel minus, cum Schvvenfeldio & Enthusiastis, vel plus quàm par sit cum Romanę meretricis assentatoribus tribuens, audiamus quid de ipsius Christi humanitatis per se, licet τῷ λόγῳ vnitæ, actione in edendis miraculis erudita in Nestorianorũ & Arianorum certaminibus vetustas senserit. Sic igitur Nissenus aduersus Eunomium, *Neque humana natura*, inquit, *Lazarum viuificat, nec defiet iacentem in latibulis Potentia, sed lacryma quidem est hominis propria, vita verò ea quæ veræ vitæ sunt. Non nutrit multa hominum millia humana mendicitas, non accurrit ad ficum omnipotens Potestas.* Et Apollinaris, *Est hominis surgere à mortuis, Dei autem excitare.* Et Cyril. lib. de Trinitate 5. *Quæ diuino modo facta sunt à Christo non sunt humanæ κτίσει attribuenda, sed naturæ ineffabili & omnem mentem transcendenti.* Et Cyrillus Hierosolymitanus oratione catechetica 4. *Duplex est Christus, mortuus quidem verè vt homo, quatriduanum autem cadauer suscitans, vt Deus.* Et Damascenus verè in hoc argumento explicando diligens, & Orthodoxus lib. de orthodoxa fide 3. cap. 15. *In Domino nostro Iesu Christe*, inquit, *miraculorum vis erat ipsius Deitatis actio: manuum autem in miraculis edendis adhibitio, & velle & dicere, Volo, Purgator, erat humanitatis ipsius actio. ipsius autem actionis effectum humanæ quidem naturæ fuit panum fractio, & quod leprosus audiuit Volo: Diuinæ verò panum multiplicatio, & leprosi purgatio.* Item, *In Christo Deitatis quidem ipsius actio est diuina & omnipotens, humanitatis verò ea quæ nostræ naturæ conuenit. Et effectum quidem humanæ naturæ est quod puellæ manus prehensa fuerit & attracta, diuinæ verò quòd puella fuerit in vitam reuocata. Nam & istud est aliud, & illud quoque ab ipso diuersum, quanuis vnus ab alio seiungi nequeat in actione eius qui Deus & homo est.* Item, *Nec humana natura Lazarum à mortuis excitauit, nec rursus diuina Potentia lacrymatur. Nam lacryma quidem sunt quidda̅ humanitatis propriũ, vita verò eius est quæ est ipsa in sese subsistens vita.* Et de hoc quidem hactenus. Alterum autem διαιρέσεως & ἐνεργήματος discrimen in eo situm est quod διαίρεσις vniuersum aliquem Christi gregẽ in genere, & præterea singillatim singula eius membra respicit, & est ordinarium ac perpetuũ in Ecclesia (quanuis non pariter semper sese exerens) χάρισμα, quum fides sit ex auditu: ἐνεργήματα autem ista πνευματικὰ, quãuis ad Ecclesiæ totius ædificationem spectarint, tamen vel in singularibus duntaxat personis sese exeruerunt, vel alia ratione fuerunt singularia, certis videlicet temporibus & personis propriè destinata: deniq; nõ in hunc vsum collata vt perpetuò vigerent. Quoniam alioqui non tãtùm, vt Augustinus ait, euiluissent, verùm etiam pro extraordinariis ordinaria facta, miracula esse quodammodo desiissent. ¶ *Deus* ὁ Θεὸς. Pater videlicet vt origo, & αἴτιον tum Filij tum Sp. sancti, quorum distinctè meminit, at non tamen separatim, superioribus versiculis 4. & 5.

¶ *Ea omnia.* τὰ πάντα. Vel eas omnes, videlicet effectiones, siue operationes. Potest enim istud vel generaliter intelligi, vel ad ἐνεργήματα restringi: & vtrouis

modo accipias vis articuli videtur esse ἀναφορικὴ, quanuis hæc phrasis vniuersaliter, & sine vllius rei exceptione aliquando vsurpetur, vt Act. 17.28. & in hoc ipso dicendi genere interdum redundet articulus, vt suprà 8.6. & 11.12.

7 *Declaratio Spiritus*, ἡ φανέρωσις τοῦ πνεύματος. i. prout vim illam suam diuinam Spiritui sancto placet hoc vel illo dono patefacere, & quidem gratis.

8 *Sermo sapientiæ*, λόγος σοφίας. Hic incipit Apostolus subdiuisionem donorum quę ad διακονίαν, i. verbi ministerium requirũtur, eaq; duplicia facit, nẽpe σοφίαν & γνῶσιν, quibus respõdent tres ab ipso posteà enumeratæ functiones, inf. vers. 29. nempe Apostolorum, Prophetarum, Doctorum. Apostolis igitur & Prophetis (hoc etiam nomine posteriore comprehendẽs quos alibi exactiore distributione vocat Euãgelistas, Eph. 4.11. qualis fuit Thimotheus Euangelista simul & propheta 1. Tim. 4.6. & 14.) tribuit Sapiẽtiam, nempe excellentiorem illam, & omni exceptione maiorẽ mysteriorum Dei notitiam cum summa auctoritate coniunctam, & peculiari sancti Spiritus affiatu, κατ' ἀποκάλυψιν, videlicet, collatam, vt loquitur Apostolus infrà 14.6. & 2. Cor. 12.7. & Eph. 3.3. quanuis generalius interdum, & σοφία & ἀποκάλυψις ad ipsos etiam auditores applicetur, vt Eph. 1.17. Γνῶσιν autem, i. notitiam Euãgelij ex auditu & sacrarum literarum lectione cõparatam, ad Doctores ordinarios Ecclesiis certis addictos refert, hac etiam appellatione Pastores intelligens, quos alibi distinctione exactiore à Doctoribus discernit, nempe Eph. 4.11. Pastores enim oportet enarrationi scripturarum priuatim & publicè adiungere doctrinæ applicationem: quam rursus in sua membra partitur, 2. Tim. 3.16. Doctorum autem munus fuit in Ecclesia διηκῶς explicare fidei Christianæ dogmata, sicut exposuimus plenius Rom. 12.7.

9 *Alteri verò*, ἑτέρῳ δέ. At cur non potius ἄλλῳ δέ, vt antea, & mox rursus aliquoties? nempe vt subdiuisionem ἐνεργημάτων, quæ mox sequitur à διακονίαις distinguat, quamobrem etiam ver. 9. & 10. aliter quàm in superioribus editionibus distinxi. ¶ *Fides*, πίστις. Non illa certè omnibus Christi veris membris communis, quum hic agat Apostolus de specialibus Sp. sancti donis: sed illa specialis respiciens ad illam Dei potestatem miraculorum effectricem, prout certi homines hoc dono prædi-ti regebantur arcano Spiritus sancti motu. Est igitur hęc fides, quam propterea miraculorum fidem in scholis vocant, & cuius fit mentio expressa Matth. 17.20. Mar. 16.17. Luc. 7.9. distincta, imò etiam interdum separata (vt Mat. 7.22. & infrà 13.2.) ab ea fide cuius obiectum est εὐδοκία Dei patris de solis electis in Christo per eam fidem apprehenso iustificandis & glorificandis. Et huic miraculorum fidei sua quoque opponitur dubitatio, grauiter in ipso Mose & Aarone, Num. 20.12. in discipulis Matth. 17.20. in Petro Matth. 14.31. reprehensa.

¶ *Donum*, χάρισμα, Vulg. sic legit, vt & Syrus & Arabs, quos sum sequutus, sic poscente sententia, quum de vnico dono agatur, nisi quis hoc malit ad varias morborum species referre, quod tamen satis expressum videtur nomine plurali ἰαμάτων, *sanationum*. ¶ *Per eundem Spiritum*, διὰ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος. Vulg. *in vno Spiritu*, ἐν τῷ ἑνὶ πνεύματι. vt in vno codice manuscr. legi. Sed illud rectius est. ¶ *Operatio virtutum*, ἐνέργημα δυνάμεων. Vul. sic quoque vertit. Legit enim ἐνέργημα, vt paulo antè χάρισμα, singulari numero, quam lectionem maximè conuenientem puto, ideóque sum amplexus, Claromontani quoque codicis auctoritate fretus, in quo pro ἐνεργήματα legitur ἐνέργεια. Syrus autem interpres legit ἄλλῳ δὲ δυνάμεις, Alij quidem virtutes, quod totum deest in Arabica interpretatione. Erasmus, *Efficacia potentiarum*. Etsi verò nomen δυνάμεων generaliter intellectum alia etiam dona, vt sanationis, prophetiæ, & linguarum, complectatur, Apostolus tamen hîc videtur angustiore significatione vocare δυνάμεις summa illa diuinæ potentiæ effecta quę inter omnia miracula excellunt, vt quum Moses tot signa ederet in cælis, in aquis & in terris: quum Iosue solem sisteret, quum Helias quasi Deus quispiam tam multa effiseret, quum Petrus Ananiam & Sapphiram verbo occideret, & cætera eiusmodi quibus initio confirmata est cælestis Euangelij virtus. ¶ *Prophetia*, προφητεία, id est, futurorum prędictio, ex reuelatione extraor-

uaordinaria, quod donum propterea hoc loco inter ἐνεργήματα recenſetur, quum alioqui ad διακονίας referatur, vt mox v. 29. idque interdum latiore, interdum anguſtiore ſignificatione, vt diximus Rom.12.6. Hoc autem dono præditus in Actis Apoſtolicis ſcribitur Agabus, & Euangeliſtæ Philippi filiæ quatuor. ¶ *Spirituum*, πνευμάτων. id eſt Motuum interiorum alicuius quantumuis mentem ſuam diſſimulantis: vel ipſarũ etiam rerum quę à Prophetis falſis proponuntur: qua in re nonnulli præ aliis, ſingulari iudicio valent, vt pſeudoprophetas eorúmq; fraudes maturè agnoſcant, ſicut Petrus Ananiæ & Sapphiræ hypocriſin agnouit Act. 5. 3. Eſt autem hæc Spirituum, id eſt animorum diſcretio, in primis in muneribus ἀιπλήψεων & ἀνθρώπων rectè adminiſtrandis neceſſaria, id eſt Diaconis & Presbyteris Eccleſiaſticæ exercendæ diſciplinæ præfectis, quò etiam illam videtur expreſsè referre Apoſtolus infra 28.

10 *Alteri verò*, ἑτέρῳ δὲ. Rurſus ἑτέρῳ ſcribit Apoſtolus non ἄλλῳ, vt γλώσσας, cuius doni duas facit ſpecies, nempe γένη γλωσσῶν & earum ἑρμηνείας, ab aliis ταῦτας ſpeciebus & ἐνεργήμασι diſcernat. ¶ *Interpretatio*, ἑρμηνεία. Vide infra 14.19.

11 *Primatim*, ἰδίᾳ. Sic legimus in omnibus noſtris Græcis codicibus. Vetus tamen interpres non legit, vt nec Syrus nec Arabs interpres, vt mihi planè videatur horum duorum ἰδίᾳ & ἑνὶ τρόπῳ vnum eſſe alterius gloſſema. Auguſtinus libro de Trinitate & vnitate Dei cap. 8. vt obſeruauit Eraſmus, legit ἰδία, vt qui conuerterit Propria, id eſt ſua. quod nõ ſatis videtur ex Græcæ linguæ vſu dictũ. ¶ *Singulis*, ἑκάστῳ. Poteſt hoc conſtrui cũ διαιροῦν, vel cum βούλεται, per traiectionem, *Prout vult ſingulis*, vel *vnicuique*. Nam in hoc ipſo dicendi genere obſeruaui Paulum iſta traiectione mirum in modum delectari, ex Hebræorum videlicet idiotiſmo, qui ſic dicerent לכל אחד כאשר [*lechol echad chaaſcher*] vt Rom.12.3. Item ſupra 3.5. & bis 7.17. & ita fiet vt ἰδίᾳ non redundet. Cæterùm ἑκάστῳ non temere malui cum vetere interprete interpretari *Singulis*, quàm *Vnicuique*, nempe nequis Origenis exemplo poſſit hunc locum detorquere. Is enim enarrans epiſtolam ad Romanos, (quod Eraſmus annotauit quidem, ſed non reprehendit vt par erat) ita hunc locum torſit quaſi βούλεται ad eum referatur cui Spiritus dona ſua largitur: acſi dicas, in vnoquoque ſitũ eſſe vt quamplurimum gratiæ nobis impertiat Deus. quæ interpretatio repugnat ex diametro Pauli ſententiæ.

12 *Quod vnicum eſt*, τῦ ἑνός. Hoc non legit Vulg. vt neque Syrus interpres neque Arabs, & comperimus in vno etiã ex noſtris Græcis codicibus deeſſe. Sed omnino videtur explicanda fuiſſe antitheſis τῶν πολλῶν μελῶν, & σώματος τῦ ἑνός. id quod etiam manifeſtè patet ex eo quòd non ſcribitur τῦ σώματος, ſed σώματος τῦ ἑνός. ¶ *Vnum ſunt corpus*, ἓν ἐστι σῶμα. Vulgata inſerit particulam TAMEN, vt & Arabs interpres, quæ non malè cõuenit. Reperimus autem in vno exemplari ſcriptum, ἓν ἐστι τὸ σῶμα, ita videlicet vt πολλὰ ὄντα ponatur abſolutè, ex Atticorum more, & ita conuertas, *Omnia verò membra corporis vnius multa quũ ſint, vnum eſt* [*tamen*] *corpus illud*.

¶ *Chriſtus*, ὁ Χριστός. Chriſtum intellige cum Eccleſia ſua coniunctum, & quatenus eſt corporis myſtici caput.

13 *In vnum corpus*, εἰς ἓν σῶμα. Id eſt, vt cum Chriſto vnum corpus fieremus, atque adeò vt in vnũ Chriſti corpus coaleſceremus, adeò vt Eccleſia tota nihil aliud ſit quàm vnus Chriſtus, quoniam videlicet totum corpus myſticum à capite denominatur. Vulgata legit εἰς ἓν, *in vnum*, id eſt vt vnum quiddam eſſemus. ¶ *Potati ſumus in vnum Spiritum*, ἐποτίσθημεν εἰς ἓν πνεῦμα. Græca ſcholia legũt ἓν πόμα ἐποτίσθημεν εἰς ἓν πνεῦμα, *vna potione potati ſumus in vnum Spiritum*, nulla diuerſæ lectionis facta mentione. Sic quoque vetuſtus vnus codex, niſi quòd addit præpoſitionem εἰς. Legit enim εἰς ἓν πόμα. Clemens quoque libro Pædagogi primo legit ἑνὶ πόματι ἐποτίσθημεν, *vno poculo potauimus*, eadem manente ſententia, quancunque harum lectionum ſequamur. Ego receptam lectionem retineo, quum in præcedenti membro nõ addatur, ἑνὶ βαπτίσματι, vno baptiſmo. Syrus præterea & Arabs interpres illud non habent. Reſpõdet autem εἰς ἓν πνεῦμα ſuperiori membro εἰς ἓν σῶμα, *in vnũ corpus*, iucunda admodũ permutatione: vt vtriuſque ſacramẽti vnus ſcopus eſſe

intelligatur : quáuis peculiariter in Cœna dicamur Domino incorporari : in Baptiſmo verò, Spiritu ipſius regenerari. Itaque in vnum Spiritum potari, idem declarat atque vno viuifico ſanguinis Domini potu, participes fieri vnius Spiritus ipſius, qui per omnia mẽbra permeans, ſingula viuificet reddátque ſuis functionibus idonea. Vulgata & Eraſmus, *Vnum Spiritum potauimus.* quam interpretationem non probo, etiamſi legas εἰς ἓν πνεῦμα ἐποτίσθημεν. Ita enim tollitur mutua illa Baptiſmi & Cœnæ Domini collatio.

15 *Quia, ὅτι.* Hanc particulam vt redundantem expunxit Eraſmus. Ego puto cauſalem eſſe, & ita ſignificari eorum inuidiam qui quoniam non poſſunt primum locum in Eccleſia obtinere, idcirco illam ſcindunt, vel ab ea deficiunt. quibus reſpondet Paulus duplici ratione : vna, nõ poſſe omnes eſſe inſtar manuum & oculorum, quoniam corporis ratio id non ferat. Altera, etiãſi quis non adeo excellat præ aliis, quoniam ita Deus ſingula diſpoſuit, tamen alios quantumuis excellentes nõ poſſe ipſorum vſu carere : imò quo infirmius eſt aliquod membrum, eo magis de eo ſolicita eſſe reliqua membra oportere. ¶ *Num propterea, οὐ παρὰ τοῦτο.* Vulgat. *non ideo,* durè. Itaque duo ſunt hîc obſeruãda quæ nõ ita frequẽter occurrunt, nẽpe οὐ pro μὴ interrogante παρὰ pro διὰ.

17 *Odoratus, ὀσφρησις.* Eraſmus, *Olfactus.* quum illud ſit Ciceronianum, hoc Plinianum.

18 *Nunc autem, νυνὶ δέ.* Alibi diximus, hanc particulam interdũ non eſſe temporis aduerbium, ſed argumentorum ſeriem connectere, vt hoc loco & verſu 20. ¶ *Singula ſigillatim, ἓν ἕκαστον αὐτῶν.* Vulgata ad verbum, *Vnumquodque eorum,* quod durius eſt propter præcedentia. Eraſ. *Vnumquodque ſigillatim.*

21 *Non poteſt autem, &c. οὐ δύναται δὲ, &c.* Nunc autem viciſſim compellat Apoſtolus præſtantioribus donis præditos, à quibus ideo inferiores deſpicatui habentur.

22 *Multo potius. πολλῷ μᾶλλον.* Sic Eraſmus vt μᾶλλον declaret correctionem potius quàm comparationem. Vulgata, *Multo magis.* ¶ *Infirmiſſima, ἀσθενέστερα.* Id eſt abiectiſſimarũ facultatum, ac proinde præ cæteris aſpernabilia. Nam ex antecedẽte intelligitur conſequens. Sic 2. Corinth. 12. verſu 10, infirmitates vocat ea propter quæ abiectus & vilis habebatur.

23 *Honorem amplioremcircumponimus, τιμὴν περισσοτέραν περιτίθεμεν.* Id eſt, maiore ſtudio tegimus. Eſt enim aſcititium ornamentum quicquid membris injicimus tegendæ nuditatis cauſa : & latè patet apud Hebræos vocabulum Honoris, vt ex illo præcepto apparet quo iubemur patrem & matrem honorare.

24 *Nam, δέ.* Id eſt, γάρ, vt alibi ſæpe. Videtur enim ita hoc loco commodius explicari quàm per Verò, vel Autem. ¶ *Contemperauit, συνεκέρασε.* Vulgat. præpoſitionem σὺν neglexit : cuius hæc vis eſt vt multas partes certo temperamẽto in vnum corpus iunctas declaret.

25 *Idem curent, τὸ αὐτὸ μεριμνῶσιν.* Id eſt, ad totius corporis commodum & conſeruationem ſuas functiones conferant. Nam alioqui ſigillatim non omnia idem curant, quum aliud ſit manus, aliud oculi, aliud pedis officium. Vulgata barbarè, *Idipſum ſolicita ſint,* Eraſmus, *Eandem ſolicitudinem gerant.*

26 *Itaque, καί.* Vulgata & Eraſmus, *Et,* vt duo hæc verba, nempe συναίρεσι & συμπάσχει copulentur, non autem μεριμνῶσιν & συμπάσχει, quia ἵνα repetere oportet ἀπὸ τοῦ κοπῇ, ac proinde legere συμπάσχῃ & συγχαίρῃ. Ego verò malo καὶ pro ὡς accipere, ex Hebræorum idiotiſmo, qui ſic quoque ſuum illud ו vſurpãt. ¶ *Simul dolent, συμπάσχει.* Condolendi verbum Latinis nihil amplius quàm ſimplex dolere ſignificat. Vulgata, barbarè, *Compatiuntur,* & etiam *συγχαίρει congaudent.* Eraſmus. *Simul patiuntur,* non multo melius, ſi Latinitatem ſpectes. Rarò enim legas pati abſolutè poſitum pro dolere ſiue cruciari. ¶ *Honore afficitur, δοξάζεται.* Siue exornatur, id eſt κοσμεῖται. Eraſmus ad verbum *Glorificatur.* Vulgata, *Gloriatur,* niſi mendum hoc eſt librariorum. Cypr. epiſt. 51. citans hunc locum legit *latatur,* χαίρει, & mox *collatatur,* συγχαίρει : ſicut paulo antè ſcribitur πάσχει συμπάσχει.

27 *Particulatim, ἐκ μέρους.* Nam omnes Eccleſiæ per orbem diſperſæ diuerſa ſunt vnius corporis membra niſi ἐκ μέρους

μέρει accipere libeat pro κατὰ μέρος acsi dicas, Pro se quisque, nimirum quisque pro suæ functionis munere, quæ significatio præcedentibus & sequentibus accommodatior, & Syro ac Arabi interpretibus placuit. Sed tamen ἐκ μέρους in ea significatione alibi nusquam memini legere. Vulgata, *Membra ex membro*, καὶ μέλη ἐκ μέλους, vt etiam legit Ambrosius, quasi dicas, membra alia ab aliis pendentia, mutuæ connexionis vinculo.

28 *Et alios quidem*, καὶ οὓς μὲν. Hîc necesse est anantapodoton esse fateamur, cuiusmodi tamen apud idoneos etiam scriptores inuenias. Nam pro δεύτερον vel ἔπειτα, dicendum fuerat ἄλλους, Alios verò, vt cohæreret constructio.

¶ *Potestates*, δυνάμεις. Id est, qui fungãtur facultate edendarum illarum virtutum, de quibus diximus supra, versu 10. Neque enim hîc de dono ipso agitur, sed de eo qui hac administratione fungatur: veluti quum Magistratum dicimus eum qui est in Magistratu. Notandum est autem, hanc administrationem à dono sanationum rursus distingui: itémque à gubernatione, cui quidem ego ordinariam disciplinam Ecclesiasticam tribuo.

¶ *Opitulationes*, ἀντιλήψεις. Ita vocat (opinor) Diaconorum & viduarum ministeria, pauperibus & ægrotis subleuandis destinatorum: nec probare possum Nazianzeni sententiam qui in oratione εἰς τὴν τάξιας, ἀντιλήψεις interpretatur προσκλίσεις, & κυβερνήσεις, παραδρομὰς.

¶ *Gubernationes*, κυβερνήσεις. Presbyterorum ordinem declarat, qui disciplinæ & politiæ Ecclesiasticæ custodes erant, vt alibi diximus.

¶ *Genera linguarum*, γένη γλωσσῶν. In quibusdam codicibus veteris editionis additur *Interpretationes sermonum*, id est ἑρμηνείας γλωσσῶν. Sic quoque legit & interpretatur Ambrosius: & tametsi quanuis neque in Græcis nostris codicibus, neque in Syra nec Arabica interpretatione istud extet, tamen adiiciendum puto, non modò quia supra versu decimo, & capite decimoquarto, diserè distinguuntur hæc duo, sed etiam quia in repetitione quæ sequitur, vtriusque sigillatim fit mentio.

30 [*Sunt*] *potestates*, δυνάμεις. Mollior erit constructio si hoc membrum (vt annotat Stephanus noster) vnà cum proximè consequente referas ad verbum ἔχουσιν, & interpreteris, Num omnes potestatibus, num omnes donis sanationum sunt præditi? Syrus autem interpres commodissimè potestates per periphrasin interpretatur, *Qui exercent potestates*.

31 *Sed ambite*, ζηλοῦτε δέ. Vel ardente illo vestro studio sectemini. Id est, (vt capite sequenti explicat) iis potissimum donis incumbite ex quibus maior vtilitas Ecclesiæ accedit. vel, Ea demum in maximo pretio & in admiratione habete quæ cæteris præstant. Potest autem istud vel ad eos priuatim referri, qui extraordinariis donis erant ornati, & in iis potissimum sibi placebant quæ in speciem erant admirabiliora, nec tamen maximi vsus, vt linguarum donũ: vel ad reliquam multitudinem, in hoc ipso quoque peccantem, & dum alius alium sine iudicio admiratur, sese in varias factiones vltrò scindentem. Vulgata, *Aemulamini*. Erasmus, *Sectemini*. Photius autem & Theodoritus ζηλοῦτε accipiunt indicandi modo, & ita explicant per interrogationem: acsi dicat Apostolus, Cupitis excellere? en quomodo vobis liceat maxima cum laude esse ambitiosis: est enim hæc ἀγαθὴ ἔρις, vt loquitur Hesiodus, vt hoc sit instar proœmij ad futuram de charitate tractationem. Neque verò mihi hæc sententia displiceret, nisi omnes nostri codices repugnarent. quanuis illam sequutus Syrus interpres verterit. *Si ambitis* καὶ ζηλοῦτε.

¶ *Et porro*, καὶ ἔτι. Vel quinetiam. Vulgata & Erasmus, *Et adhuc*. nimium obscurè.

¶ *Iter ad excellentiam*, καθ' ὑπερβολὴν ὁδόν. Sic explicandus mihi videtur hic locus, vt κατὰ relationem declaret, nec referatur ad verbum δείκνυμι, sed ad nomen ὁδόν. Vulgata & Erasmus, *Excellentiorem viam*. ita nimirum vt plena sit locutio τὴν καθ' ὑπερβολὴν ὁδόν. neque Basilio assentior qui hæc referens ad verbum δείκνυμι, καθ' ὑπερβολὴν exponit τὸν καθ' ὑπερβολὴν τρόπον, quasi videlicet quæ postea enumerat reipsa nunquam possint à charitate separari: quod certè verum non est.

IN CAPVT XIII.

1 *Et Angelorum, καὶ ἀγγέλων.* Sic interdum per hyperbolen loquitur Paulus ex hypothesi, maximæ emphaseos causa: acsi diceret, Si linguæ essent aliquæ Angelorum, & ego eas tenerem, neque illis vterer ad commodum proximi, id verò nihil aliud esset quàm inanis & obstrepera loquacitas. Similis est hyperbole Rom. 8. 39. vbi quum res omnes creatas, summas, medias & infimas nominasset, addit, Neq; alia vlla res creata. Item Galat. 1. 8. vbi si de malis Angelis loquitur, friget atque adeo absurdus est sermo: sin de bonis, in eos non cadit falsa prædicatio. Relinquitur ergo id quoque dictum esse ὑποθετικῶς ex hypothesi: vt planè inepti sint qui hoc loco disputant de Angelorum linguis. ¶ *Æs, χαλκός.* Vulgata, *Velut æs, ὡς χαλκὸς*, contra fidem Græcorum exemplarium, & certè videtur hæc comparatio magis efficax si particula similitudinis omittatur. ¶ *Tinniens, ἠχοῦν.* Id est, inconditum & confusum sonum edens: fictitio verbo deducto ab incondita voce ἠχώ. Vide Mar. 5. 38.

2 *Totam fidem, πᾶσαν τὴν πίστιν.* De qua fidei specie hic agatur vide supra 11. 9. Nam altera illa fides electorum propria qua vna Christum seruatorem apprehendimus, & qua propterea iustificari dicimur, cogitatione quidē à charitate secerni potest, reipsa verò nunquā. quia qui credit, filius Dei fit, Iohan. 1. 12. qui autem filius Dei est, agitur Christi Spiritu, Rom. 8. 9. vnde efficitur, fidem illam à charitate non posse magis diuelli quàm lucem ab igne: vt Iohan. 1. 4. Itaque de hac fide non agitur hoc loco. Quod autem attinet ad *πᾶσαν* (quam particulam vrget Pighius cum Sophistis) non significat hoc in loco vniuersalem complexum specierum, sed istius speciei quandam perfectionem declarat, id est totam potius quàm omnem significat: vt Rom. 7. versu 8. & alibi sæpe. Itaque ne cui imperito imponeret hæc enallage, *Totam*, dicere malui quàm *Omnem*.

3 *Insumam alendis egenis, ψωμίσω.* Propriè τὸ ψωμίζειν declarat cibum concisum & intinctum veluti in os indere, vt puerulis & ægrotis solemus: pro quo dicimus in vernaculo sermone *Apaster*. Hîc verò significat in eum vsum bona auidissimè impendere. Vulgata *Et si distribuero in cibos pauperum*, Erasm. *Et si insumam in alimonias.* ¶ *Vt comburar, ἵνα καυθήσωμαι.* Quidam codices legunt *ἵνα καυχήσωμαι, vt glorier*, vt Hieronym. in Gal. 5. quam lectionem non inepte puto, vt significetur quomodo possint ista Deo non placere: putà siquis hæc faciat gloriæ cupiditate, non autem Dei aut proximi charitate impulsus. Habet enim etiam diabolus suos martyres: & celebres sunt Calani, & Peregrini, & aliorum historiæ, vt Calanus ille gymnosophista, in Alexandri vita, & apud impium Lucianum Peregrinus, & apud Indos reginæ in regis funere.

4 *Iram cohibet, μακροθυμεῖ.* Id est ad verbum, *Iram longè procellit*, vide Num. 18. 26. ¶ *Benigna est charitas, χρηστεύεται ἡ ἀγάπη.* Ita hoc membrum, vt & proximè sequens interpunximus ex Claromontani codicis fide. Quid sit autem χρηστεύεσθαι, vide Luc. 6. 35. Totum verò hunc locum sic vertit Tertull. de patientia, *Dilectio magnanimis est*, (pro quo Cypr. magnanima est, neuter rectè) *benigna est, non æmulatur, non proterruum sapit, non proteruit*, (pro quo malè scribitur *non peterit*) *non incitatur, omnia sustinet, omnia tolerat.* ¶ *Non agit perperam, οὐκ ἀσχημονεῖ*: id est nequiter siue insolenter. Puto enim Græcos vocē hanc à Latinis mutuatos, & tum quidem fuisse familiarē: vnde factum vt ex Græcis interpretibus, quibus peregrinum illud vocabulum ignotum erat, alij interpretentur, *Non æmulatur, οὐ ζηλοτυπεῖ.* alij, *Non est procax, οὐ θρασύνεται*: alij, *Non garrit.* alij, *Non est leuis & inconstans.* Clemens lib. Pædag. 3. *Non est fucata.* Nam, inquit, σχημάτων καλλωπισμός. vt etiam interpretetur Basilius in contractioribus definitionibus, definit. 49. Erasmus, *Non est protervus*, & Nissenus exponit, annotans nouum esse vocem Syrus vtitur verbo quo petulantia significatur, siue, vt vertit Tertullianus, proteruia vitium charitati placidissimæ & patientissimæ prorsus repugnat. Sed & Chrysostomus interpretatur ἀσχημονεῖν: & Arabs, interprete D. Iunio nostro, vertit *Nihil improbè facit*, eodem sensu. In epistolis autem ad Atticum libro primo legitur ἀσχημονέστερον, ignotæ significationis, vt obseruauit doctissimus

ßissimus Camerarius. Non desunt tamẽ ex Græcis Grammaticis qui hanc vocem deducant à verbo περιφρονῶ, quod sequutus videtur Arrianus in Epictetum lib. 3. περὶ προκοπῆς appellans, πάντα μεμφόμενον, πᾶσιν ἐγκαλοῦντα, μηδ' ὅποτι ἀσυχίαν ἄγοντα. Moschopulus, κεμφοὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς, οἱ νῦν ἀμαθεῖς περιφρονεῖς. Κεμφὸς autem in vitio iidem Grammatici non vno modo interpretantur.

7 *Non agit indecorè*, οὐκ ἀσχημονεῖ. Siue, Non est contumelioſa. Potest enim etiam accipi transitiuè, vt subaudiatur casus personæ, vt quum diximus, Nõ amat, i. ab amoribus est alienus. Eodem autem recidit vtraque interpretatio. Indecorum enim vocat quicquid sit proximo præter officium, vel aliter quàm deceat. Erasmus. *Non fastidioſa.* Vulg. Nõ est *ambitioſa.* Alijs placet ita significari, charitatem nihil sibi indecorum putare dum seruiat proximi commodis. ¶ *Non quærit quæ ſua ſunt*, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς. Clemẽs lib. Pædagogi tertio legit οὐ ζητεῖ τὰ μὴ ἑαυτῆς, *non quærit quod ſuum non eſt.*

6 *Gratulatur autem veritati*, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ. Id est, Iustis autem iustitiam gratulatur. Nam præpositio σὺν facit vt iustitia pro hominibus factísque iustis commodius accipiatur. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Congaudet autem veritati*, Sed apparet ex oppositio membro, veritatis nomine hoc loco iustitiam in genere declarari, ex Hebræorum idiotismo, qui אמת [*emeth*] in genere accipiunt pro iustitia, quòd nulla sit vera iustitia quæ non sit fraudis expers. Nulla est igitur inter malos charitas, sed coniuratio potius: & magnum est quoque inter adulationem & charitatem, atque adeo inter philosophicã & Christianam charitatem discrimen.

7 *Omnia ſuffert*, πάντα στέγει. Cyprianus, De simplicitate prælatorum, tractatu 3. legit, *Omnia diligit.* πάντα στέργει, pro quo dicere malim, *In omnibus acquieſcit.* & sanè mihi magis probatur hæc lectio, quum mox sequatur, πάντα ὑπομένει, *omnia tolerat*, de qua etiam diximus suprà: capite 9. Quomodocunque autem legas, sciendum est in istis omnibus particulam πάντα ita restringendam vt ea demum complectatur quæ ferri, credi, sperari, sustineri bona conscientia possunt ac debent. Dixit enim non gaudere iniustitia charitatem.

8 *Sed & prophetiæ*, εἴτε δὲ προφητεῖαι. Vulgata & Erasmus, *Sive prophetiæ*, admodum obscurè, nisi post προφητεῖαι adscribas diastolẽ, vt subaudias ἔσται, *sint*, itémque post γλῶσσαι & post γνῶσις. quam interpunctionem reperi in cod. tribus. Sed longè planior erit oratio si εἴτε accipias pro καὶ, vt Col. 1. 20. & infrà. 15. 11. Prophetiam autem vocat ipsum prophetandi, vt γνῶσιν ordinarium docendi munus, Ecclesiæ per Verbi prædicationem colligendæ, & in hac vita fouendæ causa à Deo institutum.

¶ *Vt inutiles reddentur*, καταργηθήσονται. Id est vt nullius erunt vsus, Deo nimirum per se intrinseca vi præstituro in natura nostra ad glorificationem euecta, id cuius duntaxat speciem aliquam nunc, externo adhibito seruorum suorum ministerio, in nobis inchoauerit. Deinde quis fidei vsus fuerit, præstitis & reipsa pleniſſimè exhibitis quæ nobis donanda credimus in hac vita, & speramus. Tertullianus tamen prophetias pro rebus ipsis prædictis accipit, quas tunc ait euacuatum iri, quoniam consummabuntur & exhaurientur. Sed prior explicatio, vt apparet ex sequentibus & Apostoli scopo, amplectenda est. Cæterùm de verbo καταργεῖσθαι, vide Rom. 1. 3. & 31. Vulgata, *Euacuabuntur.* ¶ *Et notio*, καὶ γνῶσις. Id est, ratio adipiscendæ scientiæ ex prophetarum seu doctorum institutione. Neque enim ipse scientiæ & notitiæ habitus abolebitur, sed alius fiet tum qualitate tum quantitate.

9 *Ex parte*, ἐκ μέρους. id est quadamtenus, imperfecto modo & ratione discimus, quum doctores etiam ex parte prophetent, cui opponitur τὸ τελεῖον. Ex parte verò pro aliquatenus idonei quoque scriptores Latinè dixerunt. Cæterùm mutua est inter docendi & discendi modum relatio. Itaque quum in ipso Deo omnia contemplabimur, quorsum scholæ, quorsum omnia adminicula quibus homo vel doceat vel instruatur? Scientia igitur ipsa non abolebitur, imò perficietur: sed ratio cognoscendi & docẽdi cedet Dei ipsius contemplationi, Inepti sunt igitur Academici, hoc loco abutentes vt nuncet-

tam esse doceant doctrinam quam ex verbo Dei scripto consequimur: item fanatici Anabaptistæ & Libertini, qui hæc semper habent in ore vt sua somnia imperitis obtrudant. Nam (vt alias multas rationes omittam) cogitare saltem debuerant, plenioris reuelationis tempus ab Apostolo in futurum seculum differri, nec scientiam cum scientia, vt res natura & reipsa diuersas, sed vnius & eiusdem scientiæ adipiscendæ modos prorsus & diuersos & impares, inter se ab Apostolo comparari.

11 *Sapiebam*, ἐφρόνουν. Hoc videtur referri ad affectus, sicut λογίζομαι ad mẽtem hoc in loco. ¶ *Vir*, ἀνήρ. Hinc apparet in sacris etiam literis verum esse quod tradunt grammatici, ἄνδρα, virum, interdum esse sexus nomen, vt quum γυναικί, mulieri, opponitur: interdum maritum significare, vt quando cum vxore confertur: interdum ætatem constantem & integram declarare, vt hoc in loco, & Ephes. 4. 13. vbi tamen additur τέλειος explanationis causa. Quartã autẽ significationem, quum Vir nomen est ἀρετῆς. id est, fortem & magnanimum declarat, nõ memini legere in Noui fœderis libris, nisi inf. 16. 13. vbi ἀνδρίζεσθε accipitur pro virum se præstare. ¶ *Vt inutilia sustuli quæ erant infantis*, κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου. In quibusdam Græcis codicibus excusis, perperam legitur κατήργηκα τῷ νηπίῳ, fortassis pro κατηργήθην τοῦ τοῦ νηπίου. Est autem hoc additum à Paulo vt ex similitudine facultatum & habituum animi, quæ cum corpore ipso adolescant, illustret quod dixerat de spiritualibus illis donis.

12 *Cernimus enim nunc per speculum*, βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου. Διὰ hoc in loco idem declarat atque Trans, vel Intra. Sumpta autem est translatio à speculis, quæ non rem ipsam sed eius imaginem intuentibus obiiciunt: ac fortassis ad ea respexit Paulus quæ physici de phantasia & intelligentia docent. Cæterùm, quia Apostolus sese proposuit pro exemplo, & in hoc eodem versiculo sequitur γινώσκω, non γινώσκομαι, malim cum Theodorito Περὶ προνοίας, λέγει legere, ἄρτι γὰρ βλέπω ὡς ἐν ἐσόπτρῳ, id est, Nunc enim cerno quasi in speculo. ¶ *Et per ænigma*, ἐν αἰνίγματι. Vulgata & Eras. *In ænigmate*. Ego malo ἐν pro διὰ positum esse, ex Hebræorum idiotismo. Theodoritus autem eo loco quẽ modo citaui, legit καὶ ἐν αἰνίγματι, & per ænigma. quam lectionem maximè sinceram esse puto. Videtur autem non vna sed duplex esse translatio: vna videlicet sumpta ab iis quæ externis oculorum sensibus, altera ab iis quæ ipsa intelligẽtiæ facultate vsurpantur. Ænigma enim dicitur oratio obscura, & quasi inuoluceris quibusdam obtecta. Oratio porro in oculos non incurrit, sed menti obiicitur: vt Paulus fortassis mysteria speculis, Verbi prædicationem ænigmati cõparârit. Neque id tamen simpliciter accipiendum est quod hîc dicit Apostolus, sed quatenus ista, qua nunc fruimur, Dei cognitio, confertur cũ re præsenti, id est, cum ipsius naturæ Dei futura contemplatione, prout quidem à nobis Deus ipse cerni poterit. Castellio nuper conuertit, *Per ambages*: quàm accommodatè nemo non videt. Alludit autem Apostolus manifestè ad locum Num. 12. 8. ¶ *Coràm*, στόμα πρὸς στόμα λαλήσω αὐτῷ. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Facie ad faciem*. id est, vt in vernaculo sermone exprimimus, *Vis à vis*. *Amplius cognoscam*, ἐπιγνώσομαι, Vulgata, cognoscam, malè, vt & illi qui Agnoscã interpretantur. Nam ἐπὶ hoc loco superueniens incrementum cognitionis declarat. Castellio, *recognoscam* non modò nõ expressa, sed etiam prorsus depravata Apostoli sententia. ¶ *Prout*, καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην. Particula καθὼς multiplicem comparationem declarat. Nam quò excellentior erit doctor noster, ipse nimirum Deus ἄμεσος: & præstantior docẽdi ratio ipsa vtique præsentis Dei cõtemplatio: addo etiam, quo melior erit nostra conditio, postquam induerimus immortalitatem, eo etiam perfectior erit cognitio. *Amplius fuero edoctus*, ἐπεγνώσθην. Vulg. *Sicut & cognitus sum*. Eras. *Quemadmodum & cognitus sum*. id est, ita vt ipse me notum habet ac perspectum, vt sit mutua quædam cognitio, & similitudo tamen potius quàm æqualitas notetur. Aliis potius placet, *Cognitum esse*, accipi pro approbatum esse: sicut interdum accipi Cognoscẽdi verbum annotauimus suis locis. Sed res ipsa clamat priorem vt imperfectam cognitionem cũ posteriore, longè pleniore, & rursus vtram-

vtramque cognoscẽdi facultatem inter se conferri. ac proinde vt significetur hanc facultatem non à natura,sed itidẽ à gratia proficisci,superiori adiectâ, Apostolum vsum fuisse passiuo verbo ἐπιγνώσθω,*amplius cognoscere factus*,i.ampliore cognoscendi facultate donatus, ex Hebræorum idiotismo, à nobis itidẽ obseruato. suprà 8. 3. & quidem significatione futuri. quod Exactum à Grammaticis dicitur:quã periphrasin vt vitarem,verti hęc Edoctus,acsi scriptum esset ἐδιδάχθην.

13 *Nunc*,νυνί. Puto νυνὶ & τότε opponi, i.præsentis vitæ cõditionem cum futura.Redit enim ad institutum,aut potius disputationem concludit : acsi dicat, Ea igitur tum erit nostra conditio. Vt verò nunc sumus, tria nobis adsunt & necessariò manent, si modò Christi sumus: inter quæ rursus excellit charitas. Vtitur autem (ni fallor) Manendi vocabulo,vt hęc dona ab aliis distinguat,quę videlicet cum religione necessariò non cohærent, nec sunt(vt ita dicam)substãtialia. ¶ *Maxima*,μείζων. Id est μεγίστη, vt in illo versiculo Catulli poëtæ,alioquin indigni cuius nomen hîc adscriberem, *Hesperi, qui luces cælo iucundior ignis*, Sic Matt.23.11.& Mar.4.32.& infrà 15.19.Quo autẽ respectu dicatur maxima charitas, ab eruditis interpretibus copiosè explicatum est. nẽpe quatenus progreditur fructus ipsius lõgius quàm Fidei & Spei, nempe ad proximum,quum illa non egrediantur credentis & sperantis perso-
2 nam. Deinde, quòd nobis promissionũ quibus credidimus & quas speramus plenam adeptis possessionem, certè neque Fide iam neque Spe opus erit. Charitas verò & in Deũ quo tũc fruemur, & in nostrę salutis socios,quibus arctissimè cõiuncti fuerimus,tũc maximè vigebit. Quocunque autẽ modo charitatẽ intelligas maximã dici, non cõsequetur nos per eam iustificari corã Deo, sicut nec fide ipsa iustificamur,nisi quatenus Christum, iustitiam nostrã,apprehẽdit. Hæc autẽ apprehensio Christi, soli fidei tribuitur: quoniam sub hac conditione Si credideritis,offertur Christus. Charitas verò quomodo efficeret iustificationem in nobis, quũ sit ipsius iustificationis consequens? ¶ *Harũ*, τούτων. In quibusdã codicibus legimus πάντων, omniũ.

IN CAPVT XIIII.

1 *Æmbite*, ζηλοῦτε. id est, φιλοτιμεῖσθε. Est enim hoc loco minus quiddam quàm διώκειν. vt commodè vertere etiam liceat,In pretio habete, & laudate vt eximia Dei dona, vel in vobis quibus illa contulit,vel in aliis quibus ad communem vestram vtilitatem collata sunt.Nam sæpe apud idoneos scriptores Græcos coniunguntur ζηλῶ & μαχαρίζω. Vulgata & Erasmus. *Æmulemini*, haud scio an satis Latinè. ¶ *Prophetetis*, προφητεύητε. Quid sit prophetia, apparet ex ver. 3. & diximus Rom. 12. 6. Castellio conuertit, *Vaticinemini*. quod vocabulũ non modò vt prophanum, sed vt Apostoli menti minime consentaneum repudio,quũ hîc non agatur de prophetia quam inter χαρίσματα recẽsuit ca.12.9.

2 *Qui loquitur lingua*,ὁ λαλῶν γλώσσῃ, vel γλώσσαις.id est, linguis, vt in quibusdam codicibus legitur. Lingua autem hoc loco & similibus non declarat loquutionis instrumentum, sed idioma peregrinum, quod nemo intelligat nisi interpretatio adiungatur. Vide Act. 10. 46. ¶ *Non hominibus*, &c. οὐκ ἀνθρώποις, &c.Id est,quum à solo Deo non autem ab hominibus intelligatur, non cum hominibus, sed cum solo Deo agit, quum tamen ideo conueniatur in Ecclesia vt dona illa in communem Ecclesiæ vsum conferantur.

¶ *Audit*, ἀκούει. Id est percipit & intelligit quid loquatur. Nam alioqui propriè auditione sonus vocis,intellectione verò sententia sermonis percipitur.

¶ *Spiritu verò*, Πνεύματι δέ. Id est afflatu quem à Spiritu accepit:quo tamen abutitur, quum loquitur mysteria, id est quæ non intelligantur ab ipso cœtu apud quem loquitur.

3 *Qui autem prophetat*,ὁ δὲ προφητεύων. Vetus interpres pro δὲ legit γὰρ,sed perperam,quũ hæc sit pars altera collationis. ¶ *Ædificationem*, οἰκοδομὴν. Id est, quæ homines promoueant in pietatis cognitione & studio. Vide suprà.8.1.

4 *Ecclesiam*, ἐκκλησίαν. Id est, cœtum & congregationem, vt vertit Erasmus. Ego malui vocabulum adeo vsitatum retinere.Nam nimiũ est crassa eorum ignorantia qui hoc vocabulo nihil nisi templi parietes intelligunt, de quorum ædificio hîc non agitur. Vulg.

addit, *Dei*, quod non additur in noſtris Græcis codicibus, & per ſe ſatis intelligitur.

5 *Maior*, μείζων. Id eſt Eccleſiæ vtilior, ideóque pluris faciendus. Sic Matth. 11. 10. Chriſtus ob præſtantiam miniſterij Iohannem cæteris omnibus præfert qui ipſum anteceſſerant.

6 *Aut ex reuelatione*, ἢ ἐν ἀποκαλύψει. Reuelationem quam vocauit σοφίαν, ſapientiam, ſuprà, 12. 8. & Hebræi appellant חכמה [*chochmah*,] adiungo prophetiæ, cuius munus duplex fuit: Vnum planè extraordinarium futura prædicēs, quo ſenſu malui Reuelationis quàm patefactionis vocabulum vſurpare. Vide Luc. 17. 30. Alterum autem, id eſt, Notitia דעה [*dahah*,] doctoribus tribuitur, quorum officium eſt ex Scripturarū collatione, ſcientia ex ordinario diſcēdi vſu percepta, verbū Domini ſimpliciter explicare, pro modulo quem per Dei gratiam, ſed tamen ſua diligentia fuerint aſſequuti, vt in Eccleſia Domini ſana doctrina retineatur: quod & ipſum donum Dei eſt eximium, ſed illo inferius. Itaque hæc non ſunt quatuor, ſed duo: ſiquidem Prophetia eſt effectum Reuelationis: Doctrina verò, Notitiæ.

7 *Atqui*, ὅμως. Stapulenſis legit ὁμοίως pro ὁμοίως, ſimiliter: quod nuſquam memini legere niſi apud poëtas. Eraſmus, *Quin, & ἀλλὰ καὶ*. Vulgata, *tamen*, quod non malè quidem, ſed tamen non penitus mihi viſum eſt conuenire. Syrus videtur legiſſe καὶ γάρ. Arabs autē particulam hanc vel non legit, vel neglexit. ¶ *Et tibia, & cithara*, εἴτε αὐλὸς, εἴτε κιθάρα. Eruditè Paulus vſus eſt hac diſtributione inſtrumentorum muſicorum, quę ſunt ἐμπνευστὰ, vel κρουστικά. ¶ *Diſtinctionem*, διαστολὴν. Nempe vel hilarem, vel lamentabilem, prout Muſici ſuos quos vocant Modos diſcernunt: & Moſes quoque diſtinguit tubarum ſacrarum ſonitus. Num. 10.

8 *Incertum*, ἄδηλον. Id eſt qui dignoſci nequeat. Aliter enim claſſicum canitur, aliter receptus.

9 *Bene ſignificantem*, εὔσημον. Huc pertinet illud Ariſtotelis, Περὶ ἑρμηνείας, Ἔστι τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα. Itaque εὔσημον Bene ſiue commodè ſignificātem ſermonem declarat, ſiue Qui audientibus bene explicet quid quiſque loquatur. Peregrinus igitur ſermo, abſque interprete, nō poteſt dici εὔσημος, quia etſi in ſeſe aliquid ſignificat, tamen non bene nec cōmodè ſignificat, ita videlicet vt ab auditoribus intelligatur. Vulgata, *Manifeſtum*. Eraſm. *Significantem*. Et notanda eſt traiectio particularum ἐὰν μὴ, *niſi*.

10 *Prout inciderit*, ἐὰν τύχοι, id eſt ὅπως ἂν τύχοι, ſiue κατὰ τύχην, vt Græca ſcholia exponunt. Nam modo hæc modò illa vox auditur. vt ſi gallicè dicas, *ſelon qu'il eſchet*. Vulgata, *Vt puta*. Eraſmus, *Verbi cauſa*. Certè ad verbum ἐὰν τύχοι declarat, Si inciderit, vt propriè omnino accipitur infrà, 15. 37.

¶ *Et nihil [eſt] mutum*, καὶ οὐδὲν ἄφωνον. Vel vocis expers, videlicet in mundo. Loquitur autem de hominibus quorum ſunt tam varia idiomata. & maluit φωνάς, id eſt voces, quàm linguas dicere, quoniam in hoc argumento Linguā vocat linguarum donum. Eſt igitur (meo iudicio) ſic explicandus hic locus, Tot támque variæ & multiplices ſunt in mundo voces, quum nulla ſit gens quæ non habeat ſuum idioma. Itaque niſi adhibeatur interpretatio, etimus alij aliis barbari. Neceſſitas igitur ipſa cogit interpretationem cum peregrina lingua coniungere, vel ſermone loqui iis omnibus noto quibuſcum eſt nobis negotium. Duplex igitur erat doni illius abuſus apud Corinthios: vnus, quòd affectarent peregrinis linguis loqui in cœtu, etiam quum minimè eſſet neceſſarium, vt non deſunt aliquando qui ex pulpito voculas Hebreas & Græcas apud imperitum vulgus effundant, vt eruditi habeantur: alter, quòd ne tum quidem interpretarentur quod peregrina lingua dixerant: ſicut hodie in Papatu ſolent ſacras literas Latina ſemper lingua citare in ſuis cōcionibus, etiam vernacula interpretatione non addita, nec ſolent aliter Eccleſiaſticas omnes cantiones & preces concipere. Reſtè quidem, quoniam expedit tam horrendas blaſphemias à quàm pauciſſimis intelligi. Scio tamen pleroſque codices legere καὶ οὐδὲν ἄφωνον. id eſt (vt vertit Eraſmus) *& nihil eorum mutum*. pro quo malim dicere, *Et nullum eorum mutum*. quia φώνες repetendum

dom erit ἀπὸ τῶν κωφῶν. Hãc verò lectionem si admittamus, necesse fuerit ἄφωνα accipere αἰτῶ τῦ ἀτήμου καὶ ἀδιακρίτου, id est, pro confuso & quod discerni non possit sicut quasdam literas Græci vocant ἄφωνα γράμματα, quòd stridorem potius quàm sonum edant, nisi vocales habuerint adiunctas. Sed expresse mihi videretur Apostolus dixisse nullum esse φωνὴς γλώσσης ἄφωνον. Deinde etiam potius fuisset dicturus, si ea esset huius dicti sententia, καὶ οὐδεμία αὐτῶν ἄφωνος, id est, & vt nulla earum muta. vt potius φωνὴ repetereretur quàm γλῶσσα. Postremò, non est hoc verum sine exceptione, quum omnia sonorum & linguarum genera possint hac ratione dici ἄφωνα, iis quidé qui non norũt ea distinguere. Denique hoc mihi multo coactius videtur quàm illud quod sequutus sum, partim ex Veteris interpretis, partim ex trium etiam veterum exemplarium fide, in quibus non legitur αὐτῶν, nec etiam apud Clementem lib. στρωματέων α.

11 *Apud me barbarus,* ἐν ἐμοὶ βάρβαρος. In vno codice non erat præpositio ἐν, & rectè quidem opinor. Barbarum autem vocat eum cuius sit peregrinũ & ignotum idioma: & obliquè perstringit Corinthios qui ex eo habendi essent pro barbaris vnde captabãt facundię gloriã. Huc pertinet Ciceronis illud Quæstion. Tusc. 5, *In his,* inquit, *linguis quas non intelligimus, quæ sunt innumerabiles, surdi prosectò sumus.* Item Ouidij versiculus, *Barbarus hîc ego sum, quia non intelligor vlli.* Iltis autẽ quorum hîc meminit Apostolus, operæpretium fuerit addere inauditum antea omnibus seculis barbarismum in Caeolyca Romana pseudo ecclesia regnantem, quo fit vt sibi ipsis quoque sint barbari qui ne sibi quidem ipsis cognita lingua vtuntur: & intolerandum esse iudicant vt quisquam vel ipsis loquentibus vel aliis eos audientibus explicet eorum sermones.

11 *Ita & vos,* οὕτω καὶ ὑμῖς. Quidam (vt refert Theophylactus) hæc connectunt cum præcedentibus, vt hic versiculus incipiat ab ἐμοὶ, sitque hæc sententia, & vos videlicet barbari eritis inter vos si incognita lingua inter vos vtamini. ¶ *Æmulatores estis spirituum,* ζηλωταί ἐστε πνευμάτων. Spiritum alibi docuimus pro ipsis spiritualibus donis accipi, vt hoc etiam in loco: nisi fortassis perperam πνευμάτων scriptum est pro πνευματικῶν.

¶ *Vt excellatis,* περισσεύητε. id est, vt iis potissimum donis, quorum præstantior est vsus sancta quadam æmulatione studeatis. Vt ex præcedentibus & subsequentibus liquet. Vulg. & alij vt abundetis.

13 *Precetur vt interpretetur,* προσευχέσθω ἵνα διερμηνεύῃ. Id est, petat etiam interpretationis donũ. Neque enim quisquis linguarum dono præditus erat, omnibus linguis loquebatur, vt apparet ex ver. 18. Sed & suprà Apostolus linguas & donum interpretationis distinxit, 12. 10. vel, ita precetur, vt mox etiam subiiciat eorum quæ ignota lingua dixerit sententiam, qui tamen geminus est labor. Sic Euangelistæ ipsi Græce scribentes, admixtas Hebræas voces sunt passim interpretati, vt Matt. 1. 23. Mar. 5. 41. & 15, 22. & 34. & Ioha. 1. 39. 41, & 9. 7, & Act. 4, 36. & 9. 36. & 13. 8. Hebr. 7. 2: aut certè taceat potius quàm illo suo dono inutiliter vtatur, vt iubet Apostolus infrà versu 28.

14 *Nam si precer lingua,* ἐὰν γὰρ προσεύχωμαι γλώσσῃ. Id est, si incognito idiomate in Ecclesiastico cœtu preces cõcipiam, neque adhibeatur interpretatio: vt suprà, Loqui lingua, ver. 2. cuius species est, Precari lingua. Nam si de priuatis precibus nunc ageret Apostolus, videri posset à suo proposito aberrare: & de publicis precibus agi apparet ex versiculis 16. & 19, totáque adeo orationis serie, & ipso Apostoli scopo.

¶ *Spiritus meus precatur,* τὸ πνεῦμά μου προσεύχεται. Id est, donum quidem & afflatus Spiritus suas partes agit, sed mihi soli, vt suprà versu 2. & 4. Alij, vt Eras. Spiritum pro voce accipiunt, coacta interpretatione: quum satis liqueat quo sensu toto hoc capite Spiritus vocabulũ sit accipiẽdum. Alij pro intẽtione quam vocant: vt qui hodie quas vocant Horas canonicas nõ intellectas, animo tamen precandi recitant, dici possunt intentione quidem precari, mẽte verò & intelligentia non item. Sed nimis foret absurdum credere Spiritum sanctum hoc vnquam cuiquam dictasse vt faceret: nec possunt istæ dici preces, sed mera Dei & Ecclesiæ ludibria.

¶ *Sed intelligentia mea est infructuosa,* ὁ δὲ νοῦς μου ἄκαρπός ἐστι. Id est, quòd ad mei precantis cōceptum, siue quòd ad ipsius precationis sententiam attinet, nullus inde fructus ad Ecclesiam redit. ad quem tamē scopum illa omnia πνευματικὰ sunt referenda, vt docuit Apostolus suprà 12.7. Assentior enim iis qui putant infructuosam dici, nō ipsius precantis respectu, qui seipsum ædificat, vt suprà versu 4, sed Ecclesiæ quæ ex ea nihil iuuetur, quod etiam apparet ex scopo Apostoli, ac præsertim ex ver. 4.6.12. 16.17. & 19, vt hæc etiam rectè à Basilio siue Euagrio explicantur, in regulis contractioribus, definit. 278. Intelligentiam autem malui interpretari quàm mentem, aut (vt Castellio etiam ineptius fecit) Animum: quia νοῦς hoc loco nō simpliciter declarat mentem, sed quod aliquis in animo suo conceptum, ita proponit vt ab omnibus possit intelligi quos instituat, vt infrà v. 19. Nam alioqui si pro mente simpliciter ac propriè accipias, quisquis spiritu orat, idem etiā orat mente, quum seipsum ædificet, vt suprà v. 4. & rectè gratias agat, inf. 17.

15 *Precabor Spiritu*, προσεύξομαι τῷ πνεύματι. id est lingua peregrina quam mihi dictat spiritus. Nec enim donum linguarum aboleo. ¶ *Etiam intelligentia,* καὶ τῷ νοΐ. Id est, ita vt etiam ab aliis intelligar, & alios instituam. vt vers. sequenti, & 19. ¶ *Psallam,* ψαλῶ. Psallere nō est simpliciter canere, sed ad musicum instrumentū, vt vult Augustinus in Psalmos. Sed tamen apud Hebræos זמר (*zamar*) quod Græci ψάλλειν vertunt, vnde מזמור (*mizmor*) Psalmus, non aliud declarat quàm שור (*schur*,) id est ore canere, éstque diuersum à נגן (*nagan*,) quod de instrumentis dicitur. Hìc quidem accipitur pro Canendo gratias agere, vt ex proximo versiculo apparet. Nam etiam Plinius ad Traianum scribens, Christianos refert solitos ante lucem conuenire, & carmen Christo quasi Deo dicere secum inuicem: instrumētorum verò nullam facit mentionem. qua de re vide si libet pulchra de vetere psalmodiæ more apud Basilium, epist. 63.

16 *Si benedixeris Spiritu,* ἐὰν εὐλογήσῃς τῷ Πνεύματι. Deo videlicet, id est preces gratiarum actionis conceperis lingua peregrina, nulla interim habita audientium ratione. Est enim hoc intelligendum non simpliciter, quasi qui Spiritu benedicit, nunquam possit intelligi: sed ex hypothesi, qua spiritum ab intelligentia separauit. Itaque non rectè fecerunt qui quum hanc hypothesin nō considerarent, hoc vocabulum expunxerunt: vnde factum vt in quibusdam codicibus non legatur. Cæterùm, benedicere accipi pro gratias agere, liquet ex eo quod subiicitur. Suspicor autem Apostolum attingere celebrandæ Domini cœnæ ritum, & solennem illam gratiarum actionem. de qua libuit subiicere quæ scripsit Iustinus secundo Apologetico, quòd ad hunc locum intelligēdum, & eos cōuincendos qui peregrinā linguā in Ecclesiæ sacris retinēdam putant, magnum momētum habere videatur. Sic ergo ille, Τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων, ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται μέχρις ἐγχωρεῖ. εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν. καὶ παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ, καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας δυνάμεις ἀπο- αἱ ἀπήμπει. καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ, λέγων Ἀμήν· καὶ ἡ διάδοσις καὶ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἑκάστῳ γίνεται. Id est. *Die qui Solis dicitur, omnes tum qui in oppidis, tum qui in agris morantur, in vnum conuenimus, & ex commentariis Apostolorum vel Prophetarum scriptis recitatur quantum licet. Deinde vbi desiit qui recitat, antistes orationem habet qua admonet hortatúrque ad pulchrarum illarum rerum imitationem. Posita omnes vnà surgimus ac precamur. Posquam autem à precibus desitimus, profertur panis, & vinum, & aqua. Tum antistes similiter precatur & gratias agit quanta potest contentione, populúsque acclamat, dicens Amen: & ijs quibus acta sunt gratiæ, vnusquisque participat.* Hæc ille. vtinam verò sua simplicitas in Christiana liturgia fuisset incorruptè seruata. ¶ *Qui implet locum idiotæ,* ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου. Id est qui sedet inter idiotas. Oportuit enim ordinem aliquem seruari, ne qui ministerio fungebātur, pro doni sui ratione,

tione, permixti sederent cum iis quorum partes erant in cœtu duntaxat audire, & assensum significare. Hos igitur vocat idiotas, quasi priuatos, vt iis opponantur qui ministrabant. Laicos postea illos vocarunt, quibus oppositi sunt Ecclesiastici, vnde exortus maximus abusus, tyrannide Ecclesiam inuadente. Vide Act. 4. 13.

¶ *Amen*, ἀμήν. Vnus igitur preces nuncupabat, cuius verba totus cœtus animo sequebatur, dum ad finem ventum esset, tum verò omnes Amen succinebãt: quæ vox est Hebræa, ab eodem verbo deducta à quo Fides siue Veritas. Est autem duplex illius vsus, nempe tum in affirmando, tum in optando. Itaque alij ex Græcis interpretibus conuertunt πιστωμένως, id est, *certò* & *confirmatò*, vt ita loquar: alij γένοιτο, id est *fiat*. Eiusmodi verò voces, vt Amen, Alleluia, Hosanna, Sabaoth, fuerunt initio receptæ, quòd Ecclesiæ ex Hebræis magna ex parte essent conflatæ. Ita factum vt illa & similia in omnes Ecclesias dimanarent, quòd ab omnibus intelligerentur. ¶ Nam, *inquit*. Responderet Catholicus Romanus, sufficere intentionem ex fide implicita. Neque enim apud eos publicæ vel priuatæ etiam preces aliis quàm Latinis, & ipsis etiam sacrificulis plerisque penitus ignotis verbis cõcipiuntur. Sed Apostolus suam theologiam in Sophistarum scholis non didicerat.

18 *Magis quàm vos omnes*, πάντων ὑμῶν μᾶλλον. Vulgat. legit πάντων ὑμῶν γλώσσαις λαλ. &c. quòd omnium vestrûm linguis loquor. Sed illud in omnibus nostris codicibus Græcis inuenio.

19 *Malim*, θέλω. Subaudiendum est μᾶλλον, potius, de qua ellipsi diximus alibi. ¶ *Quinque verba*, πέντε λόγους, id est pauciſſima. vt sint omnium hominum ineptissimi qui de his quinque verbis cõtendunt. Cur non verò etiam de decem millibus verborum quæ subiicit, & decem millibus pædagogorum, suprà. 4. 15. ¶ *Instituam*, κατηχήσω. Vide Luc. 1. 4. Maluit autem Paulus dicere κατηχήσω quàm οἰκοδομήσω, vt Corinthiorum fastum deprimeret. Primùm enim ita ostẽdit se comparatum esse ad infimum etiam quiduis, nimirum ad rudes & imperitos primis religionis elementis imbuendos: deinde etiam linguarum miraculum ad rudes potiùs quàm ad eruditos pertinere: quod postea copiosius explicat. Pendet igitur sequentium connexio & iunctura ab istius verbi proprtia explicatione.

¶ *Lingua*, ἐν γλώσσῃ. Sic vocat donum illud linguarum variarum, & quidem separatim atque seorsim consideratum, & absque interprete, vt eo abuti consueuerant Corinthij.

20 *Intelligentia*, τῇ φρενὶ. Vulgata, *Sensibus*, ambiguè. Augustinus, *mentibus*. φρένας autem propriè vocant Græci *præcordia*. vnde factum vt quum veteres animum in corde collocarẽt, hoc nomine nũc ipsa cum suis facultatibus ac præsertim intelligendi ratiocinandi & iudicandi, significaretur. vnde Homericum illud, --σὺ δ' ἐὺ φρεσὶ βάλλεο σῇσι, & τὸ φρονεῖν, φρένησις, ἀφρόνιμος, & similia.

¶ *Adulti*, τέλειοι. Vulgata & Erasmus, *Perfecti*, non satis expressè. Persistit enim Paulus in metaphora ab ætate sumpta, quî cum etiam cognitionis & prudentiæ vsus accrescit. Sed & peculiari ista significatione τέλειος à Græcis accipitur, dicitúrque tum de hominibus, tum etiam de brutis, vt docet in commentariis doctissimus Budæus. Vide sup. 2. 6.

21 *In Lege*, ἐν τῷ νόμῳ. Legis vocabulum generaliter hîc declarat sacræ doctrinæ libros, vt apud Hebraic. תורה (*torah.*) vt Psal. 19. 9. & alibi passim. Interdum verò multo angustius accipitur. ¶ *Propterea per diuersa lingua* (*homines*) *& alia labra loquar populo huic*, ὅτι ἐν ἑτερογλώσσοις καὶ ἐν χείλεσιν ἑτέροις λαλήσω τῷ λαῷ τούτῳ. Heb. sic habent Esa. cap. 28 11. כי בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה (*chi belahaghe saphah & belaschon achereth iedabber el haham hazeh*) id est, *Propterea blæsis labr[illegible] & lingua aliena loquetur ad populum hunc*. Itaque si personæ mutationem demas, (in qua nihil est positum quum Deus ipse per Prophetas loquatur) duo intersunt dũtaxat inter Hebraicam veritatem & Græcam interpretationem, nõ eam qua nũc corruptissima vtimur, sed qua vsus est Paulus. Primùm quod לשון אחרת (*laschon hachereth*) id est *lingua aliena*, priore loco collocauit. nã lingua aliena & diuersæ linguæ homines idem decla-

rant. Verùm hæc transpositio nihil addit sententiæ,neque detrahit. Alterum quòd pro בלעגי שפה (*belahaghe saphah*.)id est,*blæsis labris*, posuit ἐν χείλεσιν ἑτέροις. id est,*aliis labris*. Et fateor Paulum ab Hebræis plerisque interpretibus in eo dissentire. Isti enim hæc putant eò referri,quòd qui pueros fari docent,soleant cum illis balbutire: vel ita exprobrari Iudæis eorum infantiam, quòd Prophetas non magis intelligant quàm blæsum & balbum solemus. At mihi Pauli auctoritas pluris est quàm omnium Rabbinorum: quum præsertim nihil adferre possint cur blæsa labra & alienam seu peregrinam & ignotā linguam commodè non possis pro eodem accipere, vt interpretatus est Paulus: quia nimirum strepere aut balbutire potius quàm loqui nobis videntur qui nobiscum vtuntur ignoto sermone,vnde & barbari generali nomine fictitio dicuntur.Cōtinent ergo ista nō tam exprobationem infātiæ Iudæorum, quàm comminationem grauissimam: qua significat Dominus se vlturum verbi sui contemptum, & affectatam illorum ignorantiam,sicut prædixerat illis Deut. 28. 49,& vaticinatus est etiā Ieremias,5, 15,& Ezech.3.5. sicut denique re ipsa vltus est eos Dominus, quum captiui Babylona traherentur. Hinc verò Paulus rectè colligit, linguarum peregrinarum vsum: ita vt eo vtebantur Corinthij, signum esse destinatum non iis qui credunt,sed infidelibus, id est maledictionis signum qua profanos Dominus vlciscereturnon benedictionis qua suos eruditet.ac proinde Corinthios præposterè hoc vsu nihil aliud quàm suorum infantiam prodere, quam Dominus sic vlciscereturVtinam verò istius horrendæ maledictionis Dei domestica exempla nobis non suppeditarent exgētes quæ solæ hodie Christi nomine gloriantur.

¶ *Et ita quoque me*, &c. καὶ οὕτως εἰσακούσονταί μου λέγει Κύριος.id est, & hac quoque ratione futurum est vt eorum ignorantia augeatur.Est enim(vt dixi)in iis verbis grauissima Domini comminatio.Vulgata,*Et nec sic exaudient me*. Erasmus, *Et ne sic quidem exaudient me*. quæ interpretatio, quanuis Græcis satis respondeat, tamen cōuenire nō potest quum ignota lingua loqui,nō sit beneficium quo Deus homines eruditat, sed maledictio potius qua ingratos vlciscatur. Neque mihi videtur commodè hic dici posse linguarum donum fuisse signum quo Deus voluerit rudes adhuc & imperitos percellere, vt rei nouitate attoniti Euangelium audirent. Id enim vt verum sit, tamen ex illo Esaiæ loco certè elici non potest, & à Paulo satis liquet hoc linguarum donum cōsiderari nō simpliciter, sed quatenus eo abutebātur Corinthij Cæterùm totum hoc, *Et ita quoque me non exaudient*,additum est à Paulo ad illustrandum Prophetæ locum, id est vt cōsilium Dei exponat. Neque enim anxiè solent Apostoli syllabas numerare in citādis Scripturæ testimoniis: vt qui sint eodem spiritu præditi quo & ipsi Prophetæ. Illud verò,λέγει Κύριος, *dicit Dominus*, satis notum est omnibus ferè solere prophetis attexi.

22 *Sunt signum*, σημεῖόν ἐστιν. Σημεῖον, id est, אות(*oth*,)vocat Scriptura insigne aliquod Domini factum, siue quo consoletur, siue etiam quo punist, vt hoc loco,sicut Deut.28.37. Vulga. *In signum*. Erasm.*Signi vice*,

23 *Idiotæ,ἰδιῶται*,vel vt Erasm. *Indocti*. Vide Act.4.13.Aliter enim hîc quàm paulo antè accipitur.

26 *Quisque*,ἕκαστος.Id est,si alius quidem Psalmum habet, alius doctrinam, &c.Sic enim resoluendum est τὸ ἕκαστον, nequis singulos putet omnibus istis donis fuisse præditos. cuiusmodi generis dicēdi exemplum aliud occurrit suprà, 1.12. ¶ *Reuelationem*.ἀποκάλυψιν.Hoc refer ad Prophetiç siue σοφίας extraordinariū prorsus donū: ἑρμηνείαν ad γνῶσιν, siue ad Doctores.

27 (*Ad*)*plurimū*,τὸ πλεῖστον.Erasm.*Ad summū*.Vul.*Vt multum*, barbarè:vt illud quoq;quod κατὰ δύο vertit *secūdū duos*,pro *bini*:& κατὰ μέρος *per partes*,pro *vicissim*.

29 *Duo aut tres*,δύο ἢ τρεῖς.Nēpe vbi totidē saltē fuerint. Itaq; ex hypothesi Ecclesiæ Corinthiacę istud intelligēdū est, in qua tātus fuit Prophetarū numer⁹ vt alij aliis obstarēt.Deinde nō de quibusuis ex cœtu,sed de Prophetis,ad eruditē-

dam nimirū Ecclesiā legitimè vocatis

agi

agit Apostolus. Itaque non sunt audiendi qui hinc colligunt, quibusuis ex cœtu licere in Ecclesia loqui, & morem habendæ ab vno duntaxat concionis reprehendunt: quum nostris temporibus tam pretiosa sit prophetia vt vel vnicum pastorem multos pascere greges oporteat, tantùm abest vt labor nunc sit in distribuendis multorum vicibus. ¶ *Αἱ δύο, οἱ ἄλλοι.* Nimirum prophetæ, vt ostendit articulus οἱ & ipsemet mox explicat, vers. 32. Non omnes autem sunt Prophetæ, vt dictum est suprà 12. 29. Itaque non potest ex hoc loco colligi omnibus ex cœtu factam potestatem publicè loquendi, vel de iis quæ ex duobus aut tribus ordine loquutis Prophetis audiuissent, iudicandi. Quid enim esset iniquius atque tumultuosius, Apostolo mox non quibusuis sed Prophetis subiiciente de Prophetica doctrina iudicium? Totum autem hunc ordinem apparet ex Iudaicarum synagogarum more desumptum, in quibus post lectionem ex Mosis & Prophetarum receptorum scriptis recitatam, subiiciebantur exhortationes: hac consuetudine, quòd ad Prophetarum quidem libros attinet, proculdubio ab Ezra post reditum ex captiuitate, capta: cuius exemplum habemus Luc. 2. 46. & Act. 13. 15. ex quibus etiam locis liquet, priuatis quoque assidentibus licuisse, non quidem docere, sed tamen doctores percontari, modò id ritè & citra tumultum fieret. Et hûc refero quod de Stephano scribitur Act. 6. 9. Imò si quando res ita tulisset, & iis qui in Synagogis præerant libuisset, nonnullis concedebatur vt extra ordinem docerent, & exhortarentur, vt factum videmus Paulo & Barnabæ Act. 13. 15. Quod autem de Christo scribitur Luc. 4. 16. prorsus extraordinarium fuit, & eo iure factum quo in templo & vbique docuit: quamobrem etiam ab eo quæsiuerunt ordinarij doctores, qua potestate istud faceret. Matth. 21. 23. Nec propterea tamen auditores prohibentur spiritus probare, & à pseudoprophetis cauere, sed constituitur ordo tum in docendo, tum in probanda doctrina: qui Corinthiis quidem eo tempore conueniret: nisi fortassis arbitramur omnes Ecclesias tãto spiritualium donorum numero abundasse.

30 *Alij, ἄλλοι.* nempe Prophetæ. Nam alioqui non conueniret ratio quę subsequitur, quum prophetare ij demũ possint qui prophetandi dono prædditi sunt, & quidem legitimè vocati: vt nullus temere locus detur repentino cuipiam & extraordinario afflatui, quo vix quicquam est in Ecclesia periculosius. Neque etiam iis assentior qui hoc accipiunt de aliis præter istos ternos. sed quod de binis vel ternis dixerat Apostolus, iam ab eo explicatur, sub ea nimirum conditione intelligendum, si priore loquuto, alius habeat quod dicat, & quo prius dicta vel illustrentur, vel amplificentur, vel etiam, si sit opus, citra contentionem refellantur, vt ex subiecta ratione liquet.

31 *Omnes, πάντες.* nimirum Prophetæ. Ergo non quiuis ex cœtu: imò nonnisi ad prophetandi munus legitimè ordinati. Num enim, vt idem ait alibi, omnes sunt prophetæ? Prophetare autem velle absque prophetandi dono & vocatione, quæ fuerit audacia? ¶ *Sigillatim, κατὰ ἕνα.* Non eodem sanè die, sed, vt ante dixit, ternis in singulis conuentibus ordine in orbem loquẽdi vices habituris. ¶ *Consolationem accipiant, παρακαλῶνται.* Vel exhortationem accipiant. Nam τὸ παρακαλεῖν tum hortari, tum consolari declarat. 1 Cor. 12. 2

32 *Spiritus Prophetarũ, πνεύματα προφητῶν.* Id est, doctrina quam adferunt Prophetæ, afflati Spiritu Dei. Sunt enim multi pseudoprophetæ, sunt falsi afflatus, qui ipsis veris alioquin Prophetis imponant. Ideo iubet etiam Iohannes probari Spiritus, an ex Deo sint videlicet. Nam quod ex Deo esse constiterit, hominum probatione non eget. 1. Ioh. 4. 1. ¶ *Prophetis, προφήταις.* Non igitur omnibus, quum non sint omnes prophetæ.

33 *Incompositi status, ἀκαταστασίας,* siue tumultuationis. vt 2. Corinth. 12. 20. ¶ *Vt in omnibus, ὡς ἐν πάσαις.* Vel hęc sunt cum versiculo præcedente construenda, præcedente membro per parenthesin incluso: vel subaudiendum aliquid, ac si scriptum esset, *vt apparet in omnibus Ecclesiis.* ¶ *Sanctorum, τῶν ἁγίων.* In vno cod. & apud Ambrosium additur *διδάσκει, docet*: fortassis ex cap. 4. 17. Arabs autem interpres supplet verbum *γίνεται fit.* Cæterùm in Claromontano codice hunc

versiculo subiiciuntur versiculi 36.37.38. 39.40.quibus postea attexuntur 34.& 35. & ita certè melius ista videntur cohærere.

34 *In conuentibus*, ἐν ἐκκλησίαις. Vulg. *In Ecclesiis.* non satis aptè hoc in loco, & in sequēti etiam versiculo, quòd mulier etiam in Ecclesia sit (i. ex fidelium numero) quum domi est, nec tamen silere iubeatur nisi in publico Ecclesiæ cœtu. ¶ *Sed* [*oportet*] *vt subditæ sint*, ἀλλ' ὑποτάσσεσθαι. Subaudiendum est cognatæ significationis verbum, vt alibi diximus. Sic 1. Tim. 4. 3. quum præcessisset κωλυόντων γαμεῖν, *prohibentium matrimonium contrahere*, subiicitur ἀπέχεσθαι βρωμάτων pro τῶ κωλυόντων ἀπέχεσθαι, *& iubentium abstinere.* In duobus codicibus scriptum habetur, ὑποτασσέσθωσαν, *subiiciantur.* Huius autem interdicti rationem non tātùm suggerit ipsum Dei verbum, quo mulier subiicitur viro, sed ipsum ius gentium, in communi huius vitæ vsu, nedum vt Euangelij vsum fas sit ipsis attrectare. Vnde illud quod extat L.1.C.Theodos. de rapt. Virg. Mulierem à postulationibus & testimoniis, omnibúsque rebus iudiciariis antiqui penitus remouerunt. Nec permittit Leo Imperator Nouel.48.mulieres adhiberi testes in contractibus. Et insigne exemplum huius rèi extat apud Plinium, lib. de Viris Illustribus de Sempronia Gracchorum sorore. Dei tamen Spiritus agit quoties libuit extra ordinem, vt de Debora, Holda, & Philippi filiabus legimus. Neque etiam propterea censendæ sunt abolendæ eorum populorum leges, quæ fœminis etiam ius regnandi tribuunt, vt nostra memoria bis Angliæ regno patriis legibus, contrario tamen prorsus exitu euenit, quum Maria quidem nihil fuerit immanius: inclyta verò illa Elizabetha, pietate, prudētia, moderatione, iustitia omnium qui vnquam extiterunt regum laudem æquauerit, immò etiam plurimos ex illis omni virtutum genere, ipsáque adeò fellicitate superauerit.

37 *Spiritualis* πνευματικός. Id est, In rebus spiritualibus cognoscendis ac diiudicandis eruditus: cui opponitur tum carnalis, tum qui adhuc infans est in Christo, vt suprà, 3.1.

38 *Ignarus esto*, ἀγνοείτω. Vulgata, *Ignorabitur.* quam lectionem sequuntur commentaria Hieronymo inscripta, & Ambrosius quoque referens ad id quod scriptum est Matth. 7. 23. Sed & in vno Græco codice scriptum inuenimus ἀγνοεῖται, *ignoratur.* Mihi verè magis arridet recepta lectio, quæ fortassis ita commodissimè potest explicari, acsi diceret Apostolus, Qui inter vos prædītus est intelligentia, is agnoscat ea quæ dico, à Spiritu Dei proficisci: itaque hæc nostra sedulò obseruet. qui verò ignarus est, ignarus esto: id est, hanc suam ignorantiam agnoscat, nec turbet Ecclesiam, sed peritiorum iudicio acquiescat. vel potius contemnitor, vt sibi in sua ignorantia placens. Vnde enim turbæ magna ex parte, nisi quòd imperiti nolunt imperiti esse, sed peritorum locum occupant? Cęterùm τὸ ἀγνοεῖν non verti *Ignorare* cum Vetere interprete & Erasmo, quia absolutè ponitur, vt apparet ex antithesi: qua de re diximus suprà, 12.1.

40 *Decenter*, εὐσχημόνως. Id est, ἐν τῷ πρέπον, vt etiā accipi diximus τὸ εὐσχημον sup. 7. ver. 35. 36. ¶ *Fiant*, γινέσθω. Vetus interpres addit *In vobis*, ἐν ὑμῖν, id est, *inter vos.*

IN CAPVT XV.

1 *Caterum vobis declaro*, γνωρίζω δὲ ὑμῖν. Huiusmodi transitionibus vti solet Apostolus quæ sint præfationis instar, vt suprà, 11. 17. Pertinet igitur hoc procœmium ad alium locum huius epistolæ, qui pene vnus est δογματικὸς, nempe de mortuorum resurrectione: de qua mirum non est fuisse magnopere Corinthi & inter Græcos philosophos, vt de re quæ ipsis planè videretur delirio simlis, disputatum, vt apparet nominatim ex Act. 17. 32. quum in ipso Dei populo floreret Sadducæorum secta, istud dogma ex professo deridentium. Deinde verbum γνωρίζω, non verti, *Notum facio*, cum Erasmo & Vetere interprete: vt & nos sæpe sumus interpretati. Nec enim ad illos Apostolus de re noua aut inaudita scribit, vt ipse disertè significat, sed quod illos de resurrectione in genere docuerat, nunc, ista exorta cōtrouersia, vult explicatius ab ipsis intelligi. Frangat enim, inquit ille, nucleum oportet, qui nucem esse vult.

¶ In

¶ In quo etiam statis, ἐν ᾧ καὶ ἑστήκατε. Id est, quod adhuc etiam profitemini, vel, per quod etiam datum est vobis vt erecti stetis: sicut eadem formula accipitur Rom. 5. 2. & standi verbum suprà, 10. 11. Sed & præterito tempore possumus interpretari ad verbum, ἑστάκατε, *stetistis*. acsi dicat Apostolus se proponere quod non simpliciter sint amplexi, sed ita vt ad hoc tempus in eo constanter perseuerarint: quo turpior esset inconstantia si nunc deficerent.

2 *Si retinetis quo sermone vobis euangelizauerim*, τίνι λόγῳ εὐηγγελισάμην ὑμῖν εἰ κατέχετε. Manifesta est traiectio, quæ in Latino sermone minus est vsitata, ac proinde obscurior quàm in Græco. Similes autem alias annotauimus Ioha. 8. 25. Act. 1. 2. Rom. 8. 3, item supra, 14. 37. & infrà, versu 12. & sparsim aliis multis locis. Syrus tamen interpres expuncta *el* legit κατέχετε, videlicet *memoria*: Claromontanus autem codex habet. τίνι λόγῳ εὐηγγελισάμην ὑμῖν ὀφείλετε κατέχειν, *Quo etiam sermone vobis euangelizauerim debetis retinere*, id est, par est vos esse memores. Cæterùm λόγος quem Vulgata vertit *Rationem*, declarat hoc in loco non tam ipsas Pauli voces, quàm doctrinam ipsam non temerè tamen alibi monens vitandas phraseon & ipsorum verborum nouationes.

¶ Nisi si frustra credidistis, ἐκτὸς εἰ μὴ εἰκῆ ἐπιστεύσατε. Hoc pertinet ad verbum σώζεσθε, *seruamini*, non ad κατέχετε, *retinetis*. Nam argumẽtatur ab absurdo: vel ipsos videlicet frustra credidisse Euangelio (quod pro absurdo & ἀδυνάτῳ assumit, ad fideles scribens) vel eorum salutem in eo Euangelio esse positam, cuius, inquit, Euangelij vel præcipuum caput est resurrectio mortuorum. Quibusdã placet subaudire copulam, ex Hebræorum idiotismo, quasi scriptum sit καὶ ἐκτὸς εἰ μὴ, *& nisi*. Sed hac ratione videretur τὸ ἐκτὸς redundare.

3 *Accepi*, παρέλαβον, à Christo videlicet. Gal. 1. 12.

5 *Cephæ*, Κηφᾷ. Hæc apparitio ab Euangelistis non commemoratur, vt nec illa Iacobi; testantibus etiam ipsis omnes illius apparitiones totis illis 40. diebus exhibitas, non fuisse figillatim à se perscriptas Iohan. 20. 30. Cæterùm si quod mox de quingentis fratribus dicitur ad ascensionem referatur, transpositos fuisse dixerim vers. 6. & 7. quum hunc illi præponi oportuerit.

5 *Illis duodecim*, τοῖς δώδεκα. Sic legi in omnibus quos vidi codicibus Græcis, excepto Claromontano, qui habet τοῖς ἕνδεκα, *illis vndecim*. Ita etiam legit Vulgata, licet articulo non rectè prætermisso. Ambrosius etiam habet, *vndecim*, neque diuersam lectionem citat. Variasse autem Græcos codices hoc in loco apparet ex Græcis scholiis, & Chrysostomo, & Augustino quoque, lib. de consensu Euangelist. 3. cap. 33. Hinc orta quæstio quomodo dicantur duodecim qui tamen vndecim tantùm erant Matthia nondum allecto: cui expediendo non do multa incommodè profectò afferuntur. Fuerunt, inquiunt, isti duodecim ex turba discipulorum, non autem ex illorum selectorum. Atqui istud non patitur additus articulus τοῖς. Matthiam igitur alij volunt, quanuis nondũ allectum, casu tamen fuisse tunc cum Apostolis vndecim, & illos duodecim, προγεύσει quadam sequuturæ allectionis, vocatos. Sed hoc qua tandem vel leuissima coniectura nititur? Denique (inquit Chrysostomus) verisimile est post assumptionem etiam visum. Imò (quod tanti viri pace dictum esto) nec verum istud est nec verisimile, testante Petro Act. 3. fore vt ad vltimum illum diem cælis secundum carnem contineatur. Fuerit tamen sanè post assumptionem visus, sed in cœlo, vt Stephano, & Paulo in via, & in ecstasi in tertium vsque cælum abrepto, aut in somnis, non corporali, sed spirituali visione, vt eodem Paulo Act. 27. 23. Paulus autem hoc loco quinam duplex visionis tam diuersum genus in vnum conflaret? Et vbi illa Matthiæ in hoc contextu mentio? Seruaui tamen receptam in codicibus Græcis scripturam, quæ hac vna ratione (vt mihi quidem videtur) commodè explicari potest, quòd communi & vsitato inter omnes Christi verè pios asseclas, cætus ille selectorũ domesticorum ipsius, nomine τῶν δώδεκα intelligeretur: quę appellatio etiam postquam proditor ille excidisset, tamen adhuc permanebat. Sed longè maior difficultas hîc occurrit, quam mitor non

fuisse potius animaduersam & explicatam. Nam si dicere voluit Paulus Christum siue coram vndecim, siue duodecim illis, apparitione vera fecisse resurrectionis suæ fidem: cur παυτοδοξίαν manifesta vtens, mox diceret illum apparuisse τοῖς πᾶσιν ἀποστόλοις? Nam articulus τοῖς omnino istos à cæteris discipulis distinguit, & Paulus addidisset particulam πάλιν id est rursus, si quum sæpius toti illorum cætui sese stiterit, hanc apparitionem vt postremam ab illa priore distinguere voluisset. Denique particula ista πᾶσιν manifestè declarat Paulum ab aliis particularibus quas commemorarat apparitionibus istam discernere voluisse. Quid ergo? Si quis est in hac codicum varietate, & vbi de fide & doctrina ipsa non agitur, coniecturæ locus, probabile mihi potius videtur neque τοῖς ἕνδεκα, neque τοῖς δώδεκα: Sed τοῖς δέκα: id est, *decem illis* scriptum fuisse, & insignem illam inter cæteras apparitionem designari quæ narratur Ioh. 20. 19. & 24. quũ à collegis suis Thomas abesset. qua apparitione tum illam alteram octo post diebus sequutam, tum illam vltimam quæ Marc. 16. 14. explicatur Apostolus distinguat particula πᾶσιν. Sed hæc nullius præiudicio dicta sunto.

6 *Amplius quàm quingentis*, ἐπάνω πεντακοσίοις. Ad verbum, *Supra quàm quingentis*, si verum est quod admonet Erasmus subaudiri ἢ, id est *quàm*, vt quum dicimus, plus mille: quum alioquin ἐπάνω secundo casui iungatur, vt Marc. 14. versu 5. hîc verò non potuit scribi ἀδελφῶν propter verbum ὤφθη. Quid si verò scriptum erat ἐπάνω ν ἀδελφοῖς, id est πεντήκοντα, *quinquaginta*? Nam certè mirum est quingentos hîc fratres commemorari, quum postea coacto vniuerso cœtu in ipsa vrbe Hierosolymorum, (in qua vna tum videtur fuisse species Ecclesiæ) numerentur duntaxat centum & viginti, Act. 1. versu 15. Sed tamen in tanto codicum & veterum interpretum consensu, nihil censeo mutandum ex coniectura. Chrysost. verò ἐπάνω, quosdam dicit interpretari ἄνωθεν, id est, *cælitus*, siue *è sublimi*, quasi ista sint ad ascensionem referenda. Verum si hæc interpretatio admittatur, necesse fuerit dicere, vel Apostolum neglexisse historiæ ordinem, vel duplicem illam apparitionẽ, cuius fit mentio versu 7. post ascensionem contigisse, vt & illam Pauli in estasi factam, vt ipsemet explicat 2. Cor. 12. 2. quorum neutrum concesserò, nisi quis idoneas rationes adferat. Imò idem Chrysost. homilia in Symbolum 2. refert istud aliquatenus ad eos qui cum Christo resurrexerant: quam sententiam si sequaris, ἐκοιμήθησαν vertendum fuerit *Obdormierant*, per præteritum plusquam perfectum. ¶ *Semel*, ἐφάπαξ. Id est, non diuisim, sed vnâ, eodémque tempore, pro quo dicimus in vernaculo nostro sermone à *vne fois*. Vulgata & Erasmus, *Simul*, ἅμα. ¶ *Manent*, μένουσι. In vita videlicet, vt Iohan. 21. 22.

9 *Dignus* ἱκανός. Vide Matth. 3. 11.

10 *Gratia Dei quæ mecum [est]*, ἡ χάρις Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοί. Vulgata, *Gratia Dei mecum*, neglecto articulo: cuius vim tamen obseruauit etiam Hieronymus aduersus Pelagianos. Certè inepti sunt sophistæ qui ex hoc insigni loco, ineptè conuerso, volunt liberi arbitrij meritum stabilire. nam etiam si non esset adscriptus articulus, debuerant tamen animaduertere, Paulum ita seipsum facere gratiæ administrum, vt illi omnia tribuat. Sic enim laborauí, inquit, vt tamen non ego, sed gratia Dei quæ mihi adfuit, & per quam sum quicquid sum, per me omnia effecerit. Deinde, si libertas ipsa arbitrij ex seruitute peccati, accepta ferẽda est prorsus non naturæ, quæ sese peccato totam mancipauit, sed gratiæ regenerantí, cui tribuenda fuerint ipsius libertatis effecta?

11 *Et ego igitur*, εἴτε οὖν ἐγώ. Iterum εἴτε pro καί, vt suprà, 13. versu. 8. & hîc desinit propositio tractationis, incipiente deinceps confirmatione vsque ad versiculum 32, finientem.

13 *Nam si resurrectio*, εἰ δὲ ἀνάστασις, Vulgata, *Si autem*, Erasmus, *Porro si*, &c. Sed præstat hic quoque accipere δὲ pro γάρ.

14 *Inanis est*, κενόν. Hinc discẽ quinam hæretici tollant fundamentum fidei, ideóque sint prorsus intolerabiles, nempe, Qui scriptis propheticis & Apostolicis non acquiescentes, eudunt nouos fidei articulos, vel semel positos tollunt

tollunt vel directè, vel necessaria consecutione.

15 *De Deo*, κατὰ τοῦ Θεοῦ. Sic vsurpant Dialectici hanc præpositionem, vt significent attributum dici de subiecto. Vulgata, *Aduersus Deum*. nam hoc certè in Dei iniuriam redundat quod ei falso tribuitur. Alij, *A Deo*. Nam κατὰ interdum idem declarat quod ἀπὸ vel ἐκ, vt Matth. cap. 8. versu 32. Marc. 5. 13. & Luc 8. 33. κατὰ τοῦ κρημνοῦ, sed addito verbo ὥρμησε: ex quo facilè deprehendi possit ea significatio.

17 *Adhuc*, ἔτι. Vulgata, *Adhuc enim*, ἔτι γὰρ, quæ lectio mihi non displicet. Esse autem in peccatis, declarat sanctificatum non esse, nec peccatorum remissionem consequutum. Pendet enim nostra viuificatio à Christi resurrectione, mortificatio verò & peccatorũ remissio ab eiusdem morte, Rom. 6. 4. Mors autem Christi inefficax est, si Christus in morte manſit.

19 *Solùm*, μόνον. Notanda est in primis traiectio huius particulæ, qualis est Rom. 4. 16. vt cohæreat cum τούτῳ, sicut nos coniunximus. Nam alioquin reprehenderentur qui in solo Christo spem suam in hac vita collocant. Cæterùm, *In hac vita*, declarat, *Huius vitæ gratia*, siue, Ita vt hæc fides aliud quàm hanc vitam non respiciat, nam ex Hebr. idiotismo, ב id est Beth, hoc loco idem valet atque בְּעִבְוּר [*bahabur*,] id est propter. *Miserrimi*, ἐλεεινότεροι. Id est, ἐλεεινότατοι, vt supra 13. 13.

20 *Primitiæ eorum qui obdormierunt*, ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων. Mihi videtur Erasmus impropriè conuertisse κεκοιμημένων. *qui dormierant*, & ἐγήγερται nõ rectè conuertit, *Fuit*, pro *Factus est*: quod Vetus interpres non legit, & in vetusto exemplari meo non additur. Christus autem & primus ad vitam immortalem resurrexit Act. 13. 34. & omnibus suis causa & resurrectionis ad vitam æternam. Sic primitiæ oblatæ reliquorum fructuum cumulum sanctificabant. Credentes autem intellige. Nam aliis cum Christo nihil commune est, neque Christi mortis beneficio resurgunt qui extra Christum sunt: sed diuinæ maledictionis vi, quæ mortem quoque æternã (& quidem in primis) comprehendit. Non esset enim æterna hæc pœna quæ mors secunda appellatur, nisi in illã æternam simul & maledictam vitam rursum animarentur illorum corpora, quæ propterea nõ vita sed mors æterna vocatur.

22 *Omnes viuificabuntur*, πάντες ζωοποιηθήσονται. Castellio, *Omnes reuiuiscent*. Sed notandum est verbum passiuum, quod declarat nos non suapte vi sed aliena resurgere: quæ emphasis verbo reuiuiscendi non exprimitur. Tanti est momenti vestigiis Apostoli potius insistere quàm verba quædam vt parum Latina refugere. Cæterùm, quod dicit omnes per Christũ viuificatum iri, dextrè intelligendum est. Liquet enim tum ex superioribus, veluti ex illis absurdis ex quibus Apostolus duxit argumenta, tum etiam ex proximo versu in quo istud ad eos restringit qui sunt Christi, & denique ex iis quæ subiicit de corporibus cum gloria resurrecturis: ex iis, inquam, liquet Apostolum solis fidelibus ista scribere, & de illorum duntaxat resurrectione disserere. Nam alioqui si negotium illi fuisset cum Epicureis, lõgè alia adhibuisset argumenta. Risissent enim illi hæc omnia, & Christum non resurrexisse, vanam esse hanc prædicationem ac fidem, stultos esse Apostolos dixissent, ac proinde elusissent omnia Pauli argumenta. Itaque τὸ καθόλου hic quoque vt aliquoties in hac eadem epistola, veluti 8. 1. & 9. 25. & 10. 33. restringendum est ad id de quo agitur: idque non in hoc tantùm membro, sed etiam in altero superiore isti opposito faciendum censeo. Quanuis enim vniuersaliter & sine exceptione verum sit totum humanũ genus in Adamo factum morti obnoxium, tamen idem vniuersale signum, in hoc vtroque comparationis eiusdem membro debet simili sensu explicari, ac proinde ad solos in gloriam resurrecturos restringi.

23 *Primitiæ*, ἀπαρχὴ. Hoc vocabulo parat sibi aditum ad sequentia. Necesse est enim vt primitiarum & totius cumuli eadem sit ratio. At Christus iam mortis est victor, quod assumit Paulus tanquam extra controuersiam positum. Ergo & nos oportet esse mortis victores, ac proinde resurgere.

24 *Finis*, τέλος. Id est finis mundi & regni Christi complementum, siue perfectio: quoniam quod inchoatum est,

tum demum perficietur. Mentionem enim fecit futuræ viuificationis, quæ à Christo cœpit, & aduentu Christi nõ finietur, sed absoluetur potius. Alios video hoc referre ad abolitionem de qua statim disserit: quod mihi non satis arridet. Puto enim potius Apostolum duo proponere, nempe perfectionem regni Christi, deinde qua in re sit posita ista consummatio, nempe in omnium hostium abolitione, & membrorum suorũ plena viuificatione ac demum sic intelligendam esse hanc perfectionem vt tamen Deus semper emineat. quæ omnia probat sequentibus versiculis, vt inde confirmet resurrectionem fidelium futuram. ¶ *Quum tradiderit*, ὅταν παραδῷ. Quid ergo? an nondum regnat Pater? Regnat certè: sed ita vt, quoniam adhuc magna mundi pars & potestas tenebrarum ei resistunt, hoc respectu videatur rex non esse, quoniam pro rege à plerisque non habetur: ideóque quotidie petimus vt regnum ipsius adueniat. Dicitur ergo Christus regnũ Deo Patri traditurus, id est, debellatis omnibus hostibus Patrem velut in regnum plenè restituturus, videlicet respectu eorũ qui ab ipso desciuerant, quorum alios perdomuerit, alios Patri reconciliarit vltimo demum illo die, quo profligatis omnibus ad vnum hostibus, omnes quos à Patre gubernandos accepit, illi veluti in manus tradet æterna gloria coronandos. An verò tunc non regnabit Filius? Maximè verò, quum regni eius nõ sit finis. de quo mox dicemus, vers. 28.

¶ *Quum aboleuerit*, ὅταν καταργήσῃ. Assentior iis qui hoc referunt ad regni Christi hostes, in quorum medio nunc dominatur. Etsi enim vera est sententia eorum qui omnem etiam iustam gubernationem tum Ecclesiasticam tum politicam tunc desituram aiunt quum cessabit istius mundi cursus: tamen spectandum puto qua de re agatur, nempe an Christi potentia ad carnis vsque resurrectionẽ protendatur: quod affirmat Apostolus, quũ dicit fore vt omnes semel hostes aboleat, ac proinde etiam mortem, quoniam alioqui non subiicerentur omnia sub eius pedibus. Sed & illud obseruandum est, non dici aboleudos illos qui imperio, potentia, aut vi aliqua prædita sunt, sed eorum potentiã esse abolendam. Neque enim dæmones vel impij abolebũtur, sed omni sua potentia spoliabuntur, ac proinde etiam mors abolebitur, vt sit plena sanctorum felicitas. Augustinus lib. de Trinit. cap. 10. per Dei regnum intelligit ipsos fideles Christi morte redemptos: & verbo regnandi vult significari Christi pro nobis interpellationem tunc cessaturam, completa nostra cum Deo coniunctione. Dixi quod mihi maximè probatur.

25 *Vsquequò subiecerit*, ἄχρις οὗ θῇ. Subaudiendum est nomen ὁ Θεὸς, *Deus*, ex præcedente versiculo. Itaque legendum est αὐτοῦ, *eius*, non αὐτῶν, *suis*, vt conuertit Erasmus, sicut liquet tum ex vers. 27. tum ex Psalm. 110. 1. Ergo, inquies, videtur Apostolus significare Christum aliena vi hostes debellasse. Respondeo, Apostolũ (sicut ex vers. 21. apparet) Christum hîc considerare non vt Filium Dei æternum simpliciter, sed vt in forma serui manifestatum: quò respectu dominatur quidem vt Ecclesiæ caput, sed quia data est ei hęc potestas à Patre, qui etiam dicitur eum excitasse à mortuis. Neque vero propterea vel dicendus est Pater assumpsisse carnem, vel diuinitas aliqua secundaria Christo tribuitur: sed quia cõsideratur vt homo, assurgit Propheta ad Patrem vsque cum quo tamen Filius, vnus est Deus, ac proinde vnâ & eâdem vi agit.

¶ *Omnes*, πάντας. Hæc particula non est apud Dauidem, in qua tamen posita est tota vis argumenti. Nam si omnes hostes oportet Christo subiici, ergo mors quoque abolebitur, ac proinde resurgent sancti. Ideo Apostolus locum aliũ adiunxit ex Psalmo octauo, vbi de Christo & æterno ipsius regno differi (cuius etiam fit tota Ecclesia particeps) ostendit particula vniuersalis πάντα, *omnia*: sicut etiam traditur in Epistola ad Hebræos. vbi plura de huius loci applicatione disseremus.

26 *Vltimus autem*, ἔσχατος δέ. Conclusio est argumenti à toto ad partem. Retinui autem particulam δὲ ex Vetere interprete vt prorsus necessariam, quãuis in Græcis codicibus non inueniatur. ¶ *Hostis*, ἐχθρός. Vulgata, *Inimica*, non satis expressè, vt rectè annotauit Valla: neque necesse fuit genus mutare.

27 *Palàm est*, δῆλον ὅτι. Vel, *Hoc dicit*, videlicet

videlicet excepto eo, &c, si legas δηλονότι. Suppleuimus autem quod deest explendæ sententiæ : & videtur mihi duo simul colligere Apostolus, illius videlicet particulæ vniuersalis Omnia hanc vim esse, vt nihil excipiatur quod non sit subiiciendum Christo præter ipsum Deum patrem, qui dicat sese omnia Filio subiecturum. Ex his autem efficitur vtrumque quod volebat, nempe resurrecturos mortuos abolita morte : non tamen vt dij fiamus, sed vt cum capite nostro perfectè subiiciamur Deo, id est vt perfectè suis omnib. dominetur Deus.

28 *Et ipse, καὶ αὐτός.* Particula καὶ indicat omnino hoc esse accipiendum de ipsa Filij persona. Cæterùm dices, Si tunc subiicietur, ergo antea subiectus non erat, atque adeo sic quoque detrahetur de ipsius gloria, quum nunc dicatur ad dextram exaltatus, & omnem potestatem accepisse in cœlo & in terra: quæ quidem necessariò intelligũtur de Filio vt in carne manifestato. Respondeo, esse *αἰτιολόγιαν* in verbo ὑποτάσσω, quod in superioribus dicitur de Deo, domitos hostes ad Filij pedes conculcante : hîc verò (sicut apparet ex hac particula, Vt sit Deus omnia in omnibus) subiici Deo dicuntur quibus propriè imperat ac benedicit : adeo vt hæc subiectio summam felicitatem declaret, quum infelicissimi sint quos Deus non pro subiectis sed pro hostibus habet : sicut pulchrè describit regis imperium Poeta hoc versiculo, *Parcere subiectis, & debellare superbos.* Dicitur autem Filius etiam ipse tunc subiiciendus Deo & Patri: minimè id quidem quasi Pater in Filio antè id tempus nõ acquieuerit, nec ipsius personæ ratione extra suam Ecclesiam & in sese consideratæ. Sed (vt hic locus explicatur à Nysseno, & Chrysostomo in tractatu in hunc locum proprio, & à Cyrillo lib. Thesauri 10. cap. 8.) Ecclesiæ respectu, id est quatenus est Ecclesiæ siue omnium Patris subiectorum caput. Horum enim gloria quum tunc demum sit perficienda, videtur quodammodo pars adhuc aliqua Christi, (Ecclesia nimirum, quæ est ipsius πλήρωμα, Eph. 1. 23. adhuc languente) in infirmitate & ignominia versari. Adhuc enim ipse quodãmodo despicitur, adhuc affligitur, adhuc crucifigitur in membris suis : sicut ipse Sauli dicebat, Cur me persequeris? & Paulus ipse conuersus, scribit se implere reliquias Christi afflictiones, Colos. 1. 24. deinde quũ nondũ sit ipsius membrorum numerus completus, & altera sanctorum pars (nempe ipsorum corpora) ad eum vsque diem in puluere & corruptione dormiant: hoc etiam respectu, illa Christi subiectio (id est plena huius gloria) nondum est patefacta. Ac nequis de ipsius maiestate quicquam vocabulo subiectionis detractum putet, sciendum est sessionem ad dextram Patris, & exaltationem supra omne nomen, sic de Christi carne dici, vt vnitas quidẽ personæ retineatur, ac proinde vni Christo vnica summa gloria tribuatur, sed ita tamen vt naturarum discrimine obseruato, Christus, quatenus homo est, Deo nũquam æquiparetur. Quod familiari etiam exemplo declarari potest. Viuit corpus nostrum hypostaticè vnitum animæ nostræ, & quidem vna eadémque (nempe ipsius animæ) vita. Sed quis propterea corpus, quod vitam aliunde recipit animæ corpus viuificanti exæquarit, ac non potius sic illud esse vitæ particeps dixerit, vt tamen infra animæ dignitatem subsidat? Christo igitur toti vna sanè maiestas, vna gloria ab omnibus superis mediis & infimis tribuatur : sed ita eius caro non ex sese sed à Deo exaltata, sicut est suo corpori caput, sic quoque Deum habeat pro capite, Caput enim Christi etiam glorificati est Deus, suprà, 11. 3. & rectè scripsit Augustinus libr. De Trinitate 1. cap. 8. hunc locum enarrans, *Christus, in quantum Deus est, cum illo nos subiectos habet : in quantum sacerdos, nobiscum illi subiectus est.* Hæc ille, & quidem prorsus rectè, quum Christus vnus sit cum Patre Deus, & nobiscum homo. Qui verò de ipsa Christi persona in se hunc locum explicant, mihi non videntur quæstionem propositam satis attendere. Nec enim certè quæritur hoc in loco propriè de ipsius Christi resurrectione, & gloria quam est plenissimam cõsequutus Philip. 2. vers. 9. sed de nostra cum Christo consociatione in resurrectionis gloria, vt apparet ex versu 23 quo spectãt Christi verba Iohan. 17. versu 10. 11 20. & 21. Sed & particula *Tunc* expressè indicat

hic agi de subiectione tunc demum futura quum Pater omnia Filio subiecerit. ¶ *Vt Deus sit omnia in omnibus*, ἵνα ᾖ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσι. Herodotus in Thalia, πάντα ἦν Ζώπυρος ἐν Βαβυλωνίοις. Significatur ergo magnificentissimis istis verbis incomprehensibilis quædam gloria, quæ à Deo promanans, nos totos capiti nostro adiunctos implebit: ita tamen vt capiti, quod & Deus ipse & homo est, sua seruetur eminentia, & in ista (vt ita loquar) gloriæ infinitate, suus cuique membro modulus tribuatur. Neque enim particula vniuersalis Omnia sic accipienda est vt capiti ipsi, nedum Deo, exæquemur, quanuis & ipsi simus eius hæredes: præterea fratri quoq; primogenito sua dignitas supra nos coheredes tribuēda est, nedū vt (quemadmodum commēti sunt Eutychiani) natura humana in diuinā trāseat. Nec enim sic perficeretur hominis natura, sed potius absorpta finiretur. Sed (inquies) nónne semper est Deus omnia in omnibus, quū omnes omnia debeāt illi ferre accepta? Respōdeo, de solis sanctis hīc disseri, quorum integer cætus Ecclesia vocatur: quod tota etiam disputatio declarat, ac præsertim versu 17. vbi simili modo explicanda est particula vniuersalis. Non videtur autem Deus ante illam plenam instaurationē vltimo die futuram, omnia esse in omnibus, quum adhuc potentes sint eius aduersarij quibuscum patienter agit: nec sit completus electorum numerus, & eorum quidem, qui hanc vitam viuunt, longè maxima pars adhuc sit in tenebris & peccato, eorum autem qui dormiunt corpora, non tantùm gloriæ sed etiam vitæ omnis expertia, in sepulchri ignominia versentur, dum vltimus ille dies aduenīat. Et hęc illa est Dei plenitudo in nobis quam commemorat idem Apostolus Ephes. 3. 19.

29 *Quid facient.* τί ποιήσουσιν. Vel. *Quid fecerint*, id est Quid tandem se fecisse deprehendent, rem videlicet inutilem, qualis est cadaueris ablutio in sepulchro, sic penitus absumēdi, vt nulla spes resurrectionis illi supersit. ¶ *Qui ablutione vtuntur*, οἱ βαπτιζόμενοι. Media videlicet significatione, pro οἱ βαπτιζοντες, vt manifestè indicat Syra vox עמדין [*hamedin.*] quod maxime probo. quod si placeat passiuam significationem accipere, fuerit verbale nomen in verbo ipso, vt apud Hebræos sæpe fit, inclusum, & hic locus ita vertendus, *Quid facient*, (id est, quid iis fiet, vt vulgo dicimus, *quo deuiendront*) *qui abluuntur* [*ablutione*] *supermortuos*? id est, mortuali, vt loquitur Plautus: & eadem manebit sententia. Argumentatur enim Paulus ab illa sepulchrali siue mortuali ablutione & vnctione accuratè iam inde à Patribus vsurpata inter Iudæos, & in Talmudis tabulas demum relata, immo & à Christianis initio retenta, vt apparet ex Act. 9. 37. sed paulatim, vt verisimile est, vnà cum legalibus eiusmodi ritibus abolita, quam fortassis etiam profani à veteribus Patriarchis acceperunt, vnde illud, *Tarquinij corpus bona fœmina lauit & vnxit*. Sed inter profanos populos quicquid circa mortuorum funera gerebatur, partim ab ambitione, partim à superstitione, partim à superstitum erga defunctos vano studio sunt profecta. At inter Iudæos dubium non est quin hic ritus fuerit ſpei, de corporum resurrectione quædam tessera & fidei professio. Nam quia Mors (inquit in illum Act. locum Caluinus) speciem habet interitus, ne resurrectionis fidem extingueret, species contrarias opponi vtile fuit, quæ vitam in morte repræsentarēt. Verbum autem βαπτίζεσθαι de huiusmodi quoque ablutionibus vsurpatur etiam Mar. 7. 4. & Hebr. 9. 10. Sic igitur hic loci[illegible] alioqui perobscurus & qui me quoque diu exercuit, mihi quidem videtur explicandus. Neque huic interpretationi illud obstat quod Syrus pro ὑπὲρ vertit ܚܠܦ [*chalaph*] quod propriè *vicè* significat. Nam ἀντὶ pro ὑπὲρ in his libris non semel ponitur, vt obseruauimus Matth. 17. 27. Marc. 10. 45. Eorum autē interpretationes qui verbum βαπτίζεσθαι passiua significatione acceperunt, & ad sacrā baptismi nostri actionem retulerunt, non video quinam cōuenire possint. Etenim si pro moribundis baptizatis accipias cum Epiphanio contra Cherinthianos, parata fuerit exceptio, non inde consequi inutiliter illos fuisse baptizatos, etiam si nulla esset carnis resurrectio, quòd animæ saluti profuturus esset nihilominus baptismus. Sin verò ὑπὲρ accipias pro *vice*, & ad Clinico-

Clinicorũ baptiſmum iſtud placeat referre, perabſurdum illud eſt. Quis enim tam craſſam baptiſmi pollutionem tã leuiter prætermiſſurum fuiſſe Apoſtolum, imò etiam argumento tam infirmo & inepto vſurum fuiſſe exiſtimet? Sed quid ſi ad baptiſmi finem iſtud referas, nempe ad reſurrectionem ſpiritualem, vt baptizari pro mortuis idem valeat, atque baptizari vt mors ipſa extinguatur, ſiue in reſurrectionem à mortuis, cuius ſymbolum ſit baptiſmus (in qua ſententia ſunt Græca ſcholia, Photius & Theophylactus, & quam in prioribus editionibus ſum amplexus:) ne id quidem conueniret: quoniam ſic aſſumeret Paulus illud ipſum de quo hic quæritur. Et magis etiam mihi quidem abſurdum videtur quod Iſidotus Peluſiotes tradit ad illum etiam baptiſmi finem reſpiciens lib. epiſt. 1. epiſt. 221. mortuorum nomine intelligens corpora baptizatorum quæ per baptiſmũ credimus ad immortalitatem renouari. Nam ita Paulus perabſurdè idem per idem probaret. Denique mihi non videtur probabilis eorum ſententia qui ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, *ſuper mortuos*, ad κοσμητήρια referunt, in quibus ſolerent baptizare. Iſtud enim nulla idonea auctoritate probatur, nec vllum niſi infirmiſſimum ſuppeditarit argumentum. Prodiit denique noua Turriani cuiuſdam ex Pſeudoieſuitarum cloaca in hunc locũ interpretatio malè confirmata, detruncato Ephremi Syri, celebris & vetuſti ſcriptoris teſtimonio. Ait enim hunc fuiſſe Iudæorum morẽ (Phariſæorũ certè, ſi qui tales fuerũt) vt ſi quis in immũditia legali moreretur, vel alius quiſpiam vnius defuncti nomine, vel ipſemet mortuus aqua luſtrali ablueretur, vnde hic quoque mos mortuos aqua benedicta aſpergendi inter Chriſtianos inoleuerit, ex traditione ἀγράφου. Bellum profectò, & Antichriſtianæ ſuperſtitioni conueniens fundamentum: quaſi Paulus ab iſtis Iudaicis nugis argumentum ſumpſerit.

¶ *Si omnino οἱ ἄλλοι.* Hoc membrum cum ſuperioribus coniunxi, Syrum interpretem & Claromontanum codicem ſequutus.

¶ *Cur & καὶ.* Id eſt huiuſmodi ablutionibus vtentes, nec quicquam ſibi laudabile, nec ipſis mortuis vtile fecerint. Redundat autem particula καὶ in huiuſmodi phraſi vt diximus Iohannis 8. 25.

¶ *Super mortuis, ὑπὲρ τῶν νεκρῶν.* Vulgata, *pro illis, ὑπὲρ αὐτῶν*: quam ſcripturam in tribus codicibus Græcis inuenimus.

30 *Omni momento, πᾶσαν ὥραν.* Vulgata, *Omni hora.* Eraſmus, *Omni tempore*, Vide Matth. 9. 22.

31 *Per gloriationem, &c. νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν ἣν ἔχω ἐν ὑμῖν*, &c. In quibuſdam vulgatæ editionis Latinæ codicibus legitur *Propter*. Sic quoque legitur apud Ambroſium, & in commentariis Hieronymo inſcriptis. Alicubi etiam legitur *Pro gloria veſtra*. Dubitant quoque Græca ſcholia num legendum ſit διὰ, & in eam ſententiam videtur inclinare Theophylactus. Si νὴ legamus, erit obteſtationis ſpecies, quam agnoſcit & Baſilius εἰς ψαλμον ιε', & Auguſtinus Epiſt. 29. & Sermone de verbis Apoſtoli. 28 & Syrus interpres ſequitur, expreſſo etiam verbo נשבע [iamin] id eſt *Iuro*, ſiue *Affirmo*, vt habetur in Arabica editione. Neque eſt cur nobis inſolens videatur hoc factum. Eſt enim inter obteſtationem & iuſiurandum magna differentia, quum liceat, Prophetarum exemplo, teſtes etiam cælum & terram appellare, nedum Angelos, vt 1. Timot. 5. 21. earum quidem rerum quas palàm & in luce geſſerimus. Quidni enim hoc æquè liceat ac hominum teſtimonio vti? At in vero iureiurando Deus vnus, tum in rebus arcanis, & quæ ab ipſo ſolo poſſunt intelligi, veluti in iis quæ intus latent: tum verò etiam in aliis, quoties ita requirit neceſſitas, non modò vt teſtis, ſed etiam vt iudex ac vindex periurij, aduocatur: adeo vt ſine ſummo ſacrilegio non poſſit aliud nomen in iureiurando vſurpari.

¶ *Veſtram ὑμετέραν.* Nonnulli legunt ἡμετέραν, *noſtram*, vt hoc perinde ſit acſi Apoſtolus teſtes quotidianæ illius ſuæ mortis appellaret moleſtias illas innumerabiles de quibus verè poterat in Domino gloriari. Sin verò legamus *Per veſtram gloriationem*, eadem quidem erit ſententia, ſed peculiariter accommodata Corinthiis: acſi diceret Apoſtolus, Quotidie morior, eiuſque rei teſtes appello omnes ærumnas, quas verè gloriari poſſum me apud vos ſuſti-

nuisse. Vel, Testis sit mihi gloriatio vestra, (id est vester profectus in Euangelio, quod ego apud vos promulgaui summis cum periculis) vt ea quoque nonnihil ad me pertineat in Christo Iesu. Cur autem malim ὑμετέραν, *vestram*, legere quàm *nostram*, non eo tantùm adducor quòd magis accommodata sit sententia si ita legas, sed etiam quia post ἡμετέραν, id est *nostram*, videtur potius subiiciendum fuisse numero plurali ἔχομεν, *habemus*, quàm ἔχω, *habeo*. Deinde quia ita legi in Complutensi editione, in tribus vetustis codicibus, in Græcis scholiis, Chrysostomo, Theophylacto, Ambrosio, Augustino ipso denique Hieronymo in ea Epistola cuius initium est, Sæpe & multum, vt Erasmus quoque obseruauit: vbi tamen pro *Gloriationem* legit *Salutem*.

32 *Secundum hominem*, κατ' ἄνθρωπον. Id est nō diuino aliquo impulsu, neque in Deum respiciens, sed vel gloria vel temeritate actus, cæterisve eiusmodi causis adductus quarum studio homines in ista pericula præcipites ruunt. Aliis verò placet ista includere parenthesi, quorum sententiam si sequamur, præcisa fuerit oratio: quasi dixisset Apostolus, Vt humano more loquar. id est, vt aliquid de meipso dicam, sicut homines solent. Moris enim est Apostolo istis præfationibus vti in re simili, vt 2. Cor. 11. 16. 17. 21. 22. & Rom. 3. 5. Arabs autem interpres istud præcedenti versiculo extremo attexit.

¶ *Aduersus bestias pugnaui*, θηριομάχησα. Meritò reprehenditur Erasmus à doctissimo interprete, quòd eos qui aduersus bestias pugnabant putarit eosdē esse atque eos qui bestiis obiiciebantur. Nam illi armati in arenam prodibāt vt virtute & robore suo freti euaderēt, si possent: & nōnulli etiam bestiarij vocati, ad eam rem perinde ac gladiatores instituebantur: isti verò bestiis nudi obiiciebantur, non vt pugnarent, sed vt laniarentur. Sed de neutris hîc loqui Apostolum satis constare posse puto, tum quod Lucas diligentissimè Act. 19. commorationem Pauli in Ecclesia Ephesina narrās nusquam videtur historiam, qua nulla insignior esse potuit, prætermissurus, tum quòd, vt bestiis obiici potuisse dicamus, ac certè nunquā eo adduci potuisset, vt cū bestiis in theatrum pugnaturus produceretur. Etenim si quid tale vel coactus admisisset, quæ fuisset eius deinceps apud Ecclesias auctoritas? Itaque non dubito quin θηρία hîc dicantur à Paulo pertinacissimi illi Iudæi Ephesini, quorum fit mentio Act. 19. 9. quos Ferarum appellatione intelligit metaphora familiari, qua etiam vsus est Neronē appellans Leonem 2. Tim. 4. 17. Quòd si quis comparet quæ scribuntur infrà 16. 5. cum Act. 19. 21. & 2. Cor. 1. 14. agnoscet opinor, scriptam hanc epistolam Epheso, alterum iam annum agente Paulo Ephesi, & multo cum fructu Euangelium annuntiante: aliquanto verò post fuisse subsequutam illam horribilem seditionem à Demetrio excitatam, quæ Paulū in Macedoniam rectà extrusit: quò referenda sunt quæ commemorātur copiosè 2. Cor. 1. Nugacissimas autem nugas apud Nicephorum extantes lib. 2. c. 25. ne refutatione quidem puto indigere. ¶ *Edamus*, φάγωμεν. In duobus vetustis codicibus annotatur, quod etiam scribit Valla, prouerbium hoc fuisse Laconicū, nempe ex Leonidæ illius historia: quod mihi non sit verisimile, quum nulla gēs frugaliuus vixerit. Apparet autem omnino fuisse paroemiam Epicuræis familiarem, vt Sardanapali illud, *Lude, bibas, comedas, post mortem nulla voluptas*: & Martialis illud, *Vita nimis fera est crastina: vive hodie*. Ita etiam scribitur apud Esaiam 22. 13. vnde hoc videtur petiisse Paulus, quanquam in diuersum finem. Significat enim Paulus quo tandem essent deuenturi paulatim, si curiosis vel blasphemis potius istis speculatoribus vacarent. ¶ *Morimur*, ἀποθνήσκομεν. Præsens pro futuro, vt infrà, ver. 35. & alibi sæpe. Nam etiam apud Esaiam legimus מֵת. sed quoniam in præsenti tempore videtur quędam subesse emphasis, illud idcirco retinuimus. Mori verò hic non declarat simpliciter separationem animæ à corpore, sed totius hominis extinctionem.

33 *Commercia*, ὁμιλίαι. Vel *Congressus*, vt vertit Tertull. De hac autem locutione vide suprà 6. 9. Vulgata & Erasmus, *Colloquia*, nimium angusta significatione. Significat enim ὁμιλία communem totius vitæ vsum, vt si Latinè dicere liceat Conuersationes. Idque mox declarat

clarat Apostolus, quum ostendit Corinthiorum nonnullos in hunc errorem abductos, quòd aures nonnullis præbuissent rerum diuinarum planè imperitis: quod mox etiam probat, petitis ab iis rebus exemplis, de quibus ipsi etiam rustici possunt iudicare, & videtur Philetum & Hymenæum notare, vt liquere videtur ex 2. Tim. 2. 17. Veteres Latini hûc locum citantes vtuntur *Confabulationum* voce. quæ durior posset videri. Incipit autem ab hoc loco Paulus explicare resurrectionis futuræ mysterium, quantum nûc quidem à nobis capi potest. ¶ *Corrumpũt*, φθείρουσιν. Iambicus est senarius ex Menandri comœdia, nomine Thadia, vt annotatum inueni in vno vetusto codice. vbi tamen pro Θαδίᾳ legendum puto Θαΐδι, cuius nominis comœdiam Menandri citat Athenæus. Citatur autem etiam ex eôdem poëta alius eiusdem prorsus sententiæ versiculus, Καιτοὶ γ' ὁμιλοῦντ' αὐτὸς ἐνδίκως κακός.

34 *Euigilate*, ἐκνήψατε. τὸ ἐκνήφειν, proprie de ebriis dicitur qui à somno demum sunt sobrij. Ideo conuertit Erasmus, *Expergiscimini*: quod tamen non probo. Loquitur autê de mentis sobrietate, ad quam vult illos redire qui multis speculationibus fuerãt quodammodo inebriati.

¶ *Iusti*, δικαίως. Id est, vt iustitiæ vacetis, quod mox explicatur per antithesin, Hebræorum more. Opponit autem studium iustitiæ, vanitati & curiositati, qua factum fuerat vt isti cũ prophanis nonnullis versantes & diuinarum rerũ imperitis, quanuis sibi præ cæteris sapere viderentur, de eo capite Christianæ religionis, ambigere cœpissent, de quo tamen ne dubitandum quidem fuit.

¶ *Non norunt*, ἀγνωσίαν ἔχουσι. Vulg. & Erasmus, ad verbum, *Ignorantiam Dei habẽt*: quod videtur durum in Latino sermone. Dicit autem eos Deum non nosse qui in peccatis perseuerantes, Deũ sic norunt vt eius penitus obliti videantur. ¶ *Ad pudorem vobis* [*incutiendum*] *loquor*, πρὸς ἐντροπὴν ὑμῖν λέγω. Id est, vt vos pudeat istos sectari. Vulg. *Ad verecundiã vobis loquor*: quasi videlicet Apostolus in hac reprehensione ipsis quadam verecundia pepercisset. Suprà. 6. 5. eandé loquutionem interpretatus est, *Ad erubescentiam vestram dico*.

35 *Quomodo*, πῶς. Hic inducitur aduersarius, tanquam rogans se doceri quînam tandem dici possit corpus suscitati quod computruerit. Superiora enim argumenta ab absurdo ducta. vt Christiana fide imbutis necesse fuit firmissima videri, sic erant itrisuri Philosophi, vt antea Athenis 17. 32. Ideo naturali argumento vtitur Apostolus huic quæstioni respondens, non tam vt probet resurgere hominum corpora quàm vt ab exẽplo quotidiano doceat vanam esse hãc illorũ argumenti consequutionem. computrescunt & resoluũtur nostra cadauera, Ergo in æternum interierunt.

36 *Quod tu seris*, σὺ ὃ σπείρεις. Vulg. & Erasm. *Tu quod seminas*, neglecta traiectione: quam nisi observes, videtur oratio non cohærere. ¶ *Viuificit*, ζωοποιεῖται. Plin. lib. 17. cap. 18. Pleraque ex his natura ipsa docuit, & in primis semẽ serere, quum decidens exceptúmque terra, viuiscceret. Vulg. & Eras. *Viuificatur*, à quo verbo alibi non abhorruimus, sed in re dissimili.

¶ *Mortuum fuerit*, τεθνάνῃ, Translatitiè dictum, pro corruptum fuerit. Vulgata, addit, *Prius*, πρῶτον.

37 *Pront inciderit*, εἰ τύχοι. Vulgata, *Vt putà*, id est οἷον. Erasmus, *Exempli causa*. Vide suprà. 14. 10. Syrus interpres hoc præteriit, vt etiam Arabs qui pro εἰ τύχοι legit ὡς κριθῆς, *vel hordei*.

40 *Decor*, δόξα, Vulgata, *gloria*, Et mox *claritas*, non ineptè. Lucebũt enim vt Sol. Matth. 13. 43. Ego tamen malui generaliore & communiore nomine vbique interpretari.

41 *Decor*, δόξα. Sic malui vertere quã *gloriam*, aptiore ni fallor vocabulo.

42 *Seritur*, σπείρεται. Id est sepelitur, & instar seminis humo conditur. Pergit enim in translatione à seminibus sumpta, qua nihil aptius dici potuit. Accipio autem σπείρεται non vt impersonale, sed ita vt vbique subaudiatur τὸ σῶμα id est *corpus*, quod ideirco expressi primo loco. ¶ *Corruptioni obnoxium*, ἐν φθορᾷ. Vulgata & Erasmus, ad verbum, *In corruptione*: quam rationem etiam tenuerunt in iis quæ sequũtur. Ego verò puto ἐν φθορᾷ positum esse pro φθαρτὸν, ex Hebræorum idiotismo.

43 *Fœdum*, ἐν ἀτιμίᾳ. Id est turpitudinis

& sordium plenum. Est enim μείωσις, nam quid fœdius est cadauere? Itaque Cyrus moriens, apud Xenophontem, non vult se mortuum spectari. Deinde si spectemus quæ sit corporis putrescentis in ipso sepulchro turpitudo, quid turpius cogitari potest?

¶ *Omniũ virium expers, ἐν ἀσθενείᾳ.* Nempe mortuum, non autem imbecille. Itaque non conuenit huic loco Infirmitatis vocabulum: & alibi sic etiam accipi τὸ ἀσθενὲς, quũ de animæ facultatibus non regenitis agitur, obseruauimus Rom. 5. 6. ¶ *Potẽs, ἐν δυνάμει.* Id est, à priori imbecillitate liberum, quod videlicet vicissitudini tam variæ sit obnoxium, nec sese tueri nisi cibo, potu, & cæteris eiusmodi præsidiis possit. Neque enim sic potens erit vt sit omnipotens, aut ἀσωμάτιστον, aut vllam denique induat eiusmodi qualitatem. Id enim esset non qualitatem sed naturam ipsam mutare, & ex homine Deum plane fieri.

¶ *Corpus animale: τὸ σῶμα ψυχικόν.* Vt quid hoc sit dextrè intelligatur, notandum est non agi de animorum immortalitate, sed de corporum resurrectione. Deinde, non comparari inter se duo corpora, sed vnius eiusdémque corporis humani videlicet, diuersas atque adeo contrarias qualitates, ipsáque demum harum qualitatum causas: & eas quidem tum qualitates tum causas, non nudas, sed in ipsis subiectis hærentes. Ex igitur causæ sunt Anima & spiritus: illa in priore Adamo, ista in posteriore. Qualitates verò sunt, Animalẽ esse, spiritualem esse: exque primùm in iisdem illis subiectis, nempe illa in Adamo, ista in Christo; deinde vtraque in vno & eodem subiecto, nẽpe, in cuiusuis fidelis corpore, diuerso tamen respectu, consideratæ, illa nimirum ante resurrectionem, ista post resurrectionem. Animam igitur alteram hominis partem vocat, quæ corpori caducam hanc vitam præstat, à qua parte dicitur corpus ψυχικὸν, id est *animale*. Spiritum autem appellat diuinam virtutem, cuius particeps eorpus cognominatur πνευματικὸν, id est *spirituale*. Animale ergo corpus dicitur cui anima vitales facultates præbet, imbecillas tamen illas & temporarias: vnde fit vt sit corruptioni obnoxium, fordidum, præsertim quum ab anima destitutũ seritur, id est cõditum humo, quod ψυχικὸν fuerat. Spirituale verò dicitur quod diuinæ illius virtutis particeps, tanto excellentiorem vitam viuit, quanto Deus anima præstat: vnde fit vt eiusmodi corpus sit æternum, gloria & splẽdore insigne, ab omni denique imbecillitate liberum. Illud ergo, id est animale corpus, tribuit Paulus priori Adamo, ac proinde nobis omnibus ante resurrectionem, vt in illo conditis & collapsis. Istud verò, id est spirituale, posteriori Adamo, homini videlicet cœlesti, id est vero Deo & vero homini, tribuit, ac proinde sanctis omnibus, post resurrectionem, (de his enim vnis agit, vt diximus suprà, ver. 22.) in illo nimirum rursum genitis per eundem Spiritum, & in vitam æternam euectis. Sed tria hîc notanda sunt: Vnum, qualitatem animalem sic in nos esse ab Adamo propagatam, vt corpus dũtaxat ex eius substantia acceperimus, animam verò non item: ideóque Apostolum non dicere Adamum factum esse in animam viuificantem, sed in animam viuentem, aduersus eos qui animam volunt à tradvce deriuati. Alterum est, Christũ ad tẽpus quoque fuisse (quatenus hominẽ) in animam viuentem, excepto peccato, Spiritu videlicet in eo vim integram non exerente, donec, omni infirmitate superata, gloriosus resurgeret, & in cælo ad dextrã Patris sederet: cóque respectu à Paulo hîc cõsiderari, & non quoq; in illo. Tertiũ, sic esse spirituale Christi corpus, non substantia, (vt antè dixi) sed qualitate, i. æternũ, gloriosum, potens, vt hæc à Spiritu, i. diuina natura resurgens acceperit hypostaticè ipsius corpori & animæ iã tũ cõiuncta quũ verbũ fieret caro: nostra verò corpora fore post resurrectionẽ, spiritualia, nõ nouæ alicuius partis adiunctione, quæ Spiritus dicitur, sed ipsius Spiritus virtute, idque nõ per hypostaticam vnionẽ, sed efficacitatis participatione, vt Rom. 8. 11. & 2. Pet. 1. 4. cuius erit vinculum idem ille Spiritus, qui iam efficit, vt illum, quanuis in cælis sedentem, fide tamen amplexi, spe possideamus in terris: tunc verò efficiet vt illo præsente præsentes perfruamur. Hæc ita tractando, fanaticorum speculationibus facilè occurretur.

45 *Ita etiam*, οὕτω καί. Vulgata. *Sicut scriptum est*, ὅπως γέγραπται: quam lectionem, quamuis in nullis codicibus Græcis inuenerim, tamen sinceram esse puto: ita tamen vt per tralectionẽ explicetur, hoc modo *Primus homo Adam, sicut scriptum est, factus est*, &c. Nam omnino hoc non pertinet nisi ad prius membrum quod citatur ex Gen. 2. 7. & tamen parum cohæret si receptam Græcam lectionem sequaris, quam non ausus sum mutare, sine idonei testis auctoritate. Castellio conuertit, *Quamquam ita scriptum sit*, ea qua solet audacia vius.

¶ *Prior homo Adam*, ὁ πρῶτος ἄνθρωπος Ἀδάμ. Hic quoque nihil mutauimus: sed tamen annotatum est à Stapulensi ἄνθρωπος redundare, quum ex collatione appareat אדם (*Adam*) esse speciei nomen hoc in loco, vt ἄνθρωπος versu 47. Et alioquin videatur dicendum fuisse in opposito membro ἄνθρωπος Χριστός. Syrus tamen & Arabs interpretes, retinent ἄνθρωπος. Cæterùm Christus etiam vocatur posterior Adam, vt qualitas indicetur quam Christus cum Adamo habet communem: quia videlicet & ipse censendus est, non tanquam singularis quispiam homo, sed vt radix ac principium, in quo Spirituales omnes, tanquam principio, comprehendantur: sicut Animales in illo priore, cui nomen fuit Adamo. Erit ergo Christus hac ratione alter Adamus: sed durum planè & obscurum fuisset eum appellare secundum hominem Adamum. Itaque receptam lectionem reliqui intactam. Marcion verò nõ temere tantùm, sed etiam scelerate fecit quum Adami nomẽ hoc posteriore loco expungeret, vt præclarè ostendit Tertull. lib. aduersus Marcionem quinto.

¶ *Animal viuens*, εἰς ψυχὴν ζῶσαν. Hebr. לנפש חיה, (*lenephesch chaiiah*) ad verbum. *In animam viuentem*, vt Vetus interpres & Erasmus conuerterunt. Dicitur autem homo animatus σωματικὴ ψυχικὴ anima viuens: quod videtur optimè exprimi animalis vocabulo. Nam hoc quoque ab anima, vt præstantiore hominis parte, deducitur. ¶ *Posterior*, ὁ ἔσχατος. Vulgata, *Nouissimus*. Erasmus *Postremus*. Ego putaui studendum perspicuitati, quum præsertim pro ἔσχατος ponat δεύτερος versu 47: nisi quis vltimum putet dici quòd non sit alius instaurator expectandus.

¶ *Spiritus vinificus*, εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν. Christum vocat Spiritum, ab excellentissima parte: id est, Deo corporaliter habitante in ipso, vt Adamum ψυχὴν, ab altera itidem præstantiore parte nũcupauit. Non minus ergo sunt inepti qui ex hoc loco colligunt corpus Christi fuisse ex materia cælesti & Spirituali, quàm si negarent Adamo fuisse terrestre corpus, quia ψυχὴ dicitur: vt interim taceam ἐγένετο repetẽdum esse ἀνὴρ πρῶτος, vt hic quoque factus dicatur, non tamen quatenus Spiritus, sed quatenus homo Spiritu præditus. Deinde considerandæ antitheses Viui & Vinifici, quam exposuimus supra, ver. 44 Vulgata & Erasmus ad verbum, *In Spiritum vinificantem*.

47 *Puluereus*, χοϊκός. Tertullianus hunc totum locum citãs, & copiosè exponens in lib. de resurrectione carnis, Græcam vocem retinet, & *limacem* interpretatur. Nam ad etymologiam & nomen Adæ Paulus proculdubio respicit: & hoc epitheton ita est ἁπλοῦν vt simul materiæ ac loci contagionem declaret: vnde illæ corporis qualitates, quarum comparationem instituit. Materiæ autem nomen istud simpliciter non esse hîc accipiendum liquet apertissimè ex antitheti, in sequentibus versiculis. Nam ἐπουράνιος non declarat eum qui sit ex cælesti quadam materia compactus, sed qui sit particeps cælestium qualitatum, id est immortalitatis, gloriæ ac potentiæ. Non tantùm igitur improbi & scelerati, sed etiam inepti & imperiti sunt qui ex hoc loco arguunt Christum è cælo corpus in Virginis vterum intulisse, id est, qui nobis omnem spem salutis eripiunt. ¶ *Secundus homo, ipse Dominus è cælo*, δεύτερος ἄνθρωπος ὁ Κύριος ἐξ οὐρανοῦ. Vulgata, *Secundus homo de cælo cælestis*, vt ὁ Κύριος expungatur, quod etiam testatur Tertull. fuisse à Marcione insertum, & post ἐξ οὐρανοῦ addatur ἐπουράνιος, sicut post ἐκ γῆς, additur χοϊκός: quam lectionem sequuti sunt Ambrosius & Hieronymus. Mihi verò placet recepta lectio quam summo cõsensu Græci codices omnes quos vidi, tum Syrus, tum Arabs interpretes, Damascenus denique libide

orthodoxa fide 3.cap.12.sequuntur.Multo enim vehemētior est antithesis Terreni & Domini, quàm Terreni & Cælestis,quum multæ sint res cælestes creatæ,Dominus autem dicatur qui summū in omnes imperium obtinet. Deinde,si statim opposuisset Terrenum cælesti, non emineret illa tanta qualitatum diuersitas,sed varius tantùm situs videretur significari. Hoc verò semel explicato, tum demum licuit cælestem terreno planè ac perspicuè opponere, vt factum est duobus sequentibus versiculis. Sed duo hîc annotanda sunt: vnum,cōsiderari corpus Christi in gloria non in humilitate:siquidem antea,si ex sua natura distincte æstimetur, ψυχικὸν & χοϊκὸν erat, sicut & cæterorum hominum, excepto peccato.qua de re vide August. lib.de Ciuit.Dei 13.cap.23.Alterum,quòd dicitur è cælo, id per communicationē ἰδιωμάτων esse intelligēdum, vt diximus Ioh.3.13. Idcirco verò sic loquitur Apostolus,vt ipsam Christi carnem sciamus Dei inhabitantis virtute hanc gloriam esse assequutam, quam cum suis membris tandem aliquando communicabit.

49 *Imaginem*, εἰκόνα. Imaginem intellige non vanam & inanem,sed quam res ipsa consequatur. Verè enim & reipsa χοϊκοὶ sumus,huius vitæ respectu:verè item ἐπουράνιοι erimus post resurrectionem, vt membra capiti conformia euadant.Sic enim accipitur sæpe imaginis nomen, vt Gen.5.3. & μορφὴ sic vsurpatur,itémque χῆμα & ὁμοίωμα, Philip. 2.8. ¶*Gestabimus*, φορέσωμεν.Sic legerunt Syrus & Arabs interpretes. In Complutensi tamen editione & tribus codicibus legimus, φορέσωμεν, *gestemus*, vt videtur etiam legisse Tertull. de resurrect. carnis.Nam & Chrysost.putat Paulum à ver.47.auspicari exhortationem ad vitę nouitatem.Sed hoc planè est detortum, quum res ipsa clamet, Paulum in proposito argumento pergere.

50 *Hoc autem dico*, τοῦτο δὲ φημὶ. Nempe nos illius cælestis imaginem gestaturos,quoniam in hanc qualem gestamus corporis naturam hæc incorruptibilis qualitas cadere citra alterius illius abolitionem non potest. Itaque ὅτι nō εἰδικῶς sed αἰτιολογικῶς accipitur. ¶ *Quia caro & sanguis*, σὰρξ καὶ αἷμα. Id est corpus hoc animale, ita vt nūc est.Neque enim perimetur substantia, sed immutabitur qualitas, ita vt ex animali spirituale, ex terreno cæleste fiat corpus. Caro igitur & sanguis nomina sunt quibus solum corpus, idque cum infirmitate adiuncta significatur hoc in loco,vt appareat ex eo quod subiicitur de corruptione. Alibi verò carnis & sanguinis appellatione totus homo intelligitur, quatenus est corruptus peccato, & aliis etiam modis eadem verba accipiūtur, sicut exposuimus Matth.16.17.& Gal.1.16.

51 *Mysterium*, μυστήριον. Id est rem arcanam,& adhuc occultam, ideóque dignissimam quam attentè audiatis.

¶ *Non omnes quidem obdormiemus*, &c. πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα.Sic legunt etiam Syrus & Arabs interpretes. Qui verò nō animaduerterunt de solis sanctorum corporibus hîc agi, (quod annotauimus suprà versu 22.) nec cōsiderarunt particulam vniuersalem ad eos de quibus agebatur esse restringendam,duas alias lectiones in hunc locum inuexerūt,de quibus copiosè Hieronymus in Epistola ad Minerium & Alexandrum, & Augustinus in quæstionibus ad Dulcitium, quæstione 3. vt & citatur ab Augustino,orat.contra Iudæos cap.20, & cōtra Adimantum ca. 20.Earum vna est,quam etiam reperi in Claromontano codice, πάντες μὲν ἀναστησόμεθα,οὐ πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα, *omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur*,vt etiam legitur in Vulgata Latina editione. Altera, quam Hieronymus dicit Græcos codices habuisse, πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, ἀλλ' οὐ πάντες ἀλλαγησόμεθα. *Omnes igitur obdormiemus sed non omnes mutabimur.* Vtraque (meo iudicio reiicienda. Nam præterquam quòd non aliter dicit omnes immutatū ri,quā suprà dixit,Omnes in Christo viuificādos,liquet vel ex eo quod confitemur, Dominum venturum ad iudicandum viuos & mortuos, & ex eo quod scriptum est 1. Thess. 4.15. 16.17, fore vt quos Dominus aduenies viuos ex sanctis inuenerit,repentè,nō intercedente morte, nec corruptione illa ordinaria, immutet, vt cum sanctis qui resurrexerint rapti in nubibus Domino occurrāt.

¶ (*Et*) *ictu oculi*, ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ. Vulg. *in ictu oculi*, mendosè fortassis, pro *in nictu*, pro quo Gallicè dixeris, *en vn clin d'œil*.

Basil. Quidam codices legunt ῥοπῇ. i. *inclinatione.* Vtroque vocabulo breuissimũ temporis spatium significatur: quum nihil sit celerius oculi motu. Sed ῥοπὴ. trãslatum est à subito radiorum oculi iactu (nam & Latini Adiicere oculos dicunt.) ῥοπὴ à motu lancis seu libræ. Quum autem nonnulli vetusti codices ita vsque ad σὺν πᾶσιν, prioribus, nonnulli sequentibus attexãt, sequutus sum eã quæ mihi visa est melius cohærere, fretus etiam Arabici interpretis auctoritate.

54 *Illud,* ὁ λόγος. Heb. דבר (*dabar,*) de quo sæpe iam diximus.

¶ *Absorpta est mors ad victoriam.* κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νῖκος. Miror quî videri potuerit hic locus ex Osea sumptus, quum sit penè cõuersus ad verbum ex Esa. 25. & vt duo testimonia hîc coniunxerit Apostolus. Sic enim habent Hebr. בלע המות לנצח (*billah hamaueth lanetsach*) id est *absorpsit mortem in æternum.* Sed pro *In æternum*, scriptum est εἰς νῖκος, *ad victoriam*, quòd נצח (*netsach*) deducatur à נצח (*natsach,*) quod vincere declarat. Idem autem significat Ad victoriã, atq; vsq; ad victoriã, ita vt sit prorsus debellata. Ambrosius verò & ante eũ Tertul. lib. de resurrect. carnis, & alij multi legẽtes *In cõsẽtione*, decepti fuerũt à librario qui Græcè scripserat νεῖκος pro νῖκος.

55 *Vbi tua ô mors victoria,* ποῦ σου, θάνατε, τὸ νῖκος; Cõtrario ordine legunt hũc locum nõ modò Græci omnes cod. quos inspeximus, sed etiam Syrus & Arabs interpr. Et tamen liquet ex Hebræi cõtextus collatione, morti tribuendum τὸ νῖκος, sepulchro verò τὸ κέντρον: sicut in vetere Latina interpretatione legitur: sic etiam melius cohærente proximo versiculo, in quo τὸ κέντρον ex proximo melius repetitur. Cæterùm apud Oseam sic legitur hic locus, vnde petitum est posterius membrum, אהי דבריך מות (*ehi debarecha maueth*) id est, *Ero pestes tua, mors.* Itaq; Græca editio quam sequutus est Paulus legit איה (*aye,*) *vbi*, pro אהי (*ehi,*) *ero*, per metathesin: quam notãt eo loco quidam etiam ex Hebræis interpretibus. Deinde דבריך (*debarecha*) Græci interpretes deduxerunt non à דבר (*deber,*) quod pestem declarat, sed à דבר (*dabar,*) quod significat verbum, idque translatitiè acceperunt: pro quo vernaculo sermone dicimus *vn plaid*, inuidioso etiam vocabulo pro garrula loquacitate. Ideo in Græca editione: qua nunc vtimur, scriptum est δίκη, pro quo Paulus fortassis scripsit, non νῖκος, vt nunc legimus, sed νεῖκος, id est *contentio.* Sic etiam hunc locum citante Augustino, in Ioh. tract. 12. & in Ps. 148. quanuis in Græca editione qualem nunc habemus, legatur ἡ νίκη. Nihil tamen volui temerè mutare: quanquam ad illam coniecturã altera etiam accedit, quia in præcedente verticulo, itémque in 57. scriptum est νῖκος, facilè fuisse hominibus imperitis existimare ita etiam hoc loco scribendum esse. ¶ *Vbi tuus, ô sepulchrum aculeus?* πᾶ σοῦ κέντρον, τὸ κέντρον Heb. eodem illo Oseæ loco habent אהי קטבך שאול (*ehi katobcha scheol,*) id est, ero tuũ excidiũ, sepulchrum. Itaque hîc rursum Græca editio, quam sequutus est Paulus, legit (líne vlla tamen sensus iniuria, & nõ repugnantibus quibusdam Hebr. interpretibus) איה (*aye,*) *vbi*, pro אהי (*ehi*) *ero*, vt in præcedente membro. Quod verò verterunt κέντρον & ego *aculeum* malui quàm *stimulum* interpretari, id propriè significat ὄλεθρον, i. excidium & internecionem præsentissimam. Hieronymus solet morsum interpretari, quod ad hãc interpretationẽ Pauli proximè accedit, & Symmachus ἀπάντημα, quod repentè & ex inopinato occurrat. Aliter verò. i. שאול (*scheol*) hîc quoque conuerti *Sepulchrum* potius quàm *Infernum*, cũ Erasmo: quia hîc agitur, de corporis excitatione: & ea etiam est propria vocabuli Hebraici significatio, vt diximus Act. 2, 27. Vulgata pro δίκη repetit θάνατε, & ita hũc locum reperi scriptum in vetustissimo meo Codice Claromontano.

56 *Vis autẽ,* ἡ δὲ δύναμις. Quorsũ istud verò quod videri possit extra scopũ. Nõpe quoniã de resurrectione corporũ ad ęternã felicitatẽ disseruerat quę resurrectionẽ spiritualẽ præsupponit, veritus ne huic tãquã causæ tribueretur felicitas illa, hoc adiecit quasi obiter, vt doceat à sola tãtùm fide Christum apprehẽdente ipsam resurrectionem & spiritualem & corporalem & vitã æternã in solidum, non ab operibus vllis pendẽre.

58 *Eminẽtes,* περισσεύοντες. i. tales vt cæteros exuperetis. Vulg. *vt abũdetis.* i. magis ac magis vos ipsos & alios sancta & honesta vita superetis. Sed illud malo.

18 *Firmi, ἑδραῖοι.* Arabs addit *ἐν πίστει ὑμῶν, in fide vestra.* ¶ *In Domino, ἐν Κυρίῳ.* Hebr. בייהוה (*baihoua,*) id est Dei ope ac bonitate id efficiente. Sin autem accipias in Domino pro In negotio Domini, vel secundum Dominum, erit traiectio, quasi scriptum sit, Labor vester in Domino non erit inanis.

IN CAPVT XVI.

1 *De collecta, περὶ τῆς λογίας.* Hoc vocabulo vtitur in ea significatione ipse etiam Cicero 2. De orat. & ego libenter illud retinui, vel ob eam causam vt quiuis cognoscat quid illud sit quod postea sacrificuli ad quasdam cantiunculas transtulerunt. Fuisse verò in Ecclesia vsurpatam hanc consuetudinem conferendi eleemosynas (idque die primo hebdomadis, qui Solis dies à profanis, Dominicus à sanctis dicebatur) docet Iustinus Apologetico secundo, vbi quũ descripsisset cõcionis, & Cœnę Dominicæ apparatum illi diei peculiarem, tandem subiicit, quemque pro facultatum ratione, vt sibi libuisset, aliquid cõferre solitum, quod postea Antistes quem *τὸν προεστῶτα* vocat, orphanis, viduis, ægrotis, egenis, captiuis & peregrinis distribueret. ¶ *Fatite, ποιήσατε.* Basilius quodam loco, citans hæc verba, sic ea distinguit vt *κατ' μίαν σαββάτων* cum hoc verbo cohæreat: & deinde sequatur *ἕκαστος, vnusquisque.* &c.

2 *Primo quoque (die) hebdomadis, κατ' μίαν σαββάτων.* Vulgata, *Per vnam Sabbati.* Erasmus, *In vna Sabbatorum.* Hoc quidem cõstat κατ' vim habere distributiuam, quam vocant, neque dubium est *μίαν σαββάτων* declarare primam diem hebdomadis, vt ostendimus Matth. 28. 1. & explicat disertè Marcus ipse 16. 9. Sed & in vno vetusto codice additum legi *τῇ κυριακῇ*, ad hoc videlicet explicandum: & eo die iam tum solitos fuisse sanctos conuenire, liquet ex Act. 20. 7. Hieronymus aduersus Vigilãtium, *per vnam Sabbati*, hoc est *in die Dominico, omnes conferre quæ Hierosolymam in solatium dirigerentur, Paulus præcepit.*

¶ *Quodcunque, ὅ, τι ἄν*, id est siue parum id sit, siue multum. Censetur enim hæc benignitas apud Deum non ex summæ quantitate, sed ex dantis alacritate, neque ex Arithmetica, sed Geometrica proportione, vt Luc. 21. 3. *Ipsi datum fuerit vt commodè posit εὐοδῶται.* Vel, vt in quibusdam codicibus legitur, *εὐοδῆται.* Εὐοδοῦσθαι autẽ passiuè dicitur qui prosperum iter à Deo obtinet, vt Rom. 1. 10. sed præterea ad rerum omnium prosperos successus transfertur, vt 3. Ioha. 2. Itaque sensus est, vt quisque cõferat pro ratione facultatum quas à Domino obtinuerit. Neque prorsus malè conuenit Erasmus, *Quicquid commodum fuerit*, nisi quòd passiuum verbum non expressit, cuius ea est vis vt declaret eam commoditatem abunde nobis cõcedi, nimirum à Deo. Latet ergo in hoc verbo argumentum quod Erasmus nõ expresit, quod nonnisi longo ambitu exprimere Latinè potui. Vulg. *Quod si bene placuerit, ὅ, τι ἂν εὐδοκήσῃ* pro *εὐοδωθῇ*. Nam εὐδοκεῖν, quod illi tribuit Erasm. nunquam memini legere.

3 *Cum epistolis, δι' ἐπιστολῶν.* Omnino istud cõnectitur cum verbo *πέμψω*. quã distinctionem sequuti sunt Syrus & Arabs interpretes, vt *δι' ἐπιστολῶν*, idem valeat atque datis literis. Sed & Arabs præterea sic legit hunc locum, *πιστεύσατε τοὺς ἂν δοκιμάσητε, καὶ πέμψω αὐτοὺς*, &c. *Siquos probaueritis, eos mittam*, &c. vt sit sensus, Quos probaueritis, eos mittam cum literis vt eleemosynas perferant. ¶ *Beneficentiam vestram, τὴν χάριν ὑμῶν.* Vulgata ad verbum, *Gratiam*: quæ etiam apud Latinos pro beneficio, hîc verò pro eo ipso accipitur quod aliquis gratuitò confert.

4 *Proficiscentur, πορεύσονται.* Arabs legit *πέμψετε, mittetis.*

5 *Pertransibo, διέρχομαι.* Hoc verbum aliquoties iam annotauimus habere inclusam significationem futuri temporis, vt Matt. 11. 3. Apocal. 14. Sicut Syrus & Arabs rectè hoc loco interpretãtur. Hoc puto nõ cõsiderasse qui censent hanc epistolam scriptam Philippis, quum iam peragraret Macedoniam. Nam ex versiculis 8. & 19. apparet missam Epheso, ãs quidem ante Demetrij seditionem, per Timotheum & Erastum: vt mecum fatebitur quisquis comparauerit cum versu 10. proximè sequente, quæ scribit Lucas Act. 19. 21.

6 *Apud vos, πρὸς ὑμᾶς.* Vide Marc. 6. 3. ¶ *Forsitã, τυχόν.* i. si res ita tulerit. Opponũtur enim *τυχὸν* & *ἐκ προνοίας* siue *προ αἱρέσεως*. Syr⁹ & Arabs iã tertia vice in hac epistola hoc verbũ neglexerũt, nempe 14. 10. &

10.&15.37. siue quòd eius vim ignorarint, seu quòd hæc loquendi formula sit illis linguis prorsus insueta. Hoc autem loco videtur Arabs pro τυχὸν legisse εὐκαίρως, postquam ascendero.

8 *Epheſi*, ἐν Ἐφέσῳ. At cur non potius dixit ἐνταῦθα *hic*, quum tunc Ephesi esset hanc Epistolam scribens, vt appareat ex verbis παραμενῶ? nempe vt certius & specialius locum ipsum notaret. Nam alioqui Asiam videri potuisset generalius notare, vt 2. Cor. 1. 8. Intererat autem ipsos Corinthios scire vbi consisteret Apostolus, propter varia negotia. ¶ *Vsque ad Pentecosten*, ἕως τῆς πεντηκοστῆς. Erasmus putat ita subaudiendum ἡμέρας, vt simpliciter significetur quinquaginta dies, non autem festum Pentecostes, quod, inquit, haud satis scio an id temporis Gentium auribus notum fuerit: quum in Epistola ad Romanos, Apostolus tollat dierum discrimẽ. At ego superuacaneum esse puto quærere an huiusmodi festa initio fuerint obseruata, vt hoc daretur Iudæorũ infirmitati. Sed vt obseruata non fuerint, non tamen consequitur hoc non fuisse visitatum in Ecclesiis, vt præsertim iis qui ex circuncisione credidерant, ab his festis intervalla temporum numerarent. Sic Act. 20. 6. dicitur Apostolus soluisse Philippis post dies Azymorum; quos tamen quis idcirco dixerit fuisse ab Ecclesiis obseruatos? Sic etiam Act. 27.9 significatur inclinatio Autumni per diem ieiunij siue Propitiationis festum. Isque illa interpretatio nulla ratione nititur.

9 *Efficax*, ἐνεργὴς. Id est, ad magnas res conficiendas opportunum. vt doctè exponunt Arabs & Syrus. Vulgata, *Euidens*, id est, ἐναργὴς, pro quo malim *patens* dicere, vt pertinat in metaphora. Et sanè hæc lectio mihi magis arridet, quum eadem quidem sit sententia, sed multo mollior sit translatio. ¶ *Et aduersarij*, καὶ ἀντικείμενοι. Hieronymus in Ioelem, legit, *Sed aduersarij*, vt καὶ pro ἀλλὰ sæpe ponitur, Act. 10. 28. & infrà, vers. 12. Sed malim tamen receptam interpretationem sequi. nam quo plures aduersarij, eo magis requiritur pastoris præsentia.

10 *Secure*, ἀφόβως. Id est, ἀσφαλῶς, & sine iusti metus occasione. Vulgata, *Sine timore*. Erasmus, *Sine metu*. Vtrunque nimis obscurè.

11 *Cum pace*, ἐν εἰρήνῃ. Id est saluum & incolumem, atque adeo bona cum gratia, ex Hebræorum idiotismo sæpe iam à nobis explicato.

12 *Cum fratribus*, μετὰ τῶν ἀδελφῶν. Timotheo videlicet & Erasto, Act. 19. 22. ¶ *Sed omnino non fuit*, καὶ πάντως οὐκ ἦν. Hic omnino καὶ ponitur pro ἀλλὰ, & ἦν explicandum est per aoristum secundum. Non satis apte igitur Vulgata conuertit, *Et vtique non fuit*. neque etiam Erasmus satis apposite, *Et omnino non erat*. ¶ *Quum tempus opportunum habuerit*, ὅταν εὐκαιρήσῃ. Vulgata, *Quum ei vacuum fuerit*. Vide Marcum cap. 6. vers. 31.

15 *Stephanæ*, Στεφανᾶ. Vulgata, addit *Et Fortunati*, καὶ Φορτουνάτου. vt & Claromontanus codex. Quædam exemplaria adiiciunt, *& Achaici*, καὶ Ἀχαϊκοῦ, fortassis ex vers. 17. Stephanæ verò nomen non fœminam sed virum declarat: quod annotaui in gratiam imperitorum Græcæ linguæ, vt & alia multa. ¶ *Esse primitias*, ὅτι ἐστὶν ἀπαρχή. Vulgata ad verbum *Quoniam sunt primitiæ*. Est autem Hellenismus, vt in illo Terentij, *Scin' me in quibus sim gaudijs?* Estque allusio ad Leuiticum sacerdotium: qua ratione etiam fideles dicuntur oblatio Domini. ¶ *Se addixisse*, ἑαυτοὺς ἔταξαν. Pronomina composita sæpe iam admonuimus pro simplicibus interdum vsurpari apud idoneos etiam Græcos scriptores. Ita igitur puto hoc loco accipi ἑαυτοὺς, vt omnino alienum sit ab Apostoli scopo quod nõnulli putant, istos nimirum commendari eo nomine quòd vltro, & nonnisi à seipsis vocati, cœperint ministerio ecclesiastico vacare. Imò verò contrà nihil aliud tradit Apostolus, quàm illos se se totos vltro sanctorum ministerio deuouisse, legitimè tamen vocatos: siue de prædicationis ministerio accipias, siue (quod potius amplector) de ea functione quæ pauperum subsidiis & gubernationi ecclesiasticæ dicata erat. Itaque τάσσειν ἑαυτοὺς verti *Se addicere*, ita vt gradus & statio constanter seruetur in qua fuerit aliquis collatus. Hoc enim declarat verbum τάσσειν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Ordi-*

mauerunt ſeipſos, quæ interpretatio præbuit occaſionem illi quæſtioni de qua diximus, quia nimirum vocationes eccleſiaſticæ cœpetunt peculiariter Ordines vocari: nunc quidem in cacolyca præſertim Eccleſia κατ' ἀντίφρασιν, quum nihil vſquam ſit æquè confuſum ac perturbatum.

16 *Subiiciamini*, ὑποτάσσησθε. Id eſt, eſt, honore & reuerentia proſequamini, illis credatis, & ab iis ſinatis vos regi vt par eſt, quum ſeſe & ſuas facultates vobis iuuandis conſecrarint. ¶ *Omnibus operam ſuam conferentibus*, παντὶ τῷ συνεργοῦντι. Redundat articulus, loquitur autem de functionibus eccleſiaſticis. Vulgata, *Omni cooperanti*. Eraſmus, *Omni adiuuanti*.

17 *Abſentiam veſtram*, τὸ ὑστέρημα ὑμῶν. Id eſt, quod mihi deerat à vobis, vt qui veſtro conſpectu nunc frui non poſſim. Vulgata, *Quod vobis deerat*, ſenſu deprauato. Eraſmus obſcurè, *Id quod mihi deerat veſtri*. Quidam legunt τὸ ὑστέρημά μου, id eſt *quod mihi deerat*, nempe vt vos conſpicerem, & rerum veſtrarum ſtatum intelligerem. Nam ineptum fuerit ad collationem aliquam pecuniariam hoc referre quàm ab illis ipſe acceperit: quum tamen expreſsè teſtetur ſe gratuitò illis prædicaſſe, nec vnquam paſſurum vt hæc gloria ſibi extorqueatur.

18 *Spiritum*, τὸ πνεῦμα. Id eſt *animum*, vt ſuprà, 2.11. ¶ *Agnoſcite*, ἐπιγινώσκετε. Id eſt, tales ducite quales ſunt reuera. Vulgata, *Cognoſcite*.

19 *Eccleſia*, ἐκκλησία. Eraſmus in annotationibus vertendum potius dicit *Congregatione*: qua in re ab eo diſſentio. Apparet enim Apoſtolum commendare Aquilæ & Priſcillæ familiam, quaſi ſit Eccleſiola quædam. alioquin dixiſſet σωῖ τὴ οἰκῳ αὐτῶν; *cum domo ipſorum*. Quòd autem repetitur apud Ambroſium, & in exemplaribus nonnullis veteris editionis Latinæ *Apud quos & hoſpitor*, in nonnullis Græcis codicibus inueni.

20 *Oſculo ſancto*, ἐν φιλήματι ἁγίῳ. Id eſt, Sanctè amate inter vos. Petita eſt autem hæc loquutio vel à conſuetudine illa mutuò ſeſe oſculandi in ſalutando, Iudæis magis quàm Græcis familiari: vel mutuæ oſculationis ritu in Cœna Domini, ad ſummam illam animorum conſenſionem declarandam: quem ritum diſertè declarat Iuſtinus Apologetico ſecundo. Vide 1.Cor.13.12.

22 *Non amat*, οὐ φιλεῖ. Id eſt, odit & execratur, nempe ſciens prudens, quod eſt peccatum in Spiritum ſanctum. Sunt enim apud Hebræos hæc dicendi genera non ἀκαταχρήστως ſed αἰχρηματῶς. Sin verò iſtud de iis malimus accipere, qui per ignorantiam Chriſti iſtud admittant, quod ipſi Paulo ante conuerſionem accidit, ſeſe propterea blaſphemum appellanti: intelligetur cõditio; Niſi reſipuerit in horribili illo anathemate quod ſubiicitur.

¶ *Maran-atha*, μαρὰν ἀθά. Alij codices ſcribũt vno verbo μαραναθά, quod video eruditis nonnullis placere, quaſi vna ſit dictio Syriaca, idem declarans atque apud Hebræos מרנא תא [*ſcherem*,] perperam tamen ſcripta à librariis, vt alia pleraque peregrina, quum ſcribendum fuerit *Maharanatha*. Aliis placet duas eſſe dictiones, nempe מרן [*maran*,] *Dominus*, & אתא [*atha*,] *venit*. vt etiam legitur in Syra & Arabica interpretatione, quam expoſitionem vt genuinam amplector. Alij etiam tres, nempe מרא [*mare*,] *Dominus*, ן finale, noſter, אתא [*atha*,] venit. Sed quoquo modo legas, non ſatis aptè conſideratur ſignificatio huius vocabuli in hoc loco interpretando, quum potius ſit τεχνικῶς accipiendum. Sic enim ſignatur ſpecies extremi anathematis, quia nimirum ea erat eius formula quæ videtur etiam deſcribi Enochi, ſeptimi ab Adamo, verbis, Iudæ 14. quòd qui in eo damnatus eſſet, Domino quaſi in manus citrà vllam veniæ ſpem dederetur. Nam etiam Auguſtinus epiſt. 78. interpretatur, *Quaſque Dominus veniat*. Hæc eſt igitur illa tertia ſpecies anathematis apud Iudæos vſurpati, quam שמתא [*ſchamatha*] quaſi à שם [*ſchem*] & אתא (*atha*) Talmudiſtæ ab ipſa eius denuntiandæ formula, eadem atque Maranatha ſignificatu appellant. Cur enim alioqui Paulus Corinthios lingua peregrina compellaret, niſi vocabulum iſtud ex Synagoga petitum, Græcis etiam Eccleſiis fuiſſet familiare, vt Amen, Alleluja, & alia nonnulla, à Græcis Eccleſiis ad Latinas quoque tandem tranſlata? Chryſoſtomus tamen

amen tertiam hanc speciem videtur anathematis nomine intellexisse, edito tractatu in quo contendit non esse anathemate vtendum in Ecclesia Christiana. Et certè videtur colligi ex historia Achaz Iosue 6. & 7. nihil atrocius esse quàm חרם (*cherem.*) quod ipsum etiam etymon indicat. Sed ad hoc respõdetur duas fuisse species anathematis חרם (*cherem.*) vt ex eo apparet quòd sic quoque significantur res Deo deuotæ, quæ etsi redimi non poterant, tamen nõ peribant, sed sacerdotibus cedebant: vt Num. 18. 14. Itaque commodius quoque videtur distribui excommunicatio in duas species, nempe in נדוי (*Niddui*) & חרם (*cherem.*) id est anathema: & rursus anathema, in simplex, & maranatha, siue schamata, quamobrem etiam Paulus non contentus dixisse anathema, subiecit postea speciei nomen.

24 *Amen*, Ἀμήν. Id est, ita est. Est enim confirmantis potius quàm optantis: nisi libeat interpretari ἡ ἀγάπη μου μεθ' ὑμῶν, &c. *charitas mea* (*sit*) *cum vobis omnibus in Christo Iesu.* sicut subiici solet extremis epistolis, *Vale, & nos ama.* ¶ *Philippis*, ἐστὶ Φιλιππων. Sic scriptum inueni in omnibus Græcis codicibus: sed non dubium est quin sit Ephesò scripta, vt dixi suprà, vers. 5. vt etiam in Syra & Arabica editione disertè scribitur. Res autem ipsa clamat, istiusmodi subscriptiones posterioribus temporibus à quibusdam non satis consideratè additas fuisse.

Epistola Pauli Apostoli ad Corinthios posterior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

BENEDICTVS, εὐλογητός. Id est, Laus & gloria tribuatur. Sic enim homines benedicunt Deo, vt alibi exposuimus. ¶ *Deus ac Pater*, ὁ θεὸς καὶ πατήρ. Vide 1. Cor. 15. 24. ¶ *Misrationum*, τῶν οἰκτιρμῶν. Hebr. רחמים (*rachamim*,) id est summè misericors. Hęc enim est emphasis pluralis numeri.

4 *Ea ipsa consolatione*, διὰ τῆς παρακλήσεως. Sic interpretor propter adiunctum articulum. Vulgata, *Per exhortationem*, & id quidem malè. quanuis consolatio sit exhortationis species. Sic etiam mox versu 6. malè vertit παρακαλούμεθα, *exhortamur*, pro *consolationem accipimus.*

5 *Perpessiones Christi*, τὰ παθήματα τοῦ Χριστοῦ. Id est, Ærumnæ quas ob Christum perpetimur, siue quas in nobis perpetitur Christus, vt Rom. 8. 17. & Colos. 1. 14. Quod autem attinet ad πάθημα, de eo diximus Rom. 7. 5.

¶ *Redundat*, περισσεύει. Videlicet in alios oppressos, quos consolor, & qui exemplo, quod in me Christus edit, confirmantur: vt loquitur propheta Psalm. 40. 4.

6 *Sive autem premimur*, εἴτε δὲ θλιβόμεθα. Multiplex est huius loci lectio, eadem tamen manente sententia. Sic enim legitur in Complutensi editione, & quinque vetustis codicibus, atq; adeo in Græcis scholiis, vt post πάσχομεν subiiciatur καὶ ἡ ἐλπὶς ἡμῶν βεβαία ὑπὲρ ὑμῶν: ac deinceps sequatur εἴτε παρακαλούμεθα, ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως καὶ σωτηρίας εἰδότες, &c. Vulg. autem editio

legit, εἴτε δὲ θλιβόμεθα ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως καὶ σωτηρίας· εἴτε παρακαλούμεθα, ὑπὲρ τῆς παρακλήσεως ὑμῶν καὶ σωτηρίας τῆς ἐνεργουμένης, &c. quam ſcripturam Syrus etiam & Arabs interpretes ſequuntur, eo excepto quòd Syrus non repetit nomen σωτηρίας poſt παρακαλούμεθα: Arabs verò pro ὑπὲρ τῆς παρακλήσεως repetito, vſus eſt particula quæ idem valet atque ὡσαύτως, *ſimiliter*, Quidam denique iſtud τῆς ἐνεργουμένης & cætera ſubiiciunt priori membro εἴτε θλιβόμεθα. Ex his autem lectionibus tam variis, eam vt ſimpliciſſimam & maximè perſpicuam ſum amplexus, quam Syrus & Arabs interpretes probarunt. ¶ *Premimur*, θλιβόμεθα. Repetiimus hoc verbum, vt & mox verbum παρακαλούμεθα, *conſolationem recipimus*, ſic poſtulante ſententia, ſequuti etiam in eo Syram & Arabicam interpretationem, ellipſi Paulo familiari, vt Roman.12. verſ.6. & infrà, 2.10: & 5.13. Quòd ſi tamen initio huius verſiculi expungatur particula δὲ, (quam ſcripturam in vno manuſcripto codice inueni) nihil erit ſupplendum, ſed hæc omnia vſque ad καὶ ἡ ἐλπὶς, &c. *& ſpes*, &c. pendebunt à verbo περισσεύει *abundat*. ¶ *Efficaci in vobis*, τῆς ἐνεργουμένης. Vulgata & Eraſmus, *quæ operatur*. Nam actiua ſignificatione vſurpatur in his libris vbique τὸ ἐνεργεῖσθαι, vt Roman.7.verſ.5. & infrà, 4.v.12. & Galat.5. 6. & Iac.5. verſ.16. Quòd ſi tamen repetatur etiam in hoc membro nomen σωτηρίας, vt habet vulgata editio Latina, tum vertendum erit τῆς ἐνεργουμένης ἐν ὑπομονῇ, *quæ efficitur in vobis per toleratione*m. id eſt interueniente toleratione. Nec enim toleratione præcedit ſalus, ſed conſequitur. ¶ *De vobis*, ὑπὲρ ὑμῶν, Id eſt περὶ ὑμῶν. Nam has præpoſitiones ſæpe permutari ſatis conſtat apud idoneos etiam auctores. Vulgata & Eraſmus, *Pro vobis*.

7 *Vt qui ſciamus*, εἰδότες Videtur ſcribendum fuiſſe εἰδέτων potius quàm εἰδότες, ſed illud totum, *Et ſpes noſtra*, &c. interiectum eſt. Et eiuſmodi participia Hebræorum gerundiis reſpondentia, ſæpe in his libris occurrunt.

8 *Afflictionem*. ὑπὲρ τῆς θλίψεως. Iterum ὑπὲρ pro περὶ, vt ſuprà verſu 6. ſicut in illo Virgilij, *Multa ſuper Priamo rogitans ſuper Hectore multa.* ¶ *Eo vt prorſus animi penderemus*, ὥστε ἐξαπορηθῆναι ἡμᾶς. Id eſt, vt prorſus perplexi & inopes conſilij eſſemus quomodo periculum vitæ euaderemus, quod ad humana videlicet præſidia. Dicitur enim ἀπορεῖσθαι qui non nouit quomodo ſeſe ex aliqua difficultate expediat: cuius verbi vim auget præpoſitio ἐξ, vt infrà 4.8. Vulgata, *ita vt tæderet nos*, ſententia non modò non expreſſa, ſed etiam deprauata. Eraſmus, *Vt deſperaremus*: à quo verbo libens abſtinui.

9 *Sed*, ἀλλά. Eraſmus, *Quinetiam*, ἀλλὰ καὶ, quaſi amplius aliquid ſignificetur quàm ſuperiore verſiculo. Ego verò exiſtimo declarari ab Apoſtolo quo cõſilio Deus ipſum voluerit eouſque premi. ¶ *Apud nos*, ἐν ἑαυτοῖς. Id eſt, intus & in animo. Vulgata & Eraſmus, *In nobiſipſis*. ¶ *Decretum mortis habuimus*, τὸ ἀπόκριμα τοῦ θανάτου. Id eſt, Nobis conſtitutum & decretum erat mori. Eſt autem metaphora ab iis ſumpta in quos pronuntiatum eſt capitis iudicium, vt τὸ ἀπόκριμα præciſum mortis decretũ declaret, quum alioqui ſecretionem ſignificet. Quibuſdam verò placet pro reſpõſo ſeu denũtiatione accipere: quaſi præſentia pericula præſentem mortem veluti denuntiarent: ſicut etiam conuertit Vetus interpres. Mihi tamen videtur ſimpliciſſima prior interpretatio.

10 *Ex tanta morte*. τηλικούτου θανάτου. Summa illa pericula κατ' ἐξοχὴν vocat mortem. Vulgata, *Ex tantis periculis*, non expreſſa illa amplificatione. Ambroſius videtur legiſſe ἐκ τηλικούτων θανάτων, *extantis mortibus*. quod legit etiam Syrus interpres: Arabs verò ἐκ πάντος θανάτου, *ex iſta morte*, quod etiam videtur ſimplicius.

¶ *Et eripit*, καὶ ῥύεται. Syrus hoc non legit, neque Claromontanus codex, & fortaſſis hoc redundat.

11 *Vnà conferentibus* &c. συνυπουργούντων καὶ ὑμῶν, &c. Vulgata, *Adiuuantibus & vobis in oratione pro nobis*. Eraſmus, *Simul adiuuantibus & vobis per deprecationem pro nobis*: acſi ſcriptum ſit, τῇ ὑπὲρ ὑμῶν δεήσει. Sententia verò ſic etiam eadem manet. ¶ *Vt donum ex multis*, &c. ἵνα ἐκ πολλῶν, &c. Primum omnium rectè (meo iudicio) annotauit Valla traiectionem articuli: quaſi ſcriptum

scriptum sit ἵνα τὸ ἐκ πολλῶν προσώπων εἰς ὑμᾶς χάρισμα. neque causa erat cur hac traiectione offenderetur Erasmus, cuius simile exemplum occurrit hoc ipso capite, versu 24. vbi scriptum est ὑμῶν τῆς πίστως, pro τῇ ὑμῶν πίστει. Quod autem attinet ad ἐκ πολλῶν προσώπων, præpositionē ἐκ simpliciter ita accipio vt causam instrumentalem declaret. Hoc enim dicit Apostolus, fore vt quum per multorum deprecationem fuerit è periculis liberatus, (quam liberationem χάρισμα vocat) per multos vicissim agantur gratiæ pro eo beneficio: vnde retinè colligit sese communi Ecclesiæ totius bono affligi solere, vt explicat infra, 4. 15. Ergo προσώπων hoc loco nihil aliud declarat quàm ἀνθρώπων. Vulgata, *Ex multorum personis facierum*, manifestè corrupta lectione: quum semel duntaxat scriptum sit προσώπων, vt mihi quidē omnino videatur interpres ad verbum conuertisse *Ex multorum facie*, vel (vt Erasmus quoque perobscurè vertit) *Ex multorum personis*. In quibusdam codicibus legitur ἐκ πολλῶν προσώπω. quod & ipsum est admodum obscurum, ac fortassis perperam scriptum est pro ἐκ πολλῶν προσώπων. id est publicè & coram multis, nimirum in publico cœtu. Legit enim Ambrosius *In multorum facie*. Syrus autē interpres pro ἐκ legit ἵ, & mox χαρισθῆναι impersonaliter, vt ad verbum liceat interpretari, *vt donum in nos [collatum] sit multorum* (id est beneficium multis commune) *& per multos agantur gratiæ pro nobis*. ¶ *Per multos*, διὰ πολλῶν. Castellio vertit *Ingentes gratias*, quasi διὰ πολλῶν neutro genere acceptum significet Multis verbis. Græca verò scholia, quia ἐκ πολλῶν προσώπων interpretantur de iis ipsis, à quibus agendæ sint gratiæ, ne hoc posterius videatur redundare, perinde explicarunt acsi subaudiretur τρόπων, id est multis modis. quæ interpretatio prorsus est violenta. ¶ *Celebretur gratiarum actione*, εὐχαριστηθῇ. Passiuum est hoc verbum, ideóque non potuit nisi verborum ambitu à nobis explicari, Vulgata & Erasmus, *Gratiæ agantur pro dono*. ¶ *Pro nobis*, ὑπὲρ ὑμῶν. Complutensis editio & quatuor vetusti codices scriptum habēt, ὑπὲρ ὑμῖν, pro vobis, id est vestro nomine, vel quòd vestris precibus fuerim liberatus. Sed altera lectio mihi videtur huic loco melius conuenire.

12 *Et sinceritate Dei*, καὶ εἰλικρινείᾳ Θεοῦ. Id est, candore, & animi quasi perspicuitate tuncta & vera, vt testis est Deus ipse. Cæterùm Syrus & Arabs paulo aliter hunc locum distinguunt, idque (vt mihi quidem videtur) rectius, nempe hoc modo: ὅτι ἐν ἁπλότητι (Arabs addit τελείᾳ, id est *integra* siue minimè fucata, vt ab Hebræis accipitur תם [*tam*]) καὶ εἰλικρινείᾳ καὶ χάριτι τοῦ Θεοῦ, καὶ οὐκ ἐν σοφίᾳ σαρκικῇ ἀνεστράφημεν: *quod cum simplicitate & sinceritate, & gratia Dei, ac non cum sapientia carnis versati sumus*, &c. ¶ *Cum gratia Dei*, ἐν χάριτι Θεοῦ. Id est, fretus ea sapientia quam Deus mihi cælitus est gratificatus. Gratiam enim μετωνυμικῶς accipit pro ipso dono: & pro specie posuit genus ipsum, vt apparet ex antithesi. quanuis nihil prohibeat cum sapientia adiungere reliqua Spiritus dona. ¶ *Quàm plurimū autē*, περισσοτέρως δέ. Sesquiānum videlicet Act. 18. 11. Vulgata & Erasmus nonnihil horridè, *Abundantius autem*. ¶ *Apud vos*, πρὸς ὑμᾶς. Id est, παρ' ὑμῖν, vt apud Demosth. πρὸς ὑμᾶς ζῶσι, apud vos degentibus. Vulgata, *Ad vos*. Erasmus, *Erga vos*. Sic accipitur infra, 3. 4.

13 *Quàm*, ἀλλ' ἤ. id est ἤ. Sic Plato in Apologia, τίνα ἄλλην λόγον ἔχουσι μεμφόμενοι ἐμοὶ, ἀλλ' ἢ τὸν ὁρῶντα καὶ δίκαιον; Syrus legit ἀλλ' ἃ, *sed quæ*. Arabs autem videtur legisse aliud quiddam valde obscurum. ¶ *Quæ legitis*, ἃ ἀναγινώσκετε. Non dissimilis locus occurrit infrà, 3. 3. Venustè autem dicit Paulus se nō aliud scribere quàm quod legeretur, id est candidè, sincerè & absque vllo fuco scribere: vt eam sinceram simplicitatem probaret quā sibi tribuerat superiore versu. Nam qui tecta aut fucata oratione vtitur, meritò sanè dicitur alia scribere quàm quæ leguntur: veluti siqua honesta mulier dicat se non aliam faciem adferre quàm quæ spectatur: quòd non possit ei tribui quæ sese fuco illinat, & quicū (vt inquit ille) facies sua nō dormiat. Videtur tamen hæc expositio nimium frigida doctissimo interpreti. Itaque pro ἀναγινώσκετε exponit *recognoscitis*, id est tacito animi cōsensu vera esse intelligitis: ἐπιγινώσκετε verò, *agnoscitis*, id est vestro consensu approbatis. sicut

agnoscere liberos accipitur apud iurisconsultos ἀντὶ τοῦ προσίεσθαι. ¶ *Aut etiam agnoscitis, ἢ καὶ ἐπιγινώσκετε.* Id est, aut etiam ipsi iam satis nostis & persuasa habetis, vt Syrus interpres vertit. vt non iam epistolã, sed ipsos eorũ animos faciat Apostolus sui illius perpetui candoris testes, quo erga ipsos vsus fuerat. quæ expositio videtur optimè cohærere cum iis quæ subiiciuntur. Nam alioqui quantuis oratio sit animi interpres, tamen nõ ita difficile est candorem scribendo simulare. Aut, *Agnoscitis*, nempe vt iam antè vobis nota, vel saltem iis prorsus respondentia quæ olim ex me præsente audistis. sicut Basil. 1. epist. testatur se ἐπιγνῶναι, id est, agnouisse epistolam à Gregorio profectam, sicut, inquit, quosdam agnoscimus esse quorũdam filios, ex eo quòd parentum vultum referant. Cæterùm in Græcorum scholiorum cõtextu non legitur hoc membrum, sed librariorum incuria prætermissum est, vt ex interpretatione apparet. Exponunt autem τὸ ἀναγινώσκειν, non vti nos fecimus, *Legendi* verbo, sed *Recognoscendi*. Recognoscimus verò quæ reminiscendo cognoscimus: vnde ἀνάγνωσιν Macrobius repetitam cognitionem interpretatur. ἐπιγινώσκειν autem accipiunt de simplici cognitione: quasi diceret Apostolus se nõ alia scribere quàm quorum poterant ipsi Corinthij recordari, aut etiam quæ sponte ipsi scirent & intelligerent, etiamsi non ea suggereret. Verùm ea interpretatio mihi videtur violenta, nec satis cum præcedentibus & sequentibus cohærere. Vetus interpres legit καὶ ἐπιγνώσεσθε, *& cognoscetis*, sublata disiunctiua particula. ¶ *Etiam ad extremum, ἕως τέλους.* id est, perfectè. Huic enim opponitur τὸ ἀπὸ μέρους, id est, ex parte. Vos, inquit Paulus, quis sim cognouistis aliqua ex parte, vt qui apud vos fuerim tandiu versatus, & ad vos etiam antea scripserim. Spero autem fore vt eundem esse me porro cognoscatis, vt finis respondeat principio.

14 *Gloriationem vestram esse, ὅτι καύχημα ὑμῶν ἐσμέν.* Nam ὅτι accipiendum esse εἰδικῶς, non αἰτιολογικῶς, pro Siquidem aut Quoniam, vel ex eo apparet quòd in nullis codicibus adscriptum inuenimus punctum post μέρους, sed simplicem tantùm distinctionem. Gloriatio autem Pauli hæc erat in Domino, quòd Corinthios lucrifeciſſet: Corinthiorũ verò, quòd à tali Apostolo tam purè ac sincerè fuerant instituti.

¶ *In diem, εἰς τὴν ἡμέραν.* Sic malo convertere quàm in die, quia non præcessit ἐσόμεθα, *erimus*, sed ἐσμέν, *sumus*. Diem autem vocat Domini Iesu: siue, vt in aliis codicibus legitur, Domini nostri Iesu Christi, diem illum quo supremus ille iudex sedebit, vt declarat ipse Apostolus Rom. 2. 16.

15 *Prius, πρότερον.* Hoc refero ad verbum ἐβουλόμην, vt sit sensus, antea fuisse decretum Apostolo ipsos inuisere Macedonas. Paulò post verò ostendet sese non leuitate aliqua, sed iustis de causis consilium mutasse. Sic enim etiam scribitur hic locus in vetustis codicibus, ἐβουλόμην τὸ πρότερον πρὸς ὑμᾶς ἐλθεῖν.

¶ *Secundum gratiam, δευτέραν χάριν.* Id est, alterum hoc beneficiũ. Græci χάριν interpretantur χαρὰν, id est *gaudium*, sicut in vernaculo nostro sermone vocamus *vn plaisir* tum beneficium ipsum, tum etiam voluptatem quæ ex eo percipitur. Erasmus, *Geminam gratiam.*

16 *A vobis, ὑφ' ὑμῶν.* In vno codice scribitur ἀφ' ὑμῶν, *à vobis*, id est, à vestra regione.

17 *Quum deliberarem, βουλευόμενος.* Vulgata, *Quum voluissem*, βουλόμενος. Erasmus, *Quum in animo versarem*, διανοούμενος, vel ἐνθυμούμενος. Idem tamen mox vertit βουλεύομαι *cogito*, cum Vetere interprete, quem alioquin frequenter solet reprehendere quòd copiam affectet minime necessariam. ¶ *Secundum carnem, κατὰ σάρκα.* Id est hominum more, qui temere vel commodi sui causa solẽt poliiceri quiduis, & leuiter consilium mutare? quod antè significauit vocabulo ἐλαφρίας, à seruorum leuitate educto. Aliis placet contraria prorsus sententia exponere, *Secũdum carnem*, id est vt homines solent, qui videlicet sine exceptione constituunt quicquid libuit, ideóque sæpe sua spe falluntur? quum sancti nihil soleant decernere nisi addita conditione cuius sit mentio Iac. 4. 15. Sed alteram interpretationem potius amplector. ¶ *Vt sit apud me Etiam & Non? ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ καὶ τὸ οὔ;* Id est, Vt aliquid modò affirmem, modò negem? Nã τὸ ναὶ quod cõuertimus Etiam, declarat

declarat affirmantem sermonem, τὸ ναί negantem, vt diximus Matt.5.37. quam scripturam vt simplicissimam sum sequutus, non modò Veteris Latini interpretis, sed etiã vnius ex vetustis manuscr. codicibus bonæ fidei auctoritate confirmatam. Suspicor autem hunc locum fuisse ex similium locorum collatione deprauatum, nempe Matt.5.37. & Iac.5.12. Etas. igitur refertã in plerisque codicibus scripturam amplexus, nempe ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ ναί, καὶ τὸ οὒ οὔ, vertit *vt sit apud me [quod est] Etiã, Etiam: & [quod est] Non, Non*: quum tamen vt sententia respondeat Apostoli scopo, potius dicẽdum fuerit, *vt apud me [quod est] Etiam, sit Non, & [quod est] Non, sit Etiam.* Vult enim Paulus eos refutare qui ipsum tanquam incõstantem aut etiam mendacem arguere posse videbantur. Syrus verò eandem illam lectionem sequutus, quæ duplicat ναί, & οὔ aliter tamen est interpretatus, quasi videlicet ante ἵνα ᾖ, supplendum fuerit ὅτι δεῖ *quod oportuerit* (de qua ellipsi diximus sæpe antea. & quidem in primis Ioh.13 18.) & παρ' ἐμοὶ idem declaret atque *in his quæ deliberaui*, vt sit fundamentum obiectionis quã postea refutat Apostolus, quòd videlicet oportuerit eum in suis dictis & deliberatis constantem inuenirì. Arabs etiam similem ellipsin excogitauit, sed supplet ὅτι δεῖ *quod oporteat*, & pro παρ' ἐμοὶ legit ἐν αὐτῷ, *in eo*, nempe Christo, vt sit hæc sententia, Apostolum in eo peccasse videri, quòd id non præstitisset quod se facturum affirmasset, quoniam veros Christi seruos oporteat reipsa præstare, quod sese facturos vel affirment vel negent. Sed planior multo & accommodatior est scriptura quam sum amplexus.

18 Ἰmò, δέ. Id est μᾶλλον δέ. vt rectè exposuit Erasmus, quum subiiciatur interrogationi. Sed nihil tamen subaudio inter præcedentem interrogationem & hanc responsionem.

¶ *Fidelis Deus*, πιστὸς ὁ Θεός. Id est verax, & de cuius fide sit nefas dubitare. Est autem in his verbis species iurisiurandi θεοπιστία, quasi Paulus calumnię depulsionem à persona trãsferens ad doctrinam, de cuius retinenda auctoritate potissimum laborabat, sic planè scripserit, Testis est mihi Deus ipse fidelis & omni exceptione maior. Vel, (qua in re etiam auctorem habeo Arabẽ interpretem) *Nouit* Deus fidelis *testis*, me vobis eandem veritatem constanter prædicasse. Vocat enim τὸν λόγον Paulus *prædicationem Euangelij*, non autem quod antea decreuerat, vt putauit Erasmus.

16 *Non fuit Etiam & Non*, οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ. Id est, non fuit varius & inconstans, sed prorsus idem. Iesum autem Christum appellat ipsam Euangelij siue de Christo prædicationẽ, Vulg. *Non fuit in illo Est & Non*, deprauatè. Nam *In illo*, irrepsit ex sequente versiculo. In duobus autẽ codicibus pro ἐγένετο legimus ἐστὶ, quam lectionem sequutus est Vetus interpres, eadem manente sententia.

¶ *Sed etiam fuit in ipso*, ἀλλὰ ναὶ ἐν αὐτῷ γέγονεν. Id est, idem semper & vnus fuit in Deo. Nam ἐν αὐτῷ ad Deum necessario pertinet, cuius Filius est ipse Christus, constantissima Patris veritas.

20 [*Sunt*] *Etiam in ipso*, ἐν αὐτῷ τὸ ναί. Id est, omnes in vno Christo proponũtur exhibendæ ac præstandæ, constante ac inuariata ratione. Nec enim possumus Deo aliter quã in vno filio placere, ac proinde promissionũ participes fieri.

¶ *Et in ipso [sunt] Amen*, καὶ ἐν αὐτῷ ἀμήν. Id est, Et in ipso sunt exhibitæ ac completæ, quum ille videlicet munere suo defunctus, & sibi & nobis hæreditatem illam cælestem creuerit. Itaque τὸ ναὶ ad promittentem refero, qui Christum vt vnum certúmque promissionum scopum proposuerit, τὸ ἀμὴν verò ad Christum ipsum qui illas impleuerit, vt nobis quoque ratæ fuerint. Nam τὸ ναὶ spõdentis est, τὸ ἀμὴν verò ratum habentis quod dictum est aut factum. de quo diximus 1. Cor.14 16. Sicui tamen nimium arguta videbitur hæc distinctio, non cõmodè dixerit Apõstolum, Hebræorum more, & emphaseos causa bis idem dixisse, diuersis tamen linguis, vt in Abba Pater. Sed Vetus interpres totum hunc locum ita legit, διὸ καὶ δι' αὐτοῦ τὸ ἀμὴν, *ideo & per ipsum [fit] Amen*, quo modo etiam in vno Græco exemplari scriptum inuenimus. & eam quoque sequutus Arabs suppleuit verbum *Præstatur*.

¶ *Ad Dei gloriam*, τῷ Θεῷ εἰς δόξαν. Id est vt Deo cedat gloria, vt Græca scholia rectè exponunt. Sed hæc traiectio videtur paulo obscurior in Latino

sermone, si cum Vetere interprete & Erasmo conuertamus ad verbum, *Deo ad gloriam*. Reperio autem in omnibus codicibus Græcis distinctionem additam post ἀμὴν, vt τῷ Θεῷ commodè non possit cũ præcedentibus connecti. quod tamen faciendum est, si Veterem interpretem sequamur. ¶ *Per nos*, δι' ἡμῶν. Id est, Vt per nos, Euangelij videlicet ministros, Dei gloria in Christo patefiat. nisi malimus, eadem tamen manente sententia, hoc connectere cum præcedentibus. sic enim omnes promissiones sunt Etiam & Amen in Christo, vt ad hoc ipsum beneficium nobis applicandum Deus ministrorum opera vtatur. Vulg. *Nostram*, id est ἡμῶν, sublata præpositione. quod non placet.

21 *Qui nos cõfirmat vobiscum*, ὁ βεβαιῶν ἡμᾶς σὺν ὑμῖν. Hæc distinctio ostendit de quibus dictum sit δι' ἡμῶν, id est *per nos*, superiore versiculo, nimirum de ministris Verbi. Vult enim Paulus ostẽdere quomodo valeat ductum argumentum à Christi persona ad ministros Verbi, quia nimirũ quod Christus præstitit, hoc ipsum annũtiatur à ministris, & idem Christi Spiritus per ministros Ecclesiam regit. Non desunt qui legant *Vos nobiscum*. ¶ *Et qui vnxit*, τὸ χρίσας. De ministris loquens, quos Spiritus Dei dicitur vngere, alludit ad Sacerdotum & Prophetarum atque adeo regum vnctionem in Lege vsurpatam. quanuis fateor hoc etiam posse in genere de omnibus fidelibus dici, vt 1. Petr. 3. vers. 6. Sed spectandũ de quo hic laboret Paulus, nempe de asserenda ministerij sui & suorum collegarum dignitate, aduersus eorum calumnias qui ipsos accusabant lenitatis, quasi Spiritu Dei non regerentur, vt qui ad eos non venissent sicut polliciti fuerãt. Quòd siquis hoc velit ad chrismatis vsum referre, ineptissimè fecerit, quum in Apostolicis scriptis nulla sit ne tenuissima quidem istiusmodi vnctionis mentio. Arabs autem post εἰς χριστόν addit θεός, & istud τὸ χρίσας ἡμᾶς, sequenti versiculo attexit.

22 *Arrhabonem*, ἀρραβῶνα. Hebræi, à quibus Græci hoc vocabulum sumpserunt, עֵרָבוֹן [*herrabon*] vocant id omne quo dato confirmatur promissio. ideo Vetus interpres *pignus* conuertit. Sed arrha siue arrhabo peculiariter dicitur pars aliqua persoluta pretij in venditione interueniens, vt fides fiat reliquæ persoluendæ summæ. Translatitiè igitur Paulus dicit fideles accipere à Deo Spiritus dona, ac præsertim fidem, quæ ipsos teddat venturæ salutis securos.

23 *Ego verò*, ἐγὼ δέ. Hinc oportuit auspicari secundum caput. ¶ *In meam animam*, ἐπὶ τὴν ἐμὴν ψυχήν. in meum caput, siue, vitæ meæ periculo. Nam in vero iureiurando Deus non tantùm vt testis, sed etiam vt vindex aduocatur, sicut diximus 1. Corinth 15. 31. Sic apud Hebræos additur נַפְשִׁי [*Nephschi*] Castellio interpretatur *Testem animi mei*, id est sententiæ siue voluntatis: quàm rectè, ipse viderit.

24 *Dominemur*, &c. κυριεύομεν ἡμῶν τῆς πίστεως, id est, τῆς ὑμῶν πίστεως. vt supra, 1. 11. Erasmus, *Dominemur vobis* [nomine] *fidei*, quasi subaudiatur ὀνόματι, vt vitetur traiectio articuli. Sed hoc planè est violentũ. Cæterùm hoc addit Paulus quòd alioquin videri posset nimium imperiosè loquutus: quasi dicat, Quod autem dixi me idcirco nõ venisse vt vobis parcerem, sic accipite, non quasi pro meo iure possim apud vos quiduis in religione & conscientiis vestris obstringendis vel relaxandis, sed quia sum Dei administer ad vos consolandos & erigendos. Castellio. *Non quòd vobis fiduciam denegemus, sed consulimus vestro gaudio*. Obsecro verò quid est summa impudentia quiduis audere in interpretando, si hoc non est? ¶ *Gaudij*, τῆς χαρᾶς. Gaudium ac pacem conscientiæ, cuius Deum fecit auctorem, se verò administrum cum collegis, tacitè opponit tyrannico terrori: simúlque proprium Euangelij finem designat.

IN CAPVT II.

1 *Apud me*, ἐν ἐμοί. Sub. πάλιν. infra 17. 4. ¶ *Cum tristitia*, ἐν λύπῃ. Id est, tristitiæ causam vobis afferens. quod futurum erat si prius ad eos venissem quàm resipuissent, sicut ab eo ipso fuerant admoniti priore epistola, cuius etiam respectu addidit particulam τινα. Priorem enim epistolam mittens quodammodo ad eos venerat.

2 *Quis est igitur*, καὶ τίς ἐστιν. Vulgata & Erasmus, *Et quis est*. Ego verò existimo καὶ prorsus περισσεύειν. Hic enim est sensus, Constitui omnino ita ad vos ve-

nire vt

nite vt nullam vobis rursus adferam tristitiæ occasionem. Nam si vos affecerim molestia, quis superstit qui me exhilaret? Vos enim ij vni estis ex quibus nunc possim voluptatem capere, quibus iterum molestia affectis, non est quòd aliunde gaudium sperem. Sed singulari numero dicit ὁ λυπήσας ἐξ ἑνὸς tacitè (vt ex sequentibus apparet) eũ designans quẽ iusserat tradi Satanæ: núc autem in primis sibi conciliatum cupit, quòd eum resipuisse intellexisset. Quòd si quis velit seruare particulã κατὰ, ita explicanda est vt ΑΤ in illo Vergilij versiculo, *& quis nomen Iunonis adoret Praterea?*

3 *Hoc ipsum*, τοῦτο αὐτό. Illud ipsum nempe quod illi ac vobis molestiam attulit. Hoc enim ad priorem epistolam referendum est, qua illum iusserat tradi Satanæ. Itaque ἔγραψα non conuerti *scripseram*, sed *scripsi*: nec ἐλθὼν, *quũ venissem*, sed *quum venero*, cum Vet. interp. nec λύπην ἔχω, *tristitiam caperem*, sed *tristitiam capiam*. ¶ *Tristitiam capiam*, λύπην ἔχω. Vulgata, *Tristitiam super tristitiã habeam*, λύπην ἐπὶ λύπην ἔχω, quod existimo (perinde vt Erasmus) trãslatum esse ex Philip. 2. 27. quanuis ita legerim in Compl. editione, & alio quodam cod. vetusto. ¶ *Cõfisus*, πεποιθὼς. Quia, inquit, omnino speraui fore vt quod mihi displicere intelligeretis, statim tolleretis: quia mea gaudia existimatis vobis esse communia.

5 *Tristitiam attulit*, λελύπηκεν. Vulg. *Contristauit*. Eras. *Dolore affecit*. Ego illo modo malui interpretari, quia casum non habet adiunctum. ¶ *Non mihi tristitiam attulit*, οὐκ ἐμὲ λελύπηκεν. Quidam subaudiunt μόνον, tantum, interpretatione nõ modo violenta, (vt ego existimo) sed etiam minimè omnium apposita, quanuis eam sit amplexus Arabs interpres. Non enim in eo versatur Paulus vt illius incestuosi scelus exaggeret, (quod sanè faceret si non se duntaxat, sed totam Ecclesiam diceret ab eo tristitia affectam) sed cõtra quantum potest illum subleuat ac consolatur post resipiscentiam. Primùm igitur quod simpliciter verum erat, quasi dubitans & sub cõditione exprimit, Si quis, inquiens, tristitiam attulit. Deinde se ab eo negat vllo dolore affectum: quasi dicat perinde absterſam esse illam omnem molestiã, acsi nũquam illam sensisset, quia nimirum ille resipuerat: sicut dicit Dominus fore vt iniquitatum nostrarũ amplius non recordetur. ¶ *Sed quadantenus*, ἀλλ' ἀπὸ μέρους. Mecum, inquit Paulus, nullum est amplius ipsi negotium: superestis vos, quos omnes sanè offendit. Sed hoc quoque Apostolus emollit, addens ἀπὸ μέρους id est *quadantenus*. Ne, inquit, aggrauem: id est ne iam per se grauato onus adiiciã quod potius detractũ cupio. Sic igitur Chrysost. hũc locum simpliciter ac dilucidè (meo quidem iudicio) exponit, quo modo etiam & Syrus & Arabs hunc locum conuerterunt, apertè coniungentes πάντας ὑμᾶς, *omnes vos*, nõ cum verbo ἐπιζαρῶ, sed cum verbo λελύπηκεν. Quidam tamen accipiunt ἀλλὰ pro *nisi*, & ita vertunt, *Non me contristauit, nisi aliquatenus, ne vos omnes onerem*. vt rationem reddiderit Paulus, cur scripserit, Si quis tristitiam attulit, quasi de vno loquens, quum alioqui, vt liquet ex epistola priore, non multo minus molestiç ipsi attuliſſet Corinthiorum in illo incestuoso corrigendo oscitantia quàm ipsius incestuosi scelus. Sed durũ est accipere ἀλλὰ pro ἀλλ' ἢ vel εἰ μή. Nã alioqui quòd attinet ad verbum ἐπιζαρῶ, exhiberi potest eius constructio cum quarto casu, aliis exemplis: nempe 1. Thessal. 2. 9. & 2. Thess. 3. 6. quum alioqui ex vsu Græcæ linguæ tertio potius casui adiungatur.

6 *Increpatio*, ἐπιτιμία. Id est, ἐπιτιμήσις. quo vocabulo declaratur non simplex reprehensio, sed cum exprobatione coniuncta, quæ τιμὴ id est honori & existimationi opponitur. quæ generali nomine censura vocatur. ἐπιτιμία verò irrogatam multam ciuilem declarat, quæ vox ad canonicas pœnas quas vocant postea translata est. Non fuisse verò hunc incestuosum Satanæ traditum, sed quum insignis resipiscẽtiæ exẽplum in presbyterio edidisset (hi sunt enim quos τοὺς πλείονας appellat hoc loco Paulus) Corinthios donec illud Paulo significassent suspensum illum tenuisse, apparet ex eo quod dicit Apostolus istã ἐπιτιμίαν sufficere. Nam si Satanæ traditus fuisset, vlterius progredi non potuissent, ne si voluissent quidẽ. Deinde id etiã liquet ex verbo κεχάρισμαι, quo

significatur remissio quędam de summo iure, quod indulgentiam postea vocarunt, & maximo cum errore quod de satisfactione apud Ecclesiam & resipiscentiæ testimonio veteribus canonibus fuit cautum, ad satisfactionem pro peccatis apud Deum fuit accommodatum. ¶ *A pluribus illis* [*profecta*] ἀπὸ τῶν πλειόνων. Exprimendus omnino fuit ab aliis neglectus articulus, τῶν, quo certus cœtus significatur, à cõmuni totius Ecclesiæ congregatione diuersus, Ecclesiasticus videlicet Senatus, ac si Gallicè dicas, *De la compagnie*. Et sic accipitur Ecclesiæ quoque nomen Matth. 18.17. sicut apud Hebræos interdum Kahal & Esda, id est generalia comitia populi & συνέδριον. Distinguitur hæc in presbyterio facta increpatio tum à priuata admonitione, tum à publica corã vniuersæ Ecclesiæ cœtu, excõmunicatione quod factum fuisset necessariò, si fuisset Satanæ traditus.

7 *Vt econtrario*, ὥστε τοὐναντίον. Id est, Vt pro eo quòd antea illum seuerè vlti eitis, nunc illi condonetis: pro eo quòd in summam tristitiam coniecistis, nunc illum contrà consolemini. Sunt enim hæc prorsus cõtraria. Itaque malui cum Vetere interprete conuertere *E contrario*, quàm cum Eras. *E diuerso*. Hoc enim vrget Paulus, vt Corinthij in illo recipiendo non minus sint clemẽtes quàm in eiiciendo fuerant seueri. ¶ *Redundante*, περισσοτέρᾳ. Vulg. *Abundantiori*. Erasm. *Immodico*. Vide Matth. 5.37.

8 *Ratam faciatis*, κυρῶσαι. Id est, vt me deprecatore, publico Ecclesiæ consensu declaretis vos illum denuò pro fratre complecti, sicut publico Ecclesiæ iudicio fuit eiectus. Nam τὸ κυροῦν ratam & authenticam confirmationem declarat. vnde factum vt is à cuius auctoritate pendet aliquid, à Græcis dicatur eius rei κύριος. Hinc κύριαι ἀρχαί. id est, αὐτοκρατορικαί, ad quas proculdubio respexit Paulus suprà, 1.24. Erasm. longa periphrasi, nec satis expressa, *Efficite vt valeat in illũ charitas*. Alluſit enim Paulus ad iudiciorum morem: quo modo etiam accipiendum est verbum παρακαλῶ. Vocant enim Græci παρακλήτους quos Latini *aduocatos*, eos nimirum qui præsentiã suã amico reo cõmodabant.

9 *In hunc finem*, εἰς τοῦτο. Vulgata, *Ideo*. Erasmus, *In hoc. Vt cognoscerem probationem vestri*, ἵνα γνῶ τὴν δοκιμὴν ὑμῶν. Id est vt reipsa vestri periculum facerem.

10 *Si quid condonaui*, εἴ τι κεχάρισμαι. Vulgata, rectius legit, ὃ κεχάρισμαι εἴ τι κεχάρισμαι. *quod condonaui, si quid condonaui*. Sed rectissimè, vt opinor, Syrus expuncto εἴ τι & εἰ, vertit *quod condonaui, propter vos condonaui*. nisi magis placeat Arabs, qui legit ὃ κεχάρισμαι, κεχάρισμαι δι' ὑμᾶς, *cui condonaui, condonaui propter vos*. ¶ *In conspectu Christi*, ἐν προσώπῳ Χριστοῦ. Id est, verè & ex animo, quasi inspectore Christo, vt diximus Luc. 1.6. vel propter Christum. sic enim etiam accipitur נגד [*nippene*] apud Hebræos vt exposuimus suprà. 1. 11. Vel fortassis rationem habuit illius iudicij in quo futurum sit vt Christus hanc cõdonationem ratam habeat. Vulgata, *In persona Christi*, id est Christi nomine ac vice, vt explicat Ambrosius. Vigilius lib. 2. aduersus Eutychen, *personam* accipit pro *hypostasi*. Mihi prima expositio videtur simplicissima. ¶ *Ne superemur*, ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν. Πλεονεκτεῖν absolutè dicitur qui potiore est conditione supra alium, pro quo Gallicè dixeris, *qui a quelque auantage par dessus vn autre*, idque propriè de iis dicitur qui fraude sunt istud assequuti. Hinc factum vt μεταβατικῶς dicatur quispiã alterũ πλεονεκτεῖν qui auaritia vel aliis malis artibus ex alterius damno sua comparauit commoda, vt infrà, 7.2. & 12.13. etiam cũ casu rei, 12.18. cui respõdet passiua locutio πλεονεκτεῖσθαι ὑπό τινος, vt optimè videatur Gallicè vertendus hic locus, *afin qu'il ne soit point gaigné sur nous par Satan*, vel *afin que Satan ne gagne sur nous*, vel, *n'ait auantage sur nous*: quod neque fraudandi neque circumueniendi vocabulo commodè exponitur.

11 *Machinationes*, τὰ νοήματα. Id est nefanda consilia & sceleratam volũtatem, vt Hebræi vtũtur vocabulo מזמות [*mezimmoth*: Ideo malui *machinationes* interpretari quàm *cogitationes*, cum Vetere interprete & Erasmo.

12 *Ad* [*prædicandum*] *Euangelium*, εἰς τὸ εὐαγγέλιον. Id est, ad annuntiandum Christum. Erasmus perobscurè, *In Euangelium Christi*. Elicitur autem etiam ex hoc loco, priorem epistolam non esse datam Philippis, sed Ephesi. Nam alioqui

qui recessisset à Corinthiis, veniens Philippis Troada: nec dixisset, veni, sed redij in Macedoniam. ¶ *Etiam si*, καὶ εἰ pro καίπερ, vt postulat ipsa sententia, & ostendit quoque mutatio constructionis. ¶ *Relaxatio*, ἄνεσιν. Vox opposita τῇ θλίψει & στενοχωρίᾳ. ¶ *Spiritui meo*, τῷ πνεύματί μου. Id est, animo meo, siue apud me. vt exposuimus. 1. Cor. 2. 11. & alibi sæpe.

13 *Quum illis valedixissem*, ἀποταξάμενος αὐτοῖς. Erasmus, *Dimissis illis*. improprie. Dimittimus enim eos quibus abeũdi facultatem facimus: hîc vero Paulus ipse discedit. Vide Marc. 6. 46. Deinde videtur ex hoc verbo elici posse, Paulũ nõnisi cõstituta Ecclesia, aut certè additis mandatis, Troade discessisse. Vulgata, barbarè, *Vale faciens eis*.

14 *Qui facit vt semper triumphemus*, τῷ πάντοτε θριαμβεύοντι ἡμᾶς. Vulgata, *Qui semper triumphat nos*, impropriè & perobscurè. Nam triumphari poëtis, præsertim Latinis, dicũtur qui ignominiæ causa in triumpho ducũtur: & captiuos dicitur Græcis dux victor θριαμβεύειν, id est, de illis triumphare, & ipsi captiui triumphati. Hîc verò τὸ θριαμβεύειν à Paulo accipitur forma coniugationis Hiphil. Erasm. *Qui semper triumphat per nos*, nec sic quidẽ propriè expressa Pauli sententia, Deo potius gratias agentis quòd ille in eo triumphet: vti solent legati & milites participes esse ducis triumphi: sicut Erasmus ipse in annotationibus rectè exposuit. Sed eam expositionem hausit ex Hieronymo ad Hedibiam, quæst. vndecima, vbi alia adfertur multo ineptior, nempe, *Qui triumphat de nobis*. Quæ verò de odore subiiciuntur, respiciunt ad veterum Sacerdotum vnctionem, & sacrificiorũ suffitus: & huic Pauli dicto opponitur quod extremo cap. Gen. 34. dicit Iacob de Leui & Simeone, nempe *fœtere me fecistis*.

15 *Et in iis qui pereunt*, καὶ ἐν τοῖς ἀπολλυμένοις. Nec enim Deus ex euentu, quem solus ipse habet in potestate, sed ex fide & diligentia æstimat seruorum suorum operam.

16 *Odor mortis*, ὀσμὴ θανάτου. Odorem mortiferum essem interpretatus, vt etiam paulò post ὀσμὴν ζωῆς, *odorem vitalem*, ex Hebræorum idiotismo, nisi duæ rationes obstitissent, quas lectori relinquo æstimandas. Vna, quòd si ita verteris, videbitur redundare εἰς θάνατον, *ad mortem*, & εἰς ζωὴν, *ad vitam*: aut certè non magnum pondus addere sententiæ, quum odor mortifer & vitalis ab effectu dicatur. Altera, quòd in vno codice & apud Clementem lib. Pæd. 2. scriptũ inuenerim ὀσμὴ ἐκ θανάτου, *odor ex morte*, & ὀσμὴ ἐκ ζωῆς, *odor ex vita*. Fortassis igitur prædicatio crucis dicitur odor ex morte, in eorum exitium qui mortem Christi tantùm, vt mortem considerabant, quibus erat vel stultitia, vel offendiculum: aliis verò odor vitæ ad vitam, qui vitam in hac morte propositã amplectebantur. Et egregia est Nisseni de hac re sententia, οἷον μύρον τῇ μὲν πορνικῇ ῥύμῃ, τῷ δὲ καθαρῷ φθορά. Sciẽdum est tamen, Euangelium non perimere quenquam, sed Euangelij contemptum. *Idoneus? ἱκανός*. Vide Matth. 3. 11. In veteris editionis nonnullis codicibus corruptè legitur, *Quis tam idoneus?* pro *Quisnam idoneus*, vt rectè (meo quidem iudicio) coniecit Erasmus.

17 *Non enim*, οὐ γάρ. Connectenda est causalis particula non cum proximo epiphonemate, quòd veluti interiectum fuerat. sed cum iis quæ de se dixerat versu. 14. & 15. quod Græcus scholiastes non animaduertens, multum hîc laborat.

¶ *Caponamur*, ἐσμὲν καπηλεύοντες. Id est callidè & auarè, minus denique sincerè tractamus. vt Apostolus ipse explicat infrà, 4. 2. Caupones enim, quos in vernaculo sermone *regratatores* vocamus, infames semper & sordidi sunt habiti, sicut & mangones: quòd merces adulterẽt: & quibusuis artibus lucrũ captẽt. Ideo vocat Horatius *perfidos* & *malignos*. Sed & Græci καπήλους appellant à corrumpẽdo vino. quid exprobrat Dominº Hierosolymitanis, Es. 1. 22. quò fortassis alluſit Martialis in illo versiculo, *Non potes, vt cupias, vẽdere cupo meum*. Hinc καπηλεύειν pro decipere, & ad quæstũ abuti. quanuis mihi quidẽ videatur Apostolus in metaphora illa ab vnguẽtis pretiosis sumpta persistere. nam quia pretiosa erant, & aduehebantur ex longinquis regionibus in his adulterandis magnæ erãt & lucrosæ mercatorum impostutæ. Ideo Vetus interpres καπηλεύοντες vertit *Adulterantes*, rectè quidem, sed non seruata metaphora: &

qua non abhorruit Ennius iis versiculis, quos citat Cicero lib. Offic. 1. *Nec mi aurũ posco, nec mi pretiũ dederitis: Nec caponantes bellum, sed belligerantes.* Eiusmodi autem sunt boni illi viri quos Nazianz. vocat χειροκαπήλους καὶ χειρεμπόρους. Audite hoc præ cæteris vos pseudolesuitæ, testibus immẽsis illis opibus, quas dum gratis omnia facitis, tam paucis annis in vestra non claustra sed palatia congessistis. ¶ *Vt ex sinceritate*, ὡς ἐξ εἰλικρινείας. Vulgata. *Ex sinceritate*, sublata particula ὡς, quam tamen minimè puto otiosam, sed eam esse potius quam Hebræi vocant כַּף אֱמִתַּת [*chap amittach*] id est caph veritatis: nimirum quæ non similitudinẽ, sed veram congruentiam declaret, veluti infrà. 3. 18. καθάπερ, & quum dicit Iohannes, *Vidimus gloriã eius vt vnigeniti à Patre*, cap. 1. versu 14. Neque est imperfecta oratio, vt putauit Erasmus, sed cohærent ista cum verbo λαλοῦμεν. & ἐσμὲν καπηλεύοντες, accipio pro καπηλεύομεν. Cæterùm quid sit τὸ εἰλικρινὲς, pulchrè declarat Basilius ἐν ὅροις κατ' ἐπιτομὴν, quæstione 264. & nos exposuimus suprà, 1. 12. ¶ *Vt ex Deo*, ὡς ἐκ Θεοῦ. sicut processit ex Deo, vt rectè & eleganter vertit Arabs interpres. ¶ *De Christo loquimur*, ἐν Χριστῷ λαλοῦμεν, Vulg. *In Christo*. Erasmus, *Per Christum*. Ego puto Euangelicæ prædicationis materiam significari, eámque tã pretiosam vt eã adulterare sit prorsus nefas. Sic apud Hebræos, בְּעִילוֹתֵיךְ אֲשִׁימָה [*bahalilotheca asicha*,] id est in facinoribus tuis disseram, vt Psalmo. 77. 13. in qua phrasi ב ponitur pro עַל [*hal.*]

IN CAPVT III.

1 *Incipimus*, ἀρχόμεθα. Scripta est epistola nomine Pauli & Timothei, quibus etiam tertius Siluanus adiunctus est suprà, 1. 19. ideo (vt opinor) pluralem numerum vsurpauit, sicut, quum de se vno propriè disserit, singularem solet adhibere.

¶ *Commẽdare?* συνιστάνειν; Sic legi scriptũ in omnibus nostris codicibus, quum sit vsitatius τὸ συνιστάνειν. Est autem omnino legendum istud cum interrogandi signo. Sed Syrus & Arabs hoc verbum accipiunt pro *Certiorem facere* siue *Certiorare*, vt sit sensus, Num rursum incipimus vobis indicare qui simus, seu vos certiores de nobis reddere? quo significatu apud Græcos etiam idoneos scriptores hoc verbum inuenitur, & ab ipso Paulo vsurpatur infrà, 6. 4. & 7. 11.

¶ *Aut num*, ἢ μή. Sic lego, Vulgatam Latinam, ítémque Syram & Arabicam interpretationem sequutus, veteris manuscripti codicis vnius testimonio confirmatam.

2 *Epistola nostra*, ἐπιστολὴ ἡμῶν. Tota hæc translatio lepida est ac venusta, ac mihi quidem videtur Apostolus in vtraque ad Corinthios epistola floridum etiam quoddam dicendi genus sectatus, vt cornicum (quod aiunt) oculos configeret. Est autem hæc sententia, Quòd nos videmur tam magnificè efferre, extra omnem suspicionem adulationis, aut ambitiosæ vanitatis. Nam neque necesse est vt aliorũ, nedum nostris literis vobis commẽdemur, neque à vobis vllam apud alios commendationem venemur. Vos ipsi quales nunc estis per Christum nostro ministerio effecti, nobis estis instar epistolæ ab omnibus lectæ & intelligẽdæ, qua & ipsi vobis & aliis rursum per vos commendamur. Hæc est huius loci sententia: sed meminerimus Apostolum cum suis collegis sensim à personarum commendatione ad ipsius rei, id est, ad ministerij Euangelici præstantiam cõmendandam delabi.

3 *Dum palàm fit*, φανερούμενοι. Hoc connectendum est cum verbo ἐστὲ, id est cum superioris versiculi initio. Erasmus, *Dum declaratis*. Vetus autem interpres, *Manifestati*, obscurius quidem, sed fidelius. Est enim passiuè accipiendum hoc participium, non actiuè. Et iam antea admonuimus huiusmodi participia Hebræis infinitis, quæ gerundia vocamus, respondere: ita tamen vt sæpe nulla casus habita ratione apud Paulum vsurpentur. ¶ *Subministratam à nobis*, διακονηθεῖσα ὑφ' ἡμῶν. Id est, cui veluti scribendæ operam nostram impendimus, quasi fuerimus Domini stilus quo fuistis inscripti. ¶ *Dei viui*, Θεοῦ ζῶντος. Addi solet hoc epithetõ Deo tanquã vitæ authori. Hîc verò tacita subest antithesis virtutis Dei viuificæ ad regenerãdos animos, cum attramẽto quo scribuntur quidẽ epistolæ, sed ita vt vim intelligendi quæ scripta sunt, lectori non con-

conferat. ¶*In tabulis lapideis*, ἐν πλαξὶ λιθίναις. Alludit ad Legem, cuius in lapideis tabulis perscriptę ministęr fuit Moses. Adumbrabant autem lapideæ tabulæ humani ingenij summam duritiem, à qua cor hominis non regenerati lapideum denominatur Ezech. 11. 19. & 36. 26. cui opponitur cor carneum, nõ quod in carne versatur (vt accipi solet hoc epitheton, quando caro spiritui opponitur) sed econtrario, quod vi Spiritus Dei factum est mollius, vt in eo, tanquam nouis tabulis, possit Euangelij gratia insculpi, sicut prædictum est Ierem. 31. 31. Et hæc causa est cur Euangelium sit potentia Dei ad salutem, Lex verò non item. Nam alioquin non minus est nobis impossibile credere quàm Legem præstare. Sed illud datur per Spiritus efficaciam cum prædicatione coniunctam, quia fides est ex auditu eorum quibus datum est vt credant: istud verò nunquam datur, quia vult patefieri iustitiam suam Deus in tribuenda indignis misericordia: sicut scriptum est, *Credidit, & imputatum est ei ad iustitiam*, vt mox dicemus.

4 *Fiduciam habemus*, πεποίθησιν ἔχομεν. Id est, hanc confidentiam exerimus, & ita magnificè nobis gloriari licet de nostri ministerij dignitate ac fructu.

¶ *Apud Deum*, πρὸς τὸν Θεόν. Vulgata, *Ad Deum*. Erasmus, *Erga Deum*. Vide suprà, 1. 12.

5 *Per nos ipsos*, ἀφ' ἑαυτῶν. Vbi ergo illud αὐτεξούσιον naturale ad bonum vel ad malum? inuementem ipsam, siue affectus spectes? ¶ *Sed quòd idonei sumus*, ἀλλ' ἡ ἱκανότης ἡμῶν. Id est, quòd apti & accommodati simus ad tãtam gratiam aliis etiam impertiendam. Ad verbum, *Idoneitas nostra*, siue *aptitudo*, si sic loqui liceat. Vulgata, *Sed sufficientia nostra*. quam interpretationem arripuerunt Sophistæ, vt fingerent aliquam esse in homine non regenerato facultatem ad bonum, sed ita infirmam vt, nisi à Deo adiuuetur, non sufficiat. Mira verò non tantùm ignorantia, sed etiam impudentia, hoc ipsum audere vsurpare ad eripiendam Deo gloriæ suæ partem: quod idcirco scripsit Apostolus, ne nõ omnia Dei gratiæ tribuere videretur. Illis verò vno verbo respõdemus cum Apostolo, Quid habes quod nõ receperis? Quod dictum si audeant ad naturæ dotes transferre, illos ego (vt apertè Pelagianos) ad Augustinum relego.

6 *Non literæ, sed Spiritus*, οὐ γράμματος, ἀλλὰ Πνεύματος. De litera & Spiritu abundè diximus Rom. 2. 27. & 7. 6. Hic quidem res ipsa ostendit literam vocari Legem cuius minister fuit Moses, Euãgelium autem vocari Spiritum quem attulit Christus, dedítque Apostolis, ac ministris Verbi per quos Ecclesiam ædificat. Neque enim melius potuit Paulus Euangelij dignitatem apud Corinthios asserere quàm si indicaret excellentioris doctrinæ se ministrum esse quàm fuisset ipse Moses, quatenus quidem Mosis ministerium per se nudè consideratur ab Euangelio distinctum. Sed cur Legem vocat literam? nempe quia lapideis tabulis insculpta fuit, vt explicat ipse Apostolus sequenti versiculo: deinde quòd Moses nihil aliud quàm illam lapidibus insculptam tradere potuit legendam & cognoscendam: cor autem ne suum quidem, nedum aliorum potuit hac ratione ad illam præstandam immutare. Euangelij verò substantia est is ipse qui attulit illud in mũdum, nempe Christus, qui deinde illud tradidit Apostolis, ipsorum cordibus inscriptum: vt ipsi vicissim tum voce tum scriptis illam eandem gratiam cum aliis communicarent, Spiritu Dei per eos agente. Dicam apertius: Lex audientium respectu, non maiorem vim habet quàm scriptum aliquod per se omnis virtutis expers, nisi apud eos à quibus præstari possit. Eiusmodi verò facultatem quum Lex in nobis non inueniat, sed contrarias potius tenebras, & animum prorsus ei repugnantem, ideo nihil aliud quàm externa prædicatione docet quid flagitet, quid prohibeat Deus: nostrum autem illud vitium non modò non emendat, sed etiam irritat. vnde præceps est ad mortem saltus, nisi aliunde remedium petatur. At Euangelium, seu nouum fœdus, quatenus Legi opponitur per se & in sese consideratæ, dicitur Spiritus, multas ob causãs: primùm propter veteres ceremonias temporarias & in rebus crassis & corporeis positas, deinde (quæ causa potissimùm æstimanda nobis est in hoc loco) quia materia, argumentum, minister de-

nique Euangelij est Iesus Christus, non iam docens quid facere, quid fugere oporteat, (quod Legis officium est) sed seipsum in æternam vitam gratis offerens credentibus: nec offerens modò, sed etiam reipsa insinuans. Neque enim sicut Lex benedictionem, addita opetum conditione, ita etiam Euangelium iustitiam sub fidei conditione offert: (ita enim & Lex & Euangelium non vitam sed mortem offerrent, quum nec facere nec credere per nos possimus) sed diuerso prorsus modo. Lex quippe opera & quidem perfecta exigit, nec facultatem operandi præbere potest, ideóque in morte iacentes damnat. Euangelium verò per Spiritum Christi, quem secum habet adiunctum, fidem quam à nobis exigit, etiam donat electis: vt in Christo per eam apprehenso iustificati ac sanctificati, vitam æternam adipiscãtur. Itaque Euangelium viuificum, iustitiæ, vitæ, salutis, pacis, æternum denique dicitur. Hæc ego dicenda putaui vt semel explicarem totam hãc vtriusque fœderis collationem, ab iis præsertim fœdissimè obscuratam, qui literæ appellatione, expositionem (quam vocant) literalem, Spiritus autem, nomine allegorias intelligunt.

7 *Informatum*, ἐντετυπωμένη. Id est impressum & insculptum. Vulgata, *Deformatæ*, ambiguè, nec satis etiam expresse: vt mirum non sit veterum nonnullos Græcæ linguæ imperitia fuisse deceptos hoc in loco. Apparet autem vel ex hoc loco de solis ceremoniis hîc non agi, sed de Lege præsertim decalogi: siquidem hæc vna fuit in tabulis illis lapideis insculpta, quæ esset cæterarum partium Legis fundamentum.

¶ *Glorioſum*, ἐν δόξῃ. Vulgata & Erasmus ad verbum, *In gloria* Est autem Hebraismus quem exposuimus prima Corinthiorum 15. 42. & In gloria, hoc in loco, splendorem ac maiestatem declarat: in Mose quidem & Leuitico ministerio typico corporalem, in Christo verò & Euangelico ministerio spiritualem.

¶ *Inutilis redditur*, τὸ καταργούμενον. Nouimus mirum fœderis superuentu Hier. 31. 31. & Hebr. 8. 8. Vtitur autem Apostolus tempore præsenti, vt & mox vers. 15. quoniam adhuc de huius veteris fœderis abrogatione non omnibus constabat.

8 *Ministerium Spiritus*, ἡ διακονία τοῦ Πνεύματος. Id est ministerium per quod Deus offert atque adeo insinuat Spiritum, nõ modò non mortuum, sed etiam viuificantem. Quum enim in superiore versiculo tria Legi tribuerit, nempe quòd esset mortifera, quòd in saxeis tabellis scripta, quòd temporarium eius ministerium: antithesin Euangelij nunc instituit, sed ita vt maioris energiæ causa, singulis partibus sigillatim applicet argumentum à comparatis sumptum. Id verò nisi animaduertas, videbitur Apostolus primùm institutam antithesin non absoluere: deinde etiam ταυτολογεῖν, quum tamen omnes partes inter se optimè cohæreant. Nam etsi in antithesi collocat primo loco quod in altero comparationis membro medium locum tenebat, tamen id non potest facere vt vitiosa sit collatio.

9 *Glorioſum*, δόξα. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Gloria*. Est autem Hebraica enallage appellatiui pro adiectiuo, vt infrà, 7. 14. cuius enallages etiam aliqua est emphasis.

¶ *Iuſtitiæ*, τῆς δικαιοσύνης. Iustitiam Christi intelligit, cuius imputatione non modò nõ condemnamur, sed etiam vt iusti coronamur. Itaque vberior est antithesis quàm si dixisset δικαίωσιν, *absolutionis*, quanuis à remissione peccatorum nostra iustitia pendeat.

10 *Hac in parte*, ἐν τούτῳ τῷ μέρει. Hoc est quod dicimus in vernaculo sermone, *En cest esgard*, vel *en cest endroit*. Id est, respectu superuenientis fœderis melioris, non quasi Mosis ministerium fuerit in sese vanum & inutile, quod dici absque blasphemia non potest.

¶ [*Id est*] *quod ad superantem gloriam attinet*, ἕνεκεν τῆς ὑπερβαλλούσης δόξης. Hoc additum est vt explicaret quid illud esset ἐν τούτῳ τῷ μέρει, *hac in parte*, ideo suppleuimus particulam exegeticam: quod multis aliis locis facere non dubitauimus, vt omnem ambiguitatem vitaremus. Vulgata, & Erasmus, *Propter excellentem gloriam*, ne verbis quidem fideliter expressis. Neque enim ἕνεκεν idem declarat hoc in loco atque χάριν, id est, *gratia*, seu *causa*, vel διὰ id est *propter*, sed *Quòd* vel *Quantum attinet*, quem Helle-

nis-

nismum sanè elegantem miror ab Erasmo non fuisse animaduersum. Sic Herodotus in Clio, παῖδα σὸν, τὸν διαχειλεύειν φυλάσσει ἀπιέμενα, τῆ φυλάσσοντος εἵνεκεν γνώμης τοῦ δόμου ἔσται. Id est, *quòd ad custodem attinet*, siue quantum in custode situm est. Syrus omisso ἐν τῷ μέρει rectè vertit, si sensum spectes, בפוחמא (*bephuchama*) *in comparatione*. Arabs autem liberius & obscurius totum hunc versiculum est interpretatus.

11 *Quod aboletur*, τὸ καταργούμενον. Quid igitur suum Lex abolita? sanè, quòd ad cæremonias attinet, cessauit. Vtitur autem præsenti tempore, quoniam adhuc sepeliebatur synagoga quum hæc scriberet Apostolus. Verùm suprà ostendimus, de tota Lege, ac præsertim de decalogo, id esse accipiendum. Sciendum est ergo Legem considerari non simpliciter, sed cum ipso Mose eius ministro coniunctam, & quidem seorsim & ab Euangelio distinctam: quo respectu sanè dici potest, abolito Mosis ministerio, esse abolita. At enim dices, Num hac in parte abolitum est Mosis ministerium? Minimè verò. Semper enim sunt homines ad Euangelium prædicatione Legis præparandi. Sed hoc dico, toties aboleri ministerium Mosis, quoties figuratæ prædicationi Legis succedit manifesta Euangelij gratia.

¶ *Glorioſum*, διὰ δόξης. Vulgata, *Per gloriam*. Atqui διὰ δόξης idem hîc valet atque ἐν δόξῃ. Vide Rom. 4. 11.

12 *Multa in loquendo euidentia*, πολλῇ παῤῥησίᾳ. Vulgata, *Multa fiducia*. Erasmus, *Multa libertate*. Neutra interpretatio (vt opinor) sensum Apostoli expressit. Neque enim παῤῥησία hoc in loco loquendi libertatem, sed ipsius prædicationis perspicuitatem & ἐναργείαν declarat: quam Cicero *Euidentiam* interpretatur. Quod enim Moses vmbris obtectum indicauit, adeo vt in imas vsque partes intueri Iudæi non potuerint, (quũ eos quantuscunque ille Mosis fulgor nõ illustraret, sed excæcaret) Euangelium ita perspicuè & euidenter declarat, vt nostros oculos non perstringat, sed contrà, tenebras nostras radiis suis discutiat. Sic etiam accipitur παῤῥησία Marci 8. 32. & Iohan. 10. 24.

¶ *Vtimur*, χρώμεθα. Vulgata & Erasmus, *Vtamur*, vt & Arabs interpres hunc locum intellexit, sed perperam. Nec enim exhortatur, sed ministerium suum describit Apostolus.

13 *Nec (sumus) sicut Moses (qui) imponebat*, καὶ οὐ καθάπερ Μωσῆς ἐτίθει. Duplex est hoc in loco ellipsis, ex Hebr. idiotismo: vna verbi substantiui, altera relatiui, אשר (*asscher*.) Postremò, *Sumus sicut Moses*, significat tales esse quales erat Moses, vt Psal. 32. 9. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Et non sicut Moses ponebat*. ¶ *Velamẽ*, κάλυμμα. Hoc scribit Moses Exo. 34. 33. his verbis ויכל משה מדבר אתם ויתן על פניו מסוה (*vaiechal Mosche middaber itta vaiitten hal panau masueh.*) id est, *finem fecit Moses loquendi cum illis. Posuerat autem super faciem suam velum*, quem locum integrũ ideo citaui, quòd in omnibus quæ vidi exemplaribus adeo perperam sit conuersus, vt videãtur non posse cum hoc Pauli loco conciliari.

¶ *Ne intuerentur*, πρὸς τὸ μὴ ἀτενίσαι. De eo quod per hoc velamen ἀπαργασίας intelligitur, perinde loquitur Apostolus, ac si consilium hoc Mosis ipsius fuisset: quum satis constet eum nõ alia ratione illud adhibuisse quam quòd faciei ipsius fulgorem nõ possent Israelitæ sustinere. Sed Deus interim aliud adumbrabat, nimirum aliam esse clariorem expectandam notitiam: deinde plerosque ne in huius quidem obscura mysteria penetraturos.

¶ *Ad extremum finem*, εἰς τέλος τοῦ καταργουμένου, id est, In imas vsque partes ministerii Mosis: pro quo dicimus in vernaculo sermone, *Iusques au bout*. Siue In finem, id est, in scopum quo Lex respiciebat. Finis enim Legis est Christus Iudæi verò in ipsa Lege subsistebant. Rom. 10. 3. & 4. & Gal. 3. 24. Sed illud malo. Malè verò librariorũ culpa legitur in editione vulgata *Faciem*, pro Finem.

14 *Itaque obcalluerunt*, ἀλλ' ἐπωρώθη. Vulgata, *Sed obtusi sunt*, ἀλλ' ἐπαχύνθη. nõ seruata metaphora. Erasmus, *Sed obcæcati sunt*, ἀλλ' ἐτυφλώθη, vt Syrus etiam vertit. qua de re alibi diximus. Deinde poscit sententia vt ἀλλὰ pro ὅτι vel γὰρ accipiamus, enallage à Græcis etiam disertioribus interdum vsurpata.

¶ *Mentes*, νοήματα. Vulgata, *Sensus*, διάνοιαι. Erasmus, *Cogitationes*. impropriè. Neque enim νοήματα vocat hoc

in loco Apostolus, *cogitationes*, sed *mentes* ipsas, de pluribus videlicet loquens, vt rectè cõuertit Vetus interpres infrà, 4.4. ¶ *Quòd, ὅτι.* Vulgata, *Quoniam.* Nam hoc quoque ferre potest sententia, vt ὅτι pro causali particula accipiatur. vt etiam verterunt Syrus & Arabs. Ingreditur autem Paulus collationem Mosis cum Christo. Moses (inquit) velamen habuit quod Israëlitas arceret ab ipsius ministerij fine percipiendo: Christus velamẽ illud sustulit, vt retecta facie gloriam Dei spectando, in eam trãsformati, alios illustraremus. Itaque istos non mirum est cæcutire, quum nolint in eum intueri, à quo vno tollitur hoc velamen, vt exponit Esai. ca. 25. 7.

16 *Sese conuerterit, ἐπιστρέψῃ.* Vulgata, *Conuersi fuerint, ἐπιστρέψωσι*, ipsi videlicet Israëlitæ. Erasmus, *Conuersus fuerit*, (vt habet etiam Claromontanus codex) nimirum Israël. Nec enim noua est hæc numeri mutatio propter collectiuum nomen, vt Matthæi cap. 1. versu 22. & suprà, cap. 2. versu 13. quum præcessisset εἰς τὸν Ἰουδαίαν, subiungit versu 13. ἀλλ' ὑποτάξαι αὐτοῖς. Augustinus bis aduersus Faustum, & in Ioha. tractatu 9. citans hunc locum, interpretatus est ἐπιστρέψῃ secunda persona media, *Transieris*: sed perperam, quanuis pia sit sententia. Sũt qui Mosen repetant ἀπὸ τὸ κοινόν, id est, Legem. Mihi videtur nouum hoc dicendi genus, vt dicatur Lex ad Dominum conuersa. Neque verò necesse est vt diutius hîc laboremus, quum (meo iudicio) nihil possit accommodatius repeti quàm quod est in proximo versiculo, nimirum καρδία αὐτῶν, id est *cor eorum.* Vbique enim occurrit hæc formula loquendi: ellipsis etiam mollissima est, & appositissimam sententiam gignit: quum velamen nõ fuerit ipsi Legi, sed Israelitis positum, ideóque his ipsis, nõ illi detrahendum. Syrus autem interpres perinde hunc locum interpretatur, ac si scriptum sit Ηνίκα δέ τις αὐ ἐπιστρέψῃ πρὸς κύριον ἀφαιρεῖται τὸ κάλυμμα ἀπ' αὐτοῦ. *Quum autem aliquis sese ad Dominum conuertit, adimitur ei velamen*, quæ scriptura certè planissima est.

¶ *Tollitur, ἀφαιρεῖται* Vulgata, *tollitur, ἀφαιρεῖται*, quod nusquam scriptum inueni, & mihi videtur Apostolus ad hoc ipsum alludens quod ipsi accidisse narratur Act. 19. 18. non de illa vniuersali Iudaicæ gentis cõuersione, quam prædicit Romanorum 11. 25. sed de singulis prout Euangelium amplectuntur, differere.

17 *Dominus verò, Spiritus ille est, ὁ δὲ Κύριος τὸ Πνεῦμα ἐστι.* Additus articulus vim habet ἀναφορικὴν, vt intelligamus de eo Spiritu dissseri cuius ante meminerat, quum Literæ opponeret, vt Christus dicatur esse Spiritus ille, id est is qui tollit velamen, in cordibus nostris agens. sicut etiam Lex externa eò nos vocabat, sed frustra, quum mortuis loquatur, donec isto Spiritu simus viuificati.

¶ *Illic libertas, ἐκεῖ ἐλευθερία.* Hic quoque dicam in lectoris gratiam quid mihi in mentem venerit, propius in hunc locum intuenti. Alludit, opinor, Apostolus ad velaminis vsum, quatenus subiectionis symbolum erat, de quo diximus 1. Cor. 11. 10. ídque ita esse apparet ex eo quòd meminit retecti capitis in proximo versiculo. Sed & 7. ad Rom. cap. conditionem hominis non regenerati compatat coniugio, cuius vinculum sit Lex: vt copiosè illic exposuimus: ac præsertim Rom. 6. 14. quò etiam pertinet illud Christi dictum Ioha. 8. 36. Si vos Filius vindicarit, verè liberi eritis. Sed quum multiplici ratione dici possimus à Legis imperio liberati, spectandum qua de re hîc agat Apostolus, nempe de viuificatione per Spiritum ex Euangelij prædicatione. Libertas igitur hoc loco dicitur primus ille gradus ad viuificationem, id est, conditio illa filiorum Dei, quibus exemptum est velamen cordis, seruitus nimirum illa misera cęcitatis, & iugum illud tenebrarum: quod vnius hominis peccato nobis impositum Lex non modò non allebat, sed etiam altero iugo aggrauabat. Denique hoc ipsum est quod ait Propheta, Cor lapideum tollere, & carneum dare: cor illuminare, cor cõuertere, lucem videre, & similia omnia quibus prima illa gratiæ Dei per Christum vis significatur, illa inquam nos reddens ad veram aspiciendam lucem Euangelij idoneos.

18 *Retecta facie, ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ.* Non potuit Paulus aut breuius

aut diuinius omnes in nobis gratiæ Dei progressus explicare: adeò vt hîc planè (quod aiunt) crucem fixerit Sophistis. Primùm omnium igitur gratia Dei in Christo nobis velamen adimit, id est tenebras illas densissimas quibus vndique obsepti eramus: deinde receptis iam oculis ad tantam lucem minimè caligantibus, sed vltro etiam eam appetentibus, offertur nobis Christus: in quo, non sicut olim in Mose, sed tanquam in limpidissimo speculo & vera Patris imagine, Deum ad salutem intueamur. Neque verò splendore istius speculi offendimur, sed contra allicimur, magis ac magis in illud intuentes, donec ab ipso veluti absorpti, in eam imaginem trãsformemur, id est fiamus & ipsi eius splendoris participes, ac tanquam secundariæ quædam imagines, ex illorum radiorum veluti reflexione. quod significat Apostolus quum inquit ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν id est, *à gloria in gloriam*: nimirum gloriæ illius participatione facti & ipsi glorioſi. Declarat enim Apostolus transformationis mysterium, nisi malimus hoc accipere de nostra viuificatione suis gradibus perficienda. Manant autem hæc ab vno Dei Spiritu, per ministros agentis: nequis sibi quicquam hîc tribuat, aut fieri hæc non posse putet. Quid enim tanto opifici ἀδύατον? Sed hoc (vt dixi) ministris & vnctis Domini peculiariter competit: in quibus tanquam alteris speculis (illa tamen vera luce illustratis, non sua ipsorum vi collucentibus) Christi splendorem illum concipiamus, qui nos magis ac magis per ipsorum ministerium allectos illustrat. Vnde etiam lux mundi appellatur. ¶ *Vt in speculo intuentes*, κατοπτριζόμενοι. Vulgata, *Speculantes*, impropriè, quum hoc verbum à specula non à speculo deducatur. rectius tamen quàm Erasmus, qui passiua significatione conuertit *In speculo repræsentantes*. Cæterum vocat speculum Apostolus, Filiũ Dei in carne manifestatum, qui nobis in ipsius Euangelio spectandus proponitur, & Mosi velato opponitur. Alibi vtitur hac similitudine nempe 1. Cor. 13 12. sed diuerso prorsus fine. Illic enim, notitiam Dei quam nunc habemus comparans cum futura longè perfectiore, dicit nos non planè Deum ipsum, qualis est, sed quasi in speculo imaginem eius quandam conspicere. Hîc verò notitiam nostram per Euangelium, nõ per partes, sed semel totam considerans, cõferénsq; cum cognitione ex Lege, opponit velatæ Mosis faciei limpidissimum Christi speculum: quod rursus meminerimus peculiari quadam ratione applicandum esse Euangelij ministris, de quorum munetis præstantia in primis hîc agit Paulus. ¶ *Sicut à domini Spiritu*, καθάπερ ἀπὸ Κυρίου Πνεύματος. Iterum καθάπερ hoc in loco non declarat comparationem, sed congruentiam, ipsámque adeo rei veritatem, quod diximus ab Hebræis vocari כף אמיתת [*chap amittath*] suprà, capite 2. 17. Cur autem hoc addiderit Paulus, diximus paulo anté. Vulgata, *à Domini Spiritu*, ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Κυρίου. Sic enim Græcè omnino videtur scribendum fuisse, vt hæc interpretatio conueniret. Dixerat autem paulò ante Dominum esse Spiritum, quod dictum isti ex aduerso respondet: quam expositionem sequuntur etiam & Basil. de Spiritu sancto, ad Amphilochium cap. 21. & Chrysostomus in hunc locum, & veteres plerique aduersus Arianos. Sed & Syrus interpres vertit similiter (רמן מריא רוחא *(deman maria rucha) tanquam à dominatore Spiritu*. Eras. duas alias interpretationes adfert, nempe *A Domino Spiritus*, & *Ad Domini Spiritum*, ex Augustino. Ego eam sequutus sum quam omnium simplicissimam putaui.

IN CAP. IIII.

1 *Prout misericordiam consequuti sumus*, καθὼς ἠλεήθημεν. Vetus interpres legit *Iuxta quod*, κατὰ ὅ. Vtcunque autem legas, omnia hîc accepta refert Paulus gratiæ ac misericordiæ Dei, ne se videatur efferre, quum Deum potius prædicet. Neque id verò duntaxat tribuo Pauli modestiæ, cum Erasmo, sed omnino ita faciendum fuisse dico. ¶ *Segnescimus*, ἐκκακοῦμεν. Id est, malis & afflictionibus fracti cedimus. Pertinet enim hoc ad ærumnas, vt apparet ex versu 16. Vide Luc. 18. 1. Vulgata, *Deficimus*, sensu rectè expresso. Erasmus, *Degeneramus*, hoc referens ad Mosis ceremonias, quibus neglectis liberè prædicaret Euangelium: quæ certè sunt ἔκτοπα ἀνάγκης. Am-

brosius legit, *Non deficiamus*, hortandi modo, μὴ ἐγκακῶμεν, non satis etiam appositè. Describit enim ministerij sui virtutem Paulus, quam ex eo ipso asserit vnde ipsius oppugnandi occasionem capiebant aduersarij, nimirum ex ærumnis quibus erat obnoxius.

2 *Pudendis latebris*, τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης. Id est, quascunque latebras captant homines quibus sua probra operiant vt versutias & fraudum omne genus, vel, indecoras latebras, id est, minime conuenientes iis, qui tantæ dignitatis ministerium tractant, sed probrosis potius hominibus, Vulgata, *Occulta dedecoris*. Erasmus, *Occultamenta dedecoris*. ¶ *Cum calliditate*, ἐν πανουργίᾳ. Vulgata, *In astutia*. Erasm. *Per astutiam*. Vide Luc. 20. 23. ¶ *Falsantes*, δολοῦντες. Vulg. non inepté, quòd ad sententiam ipsam attinet, *Adulterantes*, Hic enim dolum vocat omne illud fraudis genus quo vtuntur qui merces adulterant, vt idem declaret δολοῦντες atque καπηλεύοντες suprà, 2. 17. Eras. *Dolo tractantes*.

3 *Est*, καί ἐστι. Vulg. *Etiam est*. Erasmus, *Adhuc est*. Atqui abundat καί, vt diximus 1. Cor. 15. 29. & videtur Eras. pro ἐστι legisse ὅτι.

4 *In quibus*, ἐν οἷς. vel, *inter quos*. Nec enim illi soli pereunt qui oblatum Euangelium reiiciunt, sed etiam innumerabiles quibus non offertur, veruntamen tum ex natiua corruptione, vel sola, vel cum suis fructibus coniuncta: tum ex Legis naturæ violatione damnandi, vt Apostolus docet Act. 17. & Rom. 1. & ita mollius cohæret ei illud ἀπίστων quod sequitur. Malo tamen illam interpretationem sequi, vt ἐν οἷς idem valeat atque ἐν ἐκείνοις οἷς, *in iis quorum*, siue οὗ, *quorum*. Sed maluit dicere Apostolus *In quibus*, quam *Quorum*, quasi Satan in ipsis quodam modo mentis penetralibus insideat, vt etiam loquitur Ephes. 2. 2. quo etiam sensu dicitur Satan in cor Iudæ penetrasse. ¶ *Deus huius seculi*, ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου. Id est, Is cui se veluti Deo manciparunt huius seculi homines, Christum vltro ignorantes. Nam Iudæos præsertim (vt opinor) perstringit, qui oblatum Euangelium inuicta peruicacia respuebant. Is autem est Satan, qui à Domino dicitur princeps huius mundi, Ioh. 12. 31. & 14. 30. & Ephes. 6. 12. vt planè mirer veteres nonnullos in explicando hoc loco aduersus Manichæos & Arrianos laborasse. Neque enim ex his effici magis potest hunc esse reuera aliquem alterum aut secundarium Deum, quàm ex eo quod de ventre dicitur Phil. 3. 19. Non est igitur quòd αἰῶνος τούτου referamus vel ad τὰ γόνιμα τα, cum Hilario, vel ad τῶν ἀπίστων, cum Irenæo, libri aduersus hæreses tertij cap. 7. cui assentiuntur Græca scholia, vt si scriptum esset, Mentes infidelium huius seculi. Citatur tamen in scholiis vera Cyrilli expositio, ad Satanam hoc referentis.

¶ *Mentes*, τὰ νόημα τα. Erasm. *Sensus*, quam tamen interpretationem reprehendit suprà, 3 versu 14. ¶ [*Nempe in*] *infidelibus*, τῶν ἀπίστων. Si, vt antè diximus, ἐν οἷς, *Inter quos* interpretemur, cohærebunt omnia: sin minus erit Solœcophanes, duplici ratione excusandum: vna, quòd Paulus propinquioris vocis νόημα τα quàm illius ἐν οἷς remotioris rationem habuerit, cuiusmodi multa in communi sermone incidunt: altera, quòd hebraissans, loco relatiui αὐτῶν nempe ἀπολλυμένων, quod apud Hebræos sæpe redundat, ipsum antecedens substituerit, simul explicans quosnam ἀπολλυμένους vocarat.

¶ *Ne irradiet eos*, μὴ αὐγάσαι αὐτούς. Sic legendum puto potius quàm αὐτοῖς tertio casu, quod sic construi soleat hoc verbum. Ambrosium quoque apparet sic legisse, vt annotat Erasmus, sed nonnihil diuersa constructione: ita videlicet vt αὐτοὺς à parte anteriore cõstruatur, & αὐγάσαι, aut potius διαυγάσαι, (vt in quibusdam etiam Græcis codicibus legitur) pro διαφῶσαι accipiatur. Vertit enim, *Vt non perrideant lumen Euangelij*, quæ declaratio mihi quoque non displicet, & eôdem recidit. Vul. *Vt non fulgeat eis*. Eras. *Ne illucesceret illis*.

¶ *Illustratio Euangelij*, &c. ἡ φωτισμὸς τοῦ εὐαγγελίου τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ. Id est, lumen perspicuæ ac illustris prædicationis qua annuntiatur gloria Christi, seu gloriosus Christus. Sen, quæ prædicatio est gloriæ Christi. quæ omnes interpretationes eôdem recidunt, & optimè cohærent cum eo quod sequitur de Christi dominio. vel, *Lumen glorioſi Euangelij Christi*: quæ interpretatio ab aliis non procul recedit. Vulgata, *Illuminatio Euangelij*

Euangelij. ¶ *Qui est imago Dei*, ὃς ἐστὶν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Id est, in quo seipsum perspicuè conspiciendum præbet Deus, vt 1. Timoth. 3. 16. Neque enim Dei imaginem nunc vocat Paulus Christum, alio quàm officij ipsius respectu: vt licet vera, tamen sint ἀπροσδιόνυσα quæ nonnulli ex veteribus hoc loco κατὰ τὸ ὁμωνύμον disseruerunt. Cæterùm in Complutensi codice & aliis præterea duobus additur epitheton ἀοράτου, i. *inuisibilis*, fortasse ex Colos. 1. 15. quanquam id videri possit hoc etiam loco minimè otiosum, vt indicetur, Deum alioquin suaptè natura incomprehensibilem, in Christi tamen Euangelio velut oculis ipsis conspici.

5 *Propter Iesum*, διὰ Ἰησοῦ. i. Vt hunc ipsum Iesum vobis prædicemus. Nam si sui lucri causa prædicassent, seipsos prædicassent: sin Corinthiis seruiuissent ipsorum causa, fuissent αὐθροπάρεσκοι, vt Eph. 6. 6. Verè igitur vnum Christum prædicabant Dominum, cuius causa non recusarent omnibus seruire. Vulgata, *Per Iesum*, διὰ Ἰησοῦ, i. à Iesu delecti ad hanc functionem, siue Iesu auspiciis. In vno vetusto codice scriptum inuenimus διὰ Χριστοῦ, *per Christum*. At abs autem vtrunque legit.

6 *Qui dixit*, ὁ εἰπών. i. qui solo verbo fecit. Alludit enim proculdubio ad lucis creationem εἰκονομαχῶς. Dicere autem pro iubere, accipitur quidem Hebræorum more, sed videtur magnā quādam emphasin habere hoc in loco & similibus. ¶ *Splenduit in cordibus nostris*, ἔλαμψεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν. Illuxit, inquit Paulus, cordibus nostris, (id est eorum qui propter Christum vestri serui sumus, vt eam postea vobis impertiremus. Ideo Dominus suos vocat lucem mundi, Matth. 5. 14. De ministris autem differi iam inde à cap. 2. 14. vsque ad 6. 11. mecum (vt spero) fatebitur quisquis propius singula considerarit: quanuis nonnulla aspergat quæ ad totam Ecclesiam pertinere possint, vt 3. 17. & 18. sed non ita multa, & quæ etiam ministris propriè sint applicanda, ne Paulus à scopo videatur aberrare. ¶ *Ad (præbendum) lumen cognit.* πρὸς φωτισμὸν τῆς γνώσεως, &c. i. vt à Deo illustrati, vicissim aliis eam lucem præbeamus. Lucem autem vocat cognitionem gloriæ Dei, id est Dei gloriam nobis ad contemplandum exhibitam in Christo per ministerium. Vulg. & Eras. *Ad illuminationem scientiæ* seu *cognitionis gloriæ Dei*: quod est nimis ambiguè dictum. Posset enim sic accipi quasi ipsa scientia gloriæ Dei esset illuminanda. Sed & illis non assentior qui φωτισμὸν accipiūt passiuè quasi dicas, *Vt illuminemur cognitione gloriæ Dei*. Sermo enim hic est institutus (vt dixi paulo antè) ad declarādum ministrorū Noui testaméti munus ac splēdorem: & res ipsa ostēdit, (si quis præcedētia ac sequētia consideret) Paulum his verbis explicare partem superioris versiculi postremam: itémq; illud quod posuerat in ipso capitis initio. qua probatione absoluta, trāsit ad afflictiones cum ministerio coniunctas, iisq; ostendit ministerij dignitatem non modo non imminui, sed etiam vehementer amplificari. ¶ *In facie*, ἐν προσώπῳ. Valla & Stapulensis malunt interpretari *In persona*: quod meritò displicuit Erasmo. Alludit enim perpetuò in toto hoc sermone Apostolus ad Mosis faciem illam non apertam, (vt clara esset Dei imago) sed opertam.

7 *Vt eius virtutis præstantia sit Dei*, ἵνα ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως ᾖ τοῦ Θεοῦ. Id est, Vt eius doni tam eximij præstantiam omnes intelligāt à Deo non à nobis manare. Vulg. *Vt sublimitas sit virtutis Dei*, quasi ᾖ collocatū sit antè τῆς δυνάμεως, contra Græcorum omium codicum fidem, Alioquin res eodem recidit, si modò ὑπερβολὴ accipias *abstr.* τῆς ὑπεροχῆς, vt subaudias pronomen ἡμῶν *nostra*.

8 *In omnibus*, ἐν παντί. Hebr. בכל (*bechol*,) de quo alibi diximus. Possumus etiam subaudire τόπῳ, & passim interpretari. ¶ *Non coarctamur*, οὐ στενοχωρούμεθα. Numeratur tamen & θλῖψις & στενοχωρία, inter sanctorum ærumnas, Rom. 8. 35. & infrà 6. 4. Itaque hoc in loco existimandum est non quanuis angustiam significari, sed eam ex qua elabi non possis. Vulgata, *Angustiamur*, barbarè. Erasmus, *Anxiē reddimur*, non seruata metaphora. Syrus & Arabs pro suffocatione accipiunt. ¶ *Haesitamus, at non prorsus haeremus*, ἀπορούμενοι, ἀλλ' οὐκ ἐξαπορούμενοι. De his duobus verbis diximus suprà capite 1. 8. vbi etiam dicit Apostolus se ἐξαπορηθῆναι

Sed hoc verbum ibi dextrè intelligendum est, vt doctè explicat Basilius ἐν τοῖς ὅροις κατ' ὄνομα, quæstione 270. nempe quòd ad humana præsidia, & quantum ipse Paulus eo tempore poterat iudicare. Neque enim vnquam ei præsidium Dei defuit, & eo ipso tempore Dominus illum iis rationibus liberauit, quas ipse coniicere non potuisset. Itaque hæc inter se non pugnant. Vulg. prorsus nouè, *Aporiamur, sed non prorsus destituimur.* Erasmus, *Laboramus, at non destituimur.* Bud. *Egentes, at non egestati succumbentes.* Ego malui de omni difficultate hęc accipere, simúlq; studui paronomasiam Græcam repræsentare. Syrus & Arabs non vno modo ista duo interpretantur, nec videntur Græcas voces satis intellexisse.

9 *In(ea) non deserimur*, οὐκ ἐγκαταλειπόμεθα. Vulg. *Derelinquimur.* Erasmus rectè expressit præpositionem ἐν. Cęterùm quod hic adiicitur in aliquibus veteris editionis codicibus, *Humiliamur, sed non confundimur*, ταπεινούμεθα, ἀλλ' οὐκ αἰσχυνόμεθα, in nullis Græcis exemplaribus inueni. ¶ *Deijcimur*, καταβαλλόμεθα. In quibusdam Latinis codicibus præcedit, *Humiliamur sed non confundimur.* quod non est in Græcis nec in vetustis etiam Latinis exemplaribus.

10 *Quólibet*, παντοτε. Id est ἐκάστοτε. Ita enim optimè conueniet participium περιφέροντες, *circunferentes*, id est, quocũque venimus paratam nobis crucem inuenientes, quasi eam circunferamus nobiscum. Vulgata & Erasmus, *Semper*, quod tamen tolerari potest, quum sequatur *aei*. ¶ *Mortificationem*, τὴν νέκρωσιν. Sic vocat Paulus miseram illam conditionem fidelium, ac præsertim ministrorum (de his enim propriè agitur) qui quotidie (vt ait Dauid) occidũtur, quasi destinationem ad eędem dicas: additúrque *Domini Iesu*, vel, (vt legit Vetus interpres) *Iesu Christi*, tum vt declaretur causa propter quam mundus nos ita persequitur, tum etiam quia hac quoque in parte Christo capiti sumus conformes, Christúsque adeo ipse quodammodo in nobis afficitur. Ambrosius maluit *mortem* interpretari, nempe quia in altero membro fit mentio vitæ Christi. At ego, si libuisset à Pauli verbis discedere, cædem potius exposuissem: quia non temere Paulus νέκρωσιν maluit quàm θάνατον, quoniam etiam Christus hîc considerandus nobis est non vt simpliciter mortuus sed vt interemptus. Verùm vt modo dixi, νέκρωσις nec mortem nec cædem hîc significat, sed conditionem illam quotidianis mortibus obnoxiam, qualis etiam fuit Christi ad tempus: denique summam imbecillitatem declarat, sicut Paulus idem vocabulum vsurpat Rom. 4.19. de Sarę vtero loquens ad concipiendum prorsus effœto, & viribus omnibus destituto. Huic autem opponitur vita eiusdem Christi, de qua dicemus proxima annotatione. Fortassis hoc discrimen non ineptè aliquis obseruarit inter מות & תמותה (*maueth* & *tomuthah*,) vt Psal. 79.11.

¶ *In corpore*, ἐν τῷ σώματι. Claromontanus codex hîc etiam habet ἡμῶν, *nostro*, vt Vetus Latinus interpres, itémque Syrus & Arabs. ¶ *Vt etiam vita*, ἵνα καὶ ἡ ζωή. Videbatur poscere ratio collationis vt potius scriberetur ἡ ζωοποίησις, id est *vinificatio*. sed Paulus hoc modo expressius loquitur, causam videlicet nominans ipsius effectus loco. Vnde enim felix illa & planè diuina ministrorum fidelium virtus mortificationi ex diametro oppositæ? qui fit, inquam, vt per mille mortes inuicti & intrepidi, victores denique ad metam, sua functione perfuncti, euadant? Nempe ex vita, id est Spiritu seu vigore illo Iesu Christi qui morti ipsi dominatus est, qui vigor in illorum etiam mortalibus & infirmis vasculis inest, vt 1. Tim. 1.14. & tum demum sese exerit quum à contraria mortificatione lacessitur: alioquin ita latens vt cognoscendus nõ fuerit. imò verò infirmitatibus acuitur & magis ac magis perficitur, vt alibi tradit Apostolus. Hinc illa resurrectio de qua dicemus infrà, versu 14. id est liberatio ex tot mortibus, vt suprà, 1.10. Quanuis enim hæc viuificatio in suprema demum resurrectione sit perficienda: tamen de resurrectione non agi hoc in loco, liquere potest ex ipso Apostoli scopo. Nec enim aliud ei propositũ est quàm docere, perpetuis illis ærumnis non reddi vilius Euangelij ministerium, sed contrà dignitatem illius ac robur verè diuinum in Christo palàm toti

mundo

mundo ſpectandum proponi. Pertinet igitur ad hanc vitam iſta ſpiritualis reſurrectio, ſiue huius innouatæ in nobis vitæ declaratio, cuius tamen vitæ complementum adhuc in Chriſto latens in vltimum illum diem differtur, quo ipſa etiam corpora in gloriã abſorpta morte reſurgent, Coloſſ. 3. 3.

11 *Nos qui viuimus*, ἡμεῖς οἱ ζῶντες. Id eſt, nos qui vita illa præditi ſumus. Quid ſi verò exponas, *Dum viuimus*? Vereor vt repugnet articulus. Deinde (vt mihi videtur) inanis eſſet, atque adeo propter additam particulam cauſalem γάρ, non ſatis apta repetitio ſuperioris ſententiæ. Itaque rurſum cõſtituo, hîc non agi de illa corporali reſurrectione à mortuis, ſed de perduratione in tot præſentibus Chriſto periculis, vt dignitatem miniſterij crux ipſa hîc quoque commendet. ¶ *In carne noſtra mortali*, ἐν τῇ θνητῇ σαρκὶ ἡμῶν. Id eſt, in carne noſtra quantumlibet mortali, non autem quæ mortalis eſſe deſierit. Vocat autẽ mortalem, non ob conditionem illã omnibus communem, de qua Heb. 9. 17: ſed illam mortificationem reſpiciens quam deſcripſit ver. 8. 9. & 10, quam etiam ob cauſam vaſculis teſtaceis corpora miniſtrorum peculiari ratione comparauit, quanuis alioqui doctrina iſta ſit toti Eccleſiæ communis.

12 *Itaq; ſe mors quidem*, ὥστε ὁ μὲν θάνατος. i. Itaque nos miniſtri non aliter morte illa quotidiana viuimus quàm vos vita viuitis, qui videlicet in veſtris rebus proſperis vitam veſtram collocatis. Verùm hoc fortaſſis ſubtilius eſt, quanuis non malè conueniat ſuperiori antitheſi. Et præterea haud ſatis ſcio an tam acerba támque mordax reprehenſio huic Epiſtolæ conueniat, quum in hac ſtuduerit ſuperioris amarulentiam temperare. quod enim infrà, 12. 22, & 21, & vlt. cap. nonnihil videtur aſperè loqui, exiſtimo ab eo de induſtria in extremam partem eſſe reiectũ, poſtquam ſui miniſterij dignitatem ſatis aſſeruiſſet. Itaque ob eam etiam cauſam non facilè admiſerim illam ironiam, aut συγχωρητικὴν potius, hoc in loco. Mihi magis placet eorum ſententia qui perinde hoc accipiunt acſi dixiſſet Apoſtolus, Noſtra igitur eſt afflictio, veſtrum autem eſt cõmodum: vt vos quaſi ex noſtra morte viuatis, ad quos redit noſtrarum ærumnarum fructus. quod poſtea explicabit verſ. 15. & iam attigit ſuperiore verſiculo, quum diceret ἵνα φανερωθῇ, *vt declaretur*. Sed notandum eſt quod dixit ὁ θάνατος ἐνεργεῖται, *mors agit*. Ita enim hanc mortem quotidianam oſtendit & ipſis miniſtris & toti Eccleſiæ eſſe (vt ita dicam) vitalem, vt quæ latentem illum Chriſti vigorem non extinguat, vt alioqui mors ſolet, ſed excitet potius ac foueat.

13 *Et quoniam habemus*, ἔχοντες δέ. Particula δὲ hoc in loco non eſt aduerſatiua, ſed potius ſententiam nectit. Ideo conuertimus potius per *Et*, quàm per *Autem*, vel *Verò*. Deinde participium ἔχοντες continet αἰτιολογίαν. Vulgata, *Habentes autem*. Eraſmus, *Cæterùm quum habeamus*. ¶ *Eundem Spiritum fidei*, τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστως. Id eſt, eandem fidem ex eiuſdem Spiritus affiatu & dono. Sic enim alibi diximus nomen Spiritus ex Hebræorum cõſuetudine vſurpari, vt Eſa. 11. 2. ¶ *Secundum illud quod ſcriptum eſt*, κατὰ τὸ γεγραμμένον. Perinde hoc accipiendum eſt acſi dixiſſet, Quia habemus eundem Spiritum fidei, atque is de quo ſcriptum eſt.

14 *Per Ieſum*, διὰ Ἰησοῦ. Vulgata, *Cum Ieſu*, σὺν Ἰησοῦ, vt apud Ambroſ. & in vno Græco exemplari legitur, ſed repugnantibus reliquis ſummo conſenſu. nec ſanè poſſum eam lectionem admittere. ¶ *Et ſiſtat vobiſcum*, καὶ παραστήσει σὺν ὑμῖν. Id eſt, nos liberatos ſiſtat vobis præſentes. Nam de ſuo ad eos aduentu loqui Apoſtolum, apparet ex verſu ſequẽti, quem etiam inchoat à particula cauſali. Itaque non poſſum nunc quidem aliter ſtatuere quàm reſurrectionem hîc figuratè vocari liberationem ex iis periculis, quibus ſimili ratione nomen Mortis tribuerat in ſuperiore tractatione, vt ſupra 1. verſ. 10. & 11. vbi eandem prorſus ſententiam expreſſit: quanuis tandem ad reſurrectionem illam ſupremam delabatur. Eraſmus retulit ad Iudæorum & Gentium coniunctionem in Chriſto, quod non videtur indigere refutatione.

15 *Gratia illa copioſiſſima*, ἡ χάρις πλεονάσασα. Id eſt, Vt quum fuero liberatus & vobis reſtitutus, ingens illud beneficium quod in me effuſum erit, viciſſim

in Dei gloriã redundet:propterea quòd non ego vnus gratias agam,ſed vos omnes mecum & afflictionis participes & conſolationis. Itaque διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαριστίαν non cohæret cum περισσεύσασα,ſed cum περισσεύσῃ. Vetus tamen interpres videtur non ineptè legiſſe, ἵνα ἡ χάρις πλεονάσασα διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ,&c. Vertit enim, *Vt gratia abundans per multos, in gratiarum actione abundet in gloriam Dei.* Ruríus autem redundat articulus, τῶν πλειόνων, vt ſupra annotauimus,2.6.Sed mihi magis arriſerit quod legerunt Syrus & Arabs, ſi codicis alicuius Græci teſtimonio confirmaretur,nempe, ἵνα τῆς χάριτος πλεονασάσης,διὰ τῶν πλειόνων τὴν εὐχαριστίαν περισσεύσῃ εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, *vt abundante gratia, redundet per multos gratiarum actio,ad Dei gloriam.*

16 *Non deficimus animo,* οὐκ ἐνκακοῦμεν, vel,ſegniter nõ cedimus.Eſt enim Græcis κακὸς à verbo κάζω, qui per ignauiã turpiter pedem refert: vt τὸ ἐνκακεῖν ſit illud quod Gallicè dicimus, *anonchaloir.* ¶ *Renouatur,* ἀνακαινοῦται. Id eſt, nouas vires acquirit, ne nouis malis ingruentibus frangatur externus, qui huius viribus ſuſtinetur. quam ob cauſam dixit ſupra, verſ.12.mortem in nobis agere. ¶ *In dies,* ἡμέρα καὶ ἡμέρα. Hebr. יום יום [*iom iom*] Vulgat, *De die in diem.* Eraſm. *In ſingulos dies,* id eſt מיום ליום [*mẽyom laiom.*]

17 *Momentanea enim leuitas,* τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρὸν. Sic apud Demoſth. ἡ παραυτίκα ἡδονή, *momentanea voluptas,*& apud Thucydidem, τὸ αὐτίκα δεινὸν, *ſubitum malum.* Vulgata, *Id enim quod in præſenti eſt momentaneum & leue tribulationis noſtræ.*quaſi παραυτίκα idem declaret atque ἐν τῷ παρόντι, vt etiam Arabs & Syrus ſunt interpretati.Leuitas autem oppreſſionum ad ipſam qualitatem non refertur, quaſi ærumnæ ſint admodum exiguæ & ad ferendum leues: ſed eas illico præterire oſtendit, quum ne tota quidem vita noſtra ſit diuturna. Nam nunc primùm tranſit Apoſtolus ad reſurrectionem illam veram, cuius ſpe dicit ſe ſuſtentari. ¶ *Excellenter excellentis gloriæ pondus æternum,* καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν αἰώνιον βάρος δόξης. Hac repetitione Græcæ vocis ὑπερβολῆς, ſignificatur æternitas ipſa (vt ita dicam) æternitate magis æterna, vt dicunt Hebræi עד מאד מאד [*had meod meod.*] Poteſt tamen alterum καθ' ὑπερβολὴν referri ad τὸ παραυτίκα, quibuſdam Græcis codicibus ita hunc locum diſtinguẽtibus, vt ſic quoque poſſis interpretari, *Leuitas enim afflictionis noſtræ ſupra modum momentanea, ſupra modum æternum pondus,&c.* Vulgata, *ſupra modum in ſublimitate.* Eraſmus, *Mirè ſupra modum.*

¶ *Pondus gloriæ,* βάρος δόξης. Poſcit ratio collationis vt grauis gloria dicatur quæ conſtantiſſimè manet immota. Notandæ ſunt autẽ elegãtiſſimæ antitheſes,& quouis etiam Demoſthene nõ indignã. τῷ παραυτίκα opponit τὸ καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν αἰώνιον,τῷ ἐλαφρῷ opponit τὸ βάρος,τῇ θλίψει opponit τὴν δόξαν. Sic etiã mox τοῖς βλεπομένοις confert τὰ μὴ βλεπόμενα, & cum τοῖς πρόσκαιρα cõparat τὰ αἰώνια. ¶ *Conficit,* κατεργάζεται. Eraſmus, *Parit.* Vulgata, *Operatur.*quod verbum arripiunt Sophiſtæ vt merita Sanctorum ſtabiliant: quum duntaxat ſignificetur quo itinere ad gloriam perueniatur. Nam ſi de eo agatur propter quod datur gloria,longè aliter loquitur idem Paulus Rom.4.2.& 8.18.

IN CAPVT V.

1 *Terreſtris noſtra domus tabernaculi,* ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους. Vulgata, *Si terreſtris domus noſtra huius habitationis.* non ſeruato vocabulo tabernaculi, quod aptiſſimum erat ad huius corporis ſtructuræ & mortalis vitæ imbecillitatem, & caducam conditionem ſignificandam, cui opponitur οἰκοδομὴ, id eſt firmum ac ſtabile ædificium. Eraſm. *Si terrenum noſtrum domicilium huius tabernaculi.* Ego puto hoc explicandum per hypallagẽ, cuiuſmodi annotauimus Act.5.20. & alibi quoque. Quòd autem Terrenũ hic dicitur, Gorgias ille Leontinus,referente Stobæo λόγῳ 117.elegãter vocauit σαπρὸν καὶ ῥεῦσιν οἰκίδιον. Id eſt putrem & diffluentem domunculam, quanuis nec cauſam nec remedium huius mali, imò ne malum quidem ipſum intelligens.

2 *In hoc etenim,* καὶ γὰρ ἐν τούτῳ. nempe σκήνει, *tabernaculo.* Vel *Nam interea,* vt Act.24.16. ¶ *Quod è cælo eſt,* τὸ ἐξ οὐρανοῦ. Id eſt cæleſte, gloria nimirum & ἀφθαρσία, non autem ſubſtantia, vt expoſuimus copioſè 1.Corinth.15.

¶ *Superinduti,*

¶ *Superindui*, ἐπενδύσασθαι. Vestem vocat immortalitatis gloriam, qua tanquam veste obtegetur etiam nostrum corpus. Sic enim vsurpare solent Hebræi verbum לבש [*labasch*,] vt diximus Luc. 24. 49. & 1. Cor. 15. 53. In hoc autem verbo præpositio ἐπὶ non significat vestem vesti additam, sed vestem corpori iniectam, ad illud videlicet operiendum. Mortalitatem enim exuemus vt succedat immortalitas. Aliis placet primam vestem dici Christi iustitiam, alteram verò, illius iustitiæ præmium. quorum sententiæ nolim præiudicium adferre.

3 *Siquidem etiam induti*, εἴγε καὶ ἐνδυσάμενοι. Vulgata, *Si tamen*, quasi εἴγε conditionem declaret: quamobrem etiam εὑρεθησόμεθα conuertit *Reperiamur*, subiunctiuo modo. At ego puto potius hoc positum ἀπολογικῶς, aut certè διασκευαστικῶς. explicat enim cur vsus fuerit verbo ἐπενδύσασθαι. Nam, inquit, non manebimus corpore exuti: sed etiam hoc nostrum corpus in cælo induetur, immortalitatis videlicet gloria. & alludere mihi videtur Paulus ad Adami pudendam nuditatem: cui opponitur gloriæ Christi amictus. Qui pro conditione hoc accipiunt, putant esse additum vt sancti iustitia Christi induti, & gloria ipsius superinduendi, distinguantur ab infidelibus vtraque veste destitutis. Nam quòd hoc refert Castellio ad eos qui viui in iudicio deprehendentur, (de quibus 1. Thess. 4. 16.) ne refutatione quidem mihi videtur indigere. Ambrosius indicat aliam lectionem, nempe εἴγε ἐκδυσάμενοι, id est *siquidem exuti*, *corpore* videlicet, quod etiam scriptum inueni in Claromontano codice, vt hæc sit sententia, destruendum esse tabernaculum morte, sed ita tamen vt non pereat: imò vt corruptibilitate deposita, restituatur nobis immortalitate induendum.

4 *Etenim*, καὶ γάρ. Vulgata, *Nam & etiam*, deprauata etiam sententia.

¶ *Qui sumus*, οἱ ὄντες. Id est, quia sumus. Ponitur enim articulus ἀπολογικῶς.

¶ *In quo* [*constituti*] *non cupimus exui*, ἐφ' ᾧ θέλομεν ἐκδύσασθαι. Erasmus, *Propterea quod nolimus exui*, sensu certè absurdo. Nam etiamsi legas vt excudit Frobenius, ἐπειδὴ δὲ θέλομεν ἐκδύσασθαι, erit tamen transponenda negans particula vt pertineat ad ἐκδύσασθαι, vt ex ipsa sententia puto satis liquere. Sed profectò legendum est ἐφ' ᾧ, vt scriptum inuenimus summo consensu in omnibus vetustis codicibus, & Græcis etiam scholiis. quibus tamen in eo non assentior quòd ἐφ' ᾧ interpretantur pro ἐπειδή. quo fit vt in eãdem traiectionem incidamus, vt sit interpretandum, *Quoniam nolumus*, quum potius ἐφ' ᾧ vertendum sit, *In quo*, & subaudiendum σκήνει, *tabernaculo*, vt sit sententia, In quo tabernaculo quandiu sumus, non cupimus eo exui, sed superindui, id est, non tædet nos vitæ ipsius, sed futuræ desiderio ardemus, &c. Vulg. *Eo quòd*. Videtur enim etiam legisse ἐφ' ᾧ, sed pro ἐπειδή.

5 *Deus* [*is est*,] Θεός. Sub. ἐστὶν, quam ellipsin duram esse fateor: sed quæ tamen Paulo sit familiaris, vt supra 1. vers. 21. & 4. 6. Eam neglexit vetus interpres, ideóque obscurè admodum hæc conuertit, quòd videatur hiare sententia. Alibi tamen expressit, vbi obscurior etiam erat ellipsis, vt infra 10. 1. Cæterùm quod in vno codice additum comperimus καὶ χρίσας ἡμᾶς, *& qui nos vnxit*, omnino irrepsit ex margine, vt alia etiam multa, quum aliquis, ad explicandum quod sequitur de arrhabone Spiritus, annotasset quod scriptum est supra 1. versu 21.

¶ *Qui nos condidit*, ὁ κατεργασάμενος ἡμᾶς. id est ὁ κτίσας καὶ διασκευάσας, vt rectè, meo iudicio græca scholia explicãt, de prima videlicet corporum electorũ in ipso vtero fabrica illa diuinissimè, Ps. 139. vers. 14. 15. & 16. descripta, ad hunc finem nimirũ, vt corporibus quoque suo tempore glorificentur, cuius beneficij arrhabo illis donatur Spiritus sanctus. Nam si ad spiritualẽ illam ἀναγέννησιν respexisset Apostolus, quanuis sic quoque fiamus noua κτίσις, dixisset potiùs ὁ ἐνεργήσας ἐν ἡμῖν, Vulgata, *efficit*, impropriè, & præterea perperã neglecto præterito tempore. Erasmus, *Qui paranit*: id est κατασκευάσας. Ambrosius, *Qui nos perfecit* diuersa verbi κατεργάζεσθαι notatione deceptus.

6 *Confidenti igitur animo semper sumus*, θαῤῥοῦντες οὖν πάντοτε. Subaud. ἐσμὲν, vt sit Hebræorum Benoni: quod non

animaduertēs vetus interpres, hiantem conſtructionem reliquit. Græcus autem ſcholiaſtes, vt hiatum hunc expleret, hęc vt participia cum verſ. 8. cōſtruxit, verſ. 7. parentheſi incluſo, & particula δὲ, vt redundante exclusa, pleonaſmo prorſus inſolente. ¶ *Et ſcimus*, καὶ οἴδαμεν. Hoc accipe ἀπολογικῶς. Declarat enim huius ſanctæ confidentiæ cauſam.

¶ *Dum hic commoramur in corpore*, ἐνδημοῦντες ἐν τῷ σώματι. Eraſmus, *Quum domi ſumus in corpore*. Deprauata prorſus Apoſtoli ſententia. Nam ſi domi noſtræ ſumus dum hoc corpus circūferimus, non alia ſanè fuerit ſedes nobis quærenda, & corpus relinquentes peregrinari diceremur. Econtrariò verò huius noſtræ confidentiæ cauſam hanc eſſe dicit Apoſtolus, quòd ſciamus diuinitus videlicet edocti nos in hoc corpore immorantes extra patriam & Domini conſpectum peregrinari, ideóque patriam quærere, ciuitatem illam videlicet permanentem Heb. 11. 13. & 14. quod ſubodoratus ex Platone Cicero, nihil tamen de corporis reſurrectione, ſed de animæ immortalitate ſola cogitans, *natura nobis*, inquit, *domicilium non habitandi, ſed commorandi dedit.*

7 *Per fidem enim incedimus, non per aſpectum*, διὰ πίστεως γὰρ περιπατοῦμεν, οὐ διὰ εἴδους. Hoc omnino includendum eſt parentheſi. Docet enim obiter quomodo & quatenus abſimus à Domino. Quia, inquit, nunc ita incedimus (i. viuimus, ex Hebræorum idiotiſmo) vt in fide, earum videlicet rerum quas ſperamus, non autem in ipſo præſenti conſpectu Dei, vt Rom. 8. 24. Heb. 11. 1. Idem igitur declarat διὰ εἴδους atque αὐτοψεί, vt declaratur 1. Cor. 13. 12. pro quo Vulg. & Eraſmus nimium obſcurè verterunt, *Per ſpeciem.*

8 *Confidenti autem animo ſumus, & contenti potius.* Θαῤῥοῦμεν δὲ, καὶ εὐδοκοῦμεν μᾶλλον. Vulgata, *Audemus autem, & bonam voluntatem habemus magis*, barbarè prorſus & obſcurè. Eſt autem hæc huius loci ſententia, Sic nos forti & tranquillo animo hanc extra Domini conſpectum in hoc corpore peregrinationem conficere, vt tamen ſit nobis optatius ex hac vita excedere, & ad Dominum concedere, quàm diutius hic peregrinari,

¶ *Excedere ex corpore, & ad Dominum concedere*, ἐκδημῆσαι ἐκ τοῦ σώματος, καὶ ἐνδημῆσαι πρὸς τὸν Κύριον. Hîc verò liquet non modò ex ſententia ipſa, ſed etiam ex diuerſa conſtructione, τὸ ἐκδημῆσαι nihil aliud hîc declarare quàm ἐξέλθειν & ἐκδημεῖν propter adiunctam præpoſitionem πρὸς, idem prorſus ſignificare atque τὸ ἀπιέναι, eo tantùm excepto quòd vtroque verbo ſignificatur ſedis mutatio, mutato videlicet tabernaculo in domicilio. Itaque nō tāti fuit apud me paronomaſia iſtorū verborū, quin ſenſum ipſum ſtuduerim potius exprimere, quā nimiū dilutè interpretari ἐκδημῆσαι, Exire, ἐνδημῆσαι, Abire. Vulg. *Peregrinari à corpore, & præſentes eſſe ad Dominum.* Eraſmus, *Peregrè abeſſe à corpore, & præſentes adeſſe apud Deum.* Deinde quod dixit Apoſtolus ſe optare ſuperiadui, ſatis indicauit hoc votū non reſpicere tempus illud interiectū, ſed ipſam potius corporis reſurrectionē, quum de tabernaculo agatur in domicilium mutādo.

9 *Studioſè contēdimus*, φιλοτιμούμεθα. Significāter vſurpauit hoc vocabulū, quo forenſis quædam ambitio honorū propriè ſignificatur. Eſt autem hæc ſententia, Quod quum ita ſit, (id eſt quum fortiter pergamus in hac noſtra peregrinatione, & tamen deſiderio redeundi in patriam ardeamus) ita ſancta quadam inter nos ambitione annitimur, viuere vt & noſtra peregrinatio illi placeat, & tandē ab eo domū recipiamur. ¶ *Et hic commorantes, & poſtquam exceſſerimus [ex corpore,]* εἴτε ἐνδημοῦντες, εἴτε ἐκδημοῦντες. Vulg. *Sive præſentes, ſive abſentes.* Eraſ. *Sive domi præſentes, ſive foris peregrè agimus.* Atqui particula εἴτε hoc in loco non eſt diſiunctiua, ſed copulatiua, vt 1. Corint. 13. 8. & Coloſſ. 1. 20. Deinde ἐκδημοῦντες quum priore loco ponatur, de hac vita ſanè intelligi debet, vt eundem ordinē vbique ſeruarit Apoſtolus. Ex quo efficitur, neque Veterem interpretem rectè interpretari *Præſentes*, (quum hæc dicantur reſpectu Domini, à quo ſanè abſumus quādiu in hac vita verſamur:) neque etiam Eraſmum appoſitè conuertiſſe, *Domi præſentes*, quum potius eo tempore vera noſtra domo abſimus. Alter error admiſſus eſt in ἐκδημοῦντες, pro quo Vetus interpres habet *Abſentes*, Eraſmus, *Foris peregrè agentes*, quum contrà ad futuram illam vitam hoc referatur, in

ſetatur, in qua demum præſentes erimus Deo, nec foris commorabimur, ſed domi habitabimus. Itaque ἐκδημοῦντες ſignificat *Ex corpore in patriam migrantes*. Nam poſt ἐκδημοῦντες repetendum eſt ἐν τῷ σώματι, in corpore: & poſt ἐνδημοῦντες repetendum ἐκ τοῦ σώματος, ex corpore: ἀπὸ τοῦ κυρίου, ex præcedente verſiculo. Vtrunque verò non ad φιλοτιμούμεθα, ſed ad εὐάρεστοι εἶναι) referēdum eſt: quod pleroſque interpretes fefellit. Nec enim agit Apoſtolus de aliquo deſiderio quo futurum ſit vt ardeat, quum domum redierit, & mortalitatem cum vita commutarit, (vtitur enim præſenti tempore, non futuro, & ea res omnis ad ſcopum Apoſtoli non videtur pertinere) ſed explicat potius quod in proxima annotatione ſuperiore diximus, quod vt melius etiam perſpiciatur, libuit hoc diagramma apponere, quo res iſta tota planior fiat.

Oppoſita.	Ἐνδημεῖν ἐν τῷ σώματι. Aduenam eſſe in corpore	Connexa.	Ἐκδημεῖν ἀπὸ Κυρίου Peregre abeſſe à Domino.
Oppoſita.	Ἐκδημεῖν ἐκ τοῦ σώματος. Migrare ex corpore.	Connexa.	Ἐνδημεῖν πρὸς Κύριον. Ire ad Dominum habitatum.

10 *Manifeſtos fieri*, ἡμᾶς φανερωθῆναι. Id eſt nonmodo ſiſti præſentes, ſed etiam illic in nos inquiri, vt palàm fiat qui fuerimus. Vulgata & Eraſm. *Manifeſtari*. ¶ *Quæ in corpore [fecerit,]* τὰ διὰ τοῦ σώματος. Vulgata, *Propria corporis*. Legit enim τὰ ἴδια τοῦ σώματος, quo modo etiã Ambroſius. Sed ſuſpicor locum fuiſſe, propter nõnullam obſcuritatẽ, deprauatũ. Tertullianus legit διὰ ſublato articulo τὰ, vt ſit ſenſus, nos in ipſo corpore reportaturos vel gloriam vel ignominiã. Eraſmus, *Ea (quæ fiunt) per corpus*. Auguſtinus concione quadam ad Catechumenos aduerſus Iudæos, legit, *ſecundum ea quæ per corpus geſſit*. Ego malui vti futuro quod exactum vocant grammatici. Cæterùm, ex Hebræorum idiotiſmo opus pro operis mercede accipitur, vt Leuit. 19. 13. & Eſa. 61. 8. & ita etiam loquitur Apoſtolus Epheſ. 6. 8. Hoc enim in loco differitur de corpore ipſo, quod in ſe recipiet vel gloriam vel ignominiam perpetuam pro tranſactæ vitæ ratione. Nec immeritò citatus eſt hic locus in Synodo Oecumenica quinta aduerſus Origeniſtas, qui ſomniarunt animas in corpora immitti, vt pœnas luant peccatorum prius admiſſorum. ¶ *Congruenter ad id quod fecerit*, πρὸς ἕκαστα. Hæc eſt vis præpoſitionis πρὸς hoc in loco, vt in illo Plutarchi in Fabio πρὸς ἑκάστην τιμὴν. Vulg. *Prout geſſit*. Eraſm. *Iuxta id quod fecit*. Neutra interpretatio mihi vſitata eſt ſatis expreſſa: aliquin Erobenij editionẽ in eo ſequor quòd ſcripſerit πρὸς ἅ, non πρὸς ἃ.

11 *Terrorem illum Domini*, τὸν φόβον τοῦ Κυρίου. Id eſt formidabile illud iudicium. Itaque τὸν φόβον multo rectius conuertit Eraſmus, *Terrorem*, quàm Vetus interpres, *Timorem*. ¶ *Homines ad fidem adducimus*, ἀνθρώπους πείθομεν. Vulg. *Hominibus ſuademus*. quã etiam Eraſmus ſequutus eſt. Itaque non expreſſerunt (opinor) Apoſtoli ſententiam. Neque enim ſe duntaxat hominibus ſuadere dicit vt Chriſtum amplectãtur, ſed etiam perſuadere, propoſito illis Dei iudicio: nempe vt probet miniſterij ſui dignitatem ab eius fructu & efficacia. ¶ *Spero*, ἐλπίζω. In vno codice ſcriptum inuenimus ἐλπίζομεν. *ſperamus*, idque rectius (vt opinor) quum in hac tota diſputatione ſeſecum Timotheo & Syluano coniunxerit.

12 *Præbemus*, διδόντες. Sub. ἑαυτούς. pro præſenti διδοῦμεν. Hebræorum more. ¶ *Vt habeatis (quod dicatis,)* ἵνα ἔχητε. Sub. πρὸς ἀπολογεῖσθαι, vt rectè explicant Græca ſcholia. Eraſmus, *Vt aliquid habeatis*, ἵνα τι ἔχητε. quæ formula quiddam aliud declarat, vt diximus Mar. 6. 19. Eſt autem hæc phraſis prorſus Hebraica. ¶ *In facie*, ἐν προσώπῳ. Id eſt externis laruis, & fucata illa pompa ſapientiæ & eloquentiæ humanæ, non autem vera pietate, quæ non in vultu, id eſt externa iſta ſpecie, ſed in corde ſedẽ habet. Alibi πρόσωπον, perſonã, faciẽ, ſpeciem, pro diuerſa locorum ſententia, ſumus interpretati: hîc omnino ſeruandum putauimus faciei vocabulum, præpter oppoſitum Cordis nomen.

13 *Insanimus*, ἐξέστημεν. Id est, μαινόμεθα, vt Mar. 3. 21. Solet autem Apostolus sibi tribuere ἀφροσύνην ex aduersariorum iudicio, quoties de se cogitur aliquid prædicare, vt infrà aliquoties hoc inculcat, cap. 11. & 12. Siue igitur insanio, inquit, (hanc enim factorum meorum prædicationem putatis insani hominis orationem esse) diuinus est iste furor, & totus ad vnam gloriam Dei spectans, vt reprehendi à vobis eo nomine non possim: siue simpliciter facio meum officium & vobis euangelizo, (hoc enim demum est sapere apud vos) omnia commodo vestro facio, non meo, vt hîc quoque non possim videri meipsum commendare. Vulgata, *Sine mente excidimus*. De hoc autem ἐλλειπτικῷ dicendi genere, in quo idem verbum repetitur, iã antea aliquoties diximus. ¶ *Siue sana mente sumus*, εἴτε σωφρονοῦμεν. Vide Mar. cap. 5. ver. 15. Est autem repetendum idem verbum διὰ τὸ κείνου, vt suprà. cap. 1. 6. & 2. 10. Vulgata, *Siue sobrij sumus*. Ambrosius, *Siue sanũ sapimus*, expressa notatione verbi σωφρονεῖν. Augustinus aduersus Faustum lib. 12. cap. 26. *Siue temperantes sumus*. Quas interpretationes visum est adferre, propter eos qui nefas esse putãt à Vulgata interpretatione discedere, & quos nõ pudet hoc etiam nomine crimen hæreseωs bonis ac doctis hominibus impingere.

14 *Charitas enim illa Christi*, ἡ γὰρ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ. Id est, Amor enim ille quo Christus nos prosequutus est, vel nos illum vicissim redamamus. Illam interpretationem confirmat argumentum infiniti illius amoris quo nos est prosequutus, quum seipsum morti exponeret pro inimicis, de quo Rom. 6. 8. pro hac verò videtur facere series argumentorum. Instituit enim Apostolus ostendere, non esse quòd existimaretur, quæ de sui ministerij dignitate dixerat, ideo dixisse vt seipsum commendaret. nam, inquit, eiusmodi affectus carnis in nobis iam non regnant: vnum Deum quærimus, siue insaniamus nostro more, siue sana mente simus. Nos enim totos regit amor quo Christum prosequimur, quoniam nostris animis inedit summum illud à Christo in nos profectum beneficium. Vtraque sententia optimè conuenit. ¶ *Constringit*, συνέχει. Id est, totos possidet ac regit, vt eius afflatu quasi correpti agamus omnia. Alludit enim ad vatum furorem, vt diximus Act. 18 5. Vulgata. *Vrget*, ἐπέχει.

15 *Vt qui hoc statuerimus*, κρίναντας τοῦτο Id est, vt qui hoc pro certo apud nos constituerimus. Vulgata, *Aestimantes hoc*. Erasmus, *Iudicantes illud*. ¶ *Pro omnibus mortuus est*, ὑπὲρ πάντων ἀπέθανεν. Quum autem hic agatur de Ecclesia, siue de solis electis vniuersa iter consideratis, necesse est τὸ καθόλου ad id de quo agitur restingere: quum alioqui sine exceptione verum sit omnes extra Christum nasci mortuos in peccato. Itaque articulus in οἱ πάντες videtur omnino exprimendus, & ἀναφορὰς vim habere. ¶ *Fuisse mortuos*, ἀπεθανον. Mortuis opponuntur οἱ ζῶντες proximo versiculo. Itaque quanuis mortificatio veteris hominis sit prima nostræ sanctificationis pars, malo tamen hoc referre ad eam conditionem in qua nos à Christo deprehẽdimur, vt scribitur Ephes. 2. 1. Nam etiam hoc maximè pertinet ad scopum Apostoli, habentis illos pro mortuis qui affectibus ambitionis aut gloriæ ducuntur, & quum vniuersaliter dicantur Omnes mortui, non potest ista mors aliò referri quàm ad conditionem in qua omnes nascimur. Nam soli credentes dici possunt cum Christo mori & resurgere, vt Colos. 3. 3. Vulgata, *Mortui sunt*, malè. Nec enim amplius est mortuus qui est in Christo viuificatus. ¶ *Vt qui viuunt*, ἵνα οἱ ζῶντες. Articulus restringit τὸ καθόλου ad solos eos qui in Christo viuunt. Nam sufficit quidem seruãdis omnibus Christi beneficium, sed illud plerique repudiant. ¶ *Sibi viuant*, ἑαυτοῖς ζῶσι. Vide ea. epistolæ ad Rom. 6. & 7.

16 *Neminem nouimus secundum carnem*, τὸν οὐδένα οἴδαμεν κατὰ σάρκα. Hæc omnia referenda sunt ad versum 12. in quo testatus est Apostolus cum suis collegis, se nihil minus quærere quàm seipsos commendare: imò verò totos esse in eo vt ex suæ modestiæ exemplo petere possent Corinthij quod superbis quibusdam obiicerent, qui specie quidã aliquid, reipsa verò nihil essent: se verò omnia sua studia ad Deum referre. Nam inquit, eò nos vel inuitos compellit amor ille infinitus quo Christus

omnes

omnes suos est complexus. Quid enim attinebat illum mori pro nobis, nisi nos omnes mortis reos inuenisset? Quid est igitur de quo nobis placeamus? Mortuus est autem vt nos viueremus, non quidem nobis, vt antea, sed ipsi Christo: id est, vt vitæ isti mũdanæ, qua quisquis viuit, mortuus est, renuntiantes, & quasi iam extra mundum, degentes, nihil nos ipsos & cætera omnia humana faciamus, sed toti amplificandæ Dei gloriæ Christo nos dedamus. Postquam autem hæc omnia proposuit Apostolus, tandem hanc conclusionem subiungit. Itaque nę me & collegas meos putetis vel gloriolam aliquam vel, vlla commoda captare. In hoc mundo iam non versamur vt cum hominibus homines solent, neque verò tantillum laboramus de istis rebus in quibus sese homines fatigant. Carnis ista sunt & mundi, eorum denique hominum qui sibi in rebus inanibus placent: nos verò tantùm absumus ab ista carnis vanitate, vt ne de ipso quidem Christo (quanuis alioqui perfectissimo etiam in carne omnis præstantiæ exemplari) nunc cogitemus vt homine, qualis tunc erat quum inter nos versaretur, sed eum nunc vt penitus cęlestẽ & glorioſum consideremus, ac proinde potius cælesti quàm terrestri vita viuamus. Idque nobis omnino faciendum est: quia qui Christo insitus est, factus est prorsus alius homo: & veteri illa conditione abolita, necesse est vt prorsus alia mente, alia voluntate præditus, non terrestria sed cælestia prorsus meditetur.

17 *Si quis in Christo*, εἴ τις ἐν Χριστῷ Sic legendum est, addita videlicet distinctione post Χριστῷ, & verbo substantiuo subaudito. Itaque Vetus interpres perperam conuertit, *Si qua in Christo noua creatura*, quasi τις pertineat ad κτίσις. Sunt tamen qui malint hortandi modo interpretari, *Siquis [est] in Christo, noua [sit] creatura.* ¶ *Noua creatura*, καινὴ κτίσις. Id est, veluti res quædam recens à Deo condita: adeo sunt contraria inter se spiritus & carnis iudicia. Vbi igitur doctrina liberi arbitrij, quæ nos tradit duntaxat à gratia adiuuari? Est tamen (fateor) αὐξησις in creaturæ nomine: quod libenter vsurpauimus quanuis parum Latinum, quum nulla substantia noua condatur, sed qualitas duntaxat immutetur. Verùm sic loqui placuit Spiritui sancto, vt intelligeremus omnia esse in solidũ gratiæ Dei tribuenda in regenerationis opere: non quòd trunci aut stipites simus, sed quia Deus creat in nobis vt bene velimus ac possimus, & ita nos ad vitam prorsus aliam traducit, quam significant Prophetæ appellationibus noui cæli, & nouæ terræ.

18 *Hæc autem omnia*, τὰ δὲ πάντα. Vulgata & Erasmus, *Omnia autem.* Ego verò articulum exprimendum puto, cuius vis est διαφορικὴ.

19 *Nempe quia*, ὡς ὅτι. Vel, *Nam certè*, Vulgata, & Erasmus, *Quandoquidem.* In vno exemplari deerat ὡς. quod etiam Syrus videtur non legisse. Sic tamẽ vsurpatur etiam infrà 11. 21. Arabs autẽ existimauit traiectionem esse: ideóque vertit, *Nam vt Deus.* & mox antè participium θεὸς, addit particulam ὑποθετικὴν, perinde acsi scriptum sit, ὅτως ὁ θεὸς &c. Sic posuit in nobis. &c.

¶ *Posuitque in nobis sermonem illum*, καὶ θεὶς ἐν ἡμῖν τὸν λόγον. Hebræis ponere verba in ore dicitur qui alicuius opera vtitur in re quapiam significanda: sed quum de Deo agitur, peculiaris est huius formulæ emphasis, qua significatur & cor loquentis à Domino impelli, & linguam regi, & auctoritate docendi præditos esse qui diuinitus sunt ad hoc munus delecti.

20 *Rogante*, παρακαλοῦντος. Vulgata, *Exhortante.* Sed illa interpretatio mihi magis arridet, quòd videatur Apostolus ad hanc emolliendam formulam addidisse particulam ὡς, quia re vera Deus non rogat nos, sed veluti precatur in ministrorum persona. cuius formulæ exemplum pulcherrimum vide Ierem. 35. 15. Neque verò quicquam dici potuit ἐμφατικώτερον.

21 *Qui non nouerat peccatum*, τὸν μὴ γνόντα ἁμαρτίαν. Id est qui fuit ab omni vitij labe prorsus alienus.

¶ *Pro nobis (esset) peccatũ*, ὑπὲρ ἡμῶν ἁμαρτίαν ἐποίησεν. Ita est magis perspicua oratio quàm si dicamus ad verbum, *Peccatum fecit.* Etsi verò peccatum interdũ vocatur victima ex Hebræorum idiotismo, apud quos sic accipitur nomen חטאת (*haschbã*,) vt Leu. 7. 2. tamẽ ratio an-

thesis poscit vt potius Christus dicatur factus esse peccatum pro nobis. i. peccator non in sese, sed ex omnium nostrorum peccatorum reatu ipsi imputato. & huius rei figura fuit hircus ille geminus cuius fit mentio Leuit. cap. 16. & ita rectissimè intelligendum esse hunc locum ferè disertè docet his verbis Augustinus in Enchiridio ad Laurentium, cap. 41. *Ipse peccatum, & nos Iustitia, nec nostra sed Dei, nec in nobis, sed in ipso: sicut ipse peccatum, non suum, sed nostrum: nec in se, sed in nobis factus est.* ¶ *Iustitia Dei*, δικαιοσύνη Θεοῦ. Id est, iusti apud Deum, & quidem iustitia non nobis inhærente, sed quæ quum in Christo sit, nobis per fidem à Deo imputatur. Ideo enim additum est ἐν αὐτῷ. Sic ergo sumus iustitia Dei in ipso, vt ille est peccatum in nobis, nempe ex imputatione.

¶ *In eo*, ἐν αὐτῷ. Erasmus, *Per illum*. Vide 1. Corinth. 4.

IN CAPVT VI.

1 *Vt operam nostram ei accommodãtes*, συνεργοῦντες. Deo videlicet. Vulgata, *Adiuuantes autem*. Erasmus, *Quin & adiuuantes*, Alicubi συνεργὸν *administrum* vertimus: sed videndum quid cui loco conueniat. Vide 1. Cor. 3. 9. ¶ *Frustra*, εἰς κενόν, Vulgata & Erasmus barbarè & obscurè, *In vacuum*.

2 *Accepto*, δεκτῷ Hebr. רָצוֹן (*ratson*.) Id est, gratuitæ beneuolentiæ: quo videlicet tempore Deus suum illum immẽsum amorem effudit. Hoc ferè vocant sacri scriptores εὐδοκίαν. de qua vide Luc. 2. 14.

3 *Nullam vlla in re, μηδεμίαν ἐν μηδενί*. Vulgata, *Nemini vllam*, μηδεμίαν μηδενί. ¶ *Præbentes*, διδόντες. Erasmus, *Demus*, quasi subaudiatur ἄφωμεν, & sit adhortatio, quum Apostolus de se & Timotheo loquatur, sese & illum pro verorũ pastorum exemplo proponens. Est enim cõnectendum cum verbo παρακαλοῦμεν, ita vt præcedens versiculus sit parenthesi includendus, sicut rectè annotant Græca scholia, & Erasmus ipse postea animaduertit. ¶ *Vituperetur*, μωμηθῇ. Vulgata, *Reprehendatur*, non tam expressè.

4 *In omnibus*, ἐν παντί. Hebr. בְּכֹל (*bethol*.) pro *Omnibus modis*, vel *Omnibus in rebus*. vt suprà 4. 8. & infrà aliquoties.

¶ *Commendantes*, συνιστῶντες, i. μαρτυροῦντες καὶ γνωρίμους ποιοῦντες, id est declarantes & re ipsa præstantes, vt infrà, 7. 11. Vulg. *Exhibeamus*, eodem admisso errore quem modò reprehendimus, in quem etiam lapsus est Syrus interpres. Erasm. *Commendantes*, quæ significatio non tam videtur cõmoda huic loco, atque altera illa. ¶ *Ministri*, διάκονοι. Sub. *sese præbẽtes*, per syllepsin: alioqui esset solœcophanes.

5 *In exagitationibus*, ἐν ἀκαταστασίαις. Ita significantur persequutiones quibus subinde huc illuc pellebantur. Sic enim rectè explicatur hæc vox in scholio quod in manuscripto codice reperi, τὸ μὴ ἐν ἑνὶ τόπῳ ἱστασθαι, ἀλλ' ἐλαύνεσθαι ἀπὸ διώκεσθαι. Ita Vulgata & Erasmus, *Seditiones* malè sunt interpretati.

6 *Cum puritate*, ἁγνότητι. Antea mẽtione facta tolerantiæ, commemorauit quibus in malis ipse cum suis comitibus versaretur quotidie: nũc autem explicat. qualem sese in hac sui exploratione gesserit. Itaque præpositio ἐν aliter fuit quàm superiore vers. explicanda, nempe pro σύν, Cum. ¶ *Cum scientia*, ἐν γνώσει, vel potiùs, prudentia, id est rectè agendi peritia. ¶ *Cum tarditate ad iram*, ἐν μακροθυμίᾳ. Vid. Rom. 2. 4. & Matth. 18. 26. ¶ *Cum benignitate*, ἐν χρηστότητι. Vulgata. suauitate. malè. Vide. Luc. 6. 35. & Rom. 11. 22.

¶ *Cum spiritu sancto*, ἐν πνεύματι ἁγίῳ, Id est animo sanctè affecto. vel donis illis spiritualibus, metonymicè sic appellatis.

7 *Per sermonem veritatis*, ἐν λόγῳ ἀληθείας. Hic demum explicat Apostolus, quibus armis fretus vicerit, ac proinde ἐν pro *per* accipienda, vel omittẽda. Sermonem autem Veritatis vocat Euangelium prædicatum: cui adiungit virtutẽ Dei, id est, insignem illam potestatem non tantùm edẽdi signa, sed etiam malos domãdi. ideo etiam facit armorum mentionem, & quidem ἀμφιδέξιον, id est quibus ipse cum suis comitibus sese ac munus suum omni ex parte tuebatur. Nam externa nunc commemorat quibus Satanam & mundum expugnarunt. ea nimirum quæ ipsis erant telerũ loco: sicut militis gladiũ ab animi fortitudine distinguimus. Hæc igitur arma fuerunt, sermo Veritatis, & potestas illa Dei cuius meminit infrà, 10. 4. arma denique iustitiæ, id est recta integritas conscientiæ.

8 *Per gloriam*, διὰ δόξης. Διὰ hoc in loco non significat instrumentalem causam, sed ita accipitur vt quum dicimus Per campos, & Per vrbem incedere. Describit enim veluti iter difficillimũ quo ad victoriam peruenit. ¶ *Per conuitia & laudes* διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας. Vulgata, *Per infamiam, & bonam famam*. Ad verbum, *Per maledicentiam & benedictionem*.

11 *Os nostrum*, &c. τὸ στόμα, &c. Id est, apertè, & nihil dissimulãs, vobis fum locuutus, singulari cum testimonio mei in vos vehementissimi amoris, quasi videlicet cor meum gestiam in sinum vestrum effundere. Oris enim ac cordis dilatatio vehementissimum declarant affectum eius qui loquitur: vt fieri solet in summa aliqua lætitia. cuius tamen diuersi sunt fines, atque adeo interdum etiam contrarij. Inde factum vt dilatatio cordis & oris de maledico dicatur, vt Psal. 37.34. vnde ἀπροσωπολημψία: & de eo qui se immodicè efferat, vnde μεγαλαυχίαν Græci iactationem illam superbam vocant. Spectandum est qua de re agatur. Hic verò Apostolum de sua in Corinthios beneuolentia disserere apparet ex duobus sequentibus versiculis, vt mox dicam. Item ex 7.2. & 3. vbi eandem translationem vsurpat. Sed, dicet aliquis, quomodo hæc cohærent? Optimè profectò. Nam quòd tam familiariter omnia sua illis exposuerat, maximũ erat amicitiæ testimonium, & hoc veluti proœmio ad audiendas illas admonitiones præparat eorum animos, vt si pater filios compellaret.

12 *Non habitatis angustè*, οὐ στενοχωρεῖσθε. Arabs interpres hæc exponit Imperandi modo, & στενοχωρεῖσθε accipit passiua significatione, pro Redigi in angustiam animi, atque adeo priore loco legit ὑμῖν, vel paraphraseos causa adiecit μὴ στενοχωρῶμαι ἐν ὑμῖν, καθὼς &c. vtqui totum hunc locum ita verterit, (Iunio doctissimo viro interprete) *Non superueniat nobis angustia à vobis, vt non est vobis à nobis*. Deinde nomine τῶν σπλάγχνων *misericordiam* intelligit, id est gratiam Dei per ministerium Pauli in ipsos collatam, quam ipsi quodammodo angustiorem efficiant. Sed tota hæc expositio, præterquam quòd nouam lectionem inuehit, nullius codicis auctoritate confirmatam, videtur etiam mihi à Pauli mente prorsus aliena. Perstat enim Apostolus in eadem metaphora, & de animo quasi de domicilio quodam loquitur, στενοχωρεῖσθαι verò dicitur tam qui ab alio coarctatur, vt qui in angusta domo degit, quàm qui est in sese angustus. ac priore quidem declaratione hîc accipitur priore loco. est enim hæc sententia, Vos in animo meo quasi domicilio quodã estis, eóque minimè angusto. Totum enim vobis cor meum patefeci, atque adeo, vestri accipiendi causa, veluti dilatauí. At vos intus mihi estis angusti, (hîc enim τὸ στενοχωρεῖσθαι significat *angustum esse*) cui locus nõ sit apud vos: quorum tamen viscera oportuerat mihi quoque patere, ac vicissim me capere (vt infrà, 7.2) vt par pari referrètis. Sed & tacita antithesis subest in eo quòd vnus multos vtero recipit, multi verò ne vnum quidem vicissim capiunt. Vulgata, *Non angustiamini*, prorsus barbarè. Erasmus, *Non estis angusti*, quam interpretationem non miror obscuram esse, quum ipse planè non intellexerit de quo hîc ageretur. Putauit enim angustiæ nomine significari ceremoniarum Mosaicarum obseruationem. absurdè profectò, quum hoc nomine nusquam reprehendantur Corinthij: imò verò potius quòd libertate Christiana nonnunquam abuterentur. Castellio totum hunc locum pessimè conuertit, *Si vos estis angusti, non ergo nos estis angusti, sed erga hominem cui estis intimi*. ¶ *In visceribus vestris* ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν. Viscera vocat, Hebræorum more, teneriores illos affectus intimo cordi insidentes. Vide infrà, 7.15.

13 *Loquor autem vt filiis de pari compensatione*, τὴν δὲ αὐτὴν ἀντιμισθίαν ὡς τέκνοις λέγω. Hæc mihi videtur simplicissima huius loci expositio, qui nõ vno modo in Græcis legitur. Nonnulli enim codices punctum scribunt post ἀντιμισθίαν, vt aliquid subaudiri sit necesse. Itaque Vetus interpres addit participium ἔχοντες, quod non probo. τὴν αὐτὴν autem, id est eandem interpretor parem, id est mutuo respondentem, quod significat Apostolus verbo πλατύνεσθαι. Sunt etiam qui illud ὡς τέκνοις λέγω, parenthesi includant. quod si placeat, præpositio ἐν subaudienda fuerit, & ita conuer-

tendus hic locus, *Eadem autem compensatione (vt filios alloquor) dilatamini & vos.* quam sententiam sequuti sunt Syrus & Arabs interpretes, hunc versic. propterea incipientes ab his verbis, ὡς τέκνοις λέγω.

14 *Ne impari iugo copulamini*, μὴ γίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες. Ab amicitia quam ab iis meritò requirebat, & cuius testificatione præparabat eorum animos ad audiendam reprehensionem, commodè nunc transit ad eam coniunctionem quam habebant cum infidelibus. Vulgata, *Nolite iugum ducere.* Budæus, *Ne copulemini* Nam τὸ ἑτεροζυγεῖν accipit pro ὁμοζυγεῖν, id est in eodem iugo trahendo alteram partem onerisfustinere. At ego Erasmo assentior, qui quanuis Veterem translationem non emendarit, tectè tamen tradidit ἑτεροζυγοῦντας vocari qui quum sint diuersæ conditionis, tamen in eodem opere mutuam operam præstant: vt si fidelis cum fideli matrimonium contrahat, aut mensæ dæmoniorum fiat particeps, aut cum infideli, in aliquo opere, vel per se, vel κατὰ πι illicito, commercium habeat. Perinde enim est acsi quis sub idem iugum bouem & asinum compulerit: quod disertè prohibuerat Dominus. ac mihi etiam videtur alludere Apostolus ad Legem ea de re perscriptam Deut. 22. 10, quanuis quòd ad matrimonium impar attinet, aliis multis locis de eo sit cautũ. idque ita esse apparet ex sequentibus oppositionibus.

15 *Belial*, Βελιάλ. Hebr. אשר בליעל (*Ascher belihal*,) quo nomine tradit Kimhi significari בלי יעל (*beli iahal*). i. qui non promouebit, vel בלי מועיל (*beli mohil*) id est nequam, siue qui nulli sit commodus. Meritò igitur hoc nomine (quod, vt nonnulla alia, satis erat in Græcis etiam Ecclesiis peruulgatum) significatur Satanas, Christo optimo maximo oppositus ex diametro. Hieronymus deducit à בלי (*beli*) & עול (*hol.*) quasi dicas absque iugo: vnde factum vt Aquila ἀσυνζύγητον conuerterit, quem etiam Græca scholia sequuntur. Ego priorem notationem potius amplector, quanuis altera quoque Satanæ optimè conueniat. ¶ *Quæ portio*, τίς μερὶς. Hebr. loquendi formula, acsi dicat Quid commune habet fidelis cum infideli, quod inter eos diuidi oporteat? vt in vernaculo nostro sermone dicimus, *Qu'ha le fidele à partir auec l'infidele?*

16 *Viuentis*, ζῶντος. Deum verè existentem & vitæ auctorem, id est קיים (vt Chaldæi vertunt) opponit idolis, rebus videlicet prorsus inanibus ac vanis. Sunt etiam qui legant ὑμεῖς ἐστε, *nos sumus*, pro ὑμεῖς ἐστε, *vos estis.* ¶ *Habitabo in eis*, ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς, Hebraicè והיה משכני עליהם (*vehaiah mischchani halehem.*) Ezech. 37. 27. ita vt Apostolus nihil prorsus detorserit, quum illic disertè agatur de Christi fœdere, & עליהם (*halehem*) potius *In ipsis* declaret quàm *Inter ipsos*, id est בתוכם (*bethocham*,) vt est apud Mosen Leuit. 26. 12. quem locum siquis cum isto comparet, facilè iudicabit Paulum hoc potius petiisse ex Ezechiele quàm ex Mose: eo tantùm excepto quod καὶ ἐμπεριπατήσω omnino ex Mose petitũ est. qui addit והתהלכתי בתוכם (*vehithhalachti bethochecbem.*) sed in eo nulla est difficultas. adumbrauit enim arcæ Domini præsentia in medio Israëlis, veram in cordibus nostris præsentiam Immanuelis per Spiritum sanctum.

18 *Omnipotens*, παντοκράτωρ. Id est in res omnes imperium obtinens, siue *omnium rector*, vt Arabs interpretatur.

IN CAPVT VII.

1 *Carnis ac spiritus*, σαρκὸς καὶ πνεύματος. Id est & corporis & animi, vt sit hoc modo perfecta sanctificatio, vtraque sui parte constans. Nam alioqui quorsum corporis puritatem, si impurus est animus? aut quomodo purus erit animus si corpus inquinauerimus? Hoc considerẽt qui imaginantur se puram cõscientiam coram Deo adferre, etiam si corpus coram idolis prostituant. Cæterùm hic quoque inepta est capitis sectio, quum hunc versiculum prorsus oportuerit superioribus adiungere. Neque emphasin verbi ἐπιτελεῖν hoc loco considerauit Castellio, qui conuertit ἐπιτελοῦντες ἁγιωσύνην, *fungentes sanctimonia.* ¶ *Ad finem perducentes*, ἐπιτελοῦντες. Vulgata, *Perficientes*, ambigua & periculosa interpretatione. ¶ *In timore Dei*, ἐν φόβῳ Θεοῦ. Id est Deum reuerendo.

2 *Accipite nos*, χωρήσατε ἡμᾶς. Id est Sinite vt locum apud vos inueniam, vobis videlicet docendis. Neque enim capere-

prè hîc accipitur pro intelligere, ſicut vas aut locus aliquid capit. Redit enim ad id quod dixerat ſuprà, 5.13. *Dilatamini etiam vos.* Vulgata, *Capite nos.* Eraſm. *Capaces eſtote noſtri*, ex Ambroſio. ¶ *Neminem quæſtui habuimus*, οὐδένα ἐπλεονεκτήσαμεν, id eſt, *nemini quicquam per auaritiam eripuimus.* Vulgata, *Neminem circumuenimus.* Eraſmus, *Neminem fraudauimus.* Vtraque interpretatio nimium late patet. Vide ſuprà 2.10. & infrà 12.17.

3 *Ad condemnationem (veſtri,)* πρὸς κατάκρισιν. Id eſt, vt vos ingrati animi vel perfidiæ condemnem.

¶ *Ad ſimul moriendum*, εἰς τὸ συναποθανεῖν. Hoc eſt quod in vernaculo ſermone dicimus *A la vie & à la mort*, vt ſignificemus cõſtantiſſimam amicitiam. Eraſmus putat Paulum ad illud amicitiæ genus alluſiſſe quo fiebat vt amico mortuo, qui ſuperſtes manebat, ſibi mortem conſciſceret. Eiuſmodi erant quos Galli vocabant *Soldurios*: Cæſar *denotos* interpretatur libro tertio de bello Gallico. Talis etiam erat apud Thebanos ἱερὸς λόχος, cuius meminit Plutarchus in Pelopida.

5 *In omnibus*, ἐν παντί. Hcb. בכל (*bechol*) vide ſuprà 4.8, & 6.4. ¶ *Fuimus afflicti*, θλιβόμενοι, ſub. γεγόναμεν, vt ſupr. 4.8, & 17. ex Hebræorum idiotiſmo in ſuo Benoni. Diſertè autem facit mentionem carnis, id eſt corporis, vt conſolationes Spirituales iſtis exercitiis opponat, ac præſertim gaudium illud quod ex Titi nuntio perceperat: quum alioquin animo quoque vt corpore premeretur. ¶ *Intus*, &c. ἔσωθεν, &c. Videtur alludere ad locum illum Deut. 12. 25. Eſt enim crux, quòd ad externam ſpeciem attinet, ſanctis iuxtà & impiis communis, quanuis in contrarios fines.

6 *Abiectos*, ταπεινούς. Hebr. שפלים (*hanſiim*) quaſi deiectos & proſtratos dicas. Vulgata & Eraſmus ad verbum, *Humiles.* ¶ *Aduentu Titi*, τῇ παρουσίᾳ Titου. Id eſt, iis quæ mihi aduenienti Titus renunciauit de vobis, quo fructu videlicet literas meas perlegeritis, præterquàm quòd ipſius etiam Titi præſentia magnopere ſum recreatus. Quòd autem ſuprà dixit, 2.12. ſe, non reperto Tito, ſtatim Troade ſoluiſſe, ad ipſos Corinthios referendum eſt: quorum deſiderium quum ferre non poſſet, Apoſtolus, nec ante acceptum ab eis nuntium vellet ad eos proficiſci, vt eis videlicet parceret, ſtatim in Macedoniam contendit, vt Tito ab eis redeunti (cum enim Epheſo miſerat) poſſet occurrere.

7 *Sed etiam*, &c. ἀλλὰ καί. Alteram cauſam adfert ſuę conſolationis, nempe benignam apud eos Titi exceptionem, magno cum ipſorum fructu, ſicut futurum promiſerat.

¶ *Vehemens deſiderium*, ζῆλον ὑπὲρ ἐμοῦ. Præpoſitio ὑπὲρ videtur aliquid ponderis addere ſignificationi. Ideo addidi epitheton.

8 *Etiamſi pœnituiſſet*, εἰ καὶ μετεμελόμην. Eraſmus, *Etiamſi pœnituerit*: ne videatur Apoſtolum pœnituiſſe facti, ſed vt perinde hoc ſit acſi diceret, Etiam ſiqua pœnitudo facti me tenuiſſet, eam tamen illo Titi nuntio abieciſſem. Ego malui conuertere, *Etiamſi pœnituerit*, quia non additur αὖ. Ita autem accipio Pœnitendi verbum, cum doctiſſimo interprete, vt ſignificet Apoſtolus ſe ex epiſtola illa acerbius ſcripta nonnullum dolorem cepiſſe. non quaſi quod fecerat, optaret eſſe infectum, ſed quòd, clementis patris exemplo, ſe ad hanc ſeueritatem coactum eſſe ſecum gemens, euentum rei expectaret. Vulgata, *Etſi pœniteret, videns quòd epiſtola*, &c. ita vt hoc ad ſequentia referatur, & ſublata particula γὰρ legatur βλέπων, contra omnium Græcorum codicum fidem, & ipſa quoque ſententia repugnante.

¶ *Ad tempus*, πρὸς ὥραν. Sic rectè Eraſ. Vul. *Ad horam.*

9 *Ad reſipiſcentiam*, πρὸς μετάνοιαν. Id eſt, Ita vt ea triſtitia vobis ad emendanda veſtra vitia profuerit. Vulgata, & Eraſmus, *Ad pœnitentiam.* Vide Matth. 3.2. ¶ *Secundum Deum*, κατὰ Θεόν. Triſtitia ſecundum Deum & Triſtitia mundi opponuntur. Nam qui ſecundum Deum triſtis eſt, id eſt eo dolore qui à Dei Spiritu manat & Deo eſt acceptus, de peccatis ſuis dolet, idque non pœnę formidine territus, ſed hoc ipſum ægerrimè ferens quòd Deum clementiſſimum Patrem offenderit, cuius offenſam optet etiam ſua damnatione, ſi ita fieri poſſet, redemptam. At qui ſecundum mundum dolet, vel terrenis amiſſis commodis, vel alieno bono angitur, vel alicuius pœnæ impen-

dentis metu est sollicitus. Itaque illa tristitia, quæ & pœnitentia secundum Deũ dici propriè potest, illos pulcherrimos fructus gignit, de quibus disseritur sequenti versiculo: hæc verò contrà certa est ad desperationem via, nisi Dominus medeatur, vt ex Caini, Saulis, Achitophelis, Iudæ horrendis exemplis appareat. Alterius verò tristitiæ luculentissimum exemplar præbuerint Dauidis scriptæ lacrymæ.

¶ *Vt*, ἵνα. Id est, ὡς, nisi malimus interpretari, *Vt nulla in re detrimentum acciperetis*. Sed illud malo: & illam harum particularum Enallagen aliquoties iam annotauimus.

10 *Resipiscentiam cuius nunquam pœniteat*, μετάνοιαν ἀμεταμέλητον. Potest etiam hoc epitheton referri ad σωτηρίαν. quo sensu dicetur salus ἀμεταμέλητος, cuius nunquam vel nos pœnitere possit, vel Deum qui nobis illam dederit. vt firmam ac immotam esse intelligamus: sicut dona Dei dicuntur ἀμεταμέλητα Rom. 11. 29. Ideo Vetus interpres *stabilem* conuertit. vt videri possit ἀμεταπτώτου legisse. Mihi verò videtur hoc epitheton potius ad μετάνοιαν referendum. Neque tamẽ μετάνοιαν ἀμεταμέλητον velim cum Erasmo *pœnitentiam non pœnitendam* interpretari. Primùm enim μετάνοιαν & μεταμέλειαν, id est resipiscentiam à pœnitentia, distinguendam puto, vt diximus Matth. 3. 2. Deinde nõ est quòd istam paronomasiam affectemus, quæ nusquam est in Græco sermone. Denique non pœnitendum apud Latinos quiddam declarat multo minus quàm cuius nunquam possit aliquem pœnitere. ¶ *Mortem efficit*, θάνατον κατεργάζεται. Nempe vt ex ea verè consequẽs seu verum eius effectum. At in opposito membro, id est, tristitia secundum Deum, salus non nascitur ex tristitia secundum Deum, sed ex gratia: vnde etiam ipsa μετάνοια, vtpote merum Dei donum 2. Tim. 2. 25.

11 *Defensionem*, ἀπολογίαν. vel *excusationem*, vt conuertit Ambrosius. Erasmus, *Satisfactionem*. Excitati enim Pauli reprehẽsione Corinthij, ita se promptos ac diligentes ostenderant in eius mandato exequendo, vt nulla re magis potuerint declarare sibi tam turpe factinus minimè placuisse. Cæterùm particulam ἀλλὰ Erasmus rectè cõuertit *per imò*, quum auxesin declaret: quãuis Græcus scholiastes putet pro καὶ accipiendam. ¶ *Zelum*, ζῆλον. Vulgata & Erasmus, *Aemulationem*. Ego illud malui, vt sanctius, retinere, quòd hoc existimem ad Deum referri. ¶ *Per omnia testatum feciſtis* ἐν παντὶ συνεστήσατε. Id est πάντῃ ἐπιμαρτυρήσατε, *omnino* seu *omnibus modis testatum feciſtis*. quomodo vsurpatur hoc verbum etiam apud Demosthenem πρὸς Κάλλιππον, vt doctissimus Budæus obseruauit. Sic etiam accipi diximus suprà, 6 4, vt non ineptè conuerterit Vetus interpres *Exhibuiſtis*, id est παρεχάτε. Erasmus. *Commendaſtis*, non ita appositè. nisi dicamus hanc esse huius verbi emphasin vt significet Corinthios ita aboleuisse priorem suspicionem, vt etiam eo nomine magnopere sint commendandi: sed hæc interpretatio nõ satis cohæret cum verbo ἵνα. Nam idcirco etiam Erasmus coactus est interpretari, *Quòd puri ſitis*. ¶ *In hoc negotio*, ἐν τῷ πράγματι. Rectè expressit Erasmus articulum à Vetere interprete omissum, quum eius vis sit ἀναφορική.

12 *Apud vos*, πρὸς ὑμᾶς. Hæc non dubitaui priore loco ponere, quanuis in Græcis in posteriore collocentur. Neque enim dubito quin cohæreant cum verbo φανερωθῆναι. quod tamen Vulg. nõ legit, nec Syrus, nec Arabs interpretes.

¶ *Studium illud noſtrum pro vobis*, τὴν σπουδὴν ὑμῶν τὴν ὑπὲρ ὑμῶν. Vulgata, *Solicitudinem noſtram quam habemus pro vobis*. ex quo etiam apparet eum sequutum esse hanc eãdem lectionem quam sum amplexus, primùm vt planam ac perspicuam, deinde ex Complutensis codicis, itémque Ambrosii & Theophylacti auctoritate. Erasmus, *Studium veſtrum pro nobis*, καὶ σπουδὴν ὑμῶν τὴν ὑπὲρ ἡμῶν. cui lectioni repugnat illud πρὸς ὑμᾶς quod sequitur. ¶ *In conſpectu Dei*, ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, id est Apud Deum. siue minimè fucatum, sed eiusmodi vt Deo possim illud approbare. sicut diximus Luc. 1 6.

13 *Ex conſolatione veſtri*, ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν. Vulgata aliter distinguit hunc locum. Legit enim ἐπὶ δὲ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, *In conſolatione autem veſtra*: quæ connectit cum sequentibus, sublata ἐπὶ cõiunctione post ἀδελφότητος. quod nõ im pro-

improbo, quum ita etiam ſcriptum inuenerim in tribus Græcis codicibus, & hanc ſcripturam ſequantur Ambroſius & Chryſoſt. *Sed, quàm plurimùm*, ἀλλ' ὡσεὶ πλείονας δὲ μᾶλλον. Id eſt ὡς περισσότατα. Nam ſic redundat μᾶλλον vt augeat comparatiui emphaſin. Vetus interpres, *abundantius gauſi ſumus*. Eraſmus, *Quin vberius inſuper*. ¶ *Spiritus*, τὸ πνεῦμα. Id eſt animus, vt ſuprà, verſu 1.

14 *Et, ὅτι*. Copulam ſubauditam expreſſi, vt mox verſu 15. ¶ *Apud eum*, αὐτοῦ. ſub. παρ' αὐτοῦ. vt ἐμαυτῷ pro παρ' ἐμαυτῷ ſuprà 2.1. ¶ *Vera comperta*, ἀλήθεια ἐγένθη. Hebraica enallage appellatiui pro adiectiuo, vt ſuprà, 3.9. Vulgata & Eraſmus ad verbum, *Veritas facta eſt*. Eſt autem ἐγένθη, id eſt *fuit*, Hebræorum more ſcriptum pro εὑρέθη, vt Græci potius loquuntur: ideóque maluimus conuertere, *Comperta eſt*.

15 *Viſcera eius, τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ*. Heb. רחמים [*rachamim*] id eſt intimus ipſius amor. Hoc enim nomine Hebræi teneriores omnes affectus declarant, vt diximus ſuprà, 6.12. ¶ [*Afflicta*] *ſint, ἐστὶ*. Hebræi ſic loqui ſolent (vt Pſal. 145.9.) contenti ſolo verbo ſubſtantiuo, quod & ipſum ſubaudiunt. Interdum addũt verbum כמר [*chamar*,] i. *accendit*, vt Gen. 43.30. Fuit autem omnino ſupplendum aliquid, vt perſpicua eſſet Latina oratio.

16 *Penitus. ἐν παντί*. ſiue, omni ex parte. Vide ſup. 6.4. Addidimus autem particulam ὦν, *igitur*. ex vetuſto codice, & Arabica verſione. ¶ *Confidam de vobis*, θαῤῥῶ ἐν ὑμῖν. Id eſt, quod eiuſmodi vos eſſe cognouerim vt de vobis ſecurè poſſim omnia mihi polliceri. Annotat Eraſ. in quibuſdam Græcis codicibus legi θαῤῥῶν ὑμῖν, quam lectionem puto eſſe depraua tam, pro θαῤῥῶ ἐν ὑμῖν.

IN CAPVT VIII.

1 *Gratiam Dei, τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ*. Id eſt, diuinum beneficium, quod duabus in rebus apparuerat, nempe quòd in tãtis ærumnis tanta fuerat Macedonum alacritas, deinde quòd ex tanta paupertate adeò liberaliter contuliſſent vnde aliorum tenuitas aleretur, vt viderentur ſui ipſorum obliti.

2 *In multa exploratione*, &c. ἐν πολλῇ δοκιμῇ. i. multis illis ærumnis quibus Dominus ipſorũ fidem & charitatẽ exploraſſet non modo non fuiſſe diminutam, ſed etiam aucta mirum in modũ ipſorum alacritatem, Gaudium enim vocat τὴν προθυμίαν καὶ ἱλαρότητα. ¶ *Exundans gaudium ipſorum*, ἡ κατὰ βάθους τῆς χαρᾶς αὐτῶν. Vulgata, *Abundantia gaudij ipſorum fuit*, vt etiam vertiſſe video Syrum & Arabem interpretes, quaſi videlicet ſubaudiatur verbum ἐγένετο, quæ ellipſis valde fuerit violenta, & in Græco ſermone inuſitata in hoc dicendi genere, repugnante etiam articulo ἡ. Ideo malui vtrumq; verbum referre ad verbum ἐπερίσσευσεν. Quod ſiquid ſupplendum videbitur, mallem ſubaudire verbum, ἐφάνη, *apparuiſſe*. ¶ *Profundam*, ἡ κατὰ βάθους. i. quæ ad imum vſq; ipſos exinanierat. Sic autẽ reſtitui in Claromontano codice, quum legi ſoleat κατὰ βάθους. ¶ *Inopiam*, πτωχεία. Id eſt, πενία. ¶ *Exundaſſe in copioſam benignitatem ipſorum*, ἐπερίσσευσεν εἰς τὸν πλοῦτον τῆς ἁπλότητος αὐτῶν. Vulgata & Eraſmus, *Abundauit in diuitias benignitatis ipſorum*. Diximus autem Rom. 2.4. πλοῦτον Hebræorum more vocari à Paulo omnem copiam ac abundantiam: & Hebraiſmum hunc, Diuitiæ benignitatis, pro copioſa benignitate, alibi ſæpe expoſuimus. ἁπλότης verò quum in genere candorem & ſimplicitatem morum declaret, accommodandum eſt ad id de quo agitur, adeo vt δαδίλιαν exponant Græca ſcholia, id eſt *liberalitatem*, tum in hoc loco, tum etiam infrà, 9.11. & 13. Nos *benignitatem* maluimus conuertere: quo vocabulo non quæuis liberalitas ſignificatur, ſed ea demum quæ à facilitate quadam & humanitate naturæ proficiſcitur, id denique, quod ab Hebræis נדבה (*nedabah*) vocatur. cui opponitur tenacitas eorum qui varias excuſationes prætexunt quas partim auaritia, partim diffidentia ſuggerit. Eſt igitur hæc ſententia, paupertatem illam quæ Macedonas videbatur prorſus exhauſiſſe, ita compertam fuiſſe diuitem, vt inde copioſiſſimæ benignitatis veluti riuus emanarit. Nam quo tenuiores ſunt facultates eius qui aliquid largitur, eo maior eſt eius liberalitas ſi ſponte & libenter largiatur, vt vidua illa Matth. 12. omnium diuitum liberalitatem dicitur ſuperaſſe.

3 *Voluntarij (fuerunt,)* αὐθαίρετοι. Id eſt, vltro liberales & prompti ſub.

sub. ἠξίουντο, quæ tamen ellipsis rursus est valde noua & in Græco sermone prorsus insolens, ideóque apud Syrum & Arabem interpretes, istud cum participio δεόμενοι connectitur, quasi ἠδέοντο scriptum sit, vt solent Hebræi suum Benoni vsurpare, quæ structura sanè mollior est: nempe si totum hunc locum sic conuertas, *Quod (inquam) pro viribus [testor] atque supra vires voluntarij fuerunt.* &c. Vt tamen liberè dicam quod sentio, nullo cum receptæ lectionis prejudicio, (absit enim à me prophana hæc audacia) Paulum sic scripsisse coniicio. εἰς τὸν πλοῦτον τῆς ἁπλότητος αὐτῶν, καὶ δύναμιν (μαρτυρῶ) καὶ ὑπὲρ δύναμιν, αὐθαίρετοι μετὰ πολλῆς παρακλήσεως δεόμενοι ἡμῶν, &c. id est, *in copiosam benignitatem ipsorum, pro viribus (testor) atque supra vires, vltro cum multa cohortatione rogando nos*, &c. Si enim omnia prorsus cohærent, nihil sententiæ adiicitur aut decedit, & ellipsis illa prorsus inusitata vitatur. Suspicor autem particulam ὅτι interiectã & interpunctionem huius loci perturbatã ab aliquo fuisse qui vitare solœcophanes istud studuerit, quũ potius αὐθαιρέτων & δεομένων dicendum fuerit. Sed tamen nõ desunt huiusmodi exẽpla, apud optimos etiã Latinitatis auctores. Sic enim multa in communi sermone dicuntur, vnde illud Terentij, *Cur ego in his te conspicor regionibus? vobis fretus.* Et illud, *Nos omnes quibus est altẽde obiectus labor, omne quod est interea tempus, priusquam id vescitum est, lucro est.* Et tale prorsus anacoluthon occurrit infrà, 9. 11. 13.

4 *Vt hanc beneficentiã*, τὴν χάριν. Hoc idem vocabulum paulo antè verti Gratiam, Dei videlicet respectu, cuius magnum in nos beneficium extat, quum nos facit suæ in nostros fratres benignitatis instrumenta. Hîc verò Apostolus vocat illud ipsum quod à Macedonicis vel iam collatum vel statim conferendum erat in sanctorum vsum. Itaque beneficentiam sum interpretatus, seruata quoque vi articuli ἀναφορικῆ, quasi scriptum sit ταύτην.

¶ *Et societatem huius ministerij, sanctorum causa subeundi*, καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς διακονίας τῆς εἰς ἁγίους. Id est, vt cum aliis onus (quod διακονίαν vocat) istarum eleemosynarũ ad sanctos illos, Hierosolymis videlicet egentes, subire ipsi non recusaremus: tantùm abest vt sese difficiles ad illas conferendas præbuerint. Itaque διακονίαν, quod & ipsa huius vocis notatio declarat, nec ipsas eleemosynas, nec earum collectionem, sed earum Hierosolymam vsque perferendarum curam declarat: quod multos interpretes tum hoc loco, tum mox cap. 9. 1. fefellisse arbitror: & quidem in primis Arabem & Syrum interpretes, perinde acsi significaret Apostolus, se à Macedonibus quos non auderet vt aliorum potius subsidio egentes hac de re compellare, rogatum fuisse vt ad istarum eleemosynarum collationem ipsi quoque admitterentur. Hic autem agi de eo quòd dixi ministerio certis hominibus ab Ecclesiis demãdando, apparet etiam ex ver. 19. & quàm sanctè & integrè sit ista cura defunctus Apostolus, cuius executioni suam ipsius vitã postposuit, apparet ex Act. 20. 22. 21. 14. & 24. 17.

¶ *Nos veriperemus*, δέξασθαι ὑμᾶς. Hoc non legitur neq; in Vulgata Latina editione, neq; in vetustis codicibus Græcis multis, neq; apud Syrum & Arabem interpretes: quod tamen & in scholiis Græcis, & in Complutensi editione, & duobus manuscriptis inuentum seruaui. Licebit tamen, etiam illis expunctis, eandem sententiam retinere, si δέησιν interpretemur adhibitis precibus à Paulo postulare.

5 *Prout*, καθὼς. Id est, ea quam arbitrabar & sperare audebam mensura, sed multo copiosius. Vulg. *sicut*, non satis expressè.

4 *Itaque*, ἀλλά. Id est ὅτι. quo modo testatur Corinthus ille qui de dialectis scripsit, hanc particulam sæpe apud Atticos etiam scriptores vsurpari. Vulgata & Erasmus, *Imò*. quæ interpretatio tum demum locum habet quum superiora corriguntur, vt suprà, 7. 11. Hîc verò videtur conclusio subiici adhortationis specie. Nam τὸ περισσεύειν non possum comparandi significatione accipere, quasi moneat Apostolus Corinthios vt Macedonas hîc quoque superent: quum hoc idem verbum Macedonibus paulo antè tribuerit. Puto igitur copiosam liberalitatem simpliciter ita significari. ¶ (*Videte*) *vt*, ἵνα. Sub. σπουδὴν, vel ὁράτε. de qua ellipsi Atticis familiari alibi diximus.

Aliorum

8 *Aliorum studio*, διὰ τῆς ἑτέρων σπουδῆς. nempe veſtrorum in fide ſociorum, vt Arabs & Syrus rectè explicant, vt fortaſſis legiſſe videantur ἑτέρων. Macedonas enim intelligit, quorum ſedulitatis exemplo propoſito tum in conferenda pecunia, tum in rogando Apoſtolo vt de ea re Corinthios quoque appellaret, dicit ſe non imperiosè ad eos ſcribere, ſed, quum de eorum alacritate minimè dubitet, idcirco ab aliis rogatum ſcribere, vt hoc modo teſtatum fiat quàm germana ſit ac ſincera ipſorum charitas. Eraſmus, *Per ſolicitudinem erga alios*. quaſi ſtudium aliorum paſſiuè accipiendum ſit. Eam verò interpretationem ſi ſequamur, redundabit καὶ particula, idcirco tantùm addita vt comparetur Corinthiorum charitas cum aliorum ſtudio.

¶ *Sinceritatem*, τὸ γνήσιον. Γνήσιον & νόθον, id eſt, Germanum & Adulterinum, apud Græcos opponuntur. Tum demum igitur apparet germanam eſſe charitatem, quum reipſa, idque promptè ac liberaliter, fratribus ſuccurrimus propter Chriſtum. Germanitatis vocabulum vſurpant quidem Latini, ſed alia ſignificatione. Vulg. *Ingenuum bonum*, vt videatur legiſſe γνήσιον ἀγαθόν. ¶ *Reddit exploratam*. δοκιμάζων. Vulgata, *Comprobans*. Eraſmus, *Approbans*: rectè quidem, ſed ambiguè, niſi addas Aliis, vel Omnibus, aut aliquid eiuſmodi. Nam τὸ δοκιμάζειν pro *explorare*, ipſius Apoſtoli reſpectu accipi non poteſt, quum Apoſtolus nullam experientiam requirere ſe teſtetur, infrà, 9.2. Comprobandi autem verbum nullo modo videtur conuenire. Sic autem idem verbum accipitur etiam Gal. 6.4.

9 *Pauperem factum eſſe*, ὅτι ἐπτώχευσεν, Πτωχὸν & πένητα, id eſt mendicum à paupere ſic diſtinxit Ariſtophanes in Pluto,

Πτωχοῦ μὲν γὰρ βίος ἐστὶν σὺ λέγεις ὀρθῶς μηδὲν ἔχοντα·
Τοῦ δὲ πένητος ζῆν φασὶ θριφόμενον, καὶ τοῖς ἔργοις προσέχοντα·
Πρυτάνεως δ' οὐδὲν μηδὲν, μὰ μὰ τὸν οὐδὲν μηδ' ὁτιοῦν.

Abſit tamen vt mendicaſſe Chriſtum dicamus, quod fecit nunquam, vſus etiam quadam ſibi conueniente authoritate, quum ad quempiam dignaretur diuertere, vt Luc. 19.5. & Matth. 6.18. ſed ita ſignificatur Chriſtum noſtri cauſa eam vitæ ſortem ſubiiſſe quæ aliena etiam benignitate egeret, Luc. 9. 58. & 22.35. Nihil tamen ipſum habuiſſe proprium, & vel ſeſe, vel duodecim illos diſcipulos mendicos fuiſſe, & tamen habuiſſe diſpenſatorem, qui ex alieno emendicato elargiretur eo aſtu qui deſcribitur hac ipſa epiſtola 12.16, rectè ab ipſis Romanis pontificibus, alioqui omnium maximè ſacrilegis, credere prohibitum eſt aduerſus mendicabula Monachorum, qui ſanctimoniæ prætextu ex mendicitate à Deo ipſo prohibita Deut. 15. 4. & in omnibus bene conſtitutis ciuitatibus coërcita, animas ipſas cauponantur.

10 *Sententiam*, γνώμην. Vulgata & Eraſmus, *Conſilium*. Vide 1. Corinth. 7. 25. ¶ *Sed etiam velle*, ἀλλὰ καὶ τὸ θέλειν. Id eſt, non ſolùm facere, ſed etiam vltro facere, vt Græcus ſcholiaſtes rectè interpretatur. Syrus tamen & Arabs maluerunt legere, οὐ μόνον τὸ θέλειν, ἀλλὰ καὶ τὸ ποιῆσαι, *non ſolùm velle, ſed etiam facere*. Nolui tamen in recepta lectione quicquam immutare, & potius iis aſſentior qui Apoſtolum exiſtimant merè ſpontaneam liberalitatem ſignificare. Denique τὸ θέλειν id declarat hoc loco quod apud Hebræos verbum רָצָה (*ratſah*) quo ſignificatur voluntas eiuſmodi vt ea etiam delectetur aliquis: veluti ſi quis ex eo ipſo capiat voluptatem quòd alteri benefaciat. Hoc autem Velle ſanè ſuperius eſt multis partibus eo facto quod nudum eſt, i. quod ab hac voluntate non promanat. Ita enim facere cuiuſuis fuerit qui facultatem habuerit: velle autem, eorum demum qui vera charitate impelluntur.

11 *Illud ipſum Facere abſolute*. τὸ ποιῆσαι ὁλοτελῶς. id eſt (vt rectè Eraſmus ſententiam expoſuit) *Illud quod facere cœpiſtis, perficite*. Apparet autem Apoſtolum iſtis infinitis τὸ ποιῆσαι, τὸ θέλειν, τὸ ἔχειν, fuiſſe hoc loco delectatum, & alibi quoque, vt Phil. 2. 13. quomodo ſcripſit Perſius, Scire tuum nihil eſt. Itaque ſtudui hoc ipſum quoque exprimere, quoad eius fieri potuit. Nam ἐν τῷ ἔχειν noluimus conuertere *Ex Habere*, quod nemo intelleXiſſet: ſed ἡ προθυμία τοῦ θέλειν, conuertimus *Promptũ illud velle*,

potius quàm *Promptus animus voluntatis*, cum Vetere interprete: aut *Voluntas prompta*, cum Erasmo: qui tamen alioqui sententiam rectè expressit, sed Pauli phrasi non seruata.

¶ *Ipsum perficere*, τὸ ἐπιτελέσαι. Vulgata, *Perficiendi*. Legit enim τοῦ ἐπιτελέσαι, ita vt προθυμία repetatur ἀπὸ τοῦ κεινοῦ.

¶ *Ex eo quod habetis*, ἐκ τοῦ ἔχειν. Delectatus est Apostolus (vt dixi) his infinitis. Eras. *Ex eo quod potestis*. Ac sanè fateor ἔχειν poni interdum pro δύνασθαι, i. *Habere* pro *Posse*: sed non video causam esse cur hanc enallagen quæramus.

12 *Aliquis acceptus est pro eo quod habet*, καθὸ ἐάν τις ἔχῃ, εὐπρόσδεκτος. Id est, placet Deo ista alacritas pro facultatum præsentium ratione, vt non opus sit tenuitatem prætexi à quoquam, quasi non sit Deo futurum gratum ipsius munus, nisi par fuerit locupletum collationi. Nã spectat Deus in probando munere, non id quod aliquis nõ habet, sed id demum quod habet: alioquin charitas esset diuitum propria.

13 *Non enim [dico] vt aliis*, οὐ γὰρ ἵνα ἄλλοις. Erasm. supplet. *Non sic dandum est, vt alijs*, &c. Sed & Castellio hîc constituit inauditam enallagen, ἵνα pro δεῖ, de qua diximus Marci 4. 22. Ego verò suppleui verbum λέγω, quod etiam in vno manuscr. codice expressum reperi & cuius ellipsis simile exemplum occurrit infrà 9. 6. ¶ *Sed [vt] pari conditione*, ἀλλ' ἐξ ἰσότητος. Id est, vt sicut nunc aliis inopibus vos abundantes largimini è vestro, sic aliis vicissim de suo vobis egentibus largiantur. Debet enim vltro citróque eius istud ἀνάλογον inter Christianos valere: & ἐξ ἰσότητος idem hîc declarare atque ἐξ ἴσου vel ἐξ ὁμοίου, liquet ex ipsa Pauli interpretatione. Nõ debet tamen hoc spectari in largiendo: qua in re plurimum peccant homines quum illis demum bene faciunt à quo paria vel maiora expectant, quod certe non est Deum vel proximum, sed seipsum amare. Deinde in eo quoque grauiter peccatur quòd plerique nec inopiam nec abundantiam rectè metiuntur. vnde nascitur tanta inter Christianos ἀνισότης quanta ne inter Turcas quidem apparet. dum alius redundat, alius fame perit, alius voluntaria mendicitate spectat in cælum irrumpere. Vulgata & Erasmus *Sed ex æqualitate*: quòd vix quisquam intelligat. Idem tamen repetit particulam ἵνα, ἀπὸ τοῦ κεινοῦ quem in eo sum sequutus.

14 *Æquabilitas*, ἰσότης. Videtur omnino hæc ἰσότης à superiore distingui, quum hæc ex illa nascatur, quod etiam ostendit sequens versiculus. Prior igitur illa in eo posita est vt par pari referatur, id est, vt qui quum nõ egerent aliorum egestatem subleuarant, vicissim quum ita res ferret, si fortè egerent, ab aliis qui non egerent, subleuarentur. Inde verò futurum erat vt altera nasceretur ἰσότης, minimè in eo posita vt tantundem haberent singuli, siue in κτήσει siue in χρήσει: (quum pluribus egeant qui pauperiores, & quorum amplior est familia), neque etiam in eo cõsistens quòd par pari refertur (hæc enim prior est ἰσότης) sed in eo quòd hac mutua cõmunicatione fiat vt iis qui abundant vicissim supplentibus quod egentibus deest, & hi & illi sint in eo pares quòd habeant quãtum ipsis satis est quod edãt: quod olim euenit, mannam præscripta singulis à Domino mẽsura ex communi cumulo pro capitum familiæ suę numero accipientibus. Huic autem æqualitati opponitur illa ἀνισότης Christianæ charitati penitus repugnans, qua fit vt alij immensis opibus redundent, alij verò extrema inopia laborent.

15 *Plus non habuit*, οὐκ ἐπλεόνασεν. Id est vltra præscriptum & singulis sufficiẽtem numerum. Nam alioqui si spectes illud ipsum quod colligebatur, aut collectores inter se compares, plus habebant qui plus mannæ collegerant, quòd videlicet numerosiorem haberent familiam. sed in eo par erat omnium familiarum conditio, quòd nulla neque minus neq; amplius habuit, quàm quod satis esset.

16 *Idem studium*, τὸν αὐτὸν σπουδήν. In quibusdam codicibus legitur τοιαύτην, id est *tale*.

17 *Exhortationem*, παράκλησιν. Ambrosius, *Consolationem*. quod non conuenit. Loquitur enim Paulus de exhortatione quam commemorauit suprà, ver. 6. eámque significat ipsi gratam fuisse, quanuis vltro & sua sponte, potius quàm hac exhortatione impulsus, hanc prouinciam in se receperit. ¶ Tum

μετὰ, &c. Ita conuerti propter μᾶλλον præcedens. Vulgata, *Sed*, prorsus incommodè. Erasmus, *Quin potius*, μᾶλλον δέ. Sed & εἰδέναι malui interpretari, *Gratam habuerit*, quàm *susceperit*, vel *acceperit*, vt planior esset oratio. ¶ *Mai re studio vestro, quod ad vestros attinet*, ὑπὲρ ὑμῶν. Vulgata, *Quum solicitior esset*. Nam vbique σπουδὴ conuertit *solicitudinem*. Erasmus, *Quum esset diligentior*. Neutra interpretatio mihi satisfecit.

18 *In Euangelio*, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ. Id est in prædicatione Euangelij. Non pauci (inter quos est Hieronymus) non satis commodè iam pridem hunc locum interpretati sunt de Euangelica historia à Luca præscripta. quod potius de Euangelico ipso ministerio accipiendum est, cuius tamen pars fuit non minima studium illud quod Lucas scribendis illis duobus longè diuinissimis libris impendit, si de Luca dictum istud intelligatur. Sed necesse profectò non est vt hac de re magnopere laboremus: quũ hinc potius discere oporteat, quàm solicitè simul & prudenter gerere se debeãt, quibus sacræ præsertim pecuniæ administratio est commissa. Neque etiam necesse est nos torqueamus in quærendo quis iste fuerit, itémque tertius ille qui vnà cum Tito & hoc altero missus est.

19 *Nec [id] solùm*, οὐ μόνον δέ. Vide Rom. 5.3. ¶ *Suffragũs delectus est*, χειροτονηθεὶς Subaudi ἐστὶν, cuius loco Claromontanus codex habet expressum ἐχειροτονήθη, pro ἐχειροτονήθη, Hebræorum more, de quo sæpe iam diximus. Vulgata, *Ordinatus est*. Erasmus, *Delectus est*. Vide Act. 14.23. ¶ *Cum hac beneficentia*, σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ. Nonnulli codices legunt ἐν pro σὺν, id est *In* pro *Cum*. Vetus autem interpres videtur existimasse ἐν pro εἰς positum, vt qui verterit, *In hanc gratiam*, nec fortassis malè. Vocat enim Apostolus χάριτα collata munera in Ecclesiæ Hierosolymitanæ subsidium, quibus colligendis & Hierosolymam perferendis delectus erat, addito hoc collega. ¶ *Promptum animum vestrum*, καὶ προθυμίαν ὑμῶν. Vulgata, *Destinatam voluntatem nostram*, vt legisse videatur προθεσμίαν, qua voce tamen non voluntas destinata, sed dies præstituta, aut ipsa ad aliquid agendum destinatio declaratur. Legit etiam ἡμῶν, vt & Syrus interpres, & nonnulli Græci codices. Sed receptam lectionem magis probo. Nam de Corinthiis agitur, quorum etiam laudis in Christo mirificè studiosus erat Apostolus, quamobrem etiam suppleui participium *comprobandum*, vt magis perspicua esset oratio, idque ex versu 8. Cæterùm quòd Vulgata προθυμίαν vertit *Destinatam voluntatem*, Aquinatem impulit, propter Græcę linguæ ignorationem, vt hoc loco multa ἀπροσδιονύσους dissereret de prædestinatione, sicut Erasmus obseruauit. Sed Promptitudinis vocabulum, quod idem Erasmus substituit, non memini legerę apud idoneos auctores.

20 *Vitantes hoc*, στελλόμενοι. Cohæret hoc participium cum verbo συνεπέμψαμεν, versu 18. interiecto versu 19. quem idcirco putauimus includẽdum parenthesi. Est autem, vt rectè annotauit Erasmus, sumpta translatio à nautis qui deflectunt vt scopulum declinent. Ideo maluit interpretari *Declinantes*, ἐκκλίνοντες. Arabs autem interpres pro στελλόμενοι legit σκεπτόμενοι, *Spectantes*, id est, attentè cauentes. Erat autem paratissima calumnia aduersus Paulum, quasi sacræ pecuniæ per sacrilegium auertendæ causa, perferendæ illius curam appetiuisse, nisi omnibus modis sibi cauisset. At quisnam à mille & amplius seculis istud vere Apostolicum est sequutus: vel hodie in illa pseudoEcclesia Romana & vere Cacolica sequitur; in qua exordio ab ipso illius capite ad infimũ illius hierarchiæ gradum factum, singuli reperiuntur Diaconi, nec vlla legitima, qualis hic describitur, vocatione, facti, nec cuiquam ὑποτύπωσις? ¶ *In hac vbertate*, ἐν τῇ ἁδρότητι ταύτῃ. Id est in copiosa ista Ecclesiarum munificentia, quæ nostræ fidei commissa est. Vulgata, *Plenitudine*, impropriè.

21 *Vt qui procuremus honesta*, προνοοῦμεν καλὰ. Non dubium est quin hoc ponatur ὑποπλοκικῶς. Ideo Vetus interpres conuertit *Prouidemus enim*, id est, προνοοῦμεν γὰρ, quam lectionem in duobus codicibus inueni.

22 *Studiosum*, σπουδαῖον. Id est sedulum ac diligentem quod est gallico idiomate *Eicu affectioné*, Vulgata, *Solicitum* impropriè & ambiguè. ¶ *In vobis*, πεποιθήσει ὑμῶν. Nonnulli malunt

vertere *Quam habent de vobis.* sed præstat ad Paulum ipsum referre, quem quum is de quo mittendo hîc agitur, videret de Corinthiis sibi tanta pollicèri, verisimile est hoc Pauli iudicio ad hanc profectionem factum promptiorẽ.

23 *Sive de Tito [quæritur,]* εἴτε ὑπὲρ Τίτου. Hoc video referri ab interpretibus ad nomen πιστοῦσθαι præcedens, repugnantibus Græcis scholiis, & certo (vt opinor) errore. Primùm enim manifestis solœcismis scateret oratio. quod vt vitaret Stapulensis, hæc putauit non de Tito, sed de illo tertio Titi collega dici: sed prorsus incommodè. Deinde videretur à seipso dissentire Apostolus, si fiduciam suam in horum legatorum dignitate & auctoritate collocaret, ac non potius in illa tam prompta & alacri Corinthiorum voluntate quam antè prædicauit, & mox rursum significat. Erasmus igitur non rectè conuertit *Sive Titi nomine*, neque Vetus interpres rectè, *Sive pro Tito.* Syrus & Arabs sicut mox legitur, εἴτε ἀδελφοὶ, ita etiam legerunt, εἴτε οὗτος Τίτος, quod non improbo, sed ita vt εἴτε accipiam pro copula, vt ab Apostolo passim vsurpatur, & sic vertatur hic locus, *Et Titus itaque socius meus est*, &c. *& fratres nostri, sunt legati*, &c. Ergo noua hîc instituitur periodus, qua tres isti ab Ecclesiis missi Corinthiis commẽdantur: quorum vult summam haberi rationem. Itaque ὑπὲρ ponitur pro περὶ, vt in proximo versiculo, & alibi sæpe: & supplendum est aliquid accommodatum sententiæ, puta δεῖ λέγειν, *oportet dicere*, vt supplent Græca scholia, vel potius ἐξετάζεται, id est, *quæritur & inquisitio habetur.* Nam hoc melius conuenit sequenti membro.

¶ *Sive de fratribus nostris*, εἴτε ἀδελφοὶ ἡμῶν. Subaud. ἐξετάζεται. Græcè enim is dicitur ἐξετάζεσθαι, περὶ ὃν ἐξετάζουσιν, vel ὃν ἐξετάζουσιν. Intelligit autem fratrum nomine duos Titi collegas, quorum vtrumque vocarat ἀδελφὸν, generali nomine. Vulgata, *Sive fratres nostri*: ita obscurè vt nemo intelligat. Erasmus, *Sive [aliorum] fratres nostri sunt.* quod Græcis non respondet. Syrum tamen & Arabẽ apparet legisse καὶ ἄλλοι ἀδελφοὶ ἡμῶν, quod ego maximè probo, & ego vertetim, *Et alij sunt fratres nostri, legati Ecclesiarum*, &c. ¶ *Legati [sunt] Ecclesiarum,* ἀπόστολοι ἐκκλησιῶν. Subaud. εἰσὶν, vt infrà, 10.1. id est, missi ab Ecclesiis. Ideo legatos diximus, non Apostolos, quòd videatur hanc vnã legationẽ Paulus hoc nomine significare quanquã etiamsi Apostolus, id est, ministros Verbi interpretemur, vt Rom.16.vers.7. non inepte hoc dixerit, propter encomia quæ illis antè tribuit versu 18. & 22. deinde quia dicuntur Christi gloria. ¶ [*Et*] *gloria Christi*, δόξα Χριστοῦ. Simile est copulæ ellipsin in bimembri oratione habemus Iohan.10.16.& 1.Timoth.cap.4.vers.3. & suprà 7.14.& 15. Gloriam autem Christi eos vocat, breui compendio omnia penè illis tribuens, quum eos tales esse testatur vt Christi gloria per ipsos illustretur. Ambrosius & alij nonnulli legunt *Gloriæ*, id est, (vt ego quidem existimo) δόξαι: in recto plurali, quia de pluribus agitur, & præcessit ἀδελφοὶ & ἀπόστολοι.

24 *In eos*, εἰς αὐτούς. Posset etiam accipi εἰς αὐτὰς pro להם [*lahem*] id est *eram eis*: sed hanc interpretationem non facilè admiserim, primùm quia non est ad eiusmodi Hebraismos veniendum nisi res ipsa vrgeat: deinde quia videtur repugnare proximi capitis initium, vt suo loco exponam. Puto igitur Paulum ipsos legatos commendare, quia quo maior est futura ipsorum auctoritas, eo vberior erat futura Corinthiorum collatio. Hic enim est Apostoli scopus, qui horum ingenium pulchrè norat: ac sanè operæpretium fecerit qui omnia Christianæ charitatis artificia in hac Pauli commendatione considerarit. Sed & εἰς αὐτὰς conuertere possumus *Apud eos*, vt cohæreat cum χαυχήσεως, nisi repugnaret distinctio in omnibus codicibus addita post ὑπὲρ ὑμῶν.

¶ *In conspectu Ecclesiarum*, εἰς πρόσωπον ἐκκλησιῶν. Id est, testes huius vestræ pietatis habituri omnes Ecclesias in quarum veluti conspectu versamini, quum legatos cernitis earum suffragiis delectos. Erasmus, *Etiam in conspectu Ecclesiarum.* Nos verò expunximus coniunctionem καὶ, ex Veteris interpretis, ex Græcorum scholiorum, ex omnium denique nostrorum manuscriptorum codicum, & tũ Syri tum Arabis interpretum summo consensu. Adfert Erasmus aliam interpretationem ex Theophylacto, nempe,

cto, nempe, *Et in personam Ecclesiarum*, quod nimirum legati eas Ecclesias repræsentarent à quibus missi fuerant. Sed hoc mihi quidem argutum potius quàm solidum videtur.

IN CAPVT IX.

1 *Nam*, ὡς γάρ. Διακονίαν vt supra dixi 8. 4. neque vocat eleemosynas ipsas, neque ipsarum collectionem, de quibus multa iam dixit, & mox rursus dicet Apostolus: sed earum Hierosolymam deferendarum curam: cuius ministerij demandandi ius integrum penes Ecclesiam esse vult Apostolus, vt etiam significauerat illis priore epistola 16. 3. & quidem meritò, vt sibi & comitibus suis aduersus calumnias caueat, vt declarauit suprà 8. 2. & 19. & 20. Sensus est igitur, quòd ad illorum delectum quibus suarum eleemosynarum onus imponerẽt, necessarium non esse ad illos scribere, quos satis sciret vsuros ea in re tum optima fide, tum summa diligentia, neque eos quos ad ipsos mitteret tantopere ipsis commendari, vel idcirco illuc mitti, quasi hanc procurationem ambirent. ¶ *Supernacaneum*, περισσόν. Vulg. *Ex abundanti*, id est, ἐκ περισσείας, vt loquitur Demosthenes, & conuertit Sallustius. Vide Matt. cap. 5. vers. 37.

2 *Promptum animum vestrum*, τὴν προθυμίαν ὑμῶν. Sic rectè & eleganter Vetus interpres, quem Erasmus in annotationibus reprehendens, substituit, *Animi vestri promptitudinem*. ¶ *Achaiam*, Ἀχαΐα. Id est, Græciam. vide Act. cap. 18. versu 12. Vulgata addit καὶ, *etiam*. Nam Macedones quidem ipsi iam erant parati. ¶ *Ex vobis* [*ortus*] *zelus*, ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος. Vide Iohannem capit. 2. versu 17. Vulgata, *Vestra æmulatio*, ὁ ὑμῶν ζῆλος: quod scriptum inueni in vno codice. Erasmus, *Vestrum exemplum*, τὸ ὑμέτερον παράδειγμα.

3 *Hos fratres*, τοὺς ἀδελφούς. Erasmus rectè expressit articuli ἀναφορὰν.

4 *In præsidente ista gloriatione*, ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ τῆς καυχήσεως. Rectè admonuit doctissimus interpres, τὴν ὑπόστασιν significare animi quandam (vt ita dicam) impertertitam substantiam, quæ nullis periculis nouit cedere. Itaque hoc in loco animi præsentiam declarat, (qua significatione Polybius quoque hanc vocem vsurpat de Coelite loquens) vt pudeat Corinthios, quod Apostolo tam constanter assueuerassent, reipsa non præstare. Vulgata, *In hac substantia*, admodum absurdè. Erasmus, *In hoc argumento gloriationis*, non multo felicius. Rectè tamen addidit τῆς καυχήσεως, *gloriationis*. quod Vetus interpres non legit. Syrus autem & Arabs perinde hoc accipiunt acsi scriptum esset ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ καυχήσεως.

5 *Priores venirent*, προέλθωσιν. Vel *præirent*, mihi videlicet. Nam τὸ ἔρχεσθαι accipitur etiã pro εἶναι, vt alibi diximus. Arabs autem adiicit hoc loco quod in nullis Græcis nec Latinis codicibus inueni, ac ne in Syra quidem versione, nempe, *& excusarent me vobis* καὶ ἀπολογήσωνται ὑμῖν ὑπὲρ ἐμοῦ.

¶ *Et prius absoluerent*, καὶ προκαταρτίσωσιν. Καταρτισμένην dicitur quod omnibus suis partibus constat, vt alibi exposuimus. Vult enim Paulus omnia prorsus esse confecta intra aduentum suum, quod suprà significauit verbo ἀπαρτίσῃ, 8. 6. Vulgata & Erasmus, *Et præparent*, non satis expressè. ¶ *Antea denuntiatam*, προκατηγγελμένην. Superioris videlicet Epistolæ cap. 16. ab Apostolo, cui obsequutos reipsa fuisse Corinthios, Tito id negotium procurante, testatus est capite superiore, & hoc ipso capite versu 2. Vulgata, *Repromissam*, suo more. Erasmus, *Iam antè promissam*. vterque perperam. scriptum enim oportuisset προεπηγγελμένην.

¶ *Beneficentiam*, τὴν εὐλογίαν. Id est, Gratuitò ac liberaliter collata munera. Vulgata ad verbum, *Benedictionem*, quam vocant Hebræi ברכה [*beracha*.] Accipitur verò pro gratiarum actione, item pro laude, tum pro fausta precatione, tum etiam pro eo quod benignè ac vltrò datur, vt hoc in loco, & quoties præsertim de Dei beneficiis agitur. Sed de his alibi dictum est à nobis. Erasmus, *Bonam collectionem* vertit, non rectè profectò hanc vocem deriuans ab εὖ & λέγω, id est, *colligo*, quòd eiusmodi collationes Apostolus vocarit λογίας, 1. Corinth. cap. 16. versu 1. & 2. ¶ *Vt extortum aliquid*, ὡς πλεονεξίαν. Sic propriè vocatur auiditas illa inexhausta facultates suas augendi, nedum vt de tuo cuipiam alteri largiaris. Sed hoc loco

per metalepsin Apostolus ita vocauit quod sordidè fit & tanquam ab auaro extortum est, vt etiam Arabs interpres explicat. Vulgata nimium obscurè, *Tanquam auaritiam*. Erasmus, *Tanquam fraudatio*, vel *spoliatio*, quod mihi non placet. Castellio conuertit *Profusio*, cuius nondum sanè coniicere potui quod fuerit iudicium. Certè hoc perinde est acsi τὸ καλὸν *bonum*, & τὸ κακὸν *malum* interpretaretur. sed fortassis huc respexit quòd πλεονεκτεῖν significat etiam excellere & primas tenere: vt πλεονεξίαν putarit certamen quoddam in largiendo significare, quũ alius alio liberalior videri vult. Quasi verò idé sit πλεονεξία atque πλεονέκτημα, aut existimaret Paulus admonendos Corinthios ne supra vires essent liberales, ac nõ potius istud ad eos pertineat, quos mox dicit φειδομένως σπείρειν, id est, *parcè serere*.

6 *Hoc autem* [*dico,*] τοῦτο δέ. Necessariò supplendum est verbum, quãuis hæc ellipsis Græco sermoni sit inusitata, quã refugiens Arabs interpres perinde hoc vertit, acsi scriptum esset ὁ γὰρ σπείρων, *qui enim serit*, &c. ¶ *Benignè*, ἐπ' εὐλογίαις. Id est, μὴ φιλαργύρως, vt ex antitheſi rectè explicat scholiastes Græcus. Vulgata, *In benedictionibus*, quod nemo intelligat. Erasmus, *Libenter ac benignè largiendo*, nimium longo circuitu. Est autem triplex in hac formula Hebraismus: primùm quòd ἐπὶ posita est cum nomine, aduerbij loco, vt in iustitia pro Iustè. Deinde quòd εὐλογίαν vocauit quæ à Græcis φιλία. potius dicitur, ab Hebræis autem בְּרָכָה [*nedabah.*] Postremo, quòd pluralis numerus sit vsurpatus emphaseως causa.

7 *Præoptat*, προῄρηται. id est Vltro seligit ac constituit apud se. Liuius autem sic Græcum hoc vocabulũ expressit libro Punici belli 8. Vulgata, *Destinauit*. ὥρισεν Erasmus, *Secundum propositum*, ἣν προῄρηται. Excluduntur autem duo ab Apostolo quum sic loquitur, nempe λύπη & ἀνάγκη, tristitia & necessitas, quum videlicet quispiam largitur quidem, sed maligno & illiberali animo, vel etiam inuitus quia non vult apud alios malè audire, alioquin nihil collaturus.

8 *Efficere vt redundet*, περισσεῦσαι. Notandum est hoc loco περισσεῦσαι vsurpatum forma coniugationis Hiphil, quum alioqui neutrum sit absolutum. ¶ *Omnem gratiam*, πᾶσαν χάριν, Gratiam hic vocat Dei in homines munificentiam. Additur autem πάντοτε, vt summa quædam munificẽtia significetur. Quid enim amplius requirat qui apud se habet quod sibi sufficiat, & cui etiam nunquam desit quod aliis largiatur? Sed mirum non est homines istam abundantiam non metere, qui tam parcè támque tenaciter serant. Notanda etiam est illa ingeminatio particulæ vniuersalis, quæ non modò est venustissima, sed etiam maximum pondus addit sententiæ. ¶ *Omne quod sufficiat habentes*, πᾶσαν αὐτάρκειαν ἔχοντες. Sufficientiæ vocabulum, quo vti sunt Vetus interpres & Erasmus, nusquã legi. Deinde αὐτάρκειαν refero non tantùm ad animum sua sorte contentum, sed etiam ad id ipsum quod possidetur. Postremò considerandum est pronomen αὐτὸ in compositione, quod videlicet designat fore vt idipsum quod satis erit, ita quispiam penes se habeat, vt ab aliis nihil cogatur emendicare, sed aliis potius de suo largiatur. Alioquin αὐτάρκης propriè dici potest vnus Deus, vt qui nullo prorsus egeat, sed totus in seipso acquiescat. ¶ *Ad omne opus bonum*, εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν. Id est, vt alios omnibus modis iuuare possitis benefaciẽdo. Quidam malunt interpretari, *In omne opus bono*, vt εἰς pro ἐν accipiatur.

9 *Iustitia*, ἡ δικαιοσύνη. Nempe in exercenda liberalitate. Vide Matth 6.1. ¶ *Manet in seculum*, μένει εἰς τὸν αἰῶνα. Id est, perennis ac perpetua est. Loquitur autem Dauid de viro Dei timente ac proximi amante: cui dicit nunquam defuturum quod aliis etiam largiatur. Itaque לָעַד [*leholam*] debet ad vitam hominis restringi, sicut Exod. 21.6. vt idé videlicet declaret atque כָּל יָמִין [*bechol jamau.*] id est *omnibus diebus suis* sicut etiã Herodoto τελευτᾶν τὸν αἰῶνα, est *Vitam finire*. Alij ad æternam vitam hoc referunt, quòd Deo sit in æternum grata futura eiusmodi hominis beneficentia.

10 *Et panẽ ad escam*, καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν. Malè interpũctus est hic locus à pleriſque, quasi hoc annectendum sit cum verbo χορηγήσει, quum cohæreat cum participio ἐπιχορηγῶν. vt ex Syro quoque & Arabe interpretibus liquet.

¶ Erasmus

¶ *Fructus iustitiæ vestræ*, τὰ γενήματα τῆς δικαιοσύνης ὑμῶν. Vulgata, *Incrementa fruges iustitiæ vestræ*. Alludit autem Apostolus ad diuitum possessiones, quasi piis hominibus beneficétia sit pro omnib⁹ latifundiis. Huc enim spectat γενήματος nomen, de quo diximus Matth. 26. vers. 29.

11 [*Vobis*] *omni modo ditatis*, πλουτιζόμενοι. Putaui aliquando cum Valla, istud pendere à versu 8. & interiectos duos versiculos esse parentheſi includendos. Sed proculdubio Hebraicũ est hoc dicendi genus, cuiusmodi etiam aliud mox occurit vers. 13. quod vt emolliret Vetus Latinus interpres, perinde vertit hunc locum acsi sensus esset ἵνα πλουτίσωμεν. ¶ *Quæ*, ἥτις. Ambrosius legit εἴτις, *si quis*: sed corruptè.

11 *Subministratio*, ἡ διακονία. Hoc vocabulum non ei modò conuenit qui collatam pecuniam administrat, sed in genere omnibus qui in pauperum vsus aliquid erogant, qua significatione satis liquet vsurpari hoc in loco, allusione tamen facta ad publica Ecclesiæ munera. quæ propterea in genere διακονίαι passim vocantur. Vulgata, *Ministerium*, Erasmus, *Functio*. ¶ *Oblationis istius*, τῆς λειτουργίας ταύτης. Diximus λειτουργίας vocari publica Ecclesiæ munera, Act. 13. 2. Inde factum vt ipsa munerum functio sic vocaretur: veluti siquis olim sacrificia illa Leuitica vocasset λειτουργίας, aut nunc sacras conciones, vel sactas mysteriorum (vt ita dicam) operationes. Postremò ita cœpit eleemosynis tribui translatitiè sacrificij & oblationis nomen, vt Rom. 15. 27. & Philip. 4. 18. hoc etiam in loco. Vulgata, *Huius officij*. Erasmus. *Huius muneris*. ¶ *Redundat per multas gratiarum actiones in Deum*, περισσεύουσα διὰ πολλῶν εὐχαριστιῶν τῷ Θεῷ. Vul. *Abundat per multas gratiarum actiones in Domino*: vt videatur legisse ἐν Κυρίῳ. Erasmus. *Exuberat in hoc quod per multos agantur gratiæ Deo*, rectè expressa sententia. Idem annotat aliam lectionem, nempe si εὐχαριστεῖν legamus pro εὐχαριστιῶν, sicut impressit Frobenius: vt conuertamus, *Facit vt copiosè agantur per multos gratiæ Deo*. Nam περισσεύειν accipiendum erit quasi in coniugatione Hiphil vt suprà ver. 8. Sed hoc planè durum est, & nos in omnibus nostris exemplarib. & Græcis etiã scholiis legimus εὐχαριστιῶν. Idem autẽ declarat διὰ hoc in loco atque εἰς, vt vbique solet construi verbum περισσεύειν. cuius enallages aliud exemplũ annotauimus Rom. 6. 4. ¶ *Per approbationem*, διὰ τῆς δοκιμῆς. i. τῇ δοκιμῇ quod Gall. dixeris, *par l'approbation de ceste subuention*. Cohæret autem istud non cũ participio δοξάζοντες, sed cum præcedẽtibus, quod nõ animaduersum magnopere perturbauit huius loci cõstructionem. Hoc autem ita esse construendum vel illud ostendit quòd participium δοξάζοντες non potuit sine copula constari cum διὰ & ὅτι.

13 *Deum glorificado*, δοξάζοντες. Omnino dicendum erat δοξασάντων τὸν Θεόν, vel potius δοξαζόντων αὐτῶν. Sed similes Hebraismos annotauimus alibi, imò etiam paulo ante, nempe vers. 1. Quin etiam sic interdum loqui solere Atticos annotauit Corinthus, prolato Thucydidis hoc exemplo ex libro historiarum tertio, Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι τὸν πολὺ ὕστερον καταπλεύσαντες ἀσιώπων, ἀπήγγειλαν εἰ στρατηγοί. pro τῶν Ἀθηναίων καταπλευσάντων. ¶ *De vestra testata subiectione*, ὅτι τῇ ὑποταγῇ τῆς ὁμολογίας ὑμῶν. Vulgata & Eras. *Super obedientia consensus vestri in Euangelium Christi*, sanè nimium obscurè, seruato Hebraismo quem alibi sæpe annotauimus, quique hoc eodem versiculo iterum occurrit. Omnino enim ὑποταγὴ ὁμολογίας est pro ὁμολογουμένη, id est, hoc charitatis officio palam declarata. Est enim charitas Fidei index, & ὁμολογεῖν in his libris publicam professionem declarat. Itaque Syrus interpres hunc locum paraphrasi explicans, mihi quidẽ à verbis & à Pauli scopo videtur aberrasse. Sed & ὑποτάσσω videntur non satis propriè cõuertisse *obedientiam* quum amplius aliquid declaret. ¶ *Deque benigna communicatione*, καὶ ἁπλότητι τῆς κοινωνίας, id est immolesta liberalitate. Alter Hebraismus similis superiori. Vulgata. & Erasmus ad verbum, *Et in simplicitate communicationis*. Diximus autem quid sit ἁπλότης, suprà 8. 2.

14 *Et per ipsorum preces*, καὶ αὐτῶν δεήσει. i. διὰ τὰς δεήσεις. Copulandum hoc est cum extremo vers. 12. nisi malis vertere Suisque pro vobis precibus, maximo vos amore complectentes, &c. ita vt cohæreat istud cũ participio δοξαζόντες.

Sed illud quidem malo. Hic est autem alter fructus coram Deo ex hac Corinthiorũ beneficẽtia ad ipsos peruẽturus, quòd nimirum præter gratiarum actionem, cuius ante meminit, Deo etiam commendandi erant, eorum precibus quos tam liberaliter iuuerant. ¶ *Summè vos expetentium*, ὀπιποθούντων ὑμᾶς. Vulgata, *Desiderantium vos*. Et fateor hanc esse vsitatam significationem huius verbi. Sed sicut πόθος Græcis interdum specialiter Amorem significat, ita ὀπιποθεῖν hoc loco respõdet Hebræo verbo חשק [*chaschak*,] pro eo quod Græci dicunt ἐπιποθεῖν ἀπ' ἀγάπην. Adauget enim præpositio ὀπὶ significationẽ verbi simplicis: vt testatur etiã Syra & Arabica interpretatio. & notum est hoc esse in vera amicitia perpetuũ, vt amicus semper ardeat amici videndi & adiuuandi desiderio.

15 *Gratia autem* χάρις &c. Hoc demũ epiphonemate claudit Paulus hanc exhortationem, ne glorioſa ista prædicatione efferrentur Corinthij.

IN CAPVT X.

1 *Et æquitatem*, καὶ ἐπιεικείας. id est pronitatem ad clementiam potius ac misericordiam, quam ad summũ ius in Iure persequendum. Opponit enim Aristot. τὸ ἐπιεικὲς τῷ ἀκριβοδικαίῳ. Hermogenes autem τῷ βιαίῳ. Vulg. *Modestiam*, ταπεινοφροσύνῃ, prorsus impropriè. ¶ *Coram*, κατὰ πρόσωπον. Heb. לפנים [*lephanim*.] Itaque miror Erasmum in annotationibus interpretari *In specie*: quũ vel ipsa antithesis liquidò ostendat idẽ hoc valere atque παρὼν, *præsens*, vt ipse Apostolus explicat infrà. vers. 11. quod propriè dixerimus Gallicè *en personne*. Neque dubiũ est quin hæc dicantur per Mimesin. vt liquet ex ver. 10. Vulgata, *In facie*. Erasmus, *Iuxta faciem*.

2 *(Hoc) autem rogo*, δέομαι δέ. Rectè hoc exponit Ambrosius per Epanalepsin. Nam quia Paulus interiecerat nonnulla post παρακαλῶ in superiori vers. nunc explicaturus quid illud sit quod rogat, verbum synonymum repetiit. Itaque absurda est altera Eras. expositio, quasi superior versiculus ad superiora pertineat, vt sit sensus, Rogo vt meo quoque nomine libenter hanc pecuniam conferatis. Nam (obsecro) quis nõ videt nouum esse proœmium, quod adhibuerit Paulus vt sequuturæ reprehensionis acerbitatem leniret? Quamobrem etiam non dixit, ὀπιτάττω, *impero*, sed δέομαι, *rogo*, neque etiã τόλμησα, *audax fui*, sed λογίζομαι τολμῆσαι, *existimor audax fuisse*. Denique non iaculatur fulmen, sed obtestatur per Christum ne cogatur iaculari quod habebat in manibus sibi à Christo traditum. ¶ *Confidenter agam*, θαῤῥῆσαι. Id est, vt ita vos geratis ne dicat prætens egisse ea confidentia, quam nõnulli audaciam appellant, aduersus quosdam, &c. Θαῤῥεῖν enim hoc loco, vt scitè explicat Arabica interpretatio, actionem ipsam declarat, siue quod confidens quispiam reipsa exequatur. ¶ *Existimor audax fuisse*, λογίζομαι τολμῆσαι. Plerique malunt τὸ λογίζεσθαι accipere neutra significatione pro *Cogito*. vt accipitur quoque à Syro interprete. Sed sententia mihi videtur omnino postulare vt passiuè accipiatur, vt etiam vetus Latinus interpres intellexit, adiecta distinctione post τολμῆσαι, & seruata Aoristi significatione, ita vt τοῖς πᾶσι referatur ad θαῤῥῆσαι, non ad τολμῆσαι.

¶ *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Id est, Non alio præsidio freti quàm quod præ nobis ferimus, qui videlicet homines sumus viles, si nihil aliud quàm hominẽ spectes. Itaque nomen σαρκὸς hoc in loco declarat naturæ hominum, atque adeo ipsius Pauli & collegarum eius imbecillitatem, cui opponitur spiritualis & Apostolica auctoritas. Nec satis rectè (vt opinor) Chrysostomus κατὰ σάρκα perinde exposuit, acsi accusaretur Apostolus eo nomine quòd Spiritu Dei nõ duceretur, sed prauis carnis affectibus.

3 *In carne incedentes* (ἐν σαρκὶ στρατευόμενοι). Id est, quanuis cæterorum hominum similes simus, & carneam hanc molem, vt reliqui, circumferamus. Opponit autem Secundum carnem & In carne ambulare. ¶ *Militamus*, στρατευόμεθα. Vide 1. Tim. 1. 18.

4 *Carnalia*, σαρκικὰ. Id est, ea quibus homines auctoritatem sibi apud alios parant, & res illas magnas gerunt. ¶ *Diuinitus valida*, δυνατὰ τῷ Θεῷ. Id est, infinita illa Dei potentia nituntur. Nam τῷ Θεῷ casus est instrumenti, & Deum carni opponit. Vulgata, & Erasmus, *Potentia Deo*, nimiũ obscurè. Qui verò hùc locum obiiciunt fidelibus Dei seruis, vt magistratus gladio Ecclesiam exar-

ment

ment, digni quidem essent commiseratione potius quàm respõsione, si duntaxat ignorantia peccarẽt: sed quum causam suam agant per summam improbitatem. nec aliud iampridem quærant quàm vt crudelissimæ suæ clementiæ obtentu impunè possint nocentissimo suo veneno Ecclesiam perdere, digni sunt quorum iusto supplicio magistratus Christiani auctoritatem suam sanciant: nisi fortè dederit illis Dominus vt seriò resipiscant. Quomodo verò ad eorum ineptissima argumenta sit respondendum, pluribus non exponam hoc in loco, quum hic non sit noster scopus, & de toto hoc negotio libellum iã olim scripserimus, in quo de ciuilis magistratus in hæreticos iure ac potestate copiosius disseruimus. ¶ *Ad destructionem, εἰς καθαίρεσιν.* stare igitur ista simul non possunt. Itaque nihil est illis stultius, qui conciliare se posse somniant controuersias religionis admixta vel leuissima fermenti humani portione: & Ecclesiæ administrationi admiscẽt mũdanæ sapientiæ siue prudentiæ mixturã. ¶ *Munimentorum, ὀχυρωμάτων.* Sic appellat quæcunque Satã & mũdus seu vi aperta, seu astu, seu sapientiæ obtentu opponunt, vt Euangelij progressum impediant.

5 *Ratiocinationes euertendo, λογισμοὺς καθαιροῦντες.* De istiusmodi participiis diximus suprà. 9. 14. & alibi aliquoties. Vulgata, *Consilia destruentes.* Erasmus, *Quibus Consilia demolimur:* ita vt ad ἅπλα referatur, subaudito relatiuo ש (*asther*) Hebræorum more, & participio posito loco verbi, Sed λογισμοὺς certè non sic rectè exponitur.

7 *Quæ ob oculos sunt aspicitis? τὰ κατὰ πρόσωπον βλέπετε;* Id est, Itáne verò in æstimandis hominibus externam illam speciem ac laruam intuemini? Opponit enim πρόσωπον, id est *apparentiam* (vt ita dicam) veritati, vt Mar. 12. 14. Iohan. 7. 24 & 8. 15. Nam βλέπετε omnino præstat accipere indicandi quàm imperandi modo, & *aspicitis* potius declarat quàm *videtis.* estque vehementior obiurgatio si per interrogationem enuntietur. Vulgata, *Quæ secundum faciẽ sunt videte.* Erasm. *Quæ in conspectu sunt, videtis?* ¶ *Vicissim, πάλιν.* Vulgata, *Iterum.* Erasmus, *Rursum.* neutra certè interpretatio conuenit. ¶ *Ex sese, ἀφ' ἑαυτοῦ.* id est etiam à me non admonitus. Nam si Christi est, vltro agnoscet me quoque Christi esse. Vulgata, *Apud se.*

9 *Ne videar, ἵνα μὴ δόξω.* Vulgata addit particulam δὲ, quam etiam in Complutensi editione & duobus aliis codicibus additam inueni, ita videlicet vt sequentes duo ver. parentheſi includãtur. Sed δὲ particula mihi videtur expũgenda. Est enim præcisa oratio: quasi dicat, Quod ego idcirco dico, ne hæc quæ iacto puteris inania quædam esse verborum terriculamenta.

10 *Inquiunt, φασί.* Sic rectè Vulgata & Syrus interpres, meo iudicio. quanuis veteres nostri codices scriptum habeant φησὶ, *inquit:* nempe quia mox sequitur ὁ τοιοῦτος. ¶ *Et sermo (est) nihili, καὶ ὁ λόγος ἐξουθενημένος.* Vulgata, *Et sermo cõtemptibilis,* Erasmus, *Et sermo contemptus,* καταφρονητός. non satis expressè.

12 *Audemus, τολμῶμεν.* Erasmus. *Sustinemus.* de qua significatione diximus Rom. 15. 18. Mihi placet quod & Græco scholiastæ, ironicè videlicet istos insolentes homines carpi ab Apostolo.

¶ *Adiungere vel coniungere, ἐγκρῖναι ἢ συγκρῖναι.* Sic studui elegantem horum duorum verborum paronomasiam aliquatenus assequi, quod sic Cicero lib. epist. ad fam. 5. hæc duo Latina commiserit ad Pompeium his verbis scribens, *Illud non dubito quin si te mea summa erga te studia parũ mihi adiunxerint, vtrũnos inter nos conciliatura coniunctúráque sit.* Itaque Adiungi vt de similibus quidem sed impartibus: Coniungi verò vt de paribus dictum hoc loco accipere oportet: quod verbo κρίνειν significatur, nec à me exprimi potuit. Vulg. *Inserere aut comparare,* sensu rectè expresso. Sic enim Horatius, *Quòd si me Lyricis vatibus inseris* Erasmus, *Inserere, aut conferre.* quem in superioribus editionibus etiam sequutus. ¶ *Non intelligũt, οὐ συνιοῦσιν.* Id est, non sentiunt nec animaduertunt. Scriptũ enim est συνιοῦσιν à συνιῶ pro συνιᾶσι à συνίημι, vt Mat. 13. 13. quod tamẽ in vno manusc. codice inuenimus. Photius apud Græcum scholiasten pro participio interpretatur, quasi τοὺς συνετοὺς vocet Apostolus τοὺς ἀκροατάς, id est, *auditores.* Refert enim hæc omnia vt Vulgata, ad Paulum ipsum: vt sic interpretari liceat ex ipsius sententia, Sed

ipſi in nobiſipſis (i. in noſtra conſcientia)nos metimur, & voſipſos nobiſcum (id eſt dicta noſtra cum factis, vel priora noſtra tum dicta tum facta cum poſterioribus) comparamus: non autem cum auditoribus, quibus videlicet non conſtituimus, vt iſti, inſeruire. Sed ὑμεῖς δὲ, quod ſequitur, ſatis oſtendit relatiuũ αὐτοὶ ad Pauli aduerſarios pertinere. Deinde tota hæc expoſitio valde eſt violenta. Eraſmus igitur participia μετρουῦτες & συγκρίνοντες annotauit poſita eſſe pro infinitis, ſicut & ego expoſui. Ita enim ſenſus planus eſt, & hæc conſtructio verbi σωιέιν apud Græcos non modò tolerabilis ſed elegans etiam habetur. Poſſunt tamen participia ſine enallage explicari, ita vt σωιοῦσιν vel interpretemur vt abſolutè poſitum, *Non ſapiunt*, vel, ἄφρονές εἰσιν *deſipiunt*, vt Syrus & Arabs interpretantur, qui tamen multa hîc expunxerunt. Nam Syrus quidem legit ἀλλὰ αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς συγκρίνοντες, ἐ σωιοῦσιν. Arabs verò εἰ γὰρ ἑαυτοὺς ἔντως σωιζαίνοντες οὐ σωιοῦσιν: quæ vtraque ſcriptura plana eſt, ſed nullius codicis Græci, quem quidem viderim, auctoritate confirmatur. Durius eſt aliquid poſt σωιοῦσιν ad explendam ſententiam ſupplere, nempe, *non intelligunt* [*quàm ſint ridiculi*,] vt explicat Theophylactus, & Auguſtinus in Pſal. 34. & aliis locis: *Non intelligunt, neque quæ loquuntur, neque de quibus affirmant.* Quid ſiverò coniunctim legamus ἑαυτοῖς οὐ σωιοῦσιν, id eſt ſibi non ſapiunt? Repugnant Græca exemplaria, in quibus nuſquam additur diſtinctio poſt συγκρίνοντες ἑαυτούς. Deinde nulli ſibi magis ſapiunt quàm qui iſtorum ſimiles ſunt quos Paulus reprehendit. Vetus interpres hæc non legit, aut potius prætermiſit, quum in Græcis codicibus, & tum Syra tum Arabica interpretatione inueniantur: excepto Claromontano, qui cum Vulgata conſentiens totum hunc locum vt & Ambroſius, ſic Latinè vertit, prætermittens in Græcis ἐ σωιοῦσιν, ὑμεῖς δὲ, *Sed ipſi noſmetipſos intrà menſuranteſ, & comparantes noſmetipſos*, &c. Ambroſium etiam apparet à corrupto aliquo exemplari fuiſſe deceptũ. ſic enim hunc locum interpretatur, *Sed ipſi in nobis noſmetipſos menſurantes, & compa rantes noſmetipſos nobis, non in immenſum gloriabimur.* Itaque finem huius verſiculi, nẽpe ἐ σωιοῦσιν, & initium proximi, nempe ὑμεῖς δὲ, non legit, contra omniũ noſtrorum codicum & Græcorum interpretum fidem. ¶ *Quòd ipſi ſeſe ipſis metiuntur*, αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς ἑαυτοὺς μετροῦντες. Pleroſque video ἐν ἑαυτοῖς exponere μεταξὺ ἀλλήλων, i. *inter ſe*, ſeu mutuò ac viciſſim: vt iſtos intelligamus ſeſe non cum aliis præſtantioribus eſſe metitos ſed cum ſui ſimilibus: vnde ſit factum vt non intelligerent quàm procul abeſſent ab eo gradu in quo ipſi ſeſe collocabant: veluti ſi luſcus ſeſe cum cæco comparet. Sed ego paulo aliter hoc dictum expono. Eleuabant iſti miniſterii Apoſtoli. quid autem adferebant? nẽpe nihil in eo graue ac robuſtum eſſe præter epiſtolas, quæ grande neſcio quid ſpirarent: cæterùm quum ad rem ventũ eſſet, ac præſens conſpiceretur, ſermone ac toto vultu nihil eſſe illo abiectius. Id verò quum dicerent, nempe ſibi contrarias omnes virtutes tribuebant. Ergo, inquit Paulus, iſtorum faſtum deridẽs, Non auſim ego homũcio inter iſtos gigantes comparere, ac multo minus cũ illis me conferre. Sed mirum eſt ſapiẽtes iſtos ita deſipere vt non intelligant quàm abſurdè faciant. Nam certè ſiquis ſeſe velit metiri, is aliqua menſura indiget: vel ſeſe cum aliis comparet neceſſe eſt. Menſura autem iſta quænam fuerit? Nempe res aliquæ geſtæ. Quid autem iſti proferent præter falſam de ſe perſuaſionem? Perinde igitur faciunt ac ſi quis ſeſe non aliqua menſura, putà cubito, vlna, decempeda, ſed ſeipſo vellet metiri: vt ſiquis pumilio iactet ſe gigantem eſſe, nec aliam iactantiæ ſuæ rationem adferat quàm quòd ita ſibi perſuaſerit. Itaque vt tandem finiam, ἐν ἑαυτοῖς exiſtimo rationem habere quaſi inſtrumenti, cui ſignificando ſæpe iam diximus Hebræos adhibere literam quæ reſpondet præpoſitioni ἐν vt ſi dicas metiri in vlna, pro metiri vlna: & ſi Gallicè dicas, *ſe meſurãs eux meſmes par eux meſmes ils ne ſont pas ſages.* Nam minimè otioſum eſt illud ἑαυτοὺς, quo ſignificatur iſtos non modo in eo per ſeſe ſtultitiam ſuã prodere, quòd nihil poſſent afferre quàm falſam de ſe perſuaſionem, ſed in eo quoque quòd ipſimet illa de ſeipſis venditarẽt. Cæterum

nec Syrus nec Arabs istud membrum legerunt, eo contenti quod sequitur, Arabe quoque συγκρίνοντες interpretante *Commendandi* verbo: quorum tamen alterum si tollendum esset, mallem prius retinere, propter proximè sequentia. potest autem hoc posterius accipi vel pro prioris figuratè dicti explicatione, vel vt altera istorum vanitas notetur, qui maximi præ cæteris videri volebãt, & tamen non modo nullum istius præstantiæ testimonium quasi magnitudinis suæ mensuram proferebant, sed etiã cum aliis minimè sese conferebant, nẽpe suo ipsorum de se iudicio contenti: quum tamen, vt ex duobus vter sit maior intelligatur, vel communi quadam mensura sit opus, vel alterum cum altero conferri sit necesse.

13 *De iis quæ mensuræ (nostræ) non sunt,* εἰς τὰ ἄμετρα. Sic dicunt Græci eleganter ὑπερεῖν εἰς δικαιοσύνην, λυσιτελεῖν εἰς χρείαν, & similia multa. ἄμετρα autem vocat non quæ per se nimia sint, & quæ nemo possit metiri, sed quæ Deus non esset ipsi admensus: aduersariorum videlicet respectu, qui sibi tribuebant aliena, vt apparet ex versibus 15. & 16. quũ alioqui simpliciter non essent immodica quæ vel Paulus meritò ferebat Deo accepta, vel eius aduersarij sibi iniuriâ vendicabant. Ideo nolui conuertere, *In immensum*, cum Vetere interprete & Erasmo. ¶ *Secundum modum nobis ad regulam admensum*, κατὰ τὸ μέτρον τοῦ κανόνος. Quum μέτρον & κανὼν sæpe pro eodem accipiãtur, nempe pro ipso mẽsorio instrumento, hic vnum ab altero distinguitur necessariò. μέτρον igitur hoc priore loco dicitur modus siue quantitas rei admẽsæ, κανὼν autem illud ipsum quod alicui admensum est: quo sensu meminit sui, id est velut ad regulam sibi admensi territorij, cui alienum, id est aliis attributum opponit. Vulgata & Erasmus, *secundum mensuram regulæ*, quod nemo facilè intelligat.

¶ *Id est eius quam Deus nobis distribuit mensuræ.* ἐμέρισεν ἡμῖν ὁ Θεὸς μέτρου. Sic apud Terentium, *Restitue me in quem accepisti locum.* Sequutus sum enim repertum in Græcis ferè nostris codicibus omnibus & manuscript. & excusis lectionem, vt sit in his verbis explicatio eius quod μέτρου κανόνος vocarat, nempe μέτρου τοῦ μεριζόντος μέτρου, id est mensuræ admensæ modum, sic tamen vt non habeatur donorum quibus hi non illi instructi erant, sed locorum ratio in quibus primas proculdubio acceperant Apostoli, nulli priuatim genti nedum Ecclesiæ adstricti, & inter Apostolos cæteros Paulus, vt dicere de se cogitur. Sic igitur hũc locũ interpretor. Vulg. pro οὗ legit ὃ (videlicet κανόνι) ἐμέτρησεν ἡμῖν ὁ Θεὸς μέτρον, *qua* (nimirum regula) *Deus nobis mensus est mensuram.* Erasm. Græca scholia sequutus, videtur existimasse supplendam præpositionem διὰ, id est διὰ μέτρου ἐμέρισεν ἡμῖν ὁ Θεὸς, *qua mensura partitus est nobis Deus pertingendi*, &c. quasi scriptum sit τοῦ ἐφικέσθαι, quod vtrunque durum est. Syrus denique & Arabs legerunt ὅ vel ὅν, quem modum aut quam admensionem vobis partitus est Deus, neque μέτρον neque μέτρου repetentes, quæ scriptura planissima est.

¶ (*Gloriabimur*) *nos peruenisse*, ἐφικέσθαι. Repeto ἐπὶ τὰ κανόνος verbum καυχησόμεθα. Id enim omnino faciẽdum est, quocunque modo locum interpreteris. Sed in eo non possum assentiri Veteri interpreti & Erasmo, quòd ἐφικέσθαι verterunt per gerundi modum, quasi scriptum sit τῷ ἐφικέσθαι, & cohæreat hoc verbum cum nomine μέτρου. quod mihi duriusculum videtur. Mallem enim supplere ὅτι. & conuertere, *Vt peruenirem*, cum Syro interprete.

¶ *Etiam ad vos vsque*, καὶ ἄχρι καὶ ὑμῶν. Vetus interpres omisit particulam καὶ, quam meritò restituit Erasmus, quum maxima sit eius emphasis.

14 *Quasi non peruenientes, ad vos* ὡς μὴ ἐφικνούμενοι εἰς ὑμᾶς, i. quasi non ad vos vsque porrigeretur spatiũ quod est mihi admensus Dominus. ¶ *In Euangelio*, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ. Id est, dum Christum prædico, siue Christum euangelizando.

15 *De iis quæ mensuræ (nostræ) non sunt,* εἰς τὰ ἄμετρα. Vide suprà, versu 13.

¶ *Sed sperantes*, ἐλπίδα δὲ ἔχοντες. Id est, μᾶλλον δέ.

¶ *Augescente*, αὐξανομένης. Vulgata perperam conuertit *Crescentis*: ponitur enim hic casus absolutè. Erasmus, *Subolescente*. quod participium nescio vnde tandem desumpserit.

¶ *In vobis* ἐν ὑμῖν. Molè in plerisque codicibus istud coniungitur cum verbo μεγα-

μαλιωθῆναι, quum pertineat ad αὐξηθέντας. quod apparet ex opposito membro. Mutua enim est cõuenientia inter Corinthios in fide crescentes in sese, & Paulum sua veluti iurisdictione auctum. assentiente quoque Syro interprete: nam Arabs istud omisit. Ponitur autem μεγαλυνθῶναι pro μεγαλυνθήσεσθαι.

¶ *In attributa nobis nostra mensura*, κατὰ τὸν κανόνα ἡμῶν. Vulgata & Erasmus, *Secundum regulam nostram*. Atqui κατὰ idem hîc declarat prorsus atque ἐν. quasi dixerit Apostolus ἐν τῷ κανόνι ἡμῶν, vt contrà paulo pòst, ἐν ἀλλοτρίῳ κανόνι. Deinde κανὼν hoc in loco non significat regulam, sed illud ipsum spatium quod ad regulam admẽsum est: quasi Deus terrarum orbem inter Apostolos diuiserit excolendum. Itaque sequente versiculo appellat ἀλλότριον κανόνα mensuram alteri attributam, id est ad quam excolẽdam Deus alium vocasset. Sic apud Hebræos eodem tropo, quanuis diuersa translatione, hæreditas dicitur גורל (*ghoral*,) id est *sors*, vt etiam Latini loquuntur: & cum sex punctis חבל (*chebel*,) id est *funis*, quòd funibus agros metirentur. Sic denique apud Pollucem κανὼν dicitur ipsum saltus spatium: neque quicquam est hac metalepsi magis vsitatum.

16 *Vt euangelizem*, εὐαγγελίσασθαι. Sub. ὅστι. quam ellipsin quia Vetus interpres neglexit, conuertit Euangelizare, ita obscurè vt nemo intelligeret. Similis est ellipsis infrà, 11. 1.

¶ *In alteri attributa mensura*, ἐν ἀλλοτρίῳ κανόνι, Vetus interpres, *In alia regula*. Erasmus, *Per alienam regulam*. Neuter profectò quid hoc rei esset percepit quod paulo antè exposuimus, & ipse Paulus perspicuè exponit. Vocat enim mensuram alteri assignatam τὰ ἕτοιμα, id est regiones ab aliis præparatas, & quasi excultas Euangelij prædicatione, ad ferendum fructum, quas vocat, diuersa translatione, fundamenta ab aliis posita, Rom. 15. 20.

17 *In Domino*, ἐν Κυρίῳ Id est, Deo totam gloriam vendicet in solidum, ne in sese superbiat: deinde ad Dei gloriam non ad sua commoda referat quicquid gratiæ à Deo accepit.

IN CAPVT XI.

1 *Vtinam*, ὄφελον. Procœmium est, deductum ἀπὸ τῆς εὐχῆς. quale esse Demosthenis illud ὄφελ' ἕτερόν annotarũt rhetores. ἀφροσύνῃ autem, id est desipientiam, aut delirium potius, vocat laudum suarum prædicationem: ad quas descendere cogitur, non quòd seipsum quæreret amplificare, sed quòd pseudoapostolos videret arrogantia sua Ecclesiam corrumpere: vt omnino oporteret illam ruere nisi salua maneret apud eos ministerij Pauli auctoritas. ¶ *Toleraretis paulisper desipientiam meam*, ἀνείχεσθέ μου μικρόν τι τῆς ἀφροσύνης. Sic lego, ex Veteris interpretis & duorum codicum auctoritate. Quanquam in eo deceptus est Vetus interpres quòd τῆς ἀφροσύνης coniunxit cum μικρόν τι, quum cohæreat potius cum verbo ἀνείχεσθε. Vertit enim, *Vtinam sustineretis modicum quid insipientiæ meæ*. Erasmus, *Vtinam me toleraſſetis paulisper in insipientia mea*, id est ὄφελον ἀνείχεσθέ μου μικρὸν τῇ ἀφροσύνῃ, vt subaudiatur ἐμοί, quæ ellipsis dura est. quanquam sic habent plerique codices. Illi tamen in eo non assentior quòd ἀνείχεσθε vertit *toleraſſetis*.

2 *Ambio*, ζηλῶ Vulgata, *Æmulor*. Erasmus, *Zelotypus sum*. Loquitur autem vt procus, sed qui tamen Corinthios nõ sibi sed domino suo despondendos ambiat. & tantum ab eo absit, vt procorum in coniugiis humanis, nedum in turpi amore, exemplo, alium quàm se amari non patiatur, vt è cõtrario cupiat quàm plurimos illi quem amat exemplo pios allicere, vt Moses Num. 11. 29. & Paulus Rom. 9. 3. Deus verò è contrario sicuti solus propriè amari & coli dignus est, rivalem ferre optimo iure nequit: nec qui ipsum verè diligunt ferre possunt, vt cultus illi debitus ad alium transferatur. Itaque Dei æmulatio hic vocatur passiuè, qua Deus diligi & coli debet. Sunt enim sinceri ministri, quasi Ecclesiæ & Christi pronubi. Vide Ioh. 3. 27.

¶ *Aptaui*, ἡρμοσάμην. Respondet hoc verbum, in hac significatione quæ ad coniugium spectat, verbo Hebræo יעד (*iahad*,) quum alioqui de omni aptatione, coniuncta applicatione, dicatur. & hùc spectat toties celebratum in sacris literis, spirituale Christi veluti mariti cum Ecclesia tanquam vxore cõnubiũ, vt Psal. 45. toto, Iere. 3. 1. Ezech. 16. Rom. 7. 1. Ephes. 5. 23. Huius autem cõiugij pronubi

nubi sunt ministri, primum omnium futuram sponsam proco conciliantes, deinde illam despondentes, & desponsam exornantes ad ipsum sponsum deducendam. quorum trium duo priora in hoc seculo peraguntur, tertio in illum vltimum diem reiecto. Vulgata, *desponsi*, quod non improbo. Sic enim quoque vsurpatur apud Herodotũ in Terpsich. pro μνηστεύσας. vbi de quodam Philippo loquens, ait, inquit, ἁρμοστώσηι Τήλυος τῦ Σωκαρίτεω τὴν θυγατέρα, ἔφιξε ἐς Κρότωνος. Sequitur enim Δευτέρωι δὲ τοῦ γάμου, εἶχετο πλέοντες ἐς Κρότωνα. Erasmus, *Adiunxi*. Et fateor tunc maximè proprie dici sponsam prorsus ἁρμοσθεῖσαν, quum domum ducta est à marito. Sed verbum παραστῆσαι hanc interpretationẽ refellit. Ideo malui *Aptandi* voce vti, qua & conciliatio & desponsatio intelligatur, sequuturis suo tempore nuptiis. Itaque ἑνὶ ἀνδρὶ, rectius cõiungitur cum παραστῆσαι quàm cum ἁρμοστόμενον, & Christi nomen in epexegesi ponitur, cuius simile prorsus exemplum extat, Matth. cap. 19. versu 17. ¶ (*Quos fistam*, παραστήσω, vel vt vos coniungam. Subauditur enim ὑμᾶς, vt suprà 10. 16. & ὑμᾶς repetendum est ἀπὸ τοῦ κεφ. 5. Vulgata, *Exhibere*, ad verbum, si non explicata, at certè non corrupta sententia. Erasmus, *Vt exhiberem*, quod mihi nõ placet. Persistit enim Paulus in translatione, & finem sui cõsilij explicat: nempe vt quum Corinthios praedicatione Euãgelij purificasset, quasi virginem puram & integrã eos Christo tandem sisteret. ¶ (*Vt*) *virginem puram*, παρθένον ἁγνήν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Virginem castam*. Ego malui ἁγνὴν puram interpretari: quòd castitas etiam vxori tribuatur, hic verò summa quædam integritas significetur. Est autem hoc accipiendum per speciem appositionis, quam exposuimus Luc. 11. 41. ¶ (*Nempe*) *Christo*, τῷ Χριστῷ. Cur addiderimus particulam exegeticam, dictum est à nobis paulo ante. Alludit autẽ manifestè Paulus ad legalem typum pontificis Maximi, qui nullam nisi virginẽ, vxorem ducere poterat, Leuit. 21. 14.

3 *Corruptæ mentes vestræ*, φθαρῆναι τὰ νοήματα ὑμῶν. De virginibus disserens, meritò vsurpauit corruptionis vocabulum, & fraudis, & simplicitatis. conueniunt enim illi stupratori, illud verò puræ & integræ virgini. Sed hoc vitium mẽti offertur. Itaque τὰ νοήματα (de pluribus enim loquitur) *mentes* interpretari malim quàm *sensus*. Notandus autem est hic locus aduersus eos quibus natiua illa & incorrupta sacrarum literarum simplicitas præ humanæ facũdiæ fucis ac pigmentis sordet. ¶ (*Degenerent*) *ab ea simplicitate*, ἀπὸ τῆς ἁπλότητος. Addidi verbum *Degenerent*, vt vitarem amphiboliam quæ nusquam est in Græco sermone, nempe quòd si videatur Apostolus metuere ne simplicitas eorum mẽtes corrumpat. Sic tamen apud Virgiliũ Æneas de Hectore differens, *Quantum*, inquit, *mutatus ab illo*. non quòd ille seipsum mutasset, sed quòd illi factus esset dissimilis, vt Erasmus rectè annotauit. Ambrosius habet *A castitate*, vt satis appareat eum legisse ἁγνότητος pro ἁπλότητος. Ita etiam legit Augustinus aliquoties citans hũc locum, vt idem Erasmus obseruauit. & in Claromontano codice vtrunque legitur, nempe ἀπὸ τῆς ἁγνότητος καὶ τῆς ἁπλότητος, *à puritate & simplicitate*, quam scripturam sequutus est etiam Arabs interpres. Quod autem est in Latina versione, & *excidant*, fortassis ab illo suppletũ est, vt perspicuitati studeret, sicut rectè coniicit Erasmus. ¶ *Quæ est in Christo*, τῆς εἰς τὸν Χριστόν. Id est, quæ iis conueniat qui in Christo sunt. Erasmus, *Quæ erat erga Christum*, nempe quia purè ac simpliciter illi obtemperabatis.

4 *Si veniat qui*, ἐὰν ὁ ἐρχόμενος. Articulum puto poni ἀοριστως hoc in loco. Vulgata & Erasmus, *Si is qui venit*. nam etiam fortassis certum quempiam designat, vt suprà 10. 10. vel vnum aliquem ex multis exempli causa proponit.

¶ *Alterum Iesum*, ἄλλον Ἰησοῦν. Id est, Si alius quispiam sit Iesus (siue Christus, vt Vulg. legit) præter eum quem vobis annuntiaui primus: & aliud aliquod euangelium perfectius alius quispiam vobis afferat, eiusmodi certè Apostolum non immeritò tuleritis. Itaque alium Iesum verum, & alterum germanum Euangelium hoc loco Paulus intelligit, ex hypothesi, & ità conciliandus est hic locus, cum altero Gal. 1. 8, vbi aliud Euangelium vocat adulterinum, quòd re vera non sint plures Christi, neque plura Euangelia. Hic autem

loquitur sub conditione ἐδωκάτω, vt Corinthios cogat errorem suum agnoscere. ¶ *Aut [si] Spiritum alterum accipiatis*, ἕτερον Πνεῦμα λαμβάνητε. Spiritus nomine intelligo Spiritus dona quibus prædicati Christi vis ac potentia in animis credentium, testibus etiam infidelibus, obsignabatur, vt Marc. capite. 16. versu. 20. Act. 8.15. Alium igitur Spiritum appellat excellentiora Spiritus dona per alterius prædicationem collata.

¶ *Toleraueritis*. ἀνείχεσθε. Subauditur ἄν. Nisi malimus interpretari *Toleraretis*, vt nulla sit ellipsis. Erasmus, *Toleraſſetis*, quod non conuenit quum non præcesserit ἐκήρυξεν, aut ἐκήρυξεν, sed κηρύσσει, & λαμβάνετε.

5 *Puto enim*, λογίζομαι γάρ. Ponitur quidem γὰρ causalis, sed ita vt hoc non referatur ad superius dictum, sed ad responsionem, ad quam confitendam Corinthios adegerat, non expressam tamē vt eorum pudori parceret. perinde est igitur hæc causæ redditio accipienda, ac si respondissent vel inuiti Corinthij, nec euenisse nec euentre posse quod Paulus sub conditione dixerat. cui responso nunc subiicit Apostolus, rem ita se habere. Nec enim se vel summis Apostolis esse inferiorem, ne quod ad ipsam quidem Apostolici muneris administrationem attinet. ¶ *Summis Apostolis*, τῶν ὑπὲρ λίαν ἀποστόλων. Ad verbum, Iis qui suprà quàm valde sunt Apostoli. Positum enim est λίαν Hebræorum more pro σφόδρα καὶ ἐξαιρέτως. Vtitur autem præterito ὑστερηκέναι potius quàm præsenti ὑστερεῖν, quia non tam in genere suū adhuc vigentem Apostolatum respicit, quàm ea quæ in ipsius muneris functione gesserat, eosdem hac in re iudices simul ac testes adhibens. Vulgata, *Nihil me minus feciſſe à magnis Apoſtolis*. Erasmus multo rectius, *Nihil inferiorem fuiſſe eximiis Apoſtolis*. Malui tamen summos interpretari, vt propius abessem à Græcis, sicut etiam Erasmus infrà conuertit, 12. 11. Cæterùm ad euertendum illum Petri primatum, quem lupus ille Romanus commentus est, hoc quoque pertinet quòd plurali numero summos Apostolos dixit. Quid verò quod ipse Antichristus sese non solius Petri, sed etiam Pauli successorem iactat? nempe vt antequam ipse hanc tyrannidem vsurparet, biceps ad minimum fuerit Ecclesia. Ergo (vt ad rem veniamus) hoc quidem constat, Apostolos sic propriè vocatos, nimirum duodecim illos, & Paulum decimum tertium peculiariter Gentibus destinatum, pari & æquali dignitate fuisse, sed tamen gratias Dei alias in aliis excelluisse. quod Paulus hic respicit, Nisi malimus eum obliquè carpere aduersarios, quos etiam ironicè vocet amplius quàm Apostolos.

6 *Rudis [sum] sermone, ἰδιώτης τῷ λόγῳ*. ἰδιώτας alibi diximus propriè dici priuatos, id est plebeios & ex medio vulgo homines, qui, quod non ita liberaliter sunt educati, fere sunt excellentium rerum, ac præsertim oratoriæ illius facultatis prorsus rudes & imperiti. Quid igitur? an imperitus loquendi Paulus & elinguis, vt Hieronymus existimat? Imò verò Chrysostomum potius, & doctissimos quosque ex Græcis, ipsam denique rationem sequutus, quanuis natiua illa & germana masculæ facundiæ ornamenta ipsi videri possint non defuisse, fateor tamen illum fucatæ illius rhetorices pigmentis vti noluisse: nempe vt vi Spiritus hominum animos ad Christum raperet, non autem sermonis blanditiis, adulatorum more, alliceret. Sed quum orationis ipsius totam indolem & χαρακτῆρα propius cōsidero, nullam ego in ipso Platone similem grandiloquētiam, quoties illi libuit Dei mysteria detonare, nullam in Demosthene parem δεινότητα comperisse me fateor, quoties animos vel metu diuini iudicij perterrefacere, vel commonefacere, vel ad contemplándam Dei bonitatem attrahere, vel ad pietatis ac misericordiæ officia constituit adhortari: nullam denique vel in ipso Aristotele & Galeno, præstantissimis alioquin artificibus, magis exactam docendi methodum inuenio. Sed (vt ad rem redeam) λόγῳ interdum vocat Paulus in genere, quod ab aliquo loquente enuntiatur, vt 1. Corinthior. 14. 9. interdum verò κατ' ἐξοχὴν, Euangelij prædicationem, vt Philipp. 1.14. interdum dicendi facultatem illam, vt 1. Corint. 2.1. & 4.20. & hic quoque, & multis aliis locis. cum quo dono cohæret γνῶσις, id est ipsa doctrinæ substantia. ¶ *Sed omnino, ἀλλ'*

in

ἐν παντὶ. i. ἀλλὰ πάντως, vt בכל [bechol] apud Hebræos: quasi dicat Apostolus, Sed quid attinet hæc à me pluribus referri? Vos ipsi in omnibus me penitus apertum & facti expertem cognouistis.

7 *Peccaui*, ἁμαρτίαν ἐποίησα. Vulg. ad verbũ, *Peccatum feci*, Alibi verò istud dicendi genus de eo demũ dicitur in quo peccatum regnat, Vide 1. Ioh. 3. 4. Sic autem vt hoc loco accipitur 1. Pet. 2. 22.

¶ *Quum demitterem*, ταπεινῶν. renuntians videlicet suo iuri, vt mox explicat: quod commemoratur à Luca Act. 18. 3.

8 *Stipendio*, ὀψωνίου. Vide 1. Cor. 9. 7.

¶ *Non obiorpui cum cuiusquam incommodo*, οὐ κατενάρκησα οὐδενός. Significat se non modo strenuè apud eos, suis manibus laborando, vitam toleraſſe, sed etiam, premente inopia, non remisisse quicquam de suis laboribus, vt quenquam grauaret: nec ita labori seriò incubuisse, vt propterea in singulis docendis officium non ita diligenter vt antea, fecerit: denique se propterea nemini fuisse magis remissum factum. Est enim elegãter scriptum, κατενάρκησα, pro ἐμαρτύρησα τοῦ οὐδενός. Quòd autem annotat Hieronymus hanc vocem Cilicibus esse peculiarem, quàm verum sit nescio, quum à Theocrito, Synæsio, Platone vsurpetur. Vulgata & Erasmus, *Non fui oneriosus cuiquam*. quòd inquit Erasmus, qui otio torpent, premunt & eminent aliis, vnde petunt assiduè. Sed quorsum attinet translationem istam quærere tam procul, quum propria significatio plana sit ac perspicua? Castellio vertit, *Neminem exsuxi*: quàm rectè, ipse viderit.

9 *Quod enim me deficiebat*, τὸ γὰρ ὑστέρημά μου. Particula γὰρ nõ ad proximè præcedens membrum, sed ad superius, id est ad verbum Spoliaui, refertur.

10 *Est veritas*, &c. ἐστὶν ἀλήθεια, &c. Id est, Ne censeatur esse in me Christi veritas. vel, Vobis ego per Christum verè affirmo, vt Rom. 9. 1. Est enim hæc quædam iurisiurandi formula.

¶ *Non obstruetur in me*, οὐ φραγήσεται εἰς ἐμέ. Id est, Os non obstruetur in me quominus glorier hac de re. Vulgata, *Non infringetur*. Erasmus, *Non interrumpetur*. Neutrum rectè.

11 *Qui exoptant*, τῶν θελόντων. id est quibus nihil est optatius. Vulgata, *qui volunt*, non expressa vi verbi θέλειν hoc in loco, de qua alibi diximus. Syrus à consequenti accepit pro ζητούντων.

¶ *Vt in (eo de) quo gloriantur*, ἵνα ἐν ᾧ καυχῶνται. Hoc quidam sic exponunt quasi & isti stipendium ab Ecclesia non acceperint, æmulatione quadam Pauli, quo inferiores videri nollent, imò aliis in rebus superiores. Itaque in his verbis esset quidam συγκασμὸς, quasi prædicente Paulo diuturnam hãc æmulationem in ipsis nõ fore, se nihilominus perseueraturo. Sed illud verisimile mihi non videtur, & mox refellitur vers. 12. Puto igitur Paulum diuersa prorsus ratione occurrere istorum improbitati acsi dicat, Isti quidem omnem mei calumniandi occasionem captant, expectantes dum pœniteat me iuri meo renuntiantem, in prædicando Euangelio ex manuum mearum labore victare. At ego nunquam patiar hanc laudem (qua ipsos refello) mihi in Achaiæ Ecclesiis præripi. Imò in hoc instituto pergam, vt & ipsos ad exemplum meum imitandum prouocem, nedum vt quam captant occasionem inueniant.

¶ *Quales*, καθὼς. Vulg. ad verbum, *Sicut*. Erasmus, *Quemadmodum*. Castellio hunc locum ita conuertit, *Quò sibi in quo glorientur suppetat, quemadmodum & nobis*. quasi videlicet ὑμῖν ὧν ἡμεῖς actiuè possit explicari.

13 *Pseudapostoli*, ψευδαπόστολοι. Pseudapostolos vocat istos Apostolus non simpliciter quòd sanam doctrinam corrumperent, sed quòd præterea sibi vt diuinitus quoq; missis, & à Spir. S. afflatis credendum esse iactarent, quod illos tũ ausos esse mirum non est, quum etiam ex iis nonnulli potuerint verè dicere se fuisse ipsius Christi discipulos, quod de Hebione & Corintho tradit Epiphanius: quum post tot secula renati subinde Enthusiastæ nihil magis vrgeant. Immo quid aliud crepat iste qui sibi Petri & Pauli non modò Apostolicam auctoritatem vẽdicat, sed supra etiã illum ipsum sese re extollit, cuius se vicarium esse verbo testatur?

¶ *Transfigurantes se*, μετασχηματιζόμενοι. Sic rectè Vulgata. Est enim positum τὸ μετασχηματίζεσθαι forma Hebrææ coniugationis vel Hitpahel, vel Niphal reciprocæ, cuiusmodi plurima in his li-

bris obſeruauimus. Eraſmus, *Sumpta perſona Apoſtolorum Chriſti*, expreſſo quidem ſenſu, ſed nulla neceſſitate diſcedens ab ipſis Apoſtoli verbis.

14 *Lucis* φωτός. Id eſt lucidum. Lucis autem nomine intelligitur cœleſtis gloria & ſpiritualis ac puriſſima illa intelligentia cuius participes ſunt Angeli beati.

15 *Transfigurant ſe tanquam [ſint] miniſtri iuſtitiæ*, μετασχηματίζονται εἰς διακόνους τῆς δικαιοσύνης. Recte mihi videtur ſupleri participium ὄντες. Eraſmus autem rurſum, nulla vt mihi quidé videtur neceſſitate à verbis Apoſtoli diſcedēs vertit, *perſonam illius in ſe transferant, quaſi ſint miniſtri iuſtitiæ*, ſententia etiam non nihil depraua ta. Nec enim illi dicuntur ſeſe transfigurare in Satanā, ſed in miniſtros probos & integros, quibus opponūtur δόλιοι. Hoc enim declarat epitheton iuſtitiæ ex Hebræorum idiotiſmo. ¶ *Finis*, τὸ τέλος, id eſt merces, ſic ab Hebræis dicta quod ſit finis operis.

16 *Alioquin*, εἰ δὲ μήγε. Vel ſin minus: id eſt, ſin verò aliter ſentiris, me videlicet non ſapere: at certè recipite me vt deſipientem.

17 *In præſidente iſta gloriatione*, ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως. Vulgata, *In hac ſubſtantia gloriæ*. Eraſmus, *In hoc argumento gloriationis*. Caſtellio, *In hac gloriationis materia*. Vide ſup. 9.4. Quod autem dixit Apoſtolus ſe non ſecūdum Dominum loqui, per conceſſionem dixit, & formam ipſam orationis, non autem rem ipſam conſiderans: quum alioqui vera ſit ipſius oratio, & ſanctiſſimus ipſius ſcopus.

18 *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Id eſt, de rebus externis, veluti de generis nobilitate.

20 *[Stipendium] accipit*, εἴ τις λαμβάνει. Caſum ſuppleui ex verſu 8. Syrus autem & Arabs addunt etiam ἀφ' ὑμῶν, *à vobis*, cui opponitur δωρεὰν εὐαγγελίζεσθαι, gratuito euangelizare.

21 *Quantum ad contumeliam dico*, κατὰ ἀτιμίαν λέγω. Quia dixerat, Siquis vos in faciem cædit: quod excipere poſſent Corinthij ſibi non accidiſſe vt à ſuis illis ambitioſis magiſtris paterentur, hoc, inquit Apoſtolus, non ſimpliciter dico, ſed habita eius contumeliæ ratione qua vos afficiunt, quæ ſanè non minor eſt quàm ſi vos, vilium mancipiorum inſtar, colaphis cæderent. Facit autem hæc addita particula vt ſuperiorem verſiculum non poſſim accipere pro Ironia, ſed potius pro aperta ac longè omnium aſperrima obiurgatione interpreter: quod quamlibet illorum tyrannidem ferrent, illud verò lene Chriſti iugum, quod Paulus, ſeſe omnibus modis demittens, illis volebat imponere, cum ludibrio etiam reiicerent: quaſi non ſatis nobilis, non ſatis potens, non ſatis facundus eſſet Apoſtolus præ illis imperioſis dominis. Quòd autem ad ipſum loquendi genus attinet, ſic etiam apud idoneos ſcriptores accipitur præpoſitio κατὰ, vt apud Herodotum in Clio, κατὰ δὲ τὸν Ἀμφιάρεω τοῦ μαντήϊου χρήσιν, τὴν ἔχω εἰπεῖν, τοῖσι Λυδοῖσι ἔχρησε. Id eſt. *Quod autem ad oraculi Amphiarai reſponſum attinet, non poſſum dicere quid Lydis reſponderit*. Vulgata, *Secundum ignobilitatem dico*. Eraſmus, *Iuxta contumeliam loquor*. Caſtellio, *Indecorè loquor*: & ita quidem vt ſequenti membro adiungat. ¶ *Sicuti*, ὡς ὅτι. Eaſdem has particulas aliter expoſui ſuprà 1. 9. ita requirente illius loci ſententia. Hic verò ſic videntur iſta cohærere, vt Paulus afferat ſimilis in ſe contumeliæ exemplum, acſi diceret: Quod iſtos dixi vobis colaphos impingere, intelligo de illis contumeliis quibus vos afficiunt: cuiuſmodi etiam illud eſt, quod iſti mihi obiiciunt, vilem nimirum apud vos conditionem meam. Vulgata interpretatur, *Quaſi nos infirmi fuerimus*. Eraſmus, *Perinde quaſi vos infirmi fuerimus*, prætermiſſa particula ἐν, vt ſit hic ſenſus huius loci, Toleratis iſtos quantumuis ſuperbos ſeſe efferentes, & contumelioſos dominos, me verò ferre non poteſtis, quaſi videlicet præ illis ſim vilis & contemnendus. Sed præterquam quòd durus eſt pleonaſmus particulæ ἐν τισι in hoc dicendi genere, Paulus in hoc toto ſermone ἀδόξιαν (quo nomine vilem & abiectam conditionem ſignificat, in qua Corinthi vixerat, pauperculus videlicet σκηνοποιός) tantum abeſt vt à ſe remoueat, vt è contrario illam veluti inſigne ſui Apoſtolatus ornamentum opponat vanis pſeudapoſtolorum pompis. Quod autem additur in Latina verſione *in hac parte*, ἐν τούτῳ

τω μὴ, non videtur quadrare, neque in Græcis extat. ¶ *Imò, ἀλλά.* Vetus interpres hanc particulam omisit, quam vt planè necessariam Eras. rectè omnino expressit. ¶ *Audacia vti velit, αἰ τολμᾷ.* Audaciã vocat confidentis hominis sermonem. Malui verò per periphrasin dicere *Audacia vti*, quàm *Audere*, absolutè, vt perspicuitati studerem.

22 *Hebræi sunt? Ἑβραῖοί εἰσιν* Per interrogationem hæc lego, vt Græcus etiam scholiastes legenda esse annotauit. Neq; enim facilè crediderim istos Pauli æmulos fuisse ex circuncisione, sed puto potius, quum illi sua nobilitate aliqua superbirent aduersus Apostoli paupertatem, Paulum in hac controuersia hunc modum tenuisse, tum quia per se id omne non magni faciebat, tum ne quenquam offenderet, vt & obliquè se ostenderit multo illis nobiliorem omnibus modis, & omnem illorum fastum sine ambitione paucis verbis retuderit: acsi diceret, opponunt illi suum genus mihi tenui abiecto σκληκτικῶ. Sed, quæso, num ita sunt isti nobiles vt audeant se Hebræos, Israelitas, Abrahæ illius sobolem profiteri? Si hoc dixerint, certè hoc ipsum & ego profetam: vt si ideirco superbiendum est, & ego parem superbiæ causam habeam. Relinquitur ergo, si hoc isti possent adferre, parem tamen illis hac in re esse Apostolum: vt ideirco ab illis despici non possit quin seipsos despiciant: & quum nullam similem ὑψήλιαν possint edere. Paulum iam illis non modò parem, sed infinitis etiã partibus esse nobiliorem. quod tamen cogitandum malunt relinquere quàm apertè exprimere. ¶ *Semen, σπέρμα.* Id est soboles, Hebræorum more.

23 *Superior sum ego, ὑπὲρ ἐγώ.* Vulgata, *Plus ego.* Hic verò Paulus veram gloriam nactus, apertè ministerium suum asserit, non sui causa, sed quòd doctrinam suam alioqui videbat periclitari apud Corinthios pleroſque ab æmulis fascinatos. Et tamen addit præfationem, nequis offendatur: sed ex concessione tamen. ¶ *Amplius, περισσοτέρως.* Vulgata, *Abundantius.* Eraſmus, *Copiosius.* Puto autem omnia ista comparatiuè dici, ac proinde conuerti περισσοτέρως. Amplius, videlicet quam illi: & ὑπερβαλλόντως, supra eos: aptius, vt opinor, quàm si dixissem copiosius, abundantius, & supramodum cum Vetere interprete & Eraſmo: quanuis Vetus interpres primo loco legerit περισσοτέρως, in laboribus plurimis. Est autem supplendum participium Versatus, aut aliud eiusmodi. ¶ *In mortibus, ἐν θανάτοις* Mortes vocat præsentia mortis pericula, vt 1. Cor. 15. 31. & suprà, 1. 10.

24 *Quinquies, πεντάκις.* Coniungendũ est hoc cum verbo ἔλαβον, non autem cum τεσσαράκοντα. Quod autem addit παρὰ μίαν, id est præter vnam, respicit quod scriptum est Deut. 25. 3. qua de re differunt Rabbini in פרך לקים *perech lekuim*, hoc est in tractatu de verberandis. Et manifestè probat hic etiam locus, multa quæ pertulit Paulus, fuisse à Luca prætermissa.

25 *Virgis cæsus sum ἐῤῥαβδίσθην.* Vocabulum ῥαβδίζειν indicat Paulum agere de verberibus non à Iudæis, (quorũ meminit separatim superiore versiculo) sed à præfectis Romanis inflictis. Vide Act. 16. 22. ¶ *Egi, πεποίηκα.* Sic accipitur idem verbum ποιεῖν Iac. 4. 13. Vulgata, *Fui, ἐγενόμην.* quod etiam legit Syrus interpres. Vide Act. 18. 23.

26 *A[meis]genitilibus, ἐκ γένους, i. ἐκ τῶν συγγενῶν*, nempe Ἰουδαίων, quibus opponit τὰ ἔθνη. Vulgata & Eraſmus, *Ex genere*, nimium obscurè. ¶ *In ciuitatibus, ἐν πόλει.* Sic conuerti plurali numero, quòd liqueat de certa ciuitate hîc non agi, vt nec de certa quapiam solitudine. Est autem hæc enallage numeri Hebræis perfamiliaris, & ἐρημίαν videtur opponere vrbi, vt si Gallicè dicas *es villes & aux champs.*

27 *In fatigatione, ἐν κόπῳ.* Vulgata & Eraſmus, *In labore.* Vide Matth. 11. 28. ¶ *Et ærumna, καὶ μόχθῳ.* Sic rectè & expressè Vetus interpres. Est enim ærumna, inquit Cicero, ægritudo laboriosa, veluti quum delassatus aliquis proquiete cogitat nouos labores capessere. Eraſmus post Ambrosium, *Molestia, λύπῃ.*

28 *Absque ijs, &c. χωρὶς τῶν παρεκτός.* τὰ παρεκτὸς vocat (opinor) quæ extrinsecus eum adoriebantur, vt ab intimis illis curis ac molestiis innumerabilibus distinguat. Chrysostomus autem χωρὶς τῶν παρεκτὸς interpretatur Præter ea quę prætermitto, quòd non omnia recensuerit. ¶ *(Perget) agmen illud in me quo-*

tidie consurgens, ἡ ὄπου σασίς μου ἡ καθ' ἡμέραν. Tot verbis studui veram huius loci sententiam explicare. Certum est enim ὄπου σασιν dici multitudinem quæ aduersus aliquem coierit, idque non semel, sed repetitis vicibus. Quia igitur multiplices erant curæ, quarum tanquam agmine magis ac magis veluti obruebatur Apostolus, vsus est translatitiè hoc vocabulo, admodum significanter. Vulgata, *Instantia mea quotidiana*. Erasmus, *Incumbens mihi quotidiana cura*. Neuter satis expressit Græci vocabuli emphasin. Græca scholia non explicant translatitiè, sed propriè, quasi significetur omnium populorum coitio quotidiana aduersus illum. Sed hoc certè inter τὰ παρεκτὸς numerandum esset, & apparet ἡ μέριμνα subiici per appositionem, quam vocant.

29 *Quis affligitur*, τίς ἀσθενεῖ. Sic accipiendum esse hoc verbum apparet ex eo quod subiicitur. Nam si accipias pro imbecillum fieri, quî conueniet hoc dici de Apostolo, qui debuit alios confirmare? aut quorsum hoc ad illas quotidianas ærumnas? Sed omnibus συμπάσχειν, id verò incredibilis est doloris ac molestiæ. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Quis infirmatur?* ¶ *Quin ego affligar*, ἢ οὐκ ἀσθενῶ. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Et ego non infirmor?* Mihi verò videtur hoc dicendi genus in Latino sermone obscurius.

30 *Quæ infirmitatis meæ sunt*, τὰ τῆς ἀσθενείας μου. Infirmitatem ex aduersariorum sensu vocat ea ex quibus aduersarij falso iudicio vtentes, ipsum pro vili & infami habebant.

32 *Ethnarchus*, ὁ ἐθνάρχης. i. regendæ illi genti præfectus. Cicero Phil. 6. tetrarcham & Dynastam Græcas voces retinuit. ¶ *Prehĕdere*, πιάσαι. Vide Iohan. 7. 30. Vul. nõ legit δῆσαι, sed subaudiuit ὥστε.

IN CAP. XII.

1 *Gloriari*, καυχᾶσθαι. Hunc locum ita legit Vetus interpres, εἰ καυχᾶσθαι δεῖ, οὐ συμφέρει μὲν, ἐλεύσομαι δέ, &c. Id est vt ipse conuertit, *Si gloriari oportet non conducit quidem, veniam autem*. Syrus & Arabs sublata particula εἰ legerunt καυχᾶσθαι δεῖ, ἀλλ' οὐ συμφέρει, Gloriari oportet, sed non conuenit. Vtcunque verò legas, τὸ μὲν συμφέρον nõ potest accipi pro non expedire vel inutile esse, quia ex sequente ratione nihil tale concluderetur: quum è contrario quò excellentius est quod cuipiam donatur, eò quispiam reddatur ornatior & laude dignior. Apostolus igitur nihil tale dictum voluit, sed contrà accedens ad id quo longè magis quàm iis quæ antea commemorarat videri poterat suprà communem hominum sortem efferri, vtitur noua præfatione ad hanc excusandam ἀφειδολογίαν: testatus has partes sibi quidem minimè conuenire, siue quadrare, vt qui pro ratione sui muneris & ingenio quoque suo minimè ambitioso, cæteros soleret ταπεινοφρονεῖν docere: sed necessariò sese huc adigi ad apostolici sui muneris auctoritatem asserendam, vt cogeretur eius testimonia edere quàm certissima & eminentissima. Itaq; testatur se coactum id facere, & omnia interim tum sibiipsi tum aliis adhibet remedia quominus vel ipse efferatur, vel alij offendantur. Omnino tamen considerandæ sunt Dei erga nos beneficia, sed ista consideratio non modò nos non adducit ad inanem iactationem, sed etiam prorsus ab ea nos abducit, vt potius in contemplanda Dei nostri bonitate toti simus.

2 *Hominem*, ἄνθρωπον. Id est quendam. Cæterum admirabile hic apparet Apostoli artificium. Nec enim dubium est quin de seipso loquatur. Cur ergo alteram personam inducit atque adeo mox versu 5. hunc Hominem à seipso discernit? certè non simpliciter vt arrogantiæ notam vitaret quasi de alio quopiam loqui se simularet. (fuisset enim hoc effugium ineptissimum) sed vt reipsa ostenderet nihil minus se captare quã vt sibi aliquid tribueret: ea videlicet quæ prorsus erant extrinseca, tametsi Deus illis ipsum supra mortalium communem sortem extulerat, vsque adeo diuersa faciens ab iis quæ ipsi erant intrinseca, vt velut extrà illa sese considerari velit, quasi ille & ipse non essent vnus & idem homo. Sed & lõgius postea in sui ipsius demissione progreditur. illa sua intrinseca demum commemorãs quę vocat ἀσθενείας eiusmodi videlicet, si humano iudicio æstimentur, quæ dedecus illi conciliant, nedum vt hinc videri posset ambitiosè gloriam aliquam apud homines venari. ¶ *In Christo*, ἐν Χριστῷ

Id est, Christianum, si ad ἄνθρωπον referas: quod si ad verbum οἶδα potius pertineat, (vt etiam existimo) additum hoc erit confirmationis vel exprimendi affectus causa: quasi per parenthesin dicas, *Noui hominem*, (*quod in Christo dico*) *ante annos quatuordecim*, &c. id est, quod sine ambitione dictum velim, quum nihil aliud quàm vnum Christum hîc respiciam. In hoc enim totus est Apostolus vt omnia quæ dicturus est, in vnius Christi gloriam redundent, cuius erat minister. ¶ *Raptum*, ἁρπαγέντα. Additur in Græcis τὸν τοιοῦτον, *eiusmodi*, pleonasmo Hebr. vsitato, & interdum Græcis, ac præsertim Herodoto, vt alibi diximus. Itaque non additur apud Clementem libr. στρωμ. quinto, vbi hunc locum citat. ¶ *In tertium vsque cælum*, ἕως τρίτου οὐρανοῦ. Id est, in sublimissimum vsque cælum. Nec enim in ipso numero philosophandum arbitror. Sed tamen hic locus aduersus eos obseruandus est qui cælum ponunt vbique. Sed hoc quidem verum est trium cælorum fieri in sacris literis mentionem, nempe aëris, cælestium orbium, & beatarum sedium in quas Christus ascendit, inde etiam venturus vt cum ipso ibi simus in æternum. Neque hoc est de cælo nescio quo Empyreo nugari, sed vestigiis sacrarum literarum insistere.

4 *In Paradisum*, παράδεισον. Sic vocant Græci quæ Latini viuaria, (si Gellio crēdimus lib. 7. cap. 20.) septa videlicet quædam in quibus voluptatis causa tū plantæ excoluntur, tum etiam viuæ feræ pascuntur. Nos Vulg. *des parcs*, vel voluptuarios hortos vocamus. Sed καθ' ἑξοχὴν sic vocarunt Græci interpretes hortum illum in Eden plantatum, de cuius situ etiamnum disputant hodie nonnulli, perineptè, quū vniuersam terram cōstet diluuio fuisse vastatam. Hinc factum vt beata illa gloriæ Dei sedes hoc nomine vulgò etiam diceretur, vt Luc. 23. 43. Apoc. 2. 7. & in Ecclesiastico aliquoties. ¶ *Ineffabilia*, ἄρρητα. Id est, quæ fando explicari à quoquam homine nō possint: vti vocat ἀῤῥήτους ἰδιότητας Aphrodiseus, proprietates quas vocāt occultas, & quarum ratio non perspici ac multo minus explicari possit. Quòd si in hæc naturæ, nobis alioqui familiaris ac domestica, arcana penetrare non potest humani ingenij acies, quanto minus in cælestem illam lucem? cuius scintillam aliquam quum vidisset Apostolus, ita est ab ea veluti absorptus, vt ne nosset quidem an cum ipso corpore an seorsim animo correpto hæc audisset, nedum vt ea posset declarare quæ audierat. Vulgata & Erasmus, *Arcana*, id est, ἀπόῤῥητα, velut ita explicare quidem potuerit, sed prohibitus fuerit ea enuntiare. quasi verò in religione Christiana sint Eleusinia quædam sacra, ac non potius omnia euulgari iusserit Dominus, & quidē iis præcipuè quos mundus pro indoctis & imperitis habet: atque adeo populari sermone, qui ab omnibus tum summis tum infimis, viris, pueris, mulierculis intelligi possit: ita tamen vt ad discentium captum omnia accommodentur. Deinde certum est ἄῤῥητα propriè dici nōn quæ passim dici non debeant, sed quæ non possint dici: à qua significatione propria nō est temere nobis discedendum. Itaque interpretationem illam nō possum probare nisi hoc addas, ista non fuisse eiusmodi vt ad fidelium salutem essent explicatu necessaria. Castellionem autem & fanaticos illos, qui (vt nos à verbo Dei scripto ad vanas speculationes abripiant) ex hoc loco nitūtur imperitis persuadere Paulum in suis Epistolis rudimenta quædā duntaxat scripsisse, (inter quæ etiam nō pudet eos Christum crucifixum reponere) cæterùm perfectiora quædam habuisse quæ perfectos doceret: eos inquam ego ne responso quidem dignos esse puto: quanuis alibi hanc ipsorum blasphemiam pluribus refutarim, vt tādem cogniti impij isti homines ab omnibus Christianis vitentur. Istorum similes erant Caiani, quos testatur Epiphanius librum ostentasse quem vocabant Pauli ascensum, quo itidem Gnostici vtebantur. ¶ *Quæ non licet*, &c. ἃ οὐκ ἐξόν. i. ἀδύνατον, vel οὐχ οἷόν τε ἐστι, quoniam videlicet ne animo quidem illa satis complecti poterat Apostolus, nedū vt ea posset verbis explicare. Iste locus igitur nihil pro iis facit qui arcanam quandam Theologiam somniant, & Christianam religionem in Eleusinia mysteria transformant, quæ impossibile sit homini loqui. Nam ea minimè omnium licent quæ naturæ nostræ captum

ſuperant, vnde ἐξουσία dicitur non tantùm συγχώρησις, id eſt, conceſſio ac permiſſio, ſed ipſa poteſtas & vis ad aliquid efficiendum. Hoc pulchrè ſanè ac eleganter expoſuit Clemens libro στρωμ. quinto, vbi cum hoc loco nonnullos quorundam poetarum verſiculos comparans, ſic ſcribit, Μαρτυρεῖ τοῖς εἰρημένοις ὁ Χοιρίλος, Οἶδα, λέγων, ἄνθρωπον, &c. Et quũ hunc locum citaſſet, addit, τὸ ἄῤῥητον τῆ Θεοῦ φύσει αἰνιττόμενος, ὃ νόμῳ καὶ φόβῳ παραγγελίας τινὸς τὸ ἐκ ἐξὸν προσιδεῖν, ἀναμέμικε δὲ ἀγίᾳ ἀφθέγκτον εἶναι τὸ θεῖον μένος. id eſt, *Apoſtolus teſtimonio ſuo cõprobat quæ à nobis ſunt explicata, quum dicit, Hominem noui, &c. ita ſignificans Dei ineffabilem naturam, neque illud* τὸ μὴ ἐξὸν *adijciens, quaſi ex Legis aut mandati alicuius metu, ſed vt indicet potius, diuinum numen eiuſmodi eſſe, vt nulla vi, nt ſanctorum quidem, poſſit explicari.*

5 *Super eiuſmodi* [*homine,*] ὑπὲρ τοῦ τοιούτου. ſub. ἀνθρώπου, vt oſtendit adiunctus articulus, & oppoſitum membrum, ὑπὲρ ἐμαυτοῦ. qua de re diximus verſ. 2. ὑπὲρ autem pro περὶ ſæpe iam obſeruauimus. Virg. *Rogitans ſuper Hectore multa.*

¶ *Infirmitatibus*, ἀσθενείαις. Vide ſup. 11. 30.

6 *Parcè loquor*, φείδομαι. Subauditur τοῦ λόγου. Vel mihi tempero. Vulgata, *Parco autem.* Eraſmus, *Parco vobis*, quod non ita videtur conuenire. ¶ *De me, εἰς ἐμέ.* Heb. לי [*li,*] Geneſ. 20. 13. vel, In laudem meam: vt ip illis dicendi generibus, εἰς Βασίλειον, εἰς Ἀθανάσιον λέγειν.

7 *Et me excellentia*, &c. καὶ τῇ ὑπερβολῇ, &c. Vetus interpres ita legit hunc locum, καὶ ἡ ὑπερβολὴ τῶν ἀποκαλύψεων ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι με. id eſt, Et ne excellentia reuelationũ ſupra modum efferat me. Auguſtinus hunc locum citans libr. 7. quæſtionum in vetus teſtamentum, legit, ἐν τῇ ὑπερβολῇ, & in magnitudine, ita vt hoc referatur ad verbum ἐδόθη, datus eſt, non autem ad verbum ὑπεραίρωμαι, ſupra modum efferat, & vitetur traiectio, cuius tamen exempla multa obſeruauimus ſupra, Rom. 11. 31. ¶ *Datus eſt*, ἐδόθη. Ergo inter Dei quoque dona numeranda ſunt iſta, nedum vt inde arripienda ſit obmurmurandi occaſio, quod tandem apparet ex felici exitu. Dei videlicet gloria & ſanctorum corona. Hinc Apoſtolus hac ipſa de re diſſertens vtitur verbo etiam ſignificantiore nempe χαρίζω, Phil. 1. 29. & Lucas verbo κατηξιώθησαν, Act. 5. 41. ¶ *Surculus infixus carni*, σκόλοψ τῇ σαρκί. Vulgata, *Stimulus carnis meæ.* Eraſmus, *Stimulus per carnem.* In vtroque hoc non probo quòd σκόλοπα verterunt *Stimulum*, id eſt κέντρον. In Eraſm. verò illud quoque quòd ἐν τῇ σαρκὶ vertit *per carnem*, quum ſubaudienda potius fuerit præpoſitio ἐν, quam tamẽ addi neceſſe non fuit. Nam σκόλοψ palum quidem ſignificat, id eſt ligna præacuta, quæ claudendis hortis vel ſuſtinendis vitibus ſolo infiguntur, vt annotauit Eraſmus. Tertul. lib de fuga *Sudẽ* interpretatur. ſed conſtat tamẽ accipi pro ſurculis acutioribus, & quidẽ inhærẽtibus, vt qui, ſiquando per exduas ſyluas iter eſt faciendum, ambulantium pedibus non multo minus moleſti ſunt quàm muſcæ. Inde illud ſæpe apud Dioſcoridem repetitum, σκόλοπας ὄλλυ, σκόλοπας αἰάγει, ποιεῖ ὡρὸς σκόλοπας, σκόλοπας ὄπωπάτει. Hermol. interpretatur Aſſulas, & tela corporibus inhærentia. Ruellius, Spicula & aculeos. Marcellus, Surculos & aculeos. Gell. lib. 5. cap. 14. Androdi hiſtoriam interpretans ex Appione, Stirpem conuertit, veſtigio pedis hærẽtem. Nos Galli vocamus *vne eſcharde.* Quid autem per iſtos aculeos intelligat non puto longius quærẽdum eſſe, ſed ita metaphoricè intelligi grauiſſimas & animi & corporis punctiones, in illis quas mox vocat ἀυτειείας, cõtumeliarum nimirum & iniuriarum omni genere, quæ grauiſſimè ipſum fodicabãt quantumuis fortiter omnia perferentem, adeo vt alleuationem aliquam petere cogeretur. Similis eſt locus Num. 33. 55. vbi צִנִּים [*Tſinnah*] vocat, quod hoc loco Paulus σκόλοπα nuncupat, vitam piorum cõparans ſentibus ſeu vepretis. ¶ [*Nempe*] *Angelus Satan*, ἄγγελος σατᾶ. id eſt ἀντικείμενος. Vulgata, *Satanæ*, id eſt à Satana miſſus. Ego malo de ipſo Satana accipere recto caſu. Eſt autem hoc poſitum in epexegeſi, Apoſtolo punduras illas tribuente Satanæ, cuius inſtinctu tot vndique incitabantur ad omne contumeliæ genus ipſi inferendũ, quas colaphos appellat, quod præcipuè iniuriæ genus maximè cẽſetur probroſum. Non diſſimilis phraſis occurrit 2. Sam. 24. 1. & 1. Chron. 21. 1. ¶ *Colaphis cædat*, κολαφίζῃ. Eraſmus, *Colaphis cædat*, vt etiam

etiam paulo antè conuertit ἐδόθη, *datus fuit*: quasi de re præterita agatur. Sed rectè annotant Græca scholia Paulum non temerè scripsisse potius κολαφίζῃ quàm κολαφίσῃ. ¶ *Ne supra modum efferar, ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι.* Vetus interpres hoc non repetit, nec sanè addi necesse fuit. Repetuntur tamen etiam in Syra & Arabica interpretatione.

8 *Ter, τρίς.* Id est sæpe, vt rectè exponit Chrysostomus: neque hic velim ego subtilius philosophari, sed retulerim potius ad communem loquendi consuetudinem, cuius exempla multa vel vnus Amos suppeditare potest. Sed & apud Latinos ter & quater dicitur fieri quod sæpe repetitur. Idem sæpe apud Hebræos in septenario numero occurrit: in quibus mysteriis scrutandis mihi interdum videtur paulo curiosior Augustinus.

9 *Potentia mea, ἡ δυνάμις μου.* Vetus interpres omisit pronomen quod tamen in omnibus Græcis codicibus additur, & tantam habet emphasin vt omitti non potuerit, integra manente sententia. Pertinet autem etiam hic locus ad probandam Christi diuinitatem, quum paulo pòst eadem potentia Christi esse dicatur. δύναμιν verò conuerti potentiam potius quàm virtutem, quòd Augustinum videam tum ambiguitate vocis, tum etiam propter non additum pronomen, intempestiuè in hunc locum disserere de virtute hominis in futuro seculo perficienda, lib. ad Bonifacium tertij cap. 7. vt Erasmus annotauit. ¶ *Ad finem suum adducitur, τελεῖται.* Vulgata, *Perficitur*: quod tamen mihi videtur stare non posse, nisi potentiæ Dei nomine non ipsa illius vis, sed eius potius effectum intelligatur. Itaque periphrasi vtendum omnino fuit, ne quod perfectissimum est, perficiendum supersit. Tunc verò potissimum elucet Dei potentia illa omnem captum humanum superãs, quum vel agit ipse quidpiam ἀμέσως, vel infirmissimis instrumentis ad res maximas perficiendas vtitur: quod in Euangelij potissimum prædicatione Apostolica patefecit, vt declarat idem noster Apostolus 1. Corint. 1. 27. ¶ *Vt tanquam in tabernaculo inhabitet, ἵνα κατασκηνώσῃ.* Id est, vt magis ac magis sentiam virtutem Christi. Nam quò sunt nostra tabernacula infirmiora, eò magis elucet in illis Christi virtus, quum nullis periculis aut laboribus frangantur, vt scriptum est suprà, 4. 7. Estque in verbo κατασκηνώσῃ metaphora à tabernaculis sumpta: non vt temporaria inhabitatio significetur, sed ipsius hospitij infirmitas, quæ perpetua tamen non erit, vt disseruit supra, 6. 1. quamobrē etiam tabernaculi nomen exprimendū putaui.

10 *Acquiesco, εὐδοκῶ.* Hebr. רָצִיתִי [*chaphatsi.*] Id est, illas non tantùm æquo vel forti animo fero, sed etiam voluptatē maximam ex iis percipio. Vulgata & Erasmus, *Placeo mihi.*

11 *In gloriando. καυχώμενος.* Vetus interpres hoc non addit. ¶ *Summis Apostolis, τῶν ὑπερλίαν ἀποστόλων.* Vulgata, *Iis qui sunt supra modum Apostoli.* Vide supra, 11. 5.

12 *Indicia quidem Apostoli, σημεῖα μὲν τοῦ ἀποστόλου.* Id est argumenta ex quibus liqueat me verè Apostolum esse Domini, Vulgata, *Signa tamen Apostoli*, Legit enim μέντοι. Sed præterea Signi nomen visum est mihi hoc loco nescio quid minus significare quàm σημεῖον Græcè. Hinc illud σημεῖον δὲ, in disputationibus vsitatissimum apud Græcos. ¶ *Edita sunt, κατειργάσθη.* Vulgata, *Facta.* Eras. *Peracta*, vtrumque non satis Latinè. ¶ *Apud vos, ἐν ὑμῖν.* Vulg. *Per vos*, depravata sententia. Eras. *Inter vos.* ¶ *Cum omni tolerantia, ἐν παντὶ ὑπομονῇ.* Quid valeat hoc loco τὸ καθόλου, diximus 1. Corint. 1. 5. ¶ *Virtutes, δυνάμεσι.* Id est singularis cuiusdam potentiæ Dei testimonia. Vide Matth. 7. 22. & 1. Corint. 12.

13 *Non obtorpui cum vestro incommodo, οὐ κατεβαρύνησα ὑμῶν.* id est non fui remissus in victu meis manibus mihi quærendo, ne vobis essem oneri. Vulg. *Non grauaui vos.* Eras. *Non fuerim vobis onerosus.* Vide suprà, 11. 9.

14 *Tertiò paratus sum, τρίτον ἑτοίμως ἔχω.* Hoc nonnulli ita explicant quasi τρίτον pertineat ad verbum ἐλθεῖν, quod mihi non placet. Puto enim Apostolum bis dūtaxat venisse Corinthum ad summum, vt dicam inf. 13. 1. Deinde ita collocatum est τρίτον, vt satis liqueat referri ad ἑτοίμως ἔχω: & facile est hoc explicare. Nam primùm omnium paratus fuerat Epheso in Macedoniā, ire & inde

Corinthum. Act.19.21.& 1. Corinth.16.5. & 8.deinde quum Dominus hoc consilium impediuisset, constituerat Epheso rectà ire Corinthum, vt ostendit supra, 1.15. quo consilio rursus mutato in Macedoniam venerat: vnde nunc tandem tertiò decreuerat eos inuisere.

¶ *Parentes*, οἱ γονεῖς. sub. θυσαυρίζουσι. Nam alioqui scribendum fuit τοὺς γονεῖς.

15 *Pro animabus vestris*, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν. Id est, vestri causa, ex Hebræorum idiotismo, quem sæpe annotauimus. Id enim est quod in vernaculo sermone diceremus, *Pour vos personnes*: nisi malimus expressè mentionem fieri animarum, vt de vera illorum salute hîc agi Corinthij intelligerent.

16 *Dolo vos capi*, δόλῳ ὑμᾶς. Certum est hæc dici quasi in Corinthiorum persona, vt apparet etiam ex subiecta responsione. Itaque nihil certè ad rem facit quod hic de dolo à veteribus & recentioribus etiam nonnullis disseritur.

17 *Num per quenquam*, μή τινα, &c. Hebræa prorsus est hæc formula loquendi, quam exposuimus Matth.7.9.

¶ *Quæstui vos habui*, ἐπλεονέκτησα ὑμᾶς. id est, vobis ad rem faciendam sum abusus? Sic Cicero turpe esse dixit Remp. quæstui habere. *Faire son profit aux deniers du public.* Nec mihi videtur Latinè melius exprimi posse Græcam hanc vocem cum accusatiuo personæ constructam: de qua diximus supra 2.10.& 7.2.

18 *Precatus sum Titum*, παρεκάλεσα Τίτον. Vel, Hortatus sum vt ad vos iret videlicet. ¶ *Fratrem*, τὸν ἀδελφόν. Certum quendam intelligit, vt apparet ex addito articulo, quanuis nomen eius non exprimat. ¶ *Num aliqua in re*, μή τι. Id est κατά τι, vel ἔν τινι. Sic enim malo accipere quàm vt πλέονον. ¶ *Eodem spiritu incessimus? τῷ αὐτῷ πνεύματι οὐ περιπατήσαμεν*; Id est, Nónne res ipsa ostendit nos vno & eodem spiritu Dei regi? Est igitur valde prægnans hic Hebraismus, quem idcirco lubenter seruauimus integrum. Nam si Latinè cum Castellione dixeris, *Nónne eodem animo ingressi sumus*? dimidium energiæ amiseris.

19 *Rursum putatis*, πάλιν δοκεῖτε. Vel, Num è contrario putatis. Vulgata, *Olim putatis*. Legit enim πάλαι, quod non video quî possit conuenire, quanuis in vno codice ita scriptum inuenerimus.

¶ *In Christo*, ἐν Χριστῷ. Id est, vt eum loqui verè ac sincerè conuenit qui se in Christo esse profiteatur. ¶ *Omnia autem hæc*, τὰ δὲ πάντα. Vulgata & Erasmus neglexerunt articulum, vt alibi sæpe.

20 *Æmulationes*, ζῆλοι. ex inuidia videlicet orientes, qua ratione hanc vocem soleo hoc significatu *Inuidiam*, sed singulari numero interpretari. Vide Iohan.2.17. ¶ *Tumultuationes*, ἀκαταστασίαι, quibus videlicet alij aliorum quietem interturbant, & quasi alij alios tradunt. Vulgata & Erasmus, *Seditiones*. & Veus interpres addit, *Sint inter vos*, ad explicandam constructionem. supra 6.5 eandem vocem verti *exagitationes*. Sed illic suas ærumnas, hic verò Corinthiorum vitia commemorat Apostolus.

21 *Deprimat*, ταπεινώσῃ. Nihil erat quo magis exultaret Apostolus quàm prospero suæ prædicationis successu: contrà nihil erat vnde tristiore & demissiore animo redderetur quàm quum cerneret se frustra laborasse. Hoc igitur est quod verbo ταπεινώσῃ voluit significare. Thessalonicenses contrà vocat gloriam & gaudium suum, 1.epist.2.20.

IN CAPVT XIII.

1 *Tertiò iam venio ad vos*, τρίτον τοῦτο ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς. Vulgata, *Tertiò hoc venio ad vos*. Erasmus, *Hic tertius mihi aduentus meus ad vos*. quasi de sequuturo ipsius ad eos aduentu loquatur Apostolus. Neque verò nego ἔρχεσθαι sæpe in his libris significare ἐλεύσεσθαι. Sed non patitur historica narratio, vt Pauli post hanc epistolam scriptam aduentus fuerit tertius, non modò quia secundi alicuius aduentus non facit mentionem Lucas, (neque enim is singula perscripsit) sed quia constat, eum fuisse primùm eius in hanc vrbem aduentum quum Athenis illuc venit, vt narrat Lucas Act. cap.18. quo tempore prima iecit Corinthiacæ Ecclesiæ fundamenta. Inde traiecit Ephesum, & statim rectà contendit Hierosolymam. Inde Cæsaream, & postea Antiochiam venit. Antiochiæ aliquantulum commoratus, ordine peragrauit Galatiam & Phrygiam: donec Ephesum, peragrata superiore Asia, deueniret. vnde priorem ad Corinthios epistolam scripsit. vnde cósumptis 23 mensibus, à Demetrij factione expulsus, in Macedoniam venit, vnde hanc alteram scripsit

scripsit epistolam, paulo antequam ipse ex Macedonia in Græciam transiret, vbi tres menses consumpsit. Quid ergo? nempe verbum ἔρχομαι præsenti tempore explicandum est, & binas suas epistolas pro totidem ad illos profectionibus recenset. Nam paulo antè de vero suo ad illos aduentu hanc epistolam sequuturo loquens, non dicit τρίτον sed πάλιν: & in his epistolis aliquoties. & quidem mox testatur sese scribendo haud aliter cum ipsis agere, quàm si corpore præsens apud illos esset. ¶ *Firmum erit*, στήσεται Heb. קוּם [*iakum*] Vulgata, *Stabit*. Erasm. *Constituetur*. ¶ *Omne verbum*, πᾶν ῥῆμα, i. omne negotium, Hebraica phrasi.

1 *Et secundò prædico vt præsens*, καὶ προλέγω ὡς παρὼν τὸ δεύτερον. Plerique interpretes τὸ δεύτερον (quod tamen Vulg. non legit) exponunt de secundo quodam aduentu, quasi sit tertius quem in hac epistola pollicetur: qua de re diximus superiore annotatione. Itaque Erasmus sic interpretatur, *Prædixi & prædico, vt præsens quum essem iterũ, [ita] & absens nunc scribo.* quæ interpretatio admitti non potest: quum enim subaudiat particulam Ita, satis liquet eum coniungere ὡς παρὼν non cum προλέγω, sed cum γράφω: vnde consequuntur duo absurda. Primùm enim supplenda esset copula quæ coniungeret προλέγω & γράφω qualem ellipsin aliquoties quidem annotauimus, sed tum demum tamen quum id fuit necessarium. Deinde bis videretur Paulus præsens scripsisse, aut certè scripsisse quum secundò præsens esset. Nam qui sic loquitur, Vt præsens quum essem iterum, ita & absens nunc scribo, certè alterum significat ex iis duobus quæ dixi. Ex iis autem puto liquere, τὸ δεύτερον pertinere potius ad προλέγω, & προείρηκα quidẽ ad priorem epistolam, προλέγω verò ad hanc ipsam referri. Nam hoc ipsum scripsit superioris Epistolæ cap. 4. 19. 20. 21: neque inane est quod addidit ὡς παρὼν, vt præsens. Ita enim significat sui absentis non minorem esse debere auctoritatem quàm si ex præsentis ore has minas intelligerent. Nulla igitur causa est cur ex hoc loco statuatur secundus aliquis ipsius Pauli aduentus, quum ad absentẽ referatur vtraque ista prædictio. Nam certè si præsens fuisset, nunquam inde discessisset, nisi vel re transacta, vel eo ipso confecto quod hîc se facturum interminatur. ¶ *Et absens*, &c. καὶ ἀπὼν νῦν γράφω. Hoc verò per se satis intelligi poterat, etiamsi non esset additum, quum τὸ προλέγω dixerimus ad hanc epistolam referri. sed tamen sua emphasi non caret ista eiusdem sententiæ non eadem prorsus, sed aliquantulum diuersa repetitio, quasi dicat Apostolus, Olim id vobis denunciaui, & secundò denuntio vt præsens, hac videlicet epistola quam absens scribo. Vulgata verbum γράφω non legit, nec illud inueni in codice Claromontano: & certè planior sic est sententia.

3 *Quandoquidem*, ἐπεί. Vulgata, *An*, legit enim ei vel ἤ, accentu interrogante. ¶ *Sed potens est*, ἀλλὰ δυνατεῖ. Hîc mos est Hebræis familiaris, vt maioris emphaseos causâ bis idem videantur dicere, vt exposuimus, Ioh. 1. 20. Sed fortassis tamen quia εἰς ὑμᾶς & ἐν ὑμῖν non frustra videntur repeti, aliter possit hic locus explicari, ita nimirum vt illud ἐν ἀδυνατεῖ referatur ad ea Spiritus dona ex quibus Corinthij per se poterant intelligere quàm efficax in ipsis fuisset Pauli prædicatio. Alterum autem membrũ ad eam potestatem quam testetur se aduersus præfractos & contumaces vsurpaturum: acsi dicat, Hoc vobis testor, me summa seueritate vsurum erga omnes istos adeo pertinaces. quandoquidẽ videmini alioquin mihi non credere nisi Christi in me loquentis specimen vobis exhibeam: quem sentitis quidem non esse erga vos (tot eximiis donis in vos collatis) infirmum & imbecillem, sed ego vobis confirmo, ad vos, quum opus fuerit, castigandos potentissimum esse. Vt autem hanc expositionem sequar, eo etiam adducor quod subiicitur. Certum enim est hoc dici vt reuerentia auctoris ministerij ad officium faciendum reuocentur Corinthij.

4 *Ex infirmitate*, ἐξ ἀσθενείας. i. quod attinet ad infirmam illam formam serui quam accepit, semetipsum exinaniẽs. Idem enim. hoc declarat atque ἐκ στάυρου, Rom. 1. 3. nisi quod σὰρξ declarat ὑπόστασιν, ἀσθένεια verò eius ἕξιν qualitatem, cui opponitur potentia Dei, i. diuinitas illa potentissima quæ sese in resurrectione carnis potissimum exeruit.

¶ *Nam & nos, καὶ γὰρ καὶ ἡμεῖς.* Particula causalis ostendit argumenti superioris consequutionem: quòd alioquin videatur ineptè Apostolus à Christi exemplo sumpsisse argumentum, quo non Christi sed suam potestatem videatur confirmare: nisi ostenderit quatenus sint Christo cõformes ministri. Fuit, inquit, Christus, quòd ad carnem attinet, vilis & abiectus hominum iudicio, adeo vt sit adactus in crucem. Huius imbecillitatis imaginem nos quoque circunferimus, quibus in speciem nihil fingi potest contemptius. At idem ille crucifixus, re ipsa tandem ostendit se Deum esse: ita scitote etiam nobis, quos velut pro mortuis habetis, vigorem inuictum non deesse, quem aduersus vos, si opus fuerit, vsurpemus, vt Christum in nobis verè viuere sentiatis. quamobrẽ etiam ζησόμεθα vertere malui, *Viui erimus*, quàm *Viuemus*.

¶ *In eo, ἐν αὐτῷ.* Immo verò in nobis, id est, nostri, non quatenus in illo censemur toti, sed quatenus nondum perfectè ipsi adhæremus. Itaque istud ἐν αὐτῷ sic accipiendum est, ac si scripsisset Apostolus, *quanuis in illo iam simus*, Ideo in proximo membro non dixit, Viui estis, sed Viui eritis cum illo, tunc videlicet (toti in illo ac cum illo æternam vitam, abolita omni prorsus carnis adhuc in nobis, licet in ipso iam aliquatenus suis, hærente infirmitate. Est autem illud quoque obseruandum, hac præpositione non tantùm significari Christi & ministrorum ipsius similem conditionem, sed hoc in primis, quòd à Christo in ministros (de his enim propriè hîc agitur) vis illa promanet, per quam diuina in ipsis virtus illa inhabitans, in media illorum infirmitate emineat.

5 *An fides in fide, εἰ ἐστὲ ἐν πίστ.* At cur non potiùs, *an fides sit in vobis*? Nempe id in quo esse dicimur, id est quo cõtinemur, latius & pleniùs patet quàm quod eo comprehenditur. Et hûc referendæ sunt istæ phrases, Esse in carne, Esse in peccato, & aliæ similes. ¶ *Reiectanei, ἀδόκιμοί*, Sic eos vocat Apostolus hoc loco, non qui sint diuinitus ad vitam æternã electis oppositi, (nec enim statim censenda sunt iræ vasa quicunque vel in suis peccatis adhuc manent, nondum efficaciter vocati, vel quicunque etiam post vocationem in graues lapsus incidunt) sed quos Gallicè licet appellare, *Ceux qui ne sont pas de mise, ni receuables*, quibus opponuntur δόκιμοι, vt 1. Cor. 11. 19. Vulgata & Erasmus, *reprobos*, quod mutaui vt periculosam homonymiam vitarem. Probat autem ex ministerij sui apud Corinthios fructu, sese verum esse Domini Apostolum.

7 *Velut reiectanei, ὡς ἀδόκιμοι.* hominum videlicet iudicio, vt suprà. 6. 8.

9 *Infirmi, ἀσθενεῖς.* Infirmos rursum vocat quorum vilis & abiecta est conditio, quibus opponit δυνατοὺς, in quibus floreat virtus illa & gratia Dei.

¶ *Instaurationem, κατάρτισιν.* Alii vertunt *perfectionem*, siue consummationem, alii *integritatem*. Varia enim est & multiplex verbi καταρτίζειν significatio. Mihi verò proximum verficulum cum isto comparanti videtur Apostolus nihil aliud hoc nomine significare, quàm suum hoc esse consilium vt Corinthiacæ Ecclesiæ membris quæ luxata fuerant, rursus in locum suum veluti repositis, omnia illic instaurentur: vel vt omnibus sublatis dissidiis, rursus inter se coniungãtur. Itaque licebat etiam *reconcinnationem* interpretari.

12 *Osculo sancto, ἁγίῳ φιλήματι.* Alibi diximus hanc fuisse non tantùm Iudæorum, sed etiam aliarum gentium Orientis consuetudinem, vt mutuis osculis sese salutarent summâ amicitia ac necessitudine coniuncti: qua de re sic Xenophon, loquens de Persis, libro Cyri Pædiæ ā, λέγεται ὅτι Κῦρος ἀπήει, καὶ ἀπησπάζοντο ἀπ' ἀλλήλων, τοὺς συγγενεῖς φιλοῦντας τὸν Κῦρον τῷ στόματι, ὁπόσοι μὴ ἐπὶ τῶν ἵππων ἦσαν. καὶ γὰρ τοῦτο ποιοῦσι Πέρσαι. Et Herodotus in Clio, Ἐντυγχάνοντες δὲ ἀλλήλοισι ἐν τῇσι ὁδοῖσι τῇδε αὖ τις διαγινώσκει ὁμαίμονας εἶναι ἐόντας· ἐντυγχάνοντες αὐτὶ τοῦ προσαγορεύειν ἀλλήλους, φιλέουσι τῇσι στόμασι· ἢν δὲ ὁ ἕτερος ὑποδεέστερος ὀλίγῳ, τὰς παρειὰς φιλέοντε· ἢν δὲ πολλῷ ὁ ἕτερος ἀγχοτέρω, προσπίπτων προσκυνεῖ τὸν ἕτερον. Ad hanc consuetudinem Persarum proximè accessisse Iudæorũ mores facile est ex sacra historia cognoscere, adeo vt osculum esset non modò amicitiæ alicuius, sed cuiusdam etiam ὁμοπιμίας symbolũ. Eam autẽ cõsuetudinem olim etiã publicè fuisse in Eccle-

Ecclesiastico cœtu obseruatam, licet ex veterũ scriptis cognoscere, quũ Iustinus id diserte testetur Apolog. 2. quã tamen qui nũc velit in his regionib⁹ vrgere, nõ modò sit ineptus, sed turpis etiã crimi- nis suspicione laboret. ¶ *Scripta fuit*, ἐγράφη. Vulg. *missa fuit*, ἐπέμφθη. Et verum quidem est Philippis, aut ex alia Macedoniæ vrbe scriptam hanc epistolam fuisse. Subscriptiones tamen istas suppositicias esse, adeo vt quædam etiam sint falsæ, sicut suis locis est à nobis annotatum, ex eo etiam liquet quòd quodam vetustissimo codice pro διὰ Τίτου καὶ Λουκᾶ legitur, παρὰ Παύλου καὶ Τιμοθέου: & in codice Claromõtano, ἡ πρὸς Κορινθίους β ἐπληρώθη. ἄρχεται ἡ πρὸς Γαλάτας. quæ verba sunt descriptoris.

Epistola Pauli Apostoli ad Galatas.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

Non ab hominibus, οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων. i. non auctoribus hominibus vllis. qua nota suũ Apostolatum non tantũ distinguit à ciuilibus & humanis legationibus, verũ etiã à reliquis sacris functionib. in quibus delegandis interueniãt homines, Dei quoque nomine congregati. ¶ *Per hominẽ*, δι' ἀνθρώπου. Rursum expressiùs notat se vnũ esse ex illis ἀμώμοις, à Christo designatis: cui vocationi adiũcta erat Spiritus sancti mẽsura extraordinaria quã infusam vocãt, sicut mox declarat ver. 11. vt vel hoc solo argumento deprehẽdi debuerit istorũ falsitas, qui doctrinæ Pauli aduersabantur, quũ sibi ipsi Deus non repugnet. Et fortassis etiã Paulus ita sese ex eorũ etiã numero exemit, qui interdũ ab Apostolis, absque Ecclesiarum adhibitis suffragiis, vt quæ nondũ erãt constitutę, sed tum demum plantabãtur, hũc & illũc mittebãtur, Euangelistę peculiariter vocati, cuiusmodi fuerũt illi Pauli assecłę, Timotheus, Titus, Lucas, & alij in ipsius epistolis & Actorum historia celebrati. Etsi verò inter particulas ἀπὸ & διὰ videtur hoc non esse inane discrimen, quòd ἀπὸ auctoritatis esse videtur, διὰ verò ministerij à superiore quidpiã demandati: tamen hoc loco non puto istud nimis vrgendum, quum mox non tantùm Christo vt mediatori, qui de hoc ipso munere loquens, Sicut (inquit) misit me Pater, ita & ego mitto vos, sed etiam ipsi Deo Patri particula διὰ attribuatur. Iesum autem Hominibus & homini opponens, non negat hominem esse, sed cæterorum hominum numero eximit, quòd ad vocationis auctoritatem. ¶ *Qui suscitauit*, τοῦ ἐγείραντος Vel, *qui suscitauerat*. Certum enim est Apostolum vt os istis occluderet, qui ipsũ obiiciebant quòd vel oculis suis Dominum non vidisset vt alij Apostoli, vel cum ipso familiariter non fuisset versatus, hanc circunstantiam temporis expressisse, qua illustrior etiam ipsius vocatio quàm cæterorum Apostolorum reddebatur, quòd à Christo iam glorioso & ex ipsis cælis loquente fuerat vocatus ad Apostolatum.

2 *Omnes fratres*. πάντες ἀδελφοί. Hoc quoque ad rem vel maximè facit, vt norint Apostolũ suam quampiam doctrinam, vt ἰδιόγραφα solẽt, proponere,

puto verò sic totum Antiochenæ Ecclesiæ presbyteriũ significari, & inde scriptam hanc epistolam eo tempore quod inter Pauli & Barnabæ, ex prima illa peregrinatione, in Asiam reuersionem, & istorum turbatorum ad ipsos Antiochenos aduentum, multum intercessisse testatur, Lucas Act. 14. 28. Cæterùm si immediatè à Christo vocari est veræ & germanæ Apostolicæ potestatis nota, desiit illa certè morientibus illis Apostolis, quum iam suo munere, constitutis orbis Ecclesiis, essent defuncti: nec vlli priuatæ Ecclesiæ fuit ab illis vnquã in alias quasdam, nedum in totum orbem terrarum authoritas vlla attributa: sed illam sensim ordinis seruandi specie inuexit ambitio.

4 *Qui dedit semetipsum*, τοῦ δόντος ἑαυτόν. Alterum hoc est caput secuturæ pseudoapostolorum redargutionis, qui ceremonias adhuc vrgebant iam in Christo Iesu impletas, & operum iustitiam gratuitæ redemptioni ex diametro oppositam. ¶ *Seculo malo*, αἰῶνος πονηροῦ. Sic vocat deprauatissimam illã hominum vitam & miserrimã conditionẽ extra Christum, qua significatione sæpe solet mundi & tenebrarum nomen vsurpare. ¶ *Voluntatem*, τὸ θέλημα, i. Gratuitam beneuolentiam, quam alibi vocat εὐδοκίαν & προθεσιν. Hebræi רצון (*ratson*) appellant, de qua diximus Luc. 2. 14. quanuis interdum θέλημα & εὐδοκίαν iungat, vt infrà, Ephes. 1. 5.

5 *In secula seculorum*, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Hebraicè לעולם עולמים [*leholam holamim*] pro infinito spatio, vt Rom. 16. 27. Sic verò declarantur impleta omnia quæ patribus fuerant figuris, suo tempore aduentu veritatis abolendis, adumbrata.

6 *Ita citò*, οὕτω ταχέως. Addit hæc etiam circunstantia magnum pondus huic reprehensioni. ¶ *Deserto eo qui vocauit vos in gratiam Christi*, ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς ἐν χάριτι Χριστοῦ. Sic Vetus interpres conuertit. Græcis etiam assentientibus, & Augustino quoque, apud quos nulla fit mentio Χριστοῦ coniungẽdi cum καλέσαντος. Ab hoc tamen in eo dissentio, quòd ἀπὸ τοῦ καλέσαντος conuertit ad verbum, *Ab eo qui vocauit*, nimium ambiguè. Sic enim accipi posset quasi vt scriptum ὑπὸ τοῦ καλέσαντος, actsi idem ille diceretur Galatas à vero Euangelio auertisse, qui eos antea ad illud vocarat. Itaque vt omnem amphiboliam vitarem, conuerti, *Deserto eo qui vocarat vos*, &c. Eras. *A Christo qui vocauit vos per gratiam.* Mauult enim cum Hieronymo, Χριστοῦ per hyperbaton cõstrui cum τῷ καλέσαντος. vt etiam vertit Syrus interpres. Altera tamen interpretatio nihil prorsus torquet, & planam habet sententiam. Et plerunque in Apostolicis scriptis vocatio solet tribui Deo potius ad Christum vel per Christũ vocanti, vt 2. Thess. 2. 13. 14. & 16. Itẽ 1. Pet. 5. 10. quibus testimoniis possit hic locus veluti commentariis illustrari. Sed & in nonnullis codicibus, vt in Græcis scholiis, pro Χριστοῦ legitur Θεοῦ. quam lectionem etiamsi sequamur, nolim tamen hyperbatõ statuere, sed dixerim potius Apostolum de seipso loqui, à quo Galatæ deficiant, quum ipse eos ad Dei gratiam vocarit, non ad Legem. Res enim ipsa ostendit, Christi gratiam vocati à Paulo salutem gratis in Christo oblatã: id est summam Euangelij, quod opponit Legi & falso pseudapostolorum Euangelio. Augustinus pro In gratiam, legit In gloriam, contra Græcorum codicum fidem. ¶ *Transferri*, μετατίθεσθε. Vtitur præsenti tempore, quasi nondum desciuerint, sed adhuc sint in actu, quod aiunt. Deinde verbum passiuum vsurpauit, vt culpam in pseudoapostolos deriuet. ¶ *In aliud Euangelium*, εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον. Ambrosius cõnectit cũ participio καλέσαντος, sed perperam. Euangelium autẽ vocat nõ libros de Christo scriptos, sed doctrinã ipsam de Christo.

7 *Quod non est aliud*, ὃ οὐκ ἔστιν ἄλλο. Ambrosius hoc non legit. Hieronymus verò duntaxat legit ὃ οὐκ ἔστιν, *quod non existit*, siue *quod nusquam est*. vt habet etiam Syrus interpres. Nam quum vnum sit Euangelium, non plura, altera illa doctrina quam amplexi erant Galatæ, nou erat Euangelium nisi nomine tenus. Dicitur autem falsum Euangelium non esse Euangelium, quoniam videlicet non potest esse multiplex verum Euangelium, sicut Ephes. 2. 11. dicũtur ἄθεοι, non qui nullum numen agnoscerent, sed qui pro vero illo & vnico plurimos falsos colerent. Nonnullis tamẽ placet hoc cõnectere cũ eo quod sequitur,

sequitur, quasi prouocabulum ὅ non referat duntaxat τὸ εὐαγγέλιον, sed totum cõplexum superioris orationis: acsi Aliud ponatur pro Alia re, veluti quum dicimus, Hoc nihil est aliud quàm quòd vis fallere. Eius sententiæ fuit etiam Erasmus, vt qui propterea pro εἰ μή τινές εἰσιν conuerterit, Nisi quòd quidam sunt. Sed hæc interpretatio mihi non probatur, quia non est scriptum εἰ μὴ ὅτι τινές εἰσιν, sed εἰ μή τινες, vt satis appareat ὅ κὰκεῖνο ἄλλο cum superioribus cohærere. Sequutus sum igitur Græcos interpretes, summo consensu hoc ita explicãtes, vt ὅ non referat aliud quàm τὸ εὐαγγέλιον, perinde acsi scriptũ esset, μὴ ὄντος ἄλλου. ¶ *Sed, si μὴ* id est ἀλλὰ, vt Matth. 12.4, & infrà, 2.16, vbi pluribus de hoc dicemus: & Apocal. 9.4, & 21.27. Vulgata & Erasmus, *Nisi.* quod in causa fuit cur Erasmus interiiceret particulam Quòd, & nonnulli alij plura subauditrẽt. Syrus autẽ interpres habet, vt vertit noster Tremellius, *sed secũdũ homines illos est qui cõturbant vos.* Verùm admonuit me Cornelius Bertramus meus collega, in aliquibus codicibus deesse particulã אית (aith) id est, secũdum, hoc sensu, *sed quidam sunt, qui,* &c. & ita Syra cum nostris Græcis consentiunt. ¶ *Inuertere,* μετατρέψαι. Vel *Euertere.* Quid enim magis contrarium est fidei siue gratuitæ iustificationi, quàm iustificatio ex Lege, siue meritis, non Christi sed nostris, etiamsi per Christum illa in nobis gigni dicamus. quasi scilicet Christus dicatur nos iustificare, quia tribuit nobis rationem qua nos ipsos iustificemus. Itaque qui volunt ista duo conciliare, magis etiam sunt inepti quàm siquis conetur lucem cum tenebris, mortem cum vita coniungere.

8 *Præter,* παρὰ. Adiicientes videlicet circuncisionis obseruationem, ac Iustitiam Christi Euangelio, quum dicerẽt, Nisi circũcidamini Christus vobis nihil prodest. Cæterum quum agitur de Christianæ doctrinæ dogmatibus, quoniam ea omnia pleniſſimè in Apostolicis scriptis continentur, necessariò quicquid scripturis illis additur, non tantùm præter, sed etiam contra illas docetur. Malui tamen παρὰ hoc loco *præter* quàm *contrà* interpretari. Chrysostomi sententiam vt conuenientiorem secutus, cuius hæc sunt verba in hunc locum, *Non dixit Apostolus, si contraria annuntiauerint, aut totum Euangelium subuerterint, verùm si vel paulum,* hoc est si minimum, vel exiguum vel minutissimum *aliquid euangelisauerint præter illud* Euangelĩ *quod accepistis, etiam si quidvis labefactauerint, anathema sint.*

¶ *Anathema,* ἀνάθεμα. Vide Rom. 9.3. & 1. Corinth. 12.3. & 16.22.

10 *Nunc enim,* ἄρτι γάρ. Tempus anteactum in Pharisaismo opponit præsenti conditioni, quum iam ex Pharisæo factus Apostolus, Deum non homines annuntiaret.

¶ *Virum homines an Deum (audienda) suadeo,* ἀνθρώπους πείθω ἢ τὸν Θεόν; Sic etiam construitur, sed adiuncto casu rei, idem verbum, Act. 28.23. quum alioqui res non personæ dicantur suaderi. Dei igitur appellatione τὸ τοῦ Θεοῦ intelligit. & πείθειν idem declarat atque τὸ κηρύττειν, sed nõ sine emphasi sic scribere visum fuit Apostolo, vt Pseudapostolos doceat, non tam quid docerent, quàm quibus gratificarentur spectasse, abutentes quorũdam Apostolorum nominibus. Suppleui autẽ participium Audiendum perspicuitatis causa, propter insolentem verbi πείθειν cõstructionem cum casu personæ. Pauli igitur Apostoli antagonistæ, vt Galatas ab eo abducerent, nihil aliud quàm principes illos Apostolos in ore habebant, quos cum Paulo committebant, quasi contrarium Euangelium doceret. Itaque quanuis falsum esset quod illi prætendebant, & Apostolis nihil detractum vellet Paulus, coactus tamen fuit ostendere, primùm se nihilo esse quoquam illis inferiorem, vt qui ab ipso quoque Christo esset edoctus, & Apostolus designatus, adeo quidem vt nihil hîc cuiquam mortali prorsus acceptum ferret: deinde se ita semper fuisse comparatum vt nunquam hominibus placere studuerit, sed ipsum etiam Petrum (quando ita faciendum fuit) liberè reprehenderit. Illa verò quum possent superbius dicta videri, argumenta nunc adhibet quibus asserit eius doctrinæ dignitatem cui Angelos etiam ipsos subiecerat. Itaque quum non sit Apostolo propositum ostendere quibus, sed quid annunciare consueuisset, ne-

que de auditoribus, ſed de doctrina ipſa diſputare: quum denique ſeſe cum iſtis aduerſatiis ſuis comparet quibuſcum habebat quidem communes auditores, doctrinam verò diuerſam: quòd illi homines viderentur prædicare, ipſe Deum annũtiaret: illi hominibus, quorum nomine abutebantur, ipſe Deo ſeſe approbaret vetus interpres non rectè videtur conuertiſſe, *Hominibus ſuadeo, an Deo?*

¶ *Adhuc, ἔτι.* in Phariſaiſmo videlicet adhuc perſeuerans. Fuit autem duplex Phariſæorum genus: vnum, ídque frequentius, eorum qui meri erant hypocritæ, in quos plerunque inuehi conſueuit Chriſtus: alterum ſuperſtitioſorum, & ſuæ ſimul iuſtitiæ confidentium, ex quorum numero ſe fuiſſe teſtatur noſter Apoſtolus, ignorãtia videlicet, quãuis *αἰαπολογήτῳ*, non autem contra cõſcientiam peccantium. Videtur autem mihi iſtud, Quærere hominibus placere, de ipſo doctrinæ genere ab hominibus falſa ſui opinione deceptis excogitatæ, potius quàm de iis accipiendum qui adulatoriè captarent aliorum bonã gratiam, vel potius aduerſus Chriſtianos odium iſta Legis & Euangelij permixtione mitigare ſtudebant, quales ſunt hodie qui Papiſmum & veri Euangelij profeſſionem media quadam ratione conciliare ſe poſſe ſomniant.

11 *Secundum hominem, κατ' ἄνθρωπον.* Id eſt, doctrinam quãdam humanitus excogitatam, vel denique, quam ego ab hominibus acceptam, ex eorum auctoritate annuntiẽ. Vtraque enim iſta expoſitio cohæret neceſſariò, & illa quidẽ à præcedente verſu, iſta verò à proximè ſequente pendet. Vide Rom. 4. 5.

12 [*Illud*] *reuelante (mihi) Ieſu Chriſto, δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ.* Intellige de reuelatione extraordinaria. Nam alioqui ſolus quidem Filius Euangelium reuelat per Spiritum ſuum, ſed hominũ miniſterio, quod hîc excluditur à Paulo, vt Apoſtolatus ſui ac proinde doctrinæ ſuæ auctoritatem aſſerat. Itaque *παρέλαβον* & *ἐδιδάχθην* non ſicut ſynonyma hoc in loco, ſed illud, ad Apoſtolatus onus Paulo impoſitum, iſtud ad doctrinæ quam prædicaturus erat, perceptionem referri. Vulgata & Eraſmus ad verbũ, *Per reuelationem Ieſu Chriſti*, ambiguè: quanuis Græcis ad verbum reſpondeat. Poteſt enim iſtud accipi paſſiuè de reuelato Chriſto, vt in his libris ſæpe: quum hic Chriſtus ſignificetur ipſemet Euangelium, id eſt ſemetipſum *ἀμέσως* patefeciſſe.

13 *Vaſtaſſe, ἐπόρθουν.* Vulgata, *Expugnabam.* quam interpretationem reprehendens Valla, *Cõtumelia fit Deo*, inquit, *cuius Eccleſia dicitur expugnari.* Hoc verò dupliciter excuſat Eraſmus: primùm, quaſi Eccleſiæ nomine ſignificetur exigua illa multitudo fidelium: deinde, quaſi non ad euentum rei, ſed ad Sauli conatus hoc ſit referendum. Atqui Paulus toti Eccleſiæ bellum indixerat, vt qui in Arabiam vſque excurreret, & Chriſtum ipſum, non autem certos homines, perſequeretur: ſed ne eum quidem cœtum potuit expugnare qui Hieroſolymis erat. Deinde non poteſt expugnandi vocabulum pro Expugnari conari, hoc in loco accipi, niſi admodum violenta declaratione. Itaque illam interpretationem, ex Valla, prorſus repudio: quum Eccleſia Dei nõ magis quàm Deus ipſe, poſſit expugnari: quam ipſæ inferorum copiæ nunquam opprimere poterunt, vt expoſuimus Matth. 16. 18. Eraſmum autem valde profectò demiror ad hanc interpretationem tuẽdam, quam tamen ipſe mutauit, ea ratione impulſum, quòd *τὸ πορθεῖν* nihil aliud ſignificare putarit quàm expugnare aut capere. Nam hoc certè non puto vllius idonei teſtis auctoritate poſſe confirmari. Imò verò dici poteſt aliquis eam vrbem *πορθῆσαι* quam nunquam oppugnarit, vt Romæ accidit à Gallis: & viciſſim expugnantur multæ vrbes quas tamen militi non liceat diripere. hoc enim eſt *πορθεῖν* quod Latinis diripere, populari & vaſtare. i. incenſis domibus ad vaſtitatem redigere, *παρὰ τὸ πρήθειν*. i. ab incendendo, quod & ipſe Eraſ. annotauit. At enim dices, hoc plus eſt quã expugnare. Id verò pernego, niſi expugnatio præceſſerit. Poſſunt enim agri & vrbes ſalua republica vaſtari, vt Hannibali accidit tandem à Romanis ſuperato. Diripi igitur ad tempus ac vaſtari poteſt vinea Domini, interfici agricolæ, omnia denique ita diſperdi vt nulla

nulla hominibus appareat vineæ facies: ſed expugnari tamen non poteſt, ita videlicet vt in hoſtium ius ac poteſtatem omnem concedat: quum iis ipſis vtatur Dominus, vt eius ipſius cuſtodibus, qui ſunt illam populati.

14 *Traditionum quas à patribus*, &c. τῶν πατρικῶν μου παραδόσεων. Vulgata, *Paternarum mearum traditionum*. Eraſmus, *A maioribus meis traditorum inſtitutorum*. Quid ſit παράδοσις diximus Matth. 15.3. Paternas autem traditiones vocat, quòd nō modò Phariſæus eſſet ipſe, ſed etiam Phariſæo patre natus, vt teſtatur Act. 23.6. & ita declarat quid Iudaïſmi appellatione intellexerit.

15 *Qui ſe parauerat*, ὁ ἀφορίσας. Vulg. & Eraſmus, *Segregarat*, Vide Matth. 13.49. Loquitur autem Paulus de æterna Dei prædeſtinatione ad Apoſtolatum: cuius quum tres ſint gradus, nempe æternum Dei conſilium, (quod commemoratur in re prorſus ſimili, Ierem. 1.5.) deinde deſignatio ab vtero, poſtea vocatio: omnes iſtos gradus pulchrè commemorat Paulus ſuo ordine. Nam εὐδοκία (id eſt רָצוֹן (*ratſon.*) de qua diximus Luc. 2. 14) primum illum gradū deſignat quē deinde reliqui duo conſequuntur. Quis igitur docuit ab operibus præuiſis prædeſtinationem auſpicari? Is nimirum qui Spiritui ſancto aduerſatur.

16 *Reuelare*, ἀποκαλύψαι. Eraſm. *ad hoc vt reuelaret*. Cōiunxit enim cum participio καλέσας, quia ſequitur ἐν ἐμοὶ, de quo mox dicemus. At mihi commodius videtur hoc referre ad verbum εὐδόκησεν. quanuis Syro etiā interpreti prius illud magis placuerit. Vide Luc. 17.30.

¶ *In me* ἐν ἐμοί. id eſt, mihi. Sed tamen illud videtur quiddam etiam amplius ſignificare, quod apparet ex Hebræorū idiotiſmo. Nam ἐν ἐμοὶ omnino id declarat quod עַל מִי (*hal mi.*) vt conſtruitur verbum reſpondens Græco verbo ἀποκαλύπτεσθαι, Eſa. 53. 1. & videtur eo dicendi genere ſignificari Dei gratiam exlitus in animum ipſum illabi, vt Græca etiam ſcholia annotarunt. Eraſmus, *Per me*, vt ἐν ἐμοὶ poſitum ſi pro εἰς ἐμοί: quamobrem etiam hoc coniunxit cum participio καλέσας, vt modò dixi.

¶ *Statim*, εὐθέως. Hieronymus, vt Porphyrij calumniam vitet, ex hoc loco Paulum ſummæ tum arrogantiæ tum inconſtantiæ accuſantis, hanc particulam connectit cum ἀναθέμενος, quaſi aliud conſilium capturus fuerit Paulus niſi Dominus iuſſiſſet eum ſtatim ſeſe accingere ad prædicationis munus. Sed non fuit neceſſe ad hanc diſtinctionem confugere. Oſtendat Porphyrius Paulum ſibi aliquid arrogare, & ſolidum erit eius argumentum. Quum verò res ipſa oſtendat Paulum repentè & vno mōmēto ita fuiſſe zelo & ſapientia impletum, vt ex prædicationis ipſius ſucceſſu apparuerit eum nihil indigere cuiuſquam ſubſidio, agnoſcat ille ſuam calumniam: nos verò Paulum verè fuiſſe Apoſtolum fateamur, qui & ipſe cælitus doctrinam ſuam hauſerit extra ordinem, vt nihil hîc habeat quiſquam quod obganniat. Quòd autem poſtea cum Apoſtolis contulit, id non ſua ipſius ſed Eccleſiarum cauſa fecit, nempe vt omnibus magis ac magis de ſummo inter Apoſtolos cæteros & ipſum Paulum conſenſu conſtaret, vt nullus iam locus arrogantiæ relinquatur.

¶ *Præterea contuli*, προσανεθέμην. Ἀνατίθεσθαι ſignificat arcanum ſuum familiariter quaſi in ſinum amici deponere, vt explicat doctiſſimus Budæus. & puto ſumptam eſſe hanc ſignificationem ab eo quòd curas noſtras ac difficultates, in quibus verſamur, quaſi onus aliquod in amicos exoneremus. Præpoſitio verò πρὸς addita eſt, vt teſtetur Apoſtolus ſe quaſi non contentum iis quæ ex Domino acceperat, præterea contuliſſe cum aliquibus vt noui quippiam diſceret, Vulgata, *Acquieui*, non ſatis commodè. Oecumenius inter cæteras declarationes, exponit προσπεμπεθέμην, vt videatur legiſſe προεθέμην, pro prætuli & primo loco habui. nam carnem & ſanguinem interpretatur patriam & cognatos. quæ declaratio excurrit extra metam Apoſtolo propoſitam. Syrus vertit גליתי (*gueliith.*) id eſt aperui ſiue patefeci, iſtud videlicet negotium, vt ſi Gallicè dicas, *ie ne m'en ſuis deſcouuert, ou, rapporté*. Non deſunt etiam qui legant προανεθέμην idq; fortaſſe rectius, i. *ſtatim prius id contuli*; cōfilū videlicet ſuper re tāta & tam periculoſa capturus: aut alicuius auctoritatē expectās, ſed ſtatim ſe

opus ipsum aggressus. ¶ *Cum carne & sanguine*, σαρκὶ καὶ αἵματι. i. cum quoquã mortalium, vt Ephes. 6.12. Totus enim in eo est Apostolus, vt doceat se ab vno Christo hausisse quod prædicabat, ne summis Apostolis, quorum auctoritate isti falsi doctores abutebantur, videatur vlla in re inferior. Homines igitur omnes semel comprehendens, & Christo iam glorioso vnicóque suo præceptori opponens, ab infirma & imbecilla natura ipsos denominat. Quorsum autem hoc? Nempe quòd his argumentis pseudapostoli Galatas fascinassent: quasi Paulus vnus esset ex Apostolorum discipulis, & quidem postremus, vt nõ statim ei credendum esset: summos autem Apostolos non ita abhorrere à circuncisione & Lege, quæ adhuc seruaretur Hierosolymis. Illud ergo primùm refutat, séque à Christo ipso glorioso institutum, & Apostolum Gentibus destinatum ostendit: deinde sibi cum reliquis Apostolis optimè conuenire. à quibus tamen nihil noui didicerit. Qui igitur per carnem & sanguinem intelligunt cognatos ipsius Pauli, vel carnis cupiditates, nihil dicunt.

17 *Redij*, ἀπῆλθον. Vulgata, *Veni*, ἦλθον. Potest etiam accipi pro ἀνῆλθον, *ascendi*, vt Ioh. 6.3. ¶ *In Arabiam*, εἰς Ἀραβίαν. Vide Act. 9.26.

18 *Vt viserem*, ἱστορῆσαι. Vulgata, *Videre*. Erasmus, *Vt viderem*. Neuter satis expressè. Significat enim ἱστορεῖν cognoscendi & intelligendi causa inspicere, atque etiam visere & oculis subiicere. Sic distinxit ab ἰδεῖν Plut. his verbis in Cic. Ὥστε τοὺς πατέρας τῶν παίδων ἱστορεῖν τοῖς διδασκαλείοις, ὄφελεί τι ἐκλομένους ἰδεῖν τὸν Κικέρωνα, καὶ τῷ ὑμνουμένῳ αὐτοῦ ἀεὶ τὰς μαθήσεις ἐξύπτια καὶ σύνεσιν ἱστορῆσαι.

19 *Iacobum*, &c. Ἰάκωβον, &c. Vide Act. 15.13.

20 *In conspectu Dei*, ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Verbum suppleui ex quo intelligatur esse iurisiurãdi species, deinde vt cohæreat sequens particula. Nam quod adfert Hieronymus, nempe, Coram Deo sunt, id est digna Dei conspectu, prorsus est absurdum.

23. *Fidem*, τὴν πίστιν. i. doctrinam fidei, siue Euangelium, vt 1. Tim. 4.1, & infrà, 3.2. Fidei enim voce & id quo creditur, & id quod creditur significamus, vt scitè docet Magister sententiarum. ¶ *Vastabat*, ἐπόρθει. Sic apud Sallustium dicitur conscientia mentem vastare. Vide suprà, vers. 13.

24 *De me*, ἐν ἐμοί. Heb. בי (*bi*) pro לי (*li*.)

IN CAPVT II.

1 *Interiectis quatuordecim annis*, διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν. Vide Marc. 2.1. Cæterùm Lucas narrat quinque Pauli ad Hierosolymitanos profectiones post ipsius ad Christum cõuersionem: Vnam, quum ex Arabia rediret vbi triennium egerat, Act. 9.26: Alteram, Act. 11.30. quã missus fuit Hierosolymam cum Barnaba ad perferendas Antiochenorum eleemosynas: Tertiam, quum vna cum Barnaba missus esset vt ibi decideretur controuersia de circuncisione, Act. 15: Quartam, ex voto susceptam, Act. 18.18, & 22. Quintã denique, à Luca copiosissimè descriptam, Act. 19. & deinceps. Ex his autem profectionibus ista quæ hic narratur, neque ad quartam, neque ad quintam referri vllo modo potest, nec etiam ad primam. Immò profectò ne ad tertiam quidem. Quinam enim illam nobilissimam Synodum Paulus præteriisset, cuius ipse pars magna fuerat, & cuius vel vnius auctoritas compescẽdis istis pseudapostolis sufficiebat? Et quis existimare possit Petrum in eo quod subiicit Paulus fuisse peccaturum, si post illius Synodi decisionem Antiochiam venisset? Supereſt secũda, ad quã non incommodè possent ista referri, nisi illud obstaret quòd Act. 11, dicitur Paulus cum Barnaba missus ab Ecclesia: hîc verò dicere potius videtur se vltrò & peculiari afflatu profectionem hanc suscepisse. Itaque ceutuerim quidem ego istam fuisse à Luca, vt alia non pauca, ac præsertim ipsius Pauli ad Galatas aduentum, cuius infrà fit mentio 4.14. præteritam: & inter secundam illam & tertiam incidisse, in id tempus videlicet quod paucissimis narratur à Luca Act. 13.1. ante primam illam Pauli & Barnabæ peregrinationem: & prius quàm hæresis illa esset exorta. Quominus enim ad reditum ex illa peregrinatione istud accommodari possit, illud obstat, quòd ex historia illius Synodi apparet tunc ptimùm Hierosolymitanos cognouisse

uisse illius perigrinationis gesta, Act. 15. 4. Sic igitur arbitror hoc supputandum tempus, & epistolam hanc scriptam Antiochia mox post reditū ex illa prima peregrinatione Pauli & Barnabæ, quum hæresis illa iam quidem cepisset, æmulis illis videlicet occasionem fortassis ex isto Pauli cum Petro & aliis priuato colloquio occasionem arripiētibus: nec tamen penitus erupisset, nondum ausis nimirum illis Antiochiam ipsam inuadere. Sed & illud tempus videtur Lucas Act. 14. 25. innuere: siue hos 14. annos seorsum numeres, siue illos cum triennio illo Arabicæ prædicationes comprehendas.

2 *Ex reuelatione*, κατ' ἀποκάλυψιν. Id peculiari sancti Spiritus afflatu & monitu. vt ipse Apostolus loquitur Act. 20. 22. Sic enim sæpe in his epistolis distinguntur ἀποκάλυψις & φανέρωσις: itidémque σοφία & γνῶσις, & propheticum donum ab ordinario pastorum & doctorum munere.

¶ *Exposui, ais Paulus.* Vide Act. 25. 14. ¶ *Prædixi, πρόειπον.* Vtitur verbo præsentis temporis quod est ἐμφατικώτερον, ac si diceret sese ab initio semper in hac doctrina vt vnica vera perstitisse tot annos, & adhuc perstare & perstiturum. ¶ *Iis qui sunt in pretio, τοῖς δοκοῦσι.* id est τοῖς νομιζομένοις. quibus opponuntur οἱ δοκοῦντες. Vulg. *Qui videbantur aliquid esse*, τοῖς δοκοῦσιν εἶναί τι, vt mox etiam scribitur vers. 6. sed hoc quidem loco, contra omnium nostrorum codicum fidem, & repugnante etiam Hieronymi interpretatione. Sic enim scribit, (quod rectè expendit Erasmus,) Solicitus, inquit, requirebam quidnam esset quod diceret, Qui videbantur: sed nunc me omni scrupulo liberauit, adiiciens, *Qui videbantur columnæ esse.* Hæc Hieronymus, satis declarans se non legisse hoc in loco εἶναί τι. sed ita tamen vt non videatur cognouisse τοὺς δοκοῦντας à Græcis vocari absolutè τοὺς νομιζομένους. id est, quorum apud omnes præclara est existimatio. Sed est multo etiam durius quod apud Ambrosium legimus, *Qui sibi videbantur aliquid esse.* Vide infrà, vers. 6. ¶ *Frustra, εἰς κενόν.* Id est nullo cum fructu. Nam quod ad doctrinam ipsam attinet, de ea nihil dubitabat Paulus: sed quod à multis spargebatur, ipsum videlicet diuersam ab Apostolis doctrinam profiteri, Euangelij ipsius cursum impediebat. cui rei mederi studuit.

4 *Nempe propter, διὰ δέ.* δὲ pro διὰ vel διὰ τοῦτο positum est: cuius enallages exempla vide in Budæi commentariis. Non erat igitur causa cur Erasmus hoc expungeret, ex Hieronymi opinione, qui putauit redundare, quòd non præcedat ἀλλ': sed imperite, vt alibi diximus.

¶ *Irreptitios, παρεισάκτους*, i. παρεισδύντας, qui per fraudem & pietatis simulationem, in album fidelium subrepserant. Nam in his verbis παρὰ plerunque ponitur in vitio. Vulgata, *Subintroductos.* Erasmus, *Obiter ingressos.* Tertullianus libro quinto aduersus Marcionem Subintroductitios vocat.

5 *Ne ad momentum quidem, οὐδὲ πρὸς ὥραν.* Vulgata, *Neque ad horam.* Erasmus, *Ne ad tempus quidem.* Vide Matth. 9. 22. Ambrosius non legit οὐδέ, quasi ad tempus cesserit Paulus falsis illis fratribus: repugnante omnium Græcorum codicum fide, & ipsa quoque sententia. quanuis non videatur etiam legisse negantem particulam Hieronym. in hunc locum, & tollendam illam censeat Tertull. li. in Marc. quinto, Erasmum autem planè miror hîc laborare, quasi Pauli sermo sit imperfectus, quum omnes partes optimè constent, si δὲ pro διὰ accipiatur. At enim, inquit, quomodo non cessit qui Timotheum coactus est circuncidere? Quasi verò circunstantia loci, temporis, personarum non sit varia. Nam circunciditur Timotheus vt infirmi ac rudes Iudæi non offendantur: in Tito verò cur idem fieret, non in gratiam infirmorum sed falsorum fratrum, quos canes & circuncisionem vocat Philip. cap. 3. ver. 2. & excindi etiam optat infrà, cap. 5. ver. 12. idque præsertim eo ipso tempore quo Paulus Hierosolymam venerat vt eam in libertatem asseret?

¶ *Per subiectionem, τῇ ὑποταγῇ.* Id est, vt nos illis, prodita libertate, subiiceremus. Hoc enim fuisset Christo renuntiare. Vulgata, *Subiectione*, nimium ambiguè. non cedimus enim ea re quam amissam volumus. Itaque istis Apostolus nō sese summittens, sed libertatem seruans non cedebat.

¶ *Veritas Euangelij*, ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου. Id est, vera ac sincera Euangelij Doctrina, nullis videlicet istorum falsis doctrinis corrupta.

¶ *Apud vos*, πρὸς ὑμᾶς. Siue, vobis. Galatas autem alloquitur, sed ita vt gentes omnes comprehendat quarum par erat causa, & quibus peculiariter destinatus erat Apostolus.

6 *Ab iis autem qui putantur*, ἀπὸ δὲ τῶν δοκούντων. Loquitur Apostolus ex aduersariorum sensu, qui quum re vera reliquos Apostolos non minus quàm Paulum contemnerent, tamen illorum nomina iactabant, tanquam excellentium Christi discipulorum, vt Pauli tanquam abortiui ministerio detraherent. Cæterùm hoc loco diligentius à me considerato, quanuis Græcus scholiastes conetur antapodoton vitare, ista construens cum verbo διαφέρει, aliorsum etiam hoc trahens: quasi videlicet dicat Apostolus, nolle se cum Petro contendere rectè an secus circuncisionem toleraret cum aliis Apostolis Hierosolymis, sentio esse ἀποσιώπησιν, & eam quidem à Paulo sapienter vsurpatam, vitandæ inuidiæ causa: quam si explere libeat, neque cum Arabe suppleuero οὐδὲν ἐφελήθλων *nulla in re adiutus*, neque οὐκ ἐδιδάχθλων *non sum edoctus*, quanuis sic loquitur Apostolus suprà 1. 13. sed οὐδὲν ἔλαβον *nihil accepi*, nec vlla parentheſi opus hic esse arbitror.

¶ *Quales olim fuerint*, ὁποῖοί ποτε ἦσαν. Hoc videtur addidisse Paulus vt superiora emolliret, acsi diceret: Vtcunque illos fatear fuisse Christo familiares discipulos, tamen propterea non est quod isti somnient aliquod esse inter illos & me discrimen. ¶ *Personam hominis*, πρόσωπον ἀνθρώπου. Id est, Deus quos sibi libet vocat & suis beneficiis dignatur, nulla huiusmodi circunstantiarum ratione habita. Itaque etsi priores illi fuerunt adsciti ad Apostolatum quàm ego & tum fuerunt ipsius Christi contubernales quum ego Pharisæus eram: etsi denique tunc Euangelium annuntiarunt quum ego illud persequerer: Deus tamen Apostolum me designauit: quod & ipsi agnouerunt. Nam quòd ad doctrinam attinet, nihil ad ea quæ ab ipso Christo didici addiderunt, sed intellecta vocatione mea agnouerunt me diuinitus speciatim delectum esse Apostolum Gentium, sicut Petrum præcipuè Iudæis destinauit ipse Christus.

¶ *Nam qui sunt in pretio*, οἱ γὰρ δοκοῦντες. Arabs interpres quantum possum ex Rutheri interpretatione Latina colligere totum hunc locum paraphrasticè, vt antapodoton, vel potius ἀποσιώπησιν vitaret conuertens: particulam γὰρ priori membro appositit, & illud cum illo per copulam καὶ coniunxit. Syrus autem & ipse paraphrasi vsus, quasi initio huius versus Paulus scripsisset εἰ δὲ δοκοῦντες εἶναι τι, cæteris quæ sequuntur per parentheſin inclusis, particulam γὰρ priori membro adiicit, vertens πρόσωπον γὰρ &c. *faciem enim* & postea pro γὰρ habet ד֝ [*den*] id est, δὲ quod exponitur per epanaleptin, *illi inquam ipſi*, &c. Sed durum est & prorsus insolens γὰρ vel δὲ sic explicare. Retineo igitur receptam lectionem, & citra vllam parentheſin, puto Apostolum subiicere rationem cur dixerit nihil referre quales illi antea fuerint, & Deum illa nihil morari. Nempe, inquit, hoc non temere nec arroganter dico, sed quoniam reuera nihil illi præsumpserunt iis adiicere quæ prius à Christo accepta docueram inter Gentes. Hæc enim est notatio verbi προσανέθεντο: quod perperam Budæus in commentariis interpretatur *nihil cõmunicarunt*, sed contra à me abhorruerunt. Neglexit enim prepositionem πρός, & malè credidit Paulum hîc agere de eo quod narratur Act. 9. 26.

7 *Euangeliũ præputij*, εὐαγγέλιον τῆς ἀκροβυστίας. id est, Euangelium gentibus annuntiandum: quam metonymiam aliquoties in epistola ad Romanos annotauimus. Neque enim duplex est Euangelium in seſe, sed duo erant populorum genera quibus annũtiandum erat, vnum circuncisorum, alterum incircuncisorum.

8 *Per Petrum*, Πέτρῳ. Sic malo explicare vt significetur causa instrumentalis. Vulgata, *Petro*, Erasmus, *in Petro*. Sic Latinè dicitur quispiam adesse alteri, sed aliquid longè maius hîc significatur, id nimirum quod explicatur 1. Cor. 3. 7.

9 *Qui existimantur*, &c. οἱ δοκοῦντες &c. Id est, quos solos isti pro columnis habent, quasi ego sim nihili: in eo quidem

dem ab illis ipsis dissidentes quorum auctoritate ad vos decipiendos abutuntur. Vide suprà, versu 6.

¶ *Dextras societatis*, δεξιὰς κοινωνίας. Id est porrexerunt manum, quòd symbolum esset nostræ in Euangelij doctrina summæ consensionis. Virgilius, *Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.* Aliud est autem prorsus impositio manuum, quæ vocationis ordinariæ testimonium erat, quàm conuentio inter Petrum & Paulum de qua hîc agatur.

¶ *Apud circuncisos*, [*Apostolatu fungeremur*,] εἰς τὴν περιτομήν. Rectè suppleuit Erasmus quod omnino deerat, omissum est autem à Paulo, vt qui in hac epistola mirè studeat breuitati: siue genus ipsum dicendi, siue argumenta spectes. Sic etiã in proximo versiculo verbum desideratur, sed ex communi loquendi vsu, vt istæ ellipses nihil obscuritatis adferant.

11 *In os ei προσωπον.* Id est ἔμπροσθεν πάντων, *coram omnibus*, vt explicat ipse Paulus versu 14. Itaque absurdum est commentum Hieronymi, interpretantis, *Secundum faciem*, id est non ex animo, quasi res tota non seriò, sed per sanctam quandam simulationem inter vtrunque sit acta, vt Iudæi non offenderentur, & vicissim Gentibus satisfieret. Hoc verò si ita est (vt nihil aliud dicam) quorsum hoc factum pertinuerit ad Apostoli scopum? Similia sunt ferè omnia, profana certè & apertissimè detorta, quæ in hunc locum Græci interpretes plerique, & Hieronymus aduersus Augustinum pro Petro disseruerunt. quæ sanè miror Erasmum digna censuisse quæ non modò commemoraret, sed etiam tueretur.

¶ *Quòd condemnandus esset*, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν. Participium pro nomine positum, quasi condemnatitium dicas aut condemnabilem, sicut à Latinis participialia quæ vocant nomina vsurpantur: quod ita familiare est Hebræis vt non aliter loquantur. vt נִרְצֶה [*nirtseh*,] id est dilectus pro amabili, & נֶחְמָד [*nechmad*,] expetitus pro expetibili, & alia infinita. Ita enim hoc accipiendum esse res ipsa ostendit: vt planè absurdum mihi videatur quod nonnulli adferunt, damnatum fuisse Petrum, ab iis videlicet qui non norant rem agi ex composito, & malè de illo iudicabant. quamuis sic acceperit hũc locum Syrus interpres, quòd videlicet gẽtes hoc ipsius facto offenderentur, tametsi reprehensibilis nõ erat: vel quòd antè reprehensus fuisset Hierosolymis, quòd cum Cornelio sumpsisset cibum. Cicero in Pisonem, *Quis te miserior? quis te damnatior? qui neque scribere ad Senatum, rempublicam bene à te gestam, neque præsens dicere ausus es?* Id est, quem iustius quis iudex possit condemnare quàm te? Ita accipiunt κατεγνωσμένος hoc in loco pro ὀφειλέτης vel ὀφειλομένης.

12 *A Iacobo*, ἀπὸ Ἰακώβου. Id est Hierosolymis vbi pedem fixerat Iacobus. Missos enim istos non fuisse nec à Iacobo nec à presbyterio liquet ex Act. 15. 24. Apparet autem ab hac scintilla ortum tandem fuisse illud incẽdium cuius fit mentio initio Act. 15. cui restinguẽdo ne Synodus quidem illa Hierosolymitana sufficere potuit, vt ex plurimis locis harum epistolarum apparet, Hebione & Cherinto sese duces istis sectariis præbentibus. Hæc autem quæ hîc narrantur ante illam Synodum cõtigisse, & hanc epistolam aliquanto pòst ista scriptam fuisse, falsis illis doctoribus per Ecclesias discursantibus, ex eo quoque colligi mihi quidem posse videtur, quòd si res illa fuisset iam antea in illa Synodo, in qua Petrus ipse veritati fortissimè, vt par erat, patrocinatus est, plenè & apertè decisa & Ecclesiis significata, nullo modo credibile est Petrum id admissurum de quo hîc reprehenditur: & quũ iam & Iudæi quid à gẽtibus postulare possent, & gẽtes quousq; se in Iudæorum gratiam demittere tenerentur, ex Apostolicis illis literis didicissent, tale Antiochiæ ab his vel ab illis exoriturum fuisse offendiculum. Quod si vsqueadeò impudẽtes isti fuissent qui Antiochiæ postea hoc virus spargere sunt ausi, q̃ isti fuerant, in quos hac epistola inuehitur Paulus: certũ est longè alia ratione cum illis acturum illum fuisse, immo ne ad momẽtum quidem illos fuisse toleraturum, qui vtinam, inquit, abscindantur qui vos conturbant.

13 *Adeo vt Barnabas quoque simul abriperetur eorum simulatione*, ὥστε καὶ Βαρνάβας συναπήχθη αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει. Ἀστε

quoque cum indicandi modo, quanuis non ita frequenter, conſtruitur hac ſignificatione. Verbum autē συναπήχθη indicat Barnabam impetu & exemplo potius abreptum quàm iudicio fuiſſe impulſum. Vulgata, *Vt duceretur ab eis in illam ſimulationem.* In Complutenſi editione legitur ὥστε Βαρνάβας συναπήχθη, expuncta particula καὶ, ab aliquo nimirum qui Barnabam etiam voluit culpæ eximere, quaſi ſcriptum ſit ἵνα Βαρνάβας συναπαχθῇ, vt Barnabas abduceretur. Dici enim non poteſt quantopere hîc laborarint Græci, & ex Latinis præcipuè Hieronymus, vt Petrum culpa liberarent: hoc eſt, vt Apoſtoli ſententiam & Apoſtolatum (cuius auctoritatem hoc facto vindicat) euerterent. Exiſtimarunt enim Apoſtolos poſt acceptum Spiritum ſanctum fuiſſe ἀναμαρτήτους. Id verò ſicut in doctrinæ capitibus certum eſt, tamen huc non pertinet, quum Petrus hoc loco non peccet in doctrina, ſed in certo facto: quòd videlicet dum Iudæorum infirmitati cupit conſultum, Euangelicam libertatem adduceret in diſcrimen. Peccatum eſt igitur non in doctrina, neq; etiam in ipſo facto ſimpliciter, ſed in facti circūſtantiis non ſatis prudenter ab eo conſideratis, vnde magnum conſequutum eſt offendiculum, vt meritò prorſus à Paulo ſit publicè reprehenſus. Non enim tanti fuit infirmitas Iudæorum, vt propterea prodēda fuerit aliorum qui aderant libertas, & firmitas labefactanda. Itaque hîc opus fuit deliberatione illa quæ à Cicerone in Officiis pertractatur, Ex duobus vtilibus vtrum vtilius: vel prius fuit admonenda Eccleſia, vt aliquid daret iſtorum infirmitati.

14 *Eos non recto pede incedere*, ὅτι οὐκ ὀρθοποδοῦσι. Rectum pedem opponit ſimulationi præpoſterę. Videbantur enim Petrus & eius ſectatores in vtranque partem claudicare, quum paulo antè cum Gentibus cibum caperent, & tam ſubitò ſe ab illorum conſortio ſubducerent. Nam abſurdum eſt certè quorundam commentum, qui hoc nolunt dici de Petro, ſed de aliis qui cum Petro ſimulabant: quaſi ille diſſimularet potius quàm ſimularet, iſti verò putarent aliquid admiſſum contra bonos mores, quum ſeſe coniungerent cum Gentibus. Id verò ſi ita eſſet, cur diſertè non excipitur Petrus? cur diſertè præteritis cæteris, in eum vnum fertur reprehenſio? quorſum denique hæc hiſtoria commemoratur, ſi Petrus ipſe, qui aliquid eſſe videbatur, non eſt à Paulo, & quidē iure, reprehenſus? Cauſa igitur profectò non erat cur iterum nobis Eraſmus rancidas iſtas nugas apponeret. ¶ *Vt veritati Euangelij congrueret*, πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου. Veritatem Euangelij vocat tum ſinceram ac veram Euangelij doctrinam, tū eius vſum. Præpoſitio autem πρὸς congruentiam & cōuenientiam declarat, vt 2. Cor. 5. 10. vt pro κατά poſita videatur, ſicut dixit Iſocrates, πρὸς τὸ πρόσωπον, ἀντὶ τοῦ κατὰ τὸ πρόσωπον. Vulgata & Eraſmus, *Ad veritatem.* ¶ *Petro*, τῷ Πέτρῳ. In vno codice ſcriptum inueni τῷ Κηφᾷ. & verſu 11. ὁ Κηφᾶς. Vetus interpres priore loco habet, Quum autem veniſſet Petrus &c. hîc autem, dixit Cephæ. Neque verò iſtius varietatis vllum eſſet momentum (quum idem ſit Cephas qui & Petrus) niſi Clemens libro diſpoſitionum 4, (quem ſequitur Euſebius lib. Eccleſiaſt. hiſtoriæ 1.) occaſionem hinc arripuiſſet falsò interpretandi huius loci, quaſi Cephas iſte non fuerit Petrus ille Apoſtolus, ſed vnus ex 70. diſcipulis, quem errorem meritò refutat Hieronymus. Nam (vt alia omittam) quorſum alioqui commemoratur hæc hiſtoria. ¶ *Si, ei.* Id eſt εἰ καὶ ὑπάρχ., i. quum tu Iudæus, cum gentibus vixeris ac ſi Iudæus non eſſes. Nec enim εἰ, conditionis aut dubitationis vllius ſignificationem habet hoc loco. ¶ *Cur, τί.* Vulg. *quomodo* πῶς, vt etiam legitur in Claromont. noſtro codice. ¶ *Cogis, ἀναγκάζεις.* Cogi dicit iſtos apud quos erat tantum auctoritatis Petri pōdus, vt quicquid ageret præſcribere cæteris videretur.

15 *Nos natura Iudæi*, ἡμεῖς φύσει Ἰουδαῖοι: Ipſa ſermonis ſeries, & pronomen ἡμεῖς, & quod ait vers. 18. oſtendunt Pauli hæc eſſe verba Petrum compellantis, & reprehenſionis ſuæ cauſas iuſtiſſimas & planè neceſſarias afferentis: qua etiam occaſione arrepta Paulus ſtatum & caput huius epiſtolæ præcipuum explicat, inſertis etiam argumentis quibus tunc illud ipſum confirmauit, de

quo

quo postea dicturus est, conuersa tandem ad ipsos Galatas, initio videlicet capitis tertij oratione. Summa autem hæc est totius huius sermonis, Tu Petre, antequam isti huc aduenissent, nullum discrimen ciborum nec dierum obseruabas: quî fit ergo vt nunc tu sis vsque adeò mutatus, vt nõ modò Iudæos istos non doceas exemplo tuo ista missa facere, sed è contrario gentes impellas ad illa Iudaica obseruanda, id est à Christo ad Legem abducas? Nam contrà & tu & nos alij Iudæi qui hic adsumus, vt tu nosti & exẽplo tuo comprobasti, nati sub lege: & qui, si iustitia esset penes Legem, potuimus ac debuimus in eo quod habebamus acquiescere, amplexi sumus Christum, non quasi existimantes Legẽ sine Christo non sufficere, sed quoniam certò nouimus lege neminem iustificari, ideóque non adiunximus legi Christum, sed à lege transiuimus ad Christũ. Fuerat autem eiusdẽ erroris Christum Legi, vt per se non sufficienti, à Iudæis adhici, atque Legem Christo à Gentibus superaddi. ac si solus ipse ad iustificationem & salutem non sufficeret.

¶ *Peccatores*, ἁμαρτωλοὶ. חטאים [*chattaim*,] Exleges videlicet & ἄθεοι, ac proinde, vt isti docent, per circuncisionem in fœdus inserendi, si salui esse velint.

16 *Scientes*, εἰδότες id est, Non temerè, sed certò edocti. Est enim hoc accipiendum ἀπολογικῶς. Vulgata, *Scientes autem*, εἰδότες δὲ, suppleto verbo *sumus* in præcedente versiculo. ¶ *Non iustificari*, οὐ δικαιοῦται. id est, Non assequi eam iustitiam qua prorsus opus est omnibus hominibus, vt apud Dei tribunal & absolui ab iis omnibus quæ ipsos æternæ mortis reos peragunt, & ea integritate ac præstatione sui omnis officij præditi comparere possint, qua omnis homo est Deo & proximo obstrictus, vt æterna vita dignus ex promissionis legi adiunctæ formula, nempe Hoc fac & viues, apud Deum censeatur. ¶ *Hominem*, ἄνθρωπος. id est, Quenquam siue circuncisum siue incircuncisum: siue non regeneratũ, siue regeneratũ: ne ipso quidẽ excepto Abrahamo, Ro. 4.2. & Phil.3.9. ¶ *Ex operibus*, ἐξ ἔργων, siue antecedentibus siue consequentibus fidem. Nam alioqui nos non iustificaret Christus sua iustitia credẽtibus imputata, sed nostra iustitia intra nos creata: quod si verum esset, non fuissent excludenda opera Legis, sed tempus duntaxat fuisset declarandum à quo inciperet iustificatio ex operibus, siue in totum, siue ex parte vt nunc nugantur sophistæ, Christo scilicet supplente quod meritis hominum deest, & vim meritoriam hominum operibus infundente, vt euadant etiam pro nostris peccatis satisfactoria. Tu verò, Domine, quandiu istas Spiritus erroris impostoras regnare patieris?

¶ *Legis*, νόμου. Etsi orta fuit hæc hæresis ex eo quod circuncisionem & cæteras legales ceremonias vrgebant aduersarij, tamen de Morali quoque Lege quæsitum fuisse non tantum ex argumentis à Paulo prolatis ad vtrãque legem manifestè spectantibus apparet, sed ex duplici præterea ratione prorsus id euincente. Primùm enim istos ne probabile quidem est, qui Euangelium alioqui essent amplexi, vrsisse ceremoniarum obseruationem duntaxat externam, à Dei & proximi dilectione, siue ab interiore morali lege separatam: vnde efficitur illos vtrique legi iustificãdi vim, & quidẽ in primis rectitudini conscientiæ tribuisse, siue circuncisionem cordis quoque vrsisse, & ibi præcipuè iustificationem quæsiuisse. Non potuit ergo nec debuit Paulus nisi coniũctim, id est, tam morali quàm ceremoniali legi iustificandi vim adimere, quam Christo soli assereret. Deinde nihil opus fuisset vlla, nedum tam accurata disputatione, qua doceretur non petendam à circuncisione iustificationem, sed satis fuisset illius abrogationem probasse. ¶ *Sed*, ἐὰν μή. Heb. אם לא [*im lo*], & כי אם [*ki im*] interdum. quas particulas Græci interpretes interdum per ἐὰν μὴ conuertunt, vt Genes. 22. 26. interdum per ἀλλὰ, vt Genes. 24. 38. Esaiæ cap. 59. 2. & ἀλλ' ἢ 2. Reg. 5. 17. vnde factum vt ἐὰν μὴ scripserit Paulus pro ἀλλὰ, sicut etiam accipitur Matth. 12. 4. & 1. Corinth. 7. 17. & suprà, 1. 7. & Apoc. 9 4. & 21. 27. Sed & Syrus interpres suprà, 7. & hoc loco habet ܐܠܐ [*ella*,] quam vocem Syri cum Græcis communem habent: fortassis ex illa Hebræa אם לא [*im lo*] ab his & illis deductam. Sed & Latini (nequis clamitet quosuis Hebraismos à nobis confingi) sic omnino vsurpant nonnunquam par-

ticulam Niſi, vt Terẽtius In Andria, *Neſcio, niſi mihi deos ſatis ſcio iratos ſuiſſe, qui auſcultauerim.* & in Hecyra, *Niſi pol ſitũ multis modis iam expecto vt redeat domũ.* Poſtremò quia Semipelagiani noſtri hunc locum arripiunt vt iuſtitiam operum cum iuſtitia fidei concilient, (quaſi cum Vetere interprete dicendum ſit nos non iuſtificari ex operibus niſi per fidem, id eſt non ex quibuſlibet operibus, ſed ex operibus fidem conſequentibus: ſiue, non quæuis opera ſalutem mereri, ſed ea demum quæ ex fide naſcuntur) ne habeant iſti quod obganniant, primùm hoc quæro ex ipſis, Quid per opera Legis intelligant quæ hîc volunt à Paulo coniungi cum fide. Si ceremonias reſponderint, in eo certè produnt quàm parum attentè Pauli ſcripta legant. Nam ſi concedit Apoſtolus, opera Legis, id eſt ceremonias cum fide Ieſu Chriſti coniunctas iuſtificare, quid cauſæ erat cur iſtos vocaret pſeudapoſtolos, aut qua de re cum illis contendit? Neque enim iſti Chriſtum ſeparabant à Lege, ſed cum Lege coniungebant, quaſi ſolus non ſufficeret. Sin autem per opera Legis intelligunt opera moralia, (quæ vocant) eáque volunt à Paulo connecti cum fide, vt iuſtificandi vim habeant: petam ab eis quo pudore conciliare ſtudeant, tanquam ad vnum finem concurrentia, quæ hoc ipſo verſiculo ſeparat Apoſtolus, vt ex diametro diſſidentia. Quid enim? annon ſtatim ſubiicit, nos ex fide iuſtificari, & & non ex operibus Legis? & Rom. 3. 28. ſine operibus Legis? Et qualis erit iſta conſequutio, Si ex Lege iuſtificamur, Chriſtus fruſtra mortuus eſt: ſi prẽter Chriſti mortẽ noſtra etiam opera tanquam cauſæ ad ſalutem requirantur? Ex his igitur & aliis plurimis argumentis quæ volens prætermitto, ſatis liquere puto τὸ μὴ hoc in loco nihil aliud declarare quàm Sed, & ineptos etiam eſſe aduerſarios Gratiæ, qui huius loci teſtimonio abutuntur vt imperitis imponant. ¶ *Per fidem Ieſu Chriſti*, διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ. Id eſt per fidem in Ieſum Chriſtum: vt etiam accipitur iterum in hoc ipſo verſiculo, & infra verſu 20. ¶ *Vlla caro*, πᾶσα σάρξ. Id eſt, vllus homo. vt Rom. 3. 20. Sed in vocabulo Carnis magna eſt emphaſis: quo ſignificatur hominis natura prorſus corrupta, & ad immortalitatem ſibi comparandam penitus inepta. Ad verbum, *Omnis caro non iuſtificabitur.* Sic enim loquuntur Hebræi.

17 *Quod ſi, εἰ δέ.* Hæc quoque ſic accipio vt partem ſermonis tum à Paulo cum Petro habiti, ad finem vſque huius capitis: non quòd Petrus eſſet iſta docendus quem ſatis erat reprehendiſſe iis verbis quæ commemorantur verſ. 14. ſed vt adſtantes ex ore Pauli totam hanc doctrinam & qua de re controuerteretur intelligerent, quod etiam ſimili de cauſa voluit plene Galatis perſcribere. Cæterùm hunc locum à pleriſque obſcuratum fortaſſe potius quàm illuſtratum, ſimpliciſſimè ſic explico, vt Apoſtolus intelligatur à iuſtificatione gratuita per iuſtitiam Chriſti per fidem apprehẽſi gratis imputatam, ad alterum perpetuo & inſeparabiliter cum illa coniunctum ſanctificationis, ſiue nouæ intra nos creatæ vitæ beneficium tranſire, vt facere in omnibus ſuis epiſtolis conſueuit: idque ſpecie occupationis, velut his verbis conceptæ. Dixi nos natura Iudæos, non autem ex prophanis populis natos, idcirco à lege ad Chriſtum tranſiuiſſe, quòd non aliter poſſimus quàm in illo vno per fidem apprehenſo iuſtitiam illam tum ad mortem æternam vitandam, tum ad vitam æternam obtinendam prorſus neceſſariam adipiſci. Nemo verè ſeipſum hic fallat. Si quis igitur noſtrûm qui videri velimus cæteris religioſiores, vtpote Iudæi nati, ſic in Chriſto quærat iuſtificari, vt interim ipſe quoque vita & moribus comperiatur peccatoribus illis non diſſimilis, ne culpam eius rei in Euangelium coniicito, quaſi Chriſtus à lege nos ad ſe vocans, ſit turpis & flagitioſæ vitæ ſuaſor, quod ſine blaſphemia ne cogitari quidem poteſt: ſed ſeipſum facto ſuo prodens accuſet. Qui enim iuſtitiam quærens dedit ſe poſtea iniuſtitiæ, an non hoc ipſo ſeſe conuicit, deſtruens quod videri volebat extruere? Hæc igitur ille, & quidem, ne in Petrum vel quempiam adſtantium hæc quoque dicere videretur (quanuis ſatis apertè innueret eos non progredi ſed regredi qui ad Legales ceremonias omiſſas rediret) in ſeipſum illâ reſponſionem

bonè recipit ver.18.& deinceps ſanctificationis ſiue regenerationis myſterium paucis exponit, quod in Epiſt.ad Rom. totis capitibus, 6.7. & 8. vſq; ad verſum 11. luculentiſſimè pertractat,ab occupatione quoque non diſſimili auſpicatus.

19 *Legi mortuus ſum*, νόμῳ ἀπέθανον. Vide ſuperiorem annotationẽ, & Rom. 6.14. & 7.4. Sed quomodo ſe dicit Legi mortuum eſſe per Legem, quum per vnum Chriſtũ Legi moriamur? vt Rom. 7.verſ.4. Nempe κατὰ συμπεφυκός. Lex enim terrens conſcientiam ad Chriſtum adducit, qui vnus verè efficit vt moriamur Legi, quoniam nos iuſtificando tollit conſcientiæ terrores, & nos ſanctificando,facit vt concupiſcentia in nobis mortificata, non ita poſſit accipere occaſionem peccandi ex Legis prohibitione,ſicuti ſolebat,vt oſtendit Apoſtolus Rom.7.9.10.& 11.

20 *Non amplius ego*, οὐκέτι ἐγώ. Ego videlicet qui olim fui, vt Rom.7.verſ.17. Nam à regeneratione homo dicitur noua quædam res fieri.

¶ *In carne*, ἐν σαρκί. Id eſt,in hoc mortali corpore, quod tamen non impedit alteram Chriſti vitam, in me per Spiritum ſuum habitantis, & hanc vitam meam gubernantis. Quòd autem quidam carnem interpretantur vitioſam naturæ qualitatem, perabſurdum eſt hoc in loco. Nam & hoc ipſum viuere in carne, diſertè iis tribuitur qui non ex concupiſcentiis carnis, ſed ex voluntate Dei viuunt,1.Petri capite 4.verſu 2.Hoc eſt denique quod auctor epiſtolæ ad Hebræos vocat dies carnis, capite 5.7.

¶ *Per fidem illam filii Dei*, ἐν πίστει τῇ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ. Id eſt, quæ tota fertur ad Chriſtum filium Dei, (qui ſolus & remittit peccata & innouat hominem) non ad legem quæ nos condemnat & peccatum accendit, nedum vt illud extinguat. ¶ *Qui dilexit me*, τοῦ ἀγαπήσαντός με. prior videlicet, non quod me inueniret iuſtum, ſed vt me gratis iuſtificaret & ſanctificaret: à quo etiam eſt ipſa fides. Eſt autem valde obſeruandus, etiam hoc nomine hic locus, quòd doceat fidem qua iuſtificamur Chriſtum apprehendentes eſſe donum, quo ſibi quiſque ſalutis in Chriſto promiſſionem priuatim applicat.

21 *Non irritam facio*, οὐκ ἀθετῶ. Vide Marcum 6.26. Vulgata, *Non abiicio*, Eraſ. *Non aſpernor*. quæ interpretationes mihi videntur non ſatis expreſſæ. Malui igitur Auguſtinum ſequi, qui conuertit, *Non irritam facio*. Vt autem huius ab abſurdo quoque ſumpti argumenti vis intelligatur, obſeruandum eſt hoc proferri non aduerſus Iudæos incredulos ſed aduerſus illos qui Euangelium cum Lege coniungebant. Nam illi facilè conceſſiſſent minimè oportuiſſe Chriſtum mori, atque adeo hoc argumentum riſiſſent. Itaque Rom.3.27. vſurpat Apoſtolus hoc idem argumentum, ſed longè alia forma, quum per iuſtificationem operum tolli dicit gloriam quæ vni Deo tribuenda eſt. Sed quid ſi iſti reſpondiſſent quod nunc quoque Sophiſtæ nobis obiiciunt. Non tolli videlicet Chriſti meritum, etiamſi dicamus noſtris meritis nos ſeruari, quum illud ſuppleat quod noſtris deeſt, & ab illo etiam iſta proficiſcantur? Reſpondeo, Apoſtolum præſupponere duo, nempe gratiam, quum ſit res indebita,non poſſe cum meritis,re videlicet debita, conſiſtere, vt docet Rom. 4. verſu 4. & 5. quęcunque tandem ſubterfugia captent Sophiſtæ. Deinde hîc agi de gratia non hominum, ſed Dei, quæ non eſt gratia niſi omni modo ſit gratia, ac proinde ſola hominem ſeruet. Ideo rectè concludit Apoſtolus, Chriſtum eſſe fruſtrà mortuum, ſi vel minima pars iuſtitiæ Legis tribuatur, vt à nobis obſeruatæ.

¶ *Sine cauſa δωρεὰν*. Heb. חִנָּם [*chinnam*] Cur enim pœnæ perſolutione egeret qui legem ſeruaſſet? & cur iuſtitiam ab alio peteremus qua ipſi prediti eſſemus? quibus etiam rationibus omne meritũ excluditur. Sed profectò ſi δωρεὰν iuſtificamur per redemptionem Ieſu Chriſti, idem quoque δωρεὰν pro nobis mortuus eſt, Rom.3.24. Sciendum eſt igitur hanc particulam in ſacris libris dupliciter accipi, nempe & de beneficio ex mera liberalitate collato, & de iniuria per improbitatem, & vel ob nullam vel ob nõ iuſtã cauſam immerenti illatam, ſemper excluſo illius merito cui vel benefit, vel malum infertur. Et priore quidem ſignificatu vbique & in vetere & nouo teſtamento legitur δωρεὰν. vt Gen. 29.15. Exod.21.2. Eſa. 52.3 Rom.3.24. &

Cor.11.7. Apoc.20.6.& 22.17.vt exponitur Esa.55.1. posteriore verò,nempe quũ de læsione agitur,modò διὰ κενῆς scilicet αἰτίας, id est, vanam vel nullam ob causam,vt Iob. 2.3. & 9.23. & Prouerb.23. 29. interdum ἀδίκως, vt Prouerb. 1.10.& 17. interdum μάτην, id est temerè siue de nihilo,vt Prouerb.3.30.& 26.2. interdum denique δωρεὰν, vt 1.Sam.19.5.Psal. 35.19. Iohan.15. 25. & hoc ipso loco Paulus ex communi vsu loquendi, quum alioqui iniuriæ non conueniat doni appellatio:quanuis apud Plautum dicatur quidã per iocum peccare largiter. Nolui igitur cum vetere interprete vti aduerbio *gratis* hoc in loco:nec cum Erasmo *frustra*, propter ambiguitatẽ, quanuis hæc duo *Frustrà* & *Sine causa* in hac pia sententia coniunxerit Cicero lib.de diuinatione 2. *Frustra & sine causa quidpiam facere dignum Deo non est, quod abhorret ab hominis constantia.* Puto enim hic significari Patrem nullam habiturũ causam fuisse cur nobis Filium mitteret in carne assumpta nos seruaturum: vnde fateor & istud consequi,inutiliter esse pro nobis crucifixum, si,(quod isti apud Galatas docebant) quærenda est vnicuique in suis meritis iustitia.

IN CAPVT III.

1 *Amentes*, Ὦ ἀνόητοι. Vulgata, *Insensati*. Erasm. *Stulti*, quasi rudes ac parum cordatos dicas. Putauit enim Galatis aliquod gẽtile vitium exprobrari: quum hoc potius ad id de quo agitur sit accommodãdum, quasi præstigiis quibusdam Galatæ fuerint ab istis pseudApostolis dementes facti,vt qui tam apertas blasphemias non intelligerent,& semel instituti à Paulo, tam temere desciuissent. Nunc demum verò Paulus Galatas ipsos compellans, oppugnare falsum illud dogma aggreditur, cuius summam antea exposuerat, in sua illa cum Petro hac ipsa de re disceptatione. ¶ *Ne obsequerewini veritati*, τῇ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι. Erasmus, *Vt non crederetis veritati*,& & sanè fateor πείθεσθαι potius declarare persuaderi quàm obsequi seu obedire. Sed ea significatio non satis quadrat istis qui amplexi quidem erant prædicationem Pauli,sed in itinere cœpto nõ perstiterant. Mihi verò potius probatur quod testatur Hieronymus,hoc nõ fuisse scriptum in Adamantij codicibus.Sed & Chrysostomus & Theophylactus non legũt. In Græcis quoque scholiis adscribitur quidem in contextu, sed nihil est in commentariis vnde suspicari possis scholiasten legisse. nec etiam extat in Syra interpretatione,nec in codice Claromontano, & fortassis irrepsit ex alio loco,infra,5.7. ¶ *Oculos*, κατ' ὀφθαλμοὺς, id est,quibus ita perspicuè fuit propositus Christus, vt quasi vestris oculis repræsentata fuerit viua ipsius imago, acsi apud vos ipsos esset crucifixus,sicut declarat idem Apostolus, 2. Corinth. 4. 6.Quę est igitur eorum impudentia qui de Apostolicorum scriptorum obscuritate queruntur? Et quo pudore nonnulli crucifixi imaginem reuocant? quos ego ad Epiphanij epistolam ab ipso Hieronymo Latinè versam ablego.Perstitit idem Apostolus in metaphora verbi βασκαίνειν, quod propriè de iis maleficis dicitur qui intuitu nocẽt:vt ille ait apud Virgilium, *Nescio quis teneros oculo mihi fascinat agnos.* Hinc apparet προεγράφη conuertendum esse, *Prius fuerat depictus*, non autem *Proscriptus*, cum Vetere interprete, nisi accipiat pro publicè quasi in scriptis propositus, vt quorum nomina proscribebantur. Nam planè durum est ac violentum, vel condemnatum, vt Ambrosius,vel vt Augustinus,de possessione depulsum, interpretari. Nisi fortassis legit Præscriptum,vt Erasmus meritò suspicatur. quod & ipsum tamen non probo,quia (vt alia omittam) Præscribere in ea quidem significatione nõ dicitur à Græcis προγράφεσθαι, sed προγράφεσθαι. Hieronymus ad scripturam, non ad picturam retulit:& Præscriptum exponit, id est antè scriptum quàm illud in Euangelio legeretis, quod videlicet Galatę legissent Prophetarum oracula. quæ interpretatio mihi etiam absurdior videtur quàm superiores.

¶ *Inter vos*, ἐν ὑμῖν. In nonnullis impressis codicibus legitur ἐν ὑμῖν, *Inter nos*, vt sit hîc sensus, Vobis Galatis proponitur Christus amplectendus,quem nos Iudæi crucifiximus, & finitis vos à Iudæis istis fascinari? Sed alterum illud malo.

2 *Spiritum*, τὸ Πνεῦμα. Primum argumẽtum ab effectis sumptum. Vocat autem Spiritum, Spirituales illas gratias quibus obsignata erat in Galatis Euangelij prædicatio, vt Mat. 16. 17. Act.15.8. 1.Cor.1.

1.Cor.12.& 7.quæ vers.5. vocat Virtutes. Neque verò temerè sic argumentatur Apostolus, quum eiusmodi donis vt irretractabilibus ipsius Dei vnius omnipotentiæ testibus initio sit vsus Deus, vt omnes incredulos redderet ἀναπολογήτους. Mar. 16.20. Neque tamen duntaxat spiritualia illa dona, veluti linguarum & prodigiorum, intelligo hoc nomine, sed omnes in genere Spiritus sancti effectus, inter quos etiam numero patiētiam in affectionibus, quarum fit mentio in prox. versiculo. ¶ *Ex fide per auditū perceptatis?* ἐξ ἀκοῆς πίστεως; Erasmus in hunc locum scribens, *Iam illud*, inquit, *Ex auditu fidei, tametsi à nobis intelligitur, tamen Latinis auribus est insolens. Neque enim vt Græci famam siue rumorem* ἀκοὴν *vocant, itidem & Romani. Proinde dilucidius erat, Ex prædicatione fidei, hoc est, ex fide quam ex nobis audistis, non ex Lege didicistis. Quis enim ferat sic loquentem? Auditus occisi regis consternauit populum. pro eo quod erat, Rumor de rege occiso.* Hæc ille: quæ sanè non intelligo. nam ἀκοὴ pro rumore perabsurdum fuerit accipere hoc in loco: & auditionem Latini pro rumore & fama elegantius etiam dicunt quàm Græci ἀκοὴ. Significat autem hoc in loco Fides μετωνυμικῶς (vt suprà. 1.23. & 1.Tim. 4.1.) non id quo creditur, sed idipsum quod creditur, i. doctrinam ipsam salutis per fidē in Christo obtinendæ: cui Paulus opponit opera Legis. i. doctrinam aduersariorū, qui Legem cum Christo docebant, vt Iustificationis causam concurrere. Ἀκοὴ verò mutuam quidem habet relationem ad prædicationem. sed non omnis audit cui prædicatur, quum non omnes habeant aures ad audiendum. Itaque non satis ἐμφατικῶς conuertit Erasmus, *Ex prædicatione fidei*: quanuis interdum ἀκοὴ pro annuntiata doctrina, nec tamen per fidem apprehensa, vsurpetur, vt Iohann. capite, 12. versu 3. 8. ex Esaiæ cap. 53. vers. 1. quia videlicet duplex est audiendi modus. Itaque Iohann. 7.45. non dicitur simpliciter, Omnis qui audiuit venit ad me, sed, Omnis qui audiuit & didicit.

3 *Carne*, σαρκί. Carnem vocat ceremonialia opera externa, à Christo abrogata, & ne tum quidem quum vigebant, aliter ad iustitiam quàm sacramentaliter, conducentia. Etsi enim Paulus Legis iustitiam opponens iustitiæ fidei, agit in primis de Lege ipsa morali, vt antea plurimis certis rationibus ostendimus, tamen certum est istos occasionem istius legalis iustitiæ stabiliendæ, ex ceremonialis Legis obseruatione, quam inuehere volebant, arripuisse. Isti igitur carni Paulus opponit Spiritum, id est spiritualem Euangelij efficaciam, quæ interiorem hominem gignit per Spiritum sanctum, ac perficit, & sese tum etiam exerebat eximiis illis donis quorum fit mētio. 1.Cor. 12. ¶ *Perficieminí?* ἐπιτελεῖσθε; Hæc erat pseudapostolorum doctrina: qui cum dicerent Christum nihil prodesse nisi accederet circuncisio, Legem sanè Christo non modò conferebant, sed etiam præferebant: quum Christo tantùm initia, Legi perfectionem iustitiæ tribuerent, vt qui salutem quærerent nō in iustitia imputata, sed in inhærente: vt hodie quoque nostri Sophistæ, & noui Academici. Et obseruandum etiam est, pugnantia hîc committi: veluti si dicas, eum qui à luce cœperit illuminari, ad perficiendam lucem tenebras accersere. Annotat Chrysostomus præpositionem ἐν significare Galatarum à vera doctrina defectionē, cui superuenerint pseudapostoli: ego malo ad ipsam falsæ doctrinę summam referre, quā paulo antè exposui. Obseruat quoque Græcus scholiastes, Paulum passiuè dixisse ἐπιτελεῖσθε, quasi Galatis exprobrantem quòd sinerent se pecudum instar abripi ab istis & circuncidi: quæ summa erat amentia.

4 *Si modo etiam frustra*, εἴγε καὶ εἰκῇ. Si hoc accipiamus tanquam additum sit ab Apostolo ad mitigandam obiurgationem, omnino redundabit particula καὶ. de quo pleonasmo diximus Iohann. 6.25. in extrema annotatione, & 1.Cor. 15.29. Sin autem intelligamus tanquam hoc etiam addat pondus increpationi, non carebit sua emphasi: & rectè conuerterit Erasmus, *Si tamen & frustra*. Nam frustra fieri dicitur ex quo nullus percipitur fructus. At Galatæ à sana doctrina desciscentes, non modò nullum fructum percepissent ex ærumnis quas eius doctrinæ causa pertulerant, sed etiam magnam iacturam fecissent. Plus est autem lædi quàm non iuuari. Syrī

autem interpretatio ואשתוף דין [*veschiuph den,*] *Vtinam autem* nullo modo est admittenda, quum nihil minus optarit Apostolus.

5 *Et efficit,* καὶ ἐνεργῶν. Hinc factum vt Paulus 1.Cor.12.6. huiusmodi χαρίσματα vocet ἐνεργήματα, ab iis distincta quæ διακονίας ibidem appellat, quod discrimen in eo situm est quod in διακονίαις Dominus agat per docentium ministerium, externam illorum operam intus sua vnius vi reddens in auditorum animis efficacem, cuius ἀποτελέσματος ratione dicuntur Deo cooperari. At in istis ἐνεργήμασι Deus non per homines, sed in hominibus aut aliis rebus edit miracula, vt qui solus ordinem naturæ possit immutare, sicut est vnicus eius opifex & creator Quòd si quando Dominus Angelorum vel hominum opera in edendis miraculis vsus est, nempe vel illos vt voluntatis suæ testes adhibens, vel illorum preces & vota exaudiens, nunquam tamen illi miracula ediderunt. quoniam hoc est vnius Dei proprium, adeo quidem vt in ipsis quoque Christi miraculis, sicut ἀποτελέσματα (quod vni Christo proprium est vt vnico θεανθρώπῳ) constituenda sunt personalia, id est toti personæ ipsi communia, aduersus Nestorium. sic distinguendæ sunt aduersus Eutychen naturarum ἐνεργείαι: humanitati quidem attributo quod humani est operis, Deitati verò quæ propria sunt & permanent Deitatis, citra personæ diuisionem. Vide Mar.16.20.Rom.2.16.1.Cor.3.7.& 12.6.

¶ *An ex fide per auditum percepta, (submisistrat?)* ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως; Conclusio secundi argumenti ab effectis. vide versic.2. Repetij verò verbum ἐπιχορηγεῖ, vt 2.Cor.1.6. Nec loquitur Paulus de se in tertia (vt aiunt) persona, (quod putauit Augustinus) sed de Deo, à quo promanat omnis efficacia prædicati Euangelij.

6 *Sicut,* καθὼς. Non est imperfecta oratio, vt videtur prima fronte, sed cohæret hic versiculus cum proximè sequente γινώσκετε. Est enim antecedens noui enthymematis sumpti ab exẽplo Abraham, in quo tractantur totius disputationis fundamẽta, nempe promissiones Abrahamo factæ, & a eo sibi & suis per fidem apprehensæ, vt explicatur copiosè Rom. 4. nisi malimus Apostolum reticuisse responsionem ad interrogationem præcedentem, cui responsioni confirmandæ adhibeatur hæc probatio ab exemplo Abrahami sumpta. Sed planior & accommodatior est prior interpretatio. Aliud enim est imputatam fuisse fidem ad iustitiã, quàm dona illa peculiaria sancti Spiritus accepisse, quod de Abrahamo non legimus. ¶ *Et imputatum est,* καὶ ἐλογίσθη. Vide Rom.4.3. Vt autem tota hæc disputatio per suas partes distributa, melius perspiciatur, eius seriem sic potius arbitror disponendam quàm vt priore harum annotationem editione scripserã. Ver.6 *Sicut Abraham* καθὼς Ἀβραάμ. Conclusio quæ continetur versiculo nono, ex tribus antecedentibus mutuò connexis nascitur, quorum hoc est primũ, Abrahamus ex fide iustificatus est, siue benedictionem consequutus. Non adhibet autem Apostolus aliam probationem, quoniam hoc enuntiat ipsis Scripturæ verbis. Ver.7. (*Ita*) *nostis,* γινώσκετε Alterum antecedens. Ex fide ætimandi sunt filij Abrahami, Ver. 8. Tertium antecedens, Sicut benedicitur Abrahamus, ita benedicuntur omnes filij, id est, omnes populi, & additur superioris, (id est secundi) tum etiam istius (id est tertij) probatio. ex Gen.12.3. Ver.9. *Itaque,* ὥστε. Conclusio ex tribus superioribus antecedentibus nata, Ergo fides illud est per quod & Abrahamus ipse & in eo omnes benedicuntur qui benedicuntur. Ver. 10. *Nam quotquot,* ὅσοι γάρ. Aliud antecedens, quod & ipsum refertur ad conclusionem superiore versiculo proximo comprehensam, & in medio duorum enthymematum positam. Est autem eiusmodi enthymema, Maledicuntur qui sunt ex operibus Legis: ergo benedicuntur qui sunt ex fide. *Scriptum est enim,* γέγραπται γάρ. Probatio antecedentis. Eit autem talis integer syllogismus, Maledicti sunt qui totam Legem non implent: nullus implet totam Legem: ergo omnes sunt maledicti. Ver.11.& 12. *Nullum autem,* &c. ὅτι δὲ οὐδείς. Probatio assumptionis, Iustus ex fide viuet, ergo non ex Lege. Itaque non impletur Lex: nam si impleretur, vita esset ex Lege. Versu. 13. (*At*) *Christus,* Χριστός. Anthypophora, Quomodo fide iustificatur qui in Lege maledictus

pro

pronuntiatur? Quia Christus qui fide apprehenditur, sustinuit maledictionẽ nobis debitam. quod ex testimonio Scripturæ probat. Ver. 14. Summa superiorum argumentorum, Ergo in vno Christo quærenda salutis benedictio, qua per fidem potitus est prior Abraham, deinde & nos potimur simili ratione. Sed loco illius pronominis generalis Nos, seorsim ponit Gentes, & seorsim Iudæos quibus sese annumerat: quoniam sic concludit superiora vt iisdem verbis proponat quæstionẽ quam explicaturus est, num videlicet Gentes in præputio manentes possint in Abrahamo fideli benedici, quum ipse Abrahamus, præterquam quòd fidelis fuit, etiam circuncisus fuerit.

7 *[Ita] nostis nempe*, γινώσκετε ἄρα. Loquitur vt de re minimè dubia, quam tamen postea confirmabit. Vulgata, *Cognoscitis ergo.* quod non probo: ne hiet superioris versiculi constructio, quam supplere non possis nisi admodũ dura ellipsi. quamobrem etiam multo minus accipi debet γινώσκετε imperãdi modo, vt habent nõnulli veteris editionis Latinæ codices. Ideo addidi particulam ITA, quæ sæpissimè subauditur apud Hebræos in collatione similitudinis, vt alibi sæpe annotauimus.

8 *Præuidens*, προϊδοῦσα. De Scriptura loquitur ἀνθρωποπαθῶς.

¶ *[Ita] antè euangelizauit*, προευηγγελίσατο. Vulgata, *Prænuntiauit.* Erasmus, *Prius rem lætam nuntiauit.* Ego libens retinui Euangelizandi verbum, quod sæpe iam diximus peculiariter esse consecratum doctrinæ de gratuita per Christum reconciliatione: & puto Apostolum de industria hoc vsurpasse, vt hanc doctrinã ostenderet minimè nouam esse, sed ipsi etiam Abrahamo patefactam: cuius exemplo abutebantur pseudapostoli vt circuncisionem cum gratuita iustitia copularent: quum ante circuncisionem dicatur iustificatus Abraham per fidem. Addita autem præpositio πρὸ respicit tempus exhibiti Christi, cuius diẽ vidit Abraham, & gauisus est. ¶ *In te*, ἐν σοί. Non per te, sed (vt mox explicatur) quia in filiis tuis recensebuntur omnes credentes, vt tecum fiant eiusdem benedictionis participes. Benedictionis autem nomen quum variè accipiatur, hîc declarat gratuitam ex fœdere adoptionem, cui opponitur maledictio. Et diuinè prorsus dixit σὺν τῷ πιστῷ Ἀβραάμ, cum fideli Abraham, non autem διὰ τοῦ πιστοῦ Ἀβραάμ, id est, per fidelem Abraham, vt intelligamus benedictionem non manare ab Abrahamo, sed ab eo per quem Abraham ipse cum posteris benedicitur, à Deo videlicet, gratis per Christum. ¶ *Omnes*, πάντες. ergo & ipsi Iudæi.

9 *Qui ex fide sunt*, οἱ ἐκ πίστεως. Generalis est conclusio, vt ij omnes qui Patrem habent Abraham non naturæ sed fidei origine, (Nec enim omnes gentes naturali propagatione sunt Abrahamidæ, nec etiam qui secundum carnem sunt orti ab Abrahamo, sunt propterea hæredes promissionis, quæ vnica est ratio qua omnes fiunt vnum semen Abrahæ) ea ratione benedicantur qua ipse Abrahamus factus est omnium illarum gentium pater, nempe fide promissionem apprehendente: cæteris exclusis, quum extra hoc fœdus nõ sit benedictio.

10 *Quisquis non manserit in omnibus quæ scripta sunt in libro Legis*, ὅς οὐκ ἐμμένει ἐν πᾶσιν τοῖς γεγραμμένοις ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ νόμου. Hebræa habent Deut. 27. 26. אשר לא יקים את דברי התורה הזאת (*ascher lo jakim eth dibre hattorah hazoth*,) i. qui non firmarit verba Legis huius. Itaque Græcus interpres non numerauit verba, sed sensum spectauit. Nã magna vis est verbi יקים (*jakim*:) quamobrem non contẽtus dixisse ἐμμένει (id est, quasi fixus manet) etiam addidit particulam vniuersalem. Iam verò siquis obiiciat Paulum illam addere de suo, in qua totum pondus argumenti versatur: respondeo, apud Mosen indefinitam enuntiationem æquipollere vniuersali, quum præcedat particulariũ enumeratio. Et suspicatur Hieronymus vniuersalem particulam à Iudæis fuisse malitiosè expunctam.

11 *Quoniam*, ὅτι. Claromontanus codex scriptum habet γέγραπται γὰρ ὅτι, *Scriptum enim est, Iustum ex fide viuetur*, quod sequutus etiam est Syrus interpres. ¶ *Ex fide*, ἐκ πίστεως. i. διὰ τῆς πίστεως. Nam ἐκ non declarat hoc in loco materiam, sed instrumentum. Hinc etiam liquet in priore membro, ἐκ πίστε-

non conuertendum esse In Lege, sed Per Legem. Vide Rom. 1. 17.

12 *Non est ex fide*, οὐκ ἔστιν ἐκ πίστεως. Id est non pronũtiat iustum eum qui credit, sed qui fecerit quod ipsa præcipit.

13 [*At*] *Christus*, Χριστὸς. Omnino requiritur coniunctio δὲ, vel ἀλλὰ, quam expressimus, & quam etiam legit aut adiecit Syrus interpres.

¶ *Execratio*, κατάρα. id est, Execrabilis, vt δόξα pro glorioso, 2. Cor. 3. 9. Sed ista permutatio magnam habet emphasim: veluti si scelus pro scelerato dixeris. Vulgata, *Maledictum*. quo nomine apud Latinos conuicium significatur. de qua interpretatione mox dicam.

¶ *Execrabilis quisquis pendet in ligno*, ὅτι κατάρατος πᾶς ὁ κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου. Hebræa veritas habet Deut. 21. 23. קְלֻלַת אֱלֹהִים תָּלוּי [*kilelath Elohim talui*] id maledictio Dei *est* qui est suspensus. Alij conuertunt Ob maledictionem Dei, id est quia maledixit Deo, suspensus est. Alii, quia קָלַל (*kilel*) in Piel accipitur pro conuiciari, קְלָלַת (*kilelath*) verterunt ὕβριν, quidam λοιδορίαν; sed omnes hæ interpretationes eò recidunt vt dicatur hoc supplicij genus fuisse diuina lege, peculiari quadam infamia notatum. Sed & apud Latinos abire in malam crucem iubentur quibus exitium precamur summo dedecori coniunctũ. Et fatentur Iudæi hoc supplicium de blasphemis & idololatris propriè sumptum fuisse, vt qui omnium flagitiosorum essent maximè infames. Etsi enim damnatos non crucifigebant, sed lapidatos palo affigebant: (vt quidem tradunt ipsorum Rabini) tamen, quod ad rem ipsam attinet, idem est ignominiæ genus, ex ligno suspendi. Itaque miror Hieronymum laborare ne Christus dicatur maledictus, & Erasmum hîc nescio quem tropum quærere. Imò verò in eo posita est tota nostra spes, in eo apparet Dei charitas infinita, in eo sita est salus nostra, quòd Deus noster propriè & sine tropo effuderit omnem iram in Filium suum, verè & sine tropo fit eum, quatenus vas noster erat, in carne nostra execratus, vt nos reciperet in gratiam: verè denique & sine tropo Christus fit pro nobis factus execratio: adeo quidem vt nisi Christus etiam fuisset Deus, permansurus in ea execratione fuerit in æternum, vnde nobis euasit. Nam alioquin si ficta est Filij obedientia, ficta quoque est spes gloriæ quam expectamus. Sed considerandus hîc est Christus eum iis qualitatibus quas habet non in sese, sed ex imputatione pro mediatoris officio: quam conditionem vltro subiit vt nos vicissim eadem prorsus ratione, id est, per imputationem eorum quæ ipsius propria sunt, iustificati, fi[illegible]us ipsius fratres, ac eiusdem regni cohæredes. Tantùm abest igitur vt epitheto illo Iudæorum quo Christum Dominum nostrum vocant תָּלוּי (*talui*,) *suspensum*, offendar, quod ad rem ipsam attinet, vt cõtrà, sicut Iudæorum os illud blasphemum & impiũ toto pectore detestor, ita nihil existimem pretiosius aut magis honorificum de ipso dici posse, qui nostri causa factus sit Patri obediens vsque ad mortem, mortem, inquam, crucis: vnde liberatus, consequutus est nomen supra omne nomen.

14 (*Et*) *vt promissum*, ἵνα τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πνεύματος. Vulgata, *Vt pollicitationem Spiritus*. Erasmus *Vt promissionem Spiritus*. Ego verò primùm omnium addidi copulam ex qua intelligatur bimembrem esse hanc conclusionem, vt semper illa coadunatio omnium gentium attẽdatur. Itaque distinctè Gentiũ & Iudæorum meminit, commune vtrisque vniendis vinculum ponẽs, nempe Christum fide ab Abrahamo apprehensum, & à vera ipsius tota sobole itidem apprehendendum. Notat tamen hoc inter gẽtes & Iudæos, quòd illę quidem vt extraneæ accensentur: Iudæis verò vt domesticis quod promissum fuerat exhibetur. Promissionem autem Spiritus accipio pro Spiritu promisso, quem Hebraismũ annotauimus Matth. 24. 15. & Act. 2. 33. & Spiritus nomine benedictionem æternæ Spiritualis vitæ intelligo. Nisi Spiritum ipsum malimus significari, qui promissionem obsignat in cordibus nostris. Sed notandum est in primis nomen ἐπαγγελίας quo non quæuis promissio, sed quæ merè gratuita est, significatur. qua ratione opponitur Legi: nã Lex promissiones quidem habet, sed addita conditione, vel præstandæ totius Legis, vel luẽdæ trãsgressionis. Itaque διαθήκη pollicitatio-

licitationem potius quàm pactum declarat in hac tractatione, vt quidem ista distinguntur ab Vlpiano, l. Pactum, D. De pollicitationibus. Vide Act. 2. 39. Promissionem autem de tempore aduentum Domini præcedente vbique in hac disputatione vsurpat, Christum licet venturum, tamen promissum, & illius promissionis tempore ad solos Iudæos spectantem, ab eo qui omnibus venturis gentibus fuit exhibitus, distinguens.

15 *Humano more loquor*, κατ' ἄνθρωπον λέγω. Id est, Vtar exemplo quod petam ex medio & promiscuo hominum vsu: vt vos pudeat minus tribuere Dei quàm hominum pactis. Vulgata & Erasmus, *Secundum hominem dico*. Vide Rom. 3. 5.

¶ *Humanum*, ἀνθρώπινον. Id est, inter homines & de humanis rebus initum: quanto magis illud quod Deus nobiscum in vnigenito suo ratificãdum sanciuit, tam erit firmum vt non modò irritum fieri nequeat (quod fieret si soli Iudæi essent illud semen) sed ne addere quidem ei quidquam liceat, quod fieret si circuncisio adiiceretur baptismo: & proinde iustitię gratuitæ in Christo iustitia ex operibus adiiceretur ad illius supplementum. Ideo mihi non satisfecit illud *Hominis*, quo Vulgata & Erasmus hunc locum declarant. Notum est autem Hebr. sæpissimè singularem pro plurali ponere, quum præsertim non singulare quidpiam sed species intelligitur.

¶ *Ratum factum sive*, κεκυρωμένον. (vt vulgò loquuntur) authenticum. id est, ratum habitum, qua de re mox agit vers. 17. Vulgata, *Et confirmatum*. Erasm. *Tamen si sit comprobatum*. ¶ *Irritam facit*, ἀθετεῖ. Id est, ἀκυροῖ, vt infrà, vers. 17. Neque enim ab iis quæ rite pacta sunt ac conuenta licet recedere, ex ipso etiam Gentium iure. neque quicquam addere aut detrahere fas est præter contrahentium, & eorum quorum interest, voluntatem. Vulgata, *Spernit*. Erasmus, *Reiicit*. Vide suprà, cap. 2. 21.

16 *De multis*, ὡς ἐπὶ πολλῶν. Sic vertit hunc locum Tertullianus lib. de Carne Christi. Vetus autem interpr. pro *De* habet *In*. Syrus verò sublata præpos. ὡς, legit ἐπὶ πολλοῖς, *vt multis*, & ἐπὶ ἑνὶ *vt vni*. Nõ modò autem absurdum est, sed etiam blasphemiæ proximum quod annotat Hieronymus (vt Erasmus obseruauit) Paulum videlicet hoc argumento abusum apud crassos Galatas, quod sciret alioqui non probatum iri prudentibus aut eruditis: atque ob id præmonuisse prudentem lectorem, Fratres, secundum hominem dico. Negat enim vsquam Seminis vocem poni in literis sacris nisi numero singulari: & tamen, inquit, hoc torquet Apostolus velut in argumentum, quo deceat promissum hoc in solum Christum competere. Hæc Erasmus ex Hieronymo: à quo sanè miror tam absurda támque profana proficisci potuisse. Nam (vt taceam quàm incommodè interpretetur, *Secundum hominem dico*, quod & Erasmus obseruauit) si hęc vera sunt, vbi veritas illa diuina quæ ineptis atque adeo falsis argumentis hominum imperitiam eludat? vbi grauitas illa Apostolica? vbi Paulina ἀνάγκη in tanto præsertim argumento? Deinde quorsum hoc ad stupiditatem Galatarum eludendam, quũ Paulus ad Galatas quidem scribat, sed totis interim lacertis aduersus Iudæos pseudapostolos certet? Absit igitur à nobis, absit vt ad istorum arcanorum tractationem animum istiusmodi adferamus. Certè quum putat Hieronymus Seminis vocabulum a Paulo torqueri vt doceat in solum Christum competere, satis indicat se nunquam satis considerasse quid sit Paulo propositũ: quo minus miror, eum, quum in certum scopum non ferretur, à recta via aberrasse. Putauit enim de eo laborare Paulum vt offendat, promissione illa quam sæpe repetit, ET IN SEMINE TVO BENEDICENTVR OMNES GENTES, vnum Christum significari: quia non dictum sit *In seminibus*, sed *In semine*. Et hìc insurgunt Iudæi, clamitantes Paulum inepte Seminis nomen vni accommodare, quum sit collectiuum nomen. qua de re etiam aliquid scribere constituì, vt obscurum hunc locum & ipse illustrem pro virili. Primùm igitur hoc dico, Seminis nomen ita esse collectiuum, vt tamen vni interdum tribuatur, vt Gen. 4. 25. Quid enim? an audebunt vel ipsi Iudæi dicere eum sine semine mortuum, qui vel vnum dũtaxat filium reliquerit? Minimè certè.

Neque enim Hebræis זרע (*zerah*) aliud significat quàm prolis vox Latinis, vt in illo Virgilij versiculo, -- *& pulchra faciat te prole parentem.* Ergo non satis est dixisse nomen Seminis esse collectiuum, nisi probetur ita esse accipiẽdum eo loco quem tractat Apostolus. In eo verò non modò assentior Hieronymo, sed etiam id artipio, vt germanam huius loci sententiam exponam. Nec enim Apostolus (vt mihi quidem videtur) hîc tractat promissionem illam, ET IN SEMINE TVO BENEDICENTVR OMNES GENTES, sed illam in primis, ERO DEVS TIBI ET SEMINI TVO, deinde reliquas in quibus Abraham & semen ipsius coniunguntur. quamobrem etiam plurali numero dixit Paulus ἐπαγγελίαι, promissiones, non autem ἐπαγγελία, promissio. Idque ita esse, primùm ex verbis ipsis apparet, deinde ex Apostoli scopo. Nam quod dicit Apostolus καὶ τῷ σπέρματί σου, aliter accipi non potest quàm tertio casu, sicut etiã τῷ Ἀβραάμ: vt omnino præter Apostoli sententiam Erasmus conuerterit, *Et in semine tuo:* quum rectè (sic etiam hunc locum citante & explicante Augustino, tractatu in Iohan. 12) vertisset Vetus interpres, *Et semini tuo*: & ipse paulò ante, καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ, non sit interpretatus, *Et in semine eius.* sed rectè omnino, *Et semini eius.* Itaque sicut illo priore loco, quum omnes gentes expressè distinguuntur ab illo semine in quo benedicuntur, Seminis nomen rectè ipsi vni personæ Christi applicatur: ita quum hoc posteriore loco dicantur ipsi Semini factæ promissiones, commodè profecto videtur hoc nomen ipsi Christo vt soli & vni applicari non posse, sed illas ipsas Abrahamo promissas omnes gentes declarare, quæ tamẽ nõ nisi in Christo vt istius promissionis vnico fundamento & vinculo in vnum illud corpus sobolis Abrahamo promissæ coalescant. Cedò igitur, quis est Apostoli scopus? nempe vt doceat exemplum Abrahami, per vnam fidem iustificati, rectè applicari tum Gentibus, tum Iudæis, vt nulla circunciſionis habita ratione, in solo Christo, Patris sui exemplo, omnes credentes benedicantur. Itaque quos sigillatim vers. 14 considerarat (vt antè exposuimus) eos iam in vnum corpus instituit coniungere, vt vnum communem patrem Abrahamum habeant, cum quo benedicantur vnius & eiusdem promissionis virtute. Vt autem hoc ita faciendum esse ostendat, primùm sibi viã præmuniit huius capitis versiculo 8, ne Iudæi queri possent Gentes ad promissionem non pertinere: quanuis hoc potuerit assumere ex hypothesi, quoniam non cum Iudæis prorsus incredulis disputabat, sed cum iis qui ex circuncisione crediderant, neque dubitabant quin Christus is esset in quo benedictionem omnes consequerentur: sed Legis fœdus cum gratuito pacto, id est mortem cum vita, coniungebant. Nũc verò fortius etiam pugnat, ex ipsa videlicet fœderis formula, Dixit Dominus, inquit, se fore Deum Abrahami & seminis eius. Oportet igitur, quum & Gentes & Iudæos docuerimus in Abrahamo per fidem benedici, vt vtrique in vnum corpus coalescant, quod vno Seminis nomine collectiuo significatur: id est, vt communis aliqua sit ratio qua Gentes & Iudæi communi nomine seminis in hac pactione significentur. Nam alioqui Abraham haberet plura semina, vnum videlicet Iudæorum, alterum Gẽtium, ideóque promissio facta esset numero plurali, Abrahamo videlicet & seminibus eius, nõ autem singulari numero, Abrahamo & semini eius. At enim dices Hebræis זרע (*zerah*) id est semen, pro hominis prole nunquam dicitur numero multitudinis. Respondeo, mirum id nõ esse, quum nunquam hoc vsuuenire potuerit, vt eodem patre nati filij diuersa ratione sint filij: quod ni ita foret, proculdubio זרעים (*zerahim*) etiam multitudinis numero nõ minus quàm משפחות (*mischpechoth*) & תולדות (*toledoth*) dicere liceret. Eadem autem est ratio spiritualis cognationis de qua hîc agitur. Nam si alia ratione Iudæi essent semen illud Abrahæ spirituale quàm Gẽtes, dicendum fuisset, Ero Deus tibi & seminibus tuis, non autem & semini tuo. Ergo (vt tandem finiam) firmum & cum superiore distributione prorsus cohærens est hoc Pauli argumentum, contrà quàm putuit Hieronymus: nec quicquam hîc habent quod obiiciant pseudapostoli

vel

vel Iudæi, quum eo ipso nitatur Pauli argumentum quòd seminis nomen sit collectiuum. vt iam vna duntaxat quæstio sit, Christúsne, siue fides, siue promissio, an verò Moses, siue opera, siue Lex, sit istius coniunctionis & coagmẽtationis vinculum: an verò partim illa, partim ista. Quòd si ad hunc scopum sequentia duo argumenta referas, quæ in versiculo 18. desinunt, & præterea separes obiectionem quæ à versiculo 19. incipiens, in 25. terminatur: tum demũ intelliges quomodo cohæreat conclusio quæ à versiculo 26. ad finem vsque capitis explicatur.

¶ *Qui est Christus*, ὅς ἐστι Χριστός. Referri quidem potest relatiuum ὅς ad σπέρμα, ex Græcorum idiotismo, sed commodius (meo iudicio) coniunxerimus cum ἐπί: vt sit hæc structura orationis, Non dicit, ET SEMINIBVS, vt multis: sed dicit, ET SEMINI TVO, vt vni, qui est Christus. quomodo Syrus interpres hunc locum commodissimè ordinauit. Obiecit autem hic locus errorem iis qui putarunt Paulum de vna Christi persona disserere, quum potius de duobus populis, id est Gentibus & Iudæis agat, in vnam sobolis Abrahami veluti massam redactis, vt superiore annotatione diximus. Cur ergo, inquies, Christum nominat Paulus? Respondeo, Quia proprium hoc est totius collecti illius corporis nomen, cuius caput & vita est Christus, membra autem sunt fideles, partim ex Iudæis, partim ex Gentibus in illo aggregati. Ergo si Iudæos & Gentes dixisset, præterquam quòd caput vitámque huius corporis præteriisset, nõ nominasset totum ipsum, sed aliquotas duntaxat eius partes. Quid si verò Ecclesiam dixisset? Respondeo, ne hoc quidem nomine corpus ipsum totum nisi σωσωδοχικῶς significari, quum Christum cum viro, Ecclesiam cum sponsa comparet Apostolus. Deinde quum hoc loco probare constituerit Apostolus vnum Christum esse membrorum istius corporis vinculum, meritò Christum ipsum nominauit: eo nomine nõ solùm caput, sed membra cum suo capite cõiuncta designans. vt diserte significat in huius tractationis conclusione, versu 28, quum inquit, Vos enim omnes vnus estis in Christo Iesu. Hinc ductæ sunt illæ formulæ, Vnum cum Christo fieri, In Christo esse, & Christum in nobis esse, in Christo eligi, vocari, iustificari, viuere: Cum Christo mori, crucifigi, sepeliri, resurgere, & alia multa: vt quod dicitur Eph. 3. 6. Gentibus patefactum Euangelium, vt fiant cohæredes, concorpores, & cõsortes promissionis in Christo. Sic etiam accipitur & explicatur Christi nomen, 1. Cor. 12. 12, & Ecclesia dicitur corpus Christi, & complementum eius qui omnia in omnibus adimplet, Eph. 1. 23. quibus testimoniis hic locus mirè illustratur. Itaque nemo putet me Christo quicquam hac mea explicatione detrahere, quem ego in solidum omnia in omnibus fidelibus facio.

17 *Priorem ratam factam* προκεκυρωμένην. Vulgata omisit præpositionem πρὸ magno errore, quú in ea lateat vis argumẽti sumpti à tẽporis serie, cuius prosyllogismus explicatus est suprà, ver. 15. ¶ *Respicientẽ in Christũ*, εἰς Χριστόν. Sic legit Syrus etiam interpres. Erasmus, *Erga Christum*, admodum obscurè. Significat enim Apostolus (quod etiam antea probauit) pactum illud cum Abrahamo gratis initum, in vnum Christum ferri, in quo vno videlicet colligatur tum ex Iudæis tum ex Gentibus vnicum illud in Christo semen Abrahæ, 2. Cor. 1. 20. & ita etiam loquitur infrà, vers. 24. At Vetus interp. totum hoc prætermisit, in quo tamen cõtrouersiæ cardo vertitur. Argumentatur enim Paulus ex hypothesi aduersus eos qui ex circuncisione crediderant, ac proinde sic Legem vrgebant vt tamen Christum pro Messia ac benedictionum scopo agnoscerent. Hoc igitur posito ac concesso quæritur an is vnus omnes credentes faciat benedictionis Abrahami participes, an verò Lex Christo sit adiungenda, vt isti volebãt qui Christum dicebãt nihil prodesse nisi Lex Mosis seruaretur. Christum vnum id efficere probat Paulus, quòd pactum Legis sit pacto promissionis posterius, nõ possit autem dici prius illud pactum posteriore abrogatum, quum, si ita esset, non oportuerit Christum mitti, à quo penderet illius prioris præstatio. Quinam verò Christus missus fuerit vt abrogatũ & inutile fœd⁹ in ipso sãcl-

retur? Et magnum habet pondus τὸ κεκυρωμένον pro κυρωθησομένον, id est sanciţum potius quam sanciendum : quod iam tum Deus illud fœdus ratum fecerit in Christo quanuis in Christum venturum respiceret, nedum vt Legale fœdus adiecerit quo prius abrogaretur.

18 *Nam si ex Lege, εἰ γὰρ ἐκ νόμου.* Esto, dixerit aliquis, Lex nõ abrogauerit promissionem. At cur simul non cõsistent? Respondet Paulus, hæc duo, nempe benedictionem ex Lege debitam, & benedictionem gratis datam, ita esse inter se contraria vt consistere simul non possint. Nomine igitur hæreditatis significatur ius seminis, vt Deus sit Deus noster, id est, vt ex pacti formula, cum Abrahamo fideli fideles & ipsi benedicamur, vt Rom. 4. 13. Deinde notanda est propria significatio ἐπαγγελίας, de qua diximus suprà, vers. 14, & Act. 2. 39. Attingit autem paucis Apostolus hoc argumentum, partim quòd studeat breuitati in hac epistola, partim quòd illud antè petractarit hoc ipso capite.

19 *Quid igitur Lex? τί οὖν ὁ νόμος;* Alia obiectio, Si promissio illa sufficiebat, quorsum igitur lata Lex est? Hanc verò obiectionem ita diluit Apostolus vt nouum etiam argumentum adferat à fine sumptum, quo probatur non posse dici additam Legem vt benedictio antea promissa, vel eo facilius nobis contingeret partim per fidem, partim per Legem: vel in solidum per Legem, irrita facta promissione priore, nobis daretur. Quî enim id fieret, inquit Apostolus, quum Lex potius posita sit hominibus redarguendis, vt ad promissionem tantò cupidius respicerent?

¶ *Transgressionum causa, τῶν παραβάσεων χάριν.* i. Vt homines intelligerent patefactis transgressionibus, se sola Dei gratia quam Abrahamo patefecerat & promiserat, seruari, ac proinde omnes in Christum respicerent. Irenæus lib. 3. cap. 7. sic legit hunc contextum, τί οὖν ὁ νόμος τῶν πράξεων; ἐτέθη ἄχρις οὗ, &c, id est, Quid igitur Lex factorum? posita fuit vsquequò, &c. quæ lectio planissima est.

¶ *Semen illud cui facta est promissio, τὸ σπέρμα ᾧ ἐπήγγελται.* Id est, Donec diruta macerie surgeret plenum semen illud coagmentatum ex vtrisque, vt explicatur Ephes. 2. 14. Ergo appellatione Seminis non significatur vnicus Christus per se, sed cum suo corpore (id est cum Ecclesia) coniunctus : sine quo vicissim non potest Ecclesia considerari, vt 1. Cor. 12. 12. & 27. Eph. 1. 23, & 3. 6. & 4. 12. Denique clarè id explicatur infrà, 23, vbi dicuntur Iudæi fuisse quasi præsidio Legis constricti antequam veniret fides. Est enim mutua inter fidem & semen (id est fideles) relatio, à quibus separari non potest Christus, illius obiectum, & istorum caput, cuius Spiritu membra omnia in vnum corpus coniuncta viuunt. Quid igitur? (dicet aliquis) ante Christi aduentum nullum erat semen Abrahæ, & tandiu suspensa est promissionis efficacia? Immò verò semper aliqua fuit Ecclesia. Fide placuerunt Abel, Enoch, Noe, Abraham & alij sancti Patres. Christus enim fuit heri vt est hodie. Sed omnes tamen isti veluti sub crepusculo matutino fuerunt, sole ipso nondum exorto : quum nos Christi aduentum sequuti in meridiem inciderimus. Comparatè igitur dicitur semen & fides nondum venisse illo tempore, & sancti illi non accepisse promissionem, Heb. 11. 39. Deinde antè palàm ac plenè communicatum cum Gentibus Euangelium, nondum aduenerat semen illud Abrahæ, quatenus omnes terræ Gentes complectitur. Constituit enim Dominus suis beneficiis sua momenta.

¶ (*Lex, inquam*) *ordinata, διαταγεὶς.* Id est, imperata siue edicta, cuius videlicet tradendæ internuntio Mosi, Angeli, nõ auctores, sed ministri fuerunt. Nam præpositio διὰ instrumentum declarat in hoc loco, non autem efficientem causam primariam. Vide Act. 7. 53. Cæterùm non placet mihi Hietonymi expositio, pro simplici traiectione triplicem aut etiam quadruplicem constituentis. Sic enim hæc ordinat, Lex posita est in manu mediatoris, propter trãsgressiones ordinata per Angelos, donec veniret semen cui promissum erat. At ego ipsam collocationem Apostoli sequor, vtpote planam ac perspicuam. Repetij tamen Legis nomen per epanalepsin, propter interiectum membrum inter πιστεύθη & διαταγεὶς.

¶ *Per manum internuntij, ἐν χειρὶ μεσίτου* Hebr. בְּיַד (*beiad,*) id est per manum

idem

idem declarat atq; opera & ministerio, vt Act. 7. 25. Pro mediatore Erat. intercessorem cõuertit: quod non satis conuenit, quum Latinis dicatur interceſſor qui se medium velut iniiciens obstat iis quæ gerũtur: hîc verò de eo agatur quo intermedio vsus est Dominus vt consilium suum exequeretur, nedum vt is Domini consilium impediret. Castellio maluit *sequestrem* interpretari: quo vocabulo vius est interdum Tertullianus, sed quum de Christo agitur: quod & ipsum nolim sine commoda expositione imitari. Ego malui *Internuntium* dicere hoc in loco, non vt innouarem vocabulum Theologorum auribus familiare, sed vt Mosen à Christo distinguerem. Verùm in reipsa explicanda maior est controuersia. Nam pleroſq; video tum veterum tùm recentiorum, & quidem in primis doctissimum interpretem D. I. Caluinum, meum in Domino parentem, cuius tanti est apud me memoria, sicuti esse debet, vt vel ob hoc pene vnum mihi in hac vocatione viuendum putem, quòd illius memoria in tantis tempestatibus regi possim, nedum vt ab eo in doctrina ipsa dissentiam) hoc referre ad Christum, vnicum illum Dei & hominum mediatorem. quorum auctoritati quamuis ne si velim quidem possim, ego fidelium infimus, præiudicium adferre, tamen non pigebit exponere quibus rationibus existimem non posse ista de Christo intelligi, sed de Mose potius dici, vt etiam interpretatur Epiph. τῷ Μανιχαίων, & Gennadius apud Græcum scholiasten. Primùm igitur, quanuis Deus nonnisi per Verbum sese patefecerit, tamen hæc formula ἐν χειρὶ (qua diximus non summam aliquam & ἀπαραιτήτου potestatem declarari, sed operam potius ac ministerium) non mihi videtur posse Filio Dei tribui nisi quatenus homo factus est. quæ consideratio nullum hîc locum habet, quum in Lege danda nihil magis quàm terrifica & summa illa Dei maiestas eminet, qualis etiam erit secundus Christi aduentus. Manum autem fateor interdum quidem pro summa virtute, item pro ope & subsidio ipsius etiam Dei accipi: sed quominus hoc loco ita explicetur impedit internuntij (siue malis, Mediatoris) nomen, qualitatem ipsam ministerij, non autem primatiam causam declarans, siquis rem totã propius inspiciat. Præterea ita describitur hæc historia vt significetur istum, velut inferiorem, accepisse ab Angelis, vt superioribus, quod ad Israelitas adferret. Deinde, qua de re hîc agitur? nempe de Lege, & quidem non simpliciter, sed quatenus promissioni opposita non modò non viuificat, sed etiam occidit. Eius igitur non modò administrationem, (quæ alibi dicitur mortis administratio, 2. Corinth. cap. 3. vers. 7.) sed etiam primatiam sanctionem, non video qua ratione possimus satis commodè illi tribuere quem, vt pacti promissionis vnicum mediatorem, videtur potius Apostolus ex diametro pacti Legis internuntio opponere. Præterea si de Christo hæc accipias quæ manifestè ad Legem pertinent, qua tandem ratione sequentia connectes? Hic enim laborare necesse est duabus in rebus explicandis, quomodo videlicet à vetere pacto (loquitur enim de Lege) ad nouum tam subitò transeat Apostolus, si sequentem versiculum accipias de officio Christi, id est Deum cum hominibus conciliandi: vel, si duos populos intelligas, id est Iudæos cum Gentibus, interueniente Christo, in vnum corpus coniungendos, (quod maximè videtur ad scopum pertinere) explicandum erit cur tam concisè loquutus sit Apostolus, & quomodo ista cum præcedentibus & sequentibus cohæreant: quæ, nisi hoc ad Mosen referas, vix possint explicari. Imò etiam quærendum videretur, qua ratione Paulus diceret Legem Christi ministerio datam, nec tamen vllam eius rei probationem attexeret. Denique, si rei gestæ historiam spectemus, manifestior erit allusio quàm vt ista negare possimus Mosi competere. Nam præterquam quòd is vbique dicitur Legis, mortis, literæ, carnis minister, (ex Iudæorum tamen hypothesi, & habita corruptionis hominum ratione: non autem Lege in seipsa vel ex recto vsu considerata, quatenus nimirum ad Christum ducit, vt postea Paulus explicabit: qua ratione tamen pædagogus vocatur) diserte narrat Moses ipsum, ita postulantibus Iudæis, quòd Dei vocem ferre nequirent, fuisse medium inter Deum & ipsos

internuntium, vt Deut. cap. 5. versic. 5. & bis è monte descendentem, duas illas tabulas lapideas manibus suis à Deo nimirum per Angelorum ministerium acceptas, ad Israelitarum castra detulisse, vt Exodi cap. 32. versic. 15. & cap. 34. vers. 29. Ex his igitur concludo, ἐν χειρὶ id est, *per manum*, idem declarare atque διὰ τοῦ πιστοῦ θεράποντος τοῦ Θεοῦ Μωσέως. Id est, *per fidum Dei famulum Mosen*. Nam verbum עמד (*hamad*) i. stare, quod vsurpat Moses Deuteronom. 5. 5. & 31. principum apparitoribus conuenit, quibus nimirum vt ministris & internuntiis vtuntur.

20 *Internuntius autem, vnius non est*, ὁ δὲ μεσίτης ἑνὸς οὐκ ἔστιν. Paulus arrepta occasione ex ipso ferendæ Legis modo, eam ostendit non modò non esse vinculum illud nostræ cum Deo coniunctionis, sed etiam certissimum esse signum nostræ ab illo alienationis. Cedò enim quæ causa fuit cur in ferenda Lege sit adhibitus internuntius? Quia Deum vt terribilem ac formidabilem legislatorem ferre non poterat Israel. Ergo Lex illud non est quo Israel adiungitur Deo, sed quo deterritus, internuntium requirit. Lex, inquam, non est appendix illius suauissimæ vocis, Sum Deus tuus, & seminis tui, qua nemo non alliciatur. Quanuis enim vtatur hoc proœmio, AVDI ISRAEL, EGO SVM DOMINVS DEVS TVVS, ea tamen est huius vocis maiestas quam ferre mortalis conditio non possit. Dicitur ergo internuntius non esse vnius, sed minimum duorum, & quidem verè duorum, id est inter se dissidentium. Nam omnibus linguis vsitatum est, vt qui inter se amant, vnum esse dicantur. & præterea respexit Paulus Dei & hominis coniunctionem in Christo, cuius per fidem fimus participes, vt Iohan. cap. 17. vers. 21. & 1. Corinth. cap. 6. 17. & 2. Petri 1. 4. sd verò quàm verum sit apparet ex Euangelicæ doctrinæ cum Legalibus mãdatis comparatione. Nam pro eo quòd Lex nos perterrefacit, Spiritus docet nos clamare, Abba, Pater, & magna cum fiducia ad thronum maiestatis Dei perrumpere, vt filios decet de bona patris voluntate securos, vt infrà, vers. 26. 28. & 29. Euangelium igitur illud vnum est quo fideles omnes in Christo coalescentes, benedictionem illam gratuitam percipiunt, *Ero Deus tuus & seminis tui*. Quo pudore ergo audent pseudapostoli Legem cum promissione coniungere, vt Christum officio suo spolient?

¶ *Deus verò vnus est*, ὁ δὲ Θεὸς εἷς ἐστι. Alibi Apostolus aliquoties concludit, ex eo quòd Deus vnus est non tantùm Iudæorum, sed aliarum etiam gentium, vnam etiam esse fidem, qua Deus sit omnium Deus, quum Lex vnius tantùm sit Gentis. Sed mihi quidem non videtur satis hoc quadrare huic loco. Vnus igitur Deus hic esse dicitur per αὐτάρκειαν, qui sit sui semper similis & semper idem: sicut de se testatur apud Malach. cap. 3. vers. 6. eámque expositionem germanam esse apparet ex ea obiectione quæ cum hac appendice cohæret. Quæritur enim num Deus Legem ponendo, à seipso dissenserit, quandoquidem contraria est promissioni. Sed ea tamen appendix dupliciter potest applicari, nempe vel superiori argumento, vel sequenti obiectioni. Nam dixerat Apostolus non opus esse internuntio iis qui inter se consentiunt. Itaque Legem, quum per internuntium ferretur, non fuisse consensus, sed discordiæ signum. Hìc verò excipere poterant Iudæi, hunc ipsum internuntium, accepta Lege, pacem sanxisse. Ideo, vt huic exceptioni occurratur, addit Apostolus, Deum sui semper similem esse. Itaque, quum ex pacto promissionis vltro declarasset se Deum esse Abrahami & seminis ipsius, idque in præputio, non potuisse nouum pactum inire quo prius antiquaretur: vnde rursus nascitur obiectio sequenti versiculo explicata. Sin autem hoc placeat sequentibus coniungere, ita cohærebunt, Si ita est, Paule, vt tu dicis, Legem datam esse vt transgressiones, ac proinde iram Dei nobis detegeret, non autem vt nos Deo conciliaret, nempe Deus iratus erat: si iratus, vbi pactum illud promissionis præcedens? At Deus sui semper similis est: quod fieri non potest si, vt tu dicis, Deus mutato animo, per Legem iis maledicit quibus per promissionem benedixerat. Hinc ergo exoritur quæstio,

sine

sine Lex abolendæ promissioni lata, quod tamen iam antea docuerat fieri non posse, versiculo 17.

21 *Nam si data*, &c. εἰ γὰρ ἐδόθη. Retorquet Apostolus argumentum in aduersarios. Nam si per Legem esset iustitia, (vt ipsi volebant) tum demum consequeretur Deum, abolito priore pacto, alterum in eius locum sanxisse. quod fieri non potest, quum Deus sit vnus, suprà versu 20. & firmum fœdus gratuitum inierit cum Abrahamo & eius semine, suprà, vers. 17. Sed cur viuificationis & iustitiæ meminit? Quia Deum habere pro Deo suo & viuificari, Semen fieri Abrahæ & Iustificari, mutuò sese consequuntur. quam interpretationem non debuit Apostolus præterire.

Sed conclusit illa Scriptura, ἀλλὰ συνέκλεισεν ἡ γραφή. Τῷ γραφῷ vocat Apostolus hoc ipsum quod alibi γράμμα vocauit, id est Legem, adiuncto quem expressimus articulo, vtpote digito Dei exaratam in duabus illis tabulis: cuius appẽdix Lex ceremonialis à Mose quoque perscripta, sic κατ' ἐξοχὴν apud Israelitas vocabatur, & quæ hoc loco cõsiderata vt chirographũ mortis, meritò dicitur non impleta sed deleta, Coloss. 2. 14. vt exposuimus Rom. cap. 2. vers. 27. Nunc demum autem Apostolus nodum soluit, quum inquit Legem quidem ostendisse maledictionem, non tamen vt homines in ea desererentur, sed vt intellecto periculo, ad vnicum remedium gratuitæ promissionis accederent, Abrahami exemplo, qui per fidem est iustificatus. Sic ergo Lex propter adiunctam conditionem legali fœderi repugnat promissioni vt tamen promissionem non aboleat, sed illi potius subseruiat. ¶ *Omnia*, τὰ πάντα. Id est, omnes homines, & quicquid ab hominibus proficisci potest. Itaque maior est emphasis quàm si πάντας, id est omnes, dixisset.

¶ *Vt promissio*, ἵνα ἡ ἐπαγγελία. i. id quod promissum est, μετωνυμικῶς. vt Hebr. 10. 36. ¶ *Ex fide Iesu Christi*, ἐκ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ. Vide Rom. 3. 22. Est autem infinita quædam Pauli δεινότης, tot enthymemata vibrantis quot vocabula enuntiat. Nã opponit operum meritis. Fidem, Iesum, Dari, Credentes.

23 *Antequàm autem venisset*, πρὸ τοῦ δὲ ἐλθεῖν. Antea docuerat Legem ceremonialem abrogatam esse, tum quatenus nos arguebat peccati ac mortis per trãsgressiones, tum quatenus fuerat ipsius damnationis externum chirographum. Nunc autem eandem ceremonialem legem considerans, vt promissionum Euangelicarum suo tempore exhibendarum vmbram & figuram, docet illam quoque hoc respectu cessasse, finito tẽpore exhibitioni mediatoris & rerum à quibus fides patrum pendebat præscripto, quam idcirco comparat cum pædagogo, & postea cum tutore, cui similitudini ex aduerso respondet Ecclesiæ, quæ semper vna fuit, ætas pupillaris sub Lege.

¶ *Fides* ἡ πίστις, id est Euangelij & iustitiæ per id annuntiatæ exhibitio realis.

¶ *In eam fidem*, Εἰς τὴν πίστιν. εἰς causam finalem declarat. Fuit autem hoc adiiciendum necessariò, vt absolueretur tractatio. Dicturi enim erant pseudapostoli. Etiamsi iustitiam concedamus non manare ex Lege, sed ex gratuita in Christo promissione, quum tamen Deus, quem semper vnum & similem sui esse testatus es, œconomiam istam Mosaicam constituerit, quæ ad Christum adduceret, & Abrahamus ille ad cuius instar dixisti omnes gentes benedici & vnum fieri, circumcisus quoque fuerit: quo iure vis illam nunc abolere? quid iniqui petimus quum illam cum Christo coniungimus? Respondet Apostolus, temporariam fuisse illam œconomiam.

24 *In Christum [respicium]* εἰς Χριστόν. Vide suprà, ver. 17.

26 *Omnes enim*, &c. πάντες γὰρ, &c. Cõclusio est superioris proximæ tractationis. Ergo Christus is est qui Iudæos & Gentes in vnum corpus seminis Abrahę connectit. Itaque τὸ χωρίζον tollit personarum discrimen. de quo mox versu 28. Sic autem concipitur hæc conclusio vt simul seruiat probando illi quod dixerat de Lege suo tempore abroganda, quod ad œconomiam attinet: ideóque causalem particulam adhibet.

27 *Nam quicunque*, ὅσοι γὰρ. Vide quàm breuiter & tamẽ circunspectè argumẽtetur Apostolus. Reperebant enim circumcisionem pseudapostoli iãm inde

vsque ab Abrahamo. Respondet Apostolus, Baptismum circuncisioni successisse. Additur autem particula ὅσοι *quicunque*, vel *quotquot*, vt tollatur Gentium status & sexus discrimen, sicut apparet ex sequente versu. Et hoc maximè ad rem pertinet: Christus enim hîc opponitur Mosi, id est Euangelij libertas Legis pædagogiæ: siue Baptismus nouo populo ex vniuersis gentibus collecto, circuncisioni quæ veterem populum à cæteris discernebat. Itaque nihil hoc pertinet ad falsam operis operati doctrinam, neque hinc colligi potest interius Spiritu baptizari necessariò, quotquot externum baptismum recipiant, quanuis semper totus baptismus præbeatur, vt rectè hunc locum explicat Augustinus De baptismo contra Donatistas, lib. 5. cap. 4.

¶ *In Christum*, εἰς Χριστόν. Id est, in nomen Christi, vt eius beneficiorum fieretis participes. Vide Act. 19. 3. Erasmus hoc non legit. quod tamen in omnibus vetustis nostris codicibus inuenimus.

¶ *Christo fuistis induti*, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. Metaphora sumpta est à vestibus, ex Hebræorum idiotismo, (vt diximus Luc. 24. 49. & alibi sæpe) sed quæ mysterium nostræ cum Christo coniunctionis quasi oculis subiiciat. Oportet enim Ecclesiam Christo, tanquam veste quadam operiri, & sub eo delitescere, vt sancta sit prorsus & irreprehensibilis, Ephes. 5. 27. Ideóque Apostolus semen Abrahami vno Christi nomine significauit, suprà, versu 16. Videtur autem hæc phrasis ex veteri quoque adultos mergendi more profecta, qui vel suis tanquam nouis, aut aliis verè nouis vestibus induebantur, qui ritus postea paulatim eò fuit redactus vt catechumeni in candidis vestibus apparerent. vnde illa Dominicæ in albis appellatio Paschati præiens: & album illud indusium quo infantes quoque induuntur in Baptismo, non tàm inutiliter, sed etiam superstitiosè, & ab iis ipsis qui ritum illum vsurpant ignorata ipsius origine. Quum autem ἐνδύεσθαι vt & ἀπεκδύεσθαι tum actiua tum passiua significatione vsurpentur, passiuam prætuli, tum hoc loco, tum Coloss. 3. 9. vt hoc vtrumque sciamus nobis θύραθεν aduenire.

28 *Non est*, οὐκ ἔνι. Sic etiam legitur Coloss. 3. 11. Vereór tamen vt ἔνι pro ἐστὶ scriptum sit librariorum vitio. Est enim rarum admodum ἔνι pro ἔνεστι, pro ἐστὶ verò nunc non succurrit exemplum Græci vllius scriptoris: & in tertio membro scriptum inueni, in manuscripto codice, οὐκ ἔστιν ἄρσεν. Græcum autem Iudæo oppositum intellige qui גוי [Goi] Hebræis & ἐθνικός dicitur Græcè, Matt. 18. 17.

¶ *Vnus*, εἷς. Id est vnius hominis instar, vt summa coniunctio significetur. Vulgata, *Vnum*, id est ἕν, eodem quidem sensu, sed tamen non ita expresè & contrà omnium nostrorum codicum Græcorũ fidẽ. Nam omnes homines, velint nolint, sunt vnũ, id est vna res, specie tenus. At non possunt esse vnus, id est quasi vnum individuum, vt in Christo seruentur, nisi per eum ipsum Christum. Neque tamen hoc in loco imaginanda est substantiarum commixtio, confusio, aut naturalis etiam aliquis cõiunctionis modus: sed hoc demum scidum, nos per fidem Christo ipsi vniri, Spiritus sancti vinculo, vt bonorum ipsius fiamus participes: vt omnes fideles hac ratione sint vnus Christus mysticus, vt loquitur etiam Apostolus, 1. Corinth. 12. 12.

29 [*Estis*] *Christi*, Χριστοῦ. Claromõtanus codex habet, idq; vt opinor rectius, εἰ δὲ ἐστὲ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *Quod si vnus estis in Christo Iesu*, id est vnicum illud semen quod in Christo coaluit.

IN CAPVT IIII.

1 [*Hoc*] *autem dico*, λέγω δέ. Nunc explicat quod attigerat versu 24. mutato tantùm nomine. Quem enim illic vocarat pædagogum, hîc vocat tutorem vel curatorem. ¶ *Quanuis sit*, εἰ. Vulgata & Erasmus, *Quum sit*. quod poni solet ἐπιλογικῶς. hîc verò intelligendum est ἐναντιοφανῶς, nempe ne quis de vera conditione seruili putet loqui Apostolum. Agit enim de Ecclesia Israelitica, quæ & ipsa erat libera, & vna est cum Ecclesia Christiana, si ius ipsum libertatis & conditionem personæ (vt ita dicam) spectes. sin autem ætatem, & eius libertatis fruitionem, erat sub Lege, tãquam pupillus sub tutore, donec adoleuit, i. ad Christi vsque aduentum, quo tutela illa fiebat.

2 *Vsque ad tempus quod patris præfi-*

δίγμ

ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός. Hoc ideo additum est quoniam qui est sub perpetua tutela & curatione, vix potest liber censeri. Deinde quum Legis tutela sit testamentaria, verisimile est id fieri filij commodo, vt nihil habeat quod de hac œconomia queratur. Postremò quũ tutor hic datus sit ad certum tempus, dici non potest patris sententia mutata, quum eo finito tempore tutor ille ab administratione remouetur: immò tutela ad ipsius hæreditatis fruitionem viam sternit.

3 *Sub elementis mundi*, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Id est, sub Lege, quæ fuit instar rudimentorum mundi. siquidem Dominus mundum suo tempore ad plenam cognitionem veritatis vocaturus, illum voluit his veluti rudimentis erudire, tenui primùm schola in vno duntaxat mundi velut angulo aperta. Huc pertinet collatio illa vtriusque pacti, Ierem. 31. 34, & quod scribitur Ioelis 2. 28. & 29. Erant enim promissiones sub Lege perobscuræ, & ceremoniarum velamine obductæ tegebantur, eminus duntaxat Christum venturum indicantes. Tota denique Legis œconomia, veluti rudis quædam erat disciplina, rudibus conueniens, quum nondum pleno cornu effusus esset Spiritus Sanctus, si corpus ipsum Ecclesiæ spectes, Ioh. 7. 39. Itaque nomen mundi non refero ad ipsa elementa, sed ad discipulos: vt quum dicitur Dominus sic mundum dilexisse vt Filium suum dederit quo seruetur mundus. Hæc est disciplina illa cuius elementa tradebat Lex: perfectam autem cognitionem præstitit Christus ipse adueniens & Apostoli eum sequuti.

4 *Plenum tempus*, τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Plenitudo temporis*, de quo Hebraismo diximus supra 3. 14. possis etiã interpretari, *Completo tempore*. Plenum autem tempus dicitur cuius spatia omnia peracta sunt. Itaque nec serius nec tardius venire debuit Christus. ¶ *Emisit*, ἐξαπέστειλεν. Christus igitur vt Deus non tunc cœpit existere. erat enim Deus apud Deum in principio, vt Iohan. 1. 1. & 17. 5. Vulgata, *Misit*. non satis expressè. ¶ *Filium suum*, τὸν υἱὸν αὐτοῦ. Filius igitur erit etiam, imò propriè Diuinitatis ratione, contra impium Seruetum: nec homo factus alium filium induit, sed hominis naturam assumpsit, vt vnus esset Filius Deus & homo. ¶ *Factum ex muliere*, γενόμενον ἐκ γυναικός. Ergo verum hominem, sed ἀπάτορα, quatenus homo est factus non ex patris semine, sed ex mulieris substantia. Mulierem igitur intellige sexus ratione, non vt mulier virgini opponatur. Fuit enim Maria virgo incorrupta, vt prædictum fuerat Esa. 7. 14. Quidam legerunt γυνοίκιον, vt in quatuor etiam Græcis manuscriptis codicibus legimus: &, quasi per enallagen temporis accipiatur pro γενηθέντα, interpretantur *Natum*, vt citatur etiam hic locus ab Augustino libr. de Trinitate & Vnit. cap. 5 & à Cypr. lib. 2. aduersus Iudæos. Sed præter quam quod Syrus interpres vtrobique pro γενόμενον vertit ܝܠܕ [vahana] & factus est, Tertullianus & Ambrosius multis locis *Factum* interpretantur: quæ certè expositio vera est, & pereleganter à Tertulliano his verbis explicata. *Paulus*, inquit, *Grammaticis istis silentium imponit, inquiens, Misit Deus Filium suum factum ex muliere. Numquid per mulierem, vel in mulierem? Hoc quidem improbius, quòd factum potius dicit quàm Natum. Factum autem dicendo, & Verbum Caro factum est consignauit, & carnis veritatem ex virgine factam asseuerauit.* Præterea, cur id quod est omnibus hominibus commune commemoraret Apostolus? sed vnus Christus factus est ex muliere. Vide Rom. cap. 1. vers. 3.

¶ *Legi subiectum*, ὑπὸ νόμον. Vulgata, *sub lege*, ambiguè. Est autem istud additum cum proximè sequente, vt occurrat obiectioni. At Christus ipse fuit circumcisus & baptizatus. Cur non igitur nos quoque qui Christi membra sumus? Fuit Legis seruituti subiectus vt eam implẽdo nos ab ea redimeret, & ab eius seruitute, non vt in ea maneret aut nos in ea retineret.

5 *Vt adoptionem acciperemus*, ἵνα τὴν υἱοθεσίαν λάβωμεν. Atqui adoptio Ecclesiæ fuit ab initio. Fateor, sed sub Lege adumbratus, suo tempore exhibitus fuit ille in quo est rata. quemadmodum filius ab ipso conceptu hæres est iure: sed nonnisi post xxv. annum reipsa hæreditatem administrat. Vulgata, λάβωμεν conuertit *reciperemus*, quod August. fefellit.

4 *Quoniam,ὅτι.* Immò, dicet quispiã, quum fide, quæ est opus Spiritus sancti, apprehendatur Christus, in quo & per quem simus filij, præeat Spiritus sancti missio necesse est. Filios igitur intellige adoptioni ab æterno destinatos, ideóque suo tempore, Spiritu adoptionis donatos. ¶ *Emisit,* ἐξαπέστειλεν. Sic dicitur mitti & à Patre & à Filio Spiritus, vnde temerè Arriani inæqualitatem personatum diuinarum adstruebant. Emissio autem hæc tota est ἐνεργητικὴ, nõ ipsius essentiæ, quæ quia infinita est, vtpote verã deitas, locum non mutat, nec vsquã est vt in loco, sed vbique vt Deus. Et præterea non de quauis energia Spiritus sancti hic agit, sed de illa quæ Ecclesiam, id est electorum cœtum à mundo segregat illa πληροφορίᾳ καὶ πεποιθήσει qua testimonium reddit Sp. sanctus & intus & foris spiritui nostro, quòd filij Dei sumus.

¶ *In corda vestra,* εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν. Ita videlicet vt prædictum fuit Ierem. 31.33. & deinceps, & Ioelis 2.28. At nónne datus fuit etiam hic Spiritus patribus? Omnino, & non ex Lege, sed ex promissione, idque πολυμόρφως καὶ πολυτρόπως Hebræ. 1.1. & procul Hebr. 11.13 & 39. quo spectant verba Christi, Matt. 13.16. & Petri, 1. Pet. 1.11. ¶ *Abba,* [*id est*] *Pater,* Ἀββᾶ ὁ Πατήρ. Vide Rom. cap. 8. vers. 15.

7 *Non amplius es,* οὐκέτι εἶ. A plurali numero ad singularem transit: quæ enallage familiaris quidem est Hebræis, sed tamẽ hoc in loco videtur suam emphasin habere. Indicat enim hanc doctrinam non ad totum corpus Ecclesiæ duntaxat, sed etiam ad fideles singulos pertinere. ¶ *Seruus,* δοῦλος. Seruum vocat non eum qui peccato seruiat, nec sit à peccato liberatus per fidem, sed eum qui sua libertate nondum fruatur, quatenus est adhuc sub tutore constitutus. Illa seruitus propria est infidelium: ista verò Ecclesiæ Israeliticæ conuenit. Similis est æstimatio libertatis. ¶ *Hæres,* κληρονόμος. id est particeps bonorum ac facultatum, & quidem gratis. Theophylactus ita legit hunc locum, εἰ δὲ υἱὸς κληρονόμος διὰ Θεοῦ, συγκληρονόμος δὲ Χριστοῦ. Id est, Quòd si filius hæres: hæres quidem Dei, cohæres autem Christi. quæ verba sunt Apostoli Rom. capite 8. versu 17.

8 *Imò tum quidem,* ἀλλὰ τότε μέν. Vulgata & Erasmus, *Sed tunc quidem.* At ego ἀλλὰ puto declarare superioris dicti correctionem, quòd ad similitudinem attinet à tutore sumptam. Nunc enim applicanda erat hæc doctrina ipsis Galatis. Atqui Galatæ sub seruitute longè alia (id est sub εἰδωλολατρείᾳ) viuebant, quum eos Deus in libertatem asseretet. Erat igitur absurdius ipsorum factum quàm eorum qui ex circuncisione crediderant. Isti enim ex tutela emitti recusabant: illi verò à durissima seruitute asserti in plenam libertatem, contrario ordine, volebant tutelæ iugum subire. ac si quis breuissimo aliquo compendio solidam doctrinam consequutus, ea neglecta, vellet ad prima elementa regredi. Suspicor verò pro τότε, *tunc,* potius legendum ποτέ, id est *olim,* quum lubricus sit lapsus à ω ad literam τ, & multò meliùs conueniat hæc lectio. Nolui tamen quicquam mutare in tanto codicum consensu. ¶ *Natura,* φύσει. id est reipsa. cui opponitur δόξᾳ, id est opinatio. Vide Rom. 8.12.

9 *Cogniti sitis,* γνωσθέντες. Ad verbum, Scire facti sitis, in significatione Hophal, vt exposuimus 1. Cor. 8.3. Vulgata & Erasmus, *Cogniti estis,* Augustinus tractatu in Iohan. 98. *Non tunc cognouerat eos Deus præcognitos & electos ante mundi constitutionem: sed tunc eos cognoscere sese fecerat.* ¶ *Conuertitis* [*vos,*] ἐπιστρέφετε. Vide Act. 3.26. ¶ *Retrorsum,* πάλιν. id est, εἰς τὰ ὀπίσω, siue εἰς τὸ πάλιν. Vulgata, *Iterum,* Erasmus, *Denuo.* Atqui Galatæ non ex Iudaismo, sed ex Paganismo vocati fuerant ad Euangelium, à quo veluti pedem referentes, ad Iudaismum regrediebantur: quum contrà oportuerit eos ad metam progredi: quamobrem etiam vsus est verbo ἐπιστρέφειν, quod significat retorqueri, vt qui à tergo respiciunt. Hoc non considerarunt Græca præsertim scholia, quæ putant nomine elementorũ mundi significari elementa quibus hic mundus constat, itémque lunam & solem & sidera, ex quorũ cursu metiti menses, tempora & annos Galatæ, ad pristinam idololatriam essent reuersi. Id verò absurdius est quàm vt refutatione indigeat. ¶ *Elementa,* στοιχεῖα. Vide suprà, vers. 3. Egena autem & impotentia elementa vocantur in sese & sent-

& seorsum à Christo: deinde quòd ea ratione ipsi sese egenos esse in Christo testarentur: quum tamen à Christo ad cerem onias relabi, nihil aliud sit quàm neglectis summis opibus, inanissimam inanitatem sectari. ¶ *Ad superiora regressi* πάλιν ἄνωθεν. Τὸ πάλιν. (vt diximus) idem hîc valet atque εἰς τοὔπίσω vel εἰς πάμπαλιν. Ἄνωθεν autem additum declarat ea quæ superioribus seculis vigebãt. Vulgata, *Denuo*. altero nempe vel πάλιν vel ἄνωθεν omisso, sicut etiam Syrus interpres videtur tantùm πάλιν legisse. Sed ne hoc quidem significare potest πάλιν. Erasmus, *Iterum ab integro*. Certè Iohan. 3. 3. ἄνωθεν nihil aliud declarat quàm πάλιν: vt videri possit emphaseως causa idem bis dici.

11 *Estote quasi ego*, γίνεσθε ὡς ἐγώ. Sic à Latinis amicus dicitur alter ego, vel alter idem. Mira enim phrasi declarat Apostolus suam in Galatas beneuolentiam singularem: quasi diceret, Estote ego, quandoquidem ego sum vos, addita tamen particula ὡς, qua vti solemus vt molliatur dicendi genus. Sic Cicero ad Atti. scribens, Deinde te, inquit, quasi me alterum, & simul meæ culpæ socium quæro. Itaque scopum Apostoli non assequuntur qui exponunt, Estote mei similes, quoniam & ego sum vestri. vel vt Erasm. *Estote vt ego sum, quandoquidem & ego sum vt vos*, id est (vt ipse explicat) Abiicite superstitionem Iudaicam quã videtis abiecisse me. quod certè non conuenit. nam hac in re noluit dicere Paulus se illorum similem esse, sed prorsus dissimilem. Vel, Proficite ad meam perfectionem, quando. quidem ego meipsum ad vestram infirmitatem inclinaui. Hęc, inquam, & similia omnia puto ad Apostoli scopum nihil pertinere. ¶ *Nulla in re me affecistis iniuria*, οὐδέν με ἠδικήσατε. Imò verò qua poterant maiore iniuria Paulum afficere, quum ipsius doctrinam repudiarent, & Christum, cuius erat minister, adeo turpiter dedecorarent? Sed negat se ab iis affectũ iniuria, quibus ex animo omnia condonabat si resipiscerent, vt 2. Cor. 2. 5. Nam vix mihi videtur Crucem Christi fuisse à sua separaturus.

13 *Per infirmitatem car.* δι' ἀσθένειαν τῆς σαρκός. Id est, per varias afflictiones, quibus quotidie exercebatur Apostolus, adeo vt nihil esset illo abiectius, si externam speciem atque adeo si hominé externum spectes: qui carnis nomine intelligitur, exprimendæ ipsius imbecillitatis causa.

14 *Exploratione mei*, τὸν πειρασμόν μου. Id est, has ipsas quotidianas vexationes quibus Dominus me explorauit inter vos. Nam hac etiam ratione Iacobus crucem vocat τὸ τῆς πίστεως δοκίμιον, id est, illud quo fides exploratur, Iac. 1. 3. quo etiam pertinet quod scriptum est 1. Pet. 4. 17. ¶ *Vt Angelum Dei*, ὡς ἄγγελον Θεοῦ. Id est, me, quantumuis præ cæteris hominibus contemptum, quantumuis ab ipso etiã Deo (vt in speciem videri poterat) vexatum, tamen non modò non estis auersati, sed etiam non aliter quàm Angelum quempiã, immo vt Iesum ipsum, excepistis, mei videlicet ministerij causa. Nã alioqui non minus hoc Galatarum factũ Paulum esset execratus quàm Lystrensium, Act. 14. 14. Castellio igitur non rectè interpretatus est ἄγγελον Θεοῦ, Dei nuntium, vt ostendit carnis antithesis.

15 *Quæ igitur erat beatitatis vestræ præd.* τίς οὖν ἦν ὁ μακαρισμὸς ὑμῶν; id est, Itaque quantus vbique rumor erat hominum vos beatos prædicantium? vel (si libeat ad ipsos Galatas hoc referre) Quænam igitur erat in vos vestræ beatitatis iactatio, quum vos beatos ac felices propter aduentum meum factos diceretis? Nam μακαρίζειν significat beatum prędicare ac profiteri, vade μακαρισμὸς, qui distingui debet ab ipsa beatitate quæ μακαριότης dicitur, vt rectè & eruditè annotauit Erasmus, *Vbi est ergo beatitudo vestra?* id est, quónam igitur abierunt illæ voces quibus vos beatos esse prędicabatis, quum me adeo alacriter exciperetis? Legit enim, ποῦ οὖν ὁ μακαρισμός; quam lectionem in duobus vet. cod. deprehendimus.

¶ *Oculos vestros*, τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν. Hac tanquam prouerbiali hyperbole summus amor declaratur, ne tantam illam alacritatem putemus simulatam fuisse.

17 *Ambiunt*, ζηλοῦσιν. Sumpta est metaphora à procis zelotypis, quam etiam sequentibus versiculis duobus persequitur. Duplex autem est zelotypia. vna, quum nostri causa diligimus, idcóque non possumus rivalem pati: vt

assentatores qui in aulis principum degunt, nec principis commoda propriè quærũt, sed quatenus cum sua ipsorum vtilitate sunt coniuncta, ideóque id vnum solicitè studeant vt cæteros, quantumuis principi vtiles, arceãt, quò videlicet ipsi ex eo maiorem soli vtilitatem capiant. Hoc verò non est principem, sed seipsum amare. Itaque istorum amor tum euanescit quum sublata est illius causa, id est quum ea est principis conditio vt nullum commodum amplius ab eo expectent. Altera zelotypia prorsus est illi contraria, quum amicos ipsos rei honestæ causa in illis amandis spectamus: ideóque nõ propriè soli nolumus diligi, sed potius id vnum spectamus quod ei prodest cuius commodis magis quàm nostris ipsorum delectamur: qui demum verus & honestus ac perpetuus est amor. Illam igitur zelotypiam pseudapostolis tribuit Apostolus, vt qui sui commodi causa Galatas diligerent, ideóque summo studio niterentur Paulum vt riualem excludere. Hanc verò sibi tribuit, vt etiam 2. Corinth. 11. 2. eiúsque argumentum adfert, quòd quum rei honestæ causa eos dilexerit, id est non lucri aut gloriæ studio, eundem animum erga eos quãuis procul absens conseruet. ¶ *Excludere nos*, ἐκκλεῖσαι ἡμᾶς. Excludendi verbum mirè conuenit metaphoræ à zelotypis sumptæ, in illa quidem sinistra & minus honesta zelotypia. quamobrem etiam ζηλῶσαι non conuerti Æmulantur cũ Vetere interprete: quorsum enim hoc? neque cum Erasmo, *Ambiunt*, quòd non satis videatur expressum. Itaque quod annotat Erasmus se in quibusdam codicibus legisse ἐγκλεῖσαι, id est includere, vt ad Legem referatur, qua volebant illi Galatas implicare, id, inquã, nullo modo conuenit instituę pulcherrimę trãslationi: nec dubito quin non intellecta translatio causam præbuerit non modò huic errori, sed etiam alteri. Nam quum in omnibus codicibus scriptum sit ὑμᾶς, *vos*, poscit tamen sententia vt legamus ἡμᾶς, *nos*. Neque enim amicam à riuali, sed riualem ab amica dicitur procus excludere. quomodo isti Paulum à Galatis conabantur excludere. Addit enim Paulus, Vt omnem amorem à me in ipsos transferatis. Hæc enim est antithesis personarum, nec istud sic explicare licet, quasi fuerit istis propositum Galatas à Christo excludere, quòin prorsus violenta sit ellipsis. quanuis sanè à Christo alienabantur quum ad Legem transire docebantur: nec excludi potuit Paulus quin excluderetur Christus.

¶ *Vt se ambiatis*, ἵνα αὐτοὺς ζηλῶτε. Vulgata & Erasmus, *Vt ipsos æmulemini*. id est, vt ipsorum exemplo, ad Mosen à Christo deficiatis. At ego puto Paulum in suscepta metaphora perstitere, sicut antè dixi. Hæc enim est Satanæ ministrorum consuetudo, vt plebem à suo pastore abductam ad se alliciant: quam postea, sublatis omnibus æmulis, impunè deprædentur.

18 *Vehementer amare*. ζηλοῦσθαι. Quia laudabilem zelotypiam cum altera illa comparat, ideo ζηλοῦσθαι conuerti Vehementer amare. Nam quòd Vetus interpres & Erasmus verterunt *Æmulari*, id est, imitari, (quasi dicat Apostolus, Bonam quidem esse imitationem, sed in re bona) mihi quidem prorsus videtur ad hunc locum non pertinere. Et posset quidem hoc pro exhortatione accipi, vt ad Galatas referatur; acsi dicat Apostolus, Hoc quidem illorum studiũ est qui me volunt excludere, vt vos totos possideant: qua in re satis declarant se quærere quæ sua sunt: at vos decet vestrum honestum amorem in me non tantùm præsentem, sed etiam absentem conseruare. Sed malo ad Apostolum ipsum referre, vt sequens verticulus connectatur cum isto, sitque hæc sententia, Cupiunt illi quidem me excludere, vt qui vos non ament vt par est, sed sui ipsorum causa, at noster amor longè est alius. Vos enim, bonam ob causam, non ad tempus, sed semper, nec solùm præsens, sed etiam absens absentes eò vehementiùs complector, filioli mei, vt quos iterum parturio, &c. Hus spectat illud Isocratis ad Demonicum, Ἐν ὑμῖν αὐτοῖς πολὺ διοίσοντας, &c. qui locus est in scholis peruulgatus. ¶ *In re bona*, ἐν καλῷ. Id est, recto in amicum studio. Nam ἐν καλῷ & ἐν κακῷ opponũtur, Sic vulgò dicimus *En bien*, vel *pour bien*. Vulgata, *in bono*, barbarè.

19 *Filioli mei*, τεκνία μου. Blanda appellatione maternũ & honestissimum amorem suum declarat, non ab austritia aut ambi-

aut ambitione, sed à Christi sancta reverentia, & à singulari in Galatas animi propensione profectum. Est autem hoc vtinque includendum distinctione, inter ὑμᾶς & οὓς, quod qui non animadverterunt, constituerunt hoc in loco οὐ necessarium minimè necessarium.

¶ *Quos*, οὓς. Hoc puto cohærere cum ὑμᾶς, id est cum extremo versiculo superiore. Exponit enim illud ἐν κλήσει, id est causam illam præclaram sui in illos amoris. cuius etiam (inquit) testimonium extat in eo quòd hac ipsa epistola tam solicitè laboro de vobis non ad mei, sed ad Christi amorem reuocãdis. ¶ *Parturio*, ὠδίνω. Iterum loquitur vt mater. Nam & alibi ait se eos gignere in Christo, quos Christo lucrifecit, 1. Cor. 4. 15. & ad Philem. 10. vbi tamẽ personam patris induit. ¶ *Formetur*, μορφωθῇ. Alludit ad formationem fœtus in vtero. & sicut gigni, sic formari ac tandem adolescere in nobis Christus dicitur, id est ipsius notitia, & quæ illam consequuntur. Mulier autem grauida ὠδίνουσα dicitur toto gestationis fœtus tempore.

20 *Mutare*, ἀλλάξαι. Id est, aliis verbis apud vos vti. ¶ *In vobis*, ἐν ὑμῖν. Id est, qua voce, blanda aut aspera apud vos mihi sit vtendum.

21 *Qui vultis*, οἱ θέλοντες. Id est, qui vltrò & cupidè appetitis.

¶ *Legem*, τὸν νόμον. Hebr. תורה (*torah*,) quo nomine nunc intelligit quinque Mosis libros: ex quorum primo citatur sequens historia, per anagogen explicata. Cæterùm (vt hoc quoque dicam παρέργως) Apostolus iam non argumentatur, (esset enim argumentum istud ab allegoria sumptum valde infirmum. & totam disputationem firmissimis argumentis propositis absoluit) sed offendiculo medetur quod erat maximi momenti. Nec enim dubium est quin isti circuncisionis Apostoli perpetuò vrgerent, oportere Gentes circuncidi, vt coirent in vnum corpus cum Abrahami semine. Respondet Paulus, illos circuncisos non esse hæredes, nedum vt oporteat circuncidi ad participandam cum illis hæreditatem: &, ne cui mirum id videatur, ostendit hoc iam olim fuisse adumbratum in domo Abrahæ, vnde elicitur qui fuit natus secũdum carnem & circuncisus, vt succedat qui secundum promissionem datus est filius Abrahamo, vt nemo miretur nunc excludi seruos primogenitos.

23 *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Id est. consueto hominum more, & naturæ vi ordinaria. Cui ancillæ filio comparantur ij ex Iudæis qui non sunt Abrahami filij nisi sanguinis ratione: & carne (id est externa ceremoniarum seruitute) nituntur: ideóque non sunt filij hæredes, sed vt serui abdicantur, nati ad seruitutem, ex Agar ancilla, id est ex pactione Legis latæ in Sina monte, non terræ Chanaan, sed Arabiæ. Notandum est igitur seruos hîc vocari, nõ vt antea, qui Legem habuerunt pro tutore vel pædagogo, quum re vera essent liberi, (quales fuerunt sancti ante Christi aduentum) sed Pharisæos cæteróque omnes qui salutem ex Lege (cuius verum vsum aspernabãtur) vel sola, vel cũ Christo coniuncta exspectabant. quibuscum si quis nostri seculi Pharisæos comparet, magnam illis profectò iniuriam faciat: quum magnum sit discrimen Legis à Deo latæ, & traditionum quas Satan religionis obtentu in Ecclesiam inuexit, vt Euangelij lucem miseris mortalibus eriperet. Vtrosque, tamen idem error implicuit.

¶ *Per promissionem*, δι' ἐπαγγελίας. Id est, vi promissionis quam Abrahamus sibi & vero suo semini per fidem apprehendit. Nam alioqui effœtus erat Abraham & Sara, vt naturæ vis nullum hîc locum habeat, sed sola gratia. Talis est vera filiorum Abrahami soboles, non è terra sed è cælo genita, ex vi pactionis Euangelij, id est gratuitæ, & verè liberos à Legis maledictione & seruitute filios gignentis, qui sint Abrahami verum semen.

24 *Per quæ aliud figuratur*, ἅτινά ἐστιν ἀλληγορούμενα. Vulgata, *Quæ sunt per allegoriam dicta*. Eras. *Quæ per allegoriam dicuntur*. Ego studui perspicuitati. Nam (vt rectè annotat Erasmus, ex Chrysostomo) allegoricus sermo totus est fictitius. Hîc verò Paulus veram historiam narrat, sed quæ tamẽ aliud adumbrarit magis reconditum mysterium. ¶ *Nam hæc*, αὗται γάρ. Vulg. *Hæc enim*. Eras. *Nam hæc* Atqui αὗται nõ pertinet ad διαθήκας, sed duas illas materes indicat, vnã ancil-

lam,Agar,videlicet,quæ legis fœdus repræsentat, in Sina monte factum, vnde gignuntur seruis alterâ liberâ,id est, Saram,quæ Euangelij fœdus refert Hierosolymæ sancitum, cuius filij sunt ingenui. ¶*Sunt*, εἰσίν. Id est, figurant & adumbrant, sicut dicitur Petra fuisse Christus,& Panis dicitur corpus Christi, vt Tertullianus & Augustinus explicát. Sed meminerit tamen lector sacramẽtalem (quam vocant) significationem à merè typica distinguere. Nam in sacramentis symbolum repræsentat quod verè Deus offert,& fides accipit: in typis autem res futuræ vel præteritæ duntaxat adumbrantur, & quasi in imagine depinguntur.

¶*Duo illa pacta*, αἱ δύο διαθῆκαι. Vnum tamẽ fuit fœdus, si rem ipsam & scopum spectes, sed temporum & œconomiæ ratione diuersa fuerunt, vt disertè etiam distinguit Ieremias. Quòd si ista ex pseudapostolorum opinione æstimentur,qui salutis partem Legi decidebant,vel Pharisæorum, qui Legem pro Christo amplectebantur. non iam duo duntaxat, sed etiam prorsus contraria fuerint. vnde conclusiones illas elicit Paulus quæ scribuntur infrà, 5. 2. & 4. Vulgata & Erasmus, *Testamenta*, de qua interpretatione dixi suprà. 3. 15. ¶*Vnum quidem, quæ est Agar*, μία μὲν, ἥτις ἔστιν Ἄγαρ. In Græcis aliquid interiicitur: sed quum ἥτις ad μίαν necessariò pertineat, non autem ad ὄρος, studendum putaui perspicuitati. Iam verò μία, id est vna, Ambrosius & Augustinus referunt ad διαθήκην, quod nos fœdus,ipsi testamẽtum conuertunt: ideóque pro Quæ est Agar,legũt, Quod est Agar.Sed hoc mihi videtur violentũ. Sic enim cogemur exponere Est, non pro significat,sed pro significatur.Deinde commodius dicitur Agar gignere filios quàm ipsum fœdus, quod adũbratur per Agar: vt fœdus potius seminis quàm matris rationem in hac anagoge sustineat.Quòd ad sententiam tamen attinet,nullum est in his discrimen.

¶Ex *monte Sina*, ἀπὸ ὄρους Σινᾶ. Sinæ facit mentionem quòd in eo monte sit sancitum fœdus illud quod adumbrat Agar.Addidit autem Apostolus, Ex Sina,i.ex Arabia, non quòd Agar inde esset orta,(erat enim Ægyptia) sed quia cum Ismaele & suis nepotibus Arabiam incoluit. ¶*Generans (prolem)* γεννῶσα. In verbo ipso includitur verbale, Hebræorum more, de quo diximus 1. Corinth.cap.15.versu 29.& Heb.11,12.

25 *Istud enim Agar, est mons in Arabia*, τὸ γὰρ Ἄγαρ Σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ. Id est, Agar, illa mulier non in serie sed typus considerata, est Sina, id est vetus illa pactio legalis, in illo Arabiæ celebri mõte sancita, ex aduerso respondens præsenti Ierusalem, & seruiens cum suis filiis. Sicut enim ancillæ filij sunt serui, ita vetus pactio Legalis per illam ancillam adumbrata non alios quàm seruos gignit. Quòd si quis roget cur situm montis Sinæ declaret Paulus, quum vix vllus etiam ex Galatis id ignoraret,neque id magnopere ad Apostoli scopum pertineat: respondeo cum doctissimo interprete, in ipso etiam Sinæ situ aliquid latuisse mysterij, nempe quòd esset extra terræ promissæ fines, quæ cœlestem patriam, ad quam non vetere sed noua pactione deducimur, adumbraret. Vetus interpres, expuncto Agaris nomine;legit, Σινᾶ γὰρ ὄρος ἐστὶν,&c. *Sina enim mons est*, &c. vt citat etiam hunc locum Augustinus libro de vtilitate credendi,cap.2.& Orig.in Canticum Cantic.hom.2.& certè non videtur necessaria repetitio nominis Agaris, quæ etiam superiore vers. non dicitur esse Sina, sed vetus illa pactio quæ ex Sina monte, vbi sancita fuit, seruos liberos gignat. Nolui tamen receptam Græcam lectionem immutare:quod in priore editione à me factũ, video quibusdam, etiam ex iis qui alioqui veterem Latinam editionem ipsi Græco cõtextui anteponunt,displicuisse.

¶*Eadem autem serie respondet ei Hierosolymæ quæ nunc (est,) συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν Ἰερουσαλήμ.* Vulgata συστοιχεῖ conuertit *Coniunctus est*. Erasmus, *Confinis est*.in quo verbo explicando plurimùm variant interpretes. Nam Alii ad situm referunt: quorum opinio ex ipsa tabularum inspectione apertè refellitur. Alii (vt Aquinas) referunt ad itineris continuationẽ, quòd ex Sina venerint Hierosolymam. quæ interpretatio non indiget refutatione. Alii denique respiciunt ad typi seu potius anagoges similitudinem: quorum opinio proculdubio veritã-

vetissima est: quam etiam sequutus est Hieronymus vertens Origenis commentarium in canticum, Homilia 2. vbi in huius loci citatione συστοιχεῖ vertit *confertur*, rectè: si sententiam ipsam spectes. sed in ea similitudine explicanda non omnes idem sentiunt. Nam Erasmus in eo similes facit Sinam & Hierusalem, quòd in vtraque fuerit eadem Lex promulgata. *nam* (inquit) *scriptum est, De Sion exibit Lex, & verbum Domini de Hierusalem. Illud autem ait hoc loco Apostolus, vt ostendat Legem absque gratia terrorem incutere minis & præceptis: cogi verò metu seruile est. Iudæi itaque qui vacui charitate Legem iuxta literam & vitus externos obseruant, quanquam à monte Sina migrauerunt Hierosolymam, tamen à seruili conditione non degenerabant, tanquam filij Agar, non Saræ.* Hæc Erasmus, in quibus multa cogor desiderare. Nam quis vnquam dixit in Hierusalem promulgatam esse Legem illam quæ data est in Sina? Locus autem Esaiæ prorsus in contrariam sententiam scriptus est à Propheta, vt qui de Euãgelica doctrina disserat, quæ ab Hierusalem in reliquas partes orbis terrarum erat spargenda. quod etiam alii Prophetæ prædixerunt. Deinde non est propositum Apostolo Legem cum Christo conjungere, sed cõtrà, Ceremonialem quidem vnde hæc controuersia erat exorta, abrogatam esse: Moralem verò non ad nos iustificandos sed condemnandos latam ostendere. Itaque τὸ συστοιχεῖν hoc loco nihil aliud declarat, quàm eiusdem esse ordinis siue seriei, quàm στοῖχον vocant Græci, Galli *vne file*. & præsens Hierusalem, illa videlicet terrestris, Christum quo tempore Apostolus hæc scribebat, non admittens, sed in vetere Legis seruitute pertinacissimè perseuerans, dicitur συστοιχεῖν Agari & Sinæ, id est vereri factioni, vt mater & liberi sint σύστοιχα, matris conditionem videlicet sequentib. liberis. Huic autem ἀντιστοιχοῦσι Sara siue noua pactio & cælestis Hierosolymæ. i. nouæ pactionis liberi, qui rursus inter se συστοιχοῦσι, vt ex sequente diagrammate apparet.

¶ *Seruit que*, δουλεύει δέ. vel, seruit autem nec vllam hîc agnosco parenthesin, quum optimè cohæreant omnia, & res ostendat verbum δουλεύειν ad Sinam referri, cuius filii dicuntur seruire: vt explicetur quod dixerat, Agarem videlicet à Sina monte (factionis Legis videlicet figuram sustinente) gignere seruos filios. Partus enim (vt loquuntur Iurisconsulti) sequitur ventrem. Quæ collatio vt melius intelligatur, adscribam eius diagramma.

Vxores duæ suis liberis σύστοιχοι, inter se verò ἀντίστοιχοι, quibus duæ factiones suis itidem liberis, σύστοιχοι, & inter se ἀντίστοιχοι adumbrantur.

Typus.	*Veritas.*	*Typus.*	*Veritas.*
AGAR ancilla.	SINA. siue vetus pactio, qualis est quæ nunc est Ierusalem.	SARA ingenua.	Noua pactio; qualis est illa Cælestis Ierusalem.
Ismael seruus, natus secundum carnem non est hæres.	Eius filij serui, qui volũt ex Lege iustificari.	Isaac filius ex promissione & hæres.	Filij promissionis, ingenui & hæredes.

ἀντί——στοιχοι.

ἀντί——στοιχοι.

Vel sic.

Abraham typus Dei.

Agar, typus Legis.	Sara, typus Euangelij.
Ismaël, typus quærentium Iustitiam ex Lege.	Isaac, typus quærentium Iustitiam ex fide.
Exclusus ab hæreditate, typus eorum qui quoniam iustitiam quærunt ex Lege ad Iustitiã non perueniunt.	Hæres, typus eorum qui promissiones fide amplexi eas in Christo obtinent.

26 *Illa verò quæ sursum est Hierusalem*, ἡ δὲ ἄνω Ἰερουσαλὴμ. Id est ἐπουράνιος, per orbem terrarum dispersa, cuius ciues sumus nos Christum amplexi, illi terrestri opposita, Esaiæ cap. 2. vers. 2. & 3. Hebr. 12. v. 18. & 22. & aliis plurimis locis.

27 *Sterilis*, στεῖρα. Alludit ad sterilitatem Saræ, simúlque ostendit veros filios Abrahami nasci spiritualiter per Euangelium: quibus opponuntur filij secundum carnem, qui non sunt hęredes, sed seruiunt. Nec dubito quin Apostolus ex hoc Esaiæ loco totam hanc allegoriam sit mutuatus.

¶ *Plures*, πολλὰ μᾶλλον. Hebr. pro πλείω. Vulg. & Eras. *Multi magis*. ¶ *Desertæ*: τῆς ἐρήμου. Hebr. שוממה [*schomemah*], id est destructæ & excisæ, nimirum propter Chaldæorum vastationem. sed anagogico sensu dicitur mulier deserta quæ virum non habet nec prolem: sicut deserta ciuitas dicitur in qua nemo habitat, & quæ suo principe quasi marito est destituta, Talis autem erat Euangelici fœderis conditio ante Christi aduentum, si cum statu illo comparetur in quo postea esse cœpit, Ecclesiis passim per orbem terrarum erectis.

28 *Igitur*, δέ. Id est οὖν. vt ostendit orationis series. Redit enim ad versum 26, propter interiectum versum 27.

¶ *Secundum Isaac*, κατὰ Ἰσαάκ. Hebr. כיצחק [*cheïtschak*], id est Isaaci exemplo, qui liberæ & hæredis Ecclesiæ est veluti primogenitus, sicut Ismael seruæ synagogæ. Ista porro Ecclesiam quidem ad tempus persequitur, vt nunc in vobis experimini, sed tandem eiicitur. Manete igitur cum libera Ecclesia, ne cum synagoga serui sitis, ac proinde hæreditatis expertes. Nam in Isaac (inquit Scriptura) tibi erit semẽ: eiicitur autem Ismael vt semẽ adulterinum. Nunc demum ergo Apostolus filios comparat inter se, vt matres antea comparauit.

¶ *Promissionis filij*, ἐπαγγελίας τέκνα. id est semen illud ad quod pertinet promissio illa, *Ero Deus tibi & semini tuo*, quod dicẽdi genus alibi exposuimus: siue, filij non vi naturæ sed spiritus sancti virtute sati, secundum promissionẽ Dei: sicut Isaac ex matre sterili natus est, vi extraordinaria promittentis Dei.

29 *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Id est humanitus, siue naturæ vi ordinaria, vt diximus suprà, versu 23.

¶ *Genitus fuerat*, ὁ γεννηθείς. Verè & appositè fuit hoc expressum per plusquamperfectum. Erat enim Ismael primogenitus, nec tamen hæres: nedum vt primogenituræ ius obtinuerit. Sic Iudæi legales primogeniti, nec tamẽ cum vero illo semine hæredes: nedum vt potiorem partem hæreditatis auferãt. Sed isti in eo fallebantur quòd dicebant se esse Isaaci semen, quia non distinguebãt carnalem propaginem à spirituali.

¶ *Secundum Spiritum*, κατὰ Πνεῦμα. Id est Diuinitus, & spirituali ratione.

30 *Cum filio liberæ*, μετὰ τοῦ υἱοῦ τῆς ἐλευθέρας. Hoc quoque mirè cõuenit pseudapostolis, qui legem cum Christo. Id est Ismaelem cũ Isaaco volebãt cõiungere.

IN CAPVT V.

1 *In libertate igitur*, τῇ ἐλευθερίᾳ οὖν. Qui capitum (quæ vocant) sectionem instituerunt, manifestè hallucinati sunt hoc in loco, quum conclusionem à superioribus diremerint, Vulgata, *Qua libertate Christus nos liberauit, state*, τῇ ἐλευθερίᾳ Χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσεν, στήκετε: vt legitur in Claromontano codice. Sed & quædam Latinæ editionis exemplaria, consentientibus tribus manuscriptis Græcis cod. hæc ita iungunt, ἀλλὰ τῇ

ἐλευθέρας, τῇ ἐλευθερίᾳ ἡ Χριστὸς ἡμᾶς ἠλευθέρωσεν στῆκετε οὖν &c. Id est, *sed filij liberæ, ea libertate qua nos liberauit Christus state igitur*, &c. Complutensis editio ita inchoat hoc caput, vt etiam Ambrosius & Augustinus. ¶ *Regredientes*, πάλιν. Vide suprà, 4. 9. Syrus hoc non legit.

3 *Testor enim*, μαρτύρομαι δέ. Id est μαρτύρομαι γάρ. Omnino enim subticitur præcedentis dicti ratio, sed tamen ex hypothesi quam exposuit suprà, 3. 10. Deinde & hoc notandum est, consideranti circuncisionem partim ex temporis circunstantia, (desiit enim esse sigillum iustitiæ fidei, quum per Baptismum sit abolita) partim ex aduersariorum opinione, qui eam volebant cum Christo connectere, quasi pars aliqua salutis in ea resideret. Similis ac magis etiam impia est eorum opinio qui re vera idem sentiunt atque isti pseudapostoli: sed in eo multo sunt impudentiores quòd circuncisionis loco suas traditiones & ἐθελοθρησκείας proponunt. Sed illud vbique in hac epistola considerandum, vt etiam in historia Synodi Hierosolymitanæ in Actorum libro cõscripta, etsi exorta fuerat controuersia de lege Ceremoniali, tamen quòd illius retinendæ auctores rationem afferrent Legi quoque morali communem, imò magis etiam huic quàm illi conuenientem, (quis enim Iustitiam & salutem nõ potius Legi morali rectè præstitę, quàm seruatis etiam accuratè externis ritibus tribuat?) oppugnari ab Apostolo istud dogma, rationibus ad totam Legem pertinentibus.

¶ *Qui circumciditur*, περιτεμνομένῳ. Vulgata, *circumcidenti se*, id est qui curat se circuncidi, opinione videlicet iustitiæ ex circuncisione vt non abolita consequẽdæ. Neque id malè conuersum est, passiuis Græcis verbis sæpe in his libris ea coniugatione vsurpatis, quę ab Hebræis dicitur Hitpahel. Rursum autem hoc intellige ex aduersariorum sententia. Ideóque Apostolum de Patribus qui rectè vsi sunt circuncisione vt iustitiæ ex fide σφραγῖδι nõ loqui, sed de iis qui se circumcidebant quum hęc scriberet. ¶ *Totius Legis seruãdæ*, ὅλον τὸν νόμον ποιῆσαι. Id est, nõ posse iustificari quẽquam ex Lege, nisi qui perfectè totam legem impleuerit. Hoc autem illud est firmissimum argumentum quo sophistarum dogma euertitur, somniantium sufficere ad salutem si quis pro viribus Legi obsequatur, & propterea meritoria statuentium opera quæ fidem consequuntur.

4 *Inanes facti estis (separati) à Christo*, κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ. De verbo καταργεῖν diximus sæpe, ac præsertim Ro. 3. 31, & 6. 6. quod nõ vno modo exposuimus, sic poscente Latinæ linguæ vsu, & diuersa locorum circunstantia. Hic verò καταργεῖσθαι omnino declarat fieri cassum & inane quiddam. sic ab Apostolo elegantissimè significata istorum falsa opinione qui somniabant sese suæ iustitiæ suorúmque meritorum plenos ad Deum accedere, Christo quasi siquid ipsis deesset supplente, vt & nostrorum temporum Pharisæi docent, eo tantùm excepto quòd loco Mosaicorum rituũ (quorum tamẽ etiam partem retinuerunt) suas ἐθελοθρησκείας substituerunt. Syrus expresso sensu non ipso verbo, si rectè hunc locum vertit Tremellius noster, interpretatur אתבטלתון (*ithbataltun*) exclusi estis. Vulgata, *Euacuati estis à Christo*, quam interpretationem disertè reprehendit Hieronymus, vertens, *A Christi opere cessastis*, infeliciter id quidem, sed ita vt vel ex hoc loco satis appareat hunc nõ esse Vulgatæ editionis interpretem. Erasmus, *Christus vobis factus est otiosus*, non satis expresse. Interposui verò participium *Separati*, vt præpositio ἀπὸ mollius construatur. ¶ *Iustificamini*, δικαιοῦσθε. Intelligẽdum hoc est ἐν μέρει. Nam re vera non iustificabantur ex Lege, quæ potius occidit, (vt nunc quidem à Paulo consideratur) sed tamẽ ab illa se iustificari gloriabãtur, vt Pharisæus ille cuius meminit Lucas. (*Et*) *à gratia*, τῆς χάριτος. Copulam Hebræorum more in bimembri etiam oratione suppleri, sæpe iam annotauimus, vt Ioha. 10. 16. & infrà 1. Tim. 4. 3, & aliquoties in posteriore ad Corinthios epistola. ¶ *Excidistis*, ἐξεπέσατε. Atqui firma est electio. Concedo: sed dicuntur excidere qui illius adipiscendæ iter erãt ingressi, quod etiam reprobis contingit, quum alioqui sint etiam ad veram fidem gradus.

5 *Spiritu ex fide*, πνεύματι ἐκ πίστεως. Id est, Spiritu qui fidem gignit, seu qui

fidelibus datur. Siue, Spiritu, id est ex fide, non autem ex carne, id est, iis quæ à nobis possunt proficisci, vt ceremoniis: sub quorum inuolucris latebat sanctorum fides ante Christi aduentum. Neque enim Deo damus iustitiam, sed ab eo gratis datam recipimus per fidem: quæ & ipsa gratuitò confertur. ¶ *Spem iustitiæ*, ἐλπίδα δικαιοσύνης. Id est, coronam gloriæ, siue hæreditatem quæ per Christum gratis iustificatos & cohæredes factos manet. Accipitur enim spes μετωνυμικῶς pro eo ipso quod speratur, vt Rom. 8. 24.

6 *Neque præputium*, οὐδὲ ἀκροβυστία. Hoc omnino addendum fuit, ne videatur tribuere præputio quod circuncisioni detrahebat. Itaque vtrosque reuocat ad vnicum iustitiæ instrumentum. ¶ *Fides per charitatem agens*, πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη. Sic distinguitur viua & vera fides à mortua & adulterina: non autem Charitas, tanquam iustificationis συναίτιον, Fidei adiungitur: quum hoc repugnet ex diametro superioribus omnib. argumentis: ideóque non admittenda est Syri interpretis versio, *perficitur*, neque verbo ἐνεργουμένη, neque sententiæ Pauli accommodata. Vulg. *Quæ per charitatem operatur*, non malè. Sed aliquid esse videtur amplius ἐνεργεῖσθαι id est efficacem esse & actuosam, quàm singulariter ἐργάζεσθαι. Præputium verò appellat Paulus, Circuncisum non esse: & Circuncisionem, Circuncisum esse.

7 *Inhibuit*, ἀνέκοψε. Vulgata, *Impedivit*, ἐνέκοψε, eodem sensu: vt etiam legũt nonnulli Græci codices. ¶ *Veritati*, τῇ ἀληθείᾳ. Ergo doctrina pseudapostolorum & quæcunque alia religionis præcepta vnquam tradita sunt aut tradentur, mera sunt mẽdacia. Sed Hieronymus testatur se nõ inuenisse hoc mẽbrum in vetustis codicibus, quod etiam fortassis adiectum est ex cap. 3. 1. Extat tamen apud Syrum interpretem.

8 *Hæc persuasio non (est profecta)*, ἡ πεισμονὴ, &c. Idem Hieronymus admonet in nonnullis codicibus adiici *Neminî consentiatis*, quod tamen neque in Græcis vllis codicibus, neque in iis qui in Apostolum commentati sunt, inuenerit. neque apud Syrum interpretem aut in nostris vllis Græcis exemplaribus legimus, & in nullis quoque manuscriptis editionis Latinæ vulgatæ non extat, ideóque omnino adulterinum est. Hunc autem versiculum accipio, quasi Paulo ipso subiiciente responsionem ad superiorem interrogationem, acsi diceret, Nihil certè quod ab eo qui vos vocat, nempe à Christo per suos seruos, vobis persuasum fuerit. ¶ *Ex eo qui vocat vos*, ἐκ τοῦ καλοῦντος ὑμᾶς. Id est, à Deo, qui non desinit vos etiam nunc vocare, ad resipiscentiam videlicet.

9 *Fermentat*, ζυμοῖ. Sic legunt Græci omnes & Syrus etiam interpres, ipséque adcò Hieronymus. Vulgata, *Corrumpit*.

10 *Esse sensuros*, ὅτι φρονήσετε. Id est, non aliter esse de his rebus existimaturos quàm vos doceam. Vulgata maluit *Sapiendi* verbo vti. incommodè.

11 *Etiam prædico*, ἔτι κηρύσσω. Vulg. & Erasm. *Adhuc prædico*. Mihi verò nunquam videtur Paulus circuncisionem prædicasse. At enim fuit Pharisæus. Fateor: sed verbum κηρύσσειν ad Apostolicum munus respicit. ¶ *Offendiculum crucis*, τὸ σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ. Crucem vocat Euangelicam doctrinam, quæ in solius crucifixi Christi iustitiam respicit, ideóque à Iudæis non admittebatur. Hinc illæ persequutiones aduersus Paulum excitatæ quasi Legis Dei hostem. Nam de exteris non agit hoc in loco, sed spectat eos quibuscum erat ipsi negotium in hac epistola. neque etiam legimus alios fuisse Apostolo molestos quàm Iudæos, & à Iudæis deprauatos.

12 *Etiam abscindantur*, καὶ ἀποκόπτονται. Abscindi significat separari à Deo: & videtur tamen Paulus ad pelliculę sectionem alludere quam isti vrgebant. Augustinus exscindi interpretatur pro spadonem fieri, nempe propter regnum cœlorum, quasi Paulus istis non imprecetur, sed bene precetur. offendit enim eum hæc imprecatio: sed frustra, cuius tot exempla suppeditat Dauid, & nostet idem Apostolus 2. Tim. 4. 14. Et possumus etiam istud de excommunicatione simpliciter intelligere, qualis fuit illa incestuosi Corinthij, vt idem hic valeat ἐνκόπτεσθαι atque ἐξαρθῆναι ἐκ μέσου τῆς ἐκκλησίας. 1. Cor. 5. 2. Etsi enim videri potest Apostolo simpliciter licuisse præcipere Galatis vt istos Satanæ traderent, sicut Corinthiis mandauit de incestuoso,

ſtaſo, ac proinde iſtam increpationem intelligendam de ipſorum exitio, tamen hoc non ſatis ſolida ratione nititur. Apparet enim Apoſtolum nō eatum fuiſſe apud Galatas auctoritate, ideóque prudenter illos prius ſtuduiſſe ad veram doctrinam reuocare: nec diſſimulaſſe tamen quomodo tandem cū illis eſſet agendum, niſi reſipiſcerent.

¶ *Qui inquietant*, οἱ ἀνασατοῦντες. Id eſt qui vos quaſi ſedibus veſtris pellunt, dū nō ſinunt vos in Chriſto acquieſcere, vt cœperatis. Nam quiſquis prædicat Legem, cogit neceſſariò conſcientiam perpetuò trepidare, & modò huc modò illuc transferri, quum nuſquam trāquillum portum inueniat: contrà verò iuſtificati ex fide pacē habemus, Rom. 5.1. Vulgata, *Conturbant*. Eraſmus, *Labefactant*.

13 *Vocati eſtis*, ἐκλήθητε. Id eſt, gratis aſciti, vt alibi ſæpe diximus. Hoc autem obſeruandum eſt, Apoſtolum abſoluta iam diſputatione quæ ad dogmata ſpectat, ad ἠθικὰ præcepta deſcendere.

14 *Tota Lex*, πᾶς νόμος. Alibi ſæpe annotauimus, quod in genere apud Paulum dicitur interdum reſtringendum eſſe ad id de quo agitur: vt hoc loco Legis nomen ad ſecundam tabulam. ¶ *Vno verbo*, ἐν τῷ λόγῳ. Id eſt vno præcepto, Hebræorum more, qui decem præcepta idcirco vocāt עשרת הדברים (*haſereth haddebarim*,) vt & Græci δεκάλογον. Eſt autem hoc quoque notandum, Paulum de moribus Chriſtianorum dicturum, ſumere Legē Dei pro vitæ regula.

15 *Et deuoratis*, καὶ κατεσθίετε. Amplius quiddam ſignificatur compoſito, quàm ſimplici ἐσθίετε, *Comeditis*, vt vertit Vulgata. Cyprianus ad Rogatianum, vertit *Incuſatis*, & commentarij Ambroſio inſcripti, *Increpatis*. legerūt enim κατηγορεῖτε.

16 *Spiritu incedite*, πνεύματι περιπατεῖτε. Spiritum vocat ſuo more partem hominis à Spiritu Dei veluti recens animatam, id eſt peccato mortuam, & à Deo viuificatam. Vide Ioha. 3.6, vbi etiam expoſuimus quid ſit caro, ſicut & alibi ſæpe in epiſt. ad Romanos: nimirum quicquid eſt in homine nō inſtauratum per gratiam in Chriſto fide apprehenſo.

¶ *Ne perficite*, οὐ μὴ τελέσητε. Sic conſtrūi ſolet οὐ μὴ cum ſubiunctiuo, pro imperandi modo. Vide Mat. 19.14. Quid ſit autem carnis concupiſcentiam perficere, diximus Rom. 6.12. Poſſumus etiam tamen, non perfeceritis. Quanquam Hebræis eſt familiare contraria ſic inter ſe, præcipiendo quoque comparare.

17 *Nam caro*, ἡ γὰρ σὰρξ. Meritò hoc addit, quum in vno & eodem homine regenerato ſit caro & ſpiritus: cuius certamen copioſiſſimè explicatur Rom. 7. Caſtellio verò nimium impudenter hunc locum & ſimiles alios corrupit, quum carnis nomine carnales, id eſt eos qui ſunt ex circunciſione: per ſpiritum verò ſpirituales, id eſt eos qui ex fide ſunt, intelligeret. ¶ *Vt non*, &c. ἵνα μή. Vel aliquid ſubaudiendum eſt ad explendam ſententiam, veluti, quod ego dico, ſiue, cuius rei vos admoneo, ne quicquid vobis in mentem venerit committatis, ſed vt diligenter conſideretis à carne, an à ſpiritu proficiſcatur quod appetitis. Vel, ſenſus hic erit, hoc certamen in cauſa eſſe cur non poſſint perficere bonum quod optant, vt explicat copioſè Apoſt. Rom. 7. Sed ita fuerit ἵνα pro ὥστε vſurpatum.

18 *Quòd ſi Spiritu ducimini*, εἰ δὲ πνεύματι ἄγεσθε. Vide Rom. 6.14. & 15, vbi de hac re tota abundè diſſeruimus.

20 *Aemulationes*, ζῆλοι. Vide 2. Corint. 12.20. ¶ *Hæreſes*, αἱρέσεις. Vide Act. 5.17, & 1. Cor. 11.19.

22 *Spiritus*, τοῦ Πνεύματος. Nō ſunt igitur fructus liberi arbitrij, niſi quatenus à gratia liberatum eſt: & quæcúque harum virtutum ſigna in iis extiterunt qui Chriſtū non cognouerunt, non fuerunt virtutes, ſed inania virtutū ſimulacra coram Deo. ¶ *Charitas*, ἀγάπη. Enumerantur hoc loco nouem duntaxat fructus Spiritus, in omnibus noſtris codicibus, & Syra quoque interpretatione. Latina verò editio duodecim recēſet, ſed errore, vt opinor, eorum qui libros deſcribunt. Puto enim id acciditſſe quòd duplex interpretatio fuerit inquibuſdam vel ad marginem vel inter lineas annotata: nempe pro longanimitate, patientia: pro manſuetudine, modeſtia: pro caſtitate, continentia. ¶ *Tarditas ad iram*, μακροθυμία. Idē intelligo de reliquis affectibus alioqui affectibus: & hāc diſtingue à Lētitudinis vitio

cui opponitur gloriæ Dei Zelus. Vt Exod.32.19.& 27.& charitatis feruor,vt 2. Cor.13.29.

23 *Aduersus eiusmodi,κατὰ τῶν τοιούτων.* I. Aduersus ista, vel aduersus eos qui huiusmodi operib. Spiritus studēt: potest enim Græca vox vel masculino,vel neutro genere accipi,eōdem sensu. Est autem, vt existimo, *μείωσις* in istis verbis,Hebræis non infrequens, ac si diceret Paulus. Hæc illa sunt quæ Lex non vetat,sed contra expressè præcipit. non autem illa interdicta externa à cibis & diebus, quæ tamen isti tanquam Legis diuinæ summam & caput præcipuum vrgent,etiamsi Lex diceretur adhuc vigere: sicut dicebat Christus iis quæ intrant in os nō cōtaminari homines, sed cordis impuritate,& alibi Paulus nō esse positum Dei regnum in esca & potu.

24 *Qui enim (sunt) Christi, οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ.* δὲ pro γὸ iterum positum esse liquet,vt suprà,versu 2.Causam enim adfert cur eiusmodi homines nō sint sub Lege.quia(inquit)Christus,cuius Spiritu aguntur, carnem in iis extinxit. Ergo sub Lege nō esse, hoc in loco, nō ad remissionem peccatorum,sed ad sanctificationem pertinet in nobis inchoatam, vt diximus Rom.6. 15. Origenes tollit particulam δέ. Ambrosius legit Χριστοὶ, Christi,in recto plurali.

¶ Carnem crucifixerunt, τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν. Vide Rom.6.6. *¶ Cum affectibus. σὺν τοῖς παθήμασι.* Cicero perturbationes & morbos animi vocat. Vetus interpres *Vitia* conuertit. Vide Rom.7.5.

25 *Si viuimus Spiritu,εἰ ζῶμεν Πνεύματι.* Id est,Si verè donati sumus illo Spiritu viuifico, qui facit vt peccato mortui Deo viuamus, hoc re ipsa, i.sancta vita, testemur,quæque verbi Dei regulæ respondeat. Hoc enim est *στοιχεῖν.* Vide infrà,6.16. Syrus vtrumque membrum hortandi modo legit, & pro *στοιχῶμεν* habet,Tremellio interprete, *Consentiamus.* Sed nulla causa est vt à Græcis recedamus. Nam & in sequente vers: *κενόδοξοι* malè conuertit, *Vacui gloria*: & perperam legit aut intellexit *προσκαλούμενοι, Ignominia afficientes*, pro *προκαλούμενοι, prouocantes.*

26 *Ne simus μὴ γινώμεθα.* Vulgata & Erasmus,*Ne efficiamur.* Atqui natura ipsa tales nos genuit.Sed si ex Spiritu renati sumus, cauendum ne tales simus quales sunt nō renati. *¶ Inanis gloria cupidi,κενόδοξοι.* Hos definit Basilius siue Eustathius in Asceticis,definit.52.eos qui leuis gloriæ à spectatorib. vel auditoribus obtinendæ gratia, qualis in mūdo est,aliquid faciunt aut dicunt: & nonnihil ab iis differunt qui generaliore nomine *αὐθαιρέτως* dicūtur Eph.6.6.

IN CAPVT VI.

1 *Fratres,ἀδελφοί.* Latet in hoc etiam vno verbo argumentum.Minimè enim decet fratres inhumana feritas morum in reprehensionibus, sed sancta potius solicitudo, vt qui aberrarunt reuocentur in viam.Sed hic rursus peccatum videtur in capitis sectione: quod ego potius ab extremo superioris sectionis versiculo inchoarim.Videtur enim vers. 25.cōplecti superioris tractationis summam,à qua dependent sequētes admonitiones,tanquam species à genere.

¶ Præoccupatus, προληφθῇ. præoccupatus videlicet à carne & Satana, vt Matt. 26. 41,& 1.Pet.5 8. Quis autem fratrem incautum ex insidiis non eripuerit?

¶ Homo,ἄνθρωπος. Hoc etiam vidit senex ille Terentianus, quum diceret, *Homo sum,humani à me nihil alienum puto.* Sed & naturæ imbecillitas ita significatur.

¶ Vos Spirituales, ὑμεῖς οἱ πνευματικοί. Id est,Vos qui Spiritus virtute sustinemini, quos vocauit *δυνατοὺς*, id. fortes ac robustos,Rom.15.1.*¶ Instaurate, καταρτίζετε.* Id est,nitimini in eo supplere,quod deest, & eum quotidie magis ac magis perficere.Vide Matt.21.16. *¶ Cum spiritu mansuetudinis, ἐν πνεύματι πραΰτητος.* Ita loquuntur Hebræi, vt omnes veras virtutes intelligamus à Dei gratia proficisci:ideo hunc Hebraismum libenter retinuimus. *¶ Considerans vnusquisque temetipsum,σκοπῶν σεαυτόν.* Cyprianum citantem hūc locum Epist. 52, apparet legisse, *σκοπουῦντες ἕκαστος ἵνα μὴ καὶ ὑμεῖς πειρασθῆτε*, vt qui verterit,*In contemplatione habentes vnusquisque ne etiam vos tentemini*: nisi fortasse studuit emollire duriusculam mutationem numeri, cuiusmodi tamen multa in Hebræo præsertim sermone occurrunt, vt minimè propterea debuerit Hieron. maiorem in Paulo sermonis peritiam desiderare.

2 *Legē Christi.τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ.* Mutua

tas charitas toties à Christo inculcata, & quæ vno Christi Spiritu nos affiante intelligitur & præstatur, peculiariter dicitur Christi Lex, vt Iohan. 13. 15. & 33. & 14. & 15. 12. vbi Christus disertè hoc mandatum, suum vocat. Tacita autem subest antithesis inter Legem Mosis (i. externam Iudaam, vt eam quam pseudapostoli tantopere vrgebant) & Legem Christi, cui sanctificatus animus studet. Et complendi verbum non significat hoc loco perfectè præstare, sed re ipsa exequi.

3 *Sibi videtur*, δοκεῖ. Τὸ δοκεῖν καὶ τὸ εἶναι opponuntur, vt apud Latinos Videri & Esse, apud nos in vernaculo sermone, *estre & estre*.

4 *Probatum reddat*, δοκιμαζέτω. Vide 2.Cor.8.8. *In semetipso*, εἰς ἑαυτὸν. pro εἰς ἑαυτὸν. id est, inueniet in sese materiam gloriandi, non ex aliorum infirmorum reprehensione, vt dicebat Pharisæus, se similem non esse publicano: & loripes, sese cum claudo comparans, se pro recto venditat. Quid igitur? dicet aliquis, An culpam licet de se gloriari? Minimè verò. Nam certè Apostolus sibi conscius erat donorum quæ à Domino acceperat, vt qui sese iam approbasset, quum diceret, Imitatores mei estote, vt & ego Christi: & tamen à Pharisaismo procul aberat. Aliud enim est falso nomine & ambitiosè se efferre, aliud verè & piè sese hominibus pro insigni bonitatis Dei exemplari proponere: aliud coram hominibus gloriari ad Domini gloriam, aliud coram Deo, quasi non omnia illi debeas, in solidum. Itaque hic locus cum eo comparandus est quod scriptum est suprà 2. Corinth.1.12. & sic vitam suam vnusquisque instituere tenetur, vt in seipsum potius quàm in alium respiciens, se vere sanctum esse comprobet: quod si fecerit, tum demum solidæ in domino gloriationis argumentum, non ex aliorum collatione (quasi præ aliis sit aliquid) sed ex sua ipsius vita arripiet. Non enim extremo illo die censebimur ex nostri cum aliis comparatione, sed ex iis quæ vnusquisque gesserit. Item τὸ δοκιμαζέτω non accipiendum est pro simplici exploratione. Materiam enim sanctæ & iustæ gloriæ non inuenit quisquis seipsum explorat, sed quisquis sese ita gerit vt merito sese omnibus approbet. Sic vsurpatur idem verbum 2.Cor.8.8. Quod verò in nonnullis codicibus additur μόνον, nō est in Græcis scholiis, nec sanè videtur satis conuenire. Nolui tamen illud expungere.

5 *Nam vnusquisque*, ἕκαστος γάρ. Causam propriè non adfert proximi dicti, id est, eius vtilitatis quam ex suipsius approbatione dixit capturum vnumquemque, sed cur necesse sit omnes potius de seipsis approbandis quàm de aliis condemnandis esse solicitos.

6 *Qui instituitur*, ὁ κατηχούμενος. Vulgata & Erasmus, *Qui catechizatur*, & mox, *catechizat*. Verbum κατηχεῖσθαι propriè quidem dicitur de primis rudimentis, vt docuimus Luc.1.4. sed videtur hic accipi generalius pro διδάσκεσθαι. Generalius enim est doctrina quæ hic traditur, vt discipuli magistrum alant: quod qui non faciat, impius quodammodo inter profanos etiam homines censetur. ¶ *In sermone*, τὸν λόγον. Constructio hæc est, vt si dicas, doceri grammaticam. neque dubium est quin hoc pertineat ad participium κατηχούμενος, quanuis aliud putarit Marcion, vt tradit Hieronymus. Vocat autem Paulus τὸν λόγον doctrinam Euangelicam, Scripturæ more, κατ' ἐξοχὴν, vt Act.18.6. & alibi sæpe. quanuis sæpissimè addi soleat Κυρίου, *Domini*, vel τοῦ Θεοῦ, *Dei*. Latet autem in hoc verbo argumentum, nequid iniqui petere videatur, quum pro spiritualibus monet vt dentur carnalia, 2.Cor. 9.11. ¶ *Omnia bona*, ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς. Id est, quæuis pro facultatum & necessitatis ratione. Neque enim vult Paulus dari omnia, sed omnibus modis gratos esse discipulos. Est autem Hebræa constructio cum præpositione מִן [*min*,] quasi dicas, ex omnibus bonis suis: sicut in vernaculo sermone dicimus, *De tous ses biens*. quo modo interdum accipitur ב, vt Leuit.8.32. Itaque quod adfert Eras. λόγον accipi posse pro ratione (quasi velit Apostolus rationem dati & accepti cōstare inter magistrū & discipulum, sed ita demū si qui tradidit, sincere tradidit) prorsus est ἀπροσδιόνυσον.

7 *Ne errate*, μὴ πλανᾶσθε. 2. Paralip. 29. 11. אַל תִּשְׁלוּ [*al tiscelu*] pro quo Gallicè dicimus, *Ne vous abusez point*. Vide 1.Corinth.6.9. ¶ *Deminanci t, μυκτηρίζεται*.

Vsitatum est Apostolo, sumptus sementi cõparare quã sequatur vel messis (id est vita æterna) vel dispendium, siquis sterili solo semina mandarit, vt 1. Cor. 9. 11. & 2. Cor. 9. 6. quæ translatio verbi יגע [zarah] passim ad omnes vitæ actiones transfertur, vt Prouerb. 22.8. & 11.18. Hîc verò Paulus (meo iudicio) de ministrorum alimentis pergit disserere: & quum dixisset Deum non irrideri, quod valde hîc sint ingeniosi homines in quærendis subterfugiis, nunc ostendit quanto præstet spiritui serere (id est, comparandis iis quæ ad pietatem ac religionem pertinent, bonis suis non parcere) quàm carni serere, i. fluxis istis & caducis bonis accumulandis opes impendere. quorum desiderio sic feruent homines vt hîc minimè omnium sint parci: quum tamen hæc omnia perire & consumi oporteat, illinc verò perennis vitæ thesaurus ad nos redeat. Siquis malit carnem pro iis accipere quæ per se vitiosa sunt, φθορᾶς nomine æternum interitum interpretati licebit. Sed assentior doctissimo interpreti, qui fluxam opum naturam putat hoc nomine significari. Vtrouis autem modo accipias, Interitus nomen melius conuenit quàm Corruptionis.

8 *Carni suæ*, εἰς τὴν σάρκα ἑαυτοῦ. Vulgata, *In carne sua*. Eras. *Per carnem suam*. Ego puto εἰς respondere ל Hebræorum, tertio casui præpositæ, & finem seu scopum declarare, vt carni suæ, idem declaret atque Huius vitæ commodis. vel, carnis cupiditatibus, quas velut aruum colere & serere dicuntur, qui sunt iis quærendis intenti, quibus illas expleant. His verò opponitur Spiritus, sancti videlicet animi motus quos Spiritus sanctus in sanctis excitat.

9 *Benefaciẽdo autem*, καλὸν δὲ ποιοῦντες. Id est, εὐποιοῦντες καὶ εὐεργετοῦντες. Nam id accipiendum esse de beneficentia, declarat proximus versiculus, quanuis in quibusuis bonis operibus valeat eadem doctrina. Vulgata & Erasmus, *Bonum autem facientes.* ¶ *Si non elanguerimus*, μὴ ἐκλυόμενοι, vel Si non defecerimus. quod tamen ambiguum videri poterat hoc in loco. Græci verò eleganter hoc exponunt participio ἀποκαμνόντες, id est, *obtorpescentes*. Vide Mar. 8. 3. Sic autem omnino resolui debet participium, quasi scriptum sit ἐὰν μὴ ἐκλυόμεθα. vt in illo Homeri versiculo, Iliad. ῑ Ἴσα μοῖρα μένοντι, καὶ εἰ μάλα τις μαλακίζοι. Vulgata, *Non deficientes*. Erasmus, *Non defatigati*. Syrus interpres non videtur sensum assequutus, ne in superiore quidem membro.

10 *Simus benefici*, ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθόν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Operemur bonum*, nimium obscurè. ¶ *Domesticos fidei*, τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως. Id est, eos qui per fidem sunt in eadem atque nos familia Domini. Vsitatum enim est appellatione domus Domini Ecclesiam significare. Filiorum autem Dei character est fides, cum charitate.

11 *Quàm longis* πηλίκοις. Ad verbum, *Quantis*. Vulgata, *Qualibus*, in quo explicando miror cur se tantopere torqueant interpretes: dum alij ad sublimitatem sententiarum referunt, vt Hilarius: alij ad ipsa literarum elementa, quæ grandiuscula fuerint, vt Hieronymus: alij ad deformitatem characterũ, quasi Paulus imperitus fuerit pingendarum literarum, vt exponit Theophylactus Chrysostomum sequutus. Syrus autem interpres hanc vocem aut nõ legit aut non intellexit. Sunt autem sanè longiores epistolæ Romanis & Corinthiis inscriptæ, sed aliena manu exaratæ. Illa videlicet ad Romanos Tertij cuiusdam manu, Rom. 16. 22. Epistolam verò priorem ad Corinth. Sosthenis quem sibi adiungit, posteriorem verò, Timothei manu scriptam fuisse probabile est.

12 *Speciosi apparere*, εὐπροσωπῆσαι. Πρόσωπον, id est speciem seu vultum, opponit veritati, vt alibi sæpe diximus. Inde τὸ εὐπροσωπεῖν, pro quo dicimus vernaculo sermone, *Faire bonne mine*. Vulgata, *Placere*. Erasmus, *Iuxta faciem placere*. ¶ *In carne*, ἐν σαρκί. Ita vocat cæremonias externas, quarũ fuco illiti pseudapostoli conabantur aliorum etiam ora inficere. ¶ *Ob crucem Christi*, τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ. Id est, ob Christi crucifixi prædicationem, cui isti Legem adiungebant, vt Iudæorum bonam gratiam inirent.

13 *De vestra carne*, ἐν ὑμετέρᾳ σαρκί. Id est, quòd vos Iudaismo implicuerint. Sed ad circuncisionem alludit: quasi istos diceret ex præcisa Galatarum cuticula captare Iudæorum fauorem.

14 *Gloriari*, καυχᾶσθαι. Hoc verbum apud

apud Paulum, quum in laude ponitur, noa significat sibi aliquid tribuere (vt superbi solent) sed in aliqua re acquiescere, idque non sine animi exultatione, cuius exemplum insigne suppeditat noster Apostolus Rom. 8. vers. 31. & deinceps. ¶ *Mundus mihi crucifixus est*, ὁ κόσμος ἐσταύρωται. Mundum vocat omnem hominum cęterarúmque rerum splẽdorem, qui istis pseudapostolis perstringebat oculos, vt præ iis Christum contemnerent, quum ipse nihil istis cõmoueretur. Itaque crucifixus est mũdo quem mundus despicit, & mundus est crucifixus ei qui vicissim mundum nihili facit. quod vtrunque sibi tribuit Apostolus gratia Dei fretus, quum sæpe mundus nihil sit minus quàm crucifixus iis qui tamen mundo sunt crucifixi. Itaque valde hallucinatus est Castellio, quum putaret his duobus rem vnam & eandem significari. Vsus est autem crucifigendi verbo, vt ostenderet cur mundum odisset, & eum vicissim mundus, & qua virtute nempe crucifixi Christi fretus, mundum pro nihilo haberet. Nam alioqui neutrum esset laudabile.

15 *Noua creatio*, καινὴ κτίσις. De qua suprà. 5. 6. & Rom. 6. 4. Vulgata, *Creatura*. quam vocem retinuimus 2. Cor. 5. 17. Sed ibi agitur de ipsa re instaurata: hic verò de Dei ipsius actione. Creationis vox ostendit Deum, sicut in prima creatione solus fuit opifex hominis minimè συνεργὸς (vt qui à Non Esse ad Esse adduceretur) sic etiam in prima illa instaurationis gratia, Deum solum non modo non concurrente sed etiam repugnante toto homine, illos refingere qui propterea quoque dicuntur Dei ποίημα. Ephes. 2. 10.

16 *Quicunque*, ὅσοι. Indefinita particula tollit Gentium discrimen, ad quas hoc prius membrum propriè spectat.

¶ *Incedent*, στοιχήσουσιν. Vulgata, *Sequuti fuerint*. Mihi videtur στοιχεῖν aliquid amplius quàm κανονεῖν significare, nempe ita incedere vt certum ordinem teneas, & quasi lineam non transilias: quod hîc fuit exprimẽdum: propter aditum normæ seu regulæ nomen. ¶ *Et super Israelem Dei*, καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ. Id est, super Iudæos, quorum laus non est ex hominibus, sed ex Deo, vt Rom. 2. 19. Præpositio autem ἐπὶ hanc gratiam declarat cælitus illabi, & duplex Israel sic constituitur.

17 *De cætero*, τοῦ λοιποῦ. Siue, posthac, vt apud Aristophanem χρόνου τοῦ λοιποῦ. sed sæpius non exprimitur χρόνου, vt in διὰ πολλοῦ, διὰ μακροῦ, & similibus. Claromõtanus codex habet, τὸ λοιπὸν, quod est magis vsitatum. ¶ *Stigmata*, τὰ στίγματα. Id est, iniustas notas, quales inuri seruis solebant, magna quidem cum ipsorum infamia, vnde & stigmatiæ dicti sunt. sed hæc dedecora adeo pretiosa sunt eorum Deo, vt ea non dubitet Apostolus omni pseudapostolorum gloriæ opponere. Vocat igitur stigmata, non horrendi illius stigmatici idoli seu vera seu fictitia vulnera (nihil enim interest, quanquam fictitia esse satis constet) sed ea quæ commemorat 2. Cor. 11. addítque Κυρίου Ἰησοῦ, id est, Domini Iesu: quoniam (vt rectè inquit ille) Martyrem non facit pœna, sed causa: simúlque has notas opponit circuncisionis cicatrici, quasi diceret, Cuticulam isti abscissam proferunt, nõ Iesu Christi nomine, sed cum illius potius dedecore. At mihi in eo gloriari liceat quòd longè alia stigmata & longè alias cicatrices possum proferre, non Legis seruitutis, sed Christianæ libertatis testes. Nam ij demum liberi sunt qui Christo seruiunt.

18 [*Sit*] *cum spiritu vestro*, μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν. Id est, Animis vestris insideat, vt Dei spiritu magis ac magis confirmemini. Videtur autem rursus spiritum dixisse, vt eos à carnis iustitia ad Euangelium reuocaret.

Epistola Pauli Apostoli ad Ephesios.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

PER *voluntatem*, διὰ θελήματος. Vide Gal.1.4. ¶ *Sanctis qui sunt*, ἁγίοις τοῖς οὖσιν. Vel. sancti qui estis. In nõnullis codicibus additur πᾶσιν, *omnibus*. ¶ *Ephesi*, ἐν Ἐφέσῳ. Nisi hoc addas, manca fuerit inscriptio, non expresso eorum nomine quibus scribitur. Itaq; Basilium miror lib. aduersus Eunomium secũdo, istud non legere, imò etiã occasionem inde arripere docẽdi fideles verè esse siue existere. quod certè mera est & inanis argutia. ¶ *Et fidelibus*, καὶ πιστοῖς. Epexegesis. neque enim alia est sanctorum magis propria definitio.

3 *Benedictus*, εὐλογητός. Vide 2. Cor. 1.3. ¶ *Deus & Pater*, ὁ Θεὸς καὶ πατήρ. Vide 1. Corinth. 15.24. ¶ *Qui benedixit nobis*, ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς. Hebraismus tum in verbo ברך [*barach*] quod εὐλογεῖν Græci, benedicere Latini conuertunt, tum etiam in eius constructione. Vide Matt. 25.34. ¶ *Omni benedictione spirituali*, ἐν πάσῃ εὐλογίᾳ πνευματικῇ. Id est, omni beneficentiæ genere, quæ verè cœlestis est ac diuina. Nam quædam etiam sunt vitæ præsentis benedictiones, sed quæ nihil sint præ illis, partim videlicet illarum duntaxat quasi adumbrata simulacra in filiis Dei, partim etiam cum infidelibus communes, quibus tamen, suo ipsorum vitio fiũt condemnationis instrumẽta. Vide 2. Cor. 1.5. ¶ *In cælis*, ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. Hebr. במרומים [*bammeromim*] sub. מקומות (*mekomoth*,) id est locis, vt Philipp. 1.23. quæ formula sæpe occurrit in hac epistola. Potest autem hic versiculus dupliciter explicari, sententia non multùm diuersa. Nam si Deum benedicentem spectemus dicitur nobis benedicere in cælis, in quibus, quasi in suo solio, sedens suis beneficiis nos cumulet: qua ratione commendantur dona ab eius maiestate à quo proficiscuntur, tanquam verè diuina, æterna, & ex ipso Dei solio profecta. Sin autem homines ipsos spectemus in quos ea beneficia conferuntur, dicuntur benedici in terra quum iis donis cumulantur quæ ad hanc vitam spectant: cuiusmodi promissiones multo plures & magis expressæ fuerunt sub Legis pædagogia, vt explicatur copiosè Deuter. 28. & contrà benedici in cælis, quum iis muneribus donantur quę propria sunt ciuium regni cælestis & ad æternam vitam in cælis transigendam pertinent, vt cognitione Dei in Christo, fide, spe, charitate, cæterisque donis quæ ex his fontibus promanant. Qua ratione etiam dicimur iam in cælis versari, Philip. cap. 3. ver. 20. ¶ *In Christo*, ἐν Χριστῷ. Sic rectè Vetus interpres, consentientibus omnibus nostris vetustis codicibus, & Græcis etiam scholiis, & Syro interprete. Ita etiam legit Theophylactus (nisi quòd addit Ἰησοῦ *Iesu*, & Hieronymus: optimèque conueniunt sequentia, vbi assiduè repetitur præpositio ἐν. Itaque non admitto Castellionis interpretationem qui conuertit ἐν τοῖς ἐπουρανίοις Χριστῷ, in rebus Christi cœlestibus: quasi τοῖς ἐπουρανίοις scriptum sit neutro genere, & Χριστῷ positum pro Χριστοῦ. quanuis alioqui certum sit ex Christi abundantia nos omnes haurire quicquid bonorum præsertim spiritualium habemus. Sed & Χριστῷ nolim accipere tertio casu, pro ad Christi gloriã. quòd mihi videatur omnino

Apostolus

Apostolus, causam nostræ salutis materialem (quam vocant) indicare. Cur autem malim in Christo quàm In Christū interpretari, dixi 1. Cor. 1. 2.

4 *Elegit, ἐξελέξατο.* Id est, Eligere proposuit. quod etiā explicatur versu proximo. Æterna enim electio est in Dei proposito, de qua hîc agitur: quum nonnisi respectu tum demum dicamur eligi quam Deus suum propositum in nobis exequitur. Deinde & illud notandū est, de electione ad vitam æternam hîc agi, quæ æterno proposito nititur, ideóque firma ac inuariabilis sit oportet, quum Deus sententiam non mutet. Sed in temporariis muneribus aliud censendum est, quorum spatio expleto, non mirum est repudiari qui ad certum tēpus duntaxat electi fuerant, vt Saulī & Iudæ contigit. ¶ *In ipso, ἐν αὐτῷ.* In ipso videlicet adoptandos, vt postea explicat. Nam Christus proponitur nobis vt mediator. ergo corruptio ordine causarum præcedat necesse est in Dei proposito, corruptionem autem creatio in iustitia & sanctitate, vt infra 4. 24. vt sibi Deus tum ad eos per misericordiā seruandos quos in Christo eligeret, tum ad eos iustè puniendos qui in iniquitate concepti permanerent, aditum patefaceret. Sed vt hæ causæ suis gradibus distinguantur, omnes tamen in Deo sunt æternæ, ac omni tempore superiores: vt temporis ratione nec prius quicquam nec posterius hîc censeatur, sed causarū duntaxat ordine. siquidem necesse est vt remedij ordinatio sit morbi cōsideratione posterior. Quid ergo? dicet aliquis, Christum facis secundariam nostræ salutis causam? Hanc enim calumniam mihi conati sunt quidam inurere. Audiāt igitur quid respondeam in proximo versiculo. ¶ *Vt simus, εἶναι ἡμᾶς.* Ergo neque quòd iam sancti essemus, neque quòd Deus tales nos futuros prospiceret. Quî enim tales essēmus nisi nos Dominus elegisset & prior dilexisset? Ergo qui electionis doctrinam sibi applicant, vt sibi quauis licentiam arrogent, possunt manifestè ex hoc loco conuinci falsitatis. Neque idcirco damnanda est hæc doctrina vt inutilis vel curiosa, sed vt vnicum ac firmū nostræ salutis, pacis, ac consolationis fulcrum, vtrisque (quod aiunt) manibus retinenda. ¶ *Sancti & inculpati, ἁγίους καὶ ἀμώμους.* Nempe Christo nos regenerante induti, cuius etiam virtute incipimus mori peccato, vt Deo viuamus. Nā qui huius iustitiæ perfectionem in sese quærit quandiu hîc viuit, mirum ni saltem suæ conscientiæ testimonio refellatur. ¶ *In conspectu eius, κατενώπιον αὐτοῦ.* Id est, verè ac sincerè. Vide Luc. 1 6. quanuis nō perfectè, ac proinde nō meritoriè Rom. 4. 2. nisi malimus de imputata iustitia, qua vna apud Dei tribunal subsistimus, Rom. 3. 21. *ἵστud accipere: & istud ἐν ἀγάπῃ* subnecti, ad inhærētem & inchoatam in nobis sanctitatem declarandam, vt quæ perpetuo nexu cum illa priore cohæreat. ¶ *Cum charitate, ἐν ἀγάπῃ.* Simplicissimum est hoc referre ad proximum dictum, quod charitatis nomen vtriusque tabulæ officia complectatur. Quidam malunt connectere cum ἐξελέξατο, vt significet Apostolus Dominum sola charitate gratuita impulsum vt nos eligeret. Budæus autem hoc connectit cum sequente versiculo, hoc modo, *ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς*, id est, nobis per charitatem prædestinatis adoptioni per Iesum Christum.

5 *Qui prædestinauit nos, προορίσας ἡμᾶς.* Quod dixerat superiore versiculo, nos in Christo ab æterno electos, nunc explicat, aliquid etiam adiiciens. Eligere in Christo igitur definit nihil aliud esse quàm gratis destinare adoptioni per Christū. addit deinde causam finalem, non subalternam (quam vocant) cuius amè meminerat, sed vltimam, nempe glotiam Dei, cuius summa tum misericordia tum iustitia in adoptione ista gratuita elucet. Sed inter electionem tamen & prædestinationem, si subtilius omnia scrutemur, quum alioquin electionis nomen latius pateat, hoc intererit, quòd electio respicit partim Dei propositum, partim appositum reproborum membrum, quum mutuò se respiciant electi & reprobi: prædestinatio verò respicit partim ipsius propositi exequutionem, ac proinde totum causarum progressum quo Deus suos deducit, (vt quum hîc dicimur prædestinati ad adoptionem, alibi verò ad opera bona, infra 2. 10. alibi ad ferēdam crucem, vt Rom. 8. 29. & ad cognoscendam Dei voluntatē, Act. 22. 14.) partim verò fines

quos sibi Deus in eligendo proposuit, nempe vitam æternam electorum, vt Act.13.48.Rom.9.23.& gloriâ ipsius Dei, qui finis est vltimus, vt infra vers. 6. & 12. Synonyma enim sunt προορίζειν, προετοιμάζειν, προχειρίζεσθαι, & similia, in quibus omnibus ἀπὸ declarat consiliũ Dei, quod quidem non modò euentus sed etiam causas ipsas ex omni æternitate antegreditur, consilium inquam, quo vniuersa & singula non modò præsciuit sed etiam decreuit. ¶ *Quos adoptaret in filios per Christum Iesum, εἰς υἱοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ.* Explicat Apostolus quomodo accipiendum sit quod antè dixerat, nos in Christo electos ab æterno, ita nempe vt Christus substernatur Dei æterno consilio, quatenus per eum vnum constituit omnes electos ad suum finem adducere. Nec enim Christum hîc considerat nudè & seorsim vt Deum Patri ὁμοούσιον, & per omnia æqualem, (qua ratione non in ipso, sed ab ipso, sicut & à Patre & à Spiritu sancto, electi sumus, quum Dei οὐσία diuidi nec possit nec debeat) sed vt mediatorem, id est, vt Deum manifestatum in carne: in quo vno gratis adoptati & reconciliati seruantur omnes saluti destinati. quem propterea vocat Augustinus prædestinatorum caput. cuius verba vide (lector) libro De prædestinatione sanctorum 1.cap.19. & 2. cap.24. & tractatu in Iohan.17. Iam verò (vt antè diximus) corruptio reconciliationem præcedat necesse est, & integritas corruptionem, causarum ordine: ex quo fit vt Deum meritò dicamus, antequam hominem conderet, primùm constituisse gloriam suam in seruandis per misericordiam nonnullis patefacere, quum primùm omnium soleant omnes artifices de fine constituere: deinde vt hunc finem consequeretur, decreuisse hominem condere marem & fœminam, integros quidem illos, sed qui sponte lapsi, sese posterósque suos redderent iudicio Dei obnoxios: ex quibus postea certos quos illi libuisset selectos per misericordiam seruaret: ac demum his constitutis, decreuisse opus illud edere omnium pulcherrimum & magnificentissimum: nempe vt Verbum illud æternum caro fieret. in quo adoptati quos ei rei prædestinasset, ac suo tempore sapientiam, iustitiam, sanctificationem, redemptionem gratis per fidem adepti seruarentur. In Christo ergo, vt mediatore, situm est quod ad causas executionis æterni de nobis seruandis decreti fundamentum, vtpote cui inseri omnes electos oporteat: vt ipsius imputata iustitia iusti beatam immortalitatem ab ipso tandem hauriant. vnde fit vt etiam electionis certioratio, non in arcano illo inscrutabili, sed in patefacto nobis & nostris cordibus Euãgelij verbo sit quærenda. Sed tamẽ tantùm abest vt, si causarum ordinẽ spectes, Pater in Christo mediatore causas quæsierit eligendi aliquos ad salutem, vt contrà, quia Deus aliquos decreuerat eligere & per misericordiam seruare, idcirco Christum ipsum, quatenus homo est, primum omnium prædestinarit, in quo cæteros seruaret. quod & explicatur infra, & disertè exprimitur 1.Pet.1.20. Nisi quis ita insanit vt Deum prius existimet decreuisse quomodo cõsilium suum exequeretur quàm consilium vllum cepisset: prius de instauratione electorum quàm de hominis creatione & lapsu deliberasse: prius denique lapsum atque adeo creatum esse hominem, quàm Deus de hominis cõditione futura certum consilium cepisset. quæ omnia quum sint absurdissima, ex eorum tamen placitis necesse est consequantur, qui in Christo mediatore quærunt propositi Dei causas. ¶ *In sese, εἰς αὐτόν.* Id est, *in ipsum.* quibus verbis excludit Apostolus quæcunque vsquam sunt extra ipsum Deum, vt significet Deum in suis eligendis nihil neque præsens, (solus enim est æternus) neque futurum in cælo aut in terra, sed seipsum vnum spectasse, in quo vno sapientissimi & iustissimi sui consilij causas inuenerit. qua ratione minimè excluditur à Patre, sed cum illo vnitur Filius & Spiritus, quum hi tres sint vnus Deus. Quod & ipsum in consilij exequutione & causis diligenter est considerandum: ita vt neque discerpamus οὐσίαν, neque personarum distinctas operationes confundamus. Vulgata. *In ipsum, εἰς αὐτόν.* quod non conuenit. Sed multo etiam absurdius Castellio interpretatus est *In eundem, εἰς αὐτόν.*

¶ *Pro beneuolo affectu voluntatis suæ, κατὰ τὴν εὐδοκίαν τοῦ θελήματος αὐτοῦ.* Vtroque hoc nomi-

hac nomine res eadem, id est amor gratuitus significatur, & de quo Dominus veluti sibiipsi placet, vt sæpe iam diximus. quo fit vt Paulus altero sæpe si contentus. Sed tamen hoc in loco nō est inanis hæc repetitio, tum propter emphasin ex Hebræorum idiotismo, vt quum משיט הזין [*mittit haũauen,*] id est è luto luti dicunt, vt Psa. 40.3. quem pleonasmum iterum annotauimus in 4a verſic. 19. & 4. 23. tum verò maximè vt intelligatur gratuitum Dei amorem hic considerati à Paulo in primo gradu, id est in proposito. Nam primùm omnium constituit Deus quos vellet honoris vasa fieri: cuius decreti causa omnis in ipso Deo est posita, cui ita placuit, ad gloriam suam in illis declarandam: deinde quos proposuit Pater gratos habere, eos in Christo sibi gratos effecit, in eo ipsos contemplans, cui suo tempore eos donat. Neque enim apud Patrem Christus passurus minus valuit quàm passus, quú sint apud eum omnia præsentia. Tertius demum gradus est, quum reipsa eos efficaciter vocatos Christo per fidem inserit, non prius desinens eos quotidie magis ac magis instaurare quàm vero Filio suo conformes factos, vt filios & hæredes regni æterni obsignet. Cæterùm πλὼ συνέσεως, non possis, meo iudicio altero vocabulo aptiore, quam LVBENTIAM exprimere, nisi prorsus esset obsoletum. Quanuis autem semper sit in sese bonum & rectum, immo nihil sit verè bonum nisi quod Deo visum est decernere & exequi: tamen in hac voce proprie particula σὺν respicit eos quorum bono cedit quod Deus decernit, quamobrem sum mox *Gratuitam benevolentiam* interpretatus, & hoc loco *Affectum benevolum*, quoniam τῇ βουλήματι adiungitur: alias autem vt nimium latè patentes explicationes reieci.

6 *Ad laudem glorioſæ gratiæ ſuæ*, εἰς ἔπαινον δόξης τῆς χάριτος αὐτοῦ. Id est, vt beneficentia ipsius sicut summam laudem meretur, ita etiam prædicetur. Cuius enim animus tantam istam Dei bonitatem complecti possit? Alludit autem omnino ad locum Deut. 26. 19. & Esa. 43. 7. ¶ *Gratis nos ſibi acceptos effecit*, ἐχαρίτωσεν ἡμᾶς. Hebr. חרצה [*hirtsah*] fido quidem verbo, in coniugatione Hiphil, sicut etiã finxit alibi verbum ἐκπερισσεύειν Apostolus. Vide Luc. 1. 28.

7 *Ex diuite ipſius gratia*, κατὰ τὸν πλοῦτον τῆς χάριτος αὐτοῦ. Vulgata, *Secundum diuitias gratiæ eius.* Vide Rom. capite 2. versu 4.

4 *Quæ*, ἥς. Iungitur enim τὸ ἀφελομένου etiam secundo casui, vt Luc. 15. 17. Vulg. *Quæ*, ἥς. Erasm. *De qua*, ἐξ ἧς. ¶ *Omni*, ἐν πάσῃ. Id est, omni genere sapientiæ, quæ varia & multiplex est 1. Corint. 13. 2. Est ergo Christus crucifixus, verè cœlestis, & omnium etiam Angelorum captum superans sapientia, quãuis mundus eam pro stultitia habeat. Est enim μυστηριώδης, & ab iis solis intelligitur qui perfecti vocantur, quòd Dei gratia duce perfectionis viam insistant, 1. Cor. 2. 6. & 7. Itaque apage à nobis os illud impurũ & blasphemum Castellionis, qui nuper in illum Pauli locum scribens, ausus est apertè scribere, Christum crucifixum esse duntaxat sapientiæ rudimentum: atque illud etiam, Deus bone, quàm impiè & quàm confidenter, asserere, Paulum in suis omnibus epistolis nihil quàm rudimenta scripsisse, habuisse verò abstrusiorem quandàm sapientiam, quam scriptis non tradiderit, sed solos quosdã perfectos docuerit: nempe eam quam ipse commentus suis perfectis venditat. ¶ *Intelligentia*, φρονήσει. Id est, συνέσει, vt Coloss. 1. 9. Sic enim malo interpretari quàm *prudentiam* cum Vetere interprete & Erasmo. nec temerè est quòd Syrus interpres addit, τῷ πνεύματος, *ſpiritus*. Nonnulli portò ista connectunt cum sequente participio γνωρίσας, vt post ἡμῖν punctum scribatur. quam distinctionem sequitur Hieronymus & Græcus etiam scholiastes. Castellio verò hæc nuper conuertit, *Qua erga nos tam largè vſus est, ſumma cum ſapientia atque prudentia.* & certè ἐν pro σύν nõ rarò accipitur, vt sæpe annotauimus. Sed non dubito quin hæc potius declarent Euangelici mysterij dignitatem, ad quam gratis nos Dominus vocarit.

9 *Myſterium*, μυστήριον. Id est, arcanum. Quis id enim vnquam per se vel suspicari possit? Accedit autem Paulus ad consilij Dei exequutionem, primùm in eo quòd Christum suo tempore exhibuit mundo, idque gratis, sicut etiã gratis id proposuerat in sese: deinde in eo

quòd ad Christum gratis etiam vocauit quos gratis prædestinarat, primùm ex Iudæis, postea verò ex Gentibus. Cæterùm quòd Vetus interpres μυστήριον hoc loco cõuertit sacramentũ, effecit vt Latini patres latissimè vocem istã vsurparint, quod postea recentiores non animaduertentes, matrimoniũ inter ea sacramenta numerarunt quæ in Christiana Ecclesia speciali notatione vocantur. Erasmus verò *arcanum*, rectè interpretatus est, sed tamen Græcam vocem ab ipso etiam Cicerone vsurpatam malui retinere: quòd mysterij nomen non quouis arcanum temerè significet, sed rebus sacris ac diuinis propriè tribuatur: quod fortassis Veterem interpretẽ fefellit. ¶ *In sese*, ἐν αὐτῷ. Vel in ipso, ἐν αὐτῷ. videlicet Deus pater in Christo, vt habet Claromontanus codex, & Vulgata. Sed tamen illud malo. videtur enim propositi fontem rursus aperire, vt omnis opinio præsentis vel præuisi meriti tollatur. Quocunque autem modo accipias, hinc quoque apparet, in causarum ordine Christum, quatenus est mediator, substerni τῇ εὐδοκίᾳ, vnde προορισμὸς καὶ ἐκλογή, ipsam verò εὐδοκίαν τῇ προθέσει, vbi necesse sit consistere, cuius causa nimirum in ipsius Dei quasi sinu sit posita.

10 [*Nempè*] *vt in pleni temporis dispensatione*, εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν. Huiusmodi exegeticæ particulæ sæpissimè subaudiuntur, vt infra, vers. 13. & aliis innumerabilibus locis. *Illud* autem liquet, Apostolum in eo versari vt explicet quid mysterij nomine significare voluerit. & tempus illud quo exhibitus est Christus mundo, vocari solere plenitudinem temporum, id est, tempus illud quod reuolutis seculis tandiu expectatum, tãdem aduenerit, vt exposuimus Galat. cap. 4. vers. 4. Itaque non possum εἰς οἰκονομίαν aliter declarare quàm ἐν οἰκονομίᾳ, ita vt ad verbum sequens, non autem ad verbum προέθετο referatur: additum autem sit nomen οἰκονομίας, id est dispositionis, vt intelligamus Christum non fuisse in mora, sed Dei prouidentiam singula temporum momenta gubernasse. Erasmus, *Vsque ad dispensationem*: quam interpretationem si sequamur, necesse fuerit exponere, *Quam proposuit in sese*. id est, quam habuit inclusam siue continuit penes se. quod mihi videtur violentum. ¶ *Recolligeret*, ἀνακεφαλαιώσασθαι. Vulgata, *Instaurare*, nullomodo expressa sententia Apostoli: vt videri possit legisse ἀνανεώσασθαι. Erasmus, *Vt summatim instauraret*: sed ne sic quidem satis rectè. Significat enim τὸ ἀνακεφαλαιοῦσθαι partes disiectas & diuulsas in vnum corpus coniungere: vt quum oratores breuem enumerationem argumentorum texunt, aut qui calculis subductis singula in vnam summam reuocant. Sic dicuntur omnes fideles in vnum Christum recolligi, quia fide cum ipso coalescunt eodem spiritu, veluti vnius hominis instar, vt qui nõnisi in illo vno possint placere in quo solo Pater acquieuerit: adeo quidem vt tota Ecclesia interdum ipso Christi nomine censeatur: vt pluribus exposuimus Galat. 3. 16. Quænam autem illæ partes sint, antea quidem disiectæ, aduentu verò Christi per Euangelij prædicationem in vnum corpus sub eodem capite collectæ, mox declarat Apostolus. Itaque in hoc verbo ἀνακεφαλαιοῦσθαι significatione media duplex est etymon obseruandum: vnum allusione facta ad κεφαλήν, id est Christi capitis appellationem, quo sensu Tertull. lib. 5. aduersus Marcionem vertit *Recapitulare*, id est ad caput vnde exciderant reuocare. Totum enim humanum genus initio, ac etiam post lapsum & ante apostasiam, cũ Deo patre conditore per τὸν λόγον in quo pater omnia condiderat cohærebat. Alterum deducto verbo ἀπὸ κεφαλαίων, quo declaratur breuis multarum partium in vnum quoddam totum collectio, vt accipitur hæc vox passim apud Græcos scriptores, tum in simplici verbo κεφαλαιοῦν, tum in cõposito, ἀνὰ pro σὺν posito, ac etiam apud Apostolum Rom. 13. 9. Tertullian. libro de monogamia, in quo malam causam agit, hunc locum citans vertit per periphrasin, *Ad initium reciprocare*. ¶ *Omnia illa*, τὰ πάντα. Quibus videlicet antea disiectis, in vnum corpus colligendis, fuit à patre missus. Est enim vis articuli seruanda, vt fortassis ad linguam Latinã accommodatius, vt & Hebræis כל [*chol*] numero non variatur, veteris *Omne illud*: Gallicè *le tout*. Ad Angelos igitur beatos, qui nunquam exciderunt, & quibus confirmandis non

est missus

est missus Dei filius, ac proinde multo minus ad Dæmonas ista pertinent: sed ad Ecclesiæ corpus Christi demum exhibitione coadunatum. Etsi enim patres sub vetere fœdere in fide mortui, quum veniret Christus in carnem, iam erãt in cœlis recepti, (hos enim esse arbitror qui hoc in loco dicuntur in cælis fuisse) tamen consummati non erant nec fuerunt nisi Christi exhibitione, à qua pependit eorum spes. Quinam enim Christo venturo vniti & per eum seruati dicerentur, nisi Christus suo tempore aduenisset, & quod illi crediderãt & sperarant implendum, reipsa suo tẽpore impleuisset? Itaque isti qui iam in cælis erant, non ipsorum collectionis, sed eius per quod collecti fuerunt exhibitione & impletione dicuntur Christi demum aduentu collecti. Iis autem aggregati sunt tum quibus, etsi viuis & adhuc in terra positis, datum est vt illum præsentem amplecterentur: tum qui Euangelij prædicationi per Apostolos crediderunt, & quotidie ministerio fidorum pastorum fiunt vera huius corporis membra, siue ex Iudæis siue ex Gentibus: quum pater ille filio suo cœtum ex omnibus populis colligendum promiserit Psal. 2. 8. Et hûc pertinet tum similis prorsus locus Colossi. 1. 20. tum etiam alius Hebr. 11. 40. & τὰ πάντα sic vsurpat Apostolus Galat. 3. 22. & τοὺς πάντας Rom. 11. 32. Syrus autem interpres videtur legisse ἀνανεώσασθαι vt qui verterit, *vt cuncta de integro sine à capite innouarentur*, alluſione facta ad capitis nomen.

11 *In ipso [inquam,]* ἐν αὐτῷ. Claromontanus codex has particulas superiori versiculo adnectit, ita videlicet vt redundet relatiuum ipsi antecedenti subiectum ex Hebræorum idiotismo, sæpe iam à nobis obseruato: quod tamẽ ego, receptam distinctionem sequutus, malui per epanalepsin interpretari. Syrus autem interpres legit ... ἐν αὐτῷ ἡμεῖς ἐκληρώθημεν. *Et in ipso nos in sortem adsciti sumus*, quæ scriptura mihi maximè probatur. Erasmus, *in eodem*, ἐν τῷ αὐτῷ, ita videlicet vt hæc finiant superiorem versiculum. Sed hanc scripturam nusquam inueni. ¶ *In sortem adsciti sumus*, ἐκληρώθημεν. Vulgata, *In quo etiam sorte vocati sumus*. Κληροῦσθαι dicuntur magistratus qui sortitò creãtur. Translatitiè verò istud dicitur de vocatione ad Christum, alluſione videlicet facta ad duodecim tribuum portiones sortitione distributas, & huc quoque, quòd populus Israël peculiariter Domini funiculus & hæreditas dicatur. Nam Iudæorum vocationem commemorat Paulus, priore loco, iterum recurrens ad Dei prædestinationem, ex externo ipsius consilio: nequid hîc sibi tribuant Iudæi quasi suo merito prærogatiuam habuerint: deinde, ne curiosè inuestigetur cur priores vocati sint Iudæi. Nam in promissione non subsistit Paulus hoc in loco, sed vsque ad ipsum promissionis fontem ascendit, quo nihil est superius. ¶ *Eius qui omnia efficit*, τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος. Vide vt omnia sine exceptione tribuat Dei gratiæ. Sed num idcirco stipites sumus? Minimé. nam ea est quæ efficit in nobis & velle & perficere. Philippens. 2. 13.

12 *Laudi gloriæ ipsius.* εἰς ἔπαινον τῆς δόξης αὐτοῦ. Quidam vertunt Laudi & gloriæ ipsius, quæ interpretatio ex Græco contextu refellitur. Gloriam enim Dei hoc in loco, & infrà, vers. 14. pro Deo glorioso dixit, Hebræorum more, quem exposuimus 1. Cor. 2. 8.

¶ *Qui priores sperauimus*, τοὺς προηλπικότας. Manifestè loquitur de Iudæis, quibus prioribus exhibitus fuit Christus, & apud quos cœpit Ecclesia. Itaque miror veteres in hoc explicãdo loco tam procul aberrasse à scopo. Nã Hieronymus ad præscientiam diuinam refert, in qua fideles sperarint ab æterno. quod dictũ (vt Origenis dogmata redolens) nõ immeritò videtur à Rufino reprehendi. Theophylactus præpositionem εἰς ad exitum spei refert. Ambrosius huc putat pertinere quod Apostoli in Christũ venturum sperarint. quæ omnia profectò sunt ἀπροσδιόνυσα: sunt tamen ab Erasmo diligenter annotata. Vulgata, *Qui ante sperauimus*, nimium obscurè.

13 *In quo [speratis] & vos*, ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς. Sub. ἠλπίκατε. Nunc igitur Gentes Iudæis exæquat, vt vtrique in Christo coalescentes non habeant de quo conquerantur, sed de quo pariter gratias agant. ¶ *Sermone veritatis*, τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Id est, sermone illo qui propriè verax est, quum à Deo proficiscatur qui

mentiri non potest. ¶ [*Id est*] *Euangelio*, τὸ εὐαγγέλιον. Id est, fausto illo & felici nuntio cælitus allato.

¶ *Obsignati estis*, ἐσφραγίσθητε. Vide Iohann. 6. 27. 1. Corinth. 1. 6. Est autem sumpta translatio à sigillis, quorum impressione, authentica ab incertis, & à falsis vera distinguimus. ¶ *Spiritu illo promissionis sanctæ*, τῷ Πνεύματι τῆς ἐπαγγελίας τῷ ἁγίῳ. id est, Spiritu illo qui non adfert Legis & seruitutis terrorem, sed promissionem gratuitæ adoptionis suis donis obsignat in credentium animis. Nam idē Spiritus confirmat in fide, qui fidem gignit. Est autem triplicatus articulus diligenter obseruandus, quem & Vetus interpres & Erasmus, neglexerunt.

14 *Arrhabo* ἀρραβών. Vulgata, *Pignus*. Vide. 2. Corint. 1. 22. Scriptum est autem ὅς ἐστιν pro ὃ ἐστιν, quum præcedat τὸ Πνεῦμα, vel habita sensus ratione, quia τὸ Πνεῦμα Θεός ἐστιν, vt Photio placet: vel propterea quòd sequitur ἀρραβών. vt in illo Ciceronis, *Tum domicilia coniuncta, quas vrbes dicimus.* & in illo Terentij. *Nunquam æquè paupertas onus visum est mihi graue.*

¶ *Dum in libertatem vindicemur*, εἰς ἀπολύτρωσιν τῆς περιποιήσεως. Duplicem constituit Paulus ἀπολύτρωσιν, id est liberationem: vnam qua redimimur, persoluto pretio, Christi videlicet sanguine, vt à seruitute peccati & mortis manumittamur, vt copiosius explicat Paulus, Rom. capite 7. cuius etiam meminit suprà versu 7. alteram, qua in istam libertatem prorsus vindicamur. Nos enim, quanuis liberos, retinet tamen adhuc aliquatenus per vim peccatum in aliqua seruitutis specie, vt quod volumus non faciamus, Gal. 5. 17. & mors etiam nexos in vinculis tenet, in diem illum iudicio supremo destinatum, quo nos Christus, vt à se redemptos, liberali causa manu asseret. Non pugnant igitur inter se istæ duæ liberationes, sed illa quidem peracta est, hanc verò, quæ illius est complementum, speramus, vt Luc. 21. 28. Rom. 8. 13. & infrà. 4 30. cuius est arrhabo Spiritus sanctus, ex quo nos manumissos esse dicimus per fidem, vt nos tandem in iustam libertatem ex malæ fidei possessoris potestate asserendos esse non dubitemus. Illam igitur licebit ἀπολύτρωσιν ἐλευθερώσεως docendi causa vocare, cuius passim meminit Apostolus, vt Rom. 6. 22. & 8. 2. hæc verò dicetur ἀπολύτρωσις τῆς περιποιήσεως, i. ad verbū, liberatio vindicationis siue assertionis. Nam τὸ περιποιεῖσθαι id declarat quod Latinis asserere & pro suo vindicare, cuius verbale nomen est περιποίησις. Vulgata, *In redemptionem acquisitionis.* Erasmus, *In redemptionem acquisita possessionis.* id est, Ecclesiæ suo tempore liberandæ. sicut Circuncisio accipitur pro circuncisis: & præputium pro incircuncisis: quam expositionem sequutus etiam Syrus interpres vertit. *Eorum qui seruantur.* Hæc verò explicatio, etsi in eandem sententiam recidit, tamen (vt mihi quidem videtur) non ita est plana & expressa, & vim etiam nonnullam adfert verbis. Nam περιποίησις pro acquisita hæreditate nusquam memini legere.

15 *In Dominum Iesum*, εἰς τὸν κύριον Ἰησοῦν. Sic vertendum hunc locum apparet ex altero sequente membro.

17 *Pater illæ gloriæ*, ὁ πατὴρ τῆς δόξης Id est, (ex Hebræo idiotismo, quem exposuimus. 1. Corinth. 2. 8.) Pater ille gloriæ plenus, qui & Deus est Domini nostri Iesu Christi, quatenus hic homo factus est, vt eundem atque nos Deum haberet, & nos eundem patrem atque ipse haberemus. de qua re diximus Iohan. 20. 17.

¶ *Spiritum sapientiæ*, πνεῦμα σοφίας. Id est, donum sapientiæ per spiritum sanctum, vt exposuimus alibi. Sapientiæ autem ac reuelationis nomine quid significet, diximus. 1. Cor. 14. 6. quanquam hæc mihi videntur latius nunc patere, ita vt amplam eorum cognitionem declarent quæ Christianis omnibus cognoscenda sunt.

¶ *Per agnitionem ipsius*, ἐν ἐπιγνώσει αὐτοῦ. Erasmus, *Per agnitionem sui.* Atqui αὐτοῦ potius ad Christum pertinet, ex quo agnito omnem sapiētiam diuinam haurimus. Deinde quod scribit in hunc locum, philosophos cognouisse quidem Deum, at non agnouisse, certè ad rem non pertinet, quum hîc agatur non περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ (vt loquitur Apostolus Rom. 1. 19.) id est de eo quod præeunte naturæ luce homines possunt de Deo cogno-

cognoscere, sed de Christi mysterio, quod caro & sanguis ne suspicari quidem, nedum reuelare possit. Sed & illum est quod Hieronymum annotat Erasmus obseruare de Patre prius cognito, cuius per reuelationem Spiritus denuo cœperimus recordari: nempe vt Platonica reminiscētia statuatur. Sed tamen non temere Paulus *agnitionem* potius scripsit quàm *cognitionem*: quanuis interdum ista confundantur. Neque enim satis est Christum cognouisse, sed etiam agnoscendus est nobis quotidie magis ac magis quem semel cognouimus, quo fit vt nunc iis ipsis sapientiam precetur Apostolus in quos antea, versu 8. dixerat, omnem sapientiam esse à Domino effusam.

18 *Illuminatis oculis*, πεφωτισμένους τοὺς ὀφθαλμούς. Vulgata, & Erasmus. *Illuminatos oculos*: quo fit vt oratio non cohæreat, nisi exegeticam particulam, Nempe, subaudias. Hieronymus, quum alibi Paulum vt Græci sermonis imperitum immeritò arguat, hîc contra conatur illum excusare, vbi nulla excusatione indiget, coniungítque ista cum participio ἐπιόντας, id est cum initio vers. 19. nempe vt ex anantapodoto, quod nusquam est, synchysin faciat. Ambrosius verò longè meliorem rationem iniit, ita vt ista cum verbo δώη connectantur: sed non rectè inseruit verbum Habere, quũ potius supplēda fuerit copula, ex Hebræorum more, vt Iohann. 10. 16. & 1. Timot. 4. & alibi sæpe, hoc modo, *Vt det vobis Deus Spiritum sapientiæ*, &c. *& illuminatos oculos*, &c. Erasmus verò miratur Chrysostomum & Theophylactum nullum hîc scrupulum sensisse, aut, si senserunt, dissimulasse. Sed, obsecro, quî scrupulum sentirent vbi nusquam est? Nemo enim est (opinor) cui non' sit satis notum, quartos casus absolutè positos non modo excusari apud Græcos, sed etiam inter elegantes Atticismos numerari. quæ tamen phrasis si nõ placuerit, age quid si legamus, πεφωτισμένοις τοῖς ὀφθαλμοῖς, certè omnia quàm aptissimè cõgruent.

¶ *Mentis*, τῆς διανοίας. Vulgata, *Cordis*, τῆς καρδίας. At ista distinguenda sunt, in hoc præsertim argumẽto, vt Affectus ab Intelligentia, vt Heb. 10. 16. Vide Coloss. 1. 21. ¶ *Quæ sit spes illa vocationis eius*, τίς ἐστιν ἡ ἐλπὶς τῆς κλήσεως αὐτοῦ. Id est quæ bona vos ille sperare iubeat, vos ad Christum vocans. Spem enim posuit pro bonis ipsis quæ speramus, μετωνυμικῶς, vt Rom. 8. 24. & Galat. 5. 5. Erasmus. *Spes ad quam ille vos vocauit.*

19 *Pro efficacitate*, κατ' ἐνέργειαν. Tribus modis ista energia consideratur: nempe pro illa ipsa Dei ad quiduis agendum vt, infrà. 4. 16. Deinde pro vis istius ad quiduis agendum efficacitate: Tertio pro istius efficacitatis actu siue efficacia vt hoc loco. *Fortis roboris*, τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος, Id est τῆς κραταιᾶς ἰσχύος ex Hebræorum idiotismo, quem annotauimus supra vers. 5. & infrà, 4. 23. Vulgata. *Potentiæ virtutis.* Erasmus. *Roboris fortitudinis.*

20 *Quod exeruit*, ἣν ἐνήργησεν. Ad verbum, Quæ operatus est. Nam, ἣν repetēdum est ante ἐν ex Hebræorum idiotismo. Vide infrà, 2. 4. ¶ *Et collocauit*, καὶ ἐνεκάθισεν. In duobus codicibus scriptum inuenimus καὶ καθίσας, vt etiam legit Vetus interpres, ídque rectius. Ponitur autem τὸ καθίζειν hoc in loco quasi ἐν cõiugatione Hiphil, vt Mat. 21. 7. & 1. Corinth. 6. 4. Vulgata, *Constituens*, non seruata Aorist. significatione. Erasmus, *Sedere fecit.*

¶ *In cœlis*, ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. Hebr: במרומים [*bammeromim*,] vt suprà versiculo 3. sub. מקומות (*mekomoth*) id est, locis. Vulgata & Erasmus *In cœlestibus*, nimium obscurè. Significat autem Sedere ad dexteram Patris in cælis, consortem esse imperij illius summi: cuius etiam respectu, Dei maiestatem dicimus esse in cælis, non quòd illic sit inclusa, sed quòd illic potissimùm emineat. Sed quòd ad humanitatem Christi attinet, certum est eam in cælis esse, non in terra: quod alioquin imaginaria sit ipsius ascensio, & imaginarium corpus: qua de re pluribus Augustinus in epistola ad Dardanum.

21 *Longè supra omne imperium*, ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς. Ineptè sunt curiosi qui ex hoc loco & similibus occasionem arripiunt garriendi de Angelorum ordinibus. Simpliciter enim Apostolus supra omnem omnium rerum crea-

tarum præstantiam Christum euehit. Habet autem etiam præpositio ὑπὲρ suum pondus, quam nec Vetus interpres nec Erasmus expressit: vt intelligamus Christum non simpliciter, sed infinitis partibus excellere. ¶ *Et omne nomẽ*, &c. καὶ παντὸς ὀνόματος, &c. Id est. quicquid existit. Nisi malimus nomen pro re celebri, & nominati, accipere pro celebrem esse: vt apud Hebræos viri celebres dicuntur אנשי חשם [*anosche haschem*,] id est *viri nominati*, quos Græci vocant ὀνομαστούς: quo modo etiam in vernaculo nostro sermone loquimur. ¶ *Non solùm*, &c. οὐ μόνον. &c. Hoc refero ad totum complexum superioris orationis, non autem ad participium ὀνομαζομένου. Significat enim Paulus hanc Christi præstantiam non esse temporariam, sed æternam, ita vt futurum etiam seculum comprehendat. Alioquin cogemur per futurum seculum interpretari regnum cæleste: quod tamen non potest simpliciter dici futurum, quum iam existat, sed nostri duntaxat habita ratione, quibus nondum est præsens: vt planè sit violenta interpretatio. Deinde dicendum fuisset, Non solùm quod nominatur in præsenti seculo, sed etiam quod nominabitur in futuro.

22 *Eúmque constituit*, καὶ αὐτὸν ἔδωκε. Vulgata, & Eras. *Et ipsum dedit*, nimium obscurè. Est enim Hebræorum more dictum ἔδωκε pro κατέστησεν, apud quos sic accipitur verbum נתן (*nathan*) vt Gen. 41. 43. ¶ *Caput*, κεφαλὴν. i. vt esset caput, siue pro capite: pro quo Hebræi dicunt ראש *leroschi* id est, in caput. Non est igitur Ecclesia Christiana biceps, aut potius ἀκέφαλος, vt eum meritò dixerit Gregorius Antichristum esse qui se vniuersalem episcopũ vocaret, epistola 76. 78. 79. 83. 92. 188. 194. ¶ *Super omnia*, ὑπὲρ πάντα. id est, summum, adeo vt nihil non illi subsit.

23 *Complementum*, πλήρωμα. siue supplementum. Is enim est Christi in Ecclesiam amor, vt quum omnia omnibus ad plenum præstet, tamen sese veluti mancum & membris mutilum caput existimet nisi Ecclesiam habeat sibi instar corporis adiunctam. Hinc factum vt Christus interdũ collectiuè pro tota Ecclesia capiti suo adiũcta accipiatur, vt 1. Cor. 12. 12. & 13. & Galatt. 3. 16. Hinc etiam illud In Christo, toties repetitum: quod multo expressius aliquid significat quàm Cum Christo, vel Per Christum. Hinc factum vt diceret Apostolus se in Christo, & Christum in sese viuere, Gal. 2. 20. Hinc illa Christi vox, Saule, Saule, quid me persequeris? Quò etiam pertinet quod scriptum est Colos. 1. 24. Hinc denique nostra spes omnis & consolatio proficiscitur.

¶ *Qui implet*, τοῦ πληρουμένου. Chrysostomus passiuè accipit, vt sit sensus, Christũ prorsus impleri in omnibus, i. singulos fideles conferre ad Christi complemẽtum, vti corpus suum ex singulis membris est compactum. Mihi verò videtur coacta ista interpretatio, qui potius actiuè illud accipio. Nam τὸ πληροῦσθαι pro πληροῦν Xenophon etiam vsurpauit lib. 6. Ἑλληνικῶν, & συμπληροῦσθαι pro συμπληροῦν Plato in Timæo. Omnino autem hoc addidit Apostolus, vt sciamus Christum per se non indigere hoc supplemento, vt qui efficiat omnia in omnibus re vera: nedum vt indigeat cuiuspiam supplemento. quanuis pro immensa sua bonitate Ecclesiam dignatur sibi corporis instar adiungere. Vbiquitarij verò, quos non pudet hoc loco abuti vt & alio ex hac ipsa Epistola, ioſrà 4. 10. istud referentes ad ipsam humanitatis Christi essentiam, quæ terram & cælũ impleat vt ipsa Deitas Ier. 23. 24. execratione digni sunt nõ refutatione.

IN CAPVT II.

1 *Et vos* (*vnà vinificauit*,) καὶ ὑμᾶς. Vetus interpres rectè addit verbum *Conuiuificauit*, id est, συνεζωοποίησεν. quod tamen non additur in Græcis, sed quinto demum versiculo adiicitur. Est enim propter multas insertas sententias longum hyperbaton: nihil verò prohibet obscuritatem ita fugere vt nihil immutes aut adiicias sententiæ. Incipit porro nunc Paulus vocationem Gentium in Ephesiis amplificare ex circunstantiis: id est, ex collatione conditionis præcedentis vocationem, cum ea quæ subsequuta est: ídque duplici modo, nempe simpliciter primùm, deinde comparatè, ex Iudæorum antitheſi. quos tamen exæquat Gẽtibus, tum ante vocationem, quatenus extra promissionem & in sese considerãtur: tum etiam post vocationem in Christo, cuius vnius

communis

communis capitis gratia in vnum illud corpus coaluerunt. ¶ *Quum essetis mortui in offensis & peccatis*, ὄντας νεκροὺς τοῖς παραπτώμασι καὶ ταῖς ἁμαρτίαις. Mortem spiritualem intelligit: vnde & mors illa, quam primam vocant, sequuta est, (vt Rom.5.12.)& secunda quæ & æterna dicitur. Ideo dicuntur mortui quicunque non sunt renati, quia sicut immortalitas damnatorum non est vita, sed mors quædam perennis, nempe cum æterno exitio coniuncta: sic etiam hæc animi & corporis coniunctio, vita propriè non est, sed mors in iis qui Christi spiritu non aguntur, vt Esa.9.1,& Ioh.5.21,Rom.6.2.& 13.& 7.10,& 1.Tim.5.6.& passim in Scripturis. Sed τοῖς ἀποθνήσκουσι τῇ ἁμαρτίᾳ, id est, *Mori peccato*, contraria prorsus sententia dicuntur ij in quibus peccatum est extinctum, tertio videlicet casu: cum qua mortificatione prorsus cohæret ζωοποίησις, id est viuificatio, quæ alteri illi morti opponitur, vt diximus Rom.6.2. Itaque vt hæc dicendi genera tam diuersa distingueremus, soluimus cũ Græcis codicibus & Latina vulgata editione interpretati *Mortui peccatis* sed *in peccatis* restituta præpositione ἐν, ex auctoritate Syriacæ interpretationis, vt & infra vers.5.& quòd sic viurpari soleat hæc phrasis vt Ioha.8.21. & 24.& 1.Cor.15.17.& Colos.2.13, Sicut etiam exprimitur Num. 27.3. qua de re vide Act.8.23. Videtur tamen ipsum discrimen numeri satis hoc indicare: quia (vt alibi diximus) ἁμαρτίαι solet singulari numero Paulus ipsam veluti arborem (id est insitam corruptionem) vocare, cuius fructus sunt ἁμαρτίαι multitudinis numero. Superest vt annotemus Clementem Alexandrinum ἐν τῷ προτρεπτικῷ hunc locum citare paulò aliter. Sic enim habet. οὐδὲν γὰρ πον καὶ ἡμεῖς τοιοῦτοι ἦμεν ὡς καὶ οἱ λοιποί· ὁ δὲ πλούσιος ὢν ἐν ἐλέει, διὰ τὴν πολλὴν αὐτοῦ ἀγάπην ἣν ἠγάπησεν ἡμᾶς ὄντας ἤδη νεκροὺς τοῖς παραπτώμασιν συνεζωοποίησεν, Id est, *Eramus etiam nos certè filij iræ, vt & reliqui: sed Deus qui dives est misericordia, ea charitate qua nos dilexit iam per peccata mortuos, vna viuificauit (vos) per Christum.*

2 *In quibus olim versati estis*, ἐν αἷς ποτὲ περιεπατήσατε. Vulgata & Erasmus ad verbum, *In quibus aliquando ambulastis.* Hebræis verò הלך בחטאות (*halach bechattoth*,) id est in peccatis ambulauit, dicitur de iis quorum vita omnis ad scelera præceps fertur: quales sunt quicunque Spiritu Dei non sunt renati. Vide Act.8.23.& Col.3.7. ¶ *Vt est Vita mundi huius*, κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ κόσμου τούτου. Vulgata, *Secundum seculum mundi huius.* Hebr. כדור העולם (*chedor haholam*,) quod possis etiam interpretari de ipsis hominibus, sicut apud Latinos accipitur ætatis nomen. ¶ *Secundum principem*, κατὰ τὸν ἄρχοντα, id est, ex arbitrio principis. Vide infrà.6.12. ¶ (*Et*) *spiritus*, τὸ πνεῦμα τος. id est, afflatus quo impellitur mundus vt resistat Euangelio: sicuti contrà Spiritus Dei in electis fidem cæteróſque bonos motus gignit. Non est igitur per appositionem hoc intelligendum, sed subauditur copula, Hebræorum more, de quo diximus suprà,1.18.

¶ *In hominibus contumacibus*, ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας. Vulgata, *In filios diffidentiæ.* Est autem hoc dictum Hebræorum more, apud quos בן (*ben*) id est, filius, cum genitiuo appellatiuorum accipitur pro eo qui alicui rei sit prorsus addictus. Itaque filij contumaciæ, declarat homines contumaciæ deditos. Sed præterea distinguẽda est ἀπιστία, id est diffidentia, siue potius infidelitas Fidei oppositæ, ab ἀπειθεία quæ contumaciam, siue antiquo verbo impatientiam declarat, quanuis ista sese mutuò consequãtur. Filij enim ἀπιστίας, siue de quibus Moses Deu.32.20. Filij non אמן (*bemun*) i. veritas seu fides nõ est in eis: i. in quibus nulla est fides. Idem vetus interpres Col.3.6. Filios incredulitatis interpretatur. Vide infrà,1.Pet.2.7.

3 *Quæ carni ac cogitationibus libebãt*, τὰ θελήματα τῆς σαρκὸς καὶ τῶν διανοιῶν. Θελήματα. Vetus interpres non satis expresse conuertit voluntates, vt diximus Ioha.1.13. Quòd autem ad διανοίας attinet, subtilius quidem Plato lib. 6. de republica διάνοιαν mediam collocat inter νόησιν & πίστιν: quibus demum subiungit εἰκασίαν: : sicut etiam alicubi Paulus animum à Spiritu & corpus ab vtroque distinguit: sed hoc in loco Paulus σάρκα, tanquam generale nomen quo totus homo non renatus significatur, in species duas diuidit, nempe σάρκα & διάνοιαν: σάρκα, eodem nomine atque genus ipsum, vocans partem animi qua

ἄλογον nũcupãt philosophi, διάνοιαν verò τὸ λογικὸν, aut potius vtriusque facultatis effecta. Quamobrem etiam διανοίας dixit numero multitudinis, vt etiam alibi διαλογισμοὺς, Rom. 1. 21. Itaque nihil prorsus relinquit homini Paulus, quod non sit per peccatum, non dico semimortuum, vt tradunt Sophistæ nostri Semipelagiani, sed prorsus mortuum, quòd ad qualitatum vitium attinet.

¶ *Natura filij iræ*, φύσει. Hoc vno verbo, quasi fulmine, totus homo, quantus quantus est, prosternitur. Neque enim naturam dicit læsam, sed mortuam per peccatum, ideóque iræ obnoxiam. Itaque mira hîc fuit Satanæ impudentia dum hunc locum corrumpere conatus est: & quidem non per eos solùm qui apertè fuerunt hæretici, sed etiam per nonnullos alioquin valde eruditos, & quibus Ecclesia multum debet, sed qui tamen homines fuerunt. Itaque Hieronymus quosdam indicat interpretari φύσει per πάντως. i. omnino. quod tamen prorsus violentum est, nec satis etiam expressum, quia mali innatam originẽ non indicat. Græcus scholiastes verò interpretatur ἀληθῶς καὶ γνησίως, *verè ac germanè*, vt etiam Cyrillus in Apologetico, ad anathematismum tertiũ. Chrysost. addit, *sicut ex homine natus nihil aliud est quàm homo, ita nos nihil aliud sumus quàm filij iræ.* Sed quorsum istos nodos in scirpo? Quid enim apertius dici potuit quàm nos non consuetudine & imitatione, sed ipsa natura peccatores nasci? quod & Dauid apertè clamat Psal. 51. 7. & Paulus demonstrauit Rom. 5. 12. 13. & 14. Nam vbicunque ira est, ibi & peccatũ: quo sine exceptione inuolui totam humanam gentem idem testatur Rom. 1. 18. & 13. 9. Sed naturam tamen intellige non quatenus creata est, verùm quatenus per diaboli suggestionem corrupta est à seipsa. Neque obstat traiectio, vt potius dicendum fuisse videatur, τέκνα φύσει ὀργῆς. nam plana est sententia.

¶ *Filij iræ*, τέκνα ὀργῆς. i. ire Dei deuoti atque obnoxii, quasi ad eam rem ab ipsa natura efficti. Neque enim filios iræ hîc accipit pro hominibus iratis, vt superiore versiculo filios contumacię pro contumacibus: sed passiuè homines irati Dei iudicio reos æternę mortis: vt apud Hebr. בן המות (*ben hammaueth.*) filius mortis dicitur qui capitalis criminis reus est, & alia similia. Vide suprà, v. 2. & Ioh. 17. 12. ¶ *Vt etiam reliqui*, ὡς καὶ οἱ λοιποί. i. vt reliqui etiam populi profani. Nam hoc versiculo Iudæos, quibus sese accensẽt, quòd ad naturam attinet, Gẽtibus exæquat: vt probet, discrimen illud quod postea temporarium fuisse ostendet, non à natura, sed à gratia proficisci. Itaque secundo versiculo omnes Gentes, in Ephesiorum persona compellans, περιεπατήσατε, inquit, id est, *ambulastis*: in hoc autem versiculo, ἐνεστράφημεν, inquit, id est, *conuersati sumus*: & quidem addita particula, καὶ, vt intelligas Iudæos quoque in eodem numero censeri.

4 *Vt qui dives sit*, πλούσιος. id est, qui abundat: vt non modò apud Hebræos, sed etiam in aliis linguis dives in genere dicitur aliquis eius rei cuius magnã habet copiam. Nunc autem redit Apostolus ad initium capitis, eo tantùm excepto quòd ἡμᾶς dicit hoc in loco, Iudæos & Gentes vnà coniungens in gratiæ beneficio, quos in naturæ vitio exæquarat. illic verò ὑμᾶς dixerat, Gentes compellãs in Ephesiorum persona. Neque verò causa erat cur Hieronymus vel expũgeret particulam ℵ, vel imperitiæ Græci sermonis Paulum argueret, quum (vt rectè obseruauit Erasmus) ita proximis opponantur, ita tamen vt nihilominus expleatur anantapodoton versu proximo. ¶ *Quæ, lud.* Repetitur διὰ ex præcedentibus, ex Heb. idiotismo, vt diximus suprà, 1. 20. vel sub. κατά.

5 *Quum per lapsus mortui essemus*, παρὰ τοῖς παραπτώμασι. Vsi sumus periphrasi, vt vitaremus periculosam ambiguitatem. Sunt enim duo prorsus repugnantia dicendi genera, Mortuum esse peccato, tertio casu, quod conuenit solis regeneratis, & Mortuum esse peccatis, quales omnes nascimur. ¶ *Vnà viuificauit nos per Christũ*, συνεζωοποίησε. Vulgata, *Conuiuificauit nos Christo.* Erasmus, *Conuiuificauit nos vnà cum Christo.* quam sententiam minimè reprehẽdo. Sed nihil tamen rei ipsi detrahetur, & magis fortassis appositè dici possit, præpositionem σὺν hoc in loco adhibitam esse potius vt Gentium ac Iudæorum in vno Christo coagmentationem

nem declaret: quo modo etiam accipitur τὸ συνωκοδομῆσθαι infrà, versu 22.
¶ (Cuius) *gratia estis seruati*, χάριτί ἐστε σεσωσμένοι. Scio solere hæc includi per parenthesin, sed quæ ita sit dura & insolẽs vt eam facilè non admiserim. Ponitur autem חסד (*chesed*) pro חסדו (*chasdo:*) &similem relatiui ellipsin inuenies Iac. 5.6. & 1. Pet. 4.14. & 1. Ioha. 3.12. vt אשר (*asscher*) frequentissimè apud Hebræos. Claromontanus tamen codex expressum habet οὗ, *cuius*.

6 *Vnáque excitauit*, &c. καὶ συνήγειρε, &c. Quomodo hoc intelligendum sit subiicitur in fine versiculi, quum inquit, In Christo Iesu. Neque enim id adhuc in nobis prorsus præstitum est, sed in capite duntaxat, cuius Spiritu cœpimus, peccato mortui, viuere Deo, donec in nobis opus suum perficiat idem qui inchoauit. quæ quidem spes nostra ita est certa vt nõ magis sit certum quod iam percepimus quàm quod adhuc expectamus, id est, quod fide iam possidemus. ¶ *In cælis*, ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. Vide supra 1.3.

7 *Summas opes*, τὸν ὑπερβάλλοντα πλοῦτον. Vulgata, *Abundantes diuitias*. Erasmus, *Eminentem opulentiam*. Vide Rom. 9.23. *In Christo Iesu*, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Erasm. *Per Christum Iesum*. Vide 1. Cor. 1.2.

8 *Gratia enim*, τῇ γὰρ χάριτι. Cohærẽt ergo gratia (siue Dei donum) & fides. Istis autem opponuntur Seruari ex nobis, vel ex operibus. Quid ergo istis in mentem venit qui tam repugnantia volant coniungere? Cæterùm mihi nõ displicet scriptura Claromontani codicis, τῇ γὰρ χάριτι αὐτοῦ σεσωσμένοι ἐσμεν, *Gratia enim ipsius seruati sumus*. Et paulo pòst, οὐκ ἐξ ἡμῶν, *non ex nobis*. ¶ *Seruati estis*, ἐστε σεσωσμένοι. Non dicit Iustificati estis, quod tamen verissimum est, sed eluditur ab aduersariis: neque dicit Seruari incipitis aut Seruabimini, sed Seruati estis, vt duo nouerimus: Vnum, fide non ex operibus, gratia & Dei dono, nõ autem ex nobis, nos Christum amplecti: Alterum, qui Christum amplexi sunt, eos iam esse plenè in ipso iustos, ac proinde ius æternæ hæreditatis adeptos.

¶ *Et hoc*, καὶ τοῦτο, id est, & hæc fides, itidémque quòd fidei interuentu seruaminimne quis fide nos vt qualitate iustificati arbitretur. Est autem totum hoc membrum parenthesi includendum.

9 *Vt nequis glorietur*, ἵνα μή τις καυχήσηται. Hunc nodum expediant qui saltẽ opera fidem subsequentia tanti faciunt vt ex eorum meritis aliqua ex parte seruemur: itẽm qui sola cæremonialia volunt excludi.

10 *Nam ipsius opus*, &c. αὐτοῦ γάρ ἐσμεν, &c. De gratia hîc agi nõ de natura apparet, aduersus Pelagium, ex eo quod subiicitur, quanuis ad priorem hominis creationem alludat, vt etiam Dauid Psam. 51.12. Sed & pronomine ἡμεῖς cæteri omnes prorsus excluduntur, aduersus Semipelagianos, id est, aduersus eos qui naturam (vt aiunt) tantùm debilitatam fingunt à gratia adiuuari. At nos ex hoc loco didicimus ipsa etiam opera, quatenus bona sunt, gratiæ in solidum deberi: nec iustificãdum præcedere (quod etiam ait Augustin.) sed iustificatum: addo autem ego, spe seruatum sequi. Alludere verò mihi videtur Apostolus ad locum Esa. 37.26. Et ποίημα vocat quod Hebræis יצר (*ietser.*)

11 *Propterea*, &c. διὸ, &c. In ea æqualitate quam antea commemorarat Apostolus, nunc latentem inæqualitatem profert, vt Gentes quo longius à Deo abfuerunt, eo plura se gratiæ Dei debere fateantur. ¶ *Gentes in carne*, ἔθνη ἐν σαρκί. Considerandum est nomen גוים (*goim*,) id est Gentium, quo significatur distinctio cæterorum populorum à populo Dei, id est, calamitosissima conditio. Additur autem ἐν σαρκί, id est, *in carne*, non vt eleuetur ista miserabilis cõditio, sed contrà vt certo argumento cõfirmetur. Æstimatur enim circũcisio hoc in loco suo põdere, id est, quatenus tessera fidei fuit tessera, inquam, in carne impressa, cuius contemptus certum exitium, ipsis Iudæis adferebat, Gen 17. 14. Quanto magis igitur alienæ erant à Deo Gẽtes, quæ ne de tessera quidẽ ista quicquam audierant, ac proinde quas nulla sui fœderis mẽtione dignatus erat Dominus? Nã neque rẽ ipsam à symbolo, neque symbolum à re ipsa separare oportet, vt Pauli sentẽtiã perspiciamus: & incircũcisorũ nomen nõ minus cõpetit iis Gẽtibus, quę symbolũ quidẽ nudũ præpostera quadam imitatione vsurpabant, (vt de Ægyptiis, Æthiopibus, Syris, & Colchis refert Herodotus) quàm

quibus nec fœdus nec symbolum nortũ erat. ¶ *Qui dicebamini Præputium, οἱ λεγόμενοι ἀκροβυστία.* Id est, qui non alio nomine quàm incircunciſorum vocabamini, vt veſtra impuritas communi appellatione omnibus eſſet teſtata, vt 1. Sam. cap. 17. verſu 26. & Ezech. cap. 44. verſu 7. & 9. Huic opponitur Circunciſio: quo nomine poſcit omnino antitheſis & præpoſitio ἀπό, non vt rem ipſam, ſed Iudæos circunciſos, intelligamus, pari metonymia. Quod autem additur ἐν σαρκὶ χειροποιήτῳ, non huc pertinet vt duplices Iudæi conſtituantur, quum hoc planè ſit extra oleas vagari, ſed contrà, vt ipſa Gentium execratio oculis ſubiiciatur. Nam (vt modò dixi) ſymbolum coniungit Paulus cum re, vt facere par eſt quoties ſacramentorum dignitas expenditur. Itaque externum ipſum ſignum vrget Paulus, vt ex eo quòd Gentes eo caruerunt, concludat Dei expertes fuiſſe. At enim (dices) num pertinebant ad pactũ promiſſionis quicunque ex Iudęis erant circunciſi? Minimè profectò. neque enim Dei gratia ſigno alligatur. Sed hoc eſt à ſcopo Apoſtoli aberrare, vt qui Iudęorum gentem in genere, non autem ſingulos Iudæos conſideret, & ſimili etiam ratione Gentes quaſi in vnum corpus collectas cum iis committat.

12 *Abſque Chriſto, χωρὶς Χριστοῦ.* Merito à Chriſto auſpicatur, tanquam omnium promiſſionum ſcopo.

¶ *Alienos à republica Iſraelis, ἀπηλλοτριωμένοι τῆς πολιτείας τοῦ Ισραήλ.* id eſt, qui nullum ius ciuitatis Iſraëliticæ haberetis. Ciuem autem eſſe Iſraëlis, & Deum pro Deo ſuo habere, idem declarant. Politiam enim hic appellat, non illam ſimpliciter ciuilem, ſed eam qua Deus hunc populum ſibi à reliquis ſegregatũ ſpirituali fœdere conſecrarat. Hoc autẽ fœdus etſi peculiariter poſtea ſancitum fuit cum Abrahamo & eius poſteris, tamen initio fuit vniuerſaliter cum Adamo & naſcituris inde omnibus initum, Geneſ. 3. 15. & poſtea cum Noacho, altero humani generis parente, Geneſ. 9. 10. à quo paulatim Gẽtes ad idololatriam, & ad omnem impunitatem, neglecta patriarcharum doctrina deficientes, ſeſe tandem prorſus meritò dicuntur abalienaſſe tum hoc loco, tum Coloſſ. 1. 21. ſicut non ſimpliciter dicimur Deo conciliati, ſed reconciliati.

¶ *Et extrantes à fœderibus promiſſionis, καὶ ξένοι τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας.* Vna fuit promiſſio, ſi rem ipſam ſpectes, ſed ſæpius ſancita. Ideo διαθήκας ſcripſit multitudinis numero. Poſſimus tamen etiam *Tabulas* metonymicè interpretari. Nomen autem τῆς ἐπαγγελίας, veteres codices ſequuti, cum præcedentibus coniunximus, quod nonnulli cũ ἐλπίδα connectunt, eadem tamen maneme ſententia, quum nihil ſperandum ſit niſi quod promiſſum eſt, & viciſſim nulla ſit extra fœdus promiſſio.

¶ *Spem non habentes, ἐλπίδα μὴ ἔχοντες.* Spem meritò coniungit promiſſionibus de Chriſto. Nam abſque his quicquid ſperant homines, fruſtra ſperant.

¶ *Abſque Deo, ἄθεοι.* Vel *ſine Deo.* Quomodo verò abſque Deo qui tot Deos colebant? Nempe quia nullus ex tot falſis diis eſt verus Deus. At enim Deum tamen agnouerũt opificem cæli & terræ. Reſpondeo Hilarius lib. 3. de Trinitate: Non Dei nomen, ſed planè Deus ignorabatur: quia Deum nemo noſcit niſi qui Patrem, & Filium confitetur. Itaque Iudæos, inquiet aliquis, ſic quoque conſtitues ἄθεους, itidémque Turcas. Reſpõdeo multiplex eſſe atheorum genus. Vnum, eorum qui nullum prorſus numen agnoſcunt. Alterum, eorum qui Deos prorſus fictitios loco veri nominis colunt. Tertium, eorum qui Deũ illum quidem verum agnoſcunt, at nõ cuiuſmodi eſt, ſed qualem illum eſſe imaginantur, vt hodie Iudæi & Turcæ; qui nec Patrem nec Filium confitentur, quales etiã Antitrinitarij omnes, & Filij Deitatem ὁμοούσιον negãtes. Quantulum verò ab his abſunt qui ſibi hodie Catholicæ Eccleſiæ nomen vendicant, nomine quidem vnicum Deum Patrem Filium & Spiritum ſanctum, & Chriſtũ θεάνθρωπον profitentes, ſed mox reipſa ſtatuentes ea quibus poſitis, Deus verus in idolum, quod nuſquam fuit, nec eſt, nec erit, transformatur: & Filii humanitas in ſpectrum euaneſcit.

13 *Eratis procul, ὄντες μακρὰν.* Alludit ad Eſa. 49. 1. & proximè ſequente verſiculo ad eiuſdem Prophetæ locum 57. 19.

14 *Intergerini parietis*, τὸ μεσότοιχον. Vetus interpres *medium parietem* non ineptè conuertit ad verbum, quem propriè Latini, auctore Festo, intergerinum vocant. Erasmus, *Interstitium* maluit interpretari. quo nomine non puto aliud quicquam significari quàm ipsum interuallum quo res duæ dirimantur. Iam verò φραγμὸν nescio cur macerien conuerterint: quo nomine certum est nihil aliud quàm septum significari. Cæterùm his vocabulis metaphoricè significari Legis cerimonias, quibus illud Iudæorum & Gentium discrimen continebatur, & mutua etiam dissidia fouebantur, mox apertè declarat Apostolus.

15 [*Quæ*] *in vitibus* (*posita est*,) ἐν δόγμασι. id est τὸν ἐν δόγμασι. cuiusmodi ellipsin multis iam locis annotauimus. nisi malimus cum Syro interprete accipere ἐν pro σὺν, vt dicatur Lex ipsa rituum vna cum ipsis ritibus abrogata. Vulgata, *Decretis*, nimium obscurè, adeo vt nonnulli hac interpretatione decepti, perperam hoc coniunxerint cum proximo participio, quum sit construẽdum cum participio, ὄντα subaudito. Rectius Erasmus, *In decretis sitam* conuertit, sed tamen requiro particulam exegeticam: & δόγματα malui *ritu* quàm decreta interpretari, ne quis existimet hic agi de doctrina ipsa. intelligit enim quæ Hebræi חקים (*chukkim*) vocant, & ita accipitur idem nomen Act. 16. 4. vbi instituta sumus interpretati. Cæterùm τὴν ἔχθραν ἐν τῇ σαρκὶ, quæ nonnulli cum participio λύσας connectunt, ego malui sequentibus adiungere, sensu (vt mihi quidem videtur) magis cohærente. Nam quod Græcus scholiastes putat, intergerinum parietem dici inimicitias quæ propter peccata nostra inter Deum & nos intercedunt, verè quidem dictum est, sed ἀμφοτέρους. Nam hoc demum pertinet ad versum 16. Sed & is locus refellit eorum errorem qui existimarunt cæremonialem Legem, quòd ad Iudæos attinet, sublatam non esse. ¶ *Per carnem suam*, ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ. Marcion, vt ait lib. 5. Tertull. hoc reciprocum pronomen impudenter expungebat. Hoc autem quid sit, copiosissimè explicatur, in Epist. ad Hebræos, vbi ostenditur in Christo fuisse omnia impleta quæ Legis figuris adumbrabantur.

¶ *Conderet*, κτίσῃ. Hoc opponitur verbo λύειν, quo vsus erat quum diceret destructum parietem intergerinum, cuius loco Christus seipsum substituit, vt sicut paries alterum ab altero disiungebat, ita ipse vtrosque in sese ita coniungat vt in ipso & cum ipso in vnum nouum hominem coalescant, nouum inquam, semel abolitis cæremoniis.

16 *In vno corpore*, ἐν ἑνὶ σώματι. Alludit ad Legis sacrificia, quæ veram & vnicam istam victimam repræsentabant. Itaque Lex non propriè abolita fuit, sed impleta: nisi malimus *In vnum corpus* interpretari, id est, Vt in vnum corpus coalescerent. ¶ *Peremptis inimicitijs*, ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν. Est igitur Christus mediator tum Iudæorum & Gentium, tum verò maximè vtrorumque & Dei. quod posterius nunc significat. Alludit autem ad Christi mortem, qui moriens discordiæ causam omnem sustulit, & veluti cruci affixit. ¶ *Per eam*, ἐν αὐτῷ. videlicet σταυρῷ, vt Hieronymus quoque exponit. Vulgata, *in semetipso*, ἐν ἑαυτῷ. quod in nonnullis nostris codicibus Græcis inueni.

17 *Et veniens*, καὶ ἐλθών. Hæc cohærent cum initio versus 14. Nunc enim exposita in genere vocatione, fuit explicandum ipsius instrumentum, nimirum huius beneficij publica declaratio, primùm per ipsum Christum, deinde per eius ministros. ¶ *Tum qui prope*, καὶ τοῖς ἐγγύς. Vulgata, *& pacem ijs qui prope*. Sic etiam Claromontanus codex bis legit εἰρήνην.

18 *Per ipsum*, δι' αὐτοῦ. Christus est instar ianuæ per quam ad Patrem reconciliatum accedimus cum fiducia: Spiritus autem sanctus dux nostet est, per quem coniuncti & vniti in Christo vtrique, ad ostium pedetentim progressi ingredimur.

19 *Conciues*, συμπολῖται. Vulgata repetit verbum *Estis*, & Claromontanus codex, ἐστέ. Castellio vertit *sanctorum ciues* prorsus ineptè. Maluissem igitur dicere, eiusdem atque sanctæ ciuitatis ciues. Aiunt enim συμπολῖτης non esse Græcis scriptoribus vsitatum nomen, nec satis Latinè Conciues dici. Retinui tamen, quòd auctо-

re Paulo non dubitarim vſurpare.

20 *Super fundamentum Apoſtolorum & Prophetarum*, ὂπι τῷ θεμελίῳ, &c. Id eſt ſuper Ieſum Chriſtum, qui eſt Apoſtolicæ & Propheticæ ſtructuræ fundamentum. Sic enim Apoſtolus ipſe optimus ſui interpres explicat 1. Corinth. 3. 11, & Eſa. cap. 28. 16. Et de Lege ac Prophetis idem teſtatur Chriſtus Iohan. 5. verſ. 39. Itaque Apoſtoli & Prophetæ fuerunt huius templi, id eſt Eccleſiæ Dei, (vt etiam hodie fideles miniſtri) architecti, non autem fundamentum ipſum : & planè eſt Antichriſtus qui ſibi tribuit quod vnius Chriſti eſt : ac proinde non ſunt lapides templi Dei quicunque alio; fundamento nituntur, etiamſi nomen Chriſti retineant, quum rem ipſam tollant. Vbi autem Petri primatus ? Nempe vel nuſquam eſt niſi in Antichriſtiana Eccleſia : vel admodum negligenter, imò etiam hæreticè hæc ſcripſerit Paulus, qui Apoſtolos numeret multitudinis numero, & ſibi etiam in proximo capite, Gentium Apoſtolatum vendicet. At enim dices, iſte eſt & Petri & Pauli ſucceſſor. ergo primatus ipſe à Petri & Pauli demum obitu cœperit, quandoquidem collegam habuit Petrus : à quo etiam fuerit meritò reprehenſus, & cui dextram porrexerit ſocietatis. Ita ex ſuo ipſius ore conuincitur ſeruus nequam. Omitto eorum nugas qui fundamentum interpretantur concilia œcumenica, ædificium videlicet ipſum pro fundamento ſubſtituentes, ſi modò germana ſint concilia. Quid verò iis facias quos non pudet Romanam etiam Eccleſiam (quam vocant) pro fundamento ſubſternere? Ita mutuò ſeſe collidunt mendacia. ¶ *Cuius imus angularis lapis eſt*, ὄντος ἀκρογωνιαίου. Reſtitui in contextu nomen λίθου, ex Claromontano codice, & Vulgata Latina interpretatione. Participium in hoc dicendi genere non ſolet à Latinis exprimi. Ἀκρογωνιαῖον autem non conuerti *Summum angularem*, vt Vetus interpres, ſed contrà, imum angularem, nequis ambiguitate deceptus falleretur. Nam τὸ ἄκρον Græcis vtrunque extremum declarat, nempe & ſummum & infimum. Hic verò Chriſtus conſideratur tanquam is qui ædificium totum ſolus ſuſtineat, vt ſicut architecti à fundamento, ſic à Chriſto vnico illo firmiſſimo lapide incipiat Eccleſiæ ſtructura. Simili ratione Chriſtus dicitur à Dauide ראש פנה [*roſch pinnach*] id eſt caput anguli. non habita ſitus ſummi ſed imi ratione. vt ראש [*roſch*] declaret tranſlatitiè partem ædificij præcipuam, & à qua dependent reliquæ, ſicut corpus à capite, quamuis diuerſo ſitu. Caput enim in corpore ſummam partem tenet, in ædificio verò fundamẽtum in imo ſubſidet : ſed ædificio id præſtat quod caput corpori, ideóque caput dicitur. Vnde ראשית (*reſchith*) Hebr. & caput Latinis, pro cuiuſuis rei principio, & prima ac præcipua parte ponitur. Id autem ita eſſe explicandum, vel ex ſequenti verſiculo liquet, in quo dicitur totum ædificium à Chriſto exurgere. Sed & Anguli appellatio partem eam ædificij deſignat cuius vnius firmitate vniuerſum ædificium fulcitur, ex Hebr. idiotiſmo : à quibus etiam idcirco פנות [*pinnoth*] id eſt anguli, vocantur ij qui auctoritate præſtant, & reipublicæ molem quaſi fulciunt, vt 1. Sam. 14. 38. & Eſa. 19. 13. quod volui annotatum, nequis hîc imaginetur plurium angulorum ædificium, aut denique ſubtilius in hac ſimilitudine philoſophetur, quum in angulos oporteat duos parietes concurrere, non poſſit autem ex duobus parietibus ædificium perfici.

21 *Totum ædificium*, πᾶσα οἰκοδομὴ id eſt, ὅλη. Eraſmus, *Quæcunque ſtructura*, Putauit enim πᾶσα hoc in loco diſtinguere hoc ædificium ab aliis quæ hoc fundamento non nituntur: qua in re proculdubio fallitur. Nam de nullo alio ædificio diſſeruit Paulus, vt minimè hîc ſit opus vlla diſtinctione. Deinde hac ratione non fuiſſet dicendum, πᾶσα ἡ οἰκοδομὴ συναρμολογουμένη, ſed, πᾶσα οἰκοδομὴ ἡ συναρμολογουμένη, vel certè expungendus fuiſſet articulus, cuius vis eſt διαφοράν hoc in loco. πᾶσαν igitur, id eſt, totum ædificium, dixit, vt ſciamus non partem duntaxat ædificij, ſed totam ſtructuram, quantacunque eſt, hoc vno lapide angulari fulciri. ¶ *Creſcit*, αὔξει. Vtitur præſenti tempore vt ædificij ſtructuram nondum abſolutam, ſed architectos adhuc in

in opere versari intelligamus.

¶ *Vt sit templum sanctum*, εἰς ναὸν ἅγιον. Hic finem declarat. Alludit autem ad templum Hierosolymitanum, quod fuit istius viui ædificij typus, perpetuum pontificem Christum habentis, vt in epistola ad Hebræos explicatur. Qua verò ratione singuli fideles alibi dicuntur Templum Domini, quòd Deus per Spiritum sanctum in Christo ipsos sanctificarit, & quasi apud eos sibi domicilium delegerit, eâdem etiam Ecclesiæ tribuitur idem nomen, quum fideles omnes in vnum quasi ædificium compingantur. ¶ *Domino*, ἐν Κυρίῳ. Vel repetitur antecedens, Hebræorum more, quanuis expresso relatiuo, quum præcesserit ἐν ᾧ, in quo, si hoc libuerit cõiungere cum verbo αὔξει: (quanquam ἐφ' ᾧ fortasse rectius exposueris ἐφ' ᾧ *supra quod*, videlicet θεμελίῳ, *fundamentum*, vt perpetua sit metaphora) vel ἐν respõdet literæ ה Hebræorum, quæ tertio ædificio adiungitur: quam interpretationem sum secutus. Non temerè tamen dici possit crescere in Domino ædificium quod in eo fuit coagmentatum, nempe vt non principia tantùm, sed & media & extrema feramus Dei gratiæ in Christo accepta.

21 ¶ *Et vos vna ædificamini*, καὶ ὑμεῖς συνοικοδομεῖσθε. Vide suprà, ver. 15. ¶ *Vt sitis domicilium*, εἰς κατοικητήριον. Iterum εἰς finem notat, & allusio est ad templum. quod dicitur משכ [*moschab*,] & משכן (*mischchan*) & מעון (*mahon*.) Pertinet autem ad hunc locum differentia τῦ κατοικεῖν, & τῦ παροικεῖν, de qua diximus Matt. 2. 23. ¶ *Per Spiritum*, ἐν Πνεύματι. Vide suprà, versu 18.

IN CAPVT III.

1 *Ego Paulus (sum) captiuus ille* ἐγὼ Παῦλος ὁ δέσμιος. Nunc tandem ad hypothesin (id est ad suum Apostolatum) descendit. Cæterùm quia necessariò explenda est constructio, non conuenit inter interpretes. Nam alij subaudiunt πρεσβεύω, *legatione fungor*: quod reperi quidem in Claromontano codice, sed haud satis scio an conueniat præpositioni ὑπὲρ pro apud. Neque enim pro Gentibus, id est Gentium nomine, legatione fungebatur, sed ὑπὲρ Χριστοῦ, 2. Corinth. 5. 20. nisi ὑπὲρ accipiamus pro ὑπὸ quod & ipsum durius culum fuerit, quia præcessit τοῦτον χάριν. Alij verò subaudiunt κεκαύχημαι, *gloriatus sum*, quòd simile quippiam dixisse videatur Apostolus Philip. 2. 16. Sed neutrum sanè in plerisque & iis quidem emendatissimis codicibus inuenitur, neq; velim quidem ego istiusmodi ellipsibus aditum patefacere. Est autem maximè vsitata & minimè omnium coacta ellipsis verbi substantiui, quod multo rectius suppleuit Erasmus. Vertit enim, *Ego Paulus (sum) vinctus Iesu Christi*: sed nõ rectè prætermisso articulo, qui κατ' ἐξοχὴν ponitur hoc in loco. Multa enim erat istius captiuitatis celebritas, quòd Paulus passim dictitaretur is esse qui vellet Gentes cum Iudæis exæquare, quíque hoc nomine Iudæos reddidisset omnibus exosos, vt scribitur Act. 21. 28. & 24. 5. & 25. 24. Hoc verò tantum abest vt inficietur, vt contrà ex eo capta commendandi apud Gentes ministerij sui occasionem. Captiuum autem Iesu Christi se dicit, non actiuè, quem Iesus Christus captiuum teneat: sed passiuè, qui pro Iesu Christi asserta gloria captiuus teneatur. Sic enim sese pro iis vinctum esse dicit vt eorum mentes simul ad Christum attollat, ne videatur causam suam agere.

2 *Audistis*, ἠκούσατε. Loquitur de vocatione sua peculiariter Gentibus destinata, vt de re omnium sermonibus celebrata.

3 *Per reuelationem*, κατὰ ἀποκάλυψιν. Innuit se Apostolum esse ἀμίσους vocatum: quę historia refertur Act. 9. 15. & 22. 21. & passim celebratur in ipsius epistolis. Vide Gal. 1. 12. ¶ *Paucis*, ἐν ὀλίγῳ. Vel paulo antè, nempe hac ipsa epistola, superioribus capitibus. Nec enim video vnde colligere possimus aliam fuisse scriptam Ephesiis epistolam quæ exciderit. De mysterio diximus suprà, 1. 9.

4 *Ex quo*, πρὸς ὅ. Cohæret hoc cũ verbo νοῆσαι, & accipitur πρὸς vt in illo Ouidij, *Mortua (crede mihi) tamen ad tua verba reuixi*. Participium autem ἀναγινώσκοντες ponitur sine casu, Græcorũ more, vt in illo Virgilij, *-Et diuûm amplexæ simulacra tenebant*. Quem Hellenismum vt vitarem, cõuerti *Ex quo perlecto*. Optimo verò iure de se ista prædicare Apostolũ, re ipsa cognoscet quisquis perspexerit quàm sublimiter ac prorsus diuinè

totum illud argumentum ab initio epistolæ pertractarit.

5 *Patefactum fuit*, ἐγνωρίσθη, siue *notificatum*: quo verbo vtitur Gellius. Vul. *Agnitum fuit*, perperam. Erasmus *innotuit*, nimium diluté. Significat enim Apostolus Deum ad illa vsque tempora mysterium illud penes se retentum celasse, quod caro & sanguis non docet, vt explicat copiosè idem Apostolus Act.14.16. ¶ *Filijs hominum*, τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων. Hebr. לבני אדם [*libne adam*,] i. hominibus. Quid verò? annon hoc olim sanctis Patribus fuit patefactum? Respondeo, non ita multis, præsertim quòd ad vocationem Gentium attinet: idque diruto intergerino pariete. Deinde vt reuelatum fuerit Prophetis, qui etiam id fore prædixerunt, tamen diuersa ratione ac mensura fuit illis hoc mysterium quasi procul & cum inuolucris ostensum, quum Apostoli præsentem clarissimam lucem sint intuiti: quanuis initio de vocatione Gentium dubitarit etiã Petrus. Itaq; addidit Paulus particulam ὡς. Adiunxit autem Apostolus Prophetas illos de quorũ munere diximus Rom.12.6. & 1.Cor.14.2 & 3. Neque enim hoc potest ad veteres illos Prophetas referri, quibuscum istos vt tempore posteriores, sic huius mysterij cognitione potiores comparat.

¶ *Per Spiritum*, ἐν Πνεύματι. Claromontanus codex addit, ἁγίῳ. *Sanctum*.

6 *Concorpores*, σύσσωμα. Vide Gal.3.16. & 28. & suprà, 1.10. Vulg. *Concorporales*. Erasm. *Eiusdem corporis*.

8 *Longè minimo*, ἐλαχιστοτέρῳ. Comparatiuum à superlatiuo deductum, acsi dicas minimorum minimo. Ideo addidi particulam Longè.

9 *In lucem proferendi*, φωτίσαι. Sic rectè Erasm. Vulg. *Illuminare*, quum φωτίσαι hîc declaret, planè ac perspicuè aliquid docere, ac velut illata luce patefacere. sicut etiam rectè expressit Syrus interpres. Sed mihi suspectum est illud πάντας pro πᾶσιν, quod etiam in vno manuscr. codice deesse comperi. ¶ *Communio*, ἡ κοινωνία. Vulg. *Dispensatio*, οἰκονομία. & ita etiam veteres nostri libri scriptum habent, vt & Syrus interpres legit. ¶ *Per Iesum Christum*, διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Vetus interpres & Syrus hoc non legunt, nec Claromontanus codex, nec Hieronymus habet, nec Ambrosius: reperi tamen in omnibus Græcis: & sanè maximam habet emphasin. Sic enim colligit Apostolus, Vnus Deus omnes populos condidit, sic etiam nunc omnes ad se vocat: condidit autem per Christum, sic per Christum instaurat. Est enim vniuersalis particula ad id de quo agitur restringenda: vt ostendit etiam articulus τὰ, quem propterea expressi.

10 *Per ecclesiam*, διὰ τῆς ἐκκλησίας. Ecclesiam ex tam multis támque diuersis hominum generibus collectam, significat quasi exemplar aut speculum esse, in cuius contemplatione ipsi etiam Angeli proficiant, quatenus videlicet in tam multiplicis turbæ coniunctione, & tam consentiente (vt ita dicam) discordia, longè melius appareat multiplex illa Dei sapientia quàm in vnius synagogæ gubernatione. Nec velim quidem ego subtiliùs de Angelis philosophari, quasi concionibus interfint, & Ecclesiæ ministerium ad illos etiam pertineat. Quæ de re vide quæ tradit in hunc locum doctissimus interpres. De his autem nominibus quæ Angelis tribuuntur, diximus Rom.8.38.& 39.

¶ *Multiformis*, πολυποίκιλος. id est, πολύμορφος. Nam res ipsa non variatur, quum vnus semper Christus fuerit propositus, ad quem etiam Lex, tanquam pædagogus, Iudæos ducebat: sed variata est œconomia, quæ rursus infinitas habet formas, si applicatio multiplex æstimetur ex locorum, personarum & temporum circunstantiis, quas omnes Dominus ad eundem finem adducat.

11 *Propositum æternum*, πρόθεσιν τῶν αἰώνων. Vulgata & Erasmus, *Præfinitionem seculorum*. Ego πρόθεσιν, id est propositum vt fontem ipsius προορισμοῦ, id est præfinitionis & prædestinationis, considero: & עולמים (*bolamim*,) id est seculorum, cum doctissimo interprete accipio ἀπὸ τοῦ αἰωνίου, ex idiotismo Hebræis perfamiliari. Æternum autem accipio quod omni principio sit antiquius. ¶ *Quod constituit*, ὃν ἐποίησεν. Ad verbum, *Quod fecit*, sicut in vernaculo sermone dicimus, *Faire vne deliberation*: quanuis non desint qui ἐποίησεν accipiant pro *Præfinitit*. Quòd autem relatiuum ὃν nonnulli ad sapientiam, nonnulli ad Ecclesiam referunt,

referunt, nihil est, quum per se plana sit sententia si ad προσάγειν referas.

12 *Per fidem ipsius*, διὰ τῆς πίστεως αὐτοῦ. Id est per fidem in illum. Vide Rom.3. 12. Ex hoc autem loco apparet manifestè παῤῥησίαν, id est fiduciā à fide, nempe vt effectum à causa differre: ac proinde à nonnullis perperā pro Fide subsitui Fiduciæ nomen, quanuis ista duo semper cohæreant, quum de vera illa fide agitur. Vide 2.Cor.4.16.

13 *Ne animo deficiatis*, μὴ ἐκκακεῖν. Sed malè Syrus interpres istud ad ipsum Paulum retulit, petentem à Deo ne ipse segnè se præberet: quum sit potius adhortatio, ipsos Ephesios cæteráſque Ecclesias respiciens, ne Apostoli captiuitate offenderentur, aut perterrefierent. Ὀφείλει ב [beth,] Heb. pro בעבור [bahabur,] ¶ *Pro vobis*, ὑπὲρ ὑμῶν. id est vestra causa, vt meo videlicet exemplo confirmemini: si quidem martyrum sanguine rigatur Ecclesia, sed non abluitur, nisi eius vnius sanguine qui tollit peccata mundi. ¶ *Quæ est*, &c. ἥτις ἐστὶ, &c. id est, Qua in re posita est gloria vestra. Hęc enim trita est regula apud Hebræos, relatiuum inter duo nomina positum cum alterutro promiscuè congruere, vt Phil.1.28.

14 *Domini nostri Iesu Christi*, τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Hanc partem dicit Hieronymus in Latinis codicibus additam. quum in Græcis non extet. Non enim, inquit, loquitur Paulus propriè de Patre Domini nostri Iesu Christi: sed in genete flectit genua ad illum Patrem, quem omnes creaturæ rationabiles agnoscunt conditorem & auctorem. Atqui in omnibus veteribus libris & scholiis quoque Græcis hæc particula additur, & addi certè debet. Neq; enim potest Deus Pater nisi in Christo inuocari: qua ratione tamē omnium, sed fidelium tantùm est Pater. Denique si Deum extra Christum consideraris, quænam erit Patris inuocatio?

15 *Ex quo*, ἐξ οὗ. Ex quo videlicet Patre per Christum. vel ex quo Christo. Is enim vnus filios Dei fecit quicunque ab origine mundi in ipsum crediderūt, Ioh.1.12. ¶ *Tota familia in cælis, & in terra nominatur*, πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται. De Ecclesia Christiana ex Gentibus & Iudæis coagmentata Paulum differere satis constat. Itaque miror non fuisse animaduersam particulam πᾶσα positam pro ὅλη, vt supra 2.2. πατριαὶ autē quam Vet. interpr. *Paternitatem* conuertit Hieronym. *Parentelam*, Erasmus, *Cognationem à communi Patre*, satis liquet familiam declarare. id est gentem quæ communem vnum patremfamiliās habeat: vt sanè habet Ecclesia in Christo adoptata, quæ etiam idcirco Domus Dei dicitur, vt 2. Tim.2.20. cuius ciues vocauit domesticos Dei, supra, 2.19. Externi sunt igitur quicunque non sunt destinati adoptioni in Filio, & patrem habent diabolum, vt Ioh. 8.44. super quos manet ira Dei, Ioh. 3.36. vt planè non possit eorum interpretatio admitti qui πᾶσα exponunt Omnis, nisi eadem permutatione, Omnis pro Tota accipiant. Iam verò quod additur In cælis, quum ad huius familiæ distributionem pertineat, de iis intelligatur oportet qui iam in cælos migrarunt, in eodē atque nos in Filio adoptati, vt vnà nobiscum eandem familiam constituant, sicut exposuimus supra 1.10. Nam ne hîc quidem velim de Angelis subtiliùs philosophari: quibus vix sanè putem adoptionis nomen conuenire, adeo vt in hac πατριᾷ non possint satis commodè comprehendi, cuius vinculum nostra in Filio adoptio existat. Quod si coniunxerimus istud cum verbo ὀνομάζεται, *nominatur*, non tam erit prægnans (vt ita dicam) sententia. Tantùm enim significabitur, istius Domini familiæ celebritatem, huius mundi spatiis non terminari, sed in ipsis etiā cælis commemorari, vt Luc.2.14. & 15.7. Itaque priorem expositionem vt vberiorem amplector. Postremò ὀνομάζεσθαι significat ex alicuius nomine celebrari, vti iam tum fideles omnes à Christo Christiani dicebantur. Sed meminerimus rem ipsam esse cum nomine copulandam.

16 *Pro diuite sua gloria*, κατὰ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης αὐτοῦ: id est pro magnitudine misericordiæ ipsius. Id enim est quod δόξαν vocat, ob eam causam quam exposui supra, 1.5. & 6. & 12. Sed & opulentiam gloriosam possis interpretari, eadem aut certè non multum diuersa sententia. ¶ *In interiori homine*, εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον. Εἰς pro ἐν accipio. vide Ro.7.22.

17 *[Et] inhabitet*, κατοικῆσαι. Iterum notanda emphasis verbi κατοικεῖν, quam expositimus Matt.2.23. Huc etiam pertinet quod scriptū est Ioh. 6.37. & 14.23. ¶ *In cordibus*, ἐν καρδίαις. Non dicit in linguis, nisi cor linguam appellat, vt meritò dicat vnusquisque, Credidi, ideo loquutus sum, & sic declarat Apostolus quid interiorem hominem vocarit.

18 *In charitate*, ἐν ἀγάπῃ. Charitatem intellige qua diligimur à Deo. Hæc enim est radix, hoc fundamentum electionis nostræ, ad quod vbique nos reuocat Apostolus, vt supra.1.4. & alibi passim. Radicis enim & fundamenti nomē quomodo fructibus tribuas?

¶ *Radicati & fundati*, ἐῤῥιζωμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι. Sic rectè Vetus interpres. Erasmus tamen prætulit periphrasin, *Fixis radicibus & fundamento iacto*. Cæterùm cohærent hæc participia cum sequente verbo ἐξισχύσητε: éstque particula ἵνα explicanda per traiectionem, quæ non modò non est insolens, sed etiam elegãs habetur. Certè apparet Paulum ea delectatum non vno in loco, sed satis multis, vt 1.Corint.9.15. & 2.Cor.2.4. & Galat.2.10. Vide Rom.12.2.& 3.

¶ *Quæ [sit] illa latitudo*, &c. τί τὸ πλάτος. &c. id est, quàm sit hoc opus nostræ in Christo conciliationis omnibus suis numeris & partibus absolutum. Allusit autem fortassis Apostolus ad ritum oblationis Theruma & Thenupha: de quibus in Lege agitur, quarũ vna à dextra ad sinistram, altera verò sursum & deorsum mota offerebatur, quod allegoricè patres ad crucis formam retulerunt: vel sumpta est à Geometricis mẽsuris translatio: vt mirum sit veterum nonnullos tam procul à scopo aberrasse dum istas dimensiones seorsim subtili quadam ratione considerant.

19 *Charitatem Christi*, ἀγάπῃ τῆς Χριστοῦ. Id est, quam exhibuit nobis Deus in Christo, vt Ioh.3.16.& Rom.5.8. Vel, qua Christus ipse Filius Dei nos complexus est, vt Ioh.15.13. ¶ *[Omni] cognitione superiorẽ*, ὑπερβάλλουσαν τῆς γνώσεως. Id est, quæ superat humani ingenij captum, vt quidem plene animo concipi possit: quum alioqui quisque Spiritu Dei fretus pro modulo suo tantum percipiat quantum satis est ad salutem. γνῶσιν enim vocat facultatem ipsam cognoscendi, non cognitionis habitum. Ea autem hæc plana expositio, & cum superiore metaphora prorsus consentiēs, atque etiam cum eo quod scripsit suprà versiculo octauo, nempe impertestigabiles esse Christi opes. Quòd autem attinet ad constructionem verbi ὑπερβάλλειν, non erat quòd de ea ambigeret Erasmus. Sic enim apud Aristotelem bis in eadem pagina inuenitur libro de Republica cap. 3. Μυθολογοῦσι δὲ καὶ τὸν Ἡρακλέα κατελεῖν, διὰ τοιαύτην αἰτίαν· ὅτι ἐβούλετο αὐτὸν ἄγειν τὸν ἀγελῶ μετὰ τῶν ἄλλων, ὡς ὑπερβάλλοντα τῇ τῶν πολιτῶν. Idem paulo pòst, ἐπεὶ χρεὼν ἦν ὑπερβάλλειν τὸν τῆς συμμετρίας ἔχειν τὸ ζῷον. Quidam igitur in hoc explicando loco frustra se torserunt, vt Hieronymus, qui interpretatur *Eximiam dilectionem cognitionis Christi*, obscuro sensu, & traiectione ita violenta, vt admitti certè non possit. Sed magis etiam hunc locum torquent, qui τῆς γνώσεως attexunt præcedenti versiculo, cuius constructionis meminit etiam Photius. Apud Ambrosium verò perinde legitur contextus acsi scriptum esset τῷ γνῶσιν τῆς ἀγάπης, aut certè permutata constructio: cuiusmodi hypallagen annotauimus Act.5.20. Vertit enim *Supereminentem scientiam charitatis Christi*. quomodo etiam legitur apud Augustinum epistola 120. vt Erasmus obseruauit. Vulgata, *Supereminentem scientiæ*, Erasmus, *Supereminentem cognitioni*. Syrus autem interpres expuncta voce τῆς γνώσεως. legit ὑπερβάλλουσαν ἀγάπην, id est, τὸ μέγεθος τῆς ἀγάπης, *magnitudinem charitatis*. ¶ *Ad omnem*, &c. εἰς πᾶν, &c. Id est, ita vt in vobis abundet quæcunque ad nostram illam in Deo perfectionem requiruntur. Nam εἰς pro μέχρι accipitur, vt εἰς τοσοῦτον pro eò vsque, & εἰς τοῦτο pro hactenus, & εἰς πάσας, infra versu 21. quo modo etiam apud Hebræos ponitur ל pro עַל [*hal*,] Additus autem articulus refert eam plenitudinem de qua superiore versiculo disseruit, vt plenitudo Dei dicatur, nõ qua Deus ipse plenus est, id est plena diuinitas, (quis enim hanc capiat?) sed ingens illa Dei beneficentia in Christo, cuius nos facit participes & cohæredes. Deinde plenitudinem malui vertere quàm perfectionem: propterea quòd paulo

sunt dictum est Christum in cordibus nostris habitare, vt Deus quodammodo in ipso nos impleat, & nos Deo veluti impleamur in ipso. Sed hoc demum implendum meminerimus vltimo illo die, quum Deus erit omnia in suis omnibus, 1. Cor. 15. 18.

20 *Infinita cum redundantia*, ὑπερὲκ περισσοῦ. Ad verbum, *supra quàm redundanter*. Vulg. *Superabundanter*. Erasmus, *Cumulatè*. Neuter satis ἐμφατικῶς.

¶ *Pro vi*, &c. κατὰ δύναμιν, &c. Id est, pro ea facultate quam in nobis iam vigere experimur.

21 *In omnes ætates seculi seculorum*, εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος τῶν αἰώνων. Hebr. לְכָל דורות עולם ועולמים [*lechol dorotb bolam holamim.*]

IN CAPVT IIII.

1 *Precor*, παρακαλῶ. Erasmus, *Hortor*. Mihi verò videtur illud magis appositum. ¶ *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Hebraicè באדני [*badonai*,] id est Domini causa, siue ob Domini negotium. Ponitur enim ב pro בעבור [*bahabur*,] id est propter, vt Genesews capite 29. vers. 18. ¶ *Vt convenit*, ἀξίως. Vulgata, *Dignè*. Vide Roman. 16. versu 2. τῆς κλήσεως. Vocationem autem vniuersalem fidelium intellige: nempe vt sancti sint sicut Deus sanctus est, ad quē vocati sunt in Christo. Cuius generalis vocationis vsum oportet singulos ad sui peculiaris, siue publici siue priuati status rationem accommodare. De ipso vero nomine vocationis sæpe iam à nobis dictum est. ¶ *Qua*, &c. Positum est relatiuum in casu antecedentis, Græcorum idiotismo.

2 *Modestia*, ταπεινοφροσύνης. Vide Act. cap. 20. vers. 19. ¶ *Cum animi lenitate*, μετὰ μακροθυμίας. Vulgata, *Cum patientia*. Vide Matth. 18. 26. Ambrosius certè procul aberrauit quum Magnanimitatem conuerteret.

3 *Spiritus*, τὸ Πνεῦμα τος. Spiritum accipio pro Spirituali, siue cuius vinculum est Spiritus sanctus. Ita enim distinguit amicitiam illam (cuius præcepta tradiderunt philosophi) à Christiana coniunctione: simúlque sibi patefacit aditum ad proximum argumentum.

4 *Vnum*, [*est*] *corpus*. ἓν σῶμα, Vide 1. Cor. 12. 12. & 13. ¶ *Vnus Spiritus*, ἓν Πνεῦμα. Vnus videlicet spiritus quo in vnū corpus coniungimini, vt iam alij ab aliis odio dissidere non possitis, quum Spiritus idem & vnus non possit à seipso dissidere. Quòd si Spiritum accipiamus pro animo, dicētur fideles esse quasi vnum corpus & vnus animus, propter summam coniunctionem, vt Act. 4. 32. quod & philosophi de amicitia dixerunt, sed non eodem iure, quum istius coniunctionis vinculum & scopum non nossent. Quoties autem vnum hîc legimus, toties nectatur conclusio quod vnum est discerpi non posse.

6 *Qui est super omnes, & per omnes*, &c. ὁ ἐπὶ πάντων, &c. Erasmus, *Super omnia, & per omnia, & in omnibus vobis*. Vulgata, *Super omnes, & per omnia, & in omnibus vobis*. Est autem (fateor) ambiguum genus, sed in duobus duntaxat prioribus. Nam tertium omnino masculini generis est. Itaque miror, quum Erasmus reprehenderit veterē interpretem quòd in eodem genere non perseuerarit, & res personis miscuerit, qui non animaduerterit se in eandē reprehensionē necessariò incurrere, vt qui priora duo rebus tribuat, postremum autem cogatur personis accommodare. Nam contra omnium Græcorum codicum fidem Hieronymus expungit pronomen ὑμῶν. cuius etiam dictum nolim temere & sine distinctione concedere, in omnibus videlicet esse Spiritum sanctum. Nam rectè Spiritus sanctus ab effectu sic vocatur, potius quàm à natura: quum per se satis intelligatur sanctus esse qui Deus est. Deinde (quod rectē omnino expendit doctissimus interpres) considerari debet huius loci circunstantia. Non est autem institutus sermo de illa vniuersali gubernatione, sed de mutua fidelium in vno Patre coniunctione: quæ sanè nihil commune habet cum brutis animalibus. qua etiam ratione nomen Patris apposuit. quod nonnisi Christi membris competit, vt prorsus sine causa Hieronymus hîc sese fatiget. Quanuis igitur priora duo generaliter de omnibus rebus creatis accipi possint, vt Ierem. 13. 13. & Act. 17. 28. tamen ad scopum Apostoli sunt restringenda quæ de imperio & præsentia Dei commemorat. Deinde, quanuis interdum Paulus in eo argumento πάντα vsurpet neutro genere, tamē quia sequi-

tur ἐν πᾶσιν ὑμῖν masculino genere, multò melius congruit, illa tria ad rem eandem accommodare. Quòd autem ad rem ipsam attinet, ὅτι πάντων designat vnius in totam Ecclesiam summum imperium, διὰ πάντων prouidentiam per omnia Ecclesiæ membra diffusam, ἐν πᾶσιν nostram illam cum Deo coniunctionem in Christo. quæ tria non videtur agnoscere quisquis fraternam concordiam violat: vt planè fuerint impudentes hæretici quum ex istis syllabarum aucupiis vellent trium hypostaseων imparitatem statuere: vt pluribus docet Basilius in libello de Spiritu sancto ad Amphilochium. Postremò hac occasione descendit Apostolus ad sapientiam Dei infinitam in his tribus, tũ in toto Ecclesiæ corpore, tum in singularum partium concinna dispositione, describendam.

7 *Doni Christi*, τῆς δωρεᾶς τοῦ Χριστοῦ. Id est doni quod Christus cõtulit, vel quod Pater nobis in Christo contulit. Significat autem Apostolus vnum quidem esse corpus, ac proinde summã omnium membrorum consensionem esse oportere, sed diuersas esse membrorum functiones, quæ in istius charitatis vsu sunt diligenter considerandæ, ne, dum volumus præpostero zelo vel ambitione aliqua corpus iuuare præter functionis nostræ rationem, non modò nihil proficiamus, sed hoc ipso plurimum noceamus.

8 *Captiuitatem*, αἰχμαλωσίαν. Id est, captiuorũ multitudinem. Est enim μεταφορικῶς explicatus victoris ducis triũphus. Hostes autem isti sunt, diabolus, mors, peccatum, quicquid denique se opposuit humili Christo. Captiuitatem verò pro captiuis dixit, ex idiotismo Hebræis familiari, cuius multa passim exempla occurrunt. Et quòd ad huius loci applicationem attinet. adeo propria est ista explicatio quã adfert Paulus, vt aliæ omnes translatitiæ sint, vel ipsis in eo consentientibus æquioribus Iudæis. Nam ad Dauidem certè istam ascensionem referri nõ posse, liquet ex præcedente & sequẽte versiculo: quanuis Aben Ezra aliter censeat. Deus verò qua ratione dici potest in sublime ascẽdisse, nisi prius è sublimi descenderit? Nam alibi quidem Deum esse exaltatum, id est sublimem, lego: rogat etiam Dauid aliquoties vt exaltetur supra cælos, id est, magnificentiæ suæ sublimitatem declaret: sed vbi dicatur ascendisse in altum, pro gloriam suam insigni aliquo facto quasi euexisse (vt nonnulli hìc exponunt) nusquam adhuc inueni. Itaque Kimhi, quanuis alioquin à vero sensu aberret, tamen vidit hæc esse ad Deum referenda, qui è terra in cælum migrarit. Sed quod translatiuè explicat, credamus potius cum Paulo propriè esse de Messiæ in cælos tedium explicandum. ¶ *Dedit dona hominibus*, ἔδωκε δόματα τοῖς ἀνθρώποις. Hebræa veritas habet לקחת מתנות באדם [*lakachta mattanoth baadam*,] id est, accepisti dona pro hominibus. Id est, quæ dares hominibus. At enim, inquies, plurimum differunt accipere & dare. Quid igitur? nempe sensum genuinum spectauit Apostolus. Sequitur enim gratiarum actio, Benedictus Deus, qui videlicet quotidie nos ornat donis suis. Ergo in באדם [*baadam*] accipitur ב pro בעבור [*baahabur*,] vel ל, vt Genes. cap. 32. versu 13. ita videlicet vt subaudiatur verbum cõsequentis significationis, vt Act. 7. 9. Vendiderunt eum in Ægyptum, videlicet transferendum: & Num. 23. 27. Accipiam te in locum alium, nempe deducendum. Denique in hac explicatione consentit cum Paulo Chaldaica paraphrasis, quòd ad dicendi genus attinet: quanuis ineptè ista de Mose interpretetur, vt etiam impius R. Salomon.

9 *In infimas partes terræ*, εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς; id est in terram, quæ pars est mundi infima, vt idonei interpretes explicant. Nam qui ad limbum vel ad inferos detorquent, vix digni sunt refutatione: inter quos etiam Origenes in sextum caput epistolæ ad Romanos (vt errorem erroribus cumularet) captiuitatis nomine quam Dominus victor abduxerit, eos intelligit qui cum Christo resurrexerunt, de quibus Matth. 27. 53. qui, inquit, introierunt in sanctam ciuitatem, id est Hierusalem. Sed age istas nugas sinamus. Hoc ego verò lectori expẽdendum relinquo ex cuiusdam interpretatione, ecquid Paulus his verbis alludat ad Virginis vterum. Extat enim locus Psalm. 139. 15. vbi Dauid vterum in quo fuerat formatus, translatiuè

translatitiè vocat תחתיות ארץ (*tachtiyoth aretz*, id est inferiora terræ. vt ita videatur defectus vox metaphoricè ad verbi incarnationem referri, in qua non tantùm consideranda est naturæ humanæ assumptio personalis in vtero virginis sed illa in primis abiectissima conditio in quam sese Filius ille Dei ad mortem vsque ignominiæ plenam, atque adeò ad ipsa inferiora terræ id est, antrum sepulcri subeundum summisit. Nec enim (vt prudenter hic monet Chrysostomus) simpliciter per descensum & ascensum intelligitur μεταβασις, id est loci superioris in inferiorem, & contrà inferioris in superiorem translitio: quarum illa neque Deitati, quæ loco nullo continetur: neque humanitati in terris creatæ conuenire per se potest: sed vnius eiusdémque Christi personæ significatur (vt alibi loquitur Apostolus) ἀνακέφαλαιωσις, & in ipsius verbi incarnatione, & in ipsa naturæ depressione: tum huic opposita & eiusdem Verbi quasi in gloriam suam restitutio, & carnis illius supra ipsos etiam Angelos euectio.

10 *Longè supra*, ὑπεράνω. Vulgata & Erasmus, *Supra*. Vide suprà. 1. 21. Quod autem nonnulli curiosi homines hîc disceptant, supra cælos nullum esse locum, itaque corpus Christi esse ἀπερίγραπτον, Sophistis relinquamus. Christũ scimus verum hominem fuisse, nec esse desiisse, ac proinde finitum corpus, finitam animam habere: scimus in cælos ascendisse, gloriæ Patris socium, nec inde prius venturum quàm iudicet viuos & mortuos: nos autem fide ad eũ per Spiritum sanctum subuectos, verè vnum cum ipso fieri, vt vitam æternam in eo per imputationem gratis adipiscamur: cuius etiam Spiritu, mortui peccato, viuimus iustitiæ. Hæc fides, hæc spes est Christianorum, quæ fallere non potest. nititur enim gratuita Dei promissione, quam prædicat Verbum, amplectitur per Spiritum sanctum fides, obsignant in nobis per eundem Spiritũ institutа à Domino Sacramenta. Cætera curiosis Sophistis relinquamus.

¶ *Vt impleret*, ἵνα πληρώσῃ. Id est, donis & beneficiis suis cumularet. Sic enim accipitur verbum מלא (*mille*) in hac constructione, vt Esa. 23. 2. & Ierem. 51. 25. vbi etiam הרוה (*hiruah*) & מלא (*mille*) vsurpantur tanquam synonyma. Deinde constat hanc esse testimonij Dauidis explicationem. Quemadmodum igitur illud Ascendit, &c. applicatur Christi ascensioni, ita illud, Dedit dona hominibus, respondet isti particulæ, Vt impleret omnia: vt planè videatur etiam aliudere Paulus ad sequẽtem versiculum illius Psalmi vbi dicitur Dominus suos onerare, metaphora à solennibus epulis sumpta, quum principes post partam victoriam toti populo liberalitatem suam testabantur, solennibus præsertim sacrificiis, quibus erant coniuncta conuiuia: vt passim ex sacris etiam historiis licet intelligere. Itaque verbum Implere, hoc in loco non accipietur pro Perficere, nisi ex consequenti, quatenus Christi donis perficimur. quò etiam manifestè refertur quod paulo antè dixit 3. 19. vt impleamini ad omnem vsque Dei plenitudinem: & Coloss. 2. 10. estis in eo completi: & Iohan. 1. accepimus omnes ex eius plenitudine, & Act. 2. 33. à Petro sic explicatur. Neque etiam propriè pertinet ad hunc locum quæstio, Quomodo Christus sit vbique, sed potius Quomodo donis suis cumulet, nempe per Spiritum suum, vt testatur Iohann. 14. 16. & 26. & 15. 26. Nec tamen improbanda est eorum interpretatio, inter quos etiam est Bernardus primo sermone De aduentu Domini, vertens, *Vt adimpleret omnia*, nempe quòd in Christo consummata fuerint omnia prædicta à prophetis, & quæ ad salutem nostram requirebantur. Sed prorsus reiiciendi sunt ij qui conantur ex hoc loco corpus humanum ἀπερίγραπτον, id est corpus non corpus, Christo tribuere, ac spem nostram à fundamentis conuellere. Nam non modò nisi fuerit, sed etiam nisi sit Christus verus ac naturalis homo, frustra speramus quod speramus: & Spiritus sancti virtutem ignorat qui nos Christi corporis participes fieri non posse putat nisi vbique statuatur, vt naturalibus corporis qualitatibus spolietur. Nam alioqui Christi carnem inenarrabiliter omnibus ὑπερφυσικοῖς donis supra res omnes creatas ornatam esse in sese, dubium non est: at ἀπερισσιαις (id est iis quibus subiatis humani-

tatem necesse fuerit non esse nobis ὁμοούσιον & ipsa materia, & iis qualitatibus quæ faciunt vt Humanitas sit Humanitas,) nequaquam. Nam & corpora nostra, post resurrectionem fient ipsi corpori Christi glorioso, etsi non ἴσα, at certè σύμμορφα, Philip. 3. 21.

¶ *Omnia, τὰ πάντα.* De Ecclesia Paulum loqui constat ex tota argumenti serie, & testimonij etiam applicatione quam paulo antè exposuimus. Itaque vniuersalis particula ad id de quo agitur restringenda est, vt diximus suprà, versu 6. quam tamen videtur Apostolus vsurpasse de industria, non modò vt vniuersi subiicerentur Christo sine exceptione, sed etiam vt Iudæorum & Gentium discrimẽ sublatum esse ostẽderet. Præterea verò notanda est distributio Apostoli, vt qui priori loco commemoret quasi ædificij architectos, deinde ad summum & vltimum fastigium accedat.

11 *Apostolos, ἀποστόλους.* Istos hoc nomine propriè vocatos legimus duodecim fuisse (quibus accessit Paulus peculiariter Gentibus destinatus) à Christo ipso destinatos ἐμίσους. quanquam videtur etiam aliquatenus adiungendus Barnabas, ex eo quod scriptum est Act. 13. 2. Horum autem officium fuit per vniuersum orbem terrarum Ecclesias suo quodam (vt ita dicam) iure constituere, vt ex Christi mandato & tota eorum historia apparet. Constitutis ergo Ecclesiis hoc quoque munus necessariò fuit sublatum. Itaque tyrannica hodie vox est in Ecclesia sese Apostolum ex successione profiteri: quanto magis sese Apostolorum principem dicere? Nam certè Paulus nullum eiusmodi primatum vni tribuit, nisi Christo capiti. At enim ministeriali capite vniuersali opus est. Litiga igitur cum Apostolo tu quisquis es. id est, cum Spiritu sancto. Nam proprius hic locus erat de catholica Romana vel alia quapiam Ecclesia disserendi. quanquam catholica quî esse potest quæ Romana dicitur?

¶ *Prophetas, προφήτας.* Hunc ordinem etiam supra Apostolico adiunxit, 3. 5. ex quo apparet fuisse Prophetarum munus vnum ex præcipuis, vt qui in primis illis initiis sapientia aliqua eximia pollerent, non modò in interpretando, sed etiam in administrandis Ecclesiis quas Apostoli constituerant, prout diuersa incidebant negotia: adeo vt in hoc etiam ordine nonnulli dono prædicendi futura pollerent, vt ex sacra historia licet cognoscere. Vide Rom. 12. 6. & 1. Cor. 14. 3. Fuit ergo hoc munus etiam temporarium, quanuis non extincta sit ipsa gratia. ¶ *Euangelistas, εὐαγγελιστάς.* Hoc nomine ij intelliguntur quibus comitibus vtebantur Apostoli in suo fungendo munere, quòd omnibus non possent sufficere, nedum vt princeps aliquis Apostolorum in terris esset. Eiusmodi erant, Timotheus, Titus, Syluanus, Apollos: quos ita secum coniunxit Paulus vt tamen in inscriptione epistolarum se vnum dicat Apostolum. Sed & nominatim Timotheus dicitur Euangelista, 2. Tim. 4. 5. Fuit ergo hoc etiam munus temporarium. ¶ *Pastores ac doctores, ποιμένας καὶ διδασκάλους.* Assentior Ambrosio qui hæc quoque munera distinguit. Nam ratio parum firma est quæ Hieronymũ & Augustinum mouit vt confunderent: nempe quia copula absque articulo est interiecta. Fateor tamẽ Doctorum nomen latè patere, vt 1. Cor. 12. 28. Sed apparet istorum aliquod fuisse discrimen, quòd in isto compẽdio videatur vix locus esse synonymis. In eo tamẽ non sequor Ambrosium quòd διδασκάλους, id est (vt ipse interpretatur) Magistros, putet eos esse quos vocarint Exorcistas: quos ego potius inter dona sanationum recenseo, quorum fit mentio 1. Cor. 12. 30. Nam ipsum nominis etymon hanc opinionem refellit: & res ipsa ostendit, Apostolum hoc loco differere de iis duntaxat muneribus quæ ad doctrinam pertinent. quamobrem etiam gubernationes & opitulationes præterit, & alia nonnulla in epistola illa priore ad Corinthios commemorata. Doctoris igitur munus fuit verbum Domini fideliter explicare, & veluti scholam Ecclesiasticam regere, vt sincera doctrina dogmatum & verę interpretationes in Ecclesia retinerentur, sicut docuit Alexandriæ Pantænus & Origenes, cui deinde quum concessum esset concionari in cœtu, non defuerũt qui hoc præter maiorem consuetudinẽ factum

fictum esse dicerent, vt explicatur apud Niceph. lib. Eccles. hist. quinti, capite 14. At Pastorum (qui & Episcopi dicebantur, vt 1. Pet. 2. 25.) munus longè latius patebat, nimirum vt Verbo & orationi vacarent, & Ecclesiam sibi commissam modis omnibus tuerentur: ex quibus etiam satis perspicitur hæc duo munera perpetua esse oportere in Ecclesia Dei.

12 *Ad coagmentationem*, πρὸς τὸν καταρτισμόν. Vulg. *Ad consummationem*, Erasm. *Ad instaurationem*. Vide 1. Cor. 1. 10. ¶ *Corporis Christi*, τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. i. Ecclesiæ, vt 1. Cor. 12. 27. & suprà 2. 15. Syrus (nisi erraui descriptor) omissa voce Corporis, legit, *Aedificium Christi*.

13 *In vnitate fidei*, εἰς ἑνότητα τῆς πίστεως. i. In summa coniunctione cuius vinculum est fides, vt nullæ partes hient, nihil sit luxatum, nihil non suo loco aptè collocatum ac cohærens. quod scitè expositum Syrus interpres, quasi scriptum sit εἰς ἑνότητα τῆς πίστεως, *donec fiamus vna res per fidem*. ¶ *In virum adultum*, εἰς ἄνδρα τέλειον. Ætatem hoc in loco ætatem designat trãslatitiè, vt diximus 1. Cor. 13. 11. Ecclesiam igitur corpori comparat, cuius anima sit Christus. Itaq; sicut anima paulatim confirmatis organis, facultates suas edit in corpore, ipsúmque adeo corpus sibi vegetat, donec ad iustam & consistentẽ ætatem peruentum sit: ita etiam quandiu in hac vita versamur, par est vt in vita illa æterna ac spirituali crescamus, donec in Christo adoleuerimus, & vicissim Christus in nobis, quod quando & quomodo futurum sit, copiosè explicatur 1. Cor. cap. 13. Loquitur autem Paulus de Ecclesia tanquam de homine singulari & vnico: tum vt vnitatem illam declaret, tum vt singuli meminerint hanc doctrinam sigillatim etiam ad se pertinere. At Clemens in Pædagogo, viri perfecti nomine Christum ipsum intelligit. Vide 1. Cor. 2. 6. ¶ *Staturæ pleni Christi*, ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ. Quia fit mẽtio τοῦ μέτρου, id est mensuræ, ἡλικίαν malui *Staturam* interpretari quàm *ætatem*, cum vetere interprete, vt Mat. 6. 27. & Luc. 19. 3. Hoc enim est (opinor) quod Hebræi קוֹמָה [komah] vocant: & nos simili ratione dicimus *haultur* in vernaculo nostro sermone, sicut ἡλικία ab ἥλιξ deducitur. quanuis Augustinus lib. de Ciuitate Dei 22. capit. 15. argumento suo seruiens maluerit *Aetatem* vertere. Cæterùm τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ interpretor ex Hebræorum idiotismo, τοῦ πληρωθέντος Χριστοῦ. Dicitur enim hoc in loco Christus non in sese, sed in nobis adolescere, pro nostri in ipso & ipsius in nobis incremento, Coloss. cap. 1. versu 19.

14 *In hominum alea*, ἐν τῇ κυβείᾳ τῶν ἀνθρώπων. id est, incertis illis casibus quibus iactãtur homines. Græcis enim certum est κυβείαν dici quam Latini aleam vocant: quod nomen translatitiè de quibusuis incerti euentus rebus dicitur: vt nulla magis fuerit apposita metaphora significandæ hominum desultoriæ (vt ita dicam) leuitati. Neque enim hîc duntaxat verum est quod ait Comicus, Quot capita, tot sensus: sed nullus etiam homo est qui non à seipso sæpe in rebus maximi momenti dissentiat. Itaque hac quoque ratione vitam hominum meritò aleæ compararis. neque nimium procul etiam recedit à translatione rei nauticæ hac altera metaphora, quum nauigatione nihil sit incertius. Maluit tamen Vetus interpres *Nequitiam*. Erasmus verò rectius *Versutiam* interpretari, pro eo quod vernaculo sermone dicimus *piperie*. vt etiam intellexit Syrus interpres. Augustinus lib. de Ciuitate Dei 22. cap. 18. *Illusionem* vertit. Hoc enim referunt ad aleatorum astutias ac fraudes, quia sequitur ἐν πανουργίᾳ. Sed exemplũ requiro idonei auctoris, in quo κυβεία. aliud quàm aleam declaret. Libet autẽ hîc adferre aliam expositionem de qua iudicet lector. Nam quia tota hæc oratio à re nautica desumpta est, apud Ciceronem autem. 5. in Verrem lib. Cybæam dici inuenio maximæ nauis onerariæ, quadratæ videlicet genus: & prouerbiali quodam dicendi genere dicũtur eadem naui vehi qui eiusdem sunt socij: fortassis hunc locum non ineptè conuerteris, *In hominum Cybæa*. Quia tamen nusquam alibi Cybææ nomen legere memini, nequid hîc peccarem per imprudentiam, malui certam ac vulgatam τῆς κυβείας significationẽ amplecti. Clem. lib. στρωμ. ᾱ. ad ματαιοπονίαν, id est, inanem laborem, refert: Epiphanius in Manichæos, vanas & ineptas

ſubtilitates κυβευτικὴν διδασκαλίαν vocat. ¶ *Per veteratoriam, ἐν πανουργίᾳ*, &c. Sicut pleroſque hominum vocauit *πιθανούς*, i. non minus leues & faciles ad quiduis amplectendum, ac mutandum ſubinde ſententiam, quàm ſi pueri ſemper eſſent, ac nullo iudicio præditi: ita nũc dicit nõ deeſſe qui ad alios fallẽdos & in errorẽ impellendos mirè ſint exercitati. Vulg. *In aſtutia ad circumuentionem erroris.* Eraſmus, longius à Græcis recedens, *Qua nos adoriuntur, vt imponant nobis.* Ego (ni fallor) planius & accommodatius πανουργίαν conuerti *ἀπατεφραστικὴν*, veteratoriam verſutiam, & *μεθοδείαν πλάνης* ipſam veluti methodum & artem aliis extra veritatis viam abducendis. Vide inf. 6.11. pro quo Auguſtinus De Ciuitate Dei, lib. 22. cap. 18. vertit *Ad machinationem erroris.*

15 *Sincerè nos gerentes*, ἀληθεύοντες. vel, conſtanter perſeuerantes, quam interpretationem ſequutus eſt Syrus interpres. Nam τὸ ἀληθεύειν omnino reſpondet Hebræo verbo אמן (*Aman*,) quod in Niphal declarat firmum & cõſtantem eſſe. Vulgata, *Veritatem ſectantes* obſcurè. Veritas autem iſta oppoſita fraudi non tantùm in dictis, vt inf. 25. ſed in factis quoque, atq; adeo toto vitæ curſu ſpectatur. ¶ *Prorſus*, τὰ πάντα. Ad verbum *Per omnia* ſubaudita præpoſitione χῷ, vt 1. Corinth. 9.15. & 10.33. ¶ *Adoleſcamus in eum*, αὐξήσωμεν εἰς αὐτόν. Vel, vt Vetus interpres, *Creſcamus in illo.* Hieronymus, *Vt augeamus in ipſo omnia.* Nã verbum αὔξειν interdum accipitur ἐνεργητικῶς, interdum οὐδετέρως. Sed hoc modo accipiendum eſſe apparet ex Coloſſ. 1. 19. Syrus interpres videtur legiſſe ἵνα αὐξηθῶσιν τὰ πάντα ἐν ἡμῖν εἰς Χριστὸν ὃς ἐστιν κεφαλή, *vt quicquid in nobis eſt adoleſcat in Chriſtum qui eſt caput:* à quo nimirum omnis ſenſus & motus ipſáque adeò vita ſpiritualis promanat in ſubiecta ipſi membra. Ambroſius & Hieronymus, *ut augeamus ipſo omnia.*

16 *Ex quo*, ἐξ οὗ. Quemadmòdum antequam corpus in iuſtam menſuram excreuerit, vitalis facultas ex ſuo fonte in ſubiectos artus ſeſe inſinuãs, & ſingulis (vt ſunt variis cõmiſſuris iuncti) pro ipſorum ratione portionem nutrimenti diſtribuens, hac ratione totum corpus vegetat, vt pro modulo ſuo accreſcentibus ſingulis membris, vniuerſum corpus tandem in iuſtam corporis ſtaturam euadat: ita Chriſtus, Eccleſiæ caput, ſingulis membris vim ſuam inſtillans, & per multiplices iuncturas variarum & diuerſarum functionum, tantum ſuppeditans alimenti quanto opus eſt, tũ ad vniuſcuiuſque mẽbri vegetationem, tum etiam ad quotidianum incrementũ, Eccleſiam ſuam fouere non deſinit, dum ſingulis partibus iuſtam menſuram adeptis, corpus tandem perfectum euadat. ¶ *Per omnes ſuppeditatas commiſſuras*, διὰ πάσης ἁφῆς τῆς ἐπιχορηγίας. Ἁφὴ vocat artuum mutuos inter ſe contractus, qua parte videlicet committuntur. Quòd autem τῆς ἐπιχορηγίας dixit, paſſiuè accipiendũ eſt, ex Hebræorum more: nec aliter quàm paſſiuo participio explicari commodè poteſt. Itaque Suppeditatas conuerti, pro eo quod vulgò dicunt *fournies*, ſicut ab ipſo Cicerone hoc verbum paſſiuè vſurpatur, & à Græcis. ſic enim Diodorus, ὡς δι' σωμάτων καὶ τόλμης κτῆσις ἄλλοις τοῖς πρὸς ὁπλομαχίαν σωτείνουσι κεχορηγημένη. Vulg. *Per omnẽ iuncturam ſubminiſtrationis* Eraſmus, *Per omnem commiſſuram ſubminiſtrationis.* admodum obſcurè. Neque melius Auguſt. lib. de Ciuit. 22. cap. 18. vertit, *Tactũ ſubminiſtrationis.* At Syrus interpres expuncto verbo πιεζόμεν, participia συναρμολογούμενον & συμβιβαζόμενον pro verbis accipit, ex idiotiſmo Hebræorum, & deinceps legit κατ' ὄντος ἐνεργείαν εἰς μέτρον ἑνὸς μέλους εἰς αὔξησιν αὐτοῦ σώματος. id eſt, *Ex quo totum corpus congruenter cogmentatur & compingitur per omnes commiſſuras ſecundum ſuppeditatum donum in menſura vniuſcuiuſque membri ad incrementum ipſius corporis* &c. quam ſcripturam nullius Græci codicis auctoritate confirmatam reperi. ¶ *Ex vi intus agente*, κατ' ἐνέργειαν. Vim Chriſti capitis intellige, qui, animæ inſtar, ſingula membra vegetat, ſed pro ipſorum modulo. Vulg. *Secundum operationem.* Eraſmus, *Iuxta actum.* ¶ *Pro menſura* ἐν μέτρῳ. Id eſt χῷ μέτρον. ¶ *Membri* μέλους. Sic legunt veteres Græci ſummo conſenſu, & ita etiã ſcholiaſtes Græcus, vt apparet ex interpretatione: quanuis in contextu ſcriptum ſit μέρους, id eſt, partis: quam lectionem ſequutus eſt Eraſmus, fortaſſis poſt Auguſtinum, libro & cap. modò citatis.

¶ In-

¶ *Incrementum capit corpori conueniens*, αὔξησιν τοῦ σώματος ποιεῖται. Id est, ita crescit vt par est corpus crescere. Neque enim abundat repetitum nomen αὐξάνει. ¶ *Ad suiipsius extructionem*, εἰς οἰκοδομὴν ἑαυτοῦ. Incrementum singulorum quidem est membrorum: sed omnes partes in totius corporis incrementum consentiunt, adeo quidem vt membrum non possit huius nutrimenti ac proinde incrementi particeps esse, nisi cum reliquis cohæreat, diuersarum illarum functionum vinculo & nexu, vt ex omnibus coniunctis totum quiddam fit compactum. Ideo addidit Apostolus ἐν ἀγάπῃ, per charitatem. Hæc enim illa est artuum, id est diuersarum functionum, commissura.

17 *Reliquæ*, τὰ λοιπά. Vulgata hoc nõ legit, quod tamen omnino addendum videtur. Nec enim Iudæos sed conuersos à paganismo Ephesios compellat Paulus.

¶ *Mentis suæ*, τοῦ νοὸς αὐτῶν. Hoc illud est ἡγεμονικὸν tantopere celebratum à philosophis: cui subiicit τὴν διάνοιαν, ἐξαίρετον ἀνθρώπου γέρας, inquit Philo De mundo, quam etiam solent Latini Mentem & Animum generaliter vocare: i. sensituæ interioris (quam vocant) facultates, in imaginãdo, cogitando & memorando positas. Tertio demum loco appetitiones nomine τῆς καρδίας, id est cordis, declarat. Ita Paulus philosophica etiam distinctione accurata totum hominem ostendit, extra Christum, in quo vno instauratur, nihil minus esse quàm verè hominem. mentem enim vanam esse, obscuratam esse cogitationem, appetitionem obduratam: vnde tandem consequatur ἀναισθησία, sponte sese in gurgitem omnium vitiorum præcipitãs.

18 *Mentem*, τῇ διανοίᾳ. Vulg. intellectum. Vide Coloss. 1.21. ¶ *A vita Dei*, τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ. Vitam Dei appellat vitam illam qua Deus viuit in suis, (vt suprà 2. 1.) quámque præcipit & approbat. ¶ *Obdurationem*, τὴν πώρωσιν. Vulg. *Cæcitatem*. Erasmus, *Excæcationem*: miratus etiam cur Ambrosius Duritiam verterit. At ego mitor πήρωσιν & πώρωσιν ab eo cõfundi: qua de re diximus Marc. 3. 5. Deinde potest etiam hoc sine copula explicari, ita videlicet vt cordis obduratio statuatur à Paulo tanquam illius ignorantiæ origo: quia sponte sua homines per contumaciam respuunt lucem Dei in ipsorum corda incurrentem, & statim à communibus illis notitiis deficiunt, quos si postea velis reuocare: quo sibi videntur sapiẽtiores, eo pertinacius obsistunt veritati. Ita fit vt Euangelium (id est vitam illam Dei) non modò non amplectantur, sed etiam securè deridean homines.

19 *Posteaquam dedoluerunt*, ἀπηλγηκότες. Labor (inquit Cicero Tuscul. 2) callum quoddam obducit dolori. Idem ad Varronem scribens, Cõsuetudo diuturnitas, inquit, callum iam obduxit stomacho meo. Abhoc autẽ callo prõptũ est huc delabi vt omnis doloris sensus, i. omne σωφρόνων iudicium amittatur, & mens reddatur ἀδόκιμος, vt Rom. 1.28. & homines. veluti scirro cãcrum gignẽte, aut quasi cauterio amputata cõscientia, (vt 1. Tim. 4 2) in turpissima quæuis & aliena prorsus à natura hominis ratione aliqua præditi, præcipites ruant. Sic autem vsurpauit verbum Dedolere Ouidius, pro omnem doloris sensum abiicere, in his versiculis, *Optimus ille fuit vindex, lædentia pectus Vincula qui rupit, dedoluitque semel*. Vulg. *Desperantes*. Legit enim ἀπηλπικότες, vt & Syrus interpres. Erasm. *Posteaquam peruenerint eò vt dolere desierint*. ¶ *Certatim*, εἰς πλεονεξίαν. Id est, quasi agatur de lucro, ita vt alius alium superare contendat. Nam πλεονεξία propriè de auaris & ambitiosis dicitur. Vulgata, *In auaritiam*, absurdè. Erasm. *Cum auiditate*, non satis expresse.

20 *Vos autem non ita*, ὑμεῖς δὲ οὐχ οὕτως. Quid si post οὕτως distinctionem adscribas? Sic enim Hebræi וְאַתֶּם לֹא כֵן הִלְמַדְתֶּם (*veattem lo chen hallomedim*, &c.) id est, vos autem non ita, sub. facere conuenit, qui didicistis, &c. Luc. 22.26.

21 *Sicut est veritas in Iesu*, καθώς ἐστιν ἀλήθεια ἐν τῷ Ἰησοῦ. Id est, quæ demum vera est ac syncera institutio in Christo: vel, vt edocti sunt qui verè ac seriò Iesum cognoscunt. Et est hoc membrum parenthesi includendum, vt cohæreat verbum ἀποθέσθαι cum verbo ἀνανεοῦσθαι. Commodior enim est hæc constructio illa quam probauit Syrus interpres. inserta particula ἀλλὰ, & subaudito ver-

bo, ἐμάθετε, à v.20. vt interiectus totus v. 21, parentheſi includatur. Repetitum eſt autem nomen Ieſu relatiui loco, Hebræorum more.

22 *Deponere*, ἀποθέσθαι. Familiaris eſt Hebræis, aç Paulo præſertim, tranſlatio à veſtibus ſumpta, vt alibi expoſuimus. ¶ *Quod ad priſtinam conuerſationem attinet*, κατὰ τὴν προτέραν ἀναστροφήν. Κατὰ, id eſt עַל (*hal*,) nimium obſcurè Vetus interpres vertit hoc loco, *Secundum*. Eraſmus ſuo more, *Iuxta*. Eſt enim illi peculiaris hæc particula, quam tamen non memini legere in ea ſignificatione apud vllos idoneos auctores.

¶ *Veterem illum hominem*, τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, id eſt vos ipſos. Hoc enim eſt quod ſignificat Dominus quum iubet vt quiſque abneget ſemetipſum. Neque enim quod ad qualitates attinet, quicquam ſani relinquit homini Apoſtolus, vt ſæpe iam oſtenſum eſt à nobis. Vide Rom. 6.6. ¶ *Seductricibus cupiditatibus*, τὰς ἀπατώσας ἐπιθυμίας. Vulgata, *Deſideria erroris*. Vide infrà, 24.

23 *Spiritu mentis*, τῷ πνεύματι τοῦ νοός. Sic arbitror vocari quod in ipſa mente eſt intimum: ex quo efficitur nullam eſſe partem hominis quam nõ peruaſerit lethalis corruptio, ibi potiſſimum omnia vaſtãs vbi oportuit rationis vim præcipuam eſſe.

24 *Nouum illum hominem*, τὸν καινὸν ἄνθρωπον. Quis ſit nouus homo, ex veteris antitheſi apparet, & ſequenti deſcriptione. Vide Rom. 6.6.

¶ *Qui ſecundum Deum conditus eſt*, τὸν κατὰ Θεὸν κτισθέντα. id eſt ad Dei exemplar & imaginem creatus. Loquitur autem non de ipſius animæ eſſentia, (vt poſt Manichæos impurus ille Flaccius Illyricus docuit) ſed de qualitatum inſtauratione. Qualitates autem intellige animæ inhærentes, quæ corrigendæ ſunt vt ſinceri ſint earum effectus, vnde רוּחַ חֲדָשָׁה (*ruach chadaſchah*,) id eſt, ſpiritum nouum, legimus, & לֵב חָדָשׁ (*leb chadaſch*,) id eſt cor nouum, Ezech. 26. quod tamen ſibi facere iubentur apud eundem Prophetam cap. 18. v. 31. nempe poſtquam fuerint per eum Spiritum noui homines facti, qui in ſanctis efficit velle & perficere. vnde vtitur hoc loco Paulus verbo κτίζειν, & 2. Corinth. cap. 5. 17. & Galat. 6. 15, & ſuprà, 2. 10. μὴ verò reſpõdet כְּף חַדְמִין (*chaph haddimion*,) caph ſimilitudinis ac congruentiæ particulæ. Itaque ſuppeditat hîc nobis Paulus locupletiſſimam expoſitionem eius quod ſcriptum eſt in Geneſi, creatum eſſe hominem ad Dei ſimilitudinem & imaginem.

¶ *Ad iuſtitiam*, εἰς δικαιοσύνην. Εἰς pro ἐν ſumitur, vt effectus & finis nouæ creationis ſignificetur. Vulgata & Eraſmus, *In iuſtitia* admodum obſcurè.

¶ *Et ſanctimoniam veram*, καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας. Id eſt, minimè fucatam, ſed genuinam ac ſinceram: ex idiotiſmo Hebræorum, qui etiam occurrit ſuprà verſ. 22. vbi ſeductrices cupiditates vocauit cupiditates deceptionis. Vulgata & Eraſmus, *Ex ſanctitate veritatis*.

26 *Iraſcimini*, &c. ὀργίζεσθε. &c. Hoc pleriique de ira laudabili accipiunt, quã videlicet non excitat impatientia, ſed verus zelus format, quaſi illam præcipiat aut ad eam exhortetur Paulus, quæ explicatio mihi non videtur conuenire Apoſtoli inſtituto. Cur enim ſi hoc ita eſſet, moneret de ira ante ſolis occaſum ſemel domanda, quum illam potius ſemper in nobis vigere oporteat? Agit autem Paulus de compeſcendis vitioſis affectibus: ac proinde nullam iram hîc puto præcipi, ſed nos admoneri vt ſic ſaltem iraſcamur, vt quod ira ſuaſerit, peſſimus ſanè conſultor, non exequamur, atque adeò illi non indormiamus. Adiuuatur autem hoc dicendi genus pronuntiatione, hoc modo, Iraſcimini? Id eſt, Contigítne vobis iraſci? at ne peccate, id eſt ne pergite longius. Falluntur autem qui hunc locum putãt petitum ex Pſ. 4.5. ¶ *Sol ne occidat*, ὁ ἥλιος μὴ ἐπιδυέτω. Prouerbialis dicendi figura, qua ſignificatur iracundiam primo quoque tempore coërcendam, vt Deut 24.13. ¶ *Super exacerbatione veſtra*, ἐπὶ τῷ παροργισμῷ ὑμῶν. Id eſt, ne vos animis commotos nox deprehendat. *Exacerbationem* autem malui dicere quàm *iracundiam* cũ Vet. interprete, vel *iram* cum Eraſmo, neutra voce Græcum vocabulum exprimente: quòd magis videatur iræ exuperantiam ſignificare. Prior igitur gradus eſt, iram non exequi: poſterior, vt ſi cõtigerit iraſci, caueamus ne hoc inſideat animo, ſed deum us operã vt eã in lectũ nõ adferamus

27 *Diabolo*, τῷ διαβόλῳ. Erasmus, *Calumniatori*, apertè hoc referens ad Euāgelij aduersarios qui calumniandi occasionem facilè arripiūt. solitis Hebræis frequentissimè vsurpare singularem numerum pro plurali. Ego potius ad Satanam refero, calumniatorum omnium caput: quia multo vberior est doctrina, quum nullum sit tam immane scelus quod ille non facilè persuadeat tenacis iræ hominibus.

28 *Manibus*, ταῖς χερσίν. Vulgata addit *suis*, *idiis*: vt habet Claromontanus codex & Syrus interpres.

¶ *Quod bonum est*, τὸ ἀγαθόν. Id est, laborando in rebus sanctis & proximo vtilibus.

29 *Putris*, σαπρός. Id est corruptus & aliis noxius. Ita explicandum esse hoc epitheton apparet ex antithesi. Nam ἀγαθὸν vocat eum ex quo fructus aliquis ad alios redire possit. Vide Matth. cap. 7. vers. 17.

¶ *Ad ædificationis vsum*, πρὸς οἰκοδομὴν τῆς χρείας. Vulgata, *Ad ædificationem fidei*. Legit enim etiam Claromontanus codex τῆς πίστεως, *fidei*, cæteris nostris codicibus Græcis repugnantibus. Hieronymus, *Ad ædificationem oportunitatis* (id est opportunam) vt hoc dictum non de quauis, sed de præsenti necessitate intelligatur, vt etiam explicat Græcus scholiastes, monens hac sententia flagitare Apostolum à nobis vt in familiari etiam sermone omnes occasiones proximi pro re nata ædificandi captemus. Maluit tamen Erasmus in annotationibus interpretari, *Ad ædificationem, quoties opus est*. Sed mihi magis placet, permutata constructione, πρὸς οἰκοδομὴν τῆς χρείας dictum esse pro πρὸς χρείαν τῆς οἰκοδομῆς, id est ad ædificationis vsum. quasi scriptum sit καὶ χρήσιμος πρὸς οἰκοδομὴν, *& vtilis ad ædificationem*, sicut vertit, meo iudicio, quàm optimè Syrus interpres. Huius autem hypallages exempla multa occurrunt à grammaticis Hebræis annotata, vt Esaiæ primo, *Cognouit præsepe Dominisui, pro dominum præsepis sui*, vbi exigit loci circunstantia. Nam Iudæi præsepe quidem, at non dominum agnoscebant, qua de re diximus aliquid Act. cap. 5. ver. 20. & alibi, vbi etiam ostendimus Græcos & Latinos scriptores idoneos ab eiusmodi hypallage non abhorrere. vt in illo Ouidij versiculo, *In noua fert animus mutatas dicere formas Corpora*.

¶ *Vt gratiam adferat*. ἵνα δῷ χάριν. Gratiam appellat quod ad progressum in pietate & charitate pertineat. Vulgata & Erasmus, ad verbum, *Vt det gratiam*.

¶ *Auditoribus*, τοῖς ἀκούουσιν. Id est, τοῖς ἀκροαταῖς, ex Hebræorum more, participio posito pro verbali nomine.

30 *Spiritum illum sanctum Dei*, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ Θεοῦ. Mutuatus est hoc dicendi genus Paulus ab Esa. c. 63. ver. 10. Repetitio autem articulorum, & additum etiam nomen Dei non caret magna emphasi, adeo vt in singulis vocabulis grauissima argumenta quasi delitcant. Loquitur autem de Spiritu sancto ἀνθρωποπαθῶς, vt dextrè omnino annotauit doctissimus interpres, quasi diceret, Date operam vt Spiritus sanctus libenter inter vos habitet, quasi in domicilio grato ac iucundo, nec vllam tristitiæ materiam illi præbete. ¶ *In diem redemptionis*, εἰς ἡμέραν ἀπολυτρώσεως. Vide suprà, cap. 1. ver. 14.

31 *Excandescentia*, θυμός. Sic conuertit Cicero: & quum sequatur ὀργὴ, videtur hoc statuendum discrimen, vt θυμὸς primam illam sanguinis ebullitionem, ὀργὴ verò iam accensam iram declaret. Videtur enim Paulus quosdam gradus illius furoris facere, incipiens à παροργία, id est animi offensione, quum intus carpitur animus: vnde mox incipit pectus calescere, dum erumpat ira: vnde tandem clamores & rixæ, non sine conuiciis. Vulgata, *Ira*. Erasmus, *Tumor*. Alibi tamen vt Colos. 3. 8. ὀργὴ sumitur pro genere, quod postea diuiditur in species. ¶ *Maledicentia*, βλασφημία. Vulgata, *Blasphemia*. Vide Matthæum 9. 3. & 15. 19.

32 *Condonantes vobis mutuò* [*offensas*,] χαριζόμενοι ἑαυτοῖς, id est, συγγινωσκοντες, vt rectè explicat Græcus scholiastes. quę virtus lenitatis opponitur offensioni ex diametro. Sic autem accipitur verbum χαρίζεσθαι pro συγχωρεῖσθαι aliis etiam locis, vt 2. Corinth. 2. 10. ἑαυτοῖς autem idem declarat atque ἀλλήλοις, quum de duobus minimùm agatur, vt nō sit simplex reciprocatio sed ἀλληλοπαθὴς quam vocant, vt infrà, 4. 19. & Colos. 3.

13. Vulgata, *Donantes inuicem.* Eraſmus, *Largientes vobis inuicem.*

IN CAPVT V.

2 *In odorem*, &c. εἰς ὀσμήν, &c. Alludit ad Legis thymiamata, quibus Chriſti obedientia adumbrabatur.

3 *Ne nominator quidem* μηδὲ ὀνομαζέσθω. Quos non pudet Paulũ ipſum vt ſeueriorem quàm par ſit accuſare, ij, vt profani ſunt, profanum ſaltem ſcriptorem, ſed ſanctum tamen, ſi cum ipſis cõparetur, Iſocratem, inquam, audiant ita ſcribentem, τὸ λέγειν ὡς δεῖ, τῶ φρονεῖν εὖ μέγιστον σημεῖον ποιούμεθα· καὶ λόγος ἀληθὴς, καὶ νόμιμος, καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ πίστης τεκμήριόν ἐστιν. Alluſiſſe verò Paulus etiam videri poteſt ad locum Dauidis pſ. 16. 4.

4 *Scurrilitas*, εὐτραπελία. Eraſmus, *Vrbanitas*: nimium amplè. Eſt enim particula ἡ poſita per epexegeſin, vt εὐτραπελοὺς hîc vocarit Apoſtolus eoſdem atque μωρολόγους καὶ γελωτοποιούς, quũ alioqui εὐτραπελία Græcis vt Vrbanitas Latinis minimè damnetur, cuius etiam exempla plurimis locis habemus in ſacris libris, vt 1 Reg. cap. 18. 27. Eſaiæ cap. 14. 11, & alibi ſæpe: cui opponitur impia puerorum ſcurrilitas 2. Reg. 2. 23. Huc autem accommodari etiam non ineptè poſſit hic Ariſtot. locus ex Polit. 7. cap. 17 οὐλως μὲν οὖν αἰσχρολογίαν ἐκ τῆς πόλεως ὥσπερ ἄλλό τι δεῖ τὸν νομοθέτην ἐξορίζειν ἐκ τοῦ γὰρ εὐσχημόνως λέγειν ἐποιῶ τῶν αἰσχρῶν, γίνεται καὶ τὸ πείθειν σύνηγυς. Id eſt *Legislatorem oportet quantum aliud quidpiam ſermonis turpitudinem è ciuitate expellere. Nam facilè turpia loquendo, efficitur vt homines his proxima faciant.*

5 *Noſtis*, ἴστε γινώσκοντες. Vulgata (vt etiam citatur hic locus à Cypriano epiſt 52.) legit ἴστε, *ſcitote intelligentes.* quod genus loquendi admodum inſolens Græcis fuerit. Syrus tamen interpres ſic etiam legit. ¶ *Aut auarum*, ἢ πλεονέκτης. Cypr. vertit *fraudatorem*: & de hoc vocabulo alibi diximus. ¶ *Qui eſt idololatra* ὅς ἐστιν εἰδωλολάτρης. Id eſt idolorum ſeruituti addictus. Nam (vt Rom. 1. 9. & alibi diximus) inane eſt diſcrimen illud duliæ & latriæ, in quo ſibi nõnulli ſtultè & imperitè placent. Apud Cypr. loco paulo antecitato, legitur *quod eſt idololatria*: ſed perperam opinor, pro *idololatra.* Nam in quibuſdam etiam codicibus Græcis legimus, ἅτινι εἰδωλολάτρης. Quæritur autem hoc in loco cur auarum vocet idololatram. Nam ſi hoc referas ad auari affectum, qui Deũ præ theſauro negligat, & à ſuis opibus quaſi à ſolo numine totus pendeat, idem videtur de ſcortatoribus dici poſſe, & iis fere omnibus qui certæ alicui rei ſunt prorſus addicti: vt ij quorum Deus venter eſt, vt Rom. 16. 18. & Phil. 3. 19. Sed magnum eſt in eo diſcrimen: quòd etſi omnes iſti Deum præ eo negligant cui ſunt addicti, tamen in eo nõ collocant ſpem vitæ, vno auaro excepto, qui in ſuis opibus vitam ſuam poſitam eſſe putat. Itaq; apertè dicitur idololatriæ ſpecies eſſe auaritia, Coloſ. 3. ¶ *Et Dei*, καὶ Θεοῦ. Comperimus hoc non legi in vno manuſcr. codice. quod tamen extat in aliis omnibus, & apud Syrum quoque interpretem. Et notãdum eſt non ſcribi καὶ τοῦ Θεοῦ, ſed vnico articulo τοῦ ſubiici nomina Χριστοῦ & Θεοῦ, qui locus manifeſtè conuincit Arrianos.

6 *Venit*, ἔρχεται. Id eſt, venire ſolet, vt conuertit Eraſmus, Vide Matth. 26. 23. ¶ *Ira Dei*, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ. Id eſt animaduerſio ab irato Deo profecta μεμνωμένως. ¶ *In homines contumaces*, ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας. Præpoſitio ἐπὶ videtur indicare, iram Dei quaſi præcipitem è cælo in iſtorum caput ruere. Quod autem attinet ad ipſum dicendi genus, vide ſuprà, 2. 2. Vulgata, *Filios diffidentiæ*, Eraſmus, *Filios inobedientiæ.*

8 *Tenebræ*, σκότος. Id eſt, tenebricoſi. vt copioſè deſcripſit ſuprà, 4. 18. Sed iſta metonymia magnam habet emphaſin, vt quum ſeelus pro ſceleſto dicimus. Ita ſi pro luce ſubſtituas lucidos, multum detraxeris de ſententiæ pondere. Tribuitur autem lucis nomẽ fidelibus, tum quia vera luce illuſtrantur in ſeſe, tum verò quod aliis etiam præluceant: adeo vt ſceleratorum vitam etiam coarguant: quæ ratio diligenter conſideranda eſt hoc in loco.

¶ *Filij Lucis*, τέκνα φωτός. In hac formula libenter etiam retinui filiorum nomẽ, peculiari quadam ratione, nẽpe vt intelligamus omne hoc beneficium ab adoptionis fonte proficiſci, quum alioqui hæc dicendi formula latius pateat.

9 *Fructus Spiritus*, ὁ καρπὸς τοῦ Πνεύματος.

re. i. regenerationis, vel Spiritus ſancti, cuius vi ſumus facti lux in Domino. Vulgata, *Fructus lucis*, ὁ καρπὸς τοῦ φωτός: quam lectionem in Claromontano & aliis duobus veteribus libris inuenimus, & apud Syrum interpretem.

11 *Arguite*, ἐλέγχετε. Id eſt, palam facite ſancta nimirũ & honeſta vita, qua ſignificatione accipitur etiam perelegãter verbum καταγορεῖν apud Græcos. Sed & apud Hebræos הוֹכִיחַ [*hochiach*] tã ſignificat arguere quàm cõuincẽdo patefacere. Denique arguẽdi verbũ hoc propriè declarat, vt in illo Virgilij verſiculo, *Degeneres animos timor arguit*. Et in illo Ouidij etiam in laude, *Quæ latet in quoque bonis ceſſat non cognita rebus, Apparet virtus, arguitúrque malis*. Ambroſius vertit, *Obiurgate*: quod meritò reprehendit Eraſmus.

12 *Nam quæ occultè fiunt*, τὰ γὰρ κρυφῇ γινόμενα. Huc pertinent elegantes illi verſiculi, *Nox & amor vinúmque nihil moderabile ſuadent: Illa pudore vacat, Liber Amórque metu.*

13 *Lux enim illud eſt*, &c. πᾶν γὰρ τὸ φανερούμενον, φῶς ἐστι. Vulgata, *Omne enim quod manifeſtat, lumen eſt*. Eraſmus, *Quicquid manifeſtum redditur, lumẽ eſt*. Quum participium φανερούμενον ſit vocis mediæ, ſpectandum fuit quæ ſignificatio conueniret. Ac mihi quidem videtur hæc ſententia tam perſpicua, vt cum doctiſſimo interprete non dubitem affirmare Paulum à proprio lucis officio argumentari: vt quod verum ſit filiorum lucis officium declaret, nempe vt non modò nihil habeant cum tenebris commune, ſed etiam illarum quantumuis intimas latebras patefaciant. Eadem erit ſententia ſi τὸ φανερούμενον accipias pro ſubiecto, & connectas, *Quicquid manifeſtum enim facit lux eſt*. id eſt, *Quicquid res obſcuras patefacit, lux eſt*. Nam quod de articulo laborat Eraſmus, nihil eſt, quum τὸ φανερούμενον poſitum ſit pro ᾧ φανεροῦται, nec aliter ferè loquantur Græci. & ita etiam verterit Syrus interpres. Scholiaſtes verò τὸ φανερούμενον paſſiuè interpretatur, vt ſit ſenſus, Quicquid manifeſtum fit, lucem eſſe. id eſt, lucidum fieri. Certum enim eſt lucis acceſſu tenebras fugari, quibus ipſa ſuccedat. Sed non video quî ſatis cõueniat particula γὰρ iſti ſentẽtiæ. Deinde vt hoc verum ſit in iſtis corporeis tenebris à quibus ſumpta eſt tranſlatio, at certè in mentis tenebris non eſt hoc perpetuum, vt quoties à luce arguũtur, in lucem, mutentur: niſi, Lucemeſſe, pro Conſpicuum fieri omnibus, accipias.

14 *Dicit*, λέγει. Dicit videlicet Scriptura, vel Deus per Prophetam loquens. niſi malimus lucem ex proximè præcedente vocabulo repetere: ſicut παρακλήσεως dicitur διαλέγεσθαι, Hebr. 12. 5. Videtur autem hoc petitum partim ex Eſa. 60. 1. ſed multo magis ex eiuſdem Prophetæ 26. 19. & 21. quod miror ab interpretibus non fuiſſe animaduerſum. Sed altera ſupereſt quæſtio, quorſum hæc adferat Apoſtolus. Quidam igitur cum proxima ſententia coniungunt: alij cum eo quod iuſſit Apoſtolus tenebras à luce coargui. Ego malim ad ipſum fundamentum huius doctrinæ referre: quòd videlicet fideles olim quidem fuerint tenebræ, nunc verò ſint lux in Domino. Ita enim (ni fallor) multo melius cohærebit. Nam ſomnus tenebris non luci conuenit. ¶ *A mortuis*, ἐκ νεκρῶν. Sic apud Ciceronem lib. 1. De oratore legimus, A mortuis dicendo aliquem excitare. Loquitur autem Paulus de morte peccati.

¶ *Illuceſcet tibi*, ἐπιφαύσει σοι. Quidam ex veteribus & quidem inter alios Auguſtinus legerunt, *Continget te Chriſtus*, id eſt ἐπιψαύσει, non autem ἐπιλάμψει, vt putauit Eraſmus. Et alij contrà vt Ambroſius, *continget Chriſtum*, ἐπιψαύσει τῷ Χριστῷ, vt habet etiam Claromontanus codex. Sed plana eſt & maximè conſentanea ſcriptura recepta. Vulgata, *illuminabit te*. Hieron. *orietur tibi Chriſtus*.

15 *Diſpicite*, βλέπετε. vulg. *Videte*, non ſatis expreſsè.

¶ *Solutè*, ἀκριβῶς. penitiſſima adhibita conſyderatione. Hæc enim eſt huius Græcæ vocis vis. Vulgata, *cautè*. Eraſmus circumſpectè, ſenſu non malè expreſſo.

16 *Redimentes occaſionem*. ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρόν. Sinere tempus elabi nobis aliud agendo, & redimere tempus, contraria ſunt. Nam illud hominis eſt negligentis & diſſoluti, iſtud verò frugi & ſapientis, non modò non abuti occaſione, ſed etiam mille voluptatibus redimere. Metaphora igitur ſumpta eſt à

mercatoribus,qui curioſe merces conſiderãt,& deliciis omnibus facilè vel lucellum aliquod anteponunt. oſtẽditque Paulus qua in re diligentes & auidos quaſi emptores nos eſſe oporteat.

¶ *Quoniam dies mali ſunt*, ὅτι αἱ ἡμέραι πονηραί εἰσι. Dies malos vocant Hebræi (vt Gen. 47. 9.) tempora difficultatum & aſperitatis plena: cuiuſmodi quum inciderint, veluti quum fames vel penuria ingruit, vel cum callidis & aſtutis hominibus eſt agendum, vel mercatura dubiæ & ancipitis fortunæ videtur, tum ſolent mercatores circunſpectè agere omnia, in quamuis opportunitatem intenti. Hoc verò exemplum nobis ad imitandum proponit Apoſtolus, in iis quæ ad pietatem & charitatem proximi ſpectant, ad præcidendas omnes occaſiones aduerſariis Euangelij.

18 *In quo*, ἐν ᾧ. In quo videlicet vino, vel qua in re. i. in ebrietate. vt ᾧ poſitum ſit neutro genere, nec rẽ ipſam damnet Apoſtolus, ſed immodicum & intempeſtiuum vſum. ¶ *Luxus*, ἀσωτία. i. omnis profuſio, eáque ſumma cum turpitudine coniuncta. Cic. lib. De finibus, *Nolim* (inquit) *mihi fingere aſotos, vt ſoletis, qui in menſam vomant, & de conuiuiis auferantur, crudique poſtea rurſus ſeſe ingurgitent.* Vulgata, *Luxuria*. Vide hac de re Prou. 23. 29. vbi diuiniſſima hypotypoſi iſta ἀσωτία ab effectis deſcribitur.

19 *Inter vos mutuò*, ἑαυτοῖς. id eſt, ἀλλήλοις. vide ſuprà, 4. 32. Cæterùm de pſalmis, hymnis & canticis dicemus aliquid infrà, Coloſ. cap. 3. ver. 16. ¶ *In corde veſtro*, ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν. ſiue ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, *in cordibus noſtris*, vt multi codices habent, id eſt ſerio cordis affectu, non autem lingua duntaxat. Neque enim in corde idem hic declarat atque Intus & apud ſe, quum mentio fiat canendi & pſallendi, nempe in cœtu.

20 *Deo & Patri*, Θεῷ καὶ πατρί. Claromontanus codex, habet καὶ Θεῷ πατρί, *& Deo patri*. Syrus autem abſque copula, Θεῷ πατρί. Deo patri.

21 *Subiicientes vos*, ὑποτασσόμενοι. Vulgata, *Subiecti*, Atqui Paulus hoc loco & deinceps non ſimpliciter de ordine quẽ Dominus conſtituit, ſed de illo diligenter ſeruando diſſerit. Itaque ex Hebr. idiotiſmo ſæpe à nobis obſeruato ὑποτάσσεσθαι ponitur paſſiua reciprocatione cõiugationis Niphal ſiue Hithpahel.

¶ *Cum timore Dei*, ἐν φόβῳ Θεοῦ. Bene hoc addidit. neque enim quæuis coniunctio & mutua reuerentia probatur, ſed ea demum cuius eſt vinculum ipſe Deus: ſiue (vt legit Vetus interpres) Chriſti reuerentia. id eſt, niſi ad Dei ſiue Chriſti gloriam tanquam ſcopum referatur,

22 *Vt Domino*, ὡς τῷ Κυρίῳ. Quid ergo? an par eſt mariti ac Chriſti auctoritas? Minimè. ſed cohærent tamen iſta aliquatenus, quòd in matrimonij coniunctione, quæ ſimilitudinem quandam habet cum Chriſti & Eccleſiæ vnione, vir (vt ſuperior) Chriſti, vxor (vt inferior) Eccleſiæ perſonam refert. Vxor igitur quæ marito ſubiectionem negat (exceptis iis duntaxat in quibus maritus à Chriſto, ac proinde à perſona ſua deficit, quæque præſtare ipſa non poſſit quin Chriſtum abiiciat) Chriſto ipſi potius reſiſtit quàm marito.

23 *Caput*, κεφαλή. Ita ſignificatur viri præſtantia, ſicut caput inferioribus mẽbris & ſitu & cæteris rebus excellit.

¶ *Et ipſe eſt*, καὶ αὐτός ἐστιν. id eſt. Nam is eſt. Nemo verò non videt (opinor) hoc propriè dici de Chriſto, à quo, tanquam à capite, corpus ipſum (id eſt Eccleſia) ſalutem haurit. Sic etiam quadantenus mulier à marito pendet, cuius labore & diligentia nutritur ac fouetur. Viri enim eſt quærere quod mulier conſeruet. itaque turpiter ingrata eſt etiam vxor quæ maritum non reueretur. Maritus autẽ & ipſe officij ſui viciſſim admonetur, vt copioſius explicat Apoſtolus à verſu 25.

24 *Itaque*, ἀλλά. id eſt, ὅτι. Nam ἀλλὰ (inquit Gaza) καὶ συμπλεκτικῶς καὶ συναγωνιστικῶς λέγεται. & argumenti ſeries prorſus oſtendit ita eſſe accipiendum hoc in loco. Vulgata, *Sed*. impropriè: quod nonnullos fefellit in ſuperioris verſiculi fine explicando.

26 *Sanctificaret*, ἁγιάσῃ. Id eſt, ſanctam efficeret. Sanctum autem dicitur quod Deo ſeparatum eſt ac conſecratũ: eſtque huius conſecrationis ſymbolum Baptiſmus, & quidem efficax non ſua virtute, ſed eius qui vnus factus eſt nobis fidelibus omnia. ¶ *Poſquam [eam] purgaſſet* καθαρίσας. Eraſmus, *Mundatam*, rectè quidem obſeruato tempore

sere, sed ambiguè, propter linguæ Latinæ inopiam, quæ participiis actiuis præteriti temporis caret. Itaque cauendum fuit nequis putaret ipsi externæ ablutioni aut aquæ, aut ministro, operi denique operato (quod vocãt) tribui quod est vnius Dei opus: quãuis istis administris vtatur ad id repræsentandũ quod ipse in solidum intus efficit, vt rectè omnino & suo loco obseruauit doctissimus interpres. ¶ *Per verbum*, διὰ ῥήματος, Verbũ appellat, κατ' ἐξοχὴν, promissionem gratiæ in Christo iustificationis & sanctificationis. & hîc rursus multa præcipitia cauenda sunt. Primùm ne verbum hominum pro verbo Dei substituamus, aut verbo Dei cõiungamus tanquã supplementum: deinde ne verbum pronuntiatum duntaxat, sed explicatum & fide perceptum intelligamus: ne illud in magicam aliquam incantationem vertamus.

27 *Eam*, αὐτὴν. Sic habent nostri Græci codices & Syrus etiam interpres. Multi tamen ex Latinis legunt αὐτὸς, ipse, quæ scriptura suum etiam pondus habet. ¶ *Id est*,) *Ecclesiam*, τὴν ἐκκλησίαν. Additus articulus mihi videtur postulare vt post ἔνδοξον scribatur distinctio, & per epanalepsin ista intelligantur. ¶ *Non habentem maculam*, μὴ ἔχουσαν σπῖλον. Donatistæ ex hoc loco colligebant orthodoxorum Ecclesias nomine Ecclesiarum indignas esse, & perfectionem iustitiæ volebant in hac vita constituere. Nostri sophistæ impudentius etiam loquuntur. nam primùm omnium Ecclesiæ nomen solis quibusdam personis alligant, & dignitatibus quas vocant: quarum tamen præcipuam partem non modo non assentiente, sed etiam disertè refragante verbo Dei, stabiliuerunt. Deinde quum huius Ecclesiæ suæ singulas partes impurissimas fateri cogantur, contrariam tamen ex diametro qualitatem vniuersali Ecclesiæ suæ tribuunt.

29 *Suam ipsius carnem*, τὸ ἑαυτῆς σῶμα. Id est, suum corpus.

30 *Ex carne eius*, ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ. Alludit ad fœminæ creationem quæ verè fuit ex carne & ossibus Adami, & κατ' οὐσίαν, & secundum qualitatem, id est quatenus vxor fuit Adami. Errant autem vehementer & periculosè qui hanc nostri cum Christo coniunctionem ad ipsius ἐνανθρώπησιν referũt, quum hac ratione communicetur cum quibusuis infidelibus quod Apostolus solis fidelibus tribuit, & tamen magis propriè dici possit Christus esse caro ex carne nostra, vtpote quam ex Adamo sumpsit Heb. 2. 14. Itaque ad sola Christi membra istud pertinet. Eius autem mẽbra non sumus quatenus homines, sed quatenus Christiani: ac proinde Ecclesia non est Christi sponsa secundùm primã hominum generationem, neque secundum ipsam humanam naturã: sed quatenus in illo vt altero Adamo regeneratur, singulis eius membris nouæ illa qualitate sanctificatis, & mundatis, vt sint noui homines, iam nunc quidem inchoata animæ nouitate, corporis autem incorruptione tandem quoque sequutura, vt declaratur Rom. 8. 10. & 11. Hoc autem assequimur nostri, id est nostræ tum animæ, tum carnis cum ipso Christo, arctissima & efficacissima copulatione, idque non vlla ipsius carnis cum nostra σωματοῦ (quod ridiculum est commentum) sed mystica: vt mox Apostolus exponit. Huius autem communionis obsignatio & symbolum est Cœna Domini (quam vocamus) vt verè simus caro ex Christi carne, & os ex ossibus eius, in vitam æternam. i. vt verè vnum facti cum eo, fruamur omnibus ipsius bonis.

31 *Et qui duo (erant,)* καὶ οἱ δύο. Vide Matth. 19. 5.

32 *Mysterium*, μυστήριον. Id est arcanum, quia fit per Spiritum sanctum arcana sua virtute in nobis sese exerentem. Quid autem à communi hominum sensu magis remotũ quam nos miseros in terris repentes, cum Christo Filio Dei, terræ & cæli Domino, ad dextram Patris sedente, ita spirituali connubio vnum fieri, vt ab eo iustitiam omnem ac proinde vitam æternam hauriamus? Mirum est autem, quum tam apertè dixerit Paulus arcanam esse istam coniunctionem, tandiu multos contendere vt arcanam non esse probent. Neque enim video quid aliud isti moliantur qui in sacræ cœnæ institutionis verbis tropum nolunt agnoscere, quàm vt realem substantiæ carnis Christi intra nostram iectionem orali, vt loquuntur, mãdu-

catione statuant. Quorsum hoc verò? nempe quòd alioqui ipsius Christi cõmunicationem excludi, alioqui nuda relinqui signa, alioqui actum de verbi Dei auctoritate putant: nec interim vident se nostræ fidei fundamenta conuellere. At certè nullum est aliud coniunctionis nostræ cum Christo fratre nostro organum in hoc mundo, quàm fides: in altero verò seculo, ipse Dei conspectus. Neque illa monstra patitur carnis Christi veritas, neque nostra in terris procul ab ipsius corpore peregrinatio, neque spiritualis nostræ cum Christo consociationis scopus. vt alia plurima prætermittam absurdissima & falsissima, quæ illâ rũ μεθουσίαν tũ σωνουσίαν consequuntur. Quòd autem ad eos attinet qui ex hoc loco statuunt matrimonium esse sacramentum, ex eorum genere quæ ipsi septem commemorãt, miserabilis est eorum ignorãtia, & tamen singularis & perfricta impudentia. Quid enim habent quod proferant? Nec Hieronymus, nec Augustinus, nec Dionysius ille quem toties vt clypeum nobis opponunt, sic vsquam appellant. Hoc vnum habent quod prætexant. Veterem interpretem vocare sacramentum: quæ vox deinde multis imposuit. Atqui idem interpres μυστήριον sacramentum bis aut ter conuertit, suprà, cap. 3. & Colos. 1. 27, vbi de Gentium vocatione disseritur. Sit ergo Gentium vocatio octauum sacramentum. Eadem vox ab illo in Daniele aliquoties inculcatur, & alibi quoque: quis ergo erit sacramentorum finis? Ridiculum igitur est istud. Sed præterea, quàm in eo se ostendunt nullo iudicio præditos, quòd non animaduerterunt Paulum disertè addere se non de coniugio, sed de Ecclesiæ ac Christi coniunctione loqui? Quod si etiam illis concessero ista viri & vxoris arctissima coniunctione adumbrari Christi & Ecclesiæ communionem, quo iure tamen inde collegerint matrimonium esse vnum ex Ecclesiæ sacramentis per quæ nostra cũ Deo reconciliatio sancitur? nam sanè hîc est precipuus sacramentorum finis. Postremò si vera est blasphema illa vox Cyricij Papæ (vnius videlicet ex illis cui nemo dicere potest, Cur sic facis? & capitis Ecclesiæ quæ errare non potest) si vera est, inquam, vox illius, quam ipsi tanquam gemmam in suum ius canonicum retulerunt, Matrimonium esse carnis immũditiem, in qua nullus Deo placere potest: quo iure ipsi matrimonium sacramentum ausint vocare? Nisi fortè nostræ à Deo alienationis sacramẽtum esse velint, à quo proinde multo malint quàm à scortatione abstinere. ¶ *De Christo*, εἰς Χριστόν. Vulg. *In Christo*. Eras. *In Christum*. Vide 2. Cor. 2. 17. Sic in epigrammatũ & orationũ inscriptionibus sæpe accipitur hæc particula.

33 *Itaque*, πλὴν καί. Vulg. *Verumtamen*. Eras. *Quanquam*. Sensus autem omnino poscit vt sit illatiua particula, redundãte καί sicut in διὸ καί, vt si Gallicè dicas, *Et pourtant*. ¶ [*Videto*] *vt reueretur*, ἵνα φοβῆται. Ellipsis Atticis etiam familiaris, de qua alibi diximus. Dicitur autem hoc in loco verbum φοβεῖσθαι de reuerentiæ cultu, quo is qui inferior est superiorẽ colit, ex Hebræorum more, apud quos sic vsurpatur verbum יָרֵא [*iare*] præsertim quum de cultu Dei disseritur. Initio autẽ versiculi non conuerti πλὴν Veruntamen, sed Igitur, quod omnino videatur esse in his verbis conclusio superioris tractationis officiorum tum viri, tum vxoris.

IN CAPVT VI.

1 *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Hoc additum est ex Hebræorum idiotismo, vt significetur Deum esse illius mandati auctorem, vel vt modus aliquis isti obedientiæ statuatur. qua de re dictum est Luc. 14. 26.

2 *Cum promiss.* ἐν ἐπαγγελίᾳ. i. cui adiũcta est promissio. sed conditionalẽ promissionem intellige, cuiusmodi sunt omnes quæ à Legis præstatione pendent. Vulg. & Eras. *In promissione*, nimium obscurè. Posita est enim ἐν pro σύν Hebræorum more, vt sæpissimè iam diximus. Loquitur autẽ Paulus de promissione peculiari: alioqui secundũ præceptũ habet misericordiæ promissionẽ in mille progenies, sed generaliorem.

3 *Vt bene*, ἵνα εὖ. Verba sunt ipsius promissionis.

4 *Vos patres*, οἱ πατέρες. Vide Matth. 11. 26.

¶ *In doctrina* ἐν παιδείᾳ. Vel in castigatione cuius finis & scopus subiicitur, nempe παιδεία.

¶ Mani-

disciplina Domini, ναθεσία Κυρίου. Id est, monitis ex verbo Dei petitis, siue sanctis & Deo acceptis. Durius autem est quod παιδεία Vetus interpres conuertit castigationem: quod & ipse Erasmus in annotationibus improbauit.

5 *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Id est, quod ad corpus & res externas attinet, quas illi habent in potestate. nam conscientia vnius Dei est. Ita igitur mitigatur seruitutis asperitas, & sui etiam limites tum dominis in imperando, tum seruis in obsequendo definiuntur. Vel, secundum carnem, ad munien-dum imperium œconomicum: vt norint serui dominos, quanuis communem cum dominis humanam naturam habeant, dominij tamen iure excellere, idque Deo sic statuente.

¶ *Cum timore*, &c. μετὰ φόβου, &c. Id est, cum solita reuerentia. Nam ne seruilem quidem metum laudabilem putat in Christianis mancipiis.

¶ *Vt Christo*, ὡς Χριστῷ. Vide supra cap. 5. versu 22.

6 *Ad oculum seruientes*, κατ' ὀφθαλμοδουλίαν. Id est, vt facere solet qui præsentibus tantùm dominis obsequuntur, absentes aspernantur, aut etiam ludibrio habent.

¶ *Qui hominibus placere studunt*, ἀνθρωπάρεσκοι. Vulgata, *hominibus placentes*, non expressa sententia. Qui sint autem hac appellatione digni, pulchrè declarat Basilius in definitionibus κατ' ὄνομα ὅροις.

7 *Vt Domino*, &c. ὡς τῷ Κυρίῳ, &c. id est, Dei voluntate & reuerentia commoti, & quasi ipsi Deo, non autem in ipsorum per se hominum gratiam. Retinui enim particulam ὡς ex Claromontano & aliis quatuor codicibus manuscriptis, accedente quoque Veteris Latini, & Syri interpretis auctoritate, qui etiam ante μετ' εὐνοίας, addit, ἐκ πάσης ψυχῆς *ex toto animo*.

8 *Quicquid fecerint boni*, ἕκαστον ὅτι ἐὰν ποιήσῃ ἀγαθόν. Vide supra, 2. Corinth. capite. 5. versu 10.

9 *Remissis minis*, ἀνιέντες τὴν ἀπειλήν. Sic vocat asperitatem siue duritiam, quæ est Hebræis רפה [*perech*] cum sex punctis. Syrus, *remissis debitis*.

¶ *Vestrum ipsorum*, αὐτῶν. Vulgata, *Et illorum & vester*, καὶ αὐτῶν καὶ ὑμῶν, vt etiam legitur in Claromontano codice, & apud Clementem Alexandrinum. Alludit autem Paulus ad verba Domini, Leuit. cap. 25. vers. 42.

¶ *Personæ respectum*, προσωπολημψία. Id est externæ qualitatis ac status personæ, puta libertatis aut seruitutis rationem. Nam de his circumstantiis agitur hoc in loco. Vide Marc. cap. 12. vers. 14.

10 *Et per forte robur ipsius*, καὶ ἐν τῷ κράτει τῆς ἰσχύος αὐτοῦ. Vulgata, *Et in potentia virtutis eius*. Erasmus, *Perque potentiam roboris illius*. Vide supra capite 1. versu 19.

11 *Vniuersam illam armaturam*, πανοπλίαν. Vulgata, *Armaturam*, non rectè omissa nota vniuersali.

¶ *Aduersus artes*, πρὸς τὰς μεθοδείας. Vulgata, *insidias*: non satis expressè: & neglecta huius vocis, notatione. Vide supra 4. 14.

12 *Nobis*, ἡμῖν. Syrus & Vulgata habent, ὑμῖν *vobis*, eodem manente sensu.

¶ *Aduersus sanguinem & carnem*, πρὸς αἷμα καὶ σάρκα. Id est, aduersus homines, quorum fragalis & caduca est natura: cui opponuntur versutiæ spirituales, id est spiritus, sceleratæ quidem naturæ, sed infinitis partibus potentioris. Non tamè negat Paulus quin nobis aduersus homines atque adeo aduersus nosipsos certandum sit, sed præcipuum & maximè formidabilem nobis hostem indicat. Itaque, quod simpliciter dictum est, intelligendum est κατά τι quod & alibi sæpe obseruauimus. Sic paulo antè quum præciperet seruis vt seruirent non hominum metu, sed tanquam ipsi Deo, homines tamen non excludit simpliciter, sed quatenus à Deo seiunguntur.

¶ *Imperia*, τὰς ἀρχάς. Ista nomina tribuit Angelis malis, sumpta ab eorum effectibus, ex quibus intelligatur quæ sit illorum vis ac potestas: minimè id quidem quasi vel sit infinita illorum potentia, vel quod possint, suapte vi possint, vt existimabant Manichæi: sed quòd ita illis laxet habenas Dominus, vt eorum audacia ad amplificandam suam gloriam vtatur. Interim verò nobis in hoc ipsorum quasi imperio versantibus proponuntur istæ hostium vires, non vt exanimati cedamus, sed contrà ne nos imparatos opprimant. Itaque

Paulus, vt terribiles nobis aduersarios oppositi, ita paulo pòst iis armis nos induit quibus si armati fuerimus, illi ne formidabiles quidem esse debeant.

¶ *Mundi principes*, κοσμοκράτορας. Tertullianus *Mundi tenentes*. Hilarius *Mundi potentes* vertit κοσμοκράτορας.

¶ *Tenebrarum seculi huius*, τὸ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου. Vulgata, *Harum tenebrarum*, τῶν σκότους τούτου, vt etiam legitur in Claromontano codice, & apud Syrum. Sed fortassis etiam rectius τῶ σκότους constituxerimus cum κοσμοκράτορας, vt interpretemur tenebrosos principes huius seculi. In Claromontano codice non legitur τοῦ αἰῶνος τούτου. Et certè nomine τοῦ κόσμου satis videtur istud intelligi.

¶ *Spirituales malitias*, τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας. Id est πνεύματα πονηρὰ, sceleratos spiritus. Vulgata, sic etiam citantibus veteribus, *Spiritalia nequitiæ*, admodum obscurè. Additum est igitur τῆς πονηρίας pro epitheto, quo impuri spiritus à beatis illis discernantur. Sed quid si errore scriptum est τὰ πνευματικὰ pro τὰ πνεύματα; Nam certè sic legit Syrus interpres: & hoc est tam vsitatum, quàm illud prorsus nouum.

¶ [*Quæ sunt*] *in sublimi*, ἐν ἐπουρανίοις. Suppleuimus quæ deerant, vt magis perspicuè loqueremur. Deinde ἐν ἐπουρανίοις, id est במרומים [*bammeromim*,] non conuertimus In cælis, vt antea, sed ad verbum. In sublimi: quia hoc loco cælestium locorum nomine intelliguntur aereæ regiones, in quibus collocauit aduersarios spiritus etiam supra, capite 2. vers. 2. Minimè id tamen vt eis locus ille quasi peculiariter tenendus attribuatur, sed vt nostris capitibus illos veluti imminere cogitantes, eò simus aduersus illorum impetum paratiores. Quod enim quidam per hyperbaton hoc retulerunt ad illa superiora, *Non est nobis lucta*, acsi dicat Apostolus, nobis non esse certamen de carne & sanguine, id est rebus humanis, & caducis, sed de rebus cælestibus, nempe vita æterna, etsi verè dicitur, tamen mihi videtur ne verbis quidem Apostoli conuenire. Verùm quid si ὑπερουρανίοις legas, id est, quæ sunt sub cælis: vt à beatis spiritibus illis cælestibus isti impuri in tartarum dejecti distinguantur? Nolim tamen ex coniectura quicquam immutare.

13 *Tempore aduerso*, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ πονηρᾷ. Hebr. ביום רע [*beiom rab*,] qua formula loquendi diximus aspera & difficultatum plena tempora significari, quum videlicet nobis quasi apertum bellum indixit Satan. Vulgata & Erasmus, *In die malo*. à quo Hebraismo non abstinuimus supra cap. 5. versu 16. quod satis illic videretur conuenire. Sic ad verbum dicimus, *En mauuais temps*.

¶ *Omnibus confectis*, πάντα κατεργασάμενοι, Id est, deiectis & prostratis omnibus istis hostibus, vt apud Xenophontem libro Cyropædiæ 4. κατεργάζεσθαι τὰ λοιπὰ, sicut doctissimus Camerarius annotauit, & vt Gallicè dixeris, *les ayans tous deffaicts*. Sed vide ne melius etiam verbum κατεργασάμενοι de ipsius armaturæ apparatu dicatur, sicut vertit Syrus interpres, *vt præparati*, id est postquam omnia comparaueritis ad hanc obeundam pugnam necessaria. quæ arma postea sigillatim describuntur. Vulgata, *omnibus perfectis*. Hieronymus, *omnia operati*. Mendosè verò in plerisque veteris Latinæ editionis codicibus legitur, *in omnibus perfecti*, quanuis Syrus pro κατεργασάμενοι videatur legisse κατειλημμένοι: quod etiam significat Concinnare & aptè Componere. Vel fortasse potius legit, κατατετμημένοι, id est, παρεσκευασμένοι.

14 *State igitur*, στῆτε οὖν. Claromontanus codex hoc non legit, neque sanè id necessarium videtur.

¶ *Circũcincti*, περιζωσάμενοι. Militis παν-πλίαν eleganter describit Paulus, nempe ζωστῆρα, quem balteum vocabant Latini, qui thoracis & ζώματος commissuram tegebat: deinde thoracem, cuius vna pars à pectore infra vmbilicum, altera quam ζῶμα vocabant, ab vmbilico ad genua protendebatur. Sequuntur thoracem ocreæ, quas κνημῖδας vocabant, quibus etiam pes ipse obtegebatur, si libuisset. Additur galea, vt totum corpus tam sit obtectum. Dextra gladium tenet, sinistra scutum. Ita instruitur πανοπλία.

¶ *Induti thorace iustitiæ*, ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης. Alludit manifestè Paulus ad locum Esa. 59. 17. vt sit conuenientia inter Ducis & strenui militis armaturam.

15 *Præparatione*, ἐτοιμασίᾳ. Vulgata, *In præpa-*

In præparationem Euangelij pacis. Erasm. *Præparati sitis ad Euangelium pacis.* Neuter (opinor) sensum Apostoli est assequutus. Nō enim vult nos docere duntaxat oportere nos esse calceatos, sed calceos etiam (vt ita loquar) nobis prębet. Itaque sicut κνημῖδας milites Græci, caligas Latini milites gerebant, ita ad ineundum prælium, & vitæ istius curriculum inter medios hostes tenendum, vult Apostolus vt Euangelij pacis cognitione simus præparati. Optimè autem conuenit epitheton, quum nos ad Deum per infensissimos hostium cuneos pergentes, id vnum ad fortiter petagendum hortetur quòd sciamus nos ad Deum nobis iam reconciliatum contendere.

16 *Supra omnia,* ἐπὶ πᾶσιν. Id est in primis, Vulgata, *In omnibus,* Erasmus, *super omnia.*

17 *Galeam salutis,* τὸν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου. id est, τῆς σωτηρίας, à qua nostra salus & conseruatio dependet, vel vt nonnulli existimant, Seruatorem illum (id est Iesum) siue salutem (id est liberationē illam per Iesum Christum) assumite pro galea. Alludit autem proculdubio ad Es.59.17.

¶ *Recipite,* δέξασθε. in caput videlicet, quasi Dei manu vobis porrectam. Ideo Syrus interpres vertit quasi scriptum sit ἐπίθεσθε Imponite. Claromontanus autem eodem omisso verbo δέξασθε, hunc versiculum totum annectit participio αἰτούμενοι.

18 *Per Spiritum,* ἐν πνεύματι. Vult Paulus preces à Spiritu sancto proficisci, vt verè sanctæ sint & ratæ, Rom.8.26.& 27. Vel ἐν πνεύματι interpretare, ex intimis animi penetralibus: vt supra, 5.19. accipitur ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν, pro ex corde vestro. ¶ *Illi ipsi rei inuigilantes,* εἰς τὸ αὐτὸ τοῦτο ἀγρυπνοῦντες. Verbo Dei videlicet dies ac noctes incumbendo, vt Psal.1.2.

19 *Sermo,* λόγος. Id est loquendi facultas. vel, vt suggerat mihi Dominus quod loquar. Vides vt omnia gratiæ tribuat etiam renatus Apostolus?

¶ *Ad apertionem oris mei,* ἐν ἀνοίξει τοῦ στόματός μου. Hebr. בפתוח פי [*liphtoach pi,*] id est, ad aperiendum, siue vt aperiam os meum. Aperire autem os, accipitur pro loqui, ex altero Hebræorum idiotismo, sicut per epanalepsin explicat, sequenti versiculo. & alludere videtur Apostolus ad Psal.51.17.

20 *Catenatus,* ἐν ἁλύσει. Non erat tamen ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ Paulus, sed sub militari custodia, cuius hic erat modus, vt captiuus longiuscula catena dextram haberet deuinctam, cuius alterum extremum sinistræ militis alligabatur, vt pariter incederēt, vt doctissimus Lipsius ex Seneca & Athenæo obseruat in lib. Taciti 3. Vide Act.26.20.

21 *Et quid agam,* τί πράσσω. Supplet etiam copulam Syrus interpres, quanuis non legerit πάντα. quod si tollas, (abest enim etiam in Complutano & alio prętera codice) nulla erit copulæ ellipsis, & cohærebunt omnia.

24 *Ad immortalitatem,* ἐν ἀφθαρσίᾳ. vel, *Cum immortalitate,* vita videlicet æterna, & meta eius gratiæ, quam fidelibus precatur. Est igitur ἐν pro εἰς vel pro σὺν posita, vt aliis locis penè infinitis. Vulgata, *In incorruptione.* Erasmus, *Cum sinceritate,* vt verus amor ab adulterino distinguatur. Sed in hac significatione nomen ἀφθαρσίας nusquam (quod sciā) vsurpatur, Græcus scholiastes perpetuum amorem intelligit, vt ἐν ἀφθαρσίᾳ positum sit pro aduerbio ἀφθάρτως, id est perenniter. ¶ *Scripta fuit,* ἐγράφη. Potest etiam aliunde scripta videri quum diuturna fuerit Pauli captiuitas, & hæc particula in Claromontano codice non extet, quæ tamen mihi maximè videtur probabilis. Sed suspicor non tam ad Ephesios ipsos propriè missam epistolam, quàm Ephesum, vt ad cæteras Asiaticas Ecclesias transmitteretur: quod fortasse mouit nonnullos vt hæc verba ἐν Ἐφέσῳ tollerent supra, initio huius epistolæ

Epistola Pauli Apostoli ad Philippenses.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

AD Philippenses, πρὸς Φιλιππησίους. In Claromontano codice Epistola ad Colossenses istam ordine præcedit.

IN CAPVT I.

1 *Vnà cum episcopis*, σὺν ἐπισκόποις. Qui vno vocabulo coniunctim legunt συνεπισκόποις, tollunt pulcherrimam Ecclesiæ partium distributionem quæ hîc statuitur à Paulo. Primùm enim nominat omnes sanctos, id est ipsum Ecclesiæ corpus, inter quos postea sigillatim quosdam nominat, eos nimirum qui Ecclesiam regebant, quorum duo genera commemorat, nempe episcopos ac diaconos. Episcopos igitur intelligit quicunque verbo & gubernationi præerãt, puta pastores, doctores, & presbyteros, παρὰ τὸ ἐπισκοπεῖν, quòd illos oporteat, quasi speculatores, in doctrinam & mores commissi gregis inquirere, vt Act. 20. 28. quos interdũ generali nomine presbyteros vocat, vt ibidem vers. 17. & 1. Timoth. 5. 17. Diaconos verò intelligit ærarij Ecclesiastici œconomos, & viduarũ etiam collegium: quum alioquin hoc nomen interdum sit vniuersale, adeo vt ipsos etiam Apostolos comprehendat. Hæc igitur olim erat episcoporũ appellatio, donec qui politiæ causa reliquis fratribus in cœtu præerat, (quem Iustinus τὸν προεστῶτα vocat) peculiariter dici episcopus cœpit. Hinc cœpit diabolus prima tyrannidis fundamenta iacere in Dei Ecclesia, quasi tota Ecclesiæ administratione vnà cum nomine ad vnum translata. Ab episcopis deinde ad metropolitanos peruentum, quos archiepiscopos vocãt. quæ distinctio tamen speciosum velamen habuit, vt synodi per singulas prouincias facilius cogerentur & certus aliquis ordo rerum administrandarum seruaretur. A metropolitanis ad quatuor illos primarios patriarchas ventum est, quasi republica Christiana in quatuor viros distributa, donec quintus fortuitò accederet propter nouæ Romæ dignitatem. Inde perpetuæ illæ de iurisdictione contentiones, quibus quasi mutuis vulneribus illi sese ita confecerunt, vt tandem duobus cesserint reliqui, Cõstantinopolitano & Romano: nunquam ad hunc diem definita controuersia, quum modò hic, modò ille se œcumenicum vocaret, & suæ tyrannidis speciosas auctoritates ederet: Romano interim pontifice falsi damnato in cõsilio Carthaginiẽsi CCXVII. Patrum, inter quos etiam Augustinus numeratur. Ea tamen fuit ambitio, vt nihilominus nunc quoque Constantinopolitanus omnibus illis per Orientẽ sparsis Ecclesiis, si modò Ecclesiæ vocandæ sint, præficiatur: Romanus verò non Ecclesias modò, sed regna etiam Occidentis inuaserit: iusto quidem iudicio, vt ij ipsi quorum ope tyrannidem Ecclesiarum inuaserat, suis quoque sceptris ab illo priuarentur. En quanti sit momenti à Dei verbo vel latum vnguem deflectere.

3 *Cum omni memoria vestri*, ἐπὶ πάσῃ τῇ μνείᾳ ὑμῶν. Id est, perpetuò vestri memor. Nam πᾶσαι μνήμαι pro perfecta (vt ita dicam) memoria posuit: & ἐπὶ pro μετὰ, id est ב pro עִם [*him*] enallage Hebræis familiari. Vulgata & Erasmus, *In omni memoria vestri*, id est (vt fere explicant) quoties vestri recordor.

5 *Super vestri communione*, &c. ἐπὶ τῇ κοινωνίᾳ

κοινωνία ὑμῶν, &c. Id est, quòd & vos facti sitis participes Euangelij. ¶ *A primo die*, ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας. A primo videlicet die quo ad Euangelium accesserant. Coniungo enim ista cum verbo εὐχαριστῶ: quanuis nonnulli potius putent laudari Philippenses quòd primo statim die amplexi sint Euangelium. Id verò haud satis scio an verum sit. nec puto necessarium esse hanc quæstionem, quum potius significet Apostolus sese, ex quo primùm die ipsos Domino lucrifecerit, non destitisse de ipsorum perseuerantia gratias agere, vt quę perpetua fuisset: quum constet ex Act. 16.14. miram fuisse Lydiæ & ipsius familiæ, id est illius Ecclesiæ primitiarum, promptitudinẽ.

6 *Vsque ad diem Iesu Christi*, ἄχρις ἡμέρας Ἰησοῦ Χριστοῦ. Id est, Ad extremum vsque finem non deseret vos Dei Spiritus, donec vestra etiam mortalia corpora viuificata sistantur Christi iudicio glorificanda.

7 *De omnibus vobis*, ὑπὲρ πάντων ὑμῶν. ὑπὲρ pro περὶ, vt contra περὶ pro ὑπὲρ, Ephes. 6.18. ¶ *Quòd animo teneam vos*, διὰ τὸ ἔχειν με ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμᾶς. Vulgata & Erasmus, *Eo quòd habeam vos in corde*, duplici errore: primùm quòd ὑμᾶς simpliciter coniunxerunt cum verbo ἔχειν, quum cohæreat cum participio ὄντας προσθ. posito, ex Græcorum consuetudine, vt in illo Herodoti, ἱστορέων δὲ συρίσκα Ἀκκαδημονίνε καὶ Ἀθηναίους ἀφιέντας, id est ἀφιέντα. Deinde quòd ἔχειν ἐν καρδίᾳ nimium obscurè conuerterunt, In corde habere: pro quo potius dicunt Latini, animo tenere, i. quasi insculptum habere memoriæ vt elabi non possit. ¶ *Et in vinculis meis*, ἔν τε τοῖς δεσμοῖς μου. Veræ coniunctionis in Christo certum erat argumentum, quòd & absentem & captiuum non modò non deseruissent, sed etiam omnibus officiis essent prosequuti, perinde acsi cum eo vnà captiui fuissent. ¶ *Et in defensione*, καὶ τῇ ἀπολογίᾳ. Apertè igitur ostenderant Philippenses sese in hac causa habere omnia cum Paulo coniuncta. Eheu quàm rarum hoc nostro seculo pietatis testimonium, in quo summa etiam pietas dicitur Christum apertè non prodidisse. ¶ *Vos [inquam] omnes*, πάντας ὑμᾶς. Videtur quidem ὑμᾶς abundare: ex pleonasmo Hebræorum, qui sæpe antecedentibus coniungunt affixa, quæ vocant: sed propter illa interposita commodissimè istud explicari potest per epanalepsin. ¶ *Gratiæ*, τῆς χάριτος. Gratiam, id est peculiare & gratuitum beneficium, appellat, quòd captiuus teneretur pro Christi nomine. qua in re certatim etiam illi sese ipsi socios addiderant. Sic infrà *Vobis*, inquit, *datum est pro Christo non solùm vt in eum credatis, sed etiam vt pro illo patiamini*, versu 29.

8 *Quàm propensè amem*, ὡς ἐπιποθῶ, Vulg. *Quàm cupiam*, Eras. *Quàm desiderem*. Mihi videtur in genere vehementissimum in illos amorem suum Apostolus hoc verbo significare, ex Hebræorum idiotismo, apud quos id etiam valet verbum כָּמַהּ [*chamah*,] & הִתְאַוָּה [*hithauah*.] Vide 2. Cor. 9.14.

¶ *In visceribus Iesu Christi*, ἐν σπλάγχνοις Ἰησοῦ Χριστοῦ. Alibi solet dicere, In Christo. Vt autem significet ex quo fonte promanet affectus iste, & quò etiam feratur, additum visceribus nomen, magnum pondus addit sententiæ, vt intimus amor significetur. Solent enim Hebræi רַחֲמִים (*rachamim*,) id est viscera, omnes teneros ac præsertim maternos affectus vocare.

9 *Sensu*, αἰσθήσει. Quum ea, de quibus agit, non sint αἰσθητὰ, sed νοητὰ, apparet, αἴσθησιν impropriè poni, vt etiam τὰ αἰσθητήρια, Heb. 5.14. Loquitur autem Paulus primùm de perceptione: deinde de rei perceptæ diiudicatione, vt vera sit notitia, non illa naturalis propriè, sed quam à gratia accepimus, ad cuius præscriptum integra vita dirigatur. Itaque αἴσθησιν magis propriè & significantius conuertit Vetus interpres *Sensum*, quàm Erasmus *Intelligentiam*. Syrus interpres addit רוּחָא (*deruach*) *Spiritus*.

10 *Vt exploretis discrepãtia*, εἰς τὸ δοκιμάζειν τὰ διαφέροντα. Verum hoc est iudiciũ quo non modò agnoscimus quod boni specie nobis allubescit, sed etiam quod à bono discrepat possumus diiudicare. Itaq; mihi videtur lõgè vberior ista explicatio, ac melius etiam cohærẽs cũ iis quæ præcedũt ac sequũtur, quàm si cum Vetere interprete conuertamus, *Vt probetis potiora*: vel cum Erasmo, *Vt probetis quæ sunt præstantia*. Vide Rom. 2, 18. ¶ *Et inoffenso cursu pergatis*, καὶ ἀπρόσκοποι. Metaphoram sumptam apparet ab

iis qui aliquò contendunt: vt non dubitarim periphrasin vsurpare. Vulgata, *Sine offensa*, & Erasmus, *Tales vt nemini sitis offendiculo*: quomodo etiam accipitur idem hoc nomen Act. 24. 16. & 1. Cor. 10. 32. Mihi tamen hoc in loco arridet passiua significatio.

¶ *Ad diem vsque*, εἰς ἡμέραν. Vide 1. Cor. 1. 8.

11 *Fructibus iustitiæ*, καρπῶν δικαιοσυνης. Si arbor est iustitia, opera verò bona fructus arboris, quomodo tradũt sophistæ ex fructibus nasci arborem? Sed & distinguenda est iustitia imputata, in quam vnam recumbimus, à iustitia inhærente, quæ est duntaxat illius testis ac veluti propago.

12 *Magis*, μᾶλλον. Syrus interpres pro μάλιστα intellexit, id est, Maximè siue Excellenter.

13 *In Christo*, ἐν Χριστῷ. i. Christi nomine, siue pro Christi negotio, vt Ephes. 4. 1. Pertinet enim hoc ad τὰ δέσμά, per traiectionem Hebræis familiarem, vt Psal. 138. 2. *Magnificasti super omne nomen tuum eloquium tuum.* pro Magnificasti eloquium tuum super omne nomẽ tuũ. Sic Horatius, *Pene macros arsit dum turdos versat in igne.* ¶ *Celebria*, φανερούς. Vulgata & Eras. *Manifesta*, non satis expresse. ¶ *Prætorio*, πραιτωρίῳ. Id est Cæsaris regia. Latè enim patet Prætorij appellatio, vnde & Milites Prætoriani. Vide infrà, 4. 22.

¶ *Ac reliquis omnibus*, καὶ τοῖς λοιποῖς πᾶσι. id est, cæteris Romæ versantibus, quos ab aulicis distinguit.

14 *Sermonem loqui*, τὸν λόγον λαλεῖν. Sermo κατ' ἐξοχὴν vocatur Euangelica doctrina, & quidem addito articulo. In Claromontano autem codice & aliis additur τοῦ Θεοῦ, quo modo vertit Vetus Interpres, vt & Syrus.

16 *Alij quidem (inquam,)* Οἱ μέν. Syrus interpres & vetus Latinus hunc ver. subiiciunt proximè sequenti, quem cõstituunt decimum sextum, vt hunc decimum septimum. Sed Syrus non habet illud τὶ δὲ ἐξ ἀγάπης, *Qui verò ex charitate.* Mihi commodissima videtur recepta lectio, quamuis Claromontanus codex dissentiat. ¶ *Non purè*, οὐκ ἁγνῶς. Non puro videlicet animo, etiamsi alioqui pura esset eorum doctrina. Nec cum subiiceret Paulus se ex istorum quoque prædicatione gaudium capere: idque etiam ex eo liquet quòd τῷ ἀληθείαν versiculo decimooctauo non opponat τῷ ψεύδει, i. mendacio, sed τῇ προφάσει. i. obtentui. Ambrosius vertit *Non simpliciter*, οὐχ ἁπλῶς. ¶ *Addere*, ἐπιφέρειν. Nempe vt vtar ipsorũ gloria. Cæterùm Erasmus τὸ ἐπιφέρειν. rectè omnino exposuit *Addere*. Nam ἐπὶ hoc in loco additionem declarat. Vulgata, *Suscitare*, vt videri possit legisse ἐπεγεῖραι.

18 *Quid igitur?* τί γάρ; Ad verbum, *Enimverò quid?* Nec enim causam significat. Vulg. & Eras. *Quid enim?* Syrus autem interpres hoc non legit, & hunc vers. incipit à χαίρω, *gaudeo*, &c. ¶ *In specie*, προφάσει. Vel per obtentum. Nam speciosam quidem causam, i. Christum ipsum, isti prætexebant suæ ambitioni & inuidiæ qua intus æstuabant. Vulg. *Per occasionem*, absurdè. Vide Mat. 23. 14. ¶ *Sincerè*, ἀληθείᾳ. Vulg. & Eras. *Per veritatem*, obscurè: quia quum multæ sint mendacij & veritatis species, non opponit Paulus hoc loco veram doctrinam falsæ, sed sincerum animum fucato: quomodo ab Hebræis accipitur אמת (*emeth*) pro animi integritate, quæ omni dissimulationi aduersatur.

20 *Intentam expectationem*, ἀποκαραδοκίαν. Vulg. & Eras. *Expectationem.* Vide Rom. 8. 19. ¶ *Magnificabitur*, μεγαλυνθήσεται. Hebr. יגדל [*jigdal*,] i. magnificè extolletur, ac prædicabitur.

21 *Mihi enim*, &c. Ἐμοὶ γὰρ, &c. Vulgata, *Mihi enim viuere Christus est, & mori lucrum.* Eras. *Nam mihi vita Christus est, & mors lucrum.* Itaque in priore quidẽ mẽbro Christum Paulus vitam suam vocarit: in posteriore verò nulla erit Christi mentio, nisi ex consequẽti. Atqui applicanda est ratio præpositioni cui adiungitur. Firma est igitur doctissimi interpretis sententia, qui existimat, sicut in propositione, sic etiam in ratione, Christum esse vtriusque membri subiectũ, lucrum verò, (id est gloriam Christi, cum ipsius Apostoli commodo coniũctam) prædicatum, vt ante τὸ ζῆν & τὸ ἀποθανεῖν subaudiatur ἐστί, ellipsi nõ modò quę tolerari possit, sed etiam quę inter Atticismos numeretur.

22 *An verò si δέ.* Vulgata & Eras. *Quod si.* Atqui si ita conuerteris, hiabit tota sententia, propter particulam τοῦτο sequen-

sequentem. Hanc verò Græcus scholiastes negligit, & εἰδὲ interpretatur ἐπειδὴ *si quoniam verò*. Sed hoc quidē est nodum non expedire, sed secare. Castellio eam quoque transilit, sed multò impudentius. Alij verbum vnum subaudiunt, puta. *Si (contingat) viuere in carne*, vt Erasmus in ipso cōtextu. Alij integram sententiam, vt idem Erasmus in annotationibus, omnia certè perturbans. Alij denique aliter. Ego verò miror nemini in mentem venisse vt εἰ per an vel vtrū exponeret: quæ significatio particulæ εἰ in subiectione ita est vsitata vt miter vel Erasmo doctissimo viro, & hoc ipsum quærenti, nō occurrisse. Syrus autem interpres ita hunc versiculum obscurè vertit, vt inde sensum eruere nullum possim. ¶ *Viuere in carne*, ζῆν ἐν σαρκί. Distingue Secundum carnem viuere, siue In carne esse, ab hac formula. Viuere enim secundum carnem, & In carne esse, de iis dicitur qui quum non sint Spiritu donati, sese cupiditatibus carnis immergunt. Viuere autem in carne, vel ambulare, vt 2. Corinth. 10.3. nihil aliud declarat quàm in hoc caduco corpore vitam degere, tantisper dum cælesti & æterna vita potiamur, vt Galat. 2.20. & 1. Pet. 4.1. ¶ *Mihi operæpretium sit*, τοῦτό μοι κερδος ἐστιν. Abundat τοῦτο ex Hebræorum idiotismo, qui singulis penè versiculis occurrit. Quòd autem Vetus interpres & Erasmus, *Fructū operis* obscurè conuerterunt, satis constat à Latinis operæpretium dici, nempe rem vtilem & fructuosam, dignam denique in qua quispiam operam ponat.

23 *Coarctor*, συνέχομαι. Videtur Paulus alludere ad 2. Sam. 24. 14. ¶ *Desiderio tendens*, ἐπιθυμίαν ἔχων. Sic volui interpretari, vt vim sequentis præpositionis retinerem. Plus enim est animo ferri, & contendere ad aliquid obtinendum quàm simpliciter aliquid cupere. ¶ *Ad reuertendum*, εἰς τὸ ἀναλῦσαι, ad Deum videlicet, in cœlestem patriam, non quòd vt nonnulli somniarunt, Deus initio animarum myriadas supra cœlos condiderit, vnde illas in nascentium corpora demittat. Sed quòd diuinitus & infundendo creet, & creando infundantur, quod Aristoteles ipse quasi subodoratus fuisse videtur, quum τὸν νοῦν diceret ἔνθυραθεν in hominem aduenire: disertis autem verbis ab illo sapientissimo rege asseritur, scribente Eccles. 12. 9. corpus quidem redire in terram vnde fuit desumptum, spiritum autem ad Deum reuerti qui illum dederat: quamobrem etiā ab Apostolo oppositus corporis Patribus, vocatur Spirituū Pater, Heb. 12. 9. & 2. Cor. 5. 6. dicimur quandiu commoramur in corpore à Domino peregrinari. Vulg. *dissolui*. Et verum quidem est impleri quod maluisset Apostolus non potuisse nisi animæ à corpore dissolutione, sed durum est & insolēs actiuum ἀναλῦσαι accipere pro passiuo ἀναλυθῆναι, quanuis Tertul. hunc locū citans, modò Exui, modò Recipi vtatur, nempe sicut qui ex peregrinatione redeunt dicūtur sese domum recipere. Nec malè Syrus interpres, pro ἀναλῦσαι habet למשטר (*lemephthar*) quod est quasi ex vinculis dimittere. Chrysostomus autem vtitur verbo μεθίστασθαι quo sensu μεθιστάμενοι dicuntur qui vitam cum morte cōmutarūt. Et hæ quidē omnes interpretationes eodē recidunt, sed malui simplicem huius vocabuli significationē retinere, sicut manifestè illud patet, Luc. 12. 36. Hieronymū etiam sequutus, hunc locū citātem in altera aduersus Ruffinum apologia: deducta nimirum huius verbi significatione à nauigantibus, qui reuertentes nauem in contrarium cursum, eò versus vnde venerant soluunt, vt à naue in contrariam partem obuersi ἀναχέμπλειν dicuntur.

¶ *Nam (id) valde multò melius*, πολλῷ γὰρ μᾶλλον κρεῖσσον. Vulgata, *multo magis melius*, omissa causali coniunctione, quæ etiam in meo vetustissimo codice nō extat: quanuis eam legat Ambrosius, vt sit ellipsis relatiui אשר (*ascher*) Hebræis familiarissima, & pleonasmus particulæ מאד (*meod*) de quo diximus Matt. 6. 26. & Marc. 7. 36. Syrus legit καὶ τοῦτο *& hoc*: & quod sententiæ deerat suppleuit. Eras. *& cum Christo esse multò longéque melius est*, noua instituta ab illis prioribus verbis, *& cum Christo esse*, periodo, vt relatiui ellipsis vitetur, contra omnium nostrorum codicum Græcorum fidem.

24 *In carne*, ἐν σαρκί. Iterū caro pro corpore & huius præsentis vitæ statu ponitur.

25 *Confisus noui*, πεποιθὼς οἶδα, Fecit hic locus vt multi veteres existimarint Paulū

Romæ absolutum in Asiam reuertisse: imò etiam Hispaniam adiisse: quod alioqui temerè videri possit tam asseuerāter ista scripsisse, Sed ex eo quod mox subiicit), & cap. 2. 17. apparet illum istud πεποιθὼς vsurpasse non quasi istud nouisset ex peculiari reuelatione, sed quod tum in eo statu suas res esse videret quantumuis adhuc captiuus esset in militari custodia, vt sese à vinculis Spiritus liberandum posset probabiliter sperare. Infirmum est igitur illius opinionis de Pauli in Asiam reditu fundamentum. Hac autem spe sua non penitus, sed aliquatenus tantum excidit Apostolus, vt qui diu manserit superstes: captiuus quidem ipse, sed tamen ea fruens libertate tum voce, tum scriptis prædicandi Euangelij, vt alicubi meritò scripserit captiuum secum non fuisse Dei verbum: nec temerè sperasse compertiatur se omnibus Ecclesiis non tantum mansurum, sed etiam permansurum in vita. Et certè plures epistolas Ecclesiæ debent Pauli vinculis, quàm libertati, quibus nunc etiam erudiuntur. ¶ *Et gaudium fidei*, καὶ χαρὰν τῆς πίστεως. Gaudium fidei appellat quod ex fide promanarit, aut quo fides magnopere confirmabitur, quum felicem videbunt istius captiuitatis exitum.

27 *De rebus vestris*, τὰ περὶ ὑμῶν. Syrus interpres & Vulgata legerunt περὶ ὑμῶν, *de vobis*, idque fortassis rectius. ¶ *Perstare in vno Spiritu*, στήκητε ἐν ἑνὶ πνεύματι. Stādi verbum athletis conuenit, gradum seruantibus à quibus sumpta est trāslatio, quam persequitur ad finem vsque capitis. Spiritus autem appellatione intelligo Spiritum sanctum, aut certè eius afflatum, cuius vinculo deuincti, & cuius vi armati, fortiter seruent gaudium. ¶ *Vno pariter animo decertantes*, μιᾷ ψυχῇ συναθλοῦντες, Id est, ὁμοθυμαδὸν συναγωνιζόμενοι. Hanc autem distinctionem adferunt Græca scholia vt minimè controuersam, vt qui alterius non meminerint. est sanè multo planior & vberior est sententia si μιᾷ ψυχῇ cum participio coniungas, vt nos fecimus. Hortatur ergo Paulus vt eodem Spiritu coniuncti & confirmati, coniunctis viribus luctentur: & quidem fide freti, id est doctrina Euangelij, seu verbo Dei vt Galat. capite. 1. ver. 23. & 1. Timoth. 4. 1. accipitur fidei nomen. Vel fide Euangelij: id est fide quæ Euangelio ac proinde inuicto Christi robore nititur. Vulgata, *Vnanimes collaborantes fidei Euangelij*. Erasmus, *Adiuuātes decertantem fidem Euangelij*, quasi τῇ πίστει tegatur à præpositione σωὶ, vt quasi laborans Euangelij fides præsidio nostro sit victrix futura. Atqui perabsurda est hæc sententia: & quod de vno spiritu vnóque animo dixit, satis indicat præpositionem vel ad Philippenses coniunctos pertinere, vel ad Paulum ipsum qui illorum societatem requirat in promouenda Dei gloria: ita vt τῇ πίστει rationem habeat quasi instrumenti, sicut rectè omnino obseruauit doctissimus interpres.

28 *Quod*, ἥτις. Dixit ἥτις, non ὅπερ vel ὅτι, quia sequitur ἔνδειξις, quanuis complexui orationis referendo neutrum genus soleat potius vsurpari. Vide suprà Ephes. 3. 13.

¶ *Indicium*, ἔνδειξις, Id est ἔμφασις, apertum & planum testimonium: nam quo impotentius furit aliquis aduersus Ecclesiam, eo manifestius patefacit se ad certum exitium ruere: nisi quidem Dominus illum dignetur sua misericordia, vt Paulum ipsum dignatus est. Sed rarum est hoc exemplum, neque cognitæ veritati reluctatus est Apostolus. Cōtra verò sancta perseuerantia in quibusuis pro Christo perferendis, nobis indiciū est nos efficaci illo Spiritu Dei donatos, ac proinde esse ex electorum numero quos certa salus manet, vt 1. Thessal. 1. 5. vbi rursus vtitur ἐνδείγματι nomine. Vetus tamen interpres ἔνδειξιν maluit causam interpretari, temere quæsita aliena significatione, quum nusquam fidelium afflictio dicatur salutis illorum causa, sed testimonium.

¶ *Idque*, καὶ τοῦτο. Hoc refero ad vtrumque membrum superius.

29 *In Christi negotio*, τὸ ὑπὲρ Χριστοῦ. Ad verbum, *In eo quod pro Christo (susceptum est)*: alioqui redundaret articulus τό. Vulg. & Erasmus, *Pro Christo*. ¶ *In eum*, εἰς αὐτόν, i. ei. nam εἰς respondet literæ ל Hebræorum: vt non satis firmum sit discrimen illud quod statuitur inter Credere Deo, & Credere in Deum. Nec tamē iis assentior qui fidē, qua credimus vera esse Dei promissa & ea nobis applicamus

plicamus, cum πεποιθότες, id est, confidēti, confundunt, quum hæc ex illa nascatur. Vide Eph. 3.12.

30 *Sustinendo*, ἔχοντες. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Habentes*. Fuerat autem omnino dicendum ἔχουσι. Sed eiusmodi participia alibi iam aliquoties annotauimus respondere Hebræorum infinito modo, pro quo Latini gerundi modum vsurpant. ¶ *De me, in me*. Syrus & Vulgata legerunt vel ἐπὶ ἐμοί, vel potius ἐν ἐμοί, quod etiam ipsa sententia postulat.

IN CAPVT II.

1 *In Christo*, ἐν Χριστῷ. Id est, Christiani, siue quæ ab iis possit proficisci qui sunt in Christo.

¶ *Siqua viscera*, εἴ τινα σπλάγχνα: id est, siquis intimæ charitatis sensus. Nam (vt sæpe iam diximus) σπλάγχνα vocat quę Hebr. רחמים (*rachamim*,) tenerrimos nimirum ac planè maternos affectus. Cæterùm in vetustis bonis codicibus scriptū inuenio εἴτις σπλάγχνα καὶ οἰκτιρμοί, & paulo antè etiam εἴτις παραμυθία, & ita quoque citatur hic locus à Clemente libro στρωμ. 4, & à Basilio in Ethicis ὅρ. ξη. quam lectionem vt tueamur, necesse fuerit ista appellatiua pro adiectiuis accipere, Hebræorum more: acsi diceret Apostolus, Siquis est qui me consoletur in Christo, siquis est qui pro mutua charitate mihi solatium adferat, siquis mecum est eodem spiritu coniunctus, si in quoquam vlla est intima charitas ac commiseratio. Sed genuina est recepta lectio, vt ego quidem arbitror. quanuis similiter prorsus vsurpetur particula מי (*Mi*,) Quis, Mich. 1.6.

2 *Itidem sitis affecti*, τὸ αὐτὸ φρονῆτε. Vulgata, *Idem sapiatis*. Ego verò malo hanc sententiam pro genere accipere, cuius deinde species commemoret. Nā alioquin fuerit inanis battologia in illo τὸ ἓν φρονοῦντες. Vide Rom. 12.16. Verbū autem φρονεῖ, modò ad voluntatis, modò ad intellectus actiones refertur.

¶ *Eandem charitatem*, τὴν αὐτὴν ἀγάπην. Id est, parem, vt non modò sit amoris aliqua sed par etiam vicissitudo, quasi vna communi anima omnes viuatis. Nam σύμψυχοι coniungo cum hac sententia. ¶ *Et sententijs vni*. τὸ ἓν φρονοῦντες. Ab animorum (id est voluntatum) coniunctione, transit ad doctrinæ consensum, vt plena iustáque sit concordia.

4 *Spectate*. σκοπεῖτε. Id est, respicite. Neque tamen vult Apostolus hortari ad πολυπραγμοσύνην, sed ad communē solicitudinem, vt proximi quoque commodis studeat vnusquisque, nec in illorum munera inuadat. ¶ *Sed etiam*. ἀλλὰ καὶ. Particulam καὶ neglexit Vetus interpres, quę tamen sua emphasi non caret. Neque enim vult vt nos aut nostrorum negligamus, sed vt nullos à nobis putemus alienos, quos quidem possimus iuuare. Basilius tamen in Ethicis, ὅρῳ ιθ. non legit καὶ.

5 *Itaque is sit affectus*, τοῦτο γὰρ φρονείσθω. Vulgata, *Hoc enim sentite*. Sed vt alibi, ita hîc quoque γὰρ ponitur pro illatiua coniunctione. Deinde non scriptum est φρονεῖσθε, sed φρονείσθω, idque forma verbi impersonalis, quasi dicas, *Sentiatur*. Nam alioqui scribendum fuisset ὃ καὶ Χριστὸς Ἰησοῦ, *quod & Christus Iesus*. vt etiam vertit Syrus interpres. Quod ad tentiam tamen attinet, parum interest. Vult enim in genere Paulus vt inter nos eum affectum seruemus quo fuit præditus Christus, norma omnium virtutum, ac præsertim mansuetudinis ac charitatis exemplar absolutissimum.

6 *In forma Dei*, ἐν μορφῇ Θεοῦ. Id est, id quod Deus est, ideóque verus Deus. Itaque non erat quòd Erasmus (dicam enim quod res est) apertæ veritati repugnaret, vt hunc locum, quo vix alius est ad refellendas omnes aduersus Christi personam hæreses illustrior, pro virili obscuraret. Μορφὴ, inquit *speciem sonat aut figuram*. Esto: sed quorsum hoc? *Totus*, inquit, *hic locus mihi videtur violentius torqueri ad Christi naturam, quum Paulus agat de specie nobis exhibita*. In summa, quid hoc est monstri? Nempe forma Dei nihil aliud significabit quàm speciem aut exemplum, quod in corpore humano obambulans, ederet tamen argumenta diuinitatis. Hic ergo sensus erit, Christum hîc non consideratum à Paulo qualis erat antequam carnem assumeret, sed in carne assumpta, in qua habuerit formam Dei, id est *Dei scintillas obiter ostenderit, quas tamen ad Patrem semper retulerit, nihil sibi arrogās*. Hæc Erasmi est opinio, quantum ex ipsius verbis admodū perplexis colligere

potui. Atqui vt concedam μορφὴ non ſemper ſignificare eſſentialem (quam vocant) formam, neque de vocabulis contendam, quis nō videt Paulum declarare quis fuerit Chriſtus ante aſſumptam ſerui formam? Nam ſtatim ſubiicitur quòd ſeſe inanierit, aſſumpta, inquit, ſerui forma, i. hominis. Non poteſt igitur hæc deſcriptio ad id tempus pertinere quo iam carnem aſſumpſerat: alioquin hæc inanitio nō pertineret ad aſſumptionem carnis, ſed ad vitæ rationem quam ſequutus ſit Chriſtus quú iam eſſet homo factus: vt ſit hæc ſententia, Nolite ſuperbire, ſed Chriſtum vobis proponite. is enim quanuis in Dei forma eſſet (id eſt, quanuis Deus eſſet in hominis figura apparens) tamen non vſurpauit ſibi æqualitatem cum Deo, ſed Deum celauit, hominem exhibuit. Atqui lōgè aliud eſt Pauli argumētum: nempe huiuſmodi, Chriſtus ipſe, quum Deus eſſet, ac proinde in ea gloria & maieſtate quæ Deo vni cōuenit, nec in eo putaret ſe alienum quicquam vſurpare, tamen veluti depoſita hac gloria, hucuſque ſe demiſit vt talis fieret quales ſunt Dei ſerui, id eſt vt hominem aſſumeret, imò verò etiam vt Patri, nō tanquam æquali, ſed tāquam Domino, ad ignominioſiſſimam vſque mortem ſubeundam ſeſe vltro ſummitteret: & nos mortales & infimos ſeruos nō pudebit arrogantię, quaſi fratribus noſtris præcellamus? Hoc eſt, inquam, Pauli argumentum, quo nemo nō videt nihil grauius aut vehemētius dici potuiſſe. Itaque (vt paucis abſoluam) in hoc verſiculo Paulus Chriſti diuinam naturam deſcribit, quod etiam declaratur participio ὑπάρχων: & etiamſi μορφὴ nomine non ipſam Deitatem ſed eius tātum gloriam declararet, tamen (vt verè & ſanctè annotauit doctiſſimus interpres) quum gloria Dei non poſſit ſine ſacrilegio ab ipſa diuinitate ſeparari, nō potuit melius declarare Apoſtolus Chriſti deitatem, quàm quum diceret eum in forma Dei fuiſſe, id eſt verè Deum. Sed dices, Cur nō Paulus potius apertè dixit θεὸς ὑπάρχων. Deus quum eſſet? Reſpō deo, quoties id faciendum fuit, toties id eum apertè dixiſſe, vt Rom. 9.5: quē etiam locum Eraſmus pro virili detorſit, & 1. Tim. 3.16, vbi rurſus ad eundem ſcopulum impingit, & Act. 20.28, & Col. 2.9. Nunc verò idem quoque dicit Paulus. Sed quum duas illas Chriſti naturas nobis non nudas, ſed qualitatibus ſuis veſtitas, diuinam videlicet ex gloria illa diuina, (licet ſanè, propriè loquendo, nulla ſit deitatis ipſius qualitas) humanam verò ex ſua illa infirmitate & imbecillitate æſtimandam proponat, qualitates denique ipſarum naturarum potius quàm ſubſtantias conſideret, vt hinc quidem Chriſtum omni gloria ornatum, inde verò in extrema & tamen ſpontanea ac temporaria miſeria verſantem, poſtremò in ſupremum gradum euectum contemplemur: meritò μορφὴν θεοῦ potius quàm θεὸν, & μορφὴν δούλου, ὁμοίωμα & σχῆμα ἀνθρώπου potius quàm ἄνθρωπον dicere voluit. Denique veteres omnes tum Græci tum Latini ſummo perpetuóque conſenſu per formam Dei, Deitatem Filij: per formam ſerui, humanam naturam à Verbo aſſumptam intellexerunt.

¶ *Non duxit rapinam*, οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο. Vel (vt vertit doctiſſimus interpres) *Non eſſet rapinam arbitratus*. Nam quæ ſequuntur, retulit ad manifeſtationem factam in carne, vt ſit hæc ſententia, Chriſtus ille Deus, æterna gloria ac maieſtate prædītus, ſciebat quidem ſibi ius fāſque eſſe non in humili carne apparere, ſed cum magnificentia Deo digna: verùm maluit ſeſe demittere. Neque eſt quòd nos offendat aoriſtus indicatiui ἡγήσατο, quum hunc modum interdum ſoleat Paulus etiam non expreſſa particula ἂν ita vſurpare, vt Rom. 9.3. ηὐχόμην pro ηὐχόμην ἄν: & 1. Cor. 2.8, εἰ ἔγνωσαν, pro, *ſi cognouiſſent*, vt idem rectiſſimè annotauit. Sed mihi tamen videtur propria huius temporis ſignificatio ſeruari poſſe, vt hoc quoque ad priſtinam Chriſti gloriam pertineat, cuius ipſe meminit Ioha. 17.5, ſitque hæc ſententia, Chriſtus, quum eſſet in æterna illa deitatis gloria conſtitutus, nō ignorauit ſe in ea re (id eſt quòd Deo Patri coæqualis eſſet) nullam iniuriam cuiquam facere: ſed ſuo iure vti: nihilominus tamen quaſi iure ſuo ceſſit, quum ipſe ſe velut in nihilum redigeret, forma ſerui accepta, &c. Hic verò quærit Eraſmus quid magni tribuat Chriſto Paulus,

Paulus, si quum Deus esset natura, intellexit id nō esse rapinæ. id est seipsum nouit. Respondeo, multa & maxima mysteria cōtineri in his verbis, & quæ ad Pauli scopum maximè pertineant. Nam primùm omnium explicat qua ratione dixerit, Christum antequam carnem assumeret, fuisse in Dei forma: nequis hanc formam putaret nō verè nec prorsus fuisse diuinam, sed vel communicatione, vel gradu tantùm aliquo, vel ex certo initio, vt dixerunt impij Ariani, vel denique ambitione vsurpatam, ex qua fuerit Christus deturbatus. Ideo quum negat vllum in ea re fuisse ἁρπαγμὸν quòd Deo par esset, omnem istis blasphemiis ansam præcidit. Nam par Deo esse sine rapina nullus possit, nisi sit ipse omnibus modis Deus. At cur Christum dicit hoc non ignorasse? Nempe vt intelligamus istam Christi summissionem à mera & spontanea ipsius bonitate profectam: vt sit omnibus modis perfectum obedientiæ summissionis, charitatis exemplar.

¶ *Parem esse Deo, τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ.* Id est, ἰσοθεὸν, pro quo Tertullian. dixit *Pariari.* Quid vero iam dubitamus quin formæ Dei appellatio expressa veram deitatem ὁμοούσιον declaret? Sed & paucis istis iugulatur Sabellius, qui personarum distinctionem tollit, quum in paritate necesse sit comparationem ac proinde duas minimùm hypostases interuenire, sed ταυτοούσιος. Iugulatur Arrius, qui Deum secundarium imaginatur: quia par non est qui ὁμοούσιος non est: Quòd si quis non contentus hypostates distinxisse, etiam οὐσίαν separet, iam Deo parem esse, non erit infinitum & omnipotētem esse, quum plures infiniti & plures omnipotentes nullo modo possint existere. Itaque si hæc cōiunxeris, plenam ac perfectam nō ὁμοουσίου, sed ὁμοιοσίου descriptionem habebis.

7 *Sed ipse sese, ἀλλ' ἑαυτὸν.* Notandum pronomen ἑαυτὸν, quo spontanea fuisse ista summissio iterum significatur.

¶ *Inaniuit, ἐκένωσε.* Id est, descendit ad abiectionem factus caro, & quasi ex OMNI seipsū ad NIHIL redegit, pro quo Tertul. aduersus Marcionem lib. 5. habet Exhausit. Quæ enim est rei creatæ, imò verò animalis omnium miserrimi, ad ipsius opificis maiestatem proportio? Videtur autem mihi Paulus alludere ad verba Dan. 9. 26. vbi dicitur Messias sic exinaniendus vt ei nihil supersit, id est quasi in nihilum redigendus. Denique agit Paulus hoc loco interpretem Esa. 52. 13, & deinceps. ¶ *Forma serui accepta, μορφὴν δούλου λαβών.* Nō dicit formā Dei missi in formam serui mutatam, aut Deum in hominem conuersum, aut Deum cum homine confusum: neque item dicit ad vnum Christum Deum accessisse alterum Christum hominem: sed eum ipsum, qui Deus erat, formam serui assumpsisse. Quid autem formæ serui appellatione intelligatur quærit Erasmus: neque hoc referri putat ad ipsam naturam, sed ad vitiosam eius qualitatem, quam forma & specie tenus, nō autem re vera assumpserit: vt qui fuerit omnis peccati expers. Hæc Erasmus, nempe vt formæ Dei, i. Deo sub hominis specie quasi celato, (vt interpretatus est) formam serui, id est vitiosam in speciem nō reuera qualitatem carnis opponat. Sed præterquam quòd hac ratione eneruatur Pauli argumentum, & patefit etiam hæreticis aditus ad eludēdam humanæ Christi carnis veritatem, quis illi cōcesserit μορφὴν de ea dūtaxat specie dici quæ id esse videatur quod reipsa nō sit? Deinde qui nō videt, serui nomen imbecillam cōditionem naturæ, non autem vitiosam qualitatem significare? Opponitur enim serui forma, Dei formæ. Quum verò seruitus significat corruptionem, nō cum Deo sed cū libertate cōfertur. Denique proferatur vel vnus locus ex omnibus sacris libris, in quo seruus absolutè dicatur de eo qui peccato seruiat. Sed de his satis à nobis dictum esto, nullo (ita me bene Deus amet) Erasmū de literis optimè meritū, & quidē mortuū, exagitandi studio, sed vt pro mea virili & ipse Dei veritatem asseram. Poscit autem omnino antithesis, vt sicut forma Dei dicitur augusta illa Deitatis maiestas ac gloria quæ est ipsamet diuina natura: sic formā serui interpretemur, abiectā illā & imbecillam hominis naturam ac cōditionem, tū in sese, si cum Dei excellētia cōparetur, tum verò propter peccatum: quod etsi nō assūpsit Dominus, sed aboleuit,

tamen imbecillitatem ex eo fonte promanantem, vno excepto peccato, ipsamque adeo pœnam peccatorum nostrorum horrendam assumpsit: quod & ipse Apostolus postea explicat. ¶ *Similis hominibus factus*, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος Vulg. & Eras. ad verbum, *In similitudine hominum factus*, siue *constitutus*. Cæterùm nequis cum hæreticis existimet ὁμοιώματος & σχήματος, i. Similitudinis & Figuræ nomine inanem & imaginariam similitudinẽ significari, quasi Dominus non veram carnem, sed eius duntaxat simulacrum assumpserit: præterquam quòd ex aliis locis apertè conuincitur hic error, dico quum hæc nomina synonyma sint τῇ εἰκόνι, similem esse eorum vsum. Opponit autem Apostolus τὴν εἰκόνα τῇ σκιᾷ, id est *imaginem vmbræ*, Heb. 10. 1. Sicut ergo non tantùm ficta cum veris, aut ficta cum fictis, sed etiam vera cum veris comparantur: ita dico his nominibus veram similitudinem & conformationem significari: nisi fortè putamus Adamum veros homines nõ genuisse, quum dicitur Gen. 5. 3. genuisse בדמותו כצלמו (*bidmutho chetsalmo*) id est κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ, καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, ad similitudinem & ad imaginem suam, vt Græci vertunt: quum tamen ἰδέας nomen nemo nesciat à philosophis ad formas animo duntaxat conceptas sæpe accommodari: Mose tamen sic illis nominibus idcirco vso vt summam & substantiæ & qualitatum quasi πανοπλίαν designaret. Quid verò? quum Christus dicitur Dei imago Colos. 1. 15. quis tamen hanc imaginem nisi prorsus impius à re ipsa separarit? Sic 1. Cor. 15. 49. quum dicimur in hac vita gestare terreni hominis imaginem, rem ipsam significari nemo negarit nisi qui seipsum non nouit. Postremò (vt solidissimum argumentum adferam) istis vocabulis Similitudinis & Habitus, tantùm abest vt rem aliquam imaginariam significet Apostolus, vt contrà ad declarandam rei veritatem ea nomina vsurparit (vt paulo antè de Mose diximus) quòd ad ipsam quidem serui hominis substantiam & naturam attinet, absque corruptione tamen. Denique his ipsis externa ipsa species significatur, significans visum & spectatum fuisse Christum illum Deum æternum ab hominibus, vt ipsis etiam iudicibus oculis cõstiterit miserrimam illam nostram naturam ab eo fuisse assumptã. Considerandum enim est quos alloquatur Apostolus: eos videlicet qui de re ipsa minimè dubitabant. Itaque hoc mysterium sic tractat vt quum ex hypothesi assumat verum id esse de quo dicit, graphicam eius descriptionem ad suum scopum accommodet. Finge autem hæc fuisse imaginaria, & omnem nostram fidem euerteris. ¶ *Vsque ad mortem*, Μέχρι θανάτου. Non dixit Apostolus ἐν θανάτῳ in morte, quod tamen verissimum est, sed ita indicauit ab ipso incarnationis momento cepisse obedientiam Christi, cuius periodus terminata est morte crucis.

9 *Extulit*, ὑπερύψωσεν. Exaltari dicitur verbum, quatenus ad gloriam suam, ipsum rediit, in carne glorificata.

¶ *Nomen*, ὄνομα. Id est dignitatem, & celebritatẽ nominis, sed cum re ipsa cõiũctam. Vide Ephes. 1. 21. Quòd enim Osiander hoc refert ad ipsum nomen Iesu, quod ipse confundit cum Iehova, merum est insanientis hominis delirium.

10 *Et subterranorum*, καὶ καταχθονίων. Nolim quidem hîc ego subtiliter philosophari an dæmones hoc nomine significentur, quos alibi facit aëris principes. Sunt ista nobis abscondita: quanuis aliquid liceat in vtranque partem differere ex iis quæ de tartato, abysso & tenebris commemorantur, vt 2. Pet. 2. 4. & Iud. 6. Existimarim quidem ego simpliciter ista enumeratione Paulum voluisse exprimere quæcunque & supra mundum sunt & in mundo, Christi imperio subesse. Itaque flectere genu pro adorare, id est Deo subiici, dictum erit ἀνθρωποπαθῶς de iis etiam quæ rationis & sensus, vel etiam vtriusque, sint expertia, & alludere mihi videtur Paulus ad Psal. 97. 9. Purgatorium autem ignem qui ex hoc loco construunt, mirum quod iter suis pandant in cælum.

11 *Ad gloriam*, εἰς δόξαν. Hæc sanè vni Deo conueniunt, quum de vno Deo dicantur ab Esaia 45. 23. qui etiam inrat apud eundem 42. 8. *Ego Dominus*, inquit, *& hoc nomen meum: gloriam meam alteri non dabo*. Ergo Christus, qui & homo ad dextrã Dei sedẽs, verus est Deus, neque

quum

quum hoc dicimus, detrahimus de Patris gloria, quum non possit nisi in Filio gratus honor illi tribui. Possumus tamen interpretari, εἰς δόξαν, *in gloria*, pro δόξῃ. Omnis autem lingua pro omni idiomate, id est, pro quauis gẽte dictum est Hebræorum more.

12 *Cum timore ac tremore.* μετὰ φόβου καὶ τρόμου. Vide 1. Corinth. 2. 3. ¶ *Conficite.* κατεργάζεσθε. Sic Latini dicũt conficere negotium. At verò num à nostris operibus pendet salus nostra? Minimè id quidem, quũm ne Abraham quidem in se habeat de quo glorietur apud Deum. Conficere tamen salutem dicitur qui in iustitiæ stadio currit. Quanuis enim gratis in vno Christo per fidem apprehenso seruemur, tamen per viam iustitiæ ad salutem contendere nos oportet: quum Filij Dei eius Spiritu ducãtur, per quem sunt iustificati, vt in bonis operibus ambulent.

13 *Deus enim is est,* ὁ Θεὸς γάρ ἐστιν. Bona igitur opera non præcedunt iustificandum, sed iustificatum sequuntur: nisi forte non est iustificatus qui Christum possidet. ¶ *Et vt velitis,* καὶ τὸ θέλειν. Non sumus igitur stipites, sed bene volumus, non quòd voluntatis nostræ imbecillitatem adiuuerit, sed quòd voluntatem ex mala fecerit bonam, idque prorsus gratis.

¶ *Et vt efficiatis,* καὶ τὸ ἐνεργεῖν. Non dicit, Vt facultatem habeatis bene volẽdi & bene agẽdi si velitis: sed donum efficax & ad volendum & ad agendum, collatum esse dicit. Sciendum est igitur efficacem esse Dei gratiam illam quæ ad salutem requiritur. qua fit nimirum vt non modò possimus velle & facere, sed etiam reipsa velimus & faciamus pro gratiæ modulo. Itaque non potest consistere dogma illud primæ gratiæ vniuersalis, quasi Dominus omnibus aperiat oculos hactenus vt videre, aures hactenus vt audire possint, si velint. Nam præterea requiritur gratia vt possint velle: nisi liberum arbitrium velimus cum quibusdam statuere contra hunc Pauli locum. Hanc verò gratiam si omnibus concedi dixerint, vt videlicet possint velle, quo tandem iure separant Velle & Facere, quæ Paulus coniunxit, & vtraque ab eadem gratia dixit promanare? Nam (inquit Dominus Ioh. 6. 45.) quicunque audiuit, & didicit à Patre, venit ad me. Sed vnde hic error? Nempe quòd non putent alioqui absolui posse iustitiam Dei: quasi verò, etiamsi non accesserit altera rebellio, nobis condemnandis natiua illa corruptio non sufficiat. ¶ *Pro gratuita [sua] benevolentia,* ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας. Vulgata, *Pro bona voluntate.* Erasmus, *Pro bono animi proposito.* Hoc verò nonnulli ad ipsos Philippenses referunt, in quo etiam lapsus est Syrus interpres. Nam sententia ipsa ostendit hoc ad Deum pertinere qui pro gratuita sua benevolentia hoc largiatur hominibus vt & velint & agant quæ Dei sunt, quum hic sit Pauli scopus.

14 *Disceptationibus,* διαλογισμῶν. Vulgata, *hæsitationibus,* pro quo solet Paulus potius διάκρισιν dicere.

15 *Inculpati,* ἄμεμπτοι. Vide Luc. 1. 6. *Simplices* ἀκέραιοι. Vide Matth. 10. 16 ¶ *Dei [inquam] Filij,* τέκνα Θεοῦ. Mutatio generis ostendit τέκνα non posse cum præcedentibus construi. Syrus interpres addit particulam ὡς, *tanquam.* ¶ *Peruersa,* διεστραμμένης. Vide Matth. 17. 17. ¶ *Splendetis,* φαίνεσθε. Vel, vt Erasmus, *Lucete,* imperandi modo.

16 *Sermonem vitæ prætendentia,* λόγον ζωῆς ἐπέχοντες. Vulg. *Verbum vitæ continentes.* Eras. *Sermonem vitæ sustinentes.* id est, in vertice impositum sustinentes: vt si candelabrum in altum attollatur, cãdelam impositam sustinens. Ego verò primùm omnium puto ἐπέχοντες cõnectendum esse cum φωστῆρες: deinde ἐπέχειν pro sustinere nusquã legi, nisi quũ pro Impetum remorari & inhibere accipitur. Præterea non existimo præpositionẽ ἐπὶ hoc in loco significare In vel Super, sed Ad pro Versus, vt in Aduertere & Attendere, quod & ipsum Græcis dicitur ἐπέχειν, vt Act. cap. 3. vers. 5. Huic verò significationi respondet altera ex aduerso. nam sicut dicitur ἐπέχειν τινὶ tertio videlicet casu, qui oculos ad aliquid aduertit, & quasi in re aduersa defixos tenet: ita qui ex aduerso aliquid prætendit ac præbet, dicitur ἐπέχειν τι quarto casu, vt nutrix τὸν μαστὸν ἐπέχει, id est mammam prætendere & obuertere puero dicitur. cuius significationis exempla ex Budæo pete. Ita igitur hoc in loco Apostolus Philippen-

ſes dicit quaſi faces mundo prælucere. Videtur enim à Pharo ſumpta tranſlatio, vbi accenſæ faces nauigantibus in alto portum quaſi prætendunt in quem appellant. nempe quòd honeſta ſanctáque fidelium vita, quaſi lux aliqua cęteris hominibus prælucens, ad Euangelij portum eos dirigat. Nam ſermonem vitæ (id eſt viuificum) appellat Euangelium ab effectu. Syrus autem interpres vertit, *vt ſitis illis loco ſalutis*, noua prorſus ſententia. ¶ *In die Chriſti*, εἰς ἡμέραν Χριστοῦ. Vide 2. Corinthiorum cap. 1. verſ. 14. Vulgata & Eraſmus, *In diem*. Ego verò malo εἰς ἡμέραν pro ἐν ἡμέρᾳ accipere.

17 *Pro libamento offerar*, σπένδομαι. Vulgata & Eraſmus, *Immolor*. Cæterùm τὸ σπένδειν actiua voce ſignificat libare, quæ pars tantùm erat ſacrificij. Hinc σπένδεσθαι pro fœdus ſancire, quòd in fœderibus ſolerent eiuſmodi cæremoniæ interuenire. neque ſanè vſquam memini σπένδεσθαι in paſſiua ſignificatione legere. Hic tamen poſcit ſententia vt paſſiuè accipiatur, & quidem pro libari, id eſt tanquam libamentum offerri. qua tranſlatione Apoſtolus mortem ſuam prædicit, non qua reconcilientur Deo Philippenſes, ſed qua confirmentur in fide. Vſitatum enim eſt Paulo victimæ nómine ſignificare ipſos fideles Deo deuotos: & quicquid eſt in fidelibus, vel à fidelibus proficiſcitur, Deo gratum: & eorum fidem, ac bona opera, ſacrificiorum & oblationum tranſlatitio nomine intelligere, vt Rom. 12. 1. & 15. 16. & infrà, 4. 18. & 1. Pet. 2. 5. Perinde eſt igitur acſi diceret, ſibi nihil poſſe iucundius accidere quàm ſi ipſe morte ſua ſacrificium hoc Philippenſium ſanciret, in quo illi ſeſe Deo per fidem quaſi victimam offerrent: cuius ſacrificij ipſe λειτουργός, id eſt, miniſter & veluti ſacerdos fuerat, quum eos ad Dominum, vt gratas futuras victimas, per Euangelij prædicationem adduceret, vt teſtatur Rom. 15. 16.

¶ *Super hoſtia ſacrificióque fidei veſtræ*, ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ τῆς πίστεως ὑμῶν. Bene dicit Super hoſtia. nam præterquam quòd adolebatur victima, ſanguinis aſperſio ac etiam vini addebatur. Perinde eſt igitur acſi diceret Paulus, Ego vos Philippenſes ad Chriſtum adduxi, cui poſtulo vt vos tanquam hoſtiam viuam ſiſtatis: nec dubitem ego in hoc veſtro ſpirituali ſacrificio tanquam libaminis adiumentum interuenire. Philippenſes igitur per fidem ſanctificatos tranſlatitiè appellat θυσίαν, id eſt, victimam: ſuum verò miniſterium λειτουργίαν, ſacram operationem: mortem denique ſuam σπονδὴν, id eſt, libamentum. Videt Chriſti charitatis imaginem in Paulo elucentem? Hoc eſt verè Apoſtolum agere. ¶ *Et gratulor*, καὶ συγχαίρω. Ita ſignificat Paulus id ſibi iucundiſſimum fore, non tantùm ſua ſed etiam illorum cauſa, quorum fidei ſanciendæ ſanguinis ſui effuſionem ſperet vtilem fore, quando ita Domino viſum erit.

18 *Itidem autem*, τὸ δ' αὐτό. Subauditur χρῆ, vt idem declaret atque ὡσαύτως. Vulgata, *Id ipſum*. Eraſmus, *Ob id ipſum*. ¶ *Gaudete*, χαίρετε. Eraſmus, *Gaudetis*: quod meritò exiſtimat doctiſſimus interpres protſus eſſe alienum. Idem error admiſſus eſt infrà, verſiculo 22. à Vetere interprete, vbi γινώσκετε conuertit cognoſcite, pro cognoſcitis. Poſtulat enim Paulus ſimilem συμπάθειαν à Philippenſibus, eos veluti præparans, tum ad fortiter ferendam ipſius mortem: nempe vt ſicut paratus erat hilari animo mortem ſubire, ita viciſſim gauderent ſanctam ipſius morte doctrinam quam illis annuntiarat.

19 *Bono ſim animo*, εὐψυχῶ. Id eſt, in alacritate animi confirmer. Eraſm. *Lato ſim animo*. Nam, inquit, bono ſim animo dicitur Latinis pro eo quod Græcis eſt θαῤῥεῖν. Atqui Plato κακοψυχίαν, i. degenerem animum, opponit τῇ εὐψυχίᾳ: & τὸ εὔψυχον Græci vocant animi præſentiam & generoſitatem: ex quo liquet εὐψυχεῖν & θαῤῥεῖν, aut nihil, aut certè nō multum differre.

20 *Pari animo præditum*, ἰσόψυχον. Eraſmus, *Pari mecum animo præditum*. Ego potius putarim alios cum Timotheo comparari. Vulgata, *Tam vnanimem*. Syrus interpres, *Qui ſit vt anima mea*, id eſt, quem haud ſecus quàm meipſum diligam. quæ interpretatio non videtur cōuenire Apoſtoli ſcopo.

21 *Omnes*, οἱ πάντες. Reliqui videlicet, niſi malimus tribui omnibus quod paſſim

ptiſm erat vulgate : & redundare artificium.

22 *In Euangelio*, εἰς τὸ εὐαγγέλιον. Euangelium vocat ipſam doctrinæ Euangelicæ prædicationem, vt alibi ſæpe. Probationem autem paſſiue vocat experimentum quo fides Timothei fuerat approbata.

23 *Simulatque*, ἐξαυτῆς. Coniungenda hæc ſunt cum ὡς, vt ſignificetur ſe nulla prorſus mora interpoſita, ſimulatque rebus ſuis proſpectum fuerit, Timotheū eſſe miſſurum. Vulg. & Eraſm. *Mox*. Vide Mat. 6. 25. vbi ἐξαυτῆς interpretatus ſum, *Iam nunc*.

24 *Confido*, πέποιθα. Num verò vt de re penitus certa? nequaquam profectò, vt apparet ex verſ. 17. Nec tamen temerè id ſibi perſuadebat Paulus : (fateor enim verbum πέποιθα expreſſius aliquid ſignificare quàm εἶμαι vel ἐλπίζω, atque adeo quum de promiſſionibus Dei agitur, certiſſimam perſuaſionem & ſpem quæ falli non poteſt ſignificare) ſed ex præſenti rerum ſuarum ſtatu optimam ſpem ſuæ liberationis conceperat. Idcirco addit ἐν Κυρίῳ, *In Domino*, id eſt, ſi Deo ſic videbitur. Huiuſmodi enim omnia ſingularia, de quibus neque vniuerſalem promiſſionem in Dei verbo, neque particularem reuelationem Apoſtolus habebat (nam id certè non reticuiſſet) ſic demum ſperauit Apoſtolus vt ſperari poſſunt : nec fit mihi quidem veriſimile Apoſtolum ex hac captiuitate liberatum in Aſiam reuertiſſe, atque adeo in Hiſpania quoque Euangelium prædicaſſe, quod veterum nonnulli abſque idoneo teſtimonio affirmarunt : quod tamen in medio relinquo.

25 *Neceſſarium*, ἀναγκαῖον. Eraſmus, *Operæpretium* : multo minus expreſſé.

¶ *Legatum*, ἀπόστολον. Vulgata & Eraſmus, *Apoſtolum*, quod nō damno. Cur tamen legatum malim quàm Apoſtolum dicere, id cauſæ eſt quòd id mox videatur explicare, quum hunc vocat λειτουργὸν τῆς χρείας μου, id eſt, Romam miſſum vt ipſi Paulo operam ſuam præſtaret in iis quibus ipſi opus erat. Sic enim hoc malo interpretari quàm miniſtrum neceſſitatis meæ, cum Vetere interprete : aut, *Qui mihi ſubminiſtrat in neceſſitate mea*, cum Eraſmo, χρείαν enim vocat non ipſam neceſſitatem, ſed quibus egebat in ea neceſſitate conſtitutus. Cur autem hoc munus λειτουργίαν appellet, vide verſu 30. Caſtellio conuertit, *Apoſtolum & muneris mei vicarium*, quaſi abſente Paulo fuerit Epaphroditus Philippenſium Apoſtolus. Id verò quàm rectè, ipſe viderit.

26 *Omnes vos*, πάντας ὑμᾶς. Claromōtanus codex vt & alij tres manuſcripti, aſſentiente quoque Syro interprete, addunt ἰδεῖν, *videre*. ¶ *Grauiſſimè angebatur*, ἀδημονῶν. Vulgata, *Mœſtus erat* : non ſatis expreſſé. Nam, vt rectè annotat Eraſmus, ἀδημονεῖν eſt penè exanimari & deficere præ dolore. Itaque ne ipſe quidem ſatis expreſsè conuertit, *Erat anxius animi*. Ambroſius, *Et impatienter ſolicitus erat*. Vide Mat. 26. 37. *Aegrotaſſe*, ἀσθενῆσαι. Sic malui interpretari quàm Infirmum fuiſſe, vitandæ ambiguitatis cauſa.

28 *Rurſus*, πάλιν. Hoc malim coniungere cum ἰδόντες quàm cum χαρῆτε : vt ſit hic ſenſus, Vt quum primùm eum reuerſum videritis, quem vos nunquam viſuros putabatis, lætemini.

30 *Propter opus Chriſti*, διὰ τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ. Opus Chriſti vocat officium velut ipſi Chriſto in perſona Pauli vincto & egenti præſtitum, vt explicat infrà, 4. 18. ¶ *Non habita ratione vitæ*, παραβουλευσάμενος τῇ ψυχῇ. Sic omnino eleganter conuertit Eraſmus hunc locum. Nam παραβουλεύεσθαι ſignificat perperam conſulere, vti faciunt qui ſe in apertum vitæ periculum coniiciunt : ſed id tamen facere in loco pro Chriſto, non eſt ſtultitiæ aut imprudentiæ, ſed verè cæleſtis ſapientiæ, quam in Epaphrodito commendat Apoſtolus. Vulgata, *Tradens animam ſuam*. Syrus elegantur interpretatur Spernere animam ſuam. ¶ *Defectum veſtri erga me miniſterij*, τὸ ὑμῶν ὑστέρημα τῆς πρὸς ἐμὲ λειτουργίας. Id eſt vt quum ipſi non poſſetis operam mihi veſtram præſtare, ille veſtras apud me vices obiret. Hoc autē ſibi præſtitū officiū vocat λειτουργίαν quo nomine cultus ſacer, & ipſi Deo præſtitus in Euangelij prædicādi functione, vt olim in Leuitico miniſterio intelligitur : vt norint Philippēſes nō tam ſibi Paulo quàm ipſi Chriſto præſtitū hoc officiū. vt Chriſtus ipſe pronūciat, Matth. 25. 40,

quin etiam passim Apostolus sanctis præstitas eleemosynas hoc nomine dignatur. Quod si illud cum nonnullis interpretibus referamus ad id quod attingitur infrà 4.10.tum ὑστέρησα interpretabimur cessationē. Sed illud malo.

IN CAPVT III.

1 *Eadem*, τὰ αὐτά. Eadem illa videlicet quæ sæpe ex me audistis. ¶ *Tutum*, ἀσφαλές. Erasmus addit articulum, sed repugnantibus veteribus libris. Syrus interpres diuersam prorsus scripturam hoc loco sequutus est, quam conijcere nequeo.

2 *Concisionem*, κατατομήν. Σαρκασμὸς, allusione ad circuncisionis nomen facta, de qua illi gloriabantur, quum nihil aliud quàm Ecclesiam conscinderent ac lacerarent: vel sic allusit ad prophanas incisiones prohibitas Leuit. 19. 28. & 21.6, Βλέπετε verò, id est videte, posuit pro φυλάσσεσθε, id est cauete, vt diximus Mat. 12.38.

3 *Circuncisio*, ἡ περιτομή. Id est, verè circuncisi, corde videlicet: non isti, qui in externa iam abolita circuncisione adhuc hærent. ¶ *Qui Spiritu seruimus Deo*, οἱ πνεύματι Θεοῦ λατρεύοντες. Syrus interpres apertius etiam legit hoc loco οἱ τῷ Θεῷ λατρεύοντες ἐν πνεύματι, *Qui Deo seruimus in spiritu*. Augustinus verò lib. de Trinit. 1. capite sexto, aliam scripturam sequitur, à nobis etiam repertam in quinq; manuscriptis codicibus, nempe οἱ πνεύματι Θεοῦ λατρεύοντες, *Qui Spiritui Dei seruimus*, testatus tum in Græcis penè omnibus, tum in plerisque Latinis exemplaribus ita hæc legi. & Ambrosio quoq; placet hęc lectio. Mihi verò, alioqui de Sp. sanct. μυστηρίῳ minimè ambigenti, altera lectio & explicatio germana videtur. Nec enim hîc disputat Paulus de Spiritu adorādo, sed de ipso veri Dei spirituali cultu, de quo disserit ipse Christus Ioh. 4.23. quem opponit Carnali siue externo & Ceremoniali iam abrogato. ¶ *In carne*, ἐν σαρκί. Id est, in rebus externis, neque ad animum ipsum pertinentibus. Æstimat enim circuncisionem & per se & vt iam abolitam. Carni verò opponit Spiritum, i. interiorem Dei notitiam & spiritualem veram εὐσέβειαν: nihilque istud mihi quidem videtur ad probandam Spiritus sancti Deitatem pertinere.

4 *Habeo*, ἔχειν. Heb. pro ἔχω. ¶ *Etiam in carne*, καὶ ἐν τῇ σαρκί. i. etiam quòd attinet ad externa illa, quibus isti tantoperè nituntur. Sunt autem ista cum ἔχειν proximè non cum πεποίθησιν construenda: quod obseruaui, vt perspicuitati studerem. ¶ *De quo confidam*, πεποίθησιν. Vulgata, *Confidentiam*, id est, confidentiæ argumentum, vt est etiam mox accipiendum verbum πεποιθήσει. Nam reuera in his non confidebat Apostolus: sed in vno Christo. ¶ *Maximè*, μᾶλλον. Id est μάλιστα. Vulgata & Erasmus, *Magis*.

5 *Circuncisus*, περιτμηθείς. id est περιτμηθείς. Vt vertit etiam Syrus. Ad verbum, circuncisio, pro circuncisō. quam metonymiam raro inuenias in aliquo singulari vsurpatam. ¶ *Ex gente Israelis*, ἐκ γένους Ισραὴλ. Id est, genere Israelita, non autem proselytus. ¶ *Hebræus ex Hebræis*, Ἑβραῖος ἐξ Ἑβραίων. Id est à prima & antiquissima vsque origine. Nam & ipse Abraham Hebræus dicitur. Itaq; non ταυτολογεῖ Paulus.

¶ *Religione*, κατὰ νόμον. Vulgata, *Secundum Legem*. Erasmus *Iuxta Legem* νόμος autem, id est תורה [thorah] vocat præscriptum religionis institutum. vt si ordinem vel regulam Franciscī dicam. Potest enim deduci תורה (thorah,) vel à תור [thor,] id est ordinauit, vel à ירה [iarah] id est docuit. Erat autem in summo pretio secta Pharisæorum, vt Act. 26.5.

6 *Quòd ad æmulationē attinet*, κατὰ ζῆλος. Vulgata, *Secūdum æmulationem*, Erasmus, *Iuxta studium*. barbarè & obscurè.

7 *Lucra*, κέρδη. Id est, quæ pro lucro habebam. Loquitur enim per concessionem, & lucrum vocat id quod sibi ad obtinendam salutem prodesse, quum adhuc Pharisæus esset, opinabatur, id videlicet quod hodie Semipelagiani nostri Meritum vocant. Contrà verò ζημίαν id sibi esse Christianus factus pronūciat, id est à se pro eo haberi quod non modò non prosit, sed etiam plurimùm noceat, quoniam nihil magis officit gratuitæ obtinendæ in Christo iustitiæ, quàm suorum meritorum siue suæ ipsius iustitiæ opinio.

8 *Quinetiam*, ἀλλὰ μενοῦνγε. Vulgata *Verumtamen* non rectè. ¶ *Duco*, ἡγοῦμαι. Notandum præsens tempus. Sic enim crescit oratio, vt iam Apostolus, quòd ad iustificationem coram Deo

cernet omnia opera excludat, tum præcedentia, tum etiam consequentia fidem. ¶ *Omnibus istis meipsum multauí*, τὰ πάντα ἐζημιώθην. Vulgata, *Omnia detrimentum feci.* Erasmus, *Omnia pro damno duxi.* Respondet autem (opinor) verbum ζημιοῦσθαι verbo Rabinis vsitato נזק [nazak.] ¶ *Pro stercoribus*, σκύβαλα. Sic vocãt Græci duriora stercora, & quę difficilius egeruntur. Alij σκύβαλα interpretantur quæ canibus obiici soleant. quod non malè conuenit cum eo quod supra canes istos pseudapostolos vocarat. Denique vsurpauit Apostolus vocabulum quo nihil potuit contemptius significari, ac etiam dignius quod non modò omnes aspernentur, sed quod etiam longissimè à se reiiciant, & alludere mihi videtur Apostolus ad locum Malach. 2. 3. vbi voce פרש [*phereseh*] vtitur propheta, quæ excrementum significat. ¶ *Lucrifaciam*, κερδήσω. Id est, vt illorum loco Christum nactus, planè sim ex paupere locuples, nedum vt quicquam amiserim.

9 *Et comperiar in eo*, καὶ εὑρεθῶ ἐν αὐτῷ. Inueniri in Christo, tacitam habet relationem ad Dei iudicium. Is enim in amando cõtemplatur vnum suum Christum in quo acquiescat. Itaque quos comperit in Christo esse (id est, Christo per fidem insitos) in iis nullam inuenit condemnationem: quia iustitia qualem ipse requirit à nobis, id est perfecta ac cumulata, exornatos eos inuenit, nimirum Christi iustitia per fidem nobis imputata. At contrà non possunt non condemnari quicunque in Christo non inueniuntur, quum non possint aliã quàm suã iustitiã proferre. Ea verò nulla est, sed iustitiæ duntaxat simulacrum, vt ostendit Apostolus Galat. 3. 10. 11. & 12. ¶ *Non habens*, μὴ ἔχων. exponit quid sit inueniri in Christo, de quo modò diximus. Nam post αὐτῷ diastolen omnino reponendam puto, vt μὴ ἔχων non simpliciter ponatur pro μὴ ἔχειν, quasi ex iis qui in Christo inueniũtur, alij iustitiam suam habeant, alij verò non item: sed pro explanatione superioris dicti accipiatur. Verbum autem εὑρεθῶ nullo modo, ex Græcæ quidem linguæ vsu, potest actiuè intelligi.

10 *Vim resurrectionis ipsius*, τὴν δύναμιν τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ. Vide Rom. 6. 5. Verbum autem γνῶναι accipitur pro re ipsa sentire ac experiri.

11 [*Experiens*] *ecquo modo*, εἴ πως. Vulgata & Erasmus, *Si quomodo*. Est autem præcisum hoc dicendi genus: de quo diximus Rom. 11. 14. Et præterea notãdum particulam εἰ & hoc loco & paulo post non significare dubitationem, sed rei difficultatem, quæ desiderium acuat. Sic apud Heb. vsurpatur partic. אולי [*vlai.*] ¶ *Ad resurrectionem mortuorum*, εἰς τὴν ἐξανάστασιν νεκρῶν. id est ad vitam immortalem, quæ resurrectionem sanctorum consequetur. Nam alioqui etiam infideles resurgent, sed in perpetuas pœnas, quæ vocantur mors æterna. ¶ *Mortuorum*, τῶν νεκρῶν. Syrus & Vetus Latinus interp. legerunt τὴν ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*. vt habet etiam Claromontanus codex.

12 *Non quòd iam [metam] apprehenderim*, οὐχ ὅτι ἤδη ἔλαβον. Species est correctionis, acsi scriptum esset. Hoc autem non idcirco dixi quòd existimem me iam ad metam peruenisse. Metam autem apprehendere (fuit enim aliquid subaudiendũ quod cum verbo λαμβάνειν construatur) non declarat hoc in loco vitam æternam possidere, quoniã quin eò nondum peruenisset Apostolus, ne dubitari quidem potuit: sed cursus ipsius confectionem significat, vt supersit tantùm præmij receptio. acsi diceret Apostolus, sese quantumuis diu multúmque in decurrendo suo stadio laborasset, minimè tamen existimare sibi, quasi decurso penitus suo stadio, coronam duntaxat superesse: sed se potius quo propius ad metam accedit, in ipso adhuc cursu versantem, non quid egisset, sed quid agendum superesset considerare, & eo maiore nixu ad scopum contendere. Videbat enim ita res suas tunc esse Romæ dispositas, vt spem etiam liberationis cõciperet: & videtur aliquod omnino non paruum temporis spatium inter huius epistolę scriptionem & Pauli mortem interfuisse. Imminente autem ipsi morte contrario prorsus sermone vtitur 2. Tim. 4. 7. ¶ *Ad finem sim perductus*, τετελείωμαι. Vulgata, *sim perfectus*. Atqui perstandum fuit in metaphora à cursoribus sumpta, & sequanda passiui verbi significatio, vt appareat ex passiuo altero καταλείφθην, Apostolo ita

significante se nõ suis, sed diuinitus suppeditatis viribus fretum in hoc cursu pergere. τελειῶσθαι verò dicuntur etiam qui ad virilem ætatem vsque adoleuerunt, vnde τέλειοι dicti quos Apostolus τοῖς νηπίοις passim opponit, vt diximus 1. Corint. 2. 6. & 14. 20. ¶ *Cuius rei causa*, ἐφ' ᾧ. Id est δι' ἣν αἰτίαν, vt Matth. 26. 50. & infra 5. 9. Vetus interpres, *In quo*. Erasmus, *Quatenus*, id est, καθ' ὅσον. Ac certum quidem est nos non currere nisi quatenus nos apprehendit Christus, vt extra viam currentes in viam deducat, & omnes ad currendum vires gratuitò largiatur. ¶ *Apprehensus fui*, κατελήφθην. Elegans est in hoc verbo ἀνταναάκλασις, vt in γινώσκειν & γινώσκεσθαι, 1. Corinth. 13. 12.

13 *Non*, οὔ. Claromontanus codex habet οὔπω, *nondum*, & quidem rectius.

14 *Vnum autem* [*ago*,] ἓν δέ. Sic vtcũque expressa est sententia: sed tamen in Græco sermone puto subaudiri ἐστὶν, vt plena sit oratio, Vnum autem est: sicut in vernaculo sermone dicimus *Il y a vn poinct*, sequentia autem participia cum sequente verbo διώκω coniungẽda sunt. Syrus interpres subaudire maluit aut etiam adiectum legit verbum οἶδα, *noui*, & postea καὶ κατὰ σκοπὸν διώκω. ¶ *Ad ea verò quæ à fronte sunt*, τοῖς δὲ ἔμπροσθεν. Vulg. *Ad ea verò quæ sunt priora*: ita obscurè vt nemo intelligat. ¶ *Contendens*, ἐπεκτεινόμενος. Vulgata ad verbum, *Extendens meipsum*, Erasmus, *Enitens*. Pergit autem in translatione à cursoribus sumpta, qui siquando summo & quasi iam vltimo impetu nitantur, prono & quasi præcipiti corpore feruntur ad scopum. ¶ *Feror*, διώκω. Vulgata, *Persequor*. Erasmus, *Insequor*. Ego puto absolutè positum non aliud declarare quàm curro. Et κατὰ σκοπὸν non satis Latinè Vetus interpres conuertit: *Ad destinatum*, Erasmus verò multo peius, *Iuxta præfixum signũ*. ¶ *Supernæ vocationis*, τῆς ἄνω κλήσεως. Tertullianus de Resurrectione carnis vertit *incriminationis*, vt omnino legisse videatur τῆς αἰνιγκλήσεως, quam vocem alibi vix crediderim reperiri. Sed illud tamen verum est, vitam æternam solis illis tribui qui facti sunt in Christo per fidem apprehenso αἰνίγκλητοι, siue, vt loquitur Apost. ἄσπιλοι καὶ ἄμωμοι.

15 *Adulti*, Vulg. & Erasmus, & omnes interpretes Latini, *perfectos* interpretantur, quod præbuit de perfectione disputandi occasionem, quum translatitiè hæc vox dicatur de interioris hominis ætate, & ita quidem vt τέλειοι τοῖς νηπίοις opponantur, vt supra diximus 1. Cor. 2. 6. & 4. 20. & πεπληρωμένοι infirmis & nouitiis. ¶ *Hoc sentiamus*, τοῦτο φρονῶμεν, siue, ita simus affecti, id est, non quantum viæ iam confecerimus, sed quid nobis ad metam supersit cogitemus, ne quid nos toris viribus currentes remoretur. Et ita quidẽ in Græcis & Latinis codicibus legitur. Sed omnino existimo Paulum potius scripsisse τὸ αὐτὸ φρονῶμεν, Idem sentiamus, iisdem simus & sententiis & animis concordes. Sic enim poscere videtur huius loci sententia, & alioqui non stabit antithesis τὸ ἑτέρως φρονεῖν, quod ad assensionem in doctrina (quo malo præcipuè impeditur Ecclesiarum progressio) referendum esse liquet ex verbo ἀποκαλύψει, Reteget: hortante videlicet Apostolo, tum hoc loco tum alibi sæpe, vt alij alios, etiam pro humani iudicij imbecillitate in nonnullis dissentientes, tolerẽt Christiana charitate, tantisper dum imperitiores erudiantur. ¶ *Reteget*, ἀποκαλύψει. In Vulgata editione perperam legitur *Reuelauit*, pro *Reuelabit*, errore multis codicibus manuscr. familiari, quique nonnullis præbuit disputandi occasionem hoc loco.

16 [*Et*] *itidem simus affecti*, τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Vetus interpres hoc membrũ priori præposuit. Erasmus legit quidem eodem ordine, sed subaudito ἴσμεν. vertit enim, *Vt simus concordes*. Id verò mihi necessarium nõ videtur quum in priore membro στοιχεῖν manifestè ponatur pro στοιχῶμεν, nec sit nouum in bimembri quoque oratione, ex Hebræorum idiotismo, quem sæpissimè obseruauimus, copulam supplere, quam etiam Syrus interpres expressit. Sed fortassis hæc ipsa verba τὸ αὐτὸ φρονεῖν, est illa ipsa regula ad cuius præscriptũ. vult nos incedere Apost. quam sententiam si sequamur, sic potius vertendus erit hic locus, *itidem esse affectos*, iuxta illud, Idem velle, idem nolle ea demum firma amicitia est, modò id quidem rectè intelligatur, vt ipsi prophani scriptores explicant, qui de amicitia scripserunt.

17 *Ita*, οὕτω. In Claromontano & alio codice legitur ὄντως, id est verè & sincere.

18 *Ambulabũt*, περιπατοῦσι. Syrus interpres legit ἑτέρως οὐκ περιπατοῦσι, *aliter ambulant*. quam scripturã maximè probarim. ¶ *Quos*, οὓς. Erasmus, *De quibus*. Ideo coactus est vertere τοὺς ἐχθρούς, inimici, quum optimè omnia conueniant si οὓς subaudias. Nec obstat articulus, cuius ea vis est vt significet Apostolus istos præ cæteris esse Christi hostes.

19 *Finis*, τὸ τέλος. id est merces. sicut apud Hebræos עקב [*hokeb*,] accipitur pro mercede quæ opus sequitur. ¶ *Gloria*, ἡ δόξα. Gloria videlicet quam captant ab hominibus: quæ tamen in ipsorum maximam infamiam redundabit. Nisi malimus, seruata præpositione ἐν, dicere istos in sua ipsorum infamia sibi mirè placuisse, nempe in circuncisione. quod tamen est longius petitum.

20 *Nos autem*, ἡμῶν δέ. Sic legit Vulgata & Syrus, & hoc postulat antithesis, quanuis vbique scriptum inuenerim ἡμῶν γάρ. ¶ *Nos gerimus*, ἡμῶν τὸ πολίτευμα. Vulg. ad verbum, *Nostra autem conuersatio in cælis est*. Ego verò, vt vim nominis Græci explicarem, periphrasin quæsiui. Est enim regnum cælorum, ciuitatis instar, cuius municipali iure omnes sancti reguntur. vnde etiam factum vt Hieronymus in epitaphio Nepotiani, *municipatũ* verterit. Syrus interpres nimium generaliter vertit פורקנן [*pulechanan*] id est, *opus nostrum*, vt si Gallicè dicas, *nostre besongne*. estque hoc regimẽ prorsus cœleste ac spirituale, non autem in externis & terrestribus institutis positum. Vide Act. 23. 1. ¶ *Vnde*, ἐξ οὗ. Sub. τόπου, inquit Erasmus, Ego malo ἁρπαγῆς supplere. Sic Homerus Iliad. γ. Ἀνθρώπους πύματον, ὦ, τις κ' ὀϊσθείσιν ὁμόσσαι. Sed & causam huic formulæ dicendi præbuit idiotismus Hebræorum qui שמים [*schamaim*] nunquam nisi duali numero dicunt, quem Græci singulari potius οὐρανὸν vocant.

21 *Corpus nostrum humile*, τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν. Vulg. ad verbum, *Corpus humilitatis nostræ*, ex Hebraismo, quem sæpissimè iam annotauimus. Sic *Corpus claritatis suæ* conuertit ad verbum, pro *Corpus suum gloriosum*.

IN CAPVT IIII.

1 *Expetiti*, ἐπιπόθητοι. Hebræi נחמדים [*nechmadim*] Virg. *Nec dulces natos, exoptatúmque parentem*. ¶ *Corona*, στέφανος Id est meum decus. Subauditur autem aliquid post οὕτω, vt plena sit oratio, State in Domino, ita vt dixi.

2 *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. id est ea concordia cuius vinculum sit Dominus. vel παρακαλῶ ἐν Κυρίῳ, *obtestor per dominum*.

3 *Socie germane*, σύζυγε γνήσιε. Aliquem proculdubio compellat quem sibi in opere Domini coniunctissimum erat expertus, quem Hebraicè dicas חבר [*chaber*.] neque nos par est, quis fuerit curiosius inuestigare, nullo cũ fructu. Sed quòd nonnulli colligunt ex hoc loco, Paulum hoc tempore vxorem habuisse, ad quam hoc pertineat, nimium est infirmum, quum 1. Cor. 7. 8. iis sese manifestè adiungat qui vxorem non haberent: nec (vt rectè obseruauit doctissimus interpres) vlla vel leuissima sit coniectura, ab eo tempore de vxore ducenda cogitasse, quam Philippis reliquerit. σύζυγον quidem apertè vsurpat Aristophanes in Pluto pro eiusdem consilij socio ac participe, in his versiculis, Ἅπαντα γὰρ γινώσκω γὰρ ἥτλων ὢν ἀπολὺ Τἀμοῦ, ἐμοὶ δὲ σύζυγον λαῖόν τινα. Καὶ σύνιστον, τὸν ἰσχυρὸν τοῦτον δεῖν Ἐγὼ ἀποπέμπω τἄμπεχον δουλεύειν ἐμοί. Sed & apud Nonnum Christus sese vocat Patris σύζυγον. Quod si magis placuerit propria huius vocis significatione seruata, *Coniugem* interpretari, poterit hoc commodè intelligi de quopiam vel Euodiæ vel Syntychis marito, vt Græcus scholiastes notauit. Σύζυγον autem vt proprium nomen accipere, durũ est, propter adiũctum γνήσιε epitheton. Sed ridiculi sunt qui ex Latinis Germanum vt proprium nomen interpretantur. Syrus autem interpres vtens masculinis vbique vocibus, nullum dubitationi locum relinquit. ¶ *In libro vitæ*, ἐν βίβλῳ ζωῆς. Heb. בספר חיים [*besepher chaiim*.] vt Psalm. 69. vers. 29. Dicitur enim Deus ἀνθρωποπαθῶς librum habere in quo electorum suorum nomina descripserit, quibus vitam æternam daturus est. Eum vocat Ezechiel cap. 13. vers. 9. Scripturam domus Israel, & arcanum Domini.

4 *Gaudete in Domino*, χαίρετε ἐν Κυρίῳ. Gaudij nomine intelligit fructum

τῆς εὐθυμίας, sed addidit *In Domino*, vt à gaudio mundi distinguatur. Sed vbi timor ille & tremor, & crux illa perpetua? Respondeo, his omnibus non modò non extingui, sed etiam foueri gaudium filiorum Dei, vt ex martyrum historiis liquet. non quod sint αἰσθητοι, sed quòd ista experientiam gignant, experientia vero spem, quæ fallere non potest, Rom.5.4.

5 *Aequitas*, τὸ ἐπιεικὲς. Id est, animus in conuictu moderatus, & minimè rigidus sui etiam iuris exactor: sic tamen vt de ipsius Dei iure nihil detrahatur. Sed & Candorem possis interpretari. Vulg.& Eras. *Modestia*.

6 *Omni in re*, ἐν παντὶ. Hebr. בכל [*bechol.*] de quo alibi sæpe diximus. Syrus interpres suppleuit זמן [*zeman*] tempore, Vulgata verò legit ἐν πάσῃ προσευχῇ in omni precatione, contra Græcorum omnium codicum fidem, nec satis apposita sententia. ¶ *Cum gratiarum actione*, μετὰ εὐχαριστίας. Hinc fit vt Dauid sæpissimè à clamoribus & lacrymis ordiens, in gratiarum actionem desinat.

7 *Pax Dei*, ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ. id est, summa illa tranquillitas animi, atque adeo felicitas quam vnus Deus in vno Christo largitur. Vide Rom.5.1.

¶ *Praesidio erit*, φρουρήσει. nempe vt certus adoptionis Spiritus testis. Bene autem vsurpauit verbum militare, quum nihil æque nobis conetur Satan atque pacem istam quæ à solo Christo per fidem in nos deriuatur, extorquere: eóque nomine non desinat perpetuò nos oppugnare. Vulgata & Erasmus, *Custodiet*: non satis expressè. ¶ *Cordibus vestris & mentibus vestris*, τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ τὰ νοήματα ὑμῶν. id est tum affectibus, tum cogitationibus. Animum enim diuidit in cor, id est voluntatis & affectuum sedem, & νοῦν, id est superiorem partem, qua intelligimus & ratiocinamur.

8 *Vera*, ἀληθῆ. Veritatem in primis (id est bonæ conscientiæ integritatem) commendat. ¶ *Veneranda*, σεμνὰ, id est eiusmodi vt vos sancta quadam grauitate exornent. Hoc enim declarat σεμνότης, de qua hîc agitur, & cuius exemplum extat Act.5.12.& 13. Vulgata, σεμνὰ conuertit *Pudica*, nimium angusta significatione. Eras. *Honesta*, id est, καλά. ¶ *Pura*, ἁγνά. Vel *casta*. Vulgata, *Sancta*, vt videatur legisse ἅγια, eodem, aut certè non multum diuerso sensu.

¶ *Amabilia*, προσφιλῆ. Huc pertinent quæ scripta sunt Rom. 12. 17. & 18. & huius virtutis verum exéplar habemus Christum toti populo amabilé, & Apostolos quoque, Act.2.47. Eras. *Acceptabilia*, id est προσφυῆ. nisi malimus sic vocari, quæ meritò sint expetibilia: sicut εὐφημα dicuntur, de quibus meritò quis laudem. ¶ *Si qua virtus*, εἴ τις ἀρετὴ. Nusquam alibi vtitur Paulus hoc verbo, vt nimium humili, si cum donis sancti spiritus comparetur.

9 *Erit vobiscum*, ἔσται μεθ' ὑμῶν. Hebraismus, pro, vobis aderit.

10 *Reuiruistis in nostra pro me cura*, ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ φρονεῖν. Vel, *reuiscere fecistis vestram pro me curam* ita vt ἀνεθάλετε sit vt in coniugatione Hiphil. Vulgata, *Refloruistis pro me sentire*. Erasmus, *Reuiguit vestra pro me solicitudo*. φρονεῖν pro φροντίζειν alibi etiam annotauimus, & ita accipitur Col.3.2. ¶ *Quanquam re tamen*, ἐφ' ᾧ καί. Καὶ accipio pro μέντοι, vt apud Hebræos ponitur pro aduersatiua, vt Eccles.9.16. & ἐφ' ᾧ pro ἵνα τί, vt supra 3.12. Vulgata, *Sicut & sentiebatis*, duplici errore. Erasmus, *In quo & solliciti eratis*. Hoc autem addit Paulus vt mitiget quod dixerat, ipsorum studium reuiruisse. quasi prius prorsus exaruisset. ¶ *Destituebamini opportunitate*, ἠκαιρεῖσθαι. Vulgata, *Occupati estis*, prorsus absurdè.

11 *Non quòd penuria laborem*, οὐχ ὅτι καθ' ὑστέρησιν. id est, penuriæ vllius habens rationem, quum hîc spectem potius quid sit è re vestra. Vulg. *Non quasi propter penuriam*. Legit enim οὐχ ὡς. quæ certè scripturâ planior est. Stephanus autem noster coniicit Paulum fortasse scripsisse οὐχ ὅτι καθυστέρησα λέγω. id est, *Non dico quòd mihi quidpiam desuerit*, vel, *quòd fuerim penuriam passus*. Et hanc coniecturam adiuuat Syrus interpres. ὑστερεῖν verò sic accipitur tum de persona, vt Luc.23.35. Matth.19.20.1. Corinth. 12.24. tum de eo quod deest, vt Marc.10. 21. Sed de καθυστερεῖν hoc significatu dubito: nec quidquam facilè ex coniectura in his libris audendum est, etiam si violari sententia non videatur.

12 *Deprimi*, ταπεινοῦσθαι. Vulgata, *Humiliari*. Vtitur generali nomine, quum de vna

de vna crucis ſpecie (i. de inopia) diſſe tanemp̃e quòd hæc fere ſoleat omnia illa ſecum trahere, ac illud præſertim, quòd qui pauper eſt, à pleriſque cõtemnitur, quantumuis excellẽtibus Dei donis ornatus. ¶ *Abundare*, περισσεύειν. Eraſ. *Excellere*. Putat enim alioqui non cõſtare antitheſin. Sed (vt modò dixi) τὸ περισσεύειν, quanuis generalem ſignificationem habeat, tamen ad id de quo agitur reſtringendum eſt. ¶ *Vbique*, ἐν παντὶ, i. quouis loco ſeu tempore. Nam latè patet בכל [*bechol.*] & quum addatur ἐν πᾶσιν, in omnibus, præſtat hoc referre ad res ipſas (multorũ enim indiget præſens hæc vita) illud verò ad ipſas rerum circunſtantias. ¶ *Initiatus ſum*, μεμύημαι. Metaphora ſumpta eſt à rebus ſacris, quam libem ſeruaui. Sic enim ſignificat Apoſtolus, ſanctificatam eſſe noſtram tũ abundantiam, tum inopiam: denique totum hãc noſtram vitã quaſi perpetui ſacrificij inſtar eſſe. Vulg. & Eraſ. *Inſtitutus ſum*, ἐπαιτύθλω. ¶ *Et ad ſaturitatem*, καὶ χορτάζεσθαι Vulg. & Eraſ. ad verbum, *Saturari*. Ego ſtudui perſpicuitati. ¶ (*Id eſt*) *tũ ad abundantiã*, καὶ περισσεύειν. Explicat quid ſaturitatis & famis nomine ſignificarit. Nequis igitur hãc ſaturitatẽ æſtimet ex monachorum moribus, apud quos ieiunare idem declarat atque ita ſaturũ fieri vt biduo non eſurias. Sed & Hebræorum more, ſaturari & inebriari, non ſignificat ingurgitari, ſed tãtum ſumere quãtum ſatis eſt. At enim dicet aliquis, Quæ hęc eſt virtus, noſſe abundare? Reſpondeo, longè maximã eſſe hanc virtutem: quum multo plures perdiderit copia quàm inopia: vt minimè mirum ſit, Paulum hæc vnius Chriſti virtuti accepta referre. Nam longè alia hæc ſunt quàm quæ de iſtis virtutibus tradiderunt philoſophi.

15 *Initio Euangelij*, ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου. i. initio prędicati à me Euãgelij apud vos. Idẽ enim vocat Euangeliũ, vt ſuprà. c. 2. verſ. 22. Nõ potuit autẽ amplius laudare Philippenſiũ charitatẽ, quam iã inde ab initio re ipſa oſtẽdiſſent, & tũc quoque ad extremũ ſeruarẽt. ¶ *In ratione dati & accepti*, εἰς λόγον δόσεως καὶ λήψεως. Hoc eſt quod aiunt Rabbini, מתן ומשא (*mattã vmaſſa.*) Alludit autẽ ad pecuniarias rationes, in quibus habetur dati & accepti ratio. Aliæ autẽ Eccleſiæ tũ acceperant quidem, ſed nihil dederãt: quod in vtraque ad Corinthios epiſtola pluribus perſequitur Apoſtolus, nõ vt μεμφόμενος, ſed vt os occludere pſeudapoſtolis.

16 *Theſſalonicæ* (*quũ eſſem*) ἐν Θεσσαλονίκῃ, ſub. ὄντι, vt oſtendit pronomen μοι. Durius enim fuerit ἐν pro εἰς hoc loco interpretari. Vulg. *Theſſalonicam*. ¶ *Semel & iterum*, ἅπαξ καὶ δίς. Vulg. ad verbum, *Semel & bis*, id eſt ter.

17 (*Qui*) *in vtiſtras rationes* (*inducatur*,) εἰς λόγον ὑμῶν. Hoc eſt quod vernaculo ſermone dicimus, *Qui vous viẽt en cõpte*. Pergit enim in tranſlatione illa à pecuniarijs rationibus deſumpta: & ſignificat ſe non ſuo, ſed illorum cõmodo cõſulere. Nam & paulo pòſt illorũ munus vocat ſacrificiũ Deo gratũ. Vulg. & Eraſ. *In rationem veſtrã*, admodũ obſcurè. Syrus perinde vertit ac ſi ſcriptum eſſet ἐν ὑμῖν, *in vobis*. Locum autem iſtũ ſic pulchrè exponit Auguſtinus lib. 2. de ſermone Domini in monte. *Hoc enim*, inquit, *indicio poterat apparere, quãtum profeciſſẽt in Deũ, quũ id libẽter offerrẽt, quod nõ propter gaudium de muneribus ſed propter communionẽ charitatis ab ipſis quærebatur.*

18 *Accepi*, ἀπέχω. Vulg. *Habeo*. Eraſ. *Recepi*. Vide Mat. 6. 2. ¶ *Odore bonæ fragrantiæ*, ὀσμὴν εὐωδίας. Alludit ad Legis thymiamata, vt Act. 10. 4. & ſuprà, 2. 17.

19 *Glorioſè*, ἐν δόξῃ. Vul. & Eraſ. ad verbũ, *In gloria*. Syrus, *cum gloria Ieſu Chriſti*.

20 *In ſecula ſeculorum*, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Hebraiſmus ſæpè à nobis explicatus, pro *In æternum*.

22 *Ex Cæſaris domo*, ἐκ τῆς Καίσαρος οἰκίας. Neronis domeſticos intellige. Hoc verò quid aliud erat quàm Deũ in mediis inferis regnare? Vide ſuprà, 1. 13. Quæ verò de Seneca vt Pauli amico feruntur, ſanè nimiũ impudenter ſunt conficta ab iis qui ſtoica quædam vt grauiter dicta non poſſunt à Chriſtianis & vere diuinis placitis diſcernere, quæ nunquã Stoicis in mentem venerunt, omnium philoſophorum ſuperbiſſimis: & qui Epicureis (quanuis ab iis diuerſiſſimi) annumerantur inter eos qui Paulum habuerunt ludibrio. Act. 17. 18. ¶ *Scripta eſt*, ἐγράφη. Claromontanus codex habet ἐπληρώθη, *abſoluta eſt*. neque aliud addit. Res tamen ita ſe habet, vt ex ipſa epiſtola neceſſariò colligitur.

Epistola Pauli Apostoli ad Colossenses.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

Per voluntatem, διὰ θελήματος. i. gratuita Dei liberalitate, vt sæpe iam exposuimus.

2 *Iis qui sunt Colossis*, τοῖς ἐν Κολασσαῖς. Colossæ sitę sunt in Phrygia, non procul Hierápoli & Laodicea, qua parte imminet Lyciæ & Pamphyliæ. Refellit autem hic locus Cyri cuiusdam Prodromi & aliorum opinionem, qui hanc epist. ad Rhodios scriptam putant, quasi à Colosso illo celebri dicti sint Colossenses. ¶ *Et Domino*, &c. Καὶ Κυρίῳ Ἰησοῦ Χριστῷ. vel, *Et Domini Iesu Christi*. Constat autem ex Theophylacti vetust. cod. Græcos hanc appendicem hoc loco non habuisse.

3 *Deo & Patri*, τῷ Θεῷ καὶ πατρί. Vide 1. Cor. 15. 24. Neque verò aliter à nobis confidetari potest Deus in salutem, nisi quatenus est Pater Christi in quo sumus adoptati.

4 *In Christo*, ἐν Χριστῷ. Bene, in Christo. Nam extra Christum non est fides, sed opinio, quod ad salutem quidē attinet. ¶ *In omnes*, τοὺς εἰς πάντας. Vulg. *quam habe is in omnes*, & Claromontanus codex ὃν ἔχετε εἰς πάντας.

5 *Spem*, τὴν ἐλπίδα. i. speratam gloriam, μετωνυμικῶς, vt Rom. 8. 24. & Ephes. 1. 18. ¶ *Per sermonem veritatis*, [*id est*] *Euangelij*, ἐν λόγῳ τῆς ἀληθείας τοῦ εὐαγγελίου. Eras. *Per sermonem veracem Euangelij* Ego malo τῷ εὐαγγελίῳ per epexegesin interpretari. Vide Ephes. 1. 13. Meritò autem subtexit Fidei verbum, & quidem Euangelicum, vt ista sciamus diuelli non posse.

6 *Fructum profert*, καὶ ἔστι καρποφορούμενον. Vulgata addit καὶ αὐξανόμενον, *& crescit*. quod etiam inuenimus in Complutensi editione, & Claromontano & aliis duobus vetustis cod. Syrus quoque interpr. illud exprimit, sed priore loco i. antè καρποφορούμενον, idque rectius. ¶ *Vere*, ἐν ἀληθείᾳ. בֶּאֱמֶת [*beemeth*,] vt Philipp. 4. 19. ἐν δόξῃ, *in gloria*, pro glorioſè. Vulg. & Erasmus, ad verbum, *In veritate*. quem Hebraismum in Gallico etiam idiomate vsurpamus.

8 *Per Spiritum*, ἐν πνεύματι. i. Spiritualem, siue à Spiritu sancto manantem, & ex intimis animi penetralibus profectā. Vide Ephes. 6. 18.

9 *Eius*, αὐτοῦ. Dei videlicet, ex ver. 6. extremo, Nam vers. 7. & 8, quasi sunt interiecti. ¶ *Et intelligentia*, καὶ συνέσει. Id est γνώσει. vt infrà 2. 3. Vide 1. Cor. 1. 5. Erasm. *Et prudentia*. Vide Ephes. 1. 8.

10 *Cui per omnia placeatis*, εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν. Ad verbum Cum omni complacentia. Vulg. *per omnia placētes*. Alioquin ἀρέσκειαν Aristoteles docet in vitio poni, pro assentatoria quadam affabilitate. Syrus interpres legit καὶ εἰς πᾶσαν ἀρεσκείαν Κυρίου, & vt placeatis Domino in omnibus. ¶ *Fructum proferentes*, καρποφοροῦντες. Coniungendum est hoc participium cum πληρωθῶμεν, vt & cæteta quæ sequuntur.

11 *Secundum glorioſum robur ipſius*, κατὰ τὸ κράτος τῆς δόξης αὐτοῦ. Vulg. *Secūdum potentiam claritatis eius*. Eras. *Iuxta potentiā gloriæ illius*. Dixit autem (Hebræorū more) potentiā gloriæ pro potentia glorioſa. ¶ *Et tarditatem ad iram*, καὶ μακροθυμίαν. Vide Gal. 5. 22. ¶ *Cum gaudio*, μετὰ χαρᾶς. i. quæ minimè extorqueatur ab inuitis, aut ab ipsa necessitate, (cuiusmodi est patientia quam in vernaculo nostro sermone *Lombardicam* vocamus) sed quæ

quæ ab animo lætò & alacri proficiſcatur. Nonnulli tamen Latini cod. hoc addiungunt ſequentibus.

11 *Patri*, τῷ πατρί. Nonnulli Græci codices habent τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ, *Deo & Patri*: & ita etiam legitur in nonnullis exemplaribus Vulgatæ editionis. ¶ *Idoneos fecit*, ἱκάνωσεν. Verbum hoc, vt etiam ἱκανοῦσθαι, fictum eſt à Paulo quaſi forma coniugationis Hiphil. Vſurpauit autem duobus omnino locis, iſto videlicet & 2. Cor. 3. 6. Claromontanus autem codex legit καλέσαντι, *qui vocauit*, ¶ *In lucem*, εἰς τὸ φῶς. i. in illo regno cæleſti & glorioſo, quod Lux dici ſolet in ſacris literis: ſicut contrà Tenebrarũ appellatione horrendum illud exitium intelligitur.

13 *Filij ſui dilecti*, τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ. Hebr. vt pſ. 15. 1. בהר קדשך [*behar kodſchecha*,] *in monte ſanctitatis tuæ*, id eſt monte ſancto tuo.

14 *Per ſanguinem ipſius*, διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ. Hoc non legit Syrus interpres neque Vulgata & comperimus deeſſe in Claromontano & ſex aliis vetuſtis exẽplaribus. Fortaſſis irrepſit ex Epheſ. 1. 7. quanquam id nunquam poteſt frequentius repeti quàm par ſit.

15 *Imago*, εἰκὼν. id eſt, is in quo verè nobis ſeſe conſpiciendum præbet Deus. Eſt enim Deus in carne Chriſti conſpicuus factus, vt 1. Tim. 3. 16. ídq; quia corporaliter ſiue eſſentialiter in eo habitat Deitas. Veteres ſubtilius hoc referunt ad mutuã Patris ac Filij relationẽ: quò refertur illud Chriſti dictũ, Ioh. 12. 45. & 14. 9 ſed mihi videtur ſimplicior & accõmodatior doctiſſimi interpretis ſentẽtia. De imaginis nomine diximus Philip. 2. 7. ¶ *Primogenitus omnis rei creatæ*, πρωτότοκος πάσης κτίσεως Vul. & Eraſ. *Primogenitus omnis creaturæ*: i. ante res vllas conditas genitus. Sic enim arbitror explicandum hunc locũ, vt cohæreãt proximè ſequentia, Tertulliani quoque auctoritate fretus, cuius hæc verba ſunt in libro de Trinitate, *Quomodo primogenitus eſſe potuit, niſi quoniam ſecundum diuinitatem, ante omnem Creaturã ex Deo patre Sermo proceſſit?* Quod autem nonnulli primogenitum interpretantur Dominum & principem, vt vocabulum iſtud accipitur Iobi 18. 13. quoniam videlicet primogeniti in familiis referebant patris perſonam, vt loquitur Iſaacus Geneſ. 27. 19. vere quidem dicitur ſed mihi videtur nimis dilutum. Neque his obſtat quòd πίκτειν propriè de matribus dicitur. Nam & apud Hebræos ילד (*ialad*) promiſcuè tam de gignẽte patre, quam de pariẽte mãtre dicitur, vt Gen. 4. 18. & Eſ. 49. 21. & τεκεῖν appellatio Græcis tam latè patet quàm Latinis parentum. Diuiniſſimè verò Paulus non ſcripſit πάντων πίκτων, vel πάντων ἀδελφῶν, ſiue ἐκ πολλῶν ἀδελφῶν, vt loquitur Rom. 8. 29. ſed πάσης κτίσεως, nempe vt æternus Dei filius à rebus ex nihilo factis diſtingueretur. Facilis eſt itaque reſpõſio ad Arrianorum cauillum, qui ex hoc loco aſſerebant Chriſtum manifeſtè dici creaturam. Nam hac ratione dicendus fuiſſet πρωτόκτιστος κτιζόμενος. At quum dicitur πρωτότοκος, manifeſtè diſtinguitur quod genitum eſt ab eo quod eſt conditum, vt rectè omnino & appoſitè annotauit Ambroſius. Deinde ſi per ipſum factum eſt quicquid factum eſt, Ioh. 1. 3. genitum ipſum eſſe oportet, non factum. Poſtremò qui non eſt omnibus modis æternus & αὐτάρχης, ne Deus quidẽ eſt. Sed eſt notãdus quoque hic locꝰ aduerſus impium illum Seruetum, qui Chriſtum contendebat humanæ duntaxat naturæ reſpectu Filium Dei dici, ideóque coæternum Patri Filiũ eſſe negabat: adeo quidem vt quum jam eſſet iuſta blaſphemię ad extremũ defenſæ pœna afficiendus, æternum inuocare recuſaret: quum Paulus eum clamet ante vllam creationem, id eſt ab æterno (cœpit enim tempus cum creatione) non modò extitiſſe, ſed etiam genitum fuiſſe. Hoc autem ſi verum eſt, quomodo Filius quẽ adhuc non genuerat Pater, mundum condiderit? Sed hæc παρέργως. Adfert Eraſmus aliam lectionem ex coniectura, puta ſi legamus πρωτοτόκος accentu in penultimam tranſlato, vt ſit ſenſus, Chriſtum primũ omnia produxiſſe, ſeu ab eo orta eſſe omnia. quã lectionẽ amplectitur Iſiodorus Peluſiotes lib. epiſt. 3. epiſt. 31. Sed præterquam quòd repugnat perpetuus omnium codicum & interpretum conſenſus, tollit etiam hæc interpretatio diſcrimen inter Gignere & Condere, diligenter in hoc argumento retinendũ. Itaque hanc coniecturam non modò

nullius neque codicis neque ſcriptoris, ne Arriani quidem auctoritate confirmatam, ſed etiam vt prophanã & eludendo huic loco excogitatam, prorſus repudio. Nec enim aliorum quàm fideliũ Pater propriè dicitur Deus in ſacris literis, ídque per adoptionem in vno Chriſto, cuius proinde vnius Pater naturalis ſit oportet. *Nam alioqui*, (vt ſcitè loquitur Athanaſius oratione aduerſus Arrianos ſecunda) *ipſa adoptio qua filij efficimur, ſine vero filio efficeretur.*

16 *Per eum*, ἐν αὐτῷ. Vulgata. *In ipſo.* quod præbuit ineptiendi occaſionem iis qui de ideis intellectualibus multa in hunc locum ſunt commenti. ¶ *Sive throni*, εἴτε θρόνοι. Subdiuidit inuiſibilia: quæ etiam exornat iis nominibus quibus ſumma quæque inter homines ſignificantur: minimè id quidem vt (Dionyſij illius more) de rebus quas nec nouimus, nec ſcire expedit, curiosè garriamus, ſed vt ex ſpirituum præſtantiſſimorum collatione intelligamus quàm infinita ſit Chriſti præſtantia, in quo ſolo nos, præteritis etiam Angelis, quantumuis eminentem poteſtatem à Deo acceperint, acquieſcere oporteat. De iſtis autem epithetis diximus Rom. 8.38. ¶ *Eius reſpectu*, εἰς αὐτόν. Chriſtus enim is eſt in quo Pater acquieſcit. Itaque omnia, ipſíque adeo Angeli, ſubſeruiunt Filij gloriæ, vt Hebr. 1. 6. & 2.8. Alij explicant εἰς αὐτὸν, i. vt ſicut per hanc ſuam coëſſentialem Sapientiam pater condidit omnia, ita cuncta creata ab illa, quæ Filius ipſius eſt ac dicitur, ad eam reſpiciant: quod imperium acceperit tãdem hic Filius à patre, quatenus homo eſt, ſuo ad dextram Patris conſeſſu. Ioh. 5. 27. & Matth. 28.18. Coloſſ. 2.10.

18 *Caput corporis Eccleſiæ*, κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας. Vide 1. Corinth. 12. 12. & 27. & Epheſ. 1. verſ. 22. & 4.15. & 16. Nunc accedit Paulus ad peculiarem Chriſti dignitatem, qua videlicet caput eſt Eccleſiæ. Nam quæ dixit, ad res omnes conditas referuntur, ſine vlla prorſus exceptione: iſta verò quæ dicturus eſt ſolos electos complectuntur, in quibus ſolis verè eminet Dei bonitas, & verum Chriſti regnum. ¶ *Principium*, ἀρχὴ vel primitiæ, i. ἀπαρχὴ, vt ſit alluſio ad primitias quarum oblatio totã maſſam ſanctificabat, vt 1. Cor. 15. 20. Vicun que autem accipias Principij notionem, explicatur eo quod ſtatim ſubiicitur: quia de Chriſto, vt Eccleſiæ capite (id eſt Deo & homine) agitur: adeo quidem vt nonnulli coniunctim legerint ἀρχὴ πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν, principium primogenitum ex mortuis. Malui tamen ego ſubaudire copulam in epexegeſi cum Syro interprete, vel ob eam cauſam quòd poſſit ἀρχὴ in omnibus codicibus addatur diſtinctio. ¶ *Primogenitus ex mortuis*, πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν. i. is qui primus à mortuis ad vitæ æternæ poſſeſſionẽ reſurrexit, quod eſt noui ſeculi, in quo Filij Dei ſimus reale (vt vulgò loquũtur) initium. Nam tum demum Chriſti caro (cuius vnius reſpectu dici poteſt reſurrexiſſe, quanuis qui reſurrexit Deus & Homo ſit) plenè eſt glorificata, quũ antea Deitas Filij, quanuis illi carni ab ipſo momento conceptionis hypoſtatica vnione coniuncta, tamen nonniſi per gradus ad diſpẽſandam noſtram ſalutem, vim in illa ſuam exereret. Dicitur ergo primogenitus ex mortuis, tũ quia primus (vti dixi) reſurrexit, vt nũquàm moriturus: deinde quòd verè ſit Filius, nos autem per adoptionẽ fratres: poſtremò, quòd reſurrexit vt nos eũ ſequeremur. ¶ *Inter omnes*, ἐν πᾶσι. videlicet fratres, vt Rom. 8.29. Nam poteſt quidem hoc accipi neutro genere, quum in proximo verſiculo ſcribat τὰ πάντα: ſed meminerimus, quanuis vera etiam hæc ſit vniuerſalis ſententia, Chriſtum inter omnia ſine vlla exceptione eminere, tamen de Chriſti in Eccleſia regno Apoſtolum cœpiſſe ab hoc verſiculo differere. quod nemo negabit qui verba ipſa vel leuiſſimè conſiderarit, ac proinde vniuerſali particula non aliud comprehendi quam omnes omnium temporũ fideles, in vnum corpus in Chriſto capite partim aggregatos, partim etiam ad vltimum vſque diem aggregandos.

19 *Omnis plenitudo*, πᾶν τὸ πλήρωμα. Hoc nomine nonnulli Eccleſiam ipſam intelligunt quæ ſic vocatur Epheſiorum 1. 23. & quodam modo inhabitat in Chriſto, vt & Chriſtus in ea, propter ſummam capitis & corporis coniunctionem. Alij verò ad Deitatem hoc referunt: (ſic enim infrà loquitur 2. 9.) adeo quidem vt nonnulli etiam addant τῆς θεότητος. (i. deitatis nomen, hoc etiam

etiam in loco, inter quos est Cyrillus, nostratu de fide ad Reginas. Mihi verò longè simplicissima & appositissima videtur eorum expositio qui hunc locum comparant cum Ioha. 1.16. & 3.34. & 35. vt plenitudinis nomine significetur cumulatissima omnium diuinarum rerum copia, quam scholastici gratiam habitualem à gratia vnionis distinctã, appellãt, ex qua in Christo, tanquam inexhausto fonte, omnes gratiæ in nos pro cuiusque membri modulo deriuẽtur. Itaque additus est articulus vt de certa quadam plenitudine agi intelligimus, ea nimirum quæ ex capite in corpus diffunditur. Plenitudinem autem dicere malui quàm perfectionem, quanuis in hac significatione nõ videatur illa vox à Latinis vsurpari, partim ne quid innouarem in tam variis sententiis interpretum, partim quòd perfectionis nomen sit ambiguum. Quòd autem Castellio hunc locum cõuertit, *Quoniam per eum visum est Patri omnem rerum vniuersitatem habitare*, prorsus est absurdum. Quorsum enim hæc Dei inhabitatio? quorsum mentio vniuersitatis rerum? Nam res ipsa clamat Apostolum de sola Ecclesia hîc agere, vt etiam 1. Corinth. 15.18. Ephes. 1.10, & 4.6, & 10. Deinde vniuersitas rerum, nomine τῶ πληρώματος non significatur, nisi addito aliquo nomine ex quo id possit intelligi. Certè tale quiddam garriãt Libertini, tale quiddam etiam post Manichæos impius Seruetus & Postellus de Dei substantiæ per omnia diffusione somniarunt.

10 *Pace facta*, εἰρηνοποιήσας. Vulgata & Erasmus, εἰρηνοποιεῖν trãsitiuè interpretãtur Pacificare, & cõiungunt cum εἰς τὰ, &c. Ego verbum istud transitiuè positum pro εἰρηνώσας nusquam legi, ac proinde εἰς τὰ construxi cum verbo κτίσας παλάξαι, mutata collatione verborum vt perspicuitati studerem, vt quum τὰ πάντα dixerit Apostolus, nunc addat illius vniuersitatis distributionem in ea quæ sunt in cælis & in ea quæ sunt in terris.

¶ *Per sanguinem crucis eius*, διὰ τῶ αἵματος τῶ σταυροῦ αὐτοῦ. In Claromontano & alio manuscripto codice legitur τῶ σταυροῦ αὐτοῦ, Per crucem eius.

¶ *Omnia*, τὰ πάντα. Id est, Vniuersam Ecclesiam, quam & alibi Mundum simili dicendi genere appellat, vt 2. Corinth 5. 19. De hac enim agitur vt diximus Eph. 1.10. ¶ *Sibi*, εἰς αὐτόν. id est, ἐαυτῶ, vt 2. Corinth. 5.19. Respondet enim præpositio εἰς literæ Hebræorum ל, vt aliquoties iam annotauimus. Vulgata, *In ipso*, idque perperam: quum præcesserit δι' αὐτοῦ, Per eum, & in omnibus emendatis libris veteribus scriptum sit εἰς αὐτόν. Erasmus, *Ergo se*: rectè quidem, sed insuauiter. ¶ *Per eum*, (*inquam*) δι' αὐτοῦ. Hoc explico per epanalepsin, quod alioquin est expungendum, quum præsertim in Claromontano codice, & aliis duobus peruetustis non legatur. Græca autem scholia εἰρηνοποιήσας cõnectunt cum versiculo 18, & δι' αὐτῶ legunt pro δι' ἑαυτῶ, id est, Per se. ¶ *Tum quæ in terra*, εἴτε τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. Vide Ephes. 1.10.

21 *Itaque*, καὶ. Καὶ pro οὖν vel ἄρα, vt alibi sæpe annotauimus, ex Hebræorum idiotismo. Nũc enim Paulus à thesi ad hypothesin descendit. 1. generalem doctrinam peculiariter applicat Colossensibus, nõnulla interim permiscens quæ pertinẽt ad authoritatem doctrinæ suæ cõciliandam. ¶ *Abalienati*, ἀπηλλοτριωμένους. vide Ephes. 2.12. ¶ *Mente operibus malis (intenta,)* τῆ διανοίᾳ ἐν τοῖς ἔργοις τοῖς πονηροῖς. Hanc veram esse sententiam huius loci puto, siue hostes accipiamus passiuè, quòd Deo essent exosi: siue actiuè, quòd Deum odissent. διάνοιαν igitur vocat præstantissimam animi facultatem, eam videlicet qua cogitamus & ratiocinamur: & ibi veluti sitam fuisse docet harum inimicitiarum arcem, vnde postea omnis generis scelera eruperint: tantum abest vt aliquid in homine rectum fuerit. Ambrosius & Hieronymus διάνοιαν ad Deum referunt. Sic enim vertit Ambrosius, *Et inimicos consiliorum eius in operibus malis*. Hieronymus autem in epistola ad Iohãnem Episcopum Hierosolymitanum, *Et inimici sensus eius*. Legerunt enim τῆ διανοίᾳ αὐτοῦ, vt scriptum reperi in Claromõtano codice: & Tertullianus disertè exprimit nomen τῶ Κυρίου, sic locum istum interpretans in libro de resurrectione carnis, *Alienatos, & inimicos sensibus Domini, quum in operibus pessimis agebamus*. Aliam interpretationem pro-

tationem proponit Erasmus in annotationibus, nempe vt, τῇ διανοίᾳ, conuertamus tertio casu, Menti, hoc modo, Inimici, sed cui? nempe Menti. Etenim qui carni seruit, repugnat rationi. Hæc ille, sententia Apostoli nō modò nō expressa, sed etiam prorsus deprauata. Statuit enim mentem siue rationem carni resistere etiam in nō regeneratis, sicut philosophi in Ethicis disputant περὶ τοῦ τῆς ψυχῆς λογικοῦ καὶ τοῦ λόγου: quum contrà Paulus, totáque adeo Scriptura, vix quicquam maiore contentione clamet quàm in ratione ipsa corruptionem illam natiuam potissimùm regnare, quæ etiam propterea carnis appellatione in primis comprehenditur, vt exposuimus Rom. 6.12. & apertè dicitur Rom. 8.7. Ephes. 4.17. & 18. & infrà, 2.18. Ephes. 2.3. & aliis innumerabilibus locis. Quod enim mens siue Spiritus Deo seruit & carni reluctatur, donum est gratię in solidum, non naturæ, Ephes. 1.18. & 4, 23. 1. Ioha. 5.20. Itaque hanc interpretationem apertè vt falsam repudio. Vulgata, *Inimici sensu, in operibus malis.* Erasm. *Inimici mente, in operibus malis.* Ego verò studui perspicuitati. Videtur tamē Terentius hoc ipsum dicendi genus vsurpasse, quum apud eum diceret seruulus, *Iamdudum est animus in patinis.* Sed & sic verti locus iste potest nō incommodè, *& hostes mente, per opera mala*, quam sententiam sequutus est Syrus interpres. ¶ *Nunc sanè*, νυνὶ δὲ, pro δὲ, vt sæpe apud Platonem. Alioquin hærebit sententia, nisi malimus παρέλκειν. qua de re pluribus doctissimus Budæus in Commētar. ¶ *Reconciliauit*, ἀποκατήλλαξεν. De Patre priùs loquutus, nunc de Filio loquitur, vt apparet ex eo quod de corpore & morte subiicitur. Legitur enim ἀπό in codicibus emendatis.

22 *In corpore illo carnis*, ἐν τῷ σώματι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ. Id est, carneo. Additur autem corpori epitheton, non quòd aliud aliquod corpus olim habuerit Christus, aut nunc habeat: sed vt hoc corpus sciamus minimè aut fuisse aut esse imaginarium, sed verè humanum, & nostrorum corporum, quòd ad οὐσίαν attinet, prorsus simile. Quod autem attinet ad infirmitatem, quæ & ipsa significatur carnis appellatione, fuit quidem prorsus etiam obnoxium Christi corpus, excepto dūtaxat peccato: sed ipsius resurrectione fuit terminata: quēadmodum etiam in nobis, qui illius sumus participes, nostra resurrectione finietur, vt copiosè exposuit Apostolus 1. Cor. 15. ¶ *Per mortem*, διὰ τοῦ θανάτου. Mortis meminit quæ est eius obedientiæ colophon qua voluntatem patris id est omnem iustitiam impleuit: & simul pœnas nostris tum vitiis tum peccatis debitas perfectissimè persoluit: vt hic locus planè perspicuam nobis exhibeat gratuitæ & imputatæ iustitiæ distributionem.

¶ *Vt sistat vos*, παραστῆσαι ὑμᾶς. Hîc habemus veram iustitiæ Dei siue Christi descriptionem: cuius imputatione nō modò absoluimur, sed etiam ius adepti vitæ æternæ, in ipso nunc gloriamur, & suo tempore glorificabimur. Possumus tamen hoc ad inchoatam etiam in nobis sanctificationem referre: sed mihi videtur illa expositio magis genuina, alioquin sciamus his epithetis ornari nostram iustitiam, non vt esse perfecta significetur coram Deo, (stat enim illud quod scriptum est Psal. 143.2, & Rom. 4.2.) sed vt à fucata & adulterina distinguatur.

23 *Omni creaturæ*, ἐν πάσῃ τῇ κτίσει. Id est, vniuersis hominibus, siue in toto orbe, quacunque patet, vt Marc. 16.15. Simpliciter autem Apostolus hac formula significat Euangelium non terminari vnius Iudææ angustiis, sed fulguris instar, ab Oriente ad Occidētem, denique per totum orbem inter quasuis Gētes micare. Agit enim de Gentium vocatione, cuius ipse fuerit mirificū quoddam præ cæteris organum. Itaque inepti sunt qui percōtantur etquid eo tempore ad antipodas aut nouū orbē peruenisset Apostolorum prædicatio. Procui certè iam peruenerat odor Euangelij quum hæc Paulus ex vinculis scriberet: sed adhuc durat dies ille hodiernus de quo loquitur Dauid Psal. 95.7. ¶ *Quæ sub cælo est*, τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανόν. Pleonasmus quidem est, vt diximus Act. 4.12. sed cuius maxima sit emphasis. Similem formulam loquendi apud Homerum inuenias, quum inquit,

Αἳ γὰρ ὑπ' ἠελίῳ τε καὶ οὐρανῷ ἀστερόεντι
Ναίετάουσι πόλεις ἐὺ ναιόμεναι ἀνθρώπων,
&c.

14 *Qui nunc gaudeo*, ὃς νυνὶ χαίρω. Sic restituo hunc locum ex Claromontano codice & Vetere Latino interprete, ne hiet sententia. & animaduerti Paulum tum in hac epistola, tum in ea quã scripsit ad Ephesios, perpetua quadam orationis periodos inter se connectere, quę orationis characterẽ Græci πλοκὴν vocant. ¶ *Pro vobis*, ὑπὲρ ὑμῶν. Id est, vestro commodo ac fructu. Potest autem hoc coniungi vel cum verbo χαίρω gaudeo, vel cum παθήμασι, quasi scriptũ sit τοῖς ὑπὲρ ὑμῶν. in quam sententiã potius indino, propter ea quæ in hoc extremo versiculo subiiciuntur. Sed Theodoritus lib. 10. legit ὑπὲρ Χριστοῦ, *pro Christo*. ¶ *Reliquias afflictionum Christi*, ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ. Id est, quod superest afflictionũ Christi. Christo autem passo in se, (cuius vnius liuore sanati sumus) supereſt vt in suis etiã membris affligatur: nõ vt Ecclesiam redimat, quam sanguine suo iam sibi acquisiuit, & semel vna oblatione in æternum sanctificauit: sed vt virtutem suam in quotidiana suorum infirmitate exeratː denique pro totius corporis cõsolatione ac salute, vt mox dicemus. Hoc est igitur quod toties ait Apostolus, nos videlicet Christo συμπάσχειν, i. eum habere ærumnarum nostrarum socium, ac proinde vindicem. Ideo etiam clamabat è cælo, *Saule, Saule, quid me persequeris?* Quam vocem proculdubio probè tetinuerat Apostolus. Vulgata, *Ea quæ desunt afflictionum Christi*. Erasmus, *Quod deerat afflictionum Christi*. Eas verò interpretationes idcirco reieci quòd ex his videam blasphemos nõnullos occasionem arripuisse, sanctorum (quę vocant) meritis, atque adeo nostras etiam quas appellant satisfactiones, cum sanguine Christi cõiungẽdi, quasi ad Christi satisfactionem aliquid præterea de nostro requiratur. ¶ *Pro corpore ipsius*, ὑπὲρ τοῦ σώματος αὐτοῦ. Quomodo hoc sit accipiendum traditur copiosè 2. Cor. 1. 5 & 6. Item 4. 6. & 15. Quòd si imputi illi canes, qui Christo alios adiungunt collegas, ipsi Paulo optimo suiipsius interpreti nõ credunt, credant saltem Leoni primo, quem ipsi inter Papas suos numerant. *Accepêre*, inquit, *iusti, non dedêre coronas: & de fortitudine fidelium nata sunt exempla patientiæ, non dona iustitiæ.*

25 *Ad implendum sermonem*, πληρῶσαι τὸν λόγον, &c. Sermonem Dei vocat promissiones partim de Christo in genere, partim de vocatione Gentium. Eas igitur Dominus præstitit misso ad Gentes Apostolo, qui Christum eis patefaceret.

26 *Patefactum est*, ἐφανερώθη. Si hanc scripturam sequamur erit anacoluthõ, perinde ac si pro κεκρυμμένον scriptũ fuerit ὃ ἀπεκρύφθη. Itaque malim ex Claromontano codice legere φανερωθὲν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ. Id est, Quos ipse in Christo consecrandos sibi selegit. Mysteriũ autem, id est, arcanum redemptionis nostræ, dicit absconditum fuisse à seculis vel ætatibus, id est iampridem & ab omni æuo, paucis admodum exceptis, qui & ipsi extra ordinem hoc didicerũt per gratiam: vel, absconditum omnium seculorum & ætatum hominibus, vt solet construi apud Hebræos verbũ נכחד (*nichchad.*)

27 *Voluit*, ἠθέλησεν. Ita iniicit Paulus frænum curiositati hominũ, qui in Dei beneplacito nõ acquiescentes, Deo respondent. ¶ *Quæ sint divitiæ*, τίς ὁ πλοῦτος, Id est, quæ sit amplitudo, ex idiotismo Hebrçorum. Et hîc rursum miror quosdam non fabricare ôctauum aliquod sacramentum, quum sacramenti voce vtatur hoc etiam loco Vetus interpres, vt Eph. 5 32. potest autem etiam τῆς δόξης proximè adiungi cum πλοῦτος, hoc modo, *quæ sint gloriosæ illæ divitiæ huius mysterii*. ¶ *Qui est Christus inter vos*. ὃς ἐστὶ Χριστὸς ἐν ὑμῖν. Vulgata, *Quod est Christus in vobis*. Legit enim ὅ ἐστι, quod videlicet mysterium est Christus, vtpote Euangelicæ doctrinæ subiectum, vt in scholiis loquuntur, adæquatum. Erasmus, *Qui est Christus in vobis*: quum ἐν ἔθνεσι conuerterit *Inter Gentes*, & generalem doctrinam accommodet Paulus Colossensibus, ideôque ἐν ὑμῖν simili prorsus ratione sit explicandum. Diximus autem de hac constructione relatiui Ephes. 3. 13. Annotat Erasmus quosdam codices habere εἰς ὑμᾶς, *apud vos*, vt legit etiam Syrus interpres.

28 *Quos suis*, πάντα ἄνθρωπον. Nõ temere est quod Paulus ter hoc ingeminat, vt omne Gentium discrimen sublatum ostendat. ¶ *Omni*, ἐν παντὶ. Id est, integra & absoluta, quæ nimirum &

absoluta sit in sese, & suos sectatores tandem perficiat.

29 *Potenter*, ἐν δυνάμει. Ad verbum, *Cum potentia*, ex Hebræorum idiotismo. Vulg. *In virtute*, Erasm. *Per virtutē*.

IN CAPVT II.

1 *Quantum certamen sustineam*, ἡλίκον ἀγῶνα ἔχω. Vulgata & Erasmus ἀγῶνα vertunt *solicitudinem*, non satis expressè. vt etiam 1. Thessal. 2. 2. Neque enim dubium est quin Satan pias istas Apostoli cogitationes totis viribus impedierit: quamobrem etiam à re militari sumpta est translatio.

¶ *Laodiceæ*, ἐν Λαοδικείᾳ. Multæ sunt hoc nomine ciuitates: hîc verò puto eam significari quæ Hierapoli & Colossis fuit vicina, & Lyco flumini imposita. Nam etiam in vno vetusto codice additum est καὶ τῶν ἐν Ἱεραπόλει, & iis qui sunt Hierapoli. ¶ *Faciem meam in carne*, τὸ πρόσωπόν μου ἐν σαρκί. Id est, me corpore præsentem.

2 *Eorum*, αὐτῶν. Eorum videlicet quos non viderat, ac de quibus proinde magis laborabat: inter quos erant etiam ipsi Colossenses, vt potius dicēdum fuisse videatur ὑμῶν, *vestra*. Sed Hebræis nō sunt duræ istę mutationes personarum. ¶ *Certè persuasæ intelligentiæ*, τῆς πληροφορίας τῆς συνέσεως. Id est, eius intelligētiæ quæ plenam & certam persuasionem in nostris animis gignit. Opponit enim τὴν πληροφορίαν, id est, plenam (vt ita dicam) certiorationem, cæteris omnibus hominum iudiciis, qui rationibus humanis edocti, hoc vel illud de Dei natura, voluntate & cultu tantùm opinātur. Deinde quæ sit illa intelligentia explicat: nimirum mysterij Euangelici cognitio, in quo nobis Deus vt Pater in Christo cognoscendus proponitur. Sed de nomine πληροφορίας plura diximus Luc. 1. 1. Vulgata, *Plenitudinis intellectus*, quasi πλήρωμα & πληροφορία sint synonyma. Erasmus, *Certè persuasionis intelligentiæ*: seruato Hebraismo, cuius exempla singulis penè paginis occurrunt.

¶ *Dei & Patris & Christi*, τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς καὶ Χριστοῦ. Sic legunt nostri Græci codices. Quidam maluerunt legere Θεοῦ πατρὸς *Dei Patris*, fortasse veriti ne duæ personæ viderentur significari, si καὶ interponeretur frustra id quidem, vt ostendit articulus τοῦ. Ambrosius autem legit τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ, *Dei in Christo*.

3 *Sapientiæ & cognitionis*, τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως. Articuli additi præstantiam significant certæ cuiusdam sapientiæ ac cognitionis. Sit ergo hæc aduersus omnes cauillatores firmissima ratio, extra Christum nullam esse veram sapiētiam. Vide suprà. 1. 9.

4 *Sermonis probabilitate*, πιθανολογίᾳ. Id est, oratione ad persuadēdum comparata: quò etiam propriè spectat verbum παραλογίζεσθαι. Cic. 4. Acad. *Certè tam multa non collegisset quæ nos fallerent probabilitate magna, nisi videret his rebus non facilè posse*. Talis illa est falsa logice & rhetorice κολακευτικὴ, ad quidvis persuadendum comparata, cuiusmodi sermonum artifices bonas disciplinas omnes corruperunt, & resp. perdidērūt. Nam alioqui verę tum Logices tū Rhetorices rectum vsum quis nisi peruersissimi ingenij homo damnarit? Rectum autem vtriusque illius præstantissimæ disciplinæ vsum in rebus diuinis nō est cur ab alio quàm ab ipso Apostolo petamus, quo nemo neque certiore methodo, neque solidioribus adhibitis argumentis, neq. diuiniore *afflatu* cælestē illā doctrinā asseruit. Vide Iac. 1. 22.

5 *Corpore*, σαρκὶ. Vulg. & Eras. *Carne*, quod videtur obscurius hoc in loco.

¶ *Ordinem*, τάξιν. Intellige disciplinam Ecclesiasticam, sicut στοιχεῖα vocat doctrinam ipsam ex quibus veluti generalibus partibus constat Ecclesia, sed ita vt doctrina sit totius ædificij στήριγμα, id est, fulcimentum.

6 *Sicut*, ὡς. Nō est igitur sine distinctione standum iis quæ à quibusuis maioribus accepimus, sed in eo Christo vt solo γνωτέῳ nobis perstādum est, quem Apostoli tum prædicarūt voce, tum suis scriptis depinxerūt. Deinde nō aliter est ille in Ecclesia annūtiandus, quàm sicut fuit per Apostolos promulgatus, à quibus & ipsæ res quæ docentur, & docendi quoque forma petenda.

7 *Radicati*, ἐῤῥιζωμένοι. Erasm. *Sit vt radices habeatis in illo fixas*. Vtitur tamē illo verbo idonei auctores, Plinius & Columella. ¶ *Superstructi*, ἐποικοδομούμενοι. Participiū Græcū præsētis est tēporis, vt significetur nōdum perfectam esse structuram, sed in actu esse, quod aiū t. De hoc autem ædificio vide Ephes. 2. 21.

8 Qui

¶ *Qui deprædetur*, ὁ συλαγωγῶν. Verbum militare: quod significat prædam agere. Vulgata, *Decipiat*: non expressi sententia, quanuis ita citet hunc locum aliquoties Augustinus, & Tertull. de præscript. vtatur verbo circunueniēdi. Videtur autem mihi Apostolus alludere ad pseudapostolorum fraudes. ¶ *Per philosophiam*, διὰ τῆς φιλοσοφίας. Quod de Lege sæpe iam diximus, & iterum hoc in loco obseruandum est, idipsum est de philosophia existimandum. Neque enim simpliciter damnatur ab Apostolo (qui principijs cum vera philosophia communibus sæpe vtitur, & methodum quam accuratissimè obseruat,) sed κατὰ τὸ quatenus nimirum illa sese intra fines suos nō cōtinet, nec ad gloriam Dei fertur, sese denique verbo Dei regi non finit. Est autem hic locus diligentissimè obseruandus, in quo omnium falsarum religionum totmæ ad tres species reuocantur. Prima est quæ ex speculatoribus curiosis, & tamen reconditæ cuiusdam sapientiæ speciem habentibus oritur, cuiusmodi est ἀστρολατρεία, ex Trismegisti, Platonis, Plotini, Porphyrij, Iamblici, & similium commentis: ad quod etiam genus referēda est maxima Scholasticæ matæologiæ pars, quæ Euangelium cum plurimis Aristotelis, Auerrois, & similium placitis permiscet. Alteram vocat Apostolus traditionem hominum, quæ tota est humanæ vanitatis partus, tota videlicet inanis ac manifestè superstitiosa, sita in rebus externis, & plerunque etiam apertè stultis & ineptis, sola nitens consuetudine, & fictis enthusiasmis, accedente postea dæmonum efficacia: cuiusmodi est fere totus Papisticus cultus, ac præsertim Monastica illa perfectio, quam vocant. Tertia species tum erat illorum qui Iudaismum (quem vocat Apostolus Elementa mūdi, id est Mosaicos ritus) cum Christianismo permiscebāt, à quibus etiā orta est magna Papisticarū ceremoniarum pars, veteribus Episcopis ista Pauli verba non satis attentè considerantibus.

¶ *Secundum elementa mundi*, καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Id est, Rudimenta quibus Dominus Ecclesiam suam quasi sub prædagogo erudiit, vt explicatur copiosè cap. 4. epist. ad Galatas. Itaque non satis appositè à nonnullis disputatur in hunc locum de physicis illis quatuor mundi elemētis. ¶ *Et non secundum Christum*, καὶ οὐ κατὰ Χριστόν. Nempe, neque in materia ipsa doctrinæ, siue in ipso Christo, à quo illi omnes discedunt: neque secundum docendi μέθοδον.

9 *Omnis plenitudo deitatis*, πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος. Attingit scopum ipsum Apostolus, ab hypothesi ad thesin quæstionem reuocans. Neque enim aliam ob causam falsos cultus retinent homines quàm quòd Christum vnum sufficere non arbitrantur. Opponendus est igitur illis Christus qualis est reipsa, nempe ita verus homo vt sit verus Deus, & ita iunctis naturis vt vnus sit Christus in quo vno perficimur. Illustris est igitur locus, si quisquam alius, & paucissimis verbis complectens, quicquid de Christi persona nobis sentiendum est. Quum enim inquit ἐν αὐτῷ, *in eo*, manifestè in vnica hypostasi duas naturas statuit, & quidem distinctas: & quum ait κατοικεῖ, vnionem declarat minimè temporariam, sed perpetuam, vt diximus Matth. cap. 2. vers. 23. Quamobrem etiam non scripsit κατῴκησεν, inhabitauit: sed κατοικεῖ, inhabitat, tempore videlicet præsenti. Præterea non dicit τὸ θεῖον, id est, diuinitatem, sed τὸ θεότητα, id est, deitatem, vt magis etiam expressè loquatur. Quanuis enim hoc discrimen non semper obseruetur, quum τὸ θεῖον & ὁ θεὸς sæpe synonyma sint, & Diuinitatis & Humanitatis nomina cōsueuerint naturis ipsis significandis adhiberi, tamen nouorum Eutychianorum prauitas huc nos adigit, vt hæc duo discernamus. quod ὁ θεότης, id est diuinitas, attributa videtur potius quàm naturam ipsam declarare: quamobrem etiam vsurpare malui parum Latinum nomen quàm de sententia Apostoli quicquam detrahere. Sed & quāuis Deus non possit aliter quàm integer & in sese perfectus concipi, tamen prospiciens Paulus eorum hæreses qui secundarium deum erant annuntiaturi, non scripsit simpliciter τὸ θεότητα, (deitatem) sed πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος (id est, omnem plenitudinem deitatis) in Christo habitare: vt iam nulla sit causa cur Filius Patre minor censeatur, vel hypostasea

cum οὐσίᾳ confundantur. Postremò vt plenè iam & apertè explicaret istius habitationis, id est, coniunctionis naturarum, mysterium, addidit aduerbium σωματικῶς, quod conuerti ad verbum Corporaliter: vt significet, non ex virtutis communicatione, aut efficacitatis, (sicut in Prophetis & sanctis omnibus dicitur Deus habitare) nec sacramentali vnione, qua ratione petra dicitur fuisse Christus, & Deus in templo & in medio populi sui habitasse, sed substantiali siue ipsarum naturarum hypostatica vnione (quam vocant) sancitam esse hanc coniunctionem, vt Verbum & caro assumpta sint vnicum ὑφιστάμενον, sicut homo ex anima & corpore constat hypostaticè coniunctis. quanuis non per omnia respondeat tanto mysterio hæc similitudo. Itaque non satis est expressa eorum sententia qui aduerbium σωματικῶς opponunt duntaxat ceremoniarum vmbris. nisi dicamus corpus, id est, rem ipsam signatam cum signis conferri, vt mox vers. 17. non autem effecta cum signis veteris fœderis. Nec enim asserior Chrysostomo, qui in homilia de Sp. san. istud non de ipsarum naturarū reali vnione, sed de donis & effectis Sp. san. interpretatur. Malui autem ego ad verbum explicare totum hunc locum quàm magis Latinas voces consectando, non omnia exprimere. *Complcti*, πεπληρωμένοι. Addendum fuit istud vt non tantum sibi & in sese, sed in nostrum etiam vsum statuatur Christus esse talis & tantus, vt nihil in ipso desideretur, & in eo vno omnia nanciscamur ad veram & saluificam Dei notitiam requisita. Complementum igitur in Christo adeptis, quorsum vel humana sapientia, vel vanis hominum commentis, vel ceremoniis, vllo denique extra Christum adscito sit opus?

11 *In quo*, ἐν ᾧ. Erasmus, *Per quem*. Mihi verò videtur illud omnino retinendum, ex quo melius intelligatur vinculum membrorum & capitis. Hæc autem pertinent ad confutationem tertiæ speciei falsæ religionis, (de qua paulo antè dixi) vsque ad versum 18. à quo demum Apostolus aduersus primam speciem incipit agere.

¶ *Corpore pro peccatis carnis exuto*, ἐν ἀπεκδύσει τοῦ σώματος τῶν ἁμαρτιῶν τῆς σαρκός. i. ἐν τῷ τὸ σῶμα ἀπεκδύεσθαι τὰς τῆς σαρκὸς ἁμαρτίας. Nec enim corpus ipsum peccatorum carnis dicitur exui, sed corpus exuere carnis peccata, quia nimirum vi Christi per fidem apprehensi, siue interna circuncisione sanctificatur. Syrus interpres expuncta voce τοῦ σώματος, vertit *per expoliationem peccatorum carnis*, quæ scriptura plana est, sed nullius Græci codicis auctoritate confirmatur: & ideo videtur facta corporis mentio quòd in eo fieret externa circuncisio. Vulgata contrà, non legit τῶν ἁμαρτιῶν, & interpretatur, *in expoliatione corporis carnis*. quod Latini recentiores non referunt ad beneficium Circuncisionis Carnis, sed volunt esse descriptionem Circuncisionis externæ, quæ fuerat amputatio carneæ illius partis corporis, nempe præputij quam lectionem minimè probo, quanuis in vno vetere codice inuentam. Erasmus, *Dum exuisti corpus peccatorum carnis*: quod sic interpretatur, vt Corporis vocabulo significetur veluti massa & congeries peccatorum, quibus toti circumuoluimur. Sed mihi quidem non arridet hæc corporis metaphorica explicatio. Cur enim adiiceretur Carnis nomen? Deinde Circuncisione n cordis, de qua hic agitur, certum est ad sanctificationem potius quàm ad peccatorū remissionem pertinere.

¶ *Per circuncisionem Christi*, ἐν τῇ περιτομῇ τοῦ Χριστοῦ. Id est, qua Christus ipse nos intus suo spiritu circuncidit. Quid igitur, inquies? an inanis fuit in Patribus externa circuncisio? minimè profectò, siquidem fuit in credentibus sigillum iustitiæ ex fide, Roman. 4. 11. ac proinde sanctificationis quoque in iustificatorum cordibus. Sed de circuncisione exteriore vt iam abrogata loquitur Paulus, nomen tamen ipsum circuncisionis retinēs, interiori beneficio applicatum: ac si diceret nos iam intus in Christo consequi, per Baptismi interuentum, quod olim fuit per Circuncisionem externam significatum, vt externo Circūcisionis altero signo minimè indigeamus: quo tamen Patres ex Dei ordinatione indiguerunt, ante alterius, nempe baptismi institutionem.

12 *Per Baptismum*, ἐν τῷ βαπτίσματι. Id est, διὰ τοῦ βαπτίσματος. Vt loquitur Rom.

Rom.6. 4. vbi etiam totum hoc argumentum planè tractatur. Sed in primis obseruandum est, hoc non tribui operi operato, quod vocant, verùm integram actionem (id est rem ipsam cum signo,) causas denique omnes ad baptismi effectum requisitas cum exteriore ablutione coniungi. Ideo diserte addit Apostolus διὰ τῆς, Christum designans, & quidem qui resurrexerit, expressio etiam fidei nomine, & efficacitatis Dei, cuius gratiæ nimirum fidem ipsam, totum denique Baptismi fructum, in solidum oportet acceptum ferre. ¶ *Per fidem*, &c. διὰ τῆς πίστεως, &c. Id est, Quæ à Deo manat per vim suam in cordibus nostris agente, vt per eam Christum mortuum, sepultum, suscitatum apprehendamus. Vulgata & Erasmus, *Per fidem operationis Dei*, id est, vt nonnulli interpretantur, fide amplexi estis opus quod effecit Deus in Christo, illum excitans à mortuis, quam etsi orthodoxam expositionem, tamen minimè aptam esse arbitror.

13 *Mortuos*, &c. νεκροὺς, &c, Vide Act. 8. 23. & Ephes. 2. 1. ¶ *Et præputio*, καὶ τῇ ἀκροβυστίᾳ. Id est, carne quæ est præputium, hoc est res abominanda apud Deum. Carnem enim vocat naturæ nostræ totius vitiositatem, & incircuncisos compellat. Vide Eph. 2. 11. ¶ *Offensis*, τὰ παραπτώματα. Claromontanus codex addit ὑμῶν, *vestra*: aptius, opinor, quàm Syrus qui legit ἡμῖν, *nobis*, priore loco, & deinceps ἡμῶν, *nostrum*. Alludit autem Paulus ad locum Psal. 103. 3.

14 [*Ac*] *deleto*. ἐξαλείψας. Omnino subaudienda est copula, quæ duo participia χαρισάμενος & ἐξαλείψας cum verbo συνεζωοποίησεν cõnectat. ¶ *Rituum chirographo*, τὸ χειρόγραφον τοῖς δόγμασιν. i. Abolitis ritibus quibus, tanquã aliquo chirographo, ipsi nostra manu reatum nostrum aduersum nos obsignabamus. Ritus enim ceremoniales, quatenus erant non Euangelij sacramenta, sed Legis nos arguentis appendices, quid aliud erant quàm miseræ hominum conditionis publica professio? Nam circuncisio ita vsurpata, natiuam pollutionem: ablutiones, peccatorum sordes: victimæ denique, capitalem reatum publicè testabantur: quò spectat scitum illud Augustini dictum, In Ceremoniis illis fuisse potius delictorum confessionem quàm expulsionem. Christus igitur, quum nos ab iis omnibus sanguine suo repurgarit, dicitur etiam chirographum deleuisse. Cur enim, persoluto ad vltimum vsque quadrantem ære nostro alieno, maneat chirographum? aut manente integro chirographo apud bonæ fidei creditorem, qualis Deus est, idque ex debitoris consensu, imò verò ipso debitore ita postulante, quis persolutum æs alienum dixerit? Itaque subaudienda est præpositio ὲν, quæ adscribitur Ephes. 2. 15. & τοῖς δόγμασιν connectendum est cum τὸ χειρόγραφον, (vt significetur chirographum in ipsis ritibus situm fuisse) non autem cum ὁ ἦν ὑπεναντίον, vt per traiectionem conuertit Erasmus, quem in eo meritò reprehendit doctissimus interpres. τὰ δόγματα verò ea demum vocat quæ Hebræi חוקים [*chuchim*] appellant, & *ritus* malui quàm *decreta* interpretari, ob eas causas quas exposuimus Ephes. 2. 15. Itaque Græci interpretes (quanuis Syrus idem sentiat) magnopere à scopo aberrarunt, quum chirographi nomen vel ad ea Israelitarum verba referunt quæ scripta sunt Exod. 19. 8. vel ad interdictum illud Adamo præscriptum Genes. cap. 2. vers. 17. δόγματα verò intelligunt vel fidem in Christum, vel pietatis præcepta: quasi dicatur Christus chirographum quod contra nos scriptum erat deleuisse τοῖς δόγμασιν, id est suis decretis, quæ expositio mihi quidem videtur totam Apostoli sententiam deprauare. Vulgata ad verbum, *Delens quod aduersus nos erat chirographum decretis, quod erat contrarium nobis*. Eras. *Deleto quod erat aduersus nos chirographo, quod nobis cõtrariũ erat per decreta*. ¶ *Sub contrarium*, ὑπεναντίον. Nempe quoniam è contrario in speciem videbantur ipsius quod obsignabant chirographi deletionem promittere; & ita erat profectò quatenus etiam erant Euangelicarum promissionum sacramenta, vt in epistola ad Hebræos copiosè declaratur. Sed hoc loco, vt sæpe Prophetæ, Paulus hæc torquet aduersus eos qui Euangelio Mosen adiungebant: id est, ceremonias, non vt Euangelicæ gratiæ σφραγῖδας, (quo etiam respectu erat finis illis impositus, ipsius

Christi, id est veritatis quam antea adumbrarant, exhibitione) sed vt Legalis iustitiæ partem. Vulgata, *contrarium*, vt accipit quoque Syrus interpres, quasi redundãte præpositione ἀντὶ, vt sæpe apud idoneos etiam scriptores in hoc vocabulo nullam vim habet. Mihi tamẽ hoc loco videtur minimè otiosa.

¶ [*Ipse*] *verò*, καὶ αὐτὸς. Vulgata, *Et ipsum*. Erasmus, *Et illud*. ¶ Ego studendum puaui perspicuitati, ac proinde relatiuum expunxi.

15 *Et expoliata imperia*, ἀπεκδυσάμενος τὰς ἀρχάς. Iterum supplenda est copula quæ connectat duo verba ἔδειξεν & ἐθριγμάτευσεν, id est, sustulit & traduxit. Cæterùm aliter lectum iam olim fuisse hunc locum apparet ex veteribus. Nam & Syrus interpres vertit, *& per explicationẽ corporis*. & Tertul. de Trinit. & Augustinus sic hunc locum citant, *Exuens se carnem principatus & potestates exemplauit*. Hilarius verò, *Exutus carnem & potestates ostentui fecit*. Hæc obseruauit Erasmus, & putat eos legisse ἀπεκδυσάμενος actiuè, pro, Quum sese expoliasset, carne nimirum. Atqui Christus carnem nunquam abiecit, nisi carnem pro huius caducæ vitæ infirmitate accipias, quo sensu dixit Apostolus se amplius non nouisse Christum secundum carnem, 2. Corinth. 5. 16. & dies carnis Christi opponuntur æternæ ipsius post ascensionem gloriæ, Hebr. 5. 7. Fuerit autem translatio à luctatoribus siue cursoribus sumpta, qui certaturi vestes deponere consueuerunt. Sed præstat metaphoram dicere à bellatoribus victoribus desumptam, & antea vsurpatam in voce συλαγωγῶν. qui hostium spoliatorum armis pro trophæo fixis, captiuos solent præ se iunctos traducere, cuius moris meminit etiam noster Apostolus Ephes. 5. 8. & durum est ἀπεκδυσάμενος passiuè interpretari, quum potius appareat, facili librarij lapsu, veteres illos pro τὰς ἀρχάς, legisse ταῖς σάρκας, qua voce Græci interpretes in sacris libris pro τῷ σώματι sæpissimè contra Hebræorum morem vtuntur. Cæterùm appellatione Imperiorum & potestatuum significari Satanam cum angelis suis, res ipsa ostendit: qua de re diximus Ephes. 6. 12. ¶ *Traduxit*, ἐθριγμάτευσεν. Id est, Tanquam victor captiuos ignominiæ causa transuexit, vt exposuimus pluribus Matth. 1. 19. Erasmus. *Ostentauit*. At Thomas, *Traduxit*, inquit, *sanctos in cælum. Aut traduxit*, hoc est, *expulit dæmonas ab homine*. Tanti est momenti ex ipsis fontibus haurire.

¶ *Palàm*, ἐν παῤῥησίᾳ. Vbi est igitur crucis ignominia, quum sibiipsi diabolus crucem fixerit, & tum demum plena victoria sit potitus Christus quum planè victus videretur? Vulgata, *Confidenter palàm*, altero procul dubio adscripto ex margine. Ambrosius, *In auctoritate*. Sic accipitur παῤῥησία. Ioh. 7. 13. & 26.

¶ *Per eam*, ἐν αὐτῷ. Vel in ea, videlicet cruce, quæ fuit instar triumphalis curtus, aut circumuecti trophæi. Sic legit & interpretatur Græcus scholiastes. Sic etiam Origenes in Exodum, Homil. 4. qui tamen videtur legisse ἐν ξύλῳ, in ligno, quòd eam lectionem annotet Homil. 9. In Iesum Naue, vt Erasmus obseruauit. Plerique Græci codices legunt ἐν αὐτοῖ, id est, *in semetipso*, vt vertit Vetus interpres & Erasmus. sed si hoc retineamus, malim interpretari, Per sese, id est sua vnius vi.

16 *Aut respectu diei festi*, ἢ ἐν μέρει ἑορτῆς. Ἐν μέρει dixit pro eo quod Rabbini dicunt מצד [*mitsad*,] vt si dicas in vernaculo sermone, *De la part*, ou, *à l'esgard d'vne feste*: vt etiam accipitur 1. Pet. cap. 4. versu 16. Syrus tamen non ineptè vertit בפורגא [*bepharlaghe*] in distinctionibus, vt μέρος idem valeat atque μερισμός. Ἑορτὴ autem vocat solennes illos dies festos quos Hebræi מועדים [*mohadim*] appellant: distinguitque à Neomeniis & Sabbathis. Vulgata & Erasmus, *In parte*.

17 *Sunt*, ἐστι. Vtitur tempore præsenti vt & auctor epistolæ ad Hebr. 5. 1. quoniam adhuc stabat templum Hierosolymis, & aliquos adhuc Iudæos meta ignorantia, non autem pertinaci contumacia peccantes, Dominus tolerabat. Nam alioqui scripsisset Paulus ἦν, *erant*. ¶ *Vmbra*, σκιά. Vmbras intellige dici Legales ceremonias, non vt res vanes & inanes qualis est corporum vmbra (erant enim vera & pro ratione ac modo sacramentorum efficacia σημεῖα ac etiam σφραγῖδες in recto ipsorum vsu spirituali per fidẽ in Christum venturum) sed cum ipso Christo

ipsa

ium exhibito comparatas, qui dicitur rum vmbrarum corpus, quòd illum, velut vmbra corpus à quo efformatur, ſacramentaliter adumbrarent. Latet autem tota vis argumenti in illa vocula τῶν μελλόντων: quaſi diceret Apoſtolus, quum illi ritus inſtituti fuerint vt Chriſtum venturum, id eſt nondum exhibitum adumbrarent, illos nunc obſeruare quid aliud fuerit quàm inficiari Chriſtum aduenisſe, quem vt qui nõdum in carnem veniſſet adumbrabant? Non poteſt autem hæc concluſio valere aduerſus Eccleſiæ Chriſtianæ ſacramenta, quæ & ipſa dici poſſunt figuræ & vmbræ, at non vt nondum ſed vt exhibiti Chriſti, quem tanquam præſentem menti & fidei exhibent. Non eſt tamen hic inſtituta collatio veterum & nouorum ſacramentorum, ſed veterum vmbrarum rebus futuris ſubſeruientiũ, cum ipſis rebus exhibitis & præſtitis, Chriſto videlicet & eius beneficiis. Græca ſcholia & Auguſtinus quoque in Epiſtola ad Paulinum (vt Eraſmus annotauit) aliam lectionem adferunt, puta vt iſta connectantur cum iis quæ ſequuntur, hoc modo, Corpus Chriſti, id eſt vos, qui corpus Chriſti eſtis, vel (vt Photio placet) qui corpus Chriſti accepiſtis, nemo fraudet eo præmio quod accepiſtis credendo in illum. Sed hoc mihi quidem videtur tam violentum vt nulla ratione admitti poſſit, repugnante quoque omnium Græcorum codicum fide: quanuis rectius mihi videatur legere cum Syro interprete ὁ Χριστὸς cuius veritas eſt Chriſtus: quàm τὸ Χριστοῦ.

18 *Nemo aduerſum vos vectoris partes ſibi vltrò ſumat, μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω θέλων.* Iam incipit aduerſus primum illud falſæ religionis genus agere, quod diximus ex vanis ſpeculationibus oriri, cuius etiam vnam ſpeciem, nempe Angelorum cultum, adfert. Cæterùm in hoc loco interpretando vſus ſum iudicio meo, Nam τὸ βραβεύειν quod ad me attinet, non legi niſi pro regere ac moderari, atque adeo pro διακρίνειν, id eſt, ius dicere, ac cognoſcere: qua ſignificatione apud Plutarchum accipitur, ſicut apud Ariſtotelem lib. Rhetoricωn 1. vt Eraſmus citat, ὁ δικαστὴς, id eſt, iudex, dicitur ὁ τῶν δικαίων βραβευτὴς. id eſt, iuris moderator, vt videlicet inter litigantes decernat: translatione tamẽ ſumpta ab iis qui certaminibus præerãt, quos Græci Agonothetas & Athlothetas, Brabeutas denique vocant, παρὰ τὴν ῥάβδον, vt putant grammatici. Virgam enim ſolitos fuiſſe geſtare gymnaſiarchas, vt & iudices ac reges ſceptrum, vel ex his Plutarchi in Antonio verbis apparet, ὁ γυμνασιάρχει δὲ Ἀθλίαρχος, καὶ τὰ τῆς ἀγαμεμνίας παράσημα καὶ παλαιστῶν οἶκος, μετὰ τῶν γυμνασιαρχικῶν ῥάβδων ἔχων ἐν ἅμιλλαις καὶ φανερασίαις φορεῖται. Inuenitur tamen apud Demoſth. καὶ τὸ Μαυλίας καταβραβεύειν etiam de actore dictum qui reum peragat, id eſt, condemnandum curet: ſicut τὸ δικάζεσθαι καὶ τὸ κρίνειν atque adeo ipſum ἀγῶνες nomen ad ipſos litigantes transfertur. Itaque καταβραβεύειν πινὰ non poſſum aliter accipere quàm pro κατακρίνειν, ſed vt tanquam de iudice dicatur, ſicut etiam τὸ κρίνειν quo vſus eſt ſuperiore verſiculo, eandem hic ſententiam altero tantum verbo ſed grauiore vſurpato ſignificans. Nam omnino videtur imperioſam quandam poteſtatem Apoſtolus hoc vocabulo ngnificare, ab iſtis pſeudapoſtolis non aliter vſurpatam quàm ſi de ſuo illis licuiſſet, tanquam agonothetis ac veluti certaminis moderatoribus, præmia vel tribuere vel eripere. Exempli cauſa, qui leges audent hodie conſcientiis præſcribere, & modum etiam admetiri quo Deus pœnas (vt ipſi loquuntur) indulgeat, nónne iſti planè agonothetarum & βραβευτῶν officium vſurpant, quaſi pleno iure poſſint de ſalute vel exitio prout ipſis libuit decernere: quum tamen vnicum habeamus βραβευτὴν ac iudicem Ieſum Chriſtum cui Pater omnem in cælis & terris poteſtatem tribuit: & ex cuius voluntate patefacta ſeſe omnes optima fide gerant oportet: quos in hoc mundo familiæ ſuæ ſceptro verbi ſui regendæ præfecit 1. Cor. cap. 4. verſ. 1. & 2. Itaque Paulus addidit θέλων, quod interpretor ἑκὼν καὶ αὐτεπάγγελτος, id eſt, voluntarius, & hoc munus ſibi à nullo tributum vltro vſurpans. Nam, (inquit idem Paulus de hac ipſa re differens, id eſt, de iis qui conſcientias volebant ſuis traditionibus illaqueare, Rom. 14. 4.) Tu quis es qui de alieno ſeruo iudicas? Domino ſuo ſtat, aut cadit. Solent autem Hebræi paru-

cipia pro verbalibus, quæ vocant, nominibus vsurpare, vt sæpe iam annotauimus. Meam interpretationem probat Syrus interpres, qui vt ostenderet participiũ θέλων construendũ cum verbo καταβραβευέτω, vertit יצבא למחיבותכון [ieſtbe lamchaiabutcun,] Id est, *velit vos reos statuere.* Itidemque Photius qui καταβραβευέτω, vertit κατακρινέτω, vt Ambrosius *Deuincat*, & Augustinus, *Conuincat*: qui duo tamen videntur quasi ad actorem transtulisse, quod ego (vt antè dixi) tanquam de iudice ac moderatore potius dictum acceperim. Est autem vis præpositionis κατὰ seruanda: quod in prioribus editionibus non satis expressi. Superest vt aliorum interpretationes percurramus. Vulgata, *Nemo vos seducat*, Erasmus, *Nequis vobis palmam interuertat.* Hieronymus ad Algasiam quæstione decima, *Nemo aduersum vos brauium accipiat.* Putat enim καταβραβεύεσθαι dici eum qui iniquitate agonothetæ præmium amittat, & Græca scholia eorum etiam sententiam adferunt qui καταβραβεύεσθαι tum vsurpari dicunt quum penes alium est victoria, penes alium vero præmium. Sed hac significatione (vt antè dixi) non memini hoc verbum vsquam legere: quam tamen amplectetur qui volet. Aliis placet non ad ipsos agonothetas sed ad antagonistas istud referre vt apud Virgilium, Nisus in stadio currens Salio præmium intercipit quod Euryalus obtineat: quo modo dicuntur Pharisæi nec in cælum ingredi, nec alios ingredi sinere. Adfert etiam aliam declarationem Valla, nempe vt καταβραβεύειν τινὰ significet aliquẽ proposito præmio ad certamen euocare: cuius etiam dicti exemplum requiro. Sed nimium certè confidenter scripsit Hieronymus hoc verbum fuisse Cilicibus peculiare, quum sit à Demosthene, Isocrate, Aristotele, Plutarcho vsurpatum. Quod autem attinet ad participium θέλων, Vetus interpres conuertit *Volens*, hiante sententia: nisi pro libente ac voluntario accipias, vti nos fecimus: vel pro ἐμβατεύων legas ἐμβατεύειν, contra omnium codicum fidem. Erasmus, *Dedita opera*, Græca verò scholia supplent τοῦτο ποιῆσαι, vt sit plena sentẽtia, *Volens* [*hoc facere.*] quas ellipses nusquam velim admittere nisi quum prorsus sunt necessariæ. Castellio vero θέλων, accipit pro רוצה [rotseh,] id est εὐδοκῶν, vt qui conuerterit, *In modestia & Angelorum cultu sibi placens*: qui sensus minimè est, ineptus. Sed malo tamẽ (vt antè dixi) istud cum καταβραβεύέτω construere. ¶ *In animi submissione*, ἐν ταπεινοφροσύνῃ. Id est prætextu stultæ submissionis animi: quum alioqui inter summas etiam virtutes numeretur ταπεινοφροσύνη. Neque enim isti Angelorum cultores aliud magis vrgebant, quàm nimium esse arrogantes qui auderent ad Deum statim penetrare: ac proinde beatorum spirituum dicebant implorandas intercessiones, quod ipsi quoque philosophi præsertim Platonici. Denique idipsum docebant quod hodie boni illi & modesti homines iactant, qui non tantum Angelorum, vt illi, sed etiam sanctorum defunctorum, quorum ossa ostendunt & adorant, (proh vesanam impietatem!) intercessionem vrgent. Denique hoc illud est, meritorium obedientiæ monasticæ votum.

¶ *Cultu*, θρησκείᾳ. Hoc quoque nomen ponitur in vitio in hoc loco, deductum (vt Græci grammatici volunt) à Thracibus, apud quos Orpheus deorum cultũ inuenerit, quo postea vsi sunt Græcorum plerique. Sic enim Nazianzenus, ὁσὲ Θρᾳκῶν ὄργια ταῦτα, πυρ' ὄν, καὶ τὸ θρησκεύειν εἰς λόγος. Ad veram tamen religionem accõmodatum est, Iacobi 1.27. & Act. 26.5. Vulgata, *Religione Angelorum*, Erasmus, *Superstitione Angelorum.* ¶ *In ea quæ non vidit pedem inferens*, ἃ μὴ ἑώρακεν ἐμβατεύων. Budæus, *In eorum quæ non vidit possessionem ingredi ns*, vel *pedem ponens.* Hoc enim declarat τὸ ἐμβατεύειν. Sed assentior doctissimo interpreti, qui hoc quidem significat, sed modo quodam magis inuidioso, rectè censuit. Verbi gratia, proponatur nobis ille pseudoDionysius, quorundam deliciæ, qui similia planè habent labra lactucis: quis confidentius de vllis rebus scripsit quàm ille de cælesti hierarchia? Diceres hominem è cælo delapsum, qui aliquot annos illic consumpserit, vt cælestis politiæ formam muneráque omnia per otium describeret. Huius exemplũ secuti sunt belli homines illi qui Ecclesiasticam

clesiasticam hierarchiam tanquam illius ἀντίτυπον descripserunt, quique Purgatorij, Limbi, ipsorum denique inferorum cœnacula & contignationes non modò in chartis depinxerunt, sed etiam ipsis ter miserorum hominum animis insculpserunt. Iam verò si roges, Vndénam ista? qui minus erunt improbi, respondebunt, Ex Spiritus sancti reuelatione. Putant enim quicquid ipsi somniant, à Spiritu sancto emanare. Aliis erit sine dubio hæreticus quisquis hoc rogarit. At Paulus fontes aperit, quum hæc ab iis proficisci dicit qui Iudicis (id est vnius Christi) officium vltro vsurpent, qui simulata modestia ac religione homines illudant, qui de iis quæ non viderunt, quasi rebus sibi abundè cognitis ac tritis, subtilissimè garriant, qui non Spiritu Dei, sed sensu carnis suæ, id est vanitate, toti intumescant: qui denique caput Ecclesiæ Christum non retineant. Nam (vt infinita alia prætermittam) quale illud est quod contentissima voce boant, *Roga Patrem, iube Natum?* Et illud, *Iure matris impera?* Et illud, *Felix cœli porta?* Et illud, *Regina misericordia, vita, dulcedo, & spes nostra?* Sed hæc omnia videlicet lapidi etiam & ligno dicere, non est Christum pro capite non agnoscere, modò omnes blasphemias termines hac clausula, Per Christum Dominum nostrum. Sed (vt ad rem redeam) ἐμβατεύων Augustinus interpretatur *Inculcans*: Ambrosius, *Extollens*: quas interpretationes non probo. Vulgata, *Quæ non vidit ambulans*, quasi videlicet ἐμβατεύων construendũ sit cum ἐν ταπεινοφροσύνῃ, hoc ordine, ambulans in humilitate & religione Angelorum, quæ, id est quas res non vidit, id est, non nisi ex suis commentis deprompsit. Erasmus posit Hieronymũ, *Fastuosè incedens*, Putauit enim ductum verbum à tragicis cothurnis qui ἐμβάδες dicuntur: quæ significatio valde conuenit, sed exemplũ idonei scriptoris nullum profert. Quòd autem sublata negante particula quidam legerunt, Ea quæ vidit, manifestè fuit deprauatum. ¶ *Temerè, εἰκῆ.* Id est sine ratione. quæ enim tantæ vanitatis ratio constare potest? perinde nimirum acsi cum ratione velis insanire. Vulg. & Erasmus, *Frustra*, id est sine fructu, pro quo Græcè potius dicitur μάτην. ¶ *Inflatus*, φυσιούμενος. Inanis ergo flatus est quicquid ab istis mentibus proficiscitur. Hoc enim est quod Sensum siue Mentem carnis vocat, nempe præclarum illud ἀνθρωπικὸν, quod vnum sequuti philosophi non mirum si longissimè à scopo aberrarunt.

19 *Obtinens*, κρατῶν. vel, vt Vulgata, *Tenens*. Vide Marc. 7. 3. Opponit autem humanæ illi carnis sapientiæ, quam etiã alibi vocat ψυδώνυμον γνῶσιν, ea quæ Spiritus sanctus Ecclesiam ex diuinis scriptis docet. ¶ *Ex quo*, ἐξ οὗ. Ex quo videlicet Christo. Videtur tamen dicendum fuisse ἐξ οὗ, quum præcesserit κεφαλή: sed sententiæ non dictionis habita est ratio: vt in illo Euripidis, οἴκτρα σὺ τύχην. item,

Κατίσχ' Ἀχιλλεύς πᾶν τράτευμ' Ἑλλωτικὸν

Πρὸς οἶκον εὐθυώσαντας εἰναλίαν πλάτην.

quod annotare placuit, nequis propter vnũ & alterum solœcophanes, cũ Hieronymo Paulum faciat prorsus barbarum & elinguem. Vide autem in hunc locum ea quæ scripta sunt Ephes. 4. 16. ¶ *Suppeditatum*, κεχορηγημένον. i. vt elegãte paraphrasi Tertull. in lib. de cibis Iudaicis hunc locũ explicat, *Ex quo omne corpus per nexus concatenatum & fibula charitatis mutuis membris innexum atque concretum crescit in Deum.* Vulgata & Erasmus, *Subministratum*. Hoc est autem quod vulgò dicimus *fourni*, & hoc ipso participio vtitur Plutarchus in Cæsare, sic scribens, Προκαλεῖτο τὸν Πομπήϊον ἐφ' ὑμένον εἰς καλῶ, καὶ χορηγούμενον ἐκ τε γῆς καὶ ἐκ θαλάσσης ἀποχρώντος. Idem Diodorus lib. 2. ὧν δὲ σωτηρίαν καὶ τόλμαν καὶ τοῖς ἄλλοις ἀρετὴν ἐπιφανείαν σωτήριον, κεχορηγημένον. Vide Ephes. 4. 16. ¶ *Augmẽto Dei*, τὴν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ. Id est augmẽto quod à Deo proficiscitur, nimirum à Christi capitis Spiritu, cui opponitur inanis ille flatus, quo non crescunt sed turgent homines.

20 *Itaque si mortui cum Christo*, [*liberi*] *estis ab elementis mundi*, εἰ ἀπεθάνετε σὺν τῷ Χριστῷ ἀπὸ τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου. Malè igitur à nonnullis ista referuntur ad legales ritus de quibus disserit à vers. 9. ad 18. Cur enim ad illa tam plenè refutata rediret nunc Apostolus? Itaque (vt etiam liquere potest ex verbo δογματίζεσθαι, quod non significat

ad ritus iam diuinitus positos, obligari, sed ritibus nouis & recens appositis onerari) pugnat nunc demum Apostolus, contra superstitiones ne tatione quidem vlla, sed sola væsania nitentes, quanuis nulli magis sibi sapere videantur, quales sunt Monasticæ regulæ recentiores, & traditiones commentitiæ. Argumẽtatur autem Apostolus à comparatis. Nam si nullus est iam vsus earum exterarum obseruationum, quarum Deus autor fuit, vt essent Christianismi rudimenta, quis furor earum loco substituere huiusmodi deliria? aduersus secundam illam falsæ religionis speciem, quæ sita est in traditionibus manifestè superstitiosis: vtitúrque argumento à comparatis sumpto. Abrogatis enim illis ipsis ritibus quibus olim Deus ipse mundum erudiit, quæ est impudentia humanas superstitiones, inculcare? Itaque τὸ ἀποθνήσκειν hoc in loco accipitur ἀντὶ τοῦ ἀπαλλάττεσθαι, pro liberum, & immunem fieri, quemadmodũ etiam τὸ δικαιοῦσθαι Rom. 6.7. idque duplici respectu, primùm, quòd morte sublata fuerit illa personalis (quam vocant) obligatio, vt etiam explicat Paulus in eo loco: deinde quod hæc nostra liberatio à mortis Christi participatione pẽdeat, qui nouum fœdus, abolito priore, sanxit suo sanguine, vt in epistola ad Hebræos copiosè exponitur. Ideo reddidit Apostolus σὺν τῷ Χριστῷ, cum Christo. Adieci tamen aliquid vt planior esset loquutio. Elementa verò mundi quæ sint exposuimus supra versu octauo.

¶ *Quid*, τί. Vulgata, *quid adhuc*, τί ἔτι. Claromontanus autem codex habet διὰ τί πάλιν, *cur rursus*. ¶ *Vt viuentes in mundo*, ὡς ζῶντες ἐν κόσμῳ. Id est quasi vestra felicitas sit in rebus istis terrenis posita, ac non potius spirituale sit Dei regnum. ¶ *Ritibus oneramini*, δογματίζεσθε. Vetus interpres, *Decernitis*, quod non probo. Est enim δογματίζεσθαι passiuè accipiendum, neque hîc significat decernere, nec etiam Iudicari, vt vertit Syrus interpres. Itaque suspicatur Erasmus eum legisse δογματίζετε, vt & Tertullianum, qui in libello paulo antè citato conuertit, *Sententiam fertis*. Sed ne Erasmi quidem versio mihi satisfaciat qui interpretatur *Decretis tenemini*. Neque enim vsquam reprehenduntur Colossenses quòd pseudapostolis essent obsequuti, sed contrà laudatur eorum constantia supra versu 5. Admonentur tamen vt sibi caueant ab iis qui iam eos erant aggressi. Δογμάτων verò appellatione traditiones proculdubiò intelligit, non autem ipsas diuinæ Legis ceremonias: traditiones, inquam in delectu ciborum & pollutionibus sitas, quarum sæpe fit mentio in Euangelio, & quarum pleni sunt Thalmudici.

21 *Ne* ψαύσῃς, μὴ ἅψῃ. Verba sunt pseudapostolorum μιμητικῶς expressa à Paulo. Itaque Ambrosius proculdubio aberrat à scopo, (quod & annotauit Erasmus) hunc locũ ita explicans, & passim etiam citans, quasi Paulus ista in illorum persona non loquatur, sed ab omni specie rerum mundanarum deterreat. Ideo adieci supplementum perspicuitatis causa. Ἅπτεσθαι verò quod alioqui de manus prehensione dicitur, rectè docuit doctissimus interpres accipi à consequenti pro ipso esu, qui huius verbi vsus ex Thucydide & Plutarcho probatur. Sic autem hoc loco accipi docet verbum γεύειν quod mox sequitur, & ab isto sic est distinguendum necessariò, vt decrescente semper oratione, intelligatur crescere superstitio, primũ vetans edere, deinde gustare, ac postremò etiam attingere.

22 *Quæ omnia ipso vsu pereunt*, ἅ ἐστι πάντα εἰς φθορὰν τῇ ἀποχρήσει. Vulgata ad verbum, *Quæ sunt omnia in interitum ipso vsu*. Erasmus verò τῇ ἀποχρήσει conuertit *Abusu*: rectè quidem, & ex iurisconsultorum distinctione, qui abusum propriè in iis constituunt quæ vsu consumuntur, id est quorum vsus in ipsa consumptione positus est. Sed tamẽ vt omnem vitarem amphiboliam, *vsum* dicere malui: quum sic quoque loquantur ipsi iurisconsulti. Græca scholia mentionem faciunt τῶν ἀφαιρούντων, vt fortassis legerint τῇ ἀποχρήσει. Colligit autem Paulus ex rerum istarum natura, in iis positum nõ esse regnum Dei, sicut & alibi sæpe. Vbi igitur quadragesimalis, sextæ feriæ, & piscium esus, quæ nõnullos iampridem non puder ad Apostolos referre? Neque nos tamen piscium esum, sed impietatem eorum damnamus, qui istas tam disertè damnatas hominum traditiones Christi beneficio adiungũt. [*Præscripta*] *ex mandatis*

mandatis, &c. κατὰ τὰ ἐντάλματα. Quod impleui, nemo non videt prorsus conuerte, ac etiam requiri, vt plana sit sententia. Alludit autem Paulus ad locum Es.29.13. ex cuius collatione intelligi potest quàm firmum sit hoc argumentum.

23 *Rationem*, λόγον. Id est, Videntur quidem exquisitæ quædam res esse: vt quum dicitur aliquis esse præclara existimatione, vel contrà nullo numero esse. Nam hæc omnia etiam significat λόγος. Erasmus, *Verbo tenus speciem* interpretatur. putat enim λόγον hoc loco sonare sermonē aut verba, vt opponatur rei. ¶ *Sapientiæ*, σοφίας. Id est excellentis cuiusdam doctrinæ, & è cælo potius allatæ quàm cōsilio humano excogitatæ. Est enim hæc in speciem sapientia distinguenda prorsus ab ea quam inanē vocauit Philosophiam, quę humanis rationibus nititur: & ita solet Paulus distinguere inter γνῶσιν & σοφίαν veras & cælestes: & quàm hoc verum sit quod hic dicitur, mox ab Apostoli obitu res ipsa ostendit, mundo intra aliquot annorum spatium, ita monasticarum (id est diabolicarum) quarundam præscriptionum præstigiis fascinato, vt incredibilia videri possint quæ de istis nugis sunt perscripta, nisi succedēs Franciscus & Dominicus, & nuper etiam Iesuitę illa omnia confirmassent, adeo quidem vt Franciscum Iesum typicum (proh insanam blasphemiam!) etiamnum hodie publicè decantent. ¶ *In cultu voluntario*, ἐν ἐθελοθρησκείᾳ. Vulgata, *In superstitione*. Erasmus, *Per superstitionem*. Ac verum quidē est nihil aliud hæc fuisse quàm inanem atque adeo impiam superstitionē: sed tamen non describit his verbis Paulus qualia hæc re vera fuerint: sed qualia esse visa sint, & quos pietatis colores habuerint: nempe insignis cultus, summæ summissionis, denique neglectus corporis. Itaq; hic primus est color humanæ superstitionis, quasi homines vltro etiam plus præstent quàm teneātur, & perfectiorem quandā viam insistant, non contenti Legem Dei impleuisse. Hinc nata sunt opera supererogationis, & redempta quibusuis opibus merita monachorum. Alludit autem Paulus ad voluntarias oblationes, quas Hebræi נדבות (*nedaboth*) appellant quarum tamen longè alia ratio fuit, quum nec in doctrina nec in ritibus quicquam vel mutare, vel addere, vel detrahere licuerit, absque verbi Dei violatione: quod Pharisæis Christus exprobrauit. ¶ *Et summissione*, καὶ ταπεινοφροσύνῃ. Alter color, quòd ista videantur homines ad incredibilem quādam dejectionem & summissionem assuefacere: quum nullum inueniri possit nomē quo tam superba ista supererogatio, vel potius superarrogantia, possit explicari. Vulg. *Et humilitate*. Eras. *Et humilitatem animi*. ¶ *Et in eo quod corpori non parcant*, καὶ ἀφειδίᾳ σώματος. Sic necessario conuerti, vt Pauli sentētiam planius exprimerem. Vulg. *Et non ad parcendum corpori*. pro, *Et ad non parcendum corpori*. Erasmus, *Et læsionem corpori*. Quis porro tam est hebes vt non videat hoc in loco monachorum regulas & pseudapostolicas traditiones graphicè ab Apostolo describi: ¶ *Nec (tamen sunt) vllius pretij, nisi ad repletionem carnis*. Vsitatum est Hebræis subaudire aduersatiuam particulam, vt Psal. 119. versu 141. & 157. & Ioh. 9.30. Liquet autem ex præcedente μὴ, omnino subaudiendam esse aduersatiuam in hoc quidem dicendi genere, vbi contraria comparantur. Contraria autem voco οὐκ ἐν τιμῇ τινι, siue τιμῆς οὐδενὸς ἐστί, i. nullius pretij nec dignitatis esse, & λόγον ἔχειν σοφίας, id est, pro sapientia æstimari, siue sapientiæ numero & loco haberi. Antea igitur dixit Paulus quid iudicet mūdus de istiusmodi præceptis hominum, proposita vna specie, nempe ciborum delectu: nunc verò quod sit rectum de iis iudicium ostendit, nempe ista nullius esse pretij, quorum tamē splendor maximus esse videatur. Scio tamen hūc locum aliter solere explicari: sed hanc sentētiam mihi videtur postulare tum argumenti series, tum ipsa constructionis ratio, & verborum quoque proprietas: quanquam nemini præiudicium adfero. ¶ (*Quum*) *ad ea* (*spectēt*) *quibus farciuntur cæno*, πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκός. Id est, quum in cibo & potu fita sint, in quibus non est positum regnum Dei, sed in illis potius quæ ad Spiritus alimentum & ad vitam æternam referuntur, Rom. 14. 17. & 1. Co. 6. 13. & 8. 8. Sunt igitur istæ potius sumptuariæ leges, non autem de pietate ac religione 1. Tim. 4.

7. & 8. Ergo(vt ad verba ipsius contextus veniam) quum hoc subiiciatur pro ratione cur ista nullius sint dignitatis, supplendum est participium ὄντα, vel σωστεύοντα. quæ ellipsis non magis est violenta quàm si Latinè dicas, Nihil ad rem,sub.pertinet. Appellatione autem τῆς πλησμονῆς non intelligitur actio, id est expletio seu fartura, sed passiua significatione idipsum quo farcitur vēter. Denique in nomine Carnis tacita est antithesis Spiritus, & præstantioris illius (nempe spiritualis) vitæ,quam illi iactabant.Ideo malui *carnem* quàm *corpus* interpretari. Hæc igitur est plana & apposita explicatio huius loci, alioquin perobscuri. Sic autem interpretatus est Vetus interpres, *Non in honore aliquo ad saturitatem carnis.* Erasmus verò, *Non per honorem aliquem ad expletionem carnis.* Castellio denique,immodica sua licentia vsus,hęc infarcit superiori versiculo, quasi scriptū sit δέδοται παίσται εἰς φθορὰν τῇ δοκχήσει, οὐκ ἐν τιμῇ τινὶ, πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκὸς,i. vt ipse interpretatur, *Quorūm omnium is vsus est vt vsu pereant, & ad corporis expletionem pertineant, non vt in aliquo sint honore.* Mirabile sanè hyperbaton, & quod nulli, nisi peruersissimi iudicij, venire in mentem potuit. Quomodo verò cohærebunt sequentia? optimè nimirum, si suppleueris quiduis ex arbitrio. Ista verò, inquit, placita sunt (vbi verò ista in Græco contextu?) ex hominum præceptis atque doctrinis, quæ quidem sunt eiusmodi vt rationem habeant sapientiæ ob religionis speciem,(ἐν ἐθελοθρησκείᾳ) atque modestiam, & corporis vexatiouem seuerā. Hoc verò vtrum est ex Græco conuertere,an peruertere?

IN CAPVT III.

1 *Resurrexistis cum Christo*, συνηγέρθητε τῷ Χριστῷ. De noua fœdere & noua vita loquitur, quòd Spiritus Christi participes, quasi translati iam simus in alteram illam vitam,vbi nec cibo nec potu egebimus, sed similes erimus Angelis Dei. Laborandum igitur vt quæ supersunt veteris hominis reliquiæ, vi Spiritus profligentur: quem hominibus largiri non potest esca vel potus: non autem quærenda in istis externis rebus pietas. Cohærent verò inter se mori & resurgere cum Christo, id est, Christi mortis participatione mortificari peccato, mundo, Legis denique elementis, atque adeo toti Legi, & resurrectionis Christi participatione viuificari Deo: vt expositū est pluribus,c.6.epist ad Rom. ¶ *Superna*, τὰ ἄνω. nempe ad quorum notitiam & fruitionem vocamur, & ad quæ peruenitur veri Dei cultu,& charitate in proximum. Nam alioquin absorbetur à Maiestate qui cælestia nobis non patefacta scrutatur: & in physica cognitione superiorum rerum non est sita salus, quanuis magnus sit etiā istius vsus. ¶ *Quærite*, ζητεῖτε. Ita videlicet vt hoc vestrum proprie sit ἔργον. Nam alioqui necessaria ad hāc vitam & petimus à Deo,& honestis artibus quærimus.

2 *Terrestria*, τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. Sic vocat, externa illa in quibus illi summam pietatis ponebant, quum ea sita sit in rebus prorsus aliis,nempe in sancta putæ vitæ meditatione: quandiu hic viuimus, & in adeptione spiritualis illius vitæ æternæ qua nōn tantùm finitur carnis & spiritus lucta,sed etiam animalis vita,& quicquid illi subseruit in aliam prorsus diuinam cōmutatur, & cuius pignus est Spiritus Sanctus sursum in hac etiā vita nos trahens nedum vt in rebus illis tam vanis salutem quæramus.

3 *Mortui estis*, ἀπεθάνετε. Repete cum *Christo*, ἀπὸ τῶν νεκρῶν. ¶ *Vita illa*, ἡ ζωή. Atqui 1.Cor.4.9.dicit illam patefieri quotidie in nobis: quatenus videlicet habemus eius primitias. Completa enim illa in vltimū diē differtur & tantū abest vt nūc appareat carnis oculis, vt cōtrà nihil sit Christianè viuētibus calamitosius.

4 *Patefactus fuerit*, φανερωθῇ, nempe altero illo glorioſissimo aduētu, nūc adhuc in illa Euāgelicæ prædicationis secundū carnem infirmitate delitescens. *Gloriosi*, ἐν δόξῃ. Vul.& Eras. *In gloria*, obscurè. Est autem Hebraismus, quem exposuimus 1.Cor.15.42.

5 *Mortificate*, νεκρώσατε. i. omnē vim ac vigorē extinguite naturæ illius depranatæ,quæ vos deorsum trahit,& prauos illos motus Spiritui repugnātes in vobis ciet. Hos autē motus & cupiditates eleganter vocat mēbra,quibus vetus homo (i.ratio ac voluntas hominis depranata) perinde vtitur ac corpus mēbris: vtpote quæ ipsius etiā corporis membra secum rapiāt. Vide Rom.6.12. ¶ *Mollitiem*, τὴν δὲ-

sic

& vocat motus illos quibus accenditur & fouetur libido, quos poëtæ amoris nomine significant, & turpibus illis Veneris & Cupidinis fictitiis numinibus designant. Alij speciatim sic volunt cyzicos notari. Cæterũ pulcherrima methodo Apostolus ab iis quæ appetimus incipiens, postea versu 8. ad ea progreditur quæ auersamur. qui pathici dicti sũt. vt explicat etiã Syrus interpres. Horat. *Cũ grege turpiũ Morbo virorum.* Quẽ locum citauit Eras. Vul. *Libidinem.* Cypr. epist. 52. citãs hũc locũ, hãc vocẽ prætermittit, & πλεονεξίαν vertit *Cupiditatem.* Ité pro ἅπερ ἐστὶν, *quæ est*, legit ἃ ἐστι, *quæ sunt.* ¶ *Idololatria*, εἰδωλολατρεία. Vid. Eph. 4. 31.

6 *Venit*, ἔρχεται. i. venire solet, Vide Ephes. 5. 6. ¶ *Super homines contumaces*, ὑπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας, Vulgata. *Super filios incredulitatis.* Vide Ephes. 2. 2.

7 *Quibus in (vitiis,)* ἐν οἷς. Quid sit ambulare seu versari in peccatis, diximus Ephes. 2. 2. distinguuntur autem hoc in loco Ambulare & Viuere, ita vt hoc posterius indicet naturę habitũ, illud verò ἀναστροφὴν ipsam. Vide Act. 8. 23. Erasmus verò manifestè deprauauit sententiam quum ἐν οἷς ad homines referret. Vertit enim *Inter quos*, quum sententia ipsa minimè sit ambigua.

8 *Hæc omnia*, τὰ πάντα. Articulus vim habet αἰνιττομένου, ideoq; non fuit prætermittendus ¶ *Excandescentiam* θυμόν. Vul. & Eras. *Indignationẽ.* Quomodo verò distinguãtur ὀργὴ & θυμὸς dixim⁹ Eph. 3. 31.

9 *Quũ exuti sitis*, ἀπεκδυσάμενοι. Vul. *Expoliãtes*, duplici errore. Fuit enim seruãda præteriti temporis significatio: & ponũtur hæc participia ἀπολογικῶς. Est autem in hac loquẽdi formula allusio ad baptismi ritũ diu in Ecclesia vetere quũ Catechism⁹ in adultis baptismo præiret. nõ aspersionis sed immersionis nudorũ corporũ, quę postea nouis cãdidis vestibus mos fuit operire. inde illud eiusdẽ Apostoli Galat. 3. 27. *Quotquot baptisati estis, Christũ induti fuistis.* cur autẽ passiuã horũ verborũ significationẽ actiuæ prætulerim, dixi eôdẽ illo loco. ¶ *Veterẽ illũ hominem*, &c. τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον. Vide Rom. 6. 6.

10 *In agnitionẽ*, εἰς ἐπίγνωσιν. Finis, aut (si malimus) obiectum quàm proponat regeneratio ita significatur. Loquitur enim de agnitione efficaci, vt definitur 1. Ioh. 2. 3. & 4. ¶ *Congruentem imagini*, κατ' εἰκόνα. Vide Eph. 4. 24. Est autem subaudiendus articulus, vt sit τὴν κατ' εἰκόνα. quã ob causam sic malui interpretari, quàm ad verbum, *Secundum imaginem.* Eras. contra omnium nostrorum codicum fidem legit κ' εἰκόνα, *& imaginem.* *Qui ipsũ condidit*, τοῦ κτίσαντος. Nẽpe secũdũ qualitates, nõ secundũ ipsã vel animæ vel corporis οὐσίαν, vt phanatici somniant.

11 *Non est*, οὐκ ἔνι. Vide Galat. 3. 28.

12 *Induimini*, ἐνδύσασθε. i. ornati estote ita vt nũquam exuatis. Vide Rom 13 14. Vul. *Induite.* Vid. Eph. 4. 31. ¶ *Vt*, ὡς. Vide 2. Cor. 2. 17. ¶ *Viscera*, σπλάγχνα. i. teneterrimis illis affectibus. Vide Luc. 1. 78. ¶ *Miserationum*, οἰκτιρμοῦ. Id est. summæ misericordiæ. Vide 2. Corint. 1. 3.

13 *Vobis mutuò*, ἑαυτοῖς. Vide Ephes. 4. 32. Sic etiã manifestè accipitur inf. vers. 16.

14 *Vinculum perfectionis*, σύνδεσμος τῆς τελειότητος. i. vinculũ quo omnia hominũ inter se officia continẽtur ac cohærent. Ergo, inquit sophista, Charitate iustificamur. Sed quis sani cerebri esse putet eum qui sic argumentetur? Claromontanus codex legit ἑνότητος, *vnitatis*, quod nusquam alibi inueni, & mihi accommodatissimum videtur.

15 *Præsit*, βραβευέτω. i. omnia regat ac moderetur. vt ille apud Virgil. βραβευτὴς, *producere longius iras. Et sæuire animis Entellum haud passus acerbis: Sed finẽ imposuit pugnæ.* Liceat enim hîc nobis sacra cum profanis comparare. quandoquidẽ Paulũ nõ puduit ab his rebus trãslationẽ sumere. Quũ igitur in perpetuo quodã certamine versemur, vult in animis nostris sedentem pacem Dei tanquã agonotheten seu brabeuten, omnes affectus in officio continere: vt verè pacem Dei, i. concordiam auspiciis Dei cum proximis initam colamus, vt vnanimes tãdem ex superata carne palmã referamus. Vulg. *Exultet*, vt mihi videatur existimasse τὸ βραβευέτω id esse quod in vernaculo nostro sermone diximus vetbũ è verbo *brauer.* Eras. *Palmam ferat.* Ego verò (vt dixi suprà, 2. 18. τὸ βραβεύειν nusquam legi propriè nisi de ipsis agonothetis dictum: ad quorum munus mihi quidem proximè accedere videntur ij quos vulgò vocãt in singularibus certaminibus, *mareschaux de cãp.* ¶ *In vnũ cor-*

pus, ἐν ἑνὶ σώματι. Id est, in vnum corpus Dei beneficio coniuncti, vt alij aliis mẽbrorum instar adessetis. Vide 1. Corint. 12. 12. & 13. ¶ *Grati estote*, εὐχάριστοι γίνεσθε. Εὐχάριστος enim ἀχαρίστῳ opponitur, & mutuis officiis fouetur amicitia Syrus tamen interpres hoc accipit pro εὐχαριστεῖτε, & addit τῷ Χριστῷ, gratias agite Christo de ista pace, quòd duobus proximè sequentibus vers. inculcatur.

16 *Sermo Christi*, ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ. id est, Euãgelij doctrina. ¶ *Copiosè*, πλουσίως. Vulgata. *Abundanter*. Erasmus, *Opulentè*, Alibi autem diximus omnem copiãm & affluentiam ita significari. ¶ *Docendo*, διδάσκοντες. Vulgata, *Docentes*. Erasmus, *Docetéque*. Potest autem hoc etiam connecti cum ἐν πάσῃ σοφίᾳ, suntque hæc participia posita perinde vt מכור (*makor*) apud Hebræos, & apud Latinos gerundi modus: ideóque nulla est habita casus ratio, vt 2. Corinth. 9. 11. & 13. Mar. 12. 40. & alibi. vbi de hac formula diximus, apud Homerum etiam vsitata, & apud alios scriptores, vt annotat Eustathius libro Iliad. β & π. ¶ *Vos mutuò*, ἑαυτούς. Vulg. *Vosmetipsos*. Vide Ephes. 4. 32. ¶ *Psalmis, hymnis, & cantionibus*, ψαλμοῖς, καὶ ὕμνοις, καὶ ᾠδαῖς. Psalmos puto dici quos vocant Hebræi מזמורים (*mizmorim*,) & hymnos, quos תהלים (*tehillim*,) & cantica quæ שירים (*schirim*.) Psalmos igitur vocat quascunque cantiones variis argumentis scriptas. Nam & querelæ, & narrationes, & postulationes in psalmis referuntur: at hymni solas laudes continent. Cantica verò dicuntur peculiares quædam & magis artificiosæ cantiones, quæ & ipsæ laudes complectebantur, sed augustiore quadã forma quàm psalmi aut hymni, vt licet ex exẽplis cognoscere. ¶ *Cum gratia*, ἐν χάριτι. Vulg. *In gratia*. i. quòd se vtilitate commendet, vt eo nomine gratiã mereatur ab auditoribus, vt Ephes. 4. 29. nisi ad gratiarum actionem malimus hoc referre. ¶ *In vestro corde*, ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν. Vide Ephes. 5. 19.

17 *In nomine*, ἐν ὀνόματι Id est, Inuocato Christi nomine, vel ad Christi laudem ac gloriam. Quod autem addit δι' αὐτοῦ, *per eum*, diligenter notãdum est, vt sciamus Deum frustra coli nisi Christus Mediator intercedat.

18 *Vxores*, γυναῖκες Vulgata, *Mulieres*, quasi ad sexum hoc referatur, sicut etiam mox perperam omisit vocem ἰδίοις, id est, propriis, addente quoque Claromontano codice ὑμῶν, *vestris*, quod Syrus quoque interpres non neglexit. ¶ *Subiicite*, *vos*, ὑποτάσσεσθε. Vide Ephes. 5. 21. ¶ *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Id est, perinde, vel quatenus iubet Dominus, qui hanc εὐταξίαν & οἰκονομίαν distribuit. Itaque aberrant omnes mariti & vxores à scopo, quicunque Deum sibi in Christo non proponunt in amando quod non agnouit philosophia.

19 *Vxores*, τὰς γυναῖκας. Syrus interpres rursum hîc legit ὑμῶν, *vestras*.

20 *In omnibus*, κατὰ πάντα. Repete ἐν τῷ κυρίῳ, *In Domino*, vt Eph. 6. 1. quod etiam statuendum est in proximo versiculo.

21 *Irritate*, ἐρεθίζετε. Id est παροργίζετε. Ephes. 6. 4.

22 *Secundum carnem*, κατὰ σάρκα. Hæc exposuimus Ephes. 6. 5. & 6.

24 *Mercedem*, &c. τὴν ἀνταπόδοσιν. i. Pro eo quòd dominis rectè parueritis, tẽpus erit quo vos ex seruis filios esse factos re ipsa cognoscetis, quum videlicet cœlestis illius hæreditatis eritis participes. Nomen autem τῆς κληρονομίας omnem meriti rationem tollit, quum ex gratuita adoptione pendeat: nec quo iure quæratur hæreditas, sed ad quos spectet, differat hoc in loco Apostolus.

25 *Qui verò*, &c. ὁ δέ. &c. Hoc ego accipio, cum doctissimo interprete, vt in dominos iniquos dictum, quorum iniurias libentius ferent serui si intellexerint se Dominum habere iniuriarũ suarum vindicem, non minus quàm reges & imperatores. Neque enim est in Christo dominus aut seruus. quod tamẽ quomodo sit accipiendum, vel ex hoc loco satis apparet, aduersus furiosos illos Anabaptistas qui omnem εὐταξίαν perturbãt. Vetus interpres ὁ γὰρ, *qui enim*. ¶ *Iniuriam quam intulerit*, ὃ ἠδίκησε. Id est iniuriæ suæ mercedem, vt Ephes. 6. 8.

IN CAPVT IIII.

1 *Domini*, οἱ κύριοι. Fuit hic versus superiori adiungendus. Qui mox enim sequuntur, ad totam Ecclesiam spectãt: vt & superiora à primo huius capitis versiculo, vsque ad ver. 18.

3 *Ostium sermonis*, θύραν τοῦ λόγου. id est, os apertum & liberum ad prædi-

can-

cundum Euangelium: vt Eph. 6. 19.

4 *Sicut oportet, ὡς δεῖ.* Quæ sit vis hoc in loco verbi Oportet, ostendit ipse Apostolus 1. Cor. 9. 16.

5 *Sapienter, ἐν σοφίᾳ.* Id est, considerate ac circunspectè. Multæ enim causæ sunt cur cum illis potissimum prudenter & sapienter agere oporteat qui nõdum Euangelio fidem habuerunt. *Opportunitatem redimentes, τὸν καιρὸν ἐξαγοραζόμενοι.* Id est, occasionem illos lucrifaciendi, etiam cum vestrarum rerum iactura quærentes. Vide Ephe. 5. 16.

6 *Cum gratia, ἐν χάριτι.* Id est, ad commodum proximi comparatus, vt diximus suprà 3. 16. ¶ *Sale conditus, ἅλατι ἠρτυμένος.* Huic opponitur sermo putris & corruptus, cuius meminimus suprà, Ephes. 4. 29.

10 *De quo, περὶ οὗ.* Ambiguum est, ad Barnabam an ad Marcum hæc oratio referatur: sed de Marco agi verisimilius est. ¶ *Excipite, δέξασθε,* Vel δέξασθαι, Vt excipiatis, si coniungas cum ἐνετείλατο. vt habet Syrus interpres, vt exprimatur quod fuerit illud mandatum.

11 *Hi soli, οὗτοι μόνοι.* Certè vel magna hic fit Petro iniuria, vel Romę tum non erat. Vbi ergo illi xxv. anni quibus Romæ sedit? ¶ *In regno Dei, εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.* Id est, in Euangelio, vt 2. Corinth. 8. 13 & Philipp. 2. 22. Verè enim regnat Deus per Euangelium.

12 *Certans ἀγωνιζόμενος.* Ita significatur translatitia voce ardor summus charitatis & precum. Vulgata, *sollicitus*, non seruata metaphora. ¶ *Completi in omni voluntate Dei, πεπληροφορημένοι ἐν παντὶ θελήματι τοῦ Θεοῦ.* Id est, instructi plenissimè cognitione voluntatis Dei, vel iis donis quæ requiruntur ad præstandum quicquid Deus mandarit. Itaque τελείους ac πεπληροφορημένους opponit infirmis & nouitiis, metaphora ab ætatum gradibus sumpta, sicut τέλειοι τοῖς νηπίοις. Philip. 3. 12. Vide 1. Corinth. 2. 6. & 14. 20.

13 *Laodicea, ἐν Λαοδικείᾳ.* Vide sup. 2. 1.

15 *Ecclesiam, ἐκκλησίαν.* Eras. *Congregationem.* Vide Rom. 16. 5. & 1. Cor. 16. 19.

16 *Laodicea ἐν Λαοδικείᾳ.* Qui putãt significari epistolam ad Timotheum priorẽ, vel ea ratione refelluntur quòd satis appareat ex iis quæ scripta sunt suprà, capite 2. versu 1. Paulum hanc Laodiceam non inuisisse. Sed multo fœdius errarunt qui ex hoc loco suspicati sunt quãdam fuisse epistolam Pauli ad Laodicenses scriptam: quia nimirum Vetus interpres conuertit τὴν ἐν Λαοδικείᾳς, eam quæ est Laodicensium: quum potius significet Paulus epistolam aliquã ad se missam Laodicea, aut potius qua respõsuri essent Laodicenses Colossensibus. Vetus tamen est hic error, & epistola illa ad Laodicenses iampridẽ fuit ementita, vtpote quam citet Epiphanius aduersus Marcionitas.

18 *Gratia, ἡ χάρις.* Vetus interpres addit, *Domini nostri, τοῦ Κυρίου ἡμῶν.*

19 *Scripta est, ἐγράφη.* In Claromontano codice scribitur simpliciter ἡ πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴ, *completa est epistola ad Colossenses*, & mox, ἡ πρὸς Φιλιππησίους ἀρχεται, *incipit epistola ad Philippenses.* Illi enim isti in eo codice anteponitur.

Epistola Pauli Apostoli ad Thessalonicenses prior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

A Deo Patre, &c. τοῦ Θεοῦ πατρός, &c. Totum hoc membrũ deest apud Syrum interpretem itidémque Ambrosi. & Chrysostomum. Leuiculum est autem quod Hieron. lib. aduersus Pelag. 1, non vult legi Syluanus, sed Silas.

3 *Sine intermissione commemorantes*, ἀδιαλείπτως μνημονεύοντες. Nõnulli coniungunt illud aduerbium cum præcedentibus, sed contra veterum codicum fidem, μνημονεύοντες, *Commemorãtes*. Vul. Memores, nimis angusta significatione. Plus enim est μνημονεύειν cũ quarto casu rei, siue μνείαν ποιεῖσθαι, vt hic scribitur, & Ephes. 1. 16. id est apud alios commemorare, quàm μιμνήσκεσθαι, & μνείαν ἔχειν. 2. Tim. 3. & 4. quãuis hęc inter se cohęreãt. ¶ *Efficacem vestrã fidem*, ὑμῶν τοῦ ἔργου τῆς πίστεως. Ἔργον vocat τὴν ἐνέργειαν, & ἔργου τῆς πίστεως pro τῆς ἐνεργουμένης πίστεως dixit Hebræorum more, sicut & τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης pro τῆς κοπώσης ἀγάπης Vul. *Memores operũ fidei vestræ*. Nã rectè (meo quidem iudicio) animaduertit in pronomine ὑμῶν non modò non duram & insolentem, sed etiam elegantem esse traiectionem. Maluit tamen Erasmus ὑμῶν cõnectere cum μνημονεύοντες, & subaudire ἔνεκα. Vertit enim Memores vestri propter opus fidei: quod mihi videtur multo durius quàm sit illa traiectio. ¶ *Tolerantem*, &c. τῆς ὑπομονῆς τῆς, &c. Nõ frustra geminatus est articulus τῆς: deinde spes Christi passiuè dicitur, Hebræorũ more, vt fides Dei pro fide quæ Deo habetur, Marci 11. 22, quæ phrasis mihi visa est hoc in loco paulo obscurior. Vulgata, *Sustinentiæ spei Domini nostri Iesu Christi*. Erasmus verò paulo longius à verbis recedens, *Quòd permansistis in spe Domini Iesu Christi*. ¶ *Coram Deo*, ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ. Hoc cõnecto cum participio μνημονεύοντες: vt sit sensus, Quoties ad Deum mentẽ attollunt, & quasi in eius cõspectu versãtur, id est, quoties precãtur (precantur autẽ sine intermissione) toties ipsis in mẽtẽ venire Thessalonicẽsiũ fidẽ, cæterásque sanctas virtutes. Possimus tamen etiã cõnectere cũ proximis, vt illas virtutes hoc quoq; arguméto veras ac viuas fuisse significet. Hæc enim est huius loquutionis vis apud Hebræos, vt quod sincerè ac elegãter fit, dicatur coram Domino fieri. Vide Luc. 1. 6. & hunc sensum amplexus est Syrus interpres.

4 *Scientes*, εἰδότες. Miror quid in mẽtẽ venerit Erasmo vt in participio εἰδότες putaret nõ esse seruatam rationẽ grammatices, quum omnia rectè cohæreant, nẽpe cũ superioribus participiis πανόμενοι & μνημονεύοντες, vt omnia ad εὐχαριστοῦμεν referantur. Sed εἰδότες causã declarat huius tum gratiarum actionis, tũ perpetuæ ipsorum recordationis: quia videlicet manifesta videbãt electionis ipsorum testimonia, quòd tam efficax fuisset apud eos Euangelij prædicatio. Erasmum autem vt arbitror illlud fefellit quòd non cogitans hanc epistolam non vnius Pauli sed etiam Syluani & Timothei nomine scriptam, participium ad ipsos Thessalonicenses retulit. ¶ *Dilecti à Deo*, ἠγαπημένοι ὑπὸ Θεοῦ. Sic rectè Vulgata, assentiente quoque Syro interprete, ipsóque adeo Apostolo 2. Thes. 2. 13. Erasmus, *à Deo electionem vestram*, quasi videlicet ὑπὸ Θεοῦ cohæreat

rat non cum ἡγιασμένοις sed cum πλὴν ἀγγέλων, quæ falsa interpunctio, qualis in Græcos codices irrepsit, mihi quoque in priorib. mearum annotationum editionibus imposuit. Hoc verò significare voluisset Apostolus, quod alioqui verè quoque dicitur, tum sanè scripsisset ἐν Χριστῷ vel potius παρὰ Θεοῦ εὐλογίᾳ ὑπὸ sub. οὔσαι. Est autem insignis hîc locus ad intelligendum vnde petenda sit electionis æternæ aduersus periculosissimam tentationem certioratio: nempe non ab æterno Dei consilio per se, æque ab indefinita vocatione externa electis & reprobis cõmuni, sed à Spiritu adoptionis effectis in nobis, fide videlicet, & sanctificatione in nobis inchoata, quę dona sunt ἀμεταμέλητα: quò spectat illud quod scribitur 2. Corinth. 13. 5. & 1. Pet. 1. 10. & 1. Ioh. 2. 5.

5 *Quoniam*, ὅτι, Vt vis huius argumẽti intelligatur, cõfer quod scriptum est Act. 13. 48. Simile est argumentum 1. Cor. 1. 6. ¶ *Euangelium*, εὐαγγέλιον. Id est, prædicatio Euangelij, vt sæpe iam annotauimus.

¶ *Constitit apud vos*, ἐγένηθη εἰς ὑμᾶς. Vulgata, *Fuit ad vos*. Erasmus, *Fuit erga vos*. Vtrunque (vt mihi videtur) nimium obscurè. Argumentatur autem Paulus à consequentibus. Est enim in solis electis Euangelium efficax ad salutem. Itaque primùm omnium dicit non fuisse nudam & inanem prædicationem Euangelij apud Thessalonicenses, nec inania duntaxat verba effusa, sed fructũ maximum esse consequutum, vt 1. Cor. 4. 10. Hoc autem duabus rebus definit, nempe donis illis Spiritus sancti, & certa persuasione quam in illorum animis insedisse res ipsa ostendit, quum alacribus animis crucem Domini pertulerint. Quum tamen fides insigne sit Spiritus donum, (adeo quidem vt alia illa dona, nisi ex hoc fonte proficiscantur, Deo placere nõ possint: nec valeat hoc argumentum ab effectis nisi fundamẽto fidei substrato) potest illud ἐν Πνεύματι ἁγίῳ, *In Spiritu sancto*, generaliter accipi: cuius illud singulare & filiis Dei peculiare effectum, κατ' ἐξοχὴν exprimatur, nempe πληροφορία, de qua diximus Luc. 1. 1. & Colos. 2. 2. Est autem hoc idoneis etiam scriptoribus familiare, vt quum in genere aliquid dixerint, certã aliquam speciem aut partem quasi ex reliquorum numero eximant: vt in illo Virgilij, *Troes reliquias Danaûm atque immitis Achilli*.

5 ¶ *Et in certa persuasione*, &c. καὶ ἐν πληροφορίᾳ πολλῇ. Vulgata, *Et in plenitudine multa*, prorsus ineptè, quod tamen Aquinatem fefellit. Erasmus, *Perque certitudinem multam*. Ego malui certam persuasionem dicere, qua de re vide Luc. 1. 1. & Colos. 2. 2. Sed & in eo planè dissentio à plerisque quòd πληροφορίαν referũt ad ipsam Pauli & aliorum prædicationem, quæ certa adhibuerit argumenta. Nam ἐν πληροφορίᾳ dicendum fuisset.

6 *Cum gaudio*, &c. μετὰ χαρᾶς, &c. Id est, cum gaudio quod à Spiritu sancto promanat.

7 *Exemplaria*, τύπους. Id est, vt in vernaculo sermone dicimus, *patrons*. quo sensu dixit Horatius Vlyssem Homericum proponi, vt virtutis & sapientiæ exemplar, & ὑποτυπώσεως nomine vtitur Apostolus 1. Tim. 1. 16. Vtitur autem plurali numero fortassis, vt significet tot fuisse veluti constantiæ typos quot etãt Thessalonicensium capita. Vulgata tamen (vt Syrus etiam interpres, & codex Claromontanus) legit τύπον, numero singulari. & *formam* interpretatur.

8 *Non solùm*, οὐ μόνον. Traiectionis Hebraæ hoc quoque sit exemplum, cuiusmodi alia multa obseruauimus. Nam alioqui in Græcis hoc sic collocatur vt prorsus ἀνακόλουθον esse videatur, quod tamen nusquam est. ¶ *In omnem locum*, ἐν παντὶ τόπῳ. ἐν pro εἰς. Id est, passim & vbique, etiam multo longius hyperbole è medio petita. Neque minus est põdus istius phrasis quàm illius de Romanis ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ.

9 *Ipsi*, αὐτοὶ. Id est, omnes credentes, ex versu 7. Vel quicunque vsquam sunt. Accipiũtur enim metonymicè regionũ nomina pro ipsis regionũ incolis. ¶ *Conuertistis vos*, ἐπεστρέψατε. Vide Act. 3. 26. Deo videlicet vos ministerio meo per Sãctũ suũ Spiritũ ad se cõuertente, vt Ierem. 31. 18. & 1. Pet. 2. 9. ¶ *Relictis idolis*, ἀπὸ τῶν εἰδώλων. Vulg. & Eras. *A simulacris*. Ego studui amphiboliam quãtumuis absurdam vitare. Deum autem viuum idolis mortuis, & verum, idolis quæ nihil sunt nisi phantasmata inania, opponit.

10 *Nos eruentem*, ῥυόμενον ἡμᾶς. Participium pro verbali positum est: quod annotare volui ne cui scrupulum iniiciat tempus præsens huius participij. ¶ *Ab ira illa ventura*, ἀπὸ τῆς ὀργῆς τῆς ἐρχομένης. Ne hîc quidem frustra repetitus est articulus. Iram autem accipit pro vltione seu vindicatione qua Dominus, terribiliter iratus, mundum tãdem vlciscetur. Etiam, Domine, serua nos ab hac ira.

IN CAPVT II.

2 (*Multa*) *prius passi*, προπαθόντες. Sic in his libris accipi solet absolutè verbũ πάσχειν, quod obscurius fuisset hoc in loco. ¶ *In Deo*, ἐν τῷ Θεῷ. Id est, Dei ope ac gratia freti. ¶ *Certamine*, ἀγῶνι, Vulgata, *sollicitudine*. Vide Colos. 2. 1.

3 *Ex impostura*, ἐκ πλάνης. Vulgata, *De errore*, sed perperam. De se enim loquuntur, non de Thessalonicensibus, nisi ex mutua relatione. Negant enim se fuisse impostores, aut illos deceptos. ¶ *Ex impuritate*, ἐξ ἀκαθαρσίας. id est vllo scelere aut maleficio. sicut apud Latinos Impurus, apud Græcos μιαρὸς accipitur pro scelerato. Alioquin ἀκαθαρσίαν ad libidinum spurcitiem solet Apostolus accommodare.

4 *Sicut probati fuimus Deo*, καθὼς δεδοκιμάσμεθα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Quod in eligendo placuit, hoc dicitur à nobis approbati: itaque δοκιμάζεσθαι nihil aliud declarat hoc in loco quàm vt idoneum & aptum assumi. Sed inter Dei & hominum iudicia hoc interest, quòd homines in eligendo spectant earum rerum qualitates quæ proponuntur. Deus verò in seipso inuenit consilij sui rationem: vnde fit vt quum ne ad cogitanda quidem quæ Dei sunt idonei simus, quos ipse primùm ad sanctas illas vocationes eligit, eos non inueniat, sed faciat idoneos. Itaque hæc approbatio prorsus à Dei misericordia pendet, sicut ipse Apost. explicat 1. Cor. 7. 25: & δοκιμάζεσθαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ nihil aliud declarat quàm Deo placere, ideóq; gratis eligi. quod vt melius intelligeretur actiuam loquutionem vsurpaui, quasi scripserit Paulus, καθὼς ἐδοκίμασεν ὁ Θεὸς πιστεύειν ἡμῖν τὸ εὐαγγέλιον, vt Rom. 1. 28. Nam τὸ δοκιμάζεσθαι respondet hoc in loco verbo Hebræo בחר (*bachar*) aut התרצה (*hitbrat'zah.*) ¶ *Exploranti*, τῷ δοκιμάζοντι. Id est, qui demum est verus καρδιογνώστης. Significat enim se vocationi suæ sincerè respondere.

5 *Vsi sumus*, ἐγενήθημεν. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Fuimus*: Atqui dandum aliquid fuit Latinæ linguæ cõsuetudini, in dicendi formula tam inusitata. Annotauimus autẽ peculiariter vsum, eúmque diuersum, verbi γίνομαι in hac epistola, vt suprà, 1. 9, & 6. & infrà, 7. 8. & 10. ¶ *Nec auaritiæ causa quicquam præteximus*, οὔτε ἐν προφάσει πλεονεξίας. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Nec in occasionem auaritiæ*, ita obscurè vt vix intelligas.

6 (*Vobis*) *oneri esse*, ἐν βάρει εἶναι. id est, inquit Erasmus, *In dignitate esse, id est grauitatem aliquam Apostolicæ præstantiæ seruare, vt nunc faciunt qui hoc obtentu ipsis Cæsaribus & regibus imperant.* vt etiã intellexit Syrus interpres. quod gallicè dixeris, *tenir nostre grauité*. Sed meritò quæri posse videtur an possit hæc interpretatio admitti. Nam si de moderata grauitate accipias, nõ est verisimile insignes istos Apostolos vnquam fuisse sui muneris oblitos: quòd si aliquando sese ad infima quæque, ipsius Christi exemplo, summiserunt, aliter sanè facere ipsis non licuit pro muneris sui ratione, quæ postulabat vt cuncta ad ædificationem Ecclesiæ referret. Sin verò de immoderata grauitate (id est arrogantia Pharisaica) accipias, absit vt illam existimemus Apostolis Christi vsurpare vnquam licuisse. Causa verò quæ affertur cur ἐν βάρει sumatur pro grauitate & auctoritate, non ita magni est momenti: quia videlicet in superiore versiculo dixerunt se non ambiuisse hominum gloriam: & sequitur, *Fuimus placidi*. Nam priore loco mentionem fecerunt non tantùm ambitionis, sed etiam auaritiæ: id autem quod sequitur, ad vtrumque referri cõmodè potest. Itaque ἐν βάρει huc refero quòd quum suo iure potuissent (sicut in epistola vtraque ad Corinthios Paulus testatur) Ecclesiarum sumptu viuere, tamẽ suis manibus victũ quæsiuissent, manifesto sanè argumẽto se ab omni tum auaritia tũ ambitione maximè esse alienos. idque magis etiã liquet ex eo quòd proximo versiculo

vti tur

runt Apostolus verbo ὀπιζαρῶσαι.

7 *Mansueti*, ἤπιοι, Id est, minimè asperis moribus, sed faciles ac benigni: quæ vt in vulgatæ interpretationis codicibus non paucis legitur, *Lenes*: qua virtute nihil magis est repugnans tum amentiæ, tum ambitiosæ arrogantiæ. Sed & optimè quadrat similitudo. Nam neque tam vile neq; tam sordidum quicquam est quod nutrix mater, infantis causa, non subeat: neque ad istas deuotidas molestias ac sordes vlla spe lucri, sed materno tantùm affectu ducitur. Quidam ex veteribus legunt Paruuli, id est νήπιοι, lubrico librariorum lapsu, aut potius alicuius argutia, quia nutricis & liberorum fit mentio, tenerorum videlicet quos illa foueat. Sed quisquis ille fuit qui hoc commentus est primus, considerare debuit Paulum cum suis, non infantium, quibus comparantur Thessalonicenses, sed nutricis personam in hac similitudine sustinere.

¶ *Cupidi vestri*, ἱμειρόμενοι ὑμῶν. Rarum verbum apud Græcos vt etiam annotauit Nissenus. Sic Cic. lib. de Orator. 1. *Homo cupidissimus nostri.* Addidimus autem copulam, quam Syrus etiam interpres legit. ¶ *Cõtenti eramus*, εὐδοκοῦμεν Sic Plinius epistola quadam hac phrasi vtitur. Vul. *Volebamus*, non expressa verbi εὐδοκεῖν notatione, quo summa animi ad quæuis amici causa facienda vel patienda sese summittentis propensio significatur, ac si diceret Apostolus, ita se fuisse illorum salutis cupidum, vt sibi pergratum futurum esset non tantum illis viam salutis commonstrare, sed sua etiam vita illos exitio redimere.

9 *Ac ærumnæ*, καὶ τὸν μόχθον. Μόχθος aliquid etiam grauius significat quàm κόπος, & sicut vernaculo nostro sermone hæc tria, *Labeur*, *Peine*, *Trauail*, gradus quosdam laboris significant: sic & apud Græcos, πόνος, κόπος, μόχθος. Ideo Vetus interpres Fatigationem conuertit.

10 *Vobis*, ὑμῖν. Erasmus, *Vobiscum*. Potest etiam hoc referri ad ἀμέμπτως, vt sit sensus, quomodo sanctos & iustos, quomodo denique nos vobis qui creditis, inculpatos præstiterimus. vt vertit Syrus interpres, qui totum hunc locum sic legit, ὡς ὁσίως καὶ δικαίως ἐκαινώθημεν ὑμῖν τὸ τοῦ Θεοῦ εὐαγγέλιον, καὶ ἀμέμπτοι πᾶσι τοῖς πιστεύουσι ἐγενήθημεν, id est, *quomodo sanctè & iustè prædicauimus vobis Euangelium Dei, & inculpati apud omnes credentes fuimus.*

¶ *Nos gesserimus*, ἐγενήθημεν. Vide suprà, vers. 5.

11 *Quomodo*, &c. ὡς ἕνα ἕκαστον ὑμῶν. Erasmus, *Vt erga vnumquemque vestrum* [*fuerimus affecti.*] Duo enim hic eum offenderunt: primùm repetita particula ὡς: deinde quòd quum præcesserit ἕνα ἕκαστον, posteà subiiciat pronomen ὑμῶν. quamobrem putauit imperfectam esse orationem. Mihi verò nulla hîc apparet ellipsis, nisi verbi substantiui ἦμεν, vt mox dicemus.

¶ *Hortabamur*, παρακαλοῦμεν ὑμᾶς. Vulgata, *Deprecantes vos*, quod non conuenit. Est autem post participium παρακαλοῦντες subaudiendum substantiuum verbum ex Hebræorum more, quo circunscribere solent præteritum imperfectum vel præsens, vt sæpe iam annotauimus, vt 2. Corinth. 5. 6. & 12. Item 7. 5. & 11. 13. & pronomen ὑμᾶς redundat ex Hebræorum idiotismo: qui, quanuis expresso antecedente, solent tamen affixa, quæ vocant, verbis ac nominibus subiicere, vt obseruauimus multis iam locis, veluti Rom. 16. 27. & 2. Cor. 4. 4 & Ephes. 3. 21. quod non animaduertens Vetus interpres copulam ante μαρτυρόμενοι sustulit cõtra Græcorum codicum fidem, coactus tamen illud accipere pro ἐμαρτυρόμεθα.

13 *Quòd acceptum*, &c. ὅτι παραλαβόντες, &c. Vulg. *Quum accepisseti à nobis verbum auditus Dei, accepistis*, &c. ita obscurè vt vix quisquam possit percipere. Itaque Erasmus explicuit hoc modo, *Quod quum acciperetis sermonem à nobis quo Deum discebatis, accepistis*, &c. *Nam*, inquit, *si* παραλαβόντες *conuertas, Quum accepisseti, quomodo accipiebant quod iam acceperãt?* Deinde Verbum auditus Dei à nobis, putauit significare Verbum quod vobis Deus per nos loquebatur, vel Verbum per quod Deus ex nobis discebatis. At ego aliter explico. Dico enim sermonem auditionis Hebraico more significare sermonem auditum, siue sermonem auribus perceptum, ac proinde à Paulo & collegis prædicatum: eúmque Dei, (id est de Deo) vel quæ Deus per os ipsius-

rum annuntiabat. Est autem magnum discrimen inter παραλαμβάνειν & δέχεσθαι. Illud enim, est interioris sensus ea accipientis quæ externis sensibus obiiciũtur, & ad iudicij cognitionem transferentis, vt accepta vel probet & amplectatur, (quod significatur verbo δέχεσθαι) vel repudiet ac reiiciat. Ista denique nõ minus differunt quàm pecuniam oblatam accipere, & eam acceptam recondere. Possumus autem παρ' ἡμῶν, id est à nobis, cõnectere vel cum participio παραλαβόντες, vel cum ἀκοῆς, vt nos fecimus, eadem prorsus manente sententia.

¶ *Non vt sermonem hominum*, &c. οὐ λόγον ἀνθρώπων, &c. Id est, οὐχ ὡς λόγον ἀνθρώπων, ἀλλ' ὡς λόγον Θεοῦ, vt Syrus & Vulgata ac Græci scholiastæ legunt. Neq; verò causa erat cur Erasmus eam lectionem idcirco reiiceret, quod particula ὡς de iis dicatur quę vera sunt: imò potius vel ob eam causam debuerat eã amplecti. quãquam hoc quidem ad rem nõ pertinet: nam ὡς non propriè cohæret cum λόγον, sed cum ἐδέξασθε, vt significetur, Thessalonicenses Apostolicam doctrinam ita excepisse, vt par erat excipere eam doctrinam quam sibi persuasissent non esse hominum, (id est ab hominibus quasi auctoribus profectam) sed Dei ipsius, qui per os Apostolorum loqueretur, vti sanè Dei erat: quod res ipsa ostendit. Verùm etiamsi ὡς non addas, ita erit explicanda hæc species appositionis, de qua diximus Luc. 1. 41.

14 *In Christo Iesu*, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. id est, Christi Iesu nomine collectæ, vt suprà, 1. 1. vbi subauditur participium verbi substantiui hoc in loco expressum. Ineptè igitur Castellio conuertit, *Quod ad Christum Iesum attinet*. Imitatores autem vocat quibus simile quiddam accidisset. ¶ *A propriis contribulibus*, ἀπὸ τῶν ἰδίων συμφυλετῶν. id est, ab iis ipsis quibuscum gentem ac ciuitatem communem habetis. Intelligit autem tum Iudæos tum alios ciues Thessalonicenses qui grauissimam seditionem excitarãt aduersus Ecclesiam vixdum nascentem: vt refertur Act. 17.

¶ *Illa*, αὐτοί. Id est, *Ipsi*, Iudæi videlicet Christiani à Iudæis contumacibus & incredulis. Ego verò perspicuitati studui, quasi scriptum sit αὐτοί, præcessit enim ἐκκλησίαι.

15 *Proprios*, ἰδίους. i. peculiariter illis destinatos. Sed tamen hanc vocem non legit Vulg. & Tertul. lib. 5. aduersus Marcionem, additam fuisse à Marcione testatur. ¶ *Omnibus*, &c. πάσιν &c. Meritò sanè hoc dicit, quum Iudæi plerique nec in regnum Dei introire ipsi vellent, nec alios sinerent ingredi. Nec enim quisquam est magis capitalis humani generis hostis quàm qui Euangelij vsum impedit. Alij interpretantur toti mundo exosos, quod mihi non placet.

16 *Vt semper*, &c. εἰς τὸ, &c. Est hoc tritum apud Hebr. dicendi genus, complere iniquitates suas, & Patrum mensuram implere, vt Gen. 15. 16. & Matt. 23. 32. quo significatur hæreditaria improbitas, quia nimirum Dominus non statim ad iram prorumpit, sed expleto demum iniquitatis cumulo. vt reprobi suo ipsorum iudicio millies conuicti teneãtur. Particula verò πάντοτε perpetuũ illum in sceleribus progressum declarat. ¶ *Obrupuit enim*, ἔφθασεν ℵ. Vulgata & Erasmus, *Peruenit autem*. Mihi verò videtur τὸ φθάνειν subitum aliquid & inexpectatum declarare. Deinde δὲ pro γὰρ positam puto, quam enallagen sæpe iam annotauimus.

¶ *Ira*, ἡ ὀργή. Ira videlicet Dei (vt legitur expressum in Claromontano codice & Vulgata) id est irati Dei iudicium aduersus illos, vt Rom. 4. 25.

¶ *Ad extremum vsque*, εἰς τέλος Vulgata & Erasmus. *In finem*, nimium obscurè. Hebr. לָנֶצַח [*lanetsach*] id est in perpetuum. Neque verò ista pugnant cum iis quæ prædixerunt Prophetæ de Israëlis instauratione, & quæ explicat noster Apostolus Rom. 11. 25. Nam siquis ista propius consideret, mecum (vt spero) fatebitur Apostolum hoc loco de certis ex ea Gente hominibus agere, iis nimirum qui tum in Iudæa, ac præsertim Hierosolymis, erant, ac Christum ipsum non contenti interfecisse, suos etiam Prophetas & ministros Verbi peculiariter ipsis destinatos, ipsúmque adeo Paulum crudelissimè persequebantur. Hi sunt nimirum qui vltro citróque missis nuntiis sanctos Apostoli conatus frangere conabantur, & quorum rabiem Philippis, Thessalonicæ, Berrhœę, paulo antè expertus erat quam hæc scriberet. Meritò igitur illis odium

Dei

pri inexpiabile & sempiternum exitium imminere dicit: idque quàm vehementer scripserit, non ita multo pòst apparuit, ipsis ad internecionem deletis, & in quidem vt quum plurimi etiam ex prouincialibus Iudæis essent eiusdem sceleris consci, eos omnes Deus in vrbe quasi in sagena includeret, quos simul etiam vlcisceretur. Siquidem non sine mirabili Dei prouidentia factum est vt eo tempore vrbs obsideretur, quo Iudæi ex vniuerso orbe terrarum eò conuenerant, vt refert Iosephus. Denique si quis contendat istud indefinitè de tota Iudæorum gente dici, vel per hyperbolen hoc erit explicandum, vel non de temporis spatio perpetuo, sed de ipsius pœnæ acerbitate accipiendum, quum nihil sit horribilius ea exœcatione qua tot iã seculis iustus Deus hunc illorum clamorem vindicat, Sanguis eius sit super nos, & super filios nostros.

17 *Orbati vobis*, ἀποφανισθέντες ἀφ' ὑμῶν. Disiuncti à vobis, ac proinde veluti orphani. Vsus enim est vocabulo quo testaretur quàm inuitus eos reliquisset. Vulgata, *Desolati à vobis.* ¶ *Ad temporis momentum*, πρὸς καιρὸν ὥρας. Vel, *ad momentum horæ*: vt in illo Horatij, *Horæ momento cita mors venit aut victoria lætæ*: id est, intra breuissimum tempus. Nam vtroque hoc nomine significatur certum temporis punctum. Vide Mat. 9. 22. Vulgata, *Ad tempus horæ.* Erasmus, *Ad spatium temporis.* Testis est autem huius desiderij etiam Lucas Act. 17.

18 *Sed impediuit*, &c. καὶ ἐνέκοψεν. Καὶ pro ἀλλὰ, vt Act. cap. 10. versu 28.

19 *Et vos*, καὶ ὑμεῖς. Syrus interpres & Vulgata non habent copulam καὶ, quæ tamen minimè est otiosa, & in omnibus nostris codicibus Græcis extat.

20 *Vos enim*, ὑμεῖς γάρ. Particula causalis hîc non adhibetur probandæ superiotis dicti sententiæ: (hoc enim esset idem, vt vulgo loquũtur, per idẽ probare) sed rationẽ affert cur hoc dixerit Apostolus, nempe quoniam ita res se habebat. Itaq; γὰρ potest etiam accipi pro Certè, ex vsu Hebrææ particulæ כי [*chi.*]

IN CAP. III.

1 *Optimum duximus*, εὐδοκήσαντες. Sic Ambrosius (vt mihi videtur) feliciter expressit verbum εὐδοκεῖν, vt quidem hoc in loco accipitur. Vulgata, *Placuit.* Erasmus, *Visum est.*

2 *Et adiutorem nostrum*, καὶ συνεργὸν ἡμῶν. Hoc non legit Vetus interpres. Claromontanus codex verò non habet καὶ διάκονον τοῦ Θεοῦ, *& ministrum Dei.* ¶ *In Euangelio*, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ. Id est, in prædicatione Euangelij, vt alibi sæpe.

¶ *Super fide vestra*, ἐπὶ τῇ πίστει ὑμῶν. Sic inuenimus scriptum in omnibus vetustis libris, vno dũtaxat excepto. Quidam tamen malunt legere ἡμῶν, i. nostra, vt significetur mi. am Timotheum, qui commemorata Pauli fide Thessalonicenses confirmaret. Sed ἐπὶ τῇ πίστει pro τῇ πίστει mihi non facilè possit probari, nisi quis simile aliquod exemplum proferat. Retineo igitur veterum codicum & Græcorum scholiorum lectionem, quam etiã sequutus est Vetus interpres, vt ἐπὶ pro ἐν ἢ hoc quoq; loco ponatur, sitq; hoc additum, vt significetur qua in re potissimùm versaretur Timothei exhortatio. Hoc enim est quod in vernaculo sermone dicimus, *Touchãt vestre foy* Eras. *De fide vestra.*

3 *Vt nemo commoueatur*, τὸ μηδένα σαίνεσθαι, i. παράγεσθαι, vt Græcus scholiastes interpretatur. Quid si verò potius σαίνεσθαι media significatione accipiamus pro adblandiri, aduersariis videlicet Euangelij? Nam τὸ σαίνειν constat de canibus propriè dici qui mota cauda blandiuntur. & vocem istam nusquam memini legere alia significatione: vt fortasse legendum sit potius σαλεύεσθαι quo verbo vtitur in altera epistola 2. 2. sed obstat omnium codicum consensus. Cæterùm articulus τὸ indicat qua ratione confirmaturus esset Thessalonicensium animos Timotheus.

¶ *Ad id nos esse constitutos*, εἰς τοῦτο κείμεθα. Vulgata, *In hoc positi sumus.* Eras. *In hunc vsum positos esse.* Vide Luc. 3. 34.

5 [*Me*] *continens*, στέγων. Sic vulgo dicimus, *ne me pœnans plus tenui.* Vulgata, *Sustinens.* Erasm. *ferens.* Ego illud magis proprium puto vt positum forma coniugationis Hebr. Hithpahel siue Niphal reciprocæ.

¶ [*Veritus*] *ne quo modo*, μή πως. Ellipticum dicendi genus, vt etiam ante εἴπως. Rom. cap. 11. 14. & 21. & Philip. cap. 3. ver. 11. Sed non semper eodem verbo supplenda est hæc ellipsis.

¶ *Tentator ille*, ὁ πειράζων: id est, ὁ πειρασὴς

Hebræorum more, qui participium pro verbali nomine vsurpant.

8 *Nunc enim viuimus*, ὅτι νῦν ζῶμεν. i. Nam nunc nō aliter nobis videmur salui & incolumes, non aliter, inquam, viuere, quàm si pergitis in fide. Particula autem ἐὰν non est dubitantis, sed simplicem ponentis conditionem, vt ab eorum constantia tum pependisse vitæ suę incolumitatem significent. ¶ *Perstatis in Domino*, στήκετε ἐν Κυρίῳ. Perstare in Domino, significat in fide perseuerare, quia fides inserit nos Domino.

9 *Coram Deo nostro*, ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Quæ sit vis istius loquutionis diximus Luc.1.6. Potest autem vel cum præcedentibus vel cum sequentibus cōstrui: vt apud Syrum interpretem legitur: & repetitum est antecedens pro relatiuo, ex Hebræorum more.

10 *Magis ac magis*, μᾶλλον καὶ μᾶλλον. Vulgata, *Abundantius*. Erasmus, *Supra modum*. Vide Ephes.3.20.

¶ *Suppleamus?* καταρτίσαι. Id est, vt omnibus numeris fidem vestram adhuc imperfectam absoluamus? Nam præterquā quòd quotidie nobis perficiendum est, (quod tamen mihi non videtur propriè ad hunc locum pertinere) coactus fuerat Apostolus aduersariorum importunitate vix inchoatum ædificium relinquere. quam etiam ob causam Silam & Timotheum in Macedonia reliquerat, Act.ca.17.ver.14. & quum Timotheus è Macedonia ad ipsum Athenas venisset, statim eum remisit, qui tamen postea cum Sila rediens, ipsum inuenit Corinthi, Act. cap.18. versu 5. Itaque hos eosdem sibi comites idcirco adiungit, 2. Corinth. cap.1.ver.19. vt mihi quidem omnino videatur hic Siluanus is esse quem Lucas Silam vocat, perpetuus ille in ea peregrinatione collega Pauli cum Timotheo. Quòd autem attinet ad verbum καταρτίζειν, diximus de eo pluribus Matt.21.16. Rom. 9. 22. & 1.Cor.1.10.

11 *Faxit vt abundetis*, πλεονάσαι. Verba hæc neutra fiunt transitiua, forma coniugationis Hebrææ Hiphil.

13 *Suis*, αὐτοῦ. Vel eius. Vulgata addit *Amen*, vt scribitur etiam in Claromontano codice.

IN CAPVT IIII.

1 *Deo*, Θεῷ. Vulg.(vt Ambrosius) legit præterea καθὼς καὶ περιπατεῖτε, *sicut etiam incedebatis*, quòd itidem in Claromōtano & alio manuscr. codice legitur. Quod autem quidam ex Scholasticis legunt, sic & ambuletis, ἵνα καὶ περιπατῆτε, constructum cum verbo ἐρωτῶμεν, nullius Græci codicis auctoritate confirmatum inueni. ¶ *Potius excellatis*, περισσεύειν μᾶλλον. Id est, vt potius conemini magis ac magis excellere, ac vosipsos quotidie superare. Nam τὸ περισσεύειν hoc in loco non significat abundare, sed ὑπερβάλλειν καὶ ὑπερέχειν, Vulg. & Erasmus. *Vt abundetis magis*.

2 *Mandata*, παραγγελίας. Τὸ παραγγέλλειν interdum quidem fateor generaliter accipi pro edicere & interdicere: sed, vt ostēdit ipsa verbi notatio, propriè de eo mādatorum genere dicitur quod per manus traditur & accipitur, vt auctor quidem ipse mandati dicatur παραγγέλλειν, i. per aliū significare: qui verò nomine alterius aliquid denuntiat quasi per manum acceptum, παραγγέλλειν. quam significationem hoc in loco putaui in primis obseruādam, quum ita videatur Apostolus ipse explicare 1.Cor.11.23. Sed & quæ fuerint ista mādata, mox ita explicat vt sine summa impudētia nō possint Ecclesiastici tyranni hoc testimonio ad stabiliendam suam tyrannidē abuti.

3 *Sanctificatio*, ὁ ἁγιασμός. Vide Ioh. 17.17.

4 *Suum vas*, τὸ ἑαυτοῦ σκεῦος. Id est, suum corpus, vt apparet ex iis quæ scripta sunt 1.Cor.6.18.

5 *In morbo cupiditatis*, ἐν πάθει ἐπιθυμίας. Πάθος. conuertimus morbum, Ciceronem sequuti. Ita enim propriè accipitur hoc in loco. Vulgata, *Cum passione desiderij*. Erasmus, *Cum affectu concupiscentiæ*.

6 (*Et*) *vt ne*(*quis*) *opprimat*, Τὸ μὴ ὑπερβαίνειν. Hæc infinita ἀπαρέμφατα, εἰδέναι, ὑπερβαίνειν & πλεονεκτεῖν pendent à δίδωσιν ὑμῖν, ver.3. & sunt descriptio nostrę sanctificationis. Ideo addidi copulam in hoc tertio membro. Cæterùm τὸ ὑπερβαίνειν cū casu personæ quasi ob oculos repræsentat eos qui vi oppressum quempiam conculcant, quum propriè significet *Supergredi*: quo verbo vsus est Vet. interpr. siue *superstandere*, vt superbi & ambitiosi consueuerunt, quanuis Dominus sic quoq; interdum hostes suos vindicarit,

vt

1 Iohan. 10. 24. Hinc illa comminatio Domini Deu. 28. 43. *Peregrinus*, ait Deus, *venit apud te, ascendet super te*: quibus verbis illud ὑπερφαίνειν aptissimè describitur, vt & Psalm. 66. vbi gemitus suos in Domini sinum effundens Ecclesia, *Ineptiam*, inquit, *fecisti homines capiti nostro*: quod Græci eleganter verterunt verbo ἐπιβάτας. Vsus sum autem opportunè verbo, quoniam hoc ipsum à consequenti significatur verbo ὑπερβαίνειν, cuius metaphora durior esset in Latino sermone. ¶ *Habeat quæstui*, πλεονεκτεῖν sicut illud ad vim manifestam, ita illud ad fraudem refertur. Vide 2. Cor. 2. 10. & 12. 17.

3 *Qui* [*hæc*] *rejecit*, ὁ ἀθετῶν. Repete τὰς παραγγελίας, &c. id est, illa mandata quæ dedi vobis ex vers. 2. Diximus autem de verbo ἀθετεῖν. Mar. 6. 16. ¶ *Vobis*, εἰς ὑμᾶς. id est, ὑμῖν. Respondet enim præpositio εἰς literæ ל, quæ tertio casui præponitur apud Hebræos. Quanquam etiam hæc loquutio non caret sua emphasi, vt Spiritus sanctus significetur in sanctis quasi radices agere, & in intimam vsque mentem penetrare. Cæterùm addita coniunctio καὶ fecit vt legerem εἰς ἡμᾶς, *nobis*, potius quàm εἰς ὑμᾶς, *vobis*, quoniam ita videtur Paulus confirmare quod dixerat, dum asserit se quoque ex Spiritu Dei loqui.

10 *Vt magis excellatis*, περισσεύειν μᾶλλον. Vide supra vers. 1.

11 *Et contendatis*, καὶ φιλοτιμεῖσθαι. Sancta videlicet quadam æmulatione quàm ἀγαθὴν ἔριδα vocat eleganter Hesiodus. quum alioqui nihil sit irrequietius iis qui honores & dignitates captãt. Vsurpatur autem φιλοτιμία & in laude, & in vitio. ¶ *Res vestras agere*, πράσσειν τὰ ἴδια. Cur hæc sint scripta plenius explicatur 2. Thess. 3. 11.

12 *Nullius*, μηδενός. Vel neutro, vel masculino genere, vt subaudiatur αὐτῶν, sicut placet doctissimo Camerario. id est, vt vos nõ sit opus ad illorum quenquam refugere, minimè id quidẽ, quasi hæc possint esse res cuiusquam comparatæ, vt nullius ope vnquam indigeat: sed ne tanta sit cuiusquam per negligentiã inopia, vt ab alienis ab Ecclesia cogatur subsidium petere.

13 *In ignorantia versari*, ἀγνοεῖν. Vulg. & Erasm. *Ignorare*, Vide 1. Cor 12. 1.

¶ *Quod ad eos attinet qui obdormierunt*, περὶ τῶν κεκοιμημένων. Τὸ κοιμᾶσθαι, id est, obdormiscere, pro reponi in sepulchro, quasi in lecto. ex quo tandem expergiscentes suscitemur, Græci dixerunt, Hebræorum more, apud quos sic accipitur verbum שכב [*schachab*:] sed fere cum adiuncta aliqua appendice, veluti, Cum patribus suis: interdum tamen etiam absolutè, vt Esa. 14. 8. & 18. Dormientes autem pro mortuis vocant ישנים [*ieschenim*,] vt Dan. cap. 12. vers. 2.

14 *In Iesu*, διὰ τοῦ Ἰησοῦ. Sic 1. Cor. 15. 18. & infra vers. 16. vt διὰ pro ἐν ponatur, sicut diximus Rom. 4. 11. sicut etiam vertit hoc loco Syrus interpres. Dicuntur autem in Domino mori qui ad extremum vsque perseverant in fide qua sunt Christo insiti. Et argumẽtatur Paulus ex duplici hypothesi: vna, Christum resurrexisse: altera à Christo tanquam capite omnem virtutem in subiecta membra deriuari. Fideles enim alloquitur, vt qui de istis principiis minimè dubitarent. Vulgata & Erasmus, *Per Iesum*, sicut etiam vertit Tertull. sed ita vt hoc connectant cum verbo ἄξει, adducet per Iesum. ¶ *Adducet*, ἄξει. Adducet nimirũ è sepulchris euocatos. quod attinet ad corpora quibus animi rursus erunt adiuncti, εἰς ἀφθαρσίαν, vt copiosè dictum est 1. Cor. 15. Apparituram autem Dominum in iudicio cum sanctis suis, dixerat eitam supra 3. 13.

15 *Verbis Domini*, ἐν λόγῳ Κυρίου. id est, Domini nomine, & quasi eo ipso loquente. Quæ formula Latinis quoquè est perusitata. Vtitur autem hac præfatione, quòd arcanum quiddam sit dicturus, vt suæ doctrinæ auctoritatem conciliet: sicut apud Prophetas vbique illud ingeminatur, HAEC DICIT DOMINVS. ¶ *Nos vivi*, ἡμεῖς οἱ ζῶντες. Sic quoque Paulus 1. Corinth. 15. 51. & 52. de his rebus loquitur, quasi vnus sit futurus ex eorum numero quos Dominus aduenies sit viuos deprehensurus: quia nimirum incertũ est illud tempus. singulos autem nostrũm perinde comparatos esse oportet acsi singulis momentis Dominus vẽturus esset. Itaque prorsus detorsit hunc locum Methodius, qui participium ζῶντες animabus, κεκοιμημένοις corporibus accommodat.

16 *Cũ hortationis clamore*, ἐν κελεύσματι.

Vulgata, *In iussu*, vt citatur etiam à Tertulliano de resurrectione carnis. Sed Græci κέλευσμα, id est hortamen, appellant quod præcipuè apud nautas est quasi solenne, vt vno veluti concentu remos adducant. Apostolus ergo magnificentiam & celebritatem Domini repræsentat, facta celeusmatis, vocis Archangeli, & tubæ mentione, vt mortui etiam ipsi aduētus Dei sonitum audiāt, vt Matth. 24.31. & 25.6. & Ioh.5.28. Subtilius autem de his rebus nolim quidem ego philosophari. ¶ *In Christo*, ἐν Χριστῷ. Vide supra versu 14. Vulgata, *qui in Christo sunt*, vt etiam videtur legisse, οἱ ἐν Χριστῷ. sed rectiùs scripsisset, *Qui sunt mortui in Christo*.

17 *Rapiemur*, ἁρπαγησόμεθα. Repentè videlicet & oculi momento immutata corporum nostrorum qualitate, ídque absque morte, cuius in locum illa immutatio succedet, vt 1.Cor.15.51.& 52.

IN CAPVT V.

1 *Opportunitatibus*, τῶν καιρῶν. Vulgata, *Momentis*. Erasmus, *Articulis temporum*. vt & Syrus interpres. Vide Act.1.7. Mirum est autem quum tam expresè hæc scripta sint, & antè etiam à Christo ipso pronuntiata, repertos semper aliquos fuisse qui in hoc inquirendo arcano sese & alios fatigarent, & quidem prolato nescio cuius Rabbini somnio, quod miror non pudere quosdam Eliæ prophetæ tribuere. Apage verò istam non iam ridiculam, sed etiam impiam ac profanam curiositatem.

2 *Vt fur nocte* [*venit*,] ὡς κλέπτης ἐν νυκτί. Sic exponere placuit hunc locum propter illos qui ἐν νυκτὶ non cum κλέπτης, sed cum ἔρχεται construunt: vnde nata illa superstitiosa, & nulla ratione nitens opinio, Christum nocte venturum: quum nihil aliud declaretur quàm ex improuiso adfuturum, siue interdiu siue noctu.

5 *Filij lucis*, υἱοὶ φωτός. Vide Ephes.5.6.

8 *Induti*, ἐνδυσάμενοι. Vide Eph.6.14.

12 *Vt agnoscatis*, εἰδέναι. Id est, agnoscatis tales esse quales sunt, dignos videlicet quos in maximo pretio habeatis, Ita enim agnoscendi vocabulum alibi etiam vsurpatur, vt Matth.7.23.& 2.Cor. 5.16. Verùm qui hunc honorē à suis flagitant, prius circumspiciant an sibi conueniant ex notæ quas subiicit Apostolus. Neque enim hîc vlla bullarum, datarum, dispensationum, totius denique Pontificiæ nundinationis mentio.

¶ *Et præsunt vobis*, καὶ προϊσταμένους ὑμῶν. Apparet ex hoc loco & aliis, à pastoribus in communi fuisse gubernatam Ecclesiam, nondum excogitato Episcopatus gradu. Idem igitur valet τὸ προϊστασθαι quod ἡγεῖσθαι, quòd nimirum pastores gregi præeant. Syrus autem interpres compositione huius verbi dissoluta, quasi scriptum sit ἱστάμενους πρὸ ὑμῶν, ante vos stantes, hoc retulit ad ministrorum morem qui adstant Dominis, iussa eorum expectantes: quæ phrasis sæpe quidem occurrit in sacris literis, sed huic loco non est accommodata. Habent enim, fateor, fidi pastores gregem suum assiduè ob oculos, & ei operam nauant, sed ita vt grex à pastore, non pastor à grege pendeat.

¶ *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Id est, in iis quæ ad cultum Dei spectant. Sic Ecclesiasticum munus à ciuili administratione, & veros pastores à lupis distinguit.

13 *Et quam maximè charos ducatis*, καὶ ἡγεῖσθαι αὐτοὺς ὑπερεκπερισσοῦ ἐν ἀγάπῃ. Vulgata, *Vt habeatis illos abundantius in charitate*. quo modo dicimus in vernaculo sermone, *Auoir en amour*. Erasmus, *Vt habeatis illos in summo pretio per charitatem*. At ego non memini legere ἡγεῖσθαι simpliciter positum pro in pretio habere: ídque potius crediderim agnoscendi verbo significatum in superiore versiculo.

¶ *Propter opus ipsorum*, διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν. Vbi ergo cessat hæc causa, cesset etiam honor, & expellatur lupus à grege.

¶ *Pacem colite inter vos mutuò*, εἰρηνεύετε ἐν ἑαυτοῖς. Vetus interpres & Erasmus legunt ἐν αὐτοῖς, *cum eis*, sed omnibus nostris veteribus libris, & Græcis quoque scholiis repugnantibus. Mihi verò propterea magis placet legere ἐν ἑαυτοῖς. quòd ita etiam comprehendantur ipsi pastores, quibuscum præcipuè debet gregi conuenire. Deinde dicendum potius fuisset εἰρηνεύετε τε, vt omnia cohærerent: neque hæc annecto proximè præcedentibus, sed puto præceptum esse seorsim & distinctè positum. Nec enim duntaxat pacem colere gregem oportet cum suis fidis pastoribus,

fortibus, sed illos etiam vt Dei legatos audite & reuereri.

14 *Monete inordinatos*, νουθετεῖτε τοὺς ἀτάκτους. Ita solet Liuius hoc nomen vsurpare de militibus qui stationem non seruant, eleganter autem id transtulit Paulus ad eos non qui sunt intractabiles, vt putauit Erasmus, sed qui tamen aliter quàm per infirmitatem peccant. Neque νουθετεῖν significat corripere, vt Græcus etiam scholiastes rectè monet: sed officij admonere, & quasi amissam mentem reponere, vt ipsa verbi notatio declarat. Indomitis alia sunt adhibenda seueriora remedia, de quibus non instituit agere Apostolus hoc in loco: sed de iis duntaxat officiis quæ priuata quidem sunt, ad quosuis tamen fideles spectant. Itaque Vetus interpres non rectè conuertit, *Corripite inquietos*: & multo etiam minus apposite Castellio interpretatus est, *Castigate incompositos*.

¶ *Sublevate*, ἀντέχεσθε. Alioqui videlicet ruituros porrecta ex altera parte manu retinere. Respondet enim hoc verbum παραμυθεῖσθαι, de quo diximus Luc. 5.4. & Act. 20.35. Tertull. libro de Fuga, vertit *Sustinete*. Ambrosius, *infirmis opitulamini*.

15 *Beneficentiam*, τὸ ἀγαθόν. Vulgata & Erasmus, *Quod bonum est*, nimirum largè, vt apparet ex opposito membro: quanuis hæc quoque sententia vera sit.

16 *Gaudete*, χαίρετε. Gaudium vocat, suo more, tranquillitatem illam animi in Christo acquiescentis & sibi bene conscij, quę facit vt in mediis etiã doloribus exultemus, Rom. cap. 5. vers. 3. & 2. Corinth. 6. 10.

18 *Voluntas*, θέλημα. Id est res Deo accepta, & qua in primis delectatur. Vel ista per anthypophoram dicta sunt. Poterat enim excipi, Quî fieri potest vt semper gaudeamus, semper gratias agamus, quum perpetuæ nos tempestates premant? Imò, inquit Apostolus, hoc ipsum est quo oportet solicitari ad gratiarum actionem. Sic enim Deus suam in vos beneuolentiam testatur, Rom. 8. 29. Philip. 1. 29. Matth. 5. 11. & 12. Possumus autem ἐν παντὶ vel ad res ipsas, vel ad quasuis circunstantias referre.

19 *Spiritum*, τὸ Πνεῦμα. Id est, Dei afflatum ac lumen in mentibus nostris refulgens. Atenim (dicet aliquis) si in electis nunquam extinguitur, frustra hoc præcipitur. Hoc verò pernego. Imò verò ideo non extinguitur in electis quoniam eum fouent: vt autem foueant, istis exhortationibus adducuntur. Nam qui constituit Spiritum in electis suis nunquam prorsus extinguere, simul patefecit quibus rationibus illum velit fouere, suo videlicet in pietate progressu.

20 *Prophetiæ*, προφητείας. Id est, verbi Dei siue Euangelicæ doctrinæ interpretationes, vt 1. Corinth. capite 14. versu. 3. Quod si ore explicare, certè etiam scriptis interpretari verbum Domini non modò licet, verumetiam vtile ac necessarium est.

20 ¶ *Ne pro nihilo habete*, μὴ ἐξουθενεῖτε. Id est, in summo pretio habete. Est enim μείωσις, aduersus eos qui publicos cœtus Ecclesiæ non frequentant, quasi satis iam sapiant. de quibus Hebr. cap. 10. vers. 25.

22 *Ab omni specie mali*, ἀπὸ παντὸς εἴδους πονηροῦ. Id est, Quicquid vel vllam mali speciem præ se fert, ab eo abstinete. vel, ab omni genere mali, vt intellexit Syrus interpres. Fideles autem alloquitur vt qui certam illam regulam teneant distinguendi bona à malis. Sunt nunc pseudoNicodemitæ, & quidam inter ἀδιάφορα numerent, Possumus autem etiam interpretari, *Ab omni specie mala*. Idque vsitatius. Nam alioqui videtur scribendum fuisse τῶ πονηρῶ, adiuncto articulo.

23 *Sanctificet*, ἁγιάσαι. Id est, à mundo separatos sibi consecret suo spiritu, in Christo, in quo vno veram illam pacem consequimini. Vide Rom. cap. 5. 1. Quod autem sequitur, ita explico cum doctissimo interprete, vt quod in genere dictum erat, per partes explicetur. Mentem igitur Paulus Spiritus appellatione significat, illud nempe ἡγεμονικὸν, in quo sæpe iam diximus præcipuam labem inesse: animam verò, reliquas inferiores facultates. non quasi duæ sint animæ, sed quòd suo more Paulus functiones vnius eiusdémque animæ distribuat: cuius etiam alicubi tres facultates commemorat, vt diximus Ephes. capite 4. versu 17. Corporis

denique nomine satis constat animæ domicilium significari. Tum demũ igitur homo integer sanctificatus fuerit quum nihil cogitabit spiritus, nihil appetet anima, nihil exequetur corpus quod cum Dei voluntate non consentiat. Id verò quando tandem fiet? In aduentu Domini nostri, vt subiicit Paulus, & etiam significauit Rom. 7. 15. & 24. & Philip. 3. 13 & 14.

24 *Fidelis*, πιστός. Hebr. [נאמן] [*neeman.*] Id est semper idem & sibi cõstans, quique verè præstet quod promisit. Est autem vocatio efficax, nihil aliud quàm certa voluntatis Dei declaratio. Itaque firma est electorum salus.

¶ *Qui etiam* [*id*] *efficiet*, ὃς καὶ ποιήσει. id est, Vos totos perficiet. Cohæret enim hoc cum superiore sententia. Complutensis tamen editio legit, ὃς καὶ ποιήσει ἡμῶν ἐλπίδα ὑμῶν βεβαίαν. id est, qui etiam spem vestram firmam efficiet.

26 *Cum osculo sancto*, ἐν φιλήματι ἁγίῳ. Vide Rom. 16. 16.

27 *Vos*, ὑμᾶς. Hinc apparet mitti solitas fuisse Apostolicas epistolas presbyterio, ad quod hæc adiuratio & præcedentes duo versiculi pertineant: quoniam alioqui absurda esset hæc petitio si ad totum Ecclesiæ cœtum referretur. Neque verò hæc obseruatio parui est momenti. Nec enim si tunc fuisset Episcopalis ille gradus in Ecclesiam inuectus, qui supra presbyterorum cœtum emineret, illum prætermisisset Apostolus. Deinde sic liquet non pertinere ad ipsum Ecclesiæ corpus quicquid in epistolis Apostolicis scribitur. quod non animaduersum multis falsis interpretationibus occasionem præbuit, qualis est eorum error periculosus qui abutẽtes vno & altero Pauli loco ex priore ad Cor. merè democraticam esse volunt Ecclesiasticam disciplinam.

29 *Athenis*, ἐν Ἀθήναις. Neque apud Syrum interpretem, neque in Claromontano codice fit Athenarum mentio, vel alterius loci, sed scribitur simplicitet ἐπληρώθη πρὸς θεσσαλονικεῖς ἐπιστολή. Hæc autem extrema passim addita esse ex Græcorum aliquorum interpretum sententia, non autem ab ipso Paulo, vel ex eo liquet quòd magna sit in plerisque diuersitas, vt de istis minimè sit nefas ambigere. Hanc igitur epistolam cur Corintho, non autem Athenis missam esse putem, hoc habeo argumentum, quòd in secundo capite meminerit Timothei, à quo sustinuerit solus relinqui Athenis, quum eum ad Thessalonicenses mitteret. Itaque Silas tum non redierat ad Paulum. Subiicit deinde, Timotheum ad se iterum rediisse, ex quo intellexisset quæ Thessalonicensium esset constantia. Liquet autem ex Actis Apostolorum, quum Paulus digressus Athenis, vbi substiterat Silam & Timotheum expectans, Corinthum venisset, & aliquandiu illic esset versatus, tum demum illos ad eum rediisse: quorum etiam aduentu sit magnopere confirmatus, Act. capite 17. versu 14. & 16. Itaque Siluanus ille ipse est quem Lucas Silam vocat: quúmque illi Corinthum venissent, & Timotheus Paulo, à quo Athenis rursum (quod Lucas prætermisit) Thessalonicam missus fuerat, Ecclesiæ Thessalonicensium statum renuntiasset, hæc epistola ad illos communi ipsorum trium nomine Corintho missa fuit. Silam autem, qui & Siluanus, apparet ex Apostolorum actis, Berrhœæ relictum cum Timotheo, tantisper illic mansisse dum Timotheus Athenas, & rursus Athenis Thessalonicam regressus, ipsum tandem in reditu assumeret, vt vna Corinthum venirent.

Epistola

Epist. Pauli Apostoli ad Thessalonicenses posterior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

(*Qua est*) *in Deo*, ἐν Θεῷ. Subauditur articulus τῇ. Diximus autē quæ vis sit huius formulæ, super. epist. cap. 2. 14.

3 *Vehementer augescat*, ὑπεραυξάνει. Id est, quod quum antea excreuerit, quotidie etiam ad illud incremētum aliquid accedat. Vul. *Supercrescit*. ¶ *Vniuscuiusque omnium vestrûm*, ἑνὸς ἑκάστου πάντων ὑμῶν. Si duntaxat dixissent, *Omnium vestrûm*, videri hoc poterat ad Ecclesiam in genere duntaxat pertinere: nunc verò quum hoc addunt, sigillatim etiam vnumquenque Thessalonicensium pulchertimo testimonio exornant.

5 (*Quæ res*) *est demonstratio*, Ἔνδειγμα. Subaudio ‏מוֹאֵר (*ascher*) cum verbo substantiuo, nam alioquin durior esset appositio. quum præcedat ὑπομονῆς & πίστεως secundo casu. Cæterùm ἔνδειγμα (quod Vulg. *exemplū* interpretatur) cōterti *demonstratio*, vt nominis ipsius vim explicarē. Est enim ἐνδεικνύειν quasi digito indicare. Aperit autem Apostolus omnis nostræ consolationis fontem in aduersis. quum nos in iis ærumnis quas pro Christo patimur, iubet, tanquam in claro aliquo speculo, futuri iusti iudicij exitum cōtemplari, quo nobis quidem regnum Dei & æterna quies adiudicabitur, impij verò iustas scelerum pœnas luent. Alioquin quomodo Deus esset iustus iudex? ¶ *Vt digni habeamini*, εἰς τὸ καταξιωθῆναι. Huc pertinet quod scriptū est Matt. 5. 11. & 12. Vide etiam quod scripsimus, Philip. 1. 28.

7 *Angelis suis potētibus*, ἀγγέλων δυνάμεως αὐτοῦ. Sic mox, ἀπὸ τῆς δόξης τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, de quo Hebraismo vide Col. 1. 13.

8 *Cum igne flammante*, ἐν πυρὶ φλογὸς. Vide. Act. 7. 30. *Domini*, τοῦ Κυρίου. Repetitio Hebraica antecedentis pro relatiuo.

9 *Expulsi à facie Domini*, ἀπὸ προσώπου τοῦ Κυρίου. nempe hac ipsius terribili voce, *Abite à me execrandi in ignem æternum*, Mat. 25. 41. Nec enim scriptum est ἀπὸ sed ἀπό, de quo discrimine vide 1. Ioh. 2. 28. Idcirco suppleui quod constructioni deerat.

10 *Quòd fides habita fuerit*, ὅτι ἐπιστεύθη. Id est, quoniam fide fueritis Euāgelium vobis à me prædicatum amplexi. Syrus autem interpres legisse videtur ὅτι πιστευθήσονται, *quia fides adhibebitur testimonio nostro de vobis in die illo*. Nam hæc inter se connectit, quasi Paulo in illo die idoneo futuro teste Thessalonicensium fidei. Sed nullius codicis auctoritate nititur hæc scriptura. ¶ *Apud vos*, ἐφ' ὑμᾶς. Id est, εἰς ὑμᾶς, vt loquitur etiam Demosthenes. Vulgata, *Super vos*. Erasmus, *Erga vos*.

11 *Cuius etiam rei causa*, εἰς ὃ καί. Vulgata, *In quo*. Erasmus. *Ad quod*. ¶ *Istâ vocatione*, τῆς κλήσεως. Articulus vim habet ἀναφορικήν. Vocationem autem appellat non ipsam vocandi actionem, (iam enim Dominus Thessalonicenses, & quidem efficacitet, vocarat) sed illud ipsum ad quod vocati erant, nempe cælestis illius regni gloriam. Similis est metonymiæ species quum diuersas vitæ functiones vocationū nomine significamus, ad quas Dominus nos vocarit. ¶ *Omnem (suæ) bonitatis gratuitam benevolētiam*, πᾶσαν εὐδοκίαν ἀγαθωσύνης. id est, quod iam olim ipse ex gratuita & in vos propensa bonitate decreuit. Quid sit autem illud, declaratur Matth. 25. 34. &

sufficiebat quidem vnicum εὐδοκίας no-

men (de quo sæpe iam multa diximus) vt omnia in solidum à gratia proficisci intelligeremus: sed quum sibi nũquam satisfaciat Apostolus in prędicanda Dei bonitate, adiunxit nomen ἀγαθωσύνης, quo singulatis & omnibus numeris absoluta Dei bonitas declaretur. Castellio igitur nuper Apostoli sentẽtiam deprauauit, quum hunc locum ita conuerteret, *Perficiátque vt bonitatem ac fidei opus & libentißimè & fortiter persequamini & absoluatis*: translato ad Thessalonicẽses quod ad Deum potius refertur, in quem etiam errorem lapsus est Syrus interpres, perinde hæc vertens acsi scriptum esset, καὶ ὑμᾶς πληρώσῃ πάσῃ εὐδοκίᾳ καὶ ἔργῳ πίστεως, *& impleat vos omni bona voluntate & operibus fidei*: repugnante omnium quę vidimus Græcorum & Latinorum codicum fide, nec satis conueniente huic sententiæ nomine τῆς εὐδοκίας. Vulg. *Omnem voluntatem bonitatis.* Eras. *Omne bonum propositum voluntatis.* ¶ *Opus fidei*, ἔργον πίστεως. Est igitur fides insigne Dei opus in nobis: neque hîc quicquam Apostolus concurrẽti libero arbitrio relinquit, quale quidem imaginantur sophistæ. ¶ *Potenter*, ἐν δυνάμει. Vide Col. 1. 11. Vul. & Eras. *Cum potentia.*

12 *Vt glorificetur*, ὅπως ἐνδοξασθῇ. Ἐν ὑμῖν malui interpretari *In vobis*, & ἐν αὐτῷ, *In eo*, quàm *Per vos* & *Per illum*, cum Erasmo: vt summa illa coniunctio & participatio capitis & membrorum expressius declaretur. Pulchrè verò exprimit hic locus omnes illos salutis electorum gradus qui commemorãtur Rom. 8. 30. Nam εὐδοκία ἀγαθωσύνης, propositum, prædestinationem, vocationem denique complectitur: opus fidei, iustificationem: quam demũ sequitur glorificatio, eáque omnia, non partim ex gratia, partim ex libero arbitrio & inhærente iustitia, sed ex meta Dei gratia in Christo, in solidum.

IN CAPVT II.

1 *Per aduentum*, ὑπὲρ τῆς παρουσίας. Species quædam est iurisiurandi, ac si dicat Apostolus, Quàm verè expectatis Domini aduentum. Et præpositio ὑπὲρ respondet Hebrææ particulæ עַל [*hal*] pro בְּעַד (*Bahabur*), i. propter. ¶ *Aggregationem*, ἐπισυναγωγῆς. Vulg. *Congregationis*, duplici errore, quũ nõ sit otiosa præpositio ἐπὶ, & ὑπὲρ repetenda sit ἀπὸ κοινοῦ. Non potuit autem certius aduersus omnem diffidẽtiam & leuitatẽ remediũ nobis ostendere quàm cogitationẽ imã mẽtæ illius gloriæ cuius cum ipso Christo participes erimus in altero illo ipsius aduentu: nempe ne vel huius mũdi splendor nos alliciat, vel crucis horridus aspectus terreat. Nõ loquitur autem Apostolus de illa priore nostri cũ Christo spirituali aggregatione per fidem, sed de coniunctione illa quæ alterum ipsius aduentum sequetur, de qua egit in priore epistola, 4. 17.

2 *A mente*, ἀπὸ τοῦ νοός. Mentis nomen simpliciter accipere malo quàm pro sententia interpretari. Ita enim significat Apostolus homines istorum impostorum fraudibus in furorem & insaniã rapi. Neque verò, vt hoc comprobetur, necesse est vt Carpocratianorum, Valentinianorum, Manichæorum, Circuncellionum incredibilia penè monstra, veterum denique exemplorum memoriam repetamus. Oriens crassissimis Mahumetis impostoris deceptus, artolatria à Pontifice in Occidentem inuecta, Anabaptistarum, Libertinorum, Dauidistarum furiæ satis supérque ostendũt, communi etiam sensu ptiuati qui à vero Christianismo deficiunt. ¶ *Neque per Spiritum*, μήτε διὰ πνεύματος. Id est, per somnia & commenta quibus prætexitur Spiritualis reuelationis nomen. ¶ *Neque per sermonem*, μήτε διὰ λόγου. Id est, vel viua voce, vel conscriptis libris. Dicitur enim etiam loqui qui scribit. ¶ *Per epistolam*, δι' ἐπιστολῆς. Id est, scriptis vel ementitis, vel falsò expositis: sicut verisimile est istos ex superiore epistola, vbi de die Domini differitur, occasionem aliquam confirmandi istius erroris sumpsisse. Cæterùm suggerit nobilissimus hic locus luculentissimam methodum tractandi de hęreticis, quorum historiam quisquis nouit, fatebitur nec verius, nec breuius, nec planius quicquam de iis dici potuisse: quum in ea tempora inciderimus quibus non iam sit diuinandum in quem potissimùm ista competant, sed aperiendi duntaxat oculi, vt quæ futura prędixit Apostolus, præsentia cernamus.

¶ *Quasi instet*, ὡς ὅτι ἐνέστηκεν. Atqui dicitur dies Domini ἐνίστασθαι, Iac. 5. 8. & 1. Pet. 4. 7. Fateor. sed qui dicit instare, multo

multo certius aliquid definit, & quasi tempus præfigit. Deinde quomodo hoc sit accipiendum docetur 2. Pet. 3. 8. & 9. Error autem istorum quorsum tendebat? nempe vt quum fideles viderent diem Domini vltra præscriptũ tempus differri, vel impatientia deficerent, vel omnia ducerent pro fabulis. Interim verò fictitiis istis reuelationibus mirum ni pseudoprophetæ magnam sibi compararant sapientiæ opinionem ad alios spargendos errores.

3 ¶ (*Non*) *enim* (*aduenier dies Christi*,) &c. Illa supplenda esse ostendit ipsa constructionis series. ¶ *Homo ille peccati*, *ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας*. i. homo ille metum scelus. Hæc enim est vis huius idiotismi Hebraici. Tertullianus Hominem delinquentiæ interpretatur. Loquitur autem Paulus de Antichristo, tanquam de vno quopiam homine, quum tamen totum Ecclesiasticæ tyrannidis corpus intelligat: quam quisquis occupat, is est ille sceleratus de quo hîc agitur: sed ita tamen vt peculiarem aliquam tyrannidem declaret, cui paulatim subseruierunt hæretici: atque etiam per imprudentiam nonnulli ex sanctis ipsis & orthodoxis patribus, vt nunc res ipsa patefecit. Veram autem esse hanc interpretationem perspicuum est ex iis quæ scribuntur versu 7. & ex rei euentu. Itaque manifestè sunt hallucinati quicunque de vno quopiam homine putarunt hoc intelligi: nisi dent mihi quempiam qui à Pauli seculo ad diem vsque iudicij superstes maneat. Neque verò aliter Daniel (quicum hoc in loco mirè consentit Paulus) singularibus vrsi, leonis, pardi, nominibus, multos reges intelligit in vnum monarchiæ corpus iunctos. ¶ *Filius* [*inquam*] *ille perditionis*, *ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας*. Erasmus, *Filius perditus*. Vide Ioh. cap. 17. ver. 12. Basil. homilia in 7. Psalmum, hoc perperam refert ad diabolum ipsum, & pro *ὁ ἄνθρωπος* legit *ὁ ἄνομος* quod mox quidẽ sequitur, sed ita vt de Antichristo dicatur.

4 *Se se opponens*, *ὁ ἀντικείμενος*. Vulgata, *Qui aduersatur*. Erasmus, *Qui est aduersarius*: eodem quidem sensu, sed paulo durius. & seruanda hic est vis coniugationis Niphal reciprocæ, de qua diximus Eph. 5. & alibi sæpe. Alludit autem ad Satanæ nomen, vt patrem referat filius. ¶ *Supra quicquid dicitur Deus*, *ὑπὲρ πᾶν τὸ λεγόμενον Θεόν*. Erasmus, *Aduersus omnem qui dicitur Deus*. Legit enim *ὑπὲρ πάντα*, vt habere etiam fateor Græca exemplaria: sed mihi tamen vberius videtur quod sequutus est Vetus interpres, & Hieronymus quoque in quæstionibus: quanuis sententia ipsa eôdem recidit, vtrouis modo legas. Sed *ὑπὲρ* rectius certè vertitur *supra*. quàm aduersus. Dicit enim Antichristum ad se translaturum non hominum modò honores omnes, sed etiam quicquid gloriæ cuicunque numini vsquam fuit exhibitum. Ecquis enim vnquam, præter hunc vnum, dixit se pro suo arbitrio cælum reserare vel aperire: quiduis figere vel refigere, denique (vt ipse affirmat C. Si Papa, Distinct. 42.) pleno iure currus animarum plenos ad tartara detrudere, regna & imperia transferre posse? ¶ *Aut numen*, *ἢ σέβασμα*. Vulgata, *Aut quod colitur*. Hieronymus, *religio*. Vis, lector, veram istius prophetiæ imaginem contemplari? Finge tibi quod non ita pridem anno illo Iubilæi, quem vocant, magno omniũ cõcursu gestum est, nempe, terrestrem illum deum (quem vocant) circunstantibus suis creaturis, præeunte suo illo furfuraceo numine, crucibus ac reliquiis, quasi de Deo ipso sub his simulacris triumphantem, augusto illo suo habitu & triplici tiara in aurea sella sublimem transuectum: deinde aureo malleo Paradisi valuas (sic enim loquuntur) in Iubilæo aperientem, & mox potentissimorum regnum ac principum legatos, quosdam etiam præsentes, sublimem illum re ipsa vt alterum Deum adorantes, circunstantem turbam ab eo vitam æternam expectantem ac petentem, illum ad pedum suorum osculum (quibus ipsam etiam crucem atterit, quam simulat se in tanto pretio habere) miseros & cæcos homines vix admittentem. O cælum, non sudas quum hæc aspicis? ô terra, non fathiscis sub hoc onere? Ah, Domine: appareas tandem tuis, & sicut promisisti, ita etiam Spiritu oris tui impurum istum confice, vt tibi vni omnis laus, honor, & gloria tribuatur. ¶ *In templo Dei*, *εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ*. Sic rectè Vulg. quum *εἰς* pro *ἐν* passim in his scriptis vsurpetur: &

hoc postulet Sedẽdi verbum. Quòd autem Augusti lib. de Ciuit. Dei 20. cap. 19. posse legi putat in templum Dei, id est, tanquam ipse sit templum Dei, quod sit Ecclesia, certè nullius est momenti. Verum tamen appellatione templi Dei significari ipsam Dei Ecclesiam, in qua homo ille perditus etiamnũ sedet imperiũ sibi vsurpãs. Quorsum enim Paulus de Hierosolymitano templo hic ageret? ¶ *Tanquã Deus*, ὡς Θεόν. Hoc etiam inueni in Græcis, excepto Claromõtano codice, quemadmodum etiã nec Syrus nec vetus Latinus interpres istud legerunt. quod etiam videri potest superuacaneum, nisi quod sequitur accipiamus pro istius dicti interpretatione. ¶ *Præ se ferens*, ἀποδείκνυντα. Heb. מראה [*moreh*] id est, ad verbum, *Faciens se apparere.* Vulg. *Ostendens se tanquam sit Deus*, quod Græcis non respondet, si verba ipsa spectes, Eras. *Ostentans seipsum esse Deum.*

6 *Quid obstet*, τὸ κατέχον. i. τί τὸ κατέχον, quid eum remoretur ac retineat, vt suo demum tempore patefiat. Nam τὸ κατέχειν etiam αὐτὶ τοῦ κωλύειν καὶ ἐμποδίζειν accipitur: & nisi additum esset ἐν τῷ ἑαυτοῦ καιρῷ i. suo tempore, non dicẽdum fuisset εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι, vt patefiat, sed μὴ οὐχὶ ἀποκαλυφθῆναι. i. quominus patefiat. Sed & τὸ κατέχον fortassis rectius exposueris τὸ κρατοῦν. i. quod rerum potitur, & similiter paulo pòst ὁ κατέχων. Omnino enim vtrouis modo interpreteris, mihi placet Chrysostòmi sententia, qui ad Romanum imperiũ hoc refert, quo stante, quomodo Pontifex Romanus eò deuenisset vt Romę dominus fieret? Neque enim Romanus imperator meritò dici potest qui Romam ipsam imperij metropolin nõ obtinet: & quàm verè id censuerint Tertullianus de resur. carnis, Chrysostomus, & post eum etiam Hieronymus ad Gerontiã & ad Algasiam, rei ipsius exitus ostendit, vt hoc quidem vni Romano Pontifici conuenire septem illis montibus insidenti, quorum fit mentio Apoc. 17. 9. ne ipse quidem possit inficiari.

7 *Peragitur*, ἐνεργεῖται. Vel *agit*. Iam enim erant multi Antichristi, vt 1. Ioh. 2. 18. Vulgata, *Operatur*, actiuè.

¶ *Tantùm qui nunc obstat*, &c. μόνον ὁ κατέχων ἄρτι, ἕως ἐκ μέσου γένηται. Vel, *tantùm qui nunc obtinet* (id est, rerum potitur) [*obtinebit*] *vsquedum è medio tollatur: quo demum sublato retegetur impius ille*, &c. Ita non modò plana & cohærens erit sententia, sed etiam cum ipso rerum exitu prorsus consentiens. neque vlla vis verbis adferetur. Nã eiusmodi ellipses repetiti eiusdem verbi, sæpissimè occurrunt, vt 2. Cor. 1. 6. & 2. 10. & 5. 13. Vulgata, *Tantùm, vt qui tenet nunc, teneat donec de medio fiat.* quæ interpretatio non modò est absurda, sed Græcis etiam nullo modo respondet. Erasmus, *Tantùm qui tenet in præsentia, teneat, donec è medio tollatur*: non multo felicius expressa Apostoli sententia.

8 *Sceleratus ille*, ὁ ἄνομος. Ad verbum, *Exlex*, id est, qui Legem Dei prorsus & ex professo conculcabit. Vulgata & Erasmus, *Iniquus ille*, non satis expressè. Ideo paulo ante ἀνομίαν, verti impietatẽ, id est ἀσεβείαν. Agitur enim hîc præcipuè de priore legis diuinæ tabula, id est, vero veri Dei cultu abrogato. exemplũ requiris? Missæ papisticæ βδέλυγμα considerato. ¶ *Conficiet*, ἀναλώσει. Absumet siue Ad nihilum rediget, quod Hebræi significant verbo כלה [*chalah*] & ספה [*saphah.*] Vulgata, *interficiet*, quod respõdet τῷ ἀνελεῖν. ¶ *Spiritu oris sui*, τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ. i. verbo suo. Est autem huius periphrasis magnum põdus, quo significatur veros Ecclesiæ ministros esse instar oris per quod effiet Dominus potens illud & æternum Verbum, quo, tãquam ferrea & solidissima virga, omnes aduersarios nostros cõteret. Itaque Esa. 11. 4. hoc ipsum Vebum, שבט פיו ורוח שפתיו (*schebet pihv veruach sephataiv*) i. sceptrum oris, & spiritus labiorum, vocatur. *Illustri aduentu suo*, τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ Vulg. & Eras. *illustratione*, i. splendore *aduẽtus sui*, posterioris, quũ inenarrabilis illius suæ gloriæ plenus aduenier: qui è contrario sese velut exinanierat formam serui assumens in illo priore suo aduẽtu: vnde fit vt vix ἐπιφανείας vox de priore aduẽtu in his libris dicatur, ac ne φανερώσεως quidem, nisi addatur ἐν σαρκὶ, in carne, vt 1. Timoth. 3. 16.

9 *(Illum, inquam), cuius aduentus*, οὗ ἐστὶν ἡ παρουσία. Relatiuum, Hebræorum more, non ad proximum, sed ad superius refertur. Itaque nonnihil suppleumus, perspicuitatis causa. ¶ *Cum omni po-*

tentia,

ιστία, ἐν πάσῃ δυνάμει. Δύναμιν, suo more, vocat potestatem edendi res prodigiosas: quam & ipsam habent interdum impij à Deo, sed partim fallacem ac prætigiosam, partim etiam qua abutãtur ad falsam stabiliendam doctrinam, ita postulante mundi perfidia, vt mox indicat Apostolus. Sed quorsum hæc omnia? minimè certè excurrit Apostolus, sed quum pseudapostoli hoc mendacio illicerent Thessalonicenses, instare diem Domini, ac proinde Ecclesiæ redemptionem: Paulus contrà monet, ex Spiritus Dei afflatu, longè grauiora expectanda quàm cuiquam potuerint in mentem venire: nempe vt illi sese potius ad patientiam quàm ad quietem pararent. ¶ *Mendacibus*, ψεύδους. Id est, partim falsis: cuiusmodi fere sunt omnia, vt res ipsa hodie ipsis etiam cæcis declarat: partim verò mendacij stabiliendi causa editis, vt Antichristi tyrannis ex opposito comparetur cum Christi regno.

10 *Non receperunt*, οὐκ ἐδέξαντο. Id est, pertinaciter oblatum repudiarunt. Est enim μίσους.

11 *Efficaciam deceptionis*, ἐνέργειαν πλάνης. id est, vim quandam in illis decipiendis efficacissimam, Mat. 24. 24. Eãt nunc sophistæ, & Ecclesiæ suæ præscriptionem nobis obiiciant.

12 *Damnentur*, κριθῶσι. Id est, κατακριθῶσι, vt alibi sæpe. ¶ *Acquieuerint in iniustitia*, εὐδοκήσαντες ἐν τῇ ἀδικίᾳ. Sententia est, ita approbarunt iniustitiam, id est mẽdacium, falsam videlicet doctrinam, (vt ‏אמן (auen) pro ‏שוא (schaue) accipiat) vt sibi etiam in ea placuerint: qui summus est vesaniæ gradus. vt nõ malè Cypr. hunc locum verterit epist. 55, Sibi placent in iniustitia. Vulgata, *Consenserunt iniquitati*. Erasm. *Approbarunt iniustitiam*, non satis expressè.

13 *Dilecti à Domino*, ἠγαπημένοι ὑπὸ Κυρίου. Non temerè hoc addit Paulus. Aperit enim electionis fontem, vt Deu. 7. 8. Itaque sanctificatio & fides nõ sunt causæ, sed testimonia electionis æternæ, quum hi sint gradus per quos Dominus electos suos ad gloriam æternã euehit, vt Rom. 8. 30. ¶ *Ab initio*, ἀπ' ἀρχῆς. Id est, ante iacta mundi fundamenta, Ephes. 1. 4. Vetus interpres legit ἀπαρχὴν, *primitias*, i. vt primitiæ essetis. quo genere dicendi vtitur etiam Apostolus Rom. 16. 5. Hinc etiam vsus obtinuit vt illorum temporum Ecclesiam appellemus primitiuam.

¶ *Per sanctificationem Spiritus*, ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος. Id est, vos à mundo segregatos sibi consecrando, vt iam non secundum carnem, sed secundum Spiritũ incedatis, Rom. 8. 1. Est autem hæc sanctificatio, non causa electionis, sed effectum Spiritus Dei, & illius πνεύματος. Vide 2. Pet. 1. 10. & Rom. 8. 16. ¶ *Et fidem habitam veritati*, καὶ πίστει ἀληθείας. Id est, fide, quæ non mendacium, sed veritatem Dei (id est Euangelium) amplectatur. Itaque qui Veram fidem conuerterit, non expresserit Pauli sententiam. Vulgata, & Eras. ad verbum, *Fide veritatis*, quod mihi visum est obscurius. Est autem fides non ipsa causa efficiens sanctificationis, sed instrumentum Christum apprehendens, cùm spiritu sanctificamur.

14 *Quo*, εἰς ὅ. Sic legit etiam Vulgata. Hoc enim refertur ad totam superiorem sententiam. Multi tamen codices habent εἰς ᾧ, ad quam, videlicet veritatem, vt habent nõ pauci Latini codices. ¶ *Per Euangelium*, διὰ τοῦ εὐαγγελίου, id est, prædicatione Euangelij, & ministerio nostro. Habemus autem hoc in loco vtranque vocationis partem disertè expressam, & quidem coniunctim, nempe vocantem Dominum, & ministrum, vocantis Domini organon. ¶ *Ad obtinendam gloriam*, εἰς περιποίησιν δόξης. Syrus interpres istud non ad fideles, sed ad ipsum Christum refert, vt qui verterit, interprete Tremellio, *Vt situs gloria Domino Iesu Christo*.

15 *Retinete*, κρατεῖτε. totis nimirum viribus. Hæc enim est propria declaratio τοῦ κρατεῖν, quod eruditè obseruauit Syrus interpres. ¶ *Traditam doctrinam*, παραδόσεις. Id est παραγγελίας, quas disertè commemorauit in superiore epistola, cap. 4. ver. 2. quamobrem etiam addidit διὰ ἐπιστολῆς *per epistolam*. Itaque falluntur qui παραδόσεις putant vocari duntaxat externos ritus ad politiam Ecclesiasticam pertinentes: quum hîc agatur de ipsa doctrina in qua stare oporteat quicunque salutem expectant à Domino. quomodo etiam idem nomẽ singulari numero accipitur Infrà, cap. 3. 6. vbi rur-

sus quænam fuerint hæc mãdata, explicat. Sed omnium hominum impudentissimi sunt qui hunc locum citant vt suarum superstitionum colluuiem imperitis hominibus venditent. Nam (vt taceam quod modò dixi) etiamsi verũ esset quod pro vero assumunt, cui tandem concesserint cuiuis licuisse quod Paulo licuit, aut istas fœtidas superstitiones ab eo spiritu profectas qui contraria prorsus statuit 1. Cor. 11. 13, & 7. 33, Colos. 2. v. 16, & 1. Tim. 4. 3.

IN CAPVT III.

2 *A proteruis*, ἀπὸ τῶν ἀτόπων. i. qui sui officij nullam curam habent: vel, insolentibus, & qui facilè alios lædant. Vide Act. 28. 6. Erasm. *Ab absurdis*, quod mihi quidem absurdum videtur.

3 *Ab illo malo*, ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. Id est, à Satanæ insidiis, vt respondeat sup. versic. quanquam etiam neutro genere accipi potest, pro omni eo quod malum est.

4 *Denuntiamus*, παραγγέλλομεν. i. à Domino accepta significamus. Vide 1. Thes. 4. 11. Vulg. & Eras. *Præcipimus.*

5 *Patientem expectationem*, ὑπομονήν. Vulgata, *Patientiam*. Vide Luc. 8. 15.

6 *Inordinatè*, ἀτάκτως. Sic rectiùs hodie legitur in vetere quoque Latina versione, quàm *inquietè*, vt citatur hic locus ab Augustino, lib. de opere Monachorum, cap. 3. Vbi aduersus Monachos non sanè vt quietis hostes, sed contrà hoc loco iam tum, vt ait ipse, non solùm pigritiam sed etiam arrogantiam suam fouentes declamat, quasi videlicet Apostolus de operibus manuum istud non intellexerit.

6 *Ex tradita doctrina*, τὴν παράδοσιν. Vide suprà, 2. 15. Possumus autem ἐν ὀνόματι interpretari vel Per nomen, cum Erasmo, vt sit grauissima obtestatio: vel simpliciter, Nomine, redundante ἐν, id est ב Hebræorum: vt significet Paulus se non vt αὐτοκράτορα, sed vt Christi legatum, tradere istas παραδόσεις. Leuiculum est autem quod Vetus interpres pro παρέλαβεν, *accepit*, legit παρέλαβον, *acceperunt*, consentientibus etiam Græcis codicibus nonnullis.

7 *Non inordinatè nos gessimus*, οὐκ ἠτακτήσαμεν, Vul. non inquieti fuimus, quasi videlicet istud referatur ad περιεργαζεσθαι, quo verbo vtitur mox vers. 11. Constat enim nullos magis esse de alienis rebus inquirendis & arguendis sollicitos, quàm qui soli otio indulgent, vnde ille apud Comicum, Tantúmne ab re tua otij tibi, Aliena vt cures, eáque quæ nihil ad te attinent? Sed præstat veterem lectionem Græcam seruare, pro qua veterem interpretem apparet legisse ἡσυχάσαμεν.

8 *Edimus* (*acceptum*) *à quoquam*, ἐφάγομεν παρά τινος. Quidam legunt, ἐλάβομεν παρά τινος, *accepimus à quoquam*, idque fortassis rectius.

10 *Etiam non edito*, μηδὲ ἐσθίειν. Vbi igitur monachorum & sacrificorum otiosi ventres? *Monachus* (inquit Socrates Tripartitę historię lib. 8) *qui manibus non laborat, similis est prædoni.* Hoc autem esse Hebræum prouerbium obseruauit homo diligentissimus I. Drusius.

11 *Audimus enim*, ἀκούομεν γάρ. Refertur istud non ad proximè præcedentia, sed ad illam denuntiationem, idque per occupationem, acsi diceret Apostolus. Vtimur ista denũtiatione apud vos, non temerè, sed quoniam audimus &c. ex quo etiam intelligitur quod in priore epistola scribitur 1. Thessal. 4. 11.

¶ *Inaniter satagentes*, περιεργαζομένους. Sic mihi videtur feliciter & eruditè Henricus Stephanus hanc vocem, seruata quoque paranomasia, expressisse. Addidi verò aduerbium inaniter: quoniam Satagere apud Latinos non semper in vitio ponitur, περιεργάζεσθαι verò apud Græcos nunquam aliter accipitur: vnde περίεργοι, ματαῖοι, ἄτοπον, πολυπράγμονα, idonei auctores Græci sæpe coniungũt. Vulgata, *nihil operantes, sed curiosè agentes.* Erasmus, *nihil operis agentes, sed curiosè agentes.*

14 *Per epistolam*, διὰ τῆς ἐπιστολῆς. Hoc quidam coniungũt cum verbo σημειοῦσθαι, & sic distinguunt veteres codices: quos tamen hac in re non sequor, sed Græcis interpretibus assentior qui iungunt cum λέγω, vt sit sententia, Siquis sermoni nostro per epistolam (id est, nostræ epistolæ) non auscultet, eum notate. vel, (si ὑμῶν legamus cum Chrysostomo) Siquis sermoni vestro per epistolam, id est, iis quæ ex nostra epistola ipsi proponetis, non paruerit.

¶ *Notate,*

¶ *Notate, σημειοῦσθε.* De excommunicationis nota hoc accipio. Neque enim dicit σημαίνατε: & cur illos nisi iam ecclesiastico iudicio notatos iuberet caueri? Erasmus autem perperam sanè conuertit, *Indicate*, ¶ *Vt eum pudeat, ἵνα ἐντραπῇ*. Id est vt pudore victus, deflectat à malo. Vide Matt. 21. 37. Hic enim est excommunicationis scopus. Vide 1. Co. 5. 5, & 2. Cor. 2. 7.

16 *Omni modo, ἐν παντὶ τρόπῳ*, Vulgata, *In omni loco, ἐν παντὶ τόπῳ*, quod certè melius conuenire puto, & ita legit Chrysostomi interpres.

17 *Quod est signum*, &c. *ὅ ἐστι σημεῖον* &c. Hoc signo vult suppositicias epistolas à veris dignosci. Vide 2. Timoth. cap. 4. ver. 22.

¶ *Athenis, ἀπὸ Ἀθηνῶν*. Imò hæc quoque epistola, vt superior, Corinthi scripta fuit, vbi Paulus sesquiannum docuit, Act. 18. 11. Vide 1. Thess. 5. 29. Argumentum Græcis exemplaribus præfixum docet Romæ scriptam esse: quod etiam est multo absurdius. Claromontanus autem codex habet, *πρὸς Θεσσαλονικεῖς δευτέρα ἐπλήρωθη*, nec quicquam amplius.

Epistola Pauli Apostoli ad Timotheum prior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

Dei seruatoris nostri, Θεοῦ σωτῆρος ἡμῶν. In Complutensi editione legitur *Θεοῦ Πατρὸς, καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Dei Patris, & seruatoris nostri Iesu Christi.* Rursus in quodam alio codice legitur, *τῆς πατρὸς ἡμῶν Θεοῦ, καὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Patris nostri Dei, & Domini Iesu.* Orta est autem proculdubio varietas ista ab iis qui Seruatoris nomen putarunt vnius Christi personæ tribuêdum: absurdè id quidem, quum Pater nos in Filio, & Filius nos Patri reconciliatos in carne sua, seruarit. Vide Tit. 1. .

2 *In fide, ἐν πίστει.* Hic erat character ex quo Paulus quasi pater filios legitimos à spuriis discernebat. Vel filio per fidem, id est quem Domino genui per Euangelicam doctrinam, vt 1. Cor. 4. 14, & 15. Cæterùm in collatione huius epistolæ comperimus tres vetustos codices à reliquis dissentire, in eo quòd posteriori ad Thessalonicenses subiiciunt epistolam ad Hebræos. Neque verò dubito quin id ab iis factum sit qui quum nihil ambigerent epistolam illam ad Hebræos à Paulo scriptam esse, putarûnt eam commodius reliquis epistolis cõiungi quæ Ecclesiis inscribuntur: quibus demum subiiciuntur quæ ad singulares homines perscriptæ sunt. sed reliqua exemplaria dissentiunt, & ex eo etiam argumento fit mihi verisimile, veteres primos qui epistolas Pauli in ordinem digesserunt, epistolam ad Hebræos Paulo non tribuisse.

¶ *Misericordia, ἔλεος.* Hoc non solet Paulus adiungere nisi ad Timotheum & Titum scribens. Misericordiam autem à gratia distinguo, vt effectum à causa. Gratiæ enim nomine intelligo gratuitã illam & æternam Dei beneuolentiam, qui nos in Christo reconciliandos elegit. Eam igitur Misericordia, id est, gratuita iustificatio, consequitur: & hanc rursum pax illa felicissima quã mũdus dare non potest: vt pulchrè hos gradus describit Apostolus Ro. 5. 5. & 8. ¶ *Et Christo Iesu Domino nostro, καὶ Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν.* Erasm. legit *καὶ Κυρίῳ Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ*

Κυρίου ἡμῶν, & *Domino Christo Iesu Domino nostro*: assentiente, inquit, Theophylacto. Nos in vetustis nostris libris non inuenimus Κυρίου repetitum.

3 *Sicut*, καθώς. Syrum interpretem mitor hanc particulam non expressisse, quum hiet prorsus constructio nisi adiiciatur.

¶ *Sum precatus*, παρεκάλεσα. vel hortatus. Blando vocabulo vtitur, singulare modestiæ exemplum relinquens quibusuis in maxima etiam auctoritate constitutis. Iam verò si (quod tamen falsissimũ esse puto) Timotheus Ephesi talem egit Episcopum quales postea Ecclesiam inuaserunt, quodnam hoc erat Pauli priuilegium, Episcopum non consulto domino Papa constituere? Sed has nugas iam rident etiam pueri. ¶ *Vt permanerem*, προσμεῖναι. Antea igitur Timotheus cum Paulo Ecclesias peragrabat: tunc, ita ferente necessitate, voluit eum Paulus Ephesi subsistere, non vt illi Ecclesiæ, tanquam illius Episcopus, addictus esset: sed vt Ecclesia constituta, pseudapostolis occurreret: vnde etiam postea reuocatus est Romam ab ipso Apostolo. Nam Ephesi quoque per biennium docuerat Apostolus, qui tamen Ephesinus Episcopus propterea non dicitur: neque constat an Timotheus postea sit Ephesum Roma reuersus, vt qui fuerit Euangelista, de quo munere alibi diximus, ac etiam de Episcopis, nimirum epistolæ ad Philipp. 1. 1. Vulgata & Erasmus, *Vt remaneres*, quod non probo. quanuis legatur in Claromontano codice ἐκδέμεῖναι: quam scripturam si retinere velimus, vetterim potius *Expectãdi* verbo. Nam remanere dicitur qui, alio discedente, retro manet. Atqui neuter Ephesi erat quum hoc peteret Paulus à Timotheo, vt statim dicemus.

¶ *Quum proficiscerer in Macedoniam*, πορευόμενος εἰς Μακεδονίαν. Ter omninovidit Macedoniam Paulus, vt ex historiæ filo apparet. Quanuis enim non omnia perscripserit Lucas, ita tamen contextam historiam esse apparet vt non plures profectiones in Macedoniam possint constitui. Primam igitur profectionem esse constat eam quæ refertur Act. 16. cuius comes fuit Timotheus, quem Lystræ tum primùm cognitum assumpsit. Altera commemoratur Act. 19, & in epistola ad Corinthios posteriore: cuius professionis etiam comitem fuisse Timotheum constat ex Act. 19. 22, & posterioris ad Corinthios epistolæ inscriptione, quam in Macedonia scriptam fuisse liquet ex capite 9. 2. & 7. 5. Tertia verò demum ab eo suscepta est non ex Asia, sed ex Græcia, vt insidias Iudæorum vitaret. Tum verò ab eo pleroſque ex comitibus fuisse in Asiam dimissos, ac nominatim quidem Timotheum, discrè refertur Act. 20 4. Itaque Apostolus eũ à se ac pleroſque alios dimittens, proculdubio cum eis est de iis colloquutus quæ ad Ecclesiarum Asiaticarum præsentem necessitatem spectabant, quanuis eos iterum Troade viderit. Cur autem de Ephesina Ecclesia potissimùm laboraret, eámque idcirco nominatim charissimo suo Timotheo commendaret, multas causas habebat. Nam & illa primæ dignitatis erat, vt ab eius firma constitutione salus multorum penderet, & in turbulentissimo statu coactus fuerat eam veluti deserere: quamobrem etiam eius potissimùm presbyteros Miletum ad se, toti iam Asiæ valedicens, accersiuit, vt copiosè refertur Act. 20.

¶ *Vide vt denuncies*, ἵνα παραγγείλῃς. De hac ellipsi Atticis quoque familiari, aliquoties iam antea diximus.

¶ *Ne diuersam doctrinam doceant*, &c. μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν. Vulgata, *Ne aliter docerent*. Ego malim ipsam doctrinæ substantiam significari. Erasm. *Ne diuersam sequantur doctrinam*. Id verò potius discipulis quadrat quàm doctoribus. Est autem vsitatum ἕτερος pro diuerso ac peregrino accipere, vt Act. 1. 4, & 1. Corinth. 14. 21. Sed hoc notãdum est, diuersam doctrinam dici, nõ eam modò quę penitus alia est, sed etiam quæ veram doctrinam adulterat, id est, cum verbo Dei vel tantillum humanarum speculationum admiscet: adeo vt ipsam quoque docendi formam complectatur hoc Pauli interdictum.

4 *Fabulis*, μύθοις. Id est, curiosis ac vanis speculationibus. Notum est enim prouerbium ἐφέσια γράμματα, & hoc nonnulli explicandum putant ex Act. 19 18. vt hoc nomine τῶν γλυπτῶν intelligantur Genethliacorum & aliorum eiusmodi Magorũ potius quàm Astrologorum

logorum meritò damnata deliria. Sed et sequentibus videtur hoc potius accipiendum de inutilibus quæstionibus, quibus Iudæi præsertim, neglecto vero Legis studio, iam tum incumbebant: & quales ex nimium curiosa sacrarum genealogiarum perscrutatione etiamnum hodie oriantur.

¶ *Ædificationem Dei*, οἰκοδομίαν Θεοῦ. quanimirũ in Deo crescimus. In multis codicibus vetustis legitur οἰκονομίαν, vt & in scholiis Græcis, quod *dispositionem* malim quàm *dispensationem* interpretari, sed receptam lectionem magis probo, tum Syri, tum veteris interpretis Latini auctoritate confirmatam. ¶ *Quæ est per fidem*, τὴν ἐν πίστει. Id est, solidam ac firmam, ex verbo Dei, nostræ in Christo salutis & rerum ad eam pertinentium cognitionem ac πληροφορίαν, quam inanibus illis commentis opponit.

5 *Finis mandati*, τὸ τέλος τῆς παραγγελίας. Id est, Legis scopus, & cuius causa Lex data est piis. Sed quorsum hoc? Vult nimirum Paulus homines ab illis vanissimis studiis abductos ad verum pietatis studium reuocare.

¶ *Charitas*, ἀγάπη. Nec igitur extra conscientiam bonam charitas, nec extra fidem conscientia bona, nec fides extra Dei verbum. Hæc qui dissoluit, à scopo aberrat, & pro veritate vanitatem amplectitur. Et notandum est verbum ἀστοχεῖν multo grauius quàm ἁμαρτάνειν. de quo dicemus infra, 2. Tim. 2. 18.

9 *Legem iusto*, ὅτι δικαίῳ νόμος. Id est, Legem latam non esse aduersus eum qui ad ipsius normam mores suos spõte componat: quales sunt ij soli quos Dominus vera doctrina & Spiritu sancto imbuit. quod isti minimè omnium curant qui tamen Legis doctores videri volunt. Est enim generalis quidem hæc sententia, sed ad eos de quibus agitur accommodanda. Nam alioqui Lex posita est regendæ sanctorum vitæ, imò in iis solis efficax, quos tamen ipsa nec iustificat nec sanctificat, sed iustificatos inuenit, in quos iudicium pronunciare non potest, itidémque sanctificatos Christi Spiritu repertos non tractat vt hostes, sed vt sibi assentientes docet ac delectat. Est igitur damnanda Antinomorum & Libertinorum detestanda hæresis. Nec vsquequaque vera est Platonica illa sententia lib. πολιτ. 3. οὐκ ἄξιον αὐδρὸς σπουδαίου ἐν πολέμοις ἢ ἄλλοις τοῖς ὑπὸ τῶν πολλῶν δεινοῖς νομιζομένοις πάσχειν τι· πολλὰ γὰρ αὐτῶν ὅσα δεῖ νομοθετήσασθαι ῥᾴδιος ἂν εὑρίσκειν.

¶ *Legis contemptoribus*, ἀνόμοις. Id est, *ex legibus*. Vulg. & Erasm. *Iniustis*, non satis expressè. ¶ *Peccatoribus*, ἁμαρτωλοῖς. Id est, veluti aliquam peccandi artem exercentibus, quos Hesiodus vocat κακῆς ῥητῦνας.

11 *Secundum glorioſum Euangelium*, κατὰ τὸ εὐαγγέλιον τῆς δόξης. Id est, sicut traditur in glorioso Euangelio: quod opponit inanibus argutiis. Ergo suppletur articulus τό, vt sæpe annotauimus. Omnino enim hoc explicat, quam sanam doctrinam vocarit.

12 *Igitur*, καί. Id est, ὥστε, vt alibi annotauimus aliquoties. Non temere autem Apostolus ad hanc narrationem descendit. Quum enim Timotheum adhortatus esset veluti ad certamen eum omnibus hominibus suscipiendum, adferendum fuit aliquod insigne exemplum ex quo intelligeret quæ sit vis Spiritus Dei in iis quos ad perferendi Euangelij munus delegit, quantumuis alioqui ab eo prorsus alienis. Non poterat autem magis insigne, vel ipsi Timotheo magis notum exemplum adferre. ¶ *Qui me robustum effecit*, τῷ ἐνδυναμώσαντί με. Vulgata, *Qui me confortauit*, barbarè. Erasmus, *Qui me potentem reddidit*, non malè expressa sententia. Nam quia hoc in loco disseritur de prima illa vocatione, sicut apparet ex proximo versiculo, τὸ ἐνδυναμοῦν non significat imbecillas vires augere, vel quasi collapsas sustinere, sed vires ei indere cui ne voluntas quidem insit, imò verò qui in contrariam partem totus feratur: nisi malimus interpretari, *Qui me hac potestate ornauit*: siue, *Qui hanc auctoritatem mihi tribuit*, nempe vt glorioſi ipsius Euangelij sim minister: quo nihil maius aut magis arduum cuiquam potest contingere. ¶ [*Id est*] *Christo*, Χριστῷ. Exponit proculdubio quis ille sit cui gratias agit, & à quo hãc facultatem acceperit, quod & ipsa vocationis Pauli historia manifestè probat. Itaque redundat particula In, quam tamen in Claromontano codice & aliis quibusdam inueni.

13 *Qui prius eram*, τὸν πρότερον ὄντα

Elegantius dicitur τὸν πρότερον, vt ſcribitur in Claromontano & alio præterea manuſcripto codice.

¶ *Iniurioſus*, ὑβριστήν. En merita præparationis quæ profert Apoſtolus. Vulgata, *Contumelioſus*. Eraſmus, *Violentus*.

¶ *Mei miſertus eſt*, ἠλεήθην. Hoc non video quî poſſis Latine, ſeruato ordine, paſſiuo verbo explicare: nam miſeratus nõniſi actiuè dicitur. Vulgata, *Miſericordiam Dei conſequutus ſum*, vt videatur etiam legiſſe ἔτυχον τῆς θεοῦ. Eraſmus. *Miſericordiam adeptus ſum*. Neutra interpretatio mihi ſatis placuit. Dicimur enim ea conſequi & adipiſci quæ captamus. At Paulus Chriſtum non modò nõ quærebat, ſed etiam crudeliſſimè perſequebatur.

¶ [*Nempe*] *fidei expers*, ἐν ἀπιστίᾳ. id eſt, ἄπιστος ὤν. quoniam Chriſtum ignorabam. Ergo, dicet aliquis, ignorantia iſta excuſat peccantem. Id verò ſi ita eſſet, quorſum vocaret ſeſe Paulus peccatorem, & miſericordiam Dei prædicaret? Hoc tamen verum eſt, minus grauiter peccare qui Chriſtum ignorantes offendunt. Sed hos quoque, niſi Deus ſingulari gratia eos fide dignetur, damnandos eſſe liquet ex 2. Theſſal. 1. 8. Vulgata. *In incredulitate*. Eraſmus. *Per incredulitatem*: neutrum ſatis rectè. Videtur enim vacuitas fidei (vt ita loquar) diuerſum quiddam eſſe ab incredulitate. Paulus autem hîc loquitur de Phariſaiſmo ſuo, ſiue de eo tempore quo non peruicacia, ſed mera Euangelici myſterij, quod Fidem appellat, ignoratione, peccabat, quamobrem etiam teſtatur ſeſe bona, id eſt, per meram ignorationem peccante conſcientia, inceſſiſſe. Act. 23. 1. Syrus autem interpres hoc connectens cum verbo ἐπιστεύθην, vertit, Tremellio interprete, *Feci quod erat infidelitatis*.

14 *Gratia illa*, ἡ χάρις. Videtur mihi articulus hoc loco minimè otioſus: & libenter legerim cum Syro interprete, *Superabundauit in me gratia illa*, &c.

¶ *Cum fide*, μετὰ πίστεως. Effecta gratiæ duo commemorat: fidem, à qua ſit abſorpta ignorantia: charitatem, quæ indomitæ illi crudelitati ſucceſſit, ídque ex gratia in Chriſto Ieſu. Itaque in præpoſitione ἐν latere puto comparationem incredulitatis ipſius & gratiæ Dei.

15 *Certus*, πιστός. Id eſt, dignus cui fides habeatur, (vt mox explicat) vt qui fallere non poſſit. Quod autem addit dignum eſſe hunc ſermonem quem omnes auditum recipiant, videtur pertinere ad etymon Hebrææ vocis לקח [*lekah*] à verbo לקח quod Accipere declarat, & ſermonem non quemuis, ſed ſelectum & eximium declarat: à qua voces Græcæ λαγεῖα & λόγος ſimili prorſus notatione deducuntur.

16 *Miſertus eſt mei*, ἠλεήθην. Vide ſuprà, verſu 13.

¶ *Primo*, πρώτῳ. ſummo illo videlicet peccatore: vel *primo*, habita videlicet ratione cæterorum per miniſterium meum credituro rum: vel denique *in me primo*, id eſt, in me in primis, vtpote vno ex præcipuis peccatoribus.

17 *Sapienti*, σοφῷ. Hoc non legit Syrus, nec Vetus interpres, & alij Veteres Latini. Reperi tamen in omnibus vetuſtis libris, & Græcis ſcholiis, itémque apud Nazianzenum τῷ μόνῳ σοφῷ λόγῳ. Quomodo verò ſit reſpondendum Arrianis hoc teſtimonio aburentibus, pulchrè docet Baſilius epiſt. 161. & diximus etiam Ioh. 17. 3.

18 [*Nempe*] vt, &c. κατὰ τὰς προαγούσας, &c. Apparet ex hoc loco vocationem Timothei multis inſignibus prophetarum oraculis fuiſſe comprobatam, qui tum in Eccleſiis vigebant, vt innuit etiam Lucas Act. 16. 3. ſicut Paulus & Barnabas iubente per prophetas Spiritu ſancto ſunt profecti ad Gentes, Act. 13. 2. & Prophetarum teſtificationes commemorat Paulus Act. 20. 23.

¶ *Milites bonam illam militiam*, στρατεύῃ τὴν καλὴν στρατείαν. Id eſt, ſtrenuè te geras in illa militia, ad quam oportet eſſe comparatos quicunque hoc bellum adminiſtrant. Delectantur autem Hebræi, atque etiam Attici ſcriptores, iſto genere conſtructionis: nec prætermittendus fuit articulus. Sic autem Moſes aliquoties Num. 4. loquens de Leuitis, in ſuas ſtationes inſtar exercitus diſtributis, vtitur nomine צבא (*tſabah.*)

¶ *Per eas*, ἐν αὐταῖς. Id eſt, illis fretus. Hinc etiam

etiam apparet quorsum illi suum exemplum proposuerit.

19 *Fidem*, πίστιν. Id est sanam doctrinam, μετανυμικῶς, vt infrà, 3.9. & 4.1. cuius dicuntur naufragium facere quibus eripitur iusto Dei iudicio: quia nimirum bona conscientia talentum acceptum non administrarunt. Nam (vt verè & peteleganter scripsit doctissimus interpres) vt in portum perueniamus, regendus est bona conscientia nauigationis nostræ cursus. Vide infrà, 4.1.

20 *Quos tradidi Satanæ*, οὓς παρέδωκα τῷ Σατανᾷ. i. ex Ecclesia electos, Satanæ mancipaui. Vide 1. Cor. 5.5.

¶ *Vt castigati discerent*, παιδευθῶσι, &c. Id est, ne impunè ferant suas blasphemias: siue, vt suo malo discerent quid sit blasphemare. Nam ita etiam in vernaculo nostro sermone diceremus, *afin qu'ils apprinssent à leurs despens à ne blasphemer plus*. Respexit enim ad excommunicationis finem illum cuius mentio facta est 1. Cor. 5.5. & 2. The. 3.14. nempe vt pudore ac tristitia reuocetur in viam qui aberrarat: quo pertinet venustum illud Græcorum prouerbium, ἰὼ ἰὼ παῖδες, μάθετε.

IN CAPVT II.

1 *Adhortor*, παρακαλῶ. Vulgata *Obsecro*. quod non videtur satis conuenire. Claromontanus autem codex habet παραινῶ, *hortare*, vt & Ambrosius, quod maximè probo. ¶ *Deprecationes*, δεήσεις. Commodè transit Apostolus à verbi administratione ad solennes preces, alteram sacri ministerij partem, testibus Apostolis Act. 6. 4. Hunc autem morem etiam fuisse iam olim in templo diligenter obseruatum constat, sic ordinante Solomone, 1. Reg. 8. 30. & hoc ipsis regibus Persarum postulantibus Esræ. 7. 23. cuius moris violatio maximâ Hierosolymis tumultuandi occasionem præbuit, vt narrat copiosè Iosephus de bello Iud. lib. 2. cap. 17. Syrus autem interpres quod hic dicitur de publicis precibus Ecclesiasticis, perperam ad priuatas ipsius Timothei videri potest retulisse. Non temerè verò videtur Paulus ista congessisse. itaque mihi non displicet Græci scholiastæ distinctio, quanuis non vbique obseruetur. Δέησιν ergo vocari dicit supplicationem qua petitur liberatio ab iis quæ molestiam adferunt: προσευχὴν verò qua beneficium aliquod petimus: ἔντευξιν accusationem eorum qui nos iniuriis afficiunt. Ego potiùs hac voce significari puto preces pro aliis conceptas. Vide Augustinum Epistola 59.

¶ *Pro quibuslibet hominibus*, ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων. Particulam vniuersalem pro indefinita positam obseruauimus singulis penè paginis: sed spectandum est semper de quo agatur, vt quid indefinitè statuatur intelligamus. Veluti Matth. 4.33. dicitur Dominus sanasse omnem morbum, id est quoduis morbi genus: & ibidem dicuntur Christo oblati omnes malè affecti, id est, quouis morbi genere laborantes. Itaque in iis locis indefinitè statuitur de omni morborum genere. Et Rom. 1.16. dicitur Euangelium esse efficax ad salutem omni credenti, id est cuiuis: quo vocabulo tolli Gentium & Iudæorum discrimen, manifestè apparet ex iis quæ ibi subiiciuntur. Sic 1. Corinth. 6.12. *Omnia*, inquit, *mihi licent*. quibus verbis tollitur rerum mediarum discrimen. Sic 1. Corinth. 10.25. *Omne*, inquit, *quod in macello venit, edite*: tollens Iudaica ciborum discrimina. Pueriliter ergo hallucinantur qui hanc sententiam & alias eiusmodi, vnius particulæ præsidio fulti, particulari electioni opponunt: de qua Rom. cap. 9.17. & 11.7. & aliis infinitis locis. Hîc enim non est propositum Paulo de singulis hominibus agere, sed discreti mentollere graduum ac dignitatum, itémque fidelium & externorum, vt ex sequentibus liquet. Et ne quis à me quicquam hîc detortum clamitet, non modò ab Hebræis & Græcis, (qua de re satis constare puto) sed etiam à Latinis scriptoribus simili prorsus ratione hanc particulam vsurpari affirmo, ita videlicet vt genera singulorum, non singula generum, vt aiunt, complectatur. Sufficiat vnum hoc Ciceronis exemplum ex oratione pro Roscio Amerino, *Non omnem frugem, neque omnem arborem in omni agro reperire possis*. Sic Virg. *Non omnis fert omnia tellus*.

2 *Pro regibus*, ὑπὲρ βασιλέων. Reges & principes nominatim appellat, & quidem addita indefinita particula. Nam

quot erant eo tempore magistratus, tot erant Ecclesiæ hostes, & penes Romanos infideles erat summa rerum. Itaque ambigi poterat num potius aduersus illos quàm pro illis concipi preces oporteret. Iubet autem Paulus nominatim illos in precibus comprehendi. Sed quid si tum Iulianus apostata imperasset? nempe hic vnus erat ex eorum numero pro quibus precandum non erat, Galat. 5. 12. & 1. Thess. 2. 16. & 2. Tim. 4. 14. & 1. Ioh. 5. 16. Distinguendi sunt autem extranei, vel per ignorantiam peccantes, aut in moribus, aut in doctrina, ab iis qui planè, & quidem Dei ac Christi odio, à veritate deficiunt. Ergo tota series argumenti huc nos deducit, vt τὸ καθόλου interpretemur non de singulis, sed de omnibus indefinitè, i. de quibusuis: & hactenus quidem vt tum pro domesticis, tum pro extraneis preces in Ecclesia concipiantur.

¶ *Vt tranquillam*, ἵνα ἤρεμον. Omnino hoc pertinet ad participium ὄντων, Constitutis. Argumentatur enim à fine quem spectauit Dominus quum in rebus humanis istos gradus distribueret: cui fini nos subseruire prorsus oporteat, nisi velimus διαμάχειν, ac proinde ipsi nobis perniciem accersere. Quum igitur magistratus ideo constituti sint à Domino vt omnium rerum ipsiúsque adeo religionis εὐταξία per eos conseruetur, quid aliud certiore fide ac maiore contentione petere debemus à Deo quàm vt principes, siquidem boni sint ac pij, conseruet: sin verò mali sint, bonos efficiat, populorum miserrus quos in flagello longè durissimo castigat? Hoc, inquam, est Pauli longè grauissimum argumentum. Nam si (vt quidam faciunt) hæc referas ad verbum ποιεῖσθαι, *fiant*, quasi iubeat Paulus ideirco concipi preces pro regibus vt nostræ tranquillitati consulamus: verè quidem, sed tamen non aptè colligeret Apostolus. Assumeret enim pro hypothesi idipsum de quo quæritur, nempe an rogare pro principibus qui non modò non norunt, sed etiam persequuntur Ecclesiam, ad publicam Ecclesiæ concordiam spectet, Hoc, inquam, pro confesso Paulus assumeret si illo modo argumentaretur, ideóque non aptè colligeret. Nam excipere potuisset aduersarius, contraria prorsus ratione, non posse melius consuli paci Ecclesiæ quàm si Deum aduersus principes interpellet à quibus ipsa opprimitur: vti sub Iuliano factum esse Ecclesiastica historia meritò testatur. Huic verò obiectioni nullus locus relinqueretur si Paulum dicamus à generali fine constituti magistratus argumentari: vt probata illa hypothesi, nectat argumenti conclusionẽ, Pro quibusuis igitur principibus orãdum esse. Nobilissimus autem est hic locus, non modò aduersus Anabaptistas & cæteros omnes fanaticos, qui magistratum tollendum censent, sed etiam aduersus crudelissimam illam charitatem Academicorum, qui nuper irrepserunt, & in veræ religionis perturbatores nullum ius magistratibus concedunt: quum hîc disertè fiat mentio τῆς εὐσεβείας, id est, iusti ac legitimi cultus, cuius vnius præ cæteris rebus vindices & assertores pios magistratus esse oporteat: adeo quidem vt quoties necesse fuerit, vel religionem vel pacem ciuilem amittere, quicunque principes illam isti non anteposuerint, grauissimo scelere sese scientes ac prudentes obligent: nedum vt factiosis hæreticis impunè liceat Ecclesiasticam disciplinam deridere. ¶ *Et honestate*, καὶ σεμνότητι. Cõplectitur hoc nomen omne officij genus quod vigere in mutuis hominum commerciis debet, vt nihil turpiter aut indecorè, nihil deniq; flagitiosè fiat. Cicero, *In officio colendo*, inquit, *sita est honestas omnis: & in negligendo, turpitudo*. Itaque τὸ καλὸν obiectum est τῆς σεμνότητος: quum alioquin hoc nomine significetur honesta quædam morum grauitas, quæ reuerentiam conciliat: quæ significatio huic etiam loco non malè conuenit. Vulgata, *Castitate*, nimium angustè, vt alibi sæpe.

4 *Qui quosuis homines*, ὃς πάντας ἀνθρώπους. Id est, qui sublato discrimine, quosuis etiam alienissimos ab Euangelio homines vult seruare: siue, qui Ecclesiam suam ex quorumuis hominum genere congregat. Nostrum est igitur pro quibusuis precari, non autem iudicare abiectos à Deo quicunque nõdum ad Ecclesiam accesserunt. Hanc germanam esse huius loci sententiam res ipsa clamat, & experientia etiam conuincit

uitcit, nempe iſta non ad ſingulos homines, ſed ad quæuis hominum genera pertinere. Eſt enim ad concluſionem accommodanda probatio. Itaque planè aberrant à ſcopo qui ſingulis hominibus hoc Apoſtoli dictum accommodãt, & noſtræ conſolationis fundamentum conuellunt. Non agimus de ſalutis cauſa: illam enim conſtat vno Chriſto nitigratis nobis exhibito, & per gratuitum fidei donum apprehenſo. Non agimus etiam de eo cur Deus aliquos damnet. nec enim aliunde petendum eſt exitiũ hominis quàm ab ipſius hominis corruptione, & corruptionis fructibus. Tota Scriptura hoc clamat, & qui aliter ſentit, anathema ſit. Sed hoc quæritur, an ſingulos homines Deus ſaluti deſtinarit per fidem ſeruandos: an verò etiam aliquos iuſto ſuo iudicio condemnandos. At quorſum hoc quæritur? Quia hucuſque nos ſubuehit Spiritus ſanctus, nẽpe quoties ita facere neceſſe eſt, ab inhærentibus cauſis ad ipſum vſque Dei propoſitum conſcendẽs, tum in electis tum in reprobis. Apertæ verò blaſphemiæ fuerit exiſtimare curioſas, ſpinoſas, inutiles quæſtiones à Spiritu ſancto nobis explicari. Certè fruſtra prædicatur iuſtificatio ex fide, niſi fidei ſubſternatur electio certa & conſtans, electio verò ſine oppoſito membro nec conſtitui poteſt, nec ita etiam conſiderari vt par eſt. Denique niſi hæc quæſtio explicetur, tota Chriſtiana religio corruat neceſſe eſt. Nam qui hoc Pauli dictum ad ſingulos homines contendunt pertinere, huc delabantur neceſſe eſt vt vel Pelagianum arbitrium hominis, vel vniuerſalem (id eſt ad ſingulos homines pertinentem) gratiam ſtatuant. Pelagianũ arbitrium voco, non quod ſit ſpontaneum, (ita enim concedo) ſed quod in vtranuis partem ſua ſponte ſine gratia ferri poſſit. Hoc igitur qui conſtituunt, vel Pelagiani ſunt, ſi naturalem faciant gratiam: vel Semipelagiani, ſi cum natura faciant concurrere gratiam, quę infirmam tantum naturam adiuuet. Cum neutris verò mihi quicquam negotij eſſe volo. Sin verò gratiam quandam vniuerſalem ſtatuas ad ſingulos pertinentem, quæro quam gratiam intelligas? Nam de gratia hîc agimus quæ ad Chriſtum ducit, extra quem non eſt ſalus: quam ſicui negat, alicui concedit Deus, gratia illa vniuerſalis hoc ipſo tollitur: ſin verò guſtum eius aliquem ſingulis tribui dicamus, primùm omnium ipſa omnium ſeculorum experientia falſum etiam id eſſe coarguit. Deinde quæro, parémne primum illum gratiæ guſtum faciamus, an imparem? Si imparem, iterum ab vniuerſali gratia diſceditur: ſin verò parem, vnde tam impar effectus? Ex eo, dices, quòd iſte oblatam amplectitur, hic verò repudiat. Ergo, inquam, vel impar fuit gratia, (fuiſſet enim æquè vterque ſanatus, & ad amplectendam gratiã pari efficacia impulſus) vel impar erat naturæ corruptio. quod ſi quis ſtatuat, iam in Pelagianiſmum reciditur. En vides, lector, quibus laqueis ſe induat quorundam hominum curioſa modeſtia: vt alias blaſphemias omittam quæ ex hac ipſa doctrina neceſſariò conſequuntur, de quibus alibi dictum eſt à nobis. Denique quæ ſit iſta voluntas patris vnde meliùs quàm ex ipſo Chriſto cognouerimus, Ioh. 6. 40?

5 *Mediator*, μεσίτης. Aliis nonnullis magis placẽt latinæ voces, Sequeſtris & & Deprecatoris. Mihi fuit religio tam pretioſum & omnibus ſacris ſcriptoribus vſitatum vocabulum mutare, vtpote quo non tantum officium, ſed etiam perſona ipſa Chriſti ἀνθρώπου deſignatur. ¶ *Homo*, ἄνθρωπος. id eſt, is homo qui vocatur Chriſtus Ieſus, Verbum Dei videlicet factum caro, Homo videlicet factus. Nam alioquin nullus ad eum aditus nobis pateret, nedum ad ipſam diuinitatem. Aſſumpſit autem naturam, qua non certo hominum generi, ſed tum Iudæis tum Græcis coniungitur. Nullum ergo genus hominum debemus à Chriſti Eccleſia alienum putare. Iam verò non potes ad ſingulos homines hoc transferre, quum ipſe Chriſtus diſertè teſtetur ſe non rogare pro mundo, id eſt, pro iis quos Deus ipſi non eſt daturus, ac proinde quorum cauſa non venit: alioquin, vt ſacerdotis officio planè fungeretur, pro ſingulis oraret. Hoc tamen interim tenendum eſt, ideo damnari homines quòd tenebras magis dilexerint quàm lucem. Eſt enim reprobationis propoſitum ab ipſius exequutione (id eſt, damnatione) diligenter diſtinguendum: quum pro occulto

ſed tamen iuſta, ſua voluntate Deus reprobet, qui tamen damnationi deuotos nonniſi propter cauſas in ipſis hærentes damnat.

6 *Qui ſeſe ipſe dedit*, ὁ δοὺς ἑαυτόν. Vel etiam, *Qui ſe ipſum*, vel, *Qui ſe ipſe dedit*. Nam inter hæc dicendi genera nonnihil intereſt. Quum enim dicimus, Chriſtus dedit ſeipſum, intelligimus Chriſtum non aliam victimam quàm ſeſe obtuliſſe: at quum dicimus, Chriſtus ipſe ſe dedit, ſignificamus non modò nullam aliã oblatã victimam, ſed etiã à nullo alio quàm ipſo fuiſſe oblatam, vt idem fuerit pontifex, qui & victima. Itaque duplici ſacrilegio tenentur qui vel alia victima Deum placari, vel ab alio ſacerdote quàm ab eo offerri eam potuiſſe putant, nedum vt hodie poſſit. At iſta, inquiunt, oblatio eſt ἀναίμακτος. Rectè ſanè: ergo expiatoria non eſt, quum abſque ſanguinis effuſione non fiat remiſſio, Hebr. 9. 22.

¶ [*Chriſtus inquam,*] *teſtimonium illud ſuis temporibus* [*deſtinatum,*] τὸ μαρτύριον καιροῖς ἰδίοις. Vulgata, *Cuius teſtimonium ſuis temporibus confirmatum eſt.* Sed multi veteres codices non habent *Cuius cõfirmatum eſt*. Eraſmus, *Vt eſſet teſtimonium ſuis temporibus*. quæ interpretationes nec Græcis reſpõdent, nec commodam habent explicationem. Sed magis etiam hunc locum detorſit Caſtellio, qui hæc coniunxit cum ſequẽtibus in hunc modum, *Quam ad rem ſuis temporibus teſtandam ego præco ſum & Apoſtolus conſtitutus*. Inde porro nata eſt difficultas, quòd alij, vt iſta connecterent cum præcedentibus, ſubaudiendũ putarunt prouocabulum ἦ, & præterea verbum ἐδιδάχθη vel ἀπεδείχθη, quomodo vertit Vetus interpres quo etiam ſenſu Syrus ſuppleuit *Euenit*. Alij ſubaudiendam putarunt præpoſitionem εἰς, vt vertit Eraſmus qui tamen in annotationibus vidit appoſitionem eſſe, ſed quam non ſatis aptè applicuerit. Alij denique ἰδίοις καιροῖς connectunt cum verbo ſequente, nempe κηρύσσω. quæ omnes interpretationes mihi quidem non probantur. Eſt autem plana conſtructio, adeo vt ne ellipſi quidem indigeat: cohærens vel cũ Χριστὸς Ἰησοῦς (quod vt planius eſſet, repetij Chriſti nomen per epanalepſin) vel cum proxima ſententia, vt vertas, [*Quod eſt*] *teſtimonium illud ſuis temporibus deſtinatum*. Nam & Chriſtus dicitur μαρτύριον, de quo videlicet teſtati ſint omnes Prophetæ: & quòd Chriſtus ſeſe pro quorumuis hominum redemptione obtulerit, illud ipſum eſt teſtimonium quod ſuis temporibus erat deſtinatum. Eſt autem καιροῖς ἰδίοις tertio caſu poſitum, vt ſi Conſules extremo hoc anno magiſtratum ineuntes, ſequenti anno lectos dixeris. Illud igitur Hebraï exprimerent addito ל, & nos vernaculo ſermone diceremus *pour ſa ſaiſon*, vel, *pour certaine ſaiſon*. quod vt planius eſſet, addidit participium. Mihi tamen (vt dicam quod ſentio) magis placeret legere τὸ μυστήριον, id eſt, myſterium illud, ſiue arcanum: quanuis id in vno tantùm vetere codice deprehenderim. Video enim crebrò hanc ſententiam totidem penè verbis repeti, vt Rom. 16. 25. Epheſ. 3. 9. Coloſſ. 1. 26. Timot. 1. 2. 1. Pet. 1. 20. vbi vel myſterij, vel retectionis, vel vtriuſque fit mentio. Sed & infra, 3. 16. hoc ipſum dicitur μυστήριον. Quãquam hoc ipſum μυστήριον dici poteſt μαρτύριον, tum quatenus plenam diuinæ erga nos beneuolentiæ fidem facit, tum etiam quatenus id teſtificati ſunt Prophetæ.

7 *Per Chriſtum*, ἐν Χριστῷ. Vetus interpres hoc non legit, & in tribus vetuſtis libris Græcis deeſſe comperimus. Videtur autem additum ex Rom. 9. verſu 1. vbi etiam hanc formulam expoſuimus. ¶ *Non mentior*, οὐ ψεύδομαι. Hebraicus pleonaſmus, de quo diximus Iohan. 1. 20. Magna tamen eſt eius emphaſis, vt tum ex hoc loco, tum ex aliis multis omnino appareat hãc epiſtolam, quanuis Timotheo ſit inſcripta, tamen Epheſiis, atq; adeo Aſiaticis omnibus Eccleſiis potius quàm ipſi Timotheo ſcriptam: in qua nimirum tum miniſtri omnes, tum verò greges ipſi abſolutam haberent officiorum ſuorum deſcriptionem. ¶ *Cum fide & veritate*, ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ. Id eſt, fidelis ac ſincerus. Fidem autem ad ſanam eámque perſuaſam doctrinam refero: veritatem ad ipſius ſinceram integrámque functionem. Vulg. *In fide & veritate*, quod etiam non diſplicet: vt ſignificetur ſacri miniſterij ſumma & ſcopus.

8 *In quouis loco*, ἐν παντὶ τόπῳ. His verbis

verbis tollitur Hierosolymitani templi circunstantia legalis, & ista respondent verbis Malach.1.11. & Iohan. 4. 21. Omnem tamen locum intelligé sacris cœtibus destinatum. Agit enim Paulus de publicis precibus in communi conuentu, vt in toto orbe terrarum pura hæc sacrificia Deo offerantur, de quibus apud Malachiam agitur. Itaque mihi videtur Paulus Legalibus cæremoniis veram purificationem opponere.

¶ *Puras, ὁσίας.* Vel *sanctas.* Ad verbum, *pias* attollentes manus. Malo tamen ὁσίας Auicè fœmineo genere accipi pro ἁγίας, versu 9. κοσμίῳ pro κοσμίᾳ, sed eadem tamen manet sententia, vtrouis modo legas. Cæterùm manuũ sublationem posuit pro inuocatione, id est, signum pro reipsa: quæ formula sæpe occurrit in Prophetis, vt Esa.1.15. ¶ *Absque ira & disceptatione, χωρὶς ὀργῆς καὶ διαλογισμοῦ.* Iram refero ad omnes offensiones animi, quæ prohibeant quominus bona cõscientia possimus Deum inuocare, vt Matth. 5. 23. sub qua specie etiam comprehendo reliquas iniurias quibus affici potest proximus, de quibus Esaias 1.15. & 16. Διαλογισμὸν autem puto declarare τὴν διάκρισιν, id est, dubitationem illam quæ fidei repugnat ex diametro: quadere Iac.1.6. Ita enim suis omnibus numeris constabit ea puritas ac sanctimonia quæ ad ritè precandum requiritur.

9 *Honesto, κοσμίῳ.* Id est, decẽti ac conuenienti. Neque enim sordidatas esse vult, neque rursus meretricio cultu: sed eo habitu qui animũ optimè compositũ testetur. Huc pertinent illi Antiphanis versic. Μὴ ὄμμασιν τὸ σῶμα λαμπρύνειν δύο, Ἔργοις δὲ καθαροῖς καὶ τρόποις τὴν καρδίαν. ¶ *Et modestia, καὶ σωφροσύνῃ.* Vulg. *Sobrietate* Eras. *Castitate.* Neutrũ mihi satis placet: puto enim hîc commendari habitum, qui frugi, prudentem, grauem, moderatam matremfamiliãs deceat.

10 *Quod decet, ὃ πρέπει.* Hoc omnino (vt mihi videtur) parentheſi includendum est, vt διὰ ἔργων ἀγαθῶν cohæreat cum κοσμίως. Opponit enim bonorum operum ornatum auro & margaritis. Dicemus autem de verbo ἐπαγγελλομένας infrà, 6.21. quod verto *Spondentes.* Vulgat. *Promittentes.* Erasmus, *Profitentes.*

11 *Neque auctoritatem vsurpare*, &c. οὐδὲ αὐθεντεῖν, &c. Huc pertinent elegantes hi Philemonis versiculi.

Ἀγαθὴ γυναικός ἐστιν, ὦ Νικοστράτη,
Μὴ κρεῖττον εἶῃ τἀνδρός, ἀλλ' ἴσον κόσου.
Τῶν δὲ γυναικῶν' ἀνδρ' ἐστὶν κακὸν μέγα.

Est autem τὸ αὐθεντεῖν idem atque κυριεύειν. Rom.7.1. quod ei tribuitur, cuius nutu & voluntate ratum est quod geritur: quod Hebræis declaratur verbo מָשַׁל [*Massal.*]

14 *Non fuit seductus, οὐκ ἠπατήθη.* Seductus certè fuit, sed ipsius mulieris opera, quæ hac in parte fuit Satanæ organon: deóque meritò hac quoque ratione viro debet esse obnoxia, qua pœna Deus etiam ipse illam multauit.

¶ *Causa transgressionis fuit, ἐν παραβάσει γέγονε.* Vulg. *In prænaricatione fuit*, nimirũ obscurè. Eras. *Obnoxia facta est transgressioni*, non expressa Pauli sententia, etiamsi exponas vt vulgò solent, Euam videlicet factam esse transgressionis ream. Atqui hæc expositio mihi videtur iners & frigida. Malim igitur ἐν παραβάσει accipere pro εἰς παράβασιν, vt Eua seducta fuisse dicatur vt Adamo esset peccandi causa. Ita enim vberior est sententia, & melius cohærens.

15 *Liberos gignendo, διὰ τῆς τεκνογονίας.* Id est, ἐν τῇ τεκνογονίᾳ. Nã διὰ non aliud declarat hoc in loco quàm ἐν, statũ videlicet ipsum in quo sit mulier: vt δι' ἀκροβυστίας pro ἐν ἀκροβυστίᾳ, Rom.4.11. Neque quicquam est magis vsitatum hac significatione, vt δι' ἡμέρας, interdiu, διὰ βίου, δι' αἰῶνος, per totam vitam. qua significatione Homerus cum quarto casu dixit, Ἀμβροσίῳ διὰ νύκτα. Hoc certè miror plerosque veteres non considerasse: qui quum existimarẽt hæc poni εἰς πολογικῶς, quasi nimirum causa aperiretur per quã seruari possit mulier, mirum quàm hîc se torserint: quum illis potius explicanda fuerit causa cur potissimum Apostolus fecerit huius conditionis mentionem, non per quam, sed in qua seruari possit mulier. Causa verò manifesta est, vt rectè annotauit doctissimus interpres. Fecerat enim eius pœnæ mentionẽ qua multata est mulier propter deceptum hominem. Iam verò hæc pœna præcipuè matrimonij coniunctionem, ac præsertim ferendi, gignendi, educandi fœtus molestias continet. Itaque quũ nunc vellet illi pœnæ consolationem aliquam subiicere, nè in matrimonij

moleſtiis ſolam pœnam contemplentur mulieres, non potuit aliunde quàm ex ea ipſa pœna commodius conſolationis argumentum ſumere. quaſi dicat, iniri poſſe rationem qua mulier in eo ipſo onere quod peccati pœna eſt, aliquod mali remedium inueniat: putà ſi moleſtias illas ita ſuſtinuerit vt fides, charitas, ſanctimonia, modeſtia denique omnis in ipſa eluceat. Vulgata & Eraſm. *Per liberorum generationem.* Siquis autem manifeſtè cognoſcere voluerit, quo ſpiritu actus fuerit Origenes, legat quæ in hunc locum ſcripſit tractatu in Matth.29. ¶ *Manſerit*, ἐὰν μείνωσιν. Vulgata & Eraſmus, *Si manſerint.* Nam certè verbum numero multitudinis poſitum eſt, ſummo codicũ omnium conſenſu. Sed quum agatur de mulierum officiis per ſe, non autem de educatione liberorũ, neque etiam τέκνων nomẽ poſſit commodè repeti ἀπὸ τοῦ κοινοῦ, nõ dubito quin hallucinati ſint qui hoc retulerunt ad liberorum ipſorum fidem & cæteras virtutes. Nam quid ſi ij non manſerint in his virtutibus, quanuis ſedulò educari? Deinde, quis hanc curam non potius exiſtimet maxima ex parte ad patres pertinere? Poſtremò nomen σωφροσύνης, & conſolatio ipſa mulieribus propriè deſtinata, ſatis oſtendunt hoc eſſe potius de ipſis vxoribus accipiendum. Cur autem ad pluralem numerum repentè tranſiret Apoſtolus, hæc cauſa fuit, quòd in genere diſſerat de omnium vxorum Chriſtianarum officio.

IN CAPVT III.

1 *Certus*, πιστός. Hac præfatione ſolet aliquoties in his duabus epiſtolis Paulus ſibi audientiam facere. Contrà verò cenſet Chryſoſtomus his verbis claudi ſuperiorem ſermonem: quod non probo, quum aliquoties Paulus ſic multos locos inchoet. ¶ *Epiſcopatum*, τῆς ἐπισκοπῆς. Sic vocat munus docendi tum gubernandi munus in Eccleſia, vt diximus Philip.1.1. ¶ *Appetit*, ὀρέγεται. De ambitu non loquitur, quo vix quicquam magis horrendum eſt in Eccleſia: ſed in genere, de animo & ſtudio ad Dei Eccleſiam iuuandam comparato, quando & vbicũque Domino viſum fuerit. Itaque vel hoc vnum indicat, quàm Apoſtolica ſit ea Eccleſia, in qua non aliter liceat quàm per ambitum & manifeſtam non dico petitionẽ, ſed emptionem, gradum vllum adipiſci: adeo quidem vt nullum ſit hodie lucroſius forenſium contentionum genus, dum hoc pene vnũ quæritur, quis cæteros anteuerterit. Et iſtos, quæſo, non pudet, Eccleſiæ nomen ſibi vindicare? ¶ *Præclarum*, καλόν. Id eſt, præclarum, ac proinde optandum, ſiquod aliud vſquam eſt. Nam hic valet in primis Græcorũ illud prouerbium δύσκολα τὰ καλά: vt perappoſitè annotauit doctiſſimus interpres. Vulgata, *Bonum.* Eraſmus, *Honeſtum*, non expreſſa Pauli ſententia: neque enim conueniret ſequens illatio. Omitto ridiculam profanorum hominum diſtinctionem, qui non Græcæ linguæ rudes, ſed omnis & honeſtatis & religionis hoſtes, monſtra denique potius quàm homines, hunc locum in ſuis illis impuris compotationibus cauillantur: quaſi ſcripſerit Apoſtolus, Qui Epiſcopatum deſiderat bonum, opus deſiderat. Ita ſcilicet nonnullis ludus eſt ac iocus ſacroſanctum verbum Domini profanare. ¶ *Opus*, ἔργου. Quo pudore igitur epiſcoporum nomẽ vſurpant otioſi ventres? Manifeſtè verò Caſtellio corrupit hunc locum, qui conuertit καλὸν ἔργον, *rem bonam*, & δεῖ αὐτὸν, *debet autem.*

2 *Oportet igitur*, δεῖ οὖν. Quis fuerit Pauli ſucceſſor qui nihil minus curat quàm hoc Oportet? Conferantur ad hoc exemplar Pontificum Romanorũ vitæ, ita vt ab ipſiſmet perſcriptæ ſunt, & comperies quis eos in illam Apoſtolicam ſedem inuexerit. ¶ *Vnius vxoris virum*, μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα. Ergo qui coniugatos excludit ab Epiſcopatu, quia cõiugati ſint, Antichriſtum ſe prodit. Neque dicit Apoſtolus, *Qui fuerit*, ſed *Qui ſit*: quum verbum εἰμὶ repetendum ſit ἀπὸ τοῦ κοινοῦ, & ita diſertè loquatur Tit. 1.6. Itaque ſicut ridiculi ſunt qui de vna Eccleſia hoc dictum accipiunt, ita etiam non fuerunt ſatis attenti qui ex hoc loco putarunt excludi ab epiſcopatu eos qui ſecundam vxorem poſt alterã mortuam duxiſſent: vt interim taceam de ipſis vxoribus poſtea tradi præcepta. Nõ excluduntur ergo qui continentiæ donum habent: ſed quòd rari eſſent illi, coniugatorum duntaxat fit mentio, & quidem damnata expreſsè polygamia, vt rectè hunc locum expoſuit Chryſoſt.

Fuit enim

sic enim illa semper in Oriente totâ
que Græcia adeo vsitata, vt etiam ali-
quando Athenis sancita sit, vt refert
Laertius in Socrate. Sed inter bigamos
& polygamos recensendi sunt non mo-
do qui plures vxores simul haberẽt, ve-
rumetiam qui repudiata temere vxore
aliam ducebant: eæque sunt bigamiæ
quibus canonibus seuerè inhibitæ, a-
deo vt clericis vel istiusmodi conuiuiis
interesse non liceret. qua de re infrà di-
cemus, cap. 5. 9. Meritò igitur requirit Apostolus vt quisquis ad functionem Ecclesiasticam deligitur, ab istis omnibus vitiis sit purus, nempe vnius duntaxat vxoris vir, quum alioqui primis illis temporibus non facilè statim ista licentia coërceri potuerit, nec satis etiam commodè multa iam inita connubia dirimi. ¶ *Vigilantem*, νηφάλιον. Sic malo quàm sobrium interpretari. Quorsum enim nos inculcaret Apostolus μὴ πάροινον, non vino deditum? ¶ *Temperantem*, σώφρονα, id est, suis affectibus moderantem. Alij, Sanæ mentis interpretantur: cui opponitur ὁ μαινόμενος, vt diximus Mar. 5. Sed hoc non videtur conuenire, quũ his per se intelligatur furiosos ad ordinandum aliquod munus, nedum sacrũ tanti momenti, non esse deligendos. Alij *Prudentem* vertunt, id est φρόνιμον, vtenè talis esse non potest, qui non sit temperans. In Vulgatis verò editionę nonnullis codicibus, duplex vnius vocis interpretatio in contextu legitur, nempe *Sobrium & pudicum*, quod posterius maximè probat Hieronymus in epistolam ad Titum. quidnis ad suum cælibatum probandum arripiens. Ego neutrũ probo. ¶ *Aptum ad docendum*, διδακτικὸν. Vulgata, *Doctorem*, διδάσκαλον. Sed multi sunt doctores qui aptiores essent ad filium. neque hoc declarat Græca vox: satis enim per se intelligebatur episcopum vocari ad docendum. Annotat Hieronymus aduersus Pelagianos libro primo, Vulgatam editionem tum habuisse, *Docilem*: pro quo substituit, *Qui docere possit*, vt Erasmus obseruauit.

3 *Vinosum*, πάροινον. Id est vino quasi assidentem, siue, vt explicat Syrus interpres, *Vini sectatorem*. Vulgata & Erasmus, *Vinolentum*: non satis rectè. Cæterùm Chrysostomus hoc vocabulo putat potius significari ferocis ac emulenti ingenij homines quàm qui sint ebriosi. cui non assentior, quia mox Apostolus ipse vers. 8. interpretatur τὸν οἴνῳ πολλῷ προσέχοντα, *multo vino deditum*. Sed illud quidem vitium & alia multa oriri ex temulentia facilè concedo. ¶ *Percussorem*, πλήκτην. Hoc quoque Chrysostomus in iurgatores & eos qui lingua feriunt, dictum esse vult. Ego simpliciter malui interpretari. ¶ *Non turpem quæstum facientem*, μὴ αἰσχροκερδῆ. Hieron. ad Heliodorum, satis infeliciter *Turpilucrũ* vertit. Vel, non turpiter lucri cupidum, quod latius etiam patet. Vtcunque autem accipias, τὸ αἰσχρὸν & τὸ βιαίως plurimum differũt. Illud enim nullum Christianum decet, nedum vt in pastore sit tolerabile: illud verò nõ dedignatus est etiam ipse Christus ad tempus, Mar. 6. 3, neque noster Apostolus σκηνοποιὸς, Act. 18. 3, idem pene qui σκυτοδέψης, siquidem tentoria ex pellibus consuebantur. Sed hoc neque apud Syrum interpretem, neque in Vulgata editione Latina & quinque manuscr. codicibus Græcis, & in Hieron. ad Oceanum epistola legitur: & videtur comprehẽdi in ἀφιλάργυρον. ¶ *Aequum*, ἐπιεικῆ. Id est συγγνωμονικὸν, cui opponitur ἀκριβοδίκαιος, qui ius suum pertinaciter tuetur: cuiusmodi homines sese contentiosos præbere consueuerunt. Hoc autem accipe de eo iure de quo remittere aliquid possumus. Vulg. *modestum*, impropriè.

4 *Bene præsit*, καλῶς προϊστάμενον. Vulgata, *bene præpositum*, ineptè. Sed quid pseud Ambrosio facias qui *Domum suam* Corpus interpretatur, & Hieronymo qui per filios λογισμοὺς, per filias πᾶς πράξεις intelligit, vt hæc ad suum illum cælibatum detorqueant? ¶ *Honestate* σεμνότητος. Vulgata, *Castitate*. Erasmus *Reuerentia*. Vide suprà. 2. 2.

6 *Nouitium*, νεόφυτον. Rectè notat Chrysost. Apostolum non dixisse νέον, *iuuenem*, sed νεόφυτον, i. recens Ecclesiæ insitum. Et obseruãdum est Paulum ad Timotheum scribere in Asia versantẽ, vbi ex Gentilibus necesse fuit plerosque Ecclesiis præfuturos accedere. Nec tamen propterea habenda etiam non est ratio. ¶ *In crimination em diaboli*, εἰς κρίμα τοῦ διαβόλου. Vel, *In condemnationem diaboli*. Id est, ne ex eo ipso quòd in eum gradum euectus est, occasionẽ

arripiat superbiæ quę ipsum euertat: atque ita in eandem condemnationem ruat atque ipse diabolus. vel, nequid cõfidentius agat, vnde ipsius criminandi occasio Satanæ præbeatur. Erasm. ad calumniatores mauult referre, sed coacta interpretatione, vt annotauimus etiam Ephes. 4. 27. Vulgata, *In iudicium Diaboli.* Iudicium autem sæpe pro ipso gubernandi iure accipitur, vt possit etiam explicari, In iudicium, id est, in ius & potestatem.

8 *Diaconos, διακόνους.* Hi sunt qui pauperum curam habebant, de quibus Philipp. 1. 1. & alibi sæpe.

9 *Mysterium fidei, μυστήριον πίστεως.* Id est, Euangelicam doctrinam, quæ verè sanè dicitur *μυστήριον* quòd eã caro & sanguis non reuelet. Diaconorũ enim erãt nonnullę etiã in docẽdo partes, nõ quidem in Ecclesiæ cœtu, sed priuatim, quũ erat illis cum pauperibus versandum. Deinde quum lectorum etiam in sacris cœtibus munere fungerẽtur, quàm turpe fuisset illos legere quę non intelligerent. Quòd autem Stephanus docuisse mox dicitur in Synagogis, nihil ad hunc diaconatum pertinet: Philippus autem post dispersionem Hierosolymis discedens, factus est Euangelista. Ridiculum est autẽ quod adfertur à nonnullis, hoc posse ad taciturnitatem referri.

11 *Vxores, γυναῖκας.* Vxores videlicet episcoporum & diaconorum. Quorsum enim præcepta de aliis repeteret? De viduis autem paulo pòst aget suo loco. Non rectè igitur Vetus interpres conuertit *Mulieres*: & liquidò hinc quoque apparet, de episcopis aut diaconis qui vxores habere desiissent, accipiendos non esse versiculos 2. & 11.

13 *Gradum, βαθμόν.* Id est, decus ac dignitatem, vt accipitur nomen מעלה [*mahaleh*] ab Hebræis. vel ita significat Apostolus in minoribus Ecclesiæ functionibus fideliter versatos ad maiores postea meritò vocari, vt antiquissimis Canonibus cauetur: quem ordinem Nazianzenus eleganter, Oratione de patre suo, *νόμον εἶχον ἐξ ἱερᾶς πτυρμαχίας* appellat. ¶ *Multam libertatem, πολλὴν παῤῥησίαν.* Rectè omnino fiduciam intrepidam cum bona conscientia coniungit: bonæ verò conscientiæ fidem in Christo substernit. Quid enim reformidet homo eiusmodi? Opponũtur autem ista iis quę dixerat de criminatione, probro & laqueo diaboli: quòd ista quoque diaconis perinde ac episcopis cauenda sint.

14 *Celerius, τάχιον.* Comparatũ absoluti loco positũ est, cuius tamẽ enallages hæc vis est, vt nõnihil adiicere videatur simplici absoluti significationi. Vid. Ioh. 13. 27. & Act. 25. 10. & 2. Tim. 1. 17. & 18.

15 *Columna & stabilimentum, στῦλος καὶ ἑδραίωμα.* Hoc intellige hominum respectu, nõ autem simpliciter. nam alioquin ipsum hoc firmamentum lapide illo angulari nititur, vt dictum est Ephe. 2. 20. Cur igitur, dices, hæc epitheta tribuit Ecclesiæ? Quia videlicet non alibi habitat Dei veritas in mundo. Ecclesia enim est quæ filios Dei gignit & educat per verbi Dei prædicationem, & verè bonorum operum exempla. Alibi tenebræ, mendacia, errores, impostura, superstitiones, vertiginis & stuporis spiritus, omnes denique corruptelæ omnia latè possidẽt: ex quorum collatione intelligi demum potest quid veritatis nomine significetur. Sunt autem multis modis inepti & impudentes qui ex hoc loco ita amplificant Ecclesiæ auctoritatem quasi veritatem ipsa gignat, ac instar primi fundamenti sustineat: quum, vt antè dixi, Ecclesia ipsa alio fundamẽto, id est, Christo nitatur: nec procreatrix, sed testis sit duntaxat, altrix & conseruatrix veritatis inter homines: vt ipsa à verbo, non contra verbum ab ipsa pendeat. Deinde quum isti veritatẽ à verbo Dei separent, quis non videt eos quasi in aëre ædificare, & veritatis nomen vanitati ac mendacio imponere? Præterea quàm absurdum illud est, Ecclesiã Dei, certo loco certisque personis, more Iudæorum, affigere? quasi scilicet captiuum Spiritum sanctum teneant, ac non differtè Dominus vbique istum externum splendorem iudicarit Ecclesiæ suæ ex diametro repugnare. Nisi fortè volunt vel Ecclesiæ priuilegia nunc esse amplificata, vel concilium illud Hierosolymitanum in quo damnatus est Christus, columnam fuisse veritatis: quasi denique Paulus ipse paulo antè non sit testatus, filium illum perditionis in medio ipso Dei templo sessurum. In eo verò sese quibusuis deridendos. acuti isti sophistæ propinant,

quòd

quòd in asserēdis suis mendaciis τὸ κρεῖττον assumant pro confesso. Parendū est inquiūt, his & illis decretis. nam Ecclesia ita constituit. Deinde Ecclesiam nō modò, nō veris sed etiam ementitis titulis exornant. Demum proferunt ius canonicum, conciliabula, consuetudinē. Denique bona etiam (quod aiūt) intentione quiduis quum libuit comminiscuntur, vt olim in concilio Carthaginiensi Romanus Pontifex factitauit. Ita sibi acutè videntur omnia concluſisse. Atqui, boni Patres, hunc laborem vobis effugere licuit. neque enim Ecclesiæ Dei auctoritatem detrahimus, in qua vna regnare Dei veritatem dicimus: sed hoc quæritur, in quo vobis laborandum erat, sitne Ecclesia quæ vno capite non est contenta: quæ non verbo Dei, sed traditionibus hominum & consuetudinibus sæpe etiam falsissimis nititur: quæ verbi Dei lectione plerisque interdicit: quæ inauditam omnibus seculis idololatriam omni crudelitatis genere defendit: quæ Ecclesiastica omnia muneri publicè quibusuis emptoribus prostituit: quæ Christo alios mediatores subordinat: quæ Christo corpus inuisibile & immēsum affingit: quæ Christi oblationem vnicam & æternam iterat: quæ liberum arbitrium gratiæ adiungit: quę veteres canonas, vetera concilia, Patres quos se venerari simulat, palàm tamen imperitis illudēs, conculcat: quæ Spiritū sanctum publicis omnium confessione cinædis affigit. Hæc quærimus, boni Patres, an sit Ecclesia. nam mores nōdum attingimus. Hæc & alia eius generis infinita primùm expedite: deinde tempus fuerit de Ecclesiasticæ auctoritatis regundis finibus (id est de iis quæ ad vos nihil prorsus pertinent) disputare. Quāquam (vt opinor) nihil seriò agitis. Quis enim meretricem crediderit de pudicitia seriò disserere.

16 *Mysterium, μυστήριον.* Id est arcanū. nēpe in sese, sed diuinitus Ecclesiæ, quatenus expediebat, patefactum. Vulg. *Sacramēntum.* Hìc igitur mirum est Romanenses nouum aliquod sacramentum non statuere, sicut fecerūt in matrimonio. Quàm meritò verò Arcani nomen sit à Paulo vsurpatū, ex his apparet quæ subiiciuntur. nam ea certè non hominum modò, sed etiam Angelorū captū infinitè superant. ¶ *Deus conspicuus factus est in carne,* Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί. Vix alius locus est in quo omnia redēptionis nostræ mysteria vel magnificentius vel planius explicentur: vt non mirum sit fœdè fuisse à Diabolo deprauatum: cui sanè hac in parte (dicam enim liberè quod res est) suam operam imprudens quidem (sic enim arbitror) sed suam operam tamen Erasmus commodauit: ita videlicet profitens Christi Deitatem, vt tamen pro viribus passim conetur luculentissima & certissima quæque eius testimonia nobis extorquere. Exemplo sit hic locus. Vetus interpres pro Θεὸς legit ὅ, vt qui conuerterit, *Quod manifestum est in carne.* quod & ipsum tamen ad Christum commodissimè aptari potest, qui μυστηριωδῶς Mysterij nomine sit significatus. Verùm repugnant perpetuo cōsensu omnes Græci codices, & (vt mox dicemus) res ipsa postulat vt de ipsa Christi persona hoc accipiamus. Erasmo tamē magis placet veteris interpretis lectio, & quidem nō ad ipsum Christum, sed ad Euangelij prædicationem accommodata. Audiamus ergo quid dicat. *Mihi,* inquit, *subolet Deum additum fuisse aduersus hæreticos Arrianos.* At mihi Bezæ non dubiū est, Dei nomen sublatum fuisse ab iis qui vel Deitatem Christi, vel vtriusque naturæ vnionem iam inde ab ipso conceptionis momento factam negabant: quæ tamen ipsorum impudentia manifestè coargui potest ex iis quæ sequuntur. *Iam,* inquit Erasmus, *agit aduersus Iudæos, qui pro gratia Christi conabantur Legem obtrudere.* Vnde verò istud colligitur? Nam certè nusquam hoc exprimitur, nisi quòd in genere meminit fabularum & genealogiarum. *Mysterium,* inquit, *vocat prædicationem Euangelij prius occultam & ignotam mūdo, nūc verò manifestatam in vniuerso mundo.* Atqui non dicit Paulus, μυστήριον ἦν, vel ἐγένετο, id est mysterium erat, vel fuit, sed μυστήριόν ἐστι, mysterium est. Deinde quid hoc rei est, In carne. i. in vniuerso mundo? quis hanc interpretationem ferat? Itaque mox ad se redit, & *In carne* interpretatur *Per carnem,* id est *per Christi humanitatem.* Atqui nusquam additur Christi nomen. Ergo similis locus aliquis, ratio denique aliqua huius dicē-

di formulæ, proferatur, Sed tamen hic posterior error multo est tolerabilior superiore. Subiicit deinde, *mysterium fuisse iustificatum in Spiritu*, id est *hanc prædicationem habuisse vim iustificandi in Christo, per fidem, sine Lege Mosaica.* Obsecro, quid hoc est, iustificatum id dicere quod iustitiam in Christo proponat? Nam non attingo quòd cum Sophistis putat Legis duntaxat ceremonias à iustificatione excludi. Alia quę subiicit omitto: sunt enim per se tolerabilia, nisi ea obstarent de quibus iam diximus. Venio ad extremum. *Quod*, inquit, *post resurrectionem receptum est in cælum, vnde fuerat profectum.* Hìc verò ita tenetur vt elabi non possit, ideóque securè hoc præterit, nulla addita explicatione. Quid enim adferre posset? Mysterium dici voluit Euangelij prædicationem. Cedo verò quomodo in cælum Euangelium receptum est? Nam si pro ἀνελήφθη dixisset αἴρεται, *ascendisset*, nempe paratum erat cauillum, dici ascendisse in cælum prouerbiali dicēdi genere, quod valde glorioſum sit redditum, Gentibus videlicet illud amplexis. Quid ergo? nępe manifestissima sunt hæc cauilla, & vtrisque manibus pretiosum hoc nostræ salutis testimonium nobis est retinendum. Dicitur ergo Deus, videlicet Filius (hoc enim pro confesso assumitur) ex inuisibili factus aspectabilis, assumpta carne, id est hominis vera, eáque omni infirmitati (solo excepto peccato) obnoxia natura: siue Verbum factum esse caro. Ita duæ ponuntur, distinguuntur, vniuntur naturę, inter quas tamen quantum sit discrimen, nulla mens possit comprehendere: præsertim si Christi humanitas in conditione infirmitatis consideretur. Huius verò mysterij altitudinem quis tandem, nisi Deus ipse, ita vt est comprehendet? Superest vt admoneam hunc locum fœdè etiam nuper à Castellione esse depravatum, qui pro ἐφανερώθη, id est conspicuus & aspectabilis factus est, conuertit, *Deus ex itit in carne.* ¶ *Iustificatus est in Spiritu*, ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι. Iustificari non semper declarat solui & iustū fieri, (quod non considerarunt qui hæserunt in huius loci explicatione) sed ex Hebræorum idiotismo, significat debita iustitiæ laude affici, quum iustus comprobatus fueris, (vt Luc. 7. 29. dicuntur publicani Deum iustificasse) atque adeo iustum, id est perfectum, & omnibus numeris absolutum declarari & agnosci: quo modo dicuntur mandata Dei iustificata Psal. 19. 10. ad vnguem & exquisitè perfecta: adeo quidem vt palàm ita esse appareat. Sic Psal. 51. 6. dicitur Deus iustificari in sermonibus suis, id est laus iustitiæ ipsius cōspicua reddi. Et Mat. cap. 11. ver. 19. iustificata dicitur sapientia à filiis suis, i. agnita, & debito honore affecta. Ita igitur hoc in loco opponitur manifestationi carnis, gloria diuinitatis, sese in illa infirma carne ita exerens vt Christum quanuis hominem infirmum, tamen palàm etiam facta fit verum esse Deum: quod ex vniuersa historia Euangelica satis liquet. Spiritum igitur vocat quicquid in Christo diuinū & supra carnem (id est supra hominem) fuit, vt diximus Rom. 1. 3. sicut ista omnia prorsus aptè & eruditè obseruauit doctissimus interpres. Nec ab hac interpretatione dissentit Athanasius, De resurrect. carnis, opponens, *Iustificatus est in Spiritu*, i. *Iustitiam habuit nō humano more, sed diuina puritate.* ¶ *Conspectus est ab Angelis*, ὤφθη ἀγγέλοις. Nō potuit magnificētius prædicari augusta huius mysterij maiestas, nam proculdubio in ipsum Christum (i. visibilē Deū) intueri, quam incredibilem voluptatem attulerit Angelis, ipsi luculenter declaratum illo nobili cantico quod recitatur Luc. cap. 2. v. 14. Deinde vocatio Gentium, & quidem efficax, nónne opus fuit ipsa mundi creatione maius? Postremò visibilis illa ascensio in cælum carnis nostræ cum Deo substantialiter iunctæ, & illa ad dextram Patris sessio supra omnem cælorum altitudinem, cuius tandem est sublimitatis mysterium? ¶ *Sursum receptus est*, ἀνελήφθη. Vul. *Assumptum est.* Erasm. *Receptus est.* Vide Act. cap. 1. v. 2.

IN CAPVT IIII.

1 *Posterioribus*, ὑστέροις. Id est, sequentibus. Vulg. *nouissimis*, id est ἐσχάτοις.

¶ *Desciscent à fide*, ἀποστήσονται τῆς πίστεως. Id est, à vera Dei doctrina, vt apparet ex antithesi. quo modo etiam accipi fidei nomen, multis iam locis annotauimus, vt Gal. 1. 23. & suprà 1. 29. & 3. 9. & alibi sæpe. Itaque non est quòd ex hoc loco nōnulli conentur fidei elementum, id est,

id est, veræ fidei, firmitatem euertere, ac proinde nostram consolationem à fundamentis conuellere. Nam si propositum electionis incertum est, aut si à nobis pendet, quæ tandem sunt Dei consilia, aut vbi spes illa nostra est? vbi denique fides, quum ea nihil aliud sit quàm firma nostræ in Christo electionis persuasio? Sin autē certa est electio, fidem etiam perseuerātiæ donum semper comitetur necesse est, quum electos certa salus maneat: extra Christum autem fide apprehensum nō sit salus. Sed horrendi sunt interdum lapsus, etiam eorum qui crediderant. Fateor. sed quis sani iudicij homo dixerit, vel vnius diei infantem animā rationis participe catere, quòd ea facultates suas non exerat? aut quis ebrium vel furiosum hominem idcirco ratione & intelligentia priuarit, quòd illis facultatibus ad tempus non vtatur? Sed hæc doctrina (inquiunt) homines ad licentiam excuit. Itáne verò? imò nihil æquè nos vel seriò arcere à sceleribus, vel in tentationibus ad inuocationem excitare potest. Fidem enim à Spiritus Christi effectis, (id est, à mortificatione peccati, & viuificatione iustitiæ) qui diuellit, is eo ipso testatur se infidelem esse. Itaque hæc doctrina nihil pertinet ad eos qui falsò fidei simulacro seipsos deludunt. Contrà verò, qui verè filij Dei sunt, Spiritu Dei aguntur: ideóque quoties labuntur, toties, suo tempore, eiusdem Spiritus vi fulti resurgunt: neque Dei misericordia abutuntur ad peccandum, sed ad resipiscentiam magis ac magis ipsis etiam peccatis erudiuntur. At quædam etiam fides temporaria commemoratur. Fateor: sed quæ longè aliter sit definienda. Aliud enim est, credere verum esse Christi mysterium, aliud verò per Spiritum Dei persuasum esse id ad se pertinere. Aliud est, repentino aliquo motu Euangelicam doctrinam non tantùm veram esse credere, sed etiam aliquo modo suauitatem eius gustare, vt si cibum aliquem suauem non tantùm cōtēpleris alienæ mensæ impositum, sed etiam prehendas & mandas, nec tamen deglutias, aut si deglutieris, non cōcoquas: aliud verò, videre, prehendere, mandere, deglutire, concoquere: quod postremum in iis solis accidit in quibus calor ille vitalis Spiritus Dei viget. Aliud est denique reuera Christum amplecti, & sibi applicare, (quod quia soli filij Dei faciunt, moti nunquam possunt) aliud verò, Christum ore tenus, cum Simone Mago, cum Iuda, cum omnibus falsis fratribus, profiteri. Et hi tamen dicuntur etiam credere, nimirum ex communi loquēdi vsu, quòd credere videātur. Sic enim disertè explicatur à Luca similis loquendi formula cap. 8. 18. Itaque etiamsi fidei nomen hîc non accipias μετωνυμικῶς, non tamen est quòd ex hoc loco aut similibus aliis illud vnum conentur quidam nobis extorquere, quo sublato, funditus etiam tolli Christianam religionē oporteat. ¶ *Spiritibus deceptoribus*, πνεύμασι πλάνοις. Seductores meritò etiam possis dicere, vt vis Græci vocabuli prorsus exprimatur, quo videlicet ipsa deceptionis ratio significatur: quia nimirum extra verbum Dei (quod vnū, rectum iter est) homines abducunt. Spirituum autem nomine vel dæmonia ipsa, vel pseudoprophetas qui illorum afflatu impelluntur, aut ipsam denique illorum doctrinam, accipere possumus: vt quod subiicitur sit istius dicti expositio. Vet. interpres legit πλάνης, *i. erroris*, eodem sensu: nisi quòd error, illius est qui decipitur, quum hîc agatur de ipsorum impostorum fraudibus. Epiphanius hunc locum citans, aliquoties legit μύθοις, *fabulis*.

¶ *Animum attendentes*, προσέχοντες. Non modò igitur insurgent pseudoprophetæ, sed illis etiam dabitur summa erroris efficacia, quod diserte notandum est. Hîc verò mihi occurrit quod apud idoneum scriptorem, i. apud Epiphaniū inueni, in eos acerrimè inuehentem, nō qui Mariæ templa consecrabant, non qui reginam cæli & misericordiæ, spē, vitam, aduocatam, portam paradisi, adorantes inuocarent: non qui peterēt ab ea vt ipsi nato imperaret (quam blasphemiam scribens, totus cohorresco) nō qui proprium illi cultum hyperduliæ nomine constituerent: sed qui stulta & crassa quadam superstitione placentam illi quandam solenni pompa consecrarent. Is igitur iam tum prospiciens quōnam ista miseros homines abducerent, hunc locum ita citat, vt hæc etiā addat,

ἔστιν γὰρ νεκροῖς λατρεύοντες, ὡς καὶ ἐν τῷ Ἰσραὴλ ἐσεβάσθησαν. i. *Mortuos enim colet, vt in Israele culti sint.* quę verba repono post ἀποστήσονταί τινες τῆς πίστεως, *desciscent quidam à fide*, vt illis interpositis postea demum sequatur προσέχοντες πνεύμασι, *attendentes spiritibus*, &c. Deinde cultus illius exempla profert, quæ in Israele sua etiam memoria extarent: atque ad id de quo erat instituta quæstio, hanc Pauli prophetiam accommodat: neque id temere, vt rei exitus ostendit. Oportuit enim impleri quæ Paulus prædixerat. Expende igitur & considera (lector, quisquis es) quàm planè & apertè ista conueniant cum iis quæ oculis nostris cernimus, vt iam de extremis temporibus & reuelato Antichristo dubitare non possis. Nam (quicquid garriant illius meritoria prostibula, & quanuis ista portenta primus quidam Saturninus dicatur protulisse, apud Epiphanium & Theodoretum) quid est mortuos colere, prohibere nuptias, interdicere certorum ciborum vsum, & in his quidem rebus satisfactionem pro peccatis, id est, summam pietatis collocare: quum tamen adulteria, periuria, publicam sacrorum nundinationem, blasphemias, lupanaria, omne fraudum genus, non modò tacentes spectent, sed etiam approbent? hæc, inquam, facere, quid aliud est quàm hoc ipsum facere quod hîc apertè prædicit Dei Spiritus? Sed vnum hoc videlicet ad eorum impudentiam reliquum erat, vt in manifesto scelere deprehensi, tamen cõstantissimè id negarent quod ipsis oculis cernitur. ¶ *Dæmoniorum*, δαιμονίων. Notum est quid hoc nomine Platonici præsertim intellexerint: sacri verò scriptores noxios illos & impuros spiritus sic vocant.

2 *Per hypocrisin*, ἐν ὑποκρίσει. Vel, cum hypocrisi. Erasm. *Per simulationem.* Ego Græcum vocabulum potius retinere volui, quo nimirum significatur istos quasi histrionicam quandam artem factitaturos, nequis existimet fore vt in aliquo velut angulo delitescant, aut pudoris speciem aliquam retineant. Hoc verò an ad vnguem nostris temporibus conueniat, nemo magis possit dubitare quàm de sole, num meridie luceat: siquis multiplices illas & media quidem luce peruolitãtes Monachorum laruas, si templorum & sacrificorum versicolores illos & androgynis prorsus conuenientes habitus, si personas idolorũ, si denique totam illorum theatricam saltationem cum veterum histrionum ritibus comparet. quod argumentum nuper non minus eruditè quàm copiosè ac luculenter tractauit vir beatæ memoriæ P. ille Viretus, quem honoris causa nomino. ¶ *Falsiloquorum*, ψευδολόγων. Videtur potius dicẽdum fuisse ψευδολόγοις, vt cohæreat cum πνεύμασι, & paulo pòst etiam κεκαυτηριασμένοις: sed maior est habita sententiæ quàm constructionis ratio, vt Mar. 12. 40, & alibi aliquoties annotauimus. Nisi malimus δαιμόνια emphaseos causa dici homines ipsos à diabolo impulsos, vt Petrus dicitur Satanas, Matth. 16. 23, & Iudas diabolus vocatur Ioh. 6. 70.

¶ *Quorum conscientia cauterio resecta est*, κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν. Vel, qui sua ipsorum conscientia sunt cauterio amputati. Sed illam interpretationem præfero. est enim hæc cõstructio ita Græcis vsitata vt non aliter loqui soleant: veluti apud Demosthen. ὁ κατηγορὼς τὴν κλεῖν, cui claues iuguli sunt confractæ: apud Xenophontem, ὁ ἀποτμηθὶς τὴν κεφαλὴν, cui caput est amputatum. Significat autem τὸ καυτηριάζειν cauterio partem aliquam (putrem videlicet) amputare. Itaque hęc sententia est eiusmodi, Istorum conscientiam ita obduruisse vt callum obduxerit, deinde cancrum illam inuasisse, postremò iam esse cauterio amputatam, sicut diximus Ephes. 4. 19. Vulgata, *Cauteriatam habentium suam conscientiam.* Erasm. *Cauterio notatam habentium conscientiam*: quas interpretationes nõ minus absurdas iudico quàm siquis dicat eum caput habere cui caput sit ense amputatum. Et videtur mihi ad Circuncisionem cordis antithesi quadam alludere Apostolus.

3 (*Iubentium*) *abstinere*, ἀπέχεσθαι. In Græco sermone primùm omnium supplenda est copula in bimembri oratione, vt annotauimus Ioha. 10. 16, & alibi sæpe: deinde cognatæ significationis verbum adiiciendum est, quod etiam expressit Epiphanius, hunc locum citans aduersus Cataphrygas, nempe κωλύει,

um, vt in illo Homeri οἶνον ἔδομεν. Item in illo versu, Ἄλλοι μὲν ταχίονες, ἄλλοι δ' ὀπίσσω ἔπεσον Νεκύων. Similem ellipsin annotauimus 1. Corinth. 14. 34. Sed & aliter excusari potest hæc ellipsis, ex Hebræorum idiotismo, apud quos verbum שָׁמַר (*shamar*,) quod propriè significat præcipere quid sit faciendum, significat etiam vetare à quo sit abstinendum, vt Deut. 2. 37. Syrus autem interpres videtur legisse ἀπεχομένων, idque velut in coniugatione Hiphil, quasi dicat, facientium abstinere.

5 *Sanctificatur*, ἁγιάζεται. Id est, purum & sanctum fit, nostri videlicet respectu, vt illo vti possimus bona conscientia, tanquam de manu Domini Dei nostri ritè accepto. Nam reliqui (vt fures & sacrilegi) bonis vsurpatis fruuntur, Deo quidem sic volente, sed ipsis tamen partim non ritè, sed per malas artes id vsurpantibus, partim verò eorum auctorem vel contemnentibus, vel etiam insectantibus, cuius beneficẽ tiam in sui perniciem conuertunt. Sanctificati igitur cibi dicuntur quibus legitimè & cum bona Dei gratia vtimur. Itaque sancta etiam sunt fidelium conuiuia, & quoties ad mensam nos accingimus, toties ad viuam beneficentiæ Dei nostri concionem accedimus: vt illic multo etiam minus quàm alibi liceat modestiæ fines transilire. Alludit autem ad legales purificationes, & discrimen cibi mundi & immundi.

¶ *Per verbum Dei*, διὰ λόγου Θεοῦ. Ex verbo Dei fide apprehenso duo intelligimus, ac etiam credere nos profitemur: Vnum, creata esse omnia hominum causa à Domino, pro immensa & infinita sua sapientia: Alterum, nos ex eorum esse numero qui ius illud iustæ in reliqua animantia dominationis in Adamo deperditum, per gratiam Dei in Christo receperimus, vt hanc vitam tueamur quam ipsius amplificandæ gloriæ impendamus. Hãc professionem sequuntur preces, vt nobis det Dominus bona conscientia dapibus ab ipsius manu acceptis cum omni timore ac reuerentia frui. Postremò, gratiarum actione, & repetitis etiam precibus, conuiuia nostra claudimus. ita nobis sanctificantur cibi.

¶ *Et preces*, καὶ ἐντεύξεως. Id est προσευχῆς vel etiam εὐχαριστίας. Nam in genere hîc ponitur nomen ἐντεύξεως, quod alioqui non tam latè patet, vt diximus sup. cap. 2. 1.

6 *Innutritus*, ἐντρεφόμενος. Præpositio ἐν aliquid ponderis addit huic participio, quasi dicas in sinu pietatis educatũ. Vulgata & Erasmus, *Enutritus*, non explicata hac Emphasi. Durum est autem quod idem Erasmus notat, hoc participium actiuè quoque conuerti posse, *Enutriens* illos. ¶ *Fidei*, τῆς πίστεως. Iterum Fides pro sana doctrina, vt suprà, versu 1. sicut explicat etiam sequens epexegesis. ¶ *Quam assectatus es*, ᾧ παρηκολούθηκας. Id est, à cuius latere quasi nunquam discessisti. Alioquin interdum aliquid amplius declarat, vt diximus Luc. cap. 1. vers. 3. Demosthenes, περὶ στεφ. Ἐκεῖνος ὁ καιρὸς καὶ ἡ ἡμέρα ἐκείνη οὐ μέτρον ὕπνου καὶ πλοῦτον αὔξησε ἐκάλει, ἀλλὰ παρηκολουθηκότα τοῖς πράγμασιν ἐξ ἀρχῆς. Pietatem verò vocat legitimum & spiritualem cultum, cum quo comparat corporis maceratione.

8 *Ad panca vtilis est*, πρὸς ὀλίγον ἐστὶν ὠφέλιμος. Nam mox illi opponitur πρὸς πάντα, ad omnia, ita vt ὀλίγον videatur pro ὀλίγα positum. Syrus interpres ad temporis spatium refert, & in illo dicẽdi genere fateor subaudiri solere χρόνον vt Iac. 4. 14. vt verti etiam possit, *Ad exiguum tempus vtilis est*, cui ex aduerso respondeat vitæ quoque futuræ promissio. Corporalem autem exercitationem vocat non illam immodicam ac multo etiam minus illam superstitiosam vel potius impiam, sed rigidam tamen & domãdæ carni vtilem victus rationem.

¶ *Promissionũ*, ἐπαγγελίας. Erasmus legit numero plurali ἐπαγγελίας, promissiones, vt postea genus in duas species distribuatur.

10 *Qui est conseruator*, ὃς ἐστι σωτὴρ. Vul. *Qui est saluator*. Era. *Qui est seruator*: quod nõnullos torsit, propterea quòd seruatoris nomẽ ferè respicit vitã æternã in Christo partam. Itaque vt homonymiã vitarem, malui *cõseruatorẽ* dicere. Alludere autem videtur ad Psalmi 36. ver. 6.

12 *In Spiritu*, ἐν Πνεύματι. Spiritum vocat zelum pietatis, aut certè eximia illa Spiritus dona, quibus sic vti vult Timotheũ vt omnib⁹ sit exẽp quod pro se quisq; pro doni sui ratione imitetur,

Sed hoc tamen neque apud Syrum interpretem, neque in Latina versione, neque apud veteres plerosque patres hunc locum citantes, legitur.

13 *Interim dum venio*, ἕως ἔρχομαι. Eras. *Vsquedum venero*, ἕως ἐλθω. Apparet autem cum ex hoc versiculo, tum ex eo quod dixit suprà, 3.14. Apostolum, quum hæc scriberet, è Macedonia constituisse statim traiicere: sed præter spem, vt aliàs sæpe, tum quoque fuisse diutius illic retentum, adeò vt nonnisi post Pascha soluerit Philippis: quam etiam ob causam quum omnino constituisset ad Pentecosten Hierosolymis esse, præter expectationem coactus est, mutato consilio, Ephesum præteruehi: cuius tamen ministros, ac proinde Timotheum in primis Miletum accersiuit, nempe vel idcirco vt fidem suam liberaret, postremum Asiam visurus.

14 *Per prophetiam*, διὰ προφητείας. Id est, ita iubente per os Prophetarum Spiritu sancto, vt sup. 1.18, & 2. Tim. 6.12. qua ratione quoque dimissi sunt Paulus & Barnabas Antiochiam Act. 13.2, quò etiam refertur quod scriptum est Act. 16.2. quod disertè videtur hîc commemorare Apostolus, ne temerè iuuenis ad Euangelistæ munus ascitus videretur. Potest tamen hoc etiam sic accipi, vt idem valeat εἰς προφητείαν, id est ad prophetandum: vel ἐν προφητείᾳ: ita vt quod sit hoc donum exprimat Apostolus. Propherarum autem quod fuerit munus, sæpe iam dictum est à nobis. ¶ *Presbyterij*, τοῦ πρεσβυτερίου. Id est, cœtus presbyterorum, quo nomine significantur qui in verbo laborabant in ea ecclesia, vbi hoc est factum, cuius nomen hîc non editur, sed Lystris ascitum fuisse constat ex Act. 16.2. Sunt enim interdum generalia hæc nomina, episcoporum, presbyterorum, atque adeo etiã diaconorũ. vide Philip. 1.1. Castellio cõuertit Senatum, vt alibi pro Ecclesia rẽpublicam dixit. Est autem illud obseruandum, Apostolos de ministerio ecclesiastico scribentes, ab illis etiam vocibus abstinuisse, quæ huius seculi potestatibus tribuũtur, ne sacra cum prophanis miscerent: nedum vt Apostoli vtrumque gladium arripuerint.

15 *Inter omnes*, ἐν πᾶσιν. Vulgata & Erasmus, *In omnibus*. quod etiam possumus accipere neutro genere, pro Omnibus in rebus, vel omnibus modis.

16 *Intentus esto*, ἄνεχε. Id est, πρόσεχε, vt etiam apud Latinos intendere & Attendere permutantur.

¶ *Permanes*, ἐπίμενε. Vulgata, *insta*, impropriè. ¶ *Seruabis*, σώσεις. Fides est ex auditu, auditus verò ex prædicatione. Hactenus igitur & sese & alios seruare dicuntur ministri Verbi, in quibus Dominus posuit reconciliationis sermonem, quã videlicet vnà cum illis coniungitur is qui per eos agit. At contrà quoties ministri cum Domino cõferũtur, valet illud Pauli, *Qui plantat & qui rigat, nihil est*, Eadem locutio occurrit Rom. 11.14.

IN CAP. V.

3 *Viduas honora*, χήρας τίμα. Id est, Viduarum cumm habe. Videmus enim illas nominatim à Domino commendari, quòd variis iniuriis sint obnoxiæ, ideóque maiore præsidio egeant. Sic autem accipitur honorãdi verbum hoc in loco vt apud Hebræos כבד (chabad,) neque hoc ego de illis viduis accipio quarum ministerio vtebatur Ecclesia. Nam de illis agit postea sigillatim, quãuis aliter sentiat Hieronymus ad Geruotiam. ¶ *Quæ verè vidua sunt*, τὰς ὄντως χήρας. Quænam illæ sint definiet versu 5. itaque non simpliciter explico. Quæ sint orbæ liberis, (quia potius videntur præsidio indigere quæ liberorum multitudine grauãtur) sed quæ verè sunt præsidio humano destitutæ, & dignas etiam se præbent Ecclesiæ solicitudine. Alioqui causa non est cur Ecclesia vel illis grauetur, quibus aliunde subsidium non deest: vel istarum improbitatem foueat.

4 *Quòd si quis*, εἰ δέ τις. Rationem optimam adfert Paulus qua viduis subueniri possit sine graui Ecclesiæ dispendio: nempe vt si liberos & nepotes grãdiores videlicet habuerint, ij admoneantur vt, si pij sunt & Dei timentes, eam pietatem in suos parẽtes in primis exerceant. Domi enim ipsos abundè habere in quibus se pios esse ostendant. Deinde illis proponatur, nihil hîc ab ipsis peti quod naturæ iure nõ deberent, quum sine summo scelere nõ possint officiũ ἀντιπελαργίας prætermittere. Postremò doceãtur quàm grata & accepta sit Deo ista

illis liberorum ac nepotũ pietas officiosa. Sed quid si subsidiis illis vidua caruerit? De his verò posteà differet. Ita igitur optimè conueniet distributio, nec quicquam detortum apparebit. Quòd si μανθανέτωσαν, id est, *discant*, ad ipsas viduas referas, certè coactum erit quod de viceparentibus rependenda commemorantur, vt interim taceam hîc agi de subsidiis quæ viduis præstari debeant, non autem de illarũ officio in suos. Id enim posteà dicetur.

¶ *Prius*, πρῶτον. priusquàm videlicet Ecclesiæ alendarum ex eleemosynis istiusmodi viduarum onus imponatur. Neq; nouum est πρῶτον sic vsurpari vt 2. Timoth. 2. 6.

¶ [In] *propriam domum pietatem exercere*, τὸν ἴδιον οἶκον εὐσεβεῖν. Sub. κ͂ vel εἰς, oppónitúrque hæc doctrina Pauli Pharisaicis traditionibus, de quibus Matth. 15. ¶ Vulgata, *Domum suam regere*, τὸν ἴδιον οἶκον οἰκοδεσπότην. Nam τὸ οἰκοδεσπότην constructione ἀσύντακτος nusquam legi.

5 *Verò quæ verè*, ἃς ὄντως, &c. Eas viduas honorandas (id est, pastorum peculiari studio dignas) esse dixerat quæ verè essent viduæ: nunc quænam illæ sint explicat, nempe quæ sunt suorum præsidio destitutæ, & fideles ac pias se præstant. ¶ *Ac sola*, καὶ μεμονωμένη. Terent. *Sola sum, habeo hîc neminem, neque amicum, neque cognatum.* Sic Dauid sese solum siue vnicum vocat Ps. 25. 16. & 22. 21. Vulgata & Erasmus, *Desolata*, sicut aliquoties apud Tacitum istud accipitur. ¶ *Spem*, ἐλπικεν. id est, ἐλπίζει. & ita significatur spes quæ non momento cœperit.

6 *Quæ lasciuit*, ἡ σπαταλῶσα. siue, *in luxu vixit*. Luxum enim malim quàm delicias dicere.

8 *Si quis*, εἴτις. vel *Si quæ*. Sed illud malo. Vult enim allegi viduas ab Ecclesia alendas quæ suorum cognatorum præsidio sint prorsus destitutæ: & ideo cognatos viduarum admonẽdos officij, vt illas ad Ecclesiam non amandent.

9 *Allegatur*, καταλεγέσθω. Vulgata, *Eligatur*. Sed rectius Erasmus. Agit enim hoc in loco Apostolus de iis viduis quarum opera ad pauperum præsertim ægrotorum curam vtebantur, quæ in Ecclesiastica historia Diaconissæ vocantur. vt Rom. 16. 1. Itaque καταλέγεσθαι significat in album & numerum referri.

¶ *Quæ fuerit*, &c. γεγονυῖα ἑνὸς, &c. Duo requirit quod ad præteritam conditionem attinet: vnum, vt non pellex, non concubina, non meretrix, sed vxor fuerit, alterum. vt δίγαμος non fuerit. Sed hac in re sanè non facilè velim assentiri veteribus, præsertim Latinis, quòd δίγαμον in hoc argumento dici putarint eum qui prima vxore mortua alteram duxerit, aut contra. At ego δίγαμους propriè dici viros censuerim qui viuente vxore, eáque vel adhuc legitimè coniuncta, vel iniusto diuortio separata, alteram superinducunt: mulieres verò δίγαμους, quæ à viris immeritò repudiatæ, aliis posteà nuberent. Vt autem ita sentiam, primùm eo adducor quòd alioqui periniquum certè fuerit secundas nuptias damnare: nec causam vllam videam cur secundæ potius quàm primæ vllam incontinentiæ labem secum trahant. Imò verò quàm multæ proferri species possunt, in quibus qui iterũ vxorẽ duxerit, plura ac certiora continentiæ signa ediderit quàm qui vnam tantùm vxorem habuerit? An verò vllo modo probabile est Apostolum, qui iuniores viduas vult nubere, hoc illis consilium dare, vnde posteà cõsequatur, vt ad Ecclesiasticum munus ineptę censeantur? Quanuis enim longè aliud sit ab Ecclesia reiici quàm ad Ecclesiasticam functionem non censeri idoneam: tamen non est leuis macula, ideo non admitti, quòd sanctè & in Domino nupserit, ex ipsius Apostoli cõsilio. Postremò legitur canon consilij Neocæsariensis tertius, & septimus, itémque Laodiceni primus. Ibi comperiemus digamos fuisse publicæ pœnitentiæ addictos, & presbytero interdictum ne nuptiali conuiuio eorum interesset: nempe ne videretur eiusmodi nuptias approbare vel concedere. Quis verò sanctis illis Patribus hoc vnquam in mentem venisse putarit, vt publica etiam pœna dignos censerent qui Spiritus sancti mandato paruissent? Sed & pro me disertè facit Chrysostomus, qui explicans quod de episcopo vnius vxoris marito dictum est, hoc manifestè intelligit de polygamis, id est, de iis qui plures simul vxores haberent. In epistolam verò ad Titum scribẽs, disertè hoc scriptum esse dicit εἷς πρὸς δισαγεῖς, quíque

suam beneuolentiam erga vxorem ἀπολαῦσαι (id est, quæ discesserit, nimirum inhumaniter tractata, aut immeritò repudiata) altera superinducta, non conseruarint. Itaque (vt tandem finem faciam) viduas Paulus nō vult adscribi diaconissis, nisi quæ sine vllo probro vixerint, vno marito cōtentæ. Vnū autem maritum habuisse dicitur, & sine vllo probro vixisse, etiam illa quæ priore viro defuncto, pudicè & castè, ex Spiritus sancti mandato, cum secundo marito vixerit. Quòd siquis Patrum quorundam auctoritatem mihi opposuerit, ad verbum Dei prouoco, & superiores rationes quas adduxi, refelli postulo. Certè Iustinus aduersus Tryphonem agens, polygamiam non aliter explicat aduersus Iudæorum magistros, οἵ τινες ἢ μέχρι νῦν καὶ πέντε καὶ τέσσαρας καὶ πάντα ἔχειν γυναῖκας ἕκαστον συγχωροῦσιν, & Apologetico posteriore, explicans illud dictum Domini, *Qui repudiatam duxerit, mœchatur*, hoc etiam addit, ὥσπερ εἰ νόμῳ ἀνθρωπίνῳ δηγαμίας ποιοῦνται, ἁμαρτωλοὶ παρὰ τῷ ἡμετέρῳ διδασκάλῳ εἰσί.

10 *Si sanctorum pedes lauit*, εἰ ἁγίων πόδας ἔνιψεν. Hac vna specie officij quod tum in illis regionibus vsurpari solebat quum peregrè aduenientes viatores exciperentur, reliqua etiam obsequia significauit Apostolus: nec temere etiam hoc tanquam vilissimum obsequij genus delegit.

11 *Reiice*, παραιτοῦ. Id est, ne in collegium viduarum admitte. Vulgata, *Deuita*. male. ¶ *Postquam enim lasciuierunt aduersus Christum*, ὅταν γὰρ καταστρηνιάσωσι τοῦ Χριστοῦ. Reiici non vult iuniores viduas ab Ecclesia, sed ad numerum diaconissarum non admitti. Causam adfert, quòd ad hoc munus ineptæ sint quę matrimonij vinculo sunt obstrictæ: iuniores autem ætas sæpe ad matrimonium solicitaret. Inde duplex sequebatur incommodum, aut etiam triplex: primùm, quòd hoc non sine aliqua leuitatis & infamiæ nota fiebat: deinde quòd Ecclesiæ ministerium cui sese addixerant, sic deserebant ad mariti domum, & curandam rem familiarem transeuntes: tertium verò longè grauissimum hoc erat quòd nonnullæ, quū non ferrent aliquam inter pios probri notam, ab ipso Christianismo hac occasione deficiebant. Quorsum autem hoc ad Monialium vota? Imò cur saltem in illis non obseruatur quod in viduis omnino, propter incontinentiæ periculum, requirit Apostolus? Cæterùm quòd Vetus interpres conuertit, *Quum enim luxuriatæ fuerint in Christo, nubere volunt* primùm in eo reprehēdi meretur, quòd κατὰ Χριστοῦ, id est, *aduersus Christum*, non rectè conuertit *In Christo*: deinde nonnullis errorem obiecit, qui *In Christo* cōiunxerunt cum verbo Nubere, sententia prorsus deprauata. Quomodo enim illæ lasciuientes & primam fidem violantes, possent in Christo nubere? Neq; verò in hoc refellendo errore multum est laborandum, quum Apostolus non scripserit κατὰ τῷ Χριστοῦ, sed καταστρηνιάσωσι τοῦ Χριστοῦ, vt τοῦ Χριστοῦ à præcedente verbo diuelli nulla ratione possit, vt etiam rectè explicat Hieron. ad Gerontiam, alioqui viduarum nuptiis iniquior. Hilar. in ps. 61. vertit *delitiatæ*, & Cypr. ad Quirinum, *indeliciatæ*. Sic autem accipitur verbum στρηνιᾶζειν. Apoc. 18.7. & 9. Neq; tamen hoc verbo existimo scortationem reipsa peractam notari: quoniam si ita esset, longè acerbius esset Apostolus in illas inuectus, sed eam in habitu vel gestu lasciuiam arbitror significari, qua officij sui & modestiæ sanctæ oblitæ, istæ nupturientes Ecclesiam, & suum illud sacrum munus, dedecorarunt: sicut apud Hebræos verbum זנה [zanah] trāslatitiè ad negotiatores trahitur, quòd emptores suis blanditiis & velut lenocinio mercium alliciant.

12 *Damnandæ*, ἔχουσαι κρῖμα. Vul. & Eras. ad verbum, *Habentes damnationem*.

13 *Simul autem*, ἅμα δέ. En hoc alterum genus earum quæ minus quidem peccant, quum aperte non deficiant, sed tamen variis offendiculis materiā præbeāt. ¶ *Otiosæ [esse] discunt*, ἀργαὶ μανθάνουσιν. Suppleui verbum εἶναι ex Syr. interpretis sententia. Vulg. verò ἀπεριχώρητοι accipiens pro περιέρχωνται, vertit *otiosæ discunt circuire domos*, quę enallage durior est superiore ellipsi.

14 *Aduersario*, τῷ ἀντικειμένῳ. Additus articulus, & quod subiicitur, faciant vt τὸν ἀντικείμενον dictum putem ipsum Satanam, Hebraica voce Satanæ explicata. Is enim est qui linguas hominum acuit ad detrahendum Ecclesiæ: & supra

aliquoties

aliquoties repetita est hęc sententia, vbi expresse nominatur diabolus, vt suprà cap. 3. & 7.

16 *Quæ verè viduæ sunt*, τὰς ὄντως χήρας. i. quæ verè viduæ sunt humano præsidio, ac solæ: vt exposuimus suprà, ver. 5. ¶ *Sufficiat*, ἐπαρκεῖν. Vel, *satis sit*. Id est, nihil desit rerum necessariarum. Potest enim etiam ἐπαρκεῖν sic exponi absolutè. Vulg. *Sufficiat*. Eras. *Suppetat*.

17 *Duplici honore*, διπλῆς τιμῆς. i. de quibus magis etiam quàm de reliquis nos solicitos. Honoris enim appellatione iam dixi pium omne officium ac subsidium, Hebræorum more, significari: & numerus certus pro incerto positus est, vt minimè opus sit quicquam hic subtilius inquirere. ¶ *Maximè*, μάλιστα. Duplices igitur presbyteri fuerunt, quum vni vacarent gubernationi, alteri sermoni & doctrinæ, illi quidè pastores, isti doctores.

18 *Et dignus est*, καὶ ἄξιός ἐστιν. Hoc dicit Paulus ex sua persona, non autem vt locum aliquem Scripturæ citans, sicut plerique putarunt, à doctissimo interprete meritò reprehensi. Fuit autem hoc dictum prouerbiale, à Christo etiam vsurpatum.

19 *Aduersus presbyterum*, κατὰ πρεσβυτέρου. Hoc referunt Græci ad prouectioris ætatis homines: quod mihi perabsurdum videtur. Etsi enim aliquid tribuendum est canitiei, tamen causam non video cur hac in re non debeat æqualis esse omnium conditio. Sed in presbytero longè alia ratio est: quia huic hominum generi certum est Satanam potissimùm insidiari, ideóque nullos æquè omnibus calumniis & obtrectationibus esse obnoxios. Est igitur in illorum accusationibus audiendis longè maxima cautione opus. At quænam illa est? dices. Hìc verò mihi videntur nonnulli impegisse, dum putant nihil hìc præscribi à Paulo quod in omnibus iudiciis non sit obseruandum. Itaque in hoc modo explicando sudant multi, & manifestè torquent Apostoli verba: adeo quidem vt nonnulli (quod refert Erasmus ex quadam Hieronymi ad Marcellam epistola) totum sequens membrum expunxerint. deinde exposuerint, Ne recipias, i. ne facilè recipias. Atqui nullam hìc opinor subesse difficultatem. Aliud enim est admittere accusationem, aliud verò accusatum absoluere vel damnare. Est autem hoc iudicis officium vt quosuis accusare volentes audiat, nisi penitus infames sint personæ: deinde quod æquum videbitur de repudianda vel admittenda accusatione constituat. Sed tamen quum presbyter accusatur, peculiare quiddam vult Apostolus obseruari, nempe vt ne ad accusandum quidem admittatur quisquam, nisi prius duobus aut tribus testibus fecerit futurę accusationis fidem: vt nō statim dānetur presbyter, aut absente illo de causa cognoscatur: sed vt, postquam constiterit non fore friuolam accusationem, tum demū vocetur reus, & legitimè de re tota decernatur. Causam verò istius cōstitutionis Apostolicæ duplicem inuenio, nēpe quia, vt modò dixi, nulli sunt æquè omnibus calumniis obnoxij atq; pij doctores: deinde quia in presbyterum nō potest priuatum quodammodo iudicium constitui, quum nō possit non esse cum publico totius Ecclesiæ offendiculo cōiunctum: adeo vt etiamsi absoluatur, tamen aliqua inde infamia in totam Ecclesiam redundet, sírque non modò in iudicando, sed etiam in admittendo accusatore magna cautione opus. Præterea notandum est ex hoc loco, Timotheum in Ephesino presbyterio tum fuisse πρεσβῶτα (id est antistitem) vt vocat Iustinus, non qui pro arbitrio omnia faceret, sed qui pro sua pietate ac prudentia omnia moderaretur, vt in cœtu omnia ritè & ordine fierent. Deinde considerandæ sunt & temporum & causarum circunstantiæ, nequis vel Ecclesiasticam disciplinam illic aboleat, vbi Christianus est magistratus (qui nunc error, eheu, multas pessundat Ecclesias, & proculdubio tandē euertet) vel tyrannicam illam clericorum exemptionem inuehat: quum in iis quæ ad politiam pertinent, omnem animā magistratui subiectam esse oporteat. Certum est autem intolerabiliter fuisse ambitiosos Episcopos qui istiusmodi exemptiones à regibus petierunt, etiam stultissimos reges, qui non de suo, sed de iure Dei, fuerunt illis lupis liberales. Nec enim homines, sed Deus ipse fines vtriusque iurisdictionis posuit.

Sed quid istis opus est? quorsum enim Ecclesiasticis, quæ vocant, priuilegiis gaudeant (etiam si fas fuisset illa vel petere vel concedere) qui non sunt pastores, sed lupi?

20 *Eos qui peccant, τοὺς ἁμαρτάνοντας.* Presbyteros videlicet, vt hoc cohæreat cum præcedente versiculo. Quod si presbyteros ipsos, quanto magis alios quosuis? Sed peccantes intellige cum publico offendiculo, vt alia inquisitione non sit opus, vel potiùs, intellige idoneis testibus in sacro cõfessu cõuictos, ac proinde palàm arguendos. *Sine præiudicio, χωρὶς προκρίματος,* Sic rectè, meo iudicio, Vetus interpres: quũ videlicet causarum cognitioni præeunt iudicia domo allata. Erasm. sine præcipitatione iudicij, id est causa non priùs accuratè perspecta: qua notatione non memini legere τὸ προκρίνειν. Alij, *sine prælatione*, id est, vnum alteri ne præferas: quam interpretationem antea sum amplexus, nunc repudio, quoniam idem mox Paulus inculcaret. ¶ *In alteram partem inclinando, χωρὶς πρόσκλισιν.* Sic Vetus interpres rectè exposuit, seruata metaphora, quæ à libripendibus sumpta est. Debet enim iudex quasi in lance iura litigantium appendere, ita vt in neutram partem propendeat, recto alioquin iudicio non futuro, & alludit omnino Paulus ad locum Deut. 17. 11. In plerisque codicibus legitur χωρὶς πρόσκλησιν, Id est per prouocationem, id est solicitudinem, & ab aliquo muneribus, vel alia mala ratione ad absoluendum vel damnandum inuitatus. Syrus autem interpres προσωπολημψίαν legit ac interpretatur. Nec absurdum fuerit Hesiodi vers. huc adferre ἐν ἔπεσι sic vtentis verbo παρακλίνειν, οἱ λυγρὰ νοεῦντες ἀλλήλοισι παρακλίνουσι δίκας.

22 *Manus citò*, &c. χεῖρας ταχέως, &c. id est, Ne temere quosuis ad Ecclesiasticam vllam functionem admitte, quãtum videlicet in te est. Neque enim penes vnum Timotheum residebat omnis auctoritas, sed ex Ecclesiæ totius consensu facta electione, tum demum ὁ πρεσβυτέριος nomine presbyterij per manuũ impositionem cõsecrabat electum Domino, vt suprà, 4. 14. De manuum autem impositione alibi dictum est à nobis.

23 *Ne amplius esto abstemius, μηκέτι ὑδροπότει.* Abstemij quidam sunt natura, vel morbo, quidam voluntate: ex quibus vnus erat Timotheus, minimè id quidem ex voto, aut crassa illa meriti vel Angelicæ perfectionis opinione: sed vt carnem hac ratione domaret, sibi nimirum conscius sese hoc remedio indigere. Nihil igitur hoc pertinet ad impias monachorum superstitiones: sed apertè potius damnatur omnis illa Phatisaicorum votorum obligatio: quibus religionem summam esse ferunt, vel, vbi certum est mortis periculum, carnem gustare. Quanquam, quòd ad vinum quidem attinet, boni & frugi isti homines in eo summè consenserunt, vt hoc Pauli consilio minimè, quòd ad priorem quidem partem, indigerent. Vulg. *Noli adhuc aquam bibere.* Erasmus, *Ne posthac bibat aquam.* Neutra certè interpretatio conuenit. Neque enim ὑδροπότης dicitur à Græcis quisquis aquam potitat, sed qui aquam ita potat vt à vino abstineat: quod & ipsa sententia postulat.

¶ *Paululo, ὀλίγῳ.* Hoc addit Paulus ne calumniæ sit obnoxia hæc constitutio, quasi ad hauriendum vinum incitaret. Nec desunt etiam qui putent hunc versiculum non esse positum suo loco.

¶ *Propter stomachum tuum, διὰ τὸν στόμαχόν σου.* Id est, ventriculum, ciborum receptaculum, Celso, lib. 4. cap. 1. Nam veteribus venter dicitur. Alioquin στόμαχος interdum tota gula dicitur: vt Ciceroni lib. 2. De natura Deorum: interdum verò, ac (vt mihi quidem videtur) maximè propriè, ipsius gulæ postremum, vt Plinio lib. 11. cap. 37. qui proculdubio ista acceperunt à Græcis, vt facilè probare possem si noster hic esset scopus. Nam quia cohærent partes istæ, vsus facilè obtinuit vt quod vnius partis propriè nomen est, toti postea sit accommodatum. Ipsum autem ventrem, siue ventriculũ, i. τὸν κάτω κοιλίαν, idonei etiam Latini auctores passim stomachũ vocarunt, Græcorum (opinor) exemplo: quanuis eos Galenus reprehendat. Pertinet verò ad hunc locum nonnihil quod ait Celsus lib. 1. cap. 2. *Imbecillis, inquit, stomacho (quo in numero magna pars vrbanorum, omnésq; prouidi curiosiq; seruarii sumus) obseruatio maior necessaria est, vt*

quod

quod vel corporis, vel loci, vel studij ratio detrahit, cura vestitus. Ex hoc autem loco constat Apostolos nec semper, nec temerè, visos fuisse sanationum dono, sed prout Spiritus sancti instinctu afflabantur.

14 *Quosdam verò subsequuntur, τινὰς δὲ ἐπακολουθοῦσιν.* Peccata dicuntur esse πρόδηλα, id est, antè manifesta, & sua sponte in publicum prodeuntia, in iis quorum improbitatem Deus antè detegit quàm Ecclesiam fefellerint: vt in Simone Mago contigit, cui propterea non sunt impositæ manus, Act. 8. 18. ideóque dicuntur illis præire ad damnationem, venusto quodam dicendi genere: quasi antecambulones quidam fuerint, à quibus admonita sit Ecclesia quis ille sit qui mox sit venturus: ex quo efficitur vt Ecclesia iam falli non possit. Alios verò dicuntur peccata ipsa subsequi, quòd tum demum appareant quum bonos viros ad tempus fefellerunt, quasi à tergo illis imminentia: vt in Saule, Iuda, & aliis hypocritis serius detectis accidit. Similis ratio est etiam in bonis, quorũ probitas & integritas in aliis statim patefit à Domino, in aliis vel diu negligitur, vel etiam à sceleratis quasi opprimitur. Dominus enim sua & his & illis tempora præfixit: tantùm præstent negligentiæ & malæ conscientiæ culpam fideles ministri.

IN CAPVT VI.

2 *Qui beneficentiam illam, &c. οἱ τῆς εὐεργεσίας, &c.* Itaque non sunt appositè interpretati hunc locum qui de seruorum in dominos obsequiis hoc intellexerunt, vt Syrus interpres, quasi placere fidelibus heris dicantur fidelium seruorum obsequia. Nec melius conueniũt aliæ huius loci expositiones in Græcis scholiis allatæ. Apparet enim τῆς εὐεργεσίας addito articulo vocari quam consueuit τὴν χάριτα dicere, beneficentiam Dei nimirum in Christo nobis oblatam, quam vt serui, sic etiam hi Domini fideles capessant: puto enim particulæ αὐτὴν vim hic esse obseruandam, vt sit huius loci hæc sententia, Siqui dominos habent fideles, ne hanc occasionem arripiant non fungendi officio suo, quòd in Christo sint dominorum suorum fratres: imò eo libentius pareant quòd Deus illos subiecerit dominis fidelibus: & hoc illis sufficiat quòd in iis quæ ad vitam æternam spectant, heros habeant eiusdem beneuolentiæ Dei socios. Nam si infidelibus etiam dominis parẽdum, quanto magis requirit à nobis Deus istam subiectionem, qua nos amicis suis subiecit?

3 *Diuersam docet doctrinam, ἑτεροδιδασκαλεῖ.* Vide supra 1. 3. Vulgata, *Aliter docet*, ambiguè posset enim hoc non ad id quod docetur, sed ad docendi duntaxat modum referri. Est autem hoc quoque interdictum, vt infra 6. 10. & 2. Timoth. 1. 13. Erasmus, *Diuersam sequitur doctrinam*: ambiguè. Agitur enim hîc non de discipulis sed de pastoribus.

4 *Insanions, νοσῶν.* Cicer. Tusc. 3. *Nomen insaniæ significat mẽtis ægrotationem & morbum.* Sic igitur Erasmus hunc locum rectè omnino expressit. Vulgata, *Languens.* ¶ *Pugnas de verbis, λογομαχίας.* Verba opponit rebus. λογομαχίας ergo vocat inanem de verbis non de rebus concertationem: verba tamen etiam nominans quæcunque res nihil habent solidi, aut ex quibus possit vtilitas aliqua comparari. Erasmus, *Disputationum pugnas.* malè, quum hoc nomine non tam contentiosi disputatores reprehendantur, quàm inanes simul & rixosæ disputationes.

5 *Peruersæ exercitationes, παραδιατριβαί.* Vetusti nostri codices scriptum habent διατραυματισμοί, id est, *assidui attritus* vt legit etiam Syrus interpres. Mutuò enim sese atterunt sophistæ, & sua scabie alij alios inficiunt, vt Græcus scholiastes explicat. Sed mihi potius probatur recepta lectio. Porro διατριβὰς vocant Græci quas Quintilianus scholarum exercitationes appellat. Itaque significat Paulus, istis inanibus quæstionibus homines quasi in ludo quodam impudentiæ & improbitatis exerceri, quod designat præpositio παρὰ, vt finitimè prorsus istarum exercitationum vsus declaretur. Sunt enim veræ διατριβαὶ ad acuendum ingenium, confirmandum iudicium, veritatis denique inuestigationem comparatæ. in istis verò obrunditur animus, peruertitur iudicium, veritatis denique lux omnis extinguitur. Exemplum quæris? Propone tibi scholasticæ theologiæ facultates, quas vocãt, & vita istius inanissimæ vanitatis exemplaria contem-

plaberis. Hîc tamen naſcuntur quos ſo-
los doctores & magiſtros noſtros vo-
cant: nempe vt ipſis etiam nominibus
Phariſæos referant. Vulg. *Conflictationes*,
non expreſſa præpoſitione. Eraſmus, *Su-*
peruacaneæ conflictiones. quum peſtiferas
potius dicere debuerit.

¶ *Abſcede*, ἀφίστασο. Hoc non legit Vetus
interpres: reperimus tamen in omnibus
Græcis exemplaribus: excepto Claro
montano.

6 *Eſt autem quæſtus*, ἔστι δὲ πορισμός.
Venuſtè detorquet quæſtus nomen, acſi
dicat, Mentiuntur iſti Chriſtianiſmum
lucro: & ſanè maximum eſt lucrum, ſed
diuerſa prorſus ratione. Veras enim o-
pes ſuppeditat, animum pium videli-
cet, & ſua ſorte contentum.

¶ *Cum animo ſua ſorte*, &c. μετὰ αὐταρκείας.
Quòd ſis (inquit ille) *eſſe velis, nihilque ma-*
lis. Sed hoc quidē fuerit hominis prorſus ſtupidi, niſi ea ſit conditione in qua meritò acquieſcat. Eam autem vnus demum Chriſtus ſuppeditat, in quo ſunt omnes veri theſauri abſconditi. Vulg. ad verbum, *Cum ſufficientia*.

8 *Hæc nobis ſatis erunt*, ἀρκεσθησόμεθα. Vulgata, *Contenti ſimus*. Illud verò rectius eſt: etiamſi ex Hebræorum idiotiſmo poſſit futurum indicatiui pro imperandi modo accipi. Sic enim oſtendit Paulus quàm bene ſperet, tum de ſe, tū de Timotheo & ipſius collegis.

9 *Qui volunt*, οἱ βουλόμενοι. id eſt, Qui huc feruntur vt quam citiſſimè diteſcāt. Menander, Οὐδεὶς ἁπλῶτον πεχέως δίκαιος ἦν. Et Iſiodorus Peluſiotes lib. epiſt. 3. epiſt. 24. δεινὸς καὶ πάντολμος τῆς φιλοχρηματίας ἔρως. ¶ *Cupiditates multas a-*
mentes, πολλὰς ἐπιθυμίας ἀνοήτους. Vulgata, *Deſideria multa inutilia*. Legit enim ἀνωφέλητους. vt & Cyprianus in libro de ſingularitate clericorum.

10 *Radix*, &c. ῥίζα, &c. Huc pertinent duæ nobiles ſententiæ, vna Bionis, qui φιλαργυρίαν, id eſt, pecuniæ cupiditatem, vocabat κακίας μητρόπολιν, vitij metropolin: altera Timonis, qui duo eſſe dicebat malorum elementa, ἀπληστίαν καὶ φιλοδοξίαν, id eſt, inexplebilem opum auiditatem, & gloriæ appetitionem.

¶ *Amor pecuniæ*, φιλαργυρία. Vulgata, *Cupiditas*, vocabulo nimium generali. Eraſmus, *Studium pecuniæ*, Ouidius amorem nummi vocauit, in illo verſiculo, *Creſcit amor nummi quantum ipſa pecunia creſcit*. Vulg. *Cupiditas*, ἐπιθυμία, nimiùm generaliter: quanuis φιλαργυρία ſit ipſius cloacæ riuulus. ¶ *Vndiquaque tranſfixe-*
runt, περιέπειραν. Dolor & cura videntur animū quodam modo perfodere, auaritię nimirū meſſis, vt loquitur Eurip. Eſt autem περιπείρειν vndiquaque infigere & perforare. Vulg. *In ſe ruerunt*. Eraſ. *Implicuerunt*. neuter ſatis expreſsè. Nos in vernaculo noſtro ſermone diceremus, *Ils ſe ſont enferrez de toutes parts*.

11 *O homo Dei*, ὦ ἄνθρωπε θεοῦ. Heb. אִישׁ הָאֱלֹהִים [*iſch haelohim*] id eſt, quē Spiritus Dei regit, vt prophetam & Dei interpretem. Vide 2. Tim. 3. 17.

12 *Decerta ἀγωνίζου*. Iam ſæpe admonuimus Hebræos & Atticos etiam ſcriptores iſta conſtructione delectari.

13 *Qui viuificat*, τοῦ ζωογονοῦντος. i. qui dat vitā omnibus, & omnia conſeruat. Heb. מְחַיֶּה [*mechaiēh*] ¶ *Coram Pontio Pi-*
lato, ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου. Vulg. & Eraſ. *Sub Pontio Pilato*, id eſt, Pontio Pilato præſide. Incidit enim Chriſti prædicatio & mors in id tēpus quo Pilatus Iudęā adminiſtrauit. Sed ἐπὶ malo interpretari *Coram* vel *apud*, vt reſpondeat hoc membrum illi: quod paulo ante dixerat, ἐνώπιον πολλῶν μαρτύρων, *coram multis teſtibus*. Nā ἐπὶ etiā ita accipitur Mat. 28. 14. & hęc confeſſio diſertè deſcribitur Ioh. 18. 37.

14 *Hæc mandata*. τὴν ἐντολήν. Heb. מִצְוָה [*mitſuah*,] nos verò plurali numero mādata dicimus. Porro quę ſequūtur epitheta, etſi de quibuſuis poſſunt dici, tamē, meo iudicio, cōmodius ad Timotheum ipſum referuntur, vel ob eā cauſam quòd nomine τῆς ἐντολῆς videatur demum ſignificare illam officij rationem quā ei tota hac epiſtola præſcripſit.

15 *Princeps*, δυνάστης. Vel dynaſtes, vt diximus Luc. 1. 52. Nolim autem ego curioſius iſta diſtinguere, quia potius hæc tanquam ſynonymorum congerie voluit ſummam & vnicam illam Dei potentiam declarare. vt qui non modò reliquis quibuſuis ſit infinitis modis potentior, ſed etiam illos ſibi pleno iure ſubiectos habeat, denique à ſeipſo ſolus habeat omnia. Siquis tamen malit diſtinguere, dicam à certis gradibus ad ſummam pergere Apoſtolum. Nā Dynaſta eſt regibus inferior dignitate, rex verò domino, quòd ad ſubiectos quidē ſuos ar-

hoc attinet. ¶ *Rex ille regum,* ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων. Heb. מלך מלכים [*melech melachim.*] id est, summus & potentissimus Rex, βασιλευόντων verò dixit Hebræorum more, pro βασιλέων, & κυριευόντων pro κυρίων, vt nullum hîc quærendũ sit mysterium. Sed quorsum hæc Apostolus? nempe vt omnium principum minis opposita Dei potentia, in nostra statione fortiter permaneamus.

17 *In hoc seculo,* ἐν τῷ νυῦ αἰῶνι. Id est, rerum ad hanc vitam pertinẽtium, quibuscum comparantur qui sunt bonorum operum diuites. ¶ *Viuo,* ζῶντι. Hebr. חי אל [*el chai.*] Id est verè existenti & æterno. Nam Deo opponit caducam opum naturam, ideò exprimendus est articulus.

18 *Vt* [*alijs*] *benefaciant,* ἀγαθοεργεῖν. Vulgata, *Bene agere,* malè. Nam Apostolus de liberalitate & beneficentia propriè disserit. ¶ *Facilis communicatus,* κοινωνικούς. Comes est diuitiarum arrogantia: quo fit vt ægrè se demittant diuites ad tenuiorum hominum consuetudinem, quam nulla virtus eos æquè exornet atque morum facultas: quam meritò summopere laudat in futuro Imperatore Cicero pro Lege Manilia. Hac virtute qui carent, dicuntur ἀκοινώνητοι siue αὐθάδεις, *asperi & fastuosi,* ex quo etiam intelligitur κοινωνικοὺς Erasmum non satis expresè interpretari *communicantes.* Nos κοινωνικὸν ad verbum possimus in vernaculo nostro sermone interpretari *communicatif.*

19 *Fundamentum bonum,* θεμέλιον καλὸν. Hoc opposuit opum humanarum incertæ ac fluxæ naturæ. Sed (dicet aliquis) an vllis nostris operibus spes nostra nititur? Minimè verò, vt testatur Apostolus Rom. cap. 3. vers. 27. & 4. 2. & singulis penè versiculis, sed tamen quatenus sunt nostræ fidei testimonia, ac proinde nostræ in Christo reconciliationis, dicuntur vocationem & electionem firmam, nostri videlicet respectu, efficere, 2. Pet. cap. 1. versu 10.

¶ *Aeternam vitam,* τῆς αἰωνίου ζωῆς. Vulgata, *Veram vitam,* id est, τῆς ὄντως ζωῆς, vt habet Claromontanus codex & Syrus interpres.

20 *Depositum serua,* τὴν παραθήκην φύλαξον. Depositum proculdubio vocat sanam Euangelij doctrinam, & dona quæcunque ad Ecclesiæ ædificationem, veluti depositum, Deus commiserat Timotheo, Seruat autem depositum qui ita se gerit vt causam non habeat depositarius cur hoc illi eripiat. Est verò diligenter notanda hæc formula, quanuis non omnia respondeant iis regulis quas de deposito tradunt Iurisconsulti. Quàm impudenter autem hoc loco abusi sint nõnulli quasi recondita quædam docuerint Apostoli nonnullos discipulos, præter illa quæ palam & voce & scriptis prodiderunt, & quos sequuntur hodie qui verbum quoddam ἄγραφον suis superstitionibus & impietati obtendunt, docet egregiè & ex professo Tertull. libro de Præscriptionibus.

¶ *De rebus inanibus clamores,* κενοφωνίας. Hoc titulo exornat Paulus non minus spinosas quàm & clamosas & inanes, atque adeo profanas tũ philosophastrorum, tum sophistarum concertationes. quamobrem etiã postea meminit ἀντιθέσεων, id est, oppositionũ, quũ perpetuo quæstiones ex quæstionibus apud illos nascantur. Vulg. *Vocum nouitates,* id est, καινοφωνίας. vt citatur etiam hic locus ab Augustino tractatu in Ioh. 98. & apud Chrysost. & Ambrosiũ & Basil. quod & ipsum non caret offendiculo, atque etiã plerunque coniunctum est magno cum solidæ doctrinæ detrimento, & magnã quandam ingenij vanitatem arguit: veluti si pro Angelis. Genios dicas: pro Baptismo, lotionem, pro Fide, confidentiam, pro Ecclesia, rempublicam, vel ciuitatem, pro Presbyterio, senatum, & cætera id genus profanè & falsis rationibus innouata: de quibus hodie sibi mirificè placent nonnulli, qui tamen vtinam intra verba peccarent. Alteram nihilominus lectionem huic antepono.

21 *Præ se ferentes,* ἐπαγγελλόμενοι. Vulgata, *Promittentes,* Erasmus, *Profitentes.* Ego verò puto τὸ ἐπαγγέλλεσθαι hoc loco non tantùm referri ad professionem quæ verbo fiat, sicut solẽt ambitiosi homines gloriosè virtutes suas iactare: sed ad totam habitus, gestus, vitæ denique rationẽ, quam illi ita cõparant vt etiam tacentes, imperitis quidem hominibus, nihil nisi sublime & arduum de se promittant. Supra 2. 10. eadem quidem significatione, sed in summa laude ponitur idem verbũ, vbi iubet Paulus Chri-

stianas mulieres non cincinnis, non auro, nō margaritis, sed honesto habitu & bonis præcipuè operibus ornari: quod, inquit, decet eas mulieres quę pietatem spondeant, id est, quæ pietatem & sanctimoniam de se promittant omnibus à quibus conspiciuntur. ¶ *Aberrarunt à scopo, ἀπεσκόπησαν.* Vide infra. 2. Tim. 2. 18.

22 *Laodicea, ἐκ Λαοδικείας.* Potius hæc epistola ob eas causas quas exposui supra 1. 2. & 4. 13. vel Philippis, vel ex alia Macedoniæ vrbe scripta est, adstipulante etiam nobis vno manuscriptò codice, in quo scriptum est, *ἐγράφη ἀπὸ Μακεδονίας, Scripta est à Macedonia*: quod etiā impressit Frobenius in Græco argumento quod huic Epistolæ præfigi solet. Quòd autem ad Phrygiam Pacatianam attinet, nusquam hoc epitheton apud illius ætatis scriptores legitur, sed apud recentiores illos qui Romani imperij iam inclinantis prouincias descripserūt adeo vt ex hoc etiam loco constare possit, multo post has scriptas epistolas tempore istiusmodi subscriptiones additas fuisse ab aliquibus plerunque vel indoctis, vel certè non satis attentis. Claromontanus verò codex habet aperte *Τιμοθέου πρώτη ἐπιστολὴ*: neque loci meminit vnde missa fuerit.

Epistola Pauli Apostoli ad Timotheum posterior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

Secundum promissionem, &c. *κατ' ἐπαγγελίαν*, &c. Id est, à Deo legatus vt annuntiem vitam quam promisit in Christo Iesu. Ita ostendit nouum non esse Euangelium, sed illud ipsum quod promisit Deus per Prophetas: deinde præstantiam quoque muneris Apostolici declarat, quo nobis donatur id quod Deus antè promiserat. Postremò in quo hæc omnia resideant, & quò ferantur, ostendit, nempe vt in Christo seruentur homines. Itaque lectorē moneo etiam atque etiam ne epistolarum Pauli *ἐπαγγελίας* leuiter prætereat, vt quæ soleant inimitabili quadam breuitate totius Euangelici mysterij summam complecti, vt vel saluis illis habeat Ecclesia quod omnibus hæreticis opponat.

2 *Misericordia, ἔλεος.* Vide superioris Epistolæ cap. 1. 2.

3 *A maioribus, ἀπὸ προγόνων.* Hebræi מאבות [*meabōth.*] id est maiorū meorum vestigia sequutus, nempe Abrahami, Isaaci, Iacobi, & aliorum deinceps quibus sum ortus, & quasi per manus veram religionem accepi, vt Act. 24. 14. Neque enim de Pharisaismo, sed de Christianismo suo disserit. ¶ *Vtinam quidem, εἰ μὲν ἀδιαλείπτως*, &c. Vulgata, *Quod sine intermissione*, ita videlicet vt *ἀδιαλείπτως* coniungatur præcedenti, quod durius est. Et aliquanto dilucidior doctissimo Camerario, qui de hoc nihil aliud putat declarare quàm quod id est, *In memoria habeo*.

6 *Vt excitas, ἀναζωπυρεῖν.* Id ipsum donum Dei viua quædam flamma in cordibus nostris accensa, quam obruere caro & Satan suffocare: nos eandem magis ac magis fouere ac sopitam suscitare oportet. ¶ *Per impositionem manuum mearum, διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν μου.* Vide 1. Timoth. 4. 14. & 5. 22.

7 *Spiritum timiditatis, πνεῦμα δειλίας.* Id est, afflatum quo percellamur & perterrefiamus, vt ij quos vult Dominus perdere. Nam in hac formula loquendi dicitur Spiritus metonymicè, ex Hebræorum

hæreticorum more, motus in animis nostris vi quadam extrinseca impellente excitatus, nempe vel à Spiritu sancto, vel contrà tum à spiritu malo, tum à mala nostra voluntate, pro varia motus qualitate, vt Spiritus fidei, sapientiæ, constantiæ, & similes: quibus opponuntur spiritus vertiginis, auaritiæ, furoris, formidinis, & si qui sunt huiusmodi. ¶ *Charitatis & sanitatis animi*, ἀγάπης καὶ σωφρονισμοῦ. Hæc effecta tacitè opponit eodè prorsus cõtrariis spiritibus. nam qui prauis affectibus rapiuntur, coercẽdi sunt quominus alios offendãt, vt qui insaniant. Contrà Spiritus Dei animos nostros componit vt omnibus prodesse studeamus, & verè simus mentis compotes: quum cæteri mortales vel desipiant, vel insaniant. Itaque σωφρονισμὸν non conuerti *Sobrietatem*, (quod ambiguum est, nec satis Latinum) sed *animi sanitatẽ*: quod ipsa verbi notatio declarat. Plato lib. 1. de Rep. τὸ σωφρονεῖν ἐναντίον εἶναι τῇ μανίᾳ. Castellio *Frugalitatem* cõuertit admodum ineptè. Vide Mar. 5. 15.

8 *Ipsius*, αὐτοῦ. i. ipsius causa. Ephes. 3. 1. sic vocat afflictiones Euangelij quæ pro Euangelio perferuntur. ¶ *Esto particeps afflictionum Euangelij*, συνκακοπάθησον τῷ εὐαγγελίῳ. Euangelium dicitur quodammodo affligi in his à quibus annuntiatur nisi (quod simplicius est) Euangelium accipiamus pro ipsius annuntiatione cũ qua sit crux coniuncta. Vulg. *Collabora Euangelio*. ¶ *Ex potentia*, κατὰ δύναμιν. i. fretus potentia Dei, vel Euãgelio quod est secundum potentiam Dei. i. in quo plane quæritur Dei potentia, quasi scriptum sit, κατὰ δύναμιν, &c. quam articuli ellipsin sæpissimè iam obseruauimus. Sed hoc est duriusculum.

9 *Proposito & gratia*, κατὰ ἴδιον πρόθεσιν καὶ χάριν. i. proposito, cõque gratuito. Diximus autem de proposito, Rom. 8. 28. & 29. & in caput primum epistolæ ad Ephesios. ¶ *Data est*, τὴν δοθεῖσαν. Datam esse dicit nobis gratiam ab æterno, ad quam videlicet ab æterno sumus prædestinati. Sic enim omnia Deo præsentia, sed suo tempore nobis reipsa exhibetur quod ab æterno nobis Deus dedit. Meminerimus autem à posteriore colligere nos gratis prædestinatos, ideóque doctrinam de præuisa fide vel operibus repugnare Dei gratiæ ex diametro.

¶ *In Christo Iesu*, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Meritò hoc addit. est enim vnus Christus is in quem gratia & propositum Dei ferebantur. Vide Eph. 1. 4. & 5. ¶ *Ante tempora seculorum*: πρὸ χρόνων αἰωνίων. i. inquit Eras. *Ante tempora æterna*. Verùm quid possis ante æternitatem imaginari? itaque vocari puto tempora seculorum, annorum seriem qui à seculorum origine fluxerunt, vt idem prorsus significet *Ante tempora seculorum*, atque *Ante iacta mundi fundamenta*: siquidem tempus cum mundo cœpit. Bis autem omnino vtitur Paulus hac formula, nempe hoc loco, & Tit. 1. 2.

10 *In lucem produxit*, φωτίσαντος. i. fecit vt illuceseeret vita. Vulg. ineptè, *Illuminauit vitam*. Respondet enim τὸ φωτίζειν. hoc in loco, verbo Hebræo הֵאִיר [*heir*] in coniugatione *hiphil*. Nam de vita illa immortali perinde vt de coruscо lumine lóquitur, ex Scripturæ more. Sed notandum est præterea Pauli insigne artificium hoc in loco. Quum enim soleat nomen τῆς ἐπιφανείας tribuere secundo aduentui, hîc tamen de primo illo differens, quo nihil extra interiorem ipsius virtutem abiectius fingi potest, idem nomen vsurpauit: ideóque animos nostros à contemplatione rerum externarũ ad efficaciã illius aduẽtus contemplandam subuehit. ita enim factum est vt in illa tam abiecta serui forma verè tamẽ diuinam maiestatem ipsi etiam diaboli coacti sint adorare.

12 *Noui enim cui crediderim*, &c. οἶδα γὰρ ᾧ πεπίστευκα. &c. Erasm. *Noui enim certúsque sum quid is cui credidi*, &c. vt sit hæc constructio οἶδα γὰρ καὶ πέπεισμαι ὃν πεπίστευκα, &c. Sed valdè dura est ista traiectio, neque etiam vllo modo necessaria: quum plana sint omnia si post γὰρ subaudias ἐστίν, ellipsi admodum vsitata. Quum autem dicit sibi notum esse eum cui credidit, omnia dicit quibus cõfirmari potest hominis imbecillitas. ¶ *Depositum meum*, παραθήκην μου. Mutua est igitur depositi obligatio inter Deũ & sanctos ipsius: quanquam, quod ad illum attinet, prorsus gratuita. Nam is nobis dona sua credidit, vt diximus 1. Tim. 6. 20. & mox repetitur versu 14. nos verò illi vicissim nosipsos committimus, & apud illum thesauros nostros recondimus. 1. Tim. 6. 18. & 19. Corona deni-

que noſtra apud illum eſt ſepoſita, infra, 4.8. Sed meminerimus horum omnium gloriam oportere ipſius gratuitæ bonitati in ſolidum acceptam ferre: & ius illud ἰροθεσίας longè alio fundamento niti quàm noſtræ iuſtitię depoſito: ſicut nimirum qui filius eſt, ſi officium fecit, non ideo tamen eſt paternarum facultatum particeps, ſed quia quum filius eſſet officium fecit, idcirco pro filio agnoſcitur, alioquin à patre reiiciẽdus, & tandem abdicandus. Sed an ſatis firmum eſt hoc argumentum à potentia Dei ſumptum? Multa enim poteſt Deus, quæ tamen non facit. Reſpondeo coniungendum eſſe voluntatis teſtimoniũ, quod etiam priore loco collocauit Apoſtolus, quum diceret ſe ſcire cui crediderit.

13 *Expreſſam formam teneto*, ὑποτύπωσιν ἔχε. Suprà. 1. Tim. 4. 12. verti Exẽplar. Puto verò hic ſignificari in primis ipſam docẽdi formam & rationem quã priore ad Corinthios epiſtola tãtopere conqueritur Paulus fuiſſe prophanæ eloquentiæ fuco deformatã. Græci paulo aliter hoc explicãt, quaſi iubeat Apoſtolus Timotheũ ita ſeſe exercere in doctrina pietatis ab ipſo accepta, vt ea in ipſo tãquam ſpeculo quodã repræſentaretur. ¶ *Cũ fide & charitate.* ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ pro σὺν, vt ſępe iam obſeruauimus, Vulg. *In fide & charitate.* vt intelligas ſanã illã doctrinã in duobus iſtis capitibus poſitã eſſe, nẽpe in fide & charitate: quæ rurſus in vno Chriſto ſitę ſint. qua ratione fortaſſis nõ ineptè conuerteris, *De fide & charitate*: vti ſolet interdum apud Hebræos vſurpari ב pro על [*hal.*]

14 *Depoſitum*, παραθήκην, vel παραθήκην. hîc enim variant exemplaria, ſed eadem ſententia manente. Vide. 1. Tim. 6. 20. & ſuprà, verſu 12.

15 *Quòd ſe auerterint à me*, ὅτι ἀπεστράφησάν με. Rara eſt iſta huius verbi ſignificatio actiua & μεταληπτική, quam exprimere ſtudui. Verbũ autẽ *Auerſandi* reſpondet τῷ ἐπιστρέφειν vt infrà. 3. 5. & durius quiddã declarat quã hic ſignificare voluiſſe videatur Apoſtolus. *Catenã*, ἅλυσιν. Vide Epheſ. 6. 20. & Act. 28. 20.

17 *Studioſiſſimè*, σπουδαιότερον. Sic paulo pòſt βέλτιον pro βέλτιστα. Vide. 1. Tim. 3. 14. Non erat igitur lauſus in carcere Apoſtolus, ſed ſub militari cuſtodia catenatus. Vide Eph. 6. 20.

IN CAPVT II.

2 *Inter multos teſtes*, διὰ πολλῶν μαρτύρων. i. pręſentibus multis, qui de his rebus poſſunt teſtari. Sic apud Græcos διὰ ponitur pro μεταξύ: apud Hebræos autem על [*hal*] pro עם [*him:*] vnde & διὰ pro μετὰ vel σὺν, vt 2. Corinth. 2. 4. & 3. 11. Sic & apud Ciceronem dicitur Catilina inter falcarios veniſſe in M. Lecæ domum, id eſt, falcariis circunſeptus.

4 *Huius vitæ*, τοῦ βίου. Sępe in his libris articuli vim habent pronominis. Intelligit autem negotia ad rem familiarem aut occupationes illas conſuetas pertinẽtia, vt ſi quiſpiam miles mercaturam faceret. Itaque *vitam* pro *victu* non ſatis appoſitè videtur Eraſ. interpretari. opponit enim ciuilem vitã Apoſtolus militari. Veteres multi Latini legunt, *Nemo militans Deo, implicet ſe negotiis ſecularibus*, &c. ſed repugnante omnium Græcorum codicum fide. Apparet autẽ ſimilitudines eſſe quarum non addatur accommodatio, quòd per ſe ſatis ſint planæ. Quod verò Hieronymus iſtud quoque ad cælibatũ trahit, ſuo more facit: quanuis certè vxores ſecum in militiam ducere militibus ſtãte rep. Romana nõ lieuerit, immò ne præſidibus quidem prouinciarum, & vxorem quoque receſſeat Chriſtus inter ea quæ ſui cauſa relinquenda ſint, i. ſibi poſtponenda. Mat. cap. 19. verſ. 29. Et tamen circunducere quoque vxores non fuit ſimpliciter ne Apoſtolis quidem interdictum, 1. Corin. 9. 5. Cæterum quantopere iã olim monachi hoc loco ad tuẽdam ſuam pigritiã abuterentur, Vide quid Auguſt. ſcribat lib. de opere Monachorũ c. 15. & 16.

6 *Prius*, πρῶτον. i. neceſſe eſt agricolã, vt fructus percipiat, prius laborare. Refertur enim aduerbium πρῶτον ad participium κοπιῶντα, non autem ad μεταλαμβάνειν. vt mihi quidem videtur, quãnis Syrus interpres & Græcus ſcholiaſtes, aliam conſtructionem ſequantur, quaſi ſic admoneatur Timotheus vt primus ipſe fructum percipiat Euangelij quod cæteros doceat, ſicut æquum videtur poſtulare vt agricola ante cęteros fruatur iis frugibus quas ſeuit & excoluit. At ego contrà, præter quàm quòd hæc ſententia perobſcura ac penè allegorica videri poteſt, exiſtimo hanc

hanc vtramque similitudinem ad eundem scopum tendere.

7 *Considera*, νόει. i. versa in animo, & expende. Respõdet enim Hebræo verbo בין (*bebin.*) Id verò quia ne minima quidé ex parte præstare nostris viribus possumus, optat illi σύνεσιν, i. intelligentiam à Domino in qua magis cõfirmetur. Castellio *Industriam* ineptè conuertit ¶ *Det igitur*, δῴη γάρ. Sic iam aliquoties obseruauimus hanc particulam vsurpari. Vulgata & Erasmus, *Det enim.*

8 (*Factum*) *ex semine Dauid*, ἐκ σπέρματος Δαυίδ. Suppleui quod deerat, ex Rom. 1.3. Filium autem Dauidis quum Christum vocat, & verum hominem fuisse, & verum illum Messiam Dauidi promissum, significat.

10 *Propter electos*, διὰ τοὺς ἐκλεκτούς, Vide Colos. 1.24. & 2. Cor. 1.5. & deinceps.

11 *Cum* (*eo*) *mortui sumus*, συναπεθάνομεν. Id est, si vnà cum Christo & Christi ipsius causa affligimur, vt explicat Apostolus ipse Rom. 8.17. Item. 2. Corint. 1.5. & 4.10.

13 *Ille* (*tamen*) *fidus manet*, ἐκεῖνος πιστὸς μένει. Deest coniunctio aduersatiua, de cuius ellipsi Hebræis familiari alibi diximus. Malui autem πιστὸν conuertere *fidum* quàm *fidelem*, vt sibi constet antithesis τῶ ἀπιστεῖν. Nam alioqui Deus credulus videretur opponi hominibus incredulis. Itaque hoc loco ἄπιστος & πιστὸς idem declarant atque ψεύστης & ἀληθὴς, Rom. 3.4.

14 *Obtestans*, διαμαρτυρόμενος. i. Domino etiã vt teste aut potius iudice aduocato, sicut fecerũt Moses, Iosue, Samuel, ipse denique Paulus Act. 20. Nec enim satis est quæ sit volũtas Domini docere, sed zelo etiam opus est, eóque eiusmodi vt testimoniis verbi Dei comprobetur, apud ipsos quoque rebelles & contemptores. ¶ *Quod nullam*, &c. εἰς οὐδὲν. Subauditur participium ὄν. absolutè positum, Atticorum more, éstque istud includendum parentheseos nota. Vulg. *Ad nihil enim vtile est*, vt omnino videatur adiecisse particulam γὰρ, & δὲ subaudiatur. Erasmus, *Ad nullam vtilitatem*, non animaduerso helleniſmo.

15 (*Et*) *recte secet*, ὀρθοτομοῦντα. i. qui primum omniũ, quòd ad doctrinã ipsam attinet, nihil prætermittat quod dicendum sit: nihil etiã adiiciat de suo, nihil mutilet, discerpat, torqueat: deinde spectet diligẽter quid ferat auditorum captus, quicquid denique ad ædificationẽ conducit. Est autem sumpta translatio ab illa legali victimarum sectione ac distributione. Vulg. *Recte tractantem*, non obseruata metaphora, ac proinde non explicata Apostoli sententia. nec meliùs Syrus interpres.

16 *Profanos autem illos de rebus inanibus clamores*, τὰς δὲ βεβήλους κενοφωνίας. Vulg. *Profana autem & inaniloquia*. Eras. *Profanas vocum inanitates*. Vide 1. Timot. 6.20. ¶ *Cohibe*, περιΐστασο. Ad verbum, *Circunsiste*. Id est, obserua & velut obside, nempe ne in Ecclesiam irrepant. Vulgata, *Deuita*, non satis expressé. Eras. *Prætermittito*. quam significationem huius verbi nunquam legere memini. ¶ *Procedent*, προκόψουσιν. Vulg. & Eras. *Proficiẽt*, Ego illud malui, quoniam Græcum vocabulum in vitio hîc ponitur, quod illi Latino non conuenit. Syrus autem interpres aliud scriptum habet, quod assequi non potui.

17 *Gangræna*, γάγγραινα. Gangrænæ comparat falsas doctrinas, ex inanibus ambitiosorum hominem argutiis, quasi ex equo (vt aiunt) Troiano, prodeuntes: Ecclesiam vicissim conferens corpori, cuius si partes aliquas inuaserit gangræna, officium est pastoris, tãquam periti chirurgi, prospicere ne in γάγγραινα & σφάκελον degeneret: contagioni suos quasi fines circunscribere, ne sana membra inuadat.

18 *Aberrarunt à scopo*, ἀστόχησαν. Tet omnino vsus est Paulus hoc verbo in his duabus epistolis ad Timotheum Euangelistam scribens: quo non quoduis erratum in religione significatur, sed quod est eiusmodi vt fundamẽtum nõ retineatur: quæ distinctio omnibus præsertim Verbi ministris est necessaria.

¶ *Subuertunt*, &c. ἀνατρέπουσι, &c. Quomodo sit accipiendum hoc dictum, exposuimus plurib. 1. Tim. 4.1.

19 *Nouit*, ἔγνω. Vide Rom. 8.29. ¶ *Quisquis nominat*, &c. πᾶς ὁ ὀνομάζων, &c. Id est, qui inuocat Christi nomen, & ex eo sese Christianum appellat. Nam sicut nostra perseuerantia ac salus nititur prouidentia Dei, qua tanquam sub sigillo includimur & obsignamur: ita inuocatio (i. cultus Dei) per Spiritum, est

veluti illius sigilli character: vnde fit etiam vt ab eo cognomẽtum sumamus, quum nos illi addictos ac deuotos esse fateamur. Dicit ergo verè fideles non tantum nomine, sed re quoque esse Christianos: quòd si nonnulli aliter fiant, non esse quòd illorum improbitate perturbemur, aut inde concludamus salutem nostram firmo fundamento non niti. Nunquam enim illi fuerunt quod se esse dicebant. Videtur autem mihi alludere ad principum morem, qui sua habebant familiaria symbola, quæ hodie vocamus *deuises*.

20 *In magna domo*, ἐν μεγάλῃ οἰκίᾳ. Occurrit obiectioni, fuisse tamen illos in Ecclesia. Fateor, inquit Paulus: sed diuersa sunt vasa in Ecclesia Domini.

21 *Expurgaris sese*, ἐκκαθάρῃ ἑαυτὸν. Non causam propositi, sed executionem declarat, Tum demum enim re ipsa eligimur quum ab illa natiua corruptione per Spiritum Dei repurgamur, in qua magis ac magis alij demerguntur qui sunt iusto exitio destinati. Ideóque addit Paulus ἀπὸ τούτων, *ab hus*: quia sanctificatio duo complectitur, nempe separationem à reprobis, quibuscum vnà inuoluuntur electi, donec illos Deus efficaci vocatione discernat: & repurgationem à naturali labe. Sed iubet vt repurgemus nosipsos. Ergo aliquid in libero arbitrio positum est. Nego verò consequutionem, nisi liberum arbitrium. vocetur quod per Christum sit liberatum à peccati seruitute. Nam idcirco agimur Spiritu Dei, non quòd filij Adam, sed quòd filij Dei simus, gratis electi, vocati, iustificati, ac tandem glorificandi. Volumus denique & efficimus, sed per eum qui gratis & in solidum efficit in nobis bonam & efficacem voluntatem.

22 *Qui inuocant*, τῶν ἐπικαλουμένων. Vide 1. Cor. 1. 2.

23 *Inerudites*, ἀπαιδεύτους. Eruditionẽ vocat quæ alibi dicitur ædificatio. Vulg. *sine disciplina*.

24 *Tolerantem malos*, ἀνεξίκακον. Vel, qui mala siue afflictiones toleret. Ideo Vulgata vertit *Patientem*. quod de toleramia rectè comparata intellige. Hallucinantur autem qui ad ipsam improbitatem hoc referunt Est enim et semper resistendum.

25 *Qui contrario animo sunt affecti*, τοὺς ἀντιδιατιθεμένους. i. τοὺς ἐναντίως ἐχοντας. Loquitur enim de iis quibus nõdum perspecta est veritas. Distinguendi sunt igitur isti ab apostatis, ac multo magis ab hæreticis, quos monet fugere: quum isti contrà quærendi sint, vt qui potissimùm opus habeant medico: quãquam illi quoque ita sunt vitandi, vt tententur omnia quibus (si fieri potest) in viam redeant. sed pro ratione morbi adhibenda sunt remedia, Vulgata. *Qui resistunt*, Erasmus, *Qui obsistunt*, quasi scriptum sit ἀνθεστηκότας, quod multos fefellit interpretes, [*Experiatur*] *num aliquando*, &c. μή ποτε, &c. Simile dicendi genus annotauimus Act. 27. 12. & Rom. 11. 14. Vulg. *ne quando*, quo sensu certũ est has particulas proprie vsurpari, cõiunctim scriptas. Sed cõtrariũ potius significari hoc loco, & μὴ ποτε distinctè scribendum esse pro *Num aliquando*, res ipsa indicat. Constat enim particulam μὴ nõ tantùm esse prohibẽtis seu negãtis, sed etiam interrogãtis, & propter rei difficultatem dubitantis. Sed & Syrus interpres videtur legisse εἰ ποτε, *Si quo modo*. Ex hoc autem loco notandum est resipiscentiam esse Dei donũ, vnde aliud id esse apparet quàm simplicem dolorem, siue, conscientiæ morsum, qui exorsus à peccati sensu vel in stuporem vel in desperationem desinit. ¶ *Resipiscentiam*. μετάνοιαν. Vulgata, & Erasmus ad verbum *Pœnitentiam*. Mihi videtur (vt alibi dixi) pœnitentiæ nomen non exprimere Græcum vocabulum μετανοίας. Idcirco soleo *Resipiscentiã* interpretari. ¶ *Ad agnitionem veritatis*, εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας. Veritatem specialiter appellat Veram veri Dei in Euãgelio cognitionem, ab illa naturali distinctam, qua tantùm abest vt seruemur, vt cõtrà reddamur per eam ἀναπολόγητοι, Rom. 1. Est autem hinc nobis quoque obseruandum longius patere vocabulum *Agnitionis* quàm *Notionis*, qua de re vide infrà Tit. 1. 1. & præterea Resipiscentiæ duas esse primarias siue integrales partes: quarum vna, quæ hic vocatur ἀνάνηψις, quasi quædam mentis, alioqui ignoratione Veritatis inebriatæ, ad sobrietatem reuocatio ad σωφρονισμὸν, altera ad παίδευσιν & affectuum emendationem refertur.

26 *Sanis ait*

26 *Sanitate mentis recepta (euasuri,)* ἀνανήψωσιν. Translatio est à corporis sensu ad animum ex consequenti, quòd sobrij & temperantes animo quoque valeant, contrà in ebriis neque mens neque corpus officium faciat. Opponũtur enim & propriè de corpore & metaphoricè de animo τὸ νήφειν καὶ τὸ μεθύειν. Malim tamen *sanitatem* quàm *sobrietatem mentis* interpretari, magis tum perspicuè tum Latinè. Participium autem *Euasuri*, expressi vt duriorem constructionem præpositionis ἐκ emollirẽ, de quo Hebræorum idiotismo passim alibi dixi, ac præsertim Matt. 4.7. & dicam Hebr. 5.7. Syrus autem interpres τὸ ἀνανήψωσιν non ineptè, si sensum spectes, accepit pro *Memorem esse sui*, id est, ad se redire, & ellipsin quoque supplenit, his verbis, Tremellio nostro interprete, *Vt memores sint sui, & eripiantur ex Diaboli laqueo.* ¶ *Ad illius libitum*, εἰς τὸ ἐκείνου θέλημα. Vel, *Ad illius*, nempe Dei, *voluntatem*, videlicet præstandam, ita vt ἐκείνου ad remotius ex præcedente ver. repetendum, & ad verbum ἀνανήψωσιν referatur, sicut ἐκεῖ ad propinquius, nẽpe ad Diabolum, quæ sententia etsi mihi maximè probatur, seruaui tamen in hac editione receptam à cæteris interpretationem, ne videri possim in re tam sacra audaculus: & propterea θέλημα sum interpretatus *Libitum* potius quàm *Voluntatem*, de qua voce diximus Ioh. 1. 13. & Mar. 10. 35.

IN CAPVT III.

1 *Extremis diebus*, ἐσχάταις ἡμέραις. Quorsum hoc verò ad Timotheum, tũc non futurum superstitem? Nempe de illo die vt sibi incerto sic loqui solent Apostoli, quasi breui sequuturo, ne quis sibi longiorem dilationem promittens obdormisceret. neque Timothei duntaxat vel illius temporis rationem habuit Paulus, ista & similia in aliis multis epistolis scribens.

2 *Gloriosi*, ἀλαζόνες. Vel, vt Vulg. *Elati*. Erasm. *Fastuosi*. Vide Rom. 1. 30. ¶ *Maledici*, βλάσφημοι. Alibi retinui blasphemiæ vocem, sed quum agitur de cognitio quo Deus ipse petitur. ¶ *Prophani*, ἀνόσιοι. Id est quibus nullum ius est nec fas. Erasm. *Impij*, ἀνοσίους. Vul. *Scelesti*. κατάρατοι.

3 *Charitatis expertes*, ἄστοργοι. Vulgata, *Sine affectione*. Erasmus, *Carentes affectu*. Vide Rom. cap. 1. vers. 30. Apud Syrum autem interpretem & istud deest, & quod proximè cohæret.

4 *Inflati*, τετυφωμένοι. Vel, vt Vulg. *Tumidi*, vt intellexit etiam Syrus interpres. Sed in multis vet. editionis Latinæ cod. duo hic leguntur, nempe *tumidi*, *cæci*. Augustinus certè & ex recentioribus Thomas legerunt, τετυφλωμένοι, *excæcati*.

5 *Formam*, μόρφωσιν. Si hoc referas ad Legis cognitionem, μόρφωσις declarabit veram ipsam formam & effigiem pietatis, sicut in Lege proponitur omnium oculis spectanda. Sed quorsum ista cognitio, nisi vis eius nos afficiat? Sin autem respicias illorum hypocrisin, significabit μόρφωσις inane pietatis simulacrum. Ideo Vetus interpres *Speciem* interpretatur.

6 *Ex his*, ἐκ τούτων. Quis tandem Apelles magis graphicè ista hominum monstra depinxerit, qui sese hodie Monachos vocant, quum, quocunque venias, nulli frequentius occurrant? ¶ *Qui irrepunt*, οἱ ἐνδύνοντες. Id est, qui veluti sese immergunt. Vulgata, *Qui penetrant*. Erasmus. *Qui subeunt*.

8 *Iannes & Iambres*, Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς. Vetus interpres legit *Mambres*, vt est ab aliis annotatum legi apud Thalmudistas, siue ex antiquioribus scriptis Iudaicis, siue ex traditione ἀγράφῳ Apostolus istud habuerit. Nam de peculiari aliqua reuelatione Spiritus quid attinet in re tantilli momenti disputare? Celebrem autem hunc Iãnem fuisse Plinius ipse, (Mosen quoque, ex veteribus nimirum calumniis hausto errore, inter magos recensens) his verbis testatur lib. 30. cap. 1. *Est & alia Magices factio à Moyse & Ianne & Iotape Iudæis pendens.* Sic enim ex emendatis codicibus legendus est hic Plinij locus. At nimium sunt inepti qui prætextum hinc arripiunt vt nobis partim rancidas quasdam traditiones, quas Patrum vocãt, partim hæreticorum aut indoctorum quorũdam hominum nõ modò ineptissimas, sed etiã planè impias nugas Ecclesiæ Dei obtrudãt, veluti Testamẽtum xii. Patriarcharum, Proteuangelium, (quasi videlicet Euangelium Marci ἀχράντου habeamus) Euangelium Nicodemi, Librum

Pastoris, Abdiæ acta Apostolorum, librum planè execrandum, denique ineptiarum & blasphemiarum plaustra, & cætera id genus iam olim etiam, vt in Collectaneis suis Gratianus testatur, dānata. ¶ *Reiectanei*, ἀδόκιμοι. id est, fallax & adulterinæ doctrinæ doctores, quos oporteat ab omnibus reiici. Sicut reiiculas oues appellant rei rusticæ scriptores, propter morbum vel aliud vitium reiiciendas. Vulgata, *Reprobi*, quæ vox apud Theologos significat electis oppositos, ac proinde quorum est prorsus desperata salus: quod mihi videtur paulò durius, quanuis hic agatur de valde sceleratis. Vide 1. Corinth. 9. 27, & Tit. 1. 16.

9 *Amplius*, ἐπὶ πλεῖον. Vide infrà versu 13.

10 *Assequutus es*, παρηκολούθησας. Erasmus, *Assectatus es*. Facit autem hic locus manifestè contrà Erasmum, qui τὸ παρακολουθεῖν nihil aliud putauit significare quàm *assectari*, vt solet qui indiuiduus est comes. Quærit igitur quid sit assequi, id est, adipisci alterius persequutiones & afflictiones. At ego quæro quid sit assectari alicuius doctrinam & vitæ rationem. deinde quomodo dici possit Timotheus assectatus persequutiones illas quas Paulus Antiochiæ, Iconij, Lystris sustinuit: quum eo tempore Timotheus adhuc ignotus esset Paulo, & in Macedonia degeret. Neque enim dubito quin Paulus de iis agat quæ commemorantur Act. 13. & 14. Quòd si quis cōtrà obniti velit, certè nihil præter vanas & inanes coniecturas adferet. Itaque παρακολουθεῖν propriè quidem fateor de assectatore dici, (vt suprà, 4. 6) translati tiè tamen etiam de animi intelligentia, vt peretruditè obseruauit Budæus. vnde δυσπαρακολούθητα vocantur quæ non facilè quispiam intelligentia possit assequi. ¶ *Vitæ meæ rationem*, τῇ ἀγωγῇ μου. Hoc est omnino quod in vernaculo sermone dicimus *ma conduite*, vel *ma maniere de faire*. Itaque nullo modo assentior Veteri interpreti, nec Eras. qui *Institutionem* interpretantur.

¶ *Propositum*, τῇ προθέσει. Id est, τῇ προαιρέσει. acsi dicat, Tu nō modò quid docuerim, quid egerim, sed etiam quæ mea mens ac voluntas fuerit, prorsus nosti.

¶ *Tarditatem ad iram*, τῇ μακροθυμίᾳ. Vide Gal. 6. 22.

11 *Antiochiæ*, ἐν Ἀντιοχείᾳ. Antiochiam Pisidiæ intelligit, Iconio & Lystris vicinam, vt apparet ex Act. 13. & 14. vbi istæ historiæ commemorantur.

13 *Procedent*, προκόψουσιν. Vulg. & Eras. *Proficient*. Atqui non est hoc propriè proficere, nec progredi, sed magis ac magis regredi. Simpliciter igitur hoc accipiendum est, quo significatur fore vt illorum improbitas quotidie augeatur, ita tamen vt certi sint illis limites constituti, quos non possint præterire: vt prædixit de pseudoapostolis qui tum Ecclesiam turbabant, eos ad metam suā peruenisse, suprà, versu 9 Ista igitur non pugnant. De certis enim hominibus illic agit: hîc verò in genere de hostibus Ecclesiæ, qui, vsquedum aduenerit nostra redemptio, nunquam deerunt, & quotidie euadent seipsis deteriores, donec mensuram suam impleuerint.

16 *Tota Scriptura*, πᾶσα γραφή. Vul. & Eras. *Omnis Scriptura*, ambiguitate hoc loco periculosa. Constat enim de certis scriptis agere Apostolum, nempe de eo quem Canonem Hebrçorum vocamus. Cæterùm Syrus interpres pro πᾶσα γραφὴ, habet ἐν γραφῇ. *In scriptura*, mendosè, scripto עַל pro כָּל vt rectè coniicit noster Tremellius.

¶ *Et vtilis*, καὶ ὠφέλιμος. Id est, ad hunc vsum comparata. Nec enim Paulus opponit hoc loco Vtile Necessario: sed duo distinctè dicit, Vnum à quo prodita sint hæc scripta, nempe à Spiritu sancto: alterum, in quem vsum sint data.

17 *Perfectus*, ἄρτιος, id est omnibus necessariis ad hoc munus partibus instructus. Vide Matt. 21. 16.

¶ *Homo Dei*, ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος. Hebr. אִישׁ הָאֱלֹהִים (*isch haelohim*,) Homo Dei, propriè ac peculiariter dicitur Propheta & voluntatis Dei interpres. quo nomine etiam Timotheum vt ministrum compellauit. 1. Tim. 6. 11. Itaque hæc sacrarum literarum dignitatis declaratio propriè ad ministros pertinet, quos testatur plenam in illis sapientiam inuenturos: quos & nomina illa doctrinæ, redargutionis, correctionis, & institutionis, manifestè declarant: quorum duo priora ad dogmata, duo posteriora ad mores spectant, vt plena perfectáque sit ista descriptio Christianismi

pisimi in verbo scripto positi. Damnemus igitur errorem intolerabilem, tum pseudocatholicorum, suum illud ἄγραφον verbum Dei scripturis non tantùm adiungentium, sed etiam, quoties ipsis libuit, anteponentium: tum falsissimum illud dogma quorundam veterum, à Sebastiano Castellione, nostra memoria, renouatum, quem scribere non puduit, Paulum reconditiorem aliquam doctrinam habuisse quam non scripserit, & solos quosdam perfectos docuerit: & Verbum scriptum decidendis religionis controuersiis nō sufficere, quocunque modo explicetur, sed ampliorem aliquam reuelationem expectandam. Diximus verò ἀεὶ πρὸ ἀρτίου Matt. 21.16. quem idem ille Compositum dūtaxat conuertit, id est, nimirum ad perfectam illam sapientiam audiendam accommodatum, cuius veluti elementa complectantur quæcunque ab ipso etiam Paulo scripta sunt. Videtur autem Vetus interpres Latinus legisse ἐξηρτισμένον ab ἐξαρτάω, quod est *Instruere* & *Apparare*, vt legitur etiam in Complutensi editione, ἐξαρτίζειν autem pro ἐκπληρῶ & pro σωστελεῖν accipitur etiam Act. cap. 21. versu 5.

IN CAPVT IIII.

1 *Viuos*, ζῶντας, id est quos tunc viuos deprehendet, de quibus agit idem Apostolus, 2. Thess. 4. 16. & 17. Sunt enim prorsus ineptæ aliæ duæ huius loci interpretationes ab Isidoro Pelusiota in hunc locum allatæ, lib. epist. 1. epist. 222.

2 *Intempestiuè ἀκαίρως*. nempe quòd ad carnis prudentiam attinet. Nam alioqui requiritur sanctæ prudentiæ spiritus, captans occasiones ad ædificationem opportunas. Deesse tamen hanc vocem comperimus in vno manuscr. codice, quam nihilominus retinendam arbitror, quum præsertim in Syra quoque interpretatione extet, vbi etiam verbum ἐπίστηθι optimè exprimitur, seruata emphasi. וקום בהפיטותא (*vekum bachaphitutha*) *& sta cum diligentia.*

¶ *Argue*, ἔλεγξον, Obseruat hic admodū scitè Chrysostomus præire in legitima obiurgatione probationem peccati oportere.

¶ *Exhortare*, παρακάλεσον. Hoc non legit Syrus interpres.

3 *Ipsi sibi*, ἑαυτοῖς. Vulg. & Erasm. *Sibi* At ego amplius aliquid significari censeo, istos videlicet scientes ac prudentes sibi accersere suæ perniciei instrumenta. ¶ *Suas illas peculiares cupiditates*, τὰς ἰδίας ἐπιθυμίας τὰς ἰδίας. Claromōtanus codex (quod sequutus etiam est & Syrus & Vetus Latinus interpres) habet τὰς ἰδίας ἐπιθυμίας, *secundum suas cupiditates*. id est, prout hoc vel illud ipsis arriserit. Opponitur enim τὸ ἴδιον, id est, peculiare, ei doctrinæ quæ Catholica est, id est, toti Ecclesiæ communis, quū vt vnus Deus est, ita sit vna fides. Et ἐπιθυμίαν vocat id quod cuique suus suadet animus, vt melius declarari nō potuerint innumerabiles illæ regulæ quibus contaminatam cernimus Christianismi puritatem, quauis secta quicquid arrisit, regulæ nobis in Dei verbo præscriptæ, adiiciente.

4 *Ad fabulas*, πρὸς μύθους. Id est, falsas ac inutiles doctrinas, quibus fascinatus mundus, veritatis lucem mauult modis omnibus extinctam quàm è tenebris emergere.

5 *Perfer iniurias*, κακοπάθησον. Hîc κακοπαθεῖν non significat affligi duntaxat, sed quasuis iniurias perferre. Vulgata, *Labora*, non expressa Apostoli sententia. Erasm. *Obdura in afflictionibus*: ambiguè.

¶ *Ministerij tui fidem facito*, πληροφόρησον. Id est, veris argumentis comproba te germanum esse Dei ministrum, Vide Luc. 1. 1. Vulgata, *Ministerium tuum impple*. Ignorauit enim quid sit πληροφορία. Erasmus, *Ministerium tuum ad plenum probatum reddito*. non inepte. Neque enim hîc agitur de πληροφορία illa quæ propria est filiorum Dei: quum multi etiam reprobi potuerint πληροφορεῖσθαι Timotheum esse verum Dei ministrum.

6 *Liber* σπένδομαι. Id est, pro libamēto offeror, Vulgata, *Delibor*. Eras. *Immolor*. Vide Philipp 2. 17. Vtitur autem verbo σπένδομαι potius quàm σφάζομαι vel θύομαι, alludens ad sanguinis aut etiam vini aspersionem quę in sacrificiis vsurpabatur. ¶ *Remigrationis*, ἀναλύσεως. Cypr. epist. 8. *assumptionis*. Legit enim ἀναλήψεως. Vide Philipp. 1. 23.

8 *Qui expetiuerint*, τῆς ἀγαπήσει. Τὸ ἀγαπᾶν hoc in loco respondet verbo Hebræo חשק (*chaschak*,) quod & pro desiderare accipitur, vt 1.Reg.9.19.vel, חפץ (*chaphets*.) Vulgata & Erasmus, *Qui diligunt*. Videtur autem alludere ad locum Es.40.10,& 62.11.

10 *Demas*, Δημᾶς. Videtur ille postea resipiscens ad Paulum reuertisse, quum fiat eius mẽtio in Epistola ad Philemonem, quam probabile est post hanc scriptã fuisse, quum in ea fiat mentio Timothei ipsius in inscriptione, atque etiam Marci, quasi iam cum Paulo versantis.

¶ *Amore inductus præsentis seculi*, ἀγαπήσας τὸν, &c. Id est, acquiescens in hoc seculo. Vulgata, *Diligens*. ¶ *In Galatiam*, εἰς Γαλατίαν. Epiphanius καὶ τῶν αὐτῶν legit εἰς Γαλλίαν, *In Galliam*: & hãc etiam lectionem reprehendit.

11 *Solus*, μόνος. nempe ex ipsis Pauli comitibus.

13 *Penulam*, φελόνην. In hoc vocabulo scribendo nõ conuenit librariis. nam in nõnullis codicibus legimus φαιλόνην, in aliis etiam φαινόλην. Sed & quid sit φελόνη variè tradunt. volunt enim quidam esse non Penulam, sed Scriniolum: quã explicationem sequutus est Syrus interpres. quidam verò volumen. Ego non modò existimo penulam esse, qua iter facientes & pluuiæ tempore vtebantur veteres, sed etiam φελόνην Romanum esse vocabulum, metathesi literarum corruptum, adeo quidem vt etiam φαινόλης & quidem rectius scribatur: quod tamen vocabulum negat Romanum esse Athenæus lib.3. Quid sit autem φαινόλης licet etiam ex his Artemidori verbis coniicere, libro ὀνειροκριτικῶν 2.cap.3, Χλαμύς δὲ ἐστιν ἱματίον, (nos vocamus *vne mante*, *ou vn manteau*) οἱ δὲ ἐφεστρίδα, οἱ δὲ θάριον καλοῦσι, θλίβει καὶ στενοχωρίαν καὶ τοῖς δικαζομένοις καταδίκην μαντεύεται, διὰ τὸ ἐμποδὼν ἔχειν τὸ σῶμα. τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ὁ λεγόμενος φαινόλης. quam vestis formam his quoque verbis describit auctor dialogi Tacito adscripti de causis corruptæ eloquentiæ. *Quantum humilitatis putamus attulisse eloquentiæ penulas istas, quibus adstricti, & veluti inclusi cum indicibus fabulamur?* Nam tũc oratores quoque penulati causas agebant. Hoc autem placuit vel ob eam causam obseruare, vt pictorum redarguerem insciti am, quibus vsitatum est cum laxis vestibus ac plane togatos Apostolos inceptissimè pingere: quos dubium non est vel penulatos potius, vel qui fuit veterum Christianorum habit⁹, palliatos, aut Iudæorũ more lõgioribus sed succinctis vestibus obertasse.

14 *Multa mala exhibuit*, πολλά μου κακὰ ἐνεδείξατο. Hebr. הראית עמך קשה (*hirith hammecha kaschah*) id est. Ostendisti populo tuo dura, Psal.50.5, pro Fecisti vt videret experiretur dura. & Ps. 4.6. Quis ostendet nobis bonũ? Nõ dissimili genere loquendi puto Latinos vti quum dicunt, Curam, molestiam, dolorẽ alicui exhibere. Vulgata, *Multa mala mihi ostendit*. Eras. *Multis malis me affecit*. Quod autem attinet ad verbum ἐνδείκνυμι, quod nõnulli (vt & Syrus interpres, & Augustinus aduersus Faustum lib.16. c.22, & De sermone Domini in mõte, li. 1.c.37) per futurum exposuerunt, ne sit imprecatio: id verò frustrà nonnullos torsit, vt alibi diximus: quum iis de quo hîc agitur manifesta suæ reprobationis signa edidisset. quãquã imitãdũ non sit hoc exemplum absque magna consideratione. Spectandum enim est semper quis quid agat.

16 *Omnes*, πάντες. Vbi tum Petrus, si Romæ erat? Num enim quæso laborantem Paulum deseruisset.

17 *Fieret fides præconij*, τὸ κήρυγμα πληροφορηθῇ. De verbo πληροφορεῖν diximus supra, ver.5. τὸ κήρυγμα, id est, *præconium*, κατ' ἐξοχὴν voca. Euangelij prædicationem. Vulg. *Prædicatio impleretur*: non expressa Apostoli sententia. Eras. *Præconiũ expleretur*. nihilo certè felicius, quod tamen in annotationibus rectius explicat. ¶ *Quod audiuẽt*, καὶ ἀκούσωσιν. Ad verbũ, *Et audirent*, sub. illud. quod dicendi genus alibi exposuimus. ¶ *Leonis*, λέοντος. Sic Neronem vocat, formula dicẽdi multis locis apud Dauidem præsertim vsitata.

18 *Ab omni opere malo*, ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ. i. purum me conseruabit nequid admittam Apostolo indignum. ¶ *Regno suo*, εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ. Id est, vt regni sui participem faciat.

20 *Reliqui*, ἀπέλιπον. Nempe in illa tarda nauigatione quum præteueheretur littus Asiæ, sicuti narratur Act.27. 7. Quanquã potius coniicio legendum

ἐν Μελίτῃ, *in Melita*, quod vocabulum facile fuit in Μιλήτῳ deprauare.

21 *Linus*, λῖνος. Vide Clementem lib. Apostol. constit. 7. cap. 46.

22 *Gratia*, ἡ χάρις. Sic etiam clauditur epistola sequens non repetito Christi nomine (vt aliàs consueuit) propter superius membrum. Sed in Claromontano codice legitur, quod in nullis aliis epistolis legitur, nempe ἔῤῥωσο ἐν εἰρήνῃ, *Vale in pace*. Solitum autem fuisse Paulum illo modo suas epistolas claudere, ipsemet testatur suprà, 2. Thess. 3. 18.

23 *Qui primus*, &c. πρῶτον, &c. Hoc membrum non extat in quibusdam vetustis codicibus, & suppositicium esse dubium non est, nisi Episcopum pro Euangelista accipias. Syrus certè interpres legit πληροῦται ἡ πρὸς Τιμόθεον δευτέρα ἡ ἐγράφη ἀπὸ Ῥώμης, *Finitur epistola ad Timotheum secunda, quæ scripta fuit Roma*.

Epistola Pauli Apostoli ad Titum.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

SERVVS, δοῦλος. Id est, minister, qua ratione etiam Christus ipse, quatenus fuit minister, & quidem Prophetarum caput, seruus dicitur, Esaiæ 43. 10. & alibi sæpe: vt Chrysostomus hęc appellatione Christo attributa minimè debuerit offendi. ¶ *Secundum fidem*, κατὰ πίστιν. Vel, ad fidem electorum Dei, videlicet annuntiãdam, vt κατὰ pro εἰς ponatur. Illud tamẽ vt simplicius pręfero, quòd videatur Paulus in eo versari vt ostendat apostolatus sui consensum cum Prophetarum & reliquorum Apostolorum doctrina, acsi illum diceret cum fide electorum consentire qui fuerunt à mundi origine. ¶ *Electorum Dei*, ἐκλεκτῶν τοῦ Θεοῦ. Id est, eorum quos Deus elegit, quasi electitios dicas. ¶ *Veritatis*, ἀληθείας. Explicat quid fidem vocarit, nimirum agnitionem veræ religionis, quæ passim solet ἀλήθεια vocari κατ' ἐξοχήν, vt Ioh. 17. 17. Gal. 3. 1. Colost. 1. 5. & alibi sæpe: hîc tamen explicatur, vt de qua veritate agatur ambigi non possit, de ea nimirum quæ ad pietatem pertinet. Obseruari autem debet propria significatio τῆς ἐπιγνώσεως, id est, *agnitionis*. Neque enim cognitione duntaxat, sed etiam agnitione veritatis cõstat electorum fides: quanquam hoc discrimen non sit perpetuum, quòd interdum τὸ γνῶναι, accipiatur αἰτιατικῶς ἀντὶ τῆς ἐπιγνώσεως, vt 1. Ioh. 2. 3. & 4. & alibi aliquoties.

2 *Ad spem*, ἐπ' ἐλπίδι. Id est, εἰς ἐλπίδα, vt (meo quidem iudicio) rectè conuerit Vetus interpres. Finis enim hic est Apostoli muneris, ipsius denique fidei, nos adducere ad vitæ æternæ spem: quæ fallere nos nõ possit, quum nitatur promissione Dei qui est ipsa veritas. Ideo tradit Apostolus 1. Corinth. 13. 10. fore vt prophetia & instructio aboleatur, quum nullus iam fidei aut spei locus erit, nobis reipsa fruentibus Dei conspectu. Erasmus, *In spe*, Castellio, *Cum spe*, quod mihi non placet. ¶ *Quam promiserat*, ἣν ἐπηγγείλατο. id est, quam videlicet veritatem vltro & gratuita liberalitate promisit. Hæc enim vis est

verbi ἐπαγγέλλεσθαι, vt alibi diximus, nequis præuitam fidem vel merita faciat promissionis causam, cum Pelagianis aut aliis sophistis. ¶ *Ante tempora seculorum*, πρὸ χρόνων αἰωνίων. Erasmus, *Ante tempora æterna*: quam interpretationem cur reiiciam diximus 2. Tim. 1. 9. Omnino enim coactum est *Aeterna*, interpretari, non quę initium non habuerint, sed ante quæ nulla fuerint. Deinde non dicit Apostolus, *A temporibus æternis*, si ita libeat interpretari: sed, *ante tempora æterna*. vt mihi quidem videatur referri non posse verbum ἐπαγγέλλεσθαι ne ad primā quidem illam & antiquissimam promissionem quæ Adamo facta est, Gen. 3. 15. nedum ad promissionem eandem Abrahamo renouatam. Quid igitur? nempe Ante tempora seculorum, idem declarat atque Ante omnem seculorum seriem, siue priusquam hic mundus esset vt Iohan. 17. 5. id est, ab æterno. Nam quia Deo sunt omnia præsentia, & certò omnino futurum est quod Deus futurum decreuit: ideo dicitur Deus ab æterno fecisse quod suo demum tempore nobis patefit. Sic dicitur Deus nos elegisse ante iacta mundi fundamēta (Ephes. 1. 4.) i. eligere proposuisse. Sic dicitur nobis antè tempora seculorum vitā æternam dedisse in Christo, id est dare proposuisse, 2. Tim. 1. 9. Hoc modo plures similes locos putarim explicandos. August. de Ciuit. lib. 12. cap. 16. αἰώνια vertit *æterna*. Hieronymus autem in hunc locum vult æternitatem quandam seculorum extitisse ante huius mundi creationem, quibus throni, dominationes, cæteręq; virtutes Deo seruierint, & absque temporum vicibus subsiterint: ante quam etiam æternitatem Deus Pater verbum suum promiserit. Sed hæc hausta sunt ex Origenis deliriis.

3 [*Videlicet*] *sermonem illum suum*, τὸν λόγον αὐτοῦ. Id est, promissionem illam suam. Nam articulus vim habet ἀναφορικὴν, & λόγος idipsum declarat quod Deus loquutus erat, id est, quod promiserat, vt explicatur Lucæ 1. versu 55. Sic enim accipitur apud Hebræos nomen אמרה pro sponsione, & hac etiam ratione videri possit probabile, Filium Dei à Iohanne vocari τὸν λόγον μετωνυμικῶς, vt diximus Ioh. 1. 1. Quod autem Syrus interpres ita hæc connectit cum verbo ἐφάνερωσεν, vt etiam præponat κατὰ ἰδίαν, omnino est violentum.

¶ *Seruatoris*, σωτῆρος. Id est, qui nobis vitam dedit, non autem duntaxat conseruarit, aut periclitantes liberauit, iam enim eramus in morte. Et vocabulum σωτῆρος ita exposuit Cicero ipse li. 4. in Verrem, fassus ita magnum esse hoc nomen vt Latino vno verbo exprimi non possit. Vide 1. Timoth. 1. 1. ¶ *In communi fide*, κατὰ κοινὴν πίστιν. Id est, fidei respectu, quæ quidem & Paulo patri & Tito filio communis erat, vt hac ratione sint fratres, sicut ministerij respectu ille genuit, his genitus est in fide.

4 *Gratia* [*sit tibi*,] χάρις. Cur ista adiecerim, exposuimus Rom. 1. 7. ¶ *Misericordia*, ἔλεος. Vide 1. Tim. 1. 2. Origenes hoc non legit, neque Syrus interpres.

5 *Reliqui*, κατέλιπον. Nempe quum ibi satis multo tempore hæsisset captiuus & minimè tamē otiosus Ac. 27. 7. vel in illa peregrinatione triū mensium in Græcia Act. 20. 23. ¶ *Corrigas*, ἐπιδιορθώσῃ. Pergas corrigere. Ita cōuertit ex Chrysostomo Erasmus, propter additam præpositionē ἐπὶ, quæ indicat Titum in eo opere perficiendo Paulo successisse. ¶ *Constituas*, καταστήσῃς. Vide Act. 14. 23. ex quo etiam loco intelliges cur addiderit Paulus ὡς ἐγώ σοι διεταξάμην, vt ego tibi ordinaui. Vide etiam 1. Tim. 5. 22. ¶ *Ordinaui dispositi*, Vide 1. Cor. 7. 17.

6 *Vnius vxoris vir*, μιᾶς γυναικὸς ἀνήρ. Vide 1. Tim. 3. 2. & 5. 9. ¶ *Refractarij*, ἀνυπότακτοι. Sic propriè dicūtur equi vel boues qui iugum subire nolūt. Vulg. *Non subditi*, non expressa vi Græcæ vocis. Eras. *Intractabiles*. Syrus interpres legit prętereà ὑπὸ κραιπάλης, *præ crapula*.

7 *Dispensatorem Dei*, Θεοῦ οἰκονόμον. Id est, quem Dominus donorum suorum dispensatorem constituit.

¶ *Non sibi pertinaciter placentem* μὴ αὐθάδη. Vel, non asperis moribus, & difficili quadam natura, qualis fuit Cæcilius ille Pomponij Attici auunculus. Oritur autem hoc vitium ex eo quòd cuipiam cæteri præ seipso displiceant: vt hoc vitium meritò sit à Græcis αὐθάδεια vocatum, quam meritò dixit Plato τῆς ἀμίκτου ξυνουσίας, vt annotauit doctissimus interpres. Ab eo autem vitio alienissimos esse oportet Christi ministros, quibus contrà nihil esse debet κατακλιτικὸν

pro-

ter. Vulgata, *Superbum*, & mox vers.10. *Inobedientem*. Erasmus, *Præfractum*. Gallicè possis vocare, *Content de sa personne*.

¶ *Non vinosum*, μὴ πάροινον. Vulgata, *Vinolentum*. quod meritò mutauit Eras. Vide 1.Tim.3.3.

8 *Bonorum amantem*, φιλάγαθον. Vulgata, *Benignum*, improprié. Erasmus, *Bonarum rerum studiosum*. Ego malo ad personas quàm ad res referre. Dixisset enim potius φιλάγαλον, quanquam illud et hoc consequitur. ¶ *Temperantem*, ἐγκρατῆ. Vel circunspectum & sani iudicij, & singulare moderationis exemplar. Id enim significari nomine σωφρονισμοῦ sæpe iam diximus, quànuis interdum minus latè pateat, Vulgata & Erasmus *Sobrium*, ambiguè, nec satis expressè hoc in loco. Hieronymus, *Castum*, vel *pudicum*: eo nomine etiam Veterem interpretem reprehendens quòd pro *pudico prudentem* verterit: non rectè profectò, vt rectè annotauit Erasmus. *Nam* (inquit Erasmus) *tuendæ virginitatis studio, quicquid potest ad suas pertrahit copias*. Quàm verò σωφρονισμῶν ab vxoribus non requisierit Apostolus, 1.Timoth.2.15. ¶ *Iustum, pium*, δίκαιον, ὅσιον. Ista non sunt synonyma, sed illud quidem ad posteriorem tabulam Legis, hoc verò ad priorem spectat.

9 *Tenacem*, ἀντεχόμενον. constanter adhærentem. Vulgata, *Amplectentem*, nõ expressa sententia. ¶ *Fidelis illius sermonis*, τοῦ πιστοῦ λόγου. Certum seu fidum sermonem vocat suo more, cui meritò credi possit, siue qui nunquam fallat. quamobrem etiam veritatis nomine significatur, Ioh.17.17. & alibi sæpe. Vetus interpres & Erasmus articulum omiserunt, qui tamen sua emphasi non caret: & vim habet pronominis demonstrantis sæpissimè in his libris, respondens videlicet Hebræorum literæ ה [*he*] quam notificantem vocant.

¶ *Qui ad doctrinam facit*, τῷ κατὰ τὴν διδαχήν: qui verè sit accommodatus ad eruditõdos, siue (vt loqui solet Paulus) ædificandos auditores: nam id demum meretur doctrinæ nomen. vel, qui sit iis quę edoctus es consentaneus. Syrus autem interpres perinde hunc locum vertit, ac si scriptum esset, τῆς διδαχῆς τοῦ πιστοῦ λόγου, *doctrinæ sermonis fidei*, Vulgata & Erasmus, *Qui secundum doctrinam est*: admodum obscurè.

10 *Ex circuncisione*, οἱ ἐκ περιτομῆς. i. ex Iudæis, μετενυμικῶς. quanquam non simpliciter puto Iudęos ab Euangelio prorsus abhorrentes hoc nomine significari, sed eos qui cum Christo Legem coniũgebant, quales iam tum fuerunt Hebionitæ & Cerinthiani.

11 *Os obturare*, ἐπιστομίζειν. Sic rectè Erasmus, pro quo Vulgata, *redarguit*. ἐλέγχεσθαι.

12 *Ex ipsis*, ἐξ αὐτῶν. Ex ipsis, inquit, Cretenses alloquens Iudæorum placitis addictos. ¶ *Propheta*, προφήτης. Cur Epimenidem vocet non philosophum sed prophetam Cretensium, liquere potest ex istis quæ de eo scribit Laertius, λέγουσί δέ τινες ὅτι Κρῆτες ἀεὶ τῷ θύουσιν ὡς θεῷ· φασὶ γὰρ καὶ γνωστὸν αὐτὸν γεγενῆσθαι. *Ferunt*, inquit, *Cretenses ipsi tanquam Deo sacrificare, vt qui affirment eum singulari quadam vi res futuras intelligendi præditum fuisse*. Subiicit deinde aliquot ipsius oracula idem Laertius: & ab Athenienſibus etiam perhonorificè accersitum dicit, lustrandæ vrbis causa: vnde prodierunt aræ illæ Dei ignoti, quarum vnius fit mentio Act.17.23. Et Cicero quoque libro 2.de Diuinatione primo Cretensem Epimenidem numerat inter eos qui per furorem sunt vaticinati: & Apuleius lib.2.florid. illum cognominat fatidicum. Alioquin etiam communi nomine notum est poetas dici vates. ¶ *Cretenses*, &c. Κρῆτες, &c. Hoc potius ad Epimenidem Cretensem quàm ad Callimachum esse referendum apparet ex iis quæ diximus. Non dissimilis prorsus versiculus legitur apud Hesiodum in Theogonia, translata ad pastores sententia, qui iam pridem & ipsi propter otium malè audiunt. ποιμένες ἄγραυλοι κάκ' ἐλέγχεα, αἰσχέ' ἔασιν, vt potuerit Callimachus quoq; ad versiculum Epimenidis alludere in simili argumento. Illud autem κακὰ θηρία omnino interpretari licet in vernaculo nostro sermone ad verbum, *manuaises bestes*.

13 *Præcisè*, ἀποτόμως. Id est, expressè ac sine vllis ambagibus. Itaque Vulgata, conuertit, *Durè*. Erasmus, *Seueriter*. Neuter malè, sed Latinum illud Græco respondet ex aduerso. Possis etiam, Rigidè, interpretari, translatione à monti-

bus præruptis sumpta, vbi nulla pateant ad effugiendum diuerticula.

¶ *Vt sani sint*, ἵνα ὑγιαίνωσι. ὑγιὲς, i. *sanum*, Græcis dicitur quicquid meritò probandum est, & quale esse debet, id est, integrum & sine vitio.

15 *Pura*, καθαρά. Pura vocat Apostolus quibus vti bona conscientia liceret: puros autem eos quibus notum erat libertatis per Christum partæ beneficium, sublatum videlicet ciborum discrimen legale, quam speciem delegit præ cæteris Apostolus, quòd in eiusmodi rebus externis pietatem collocare magnus & crassus error esset. Puris autem opponit non eos ex Iudæis qui per ignorantiam beneficij Christi, vel infirmitatem, adhuc ista legalia obseruabant, ac exemplo suo vbique monet vt qui firmi sunt maximam infirmorum habeant rationem: sed opponit hypocritas & malitiosè ac pertinaciter veritati obsistentes, quibus ne tantillum quidem cedendum esse, sed fortiter obsistendum, ex ipso Apostolo didicerat Titus Gal. 2. 3. ¶ *Et mens & conscientia*, καὶ νοὸς καὶ συνείδησις. Mētis nomine declarat intelligentiā διανοητικὴν, in qua collocatur συνετήρησις, quæ præpositiones suppeditat. συνείδησις verò, i conscientia, collocatur in intelligentia πρακτικῇ, & assumptiones promit. Quòd si vtraq; illa facultas est deprauata, quæ tandem erit cōclusio τῆ κρίσει? Loquitur autem de mente & conscientia, quatenus istos oportuit luce Dei illustrari ad rectè de rebus diuinis iudicandum.

16 *Reiectanei*, ἀδόκιμοι. Vide 1. Cor. 9. 27. & 2. Tim. 3. 8. Videntur autem mihi vocari βδελυκτοὶ qui sibi videbantur omnium sanctissimi. ἀπειθεῖς qui se iactabant supra Legem etiam aliquid facere. ἀδόκιμοι qui quum videri vellent tenere Iustitiæ regulam, omnium tamen minimè norant quæ vera sit Iustitia.

IN CAPVT II.

2 *Sobrij*. νηφάλιοι. Alibi Vigilantem malui interpretari, nempe, 1. Tim. 3. 2. vbi de sacrō docendi ministerio agitur. Hic autem à senibus expresè requiritur Sobrietas, in potu præsertim, quòd senectus propter ariditatem, sit vini auida in plerisque: quo vitio omnis illa senectutis σεμνότης excutitur. ¶ *Venerandi*, σεμνοὺς. Alioqui nimirū senectutē ipsam dehonestaturi, nisi & verbis, & ipso habitu grauitatē senilem præ se ferant. Vul. hoc non legit. Nam duę illæ voces quę legūtur, nempe *pudici*, *prudentes*, vni Græco nomini σώφρονες respōdent, altera redūdante, vt diximus etiam suprà 1. Tim. 3. 2. ¶ *Temperantes*, σώφρονας. Erasmus, *modesti*, nihilo tanè melius quàm Vulg. duabus illi quas vidi vocibus.

3 *Habitu qui sanctimoniam deceat*, ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖς. Sic puto satis cōmodè explicatam Apostoli sententiā. Vulg. *In habitu qui religionem decet*. ¶ *Honestatis magistræ*, καλοδιδασκάλους. Vulg. *Bene docentes*. Eras. *Vt honesta doceant*.

4 *Vt sapere doceāt*, ἵνα σωφρονίζωσι. Vul. *Vt prudentiā doceant*. Eras. *Quo possint modestas reddere adolescētulas*. Neutrū rectè, vt opinor. Et hîc σωφροσύνη videtur latius patere quam superiore & mox sequenti ver. opposita nimirū iuuentli lasciuiæ, & aliis eius ętatis ac sexus vitiis, quib. opponuntur virtutes, quas postea describit.

5 *Domi manentes*, οἰκουρούς. i. quæ huc & illuc non oberrent. quod reprehendit 1. Ti. 5. 14. Huc pertinet quod Phidiā narrāt Elienſibus Venerem fecisse quæ testudinem pedib. calcaret, symbolū οἰκουρίας & silentij. Non rectè igitur cōuertit Vetus interpres, *Domus curā habentes*, quanuis hoc ex illo consequatur. Eras. *Domus custodes*. ¶ *Bonæ*, ἀγαθάς. Vulgata, *benignas*, quas videtur morosis opponere. Stephanus noster, minimè vana correctione, mauult coniunctim legi, οἰκουρὰς ἀγαθὰς, id est, *bonæ custodes domus*, fidæ videlicet ac diligentes matresfamiliās.

7 *Grauitatem*, σεμνότητα. Grauitatē (inquit) nō quæ homines arceat à sui pastoris aditu, sed quę dignitatē ipsi cōciliet & ad reuerentiā honestā cōponat adeūtes. Quod autē in veteribus aliquibus Græcis codicibus additur ἀφθαρσίαν, mihi videtur redundare, & ex margine irrepsisse, quū illic esset annotatū pro ἀδιαφθορίαν. Pro quo nōnulli rursus legerūt διὰ ἀφθορίαν, *per integritatem*. Syrus autē interpres sic totū hūc locū videtur legisse. ἐν σοὶ δὲ διδασκαλία σοῦ ὁ λόγος ὑγιὴς, σεμνὸς, ἀδιάφθορος, *In tua doctrina sermo sit tibi sanus, gravis & incorruptus*. Nā hæc tria retulit ad sermonem.

9 *In omnibus*, ἐν πᾶσι. Hoc nonnulli ad prius membrum, quæ sententia extat Coloss. 3. 22. nonnulli ad posterius

ſterius referunt: ego ad ptius malo. Sed vtrouis modo hæc diſtinguas, particulam vniuerſalem ita nos oportet circumſcribere vt ea ſemper excipiantur quæ ſine Dei offenſione præſtari à ſeruis non poſſint. ¶ *Vt ſint* [eis] *accepti*, εὐάρεστοι ὦσι, id eſt, ita ſe gerant vt dominis placeant illorum obſequio. Vulgata, *Placentes*. Eraſmus, *Illis placeant*, ſententia rectè expreſſa. Hieronymus autem εὐαρέστους interpretatur eos qui ſibi non diſpliceant, & ſuam fortunam, qualiſcunque eſt, boni conſulant. quam interpretationem Eraſmus meritò coactam ac violentam iudicauit. Ambroſius legit ἀρίστους, *optimos*, ſed corruptè. εὐαρέστους autem nonniſi paſſiuè accipi poteſt. vnde conſequitur à ſeruis hîc requiri non vt ſuis dominis in re quauis placere ſtudeant, ſed vt ita ſe gerant, vt in vniuerſo miniſterio ſuo grati, ſint optimo iure accepti heris ſuis, inter quæ duo longum & latum eſt diſcrimen.

10 *Nihil interuertentes*, Μὴ νοσφιζομένους. Vulgata, *Non fraudantes*. Eraſmus, *Non ſubſurrantes*. Vide Act. 5. 2. ¶ *Fidem*, πίστιν. Fides hoc in loco pro fidelitate ponitur. Itaque Fidem omnem oſtendere, ſignificat fideliter & abſque vlla fraude res domini ſui tractare.

11 *Illuxit*, ἐπεφάνη. Vulgata, *Apparuit*, ambiguè & nimium dilutè. Opponitur enim τὸ ἐμφανὲς ſiue φανερὸν τῆς σκοτεινῆς, id eſt, mundi tenebris ante Euangelicæ Lucis ortum, & ipſorum quoque Iudæorum ſub veteris fœderis vmbris. ¶ *Salutifera*, σωτήριος. Id eſt, σωτηρίας αἰτίαν. Atticè. quam generis enallagen qui non animadueterunt, malè legerunt σωτῆρος, *ſeruatoris*. quanuis ita loquatur noſter Apoſtolus infra 3. 4. ¶ *Quibuſnam*, πᾶσι. Vulgata & Eraſmus, *omnibus*. Sed hæc particula hoc loco & aliis pleriſque non eſt vniuerſalis, ſed indefinita: qua de re diximus 1. Timoth. 2. 1. cuius diſcriminis ignoratione, Spiritus erroris maximas & periculoſiſſimas diſputationes in Eccleſiam inuexit, noſtro ſeculo renouatas.

12 *Mundanis cupiditatibus*, τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας. Id eſt, Cupiditatibus carnis, vt alibi loquitur, quæque ad præſentis vitæ ac mundi rationes referuntur. Et videtur mihi Paulus hoc loco vt Rom. 1. 18. omnia in quibus ab hominibus extra regenerationis gratiam peccatur, ad duo capita reuocare, nempe ἀσέβειαν in Deum, & ἀδικίαν in proximũ. Videtur autem Apoſtolus alludere ad baptiſmi catechumenorũ veterem formulam quæ etiam confirmatur vocabulo ἐπερωτήματος. 1. Pet. 3. 21. vt ibi plenius exponemus. ¶ *Sapienter*, σωφρόνως. Id eſt, vt verè ex Dei Spiritu ſapientem & prudentem hominem decet. Nam hoc aduerbio, vt arbitror, ſignificatur qualem eſſe deceat Chriſtianum abſolutèin ſeſe conſideratum, quem deinde oporteat reipſa ſic talem ſe eſſe teſtari vt erga proximum δικαίως, erga Deum εὐσεβῶς ſe gerat. Vulgata ſualuit ad ſobrietatem referre.

13 *Et illuſtrem illum aduentum, καὶ ἐπιφάνειαν*. Sic placuit conuertere nomen ἐπιφανείας, quod vſurpauit Paulus de induſtria, vt eius poſterioris aduentus iubar illud maximè illuſtre oculis noſtris repræſentaret. Dicuntur enim ἐπιφαίνεσθαι quæ repentè conſpecta oculos omnium in ſe conuertũt, quòd cum ſplendore quodam emicent. vt explicat etiam Chryſoſt. in 2. Tim. homil. 9. Vetus igitur interpres hoc nõ expreſſit quum paſſim cõuerteret *Aduentum*, id eſt παρουσίαν, quem quum aliis aliquot locis ſequutus ſit Eraſmus, mirari poſſet quiſpiam cur hoc in loco maluerit interpretari *Illuſtrationem*, quum præſertim quæ ſit vis τῆς ἐπιφανείας optimè in ſuis annotationibus expoſuerit. Sed hoc quid rei ſit, mox dicam. ¶ *Gloria magni illius Dei ac Ser.* &c. τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτ. &c. Nobis quidem non deſunt plurima apertiſſimáque deitatis Chriſti teſtimonia, qui niſi verus eſſet Deus, certè nobis adorandus non eſſet. Cur igitur quæcunque ſe nobis offerunt eiuſmodi vt ſine manifeſta calumnia non poſſint aliò torqueri, vtriſque manibus, imò manibus ac pedibus, imò viui ac mortui totis viribus non potius retineamus quàm vel tantillum hæreticis concedamus? Itaque Eraſmum ſanè olim in eo imitari quod nobiliſſimos quoſuis locos ad eam rem pertinentes, non modò nobis ſciens ac prudens ſinat è manibus elabi, ſed etiam totis viribus extorquere conetur. Neque verò reformido nequis æquus iudex vllum hîc in me cãdorem requirat, quaſi cum mor-

tuis velim luctari. Dico quod res est, nec dissimulari debet in quoquã quod ipsum nostræ religionis caput petit. Iure autem an iniuria hoc dicam, iudicent qui ea legerint quæ in superioribus epistolis passim in hoc argumento sunt à me aduersus illius opinionem explicata. Illis verò hæc etiam adiungere licebit. Non adfero eorum interpretum & Græcorum & Latinorum auctoritatem qui summo consensu hunc locum aduersus Arrianos tanquam apertissimum citarunt, (quibus ipse vnicum Ambrosium opponit, cuius tamen commentariis multa passim adulterina & barbara infarta esse quum alibi conqueratur, hîc sanè manifestè ex stilo ipso ita esse factum apparet) sed veritatem ipsam adfero. Primùm, nomen ἐπιφανείας nusquã tribui in Nouo testamento nisi Filio, imò ne παρουσίας quidem. Deinde, postulare Græci sermonis constructionem vt ad vnum idémque subiectum (id est, ad vnum Iesum Christum) referatur vtrunque prædicatum. Quod igitur ad prius attinet, videamus quomodo Erasmus respondeat. *Non hîc*, inquit, *simpliciter nominatur aduentus Patris, sed aduentus gloriæ, quam interim expectamus in humilitate constituti. Tunc apparebit maiestas nostra quum aperietur gloria magni Dei patris & seruatoris nostri Iesu.* Quæso verò, lector, attentius mecum hanc rationem expende. Quoniam adiungitur nomen Gloriæ, idcirco ἐπιφάνεια non significabit quod reliquis omnibus locis (id est, splendentem illam & coruscam Domini appaxitionem) sed φανερωσιν. id est, illustrationem: idque non Dei ipsius respectu, cuius gloriæ in sese nihil detrahi nec accedere potest, sed nostri habita ratione, qui tũ illustrabimur quum gloria illa Dei aperietur: vt quodammodo etiam tum in nobis Dei gloria illustretur. Imò verò quis tam est cæcus & hebes vt ista non videat manifestè esse detorta? quis, inquam, non videt ἐπιφανείας significationem ex aliis locis potius petendam? quis ista non intelligit cohærere: & augustam aduentus Dei maiestatem his titulis declarari, qui non ad nos, sed ad Deum ipsum referantur? & tamen hæc causa fuit cur ἐπιφανείαν hoc loco conuerterit illustrationem, Apostoli sententia minimè certè expressa. Quod autem ad alterum attinet, quum scriptum sit ἐπιφανείαν τῆ μεγάλης Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ιησοῦ Χριστοῦ, non autem τῆ μεγάλης Θεοῦ καὶ τῆ σωτῆρος, dico non magis probabiliter ista posse ad duas distinctas personas referri quàm illam loquutionem ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ Ιησοῦ Χριστοῦ. Nam id certè postulat Græci sermonis vsus, quum vnus tantùm sit articulus, duobus istis, nempe Θεοῦ καὶ σωτῆρος & Θεὸς καὶ πατὴρ, communis: quum præsertim (vt ante dixi) nunquam ἐπιφάνεια aut παρουσία nisi vni Filio tribuatur. Itaque sic concludo, Christum Iesum hîc apertè magnum Deum dici, qui & beata illa spes nostra metonymicè vocatur. Illi igitur, vt verè magno & æterno Deo, μονῷ καὶ σωτῆρι. Patri & Spiritui sancto, sit gloria & laus omnis in secula seculorum.

14 *Peculiarem*, περιούσιον. Vulgata, *Acceptabilem*, prorsus malè Heb. סְגֻלָּה *Segullah*,] quasi charissimas & pretiosissimas opes, quas vulgò dicimus *le cabinet*. περιουσία enim vocãt Græci quod quum supersit, reconditur. vt Geta ille Terentianus peculium suum definit, quod vnciatim vix de demenso suo suum defraudans genium comparsit miser. Eiusmodi verò facultates maximè omnium proprias nobis putamus & charissimas: adeo vt vix extremis necessitatibus quicquam ex illis desumatur. Gallicè possis vocare *L'espargne*. Hoc autem vocabulum finxerunt Græci interpretes vt etiam περιούσιον de quo diximus Matth. 6. 11. quod postea vsurpare non dubitarunt disertissimi etiam theologi, vt Chrysostomus & Nazianzenus.

15 *Imperio*, ἐπιταγῆς id est, Cum auctoritate summa, tanquam Dei legatus, neque suo sed illius nomine agens omnia. Itaque adiecit, *Nemo te despiciat*: quibus verbis grex potius videtur à Paulo quàm pastor ipse officij admoneri. Erasmus, *Cum omni præcipiendi fiducia*: non expressa Pauli sententia.

¶ *Despiciat*, καταφρονείτω. Hoc Græcum verbum Latino illi prorsus respondet. itaque τὸ καταφρονεῖν nihil aliud hîc declarat quàm τὸ καταφρονεῖν, quo modo Græcus scholiastes rectè exposuit. neque in hoc verbo duntaxat, sed & in aliis καὶ ita accipitur: vt in καταφρονῶν

ἐπίσκοπον, & aliis aliquot. Interdum tamen τὸ ἀφορᾶν significat circunspicere, & in aliquo contemplando occupatum esse: vt in illo Aristophanis versiculo ex Nebulis, Ἀεροβατῶ καὶ περιφορῶ μέλαν. Id est, *per aerem gradior, & circunspicio solem*, siue *in contemplando sole occupor*. At Hieronymus, hunc eundem Aristoph. locum citans, longè aliter explicat, nempe *Scando per aerem, & pluris me aestimo esse quàm solem*. At ista certè Hieronymi non sunt. nam etsi illic pro despicere accipias τὸ ἀφορᾶν, tamen Despicere non aliud declarabit quàm ex superiore loco Aspicere. quanquam hac quoque declaratio valde est violenta.

IN CAPVT III.

1 *Ipsis*, αὐτοῖς. Nempe tuis auditoribus.

2 *Ne cui maledicant*, βλασφημεῖν. Vulgata, Blasphemandi verbo vtitur, quod ad Deum propriè refertur. Mihi verò videtur de secundæ tabulæ virtutibus loqui hoc loco: ac etiam alludere ad Psal. 15. & quasi eius interpretem agere, Vide Matth. 9.3. & 15.19.

3 *Rebelles*, ἀπειθεῖς. Vulgata, *incredduli*, id est ἄπιστοι perperam.

4 *Ex operibus iustis*, ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ. Ad verbum, *Ex operibus quæ sunt in iustitia*, id est, iustè, ex Hebraorum idiotismo, quem sæpissimè iam annotauimus. Quòd autem nonnulli de operibus Legis Mosis, id est ceremoniis duntaxat hoc accipiunt, copiosè refutauimus non vno loco. Certè non valeret antitheſis misericordiæ, nisi omnia opera semel excluderentur, vti fatebitur quisquis non erit nimium contentiosus. Sed hoc intelligitur, inquiunt, de operibus fidem præcedentibus. Ergo primùm omnia excludantur opera præparatoria. Deinde explicetur quid sit Seruare, an videlicet hoc nihil aliud sit quàm Merendi facultatem tribuere. hoc verò qui dicit, nónne apertè verbum Dei detorquet? Tam igitur operũ subsequentium quàm præcedentium iustitiæ detrahitur salutis nostræ beneficium: quod apparet ex antitheſi operum & gratiæ, itidémque nostræ regenerationis & nostræ per gratiam iustificationis vers. duobus proximè sequentibus. ¶ *Per lauacrum*, διὰ λουτροῦ. Vel argumentatur à Baptismi sacramento (vt alibi solet) sicut expositum Gal. 3. 27. & Col. 2. 12. re videlicet cũ signo cõiuncta: vel simpliciter de nostri per Spiritum sanctum cum Christo coniunctione & istius effectis loquitur. Nam & Christus ipse alibi de eadem re loquens, aquam cum Spiritu coniungit.

¶ *Spiritus sancti*, πνεύματος ἁγίου. Id est, quam præstat & efficit vis Spiritus sancti. Quid sit autem renasci & regenerari, alibi dictum est.

7 *Vt iustificati*, &c. ἵνα δικαιωθέντες, &c. Iustificationis nomen largè accipio, ita vt complectatur quicquid à Christo consequimur tum per imputationem, tum per Spiritus in nobis sanctificandis efficaciam, vt simus ἄρτιοι, id est, perfecti & integri in eo. Sic quoque accipitur Iustificandi verbum Rom. 8.30.

8 *Asseuerare*, διαβεβαιοῦσθαι. Id est, vt rem certissimam & de qua minimè sit ambigendum asserere. Est enim apud Græcos etiam actiua huius verbi significatio, & sic etiam eadem constructione Cicero de Claris Oratoribus, *Interest*, inquit, *videre quemadmodum aduersarius de quaque re asseueret*. ¶ *Qui crediderunt Deo*, οἱ πεπιστευκότες τῷ Θεῷ. Rectè. Nam ij soli quæ verè sint bona opera norunt, & verè bene agendi facultatem diuinitus sunt nacti, cæteris & in notitia cæcis, & ad bene agendum penitus ineptis. ¶ *Curent*, φροντίζωσιν. Id est, summo studio enitantur. Nec enim friget vera in Deum & proximum charitas: & magnum ac perdifficile est certamen inter Carnem & Spiritum: teste ipso Apostolo Rom. 7. 24. ¶ *Bene agendo præire*, καλῶν ἔργων προΐστασθαι. Id est, sanctæ & veræ vitæ antistites esse, vt apud Quintilianum Sulpitius iuris, & apud Plinium Plato sapientiæ antistes. Vulgata & Erasmus, *bonis operibus præesse*. obscurè admodum, quanuis προΐστασθαι sic accipiatur. 1. Tim. 3. 4. Sed varia est huius verbi notatio. Syrus videtur sic illud accepisse vt Latinè dicitur aliquid præstare qui illud efficit: quod non puto Græcè hoc verbo dici.

9 *Hæc illa sunt bona*, ταῦτά ἐστι τὰ καλά. Seruanda fuit vis articuli, à Vulg. & Eras. neglecta. ¶ *Genealogia*, γενεαλογίας. Vide 1. Tim. 1. 4. ¶ *Cohibe*, περιΐστασο. Vulg. *Deuita*, Eras. *Omitte*. Vide 2. Tim. 2. 16.

10 *Hæreticum*, αἱρετικόν. Vide Act. 5. 17.

¶ *Et alteram*, καὶ δευτέραν. Hoc neque Claromontanus codex habet, neque commentaria Ambrosio inscripta, quod tamen legit Syrus interpres, & omnino retinendum puto.

¶ *Commonefactionem*, νουθεσίαν. De priuata vel in presbyterio facta commonefactione istud accipe, vtpote ad ipsam personam directa. Nam alioqui ex pulpito potius hæreses quàm hæretici non semel atque iterum, quoties opus est, refelluntur: sed & præire oportet redargutionem ex Dei verbo, vt ignorantia mera non peccare hominem appareat. Et νουθεσίας vox (qua significatur quasi amissæ mentis repositio) declarat quomodo comparatam, & quorsum institutam esse commonefactionem oporteat: ne nobis illud Synesij, nostra culpa eueniat, νουθετήσας οὐ πείσω, ὀπτημύσας ἠρέθισα: ex quibus etiam verbis apparet Vulgatam, non satis propriè νουθεσίαν conuertisse *correptionem*. ¶ *Reijce*, παραιτοῦ. Ergo ex gregis numero ad tempus, id est, donec resipiscat, expulsum, idque ritè, nempe presbyterij legitimo iudicio, vt alibi dictum est. Non autem dicit, occide, inquiunt nonnulli: quasi verò hîc præscribatur officium magistratui. Noluit diuidere Christus hæreditatem: nullus sit igitur familiæ herciscundæ iudex. Non condemnauit adulteram: ergo nulla de adulteriis quæstio habeatur. Denique non est ministrorum munus supplicio afficere fures homicidas, blasphemos, cinædos, incestuosos, sed duntaxat non resipiscentes, ex legitimo Ecclesiæ iudicio, Satanæ tradere: an illi propterea impunè abibũt? Sed hoc age Bellio & Academicis liceat adferre. causam enim suam agunt isti boni viri. Castellio, cui dicitur hæreticus quicunque pertinax est, αἱρετικὸν, *pertinacem* conuertit.

11 *Suopte iudicio sit condemnatus*, αὐτοκατάκριτος. Post conuictam nimirum conscientiam in pertinacia perseuerãs. Tertullianus de præscrip. interpretatur, *sibi damnatum*.

12 *Hyemare*, παραχειμάσαι. Ergo non tunc primùm in Cretam venit Apostolus, quum captiuus eò appelleretur, vt narrat Lucas, Act.27.7. nusquam tamen alibi in illa historia mentionem Cretæ faciens. Nec enim singula commemorauit quæ gessit Paulus, vt ex multis epistolarum ipsius locis apparet. Videtur autem omnino conferẽdum istud cum aliis non paucis Apostoli gestis in illud trimestre quo Paulus dicitur in Græcia versatus, neque quid ibi non vno proculdubio loco gesserit, commemoratur Act.20.3.

13 *Studiosè deducendum curato*, σπουδαίως προπεμψον. Id est, discedentem iua cum magna cura. Vulg. *solicitè præmitte*, quæ significatio verbi προπέμπειν, non videtur huic loco conuenire.

14 *Etiam nostri*, καὶ οἱ ἡμέτεροι. Id est, nostri etiam ordinis homines, ministerio videlicet fungentes quum opus erit, ad sumptus rerũ necessariarum Ecclesiæ causa faciendos, ne sese immunes censento ab eleemosynarum collatione: sed potius cæteris in hac etiam sanctæ vitæ parte exemplo tuo præeant. Sic enim hunc locum intelligendum ostendit particula καὶ: & quod in præcedente versiculo dixit Apostolus de Zena & Apollo non sine viatico dimittendis, neque Paulus à Tito & aliis eius collegis aliud exigit, quam quod seipsum facere pro viribus consueuisse testatur, Act.20.34. ¶ *Bene agendo præire*, καλὰ ἔργα προΐστασθαι. Vide supra vers.8.

¶ *Fructus expertes*, ἄκαρποι. fructum appellat mercedem eiusmodi in fratres, charitati diuinitus promissam, vt 2.Cor. 9.6. ¶ *Qui primus*, πρῶτον. Hoc planè suppositititium, nec Syrus nec Latinus vetus interpres legerunt. Nec enim tunc inuaserat Ecclesiam illa Episcopalis gradus tyrannis, nec episcopus angusta significatione, sed Euangelista fuit Titus. ¶ *Ex Nicopoli*, ἀπὸ Νικοπόλεως. Ne hoc quidem verum est. Nec enim dixit Apostolus ἐκεῖσε παραχειμάσω, *hîc hyemabo*, sed ἐκεῖ, *illic*, vt omnino Nicopoli abfuerit quum hãc epistolam scriberet. Paulum autem ibi hyemasse liquet ex huius loci collatione cum Act. 20.6. vbi scribitur Philippis nonnisi post Paschæ dies soluisse. Recte igitur Claromontanus codex nõ aliud habet quàm πρὸς Τίτον ἐπληρώθη, id est, *Finita est epistola ad Titum*.

Epistola

Epistola Pauli Apostoli ad Philemonem.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

ET *Apphiæ* καὶ Ἀπφίᾳ. Hanc fuisse ipsius Philemonis vxorẽ, asserit Theodoretus lib. diuinorum decretorũ quinto, c. De matrimonio: quod mihi maximè videtur probabile: vt testatur etiam quod huic epistolæ subscribitur in manuscriptis codic. Quorsum enim alioqui de hoc negotio, quod vnicam Philemonis familiam attingebat, huic quoque fœminæ hæc epistola familiaris mitteretur? ¶ *Archippo*, τῷ Ἀρχίππῳ. Hunc ipsum arbitror esse Colossensium pastorem, ac fortassis Euangelistam, Colossensium 4. 17. cui etiam fuerit hæc epistola inscripta, vt Onesimi commendationem apud Philemonem præsentia & auctoritate sua adiuuaret.

4 *Gratias ago*, εὐχαριστῶ. Loquitur Apostolus suo & Timothei nomine, tanquam solus, in tota hac epistola.

6 *Vt communicatio*, &c. ὅπως ἡ κοινωνία. Hoc cohæret cum versiculo quarto. Cõmunicationem autem fidei vocat officia benignitatis in sanctos, promanantia ex fide efficaci. ¶ *Efficax*, ἐνεργὴς. Sic legimus in nostris omnibus Græcis codicib⁹: & ita quoque vertit Syrus interpres: Vetus tamen interpres legit ἐναργὴς, *euidens*, & fortasse rectius. ¶ *Agnitione*, &c. ἐπιγνώσει. Sensus est, Vt hac ratione omnes agnoscãt & experiãtur quàm diuites sitis in Christo, nempe fide, charitate & omni beneficentia. Nam virtus Spiritus habitantis in nobis hac ratione se prodit.

7 *Gaudium*, χάριν. i. χαρὰν. quo modo etiam & Syrus & Græci scholiastę explicant non tantùm hoc in loco, sed etiam 2. Corinth. 1. 15. ¶ *Quòd viscera sanctorum*, ὅτι τὰ σπλάγχνα τῶν ἁγίων. i. quòd ita officiosè & prompte refocillaris sanctos, vt incredibili quadam voluntate sint intus perfusi. Nam viscerum nomine simul & intimas necessitates & consolationem ad ipsa vsque animi penetralia descendẽtem declarat, quasi cor ipsum sit refectum ac recreatum.

8 *Quod conuenit*, τὸ ἀνῆκον. Id est, quod te, vt æquum hominem decet. Nec enim Philemon simpliciter & summo iure concedere tenebatur, quod Paulus serui fugitiui causa postulabat. Itaque lenius quiddam est τὸ ἀνῆκον, quàm τὸ καθῆκον. Vulgata, *Quod ad rẽ pertinet*, absurdè. Syrus interpretatur τὰ δίκαια, *Quæ iusta sunt*.

9 *Precor*, παρακαλῶ. Opponitur ἀγάπῃ τῇ παῤῥησίᾳ, id est, blãdus quidam amor, liberæ auctoritati, & τὸ παρακαλεῖν τῷ ἐπιτάττειν, i. *Imperare & Precari*.

11 *Inutili*, ἀχρήστον. Alludit proculdubio ad nomen Onesimi, quem dicit, sicut olim non respondit nomini suo, ita nunc planè talem esse qualis vocatur.

12 *Id est viscera mea*, τοῦτ' ἔστι τὰ ἐμὰ σπλάγχνα. Id est, vt filium meum quem ego genui, vt disertè vertit Syrus interpres. Videntur enim filij quodammodo pars esse viscerum matris. Nã τῶν σπλάγχνων appellatio (quæ Hebræi רחמים (*rachamim*) vocant) propriè matri conuenit. quod in se transfert Paulus.

14 *Vt non*. &c. ἵνα μὴ ὡς. Id est, vt non coactus, sponte hanc serui tui operam nobis commodaris. ¶ *Beneficium tuum*, τὸ ἀγαθόν σου. Id est, ἡ εὐεργεσία σου. Hebr. טובך (*tubecha*. Vulgata, & Erasmus, ad verbum, *Bonum tuum*.)

15 *Vtique*, τάχα. Sic accipio hanc particulam vt non sit propriè dubitantis,

sed affirmationem duntaxat emollientis, quomodo sæpe apud Aristot. τάχα & ἴσως accipiuntur, vt Nimirum & Vtique vsurpatur apud Latinos. Studet igitur Paulus blanda quadam ratione fugam Onesimi non quidem vt rectum aliquid laudare, vel penitus excusare, sed lenire tamen, commemorans diuina prouidentia sic omnia esse gubernata, vt non tam fuisse nunquam reditutus Onesimus videri posset quàm ad tempus secessisse, vt eum iam multis partitribus pretiosiorē factū, & perpetuò addictum, Paulus restitueret Philemoni. Notandam enim puto vim præpositionis ἀπὸ in ἀπέχῃς, vt Paulus fugitiuum seruum non commendare sed restituere Domino suo videatur. Sic etiam agit Iosephus cum fratribus suis Gen. 45.5. ¶ *Perpetuum*, αἰώνιον. Hebr. לְעוֹלָם (*leholam*) & alludit ad ea quæ de perpetuis mancipiis in Lege stabiliuntur, Exod. 21.6. & Deuteron. 15.17.

16 *Amplius quàm seruum*, ὑπὲρ δοῦλον. Vel *suprà quàm seruum*, vt loquitur Cicero in Topicis. id est, conditione & statu potiorem tibíque commodiorem quàm seruum, quanto, nimirum maius est fratrem habere quàm seruum. Sed & inde sequitur quod de perpetuitate dixerat. Nam manumissione finitur seruitus, cognatio verò sola morte finitur: quod in spirituali præsertim fraternitate valet: quum multi sint sanguine quidem fratres, animis verò non item. Vulgata, *Pro seruo*, quasi ὑπὲρ pro ἀντὶ ponatur, nullo modo expressa Apostoli sententia. ¶ *Et in carne*, καὶ ἐν σαρκί. Id est, & quatenus humano more tibi seruus est, dignus quem ames, & multo magis, quoniã tibi nunc frater est in Domino.

17 *Si me habes socium*, εἰ ἐμὲ ἔχεις κοινωνόν. Id est, Si mecum habere te putas communia bona, vt inter socios esse solēt. ¶ *Tanquam me*, ὡς ἐμέ. Syrus interpres legit ὡς ἐμὸν, *vt meum*. ídque, vt opinor, rectius.

20 *Etiam, frater, (hunc) ego fructum abs te consequar*. ναί ἀδελφε, ἐγώ σου ὀναίμην. Ὀναίμην est in optandi modo positum: ideo sensus, est, *Certè frater, fiue vt abs te hoc beneficium impetrem*: & scita est Portoti collegæ mei coniectura, existimantis Paulum hac voce alludere ad ipsum Onesimi nomen. Vide Matth. 15.27. de particula Ναί, Ac si diceret Paulus, Ita se res habet de tuo Onesimo. Fateor illum nō fuisse tibi frugi seruum. sed hoc mihi concede. Vulgata, *Ita, frater, ego te fruar*. Erasmus, *Etiam, frater, ego te fruar*: admodum obscurè. ¶ *Mea viscera*, τὰ σπλάγχνα μου. Hoc perinde est ac si diceret, Refice me & recrea hoc beneficio quo nihil erit mihi iucundius, nisi velimus rursum viscerum appellatione Onesimum ipsum intelligi. ¶ *In Domino*, ἐν Κυρίῳ. Ita significat se non æquem modò ac iustum petere, sed quod etiam ipsi Deo gratum sit futurum. Quinetiam hoc videtur aliquam habere obtestationis speciem.

21 *Fore vt tu [me] audias*, τῇ ὑπακοῇ σου. Vulg. ad verbum, *obedientia tua*, quam vocem vt nimium hoc quidē loco imperiosam, nec reliquæ epistolæ charactēri conuenientem repudiaui. *Propter Christum Iesum*, διὰ Χριστὸν Ἰησοῦν. Sic accipitur ב apud Hebræos interdum, vt alibi sæpe annotauimus. Vulgata & Erasmus, *In Christo*.

25 *Cum Spiritu vestro*, μετὰ τοῦ πνεύματος ὑμῶν. Syrus interpres addit ἀδελφοί μου, *fratres mei*, quod fortassis ab iis expunctum est qui non considerarunt vni Philemoni inscriptam hanc epistolam non esse, quanuis titulus hoc renuntiet. ¶ *Ad Philemonem*, πρὸς Φιλήμονα. In vetere manuscripto codice hæc reperimus scripta hoc loco: Παύλου ἀποστόλου δέσμιος καὶ πρὸς Φιλήμονα καὶ Ἀπφίαν ἀδελφὴν καὶ Ὀνησίμου, καὶ πρὸς Ἄρχιππον τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν τῆς ἐν Κολοσσαεῖς ἐκκλησίας, ἐγράφη ἀπὸ Ῥώμης διὰ Ὀνησίμου δούλου. i. *Pauli Apostoli epistola ad Philemonem & Apphiam Onesimi dominos, & Archippum Colossensis Ecclesiæ ministrum, scripta est Roma per Onesimum seruum.*

Epistola

Epistola Pauli Apostoli ad Hebræos.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

Epistola Pauli, ἐπιστολὴ Παύλου. Ita scriptum inuenimus in omnibus nostris codicibus, vno tantùm excepto, in quo dũtaxat scriptũ erat πρὸς Ἑβραίους, *ad Hebræos*. Hoc quidem constat, nunquam satis inter omnes conuenisse à quo scripta sit hęc epistola: quanuis Græci certatim Paulo vendicent à quo scripta quidem fuerit, sed Hebraicè, id est, lingua tum in Iudęa familiari: quam deinde Lucas vel Clemens quidam in Græcum sermonem conuerterit. Hæc autem affertri solent ab iis qui Pauli esse negant. Primùm quod Paulus nomen suum præscribere epistolis suis omnibus consueuit. Deinde quòd auctor huius epistolæ cap. 2. 3. sese auditoribus Apostolorũ annumeret. Tertiò affertur argumentum sumptum à nomine διαθήκης, quod Hebræũ non est. 9. 16. Quartò quod ex appendice 13. 23. videatur colligi posse scriptorẽ huius epistolæ non fuisse captiuum quum illam scriberet. Opponuntur autem his omnibus quæ scribũtur. 2. Petri 3. 15. quæ certè videntur hanc epistolam velut intento digito monstrare. Ad illa verò obiecta sigillatim sic respondeo Si Pauli non esse existimanda est, quoniã Pauli nomen non præfert, Ergo nullius esto, quũ nullius nomen præferat. Ego verò contrà ex hoc ipso contẽderim Pauli potius esse quàm alterius cuiusquam. Cur enim quispiam alius suum nomen reticuisset? At Paulo iusta causa fuit cur ἀνώνυμον epistolã Hierosolymam mitteret: non illa certè, opinor, quòd Gẽtium esset peculiaris Apostolus, vt Petrus circũcisionis: sed quòd summè exosum sciret esse suum nomẽ Hierosolymitanis, Christiani nominis hostibus, ac proinde illorum rabiem iã grassantem, & occasione fortasse captiuitatis ipsius Pauli exacerbatam, vt cõiicere licet ex cap. 10. 33. & 34. noluit apposito suo nomine aduersus Ecclesiã inflammare. Et hãc etiam causam esse arbitror cur cap. 2. 3. quasi sui Apostolatus inuidiam euitans, sese accenseat eorum auditoribus qui Christum ipsum loquẽtem audierãt, ea figura quam Oratores ἀναχρίσεως appellant: cuius etiam durioris exemplũ habemus 1. Petri 4. 3. Quod autem attinet ad vocem διαθήκης fuit illa iam pridem Chaldæis & Syris vsitata, testantibus Hebræis Grammaticis iam olim in paraphrasi Hierosolymitana antiquissima vsurpatam: Gen. 24. 10. Nam apud Danielẽ ipsum plures quoque voces Græcæ sic inflexę reperiũtur, à Græcis Ionibus musices studiosis proculdubio desumptæ: sicut in his scriptis plurimas voces à Latinis desumptas recensuimus Matth. 5. 26. Mar. 14. 3. & 2. Timoth. 4. 13. & ex Hebræo quoque nomen ἀσεμαχθῶς Act. 8. 32. vt iam tũ hæ linguæ permiscebantur. De appendice autem huius epistolæ dicemus suo loco. Certè non pauca sunt in hac epistola quę alibi apud Paulum totidẽ pene verbis scribi aliquot locis notauimus. Sed age libera hîc sunto hominum iudicia, modò in eo consentiamus omnes, veré dictatam hãc epistolam fuisse à Spiritu Sancto, & vt lõgè pretiosissimũ thesaurũ in Ecclesia conseruatam, qua certè nulla diuinius & artificiosius ostendit veterum rituum cum spirituali veritate analogiam, nec apertius, vel copiosius

describit Mediatoris illius nostri officium: tam excellente denique & tam exacta methodo scriptam, vt (nisi fortassis Apollos illam scripsisse existimari possit, cuius & eruditio & eloquentia cum maxima pietate coniũcta tantopere commendatur Act. 18. 24. & 28. & qui speciatim Iudæos dicitur coarguisse) vix alius quàm Paulus huius epistolæ scriptor esse potuerit. ¶ *Ad Hebræos*, πρὸς Ἑβραίους. Id est ad Ecclesias Iudææ, ac præsertim ad Hierosolymitanam. Nam Iudęorum nomen omnes eius gentis homines in genere tum designabat. Itaque speciali appellatione prouinciales, id est qui per orbẽ terrarum, ac præsertim in Occidente & Asiæ minoris regionibus erant dispersi, ab iis distinguebantur qui antiquas sedes obtinebant. Illi, Ἑλληνισταί, isti, antiqua gentis appellatione, Hebræi dicebantur, vt apparet ex Act. 6. 1. ex quo tamen loco satis liquet Palestinæ Ecclesias ex duobus istis Iudæorum generibus fuisse coactas, neque tamen mirum est tum à situ, tum à maiore multitudine, vtrosque communi Hebræorum nomine significari. Summa autem huius epistolæ hæc est, Christum esse verum illum æternũ & vnicum Prophetam, Regem, ac Põtificem, in quem omnes Patres per fidem respexerũt, & à quo doceri, regi ac sanctificari totam Ecclesiam oportet.

IN CAP. I.

1 *Multis vicibus multisque modis olim*, πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως πάλαι. Vel, Multipliciter quondam ac diuersé? Sensus est, Eundem semper Deum ac sibi constantem fuisse, & eandem semper doctrinam gratuitæ in Messia reconciliationis: Deum verò non semel olim omnia, sed paullatim deinde etiam diuersis modis suam illam perpetuam voluntatem declarasse per Prophetas, quo propius dies imminebat, eo clariorem lucem edentes: nũc verò demũ per ipsum Filium nobis omnem illam veritatem, plenissimè exposuisse, vt ipse Filius testatur, Iohann. 15. 15. & Paulus Act. 20. 27. Æquum esse igitur vt ministri Domino, prophetæ Filio, (quem vnum & ipsi respexerint) vmbræ solido ipsi corpori cedant. Vulg. & Erasm. *Multifariam multisque modis*. quibus videtur vnum & idem significari. Alij sæpenumero, quod iterationem duntaxat declarat. quum hic significetur voluntatis diuinæ declaratio, nõ plena sed ex parte, cum aliqua tamẽ paulatim accessione, vt in Gallico sermone differunt, *par plusieurs fois, & à plusieurs fois*, quod nescio an aliter possit Latine verti, quanquam multis vicibus Latine dici quidã negant. ¶ *Loquutus*, λαλήσας. Vulgata, *Loquens*: deprauata Apostoli sententia. ¶ *In Prophetis*, ἐν προφήταις. Id est, διὰ προφητῶν. Sed magna vis est Hebraismi, quo significatur Deum quasi prophetis ipsis insidentem & animum & linguam eorum afflatu quodam peculiari fuisse moderatum, vt explicatur 2. Pet. 1. 21.

¶ *Vltimis*, ἐσχάτου. Ergo licet prophetica doctrina sufficeret credentibus ad æternam obtinendam salutem, tamen ad perfectius aliquid expectandum patres remittebat, vt loquitur Petrus, 1. Pet. 1. 10. Euangelicæ verò prædicationi, cuius ministeř fuit ipse Filius, nihil prorsus adiiciendum, nec alia reuelatio doctrinæ expectanda, quum hęc sit vltima Iohan. 15. 15.

¶ *In filio*, ἐν υἱῷ. Totum Christum intelligę, qui & Deus & homo, vnus est Filius. Diximus autem quæ sit vis præpositionis ἐν in hac loquendi formula. Sed illud adiiciendum est, aliter loquutum fuisse Deum in Filio quàm in Prophetis. Fuit enim Filius & est verè & κυριακῶς siue ἰσοθέως Deus: prophetæ verò duntaxat diuino spiritu acti, vt scribitur. 2. Pet. 1. 21.

2 *Constituit*, ἔθηκε. Hactenus prima pars propositionis generalis huius epistolæ, Filium demum eum esse Prophetam siue doctorem qui, quod Deus per Prophetas aliquatenus & propositis vmbris significarat, re ipsa perfecit, & voluntatem Patris plenè patefecit mundo. Ab his autem verbis vsque ad dimidium versiculi tertij, declaratur altera pars generalis propositionis, Filium videlicet illum esse nostrum Regem ac Dominum, cuius imperio subsint omnia. Intellige autem totum Christum, Deum videlicet & hominem. vt Iohan. 5. 27. Matth. 28. 18. Philipp. 2. 9.

¶ *Hæredem*, κληρονόμον. i. possessorem, & ex æquo consortem omniũ cum Patre, Ioh. 16. 15. ¶ *Omnium*, πάντων. Omnia igitur in eo

in eo vno quærenda sunt,& omnia illi subiiciantur necesse est.nam πάντων accipiendum est neutro genere. Mosen autem in ipso statim initio noluit intempestiuè nominare.

¶ *Mundum*, τοὺς αἰῶνας. Vulgata & Erasmus. *Secula*, id est quæcunque vsquam vnquam extiterunt,extant,aut extabũt, μετωνυμικῶς, & per enallagen numeri, sicut infrà, 11.3.vt positum sit עולמים (*holamim*) pro חנבראים והנעשים (*hannibrèim vehannahasim.*)

3 *Quum sit effulgentia gloriæ*, ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης. Id est,is in quo resplédet gloria illa ac maiestas Patris, alioqui infiniti & inconspicui.siue is in quo vno splendorem suum conspiciendum præbet Pater,qui propterea Coloss. 1.15. dicitur imago Dei inconspicui & 2.Cor. 4. 4. ídque in Euangelio. Nec enim Patrem nisi in Filio possimus verè contemplari, Filio, inquam carne induto, siue per quem loquutus est Pater.Nam alioquin licet, vt habet symbolum Nicenum, sit secundum æternam illam generationem, lumen de lumine, & Deus de Deo : tamen vel Patrem vel Filium in diuinitatis abyssо penitus contemplari,periculosum iudico : ídque non multorum modò philosophorum, sed etiam quorundam theologorum infelici audacia deterritus, quos hæc contemplatio absorpsit : quanuis hæreticorum impiorum peruicacia pios patres coegerit variis similitudinibus illud æternę generationis mysterium vtcunque adumbrare. Proponi verò hoc loco nobis filium Dei, non in sua Deitate coessentiali nudè & per se, siue extra incarnationem, sicut de λόγῳ disserit Iohannes, ex eo puto constare quòd nulla mentione incarnationis facta subiiciat quæ non nisi incarnato conueniunt. & non minus acutè quàm rectè Tertullianus aduersus Praxeam istud mysterium his verbis explicat, Vicarium se Patris Christus ostendit, per quem pater & videretur in factis, & audiretur in verbis,& cognoscereture in Filio facta & verba Patris administrante. Filius igitur idcirco homo factus ne nuda Dei speculatione absorberemur,nobis est speculi instar,in quo non ex aliqua radiorum reflexione appareat inane obiectæ rei simulacrum: sed in cuius intimo & substantiali splédore,quem nos ex ipsius effectis in visibili illa carne percipimus, Pater ipse nobis suam illam infinitatem & omnipotentem maiestatem, immensam illam & incomprehensam φιλαληθεστάτην contemplandam & spectandam, atque adeo palpandam præbet. Ipsam autem οὐσίαν & mutuas trium personarum relationes intus & in sese altius quàm reuelatum verbum ferat contemplari nolim quidem ego,sed tacendo potius & quasi stupescendo adorare.

¶ *Et character*, καὶ χαρακτὴρ. Vetus interpres pro charactere Figuram non satis expressè conuertit. quamobrem etiam Augustin.addito epitheto, *Expressam figuram* dicere maluit lib. De Incarnat. Verbi,cap.12. Erasmus *Expressam imaginem* interpretatur. Ego insculptam formam dicere maluissem, nisi Græcum vocabulum mihi visum esset plenius.Sic igitur vocat insculptam formam, παρὰ τὸ χαράσσειν, vt ab omni adumbrata vel inani imagine distinguat. Eam verò non in Filij diuinitate per se, (vt modò dixi) vt quæ sit & ipsa per se inscrutabilis, sed quatenus in carne sese conspiciendam præbet, considero. Nam simulatque à Verbo quod Caro factum est, cogitationem abduco, video quidem tenues aliquas Dei scintillas in singulis rebus creatis emicantes, sed in quibus statim euanescam,& quarum etiam fulgorem non possim sustinere:at in Christo, Deo conspicuo, viuum,expressum,insculptum Dei illius Opt.Maximi,non iam formidabilis iudicis, sed supra omnium quoque Angelorum fidem benignissimi ac benesicentissimi Patris vultum contemplor, deosculor, amplector. Videtur autem mihi Apostolus iam nunc alludere ad Arcam fœderis & alia præsentiæ Dei symbola quæ postea cum Christo comparabit,vt ostendat quantum sit inter figuras & rem ipsam discrimen.

¶ *Personæ illius*, ὑποστάσεως αὐτοῦ. Illius videlicet Dei Patris, nequis perinde hæc accipiat acsi ἐνεργείας scriptum esset. Vulg. & Erasmus, *Substantiæ illius*. Ac fateor quidem substantiæ nomen sic passim ab Hilario vsurpari pro eo quòd Latini personam, postea (quum antea ὑποστάσεως nomine essent contenti ab

οὐσίᾳ distincto) πρόσωπον vocarunt: sed quominus Substantiam interpretarer, eo sum adductus quòd videam plerosque ὑπόστασιν hoc loco pro οὐσίᾳ esse interpretatos, perinde acsi inter essentiam (sic enim libentius dicimus quàm naturam) & substantiam nihil interesset. Atqui (vt rectè omnino obseruauit doctissimus interpres) absurdè diceretur essentiam Patris impressam esse in Christo, quum eadem sit & quidem simplex vtriusque essentia: sed verè aptéque dicitur, quicquid Pater proprium habet, in Christo esse expressum, vt qui Christum videt, videat & Patrem, Ioha. 14. 9. Deinde hoc etiam commodi habet ista interpretatio quòd hypostases aduersus Sabellium apertè distinguit, & τῷ ὁμοούσιον confirmat aduersus Arianos.

¶ *Sustinéatque*, φέρων τε. Hebr. מכלכל (*mechalchel*) quod valde est expressum. Significat enim sustentare, tueri, alere: nisi magis placeant Agendi & Mouendi voces, vt vertit Erasmus, vt φέρειν respondeat Hebræo verbo רכב (*rachab*) quasi ex alto rebus subiectis vim omnem insinuare dicas: vnde illud Virgilij, *Spiritus intus alit totámque infráque supráque Mens agitat molem*. Mihi verò videtur etiam Apostolus alludere ad nomina illa Dei, אל (*el*) שדי (*schaddai.*) Denique hoc respondet alteri membro quod de illa rerum omnium effectrice potentia dixerat. Idem enim qui dixit, Et facta sunt, nunc quoque eodem verbo omnia tuetur. Verbum itaque, id est ῥῆμα, non autem λόγος, vt accipitur apud Iohannem, hoc in loco nutum, voluntatem & ordinationem declarat. Loquitur enim Scriptura de Deo vt potentissimo aliquo principe, cui satis sit os aperuisse, vt hoc vel illud fiat, vt Psalm. 33. 6. Adiunctum autem nomen δυνάμεως, Hebræorum more pro epitheto ponitur. Erasmus, *Agatur, moderetúrque*, non expressa sententia, quam tamen in annotationibus satis commodè expossuit. ¶ *Purgatione*, καθαρισμόν. Nunc tertiam partem vniuersalis propositionis aggreditur, Christum videlicet æternum illum & vnicum esse pontificem. ¶ *Per seipsum*, δι' ἑαυτοῦ. Quanto igitur hic pontifex præstantior ac nostri amãtior quàm ij qui seipsos non offerunt? quãto præstantior hæc victima quàm reliquæ omnes, quum is ipse sit cæli & terræ creator ac conseruator?

¶ *Sedit*, ἐκάθισεν. Sedem & thronum gloriæ adeptus est. quod explicatur Philip. 2. 9. Hoc indicat nõ modò gratissimum Patri, sed etiam perennem esse illius sacrificij odorem: & quanto præstet æternus iste Põtifex cæteris qui peccatorum expiatione nõ minus indigebant quàm alij, erántque & ipsi mortales, nedum vt è morte nos liberent.

¶ *Ad dextram*, ἐκ δεξιᾶ. Paulatim ad præstantiam personæ Christi explicandam accedit. Dixit autem ἐκ δεξιᾶ pro ἐν δεξιᾷ. Heb. לימין (*limin.*)

¶ *In (locis) excelsissimis*, ἐν ὑψηλοῖς. Id est, supra omnes cælos istos aspectabiles, Ephes. 4. 10. Est enim ἐν ὑψηλοῖς positum pro *In locis altissimis*, Hebræorum more, quem exposuimus Ephes. 1. 3 & 20.

4 *Factus*, γενόμενος. Superiora quæ in tres partes distribuimus, ad officium Christi, nempe ad Propheticum, Regium & Sacerdotale ipsius munus spectant, quæ omnia figillatim postea explicabuntur. Sed antequam ad officij explicationem accedat Apostolus, personæ ipsius dignitatem exponit, ac primùm quidem sic hominem esse docet vt simul sit etiam Deus, nempe ab hoc versiculo vsque ad cap. sequentis vers. 30. ¶ *Angelis*, ἀγγέλων. Ergo omnibus rebus creatis. Quomodo enim nõ excluderet homines qui multo sunt Angelis inferiores? Vetus interpr. κρείττονα, *melíorem*, valde absurdè conuertit.

¶ *Nomen*, ὄνομα. Id est, dignitatem ac præstantiam. Vide Philip. 2. 9. Sed hic ad Deitatem vsque ascenditur quæ supra ipsam quoque carnis glorificationem eminet. Nec enim, vt præclarè & copiosè in hunc locum scribit Athanas. oratione aduersus Arianos 1, in istis præstantia comparantur naturæ Angelica & natura Verbi, tanquam cognatæ, vt fi dicatur, hominem præstantius esse animal quàm brutum: sed vt naturarum ipsarum discrimen & diuersitas monstretur, Deitatis nimirum & rei creatæ quantumuis in suo genere excellentis.

5 *Nam cui*, τίνι γάρ. Nunc aggredit cõfirmationem prioris capitis, Sí Filium ergo

ergo Deus: quanto igitur Angelis præstantior? ¶ *Filius meus es tu, υἱός μου εἶ σύ.* Filij Dei vocantur etiam Angeli, vt Iob. 1.6, & principes, vt Psal. 82.6. Israel denique primogenitus dicitur, Iere. 31.9. Sed illud εἶ σὺ peculiarem quandam Filij rationem ostendit: deinde quod sequitur, omnem adimit dubitationem: nam ne in Dauidem quidem conuenit, nisi admodum impropriè. ¶ *Ego hodie genui te, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε.* Non est igitur Filius vel adoptione, vel amotis respectu, vel simili vlla ratione, sed quia verè ex Patre est genitus ante res vllas cõditas, Coloss. 1.15. Sed si ita est, cur additur aduerbium σήμερον, hodie? Nempe quia æterna quidem est ista generatio, sed suo tempore mundo repræsentata, quum æternus ille Filius conspicuus factus est in carne. Nam ista quidem adducuntur ab Apostolo probandæ Christi nõ Humanitati sed Deitati: sed ita vt spectetur quatenus sese in carne assumpta quasi cõspiciendam præbet. quo modo etiam conspecta fuit eius gloria quasi vnigeniti, Ioha. 1.14. Potest autem hîc dies accipi vel in genere de tempore vtriusque naturæ in vnam personam coalitionis, vt Luc. 1.31, & deinceps: vel ad resurrectionem & ascensionem referri. Nam tum demum sese hic homo verum & æternum Dei Filium esse re ipsa plenè ostẽdit, quum antea ipsius Deitas veluti delitesceret in carnis infirmitate, nõnisi per vices & certis gradibus sese prodẽs: adeo vt nostri quidem respectu tum demum quodammodo genitus à Patre videatur, Act. 13. 33, & 17.31, & Rom. 1. 4. Augustinus diem quendam hodiernum, æternum & cõtinuum vult intelligi. Sed illa multo sunt solidiora, & magis ad Apostoli argumentum apposita, qui nõ agit simpliciter de Filio, sed de Filio in carne conspicuo facto. ¶ *Ego ero, &c. ἐγὼ ἔσομαι, &c.* Si Iudæus hæc torqueat ad Solomonem, ita vt ad Christum propriè nõ pertineant, adde quæ sequuntur de totius mundi imperio, & imperij perpetuitate. Nam hæc planè in eum competũt qui ita est homo vt verus Deus sit reipsa declaratꝰ. Mat. 28 18, Luc 1.32. & 33.

6 *Inducit, εἰσαγάγῃ.* Primùm notanda est traiectio particulæ πάλιν, rectè quoque à Syro interprete obseruata. Nec enim significatur bis introductus Filius in mundum, sed hac particula Apostolus testimonia coniunxit: acsi diceret, πάλιν δέ φησιν, &c. i. Rursus autem, siue, Præterea autem Dominus nõ cõtentus hoc dixisse toties, etiam alibi declarauit Filij sui præstantiã. Vtitur verò hac præfatione Apostolus vt doceat quod mysterium explicetur in eo Psalmo vnde hoc testimonium petit: nempe mysterium regni Christi Dei & hominis in Ecclesia. Id autem ita esse, tota Psalmi series ita indicat, vt nemo, nisi prorsus cõtentiosus, possit inficiari, hoc veluti diplomate Christum mitti in totius orbis terrarum possessionem. ¶ *Primogenitum, τὸν πρωτότοκον.* Primogenitũ rursus intellige nõ simpliciter quatenus Deus est æternus, sed quatenus inter fratres, nõ propriè sed per adoptionẽ genitos excellit, nõ glorificationis in carne gradu, (de hõc enim nunc nõ agitur) sed Deitatis ipsius in carne manifestatæ respectu: siue, vt loquũtur in scholis, nõ illius habitualis gratiæ donorum in carnẽ ipsam effusorũ respectu, qua differt à rebus creatis quãtumlibet glorificatis, secũdum plus & minus: sed vnionis illius habita ratione qua à cũctis rebus cõditis, vt verꝰ Deus patri ὁμοούσιος, discernitur. Alioquin etiam quomodo dici possit primogenitus, solius in sese Deitatis respectu, exposuimus Coloss. 1. 15. ¶ *Adorent, προσκυνησάτωσαν.* Hîc est vis argumẽti: sic enim declaratur ipsius præstantia supra Angelos, atque adeo Deitas. Quem enim adorãt Angeli præter Deum? Deinde nomẽ primogeniti, hæredem ac familiæ caput declarat.

¶ *Omnes Angeli Dei, πάντες ἄγγελοι Θεοῦ.* Heb. כל אלהים (*col elohim*), i. Angeli. Sed Elohim vocãtur etiã Reges ac Principes. Fateor. sed vicissim Angeli ita vocãtur. vtra autem, quæso, expositio vberior est? Sed in altera parte fit mẽtio iudicij dolorum, quæ etiam hoc vocabulo significãtur. Esto: sed quis nõ videt opponi אלילים (*elilim*) & אלהים (*elohim*,) vt crescat oratio? Id enim voluit noster Græcus interpres addito Dei nomine indicare. nam quæ hæc esset laus, idolis anteponi? Certè nõ memini legere simile locũ, vbi idola mortua compellantur ad Dei viui adorationem. Deinde quod subiicitur, Nam tu Dominc cel-

sior es super omnem terram, exaltatus es super omnes deos, nullum dubitationi locum relinquit.

7 *De Angelis, πρὸς ἀγγέλους.* Hebr. אל (*el*,) pro על (*hal.*) Vul. & Era. *Ad Angelos.* ¶ *Angelos, τοὺς ἀγγέλους.* Omnino poscit & Prophetæ in illo Psalmo, & Apostoli in hoc loco scopus, vt πνεύματων nomine Ventos, & flammarum appellatione Fulgura intelligamus, quibus dicatur Dominus nō aliter vti quàm suis illis Angelis, id est, eximiis nuntiis ac ministris: vnde consequatur quod efficere vult Apostolus, nempe Angelos nō esse illi Domino ac filio pares, sed eius seruos, πνεύματα igitur & πυρὸς φλόξ sunt harum duarum enuntiationum subiecta, quibus nomina τῶν ἀγγέλων & τῶν λειτουργῶν attribuntur, non temere additis articulis à Græco interp. qui in Hebr. non habentur, perspicuitatis causa, id est, vt intelligatur Angelorum & Ministrorum nomen nō accipi appellatiuè, sed propriè de iis qui Angeli Dei speciali ratione dicuntur. Nam alioqui adiiciendus fuisset articulus ipsis subiectis, non attributis, ex Græcæ linguæ cōsuetudine, vt diximus Ioh. 1.1. Quòd si cui tamen potius placuerit Spirituum nomine ipsos Angelos intelligere, non conuertemus Nuntios suos: & per alas venti intelligemus Cherubin, vt Psal. 18. 11. & per flāmā ignis, Seraphin, vt Esa. 6.1.

8 *Thronus tuus, ὁ θρόνος σου.* Non conuenit Thronus nec sceptrum ministro, sed ipsi principi.

¶ *Deus, ὁ Θεός.* Hoc calumniantur Iudæi quasi de Solomone propriè dictum. Atqui non possunt ostendere vsquam de vno solo nomen Elohim simpliciter dictum, nisi de vero Deo. Neque enim Moses, Exod. 4. 10. & 7.1. simpliciter dicitur factus Elohim, sed Aaroni & Pharaoni. Deinde quod de huius regni æternitate subiicitur, quomodo Solomoni conueniet?

¶ *In seculum seculi, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος.* Heb. עולם ועד (*holam vahed,*) (*in*)*seculum & seculum*, id est, perpetuò. Hîc rursus calumniantur Iudæi nomine עולם (*holam*) interdum non significari perpetuitatem, sed diuturnum duntaxat spatium. Atqui non simpliciter dictum est עולם (*holam,*) sed additur עד (*had:*) quæ synonymia in immensum auget orationis pondus, adeo quidem vt sit orationis vniuersalis locus: & illa Solomoni tribui nō possint, qui x1. dūtaxat annos regnauit. Quòd si posteros ipsius velis comprehendi, repugnabit quod sequitur, quum Solomonem excepерit iniquissimi filij regnum, nec meliores facrint nepotes, si paucos aliquot excipias. Denique quid tergiuersamur? explicetur hic locus ex 2. Sam. 7. 14. & 1. Paral. 22. 10, & cauillatio Iudæorum manifestè apparebit. ¶ *Virga recta, ῥάβδος εὐθύτητος.* id est, administratio regni tui iusta. Quī autem hoc conueniet Solomoni, nisi ad tempus, vt qui tam turpiter à Deo defecerit? Deinde (etsi communis hæc est opinio) non facilè cōcesserim in illo Psalmo contineri epithalamion nuptiarum Solomonis & filiæ Pharaonis. Quomodo enim Spiritus sanctus illud matrimonium approbaret quòd tam sæpe in Lege interdicitur? Sed fuit (*dices*) hoc peculiare factum ex Dei reuelatione. Imò diserte hoc ipsum matrimonium cum filia Pharaonis reprehenditur 1. Reg. 11.1. & 2. ac proinde totus ille Psalmus merè allegoricus esse mihi quidem videtur, & Cantici Canticorum epitome.

9 *Et odisti, καὶ ἐμίσησας.* Repetitio Hebraica per antithesin, cuius maximum est pondus. Vide Ioh. 1.20.

¶ *Vnxit, ἔχρισεν.* Inde Christus est. Hoc autem intellige quatenus Verbum caro factum est, effuso in eum Spiritu sine mensura, Ioha. 3. 34. siquidem omnis in eo Deitas corporaliter sibi domum fixit, Col. 2. 9. ¶ *Consortes, τοὺς μετόχους.* Rectè hoc quoque Propheta. Est enim ille primogenitus inter fratres, de cuius plenitudine omnes accepimus, verus & naturalis hæres: nos verò, reges quidem & cohæredes, sed adoptione in illo facta. Denique tantum inter illum & omnes interest, quantum inter caput & membra.

10 *Tu in initio, σὺ κατ' ἀρχάς.* Hebr. לפנים (*lephanim*) pro iamprīdem. Hūc autem Psalmum manifestè ad Christi regnum pertinere, liquet ex ver. 14. 16. & 13. vt ista quoque omnia ad eum referenda sint qui sit rex Ecclesiæ suæ sempiternus: nisi placeat Psalmum discerpere.

¶ *Terram fundasti, τὴν γῆν ἐθεμελίωσας.* i. terram

terram firmam ac stabilem creasti, Erasmus, *Terræ fundamenta iecisti*: nimium diluta interpretatione.

11 *Ceu vnuolues*, ὡς ἱμάτιον. Heb. תַּחְלִיפֵם *Tachaliphem*,] id est, mutabis, vt mihi quidem videatur legendum esse ἀλλάξεις, sicut Eras. rectè coniecit. Nam ita etiam legitur in illa vulgata Psalmorum editione, & in nonnullis veteris interpretationis exemplaribus hoc in loco. Græcum tamen interpretem apparet formam ipsam mutationis voluisse exprimere, id nimirum quod ait Esa. 34. 4. fore vt complicentur cæli tanquam liber aliquis. Comparantur enim tentorio, quod quoties mutandus est locus, complicatum tollitur.

13 *Sede*, Κάθου. Ita significatur imperij in omnes res creatas attributa homini etiam Christo potestas, nempe quia qui idem homo est, etiam Deus est, patre alioquin gloriam suam alteri non daturo. Neque hæc sessio essentialia naturæ humanæ idiomata tollit, quibus sublatis natura humana non glorificaretur, sed aboleretur. Deinde & illud obseruandũ est, sessionem quidem hanc esse vnius Christi propriam, quatenus eminet supra omnia creata, & caput etiam est Ecclesiæ suæ, sed tamen admitti membra pro suo modulo ad huius æternæ glòriç consortium. Nam & cum Christo regnaturi dicuntur, & Angelos iudicaturi, & Christo in cælis assessores futuri.

¶ *Posuero*, θῶ. Vide Matth. 22. 44. Pertinere autem hunc Psalmum propriè non ad Dauidem, sed ad Messiam, apparet et tanta sublimitate solij, quæ ne Angelis quidem tribuitur: deinde quòd idem rex & sacerdos appellatur: postremò quod æternus sacerdos, & quidem alia ratione quàm Aaron dicitur. Aptè verò prorsus hoc testimonium postremum collocauit, vt os illis occludatur qui vbi sint illa magnifica regni Christi elogia requirunt, quum nihil contrà videatur Ecclesia calamitosius. Nec vident miseri se ex iis ipsis hostibus esse qui tandem sint illi pro scabello subiiciendi. Postremò quomodo sit accipiendum illud ἕως ἄν, id est vsquedum, siue donec, quære 1. Corinth. cap. 15. versu 25. & deinceps.

14 *Nónne omnes*. Eiusmodi interrogationes apud Hebræos vehementius affirmant, λειτουργικὰ vero, id est, ministerij muneri obeundo institutos vocat quos vulgo solemus officiarios vocare, principum apparitores. Vide Act. 13. 2.

IN CAPVT II.

1 *Eo magis*, περισσοτέρως. Vulgata, *Abundantius*. Erasm. *Vehementius*. Cæterùm ista quasi παρέργως interiecta adhortatione, non modò respirare quodammodo sinit Hebræos, multitudine oraculorum velut obrutos, sed etiam paulatim ad quædam argumenta sese arcingit, quæ sunt veluti assumptiones præcedentium: siquidem ex iis quæ dicturus est comprobabit ea omnia in Christo esse completa quæ de Messiæ futura præstantia differuerat. Quanuis enim Hebræi isti Christum essent amplexi: tamen quum à suo Mose perægrè discederent, satis ostendebant se numquam satis seriò de Messiæ præstantia cogitasse. itaque ipso statim initio cũ grauissima futuri iudicij Dei denuntiatione obtestatur vt non noua quædam dicturum, sed ea tantùm cum illis repetentem quæ ipsi iam antea vnà audierant, attentissimis animis auscultent. Ac primo quidem illam præstantiam applicat muneri prophetico, quatuor primis versiculis, inde vsque ad hæc verba versu 9. διὰ τὸ πάθημα, ad regium munus ascendit, ac tandem eodem versu paucissimis verbis sacerdotij dignitatem declarat. ¶ *Ea quæ audiuimus*, τοῖς ἀκουσθεῖσιν. Hoc quoque planius etiam dicet vers. 3. Erasmus, *Iis quæ dicta sunt nobis*. Nam inter loquutionem & auditionem mutua est relatio.

¶ *Perfluamus*, παραῤῥυῶμεν. Perfluere dicitur qui auditum sermonem non continet: vt Terentianus ille Parmeno se plenũ esse rimarum dicit, qui hac & illac perfluat. Opponitur ergo τῷ προσέχειν. Neque enim attendere possumus auditis si securè sinamus illa nobis effluere. Vulgata, *Pereffluamus*: fortassis librariorum culpa. Chrysostomus accipit pro diffluamus, siue dilabamur, id est, pereamus instar aquæ dilabentis, vt Psalm. 58. 8. quomodo etiam vertit Syrus interpres. sed altera interpretatio magis videtur huic loco apposita. quanquam & istam non reiicio propter particulam πότε.

2 *Per Angelos*, δι' ἀγγέλων. Legem in-

telligit quæ transgressoribus pœnas præscripsit. Datam autem fuisse per ministerium Angelorum Legem, & Mosi in manus traditam dicit disertè Paulus Gal. 3. 19. & Stephanus Act. 7. 53.

3 *Tantam, τηλικαύτην.* Nimirum non ex Ægypti ergastulo, sed à Satanæ peccato & morte æterna liberationem.

¶ *Ab iis qui audierant, ἀπὸ τῶν ἀκουσάντων.* Id est, ab Apostolis. Paulo igitur, inquiet aliquis, ista non conueniunt. Quid si verò nō εἰς ἡμᾶς sed εἰς ὑμᾶς, *vobis* legamus? cuiusmodi erratum non semel ex veteribus emendauimus. Sed maneat εἰς ἡμᾶς vt habent omnes Græci codices quos quidem inspexi, vt & Latini *in nos*: potest tamen hoc commodè per ἀναλοίτικον exponi: cuius causam exposui suprà mea in huius epistolæ inscriptionem annotatione: cuius schematis exempla passim occurrunt vt 1. Cor. 10. 8. & 9. vbi primam personam pluralem cum secunda intermiscet Apostolus.

4 *Signis, σημείοις.* Miraculorum verus finis ostenditur. Ea verò Signa dicuntur quòd aliud repræsentent quàm quod cernitur, vt quæ nihil aliud sint quàm veræ doctrinæ sigilla: Prodigia, quòd nouum & insuetum aliquid exhibeant: Virtutes, quòd excellentis illius diuinæ virtutis extraordinarium specimen edant, vt rectè annotauit doctissimus interpres: nequis ista conetur curiosius tāquam diuersas species distinguere. Sit ergo hoc argumentum præstātiæ Christi crucifixi, quòd è cælo infinita per suorum ministerium egerit. quæ res manifestè declarat, ipsum non modò non mortuum, sed etiam in cælis regnare, sicut præditum erat: & ita quidem vt non sibi soli, sed nobis regnet. ¶ *Distributionibus, μερισμοῖς.* Vide 1. Cor. 12. 4.

5 *Non enim, οὐ γάρ.* Rectè addit causalem particulam, ab effectis ad efficiētem causam ascendens. Nam qui hæc dona largitur, annon est αὐτοκράτωρ? simul autem ad sequens argumentum transit.

¶ *Mundum illum futurum, τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν.* Vulg. & Eras. *Orbem terræ futurum*, obscurè. Mundum enim futurum, vocat felix illud seculum quod futurum prædixerant Prophetæ, priore Christi aduentu inchoatum, cuius complementum futurum adhuc expectamus: cuius pater est Christus, Esa. cap. 9. ver. 6. caput membrorū quæ in summæ illius suæ dignitatis partem acconsortium admittet, sicut explicatur 1. Cor. 15. 25. Videtur autem alludere ad Psalm. 102. 19. & apertius etiam Esaiæ, cap. 65. v. 17. vbi fit mentio nouorum cælorum & terræ nouæ.

6 *Testatus est, διεμαρτύρατο.* Est quædam ellipsis in hoc dicendi genere, affirmationis videlicet quæ superiori negationi opponitur, & cuius subiicitur probatio, acsi scriptum esset, Non enim Angelis, sed Christo & eius membris sicut testatus est quidam, &c. Syrus autē interpres diuersam scripturam sequutus est, quasi videlicet legerit ὡς διεμαρτύρατο ἡ γραφὴ λέγουσα, *sicut testatur scriptura, dicens.*

¶ *Quid est homo, τί ἐστιν ἄνθρωπος.* Id est, quid tandem est in homine cur tantam ipsius curam habeas, & tanto honore eum dignatus? Acsi dicat, nihil: & omnia ista tuæ sunt singularis bonitatis dona. Hoc autem testimonium quomodo applicandum sit, facilè fuerit intelligere, si scopum Apostoli consideremus. Quæ de donis illis mirificis à Christo profectis dixerat, ad singulos non pertinebant, & alio etiam respiciebant, nimirum ad mundi illius futuri ciues cogendos. Itaque nunc in eo versatur vt Christo iam regnanti omnia membra adiungat. Nam ita demū nobis est fructuosa regnantis Christi consideratio, si ad nos aliquid pertinere præstantiam ipsius cognouerimus. Ad hoc probandum assumit aptissimum testimonium ex Psalmo octauo, vbi de hominis excellentia disserit Propheta. Hanc verò necesse est vt vel in prima illa conditione hominis ante lapsum, vel in ea in qua nunc sunt omnes homines extra Christum considerati, vel in tertia aliqua in Christo adepta vel adipiscenda consideremus. De prima illa non videtur agere Propheta, vtpote qua mox homo exciderit: expostulaturo Propheta cum hominibus de tāto amisso bono, potius quàm eius amissi contemplatione in admirationem raperetur. De secunda quæri meritò potest an hîc disseratur. Videtur enim Dauid vniuersaliter proponere homines vt nunc sunt, nempe insignia quædam bonitatis

diuinæ

tuinæ ſpecula, quòd res ipſa oſtendat hominem cæteris animantibus præſtare, & in mundo dominium obtinere. Quorſum igitur hoc Apoſtolus? Reſpondeo aduerſus eum qui de excellentia hominis ita iudicaret, meritò poſſe ad ipſos etiam philoſophos prouocari, qui enim miſera eſſet hominum conditio perfrutati, naturam in illos quodammodo nouercam eſſe dixerunt, & optimum eſſe homini vel non naſci, vel ſtatim mori: impiè id quidem, ſed ita vt ex eiuſmodi ipſorum dictis faciè appareat in præſentem humanæ gentis conditionem minimè cadere quæ Dauid in eo Pſalmo narrat. Nam contrà, quid homine miſerius in ſeſe, ſiue animā ſiue corpus ſpectes? Prędītus quidem eſt intelligētia, ſed quā obſcura, imò verò quā nulla in iis quæ præcipua ſunt, i. in diuinis rebus intelligendis? Taceo mutitatem illam ſingulis ingenitam: ocro fœcundam illam morborum officinam quam circunferimus. Quid vero? in ſingulis, non dico imperiis, regnis, rebuſpublicis, ciuitatibus, familiis, domibus, ſed in ſingulis hominibus quanta rerum omnium perturbatio, quæ feritas, quæ inconſtantia & vanitas? Fruimur quidem animam eſu, ſed ita demum, ſi alia ſubegerimus, alia fraude illexerimus. Nam quæ ſponte ſe ſubiiciant, vel nulla vel paucissima ſunt. Imò ſi ſpectentur hominum mores, crudeliſſimum quendam tyrannum eſſe hominem dixeris, quem animantia reliqua metuant, oderint, fugiant. Vbi igitur iſta ſublimitas, Omnia ſubiecisti pedibus ipſius? Relinquitur ergo, ad tertiam aliquam conditionem hominum, nempe eorum qui in Chriſto ſunt & cum Chriſto tandem in futuro illo regno perficientur, pertinere hanc deſcriptionem. Itaque non cenſuerim Apoſtolum iſta ſoli Chriſto tribuere, ſed etiam ſimul cum illo principe omnibus futuri mundi ciuibus, eadem prorſus ſententia qua hæc olim à Dauide ſcripta ſunt. Sed hoc quidem verum eſt, docere Apoſtolum, iſtam deſcriptionem in Chriſto iam impletam eſſe, vt in nobis quoque ſuo tempore perficiatur. Verùm hoc Dauidis dictum ſeorſim ad Chriſtum applicat demum à v. 9. vt mihi quidem videtur. Ita enim hæc adfero, non vt aliquid noui excogitaſſe videar, ſed vt ſymbolum & ipſe conferam ad obſcuriſſimi loci interpretationem.

¶ *Reſpicias*, ἐπισκέπτῃ. vel, vt Vulgata, *Viſitas*. Eraſmus, *Inuiſis*. Loquitur Propheta de Deo ἀνθρωποπαθῶς. Nam quæ diligimus, non facile ſolemus ex mente & oculis deponere. Hominem autem & filium hominis appellat in genere omnes cæleſtis illius regni ciues, quales ſunt in ſeſe, antequam Dominus eos iure ciuitatis cæleſtis donet in Chriſto.

7 *Feciſti eum paulliſper inferiorem Angelis*, ἠλάττωσας αὐτὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους. Hæc prima eſt futuri mundi ciuium dignitas, quòd proximè ad Angelos accedunt, tantiſper dum capiti ſuo, quod ſupra ipſos Angelos eſt aggregentur. Id autem verum eſſe tota Scriptura clamat, & res ipſa oſtendit. Neque ex mundi iudicio, ſed ex re ipſa æſtimatur ſanctorum dignitas. qua de re pulchrè commemorantur multa infrà cap. vndecimo, & paſſim in Scripturis, quoties fidei & inuocationis vis explicatur. Cæterum βραχύ τι (pro quo Hebraica veritas habet מְעַט [*mehat*] poſſumus etiam ad rem ipſam referre, vt ſignificet *Aliquantulum*: quomodo video pleroſque in Dauide explicare. nec multum diuerſa erit ſententia ſi ita accipias. Malo tamen de tempore interpretari, propter applicationem quæ mox ſubiicietur: quum ex communi etiam Hebraicæ linguæ vſu ſic vſurpetur vt Leuit. 25. 32. Eſ. 10. 25. Et 26. 20. Et 29. 17. Ierem. 51. 33. Agg. 2. 17. vt & βραχύ τι, Act. 5. 34. nec video quid repugnet huic interpretationi apud Prophetam. De verbo ἠλάττωσας mox dicemus verſ. 9. אֱלֹהִים [*elohim*] verò non poſſum dubitare quin rectè interpres de Angelis ſit interpretatus. quanuis non pauci contendant ſic Deum intelligi, & ad incarnationis Chriſti myſterium iſtud referendum eſſe. ζ *Gloria, &c.* Iam ſequitur altera dignitas quæ illam excipiet, quod videlicet in ſummo quodam gradu eminebunt, facti nimirum

ipsius regni Christi cohæredes. quod coronæ appellatione designatur. Loquitur autem Dauid de certo futuris rebus, Prophetarum more, quasi iam sint completæ.

8 *Omnia*, πάντα. Videtur vis adferri Dauidis verbis. Nam subiicitur, oues & boues, &c. quæ verba videntur illam vniuersitatem definire. Respondeo, enumerari quidem à Dauide has species, sed minimè id tamen vt in illis consistat. Iam enim antè ostendimus nó præsentem sed futurum mundum illic describi, cuius tamen typum aliquem, imò verò primordia iam antè diximus in hac vita in sanctis apparere, in eo quòd velut alteri sint Angeli. Elucet autem hæc dignitas in quotidiano etiam victu. siquidem hoc proprium est sanctorum, quòd rebus creatis pro suo iure vtuntur. Sunt enim futuri mundi ciues, quorum hæc est prærogatiua, vt omnia, nedum ea quæ ad hanc temporariam vitam pertinent, illis in suo capite subiecta sint. Atqui (dicet aliquis) hoc quoque conuenit infidelibus. Id verò pernego. Nam quicquid isti habent, id velut ex manu principis huius mundi (id est Satanæ) accipiunt. Itaque sicut ille tyrannus est & malæ fidei possessor, ita ipsi quoque, quòd ad se non pertinet, per rapinam & sacrilegium vsurpant.

¶ *At nunc*, νυῦ δέ. Accedit nunc ad applicationem, quam aggreditur ab obiectionis specie. Est autem oppositio eiusmodi: Mira hîc prædicas de hominibus futuri mundi ciuibus. Atqui nondum hæc cernimus, omnia nimirum illis esse subiecta. Fateor: (inquit Apostolus) sed in Christo cõpleta ista omnia cernimus, qui quidem est istius regni ἀρχηγὸς, i. *primus ductor*, vt nos ipsius vestigiis ad eius consortium perueniamus. At enim (dices) ne Christo quidem ipsi adhuc sunt omnia subiecta. Imò verò necesse est verum esse fateamur quod ipse pronuntiauit, in cælum iamiam ascensurus, Datam esse sibi omnem in cælo & in terra potestatem: & quod paulo antè dixit Apostolus, Eum esse constitutum omnium hæredem, Quod igitur diaboli cum suis adhuc reluctantur, hoc nõ impedit quin iã sint filio illi hominis subiecti, qui adhuc nobiscum viuens: illos solo nutu eiiciebat, quique hodie impetus eorum pro arbitrio suo frænat: ideo autem adhuc isti Christo resistunt, quòd nondum in illos plena sua potestate vti velit: idq; electorum suorum cõmodo, qui quotidie hac ratione magis ac magis perficiũtur: tũ vt reprobi mensuram suam impleant, quò & in illis per misericordiam seruandis, & in istis sua potentia confringendis illustrior ipsius gloria appareat. Primùm autem notemus particulam οὔπω, *nondum*. Docet enim futurum illum mundum nondum apparuisse, quem etiam suspirans rerum vniuersitas expectat, Rom. 8. 19. & deinceps. Deinde obseruemus obiectionem non ferri aduersus illud Dauidis dictum, Fecisti eum paulisper inferiorem Angelis, (eius enim personam inducit qui hanc dignitatem in sanctis iam agnoscat) sed aduersus illud extremum, nempe constituisti eum, &c. quod nondum apparuit, nec prius apparebit quàm vnà cum Christo regnemus. Postremò relatiuum ᾧ non refero ad Christum, sed ad hominem, id est, ad futuri illius regni ciues, quos complectitur vno speciei vocabulo. velati quum dicimus, hominem esse ratione præditum. Nam reliquos Dauid pro non hominibus censet, ad quos illa amplissima humanæ gentis dignitas non pertineat. Id autem ita intelligendum esse, ex responsione apparet. neque enim dicendum fuisset ὁ δὲ Ἰησοῦς, *Iesum autem*, sed αὐτὸν δέ, i. *sed ipsum*, &c. Fateor tamen hoc posse Hebræorum idiotismo excusari, qui antecedens exprimunt loco relatiui. Sed si quis ad hanc rationem alias superiores adiunxerit, & totam argumẽti seriem perspexerit qualem tradidimus, comperiet (vt spero) nostram expositionem multo minus esse violentam, & magis etiam cum Apostoli scopo consentire.

9 *Sed Iesum illum cernimus*, τὸν δὲ Ἰησοῦν βλέπομεν, &c. Ne quis miretur meam esse à me verborum collocationem, notandum est duplicem esse synchysin in Græco contextu, qui ita sit cõstituendus. βλέπομεν δὲ δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφανωμένον τὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους ἐλαττωθέντα διὰ τὸ πάθημα τοῦ θανάτου, ὅπως χάριτι

gnum Dei, &c. quod ita planum esse putamus vt probatione non indigeat. Quinquam etiam potest διὰ τὸ πάθημα, hæc coniungi cum ἐστεφανωμένον. sicut alibi dicitur, oportuisse Christum pati, & sic introire in gloriam. Sed illa collocatio eodem recidit, & multo planior est, nulla etiam distinctione repugnante.

¶ *Cernimus*, βλέπομεν. Cernimus nimirũ eius virtute in Ecclesia manifestissimè apparente, vt dixit suprà, versu 4. Hic enim est prodigiorum & donorum spiritus sancti finis. Deinde ex ipsius in Angeli, fidelibus efficacitate: vt qui iam sint secundo ab Angelis loco, si modò sui sint suæ fidei conscij: vt is qui dicebat, *Omnia possum in eo qui me confirmat.* Legitur eorum vitæ quos vetustas propter magnam singularis virtutis opinionem heroas & semideos vocauit, imò etiam vt numina est venerata: & commemorat illorum excellentissimos, (nam de iis non loquor quos vel adulatio, vel furor, vel metus diis adiunxit) tantum abfuisse ab infimi cuiusuis sancta præstantia, quantum abest cælum à terra. In his ergo cernimus, in Christo capite nostro iam impleta quæ certo pignore accepto adhuc expectamus. ¶ *Qui paulò minus inferior factus Angelis*, τὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους ἠλαττωμένον. Id est, qui ad tempus sese exinaniuit, forma serui accepta, nimirum hac nostra carne & mortalitate, vt paulo post explicabit. Cæterùm ne quis miretur me ista prorsus aliter quàm paulo antè explicare, vt qui verbis illis dignitatem membrorũ duerim describi, quum nunc econtratio iisdem verbis humiliationem capitis significari dicam: respondeo, Propheram diuina prorsus inspiratione vsurpasse verbum חָסַר [*hechsir*,] quod significat *Facere*, vt quidpiam inops & egenum videatur, neque propriè de eo dicitur qui talis ab initio fuerit, sed de eo potius qui ex altiore gradu in inferiorem reciderit. quo modo Græcè non dicetur ἠλαττῶσθαι, nec Latinè *imminui*, nisi qui deteriore sit conditione quàm antea. Itaque Propheta de industria verbum illud vsurpauit, quo æterni Verbi exinanitio (vt loquitur Paulus) non quidem in sese ἁπλῶς, sed formæ serui assumptionis respectu significaretur: vnde tamen futuri mundi excellentia penitus penderet: quod & paulo pòst exponet Apostolus. Itaque aliter vnum idémque verbum membris, aliter capiti tribuitur: quum tamen res ea sit eadem, nempe proximo ab Angelis loco esse, quod neque illi sine imminutione, qualem dixi, neque nobis sine magna dignitatis accessione contingit. Sed vnus tamen super est scrupulus, quem Erasmus mouet. Quomodo dum taxat dicatur Angelis inferior factus, qui in' morte sese non hominem, sed vermem quodammodo fuisse dicat, Psalm. 22. 7. Iterum respõdeo, Christum hic nobis neque vt Deum per se, (hactenus enim nihil de eo potuit imminui) neque vt hominem per se (hactenus enim fuit ad tempus non modò infra Angelos, sed infra abiectissimos etiã homines nostri causa detrusus) sed vt Deum & hominem coniunctim proponi. quia nimirum in hac etiam ipsa infirmitate vult Apostolus vt Christi præ cæteris Pontificibus præstantiam consideremus, quicum sit nostræ illius præstantissimæ futuræ gloriæ spes omnis coniuncta. Hac igitur ratione meritò dictus erit Christus tũ imminutus, quia idem ille qui Deus est, homo est natus, crucifixus, mortuus ac sepultus: tum ita imminutus vt in proximo tamen ab Angelis gradu steterit, quia idem ille homo ita in sese fuit miser, vt tamẽ esset Deus in natura à qua assumptus est. quod in ipso quoque sepulchro, anima spoliatus ostendit, quum eum corruptio attingere non auderet, sua ipsius vi mox resurrecturum. Dicam amplius, etiam quatenus homo in terris fuit, proximũ Angelis fuisse, quum ἀναμάρτητος fuerit & δυνάμει & ἐνεργείᾳ, ac ipso etiã Adam infinitis partibus perfectior, vt qui proximè coniunctæ & vnitæ deitatis Verbi præsidio sustineretur: illis tamen, quod ad perpessionem & mortem attinet, inferior. Miserrimus autem fuit omnium hominum, fateor, sed id tamen non simpliciter, quatenus naturæ nostræ particeps est, verùm quatenus naturæ nostræ vitiositatem cum eius fructibus per imputationem verè sustinebat: idque ad tempus, vt qui nunc totus supra omnes cælos euectus sit, vt aliquando simus eiusdem gloriæ toti etiam participes.

¶ *Propter*

¶ *Propter mortis perpessionem*, διὰ τὸ πάθημα τοῦ θανάτου. id est, vt mori posset. Nam διὰ causam finalem hîc declarat. Alióqui si per ipsam mortem diceretur capite quodammodo diminutus, id est, si hæc diminutio in morte cõsideraretur, ac non potius in naturę humanę assumptione, sicut Philip. 2. 7. dicendum erat, διὰ τοῦ παθήματος τοῦ θανάτου. ¶ *Vt beneficio*, ὅπως χάριτι. Rectè hoc addidit, nostri videlicet respectu, quos sic amauit vt filium suum pro nobis dederit, Ioh. 3. 16. Nam in eo versatur vt doceat nos tum in ipsa Christi morte siue sacrificio præstantiam ipsius considerare, tum eius præstantiæ considerationem ad vsum nostrum accommodare. Eum enim dicit ad nos descendisse vt nos secum eueheret. Nam ὑπὲρ παντὸς pro ὑπὲρ παντῶν dixit, vbi rursus annotandum particulam vniuersalem non complecti singulos homines, sed omnia Christi mẽbra in vnum corpus coniungere. Admonet Græcus scholiastes, Nestorianos olim hunc locum ausos fuisse deprauare, & pro χάριτι Θεοῦ scribere χωρὶς Θεοῦ. *absque Deo*, nempe vt à patiente homine Deum separarent. Et tamen hanc scripturam sequuti sunt Ambros. De fide ad Grat. lib. 2. cap. 4. & Vigilius libr. contra Eutychen 2. *ne*, inquit, *passio fuisse Deitatis putetur*. In Syra verò interpretatione duplex est lectio. Nam in quibusdam codicibus legitur teste Tremellio מתרקו אלהא [*mitrakas elaha*] id est *excepto Deo*, in excusis aliis scribitur בטיכותה [*bethichutha*,] id est, *propter beneficentiam eius*, vel *suam*: quam vtramque scripturã malè mihi videtur idem Tremellius contextui inseruisse.

¶ *Mortem gustaret*, γεύσηται θανάτου. Id est, mortem sentiret, metaphora sumpta à propinato calice, ex Scripturæ more, quem etiam seruauit Christus in triplici illa sua oratione, quum iam ad mortem properaret. Vide Ioh. 8. 51. Quibusdam etiam placet huc referre, quòd verè quidem mortuus sit, sed tamen mortem quasi degustarit duntaxat, vt qui mox resurrexerit: qua ratione dicũtur etiam nonnulli bonum Dei donum gustare, quod mox euomant, infrà, 6. 4.

10 *Decebat enim*, ἔπρεπε γάρ. Probarat sic hominem esse Christum vt sit Deus: quam dignitatem sigillatim applicauit triplici eiusdem officio. Nunc ordine conuerso dicit oportuisse sic Deum esse vt fieret homo: quod rursus applicat prophetiæ, in his, *Multos filios adducendo*: regno verò in his, *Principem salutis*: & sacerdotio in his, *Vnde debuit*, &c. ¶ *Vt ipse propter quem*, ἵνα αὐτῷ δι' ὃν, &c. Repetendum est Θεοῦ à fine superioris versic. Est enim Dei Patris periphrasis ad id de quo agitur accommodata: Christo videlicet, quatenus mediatoris officio fungitur, quasi infra patrem subsidente. Cedit enim hoc arcanum Dei gloriæ propter quem hæc omnia facta sunt: & quum per eum facta sint hæc omnia, tota laus huius facti ad eum redit, vt meritò dicat Apostolus sic fieri decuisse. Sed & ex hoc loco licebit Arianos refellere, qui ex præpositione διὰ colligebant Filium esse Patre minorem, quum hîc tribuatur ipsi Patri.

¶ *Adducendo*, ἀγαγόντα. id est, ἄγοντα. Videlicet per Christum ipsius futuri mundi principem, in quo Pater omnes elegit vocandos, iustificandos & glorificandos, vt tandem sit in illis omnibus omnia. Vulgata, *qui adduxerat*, seruata aoristi significatione. Sed ipsa sententia ostendit significari actum vigentem, non præteritum.

¶ *Principem*, ἀρχηγόν. Id est, antesignanum, & qui sicut primus est dignitate, ita est primogenitus ex mortuis inter multos fratres. ¶ *Consecraret*, τελειῶσαι. Rectè omnino ita conuertit doctissimus interpres: quod etiam indicat proximum sanctificandi verbum, & quod de Pontifice subiicitur. Omnes igitur Christi ærumnas dicit quasi solennia quædam sacra fuisse, quibus initiaretur & suo pontificatui consecraretur salutis nostræ princeps: nedum vt illa infirmitas fuerit abiectum quippiam, quod de Christi dignitate aliquid detraharet. quamobrem etiam Apostolus restatur nos per afflictiones fieri Filio Dei conformes. Sic Græci theologi τελείωσιν nomen tum ad Baptismum, tum ad martyrium simili prorsus ratione accommodant. Vulgata, *Consummare*, Erasmi *Perficere*: quod non ita expressum videtur, quanuis ista quoque interpretatio non sit vbique in hac epistola repudianda, vt perfectio opponatur initiationi, ac multo etiam magis diminutioni.

11 *Nam & qui ſanctificat,* ὅ, τε γὰρ ἁγιάζων. Cohæret particula cauſalis cum participio ἀγαγόντα, *Vt adduceret*: item cum extremo verſiculo 9. Quî enim valet conſequutio hæc, Chriſtus coronatus eſt gloria, &c. ergo & nos exaltabimur? Quia mortuus eſt pro omnibus. illum enim ita conſecrauit Deus Pater, vt per eum multos filios adduceret in gloriam. Sed qui fieri hoc poteſt? nempe quia vnius naturæ ſunt caput & membra, is qui ſanctificat & qui ſanctificantur. Sanctificationem autem appellat ſeparationem, purificationem, conſecrationem denique electorum: vtiturque præſenti tempore, vt ſignificet nos adhuc in huius ſanctificationis progreſſu verſari. ¶ *Ex vno,* ἐξ ἑνός. nempe Deo Patre in Chriſto, idque naturæ humanæ Chriſto & electis ipſi adiunctis communis reſpectu. Nam in Chriſto quidem humana illa natura ſic eſt hypoſtaticè Filio vnita, vt propterea homo ille, quanuis non ſecundum humanam naturam ſeorſim, tamen etiam quatenus homo, ſit verus ille Dei Patris filius, quum in ſeſe homo ille dici non poſſit ſubſiſtere quin perſona diuidatur, & duo filij, vnus videlicet genuinus, alter adoptiuus ſtatuatur. In nobis verò, quum eadem illa humana natura, vicem per ſancti Spiritus virtutem, cum Chriſto per fidem apprehenſo myſticum corpus conſtituat, ſic ſimus & ipſi in illo Filij eiuſdem Patris, quanuis non pari ratione. Eſt enim ille filius genuinus, nos autem adoptione in ipſo filij ſimus, quod myſterium paſſim declarat & inculcat Paulus. ¶ *Non erubeſcit,* οὐκ ἐπαισχύνεται. Rectè. nam quantûlioquin inter nos & ipſum intereſt?

12 *Annuntiabo,* ἀπαγγελῶ. Hunc Pſalmum rectè Chriſto tribui apparet ex eo quòd ad viuum totam paſſionis illius hiſtoriam deſcribit. Sic autem propheticum eius munus deſcribitur. Eſt enim Chriſtus Euangelij non tantùm auctor & materia, ſed etiam præco: & vis argumenti in eo ſita eſt, quod dicitur Dei nomen annuntiare, & quidem vt ſanctorum vnus, fratribus ſuis. quod Filio quidem ſed in ſerui forma conuenit: ſicut Samaritanæ illi dixit, Nos adoramus quod ſcimus, ſeſe inter adoratores numerans: & hymnum cecinit cum diſcipulis ſeu fratribus ſuis.

13 *Ego fretus ero ipſo,* ἐγὼ ἔσομαι πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ. Significat Hebræis חסה [*chaſah*] (quo verbo vtitur Propheta Pſalm. 18. vnde deſumptus eſt hic locus) *Recipere ſe in fidem ac præſidium alicuius*: vnde factum eſt vt ad fiduciã transferretur. Itaque hoc ipſum eſt quod Latinè dicitur *fretum eſſe*. Qu. Cicero De petitione Conſulatus, *Quanquam parvis & fundatis amicitijs fretum ac munitum eſſe oporteret*. Sic autem in illo Pſalmo Dauidẽ de ſe loqui, vt multa Chriſto ipſi magis propriè conueniant, apparet ex verſu 44. & 45. Et aptè argumentatur Apoſtolus ad probandam Filij Dei diminutionem, quum minoris ſit ad maiorem, & creaturę ad Creatorem confugere.

¶ *Ecce ego,* &c. ἰδοὺ ἐγώ, &c. Hæc loquitur de ſe & diſcipulis ſuis Eſaias cap 8. ſed omnes miniſtros adumbrans: vt illius diſcipuli viciſſim Eccleſiam totam deſignant. Quum igitur prophetarum ac miniſtrorum caput ſit Chriſtus, meliore etiam iure hæc illi tribuuntur quàm ipſi Eſaiæ. ¶ *Pueri,* τὰ παιδία. Hebr. הילדים [*haieladim,*] id eſt, τέκνα potius quàm παιδία, & quidẽ cum ה emphatico, vt ſi dicas, *Nati illi*. Sic enim ſignificatur filiatio electorum, ex illo videlicet incorruptibili ſemine, vt ſcribitur 1. Pet. 1. 2.

¶ *Dedit,* ἔδωκεν. Hoc explicatur Iohan. 6. 37. & 10. 28. Sed illud maximè videtur obſeruandum, nuſquam dici datos prophetis diſcipulos (ſic enim Eſaias vocat eoſdem quos mox poſtea gnatos appellat Eſa. cap. 8. verſ. 17. & 18.) ſed vni Chriſto: quum potius à Prophetis dicantur Deo gigni filij, vt loquitur de Corinthiis Apoſtolus: & adduci diſcipuli Domino, ad quem etiam Iohannes ſuos dimiſit. ex quo ſatis intelligi poteſt Eſaiam eo loco non tam in perſona ſua quàm Chriſti loquutus.

14 *Participes ſunt carnis & ſanguinis,* κεκοινώνηκε σαρκὸς καὶ αἵματος. Id eſt, conſtant carne & ſanguine, fragili videlicet & caduca natura. Nunc verò quod de eo homine dixerat ad regium etiam munus applicat, apertius explicãs quod dixerat, omnes eſſe ex vno. Vulg. *Communicauerunt carni & ſanguini*, obſcurè, vel ob eam cauſam quod ſeruauit præ-

teritum tempus. Erasmus, *Commercium habent cum carne & sanguine*, aliquanto etiam obscurius. ¶ *Consimiliter*, παραπλησίως. In hoc aduerbio interdum παρὰ detrahit de significatione, vt quum significat propemodum: hîc verò contrà, proximam & prorsus respondentem conditionem declarat, imò eandē prorsus, quod ad speciem ipsam attinet, nēpe vt lac lacti simile dicitur. Est autem argumentum à communi naturæ ordine sumptum, vt homo hominem gignat. vnde consequitur hominem fieri oportuisse Filium illum in quo cæteri fierent filij, sic illi dati vt in ipso pro filiis censeantur. ¶ *Vt per mortem*, ἵνα διὰ τοῦ θανάτου. Nisi hoc additum esset, videri poterat Apostolus absurdissimè loqui. Num enim Deum oportuit hominem fieri vt Diabolum debellaret? Nam certè potius robore quàm infirmitate videtur opus hic fuisse. Declarat igitur Apostolus, vt hæc victoria esset quàm glorioſissima, maximè fuisse conueniēs vt hominis victor Satan per hominem sterneretur, atque adeo per ipsam hominis mortem veluti suis ipsius telis, morte videlicet, conficeretur. ¶ *Qui mortis imperium habet*, τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου. Mortis imperium habere dicitur diabolus, à quo exortum est peccatum, quod mors est consequuta: quisque nos quotidie ad peccandum solicitat, vt in æternæ mortis exitium nos secum pertrahat. Tota igitur mortis administratio penes eum est. Nobis tamen dicitur extinctus, quòd omnes ipsius conatus aduersum filios Dei cadant inanes & irriti, imò verò etiam nostro commodo cedant. Et notandum etiam quòd mortis imperium dicit per mortem abolitum, id est, hostem suis ipsius armis confectum. ¶ *Diabolum*, τὸν διάβολον. De vno loquitur tanquam omnium principe, vt alibi sæpe Scriptura: cui tacitè adiunguntur reliqui ipsius Angeli, vt Matth. 25. 41.

15 *Mortis*, θανάτου. Mortem intellige cum ira Dei coniunctam, qualem necesse est extra Christum esse, cuius metus aut horroris potius perpetua seruitute nihil fingi potest miserius.

16 *Angelos*, ἀγγέλους. Id est, angelicam naturam. Vbi sunt igitur qui spirituale (id est, Angelicæ vel cælestis substantię) corpus Christo tribuunt? Nam spirituale quidem nunc esse fateor, sed longè alio sensu, vt diximus 1. Corint. 15. vers. 44. ¶ *Assumpsit*, ἐπιλαμβάνεται. Paulo anteà κέκτηται dixit pro κτᾶται, ita nūc contrà præsenti vtitur pro præterito, quæ permutationes temporum passim apud Hebræos occurrunt. Vulgata, *apprehendit*, non malè, sed verbo minus vsitato in vnitione hypostatica duarum naturarum declaranda. ¶ *Semen Abrahami*, σπέρματος Ἀβραάμ. Id est, veram hominis naturam, & quidem ex Abrahami familia, quod etiam sic intelligendum est, non quasi Filius Dei hominem illum quem assumpsit iam per se subsistentem assumpserit: sed quoniā illum assumendo subsistēt iam ipsi in sua persona dedit: vt proinde hic homo nunquam fuerit per se homo. Hæc autem naturæ nostræ assumptio sic vniuersaliter totum humanum genus respicit, vt tamen eius effectum ad solam Abrahami sobolem spectet, quo nomine tandem omnes credentes intelligi cœperunt, gentibus in Iudæorum incredulorum locum adscitis: sicut sic inter omnes viros & fœminas vniuersaliter cōmunis est humana natura, vt non sit tamen quilibet vir cuiusuis fœminæ maritus, & contrà. Itaque hæc naturæ societas ad solam Abrahami sobolem restringitur. id est, ad electorum cœtum qui Ecclesiæ nomine censentur. Ideo etiam disertè Christus dicitur Filius Abrahami: vt exposuimus Matth. 1. 1. Est autem insignis hic locus ad probandam veræ humanæ naturæ cum diuina coniunctionem, ad vnum constituendum Christum: ideóque à veteribus præsertim Græcis diligenter annotatur. Quo magis est execranda Castellionis audacia qui ἐπιλαμβάνεται conuertit *Opitulatur*, non modò falsa, sed etiam inepta interpretatione, quum ἐπιλαμβάνομαι nunquam hoc declaret apud Græcos. Sed eum nimirū id offendit quòd ἐπιλάβετο non scripserit Apostolus. Quasi verò in narrationibus rerum gestarum non soleat frequentissimè vsurpari hæc enallage, cum aliqua etiam venustate, vt res non acta perscribi, sed adhuc geri videatur. Denique in sententia tam manifesta, tantíne momenti hoc erat vt nouam & inauditam, & ad scopum Apostoli.

Apostoli nihil pertinentē verbi ὁμολογίας significationem cōminiscereturʔ

17 *Per omnia*, κατὰ πάντα. Per omnia, id est, non solùm quòd ad naturam, sed etiam quòd ad omnes qualitates attinet, sed à peccato tamen immunes. ¶ *Misericors*, ἐλεήμων. Id est, qui nostrarum ærumnarum vero sensu tangeretur, vt Luc. 19. 41. vbi etiam super perituris lacrymatur. Iam autem ad Christi Sacerdotium trāsit, docétque oportuisse hominem fieri vt pontifex etiam esset idoneus. ¶ *Fidelis*, πιστός. Id est sincerè & integrè munus suum perogens, vel cui merito fideremus.

18 *Quum tentatus est*, πειρασθείς. Id est, quum exploraretur, vel etiam quum tentaretur. id est ad malum solicitaretur à diabolo, & omnibus ipsius instrumentis: quibus tamen fortissimè & constantissimè, sed non sine acerbissimis & inexplicabilibus doloribus, restitit. Nam quòd ad intrinsecas tentationes attinet à carnis vitiositate exorientes, nullæ in eo esse potuerunt qui ex Spiritu sancto conceptus est. Castellio conuertit *Peristitando*, quàm rectè, ipse viderit. Erasm. *Ex hoc quòd ipsi contigit tentari*. nam cōiungit hæc duo ἔπαθεν & πειρασθείς, vt participium positum sit loco infinitiui. Sed quis ita loquitur, ἔπαθεν πειρασθῆναι, vel πειρασθείς, pro σωιέζειν αὐτοὺς πειρασθέντας. ¶ *Potest*, δυνάται. Vide infrà. 5. 2.

IN CAPVT III.

1 *Vnde*, ὅθεν. Orditur collationem prophetici muneris, siue Apostolatus Christi, cum Mosis ministerio, sed coniunctim cum regno, (nam & Moses & Iosue sic fuerunt prophetæ vt etiam regia potestate sint functi) apertè iam hunc nominans, postquam illius præstantiam luculentissimè probauit. ¶ *Apostolum*, ἀπόστολον. id est, legatum & nuntium, sicut διάκονος περιτομῆς dicitur. id est minister circuncisionis, Rom. 15. 8. Obiter autem, vbi ipsum ostendit omni potestate eminentiorem, nunc attingit Propheticum munus, qua ratione cum Mose confertur, sicut sacerdotij respectu cum Aarone: præterea etiam de Iosue aliquid propter regnum attingens, vt omnibus modis sit nobis Christus factus omnia. Istorum autem omnium fundamenta substrauit, explicata vtraque Christi natura coniunctim: & nunc alteram distributionem nectit. Vult enim à nobis istam Christi præstantiam considerari, tum vt Prophetæ sua auctoritate docentis, vt qui Dominus sit: tum vt Pontificis maximi & vnici. Primùm igitur de Apostolatu dicet vsque ad capitis 4. versiculum 14. inde ad Pontificatum transibit. ¶ *Professionis*, τῆς ὁμολογίας. Id est, eius doctrinæ quam profitemur, Euangelicæ nimirum.

2 *Ei qui ipsum constituit*, τῷ ποιήσαντι αὐτόν. Sic accipitur verbum עָשָׂה [*hasah*] de Mose & Aarone, 1. Sam. 12. 6. pro χειροτονήσας. hîc autem repeti etiam potest ἀπὸ τῆς κλήσεως nomen Apostoli & Pontificis. ¶ *Vt & Moses*, ὡς καὶ Μωσῆς. Vide vt exæquet quos postea longè impares esse ostendet. Quî enim sint paris dignitatis seruus & Filius? Fidelis tamen est vterque. Sic igitur posthabetur Moses Christo vt nihil illi detrahatur, nihil isti præter meritum adiiciatur, vtrique gradus suus conseruetur. Offensio enim quorundam inde nascitur quòd vtrunque habebant pro seruo. Quamobrem constituta iam Christi Dei & hominis præstātia, intrepidè loquitur Apostolus.

3 [*Tanto*] *nanque ampliore*, πλείονος γὰρ, &c. Erasmus Voculam illam rectè addidit, vt magis perspicuus esset hic locus. Causalis autem particula non cohęret cum proximis, sed cum præcipuo totius periodi verbo καταναήσατε, *considerate*: acsi diceret Apostolus, *Meritò magni facitis Mosen*: (fuit enim fidelis in domo Domini) sed excellentia Christi, qui & ipse fidelis fuit tum Apostolus tum Pōtifex, longè etiam dignior est quam cōsideretis. Est enim ipsius tanto amplior gloria, &c. ¶ *Quàm domus ipsa*, τῆς οἰκίας. i. Quanto præstantior est architectus ipsa domo quam est architectatus, tanto Christus præstat Mosi. vt etiam explicat apertè Syrus interpres. Quomodo verò constabit illa similitudo? nēpe quia Moses ipse pars est domus à Christo extructæ: nedum vt illā sit molitus. Vsitatum enim est Ecclesiā domui cōparare, cuius & viui lapides & vasa dicuntur tū pastores tum greges, vt 1. Tim. 3. 15. & 2. Tim. 2. 20. & 1. Pet. 2. 5. Hæc igitur prior erit collatio Christi cum Mose. Vet. interpr. conuertit *Honorem domus*, i. qui ex domo redit ad architectum multo amplior quàm ad ipsius ministros, qui per

se nihil præstiterunt, sed fuerunt duntaxat architecti organa. acsi Gallicè dicas, *D'autant que plus grand honneur de la maison reuient à celui qui l'a faicte.* quæ sententia non malè conuenit, sed Græcis non satis conuenit.

4 *Hæc omnia, τὰ πάντα.* Non erat omittendus articulus: nam generalis alioqui sententia accommodanda est ad ædificium de quo agitur. Apparet autem omnino, ex connexione argumenti, Christum Dei nomine significari. Est enim in his verbis assumptio argumenti, cuius præcessit propositio, & huius assumptionis ac etiam conclusionis Christus est subiectum. Ita enim est huius Ecclesiæ fundamentum, vt simul præsideat: ita frater, vt sit Dominus: ita formatus à Domino, vt sit Deus propria virtute omnia efficiens, sicut egregiè scripsit doctissimus interpr. ac proinde sic construenda est hæc oratio, non vt dicatur Deus omnia hæc condidisse, sed is esse Deus qui hæc omnia, id est, totam hanc domum, est architectatus, quanuis illud ex isto consequatur. Quod si architectus homo censetur ei domo præstare cuius fuit architectus, quanto magis architectus Deus tota hac domo & omnibus quantumuis fidelibus eius œconomis excellentior est habendus?

5 *Et Moses, καὶ Μωσῆς.* Altera collatio, in conditæ domus administratione. Nam hîc quoque præfuit Filius vt Dominus, Moses vt minister. Filius ergo id proprium habet quòd solus propriè dici potest architectus, vtpote Deus qui omnia effecerit. Vsus est autem ad tempus Mosis opera, sed nulla coactus necessitate, tantùm vt seruo, qui significaret quod habebat in mandatis, & Domino loquuturo audientiam faceret.

¶ *Vt famulus, ὡς θεράπων.* Honestius vocabulum est θεράπων quàm δοῦλος, vt apparet ex verbo θεραπεύειν, quod de ingenuis dicitur, prompta quadam voluntate operam suam cuipiam accommodantibus.

6 *At Christus vt filius domui suæ præest, Χριστὸς δὲ ὡς υἱὸς ἐπὶ τὸν οἶκον αὐτ.* Vulgata, *Christus verò tanquam filius in domo sua.* Eras. *At Christus tanquam filius administrauit domum ipsius.* Neuter cognouit discrimen quod obseruandum erat inter ἐν & ἐπὶ hoc in loco. Dicitur enim fuisse Moses fidelis in domo, Christus verò supra domum, vt is videlicet qui domui præest tanquam dominus. Erasmus verò (cuius vestigia Castellio sequutus est, sed errore duplicato) præterea in eo aberrauit ab Apostoli scopo, quòd vertit, *à se, ipsius*, quum emendati codices legant αὐτῆ, & quomodocunque legas, commodius sit omnino vt dicatur Filius domui suæ non alienæ præfuisse, etiamsi personam filij vt mediatoris à persona Patris distinguas. ¶ *Cuius domus, οὗ οἶκος.* Cuius videlicet Christi domus nos sumus. Sed rectius fortasse legeris ὃς οἶκος ἐσμὲν ἡμεῖς, *quæ domus sumus nos.* quod in vno ex vetustis codicibus scriptũ inueni, & sequutus est Vetus interpres. ¶ *Si modo loquẽdi libertatẽ, εἴπερ τὴν παῤῥησίαν.* Sic vocat fidei effectũ illud præstantissimum quo fit vt clamemus Abba Pater: cui subiungitur spes illa de qua gloriamur; quia nondum apparuit quod sumus, & tamen spes illa fallere nos non potest, ac proinde vt de re præsenti gloriamur in Domino, vt Rom. 5, 2. ¶ *Firmam, βεβαίαν.* Sic vbique legimus quum tamen βεβαίαν scribendum fuerit. Neque Syrus illud hîc habet, quod fortassis etiam ex vers. 14. irrepsit.

7 *Si audieritis, ἐὰν ἀκούσητε.* Ergo Deus erat post Mosen ipsúmque adeo Dauidem adhuc loquuturus.

8 *In exacerbatione, ἐν τῷ παραπικρασμῷ.* Heb. במריבה [*bimribah.*] i. in *die* contentionis. Nam repetendũ est יום [*iom*] ex sequente membro. Loquitur autem Propheta de illa celebri historia quæ perscripta est Exod. 17. 7. à qua etiã locus ipse, in quo hæc gesta sunt, dictus est Massa, id est, tentatio, & Meribah, i. iurgium seu contentio, quòd Israelitæ illic, cum Mose iurgando, Deum ad iram prouocarint. Quorsum hæc autem Apostolus? vt patrum auctoritatem desinat obtendere. Deinde vt, si impunè contemni non potuit famulus Moses, considerent multo maiores pœnas daturos qui Filium contempserint, ad quem Moses ipse inuitat. Postremò singulari quodã aut potius diuino prorsus iudicio hunc locum delegit Apostolus, mentione finis iniecta. Finis enim externus quo populum deducebat Moses, & introduxit Iosue,

Iosue, fuit requies terræ Chanaan: finis quo nos deducit Deus per Christum est æterna ipsius requies, quam terra Chanaan & Sabbati quies adūbrauit: quod postea explicatur. Pulchrè ergo cohærēt omnia: & obseruandum est Apostolum singulari artificio exhortationem istam concipere in Dauidis ipsius, vel potius Spiritus Sancti persona.

9 *Per annos quadraginta*, τεσσαράκοντα ἔτη. Quia sequitur particula δὲ, Græci codices & Syrus etiā interpres ista adiunxerunt præcedentibus, quum tamen in Hebræis ista connectantur sequentibus, nec vlla causalis particula interiiciatur. Sed & vnum codicē vet. inueni cum Hebraica veritate prorsus consentientem: quomodo etiam legitur in recepta Græci psalterij editione. Deinde idipsum ita repetitur infrà, ver. 17. Nolui tamen quicquam mutare in re tantilli momenti, quum eadem maneat sententia, vtrouis modo legas.

10 *Errant corde*, πλανῶνται τῇ καρδίᾳ. Id est, vecordes sunt & insani.

11 *Itaque*, ὡς. id est, ὥστε. Hebr. אשר [asher,] id est, οἷς, *quibus*, vt etiam legit & interpretatus est Vetus interpres. Eras. *Sicut*, nō satis rectè. Idem autem declarat *Iratus sum mea*, atque *Iratus ego*. ¶ *Si introibunt*, εἰ εἰσελεύσονται. Vide Mar. 8. 12.

13 *Quoad appellatur dies hodiernus*, ἄχρι οὗ τὸ σήμερον καλεῖται. Id est, quandiu durat dies hodiernus. Docet enim Apostolus aduerbium Hodie non debere ad Dauidis seculum restringi, sed totum illud tempus complecti quo nos Deus compellat, vt rectè scribit doctissimus interpres. Nec enim assentior Erasmo qui totum vitæ tempus putat hoc nomine designari. Nam multos adhuc viuentes nox opprimit, qui frustra Deū requirunt, quia sine fide clamant, quæ non est omnium: aut ne requirere quidem sustinent, vt eum quem sunt aspernati. Ergo quandiu nos Deus vocat, tandiu durat dies ille, non amplius: quum non sit volentis, nec currentis, sed miserentis Dei, Statim ergo pareamus. Quis enim nouit quando desiturus sit Dominus nobis loqui?

14 *Principium illud quo sustentamur*, τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως. Vel principium illud fiduciæ, siue inchoatum in nobis illud quo fulcimur. Opponitur enim principium fini, sed ita vt vtrunque oporteat consentire: & ita etiam accipi nomen τῆς ὑποστάσεως diximus 2. Corinth. 9. 4. & 11. 17. In quibusdam autem codicibus legimus τὴν ἀπαρχὴν, id est, *primitias*. Vulgata, *Initium substantiæ eius*. id est, αὐτοῦ ipsius videlicet Christi. quod pronomen in nullo Græco codice reperi. Suspicor autem ex Syro interprete scriptum fuisse non αὐτοῦ, *eius*, sed ταύτης, *huius*. Sic enim hunc locum interpretatur, si scripserit Apostolus, à principio ad finem vsque constanter esse illud quo fulcimur retinendum. id est, ἀπ' ἀρχῆς, τὴν ὑποστάσιν ταύτην βεβαίαν κατέχωμεν: Sed fortasse rectius τὴν ἀρχὴν acceperimus pro eo quod primarium est, & à quo nisi experis frustra quidpiam aggrediaris, quod est Hebræis ראשית (*reschith*) Hypostasis autem declarat fulcimētum, id est, vim & vsum illius principij quod Hebræi vocant משען (*Mischchan*) Syrus autem vertit מן רישיתא (*men rischitha*) quanuis τῆς ἀρχῆς vocem aliter acceperit. & ab ista separarit. Hāc autem sententiam si sequamur ἡ ἀρχὴ τῆς ὑποστάσεως declarabit id quod pro fulcro cætera sustinente statuitur, metaphora ab ædificiis sumpta: sicut apud Platonem in epistolis ἀρχὰς θεμέλιοι signficat *fundamenta iacere*: quod hoc loco pulchrè declarat Chrysostomus. Sed quodnam est illud fulcimentum? Nempe sana illa doctrina de Christo, eáque fide apprehensa. siue Fides ipsa, vt exponit Chrysostomus. In fide verò dicimur quidem stare, sed vt organo quod ipso Christo nititur. Castellio ea libertate vsus qua in plerisque aliis, totum hunc locum ita conuertit, *Etenim Christi consortes sumus, si modò hoc argumentum ab initio ad finem vsque firmū tenemus, in quo dicitur*, &c. Hoccine verò est fidum cōtextus interpretem agere.

15 (*Interim*) *dum dicitur*, ἐν τῷ λέγεσθαι. Id est, quandiu hæc vox personat. Hæc enim est (opinor) germana & minimè detorta huius loci explicatio: quam etiam amplexus Vetus interpres conuertit, *Dum dicitur*. Ego verò addidi aduerbium *Interim*, vt melius exprimerem præpositiónem ἐν, quæ pro *Inter* accipitur hoc in loco, ἐν τούτῳ, ἐν ᾧ, ἐν τῷ μεταξὺ, &similibus. Eras. *In hoc quod dicitur*: quę interpretatio non potest Græcis

vllo modo accommodari. Cęterùm nobilis est hæc sententia, ex qua intelligimus verba illa Prophetarum non ad vnum illud tempus pertinuisse, sed Deũ etiamnum hodie nos ad se Prophetarum scriptis propositis inuitare.

17 *Artus*, τὰ κῶλα. Sic tribus locis conuerterunt Græci interpretes Hebraicum vocabulum פגרום id est, *cadauera*, Num.14.vet.29.32. & 33. Syrus *ossa* interpretatur. Græca vox *membra* siue *Artus* declarat, ex quibus ipsum corpus extructum est, vt hoc vocabulo significetur illos, non tam sic ferente mortalitate, vel quouis morbo, sed tabescentibus sensim corporibus in deserto veluti concidisse.

IN CAPVT IIII.

1 *Introeundi*, εἰσελθεῖν. Subauditur articulus τῷ, vt in illo Æschinis loco κατὰ Κτησ. Μὴ κύριον γεγράφθαι Στρατοκλέα τὸν πάτερον στρατηγὸν βουλεύσασθαι καθεὶ τῆς τῶν στρατιωτῶν σωτηρίας. *Videatur aliquis ex nobis fuisse frustratus*, δοκῇ τις ἐξ ὑμῶν ὑστερηκέναι. i. tardãdo excluſus. Vide Rom. 3. 23. Respicit autem superiorẽ historiam. nã existimarũt Israelitæ se fuisse à Domino delusos, quum ipsi reuera cõtempsissent oblatam possessionẽ terræ Chanaan. Sic solet hominum improbitas, quum suæ perfidiæ dat pœnas, culpam in Deum regerere. Græca scholia additum esse censent ab Apostolo verbum δοκῇ, id est, *videatur*, vt asperius dictum leniret. Vulgata, *deesse*, quod nemo intelligat.

2 *Nobis euangelizatum est*, ἐσμεν εὐηγγελισμένοι. Vulgata, & Erasmus, *Nobis annuntiatum est*. Atqui non de omni nũtiatione dicitur τὸ εὐαγγελίζεσθαι. Itaque libenter Euangelizandi verbum retinui, vt sciamus Dominum in illo Dauidis loco vocem suam appellare, illud ipsum Euangelium quod postea nobis re ipsa exhibuit in Filio. Christus enim fuit heri & hodie, nec alius vnquam fuit μεσίτης. Sed potius, dices, scribendum fuit Illis vt nobis euangelizatum fuisse. Nam de illis demum controuersia moueri poterat. Respondeo non comparari duas Euangelizationes, ac multo minus conferri duo Euangelia (quum vnicum sit:) neque duas Euangelij dispensationes secundum plus & minus differentes, qua ratione duo testamenta constituuntur. Nam si ita esset, videretur nostram conditionem Apostolus facere deteriorem, inquiens sic esse nobis vt illis quorum Dauid meminit euangelizatum: quum nostra tamen conditio multo sit potior, vt scribitur infra 8.6. Itaque nihil aliud significatur his verbis quàm idem Euangelium nobis annuntiatum fuisse atque illis olim, vnde sequatur fore vt eãdem pœnam subeant, exclusionem videlicet à Dei requie, eiusdem vocis cõtemptores. Quòd ad constructionem autem huius verbi attinet, sic dicuntur passiuè aliqui Euangelizari, sicut actiuè dicuntur Apostoli εὐαγγελίσασθαι τὰς κώμας τῶν σαμαρειτῶν, Actor. 8.25. quanuis aliquando vsitatius cum tertio casu personæ hoc verbum construatur vt Ro.1.15. *Vt qui fide cõtemperatus non fuerit apud illos qui audierãt*, μὴ συγκεκραμένος τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασιν. Prædicationem Euangelicam veluti vino comparat, quod vt haustum (id est, auditum & perceptum) nobis prosit, oporteat fide quasi temperari. vt etiam intellexit hunc locum Syrus interpres. Est igitur elegans translatio, qua significatur Hebræis rebellibus cauſim non esse cur glorientur quòd peculiariter eos sit alloquutus Dominus & per Prophetas & per Filium, quum multi etiam audierint Mosen in deserto, quibus id non modò non profuit, sed etiã mortiferæ potionis instar fuit, ipsorum quidem vitio qui propinatam non tẽperarunt fide. quæ requititur vt hic potus nobis sit salutaris. Vulg. *Non admixtus fidei ex iis quæ audierunt*. Putauit enim Vetus interpres τῇ ἀκούσει positum pro τοῖς ἀκουσθεῖσι. Castellio verò multo etiam durius conuertit τῇ πίστει τῆς ἀκούσασιν, pro τῇ πίστει τῶν ἀκουσάντων, *cõ eorum fide qui audierant* Erasmus, *Quid non esset cum fide coniunctus iis qui audirant*: ne sic quidem expressa Apostoli sententia, vt mihi videtur. Græcus scholiastes legit συγκεκραμένους, assentiente Photio & Theophylacto, quos etiam Complutensis editio sequitur, & quinque ex vetustis nostris codicibus. Est autem hæc sententia, Auditum sermonem nihil illos iuuisse qui sese non cõiunxerunt per fidem iis qui audierant, id est, Iosue & Caleb fidelibus qui Deo auscultarunt. Sed nec hoc quidem mihi

placet

plicet vel ob eam causam quòd manifestè distinguat τοὺς ἀκούσαντας & τοὺς πιστεύσαντας, id est, *eos qui tantùm audierunt ab iis qui auditis crediderunt.*

3 *Introimus*, εἰσερχόμεθα. Vulgata, *Ingrediamur*, non expressa Apostoli sententia, vt qui significet nos iam nunc per fidem ingredi in illam requiem, vt apparet ex versu 10. ¶ *Sicut*, &c. καθὼς, &c. An verò ex hoc testimonio efficitur nos per fidem ingredi in Dei requiem? Minimè id quidem per se: sed ita est, si omnia connectas tum præcedentia, tum sequentia. Nam si infidelitas arcet ab aditu, fides certè introducit.

Licet, καίτοι. Vulgata, *Et quidem*, quam versionem tolerari quidem posse fateor, sed tamen nō amplector. Est autem locus hic perobscurus, quem ego sic exponēdum puto. Probarat Apostolus infidelitatem illud esse quod à Dei requie arceret: fidem cōtrà, quasi ostiū per quòd ingrederemur. Ad hæc verò poterant Hebræorum aliqui obiicere, ista nihil ad regnum cælestè pertinere, quum illic Requietis appellatione terra Chanaan intelligatur, in qua essent ipsi: ac proinde se illa exhortatione minimè indigere, vt qui Dei requiem istam infidelibus negatam possiderent. Oportuit igitur eos ab ista contemplatione terræ Chanaan auocatos, ad alteriùs requietis cognitionem traducere, eius videlicet cuius illa typus erat. Quod vt faciat, aggreditur explicare quid sit in requiem Dei ingredi: ac fatetur quidem duplicem requiem Dei commemorari in Scripturis, vnam æternam, cuius statim fit mentio post cōditum mundum: alteram quæ in hoc Dauidis loco tribuatur terræ Chanaan: sed ita vt Deus (exemplo eorum proposito qui ab altera ista typica sunt exclusi per infidelitatem) nos ad priorem illam veram & suam vocet. Quod ita esse probat Apostolus duobus argumētis: vno, quòd Deus addat aduerbiū Hodie, quod nō cōuenit rei iampridē præteritæ: altero, quòd eos alloquatur qui in terram Chanaan iampridem erant ingressi: ex quibus coniunctis necessariò efficitur quod modò dixi, nos ad aliam requiem proposito illo exemplo inuitari. Sed quænam illa est? nempe quum diu tantùm commemorentur, & de posteriore non agi dixerimus, nisi quatenus illius mentio adhortationis causa inducitur, relinquitur, Dauidem de priore verba facere, quemadmodum Apostolus proponit vers. 4, & explicat versiculis 9. & 10. Deinde cōclusionem nectit. Ergo (vt ad contextum redeam) cōiunctio καίτοι omnino cōuertenda est per *quamuis*: vt sit sensus, Quamuis requietis Dei nomine alicubi significetur cessatio à cōdendo mundo, Deum tamen de terra Chanaan loquentem, requietis nomen illi tribuisse in illo suo iureiurando. Non argumentatur autem Apostolus, sed proponit de quo dicturus est. quod & mox explicat, docēs duarum requietum fieri mentionem, vt postea Psalmi cōtextum ad vtrāque accommodet, illa videlicet verba, Si ingressuri sint in requiem meam, ad terram Chanaan: adhortationem autem totam, ad priorem illam & veram Dei quietem, cuius illa typus erat. Sed nulla hīc fit (dices) terræ Chanaan mentio. Respondeo, nō necesse fuisse hoc exprimi, quod manifestè liquet ex historia illa quadraginta annorum, quam vnam in hoc Psalmo Deus commemorat, deinde etiam hoc disertè explicari ver. 8.

6 *Quia igitur*, ἐπεὶ οὖν Nunc illam Dei adhortationem applicat ad priorē requiem. Itaque οὖν nō declarat cōclusionem ex prioribus nascentem, sed ingressum argumentationis: nisi malimus eum à conclusione exordiri quam postea confirmet.

7 *Rursum*, πάλιν. Prius argumentum ab aduerbio præsentis temporis, quod declarat alios inuitari, ἐν Δαυὶδ autem possimus interpretari *In Dauide*. id est, *apud Dauidem* in libro videlicet Dauidis, vel *per Dauidem*, vt Rom. 9 25.

8 *Nam si Iesus*, εἰ γὰρ Ἰησοῦς. Iosue intelligit qui à Græcis dictus est Iesus. vt planè sint ridiculi qui Iesu nomen quū Christo tribuitur, volunt ad nomen Iehoua detorquere. Quis enim non videt, sicut terra Chanaan veræ quietis fuit typus, ita etiam Iosue sub eodem nomine proponi pro veri nostri liberatoris typo? Sed fuisse videtur aliquid adiungendum, vt esset necessaria conclusio. Quid enim? ánnon potest nos Deus hodie ad eam ipsam quietem in-

uitate quam alij multis antè seculis sint aspernati? Sanè ita est. sed quum ij non de quibus conqueritur, sed quos ad se inuitat Dominus apud Dauidem, eam quietem iampridem adepti sint, quàm alij neglexerant, nempe terræ Chanaan possessionem, relinquitur aliam esse præparatam quietem, ad quam proposito aliorum exemplo inuitentur: quæ conclusio nectitur versiculo 9.

9 *Aliquis sabbatismus*, σαββατισμός. Vtitur Hebræo vocabulo, quum antea dixisset κατάπαυσιν, eodem sensu, duabus de causis: primùm vt distinguat ipsa nomina, nam Psal. 95, requies vocatur מנוחה (*menuchah*,) vbi autem agitur de die septimo dicitur שבת (*schabbath*,) à verbo שבת (*schabath*,) vt in ipso etiam nomine discrimen annotetur. deinde vt concludat collationem typicæ quietis terræ Chanaan, cum vera illa & æterna, ad quam nos Deus per verum Iosuam deducit, atque adeo in qua iam alterum pedem habemus, si credidimus.

10 *Nam qui ingressus est*, ὁ γὰρ εἰσελθών. Similitudinem declarat beatæ illius quietis Dei & nostræ, quam iam inchoauerunt qui Deo vocanti respõderunt. Quemadmodum enim Deus perfecto mundo sese veluti recepit in æternam illam suam beatitatem: sic qui crediderunt, cessant ab operibus suis, iter ingressi ad illud beatissimum otiũ, id est, ad felicitatem illam sempiternam, in qua post tot huius vitæ ærumnas collocabuntur.

11 *Studeamus*, σπουδάσωμεν. Conclusio superioris tractationis totius de officio Christi Regio ac Prophetico. ¶ *Nequis*, ἵνα μή τις Id est, nequis fiat simile exemplum infidelitatis. Nam ἐν pro εἰς ponitur, & ὑπόδειγμα pro παράδειγμα, vt diximus Matth. 16.28. Erasmus, *Nequis eodem concidat incredulitatis exemplo.*

12 *Viuus enim* (*est.*) ζῶν γάρ. Viuum vocat ab eius effectis in iis quibus annuntiatur, & alludit ad Es. 49.2, & Psal. 45.4. & 6. Cohæret autem causalis particula cum superiore conclusione, quæ & fideles consolatur, & contumaces coram Dei tribunali citat. ¶ *Sermo Dei*, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Id est, doctrina Dei annuntiata tũ in Lege tum in Euangelio. ¶ *Ancipiti*, δίστομον. Vide Luc. 21.24.

¶ *Ac pertingit*, καὶ διϊκνούμενος. Id est, ad intima vsque animi penetralia descendit, nempe vt mortiferum vulnus infligat contumacibus: electos autem contrà, vetere homine cæso, penitus viuificet Deo. Animam autem, facultatem in qua residet affectus, Spiritum τὸ ἡγεμονικὸν vocat. quod aliquoties in Paulo annotauimus, & statim explicatur. Per compages autem & medullas similiter accipio penitissimas quasque hominis partes. Syrus interpres præterea legit καὶ ὀστέων, & *ossium*. ¶ *Et diiudicat* καὶ κριτικός. Quidam conuertit *Censorem*, non ineptè fortassis, si rem ipsam spectemus.

13 *Ipsius*, αὐτοῦ. Ipsius videlicet Dei, de cuius verbo disserit. Sunt autem hæc aduersus hypocritas dicta, ne quicquid fidei nomine vestierimus, putemus à Deo recipi pro fide. ¶ *Patentia*, τετραχηλισμένα. Τραχηλίζειν. Varinus, ex aliquo proculdubio vetustiore grammatico, tradit etiam significare τὸ διὰ τοῦ νώτου, ὄπισθεν τὸ διὰ τῆς ῥάχεως σχίζειν, id est, *medium secare, siue per spinam dorsi findere.* quæ significatio mihi visa est conuenientior: vt omnia Domino etiam intima patêre significetur, seruata etiam superiore trãslatione à gladio sumpta. Vulgata, *Aperta*. Erasmus, *Resupinata*. Græcus scholiastes *quasi excoriata* interpretatur, trãslatione (inquit) à pedibus sumpta, quibus ex collo suspẽsis detrahitur pellis: quę omnes interpretationes sunt violentæ. ¶ *Quicum nobis est negotium*, πρὸς ὃν ἡμῖν ὁ λόγος. Vel, de quo nobis est sermo, vt πρὸς ὃν ponatur pro περὶ οὗ, vt suprà, 1.7. Sed illa explicatio multo est verior, vt rectè obseruauit doctissimus interpres. Vulgata & Erasmus, *Ad quem nobis est sermo*. Syrus autem interpres λόγον accipit αἰτίαν τῶν ἐνθυμήσεων, vt sit sensus, reddendam esse Deo omnium nostrarum cogitationum, & actorum ac factorum rationem.

14 *Habentes*, &c. ἔχοντες, &c. Nunc aggreditur comparationem pontificatus Christi, cum Aarone & omnibus Pontificibus Leuiticis. Itaque hinc oportuerat quartam sectionem auspicari. ¶ *Retineamus*, κρατῶμεν. Id est, summa vi seruemus, nec finamus nobis è manibus elabi: vt diximus Mat. 7.6.

15 *Non enim*, οὐ γάρ. Vides vt ad Sacerdo-

cerdotium applicet sua illa principia, nempe hominem Deum, superiore versiculo, nunc verò Deum hominem, & quidem semper coniunctim.

¶ *Affici sensu*, συμπαθῆσαι. Vulgata. *Compati*. Atqui in Christum nunc gloriosum istæ perpessiones nõ cadunt: quod concedo. Sed hoc quidem certum est, hoc vocabulo summum illum consensum membrorum & capitis (id est, Ecclesiæ & Christi) significari, de quo toties Paulus disserit. Deinde vt quum de Deo loquitur, ita etiam de Christo glorioso differens Scriptura, ad nostrum captum se demittit. Glorioſum autem ad dextram Patris Christum sedere credimus: vbi dicitur nostris malis affici, quòd sibi factum ducat quicquid nobis fit iniuriæ: ideo clamans è cælis, Saul cur me persequeris? Altiores speculationes scrutari, nec vtile nec tutum existimo.

¶ *Tentatum*, πεπειρασμένον. Ita lego ex vetere codice, non πεπειραμένον. Neque enim nudam corporis & animæ substantiam assumpsit, sed omnibus nostris scrumnis, omnibus denique peccatorum nostrorum pœnis obnoxiam: ita tamen vt recta & integra in eo fuerint omnia, nec vnquam caro illa, id est vitiositas in eo fuerint quæ Spiritui repugnat.

¶ *Similiter*, κατ' ὁμοιότητα. Hebraicè כדמותו (*chidmuthenu*) pro ὁμοίως, siue (vt antè dixit, 2.14) παραπλησίως, i. *prorsus similiter*. Nam vt plenissimam similitudinem significent Hebræi, particulas eiusdem significationis congerunt, vt hîc in κατ' ὁμοιότητα & in παραπλησίως factum est. Vulgata, *Pro similitudine*. Eras. *Iuxta similitudinem*, quæ interpretatio non modò est ambigua, sed etiam periculosa.

16 *Cum loquendi libertate*, μετὰ παῤῥησίας. Vide Rom. 8.15. & suprà 3.6.

¶ *Auxilium*, βοήθειαν. Syrus legit præterea ἐν καιρῷ θλίψεως, *in tempore afflictionis*.

IN CAPVT V.

1 *Nam omnis*, &c. πᾶς γὰρ, &c. Hinc quoque apparet scriptam fuisse hanc epistolam stante adhuc templo & vigẽte toto Leuitico cultu, quod homines illi ineptissimi non considerant, quos non pudet ad pontificem Romanum & papisticos sacrificos istud detorquere. Aggreditur autem nunc Apostolus præstantiora omnia in Christo Pontifice ostendere quàm in reliquis omnibus, vt Aaronis sacerdotium isti cedere, tandem aliquando isti intelligerent. Itaque γὰρ non tam est causalis quàm inchoatiua, vt loquũtur grammatici. Sunt autem hæc capita huius collationis. Alij à Deo quidem vocantur, sed per homines & ex hominibus: Christus homo & ipse, sed vnà etiam Dei Filius, ipsa Patris voce est Pontifex declaratus. Illos oportet, vt infirmos & misericordes, pro se & pro aliis offerre donaria & victimas: iste insigniter afflictus & insigniter misericors, non obtulit pro suis peccatis, sed rogauit pro suo metu quod impetrauit, & consecratus sua obedientia omnes seruauit. Illis mortalibus quærẽdi sunt successores: iste perpetuus est declaratus Pontifex, & quidem cum iureiurando: neque vt successor Aaronis, sed vt alterius sacerdotij Pontifex, nempe secundum ordinem Melchisedec, multo excellentiorem. Hæc sunt inquam huius collationis capita: sed quia ordine contrario propositioni respondet similitudinis accommodatio, sciendum est versiculo quarto respondere versiculos 5. & 6. versiculo secundo & tertio, versiculos 7. & 8. versiculo demum primo, versiculos 9. & 10.

¶ *Donaria*, δῶρα. Hoc nomine intelligit omnes oblationes rerum vitæ expertium: θυσίας autem reliqua sacrificia vocat, animalium videlicet quæ iugulabãtur. Et hinc manifestissimè intelligitur quàm absurdè & ineptè aduersarij nostri ad sunm sacerdotium probandum isto loco abutantur, quem saltem illi suo Oecumenico scilicet papæ peculiarem seruare ipsos decuit. Quis enim nõ videat Apostolum non de nouo quopiam, sed de illo vetere Aaronico sacerdotio vel Pontificatu potius disserere? Vtitur autem præsenti tempore προσφέρουσι & καθίσταται, vt in hac tota epistola non tempus quo ipse scribebat, sed ipsam Aaronici sacerdotij institutionem spectans, & quòd stante adhuc templo scripta fuerit hæc epistola, sicut Paulus etiam loquitur 1. Cor. 10. 18.

2 *Qui quantum satis est miserari possit,* μετριοπαθεῖν δυνάμενος. Δυνάμενος significat τὸν ἱκανὸν, id est, eum qui aptus sit & idoneus. Μετριοπαθεῖν verò declarat indolem quæ ad commiserationem sit prona, quanta opus est. Quũ enim preces nõnisi ex fide & intimo corde profectas Deus admittat: quomodo aptus fuerit ad cõmunes pro vniuerso populo preces concipiendas qui arroganter alios despiciat, neque illorum etiam de salute sua non cogitantium periculo quantum par est afficiatur? Itaque μετριοπαθεῖν dici non potest quisquis συμπάσχει, sed is demum qui aliorum miseria non leuiter vt par est tangitur, sed pro ipsorum miseriæ magnitudine. Nec enim hîc reprehenditur τὸ πλέον, id est, excessus, in quo rarissimè peccatur, sed τὸ ἐλλεῖπον, id est, defectus. Rectè igitur & pereruditè omnino Syrus interpres paraphrasi vsus hunc locum sic conuertit, *Qui posßit deprimere seipsum & compati*, Tremellio interprete. Sed si consideretur Christi in primis, vt vndequaque absolutissimi exemplaris, deinde Mosis, Dauidis & Pauli vita, tum demum quid μετριοπαθείας nomine hoc loco significetur, facilè fuerit intelligere. Vulgata, *Qui condolere posßit*. Erasmus, *Qui placabilis esse posßit*: nimium anguste. Quid si enim eum nemo offenderet? Deinde non tam placandus est ipse, quatenus Mediator, quàm ad placandum Deum constitutus.

¶ *Vicem ignorantium & aberrantium,* τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις. Id est, eorum qui in peccatis sunt constituti. Nam apud Hebræos שגיונות (*schighionoth*) & שגיאות (*scheghioth*,) id est, *Errores*, de quouis peccati genere dicuntur.

¶ *Circundatus sit,* περίκειται. Id est, quòd & ipse naturam iisdem incommodis ac vitiis obnoxiam circunferat.

3 *Propter hanc*, διὰ ταύτην. Vulgata, *Propterea*, διὰ τοῦτο, & sic quoque fateor ex Hebræorum idiotismo illud posse explicari: sed multo præstat seruare fœmininum genus, vt cum proximè præcedente cohæreat.

4 *Sumit*, λαμβάνει. Disputat non quales sint Pontifices (tum enim certum est fuisse vænalem Pontificatum, quare vera nullus erat quum per Christum esset abolitus) sed agit de eorum officio. Interim statuendum est, fures fuisse ac latrones quicunque per hoc ostiũ non ingrediebantur. Occurrit autem obiectioni, quod videretur Christus nõ esse admittendus vt pontifex, vt qui non esset ex tribu Leui. cui obiectioni respondet Apostolus prolato testimonio Dauidis, in quo declarat Dominus alium etiam ordinem sacerdotij à se ordinatum esse, nempe ordinem Melchisedec, qui sit Leuitico modis omnibus præstantior.

5 *Non sibi hunc honorem tribuit*, οὐχ ἑαυτὸν ἐδόξασεν. Sic esse explicandum verbum δοξάζειν, apparet ex præcedente versiculo. Vulgata, *non clarificauit seipsum*, perobscurè. ¶ *Is qui dixit ei*, ὁ λαλήσας αὐτῷ. Vel, *qui loquutus est ei*, subaudi לאמר (*lemor*,) *dicendo* ellipsi Hebr. familiari, ex præcedente membro supplenda nempe αὐτὸν ἐδόξασε. ¶ *Filius meus*, υἱός μου. Quorsum hoc ad Sacerdotium, dices? Respondeo, in altera eiusdem versiculi parte fieri Sacerdotij mentionem quum dicit se annuntiaturum illud Patris decretum. Deinde, cũ hoc testimonio connectendum esse illud quod subiicitur, quum ad eandem personam vtrunque referatur, & illud quidem de Regno, hoc de Sacerdotio testetur, vt planè respondeat veritas figuræ, id est Christus Melchisedeco.

6 *Secundum ordinem*, κατὰ τὴν τάξιν. כדברת (*kedibráth*, id est, ad Instar, siue secundum rationem ac similitudinem, vt explicatur infrà, 7. 15. vt etiam explicat Syrus interpres.

7 *In diebus carnis suæ*, ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ. Id est, quũ adhuc nobiscum infirma & imbecilla nostra natura præditus degeret. Nam ita est accipiendum vocabulum Carnis, nequis eum existimet nunc carnem nostram exuisse. ¶ *Ipsum seruare*, σώζειν αὐτὸν. id est, eximere morti. Ostendit autem hæc circunstantia hîc agi de triplicata illa vehementissima deprecatione qua vsus est in horto Dominus noster, vt tres Euangelistæ diligenter commemorãt, adeo quidẽ anxius, adeo saucius dolore vt grumos etiam sanguinis sudaret. Ideo scriptor hic noster δήσεις dixit plurali numero, & præterea adiunxit ἱκετηρίας: neque eo contentus mentionẽ

quoque

que fecit clamoris & lacrymarum: accommodatissimè declarans nostri ponuficis veram ἀδιάπτωσιν in eo affectu qui minimè omnium Deitati cõuenit, pauore videlicet ac animi consternatione, quæ nequam Deo tribui solet, quum alioqui soleant humani alij affectus Deo tribui per ἀνθρωποπάθειαν. ¶ *Exauditus precibus* [*liberatus*] *ex metu*, εἰσακουσθεὶς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας. Ad verbũ *exauditus ex metu*, quam constructionem emollire sum coactus, ne duo participia sine copula concurrerent. Ostendit enim præpositio ἀπὸ pro ἐκ, alterum quod supplendi subaudiri ex Hebræorum idiotismo, apud quos sæpe in antecedente comprehenditur consequens, vt alibi passim obseruauimus, ac præsertim Matth. 4.8. & 1.Tim. 2.16. Occurrit autem hæc eadem phrasis Psal. 22.22. Huius autem loci veram ac genuinam explicationem doctissimus interpres ostendit: quo nomine sicut à piis & eruditis omnibus magnam gratiam iniit, ita paucis quibusdam non satisfecit. Primùm igitur hanc interpretationem confirmabo, deinde istorum rationes diluã. Ergo quòd ad totum ipsum dicendi genus attinet, si *Pro reuerentia*, vt vertere consueuerãt, vel *Pro pietate* (quod Erasmus annotauit) interpreteris, non aliud declarabit *Pro* quàm *Propter* vel *Secundum*, vel aliquid denique eiusmodi quod significet quo respectu sit exauditus. Atqui non facilè mihi persuaserim proferri posse vllum exemplum in quo ἀπὸ ita vsurpetur. Hic enim potius locus est præpositioni διὰ cum quarto casu vel χάριν, vel etiam ἕνεκα, vt Philip. 2.13. Deinde quòd ad vocabulũ εὐλαβείας attinet, fateor etiam accipi pro reuerentia, id est religioso timore, vt infrà, 12.28. vnde εὐλαβὴς, pius ac religiosus Luc. 2.25. Act. 2.5. & 8.2. atque etiam pro honesta cautione, quam λογικὴν ἔκκλισιν τῶν βλαπτόντων definiũt philosophi. Sed & pro metu vsurpari facile fuerit comprobare, vt saltem ex illo Diphili versiculo quem citat Stobæus, Θνητὸς πεφυκὼς μὴ εὐλαβοῦ τὸν πλέονα. Nunc videamus quę significatio magis congruat. De Cautione quidem non est (opinor) cur disceptemus. Sin verò Reuerentiam interpretemur, ea profectò vel Patri vel Filio tribuetur. Patri tribuit Chrysostomus, quasi Christi dignitatem quodammodo reueritus fuerit Pater. Sed primùm omnium quis id non videat nimium durè & præter Scripturæ morem dici? Deinde quis tandem hoc suspicari possit de Patre dici, nisi addatur pronomen αὐτοῦ? & certè non immeritò censuerimus illos commentarios Chrysostomi non esse, sed rapsodiam potius ab aliquo collectã. Nã & titulus ipse testatur fuisse Chrysostomi nomine post ipsius mortẽ editos. Restat ergo vt de Filij reuerẽtia intelligamus, quæ ita fuerit Patri iucunda vt propterea ipsius preces exaudierit: ac ista quidem est hæc sententia, sed cui omnino (vt antè dixi) repugnet præpositio ἀπὸ. Idem de pietate sentiendum. Relinquitur ergo vt pro Metu accipiamus. nam ita hoc quoque significare τὴν εὐλάβειαν nemini vel mediocriter in literis Græcis versato dubium est. Pericles, inquit Plutarchus περὶ τὸν λόγον ὢν εὐλαβὴς, *timidè ad dicendum accedebat*. quod de se quoque Cicero testatur. εὐλαβοῦμαι πεσεῖν, inquit ille apud Sophoclem, *timeo ne cadam*. Sed & Aristoteles alicubi in Rhetoricis τοὺς δεινοὺς καὶ τοὺς εὐλαβεῖς coniungit. Plutarchus in Cæsare, Πομπήιος ὑπ' εὐλαβείας περὶ τύχης, τῷ μεγάλῳ τίλει ἐπίβαινεν. Quid plura? Sic accipitur Act. 23.10. εὐλαβηθεὶς pro φοβηθεὶς. Denique vt non dubium sit quin hunc locum ita etiam interpretati sint nonnulli veteres, Nazianzenus disertè concione de Filio secunda, inter Christi hominis imbecillitates τὸ εὐλαβὲς numerat. Postremò hoc etiam prorsus addendum fuisse dico vt ambigua non esset oratio. Nam quia dixerat Christum suas preces illi obtulisse qui ipsum à morte seruare, id est (vt ex ipsius Christi oratione liquet) ista moriendi necessitate liberare poterat, si simpliciter dixisset fuisse exauditum, parata erat calumnia, non fuisse exauditum, vt qui mox crudelissimè sit interfectus. Itaque additum est, Exauditum quidem fuisse, sed ex metu. id est, fuisse confirmatum vt omnem pauorem mortis deposuerit. quamobrem etiam Angelus illi apparuisse disertè commemoratur, qui ipsum corroboraret, Luc. cap. 22. vers. 43. Neque tamen dici potest Filius à Patre non penitus exauditus, vt qui liberationem à morte nõnisi addita conditione petierit, si ita ipsi

videretur. Hæc est igitur germana huius loci explicatio. cui probandæ istud quoque profuerit quòd in Latina versione vetustissima maiusculis literis scripta, Claromontani sæpe à me citati venerandę planè vetustatis codicis, scribitur, *Et exauditus à metu*. Quid amplius? Syrus interpres apertè sic, Tremellio interprete, vertit, in eo tantùm à Græcis nostris dissidens, quòd distinctione posit εἰσακουσθεὶς adscripta, istud ἀπὸ εὐλαβείας construxit cum verbo ἔμαθεν, sequente versiculo, addita copula καὶ ante ἀφ' ὧν ἔπαθεν, totum inquam hunc locum sic conuertit: *Et exauditus est, & quamuis Filius esset, ex metu & ex passionibus quas sustinuit, didicit obedientiam*, eodem manente sensu. quam interpretationem minimè quoque improbarim. Nunc ad eos veniamus quibus hoc non placet. Primùm, inquiunt, nō additur pronomen Suo. Atqui Vetus etiā interpres conuertit, *Pro reuerentia sua*, &, nisi reciprocum addideris, necessariò tamen erit supplendum: quod etiam ex communi loquendi vsu ferè prætermitti solet. Quid verò quòd non modò reciproca, sed etiam (quod multo durius est) simplicia interdum relatiua prætermittuntur? vt in hac eadem epistola 2.3. & 4.16. Sed & non desunt qui clamitent actum esse de Christi diuinitate si hæc interpretatio admittatur, timuisse Christum ne malis obrutus succumberet, vel morte absorberetur. At ego quæro, an non Christus non modò naturam sed etiam omnes quantumlibet abiectas & infirmas hominis affectiones, vno duntaxat peccato excepto, assumpserit? Certè qui hoc negat, Christianus non est. Sin verò ità est, quæro quomodo Christus à metu, pauore, atque adeo à perculsione alienus fuerit, qui sibiipsi etiam quatenus homo est, ignorationem arcanorū Dei consiliorum adscribere non veretur? Mat. 13.32. Et verò, nisi hoc etiā modo tentatus est, excepto peccato, Pontifex noster, quo modo nos ab hoc malo quod vnum est ex præcipuis, id est à penitissimo illo iræ Dei sensu, à pauore & perculsione animi de iudicio illo iræ Dei seuerissimo cogitantis, liberauerit? Vnde enim illa inuicta Martyrum constantia, nisi ex eo quòd Christus, qui hos terrores sensit, ex illis exauditus, illos vicissim misereatur? Id enim disertè in hac eadem epistola multis locis inculcatur. Sed hic multa videntur quosdam fefellisse. Primùm, quòd non distinxerunt quid toti Christo, id est, secundum vtranque naturam coniunctim, siue quatenus est & Deus & homo in vna persona, ac etiam quid eidem in abstractis secundum alteram tantùm naturam sit tribuendum. Deinde quòd non consideratunt peculiarem habendam esse illius temporis rationem, quo planè oportuit hominem veluti à Deo deseri, vt ipse in cruce exclamat: minimè id quidem quasi separatus fuerit Deus ab homine, (neque enim, si ita id esset, seruator esset in morte) sed quòd vim illam suam in homine ad tēpus non exerceret: plena alioqui satisfactione non futura, nisi homo Deum re vera infensissimum, non ipsi propriè, sed nostris peccatis, sensisset. Postremò illos fefellit quòd pauoris & illius consternationis affectum, quo metuit ne malis obrutus succumberet, vel morte absorberetur, putarunt non aliunde posse quàm à diffidentia exoriri, ac proinde in Christum non cadere. At ego ex illis quæro quid igitur putent Christum formidasse? Nam corporis cruciatus? Certè hoc aliquid est. nam homo erat, & à dolore natura abhorrens. Sed puderet nos (opinor) eam constantiam in Christo requirere quæ in tam multis Martyrum millibus emineat. Nam hominum profanorum ἀναισθησίαν, vel hypocrisin, vel insaniam non commemoro. Aliquid ergo aliud fuisse oportet quod Christum non dico affecerit, sed ita perculerit vt nullum vsquam vnquam extiterit talis commotionis exemplum. Neque enim duntaxat dicitur ἐκθαμβεῖσθαι, atque ἀδημονεῖν, (quod significat *perplexum & inopem cōsilij hærere* Marc. 14.33.) sed etiam, *Nunc*, inquit, *anima mea turbata est*: & *quid dicam? Pater seruato me ex hac hora*. Quid autem illud ter repetitum, *Pater, discedat à me calix iste*? Quid quòd grumos sanguinis ad terram vsque procidentes sudat? Quid quòd se contentissimo clamore derelictum vociferatur? Quod tādem simile consternationis exemplum reperiemus? Ergo aliud est quod illum

vrget

vere tantopere. Nempe horrendū illud & plusquam infinitis modis terrificum iram Patris iudicium intuetur. Peccata non vnius hominis aliqua, sed omnium electorum omnia homo vnus ipse fragilis, caducus, imbecillis sustinet. Et miramur eum expauescere, cōsternari, turbari, lacrymari, clamare, repugnantia quodammodo petere, sanguinem sudare, se derelictum vociferari? Sed tamen vnquam diffidit. Sané cui enim hoc dubiū est? Ergo non veritus est succumbere, & absorberi à morte? Hoc verò pernego. quo iure id faciam, facile fuerit ex his cognoscere. Si verba spectes, nō petit confirmationem animi, sed liberationem à periculo, *Pater*, inquit, *ferua me ex hac hora. Pater, discedat à me calix iste, tu hoc mihi præstare potes.* Et tandem, nō dicit, *Mi Deus, ne me derelinquas* (oportebat enim ad tempus aliquatenus derelinqui, vt nos reciperemur) sed, *Deus, Deus meus cur dereliquisti me?* Annō illa quidem verba sunt hominis cogitātis de se actum esse, nisi ex præsenti periculo eripiatur? ista verò, hominis in ipso iam gurgite sese periisse vociferantis? Certè hoc non possimus meritò inficiari quin res ipsa coarguat. Quid igitur? an despōdit animū, an desperauit spei nostræ auctor? Absit, sed hīc nimirū habemus perfectissimam nostræ cōsolationis descriptionem. Nam quo humiliorē & abiectioré cernimus nostra causa factū æternum Dei Filiū, (excepto tamen peccato) eo minus vel de Patris benevolētia, vel de nostra per Filiū expiatione facta dubitare possumus. Ita verò se res habet. In omni vehemēti cōmotione (cuiusmodi hæc sanè fuit, si vlla vnquam in quoquā homine alia) ita totus occupatur animus vt velox illa facultatum animi progressio multū impediatur, quòd singulæ facultates diutius rem totam suspēdant. Exempli causa, si liberis animis ab omni alia cogitatione quidpiā quod moderatè nos afficiat tetigerimus, vno tēporis momēto externus sensus affectus, ad cōmunem sensum, hinc verò ad iudiciū rem totam detulerit: iudiciū deniq; statim statuerit hoc vel illud esse quod tetigerimus, neq; vllus celerior motus à nobis animo comprehēdi potest. Sin verò vehementer calidum aut frigidum aliquid attigerimus, ita in dolore totus animus occupatur, vt vel interdum quid illud sit non requiramus, vel cogamur ex aliis scisciari, aut alios etiam sensus consulere: idque non modò imparitatis, sed etiam bene ac diligenter meditatis accidit: tum propter naturæ nostræ imbecillitatem, tum propter facultatum omnium summam inter se συμπάθειαν, quæ quidem facit vt sui proprij muneris oblitæ, repentè ad opem inter se ferendā accurrant. Hinc illæ in subitis motibus perturbationes, quarū ita postea nos pœnitet, quum sedato animo singulę facultates officium faciūt, vt nos ipsos miremur eò deuenire potuisse. Hunc verò naturalem progressum necesse est vt in Christo consideremus, si quidem ipsum verum hominem fuisse fateri volumus, non qualis nunc est, (quod ad carnis infirmitates attinet, quas nunc omnes deposuit) sed qualis tum erat præcipuè quum ad extremam illam sacrificij functionem vēnit. Tantùm hoc intererit quòd omnes ipsius affectiones omni vitio vacarunt, quū in nostris aliquid semper insit vitij. Quū igitur inquit: *Pater quid dicam?* cogitemus animū in illā itæ infinitæ sustinendæ cogitationem ita defixum, vt singulæ facultates per se nihil decernerent, sed toto interrupto progressu fluctuarent. Deinde quum petit liberari ex hac hora, quum rogat vt discedat calix iste, sciamus animum loqui, in illa eadem cogitatione ita occupatum, vt in vnam partem totus vergens, penè sibi persuadeat de se actum esse, nec fieri posse vt tantum pondus sustineat. Postremò quum iam se derelictum vociferatur, cogitemus animum non iam in cogitatione & metu impēdentis mali prorsus occupatum, sed in profundo summæ calamitatis gurgite sepultum, qui ad emergendum maxima cum difficultate luctetur. Verùm in his omnibus hęc duo teneamus, ista videlicet non à diffidentia vlla, sed à doloris vehementissimo sensu proficisci: deinde sic considerandas esse singulas huius actionis partes, vt ex fine de re tota statuamus. Neque enim in illa cogitatione (quæ tamen & ipsa, vt dixi, fuit omnis peccati & vitij expers) ita hæsit quin mox inuicta spes illum erigeret. Idem enim qui perculsus, *Quid dicam?* inquit: *Libera me ex hac hora*: eodē tenore sub-

iicit. *Sed propterea veni in horam hanc.* Qui ter petit, *Pater, transfer à me hunc calicem*: addit, *Fiat quod tu vis.* Qui vociferatur se derelictum, tamen Deum, Deum suum compellat. Quorsum autem hæc? quia quo verius ista cognoscimus, eo certiores de salute nostra sumus. Quòd siquis hæc curiosa esse dicat, Euangelistas accusat qui tã copiosè ista descripserunt, sine quibus fieri non potest vt vel peccatorum nostrorum magnitudinem, vel paternam Dei nostri beneuolentiam intelligamus. Sed de his hactenus: si hoc vnum addideris, Christum etiam hominem sic ad terribilem illum irati Patris vultum expauisse, vt tamen sibi nullius mali conscio sciret non esse iratum, & hac ratione seipsum erexisse: quum autem cõsideraret quorum peccatorum vicem esset subiturus, iudicij Dei horrore sic fuisse perculsum (ac meritò quidem) vt nullum extet, vel vnquam extare possit simile exemplũ, quoniam re vera luit pœnas omnibus nostris peccãtis debitas.

8 *Quanuis καίπερ.* Vulgata, ineptè prorsus, *Et quidem.* quamobrem etiam superiore versiculo εἰσακουσθεὶς coactus est vertere pro εἰσήκουσε μὲν, *exauditus est.*

¶ *Didicit, ἔμαθεν.* Id est, re ipsa expertus est quid sit Patrem habere cui parẽdum sit. Expertus est autem non inuitus, sed tamen sese in assumpta serui forma subiiciens: quanuis alioqui Filius esset Patri per omnia æqualis.

9 *Consecratus, τελειωθείς.* Vulgata, *Consummatus.* Erasmus, *Perfectus redditus.* Vide suprà, 2.10.

10 *Secundum ordinem, κατὰ τάξιν.* Vide suprà, vers. 6.

11 *De quo, &c. περὶ οὗ, &c.* Digressio vsque ad septimi capitis initium, minimè tamen ab eo de quo agitur aliena, sed quasi Hebræos retinens tum in attenta eorum quæ dixit consideratione, antequam vlterius progrediatur, tum etiam ad eorum arcanorum magnitudinem intelligendam de quibus dicturus est, eorum animos parans. ¶ *Difficilia explicatu, δυσερμήνευτα.* Vulg. *Ininterpretabilis.* Nam quod in quibusdã codicibus legitur *interpretabilis*, factum est librariorum culpa. ¶ *Segnes, νωθροί.* siue tardi, quod propriè de incessu dici volunt grammatici. Vulgata, *imbecilles.*

12 *Quibus lacte sit opus, χρείαν ἔχοντες γάλακτος.* Similis locutio occurrit apud Paulum. 1. Cor. 3. 1. & 2.

13 *Rudis, ἄπειρος.* Vulgata, *Expers.* Sic Horatius *inexpertum armorum* dixit. ¶ *Sermonis iustitiæ, λόγου δικαιοσύνης.* Id est sermonis quo docetur iustitia, nempe Euangelij, vt Rom. 1. 17. & 18.

14 *Adultorum, τελείων.* Vulgata & Erasmus, *Perfectorum.* Vide 1. Corinth. 14. 20. ¶ *Propter habitum, διὰ τὴν ἕξιν.* Vulgata, *Pro consuetudine.* Erasmus, *Propter assuetudinem*: non satis expressè. Nam habitus comparatur assuetudine, à qua proinde distingui debet. Notum est autem διαθέσεως & ἕξεως discrimen in scholis tritum. ¶ *Sensus, τὰ αἰσθητήρια.* Id est, αἰσθήσεις, & quidem generali significatione, ita vt omnes (ac præsertim intelligendi ac iudicandi) facultates comprehendantur. Alioqui τὰ αἰσθητήρια quæ vulgò *sensoria* conuertunt, Græci appellant ipsa sensuum organa, vt aures, oculos, linguam, & alia eiusmodi. Sic αἰσθήσεως nomen accipitur Philipp. 1. 9. & διαισθήσεως, 1. Ioh. 5. 20.

IN CAP. VI.

1 *Qui in Christo rudes inchoat sermone, τὸν τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριστοῦ λόγον*, Id est, primis Christianismi principiis, quæ catechismum vocant. Vulgata, ad verbum, *Inchoationis Christi sermonem.*

¶ *Perfectionem, τελειότητα.* id est, sermonem iustitiæ conuenientem adultis, & ab elementali distinctum. Nam alioqui ipsi etiam τέλειοι cognoscunt ex parte, 1. Corinth. 13. 9. ¶ *Resipiscentia ab, &c, μετανοίας ἀπὸ, &c.* Quinque capita catechismi numerat, nempe professionem emendationis vitæ: fidei summam de Deo: doctrinæ explicationem compendiariam, quæ in baptismis & impositione manuũ tradi rudibus præsertim solebat, (id est, quum ad baptizandos infantes vel adultos, item quum ad imponendas aliquibus manus conueniebatur) caput resurrectionis mortuorum, & futuri iudicij. Baptismatum autem meminit plurali numero, non quòd ueratus vnquam sit Baptismus, sed quòd plures catechumeni solerent ad Baptismum conuenire, cui postea certi sunt attributi dies, nempe Paschę & Pętecostes, qui propterea dies baptismatũ dicti sunt,

sint, vt ex veterum plurimorum & Græcorum & Latinorum scriptis liquet. Tradebantur ergo ista catechismi initia breuibus & paucis, tanquam præcipua religionis nostræ capita, vt sanè sunt: sed succedebat postea Scripturarum luculenta tractatio cum quotidianis exhortationibus: denique eadem quidem illa, sed multis arcanis copiosius explicatis tradebantur. ideóque ista non simpliciter hic commemorantur, sed istorum principia.

4 *Impossibile est enim*, ἀδύνατον γάρ. De apostasia vniuersali loquitur, non autem de peccatis humana infirmitate aduersus primam vel secundam tabulam admissis. Itaque causa non erat cur veteres, Latini præsertim, hanc epistolam tanquam pro Nouatianis facientem repudiarent, vt pluribus ostendit doctissimus interpres. nam quæ adfert Erasm. planè detorta sunt. Vide 1. Iohan. 5. 16. vbi totum hoc argumentum studui planissimè explicare. ¶ *Qui semel fuerint illustrati*, τοὺς ἅπαξ φωτισθέντας. Syrus de iis qui semel baptisati fuerint, nempe qui post catechesin Christianismum professi fuerint, & baptismo allecti Ecclesiæ, non ineptè istud dicendi genus interpretatur. Nam ab effectu baptismi adultorum catechumenorum, φωτίζειν pro *baptisare*, & φώτισμα *baptismus*, & baptizandis catechumenis statı dies τῶν φώτων, apud Græcos vetustiores theologos accipitur.

5 *Gustauerint*, γευσαμένους. Vide 1. Timoth. 4. 1. Est autem in primis notanda emphasis huius verbi. Nam aliud est vere credere, vt Lydia illa cuius cor aperuit Dominus Act. 16. 14. aliud verò gustum aliquem habere: quanuis ne hoc quidem nisi ex Spiritus sancti gratia fieri possit: verùm quæ fructum non ferat, quòd eam reprobi statim euomant.

6 *Denuo renouare*, πάλιν ἀνακαινίζειν. Vox renouationis ad eum statum refertur in quem quum per originis peccatum inciderimus, inde rursum per Spiritum sanctum in Christo per fidem apprehenso in integrum restituimur, qui gratia obsignatur Baptismi sacramento. Particula verò πάλιν, *denuo*, alterum à Christo cognito prolapsum respicit, quum ab eo defectionem altera in integrum restitutio non possit consequi: quia bis oporteret Christũ crucifigi, cuius vnius sanguine possint elui peccata. Loquitur enim de apostasia vniuersali ab Euangelio cognito. Itaque nullus est in his pleonasmus, vt nonnulli putarunt, propter repetitas particulas πάλιν & ἀνά. ¶ *Vt qui rursum crucifigant sibi*, ἀνασταυροῦντας ἑαυτοῖς. Id est, vt qui Christum, quasi rursus crucifixum, omnium ludibrio exponant, idque suo ipsorum exitio. Notandum est autem particulam *Denuo*, non esse construendam cum ἑαυτοῖς, quasi istis antea fuerit crucifixus, sed ad verbum ἀνασταυροῦντας, in quo includitur: nequis cum nonnullis somniet dici Christũ antea pro ipsis crucifixũ. Alij interpretantur ἑαυτοῖς, *Quantum in se est*. Huius sceleris exemplũ insigne fuit Iulianus apostata: quẽ plerique hodie Epicurei strenuè imitantur. Diximus autem de verbo παραδειγματίζειν Matth. 1. 19. Syrus interpres non habet ἑαυτοῖς. Et fortasse sic potest ista sententia explicari, ac si declaretur istos non posse rursum renouari, quoniam rursus oporteret Christum crucifigi & illis ludibriis exponi, quod fieri amplius non potest, illo semel pro mortuis creditu-ris crucifixo, nec in gratiam istorum apostatarum rursum crucifigendo: quam sentẽtiam si amplectamur, vti sanè probabilis & commoda mihi videtur, tum pro, *vtqui rursum crucifigant*, scribendum erit, *rursum crucifigendo, & ad ignominiam exponendo.*

8 *Reiectanea*, ἀδόκιμος. Vide 1. Cor. 9. 27. & Tit. 1. 16.

10 *Et laboriosa charitatis*, καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης. Syrus interpres & Claromõtanus codex habent καὶ τῆς ἀγάπης, *& charitatis*, quod sequutus est Vetus interpres Latinus. & fortassis τοῦ κόπου fuit glossema τοῦ ἔργου. Potest autem etiam iste locus sic commodè verti, *operis vestri & doloris charitatis* [videlicet] *vestræ quam demonstrastis.*

¶ *Quam demonstrastis erga ipsius nomen*, ἣν ἐνδειξάμενοι εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Aliud enim est, humana quadam φιλίᾳ benefacere cuipiam, quàm fratrẽ in nomine Christi iuuare: quod vnicus Spiritus sanctus dictat, & Christus gratum habet, vt sibi-ipsi præstitum. Sed & hunc locum aliter distinctum sic possis non incommodè interpretari, *Quam demonstrastis, vt qui in*

ipsius nomine ministrauerit is sanctis, & ministretis. Nam alibi quoque non semel annotauimus εἰς τὸ ὄνομα positum pro ἐν τῷ ὀνόματι.

11 *Ad finem vsque,* ἄχρι τέλους. Sic esse construenda hæc verba, nempe cum verbo ἐνδείκνυσθαι, ostendit ipsa huius loci sententia. quod vt planius appareret, traiectionem quæ est in Græco contextu mutaui.

¶ *Ad plenam spei certiorationem,* πρὸς τὴν πληροφορίαν τῆς ἐλπίδος. Id est, vt plenissimè in animis vestris spes confirmetur. Est enim charitas sese bonis operibus demonstrans certum electionis ac proinde spei certæ testimonium, Rom.8.14. & 2.Pet.1.10. Cæterùm paulatim accedit ad explicationem ordinis Melchisedeci, proposita mētione Abrahæ primùm, vt eius exemplo doceat ipsos perseuerare: deinde vt doceat qua in re possint sese germanos Abrahæ filios declarare, tacitè præposterum in ea re ipsorum iudicium reprehendens: præterea sibi molliorem aditum patefaciens ad sequentem historiam, in qua Melchisedecum Abrahæ cogetur anteponere.

12 *Patientem animum,* μακροθυμίαν. Propriè θυμὸς in hoc nomine excandescentiam declarat, quam qui cohibere potest is μακρόθυμος dicitur, id est, βραδὺς εἰς ὀργήν. Iac.1.19. Hic verò à consequente eum declarat, qui non iram modò, sed etiam reliquos affectus nouit compescere, & præsertim diffidentiā vt mox de Abrahamo dicitur, vers.15. ¶ *Hæreditario iure obtinēt,* κληρονομούντων. De vi huius verbi magnopere obseruanda, vide Matth.5.5. Vulg. legit κληρονομησόντων *qui hæreditabunt.* Ego de patribus iam in cælis agere hoc loco Apostolum non dubito.

14 *Certè,* ἤ μήν. Hebr. כי [*chi*] Vulgata, & Erasmus legunt εἰ μή, *Nisi*: vt sit aposiopesis, quum tamen כי אם [*chi im*] nō sit in Hebræo contextu. Gen.22.17.

¶ *Benedicens benedicam,* εὐλογῶν εὐλογήσω. Id est, cumulatissimè te beneficiis cumulabo. Hæc enim est emphasis istius suprà à nobis annotati Hebraismi, qui mox etiam repetitur.

17 *Ex abundanti,* περισσότερον. Id est, amplius etiam quàm necesse esset, nisi hoc flagitaret hominū improbitas, qui ne iurato quidem Deo credunt. Hæc enim vis est τοῦ περισσοτέρου hoc in loco, vt idem declaret περισσότερον atque ἐκ περισσείας. Vulg. *Abundantius.* Erasmus, *Eximiè.*

¶ *Fideiussit iureiurando,* ἐμεσίτευσεν ὅρκῳ. Sic puto hunc locum explicandum vt propius à Græcis absimus: alioqui dicendum erat, *Interuenit per iusiurandum,* pro διηγγύησε, vt opinor: sicut Vlpianus interuentorem vocat eum qui fideiubet. Græcus scholiastes putat verbo μεσιτεύειν designari illam promissionem iam tum interuentore Christo conceptam. quod sanè verum est. Hanc igitur expositionem si admittamus, interpretabimur ἐμεσίτευσεν ὅρκῳ. *Interposuit se cum iureiurando.* Vulgata & Erasmus, *Interposuit iusiurandum.*

18 *Per duas res,* διὰ δύο πραγμάτων. Nempe promissionem & ei adiunctum iusiurandum. ¶ *Qui cursum [eō] corripuimus,* οἱ καταφυγόντες. Vulg. *Qui confugimus.* Eras. *Qui huc confugimus.* Ego verò puto φεύγειν accipi pro σωτήριος τρέχειν, vt etiam idem hoc verbum diximus exponendum Ioh.10.23. & sumptam translationem à gymnicis ludis, quò spectant etiam vocabula κρατῆσαι, καταπαύσεως & προδρόμου. quam metaphorā fortasse nō intelligens potius quàm diuersam scripturam sequutus Syrus interpres, interposuit πρὸς αὐτόν, vt qui interpretetur, *qui confugimus ad eum.*

19 *Et ingredientem,* καὶ εἰσερχομένην. Translatio ab eo sumpta est, quòd eo certius est ac firmius anchoræ præsidium, quo altius fixa penetrauit. Deinde ad ritum Pontificum alluserit, qui in Sancta sanctorum semel quotannis ingrediebantur. qua de re infra, 9.3.7. & hac occasione ad intermissam Pontificis Christi cum Leuiticis Pontificibus comparationem redit.

20 *Secundum ordinem,* κατὰ τάξιν. Id est, κατ' ὁμοιότητα, vt ipse Apostolus loquitur infra 7.15. & explicat ibidem vers.3. vt nouerimus non Christum Melchisedeci, sed Melchisedecum Christi fuisse typum, tum in sese, tum in Sacerdotij adipiscendi similitudine, qualis quidem ipse nobis à Mose describitur.

IN CAPVT VII.

1 *Nam hic Melchisedec,* οὗτος γὰρ ὁ Μελχισεδέκ. Ex tribus collationis capitibus quæ exposuimus suprà, 5.1. tertium supererat, quo ostenditur Christum eo in primis

primis excellere quòd Pontifex simul & Rex sit æternus. Deinde etiam obiiciporerat, Pontificem esse non posse qui ex Leuitico genere non esset. Nunc igitur de hoc vtroque differit, explicans quis sit ordo ille Melchisedec, nempe æternus, & Leuitico eminentior, & cum æterno regno coniunctus. quod ex singulis historiæ Melchisedeci circunstantiis probat, typum etiam illum Christi fuisse demonstrãs. Est autem typi & veritatis hæc collatio. Ille fuit rex & Sacerdos, ita etiam Christus. Ille rex fuit iustitiæ & pacis vocatus, verè talis est Christus. Sic ille proponitur quasi & principio carens & fine cuius nec pater, nec mater, nec maiores, nec mors explicatur: talis re vera est Filius Dei. In his capitibus posita est collatio, quæ ad deo reuocari possũt, nimirũ ad duplex officium, & æternitatis speciem, cuius veritas in vno Christo fuit. De oblatione nulla certè mentio. nam ne hoc quidem ferre potest historiæ contextus. Vtitur enim Moses verbo הוֹצִיא [*hotsi*,] quod omnes norunt non posse aliud declarare quàm facere egredi, id est, depromere seu proferre. Deinde cui eundem hæc prolata sunt? ipsi certè Abrahamo. Hoc enim ostendit historiæ contextus: & eo subsidio valde recreatus est Abraham cum suis, defessus rediens è pugna. Sit ergo hæc allegoria quòd ad oblationem attinet, vna ex iis quas Patres per se excogitarunt, quibus tamen impietas illa postea excogitata nunquam in mentem venit. Certè summè sunt præfracti qui ad vnicam illam actepetitam Christi oblationem stabiliendam idipsum vsurpant quod Spiritus sanctus hoc in loco idcirco citauit vt vna, semel facta, & nũquam vllo modo iteranda, æterni & viuentis Pontificis vnici oblatione omnes electos in æternum perfectè sanctificatos doceret. Ad hæc & illud accedit, quod non iam Melchisedecum, sed panem & vinum volunt Christi figuram esse, quem ipsi rursum patri ipsa offerant: nempe vt iam Melchisedecus non Christum, sed ipsos sacrificos repræsentet. Quid amplius? Quis illos non miretur de pane & vino hoc in loco rixari, apud quos tamen summa sit impietas dicere panem & vinum ab ipsis Deo offerri? Obseruandum est autem hoc loco quàm religiosè sit nobis tractandum Dei verbum. Quod enim quispiam in Mose reprehenderet, nempe quòd de tanto viro tam paucis egerit, & iis quidem prætermissis quæ præcipuè videbantur historiæ leges requirere, ecce quantum mysterium adumbrat. Itaque à Spiritus sancti scopo aberrant qui curiosè inquirunt Melchisedeci genus, ac magis etiam ij qui perinde ac rem certam affirmant illum fuisse primum ex filiis Noah, qui & Sem dictus fuerit. Sed erãt apertè fanatici, & totam hanc tractationem impiè euertebant Melchisedeciani, qui hunc fuisse Filium ipsum Dei tradebant, qui Abrahamo apparuisset, ac proinde pro historia nobis imaginarium quoddam visum constituebant. Eorum verò portenta auxit etiam impurum illud & verè omnibus modis execrandum caput, omnium, inquam, quantumlibet absurdarum hæreseon consarcinator Postellus, vnus ex nobili illa Iesuitarum societate, aut conspiratione potius, quæ à paucis annis ex abyssi puteo erupit.

¶ *Et benedixit*, καὶ εὐλόγησεν. Nempe solenni ac Sacerdotali benedictione. Erant enim Sacerdotes sicut ad sacrificandum, ita etiam ad benedicendum, à Deo constituti. Num. 6. 26. Denique benedictio significatur non priuata sed solennis, & ab eo profecta per quẽ Dominus benediceret, vt apparet ex versiculo 7. Adduntur autem ista in Claromontano codice, expuncto propterea nomine Abrahæ in proximè sequente versiculo, καὶ Ἀβραὰμ εὐλογηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, *& Abrahamus fuit benedictus ab eo*. Nam vtrunque participium σωωτήσας & εὐλογηθεὶς est Hebræorũ Benoni, sub. verbo ἦν, pro σωωτήσων & εὐλογήθη. Neque verò hæc adiectio, quanuis nusquam alibi à me reperta, mihi improbatur: quum hanc etiam collationis partem disertè postea explicet Apostolus.

3 *Sine patre*, ἀπάτωρ. Erasm. *Ignoti patris*, & mox, ἀμήτωρ, *ignotæ matris*, & ἀγενεαλόγητος *ignoti generis*. non modo nõ expresso sed etiam deprauato sensu: vt de ambiguitate taceam. Nam etsi non est natus Melchisedec sine patre aut matre, & proculdubio etiam est mortuus, tamen quia Dauid loquẽs de ipsius

τάξει minimè illum cōsiderat qualis in sese fuit, sed vt Christi sacerdotis æterni typum, idcirco dicitur ab Apostolo ἀπάτωρ & ἀμήτωρ, habita ratione descriptionis Mosis, qui perinde nobis eū proponit acsi repentè è cælis delapsus esset, & mox eò se recepisset, nulla ipsius maiorum nec mortis mentione facta. Ita enim oportuit illum nobis describi, vt æterni Pontificis nostri typus esset. sicut scitè admodum hunc locum his verbis expressit Syrus interpres, *Cuius nec pater nec mater scripti sunt in genealogijs.* Itaque si Ignoti patris pro Sine patre, & ἀμήτωρ, *ignotæ matris*, substitueris, vides æternitatis typum tolli. Idem est de aliis sequentibus epithetis iudicium. Ex his autem manifestè primùm colligitur aduersus Nestorianos Christum Deum & hominem vnicam esse personam, sicut vnica persona fuit Melchisedecus ipsius typus: deinde aduersus Samosatenianos & Arianos veram esse Filij Deitatem, secundum quam sit patri ὁμοούσιος, quanuis à patris persona distinctus, vt qui secundum Deitatem, nec matrem habeat, nec temporis initium aut finem, secundùm Humanitatem verò non ex aliquo patris semine, sed ex Spiritu sancto sit conceptus: & initium quidem vitæ ac finem habuerit, sed in persona tamen æterni Filij ab ipso conceptionis momento subsiterit. Denique contra Stancarianos, rectè colligimr ex hoc typo Sacerdotem ac proinde mediatorem esse secūdum vtranque naturam coniunctim, quanuis in ipsa Sacerdotij functione distinguantur vt naturæ, sic etiam earum propriæ actiones, quanuis ἀποτέλεσμα sit totius personæ: Deitate videlicet τοῦ λόγου agente diuina humanitate, quæ humana sunt in nostra redemptione, vt verè & scitè Leo disserit in epistola ad Flauianum. Cæterùm quòd ad hoc dicendi genus attinet, extat illius exemplum non dissimile apud Senecam epist. 109. vbi ait duos esse Romanos Reges, quorum alter patrem non habet, alter matrem. Nam, ait, de Seruij matre dubitatur. Anci pater nullus, Numæ nepos dicitur.

¶ *Dierum*, ἡμερῶν. Hebraicè יָמִים [*iamim*] pro æui, ac proinde Sacerdotij nec principium nec finem ab aliqua temporali neque temporaria ordinatione habens, vt Aaron, & eius successores.

¶ *Assimilatus*, ἀφωμοιωμένος. Sic nimirū à Mose descriptus, acsi neque homo mortalis esset, neque ex mortali matre natus. quod quum nulli possit competere qui sit tantùm homo ex hominibus (nam alioqui Adamus fuit ἀπάτωρ & ἀμήτωρ, vtpote non natus, sed factus) idcirco meritò dixit Apostolus illū fuisse peculiariter, illi Dei Filio, non autem filiorum Dei figuram indesinitè. Vide supra, 6. 20. ¶ *Manet*, μένει. Quia nimirum neque mortuus neque successorem habuisse à Mose dicitur. Christi verò Sacerdotium tale futurum dicitur à Dauide, qualis nobis à Mose describitur Melchisedecus, addito propterea Æterni epitheto.

4 *Spectate verò*, &c. Θεωρεῖτε δὲ, &c. Si excelluit Melchisedec Abrahamo, quāto præstantior Christus, cuius ipse Melchisedec typus fuit? Duobus autem argumentis hæc præstantia Melchisedeci probatur, ipsius Abrahami confessione: nempe quia decimas persoluere, idque vt Dei altissimi Sacerdoti: & benedici quoque vt à Dei Sacerdote, certa sunt symbola eius subiectionis qua nullam maiorem homines hominibus debent. ¶ *Cui*, ᾧ. Mutaui structuram verborum, vt particulam ᾧ non ad decimam datam, sed ad Abrahamum dantem referam, ex eo quod mox dicitur, ver. 7. & 9.

5 *Qui sunt ex filijs Leui*, οἱ ἐκ τῶν υἱῶν Λευί. Erasmus, *Quòd sunt de numero filiorum Leui*: cuius interpretationis causam nō video. Probat autē Apostolus, hanc decimarū oblationem subiectionis signū esse, ab exemplo Leuitarū: qui à cæteris tribubus hoc veluti tributū ex mādato Dei accipiāt, quod vltro Abraham Melchisedeco obtulerit. ¶ *Egressis ex lumbis*, ἐξελευσόμενοι ἐκ τῆς ὀσφύος. Id est, progenitis, ex Hebræorum idiotismo.

6 *Is verò*, ὁ δὲ. A comparatis, Leuitæ tantùm à fratribus decimas accipiunt: iste ab ipso Abrahamo patriarcha, qui cum Deus sancierat fœdus. Ergo & ipso Leuitico Sacerdotio præstātius est Melchisedeci Sacerdotium.

7 *Porro*, &c. χωρὶς δὲ, &c. De publica eáque sacerdotali benedictione loquitur.

8 *Atque hic quidem*, καὶ ὧδε μὲν. Alterum argu-

rum argumentum præstantiæ supra Leuitas, quòd hi sunt mortales, Melchisedec vt æternus proponitur. ¶ *Quòd vivat, &c.* ζῆ. Silentium de morte accipit pro vitæ testimonio. Respicit enim (vt antè dixi) non ipsam Melchisedecì personam in sese, sed qualis proponitur à Mose in illius historiæ descriptione ordo ille Melchisedeci cuius fit apud Dauidem mentio.

9 *In Abraham, διὰ Ἀβραάμ.* Hîc manifestè ponitur διὰ pro ἐν, sicut annotauimus Rom. 4. 11. Est autem tertium argumentum collationis Melchisedeci & Leuitarum, quòd ab ipsis Leuitis in Abrahamo decimas acceperit, nedum vt nullum aliud fuerit Sacerdotium quàm Leuiticum, aut vt Leuiticum isti præstet.

10 *In lumbis patris erat, ἐν τῇ ὀσφύϊ τοῦ πατρὸς ἦν.* Ergo dixerit aliquis, Iuda quoque ac proinde ipse Christus eadem ratione dicetur à Melchisedeco decimatus. Respondeo, verum hoc etiam esse de Iuda, cæterisque Abrahæ filiis, & inde ortis tribubus. Sed Christum ex hoc numero eximi Dauidis verbis, qui illum testatur fuisse nõ in Abrahami decimati, sed in Melchisedeci decimantis persona repræsentatum, vt æternum sacerdotem, non decimas dantem, sed accipientem.

11 *Porro si consummatio, εἰ μὲν οὖν τελείωσις.* Id est, Si reddere quenquam perfectum poterat Leuiticum Sacerdotium. Hîc verò oportuerat nouæ sectionis initium facere. Nam nunc primùm, absolutis omnibus quæ ad explicandam personæ Christi Regis, Prophetæ & Pontificis præstantiam pertinebant, incipit de ipsius officij ratione differere, vt omnes veteris fœderis vmbras doceat Soli cedere oportere. Id autem facit retrogrado prorsus ordine, nimirum vt tractatio de Sacerdotio perpetua fit. Nam in priore tractatione auspicatus à Regno, destitit in Sacerdotio: in ista verò posteriore, exercitus à Sacerdotio, desinit in Regno. Ac de Sacerdotio quidem, in quo tota penè versabatur controuersia, differit ab hoc loco vsque ad capite. 12. vers. 18. De Prophetia tractat à capit. 12. vers. 18. vsque ad eiusdem capitis vers. 25. De Regno, vsque ad vltimi capitis initium. Inde demum ad particularia præcepta descendit. Dicturus igitur de Sacerdotij Leuitici abrogatione, quærit si perfectum erat Leuiticum Sacerdotiũ, cur alterum sit inuectum, & quidem diuersum: vt & imperfectum, & non supplendum, sed altero commutandum fuisse fateri cogantur.

¶ *Nec secundum ordinem Aaronis, καὶ οὐ κατὰ τάξιν Ἀαρών.* Bene hoc addidit. nam alioqui non valeret consequutio, si nouus tantùm esset Pontifex, non autem noua Sacerdotij ratio.

12 *Mutato enim Sacerdotio, μετατιθεμένης γὰρ τῆς ἱερωσύνης.* Vulgata & Erasm. *Translato enim Sacerdotio.* Apparet μετατιθεμένης hoc in loco rectius conuerti *Translato*, & μετάθεσιν rectius *Mutationem* quàm *Translationem*: sicut etiam suprà 6. 17. & 18. ἀμετάθετον dicitur quod nulli mutationi obnoxium est: vt etiam intellexit Syrus interpres voce שוחלפא (*schuchalapha*) quæ mutationem vel etiam abrogationem potius declarat quàm translationem, nisi malimus illum legisse ἀθετηθείσης & ἀθέτησιν, quod eadem illa voce interpretatur infrà, versu 18. Nam si *Translato* vertas, videri possit vnum idémque, nẽpe Leuiticum sacerdotium mansisse, quanuis à tribu Leui ad tribum Iuda trãslatum. Sed quum dicitur mutatum Sacerdotium, bene consequitur mutatam Legem quæ prius Sacerdotium erexerat, & μετατίθεσθαι pro reuocare & mutare, frequentius etiam & elegantius quàm pro transferre accipitur. Cæterùm duo proposuit Apostolus versu 12. Vnum, Leuiticum sacerdotium fuisse imperfectum, quod probauit alterius sacerdotij introducti adiectione. Nec enim perfecto quicquam fuerat adiiciẽdum. Alterum, talem hãc fuisse introductionem posterioris sacerdotij, vt non sit prioris illius supplementum, sed illud potius abroget, quoniam non tantùm sit alterum, sed etiam alterius diuersique prorsus ordinis. Quod enim alteri perficiendo adhibetur, sit ei consentaneum oportet. At istud posterius, teste Dauide, est alterius τάξεως, nempe quale nobis à Dauide in Melchisedeci typo spectandum proponitur, quod postea explicatur.

¶ *Legis, νόμου.* Id est τάξεως, siue ordinationis Leuiticæ & Aaronicæ.

13 *Nam in de quo*, ἐφ' ὃν γάρ. Probatio prioris partis ver. 11. nempe Leuitico Sacerdotio, nouum alterum in aliâ tribu superinductum fuisse sacerdotiũ. ¶ *Attendit ad altare*, προσέσχηκε τῷ θυσιαστηρίῳ. Id est, legalem illum cultum ex Lege administrauit.

14 *E Iuda*, ἐξ Ἰούδα. Fuit ergo Maria quoque ex familia Dauidis, quanuis Euangelistæ genus Christi ad Ioſephum deducant. Nec enim Apostolus ex vulgi errore ista scripsit, existimantis Christum ex Ioſepho natum. ¶ *Cui tribui*, εἰς ἣν φυλήν. Vel, ad quam tribum. Vulgata, *In qua tribu*. Erasmus, longius à Græcis recedens, *Quod ad hanc tribum pertineat*. Ego puto εἰς respondere literæ ה Hebræorum.

¶ *Loquutus est*, λάλησεν. Id est, præscripsit ex Dei mandato. Fuit enim Deus istorum auctor, Moses autem tantùm interpres. Continet autem hic versiculus posterioris partis vers. vndecimi probationem, quòd videlicet non modo sacerdotium alterum fuit priori superinductum, sed etiam quòd posterius sit à priore prorsus diuersum, ita vt ipsum aboleat: nequis videlicet stare hæc duo sacerdotia simul posse existimaret, vt ij dicebant qui Mosen cum Christo copulabant. Esse igitur istud ab illo prorsus diuersum ex eo probat Apostolus, quòd Dauid in istius sanctione nihil prorsus de iis commemoret quæ Leuitico sacerdotio fuerant mandata: sicut etiam Melchisedecus Christi typus ita describitur sacerdos, vt neque altaris, neque victimarum fiat mẽtio, in quo potius spiritualia, cæteráque omnia proponuntur. Et hinc etiam patet quàm sint contra mentem Apostoli hallucinati, qui panem & vinũ Abrahamo & eius copiis suppeditata, transformant in oblationem panis & vini, quam offerre Deo cõsueuerit, nec tunc saltem Abrahamo occurrens obtulerit. Quòd si Melchisedeci typus huc vsque protrahendus est, dixerim sanè in eo respondere hunc typum veritati, quòd vt Melchisedecus Abrahamo panem & vinum illius corpori refocillando præbuit, ita Christus ad æternam in nobis fouendam vitam, panis & vini sacramentis adhibitis, vero corpore sanguinéque suo nos pascat.

15 *[Idque] etiam to amplius*, &c. καὶ περισσότερον ἔτι, &c. Aliæ confirmationes eiusdem consequutionis, A modo consecrationis. sunt enim in Aarone omnia externa & caduca: in ordine Melchisedec omnia spiritualia & æterna. A iureiurando, quod in illo nullum est, in isto adhibetur. Denique à præstantia infinita personæ Christi, quæ summa non esset si constitueretur duntaxat pro Aaronis adminiculo. Vt autem ex his probationibus quædam sunt ἄτεχνοι, tamen omnes simul iunctæ demonstrationem prorsus necessariam efficiunt.

¶ *Quòd*, εἰ. Vulgata, *Si*: nimium obscurè. Ponitur autem εἰ pro ὅτι, vt apud Æschinem, id est, vt vulgo aiunt, Si pro Quia, ὄπτιμός δ' μοι εἰ μὴ συντυχὼς ἀλλὰ διαλεπτων πρὸς τὸν δῆμον ἀφικόμην. pro ὅτι μή. vt etiam intellexit Syrus interpres.

¶ *Ad similitudinem*, κατ' ὁμοιότητα. Hic declarat quid significetur istis formulis κατὰ τάξιν & κατὰ νόμον.

¶ *Alius*, ἄλλος, τάξει videlicet non numero.

16 *Non ex Lege cuius mandatum sit carnale*, ὃς κατὰ νόμον ἐντολῆς σαρκίνης. Id est, non ex ordinatione quæ infirma & caduca omnia præcipiat, sicut in Aaronis consecratione totóque illius præscripto munere factum est, hoc enim suo more carnale vocat. quod epitheton libenter seruauimus etiam in Pauli epistolis, At enim dicet aliquis, nónne ipsius Dei mandato consecratus est Aaron? Fateor: sed ritus in consecratione adhibiti ostendunt non fuisse illud Sacerdotium à Deo institutum vt æternum esset. Contrà verò in Christo & typo illo Melchisedeci, Deus nihil eiusmodi adhibet, sed viua æternitatis imago elucet. Non est ergo simpliciter spectandus Deus loquens (vtrobique enim loquitur, qua in re paria sunt aliquatenus duo ista Sacerdotia) sed ex iis quæ loquitur, æstimandum qualem vtriusque Sacerdotij naturam Deus esse voluerit.

17 *In æternum*, εἰς τὸν αἰῶνα. Hic vis est argumenti, vt carnali mandato vis æteruitatis opponatur. Sed duo opponet Iudæus: vnum, לְעוֹלָם [*lholam*,] non semper declarare tempus æternum:

mum alterum, eãdem formulam Aaronis Sacerdotio plurimis locis tribui. Ego verò priori obiectioni oppono quę de Christi æterno regno sunt initio huius epistolæ manifestissimè demonstrata, vt omnibus istis argumentis illa obsterneretur. Posteriori autem oppono superiora & sequentia argumenta, ex quibus satis apparet לעולם (*leholam*) in Sacerdotio Leuitico aliter accipiendum quàm in isto Melchisedeci, prout quidem & ipsius persona & sacerdotium à Mose describitur, quò respexit Dauid, vt suprà fuit explicatum. Nam alioqui dubium non est, Melchisedecum obtulisse Deo sacrificia externa, qualia patriarchę iam inde ab initio mundi consueuerunt.

18 *Mandati præcedentis*, προαγούσης ἐντολῆς. id est, Leuitici Sacerdotij siue veteris pacti, quod à nouo magis propriè distinguitur ἐντολῆς quàm διαθήκης appellatione. Est enim διαθήκης significatio ambigua, vt pote quæ tum generaliter pro σωθήκῃ, tum specialiter pro Fœdere & pro Testamẽto quppque accipiatur, non possit autem veteri διαθήκῃ attribui, nisi pro pacto generaliter sumpto intelligatur, sicut pluribus exposuimus Matth. 26. 28. Nam nec duo numero, & reipsa diuersa Fœdera reconciliationis statui possunt, quin totidem Christi constituantur: nec duo testamenta, quin bis Christo moriendum fuerit, vt vtrumque ratum esset, ex Apostoli argumento Hebræ. 9. 16. Sed & inde absurdissimum istud consequeretur, nempe Fœdus siue testamentum illud quod nos posterius appellamus, potius esse prius appellandum, & contrà: vt pote quod & cum ipso Adamo fuit initum Genes. 3. 15. & cum Abrahamo Genes. 17. 7. annis antè Leuiticum pactum 430. Galat. 3. 17. Denique nomine τῆς ἐντολῆς potiùs quàm διαθήκης non temere vsus est Apostolus, pulchrè exprimens in quo positum sit inter illa duo non fœdera nec testamenta, sed pacta discrimen: in eo videlicet quòd prius illud positum sit in ritibus & obseruationibus externis: Euangelicum autem fœdus in iis sit positum quæ Christus pro nobis præstitit vera & vnica fide ad integram nostram salutem apprehendẽda, provt declarat Paulus, habita etiam in primis ipsius moralis legis ratione integra pœnè epistola ad Romanos & ad Galatas, & specialiter Gal. 3. à versiculo 9. ad 14.

¶ *Infirmitatem*, τὸ ἀσθενὲς. Notandum hic in primis Apostolum hoc loco non aduersus Christi sacerdotij professos & totos hostes, sed aduersus eos disputare qui Leuiticum cultum Christo adiungi volebant, vt qui docerent Christum absque circuncisione nihil prodesse Act. 15. 1. quasi videlicet Christi sacerdotij vis vt in sese imperfecta à Leuitico cultu penderet. Contra verò docet Apostolus Leuiticum sacerdotium fuisse in eo vero, id est, sacramentali sui vsu, prorsus infirmum, siue ipsos sacerdotes, siue ea quæ præstabant ut spectemus, quod postea plurimis argumentis probat. Deinde longius progressus, aduersus illorum hypothesin qui in ipsis Leuiticis sacrificiis expiationem peccatorum ex opere, vt in Scholis loquuntur, operato constituebant, hoc errore millies iam olim à Prophetis reprehenso, testatur Leuiticum illud sacerdotium, non iam vt infirmum, sed vt prorsus inutile & Christo repugnans habendum. Insignis est contrà hic locus, quo manifestè refelluntur tum qui Sacramentis siue veteribus siue nouis minus tribuunt quàm par sit, quasi ludicræ quædam ceremoniæ fuerint, vel ad externam tantum dignoscendam credentium societatem comparatæ, tum qui sacris illis signis aliam vllam vim quãm diuinitus, & ad sacrum & cœlestẽ vsum constitutæ significationis tribuunt, eo quod est rei significatę proprium ad signa non tantum stultè, sed etiam impiè & manifestissima cum idololatria translato, & veri sacramentalis esus effecto (quod est ipsius Christi & omnium eius cœlestium illorum beneficiorum κοινωνίας obsignatio) à Spiritu sancto, cuius vnius virtute id in nobis efficitur ad ipsum quod vocant opus operatum & aliud quiduis accommodato. Sed & aliter & simplicius à nonnullis hic locus explicatur, ita videlicet vt Leuitici sacerdotii τὸ ἀσθενὲς, quo vmbræ illæ ante ipsius

Christi videlicet aduentum viguerunt in recto illarum vsu τὸ ἀναφορικὸς vero ad exhibiti Christi tempus referatur: Quicquid enim isti garrirent qui Sacerdotium Leuiticum cum Christo adiungebant, quis tandem post Christum exhibitum vsus esse potuit ad eum qui iã aduenerat significãdum?

19 *Sed superintroducta spes melior*, ἐπεισαγωγὴ δὲ κρείττονος ἐλπίδος. Vulgata, *Introductio vero melioris spei*: duplici errore. nam particula δὲ hoc in loco planè idem declarat atque ἀλλὰ, vt quod Legi adimitur, meliori spei ascitæ tribuatur, sicut mox dicemus. Deinde introductio non declarat ἐπεισαγωγὴν, sed εἰσαγωγὴν, vt mox etiam declarabimus. Erasmus, *Verùm* [*erat*] *introductio ad spem potiorem*, perinde atque si vsus hic fuisse Legis significetur, non vt perficeret, sed iter aliquod ad Christum ostenderet. qua de re pluribus disseritur Gal. 3. 24. Ego verò sum amplexus eorum sententiam qui (vt arbitror) rectius hunc locum exponunt. Primùm enim sententia illa non cohæret cum iis quæ præcedunt & sequuntur. Adhuc enim in eo versatur auctor huius epistolæ, vt doceat Leuiticum Sacerdotium posteriore abrogatum: neque de prioris vsu vel vllum adhuc verbum fecit, vel etiam facturus est ante sequentis capitis versiculum quintum. Deinde poscit omnino ratio grammatices, vt δὲ accipiatur pro ἀλλὰ, & verbum ἐπιτείσασιν repetatur ἀπὸ τοῦ κεινοῦ, non autem vt verbum aliquod extrinsecus assumatur, idque ita esse, non modò perspicuum facit ratio constructionis, sed etiam exemplis ex hac ipsa epistola petitis manifestè probatur. Sic enim prorsus hoc eodem capite, versu 18. verbum καθίστησιν, & infrà cap. 10. 27. verbum ἀπολείπεται repetendum est, vbi etiam simili prorsus ratione particula δὲ vsurpatur. Præterea non sine causa scriptum est ἐπεισαγωγὴ potius quàm εἰσαγωγὴ· ἐπείσακτον enim vocant Græci quod aliunde est supra domestica inuectum, vt quum dicuntur Athenienses à Demosthene vti ἐπεισάκτῳ σίτῳ, id est, frumento ex aliis regionibus importato. Et Plutarchus in dial. πότερα τῶν ζώων, &c. τὸ ἐπείσακτον opponit τῷ συνεθισμένῳ. Sic apud veteres ἐπεισόδιον dicebatur extrinsecus assumptum acroama, vt Ribittus (noster olim in academia Lausannensi collega) obseruauit, prolatis etiam ex Hermogene & Platone exemplis, quibus istius vocabuli declaratio confirmatur. quod quum ita sit, sanè non video qui possit ἐπεισαγωγὴ nomen Legi, id est, Leuitico sacerdotio tribui. Optimè verò Christi sacerdotio conuenit, quod videlicet non sit tanquam Leuitici illius appendix, sed ei abolendo superuenerit. Quid si verò Legem dicamus ἐπεισαγωγὴν vocatam quòd ad figuram Melchisedeci adiuncta fuerit? Primùm repugnant rationes quas priore loco exposui, nempe series argumenti, & constructionis ratio: deinde res ipsa clamat, (ni fallor) Sacerdotium Christi cum Leuitico, non autem Melchisedeci & Legis figuras vel inter se vel coniunctim cum Christi veritate comparari. Ad hæc accedit quòd scriptum non est πρὸς ἐλπίδα κρείττω, *ad spem meliorem*: sed ἐπεισαγωγὴ κρείττονος ἐλπίδος, *Adiunctio spei melioris*, nempe ex manifesto Hebræorum idiotismo, pro ἐπεισαγωγὴ τῶν κρειττόνων ἐλπίς, id est, *super introducta spes melior*, vt ego etiam conuerti, quo planior esset oratio. Neque etiam aliter Græcus scholiastes interpretatur, vt qui manifestè hoc referat ad posterius Sacerdotium quo prius abrogetur: quanuis ἀπὸ τοῦ κεινοῦ non repetat ἐπιτείσασιν, sed γίνεται: quod planè est detorrum, quanuis sic etiam hunc locum conuerterit Syrus interpres. Quod si quis roget, cur spei nomine sit vsus Apostolus de Christi Sacerdotio iam existente differens, respondendum est id ab ipso fieri, Psalmi verba explicante, pro temporis ratione quo est à Dauide scriptus.

20 *Etiam quatenus*, καθ' ὅσον. Vulgata, *Et quantum est*: prorsus absurdè Erasmus, *Atque hoc potiorem*, coacte. Vsus est autem etiam suprà hoc argumento, sed aliorsum, nempe vt ex adiecto promissioni iureiurando cõstaret de ipsius præstatione certissimè futura. His verò profertur idem argumentum vt & de huius sacerdotij æternitate, & prioris abrogatione nullo modo ambigatur. Huius autem argumenti vis nõ in eo simpliciter sita est quòd Deus iurarit, (iurauit enim Deus de multis etiam

etiam non perpetuis futuris) sed ita vt spectetur tum quid adiecerit iureiurãdo, tum quid hoc iureiurando confirmare studuerit. Adiecit autem hęc verba, *Et non pœnitebit eum*, quibus significatur eius rei immutabilitas. quò respiciens Paulus electionem, & dona quibus electos suos Dominus ad finem destinatum perducit, vocat ἀμεταμέλητα. Rom. 11. 29. Iurat autem æternitatem huius sacerdotij disertis verbis, & quidem non secundum illius Leuitici formam, sed secundum Melchisedeci typum.

11 *Nam illi quidem*, οἱ μὲν γάρ. Legendi est omnino particula causalis à vetere interprete omissa.

11 *Posteriùs*, κρείττονος. Nempe tum si res ipsa spectetur. pendebat enim Christi venturi promissio Abrahamo facta & Ceremoniis Leuitici sacerdotij (quatenus quidem erant non Legis occidẽtis, sed Christi exhibẽdi promissionum appẽdices) sancita, ab eiusdem reali exhibitione. quo respectu dicuntur vmbrę fuisse quorum corpus erat Christus, Coloss. 2. 17: tum habita patefactionis ratione, quæ multo euidentior fuit per ipsum Christum & eius Apostolos mundo explicata. ¶ *Pacti*, διαθήκης. Vulgata & Erasmus, *Testamenti*: quod non conuenit huic loco. Neque enim in testamentis adhibetur fideiussor. Deinde etiamsi adhiberetur, quomodo idem esset testator & fideiussor? Infrà verò, vbi ad testamenti significationem alluditur, Christus manifestè sustinet oratoris personam. Vide Matt. 26. 28.

14 *Perpetuũ*, ἀπαράβατον. Id est, quòd præterire non potest. Alioqui τὸ παραβαίνειν accipi fere solet pro *Transgredi*. Perpetuum autem sacerdotium dicitur sacerdotis perpetui respectu. Nam alioqui sacerdotium ipsum dici posset perpetuum, quod ab vno ad alterum successiuè transiret.

25 *Potest*, δύναται. Id est, idoneus est. Vide suprà, cap. 5. 2. Posita autem est vis argumenti in εἰς τὸ παντελές. id est, *perfectè*, ita videlicet vt nihil ad eam salutem possit amplius desiderari. Itaque vbi Legis aliquod supplementum? vbi retentio pœnæ post remissam culpam. Vulg. *In perpetuum*. Erasm. *Ad plenum*.

¶ *Vt interpellet*, εἰς τὸ ἐντυγχάνειν. Non dicit, *Vt offerat*. Nam hoc semel fecit, sed superest altera sacerdotij pars, nempe interpellatio, qua partim perenni sacrificij sui vigore nobis pacem obtinet, partim nos nonnisi in vno ipso placemus & exaudimur à patre.

27 *Hoc*, τοῦτο. Nempe quod obtulit sacrificium. Neque enim quod additur *Pro peccatis suis*, &c. repeti debet ἐφάπαξ τοῦτο.

¶ *Semel*, ἐφάπαξ. Magna est hoc in loco & aliis deinceps plurimis huius aduerbij emphasis. Significat enim quod semel factum est, ita absolutum fuisse vt repetere minimè sit necesse, imò verò sit nefas. Neque enim id fieri possit quin quod semel factum est, omni ex parte perfectum fuisse negetur. Est igitur prorsus blasphemum eorum dogma, qui se dicunt quotidie Christum Patri in sacrificium offerre pro viuorum & mortuorum peccatis.

28 *Lex enim*, ὁ νόμος γάρ. Legis nomen ad id de quo agitur accommodandum est. Itaque in hac disputatione ad ceremonialem legem seu Leuiticum sacerdotium restringitur, quod abrogatum esse docet. Suppeditat interim hæc doctrina firmam sophisticæ doctrinæ refutationem. nam si abolitæ sunt vmbræ quas Deus ipse in Ecclesia extare voluerat, quo iure illi nõ cessant vmbras vmbris cumulare? nempe quia tenebræ tenebras amant. Deinde si iustificandi vis penitus detrahitur ipsis Leuiticis ceremoniis, etiam tum quum in Ecclesia ex ipsius Dei mandato vigebant, quo igitur ipsi in suis ἐθελοθρησκείαις summam pietatis collocabunt, quæ ne significationis quidem vim habent, quum sint hominum commentum?

¶ *Sermo iurisiurandi*, ὁ λόγος τῆς ὁμοσίας. id est, promissio. Datur Christo facta cui additum est iusiurandum.

¶ *Post Legem (concepti)* τὸν μετὰ νόμον. Vulgata, *Qui post Legem est*: vt videatur legisse ὁ μετὰ νόμον. vt legisse quoque apparet Syrum interpretem, eadem manente sententia. Cæterum, quòd hoc iusiurãdum dicitur Legem sequutum, vel respicit tempus illud quo Dauid illud perscripsit: (quãuis tunc cõceptum nõ fuit, sed ab æterno, vt 1. Pet. 1. 20. & alibi sæpe explicatur) vel ipsam potius æterni illius iurisiurandi exhibitionem, qua ratione

diximus etiam intelligendum esse dictum illud, *Ego hodie genui te.* Interim notandum est, Apostolum istiùs declarationis respectu à temporis ordine argumentari. Siquidem posteriore pacto æquum est vt prius abrogetur, si modò ista sunt eiusmodi vt simul consistere non possint, cuiusmodi hæc esse antea demonstrauit. Nam alioqui Lex annis post factam Abrahamo promissionem quadringentis lata illam non abrogauit, vt docet Paulus Gal,3.17.

¶ *Sanctificatus*, τετελειωμένον. Vel æternus consecratus. Vulgata maluit *perfectum*, vt & alibi interpretari. Vide suprà,2.10.

IN CAPVT VIII.

1 (*Hæc*) *summa* (*est*,) κεφάλαιον. In hoc dicendi genere vel nunquam, vel certè rarò, adiiciunt verbum Græci, sed subaudiunt, vt in σημεῖον δὲ, τεκμήριον δὲ, & similibus. Κεφάλαιον autem possumus conuertere vel *caput*, id est, scopum, & præcipuum illud quò omnia referuntur, quò videtur respicere particula δέ, vel *summam & compendium*: quod mihi aptius visum est. Vtrouis autem modo accipiamus, eadem erit sententia. paucis enim repetitur illud ad quod referenda sunt omnia, vt attentius & maiore cum fructu legantur sequentia. Vulgata, *Capitulum super ea quæ dicuntur.* prorsus ineptè.

2 *Sanctuarij*, τῶν ἁγίων. Vulgata & Erasm. *Sanctorum*. ambiguè, sicut & Græca vox ambigua est. Sed ex iis quæ sequuntur, ac præsertim 9.11, satis apparet nomine Sanctorum designari cælos: sicut per Tabernaculum intelligitur corpus ipsum Domini. Cuius sui corporis idcirco dicitur minister, quia Deo & nobis ministrauit illud offerendo. Cur autem dicatur hoc tabernaculũ à Deo fixum, non ab hominibus, ibi explicabimus. Cæterùm versatur adhuc in eodem argumento noster hic auctor: sed nunc per partes explicat qua ratione dicatur abolitum vetus sacerdotium, nempe sicut figuræ, quum apparet ipsa veritas, nullus iam est vsus. Præparat tamen Hebræorum animos duplici argumento, vno ex ipsa Sacerdotij natura sumpto, vt nihil crassum & terrenum de Christi Sacerdotio concipiant: altero ex Hieremia petito qui differte discrimen duarum pactionum explicat, & priorls quoque abrogationem, ac proinde etiam Tabernaculi & Sacerdotij veteris. Sunt enim ista inter se mutua relatione connexa.

3 *Omnis enim*, &c. πᾶς γὰρ, &c. Hoc cõnecto cum posteriore superioris versiculi parte, in qua mentio facta fuit veri Tabernaculi: quo nomine dixi non cælum, sed corpus ipsum declarari. Adfert ergo causam cur oportuerit eum hominem fieri, nempe vt haberet quod offerret. Ita hunc locum explicat Græcus scholiastes, cui assentior.

¶ *Dona*, δῶρα. Vide suprà,5.1. ¶ *Necesse fuit*, &c. ἀναγκαῖον ἔχειν, &c. Hoc dici de Christo, cui applicetur definitio Pontificis à fine sumpta, liquet tum ex addita particula καὶ, tum ex eo quòd non πᾶσιν scriptum est, sed πᾶσιν. Sed in supplẽdo verbo post ἀναγκαῖον non conuenit inter omnes interpretes. Nam Vetus interpres & Erasmus supplent ἐστὶ præsenti tempore: vertunt enim, *Necesse est vt hic etiam habeat aliquid quod offerat.* Eã verò interpretationem idcirco repudiaui quòd Christi iam peractam esse oblationem dixerit suprà,7.28. quanuis eius efficacitatem perennem esse certũ sit. Verùm de ipsa offerendi actione hic agitur. Itaque præteriti temporis verbũ supplendum fuit, vt nos fecimus. Non desunt tamen qui perinde explicent hunc locum acsi scriptum esset ἀναγκαῖον ἦν αὐτῷ, *necesse esset*, vt sit hæc sententia, Quum omnis Pontifex terrenus offerre debeat, Christum quoque oporteret habere quod offerret, si terrenus esset Pontifex. Atqui nullam habet eiusmodi hostiam. Ergo terrenus nõ est, sed cælestis. Sed dura est hæc ellipsis, & hac ratione non deberet sequi ὅθεν γὰρ, id est *etenim*, in proximè sequenti versu, sed ὅθεν οὖν, *igitur*. Esset enim conclusio ex superiore argumento pendens. Deinde vera est & vniuersalis (vt mihi videtur) illa definitio Pontificis, à qua etiam Christus nec potuerit, nec debuerit eximi, cuique adeo ita satisfecerit vt & longè præstantiorem victimam obtulerit, & perfectiore genere offerendi sit semel in æternum defunctus.

4 *Nam si esset*, εἰ μὲν γὰρ ἦν. Versiculum secundum diximus duo habere membra, nempe τὸ ἅγιον & τὴν σκηνὴν

quæ

quæ nos distinximus ex cap. 9.11. ita videlicet vt illo nomine cælum significetur (vt infrà. 9.24:) isto verò ipsum Christi corpus. Sicut ergo ad Tabernaculum tetuli priorem versiculum, ita ad Sanctuarium, i. ad cælum, putarim istum pertinere, cui terra opponatur, hoc modo. Dixi nostrum vnicum Sacerdotem sedere nunc & sacerdotio suo fungi in cælis. Nam si in terra esset, Sacerdos, nō esset instar aliorum in sua functione permanentium, quoniam videlicet sacerdotium terrestre non est tribui Iudæ, ex qua Christus est ortus secundum carnem, sed tribui Leui attributum. Itaque vel ipsum sacerdotem non esse, vel alios sacerdotio delectos ipsi cedere oporteret. At enim dices, nónne Christus manente Leuitico Sacerdotio versatus est nihilominus in terris verus Sacerdos? Fateor sanè, sed tantisper dum perageret oblationem qua consecratus in cælum introiret, vt illic perpetui Pontificis partibus fungatur pro nobis.

¶ *Manentibus illis sacerdotibus*, ὄντων τῶν ἱερέων. Vulg. *Quum essent*. Nam vel non legit τῶν ἱερέων vel neglexit. Eras. *Vbi sunt sacerdotes*. quæ interpretatio nec mihi videtur Græcis respondere, nec sententiam Apostoli exprimere. Nam εἰ hoc in loco declarat vigere, & quasi suum (vt ita dicam) Esse conseruare.

5 *Vt qui*, Οἵτινες. Occupatio est in his verbis. Quid enim obstabit, dixerit quispiam, quominus Christus sit Pontifex in cælis, tribus autem Leui in terris? Respondet Apostolus viguisse in terris Leuiticum sacerdotium, non vt archetypū cæleste, sed vt exemplar ad archetypi formam Mosi in monte (qui cælorum typus fuit) demonstratam, tantisper dum nimirum veritas ipsa cælestis terrestres typos abrogaret.

6 *Præstantioribus*, κρείττοσιν. Nempe quoniam figurabāt ritus Leuitici quod ipsi non præstabant, quum credentium animos ad Christum venturum siue ad nouum fœdus remitterent.

7 *Nam si*, εἰ γάρ. Præparat Hebræorum animos audiendo Hieremiæ vaticinio, vt dixi ver. 2. Vocat autem fœdus ἀμεμπτον, in quo nihil meritò possit requiri, quod vertit Vulg. *Culpa vacasset*, admodum impropriè. Nec multo melius videtur Erasm. interpretatus, *in quo non posset reprehendi*. Nec enim fœdus ipsum potuit reprehendi, cuius autor erat Dominus, sed homines potius eius violatores, vt mox sequitur: cui malo medetur Dominus nouo inito fœdere, quod Paulus vocat Spiritum, propter adiunctam Spiritus sancti efficaciam, oppositum Literæ, id est, mortuo per se & inani scripto.

8 *Pangam*, συντελέσω. Hebr. וכרתי (*vecharatti*) id est, *percutiam*. Nam Græca etiam editio qua nunc vtimur, habet διαθήσομαι. Qui conuertit συντελέσω, id est, *consummabo*, huc respexit (opinor) quòd fœdera tum demum rata habentur quum solenni pactione sancita sunt.

¶ *Cum domo Israel*, τῷ οἴκῳ Ισραὴλ, Heb. את בית ישראל (*eth beth Israel*,) id est, *cum domo Israel*. Si libuerit seruare, conuertemus *Erga domum*. Vocat autem domum, totius regni quasi vnam familiam. Erat verò tum (vt omnes norunt) in duas factiones scissum Dauidis regnum, quas significat Propheta noui fœderis interuentu rursus coniunctum iri. Vulg. *Super domum*, &c.

9 *Et ego despexi eos*, κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν. Hebr. ואנכי בערתי בם (*vaanochi baalthi bam*) id est, quum ego illis essem Dominus. Sequutus est ergo auctor huius epistolæ, Græcorum editionem, multò sanè propius quàm Euangelistæ omnes. Sed in re ipsa nihil est discriminis. Nec enim hic vertitur cardo controuersiæ. Meminit autem huius expositionis etiam R. Dauid Kimchi, sed eā reprehendens. cui non assentior.

12 *Et iniquitatum ipsorum*, καὶ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν. Redundat hoc membrum vt ex Hebræa veritate, & tum Syro tum vetere Latino interprete apparet.

IN CAPVT IX.

1 *Prius fœdus*, ἡ πρώτη. Erasmus, *Prius tabernaculum*, ἡ πρώτη σκηνή. & fateor pleraque Græca exemplaria iampridem ita habere: sed apparet ex Photio (omnium Græcorū interpretū, quos ego quidem viderim, acutissimo, cuius verba in Græcis scholiis citātur) irrepsisse Tabernaculi nomē, idq; perperā: quū ex argumēti serie, & vltimo superioris capitis versiculo, facilè appareat subaudiendum esse

διαθήκης nomen. Itaque non dubitauimus σκηνὴ expungere, Claramontani cod.Syri interp. & Latinæ receptæ editionis auctoritatem (aut veritatem potius ipsam)sequuti.

¶ *Etiam*, καί. Hæc particula neq.in Syra interpr. legitur, neque in vet.manuscr. cod.Græco: & certè videtur expungenda,nisi non cum ἡ πρώτη sed cum τὰ δικαιώματα construas, vt nos fecimus. vt intelligamus, vetus illud pactum non fuisse merè spirituale, sed præterea totum illum externum cultum,& eius instrumenta corruptibilia habuisse.

¶ *Iura cultus*, δικαιώματα λατρείας. id est,leges ritualis cultus. Coniunctim enim hæc duo legenda sunt,ex omnium veterum librorũ fide. Quid autẽ δικαιώματων appellatione soleat intelligi, diximus Luc.1,6.Vulg.*Iustificationes culturæ*:quod nemo intelligat. Eras. non minus obscurè,*Iustificationes cultus*.

¶ *Et sanctuarium mundanum*, τό, τε ἅγιον κοσμικόν. Hebraicè מקדש (*mikdasch*,) quod κοσμικὸν,id est,mundanum,vocat, terrenum videlicet & caducum, vt cælesti & æterno opponat. Quidam de atrio populi accipiunt: quorum opinionem his de causis non amplector. Primùm,quia nusquam sic vocatur:& certè κοσμικὸν,pro eo quod populo pateat, coactè explicatur.Deinde,sequens particula causalis ostendit distribui totum quiddam in suas partes. Postremò,nusquam fit mentio in hac collatione nisi duarum partium Tabernaculi, nempe prioris & posterioris: quum tamen ex illa distributione tres partes numerari oportuerit. Neq; enim huic nostro scriptori propositum est integram Tabernaculi descriptionem persequi, sed ea dũtaxat quæ ad Sacerdotalem functionem pertinebant,ídque quatenus Christus per eam adumbrabatur. Vulg.*Sanctum seculare*.

2 *Tabernaculum enim constructum fuit*, σκηνὴ γὰρ κατεσκευάσθη. Obseruandum est in primis, hanc descriptionem non ad templum, sed ad tabernaculum accommodari: quia nimirum noster hic scriptor ea propriè quæ Moses secundũ exemplar ipsi in monte propositum fabricauit, cum rebus ipsis cælestibus cõparat. Hinc fit vt duorum velorum faciat mentionem,quę describuntur Exo. 26.33.& 36.quum in templo vnicum tantùm esset,cuius fit etiam apud Euangelistas mentio. Item vnius tantùm mensæ,quum decem in templo essent positæ.Ex quo illud quoque intelligitur.nomine τῆς λυχνίας vnicum dũtaxat illud candelabrum significari quod multos habebat lucernas:quum alioqui in templo decem candelabra essent collocata. Nam quòd mannam & virgam Aaron videtur Arca includere cum tabulis lapideis,commodè interpretandum est.Neq.enim manna & virga intra Arcam ipsam erant, sed proximè Arcam, ipsique adeò commoda aliqua ratione adiuncta, quum non legatur Dominus iussisse vt in Arca includerentur,sed vt coram se, id est, apud Arcam fœderis, collocarentur,Exo.16,34. Num.17.10,& 1.Reg.8.9.

¶ *Propositi panes*, ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων. Notanda hypallage pro οἱ ἄρτοι τῆς προθέσεως. ¶ *Quod sancta vocant*, ἥτις λέγεται ἅγια. Prouocabulum ἥτις ad σκηνὴ pertinet,non autem ad proximè præcedentia:& ἅγια scribendum est numero plurali emphaseos causa,ex Heb.more, non autem ἁγία, vt quidam cod. habent deprauatè. Itaque non rectè Vetus interpres conuertit, *Quæ dicitur Sancta*.

3 *Sancta sanctorum*, ἅγια ἁγίων. קדש הקדשים (*Kodesch hakkodaschim*,)pro sacrario sacratissimo, vt frustra hic sese torserit Augustinus. Sciendum est tamen infrà non obseruari hoc discrimẽ, sed simplici appellatione τῶν ἁγίων, id est,*Sanctorum*, significari hoc adytum: prius autem generali nomine Tabernaculum dici,vt ver.11.12.21.24.25.

4 *Thuribulum*, θυμιατήριον. Quidam conuertunt Aram suffitus. Atqui illam constat fuisse in atrio sacerdotum,proximè velum. alioquin quomodo adoleuissent singulis diebus suffitum,si semel duntaxat quotannis fas erat in sancta sanctorum ingredi, ídque soli Pontifici maximo? Et sanè nulla est huius thuribuli apud Mosen mentio, sed ex Iosephi aduersus Appionem lib. 2. adiungitur altari suffitus.Itaque suspectus est mihi locus ille, sic tamen explicandus,quum omnes codices Græci & Syrus interpres hanc scripturam probent, vt Pontifex dicatur in Sancta sancto-

ſanctorum ingrediens, proprium habuiſſe aureum thuribulum, quod in adyto ad hunc vſum peculiarem ſeruaretur.

5 *Propitiatorium*, τὸ ἱλαστήριον. Hebr. כַּפֹּרֶת [*chapporeth.*] Sic enim vocant Hebræi Arcæ fœderis operculum, quod Græci habita ratione verbi כָּפַר [*chaphar*,] à quo deducitur, ἱλαστήριον conuerterunt.

7 *Pro ſeipſo*, ὑπὲρ ἑαυτοῦ. Hoc annuum & ſolenne ſacrificium tum pro ſui tum pro populi reconciliatione obibat Pontifex maximus die decima ſeptimi mẽſis, vt ſcribitur copiosè Leu. 16. Notandũ eſt autem diligenter quod diſertè dicitur Pontifex pro ſeipſo oraſſe. ¶ *Erratis*, τῆς ἀγνοημάτων. Hebr. שְׁגִיאוֹת [*ſchegiioth.*] quo vocabulo omne genus peccati ſignificant. Nam etiamſi quis voluntatiè peccet, ineſt tamen aliquis error conſcientiæ quam Satanas faſcinauit. Vulg. & Eraſm. *Ignorantijs*, obſcurè, & minium etiam anguſtè.

8 *Hoc declarante*, τοῦτο δηλοῦντος. Bene colligit. nam ſi ſacrificia quæ in Tabernaculo ſacerdotum quotidiè fiebãt, habuiſſent vim reconciliandi, quorſum oportuiſſet ſemel in anno ſolum Pontificem maximum, manente foris toto populo, in ſanctum ſanctorum ingredi, & ſolenni ſanguinis aſperſione ſeſe ac totum populum expiare? Sic igitur adũbrabat Spiritus ſanctus nondũ apertam eſſe viã in Sacrariũ, ſtãte priore Tabernaculo, in quo ſacrificia peragebantur, i. prioris Tabernaculi ſacrificiis nõdũ patefactum fuiſſe penitus iter in cælum, quod cælum per ſacrarium illud intimum repræſentabatur. Nam Sancta dicit quæ paulo antè Sancta ſanctorum vocarat: quo modo etiam Moſes ipſe loquitur Leuit. 16. 2. & fortaſſe quanuis ſcriptum eſſet τῶν ἁγίων τῶν ἁγίων, alterum putarunt deſcriptores imperiti redundare. Malè igitur nonnulli τῶν ἁγίων, quod vertit Vulg. Sanctorum ad ſanctos ipſos retulerunt, qui fuerunt à cæleſti domicilio excluſi, ante Chriſti ipſius in cælos ingreſſum. Hinc ſinus Abraham extra cælos collocatus, quẽ tandem Scholaſtici Limbum vocarũt, huc detorquentes Chriſti ad inferos deſcẽſum, ac propterea Limbum ſtatuentes Inferni contignationem ſuperiorem: quum tamen ſurſum collocetur ſinus Abrahami, Luc. 16. 23. Sed & eadem audacia de ſuo limbo interpretãtur Carcerem de quo loquitur Petrus 1. Petr. 3. 19. vbi tamen de ſolis pridem mortuis incredulis agitur, quibus Chriſtus non certè in carne, ſed in ſpiritu per Noachum euangeliſauit vt & aliis per prophetas, Hebr. 1. 1. Atqui non de ipſis Patribus hic agit Apoſtolus quos non eſt dubium in eandem felicitatem, quanuis fortaſſe non parem, tunc fuiſſe receptos: ſed vetus fœdus comparat cum nouo.

8 *Quod [erat] exemplar*, ἥτις παραβολή. Vulg. *Quæ parabola eſt*: quod nemo facilè intelligat. Eraſ. *Quæ erat ſimilitudo*: ne ſic quidem ſatis rectè. Nam ἥτις referendum eſt ad σκηνὴν, id eſt, ad Tabernaculum. Deinde παραβολὴ hoc loco nihil aliud quàm typum & exemplar declarat, id eſt, מָשָׁל [*maſchal.*] ¶ *Pro tempore præſenti*, εἰς τὸν καιρὸν τὸν ἐνεστηκότα, id eſt. παρόντα, vt mihi quidem videtur Eraſm. rectè conuertiſſe. Præſens verò tempus accipe, ipſius Tabernaculi reſpectu: acſi diceret, Pro eo tempore quo vigebat illud exemplar. Vulgata, *Temporis inſtantis*. ¶ *Quo*, καθ' ὃν, id eſt, ἐν ᾧ. In quibuſdam tamen exemplaribus & Græcis etiam ſcholiis legitur καθ' ἣν, ita vt ſuppleri poſſit σκηνὴν, *Tabernaculum*, vel, παραβολὴν, *exemplar*, vt conuertas, *In quo Tabernaculo*, vel *Secundum quod exemplar*. Quòd ſi alteram ex his duabus interpretationibus ſequamur, tum licebit conuertere, εἰς τὸν καιρὸν τὸν ἐνεστῶτα, *ad inſtans vſque tempus*, quo videlicet futurum erat vt ipſa veritas apparens, tolleret illud exemplar. ¶ *Offerumtur*, προσφέρονται. Videbatur potius dicendum προσφέροντο, *offerebãtur*, quomodo etiam Græcus ſcholiaſtes interpretatur: ſed apparet Apoſtolum vſurpaſſe tempus præſens, ſiue quòd de reipſa loquatur, nulla habita circunſtantiæ temporis ratione: ſiue, quòd hanc epiſtolam ſtante adhuc templo ſcripſam appareat, vt annotauimus ſuprà 3. 1.

¶ *Sanctificare*, τελειῶσαι, id eſt, ἁγιάσαι. Nam τελειοῦν ſuprà annotauimus, capite 2. 10. de rebus ſacris dici: vt planè nihil aliud ſit quàm puros, ſanctos, tales denique nos reddere vt nihil impediat quo minus approbemur à Deo. Etſi

autem qui talis est, idem etiam est suo quodam modo perfectus, vt si rem ipsam spectes, τελειοῦν possis meritò interpretari *Perficere*, vel *Perfectum reddere*: tamen abhorrui ab hac interpretatione propter ambiguitatē. Videri enim posset, Legi hactenus detrahi vim perficiendi, vt inchoare quidē possit, absoluere verò non item: vnde consequeretur Christū pro supplemento duntaxat accessisse: sicut etiam hodie sophistæ tradunt, quū nihil æquè repugnare possit argumēto quod hīc tractatur, vt pluribus ostendimus suprà 7.18.

10 *Ritibus carnalibus*, δικαιώμασι σαρκός. Vulg. *Iustitijs carnis*, Erasmus, *Iustificationibus carnis*. Vterque nimis obscurē. Castellio conuertit *Institutis humanis*, non modò falsa & inepta, sed etiam periculosa interpretatione. Diximus autem aliquoties, δικαιώματα dici quæ à Latinis ritus (externæ videlicet quædam ceremoniæ) dicuntur. Additur Carnis epitheton sacris scriptoribus peculiare, quod vt intelligatur, sciēdum est in primis hīc non agi de hominum traditionibus, sed de ceremoniis à Deo institutis vt essent rerum spiritualium tesseræ ac symbola, quæ generali vocabulo dicta sunt à Latinis theologis Sacramenta. quæ quo respectu carnalia dicantur, id est, in rebus crassis & terrenis posita, quæque animam vsque non pertingant, diximus suprà, capite septimo versu decimo octauo.

¶ *Directionis*, διορθώσεως. Vulg. *correctionis*: quam vocem, vt duriorem repudiaui, quanuis vtcunque excusari possit. διορθώσεις vero meritò dicuntur quæ rectà ad suum scopum diriguntur, quum illa antea eodem quidem sed sinuoso quodam ambitu tenderent: sicuti diuersa quidem, sed eodem spectante metaphora, dicit Paulus, nos retecta nunc facie in Christo cōtemplari quod patres in Mose velato intueri non poterant. ¶ *Imposita*, ἐπικείμενα. Rectè. Fuerunt enim oneris instar, quod nobis Christus exemit, vt declarat Petrus Act. 15.10. Sed hīc variat scriptura: legit enim Vetus interpres ἐπικειμένοις, impositis, vt cohæreat cum δικαιώμασι. Habent tamen codices nostri omnes ἐπικείμενα. quod tamen parum videatur cohærere. Pendent enim hæc à præcedenti versiculo, vbi δωρά μενα, scriptum est, non δωρούμενα. Itaque in vno vetusto codice pro δικαιώμασι scriptum inuenimus δικαιώματα, vt sit constructio, δῶρά τε καὶ θυσίας προσφέρονται μὴ δυνάμενα, &c. καὶ δικαιώματα ἐπικείμενα, &c. Ego malim in priore versiculo legere, δυνάμενα, vel in isto ἐπικείμενα. Sed hæc, quòd ad sententiam ipsam attinet, nullius sunt momenti.

11 *Aduenions autem*, &c. παραγενόμενος δέ. Hactenus structura Tabernaculi, cum breui præparatione: nunc collationem aggreditur Christi cum Leuitico Pontifice, cum Tabernaculo priore, cum ipsis denique sacrificiis ac victimis: (hęc enim omnia illum vnum adumbrarunt) & Sanctuarij. i. posterioris Tabernaculi, cū cælo, in quo noster nunc est Pontifex æternus. ¶ *Per maius*, διὰ τῆς μείζονος. i. Præstantius & excellentius, quod & statim explicat, quum addit καὶ τελειοτέρας, *& perfectius*. Cæterùm quum hīc manifestè distinguat Tabernaculum à Sacrario, vt qui dicat Christum per Tabernaculum ingressum esse in Sacrarium: Sacrarium autem manifestè interpretetur cælum, infrà vers. 24. non potest quadrare eorum interpretatio, qui Tabernaculi perfectioris & non manufacti nomine cælos intelligunt; quia perabsurdè diceretur per cælum ingressus esse in cælum. quod & ipsum suprà annotauimus, 8.2. Itaque prorsus assentior doctissimo interpreti, qui Tabernaculi appellatione intelligit humanam Christi æterni Dei naturam: eadem prorsus ratione qua comparatur etiam velo, infrà, 10.20. Sicut enim oportuit Pontificem Leuiticum ingredi in Tabernaculum ptius, & ibi in altari holocausti, expiationis sacrificio solenni quotannis peracto die septimi mensis decima, deinceps in Sacrarium vsque vbi erat ipsius maiestatis Dei symbolum, introire: ita Filium illum Dei æternum oportuit (vt veri Pontificis partibus fungeretur) in humanam naturam nunquam dimittendam ingredi: in qua non vt hospes, sed vt ciuis, nec virtute sola, sed corporaliter habitās, postquam seipsum sanctificasset, sacrificium illud perageret, & cælos tandem nobis præiens ingrederetur. Itaque per corpus suum

Christus

Christus sanctificatus & passus, in cælum nobis iter fecit, & per illud ipsum nunc in cælo pro nobis intercedit. Vnde etiam ipse sese templum vocat Ioh. 2.19. & 21. in quo videlicet tota diuinitatis plenitudo corporaliter habitabit, Colossi. 2. 9. vt nihil hîc habeat Nestorius quod obganniat. Videtur autem interpretes plerosque fefellisse, quòd non considerarunt vnicum Christum multis exemplaribus respondere, nempe & ipsi Pontifici, vt qui seipsum obtulerit: & Tabernaculo, per quod iter fecerit ad sacrificium, & à sacrificio in cælum: & victimis quoque, vt mox subiicitur. Neque alteram interpretationem iuuat quòd hæc eadem de cælo dicantur infrà, vers. 24. Nam oportuit, vt Tabernaculo, sic etiam Sacratio aliquid non manufactum opponi, vt cælestis veritas terrenis exemplaribus per omnia responderet. Verùm (dicet aliquis) quomodo dicitur Christi corpus nec manufactum, nec huius structuræ? Nempe vt opponatur structuræ Tabernaculi, quod ex rebus mortuis, putà auro, ære, argento, ligno, pellibus, & cæteris id genus, non fabrica naturali sed artificiosa structum erat. Deinde (vt suprà dixit, 8.2. optimus sui interpres) quia non homo quisquam sed Deus vnum illud Tabernaculum fixit, id est Christi humanitatem condidit, aptauit, sanctificauit, vt nobis esset viuifica. Nam verè quidem humanum corpus assumpsit æternus ille Dei filius, sed vi vnius Spiritus sancti conceptum: & animam quidem veram, sed singulare & excellentissimum vnius Dei opificium, Deus ipse denique à seipso caro factus est. Annon mirum hîc Tabernaculum habemus?

12 *Per sanguinem*, δι' αἵματος. Nunc comparatur Christus cum Pontifice & cum victimis. Fuit enim idem per victimam repræsentatus, qui per Tabernaculum & Pontificem. Peculiariter autem fit sanguinis mentio, qui Deo vni fundebatur: vt eo vesci non liceret, & cuius etiam in hoc solenni sacrificio peculiaris erat vsus, vt mox explicatur. ¶ *Hircorum & vitulorum*, τράγων καὶ μόσχων. Rectè omnino. Adhibebatur enim in hoc reconciliationis anniuersario sacrificio duplex victima, iuuencus & hircus, vt Leuit. 16. copiosè explicatur: quia tum pro se tum pro populo sacrificabat Pontifex. Vtitúrque plurali numero, quia singulis annis repetebatur. Sunt igitur hæc collationis capita: Pontifex Leuiticus alienum, eúmque pecuinum, sanguinem offerebat: Christus verus & æternus Pontifex suum sanctissimum & puriſſimum obtulit. Ille quotannis offerebat, ac proinde non sanctificabat, sed veram suo tempore præstandã sanctificationem duntaxat repræsentabat: Christus verò semel vna oblatione omnes credẽtes in æternum consecrauit. Deinceps autem copiosius omnia per partes explicat. ¶ *Nactus*, εὑράμενος. nobis nimirum. Quĩnam enim sui ipsius causa redemptione indigeret qui peccatum non habebat, sed omnem iustitiam? Itaque non pro se, sed pro nobis seipsum obtulit, vt mox explicatur ver. 15. Vulg. *Inuenta*. Etas. *Reperta*. Neutrum mihi placuit: puto enim εὑρίσκεσθαι propria significatione hîc accipi, de qua diximus Rom. 4.1.

13 *Et cinis iuuencæ*, καὶ σποδὸς δαμάλεως. Designat alteram ceremoniam, quæ & ipsa peculiariter adumbrabat æternum Christi sacrificium, de qua vide Num. 19. Confer etiam lector, si libuerit, horrendam blasphemiam qua nititur aquę illius lustralis ceremonia, apud illos vsurpatæ qui soli volunt Christiani videri, De consec. Distinct. 3. c. aquam: & manifestè cernes quò euaserit quorundam impudentia. ¶ *Ad carnis*, &c. πρὸς τὴν τῆς σαρκὸς, Symbola (vt antè dixi) à re separata seorsim considerat, & ab iis ita argumentatur, Si sanguis pecuinus & iuuencæ cinis hanc vim habuerunt, vt qui eis esset forinsecus aspersus, purus foris censeretur, & à sacris non arceretur, quãnis intus fortassis purus non esset. & si purus etiam intus erat, hanc certè puritatem non esset ex illo aspersо cinere consequutus: quanto magis illius ipsius sanguis qui illo legali & exteriore sacrificio adumbrabatur, mentes eo aspersas sanctificabit? quod si reipsa iam præstita est eius sanguinis aspersio, quorsum nunc id signum, quod rei futuræ expectationem tantisper sustinebat, dum illa præsens adueniret?

14 *Per Spiritum æternum*, διὰ Πνεύματος αἰωνίου. Opponit pecudum sanguini

sanguinem eius qui non homo duntaxat, quales cæteri, sed Deus etiam fuerit. Nam Spiritus æterni appellatione, Deitatis in humanitate assumpta efficacitatem infinitam intelligo, quæ totum hoc sacrificium consecrauit, vt sanguinem istum, quia sanguis erat hominis qui etiam Deus erat, viuifica planè illa virtute præditum esse oporteat, quæ vt non condidit, ita etiam vna possit instaurare. Huc respexit Dominus Iohan. 6. 63. quum diceret carnem suam nihil prodesse, Spiritum eum esse qui viuificet. Et Paulus, Act. 20. 28. quum Deum dicit sibi acquisiisse Ecclesiam sanguine suo. ¶ *Emundabit*, καθαριεῖ. In nonnullis Latinis codicibus legitur *Emundauit*. Sed vbique Græcè legitur futurum tempus: & quidem rectè. Nam peractum quidem est sacrificium expiationis, sed viget adhuc & vigebit ad vltimum vsque diem eius effectum in credentibus, provt alij aliis succedunt. ¶ *A mortuis operibus*, ἀπὸ νεκρῶν ἔργων. Id est, à peccatis quæ nihil aliud quàm mortem generant. Sed in primis obseruandum est quid sit καθαρίζειν, vt intelligatur vis argumenti quod explicatur infrà, cap. 10. 1. & 2. Duæ sunt enim purificationis partes, exque distinctè considerandæ. Vna qua delentur admissa peccata: altera, qua radix ipsa peccati amputatur. Itaque quòd ad priorem attinet, primum quidem illam vindicauit Christo, collata ipsius sanguinis dignitate cum taurorum ac vitulorum sanguine, qui vsque ad animam penetrare non potuerit. Nunc verò, id est in proximo versiculo & deinceps, nequis exciperet, quid igitur sit illis factum qui sub priore fœdere vixerunt, ostendit Christum etiam pro illis sanguinem fudisse, vt qui per veteres ritus fuerit efficaciter adumbratus: alioquin nisi ad illius futurum aduentum repræsentandum prorsus inutiles. De altera verò parte disserit proximo capite.

15 *Itaque ob id*, &c. καὶ διὰ τοῦτο, &c. Sic loquitur Paulus Rom. cap. 3. versu 25. Rectè verò colligit ex præcedentibus ea quæ explanaturus est. Nam si pecuinus sanguis in vetere pacto non expiabat: vel nouum pactum & nouus sanguis requirebatur, cuius vis ad illos vsque pertingeret: vel superesset vt illi seruati non fuerint. quam partem posteriorem, vt nimis absurdam, præterit. Hinc consequitur, vnicum pactum semper fuisse quòd ad rem ipsam, id est, quòd ad expiationem attinet, quæ suo demum tempore fuerit peracta: sed ipsius venturi vmbram aliquam ad tempus extitisse. Vetus igitur pactum plenum non fuit, sed præstationem futuræ redemptionis respiciebat, per quam hæreditas æterna & patribus & nobis aduenit.

¶ *Transgressionum*, παραβάσεων. Metonymia pro transgressoribus ipsis. Nec enim redimuntur peccata, sed peccatores.

¶ *Qui vocati erant*, οἱ κεκλημένοι. Efficaciter videlicet. Nam cæteris inutiliter præbentur signa: non Dei sed indigne accedentis culpa.

¶ *Promissam hæreditatem*, τῆς ἐπαγγελίας τῆς κληρονομίας. Vulgata, *Promissionem hæreditatis*, obscutissimè, propter Hebraismum: quum promissionis nomine res ipsa promissa, intelligatur.

16 *Nam vbi testamentum est*, ὅπου γὰρ διαθήκη. De hac voce διαθήκη scripsi pluribus Mat. 26. 28. & an ex illa colligi possit quod diu credidi, hanc videlicet Epistolam non fuisse vernacula lingua Hebræa scriptam, exposui meam sententiam in mea ad huius Epistolæ inscriptionem obseruatione. Quæritur autem quum vox Hebræa Berith non declaret, ¶ Testamentum, sed pactionem viuentium, teste quoque Hieronymo, id est, συνθήκην, & passim in hoc argumento apud Mosen & Prophetas hæc non testamenti sed fœderis mentio, quid hîc sibi velit Apostolus. Respõdeo, nouum quæsitum esse argumentum, partim à fœderis huius natura, quod commune quiddam habet cum testamento, & à reliquis fœderum speciebus diuersum: partim à duplici significatione τῆς διαθήκης, quę quidem duplicis illius pacti respectui optimè quadrat. Nam in cæteris pactis nihil minus requiritur quàm mors eorum qui fœdus ineunt: hîc contrà, persoluenda fuit pœna, quæ non alia ratione quàm morte lui poterat. Ex his autem de quibus inter pacisscentes conciliandis agebatur, vnus quidem (id est Deus) mortis pœnam meritò requirebat, alioquin nunquam re-

conciliandus: alter verò (id est homo) pœnam eam luere non poterat quin à pœna ipsa maneret absorptus: ita vt iam ac superesset quidem quicum Deus pacisceretur. Itaque Filius Dei sese interposuit, qui verus homo factus, pœna in sese recepta, homines Patri reconciliaret. Habet ergo in manu Christus id de quo pactus est cum hominibus Deus, æternam nimirum hæreditatem. Quoniã autem hic nonnisi moriendo nobis ius illud acquirit, idcirco quòd ad Christũ ipsum attinet, pactum istud inter Deum & homines initum, speciem quandam testamenti refert, quasi ipse moriens, æterni regni nos fecerit hæredes. Aptè igitur conuenit hæc similitudo. Sed quorsum illa quæsita est? Nempe vt hoc argumẽtum necteretur, Testamenta nonnisi morte testatoris sanciuntur: testator est Christus, Itaque non hircorũ aut vitulorum, sed Christi sanguine sancitum est testamẽtum. Et ea quidem causa est cur in vetere pacto omnia purificarentur sanguine, nempe vt significaretur omnia in testatoris illius mortem futuram respicere.

19 *Secundum Legem*, κατὰ νόμον. Id est, sicut Dominus præceperat. Refertur enim hoc ad participium λαληθείσης. & significatur Mosen non temere, sed Deo ita iubente Legem totam populo recitasse. Ἐντολὴ enim vocat ipsam *Legem*: neque dixit κατὰ τὸν νόμον, vt mox versu 22. sed κατὰ νόμον, id est, *par ordonnance*. Vulgata, *Omni mandato Legis*, πάσης ἐντολῆς τοῦ νόμου. ¶ *Asperfit*, ἐράντισε. Huc respexit Petrus 1. Pet. 1. 2. Quòd autem addit de aspersо libro, itidémque hyssopo & lana cocco tincta, etsi apud Mosen eo loco non legitur, tamen meritò colligitur. Erat enim proculdubio liber legis altari quod aspersit impositus, & ad aspersionem faciendam sumi aliquid manibus & in sanguinem immergi oportuit. Alibi verò illa ad aspersionis vsum adhibentur, vt Leuit. 14. aliquoties repetitur.

20 *Hic [est] sanguis ille*, τοῦτο τὸ αἷμα. Sic Græci pro הִנֵּה [*hinne*,] ecce verterunt τοῦτο. Illyricus autem ille Sophista infelicis memoriæ, non minus ineptè quàm impudenter hanc enuntiationem cum illa Christi Cœnam instituentis, Hoc est sanguis meus, &c. vt pares comparari voluit, quasi & hîc & illic sanguis re ipsa essentiáq; sua præsens, & ille quidẽ Mosis, iste verò Christi manibus comprehensus demonstretur. Nam contra certum est Mosen quidem sanguine victimæ ex pelui desumpto populum aspersisse: ac proinde identicam esse illam enuntiationem: Christum verò vinum poculo contentum discipulis suis propinasse. Itaque sanguis apud Mosen quidem, fuit signum sacramentale, in verbis autem Christi fuit res signo vini sacramentaliter significata. Aliud ergo est τὸ πῶτο, nempe vinum quod poculo continebatur, ideóque poculi nomine significatur, aliud sanguis ille noui testamenti, id est res ipsa illius sacramenti. Rectè igitur hic sum interpretatus, *Hic est sanguis*, in institutione verò cœnæ, *Hoc est sanguis*. ¶ *Mandauit*, ἐνετείλατο. Exod. 24. 8. legitur, קָרַת [*kadat*] pepigit, & in Græcis, διέθετο. Sed additur, *super omnibus his verbis*, id est, addita conditione istorum omnium præceptorum. Itaque verbo ἐντέλλεσθαι comprehenduntur & fœdus & eius conditio. ¶ *Vobis*, πρὸς ὑμᾶς, nempe per os Mosis vobis significandum. Heb. עִמָּכֶם [*bimmechem*] vobiscum. eôdem sensu. Ego constructionem Græcam studui emollire.

23 *Necesse [fuit,]* ἀνάγκη. Vulgata, *Necesse [est]* Ego illud malo. quanuis, vt antea obseruaui, scripta sit hæc epistola adhuc stante templo. ¶ *Ipsa verò cælestia*, αὐτὰ δὲ τὰ ἐπουράνια. Analogiam, inquit, esse oportet inter ea quæ purificant & quæ purificantur. Sub Mose typi illi omnes terreni fuerunt, puta, Tabernaculum, Liber, Vasa, Victimæ, cæteráque omnia: sed tamen rerum cælestiũ typi, oportuit igitur typica & eiusdem naturæ materia ac ritu, nempe pecudum sanguine, aqua, lana, hyssopo lustrari. Sub Christo verò cælestia omnia, cæleste tabernaculum, cælestis victima, cælestis populus, cælestis doctrina, cælum denique ipsum pro mansione proponitur. Itaque hæc omnia simili ratione, nimirũ viuifici illius sanguinis Christi æterna oblatione, sanctificari oportuit. Dicuntur autem sanctificari vario respectu. Primùm enim seipsum nobis suo sanguine sanctificauit Christus: deinde & ipsum cælum quodammodo

sanctificauit nobis, quum illud sanctus ipse ingrederetur, vt in eo aliquando etiam sancti ipsi Deo in æternum seruiamus. ¶ *Potioribus victimis*, κρείττοσι θυσίαις. Quorsum hoc, quũ vna sit vnius victimæ oblatio? nempe quia vnica vera & æterna omnibus typicis opponitur, ideo pluralem numerum vsurpauit, quòd vna omnium sit instar: qua vna tum vetus ille tum nouus populus fuerit sanctificatus.

24 *Non enim*, οὐ γάρ. &c. Aliæ collationes. Pontifex Leuiticus in sacrarium illud ingrediebatur, Dei quidem mandato, sed tamẽ hominum manu ex terrena materia fabricatum, vt esset alterius excellentioris (nempe cælestis regiæ) exemplar: Christus verò in cælos ipsos, id est, in beatæ illius & incomprehensæ beatitatis æternam sedem penetrauit. Ille coram arca, Christus coram Deo ipso comparet.

25 *Neque vt sæpe*, &c. οὐδ' ἵνα πολλάκις, &c. Aliæ duæ collationes. Pontifex alienum, Christus suum sanguinem obtulit. Ille quotannis repetebat oblationem, Christus semel tantùm sese offerens peccatum in genere aboleuit, tum præteritorum tum vẽturorum seculorum.

26 *Alioqui*, ἐπεί. Argumentum non repetendæ Christi oblationis. quia quũ à condito mundo fuerint expianda peccata, dixerimus autem solo Christi sanguine expiari, oporteret sæpe iam ipsum mortuum esse à condito mundo. Atqui homo semel tantùm mori potest. Ergo Christi oblatio, nouissimis temporibus peracta, repeti non potuit, nec potest. Quod si ita est, nempe vis ipsius & ad præterita & ad consequuta omnia peccata porrigitur. Sunt ergo ista connexa, sanguinis fusio, expiatio peccati, offerri & mori. Quamobrem manifestos Antichristianos esse oportet qui ad Christi sanguinem alias sanctificationes adiungunt, quique sæpius illum offerri, vel (vt quidam nuper somniarunt) noua oblatione applicari contendunt. Distinctio, inquam, illa quotidianæ pro viuis ac mortuis expiationis incruentæ, blasphema est, sacrilega, & impia. ¶ *Semel*, ἅπαξ. Vide supra cap. 7. vers. 27. ¶ *In consummatione seculorum*, ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνων. Id est, diebus nouissimis. Nec enim alia vnquã oblatio expectanda, sed iudicium vnum supereſt. Paulus alicubi plenitudinem, vt Galat. cap. 4. vers. 4. alibi fines seculorum vocat, 1. Corint. cap. vers. 11.

¶ *Ad peccatum abolendum*, εἰς ἀθέτησιν ἁμαρτίας. Bene dicit peccatum, totam ipsam veluti speciem ac radicem intelligens, vt exposuimus 6. Rom. 7. Sed & alibi diximus ἀθετεῖσθαι dici leges quum abrogatæ tolluntur. quod huic loco optimè conuenit, vt Legem ipsam peccandi per Christum sciamus abrogatam, quæ in Adamo lata fuerat. Nam & fructus præteriti, ac futuri remittuntur sanguine Christi expiati: & cor ipsum, eodem sanguine rigatum, peccato moritur, vt fructus edat iustitiæ. Cæterùm perperam interpungi consueuit hic locus, quasi videlicet quod subiicitur, nempe, διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ, *per immolationem sui ipsius*, cũ verbo πεφανέρωται cõstruatur: quum manifestè cohæreat cum εἰς ἀθέτησιν: idcirco vocum ordinem mutaui in Latina interpretatione, *Patefactus est*, siue *conspicuus factus est*, in carne videlicet, vt loquitur Paulus, 1. Timoth. 3. vers. 16. & re ipsa, quum antea in legalibus ceremoniis velut vmbra quadam tectus lateret. Syrus interpres hac voce expuncta inseruit προσήνεγκεν ἑαυτὸν, *obtulit sese*.

27 *Sicut*, καθ' ὅσον. In vno codice legimus καθ' ὅ, & rectius, vt opinor, quanuis ὅσος sæpe pro postpositiuo articulo ponatur. Alioquin non memini καθ' ὅσον legere in hac significatione.

¶ *Vt semel moriantur*, ἅπαξ ἀποθανεῖν. De consueta & naturali hominum conditione loquitur. Nam quòd Lazarus & alij aliquot bis mortui sunt, extraordinarium fuit. In iis verò qui repentè immutabuntur, immutatio illa species mortis erit, 1. Corin. 15. 51.

28 *Attolleret*, εἰς τὸ ἀνενεγκεῖν. Hebr. להעלת [*lehahaloth*.] ad ascendere faciendum. Est enim manifesta & perelegans paranomasia inter προσφέρειν & ἀναφέρειν hoc in loco, & per allusionem ad holocausti ritum, dicitur Christus sese obtulisse & peccata sibi imposita in crucis altare sustulisse: sui videlicet oblatione expianda, vt scribit eodem etiam verbo vsus Petrus 1. Pet. 2. vers. 24. qua etiam ratione dicit Paulus Colos. 2. vers. 14. Christum affixisse cruci chirographum

graphum nobis aduersarium: & alibi sæpe vetus noster homo in Christo crucifixus dicitur. Nec alia ratione verbum ἀναφέρειν in hac epistola & 1. Petr. 2. 5. accipitur pro *offerre* quàm allusione ad sacrificandi ritum, quo victima in aram attollebatur. Hinc factum vt Syrus interpres hoc verbum verterit דבח [*dabach*] quod est τὸ θύειν, id est, *sacrificare*, à consequenti, sed addit ἐν ἑαυτῷ *in se*: in quo sum illius auctoritatem sequutus, quanuis in nullis Græcis codicibus inuenerim. Verbum autem *Tollere*, pro auferre sicut dicitur agnus sustulisse mundi peccata, paronomasiam illam non satis exprimit. Vulgata, *ad exhauriendo*. quoniam videlicet hauriri dicuntur quæ ex imo sursum attolluntur: & verum quidem est plenissimam esse Christi pro nobis satisfactionem, sed huic significationi nullus hîc est locus. ¶ *Multorum*, πολλῶν. Id est, non sua, quæ nulla fuerunt, sed eorum quos ipsi dedit pater seruandos, præterito mundo, pro quo etiam non est precatus Iohan. 17. 9. ¶ *Absque peccato*, χωρὶς ἁμαρτίας. Id est, semel abdito suorum peccato, vt qui & semel facta sui oblatione reatum abolerit, peccata ex peccato peccãte expiarit, & ex hac vita suos euocans finem luctæ carnis & spiritus dirimat, vt in ipso quoque illorũ corpore vltimo illo demum die plenissimè patefaceret. Opponitur ergo priori aduẽtui, quo aduenit sese oblaturus, & omni infirmitatis (excepta peccati labe) onere depressus, posteriorem quo aduenier gloriosissimè triumphans. Non vt sese iterum offerat, nec vlla infirmitate circundatus, sed plenus gloriæ & semel abiecto illo peccatorum nostrorum sibi impositorum onere. Nam alioqui, quòd ad ipsum attinet, etiam in ipsa cruce fuit sine peccato, iustissimus moriens pro nobis peccantibus. ¶ *Ad salutem*, εἰς σωτηρίαν. Potest hoc construi cum proximo participio, vt sit periphrasis credentium, qui soli expectant Christum ad salutem: vel cum verbo Conspicietur, quia solis illis ad salutem conspicietur qui ipsum expectant. Nam ex impiis alij rident vtrumque aduentum, quibus Christus est pro fabula: alij propriè non dicuntur eum expectare, qui optarent vt nunquam veniret.

IN CAPVT X.

1 *Lex enim vmbram*, &c. σκιὰν γὰρ, &c. In anniuersario illo sacrificio, quod peculiariter hîc spectatur, publica & solennis peccatorum Israelis, non eorum tantùm quæ anno proximè præcedente commissa essent, sed omnium etiam superiorum confessio fiebat: non qualem inuexit postea Satan in Ecclesiam, sed qua omnes & singuli tanquam reos sese coram Deo sistebant, Leuit. 16. 21. Hinc colligit Apostolus constare anniuersaria illa sacrificia non habuisse vim purificandi. Cur enim repeterentur? Valet consequutio, non modò quia semel abolita peccata frustra commemoratentur, & pro semel expiatis frustra repeteretur expiatio: sed quia vt sit perfecta purificatio, necesse est ipsum peccatum semel extirpati, quòd alioqui pura non possit dici conscientia, vt exposuimus supra, 9. 14. quemadmodum nemo satis probum medicamentũ esse dixerit quod morbos tantùm præsentes ad momentum prohibere, ingruentes autem nullo modo possit impedire. Quid si igitur neutrum præstet? Hoc autem vtrunque vnius Christi sanguini tribuitur: quo quisquis est irrigatus, & à præteritis & à futuris peccatis liberatus est in æternum, atque adeo sanctificatus, vt peccato mortuus, viuat iustitiæ. Ideo nec pluribus hîc victimis, nec vnius victimæ repetita oblatione opus est. Ergo quod vetera illa sacrificia differtè dicuntur populum expiare, Leuit. 16. 30. non ad ipsa symbola, sed ad futuram illam Christi oblationem vnicam pertinet, quæ per illa quotannis, atque adeo singulis diebus per omnes ceremonias adumbrabatur. ¶ *Futurorum bonorum*, τῶν μελλόντων ἀγαθῶν. Id est, æternorum, quæ Patribus promissa sunt in Christo, suo tempore exhibita: sed ita tamen vt alibi nos maneant. ¶ *Ipsam expressam formam*, αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Εἰκόνα vocant Græci non quamuis picturam vel sculpturam, sed quæ sit viui instar: vnde iconici pictores, quos vulgò vocamus *qui peignent au vif*, παρὰ τὸ ἐικάζειν. Cic. pro Cælio, *Permulta maximarum non expressa sed adumbrata signa virtutum*. Sed & εἰκὼν accipitur pro ipsa essentiali (vt ita loquar) similitudine, vt Philip. 2. 7. & suprà, 1. 2. Itaque alij hoc

intelligunt Euangelium, in quo nobis expresè effigies summi illius beneficij exhibetur: (cuius duntaxat σκιαγραφία & rudis quædam delineatio fuerit in Lege, id est, in ceremoniis) alij ipsum Christum, vt rem ipsam & solidum corpus, volunt cum vmbris, id est, figuris Legis, conferri: vt εἰκόνος voce res ipsa significetur ad viuum repræsentata in Euangelij verbo, sicut intellexit quoque Syrus interpres, & declarari videtur Coloss. 2.7. quæ expositio mihi quidem videtur melius quadrare Apostoli argumento: quanuis illam non repudiem, qua comparantur vetera sacramenta cum nostris, vt crassiora cum simpliciorib. & significantioribus. Sed quid si passiuè accipiamus εἰκόνα τῶν πραγμάτων pro rebus ipsis per illam ceremonialis legis vmbram & imaginem repræsentatis? Vulgata & Erasmus, *Imaginem*, non satis expresè. ¶ *Iis hostiis*, ταῖς αὐταῖς θυσίαις. Sic rectius vertit Erasmus quàm Vulgata, *ipsis ipsis hostijs*. Nec enim hostiarũ diuersæ species hîc inter se conferuntur: sed colligit Apostolus non potuisse istis hostiis expiari peccata, quæ eædem (specie videlicet, non numero) quotannis mactabantur. Itaque τὸ διηνεκὲς, hoc loco non declarat durationem in omne tempus, vt mox vers. 12. & 14. & supra 7.3. sed istius sacrificij recurrentem continuationem dietim non annuam. ¶ *Sanctificare*, τελειῶσαι. Vel *perficiliores reddere*. Sed illud malo: vt sit sensus, non potuisse Leuitici sacerdotij ritibus sanctificari conscientiam alicuius, vt ingredi possit in cœlum. Nec enim ritus externus sanctificare poterat, sed solus venturus Christus per eos significatus & fide apprehensus. Quòd si *Perficiendi* verbo vtaris, videri potest Christus superuenisse non tanquam vnicus auctor & effector sanctificationis, sed tanquam Leuitici sacerdotij supplementum.

2 *Desitissent*, αὐκ ἐπαύσαντο. Sic legit Complutensis editio, itidémque Syrus interpres, & Latinus vetus interpres: hoc omnino postulante ipsa huius loci sententia. Siquis tamen malit legere vt in reliquis codicibus legitur, οὐκ αὐκαύσαντο, vertemus cum Erasmo, *nónne desitissent*, cum interrogationis nota, vt monet Græcus scholiastes: alioquin absurda multa in hunc locum congerens. ¶ *Nullorum, μηδεμίαν*. Vulgata admodum obscurè, *Nullam haberent vltrà conscientiam peccatorum*. Erasmus, nihilo melius, *Nullam iam habuissent conscientiam peccatorum*.

3 *Repetita mentio*, ἀνάμνησις. Sic conuerti duabus de causis: primùm quia publica erat ea anniuersaria professio: deinde quia quantumuis antiqua & vetusta peccata repetebantur, id est, reum sese ac maiores suos omnes populus agnoscebat, & ita quidem, vt in oblationem tunc præsentè respiceret illa commemoratio, vnde efficiebatur confessio quòd præteritæ non sufficerent. Nam alioquin nos quoque Christiani peccata quoque præterita coram Deo quotidie commemoramus, sed vnam illam semel factam oblationem respicientes, nõ quod eam aut offeramus, aut specie vnã, numero multiplicemus. Hæc igitur requiruntur àd consequutionem argumenti, & huc spectat etiam præpositio ἀνά. Nam alioquin potuisset obiici, ideo fuisse repetitum hoc sacrificium non quòd peccata nõ tolleret, sed quòd superioris tantùm anni peccata elueret. Itaque ἀνάμνησιν Vetus interpres & Erasmus non satis expresè conuertunt *Commemorationem*.

5 *Ingrediens mundum*, εἰσερχόμενος εἰς τὸν κόσμον. Nouum argumentum à testimonio Dauidis, quo disertè significatur, nonnisi sublato priore, posterius poni. Cæterùm ingressus esse mũdum dicitur Filius Dei quum homo factus est, vt descendisse è cælo, Iohan. 6.42. Significat autem his verbis Apostolus, Christum apud Dauidem eo loco indoctè quasi recens hominem factum, de suo munere differentem. Erasmus maluit vertere per futurum, *Quum ingressurus esset mundum*, habita eius temporis ratione quo hæc scripsit Dauid, quasi Filius adhuc in cælo manẽs, de futuro suo officio loquens inducatur. Sententia igitur eadem est, sed illud videtur melius conuenire. ¶ *Et oblationem, καὶ προσφορὰν*. Iterum diuiditur sacrificandi cultus in duas species, vt exposuimus supra 5.1. Reliquas ceremonias præterit. Erant enim duntaxat tanquam sacrificiorum appendices. ¶ *Noluisti*, οὐκ ἠθέλησας. Hoc vero non potest Dauidi cõuenire, quæcunque

tamque subterfugia quærantur. Nam (vt rectè prorsus obseruat doctissimus interpres) habuit commune cum cæteris sacrificandi mandatum. itaque præterire quod illi Deus mandarat nō debuit. Propriè hæc igitur Christi regno tribuuntur. Nam id quoque quod versiculo 7. eiusdem Psalmi dicitur de iniquitibus, de Christo meliore etiam iure quàm de Dauide dicitur, quum ille vnus omnium iniquitates portarit. ¶ *Corpus autem.* &c. Hebraicè אזנים כרית לי (*aznaiim charita li*,) aures perforasti mihi, id est, docilem & obsequentem ad audiendum me reddidisti. Ita enim describitur in capitis nostri persona quę sit fœderis noui ratio, nempe fide percipere Euangelium: quod ab iis vnis præstatur quibus Dominus aures cordis aperuit, vt Act. 16. 14. quum natura omnes cæci simus. Ergo quòd ad sententiam attinet, Græca interpretatio nihil variat. Nam quòd quidam de corporis humani assumptione hoc explicant, nihil est: quanuis verissimum quidem sit, Christum hac ratione factum esse Ecclesiæ (id est audientium & credentium) caput. Sed hęc pars nō fuisset prætermissa in applicatione, si esset ita accipienda.

6 *Et hostiam pro peccato*, καὶ περὶ ἁμαρτίας. Hebraicè וחטאה (*vachatah*,) id est, & peccatum. Diximus enim μετωνυμικῶς sic vocari victimam pacificam, quam vocant.

7 *In capite libri*, ἐν κεφαλίδι βιβλίου. Hebr. במגלת ספר (*bimghillath sepher*,) id est, in volumine libri. Complicabant enim antiquitus libros in cylindri morem, vt nunc quoque Iudæi Legem habent descriptam in suis synagogis. Sed hoc discrimen nihil detrahit de sententia, accepit quidem Græcus interpres מגלה (*meghillah*) in significatione גלגלת (*ghulgholeth*.) est enim vtrunque eiusdem radicis.

9 *Dixit*, εἴρηκα. Vulgata, *Dixit*, εἶπον, nisi librariorum culpa hoc factum est. occasionem autem errori præbuit quod in ipso Psalmi contextu legitur τότε εἶπον, *Tum dixi*. Sed hæc verba sunt Apostoli, locum Dauidis ad scopum suum accommodantis, vt hoc cohæreat cum superioris versiculi initio. ¶ *Prius*, τὸ πρῶτον. id est sacrificia: vt posterius statuat, nempe voluntatem Dei. Ea igitur alibi quàm in sacrificiis illis consistit. Poterat enim obiici Apostolo, cur nunc non liceat per sacrificia repręsentare Christi factam oblationem, vt olim futuram licuit?

10 *Per oblationem*, διὰ τῆς προσφορᾶς. In plerisque codicibus legitur οἱ διὰ προσφορᾶς. quam lectionem si libuerit sequi, repetendum erit ἡγιάσμεθα. Qui per oblationem corporis Iesu Christi semel *sanctificati sumus*.

11 *Adstat*, ἕστηκε. Sub. על חמזבח (*hal hammizbeach*,) id est, ad aram. Hebr. autem עמד (*hamad*,) adstare, accipitur pro λειτουργεῖν, i. pro Ante regem aut quemuis dominum ministerij causa stare, quod Latini *Apparere* dicunt. Cur autem abolito iam Leuitico sacerdotio morte Christi, vtatur Apostolus tępore præsenti, aliquoties iam antea diximus: ¶ *Sacris operans*, λειτουργῶν. Vulg. ministrans, διακονῶν. Vide Act. 13. 2.

¶ *Easdem*, τὰς αὐτὰς. Specie videlicet & forma sacrificij. Nam alioqui numero eædem non erant quæ aliæ aliis succederent.

12 *In perpetuum*, εἰς τὸ διηνεκές. Hoc nonnulli ad θυσίας, nonnulli ad ἐκάθισεν referunt. Ego ad illud malo, quòd sic expressè accipiatur mox vers. 14. ¶ *Consedit*, ἐκάθισεν. Semel quidem fuit λειτουργὸς, nunc verò ita est Pontifex vt simul tanquam rex æternus sedeat, Philip. 2. 9.

16 *Dicit Dominus*, λέγει Κύριος. Nouum argumentum, Sublata causa tollitur effectus. Nulla supereſt peccatorum remissio: ergo nec sacrificium. Quid igitur dices? nulla indigemus peccatorū remissione? Imò verò hinc pendet omnis nostra beatitas: sed quum peracta sit, supereſt non vt de oblatione facienda, sed de ea quæ facta est, per fidem amplectenda cogitemus. Itaque non temere Apostolus hanc Ieremiæ prophetiam repetit, quum diuersum inde argumentum eliciat. Cæterùm quia hæc eadem verba sunt apud Prophetā, deceptus est Eras. qui Prophetæ verba esse putauit, quum Apostoli sint potius, vt hoc cohæreat cum μὲν τὸ προειρηκέναι, & sit hæc sententia, Postquam primo loco dixit, *Hoc est fœdus*, &c. tum postea subiicit Dominus, *Indam Leges*, &c. Hoc qui non perpenderunt, inseruerunt post

ἐπιγράψω αὐτοὺς *Inscribam eas*, ὕστερον λέγει, id est, *Iterum dicit*, Sed & in vno codice inuenimus eodem loco insertum, τότε εἶπεν *tum dixit*.

17 *Non recordabor*, οὐ μὴ μνησθῶ. Vbi igitur purgatorius ignis, & distinctio illa pœnæ & culpæ?

18 *Oblatio pro peccato*, προσφορὰ περὶ ἁμαρτίας. Rectè addidit *Pro peccato*. nam supereſt alia oblatio, nempe gratiarum actionis. & iubet Apoſtolus vt noſipſos Deo totos conſecremus. Sed & mutua charitatis officia tranſlatitiè ſolent à Paulo vocari oblationes Deo gratæ, ſed non pro peccato, quum nonniſi à iam reconciliatis illæ oblationes per Spiritum ſanctum proficiſci poſſint.

19 *Libertatem*, πρὸς παῤῥησίαν. dirupto videlicet illo velo. Vide ſuprà 3. 6. Iam ſequitur epilogus ſuperioris doctrinæ. Quum autem hæc veriſſima ſint, quæſo cur alios patronos quæramus? aut quo iure poteſt certa de ſalute ſua in vno Ieſu Chriſto perſuaſio vocari arrogãtia?

20 *Recentem*, πρόσφατον. Annotant Græci Grammatici propriè iſtud dici de recenter interfecto. quod videtur huic loco non malè conuenire: quòd hæc via
1 ſit nobis aperta Chriſti morte, aut ipſe
2 potius Chriſtus moriens ſit hæc ipſa via qua in cœlum introducimur. Recentem autem opponit alteri vetuſtæ & obſoletę & vmbratili duntaxat, quod ad formam externam attinet in ſeſe conſideratam, vel eam cuius vigor nunquã veteraſcat. ¶ *Et viuam*, καὶ ζῶσαν. Non reſpondet quidem epitheton metaphorę, ſed rei ipſi. opponitur enim Chriſti ſanguis viuificus ſanguini pecudum. Alluditur etiam ad Tabernaculũ per quod Pontifex in Sacrariũ ingrediebatur. quæ ſuprà ſunt explicata. Sed noua hîc allegoria inſtituitur veli illius quod operiebat ſacrarij arcana, per quod tamen aditus in ſacratiſſima patebat. Sic, inquit, Chriſti caro diuinitatẽ nobis quaſi ſub velo oſtendit, cuius alioqui fulgorem non poſſemus ſuſtinere. Per hanc igitur viam ad Deum accedamus. Sed & Velo videntur ſignificari peccata quæ nos à cælo arcebant, & à Chriſto fuerunt expiata. quo reſpectu fuit illud velum Chriſto mortuo à ſummo ad imum vſque penitus laceratum.

22 *Vero*, ἀληθινῆς. Id eſt, minimè ſub- dolo vel fucato, ſed quod conſtanter ſit addictum Deo. Hebr. נאמן [neeman.]

¶ *Aſperſione purgatis cordibus*, ἐῤῥαντισμένοι τὰς καρδίας, Hoc eſt quod inquit Dominus, Sancti eſtote, quandoquidem & ego ſanctus ſum. Nam certè mendax eſt qui fidem iactat, nec eius fructus (id eſt ſanctificationẽ animi ac corporis) proferre poteſt, vt 1. Corinth. 7. 1. Vulgata & Eraſmus, *Aſperſi corda* vel *cordibus*, rectè quidem. eſt enim ad aſperſiones illas ſanguinis manifeſta allusio: ſed certum eſt viciſſim ex antecedente colligi conſequens, id eſt ex aſperſione purificationem vt 1. Pet. 1. 2. Vide Mat. 4. 8. & 2. Tim. 2. 26. & Heb. 5, 7.

25 *Aqua pura*, ὕδατι καθαρῷ. Id eſt, Spiritus ſancti gratia, quæ ab effectu vel ex antitheſi externarum purificationũ Legis, comparatur aquæ. Vox autem ὁμολογίας docet baptiſmum, qui Catechumenis nõniſi Chriſtum apertè profitentibus præbebatur, opponi legalibus purificationibus, & hoc ipſum eſt quod dicitur ἐπερώτημα 1. Pet. 3. 21.

25 *Aggregationem noſtri mutuam*. Addidi *Mutuæ* epitheton, partim propter reciprocum pronomen, partim perſpicuitati ſtudens. Nec enim dubium eſt quin de cœtibus Eccleſiaſticis iſtud intelligatur, quos ſubterfugiebant nonnulli propter aliorum Iudæorum metum: ſicut aliquandiu factitarunt Nicodemus, & Ioſephus Arimathæenſis, vt infrà dicetur apertius verſ. 35. & 39. Noluit autem vti voce συναγωγῆς vt Chriſtianorum Eccleſiam à Iudaicis ſynagogis diſtingueret, quas iſti potius frequentabant, in quos hæc reprehenſio dirigitur: & addidit præpoſitionem ἐπὶ, deſignans videlicet caput huius aggregati cœtus, nempe Chriſtum, quem expreſsè nominat Paulus 2. Theſ. 2. 1. quo ſpectant etiam Chriſti verba Iohan. 17. 11.

26 *Vltro*, ἑκουσίως. Hebr. מזיד (*chiznam*) quod de iis dicitur qui ſine vlla cauſa aut etiam cauſæ ſpecie aliquid faciunt. Itaque iis conuenit non qui ſimpliciter ſcientes peccant: (alioquin actum fuiſſet de Dauide & Petro. Et quis tandem centies millies non eſſet hac ratione æternæ morti mancipatus?) ſed iis demum qui ex profeſſo reſilientes in vniuerſum à Chriſto, delectantur impie-

impietate, & bellum indicunt veritati, vt fecit Saul, Iulianus Apostata, Arius, & alij quarum execranda est memoria. Sic etiam sæpe diximus ἁμαρτωλοὺς dici quos Hebræi חַטָּאִים (*chataim*) vocant, qui veluti peccandi quandam artem factitant, non autem eos qui quanuis ex consensu, tamen ex infirmitate & particulari lapsu peccent. Idque ita esse liquet ex versu 29. vt nihil prorsus adiuuet Nouatianorum hæresin hic locus. Vide Ioh. 5. 16. vbi plenissimè agitur de peccato in Spiritum sanctum.

27 *Aduersarios*, ὑπεναντίους. Præpositio ὑπὸ nihil hîc detrahit de significatione. Aliud est certè humanitus peccare quàm Deo bellum indicere, & quidè pietatis falsæ prætextu, vt plerũque fieri solet. quod fortassis innuitur præpositione ὑπὸ vt annotauimus Colos. 2. 14.

28 *Qui abrogarit*, ὁ ἀθετήσας. Vel, vt Vulga. *Qui irritam fecerit*. Erasmus. *Qui spernatus fuerit*. Syrus interpres, דְּעַבַר (*dabar*,) *Qui transgressus fuerit*. Neuter profectò rectè. Nec enim hîc agitur de alicuius mandati trãsgressione siue peccato aduersus vnum aliquod mandatũ admisso, sed de apostasia siue integra defectione à vera religione, qua de re agitur expressè, Deut. 17. 2. Diximus autem de verbo ἀθετεῖν. Mar. 6. 26.

29 *Prophanum*, κοινόν. siue pro re communi & vlgari, vt rectè explicat Syrus interpres. Vulgata, *Pollutum* malè. Nec enim pollutum censebatur quicquid communi vsui applicatur. Itaque τὸ κοινὸν ἡγεῖσθαι idem hîc valeat atque τὸ μὴ διακρίνειν 1. Cor. 11. 29. vbi de sacramentorum & rerum communium discrimine obseruando agitur. Accipitur tamen τὸ κοινὸν interdum pro *impuro*, vt Mar. 7. 2. & Act. 10. 14.

¶ *Spiritum gratiæ*, τὸ πνεῦμα τῆς χάριτος. i. Spiritum illum Sanctum qui quodammodo Dei gratiam (id est sanctificationis opus) incipiebat in ipsis obsignare. Ostendit autem hic locus de quo peccati genere hîc agatur.

30 *Meum est vlcisci*, ἐμοὶ ἐκδίκησις. Bene colligit. Nam si Deus populum suum eo consolatur quòd testatur se non passurum vt impunè lædatur, consequitur, Domini quasi proprium esse munus pœnas de impiis sumere. ¶ *Dominus iudicabit*, Κύριος κρινεῖ. Id est gubernabit, vti sæpe iam annotauimus positum iudicandi verbum, ex Hebræorum idiotismo. Iam verò si Deus præest Ecclesiæ suæ, proculdubio seuerè puniet & hypocritas & apostatas. Est enim officium hoc iudicis, bonos defendere ac subleuare, malos iustis supplicijs afficere. Apiè igitur citatus est etiam hic locus, vt animos istorum ab apostasia deterreat.

32 *Renocate*, ἀναμιμνήσκεσθε. Ingreditur consolationem in aduersis quæ iustitiæ causa infliguntur. ¶ *Postquam illustrati fuistis*, φωτισθέντες, Id est, in cœtum Ecclesiæ per baptismũ aggregati. Hoc enim in vetere Ecclesia declarabat verbũ φωτίζεσθαι in qua dicebantur φωτισθέντες non simpliciter extraneis prophanis opposiri, sed à catechumenis distincti, quorũ facta est mẽtio suprà 6. 1. vt appareat hanc epistolam scriptam fuisse constitutis iam per Apostolos multis Ecclesiis, non autem ipsis Apostolicæ prædicationis initijs, quanuis stante adhuc tẽplo & Leuitico sacerdotio nondum reipsa sublato: extremis videlicet Neronis temporibus.

33 *In theatrum estis producti*, θεατριζόμενοι. i. θέατρον ἡμῖν γενόμενοι, vt loquitur Paulus 1. Corinth. 4. 9. & quod verbo παραδειγματίζεσθαι declaratur. Dicitur enim hoc de iis qui ignominiæ causa palàm in plenum theatrum producebantur. Vulgata, *Spectaculum facti*. Erasmus, *Spectaculo fuistis omnibus*. Ita accipitur apud Saluitium *Ostentui esse*, & apud Tacitum *Ostentui mittere*. ¶ *Socij facti estis*, κοινωνοὶ γενηθέντες. Id est, Eorum ærumnas vobiscum communes esse duxistis. quod de Philippensibus & Thessalonicensibus præsertim testatur Paulus.

¶ *Eorum qui sic agitantur*, τῶν οὕτως ἀναστρεφομένων: vt ἀναστρέφεσθαι accipiatur pro *sursum & deorsum* verti. Vulg. & Erasm. *Ita conuersantium*. nimium obscurè.

34 *De vinculis meis*, τοῖς δεσμοῖς μου. Qui ex hoc loco colligunt hanc epistolam Paulo tribuendam esse, nituntur argumento admodũ infirmo. Sed quod subiicit, omnino respondet iis quæ scribit Paulus de his ipsis Iudæis, 1. Thes. 2. 14. Sed & Syrus interpres aliter legit, nẽpe τοῖς δεσμίοις, *deuinctis*. vt etiam scriptũ inuenimus in duobus manuscriptis exemplaribus.

¶ *Cum gaudio*, μετὰ χαρᾶς. i. non modò

æquis animis, sed etiam lætis, vt infrà, Iaè.1.2. ¶ *Substantiam*, ὑπαρξιν. Id est, bona ac facultates. Sic vsurpauit hoc vocabulum Quintilianus. Christus thesaurum vocat Matth.19.21. ¶ *In cælis*, ἐν οὐρανοῖς. Sic Dominus Matth. 5.12. Neque redundat ἐν ἑαυτοῖς, id est *apud vos*, & quasi *intra vos*: quum fide possideamus quod in cælis est. Istud tamen neque in Claromontano codice & aliis duobus, neque in Latina vulgata interpretatione legitur. Sed & in nonnullis codicibus legitur ἑαυτοῖς, i. *vobisipsis*, vt datiuus communis quem vocant grammatici, quod amplexus est Syrus interpres. in aliis ἑαυτοὺς, vt ita conuertas, γινώσκοντες ἔχειν ἑαυτοὺς, *vt qui sciatis vos habere*: quam posteriorem lectionem sequutus est Vetus Latinus interpres: nec ego improbo. quanuis duorum tantùm codicum auctoritate nitatur.

35 *Ne abiicite*, μὴ ἀποβάλητε. Siue ne iacturam facite, rei videlicet tam pretiosæ. ¶ *Liberam illam professionem*, τὴν παῤῥησίαν. Vulg. *confidentiam vestram*. Erasm. *fiduciam vestram*. Neuter satis expressé. Nec enim hac voce significatur fiducia vel confidentia in animo duntaxat concepta, sed libera & ingenua professione testata, quam superiore versu vocauit ὁμολογίαν ἀκλινῆ, & Syrus optimè vertit *Retectionem facierum*, quòd soleāt frontem exponere qui intrepidè & apertè loquuntur. Huic autem opponitur mox vers. 39. ὑποστολὴν, qua significatur subductio, quod faciem contrahant qui metu perculsi sese subducunt.

36 *Tolerantia*, ὑπομονῆς. Vide Luc.8. 16. ¶ *Vt reportetis promissionem illam*, ἵνα κομίσησθε τὴν ἐπαγγελίαν. Non fuit prætermittenda vis articuli. Vtitur autem Paulus eadem prorsus metonymia promissionis pro re promissa, siue rei promissæ fructu. Galat.3.22.

37 *Adhuc enim pusillum quantulumcunque*, ἔτι γὰρ μικρὸν ὅσον ὅσον. Plena loquutio est, Paululum admodum tēporis adhuc supereſt, dum veniat, &c. Sic Esa. 10. 25. מְעַט מְעָר [*mehat mizhar*] ponitur. & alibi sæpe.

38 *Iustus autem*, &c. ὁ δὲ δίκαιος. &c. Vide Rom. cap. 1.17. ¶ *At si quis*) *se subduxerit*, καὶ ἐὰν ὑποστείληται. Vulgata, *Quòd si se subtraxerit*. Erasm. *Et si se subduxerit*. Ego non dubito quin καὶ ponatur pro ἀλλὰ, vt sæpe iam annotauimus: quod ex Propheta apparet, apud quem fidelis opponitur impio. Quòd ad rem autem ipsam attinet. ita citauit hunc locum Apostolus, vt membrorum collationem, seruata tamen eadem sententia, inuerterit. Deinde vnum Hebraicū verbum עוּפְלָה (*huppelah*) Græci cōuerterunt ἐὰν ὑποστείληται, significatione videlicet reciproca Hebrææ coniugationis Niphal, vel Hithpahel, ea ratione nimirum quod illud propriè significet sese in arcem aliquam quasi tutiorem locum recipere, aut in ea se tueri: quod videtur facere quisquis, deserto Deo, alibi se tutiorem fore existimat. Itaque quòd ad sententiam attinet nihil hic est variatum. ¶ *Non probat eum anima mea*, οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μου ἐν αὐτῷ. Hebr. לֹא יִשְׂרָה נַפְשִׁי בּוֹ [*lo jascheḥdah naphschi bo*,] quę verba ita explicarūt vt prius affixum ad Deum retulerint, posterius verò ad impium: & quia Deum loquentem inducūt, tertiam personam in primam mutarint. nisi malimus eos נַפְשִׁי (*naphschi*) pro נַפְשׁוֹ (*naphscho*) legisse, quasi ad verbum conuertas, Nō erit recta anima mea erga eum. Id est, non cōueniet animæ meæ cum eo: sicuti solēt inuersa phrasi vulgò dicere Heb. Nō est rectum in oculis meis, pro, non est mihi gratum. Itaque ne hæc quidem varietas in sententia quidquam variat. Nam si anima impij in ipso recta non sit, consequitur illam Deo minimè gratam esse.

39 *Non ij sumus qui nos subducamus*, οὐκ ἐσμὲν ὑποστολῆς. Vulg. ad verbum, *Non sumus subtractionis*. subaudiendum autē videtur τέκνα, *filij*, vt sit integer Hebraismus: quem sic explicat Erasmus vt ita significetur quispiam qui initio confidens, poſtea periculo territus pedem referat: vnde tandem defectio sequatur: cui opponitur qui fide stat & pergit intrepidus. ¶ *Ad animæ salutem*, εἰς περιποίησιν ψυχῆς. Vulg. & Erasm. *In acquisitionē animæ*: quod mihi visum est obscurius, alioqui plana est sententia ex antithesi.

IN CAPVT XI.

1 *Illud quo extant*, &c. ἔστιν δὲ πίστις. &c. In hunc locum multi varia scripserūt quorum multiplices sententias referre non placet. Tantùm dicam, Græcum scholiastem mihi paucis videri rem omnem felicissimè exposuisse. Sunt autem

hæc

hæc ipsius verba, Λοιπὸν ἐπιφέρει τί ἐστι πίστις καὶ φησι, Πίστις ἐστὶν αὐτὴ ἡ ὑπόστασις τῶν ἐλπιζομένων πραγμάτων. ἔπειτα ἀπὸ τοῦ ἐν ἐλπίσιν αἰνιττόμενα τά ἐστιν, οἷς τίς μὴ παρόντα, ἡ πίστις οὐσία τῆς αὐτῶν καὶ ὑποστάσεως γίνεται, εἶτ) αὐτὰ καὶ παρόντα τρόπον τινὰ παρασκευάζουσα, διὰ τὸ πιστεύειν εἶ) ἔστι δὲ ἡ πίστις ἔλεγχος καὶ ἀπόδειξις τῶν οὐ βλεπομένων. ὑποδείκνυσι δὲ ὁρᾶται τὰ αὐτὰ ἡ πίστις. πῶς; τῷ τοῦ καὶ ταῖς ἐλπίσιν ὁρᾶσθαι τὰ μὴ φαινόμενα. Id est, *Deinde explicat quid sit fides, aitque, Fides est ipsa substantia & essentia rerum quæ sperantur. Quoniam enim quæ sunt in expectatione posita, essentia sunt expertia. vtpote quæ nondum extant: fides est quædam ipsorum substantia & essentia, quòd quadantenus efficiat vt extent, atque adeo vt sint præsentia, eo quòd illa esse credat. Est etiam fides argumentum & demonstratio eorum quæ non cernuntur. Nam quæ inaspectabilia sunt, ea vt aspectabilia demonstrat fides. Quomodo? mente videlicet & spe cernens quæ videri non possunt.* Hæc ille: cui quòd prorsus assentiar, malui periphrasin quærere quàm insignem hunc locum nimium obscurè interpretari. Neque enim mihi satisfecit Substantiæ & Argumenti nomen, siue Conuictionis, quo vtitur August. hunc locum citans, tractatu in Ioh. 35. imò ne Fulcimenti quidem aut basis, aut materiæ. Castellio Subiectionem interpretatus est, quàm rectè, ipse viderit: certè nimium ambiguè. Cæterùm in eo nunc versatur Apostolus, superiorem adhortationem concludens, vt quod ad fœderis, salutis, & fidei obiectum attinet, vnicum Christum semper fuisse doceat Ecclesiæ suæ, id est, credẽtium seruatorem, iam inde à mundi primordiis, prolatis veterum patrum exemplis, quæ posteros, multo iam potiore conditione potitos, pudeat non imitari. Est igitur, vt ex subiectis exemplis intelligitur, hæc fidei ab effectis præcipuis sumpta descriptio, ad veteres illos accommodata: ac proindè inter ea quæ hîc dicuntur ἐλπιζόμενα numeranda sunt plurima quæ patres quidem sperarunt futura, nos autem iam peracta credimus: & inter τὰ μὴ βλεπόμενα non pauca quæ conspecta iam fuerant quum hæc scriberet Apostolus, vt scribitur Iohan. 1. 14. & 1. Ioh. 1. 1. quanquam possunt etiam sic intelligi præterita tẽpore, quæ non magis quàm futura cerni oculis possunt, sed gesta & facta fuisse credimus. Sed tamen semper illorum & fides & spes eadem atque nostra esse comperitur, quanuis obiecta quędam in ipsa temporum diuersa circunstantia varient. Quod enim illi non aliis oculis quàm fidei viderunt, vtpote nondum reipsa extans, nos etsi iam exhibitum, tamen oculis nostris non magis à nobis quàm ab illis conspectum, eadem fide amplectimur: & earum rerum quæ supersunt, vt & earum quæ iam nobis præstitæ sunt plenum fructũ similiter expectamus. Illud etiam denique obseruandum est, in patrum exemplis proponi pro illorum fidei obiecto non tantùm promissionem illam salutificam Christi venturi: (sine qua fides illa Ecclesiam veram veluti informans existere nequit) sed etiam particulares aliquas ab ea dependentes promissiones, quas patres illi eadem fide amplexi, illustre nobis huius fidei exemplum, & certum diuinarum promissionum firmitatis testimonium reliquerunt.

¶ *Quæ non cernuntur*, τὰ βλεπόμενα. Vulg. *Non apparentium*, μὴ φαινομένων. Ambiguè.

2 *Maiores*, οἱ πρεσβύτεροι. Hebraicè הקדמונים (*hakkadmonim*,) antecessores, id est, veteres illi patres à quibus orti sumus, & quorum auctoritate ac exẽplo nos plurimum commoueri par est. Vulgata, *Seues*: nimium dilutè. Erasmus, *Seniores*, quod nomen consueuimus alia significatione in his libris vsurpare.

3 *Mundum*, αἰῶνας. Vide suprà, cap. 1. versu 2 Vulgata & Erasmus, *Secula*: ego Seculum dicere maluissem.

¶ *Vt quæ cernimus non sint ex apparentibus facta*, εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι. Id est, ita vt mundus iste quem cernimus, non sit ex aliqua apparente ac iam existente materia, sed ex nihilo conditus cõtra philosophorum omniũ axioma, *Ex nihilo nihil*. Hoc est verò quod nullis vnquam philosophis venire potuit in mentem, ne iis quidem qui mundum à Deo conditum scripserunt. Itaque totum hoc fidei est, quum alioquin naturæ ipsius testimonio liceat conditum esse mundum cognoscere: imò verò qui hoc non credit, vix dignas

sit qui homo appelletur. Vulgata, *Vt ex inuisibilibus fierent visibilia*: perperam, ac falsò etiam, nisi quis illud commoda interpretatione leniat. Ideo maluit Erasmus interpretari, *Vt ex iis quæ non apparebant, ea quæ viderentur fierent*: in eo certè peccans cum Vetere interprete, quod perinde conuertit acsi scriptum esset ὥστε ἐκ μὴ φαινομένων. quod multum detrahit de sententiæ pondere. Doctissimus interpres aliò refert, acsi scriptũ esset, εἰς τὸ μὴ ἐκφαινομένων τὰ βλεπόμενα (i. κάτοπτρα) γενέσθαι. id est, *vt fierent rerum inuisibilium specula*. Mihi videtur multo melius conuenire quod sum sequutus, Græcis etiam codicibus consentientibus. Certè valde durum est τὰ βλεπόμενα, interpretari κάτοπτρα. neque de causa finali, sed de materiali agitur, quæ negatur aliqua fuisse. quod quia naturæ prorsus repugnat, meritò vni fidei tribuitur. Itaque εἰς τὸ idem hoc loco declarat atque ὥστε, vt etiam vertit Syrus interpres.

4 *Maioris pretij*, πλείονα. Vulgata, *Pluuimam hostiam*. Erasmus, *Vberiorem, hostiam*. Cæterùm mihi videtur Apostolus quum hoc dicit, proferre τεκμήριον fidei Abelis, nempe quòd Cain vt ingratus & diffidens, duntaxat, quippiam ex frugibus, Abel verò externis etiam oblationibus animum suum testatus, primitias ouium, & quidem pinguissimarum, obtulerit. Itaque πλείονα non interpretor *gratiorem*, sed *pretiosiorem*. ¶ *Adhuc loquitur*, ἔτι λαλεῖται. Nempe in scriptura.

5 *Ne videret mortem*, μὴ ἰδεῖν θάνατον. Id est, ne moreretur. fuit enim hic raptus, extraordinaria quædam ac repentina immutatio in Enocho & Elia, cuiusmodi nimirum erit illa quę commemoratur 1. Cor. 15. 51. & 1. Thess. 4. 15. aut etiam alterius generis. Est enim temerarium de his statuere, & curiosum inuestigare. Vide Ioh. 8. 51.

6 *Esse (Deum)*, ὅτι ἔστι Repeto Dei nomen ἀπὸ τοῦ κοινοῦ. Credere enim Deum esse Deum, id est, omnipotentem & veracem, est ipsius fidei basis: si modò ad voluntatem ipsius promissionibus testaram, non autem ad vanas imaginationes. hæc eius potestas & immutabilitas referatur. quamobrem etiam dicitur postea credendum etiam esse quòd sit μισθαποδότης. Syrus tamen interpres videri potest vtrunque verbum, nempe ἐστὶ & γίνεται, ad illud μισθαποδότης retulisse, vt qui hunc locum verterit, *quod sit, & iis qui quærunt se futurum sit remunerator*. ¶ *Præmia largiri*, μισθαποδότης γίνεται. Mutuam relationem inter μισθὸν & ἐπαγγελίαν, id est præmium & vltroneam promissionem, non autem inter mercedem & merita, significari hoc nomine, apertius docet Apostolus Rom. 4. 4. & 5. (idque in ipso credentium patre) quàm vt meritò quisquam possit de eo dubitare. Ideo malui *præmij largitorem* quàm *remuneratorem* dicere: quanquam hoc quoque vocabulum meritis repugnat. Neque enim munus dici potest quod debiti nomine persoluitur, sed quod gratuitò donatur.

¶ *Iis qui ipsum requirunt*, τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτόν. Vt Deum verè quærere dicamur, hæc requiruntur: primùm vt minimè sit fucatus animus, sed vero Dei amore seriò inflammatus. Deinde vt non quæratur extra viam, sed in Christo, Christus autem in verbo. Postremò vt fidem adferamus, id est, certam, quoad eius fieri poterit, persuasionem de gratuita ipsius erga nos in Christo reconciliatione. Hęc verò nemo nisi viua Dei gratia fretus adferet. At enim (dicet) hoc nõ est eorum qui quærunt, sed qui iam inuenerunt. Respõdeo, prius oportere nos à Deo inueniri quàm ipsum quæramus: deinde in illis quos descripsi gradibus, certos quotidie fieri progressus, donec eum videamus qualis est in regno suo: nam tum demum verè inuenerimus quem quotidie magis ac magis inuestigamus.

7 *Diuinitus admonitus*, χρηματισθείς. Vulg. *responso accepto*. Vide Matt. 2. 12. & Luc. 2. 26. & Act. 10. 22.

8 *Quò esset venturus*, ποῦ ἔρχεται. Vulgata, *Quò iret*. Nam ἔρχεσθαι etiam pro ἰέναι accipitur, vt alibi diximus.

9 *Commoratus est*, παῴκησεν. Erasmus, *Commigrauit*, id est, μετῴκησεν. Vide Matth. 2. 23.

10 *Ciuitatem illam habentem fundamenta*, τὴν τοὺς θεμελίους ἔχουσαν πόλιν, Id est, firmam ac perpetuã. quod de nulla merè humana ciuitate, imò ne de ipsa quidem terra dici potest. Videntur adhibiti articuli vt sciamus de certa ciuitate, certisque fundamentis agi. Deinde

comparatur hac ratione ciuitas cum tabernaculis, quòd hæc nullis fundamentis nitantur. Itaque τὰς σκηνὰς Vetus interpres fortassis non satis expresse *casula* est interpretatus.

11 *Sara*, Σάρρα. Vetus interpres addit *Sterilis*: & in Claromontano codice, & Complutensi editione ac alio quodam exemplari, additum inuenimus στεῖρα ὄσα, *sterilis quum esset*. Eadem autem fides consimilibus verbis claudatur in Abrahamo Satæ marito Rom. 4. 18. 19. 20. 21.

¶ *Ad concipiendum semen*, εἰς καταβολὴν σπέρματος. Vel, *Ad emittendum*. neque enim desunt qui ex mattis etiam semine velint fœtus concipi. Sed, meo iudicio, præstat ex antecedente intelligere consequens, sicut solent Hebræi: vt καταβολὴ ad virum referatur. Erasmus, *Ad concipiendum ac retinendum semen*. Vulgata, *In conceptione seminis*. Claromontanus codex, post verbum ἔλαβε, addit εἰς τὸ τεκνῶσαι, *ad prolem gignendam*.

¶ *Ac præter tempus ætatis*, καὶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας, Si tollas verbum ἔτεκεν, *peperit*, quod neque Claromontanus codex habet, nec Latina Vetus interpretatio, vertendum est *etiam præter tempus ætatis*. Tempus autem ætatis vocat exactum vitæ spatium, vt senectutem vocat Cicero extremum ætatis tempus.

¶ *Esse duxerit*, ἡγήσατο. Addidi verbum Esse, vt ambiguam verbi Ducere significationem vitarem. Vulgata, *credit*, rectè explicata sententia. Nam alioqui τὸ ἡγεῖσθαι minus quiddam est quàm πιστεύειν, sed hîc significat *certò credere*, vt rectè explicat Syrus interpres.

12 *Emortuo*, νενεκρωμένου. Erasmus, *Amisso effœtu*: rectè quidem, sed non seruata Græci vocabuli emphasi, quo non temerè vsus est Apostolus, vt etiam Paulus Rom. 4. 19. Ita enim significatur non simpliciter effœtum fuisse corpus, sed non magis ad generãdum habile quàm si prorsus mortuum fuisset. Atqui postea ex alia vxore Abraham plurimos filios sustulit. Hæc igitur causa est cur nonnulli velint Abrahamum vxoris respectu effœtum dici: quod mihi planè coactum esse videtur, & Apostoli sententiam eneruare. Malo igitur existimare, vi promissionis apprehensæ ita fuisse confirmatam Abrahami senectutem, vt Satæ etiam mortua, nõ modò vtcunque habilis ad generandum, sed etiam valde fœcundus fuerit.

¶ *Nati sunt* (posteri) ἐγεννήθησαν. Intelligitur verbale verbo ipso inclusum ex Hebræorum idiotismo, sed obscuriore. Itaque Erasmus rectè suppleuit quod deerat. Vide 1. Corinth. 15. 29. & Galat. 4. 24.

13 *Secundum fidem*, κατὰ πίστιν. Id est, fide quam viui habuerant, eos ad sepulchrum vsque comitante.

¶ *Isti omnes*, οὗτοι πάντες. Conuenit quidem hoc omnibus quos nominatim cõmemorauit, quòd fides eorum ad extremum perdurarit: sed tamen de Abrahamo, Isaaco & Iacobo propriè hoc esse intelligendum apparet ex vers. 15. & 16.

¶ *Non adepti promissa*, μὴ λαβόντες τὰς ἐπαγγελίας. Sic vocat metonymicè rem ipsam promissam: idque multitudinis numero, propter crebrò repetitam pollicitationem. Sed quodnam illud promissum fuit? Si de Christo accipias, quẽ certum est illos tanquam scopum sibi proposuisse, dicendum erit eos non esse Christum adeptos, propterea quòd videlicet dilatus est in nostra tempora ipsius aduentus, quanuis ex fidei descriptione, quæ tradita est suprà, vers. 1. fuerit illis per fidei aspectum visibilis: ac proinde per eum non aliter ex hac vita migrantes sint adepti immortalem hæreditatem, quàm nos qui ipsius aduentum sumus consequuti: vt multis iam locis est explicatum. Nam limborum, quos vocant, somnium iis relinquo qui supra verbum Dei sapere volunt. quod tamen hîc manifestè refellitur nomine Ciuitatis cælestis, quo certum est beatas illas sedes intelligi, quas ex hac vita migrantes patres sint adepti. Possumus tamen (vt mihi videtur) minus coactè hoc referre ad terræ Chanaan promissiones, qua nunquam ipsi potiti sunt. Erat autem illis hæc regio, paternæ Dei beneuolentiæ, cælestísque hæreditatis, nascituræ denique ex ipsis Ecclesiæ, typus ac figura, vt inuictam eorum fidem esse oportuerit, qui de rebus ipsis non dubitarint, quarum tamen promissa pignora nunquam sint adepti. Quid igitur illis fiet qui, postquam Deus omnia illa quæ Abrahamo promiserat, imò infinitis partibus plura, Chri-

ſtúmque adeo ipſum exhibuit, tamen vel credere recuſant, vel in fide nõ perſeuerant? Vulgata, *Non acceptis repromiſſionibus.* Eraſmus, *Quum non acceptiſſent promiſſiones.* vterque nimium ambiguè. Nam ſi promiſſiones non acceperant, dicere poſſit aliquis, Quomodo crediderunt? ¶ *Poſtquam (ipſis) fuiſſent perſuaſa,* πεισθέντες. Hoc ambitu verborum ſum vſus neceſſariò, quanuis hanc vocem in nullis Græcis manuſc. inuenerim, neque in Complutenſi, nec in Vulgata Latina editione, quæ tamen minimè videtur ſuperuacanea. Syrus autem interpres, legit καὶ πεισθέντες, *Et quaſi ſunt.*

¶ *Et ea amplexi eſſent,* καὶ ἀσπασάμενοι. Vulg. *Salutantes.* Eraſmus, *Salutaſſent.* Sed ego amplectendi verbo vti malui, de quo diximus Matth. 5. 47. Nam hoc vocabulo deſignari puto quod plurimis locis commemoratur apud Moſen, Patriarchas videlicet acceptis à Domino promiſſionibus mox adoraſſe, & aras etiam ſæpe extruxiſſe, quibus nimirum ſignis viuam ſuam fidem mũdo etiam ſunt teſtati: & Chriſtum, quem eminus fide cernebant venturum, quaſi iam præſentem ſunt complexi.

¶ *Hoſpites,* ξένοι. Sic loquitur Dominus ipſe Gen. 15. 13. & Iſaacus, Gen. 28. 4. & Iacobus, Gen. 47. 9. & Dauid Pſal. 39. 13. & Iobus multis locis. Imò & ipſi prophani, licet & veræ ipſius immortalitatis & vitæ qua vna ad illã peruenitur, ignari. Sic enim Cicero de ſenectute. *Ex hac vita ita diſcedo tanquam ex hoſpitio, non tanquam ex domo. Commorandi enim diuerſorium natura nobis, non habitandi dedit.*

15 *Habere poterant,* εἶχον ἄν. Vel potius lege ἔσχον, *habebant,* vt ſcribitur in Claromontano codice, ſicut & Syrus & Vetus Latinus interpretes legerunt.

16 *Atqui,* νυνὶ δέ. Vel ad verbum, *Nunc autem.* Eſt autem *Nunc,* hoc in loco nõ temporis aduerbium, ſed coniũctio συναπτικὴ, qua in aſſumptionibus argumentorum vtimur, reſpondens Gallicæ particulæ *Or.* Vtitur autem præſenti tempore, hiſtoricorum more.

¶ *Deum non pudet eorum,* οὐκ ἐπαισχύνεται αὐτούς. Id eſt οὐκ ἀπαξιοῖ, pro ἀξιοῖ, *dignatur,* ſicut μετώνυμον. Hebræa, Non negare accipitur pro Profiteri. Quum enim alioqui cognominibus honeſtentur homines, Deus contrà ſeſe mirum in modum ſummiſit vt ſeruos ſuos honeſtaret, cognomentum ab iis ſumens, vt qui Deus Abrahami, Iſaaci, & Iacobi cognominari voluerit. Et plurimum hoc facit ad Apoſtoli ſcopum, quũ ita probetur & animorum credentium beata immortalitas, & corporum reſurrectio, vt Chriſtus ipſe argumentatur Luc. 20. 38.

¶ (*Id eſt*) *cognominari,* ἐπικαλεῖσθαι. Vulgata, *vocari,* non expreſſa Apoſtoli ſententia, cuius vis poſita eſt in propria notatione τῆς ἐπικλήσεως, quæ eſt ὅτι τῷ πρώτῳ καλοῦσι πρεσβυτέρῳ, vt Latinum quoque vocabulum *cognomenti* declarat.

17 *Quum tentaretur,* πειραζόμενος. Id eſt, quum exploraret eum Dominus: minimè id quidem quaſi ſibi incognitum: ſed vt virtus Dei, quem illa fide apprehenderat, cùm illi ipſi, tum venturis etiam ſeculis melius eſſet perſpecta. Vnigenitus autem dicitur Iſaac, quòd Iſmaël non cenſeretur in familia. ¶ *Is qui promiſſiones exceperat,* ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος. Quàm multa dicit vno verbo! Obtulit filium pater, obtulit vnigenitum illum, quo amiſſo videbatur omnis ſpes promiſſionis amiſſa. Obtulit, non is qui ex aliorum ſermone, ſed qui ſuis auribus promittentem Dominum audiſſet: obtulit is ipſe ad quem promiſſa pertinebant: obtulit qui non modò audierat, ſed etiam audita per fidem exceperat. Audiebat ex eodem ore interficiendi mandatum, ex quo naſcendi promiſſionem acceperat. In ſpem igitur contra ſpem etedidiſſe oportuit, qui res mutuò ſeſe colidentes, id eſt, vitam eiuſdem hominis ac mortem ſimul conciliari poſſe non dubitarit: quia Deus erat qui loquebatur. Vulgata, *In quo ſuſceperat promiſſiones,* repugnante Græcorum codicum fide. Videtur autem legiſſe ἐφ' ᾧ ἀνεδέξατο. & Syrus interpres, ἐν ᾧ τὰς ἐπαγγελίας ἀνεδέξατο, vt qui verterit, Tremellio interprete, *Quem acceperat per promiſſiones.*

19 *Ratiocinatus,* λογισάμενος. Vulgata, *arbitratus,* εἰδώς. nimium dilutè. quanuis dicat Cicero magnam eſſe vim verbi arbitror. Intelige igitur ratiocinatum fuiſſe Abrahamum, id eſt, ſubductis rationibus omnibus aduerſus ingruentes cogitationes, ex principiis, ſi

de

de omnipotentia, tum de immutabilitate promissionis diuinæ quam erat fide amplexus, sic apud se collegisse. ¶ *Promissa praditum esse*, ὅτι δυνατός. Potest simpliciter quoque verbo Posse istud conuerti, sed non ita expressè.

¶ *Vnde & illum.* Id est, ex qua morte. Neque enim idem declarat atque διό τε, id est, *quamobrem*, sed refertur ad ἐκ νεκρῶν, *à mortuis*, quod multos interpretes fefellit, ac præsertim Græcos, à quibus sanè infeliciter explicatus est hic locus.

¶ *Similitudine quadam, ἐν παραβολῇ.* Id est, quodammodo, siue specie tenus. quod tamen non pertinet ad verbum ἐκομίσατο, (eum enim reuera recepit) sed ad ὃν. Neque enim recepit eum ex vera morte, quum non sit interfectus: sed tamen quum Dei mandato iam neci addictus, incolumis sit Patri restitutus, videtur ipsius liberatio, quædam resurrectionis species: quo modo etiam dicuntur reuixisse qui ex certissimo aliquo periculo præter omnem spem sunt seruati. Hanc huius loci germanam sententiam doctissimus interpres, primus (vt opinor) patefecit: cui prorsus assentior. Nam quæ de ariete & Christi typo commemorari solent in hunc locum, vt vera sint, tamen non videntur huc pertinere. Vulgata, *Vnde eum, & in parabolam accepit.* Erasmus, *Vnde illum etiam (resurrectionis) typo reduxit*, id est, (vt inquit in annotationibus) in typo Christi immolandi.

20 *De futuris, περὶ μελλόντων.* Hîc verò vnum habemus exemplar illius hypothesis quæ suprà est commemorata, versus. siquidem Iacob. hospes in Ægypto moriens, non aliter suis distribuit Chananæorum regna quàm si pacificus in Ierusalem regnum suum inter duodecim liberos partiretur. Quàm autem vera ac solida fuerit hæc hypothesis, vel ex eo apparet quòd tam multis pòst annis, re tota sorti commissa, qua nihil magis fortuitum videtur, exitus testamentum Iacobi cõfirmauit. Quid enim est verbo Dei certius?

21 *Et adorauit super extremo baculi huius, καὶ προσεκύνησεν ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ.* Id est, baculo suo innixus. Sic etiam Syrus interpres hunc locum vertit. Quem quo plures exercuit, eo magis studebo perspicuè explicare. Sic igitur Vetus interpres conuertit, *Et adorauit fastigium virgæ eius*: quasi otiosa sit præpositio ἐπὶ. quem errorem annotauit quidem Erasmus, sed neque in cõtextu mutauit, neque in annotationibus rectè emendauit, vt qui putarit ἐπὶ τὸ ἄκρον significare *Ad summum*, Ex hoc errore alij postea promanarunt, primùm quod putarunt Iosephum à Iacobo fuisse adoratum: deinde quòd fastigij nomine existimarunt eminentem Iosephi dignitatem significari. Quem errorem auxit etiam tertius, quòd virgam meminerant pro regio sceptro interdum vsurpari, & tale etiam quiddam referatur Esther. 5. 2. In summa igitur, censuerunt his verbis significari, Iosephum vt principem fuisse à Iacobo adoratum. De quo vt nemo iam posset dubitare, ausus etiam est Castellio nuper hunc locum ita interpretari, *Et Iosephi virga capiti venerabilis est.* Atqui primum omnium, vt demus Iosephum hoc passurum fuisse (qui tamen è contrario commemoratur in proximè sequenti capite, id est, Gen. 48. 12. patrem humi prouolutus adorasse) quorsum hoc ad prædicandam Iacobi fidem? Deinde quo iure debet excludi præpositio ἐπὶ? Nam quòd ad ראש [*rosch*] attinet, fateor ambiguum nomen esse, vt etiam τὸ ἄκρον, quo vsus est Græcus interpres. Ergo hæc sententia consistere non potest, quod multo etiam magis ex Hebræis ipsis intelligitur, quæ sic habent וישתחו על ראש המטה [*vaïschtachu hal rosch hammittah,*] Id est, *Et adorauit ad caput lecti.* vt nunc in libris Hebraicis legitur. Hîc verò nulla dignitatis Iosephi mentio: nec dubium quin Iacob certus ex filij iureiurando, fore vt cum maioribus suis sepeliretur, memor promissionum oculos ad Deum sustulisse, & (vt imbecilli erat corpusculo) gestu ad fulcrum lecti conuersus Deo gratias egisse, istis verbis significetur. At ista, inquies, Græcis non respondent. Ego verò fateor Græcos vnum idémque vocabulum aliis punctis vocalibus expressisse, vtpote qui מטה (*matteh*) legerint, non *mittah*, vti scriptum habemus. Sed, quòd ad rem attinet dico nullum esse in ipsa sententia discrimen, nec minus quadrare eam lectionem quam secuti sunt Græci. nam

vtrobique dicitur Iacob adorare, Deum videlicet, vti postulat sententia: quum neque in Hebræis, neque in Græcis quicquam subiiciatur vnde illud elici possit. Deinde pro עַל [*hal*] verterunt ὅτι, pro רֹאשׁ [*rosch*] τὸ ἄκρον, in quibus nihil est quod possit reprehendi. Sed in eo decepti sunt veteres plerique interpres Latini, quòd ὅτι prætermiserunt. Erasmus verò in eo quòd ὅτι τὸ ἄκρον in annotationibus vertit *Ad summum*: & Hieronymus contrà, *Summitatem*: quum ὅτι, nihil aliud hic declaret quàm *Super*: vt sit hic sensus, Iacobum adorasse super extremo baculo, id est, baculo innixum. quod vnus ex veteribus Augustinus vidit: vt si in vernaculo sermone nostro dicas, *sur le bout de son baston*. Nam quòd ad relatiuũ ἀυτὸ attinet, nemo ignorat quàm sæpe soleat etiam cum spiritu tenui pro reciproco vsurpari. ῥάβδου autem pro baculo quo innitamur, id est, pro scipione, qui verè senibus conuenit, nihil etiam impedit quominus potius hoc in loco accipiamus quàm pro sceptro. Neque verò minus conuenit hæc sententia quàm altera: ac videtur etiam nescio quomodo melius ita exprimi imbecilli senis gestus. Adhæc diligenter consideranti mihi totam historiam non minus probabile videtur Iacobum tum nondum decubuisse, sed aliquanto pòst: quamobrem etiam repentè ad Iosephum accurrit nuntius, qui patrem illi ægrotare cæpisse significaret. Denique sufficiat ostendisse causam non esse cur hoc loco Hieronymus Græcos interpretes exagitaret: atque etiam multo minus cur putetur Apostolus communi errori aliquid dedisse, qui certè à Spiritu sancto impulsus, & ad Hebræos scribens, (sicut initio huius epistolæ diximus) nũquam hoc commisisset.

23 *A parentibus suis*, ὑπὸ τῶν πατέρων ἀυτοῦ. Id est, τῶν γονέων. Nam alioqui patrum nomine matres non comprehenduntur. ¶ *Et non timuerunt*, καὶ οὐκ ἐφοβήθησαν. Subauditur *magnopere*, vel, ita vt vererentur alere. Nam hoc certè quanuis simpliciter dictum, tamen intelligendum est κατά τι, vt alia multa passim annotauimus, veluti quum dicitur Iohannes venisse nec edens nec bibens. Sed huic versiculo alius iste, in Claro montano, attexitur: πίστει μέγας γενόμενος Μωϋσῆς ἀπέκτεινε τὸν Αἰγύπτιον, κατανοῶν τὴν ταπείνωσιν τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ. Id est vt his Græcis opposita est in eodem codice Latina versio. *Fide magnus factus Mosis occidit Aegyptium, cõsiderans dolorẽ*, malim quidẽ ego vertere *depressionem fratrum suorum*. quod etsi mihi suspectum est (quoniam alibi nusquam inueni, & quoniam proximè sequente versiculo redundaret illud μέγας γενόμενος, pro quo scribenda fuerit potius particula καὶ, quanuis alioqui singularis in hoc etiam facto eluceat Mosis fides) prætermittendum tamen non putaui.

25 *Peccati fruitionem*, ἁμαρτίας ἀπόλαυσιν. Id est, oblectationem qua frui nõ poterat quin iram Dei in se prouocaret.

26 *Probrum Christi*, τὸν ὀνειδισμὸν τοῦ Χριστοῦ. Vulgata, *improperium Christi*. barbaré. Ex his autem verbis apparet Mosen iam oculis fidei fuisse Messiam, vt iam præsentem, intuitum: vt & Abraham dicitur diem Domini vidisse.

27 *Vt qui videret*, ὡς ὁρῶν. Vulgata, *Tãquam videret*. Erasmus, *Perinde quasi vidisset*. Neuter sensum est assequutus. Respondet enim ὡς כַּף אֲמִתַּת [*chaph amittah*,] quod vocant Hebræi, de quo diximus 2. Corinth. 2. 17. Et fuit seruanda præsentis temporis significatio, vt Castellio rectè vertit.

28 *Affusionem*, πρόχυσιν. Nempe ad limen, & postes, Vulgata, *Effusionem*, ἔκχυσιν.

31 *Meretrix illa*, ἡ πόρνη. Heb. הַזּוֹנָה [*hazzonah*,] etiam ה præpositio, vt sciamus nobile scortum fuisse, quod vnum tamen ex illa vrbe seruarit Dominus, cuius inscrutabilis est bonitas. Hebræi quidam à זָנַן [*zun*] deriuant, & hospitam interpretantur, id est, quæ in diuersorio soleret hospites excipere. Sed propriam esse significationem illam minimè dubium est. ¶ *Pacificè*, μετ' εἰρήνης. Id est, benignè & benemolè, ita vt non modò nihil eos læserit, sed etiam tutos præstiterit.

33 *Promissa*, ἐπαγγελιῶν. Nempe sibi peculiariter facta, vt mox declaratur.

34 *Exercitus*, παρεμβολὰς. Vel castra. Hæc enim est propria huius nominis significatio. Erasmus, *Impressiones*.

¶ Lo

¶ *In fugam verterunt*, ἔκλιναν. Vel, (vt Vulgata, eleganter vertit) *Castra verterunt.* Hoc enim est quod Græci elegantius significant verbo τρέπειν.

35 *Mulieres*, γυναῖκες. Videtur historiam innuere Sareptanæ illius cuius filium Elias suscitauit, & Sunamitidis, cuius item filium Elisæus matri restituit. adeo quidem vt Syrus interpres perinde hunc locum verterit acsi scriptum esset, ἀπέδωκαν τοῖς γυναιξὶν, *reddiderunt mulieribus*, quę constructio magis est superioribus consentanea.

¶ *Distenti sunt*, ἐτυμπανίσθησαν. Quidam interpretantur, δι' ὑποπλοκὴν ἀπηλαυνον, *fustibus contusi sunt.* quod sequutus videtur Syrus interpres, nempe vt παρὰ τὸ τύπτειν hoc verbum deducatur: quo supplicij genere Turcæ hodie vtuntur fustis ictibus ventri & plantis pedum impactis. Alij ad verbera referunt: alij de iis hoc dici putant quibus corium diripiatur. Mihi visa est simplicissima expositio Veteris interpretis. Non dubium est autem quin eam designet persequutionem quam Antiochus exercuit.

37 *Tentati sunt*, ἐπειράσθησαν. Ita in omnibus Græcis exēplaribus nostris scribitur; nec tamen possum aliter statuere quàm ex margine irrepsisse in contextum, vbi quispiam pro ἐπρίσθησαν, perperam annotarit ἐπειράσθησαν. Quorsum enim istud de tentatione, post acerbissimarum pœnarum capitalium commemorationem, quas etiam postea subiicit? Sed & istud non habet Syrus interpres. Quod si quis est coniecturæ locus, legendum putarem ἐπυρώθησαν, *vsulati sunt.*

¶ *Cum ouillis pellibus*, ἐν μηλωταῖς. Vulgata. *In melotis.* nempe quod non intelligeret quid hoc sibi vellet: quod multis etiam postea imposuit Græcæ linguæ imperitis. Significatur autem, vilibus & asperis amictibus, sanctos ad extremam inopiam redactos, penè ferarum instar coactos in asperrimis locis viuere. Sic Iohannes Baptista narratur pro veste exuias cameli gestasse, pellicea zona cinctus. Talem autem fuisse prophetarum oberrantium habitum apparet ex 2. Reg. 1. 10. & Zac. 13. 4. quò fortasse respexit Christus Matth. 7. 15. quium vestimenta commemorans, quibus hypocritæ induebātur, veterum prophetarum simplicitatem præ se ferentes.

39 *Non obtinuerunt promissum illud*, οὐκ ἐκομίσαντο τὴν ἐπαγγελίαν. Nēpe promissionem illam, in qua cæteræ sunt Etiam & Amen, 2. Corinth. 1. 17. Nam eminus tantùm viderunt venturum Christum, qui nobis singulari beneficio fuit exhibitus: vt & nos & illi vna consummarētur. Vide suprà, versu 13.

40 *Melius quiddam*, κρεῖττόν τι. Id est. præstantius quiddam. Nam certè eo excellimus quòd nobis reipsa exhibitus est Christus, & longè pleniùs quàm vnquam antea nobis patefacta sunt Dei arcana. immò salus quæ illis contigit, ab eo ipso pēpendit, quod fuit ab exhibito Christo impletum.

¶ *Ne absque nobis consummarentur*, ἵνα μὴ χωρὶς ἡμῶν τελειωθῶσιν. quod factum esset si apud Deum suis illis externis oblationibus fuissent reconciliati. Quid ergo? non sunt illi quoque viui per fidem iam tum sanctificati, & post mortem adepti quod speramus? Certè sunt: sed ita tamē vt ab eo quod nostris demum temporibus exhibendum ac præstandum erat, salus ipsorum penderet. Quò pertinet aliquatenus illud Pauli, apparuisse Christum vt pacificaret omnia, tū quæ in cælis tum quæ in terra, Ephes. 1. 10. vt ibi pluribus exposuimus. & Colossi. 1. 16. & 20. De verbo τελειοῦσθαι diximus suprà, 2. 10.

IN CAP. XII.

1 *Abiecto omni pondere*, ὄγκον ἀποθέμενοι πάντα. Tota hæc oratio translatitia est: quasi nobis in stadio non sine magnis difficultatibus sit currendum qua translatione sæpe etiam vtitur Paulus. In primis igitur monet vt ὄγκον abiiciamus. quo vocabulo crassa omnis & tarda moles significatur. Erat enim athletis certa in primis necessitas quædam ciborum & exercitationum, vt inquit Fabius lib. 10. cap. 5. vt firmo, agili, bene compacto corpore essent, pro variis certaminum speciebus. Cursoribus autem scimus in primis nihil æque atque crassam corporis habitudinem obstare. Hoc est igitur quod Apostolus ὄγκον vocat, ego cū Vetere interprete *Pondus.* Erasmus, *Onus* interpretatur: opes nimirum, cutas, cæteráque id genus impedimenta quibus retardamur. Denique hoc est quod ait Domi-

nus, *Qui vult meus esse discipulus, abneget semetipsum, & tollat crucem suam, & sequatur me.* ¶ *Et peccato ad nos circunstingendos proclivi*, καὶ τὴν εὐπερίστατον ἁμαρτίαν. Ἁμαρτίαν non dubium est quin naturæ nostræ prauitatem vocet, & quidem addito pereleganti epitheto. εὐπερίστατον enim ab effectu dici credo, quo nihil æquè aptum sit ad nos circunsistendos, ac proinde ad cursum nostrum impediendum. Neque enim satis est agili esse corpore, sed etiam membra expedita & in procinctu habere cursorem oportet: quum nos interim, illa prauitas quasi conclusos & irretitos teneat. Vulgata, *Et circumstans nos peccatum*, non expressa Apostoli tententia. Erasmus, *Et tenaciter inhærente peccato:* qua significatione nusquam memini legere τὸ ἐπιμελῶς ἔχον. quanuis non desunt qui alluisse putent Apostolum ad locũ Ezech. 24. 6. vbi comparantur impij ollæ cui rubigo vel vt alij vertunt spuma sic tenaciter adhæreat, vt defricari facile non possit. Sed hoc certè vix conuenerit similitudini à cursoribus sumptæ.

¶ *Propositum nobis stadiũ decurramus*, τρέχωμεν τὸν προκείμενον ἡμῖν ἀγῶνα. Vulgata ad verbũ, *Curramus nobis propositũ certamen.* Eras. *Curramus in proposito nobis certamine*, quasi subaudiatur κατὰ. quum hic potius ἀγὼν locum ipsum declaret in quo curritur, qui alio nomine stadium à Græcis vocatur. Vtitur autem Paulus eadem similitudine, 1. Corinth. 9. 24.

2 *Intuentes*, ἀφορῶντες. Intuentes tanquam propositam metam. Vulgata, *Aspicientes.* Erasmus, *Respicientes.*

¶ *Pro sibi proposito gaudio.* ἀντὶ τῆς προκειμένης αὐτῷ χαρᾶς. Id est, Sibi ante oculos propositam gloriam spectans, in quam nos quoque ipsius participes futuros intueri oportet. Loquitur enim de Christo vt crucifixo, ac proinde secundum ipsius carnem distinctè, quò spectant illa ipsius verba, Glorifica me Pater, &c. Iohan. 12. 28. Vulgata, videtur legisse ὃς προκειμένης αὐτῷ χαρᾶς, nisi à librariis prætermissum est *pro* repetitum. Alij interpretantur ἀντὶ, &c. vice propositi sibi gaudij: vt dicatur Christus, quum omne beatitatis genus in manu ac potestate haberet, tamen vltro ignominiam crucis subiisse.

4 *Decertando*, ἀντικατιζόμενοι. Id est, in isto aduersus peccatum certamine, vel, vt Vulgata, *repugnantes.*

5 *Adhortationis*, τῆς παρακλήσεως. Vulgata, *Consolationis.* parum appositè. Peristat enim in translatione à cursoribus sumpta, qui spectatorum vocibus & plausu iuuabantur. vnde illud eruditissimi poetæ, *plausúque volat, fremitúque secundo.* ¶ *Loquitur*, διαλέγεται. Similem phrasin annotauimus Ephes. 5. 14.

¶ *Castigationem*, παιδείας. Ita significatur castigatio qua pater filium erudit, vel præceptor puerum tanquam pater. Vulgata, *disciplinam*, qua voce in Gallico etiam idiomate vtuntur, quòd is sit castigationis finis, vt patiendo discatur rectũ. Sed ita non loquuntur Latini, & idẽ interpres παιδεύει mox vertit, *castigat.*

6 *Flagellat autem*, μαστιγοῖ δέ. Omnino poscere videtur ipsa sententia, sicuti mox applicatur, & particula δὲ, vt παιδεύει & μαστιγοῖ opponantur inter se, tanquam illud filiis qui diliguntur, istud spuriis qui non agnoscuntur conueniat, quorum illi castigari suo bono, isti puniri dicuntur sicuti merẽtur: ideóque addendam negantem particulam, vt εἰ δὲ γνησίους, & εἰ δὲ οὐ προσδέχεται inter se quoq; opponantur. Absit tamen à me hoc scelus, vt contra omnium codicum & interpretum fidem vel tantillum in his sacris tabulis immutem.

7 *Si castigationem sustinetis*, εἰ τὴν παιδείαν ὑπομένετε. ideſt, si castigamini. Vul. *In disciplina perseuerate.* Nec enim legit εἰ, & ὑπομένουσι putauit positum imperandi modo: sed repugnante Græcorum codicum fide, nec satis etiam cohærentibus quæ sequuntur, nisi adiicias particulam γὰρ, sequenti membro vt totum hunc locum vertit Syrus interpres. ¶ *Se vobis exhibet.* ὑμῖν προσφέρεται, *vel se se gerit vobiscum vt cum filiis.* Vulgata, *offert.* Obscurius. Gallicè. *Il se porte enuers vous comme enuers ses enfans.*

9 *Deinde*, εἶτα. Sic habent cõstanter omnes Græci codices. Syrus autem interpres legisse videtur εἰ δὲ, quòd si, & quidẽ vt mihi videtur, rectiùs. *Patri spirituũ*, τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων. Omnino videtur poscere antithesis vt animarũ non tantum liberator à peccato, siue spiritualis instaurator, aut etiam cogitationũ gubernator, sed Creator Deus dicatur, aduersus dogma de traduce. quò etiã spectant verba

verba Mosis Numer. 16. 22. & Dauidis, Psalm. 33. 15. & Zachariæ, 12. 1.

12 *Manus remissas*, τὰς παρειμένας χεῖρας. Descriptio hominis inertis, quem ἀπάμονα vocat Hesiodus.

13 *Rectas orbitas*, τροχιὰς ὀρθὰς. Id est, rectum cursum tenete, & ita quidem vt honestæ vitæ vestræ vestigia appareant, quæ nimirum alij ingrediantur. Hæc enim vis esse videtur istius periphrasis. Vulgata, *Gressus rectos facite*, Erasmus, *Facite vt recti sint gressus*.

¶ *Ne quod claudum* [*est*,] *deflectat à via*, ἵνα μὴ τὸ χωλὸν ἐκτραπῇ. Claudos videtur appellare non tantùm tardos & in officio faciendo negligentes, sed etiam qui Euangelium quidem erant amplexi, sed nondum penitus perspecto veteris & noui discrimine sic incedebant vt in alteram partem inclinarent. quo spectat locus Pauli Galat. 2. 14.

15 *Ne quis deficiat à gratia Dei*, μή τις ὑστερῶν ἀπὸ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Vulgata, *Ne quis desit gratiæ Dei*, rectè, nisi præpositio ἀπὸ & etiam quæ sequuntur, ostenderent ὑστερεῖν positum esse ἀντὶ τοῦ ἀφίστασθαι. ¶ *Radix amara*, ῥίζα πικρίας. Hoc nomine intelligit hæreses vel apostasias, cæteráve offendicula quæ cursum doctrinæ impediunt, alludens ad Mosis verba Deut. 29. 18.

17 *Scitis*, ἴστε. Vulgata, *Scitote*, quod rectè emendauit Erasmus.

¶ *Reprobatum fuisse*, ὅτι ἀπεδοκιμάσθη. Hebr. נִמְאָס [*nimeas*] id est, repulsam tulisse. Neque ab Isaaco, à quo ius illud obtinere non potuit. Itaque nullus hîc relinquitur locus disputandi de æterna reprobatione Esaui. quanuis hæc repulsa ab æterno illo Dei aduersus Esauum decreto pendeat. Fuit enim hæc repulsa, præludium abdicationis Esaui extra Iacobi familiam, ac proinde extra salutis fœdus, cuius tessera fuit terra Chanaan. ¶ *Pœnitentiæ*, τῆς μετανοίας. Id est, obtinere non potuit à patre Isaaco, vt eum pœniteret benedictionis quam ab ipso, licet per fraudem, Iacobus obtinuerat. Falluntur enim omnino qui de ipsius Esaui pœnitentia istud accipiunt, quanuis illud quidem certum sit, Esauum culpam suam minimè agnouisse, vt qui capitali odio sit Iacobum prosecutus. ¶ [*Benedictionem*] *illam exquisisset*, ἐκζητήσας αὐτὴν. Quia nonnullos video hallucinatos fuisse in eo quòd αὐτὴν putarint ad μετάνοιαν referri, quasi Esau cum lacrymis requisierit locum sibi dari ad resipiscendum, ideo antecedens ipsum expressi. Illud verò præterquam quod absurdum est, falsum etiam conuincitur ex ipsius Esau verbis, testante Mose Esauum cum eiulatu petiisse benedictionem à patre, Gen. 27. 34. vt minimè dubium sit veram hanc esse huius loci explicationem.

18 *Non enim*, οὐ γάρ. Nunc ad eandem adhortationem accommodat propheticum Christi officium, quod cum Mosis ministerio Legali comparat, ostendens quanta sit Euangelicæ doctrinæ maiestas supra Legem, ex circunstantiis eorum quę in Legis promulgatione apparuerunt: vt tandem hoc argumentum nectat, Si tãta fuit Legis maiestas, quantam esse putatis Euangelij? Quòd si Euangelium infinitis partibus & omnibus modis excellit, quanto minus euadent qui Euangelium erunt aspernati quàm qui Legis mãdatum aliquod fuerit transgressus? ¶ *Contrectabilem*, ψηλαφωμένῳ. Participia ista, ex Hebræorum more, ponuntur participialium nominum loco vt diximus Galat. 2. 11. Montem igitur ψηλαφώμενον, id est, *qui manibus palpari possit*, crassæ videlicet ac terrenæ materię, cælesti ac spirituali monti Sion opponit, vt rectè annotauit doctissimus interpres. Erasmus igitur quod bene ac Latinè conuersum erat non satis consideratè mutauit. Qua enim ratione contactus mons dicetur ad quem ne propius quidem accedere citra præsentissimæ mortis periculum licuit?

19 *Ne amplius sibi*, &c. μὴ προστεθῆναι, &c. Sic sæpe inuenias in sacris literis ex Hebræorum more dictum, *Et adiecit loqui*, pro *Præterea etiam dixit*. Ita igitur Israelitæ quũ maiestatem Dei loquentis non amplius possent sustinere, rogarunt ne amplius ille loqueretur, sed vt per Mosen interpretem ageret omnia, vt scribitur Deuteronomij cap. 5. versu 25. ad quem locum alluit Apostolus. Non rectè igitur conuertit Vetus interpres, *Ne eis fieret verbum*, omissa præpositione πρὸς. Erasmus autem sententiam manifestè deprauauit quum interpretaretur, *Ne ũ. adiungeretur oratio*.

20 *Aut iaculo configetur*, ἢ βολίδι κε-

παροξυνθήσονται. Totum hoc neque in Claromontano codice, nec apud Syrum interpretem, nec in editione vetere Latina, extat.

21 *Et Moses*, &c. καὶ Μωσῆς, &c. Hæc verba ὅτι φοβερὸν ἐστὶ, τὸ φανταζόμενον, vtrinque includenda sunt distinctione. quod qua nonnullos fefellit, nomen Mosis statim subieci copulæ, vt nemo iam falli possit. Sed vnde hęc petita sunt? Certè nusquam illa legimus: sicut etiam, Iannes & Mambres nusquam apud Mosen leguntur. Neque tamen idcirco repudiatur auctoritas alterius ad Timotheum epistolæ. Vide 2. Timoth. 3.8. ¶ *Visum quod apparebat*, τὸ φανταζόμενον. Id est, oblata species & imago, minimè quidem fictitia, sed vera: nequis φαντάζεσθαι putet dixi duntaxat de vanis simulacris rerum quæ nusquam sunt.

23 *Conuentum vniuersalem*, πανηγύρει. Vulgata & Erasmus, vt & Syrus interpres pro μυριάσιν legerunt μυριάδων: ideóque hoc nomen cum præcedentibus coniunxerunt. Illic enim legitur, *Multorum millium Angelorum frequentiam*: apud Erasmum autem, *Innumerabilium Angelorum cœtum*. Sed quum repugnent Græci omnes codices, apparet sic distinguendum esse hunc locum vt nos fecimus. ¶ *Consummatorum*, τετελειωμένων. Vel *perfectorum*. Sic enim vocat iam in cælum receptos, & hoc respectu iam consummatos, quanuis adhuc altera sui parte dormiant in puluere. quãobrem etiam facit tantùm mentionem spirituum. Sed Claromontanus codex habet τεθεμελιωμένων, *fundatorum*, id est, eorum qui iam sunt extra omne vacillationis discrimen, in eam videlicet ciuitatem iam reipsa recepti, quæ verè habet fundamenta, vt supra cap. 11. versu 10.

25 *Videte*, &c. βλέπετε, &c. Nunc regiam Christi præstantiam cum Mosis potestate comparat, qua fungebatur populum gubernans. ¶ *Diuinitus admonentẽ*, χρηματίζοντα. Omnino significatur aliud verbo χρηματίζειν quàm λαλεῖν, quum illud propriè sit eorum demum qui de rebus sacris, & quidem futuris, loquuntur, spiritus diuini afflatu, vt diximus Matth. cap. 2. vers. 12.

¶ *Multo magis*, πολλῷ μᾶλλον. videlicet nõ effugimus. Nam alioqui sublata particula negante dicendum fuit πολλῷ ἧττον, *multò minus*, videlicet effugemus.

26 *Adhuc semel*, ἔτι ἅπαξ. Hebræa sic habẽt עוד אחת מעטה־א [*hod achath mehat hi.*] Id est, Adhuc vna vice, quod breui futurum est, ego concutio, &c. Nam post אחת [*achath*] suppleo פעם [*paham,*] & מעט [*mehat*] accipio pro במעט [*bimhat*:] quæ ellipses minimè sunt violentæ aut inusitatæ. Hoc autem de regno Christi præditi, vel ex eo apparet quod de Gentium vocatione subiicit Propheta. Deinde quod Græci interpretes præterierunt והיא מעט [*mehat hi,*] id est, Quod breui futurum est, non facit vt Apostolus propterea videri possit hunc locum non satis aptè citasse: quum ex iis quæ adducit verum ac firmum eliciat argumentum, nempe ex ἔτι, *Adhuc*, quod indicat instabilem rerum mutãdarum conditionem: & ἅπαξ, *semel*, quo firmus quidam status futurus promittitur. Porro cæli & terræ succussio, futurum illud perenne regnum declarat, quod etiam vocat Esaias cælum nouum & terram nouam: & incredibili desiderio ab ipsa rerũ machina expectari significat Paulus Rom. cap. 8. vers. 19. & deinceps. Vide & 2. Pet. 3. 19. & deinceps. Deinde etiam ἀλλαγὴν αὐτῶν, terræ quidem commotio, totius orbis homines per Euangelium in spem futuri illius seculi innouandos: cælorum autem concussio, tum profanas idololatrias, tum ipsius fœderis ceremonias abrogandas significat, vt hac quoque ratione mundus instauretur: quam allegoriam Apostolus, Prophetæ vestigia sequutus, ad scopum suum aptè prorsus & appositè accommodat. Neque enim dubium est quin ad hanc allegoricam expositionem pertineat quod illic Propheta de omnium populorum concursu & posterioris domus gloria subiicit: posterioris, inquam, id est illius quæ concussionem illam cæli fuit consequuturæ: quam futuram prædixerat, nos verò qui in fines seculorum deuenimus, oculis nostris præsentem cernimus.

27 *Instabilium rerum, vt puta facultatum, amotionem*, τῶν σαλευομένων τὴν μετάθεσιν, ὡς πεποιημένων. Τὰ σαλευόμενα vocat (ex Hebræorum more, quem exposuimus

posuimus Galat. 2. 11. & supra 12. 18) ea quæ sicuti concutienda sunt, ita etiam reipsa sint instabili quadã naturæ conditione, vtpote πεποιμένα, id est, *factitia*. Respicit enim tabernaculum χειροποίητον, &c. id genus, de quibus copiosè supra disseruit. Deinde μετάθεσιν non interpretor *translationem*, sed *Amotionem*, & *depositionẽ*, id est, ἀθέτησιν. quod nomẽ vsurpatum est suprà, 7.18. Sed de hac re vide pluta 6.12. Vulgata, *Mobilium translationem, tanquam factorum*: quæ interpretatio multo sanè vberior est quàm hæc Erasmi, *Eorum quæ concutiuntur translationem, vt eorum quæ facta sunt.*

18 *Quapropter*, διό. Hinc fuit inchoanda sectio penultima huius epistolæ. Iam enim aggreditur Apostolus particulares admonitiones: quarum hæc prima est, epitomen prioris tabulæ officiorum continens, cùm proximè præcedentibus cohærens. ¶ *Teneamus*, ἔχωμεν. Vulg. *Habemus*, ἔχομεν, quod in duobus codicibus scriptum inuenimus. Sed præterquam quod in plerisque codicibus legitur ἔχωμεν, vt etiam vertit Syrus interpres, longè melius conuenit proximus versiculus si hæc legas hortandi modo. ¶ *Seruiamus*, λατρεύωμεν. In Complutensi editione & veteribus aliquot libris legitur λατρεύσωμεν, *seruimus*, eadem manente sententia. Diximus autem de verbo λατρεύειν Matth. 4.10. quod & Vetus interpres & Erasmus *Seruire*, conuertunt, infra 13.10. ¶ *Cum verecundia*, μετὰ αἰδοῦς. Vulgata, *Cum metu*, improprie: significat enim αἰδὼς hoc in loco pudorem illum honestum qui homines in officio continet. Homer. Iliad. ἀλλ' Αἰδὼς δ' ἀπέπτα. ¶ *Et reuerẽtia*, καὶ εὐλαβείας. Id est, religioso metu. vide sup. 5.7.

IN CAPVT XIII.

1 *Maneto*, μενέτω. Syrus interpres legit præterea ἐν ἡμῖν, *in nobis*. Rectè autem inchoat à charitate quæ est omnium in proximum officiorum scaturigo.

2 *Iam* exceperunt *hospitio Angelos*, λάθοντες ξενίσαντες ἀγγέλους. Vulg. *Latuerunt quidam Angelis hospitio receptis*. Neque enim videtur Vetus interpres Græcam phrasin, satis alioqui frequẽtem, cognouisse, quam etiam alicubi seruat Tertullianus. Quod autem in nonullis veteris editionis codicibus legitur *Placuerunt*, ineptius est quã vt refutatione indigeat.

3 *Acsi ipsi corpore* [*afflicti*] *essetis*, ὡς καὶ αὐτοὶ ὄντες ἐν σώματι. Apparet, opinor, ex præcedentis membri collatione simplicissimam hanc esse huius loci explicationem. Sicut enim monuit vt fratrum captiuitate non aliter commoueamur quàm si ipsi cum illis vnà captiui teneremur: ita nunc in genere postulat vt siquis fratrum aliquid mali sustineat, nos proinde afficiamur acsi nos ipsos illa calamitas attingeret. Nec enim satis sertò tangemur aliorum malis, quandiu aliena esse cogitabimus. Itaque ἐν σώματι prorsus videtur illud declarare quod in vernaculo sermone dicimus *eo persone*, vt Colossi. 2.6. quo modo etiam solet à iurisconsultis accipi corporis nomen, acsi Hebraicè scriptum esset אתם בעצמכם [*attem behatsmechem*] Vulgata, *Tanquam & ipsi in corpore morantes*, id est, vt qui sitis & ipsi iisdẽ calamitatibus obnoxij, quum eiusdẽ conditionis corpus habeatis. quam sententiam Syrus etiam interpres est amplexus. Erasmus, *Veluti ipsi quoque versantes in corpore*. Valla subaudiendum putat pronomen ipsorum, vt sit sensus, acsi in corpore afflictorum sitis. Doctissimus interpres ad Ecclesiæ corpus refert, vt sit sensus, Quandoquidem estis eiusdem corporis membra, communiter vos affici decet alios aliorum malis. Eam verò interpretationem minimè repudio, vtpote quæ vniuersæ huius doctrinæ fontem aperiat. Illa verò quam sum sequutus, non alio fundamẽto nititur: sed ita applicata, visa est mihi simplicissima, propter superioris mẽbri collationem, & quia nullus est additus articulus.

4 *Honorabile* [*est*] *connubium*, τίμιος ὁ γάμος. Erasmo in annotationibus magis placet subaudire ἔστω *sit*, quasi moneat Apostolus maritos & vxores vt sanctè viuant. Atqui sic non conueniet sequens membrum nisi δὲ pro γὰρ accipias. Deinde res ipsa ostendit, Apostolũ, vt Hebræos deterreret ab omni scortatione & adulterio, de matrimonio præfari, tanquam honesto ac sancto aduersus scortationis ac adulterij turpitudinem remedio: tacitè etiam monentem vt matrimonium maiore religione colant. Notum enim est quæ fuerit apud eos in diuortiis licẽtia. Porro quum di-

sertè Apostolus coniugium honoratum esse dicat, quid sentiendum est de illa Hieronymi sententia, qui matrimonium non inter bona, sed inter minus mala numerat? Omitto horrendam illam blasphemiam inter iuris Canonici stercora repositam, quæ matrimonium vocat carnis immunditiem, in qua nullus Deo placere potest. Annon verò hæc illa est doctrina dæmoniorum, de qua Paulus 1. Tim. 4. 4? ¶ *Inter quoslibet, ἐν πᾶσι.* Id est, inter cuiusuis ordinis homines. Nam sicut communis est morbus iis omnibus quibus non datum est vt se possint continere, ita commune remedium esse par est. Alij aliter explicant, nempe Omnibus modis, omnibus ætatibus, omni tempore. Sed facile est videre quid magis conueniat, & quocunque se vertant cælibatus defensores, nunquam hunc locum ita poterunt torquere vt non appareat diabolica legis cælibatus tyrannis. Quanquam hoc sanè subit mirari, quo iure audeant isti pleriique de virginitate vel cælibatu disserere, quorum vita nihil esse fœdius quis ignorat?

5 *Ipse, αὐτός.* Ipse videlicet Dominus. Cur enim Christianis non liceat illud αὐτὸς ἔφα, quod Pythagoreis omnes concesserunt?

6 *Homo, ἄνθρωπος.* Antithesis Dei & hominis obseruanda est.

7 *Ductorum, ἡγεμόνων.* Vel, vt habet Claromontanus codex, *προηγεμόνων.* Vide infra, 17. Similiter autem Paulus Epaphroditum Philippensibus commendans, generalem exhortationem subiicit Philip. 2. 29. En verò quis sit verus defunctorum sanctorum cultus: quo contentos esse oportuit veteres illos apud martyrum *μνημεῖα* concionatores.

9 *Ne circumferimini, μὴ περιφέρεσθε.* Vulgata, *Nolite abduci, μὴ παραφέρεσθε.* quod & ipsum non malè conuenit, vt etiam legit Syrus interpres: quanquam illud malo, vt opponatur *περιτεμνέσθαι.* Sic autè omnino loquitur Paulus Ephes. 4. 14. ¶ *Non cibis, οὐ βρώμασιν.* Ex vna specie, id est mundorum & immundorum ciborum discrimine, *σωματικῶς* intellige omnem illum ceremonialem cultum, exhibitæ gratiæ (id est Spirituali cultui & regenerationi) oppositum. Itaque perabsurdè Castellio *χάριτι* interpretatur *Gratiarum actione.*

¶ *Qui in ipsis inceßerunt, &c. οἱ περιπατήσαντες.* Versati in cibis dicuntur qui eorum discrimen superstitiosè retinuerunt.

10 *Altare, θυσιαστήριον.* Altare posuit alibi pro oblationibus, vt quum dicitur ex altari viuere qui altari seruit. Hic autem accipitur pro eo quod altare veteris tabernaculi, atque adeo omnes legales ceremoniæ adumbrarunt, nomine signi per sacramentalem metonymiam attributo rei significatæ, Iudæis nimium ceremoniis legalibus addictis à Christi communione propterea exclusis. Quū enim spirituales nunc sint Christianorum oblationes, altare quoque illud spiritualiter accipiendum est, non pro altari aliquo materiato. Est autem hæc allegoria instituta ad euertendum legale ciborum & dierum discrimen: ac multo etiam magis ad euertenda quæcunque homines sunt commenti. Nam cui tádem sano homini persuadebitur, idcirco ademptum Mosis iugum vt isti multo iniquius aliud nostris ceruicibus imponerent? Neque verò causa est cur nos propterea nonnulli calumnientur pro ventre contendere, quem illis sanè totum libenter relinquimus. De Christi officio disseritur, quod funditus euertunt qui Christi sanguini suas *ἐπιφυσχείας* adiungunt. Corporales tamen exercitationes & vera ieiunia quam non damnemus, & scriptis & factis, Dei beneficio, si non quantum decet, certè quantum licet declaramus.

¶ *Qui tabernaculo deseruiunt, οἱ τῇ σκηνῇ λατρεύοντες.* Id est, cuius participes esse non possunt qui Legis ritus obstinatè retinent.

11 *Quorum enim, &c. ὧν γάρ, &c.* De hoc ritu vide Leuit. 4. 11. item 6. 30. item 16. 27. Est autem hæc anagoge, Quorum animalium sanguis pro peccato inferebatur in Sacrarium per Pontificem, eorum corpora extra castra penitus exurebantur, vt ne tantillum quidem Sacerdotibus cederet. Ita Christus, victima illa vnica expiatrix, extra portam passus est: cuius Christi corporis particeps esse non possit quisquis adhuc veteri sacerdotium retinet. Retinet autem quisquis discrimina dierum, ciborum, purificationum, cæteráque id genus vmbras sectatur,

sectatur, quæ solis exortu præterierunt.

12 *Extra portam, ἔξω τῆς πύλης.* Nempe sicut olim extra castra quæ Israëlitis in deserto erant vrbis loco. Sumi autem consueuisse facinorosorum supplicia extra castra liquet ex Leuit. 24. 11. & Ios. 7. 24. ac deinceps extra vrbium portas tũ ex hoc loco satis apparet, tũ ex Stephani historia Act. 7. 58. nempe quod pro impuris haberentur, & quorum vel solo contactu contaminarentur.

13 *Igitur, τοίνυν.* Nusquam alibi meminisse legere hanc particulam ita positã vt orationem inchoaret.

14 *Stabilem, μόνιμον.* Id est, *μόνιμον* posito ex Hebræorum more participio pro participali nomine.

15 *Sacrificium laudis, &c. θυσίαν αἰνέσεως, &c.* Duo genera sacrificiorum nobis ait relicta, nempe gratiarum actionis & beneficentiæ. ¶ *Celebrantiũ nomẽ, εἶναι, ὁμολογούντων τῷ ὀνόματι αὐτοῦ.* Similis est locus Rom. 12. 1. & 2. Vide Matth. 10. 32.

16 *Delectatur, εὐαρεστεῖται.* Vulg. *Promeruit*: primùm barbara, deinde etiam falsã interpretatione. Quis enim non videat ita euerti quicquid in superioribus capitibus de vnici nostri Pontificis vnica oblatione semel facta, & nunquã iterãda, commemoratum est? Sic igitur statuendum est, Deum istis sanctorum sacrificiis, nempe gratiarum actione ac beneficentia, delectari, vt pote qui veros ac germanos fructus sui Christi in nobis per fidem habitantis agnoscat. Exempli causa, Bonis Adami ante lapsum operibus Deus *εὐηρέστει*. Quis enim hoc possit inficiari, quum bonæ arboris boni fructus essent? Item non dubium est quin fideles verè sint voluntatẽ Dei facturi quando capiti suo coniuncti in cœlis regnabunt. Deus ergo vicissim illorum laudibus totáque adeo cõditione *εὐαρεστεῖται*. Quis tamẽ ita sit ineptus vt hac ratione dixerit Adamum Deo reconciliatum, quem nondum offenderat aut fideles vitam æternam promeriri, cuius hæreditatem iam creuerint? Itaque tantum abest vt hac ratione iustificemur, vt contrà, nisi prius simus gratis in Christo per fidem iustificati, non possint ista sacrificia à nobis proficisci: qualia quidem illa esse oportet vt Deo sint *εὐάρεστα* id est, *grata, & accepta.* Stat enim illud quod scriptum est suprà 11. 6. impossibile esse absque fide *εὐαρεστῆσαι* (id est placere) Deo. At enim (inquiunt nonnulli) non tollimus fidem, sed bona opera adiungimus. Respõdeo, ne nos quidem fidem docere bonorum operum expertem, imò hac ratione veram fidem à falsa distinguere: sed quũ agitur quo iure vitam æternam adipiscamur, tum demum nos vni Dei gratiæ per vnam Christi oblationem fide à nobis apprehensam, omnia in solidum vti par est tribuere. Bona enim opera (quod Augustinus inquit) non præcedunt iustificandum, sed iustificatum sequuntur.

17 *Ductoribus, τοῖς ἡγουμένοις.* Nomen quæsiuit ab omni ambitione prorsus remotum, & tamen auctoritatis maximæ, siquis suo munere sanctè fungatur. Sic enim appellat qui alibi episcopi vocantur, augustiore significatione, à quibus citra Tyrannicum illum gradũ Episcopalem ecclesiæ Apostolicæ ignotum, Ecclesia ex verbo Domini gubernabatur. Videtur autem ex eo quoque quòd Paulus vtitur plurali numero colligi merito posse, nondum illo tẽpore gradum illum episcopalem fuisse in Ecclesiam inuectum, à quo certè Satan illam suam oligarchiam auspicatus est, quæ in tyrannidem illam Antichristianam euasit, & nunc quoque Ecclesiæ instaurationem impedit.

¶ *Obsecundate, πείθεσθε.* Vulgata, *subiacete, ὑπείκετε.* ¶ *Inutile, ἀλυσιτελές.* Id est, noxiũ, figura λιτότητος, quomodo apud Ciceronem quoque vtile, & Inutile in libris de offic. non semel opponuntur.

18 *Confidimus enim, πειθόμεθα γάρ.* Similis extat Pauli gloriatio 2. Corinthiorum capite. 1. versu 11. & 12. & Act. cap. 23. versu 1.

20 *Deus pacis, ὁ δὲ θεὸς τῆς εἰρήνης.* Eadem phrasis certè nõ alibi in his scriptis quàm in epistolis occurrens, extat apud Paulum, Rom. 15 33. & 16. 20. 2. Cor. 13. 11. Philip. 4. 9. 1. Thessal. 5. 23. ¶ *Per sanguinem, &c. ἐν αἵματι, &c.* Ostendit quo iure Christus dicatur magnus ille ouiũ pastor: quia nimirum sanguine suo eas acquisiuit in æternum, Act. 20. 28. & animam suam posuit pro ouibus suis, Ioh. 10. 1. Itaque hæc verba non pertinent ad participium *ἀναγαγὼν*, qui reduxit à mortuis, sed ad nomen *ποιμένα*: quod in

Græcis perſpicuum eſt propter articulos, in Latinis verò non item. Itaque vt hoc planius fieret, non dubitaui verborum collocationem mutare.

21 *Compingat vos*, καταρτίσαι ὑμᾶς. &c. i. aptos & idoneos vos reddat. Eraſmus, *Abſolutos vos reddat*. Vide 1. Cor. 1. 10. & 1. Pet. 5. 10. ¶ *Efficiens in vobis quod acceptũ ſit*, ποιῶν ἐν ὑμῖν τὸ εὐάρεστον. Hinc illa Patrum ſententia, Deum in nobis coronare opera ſua. Ipſe enim eſt qui gratuitò præſtat nobis vt & velimus & efficiamus, Philipp. 2. 13. Eraſmus. *Efficiens vt quod agitis acceptum ſit*, &c. non expreſſa Apoſtoli ſententia.

22 *Paucis*, διὰ βραχέων. De exhortatione loquitur, quam videlicet paucis abſoluit. Nam penè totam epiſtolã in docendo & argumentando conſumpſit. Ideo addidi, *de hoc*, id eſt, περὶ τούτου. Sed vt hic quoque dicam quid de hoc loco mihi videatur, quum minore cum moleſtia breuis quauis de re ſermo quàm prolixus audiatur, & de hac tota epiſtola potius videatur agere Apoſtolus, quàm de ipſius particula, fortaſſe pro γὰρ ſcriptum fuerit, δὲ, id eſt, Nec enim paucis ſcripſi vobis, excuſante ſcriptore prolixitatem epiſtolæ.

23 *Scitote*, γινώσκετε. Quiſnam fuerit hic Timotheus, non poſſimus certò affirmare. Mihi fit probabile, hunc ipſum eſſe perpetuum Pauli comitem. Hinc probabiliter videtur colligi hãc epiſtolam Pauli non eſſe. Nam quo tempore vinctus erat Romæ Paulus, liquet ex epiſtolis Roma ſcriptis, Timotheum partim Epheſi fuiſſe, partim Romæ cum ipſo Apoſtolo. neque tamen vſquam fit mentio vinculorum ipſius Timothei. Deinde quæ de Timothei liberatione hoc in loco referuntur, ita ſcripta ſunt quaſi alibi vinctus fuerit quàm vnde hic ſcribebat: ſiquidem mentio fit ipſius Timothei, mox liberandi, ad huius epiſtolæ ſcriptorem aduẽtus. Poſtremò quod addit ὄψομαι ὑμᾶς, *Viſam vos*, nulla addita exceptione, oſtendit eum qui hanc epiſtolam ſcripſit, tum minimè fuiſſe in vinculis: & quæ ſuprà, 10. 34. de captiuitate ſua commemorauit, ad aliud tempus eſſe referenda. Sed paucis ad hæc reſponderi poteſt, quod etiam ex nonnullis epiſtolarum aliarũ Pauli demõſtratur, nõ eſſe ad hiſtoricam narrationem Lucæ exigenda quæcunque de ſe & aliis ſuis comittibus in ipſius quæ extant literis continentur: minimè id quidem quòd falſum quidquam Lucas ſcripſerit, ſed quoniam res ipſa oſtendit non fuiſſe Lucæ propoſitum integram Pauli actorum vt nec aliorum Apoſtolorum narrationem ſcribere.

25 *Gratia*, ἡ χάρις. Videlicet Domini noſtri Ieſu Chriſti, quod plerunque exprimi in ſanctis iſtis epiſtolis, non tamẽ ſemper conſueuit. ¶ *Vobis*, ὑμῶν. Claromontanus codex addit, πῶν ἁγίων *ſanctis*.

26 *Ex Italia*, ἀπὸ τῆς Ἰταλίας. Primùm ſuſpecta eſt mihi fides huius ſubſcriptionis, quia ſubiici ſolet epiſtolis, non ex qua regione, ſed ex qua vrbe potius ſcriptæ ſint. Deinde quod adiicitur, miſſam fuiſſe per Timotheum, omni fide caret: niſi duos faciamus Timotheos. Nam quæſo, cur illis ſignificaret eius liberationem per quem ipſe ſcriberet? Præterea, *Si venerit*, inquit, *celerius, viſam vos*. Atqui ſi per hunc ſcribebat, dicendũ potius fuerat, *Si celerius redierit*: aut, *ſi celerius eum remiſerit*. Puto igitur hanc ſubſcriptionem non ſatis conſideratè adſcriptam fuiſſe à quopiam, qui occaſionẽ ex eo arripuerit quòd Timothei & Italorum mentio facta fuerat. Nam etiam & in Claromontano codice, & in Syra interpretatione non extat.

Epiſtola

Epistola Iacobi Apostoli Catholica.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

Catholica, καθολικὴ. Id est, vniuersalis, quòd videlicet vni alicui vel homini, vel ciuitati, vel regioni non sit inscripta. Eadem est ratio sequentium epistolarum Petri, & primæ Iohannis, & illius quæ Iudæ inscribitur: quamobrem communi nomine *Catholicæ* dicuntur, vt rectè annotauit Græcus scholiastes. Itaque errore factum puto vt Canonicæ dicerentur. Nam si hoc epitheto dicamus distinctas esse ab aliis quarum legitima non esset auctoritas, causam non video cur Pauli epistolas minus oportuerit eo nomine comprehendi. Deinde, nusquam à Græcis ita inscribuntur. Postremò, quum de istius quæ Iacobo tribuitur, atque etiam de posterioris à Petro scriptæ auctoritate diu, à Latinis præsertim, sit dubitatum, non est probabile Canonicas peculiari appellatione dictas fuisse. Syrus autē interpres hāc istarū epistolarū inscriptionem habet, Tremellio interprete, *Tres epistolæ trium Apostolorum, ante quorum oculos Dominus noster sese transformauit*, id est, *Iacobi, Petri, & Iohannis*. Alteram enim Petri, nec Iohannis secundam & tertiā, nec Iudæ epistolā Syri habere dicuntur pro Canonicis.

IN CAP. I.

1 *Dispersis, τοῖς ἐν τῇ διασπορᾷ.* Id est, fidelibus omnibus Iudæis, cuiuscunque tribus sint, per orbem terrarum dispersis. quibus probabile est Iacobum Hierosolymis subsistentem misisse hanc epistolam per eos qui ex omnibus regionibus cōuenire ad dies festos in vrbem consueuerant. Nam additur etiam apud Syrum interpretem, *ἐν ἔθνεσιν, inter gentes*. Nota est autem ex historiis prima illa decem tribuum, deindè reliquarum etiam duarum multiplex dispersio. Quum igitur Apostoli, quocunque loco essent, Iudæos omnium primos compellarent, non immeritò Iacobus communem duodecim tribubus epistolam inscribit.

2 *Pro summo gaud.* &c. *πᾶσαν χαρὰν* &c. Rectè hinc auspicatur, quum & dispersos & fideles, id est, tum ab exteris tum à suis vexatos, alloquatur. Deinde obseruandum est eum non modò æquo animo ferenda docere quæ Christi nomine vulnera imponuntur, sed etiam testari, incredibilis cuiusdam voluptatis argumentum sic nobis suppeditari. Itaque gaudio affici non aliud declarat quàm infrà versu 9. & Rom. 5. 3. *τὸ καυχᾶσθαι*, id est, *gloriari*.

3 *Exploratione, τὸ δοκίμιον.* id est illud quo exploratur fides vestra, nempe multiplicem illam tentationem. Ita enim accipitur tentationis nomen hoc in loco, & infrà, versu 12. Distingue igitur *τὸν δοκιμιὸν* & *τὸ δοκίμιον*, vt effectum à causa: sicut diximus Rom. 5. 4.

4 *Opus perfectum habeat, ἔργον τέλειον ἐχέτω.* Crux veluti instrumentū est quo nos Deus expolit. Opus igitur & effectus afflictionum est nostri in Christo consummatio. Perfectum autē vocat quod re ipsa præstetur, & minimè fucatum, quo sensu תָּם [*tam*] apud Hebræos, & Integrum aliquid Latinis dicitur, & sic peccatum infra versu. 15. dicitur *ἀποτελεσθῆναι*, quum re ipsa peragitur. & versu 17. *τέλειον δόσιμα*. & *τέλεια ἀγάπη*. 1. Iohan. 4. 18.

5 *Sapientia, σοφία.* Sapientiam vocat doctrinæ illius, cuius mentio facta est, cognitionem, nempe quorsum afflig-

mur à Deo, & quis fructus ex afflictione sit capiendus: quam afflictionem non modo non docet, sed etiam oppugnat caro: vt necessariò sit à Deo petenda. Cognitionem autem intelligo quam consequatur etiam res ipsa, quum opus fuerit.

¶ *Benignè*, ἁπλῶς. Vide 2. Corinth. 8. 2. Vulgata. *Affluenter*, πλουσίως. Erasmus. *Simpliciter.*

6 *Nihil ad dubitans*, μηδὲν διακρινόμενος. id est, Ambigens, de Dei potentia vel voluntate verbo ipsius testata, vt licet videre in Abrahamo credétium patre, Rom. 4. 20. Vide etiam Matth. 21. 21. & Mar. 11. 23.

8 [*Vt qui sit*] *vir*, Ἀνὴρ. Sub. ὤν. quod perspicuitatis causa expressi. ¶ *In omnibus viis suis*, ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ. Hebr. בכל דרכיו, [*bechol derachau*] i. cogitatis & factis suis omnibus. Virum autem δίψυχον vocat eum qui habet cor & cor, vt loquũtur Hebræi, nempe vel simulatorẽ, vt qui aliud ore loquatur aliud intus sentiat, vel eum potius, hoc in loco, qui animi incertus modò in hanc, modò in illam partem inclinet: neque dat operam vt in vera religione stabiliatur: cuiusmodi multos fuisse Iudæos sub promulgati Euangelij initia dubium nõ est: quod nostris etiam temporibus ad Euangelicę lucis quasi renascentis exortum, nimium multis euenit.

9 *Qui est humilis conditionis*, ὁ ταπεινός. Puta vilis & pauperculus quòd ad facultates attinet. Aliud enim est ταπεινὸς quàm ταπεινόφρων. Idcirco periphrasin quæsiui, quòd humilium nomine soleãt communi quodã abusu ταπεινόφρονες intelligi. Opponitur autem abiectæ apud homines conditioni sublimitas illa Filiorum Dei, cuius participes sunt omnes credentes.

¶ *Glorietur*, καυχάσθω. Id est consoletur sese & erigat animum, nedum vt cum Deo expostulet, & malis artibus sese studeat attollere.

10 *In depressione sui*, ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ. breui videlicet sequutura. Diues enim aliquis simul & ταπεινὸς esse nemo potest, i. simul splendere & obscurus esse, vilis esse & nobilis: sed ex diuite, pauper, ex glorioso inglorius fieri, ideoque ταπείνωσιν non ταπεινότητα scriptit Iacobus. At vili & abiecto statui cum filiorum Dei dignitate regia, quæ ὕψους voce ab Apostolo significatur, plerunque cõuenit, nedũ vt hæc simul stare nequeãt, Matth. 8. 20. Luc. 14. 33. 1. Corinth. 1. 26. Cæterum vel supplendum est hoc loco verbum aliquod verbo καυχάσθω oppositum, sicuti ταπείνωσιν τοῦ ὕψους. vel καυχάσθω repetendum ἀπὸ τοῦ κατῶ. Oecumeni⁹ igitur supplet verbũ αἰσχυνάσθω i. pudefiat, siue ad pudorem adducatur, considerans quàm sint opes euanidæ, & mox sequuturã earum priuationẽ, nedũ vt inde superbiens glorietur: & addit à Iacobo supressum hoc verbum propter eius asperitatem. Ego malo καυχάσθω subaudiri ἀπὸ τοῦ κατῶ. sed per ἀντίφρασιν, immo etiam contraria significatione, idque nõ sine aspero sarcasmo pro ταπεινοφρονείτω, submittat sese ab omni fastu remotus, cogitãs quò mox ipsum fortassis etiam ante mortem deuenire oporteat. Denique ταπείνωσιν vult Apostolus esse opulentis ταπεινοφροσύνης magistram. Vide, Matth. 18. 4. & & Luc. 1. 48.

11 *Nam* (vt) *exortus est sol*, &c. ἀνέτειλε γὰρ ὁ ἥλιος, &c. Vulgata, ad verbum, *Exortus est enim sol*, &c. Est autem hoc dicendi genus è medio, significante præterito perfecto summã in peragenda re quapiam celeritatem, vt si Gallicè dicas, *Le soleil n'est pas plustost leué qu'il a fenì l'herbe*, &c. Eadẽ phrasis occurrit infrà vers. 23. ¶ *In suis quæsitis*, ἐν ταῖς πορείαις αὐτοῦ. id est. ita vt diues est ac iudicio suo beatus, marcescet cum suo illo splendore: quo Hebraismo nihil frequẽtius occurrit, vt viæ seu gressuum nomine significetur quicquid aliquis vel animo designat, vel facit, sicut gallicè dicimus, *le train*, Erasmus suspicatur legendum potius περίαις, i. (inquit) ἐν ἀβουδαντίᾳ. Ego neque vsquam inueni ita scriptum, neque memini Græcum illud vocabulũ vsquam legere. Dicunt enim Græci potius ὑπερίαις. cui opponitur ὑστερίαις.

12 *Tentationem*, πειρασμόν. Id est, res aduersas quibus exploratur à Domino, vt suprà, versu. 2.

¶ *Quum probatus compertus fuerit*, δόκιμος γενόμενος. Vulgata, *Quum probatus fuerit*, non expressa Apostoli sententia. Neque enim coronantur quicunque probationi siue examini subiicinatur. Vide 1. Cor. 11. 19.

3 *Malis*,

13 *Malis,κακῶν.* Id est, peccatis, siue prauis motibus.

13 *Peccatum,ἁμαρτίαν.* Peccatum intellige quod actuale vocant, quod quũ à radice (id est, à cupiditate) prodeat, necesse sit autem fructum & arborem eiusdem esse indolis ac naturæ, consequitur & ipsos primos motus, peccati nomine generalius accepto censeri, sicut copiosè expositum est Rom. cap. 5, & aliis multis locis.

17 *Omnis donatio,* &c. *πᾶσα δόσις,* &c. *δόσιν & δώρημα* sic distinguo, vt donationem ab ipso dono. Vulgata, *datum & donum* vt synonyma interpretatur. Videtur autem istis adiunctis epithetis Iacobus dona spiritualia, & nobis nonnisi in Christo communicata, ideóque verè bona & perfecta, id est, minimè fucata sed firma & solida, iis donis opponere, quæ licet & ipsa sint Dei benignitati accepta ferenda, tamen vmbratilia sunt & euanescunt, sicut etiam à naturalibus mediis causis pendent, ab iis benedictionibus distinguenda, quas Paulus *εὐλογίας πνευματικὰς* vocat, Eph. 1. 3. Vulg. pro *ἀγαθὸν* legit *ἄριστον, optimum*: quam lectionem maximè probarim.

¶ *A Patre luminum. ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων* Id est, ab eo qui fons est & auctor istius lucis siue notitiæ. Sic enim Patris nomen Hebræi generaliter accipiunt interdum pro auctore, vt Gen. 4. 20, & alibi sæpe. Et sic quoque Plutarchus Romulum vocat Romæ patrem, id est, cõditorem. ¶ *Inest.ἔνι.* Id est, *ἔστι.* non pro Licet, sed pro *ἐστι. Est*, vt in illo Aristop. in Plut, *ἔνι κίνδυνος ἐν τῷ πράγματι* Nam etiam in vno manuscr. codice legimus *ἐστι*, vt legit Syrus & Vetus Latinus interpres.

¶ *Aut conuersionis obumbratio. ἢ τροπῆς ἀποσκίασμα.* Pergit in metaphora. Sol quippe pro varia ac multiplici conuersione, nunc apparet, nunc disparet: nunc clarus & limpidus collucet, nunc recedit. Inde variæ non tantùm mensium, sed etiam dierum ac horarum intemperies. At Dei voluntas eadem semper est, & quòd quædam nobis in malum cedunt, non Dei sed nostro fit vitio. Vulgata *τροπὴ* maluit *Vicissitudinem* interpretari, quòd non penitus conuenit, si vocem ipsam spectes.

18 *Quia voluit, βουληθείς.* Hoc est quod Paulus solet *εὐδοκίαν* dicere, id est, *gratuitam benevolentiam*, quæ fons est nostræ salutis. Suppleuimus autem pronomen *Is*, necessariò, quod etiam expressit Syrus interpres. Sed in vno manuscr. exemplari legimus *βουλόμενος γὰρ*, *Volens enim.*

¶ *Progenuit, ἀπεκύησεν.* Alludit ad nostram adoptionem, cuius facti sumus per fidem participes, vt Ioha. 1. 12. & 13. Fides autem est ex auditu Verbi, Rom. 10. 17. Ideo etiam dicuntur ministri filios gignere, sed quatenus Dei instrumenta, vt 1. Corinth. 4. 15, & Gal. 4. 19, & Philem. 10. ¶ *Primitiæ quædam,* &c. *ἀπαρχήτινα,* &c. Id est, sacræ cuiusdam oblationis instar, ex reliquorum hominum acerno selectæ. Alludit igitur ad Legis ritum, & electos vocat peculiare Dei opus.

19 *Itaque, ὥστε.* Vulgata, *Scitis*, Legit enim *ἴστε*, sed mendosè.

20 *Iustitiam Dei, δικαιοσύνην Θεοῦ.* Id est, quod præscribit Deus. Alioqui sæpe apud Paulum iustitia Dei longè alia significatione accipitur, vt diximus Rom. 1. 17.

21 *Et excremento, καὶ περισσείαν.* Vulgata, *Et abundantiam*, non expressa Iacobi sententia. Erasmus, *Redundantiam*, ne sic quidem satis rectè. ¶ *Insitum, ἔμφυτον.* Id est, qui inseritur & plãtatur, ministrorum videlicet opera, qui plantant & rigant. Similis metaphora occurrit 1. Corint. 3. 16. Lenitatem verò appellat modestiam, & quicquid ferociæ altíque illis spiritibus opponitur, vt Esa. 57. 15. Sic Paulus ille ferox Pharisæus humi prosternitur, ac demum cicuratus respondet, Quis es Domine? Cæterùm quo instrumento recipitur Sermo? nempe fide: cui indiuiduo vinculo connexus est amor Dei ac proximi, vt tota Scriptura docet. Hæc igitur vnà connectit Apostolus in disputatione proximè sequente.

22 *Estote verò factores sermonis, γίνεσθε δὲ ποιηταὶ λόγου.* Vulgata, *Estote autem factores Verbi.* Erasmus, *Sitis autem effectores Sermonis.* Cicero. Cato dux & auctor fuit, actor rerum illarum fuit. Sed durius dici videtur agere sermonem in proximè sequente versu.

¶ *Falsò ratiocinando fallentes, παραλογιζόμενοι.* Huius fallaciæ periculosissimæ ra-

queis ſeſe & alios inuoluunt, tum qui in dogmatibus religionis principia adſtruendæ veritatis aliunde quàm ex ſacris literis & analogia articulorum fidei petunt, tum qui in argumentando, alij quidem per imperitiam, neque doceri ſeſe ſuſtinentes, alij verò manifeſta improbitate, ſophiſticen exercent. Vide Coloſſ. 2. 4.

23 *Natiuam*, τῆς γενέσεως αὐτοῦ. Id eſt, qualis eſt nata, *ſa face naturelle*. quod nõ legit Syrus interpres: mihi verò videtur iſtud adiectum vt intelligamus ſumptã eſſe tranſlationem ab iis qui externam duntaxat faciem ſuam in ſpeculis contemplantur. Sed præterea alludit Apoſtolus ad natiuam illam maculam, cui opponitur puritas, ad quam renaſcimur: cuius etiam viuam imaginem ſpectamus in Lege Dei potius depictam quàm deſcriptam.

24 *Nam ſimulatque conſiderauit*, &c. κατενόησε γάρ, &c. vide ſuprà verſ. 12.

25 *Introſpexerit*, ὁ παρακύψας. Tranſlatio ſumpta eſt ab iis qui non obiter aliquid aſpiciunt, ſed prono etiam corpore oculos admouent, vt rem omnem propius cognoſcant. Vulg. *Perſpexerit*. Eraſ. *Proſpexerit*. Vide Luc. 24. 12.

¶ *Perfectam*, τέλειον. Quid ergo? dupléxne eſt Dei Lex? Mihi quidem hic videtur Ceremonialis illa Lex, in cuius externa obſeruatione hærebant ex primariis pleriſque, (vt illis paſſim poſt prophetas exprobrat Chriſtus,) opponi Legi πνευματικῇ, quæ veram iuſtitiæ normam oſtendat, in quam vtpote perennem & immutabilem intueri nunc quoque nos oporteat. Additur autem Libertatis nomen nõ quòd nos liberet Lex à maledictione, ſed quoniam nõniſi per filium à ſeruitute liberatis conuenit, quibus iam nõ eſt onus ſeu iugũ impoſitũ Ceremonialis illius Legis, (ſicut loquitur Petrus Act. 15. 10) imò quos ne Moralis quidem Lex vt ſeruos ſub metu retinet, ſed Spiritus Dei ad voluntariam obedientiam format. ¶ *Permanſerit*, (*in ea*) παραμείνας. Syrus & Vetus Latinus interpres legerunt παραμείνας αὐτοῦ, ſub. τόμῳ. Sed quid ſi neque ὅτως, interpoſita diſtinctione, neque αὐτοῦ, ſed ὅτως legamus, nempe, *Permanſerit ita*? Nolim tamẽ quicquam ex coniectura mutare, & ὅτως verti, vt per epanalepſin repetitum, quod tamẽ priore loco deeſt in vnò manuſcr. codice.

¶ *In opere ſuo*, ἐν τῇ ποιήσει αὐτοῦ. Id eſt, ita ſe gerens. Nam ex effectis demum agnoſcitur fides, vt arbor ex fructibus. Arguũt igitur fidem opera: fides vna Chriſtum apprehendit: vnus Chriſtus factus eſt nobis ſapientia, iuſtitia, ſanctificatio & redemptio à Patre, qui nos gratis in ipſo elegit ab æterno.

26 *Suum ipſius cor ſeducens*, ἀπατῶν καρδίαν αὐτοῦ. Garrulitatis, maledicentiæ, petulantiæ, ac cæterorum vitiorum in loquendo fons eſt *Seipſum non poſſe*. Itaque deceptionem ſuiipſius vocat iniſtrum de ſe iudicium eorum qui φαντασίᾳ laborant. Eraſm. *Aberrare facit cor ſuum*, non expreſſa Apoſtoli ſententia.

27 *Religio*, θρησκεία. Non enumerat omnia veræ & ſinceræ charitatis officia, ſed duo tantùm commemorat in quibus refulget gratuita liberalitas: quia videlicet ab afflictis nulla expectatur merces. Quid ſi verò Iacobus hodie illos cerneret qui ementito ipſius nomine Iacobipetæ vocantur? Non eos procul à ſe ad familias ſuas alendas, ad pupillos, ad viduas ablegaret? ¶ *Apud Deũ & Patrem*, παρὰ τῷ Θεῷ καὶ πατρί, Id eſt, *apud Deum qui Pater noſter eſt*. ¶ *Inuiſere*, ἐπισκέπτεσθαι. Id eſt, curare & pro virili ſubleuare. Ita enim accipitur verbum פקד (*pakad*) apud Hebræos.

IN CAPVT II.

1 *Cum reſpectu perſonarum*, ἐν προσωπολημψίαις. Quid vocetur προσωπολημψία, & quatenus damnetur, diximus Mar. 11. 14.

¶ *Fidem Domini*, τὴν πίστιν τοῦ Κυρίου. Id eſt, ne fidem, quæ Chriſto Ieſu habetur, putetis cum perſonarum reſpectu poſſe conciliari. Sunt enim hæc prorſus repugnantia.

¶ *Glori ſi*, τῆς δόξης. Hoc coniungit cum Κυρίου: neque verò temere hoc eſt additum. Vnde enim iſte perſonarum reſpectus? nempe quia nõ cogitamus quæ ſit Chriſti gloria. Neminem enim aſpernaremur, imò veneraremur omnes eos in quibus Chriſtus habitat, nec nos ſineremus ſtultis carnis iudiciis trãſuetos rapi. Vulg. ad verbum, *Gloriæ*, ſeruato Hebr. Eraſm. *Ex opinione*, quod nõ video quî poſſit Græcis conuenire: quanuis δόξαν fatear interdum pro *opinione* poni.

3 *Pulchrè*,

5 *Pulchrè*, καλῶς. Id est, honesto & honorifico loco. Vulg. & Erasm. *Bene.*

4 *Nonne discrimen*, &c. οὐ διεκρίθητε ἐν ἑαυτοῖς. Nónne (quod minimè oportuit) hoc modo apud vos vnum alteri præferendum iudicastis? Hoc enim declarat τὸ διακρίνεσθαι, actiua significatione vt Iudæ vers. 22. quanuis aoristo priori passiuo, quod rarissimum est: & καὶ coniunctio ex Hebræorum idiotismo redúdat. Vulgat. *Nónne iudicastis apud vosmetipsos?* multo sanè rectius quàm Erasmus, qui conuertit, *Et non diiudicati estis in vobismetipsis.* Quid si verò accipias τὸ διακρίνεσθαι pro κατακρίνεσθαι, id est, *damnari*: vt sit sententia, istos sua ipsorum conscientia damnari? Ad me quidem quod attinet, τὸ διακρίνεσθαι in ea significatione nunquam legi, & nostram etiam interpretationem eo etiam confirmari puto quòd infrà 3.17, cælestem sapientiam ἀδιάκριτον vocat.

¶ *Peruersè deliberantes*, διαλογισμῶν πονηρῶν. Antè reprehenderat quòd vnum alteri prætulissent. atqui hoc per se nō videtur vitiosum: neque sanè vitiosum est, quum Deus ita gradus distinxerit vt satis appareat nō parem esse omnium dignitatem. Ideo proposuit hypothesin in qua prorsus eluceat quænam προσωποληψία damnetur, ea videlicet quę falsum pro vero discrimen sequatur, deinde in quo nō seruetur modus, postremò cuius non sit rectus finis. Hæc verò peccata satis ostendunt quò tādem spectent omnia: nempe vt ineatur diuitis gratia. Interim iacet pauper (quantumuis pius, doctus) egens: diues impius, indoctus, omnibus copiis redundans, splēdidè accipitur. Itaque à peruersæ disceptationis iudice peruersum fit iudicium. Ergo (vt ad rem redeam) Iudex peruersarum disceptationū, ex Hebrçorum idiotismo, significat Iudicem non rectè affectum, sed qui iniqua moliatur. quem Hebraismum, quanuis ambiguum, Vetus interpres & Erasmus seruarunt.

5 *Pauperes mundi huius*, τοὺς πτωχοὺς τοῦ κόσμου τούτου. Id est, tenues, inopes, & (si mundi iudicium spectes) omnium hominum abiectissimos. Ita ostenditur illius iudicij peruersitas.

¶ *Vt fierent) diuites*, πλουσίους. Sub. לִהְיוֹת (*lihioth*,) id est τοῦ εἶναι, vel τῷ εἶναι. Nec enim eligimur iam sancti & hæredum ius adepti, sed contrà datur ab æterno electis fides & hæreditas, vt aduersus Pelagianos inculcat Augustinus ex Eph. 1.4. Rectè verò præposuit dilectioni fidem, & fidei electionem. Similem autem ellipsin habes Rom. 8.29.

6 *Per tyrannidē opprimunt*, καταδυναστεύουσιν. Vide Act 10.38. Ostendit autem Apostolos his verbis, omni quoque iudicio carere qui suos carnifices tanto in pretio habeant vt præ his pauperes Domini etiam despiciant. Sed meminerimus hîc agi de diuitibus huius seculi, non de sanctis: & haberi temporis rationem quo scripta est hæc epistola, quum Iudæi in dispersione præsertim Christum amplexi, à peruicacibus aliis prophanos magistratus & potentes cæteros irritantibus, miris modis vexarentur, vt in Actis Apostolicis scribitur non vno loco.

7 *A quo estis cognominati?* τὸ ἐπικληθὲν ἐφ' ὑμᾶς; Vulg. & Erasm. ad verbum, *Quod inuocatum est super vos.* Est autem Hebraica prorsus dicendi formula, vt quum dicitur Patris nomen super filios inuocari, Gen. 48.16, & mariti super vxorem, vt Esa. 4. 1.

8 *Quod si*, εἰ μέντοι. Vel, vt Vulg. *Si tamen.* Cæterum vlcus attingit. Poterant enim isti prætexere se hoc officij debitum præstare quantumuis indignis. Atqui, inquit Iacobus, Lex est regia, id est, sine vllis diuerticulis, & quasi viæ regiæ instar omnibus patens, omnes proximi nomine comprehendens quos officio tuo iuuare possis. Quî fit ergo vt diuitem ita excipias, pauperem aspernēris? Nam hîc certè meliore etiam ratione possit proximus videri, nedum vt illi diuitem anteponas. Hoccine verò est via regia incedere? Assentior igitur doctissimo interpreti, qui Legem regiam perinde ac viam regiam dici existimat, prouerbiali quadam loquendi formula. Viam autem regiam dicit Moses, Num. 21.22. דֶּרֶךְ הַמֶּלֶךְ (*derech hammelech*,) quam vulgò etiam vocamus *le grand chemin*, quæ obliquis viarum diuerticulis opponitur. Syrus interpres Βασιλικὸν accipit pro τοῦ Θεοῦ, id est, *Dei*, qui per antonomasiam *Rex* vocetur, ac proinde à cuius vt αὐτοκράτορος mandatis deflectere nullo modo liceat:

cui viæ Dei, id est, cuius Legis obseruationi opponitur προσωπολημψία, quasi via nõ à Deo posita, sed ab hominibus peruersè iudicantibus excogitata.

10 *Omnium reus*, πάντων ἔνοχος. Quid igitur? an peccata paria sunt, aut æquè reus est qui vnum caput violauit, atque is qui singula? Minimè verò: sed etiamsi vnum apicem Legis transgrediaris, etsi nõ Totum Legis, tamen Totam Legem transgressus es, violata videlicet Legislatoris maiestate, quanuis nõ pari crimine teneantur omnes qui Legem violãt. Vbi igitur partialis illa iustitia quam stabilire volunt sophistæ? Sed quorsum hæc Iacobus? nempe vt istorum detegat hypocrisin qui ex Legis præceptis seligebant quod libuisset, & præclarè sibi videbantur hoc modo Legem præstare: vt si iudex ex tribus conuictis adulterij duos puniens, vnum absoluens, aut adulterum quidem puniens, sed homicidæ parcens, putarit se officio suo egregiè defunctum.

12 *Per Legem libertatis*, διὰ νόμου ἐλευθερίας. De lege libertatis diximus suprà, 1.25. Additum autem est hoc epitheton admodum appositè. Quum enim per filium liberati simus, multo meliore iure à nobis requiret Dominus iustitiæ fructus quàm ab iis qui sub Legis peccati tyrannide manserunt: quanuis & isti meritò per Legem cordibus suis inscriptam damnentur, vt dictum est Rom. 2. 12. Id autem ita futurum apparet etiam ex iudicij formula quæ præscripta est Mat. 25, & ex eo quod sæpe repetitur, fore vt vnusquisque ex operibus suis iudicetur. minimè id quidem quasi meritis sanctorum, quæ nulla sunt apud Deũ, salus rependatur, quæ vni in Christo gratiæ per fidem apprehensæ accepta fertur: sed quia ex fide adiudicabitur salus, de fide iudicabitur ex ipsius effectis. Itaque hæc causa est cur nunc Iacobus in hanc disputationem ingrediatur, vt veram fidem à falsa distinguat.

13 *Misericordiam*, ἔλεος. Id est, Qui durus & asper aduersus proximum fuerit, aut etiam qui non eum inuerit, is durum quoque ac seuerum iudicem Deũ experietur, vt Matth. 2. 42. & deinceps. Item 6.15.

¶ *Et gloriatur misericordia aduersus damnationem*, καὶ κατακαυχᾶται ἔλεος κρίσεως. Posci, opinor, oppositio superioris mẽbri, vt misericordiam erga proximum hîc quoque consideremus. Sicut ergo dixit fore vt absque misericordia damnentur qui misericordes non fuerint, ita nunc dicit misericordes non modò nõ reformidaturos damnationem, sed etiam illi quodammodo insultaturos. Quînam id verò? quia nimirum erga misericordes erit Deus misericors, vt Mat. 5.7. & 25.37. Id autem etiam ostendit ipsa antithesis. Nam si absque misericordia damnabuntur non misericordes, & ex misericordia absoluentur misericordes: hinc consequitur nõ aduersus ipsum iudicem habituros misericordes de quo glorientur, sed de quo gratias agant, vt Matth. 25.37, Rom. 4.2: verùm aduersus mortem, peccatum, diabolum. Hæc enim est damnatio cui insultabunt ij quorum fides ex charitatis officiis coram Deo emicabit, vt Rom. 8. 31.33.34, & 1. Cor. 15.55. Syrus interpres legit κατακαυχᾶσθε, *Gloriamini*, siue *Extollimini*: quod non video quinam cohæreat nisi addatur particula δὲ, & hoc accipiatur hortandi modo.

14 *Quæ utilitas*, τί τὸ ὄφελος. Quia non alium locum fortius vrgent sophistæ, vt gratiam Dei euertant, adeo quidem vt à nonnullis ob eam causam hæc epistola prorsus repudietur, tanquam sanæ doctrinę repugnet: conabor & ego paucis hũc locum illustrare, vt eum neque pro sophistis facere, neque quicquam à sana ac vera gratuitæ iustificationis doctrina alienum cõtinere, liquidò appareat. Spectandus est igitur in primis Apostoli scopus. Disseruerat aduersus eos qui videri volunt sanctè viuere, quũ tamẽ sint προσωπολήπται, & falsam sanctimoniæ laruã iis detraxit. Nũc aliud hominum genus aggreditur, eorũ nimirũ qui notitiã doctrinæ Euãgelicę induentes Fidei nomine, ita in ea re acquieseũt acsi propterea essent omniũ hominum iustissimi: quũ interim tota ipsorũ vita sceleribus scateat, nedum vt charitatem exerceãt. Hũc, inquam, esse Apostoli scopum ita manifestũ est vt ne sophistas quidẽ ipsos hoc inficiaturos existimem. Nunc considerabimus quomodo aduersus istiusmodi homines fuerit disputandum. Paulus ad Romanos præsertim

enim & ad Galatas ſcribens. In eo totus eſt vt nos doceat, fide abſque operibus, ſiue in Chriſto, gratis iuſtificari. Quamobrem? quia nimirum cum his contendebat qui merita ſua vel pro gratia ſubſtituebant, vel cum gratia coniungebant. Oportuit ergo in primis diſputare de iuſtificationis ratione, quum ipſi falſas cauſas pro vera ſubſtituerent. Aduerſus iſtos autem ſicut contraria prorſus eſt controuerſia, ita etiam contrario prorſus ordine diſputandum fuiſſe res ipſa oſtendit. Nam illi operum iuſtificationem ſtabiliebant, iſti non operum modò inſtificationem, ſed ipſa etiã opera tollebãt. Sicut ergo aduerſus illos ita defenditur gratuita iuſtificatio ex fide vt opera ipſa bona non tollantur, ſed iuſtificandi vis illis detrahatur: ita hoc in loco quis nõ videt contraria prorſus ratione opera inſtabilienda fuiſſe, non vt iuſtificandi vis illis tribueretur, ſed vt vera iuſtificatio ex illis tanquam effectis colligeretur? Dicam planius. Illic de cauſa quæſtio eſt: hîc verò de effectis. Illic à cauſa ad effecta deſcenditur: hîc ab effectis aſcenditur ad cauſam. Illic quæritur quomodo iuſtificemur: hîc quomodo iuſtificati fuiſſe intelligamur. Illic excluduntur opera, tanquam iuſtificationis cauſa: hic ſtabiliuntur tanquam iuſtificationis effecta. Illic negantur opera præcedere iuſtificandos: hîc dicuntur iuſtificatos cõſequi. Quorſum enim aduerſum iſtos probares nos non iuſtificari operibus, qui opera ne vt teſtimonia quidem iuſtitiæ requirebant, nedum vt plus illis quàm par eſſet tribuerent? Quæ quum ita ſeſe habeant, quis non videt quàm miſerè hallucinentur ſophiſtæ, quum perinde Iacobum conantur cum Paulo conciliare acſi vterque de cauſis iuſtificationis quæreret? Hinc peruerſa illa diſtinctio operum moralium & cæremonialium: quaſi hæc duntaxat excludantur apud Paulum. quam tamen explicationem Auguſt. lib. De ſpiritu & litera diſertè refutauit. Hinc ergo ad aliam diſtinctionem peruentum eſt, operum præcedentium fidem & conſequentium, quaſi illa tantùm excludat Paulus, & quidẽ non ſimpliciter, ſed certo duntaxat reſpectu, quum & ipſa ſint (vt aiunt) præparatoria merita ex cõgruo. Hinc deformis illa diſtinctio fidei formatæ & informis. in quo etiam produnt quãm acuti ſint dialectici, qui qualitatem faciant alterius qualitatis formam. Hinc illa non modò falſa ſed etiam ridicula explicatio verbi Iuſtificari, quaſi fide iuſtificari ſine operibus, idem declaret atque fide abſq; operum præcedentium meritis, aptum fieri ad merendum vitam aternam, ex gratiæ & liberi arbitrij concurſu. Neque verò id mirum eſt accidiſſe, quum diſputationis ſcopum non tenerent. Hactenus igitur de ſcopo: nunc de tractatione dicamus, in qua & ipſa non minus infeliciter ſunt verſati. Ac primùm quidem ipſorum errores indicabimus, deinde germanam explicationem aperiemus. Poſſunt autem hi errores ad tria præcipua capita reuocari. Nam neque quid ſit Fides hoc in loco, neque quid ſit Iuſtificari, neque etiam quomodo æſtimandum ſit operum nomen intelligunt: quia quid illud ſit de quo quæritur ignorant. Fidem igitur vtrobique, id eſt tum apud Paulum tum apud Iacobum, putant eandem deſignari, nempe qua credimus Deum eſſe, addo etiam, Chriſtum eſſe Dei Filium, & vera eſſe quæ in vtroque fœdere ſunt præſcripta. Atqui ſi hoc illud eſt quod Paulus fidem vocat, quid impedit quominus diabolus poſſit fidelis dici. Nec enim poteſt fidelis nomen illi detrahi qui fidem habeat, præſertim quum iſti affirment fidem ſine charitate eſſe poſſe. Quid verò? quo iure infideles dicentur quicunque hãc fidem habuerint, etiamſi omnibus ſceleribus ſint cooperti? Præterea veram fidem eſſe Spiritus ſancti donum aduentitium an audebunt inficiari? Tribuatur ergo Spiritus ſancti gratia ipſis etiam diabolis: aut, quum iſta falſiſſima ſint ac blaſphema, multo aliam eſſe fidem fateamur à qua ſoli filij Dei fideles nominantur (quam ſuprà 2. 6. requiri dixit idẽ noſter Iacobus in iis qui rite precantur, & cui vni Paulus iuſtificationem ac ſanctificationem, vt inſtrumentali cauſæ, tribuit) ab ea quæ mox ipſis etiam diabolis cõceditur. Vnio ad alterum errorem. Iuſtificari putant idem declarare atque inhærere qualitate aliqua iuſtum fieri, ideóq; iuſtificationem volunt ab operibus non ana-

Atqui nos paulo antè manifestis argumentis probauimus non quæri hoc in loco quomodo iustificemur, (hoc enim non Iacobus tractat, sed Paulus) sed quis verè se possit iustificatum dicere, isne qui nudam illam fidem iactat, an verò qui ex operibus fidem suam potest demóstrare? Deinde vt de imputata iustitia dicamus hoc loco, quis vnquam existimasset ita posse ineptire homines, vt dicerent bonos fructus efficere vt bona sit arbor, ac non potius bonam prius arborem esse oportere quàm bonos fructus edat? Hoc enim certè non minus absurdum est ac ineptum quàm si quis causam ab effectis gigni existimaret. Superest tertius error in operum vocabulo explicando, qui quidem est ex primo procreatus. Nam quia fidem illam de qua Paulus disserit, putarunt hoc in loco comparari cum operibus, huc etiam sunt impulsi vt opera per se considerari existimarent. Atqui si ita esset, id est, si fides illa, qua iustificamur, posset à charitate separari, nemo non videt quam infirmum esset argumentum à fide ad charitatem probandam, vel à regnante peccato ad tollendam fidē sumptum: quum tamen hoc vtroque nihil frequentius passim occurrat. Stat enim illud firmum, mendacem esse eum qui dicat se Deum nosse nec seruat ipsius præcepta, 1. Ioh. 2. 4. Deinde refutato primo errore, concidat etiam ipse necesse est. Quòd si neque quid sit in hoc argumento fides, neque quid sit Iustificari, neque quomodo considerentur Opera, isti norunt, quomodo, quæso, de re tota iudicabunt qui nullam ipsius partem tenent? Age igitur, tandem ad germanam huius loci explicationem veniamus: quamquidem nos perspicuitatis causa παραφραστικῶς explicabimus. Nitebantur isti falsa illa fidei specie, id est, notitia Dei: hanc illis oportuit ostendi veram fidem non esse, sed mortuum simulacrum. Sed illam tamen Iacobus per concessionem (ne de verbis litigare videatur) fidem vocat. Versu 14. Esto (inquit) fidem illam habeatis quam vos habere dicitis: quid aliud est quàm res inutilis? Versu 15. 16. Hoc illustrat adhibita comparatione. Siquis famelico dixerit, Satur esto: nec interim quicquam illi suppeditarit, quis veram hanc esse liberalitatem dixerit?

Versu 17. Ita si Dei notitiam vos habere gloriemini (quam fidem vocatis) nec interim eam ad vsum accommodetis, non erit hæc fides propriè, sed fidei simulacrum: vt si corpus inanime hominem dicas. Versu 18. Quid ergo? nempe fides ea demum est quam ex operibus possis ostendere. Versu 19. Deinde ad argumenta accedit, Si illud quod fidem vocas, fides esset, quid impediret diabolū quominus & ipse fidelis esset? Nam credit diabolus, quod tu fidem vocas: nec tamen confidit, sed contremiscit. Ergo fides quam iactas, vera fides non est, nec qua securè niti possis. Versu 20. Vis autem hoc amplius cognoscere?

Versu 21. Confer fidem illam quam iactas, cum Abrahami exemplari. Neque enim dubium est quin hic veram fidem habuerit. Quid igitur ille? nónne Isaacum obtulit? Versu 22. Itaque non habuit fidem quam opera nō consequerentur: sed illum verè per fidem iustificatum fuisse res ipsa ostendit quum opus ederet iustitiæ. Ex eo igitur quòd factis ostendit fidem, liquidò apparuit non mortuam, sed viuam & suis numeris absolutam fidem ipsius fuisse.

Versu 23. Túmque plenè patefactum est quàm meritò scriptum esset de eo quòd Deo credidisset, idque ei imputatum esset ad iustitiam. Versu 24. Inde efficitur, verè iustificatum esse, non eum qui fidem illam habeat quam iactatis, sed eam quæ ex effectis ostendi possit. Versu 25. Aliud exemplū quæritis? nam istud fortasse vos deterret. Sumamus meretricem illam Rahab, cui vos pudebit impares fieri. Illa nónne reipsa ostendit se longè aliam fidem habere quàm mortuam illam, cum diabolis ipsis communem? Nam Dei gloriam & proximi charitatem vitæ suæ anteposuit, seruatis & emissis Dei speculatoribus. Versu 26. Concludamus igitur fidem illam vestram quasi cadaueris instar esse: itaque non esse quòd vos illius titulo superbiatis, quasi per eam iustificati. Viua enim est, non mortua fides illa quæ in iustificatorum factis elucet. Hæc est, amice lector, huius loci minimè coacta, vt vides, sed sincera & cum reliquis Prophetarum & Apostolorum

scriptis

scriptis cõsentiens explicatio. Arbor bona, inquit Dominus, fructus bonos facit. Qui filij Dei sunt, inquit Paulus, Spiritu Dei agũtur. Iustus est qui facit iustitiam, inquit Iohannes. Item, Ex hoc cognoscimus quòd eũ nouimus, si iussa illius obseruamus. Item, Qui dicit se in luce esse, & fratrẽ odit, in tenebris est vsq; adhuc. Et his autem efficitur, fidem, aduersus quam contendit Iacobus, per concessionem duntaxat hoc nomine vestiri, vtpote quæ diabolis etiam sit communis. Itẽ, Iustificari hoc in loco non significare iustum fieri, sed iustificatum declarari. de qua significatione diximus Rom. 3. 4. & 10. & 1. Tim. cap. 3. 16. Postremò, opera non considerari per se, sed cum vera illa fide coniuncta, ex qua, tãquam bonæ arboris boni fructus, exoriũtur. Quamobrem tantum abest vt hæc epistola Pauli doctrinæ repugnet, vt contrà nec meliore nec certiore argumento possit confirmari.

18 *Quinimo dicet aliquis*, ἀλλ' ἐρεῖ τις. Id est, Imò etiam sic cuiuis licebit tuam arrogantiam retundere. Deinde quod sequitur, Σὺ πίστιν ἔχεις, *tu fidem habes*, ironicè dictum est. neque enim fidei nomen huic notitiæ nisi per concessionem tribuitur. Vulgata, *Sed dicet quis*. Erasm. *Sed dicet aliquis*: quasi videlicet quædam sit obiectio: sed hoc non potest quadrare.

¶ *Ostende*, δεῖξον. Vides considerari opera cum fide coniuncta, non autem seorsim comparari? opera, inquam, cum vera fide coniuncta, illi cadaueri viuæ fidei opponi? ¶ *Absque*, χωρὶς. Recepta & vitiata scriptura est ἐκ τῶν ἔργων σου, quæ sententiam gignit admodum frigidam & ieiunam, nisi ἀλλὰ interpretemur pro οὖν, *igitur*. Itaque sequutus & Syri interpretis & Latinæ Vulgatæ versionis auctoritatem, & Parisiensem Colinæi editionem Græcam, pro ἐκ reposui χωρὶς, vt sit hæc huius loci sententia, Tu fidem nullis operibus probatam iactas. Ego opera profero. Tu igitur ostende mihi quibus argumentis probari possit illa tua fides operum testimonio carens. Nam quòd ad me attinet, facile mihi fuerit fidem meam ex operibus meis ostendere.

19 *Deum vnum esse*, ὅτι ὁ Θεὸς εἷς ἐστι. Si roges quid amplius credat qui verè est fidelis, vide Rom. 1. 17. [*Istud*] *credunt*, πιστεύουσι, nempe Deum vnum esse: ideo inserui pronomen τοῦτο, aduersus falsissimam eorum sophisticen, qui hoc referunt ad id fidei genus quod in gratuitæ in Christo salutis promissionem fertur, quæ solis electis est peculiaris, & nunquam à sanctificationis beneficio siue à bonis operibus separatur.

20 [*Quæ est*] *absque operibus*, χωρὶς ἔργων. Id est, ἡ χωρὶς ἔργων, quam ellipsin plurimis antè locis obseruaui, vt Matth. 5. 22. Ioh. 5 36. 1. Ioh. 2. 2. & infrà 1. Pet. 1. 7. Itaque, quod multos fefellit, non cohæret istud cum prædicato νεκρά ἐστιν, sed cum subiecto ἡ πίστις. Aliud enim est dicere Fidem, quæ est absque operibus, esse mortuam, quàm, Fidem esse mortuam absque operibus, quasi ab operibus fides vitam seu vigorem sumat: quod non minus ineptum & absurdum est, quàm si dixerimus corpus esse mortuum sine sensu & motu, quasi sensus & motus sint vitæ causa, quum contrà dicendũ sit corpus, quod est sine vllo sensu vel motu, esse mortuum, quoniam ex necessariis effectis causa intelligitur, & hæc opera sunt fidei viuæ testimonia & effecta, non autem causę. Nam quum agitur de vera efficiente causa aliud statuendum est: ac proinde tam verè dixeris eodem sensu, Corpus mortuum esse absque anima, quàm, Corpus quod est absque anima, esse mortuum.

21 *Iustificatus est*, ἐδικαιώθη. Id est, compertus est fuisse iustificatus, vt Rom. 3. 4. & 20. & 1. Tim. 3. 16. copiosius exposuimus. & Matth. 6. 45. vbi similis occurrit loquutio. Semper enim tenendus est ille scopus, non hic quæri de iustificationis causis, sed ex quibus effectis rectè possit colligi. id est, quinam intelligi possint verè fuisse iustificati, non autem qua ratione sint iustificati. Idque ita esse apparet etiam tum ex historiæ serie, tum ex ipsis Angeli verbis. Fidem enim Abrahamo imputatam fuisse ad iustitiam, triginta minimùm annis antequam offerretur Isaac, diserte commemoratur Gen. 15. 6. Quum autem Isaacum obtulisset, quid inquit Dominus num eum ita esse iustificatum? Minimè, quum triginta antè annis esset iustificatus, idque ex imputatione, non ex operibus, ex quibus non

iustificabitur vllus viuens : sed inquit Angelus Domini, Iam cognoui te timere Deum, quia non pepercisti filio tuo vnigenito propter me. Sic ergo liquet hoc opus non fuisse iustificationis Abrahami causam, sed testimonium ac declarationem.

22 *Adn. inistram fuisse operum ipsius, ὅτι συνήργει τοῖς ἔργοις αὐτοῦ.* Id est, efficax & fœcunda fuerit bonorum operum. Vnde enim illa tanta obedientia nisi ex fide? Hebr. 11. 17. Vulgata, *Cooperabatur operibus illius.* Erasmus, *Adiumento fuerit factis illius* : nimium obscurè. ¶ *Et ex operibus fidem perfectam fuisse, καὶ ἐκ τῶν ἔργων ἡ πίστις ἐτελειώθη.* Hîc verò triumphant aduersarij. Videtis enim (inquiunt) fidem ab operibus perfici? Itaque iustificatio aliqua etiam ex parte ab operibus fidem consequentibus dependet. Atqui, si hoc verum est, quomodo tam multis antè annis pronuntiatus fuerit iustus Abraham non ex mercede, sed ex imputatione? Nempe dicetis, sicut fides erat imperfecta, ita fuit illa iustificatio imperfecta. Sed quid Paulo facietis, qui iustificationem illam Abrahami pro perfecto iustificationis exemplari proponit? Quid quòd etiam disertè adscribit. Si Abraham ex operibus iustificatus est, eum habere de quo glorietur apud homines, at non apud Deum? Rom. 4. 2. Quid quòd non in eo se iustificatum dicit quòd nullius sibi sit conscius? 1. Cor. 4. 4. vt alios penè innumerabiles locos omittam. Quid ergo? nempe si perfectam fidem intelligas, cui nihil desit, eam sanè nusquam inuenias. Quandiu enim vixit Abraham, circuntulit carnem, ac proinde indiguit illa oratione, Domine adauge mihi fidem. Hoc igitur ad declarationem quoque pertinet. Fides enim eo perfectior dicitur quo plenius perspecta est ac cognita, & quo efficacius vires suas exerit, quæ prius non ita apparebant: vt si dicatur alicuius arboris boniras tum fuisse perfecta quum optimum aliquem fructum edidit. Nam quia de causa iudicamus ex effectis, videtur quodammodo causæ vis vel minui vel augeri ex effectorum proportione. Sed hoc ex effectis intelligitur quidem & æstimatur, non autem emanat.

23 *Itaque impleta est, καὶ ἐπληρώθη.* Imò verò impleta est eo ipso momento quo credidit in præputio, vt diserte colligit Paulus Rom. 4. 10. Quid igitur? an secum dissidet Sp. sanct. Absit. imò (vt antè pluribus ostendi) de re ipsa & illius causis agit Paulus: de rei declaratione & approbatione Iacobus. Tum ergo hîc dicitur impleta Scriptura quum planè perspectum fuit quàm verè illud fuerat de Abrahamo scriptum.

24 *Iustificari, ὅτι δικαιοῦται,* i. iustum esse comprobari. Vide suprà, ver. 21. ¶ *Ex fide, ἐκ πίστεως.* Ex illa videlicet mortua & euanida quam vos iactatis.

25 *Illa meretrix, ἡ πόρνη.* Vide Hebr. 11. 31. ¶ *Iustificata est, ἐδικαιώθη.* Vide suprà, versu 21.

26 *Fides illa, ἡ πίστις.* Vide suprà, versu 20.

IN CAPVT III.

1 *Multi doctores, πολλοὶ διδάσκαλοι.* Adiecta vox πολλοὶ declarat non damnari ordinem erudiendis hominibus quacunque de re bona agatur, diuinitus institutum, quum paucissimi sint αὐτοδίδακτοι, nec ij semper feliciter docti. Agit ergo de eo morbo qui peruulgatus est in corporis etiam morbis, quo fit vt plures sint etiam medici quàm ægroti. Sic solet quiuis existimare se ad docendum quàm ad discendum aptiorem. Hoc autem præcipuè vitandum est quum de cõscientia coram Deo agitur, non modo quòd ad doctrinam ipsam, sed vel in primis quum de peculiaribus factis quæritur, in quibus infinitè peccatur, quouis sibi censoris partes arrogante, vt ipse Christus est expertus. Vide Matth. 7. & quod mille locis inculcat Apostolus. Vocat igitur magistros censores. Reprehendit enim vitium illud inter homines nimium peruulgatum. quo fit vt quisque seuerè alios cõdemnet, sibi verò indulgeat. ¶ *Grauius iudicium auferamus, μεῖζον κρίμα λυψόμεθα.* Sub. nisi ab ista censoria & arrogantiæ plena reprehensione aliorum destiterimus. tanto enim grauius puniemur quanto seueriores & arrogantiores censores iniqui fuerimus, Matth. 7. 2. Quod autem sese inter illos recenset qui hoc vitio laborant, facit partim docentium more, ne videatur illis legem indicere cui nõ sit ipse obstrictus: partim quòd nemo sit ab hoc vitio prorsus immunis

munis. Vulgata, *Maius indicium sumitis*. Legit enim λαμβάνητε, contra nostrorum omnium codicum fidem. Erasmus, *Maius indicium sumpturi simus*. Vide Matth. 23. 14. & Rom. 2. 1. & deinceps.

3 *Ecce*, ἰδού. Vulgata, *Si autem*, εἰ δὲ, mendosè pro ἰδὲ, quem errorem aliquoties iam annotauimus.

4 *Agitentur*, ἐλαυνόμενα. Vulgata, *minentur*, Gallicè, *soyent demenees*, quo vocabulo penitus hac significatione obsoleto, Latinus tamen interpres plurimis etiam veteris testamenti locis est immeritò delectatus, & ex veteribus patribus nonnulli: atque adeo κακοζηλία quadam nonnulli recentiores. ¶ *Impulsus gubernatoris*, ἡ ὁρμὴ τοῦ εὐθύνοντος. Vulgata & Erasmus, *Impetus dirigentis*, quod non ita proprium videtur. Neque hîc aliud hac voce significatur, quàm studium gubernatoris, huc vel illuc nauem siue prout cuperet secundam nactus tempestatem, impellentis, siue fluctibus coacti.

5 *Materiam*, ὕλην. id est, struem lignorum. Vulgata, *syluam*, ineptè: quanuis et syluis petantur ligna, sed rarum est syluarum incendium. Iacobus autem à rebus quotidianis argumentum mutatur.

6 *Mundus iniquitatis*, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας. Id est, congeries & cumulus quidam omnium scelerum. Græcus scholiastes alias etiam interpretationes adfert, sed prorsus violentas. Vulgata, *Vniuersitas iniquitatis: lingua constituitur* &c. Constat ex hac interpretatione, distinctio huius loci falsa, quum hic interpres non legerit particulam ὅτι: & omnino sic interpungendum hunc locum, *vniuersitas iniquitatis lingua constituitur in membris nostris*, id est, lingua collocata est inter membra nostra, vt omnis iniquitatis quædam vniuersitas. Sed si credimus Syro interpreti, mutilus est hic locus, sic suppliendus, καὶ ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας ἐστὶν ὕλη, *Et mundus iniustus*, siue *iniustitiæ plenus, est velut materia*, quam videlicet velut ignis arreptam inflammat: quod respondet vtrique superioris similitudinis membro. Nolim tamen quicquam immutare contra receptam lectionem & omnium Græcorum codicum fidem, quos quidem inspexerim. ¶ *Rotam genituræ nostræ*, τὸν τροχὸν τῆς γενέσεως ἡμῶν. Id est, curriculum vitæ nascentibus nobis præscriptũ. Sed & γένεσιν interpretari possimus ὕπαρξιν, id est, spatiũ quo existimus siue in hac vita subsistimus, Isidoro Pelusiota pro τῆς γενέσεως legente τῆς ζωῆς, lib. 2. epist. 158. Rotam verò potius quàm curriculum aut circunuolutionem dicere malui, quòd Iacobus sic mihi videatur alludere ad rapiditatem circumactæ rotæ, suo motu flammam concipientis. Participium autem ἡμῶν, *nostræ*, cuius prætermissio hunc locum obscurauit, restitui in Græco etiam contextu, partim Græci vnius codicis, partim Syri interpretis, Latinæ denique vulgatæ interpretationis auctoritate fretus. Syrus tamen interpres, vsus periphrasi, per γένεσιν intelligit sobolis propagationem in orbem redeuntem, vt qui sic hunc locum verterit, *& inflammat productionem generationum nostrarum quæ currũt sicut rota*. quam γενέσεως explicationem vt subtiliorem non probo. ¶ *Inflammata*, φλεγιζομένη. Syrus interpres hoc accipit pro denuntiatione æterni exitij istos linguæ abusus sequuturi: ac videtur etiam legisse φλεγιζομένη *inflammanda*, vt qui hunc locum sic interpretetur *ac ardebit etiam ipsa in igne*. expuncto nomine *Gehennæ*.

9 *Deo & Patri*, τὸν Θεὸν καὶ πατέρα. Vide supra 1. 27.

12 *Oleas*, ἐλαίας. Vulgata, *Vuas*, fortassis negligenter pro *Oliuas*, vel loco de industria deprauato, vt esset αἱ πρόσοφες similitudo ficus & vitis. ¶ *Neque salsa*, οὐδὲ ἁλυκόν. subaudito ὕδωρ, vt quum Latinè *Calidam* vel *Frigidam* dicimus, vel τὸ καὶ τὸ καὶ repetito, quum mox exprimatur. Huic scripturæ fauet Veteris Latini interpretis auctoritas: & ipsa sententia postulat vt sic legamus. Quod enim in nonnullis codicibus Latinis legitur *Salsam* omnino mendosè scriptũ arbitror. Cur enim repetereretur quod superiore versiculo dixerat? quod tamẽ factum fuerit, si vt in Græcis codicibus nunc scribitur, legamus, ὅτως οὐδεμία πηγὴ ἁλυκὸν καὶ γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ. id est, *ita nullus fons salsam & dulcem aquam edere*. Deinde non respondet istud præcedenti duplici similitudini ficus & vitis. Syrus pro ποιῆσαι habet πιεῖν, & ὕδωρ priore loco collocauit, vt omnino videatur legisse ὅτως οὐδὲ ἁλυκὸν ὕδωρ ποιεῖσθαι γλυκύ, *ita neque aqua salsa fieri*

dulcis. Puto igitur vel initio scriptum fuisse ἔτως δὲ ἀλυκὴ, sub. πηγὴ ex præcedente versiculo, *ita neque fons salsus*, γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ, *dulcem aquam edere*, vel τὸ ἀλυκοῦ glossema πηγὴ ἀλυκὴ, sic in ipsum contextum irrepsisse, vt tamen manente ἀλυκὸν, ex κὴ factum fuerit καί. Nolui tamen in Græcis contra codicum omnium fidem ex sola quantumuis probabili coniectura vel apicē mutare.

13 *Et scientia præditus*, καὶ ἐπιστήμων. Vulgata, *Et disciplinatus.* barbarè. Quidam codices pro τίς σοφὸς legunt εἴτις σοφὸς, *si quis sapiens.* ¶ *Cum mansuetudine sapientiæ*, ἐν πραΰτητι σοφίας. Hoc opponit arrogantibus illis & temerariis iudiciis.

15 *Animalis*, ψυχικὴ. Vide 1. Cor. 14. ¶ *Dæmoniaca*, δαιμονιώδης. Vulgata, *diabolica.* Sed illud generale est, istud singulare. Nec enim quiuis dæmon sed dæmonum princeps solet in his libris Diabolus vocari: quanquam si rem ipsam spectes, eadem sit Angelorum Satanæ, quæ & ipsius Satanæ natura, & idem omnium illorum impurorum spirituum ad nocendum studium.

16 *Inuidia*, ζῆλος. id est, φθόνος. Vulgata, *Zelus*: nimium obscurè. Erasmus, *Aemulatio*, non satis expressè. Vide Iohan. 2. 17. ¶ *Tumultuatio*, ἀκαταστασία. Id est, παραχὴ. Vulgata, *Inconstantia.* non satis appositè.

17 *Aequa*, ἐπιεικὴς. Vide Philip. 4. 5. Huic opponitur rigidum quiddam & ἀνεπαίσχυντον, qualis est τῶν ἀκριβοδικαίων, qui morositate sua faciunt vt nemo ex ex ipsorum sapientia fructum percipiat. ¶ *Obsequens*, εὐπειθὴς. Hoc ex illo consequitur, & opponitur τῇ αὐθαδείᾳ. Vulgata, barbarè *suadibilem* vertit. ¶ *Misericordiæ & fructuum bonorum*, ἐλέους καὶ καρπῶν ἀγαθῶν. Misericordiam opponit inhumano & fero ingenio. Fructus autem bonos tribuit cælesti sapientiæ, quòd qui ea sit imbutus omnia referat ad Dei gloriam & proximi commodum, qui verè sunt boni fructus. ¶ *Absque disceptatione*, ἀδιάκριτος. Reprehendit πρόσκοπολογίαν, & alias cogitationes quæ animum abducunt velut in auia, quominus simpliciter Dei voluntati, Abrahami exemplo, prōptè & alacriter obsequatur, de qua diximus supra, 2. 4. Alioqui discernendi sunt Spiritus 1. Cor. 12. 10. & sensus habere nos oportet ad boni & mali discrimē exercitatos, Heb. 5. 14. Sed & Ministros in primis oportet sermonē Dei ὀρθοτομεῖν: quod sine discretionis Spiritu fieri non potest. Vulg. *Non iudicans.* In vno codice legimus εὐδιάκριτος, *probè discernens*, vel, *diiudicans.*

18 *Fructus autem iustitiæ*, καρπὸς δὲ τῆς δικαιοσύνης. Hoc ego existimo sic accipiendum vt promissionem, qua omnes ad cælestem illam sapientiam pacis ac ædificationis genitricem ac gubernatricem exhortetur. Illos enim, dum pacem colunt, serere sibiipsis fructum iustitiæ, id est, sincera ac honesta vita dignum: quem cum pace (id est, felices ac beati) metant, Matt. 5. 9. Alludit autem ad locum Psal. 97. 11. vbi Lucis & Lætitiæ nomine idem declaratur atque hoc loco Pacis vocabulo. Sed sationis appellatione declaratur pacis messem non statim emergere, & à Deo expectandam.

IN CAPVT IIII.

1 *Pugnæ*, μάχαι. Vulgata, *lites*, nimium angustè. ¶ *Militant*, τῶν στρατευομένων. Rectè. perpetua enim est pugna legis membrorum aduersus legem mentis, Rom. 7. 23. tum etiam cupiditates animi acerrimas inter se pugnas cient. Quàm latè verò pateat membrorum appellatio, diximus Rom. 6. 13.

2 *Inuidetis*, φθονεῖτε. Scio in Græcis cod. legi φονεύετε. quod legit Vulgata & sequitur Syrus interpres. Sed assentior Erasmo, vt qui non videam quinam id conueniat, ne si quidem ad solum occidendi desiderium referatur: quia nimium decresceret oratio. Græcus schol. legit φονεῖτε, quod ego existimo depraua tè scriptum fuisse à librariis pro φθονεῖτε, cuius loco postea scriptū est φονεύετε, quòd illud non sit vsitatum. ¶ *Et ambitis*, καὶ ζηλοῦτε. ζῆλος declarat hoc in loco aliquid amplius quàm inuidere, nempe ambitiosam affectationem rei expetitæ. Vulgata, *Zelatis.* Erasmus, *Aemulamini*, ambiguè. ¶ *Nec obtinetis*, οὐκ ἔχετε δὲ, vel καὶ οὐκ ἔχετε, vt in quinque manuscr. cod. & apud Syrum interpretem & in Latina Vulgata versione legitur. Dicuntur autem non obtinere, quibus irriti cædunt hi labores malè collocati vt à prauis desideriis orientes: non quòd sic parta malè dilabantur. ¶ *Non petitis*, οὐκ αἰτεῖσθε. Num igitur petendus malorum desideriorum

vel com-

vel conatuum successus? Nequaquam certè, vt Plato ipse in Alcibiade poste-
riore agnoscit. Itaque redarguuntur illi
nò quòd petūt quæ petēda non sint, vt
fiat iubeatur lucrū ex furto à Deo pe-
tere, sed quod tum vi, tū fraude se nan-
ciscì posse putant huius vitæ cōmoda, id
est, Deo inuito extorquere, quæ sunt à
Deo precibus religiosè petenda, & ex e-
ius manu ac benignitate expectanda.

3 *Petitis & non accipitis*, αἰτεῖτε, καὶ οὐ λαμβάνετε. Iam conuertit orationem ad eos qui non ita sunt prophani, sed pre-
cibus vtuntur, at non sicut debent affe-
ctu, neque id quod oportuerit, gloriam
Dei videlicet & charitatem in proximū
spectantes. Itaque nonnulli interrogan-
di notam adscribunt, acsi diceret Apo-
stolus, Obiicietisne vos petere quidem
solitumen non accipere? nempe id fit
quia malè petitis.

4 *Adulteri & adulteræ*, μοιχοὶ καὶ μοι-
χαλίδες. Græca scholia hoc attexūt præ-
cedenti versiculo, quod non probo. A-
dulteros autem Iacobus intelligit, Scri-
pturæ more, quicūque Dei amori mun-
dum & suas voluptates anteponunt. Sy-
rus interpres non habet καὶ μοιχαλίδες,
& adulteræ.

5 *Ad inuidiam fertur*, πρὸς φθόνον ἐπι-
ποθεῖ. Hunc locum simpliciter conuerti
vt in Græcis habetur. Nam ἐπιποθεῖν non
aliud declarat quàm ὀρμᾶσθαι hoc in
loco: pro quo Vulg. *concupiscit*, ἐπιθυμεῖ.
& vno contextu ista leguntur, ita vt hæc
non sint Apostoli verba, sed testimoniū
ex Scripturis sumptum. Respicit autem
(vt mihi videtur) quod scriptū est Gen.
8. nempe יצר לב האדם רע [*ietser
lib haadam rab*] id est, imaginatio cor-
dis humani mala. Versatur enim in eo
vt causam ostendat cur inter Deum &
mundum (id est, homines non regene-
ratos) nunquā conueniat: quia nimirum
toto animi impetu feruntur homines
ad malum. Sed peculiariter meminit
inuidiæ Apostolus, ad scopum suum re-
spiciens: quonam eius meminit versu
14. & 16. Deinde pro corde hominis, di-
xit spiritum qui sedem posuit in nobis.
Sic enim lego non ὑμῖν, *vobis*: nimirum
vt minus sit acerba reprehensio, quum
se se in eodem albo recenseat. Græcus
scholiastes nouā distinctionem ostendit, sed mendosam, vt mihi quidem vi-
detur. Illud autem κατῴκησεν, idem de-
clarat atque domicilium posuit.

6 *Sed maiorem offert gratiam, quia dicit*, μείζονα δὲ δίδωσι χάριν, διὸ λέγει. Hanc,
inquit, humani ingenij conditionem
non frustra vocat Scriptura: sed vicissim
maioris cuiusdam boni nobis spem fa-
cit, quum inquit videlicet Deum super-
bis quidem resistere, modestis autem
gratia sua opitulari. Frobenius hæc om-
nia non excudit, διὸ λέγει, Ὁ Θεὸς ὑπερη-
φάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χά-
ριν, *quia dicit, Deus superbis resistit, mode-
stis autem dat gratiam*. Sed omnino ad-
dēda sunt, & in omnibus Græcis exem-
plaribus nostris inueniuntur.

9 *Sensu miseriæ tangimini*, ταλαιπωρή-
σατε. Non aliter quàm periphrasi potui
hoc loco verbum istud explicare. Nec
enim nos iubet miseros esse Apostolos,
sed αἰσχυνόμενον primùm reprehendit in
aduersis, deinde immoderatam in re-
bus prosperis exultationem, quòd gra-
uiter in vtramque partem à plerisque
peccetur. ¶ *Et flete*, καὶ κλαύσατε. Hoc
deest apud Syrum interpretem.
¶ *In mœrorem*, εἰς κατήφειαν. Hoc vocabu-
lo declarant Græci tristitiam cum pu-
dore quodam coniunctam, quæ in vul-
tu demisso & humi quasi affixo apparet.

12 *Legislator*, ὁ νομοθέτης. In quatuor
veteribus libris additum inuenimus καὶ
κριτὴς, *& index*, vt etiam legit Syrus &
Latinus vetus interpres.

13 *Age*, ἄγε. Vulgata, ἰδού. Syrus verò
periphrasi vsus hoc loco hanc eandem
particulam initio sequentis capitis præ-
teriit. Apud idoneos autem & Græcos
& Latinos scriptores hæc vocula passim
vsurpatur etiam quando plures com-
pellantur. ¶ *Vel cras & abitum*. Ita legit
& Syrus & Latinus Vetus interpres, id-
que rectius, quàm si legas καὶ αὔριον, *&
cras*. Itaque sic restituimus, consen-
tientibus etiam duobus manuscriptis e-
xemplaribus. ¶ *Proficiscemur*, πορευσό-
μεθα. Hîc quoque Veterem interpre-
tem & vnius vetusti exemplaris fidem
sequuti, ista omnia potius indicandi
modo quàm hortandi legimus: quan-
quam etiam liceat interpretari, Eamus,
agamus, mercemur, & lucremur, nulla
sensus iniuria. ¶ *Agemus*, πεποιήσομεν. Sic
quoque idem verbum vsurpatur 2. Cor
11. versu 25. Vulgata & Erasmus, *Fecit-*

mus, & Syrus interpres עברנן *hauadinan* quod de negotationis opere accipi potest, vide Act. 18.23.

15 *Facietis*, καὶ ποιήσουσιν. Puto additam esse copulam ab iis qui ποιήσουσιν scripserunt. Sed hîc quoque Vetus interpres germanam lectionem est sequutus, consentiente vno ex vetustis nostris exemplaribus.

16 *Nunc autem gloriamini*, νῦν δὲ καυχᾶσθε. Sic habent omnes nostri codices. Syrus autem interpres, pro hoc toto, legit καυχῶνται, *gloriantur*. ¶ *Iactantiis*, Ἀλαζονείαις. Vulg. *superbijs*, Vide Ro. 1.30.

IN CAPVT V.

2 *A tineis vorata*, σητόβρωτα. Erasm. *tineis obnoxia*, ineptè.

3 *Exedet*, φάγεται, pro φαγῖται. Vulgata, *manducabit*, prorsus inusitatè. ¶ *Velut ignis*, ὡς πῦρ. Hæc in duobus manuscriptis codicibus, & editione Complutensi, atque adeo apud Syrum interpretem, connectuntur cũ sequenti verbo ἐθησαυρίσατε: hoc modo. *Recondidistis vobis velut ignem in vltimos dies.* Sed Syrus tollit particulam ὡς: quam scripturam germanam esse arbitror.

4 *Per vos interuersa*, ἀποστερημένος ἀφ' ὑμῶν. Id est, qua illos priuastis. ἀπὸ pro ὑπὸ, vt diximus Matt. 11.19. Vulgata, *Quæ fraudata est à vobis*. Erasmus, *Quæ fraude non reddita est à vobis*. ¶ *In aures Domini Sabaoth introierunt*, εἰς τὰ ὦτα Κυρίου σαβαὼθ εἰσεληλύθασιν. Id est, exauditi sunt à Domino, multo etiam potentiore quàm vos scitis. Sic enim loquuntur Hebræi, apud quos etiam Deus dicitur Deus צבאות [*tsebaot*,] id est, exercituum, ad infinitas ipsius vires ac copias explicandas: quod epitheton Hebræum retinuerunt Iudæi inter Græcos degentes. A Iudæis verò ad exteros transiit, quum in idem Ecclesiæ corpus coaluissent: & à Græcis demum ad Latinos, vt alia nonnulla, tunc etiam plebeiis omnibus nota.

5 *Enutristis corda vestra*, ἐθρέψατε τὰς καρδίας ὑμῶν. Id est, indulsistis vobis. Notatur autem actus non certus quispiam, sed continuus. ¶ *Vt in die epuli*, ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς. Diem זבח [*zebach*] id est, sacrificij vel conuiuij, vocant Hebræi diem solenni epulo destinatum. Vetus interpres non legit ὡς, quæ tamen videtur omnino retinenda, etiamsi (vt plerique Latini codices habent) hæc ad texas sequenti versic. vt ita legas, *Vt in die mactationis condemnatis & occidistis iustum*, id est, iustos, haud secus quàm hostias aliquo solenni die mactandas, vestris calumniis oppressos occidistis.

6 *Condemnastis*, κατεδικάσατε. Vulgata in nonnullis codicibus, *Addixistis*, mendosè: in aliis, *Addixistis*, fortassis respiciens ad creditorum sæuitiam, quibus addicebantur debitorum corpora qui soluendo non essent. Sed quid opus fuit hac metaphora? ¶ *Iustum*, τὸν δίκαιον. Id est, iustos quosuis, sicut Gallicè *l'homme de bien*, etiam quum indefinitè loquimur. quanquam fortasse Iacobus ad Christi necem à potentioribus procuratam, & ad festum Paschę patratam, alluſit. ¶ *Non resistit*, οὐκ ἀντιτάσσεται. Subaudiendum esset אשר [*ascher*] ex Hebræorum idiotismo, sed illud ὁσιώτητι addit pondus sententiæ: & magna est temporis præsentis emphasis.

7 *Patientes animo estote*, μακροθυμήσατε. Vide Hebr. 6.11. ¶ *Pluuiam*, ὑετὸν. Perantiquus codex pro ὑετὸν habet τὸν πρώϊμον καὶ ὄψιμον: ita videlicet vt καρπὸν repetatur ἀπὸ κοινῆ, & tam æstiui & præcoces quàm autumnales fructus significentur. Sed illud malo. ¶ *Matutinam & serotinam*, πρώϊμον καὶ ὄψιμον. Hebraicè יורה ומלקוש [*iorè vmalkosch*] ex quibus epithetis prius declarat pluuiam quæ paulo pòst sementem decidit, posterius eam quæ matureſcant mox metendæ segetes. Puto enim totum illud tẽpus quo in sinu terræ continentur semina, vni diei comparari, cuius veluti aurora sit ipse seminum exortus: vespera verò, messis, quum videlicet in horrea reconduntur.

9 *Ne ingemiscite*, μὴ στενάζετε. Gemitum vocat intestinam quandam querimoniam, quæ impatientiam declaret, quanuis non prorsus erumpat, quòd illam videlicet expleri aliquid prohibeat.

11 *Qui [aduersa] toleranit*, τοὺς ὑπομείναντας. Vulgata, *Qui sustinuerunt*, τοὺς ὑπομείναντας, vt in nonnullis codicibus legitur. Sed illud magis probo. ¶ *Finem Domini*, τὸ τέλος Κυρίου. Id est, quem exitum dederit Dominus. ¶ *Vidistis*, εἴδετε. Nempe in ipsius historia, nisi malimus legere εἴδατε, *nostis*. quod etiam vsitatius dicitur

dicitur. ¶ *Abundat intima misericordia,* πολύσπλαγχνός ἐστιν. Vulgata, *Misericors dominus* vertit, non satis expressè. Vide Mat. 9.36. & Luc. 1.78.

12 *Sit autem vestrum est,* ἤτω δὲ τὸ ὑμῶν id est, Quod affirmandum fuerit, simpliciter & sine iureiurando affirmate: quod negandum, simpliciter negate. Alij hunc referunt quasi iubeat Iacobus nos veri & constantes simus tum in affirmando, tum in negando. Sed hoc mihi quidem videtur à Iacobi scopo alienum, vt diximus copiosius Matt. 5. 37. Pro me facit Basilius Concione in Psal. 14. vt numerant Græci: ita scribens, οὐ γέγονε τὸ πάντως ἐπακολουθείτω. γέγονε τὸ πάντως ἐν γραφαῖς βεβαιούτω, χωρὶς τοῦ ἐπὶ ἕτερα ὁπωσοῦν ὅρκους. αὐτῷ καὶ ἑαυτῷ τοῦτο τὸ ἀληθεύειν παρεσκεύασε, φιλεῖς τοῦ ἀληθεύειν κεχρημένος. nempe quia non vsus procul abest à peierandi licentia, qui facilè & frequenter iurat, etiam si verum iuret. ¶ *Ne in condemnationem incidatis,* ἵνα μὴ εἰς ὑπόκρισιν πίπτητε. Ita legit & Syrus & Vetus Latinus interpres, cõsentiente vno ex vetustioribus Græcis manuscodicibus: neque dubitare possum quin ea sit germana lectio: sicut supra versu 9. dixit, ἵνα μὴ κατακρίνητε, *vt ne iudicemini.* vt interim taceam Iacobũ manifestè alludere ad verba illa Domini Exo. 20. 7. fore vt Dominus non habeat pro innocẽte eũ qui temerè ipsius nomen vsurpatit. i. fore vt eum condẽnet. Suspicor autem inde ortum errorẽ, quòd quum scripsisset aliquis mendosè ὑπόκρισιν, visum est addendam εἰς præpositionem, ne hiaret constructio. Hinc factum vt in plerisque exemplaribus legatur ἵνα μὴ εἰς ὑπόκρισιν πίπτητε, *ne in simulationem incidatis*, vt Eras. conuertit. Fateor tamẽ hãc quoque veram sententiam esse, quum nulli magis fallant quàm qui temerè iurare consueuerunt: sed spectandum tamen quid magis appositè dicatur.

13 *Aeger est animo,* κακοπαθεῖ. Vulg. *Tristatur animo.* Quid sit autẽ hoc in loco κακοπαθεῖν apparet ex opposito εὐθυμεῖ, pro quo Latini similiter prorsus dicunt *Bono animo esse*, pro hilari & alacri.

14 *Aegrotat,* ἀσθενεῖ. Vulg. *Infirmatur,* Vide Philip. 2. 26. ¶ *Pro eo,* ἐπ' αὐτόν. Hebr. עָלָיו (*halau,*) pro ἐπ' αὐτῷ: nisi fortassis respexit ad ritum impositionis manuũ, qui in sanando etiam adhibebatur, vt Mar. 16. 18. ¶ *Oleo,* ἐλαίῳ. Fuit hoc symbolum doni sanationis, vt Mar. 6. 13. Quorsum autem nunc symbolum, si nusquã extat donum? & quorsum nonnisi moribundis, quod curationis causa adhibebatur? ¶ *In nomine Domini,* ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου. Id est, inuocato nomine Domini.

15 *Quòd si peccata cõmiserit,* κἂν ἁμαρτίας ᾖ πεποιηκώς. Rectè meminit peccatorũ, propter quæ nimirum plerũque immittuntur morbi: vt Mat. 9. 6. quãuis hoc non sit perpetuum, vt liquet Ioh. 9. 2. Ideo addita est coniunctio καὶ *si.*

19 *Alij aliis,* ἀλλήλοις. Vulg. *alterutrum,* i. (si nõnullis credimus) Sacerdoti enumerate peccata vestra, quæ nihil ad eũ pertinẽt. Dignum certè commentũ illorum cerebro à quibus est cogitatũ. ¶ *Et orate,* καὶ εὔχεσθε. Vah, nulla Sacerdotalis absolutionis mẽtio est. Imò oportuerit laicum atque adeo mulierculã vicissim orare pro Sacerdote. ¶ *Efficax,* ἐνεργουμένη. i. qua non perfunctoriè sed ardẽter oratur. Syrus hoc non legit. Vulg. *assidua,* nescio quam scripturam sequutus.

17 *Isidem quibus nos affectionibus obnoxius,* ὁμοιοπαθὴς ἡμῖν. Vide Act. 14. 15. ¶ *Precibus precatus est,* προσευχῇ προσηύξατο. Repetitio Hebraica, cuiusmodi multas alias annotauimus: acsi diceret, *ardentissimè precatus est*: cuiusmodi precationem vocauit ἐνεργουμένην.

19 *Conuerterit,* ἐπιστρέψῃ. Id est, in viam reuocarit. Hinc apud Hebræos pœnitentia vocatur תְּשׁוּבָה (*teschubah,*) id est, *conuersio.*

20 *Animam,* ψυχὴν. Vulg. addit *suam, eius,* videlicet qui ab errore in viam reuocatur. Alij legunt *animã suam,* vt annotat Beda. Sed illud melius conuenit.

Epistola Petri Apostoli Catholica prior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT PRIMVM.

Aduenis dispersionis, παρεπιδήμοις διασπορᾶς. Iudæis videlicet tunc per vniuersum ferè terrarum orbem dispersis. & ex tribu Iuda sic generaliter cõmuni consuetudine iam pridem vocatis. Quæ de re vide obseruationem in Epistolæ ad Hebræos inscriptionem. Idcirco istos malui aduenas dispersionis, quàm dispersos interpretari. Erant enim proculdubio alij quoque per illas regiones ex diuersis populis dispersi, ac proinde certa hic dispersio huic Gẽti propria. notatur. Notũ est autẽ ex Gal. 2. 9. inter Paulũ & primarios illos tres Apostolos cõuenisse, vt Paulus quidẽ apud Gentes. hi verò peculiariter apud Circuncisos ministerio suo fungerentur. Quæ verò videntur in hac epistola Iudæis non conuenire, vnde factum vt nonnulli hanc epistolam, non esse propriè Iudæis inscriptam existimarint, suo loco explicabo, quanuis ea de re minimè sit nobis laborandum. Satis enim est dictatam esse hanc epistolam à S. Spiritu, & sanctã in ea doctrinam omnibus Christianis communem comprehendi.

¶ *Pontum, Galatiam,* Πόντου, Γαλατίας. Has duas regiones perperam coniunxit Theodoritus in Græco argumento huius epistolæ, quod illi tribuitur. Sunt enim duæ distinctæ regiones, quum Ponti regio maritima fuerit, Galatiæ & Cappadociæ mediterraneis incumbens, vt ex Strabone liquet. Citatur autem hæc epistola à Tertulliano, Cypriano, Cassiodoro, titulo epistolæ Petri ad Pontieos.

2 *Ex præstituto Dei, κατὰ πρόγνωσιν Θεοῦ.* Vel, Ex antegresso decreto seu scito Dei. Omnia enim ista sunt synonyma, de quibus vide Act. 2. 28. & Rom. 8. 29. & Petrus diuino artificio nos hîc docet quomodo Trinitatis personæ ad vnum & idem nostræ salutis opus sic concurrant, vt sua cuique peculiaris actio tribuatur. Pater enim nos eligit, i. saluti in Filio destinat: Filius sibi donatos & sanguine suo aspersos redimit. Spiritus sanctus in cognitionem Filij deductos sanctificat: Illud autem ἐκλεκτοῖς, electis, quanuis in Græcis priore loco ponatur, tamen perspicuitatis causa huc reposuimus, quò certum est referri. ¶ *Ad sanctificationem Spiritus, ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος,* i. εἰς ἁγιασμόν, nimirum vt Spiritu segregati, Deo consecrarẽtur. vt Ephe. 1. 5. Est enim hic electionis finis, quòd ad ipsos quidem attinet, non tamen vltimus. Nã hæc sanctificatio ad vitã æternã eos deducit, vt omnia in Dei glotiã redũdent: vt Ephes. 1. 12. Eras. *Per sanctificationẽ Spiritus*: non satis apposité. ¶ *Per obedientiã, εἰς ὑπακοὴν,* i. διὰ ὑπακοῆς, &c. Nam hęc omnia declarat ב Hebræorum, cuius loco vsurpatur ל (*hal*) id est, εἰς. Vulg. & Eras. *In obedientiam & aspersionem*, & cita videlicet vt sanctificatio, id est segregatio illa & consecratio, generaliter accepta, in duas partes distribuatur, nẽpe in regenerationẽ, & peccatorũ remissionẽ. Ego puto Apostolum alludere ad Legis purificationes, atque hoc modo malo designari nostræ sanctificationis subiectum, nẽpe Christum Iesum, qui Patri fuit obediens ad mortẽ vsque, mortem autem crucis, vt Rom. 5. 19. & 3. 24. & 25. Ita complexus fuerit Petrus omnes proprias salutis nostræ causas, quæ à Deo manant, nempe Efficientem summam

nam causam, Dei Patris præscitum: formalem, vocationem efficacē, quam electionis realis nomine intelligit: (nā, vt alibi diximus, tum demum re ipsa cernimur quum Deus æternum suum decretum in nobis per vocationem exequitur) finem, sanctificationem electorum: subiectū, & veluti Materiam Christi iustitiam, cuius imputatione iusti coronamur. Sanctificationem autem appellat separationem à reliquis hominibus extra Christum perituris. Neque tamen hic finis est vltimus cui sunt electi destinati, sed quem tandem subiicit Petrus v. 3. & 4. ¶ *Et aspersionem sanguinis*, καὶ ῥαντισμὸν αἵματος. Explicat quæ illa sit obedientia Christi, & quomodo à nobis consideranda, nempe non simpliciter & per se, sed nostri respectu, nempe vt aspersio: simúlque ad illā sanguinis aspersionem respicit quæ sub Lege vsurpatur, de qua copiosè Hebr. 9. 18. & deinceps. quam obrem etiam sanctificationem Spiritus commemorauit, non ceremonialem, id est interiorem non externam. Spiritum autem vocat vel Spiritum ipsum Sanctum ipsius Sanctificationis auctorem: vel animam ipsam quæ renouatur hac gratia: corpore, suo quoque tempore, incorruptione sua potituro. Sed de ipso Sp. S. accipere istud malo, vt tres personæ quæ sunt vnus Deus, nostræ omnis salutis auctor, hîc exprimantur, & suam vnicuique illorū cooperantium operatio distinctè exponatur.

3 *Deus & Pater*, ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ. Vide 1. Cor. 15. 24. ¶ *In spem vitam*, εἰς ἐλπίδα ζῶσαν. Id est, perennem, sicut explicat proximo versiculo. Si spem accipias μετωνυμικῶς pro re sperata, vt Rom. 8. 24. & alibi sæpe, sin autem pro affectu illo quo promissa sperantur, ζῶσαν dixerit pro ζωῆς, id est, *Spem vitam*, pro *Spe vitæ*: vt Syrus etiam interpres vertit, quæ vita sequente versic. explicatur.

4 *Vobis*, εἰς ὑμᾶς. Id est, ὑμῖν. respondet enim εἰς literæ Hebræorum ל, quæ tertio casui præponitur, vt sæpe annotauimus. Vulg. *In vobis*. Eras. *Erga vos*, nimium obscurè. ¶ *In cælis*. ἐν οὐρανοῖς. Tacitè reprehendit crassas Iudæorum opiniones de Messia.

5 *Tempore vltimo*, ἐν καιρῷ ἐσχάτῳ. Heb. בעת קץ [*beth kets*,] tempus finis, quo videlicet futura est summa illa instauratio, quam rerum vniuersitas expectat; Rom. c. 8. 19. & deinceps. Vide Luc. 17. 30.

6 *Qua in re*, ἐν ᾧ. Id est, qua de re, siue quam ob rem. Est enim Beth Hebræum pro Bahabur: & hoc refertur ad totum superioris orationis complexū, vt ᾧ neutrius sit generis. possit tamen aliquis etiam Θεὸν repetere ἀπὸ τοῦ πατρός, vt significetur, fideles in Deo exultare; quantumuis variæ ac multiplices tentationes vrgeant, vt paulo pòst ver. 8. Syrus autē interpres retulit ad καιρὸς proximè præcedens, ita nimirum vt totum hunc locum sic interpretemur, *tempore vltimo in quo exultetis*, id est, quo tempore demum exultabitis, ab iis miseriis, quibus nunc vestro bono vexamini, semel liberati. ¶ *Si opus est*, εἰ δέον ἐστί. Id est, tum demum quum opus est. Syrus interpres hoc non legit, quod tamen in Græcis nostris omnibus legitur, & minimè videtur superuacaneum.

7 *Vt exploratio*, ἵνα τὸ δοκίμιον. Vide Iac. 1. 3. Syrus interpres, siue de suo, siue quòd hoc quoque Græcè legerit, addit, vt vertit Tremellius, *quæ transeunt super vos vt exploratio*, &c. ¶ [*Explorationis*] *auri*, χρυσίου. Vel, quàm auri, scilicet exploratio. Omnino enim subaudiendus est articulus τοῦ, sub δοκιμίου: cuius ellipsis simile prorsus exemplum annotauimus Iohan. 5. 20. & Matth. 5. 20. & 1. Iohann. 2. 2. Poscit enim ratio antitheseos vt exploratio cum exploratione, id est, afflictiones cum igne: & res ipsæ, id est, fides cum auro inter se comparentur. Alludit autem Petrus omnino ad Iobi 23. 10. ¶ *Comperiatur* (*vobis esse*) *laudi*, εὑρεθῇ εἰς ἔπαινον. Vulgata, *Inueniatur in laudem*. Eraſmus, *Reperiatur in laudem*. Ego non nihil suppleui, non modò vt obscurum Hebraismum illustrarem, sed etiam vt ostenderem hîc agi de ipsorum electorum laude & honore & gloria: quibus nimirum synonymis voluit Petrus tentationum dedecus & ignominiā obtegere. Sic tribuūtur eadē electis æternā vitam adeptis, Rom. 2. 7. ¶ *Quum patefiet*, ἐν τῇ ἀποκαλύψει. De secundo Christi aduentu loquitur quia nondum apparet quod sumus Vide Luc. 17 30.

8 *Quum non videritis*, οὐκ ἰδόντες. Sic restituo ex manuscr. bonæ fidei codice, adstipulante Vetere Latino interprete.

Durum enim omnino fuerit εἰδότες, vt vulgò legitur, pro ἰδόντες accipere. ¶ *In quem nunc cernentes*, εἰς ὃν ἄρτι μὴ ὁρῶντες. Sic legitur in Græcis noſtris omnibus codicibus, aſſentiente Latino interprete, niſi quòd legit καὶ ἄρτι, *nunc quoque*. Sed ex Syra interpretatione conijcere licet Græcè fuiſſe initio ſic ſcriptum, εἰς ὃν οὐχ ὁρῶντες ἀγαπᾶτε αὐτὸν. καὶ πιστεύοντες εἰς αὐτόν. id eſt, *quem non videntes diligitis, & credentes in eum:* & illud ὃν οὐκ ἰδόντες eſſe illius εἰς ὃν οὐχ ὁρῶντες gloſſema, propter Hebraicam cõſtructionem verbi ὁρῶντες, quod poſtea in contextũ irrepſit: in quo tamen nihil mutandum cẽſui. Sed Auguſtinus tractatu in Ioh. 86. diuerſam prorſus lectionem citat, & ſimul interpretatur his verbis, *In quo non videntes, creditis, & quem quum videritis exultabitis gaudio memorabili, & honorato*, acſi Græcè ſcribatur, εἰς ὃν οὐχ ὁρῶντες πιστεύετε, καὶ ὃν ἰδόντες ἀγαλλιάσεσθε χαρᾷ ἀνεκλαλήτῳ καὶ δεδοξασμένῃ.

9 *Mercedem*, τὸ τέλος. Hebr. אחרית [*acharith*,] quod declarat & finem & mercedem, eo quòd merces ſit operis finis. vt etiam citatur hic locus ab Auguſtino, tractatu in Iohann. 86. Vulgata, & Eraſmus: *finem:* quod non videtur ſatis quadrare verbo κομίζεσθαι. ¶ *Salutem animarum*, σωτηρίαν ψυχῶν. Id eſt, veſtrã. Ponitur enim anima pro homine συνεκδοχικῶς, &, quocunque modo interpreteris, ſubauditur pronomen *veſtrarũ*. acſi vernaculo noſtro ſermone dicas, *De vos perſonnes*, vt 2. Corinth. cap. 12. 15.

10 *Et (quam) ſcrutati ſunt*, καὶ ἐξεζήτησαν. Hoc non legit Syrus, & videtur potius inchoaſſe proximè ſequentem verſiculũ, cuius altera lectio pro ἐρευνῶντες, adſcripta fuerit ad album libri, & malè huic loco poſtea inſerta.

11 *Prænuntius*, προμαρτυρόμενον. Participium ex Heb. idiotiſmo, pro verbali nomine quod vocant. Vulg. *Prænuntiãs*. Eraſ. *Qui priuſquam acciderent teſtabatur*. Sed in eo grauiter peccatũ puto ab interpretibus quòd hoc participium coniunxerint cum παθήμασι, hiãte prorſus conſtructione verbi ἐδήλου & εἰς præpoſitionis illi ſubiunctæ: quod incommodum vt in Latino ſermone vitarem, neceſſe fuit verborum collationem nonnihil immutare. Sed tamen rectius omnino hunc locum Syrus interpres ſic legit, Καὶ ἐξηρεύνησαν τίνα χαιρὸν ἐδήλου τὸ ἐν αὐτοῖς πνεῦμα Χριστοῦ προμαρτυρόμενον τὰ εἰς Χριστὸν παθήματα. id eſt, *Et ſcrutati ſunt quod tempus declararet Spiritus Chriſti qui in ipſis erat, prænuntians (venturas in Chriſtum perpeſſiones.* ¶ *Perpeſſiones*, παθήματα. Vide infrà 2. 21. ¶ *Gloriam*, δόξας. vſus eſt plurali numero, emphaſeos cauſa, ex Hebræorum more. quod nuſquam alibi in his libris inuenio.

12 *Quibus reuelatum eſt*, οἷς ἀπεκαλύφθη. Syrus interpres totũ hunc locum aliter prorſus verbis & ſenſu, idq; fortaſſe rectius ſic legit, καὶ ἀπεκαλύφθη αὐτοῖς πῶς ὅτι ἐξηρεύνησαν, ὅτι οὐκ ἑαυτοῖς, ἡμῖν δὲ ἐξηρεύνησαν καὶ τὰ περὶ ἡμῶν ἐπροφήτευσαν, &. & reuelatũ eſt eis quicquid ſcrutati ſũt, quoniam nõ ſibiipſis ſed nobis inquirebãt, & quæ ad nos (*ſpectabant*) prophetabãt, & c. ¶ *Nõ ſibi:* οὐχ ἑαυτοῖς. Quomodo hoc intelligendum ſit diximus Hebr. 11. 13. & 39. Cæterum qui videre volet quàm diligens interdũ fuerit interpres Hieronymus, à quo nonnulli nefas eſſe putãt diſſentire, conferat hũc locũ cũ Græcis, ita vt ab eo cõuerſus eſt, quum librũ ſecũdum Didymi de Spiritu ſancto interpretaretur. ¶ *Angeli*, ἄγγελοι. Rectius Syrus legit καὶ ἄγγελοι, *etiam Angeli*. Alludit autẽ Apoſtolus ad duos illos Cherubim operculo Arcæ inſiſtẽtes, conuerſis in ipſam arcam oculis. ¶ *Per Spiritũ ſanctũ*, ἐν πνεύματι ἁγίῳ. Alludit ad prophetiã Ioelis, in Apoſtolis tãquam Spiritus ſancti primitiis exhibitam die Pentecoſtes: quam idem noſter Petrus explicat Act. 2. 6. & deinceps. ¶ *Introſpicere*, παρακύψαι. Vulgata, & Eraſmus, *Proſpicere*. Vide Iac. 1. 25. Alludit autem ad propitiatorij, id eſt, operculi arcæ formam, cui Angeli duo inſidebant ſiue inſiſtebant aduerſis faciebus in ipſam arcam intuentes: iam tum iudiçante figura fore vt in Chriſto, cuius typus erat arca, omnes ſapientiæ & intelligentiæ inſiderent theſauri, per Euangelij prædicationem patefaciendi, auidis ipſis Angelis beatis totum hoc myſterium cognoſcere, cuius etiam exhibitionem iam inde ab ipſis Chriſti naſcentis incunabulis Eccleſiæ enarrarunt.

13 *Succincti*, &c. ἀναζωσάμενοι, &c. Redit ad id quod dixerat, ſpem noſtram in cælis repoſitam. Eò igitur docet eſſe nobis per puram & ſanctam vitam

(quaſi

(quasi iter aliquod) perueniendum. Sūma est autē transiatio ex vetusto more. Quum enim prælongis vestibus vterentur, nō poterant nisi succincti iter facere. Hinc illud Christi dictum, Sint lumbi vestri succincti, Luc. 12. 35. Sed Petrus metaphoram duplicat, quum lumbos mēti tribuit. Iubet igitur, sublatis omnib. impedimentis, præparatos esse animos ad hoc iter ingrediendum. Ideo requirit in primis sobrietatem, ne videlicet vel cibo & potui reliquisse carnis illecebris, vel mundi curis, vel falsis & vanis opinionibus sint ebrij. Nam in huiusmodi hominibus, nec manus, nec pes (vt inquit ille) officium facit: nedum animus, Luc. 25. 34. ¶ *Sincerè*, τελείως. Sic תם (Thum) apud Hebræos non semper eum declarat cui nihil ad plenam perfectionem desit, sed opponitur interdū fallo & adulterino, vt hoc loco, nisi malimus exponere ad *finem vsque*. Vulg. & Erasm. *perfectè*. Syrus autem interpres coniungit cum νήφοντες, quod non probo. ¶ *In reiectione*, &c. ἐν ἀποκαλύψει, &c. vel εἰς ἀποκάλυψιν. Sic enim solet secundum aduentum Christi significare, vt suprà, ver. 5. & 7, quo demum exhibebitur nobis gratia quæ nunc nobis offertur. Erasm. *Dum nobis patefiet Iesus Christus*, ita vt hoc ad Euangelij prædicationem pertineat.

14 *Qui vos non configuretis*, μὴ συσχηματιζόμενοι. Vide Rom. 12. 2. ¶ *In ignorantia vestra*, ἐν τῇ ἀγνοίᾳ ὑμῶν. Ignorantiam vocat cæcitatem illam Iudæorum, cuius fit mētio Ioh. 9. 39, & deinceps. Nam extra Christum nihil præter densissimam caliginem.

17 *Si patrem cognominatis*, εἰ πατέρα ἐπικαλεῖσθε. Id est, si eius patris filij vultis nuncupari. Vide Iac. 2. 7. ¶ *Commorationis*, τῆς παροικίας. Vulgata & Erasmus, *Incolatus*. Vide Matth. 2. 23, & 2. Cor. 5. 6.

¶ *Commorationis*, τῆς παροικίας. Vulgata barbarè, incolatus. Vide Mat. 2. 23.

18 *Fuisse redemptos*, ὅτι ἐλυτρώθητε. Illa ipsa igitur in quibus, ante Christum cognitum, collocabant salutis suæ summam, non modò Deum nō placabant, sed etiam mortifera erant peccata: quæ vnius Christi sanguine expiari potuerunt. Quid illis igitur fiet qui patrum traditionibus nituntur?

¶ *A patribus tradita*, πατροπαραδότου. De iis patribus loquitur quorum fit mentio, Ezech. cap. 20. versu 18, & alibi sæpe.

19 *Vtpote*, ὡς. Vulgata, *Quasi*. Erasmus, *Velut*. Neuter satis expressè. Nec enim ὡς similitudinem, sed veritatem hîc declarat, vt diximus 2. Cor. 2. 17. Alludit autem his epithetis ad mandatum illud de agno Paschæ seligendo, Exodi 12. 5.

20 *Præstituti*, προεγνωσμένου, vel præsciti, Id est, præordinati: non à verbo Scio, sed à verbo Scisco, sicut plebiscitū dicimus, & cognouisse dicitur iudex de causa decernens, vt ostendimus Rom. 8. 29. Itaque falluntur qui præscientiam, quam vocant, à decreto siue proposito Dei æterno separant, imò prædestinationi electorum opponunt, quum præscitos dici velint reprobos, non prædestinatos: itidémque qui hanc suam præscientiam qua fit vt Deo nota sint omnia, volūt causæ rationem habere à decreto seiunctam. Quomodò verò & quo gradu prœordinatus sit Christus, diximus Ephes. 1. c. Tantum hic præterea obseruandum moneo, præstitutum seu præscriptum istud de Christi persona dici ratione officij Mediatoris: ac proinde nō proponi hoc loco vt causam προεγνωμένην siue impulsiuam, neque vt causam ordinantem: sed vt προκαταρτιστικὸν in executione decreti de seruandis electis, quas distinctiones qui non considerant, multis modis in hoc argumento aberrarunt à scopo.

¶ *Ante iacta*, &c. πρὸ καταβολῆς, &c. Id est, ab æterno. Tempus enim cum mundo cœpit: sed hoc non impedit quominus causarum ordine, remedij ordinatio lapsui, i. morbo, subordinetur, vt exposuimus Ephe. 1. 5. ¶ *Propter vos*, δι' ὑμᾶς. Vide Hebr. 11. 40.

22 *Per Spiritum*, διὰ Πνεύματος. Hoc non legit neque Syrus, neque Latinus Vetus interpres: quod tamen minimè redundat, & in Græcis exemplaribus legitur summo cōsensu. Immo etiam Syrus videtur pro διὰ πνεύματος vel legisse vel potius de suo adiecisse πεπλυμένους φιλαδελφίας ἀνυποκρίτου.

¶ *Ad charitatem*, εἰς φιλαδελφίαν. Finis notatur sanctificationis animorum nostrorum, nempe vt ad mutuam ac sin-

ceram charitatem instruantur. ¶ *Minimè simulatam*, ἀνυπόκριτον. Vulg. *simplici*. Opponitur enim ἁπλότης, simulationi. Sed fortassis hoc nō legit, & pro ἐκ καθαρᾶς καρδίας vertetit, *ex simplici corde*. ¶ *Ex puro corde*, ἐκ καθαρᾶς καρδίας. Syrus interpr. addit καὶ τελείας, *& integro*: & pleno adscripto puncto, istud ἀγαπήσατε ἀλλήλους legit vt nouam periodum, *Diligite alter alterum*. Ego potius puto ἀγαπήσατε pendere à participio ἀγνισάντες, & argumentum duci à sanctificationis gratiæ fine. Quamobrem etiam initio versiculi, inserui particulam igitur, vt hanc periodum à superiore distinguerem. Vtitur enim Petrus, vt erat vehementis feruidíque ingenij, nō in his tantùm epistolis, sed etiam in concionibus quæ à Luca in Actis Apostolicis summa vt apparet fide recitantur, longis hyperbatis, & eo dicendi genere quod πλατωνικὸν Græci vocant.

24 *Omnis caro*, πᾶσα σάρξ. Carnis nomen cōceptionem naturæ humanæ declarat, quæ quidem in animo præcipuè consideranda est. Opponit autem hominem ψυχικὸν πνευματικῷ, vt omnia gratiæ regeneranti tribuat.

IN CAPVT II.

2 *Vt modò nati infantes*, ὡς ἀρτιγέννητα βρέφη. Id est, vt noui homines facti, & nouum vitæ genus nunc ingressi. Nec tamen temerè tribuit illis βρέφων appellationem, & recens eos renatos fuisse testatur, quum βρέφος inferius etiā quidam significet quàm παιδίον, ne videlicet sibi persuadeant nouitij se iam esse veteranos. Est tamen hæc exhortatio omnibus etiam qui iam videri possent præ aliis virilem ætatem assecuti planè necessaria.

¶ *Lac illud sermonis sincerum*, τὸ λογικὸν ἄδολον γάλα. Pergit in metaphora. Illud igitur quo tāquam lacte nutritur nouus homo vt adolescat, est Sermo ille vitæ, qui simili prorsus ratione, *Panis*, *Cibus*, *Aqua*, *Mel*, passim vocatur. Dicimur enim pro regenerationis incremento adolescere in Christo: illud autē ipsum per quod cœpta est regeneratio (nimirum Sermo Dei, siue Verbum Dei annuntiatum) illam quoque perficiat oportet. Additur deinde aliud epitheto, quo significatur lactis qualitas, sicut priore declarata est eius substantia. Dicitur enim ἄδολον, *sincerum*, nō modò quòd Euangelium sit res omniū purissima, sed multo magis vt verum lac ab adulterino distinguatur. Multi enim sunt qui verbum Dei cauponētur, vt 2. Corinth. 2.17, & huic alioqui purissimo lacti venenum misceant: quos totis viribus fugere nos oportet, nedum vt alimentum eiusmodi expetamus. Hæc est (opinor) huius loci germana & simplicissima expositio, & cum proximè præcedentibus optimè cohærens, quam Syri quoque interpretis auctoritas cōfirmat. Vulgata, *Rationabile*, pro rationali. Nam quod in quibusdam codicibus legitur Rationabiles, eorum culpa factum est qui, quum Græca nō nossent, hunc locum corruperunt: quum in veteribus codicibus Latinis integra lectio manserit. Hanc verò interpretationem minimè reiicio, vt sit hæc sententia, Oportere quidem nos esse pueros, sed malitia nō sensibus: & lacte quidem nos nutriri, sed recte intelligentia condito: ita tamē vt omnis dolus & vafrities procul absit, sed temperata sit simplici prudentia, Matth. 10. 6, vt tradit doctissimus interpres. Erasmus putauit lac dici λογικὸν, vt à corporeo lacte discernatur. Ideo cōuertit, *Lac non corporis sed animi quod dolum nestit*: quæ explicatio mihi quidē non probatur. Superest vt admoneam, Paulum puericiæ & lactis mentionem facere diuerso sensu, nempe 1. Corinth. 3.1, & Eph. 4.13. Infantiam enim illic opponit adultę ętati, ideóque lactis nomine prima Christianæ religionis tyrocinia significat. Hîc verò Petrus infantiā priori illi corruptissimæ vitæ opponit, & perpetuum huius lactis generalitet considerati (i. veræ ac sinceræ doctrinæ Euangelicæ) vsum commendat.

¶ *Augescatis*, αὐξηθῆτε, Nonnulli Græci codices addunt εἰς σωτηρίαν, *ad salutem*.

3 *Gustastis*, ἐγεύσασθε. Alludit ad Psalmum 34.9. Gustationem autem appellat illum primum assensum cum maxima lætitia coniunctum, qua afficiuntur qui seriò amplectuntur Christum sibi oblatum. ¶ *Bonus*, χρηστός. (Tob.) Id est, cōmodus & suauis, vt χρηστὸν ἐδεσμα, Gallicè dixeris, *vne bonne viande*. Seruanda enim est metaphora gustus. Ideo Vulgata vertit, *Dulcis*, γλυκὺς, sed nimium angusta significatione.

4 *Qui est vivus lapis*, λίθον ζῶντα. Ecclesiam templo comparat, cuius lapides sint singuli fideles. Alludit ergo ad veteris templi structuram: quò etiam pertinet quod de sacerdotibus sanctis & spiritualibus hostiis commemorat. *Hîc enim viva & spiritualia sunt omnia*: illic mortua & carnalia, si modò signa etiã quatenus signa sunt, per se & à rebus ipsis significatis distincta, consideraris.

5 *Aedificati fiatis domus*, οἶκος οἰκοδομεῖσθε. Sic intelligenda est hæc loquendi formula, quadam appositionis specie, vt rectè exposuit Syrus interpres. Vulgata legit ἀνοικοδομεῖσθε, *superædificamini*. ¶ *Sacerdotium sanctum*, ἱερᾶτευμα ἅγιον. Quæ sint huius sacrificij victimæ plenè declaratur Rom. 12, 1. nempe αἴνεσις καὶ εὐποιΐα atque adeò αὐτοθυσία, id est, laus & beneficentia, & sui ipsius oblatio. Est autem illud non temerè factum, vt Spiritus sanctus nũquam in nouo testamẽto Sacerdotis vel Sacerdotij nomen ad Euãgelij ministros accõmodarit. Christus enim factus in æternum Sacerdos secundum ordinem Melchisedec, nullos habet huius sacerdotij collegas, neque suis sacerdotium, sed ministerium reliquit. Cur nõ id verò? nempe quòd nullũ nobis sacrificiũ, cuiusmodi illud erat quod à sacerdotibus lege procurabatur, supersit præstandũ, nẽpe ἱλαστήριον.

6 *Continetur*, περιέχει. Id est, περιέχεται passiuè: nisi malimus legere ἡ γραφὴ, *Scriptura*, sicut legit Vetus interpres, cõsentiẽte vno ex vetustis nostris codicibus: vel Dei nomẽ repetere ἀπὸ τοῦ κειμ. vt sit sententia, Deum complecti in Scriptura, Ecce pono in Sion, &c. Syrus autem interpres passiuè vertit, *Dicitur enim in Scriptura*. Aliæ duæ expositiones mihi nõ placent. Quidam enim repetũt Christi nomẽ, qui dicatur in Scripturis περιέχειν, id est, cõtinere, totum videlicet ædificium: vel περιέχειν, id est, Excellere in Scripturis. id est, in hoc Scripturæ testimonio. Ab hoc autem verbo deducitur nomen περιοχῆς, de quo diximus Act. 8. 32. ¶ *In imo angulo*, ἀκρογωνιαῖον. Vulgata, *Summum angularem*. Erasmus, *In summo ponendum angulo*. Vide Eph. 2. 20. Cæterùm ita citat Petrus hãc locum vt verba nõ annumeret, & vnũ etiam vocabulum trãspositum sit. Ita enim plenè citatus fuisset hic Esaiæ locus, ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιὼν λίθον, λίθον ἐκλεκτὸν, ἀκρογωνιαῖον, ἔντιμον. Deinde sequitur מוסד מוסד (*musad musad*) id est, θεμέλιον εἰς, *fundamentum solidum*: quę verba Petrus nõ attigit. Quinetiam quod ἀκρογωνιαῖον scriptum est, respicit potius Dauidis dictum Psal. 118. 27. quum in Esaia dũtaxat legatur פנת יקרת (*pinnath iikrath*) id est, *angulum pretiosum*. Sed hæc varietas nihil immutat, nec sententiæ quicquam detrahit. ¶ *Non pudefiet*, οὐ μὴ καταισχυνθῇ. Vide Ro. 10. 11.

7 *Rebellantibus*, ἀπιστοῦσι. Vulg. Incredulis, vt & alibi passim, vt videri possint ita dici qui persuaderi se nõ sinunt, vt qui τοῖς πιστεύουσιν opponantur. Malo tamen rebellionem siue contumaciam ita significari, quod etsi eôdem recidit, tamen videtur declarari illud ipsum ex quo de qua pertinacia & rebellione hic agatur cognosci possit, ea demum videlicet qua verbo Euãgelij nõ modò fides nõ habetur, sed etiam resistitur. ¶ *Lapis quem reprobauerunt*, λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν. Totum hoc membrum deest in Syra interpr. vbi legitur simpliciter, *Immorigeris verò, lapis ad quem impingitur, & petra offensationis*.

8 *Ad quod etiam positi fuerunt*, εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν. i. ἐξηγέθησαν, vt legitur ad Rom. 9. 17. vel κατηρτίσθησαν, vt ad Rom. 9. 22. Nisi malimus cõstitutos, id est, ordinatos dicere, vt idem verbum sumus interpretati Ioh. 15. 16, Act. 13. 47, & aliis locis. Sed à quo tãdem positi vel excitati, vel coagmentati seu effecti, vel denique constituti & ordinati sunt? Num à seipsis? Hoc verò absurdius est quàm vt refutatione indigeat, vt diximus Rom. 9. 22. & nullum dubitationi locum relinquit aliorum locorum collatio. Ego, inquit, excitaui te vt ostẽdam in te potẽtiam meã, Rom. 9. 17. Deus, inquit Solomõ, fecit omnia propter se, etiã impiũ ad diem malũ, Prouerb. 16. 4. Iste (inquit Simeon Luc. 2. 34) κεῖται, positus est, ad ruinã & resurrectionẽ multorum. Cedo verò à quo positus? Ab eo videlicet qui de hac ipsa re loquẽs Ro. 9. 33. Ego pono in Siõ, inquit, lapidẽ offendiculi, &c. Nõ enim melior erit Esaiæ interpres quærendus quàm sit Paulus, qui pro eo quod dixerat Esaias, Et erit, scripsit, ἰδοὺ τίθημι, Ecce pono. Quomodo etiam Esaias 40. 6. Posui te, inquit, pro luce

Gentium. vt iam non possimus dubitare quin verbum πάντας, siue electos siue reprobos consideres, Dei conditoris consilium respiciat. Ecce enim Ioha.15. 16, quũ dixisset ἐγὼ ἐξελεξάμην ὑμᾶς, *ego elegi vos*. statim subiicit, καὶ ἔθηκα ὑμᾶς, & *posui vos*. Hæc ergo est huius loci sententia, Duo esse Iudæorum genera: (Iudæis enim scribit Petrus) vnum eorum qui Christum sunt amplexi, quibus Christus est honori: alterum eorum qui sunt immorigeri, quibus Christus est offendiculo, prout etiã ad hoc ipsum à Deo sunt constituti. Ergo, dices, crudelis est Deus. Imò infinitè misericors, qui vel vnum seruet. Quis verò illum adstrinxit ad seruãdos omnes? Imò iustissimus, qui nullos condemnet nisi in quibus causam ipsam condemnationis hærentem inuenerit. Nam (vt sæpe dixi) inter decretum Dei & ipsius decreti exequutionem, causa damnationis intercedit, eorum videlicet improbitas qui iusto Dei iudicio damnantur, ita vt nullos nisi seipsos possint accusare. Sed ad rem redeo. Nonnulli conati sunt huius loci testimonium eludere noua quadam ellipsi, perinde nimirum acsi scriptum esset ἀπειδοῦντες εἰς ὃ καὶ ἔθησαν, (sic enim vertit Erasmus) *Neque credunt in id ad quod & instituti fuerant*. Atqui non est scriptum ἀπιστοῦντες, sed ἀπειδοῦντες: & vtrouis modo legas, absurda fuerit ista cõstructio: neque ἔθησαν significare potest, instituti fuerant. Itaque Castellio maluit conuertere, *Ei diffidentes ad quod erant destinati*: quam interpretationem prorsus reiicio. Primùm enim ostendimus, eam causam quæ istos adduxit vt vellẽt hunc locum emollire, nempe ne Deum viderentur crudelem facere, nullius esse momẽti, quasi videlicet corruitura sit Dei iustitia nisi nostro patrocinio fulciatur: aut quasi nimium durè & impropriè loquutus sit Spiritus sanctus. Deinde hoc dico, Petrum nõ loqui de Iudæis in genere, sed de iis qui monenti Deo parere pro sua contumacia noluerũt: vt iam nullus hîc locus pateat illi subterfugio, gentem Iudæorum in genere dici saluti destinatam. Quis verò non videt Petrum planius ac magis perspicuè fuisse scripturum si quippiam eiusmodi significare voluisset: sicut infrà, 3.1. τὸν λόγον expressit? Præterea particula καὶ adiuncta, & quod mox subiicit, Vos autem genus electum, nõnne manifestam antithesin ostẽdit vasorum ad decus & ad dedecus conditorum: sicut credentes & immorigeros antè opposuerat? Et, quid illic fiet vbi nullus locus est istiusmodi ellipsi? veluti 1. Thess. 5. 9. vbi in simili prorsus argumento Paulus electos opponens reprobis, Deus, inquit, οὐκ ἔθετο ὑμᾶς εἰς ὀργὴν, ἀλλ' εἰς περιποίησιν σωτηρίας, &c. Id est, *non condidit nos ad iram, sed ad salutis consequutionem per Dominum nostrum Iesum Christum*. Nam certè si nullos Deus ad iustam iram condidit, frustra hoc dictum erit. Quid verò Iudas versu 4. de his ipsis loquens de quibus Petrus, iis videlicet qui Euangelij cursum impediebãt? *Subierunt quidã homines*, inquit, οἱ πάλαι προγεγραμμένοι εἰς τοῦτο τὸ κρῖμα, *Iam olim ad hanc condemnationem descripti?* &c. Ex quorum testimoniorum comparatione satis puto omnibus liquere quomodo hic locus sit explicandus, etiamsi nulla alia ratio afferatur. Postremò peto ab iis qui hac ratione putant sese Dei iustitiæ optimè patrocinari, vt etiam considerent vter Dei naturæ blasphemiam inuat, ísne qui dicit Deum, gloriæ suæ consulentem, ex occulta & inscrutabili, sed iustatamen sua volũtate ac proposito, certos homines, quos ipse solus nouit, iustę cõdemnationi ab æterno destinasse: an verò is qui dicat Deum omnes quidem ac singulos saluti destinasse, sed incerta & instabili conditione, vtpote quæ ab hominum voluntate pendeat: aut singulos quidem saluti destinasse, & saluos fieri velle, sed homines sua perfidia efficere vt Deus vel quod cogitauit perficere non possit, vel cõsilium postea cõmutet. Illud primum ego ingenuè affirmo, sine quo nec gratiæ, nec iustificationis, nec consolationis nostræ basin stare posse dico: istã verò vt planè impia ac blasphema nõ possũ nõ repudiare, quę tamẽ nõ video quomodo ex eorũ placitis necessariò nõ cõsequãtur qui singulos volũt saluti esse destinatos. Nõ ita Christus, qui quum sciret sese certis hominibus ad salutẽ destinatũ, Nõ pro mundo rogo, inquit, sed pro iis quos dedisti

dilisti mihi, quia tui sunt, Ioh. 17. 9.

9 *Regale sacerdotium*, βασίλειον ἱεράτευμα. Venusta est inuersio verborum Mosis, Exod. 19. 6. Et hoc rursus indicat, promissiones, quanuis indefinitè offerantur quibusuis, ad solos tamen electos pertinere. Neque tamen Deus quenquam ludificatur. Vitium enim in ipsis reprobis hæret, quo ipsi oblatam gratiam sponte repudiantes, iusto Dei iudicio aditum patefaciunt. ¶ *Quem [sibi Deus] vt proprium vendicat*, εἰς περιποίησιν. Id est, περιποιητός. ita verò coactus fui longo ambitu explicare vocabulum περιποίησις. Nam hoc illud est pro quo Hebræi dicunt סְגֻלָּה [Segbula] Græci interpretes περιούσιον dicunt. Vide Ephes. 1. 14. & Tit. 2. 34. Possis tamen etiam simpliciter interpretari. Ad acquisitionem, videlicet salutis, vt scribit Paulus 1. Thess. 5. 9. Sed illam interpretationem malo, quia Petrus manifestè alludit ad Exo. 19. 5. vel potius, Malach. 3. 17. vbi Græci interpretes habent, εἰς περιποίησιν, vt Ioh. Drusius diligenter obseruauit. Vulgata, *Populus acquisitionis*. Erasmus, *Populus qui in lucrum accessit*. & quidem malè. ¶ *Virtutes*, τὰς ἀρετάς. Hoc vocabulo comperio Paulum semel tantùm vti, nempe Philip. 4. 8. Petrum autem in hac epistola hoc vno loco, & bis in altera, pro quo vbique Syrus Laudem interpretatur, nomine deducto à שְׁבַח [Schabach] quod est Laudare.

10 *Non populus*, οὐ λαός. Rectè omnino. Scribit enim Petrus tribubus dispersis, & nunquam à Babylonica captiuitate reuersis, quibus, vt apparet ex tota illa Prophetæ oblata visione, propriè conueniunt, IORVCHAMA & LOHAMMI nomina: Gentibus autem nunquam in Dei fœdere comprehensis non quadrant aliter quàm κατὰ συμβεβηκός, quatenus videlicet in locum excisorum ramorum (in quibus isti quibus hic scribit Petrus non comprehenduntur) fuerunt subrogatæ, vt citatur & illis applicatur hic locus à Paulo Rom. cap. 9. ver. 25.

11 *Tanquam inquilini aduenæ*, ὡς παροίκους, &c. Alij interpretes & Syrus quoque hoc referunt ad verbum παρακαλῶ, *precor*, quod tamen mihi prorsus videtur cum infinitiuo ἀπέχεσθαι cohærere. *Aduersus animam*, κατὰ τῆς ψυχῆς. Id est in ipsius animæ perniciem illis cupiditatibus obsequentis. Est enim longè aliud certamen inter Carnem & Spiritum. ¶ *Quæ militant*, αἵτινες στρατεύονται. Vide Iac. 4. 1.

12 *Inter Gentes*, ἐν τοῖς ἔθνεσιν. Vel vnus autem hic locus tribubus illis dispersis propriè fuisse inscriptam hanc epistolam cõuincit. ¶ *Pro eo quòd*, ἐν ᾧ. Vulgata & Erasmus, *In eo quòd*. Ego non dubito quin hoc sit quod ad verbum dicimus, *au lieu que*. vt infrà, vbi eadem sententia repetitur 3. 16. Vide Rom. 8. 3. ¶ *Ex bonis operibus quæ spectarint*, ἐκ τῶν καλῶν ἔργων ἐποπτεύσαντες. Concisum dicendi genus, ex Hebræorum idiotismo. Vulgata, *Ex bonis operibus vos considerantes*, vt videatur addidisse ὑμᾶς. Erasmus, *Ex bonis operibus vos æstimantes*.

¶ *Die visitationis*, ἐν ἡμέρᾳ ἐπισκοπῆς. id est, Quando illorum quoque Deus miserebitur. Vide Luc. 19. 44. Syrus *probationem* interpretatur, quasi scriptum sit δοκιμασίας.

13 *Ordinationi*, κτίσει, id est, τάξει καὶ πολιτείᾳ. Neque enim aliud declarat ἡ κτίσις hoc in loco quàm illam ciuilis gubernationis dispositionem, vt rectè exponit Græcus scholiastes. Humanam autem vocat non quòd humanitus sit excogitata, (est enim hæc quoque donum Dei præclarum, vt Demosthenes etiam ipse testatur) sed quòd hominum sit propria: vt rectè obseruat doctissimus interpres. Vulgata, *Omni humanæ creaturæ*. Erasmus, *Cuiuis humanæ creaturæ*. prorsus absurdè. Syrus, Omnibus hominum filiis interpretatur, subtili quadam argutia.

¶ *Regi*, τῷ βασιλεῖ. Id est, Cæsari, quanuis à Regis appellatione Romani abhorruerint. Itaque ænigmaticè Virgilius de Augusti liberis loquens Ecloga tertia. Reges eos appellauit in illis versiculis, *Dic quibus in terris, & eris mihi magnus Apollo, Nascantur flores inscripti nomini regum*, sic intelligens illorum nomina inter flores conserros inscripta: sicut Augusto adulans, quem etiam apertè Ecloga prima Deum appellauit, cælum vocat, aut arcum triumphalem ei dicatum, aut locum in quo sedens in theatro aut circo ludos spectaret, vt doctissimi poetæ ænigma παρέργως explicem, licet

prophana sacris miscens.

15 *Os obstruatis*, φιμοῦν. Vulgata, *Obmutescere faciatis*. Vide Matth. 22. 12. ¶ *Amentium*, ἀφρόνων. Siue, *desipientium*, nimis diluté. Nec enim simplicem ἄγνοιαν sed ἀγνωσίαν arguit Apostolus, id est, cum improbitate vel certè affectata ignorātia coniunctam.

16 *Velamen*, ἐπικάλυμμα. Alludere mihi videtur Petrus ad veterem illum morem quo pileati incedebant serui recens manumissi.

17 *Honorate*, τιμήσατε. Id est, charitate & officiis prosequimini. Latè enim pater honoris vocabulum, ex Hebræorum idiotismo, vt alibi obseruauimus. ¶ *Fraternitatem*, τὴν ἀδελφότητα. Hebr. אחוה [*achauah*,] pro fratrum cœtu & coniunctione, vt Zachar. 11. 14. vt accipit etiam Basilius quadam ad Galliæ Episcopos epistola, & Cyprianus omnibus penè epistolis: vt explicat etiam Syrus interpres. Possumus tamen etiam pro animorum fraterna coniunctione accipere.

18 *Prauis*, σκολιοῖς. id est, asperis & sæuis. Nam siquid imperent quod à nobis bona conscientia non possit præstari, valere sine exceptione debet istud. Præstat obedire Deo quàm hominibus. Vulgata, *Dyscolis*: sententia quidem vtcunque expressa, sed altero Græco vocabulo.

19 *Hoc enim cedit gratiæ*, τοῦτο γὰρ χάρις. Vulg. & Eras. *Hæc enim est gratia*. Mihi videtur & hoc loco & mox vers. 20. χάρις pro χαρίν, Hebræorum more, poni, vt diximus 2. Corinth. 3. 9. & 7. 14. Syrus autem interpres hîc etiam legit παρὰ τῷ Θεῷ, vt in vno quoque Græco manuscrip. scribitur: & quidem, opinor, rectè. ¶ *Propter conscientiam Dei*, διὰ συνείδησιν Θεοῦ. id est, quòd ei sit religio Deum offendere, cuius voluntate intelligit hoc onus sibi impositum.

20 *Colaphis cæsi*, κολαφιζόμενοι. Multi manuscr. codices habent κολαζόμενοι, *puniti*. vt & Syrus interpres. ¶ *Hoc cedit vobis gratiæ apud Deum*, τοῦτο χάρις παρὰ Θεῷ. Syrus videtur legisse, τότε πληθυνθήσεται ἔπαινος ὑμῖν παρὰ τῷ Θεῷ, *Tunc multiplicabitur vestra laus apud Deum*.

21 *Passus est*, ἔπαθεν. id est, afflictus: sic enim in his libris accipitur τὸ πάσχειν absolutè, vt apud Hebræos verbum ענה (*hanah*) vnde עני (*hani*) πάθημα & numero plurali παθήματα suprà 1. 11. ¶ *Pro nobis*, ὑπὲρ ἡμῶν. Sic legitur in plerisque manuscript. & tum apud Syrum, tum apud Veterem Latinum interpretem, lectione, puto, à nonnullis ideo temerè deprauata, & mox ὑμῖν pro ἡμῖν, quòd præcesserit ἐκλήθητε: & mox ἐπακολουθήσητε. Sed quid prohibet ex generali sententia, peculiarem adhortationem elicere? Sed hæc tamen particula videtur, non ad expiationem nostrorum peccatorum, qui præcipuus est mortis Christi fructus, referenda, quum in ea re Christus nullum habeat, nec habere debeat imitatorem: sed ad id quod mox sequitur: qua phrasi vtitur simili prorsus sensu Apostolus, Colossi. 1. 24. vel si magis libet, interpretare, *pro nobis* qui videlicet eramus ipsius inimici, nedum vt malum malo rependerit. ¶ *Exemplar*, ὑπογραμμόν. Translatio à pictoribus vel pædagogis sumpta. Nos vulgò vocamus *vn patrõ de peinclure*, vel, *exemple d'escripture*.

22 *Non peccauit*, ἁμαρτίας οὐκ ἐποίησεν. Vide 2. Cor. cap. 11. versu 7.

23 *Committebat* (*causam suam*,) παρεδίδου. Sub. τὴν αἰτίαν αὐτοῦ. vel ἑαυτὸν, *seipsum*. vel, vt Syrus interpres expressum legit, τὴν κρίσιν αὐτοῦ, *Iudicium suum*. certè aliquid istorum videtur expunctum. Nam dura est hæc ellipsis. quæ tamen petita videri potest ex idiotismo coniugationis Hebrææ Hithpahel sicut התהפכו sæpissimè in his libris accipitur pro conuertere se.

24 *Ipsemet*, αὐτός. id est, sui ipsius oblatione, vt simul & sacerdos esset & victima. ¶ *Sursum tulit*, ἀνήνεγκεν. nempe in aram crucis sibi impositam: sicut holocaustum, ipsius videlicet Christi typus, attollebatur in altare, vt diximus Hebr. 9. 28. Syrus interpres autem hunc locum sic Græcè legit ἐξέκαυσεν πάσας τὰς ἁμαρτίας ὑμῶν καὶ ἀνήνεγκεν αὐτάς, id est, *baiulauit omnia peccata nostra & sursum tulit ea*, &c. vel sicut Esaias hoc prædicens cap. 53. vsus est duplici verbo נשא (*nasah*) & סבל (*sabal*) ita vnicum verbum ἀναφέρειν voluit duplici altero, nempe שרף (*scharaf*) &

אשיך (asik) id est, *ascendere fecit*, interpretari.

Super lignum illud, ἐπὶ τὸ ξύλον. id est, crucem illam, vt minimè negligendus articulus. *In corpore suo*, ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ. Nempe animato. ¶ *Peccatis mortui*, τῇς ἁμαρτίαις ἀποθανόντες. id est, ἀποδανόντες. Vide Rom. 6. 2. Ambrosius vertit *Separati*. quod & ipsum rectè conuenit. Videtur enim ἀποθνήσκειν nihil aliud declarare quàm extrà fieri, id est, seiunctum ac separatum esse. ¶ *Vibicibus*, μώλωπι. Hebr. חבורה (*chabburah.*) Intelligitur autem ex consequente antecedens, nempe contusio ac verbera. & alludit ad verbera quibus cædi solebant serui: Cæsus quoque virgis & flagellis fuit Christus, Deinde redundat αὐτοῦ, eius, pro quo Erasmus cõuertit *Eiusdem*, et Hebræorum consuetudine, vt Rom. 16.27. & Ephes. 3. 21.

25 *Curatorem*, ἐπίσκοπον. Vulgata, *episcopum*, à qua voce alibi non abhorremus, quam tamen hîc non putamus retinendam, quoniam de mediatore expiationis agitur.

Animarum vestrarum, τῶν ψυχῶν ὑμῶν. Vide suprà, 1. 9.

IN CAPVT III.

1 *Absque sermone*, ἀνευ λόγου. De animi præparatione loquitur ad audiendum Dei verbum, à quo prophani, acerbi, superstitiosi homines abhorrentes morum tamen honestate conuicti, paulatim cicurantur vt audientiam præbeant. Syrus interpres legit ἀνευ κόπου, *sine labore*, id est, facilé. quod in nullis codicibus inueni.

3 *In nodis capillorum, & circumpositu auro*, ἐμπλοκῆς τριχῶν καὶ περιθέσεως χρυσίων. Vetus interpres totum hunc locum obscurissimè conuertit, neglecto articulo qui est ante ἔξωθεν. Erasmus, *Qui sit in plicatura capillorum, & additione auri.*

10 *Occultus ille*, &c. ὁ κρυπτὸς. Vocat κρυπτὸν, id est occultum, qui in mente sedem fixam habeat: quû alioquin externis etiam signis sese conspiciendum præbeat. Opponitur ergo hic occultus homo externo corporis ornatui.

¶ (*Situs*) *in corruptione*, ἐν ἀφθάρτῳ Subaudi ὄν. τὸ ἄφθαρτον verò, (quod nouo vocabulo Incorruptionem vertimus) id est, Spiritus vim illam & præstantiam quæ minimè fluxæ sed perennis & constantis est naturæ, opponit capillis, auro, vestibus, cæteris denique fluxis & caducis rebus. Huc pertinet egregium illud Cratetis dictum, κόσμος ἐστὶ τὸ κοσμοῦν. κοσμεῖ δὲ τὸ κοσμιότητα γεννῆσαν ποιοῦν. ποιεῖ δὲ τοιαύτην οὔτε χρυσὸς, οὔτε σμάραγδος, οὔτε κόκκος, ἀλλ' οὔτε σωφροσύνη, εὐταξίας, αἰδοῦς ἔμφασιν ἀφειτίθησι. Hæc ille, rectè omnino, si verum istarum virtutum canona tenuisset. Erasmus verò longo, nec satis etiam commodo, verborum ambitu ita hunc locum conuertit, *Verùm occultus qui est in corde homo, si is careat omni corruptela, ita vt spiritus sit placidus at quietus.* ¶ *Qui est corã Deo pretiosus*, ὅ ἐστιν ἐνώπιον, &c. Id est, verè pretiosus, & quidẽ ipsius Dei iudicio. Possumus autẽ hoc ad totũ etiam orationis cõplexum referre, vt cõuertamus, *Quod est corã Deo pretiosum.* acsi diceret. Requiritis rarum ac magni pretij ornatũ? en vobis illum quem Deus ipse maximi faciat.

6 *Dominum*, κύριον. Huc referri non incommodè potest illud Euripidis, à Stobæo citatum παῖς ἐστὶν ἀλλὰ αἰδοῖ ἀσφαλὲς γυνή. Immo & illud Ouidij de Lucretia ancillas suas in lanificio accelerãtis, Mittenda est Domino (nunc nunc properate puellę) Quàm primùm nostra facta lacerna manu: vt Christianas vxores pudeat prophanis illis esse virtute inferiores. *Et nequaquam vlla terremini consternatione*, καὶ μὴ φοβούμενα πτόησιν πλόησιν. Sic vocatur non metus ille optimus pudicitiæ custos, quo vacare nunquam debent mulieres: sed illa demum consternatio animi qua veluti furore perciti homines debachantur quasi furentes, & sui officij obliti: quales describit Liuius Romanas matronas ad abrogandam legem Oppiam in publicum, contra decorum, concurrentes. Cæterùm φοβεῖσθαι actiuum semper est. & huiusmodi constructio, vt φοβεῖσθαι φόβον, addit pondus orationi, quomodo etiam Gaudere gaudium dicitur: sed timere timorem non vsurpatur à Latinis. Ideo φοβούμενα passiuo participio, mutata quoque constructione, sum necessariò interpretatus. Quòd autem quidam πλόησιν pro libidinis pruritu accipiat, indignum etiam est quod hîc commemoretur. Consternationis verò vox

à sterno deducta τῇ πλούσῃ respondet, quum τὸ πλήσαι & πλοῦτος à πίμπλω oriantur, quod concidere significat, vt consternatis & sui oblitis accidit: sicut accipitur Luc.21.9.& 24.39. Vulgata, *non pertimentes vllam perturbationem.* Erasmus, *non terremini vllo pauore.*

7 *Vnà versentur vt scientes decet,* συνοικοῦντες κατὰ γνῶσιν. Sub. ὥστε ὦσιν. quæ ellipsis ad sequentes etiam versiculos porrigitur. Notum est autem nomine τῆς συνοικήσεως, id est, contubernij, omnia matrimonij officia significari. Deinde κατὰ γνῶσιν nolui ad verbum interpretari, *Secundum scientiam*, neque etiam aduerbio *Scienter*. illud enim fuisset nonnihil obscurius quàm in Græco sermone, istud verò minimè expressisset Apostoli sententiam. Neque enim monet duntaxat in contubernio peritè se ac dextrè gerat maritus: sed hoc requirit, vt cogitet maritus, quo excellentiore præditus est intelligendi facultate, & quo maiore rerum bonarum cognitione & vsu pollet, eo magis oportere vt circunspectè, consideratè, constanter se gerat in perferendis plurimis incommodis, quibus imbecillitas muliebris & sibi & marito sæpenumero molesta est. Vulgata, *Cohabitantes secundum scientiam.* Erasmus, *Cohabitent secundum scientiam.*

¶ *Vas si muliebri,* σκεύει τῷ γυναικείῳ. Alibi diximus apud Hebræos כלי [*cheli*] latissimè patere, adeo vt de quibusuis dicatur quorum opera vtamur. Est igitur fœmina vas, id est, comes & adiutrix, viro ad fideliter coram Deo transigendam vitam adiuncta. Alludit enim ad locum Mosis Gen.2.18. vbi dicitur non expedire hominem relinqui solum. ¶ *Vt infirmiori,* ὡς ἀσθενεστέρῳ. Mirificũ argumentum. nam quæ nos proximè attingunt, quo infirmiora sunt, eo maiore cura dignamur, tacito quodam naturæ instinctu, 1.Corinth.12.23. Itaque si vxorem putamus nostrum vas esse, imò corpus nostrum esse, infirmitas illa non modò non efficiet vt eam contemnamus, sed etiam in causa erit cur multo maiorem illius rationem habeamus.

¶ *Tribuentes honorem,* χορηγοῦντες τιμήν. Id est, honestam curam ac solicitudinem. Hoc enim declarat Honoris nomen, ex Hebræorum idiotismo, vt sæpe iam annnotauimus: & nominatim hoc in loco obseruandum est, nequis, quoties hoc vocabulum occurrerit, existimet eam duntaxat externam reuerẽtiam significari quam inferior quispiam superiori dignitate debeat. Stat enim illud, oportere subiectas esse vxores viro, quum vir sit mulieris caput, & vxor natura sit imbecilliore. Sed vir cogitet vicissim hoc suum vas esse quod nõ vt infirmius aspernetur, sed honestè tueatur. Quod autem ista Hieronymus ad congressum refert, à quo iubeantur viri abstinere, sanè est eiusmodi vt etiam cõmemorare pudeat. Sanctè quidem & tẽperanter (fateor) matrimonium coli debet: sed absit vt in legitimo thoro talem inquinationem hærere existimemus qualem ille eremo assuetus passim inculcauit. *Vtpote quum vnà etiam,* &c. ὡς καὶ συγκληρονόμοις, &c. Triplex quodammodo hîc latet argumentum, vnum in καὶ, alterum in ὡς, tertium in reipsa. Etiamsi, inquit, cum vxoribus communem duntaxat haberetis præsentis vitæ vsum, vel id vnum vos debet huc adducere vt magnam illarum curam habeatis: sed aliud etiam longè maius supereſt. Nam quum in huius vitæ societate vxor secundas ferat tanquam vas infirmius, aliud quiddam est multo præstantius in quo pares sunt vir & vxor, nempe in ea gratia per quam Deus hæreditatem æternæ vitæ tum masculis tum fœminis communicauit. Quomodo igitur vxorem vir aspernetur, quam Deus pari felicitatis æternæ munere sit dignatus? Imò potius coniunctis animis ambo ad communem hæreditatem contendant. Vetus interpres legit συγκληρονόμοις, *cohæredibus*, eadem manente sententia, vt in quibusdam etiam Græcis codicibus legitur. quod sequutus etiam est Syrus interpres.

¶ *Gratiæ vitæ,* χάριτος ζωῆς. Id est, gratuiti illius beneficij quo donatur, vita nimirum æterna, κατ' ἐξοχήν. Hæc est, opinor, vera lectio: alioquin nonnulli codices variant. nam in quibusdam legitur χάριτος ζώσης, *vinæ gratiæ:* in quibusdam ποικίλης χάριτος ζωῆς, *multiplicis gratiæ vitæ.* Alicubi etiam χάριτες ποικίλης καὶ ζωῆς *multiplicis gratiæ & vitæ.*

¶ *Ne interrumpãtur,* εἰς τὸ μὴ ἐγκόπτεσθαι. Vel hæc

hæc vna ratio omnia iurgia ac odia debet componere. Sunt enim vir & vxor coniuncti, vt mutuò sese ad hanc vitam sanctè ac piè transigendam iuuent. Consistit autem hæc sanctitas potissimũ in pura inuocatione, cui inter iurgia & odia nullus est locus. Ita hunc locum interpretatus est etiam Lyranus, immeritò quidem propterea exagitatus ab Erasmo.

8 *Denique*, τὸ δὲ τέλος. Vulgata ad verbum, *In fine autem*, nam librariorum errore plusquam manifesto factum est, vt in quibusdam codicibus legeretur *In fide*: quod multos Græcæ linguæ prorsus imperitos fefellit. Erasmus, *In summa*: τὸ κεφάλαιον. Sunt autem ista quæ sequuntur, omnibus hominum ordinibus scripta. ¶ *Mutuo molestiarum sensu affecti*, συμπαθεῖς. Hoc non potui pauciorib⁹ verbis satis commodè explicare. Vulgata, *Compatientes*, Erasmus, *Similiter affecti*. ¶ *Ad intimam misericordiam propensæ*, εὐσπλαγχνοι. Vide Iac. 5. 11.

¶ *Comes*, φιλόφρονες. Vulgata, *Modesti*, *Humiles*. neutrum rectè sed alterum tamen ex albo libri irrepsit in contextum. Erasmus, *Affabiles*. Vt legisse videri possit, πεπειθόφρονες.

9 *Benedicentes*, εὐλογοῦντες. Id est, Bene precantes, & pro viribus benefacientes iis à quibus lædimini. Vult enim Pater cœlestis vt offensas verè condonemus. ¶ *Vos ad hoc vocatos esse*, &c. ὅτι εἰς τοῦτο ἐκλήθητε, &c. Infinita quædam vis est huius argumenti ad mitigandam omnem odij acerbitatem. Memineritis, inquit, vos: quosnam? Dei videlicet & hostes & inimicos capitales, vocatos esse, id est, sponte & gratis ab eo quem toties & tam multis modis in vos prouocastis, quem contemnebatis, quem totis viribus fugiebatis, adscitos: quorsum? vt inaudita & inexplicabili prorsus benignitate vobiscum infinitas illas hæreditatis æternæ diuitias communicaret. Et nos ita erimus feroces vt iniurias nobis illatas non condonemus? ita, inquã, ad vlciscendum præcipites vt tantum bonum vltro malimus abiicere, quàm iniurias nostras non persequi? Pendet autẽ hoc in propria significatione verbi קרא [*kara*], id est, vocauit, & ברכה [*berachah*,] id est, benedictio. Tanti est momenti quod à plurimis contemnitur, nempe grammatica vocabulorum explicatio.

10 *Qui vult vitam diligere*, ὁ θέλων ζωὴν ἀγαπᾶν. Hebræa veritas habet מִי הֶחָפֵץ חַיִּים [*mi hechaphets chaiim*,] id est, *Quis cupidus est vitæ?* Deinde sequitur אֹהֵב יָמִים [*oheb iamim*,] id est, *Qui amictus est dierum?* Itaque participium אֹהֵב [*oheb*] Græcus interpres cũ præcedentibus coniunxit, mutauítque in verbum infiniti modi: sed eadẽ manente sententia. Vitam autem expetere, declarat vitam cupere diuturnam. Pendent enim omnia tum præsentis tum futuræ vitæ beneficia à Domini timore. Atenim, dices, plerique Dei timentes contraria omnia experiuntur. Imò iustus semper habet quantum satis est, si tentationis exitum spectes, & in mediis afflictionibus felix ac beatus exultat. Iacobi 1. 2. Contrà verò qui stolidus est, nihil sentit: qui verò mala conscientia torquetur, nihil inuenit in quo possit acquiescere. ¶ *Et videre dies bonos*, καὶ ἰδεῖν, &c. Id est, Beatam ac felicem vitam transigere: sicut contra dies malos vocant Hebræi asperam & calamitosam vitam, Gen. cap. 47. versu 9. Cæterùm Hebræa veritas habet אֹהֵב יָמִים לִרְאוֹת טוֹב [*oheb iamim lireoth toh*,] id est, *amans dies vt videat bonum*: sed hoc quoque nihil immutat in sententia.

12 *Vultus*, πρόσωπον. Hebr. פָּנִים [*panim*.] Id est, *facies*, idque plurali tantùm numero. Accipitur autem hîc Hebræorum more pro ira.

13 *Et quis*, &c. καὶ τίς, &c. Particula καὶ nihil connectit hoc in loco, sed ita vsurpari solet in subiectione. Virgil. — *quisquam numen Iunonis adoret Præterea?* ¶ *Bonarum rerum*, τὰ ἀγαθά. Vulgata, *boni*, ambiguè.

14 *Timore eorum*, τὸν φόβον αὐτῶν. Id est, Ne ipsorum more & exemplo consternemini. De hoc docendi genere diximus supra, 2. 6.

15 *Deum*, τὸν Θεόν. Syrus interpres & Vetus Latinus legerunt τὸν Χριστόν, vt & ex nostris manuscr. vnus. ¶ *Sanctificate*, ἁγιάσατε. Id est, omnem ei laudem & gloriam tribuite, & ab ipso solo pendete. Monet enim vt omnibus terriculamentis opponamus Dei promissiones, cui tum demum gloriam iustam tribuimus quum in illum vt fidelẽ, sanctum,

omnipotẽtem, recumbimus per fidem, Ioh. 33. Rom. 4. 20. Sunt autem hæc petita ex Esaiæ 8. 12. & 13. ¶ *Rationem spei*, λόγον περὶ ἐλπίδος. Περὶ ἐλπίδος nouè dictum pro ἐλπίδος: quam formulam loquendi inuenies ter repetitam Iohan. 16. 8. Eras. *Vt loquamini de spe.*

16 *Pro eo quòd*, ἐν ᾧ Vulgata & Erasmus, *In eo quod.* Vide supra 2. 12. & Rom. 8. 3. ¶ *Pudefiant*, καταισχυνθῶσιν. Vel, *vt eos qui vos incessunt pudefiat vestræ bonæ in Christo conuersationis.* ita vt καταισχυνθῶσιν sit verbum deponens, sicut in hoc Isocratis loco, καταισχυνθέντες δὲ οἱ πλουσιώτεροι τὴν ἀρετὴν τῶν ἡμετέρων. Et certè, τὸ ἐπηρεάζειν, de quo diximus abundè Matth. 5. 44. apud idoneos auctores Græcos non memini legere cum quarto casu constructum, sed vel cum tertio tum rei, tum personæ, vel absolutè. Malui tamen sequi quod planius est, & minus coactum.

18 *Morte quidem affectus carne*, θανατωθεὶς μὲν σαρκί. Id est, quòd ad humanitatem quidem attinet, mortuus. Carnis enim appellatione totum hominem, id est, corpus & animum declarat, synecdoche Hebræis perusitata, vt Ro. 1. 3. & 1. Tim. 3. 16. & infra 4. 1. Quid ergo? dicet aliquis, animam dicis interfectam? Minimè verò, sed dissolutione animæ & corporis, homo desinit esse homo, quanuis vna eius pars viuat, altera verò & motus & sensus sit expers. Ergo (inquies) mortuus Christus desiit esse homo. Respondeo morte quidem verè fuisse dissolutam duarum humanitatis partium compagem, quarum tamen neutra pars quum fuerit à Deitate Verbi dimissa, mansit semper Deus & homo. Deitate suo inter animi & corpus interuẽtu, integram hypostaticã vnionem tuente. Vtitur autem passiuo participio θανατωθεὶς, vt & mors violenta fuisse significetur: quanuis antea vsus sit verbo ἀποθνήσκειν, & dici etiam possit θανατῆσαι quatenus etiam volens animam suam ad tempus nostri causa deposuit. ¶ *Vinificatus autem Spiritu*, ζωοποιηθεὶς δὲ πνεύματι. Id est, per diuinitatem in ipso corporaliter habitantem, vitæ restitutus. Potestatem enim habuit à semetipso deponendi animam, & rursus sumendi eam, Ioh. 10. 18. Spiritus autem nomine in Christo significari Verbi incarnati potentiam, quando carni, id est, alteri naturæ imbecillæ opponitur, ostendimus Rom. 1. 3. & totum hunc locum quasi ex professo ita explicat Paulus 2. Corint. 13. 4. his verbis, ἐσταυρώθη ἐξ ἀσθενείας, ἀλλὰ ζῇ ἐκ δυνάμεως Θεοῦ. Id est, Crucifixus est ex infirmitate, sed viuit ex Dei potentia, Virtutem Dei appellans quod hic vocat Petrus Spiritum. Sic quoque Lactantius, De vera sapientia, lib. 4. cap. 8. de vtraque Christi natura differens, Christum, inquit, bis natum esse testificamur, primùm in Spiritu, deinde in carne. Itaque hunc locum fœdè Castellio corrupit, quum sic eum interpretaretur, *Corpore necatus, animo in vitam reuocatus.* In Latinis quibusdam codicibus legitur Mortificatos & vinificatos, sed contextu ab aliquibus Græcæ linguæ imperitis depraua to.

19 *Per quem etiam*, &c. ἐν ᾧ καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ. In vno codice scriptum est τοῖς ἐν φυλακῇ κεκηρυγμένοις, *In carcere inclusis.* Cæterùm quia non alius locus in Nouo Testamento obscurior habetur, conabor & ego illum pro virili illustrare. Syrus interpres istud ἐν ᾧ & πορευθεὶς non legit, quæ tamen sunt in Græcis omnibus, & à Græcis Latinisque patribus omnibus summo consensu leguntur. Latinus autem Vetus interpres habet, *In quo & his qui in carcere [erant] spiritibus, veniens prædicauit, qui increduli fuerant aliquando.* Sic autem Erasmus, *In quo etiam abiit, & spiritibus qui [erant] in carcere prædicauit, qui inobedientes fuerant quondam.* Nunc ad varias interpretationes accedamus, quarum tamen aliquot commemorasse satis erit. Primùm igitur qui ex hoc testimonio Limbum (quem vocant) constituunt, quasi ad Patrum Spiritus illic tanquam in carcere quodam inclusos anima Christi peruenerit, vt eos inde erueret, & Christi ad inferos descensum sic explicant, istis manifestis rationibus possunt refelli: quanuis hæc opinio sit vetus, & maximorum virorum auctoritate nitatur. Primùm nulla hîc mentio fit animæ Christi, sed Spiritus, id est, diuinæ naturæ & potentiæ: neque enim per Spiritum intelligere possis animam Christi quin simul dicas eum per animum fuisse reuocatum in vitam.

ctum. Atqui licet nemo vitæ restituatur quàm anima rursus corpori connecta, tamen ipsa sese anima suo non magis adiungit rursum corpori, quàm antè ipsa sese vel condidit, vel corpori seruit. Itaque ex resurrectione à sefacta Christum esse verum Deum demonstratiuè colligit Paulus Rom. 14. Secundò, tantum abest vt de piorum animabus hoc possit intelligi, vt nostrà nonnisi de iis agatur qui immorigeri fuerunt. Tertiò, non dicitur Christus in Spiritu istos liberasse, sed illis prædicasse, & rursus infrà. 4.6. dicitur Euangelium prædicatum fuisse mortuis. Aliud autem est prædicare & euangelizare, quàm simpliciter dicere, Adsum quem expectabatis. Denique, vtistud non sit satis firmum, tamen hoc constat, nullam factam hîc esse liberationis mentionem, nec fieri etiam potuisse, quum tantum dicatur prædicatum fuisse πνύμασι τοῖς ἀπειθήσασι, Spiritibus huic prædicationi non obsequutis. Quartò, ostendant quo iure interpretentur τοῖς ἐν φυλακῇ, *iis qui* [*erant*] *in carcere*, potius quàm *iis qui* [*sunt*] *in carcere*: & πορευθεὶς, *profectus*, è corpore relicto hoc mundo, repugnante Veteri interprete, qui *veniens* interpretatur, & quidem non ineptè, vt suo loco dicemus. Quintò, proferatur testimonium aliquod ex Scripturis ex cuius collatione intelligamus carceris nomine locum aliquem designari in quo beati Spiritus concluſi fuerint. Hoc certè nusquam inuenietur: sed econtrario, fideles ex hac vita demigrantes, fide idipsum adeptos quod nos speramus, vt exposuimus Ephes. cap. 1. versu 10. Secunda expositio est eorum qui hoc accipiunt de Apostolorum prædicatione, qui per Spiritus instinctum prædicarint spiritibus in carcere, id est, peccati vinculo constrictis, & prorsus immorigeris hominibus, qui & mortui dicuntur. Quam interpretationem meritò reiicit his argumentis doctissimus interpres. Primò, cur viuis hominibus spirituum nomen tribueret? nam certè noua & inusitata est ista synecdoche, præsertim quum de iis agitur qui non sunt regenerati. Neque enim spiritum, sed animam solent Hebræi συνεκδοχικῶς pro eo accipere quod Personam in vernaculo nostro sermone vocamus, vt infra vers. 10. Octo animæ, pro octo hominibus. Secundò, quum mortuos apertè non nominet, coactam esse allegoricam istam interpretationem apparet. Tertiò, qua de causa tam repentè Petrus ad dies Noe à temporibus Apostolorum regrederetur? Quantum argumentum addo, quòd hæc interpretatio ad scopum Apostoli nihil prorsus pertineat. Tertia explicatio quorundam est fanaticorum, qui putant animabus incredulorum, ante Christi aduentum mortuorum, oportuisse prædicari Euangelium, vt & ipsæ, si vellent illud amplecti, saluæ fierent. Hoc verò delirium nulla refutatione indiget, quũ tota Scriptura clamet, statim à morte consequi iudicium. Deinde quorsum hoc commemorat Apostolus? quorsum etiam ad Noe tempora restringeret? Quarta sententia eorum est qui de quibusdam agi putant, qui tempore Noe diu quidem fuerint increduli, sed tamen paulo ante diluuium resipuerint. Illos igitur pœnas quidem corpore dedisse, sed seruatos fuisse illorum spiritus ex beneficio Christi, cuius mortis virtus ad eos emanarit. His verò ita sit responsum: Primùm, multa dici in hac expositione quæ nusquam apparent in contextu. Secundò, Spiritus nomine non posse significari mortis Christi efficaciam, quin simul dicatur eadem efficacia viuificatus. Neque enim aliter vsurpari potest Spiritus Christi nomen in hoc versiculo quàm in superiore. Illud verò dicere nimium fuerit absurdum. Tertiò, pugnare etiam hanc sententiam cum ipso contextu, quum apertè dicantur isti Spiritus infideles periisse, & solæ octo animæ seruatæ. quod tamen generaliter & indefinitè, at non sigillatim siue de singulis accipiendum minimè contenderim. Quartò, ne hoc quidem ad Apostoli scopum pertinere. Tandem verò dicam & ipse quid mihi videatur, ita tamen vt doctorum interpretum sententiis minimè velim præiudicium adferre, &, siquis rectiora docuerit, non inuitus de sententia mea sim decessurus. Spectandum puto in primis Apostoli scopum: is autem est, vt fideles ad sanctè & iustè viuendũ hortetur. Ingressus enim est hoc

argumentum à verſu 8. Iam verò quia nullis aliis maiores imminent ærumnę, fuerunt adferendæ rationes quibus aduerſus omnes calamitates confirmentur, ne ſtudium iuſtitiæ remittant. Hæc cauſa eſt cur à verſu 14 vſque ad finem huius capitis hanc partem tractet, & rurſus à ſequentis capitis verſ. 12. ad quintum vſque caput, quod ſpero mihi conceſſuros quicunque ſeriem orationis propius conſiderarint. Iam verò videamus quæ adhibeat argumenta. Primum ſumptum eſt à prouidentia Dei, ſuos reſpicientis, & omnibus impiis iratis, vt Dauid teſtatur. Monet igitur vt hanc Dei omnipotentis prouidentiam omnibus terriculamentis opponentes, fortiter perſeueremus, adeo vt ij ipſi à quibus oppugnamur, ſuæ impietatis nõ ſine rubore conuincantur. Secundum argumentum eſt à Dei voluntate ſumptum, qui hac via conſtituerit ſuos ad vitam æternam adducere. Eſt autem duplex hoc argumentum. Oſtendit enim afflictiones pro iuſtitia non temere, nec Deo nos deſerente, ſed contra Deo ita conſtituente, & regnum ſuum moderante nobis euenire: deinde propoſito feliciſſimo omnium ærumnarũ exitu, nos ſolatur. Sed hoc fuit probandum. Nam cui facilè perſuaſeris, Deum illos velle affligi quos chariſſimos habeat? Hoc illud eſt igitur in quo nunc verſatur, ac in ipſa quidem fronte primùm omnium nobis Chriſtum proponit, perfectiſſimum nimirum exemplar in quo conſilium Dei intueamur. Eandem enim par eſt membrorum & capitis naturam ac cõditionem eſſe. Præterea Indicandum fuit in primis, non modò quod exemplum nobis proponeremus, ſed etiam ex quo fonte vires illas infractas hauriremus, quibus foueri nos oporteat. Chriſtum igitur proponit, qui iuſtiſſimus quum eſſet, pro nobis eouſque afflictus eſt vt mortem crudelitatis & ignominiæ plenã vltro ſubierit. Sed hoc, inquit, quòd ad carnem attinet, illi contigit: nam mox diuina virtute victor euaſit. Et quorſum hoc Chriſtus? Nempe vt nos per eandem viam ad Deum adducat. Quid eſt igitur tam aſperum quod reformidemus, tam arduum quod non ſuperemus? Hæc igitur Petrus in verſiculo ſuperiore. Nunc verò quoniam vnõ tantùm verbo nobiliſſimi huius exempli vſum attigerit, oportuit copioſius explicari quænam ſit Eccleſiæ cum Chriſto capite, tum in afflictionibus tum in gloria coniunctio: deinde etiam quænam nunc ſit illa capitis noſtri gloria, cuius & virtute confirmemur, & ſpe ſuſtentemur. Deligit autem exemplum, quo nullum certè magis expreſſum potuit inueniri: primùm videlicet antiquiſſimum, vt & perpetuam hanc fuiſſe Eccleſiæ conditionem, & Chriſti capitis noſtri virtutem iam tum eluxiſſe nouerimus: deinde in quo non vnus aliquis, ſed mors ipſa potius quàm mortis periculum: nõ vulgare aliquod aduerſus impios Dei iudicium, ſed quo nullum vnquam terribilius editum fuerit: non ſimplex aliqua ſed miraculi plena liberatio piorũ ſpectanda proponatur: quod denique ſit inſigne etiamnum noſtræ ſalutis antitypũ. Hoc ergo videamus quomodo explicet. Chriſtus, inquit, quẽ dixi diuina virtute viuificatum, iam olim in diebus Noe, quum appararetur arca, profectus, ſiue aduenies, ne nunc primùm putemus illum Eccleſiæ curam & adminiſtrationem ſuſcepiſſe: aduenies, inquã, non corpore, (quo nondum aſſumpſerat) ſed ea ipſa virtute per quam poſtea reſurrexit, & qua afflati loquuti ſunt prophetæ ſup. 1. 11. prædicauit ſpiritibus illis qui nunc in carcere meritas dant pœnas, vtpote qui recta monenti Noe, & arcam ſuam conſtruenti parere olim recuſarint, in qua etiam octo duntaxat animæ ſeruatæ ſunt. Hæc eſt, opinor, plana & ſimplex huius loci explicatio, cum præcedentibus & ſequentibus optimè cohærens, & ita quidem vt neque vlli verbo vis fiat, neque quicquam adliciatur, vel detrahatur: quod ex ipſa contextus declaratione planius etiam intelligetur. ¶ *Per quem, &c. Sub.* πνεύματι. Per quem Spiritum, id eſt, per quã Deitatis verbi naturam & virtutem, eam ipſam videlicet qua fuit viuificatus: vt nemo vel corporalem præſentiã, vel animam Chriſti, vel mortis ipſius efficaciam poſſit intelligere: quum non poſſit aliter in hoc verſiculo explicari Spiritus nomẽ quàm in ſuperiore. Vulgata & Eraſmus, *In quo*, paulo obſcurius, quanuis poſſit hoc quidem tolerari, vt

idem

idem declarat atque καθ' ὅ, i. cuius Spiritus respectu. ¶ *Spiritus qui [sunt] in carcere,* τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασι. Sub. ἔσι, quod participium propriè temporis est præsentis, quod non animaduersum illos fefellit qui per præteritum imperfectũ interpretati sunt τοῖς ἦσι, *qui erant*, quasi prædicationis tempore iam essent in carcere, cum Petrus minimè tempus illud respiciat quo prædicatum est illis, id est tempus Noe, per quem Spiritus Christi totos centum & viginti annos tam diligenter illis prędicauit resipiscẽtiam: sed illud ipsum tempus considereret quo hæc scribebat, sicuti quum infrà dicit Euangelium fuisse prædicatũ mortuis, sui videlicet quo hæc scribebat, non autem eius temporis respectu quo illis fuit Euangelium prędicatum. Quum autem hæc scriberet, Petrus, illorum incredulorum cadauera quidem iampridem computruerant: spiritus verò in carcere inclusi, vltimam nimirum iudicis sententiam cum fletu & stridore dentium expectantes, in tenebris illis exterioribus tenebantur, vbi & nunc tenentur. Neque verò quicquam in hac interpretatione detorsimus, siue formulam ipsam loquendi, siue singula verba spectes. Ita enim sæpissimè fit vt tum loquendo, tum scribendo consideremus quid nostris temporibus conueniat, non autem illis de quibus agimus. quam figuram προλῆψιν vocant: cuius infinita passim apud omnes scriptores exempla occurrunt. Participium autem ὤν (vt antè monui) magis etiam propriè de tempore præsenti dicitur quàm de præterito imperfecto, & φυλακὴ (si paucos locos excipias in quibus quartam noctis partem declarat) pro carcere vbique accipitur: & commodissimè ita potest explicari vt nos fecimus, eadem ratione qua dicuntur catenis tenebrarum vincti diaboli seruari ad iudicium. 2. Pet. cap. 2. 4. & ἐν φυλακῇ, id est, *in carcere*, positus dicitur Satan, Apocal. 20. 7. Sed & Syrus interpres habet שׁאול (*Scheol*,) quo vocabulo modò sepulchrum, in quo certè Spiritus non concluduntur, modò locus ille significatur sedibus beatorum oppositus, vt diximus Luc. 18. versu 23. & Act. 2. 25. quem Petrus hîc φυλακὴν, id est, carcerem, appellat. Spirituum verò nomen quoniam paulo antè diximus coactè pro viuis hominibus accipi, obseruandum est, Petrum, quum de iis ageret qui iampridem erant mortui, & necessariò faceret carceris mentionem, necessariò quoque nõ homines sed Spiritus dixisse, id est, eos quorum Spiritus tum quum ipse hæc scriberet, in carcere erant, & erunt ad extremum vsque diem, quomodo etiam loquitur Apostolus Hebr. 12. 23. de beatis agens. ¶ *Prodiens*, πορευθεὶς. Vel, *veniens*, vt rectè conuertit Vetus interpres, sicuti mox dicemus. Erasmus, *Abiit*, multo obscurius. Syrus autem interpres ne hoc quidem legit. & illud constet, apud Hebræos sæpe eiusmodi participia redundare: vt si dicas, Surgens abiit, Respondens dixit, & similia: quanuis non sine aliqua emphasi sæpe hoc faciant, veluti quum rem aliquam seriam & prius meditatam describunt, vt Exo. 2. 11. Itaque mihi videtur magnum esse huius participij pondus hoc loco, quod nimirum testetur Christum iam tum per Spiritum suum in difficillimis illis temporibus Ecclesiæ præfuisse, à quo etiamnum hodie gubernatur. Est autem hæc consuetudo Scripturæ, vt, quò melius summa illa Dei prouidentia declaretur, à cælis ipsis dicatur Deus descendere, quod & aliquoties factum est, Christo visibili aliqua specie apparente, vt ex 18. cap. Geneseos manifestè liquet: vbi disertè dicit se descendisse is ipse qui יהוה (*Iehoua*) proprio videlicet Dei nomine, dicitur. Item Exod. vbi is qui in rubo apparet Mosi, (Christus proculdubio, vnicus hominum & Dei mediator) se descendisse inquit: ac de nomine interrogatus, proprium illud nomen sibi vendicat. Quid igitur? Nempe quum de Spiritu, id est, deitate illa Verbi agatur, non possum dubitare quin sicut suprà ipsemet Petrus 1. 11. de Spiritu Christi prænuntio loquutus est, hoc participio per anthropopathiam declaretur illius præsentia, qua Noe & Ecclesiam suam seruauit, impios verò funditus perdidit: Noe inquam præconem iustitiæ, per cuius os, sicut per reliquos etiam Prophetas, orbem terrarum ad resipiscentiam inuitauit, vt Ierem. 7. 24. & Zach. 7. 12. scribitur. Itaque πορευθεὶς nec durè nec insolenter explicamus *Prodiens*, velut

è cælis videlicet, vbi Scriptura collocat beatam diuinæ illius virtutis sedem: non autem è corpore vel è mũdo. quod planè coactum esse ostendimus, & ab Apostoli scopo alienum. Sed & πορευθεὶς possumus interpretari παρελθὼν *adueniens*, ex Hebræorum consuetudine, quam exposuimus Matth. 4.5. Mar. 8.11. & aliis multis locis: quum præsertim ita prorsus vsurpetur hoc idem participium Luc. 14.10. & 23.33. & Mar. 3.13. & 16. versu. 13. vt ἀνέστη, 1. Regum 22.21. ¶ *Prædicauit*, ἐκήρυξεν. Hoc quoque confirmat nostram interpretationem. Nec enim dubitari potest quin hoc referatur ad ea quæ sequũtur id est, ad illud tempus quo Spiritus per os Noe, arcam construentis, iram Dei imminentem prædicabat. Nam cui fuerunt immorigeri? certè illi qui prædicabat. Non potest ergo prædicatio ista ad posterius aliquod tempus referri. Sed de hoc mox etiam dicemus capite quarto, versu 6.

20 *Qui olim rebelles fuerunt*, ἀπειθήσασί ποτε. Hoc ita cohæret cum τοῖς πνεύμασι vt non magis diuelli possit quàm adiectiuum à substantiuo, quod vocant, nec vlla prorsus alia ratione explicari possit. Deinde aduerbium ποτὲ tempus illius prædicationis indicat, ac proinde per antithesin ostendit ita explicandum esse τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασι, vt nos fecimus: perinde videlicet ac si scriptum esset τοῖς νῦν ἐν φυλακῇ πνεύμασι. vt ποτὲ & νῦν i. olim & nunc opponantur. Sed non fuit necesse vt νῦν adderetur: propterea quòd οὖσι, ex communi vsu subauditum, præsentis est temporis. Contrarius autem error in hoc participio inoleuit quàm in superiore. Nam illud conuerterunt per imperfectum, Qui erant, pro Qui sunt: hoc verò per plusquam perfectum, Qui fuerant increduli, id est ἀπιστήσαντες. Et Erasmus, *Qui inobedientes fuerant*, pro quo dicendum erat, *Qui inobedientes fuerunt*, seruata propria aoristi significatione.

¶ *Semel*, ἅπαξ. Hoc aduerbio declaratur tempus vltimò præfixum ac definitum fuisse, quo elapso nulla reliqua spes superesset: quod & historia & exitus ipse rei declarauit. Vetus interpres pro ἅπαξ ἐδέχετο, legit ἀπεξεδέχετο sed mẽdosè, vt mihi videtur: quanuis ita legerimus in Complutensi editione & vetustis cod. quatuor. ¶ *Expectabat Dei lenitas in diebus Noe*, &c. ἐξεδέχετο ἡ τοῦ Θεοῦ. &c. Ita rectè legit Augustinus epist. 99. Et sanè cogor hoc in loco maiorem in Erasmo attentionem desiderare, qui quum hunc Augustini locum legisset, non dubitauit tamen conuertere, *Expectabatur Dei lenitas*. Nam, inquit, τὸ ἐκδέχεσθαι verbum est mediũ. quod tamen nescio, quàm verum sit. Deinde à quo tandem expectabatur Dei lenitas hoc tempore? Num à Noe? is certè expectabat Dei misericordiam, sed de patientia illa differitur qua Deus vsus fuerat quum CXX annos mundo constituisset ad resipiscendum. Noe igitur arcam ædificans, non Dei lenitatem, sed Dei iudicium imminens expectabat. Quid verò impij? nempe Dei lenitatem non modò non expectabant, sed etiam deridebant. Sed Deus is est qui patienter expectabat tantisper dum prætetiret tempus illud CXX annorum constitutum, & arca esset extructa. vt ἀπεκφραστικῶς totum hunc locum Syrus interpres rectè sic vertit, Tremel. nostro interprete, *Quum longanimitas Dei præciperet, vt fieret arca, propter expectationem conuersationis eorum.* ex qua tamẽ versione colligo illum pro ἅπαξ ἐξεδέχετο. legisse ἀπεξεδέχετο. Vulg. *Quando expectabant Dei patientiam.* Quem locum existimo, quum rectè cõuersus esset à Vet. interp. à sciolis aliquibus deprauatum, vt illud quoque quod suprà annotauimus v. 19. Dicitur autem Dei patientia, pro Deus patiens, ex Hebr. idiotismo.

¶ *Paucæ* ὀλίγαι. Vulgata. *Pauci*, ὀλίγοι, eodem sensu quam lectionem inuenimus in duobus vet. libris.

¶ *Octo animæ*, ὀκτὼ ψυχαί. i. octo homines. Hebraica synecdoche. ¶ *In aqua*, δι' ὕδατος. i. ἐν ὕδατι, vt Rom. cap. 4. 11. Hoc enim est quod in vernacuio sermone dicimus *parmi l'eau*, Vulg. & Eras. *Per aquam*. quod planum fuisset si additum esset epitheton, vt si Per medias aquas scriptum esset. Neque enim διὰ videtur pro causa instrumentali accipi posse, quum aqua non seruarit Noe, sed ex aqua sit seruatus: sicut in Baptismo illa emersio ex aqua, declarat emersionem ex morte in nouam vitam.

21 *Cui rei*, ᾧ. Ita restitue ex Complutenti

uersi cod. nam mendosè in aliis legitur quod ad κλεωτὸν etiam fœminei generis referri non potest. ¶ *Correspondens exemplar*, ἀντίτυπον. Τύπος in his libris passim dici solet illud in quo tanquam exemplari quippiam nobis impressa quadam forma ἀναλόγως repræsentatur, vt 1.Cor.10.6.& 11.pro quo solet etiam Apostolus ὑποδείγματος voce vti, vt Heb. 8.5.& 9.23.& παραβολῆς vt Heb.9.9. Comparantur autem typi interdum cum veritate ipsa, cuius sunt exemplaria, vt Hebr.capite.9 24. sacrarium Tabernaculi dicitur cælorum ἀντίτυπον. Interdū verò cum aliis secundariis eiusdem rei exemplaribus conferuntur: vt hoc in loco Baptismus dicitur ἀντίτυπον eius liberationis quæ contigit Ecclesiæ in diluuio. Nam & hæc liberatio & Baptismus adumbrant Ecclesiæ sanctificationem,& emersionem à peccati & mortis gurgite. Sunt igitur duo typi: sed liberationis à diluuio præcedens typus sequentem Baptismi typum ipsi correspondentem adumbrauit, qua ratione etiam potest Baptismus & nubi & iectioni maris rubri tāquam ἀντίτυπα opponi. ¶ *Stipulatio bonæ conscientiæ apud Deum*, συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα εἰς Θεόν. Vulgata admodum obscure, *Conscientiæ bonæ interrogatio in Deum*. Erasmus, *Quo fit vt bona conscientia respondeat apud Deum*. quod non probo, quia datum est ἐπερωτᾶν vertere Respondendi verbo. Syrus autem interpr. παραφραστὴς hunc locum vertit. *Non corpore ablati à sordibus, sed confitentes Deum in cōscientia pura*, quasi videlicet interioris Baptismi, effectus designetur, quo nimirum fiat vt cōscientia pacificata clamet Abba pater, Deū ipsum sancta securitate interpellans, vt ἐπερώτημα idem sit atque Heb. שְׁאֵלָה [*Scheelah*] & addatur eis Θεόν, quòd sic dicāt Heb. שְׁאַל בְּאֱלֹהִים [*Schal beelohim*] quæ interpretatio valde conuenit. Videtur tamen nūc mihi propius ἐπερωτήματος vocem considerāti, melius Cōuenire vt stipulationē interpretemur, & Apostolū dicamus respexisse ad interrogationes catechistarum quibus catechumeni interiorem Baptismum iam tum testificabantur exteriore sanciendum, vt Act.cap.8. versu 37. quò spectat Apostolicum totum symbolum, & illud ab adultorum Baptismo ad infantium baptismum magno errore, si ipsos infantes spectes, trāslatum, Credis? credo. Abrenuntias? abrenuntio. vnde illud Tertulliani, quod est veluti commentarij vice in hunc locum in lib. de resur. Carnis, Anima non lauatione sed responsione sancitur.

22 *Ad dexteram Dei*, εἰς δεξιᾶ Θεοῦ. Vide Heb.1.3. Cæterùm quod addit Vetus Latinus interpres, neque in Syra editione, neque in vllis codicibus Græcis inuenimus, quanuis minimè videatur otiosum. Addit autem hæc, *Deglutiens mortem, vt vitæ æternæ hæredes efficeremur*. ¶ *Profectus*, &c. πορευθεὶς, &c. Hanc Christi in cælum profectionem opponit duplici aduentui, vni per Spiritus sui virtutem, quæ in illa Ecclesiæ liberatione insignis apparuit: alteri, qua rē vera manifestatus est in carne. Dicit autem ad dexteram Dei sedere, subiectis illis omnibus, vt quum eius virtutē multo etiam magis quàm antea nos regi & gubernari nouerimus, nullo periculo deiiciamur, sed bona illa conscientia ipsum inuocemus: deinde vt tantæ istius gloriæ, cuius participes sumus, assidua contemplatione nos consolemur: Ascendit enim per crucem, vt per crucem nos ad Deum adduceret, ad cuius dexteram sedet.

IN CAPVT IIII.

1 *Quum igitur Christus*, Χριστοῦ οὖν. Nunc redit ad exhortationem vt sanctè vitam instituamus, & nostræ sanctificationis fontem aperit, nempe Christi mortem, cuius vi morimur peccato: sicut eiusdem resurrectione in nouam & perennem vitam resurgimus, vt pluribus exposuimus cap. 6. epist. ad Rom. ab initio capitis vsque ad ver.12. Aptissimè verò cohærent ista, quum in Baptismo peculiare quoddam habeamus nostræ tum mortificationis tum viuificationis exemplar, vt illic quoque Paulus luculenter exponit. ¶ (*Nempe*) *quod*, &c. ὅτι, &c. id est, Eum demum in veteri homine, i. (vt loquitur Paulus Rom. 6. 7.) carni ac peccato mortuum esse, Christi exemplo ac virtute, in quo peccatum amplius non viget. Hæc enim est sanctificationis nostræ definitio, quæ partem illius vtranque complectitur, si sequentem versiculum adiūxeris. Sed pro ὁ παθὼν, Qui mortuus est, maluit

dicere ὁ παθὼν ἐν σαρκὶ, Qui passus est in carne, vt nos ad Christum nostrum archetypum reuocaret. qua ratione etiam dicitur vetus homo in nobis esse crucifixus, & caro crucifixa, cum cupiditatibus suis, & mundus nobis crucifixus, ac nos vicissim crucifixi mundo, apud Paulum. Erasmus igitur manifestè deprauauit Petri sententiam, quum ὁ παθὼν ἐν σαρκὶ interpretaretur, *qui patiebatur in carne*: quasi de Christo ipso hæc dicantur: quum ex iis quæ subiiciuntur, satis appareat, istud ipsi Christo capiti non conuenire, sed membris in eo sanctificatis. Carnis igitur nomen, vbi de Christo agitur, humanam naturam, eámque integram & omni labe carentem, hoc autem posteriore loco, per αἰνιγμάτισιν Paulo familiarissimam declarat illam qualem illam habemus, id est, vitiosam ac corruptam, vt passio in carne nihil aliud quàm nostræ vitiositatis abolitionem, sensim perficiendam declaret. Sed dicet quispiam quænam hæc est conuenientia inter Christum passum in carne & nos, quum hæc caro cui mori nos oportet nunquã in Christo extiterit? Respondeo nõ fuisse quidem carnem hãc vitiosam in Christo, sed tamẽ eã quę in nobis est vitiosa fuisse illi imputatam, quam in Cruce excussit, non in ipso sitã, sed ipsi impositã. Deinde passus hic dici potest Christ⁹ carne, infirmitatis carnis habita ratione, quam pro nobis excepto peccato subiit, cuius virtute nos eã vincere oportet, quã non tantum miseriis obnoxiam, sed etiam impurissimam circunferimus.

2 *Quod reliquum est*, &c, τὸν ἐπίλοιπον, &c. id est, quod præsenti vitæ in hoc corpore transigendæ supereſt. Caro igitur tertia etiam significatione hîc accipitur, nempe pro præsentis & infirmæ huius vitæ conditione, vt Galat. 2. 20. Hebr. 5. 7.

3 *Sufficit*, ἀρκετὸς. Manifestum est hoc loco, σολοικοφανὲς. Recta enim constructione scribẽdum fuit ἀρκετὸν γὰρ τῷ παρεληλυθότι χρόνῳ τὸ θέλημα τῶν ἐθνῶν κατειργάσασθαι. Id est, Sufficit enim præterito tempore, quod Gentibus libet perpetrasse, vt etiam sum interpretatus. ¶ *Vobis*, ὑμῖν. Hoc non legit Syrus, neque Vulgata Latina editio, sed mendosissimè in Græcis codicibus scribitur ὑμῖ *nobis* pro quo substituimus ὑμῖν, licet in vno duntaxat exemplari repertum, Petro proculdubio nunquam sese istis, quos hîc tam prolixè reprehendit, connumeraturo, vt nullus hîc planè relinquatur locus tropo quem Græci Rethores ἀναχοίνωσιν, Latini Communicationem appellant. Præteritum verò tempus minimè ad eos ipsos homines restringendum est, quos hac epistola propriè compellat Apostolus, sed maiores eorum notat, & illam decem tribuum ἀποστασίαν, & sceleratum illorum memoriam ipsis renouat ab Osea præsertim similiter expressa, per quæ factus fuerat Israel LO RVCHAMA & LOAMMI, vt mirum non sit idololatriã istis quoque obiici. Et ita accipiendum esse hunc locum, illud quoque ostendit, quod supra 2. 10. Petrus citans illum Oseæ locum, adiecit particulam ποτὲ, quæ profecto non præsens, sed longè antecedens tempus declarat; quamuis illud quoque verisimile sit, non paucos ex illis tribubus, inter barbaras & profanas illas gentes dispersos, nec vnquã in patriam reuersos fuisse, à patriis & illorum populorum inter quos versabãtur sceleribus, seruata dũtaxat circuncisionis vmbra, non abhorruisse. ¶ *Quæ Gentibus libent*, τὸ θέλημα τῶν ἐθνῶν. Vulg. *Voluntatem* nimis generaliter, Significat enim hoc loco τὸ θέλημα. id quod Gallicè vocamus. *le plaisir*, i. nõ quamuis voluntatem, sed protsus immoderatam, & voluptatibus additam, quæ Latinè libido dicitur; malui tamen vti periphrasi perspicuitatis causa. In horum autem flagitiorum recẽsione multũ variat Syrus interpres à Græcis omnibus. Habet enim Tremellio interprete, *In crapula & ebrietate, in fœtore, & commessationi, & in cultu dæmoniorum*. Vulg. verò nõ legit ἐν πότοις quod fortassis est glossema τῶν κώμοις. ¶ *Perpetrasse*, κατειργάσθαι. Vulg. ad perpetrãdam εἰς τὸ κατεργάσασθαι, quæ fortasse recta est & vera huius loci lectio, ita vt hic nullum sit σολοικισμὸς.

4 *Luxus profusionem*, τῆς ἀσωτίας ἀνάχυσιν. Vulg. *Luxuriæ effusionem*. vnde Syrus *crapulam* nescio qua ratione interpretatur, aut μέθην legit. ¶ *Peregrinari sibi videntur*, ξενίζονται. Hoc est quod in vernaculo sermone dicimus, *Ils se trouuent estranges*, vel, *Ils se trouuent tous nouueaux*

& comme en vn autre monde. Vulg. *Peregrinatur*, Latinè profectò, sed paulò obscurius. Cic. pro Rabirio perduell. reo, *Adeone es ignarus disciplinæ consuetudinisque nostræ vt hæc nescias? vt peregrinari in aliena ciuitate, non in tua magistratum quere videaris?* Idem Acad. *Nos in nostra vrbe peregrinantes, errantésque, tanquam hospites, libri tui domum deduxerunt.* Sic etiamnum hodie, quasi in lucem reuocato Euangelio, quid aliud clamitãt homines quàm hæreticis istis nouum mũdum esse fabricandum? Atqui nõ oportuit ipsum mundum, sed hominum ingenium mutari: quibus vetus esse debuerat quod nouum est, & è contrario nouum esse quod ipsis est vetus. Erasm. *Atque absurdum illis videtur*, non satis expresse. Syrus, *Obstupescent*, nempe vt ad rei insuetæ spectaculum.

6 *Nam idcirco, εἰς τοῦτο γάρ.* Dixit forte vt Christus iudicet viuos & mortuos. Hic verò nemo fuit qui existimaret forte vt corã Dei tribunali aliqui mortui comparerent, sed eos antè mortuos dici, qui quum ante diem Domini sint mortui, postea suscitabuntur, nemo ignorauit. Nõ possum igitur satis mirari qui factum sit vt interpretes aliquid eiusmodi in hoc quoque dicto non obseruauerint, quod præsertim illius rationem complectitur. Nam certè non minus, imò etiam magis absurdum est dicere, Dominum prædicare mortuis, quàm mortuos iudicare. In eo tantùm est discrimen quòd quum dicitur Christus iudicaturus mortuos, intelligimus eos qui mortui fuerint, & cesse desierint: quum verò dicimus prædicatum esse mortuis, intelligimus eos qui tum quidem quum illis prædicaretur Euangelium, viui erant, nunc verò quum istud dicitur sunt mortui. Alioquì, si de animabus hoc accipias, quænam erit hæc interpretatio, mortuis, id est, mortuorũ hominum spiritibus? si de corporibus, quorsum annuntietur putrefactis cadaueribus Euangelium? Et tamẽ sola propriè cadauera, mortua dicuntur. Iam verò si dicas, Euangelizatum est, idem declarare atque Patefacta est mortis Christi efficacia: primùm valde coacta fuerit interpretatio, deinde semper huc redeundum erit, quinam sint isti mortui quibus illa patefacta dicatur. nempe iis qui immorigeri fuerũt, vt paulo ante dixit Petrus. Denique sufficiat hæc vna ratio pro omnibus, quũ hoc attexatur superiori dicto, non posse Mortuorum nomen aliter hîc accipi quàm in superiore versiculo, vbi dixit, Deum iudicaturum viuos ac mortuos, homines videlicet, integros & tunc viuentes, non autem spiritus corporibus exutos, neque corpora spiritibus spoliata. Nõnulli tamen mortuos interpretantur infideles, & mortuos in peccato. Sed (vt taceam quod modò dixi) redundaret etiam particula καί. Eos omitto qui limbum nobis fabricant, item qui mortuis infidelibus relictum fuisse putant aliquod pœnitentiæ spatium, ac proinde prædicatum illis fuisse Euangelium. Sũt enim ista nimiùm absurda, quãuis nõnullos magni nominis interpretes in aliquid eiusmodi nescio quis impetus abripuerit. Quid igitur? Nempe quum dicit Petrus euangelizatum fuisse mortuis, nunquam illi venit in mentem vt putaret spiritibus mortuorum prædicatum fuisse Euangelium: sed sui temporis respectu mortuos vocauit quibus viuis prædicatum est Euangelium. acsi diceret non esse nouam hanc doctrinam, sed superiorum etiam temporum hominibus pridem mortuis fuisse annuntiatam, nec frustra ab illis cõtemptam. sicut scribit Apostolus Heb. 4. 2. qui locus vel solus isti explicando loco sufficit. Id autem ita esse, præter iam commemoratas rationes, liquidò etiam apparet tum ex Apostoli scopo, tum ex iis quæ sequuntur. Minatus est infidelibus, qui suis ludibriis & contumeliis nõ desinunt sanctos vexare, fore vt reddant rationem iusto iudici, Qui, inquit, iudicaturus est viuos & mortuos. Quorsum hoc? Nempe vt scirent excipiẽdum neminem, nec cẽsendos esse iram Dei effugisse, qui in hac vita non dederãt pœnas suorum scelerum, immo perpetuò videri possent hãc vitam feliciter trãsegisse. Sed responderi poterat, patres illos qui mortui fuerunt ante Christi aduentum, (considerandum enim quo tẽpore, & ad quos scripserit Petrus) idoneam aliquam excusationem habituros. Hoc negat Petrus. Nam, inquit, mortuis quoque idem hoc Euangelium annuntiatum est, quod etiam docetur

1.Cor.10.& integro capite vndecimo epistolæ ad Hebræos.Et Dominus, Vidit, inquit,Abraham diem meum, & gauisus est. Denique nulla vnquam fuit extra Christum Ecclesia:ex quo etiam cõsequitur,idem Euangelium,quanuis nõ pari dispensatione,tamen ab initio mũdi semper Patribus annuntiatum. Non habebunt igitur filiorum scelestorum (Iudæis autem Petrus scribit)sceleſti patres quod prætexant quominus & ipsi ad iusti iudicis tribunal sistantur, secũdum Euangelium iudicandi.Deinde si libuerit,ad consolationem sanctorum, possis hoc quoque piis Patribus per eidem Euangelium Christi venturi amplexis applicare. Sequentia verò sic explico.

¶*Vt damnarentur*,&c. ἵνα κριθῶσι,&c. Quum de re præterita Petrum differere modò ostenderimus,& suprà etiam 3.19,simul liquet seruandam esse aoristi significationem:ac proinde nec Veterẽ interpretem rectè conuertisse *vt iudicẽtur*, nec Erasmum *vt damnentur*, id est, κρίνωνται,quanuis sequatur ζῶσι. Sed & puto satis esse responsum iis qui hęc accipiunt de Euãgelio,vel apud limbum, vel alibi post Christi mortem spiritibus mortuorum annuntiato. Dicam igitur quomodo planè hunc locum explicari posse putem.Non contentus dixisse PetrusEuangelium etiam superioribus seculis fuisse annũtiatum, voluit quoque ostendere eius Euãgelij summam, partim vt vnum & idem Euãgelium semper fuisse doceret,partim vt ad institutum rediret. Nam quæ de iudicandis viuis & mortuis dixit, non temere quidem nec parum appositè,sed tamẽ παρέργως dixit, quum in impiorum mẽtionem incidisset. Cœperat autem de sanctificatione differere: cuius duas partes esse dixerat, nempe pati in carne, seu mori peccato, & voluntati Dei viuere. Hoc ipsum est igitur quod nunc dicit fuisse superioribus etiam seculis annũtiatum.Nam damnari carne,pati in carne,mortuum esse peccato, non esse in carne,idem declarant. Dicitur etiam damnatus in carne is in cuius carne dãnatum est(id est, abolitum & extinctũ) peccatum. quæ pars est prior sanctificationis,vt differtè loquitur Paulus Ro. 8.3.adeo quidem vt hæc verba Petri ἵνα κριθῶσι σαρκὶ,non possint planiùs explicari quàm ex 1.Cor.1.5,νικόλαθρον τῆς σαρκὸς,ad interitum carnis. Idque ita esse, præterea etiam apparet ex antithesi.Nã damnari & viuere contraria non erunt nisi damnari pro interire & mori accipias:sicut mortificatio & viuificatio mutuò inter se respondent. Sed quum dixisset Petrus κατ' ἀνθρώπους, Secũdum homines, declarans nimirum huius vitij, quod in nobis extinguendum est, fontem ac originem in ipsa hominum natura hærere,addidit σαρκὶ per epexegesin,vt alterum altero explicaretur.

¶*Viuerent autem*,&c. ζῶσι δὲ, &c. Alteram partem sanctificationis explicat priori cohærentem. Idcirco enim morimur carne vt viuamus Spiritu:sicut copiosè expositum est sexto & septimo capitibus epistolæ ad Romaeos.quamobrem etiam duo ista vbique solent connecti. Quemadmodum autem quum dixisset κατ' ἀνθρώπους,addidit σαρκὶ,ita etiam post κατ' Θεὸν secundum Deum,addidit πνεύματι,*Spiritu*:vt vicissim ostenderet vnde vis ilta integræ & sanctæ atque adeo perennis vitæ,quę in nobis inchoata est,emanaret: nempe à Dei Spiritu, vnde factum vt ipsa etiam Spiritus diceretur.

9 *Alĩ in alios*,εἰς ἑαυτούς. Vulgata *In vosmetipsos*.quæ interpretatio multis imposuit,qui non consideraruntt, Apostolum non singulos sed multos coniunctim alloqui,quos velit mutuo charitatis vinculo esse coniunctos. Vide Ephes.4.32.

¶*Operiet*,καλύπτει. apud homines scilicet, quoniam charitas omnia tolerat, proximo non detrahit, boni consulit plurima,sic tamen vt nec adulando cõniueat,nec sit προσωπολήπτης. At coram Deo vnius ille Christi sanguis nostra peccata nõ tantùm operit, sed etiam penitus delet:

11 *Loquitur*,(*loquatur*)λαλεῖ. Repetendum esse idem verbum ad explendam sententiam diximus Rom.12.7, & alibi non semel,quod etiam Syrus interpres expressit.

¶*In omnibus*,ἐν πᾶσι. Syrus præterea legit ἃ πράσσετε,Quæ facitis.

12 *Ne,tanquam hospites*, *peregrinum*, μὴ ξενίζεσθε. Id est,ne perinde sitis attoniti vt qui in rem aliquam nouam incidunt,

eidunt, & de qua nunquam cogitarint. Vulgata, *Nolite peregrinari.* Erasmus, *Ne miremini.* Vide sup. 4.

¶ *Exploratione illa per ignem quæ fit in vobis ad vestri experimentum,* τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει πρὸς πειρασμὸν ὑμῖν γινομένῃ. Vulgatus, *In feruore qui ad tentationem vobis fit.* Erasm. *Dum per ignem exploramini, quæ fit ad experimentum vestri fit.* Sententia ipsa per se plana est. Sed Syrus interpres totum hoc τῇ ἐν ὑμῖν πυρώσει non legit: & huius periodi membrum aliter collocat. Cyprianus autem ep. 56, totum hūc locum ita citat: *Charissimi, nolite mirari ardorem accidentem vobis, qui ad tentationem vestram fit: nec excidatis, tanquam novum vobis contingat.* Itaque post γινομένῃ, legit, μηδὲ ἐκπλήσσεσθε, vel potius, μηδὲ ἐκπλήττεσθε.

13 *In eo,* καθὸ. Vulg. pro καθὸ κοινωνεῖτε, legit κοινωνοῦντες, *communicantes,* quod sequutus est etiam Syrus. ¶ *Gaudete,* χαίρετε. Cyprianus eodem illo loco, addit, *per omnia,* ἐν πᾶσι.

14 *Quoniam & ille gloriæ & ille Dei Spiritus super vos requiescit,* ὅτι τὸ τῆς δόξης καὶ τὸ τοῦ Θεοῦ πνεῦμα ἐφ' ὑμᾶς ἀναπαύεται. Ita necesse est vt de duobus diuersis spiritus accipiamus, quia in omnibus codic. Græcis duo adscribuntur articuli. Itaque Spiritus appellatione nō ipsum Spiritum sanctum, qui vnus est, sed (ex Scripturæ more, quem alibi exposuimus) illius dona, quæ diuersa sunt, intelligo. Spiritum igitur gloriæ, oppositum crucis ignominiæ, Petrus ita vocat propter gloriam qua Spiritus sanctus fideles exornat: sicut Spiritus intelligentiæ, consilij, fortitudinis, & alij quoque commemorantur Esaiæ 11. 2. ad quem locum videtur Apostolus alludere. Spiritum autem Dei in genere pro Spiritu adoptionis accipio, qui in nobis per eas afflictiones obsignatur quibus conformes imagini fratris nostri primogeniti reddimur. Sed Vulgatæ editionis codices in hoc loco non consentiunt. Plerique enim legunt, *Quoniam, quod est honoris, gloriæ & virtutis Dei, & qui est eius Spiritus, super vos requiescet.* Quæ interpretatio prorsus à Græcis dissentit. Veteres autem codices emendatiores habent, *Quoniam gloria & Spiritus Dei in vobis requiescit,* quasi τὸ τῆς δόξης idem valeat atque ἡ δόξα. Suspicor enim nonnullos, qui de ipso Spiritu sancto istud dictum acciperent, non autem de ipsius effectis, gemino articulo fuisse offensos. Cyprianus epistola modo citata, aliam etiam lectionem prorsus diuersam adfert, hanc videlicet, *Quia manifestatis & virtutis Domini nomen super vos requiescit:* quasi scriptum sit, ὅτι τὸ τῆς δόξης καὶ δυνάμεως τοῦ Θεοῦ ὄνομα ἐφ' ὑμᾶς ἀναπαύεται. quæ scriptura nusquam est à me reperta, quanuis in tribus Græcis repererim, τὸ τῆς δόξης καὶ δυνάμεως, καὶ τὸ τοῦ Θεοῦ πνεῦμα, &c. *Quoniam ille gloriæ & potentiæ, & ille Dei spiritus* &c. Mihi verò in tanta varietate, maximè arriserit Syri interpretis versio, *Quia Spiritus gloriosus Dei super vos requiescit.* ὅτι τὸ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ πνεῦμα ἐφ' ὑμᾶς ἀναπαύεται. ¶ (*Qui*) *quod ad illos quidem attinet, blasphematur,* καθ' αὐτοὺς βλασφημεῖται. Supplendum est ܒܝܫ (*ascher,*) id est, ὅ, ex Hebræorum idiotismo, vt diximus Ephes. cap. 2. 5: expressum etiam à Cypriano eadem illa epistola. Sed neque Syrus neque Vetus Latinus hoc membrum legerunt, quod tamen apponitur apud Cyprianum, & in omnibus Græcis nostris legitur, vnico tantùm excepto.

15 *Sed enim* Syrus legit μόνον. vel πλὴν, Tantummodo. Ostendit autem particula causalis occurrere voluisse Apostolum tacitæ obiectioni, ac si quis quæreret cur earum tantùm miseriarum mentionem faciat quibus probantur sancti, & quas propter nomen Christi perferunt. ¶ *Maleficus,* κακοποιὸς Sic constanter legitur in Græcis codicibus: quā tamen vocem necesse est de leuioribus iniuriis interpretari, quoniam disiunctiuè non potest genus cum specie cōponi: quod nō animaduersum occasionem præbuit in Latinis codicibus mutandi *Maleficus* in *Maledicus.* ¶ *Alienarum rerum inspector,* ἀλλοτριεπίσκοπος Syrus interpres hoc non legit: neque id sanè magnopere videtur ad ea pertinere quæ pœnis vindicari consueuerint, nisi quòd sæpe in rixas incidant qui curiosè satagūt aliena, vnde postea maiora mala exoriantur. Tale verò hominum genus nullus elegantius descripserit quàm Terentianus ille senex, his verbis, *Tantúmne ab re tua oti tibi, aliena vt cures, eáque nihil quæ ad te attinent?*

16 *Hac in parte*, ἐν τῷ μέρει τούτῳ. Sic vulgò dicimus *De ea cæsa*, vel *à cæsa est ea parte*. Vide epist. ad Colossenses cap. 2. vers. 16. Vulg. *In isto nomine*, ἐν ὀνόματι τούτῳ. vt in vno manuscript. cod. legitur, quod etiã sequitur Syrus interpres: siue hoc accipias de ipso Christi nomine, in quo gaudere & gloriari iubemur: siue hoc interpreteris, sicut Latinè Nomẽ pro Causa ponitur, vt *Hoc nomine* idem valeat atque *Ob hoc ipsum*.

17 *Nam tempus est*, ὅτι ὁ καιρός. Videtur mihi alludere ad Ierem. 25. 29. ¶ *Vt incipiat*, τὸ ἄρξασθαι. particulam καὶ in Græcis expunxi, tum ex veterum omnium nostrorum codicum Græcorũ, tum etiam ex Syri & veteris Latini interpretis auctoritate. ¶ *Quòd si, εἰ δέ*. Sic Christus, Si hęc in viridi, quid fiet arido? ¶ *Finis*, τὸ τέλος. Id est, exitus.

18 *Iustus*, ὁ δίκαιος. Id est, plus, siue pietati & Iustitiæ studens, vt apparet ex antithesi.

IN CAPVT V.

1 *Presbyteros*, πρεσβυτέρους. Generale nomen est presbyteri hoc in loco, eos omnes comprehendẽs qui funguntur Ecclesiastico munere, ac nominatim eos quibus docendi munus incumbit, qui propriè pascere dicuntur: vt ipsi quoque Apostoli hoc nomine comprehendantur, à pastoribus singularum Ecclesiarum nimirũ potius κατά τι quàm ἁπλῶς differentes, vt apparere potest ex collatione loci Act. 6. 4. & 20. 17. & 28. & 1. Tim. 5. 17.

2 *Qui penes vos est*, τὸ ἐν ὑμῖν. Vel, qui à vobis pendet, vti apud Sophoclem, ἐν σοὶ ἐσμὲν, pro Abs te pendemus. In summa, proponit illis eius gregis curam qui illorum fidei est commissus, vt optimè possit hoc dicendi genus explicari ex verbis Pauli, Act. 20. 28. Vulgata, ad verbum quidem, sed fideliter conuertit, *Qui in vobis est* Erasm. *Quantum in vobis est*: non modò non expressa, sed etiam eneruata Apostoli sententia: quasi scriptum sit τὸ καθ' ὑμᾶς, & τὸ νῦ pertineat ad ποίμνιον. ¶ *Illius inspectioni vacantes*, ἐπισκοποῦντες. Syrus interpres addit רוחנית (*ruchanaith*) id est πνευματικῶς. spiritualiter. quod puto esse glossema, & in contextum irrepsisse.

3 *Neque vt dominantes cleris*, μηδ' ὡς κατακυριεύοντες κλήρων. Non regnum, sed curam presbyteris commissam esse docet. qua de re vide Matth. 20. 25. Clerum autem sortem & hæreditatem Domini (id est, Ecclesiam) vocat: sicut apud Hebræos נחלה (*nachalah*) dicitur Israeliticus populus. Sed & quia hoc corpus variis iisque dispersis membris constat, & Christus in solidum singularum partiũ caput est, ideo singulis etiam partibus nihil obstat quominus idem nomẽ atque toti ipsi corpori tribuatur. Veteres patres cleri nomen postea ad collegiũ Ecclesiasticorum ministrorum transtulerunt, quasi qui sacerdotibus Aaronicis & Leuitis successerint. Sed sanè inuehẽda non fuit in Ecclesiam ista omnium maxima ἀταξία, quæ discrimen inter pastores & oues tollat: nec temere κλήρων nomẽ ipse Petrus pro ouium omnium grege vsurpauit, adstipulante quoque Syro interprete, qui κλήρους vertit דמר עיתא (*demar bitha:*) neque Paulus 1. Cor. 14, κληρικῶν & λαϊκῶν meminit, sed docentium siue loquentium & ἰδιωτῶν. Denique vt à non malis initiis distinctiones profectæ sint, tamen quid iam tum moliretur Satan, tempus ipsum ostendit. Cæterùm, si pastoribus non licet regum more gregi dominari, vbi tandem patrimonium Petri? vnde duplex ille gladius? vbi illa potestas trahendi omnes ad inferos impunè, vt ille ipse totidem verbis testatur, qui se Petri successorem iactitat? qua de re quid senserit Bernardus, licet ex his ipsius ad Eugenium Papam verbis intelligere, *Esto vt hæc tibi alia quauis ratione vindices, non Apostolico more. Nec tibi dare Petrus potuit quod non habuit: quod habuit, hoc dedit, solicitudinem super Ecclesias.* (& hic fallitur Bernardus communi errore seductus) *Nunquid dominatum? Audi ipsum. Non dominantes inquit, cleris. Et ne dictum sola humilitate putes, non veritate, vox Domini est. Reges gentium dominantur eis, vos autem non sic. Planum est. Apostolis interdicitur dominatus. Ergo tu, & tibi vsurpare aude, aut Dominus Apostolatum, aut Apostolus dominatum: planè ab vtroque prohiberis. si vtrunque simul habere velis, vtrunque amittes.*

4 *Ama-*

4 *Amarantinam*, τὸν ἀμαράντινον. Ex amaranto videlicet, cuius floris (inquit Plinius) summa natura in nomine est, sic appellato quoniam non marcessit. Vul. *immarcessibilem*, ἀμάραντον, sicut etiam legit Syrus interpres. Sed ita scriptū nusquam inueni, & quum receptum sit coronas à materia ex qua componuntur cognominare, vsitatam scripturam magis probo, quum eadem eliciatur sententia ex vtrauis scriptura.

5 *Senioribus*, πρεσβυτέροις. Etsi posset intelligi Seniorum & Iuniorum vt hic habetur ætatum ratio: tamen particula ὁμοίως manifestè ostendit eosdem hîc significari presbyteros, nempe quòd non facilè iuuenes ad Ecclesiasticas illas pastorum doctorum & gubernatorum sic peculiariter appellatorum functiones deligerentur. Sicut ergo antea Petrus de presbyterorū erga suas oues, sic postea nunc de ouium erga suos ποιμένας officio disserit, quamobrem etiam rectè Syrus interpres addidit affirmatiue, *Vestris*. ¶ *Submissione animi estote intus vestiti*, τὸ ταπεινοφροσύνην ἐγκομβώσασθε. Complutensis codex legit ἐγκομπώσασθε eadem sententia. nam & κόμβωμα inuenio dici τὸν κόσμον, ornatum, & κομβώσασθαι Hesychius interpretatur σχηματίσασθαι, quæ significatio pulchrè conuenit iis quæ sequuntur, Vulgata, *Omnes autem inuicem humilitatem insinuate*. Neque enim legit ὑποτασσόμενοι. sed præterea multis modis mendosa est ista interpretatio. Erasmus, *Humilitatem animi vobis insitam habete*. Sentit enim (inquit) humilitatem in animo arctè retinendam, veluti nobis alligatam. Nam ἐγκομβώσασθε vertit Innodate: quę significatio translatitia est, neque huic loco conuenit. Vide Matth. 18. & Luc. 1. 48. Videtur autem expresse Apostolus hoc verbum vsurpasse, vt superborum fastum in incessu & vestitu argueret.

6 *In tempore*, ἐν καιρῷ. Vetus interpr. addit Visitationis, ἐπισκοπῆς, quod & in duobus Græcis cod. inueni, sed irrepsisse puto ex cap. 2. 12.

8 *Sobrij estote*, νήψατε. Syrus habet, interprete Tremellio, *Vigilate & memores estote*, γρηγορήσατε καὶ μνήσθητε. *Aduersarius vester*, ὁ ἀντίδικος. Expressi vim articuli minimè prætereundam.

9 *Fraternitate*, ἀδελφότητι. Id est, fratrum cœtu per orbem terrarum dispersо. Vide suprà, 2. 17. ¶ *Peragi*, ὅτι τὰ αὐτὰ ἐπιτελεῖσθαι. Vtitur Paulus verbo ἀναπληρόω Colos. 1. 24. aliquantulum diuerso fine, significans videlicet vsum harum afflictionum toti Ecclesiæ communem, vt alij aliorum exemplo confirmentur. Hic autem notatur duntaxat communis esse ista ferendæ crucis conditio, omnibus Christum amplexis, vt nemo queri possit de hoc suo statu, Vulg. *fieri* nimium generaliter, Sensus autem apertus est, nempe iisdem sustinendis obnoxios esse cæteros fratres.

10 *Qui vocauit*, ὁ καλέσας. Vide Gala. cap. 1. vers. 6. ¶ *Vos*, ὑμᾶς Sic vetusti multi codices habent rectius quàm ἡμᾶς, *nos*, vt sequentia demonstrant. ¶ *Ad exiguum tempus*, ὀλίγον. Vulgata suo more, *Modicū*. Erasmus, *Parum*. Ego malo ad tempus referre, vt idem hoc sit atq; illud quod scripsit Paulus 2. Corinth. 4. 17. Iac. 4. ¶ *Is ipse quam*, αὐτὸς. Erasmus, *Idem*, id est, ὁ αὐτός. Abundat autem, ex Hebræorum consuetudine, sed ita vt sit tamen magna eius emphasis hoc in loco.

¶ *Compingat*, καταρτίσαι. Vulgata, *Perficiet*, legit enim, καταρτίσει, στηρίξει, θεμελιώσει sed omnes nostri codices, tribus tantùm exceptis, scriptum habent καταρτίσαι, στηρίξαι, &c. non in modo infinito, sed tertia persona optatiui modi. Erasmus conuertit, *Instauret*: non satis appositè, vt mihi videtur. Vide Matth. cap. 21. ver. 16. Etsi verò sensim opus suum in suis promouet Deus, quo referri istud potest, tamen quum in hac vita istud nemini contingat. de cuius tamen curriculo hic agitur, & si pro perfectum reddere istud accipiatur, & adderecætera minimè fuit necesse, malo istud referre ad mutuam fidelium inter se coaptationem descriptam. 1 Cor. 1. 10.

¶ *Roboret*, θεμελιώσαι. Hoc non legit Vetus interpres. nisi velimus legisse στηρίσει, quod interpretetur Solidabit. atque ita fiet vt sequens verbum θεμελιώσαι non legerit.

12 *Vt existimo*, ὡς λογίζομαι. Verbum λογίζεσθαι grauius quidpiam declarat quàm τὸ εἶναι vel etiam ἡγεῖσθαι, vt diximus Rom. 3. 28. & Hebr. 11. 11. Significat enim aliquid apud se rationibus collectum statuere. Neque id verò etiam ineptè non cum præcedente membro

de Syluano, sed cum δι' ὀλίγων, coniunxeris, vt intellexit Syrus interpres: in quã sententiam vt inclinem, illud etiam facit, quòd alioqui non ita breuis est hæc epistola vt Petrum oportuerit eius breuitatem excusare. Potius ergo significauerit se existimare breuem illis visum iri hanc epistolam, vt iis solet qui literas ab amicissimis, & quidem de rebus grauissimis scriptas, accipiunt.

13 *In Baby'one*, ἐν Βαβυλῶνι. Babylona propriè accipio pro illa celebri Assyriæ vrbe, in qua tum esset Petrus circuncisionis Apostolus. Cur enim Romæ nomen subiicerem? Et quod traditum est de vigintiquinque illis annis quibus Petrus Romæ sederit, partim ex Pauli epistolis, Roma scriptis probabiliter refellitur, partim etiam necessariis argumentis demonstratur ex temporum supputatione, sicut diximus Act. 12.17. etiamsi Romam illum venisse, & ibi pro Christi nomine trucidatũ fuisse, non inuitus cõcedã. ¶ *Vobiscum electa* [*Ecclesia*] σὺν ἐκλεκτῇ Ecclesiæ nomẽ omittit, vt in vocabulis cõmuni vsu tritis fieri sæpe solet.

Epistola Petri Apostoli Catholica posterior.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT I.

SIMEON, Συμεών. Complutensis codex & tres alij legunt Σίμων. Vide Act. 15.14.

¶ *Per iustitiam*, ἐν δικαιοσύνῃ. ex eo quòd Deus (vt staret promissis) fidelem sese ac proinde iustũ nobis exhibuit. Consideratur enim hîc ea iustitia ex qua in nos promanauit fidei donum, vt Rom. 3.25 & 26.

¶ *Dei nostri & seruatoris*, &c. τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ σωτῆρος, &c. Ita necesse est coniunctim legamus, quia vnicus est articulus, vt copiosius diximus Tit. 2.13. Itaque cõtinet etiam hic locus manifestum diuinitatis Christi testimonium.

3 *Diuina vis ipsius*, τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ. De Christo loquitur, quem rursus Deum facit, & quidem seruatorem vnicum. Vulgata, *Omnia nobis diuinæ virtutis suæ quæ ad vitam & pietatem donata est*: prorsus absurdè, quod & ipsa constructio tota declarat, quum πάντα, id est omnia, necessariò regatur à δεδωρημένης, secundo casu absolutè posito. itaque vt hoc vitium emendaretur, scriptum est in nonnullis codicibus, *Quomodo omnia nobis diuinæ virtutis suæ quæ ad vitam & pietatem donata sunt*: vt sit hæc sententia, quicquid est in Christi diuina virtute pertinens ad vitam ac pietatem, nobis esse donatum. Sed neque tota distinctio huius loci, vt est in Græcis, neque etiam participium δεδωρημένης, quod media significatione hîc accipitur, istam interpretationem ferre vllo modo possunt. ¶ *Quæ ad vitam*, τὰ πρὸς ζωήν. Id est, quæ ad salutem. Ergo Christus sua vi diuina gratuitò nobis dat vitam æternam.

¶ *Et pietatem*, καὶ εὐσεβείαν. Hoc iter est per quod Christus ad vitam nos deducit, quia videlicet per Spiritum suum gratis donatum nos ad veram religionem format. ¶ *Per agnitionem illius qui vocauit nos*, διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ καλέσαντος

καλέσαντος ἡμᾶς. Hæc est summa & vitæ & religionis, quarum mentio facta est, nempe vt à Christo manu ducamur ad Patrem qui nos in Filio vocat, Ioh. 17. 3. vt neque breuius neque diuinius potuerit Christi officium omnisque nostra salus per partes explicari. Vetus interpres pro Agnitione dixit Cognitionem, non satis expresse, quanuis hoc discrimen non semper obseruetur. Nam cognoscunt etiam impij multi, atque adeo cognitum etiam Deum vtcunque gustant: sed soli fideles Deum vt Patrem suum agnoscunt in Christo. Est enim agnitio Dei nos vocantis, nobilissimum sancti Spiritus effectum. Iam verò si hæc in nobis efficit diuina vis Christi, & quidem ex mera liberalitate, vbi liberum arbitrium? & quo iure ab aliis hunc Spiritum flagitamus quàm ab eo in quo vno sunt omnes thesauri, & de cuius beneuolentia quisquis dubitat indignus est qui accipiat? Iac. 1. 6. 17.

¶ *Ad gloriam ac virtutem*, διὰ δόξης καὶ ἀρετῆς. Vulgata, *Propria gloria & virtute*, ἰδίᾳ δόξῃ καὶ ἀρετῇ, quæ lectio in paucis admodum codicibus isque dubiæ fidei, à nobis est inuenta: neque mihi sanè probari potest. Nec enim vsquam (quod sciam) dicitur Deus nos vocasse sua gloria, sed ad suam gloriam, Rom. 9. 23. & 15. 7. 1. Cor. 2. 7. & 1. Thess. 2. 12. & alibi sæpe. Nisi malimus gloriæ nomine intelligere Christum ipsum μετωνυμικῶς, Patris videlicet gloriam: vel Euangelium, quod & ipsum gloria Dei dicitur Rom. 1. 16. & 1. Timoth. 1. 11. Sed vtraque hæc interpretatio est violenta, quum nihil adiiciatur ex quo id possit intelligi. Deinde τῆς ἀρετῆς (id est *virtutis*) nomen, nemo non videt quanto melius cõueniat hominibus quàm Deo, cui potius tribuitur δυνάμις, id est potentia seu potestas, vel κράτος, id est, *robur*: quanuis idem nolter Petrus in superiore epist. 2. 9. Deo τὰς ἀρετὰς (id est virtutes) tribuerit. Sed nomen ἀρετῆς de nobis potius quàm de Deo dici, liquet etiam ex iis quæ sequuntur vers. 5. Itaque quum tota hæc formula loquendi noua sit, vt dicatur Deus nos vocare gloria & virtute, siue (vt conuertit Erasmus) Per gloriam & virtutem: sit autem hæc perusitata, qua dicitur Deus nos ad gloriam & iustitiam, seu sanctimoniam vocare: mihi quidem multo probabilius videtur, διὰ præpositionem pro εἰς vsurpatam, sicut etiam annotauimus Ro. 6. 4. & ἀρετὴν idē hic atq; ἀγιασμὸν declarare, quo potius vtitur Paulus, vt Ro. 6. 22. & 1. Thess. 4. 7. & alibi sæpe. Pulchrè autē ista cum superioribus cohærebunt. Respondebit enim vitæ, gloria: pietati seu veræ religioni, virtus. Quorsum enim ad vitā æternam ducimur? vt illic gloria Dei in nobis eluceat: quorsum omnis pietatis cognitione imbuimur? vt in sanctitate & iustitia Deo seruiamus. Sed cur illic vitam, hic verò gloriam priore loco commemorauit? Quia quanuis nondum apparuerit vita nostra & gloria, tamen ex illa emanant pietas ac virtus. Prius enim oportet nos filios Dei fieri quàm Spir. Dei agamur, vt ab adoptione necesse sit auspicari. Iā verò qui adoptatus est, æternæ vitæ gloriam est nactus, quanuis nondum apparuerit quod erimus, 1 Ioh. 3. 2.

4 *Ex eo quòd*, δι' ὧν. Ad verbum, Per id quod: vt si vernaculo nostro sermone dicas *Par ce que*. Incipit enim Apostolus superiora duo (id est, quæ ad vitā & gloriam, item quę ad pietatem & virtutem nostram pertinent) explicare, quomodo, per quem, & quorsum nobis sint data: estque phrasis illa apud Græcos satis vsitata, sicut etiam ἀφ' ὧν, ἀφ' οὗ, ἐξ ὧν, ἐν οἷς frequenter vsurpāt, vt copiosè docet Budæus in Commentariis. Itaque causa nulla erat cur nonnulli pro δι' ὧν scriberent δι' ὃν, Propter quem, nisi pro δι' οὗ, *per quem*, sub. Christum accipiamus. vt ista interdum permutari ostendi. Vulgata & Erasmus, *Per quæ*, quod non intelligo. Sed Erasmum nimirum abduxit Græcus scholiastes qui totum hunc contextum lacerat, nec tamen sese expedit.

¶ *Diuinæ naturæ*, θείας φύσεως. Naturā non vocat ipsam οὐσίαν, sed certas (vt ita loquar) qualitates quas Dei virtus in nobis efficit, vt hactenus Dei imago simus, veluti quum nos cælesti sapientia, bom amore, vitij odio, & veris virtutibus imbuit. vt etiam accipi fere consueuit naturę nomen pro naturę rerum dispositione & efficacitate. Sic Imago illa fuit hominis ante lapsum recta natura: & post lapsum contrà, vitiosa omnis illa totius hominis qualitas, quæ Vetus

homo dicitur & Caro, cui opponitur quod Spiritus Dei in nobis efficit, ideóque tum Nouus homo tum Spiritus vocatur. Nam & hoc ipsum postea indicat, quũ definit naturæ diuinæ participẽ fieri, idem esse atq; Mundi corruptionem effugisse, siue (vt loquitur Paulus) mortuũ esse peccato, nec amplius esse in carne. Itaque non modò impij, sed planè etiã ridiculi sunt qui ex hoc loco diuinæ essentiæ in nos transfusionem imaginantur: vt impius ille Seruetus præfractè ad mortem vsque defendit. Sed & diuinæ naturæ appellatione intelligi potest illa beatissima immortalitas, cuius primitias habemus, & quam accuratè describit Paulus 1. Cor. 15. quum Deus erit omnia in suis omnibus, ¶ *In mundo*, ἐν κόσμῳ. i. in hominibus, nam de iis agitur. ¶ *Per cupiditatem*, ἐν ἐπιθυμίᾳ. Sedes igitur corruptionis mundi in visceribus nostris est collocata, adeo vt nisi animum purget Deus per gratiam in Christo, quocunque veneris mundum tecum circunferas, etiamsi in penitissimum Thebaidos desertum te contuleris. Vetus interpres legit τῆς ἐν κόσμῳ ἐπιθυμίας φθορὰ, Eius quæ in mundo est concupiscentiæ corruptionem, eodem manente sensu. & fanè τὸ ἀποφεύγειν vsitatius est quarto casui coniungere.

5 *Ad hoc ipsum verò*, καὶ αὐτὸ τοῦτο δέ. Aut supplenda est præpositio εἰς, vel χάριν, quæ tamen ellipsis planè dura est: aut potius legendum κατ' αὐτὸ τοῦτο δέ. nato errore ex compendiosa scriptura χν. Cæterùm sententia ipsa plana est. Monet enim Petrus ne Dei gratiæ desimus. neq; enim trunci aut stipites sumus, sed oportet nos vicissim omnem diligentiam adferre, nos inquam qui liberum (id est, à seruitute peccati per gratiam manumissum) arbitrium habemus. Nam alioqui ad malũ præcipites ferimur, ad bonum verò non modo tardi & imbecilli, (vt tradunt sophistæ Semipelagiani) sed omni etiam bonæ voluntatis principio prorsus destituti sumus. Quid enim habes (inquit Apostolus, de gratia, non de natura loquens) quod non acceperis? Sic ergo accipiendum est τὸ παρεισφέρειν: non quasi de nostro aliquid adferamus, nisi prius effecerit Deus in nobis vt & velimus & faciamus, idque etiam ita vt semper exclamare cogamur, Non facio bonum quod volo, & facio malum quod nolo: ac proinde ne tantillum quidem nostræ iustitiæ, sed Christo prorsus innitamur.

¶ *Adiicite*, ἐπιχορηγήσατε. id est, præterea sufficite & suggerite. Vulgata, *Ministrate*. Erasmus, *Subministrate*: nimium obscurè, neque expressa præpositione ἐπί. ¶ *Fidei vestræ*, ἐν τῇ πίστει ὑμῶν, ἐν pro ἐπί, vt sit sensus, Adiicite ad fidem vestram: nisi dicere malimus ἐν respondere literæ ב Hebræorum, quæ tertiis casibus præponi consueuit.

¶ *Virtutem*, τὴν ἀρετήν. Id est, sanctos & honestos mores, quorum fons est fides: sicut cum virisque cohæret γνῶσις, id est, voluntatis Dei cognitio ex ipsius nostro. nam in tota ista descriptione ἐν pro σὺν accipio. Nec philosophicas, sed Christianas virtutes describit Apostolus. Vnde igitur fidei implicitæ commentum, nisi ex inferorum gurgitibus emersit? Est autem insignis hic locus siquis alius, verè Christianæ vitæ summam, descriptis illius veris tum causis tum effectis, spectandam præbens.

7 *Charitatem*, τὴν ἀγάπην. Latius patet Charitatis quàm τῆς φιλαδελφίας nomen. Sed malo illo vocabulo significari animi affectus: isto vero officia quæ ex illo affectu proficiscuntur. is enim verè diligit qui reipsa iuuat quos diligit, Iac. 2. 15. & 16.

8 *Infructuosos*, ἀνενδότους. sic habent nostri omnes Græci codices, Erasmus tamen legit ἀνεργάτους, & interpretatur *In irritum laborantes*. Ego potius malim actiuè interpretari, Desides, vel, vt loquitur Augustinus, Inactuosos.

9 *Nihil procul cernens*, μυωπάζων. Nõ assentiõr Gellio qui μύωπα luscioſum interpretatur, quum luscioſus potius νυκτάλωψ dicatur. Sic enim Varro, *Veteres non videre quos appellant luscioſos*. Sic autem μύωπας definit Aristoteles auctor maximè idoneus, μυωπάζειν λέγουσι οἱ εἰς χεῖρας τὰ ὄμματα βλέποντες. τὰ δὲ ἐξ ὀπτασίας οὐχ ὁρῶντες. (id est, Budæo interprete) *Myopes dicuntur qui ab ortu primo proxima quidem vident, remota verò non vident*. Hoc est igitur quod significat Petrus, eum in quo cognitio Dei non est efficax, cæcum esse, quod ad regnum Dei attinet, qui non cernat exle-

cælestia, longius videlicet & extra mundum remota: sed terrestria duntaxat, quæ proxima sunt: vt hac in parte planè ἀπὸ μύωπ. Nam si cerneret, daret sese proculdubio in viam qua in cælum perueniturVulgata, *Et manu tentans*, Erasm. *Et manu viam tentans*: allata etiam quadam huius translationis ratione, quam ego planè absurdam iudico. Nec enim μύωπες à muribus dicti sunt, vt existimant, sed παρὰ τὸ μύειν τὰς ὄπας, quòd perpetuò nictent oculis.

10 *Firmam efficere*, βεβαίαν ποιεῖσθαι. Atqui ea nititur Dei proposito, vt nunquam possit labescere. Firma est igitur in sese electio, sed in nobis quotidie confirmanda est. Confirmatur autem ex effectis fidei, id est, Spiritus fructibus in nobis. Nam iustus est qui facit iustitiam: & qui iustificatus est, idem vocatus est: quum iustificatio fit per fidem, fides ex auditu. Qui porro vocatus est, electus est ex Dei proposito. Vides quomodo vocatio & vocationis basis, id est, electio, quotidie magis ac magis confirmetur, quanuis vno Dei proposito certo & æterno fulciatur. Inepti sunt igitur qui hoc loco abutuntur ad euertendam consolationis nostræ basin: & manifesti sycophantæ, quos non pudet dicere electionis æternæ doctrinam iter ad Epicureismum patefacere: quum indiuiduo nexu cohæreant, propositum, electio, vocatio, iustificatio & sanctificatio. Itaque mihi sanè non displicet quod Vulgata post verbum σπουδάζετε legit, & duobus manuscriptis codicibus Græcis inuenimus, nempe ἵνα διὰ καλῶν ἔργων ποιῆσθε, id est, vt per bona opera efficiatis.

11 *Non negligam*, οὐκ ἀμελήσω. Vulgata, *Incipiam*. prorsus absurdè. Sic autem solet verbum μέλλειν interpretari.

¶ *In præsente veritate*, ἐν τῇ παρούσῃ ἀληθείᾳ. Euangelica videlicet, non tantum promissa, sed re ipsa exhibita. Nam antea Christus quidem fuit corpus & veritas vmbrarum Legis, sed procul adhuc sita, & vmbris illis occultata.

13 *Tabernaculo*, τοῦ σκηνώματος. id est, corpore, vt 2. Cor. 5. 1.

16 *Arte compositas*, σεσοφισμένοις. Id est, falsam habentes sapientiæ & veritatis speciem. Editionis Latinæ codices nonnulli *doctas*, nonnulli *indoctas* habent: neutri rectè.

17 *Acceperat enim*, λαβὼν γάρ. subaud. ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Hebr. ἐτύγχανε.

18 *Quum essemus in monte*, ὄντες ἐν τῷ ὄρει. Quum tres duntaxat in monte fuerint transformationis Domini testes, Iohannes, Iacobus Iohannis frater, & Petrus: Iacobus autem pridem esset interfectus ab Herode antequam hæc scriberentur, Act. 11. 2. superest vt vel Iohanni vel Petro tribuatur hæc epistola: in qua certè nihil est quod Petri Apostolicam maiestatem non prodat. Imò mihi etiam videor genus illud dicendi Petro præ cæteris peculiare, in hac epistola facilè dignoscere, quo videlicet omnia inter se connectuntur, vix distinctis periodis. quod Græci πλοκὴν vocant.

19 *Firmiorem*, βεβαιότερον. quàm antea videlicet, vtpote reipsa iam impletum, quod mox explicat, dum ait luxisse Prophetica scripta instar lucernæ tenebrosum locum aliquatenus illustrãtis, tantisper dum ipsa lux appareat. Quod autem Erasmo magis placet vocem ipsam Patris vocari Propheticum sermonem, prorsus repudio, quoniam ex iis quæ sequuntur apertè refellatur. ¶ *Dies*, ἡμέρα. Id est, plenior & apertior cognitio quã sub Legis vmbris fuerit.

¶ *Lucifer*, φωσφόρος. Id est, clarior illa Euangelij doctrina, ipso videlicet lucifero iam exorto, quũ antea veluti in profunda nocte delitescerent homines. Vide Iohan. 2 8. Sed cur potiùs Solem nõ nominauit? an quòd adhuc omnes nõnisi ex parte cognoscimus, pleno illo fulgore in alterum Christi euentum dilato, quum videbimus Deum sicuti est? Immo quid si φωσφόρον vocauit Solem ipsum, id est Christũ ipsum exhibitum, qui simul & ipsa Lux est, & verum Lucẽ mundo intulit? Prophetæ siquidẽ Christum duntaxat adumbrarunt venturũ. Sic olim Magi stellam ducem sequuti ad ipsum tandem Solem peruenerunt.

20 *Nullam prophetiam Scripturæ*, πᾶσα προφητεία γραφῆς. Prophetiam in Scriptura, id est, Sacris libris comprehensam, ab aliis pseudo Prophetarũ & profanorum vatum scriptis distinguit: de quibus proximo capite differet. Ideo malui Prophetiam Scripturæ interpretari ad verbũ, quàm cum Erasmo, Propheticam scripturam. Deinde πᾶσα δὲ,

Omnis non, conuertere placuit per negantem vniuersalem particulam Nulla. qua de re diximus Matt. 24. 22. Luc. 1. 37. ¶ *Propriæ explicationis, ἰδίας ἐπιλύσεως.* Sic legitur hic locus, & ἐπίλυσιν certum est deduci ab ἐπιλύειν, quod dissoluere & explicare significat. Et est maximi ponderis hoc verbum, quo significatur petendam esse à Deo Scripturæ interpretationem, quum ea complectatur quæ caro & sanguis non reuelant. Doctissimus interpres, Impulsum siue afflatum interpretari mauult, vt si scriptum sit ἐπιλύσεως, siue ἐπιλυσίας. quæ sententia mihi quidem vehementer placet: sed hoc in Græcis codicibus non reperi, & illas voces poeticas esse constat, quanuis huic argumento optimè conueniãt. Nam etiam ἐπιλυσίαν Hesychius ἐπῳδὴν interpretatur, quum de magis agitur. Simplicissimè verò mihi videtur hic locus sic explicandus, vt ad propheticam lectionem duo requirat à Iudæis suis Petrus. Vnum, vt prophetias cum Euangelio comparent, idcirco nimirum traditas, vt adhuc quasi in subluſtri quadam nocte incedentibus facem præferrent, donec verè lucesceret, quod quidem sensim fit in hominũ animis, haud secus quàm Lucifer prænuntiat ipsius Lucis ortum: alterum, vt prophetiarum intelligendarum & ad verum scopum referendarum rationem sciant ab eo ipso spiritu petendam qui Prophetis ipsius illas dictauit. Nec enim propriam interpretationem opponunt communi siue publicæ: sed aduentitium Spiritus sancti donum ei solertiæ vel illi ingenij vigori qui sit à natura hominibus quantumuis ingeniosis insitus. Aperiri enim cor oportet ad intelligendum, & aures dari ad audiendum, ne sit Euangelium vel ludibrio, vel offendiculo.

21 *Ἀλλὶ φερόμενοι.* Dextrè hoc intelligendum est, nequis diuini spiritus rectè cõpositos & verè diuinos afflatus comparet cum profanorum vatum furoribus, qualis apud Virgilium Sibylla, vt passim furiosi vates describuntur. Vide Heb. 1. 7. in verbo ἐκφέρειν. Videtur autem hoc vocabulo confirmari prioris versiculi interpretatio de Spiritus sancti impulsu siue afflatu.

IN CAPVT II.

1 *In populo, ἐν τῷ λαῷ.* Populum intelligit stante Israelis republica, & posthea regno florente, sub Lege.

2 *Exitia, τῇς ἀπωλείας.* Vulgata, *Lasciuias, ἀσελγείας*: quæ lectio confirmatur Complutensis editionis, & sex præterea codicum, auctoritate, ac mihi quidem satis videtur conuenire sequenti descriptioni, qua putat scholiastes Græcus notari spurcos illos Nicolaitas. Sed si receptum illud sequamur, Exitiorum nomine intelligentur viæ seu potius errores illi multiplices quibus in exitium præcipitantur homines.

3 *Vos negotiabuntur, ὑμᾶς ἐμπορεύσονται.* Id est, tanquã pecoribus ad nundinationem abutentur. quomodo dixit imperitos medicos Plinius animas negotiari. Quæso verò an Simonis Petri successor est, qui hac fraude non contentus regna in nassam suam illexisse, non aliunde etiamnum hodie quàm ex hac nundinatione viuit? Et tamen hoc est patrimonium Petri, hæc Ecclesia quę nunquam errauit, hic Spiritus sanctus longa temporis præscriptione cathedræ Petri fictitiæ deuinctus.

4 *Angelis, ἀγγέλων.* Commodè loquutus de pseudoProphetis perdendis, adhibet iudicium illud horrendũ quod Deus aduersus ipsos suos Angelos degeneres, qui & ipsi apud Euam Deum vt mendacem & inuidum blasphemarunt. Hîc autem mirum quanto ludibrio Satan ipse homines habuerit dum illos à negotio salutis auocatos, in hac speculatione retinuit, quoto mundi die, an ante mundum inferiorem conditũ, lapsus iste contigerit, quo peccato lapsus sit Satan, quot angelos secum traxerit, & infinita eiusmodi alia, indito etiam ipsi Satanæ Luciferi nomine. quæ fabulæ fecerunt tandem vt nimiũ multi iam pridem non pluris fecerint quod ex scripturis constat hac de re, quàm quod Homerus de illa sua Ate scribit: ac tandem etiam cum Sadducæis Spiritus vllos esse seu beatos seu maledictos inficiati sint, vnde præceps ad ἄπιστα lapsus. At nos sobriè sapere ex Dei verbo discamus. & hoc vno contenti simus quod nobis aperuit Spiritus Sanctus. Reperio autem tribus omnino locis factam Angelorum lapsus expressam mentionem. Iohan. 8. 44. Iudæ 6. & hoc loco. Ex traditione igitur ἀγγέλων ante aduen-

nte aduentum Messiæ fuit iste lapsus
ctibus notus, primis eius rei idoneis
ebibus Adamo & Eua. Et generalis hæc
atio quibusuis non profanis ingeniis
unde sufficit, oportere necessariò
e quicquid malum est, ab origine sua
defecerit quum à Deo nihil nisi bonum
ondi potuerit. ¶ *In tartarum detrusos*, ταρταρώσας. Sic vocarunt Græci infima
rræ loca, quæ puniendis nocentium
animabus essent destinata. Itaque quod
ad vocabulum ipsum attinet, non dubi-
auit Petrus illud tanquam vulgò tri-
tum vsurpare: quomodo etiam Mat-
æus & Lucas ἅδην vocarunt. Sed non
est tamen quòd aliquis idcirco putet
poetarum deliria, vel quæ postea theo-
logi contemplantes, quos vocant, de in-
feris disseruerunt, à Petro comprobari.
i cælo in infimas istas regiones detru
se esse dæmones, res ipsa ostendit, quũ
rimium multi iam inde ab Adamo de-
cepto inter nos versentur. Princeps ae-
ris dicitur diabolus Ephes. 2. 2. Spiritua-
lem malitiarum quæ sunt in sublimi
nostri videlicet respectu, mẽtio fit Eph.
6. n. Sed abyssum illis aliquam esse con-
stitutam quam reformident, liquet ex
Luc. cap. 8. versu 31. Amplius de istis in-
quirere non expedit. Quæramus potius
quomodo illius leonis rugientis vngues vitare, & in cælum peruenire pos-
simus.

Catenis caliginis, σειραῖς ζόφου. Id est, ca-
ligine quasi catenis constrinxit. Caligi-
nem autem vocat miserrimam & ter-
ribilis horroris plenam vitæ conditio-
nem: & translationem sumit à damna-
tis facinorosis, qui in carceris pedore
teneuntur constricti, dum ad vltimum
supplicium pertrahantur.

5 *Et prisco mundo*, καὶ ἀρχαίου κόσμου. Vulgata, *Et originali mundo*. Ergo mun-
dum illum diluuium præcedens compara-
rat cum eo in quo nunc sumus: non
quasi nouam rerum vniuersitatem con-
diderit Dominus, sed quoniam hoc
diluuio tanta fuit rerum omnium e-
uersio, vt sequens mundi instauratio ve-
luti pro noua quadam creatione ha-
beatur. Sed quid si priscum mundum
potius pro priscis illis primæ ætatis ho-
minibus cæterisque animantibus sub-
uersis accipias? ¶ *Octauum Noe*, ὄγδοον Νῶε. Erasmus, *Octauum iustitiæ præconem Noe*, ambiguè. Posset enim videri Noe
dici octauus præco iustitiæ, quasi inter
Adami posteros octauus numeretur,
qui tamen est ab eo decimus: quum
longè aliud dicatur, nempe quòd Noe
octauus (id est, cum aliis septem) sit ser-
uatus. Dicitur autem præco iustitiæ,
propterea quòd totos illos annos cxx.
non desierit impios illos & dictis & fa-
ctis commonefacere quanta illis ira
Dei immineret.

8 *Et videndo, & audiendo*, βλέμματι καὶ ἀκοῇ. Id est, Quocunque vel oculos
vel aures applicuisset, quicquid cerne-
ret vel audiret, hoc illum miserrimè
torquebat. Vulgata, *Aspectu & auditu
iustus erat*, quasi post δίκαιος subaudiatur
ὢν. Erasmus, *Is enim oculis & auribus iu-
stus*, &c. Hæc enim coniunxerunt cum
ὁ δίκαιος, quasi dicatur Lot iustus fuisse
& oculis & auribus, id est (vt Erasmus
in annotationibus explicat) *oculos & aures habuisse ab omni turpitudine ab-
horrentes*. Sed vt taceam quòd Vetus
interpres constructionem neglexit, nec
potuit subaudire ὢν propter articulum
adiectum, qui indicat δίκαιος rationem
habere subiecti non prædicati: (quos
errores Erasmus emendauit) vt inquam
hæc omittam, primùm quæri posset cur
non manuum quoque mentionem fe-
cisset: deinde ipsa constructio hanc
interpretationem apertè refellit, osten-
ditque βλέμματι καὶ ἀκοῇ cum verbo
ἐβασάνιζεν ita construi oportere vt feci,
à doctissimo interprete admonitus. Om-
nino enim scribendum fuisset ἐν τῷ
βλέμματι καὶ ἀκοῇ δίκαιος, vt spero mihi
concessuros quicunque vel mediocri-
ter in Græcis literis sunt versati.
¶ *Excruciabat*, ἐβασάνιζεν. id est, anxiam
ac doloribus confectam vitam trahe-
bat, non minus laborans quàm si equu-
leo fuisset impositus. quomodo in ver-
naculo sermone, si velim extremum
tædium significare, dicam, *Ie suis en vne
gehenne*. Vetus interpres mendosè legit
οἳ ἐβασάνιζον. qui excruciabant.

9 *Nouit*, οἶδε. Heb. יָדַע [*iadah*,] id est,
longo vsu exercitatus est in liberandis
& eripiendis iustis, & puniendis scele-
ratis. Est autem hæc conclusio inductio-
nis. ¶ *Pœnas dantes*, κολαζομένους. Vulg.
puniendos, κολασομένους, quod in nullis co-
dicibus inueni: neque id videtur exem-

plis antè citatis cõuenire, quibus ij proponuntur de quibus adhuc viuentibus pœnas sumpsit Deus, quanuis alias longè asperiores (æternas videlicet) in illos vltimo illo die decernendas præparavit. Sensus est igitur illos à Deo sic puniri, vel huius vitæ priuatione, vel aliis pœnis, vt grauiori etiam iudicio seruentur, iustis contrà in hac etiam vita saluis conseruatis.

10 *Qui carnem sequentes*, τὰς ὀπίσω σαρκός. Vulgata ad verbum, *Qui post carnem*, id est, præeunte carne: quem Hebraismum alibi exposuimus. ¶ *Et dominatum despiciunt*, καὶ κυριότητος καταφρονοῦντας. Id est, eos quorum potestati subiecti sunt aspernantur. Nam κυριότητα vocat senatorum aut aliorum quorumuis magistratum collegium, vt paulo antè ἀδελφότητα (id est, fraternitatem) dixit pro fratrum cœtu: eadem prorsus ratione qua dicimus in vernaculo nostro sermone: *la seigneurie*. Quàm autem hoc conueniat clericis, quos nunc vocant, vel illud testatur quòd sceleratissimus quisque palam hodie non erubescit clericalis, quam vocant, tonsuræ priuilegio quorumuis magistratuum imperium aspernari. Quòd si quis reclamet, actum est de Ecclesia scilicet. Et tamen hi omnes à Petri successore pendent. Tantum igitur isti ab iis absunt, de quibus agit hoc loco Apostolus, quòd illi omnem rectam & diuinitus institutam politiam (cui propterea nõ modò propter iram, sed etiam propter conscientiam obtemperandum est) abrogabant, sed eam isti sibi arrogant supra ipsos quoque Magistratus. ¶ [*Qui, inquam, vt sunt*] *audaces*, τολμηταί. Necessariò supplendum fuit aliquid propter mutatam constructionem. Similis constructio occurrit. Vide Ephes. 2. 5. ¶ *Et sibi placentes*, αὐθάδεις. Erasmus, *Præfracti*, Vide Tit. 1. 7.

¶ *Dignitates*, δόξας. Id est, principes, & quantumuis augusta maiestate præditos: quæ perpetua est pseudoEpiscoporum Romanorum historia, ex quo bestiæ prioris imago inuasit eius thronũ.

11 *Aduersus eas*, κατ' αὐτῶν. Aduersus eas videlicet dignitates. Reuerentur enim Angeli ipsi εὐταξίαν à Domino constitutam, & regnis etiam impiorum custodiendis tanquam ministri Dei præsunt, vt liquet ex Danielis 10. & 11. neque in conspectu Domini aduersus Achab, quantumuis impium regem, execratio vlla ab ipsis profertur, 1. Reg. 22. 20. sed solus ille spiritus mendax reperitur qui sese sponte ad malas artes offerat, 1. Reg. 22. 21. quíque ipsos etiam seruos Dei calumnietur, Iob. 1. 9. & 10. Similis est Prophetarum ratio, qui quũ Spiritu Dei regerentur, fortiter quidem & constanter munus reprehensionis sibi à Deo impositum obierunt, sed regibus tamen ac principib. quos arguebant (sicuti par erat) honorem salua pietate quem debuerant habuerũt. Itaque illud Væ sæpe apud Prophetas & in Apocalypsi repetitum aduersus ipsos quoque Reges, & dignitate præditos, sunt duntaxat prædictiones, non autem imprecationes, ídque ex Dei mandato, cuius fuerunt præcones. Deinde longè aliud fuerit ipsas etiam personas sanctè detestari, quàm ipsa munera diuinitus instituta. Cæterùm Vetus interpres aliter prorsus hunc locum interpretatus est, perinde nimirum acsi diceretur Angelos suos Dominus nunquam execrari. Sic enim conuertit, *Non portant aduersum se à Domino execrabile iudicium*. Atqui Græcis non respondet ista interpretatio. Nec enim scriptum est καθ' αὐτῶν sed κατ' αὐτῶν, vnico excepto codice, in quo scribitur καθ' ἑαυτῶν. neque παρὰ Κυρίῳ, sed παρὰ Κυρίου. Erasmus verò sic conuertit, *Non ferunt aduersus sese apud Dominum maledicum iudicium*: id est, mutuò sibi non conuitientur apud Dominum, nec alij de aliis detrahant, sed stationem suam quisque conseruet: quum alij aliis subsint, & quidem licet alij aliis obsistant, vt apparet ex Danielis 10. 13. & 12. 1. & Apocalyp. 12. 7.

12 *Animantia rationis expertia*, &c. ἄλογα ζῶα φυσικὰ, &c. Quidni enim dæmones vt opus Domini pro suis viribus inter homines impediant, sic bonis in ipsorum ministerio sancto obsistere consueuerint? Sed tamen ne sic quidé mutuò sese execrantur, cuius inter Michaelem & Satanam certaminis exemplum citatur Iudæ 8. & 9. Et huius loci, minimè curiosè persequendi, veram esse ac germanam hanc sententiam arbitror. Vulgata, *Irrationabilia pecora, naturaliter in captionem*, &c. in qua interpretatione nihil est quod probes. Primum

Primùm enim Irrationabilia, barbarũ est. ζῶα verò non vocant Græci pecora, sed animantia. Sed tertius error fœdior est, nempe quòd φυσικὰ coniunxit cum sequentibus, ideóque γεγεννημένα quasi redundans expunxit. In eodem hoc errore versatus est etiam Erasmus, adeo vt putarit participium γεγεννημένα ex albo libri irrepsisse in contextum. Nam, inquit, Naturalia ad captionem dixit, quẽadmodum dicimus natus ad discendũ, pro eo quod est Natura compositus. Atqui præterquam quòd Græci codices summo consensu addunt γεγεννημένα, vnde tũdem esset petitum tam obscurum támque inusitatum dicẽdi genus? Quid igitur? nempe hoc epitheto voluit Petrus explicare qua in re isti brutis animantibus sint similes, in eo videlicet quòd nec consilio, nec ratione, nedum spiritu Dei, sed cæco naturæ rationis expertis impetu ad belluinas cupiditates ferantur. Naturæ enim nomine, de brutis loquens, sensualitatem (quam vocant) intelligit. Germanam autem esse hic expositionem liquet ex epistolæ Iudæ ver. 10. ex quo loco φυσικὰ possis optimè interpretari τὰ φθειρόμενα ἐν ὅσοις φυσικῶς ὡς τὰ ἄλογα ζῶα διάκεινται. i. eos qui in iis sese corrumpunt quæ brutorum instar naturaliter norunt.

Facta ad eum finem vt capta intereant, γεγεννημένα εἰς ἅλωσιν καὶ φθορὰν. Id est, Idcirco condita vt aliis cedant in prædam quibus consumpta pereant. Ita enim illi sponte sese in diaboli ac mortis laqueos induunt, vasa nimirum ad interitum coagmentata, vt dicit Paulus Rom. 9. 22. & pridem ad hoc iudicium descripta, Iudæ. 4. Vulgata, *In captionem & in perniciem*: quod nemo intelligat. Erasm. *Genita in capturam & perniciem*: nihilo melius. ¶ *Ea vituperantes quæ ignorant,* ἐν οἷς ἀγνοοῦσι βλασφημοῦντες. Hebr. מְדַבְּרִים בַּאֲשֶׁר לֹא יָבִינוּ [*medabberim baasher lo jabinu*] Nam verbum דִּיבֵּר [*dibber*] cum ב constructum, aliquando in malam partem accipitur. Vulgata, *In his quæ ignorant blasphemantes.* Erasmus, *In iis quæ nõ intelligunt maledicẽtes.* ¶ *Sua ipsorum corruptela interibunt,* ἐν τῇ φθορᾷ αὐτῶν καταφθαρήσονται. Id est, eo exitio peribunt quod ipsi sibi suis illis perditis & corruptis moribus accersunt. Vulg. *In corruptione sua peribunt.* Eras. *In perditione sua peribũt*: quas interpretationes miror à quoquam intelligi potuisse. Non enim animaduerterunt φθορὰ paulo antè accipi pro interitu, ita vt respõdeat verbo καταφθαρήσονται in accommodatione similitudinis: posteriore autem hoc loco poni pro morũ corruptela, in qua quisquis sibi placet, planè omnem vsum rationis ac iudicij amisit: vt qui sese spõte sua in mortem æternam præcipitet.

13 *Reportaturi*, κομιούμενοι. Vulg. & Erasmus: *Reportantes*,

¶ *Quotidianas delicias*, τὴν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τρυφήν. Vulgata. *Diei delicias.* Erasmus, *Si in diem deliciis fruantur.* Atqui ἐν ἡμέρᾳ non aliud declarat quàm Exodi 29. 36. יוֹם (*iom*,) pro καθ' ἡμέραν. ¶ *Qui fraudibus suis*, &c, ἐντρυφῶντες ἐν ταῖς ἀπάταις αὐτῶν, συνευωχούμενοι ὑμῖν. Fœdè profectò corruptus fuit hic locus tum à Vetere interprete, tum etiàm ab Eras. vt facilè cuiuis potuerit liquere. Sic enim ille, *Deliciis affluentes in cõuiuiis suis luxuriantes vobiscum*: acsi scribendũ sit, ἐν τρυφῶντες ἐν ταῖς ἀγάπαις αὐτῶν, &c. Atqui falsa est ista distinctio, neque ἀγάπαις legi potest sequente illo reciproco, quin istis impiis vendicetur quod erat totius Ecclesiæ. Neque enim ἀγάπαι istorum hominum erant propriæ, ac proinde αὐτῶν addi non potuit, quum communes essent Ecclesiæ totius, quod etiam declarat quod additur συνευωχούμενοι ὑμῖν. quod si considerasset Erasmus, non putasset hunc locum fuisse corruptum ab iis quis ἀπάταις scripserunt, quum contrà sit ab iis deprauatus qui pro ἀπάταις substituerunt ἀγάπαις. Præterea quid illud est, Luxuriantes vobiscum? ita enim reprehenderentur omnes tanquam eiusdem luxus socij: quod minimè existimandum est. Erasmus verò sic maluit hunc locum interpretari, *Qui conuiuantes, in erroribus suis insultant vobis.* in qua interpretatione multa cogor desiderare. nam de iis potius agitur qui per summam improbitatem alios illiciãt, quàm de iis qui aliorum fraude decepti, in aliquo errore versentur. Deinde nemo non videt quàm dura sit traiectio si ὑμῖν connectas cum ἐντρυφῶντες: quum præsertim tã propinqua sit præpositio συν. Itaque hanc etiam interpretationem vt manifestè detortam repudio. Quomodo verò sit explicandus hic locus, aperte

liquet ex epistolæ Iudæ versu. 12. vbi ita scribit, οὗτοί εἰσιν ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν, σπιλάδες, συνευωχούμενοι, id est, *Hi sunt in vestris agapis quasi maculæ, dum vobiscum epulantur.* Est ergo hæc sententia, istos in sacris Ecclesiæ conuiuiis versantes, quũ hoc pacto videri vellent vera esse Ecclesiæ membra, nihil aliud esse quàm labes ac maculas Ecclesiæ, vtpote quos etiam, inquit, nõ pudeat illic vobiscum epulantes & sacro conuiuio admixtos, sese vobis fallendis suauiter oblectare, denique totam Ecclesiam ludibrio habere. Itaque συνευωχούμενοι ὑμῖν hoc in loco idẽ declarat atque συνευωχούμενοι ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν apud Iudam. Quòd autem ἀγάπαις nonnulli accipiunt non pro conuiuiis, sed pro collatis in pauperum subsidium donis, ita vt συνευωχούμενοι ὑμῖν idem declaret atque Vestris sumptibus & eleemosynis sua conuiuia agitantes, mihi quoque non probatur. Nam verum quidem est ista conuiuia sic vocata quòd ex collatis donis instruerentur: sed conuiuia fuisse Ecclesiastico cœtui communia, ex Act. 5. & 1. Cor. 11. Iustino, Tertulliano, & aliis veteribus apparet. Itaque si ἀγάπαις legamus, de conuiuiis ipsis præstat accipere quàm de conuiuiorum dapibus.

14 *Oculos*, ὀφθαλμούς. Rectè. hîc enim apparet potissimum libido, *Oculi* (inquit obscœnus ille) *sunt in amore duces.*

¶ *Adulterij*, μοιχαλίδος. Erasmus ad verbum, *Adultera*: quod est admodum obscurum. Sciendum est igitur ex Hebræorum idiotismo, poni epitheton pro substantiuo quod vocant: cuius enallages manifestum mihi exemplum videtur extare Dan. 9. 29, vbi ponitur נביא [*nabi*] pro נבאה (*nebah*,) quò etiam fortassis pertinet illud Deut. 29. 19. למען ספות הרוה את הצמאה (*lemahan sepoth haruah eth hatsemah.*) id est, Vt addat ebriam sitienti: pro eo quod est, Vt addat ebrietatem siti. Sic participiis passiuis fœmininis vsitatissimè vtimur Gallicè, participalium nominum loco, vt *la deduicte, la veuë, la leuee, la remise*, & infinita alia. Quidam hoc connectũt cum ἀμαρτίας, & pro ἀκαταπαύστους legunt ἀκαταπαύστου, quod Græcis nonnullis placuisse apparet ex scholiaste: vt & Castellioni, qui hunc locum conuertit *his* verbis, *Oculos habentes degeneres perpetui-que peccati plenos.* Sed præterquam quòd Græca exẽplaria summo cõsensu legunt ἀκαταπαύστους, nusquam inuenio illud epithetõ peccato attributũ. Apparet igitur ita conatos fuisse hunc locum expedire nõnullos ex Græcis Hebraicę linguę imperitos. ¶ *Execrandi homines*, κατάρας τέκνα. Vulg. ad verbũ, *Maledictionis filij.* Eras. *Execrabiles filij.* Vide Eph. 2. 2.

15 *Mercedem iniquitatis*, μισθὸν ἀδικίας. Id est, lucrum ex scelere quæsitum. Retinui autem Hebraismum, quia si vel Mercedem iniquam, vel Lucrum iniquum dixeris, quippiam multo minus significaris. quanuis hoc sensu sæpissimè sit Hebraismus iste explicandus. In historia verò Bileami notatur non tantùm illa doni Prophetiæ horrenda profanatio per auaritiam, sed etiam turpissimæ prostitutionis Moabiticarum: vt meritò Petrus hęc duo in huius historię exemplo proposuerit.

16 *Subiugis asina*, ὑποζύγιον. Vulgata & Erasmus, *Subiugale*, de quo diximus Matth. 21. 5. Est autem exemplum valde appositum ad id quod antè dixit, quum istiusmodi homines cum bestiis cõpararet, sicut asina ipsum Bileamum redarguit.

17 *Fontes aqua carentes*, πηγαὶ ἄνυδροι. Id est, qui scientiam quidem iactant, sed intus nihil minus habent. Eosdem comparat nubibus à turbine agitatis: quòd nimirum spem aliquam faciant cælestis alicuius pluuiæ, sed solo vento turgeant. ¶ *Caligo tenebrarum*, ὁ ζόφος τοῦ σκότους, id est, densissimę tenebræ: ex Hebræorum idiotismo, vt quum Terram pulueris, Cœnum luti dicunt.

18 *Prætumidam vanitatem* ὑπερόγκα ματαιότητος. Sic infrà 3. 3. ἔχαστον τῶν ἡμερῶν, pro ἐχάστῃ ἡμέρᾳ. Vulgata *Superba vanitatis.* Erasmus, *Vehementer fastuosa vanitatis verba.* Sententia ipsa plana est, istos nimirum vanis quibusdam & inanibus verborum ampullis incautos decipere. ¶ *Inescant*, δελεάζουσιν. Id est, quasi pisces hamo captant. Sed aliud est captare, aliud capere. Nam qui verè credunt, illos certum est, vel nunquam, vel ad tempus tantùm capi. Deinde certi sunt veræ, id est, non simulatæ cognitionis gradus. Vide Heb. 6. 5.

¶ *Lasciuas* ἐν ἀσελγείαις. vel, libidinosas, vt suprà. 1. 14. Sic restituo hunc locum ex

Græcis

Græcis ſcholiis. Eſt enim ſubaudiendus articulus τῆς, quam ellipſin annotauimus 1.Pet.1.17.& alibi ſæpe.ideóque *Laſciuiæ* conuerti. Vulg. legit ἀσελγείας, vt qui *Luxuriæ* interpretetur, eadem manente ſententia:& ita etiam in vno Græco exemplari legitur.¶ *Verè*, ὄντως.i.re ipſa,non autem ſimulatè,vt illi.Complutenſis editio legit ὀλίγον, & in duobus aliis codicibus ſcriptum legitur ὀλίγως. id eſt, penè, & propemodum. Vetus quoque interpres legit ὀλίγον, *paululum*. Sed notandum eſt verè dici effugiſſe qui ſincerè ſunt puram vitam profeſſi, relicta idololatria. quod nonnullis etiam reprobis ad tempus euenire poteſt. Nam electi longius progrediũtur,vt qui non ſint ἀπόσκωμοι: vt interim taceam poſſe aberrare etiam eos qui rectam viã ſunt ingreſſi, ſed ad tempus duntaxat. Quidam codices habent τοὺς ὀλίγως ἀποφυγοντας,*qui paulatim effugiebant*.

10 *Vltima conditio*, τὰ ἔσχατα. Vide Matthæum cap.12.verſu 45.

11 *Regredi*, ὑπιστρέψαι.Id eſt, εἰς τὰ ὀπίσω ἀναχωρῆσαι: vt in vno vetuſto codice ſcriptum inuenimus. Vulgata *Retrorſum conuerti*, ὑπιστρέψαι εἰς τὰ ὀπίσω: conſentiente vno ex vetuſtis noſtris codicibus: quam ſcripturam veram eſſe arbitror,quia durum eſt ὑπιστρέψαι, niſi εἰς τὰ ὀπίσω,adieceris, accipere pro ἀναστρέψαι. Eraſ. *Conuerti ab eo præcepto*, &c. ambigue,& nimium obſcurè.¶ *Mandato*, ἐντολῆς.Hebr. מצוה [*miſſuah*.] Vide infrà. 31. Eſt autem hæc demum vera illa Apoſtolica παράδοσις, non verbum illud ἄγραφον, quod nonnulli verbo ſcripto affingunt.

IN CAPVT III.

1 *Haſce iam alteras*, ταύτην ἤδη δευτέραν. Hic etiam locus, & quod ſtatim ſubiicitur de Apoſtolica functione, ſi coniungatur cum eo quod ſcriptum eſt ſuprà,1.18.manifeſtè oſtendunt hanc epiſtolam nulli alij quàm Petro eſſe tribuendam.Alioquin,obſecro, cuius eſſet ſpiritus ita impudenter mentiri. Certè impium eſſe videtur tale quicquam de eo ſuſpicari cuius tam pura támque ſancta ſit doctrina : & quod allatum ab Hieronymo confirmat Eraſmus de ſtyli diſſimilitudine , ego nondum potui perſpicere. ¶ *Quibus*, ἐν αἷς. Hoc pertinet ad vtramque epiſtolam: alioqui dicendum fuiſſet ἐν ᾗ.

2 *Quæ prædicta ſunt à ſanctis Prophetis*, τῶν προρρημένων ὑπὸ τῶν ἁγίων προφητῶν. Vulg. *Quæ prædixi à ſanctis Prophetis*: quam interpretationem nemo non videt meritò eſſe ab Eraſmo reprehẽſam. ¶ *Et mandati illius noſtri, qui ſumus Apoſtoli*, καὶ τῆς τῶν ἀποστόλων ἡμῶν ἐντολῆς. Ἐντολὴν rurſus vocat doctrinam reſipiſcentiæ & remiſſionis peccatorum Apoſtolis demandatam. Rectè verò Prophetis adiungit Apoſtolos,vt Paulus Epheſ.ca. 2.ver.20.& vtriſque demum angularem illum lapidem ſubſternit. Quamobrem valde etiam inſignis eſt hic locus,& artificioſę illi breuitati Petri cum ſumma quadam maieſtate coniunctæ mirè cõueniens. Vulgata, *Et Apoſtolorum veſtrorum, præceptorum*. Legit enim ὑμῶν vt etiam legitur in editione Complutenſi. Sic autem hunc locum eſſe accipiendũ, non vt Apoſtoli ſimpliciter dicãtur eſſe à Chriſto miſſi(quod & ipſum tamẽ verum eſt,& hic intelligitur à conſequenti)ſed vt hoc mandatum, id eſt Euangelica doctrina, dicatur eſſe tum Apoſtolorum, quatenus videlicet ipſis eſt mandata,tum Chriſti vt Domini & præcipientis, apparet ex collocatione vocis ἐντολῆς, vt nullus hic ſit traiectioni locus. Additum autem epitheton ſeruatoris,commendat huius doctrinæ ſummã dignitatem quam qui negligit ſeipſum perdat.¶ *Seruatoris*, σωτῆρος. Vet.cod. addunt ἡμῶν, *noſtri*,

3 *Irriſores*, ἐμπαῖκται. Hos vocant Hebræi לצים [*letſim*,] de quibus Dauid Pſal.1.monſtra hominum videlicet, qui Dei contemptu & ſacrilega audacia volunt ingenioſi apparere.Cæterùm in Vulgata editione legitur,*In deceptione illuſores*: cuius rationem nullam inuenio. Nam quod in quibuſdam vetuſtis Græcis codicibus legitur ἐμπαιγμονῆ pro ἐμπαίκται, mendosè ſcriptum eſſe apparet. ¶ *In ſuis ipſorum*, κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν. Vulg. *Iuxta proprias*. Proprias autem vocat Petrus,quales quiſque habet ſibi à natura inſitas, aduentitiis Dei donis oppoſitas. Hoc verò eſt ἐικονικὲ iſtos Epicureos depingere : quibus ſi Moſen,ſi Prophetas,ſi Apoſtolos , ſi denique Filium ipſum Dei obiicias,ſolent cum Sardonio neſcio quo riſu quærere

quínam illi fuerint: interim verò vt germanam se prolem Epicuri ostédant, quicquid illis insana sua libido suggessit, firmum, certum, constans esse volũt: & quum omnes à se doceri posse putent, nihil magis timent quàm ne quidquam à quoquam se didicisse videantur. At tu Domine cæli & terræ veni, veni tandem, vt hæc monstra potente illa tua virtute confecta, & tibi & tuis iucundum iudiciorum tuorum spectaculum præbeant.

4 *Obdormierunt*, ἐκοιμήθησαν. Iterum exprimitur hoc verbo blasphema illorum derisio: acsi dicerent, iampridem oportuisse illos excitatos, quos non tam mortuos quàm in sepulchro quiescere verè dicimus. Idem existimandum de nomine τῆς κτίσεως, quod illi per ludibrium vsurpabant, alioqui seipsos refutantes, quum nõ sit παράδοξον, finiti posse quicquid principium habet: ac proinde istis demonstrandum fuerit, mundi ortum fatentibus, quînam fine aliquo terminari non posset. Certè qui creatum mũdum agnoscit, creatorem quoque fateatur oportet, qui quod creauit possit abolere: vt iã non an possit mundus finiri, sed an creator velit illũ finiri, quærendum fuerit. ¶ *Ita permanent*, οὕτω διαμένει. Negat Petrus istius enthymematis antecedens, quoniam neque ab initio talis fuit conditus mundus, qualis sexto demum die euasit: neque etiam perstitit talis semper: teste diluuij historia, quam ponit vt minimè controuersam. Sed & in perpetua rotatione & inconstantia totum hunc mundum positum esse docet copiosissimè Ecclesiastes. Quòd si etiam vera esset istorum præsuppositio, tamen quis non videt vel hunc mundum habẽdum esse pro Deo, quo nihil fingi possit absurdius, vel fatendum esse dissolui ab eo posse à quo sit tam diu conseruatus?

5 *Volentes*, θέλοντας. Id est, quia nescire volunt. Quis enim est ita amens & insanus qui non fateri cogatur, si conscientiæ suæ iudicium sequi velit, Deum omnia hæc condidisse? Sed alloquitur Apostolus homines religionem Christianam aliquando professos: qui à sana doctrina deficientes prorsus insaniunt: quorum vtinam non esset hodie tanta præsertim in aulis principum multitudo.

¶ *Et terram ex aqua*, &c. καὶ γῆν ἐξ ὕδατος συνεστῶσαν. Participium συνεστῶσαν *consistens*, quod ad solam terram refertur, duo manifestè ostendit quæ plerosque interpretes fefellerunt: nempe quod de aqua commemoratur nihil ad cælos pertinere: & hæc verba, Per Dei Sermonem, coniungenda esse cum verbo ἦσαν, extiterint: ita vt cælum & terra dicantur per Dei sermonem iampridem extitisse, nempe ex quo esse cœperunt: terræ verò addatur aliqua descriptio, propter iniectam diluuij mentionem: quod & ipsum diluuium cælos non attingit. Hinc verò etiam liquet quid appellatione aquæ intelligatur: nempe non illud chaos poeticum, sed aquæ elementum, ex quo dicitur terra consistere: quòd ex aquis in vnum locum collectis emergẽs cœperit tum demum apparere, & suo quodam vultu exornari, quum antea gurgitibus obruta quodammodo nusquam esset. Deinde quòd δι' ὕδατος dicitur consistere, ad id refero quod est Psal. 20. 2. Super maria fundauit eã, & super flumina firmauit eam: minimè id quidem quasi (vt nonnulli videntur existimare) subterraneis quibusdam aquis terra fulcitur: (certum enim est Dauidem de mari & fluminibus illis quæ oculis cernimus, illic agere: & certis demonstrationibus cõstat aquarum molẽ supra terrã omnium elementorum grauissimam & infimam eminere) sed partim quia Dominus ita digessit aquas vt tamẽ si littora duntaxat cõsideres, editior tellus & quodammodo aquis impositа videatur, partim quòd Oceano circumsepta, & tot fluminibus passim scaturientibus irrigua, verè in ipsis aquis fundata ac stabilita dicatur. Itaque δι' ὕδατος impropriè conuertunt *Per aquam*, quú potius illud sit quod in vernaculo sermone dicimus *en l'eau*, vel *parmi l'eau*: sicut etiam Noe dicitur seruatus δι' ὕδατος, id est, in aqua, siue per medias aquas, vt exponendum esse diximus prioris epistolæ. 3. 20. Ita planus est hic locus, qui non satis à quibusdam expensus, fecit vt nonnullis huius epistolæ fides esset immerito suspecta. Vulg. *Quòd cæli erant prius & terra, de aqua & per aquam consistens Dei verbo*. Ita enim solet men-

dosè

dosè distingui: quum ita oportuerit interpungere, Cœlos fuisse prius, & terram et aqua & per aquam consistentem, Dei verbo. Erasmus verò & ipse perpetam hunc locum in Græco etiam Frobenij exemplari distinxit, nempe hoc modo, ὅτι οὐρανοὶ ἦσαν ἔκπαλαι καὶ γῆ, ἐξ ὕδατος καὶ δι' ὕδατος συνεστῶσα τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ. id est, (vt ipse quoque suam interpretationem distinxit.) *Quòd cœli iam olim fuerint ac terra, ex aqua & per aquam consistens Dei sermone.* Mendosam autem esse illam interpunctionem quæ tam multos fefellit, partim res ipsa clamat, (vt pluribus exposuimus) partim ex vetustis libris deprehendimus, in quibus summo consensu ita distinguitur hic locus, ὅτι οὐρανοὶ ἦσαν ἔκπαλαι, καὶ γῆ ἐξ ὕδατος καὶ δι' ὕδατος συνεστῶσα, τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ, id est, *Quòd cœli extiterint iampridem, & terra ex aqua & in aqua consistens, per Dei sermonem.* Itaque (vt nemo deinceps falli posset) τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ, quod ad vtrunque membrum pertinet, medio loco constitui. Adfert Erasmus aliam ex Beda lectionem, Cœli erant olim de aqua & per aquam constituti: quæ sanè lectio (inquit ille in annotationibus cõgruit cum Græcis exemplaribus. Iudicet nũc lector an temerè maiorem in Erasmo attentionem sæpe requisierim.

¶ *Fugit.* λανθάνει. Sic Latinè vti solet. Cicero fugiendi verbo, non labenti.

6 *Quamobrem, δι' ὧν.* Id est, διό, vt sensus ipse ostendit, & διὰ pro Propter, cũ secundo etiam casu ponitur Nazianz. διὰ τὴν αἰθριοπότητα Θεὸς ὑετίσει, pro διὰ, quæ, vt contrà interdum pro *per* construitur cum quarto casu. vt Ioha. 6. 57. Hesiod. Οὔνεκα δὴ Κρονίδαι αἴσης ἐμέως ἔσαν ἠδὲ καὶ ἄλλων. Sic apud Demosthenem διὰ τοὺς πλουσίους, pro διὰ τῶν πλουσίων, vt Budæus annotauit. Itaque hæc particula multos interpretes frustrà hîc torsit, neque à Vetere interprete & Erasmo rectè est expressa, vt qui conuerterint, *Per quæ*: manifesto certè errore, quum mox sequatur ὕδατι. Cohærent igitur ista cũ eo quod dixerat de terra, illam videlicet ex aqua & in aqua consistere: vnde etiam factum inquit vt aquis obruta fuerit in diluuio, antiquas nimirum sedes repetentibus, eo ipso mandante cuius imperio recesserant.

¶ *Mundus,* ὁ κόσμος. Id est, aspectabilis iste terræ decor, & quæcunque animantia in terra degebant, iis duntaxat exceptis quę in arca erant inclusa. Nec enim aquæ in cælos redũdarunt, imò ne ipsa quidem terræ substantia periit. Sed futuræ conflagrationis longè alia erit ratio: ideo cælum & terram, id est, rerum vniuersitatem, distinctè nominauit in proximo versiculo.

7 *Eodem sermone,* τῷ αὐτῷ λόγῳ. Ita lego partim ex Veteris interpretis, partim ex duorum vetustorum codicum auctoritate. Multo enim vberior est lectio quàm si legas αὐτοῦ λόγου, *eius sermone.* Erasm *Eiusdem sermone,* τῷ αὐτοῦ λόγῳ. Multis enim locis αὐτὸς cum τῷ αὐτῷ confundit.

¶ *Vnum diem* ὅτι μία ἡμέρα. Id est, apud Deum non esse locum istis, vel breuis vel longi temporis, interuallis, ac proinde ineptire homines quum putant Deo breue vel diuturnum esse quod nobis. Itaque ineptiunt etiam qui hunc locum componentes cum sex illis diebus quibus creatus est mundus, quos sequutum est postea sabbatum, audent affirmare hunc mundum sex annorum millibus duraturum, quod nescio quis Elias docuerit, vt habetur in Thalmude, id est illa putidissima farragine fabularum Iudaicarum.

9 *Non tardat Dominus promissum,* οὐ βραδύνει ὁ Κύριος τῆς ἐπαγγελίας. sub. ἐστιν. Vulgata, *Dominus promissi*, id est, vt exponit Erasmus, *Dominus qui promisit*, ex Hebræorũ idiotismo. Ego illud malo. Tardare autẽ dicitur is demum qui vero & rectè præscripto tempore non aduenit, quod in Deum cadere non potest. ¶ *Nolens vllos perire,* &c. μὴ βουλόμενός τινας ἀπολέσθαι, &c. Hunc etiam locum nonnulli deprauant vt æternæ electionis & reprobationis discrimen tollant. Spectandum autem est quos alloquatur Apostolus. Dilecti, inquit, vel, (vt in duobus veteribus libris legimus) ἀδελφοὶ, fratres, hoc non lateat vos. Et paulo post. Non tardat, inquit. Dominus qui promisit, vt nonnulli existimant: sed patiens est erga nos. Quis verò non videat Apostolum disertè his verbis seternere electos ab istis irrisoribus

quorum antè facta est mentio ? neque impios dignari respōso, sed electos cōfirmare : quibus & ipse sese adiungit, quum inquit μακροθυμεῖ εἰς ἡμᾶς, Patiens est erga nos. Perinde est igitur acsi diceret, Nonnulli miserè falluntur quibus cessare videtur Dominus, & quasi redemptionem suorum negligere. Nam contrà idcirco aduentum suum differt vt nullus ex suis electis pereat, sed omnes illos ad salutem aggreget. Tantispet igitur cunctatur dum qui vocati sunt electi, vocanti respondeant : & qui vocandi supersunt, vocentur. id est, tantisper dum electorum numerus expleatur: tātùm abest vt Ecclesiam suam despiciat. Hæc est igitur simplex & cum superioribus consentiens huius loci explicatio, vt disertè etiam liquet ex Matth. 24. 22. Marc. 13. 20. & apertius ex Apoc. 6. 11.

10 *Cum stridore*, ῥοιζηδόν. Ῥοῖζος impetum veluti sibillantis procellę declarat: ideo Erasmus conuertit, *In morem procellæ.*

11 *Dissoluenda sunt*, λυομένων. Id est, λυσομένων, vt poscit sententia, vt & mox τήκεται pro τήξεται. ¶ *Et pietatis officiis*, καὶ εὐσεβείαις. Vsurpauit numerum multitudinis ex Hebræorum more, vt pietas significetur omnibus suis numeris ac partibus constans, quam pro viribus sectari nos oporteat. Vulgata & Erasmus, ad verbum, *Et pietatibus.*

12 *Et properantes*, &c. καὶ σπεύδοντας, &c. Malui subaudire præpositionem cū Vetere interprete, quàm vertere cum Erasmo, *Accelerantes aduentum.* Vsitatum est autem Græcis in hoc dicendi genere supplere præpositionem πρὸς vel εἰς, vt apud Thucydidem aliquoties inuenitur. In summa postulat à nobis Apostolus patiētiam, in qua minimè torpeamus, sed excubemus potius, diem illum nostræ redemptionis felicem ac beatum auidè expectantes. Vnde mirari subit quod dicit Tertull. in apologetico, cap. 38, solitos fuisse videlicet Christianos precari pro mora finis, quum tamen quotidie petamus ipsius regni aduentum.

13 *In quibus*, ἐν οἷς. In quibus videlicet cœlis nouis & terra noua, habitat iustitia, quum hic mundus, instaurationem expectans, omni scelerum specie sit inquinatus. Vel, in quibus habitat iustitia, id est qui iustorum domiciliū existunt, vt explicat Dauid Psalmo 15. Vel denique supplendum est ἡμεῖς, vt ita cōuertas, Sed cælos nouos & terram nouam expectamus *nos* in quibus habitat, iustitia, nimirum Christi: vt explicat Paulus Phil. 3. 9.

14 *Cum pace*, ἐν εἰρήνῃ. Id est, vestro bono, clementem illum videlicet ac pacificum experturi. Nisi malimus hoc cōiungere cum participio προσδοκῶντες, vt iubeat Apostolus à nobis iustificatis & sanctificatis placida ac tranquilla cōscientia diem Domini expectari.

15 *Dominique nostri*, Καὶ τὸν Κυρίου, &c. Id est, quòd Dominus tam diu alterum suum aduentum differt, impietatē exteráque mundi scelera tam patienter tolerans, existimate vestræ salutis, Ecclesiæ videlicet totius paulatim colligendæ causa fieri : vt paulo antè vers. 9, dictum fuit. ¶ *Vobis*, ὑμῖν. Nempe Hebræis. Etsi enim Hebræi propriè tūc dicebātur qui in patrio solo degebant, sic distincti à prouincialibus dispersis, quibus hanc etiam epistolam inscriptam fuisse vt superiorē apparet ex huius capitis initio: tamen meritò Petrus illam Pauli epistolā citat vt iis omnibus scriptam qui ex circuncisione crediderant. Nec sanè possum hunc locum aliter accipere. Nam quod alij putant significari doctrinā Pauli ad istos quoque peruenisse, quanuis illas epistolas aliis populis inscripserit, violentum est, & eo refellitur, quòd si ita esset nō oportuerit adiicere ὑμῖν *vobis*, & quòd illam quam ipsis scriptam dicit epistolam à cæteris distinguit. Sit igitur Pauli epistola ad Hebræos inscripta: quum hic nō sit mētitus, nec aliam scriptā illis fuisse è Paulo verisimile sit, quæ postea interciderit. Exhortatio autem ista extat Heb. 10. à v. 22, ad finem eius capitis, ac deinceps toto 11. & 12 capite.

16 *In quibus*, ἐν οἷς. Sic in plerisque eo dicibus legitur ita vt non tam referatur ad ipsas Pauli epistolas quàm id quod dictum fuit de vltimo illo die. Sed hoc omnino coactum videtur, quum plura & obscuriora dicat Petrus de hoc argumento, quam Paulus vllo suarum epistolarum loco, in quibus multo sunt difficiliora quæ proculdubio significa-

uit

uit Apost. Denique in tribus manuscriptis codicib. Rob. Stephani scribitur ἐν ᾗ; videlicet ὑπολαμβάνῃς, quod omnino rectum esse puto. Quod autem inde colligunt Sophistæ falsissimè & ineptissimè, non sufficere Sacram scripturam decidendis de religionis capitibus controuersiis, & aliunde petendam eius interpretationem quam ipsi sibi postea, ementito Ecclesiæ, & quidem Catholicæ nomine confingũt: tam absurdè ex hoc loco asseritur vt ne refutatione quidem indigeat.

17 *Cauete*, φυλάσσεσθε. Nõ dicit, Ab istis obscuris scriptis abstinete, quædam tantùm capita seligite, reliqua doctioribus vel magis curiosis relinquite, nouas reuelationes expectate, & finite interim crescere zizania. quis enim es qui iudicas? Non denique dicit, Fide implicita matris nostræ Ecclesiæ contenti estote. hæc inquam nõ dicit: sed, Quum ista nũc præsciatis, cauete, inquit, ne vos illi secum abripiant. Illę igitur sunt Antichristorum voces. Nos Apostoli Christi vocem audiamus, & à fide primùm omnium inchoemus. id est à veræ doctrinæ firma, solida, integra, quoad eius fieri potest, cognitione. Qui fidem se habere dicit, neque charitatem habet, illum vt mendacem execremur. sed vicissim, quicunque falsam doctrinam edit, etiamsi, Eliæ instar, cęlum claudat & aperiat, pro falso & impio pseudopropheta habeamus. Cedò prius arborem, deinde fructus.

18 *In gratia & agnitione*, ἐν χάριτι καὶ γνώσει. Vides iterũ ista cõiũgi? Anathema sit igitur qui separat quæ Deus verè indiuiduo vinculo coniunxit. Neque enim nos sensibus sed malitia pueros esse oportet. ¶ *Ad tempus sempiternum*, εἰς ἡμέραν αἰῶνος. Diem pro tempore, & appellatiua, quæ vocãt, pro adiectiuis, Hebræorum more, vsurpari, sæpissimè est à nobis annotatum. Cõmodius enim est istud sic interpretari, quàm ad vltimum illum diem de quo differuerat, à quo potius tunc verè inchoabitur vera Christi cognitio gloriosa.

Epistola Iohannis Apostoli Catholica prima.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

Prima, πρώτη. Ita quidẽ legimus in omnibus vetustis codicibus, sed perinde hoc accipiendũ est acsi scriptũ esset, Iohãnis epistola prima, quæ quidẽ catholica est. Vel mẽdosa est inscriptio, quũ reliquæ duæ, etiãsi Iohãnis esse cõcesserimus, tamẽ Catholicæ nõ sint, sed vna quidẽ Gaio, altera Electæ cuidam sit inscripta. Potest tamẽ ea etiã ratione vtcũque excusari inscriptio, quòd reliquę duę sint in vnũ veluti corpus Catholicis epistolis cõiunctę, nẽpe quia breuiores erant quàm vt seorsim peculiarem haberent inscriptionẽ.

IN CAP. I.

1 *Quod erat à principio*, Ὃ ἦν ἀπ' ἀρχῆς. Incipit primùm omnium à Christi personę descriptione, i. à Christianę doctrinæ basi, vt etiam in Euangelio fecit, & Paulus initio epistolæ ad Romanos. Huius igitur primùm omnium Deitatẽ æternam proponit. Nam quum dicit, Erat à principio, significat tam id de quo dicturus est extitisse, quum res creatæ inciperẽt, vt exposuimus Ioh. 1. 1. Nõ rectè igitur mutato tempore cõuertit Vetus interpres, *Quod fuit*. Quod si quis roget cur hic dixerit ἀπ' ἀρχῆς, alibi verò ἐν ἀρχῇ, respõdeo id factum quoniã hic

loquitur quidem de Christo vt Deo, nõ tamen simpliciter, sed vt carne induto: perinde acsi diceret Christum illum visibilem & palpabilem non tunc cœpisse existere quum videretur & palparetur, sed semper præterea extitisse, nempe secundum Deitatem : cuius respectu, iam tum erat quum res omnes creatæ principium existentiæ reciperent. Itaque natura duplex sic commodius quoque significatur, quàm si dixisset ὃς ἐν σαρκὶ ὢν ἑωράκαμεν, &c. Rursum autem distinctè considerans in Christo Aliud & Aliud, maluit scribere περὶ λόγου τῆς ζωῆς quàm τὸν λόγον τῆς ζωῆς ne videlicet sentire videretur idem esse id quod viderat & palpauerat, atque id quod erat à principio, (qua ratione cõfudisset naturas:) vel Alium statuere eum qui erat in principio, ab eo quem viderat & palpauerat, i. personam separatis naturis diuidere. Mox verò sequente vers. apertissimè hypostaticam vnionem declarabit.

¶ *Quod audiuimus*, ὃ ἀκηκόαμεν. Iã ad Humanitatem accedit, vt postea ex duabus non confusis sed coniunctis naturis vnã Christi personam statuat. Verbum autem ἀκούειν non significat hoc in loco ex aliorum narratione aliquid accipere, sed suis auribus aliquid audire. Audiui, inquit, loquentem, vidi ipse meis oculis, contrectaui meis manibus verũ Deum, verum hominem factum: nec ego solus, sed alij præterea qui mecum fuerunt. Quorsum hæc autem Iohãnes? nempe iam insurrexerant, & qui naturam diuinam, & qui naturam humanã Christi negarent. Non est igitur quòd miremur hodie existere qui vel hæc ipsa, vel alia eiusmodi errorum portẽta audeant reuehere, quum adhuc superstite eo ipso qui præsens omnia spectarat, ea fuerit quorundam impudentia vt quod superstitibus oculatis testibus probari poterat, auderent tamen inficiari. ¶ *Quod spectauimus*, ὃ ἐθεασάμεθα. Non est ταυτολογία, sed amplius aliquid significat τὸ θεᾶσθαι, id est *spectare*, quàm *videre*: acsi diceret, Quod ego his oculis vidi, idque non semel neque obiter, sed quod ego verè & penitus sum contemplatus: ne præstigias aliquas fuisse existimetis.

¶ *Manus nostræ*, αἱ χεῖρες ἡμῶν. Manifestè designat historiam patefactæ resurrectionis Christi perscriptam ab hoc eodem Euangelista, Iohan. 20. 20. & Luc. 24. 39. ¶ *De sermone illo vitæ*, περὶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς. Id est, ipsum illum sermonem æternum per quem omnia facta sunt, & in quo vno est vita, vt Ioha. 1. 2. vt disertè quoque explicat Syrus interpres.

2 *Nam vita*, καὶ ἡ ζωή. Καὶ pro γὰρ accipio, sicut apud Hebræos ו pro כי (*rhi*) sæpe vsurpatur. Fuit enim explicandum Vitæ nomen, & Christi officium. quod facit, quasi ad tacitam obiectionem respondens, quomodo videri æterna illa & inuisibilis vita potuerit. Itaque hunc versiculum includo parenthesi, vt magis perspicua sit oratio.

4 *Quod (inquam,) vidimus*, ὃ ἑωράκαμεν. Propter interiectum secundum versiculum, quum adhuc sententia penderet, aliquot verba ex initio periodi repetiit per epanalepsin. quam qui nõ cõsiderant, multum & quidem frustra in istis cõnectendis laborant, vt ex Erasmi annotationibus facilè perspici potest. Syrus autem interpres tacitam epanalepsin vitans, ab his ipsis verbis hanc epistolam inchoauit, מסברינן לכון (*mesabrinan lechun.*) quæ verba aliis vocibus hoc versu exprimit, מודעינן אף לכין (*mevadehinan aph lechun,*) Declaramus etiam vobis. ¶ *Annuntiamus*, ἀπαγγέλλομεν. Nempe vt ab eo missi. Rectè autem dixit Annuntiamus : nam fides est ex auditu. Itaque Euangelium dicitur hæc doctrina, quòd nullus ne suspicari quidem de ea possit nisi cui fuerit prædicata. ¶ *Vt & vos*, ἵνα καὶ ὑμεῖς. Scopus Euangelij, vt omnes vnà coniuncti in Christo per fidem, filij Dei simus, Ioh. cap. 1. 12.

4 *Et hæc*, καὶ ταῦτα. Conclusio proœmij.

3 *Hic est igitur*, καὶ αὕτη ἐστὶν. Καὶ pro ὡδὲ, vt alibi sæpe, ex Hebræorum idiotismo. Hinc enim inchoat argumenti tractationẽ: cuius hæc summa est, Quũ Deus sit ipsa puritas, mẽdaces ac blasphemos esse qui se dicunt cum Deo cõmune aliquid habere, quũ interim in densissimis peccatorum tenebris versentur. Auspicatur ergo à fidei fructibus, vt ab effectibus ad causã ascendat. ¶ *Nuntium*, ἀγγελία. Vel, vt Vulg. *Annuntiatio*. Eras. *Promissio*: quæ denotatio non cõuenit huic loco.

loco. ¶ *Lucem*, φῶς. Hoc est ἐμφατικώτερον, quàm si Lucidũ, Purũ, Sincerũ dixisset. ¶ *Nec tenebras*, καὶ σκοτία, &c. Repetitio Hebraica, de qua diximus Ioh. 1.20. Est autem Iohanni præ cæteris familiare hoc dicendi genus, vt quod affirmauit, contrarij negatione illustret.

6 *Nec sincerè agimus*, καὶ οὐ ποιοῦμεν τὴν ἀλήθειαν. Vulgata & Erasmus, *Et veritatem non facimus*: seruato Hebraismo. Vide Ioh. 3.21.

7 *Communionem habemus*, &c. κοινωνίαν ἔχομεν μετ' ἀλλήλων. Vulgata, *Societatem habemus ad inuicem*. Erasmus, *Societatem habemus in nos mutuam*. Ego primùm omnium malui κοινωνίαν *Communionem* dicere quàm *Societatẽ*: quòd κοινωνία videatur pleniorem & arctiorem quandam coniunctionem declarare, qualis nimirum est patris & filiorum. Deinde μετ' ἀλλήλων interpretor *Cum illo mutuam*. Agitur enim nunc de communione non sanctorum inter se, sed Dei & sanctorum. Rectè autem omnino colligit Apostolus. Nam sicut nulla est luci cum tenebris coniunctio, ita luci cum luce optimè conuenit. Sed meminerimus oportere prius nostras pelli tenebras, neque causam nostræ cum Deo communionis, sed consequẽs ita explicari. Deinde de nobis non dici quòd lux simus, vel in luce simus, sed nos in luce incedere: quanuis interdum etiam Lucis nomen sanctis tribuatur, sed ex participatione. Hîc autem dicitur Deus lux esse ex sua natura, atque in luce esse, id est, in æterna illa & infinita beatitate: nos verò in luce incedere, quatenus videlicet nobis ipsius radij præluceant in verbo, ad illam ipsius lucem ac beatitudinem contendentibus. ¶ *Et sanguis*, καὶ τὸ αἷμα. Viden' quo vinculo coaluerit nostra illa communio? nempe quòd in Christo simus, qui nos suo sanguine gratis purgatos Deo consociauit ex qua præcipua vnitione per Iustitiam Christi nobis imputatã oritur nostra cum ipso sensim perficienda συμμόρφωσις, altero nempe Sanctificationis beneficio.

8 *Si dixerimus*, &c. ἐὰν εἴπωμεν, &c. Cõsideremus quis loquatur, nempe fidelis ille & Christo præ cæteris charus Apostolus, & quidem iam veteranus: neque dicit, Si dixerimus nos nõ habuisse peccatum, (quod ipsum tamen mox subiiciet) sed, Si dixerimus nos non habere. Itaq; nostra iustitia arguit nos cum Deo communionem habere. Sed ô nos miseros si vel tantillum nostra salus basi tam infirmá nitetur. Quid igitur illis fiet quos non pudet de ipsa quoque perfectione atq; adeo supererogatione gloriari? ¶ *Et veritas*, &c. καὶ ἡ ἀλήθεια, &c. Nõ igitur modestiæ causa docemur ita loqui, sed quia ita se res habet.

9 *Si confiteamur*, &c. ἐὰν ὁμολογῶμεν, &c. i. Si nos seriò & palàm non pudeat corã Deo nos miseros peccatores agnoscere, vt Matt. 3.6. Nimium enim sunt ridiculi qui ex istiusmodi testimoniis nituntur suam illam auricularem carnificinam (quam confessionem vocant) stabilire. ¶ *Fidelis est & iustus*, πιστός ἐστι καὶ δίκαιος. Pendet ergo salus nostra à gratuita Dei promissione, quæ quidem fallere nos non potest, quum idem sit summè fidelis, & iustus, id est ita vt nihilominus sit seuerissimus omnis iniquitatis iudex & vltor, remittens nobis videlicet peccata omnia, sed mediatoris illius sanguine expiata, vnde apparet solam religionem Christianam, verum nobis illum solum Deum proponere, nusquam videlicet à summa illa sua benignitate simul & seueritate ne tantillum quidem recedentem, in quo principio quum cæteræ omnes quæ fuerunt, sunt & erunt, religiones aberrent, commẽticium Deum pro illo vero colunt. ¶ *Vt remittat*, ἵνα ἀφῇ. Hæc verò nostra est felicitas, vt definit Dauid Psal. 32.1. & 2. Vbi igitur merita quæ in Dei conspectum adferamus? quasi verò ad illum accedamus tanquam aliquid daturi, ac non potius tanquam accepturi. ¶ *Et purget*, καὶ καθαρίσῃ. Hoc alterum est beneficium Christi, vt qui filij Dei sunt facti, Spiritu Dei agantur. Sed alibi tamen spem nostram esse collocandam meminerimus cum Paulo, Philip. 3.9.

10 *Mendacem*, &c. ψεύστην, &c. Non modò, inquit, seipsos fallunt, & mentiũtur, sed etiam in Deum sunt blasphemi, qui Deo contrarium testificante, sibi puritatem arrogant: contrà verò Dei veritatem obsignat quisquis Dei misericordiam in Christo oblatam fide amplectitur, Ioh. 3.33. ¶ *Et sermo*, &c. καὶ ὁ λόγος, &c. i. Doctrina eius nullum in uobis locum

bis. Nec enim in labris vult sedere Dei verbum, sed, vt nobis sit frugiferum, oportet vt in cordis penetralibus radices agat.

IN CAPVT II.

1 *Aduocatũ*, παράκλητον. i. nostro quidem respectu, patronũ, vt qui nostrã in se causam recipiat: qui & μεσίτης respectu Patris dicitur, tũ expiationis merito, tum quòd personã quodãmodo deprecatoris sustineat, quum nõnisi eius nomine Patrem precemur: itidémq; Iudex est & Dominus, habita aduersariorum nostrorũ ratione, ad Patris dextrã cõsidens. éstq; totum hoc munus vsq; adeo vni Christo propriũ, vt absq; insigni scelere trãsferri ad nullũ alium siue in cælis siue in terris possit: ne persona quidé ipsa Spiritus sancti excepta, vt qui παράκλητος diuersa prorsus ratione dicatur, quatenus videlicet nos ad veritatis illius cognitionẽ adductos, eáq; refocillatos, solatur, & hos ipsos clamores ad Patrem per Filium deferẽdos docet. Vide Rom. 8.26, & Gal.4.6. Angelorum autem apud electos adhuc certantes ministeriũ neque intercessio est, neque inuocationẽ ipsorũ stabilit: sed est mandatorũ Dei, pro piorum conseruatione exequutio. Sanctorum verò vita defunctorum, nec animæ in cælos receptæ, nec corpora in puluere quiescẽtia inuocari sine impietate possunt, quoniam istud ne Christo quidé, nisi vt homo, sic etiã verus Deus esset, cõpeteret. Mutua denique piorum adhuc certantium in inuocãdo per vnicum mediatorem Patre, suggestis à Spiritu sancto suspiriis ineffabilibus, consociatio, nullos Christo intercessores subordinat, sed membrorũ sub vno capite coniunctionem & sanctam de quorũuis salute sollicitudinem testatur. Hac autem ratione quoq; Angelos & beatorum in cælis collectos Spiritus fatemur de laborãtium fratrum salute suo nobis incõperto modo esse sollicitos, vt qui cõseruationem regni Christi exoptẽt: propterea tamẽ illos esse nobis inuocandos nemo satis sanæ mẽtis collegerit, quum nec quãdo adsint nobis Angeli nouerimus, nec vllum sit nobis cum ipsis eiusmodi cõmerciũ, nec alias ipsi partes apud Deum quàm nouitiorũ agãt: spiritus autem beatorũ absint à turbis quàm lõgissimè, & neq; sint καρδιογνῶσται, neq; vllam habeant rerum inferiorum notitiam. Itaq; inanissimum est commẽtum & Angelorũ & mortuorum inuocatio, partim ex veteris idololatriæ reliquiis interpolatum, partim ex incredulitate, partim ex varia ταπεινοφροσύνη cuius meminit Apostolus Coloss.2.3. paulatim in Ecclesiam inuectum.

2 *Et ipse*, καὶ αὐτός. Syrus, הוּא גִיר [hou gher] *Ipse enim*, & quidé rectè. Nititur enim hęc παράκλησις vnica sacrificij Christi efficacia, vt prophani sint qui intercessionis partes ab expiatione diuellunt. ¶ *Pro totius mundi peccatis*, περὶ ὅλου τοῦ κόσμου. Subauditur articulus τῶν, vt legas περὶ τῶν, &c. pro ὑπὲρ τῶν, &c. quæ ellipsis etiam extat Ioh.3.36. Mundi verò appellatione omnes omnium ętatum, ordinũ, locorum electi intelliguntur: vt nouerimus nusquam esse salutẽ extra Christũ, & sancti illius sacrificij pretiosus odor quàm latè porrigatur. Nam quum ἡμετέρων. diceret, solos Iudęos videbatur significasse, nisi hoc addidisset. Iudæis enim ipsum peculiariter scribere, quãuis vniuersalis sit hæc doctrina, liquet ex ver.7. Cæterùm qui ex hoc etiam loco volunt æternæ electionis & reprobationis discrimen tollere, si nõ ex fidelibus verbi Dei interpretibus, saltẽ ex Christi ipsius ore discãt quomodo hîc accipiẽdum sit Mundi nomen. Nec enim quæ sit Patris voluntas, quòd ve Filij officium melius quàm ex ipsius Filij solẽni illa prece intellexerint, qua tanquam æternus Pontifex vsus est quum ad vnicam illam oblationem properaret, Ioh.17.9. & 20.

3 *Quòd ipsum nouimus*, ὅτι ἐγνώκαμεν. Agitur hîc de cognitione Dei in Euãgelio, vnde nõ tãtùm quis sit, sed etiã quomodo sit in nos affectus intelligitur, quã ob causam vocatur ab Apostolo potẽtia Dei ad salutẽ, & ab Esaia, brachium Domini. Cognitio igitur ista neq; est à Lege, neq; à generali notitia Dei ex rebus creatis, quũ nihil istorũ nos doceat quod Caro & sanguis non capit. De fidei cognitione loquitur, quod aliis etiam sequentibus locis obseruandum est. Nec enim ex tribulis aliquis petat ficus: & vbi fides non est, nõ est vera cognitio, sed mortuum duntaxat illius simulachrum. Deinde non dicit, Per hoc sumus in eo.

vel

vel eum agnoscimus, sed Per hoc scimus nos illum agnouisse. Bona igitur opera nos non inserunt Deo, sed insitos & per hoc gratis iustificatos consequuntur.

¶Si mandata ipsius, &c. ἐὰν τὰς ἐντολὰς, &c. Hæc est regula omnium bonorum operum. Quòd si nos ista non seruant, sed vitæ ius in Christo iã adeptos consequuntur, quis tandem locus erit omnibus quantumuis speciosis hominum διαβροχείαις? Nempe ad illam Dei vocem omnes isti fumi euanescent, *Quis hæc requisiuit à manibus vestris?*

4 *Qui dicit*, ὁ λέγων. Gratuita igitur iustificatio ex vna fide in Christo, non excludit bona opera, vt Sophistæ Euangelicam doctrinam calumniari non cessant; sed fontem bonorum operum, id est, veram & efficacem Dei cognitionẽ aperit. Imò verò ex suis illis speculationibus, quæstionibus, distinctionibus, realitatibus, quidditatibus ostendant quomodo tandem, homines apti & idonei ad bene agendum reddantur.

5 *Charitas Dei*, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. id est, charitas qua Deus diligitur. Scopus autẽ Euãgelistæ est docere quis verè dicatur Deũ nosse, is nimirũ qui Deũ amat. Ecquis autem verè amat his qui mandata ipsius obseruat. Ergo hæc necessariò cohærent, Deum nosse, Deum amare, Dei mandata seruare: quibus totidem contraria opponuntur. Intelligit autem notiam non simpliciter historicam vel eunidam, sed quæ tum in intellectu per fidem, tũm in affectibus omnibus per Spir. S. radices agit & fructificat. *¶Adimpleta est*, τετελείωται. Vulgata & Erasmus, *Perfecta est*, Atqui non quæritur hoc in loco quis perfectè Deum diligat, sed quisnã verò illum diligat. i. quis non verbo tantùm, sed reipsa dici possit illum diligere: is nimirum qui obseruat eius mandata. Itaque τετελείωται hoc in loco non denotat perfectè aliquid præstare, sed mẽdacio & simulationi, inani denique speciei opponitur: vt hoc planè sit quod dicimus in vulgato sermone, *Mettre en execution*. Sed hoc quoque notandum est, Iohannem non scripsisse ἵνα τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ ἐτελείωσεν, *hic verè charitatem Dei præstitit*, neque τούτῳ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ τετελείωται, *charitas Dei ab isto præstita est*: minimè id quidem quasi stipites simus aut trunci, sed quia Deus is est qui pro gratuita sua beneuolentia efficit in nobis vt velimus & possimus. Hoc neglexit Castellio quum hunc locum ita conuerteret, *Qui verò eius dictis paret, is verè Dei amore perfecto præditus est*: in qua interpretatione quàm multa sint manifesta errata licet intelligere ex iis quæ attigimus.

¶Nos in ipso esse, ὅτι ἐν αὐτῷ ἐσμεν. Nulla est ταυτολογία, eo tantùm excepto quòd familiare est Iohanni (vt suprà admonui 1. 5.) ex Hebr. consuetudine, quod semel dictum est amplificare ex contrarij collatione: vt siquis superiorem versum cum priore eius parte comparet, & infra vers. 9. 10. 11. Verùm hæc appendix minimè est otiosa. Assurgit enim vno gradu altius, nempe ad nostram in Christum insitionem. Et accuratè phrasis ista est obseruanda, vnde intelligimus Charitatem qua Deum diligimus minimè illud esse per quod Deo adiungimur, sed esse illius nostrę per fidem cum illo κοινωνίας effectum consequens, ac proinde nostræ salutis non causam, sed τεκμήριον.

6 *Habitare*, μένειν. Id est, μαρτυρεῖν. Ita enim accipitur τὸ μένειν hoc in loco vt apud Hebræos יָשַׁב [*iaschab*,] quomodo etiam Ioh. 6. 56. interpretandum est: vt In Christo esse & In Christo habitare, idem declarent. nisi subtilius malimus ista distinguere, quod alicubi faciendum est. Multi enim specie tenus insiti dicuntur, qui postea resecantur, quia fructum non ferunt, vt Ioh. 15. 2. de quibus diximus 1. Tim. 4. 1. Sunt autem hæc reciproca, Habitare Deum in nobis, & nos in Deo habitare. quanquam illud est vsitatius. Habitatio autem ista mutua tota est ἐνεργητικῶς intelligenda, non ad realem aliquam substantiarum insinuationem. Et hoc dicendi genus petitum est ex eo, quod Amoris ea vis est, vt vnus alteri sit semper in mente, ac pœne ob oculos.

7 *Non nouum mandatum*, οὐ καινὴν ἐντολήν. Mandati nomine certum est hîc vocari Sermonem ab iis iamprudem auditum & receptum, quibus scribebat. Neq; iis enim qui sani sunt opus est medico. Benè autẽ dixit ἐν ἀρχῇ ne-

bitur hæc epistola, Christianis videlicet minimè tyronibus & nouitiis. Dubium nō est igitur Euāgelij sermonē hic intelligi: qui quum distinctus sit à Lege, meritò quæritur cur ἐντολὴς nomen ipsi tribuatur, quū maximè ab iis peccetur qui Euangelium à Lege nō discernūt: sit autem hoc inter hæc duo discrimen, quòd Lex quid sit faciendum, Euangeliū quid sit credendum docet. Sciendum est igitur, sic esse hæc duo distincta, vt tamē vnum alteri subseruiat. Nec enim Euāgelio Lex aboletur quatenus quod rectum est præcipit, sed dūtaxat quatenus mortem omnibus ipsam perfectè non præstātibus minatur. Immo sicut Lex mortis terrore nos monet vt de vita in Euāgelio quærenda cogitemus: sic Euangelium nobis gratiam quoq; regenerationis suppeditat, qua pro fidei & Spiritus modulo incipiamus velle & facere, vt Lex iam sit nobis suauis secundum interiorem hominem magister, sicut copiosè docet Apostolus Rom.6.7.& 8.capitibus. Hinc illud toties à Christo iteratum de Deo & proximo diligēdo mādatum. Hæc igitur causa est cur ἐντολὴς voce vtatur Iohannes hōc loco & deinceps, quod etiam commodè possimus Doctrinam generali nomine vocare, sicut Hebræis מִצְוָה [*mitsuah*] dicitur quicquid alicui præcipitur. Cur autem hoc de dilectione Dei & proximi mādatum & vetus & nouum dicatur, vide Ioh.18.34.

8 *Quod verum est*, ὅ ἐστι ἀληθές. i. quod ratum est ac reipsa inuenitur: primùm quidem in illo vt capite videlicet, quòd Spiritum accepit sine mensura, vt eius plenitudo in vos ipsius membra redundaret, deinde in vobis. ¶ *Quia*, ὅτι. Αἰτιολογικῶς accipiēda est hæc particula. Aperit enim huius renouationis scaturiginem, quia nimirum iam apparuit illa salutaris omnibus hominibus gratia, Tit. 2.11. Itaque fœdè hūc locum deprauauit Castellio, sic interpretatus. *Videlicet tenebras præterire*, quasi ὅτι accipiatur εἰδικῶς. ¶ *Præterierunt*, παρέρχεται. i. παράγει. Sed illud vix apud idoneos Græcos scriptores inueneris, quod tamen mox repetitur, ver.17. Vul. *transiuerunt*.

9 *Qui dicit*, &c. ὁ λέγων, &c. Nunc absoluta præfatione de qua diximus versic.7. ad secundam Tabulam descendit, id est, ad proximi charitatem: & simili ratione ab hoc effectu ad causam argumētatur. Cōiuncta enim hęc sunt, Deum nosse, siue in luce esse & habitare, & Fratrem diligere.

12 *Scribo vobis, filioli*, γράφω ὑμῖν, τεκνία. Meritò superiori de charitate tractationi subiicit ipsius basin, nostri nimirum cum Deo recōciliationem: ac primùm quidem in genere fideles omnes compellat filiorum nomine, tanquam spiritualis illorum Pater: deinde in tres ætatum classes multitudinem diuidit: quarum singulis tribuit quod illis maximè proprium est ac peculiare. Senibus enim sciētia & cognitio rerū maximarum, ætatis vigētis hominibus vires cōueniūt, inferiori demum ætati hoc quadrat, vt eos agnoscāt ac reuereātur à quibus tenera ipsorum ætas regitur. Sed has ætates spiritualiter intellige, pro cognitionis Christi mensura, & habita ipsius temporis ratione quo fuerint hi vel illi in Ecclesiam adsciti. Quod igitur inquit γράφω, ad præsentem epistolam est accommodādum, vt apparet ex versu 26. acsi diceret, Hęc vobis scribo, filioli, quia estis ex eorum numero quos Deus sibi recōciliauit, & sic deinceps in iis quæ sequuntur. Τεκνίων autem appellatio, (sic enim legendum est hoc loco) blādior est quàm si τέκνα eos vocasset, qua ratione etiam mox παιδία maluit quàm παῖδας vocare eos qui sunt infra adolescētiam. Sed in eo post alios nonnullos deceptus est Erasmus, quòd inter τεκνία & παιδία nō distinxit: quum tamē illud ad totam Ecclesiam, cuius ipse sit veluti communis pater, istud verò ad infimæ ætatis fideles referatur. Rectè igitur Vetus interpres hæc distinxit. ¶ *Remissa sunt*, ἀφέωνται. Vul. & Eras. *Remittuntur*: nō satis rectè. est enim hoc in loco magna præteriti temporis energia. Vide Marc. 2.5. ¶ *Propter nomen eius*, διὰ τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Id est, propter eum, ex Hebræorum idiotismo: Christum autem nominans, cæteros omnes excludit, siue in cælo sint, siue in terra, vt Act.4.12.

14 *Scripsi vobis, patres*, ἔγραψα ὑμῖν, πατέρες. Vide infrà vers.21. Cæterùm videri quidem potest superuacanea ista repetitio, sed tamen duæ causæ faciunt vt minimè putem redūdare. Vna, quòd in omnibus nostris codicibus vetustis inuenitur, etiam apud Augustinum in huius

in huius epistolæ expositione, & apud Syrum interpretem: altera, quòd causam non videam cur potius repetenda fuerint illa quæ adolescentibus conueniunt. Vetus tamen interpres non legit hoc membrum, nec habet Complutensis editio. Atenim quorsum hæc repeteret, dices? Adferam quod coniicio. Sicut Christi beneficium singulis ætatibus applicauit, ita nunc constituit iisdem proprias exhortationes adiicere. Quoniam igitur interiecta fuerat apostrophe ad pueros, id est, adolescentibus inferiores, redit ad id quod de senibus & adolescentibus dixerat, aliquid etiam adiiciens quòd ad adolescentes attinet. Deinde subiicit exhortationem & adolescentibus & adolescentiũ patribus propriam, à vers. 15. vsque ad initium versiculi 18. Nam si diligenter consideremus quænam ista sit adhortatio, comperiemus illãrum ætatum hominibus multo magis quàm infimæ ætati esse accommodatã: quanuis doctrinæ ipsius vsum non negem omnibus ætatibus non vtilem modò, sed etiam necessarium esse.

15 *Ne diligite*, μὴ ἀγαπᾶτε. Mundum considerat quatenus cum Dei voluntate non consentit, & eum amorem damnat qui nos à Deo abducit: alioquin dicitur Deus ipse suum mundum infinito quodam amore dilexisse, Ioh. 3. 16. id est, eos quos ex mundo elegit.

¶ *Charitas Patris*, ἡ ἀγάπη τοῦ πατρός. Patrem intelligit cælestem κατ' ἐξοχὴν, addito articulo, vt in superiore versiculo: & charitas Patris dicitur qua diligitur Pater, vt diximus supra versiculo 5. Qui enim potest Deum diligere qui Dei aduersarium amplectitur?

16 *Fastus vitæ*, ἀλαζονεία τοῦ βίου. Vel vana ostentatio, & arrogantia, in qua sibi placent qui huius vitæ commodis abundant. Vide Rom. cap. 1. 30. Cyprian. in libello, de habitu virg. citans hunc locũ omnino videtur pro τοῦ βίου, legisse τοῦ αἰῶνος, vt & mox pro ἐκ τοῦ κόσμου, legisse τοῦ αἰῶνος. Vertit enim, *Et ambitio seculi, quæ non est à patre, sed à concupiscentia seculi*, id est, ἐκ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ αἰῶνος: quæ scriptura mihi maximè arridet.

17 *In æternum*, εἰς τὸν αἰῶνα. Cyprian. eodem loco, addit, *Quomodo & Deus manet in æternum*, ὥσπερ ὁ Θεὸς μένει εἰς αἰῶνα.

18 *Pueruli*, παιδία. Nunc pueros quoque seorsim compellat, sicut antea adolescentes & illorum patres fuerat exhortatus: vtitúrque diminutiuo nomine, (vt antè dixi) non quasi infantulos alloquatur, sed blandioris appellationis causa. Est autem tursus obseruandum quod diximus vers. 14. nempe quãuis omnibus omnium ætatum hominibus necessaria sit hæc omnis doctrina, tamen admonitionem istam iis potissimùm conuenire qui adhuc in catechismo instituũtur. Nam alios iam firmiore cognitione instructos, oportuit ista religionis rudimenta prorsus tenere. Rudimenta autem appello non quòd vulgarem aliquam & puerilem doctrinam contineant, quum hæc sint eiusmodi reipsa vt ipsa quoque cælorum altitudinem superent: sed quia hæc prima sunt religionis Christianę fundamẽta. Qui enim Christi officium intelligas nisi prius quis sit Christus cognoueris? Itaque non sine pudore, etsi non primitiuæ, tamen præ nobis veteris Ecclesiæ, tam pertinaciter disputatum est de die Paschæ, & quibusdam aliis quę Christianorum pueros penè vnà cum lacte sugere oportuerat. Sed vicissim nunquam satis poterit commendari inuicta bonorum patrum pietas ac constantia, qui ne tantillum quidem cesserunt hæreticorum impudentię, iis in rebus quibus, vel minima ex parte, labefactatis, necesse fuisset totum ædificium corruere. Quid igitur illis fiet quos hodie non pudet, partim eosdem illos errores reuocare, partim etiam ista summè vt curiosa & inutilia reiicere? ¶ *Vltimum tempus adest*, ἐσχάτη ὥρα ἐστί. Quàm bene hoc pueris præcipuè conuenit! Scimus enim huic ætati præ cæteris familiarem esse socordiam, quasi nondum maturuerint, & satis adhuc illis ad discendum temporis superfit. ¶ *Audistis*, ἠκούσατε. Non alloquitur prorsus rudes, sed qui iam Patrem cognouissent, vt dixit supra vers. 14. & repetet vers. 21. denique qui confirmatione potius egerent quàm doctrina. Erant enim tum in hoc ordine plerique etiam proculdubio iam adulti & firmioris iudicij homines: sed pudoris causa quasi sola παιδία compellauit. ¶ *Antichristum*, ἀντίχριστον. Id est, Christi aduersarium, quod latius patet

quam PseudoChristi nomen:quia Christo aduersari potest qui tamen sese pro Christo non venditet, quod non animaduertit Syrus interpres hoc versiculo & infra 4. 3. Hic ergo vt apparet ex vers.23. designatur Hebion & Cerinthus.Apostolus verò 2.Thess 2.cum designat qui sese pro ipso Christo venditaturus erat, immo supra ipsum numen elaturus, eũ nimirum qui Christi sese vicarium caput Ecclesiæ appellare non contentus supra ipsum etiam Christum reipsa attollit, omnia se posse dictitans prorsus αὐτοπάτωρ.

19 *Ex nobis egressi sunt*, ἐξ ἡμῶν ἐξῆλθον. Hoc meminerimus ad mutationem non loci sed doctrinæ pertinere. Etsi enim hęretici seorsim habeant suos conuentus,tamen Ecclesiæ nomen sibi vendicant, & plerunque velut sub eodem tecto manent. Ipse verò humanus ille Antichristus in templo Dei habitaturus dicitur 2. Thessal.2.4. vt qui sese Deum venditet, immo supra Deum efferat, quod tandem impletum videmus. Est igitur Papismus intra Ecclesiam, sed ne pars quidem Ecclesiæ, nedum vt caput sit Papa. ¶ *Nam si fuissent ex nobis*, εἰ γὰρ ἦσαν ἐξ ἡμῶν. Quomodo nectent hoc argumentum, qui dicunt electos posse à fide prorsus excedere, siue qui negant electionem esse ἀμεταμέλητον? Et hoc quidem membrum totum deest apud Syrum interpretem, sed contra Græcorum omnium & Latinorum codic. fidem. ¶ *Sed vt patefierent*, ἀλλ' ἵνα φανερωθῶσι. Similem ellipsin ante coniunctionem ἵνα iam aliquoties obseruauimus, quam suppleui ex Syro interprete.

20 *At vos*, καὶ ὑμεῖς. Id est, ἀλλὰ ὑμεῖς. Ponitur enim καὶ pro aduersatiua coniunctione, vt Act.cap.10 vers.28.& alibi sæpe, ex Hebræorum idiotismo.

¶ *Vnctionem*, χρίσμα. Id est, gratiam Spiritus sancti, translatione sumpta à consuetudine vnctionum quæ in Lege vsurpabantur. quod monere volui, nequis ineptus impurum illum adipem pseudoEpiscoporum hoc loco significari putet. ¶ *A sancto illo* [*proficiam*,] ἀπὸ τοῦ ἁγίου. Id est, à Christo, qui sanctus peculiariter dicitur, vt Luc. cap. 1. versu 35. imò verò peculiariter Sanctus sanctorum, id est, Sanctus sanctissimus, Dan. cap. 9. versu 24. Sed & Deo Patri hoc tribui potest, qui nos vngat in Filio, & peculiariter etiam dicitur ab Hebræis קדוש [*kadosch*,] vel etiam Spiritui sancto, qui sanctus propriè dicitur ab hoc effectu. Est enim Dei virtus essentialis,vt qui & ipse sit Patri ac Filio ὁμοούσιος & æqualis per omnia,quo nos Pater vngit in Filio.

¶ *Nostis omnia*, οἴδατε πάντα. Atqui cognoscimus omnes ex parte, 1, Corinth. cap.13.versu 9. Est igitur hyperbole, qua significat Apostolus se nihil afferre quod illi iam antea non intellexerint, quos ipse commonefaciat potius quàm doceat, vt loquitur etiam ipse Dominus Ierem. cap. 31. versu 34. & mox Iohannes ipse rursus, vers. 27. vel quod etiam simplicius est, omnia intelligit necessaria agnoscendis antichristis, & euendis illorum insidiis. Syrus interpres legit πάντας, *omnes*, id est, vt interpretatur, לכל אנש [*lechul enasch*,] *quemuis hominem*, quod non malè conuenit, quum hîc de discernendis hypocritis agatur: quod donum eximium est in Ecclesia Dei, nec reticetur ab Apostolo 1.Corinth. cap.12.vers.10.Mihi tamen magis placet recepta Græcorum & Latinorum codicum scriptura.

21 *Scripsi*, ἔγραψα. Loquitur de hac ipsa epistola,imò de hoc ipso quod nunc scribetur: sed vtitur præterito tempore quòd rationem habeat eius temporis quo epistola perlegetur: quem morem etiam Latini seruant, vt si dicas, Has ad te scripsi, vel,ad te scribere non dubitaui. ¶ *Idcirco quòd veritatem nescitis*, ὅτι οὐκ οἴδατε τὴν ἀλήθειαν. Vulgata, hoc membrum vt & proximè sequens sic vertens, *quasi ignorantibus veritatem,sed quasi scientibus eam*, sensum perspicuè expressit. Nolui tamen à verbis discedere, sed particulam idcirco inserui, ne ὅτι videatur διὰ τοῦτο poni. Sic inquit etiam Iohannes,Non scripsi vobis,idcirco quòd veritatem ignoretis, sed contrà, ideo scripsi quòd eam noueritis, & ita quidem vt à mendacio noueritis distinguere. Sed quorsum hoc?Nempe vt commemoratione præclaræ huius opinionis quam de ipsis conceperat, non modò ad perseuerandum in iis quę dicerant, sed etiam ad proficiendum,ipsorum animos accendat. Est autem operæpretium considerare etiam atque

etiam

etiam quousque sese fidelis Apostolus Domini demittat,& quàm paternè infimis etiam docendis sese accommodet. Hoc tamen certum est,ad totam Ecclesiam pertinere hanc doctrinam,quæ vel præcipua erat: sed non temere est quòd quasi infimos compellans, hæc omnia commemorat: nempe ne se putent vlla suspicione grauari: deinde vt illos pudeat, ea ignorare, vel de iis dubitare, quæ infimis etiam ipsis abundè nota esse oporteat.

22 *Qui negat esse,* ὁ ἀρνούμενος ὅτι οὐκ ἔστιν. Id est, qui negando ait Iesum non esse Christũ illum. Est enim duplex in Græcis negatio. ¶ *Christum illum?* τὸν Χριστόν. Id est, verum illum Messiam. Negat autem Iesum esse Messiam,qui vel alteram illi naturã, vel penitus, vel aliqua ex parte adimit, vel naturas confundit aut separat, qui Filij hypostasin non distinguit, qui in eo vno per vnicam eius oblationem semel factam non confidit sese à Deo Patre gratis per fidem iustificatum, ac proinde corpore & animo tandem glorificandum.

23 *Quisquis,&c.* πᾶς,&c. Falluntur ergo,& alios etiã fallunt,qui Turcas aliósve infideles tradũt eundem illũ Deum adorare quem adoramus. ¶ *Nec patrem, &c. οὐδὲ τὸν πατέρα,&c.* Id est,nec Patrem esse credit,argumento à relatis sumpto. Syrus pro ἔχει legit πιστεύει, *credit.* ¶ *Qui confitentur,* ὁ ὁμολογῶν. Restitui in Græcis hoc membrum ex quatuor manuscriptorum codicum,veteris Latini,& Syri interpretis auctoritate: sic etiam assueto Iohanne istis oppositionibus contrariorum vti quam sæpissimè.

24 *Audiuistis,* ἠκούσατε. Iterũ Audiendi verbum conuenit discipulis, sed qui multum iam promouerint. Ideo addit ἀπ' ἀρχῆς, à principio, id est, ex quo institui cœpistis in primis Christianę religionis rudimentis. Notanda autem etiam est traiectio pronominis ὑμεῖς.

25 [*Nempe*] *vita illa æterna,* τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον. Repetitio articuli magnum addit pondus orationi, ideóque omitti non debuit. Positum est autem antecedens in relatiuo casu, Hebræorum more de quo alibi diximus.

26 *Hæc scripsi,* ταῦτα ἔγραψα. Ne quis miretur tam solicitè hoc inculcari ab Apostolo, & quidem infimos alloquente, obseruet quod antè dixi,totam Ecclesiam in infimorum persona compellari.

27 *Vnctio,* τὸ χρίσμα. Id est, Spiritus quem à Christo accepistis, quíque vos in omnem veritatem induxit. Et notanda est rursus altera eiusdem pronominis traiectio valde dura,quam Vetus interpres neglexit.

¶ *Nec necesse habetis,* καὶ οὐ χρείαν ἔχετε. Ego, inquit,spero vos ita in his rebus esse feliciter ac sanctè institutos vt doctore nõ egeatis. Quid igitur? (dicet aliquis) cur tu illos doces? Respondeo, vel summos doctores posse ac debere etiam quotidie aliquid in Domini schola discere, quum omnes ex parte cognoscamus, nedum vt ij, quos Apostolus alloquitur, nullo præceptore indigerent. Deinde hoc esse dextrè accipiendum, hactenus videlicet vt significentur harum rerum minimè rudes esse quas illis non tanquam ignotas proponat, sed tanquam cognitas inculcet. Præterea causam etiam aliam fuisse arbitror cur hoc adderet Apostolus, nempe vt ostenderet sese minimè proponere diuersam doctrinam ab ea quam ex suis veris doctoribus iam antea non audissent modò, sed etiam didicissent. Ita enim fit vt & doctrinam suam & illorum diligentiam laudet,quò magis ac magis cõfirmẽtur. ¶ *Eadem vnctio,* τὸ αὐτὸ χρίσμα. Non potuit luculẽtiore testimonio pastores & doctores ornare à quibus isti instituti fuerant, & quotidie adhuc instituebantur, quàm quum ipsos diceret ab ipso Spiritu sancto doceri,& iam antea esse doctos: ídque nihilominus ita facit artificiosè, vt simul & doctrinam ipsam vt cælestem, & doctorum diligentiam, pietatem, fidem, auditorum denique alacritatem sine vlla adulationis suspicione, non minùs verè quàm magnificè prædicet. ¶ *Et non mendax,* καὶ οὐκ ἔστι ψεῦδος. Eiusmodi repetitiones à contrariis sumptas sæpe iam admonuimus Iohanni præcipuè esse familiares. Non contentus igitur dixisse vnctionem illam veracem esse, addit mendacem non esse. Nam ψεῦδος pro ψεῦδις ponitur: cuius enallages exempla passim annotauimus, vt 2. Corinth. 3. 9. & 7. 14. Sed & Homerus Iliad. β, hoc ipsum nomen similiter prorsus vsurpauit in

his versiculis, πρὶν Ἄβρος δ' ἰέναι, πρὶν καὶ Δαὶς ἀγκάλαις Ἰούδαν εἵπτε φιλῆσαι ἐπόρσαις, νὺ καὶ ἐκί. Non satis rectè igitur conuertit Vetus interpres, *Et non est mendacium*: quem tamen sequutus est Erasmus. ¶ *Manebitis*, μενεῖτε. Vulgata & Erasmus, *Manete*, vt & Syrus interpres. Sæpe enim apud Hebræos futura indicatiui pro imperandi modo vsurpantur. Sed mihi quidem hîc videtur omnino seruãda propria futuri significatio, vt sit optimè sperãtis, & ista prorsus cohæreãt cum eo quod dixerat, ipsos nullo iam in his rebus alio doctore indigere.

¶ *In eo*, ἐν αὐτῷ. In eo videlicet Christo, siue in Filio. de eo enim agitur. Et vnctionem distinxit ab eo à quo illam acceperant: in quo etiam vult vt per eandem vnctionem maneant. Erasmus, *In ea scilicet vnctione.*

28 *Nunc igitur, filioli*, καὶ νῦν, τεκνία. Iam manifestè videmus ad vniuersalem illam exhortationem regredi Apostolum. Itaque καὶ pro νῦν iterum ponitur, vt supra, 1.5. Et τεκνία, id est, filiorum appellatio toti Ecclesiæ communis est, vt supra exposuimus, vers. 12. ¶ *Coram eo*, ἀπ' αὐτοῦ. Id est, מִפָּנָיו [*mippanau*,] à faciebus eius. Sic loquuntur Hebræi apud quos pudefieri non ab aliquo sed ex aliquo dicitur qui pudoris occasionem ex conspectu alicuius arripiat, quem sustinere non possit. Distinguenda sunt igitur ἀπ' αὐτοῦ & ἐπ' αὐτοῦ. Pudor enim hic à nobis, non à Deo manat. Vetus tamen interpres vt & Syrus, legerunt ἐπ' αὐτοῦ, ab eo, id est, ne nos æternæ infamiæ damnet. Nam quod addidit Erasmus sensum esse posse, *Vt illum non pudeat nostri*, valde est absurdum, nisi potius ipse valde fallor.

29 *Si scitis*, ἐὰν εἰδῆτε. Id est, εἰ γινώσκετε, nempe si verum est quod vobis tribuo, nempe vos esse à Spiritu sancto edoctos, quis & qualis sit Deus verus ille Christi pater, & manetis in eo. Manat enim ab hac cognitione studium iustitiæ, immo ipsa quoque ad iustitiam dispositio. Quòd si quis excipiat naturæ ipsius instinctu absque extrinseca gratia vos illustrante, homines nosse Deum esse iustum: respondeo, hoc quidé de Deo indicium omnibus esse natura insitum, sed κατὰ τὸ γνωστὸν τῦ Θεῦ, vnde fit vt peccantes quosuis torqueat conscientia. Sed quum ad eius applicationem deuenitur, ibi deficiũt homines ab illo principio, vt qui sibi persuadeant illum sibi posse vt homines hominibus placari: Soli autem qui norunt illum sic esse iustum vt non potuerit nisi Christi sanguine placari, verè norũt Deum esse iustum, & illius notitiæ vsum.

¶ *Nostis*, γινώσκετε. Vulgata & Erasmus, *Scitote*, quod non admodum quadrat. Vbique enim solet Apostolus ita temperare doctrinam quasi non doceat imperitos. Tantum igitur ostendit quæ sint connexa, nempe Patris & Filiorum indoles siue mores. Ergo quos Deus iustus veluti genuit filio suo insitos, necesse etiam est vt iusti sint. Inde ingreditur descriptionem eius similitudinis quæ est inter caput & membra.

IN CAPVT III.

1 *Qualem charitatem*, ποταπὴν ἀγάπην. Id est, cuius charitatis munus. Malui autem hoc exprimere ad verbum quàm quicquam immutare: quòd nescio quomodo videatur illud magis expressum, quasi charitatem ipsam, eiusque summam nobis largitus sit Dominus. Cæterùm de capitis ac membrorũ conuenientia dicturus Apostolus, contrario prorsus ordine quàm antea, id est, non ab effectis ad causam ascensurus, sed à causa descensurus ad effecta, meritò ab ipso fonte auspicatur, nempe à Dei charitate, quam solet Paulus ἀγάπην vocare. Scopus autem huius charitatis est, vt filij Dei simus in Christo. Hinc demum descendit Apostolus ad filiorum Dei qualitates considerandas, vt germanos filios à spuriis distinguamus. Sed in primis, nequis hanc dignitatem carnis iudicio metiatur, duo voluit præfari: vnum, eiusmodi esse hanc prærogatiuam vt tamen à mundo cognosci non possit. quomodo enim nostram cum Deo conuenientiam cognosceret qui Deum ipsum non nouit? Alterum, nondum etiam in nobis patefactam esse illius dignitatis gloriam, quòd iam simus filij Dei, sed in eius aduentum differri, quo nos ille reddet in quo filij Dei sumus. Sed, inquit, certa est ista expectatio. His verò præpositis, tum demum incipit quæ sit illa nostri cum Christo conuenientia explicare: in eo videlicet quòd puri sumus, sicut & ille pu-

ille purus est. ¶ *Vocemur*, κληθῶμεν. Id est simus, & ita quidem vt tales nos esse constet. Neque apud Hebræos duntaxat ita accipitur verbum קרא (*kara*,) sed & apud Græcos verbum καλεῖσθαι, Homer. Iliad. Ἠ̈ καὶ ἐνώησε σὴ παράκοιτις Κέλσθαι, Vbi Eustathius, diligentissimus interpres, Τὸ κέκλησθαι, inquit, οὐκ ἐσόδιασμὸν δηλοῖ, ἀλλ' αὐτὸ τὸ εἰμὶ κεῖται. ἵνα λέγῃ καὶ ψεύδομαι εἰ σὴ, ἀλλ' ἐστὸ πάντων οὕτω φαίνομαι. Vulgata, *Nominemur & simus*: non ineptè profectò, si sensum spectes. ¶ *Propterea*, διὰ τοῦτο. Anticipatio. Si Filij Dei sumus, quî fieri potest vt mundus nos non agnoscat? Quia illum non nouit, vt Iohan. 14. 17.

2 *Sed nondum*, καὶ οὔπω. Καὶ pro ἀλλὰ, vt suprà, 2. 20. & 27. Est autem in his verbis altera anticipatio. Imò cur nos persequitur mundus? nondum tempus nostræ beatitatis aduenit. ¶ *Quum (ipse) patefactus fuerit*, ἐὰν φανερωθῇ. Ἐὰν pro ἐπειδὰν ponitur, vt ἵνα ἂν, Act. 3. 20. sicut εἰ sæpe pro ἐπειδὴ, id est, Si pro Quia. Deinde supplendum est reliquum αὐτὸς, *ipse*, videlicet Christus: vt ita apparet quod statim subiicitur, & ex Coloss. 3. 3. sicut rectè omnino annotauit doctissimus interpres. Similis atque adeo multo durior est ellipsis Psal. 17. ¶ *Similes*, ὅμοιοι. Similes intellige nobis, vt describitur 1. Corinth. 15. 51. & ad Philippens. 3. 21. Nam inter caput & membra semper erit discrimen: atque nimirum hîc potius studeamus viam tenere qua ad gloriam illam peruenitur. quàm curiosè de eo inuestigemus quod omnem captum nostrum, qualis quidem nunc est, exuperat. ¶ *Sicuti est*, καθώς ἐστιν. Nunc igitur etiam illum videmus, sed per ænigma, in fide & spe: qua de re 1. Corinth. 13. 12.

3 *Sicut*, καθώς. Similitudinem iterum significat, non autem paritatem. Quis enim ita purus est vt Deus, in cuius conspectu ipsi etiam Angeli sordent si cum ipso comparentur? Iob. 4. 18. Ideo non dicit ἅγιον, *purificauit*, sed ἁγνίζει, *purificat*: vt puritatis studium, non autem perfectam aliquam puritatis ἕξιν significari intelligamus: ad quam tamen totis viribus contendere nos oportet, tum demum metam adepturos quum Deus erit omnia in omnibus. Neque ex hoc actiuo verbo statuendum est purificationis facultatem aliquatenus saltē esse nobis à natura insitam, quum tota sit à gratia nos à peccati seruitute asserente, & creante in nobis Velle & Facere.

4 *Quisquis dat operam peccato*, πᾶς ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν. Dare operam peccato & Purificare se, opponuntur. Itaque ποιεῖν ἁμαρτίαν differt hoc loco ab ἁμαρτάνειν simpliciter accepto. sed de eo demum dicitur qui sanctitati non studet, id est, in quo regnat peccatum. idque ita esse non modò liquet ex antithesi, sed etiam ex eo quod suprà commemorauit, 1. 8. & 2. 1. ex tota denique Scriptura & rei experientia perpetua. Itaque non homines, sed monstra hominum sunt Pelagiani, Cathari, Cælestiani, Donatistæ, Anabaptistæ, Libertini, qui ex hoc loco perfectionem illam somniant à qua absunt ipsi omnium hominum longissimè. Quorsum autem hoc? an vt studium sanctimoniæ damnemus? an vt homines doceamus quotidie non progredi? Minimè profectò, quum perpetuum sanctificationis progressum doceamus certum ac perpetuum esse fidei effectum. Quorsum ergo? Nempe ne Satan nobis hanc consolationem nostram eripiat. Nam si tum demum nos in Christo esse colligemus quum non amplius indigebimus illa precatione, ET REMITTE NOBIS DEBITA NOSTRA, quis non videt, quis non sentit, quis non millies quotidie experitur, frustra nobis hanc consolationem proponi?

¶ *Etiam legem transgreditur*, καὶ τὴν ἀνομίαν ποιεῖ. Id est, παρανομεῖ, vt vno verbo dicunt Græci, vnde παρανομία quod hîc dicitur ἀνομία Vulgata & Erasmus, *Et iniquitatem facit*: vtrumque nimium obscurè. Definit autem Apostolus peccatum esse ἀνομίαν, id est, Legis trāsgressionem: ex qua demum definitione intelligitur quàm sit alienum à filiis Dei, peccatores esse: & longè aliud esse peccatum quàm soleat mundus iudicare. Sed meminerimus hic agi de fructibus labis originalis, id est, prauis siue à Legis præscripto aberrantibus, & motibus animi, & hominum tum dictis tum factis, vt apparet ex verbo ποιεῖν. ¶ *Nam*, καὶ. Καὶ pro γὰρ, ex Hebræorum idiotismo.

¶ *Peccatum est transgressio legis*, ἡ ἁμαρτία ἐστὶν ἡ ἀνομία. Vtrinque appositus articu-

lus declarat veram esse definitionem hanc in qua verè definitum & definitio reciprocantur. Est autem verè pretiosa hæc definitio, constans vno verbo, sed quod habet vim duorum, vtpote quod constet ex particula priuante & vocabulo νόμος. Est namque ἀνομία carẽtia legis, id est, conformitatis nostrarum tum animi tum corporis actionum cum lege diuina.

5 *Et scitis, καὶ οἴδατε.* Reuocat filios ad archetypon illius ex quo sunt regeniti, siue in quo sunt adoptati.

6 *Non peccat, οὐχ ἁμαρτάνει.* Conclusio ex contrarij collatione (vti facere solet) amplificata. Quid sit autem hoc loco Non peccare, diximus ver. 4. nempe Purificare se, siue, Peccato repugnando, puritati studere.

7 *Qui exercet, &c. ὁ ποιῶν, &c.* Nulla est ταυτολογία, sed definit quid sit Non peccare, nempe Non modò abstinere à peccato, sed etiam Exercere iustitiam, vt Psalm. 34. 15. definitur.

¶ *Sicut, καθώς.* Similitudinem rursus & conuenientiam quandam intellige, quæ συμμόρφωσις à Paulo dicitur, non autem paritatem, vt & suprà vers. 2.

8 *Qui dat operam peccato, ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν.* Vide suprà vers. 4. Aperit autem fontem collationum quæ sequuntur, Christi & Diaboli, filiorum Dei & filiorum Satanæ: ex quo dissidio oritur mundi odium perpetuum aduersus Dei filios.

¶ *Ex diabolo est, ἐκ τοῦ διαβόλου ἐστίν.* Id est, Diabolum refert vt filius patrem, & eius spiritu regitur: non autem quasi ex traduce diaboli gignantur qui ipsius filij dicantur, vt somniarunt Manichæi, aut quòd ipsam animę essentiã corrumpat, vt pestis illa Germaniæ Flaccius Illyricus superioribus annis docuit. ¶ *A principio, ἀπ' ἀρχῆς.* Id est, inde à conditi mundi initio, vt in Adamo declarauit. Vide Ioh. 8. 44.

¶ *Peccat, ἁμαρτάνει.* Non dicit *Peccauit*, sed *Peccat*. Nam in eo assiduè perseuerat, sicut & ipsius filij. Huic opponitur qui non modò non peccat, sed etiam venit vt peccata dissolueret.

9 *Semen ipsius, σπέρμα αὐτοῦ.* Sic vocatur Spiritus sanctus ab effectu, quòd eius virtute, tanquam ex semine quodam, noui homines efficiamur: id est, corruptæ nostræ qualitates instaurentur per Christum, cui per fidem sumus coniuncti, vt peccato mortui viuamus Deo. Itaque hìc quoque mirè se ridiculos præbent illi fanatici qui diuinæ essentiæ traducem imaginantur. Quid sit autem Peccare, diximus suprà vers. 4.

¶ *Nec potest peccare, καὶ οὐ δύναται ἁμαρτάνειν.* Ergo sanctificatio & iustificatio imputata, necessariò & indiuiduo nexu cohærent, quantacunque interruptio intercedat.

10 *Et qui non diligit, καὶ ὁ μὴ ἀγαπῶν.* Nunc quoque, vt antea in superiore tractatione, quum ab effectis ad causam argumentaretur, 2. 9. à prima Tabula ad secundam descendit.

11 *A principio, ἀπ' ἀρχῆς.* Vide sup. 1. 7.

12 *Non sicut Cain, οὐ καθὼς Κάϊν.* Elliptícum dicẽdi genus è medio petitum: ac si diceret, Non igitur nos geramus sicuti se gessit Cain erga fratrem Abelem. Est autem hoc exemplum & antiquissimum & aptissimum, in quo contemplemur tum filiorum Dei, tum filiorum diaboli naturam: quæ nos maneat conditio in hoc mundo, & quis demum sit vtrorumque futurus exitus. Subaudimus autem וַיְהִי [*aschar*,] ex Hebræorum more.

14 *Scimus, οἴδαμεν.* Hæc verò consolatio nostra est certissima, cuius præsidio in quibusuis calamitatibus tantùm abest vt despondeamus animum, vt contrà etiam exultemus. Sinamus mundum opinari nos esse miseros: nos verò discamus ex eo ipso nos non modò non miseros, sed etiam immortali beatitate donatos, ex quo illi nos calamitosos esse iudicant. Deinde obseruemus, Apostolum hoc non dicere, nos per id quòd fratres diligimus, translatos esse ex morte ad vitam, (est enim vita æterna donum Dei per Christum,) sed nos ex eo quòd fratres diligamus, scire nos esse ex morte translatos ad vitam. Prius enim viuere nos oportet quàm vitæ fructus edamus, ex quibus demum vita nostra tum à nobis tum ab aliis perspiciatur. Charitas igitur τὸ μέσον est vitæ, non causa.

16 *Per hoc nouimus, ἐν τούτῳ γινώσκομεν.* Nunc veræ charitatis descriptionem aggreditur ab effectis, id est ex officiis quæ ab ea ducuntur: ac primùm quidem

quidem omnium, absolutissimum eius exemplar nobis in Christo proponit, vt in primis statuatur qualiter intus affectos esse nos oporteat: deinde ab animo ad manus descendet. ¶ *Charitatem Dei*, τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ. Sic Paulus Rom.5.8. & sic habet Complutensis editio. Syrus autem interpres legit multo etiam apertius, τὴν ἀγάπην αὐτοῦ ἐν ἡμῖν. *i. ἡμᾶς, Charitatẽ eius erga nos*, vt inf.4.9.

17 *Mundanum victum*, τὸν βίον τοῦ κόσμου, Hebraicè מחית עולם הזה (*michiath holam hazzeh*,) id est, vnde hæc vita sustentatur. Vulgata & Erasmus: *Substantiam mũdi*, nimium profectò obscurè. Nos in vernaculo sermone dicimus, *Des biens de ce monde.* ¶ *Et clauserit viscera sua coram eo*, καὶ κλείσῃ τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ ἀπ' αὐτοῦ. Id est, non aperuerit illi veluti suum pectus, nec prompto animo illi succurrerit. Huic formulæ dicendi videtur affinis illa Terentiana, *Nuncubò meam benignitatem sensisti in te clausiere?*

18 *Neque lingua (solùm,)* μηδὲ γλώσσῃ. Sub. μόνον, quod nos expressimus. Vide Rom.1.28.

19 *Filieli mei*, τεκνία μου. Conuenit hæc appellatio Charitatem veram commẽdaturo, quasi diceret, si quis vestrum existimat me non bene consulere rebus vestris dum commendo vobis liberalitatẽ in pauperes, quod nullus pater faciat liberorum suorũ amans, discito cõtrà me patris officio sic defungi, quum ostendo vobis nullam esse pretiosiorẽ pacificandæ mentis apud Deũ sciẽtiam. ¶ *Ex veritate*, ἐκ τῆς ἀληθείας. i. verè Dei filij. Loquitur autẽ de signo siue testimonio, non de causa adoptionis nostræ.

¶ *Persuasa reddemus*, πείσουμεν. Vulg. *Suadebimus corda nostra.* Eras. *Suadebimus cordibus nostris.* Neuter intellexit quid sibi velit Apostolus. Nec enim de suasione sed de persuasione animi loquitur, i. de πληροφορίᾳ illa quæ facit vt nos filios Dei esse in Christo gratis per fidẽ apprehẽso, certò statuamus: vt πείθειν illud planè sit quod Hebræi declarant verbo חבטיח [*bibtiach.*] Itaq; quàm optimè Syrus interp. πείσουμεν vertit מפישינן [*mephisenã*] *tranquillã reddimus.* Neque verò charitas fidẽ illã gignit: sed contrà ex fide gignitur, per quam tamen illa magis ac magis confirmatur, propterea quòd ex effectis causam colligimus. Vide 2. Pet. cap.1. vers.10. & infrà, cap. 4. versu.17.

20 *Nempe*, ὅτι. i. δηλονότι Hebr. כי (*chi*) Sic enim explico quod aiunt Græci Grãmatici ὅτι esse interdum affirmationis particulam. Vulg. verò hanc particulam non legit, vtqui nõ soleat ne tum quidẽ illam prætierire quũ manifestè redũdat. Syrus vertit במא (*Bemah.*) quãto magis, vt omnino videatur legisse, ὅτι etiã maior &c. sicut legẽdum cõiicit Stephanus noster, & per interrogationẽ expressisse quod indefinitè legitur in Græcis. ¶ *Potentior*, μείζων. Μέγας, (i. magnum) vocat qui ab Hebr. רב (*rab*) dicitur. est enim hic sensus, Si nos coarguat mala conscientia, multo magis valere ad nos condemnandos Dei iudicium, qui meliùs etiã corda nostra norit quàm nos ipsi.

23 *Nomini*, ὀνόματι. Nomen ad prædicationem Verbi respicit. Nam fides ex Verbi auditu, Rom.10.8. & 17.

24 *Nã qui obseruat*, καὶ ὁ τηρῶν. Iterũ καὶ pro γὰρ, vt apud Hebræos ו pro כי (*chi.*) ¶ *Habitat*, μένει. Vide suprà: 2.6. Syrus legit σώζεται, καὶ αὐτὸς μένει ἐν αὐτῷ. *servatur, & ipse manet in ipso.* ¶ *Ex spiritu*, ἐκ τοῦ πνεύματος. Spiritũ sanctificationis intelligit, id est, quo regenerati viuimus Deo.

IN CAPVT IIII.

1 *Spiritui*, πνεύματι. Spiritum accipio μετωνυμικῶς cum doctissimo interprete. pro eo qui Spiritus dono se præditum dicat ad obeundũ Prophetę munus. Redit autẽ Apostolus ad id quod attigerat de pseudoprophetis, secundo capite.

2 *Quicunque profitetur*, &c. ὃ ὁμολογεῖ. &c. De doctrina simpliciter loquitur, nõ de persona. Nam fieri potest vt quis sincerè doceat qui tamen ipsius doctrinæ non sit particeps cuius est nuntius. Antea igitur docuit quomodo homines probarentur, nunc de doctrina disserit: quanuis mox ad charitatem regrediatur, nempe à versu 7.

¶ *Iesum Christum*, Ἰησοῦν Χριστόν. Ergo Messiam, & redemptorẽ vnicum, eúmque vnum, non duplicem,

¶ *In carnem*, ἐν σαρκί. Ergo verum hominem. hoc enim designat carnis nomen, vt diximus Rom.1.3. ¶ *Venisse*, ἐληλυθότα. Ergo verum Deum, qui nimirum à Patre exierit, apud quem erat in principio, Castellio interpretatur. *Venisse corporatum*: & quidem malè. Possit enim

videri corpus è cælo attuliſſe: quod nõnulli olim ſomniarunt, & adhuc quidam ſomniant.

3 *Quicunque non profitetur Ieſum Chriſtum in carnem veniſſe*, ὃ μὴ ὁμολογεῖ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα. Sic legi in omnibus Græcis exemplaribus quæ quidem mihi inſpicere licuit: & apud Syrum interpretem, ſic etiam citãte hũc locũ Cypriano aduerſus Iudæos, lib. 2. cap. 9. & familiaris eſt hæc formula Iohanni, vt (quod ſæpe iam annotauimus) eandem ſententiam ex collatione contrariorum amplificet. Vetus tamen interpres habet, *Et omnis ſpiritus qui Ieſum ſoluit, ex Deo non eſt*, Καὶ πᾶν πνεῦμα ὃ λύει τὸν Ἰησοῦν, &c. quam lectionem cõfirmat Socrates lib. Eccleſiaſticæ hiſtoriæ 12. & à Neſtorianis vult ſublatam fuiſſe. Ego tamen alteram antepoſuerim. Satis enim intelligitur vnica perſona ex eo quòd vnum Ieſum Chriſtum nominat qui in carnem venerit. Auguſt. tractatu 6. vtrunque legit & interpretatur. ¶ *Ille (Spiritus) Antichriſti*, τὸ τοῦ Ἀντιχρίστου. videlicet πνεῦμα. vt ex præcedente membro repetitum & Spiritui Dei oppoſitum. Vulg. *Antichriſtus*, ἀντίχριστος, repugnante Græcorum codicum fide. Oportet autem tritum in Eccleſia fuiſſe de Antichriſti regno ſermonem, eum videlicet qui à Paulo explicatur 2. Theſſ. 2. 3 & deinceps. ¶ *Quem ſpiritum*, ὃ *ſub* πνεῦμα. Sunt qui legendum cenſeãt ὃν, quem, nempe Antichriſtum. Ego cauſam non video cur receptam lectionem mutemus.

4 *Potentior*, μείζων. Vulgata & Eraſm. *Maior*. Vide ſuprà, 3. 20.

5 *Mundana* ἐκ τοῦ κόσμου. Vulgata & Eraſmus, ad verbum, *E mundo*. Similis eſt formula Iohan. 3. 31. & 6. 32.

6 *Spiritum veritatis*, &c. τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, &c. Id eſt, veridicos Prophetas: quibus opponuntur ſpiritus erroris, id eſt, errantes, & alios in errorem abducentes. Et eſt inſignis hic locus, quod præbuit Tertulliano argumentum libri de præſcriptionibus, non vt ἄγραφον verbum aliquod, vel perſonalem ſucceſſionem, ſed vt doctrinam Apoſtolorum ſcriptis proditam oſtendat eſſe veræ doctrinæ & Eccleſiæ normam.

7 *Deus eſt charitas*, ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν. Multo ἐμφατικώτερον loquitur quàm ſi Deum diceret ſummopere atque adeo infinitè nos amare, quum Deum dicit erga nos ipſam charitatem eſſe, cuius certiſſimũ τεκμήριον profert. Quàm miſerè verò Scholaſtica theologia hunc locum torſerit qui volet cognoſcere, legat lib. Sent. 1. diſt. 17. cap. 2. & deinceps. Syrus autem interpres membrũ iſtud, Quia Deꝰ charitas, priore loco collocat.

9 *In nos*, ἐν ἡμῖν. Id eſt, εἰς ἡμᾶς. Vulgata. *in nobis*, periculoſa ambiguitate, in Latino ſermone.

12 *Adimpleta eſt*, τετελειωμένη ἐστίν. Id eſt, verè ac reipſa cõprobata. Nec enim hæc adimpletio opponitur imperfectioni. Vulgata. & Eraſmus, *Perfecta eſt*. Vide ſuprà 2. 5.

15 *Profeſſus fuerit*, ὁμολογήσῃ. Profeſſionem intellige ex vera fide manantem, & quam charitas conſequatur, vt omnia cohæreant. qua de re multa ſcribit elegantiſſimè Auguſtinus, tractatu in hanc epiſtolam ſexto. Nam alioqui hoc etiam vociferantur diaboli, ſed contremiſcunt: nos autem in ea vna re confidimus.

17 *Adimpletur*, τετελείωται. Vide ſupr. verſ. 12. ¶ *Vt libertatẽ loquẽdi habeamꝰ*, ἵνα παῤῥησίαν ἔχωμεν. quia videlicet Charitas eſt Fidei index, non quòd noſtræ conſciẽtiæ pax charitate in nobis inchoata, vt pacis cauſa, nitatur. Vide ſuprà 3. 19. ¶ *Quod*, ὅτι. Hoc memineris nõ ad παῤῥησίαν ἔχωμεν, ſed ad ἐν τούτῳ referre. vt ita totum hunc verſiculum diſponas, *Charitas adimpletur in nobis per hoc quòd qualis ille eſt, tales & nos ſimus in hoc mũdo, vt fiduciam habeamus in die iudicii*. ¶ *Qualis ille eſt*, καθὼς ἐκεῖνός ἐστι. Similitudinẽ rurſus nõ paritatẽ intellige. Quę fit autẽ hæc ſimilitudo expoſuit ſupra 3. 3.

18 *Metus non eſt*, φόβος οὐκ ἔστιν. Si ex charitate intelligimus nos eſſe in Deo, & Deũ in nobis, nos filios eſſe, nos Deum noſſe, vitam æternam eſſe in nobis, rectè colligit, pacem ac tranquillitatẽ animi neceſſariò cõſequi charitatem. Quid enim reformidet qui Deum habet à ſuis partibus? Rom. 8 31. & deinceps. Doctrina igitur illa ſophiſtarum de dubitatione, Chriſtianiſmum à fundamentis cõuellit. Metum autẽ malui interpretari quàm Timorem, vt vitarẽ ambiguitatem, quoniã videlicet Timoris nomen plerunque in laude maxima

ma

ma ponitur, religiosam Dei reuerẽtiam declarans. ¶ *Sincera*, τελεία. Id est, opposita simulationi. Vulg. *perfecta*, ambiguè. Vide Iac. 1. 4.

19 *Nos diligimus*, &c. ἡμεῖς ἀγαπῶμεν, &c. Vides vt ad fontem recurrat: nempe nequis pacem illam de qua disserueram, existimaret à charitate nostra tanquam causa promanare. Deinde ostẽdit superioris conclusionis firmamentum. Qui enim charitas metum pelleret, nisi esset certum diuinæ erga nos beneuolentiæ testimonium, quum nemo possit Deum diligere nisi quem prior dilexit?

IN CAPVT V.

1 *Christum illum*, ὁ Χριστός. Id est, verum illum Messiam, vt exposuimus suprà, 2. 22. qua nota vera fides à falsa & verus Christus ab adulterino discernitur. ¶ *Ex Deo genitus est*, ἐκ τοῦ Θεοῦ γεγέννηται. Idcirco igitur credimus, quia adoptati sumus, Ex quo consequitur, fidem gratuitum Dei donum esse, & quidem solis filiis peculiare. Quod enim credũt etiam diaboli, & ex impiis nonnulli, fides non est, nisi per catachresin, vt ex hoc loco manifestissimè liquet. Postremò si genitus est ex Deo quisquis credit, quomodo conciliabitur dubitatio cum fide? Pretiosus est ergo hic locus, qui vel vnus ad euertendam omnem falsam religionem sufficit. Quid autem sit ex Deo genitum esse, diximus alibi, nempe per fidem cõiunctum esse cum Christo, vero Dei Filio, in quo etiã gratis habemur pro filiis eiusdem regni cohæredibus. ¶ *Etiam eum qui ex eo genitus est*, καὶ τὸν γεγεννημένον ἐξ αὐτοῦ. Id est, suaues suos quibuscum communem patrem habet. Nam quod singulari numero vsus est, totam fidelium veluti speciem in vnum corpus coniungit: aut etiam docet, non satis esse si in genere diligamus Ecclesiam, sed veram charitatem singula membra complecti. Et rursum hac nota declaratur fons veræ charitatis, & eius cum fide inseparabile vinculum.

2 *Per hoc*, &c. ἐν τούτῳ. Notandus hic locus diligenter aduersus eos qui charitatis obtentu suas hæreses obtrudunt: quum charitas nulla vera sit vbi sana doctrina non extat. Itaque nihil est illis ineptius qui salutem volunt à charitate auspicari, quoties quidem de causarum salutis ordine disseritur. Nam alioquin effecta cum causis coniuncta esse confitemur.

3 *Hæc est enim*, &c. αὕτη γάρ. Id est, Is enim demum Deum diligit qui mãdatis ipsius paret. ¶ *Grauia non sunt*, βαρεῖαι οὐκ εἰσίν, id est ingrata & molesta, iis videlicet qui beneficio regenerationis sapientes quæ Dei sunt, delectantur mẽbris Dei secundum interiorem hominem Rom. 7. 22. & in quibus Dei Spiritus creauit Velle & Facere, Phil. 2. 13. Nihil enim, vt inquit ille, graue est quod libens facias. Itaque meo quidem iudicio, hic non satis appositè disputatur de ipsa Legis natura cum regeneratorum siue nõ regeneratorum viribus ad eam implendam comparata. Illud tamen certum est, regeneratis quibus superest lucta illa perpetua cum Carnis reliquiis, non esse grauia eò vsque mandata, vt iis opprimantur, tum quia Spiritus tandem victor euadit, tum verò quia quicunque credit liberatus est ab illo longè grauissimo Legis pondere, id est, ab eius execratione. Stupidã autẽ esse oportet eorũ cõscientiam, & valde ineptum iudicium, qui hunc locum citant vt liberum (quod vocant) arbitrium statuant: vt & illi qui perfectionem aliquam putant fidelibus in hac vita contingere. Eos verò meminisse oportuerat quid scriptum sit Rom. 7. 22. & deinceps & Philipp. 3. 9. & suprà 1. 8. denique saltem conscientiam suam diligenter scrutari, nisi iampridem illius sensum amisissent.

4 *Mundum*, τὸν κόσμον. Sunt igitur aduentitiæ vires, nimirum à gratuita adoptione profectæ, quibus Mundus expugnatur, id est, quicquid vel in nobis vel extra nos à Dei Lege nos abducit.

¶ *Quæ vicit*, ἡ νικήσουσα. Antea vsus est præsenti tempore, nunc vsurpat præteritum: quia certatur quidem adhuc, sed tam certa est victoria quàm si bellum iam esset confectum.

¶ *Fides nostra*, ἡ πίστις ἡμῶν. Instrumentalem causam nominat, id est, viuã Christi apprehensionem. Nam alia qui fides hoc non præstat, sed is quem fide apprehendimus, nimirum Iesus Christus, in quo omnia possumus. Philip. 4. 13. Ideo mox subiicit fidei descriptionem à materiali causa sumptam.

6 *Hic ille eſt,&c οὗτός ἐστι,* &c. Hunc locum ſic explico, Quia fidei mitam præſtantiam eſſe dixerat, cuius obiectum atque adeo materia eſſet Chriſtus, meritò ad efferendam Chriſti dignitatem tranſit. Eius igitur tres teſtes laudat omni exceptione maiores: deinde totidem in nobis profert teſtimonia, quæ omnia in eo cõſentiant, quòd ab vno Chriſto per fidem apprehenſo ſalus ſit expectanda. Hęc autem omnia, id eſt, tres illos teſtes cæleſtes, & totidẽ teſtimonia in nobis poſita, comprehendit verſ. 6. deinde diſtinctè de illis agit ver. 7. de iſtis ver. 8. deinceps verò quod ſit iſtorum pondus declarat. Itaque in verbo Venit, Pater includitur, à quo miſſus eſt qui venit: Chriſtus ipſe nominatur, itémque Spiritus: ita tres illos teſtes cæleſtes habemus. Sed & aqua, & ſanguis, & ſpiritus qui in nobis eſt, tres alij teſtes in terra diſertè exprimuntur: quę poſtea dilucidius explicat. Dicamus igitur primùm de cæleſtibus tribus teſtibus. Pater quàm ſępe, & quàm apertè, & voce & factis, Chriſtũ Filium ſuum eſſe teſtatus eſt? & (ne vetera repetamus) nónne id quotidie in Eccleſiæ (i. regni Filij tam mirifica conſeruatione teſtatur? Chriſtus autem quid aliud ipſe clamat & operibus confirmat in Euangelio, & quid aliud in Eccleſia ſua patefacit quotidie? At Spiritus ſanctus nónne apertè tum ante illius mortẽ, tum poſt eiuſdem reſurrectionem, tum per os Apoſtolorum, tum per prodigia & ſigna, Ieſum Chriſtum verum eſſe Meſſiã teſtatus eſt? Quantulum denique abfuit quominus Pater quoque & Spiritus quaſi humanam carnem & ipſi aſſumerent, vt viſibili & aſpectabili modo teſtimonium nobis de Chriſto perhiberent? Sed illa, dicet aliquis, obſcuriora ſunt, nec ita facilia vt cognoſci, nec ita omnibus nota vt de illis ambigi nõ poſſit. Veniamus ergo ad teſtimonia quæ nobis ſunt magis familiaria, atque adeo intra nos ipſos inſculpta, ſi modò filij Dei ſumus. Hæc ſunt, Aqua, Sanguis, & Spiritus. Poſtulat autem argumenti ſeries, ipſáque adeo horum teſtimoniorum deſcriptio, nempe quod in terra atque adeo in vnoquoque ſanctorum eſſe dicantur, vt ad hæc capita reuocemus omnia Chriſti in nobis habitantis effecta: quæ expoſitio non minus cohærens quàm plana ac perſpicua fuerit. Aquæ igitur appellatione ablutionem à peccati labe intelligo, cuius erant ſymbola purificationes illæ ſub Lege vſurpatæ: & cuius quoque peculiaris nũc eſt teſſera Baptiſmus, ſicut copioſè explicatur capitibus epiſtolæ ad Romanos ſexto & octauo. Sanguinis autem nomine expiationem & perſolutionem pro peccatis intelligo, nempe ſanguinis Chriſti aſperſionem: cuius etiam viſibile ſymbolum eſt aquæ aſperſio ſacramentalis in baptiſmo: ſicut & huius peccatorum expiationis, & illius ſanctificationis, teſſera etiam eſt efficaciſſima Cœna Domini, in qua reficimur & augemur in Chriſto quem in baptiſmo induimus: vt nõ immeritò dixerit Auguſtinus hęc duo ſacramenta Eccleſiæ Chriſtianæ ex Chriſti latere velut effluxiſſe, quum ex eius perfoſſo latere prodiret ſanguis & aqua. Spiritum denique exiſtimo vocari vim & efficacitatem Spiritus ſancti, ſeſe per Fidei fructus, id eſt, charitatem, in omnibus verè ſanctis exerentem, vt ſuprà. 13. atque etiam dona illa quæ πνεύματος ipſius nomine ſignificantur, & Euangelicæ doctrinæ veritatem obſignabãt, vt Act. 19,3. Galat. 3.2. & alibi paſſim. Nec temere Apoſtolus primo loco Spiritum collocauit, vt qui ſit & aquæ & ſanguinis illius participatorum index. ¶ *Per aquam & ſanguinem, δι' ὕδατος καὶ αἵματος.* In tribus codicibus additur καὶ πνεύματος, & Spiritum: quomodo etiam videtur legiſſe Græcus ſcholiaſtes. Mihi tamẽ nullo modo probatur hæc lectio, quia ſuo loco poſt aquam & ſanguinem fit Spiritus mentio.

7 *Nam tres ſunt,&c. ὅτι τρεῖς εἰσιν,* &c. Hic verſiculus omnino mihi retinendus videtur. Explicat enim manifeſtè quod de ſex teſtibus dixerat, tres ſeorſim cælo, tres terræ tribuens. Non legit tamen illum Syrus nec vetus Latinus interpres, nec Naz. oratione 5. de Theologia, nec Athanaſius, nec Didymus, nec Chryſoſtomus, nec Hilarius, nec Cyrillus, nec Auguſtinus, nec Beda: ſed legit Hieronymus, legit Eraſm. in Britannico codice, & extat in Complutenſi editione, & in nõnullis Stephani noſtr i vete-

ribus

ribus libris. Non cõueniunt tamen per omnia isti codices. Nam Britannicus legit sine articulis πατὴρ, λόγος, καὶ πνεῦμα. In nostris verò leguntur articuli, & propterea etiam additum est Sãcti epitheton Spiritui, vt ab eo distinguatur cuius in mentiò in sequenti versiculo, quíque in terra collocatur.

¶ *In cælo*, ἐν τῷ οὐρανῷ. Hoc deest in septem vetustis codicibus, sed tamen omnino videtur retinẽdũ, vt tribus in terra testibus ista ex aduerso respõdeãt. ¶ *Sermo*, ὁ λόγος. Cur filius Dei dicatur λόγος, exposuimus Ioha. 1. 1. At enim dices, Nemo in sua causa idoneus est testis. Hanc nodum ipse Christus explicat Ioh. 8. 13. & deinceps: qui locus istum mirè illustrat, vt & alij multi apud hũc nostrum Euangelistam, in quibus sæpe fit istius testificationis mentio. ¶ *Et hi tres vnum sunt*, καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἓν εἰσιν. Id est, ita prorsus consentiunt ac si vnus testis essent, vti reuera vnum sunt si ἰδέαν spectes. sed de illa (vt mihi quidem videtur) non agitur hoc in loco: quod & Glossa ipsa interlinearis, quam vocant, agnoscit. Sed & Complutensis editio legit εἰς τὸ ἓν εἰσιν, *ad vnum sunt*, id est, in vnum conueniunt, vti legitur in sequenti membro.

8 *In terra*, ἐπὶ τῆς γῆς. Syrus interpr. & plurimi ex vetustioribus tum Græcis tũ Latinis istud nõ habent: quod tamen in Græcis nostris codicibus & apud veterẽ Latinum interpretem legitur, & sanè videtur retinẽdũ, nisi proximè antecedẽs versiculus expũgatur. ¶ *Et hi tres in illud vnum consentiunt*, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσιν. Complutẽsis editio hæc nõ legit hoc in loco, quæ tamen mihi videtur prorsus retinẽda, vt intelligamus hæc omnia testimonia penitus cõsentire, & ad vnum ac eundem illum scopum tendere.

9 *Si testimonium*, &c. εἰ τὴν μαρτυρίαν, &c. Argumentum à comparatis sumptum. Refertur autem hoc ad versiculũ septimum. ¶ *Nam hoc est testimonium*, &c. ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ μαρτυρία, &c. Meritò (inquit Apostolus) ita colligo: nam illud testimonium quod dixi in cœlo perhiberi, à Deo manat, Filium suum ornante.

10 *Qui credit*, &c. ὁ πιστεύων, &c. Sicut superior versiculus cum septimo, ita iste cùm octauo cohæret. Trium, inquit, illorum testimonium quod dixi in terra esse, vnum est testimonium quod penes se atque adeo intus habet vnusquisque qui credit: itaque mutuò inter se consentiunt cœli & terræ testes.

11 *Est autẽ hoc*, &c. καὶ αὕτη ἐστὶν, &c. Tãdem explicat hoc testimonium quod & Deus è cælo & fidelibus sua cõscientia à Spiritu sancto edocta, iustificata, & sanctificata, dictat, nempe datam esse nobis vitam æternam à Deo in Filio suo.

13 *In nomen*, &c. εἰς τὸ ὄνομα. Vide suprà, 3. 23. ¶ *Et vt credatis*, καὶ ἵνα πιστεύητε. Vulgata. *Qui creditis*, οἱ πιστεύοντες, multo planior sententia. quod legit etiam Syrus interpres, & extat in vno codice manuscr. Sed iidem priore loco non habẽt, τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ Θεοῦ. Idẽ autem valet, vt credatis, atque vt credere pergatis, & fide crescatis.

16 *Siquis*. Quàm multa, quàm paucis! *Siquis*, inquit, Ergo cuiusuis est officium istud: vt quiuis à quouis se moneri ferat. ¶ *Viderit*. Ergo communis est omnium piorum mutua inspectio, sed sincera & prudens. ¶ *Fratrem*. Fundamẽtum hoc est totius argumenti, siue monitores, siue monitos respiciamus. Ergo nõ potest istud negligi quin fides simul & charitas violentur. Ergo peccator nõ est propterea non habendus pro fratre, ne excommunicatus quidem 2. Thess. 3. 15. *Peccare* siue in te, siue in alium, siue in semetipsum. Quòd si pro peccante precari debemus, quãtò magis pro illis officio fungentibus precari? Quod autem de precibus dicitur, separari nõ potest à monitione, cuius regulam præscribit Christus. Mat. 18. 15. Quòd si precandum, quid fiet vindictæ studio inflammatis? ¶ *Peccate*, ἁμαρτίαν. Si volẽt Sophistæ ventalia quæ vocãt peccata à mortalib. ex hoc loco distinguere, simul cõcedãt oportet, extra omnem veniæ spem esse quotquot mortali peccato sunt obnoxij, quum pro illis preces cõcipi nolit Apostolus. Id verò quum nimium sit absurdũ, cõsequitur eam doctrinã & falsã & ineptã esse, ita quidẽ vt in illorũ scholis docetur. Res igitur ita se habet. Peccata omnia hactenus paria sũt, vt vel minima minimi peccati cogitatio mortem æternam millies mereatur. quod ita esse non modò ex innumerabilibus Scripturæ locis apparet, sed ipsa etiam tum diuinæ naturæ tum

peccati consideratio apertè conuincit. Dei infinitam maiestatem quomodo tandem violabis quin infinitæ pœnæ sis obstrictus? Dei infinita illa puritas quomodo tandem vel minimam in peccatore labeculam ferat? Peccata sanè alia aliis sunt grauiora : sed fallitur qui coram Deo vllum esse existimat quod æternæ iræ pondus secum non trahat. Hoc qui non cogitant, Deum illum verum nõ cogitant, sed idolum imaginãtur quod illos eludit. Hinc fit vt illis persuaderi nõ possit originalis peccati graultas, vtpote quam ipsi velint leuicula aquæ aspersione ablui, ex opere operato, quod aiunt. Hinc inuectæ satisfactiones, quasi Deus, puerulorum instar, pomis ac nucibus placari possit. Hinc videtur crudeles qui totam hominis nõ regenerati naturam iam inde à primo cõceptu reã æternæ mortis peragunt: & qui pro minimis (vt vocãt) peccatis commouẽtur: quum potius mirari oportuerit tantam esse Dei bonitatem vt vel ob vnum vnius peccatum, totum orbem terrarum funditus millies non perdiderit. Misericors, est, fateor : (imò ipsa clementia, bonitas, misericordia: alioquin quid nobis fieret?) sed quisquis putat Deum ita esse misericordem vt possit venialiter (vt aiunt) offendi, ita, inquam, esse misericordem vt iustitiæ suę ad vltimum vsque quadrãtem satisfieri nolit, idolum amplectitur pro Deo. Patet, fateor, nobis ad Dei gratiam aditus siquando peccauimus, sed per Christũ. Huius sanguinẽ & plenam satisfactionem, plenam iustitiam, plenam sanctitatem, plenam obedientiam qui nõ attulerit, frustra veniam sperarit. Vbi igitur misericordia, dices? Respice te, miser: tum intelliges quomodo summè seuerus & summè misericors sit Deus. Quòd nonnisi pleno sacrificio placatur, nonnisi plena obedientia delectatur, in eo verè diuinam naturam agnoscis, ab omni impuritate summè (sicuti par est) abhorrentem : quòd tibi Christus & tu Christo ab ęterno destinatus, quòd gratis vocatus, gratis donatus fide, gratis illa Christi vnigeniti Filij puritate imputata, pro puro : gratis vnica illius oblatione imputata, pro expiato : gratis imputata illius iustitia, pro iusto sis habitus: gratis demum illi insitus: mortificatus quidem peccato, iustitiæ verò sis vlificatus, quòd denique peccata suapte natura lethalia nõ modò tibi non noceant, sed etiam tuo commodo cedãt: in his planè stupidus es si summam, immensam, infinitam, incomprehensibilem Dei bonitatem nõ agnoscis. Ergo sic statuamus, omnia per se lethalia esse peccata, adeo quidem vt nonnisi vnius Christi pretiosa oblatione elui possint, elui autem in iis omnibus qui per fidẽ Christum apprehendunt. Ex hoc consequitur, nulla electis mortalia, nulla reprobis venialia esse peccata: ac proinde pro reproborum peccatis minimè concipiendas esse preces. At quomodo reprobos ab electis dignoscam? Videamus quàm considerate & circunspectè nobis sit agendum. Multa sunt peccata electis & reprobis communia: imo verò (si vnum duntaxat excipias) nullum est cui non sint vtrique, quanuis nõ simili ratione, obnoxij. Ex his igitur non vult iudicium fieri Apostolus, sed monet in genere vt pro quouis fratre solicitè rogemus. Nostrum hoc officium est: Deo arcana sua relinquamus. Sed additur exceptio, ex qua intelligimus aliquod esse peccati genus ita lethiferum vt sine vlla veniæ spe mors æterna illud consequatur : illud videlicet quod in Spiritum sanctum committitur, quod neque in præsenti neque in futuro seculo remittatur. At quodnam illud est? Hîc verò non pigebit (quod multis locis feci) doctissimi interpretis sententiam, plenam & doctrinæ & consolationis, paulo plenius explicare. Augustinus lib. de Trinit. 1. cap. 11. de Spiritus sancti persona illud intelligens, & expendens Christi verba Matth. 12. 31. vbi filius hominis cum Spiritu sancto confertur, inde colligit. Christum secundum serui formam esse Spiritu sancto minorem. Sed vtcũque sit, statuendum est hoc peccatum dici in Spiritum sãctum committi propriè ac specialiter, nõ quatenus est sacræ triadis persona (nec enim maior est Spiritus sancti dignitas quàm vel Patris vel Filij, quum in his personis nihil impar aut inæquale cõcipi debeat, neque etiam offendi vna Trinitatis persona possit, quin peccati iniuria in vnicam Deitatem ipsam redundet) sed respectu ipsius propriæ in nobis

nobis energiæ: quatenus nimirum Spiritus sanctus is est qui peculiariter nos illuminat, & in veritatis lucem introductis, iter ad Patrem & Filium & seipsum nobis patefacit. Ideo qui ab eo hactenus illustratus est vt Dei veritatem ignorare, ne si velit quidem, possit, & tamen destinata malitia sciens ac prudens ipsi Deo bellum indicit, is in Spiritum sanctum peccare dicitur: pro quo peccet concipi non oporteat. Exempli causa: Diabolus, à Dei conditoris virtute (quæ Spiritus sanctus est) hoc adeptus vt insigni quadam intelligendi facultate sit præditus, Iesum nouit verum illum esse Messiam, à quo tandem etiam sit iudicandus. Id enim ipse passim in Euangelio non dicit modò, sed etiam vociferatur: & in iis locis in quibus solebat miseros homines suis oraculis eludere, sæpe hoc est conquestus: vt passim apud idoneos scriptores legitur. Nouit etiam fideles Dei seruos, vt testatur Act. cap. 16. vers. 17. & 19. 15. & tamen à condito mundo non destitit Dei maiestatem & regnum totis viribus sciens ac prudens oppugnare. In hominibus diuersum est nonnihil. Nam in iis magna semper est cæcitas, sed ita tamen vt in iis de quibus hîc agimus improbitas longissimè suprà cæcitatem emineat. Exempli causa: sumantur illi ipsi aduersum quos Dominus de hoc peccati genere disseruit, Matth. 12. Mar. 3. & Luc. 12. Illi certè Christum norant non modo esse à Deo, vt Ioh. 3. 2. sed etiam quis esset, Iohan. 7. 28. & tamen (quod illis exprobrat Stephanus Act. 7. 51.) non desinebant scientes ac prudentes, repugnante conscientia, operibus illius diuinis detrahere, insidiari, veritatem obscurare, donec illum ex proditore mercati, per inuidiam, subornatis testibus, reluctãte ipso iudice, crucifixum, corruptis pecunia militibus non resurrexisse mentirentur. De certis hominibus loquor, quorum nomina non edit Scriptura. nam multos ex illis alios simpliciore ignorantia peccasse ostendit ipsorum conuersio. Act. 3 17. & 1. Timoth. 1. 13. Hic igitur tanquam in speculo licet horrendam huius peccati veluti faciem spectare, quod tamen rursum per partes explicabimus, vt in re tanti momenti securæ sint sanctorum conscientiæ. Ex his igitur quæ posuimus, ista consequuntur. Primum, in eos solos cadere hoc peccatum quibus Spiritus sancti lux ita affulserit vt bonum Dei donum gustarint, sicut diximus Hebr. 6. Ideo condonata est Paulo blasphemia, 1. Timoth. 1. vers. 13 Deinde, non secundam sed primam Tabulam directè respicere hoc peccatum: quamobrem etiam blasphemia in Spiritum sanctum vocatur. Tertiò, non esse particularem ipsum aduersus primam Tabulam, cuiusmodi sunt etiam dubitatio aliqua de Deo, de veritate Scripturæ, de Christo, déque aliis ad Dei cultum propriè pertinentibus. Supersunt enim eorum vitiorum semina etiam in regeneratis: adeò vt interdum horrificos fructus edant in ipso tentationis æstu: sicut in Iobo, in Mose, Aarone, in Dauide denique, qui tamen erat secundum cor Domini, vt ex Psalmo 73. & 116. 11. liquidò apparet. Quartò, peccatum hoc vniuersalem esse apostasiam, id est, defectionem à Deo, qua Dei ipsius maiestas ex certa ac destinata malitia petitur, cuiusmodi in illis exemplis apparet quę citauimus. Itaque Petri abnegatio non fuit peccatum in Spiritum sanctum. Quanuis enim ore Christum se nosse negaret, & quidem cum execratione, addo etiam, quanuis intus æstuaret ipsius conscientia, dum Christum ita abiectum cerneret, tamen non consentiebat mentis iudicium cum lingua: sed hoc expressit partim illa præcipitatio quæ Petro erat veluti familiaris in vtrãque partem: (vt solent vitia sub virtutis specie blandiri) partim verò periculi circunstantis horror. Interim tamé Spiritus ille ex quo didicerat Christum esse Filium Dei viui, & ita quidem vt (sicuti paulo pòst patefecit) nihil haberet præcepto suo charius: is (inquam) Spiritus in corde manens, non eò ferebatur, sed aut silebat non consultus, vt in rapidissimis affectibus contingit, aut linguam reprehendebat: fides illa, pro qua rogarat Dominus vt non deficeret, non erat extincta, sed intus æstuabat. Alioquin sese Petrus adiunxisset Iudæis, & sese ab illo diu deceptum conquestus foret denique se offendisset non Petrum, sed, Simonem illum esse Ionæ filium: quum e contrario fiens sese foras præripue-

rit, & nulli magis quàm sibi hoc facinus displicuisse,re ipsa sit omnibus modis testatus. Neque verò hæc à me dicuntur vt Petri peccatum eleuem,quod sanè mortem æternam mille modis merebatur: sed vt siqui, Petri exemplo,ex infirmitate peccarint, (nihil autem videtur, vno excepto Spiritus sancti peccato, grauius committi à quoquam posse) animum tamen non abiiciant, sed aliquem sibi ad salutem aditum relictum norint: si modò Petri fidem ac resipiscentiam imitetur. Quintò, nullos electos huic peccato esse obnoxios. Quum enim nunquam remittatur, non possit autem irritum esse Dei consilium, efficitur ita prospicere Dei gratiam electis suis vt nũquam eousque illos deserat vt in id præcipitium abripiantur.Itaque quisquis certum electionis testimonium in sese sentit, (dictum est autem suprà de tribus testibus quos in sese habent quicunque verè credunt) non est quòd vnquam desperet.Interim verò num hoc prætextu sese ad quiduis audendum accendet? Minimè verò id facturus est quicũque Dei Spiritum habet,sed magis ac magis nitetur bonis operibus in semetipso vocationem & electionem suam confirmare, sicuti Petrus monet:quòd si in certamine vulnus aliquod acceperit, tamen non despõdebit animum, neque cum aduersario fœdus feriet: sed suiipsius ita eum pudebit, vt virtutis illius conscius quam à Domino accepit, eò alacrius in hostem feratur. Sextò, peccatum istud non extare necessariò in omnibus reprobis,quum vel ipsum solum peccatum originis illis meritò condemnandis sufficiat. Omnia enim (vt antè dixi) peccata reprobis lethalia sunt: ipsáque adeò natura illos reddit æternæ iræ Dei obnoxios, sicuti è contrariò, in electis omnia, sine vlla prorsus exceptione,per Christi sanguinẽ suo tempore eluuntur. Vacant enim eo quod vnum est insanabile, vt modò dixi. Septimò, quum vera resipiscentia manet à Dei Spiritu,Spiritum autem Dei in vno Christo per fidem gratis apprehenso nanciscamur, nunquam posse resipiscere qui in Spiritum sanctum peccarint, ac proinde nunquam remitti hoc peccatum.Nam si resipiscerent,certè veniam consequerentur: quum Deus eum qui seriò resipiscit,non magis possit quàm Spiritum suum despicere. Non est ergo causa cur accusetur Deus tanquam crudelis,quòd peccatum hoc non remittat: sed (vt reliquas rationes præteream) prophani sunt qui à Deo petunt vt tam execrandum scelus etiam non resipiscentibus condonet. Postremo, hoc quoque adiicimus,quum id peccatum magis intus lateat quàm foris se prodat, nihil æquè nobis cauendum atque hoc vnum, ne de quoquam temere hac in parte iudicemus. Olim quidem quum eximia illa Spiritus sancti dona quibus confirmari nascentem Ecclesiam oportuit, in nonnullis vigerent, peculiaris quædam reuelatio videtur id patefecisse: sed rarò tamen,vt Galat.5.12.&2.Tim.4.14.quum ipsi Simoni Mago non omnis spes præcipiatur,Act.8.21. & 22. Nunc verò multò etiam quàm antea consideratius est nobis incedẽdum. Vitia quidem ipsa acerrimè damnanda sunt: peccatores verò pro ingenij & ipsa peccatorum circunstantia tractãdi. Quo propius videbitur ab extremo periculo quispiam abesse, eo magis solicitè conemur omnibus modis illum in viam reuocare ac præsertim precibus illum Domino commẽdemus.Siquem tamẽDominus tanquam digito nobis commonstrarit ad mortem peccare (quod tamen sibi plerunque integrum seruare consueuit) quid nobis faciendum sit apertè docet Apostolus, & significauit etiam Dominus Samueli cum graui reprehẽsione,1.Sam. 16.1. ¶ *Petet, αἰτήσει.* Præcisum dicendi genus. Perinde enim est acsi diceret,Petet à Domino vt illi condonet: qui rogatus dabit illi vitam.Neque enim nisi coacta interpretatione verbum *δώσει* potest ad alium quàm ad ipsum Deum referri. Deinde notandum est quòd non dixit, Dabit ei veniam,sed Dabit ei vitam. Ita enim intelligimus, quod peccatum aliquod nõ sit mortiferũ,id nõ ex ipsa peccati natura (alioqui enim admodũ impropriè loquutus esset Apostolus)sed ex Domini benignitate proficisci,qui dare vitam dicitur quũ gratis remittit peccata quæ mortẽ per se adferũt. Stipẽdium enim peccati,mors: donum autem Dei, vita æterna per Christum, Rom. 6.23. Syrus interpr.& Latinus vetus in multis exem-

emplaribus legerũt, αἰτεῖ τω, καὶ δωθήσεται αὐτῷ, *petat, & dabitur ei vita*, quod multò planius est.

17 *Sed est*, ἀλλ' ἔστι. pro ἀλλὰ, vt aliquoties in hac epistola annotauimus. Vide locationem superiorem.

18 *Non peccat*, οὐχ ἁμαρτάνει. Non peccat videlicet ad mortem, ac proinde pro eo rogandum est. Vel sicut peculiariter vocantur in his libris ἁμαρτανοντες non quicunque peccãt: sic enim nullum esset inter Sanctos & illos discrimẽ, sed qui veluti artem peccandi exercent: vt Non peccare idem est ac peccato non seruire. Rom. 6. 6.

Qui genitus est ex Deo, ὁ γεννηθεὶς ἐκ τοῦ θεοῦ. Vulgata legit eodem manẽte sensu, ἡ γέννησις τοῦ Θεοῦ τηρεῖ αὐτόν, *Generatio Dei seruat eũ*. ¶ *Conseruat seipsum*, τηρεῖ ἑαυτόν. i. cauet sibi à peccato. Neque enim vtitur verbo σώζειν sed τηρεῖν. quæ non minus differunt apud Græcos quàm apud Gallos, *se garder* & *se sauuer*. Inepti sunt igitur ac etiam ridiculi, qui hunc locum citant quasi à libero arbitrio & bonis operibus salus, vt à causa, pendeat. Sed nouimus scriptum esse σώζει, (quia loquitur Paulus 1. Ti. 4. 16.) dico Seruare seipsũ, & purificare seipsũ, esse prorsus coniuncta, vt suprà, cap. 3. vers. 3. Purificat autem seipsum dicitur qui Deum & fratrem diligit. At Deum diligimus & fratres quia Deus prior nos dilexit, suprà, 4. 19. Iustificati sunt autem in quibus Deus amorem suum patefecit in Christo. Ergo ista purificatio iustificatum sequitur, non autem præcedit iustificandum: éstque hæc sanctificatio nó causa salutis, sed iter quod sequuntur qui iam ex morte translati sunt ad vitam, suprà, 3. 14. Agimus tamen, fateor, sed quia filij sumus: agimus, inquam, non naturali arbitrio quod adiuuet Gratia: sed arbitrio quod gratia ex peccati corruptione, cui totum seruiebat, manumissum, cœpit ex malo bonum facere, ac quotidie magis ac magis perficit.

Non attingit, οὐχ ἅπτεται. Non tangit videlicet vulnere lethali. intus enim per fidem habet eum qui Mundum, Mortem, Peccatum, Satanam vicit.

19 *Mundum totum in malo iacere*, ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται. Id est, omnes homines in genere, quales sunt in sese, iacere in malo veluti sepultos. Nisi ἐν τῷ πονηρῷ interpretemur penes Malum, id est, in Satanæ potestate positum esse, vti paulo antè τὸν πονηρὸν illum vocauit, addito articulo.

20 *Illum qui verax est*, τὸν ἀληθινόν. Vel, *verum illum*. Nam ἀληθινὸς & veracem interdum, id est, mendacium loquenti & fidem non præstanti, interdum fictitio & commentitio oppositum declarat. Vulgata legit, τὸν ἀληθινὸν Θεὸν, καὶ ἐσμὲν ἐν τῷ ἀληθινῷ υἱῷ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστῷ. id est, *verum Deum: & simus in vero filio ipsius Iesu Christo*. quomodo etiam hic locus à Basilio in Eunomium lib. 4. & Cyrillo De Trinitate lib. 3. citatur. eo excepto quòd legunt ἐσμὲν sumus. Sed & in quibusdam veteris editionis Latinis codicibus hæc omnia adduntur, *Et induit carnẽ pro nobis, & mortuus est pro nobis, & resurrexit à mortuis & assumpsit nos*.

¶ *Hic*, οὗτος. Postulat pronominis istius propria significatio vt ad Christũ hoc referatur. Deinde peculiare vbique est Iohanni per vitam æternam Christum significare μετωνυμικῶς. Continet igitur etiam hic locus expressum diuinitatis Christi testimonium.

21 *Ab idolis*, ἀπὸ τῶν εἰδώλων. Id est, à simulacris, vt Vetus interpres & Erasmus rectè conuerterunt, vt ipsis etiam pueris in Græca lingua vel minimum versatis abundè notum est. Non desunt tamen etiamnum hodie, qui idolorum nomine ea duntaxat simulacra significari putent quæ Pagani suis fictitiis diis statuerunt: quasi verò simulacra quæ nonnulli hodie tam pertinaciter defendunt, non ea etiam ratione magis sint execranda quòd Dei nomen & sanctorum honorem multo manifestius polluant: quasi denique non & ipsi fictitios suos sanctos habeant. Sed age, quando ipsis semel decretum est reiicere quicquid à nobis dicitur, audiãt saltem Hieronymum, cui se tantum tribuere gloriantur. Is enim Epiphanij illius acerrimi hæreticorum hostis epistolam ad Iohannem episcopum Hierosolymitanum scriptam tanti fecit vt è Græco etiam in Latinum conuerterit: in qua hæc scripta sunt totidem verbis, *Quum venissem ad villam quæ Anablatha dicitur, vidissemque ibi præteritus lucernam ardentem, & interro-*

gassem quis locus esset, didicissémq, esse Ecclesiam. & intrassem vt orarem: inueni ibi velum pendens in foribus eius Ecclesiæ, tinctum atq, depictum, habens imaginẽ QVASI CHRISTI VEL SANCTI CVIVSDAM, *non enim satis memini cuius imago fuerit. Quũ ergo hoc vidissem* IN ECCLESIA CHRISTI, CONTRA AVCTORITATEM SCRIPTVRARVM, *hominis pendere imaginem, scidi illud, & magis dedi consiliũ custodibus eiusdem loci vt pauperem mortuũ eo obuoluerent, & efferrent.* Et paulo pòst addit, *Precor vt iubeas presbyteros eiusdẽ loci deinceps præcipere, in Ecclesia Christi eiusmodi vela, quæ contra religionem nostram veniunt, non appendi.* Hæc scripsit Epiphanius, ista cõprobauit Hieronymus. Citatur auctoritas Scripturarũ, profertur cõsuetudo Ecclesiæ. Quo igitur iure hæretici illi appellentur qui cum Iohanne monẽt cauendũ à simulacris? Syrus pro Idolis substituit Idololatriam, sensu aliquãtulum, vt mihi quidẽ videtur, eneruato. Etsi enim propter Idololatriã prohibetur imaginũ vsus in Ecclesia: tamen nõ temere Dominus nõ tantùm coli prohibuit, sed etiã fieri, siue in sacris locis haberi vetuit: admonẽs videlicet nõ posse idola vbi Deus colitur collocari, quin mox inuadat hominum animos quædam religionis species, vnde mox in apertam idololatriam fit præceps lapsus, quod experientia tristissima comprobauit.

Epistola Iohannis Apostoli secunda.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

PRESBYTER, ὁ πρεσβύτερος. Vul. & Eras. *Senior.* Ego officij nomẽ esse putarim. Est enim interdum generalissimum hoc nomen, vt etiam Episcopi & Diaconi. Cur autẽ nomen suum non adscripserit, non facilè dixerim: nisi quòd videtur hoc fuisse Iohanni familiare, cuius etiã prima, epist. sit ἀνεπίγραφος. Sunt tamen qui putent hoc nomine alium quendam Iohãnem significari qui presbyter fuerit vulgò cognominatus, à quo etiam nonnulli editam Apocalypsin putant: vt narrat Eusebius Ecclesiasticæ historiæ lib. 3. cap. 39. Ego putarim familiarem esse epistolam ab Apostolo ipso Ioanne scriptam. Nam, quod ad doctrinam ipsam attinet, valde pia & sancta est, atque adeo cum superiore prorsus consentiens. Phrasis autem Hebraismis scatet, & germanum Ioannis stylum prorsus refert, quantum quidem possum iudicare.

¶ *Electæ dominæ*, τῇ ἐκλεκτῇ κυρίᾳ. Nonnulli Electæ nomen proprium esse volunt: quod non probo. Dicendum enim fuisset κυρίᾳ Ἐκλεκτῇ, dominæ Electæ. Alij hoc nomine volunt Ecclesiam Christianam in genere significari. Quibus repugnat primùm quòd hoc dicendi genus sit prorsus inusitatum, deinde quòd in extremis duobus verfic. disertè pollicetur se ad eam & filios ipsius vẽturum: additque filiorum sororis salutem: quam & ipsam electam vocat. Puto igitur inscriptam esse epist. præstãti alicui fœminæ, quales nonnullæ Ecclesias suis opibus passim sustentabant: & electam quidem illam vocari, i. גְּבִירָה [*ghebirah*], eximiam, addita dominę appellatione, ex Hebr. more: apud quos etiam mulier גְּבִירָה [*ghebirah*] præstantis alicuius dignitatis ratione dicitur: quo

quo modo & nos hodie in vernaculo sermone loquimur, vt Gen.16.4.8.& 9. sicut Lucas Theophilum, & Paulus Festum, κράτιστον, id est, potentissimum vel præstantissimum, compellant. Neque enim ab eiusmodi honestis titulis Christiana religio abhorret, quatenus quidē iustum ac fas est. Perinde est igitur acsi scriptum esset, Eximiæ ac præstanti dignitate Dominæ. At enim cur nomen proprium non addidit? nempe satis inter se noti ac familiares erant: quamobrem etiam ne nomen quidem suum exprimendum putauit. ¶ *Quos*, &c. Hoc pertinet tum ad matrem tum ad liberos. Habita est autem ratio sententiæ potius quàm verborum: perinde nimirum acsi præcessisset τοῖς ὑοῖς. Sic apud Græcos interdum reperias τέκνον φίλε. Item apud Anacreontem, βρέφος, φέρτα πέζα, vbi tamen Henricus Stephanus noster legendum notat βρέφος φέρον δὲ πέζα. cui facilè assentior, quòd præcedat ἀβ'. Hebræis autem æque familiare est relatiua ad sensum quàm ad verba ipsa referre. ¶ *Verè*, ἐν ἀληθείᾳ Hebr. בֶּאֱמֶת [*beemeth.*] Vulg. & Erasm. ad verbum, *In veritate*, ¶ *Veritatem*, τὴν ἀλήθειαν, id est, Christum, vel Euangelium. quæ phrasis sæpe, apud Iohannem præsertim, occurrit. Idem etiam eiusmodi vnius verbi terminatione gaudet: sicut singulis pene paginis licet obseruare tum in Euangelio tum in epistola superiore.

3 *Sit vobiscum*, ἔσται μεθ' ὑμῶν. Vet. interpr. videtur legisse ἔστω quod est conuenientius, & in salutationibus Pauli receptum ex communi vsu cōsueuit, vt fortasis in albo libri annotatum postea in contextū irrepserit, & in superiore vers. προσέσται scriptum fuerit ἔσται. quanuis apud Heb. futurum pro Imperandi præsenti sæpe vsurpetur, vt ex præceptis Legis apparet. In Græcis autem scholiis pro μεθ' ὑμῶν *vobiscum*, scribitur μεθ' ἡμῶν *nobiscum*, vt sit superioris extremæ sententiæ repetitio: ac si dicas, Erit (inquam) nobiscum gratia, &c. Sed præstat receptam veterem Latinam interpretationem tetinere, quanuis Græci codices summo consensu legant ἔσται. ¶ *Misericordia* ἔλεος. Vide 1.Tim.1.2. ¶ *Cum veritate*, ἐν ἀληθείᾳ. Id est, cum vera cognitione quam charitas comitetur. ἀλήθειαν igitur vocat quam Paulus sæpe ἐπίγνωσιν, id est, agnitionem, appellat.

4 *Qui incedant*, περιπατοῦντας, sub. τινας. ¶ *Sincerè*, ἐν ἀληθείᾳ. Id est, vt veritas præscribit.

5 *Scribens*, γράφων. Sic lego, consentientibus cum Vet. interpret. codic. vetustis, & Græcis etiam scholiis. Erasmus, *Scribo*, γράφω. ¶ *A principio*, ἀπ' ἀρχῆς. Vide 1.Iohan.2.7.8. vbi habetur hæc eadem sententia. Sensus est igitur, eam demum doctrinam quam initio, ab ipsis videlicet Apostolis audierant, veram ac germanam esse, & idcirco ipsis annuntiatam vt ex eius præscripto vitam instituant. Hinc illud Tertulliani, *Quod primum, verum.*

6 *A principio*, ἀπ' ἀρχῆς. Vide rursus 1.Ioh.2.24. vbi hæc quoque scripta sunt. Cur autem hæc exscripsisset aliquis alius? nempe vt Iohannis nomen ementiretur. At quorsum hoc in tam breui epistolio, vnde nulla amplitudo nominis possit accedere, & vbi nihil est sanè quod pium ac sanctum non sit? Malui verò particulam ἵνα vt in superiore versiculo collocare post ἀπ' ἀρχῆς quàm post ἡ ἐντολὴ cum vetere interprete: siue per traiectionem, siue quòd ita scriptum in Græcis inuenerit, vt & nos in manuscr. nostris. Deinde ex Hebræorum more omissa est particula οὕτως, *ita*, in similitudinis ἀπόδοσει.

7 *Nam*, ὅτι. Non est hæc particula αἰτιολογικὴ propriè, sed occurrit tacitæ obiectioni: acsi diceret, Hoc autem non temerè à vobis postulo. Nam multi impostores, &c. Vide 1.Ioh.2.22.& 4.3. ¶ *Venisse*, ἐληλυθέναι. Sic rectè Vetus interpres. est enim hoc participium non modò τῷ ἐνεστῶτος sed etiam τῷ παρατατικῷ, qui quidem infinitis locis pro aoristo vsurpatur. Sic in proxima epistola, 3. ἐρχομένων pro ἐλθόντων ponitur. Erasmus, *Venturum*, ita videlicet vt ad futurum iudicium referatur: quam formulam dicendi non puto vsquam extare, quum potius dicatur venturus ἐν δόξῃ, id est, cum gloria. ¶ *Hic ille est*, οὗτός ἐστιν. Hebr. הוּא [*hu*] pro τοιοῦτος. Est autem in mutatione numeri aliqua etiam emphasis: acsi diceret, quicunque hoc non negat, is planè impostor est ac Antichristus. Nec temerè scriptū est adiūctis articulis ὁ πλάνος καὶ ὁ ἀντίχριστος, nō vt certa quæpiam singularis persona significetur,

vt somniarunt nonnulli. (nam si ita esset, iampridem Antichristus interiisset) sed vt hoc impostorum & antichristorum genus à cæteris distinguat.

8 *Respicite*, βλέπετε. Hebr. הִתְבּוֹנְנוּ [*hithbonenu*,] pro ἀφοσίχετε, circunspicite & considerate diligenter. Sic Gallicè dixeris, *Regardez à vous mesmes.*

¶ *Perdamus*, ἀπολέσωμεν. Sic Paulus Gal. 3.4. Quidam codices quos sequitur vetus interpres, hæc tria legunt in secunda persona plurali, ne perdatis, quæ egistis, & recipiatis: quod etiam melius quadrat τῷ βλέπετε ἑαυτούς.

9 *Nec permanet*, καὶ μὴ μένων. Duo diuersæ constructionis verba cõiuncta, Hebræorum more: παραβαίνειν autem notæ est significationis pro Transgredi, id est violare Dei mandata, quæ dicuntur Viæ Domini. Vulg. vti maluit verbo Recedendi, pro quo vitiosè in nonnullis codicibus scribitur, *Præcedit*. & illo sensu veteres Iulianum vocarunt προβάτιλω pro ὑποστάτλω. μένει verò ponitur pro διαμένει vt 2. Petr. 3. 4.

¶ *Qui permanet*, ὁ μένων. Explicatio superioris dicti, ex cõtrarij collatione: quod dicendi genus singulis penè versiculis apud Iohannem recurrit.

12 *Quum multa*, πολλὰ, &c. In veteris nonnullis codicibus Latinis hæc præcedunt, *Ecce prædixi vobis, ve in die Domini confundamini*, quæ in nullis Græcis inueni. ¶ *Præsentem præsentibus*, στόμα πρὸς στόμα. Vulgata ad verbum, *Os ad os*. Paulus 1. Cor. 13. 12. πρόσωπον πρὸς πρόσωπον dixit, id est, vt Hebræi dicũt, פֶּה אֶל פֶּה [*peh el peh*.]

13 *Electæ*, ἐκλεκτῆς. Id est, eximiæ, vt diximus suprà, versi. 1.

Epistola Iohannis Apostoli tertia.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN *primis*, περὶ πάντων. ad verbũ *Supra omnia*. Ponitur enim περὶ pro ὑπὲρ, vt in illo Homeri versu, Ἀλλ' ὅδ' ἀνὴρ ἐθέλει περὶ πάντων ἔμμεναι ἄλλων. Sensus est igitur, Opto in primis vt sicut animo rectè habes, ita etiã prosperè agas & valeas. Erasmus, *De omnibus opto vt prosperè agãt & rectè valeant*: omisso pronomine σε, & deprauata Apostoli sententia. Nã in hac quoque epistola nihil agnosco quod Iohanni Apostolo familiariter ad amicũ scribenti non optimè conueniat. De verbo εὐοδοῦσθαι diximus 1. Cor. 16. 2.

3 *Quum venirent*, ἐρχομένων. Id est, ἐλθόντων, vt in superiore epistola, versic. 7. ἐρχόμενον pro ἐλθόντα.

¶ *Sinceritatem tuam*, σῇ τῇ ἀληθείᾳ. Vulg. & Erasm. *veritati tuæ*. Ego malui planius loqui. Certum enim est Veritatis nomine, Hebræorum more, significari interdum Vitam integram, & (vt inquit ille) sceleris puram: sicut docuimus Iohan. 3. 21. Neque quisquam est ex Euangelicis scriptoribus, qui Veritatis vocabulo æquè delectetur ac Iohannes, passim illud multiplici significatione inculcãs: apud quem etiam hanc traiectionem pronominis sæpe obseruauimus. ¶ *Sincerè, in* ἀληθείᾳ. Vide superiorem epistolã ver. 4.

4 *Maius*, μειζοτέραν. Nouè, pro μείζω. ¶ *Istis*, τούτων. Istis videlicet gaudiis. Vitur enim plurali numero, emphaseos causa, ex Hebræorum more. Sunt tamen qui legant ταύτης, *ista*.

¶ *Quum* [*videlicet*] *audio*, ἵνα ἀκούω. Vel hæc vna phrasis Iohanni Apostolo hanc epistolã vẽdicat. Est enim illi peculiare ἵνα vsurpa-

ὅτι vſurpare pro ὅτι, ex Hebræorum idiotiſmo, vt annotauimus Ioh.15.8.& 13. Similiter etiam præcedente comparatiuo μείζονα. Item apud eundem, capite 16.2.& 32. Vulgata & Eraſ. *Quàm vt.*

5 *Fideliter agis*, πιστὸν ποιεῖς. Id eſt, Agis vt fidelem decet. Altera interpretatio quam adfert Eraſmus, quaſi πιστὸς ποιεῖν ſignificet tutum reddere, ſiue in toto collocare, certè eſt perabſurda.

Erga peregrinos, εἰς τοὺς ξένους. Ad verbũ, Erga hoſpites: ſed illud planius eſt. Gaiũ enim commendat vt φιλόξενον, ſine perſonarum reſpectu. Vetus interpres, καὶ τοῦτο εἰς τοὺς ξένους, *idq; erga peregrinos.* Hoc enim addit magnum pondus ſententiæ.

6 *Si proſequutus fueris*, προπέμψας. Vulgat. *Deducens.* Eraſmus, *Si deduxeris.* quod mihi non videtur ſatis expreſſum. Commendat autem Gaio vel eos ipſos quos iam antè exceperat, rurſum ad eũ redeuntes ad procuranda Eccleſiæ negotia: vel alios quorum eadem erat conditio. ¶ *Vt Deo dignum eſt*, ἀξίως τοῦ θεοῦ. Rectè omnino. Nam (inquit Dominus) qui vos excipit, me excipit Vulg.& Eraſmus ad verbum, *Dignè Deo.*

7 *Exceſſerunt ex Gentibus*, ἐξῆλθον μηδὲν τῶν ἐθνῶν. Explicat illud Pro Chriſti nomine, ſignificans Iſtos Euangelij cauſa vltro ſolum vertiſſe, & quidem bonis etiam & facultatibus ſuis relictis. Nam iſtud eſſe per traiectionem exponendũ & cum verbo ἐξῆλθον, non autem cum participio λαμβάνοντες conſtruendum, ſententia ipſa videtur indicare, (Cur enim diſcedentibus pro Chriſti nomine Gentes, id eſt, prophani, aliquid largirentur?) & præpoſitio μηδὲν demonſtrat. Dicendum enim omnino fuiſſet παρὰ τῶν ἐθνῶν. qua de re vide 1.Cor.11.23.

8 *Vt adminiſtrẽ ſimus*, &c. ἵνα συνεργοὶ, &c. id eſt, Vt & ipſi aliquid conferamus ad veritatis prædicationem.

9 *Scripſi*, ἔγραψα. Vulg. *Scripſiſſem forſitan*, ἔγραψα ἄν. In vno verò codice ſcriptum inuenimus ἔγραψά τι τῇ ἐκκλησίᾳ, *ſcripſi nonnihil Eccleſiæ.*

11 *Qui autem malè facit*, ὁ δὲ κακοποιῶν. Hæc eſt phraſis quam ſæpe iam annotauimus paſſim apud Iohannẽ occurrere. ¶ *Non vidit*, οὐχ ἑώρακε. Id eſt, non nouit.

14 *Et tunc*, καί. Adieci particulam τότε, quoniam alioqui λαλεῖν potius ſcribendum fuit quàm λαλῆσαι.

¶ *Præſens*, τόμῳ πρὸς τόμον. Vide ſuperioris epiſtolæ verſum 12. Hoc eſt quod Gallicè dicitur, *bouche à bouche.*

Epiſtola Iudæ Apoſtoli Catholica.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

FRater autem Iacobi, ἀδελφὸς δὲ Ἰακώβου. Cõſtat ſic appellatum fuiſſe hunc Iudã, vt ab altero illo Iuda Iſcariote diſtingueretur: idque non tãtùm viuo illo proditore, vt paſſim in Euangelio: ſed etiã illo iam ſublato, vt Act.1.13. vel quia iam inualuerat conſuetudo vt ſic vocaretur: (ſicut & ipſi Apoſtoli, nondũ electo in locum proditoris Matthia, duodecim vocãtur, 1.Cor. 15.5.) vel vt nomen illud, proditoris memoria infame factum, aliquo modo leniretur. Magis tamen in illam ſententiam quàm in iſtam inclino. Sed & illud obſeruandum eſt, quum Iacobi fiat hic mentio, nullo addito epitheto, omnino eum intelligi cuius nomen celeberrimum tum erat, inter Iudæos præſertim: illum videlicet Alphæi filium, qui & frater (id eſt, cogna-

tus) Domini dicitur: & in Hierosolymitana Ecclesia eminebat, vt apparet ex celebris illius synodi actione quæ descripta est Act. 13. itémque ex Act. 21. 18. contrà quàm tradiderunt veteres, qui tres fecerunt Iacobos. Neque verò, quãuis reliquis hinc & inde peregrinantibus ipse Hierosolymis maneret, idcirco Apostolus esse desinebat. Satis enim constat, ea tempestate solitos fuisse ex toto terrarum orbe in eam ciuitatem conuenire innumerabiles Iudæos, ac nonnullos etiam ex prophanis gentibus religiosos homines, Act. 2. 5. & 8. 27. adeo vt omnino oportuerit aliquem illic ex Apostolis permanere, qui ex vna vrbe Iudæos per vniuersum orbem terrarum dispersos doceret. Nam illis etiam idcirco noster hic Iudas epistolam illam suã inscripsit, ídque nullo vsquam addito discriminis epitheto: quod tamen faciendum fuisse videbatur, si plures tum erant Iacobi quorum insignis esset inter Apostolos auctoritas. Quanquam de his quidem nolim ego cum quoquam contendere.

¶ *Vocatis*, κλητοῖς. Neminem velim offendi quòd hanc vocem in Græcis omnibus codicibus postremo huius vers. loco positam, participiis ἡγιασμένοις & τετηρημένοις præposuerim. Præcedit enim caularum ordine Vocatio omnibus Spiritus sancti effectis in nobis, quum Fides sit ex auditu: & ipsa constructio istud poscit, quòd alioqui scribendum fuerit καὶ κλητοῖς. *& vocatis*, vt legitur in Vulg. Latina editione: scriptura, vt suspicor, ab eo deprauata, qui quòd hanc traiectionem ignoraret, hiare alioqui constructionem existimauit.

¶ *A Deo Patre*, ἐν τῷ Θεῷ πατρί. Id est, Per Deum Patrem. Vulg. & Eras. *In Deo Patre*. Mihi videtur magis vsitatum esse in Scriptura vt dicantur fideles à Deo Patre in Filio per Spiritum sanctum sanctificari. ¶ *Sanctificatis*, ἡγιασμένοις. Vulgata, *Dilectis*. quæ loquutio mihi videtur inusitata, quum potius dicamur à Patre diligi in Filio. Itaque siue ἡγιασμένοις legas, siue ἠγαπημένοις, vt in duobus Græcis codicibus scriptum inuenimus, ἐν Θεῷ πατρὶ dictum erit pro ὑπὸ Θεοῦ πατρός. ita ferente vsu literæ ב apud Hebræos, quæ propriè respondet Græcæ præpositioni ἐν. ¶ *Seruatis*, τετη-

ρημένοις. Id est, sepositis æterno Dei consilio, qui Christo traderẽtur custodiendi, vt Iohan. 16. 6. & 12. & 24. Est autem (fateor) vni huic epistolæ peculiaris hæc salutatio, si verba ipsa spectes: sed eximiæ consolationis plena, quæ spiritum Apostolicum plenè testetur. Vulgata, *Conseruatis*.

3 *Quum omne studium adhiberem*, πᾶσαν σπουδὴν ποιούμενος. Vulgata, *Omnem sollicitudinem faciens*. barbarè. Erasmus, *Tantum mihi studium fuit*: eneruata Apostoli sententia, vt mox dicemus.

¶ *De communi salute*, περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας. Id est, de iis quæ ad nostram omnium salutem spectant. Est enim in his verbis κοινωνία, quam Rhetores vocant, id est, communicatio: veluti si dux aliquis suos milites, commilitones vocet, quæ res loquendi solet magnam beneuolentiam cõciliare. Nolim igitur pronomen ὑμῶν, id est, *vestra*, addere, (vt legit Vetus interpres) quanuis id quoque in vetustis duobus codicibus inuenerimus: sed mendosè (ni fallor) pro ὑμῶν, *nostra*, vt in aliis itidem vetustis duobus scriptum legimus. ¶ *Necesse habui vobis scribere*, ἀνάγκην ἔσχον, &c. Sic rectè conuertit Vetus interpres, pro quo tamen Erasmus substituit, *Vt non potuerim non scribere vobis*, primùm repugnantibus Græcis, deinde eneruata Apostoli sententia, vt rectè obseruauit doctissimus interpres. Nec eam hic dicit se ad scribendum eò esse adductum quòd sedulò id facere soleat: sed potius, quum alioqui ad salutem illorum frequentibus literis procurandam sit propensus, sese nunc ipsa necessitate adductum vt ad eos scriberet. quam explicationem quum annotarit Erasmus, miror illum maluisse eam amplecti quæ à Græcis discedit, & multum detrahit de sententiæ pondere. ¶ *Ad vos hortandos*, παρακαλῶν. Vulg. *Deprecans*. Eras. *Obsecrans*. Neuter (vt opinor) satis commodé.

¶ *Vt decertetis pro fide*, ἐπαγωνίσασθαι τῇ πίστει. i. ἐπαμυνάσθαι, vt pro viribus tueamini fidem. nam ἀγὼν hoc declarat. Vulg. *Supercertare*, barbarè. Eras. *Vt vestris laboribus adiumento sitis fidei*: periphrasi minimè necessaria. Cæterùm Fidei appellatione sanam doctrinam ab Apostolis traditam intelligi res ipsa satis ostendit, vt in 1. Tim. 4. 1. & alibi sæpe: & quam

cum certare iubet Apostolus, minimè intelligit vt gladiis & ensibus rem gerant, (neque enim magistratum qui tum impius erat, sed Ecclesiam alioquin) sed vt sana doctrina & honestæ vitæ exemplis, ea denique panoplia quam Paulus describit Eph. 6.13. hæreticis obsistant. quanuis nisi suam hîc etiam operam ciuilis Christianus magistratus accommodet, minimè officium faciat, vt diximus 1. Tim. 2,2. Erasmus in annotationibus τοῖς ἁγίοις refert ad ἐπαγωνίζεσθαι: acsi diceret Apostolus se scribere vt per fidem semel datam sint sanctis omnibus. quæ interpretatio mihi prorsus videtur coacta. Quanuis enim fide certandum sit, tamen apparet Apostolum potius hoc in loco declarare qua de re certatim tuenda sanctos laborare oporteat, nempe pro sana doctrina. ¶ *Semel*, ἅπαξ. Magna est emphasis huius aduerbij, vt alibi sæpe annotauimus. Semel enim traditam esse doctrinam dicit quæ nunquam sit posthac immutãda, & qua semel amissa, non sit quòd aliunde salutem expectent.

4 *Prius iam olim descripti ad hanc damnationem*, οἱ πάλαι πρόγραμμένοι εἰς τοῦτο τὸ κρίμα. Vulgata, *Qui olim præscripti sunt ad hoc iudicium* Erasmus, *Qui prius descripti fuerunt ad hoc iudicium*, neglecta particula πάλαι, quæ tamen minimè est otiosa. Cæterùm non dubium est quin hoc addiderit Apostolus vt aduersus apostasiæ offendiculum animos sanctorum confirmaret: quum videlicet intelligerẽt nihil hîc temerè, sed æterno, & certo Dei cõsilio euenire. Nã ex eo cõsequitur istos nũquam fuisse ex sanctorum grege, licet pietatẽ ad tẽpus simularint: ac proinde causam non esse eorum illorũ defectione obstupefierẽt sancti: imò verò potius quòd Deo gratias agerẽt, qui eos alio Spiritu donasset, & illorum simulatum animũ patefecisset. deinde optimũ istarũ tẽtationum exitũ hoc quum Dei cõsilio ac sapiẽtia futurum sciãt vt omnia ista Ecclesiæ cõmodo cedãt. Hoc, inquam, est cõsilium Spiritus sancti hoc in loco, sicut & alibi sæpe, veluti Exodi 7.3. item 2. Tim. 2.19. item 1. Ioh. 2.19. & 20. Sunt tamen qui ad eandem præscientiam hoc referant, quasi dicatur Deus hoc futurum cognouisse ab æterno: quod sanè verũ est. sed si nuda hæc fuerit præscientia rerũ futurarũ, quã rãdem cõsolationem inde cõcipiemus? Leue profectò ac frigidũ erit hoc argumentum. Deinde etiã propius cõsiderandũ est quomodo loquatur Apostolus, vt illam interpretationẽ prorsus absurdam esse intelligamus. Qui descriptos esse dicit, num videtur inanẽ præscientiam statuere? Quorsum verò nõ tãtùm descriptos, sed ante & quidem iam olim descriptos esse narrat? num vt æternam esse præscientiam Dei significet? Atqui nemo de hoc dubitare possit, ne Epicurus quidẽ. Quorsum igitur? Nempe vt ab æterno hæc esse decreta intelligamus: de quo semper dubitarunt qui ad hæc scrutãda Dei mysteria, nõ discipulorum, sed iudicum animũ attulerũt, aduersum quos nominatim disserit Apostolus Rom. 9.19. & 20. Sed & illud obseruandum est, nõ dixisse Apostolũ, in illo æternorum Dei cõsiliorum libro descriptam, i. decretam ac sancitam esse illorũ cõdemnationem, (quod tamẽ verum est) sed illos ad hãc damnationem esse descriptos: nempe vt sciamus hoc æternum Dei decretum nõ modò euẽtum rerum, (vt nõnulli volũt) sed ipsas in primis personas cõprehendere. Æternum autem quum dico, nõ tẽpore dũtaxat æternũ intelligo: de qua re (vt antè dixi nemo vnquam communi sensu præditus dubitauit: sed quod omnes causas ordine antegrediatur. nec tamẽ illud Deum vlla culpa inuoluit, quũ sic æternum suum decretum in iudicãdis peccatoribus exequatur, vt damnationis culpa in voluntate sponte peccantiũ tota inhæreat, ipse verò iustissimi non minus quàm seueriſſimi iudicis munus impleat. ¶ *Solum illum herum Deũ ac Dominũ*, &c. τὸν μόνον δεσπότην Θεὸν καὶ Κύριον, &c. Vnicus articulus omnibus epithetis istis communis, omnino ostendit Christum hîc vocari vnicum herũ, Deũ ac Dominum: quanuis Dei nomẽ nõ legerit Vetus interpres, & in duobus codicibus Græcis deesse cõpererim. Christũ autẽ Petrus, cuius non tãtum characterẽ, sed etiã voces & phrases Iudas in hac epistola sequutus est, δεσπότην etiã appellat redẽptionis iure. 2. Petr. 2.1. Intolerabilis est igitur hoc etiã loco Etas. vt aliis omnibus quibus Christi deitas manifestè asserĩtur, vt qui hũc locũ

sic interpretando penitus peruerterit, *Ac Deũ qui solus est herus, ac Dominũ nostrum Iesum*,&c. perinde acsi scriptũ esset καὶ τὸν Κύριον,vt Deus Pater à Domino Iesu distinguatur.Complutensis autẽ codex habet τὸν μόνον Θεὸν καὶ δεσπότην τὸν Κύριον,&c.id est,*solum illum Deum & herum Dominum nostrum*,&c. quæ lectio melius etiam confirmat omnia hæc de Christo dici.¶ *Negant*,ἀρνούμενοι. Hoc totidem verbis scriptum est 2.Pet.cap.2.vt tota fere hæc epistola. Neque tamen idonea hæc causa est cur eam tanquam fictitiam repudiemus: quum passim etiam posteriores Prophetę ex prioribus multa penè ad verbum describant.Proinde nihil prohibet nos arbitrari Iudam,ad eosdem illos nefarios homines graphicè describendos, ex Petri epistola descripsisse quæ appositissima videbãtur: quod etiam ipsemet videtur designare infrà versu.17.

6 *Originem*, τὴν ἀρχήν. Vulgata maluit *principatum* interpretari, sic vocans eam præstantiam & dignitatem in qua fuerunt initio conditi: quæ interpretatio non est repudianda.

7 *Simili modo atque illæ*,τὸν ὅμοιον,&c. Id est, Sodomæ & Gomorrhæ vestigia sequutæ. Neque nos offendere debet generis mutatio, vbium enim nomine incolas comprehẽdit. Vulgata, barbarè, *Simili modo exfornicatæ*: quanuis mihi videatur præpositionem ἐκ pro ἔξω,non admodum absurdè, ad horrendam illã Sodomitarum scortationem significandam accepisse.¶ *Carnem alienam sectatæ*, ἀπελθοῦσαι ὀπίσω σαρκὸς ἑτέρας.Sic adumbrat prodigiosas libidines, de quibus Paulus Rom.1.26.& 27.Vulgata,*Abeũtes post carnem*:seruato Hebraismo.

8 *Tamen*,μέντοι Vulg.hãc particulam omisit.Erasmus,*Sanè*: non satis appositè. perinde enim est acsi diceret Iudas, istos quos saltem oportuit, tot terribilibus Dei iudiciis commoueri, nihilominus vt prorsus altissimo veterno consopitos,in eadẽ præcipitia ruere. ¶*Sopiti*, ἐνυπνιαζόμενοι, i. perinde stolidi & rationis expertes acsi omnes sensus haberẽt penitus sopitos. Hinc ille רוח תרדמה [*ruach tirdemah*] id est. Spiritus soporis, aut veterni potius, cuius fit mentio Esa. 29.10. & alibi sæpe. Vetus interpres hoc non legit,aut certè prætermisit, quum tamẽ in Græcis nostris omnibus legatur. Eras. *Delusos insomnijs*,non satis appositè interpretatur. ¶ *Dominatum*, κυριότητα. Maior est istius dicti emphasis quàm si dominos dixisset. Potest enim dominũ suum,i.eum qui sit in magistratu,aspernari,qui tamen ipsum munus magistratus approbet: at isti ordinem ipsum à Deo constitutũ conuitiis incessebant: vt hodie faciũt Anabaptistæ,Libertini,Dauidistæ,Academici, & cæteræ id genus pestes, impurorum illorum spirituum exemplum sequuti.

9 *De corpore Mosis*,περὶ τοῦ Μωσέως σώματος.Hoc exemplũ proculdubio hausit Iudas vel ex aliquo libro qui nũc interciderit,& quem nõnulli eum esse putãt qui à veteribus nõnullis nomine Ἀναλήψεως τοῦ Μωσέως citatur:vel ex traditione, vt illud quod refert de Ianne & Mambre Paulus 2.Tim.3.8.Itaque non magis ob eam causam potest hæc Iudę epistola quàm illa Pauli repudiari, quũ nihil hîc à veritate absonũ narretur. Neque enim temere est quòd distertè commemoratur Dominus sepeliuisse Mosen: nec voluisse Israelitas intelligere vbinã esset eius sepulchrum.nẽpe ne illis contingeret quod nobis, qui ex Martyrum corporibus (demus enim illa esse Martyrum corpora)abominanda idola fecimus.Quid mirum est igitur Satanã contrà laborasse vt in apertũ proferretur, cui sese Michael archangelus Domini opposuerit?Et hũc quidem librum vnde hæc petierit Iudas, citat Origenes lib. περὶ ἀρχῶν 3.cap.2, sub titulo Ascensionis Mosis. Quj verò ex hoc loco & aliquot aliis effici volunt,quod nũc extat verbũ Dei scriptum,nõ sufficere decidẽdis religionis cõtrouersiis,item qui sub traditionum nomine quæuis errorum portenta volunt in Ecclesiam inuehere: ij magis ineptè(ne dicam impiè) argumẽtantur quàm vt refutatione indigeant. ¶*Increpet*, ἐπιτιμήσαι.Hæc eadem scripta sunt Zach.3.2.sed in visione quadam, in qua non Michael, sed Iehoua ipse ita loquitur, nisi fortè Michael idem ille est qui & Dei Patris imago & ἀπαύγασμα,& à Zacharia Angelus Iehouæ,(qui & ipse Iehoua est) vocatur. Sed apud Zachariam certè non de corpore Mosi, verùm de Iehosua sacerdote agitur. Quòd si in libris (inter quos liquet, ex

mãi

alia scripturæ varietate, nõ ita religiose habitos eos de quorũ auctoritate diu fuit in Ecclesia dubitatum) aliquis cõiecturæ locus relictus esset, (absit autem à me illa prophana audacia, qui vel mori malim quàm tale quicquam audere) putarem ex diuersitate vocis Iosua Græca terminatione exprimendæ aliquem errorem obortum, quem suspicari fit facilius quàm emendare.

10 *Sese corrumpunt*, φθείρονται. Vulg. & Erasmus, *corrumpuntur*, ambiguè, nec expressa Apostoli sententia. Est enim omnino istud accipiendum forma nõ meæ passiua, sed coniugationis quę ab Hebræis Hithpahel vocatur, & passiuæ Niphal respondet.

11 *Væ ipsis*, οὐαὶ αὐτοῖς, i. maledictio ipsos imminet. Neque enim tã imprecatur, quàm prædicit quod illis impẽdeat.

12 *In agapis vestris*, ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν, Vulgata *In epulis suis*: mendosè, & meritò repugnantibus Græcis codicibus. Nec enim agapæ istorum erant, sed fratrum Ecclesiastici cœtus conuiuia, quæ pulchrè describit Tertullianus in Apologetico, ca. 39. Seruauimus autem Græcum nomen, quod Latini etiam Theologi, vt peculiariter fraternis istis Ecclesiarum conuiuiis dicatum, retinuerunt. Eras. *Inter charitates vestras*. Vide 2. Pet. 2. vbi hunc locum exposuimus. ¶ *Maculæ*, σπιλάδες. Petrus 2. Pet. 2. 15. σπίλους καὶ μώμους vocat, vnde Iudas hæc desumsit. Itaque sic vertẽdum hũc locum arbitror. Alioqui σπιλάδες vocant Græci scopulos proximè maris superficiem eminentes, quos Galli *rocs* vocant. Virg. Æneidos primo. Aras appellat, ad quas impingentes naues naufragium faciant. ¶ *Sine verecundia*, ἀφόβως, i. impudenter, & absque vlla vel Dei vel Ecclesiæ reuerẽtia. Quid enim is metuat cui summæ perfectionis gradus est, nihil ducere pro peccato? ¶ *Ipsos pascentes*, ἑαυτοὺς ποιμαίνοντες, i. Lauui & ingurgitationi prò arbitrio suo vacantes. pro quo dixit Petrus ἑστρυῶντες. Eras. *Suo ductu & arbitrio viuẽtes*. ¶ *Emarcida*, φθινοπωρινά, i. qui nullũ fructum nisi marcidũ ferant, vt ex iis nulla decerpi possit vtilitas, sicut mox subiicit, Vulg. ad verbum, *Autumnales*. Sed puto Apostolum potiùs ad etymologiam huius epitheti quàm ad autumnum respexisse. φθινοπωρινὰ igitur vocauit πρὸς τὸ φθείρεσθαι πᾶς αὐτῶν ὁ καρπός, quòd nihil nisi corruptum & marcidum edãt, nisi quis malit Autumnales dici, quòd Autumni tempore arbores fructibus spoliatæ & foliis nudatæ, quasi emortuæ apparẽt. ¶ *Bis, dis*. Numerus certus pro incerto, emphaseos causa. nisi arbitrari malimus duplicem hîc mortem notari: vnam in qua natæ sint, alteram in quam sua defectione inciderint. fit enim istiusmodi conditio posterior priore deterior, & vtrique mortis appellatio passim in Scripturis tribuitur.

13 *Caligo tenebrarum*, ὁ ζόφος τοῦ σκότους. id est, densissimæ tenebræ, vt diximus 2. Pet. 2. 17. Sic apud Æschilum alicubi inuenias χθονὸς πόδα, σκότου νέφη, συμπορὰ πάθους, & similia.

14 *Enoch*, Ἑνώχ. Mihi quidem fit verisimile hoc Enochi dictum vel ἀγράφου fuisse, & tamen apud omnes posteros celebre: vel in aliquo libro de Enocho commemoratum. quem nonnulli satis grandem, atque adeo lineis 4082. scriptum esse volunt. quod vereor ne sit commentitium, quanuis integras eius sectiones citent veteres, Tertul. lib. de Idololat. & de Pudicitia, & De cultu Virginum: & Origenes lib. 4. περὶ ἀρχῶν. Vtcunque sit, vera & perpulchra est sententia: & Enochum inter cæteros illius seculi pietate excelluisse historia Mosis testatur. Multos autem sacros libros intercidisse, nemini dubium esse potest qui Vetus testamentum legerit: quales isti sunt, Liber bellorum Domini, quem citat Moses Num. 21. 14. Liber iusti, Ios. 10. 13. Liber Natan, Liber Gad Liber Semeiæ, Liber Haddo, Liber Ahiæ, Liber Iehu filij Hannani, qui in Paralipomenon libris citantur. Sed hoc quidem certum est, eos qui supersunt libros, & in Canone recitantur, sine controuersia fuisse ab Ecclesia receptos: & quod ad stabiliẽdam veram religionẽ attinet, nihil esse cur quicquã amplius desideremus. ¶ *Venit*, ἦλθεν. Præteritum pro futuro, Prophetarum more. Vide autem in hunc locum quod scripsimus 1. Cor. 16. 22.

17 *Ab Apostolis*, ὑπὸ τῶν ἀποστόλων. Ne hinc quidem consequitur hunc Iudam ex Apostolorum numero nõ fuisse, sed colligitur serò fuisse scriptam hanc epistolam, plerisque iam mortuis

Apostolis, quorum scripta terebantur in Ecclesia, quamobrem etiam videmus Petrum in altera epistola meminisse scriptorum Pauli.

19 *Qui seipsos segregant*, οἱ ἑαυτοὺς ἀποδιορίζοντες. Additimus ἑαυτοὺς ex Veteris interpretis & trium vetustorum codicum fide: quanquam etiam possimus nō ineptè hoc referre ad alios quos isti à veræ Ecclesiæ cœtu abducant. Hi sunt nimirū quos Paulus αἱρετικοὺς & αἱρετικεύοντας vocat, i. qui peculiarem doctrinam docent, & sectas instituunt. ¶ *Animales*, ψυχικοί. Vide 1. Cor. 2. 14. Tertullianus, hac voce abutens, psychicos vocare consueuit, qui repetitas nuptias cum Montano non damnarent.

22 *Alios quidem habito*, &c. οὓς μὲν ἐλεᾶτε διακρινόμενοι. Hæc expositio plana est, & cum Græcis cōsentiens. Duo enim facit Apostolus fratrum genera qui sanari possint, quorum vnū ab altero discerni oporteat. Alios enim lenius tractandos & cum miseratione: alios, qui iam in ipsa veluti flamma versentur, periculi denuntiatione in viam esse reuocādos. Erasmus maluit interpretari διακρινόμενοι, *dum iudicamini*: quod meritò displicuit doctissimo interpreti. Vul. *Hos quidem arguite iudicatos*, οὓς μὲν ἐλέγχετε διακρινομένους. quā lectionem inuenimus in tribus Græcis codicibus: quæ tamen mihi non ita probatur.

23 *Terrore*, ἐν φόβῳ. i. absterrentes illos & sancta seueritate reuocantes, vt incestuosum illū Corinthiū Paulus. 1. Cor. 5. vbi hic ipse Ecclesiasticæ censuræ finis proponitur. Vetus interpres hoc non legit: neque etiā inuenimus in illis Græcis codic. quos modò cōmemoraui. ¶ *Vel tā tunicam*, καὶ τὸν χιτῶνα. Hyperbole ab inferendictis pollutionū legaliū sumpta, acsi diceret, Volo, quod ad illos sceleratos attinet, vos ab illorū cōgressu abstinere, imò quodāmodo quicquid illi vel cōtigerūt, tanquā pollutū execrari. Ideo ἀπὸ τῆς σαρκὸς conuerti *A carnis contactu*. Vulg. prorsus ineptè, *Odientes & eam quæ carnalis est, maculatam tunicam*. Erasmus nihilo melius, *Odio prosequentes & tam quæ in carne est, maculatam tunicam*.

24 *Vos*, ὑμᾶς. Ita lego ex Veteris interpretis & quatuor veterū codicū auctoritate. Quòd si malim⁹ legere αὐτοὺς dicemus pro ἑαυτοὺς positum, ita vt eōdē recidat sententia. Nec enim istud videtur satis cōmodè accipi posse pro *Ipsos*, vel *Eos*, vt conuertit Eras. ¶ *Gloriæ suæ*, τῆς δόξης αὐτοῦ. Id est, suo: vt gloria Dei pro ipso passim vsurpatur, minimè tamen otiosa periphrasi.

25 *Seruatori nostro*, σωτῆρι ἡμῶν. In duobus codicibus additur διὰ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, per Iesum Christum Dominum nostrum, vt legit Vetus interpres. ¶ *Et potestas*, καὶ ἐξουσία. Vetus interpres addit, *Ante omne seculum*, πρὸ παντὸς αἰῶνος: quam lectionem in duobus quoque vetustis codicibus Græcis comperimus.

PROLEGOMENA IN APOCALYPSIN IOHANNIS.

QVIA de huius libri auctoritate iāpridem nonnulli dubitarunt, paucis diluam argumenta quæ in hāc partem adferri solent: deinde quid mihi videatur exponam. Argumenta verò citabo vti sunt ab Erasmo studiosè ac diligenter collecta: cuius quidem adeo varium mihi videtur in hoc argumento (vt in multis aliis) iudicium fuisse, vt quid statuerit, non facilè iudicare possis: nisi quòd cō tandem videtur inclinare vt existimet aliquam esse quidem huius libri auctoritatem, sed non eam tamen quę sit reliquorum qui sine controuersia sunt recepti. Audiamus ergo quid dicat. Testatur, inquit, diuus Hieronymus, Apocalypsin ætate sua fuisse receptam à Græcis. Dorotheus Tyri episcopus ac martyr, in compendio vitarum, tradit Iohannem in Pathmo insula Euangelium suum scripsisse, huius autem libri non meminit. Athanasius Græcus in suo catalogo non affirmat hoc opus esse Iohannis. Dionysius Alexandrinus, cuius verba citat Eusebius lib. 7. Ecclesiasticæ historiæ, libri existimat ab alio quopiam Iohanne viro sancto scriptum. Eusebius ipse ita citat hunc librum aliquot locis vt Iohanni non sine exceptione tribuat. Idem

Caium

Caium quendam orthodoxum citat libro tertio, qui à Cerintho hęretico scriptum dicat. Hoc sit primum argumentum: ad quod ita respõdeo, Si spectetur quibus rationibus permoti sint nõnulli ad hunc librum repudiandum, tum demum facilè appariturum quàm immeritò istud fecerint. Deinde sicut à quibusdam fuit repudiatus, ita fuisse à plerisque receptum, adeo quidem vt Epiphanius illos à quibus reiiciebatur, apertè inter hæreticos recensuerit: vt interim omittam antiquissimos scriptores, Iustinum philosophum, & Irenæum Lugdunẽsem episcopum, martyrem vtrunque, nõ modò illum comprobasse, sed etiam commentariis illustrasse. De Dorotheo quod affertur nihil habet momenti, qui suo tãtùm silentio videatur hunc librum reiecisse. De Athanasio, suspectum esse titulum Erasmus ipse annotauit. De Dionysio mox videbimus, quum ipsius rationem expendemus. Caium (quicunque tandem is fuerit) vel ipsius Dionysij verbis refuto, quę scripta sunt libro Ecclesiasticæ historiæ tertio. Eusebium autem sanè nihil mouet, in quo docti omnes iudicium in plerisque scriptis requirũt. Nũc ad alterum argumentum veniamus. Scribit, inquit, Hieronymus quosdam eruditissimos viros totum hoc argumentum multis conuitiis fuisse insectatos, quasi nihil haberet Apostolicæ grauitatis, sed vulgatam tantùm rerum historiam figurarum inuolueris adumbratam. Deinde nec in sententiis esse quicquam Apostolica grauitate dignum. Ad hoc ita respõdeo, Quicũque tãdem isti eruditissimi viri fuerint, magnam eos reprehensionem mereri in eo quòd cõuitiis ausi sint eum librum exagitare qui sanè sit breuissimus, si ea demas quæ ad verbum ex Prophetis sunt exscripta. Longè aliter Basilius, Gregorius, Cyrillus, Epiphanius, Irenęus, Hippolytus, vt Arethas testatur, qui hũc librum non modo (vt Dionysius Alexãdrinus) putarũt à sancto viro scriptum esse, sed apertè etiam Iohãni Apostolo vendicarũt: nũquam id certè facturi si nulla grauitatis Apostolicæ vestigia in eo animaduertissent. Vtros verò pro eruditioribus habebimus? an istos quorum & singularis pietas & summa eruditio testata est plurimis ipsorum monimentis: an illos potius quorum ne nomina quidem apparent: argumẽta verò satis indicãt quàm meritò eruditissimi appellẽtur? Negant in hoc scriptore vllam apparere grauitatem, quum tamen penè omnia ex Prophetis ad verbum descripserit. Dicunt eum complecti vulgatam rerum historiam. Id verò quî potest in eo verum esse, qui (si admodum pauca excipias) res præteritas nõ narret, sed futuras prænuntiet? Ista igitur nõ modò vera non sunt, sed ne verisimilia quidem. Ad tertium argumentum accedamus. Hic, inquit, solicitè suum nomẽ inculcat, perinde quasi syngraphã scriberet, nõ librum: idque nõ solùm præter morem Apostolorum: verùm multo magis præter suum morem, qui in Euãgelio multo modestiora narrans, nõ exprimit tamẽ vsquam suum vocabulum, sed notulis indicat, Discipulus ille quem diligebat Iesus. Et Paulus coactus referre de visionibus suis, rem sub alterius exponit persona. At hic tam arcana cum Angelis colloquia describens, quot locis inculcat, Ego Iohannes? Hæc est ratio quæ Dionysium Alexãdrinum impulit vt ab aliquo Iohanne scriptum hunc librum arbitraretur. At, quàm hoc est infirmũ & imbecille! Non animaduerterũt qui sic sentiunt, aliud esse historiam, aliud prophetiam scribere. Nam historiæ veritas affunde potius quàm à scriptore, pendet: in prophetia verò, quia res futuræ prædicuntur, nulla nisi reuelantis & annuntiantis auctoritate innixæ, quis nõ videt hoc requiri in primis vt vnde tandem illarum prędictio emanet, quis patefecerit, quis scripserit intelligamus? Ideo videmus non modò in prophetiarum initiis, sed etiam in singulis penè visis, nihil æquè solicitè adscribi atque Dei dictantis & Prophetæ scribentis nomen. Exemplo sit vel vnus Ieremias, qui minimum centies vicies nomen suum inculcat. Ita enim omnino faciendum erat, ne latebras quis vere videretur, vt pseudoprophetæ solebant. Quid verò? apud Danielem à capite septimo an nõ penè singulis versiculis repetitur אנה דניאל (*ani Daniiel.*) Ego Daniel? Plasas autem quoties Esaiam

filium Amos inculcat? Atqui Iohannes hoc non cõsueuit in Euangelio. Fateor: nam historiam scribebat, in qua illi accidit quod nulli ex aliis discipulis, vt ipse de se multa dicere cogeretur. At Paulus etiam ipse hoc non fecit. Certè nõ fecit eo in loco in quo suas visiones ex professo tractabat: sed quum sui muneris præstantiam asserit, quàm altè, quàm magnificè sese Paulum illum esse dicit, non ab hominibus, neque per homines, sed à Iesu Christo designatum Apostolum? Quid? quum sua illa certamina prædicat, an personam alienam assumit? Sed aliquid etiam amplius cõsideremus. Iohannis nomẽ in toto hoc opere (nisi me calculus fefellit) quinquies tantùm reperitur: & illud Ego Iohannes, tribus tantùm locis, nempe cap. 1.9, addita tamen explicatione, quæ vna ad omnem amoliendam arrogãtiæ suspicionem satis supérque sufficit. Item, 22.2. & 22.8: quibus locis simpliciter tãtùm commemorat quid viderit, vt de visionis fide dubitari non possit. Ergo (vt paucis hoc argumentum absoluam) ratio illa Dionysij nõ modò futilis est, sed etiam imperitiam arguit, atque adeo plena est calumniæ: imò verò (quod ingenuè & sine vlla maleuolẽtia à me dici Deus testis est) nimium inconsiderata est vox ista, hunc scriptorem perinde suum illud Ego Iohannes inculcare acsi syngraphã, non librum scriberet. Accedo ad quartum argumentum. In Græcis, inquit, quos viderim exemplaribus, non erat titulus Iohannis Euãgelistæ, sed Iohannis theologi. Atqui vel hic titulus eam Iohanni Euãgelistæ vẽdicat, quem nemo ignorat: κατ' ἐξοχὴν fuisse Theologum à veteribus appellatum: quòd de Christi diuinitate nemo vnquam hominum apertius aut diuinius scripserit. Alter autem ille Iohãnes quem ego sanè suppositititium esse suspicor, non Theologus, (quo cognomẽto nihil dici potest augustius) sed presbyter dicebatur. Venio tandem ad styli dissimilitudinem, quam Dionysius ille Alexandrinus tribus argumentis confirmat, vt refert Nicephorus Eccles. hist. lib. 9. cap. 23. Primùm ex tota orationis indole ac ductu. Deinde quòd quum Euangelio & epistolæ Iohannis catholicæ multa sint communia, hic liber ne syllabam quidem vllam habeat cum eis communem. Postremò, quòd quum sermonis etiã dono excelluerit Iohãnes, alicubi hic noster rusticis barbarismis & solœcismis vtatur. At ego primùm omnium respõdeo, illam styli dissimilitudinem minimè esse admirandam in tam dissimili argumento. Nam in Euangelij historia, & in Epistolis, quanuis impulsu Spiritus sancti, tamen ex suo sensu loquitur: hic audita & dictata excipit. Illic partim narrat rem gestam, partim docet: hic de rebus futuris agit, & quidem præscriptis verbis: & miramur eum nõ iisdem vti sententiis? imò quis vnquam hanc legem cuiquã scriptori præscripsit? Quid quòd pleraque ipsis superiorum Prophetarum (putà Ezechielis, Danielis, Zachariæ, Esaiæ & aliorum) verbis illi dictantur, ab eodem illo Spiritu nimirum qui quondam per illos hæc eadem erat loquutus? Itaque mirum nemini videri debet quòd nõ ita culto sermone vtatur, vt qui à Prophetarum qui Hebraicè scripserunt, ne verbis quidem, nedum charactere, discedere voluerit: quo minus sanè suspicari par est quicquam hic commẽticium Ecclesiæ obtrudi. Falsum autem esse quod ait ille, hunc librum ne syllabam quidem habere communẽ cum Iohanni Euãgelio, apparet saltem ex collatione cap. 1.7, cum Ioh. 19.37. Superest vltimum argumentum, nempe quòd videatur hic liber fauere Chiliastarum hæresi; quo nomine nõnulli adducti sunt vt hoc opus à Cerintho editũ sub Apostoli nomine putarint. Ego verò, vt concedam Chiliastas nonnullis ex hoc libro testimoniis esse abusos, idcirco tamen hæretico tam impuro librum hunc esse tribuẽdum abest vt cõcedam, nisi locos illos aliter accipi commodè non posse quispiam ostẽderit: alioquin quem tandem librum admittemus? Aliter autem accipiendos esse doctissimi viri iamprídem indicarunt: vt huic libro idem planè acciderit atque epistolæ ad Hebræos, quam nõnulli pertinacissimè repudiarunt, quòd facere pro Nouatianis videretur: quum ipsi potius seipsos debuerint accusare. Deinde, quæso, quum alia præterea fuerint Cerinthi delíria, vt qui Deum esse mundi conditorem negarit: Christum ex Maria ac

ra ac Ioſepho cæterorum hominũ more genitum docuerit : Chriſtum & Ieſum vt diſtinctas perſonas ſeparârit: cur non etiam hæc ſua dogmata huic libro aſpergeret? Atqui tantum abeſt vt hoc faciat, vt econtrario aduerſus illos errores certa ex hoc libro teſtimonia peti poſſint : vt à Cerintho iſta proficiſci non potuiſſe, vel ex vna iſta ratione ſatis appareat. Quid verò quòd vbi de mille annis loquitur, nihil eorum narrat de quibus Cerinthus tam impiè garriebat? Vbi enim luxus ille? vbi cibus & potus (vbi nuptiæ & ioci? vbi ſacrificia & dies feſti Hieroſolymis celebrandi? Ego vanum ac futile eſt hoc argumẽtum. Quæ quum ita ſe habeant, quanuis non cenſuerim quidem ego pertinacis deſcriptoris nomine litigandum, tamen Iohanni Apoſtolo potius quàm cuiquam alij hunc librum tribuerim. Nam præterquam quòd vetuſtiſſimum eſſe conſtat, & ex veteribus doctiſſimi & religioſiſſimi quique, Iohãnis Apoſtoli eſſe non dubitarunt, his etiam coniecturis ducor, quòd illis temporibus non videam cui tandem alij tantæ maieſtatis plenæ prophetiæ, támque auguſtum Theologi nomẽ, tribui potuerint: deinde, quòd planè Apoſtolicæ ſit dignitatis non vni alicui Eccleſiæ, ſed Aſiaticis Eccleſiis ſcribere: poſtremò, quòd quę de inſula Pathmo commemorat, cum iis prorſus conueniant quæ de Iohannis exilio veteres ſummo conſenſu tradũt. Quòd ſi quid aliud liceret ex ſtylo conicere, nemini certè potius quàm Marco tribuerim, qui & ipſe Iohannes dictus eſt: adeo non in verbis tantùm, ſed etiam in formulis dicendi pleriſque ſimilis ac penè idem eſt Euangelij Marci & huius libri character. Ad ipſum autem librum quòd attinet, quanuis eum eſſe me agnoſcam cui hæc myſteria valde obſcura videantur, tamen quum vbique videam Spiritus prophetici nomen eminere, & veterum Prophetarum non tantùm veſtigia, ſed ſententias, ipſáque adeo verba in hoc libro agnoſcam: quum manifeſta & magnificentiſſima vbique tum diuinitatis Chriſti, tum noſtræ redemptionis teſtimonia in eo extare videam : quum denique ex iis quæ prædicta ſunt, nonnulla manifeſtè iam apparuerint, veluti quæ de Aſiaticarum Eccleſiarum excidiis, & ſcorti illius ſeptem montibus inſidentis regno prædixit: venio in eam ſententiam vt exiſtimem Spiritum ſanctum in hunc pretioſiſſimum librum congerere voluiſſe quæ ex ſuperiorum Prophetarum prædictionibus implenda poſt Chriſti aduentum ſupererant : ac nonnulla etiam addidiſſe, quatenus noſtra intereſſe cognouit. Obſcuritas in his, fateor, maxima eſt: ſed ea minimè noua in Prophetarum (ac præſertim Ezechielis) ſcriptis. Deinde noſtrum hoc vitium eſt, qui ſingula diligentius non annotamus, & quotidiana illa Dei prouidentiæ iudicia in Eccleſiæ ſuæ adminiſtratione, rebus noſtris priuatis intẽti, non conſideramus. Poſtremò, nouit Dominus quid quatenus noſſe expediat, ideóque prophetiarum lucem pro ſua infinita ſapientia non aliter iam olim temperauit quàm Eccleſiæ vtile fore præſciuit. Supereſt igitur vt hæc myſteria ſancti Dei homines cum timore ac religione, quatenus fas & vtile eſt, ſcrutentur: omnes verò, ſiue quę nouerint, ſiue quæ non nouerint, in hoc libro comprehenſa Dei myſteria venerentur potius quàm (nonnullorum more) vel derideant, vel fanaticis ſuis commentis polluant,

Apocalypsis Iohannis Theologi.

ANNOTATIONES, IN QVIBVS RATIO INTERPRETATIONIS REDDITVR.

IN CAPVT I.

Apocalypsis, ἀποκάλυψις. Græcum nomẽ seruaui tãquã ipsi etiam vulgo magis vsitatum in hoc quidem libro designãdo. Significat autem rerum antè occultarũ reuelationẽ extraordinariã & merè propheticã, & quãuis singulari numero ponatur, vniuersalis tamen est totius *libri* inscriptio, ex Prophetarum more. ¶ *Iesu Christi*, Ἰησοῦ Χριστοῦ. Hanc doctrinam intellige Apocalypsin dici, nõ quasi occultũ aliquid fuerit Filio coessentiali, quod illi patefecerit Pater, sed nostri respectu: nempe quòd Filius illam ex sinu Patris non vt alienam, sed vt suam acceptam, Iohanni per Angelorum ministerium patefecerit ad Ecclesiæ ædificationem. Habemus ergo ex hoc loco insignem ordinem in Prophetiis tradendis obseruatum. Primùm enim collocatur Pater, deinde Filius, iíque nõ vt inæquales, sed vt vnus Deus: neque separati, sed vt distincti, & ita quidem vt Filius tãquam mediator Ecclesiæ perpetuus & æternus cõsideretur: in quo vno videlicet Pater sese Ecclesiæ suæ patefaciat. Vsus est autem Filius tum antequam caro fieret, tum ex quo sese in cælum recepit, Angelorum ministerio, sicuti & hodie: sed agente ac moderãte omnia Spiritu sancto, qui & Patris & Filij virtus est essentialis, & à Patre ac Filio separari nec debet nec potest. Angeli igitur (vt nobilia Dei instrumenta) Prophetis significarũt quæ in mandatis habebant, & quidem multis modis, prout Domino visum est. Homines demum quæ Spiritus sancti afflatu ex Angelis perceperant, tum voce tum scriptis annũtiarũt, prout idem Spiritus illorum animis, linguæ, calamo denique est moderatus. ¶ *Seruis suis*, τοῖς δούλοις αὐτοῦ. Vides asseri diuinitatem Filij, qui Dominus sit Ecclesiæ, & Angelis vt ministris vtatur? Nam αὐτοῦ referendum est ad Christum: fuitque hoc explicandum, nequis putaret Patrem Filio vt inferiori hæc tradidisse: quum ista traditio nihil aliud quàm Christi officium declaret, quatenus Deus & hominum est mediator, in quo vno acquieuit Pater. ¶ *Quæ oporteat fieri cito*, ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει. Dionysius Alexãdrinus hæc verba citans apud Nicephorum Ecclesiasticæ historiæ lib. 6 ca. 22, legit δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ ἐν τάχει, *vt citò patefaceret seruis suis*. Suspicor autem particulam illam ἃ δεῖ γενέσθαι, *quæ oporteat, fieri*, ab aliquo expũctã esse, cui nimirum videretur ista citò facienda dici, quę tam multo pòst tempore facta nõ fuerint. Sed facilè ad hoc responderi potest ex iis quæ scribuntur 2. Pet. 3. 8. & 9. Deinde quum perpetuam venturorum seculorum historiam describat Iohãnes, significat nimirum fore vt eorum quæ hîc patefiunt exequutio statim inchoetur, non autem vt vno momento omnia perficiantur. Postremò hæc formula dicendi non huic tantùm libro, sed omnibus quoque Prophetis & Euangelistis est vsitata, tum etiam quum de supremo illo die disserunt, quem tamen adhuc expectamus.

2 *Testimonium Iesu Christi*, μαρτυρίαν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Vides iterum eundem ordinem seruari. Loquitur enim de Filio: sed,

sed, ita vt suo loco diximus, Filius per Angelos testificatur: videt Iohannes quę demonstrant Angeli, & visa describit.

¶ *Et quæcunque vidit*, ὅσα τε εἶδε. In quibusdam codicibus testatur Arethas hæc addi, καὶ ὅσα ἔστιν, καὶ ἃ μέλλει γίνεσθαι μετὰ ταῦτα, *& quæcunque vidit, tum ea quæ sunt, tum ea quæ postea futura sunt.* Sed hæc suspicor irrepsisse ex ver. 19.

3 *Et (beati) qui audiunt*, καὶ οἱ ἀκούοντες. Mutatio numeri ex Hebræorum idiotismo.

4 *A Qui est*, &c. Ἀπὸ τοῦ ὤν, &c. Ne quis tamen miretur non respondere constructionem, sciēdum est Apostolum id voluisse exprimere quod scriptum est, Exodi 3. 14. vbi loquēs Dominus Mosi ipsius nomen percontanti, *Dic*, inquit, *Israelitis* אהיה שלחני אליכם [*eheieh shelachani alechem*,] id est, *Sum, fui, & emisit me ad vos.* Tradunt enim doctissimi Hebræorum, ipsique adeo Thalmudistæ, verbum EHEIE tria tempora complecti, præsens, præteritum & futurum: eóque perfectam & omnibus numeris absolutam Dei stabilitatem significari. Hoc verò quī tandem potuit vnico vocabulo exprimi? Sed nondum videtur expeditus nodus. cur enim non dixit τοῦ ὄντος? Respondeo voluisse Iohannem sacrum illud nomen יהוה [*iehovah*] explicare, cuius etymologia est in illo Exodi loco tradita: quòd si ὢν & ἐρχόμενος, vsus esset tanquam participiis, & verbo ὦ tanquam verbo, nomen illud antè non expressisset, sed eius notationem duntaxat: nempe si dixisset τοῦ ὄντος ἃ ὦ, καὶ τοῦ ἐρχομένου. Itaque ὢν ὦ & ἐρχόμενος, non vt participia, sed vt propria nomina accipienda sunt: quasi dicas ad verbum: *Gratia vobis & pax ab Est, & Erat, & Venturus*: quod vt in Græco sermone intelligeretur, necesse fuit addi articulum præpositiuum, & quidem masculinum, ipsi etiam verbo ὦ, quasi ὦ sit nomen proprium: ex quo etiam intelligitur quod antè dixi, semper articulum ὁ in ὁ ὤν & ὁ ἐρχόμενος, non tanquam participiis. neque tāquam nominibus τεχνικοῖς siue materialiter acceptis, sed tanquā propriis nominibus esse adiunctum. Supereſt adhuc vnus scrupulus. nam quum propria etiam nomina inflectantur, cur non dixit τοῦ ὄντος, καὶ τοῦ ὦ, καὶ τοῦ ἐρχομένου: Nempe huc quoque respexit Iohannes quòd apud Hebræos nomen illud יהוה [*iehovah*] semper est vniforme, quanuis subiecta puncta mutentur, quæ nimirum non sunt ipsius nominis propria, sed aliunde ascita: ideóque ne articulum quidem voluit inflectere, quasi & ipse sit proprij nominis pars. Nam si τοῦ ὄντος vel τοῦ ἐρχομένου dixisset, visa essent participia non nomina: quòd si τοῦ ὦ scripsisset, visus est articulus neutrius generis quasi τὸ ὦ materialiter (quod aiūt) acciperetur. Supereſt vt ὁ ὦ annotemus melius conuerti Erat quàm Fuit, vt perpetuitas declaretur cum æternitate cōiuncta. id est, quæ principium nō habuerit, & sit aliena ab omni intermissione: sicut diximus Ioh. 1. 1.

¶ *Et qui venturus est*, καὶ ὁ ἐρχόμενος. Cur nō potius ὁ ἔσται, sicut ὁ ὦ; Nempe duas ob causas: primùm quia videretur quodammodo nouum aliquod principium essentiæ introducere: deinde quia Deum vt iudicem vbique statuit nobis proponere. Scimus autem fore vt Pater in Filio mundum iudicet. Vide infrà, 15. 5. ¶ *A septem spiritibus*, Ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων. Dei maiestati adiungit suos stipatores, non quasi illos vlla in parte vel Deo exæquet, vel cum Christo conferat: sicut etiam Paulus testes vnà citat Deum, Christum, & Angelos, 1. Timoth. 5. 21. Nam quòd septem hos spiritus nonnulli pro Spiritu sancto acceperunt, cuius septiformis (vt loquūtur) sit gratia, manifestè refelli potest vel ex eo quod scribitur infrà, 5. 6. Ac nequis hoc loco offendatur, quasi ad istos spiritus aliquid trāsferatur quod ad Deitatem tantùm pertineat, vel quasi Christus istis spiritibus subiiciatur, cōsiderentur diuina elogia quæ paulo pòst tribuuntur Christo. Vnius enim Dei est, & quidem qui homo sit factus, sanguine suo abluere mūdi peccata: neque vsquam Angelis gloria & robur æternum tribuitur, sed hoc ipsum est quòd Angeli Deo acclamāt, Christus ergo vt Deus hîc describitur, septem autem isti Spiritus vt ministri ante thronum collocātur: ergo etiam coram Christo, vt qui Deo Patri assideat. Denique vt nemo de hoc possit ambigere, iidem isti septem spiritus infrà, 5. 6. Agni cornua & oculi

(id est,ministri)dicuntur.

5 *[Qui est]fidus ille testis,* ὁ μάρτυς ὁ πιστός. Subauditur ὅ ἐστιν, vti apud Hebræos subintelligi solet אשר [*ascher.*] Vide Ephes.cap.2.5.

6 *Et fecit,* καὶ ἐποίησεν. Iterum subauditur ὃς ex eodem Hebræorum idiotismo.

6 *Omnis oculus,* πᾶς ὀφθαλμός. Id est, Omnes homines, siue omnium oculi eum videbunt. ¶ *Etiam qui eum transfixerunt,* καὶ οἵτινες, &c. Καὶ non est copula hoc in loco, (quos enim homines copularet, qui omnes homines semel dixit?) sed respondet particulæ Hebræorum גם (*gham,*) acsi vernaculo sermone dicas *mesmement*, vel, *voire mesmes ceux qui l'ont percé.* Deinde τὸ ἐξεκέντησαν, respondet Hebr. verbo דקר (*dakar,*) Zach.12.10.quod non significat duntaxat pungere aut compungere, sed perfodere ac transfigere. Vulgata, *Et qui eum pupugerunt.* Erasmus, *Et qui compunxerunt eum.* ¶ *Coram eo,* ἐπ' αὐτόν, Heb. עליו [*halau,*] vt Psal.9.20.vel Propter eum, quia videlicet tum demum agnoscent quem antè contempserint, & crudelissimè fuerint persequuti. Vulgata & Eras. *Super eum.*

¶ *Tribus terræ,* αἱ φυλαὶ τῆς γῆς. De vniuersa terra hoc accipio, de qua tamen loquitur tanquam de terra Chanaã, quòd singulis Gentibus Dominus suam sortem distribuerit.

¶ *Etiam, Amen,* ναὶ, ἀμήν. Sic apud Dauidem & alios Amen, amen, emphaseos causa. Quid si verò Græcè vnum, Hebraicè alterum expressit, vt tum Iudæos tum Græcos confirmatet illi iudicio fore obnoxios?

8 Α & Ω, Α καὶ Ω. Hoc quidem dicendi genus ab ordine alphabetico Græco desumptum Latinè explicari non potest. quid autem significet mirum à quoquam ignorati potuisse, quod ipsemet Iohannes mox explicat Esaiæ vestigia sequutus, 41. 4. & 44. 6. & 48.12. Quod igitur refert Erasmus, eum qui in re quapiam sit primus, i. præstantissimus, Græco prouerbio dici Alpha, Christo quidem optimè conuenit, vt qui nomen acceperit quod est supra omne nomen, sed quomodo quadrabit alterum? Nam si Alpha dicatur qui exteris anteit, Omega sanè dicetur qui omnium est postremus: vt illud quidem summæ sit dignitatis, istud verò eius cõditionis qua nulla sit inferior. Christus igitur hîc loquitur vt Deus æternus: acsi diceret, Ego is sum ante quem nihil est, imò per quẽ factum est quicquid factum est, quique vt omnia intereant, superstes illis omnibus maneam. Denique sicut Alpha sese vocat quòd omnium rerum principio sit antiquior, ita accipiemus Omega pro eo qui sit omni fine posterior, vt verè sua illi constet æternitas.

¶ *(Id est) principium & finis,* ἀρχὴ καὶ τέλος. Hoc non legit Complutensis editio, neque etiam Arethas. Legitur tamen sine controuersia infrà, cap.21.6.& 22.13.sed est fortassis illius glossema quod in contextum irrepsit.

9 *Patiente expectatione,* ὑπομονῆς. vide Luc.8.15.& 1.ad Thes.1.3.

10 *Fui (autem) Spiritu correptus,* ἐγενόμην ἐν πνεύματι. Ita significat sanctum illum ἐνθουσιασμὸν, quo Prophetæ correpti extrà mundum peregrinabantur cum Domino: minimè id quidem, vt insani illi vates, sed ab ea maiestate ad tempus absorpti quam capere huius corporis angustiæ non poterant, vt mẽtem quodammodo à corpore abduci oporteret. Ita enim sæpe scribit Ezechiel se translatum fuisse à Domini Spiritu: & sic Paulus 2. Cor. 12. 2. Eadem loquutione vtitur Marcus 1. 23. & 5. 2. sed de impuro Spiritu loquens. Haud dissimili genere dicendi Euripidi dicuntur poetæ, οἱ ἐν μούσαις, vt doctissimus Camerarius in hunc locum obseruauit.

¶ *Die Dominico,* ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ. Loci & diei circunstantia pertinent etiam ad fidem narrationi faciendam. Itaque diligenter ista solent Prophetæ explicare, ac præsertim Ezechiel: vt 1. 1. & 8. 1. & aliis locis. Diem autem Dominicum vocat qui à Paulo dicitur μία σαββάτων, 1. Cor. 16. 2. vt Act. 20. 7. quo die apparet iam tum solitos fuisse frequentiores cœtus haberi à Christianis, sicut Sabbatho Iudæi in Synagogam conueniebant, vt appareat quartum præceptum de septimo quoque die sanctificando, quod ad Sabbathi quidem diem & ritus legales, fuisse ceremoniale, quod ad cultum autem Dei attinet esse legis moralis immotæ & in hac vita perpetuæ præceptum: & stetisse quidem illum Sabbathi diem à creatione mundi, ad

& ad Domini resurrectionem, quæ quum sit alterius spiritualis mundi vel altera creatio (vt loquuntur Prophetæ) tunc, Spiritu sancto proculdubio istud Apostolis dictante pro priori seculi Sabbato, siue septimo die, assumptus fuit noui huius mundi primus, in quo non illa corporalis & corruptibilis primo veteris mundi die creata: sed illa cælestis & æterna lux nobis illuxit. Dominicæ igitur diei cœtus (quos etiam Iustinus in Apolog. 2. disertè commemorat) Apostolicæ ac verè diuinæ sunt traditionis, sic tamen vt Iudaica cessatio ab omni opere minimè obseruaretur, quoniam hoc planè fuisset Iudaismum non abolere, sed autum, quòd ad diem attinet, immutare. Est autem hæc postea ab Imperatore Constantino primùm introducta, vt ex Eusebio & ipsius legibus in codicem relatis apparet, & paulatim ab aliis imperatoribus arctioribus finibus circumscripta: donec tandem eò deuentum est vt quod boni vsus causa institutum erat, ac meritò retinetur, nempe vt animus à quotidianis laboribus vacans totum sese audiendo Dei verbo donet, in merũ Iudaismũ, aut vanissimã potius δεισιδαιμονίαν, additis demum aliis innumerabilibus feriis, degenerarit.

11 *Ego sum* A & Ω, *primus ille & vltimus*, &c. ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, &c. Hæc non legit Arethas neque in Complutensi editione extant, neque etiam in alio quodam vetusto codice ex nostris: vt nihil mirum sit à Vetere interprete non fuisse conuersa. Mihi tamen ista repetitio videtur Iohannis stylo conuenire.

12 *Vt viderem vocem*, βλέπειν τὴν φωνήν. Vocem appellat eum quem nõdum viderat, sed duntaxat loquentem audierat: acsi diceret, Conuersus sum vt eum viderem cuius vocem audieram. alioqui, dura fuerit enallage τοῦ βλέπειν pro ἰδεῖν.

13 *Filio hominis*, υἱῷ ἀνθρώπου. Id est, homini, siue qui hominem referebat: ex Hebræorum idiotismo, quem alibi exposuimus. Quanuis enim hic Christus erat, tamen in genere hoc accipiendum esse de hominis figura, vel ex eo apparet quòd non additur articulus: item ex Dan. 10. 5. vbi simile prorsus virum describitur.

15 *Chalcolibano*, χαλκολιβάνῳ. Vulgata, *Orichalco*. Orichalcum autem vocarunt veteres præstantissimum æris fossilis genus, quod ob præcipuam bonitatem, inquit Plinius, admirationem diu obtinuit: nec reperitur, longo iam tempore effœta tellure. Apparet igitur ὀρείχαλκον vocatũ fuisse παρὰ τὸ ἐν ὄρεσι μεταλλεύεσθαι: vt admodum imperitè à nonnullis aurichalcum scribatur, quasi ex auro & ære mistum. Valde quidem fulgidum fuisse vel ex Hesiodo apparet, qui φαεινὸν vocat, in Herculis scuto: atque adeo speciem quandam fulgentis auri habuisse liquet etiam ex quodam Cic. loco, libro Off. 3. Denique hoc est quod Dan. 10. 6. & Ezech. 1. 7. קלל (*kalal*) dicitur, id est, rẽfulgens, à consequenti tamen, quum propriè politum ac' tersum declaret. pro quo Græcus interpres apud Danielem, habet χαλκὸς σίλβων, apud Ezechielem vero ξανθὸν χαλκός. Sed qua tandem ratione chalcolibanum vocauit? (An vt Arethas existimat) quòd in Libano effoderetur? Ego verò nusquam legi in Libano fuisse æri fodinas, sed potius in montibus qui Palæstinam ab Arabia Petræa dirimunt. Mihi quidem videtur hęc vox ex Hebræo לבן (*laban*) deducta, vt contrà videmus multas voces Latinas Græca terminatione in his libris inflexas, quas passim annotauimus. Nã quod ex Suida refert Erasmus, quoddam fuisse electri genus, & quod commemorat etiam Arethas, significari posse quasi thuris genus quod æris speciem referret, harum rerum peritioribus æstimandum relinquo. Mihi quidem ex Dan. collatione omnino videtur orichalcum significari: quanuis Græcam vocem integram relinquere maluerim quàm cuiquam præiudicium adferre.

IN CAP. II.

1 *Angelo*, τῷ ἀγγέλῳ. Id est, προεστῶτι, quem nimirum oportuit in primis de his rebus admoneri, ac per eum cæteros collegas, totámque adeò Ecclesiam. Sed hinc statui Episcopalis ille gradus postea humanitus in Ecclesiam Dei inuectus, certè nec potest nec debet, imò ne perpetuum quidem istud προεστῶτος munus esse necessariò oportuisse, sicut exorta inde illa Tyrannis oligarchica (cuius apex est Antichri-

stiana bestia) certissima cum totius non Ecclesiæ modò sed etiam orbis pernicie, nunc tandem declarat.

2 *Apostolos*, ἀποστόλους. Accipe hoc generaliter vel de iis qui se legitimos esse pastores iactarent, quum minimè tamen essent legitimè ad hoc munus vocati, vel de iis qui sese tanquam à Christo ipso missos venditarent, quod ex hoc loco & non paucis, epistolarum Pauli locis apertè liquet. Quod si hæc tum fuit Ecclesiæ Christianæ conditio superstitibus adhuc ipsis veris Apostolis, quis miretur nostri temporis successionem Apostolicam iactãtes qui ne Christiani quidem sint?

4 *Habeo* [*aliquid*] *aduersum te*, ἔχω κατὰ σοῦ. Sub. τι: acsi dicat, Habeo de quo tecũ expostulem. Vide Mar. 6. 19.

7 *Ex arbore*, ἐκ τοῦ ξύλου. Duplex Hebraismus, tum quòd lignum pro arbore, tum quòd arborem pro fructu arboris dixit. ¶ *Vitæ*, τῆς ζωῆς. id est vitali & viuifica, ex Hebr. idiotismo sæpe iam à nobis annotato. ¶ *In medio paradisi Dei*, ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου τοῦ Θεοῦ. Arethas & quidã ex vet. nostris lib. habent ἐν παραδείσῳ τῷ Θεῷ μου, *in paradiso Dei mei*, vt Vetus interp. Neque est quòd quisquã hac loquutione offendatur, quũ post resurrectionem etiam sic loquatur Dominus, tãquam mediator videlicet, Ioh. 20. 17. Lignum autem vitæ vocat diuinam illam vim quę nos in illa beata & perpetua immortalitate fouebit, vt & paradisum, locum illum beatitati nostrę destinatum: quarum rerum typus fuerat arbor illa vitæ in horto illo amœnissimo plantata, à qua in Adamo, animali vita prædito, excidimus. qua etiam specie anagoges Paulus duos cõstituit Adamos inter se oppositos, 1. Cor. 15.

13 *Opera tua*, τὰ ἔργα σου. Hæc desunt in Vulg. quæ tamen extant in nostris Græcis cod. omnib. ¶ *Etiam in diebus quibus Antipas*, &c. καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐν αἷς Ἀντιπας. Καὶ iterum respondet particulæ ☐ [*gham*] i. *etiam*. Amplificatur enim Pergamensium fides, quòd in ipso persequutionis æstu constantes fuerint. Vet. interpr. omisit relatiuum, quod tamen necessariò fuit exprimendum. Erasm. *Et in diebus meis Antipas*, &c. repugnante omnium emendatorum cod. fide, ipsáque adeo sententia. Mendosum enim est quod excudit Frobenius ἡμῶν pro ἐν αἷς, quod illic etiam est ad marginem annotatum.

¶ *Trucidatus est*, ἀπεκτάσθη. Vulg. & Eras. *Qui occisus est*. Atqui redundat prouocabulum ὅς, eo pleonasmo quem exposuimus Rom. 16. 27.

14 *Balacum*, τὸν Βαλάκ. Sic legit Arethas, quem sequitur Complut. editio, & alius vetust. cod. & Vet. etiam interpres. Alij codices legunt ἐν τῷ Βαλαὰμ, i. *in Balaac*. vt conuertit Erasm. quod mihi non probatur. Quod autem de idolothytis hîc refertur, ad eam speciem accommodandum est de qua pluribus egit Paulus 1. Cor. 10. 14.

15 *Quod odi*, ὃ μισῶ. Hi sunt omnino de quibus agunt Petr. & Iudas. Vulg. pro ὃ μισῶ, *quod odi*, legit ὁμοίως, *similiter*, coniunctum cum proximo verbo μετανόησον, *resipisce*, quod nõ quadrat. Cuius enim similitudinis exemplum hîc proponitur?

17 *Ex manna illo abscondito*, ἀπὸ τοῦ μάννα τοῦ κεκρυμμένου. Alludit ad concionem illam Domini quæ scripta est Ioh. 6. Item ad locum Dauidis Psalm. 10. 40. ¶ *Calculum album*, ψῆφον λευκὴν. Eiusmodi calculum refert Arethas consueuisse dari athletis in theatro decertantibus.

19 *Subministrationem*, διακονίαν. Sic vocat officia sanctis præstita, vt Paulus passim vsurpat. Vul. & Eras. *Ministerium*.

22 *Qui adulterium committunt*, τοὺς μοιχεύοντας. Vsitatum esse Prophetis omnes norunt, adulterij nomine idololatriam significare, in iis qui vero Deo fuerunt quasi coniugij fœdere coniuncti.

23 *Interficiam morte*, ἀποκτενῶ ἐν θανάτῳ. Hebraicus pleonasmus: cuius tamen maxima est emphasis, acsi diceret, Internecione delebo.

24 *Vobis autem*, ὑμῖν δὲ. id est, tibi Angele, siue nunc πρεσβύτερε, & collegarum tuorum cœtui. ¶ *Et reliquis*, καὶ τοῖς λοιποῖς. Id est, reliquo gregi, siue reliquis ex Ecclesia qui in sana doctrina perstitistis. Itaque restituenda est particula καὶ ex Arethæ testimonio, quãuis in Compl. editione & aliis duobus Græcis cod. manuscr. & in Latina vulg. interpretatione sit expuncta.

¶ *Non tenetis*, οὐκ ἔχουσιν. Vulgata, *Habent*. Ego verò mutationem personę Hebręis qui-

quidem familiarem; Latinis autem insuauitatem vitaui. Deinde ἔχειν hoc loco non significat Habere, sed quod acceperis retinere, cui opponitur τὸ κρατεῖν doctrinam ab Apostolis traditam, vers. proximè sequ. ¶ *Et qui non approbastis*, καὶ οἵτινες οὐκ ἔγνωσαν. Id est, οἱ οὐκ ἐγνώκατε. [ἐπίστασθαι autē hoc loco nō opponitur τῷ ἀγνοεῖν, sed idē valet atque rē quampiam agnitam comprobare, sicut dicitur Deus peccatores non nosse. Vulgata *non cognouerunt*, quæ interpretatio multos in hunc locum absurdas expositiones inuexit. ¶ *Profunditates*, τὰ βάθη. Sic nimirum solebant isti vocare sua portenta, quasi summam ac profundissimā diuinarū & abstrusissimarum rerum cognitionem complecteretur: vti hodie faciunt præ cæteris Libertini & Anabaptistæ, Spiritum perpetuo in ore habentes: & Castellio qui nuper scripsit Pauli epistolas nihil nisi quædam rudimenta continere. Sic, Inquam, illos non pudebat sua illa portenta appellare. Sed Iohannes addit Satanæ nomen, agnoscēs quidem illa pro abstrusissima quadam scientia, sed quæ ex imis tenebrarum abyssis hausta esset. Itaque illud ὡς λέγουσι, vt aiunt, refero non ad Satanæ nomen, sed ad βάθη, ita vt ad Iezabelis illius sectatores pertineat. ¶ *Aliud onus*, ἄλλο βάρος. id est, aduersum vos nihil grauius denuntiabo, contentus videlicet vobis significasse quid in vobis requiram. Visitatum enim erat Prophetis, quoties calamitatem aliquam prædicebant, משא [*massa*,] id est, onus, id vocare, quod quum frequenter Prophetæ facerent, cœpit profanus populus omnes Prophetias inuidioso oneris vocabulo appellare, vt grauissimè expostulat Dominus Ierem. 23. 33. & deinceps.

24 *Opera mea*, τὰ ἔργα μου. Id est, qui opus sibi demandatum fideliter peregerit. Alloquitur enim pastorū cœtum in ἑνικῷ τῷ persona, cui victoriam aduersus prophanos quosuis auctoritate & potestate veri illius & vnici Ecclesiæ capitis freto promittit.

IN CAPVT III.

1 *Quòd dicaris viuere*, ὅτι τὸ ὄνομα ἔχεις ὅτι ζῇς. id est, quòd celebreris quidē quasi viuas, quum reuera sis mortuus. Viuere autē dicitur Ecclesia quū bonæ arboris instar bonos fructus edit. Vulg. & Eras. *Quia nomen habes quòd viuas.*

2 *Reliqua moribūda*, τὰ λοιπὰ ἃ μέλλει ἀποθανεῖν. Id est, cætera quorum ea est conditio vt iam laborent, mox nisi confirmentur, interitura. Similis occurrit loquutio Luc. 7. 2. Complutensis codex & alij duo scriptum habent ἃ ἤμελλες ἀποβάλλειν, *Quæ futurum erat amitteres*, nisi te videlicet commonefeciſſem.

3 *Quæ*, πῶς. i. ποῖα, Teren. Ita est homo, pro tali est. ¶ *Aduersum te*, ἐπὶ σε. Heb. עליך [*haleicha*.] Vulg. *ad te*, πρὸς σε.

4 *Habes* [*tamen*] *aliquot capita*, ἀλλ' ἔχεις ὀλίγα ὀνόματα. Sic legit Arethas & Vetus interpres. Consentiunt Complutensis editio & alij codices duo. In aliis deest aduersatiua particula: quæ tamen ex Hebraicæ linguæ vsu interdum suppletur, vt diximus Matt. 9. 6. & Iohan. 9. 30. Nomina autem dixit pro capitibus, vt Act. 1. 15. quod tamen ab vsu Græcæ linguæ alienum esse docet Arethas. ¶ *Albati*, ἐν λευκοῖς. Vide Iohan. 20. 12. Est autem dictum ex Hebræorum consuetudine, qui & substantiua & adiectiua interdum subticent: quòd ex loci circunstantia nemo sit qui non facilè possit ea intelligere. ¶ *Digni enim sunt*, ὅτι ἄξιοί εἰσιν. Dignos, id est, idoneos, intelige, quia in Christo iustificati fuerunt, sicut reipsa comprobarunt. Iustus enim est qui iustitiam facit, sed ita vt arbor fructum gignat, non fructus arborem. Vide Rom. 8. 18.

7 *Qui habet clauem Dauidis*, ὁ ἔχων τὴν κλεῖδα τοῦ Δαβίδ. Suspicor legendum ὁ ἔχων τὴν κλεῖδα οἴκου Δαβίδ, Qui habet clauem domus Dauid: vt scriptum est Esa. 22. vers. 22. qui locus non dubium est quin allegoricè explicetur hoc in loco. Est autem domus Dauid, Ecclesia, cuius omnis potestas est penes vnum Christum regem sempiternum, Luc. 1. 31. & 32. vt quos velit vel admittat vel excludat.

9 *Præbebo*, δίδωμι. Id est, δώσω, vt paulo pòst ποιήσω: quanquam etiam aliqua est emphasis in hac temporis enallage, quæ passim apud prophetas occurrit. Accipitur autem τὸ διδόναι hoc in loco, pro redigere in eum statum & conditionem vt hoc vel illud faciant, sicut apud Hebræos accipitur verbum נתן [*nathan*.]

10 *Sermonem tolerantiæ meæ*, τὸν λόγον

τῆς ὑπομονῆς μου. Id est, quia patientiam illam ac constantiam retinuisti quam à meis requiro, in Euangelij mei professione.

12 *Dei mei*, τοῦ θεοῦ μου. Vide supra 2.7.

14 *Amen*, ὁ Ἀμήν. Hebraismus, quem mox explicat. Nam אמן [*amen*] Hebræis significat Verè, siue veritatem ipsam. ¶ *Principium operis ex Dei*, ἡ ἀρχὴ τῆς κτίσεως τοῦ θεοῦ. Id est, à quo principium ducunt omnes res conditæ. Omnia enim à Deo per ipsum facta sunt, vt expositum est Iohan. 1.3. Vide Colossi. 1.15. & deinceps. vel potius, noui seculi, id est Ecclesiæ caput ac verum & vnicum principium,

17 *Dines sum*, ὅτι πλούσιός εἰμι. Vulgata, *quod dines sum*. Atqui particula ὅτι in hoc dicendi genere παρέλκει.

18 *Exploratum igni*, πεπυρωμένον ἐκ πυρός. Vulgata, *Aurum ignitum probatum*. Erasmus, *Ignitum ex igni*. Atqui certum est τὸ πυροῦσθαι passim in editione Græca respondere Hebræo verbo צרף [*tsaraph*,] quod significat per ignem explorare. Additum est autem ἐκ πυρὸς ex pleonasmo Hebræis familiari, pro διὰ πυρὸς, siue ἐν πυρὶ, vt mirer Erasmũ hoc loco hæsitasse. Vide autem quęso, lector, quid infra obseruaui, 16.15.

19 *Ferue igitur mei studio*, ζήλωσον. subaudi ἐμὲ. Alludit enim ad nominis Zeli etymon à verbo ζεῖν, vnde prouerbium ζεῖ χύτρα ζῇ φιλία: & hoc opponitur ei quod dixerat istum nec frigidum nec feruidum fuisse. Vulg. igitur & Erasmus, incommodè hîc vsi sunt Æmulandi verbo.

21 *In throno meo*, ἐν τῷ θρόνῳ μου. Hue illa Christi verba Ioh. 17.24. sic tamen vt semper emineat caput Christus.

IN CAPVT IIII.

2 *Fui correptus à Spiritu*, ἐγενόμην ἐν πνεύματι. Vide supra, cap. 1. vers. 10.

3 *Smaragdo*, σμαραγδίνῳ. sub. λίθῳ. Itaque causa non erat cur Erasmus conuerteret, *Aspectu smaragdino*.

4 *Et habentes*, καὶ ἔσχον. Sub. οἱ, vt sit οἱ ἔσχον, pro ἔχοντας. Vide supra, 1.6.

8 *Erat, est, & Venturus est*, Ὁ ἦν, &c. Vide supra 1.4. Vulgata & Erasmus, *Qui erat, Qui est, & Qui venturus est* quam interpretationẽ coactus sum alicubi amplecti, vt nouitatem fugerem. Alioqui satis liquet ἦν, ἐστὶν, & ἐρχόμενος poni pro prij Dei nominis loco. Nequis illa sumat, vt in vulgari sermone dicitur de quopiam qui fuerit, sit, & venturus sit. Ideo articulum ὁ quo Latini carent, expunxi. Vide supra 1.4. Est autem insignis etiã hic locus adstruendæ Christi coëssentiali Deitati, quũ de eo qui venturus est hîc agitur, id est, de Christo ipso.

11 *Domine*, Κύριε. Arethas addit, καὶ ὁ θεὸς ἡμῶν ἅγιος, & sancte Deus noster. Consentit Complutensis editio, cum duobus aliis codicibus. ¶ *Per voluntatem tuam*, διὰ τὸ θέλημά σου. Id est, quia sic tibi visum est, διὰ τὸ θέλημα τοῦ. Sic Aristoteles Ethic. ad Nicomach. lib. 1. cap. 9. διὰ τύχην οὐδὲ αἰτιᾶσθαι *per fortunam* siue *casu felicem esse*. Sic Ariani Filium contendebant non esse ex Patris ἴσον genitum ab æterno, sed eius voluntate creatum.

IN CAPVT V.

1 *Scriptum intus & à tergo*, γεγραμμένον ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν. Neque ex vetere voluminum ratione, quorum altera superficies exterior ferè pura manebat, nisi quum interior, id est, quæ conuoluto volumine non apparet, totum scriptum capere non poterat: vnde illud poetæ longius poema carpentis, *Scriptus & à tergo nec dum finitus Orestes*. Cuiusmodi scripta propterea ὀπισθόγραφα dicebantur. Hoc autem mysterio quid aliud allegoricè indicetur aliis cõiiciendum malo relinquere, quàm temerè quicquam diuinare.

5 *Vicit*, ἐνίκησεν. Id est, obtinuit. Cic. pro Cluentio, *Vince bonum virum fuisse Oppianicum*. ¶ *Stirps*, ῥίζα. Heb. שרש [*schoresch*,] pro quo solet Homerus ἔζος, id est *ramum*, dicere. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Radix*: nimium obscurè.

8 *Preces sanctorum*, αἱ προσευχαὶ τῶν ἁγίων. Quomodo hoc sit accipiendum discę ex Act. 10.4. & 31. Vide infra 8.3. Istud quidem liquet ex versu 10. per 24. illos Seniores designari militantis adhuc in terris ecclesiæ, vt loquuntur, cœtus veluti iam in cælis versantes, Philip. 3.10. & Ephes. 2.6.

9 *Nouum*, καινὸν. Heb. חדש [*chadasch*,] id est non vulgare, nec triuiale, sed eximium.

10 *Nos*, ἡμᾶς. in Complutensi codice & alio quodam legimus αὐτοὺς, ipsos, videlicet sanctos qui adhuc sunt in terris

ites

tem pro βασιλεύσουσιν, *regnabimus*, ibidem legitur βασιλεύσωσιν, *regnabunt*.

11 *Et erat numerus eorum millies centena millia, & decies centena millia*, καὶ ἦν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν μυριάδες μυριάδων καὶ χιλιάδες χιλιάδων. Ita lego ex Aretha, Cōplutenſi editione, & aliis duobus vetuſtis codicibus. Melius enim iſta reſpondent iis quæ ſcribuntur Dan. 7. 10. vbi hæc eadem deſcriptio inuenitur.

11 *Dicentes*, λέγοντες. Vſus loquendi Græcè poſtulabat vt ſcriberetur λεγόντων. Sed ex Hebræo idiomate, perinde eſt ac ſi Græcè ſcriptum eſſet, οἳ (ſub. relatiuo,) ἦσαν λέγοντες. id eſt, *Qui erant dicentes*, pro *Qui dicebant*.

¶ *Qui accipiat*, λαβεῖν. Id eſt, cui deferatur laus omnis, tanquam potentiſſimo, diuiſſimo, ſapientiſſimo, &c.

¶ *Diuitias*, πλοῦτον. Vulgata, *diuinitatem* deprauata proculdubio ſcriptura à quopiam Ariano. Nam conſentiunt in noſtra omnes Græci codices.

13 *Dicentia*, λέγοντας. Mutatio generis propter κτίσμα collectiuum nomen quo ſiue per ἀνθρωποπάθειαν perſonæ inguntur eſſe res omnes creatæ, ſiue potius, vt alibi κτίσεως nomine, ſic iſto loco per κτίσματα intelliguntur omnes homines, tum ſuperſtites, tum iam olim aut in terris aut in aquis ſepulti: ita vt illud, *Et quæ ſunt in eis omnia*, ſit epitome & epexegeſis præcedentium. Nam certè ſic diſtinguuntur quæ ſurſum ſunt ac deorſum ab ipſius mundi partibus.

IN CAPVT VI.

1 *Primum*, μίαν. Id eſt, πρώτην. ex Hebræorum more. Vulgata & Eraſmus *vnum*.

4 *Datum eſt*, ἐδόθη αὐτῷ. Redundat αὐτῷ, ex Hebræorum idiotiſmo.

8 *Eius quæ inſidebat*, ὁ καθήμενος. Hoc dicendi genus, quod iam aliquoties occurrit, prorſus inuſitatum eſt in Græca & Latina lingua, quum dicendum fuerit καὶ τῷ καθημένῳ, ne hiaret conſtructio. Quòd autem genus maſculinum fœmineo expreſſimus, coacti fecimus eo quòd Græcis ὁ θάνατος generis eſt maſculini: mors verò fœminei apud Latinos. ¶ *Infernus*, ὁ ᾅδης. Hebræi שְׁאוֹל [*ſcheol*,] id eſt, ſepulchrum. Nolim tamen quicquam immutare.

¶ *Et morte*, καὶ τῷ θανάτῳ. id eſt, λοιμῷ, peſte. Hebr. דֶּבֶר [*deber*.] Sic Gallicè peſtem graſſantem vocare ſolemus *mortalité*.

9 *Quod tuebantur*, ὃν εἶχον. Hoc eſt quod in vernaculo ſermone dicimus, *Qu'ils maintenoyent*. Vulgata & Eraſmus, *Quod habebant*. Complutenſis editio legit, καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἀρνίου, *& propter teſtimonium Agni*.

10 *Ab ijs qui habitant*, &c. ἀπὸ τῶν κατοικούντων. Repoſcere ſanguinem pro Cædem alicuius vindicare, vſitatiſſima eſt Hebræis loquutio: hic neceſſariò ſupplenda, propter præpoſitionem ἀπό.

11 *Compleantur etiam conſerui*, πληρωθῶσιν καὶ οἱ σύνδουλοι. id eſt, Vſquedum compleatur numerus eorum qui, &c. Malim autem legere πληρωθῶσι, vt habet editio Complutenſis.

IN CAPVT VII.

1 *Angulis*, γωνίας. Heb. פְּאוֹת [*peoth*,] id eſt, extrema, quæ plagas & cardines vocamus.

7 *Ex tribu Leui*, ἐκ φυλῆς Λευί. Omiſit Dan, & recenſet Leui.

8 *Ioſephus*, Ἰωσήφ. Intellige tribum Ephraim, alterius ex filiis Ioſeph.

10 *Salus à Deo noſtro [eſt,]* ἡ σωτηρία τῷ Θεῷ ἡμῶν. Sic legit Aretha, ſic quoque Vetus interpres & Complutenſis editio, conſentiente etiã vno ex veteribus noſtris codicibus. Addidi autem præpoſitionem A, ne cui ſcrupulus obiiciatur quaſi ſalutem Deo precentur, qui econtrario illum vnum agnoſcunt ſalutis quam conſequuti ſunt, auctorem. Sic autem vſurpatur hoc in loco tertius caſus vti apud Hebr. cum ל poſſeſſiuo, vt Pſal. 3. 6. לַיהוָה הַיְשׁוּעָה [*haieſchuhah laiouah*] Domino ipſa ſalus, id eſt, Dominus propriè ſalutis author: vt vbique מִזְמוֹר לְדָוִד (*mizmor ledauid*) Pſalmus Dauidis, id eſt, cuius author eſt Dauid.

¶ *Inſidente throno*, τῷ καθημένῳ ἐπὶ τοῦ θρόνου. In pleriſque codicibus Græcis, non iis tamen quos modò citaui, legitur ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, *ſuper thronum Dei noſtri*, mendosè.

13 *Compellauit [me,]* ἀπεκρίθη. Sic apud Euangeliſtas ſæpe numero dicitur ἀποκρίνεσθαι qui ſermonem inchoat, vt alibi annotauimus. Vulgata & Eraſmus, *Et reſpondit*.

14 *Lauerunt*, ἔπλυναν. Eraſmus mendosè legit ἐπλάτυναν, *dilatarunt*. Nam ſic

etiam vt hîc legitur, citatur hic locus à Cypr. aduersus Iudæos lib.3.c.16.

15 *Die ac nocte*, ἡμέρας καὶ νυκτός. Alludit ad diurna ac nocturna Leuitarũ ministeria: alioqui nulla nox est in cælo. ¶ *Vmbraculo proteget eos*, σκηνώσει ἐπ' αὐτούς. Vulgata, *habitabit super eos*. Meam interpretationem confirmat præpositio ὑπὲρ, & versiculus proximè sequens,

IN CAPVT VIII.

1 *Semihora*, ἡμιώριον. Vsus est hac voce Cic. pro Rabirio Vulgata, *media hora*, barbarè pro dimidia hora.

2 *Qui adstant*, οἱ ἑστήκασι. id est, qui coram eo apparent, vt ministri videlicet. Hæc enim vis est verbi עמד [*hamad.*]

3 *Thuribulum*, λιβανωτόν. Rectè, vt apparet ex vers. 5. Alioqui hoc vocabulo non thuribulum, sed thus ipsum declaratur. ¶ *Cum precibus sanctorum*, τῶν προσευχῶν τῶν ἁγίων. Quînam sunt hi sancti? an qui in cælis sunt? at illi in toto hoc libro nihil aliud quàm gratias agunt, & Deum extollunt, eo tantùm loco excepto vbi sanguinis sui vindicationem flagitant Martyres. Deinde quorsum Angelus preces ipsorum offerret? Scilicet magna illi fieret iniuria quam non satis est nonnullis plusquam seruiliter colere, & reginam misericordiæ, dominum Angelorum, refugium miserorum, spem, vitam, paradisi portam vocare: nisi etiam flagitent vt matris iure (proh execrandam blasphemiam!) Filio suo imperet. Magna, inquam, illi & omnibus triumphantis Ecclesiæ sanctis fit iniuria, si Angeli alicuius ministerio illic etiamnum indigent, qui ipsorũ preces Deo offerat. Sed age, absurda ista semel omittamus. Scimus Angelorum ministerium Sanctis in hac vita degentibus esse destinatum Heb. 2. 14. idque non vt pro diis colantur, sed contra vt pro bona Dei voluntate suo ministerio nos adiuuent, ad Deum contendentes, sicut ex variis Scripturæ exemplis licet intelligere. Hæc causa est cur Iohannes hac visione (quæ Leuiticorum Sacerdotum consuetudine adumbratur, vt pleræque etiam aliæ antiquorum Prophetarum) didicerit, Sanctorum orationes, in hoc mundo videlicet pura illa precũ & beneficentiæ sacrificia Deo quotidie offerentium, per Angelorum ministerium Deo offerri. Quod sit autem illud ministeriũ quis nouit? mediatores quidem non esse ex verbo Dei constat, neque à nobis inuocandos, qua de re vide Augustl. lib. de Trinit. 13. 15. Qui subtilius hîc volent contemplari, mirum nisi etiam Angelicam nobis aliquam Missam in cælo fabricent. Quorsum enim aram absque sacrificio? Sed vt ad rẽ redeam Vetus interpres similiter conuertit, *Vt daret de orationibus Sanctorum omnium super altare aureum*, &c. quæ interpretatio non modò est ambigua, sed prorsus etiam absurda. Erasmus, *Vt daret de precationibus omnium Sanctorum*, &c. quod mihi magis etiam absurdum videtur, vel ob eam causam quòd in Græcis nullam præpositionem supplere possis quæ isti interpretationi conueniat. Itaque suppleui præpositionem, σὺν, cuius ellipsis non modò dura non est, sed etiam elegãs. Deinde manifestè videmus Angelum seorsim dici multa illa thymiamata accipere quæ cum precibus Sanctorum offerat. Vnum igitur ab altero non separandum quidem, sed distinguendũ est. Quorsum enim nostræ preces, quorsum quicquid à nobis potest proficisci, nisi adsit in primis vnicæ illius oblationis verè gratus odor? nisi, inquam, prius in Filio per fidem iustificati placeamus? Sed de his non constituimus hoc in loco copiosius disserere.

4 *Cum precibus*, τῶν προσευχῶν. Vide supra vers. 3.

7 *Et tertia pars arborum*, &c. καὶ τὸ τρίτον τῶν δένδρων, &c. Arethas, quem sequitur Vetus interpres, καὶ τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη, καὶ τὸ τρίτον τῶν δένδρων κατεκάη, καὶ πᾶς χόρτος χλωρὸς κατεκάη. Id est, & tertia pars terræ exusta est, & tertia pars arborum, &c.

11 *Tertia pars aquarum*, τὸ τρίτον τῶν ὑδάτων. Erasmus non legit τῶν ὑδάτων quod ego addidi ex Arethæ, Complutensis editionis, vnius vetusti codicis, Veteris denique interpretis auctoritate.

13 *Vnum Angelum*, ἑνὸς ἀγγέλου. Arethas legit ἑνὸς ἀετοῦ, id est, (vt suppleuit Vetus interpres) *Vocem vnius aquilæ*. Complutensis codex hîc quoque cum Aretha consentit.

IN CAPVT IX.

1 *Putei abyssi*, τοῦ φρέατος τῆς ἀβύσσου. Abyssum vocat profundissimi tartari tenebras,

nibras, de quibus Luc. 8. 31. & 1. Pet. 2. 4.

4 *Sed, ἀλλά.* Notandus est vsus harum particularum pro ἀλλὰ, vt etiam infrà, 11. 27. aduersus ineptos quosdam qui quasi Aiacis clypeum opponunt gratuitæ per vnam fidem iustificationi, excerptam Pauli sententiam ex Galat. 2. 16. quasi tradat Apostolus non iustificari hominem ex operibus Legis nisi per fidem. Ita enim illi non tantum imperiti, sed etiam summè impudentes, locum illum detorquent, & quidem quasi meis demonstrationes adferàt, quum ne grammaticam quidem vocum declarationem norint, nedum vt ipsum argumentum possint explicare.

7 *Figuræ, τὰ σχηματισμένα.* Desumpta hæc sunt ex 1. 6. & 2. 4. & 8.

11 *Apollyon, Ἀπολλύων.* Vulgata addit, *Latinè habens nomen Exterminans*, quod à nullis Græcis inueni. Est autem participium pro Toar, more Hebræis familiari.

13 *Cornibus, κεράτων.* Rursus alludit ad vnum suffitus, collocatam in atrio Sanctorum, e regione Aræ fœderis, interposito tamen velo, Exodi 30. 6.

16 *Bis millies centena millia, δὺο μυριάδες μυριάδων.* Vel si recentiorum more libeat numerare, Ducenties millena millia. Vulgata & Erasmus, *Vicies millies centena millia*: quo modo nemo neque ex veteribus neque ex recentioribus loquitur. Epiphanius τῶν ἀλόγων, habet *μυρίας μυριάδας, καὶ χιλιὰς χιλιάδας*, i. *decies mille millia, & millies millia*: & totum hunc locum aliter legit, sententiam, vt opinor, potius respiciens, quàm verba numerans.

19 *Et in candis eorum, καὶ ἐν ταῖς οὐραῖς αὐτῶν.* Hoc in plerisque codicibus deest, legitur tamen apud Aretham, & in Veteri editione, quibuscum consentiunt Complutensis codex & alij duo ex nostris.

IN CAPVT X.

1 *Sustulit manũ, ἦρε τὴν χεῖρα.* Hic erat gestus iurantium, vt etiamnum hodie.

7 *Consummandum esse, τελεσθήσεται.* Complutensis editio habet τελεσθῇ, & plerique Græci codices, *καὶ τελεσθῇς*, quam lectionem si sequamur, *ὅτι* repetere oportebit ἐπὶ τῶ κέρατι. Sed Vulg. rectius omnino legit τελεσθήσεται. ¶ *Seruis suis, &c. τοῖς ἑαυτοῦ δούλοις*, &c. Vulg. *Per seruos suos*: perinde nimirum ac si causa instrumentalis significetur. Hoc etiam sit mihi verisimilius quàm quod annotat Erasmus, nempe additam fuisse particulã Per, quum scripsisset Vetus interpres, *Euangelizauit per seruos suos*. Legit enim Complutensis editio τοῖς ἑαυτοῦ δούλοις.

8 *Et vox, &c. καὶ ἡ φωνὴ, &c.* Vulg. *Et audiui vocem, è cœlo iterum loquentem mecum, & dicentem mihi, Καὶ ἤκουσα φωνὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πάλιν λαλοῦσαν μετ' ἐμοῦ, καὶ λέγουσαν.* Hoc ego verò nusquam inuenio, quanquam quòd ad sensum attinet, nihil interest.

9 *Amaritudinem adferet, πικρανεῖ.* Hebr. הֵמַר [*Hemar.*] pro quo Vulgata, *Faciet amaricari*, & in vetere test. non semel *Amaricare*.

11 *Coram populis, &c. ἐπὶ λαοῖς, &c.* Sic vsurpatur præpositio ἐπὶ Matth. 28. 14. & 1. Tim. 6. 13.

IN CAPVT XI.

1 *Adstititque Angelus dicens, καὶ ἄγγελος εἱστήκει, λέγων.* Ita restituo hunc locũ ex Complutensi editione, quum in reliquis scribatur duntaxat λέγων, *dicēs*, quasi calamus ipse hoc sit loquutus. quod mihi nimium videtur absurdum vel per visionem cogitare. Vet. interpres legit *καὶ ἐλάλησέν μοι*, & dictum est mihi, eadẽ manente sententia. Sed etiam si simpliciter ponatur λέγων, respondebit Hebr. infinito לֵאמֹר [*lemor*,] dicendo, & ad eum referetur à quo datus est calamus.

2 *Quod extra templum est, τὸν ἔξωθεν τοῦ ναοῦ.* Hæc est vera lectio, quæ extat apud Aretham, & in Complutensi codice. Alludit enim ad atrium illud exterius, quod atriũ populi dicebatur, quoniam omnibus patebat. ¶ *Exclude, ἔκβαλε ἔξω.* Ad verbum, *Eijce foras.* Atqui intus nõ erat. Fateor id quidem aliquatenus. Nam sancta & Sancta sanctorum ab hoc atrio erant seiuncta, sed tamen totum ipsum ædificium nomine Templi significabatur. Nunc verò quodammodo foras eiici dicitur, quòd tanquam profanum negligatur in metiendo Templo. Hoc qui non considerarunt, putarũt legendum *τὴν αὐλὴν τὴν ἔσωθεν τοῦ ναοῦ, atrium quod intra templum est*: mendosè id quidem. quorsum enim hoc addetetur?

4 *Dei terræ, τοῦ Θεοῦ τῆς γῆς.* Vulgata, *Domini terræ, τῦ Κυρίου τῆς γῆς*, vt etiam

legitur in editione Complutensi, quod est magis vsitatum,

7 *Suum testimonium*, τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν. Id est, quum legationẽ suã obierint.

11 *Spiritus vitæ*, πνεῦμα ζωῆς. Heb. רוח חיים [*ruach chaym*,] pro anima vitali.

12 *Audierunt*, ἤκουσαν. Nempe duo illi Prophetæ.

13 *Dederunt gloriam Deo*, ἔδωκαν δόξαν τῷ Θεῷ. Vide Ioh. cap. 9. vers. 24.

15 *Facta sunt*, ἐγένοντο. Id est, venerunt in Christi potestatem, tyrannidi diaboli & ministrorum ipsius erepta.

17 *Qui es*, &c. ὁ ὤν, &c. Vide suprà. 1. 4. & 4. 8.

19 *Et tonitrua*, καὶ βρονταί. Hoc non est in Latinis codicibus, & fortassis est glossema illius, καὶ φωναί, *& voces*,

IN CAPVT XII.

2 *Clamabat*, ἔκραζεν. Sic restituo ex Complutensi editione, & vetere Latina.

5 *Masculum*, ἄρρενα. pleonasmus Hebræus.

8 *Prævaluerunt*, ἰσχυσαν. Sic accipitur apud Hebræos verbum יכול [*iachol.*] ¶ *Neque locus eorum amplius inuentus est*, οὔτε τόπος εὑρέθη αὐτῶν ἔτι. Id est, electi sunt, ita vt nusquam postea apparuerint in cælo. Sic loquitur Dan. 2. 35.

11 *Per sanguinem*, διὰ τὸ αἷμα. Vide suprà, 4. 11. ¶ *Animæ suæ prodigi fuerunt*, καὶ οὐκ ἠγάπησαν τὴν ψυχὴν αὐτῶν. Vul. & Erasmus ad verbum, *Et non dilexerunt animam suam*. Est autem in hac formula loquendi μείωσις, Hebræis familiaris, quum minus dicitur quàm intelligatur. Is enim dicitur animam (id est, vitam) diligere, qui nihil habet hac vita charius. & econtrario, nõ diligere animam suam, qui non dubitat illam periculis exponere quoties ita facto opus est.

14 *In locum suum*, εἰς τὸν τόπον αὐτῆς. Id est, in eum locum qui ei ipsi à Domino destinatus, vt Act. 1. 25. quanuis in specie prorsus dissimili.

18 *Stetique*, καὶ ἐστάθη. Vulgata, *Et stetit* καὶ ἐστάθη, contra omnium Græcorum codicum fidem.

IN CAPVT XIII.

3 *Plaga lethalis*, ἡ πληγὴ τοῦ θανάτου. Vulg. & Erasmus ad verbum, *Plaga mortis*, seruato Hebraismo.

10 *In captiuitatem abducit*, εἰς μάλ-

σιαν σωάγει. Fortassis deest præpositio εἰ nisi malimus captiuitatem Hebræorum more pro captiuis ipsis turmatim abductis interpretari, quod declaratur præpositione σωί. Est autem elegans paronomasia inter σωάγειν & ὑπάγειν, quam vtcunque exprimere studui verbis Agit & Abit.

13 *Adeo vt*, ἵνα. Ἵνα pro ὥστε, quod alibi annotauimus. Complutensis tamen editio legit, consentiente Aretha & duobus ex nostris vetustis libris, καὶ νῦν, ἵνα καταβαίνῃ, *& vt ignis descendat*. Ita enim hoc explicandum puto per traiectionem, cuius meminimus Rom. 11. 31. & alia passim exempla occurrunt, vt 1. Cor. 9. 15. & Galat. 2. 10.

14 *Reuixit*, ἔζησε, Hoc dicit quia plaga per se lethalis erat, ex qua quum illa conualuerit, consequi videtur, illam penes se habere vitam, ac proinde tanquã Deum adorandum.

15 *Vt animaret*, δοῦναι πνεῦμα. Id est, vitam inderet, nempe sicut Iannes & Mambres Mosis prodigia imitabantur. Vulgata & Erasmus ad verbum, *Vt daret spiritum*.

IN CAPVT XIIII.

3 *Et qui canebant*, καὶ ᾄδουσιν. Plena cõstructio est, καὶ αὐτοὶ ᾄδουσιν, vt diximus suprà, *& qui canebant*.

7 *Et fontes aquarum*, καὶ πηγὰς ὑδάτων. In quibusdam Latinis codicibus additur, *Et omnia quæ in eis sunt*.

8 *Excandescentiæ scortationis suæ*, τοῦ θυμοῦ τῆς πορνείας αὐτῆς. Id est, scortationis suę qua Deus ad iram est inflammatus. Vel vinum iræ scortationis vocat, quòd excandescentiam Dei in se prouocent quicunque sese illius scortatione, quasi vino inebriant.

10 *Ex mero* [*inquam*] *infuso in poculum*, &c, τῇ κεκερασμένου ἀκράτου εἰς τὸ ποτήριον. Vulg. *Quod missum est mero in calice*, &c. quæ interpretatio prorsus eneruat sententiam. Dicitur autem Græcis κεκράσθαι οἶνος quod infunditur bibituro, etiamsi non diluatur aqua aut alio potus genere, sicut rectè obseruauit Erasmus. Et ita etiam apud Hebr. מסך [*masach*] pro נסך (*nasach*) vsurpatur.

13 *Ab hoc tempore*, ἀπάρτι. id est, in posterum. Est autem hæc particula cum μακάριοι necessariò connectenda, quoniam

quoniam alioquì prioribus ſeculis mortui in hac ſententia nõ cõprehenderentur. Vulgata, *à modo*, barbarè, vt diximus Ioh. 2. 51. Sed & in nonnullis Latinis codicibus falſa interpunctio huius particulæ inoleuit, quaſi videlicet cohæreat cum ναί: quod vt vitarem, putaui collocationem huius particulæ mutandam. Sed quid ſi legamus ἀπαρτὶ, id eſt, *perfectè*, quoniam videlicet tunc obtinuerũt diu ſperatam beatitatem, ita vt hoc referatur ad id quod ſuprà ſcriptum eſt, 6. 11.

¶ *Domini cauſa*, ἕνεκεν Κυρίου. Hebr. בִּיהוָה (*biiouah*) id eſt, *propter Dominum*. Hoc enim eſt quod alibi dicitur Propter iuſtitiam. Vulgata & Eraſmus ad verbum, *In Domino*, admodum obſcurè.

¶ *Etiam*, ναί. Sic habent conſtanter omnes Græci codices. Itaque mendosè in Latina editione vetere ſcribitur *Iam* pro *Etiam*. ¶ *Et opera*, τὰ δὲ ἔργα. Vel, opera enim, vt Verus interpres conuertit: ita vt δὲ pro γὰρ accipiatur, quod ſæpe annotauimus. Sin minus, copulatiuam eſſe oportet. Nam pro aduerſatiua non videtur ſatis commodè poſſe explicari. Ἔργα autem, i. *opera*, vocat præmium quod bona ipſa opera conſequitur, Hebræorum more, quod eſt gratuitò promiſſum & datum, non ex operum dignitate.

14 *Homini*, υἱῷ ἀνθρώπου. Hunc Hebraiſmum alibi expoſuimus. Nolui autem filium hominis ad verbum interpretari, quòd vbique in his libris nemo filius hominis niſi vnus Chriſtus dicatur: hîc verò Chriſtum ipſum non ſignificari, ſed Angeli ſpeciem ac formam, liquet ex proximo verſiculo. Itaque vitanda fuit homonymia.

18 *Botros vineæ terræ*, τοὺς βότρυας τῆς ἀμπέλου τῆς γῆς. Sic legunt Arethas & Complutenſis codex, cum aliis duobus ex noſtris, & Vetere etiam interprete: ac ita certè melius cohæret quod ſequitur.

IN CAPVT XV.

3 *Dei*, τοῦ Θεοῦ. Id eſt, diuinis canendis laudibus attributas: vel, pulcherrimas, epitheto Hebræis familiari.

3 *Serui Dei*, δοῦλου τοῦ Θεοῦ. Sic vocatur Moſes κατ' ἐξοχήν: ſicut deſcribitur Deut. 34. 10. ¶ *Via*, ὁδοί. Id eſt, geſta tua, ex idiotiſmo Heb.

¶ *Sanctorum*, τῶν ἁγίων. Vulgata, *ſeculorum*, τῶν αἰώνων, contra Græcorum omnium codicum noſtrorum fidem. Arethas autem habet τῶν ἐθνῶν, *gentium*.

IN CAP. XVI.

3 *Factúmque eſt*, καὶ ἐγένετο. Id eſt, verſum eſt in ſanguinem, & eum quidem putrem ac ſanioſum, qualis eſt in cadaueribus mortuorum. ¶ *Quodcunque animal*, πᾶσα ψυχή. Hebr. כָּל נֶפֶשׁ (*chol nepheſch*,) id eſt, omnis anima, pro omni animante. Qui Hebraiſmus hoc in loco mihi viſus eſt obſcurior.

5 *Et Qui eris*, καὶ Ὁ ἐσόμενος. Legitur vulgò, καὶ ὁ ὅσιος, oſtendente articulo, præter omnem loquendi morem, deprauatam eſſe ſcripturam. Vulgata verò, ſiue articulum legit ſiue non legit, nihilo rectius vertit ὅσιος, *Sanctus*, malè extrita particula καὶ, prorſus neceſſaria vt δίκαιος & ἅγιος connectantur, Sed quum Iohannes reliquis omnibus locis vbi Iehouæ nomen explicat, ſicuti diximus ſuprà, 1. 4, addere conſueuerit tertium, nempe καὶ Ὁ ἐρχόμενος, cur iſtud hoc loco præteriiſſe? Itaque ambigere nõ poſſum quin germana ſit ſcriptura quam ex vetuſto bonæ fidei manuſcripto codice reſtitui, nempe Ὁ ἐσόμενος. Cauſa verò cur hîc non ſcribatur Ὁ ἐρχόμενος, vt ſuprà quatuor locis, nempe 1. 4. & 8. item 4. 8: & 11. 17, hæc eſt, quoniam ibi de Chriſto vt iudice venturo agitur: in hac verò viſione proponitur vt iam in tribunali ſedens, & decreta iudicia, & ea quidem æterna, exercens.

7 *E ſanctuario*, ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου. Hoc non legit vetus interpres Latinus, apud quem nonnulli admodum ridiculè ex *Alterum* fecerunt *Altare*, acſi ſcriptum eſſet ἤκουσα τοῦ θυσιαστηρίου λέγοντος, *audiui altare dicens*.

9 *Vt tributrent*, &c. δοῦναι, &c. Vide ſuprà, 11. 11.

4 *Quique abeunt*, καὶ ἐκπορεύεται. Sic legit Arethas, Complutenſis codex, cum aliis duobus ex noſtris: & ita legendum eſſe res ipſa oſtendit. Eraſmus, *Vt procedant*, ἐκπορεύεσθαι.

15 *Ecce venio*, &c. ἰδοὺ ἔρχομαι, &c. Hîc ingenuè fateor videre me non poſſe quinam ſatis conueniat totus hic verũgulus huic loco. Etſi enim in Prophetis interdum ſoleant non prorſus diſſimilia occurrere, modò videlicet Prophe-

ta.modò Deo ipso interloquente,tamé nihil eiusmodi in hoc libro occurrit,nisi addita præfatione. Deinde nusquam adhuc introductus est loquens Christus ipse,ad quem tamen omnino ista referēda sunt:nisi in prima illa visione quæ septem epistolas continet. Postremò,si versiculum proximum,id est,16.coniúxeris cum superiore,nempe cum 14,videbis perpetuam esse narrationem,quę interiectione istius abrumpatur. Absit tamen vt ego quicquam hîc audeam ex nuda coniectura:tantùm dico, mihi omnino videri hunc versiculum inserendum capiti tertio post versiculum 18.Quî verò sit factum vt in hūc locum irrepserit,coniicere nōdum potui. Sed & similem alteram transpositionem obseruauimus infrà,18.14.

16 *Congreganit*, συνήγαγεν. nempe Deus.

¶ *Armageddon*,Ἁρμαγεδών. Apud Aretham scribitur Ἑρμαγεδών. Dici enim non potest quàm corruptè scripta sint Hebræa pleraque vocabula in Græcis exemplaribus. Quum autem multi in hac explicanda voce laborarint,mihi videtur omnino ille ipse locus esse cuius mentio fit 2. Paralipom. 35. 22, vbi fuit cæsus Iosias. Hebraicè igitur fuerit vox hæc scribenda הר מגדו (*har meghiddo*,)id est,mōs Meghiddo: neque huic sententiæ obstat quòd illo loco pro הר (*har*,)scribitur בקעה(*bikhah*) id est,cōuallis, siue planities inter montes sita, quum vbi conuallis est, etiam montes esse oporteat. Est autem hic locus non procul Gaza in ipsis Ægypti claustris, vt apparet ex 1.Reg.cap.9.versu 15.

17 *Fuit*,γέγονε. Nempe vt in illo Maronis,*Troia fuit*,& in prouerbio, *fuimus Troes*. Subauditur enim Babylonis nomē:& sic malo interpretari quàm cum Vulgata,*Factum est*.Vide infrà,21.6.

19 *Et dirupta est*,καὶ ἐγένετο. Heb. ויהי (*vaiehi*)*& facta est*,vt Vet. interpr. & Erasm. conuerterunt ad verbum. Nam חיה(*haiah*) verbum solent Græci exprimere per γίνομαι. spectandum quid cui loco conueniat. ¶ *Venit in memoriam*, ἐμνήσθη.passiuè.vt Ac.10.31.Vide Act.10. 4. ¶ *Indignationis iræ*,τῆ θυμοῦ πάτε ὀργῆς. Hebraica geminatio quam aliâs sæpe annotauimus.

20 *Non sunt inuenti*,οὐχ εὑρέθησαν. id est,Disparuerunt.Sic enim Græci solent explicare formulam illam Hebræis familiarem ואינם(*veenam*)i.*& non ipsi*,vt Gen.5.24.

21 *Quasi talenti pondo descendit*,ὡς πελαγικὴ. Vti apud Suidam πελαγικοὶ λίθοι vocantur lapides talenti pondo: & Nonius ex Sisenna balistas talentarias vocat quæ lapides talenti pondo iacularentur. Duplex enim erat talentum, vnum numarium, alterum ponderale, de quo hîc agimus: vtrunque sexaginta minarum,i.sexcentarum drachmarum pondo, vt ostendit harum rerum (meo quidem iudicio) peritissimus ac eruditissimus scriptor Georgius Agricola. Quanquam hoc in loco minimè videntur ista exquisitè expendēda: quum ingens duntaxat & inauditum grandinis pondus significetur.Sed apud Heb. כבד (*chabed*) interdum declarat talentum, interdum verò quod in vernaculo sermone diximus *vne miche de pain*,vt fortassis πελαγικὴ grando dicatur non à pondere,sed à magnitudine, quæ solidum panem æquaret.

IN CAP XVII.

3 *Coccinæ*,κόκκινον.Id est, coccino colore. Nec temere sanè factum est vt hic potissimum color Romanæ curiæ placuerit:qua de re non pigebit etiam nostrum quoddā epigramma subnectere.

Seminiros quicunque Patres radiante galero
Conspicis, & rubra syrmata longa toga:
Crede mihi, nullo saturatas murice vestes,
Diuite nec cocco pallia tincta vides.
Sed quæ rubra vides sanctorum cæde virorum,
Et mersa insonti tota cruore madent.
Aut memor istorum quæ celet crimina vestis,
Pro dominis iuste tacta pudere rubet.

8 *Et tamen est*,καίπερ ἐστίν. Vetus interpres hoc non legit.Arethas verò, Complutensis codex,& alij duo vetusti scriptum habent καὶ παρέσται, *& aderit*, siue *ventura est*,vt legit Primasius. Mihi quidem videtur. Est & Non est inclinationem bestiæ significare ad exitium vergentis.

9 *Septem montes*,ἑπτὰ ὄρη.Notū est etiā

pueris

gueris de qua vrbe scripserit Virgilius, *Septimque vna sibi muro circũdedit arces.* De illa videlicet quæ quum hæc scriberet Iohannes, habebat regnum super reges terræ: erat, & non est: & tamen adhuc est, sed ad exitium tendit.

17 *Et vt consentiant*, καὶ ποιῆσαι μίαν γνώμην. Hoc deest in codicibus Latinis ad verbum, *vt faciant vnam sententiam*, id est, vt sint vnius eiusdémque inter se ad illam sententiæ.

III CAPVT XVIII.

2 *Vehementer*, ἐν ἰσχυρᾷ. Hebr. בחזקה (*bechozkah*,) vt nos in vernaculo sermone dicimus *de force*. Vulgata. *In fortitudine*. Eras. nihilo melius, *Per fortitudinem*.

3 *Ex vino*, &c. ἐκ τοῦ οἴνου, &c. Vide suprà, 14. 8.

Opibus, ἐκ τῆς δυνάμεως. Siue opulentia. Δύναμις enim hoc in loco idem declarat atque חיל (*chail*,) apud Hebræos.

5 *Accumulata pertigerunt*, ἐκολλήθησαν. Vulgata & Erasmus, *Peruenerunt*: non satis exp. esse. Vsus enim est verbo ἀκολουθεῖν, quo significatur peccata mutuò sese consequentia, & alia nascentia ex aliis, in eum tandem cumulum excreuisse vt ad cælum vsq; pertigerint.

7 *In corde suo*, ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς. Heb. בלבבה (*belibbah*) pro secum, siue apud se. ¶ *Nec sum vidua*, καὶ χήρα οὐκ εἰμί. id est, populosa sum ac potens. Est enim μείωσις Hebræis familiaris, vt diximus suprà, 12. 11. ¶ *Nec videbo*, οὐ μὴ ἴδω. id est, sentiam & experiar, vt alibi exposuimus, ex Hebræorum idiotismo.

8 *Vna die*, ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ. i. breui, & vno eodémque tempore.

12 *Thyinum*, θύϊνον. Ita Vulgata editio conuertit lignum quod ab Hebræis אלמגים (*almugghim*,) 1. Reg. 10. 11. ex Græca interpretatione, vt opinor: quanquam ea quæ nunc extat sub septuaginta interpretum nomine, non θύϊνα, sed ἀσηπτὰ, id est, *Non dolata*, conuertit. Dioscorides thyini ligni meminit lib. primo: sed quid illud sit planè ignoro. Etymon si à Græca lingua sumatur, nempe παρὰ τὸ θύειν, ostendit odoratum fuisse lignum, quod etiam epitheton Virgilius cedro tribuit Æn. 7. *Vrit odoratam nocturna in lumina Cedrum.*

13 *Et equos*, καὶ ἵππων. Mutata constructio, vt Gallicè dicimus, *Acheter des cheuaux*, vt appareat ex accusatiuo ψυχὰς, qui mox sequitur. ¶ *Rhedas*, ῥεδῶν. Id est, lecticas, quibus Romæ etiamnum hodie vehuntur nobilia præsertim scorta. Gallicum vocabulum, quod vsurpatum à Romanis, ad Græcos etiam transit.

¶ *Animas hominum*, ψυχὰς ἀνθρώπων. Vide secundam Petri 2. cap. 3.

14 *Et fructus*, καὶ ἡ ὀπώρα. Id est, fructus illi suauissimi quos toto animo expetebas. Cæterùm idem hic fortassis accidit quod suprà, 16. 15, nempe vt transpositus sit iste versiculus. Nam prorsus cohæret iste versiculus proximus, id est, 15, cum superioribus, adeò vt prorsus sit interrupta narratio. Quòd si hunc versiculum subieceris versic. 23, tum demum videbis quàm bene omnia cohærebunt: nempe hoc modò, *Et fructus desiderati ab anima tua*, &c. *Et amplius illa non inuenies. Sed in ea sanguis Prophetarum & sanctorum inuentus est*, &c. Mihi tamen maxima fuerit semper religio vel apicem in his sacrosanctis libris mutare ex nuda coniectura. Hoc quidem certum est, valde negligenter habitum hunc librum à plerisque, quòd de eius auctoritate dubitarent, astutia nimirum Satanæ singulari, ne hæc mysteria suo tempore patefierent.

15 *Harum (inquam,) rerum mercatores*, οἱ ἔμποροι τούτων. Manifesta est epanalepsis, propter longum interiectum catalogum.

17 *Omnis in nauibus versantium turba*, πᾶς ὁ τόπος καὶ πᾶς ὁ ὄμιλος. Latini codices habent, *omnes qui in locum nauigant*, quod nusquam est in Græcis codicibus, in quorum tamen vno scribitur, καὶ πᾶς ὁ πλέων τόπον τὸν πλοίων, *Et quisquis nauigat in nauibus*. ¶ *Et quotquot ex mari quæstum faciunt*, καὶ ὅσοι τὴν θάλασσαν ἐργάζονται. Ἐργάζεσθαι accipiũt Græci pro eo quod Latini dicunt Facere, vt Præconium facere: Argentariam facere, & similia. ¶ *Stabunt*, ἔστησαν. Præteritum pro futuro, Prophetarum more.

20 *Pœnas vestras*, *vltionis causa*, ἔκρινεν τὸ κρῖμα ὑμῶν. Id est pœnas quas merebãtur illius in vos iniuriæ. Vulg. & Eras. ad verbum, *Iudicauit vestrum iudicium*, seruato Hebraismo.

21 *Nec amplius inuenietur*, καὶ οὐ μὴ εὑρεθῇ ἔτι. Id est, disparebit. Vide suprà, 12. 8.

23 *Omnes gentes*, &c. πάντα τὰ ἔθνη, &c. Vide suprà ver. 14.

23 *Omnes gentes*,&c.πάντα τὰ ἔθνη,&c. Vide ſuprà ver,14.

IN CAP. XIX.

1 *Halleluia*,ἀλληλούια. Id eſt,Laudate Dominum. Eſt autem hoc quoque vnum ex illis quæ ab iis qui ex Circunciſione crediderant, ad Græcos manarunt, & à Græcis demum ad Latinos, vt alia nonnulla. Quod autem ex hoc loco & ſimilibus colligitur, Angelos videlicet & ſanctorum in cælis collectorum animas notitiam habere operum Dei in terris, & tum de Eccleſiæ adhuc pugnantis victoriis,tum de iudiciis aduerſus nominis Dei hoſtes inter ſe gratulari, nihil eorum commentum iuuat, qui hinc colligunt ſanctos in Trinitate, velut in ſpeculo, quicquid in mundo geritur intueri,ac præſertim hominũ,à quibus in terris inuocantur,preces exaudire & negotia apud Deum procurare,quod non magis indiget refutatione quàm ægrotantium delitia.

¶ *Salus*,ἡ σωτηρία. Vide ſuprà,7.10.Vulg. *Laus*, ἔπαρος. facili librariis lapſu.Salutem autem intellige, non quam bene precentur illi, ſed quæ ſola ſaluifica eſt.

3 *Et fumus eius*, &c. καὶ ὁ καπνὸς αὐτῆς, &c.Mihi videtur hæc particula ſuperiori verſiculo commodius poſſe attexi, poſt ἐκ χειρὸς αὐτῆς.*ex manu eius*.

6 *Regnum inijt*,ἐβασίλευσεν.Id eſt, ſeſe Regem eſſe reipſa declarauit. Nunc enim videtur quodammodo latere ipſius potentia.Vulg.*Regnauit*.

8 *Iuſtificationes*,τὰ δικαιώματα.Id eſt, bona illa opera quæ ſunt viuæ illorum fidei τεκμήρια.

9 *Tum dixit mihi*, καὶ λέγει μοι. Dixit mihi videlicet Angelus ille cuius mentio facta eſt ſuperiore capite. Redit enim ad narrationem quæ intermiſſa fuerat ab huius cap.initio.

10 *Teſtimonium Ieſu*, τὸ μαρτύριον τοῦ Ἰησοῦ.Id eſt, quibus mandatum eſt vt de Ieſu teſtificentur, ſicut paulo pòſt explicat. Significat enim ſe ex eorum numero eſſe quibus vtatur Deus ad ſignificanda Prophetis arcana Dei,quæ ipſi deinde cæteris hominibus explicent, vt diximus ſuprà,1.1.

¶ *Teſtimonium enim Ieſu*, ἡ γὰρ μαρτυρία Ἰησοῦ. Rectè omnino. huc enim tanquam ad vnum cúmque certiſſimum ſcopum feruntur omnes Prophetiæ, ex quo efficitur,eum demum eſſe verum ſpiritum Prophetiæ,&à nobis audiendum,qui ad Ieſum nos adducit.

11 *Et (qui) iuſtè iudicat*, καὶ ἐν δικαιοσύνῃ κρίνει.Subaudio particulam ושׁ(eſcher) vt hoc quoque ad nomen vel potius ad nominis explicationem pertineat.

13 *Sermo ille*,ὁ λόγος. Ieſus Chriſtus videlicet.filius ille Dei coeſſentialis, vt eũ ſolus ex omnibus Euangeliſtis Iohannes appellauit: vnde etiam colligi non ineptè poteſt non alium eſſe huius libri ſcriptorem.

15 *Ipſe enim*,&c. καὶ αὐτὸς,&c.Id eſt αὐτὸς γάρ. Nam mirè varius eſt vſus particulæ καὶ in hoc ſcripto, nimirum ex Hebræorum conſuetudine, qui ſuum illud ו,pro omnibus penè particulis vſurpant: vt & verborum tempora ſæpiſſimè ſunt permutata.

IN CAP. XX.

2 (*Ad*)*annos mille*,χίλια ἔτη. Ad verbum, annis mille, vel per annos mille, vt in ſequenti verſiculo, μικρὸν χρόνον, id eſt, *exiguo tempore*, ponitur pro Ad exiguum tempus.quæ formula loquendi petita eſt è medio.

3 *Super eum*,ἐπάνω αὐτοῦ.Hebraicè עליו (*behado*,) ſicut in vernaculo ſermone dicimus, *il ferma l'huys ſur luy*. vt Geneſ.7.16.

4 *Et animas*, καὶ τὰς ψυχὰς, &c. Hi ſunt nimirum quibus poſitæ ſunt illæ ſedes, & quibus datum eſt iudicium: quatenus videlicet membra capiti conjuncta ſunt, non autem quaſi Chriſti officium ad eos transferatur. Poſita ſunt igitur relatiua αὐτοὺς & αὐτοῖς ante expreſſum antecedens, Hebr. more. acſi ſcriptum eſſet, Deinde vidi animas eorum qui ſecuri percuſſi ſunt propter teſtimonium Chriſti & propter ſermonem Dei,quique non adorarunt beſtiã, neq; imaginem eius,nec acceperũt eius characterem in frontibus ſuis & manibus ſuis, & vidi ſedes quibus inſederũt, datúmque eſt eis iudicium:& viuent ac regnabunt (i. vt viuant & regnẽt) cum Chriſto mille annis. Eſt tamen (fateor) hic Hebraiſmus à Græcæ & Latinæ linguæ conſuetudine remotiſſimus: ſed in Hebr. ſcriptis frequentior quàm vt de eo ambigi poſſit: veluti Prouer.13.13. Num.24.17. & alibi paſſim. Nolui tamen

tamen quicquam mutare, ne audaculus viderer. ¶ *Vnxérunt*, καὶ ἔχρισαν. Connectitur hoc verbum non cum proximo verbo ἔλαβον, *acceperunt*, sed cum ἐκάθισαν, *sederunt*, & ἐδόθη, *datum est*, sicut paulo antè dictum fuit. Deinde obseruandum est etiam positum esse præteritum pro futuro, ex Prophetarum more: quod ex versiculo sexto liquet.

8 *Angustiis*, γονίαις. id est, plagis & cardinibus. Vide suprà 7.1.

9 *Latitudinem terræ*, τὸ πλάτος τῆς γῆς. Hebr. רוחב הארץ [*rochab haarets*,] ac si diceret, ita vt terræ superficiē quamcunque est compleuerint.

11 *Quorum locus*, &c. καὶ τόπος οὐχ εὑρέθη αὐτοῖς. Id est, ita vt disparuerint. Vide suprà, 12, 8.

IN CAPVT XXI.

4 *Præcedentia*, τὰ πρῶτα. i. prior illorū miserabilis & ærumnosus status.

6 *Fuerunt*, γέγονα. Videlicet τὰ πρῶτα, quibus iam finis est impositus. Vulgata, *Factum est*. Vide suprà 16.17.

8 *Execrabilibus*, ἐβδελυγμένοις. Vide Gal. 2.11. ¶ *Portio*, τὸ μέρος. Hebr. חלק [*chelek*,] i. sors & tanquam hæreditas. Redundat autem relatiuum αὐτοῖς, ex Hebræorum idiotismo.

12 *Portus*, πυλῶνας. Sic vocat non Vestibula, nec communes θύρας, sed amplio res: vnde meminit Athenæus libro 5, τῶν θυρῶν πυλῶνος. Gallicè vocamus *des portaux*.

15 *Calamum aureum*, κάλαμον χρυσοῦν. Arundineam videlicet cannam inauratam. Quidam codices addunt μέτρον. quod etiam legit Vulgata: quod per appositionem intelligi potest. vel est forsitan glossema pro κάλαμον.

17 *Quæ est Angeli*, ὅ ἐστιν ἀγγέλου. Hoc addidit propterea quòd Angelus iste hominis speciem referebat.

21 *Forum*, ἡ πλατεῖα. Sic vocat vrbis locum magis patentem, qui à Græcis ἀγορὰ. à Latinis forum dicitur, vt apparet infrà, 22.2. Vulgata & Erasmus, *Platea*. quod vocabulum latius patet.

27 *Sed*, εἰ μὴ. Id est, ἀλλὰ. Vide suprà, 6.4.

IN CAPVT XXII.

1 *In medio (autem) foro*, ἐν μέσῳ τῆς πλατείας. Vide suprà 21.21. Deinde lignū pro arbore positū est, Hebræorū more.

3 *Aduersus quenquam anathema*, κατάθεμα. Sensus est, Tunc fore Ecclesiam sine ruga & macula, ac nullis sordibus inquinatam, à quibus nunc illam repurgari quotidie, exclusis & Satanæ traditis impuris, oporteat. Vulg. *maledictum*, non expressa huius loci sententia. Diximus autem de anathematis voce Rom. 9.3. ¶ *Erit amplius*, ἔσται ἔτι. Ἐν αὐτῇ, in ea, repetendum est ex posteriore membro, ex Hebræorum idiotismo.

6 *Sanctorum prophetarum*, τῶν ἁγίων προφητῶν. Vulgata, *spiritum Prophetarū*, τῶν πνευμάτων τῶν προφητῶν, vt etiam in vno manuscr. codice inuenimus.

10 *Deinde dixit mihi*, καὶ λέγει μοι. Eiusmodi formula non vtuntur Græci aut Latini in mediis concionibus, sed in exordiis dūtaxat. Reperies autem in Deuteronomio præsertim plurima eiusmodi exempla & apud Prophetas, perinde acsi diuersæ essent conciones, quum sæpenumero vnica tantùm recitetur. Sed & inter Euangelistas apud Marcum penè vnum hoc inuenias: cui præ cæteris etiam familiaris est multiplex ille vsus particulæ καὶ, & enallage illa temporum à consuetudine Græci & Latini sermonis aliena. Denique, siquid in his rebus mihi iudicij est, persimilis est huius libri & Euangelij Marci character. Marcus autem & ipse dictus est Iohannes, adeo vt nisi me consensus doctorum & rationes illæ quas antè suo loco adduxi, aliò pertraherent, nulli potius quàm Iohanni Marco fuerim hoc scriptum vendicaturus.

11 *Iustificetur*, δικαιωθήτω. In nonnullis Latinis codic. legitur, Iustitiam faciat, & in Græco vno manuscr. δικαιοποιείσθω ποιησάτω. Cyprianus autem De bono patientiæ, totum hunc locum sic interpretatus est, *Qui perseuerant nocere, noceant: & qui in sordibus est, sordescat adhuc: iustus autem adhuc iustiora faciat: similiter & qui sanctus est sanctiora.*

12 *Et ecce*, καὶ ἰδοὺ. Quum hic vers. vt & proximè sequens non Angelo missō, sed ipsi demum Iesu à quo missus mox dicitur, conueniat: vix ac ne vix quidem dici potest, quinam ista cohæreant. Nec enim nisi admodum violenter existimari possit hic Angelus loqui in mittentis Christi persona, à qua paulo antè sese tam expressè discreuerit, non sustinens adorari. Præterea durissima fuerit ista

tam subita personæ mutatio, in re præsertim tanti momenti, quum nihil interiiciatur vnde id possit intelligi. Simillimum autem quiddam occurrit 1. Reg. 21,21. Denique in vers. 14, pro ἐντολὰς αὐτοῦ *mandata ipsius*, certè dicendum fuisset ἐντολάς μου, *mandata mea*, quæ difficultas animaduersa præbuit diuersæ scripturæ occasionem, de qua mox dicam. Quid ergo? Dicam quid mihi videatur, ita vt quid sentio relinquam Ecclesiæ atque adeo piis omnibus diiudicandum. Existimo hunc librum, eo negligentius habitum quòd non statim ab omnibus pro Apostolico scripto censeretur, fuisse ab Ariano quopiam deprauatum, qui Christum Deum non esse, nec proinde adorandum, sic confirmare vellet: idque exortis iam Anomæis post ipsius Arij tempora, alioqui hunc locum minimè prætermissuris. Transpositos igitur fuisse arbitror hos versiculos nempe 12 & 13, quos si ea quæ sequitur serie disponas, non modò cohærebunt omnia, sed etiã duplex veluti sigillum, vnum ipsius Christi, alterum suo nomine perscriptum, Iohannes huic prophetiæ apposuerit. Sic igitur illos legendos opinor,

12 *Beati qui præstant eius mandata, vt sit eis ius in arborem vitæ, & per portas ingrediantur in ciuitatem.*

13 *Foris autem (erunt) canes, & venefici, & scortatores, & homicidæ, & idololatræ, & quisquis amat & committit mendacium.*

14 *Ego Iesus misi Angelum meum vt hæc vobis testificaretur in Ecclesiis. Ego sum stirps & progenies illa Dauidis: stella illa, splendida & matutina.*

15 *Ego sum* A *&* Ω, *principium & finis primus & vltimus,*

16 *Et ecce, venio citò, & merces mea mecum est, vt reddam vnicuique prout ipsius opus erit.*

17 *Et Spiritus & Sponsa dicunt, Veni, &c.* Sed de hac coniectura penes pios & eruditos iudicium esto.

12 *Mecum (est,)* μετ' ἐμοῦ. Id est, *apud me est, & parata.*

14 *Eius mandata,* τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ. Nempe βιβλίου, *libri*, ex vers. 9. id est, quæ hoc libro sunt mandata. Vulg. *Beati qui lauerunt stolas suas in sanguine Agni,* μακάριοι οἱ πλύνοντες τὰς στολὰς αὐτῶν ἐν τῷ αἵματι τοῦ ἀρνίου, contra omnium Græcorum codicum fidem, & his verbis repetitis ex cap. 7. 14. cui deprauationi occasionem præbuit relatiuum αὐτοῦ, perturbata, vt modò diximus, versuum duodecimi & decimitertij distinctione.

20 *Veni igitur* καὶ ἔρχου. Καὶ pro ναῖ, ex vario vsu particulæ ו Hebræorum, sæpissimè à me in his libris annotato.

FINIS.

INDEX PRIOR IN ANNOTATIONES IN EVANGELISTAS ET ACTA APOSTOLORVM.

Literæ a & b in fine eorum quæ in hoc Indice annotãtur positæ, priorem & posteriorem paginæ partem (quæ vulgò columna dicitur) significant: prior autem numerus paginam, posterior lineam denotat.

In Græcis vocabulis, quoniam Latinis permixta sunt, Latinarum literarum ordo fuit seruatus. id est, earum quæ apud Latinos Græcis correspondent. Exempli gratia, quoniam litera φ correspondet literis ph, post vocem Ἀπῆλθον collocata fuit Græca alia Αφανίζειν, tanquam scriptum esset Aphanizein deinde Ἄοιξις; Sic litera χ locus literarum ch, datus fuit. Quæ autem à κ incipiunt, Latinis à c, incipientibus inserta fuerunt.

A

ABDICARE seipsum quid sit Pagina 100. lign. 45 a
Abia classis vices 236. d. 41. a
Ablaqueare quid sit 296. 1. b
Abluere manus expiationis causa soliti veteres 153. 5. b
quando manuum Ablutione vsi Pharisæi secundum traditiones 189. 14. b
Ablutio mortuorum pignus fuit resurrectionis 495. 22. b
Abnegare seipsum quid sit 100. 47. a
Abominatio futura in templo à Daniele prædicta 132. 33. a
Abrahamum quomodo dicat Iacobus ex operibus iustificatum 40. 52. b
Absoluere quî dicantur homines 271. 33. a
Absenti qui olim sint vocati 269. 20. b
Abyssinorum error in baptizando 22. 40. a
ἄβλητον est species ἀδιαφόρου 337. 33. b
Abyssus locus in quo dæmones constricti tenentur 277. 28. a
¶ *Acetum* an Christo datum ad bibendum 154. 53. a
Achaiæ proconsul cur diceretur ex 534. 40. a
Accumbere cum Abrahamo quid sit 54. 18. a
Actorum significatio apud Latinos angustior quàm πράξεων apud Græcos 447. 5. a
ἀκριβῶς, Latinis Penitus 233. 54. b
ἀκρίδες quid sint 18. 41. a
ἀκέφαλοι qui & vnde dicantur 65. 1. b
ἀκυρῶν quid propriè significet 92. 49. a
Adesse pro aduenire 131. 27. a
Adramyttenus sinus 562. 36. b
quomodo dicatur Christus ἀδυνατεῖν 146. 42. b
de quo *Aduentu* suo loquatur Christus mittens discipulos suos euangelizatum in vrbes Israelis 66. 34. b
quomodo quærant Apostoli de Aduentu Messiæ quem mundanum arbitrabantur 131. 33. a
Adriaticus sinus quis fuerit 566. 43. b
Adulteri qui dicantur à Scriptura 80. 1. a
Aduocati qui dicti sint 423. 35. a
¶. *Aestuare* quid sit propriè 81. 19. a
¶. *Affirmo* minus quàm Asseuero 312. 47. a
ἀγαθοποιῆσαι pro beneficio afficere 170. 8. a
ἀγαπᾶν & φιλεῖν an inter se differant 445. 8. a
ἀγαπητὲ 23. 50. a
ἄγειν pro ζωοποιεῖν. 58. 47. a

¶ *Agnoſcere* Deum & cognoſcere quomodo differant 344.12.b
quid his vocibus *Agni* & tollendi peccatum ſignificetur 353.28.a
ἀγνίζεσθαι quid ſit quum de voto dicitur 547.54.a
per Agnos malè Papiſtici doctores Apoſtolos ipſos intelligunt 445.25.a
ἀγωνία de Chriſti luctantis ſumma anguſtia dicitur 321.49.b
ἀγραυλεῖν quid ſit & vnde dicatur 252.34.b
ἀγρεύειν venari & capere 212 51.a
Agrippa rex quis fuerit 557.3.b
ἀγραῖοι quid ſint 542.39.b
αἱμορροοῦσα mulier 60.31.b
τὸ ἄιρειν ſignificatio quum de naui è portu ſoluente dicitur 564.26.b
αἴρειν ὀπὶ χειρῶν quid ſit 25.34.a
αἵρεσις initio vocabulum μέσον tandem nonniſi in vitio poni cœpit 447.4.b
αἰτία cauſam & crimen ſignificat 109.32.b
αἰτία pro crimine 154.19.b
Alabaſtrum quid dictum ſit 139 16.a
mulieris Alabaſtrum vnguenti in Chriſtum effundentis hiſtoria 139.16.a,& cur eo loco à Matth. memorata ibidem 5.a
ἀλλὰ pro interrogandi particula 70.55.a
ἀλαλάζειν & ὀλολύζειν quomodo differant 180.58.a
Alexander quidam Epheſi quis fuerit 542.5.b
Altaria nunc habenda vnde probent quidam 33.40.b
¶ *Ambroſij* & Auguſtini error in Zacharia quem Pontificem Maximum fuiſſe volunt 235.20.a
ἀμεμπτος quis dicatur 236.47.a
Amen quid ſignificet 30.18.b
particula Amen quid ſit 45.33.a
Amictus Prophetarum 18 36.a
Ambulare ex Hebræorum idiotiſmo quid ſit 190.53.a
ſupputatio *Annorum* 450.quibus dicitur Deus dediſſe Iudices ad Samuelem vſque 511.7.b,& 512.1.a
Amicos facere ex mammona quid ſit 303.22.a
Amittit pro Dimittit ab Eraſmo ſcriptum 94.1.a
ἀμφότερον etiam de pluribus dici 551.20.
ἀμφίβλωστρον quid ſit 27.7.b
Amuleta quæ vocant iam olim damnata 126.47.b
¶ *Anabaptiſtarum* κεφαλαιον quo fundamento nitatur 283.13.a
aduerſus Anabaptiſtas obſeruandæ voces ῥῆσις & προσφέρειν 308.11.b
Anabaptiſtarum error 231.12.a
ἀνὰ æqualem diſtributionem ſignificat 115.22.a
ἀνὰ pro χωρὶς 14.32.b
ἀνὰ præpoſitionis vis in verbo ἀνέχεσθαι 24.3.a
ἀναβλέπειν pro ſimplici βλέπειν 408.30.a
ἀνακεῖσθαι pro συγκεῖσθαι quod dicitur de Apoſtolis quibus Chriſtus à reſurrectione apparuit 230.34.a
ἀναχρίνειν verbum forenſe 468.46.b
ἀναβλέπειν pro viſum recipere 69.41.b
ἀναβλέπειν pro ſuſpicere, aliàs viſum recipere 89.7.b
verbi ἀναβλέπειν peculiaris ſignificatio 196.35.b.& 196.11.a
ἀνακάμπτειν & ἀναστρέφειν quomodo differant 14.1.b
ἀνακεῖσθαι compoſitum pro ſimplici 180.19.b
ἀναίδεια pro importunitate quæ in precibus vitioſa non eſt 286.25.a
ἀναλαμβάνειν pro αἴρειν 485.12.a
ἀναλαμβάνεσθαι, ſurſum recipi 448.23.b
ἀναλύειν de quibus dicatur propriè 294.46.a
ἀνάμνησις Platonica 395.5.a
Ananiam Pontificem monuerit ne Paulus reuera, an vero ſit ironica reſponſio 550.13.b
Ananiæ exemplo ipſi Eccleſiæ hoſtes terrentur 172.48.b,& 173.32.
ἀναλήψεως nomine quid intelligatur 281.29.b
ἀναπεσεῖν pro ἀνακλίνεσθαι 95.3.b
τὸ ἀναφαίνειν quid ſignificet 546.25.a
ἀναφέρειν pro ἀνάγειν 101.19.b
ἀνασείειν quomodo dicatur Chriſtus 194.20.b
ἀναστάσεως pro σωστάσεως 232.40.a
ἀναθήματα quæ vocent Græci 314.39.b
ἀνάθημα diſtinguendũ ab ἀνάθεμα. Ibid.
ἀνατολὴ propriè de ortu Solis ad alia transfertur 249.50.b
ἄνευ quomodo exponẽdum Matt. 10.29. 68.6.a
ἀνέχεσθαι tolerare 73.52.a
ἀνέχεσθαι quid ſit & quomodo à παρέχειν differat

differat 103.42.a
Angari, idem quod nobis postæ 39.26.b
Angariare quid sit 39.19.b
Angeli quomodo à Domino messores futuri dicantur
Angelus cuius ductu Moses populum liberauit fuit ipse Christus 86.17.a
Angeli adstant Domino 238.14.b
Angeli adhibiti custodes pueris & fidelibus 106.53.a
Angelus Domini Iohannes Baptista 160.19.b
an etiam Angeli cognoscant quod est in animo alicuius 229.20.a
per Angelos ascendentes & descendentes quid significetur 355.9.a
Angelos etiam ex Iudæis quosdam non agnoscere 551.15.a
Angelus Petri 506.25.a
Animam suam seruare quid significet 100.27.b
Anima pro vita 47.32.b
Anima pro vita accipitur 15.51.b
Anima vel pro vita vel pro homine accipitur 170.29.a
Inuenire Animam suam quid sit 69.7.a
de Anima Christi quæ dicitur non relinquenda apud inferos 558.48.b
Annas socer Caiaphæ non inquisiit in Christum sed ad socerum vinctum misit 134.45.b
ἀνάγαιον cænaculum quid fuerit 219.25.b
ἀνάμεσα pro παρανόμως 226.19.a
ἀνὰ iterationem notat 359.26.b
ἀνὰ particulæ vis & significatio 350.22.b
ἀνὰ pro ὑπὲρ 104.53.b
ἀνάξιος quid sit 34.20.a
ἀναπαύεσθαι quid sit propriè & quomodo de Deo dicatur 246.28.a
ἀνατεῖναι quid propriè significet 38.1.b
ἀνήρ pro particula τὶς 396.27.b
ἀνθύπατος propriè Proconsul ponitur tamen pro Propretore 509.47.a
ἀνταναπληροῦν quam vim habeat 285.3.a
ἀντιφθεγμαῖν quid sit 566.31.a, & 479.37.a
ἀριστερὰς, lævis 134.2.b
ἀπάγχεσθαι verbum forense quid significet 506.54.b
Aperiri os, siue oculi quomodo dicantur 247.7.a
Aperire os ad dicendum Heb. phrasis 283.9.b
Aperti Hebræis qui dicantur 193.4.b
ἀπατᾶν propriè est seducere 84.23.b
ἀπειρία duplex 368.40.a
ἀπειθὴς & ἄπιστοι vitia sunt coniuncta, distinguenda tamen 238.39.a
τὸ ἀπελπίζειν variæ significationes 270.17.b
ἀπῆλθεν, compositum loco simplicis 171.27.b
ἀφανίζειν quid sit 46.22.a
ἄφιξις nouè dictum pro discessu 545.40.a
ἀφορίζειν quid significet 269.2.b
Χαλκουργὸς vxor quomodo dicatur 7.15.a
præpositiones ἀπὸ & ἐκ permutabiles 30.40.b
ἀπὸ & κατὰ sæpe permutantur 72.40.b & 158.11.a
ἀπὸ præpositio pro κατὰ 86.7.b
ἀπὸ pro ἐκ 153.38.a
Χιλιοστεύειν Decimam dare vel accipere 289.52.a
distinguendum inter ἀπὸ πάντων & κατὰ πάντων 515.18.a
Χριστιανεῖν cum sæuitia occidere 67.6.b
Χριστιανὸς ex phrasi Hebr. dicitur etiam qui sermonem inchoat 158.30.a
Apollinaris error de materia corporis Christi 363.8.b
Apollinaris error 346.54.a
ἀπέναντι contra, id est, è regione 156.23.b
ἀπέχειν pro ἀπολαμβάνειν 42.25.b
Χριστοφόρησις quid significet 454.10.b
Χριστιανίζειν & ἀναστανδίζειν quomodo inter se differant 546.40.b
Χριστὸς ἄνθρωπος quid 36.9.a
Χριστιγίζειν τὴν στέγην malè redditum ab Erasmo, Detegere tectum 167.46.a
Χριστρέφειν malè conuerti, Fraudare, quum latius pateat 205.47.a
Christo cur *Apostoli* appellatio attribuatur 94.7.a
Apostolica doctrina quæ sit 433.25.b
Apostolica functio quibus finibus comprehendatur, & quibus sit demãdata 230.27.b
quo tempore acciderit verisimiliter prima Apostolorum missio 283.7.b
Apostoli in edendis miraculis Christi nomen inuocant 184.20.a
Apostoli nullum Christianæ doctrinæ caput didicerunt post Domini discessum 224.17.b
Apostolorũ fides & constantia insignis 487.31.b
Apostoli variis linguis loquuti non promiscuè 454.55.a

manere in domo quam ingressi fuerint, quomodo iubeat suos Apostolos Christus 283.35.a
Apostoli circuncisioni destinati 520. 48.b
Apostoli inter se de Primatu disceptãtes regnum terrenum sequuturum somniant 203.28.a
Apostoli Petrus & Iohannes Samariam ab aliis missi 488.47.b
¶ *Aqua* allegoricè pro Dei charitate erga nos 369.96.a
τῶ ἀποσομφίζειν variæ significationes 290.5.b
ex Aqua & Spiritu gigni quomodo intelligatur 360.36.b
cur fideles *Aquilis* comparẽtur 133.14.b
¶ *Ara* Athenienſium Θεῶ ἀγνώστῳ 530. 33.b
ἄρα interrogandi particula concluſionem declarat 135.20.a
ἀραὸθαι tam in vitio quàm in laude vſurpatur 210.10.a
ἀργύρια illa τριάκοντα quibus Iudas Chriſtum prodidit quid fuerint 140.15.a
Archiſynagogi plures fuerunt 229.10.a
Arida dicitur Hebræis terra ex qua aquę receſſerunt 119.8.a
ἀρχὴ, διαχονία & ἐπιμέλεια quomodo inter ſe differant 508.21.a
ἀρχαῖοι qui dicantur 31.7.b
Archelaus Herodis magni filius 16.6.a
Archiſynagogi qui dicantur 179.4.b
ἄρχοντες ij dicti ſunt qui & Sanhedrin 468.45.a
Areopagus quid fuerit & Areopagitæ 529.34.b
Areopagita 212.18.b
Argentarij qui dicantur 540.50.b
Ariſtocratiam Chriſtianam non eſſe nouum inuentum 107.2.b
ἄρπη quid ſignificet 23.3.a
ἄρτιον perfectum, vnde καταρτίζειν perficere, alias aptare 119.14.b
ἄρτι pro νυῦ 123.43.a
ἀρχιτελώνης quis dicatur 311.1.a
Architriclinus quis ſit 357.5.a
ἄρχοντες qui dicti ſunt in Coloniis 526. 3.a
ἀρχιερεῖς qui dicantur 11,33.b
Arriani vnde inæqualitatem filij arguerent 340.45.b
Arrianorum falſa interpretatio qua docere conantur fuiſſe tempus quo Chriſtus non erat 461.43.b
Arũdo agitata puerbialis figura 70.41.a
¶ *Aſcendere* in cælum pro ſpirituali intelligentia præditum eſſe 363.45.a
quomodo Hebræi vtantur verbis Aſcẽdere & Deſcendere 371.48.b
Aſiarchæ qui fuerint 541.9.a
Aſſarius dimidia pars Aſſis 67.34.b
Aſſarium quid fuerit 191.27.b
ἀσθένεια morbus dicitur ab effectu 373. 4.a
ἀσπάζεσθαι quid ſit 41.38.a
ἀσφαλίζεσθαι aſtringere 526.43.a
ἀσφάλεια pro ἀληθία 234.52.b
Aſſos vrbs Aeolidis 544.23.a
quo errore plerique ex ἄσσον aduerbio, vrbem *Aſſon* fecerunt 565.43.a
ἄσωτος qui Latinis Profuſus 299.53.a
ἀστεῖος, venuſtam formam habens 483. 15.b
¶ *Athanaſij* locus aduerſus Dimœritas 242.53.a
Athenæi locus 444.32.a
ἀθετεῖν quid ſignificet 185.25.a
ἀθετῶν pro ἀκυρῶν 101.3.a
ἀθετῶν Reiicere malè à Caſtellione redditum, Reſcindere 274.22.a
ἀθῶος pro ἀδικῆσαι. 151.14.a
ἀτενίζειν amplius quàm ἐμβλέπειν 447. 11.b
ἀτιμάζειν ſiue τὸ ἀτιμοῦν 211.32.b
ἄτιμος quis dicatur 88.9.a
ἄτιμος pro καταφρονῆλω 181.32.b
ἄτοπον pro eo quod Gallicè dicimus, *inconuenient* 569.4.a
ἄτοπος & πονηρὸς pro iiſdem accipiuntur 321.44.b
ἄτοπον pro improbo & ſcelerato 557. 54.a
Athenæ idolis abundarunt 529.7.a
Attilia vrbs Pamphiliæ 519.54.a
¶ *Audire* Sermonem regni qui dicantur 84.13.a
Aue idem eſſe ac Gaude 239.15.b
Auguſtini loci de Chriſti corpore 313, 33.b.
Auguſt. locus emendatus 11.14.a
Auguſtin. locus de quorundam peccatis 158.38.b
Auguſtini locus de verbo 337.14.b
Auguſtini locus de ſermone apud Deũ 339.24.a
Auguſtini locus 351.6.a & 378.1.a
αὐλὴ quid propriè dicatur 287.9.a
Aula quid ſit propriè 148.39.b
Aula apud veteres quid fuerit 223.19.a

Aure-

Aureliani locus de militum officio 260. 37.b
Aures habere ad audiendum prouerbiale genus dicendi 71.40.a
ἀυτόπτης, oculatus testis 233.51.a
¶ *Azymorum* festum quando cœperit 140.26. b & Paschæ festum celebratum. Pagina 141
quomodo prima die Azymorum dicat Marcus Pascha mactari solitum 219. 44.a

B

Litera ב Hebræorum quid significet 73 23.a
βάλλειν pro πνίειν sumitur 222.52.b
βαπτίζειν quid sit 20.48.a
quomodo apud Marcum hæc verba ἐβάπτετο βαπτίζων intelligenda 161.34.a
Baptismi nomine quid Hebræi significent 116.18.a
Iohannes quomodo se aqua *Baptizare* dicat 162.29.a
an prius Iohannes Baptizarit quàm docuerit 161.32.b
Baptismatis triplex significatio 537.31.b
Iohannis *Baptismus* cur dicatur ad resipiscentiam 21.16.a
Baptismus Iohannis pro tota eius prædicatione 120.31.a
Baptismus Iohannis quomodo dicatur ad remissionem peccatorum, & an idem fuerit cum nostro 161.22.b
Baptismus Iohānis qualis fuerit 238.43.b
verbi βαπτίζεσθαι variæ significationes 189.30.b
uria dicendi genera huius vocis *Baptizari* 547.43.a
Baptizari in nomen patris & filij, &c. 159.1.b
Baptizari quid metaphoricè significet 195.34.a
Baptizari in nomen Christi 462.17.a
βαπτίζειν ἐν ὕδατι quid significet 21.5.a
Baptizare Spiritu sancto quid sit 22.25.a
Baptismus Sp. sancti 446.30.a
à Iohanne Baptizatos non oportuisse rebaptizari 538.43.a
Bar Iona vocabulum peregrinũ 98 53.a
Barnabas vnde dicatur 471.31.a
βαρύτιμος quid significet 139.34.a
βάσανοι qui morbi dicantur 28.45.a
βάσεις pro pedibus 465.3.a
βασιλεγχεῖν quid sit 43.34.b
Batus mensura fuit rerum liquidarum 302.7.a
¶ *Beelzebul* Acaronitarum Idolum 67. 14.a
homines Deo quomodo *Benedicant* 138.22.a
Benedicere mensam quomodo dicantur Christiani 280.1.a
quomodo Deus Benedicat hominibus 138.24.a
Benedicere quid significet 187.9.a
Benedicendi verbo quomodo abutantur superstitiosi 187.15.a
quomodo Christus Benedixerit panibus 279.32.b
Benedictus Christus quomodo dicatur 143.16.b
Bernardi locus de diligẽdo Deo 425.5.b
Bernice soror Agrippæ 558.3.a
Bethabara in tribu Ephraim cis Iordanẽ Hierosol. respectu 353.38.b
Bethania nomen est tractus montis Olivieti 209.55.a
Bethania tractus alicuius nomẽ 218.39.a
Bethania non fuit vicus sed tractus montis Olineti 413.53.a
Bethania qnot stadiis ab vrbe abfuerit 448.18.a
de *Bethsaida* deserto 279.3.a
Bethesda vel Beth-chesda quid fuerit 372.9.b
Bethlehem Iudææ cur dicatur 9.30.b
Bethlehem quomodo minima eadémque maxima 13.20.a
¶ *Bibere* omnes iubentur in Cæna 145 30.a
quomodo se Christus *Bibiturum* dicat cũ Apostolus in regno patris 146.52.a
βίος modò pro vita modo pro victu ponitur 299.45.a
βίος pro οὐσία ponitur 199.45.a
¶ *Blasphemare* Christum quid sit
βλασφημία quid sint apud Græcos 93. 43.a
βλασφημεῖν quid sit 58.9.a
τὸ βλέπειν & τὸ ἰδεῖν quomodo distinguantur 83.23.a
βλέπειν pro cauere 214.43.a
βλέπειν plus quàm ὁρᾶν 35.33.a
βοηθεῖν, succurrere 94.26.a
βολίζειν perpendiculo maris altitudinem explorare 567.35.a
¶ vnde vox ista *Boanerges* deriuata sit & quomodo corrupta 172.5.b
Bona aliena quæ nam vocet Christus 303.20.b
quorsum Deus Bona ad hanc vitam

ſpectantia largiatur hominibus 302. 52.a

βρέφος pro δυϊάδος 394.5.a

¶ *Brachium* Dominī quid ſit

βρέφος & ἔμβρυον etſi differunt ſæpe tamen confunduntur 243.48.a

βρόχη pro νίτρες 52.7.b

βρῶσις quid ſit 46.47.b

C

Καμία pro ærumna 49.30.a

κακολογεῖν ἀντὶ τοῦ ἐλαττονεῖν 203.51.b

κακὸς quid ſit & vnde dicatur 306.21.b

κακοποιὸς, facinoroſus 436.44.a

τὸ κακοιῦν ſignificatio 517.24.a

¶ *Cæcus* à Bethſaidenſibus Chriſto oblatus & ab eodem ſanatus quomodo à Chriſto domum remiſſus dicatur Marci 8.22

cur Cæcum luto adhibito Chriſtus ſanarit 407.28.b

Cæcus ὑποσυναγωγὸς factus 409.3.b

quomodo Cæcus ille dicatur Non peccaſſe 377.36.a

Cæcum illum à natiuitate quomodo neget Chriſtus peccaſſe 407.20.a

Cæſarea duæ fuerunt

cur ad *Cæſarem* Paulus prouocarit 572. 25.b

καὶ particula variè vſurpatur 176.10.b

Καὶ apud Græcos aliquando eſt illatiua particula 206.23.a

Καὶ pro τότε 254.44.b

Καὶ pro εἰ 183.15.a

καὶ pro ἀλλὰ 77.54.a

Καὶ pro aduerſatiua particula 9.16.a

Καὶ cauſalis particula 243.19.b

Καὶ pro cauſali particula ponitur 390. 7.b

Καὶ pro Nam 270.21.a

Καὶ pro ὅτι 226.14.a

Καὶ pro τότε 267.25.a

καὶ pro ἢ 79.35.b

Καὶ pro tunc 58.33.a

καιρὸς certum tempus notat 372.49.b

impium pictorum figmentum de Chriſto cum *Calice* procidente quaſi miſſam celebraret 147.51.a

Καλῶς ironicè dici ſolet 190.25.b

καλῶς ποιεῖν pro εὐεργετεῖν 75.54.b

καλὸν pro ἀμείνον 106.33.a

καλὸς καγαθὸς Græcis quis dicatur 276. 10.a

Καλὸν bonum & τὸ καλὸν honeſtum 94. 31.a

¶ *Caluinus* impudenter Sabellianiſmi accuſatus 405.18.b

Camelum intrare per foramē acus prouerbialis loquendi formula 113.35.b

Cameravius ab Illyrico immerito reprehenſus 140.35.a

Cana maior, oppidum tribus Aſer 93. 10.b

Candidum propriè de igni dicitur, & pro albo ſumitur 102.24.b

Caninij error in nomine Leui inde Matthæum Leuitam fuiſſe coniicientis 168.49.a

cur *Capernaum* παραθαλασσία dicatur 26.50.a

Chriſtus in Capernaum domicilium habuit 167.8.a

Capernaũ interiecto ſinu obuerſa Bethſaidæ 187.38.a

Caputis iudicia Iudæis ſublata 572.3.a

Capucini 46.50.a

quomodo intelligenda Hebræa phraſis Duo erunt vna Caro 110.29.a

Caro pro homine 436.28.b

Caro ſynecdochikῶς pro homine 346. 51.a

vocis *Carnis* ſignificatio 360.45.b

Carnis nomine naturalis hominis concretio notatur 345.32.b

Carnis appellatione quid Hebræi intelligant 988.b

Carnis appellatione ſerui forma quam aſſumſit Chriſtus intelligitur 461.31.a

Caſtellionis damnata verſio in δαιμονίσται eſt furiata 93.42.b

Caſtellio ἀρόμην interpretatur ἐκκρεμάννυμι 238.14.b

Caſtellionis audacia in textu biblico 176.12.a

Caſtellionis audacia 507.24.a

Caſtellio reiicit Verbum baptizandi 20.16.b

Caſtellio ἐξουσίαν vertens, eligendi poteſtatem, liberum arbitrium ſtabilire nititur 345.17.a

Caſtellionis ridicula interpr. 237.44.b

Caſtellionis inepta interpretatio iſtorum verborum ὅτι ἀρεσάντων τῶν πατέρων 486.12.b

Caſtellionis execranda audacia 93.5.b

Caſtellionis audacia in huius vocis αἱρεῖται interpretatione 258.11.b

Caſtellionis falſa & inepta interpretatio 458.3.a

Caſtellionis inepta interpretatio 358.38.b

Caſtellio malè reddit διηγήσεται, Reconciliabit

eiliabit 237.14.b
Castellionis vitiosa interpretatio 241.52.b
Castellionis error 34.36.b
Castrare seipsum id est continentiam seruare 112.27.a
In Casus sit aliquis in rebus humanis 284.50.b
κατὰ pro In, vel, per. 7.28.a
κατὰ pro ὑπὸ 57.7.b
κατὰ vim habet distributionis 131.42.b
κατὰ nota causalis 165.23.a
καταλλάττειν vnde καταλλαγὴ quid significet 85.4.b
καταλλάζω & ἀναλλάζω 73.12.b
κατακυριεύειν quid significet 539.52.b
κατανύειν varias habet significationes 279.14.a
καταδιαιτίζειν quid sit 150.25.b
κατάγειν variæ significationes 296.41.a
καταρτίζειν sarcire ab ἄρτιος perfectus 164.20.a
Κατίσχειν verbum nauticum 567.44.b
καθίσαι pro sedes ponere 316.33.b
κλητοὶ qui vocati sint 127.55.b
Κατηχεῖν & Κατηχεῖσθαι quid significet 234.36.b
Κατηχίζειν & κατηχίσθαι quid sit 234.43.b
καθαίρεσις significatio 528.15.b
Κατοικεῖν & παροικεῖν quomodo differant 16.22.a
κατορθώματα quæ dicantur 553.43.a
Causæ mediæ non tollunt Dei prouidentiam 567.18.b
Causam pro noxa malè dici 322.27.b
¶*Centuplicia* accepturi qui dicantur qui propter Christum domos, fratres &c. reliquerint 206.41.b, & quidem cum persecutionibus 207.20.a
Census propriè est facultatem æstimatio 123.22.b
Κλῶπες quid fuerit 213.2.a
Κεφάλαιον nouè dicitur in re nummaria 50.9.a
Κεφαλαιῶ pro caput comminuere 211.23.b
κεράμιον Græcis quod Latinis amphora 219.7.b
κεκύρωται absolutè positum 172.5.a
Cerei cur à Pontificiis accendantur in baptismo 22.44.a
Ceremonia panis & poculi sub finem Cœnæ agni Paschalis 318.19.b
Χαλεπὸς pro crudeli 56.36.b
Χάλκια dicta in genere ærea vasa 190.47.a
Χαλκὸν pro æreis nummulis 215.5.a
Χαράγματος nomine etiam pictum opus contineri 532.14.a
τὸ χαρίζεσθαι noua significatio 558.49.a
Χαρίζεσθαι respondet Latino Gratificari 273.5.b
¶*Charitas* Dei ad quam tabulam spectet 286.40.b
Charitate in proximum quomodo lex impleatur 112.32.&c.
Charitate erga pauperes compensanda est bonorum profusio 302.12.b
Charitatis perfectum exemplũ 309.7.a
Charitas rapinæ & sceleri opponitur 288.4.a
Charitas non est Iustificationis causa efficiens 256.1.b
verbi huius χειροτονεῖν vis 519.3.a
1. *Cherinthi* error 67.6.a
2. Cherinthi error 64.7.a
Chiorum factum impium 151.43.a
Χρηματίσαι pro nominari 505.10.a
Χρήματα apud Græcos quid complectantur 205.35.b
Χρήσαι apud Græcos de quibus rebus dicatur 286.6.a
Χρηστὸς varias habet significationes 270.55.b
Χρηστὸς facilis siue commodus 74.38.b
¶*Claues* cognitionis sustuliſſe legis interpretes quomodo dicãtur 290.37.a
τὸ χλευάζειν quid sit 532.15.b
Κληρονομία quàm latè pateat 545.15.b
κληρονομῆσαι ἀπὸ τοῦ πατρὸς 205.42.a
κληρονομεῖν τινὸ γωὶ quid sit 29.16.a
Κλῆρος pro parte nõ successione 451.55.b
Χρὼς & χροὸς quomodo differant 446.17.b
¶*Circuncisio* duplex, duas Iudæorum species constituit 486.33.b
¶*Codices* Hebræi punctis cauerunt quibus vsi sunt Græci interpretes 161.17.a
Ἀλὼ pro Deo Syriacè accipitur 120.43.a
Κοινὸν pro profano, & κοινοῦν polluere 92.35.b
Κοινωνίας nostræ cum Christo tres gradus 434.16.a
Comedendi & bibendi voces quum de carne Christi agitur quomodo sint intelligendæ 391.a.& b
Communicatio idiomatum tantum habet locũ in cõcretis vocibus 363.34.b

κωμοπόλεις quæ dicantur 166.1.a
Compita quæ vocent Latini 122.55.a
Confabulandi verbum Scripturæ maiestati non conuenit 101.50.b
Confidentia à fide distinguenda 389.2.a
Confessus totus quis dictus sit Iudęis 348. 48.b
an sint *Consilia* Euãgelica quæ perfectos tantùm obligent 113.18.a
Conuersionis veræ summa 544.12.b
Conuersio non est ab hominum libero arbitrio 467.46.b
Cor apud Hebræos pro medio cuiusque rei 80,30.a
ponere super Cor quid sit 540.13.b
Cor terræ pro sepulchro 80.37.a
χώρα pro villa, prædio 315.53.b
Cornelius ciuili adoratione tantùm colit 497.51.b
χρᾶσθαι de quibus propriè dicatur 95. 53.a
χόρτος pro herba, & quæ herba intelligatur 48.29.b
χρηματίζειν & χρηματίζεσθαι quid sit 14. 32.a
Χριστὸς pro Messia 517.1.b
¶ *Christus* cur dictus Iesus 8.16.a
Christus quid sit 3.29.a
cognitionis Christi multiplices gradus 100.29.a
cognitio Christi duplex 309.54.b
quatuor de Christo opiniones 183.37.b
Deitatis Christi testimonium 161.22.a
Christi patria putatiua 180.51.b
Christus non adiecit legi Consilia 308. 54.b
Christum ante quàm munus suum exerceret fabrũ fuisse lignarium 181.17.b
caro Christi quomodo dicatur nihil prodesse 392.a & b
quomodo Christus dicat se Voluisse cõgregare Iudæos, & ipsos noluisse 130. 43.b
Christi & Apostolorum missio similis eiusdem finis respectu: alioqui penitus alia 433.45.a
Christus quomodo dicatur Emmanuel 8.35.b
Christus quomodo dictus Nazaræus 16. 22.b
Apostoli quomodo dicantur venisse domum Christi 172.37.b
Christus quomodo ex Spiritu sancto 7.55.b
Christi perturbatio 416.36.a
Christus viuificandis hominibus missus 392.45.a
corporalem Christi præsentiam quo cauillo plerique fulciant 448.1.a
Iudæi Christum blasphemum iudicant quòd Deum diceret patrem suum 346.5.b
Christi præsentiam vita comitatur, & contra vbi non est, mors regnat 390. 23.a
Christus legit in Synagoga, qua auctoritate 263.22.b
cognatorum & gentilium Christi in eũ summa maleuolentia 173.8.a
Christus cur baptisari voluerit 23.12.a
Christus sudans grumos sanguinis 322. 17.a
ad Iudicium exercendum quomodo se missum esse dicat Christus 409.15.b
fabula de Animæ Christi descensu ad inferos vnde orta sit 158.36.a
Christus κατὰ σαρκώσιν 274.52.b
quid de Christo sentiendum 273.39.a
quomodo Christus tollat peccatum 353.37.a
Christus non est egressus supetioris Galilææ fines 191.48.b
spectrum putant esse Christũ Apostoli 181.32.b
Christo Eli.id. Deum, vocanti illudunt Iudæi 155.23.b
cur Christus vinum myrrhatoum recusat 115.26.a
Christus sua obedientia est nobis promeritus benedictionem Legi annexi 411.20.b
gloria Christi quæ sit 347.31.a
quomodo Christus se Regiæ esse dicat familię 104.41.a
Christi iucta quæ fuerit 321.53.b
quo sensu Christus viuere per patrem dicatur 391.16.a
Christus quomodo dicatur Filius Danidis & Abrahami 4.5.a
Christus ipse ab eius doctrina & donis ac beneficiis distinguendus 53.53.b
quomodo intelligatur quod dicitur Christus in Iudææ territorium venisse 365.48.b
ναζωραῖος fuisse Christus quomodo dicatur 561.20.b
Christus mortem suam prædicit & gloriæ suæ patefactionem 402.15.b
concilium summum aduersus Christũ tanquã blasphemum cogitur 221.37.b

definitũ fuisse vt Christus interficeretur 319.33.b
terrena se loqui quomodo dicat Christus 365.20.a
quomodo illud Christi dictum Post tres dies resurgam, sit intelligendum 107.40.a
quomodo intelligendum quod Christus dicit suum Testimonium esse idoneum 399.17.a
Christus peregrè profectus absens est à nobis corpore 136.39.b
quomodo Centurio Christum Dei filiũ dicat 156.49.b
nullum Medium inter Christum & Satanam 78.17.a
peregrinatio Christi in Ægypto ad quod tempus referenda 259.2.b
Christus παρὰ τῷ Θεῷ se esse quum dicat quid denotet 388.33.b
de Christi corpore post resurrectionem quæstiones 323.20.b
quomodo dicatur Christus super Asinam & pullum sedisse 118.16.a
electus Dei Christus cur dicatur 321.12.b
Christum se priorem quomodo dicat Iohannes 399.8.b
Christi à nobis in cælos discessus quid nobis adferat 422.15.a
quomodo Christus συμπεθὴς dicatur 170.39.a
quo consilio Pilatus Christum virgis cædat 153.35.a
Christus pro Messia 98.47.a
caro Christi quomodo sit vivifica 390.12.a
corpus Christi quomodo templum vocetur 358.40.b
ἀναφοραὶ quæ dicantur à Christo factæ 181.51.a
Christus Iohanni ante baptismum de facie incognitus 23.38.a
Christus è cælo descendisse quomodo dicatur 386.21.b
Vulnus Christo mortuo illatum ex quo aqua & sanguis fluxerant cur expressè Iohannes vrgeat 440.15.b
quomodo Christum dicat Marcus horatertia crucifixum quum sexta id factũ dicat Iohannes 225.32.a
Christi præsentiam non tolli etsi cælis contineri dicatur quod ad corpus 346.9.b
Christus in templo docet interdiu 312.15.b
quomodo Christus nõ damnat 364.41.b
Christus & Pater Vnum sunt 412.42.b
quomodo negetur Christi corpus simul pluribus locis esse posse 114.25.a
Christus est vnus μεσίτης 23.24.b
an fuerit in Christo voluntas patris voluntati repugnans 147.14.b
quod Christus se abscondisse dicatur, quomodo sit intelligendum 406.13.b
quomodo dicatur Christus filius Dei vocandus 240.31.b
Christus positus in Signum 258.33.a
Christus de seipso Testatur 400.50.a
Christus deponit animã suam 411.28.b
Christus cum latronibus numeratur 226.37.a
cur Christus se Filium hominis passim vocet 55.10.b
Christus Spiritum tradit 440.9.a
Christus non attulit nouam Legem 113.20.a
Christus alacriter ad mortem pergit 301.26.a
Christus se quomodo sanctificet 433.9.b
Christus quomodo dicatur in desertum expulsus 163.35.a
quomodo concilientur inter se Euangelistæ in Apparitionibus Christi recensendis 229.52.b
Christus quomodo sit Vnigenit⁹ 347.2.b
quomodo Christus docuerit cum auctoritate 365.44.b
cur Christum crucifigi voluerint Iudæi 436.18.b & 437.19.b.
quando Christus sermonem habuerit de prodente ipsum 319.35.b
Christus à Iudæis ad Pilatum ducitur condemnandus non examinandus 436.49.a
quæ de Christi plenitudine dicuntur quomodo intelligantur 349.30.b
Christus in sepulchro nouo sepultus 441.30.a
Seculum Christi 491.2.b
Christus Mariam matrem asperrimè obiurgans quid nos docuerit 355.1.b
Christus interdum Patris Angelus dicitur 338.5.b
Christus Baptizat per Apostolos 366.14.a
quomodo intelligendum quòd Christus negat se Iudæos apud Patrem Accusaturum 382.46.a
quomodo dicatur Christus Ἀναχωρήσας in Galilæam 26.21.a
quomodo Christus neminem iudicet 400.12.a

quomodo Christus Foribus clausis steterit in medio discipulorum 443.39.a
Christi pedes discipulorum lauantis factum quem scopum propositum habuerit 418.40.&c,
tangi se Christus à Maria cur non ferat 442.2.b
quod dicit Iohannes de Christo Qui post me venit, sitne ad ætatem an ad munus prædicandi referendum 348.45.a
quomodo neget Christus se venisse vt faciat suam voluntatem 387.10.b
vnius Christi proprium Deo homines reconciliare 237.26.b
Christus crucem suam baiulans 348.27.b
Christus homines à Lege ad Euangeliũ reuocat 384.47.b
Christus à Patre quomodo sit derelictus 155.4.b
testimonium Christi per se idoneum quomodo ab ipso dicatur non esse idoneum 380.43.a, & 381.1.
Christus adorat vt homo & adoratur 369.25.a
quomodo per Christum viuamus 391.2.a
caro Christi, pro eius humanitate 389.31.b
¶ *Circuncisi* ab incircuncisis quando distingui cœpti 504.5.a
cur Circũci di Christus voluerit 255.41.b
quomodo se è cælo descendisse dicat Christus 363.1.a
Christiani etsi in medio luporum nunquam soli 65.46.a
χολὴ pro amatore, non autẽ felle 154.9.b
χωρὶς χριστ῀ seorsim à Christo nihil posse homines 426.47.b
¶ *Ciceronis* locus 64.43.b
¶ *Claues* regni cœlorum quid significent 290.37.a
Clauda insula 99.43.a
κλῆρον δοδῆναι, quid significet 452.48.a
κοσμάντης Latina vox Græcè declinata, vt alia nonnulla quæ in hac voce reperies 34.18.b
¶ *Cognitio* Dei in Christo quomodo dicatur vita æterna 432.5.a
Collybistæ qui vocati fuerint 357.26.b
κτήματα latiùs patent quàm Latinis Possessiones 113.24.b
dare *Cognitionem* salutis quomodo dicantur homines 249.51.a
Cœlum pro aëre 48.1.a
Cœlum pro Deo quomodo vsurpetur 299.7.b
Cœlos Christũ capere, quomodo sit intelligendũ, quique errores ex prauа interpretatione oriantur 466.27.b
Cœli nomen pro cœlesti gloria male à quibusdam exponitur 467.3.a
τὸ κολλᾶσθαι variè significationes 473.6.a
Communia omnia fuisse primis illis fidelibus quomodo dicantur 463.18.b
κεμφὰς ἔχειν bellè habere 372.7.a
Conciliatio prophetiæ de pretio illo quo æstimatus est Christus cum verbis Euangelistæ 151.40.b
Continentiæ perpetuæ votum peccatum esse 111.37.b
Coniunctio in Sacramentis signi & rei est symbolica & sacramentalis 145.7.a
Tres errores qui in doctrina de Cœna Domini à *Consubstantiatoribus* & Transsubstantiatoribus admittuntur 393.2.b
κοπιῶντες qui dicantur 74.12.b
differentia inter coccinum & purpureum *Colorem* 154.7.a
Conciliatio Marci cum Luca de Domini in monte transformationis tempore 199.35.b
Conciliatio loci Matt. 10.9. cum Marc. 6.8. 64.34.a
Confessiones quas vocet Ecclesia 68.52.a
Confessionis formulæ summa 491.43.b
Auricularem confessionem vnde petitam è eliciant quidam 538.1
Coniugũ vinculum hominibus soluere non licet
quomodo dicatur Iohannes *Conversurus* corda Patrum in filios, quum Christus contrarium dicat 238.5.a
Confabulari & fabulas narrare, & colloqui significat 323.10.b
Confidens est participium non nomen 206.45.b
Confiteri peccata qui dicantur Hebræis 18.49.b
Consecrationis voce quid intelligatur in Cœnæ mysterio 144.34.b
Consilium omne Dei quod se annunciasse dicit Paulus quodnam fuerit 544.42.b
Consilium Dei à causis mediis distinguendum 320.6.a
Consistere quid significet 456.48.a
Consistere coram Filio hominis quid sit, cuius contrarium est cadere 316.48.b

Consubstantiatoribus & aliis quid respondendum de Christi corporis præsentia 443.34.b
Conversionis gloria soli Deo tribuenda 519.30.b
κατάζειν quid significet 90.45.b
Cophinus quod mensuræ genus fuerit 89.35.b
κωφὸν πρόσωπον apud Comœdos 95.12.a
κωφός, surdus & mutus 95.8.b
Cor pro intimo affectu 294.41.a
Corbanan pro templi ærario 151.36.a
Cornelius ante baptismum verè fidelis fuit 498.36.b
Cornu erigere, metaphorica locutio 248.20.a
Corpus animale, corpus item spirituale quod sit 335.b
Corus apud Hebræos mensura fuit rerum aridarum 202.27.a
κεραμίτορες λεῶν vnde dicti 136.37.a
verbi κρατεῖν vis quædam specialis 200.9.b
κρατεῖν pro simpliciter prehendere 61.40.a
verbi κρατεῖν variæ significationes 189.47.a
κρεμιδῶν appellatione quid intelligatur 127.13.a
¶ *Crepusculi* multæ partes secundum Græcos 322.25.b vbi vide conciliationem Iohannis cum aliis Euangelistis.
κρατεῖν pro firmiter tenere 465.40.a
Cribrandi & Cernendi voces de quibus propriè dicuntur 321.30.a
κρίνος variè exponi potest 234.55.a
Credere Deum & in Deum an differant 154.44.b
Credere in aliquid & credere aliquid quomodo inter se differant 359.20.a
κρίμα pro κατακρίσει 128.45.b
κρίνειν & κρίνεσθαι quid significet 39.21.a
κριτὴς pro præfecto ac gubernatore 554.23.a
Crux supplicij genus Iudæis ignotum 136.11.b
Crucem suam attollere quid sit 100.14.b
Christi sermo ad Apost. de *Crumena* soleis, &c. emendis totus est allegoricus 321.45.a
κτᾶσθαι pro comparare 64.25.a
κτίσις quid significet 219.47.a
κτίσις pro humano genere 230.29.b
¶ *Cubitum* ad mensuram suam addere quid sit 294.1.b
quæ fuerit illa Iudæorum *Custodia* 156.53.b
in Custodiam positi Apostoli 468.37.a
quomodo *Cyrenio* præside dicatur facta descriptio 251.30.b
¶ *Cyrilli* sententia de his verbis in principio non satis firma 340.33.b

D

Δαιμόνιον genus quoddã furoris 54.42.b
Δαιμόνια pro impuris spiritibus 51.49.b
Dæmonum sceleratissimæ naturæ exemplum 277.46.b
an ex quauis Dæmoniorum electione regnum Satanæ destruatur 77.6.b
Δαιμονιζομένους male verti furiosos 28.7.b
δαιμονιζομένοι qui dicti sint 54.33.b
Dæmoniaci qui fuerint 28.7.b
δαίειν quid sit 109.11.a
quomodo dicatur *Dauid* sub Abiathar panes comedisse in Dei domo, quum 1. Samuel. vocetur Achimelech 169.25.b
Dauidis sepulchrũ multis seculis mansit inuiolatum 460.9.b
¶ *Debere* pro reum esse, & Debita pro peccatis 129.40.a
Decimare pro decimam soluere 129.11.b
Decapolis est regiuncula 193.3.a
Decapolis vbi sita fuerit 277.24.b
quæ sint intermedia in *Decreti* Dei executione tum in electis tum in reprobis 257.41.b
Decretum Dei omnibus causis ordine prius 516.25.b
Dicere pro iubere 24.18.b
distinguendum inter Dei Decretum, & eius decreti executionem 257.41.b
Διπλοδιδασκαλία quid sit 558.13.b
διπλοῦς διδάσκαλος & διπλοδιδασκαλία quid sit 530.54.a
δίκτυον quid sit, & quomodo differat à σαγήνῃ 449.31.b
Demensum quid vocatum sit 294.39.b
Demosthenis locus in quo præteritum pro præsenti scribitur 23.47.b
Denarius numus Romanus 123.32.b
Denarij siue Drachmarum ad Francicas libras reductio 540.18.b
Denarij ducenti ex Budæi æstimatione æstimati 186.52.a
δεῖπνα pro δεῖπνα 211.45.a
Δεῖπνον in historia celebrationis Paschæ, pro Cœna legali sumitur 144.20.b

Descriptio terrarum orbis qui Rom. parebat quando facta 250.51.b
Descensus è cælo quomodo Deitati verbi tribuatur 385.27.b
quid per *Desertum* vbi Ioh. Bapt. cœpit concionari intelligatur 17.45.a
Deus cur Benedictus 222.39.a
Deus nullius sceleris author sceleratorum operam in suis iudiciis exequendis adhibet 122.46.a
quomodo Deus cum iniquo iudice cõparetur 306.35.b
Deus est viuentium Deus 313.49.b
Deus quomodo per seipsum iuret 194.42.b
Deus cum aliquo esse quomodo dicatur 359.1.b
quomodo Pater dicatur esse ille solus verus Deus 432.5.a
Dei cognitio per creaturas 531.7.b
Dei nomen vel essentialiter vel personaliter accipi solitum cautè enuntiandum 339.20.b
quomodo Deus dicatur esse Deus alicuius 124.51.b
Dei consiliũ rescindi non posse 274.33.a
Deum esse cum aliquo quid significet 480.39.b
Deus quomodo Israelem dicatur inuisisse 247.27.b
Deus apud Deum non dicitur nisi impropriè 340.50.a
Deus docere quomodo dicatur 460.45.a
Deus cum filio fuisse quomodo dicatur 500.33.a
quomodo Deus super suos μακροθυμεῖ 307.37.a
δεῦτε aduerbium hortantis 27.27.b
cur *Dextræ* maxillæ fiat potiùs mentio quàm sinistræ 38.50.b
Dextra potestatis Dei quid sit 150.3.a
quinam dicti sint δεξιολάβοι 556.46.b
Derelinquere patrem & matrem quid sit 110.7.a
Διὰ pro μετὰ 166.37.b
διὰ pro ἐν 149.51.a
διαβέχεσθαι quid sit 486.51.a
διαπορεῖσθαι pro hæsitare 119.40.b
διαφημεῖν pro spargere rumorẽ 61.45.b
διέρχεσθαι alias transire, aliàs obire significat 278.36.b
Διϑάλασσος τόπος, Isthmus 567.49.b
διήγησις quid sit, & quomodo differat διήγημα 232.3.b
διαχαλᾶσθαι pro ἀναπτύξασθαι 72.32.b
διχοτομεῖν pro ἀφορίζειν 135.51.a
¶ *Diabolus* quid sit & cur sic vocetur 24.31.a
cur Diabolos Christus de se loqui non permiserit 163.18.b
Diabolus pater mendacij quomodo dicatur 404.20.b
quomodo dicatur Diabolus pater 403.43.b
Diabolum posse ex humoribus morbos varios ciere 103.10.a
Diabolus quomodo dicatur homicida ab initio 337.18.a
Diabolus, qui & Satan princeps seu caput Dæmoniorum -
Διάκονοι qui dicantur 34.40.b
διαλογισμὸς pro cogitatione 281.4.b
διαλογίζεσθαι quid sit 168.10.a
Dianæ simulachrum Ephesinum quomodo dictum fuerit Διοπετὲς 542.22.b
διαθήκης seu N. T. nomine cur fœdus Euangelicum vocetur 320.8.b
διαθήκη quid sit propriè b & an Testamentum dici possit 143.54.b
διάλεκτος quid significet 543.49.a
τὸ διαπορεῖν de quibus dicatur 278.46.b
διαπορεῖσθαι & διαπορεῖν differunt 323.3.a
διατάσσειν & διατάγματα quæ sint 69.43.a
διατροφὴ pro διακόνια 486.54.b
cur Christus pro Petro persoluerit *Didrachmam*, & non pro aliis 104.44.a
Didrachma quid fuerit: & cur à Iudæis solui solitum 103.40.b
διηγήματα Græcis propriè quid declarent 235.55.b
διηγήματα non bene per institutа conuerti 136.35.a
δίκη quid significet 558.27.a
¶ *Dies* Domini pro eius aduentu in carnem 405.51.b
Dies filij hominis qui vocentur 306.5.a
Dies dicuntur afflictio ex phrasi Hebræa 217.34.a
Diem veteres diuiserunt in quatuor partes 225.48.a
Diei vltimi futuri testimonium 56.53.b
Diem vrbis Hierusalem quem dicat Scriptura 312.17.a
Diffidentia ab incredulitate quomodo differat 88.13.a
Digitus Dei 287.1.a
Dimœritarum error 242.11.b
Discindere vestimenta in luctu mos fuit antiquus

antiquus apud omnes 150.15.a
cur à Iohanne missi sint *Discipuli* ad Christum 273.33.a
Discipulorum & fratrum differentia 546.37.a
Parabola *Dispensatoris* iniquitatis quousque sit extendenda 302.a & b
Dispensator qui & Actor dicitur quis fuerit 299.42.b
Dispensatores qui fuerint 294.32.b
Διαζειν quid propriè significet 90.33.b
Dissipare superbos dicitur Deus, per translationem à turbine sumptam 145.43.a
In Parabola *Diuitis* & Lazari proponi res spirituales sub figuris sensui accommodatis 302.20.a
non omnes *Diuites* à Dei regno excludi 114.12.a
Libellus *Diuortij* cur dari iussus 111.26.a
Diuortium & repudium quomodo distinguantur 7.1.a
libellus Diuortij cur concessus 35.40.b
an vxoritus licuerit libellum Diuortij dare maritis 36.13.a
legem Mosis de libello Diuortij antiquatam esse 110.31.b
Δοκειν quid sit 29.55.a
δοκειν, ὑποδοκιζειν & εἰπειν quomodo differant 29.5.b
¶*Doctrinam* suam Christus quomodo dicat non esse suam 394.54.b
Doctrina cum signis semper est coniungenda 231.13.b
Docti à Deo qui dicantur 388.6.b
δοκιμαζειν & πειραζειν quomodo differant 24.6.a
Δοκῆται hæretici qui fuerint 207.14.b
δ' ὀλιγειν quid significet 19.31 b
δ' ὀλιγειν variè accipitur 207.5.b
ὀλιγειν quid significet 135.18.a
Δοχὴ splendidum epulum 267.27.b
Dogmata fidei omnia perscripta, miracula non item 446.40.b
Dominico die conuenire soliti Christiani 543.33.b
Dorsiothitæ siue Dorsiani qui 123.28.a
Dolores quos instare prænũtiet Christus 131.45.b
Domus Israel pro gẽte Israelitica 94.17.a
Dominus suos nõnullos habet in arcano 275.10.b
Dominorum appellatio a tyrannis primùm affectata 559.17.a
Dona Dei non sunt aliis cælãda 86.45.a
Christus in cælum ascendens Dona dedit hominibus 136.45.b
Dona Dei in reprobis euanida 82.25.b
quomodo Christus cuique secundùm ipsius facultatem Dona largiatur 148.50.b
Prouerbiale dicendi genus Hebræis, *Dormire* & exurgere nocte & die 176.45.a
Δέξα & δοξάζειν quid sint 42.10.b
¶*Drachma* duplex 115.11.b
Δρέπανον metonymicè pro messoribus 177.54.a
Drusilla Felicis vxor 557.2.a
¶*Dulia*, hyperduliæ & latriæ falsa distinctio 26.10.a
ὁ δυνατὸς Deum Græcis significat 244.33.b
Dynastæ vox Græca etiam à Latinis vsurpata & quid fuerint 245.34.b
Δυνάμεις pro præstãtibus factis 457.39.b
μὴ δύνασθαι pro μὴ θέλειν 373.30.b
δυνάμεων vocabulum variè accipitur 183.54.a
Δῦναι quid significet 67.46.a
Δῦρα Dei passiuè accipitur, vel Δῦρον pro gazophylacio ponitur 314.15.b

E

Ἔα quid sit 266.26.a
ἐκκακεῖν quid sit 306.19.b
Ecclesia quid sit 98.51.b
Ecclesiæ nomen quomodo accipiatur sæpe 175.22.a
Ecclesiam malè explicari per vocem Reipub. 107.55.a
Ecclesiæ nomen Iudæis tribuitur 108.3.a
ἐκκλησία ἔννομος quid fuerit 543.12.a
ἐκκλησία pro multitudine 542.30.a
Iurisdictio Ecclesiastica penes quos fuerit apud Iudæos 107.1.b
ἔχειν pro δυνασθαι 108.5.b
ἔχοντες Erasmus vertit ducentes noua significatione 94.9.b
ἐκγαμίζειν dicuntur filiæ 124.25.b
Ἐκλεγὰς ἀμπελῶνος positum 521.6.a
ἐκνεύειν, clàm euadere 377.14.a
¶*Egredi* & Ingredi quid significet 431.20.a
εἰ pro ὅτι 560.8.a
εἰ pro ὅτι 561.7.b & 75.43.b
εἰ μὴ pro Sed 75.48.a
εἰδέναι pro cognoscere 57.48 b
εἶπε pro iube 53.45.b
εἶναι Deo propriè conuenit 337.33.a
εἷς pro τις 320.36.a

εἰς αἰτὶ τοῦ πρὸς & vtriusque differentia 94.13.a
εἰς pro ἐν 162.5.b
εἰς αἰτὶ πρὸς 525.16.a
εἰς particula pro ἐν ponitur 16.34.a
εἰς pro ἐν 87.20.b
ἐλαύνειν proprium naturarum ad alia transfertur 187.8.b
¶ *Eleemosyna* quid sit 42.15.a
Eleemosyna ex quibus facienda 288.15.a
Ascendere in memoriam Eleemosynæ quomodo dicantur 496.40.a
quomodo *Elisabeth* cognata Mariæ fuerit 235.46.a
Ἑλληνισταὶ quibuscum Paulus disputauit quinam fuerint 494.44.b & 504.12.b
Ἕλληνες & Ἑλληνισταὶ quomodo differant 476.40.b
Elias quomodo venturus fuisse dicatur 71.39.b. & 102.19.b
Elymas id est, Magus 509.15.b
Elymais Persidis pars 509.37.a
ἓν per Enallagen pro ἐστὶ 338.42.a
ἐν præpositionis vis 21.6.a
ἐν pro διὰ 342.31.a
ἐν pro σωὺ per Enallagen 73.7.a
ἐν pro σωὺ 101.45.a
ἐν pro inter 97.13.a
ἐν pro μετὰ 61.37.b
ἐμβριμᾶσθαι quid sit
quid verba Iohannis de Christo ἔμπροσθέν μου γέγονεν significent 348.43.b
ἔμπροσθεν varias habet significationes 128.52.a
ἔμπροσθεν non est aduerbium temporis 767.39.a
¶ *Enallage* casuum 214.32.b
Enallage personarum 310.45.a
Enallages futuri pro præsenti quæ sit vis apud Heb. 24.28.b
quale festum fuerit & à quo institutum quæ vocantur *Encænia.* 411.42.b
Castellio vocat renoualia quæ Græci ἐγκαίνια 412.20.a
ἐνεγκαμένης quos vocarint veteres 28.14.b
ἔνεργα χρήματα quæ dicantur 137.19.a
ἔνοχον εἶναι καὶ ἐνέχεσθαι quid sit 31.53.b
ἐνώπιον τοῦ Κυρίου Hebraismus quid significet 137.18.a
ἐντιμάζειν & τιμᾶσθαι quomodo differāt 139.22.b
ἔντιμος pro τίμιος 272.4.b
ἐντέλλεσθαι & ἐντολὴ quid sit 25.25.a
ἐντρέπεσθαι quomodo accipiatur pro αἰδεῖσθαι 120.42.b
τὸ ἐπιτυγχάνειν quid significet 529.35.a
ἑορτῆς nomine quid intelligatur 394.
ἑ 45.b
ἑορτῆς nomine non vnus tantùm dies sed totum Azymorum spatium intelligitur 138.33.b
ἐπαγγελίας vox quid propriè significet 462.3.a
ἐπαναγαγεῖν prouehere αἴω idem valente atque αἴω 266.11.b
¶ *Ephesiæ* literæ cur dictæ sint 540.14.a
ἐπὶ particula supplementum denotans 59.15.b
ἐπὶ pro κατὰ 266.37.b
ἐπὶ αἰτὶ τοῦ πρὸς 284.6.a
ἐπὶ pro διὰ 466.1.a
ἐπὶ pro κατὰ 286.50.b
ἐπὶ pro coràm 216.6.b
significatio istarum particularum ἐφ' ᾧ 148.15.a
ἐπενδύτης quid sit 444.51.a
ἐπεξέλλειν pro ἐμβάλλειν 59.11.b
ἐπιχειρεῖν quid sit 232.14.a
¶ *Epicurorum* propria 293.8.a
ἐπιγαμβρεύειν & κηδεύειν quomodo differant 124.35.a
ἐπιορκεῖν 36.4.b
ἐπίσκημμα ῥάκους quomodo exponendum 40.50.a
ἐπιμανία quid dicatur 231.28.a
Epiphanij locus 271.35.b
Epiphanij locus aduersus Theodotianos 242.5.a
Epiphanij locus 404.47.b
Epiphanij locus de naturæ vtriusque in vna Filij Dei persona coniunctione 242.33.a
ἐπιτάτης quis propriè dicatur 266.21.b
ἐπιστισμὸς Latinis Frumentario 279.27.a
quosnam Græci ἐπιτρόπους vocarint 275.55.a
ἐπίτροποι quinam dicti sint 560.22.b
¶ *Erasmi* quædam cum iudicio legenda 36.52.b
Erasmi de linguarum dono sententia 500.43.a
Erasmus linguarum miraculum ab Apostolis ad eorum auditores trãsfert 455.12.a
Erasmus malè τὸ πορεύειν vertit abũdare 275.17.b
Erasmi error 161.28.a
Erasmus nomen υἱὸς malè conuertit Filia

Filia 310.35.a
Erasmi error de Iohannis Baptismo 161. 34 b
Erasmi opinio περὶ ξυσῶν 190.38.a
Erasmi error de Phœnice 192.49.a
Erasmi de nomine κάννος opinio 302. 23.b
ἐγκάζεσθαι quid significet 137.7.a
ἑταῖρος propriè sodalis, pro amico ponitur 115.52.a
¶ *Ethnici* qui dicti sint 44.3.a & 108.15.a
ἐκστάσεων quid significet 34.25.a
ἐκ particulæ significatio 9.33.a
ἐκεῖνος verbum ambiguum 93.51.b
ἐκκλίνας pro εἶναι 199.18.b
ἑκατὸς Græcis quid sit 34.10.b
¶ *Est* pro significat 85.33.b
nominis *Euangelij* interpretatio vera 447.15.b
Euangelium regni malè à Castellione dictum Euangelium regium 28.5.a
Euangelium quid significet 3.1.a
Euangelium regni quid sit 132.24.a
Et Lucæ historia instituenda harmonia Euangelistarum 234.50.a
Eorum quibus semel illuxerit Euangelium deterior fit conditio si illud suffocarint 81.22.a
Euangelij fulgor comparatur fulguri 133.22.a
Eucharistia vnde sic dicta 318.54.a
εὐχαριστεῖν & εὐλογεῖν pro vno & eodem accipiuntur 144.30.b
εὐδοκία quid significet 74.36.a
εὐδοκεῖν vltrò consentire 487.8.b
εὐδοκεῖν quid sit 23.1.b
εὐδοκία Dei ἐν ἀνθρώποις quæ sit aut quomodo phrasis illa sit explicanda 253. 10.b
εὖγε formula assentiendi etiam apud Græcos 149.40.b
εὐεργέται quomodo vocentur Principes 310.20.a
εὐλογεῖν quid sit 40.27.a
εὐλογεῖν pro εὐχαριστεῖν 279.25.b
εὐλογοῦσιν pro εὐχαριστοῦσι 89.15.b
εὐλογῶ τῷ ἀνηδίκῳ quis dicatur 33.51.b
Eunuchi nomen esse propriè muneris 111.51.b
εὐρακύλων apud Græcos quid significet 101.5.a
Euroclydon quis ventus fuerit & cur Typhonicus sit dictus 565.45.b
Eutychianorum impudentia in depravando scripturæ loco pro μετὰ ἀνόμων legentium μετὰ νεκρῶν 226.44.a
Eutyches personas confundit 363.49.b
¶ *Excellendi* studium omne non damnatur 707.20.b
Excommunicatio minor quę fuerit 269. 3.a
Excusatio hominum quum de pietatis officiis admonentur 384.43.b
discrimen inter ἐξήγησιν & ἑρμηνείαν 351. 3.b
verbi ἐξηγεῖσθαι notanda emphasis 351.52.a
Exercitus cæli quid sit 485.5.a
Exercitus cælestes vocantur Angeli 253. 25.a
ἐξίστασθαι extra se esse, vel exire ex potestate quomodo de Christo dicatur 173.15.b
τὸ ἐξίστασθαι variæ significationes 488. 44. a & b 23
ἐξίστανα & ἐκπλήττειν synonima sunt 168.35.a
ἔξοδος pro morte accipitur 280.3.b
ἐξομολογεῖσθαι quid significet 73.44.b & 317.55.a
ἐξορμίζειν quid significet 149.23.b
Exorcistæ quinam initio dicti sint 149. 34.b
ἐξουσία quid sit 52.54.b & 145.10.a
κατ' ἐξουσίαν quid significet 165.15.a
Expurgare omnes cibos quomodo dicatur id quod in latrinam ejicitur 191. 41.a
Externorũ appellatione quid notet Scriptura 175.26.a
Extra quid sit & Græcis ἔξω 36.27.a

F

¶ *Facies* pro externa rerum specie 96. 1.b
Faciem respicere ex Hebr. phrasi quid sit 212.10.b.
φαντασία pro eo quod apparentiam dicunt 558.45.b
¶ *Felicitas* hominum vbi 49.10.a
Felix quis fuerit 554.17.a
Felicis in Iudæos beneficia 553.48.a
cur Felix Iudæis gratificari studuerit 557.22.a
esse in *Felle* quid sit 489.27.a
φίλειν & ἀγαπᾶν inter se permutari 193.12.a
Festa Iudæorum solennia tria 224.3.a
Festi hypocrisis 558.30.b
¶ *Fides* pro doctrina Euãgelica 478.30.a
Fides pro dictorum factorũmque constantia 129.32.b
Fides vera quæ sit 466.15.a

Fides & fiducia quomodo differant 48. 51.b
Fides saluifica quæ sit 433.22.b
Fides quomodo in nobis creetur & cõfirmetur 145.22.a
Fides non est opus 384.53.b
Fides Dei passiuè dicitur 210.20.a
error eorum qui Fidem actu infantibus inesse volunt 231.17.a
error eorum qui Fidem actualem in infantibus esse contendunt 237.41.a
an pueri Fidem actu habeant 105.33.b
Fides facta omnibus à Deo Christo à mortuis excitato quomodo dicatur 332.37.a
Fiducia à fide quomodo differat 88.15.a
Filius qua ratione Dei dicatur λόγος 337. 10.b
Filius non distinguitur à Patre quatenus Deus 340.52.a
Filius à Patre Audire & Pater Demonstrare Filio quomodo dicatur 375. 30.a
Filius hominis Sabbathi dominus quomodo dicatur 169.46.b
qua ratione Pater dicatur Filium σφραγίζειν 384.7.b
Filio pater dedisse Vitam in seipso habere, quomodo intelligatur 378 1.a
quomodo dicat Christus Filium non posse à semetipso operari 373.36.b
an Filius accipiens à Patre sit eo minor 546.10.a
quomodo Filius dicitur pariter cum Patre operari 375.16.b
Filius patri σωτὴρ 341.40.a
Filius hominis quomodo dicatur 378. 21.a
Filius Pacis & Filius iræ quis dicatur 283.16.a
Filius etsi à Patre quatenus Filius, tamẽ Deus est ea Deitate quæ per se est 405.5.b
Filio iudicium dedisse pater quatenus filius hominis est, quomodo dicatur 378.a & b & 379
Filij seculi qui dicantur 303.1.a
Filij seculi dicuntur qui adhuc in mundo versantur 313.23.b
Filius Abrahę pro gratis electo 309.50.b
Filios regni quos vocet Scriptura 54.31.a
Filij hominum pro hominibus 174.19.a
Filij regni qui dicantur 85.47.b
Filij Dei sumus adoptione 102.29.a
Filij Prophetarum ac pacti quomodo dicantur Iudæi 467.41.a
Filij Dei esse ex operibus quinam dicamur 40.43.b
Filij resurrectionis qui sint 313.33.b
Filij thalami qui dicuntur 59.47.a
Filiæ Philippi quomodo prophetasse dicantur 546.25.b
Filia Sion Hebræo more pro ciuitas Siõ 118.9.a
¶ *Flectere* genua pro toto Dei cultu sumitur 210.54.a
¶ *Fœdus* inter quos iniri propriè dicatur 125.24.b
Fœnerari an liceat 111.12.a
¶ *Fractio* panis mos gentis Iudaicæ 315. 46.a
Fractio panis quid fuerit 462.40.b
Frangere panem etiam in lautis conuiuiis dicitur 463.47.a
Fratres Iesu qui dicti sint 450.5.a
Fratres Christus appellat suos discipulos 442.51.b
Fructus regni Dei ferre qui dicantur 129.31.b
de *Fuga* in persecutione 66.48.a
¶ *Futurum* apud Hebræos pro imperatiuo 41.6.b

G

Γὰρ, expletiua particula 5.39.b
γάμοι pro loco nuptiarum, & quis ille sit & quarum nuptiarum 336.21.b
γαμεῖν & γαμίζειν quomodo differant 124.18.b
γαμβρὸς pro genero & affini sumitur 124.49.a
¶ *Galilæa* Gentium cur dicta 27.32
Galatini locus de vino myrrhato reis damnatis propinari solito 224.50.b
Gaudio gaudere 367.48.a
Gaudium Abrahami quale fuerit 406. 12.a
Ingredi in Gaudium Hebr. phrasis quid significet 137.51.a
an *Gazæ* duæ fuerint 489.38.b
¶ *Gehenna* quid dicatur 33.27.a
Gehenna ignis cur dicta 33.40.a
Genebrardi error de Scribis 12.4.b
Genebrardi error 10.8.b
Gergeseni siue *Gadareni* qui fuerint 96.3.b
quomodo Gadarenos Porcos pauisse dicat Matth. 57.11.a
Gethsemane, vallis Hierosolymis proxima 246.30.b
γὴ pro χώρα 155.41.a
γνησίους appellatione, vel ætatem vel nepotes

potes intelligi 244.53.b
γένος dicitur tam de matre quàm patre 70.47.a
γενεὰ modò pro ætate, modò pro genere quodam hominum 71.47.b
γενεὰ pro gente vel pro ætate 130.25.b
γενεὰ pro ætate vel seculo 134.18.b
γέννημα quid sit 146.44.a
γεννητοὶ γυναικῶν quid sint 70.34.b
γενέσθαι significatio 496.27.b
γενέσθαι pro εἶναι 164.7.a
γενητὸς quid sit propriè 7.40.b
γενέσθαι significat non τὸ εἶναι sed fieri 348.37.b
γενέσθαι pro εἶναι 17.28.a
γενέσθαι pro esse 40.37.b
γενέσθαι pro aduenire 180.vlt.b
¶Gigni denuò propriè dicitur de noua hominis quòd ad animi qualitates creatione 359.22.b
Gnere quæ dicantur 7.41.b
γενήσεις pro vino simpliciter 456.35.a
ccipere Gladium quibus à Deo prohibitum 148.43.a
ccipere *Gladium* quid sit 148.36.a
¶*Glorificandi* verbum quid sit apud sacros scriptores 30 40.a
ilsus Gloriæ Dei prætextus 174.10.a
nbuere Gloriam Deo 408.46.b
γνωρίζειν apud Græcos modò pro ἐπιγινώσκειν sumptum modò pro notificare 255.42.a
Golgotha, pro *Golgoltha* 154.44.a
γραμματεὺς quid sit propriè 102.40.b
¶*Grabathum* quid sit 167.21.b
Gentium nomine comprehensas fuisse omnes Gentes diuersæ à Mosaica religionis 192.20.a
¶*Gratiam* inuenire quomodo dicantur 140.50.a
Gratia diuinæ quidquid est in hominibus, diuinitus est 511.29.a
ic qua Gratia dicat Iohannes nos accepisse Gratiam pro gratiâ 351.8.b
¶*Gymnasia* multa Hierosolymis 478.a.b

H

Habere & non Habere quis dicatur, & quoid sensu dicatur 137.31.b
Habitare & Commorari quomodo differant 16.18.a
¶*Hebionai*, deprauant scripturam 317.a.b
Hebionitæ Iesum fuisse Iosephi filium sunt imaginati 256.47.b
Hebræi carent distributiuis 186.22.b
Hebræorum simplicitas in narrandis historiis 11.50.a
Hebræorum mos vt vno verbo posito intelligatur consequens 25.2.a
Hebræi distinguuntur ab iis Iudæis qui ἑλληνισταὶ vocantur 467.4.b
Hebron vna ex vrbibus quæ in sorte Leuitarum fuit, sita in montibus Iuda 243.35.a
ἦχος pro rumore 266.41.a
ἡγεμόνες voce promiscuè vsi Euangelistæ 150.50.b
ἡγεμόνευσεν vocat Christus ratione ordinis non gradus 320.41.a
ἡγεμεύσαντες ἄνδρες quomodo vocentur quidam 523.35.b
ἡλικία pro statura 48.48.a
ἦφεν aoristus posterior ab ἀφίημι 209.35.b
Herodes tres ab Euangelistis memorantur 88.49.a
Herodis metu Christum abigere tentant Pharisæi 299.45.a
Herodes quomodo rex dictus sit 183.35.a
Herodes etsi tetrarcha à vulgo Rex dictus 371.39.b
quomodo Herodes Baptistam metuerit 88.7.b
Herodes Agrippa Iacobum interficit 505.16.b
quomodo Herodes Iohannem sit reueritus 184.47.a
Herodiani quinam vocentur 122.41.b
Herodias quæ fuerit 184 17.b
¶*Hierusalem* est etiam dicta ciuitas Dauid 243.25.a
Hierusalem vrbs sancta cur dicta sit 156.18.a
Hierosolymæ conditionem deplorat Christus 311.51.a
vrbis Hierusalem obsidio die Paschæ 217.30.a
vrbis Hierosolymæ excidium quando acciderit 130.29.b
Hieronymus in Paulum iniurius 550 45.a
ab Hieronymo locus detortus 182.4.a
¶*Hodie* & cras prouerbialis figura 299.54.a
Holocausta quid fuerint 213.48.b
Homeri de suo Ioue diuinum testimonium 274.26.a
Homo quomodo perdi dicatur 170.21.a
vis verborum Iohannis, Homo non po-

teſt recipere quicquam &c. 366.15.b
Hominis ortus carnalis cum ſpirituali confertur 345.53.a
Honoris nomine omne genus officij intelligitur 91.23.b. & 92.37.a
Hoſanna fuit acclamationis formula 118.27.b
Hoſpitem eſſe in aliqua ciuitate quid metaphoricè ſignificet 324.37.a
¶ *Hydriæ* quid fuerint 356.16.b
Hymnus in feſto Paſchæ cantari ſolitus 143.48.b
Hypocritæ qui dicantur 42.27.a
partem aſſignare cum hypocritis quid ſit 135.10.b
coniectura Camerarij de hac voce *Hyſſopus* 430.1.b
Hyſſopus quid fuerit 439.55.a

I

Ianitor ad fores domus aſſidere ſolitus 410.52.a
ἱκανὸς quid ſignificet 21.10.b
ἱκανὸς pro πολὺς 158.31.b
ἱκανὸν λαμβάνειν quid ſit 527.42.b
ἰδεῖν pro ἀφὶ ἁπαξ 460.22.a
ἰδιῶται qui dicantur Græcis 469.16.b
vis particulæ ἰδὲ 7.23.a
de *Iechonia* in Chriſti genealogia 4.32.a
vnde nata *Iudæorum* ſuperſtitio in nomine Iehoua 509.40.a
cuius *Ieiunij* meminerit Paulus Act. 27.9. 564 18.a
Ieſus quomodo dicatur factus à Deo Chriſtus 461.36.b
Ieſus Nazarenus cur vocetur 457.7.a
Ieſuitæ perſonati 46.50.a
¶ *Ignatius* martyr 105.37.a
Igni baptiſari quid ſignificet 22.28.a
¶ Manichæorum inſania ab *Illyrico* renouata 404.20.b
Indumenti veſtimentum 60.10.a
¶ *Impleri* dies aliquis ex Hebræorum phraſi quomodo dicatur 452.47.b
¶ vis præpoſitionum *In* & *Ad* 21.35.a
an Satan *Incarnationis* myſterium nouerit 263.45.a
Incredulî Deo quodammodo manus vinciunt 182.10.a
Indicatiuus modus pro optatiuo in verbo δώσῃς 79.22.a
Indui virtute ex alto quid ſit 325.37.b
Deus quos vult *Indurat* 417.5.b
de *Inferis* 458.49.b
Infinito non opponi quod eſt ad Menſuram datum 368.12.a
Infirmos ſuſcipere quid ſignificet 545.35.b
Ingredi in regnum cælorum quid ſit aliquando 31.34.a
Inſolentia Iudæorum in Chriſto crucifigendo 154.29.a
Interceſſionis Chriſti functio adhuc perdurat 430.52.b
Interficere quis dicatur 268.54.b
Interpretum nimia audacia in ſacris literis conuertendis 501.6.b
Inuenire animam ſuam 101.1.a
Inuenire pro parare ſibi 101.9.a
¶ *Ioſephus* Arimathæa ortus Chriſti corpus à Pilato poſtulat 227.43.a
Iohannes Baptiſta quo tempore cœpit prædicare 17.10.a
Iohannes lucerna lucens 381.18.a
quomodo dicatur Iohannes Baptiſta venisſe via iuſtitiæ 120.24.b
quomodo Iohannem cum Elia conferat Angelus 237.10.b
quomodo ſe Eliam eſſe neget Iohannes quũ tamen dicat Chriſtus 352.21.a
Iohannis Baptiſmus nõ alius fuit quam Chriſti 538.41.a
cur Iohannes miſerit ſuos diſcipulos ad Chriſtum 69.13.b
quomodo Iohannes Meſſiam non nouerit 353.45.b
cur Iohannem Baptiſtam dicat Matt. Vidiſſe ſignum quod apparuit omnibus quum baptizaretur Chriſtus 23.30.a
ex Iohanne Euangeliſta quidam Angelum fecerunt 343.5.b
Iohannem ſe profiteri quendam agyrtam his temporibus non puduit 446.40.a
non quæuis *Ira* damnanda 31.45.b
ἰσχύειν pro perſiſtere 404.32.a
¶ *Iſrael* dicitur παῖς id eſt vel ſeruus vel filius 246.37.a
Iſraeliticus populus in chiliadas diſtributus 13.50.a
ἰσχυρὸς quis dicatur 21.4.b
ἰσχυρὸς pro δυνατὸς, aut potius formidabilis 77.54.b
¶ *Iudam* non videri interfuiſſe Cœnæ inſtitutioni 420.10.b

Iudam

Iadam quomodo dicat Lucas sibi emisse agrum ex mercede iniustitiæ 450. 53.a
Iudas Lebbæus vel Thaddæus 172.29.b
de Iuda Iscariote quædam commenta 450.28.b
Iudas perditionis filius cur dicatur 432. 54.b
Iudas cur dictus Iscariotes 63.4.b
Iudas Gaulonites 123.38.a
Iudæi αὐτόνομοι 492.40.a
Iudæis concesserunt Romani Deum colere ex legis suæ præscripto 534. 50.a
Ingens Clades Iudæorum 132.40.a
Iudæis eiectionem & exitium Christus prædicit 403.10.a
Iudæi superbè se seruiuisse negant 402. 40.b
Iudæi ne aures quidem Christo audiẽdo volunt accommodare 403.33.b
Iudæi propter deformitatem. Vxores dimittere soliti 109.35.b
Iudicij nomen quid complectatur 289. 18.b
Iudicij futuri tempus incertum 217.21.
Iudiciorum ciuilium forma quæ fuerit apud Iudæos 32.7.a
Iudicium proferre ad victoriam quid sit 76.30.b
Iudicem esse alicuius, quid apud sacros scriptores significet 77.35.b
quomodo intelligendum sit hoc dicendi genus. Pater non *Iudicat* quenquam 376.53.b
Ius suum quomodo tueri liceat 40.19.b
Iustitia nomen pro sincera tum doctrina tum vita 31.41.a
Iustitia aliquando pro iustitiæ fructibus 236.25.a
Iustitiam facere quid significet Hebræis 41.46.b
quomodo Christus baptizatus impleat omnem Iustitiam 23.13.a
Iustificatio & sanctificatio sunt veluti duo membra collata in nos à Christo beneficij 353.51.a
Iusti & peccatores quomodo opponantur 59.20.a
Iustificare pro iustum se approbare 284. 13.b
Iustificare Deum quomodo dicantur homines 273.51.b
Iustificare se quomodo dicantur Phariszi 303.45.b
quomodo dicatur Sapientia Iustificata à filiis suis 72.5.b
Iugum Christi qua ratione dicatur Leue. 74.38.b
Iurare per Cælum 37.19.a
quomodo prohibeat Christus omnino Iurare 37.12.a
Iurasse Dominus iureiurando quomodo dicatur 460.20.b
an sit à Christo *Iusiurandum* penitus interdictum 38.13.a

L

Laetitiæ locus de ara Athen. Deo ignoto 530.47.b
Λαλεῖν, pro polliceri 246.55.a
Λαλιὰ pro idiomate seu lingua 403.20.b
λαλιὰ pro sermone 371.50.a
à *Lampadibus* ductæ metaphoræ scopus quis sit 135.22.b
Lampades quid sint 135.19.b.& 55
λαγχάνειν, idem quod Sortiri 236.41.b
Lapidare quid significet 211.54.a
Lapidipauium vox Castellionis audacia inuenta 438.14.a
λατρεύειν & δουλεύειν idem esse 26.5.a
quomodo *Latrones* dicat Matt. exprobrasse Christo Crucem 155.24.a
Latronem vtrumque Christo conuitiatum quomodo dicat Matthæus 321. 19.b
¶ *Lectio* in Synagogis fieri solita fuit cõiuncta cum interpretatione 263.19.b
Legibus ciuilibus quomodo multa permittantur quæ Deus non probat 111.3.a
Legis perfectio vnde petenda 112.1.b
λειτουργεῖν de quibus dicatur 508.6.a
Lepra quid sit 53.21.a
penes Sacerdotes omnes in Lepra fuisse iudicium 166.50.a
cur Leprosum sanatum Christus id prohibeat vlli dicere 53.42.a
Lex Dei quibus vocibus in sacris literis denominetur: & earum vocum quæ propria sit vis & significatio 235. 45.b
Lex pro tota doctrina sacra 428.10.a
Lex talionis 38.41.a
Legi opponitur Gratia & veritas 351. 15.a
Lex Dei gratia quomodo dicatur 351. 16.a
Legis expositione quam Christus dedit nos non arctiùs constringi quàm veterem populum 31.17.b

Legem quomodo Christus non dissoluat sed impleat 30.54.a
Angeli quomodo dicantur Legem dedisse 486.52.b
Legis ceremoniis quatenus se Apostoli accommodarint 464.29.b
variæ de nomine Λευὶν coniecturæ 168 51.a
Leuitæ sacerdotibus soluebant decimas 129.18.b
Leuitica tribus cum cæteris omnibus affinitatem inire potuit 235.1.b
¶ *Liberationis* 3 species quarum vltima nos Christus liberauit 248.3.a
Liber generationis quomodo dicatur 3.18.b
Liberare à peccatis populum suum proprium Dei 8.28.a
Libertinorum synagoga quæ fuerit 478.15.b
Ligandi & soluendi vocibus cur vtatur Sp.sanctus 99.45.a
de *Linguarum* dono 500.& 591
Linguarum donum Apostolis collatum 455.13.a
dona Linguarum & Prophetiæ collata non per baptismum sed per manuum impositionem 536.44.a
Lithostrotos quid vocetur 478.4.a
λίτρα nomen Latinum 415.18.a
λογίζεσθαι pro ἀριθμεῖσθαι 226.24.a
λόγος ἀντὶ τοῦ πράγματος 126.9.a
quomodo λόγος dicatur σκληρὸν ἐν ἡμῖν 346.5.b
quomodo λόγος dicatur factus caro 345.52.b
λόγια quæ à Græcis vocentur 484.30.b
τὸ λοιδορεῖν quid significet 409.12.a
Longinus errore non paruo λόγχῃ qua percussus est Christus substitutus 440.49.a
Loqui linguis quid significet 500.32.b
¶ *Lucas* in Alexandria prædicasse dicitur 232.5.a
à quibus Lucas suum Euangelium acceperit 232.29.a
Lucam ante Matthæum Euangelium suum videri scripsisse 232.30.a
Lux vel pro lucis auctore vel pro lucis munere 342.21.b
nullus nascitur Lucis expers 344.1.a
Lunatici qui dicti sint 102 48.b
Luscus Latinis quis dicatur 106.45.a
τὸ λύτρον redemptionis pretium 117.14.a

M

Μακροθυμεῖ & μακροθυμία quid sit 108.47.b
Magdala vel *Magedan* quæ dicta fuerit 95.47.b
Magi qui dicti sint olim 9.45.b
quo tempore Magi Bethleemum aduenerint 13.38.b
Magos quis tantum natiuitatis Christi mysterium docuerit 10.8.a
Magorum sepultura & ficta nomina 11.31.a
Magister quis dicatur 55.40.a
an nullum sit ius Magistratuum in hæreticos 476.17.a
μαίνεσθαι qui dicantur 160.11.b
μαλακία quid dicatur 28.20.a
liberari à *Malo* quomodo precemur 45.20.a
Mali filij qui dicantur 85.53.b
Mammona quid significet 77.27.b
Mancus pro membris captus ac debilis 94.25.b
Mannam quomodo dicat Christus non fuisse panem cælestem 385.1.b
Manus Dei pro fauore Dei 247.32.a
Manus Dei quid sit 510.49.b
Manus Hebræis quid dicatur 484.41.a
Manuum impositio 477.33.b
peccatum non Manumittit nos sed veritas ab eius seruitute nos in libertatem vindicat 402.29.b
Marci Euangelium Latinè scriptum volunt Romæ, & à Petro dictatum 231.27.b
Marcus Euangelista post Lucam scripsit 160.7.a
cur Marcus à Iohannis prædicatione Euangelium ordiatur 161.1.b
Marcion deprauat scripturam 308.43.b
quomodo dicatur *Maria* κεχαριτωμένη 239.20.b
quomodo dicatur Maria εὐλογημένη 140.10.a
Maria virgo quomodo dicatur adhuc desponsata fuisse vxor Ioseph 7.17.b
Maria μεμνηστευμένη vocatur etiam desponsa Iosepho 239.35.a
Maria Θεοτόκος 242.36.b
Maria Θεοτόκος dicta aduersus Nestorium 243.36.b
Christus in Maria & ex Maria genitus 7.16.a
Mariam fuisse ex Dauidis familia 239.9.b

quid

quid dicat virgo Maria quum Angelo respondet se virum non cognouisse 241.13.a
quousque superstitiosi Mariam euexerint 356.50.a
superstitio quorundam in nomine Mariæ matris Domini ordine suo collocando 174.35.a
Martyres qui dicantur 549.31.b
μαρτυρεῖν quid significet 364.45.b
μετὰ quid metaphoricè significet 265.40.b
secundum Matthæum Euangelium quo sensu dicatur 3.23.a
conciliatio Matthæi cum Marco 182.51.a
conciliatio loci ex Matth. 26. 15. cum Marc. 14. 15.. 140.11.a
μαθητεύειν peculiaris significatio 518.47.b
μαθητεύειν aliquando est transitiuum 156.18.b
μαθητεύειν, docere vel discipulos facere 159.10.a
an post repudium nullus sit secundo Matrimonio locus 303.52.b
quomodo Christus discipulos suos vetet Meditari quid sint responsuri 216.17.b
μεγαλυνειν quid sit 127.3.a
Magistanes vox Græca pro proceribus à Latinis retenta 184.2.b
Melita insulæ duæ, & ad vtram Paulus appulerit 568.12.a
Mendicantium institutum quo fundamento nitatur 283.25.b
μεν pro diuertere 283.29.a
μενοῦν addubitantis particula 136.46.a
Mensarij & Argentarij quomodo inter se differant 310.54.b
Mentiri Spiritui sancto quid sit 471.33.b
Mercedis nomen quomodo vsurpetur in sacris 42.8.a
quam Mercedem Deus operariis promittat 64 37.b
Mercenarij an sint in Ecclesia tolerandi 116.33.a
Mergi consueuisse atrocium scelerum conuictos 105 50.b
μεριζεσθαι quid sit 77.45.a
μεσουρανῶν quid significet 48.27.a
Messias passim Sol iustitiæ & lux vocatur 250.13.b
Messias nomen regibus commune peculiari ratione de Christo dicitur 256.14.b
Messiæ regnum non est terrenis imperiis simile 105.20.a
Messias vocatur ἀπόστολος ἐξ ὑψους 249.51.b
μετὰ præpositionis quæ vis & significatio 197.15.b
μετὰ pro διὰ 519.20.b
μεταμέλεσθαι quid sit 17.24.b
μεταμέλεια iter est ad fidem 120.33.b
μετάνοια & μεταμέλεια quomodo differant 474.21.b
μετανοεῖν quid significet 17.11.b
τὸ μετεωρίζεσθαι variæ significationes 293.31.b
μετεμψυχώσιος dogmate imbuti Iudæi 407.10.a
μεθόρια Tyri & Sidonis quæ fuerint 191 40.b
μεθύειν non semper in vitio ponitur 357.40.a
μετουσία & μετοχεῖν quid sit 4.26.a
Metonymia in Sacramentis quid significet 85.35.b
metonymia obseruanda in verbis Christi in cœnæ institutione tam in pane quàm poculo 145.& 146
Metonymia etiam vsitata eruditis scriptoribus 319.21.a
Metonymia duplex in his verbis, poculum est nouum fœdus 319.4.a
μία σαββάτων dicitur dies à Sabbatho proximus 157.33.b
quomodo quædam præcepta dicantur Minima 30.48.b
Minimi in regno cælorum qui dicantur Matth. 5.19
Minimus in regno cælorum quis dicatur 71.5.a
Ministrorum officium in agro Domini seminando 177.13.a
quæ sit potestas verbi diuini Ministrorum 116.16.b
qua ratione Ministerium Ecclesiasticum à Ciuili politia differat 116.40.b
quomodo Paulus Miram peruenerit 563.6.b
μνηστεύεσθαι quid sit 239.45.a
μνηστεύεσθαι & γαμεῖν quomodo differant 5.24.b
μοιχεύειν quid significet 35.51.a
¶ Mola asinaria cur vocetur 105.vlt.
Monachorum votum paupertatis quo fundamento nitatur 283.9.a
Morbi vocantur flagella 171 50.a
Mortis solutis doloribus Christus exei-

tatus quomodo dicatur 458.13.a
Mortem fideles non videre 405.43.a
Morte mori ex Hebr. idiotismo quid sit 191.7.a
quomodo quærant inter se Apostoli quid sit à *Mortuis* resurgere 200.37.b
Mos, trium literarum tyrannus 321.24.a
quomodo *Moses* & Elias apparuerint 102.5.a
Mosis præceptum de libello diuortij quomodo datum 204.50.b
¶historia de *Mulsere* adultera incerta 397.45.b
Mulieres apud Græcos molere & coquere solitæ 135.5.a
Mulieres non solebant olim cum viris accumbere 184.34.b
Mulieres Mosaicam legem amplexæ 516.46.b
an de singulis rebus ad *Multitudinem* sit referendum in Ecclesia 107.27.b
Munsteri locus de more Iudæorum in suis ablutionibus 189.36.a
Murinam quid vocent Latini 224.38.b
Mutuum quomodo dare iubeamur 270.45.b
¶*Myra* vrbs Lyciæ 563.29.b
Mysteria quę dicat sacra scriptura 82.55.a

N

Nardus πίστικὴ liquida 218.43.a
Nardus vel spica nardi 218.27.b
ναὶ particula obsecrationi subseruit 94.44.a
ναὶ ναὶ & οὐ οὔ particulæ quomodo exponendæ 37.52.a
Natiuitas Christi cur dicatur potiùs quàm generatio 5.54.a
Naturæ vtriusque in vna Filij Dei persona coniunctio notatur 242.23.a
Naturas Christus apertè distinguit 363.11.b
duarum in Christo Naturarum summa coniunctio varias enuntiationes gignit cautè intelligendas 363.b
Nazareatus votum 547.52.a
Nazarei qui fuerint 16.6.b
Christus *Nazarenus* cur dictus per fraudem diaboli 164.24.b
Nazareni per ludibrium vocati Christiani 553.34.b
Nazareth cur dicatur vrbs Galilææ 162.48.a
Nazianzeni locus de Christi deiectione 322.10.a
Nazianzeni locus 359.24.a
Nazianzeni locus de Christo λόγῳ 357.25.b
¶*Neapolis* 525.15.b
νεομηνία quid sit 564.41.a
discrimen inter *Necessitatem* & coactionem 106.20.a
νεώτερος pro eo qui est minimæ auctoritatis 300.30.a
νήπιος quis dicatur & vnde 74.8.a
Nestorij error 363.45.b
Nestorius Christum in duas personas diuisit 346.17.b
νήφειν pro impastis 95.30.a
Nexus iniustitiæ quid dicatur 489.19.b
¶*Nihil* absque sermone factum, & eius dicti variæ expositiones 341.38.a
Nisi particulæ vis: & eius expositio in his Christi verbis Nisi viderit Patrem operantem 374.31.b
τὸ νοεῖν interdum pro σωτῆναι ponitur, interdum minus aliquid significat 195.25.a
νοεῖν & σωτῆναι distinguuntur 132.50.a
¶*Nomen* Dei 51.46.b
Nomen Christi pro Christo ponitur 466.6.a
in Nomine Christi venire bifariam sumitur 315.16.a
prædicare Christi nomine resipiscentiam quid sit 325.11.b
Nominis impositio cuius sit potestatis, & cur Mariæ tributa 8.15.b
venire sub Christi Nomine qui dicantur 131.12.b
τὰ νομίζεσθαι variæ significationes 525.21.b
Nona hora precationi & sacrificio destinata 464.9.b
Nonni locus 401.41.b, & 404.45.b
Nouis linguis loqui, pro peregrinis 231.25.a
Noctes in quatuor Vigilias à veteribus diuisæ 90.34.a
νοσφίζεσθαι quid significet 471.2.b
¶quomodo sit filius hominis venturus in *Nubibus* cæli 134.17.a
Nunc est interdum coniunctio 403.1.b
de re *Numaria* inter Iudæos quid statuendum 115.38.a
Nuptiarum pompa noctu celebrati solita 135.32.b
νῦν coniunctio 437.28.a
νυὶ pro cõiunctione expletiua 287.10.b
νυστάζειν propriè Latine est nictare 136.7.a

O

Obedientia & fides nũquam separantur

447.42.b
Obitus quid dicatur 14 44.b
Oblationes voluntariæ 115.11.a
Obtendere quid sit 307.28.a
¶*Oculus* malus apud Hebræos pro inuidentia 115.17 b
Oculus simplex quid ex Hebrça phrasi significet 47.25.a
quid iubeat Christus iubens erui Oculum 35.20.b
aperti Oculi Hebrçorum more quid sint 508 20.a
clausi Oculi Hebrçorum more quid sint 408.20.a
quomodo iubeat Christus suos *Odisse* patrem & matrem 298.53.b
ὀδὸς & ἄφοδος sunt synonima 492.32.a
ἀνὰ ὁδὸν appellatione quid intelligatur 356.25.a
¶*Offendiculorum* variæ species 107. 9.a
indicia de Offendiculis penes seniores 107.34.b
in publico Offendiculo peccantes quomodo arguendi 107.24.a
quid iis agendum quibus obiectum est Offendiculum 106 53.b
Οἴκημα pro careere 505.43.b
οἰκτιρμὸν actum vocant Latini
οἶκος & συγγένεια quid significent 299. 46.b
¶*Oleum* Euangelij datur gratuitò in tẽpore beneplaciti 136.9.b
Oleum adhibuerunt Apostoli tanquam symbolum virtutis 183.19.a
ὀμνύειν quid significet 323.9.b
¶*Omne* pro quoduis, vel omne genus 289.13.b
Omnes pro quibus vis 416 51.b
Omnis particula indefinita 456.37.b
Omnes sumitur specialiter pro Ecclesiç filiis 388 50.a
particula vniuersalis Omnes pro quibusdam 161.54.b
quomodo sibi Christus Omnia à patre dicat tradita 74 47.a
quomodo dicatur Christus sanasse Omnes morbos 78.12.a
ὁμολογεῖν quid sit 68.37.a
ὁμολογεῖν pro profiteri 59 19.a
ὁμολογεῖν pro spondere, alias pro confiteri 88.37.b
ὁμοτέχνια λόγα aduersus Arrium asseritur 339.18.b
ὀνειδίζειν pro increpare 72.51.b
ὀνόματα quę Latinis Capita dicuntur 450.22.a
quomodo illud Christi dictum ad Petrum ὕπαγε ὀπίσω μου sit intelligendum 198.47.b.& 199 a
¶*Ordinis* distinctio non graduum inter Apostolos 451.9.b
Ordinariorum manuum impositio an necessaria 519.8.a
Origenis de Christo qui dicitur fore in signum ridicula expositio 258.37.a
Origenis error 112.54.b
¶*Operarij* iniquitatis qui dicãtur 52.37.a
Operarij quomodo in opus Dei extrudantur 62.14 b
Operari cibo qui permanet in vitam 384.42.a
Opes iniustæ cur dicantur 303.35.a
Opera Dei pro diuinis operib. 384.39.b
Opera prçparatoria nulla sunt 498.42.b
Operum iustitia refellitur 235.24.b
Opportunitates temporũ vnde 446.23.b
ὀφθαλμὸς pars prorę 566.40.a
ὀψάριον quid sit 444.18.b
ὀψὲ absolutè positum significat serò, cũ casu verò, in extremo 157.18.a
Opsonij appellatio pro militari stipendio 260.48.a
ὄψις pro προσώπῳ 396.38.a
Opus est, minus significat quàm Necesse est 22.42 b
ὥρα pro momento 54.16.b
ὥρα pro tempore 209.43.a, & 273.54.a
ὅραμα quid significet 102.1.b
ὁρατῶς & βλεπόμενα quomodo differãt 175.40.a
ὀρχίζειν quid significet 178.10.b
ὀρχιὰν Grçci quid vocent 567.43.a
ὀρθοποδεῖν quid sit 317.10 a
ὄρνις Gallina per antonomasiam dicitur 130.49.b
¶*Oris* vocabulum quid interdum significet 107.37.a
ὡς pro ὅπως 177.27.a
ὡς pro σχεδὸν 128.47.b
¶Os pro voce & testimonio 119.31.b
Os pro facultate loquendi 315.8.b
¶*Osiandri* opinio damnata 157.35.a
ritus *Osculo* salutandi familiaris Orientalibus 148.12.a
ὄσιον dixerunt Grçci pro eo quod Heb. beneficentiam dicunt 514.32.b
ὅσιον & δίκαιον inter se permutantur 171. 8.a
ὅσιον loco prouocabuli accipitur 171. 11.a
ὅσιον aduerbialiter sumitur 193.11.b

Christus *Ostium* se appellat 410.33.b
ὅτι habet vim confirmandi 52.27.a
ὅτι interdum accipitur pro διὰ τὶ 201 5.a
οὐ πεῖδικῶς sumitur 248.19.b
οὐκ pro διὸκ 202.12.b
¶ *Otiosi* sermones qui dicantur quorum reddenda sit ratio 79.50.a
¶ *Ones* prius esse oportet quàm Pastoris vocem audiamus 412.7.b
Ouile quid sit 411.3.b
οὐὰ particula maledictionis 226.54.a
οὐαὶ miserentis particula 316.5.a
οὐμὲν particulæ ἀπαγορευτικῶς positæ 82.10.a
οὖν pro ἀλλὰ vel δὲ 75.49.b
ὀξυθυμία quid sit 198.32.b
differentia inter ὀξυθύμους καὶ θυμώδεις 108.40.b

P

Paris nomen apud Hebræos quid sit 250.25.b
Pacis nomine quid Hebræi significent 65.17.a
Pax pro felicitate 312.23.a
via Pacis quæ sit 250.23.b
Pacem habere in Christo 431.26.b
in Pace, pro feliciter 180.25.a
παῖς pro filio vel seruo 76.26.a
παῖς & παιδίον quomodo differant 202.48.a
πάλιν pro εἰς τοὐπίσω 192.34.b
πᾶν indefinitè accipitur 29.15.b
πᾶς in quantitate discreta interdum ponitur 165.5.b
Panis vitæ est Christus ipse 389.11.b
Panis cælestis quis sit 385.3.b
Panem nostrum petere καθ' ἡμέραν quomodo iubeamur 285.4.b
quid sit Panis ἐπιούσιος 44.27.a
edere [Panem] quid sit apud Hebræos 188.35.b
edere Panem pro cibum capere 173.5.a
quomodo Panis sit Christi corpus 145.2.a
Panes propositi cur dicti 75.39.a
παῤῥησία quid propriè dicatur 313.52.a
πάντοτε de loco & tempore dicitur 139.3.b
παρὰ in compositione idem significat atque iuxta 210.1.a
verbi παραδιδόναι significatio 452.11.a
Parabola in Euangelio quid significet 211.8.a
παροιμία sumitur pro *Prouerbio* 365.39.a
παρακαλεῖν varias habet significationes 261.34.a
παρακαλεῖν 15.23.b
παράκλητον donum Spiritus sancti 295.8.a
παρακαταθήκη, fidei committere 295.3.a
παραδειγματίσαι quomodo explicandum 6.45.a
παραδιδόναι ἀντὶ τοῦ προδιδόναι 132.5.a
παράδοξα, inopinata Quintilian. 267.23.b
τὸ παρακολουθεῖν quid significet apud Lucam 234.15.a
παρακύπτειν quid sit 107.48.a
παρακύπτειν quid significet 323.31.a
παραβάται sæpe cum ellipsi vsurpatur 163 38.b
Παραλαμβάνειν pro acceptum transferre 24.53.b
discrimen inter παραλαμβάνειν & ἀπολαμβάνειν 7.50.a
παραλαμβάνειν obseruanda significatio 344.49.b
quomodo *Paralyticus* διὰ τῶν κεράμων demissus sit 267.48.a
παραπορεύεσθαι malè ab Erasmo exponi clàm iter facere 202.23.b
παραπτώματα & παραπίπτειν quid sit 45.27.b
παρατηρεῖν in vitio ponitur 313.9.a
παρελθεῖν significatio aneeps 147.32.a
Parentes Christi dicuntur Ioseph & Maria, ex vulgi opinione, non quòd Ioseph fuerit Christi pater 156.31.b
Parmenones serui vnde dicti & qui fuerint 65.23.a
παροικεῖν quid sit 224.35.a
παροικίαν vocat Petrus vitam nostram 16.28.a
ἐν παῤῥησίᾳ εἶναι celebrari publicè 394.36.a
παῤῥησία ponitur pro σαφῶς 198.38.b
Partes pro regione 93.12.b
Parui quomodo vocentur fideles 105.15.b & 30
Parascene Paschæ quis dies fuerit 438.39.a
Pascha metonymicè pro agno Paschali 317.17.b
in tuius ædibus Pascha sibi parari Christus di

ſtus voluerit 143.18.a, & cur eũ Chriſtus diſcipulis non nominet.1.
Paſcha in regno Dei complendum quomodo dicat Chriſtus 317.51.b
Paſcha metonymicè ponitur pro agno in feſto Paſchæ mactato 219.33.a
Paſchalis feſti celebrandi ritus qui fuerint 143.6.b
quomodo in Paſchæ celebratione Chriſtus diſcubuiſſe dicatur quum Iudæi ſtantes agnum comedere iuſſi ſint 143.45.a
πάντα quæcunque homines à diuina natura ſecernunt 518.35.a
Patris nomen in conſtructione interdum ſubaudiri 483.13.a
expoſitio iſtorum verborum, Pater maior me eſt 424.47.b.& 425.a
Chriſti Patria quæ dicatur 87.40.b
Paulus ciuis Romanus 550.5.a
aduerſus Paulum calumnia 495.5.a
cur Saulus ſit Paulus dictus 510.6.a
quomodo Paulus Chriſtum viderit 549.3.b
quomodo deſignatus dicatur Paulus à Deo 549.44.a
Paulus quartus Papa 46.1.b
Pauſaniæ locus de Athenarum idololatria 529.15.a
Pauſaniæ locus de Athenienſ. ara 530.34.b
nomine *Peccati* quid notetur 353.10.b
cur Peccata vocentur ὀφειλήματα, ſeu debita 44.45.b
de Peccatorum remiſſione quæſtiones duæ diſtinguendæ 285.45.b
Peccatores Deum non audire, vna ex notitiis communibus 409.38.a
Peccare in cælum quid ſit 299.4.b
Peccatum non habituri Iudæi quomodo dicantur ſi Chriſtus non veniſſet 427.46.b
Pecuniæ appellatione quæ bona intelligantur 205.33.b
Pecunia ἐργαζομένη vel ἐνεργὸς quæ à Græcis dicatur 310.44.b
apud *Pedes* alicuius inſtitui 548.54.b
Peierare quid ſit Latinis 36.7.b
πειράζειν quid ſit 24.2.b,& 25.15.b
πειρασχεῖν quid ſit 474.31.b
πειρὰς quid propriè dicatur 106.11.a
particula iſtius πέρας ſignificatio 382.25.b
de dictione πέρας 279.7.a
πέρας Trans.& Secus 26.15.b
Percellere idem quod Græcis ἐκπλήσσειν 168.37.a
quomodo *Perfectionem* ponat Chriſtus in bonorum venditione 113.43.a
quomodo Deus *Perdat* homines 67.27.b
περὶ pro ὑπὲρ 146.17.a,& 166.7.b
περὶ auget ſignificationem in περίλυπος 147.7.a
phraſis Græca, εἴ περὶ τινὰ quid ſignificet 174.49.b
περιοχὴ quid ſignificet 490.34.b
quomodo dicat Chriſtus ἐν τῇ περιουσίᾳ vitam non eſſe 292.21.a
περίσσευμα redundantia 79.32.a
τὸ περισσὸν ſignificatio 493.36.b
Perſonam accipere quid ſit 313.38.a
non omnis προσωποληψία damnatur 212.19.b
reſpicere ad Perſonam quid ſit 123.17.b
Perſona ſeu facies quid ſignificet 212.10.b
an Dei *Permiſſio* eius voluntati opponatur 57.39.a
Peruidere quid ſignificet aliquando 532.30.a
quomodo Petrus dicatur à Chriſto petra 98.33.b
Petrum Romæ ſediſſe vt volunt quidam quàm non ſit veriſimile 506.33.b,& 507.34.b
quomodo Petrum dicat Chriſtus ſibi eſſe offendiculo 100.15.a
quomodo Petrum dicit Chriſtus ducendum quò nolit 445.50.b
quomodo Petrus primus inter Apoſt. numeretur 62.51.b
triplex Petri confeſſio triplici negationi opponitur 445.11.b
liber ineptus de Petri paſſione 446.8.a
φαγεῖν & ἐσθίειν differunt 187.55.b
φάντασμα ſeu ſpectrum quid ſit 90.2.b
Phariſæi, nomen ſectæ 550.43.a
Phariſæi vnde ſic vocati 19.22.a
Phariſæorum diſcipuli 169.6.a
Primores Phariſæi qui fuerint 298.3.b
cur Phariſæos durius excipiat Iohan. Baptiſta 19.34.a
Phariſæi quomodo ſint Καππισαὶ vocati 190.12.a
Phariſæos quomodo dicat Chriſtus prophetarum ædificare monumenta 290.1.a
Phariſaiſmum quomodo vocet Paulus

sectam exquisitissimam 559.17.b
Pharisæorum institutum de ieiuniis 308 24.a
cur Pharisæi illotis manibus cibum capere noluerint 188.24.b
quid significet quod Pharisæus dicitur σαδὶς πρὸς ἑαυτὸν 307.19.b
φάσις pro rumore 548.23.b
τὸ φέρεσθαι, ferri cum impetu 454.7.a
φιμοῦν quid significet 122.25.b
φιλεῖν quid significet 43.33.a
φοβεῖσθαι actiuæ est significationis 235.30.b
φράζειν pro edisserere, aliàs pro dicere 85.15.b
φῶς pro igne 221.48.b
φῶς opponitur tenebris quæ & mortem & calamitatem significant 561.47.b
φῶς propriè colorem esse ignis 101.31.b
¶ *Photÿ* opinio de lunatico 103.17.a
φωνὴ pro rumore 454.50.b
φωνὴ pro sono 362 35 b
φωνεῖν & καλεῖν quomodo differant 117.2.b.
τὰ φρονεῖν τὰ τῦ Θεοῦ quid sit 100.25.a
φυλακὴ quid sit apud Græcos 34.50.a
φυλακτήρια Iudæis quid fuerint 126.22.b
vera *Pietas* quæ sit 235.15.b
Pilatus perterritus 437.28.b
cur Pilato Christus à Iudæis sit traditus 223.34.a
Pinnæ templi quæ dicantur 25.5.a
Piscis S. Petri Romæ 105.5.a
Piscinæ quid sit 372.53.a
Piscinæ turbatio per Angelum 372.38.b
πίστις ὀνόματος passiuè dicitur 466.4.a
πτωχοὶ qui dicantur in sacra Scriptura 48.55.b
Planus pro præstigiatore 156.55.b
πλανᾶν pro ἀπατᾶν seducere 131.1 b
¶ *Platonis* delirium 463.30.a
πλειοψήφια quid sit 292.8.a
πλειοψήφιαι quæ dicantur 191.5.b
πληγὴ & τραύματα quomodo differant 211.17.b
Plinÿ locus de vnguentis 218.50.a
πλὴν interdum pro ὅμως, interdum pro sed 73.32.a
particulæ πλὴν vis 147.10.b
Pleonasmus Hebræus 351.39.b
πληροφορεῖσθαι quid sit & quid πληροφορία 232.12.b & 29
πλοῖον quodlibet nauis genus 56.9.a
πλυτεῖν ἐν Θεῷ quid sit 293 24.a
Plutarchi locus 73.24.a
πνεῦμα & πνοὴ quomodo differant 454.18.a
πνεύματος appellatione non semper intelligi Spir.S. 163.25.a
Poculi appellatione ira Dei ad Hebræos notatur 147.6 b
quomodo quod dicit Lucas de Poculo in cœna mystica à Christo tradito cũ aliis Euangelistis conueniat 318.2.a
Poculi appellatione quid intelligant Hebræi 116.2.a
Pœnarum æternarum fore imparitatem 32.19.a
Non quiuis *Pœnitens* resipiscit 151.17.a
ποῖα pro τινὰ 312 29.b
ποῖος pro τὶς 112.8.b
verbi ποιεῖν apud Græcos constructio est cum infinitiuo 164.11.a
τὸ ποιεῖν accipitur pro καθίσαι 171 48.b
τὸ ποιεῖν & ἐργάζεσθαι quomodo differant 374.23.b
πολιτεύεσθαι quid significet 550.25.a
πορεύειν pro διατρίβειν 535.52.a
Pollutum nullum quomodo dicat Petrus 498.7.a
Polybÿ locus de militari stipendio 260.53.a
Pone Christum venire quid sit 100.39.a & 60.48.b.
Ponè sequi Christum 68.47.b
πονηρίαι emphaticè in plurali 468.12.a
πονηρὸς quis sit 38.25.a
πονηρὸς quis dicatur 45.20.a
πονηρὸν & πανηρία quid sint 191.17.b
Populi Israel cur dicantur 470 47.a
quomodo *Porci* fuerint in regione Gadarenorum 277.42.a
πορεύεσθαι in mandatis Domini 235.30.b
πορεύεσθαι pro ἰέναι 169 5.b
πορεύεσθαι pro viuere 235.29.b
πορείας nomen generaliter μειχείαν comprehendit 111.40.a
πόρνεια & πορνεύειν quid significet 56.37.a
πώρωσις & πήρωσις differunt 170.16.b & 188 9.a
πώρωσιν malè vertunt quidam torporẽ 170.19.b
¶ *Porta* pecuaria templo propinqua 372 33.a
Portæ inferorum quomodo dicantur nõ prævalituræ aduersus Dei Ecclesiam 99.14.a
πῶς admirationis particula 97.38.a
πῶς pro ὡς vel ὅπως 201.20.a
quomodo credenti omnia dicantur *Possibilia*

Possibilia 202.40.a
quomodo sint Deo omnia *Possibilia*

Possidere animas suas per tolerantiam variè exponitur 315.15.b
Postelli blasphemia 342.44.a
Postelli blasphemiæ 446.44.a
Potens in Scripturis phrasis Hebræa 535.5.b
Potestates cælorum quæ dicantur 133.34.b
discrimen *Præceptorum* Euangelij ac Philosophiæ 270.9.b
¶*Præcipere* propriè est docere 112.37.a
Præceptum Magnum quomodo dicatur 125.2.b
Præcogitare non significat quod apud Græcos προμεριμνᾶσθαι 216.28.b
πρᾶξις, quid sint propriè 186.42.b
Presbyteri nomen generaliter sumptum 519.44.a
Præscientia Dei ab eius decreto nunquã separanda 516.12.b
tempus *Præsens* aut præteritum cur pro futuro sæpe vsurpent Proph. 8.1.b
Præterita & aorista pro imperfectis ponuntur 96.a
πράσσειν & facere & exigere, vnde πράκτορες, qui multas exigunt 260.28.a
Preces ascendere quomodo dicantur 496.24.a
Iudæi stantes *Precantur* 43.4.b
Presbyterium populi quodnam fuerit 322.1.b
nullum esse Primatum in Apostolica functione 206.32.a
Primores populi quinam dicti sint 312.17.b
Princeps dæmoniorum qui & Satan & diabolus dicitur 62.1.a
quomodo Princeps mundi eiiciendus foras 416.6.b
verbi προάγειν significatio 13.45.b
προβάλλειν pro ἐκφύειν 316.7.b
Probitas vnde æstimanda 236.3.b
προλαβοῦσα producta 88.51.b
Procuratorum Cæsaris duo genera 151.1.a
Profectio Pauli Hierosolymam 494.16.a
Propheta pro doctore 524.46.a
Prophetæ pro Apostolis 130.49.a
Prophetarum duo genera 12.46.a
in Prophetis scriptum quomodo dicatur quod in illorum vno tantũ extat 388.37.a
cur aliquid in Prophetis scriptum dicatur quod in vno tantùm scriptum est 160.17.a,& 5.b
Prophetarum nomen cur dicatur in plurali de vno Propheta 515.47.a
Prophetę ferentibus, Apostoli messoribus comparantur 351.25.a
Iudæorum opinio de Propheta venturo 352.10.a
προφητεύειν, Prophetare vel vaticinari 222.20.b
πρὸς prępositio quã habeat vim 95.24.a
πρὸς pro κατὰ vel pro διὰ 110.46.b
Propositionis πρὸς vis in hac enuntiatione, ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν 339.45.a
πρὸς pro παρὰ 181.28.b
προσκαρτερεῖν 449.7.b
προσκαρτερεῖν quid significet 171.21.a
προσευχὴ propriè quid sit 449.16.b
προσευχαὶ dictę quæ antea Synagogæ 525.29.b
προσέχειν attendere vel cauere 41.21.b
προσκωλεῖν & κωλεῖν quid sit 14.25.a
Proselytas religiosos quos vocet Paulus 516.11.a
Proselytus quis fuerit 129.21.a
τὸ προσήλυτον propriè de nomine dicitur 96.23.b
προσφάγιον quid sit 444.25.a
προσφάγιον ineptè Castellio vertit pulmentarium 444.26.a
Prouchere absolutè sumptum 187.11.b
Prouidentia Dei nunquam separanda ab eius consilio & decreto 319.35.b
Prouidentia Dei ab eius consilio nunquam diuelli potest 457.50.a
¶*Psal.*72.falsa expositio 10.50.a
τὸ ψηλαφᾶν quid significet 531.54.a
πτωχοὶ qui propriè dicantur 18.45.b
πτωχοὶ, mendici 298.32.b
πτωχὸς & πένης quomodo differãt 113.52.a
¶*Publicani* cur ἀμαρτωλοὶ dicti 58.25.b
Puer pro filio vel seruo 53.20.b
Puero similem fieri quid sit 105.4.b
Pueruli Christo oblati 308.23.b
Pulchri portus hodie Galos limenas 563.47.b
Purgatorij satisfactiones falso fundamẽto nituntur 35.1.a
Purgatoriũ vnde probẽt quidam 33.43.b
Purificationes Iudęorũ in Ecclesiam inuehere conatus est Hebion 356.33.b
πυγμῇ quomodo vel legendum vel exponendum 188.48.b
Pythonem, Apollinis epitheton 525.42.b

Q

Quadrans quid fuerit 115.39.a

ad vltimum Quadrantem prouerbialis locutio: quæ de ſolis inter ſe hominibus reconciliandis dicitur 34.33.b
Quadringenti illi anni quibus filij Abrahæ malè erant accipiendi quomodo numerandi 480.45.a

R

¶ *Rabbi* cognomen Doctoribus verbi attributum 354.48.a
ſignificatio vocis Rabbi 127.39.a
qua ratione Chriſtus prohibet Apoſtolos ne vocentur Rabbi 127.39.a
quæ ſit differentia inter Rabbi & Rabboni 209.21.a
Rabbi & Rabboni non multum differunt 442.49.a
ῥαβδοῦχοι qui fuerint & vnde dicti 222.48.b
ῥαβδοῦχοι dicti viatores 526.18.b
vocis *Raca* variæ expoſitiones 32.45.a, & b
ῥαδιτεργίαν quid vocent Græci 510.22.b
ῥαπίζειν quid ſit 38.30.b
ῥαπίζειν quid ſit propriè 150.40.a
ῥαπίζειν quid ſit 222.34.b
Rapi regnum cælorum quomodo dicatur 71.25.b
Reconciliatio eſt munere potior 33.10.b
Regeneratio vel pro Euangelij prædicatione vel pro hæreditate cæleſti vltimo die futura 114.44.a
Regina Auſtri quæ & Regina Sabæ 80.46.b
Regina cæli Sol olim dictus, qui iam ad Mariam virginem eſt translatus cultus 240.17.b
Regnum cælorum quid vocetur 71.34.a
Regnum Dei pro Eccleſia 360.6.a
Regnum Dei quid ſignificet 87.27.b
Regnum ſuum Chriſtus quomodo dicat non eſſe ex hoc mundo 436.37.b
Regnum Dei viſuros quoſdam quum dicit Chriſtus ante mortem, quomodo ſit intelligendum 199.24.b
quomodo dicat Chriſtus Regnum Dei non venturum ita vt obſeruari poſſit & intus haberi 303.30.a
quomodo Regno cælorum vis adferri dicatur 71.52.a
Religionis libertatem armis tueri anticeat piis 437.2.a
Religionis futuram mutationem ſub Meſſia non ignorarunt Iudæi 352.8.b
ῥῆμα pro mandato 266.39.b
Remiſſio peccatorum 240.25.b
de nomine *Remphan* quid ſtatuendum 485.42.b
Reprehenſores damnantur à Chriſto 271.45.b
Reptilium nomen quàm latè pateat 497.22.a
Chriſtus vocat ad *Reſipiſcentiam* 59.28.a
Reſipiſcere quid ſit 17.15.b
Reſpicere pro diligere 244.22.a
Reſpondere quomodo dicatur Chriſtus non interrogatus 73.30.b
Reſpondendi vox ſæpe ex more Hebræorum redundat 209.25.b
Reſurrectionis Chriſti tempus quod fuerit, & quomodo inter ſe conciliandi ſint Marcus & Matthæus 229.40.a
Reſurrectio vitæ 380.1.a
quomodo in Reſurrectione futuri homines vt Angeli 124.35.b
quomodo ex eo quòd Deus dicitur Deus Abrahami, colligatur Reſurrectio corporum 125.1.a
Reſurgere qui propriè dicantur 313.35.b
¶ *Rogare* verbum ambiguum 93.53.b
Romani clues tributa ſoluere ſoliti 104.36.a
Romani damnatos ad mortem Virgis cædere ſoliti 153.32.b
ῥύμη quid ſit 42.50.a
ῥύσις, fluxio ſanguinis 179.38.b

S

Σαββάτων vocabulo quid ſignificetur 157.12.a
Sabbatha in ſingulari pro plurali 164.46.a
Sabbathi verus vſus 377.51.a
Sabbatho lex Moſis violata 396.5.a
Sabbatha in plurali pro ſingulari 75.9.a
Sabbathorum genera duo 168.20.a
Sabbatha pro Sabbatho 170.1.a
Sabbathum magnum 440.40.a
Sabbathum ὑπερώχετον quum dicat Lucas quid ſignificet 322.50.a
Sabbathi iter quodnam fuerit 448.19.a
Sabbathum διυπερπάτιον quodnam dicatur 268.23.a
Sabbatho diuina opera etiam, per homines exequenda, fieri nunquam prohibita 373.5.b
profanatę Sabbathum quomodo dicantur

cantur Sacerdotes 75.55.a
non quoduis opus Sabbatho prohiberi 77.7.b
Sabæa regio & eius Metropolis Saba 81.15.a
Sacerdos summus Christi æterni pontificis typus 2332.b
Sacerdotes summi duo per vices suo munere functi 259.40.b
Sadducæi negabant aliquem esse spiritum à morte superstitem 125.10.a
Sagena retis genus quomodo ab ἀμφιβλήστρῳ distinguatur 86.29.a
Salamin vrbs Cypri 509.7.a
σαλεύειν quid sit 70.36.a
Salis nomine verbi diuini ministri notantur 204.17.b
Sine *Saliendi* homines quomodo dicantur 204.50.a,& 7.b
Salomes nomen fuisse filiæ Herodiadis ex Iosephi sententia 184.17.a
Salmonium Cretæ promontorium 563.42.b
Neminem in via *Salutare* phrasis Hebræa quid significet 283.2.a
Quam Salutem Moses populo dederit 483.48.b
Samaritani qui fuerint 369.8.a
Samaritani Galilæorum nomine comprehensi 295.42.b
Samaritanorum hæresis de templo Hierosolymitano 282.42.a
Samosateni & Serueti error 337.38.a
Sandalia quid fuerint 181.5.b
Sanguis pro cæde 153.27.b
Sanguis Dei quo Ecclesia seruatur 545.38.a
Sanguis esse super aliquem quid significet 533.27.b
Sanguinis vox pro cognatione 531.40.a
Pharisæorum hypocrisis prætium Sanguinis in corbanam mittere recusantium 151.40.a
Sanctorum quorũdam resurrectio Christi resurrectionem sequuta 156.3.a
Christus cur dicatur Sanctus Dei 164.43.b
Sanctificare, id est, facere vt pro re sancta habeatur quid 119.53.a
Sanctificari Dei nomen quid sit 44.19.a
Filium suum Deus quomodo Sanctificarit 413.16.a
Sanctificari cibus oratione quomodo dicatur 279.47.b
Sanctificare quid sit 433.24.a
Sanctum quid dicatur 433.24.a
Sancti qui resurrexerunt in Christi resurrectione rursus sunt mortui 156.24.a
σαπρὰ quæ dicantur in parabola sagenæ 87.27.a
Saron regionis nomen,& cur sic vocata 405.33.a
Satagere quid significet 285.40.a
an valeat aliquid *Satan* aduersus Dei Ecclesiam 99.31.a
quomodo Satan è cælo dicatur cadere 284.30.a
Satanæ vna quies 287.38.a
Satan cur dicatur 100.1.a
quomodo Satan Christo dicatur Omnia regna ex montis vertice ostentasse 263.18.a
de quibus Satan dicatur 100.6.a
potestatem sibi datam in regiones orbis quomodo dicat Satan 262.33.b
σκανδαλίζειν quid sit 35.11.b
¶quomodo necesse sit vt *Scandala* eueniant 106.17.a
Σκεύος vela cum rudentibus & antennis 566.21.b
Sceuopægiorum festum 394.7.a
σκιῶν appellatione quid significetur 303.52.a
Scientia infusa 395.3.a
σχεῖν idem quod κρατεῖν 121.18.a
Scortationis nomine quid intelligendum in illa Synodo Hierosolymitana 500.14.a
Schuenkfeldij error de corpore Christi 363.3.b
σκιρτᾶν propriè de pecudibus 269.23.b
Scribarum tria genera 12.1.a
Scriba pro doctore 87.17.b
Scribarum ordinarium munus legere in Synagogis 163.20.b
Scriba fuit nomen publici muneris 551.10.b
Scribæ poculi qui dicti sint 12.24.a
quomodo Scribæ præceptum de non peierando deprauarint 36.13.b
qua ratione falsis *Scripturæ* explicationibus occurrendum 25.8.b
Scripturarum collationi plebs interesse solita 365.5.a
ex Scripturarum lectione Iudæorum Pharisaicam opinionem ortam Christus reprehendit 381.50.b
Σκυθικὸς quid sit 62.50.a

σκυθρωποὶ Græcis qui & vnde dicantur 46.13.a
σκυθρωπὸς quis sit 324.20.a
σίλασμα quid significet 530.26.b
¶*Sebaſta* Samariæ metropolis 282.19.a
quomodo nec in præsenti nec in futuro *Seculo* remitti quędam peccata dicantur 78.41.a,& b
Secula duo quę sint quorum sacra scriptura meminit 78.42.a
Sedere ex idiomate Hebræo pro habitare 27.30.a
Sedere ex Hebræorum more pro habitare 204.35.b
quomodo Christus neget esse suum dare Sedere ad dextram suam aut sinistram 116.32.a
Seductus, pro seorsum deductus 24.10.a
Seniores qui à Iudæis dicti sint 149.4.a
Seniores dignitatis nomen 99.27.b
Seniores Synedrij nomine Christum interrogant 240.20.b
Pharisæi quomodo vocentur Seniores 91.24.a
Sepelire & funerare quomodo differant 139.20.b
quomodo emendandus locus ille quo dicuntur animæ *Septuaginta* quinque in Ægyptum descendisse 480.48.b
tempus profectionis mulierum ad *Sepulchrum* vt à Marco notatur quomodo cum aliis Euangelistis conueniat 227.45.b.&c.
cur exteris Iudęi emerint locum ad *Sepulturam* 151.12.b
Gratiam S. Pauli vnde iactent *Sirlatani* 569.9.a
Sermo ad sua veniens non agnitus 344.22.b
Sermo est Lux vera 343.35.b
quomodo dicatur Sermo fuisse in principio 357.1.a
in Sermone Vita esse quũ dicitur quomodo intelligendum 342.25.a
ex Sermonibus Iustificari quomodo dicantur homines 79.9.b
Setueti audacia pro Spiritu sancto substituentis λόγον 242.11.a
Setueti blasphemia 240.37.b
Seruus non est supra Dominum prouerbialis locutio 67.2.a
σής quid significet 46.48.b
¶Si particula quam vim habeat 194.35.b
Sicarij qui sint 548.41.b
Sicera quid vocetur 237.23.a
Patriarchas in *Sichem* translatos quomodo dicat Stephanus: & totus ille locus quomodo intelligendus 482.30.a
quod sit *Signum* filij hominis quod in cælo dicitur apparituru 133.51.b
Pharisæi tentantes Dominum Signum è cælo cur petant 96.35.a
Siloam riuulus 296.1.a
Siloam riuulus vrbem influẽs 407.42.b
σιμικίνθια quę dicantur 539.47.a
Simeon se Dimitti quomodo lætetur 257.5.a
Simon quando cognominatus sit Petrus 172.45.a
cur Simon Καναίτης dicatur 63.35.a
Simon Cyrenęus quomodo crucem Christi portarit 224.23.b
Simon Syrenæus angariatus 154.41.a
Simon Syrenæus Christi crucem in se recipiens aliquatenus 438.36.b
Simonis fides σφόσυρος 488.19.b
Simplicitas cordis quid sit 464.10.a
Sinapi in Iudæa mirabiliter excrescens 85.20.a
esse in *Sinu* Patris quid sit 351.29.a
in Sinu recumbere 420.33.a
σιτίζειν cibare & alere 122.29.a
Solis veneratio antiquissima 240.22.b
Sol quomodo dicatur δύνειν 165.40.a
Solaria quid sint 67.37.a
Solia quid vocarint Latini 336.28.b
Solomonis locus de vino & sicera præbendis iis qui sunt amaro animo, impiè detortus à Rabinis&Iudęis 525.11.a
σωφροσύνη opponitur τῇ μανίᾳ 562.1.a
Sorores & fratres qui dicantur more Iudæorum 181.24.b
Sortiri quid significet 236.40.b
σπήρειν θεὸν quid sit 260.1.a
σπαράττειν significat & Discerpere & conturbare 201.50.b
σπέρμα de mascula tantùm prole, aliàs posteritate 124.54.a
σπερμολόγος quis sit & vnde dicatur 529.1.b
¶*Speculatores* qui fuerint 185.33.a
Spira propriè de funibus dicitur, sumitur deinde pro caterua 157.47.b
Spiridon offensus Græca voce σκμπτόδις 167.26.b
Spiritus nomen πολύσημον 362.33.a
Spiritus appellatio quid notet 361.35.a
Spiritus nomen toti naturæ diuinæ tribuitur

buitur 370.13.b
Spiritus pro donis eius metonymicè 256.48.a
Spiritus metonymicè pro donis Spiritus 237.44.b
Spiritus ſancti appellatione metonymicè intelliguntur dona ipſius 397.45.a
Spiritus ſanctus metonymicè pro eius donis 536.31.a,& 25.b
Spiritus ſanct. pro ipſius donis 488.33.b
quomodo Spiritus ſanctus dicatur Alius aduocatus 423.21.a
cur Spiritus ſanctus dicatur Spiritus veritatis 423.25.b
Spiritus & ignis in baptiſmo quomodo iungantur 360.21.b
Spiritus ſanctus malè alligatur Sacramentis 498.47.b
Spiritus quomodo id eſſe dicatur quod viuificat 392.8.b.& 393.a
Spiritus ſanctus à Patre emanare quomodo dicatur 428.30.a
Spiritus ſanctus quomodo Dari & Mitti dicatur 427.23.a
Spiritus ſanctus ſibi minimè repugnat 546.52.a
Spiritus ſanctus miſſio die pentecoſtes ſolis Apoſtolis fuit propria 453.13.b
quid ſit Spiritu adorare 369.45.b
Spiritus ſanctificationis quis vocetur 433.27.a
Spiritus morientium Chriſto aggregantur 461.20.b
Spiritus mutus quomodo dicatur 201.18.b
Spiritus pro animi motu 282.1.b
quomodo Spiritus ſanctus ſuperuenire dicatur in Chriſti cõceptione 240.55.b
Spiritu ſe victum quomodo dicat Paulus 544.20.b
impudentia Spirituũ immundorum à Filio Dei iuſiurandum poſtulantium 178.16.b
quomodo Spiritus impurus Lacerare dicatur eum quem poſſidet 201.30.b
conſtringi Spiritu Paulus quomodo dicatur 532.41.b
Spiritus impuri locis deſertis plurimùm delectantur 81.1.b
σπλαγχνίζεσθαι quid ſit propriè 62.21.a
σπλάγχνα ἐλέους Dei emphaticè quid dicantur 249.24.b
σπλάδνα quid ſit 184.40.b
ad Iſraelitę Stantes vel flexis genibus precari ſoliti ſint 210.45.a
στάσεως peculiaris ſignificatio 519.39.b
¶*Stater*, uũmus tetradrachmus 104.47.b
τὸ στῆναι ſignificat ſiſtere ſe 210.2.b
στῆναι pro πατῆναι 274.27.b
Stephani cum Moſe conſenſus 479.18.b
Stola idem quod veſtis & deinde pro veſte muliebri ſumitur 214.5.b
στρεῖναι aliud ſunt quàm στρεπτοφορεῖς 245.51.b
στοιβὰ fruticis genus vnde fiebant thori 209.1.a
στόμα gladij vocãt Græci eius aciẽ 316.14.a
Strabonis locus 539.18.a
στράτευμα pro multitudine ſatellitum 322.47.b
στρατηγὸς ἱεροῦ quis fuerit 177.3.a
στρατηγοὶ Græcis dicti qui Romæ prætores 526.9.a
στρατηγοὶ qui dicti ſint 517.46.a
¶*Succeſſores* Apoſtolorum falſo nituntur fundamento adiicientes ad eorum doctrinam 424.18.a
Suffitus alius quotidianus, alius verò ſolennis à ſolo Pontifice maximo fieri ſolitus 235.23.a
Suffocati interdictum 523.54.a
ſuffragia Dei hominum ſuffragiis opponuntur 500.51.a
Sumptus decreti in Nazaræorum purificationes 547.13.b
Suppliciorum genera 4. apud Heb. 33.54.a
Surgere ex Hebræorum more pro Abire 204.36.b
¶*Sycaminus* & ſycomorus quid ſint 302.40.b
συκοφαντεῖν dolo opprimere 260.40.a
συκοφαντεῖν quid ſit 309.27.b
συλλογίζεσθαι ratiocinari 313.1.a
συὶ præpoſitionis ſignificatio 551.43.b
Συμβιβάζειν quid ſit 525.1.a
τὸ Συμβιβάζειν ſignificatio 493.47.b
ſacrorum *Symbolorum* vſus ex verbis Chriſti illa inſtituentis 146.18.a
συμφωνεῖν muſicorum proprium pro conſentire 114.36.b
συμπόσια quæ vocet Marcus 186.19.b
Synagoga quid ſit 27.43.b
συναγωγαὶ quæ fuerint 42.38.a
Synagoga moueri quid fuerit 408.16.b
in Synagogis non temere cœtus Sabbatis conueniſſe 179.53.a
Synagogam male vertit Caſtellio Collegium 27.44.b
συναλίζεσθαι quid ſignificet 445.4.b
συγκατάθεσις aſſẽſio teſte Cicer. 322.33.a

quæ distinctio obseruanda inter συνέδρια & συναγωγὰς 65.40.b
τὸ συνέχεσθαι variæ significationes 532.51.b
Synedrium pro primariis Sacerdotibus 473.52.b
συνελθεῖν, quomodo interpretandum 5.42.b
συνιέναι & ἀκούειν quomodo differant 175.45.a
συνιέναι καὶ μὴ συνιέναι quid significet 83.53.b
συγκυρία idem quod *Rencontre* vnde dicatur 284.48.b
Deus συνεργεῖν quomodo dicatur 284.46.b
Synodi legitimę & Apostolicæ ratio 521.36.a
cur in *Synodo* Hierosolymitana nulla fiat mentio Circuncisionis nec aliorum rituum legalium 522.19.a
συνθρύπτειν quid sit 546.29.b
Syriæ nomen latè patet 192.43.a
Syriarchæ qui fuerint 542.15.a
Syricius Papa matrimonium damnat 313.29.b
Syrophenice regiunculam fuisse 192.27.a
cui sit attributa Damascus & dicta etiam Chananæa.
verbi huius συζητεῖν variæ significationes 165.2.a

T

Tabulas Latini vocãt quod Græci γράμματα 302.21.a
Talentorum fœnus in quo consistat 545.49.b
Ταπεινὸς quis sit 105.46.a
Ταπείνωσις longè aliud est quàm ταπεινοφροσύνη 244.30.a
Ταπεινόφρων & ὑπερήφανος opposita 74.30.b
Dominus non *Tardat* 133.22.b
Τεκμήρια quid vocentur 445.23.a
Τέκνον appellatione filius & filia intelliguntur 124.7.a
Τηλαυγῶς vnde deriuetur & eius significatio 196.50.a
Τέλειοι quomodo dicantur Christiani 41.13.b
τῇ Τελειώσει variæ significationes 299.30.b
Τελειωθέντες quid dicti sint 298.5.a
Τελεσφορεῖν vnde deriuetur 276.1.a
Τελεύτην quid significet 143.7.b
Τελῶναι qui dicti sint 41.22.a
¶ *Temetum* non esse siceram 237.30.a
Templum ab Attio distinguendum 237.3.a
Templum quomodo quadraginta sex annis ædificatum 398.18.b
Templum in Sanctum,& Sanctum Sanctorum diuisum 237.5.a
Templi extima porticus quam alienigenis ingredi fas fuit 308.28.a
Templa Dianæ à Demetrio fieri solita quæ fuerint 541.21.a
Tempus præsens pro futuro 210.35.a
Tenebræ pro hominis mente qualis post lapsum euasit 343.1.a
an in Christi morte Tenebræ fuerint super totam terram aut regionem 226.30.b
Tenebræ exteræ quæ dicantur in sacris 54.2.b
Teneri morte quid significet 150.31.a
Tentare aliquando ponitur in vitio aliquando in laude 24.2.b
Tentationes Christi in tria capita refert Nazianzenus 25.33.b
Tentari Deus quomodo dicatur 96.15.b
Tentare Dei Spiritum 472.30.b
quomodo Deus inducat in *Tentationem* 45.2.a
Terræmotum quo terrentur custodes sepulchri ipso resurrectionis momento incidisse 158.12.a
Terrena loqui qui è terra est quid significet 367.10.b
Terminus pro extremo 81.11.a
Tertulliani dictum de cognitione Dei per creaturas 531.19.b
Tertulliani locus de Filio Dei 347.12.b
Tertulliani locus 131.50.a
Tertulliani locus 303.31.b
Tertulliani locus de cognitione Filij & Patris 400.9.b
Tertulliani lapsus 34.46.a
Tertullianus Montani scelere fascinatus 447.8.a
Testes in lege lapidationem auspicari iussi 487.27.
Testimonia aduersus Christum quæsita & non inuenta 149.19.a
Testimonium eorũ qui aduersus Christum testimonium tulerunt cur dicit Marcus fuisse impar 222.26.a
¶ *Timæus* græci nomen, cur expressum 207.40.b
Timor duplex 249.5.a

Timor Dei pro vniuerso Dei cultu 498.31.b
Timoris Dei nomine eius cultum intelligi 245.26.a
Σάλαγξ pro lacu 27.52.a
Σπεύδειν pro expetere 214.50.a
Σπουδὴ pro libidine 545.20.b
¶ *Theophylacti* locus de miraculis 278. 45.a
Theophylacti verba aduersus Mariæ præpostoros cultores 144.51.a
Theophilus ille cui Lucas librum suum inscribit quis fuerit 234.15.b
Θρασύνειν quid sit propriè 28.7.a
Theriaca vnde dicatur 568.37.b
θυεῖα quas bestias vocēt medici 568.28.b
θύειν idem quod bestia pro feris etiam accipitur 163.32.b
parabola de *Thesauro* occultato quousque trahenda 68.40.a
θλασθὲ quæ dicantur 121.48.b
θλίβειν quid significet 171.31.a
θλίβειν & θλῖψις quid significet 84.50.a
de *Thenda*, illo cuius mentionem facit Gamaliel 475.12.a
τὸ θουνδεῖν μεταβατικῶς constructum 527. 20.b
τὶ pro τοῦτο 202.31.a
¶ *Traditionis* vocabulum pro doctrina Cabalistica 91.1.b
Trahere homines Deus quomodo dicatur 388.30.a
Transire variæ & ancipitis significationis verbum 147.13.a
Troas regionis nomen pro Antigonia positum 525.45.a
τρέχειν & ὁδεύειν quomodo differant 134.38.b
Tragilium promontorij nomē 544.35.a
¶ bini *Tunicis* indui Apostolos quomodo Christus prohibeat 182.20.b
θύειν non tantùm de sacrificiis dicitur 112.34.a
θυμὸς pro ira præcipiti 108.32.b
θύννος quid sit & vnde dicatur 443.15.b
de voce *Tyrannus* quædam 538.44.b
θυσία pro sacrificio & victima 59.10.a
θυσίαι quæ sint à Græcis dictæ 214.1.a

V

¶ *Vbiquitarij* quo argumento suam opinionem de Christi corpore fulciant 25.1.b
vnde Vbiquitariam cæcitatem, eliciant noui Eutychiani 368.12.a
¶ *Vigerij* locus de nauigatione hybernа 564.30.a
Velum quod fissum est in Christi morte quid sit 155.51.b
Ventilabrum quid sit 22.5.b
Ventus quid sit 362.27.a
vis *Verbi* Dei quæ & quanta 184.40.a
Verbum Dei nemo sciens torqueat 552.10.b
esse ex *Veritate* 437.45.a
Veritas vel pro fidelitate vel pro naturæ integritate 404.45.a
vis Veritatis quanta 184.50.a
Veritas quid significet interdū 433.37.a
Veritas pro vita bona & fraudis experte 365.14.b
Vestibulum extra quod Petrus exiuisse narratur quale fuerit 233.33.a
Vetus testamentum quomodo ab Hebræis diuidi solitum 388.42.a
Vetus testamentum quomodo à Noui scriptoribus citari soleat 151.44.b
¶ *Via* Dei, quæ ad Deū adducit 535.19.b
Via Dei quæ dicatur 212.45.b
Via Dei dictus est Christianismus 539. 31.b
cur τεθλιμμένη vocetur via ducens ad vitam 51.14.a
Viæ Gentium quæ dicantur 63.50.b
Viatores qui dicti sint 526.18.b
an prohibeantur Christiani *Victum* quærere 483.5.a
Videre sumitur pro cauere 214.45.a
Videre Dei regnum quid sit 360.7.a
Viduæ honestæ ministeriis multis templi & pauperum olim occupatæ 258. 20.b
Christiani in vigilia Paschæ ad mediam noctem Vigilare soliti 136.22.a
Vini copiam ingentem Christus in Cana suppeditat 356.41.b
Vinum myrrhatum Christo bibendum præbitum 224.33.b
quid Christus significet similitudine à nouo Vino & veteribus vtribus sumpta 60.54.a
Virgilij locus 94.24.a
Virginitatis votum perperam Mariæ affingitur 241.5.b
Virginum appellatione cur significentur Euangelium professi 135.48.b
Virtutes quæ dicantur fieri per Dei nomen 52.3.a
Viscera misericordiæ Dei quæ dicantur

249.25.b
Vita æterna vnde manet 390.10.b
Vita in Deo esse quum dicitur non significatur eius essentia rebus permisceri 342.40.a
in Deo *Viuere* homines quînam dicantur 531.23.b
quomodo *Viuat* homo verbo prodeûte per os Dei 2437.b
¶ *Vnguentorum* vsus 46.21.b
Vnguenta liquida conuiuiis apta 218.44.a
Vnio credentium cum Christo capite in quo consistat 433.30.a
Vnitio credentium inter se in quo sita sit 433.26.b
¶ *Vocari* pro esse 29.33.a,& 209.49.b
Vocandi verbum manifestationẽ notat 242.27.b
Vocationis siue κλήσεως nomen quid significet 508.30.b
de Vocatione sua Christus quærentibus pharisæis quomodo respondeat 312.30.b
de Vocatione nostra quomodo respondendum ibidem
Voluntas & libido quomodo differant 321.37.a
facere Dei Voluntatem quomodo dicantur scelerati 470.5.b
Voluntatum diuersitas non per se vitiosa 147.17.b
Voto oblata vouentis propria esse desinunt 368.43.b
Voto teneri quomodo dicatur 547.35.a
¶ *Vultus* cœli non ineptè dicitur 96.1.b
¶ *Vxorem* quomodo dicat Christus non licere dimittere nisi ob scortationem 111.40.a
cur *Vxores* Apostolorum cum ipsis conuenisse dicantur &c. 449.42.b

X

Xenophontis locus de Athen. festis 529.27.a
Ξέστης vox Romana corrupta,quid fuerit 108.15.a
ξύλον pro Numella 526.48.a

Y

Υ litera in quibusdam Hebræis vocibus respondet non diphthongo αι,sed consonanti Hebrææ ו Vau 80.4.b
ὑβρις quid sit & quomodo Christus dicatur ὑβρίζεσθαι 109.27.a
ὕδατος nomen in singulari quid notet 366.25.a
ὑπάγειν & ἀπέρχεσθαι inter se differunt 86.17.b
ὑπηρέται qui dicantur 34.36.a
ὑπηρέται quomodo vocentur Apostoli 233.7.b
τὴ ὑπεροχὴν vis & significatio 532.25.a
τὸ ὑπερῶον quid fuerit 449.38.a
ὕπνος & ὄνειρος differunt 742.a
τὸ ὑπνεῖν & τὸ καθεύδειν quomodo differant 96.53.b
ὑπὸ idem significat quod περὶ 19.54.b
ὑποδήματα quid sint, & quid sit Λατόζειν ὑποδήματα 21.35.b
ὑποδήματα quid fuerint & vnde dicta 182.47.a
ὑπολαμβάνειν pro ἀπαμείβεσθαι 284.30.b
ὑπώπια vulnera ex contusione accepta 307.15.a
ὑπωπιάζειν quid propriè significet 307.13.a
ὑποπόδιον quid sit propriè 37.30.a
ὑπόχεσθαι quomodo de pollicitatione dicatur 547.43.a
ὕσσωπος quid significet 113.36.a

Z

Zacharias & alij quomodo dicantur inculpati 236.47.a
quomodo ex *Zachæi* fide Christus colligat totius familiæ salutem 310.1.a
Zacharias filius Barachiæ quis fuerit 130.20.a
nominis ζῆλος & ab eo deriuatorum significationes in nouo Testamento vsurpati solitæ 357.39.b
ζημιοῦν vocabulum forense cui respondet latinum mulctare 101.30.a
τὸ ζητεῖν ponitur pro mirificè capere 211.16.a
vocis ζωννύεσθαι variæ significationes 445.16.b

FINIS.

INDEX POSTERIOR IN ANNOTATIONES IN EPISTOLAS ET APOCALYPSIN

In hoc Indice vt & in priore, prior numerus paginam, posterior lineam: litera verò a, & b, priorem aut posteriorem paginæ columnam designant.

A

QVID significet α & ω Pagina 634.12.b

Abba vocabulum Syriacum 95.49.a

Abelis sactificium 534.29.a

Abnegare seipsum quid sit 374.19.a

Abraham pater Credẽtium coram Deo 52.44.b

Abraham pater credentium 50.10.b

Abraham iustificatus ex operibus quomodo dicatur 555.35.b

Abrahami exemplo quomodo probet Paulus iustitiam fidei 48.14.b

quomodo Abrahamus dicatur hæres mundi 50.37.b

Abraham à Deo tentatus quomodo dicatur 536.17.b

Abrahamos duos facit Erasmus 52.20.b

Abripiendi verbo idololatrarum stupor notatur 217.52.b

Abscindi pseudApostolos quomodo Paulus optet 342.38.b

Abstemius fuit Timotheus, 460.54.a

Abusus quid sit secundum Iurisconsultos 416.38.b

Abyssus vocantur tartari tenebræ 540.54.b

¶ *Academicorum* dubitatio fidei repugnat 197.41.a

Academicorum error docentium incertam esse doctri nam quam ex Dei verbo consequimur 225.54.b

Achaia, pro Græcia 287.36.a

ἀκαθαρσίας quas vocet Paulus 276.10.b

ἀκαθαρσία pro scelere aut malefício 424.26.a.

ἀκμὴ maturitas ætatis ad nuptias contrahendas 193.54.a

verbum ἀκούειν quid significet 600.25.b

ἀκοὴ quid significet 321.24.b

ἀκοὴ pro sermone excipitur 117.53.a

ἀκρασία melius per incontinentiam vertitur quum de matrimonio agitur quàm per intemperantiam 186.36.b

ἄκρον vtrunque extremum significat 362.52.a

ἀκρογωνιαῖος lapis quomodo dicatur Christus 362.48.a

¶ quomodo *Adam* non fuerit seductus 447.10.a

in Adamo omnes peccasse 61

Adamum cum Christo quomodo Paulus conferat 60.11.a

quomodo Adamos duos faciat Paulus 64.14.b

Adiectum pro subiecto vsurpatur sæpe ab Hebræis 594.17.b

ἅδης pro sepulchro 247.32.b

ἀδημονεῖν quid significet 395.13.a

verbi ἀδηκτεῖσθαι vis 182.4.b

Adipisci misericordiam impropriè dicitur 442.11.b

Adiungi & Coniungi quomodo differant 271.27.a

Aditiores Dei non posse dici ministros 167.27.a

ἀδόκιμοι qui dicantur 76.43.b

ἀδόκιμος quos vocet Paulus, quibus opponuntur δόκιμοι 306.50.a

ἀδόκιμος opponitur probo & sincero 283.34.b

Adoptari à Deo per Christum in sese 350.35.a

Adoptari in filios per Christum quid sit

350.13.a
Adoptionem à Christo quomodo accipere dicamur 333.46.b
Aduenam esse in corpore,& migrare ex corpore opposita sunt 273.4.a
Aduentus Domini magnificentia 430.6.a
Aduentum Domini nocte futurum somniant quidam 430.38.a
Aduentum Christi expectare ad salutē 827.45.a
Aduentus Domini singulis momentis expectandus 429.49.b
Adulteros quos vocet Scriptura 559.25.a
Adulteri nomine idololatria significata 636.37.b
quos vocet Paulus *Adultos* 161.26.b
proprium *Aduocati* munus Christi 602.18.a
Aedificandi verbum Paulo familiare quid significet 144.10.a
Ædificatio Dei quid significet 441.9.a
Ædificare notitia quomodo dicatur 197.27.a
de Ædificio Ecclesiæ 408.51.b
Ædificandi verbum in vitio ponitur 199.35.a
Ædificationis vsus quis dicatur à Paulo 375.24.a
Ædificationem loqui quid sit 227.46.b
Aemulatio in vitio ponitur 209.28.a
per *Aenigma* quomodo nunc cernere dicamur 226.3.b
Aerumna quam Græci μόχθον dicunt quid sit 299.42.b
Aeschinis locus 500.20.a
Æschinis locus 514.19.b
¶ *Afflictiones* seu exercitia piorum inter Dei dona recensentur 302.49.a
Afflictionum opus perfectum quodnam dicatur 547.43.b
ἄ αμοι qui dicantur 187.1.b
ἀγαπᾶν quid significet 472.3.a
¶ *Agapæ* Christianorum 627.25.a
ἀγάπαι quæ dicantur 594.23.a
Agapæ cœnæ Domini adiunctæ apud Corinth.deprauatæ 214.26.a
Agar ex monte Sina quomodo dicatur & quomodo dicatur Agar esse Sina 338.50.a,& ibid.6.b
ἀγαθωσύνη quid significet 146.12.b
Agnitionis vocabulum longiùs patet quàm Notionis 468.47.b
Agnitio Dei Patris in Christo est summa pietatis 586.54.b
Agnitione veritatis constat electorum fides 473.29.b
Agnitio Dei donum est Christi 587.10.a
ἀγνοεῖν absolutè positum pro rudem & ignarum esse 217.8.b
ἀγνοήματα [*Schegioth*] Hebræi vocant omne genus peccati 521.18.a
Agnoscere quid significet aliquando 430.49.a
αἰῶνες pro mundo 485.6.a
αἰτιᾶσθαι criminari 36.12.a
αἰχμαλώτους & βάναυσους plurimum differunt 449.10.b
αἰθεντεῖν nomen impropriè vsurpatum 585.30.b
αἰθεντήρια pro αἰθεντίαις 508.17.b
αἰδὼς & αἰδεῖσθαι quid significet 543.35.a
¶ *Alacritas* in dando placet Deo 284.16.a
Aleam Hominum quid vocet Paulus 371.20.b
ἀλλοτριοῦν idem quod Hebræum (*Aman*) & in quo illa veritas consistat 572.24.a
huius vocis *Alienum* peculiaris significatio 147.55.b
Aliena spectare quomodo debeant fideles 389.2.b
ἀλλὰ pro ὅς 263.50.b
ἀλλὰ pro ὡς 378.40.b
Allegoria quomodo vtatur Paulus ad Galatas coarguendos quæ tamen est vera historia 337.38.a.& 47.b
ἀλλοτριεπισκόπους quis sit 583.44.b
Altaris specialis significatio 544.6.b
Altaris appellatio pro carnibus in altari oblatis 208.53.a
¶ *Amarantina* corona 585.1.a
nō *Amare* pro odisse & execrari 250.5.b
ἁμαρτία & παράπτωμα quomodo distinguantur 65.3.a
ἁμαρτία ὑπὲρ ἁμαρτίας quæ dicatur 540.a
ποιεῖν ἁμαρτίαν differt ab ἁμαρτάνειν & quis dicatur 609.8.b
ἁμαρτωλοὶ quos Hesiodus vocat χρημοβόρους 441.7.b
Ambiendi voce quo sensu sit vsus Paulus 272.24.b
Ambire Corinthios quomodo se dicat Paulus 294.27.b
Ambitus Ecclesiasticarum functionum horrendus

horrendus 448.47.a
Ambrosius pro sororem mulierem, legit mulieres & de mulieribus diuitibus quæ Apostolos assectabantur exponit 200.43.a
Ambrosij locus 7.40.b
Ambulare in peccatis 357.52.a
Ambulare in vitiis & viuere in vitiis quomodo distinguantur 419.21.a
Amen quid significet, & duplex illius vsus 231.9.a
Amen amen, emphaseos causa 634.34.a
Amen confirmantis particula 231.4.b
Promissiones Dei esse Amen in Christo quomodo dicantur 255.24.b
ἀμπελα quid vocet Paulus 293.22.a
Amicitiæ constantis genus 229.18.a
Amor Dei gratuitus quomodo considerandus 351.12.a
Anabaptistarum furoribus repugnare Pauli sententiam dehortantis Christianos ne apud Magistratum iure experiantur 180.2.b
Anabaptistarum & libertinorum damnatus error 226.3.a
ἀνακεφαλαιώσασθαι quid significet & quo sensu de fidelibus dicatur 352.8.b
ἀναγινώσκειν forense vocabulum 200.2.a
ἀναλύειν & ἀναλύεσθαι quid sit 187.45.a
Analogias vocabulum dupliciter exponitur 131.31.b
Anantapodoton in verbis Pauli 223.13.a
ἀνομίαι peccata multorum quomodo Christus dicatur 526.48.b
ἀνταναπληροῦν quid sit & de quibus id dicat Paulus 343.10.a
ἀνωτέρω, sursum & deorsum verti 531.41.b
Anathema quid sit 102.15.b, & quis eius vsus 103.2.a
Anathema nullum esse amplius, quid significet 647.55.a
Anathema dicere Iesum quid significet 118.29.a
ἀντιθέσεως quid significet 311.27.b
Ascilla filij qui dicantur 337.7.b
ἄπιστον quem vocet Paulus 468.49.a
Angelus Satan quis dicatur 302.43.b
Angelis conspectus Dominus quantam attulerit lætitiam 452.28.b
Angeli filium adorant vt se maiorem 487.34.b
Angeli præ puritate Dei sordent 609.45.a
Angelisne conueniat adoptionis nomẽ 365.27.b
Angeli de piorum salute solliciti 602.48.a
Angelorum ministerium sanctis in hac vita degentibus destinatum 640.40.a
Angelorum & mortuorum inuocatio inane commentum 602.5.b
Angelorum cultores quo nitantur fundamento 414.12.b
de Angelorum creationis tempore, lapsu, & multitudine eorum qui lapsi sint est sobriè ex scriptura loquendũ 590.39.b
de Angelorum pœna sapiẽdum ex scriptura 591.20.a
Angelorum ministerium apud electos non statuit eorum intercessionem apud Deum pro illis 602.27.a
Angeli retinent ὑποταξίαν à Deo constitutam, & Magistratuum custodiunt potestatem 592.49.a
per Angelos quomodo lex Moſi tradita 328.35.b
Angeli duo insistentes propitiatorio quid notarint 564.39.b
Angeli subseruiunt filiis gloriæ 404.30.a
Angelos vocat Paulus Prophetas in cætu loquentes 212.39.b
vt Angelum Dei quomodo se à Galatis exceptum dicat Paulus 335.13.b
Angelos quomodo indicaturi sancti dicantur 172.39.b
Anguli appellatio quid significet 362.21.b
ἀνὴρ varias habet significationes 226.16.a
ἀνὴρ ætatem notat tanſlatitiè 377.25.a
Anima & spiritus quid significent 502.6.b
Anima pro homine 135.39.a
omnis Anima pro omni Animante 643.11.b
Animæ pro personis ipsis 304.10.a
Anima pro inferioribus facultatibus 431.49.b
Anima pro homine synecdochikῶς 564.32.a
Animæ substantiam non renouari sed qualitates 374.39.a
Animalis homo quis sit 164.41.b
Animam non diligere quid significet 642.32.a

quomodo Baptisati fuisse nube & mari dicantur omnes Israelitæ 204.18.b
Baptizari in Christum quid significet 132.21.a
Baptismus Circuncisioni opponitur 232.2.a
per Baptismum Christo cõsepulti quomodo dicamur 410.54.b
Baptismatum cur fiat mentio, & qui dies Baptismatum dicti sint 508.49.b
Baptismus cum liberatione ex diluuio confertur 579.19.a
Baptismi & cænæ sacramenta ex Christi latere effluxisse dixit August. 614.21.b
Baptismus & purificationes sub lege tesseræ ablutionis peccatorum 614.10.b
βαπτιζόμενοι pro οἱ βαπτιζηθέντες 240.53.a
Baptisari pro mortuis quid significet 239.9.a
Barbarum quem dicat Paulus 229.27.a
ἐν βάρει εἶ quid significet 424.18.b
βαπτιζειν quid sit 591.35.b
Basilij locus 76.7.b
Basilij locus 561.51.a
¶ *Beatior* quomodo dicatur quæ vidua remanet quàm quæ nubit 196.33.b
Benedicere hostibus 134.41.a
Benedicere pro gratias agere 230.51.a
quomodo Benedicant Deo homines 251.37.a
Belial quid sit & vnde dicatur 278.37.a
Benedictionem Euangelij quid vocet Paulus 149.22.a
Benedictionis nomine gratuita ex fœdere adoptio notatur 323.54.a
Benedictione spirituali benedicere 348.23.a
Benedici in cælis quomodo dicantur fideles 348.40.a
Beneficio Dei Christus mortuus 494.9.a
Bestijs abiici & aduersus Bestias pugnare differunt 242.38.a
aduersus Bestias pugnasse se quomodo dicat Paulus 160.48.a
Bezæ epigramma de coccino colore qui Romanæ curiæ tantopere placuit 644.33.b
¶ *Bigami* qui sint dicendi 457.11.b
Bionis sententia de φιλαργυρίᾳ 462.45.a
βλασφημία pro maledicentia 375.42.b
¶ *Blasphemandi* verbum etiam ad homines refertur 479.21.a
¶ Βλέπειν pro φυλάσσεσθαι 396.21.a
quomodo dicat Apostolus *Bonum* esse viro mulierem non attingere 185.19.a
an Bonæ intentiones per se sint Deo gratæ 114.40.b
Bona opera soli norunt, Deo qui credunt 479.27.a
Bona opera non promerentur Dei gratiam 545.24.a
Bona opera nos Deo insitos arguunt 603.2.a
Bouis Deo curæ esse non simpliciter negat Apostolus 200.55.b
¶ βραβεύειν pax Dei in cordibus nostris quomodo dicatur 419.31.b
βρῶμα pro solido alimento 166.46.b

C

¶ Κακοήθεια quid sit 22.41.a
κατακρίνειν quid significet 471.29.b
Ceremonialem legem quòd ad Iudæos attinet non esse sublatam errant adhuc quidam 361.47.a
καὶ pro ἀλλὰ 178.44.a
καὶ pro ἀλλὰ 532.55.a. & 249.9.b
καὶ pro ἀλλὰ 427.37.a
καὶ pro μέντοι 400.25.b
καὶ pro ἄν 222.36.b
καὶ pro ἄν 405.22.b
Caiani hæretici 301.41.b
in *Caini* & Abelis exemplis filiorum Dei & diaboli natura perspicitur 610.26.b
Calcholibanum quid vocetur 631.30.b
Caligo tenebrarum pro densissimis tenebris 594.36.b
Callus ex labore 373.25.b
Canonistarum aduersus matrimonium blasphemia 544.6.a
καταλύειν quid sit 259.46.b
Captiuum Christi Paulus quomodo se dicat 363.23.b
Captiuitatis nomine quid origenes intelligat 368.42.b
Caput Latinis & (*Reschith*) Hebræis cuiusuis rei Principiũ significat 361.12.b
Caput Christi quomodo Deus dicatur 211.49.a
Caput Ecclesiæ Christus 356.36.a
Carbones ignis coaceruare 135.25.a
Carnis vocabulũ quid significet 37.19.b
Caro synecdochicè totam hominis naturam declarat 5.34.b
Caro pro toto hominũ genere 160.39.a

Caro pro corpore 387.51.b
Caro pro externo homine & iis quæ ad præsentem vitam spectant 192.12.b
Caro pro imbecillitate naturæ humanæ 566.23.a
Carnis significatio peculiaris 45.24.b
in Carne Christi nulla fuit vitiositas 89.21.b
Caro siue exterior homo quid sit 86.34.b
Caro pro sanguinis cõiunctione 103.36.a
Caro pro præsentis vitæ conditione 580.41.a
Carnem mortalem peculiari respectu vocat Paulus 269.22.a
Caro & spiritus in vno & eodem homine 343.8.b
Carnis nomine corruptio natiua notatur quæ in mente maximè residet 406.14.a
esse in Carne quid sit 79.13 b
in Carne esse quid sit 93.42.a
secundum Carnem incedere quid sit 89.5.a
Carnis nomine imbecillitatem hominum & maximè Apostolorum notat Paulus 290.26.b
Carnis ac Spiritus inquinamentum fugiendum 278.33.b
Carnis concupiscentiam perficere quid sit 343.2.b
Caro pro ceremonialibus externis operibus 321.52.a
Caro pro circuncisione & rebus externis quæ opponuntur spiritui 396.47.a
Carnis infirmitas pro afflictionibus 336.53.a
Carni serere quid significet 347.16.a & 32.21.a
Carnis nomine totus homo intelligitur cuius sunt partes σὰρξ & διάνοια 357.40.b
Caro peccati quid significet 91.26.b
Carnis interitum, quid vocet Paulus in illius incestuosi excommunicatione 176.31.b
Caro & sanguis, pro hominibus 381.25.b & quomodo non sit lucta aduersus eos ibidem
Carnis & sanguinis vocibus quid significetur 246.53.a
secundum Carnem deliberare quid sit 254.38.b
Caro pro mortali corpore 259.26.a
Caro pro ceremoniis externis 346.43.b
Carnis & sanguinis vocibus quid significet Paulus negans se cum Carne & sanguine contulisse 381.25.b
Carnes sacrificatæ olim vænales prostare solitæ 209.20.b
dies Carnis Christi pro infirmitatis 504.39.b
de Carne Galatarũ gloriari velle pseudodoctores quomodo dicantur 346.50.b
Carnales peculiari significatione pro πάροικοι dicuntur 166.18.b
Carnale mandatum quid dicatur 514.28.b
καρπὸς ἔργου idem atque Latinis operæpretium 387.30.a
Catenatum se Paulus quomodo dicat 385.10.b
Catholicæ epistolæ quæ & cur dicantur 547.1.a
Castellionis peruersa interpretatio 104.15.b
Castellionis incõmoda explicatio 31.7.b
Castellionis interpretatio coacta 48.54.a
Castellionis error 80.44.a
Castellionis versio verbi προσλαμβάνεσθαι 139.5.a
Castellionis error 162.4.a
Castellionis versio ἐν αἰνίγματι, per ambages 226.21.b
Castellio vertit ἐν Κύριῳ, in re Dominica 191.47.a
Castellionis imperita versio 201.47.a
Castellio vertit Prophetare, vaticinari 227.14.b
Castellio 257.38.a
Castellionis versio audax 245.13.a
Castellionis versio 250.15.& 32.b
Castellio 277.34.b
Castellionis error 361.28.b
Castellio nimia licentia vtitur 418.21.a
Castellionis versio 452.46.a
Castellionis interpretatio 348.30.b
Castellionis blasphemia de Christi crucifixi cognitione 351.7.b
Castellionis inepta versio 362.50.b
Castellionis versio 395.4.b
Castellionis vitiosa versio 405.22.a
Castellionis inepta versio 426.40.a
Castellionis versio 434.10.a
Castellio σωφρονισμὸν ineptè vertit frugalitatem 465.19.a
Castellionis versio 448.47.b

Castellio ineptè σωώσειν interpretatur industriam 467.9.a
Castellionis blasphemia, de doctrina Pauli & de verbo scripto 471.2.a
Castellio ἀμετακίνητον vertit pertinacem 480.42.a
Castellio ἐπιλαμβάνεσθαι conuertit opitulari, falsa & inepta interpretatione 406.43.b
Castellionis versio 499.40.b, & 500.40.b
Castellionis falsa & inepta interpretatio 522.18.a
cur *Castigationes* Domini vocentur παιδεύματα 217.28.a
particulæ κατὰ significatio 298.3.b
κατὰ præpositionis vis in enuntiato χρῆσθαι 237.3.a
κατὰ vim habet distributiuam 248.17.a
Catabaptistarum error refutatur 189.21.b
καταβραβεύειν quid significet & vnde dicatur 413.39.a
& illius variæ expositiones 413.18.b, & 414.6.a
καταγινώσκεσθαι deponentis verbi vim habet 574.14.a
vocis κατάνυξις vis & significatio 121.25.a
καταγέλασθαι quid significet & quam eleganter ab Apostolo tribuatur iis qui iustitiam suam somniant 341.13.b
cur verbo καταρτίζειν vsus sit Paulus 112.37.a
τῷ καταρτίζειν significationes variæ 156.23.a
κατάρτισις & καταρτίζειν quid significent 306.17.b
καταρτίζειν instaurare 344.35.b
κατέχειν quomodo dicitur peccatum 81.16.b
κατέναντι exponit Chrysostomus ¶ pro ὁμοίως 52.55.b
quæ sint *Catenæ* caliginis 591.35.a
κατέχειν αὐτὸ τῷ κωλύειν καὶ ἐμποδίζειν 436.26.a
κατηχεῖσθαι quid propriè significet 345.27.b
Catechismi quinque capita 509.29.b
κατεγνωσμένος participium pro nomine 315.42.a
κατήφεια Græcis quid significet 559.27.b
τῷ κατεργάζεσθαι significationes 85.12.b & 382.14.b
κατεργάσασθαι homines Deus ad quid dicatur 271.35.b
κατηρτισμένον quid sit 287.21.b
τὸ κατοικεῖν & περιπατεῖν differunt inter se 363.38.a
verbi κατοικεῖν obseruanda emphasis 366.2.a
καθάπερ congruentiam non comparationem notat 265.13.b
καθάρματα & ἀπερικαθάρματα qui olim dicti sint 173.39.b
καθίζειν collocare 355.25.b
καθίζεσθαι quid sit propriè 181.14.b
Catulli locus in quo comparatiuus est pro superlatiuo 227.27.a
verbi καυχᾶσθαι significatio 56.47.a
καυχᾶσθαι pro καυχᾷ per paragogen 28.30.b
Canonari sermonem Dei 259.32.b
Caupones infames semper habiti ibid. 35.b
¶ κενῶς quid significet 213.10.b
differentia inter κεκλημένος & κλητὸς 1.31.b
κεχαριτωμένην participium quid significet 415.28.b
κέλευσμα quid significet 430.3.a
Celsi locus 460.52.b
κενόδοξοι qui dicantur 344.2.b
κενοφωνίαι & κενοφωνίαν fugiendę 463.18.b
κεφαλινῦς Græcis quid significet 642.44.b
Cerimoniæ fuerunt etiam Euangelicarum promissionum sacramenta 411.47.a
Cerinthi deliria 630.53.b
Certamina quatuor Græciæ celebratissima ex Archiæ epigrammate 203.45.a
Certare in precibus 421.34.a
quomodo se non *Cessisse* dicat Paulus irreptitiis fratribus quum tamen Timotheum circumciderit 313.35.b
¶ *Character* personæ benè dicitur filius aduersus Sabellium & aduersus Arrium 486.16.a
χάρις pro beneficentia 282.37.a
χάρις Græcis etiam χαρὰν significat 254.20.a
χάρις pro collatis muneribus in pauperes 281.45.a
χάρις quid significet 248.30.b
χάρις pro χαρὰ 481.52.a
χαρίζεσθαι pro συγχωρεῖσθαι 375.50.b
χάρισμα seu δόμημα quid sit & quomodo opponantur πορίσμασι 65.16.a
verbi χαρίζεσθαι vis 164.8.a
quæ sit vera *Charitas* 134.28.a
Charitatis descriptio 610.53.b

Charitatis nomen quid complectatur 349.29.b
Charitas & φιλαδελφία quomodo differant 588.28.b
Charitas est fons Christianarum virtutum 133.35.a
Charitas inter malos nulla est 225 38.a
quomodo arguatur Charitas non esse causa nostræ pacis animi 613.5.a
Charitas nulla vbi nō est sana doctrina 613.52.a
inepti sunt qui salutem à Charitate auspicantur ibid.
Charitas non est diuitum propria 284.15.a
Charitas electionis testimonium 510.14.a
Charitas non iustificat 227.44.a
Charitas finis legis 138.8.b
Charitas maxima quo sensu dicatur 227.31.a
Charitatis officia præcipua 550.21.b
Charitas fidei est index non autem causa pacis animi 612.29.b
Charitas Christi 101.32.a
Charitas Christi quæ sit, qua se constringi quomodo dicat Paulus 274.34.a & 16.a
Charitas Christi 366.45.a
Charitas Dei passiuè accipitur 57.12.a
emphatica loquutio qua Dei dicitur erga nos Charitas 612.4.b
Charitas Dei electionis nostræ fundamentum 366.10.a
Charitatis officia vocari solent oblationes 530.13.a
Charitas Patris quæ dicatur 605.34.a
Charitas Spiritus 149.54.a
Charitas non gignit fidem sed hæc ab illa procreatur 611.51.a
Charitas operire dicitur multitudinem peccatorum hominum non Dei respectu 582.38.b
vera Charitas singula membra Ecclesiæ non totam Ecclesiam in genere complectitur 615.42.a
Charitas vinculum perfectionis 419 21.b
Charitas Legis est summa 137.13.b
Chiliastarum argumentum euersum 630.35.b
Chirographum rituum quid sit 411.4.a
Chirographum rituum quomodo dicatur occultè contrarium 411.43.b
Χαὶ nomen mulieris 156.15.b
χρηματίζειν & λαλεῖν differunt 542.50.a
χριστὸς accipitur passiua significatione reciproca 188.4.a, & 189.40.b
de capitis *Christi* & membrorum eius conuenientia 608.28.b
de Christi persona quid sentiendum 409.8.b
Christus caput Ecclesiæ 404.42.a
Christus cur vocetur Spiritus 245.4.b
Christi vnica persona aduersus Nestorianos 512.18.a
Christum non esse creaturam aduersus Arianos 403.16.b
quomodo Christus dicatur ὁμοούσιος filius Dei 5.54.b
Christi diuinitatis testimonium 303.27.a
Christi Deitatis testimonium aduersus Arrianos 512.23.a
Christi Deitatis testimonium 103.20.b
Christi Deitatis testimonium 333.49.a
Christus quomodo dicatur Dei imago 267.1.a
quid Christo tribuat Paulus, quum dicit eum quum esset natura Deus, intellexisse id non esse rapinæ 390.55.b
Christus Dei nomine significatur 498.12.a
Christus est hodie & heri 206.22.a
Christum ante aduentum in carne visibili specie aliquoties apparuisse 377.32.b
Christum non fuisse in Abrahamo decimatum 513.22.a
Christus filius Dauidis quomodo vocetur 467.15.a
Christus quomodo dicatur secundus homo Dominus è cælo 245.44.b
Christus secundum serui formam Spiritu sancto minor 626.44.b
Christi corpus quomodo dicatur non manufactum 522.25.b
Christus propriè dicitur factus homo non genitus 4.54.a
Christi diminutio quibus argumentis probetur 494.47.b
Christus homo cur dicitur 65.53.b
quomodo Christus Angelis paulisper inferior fit factus 493.11.b
Christus cur vocetur posterior Adam 245.25.a
Christi potentia 305.20.b
Christus gloria coronatus quomodo cernatur 493.9.a
Christus Apostolus dicitur id est legatus 497.49.a

Christus interdum pro Ecclesia 356. 53.a
Christus principium dicitur 404.52.a
Christus quomodo sit nobis Sapientia 160.4.b
Christus vnum corpus cum sua Ecclesia coniunctus 221.26. & 30.b
Christus Ecclesiæ caput singulis membris vim suam instillat 372.43.a
Christus Dei potentia & sapientia quo modo dicatur 159.16.a
Christi potentia ad carnis vsque resurrectionem protenditur 238.46.a
Christi præstantiam non esse temporariam 356.19.a
Christus supra omne imperium euectus 355.50.b
Christus quomodo sit hæres mundi 51. 39.a
Christus ἀληθὴς & fidelis ibid. 497.6.a. quomodo hæc differant, Christus dedit seipsum & Christus ipse se dedit 446.8.a
cur Christus Legi subiectus 333.35.b
Christus factus execratio 324.10.a,& 53.a ibidem
Christus peculiariter Sanctus vocatur 606.53.a
Christus carne mortificatus quomodo dicatur & viuificatus Spiritu 574.23.a & 49.a,ibid.
Christum crucifixum nobis dari oportet 200.49.a
an Christus aliena vi hostes suos debellet 238.18.b
quo iure Christus dicatur magnus ouium pastor 545.49.b
quomodo admittendus sit Christus Pontifex quum non sit ex tribu Leui 504.5.b
Christus æternus Pontifex 486.51.a
nostri amantissimus ibid.54.a
Christus Pontifex noster quomodo dicatur ἀπὸ τῆς ἀυλαβείας liberatus 505. 10.a, & 506
Christus secundum vtramque naturam coniunctim Sacerdos & mediator aduersus Stancarianos 512.34.a
Christus Sacerdos perpetuus 519.18.a
post resurrectionem Christus etiam mediator consideratus 636.30.a
Christus Sacerdos in æternum 567. 18.a
Christus sacerdos in æternum quomodo specialiter dicatur 514.51.b
Christi oblationem repeti non posse 526.31.a
Christus nullos habet collegas 497. 49.a
Christus quatenus mediator in causarum ordine τῆς ἐυδοκίας præponitur 352.27.a
Christi pontificis cum leuitico collatio 526.12.a,& 523.5.b
quomodo Christus à resurrectione visus dicatur plus quàm quingentis fratribus 236.32.a
Christi caro donis ζωοποιικοῖς non ἀνθρωποιικοῖς donata 369.50.b
Christi in cælum profectio duplici eius aduentui opposita 579.15.a
Christi crucifixi sapientia μυστικὴ 351.12.b
Christus obedientiam didicit 508.30.a
Christus malè à Castellione corporatus è cælo venisse dicitur 611.54.b
Christus quomodo abolitutus omne imperium, & omnem potentiam 238. 53.a
Christus Iudæos & Gentes in vnum corpus connectit 331.43.b
Christus mediator Iudæorum & Gentium inimicitias peremit 361.18.b
Christus mortuus propter lapsus nostros 54.30.b
per Christum ad patrem accedimus tanquam ostium Spir. Sanct. duce 361.40.b
quomodo Christus glorioſus efficiatur nostris perpessionibus 503.6.a
Christus se templum cur vocauerit 523. 4.a
an Christus fiat secundaria nostræ salutis causa 349.39.a
Christi beneficium latiùs patet quàm Adami reatus 66.3.b
de ratione Christi imitandi 211.3.a
in Christo esse & in Christo habitare 603.33.b
in Christo quid sit 88.35.b
Christus cum planta comparatur in quo simus plantati 714.30.a
Christus dicitur Spiritus velamen legis tollens 264.11.b
Christus Mosi opponitur 332.8.a
Christus dicitur caput anguli 562.6.b
Christus quomodo dicatur μεσίτης 446.2.b
quomodo Christus sit Legis perfectio 115.40.a

Christus

Christus à Deo vnctus quatenus homo 488.33.b
Christus inter omnes primas tenere quomodo dicatur 404.30.b
Christus primitiæ mortuorum credentium, aliorum non item 237.44.a
Christus scopus omniũ promissionum 360.34.a
Christus naturalis hæres: nos adoptione 488.41.b
Christus quomodo sit tentatus 497.16.a
Christus quomodo tẽtatus in omnibus 503.23.a
Christum à quibusuis ad cœnam accedentibus sumi est falsissimum 100.10.b
Christus ob oculos depictus quomodo dicatur 320.8.b
Christus perceptus necessariò viuificat 216.46.a
Christus quomodo dicatur peccato mortuus 74.31.a
Christus quomodo dicatur viuere Deo. ibidem 8.a
Christum induere quid significet 332.26.a
Christus non percipitur absque ipsius bonis, nec eius bona absque ipso 100.4.b
Christum amplexi in ipso sunt planè iusti 359.45.a
Christus in membris suis quotidie patitur 407.21.a
Christus vnicus multis exemplaribus respondet 523.10.a
in Christo benedici quomodo dicamur 349.3.a
quomodo Christus sui ipsius sit testis 615.13.a
qualiter Christum profiteri debeamus 612.18.b
quomodo reprehendantur à Paulo qui se Christi esse dicebant 157.23.a
in Christi conspectu quid significet 258.12.b
Christi ærumnæ fuerunt quasi solennia quædam sacra 494.38.b
Christiani olim bestiis lacerandi obiecti 173.43.a
quomodo & pro quo certare debeant Christiani 625.16.a
Chrismatis nulla mentio in scriptis Apostolicis 256.43.a
χρυσόδεσις quid sit 224.20.b
χρεστότης quid sit 125.13.a
χρηστολόγοι & χρηστολογία quid sit 151.3.a
χρηστότης αὐτὴ τὸ Χριστεῖον 36.38.a
Chrysostomi locus de magistratibus 135.51.a
Chrysostomi locus de animali homine aduersus Erasmum 165.9.a
Ciceronis locus 19.3.b
Ciceronis locus aduersus Suffiæ cuiusdam facinus 175.14.b
Ciceronis locus 209.32.a
Ciceronis locus 229.32.a
Ciceronis locus 479.25.b
Ciceronis locus 335.26.a
Ciceronis locus 320.19.a
Ciceronis locus 315.7.b
Ciceronis locus 378.27.a
Ciceronis locus 408.12.b
Ciceronis locus 444.35.b
Ciceronis locus 836.35.a
Ciceronis locus 581.3.a
Ciceronis locus de particula omnis indefinitè accepta 443.48.b
Circumcisio in carne tanquam fidei tessera consideratur 359.39.b & 360.14.a
Circumcisio Christi, id est qua nos circuncidit 410.35.b
Circumcisio per synecdochen pro lege ceremoniali 29.30.a
quomodo Circumcisio obliget ad totam Legem 341.12.a & 53.a
Circumcisio externa non est nota pietatis 31.27.b
Circumcisio pro circumcisis 48.11.b
Ciuem esse Israelis & Deum pro Deo suo habere quid sit 360.39.a
Ciuitas habens fundamenta quæ sit 534.50.b
Ciuitatis cælestis nomine limbi opinio refutatur 535.39.b
Claudos quos vocet Apostolus 541.14.a
Clementis locus de fide 14.23.a
Clementis locus 357.41.a
Clementis locus 209.23.a
Clementis error in nomine Cephas 316.27.b
Clementis locus 302.5.a
Κλητοὶ ἅγιοι quid propriè significet & quomodo de vocatione ad Christum dicatur 353.55.a
Clerí nomine Ecclesia appellatur & singula eius membra 584.4.b, malè à veteribus ad collegium Ecclesiasticorum ministrorum translatum ibidem
Tyrannis in Ecclesiam inuecta ex di-

ſanctione Cleri & Laicorũ 584.27.b
Clerici deſpicientes omnes magiſtratus 592.23.a
¶ *Concines* ſanctorum 361.47.b
Cœlibem eſſe non eſt aſperius vitæ genus quàm coniugem eſſe 192.38.b
cur ad Cœlibatum inclinet Paulus 192 21.b
Cœli & terræ ſuccuſſio quid notet 542. 25.b
Cœlorum trium mẽtio fit in ſacris 301. 25.a
Cœli noui & terræ nouæ nominibus quid ſignificent Prophetæ 275.10.b
è Cœlis deſcendere Deus dicitur ad eius prouidentiam declarandam 577. 30.b
Cœleſtium locorum nomine intelligũtur aereæ regiones 382.31.a, & quomodo locus ille malis Angelis tribuatur 381.42.b
¶ *Cœna* Domini abuſus apud Corinthios 214.25.a
à Domino Cœnæ inſtitutionem ſe accepiſſe quomodo dicat Paulus 215. 50.a
Cœnæ inſtitutio ad quos pertineat 216. 2.b
Cœna Domini teſſera ſanctificationis & expiationis peccatorum 614.17.b
Cognitionem, ὑπερβάλλουσαν quid vocet Paulus 366.49.a
Cognitus à Deo quis dicatur 197.33.a
Cognoſci pro approbari 226.50.b
quomodo Cognoſcamus ex parte 225. 40.b
Κοιμᾶσθαι pro reponi in ſepulchro 419. 2.b
Κοινὸν pro impuro 133.19.b
Κοινὸν ποιεῖσθαι quid ſignificet 531.30.a
Κοινὸν interdum prophanum, interdum impurum ſignificat 531.32.a
Κοινωνία & μετοχὴ quomodo differant 207.25.b
Κοινωνικὸς quos vocet Paulus 463.22.a
Κοινωνίας ἰδιαμάτων teſtimonium 162. 27.b
Κτίσμα ἔχειν quid ſignificet 105.51.b
Coloſſæ vbi ſitæ 402.4.a
Collectæ quid ſint, & quo die conferri ſolitæ 248.8.b
Κομᾶν quid ſignificet 213.4.b
Coma mulieribus quomodo data pro velamine 213.28.b
Comatum eſſe quomodo dicat Paulus viro eſſe dedecori 213.15.b
Κόμισμα idem ac κόσμος 585.28.a
Communicatio fidei quid ſit 401.30.a
Communicare omnia bona, pro ex omnibus bonis, ex Hebræa conſtructione 345.37.b
Communionis vocabulum quid notet 155.33.b
quomodo Communio ſanguinis Chriſti dicatur poculũ benedictionis 207.4.b
Complere fidem quid ſit 428.25.a
Complere iniquitates ſuas 426.14.b
Concioſinem quomodo vocet Paulus 397.15.a
Concupiſcentia etiam in ſanctiſſimis peccati rationem habet 85.4.b
Condemnatio nulla qui iis in Chriſto ſunt 88 30.a, & 15.b
ex quodam Iohannis teſtimonio ridiculè auricularem *Confeſſionem* appellari 601.9.b
Confeſſionem quid vocet Paulus & cur fidei proponat 116.20.b
Configurandi verbum 129.41.b
Confiteri Dominum Ieſum quid ſignificet 116.27.b
Confiteri Dei nomen pro concelebrare 545.20.a
Conformationem noſtri cum Chriſto vnde proficiſci dicant Pelagiani 72.15.a
Coniugium vt remedium conceditur, nõ præcisè flagitatur 186.55.a
Coniugium nõ opponitur vſtioni quaſi è duobus malis ſit minus malum 187. 38.b
Coniunctio fidelium cum Chriſto non eſt ad ἐνοίκησιν referenda, nec ſit vlla σωμάτων ipſius carnis cum noſtra 379 1.b.& ibid.21 b
Coniunctionis in Chriſto verum argumentum 585.40.a
Coniunctionis noſtræ cũ Chriſto quódnam ſit organum 380.7.a
non quæuis Coniunctio aut reuerentia probatur 378.3.b
Conſcientia pura non eſt coram Deo quum coram idolis corpus proſtituitur 278.40.b
Conſcientia Cauterio reſecta quæ dicatur 454.32.b
Conſcientiam idoli quid vocet Paulus 198.23.b
Conſcientiam idoli habens, ſiue infirmus, opponitur ei qui notitiam habet 198.48.b

Consignaturum se pecuniam quo sensu dicat Apostolus 4853.b
Consilij Dei exequutio 351.50.b
Consolationis fons in aduersus 433.38.a
Consummatio seculorum quid sit 526.53.a
qui se *Continere* possunt propiùs ad Dei naturam accedunt 195.43.a
Controuersiarum & litium fons 137.40.a
Controuersiæ Ecclesiæ conciliari non possunt adhibito fermento humano 291.22.a
Conuersio est à Deo 126.38.a
Conuertere se 423.46.b
Copulam solent supplere Hebræi 341.43.b
Coram Deo sancti 349.8.b
Coram Deo quid significet 428.14.a
Coram Domino phrasis Hebræa quid significet 422.3 b,& 25.b
in *Corde* stare firmum τὸ νομίζειν opponitur 196.28.a
in Corde canere quid significet 378.37.a
Corinthiorum error 168.40.a
Corona pro decore 399.3.b
quomodo Deus in nobis Coronare dicatur opera sua 546.9.a
Corpus animale & corpus spirituale quod vocetur 244.4.a
Corpus carnis Christi quomodo dicatur 406.44.a
Corpus Christi non esse ἀνθρώπινον 369.32.a
Corporis Christi etsi vnum sit tamen quum plura sint mẽbra diuersæ sunt etiam functiones 368.25.a
Corpus ἐν δυνάμει, quomodo resurrecturum 244.14.a
Corpus putrescens dicitur ab Apostolo seri ἐν ἀτιμίᾳ 243.55.b
Corpus peccati quid vocetur 73.45.a
quomodo Corpus peccati dicatur καταργεῖσθαι 73.35.a
Corpus pro veteri homine 203.30.b
Corpus mortis quid sit 87.2.b
Corpus ac membra peccati sunt instrumenta 75.17.a
Corpus dicitur exuere carnis peccata 410.55.a
Corporalem exercitationem quid vocet Paulus 455.35.b
Corruptione natiua multi quibus Euangelium non offertur pereunt 266.30.a
Corruptio præcedit in Dei proposito reconciliationem 349.22.a,& 350.35.a
Corruptionis sedes in nostris visceribus hæret 588.20.a
aduersus corruptionem hominis duplex remedium 60.27.b
¶ *Crateris* dictum de muleirum natura 571.4.b
Creatio in sanctitate præcedit corruptionem 349.23.a
Credere in Deum, siue credere Deo quid sit 117.3.a
Κρίνεσθαι pro iudicio experiri 180.29.b
verbi Κρίνειν peculiaris significatio 143.40.a,& 160.52.b,& 140.26.b
Κρίσεως & κρίματος nomina longè patent 182.26.a
Κριτήριον quid significet,& quæ dicantur ἐλάχιστα κριτήρια 181.15.a
Κτίσεως κόσμος voces quid significent, 17.41.b
Crux Christi pro prædicationis Euangelij argumento 158.16.a
Crux iter per quod Christus iustificatos ad metam perducit 93.54.b
Crux vocatur πίστεως δοκίμιον 335.10.b
Crux Christi pro Christi prædicatione 346.46.b
Crux sanctis & impiis communis 279.38.a
Crucis nomen pro Euangelica doctrina 342.26.a
Crucifigi cum Christo, & similes phrases quid Paulo significent 70.42.b
in Cruce habent fideles de quo glorientur 100.30.a
Crux Christi fuit instar triũphalis currus 418.15.b
Crucifigendi verbo quomodo vtatur Paulus 347.22.a
Κτίσματος nomen quid significet 639.29.a
κτίσις pro mundo 96.7.b
¶ *Cupiditates* omnes pro peccatis censeri 82.53.a
¶ *Cybaa* genus nauis ex Cicerone 371.43.b
Κυβεία proprie alea est, licet alij versutiam, alij illusionem, aliter alij exponant 371.30.b
Κυβευτίζειν quid sit 223.38.a
Κυβευτῆται qui dicantur à Paulo 176.38.a
Cyriũ vox impia 389.52.a
Κύριος quis dicatur à Græcis 258.43.a
Cyrilli locus de humanitatis Christi actione in edendis miraculis 219.50.a
Cyrilli sententia de Christi morte ge-

riculosa 72.42.a
Κυριότητα quid vocet Petrus 592.17.a
Quid item ἀδελφότητα 592.20.a
τὸ Κυρίῳ significatio 258.41.a
Cyrus non vult se mortuum spectari 244.3.2

D

¶ *Dæmonia* quæ sint 454.38.a
Dæmoniorum consortes esse quid sit 369.32.a, & quid Dæmoniorum nomine intelligatur 208.11.b
Damasceni locus de humanitatis Christi actione in edendis miraculis 219.3.b
verbi *Damnare* significatio obseruanda 30.55.a
Damnari carne quid significet 582.48.a
locus de descriptis ad Damnationem copiosè explicatus 625.49.a
Dare pro constituere ex Heb. phrasi, qui verbum Nathan sic vsurpant 356.33.a
¶ δὲ pro γὰρ 198.20.b, & 341.a, & 344.22.a, & 416 27.b
δὲ pro ὡῶ 93.39.a
δὲ pro ἀλλὰ 516.12.a
δὲ pro δὴ 313.5.b & 406.35.a
δὲ connectens particula 269.13.b
Debiti appellatione omnia coniugij officia continentur 181.45.b
Decaluari vox impropria pro radi 212.12.a
Decimarum oblatio subiectionis signum 512.39.b
δίχα & παραλαμβάνειν quomodo differant 426.1.a
Decretum mortis se habuisse Paulus quo modo dicat 252.21.b
inter Dei Decretum & eius executionem causas esse subordinatas 108.20.a
inter Decretum Dei & eius decreti exequutionem, causam damnationis intercedere 568.20.a
Dedolere, pro omnem doloris sensum abiicere 373.2.b
δείκνυω & σημαίνειν differunt 156.6.b
δίκαιος, ἀρέσκειν & ἐπιτυχεῖς quomodo inter se differant 443.1.b
Demosthenis locus 455.19.b
Depositum nostrum seruare Deus quomodo dicatur 463.47.b
Depositum seruare quid sit 463.53.b
in casu Desertionis liber est fidelis 189.45.b
Deserta mulier quæ dicatur & quomodo ad statum Ecclesiæ transferatur 340.33.a
Deus qui dicantur 239.23.a
Deus non est pater nisi fidelium per adoptionem in Christo 404.5.a
Deus Pater 402.31.a
Deus Sabaoth cur dicatur 113.17.b
Deus Tsebaoth cur dicatur 560.38.a
Deus miserationum 251.41.a
Deus viuus quomodo appelletur 260.49.b
Deus viuus cur dicatur 463.14.a
Deus viuus, idolis mortuis opponitur 423.53.b
Deus pacis 545.43.b
Deus spei 146.45.a
in Deo esse, vel in Deum esse quo sensu dicatur 198.42.a
Deus quomodo dicatur fidus, & quomodo hominis 240.3.a
Dei gloria mutari quomodo dicatur 19.44.b
Deum cognoscere & Agnoscere quomodo oporteat 354.49.b
Deũ agnoscẽdo retinere quid sit 20.15.b
Deum non nosse quos dicat Apostolus 243.44.a
Dei potentiam & diuinitatem quibus gradus homo cognoscat 17.21.b
Deus cognomẽtum à suis sumens quid testetur 536.53.a
Deum suum quomodo vocent fideles 10.38.a
Deum glorificare vt Deum, quid sit 18.30.b
Deum populorum omnium oportere esse Deum quomodo colligat Apostolus 44.32.a
vnus Deus quum dicitur pater, non excluditur filius, nec Pater quum dicitur Christus vnus Dominus 198.33.a
phrasis illa ἐξ οὗ quum de Deo dicitur principium declarat in personarum distinctione 198.27.a
credere Deum esse Deum, quid significet 534.47.a
ad Deum verè quærendum quæ requirantur 534.20.b
quomodo Deus dicatur Iudæorũ Deus 44.7.a
ex eo quod Deus vnus est quid colligatur 330.8.b
Deum iustum semper inueniri in suis iudiciis 34.43.a
Deus huius seculi quis dicatur 266.47.a

Demas Paulum quum reliquisset resipuisse videtur 472.8.a
Deprædari de pseudoApostolis dicitur 409.1.b
Dextra societatis & manuum impositio differunt 315.4.a
διὰ pro εἰς 71.2.a
διὰ pro εἰς in hac enuntiatione Deus vocauit nos διὰ δόξης καὶ ἀρετῆς 587.24.a
Διὰ præpositionis significatio 494.20.b
præpositionis διὰ vis 277.1.a
διὰ pro ἐν 79.8.a
διὰ pro μετὰ vel σὺν 144.26.a
διὰ pro ἐν 513.12.a
διὰ pro ἐν cum variis exemplis 447.29.b
διὰ pro ἐν 49.50.b
Διὰ pro trans 226.42.a
Διὰ pro μεταξὺ 466.5.b
διὰ δόξης pro ἐν δόξῃ 263.33.a
Diaboli filio hominis subiecti 492.52.a
in Diaboli criminationē incidere quid sit 449.53.b
Diabolo dare locum 375.1.a
Diaconorum proprium munus 133.1.a
Diaconi qui olim dicti 384.38.a
Diaconi in Romana pseudoEcclesia qui sint 285.33.b
διακονεῖν quid significet 48.47.a
Diaconiæ vox quid in se comprehendat 132.12.a,& 31.a
Diaconorum partes quæ fuerint 450.13.a,& 19.a
διακονιῶν nomine functiones Ecclesiasticæ notantur 28.18.b
διακονίαι & ἐπιχορήγημα quomodo differant 322.15.a
διακονίας significatio latè patet 289.20.a
διακονίας peculiaris significatio 282.52.a
διακονίαι pro cura ferendarum eleemosynarum 297.8.a
Diaconissæ quæ dictæ sint 457.54.a
διακρίνεσθαι peculiaris significatio 551.3.a
διαλογισμοὺς preces impedit 447.28.a
διάστασιν facit Paulus arcem inimicitiarum aduersus Deum 405.35.b
τὸ διαφέρειν varie accipitur 28.42.b
διαθήκη non benè per Testamentum exprimitur 517.30.a
διαθήκης nomine fœdus significari quod Hebræis est (*Berith*) & tamen etiam ab Apostolo dici testamentum, 524.26.b
διαθήκης nomen Chaldæis vsitatum 483.13.b
διατροφαὶ Græcis quæ dictæ sint 461.39.b
Δίκαιος pro eo qui iustitiæ studet 584.21.a
δίκαιος & ὅσιος quomodo differant 475.28.a
δικαίωμα & δικαίωσις quomodo inter se differant 92.10.b
δικαίωσις Dei quid sit 22.41.b
δικαιώματα quid sint 66.43.b
δικαιώματα idem quod ritus 522.21.a
& cur carnalia dicantur ibidem 24.a
δικαίωμα & δικαίωσις inter se differunt 68.40.a
Dicere pro iubere 267.31.a
Dicere in corde phrasis Hebræa 116.17.a
διδακτικὸς malè dicitur Doctor 449.40.a
διήρχεσθαι 248.37.b
Dies pro tempore 599.18.b
Dies pro iudicio 171.6.b
Dies Domini quis dicatur 177.6.b
Dies Domini quomodo dicatur ἐγγικέναι 434.53.b
Dies Dominicus quis,quando,& à quibus constitutus 634.48.b
quomodo Dies Dominicus degenerarit in Iudaismum ibidem
Dies Domini 28.44.a
Die dominico sancti conuenire soliti 248.44.a
Dies κυριακὴ 215.28.a
Dies Iesu Christi 585.18.a
Dies Domini quis sit 254.7.b
Dies Domini quid significet 155.49.a
Dies visitationis quis dicatur 569.20.b
Dies bonos videre quid sit 573.25.b
Dies malos quos vocent Hebræi 378.6.a
Dies malus quis dicatur 382.1.b
Dies epuli quis dicatur 560.50.a
aduersus *Diffidentiam* remediū 434.1.b
Diiudicare se quid sit 217.15.a
quomodo Paulus se non Diiudicet 171.16.b
Dilectio fratrum non est nostræ fœlicitatis & vitæ æternę causa,sed eius fructus 613.25.b
cur veteri & nouum mandatum de mutua Dilectione dicatur 604.32.a
quomodo Deum diligentibus omnia dicantur συνεργεῖν 99.11.a
Dimittere quid significet 259.12.a
διορθοῦσθαι dicuntur quæ ad scopum suum diriguntur 522.38.a
discipuli virū quē dicat Iacobus 548.20.a

Discipuli nusquam dicuntur Prophetis dari 495.34.b
Discernere corpus Domini quis dicatur 216.50.b
qui sint pro *Dissidiorum* autoribus habendi 150.52.b
Dines quid significet 358.19.b
Diues Dei gloria quid sit 365.47.b
Deitatis Christi testimonium 162.21.b
Diuinitatis Christi testimonium 586.46.2,& ibidem 47.b
Diuinitatis Christi testimonium aduersus Arianos 376.21.b
Diuinitatis Christi testimonium 451.2.b
Diuinitatis Christi testimonium 477.38.b,quod Etasmus detorta expositione deprauat ibidem
Diuitiarum nomine Euangelium intelligitur 122.10.b
Diuitiæ benignitatis quid sint 281.25.b
Diuitiarum nomine omnis abundantia significatur 154.7.b
Diuitiæ mysterij pro amplitudine 407.27.b
Diuortia à gentibus & Iudæis vsurpata prohibentur à Paulo 188.3.a,& ibidem 30.a
¶ τὸ δοκεῖν significatio 206.15.b, opponitur verbo εἶναι 345.14.a
τὸ δοκεῖν quid significet 197.37.a
δοκιμάζεσθαι quomodo vsurpatur 345.51.a
δοκιμάζειν vt idoneum assumi 414.35.a
Δόκιμοι qui dicantur & qui eis opponuntur ἀδόκιμοι 244.42.b
δοκιμὴ quomodo accipiatur 574.a
δόκιμον quid significet 547.35.b
δοκιμῶται quid vocent Græci 313.30.a
Doctor aliquis esse potest verus suæ ipsius doctrinæ minime particeps 611.39.b
Doctorem quem vocet Apostolus 132.33.b
Doctorum munus quod sit 220.43.a
Doctores qui dicti sint & quomodo à Pastoribus differant 370.23.b,& 47.b, ibidem
Doctrinæ catholicæ opponit Paulus ἰδίας ἐπιθυμίας 471.10.b
veræ Doctrinæ successio certa est Ecclesiæ tessera 612.50.a
Doctrina diuersa quæ dicatur 440.41.b
οἰκονομίζεσθαι ritibus onerari 416.44.a
& δόγματα pro traditionibus ibid.5.b
Dolus pro quolibet fraudis genere 266.19.a
Domus Israel vocatur totius regni quasi vna familia 519.21.b
Domus Dauid quæ in Apoc. vocetur 637.38.b
Domestici fidei qui sint 346.10.a
Dominari clero pastores vetantur 584.4.b,& 45.b
Dominatus emphasis 626.3.b
Dominus gloriæ Christus 162.10.b
in Domino quid significet 399.8.b
Domino curare vel non curare quid sit 141.29.b
Domini secundum carnem 381.7.a
Dominis prauis quousque obediendum sit 570.16.a
Donum Christi quodnam dicatur 368.12.a
Donorum spiritus distinctiones 218.42.a
Dona Dei ambiguè dicuntur esse sine pœnitentia 127.21.a
Dona dedisse hominibus quomodo Christo, & cum Hebraica veritate congruat 368.15.b
Dona Dei flammæ comparantur 464.12.b
Donum Dei vita æterna 77.3.b
Donatistarum error 379.32.a
Dormientes pro mortuis 429.20.b
δωρεὰ dupliciter in sacris libris vsurpari solet 319.42.b
Dorsi incuruatio vitium imbecillitatem arguit 122.10.a
δόσις & δόρημα distinguuntur 549.12.a
¶ δοκίσεσθαι quid significet 170.51.a
¶ Sophistarum doctrina de *Dubitatione* electionis Dei cõmentitia est 612.50.b
Duliæ & latriæ nomina esse synonima 10.32.b
Duodecim Apostolorũ appellatio quomodo manserit etiam extincto Iuda 235.4.b
¶ δυνάμεις potestas edendi res prodigiosas 437.1.a
δυνάμεων peculiaris significatio 220.40.b,& 223.18.a
δυνάσθαι absolutè ponitur 166.54.a
Dynastes, Rex & Dominus quomodo differant 462.42.b
δύσκολα τὰ καλὰ 448.20.b

E

Eὰν particulæ peculiaris significatio 428.7.a
ἐὰν μὴ, pro Sed 317.39.b ἐκάστῳ

ἰδιάζειν peculiaris significatio 232.34.b
ἐκκλησία à καλεῖν quid sit 365.12.a
ἐκκλησία quid significet 365.48.b
¶ *Ecclesiæ* partium pulchra distributio 384.24.a
Ecclesia templo comparatur, cuius lapides sint singuli fideles 567.2.a
Ecclesia aliqua semper fuit 328.17.b
Ecclesia quomodo corpori comparetur cuius anima sit Christus 371.27.a
Ecclesia domui comparatur, cuius sunt vasa & lapides tum pastores tum greges 497.48.b
Ecclesia Dei quomodo sit columna veritatis 450.10.b
vnde Ecclesia priorum temporum vocetur Ecclesia primitiua 437.35.a
Ecclesiam fuisse gubernatam in communi 430.6.b
Ecclesia in Christo Iesu quid significet 426.36.a
Ecclesia de fideliũ cœtu dicitur 150.30.a
Ecclesia dicitur complementum Christi 356.46.a
Ecclesiam quid vocent Sophistæ huius seculi, & quàm impudenter errare ipsam non posse asserant 379.3.a
Ecclesiam vni homini cur Paulus assimilet 371.39.a
Ecclesia familiæ comparatur 365.7.b
Ecclesia Israelitica vna est cum Ecclesia Christiana 332.46.b
Ecclesiæ corpus Christi demum exhibitione coadunatum 353.3.a
Ecclesia dicitur virgo pura 295.37.a
Ecclesia dicitur domus Dei, & ciues eius domestici Dei 365.11.b
Ecclesia speculo comparatur in cuius contemplatione ipsi Angeli proficiãt 364.12.b
in Ecclesiis non vnus sed bini & terni sermonem habebant 213.19.a
expugnari Ecclesiam non posse 310.8.b
Ecclesiam vocat Paulus familiam Aquilæ 250.38.a
Ecclesiæ Romanæ tyrãnica vox 370.37.a
Ecclesiáne sit quæ vno capite non est contenta 451.18.a
Ecclesiæ Romanæ notæ 451.18.a & b
Ecclesiasticarum functionum genera duo 132.7.a & 6.b
Ecclesiasticum munus à ciuili distinguitur 430.24.b
Ecclesiastica iudicia à Deo instituta 174.9.b
an in Ecclesiasticis iudiciis totius Ecclesiæ cœtus conuenerit 176.47.a
ἐκνήφειν ab ebriis ad mentis sobrietatem transfertur 243.24.a
ἔχειν aliquando ponitur pro διωκεῖσθαι 284.10.a
ἔχειν ἐν τῇ καρδίᾳ 385.26.a
¶ *Edamus*, bibamus, prouerbiũ 242.24.b
cur doceat tam *Edoctos* fideles Iohannes 607.18.b
ἐγκόπτειν pro ἐνεκόπτειν 281.14.a
verbum ΕΊΗΕΙΕ 633.20.a
εἰ pro ἤ 236.41.b
εἰ pro ὅτι 514.17.b
εἰλικρινεία τοῦ θεοῦ quid sit 253.3.b
εἰλικρινὴς quid sit 260.24.a
εἰς αἰτιολογικὸν ὅς positum 271.16.a
εἰ μὴ pro ἀλλὰ 641.2.a
εἰ idem atque an 387.12.a
εἰ μὴ pro ἀλλὰ 190.45.a
εἰ particulæ vis Hebr. (אם) respondet 397.7.b
εἰς particulæ noua constructio 53.40.a
εἰς pro μέχρι 366.42.b
εἰς præpositio literæ Hebræorum ל respondet 405.5.b
εἰτε pro copulatiua particula sumitur 272.39.b
εἰκὼν Græcis quid significet, & quomodo dicatur Lex non habuisse εἰκόνα rerum 527.46.b
τοῦ εἰρωνεύεσθαι significatio 405.39.a
¶ ἐκπορνεύσασαι exformicatæ ἐκ emphaticè positum 636.24.a
¶ quid *Electæ* nomine apud Iohan. alij intelligant 621.10.a
sententia Bezæ de Electæ nomine 620.50.b
Electæ nomen proprium improbatum 620.2.b
Electio Dei æterna 349.7.a
Electionis nostræ fons 437.45.a
Electio Dei particularis primaria nostræ salutis causa 104.38.b
qui tollunt discrimen Electionis æternę Christi ore refutati 602.29.b
Electio & prædestinatio quomodo differant 349.40.b
Electionis certioratio vnde petenda 350.10.b
Electionis testimonium vnde petendũ 114.11.a
Electionis æternæ certioratio vnde sit petenda 423.9.a
Electionis doctrina quomodo sibi ap-

plicanda 349.48.a
cum Electionis firmitate non pugnat solicitudo 203.40 b
Electionis doctrina nihil minus quam patefacit iter ad Epicureismum 589. 28.a
Electio gratiæ pro gratuita 120.33.a
detortus locus Petri ad infirmandum æternæ Electionis discrimen 597. 43.b
& eius genuina interpretatio ibidem
Electio pro electis 120.41.b
Electi quándoque aberrare possunt 595. 19.a
Electi Dei qui dicantur 473.48.a
Electorum salutis gradus 434 38.a
in *Eligendo* penitus diuersa sunt Dei & hominum iudicia 424 37.a
Eligere in Christo quid significet 349. 32 b
Eligi quando dicamur reipsa 563.4.a
Elementa mũdi cur dicãtur ceremoniæ Iudaicæ,& cur egena dicãtur 334.47.b
Elementa mundi quæ vocet Paulus 409.51.a
Ellipsis pronominis τις 72.3 b
Ellipsis verbi substantiui frequens 363. 8.b
Ellipsis relatiui frequens apud Hebræos 319.7.a
Ellipsis articuli τῶ 500.19.a
Ellipses apud Paulum non temerè supplendæ 363.47.a
¶ ἐμβατεύειν quid significet 414.42. b & 415.33.b
Emisito Spir.S.quæ sit 334.12.a
Emortuum Abrahami corpus fuisse ad generandum dicitur emphaticè 335. 39.a
quid sit ἐμπορεύειν ἀνθρώπους 590.14.b
¶ ἐν pro εἰς 423.38.b
differentia obseruanda inter ἐν & ὅτι 498.2.b
ἐν pro σὺν 466.31.a
ἐν pro propter 365.19.a
ἐν pro σὺν positum 306.23.a
ἐν pro εἰς 374.8.b
ἐν pro εἰς 502.42.a
ἵνα pro ὅτι 623.1.a
ἐναρχὴν κατ' ἐξήνεγκε 297.15.a
particulæ ἔσχεν significatio 262.52.b
ἔνι pro ἐστὶ 33.21.b
Enallage infiniti pro imperandi modo 134 2.b
Enallage modorũ temporũ & personarum frequens apud Hebr. 206.19 a
Enallage numeri familiaris Hebræis 334.33 .a
ἐνδείγμα & ἐνδυκνύειν quid significet 433.30.a,& ibid.34.a
ἐνεργημάτων nomine quid Paulus intelligat 218.31.b, & quomodo distinguantur ab iis functionibus quas διακονίας vocauit 219.29.b
ἐνεργεῖσθαι plus est quàm ἐργάζεσθαι 342. 31.a
τὸ ἐνεργεῖσθαι actiua significatione sumitur 252.32.a
τὸ ἐνδυναμοῦν quid significet 441.5.b
Ennõ locus 260.1.a
Enochi raptus qualis fuerit 534.40.a
Enochi dictum ἄγνωστον 627.19.b
sanctus ἐνθουσιασμὸς Prophetarum 634. 22.b
ἐντολὴ quid vocet Paulus 595.9.b
ἑορτὴ quid vocet Petrus 212.36.b
quomodo ἑορτάζειν nos iubeat Paulus 178.11.a
ἕως τέλους τῆς ἀπὸ μέρους opponitur 254.40.a
ἐπαγγελίαι quæ sint quas dicuntur patres non esse adepti 535.20.b.& 539.3.b
ἐπαγγέλλεσθαι in malam partem sumitur 463.43.b
ἐπέχειν pro προσέχειν 456.3.b
τῶ ἐπέχειν varia significatio 393.31.b, & ibid.44.b
ἐπεισαγωγὴ κρείττονος ἐλπίδος quomodo dicatur 516.9.a
ἐπερώτημα bonæ conscientiæ quid vocet Petrus 379.29.a
ἐπηρεάζειν quomodo construi soleat 574.16.a
ἐφάπαξ quid significet 74.11.a
Ephesina Ecclesia cur Paulo commendatissima 440.18.b
ἐφ' ὅσον quid significet 122.41.b
τὸ ἐπιεικὲς, moderatio, vel cãdor 400.11.a
ὅτι pro ἐν 61.48.a
ὅτι pro μετὰ 389.49.b
ὅτι redundat ex Hebr. idiotismo 199. 43.a
ὑπαγωγὴν quid significet 254.3.a
ὑπεικεία Christi quid sit 290.26.a
ὑπογραμμὸν pro διδαχὴν 227.5.a
Epimenides Cretensium propheta cur dicatur 475.15.b
ἐπιφανείας nomine illustris Domini aduentus notatur 477.20.b
ἐπιφαίνεσθαι quid sit ibid.
ἐπιφανείας nomẽ quomodo primo Christi aduen-

sti aduentui tribuatur 465.20.b
προσφέρειν addere 386.6.b
πρόσευξις ἐνυμάτων quid sit 5.1 b
insigne *Epiphanij* testimonium & exemplum de nullis idolis fingendis aut imaginibus appendendis templis 619.53.b
Epiphanij locus aduersus eos qui Mariæ superstitioso cultu placentam consecrabant 453.41.b
verbi πλανᾶν significatio 590.8.a
πλάνη significatio 290.9.a
Episcopus vniuersalis quibus gradibus cœperit vocari 384.43.a
Episcopalis gradus Ecclesiæ ignotus 176.31.a
Episcopatus est opus 448.26.b
Episcopatus munus tum docendi tum gubernandi in Ecclesia 448.44.a
Episcopi qui initio fuerint 384.30.a
Episcopum se vniuersalem dicens Antichristus est 356.41.a
τὸ πλανᾶσθαι quid significet 190.52.b
Epistolæ Pauli summam Euangelici mysterij continent 464.13.a
Epistolas Apostolicas fuisse presbyterio missas obseruandum 432.25.a
Epistola 1. ad Corinth. vnde scripta 248. 42.b, & 251.10 b, & 258.53.b
Epistolam suam esse Corinthios quomodo dicat Paulus 260.10.b
Epistola ad Galatas quo tempore scripta 308.1.a. & 315.26.b
Epistola ad Galatas quando & vbi scripta 313.2.a
ad Ephesios epistola ad quos & quando scripta 383.36.b
Epistolam ad Thessalonicenses primam vnde sit verisimile fuisse scriptam 432.6.b
& secundam 439.5.b
Epistolam Pauli nullam fuisse ad Laodicenses 421.13.b
Epistolæ ad Titum subscriptio falsa & supposititia 430.36.a, & 4.b
Epistola ad Hebræos scripta stante adhuc templo 503.52.a
Epistola ad Hebræos, an Pauli fuisse videatur 439.55 a
Epistolas suas quomodo sit Paulus claudere solitus 473.11.a
Epistola Petri prior citatur titulo, ad Ponticos 562.42.a
φιμοῦν, os obturare 475.9.b
φύσωσις quid sit 300.4.a
ἐπιμέλεια & ἐπιμέλως differunt 257.36.b
¶ *Erasmi* expositio verborum, idolum nihil est in mundo 198.5.a
Erasmus deprauauit Petri sententiam 580.8.a
Erasmi error de Paulo 88.17.a
Erasmi versio non apposita de Dei agnitione 354.45.b
Erasmi versio aliena 277.25.b
Erasmi error de peccato originis 61.10.a & ibid.53.a
Erasmus ab Origene deceptus in Pelagianismum incidit 64.20.a
Erasmus locum Pauli de Christi Diuinitate falsa interpretatione peruertit 389.33 b
Erasmi sententia de εἰδώλῳ 199.20.a
Erasmus docet carni mentem resistere etiam in non regeneratis deprauata Apostoli sententia 406.1.a
Erasmus diuinitatis Christi testimonia detorquere solitus 451.10.b
Erasmi locus de Sinæ & Hierusalem similitudine 339 7.a & ibidem reiicitur
Erasmus post Hieronymum & alios in Pauli sermone aliquid desiderat, non satis prudenter 355.2.a
Erasmi sententia de Apocalypsi 628. 45.a
Erasmi locus obscurus. 321.14.a
Erasmus malè ἀπάτωρ vertit, Ignoti patris 511.48.b
ἔρχεσθαι pro εἶναι 287.13.b
ἐργάζεσθαι pro viuere ex manuum labore 200.22.b
ἔργον πίστως pro πίστις ἐνεργουμένη 422.34.a
¶ *Esaui* odium & Iacobi dilectionem quam bene colligat ex illius seruitute & istius dominatione 107.38.a
Esaui reprobatio 404.5.b, & impœnitentia 541.37.a, & 49. ibid. a
verbi ἔρρω Ellipsis in salutationibus Pauli 621.36.a
Esse pro figurare & adumbrare 338. 6.a
ὁ ἐσόμενος cur dicatur Christus 643. 30.b
¶ *Etiam* & Non esse in aliquo quid significet 255.14.a, & 13.b
ἕτερος pro ἕτερον πλοῖον 137.51.a
ἑτεροζυγεῖν quid significet 278.15.a
ἐθελοθρησκεία cultus voluntarius 417. 36.a
ἐθελοθρησκείαι Sophistarum refutantur

517.30.b
ἀλαζονεία inanes 603.11.a
¶ *Ena* transgressionis Adamo causa fuit 447.18.b
duo *Euangelia* ex Origenis opinione 4.25.b
Euangelij fructus ad duo capita referuntur 423.38.a
Euangelij præparatio cur dicatur 381.55.b
Euangelij doctrina est instar typi 76.2.b
Euangelij substantia quæ 261.27.b
an non Euangelij mysterium olim sanctis patribus fuerit patefactũ 364.6.a
Euangelij contemptus odor mortis 259.50.a
Euangeliũ cur dicatur Spiritus 261.47.b
Euangelium pro Euãgelij prædicatione 395.3.a
Euangelicæ doctrinæ cum Legalibus mandatis comparatio 330.17.a
Euangelium secundum hominem quid significet 310.34.a
Euangelium pro Euangelij prædicatione 401.45.a
Euangelium pro Euangelij prædicatione 423.24.a
Euangelium vnum est non plura 308.45.b
Euangelium idem ab initio mundi Patribus annuntiatum 582.6.a
Euangelium Filij quomodo dicatur 11.14.a
Euangelium esse potentiam Dei 37.37.a
Euangelium potentia Dei ad salutem 261.5.a
quomodo Euangelium sit potentia Dei ad salutem 13.49.a
Euangelium quomodo reuelet filius 310.41.a
Euangelica prædicatio vno comparatur, quod fide temperari oporteat 500.22.b
Euangelium præputij quomodo dicatur 314.37.b
Euangelij finis 256.40.b
Euangelij subiectum Dei filius 4.35.b
quomodo Euangelium mundum arguat de peccato 15.31.b
ex Euangelio viuere 101.50.b
Euangelij causa solum vertunt fideles 623.1.b
Euangelistæ Græcè scribentes Hebræas voces admixtas sunt interpretati 229.20.b
Euangelistæ qui fuerint 370.10.b
Euangelistæ qui dicti sint 307.50.a
εὐάρεστος quomodo accipiatur 477.5.a
εὐχάριστοι γίνεσθε pro Gratias agite 410.4.a
εὐδοκία quid sit 276.35.a
εὐδοκεῖν quid sit 148.1.b
εὐδοκεῖν in iniustitia quid sit 437.35.a
εὐδοκία solos electos respicit 351.31.a
εὐδοκίαν ἀγαθωσύνης quid vocet Paulus 433.50.b
εὐλογία & εὐλογεῖν quid significet 151.21.a
εὐλογία quid significet 287.41.b, & 288.36.a
εὐλογοῦντες quid significet 573.30.a
τὸ εὐλογεῖν significatio 207.30.a
εὐοδοῦσθαι quid significet 248.3.b
ὑπροσωπεῖν quid significet 346.34.b
Euripidis locus 415.20.b
εὑρίσκειν & εὕρημα quid sit 43.11.b
τὸ εὐχήσιον pro τὸ πρέπον καὶ πρόσφορον 195.38.a
εὐθυμίαν malè definiunt Philosophi 56.4.b
εὐλυχεῖν & δαίρειν sunt synonyma 394.36.b
εὐτραπελία, nomen est μίσον 376.19.a
ἐξαπορεῖσθαι quid significet 252.3.b
ἐξαπορεῖσθαι se quomodo neget Paulus 267.33.b
¶ quo consilio Deus Israelitas *Excæcarit* 122.24.a
in verbo *Excitandi* contineri Indurationem 109.53.a
Excidere & stare opponuntur 104.8.b
Excidere à gratia 341.48.b
Excitati cum Christo quomodo dicamur 359.13.a
Excommunicatio penes quos fuerit 176.26.a
Excommunicationis scopus 439.8.a, & 443.13.a
Exhortatorem quẽ vocet Paulus 132.42.b
Exitiũ reproborum propriam causam in ipsis hærere 114.15.a
ἐξώσματα quos vocet Paulus in Ecclesia 181.10.b. & 180.19.a
Externi qui dicantur 365.15.b
Exuere veterem hominem 419.36.a

P

¶ *Fabulas* quid vocet Paulus 440.49.b
Fabulas vocat Paulus falsas ac inutiles doctrinas 471.24.b
Facere pro constituere Hebrçorum more 497.12.b

Facie retecta gloriam Domini intueri quid sit 264.54.b
Familiæ Dei distributio in ea quæ in cælis & in ea quæ in terra quomodo intelligenda 365.21.b
¶ *Festorum* dierum nominibus, quomodo Paulus notet tempora 249.15.a
¶ *Fidei* descriptio 36.33.a
Fides quid sit, vnde, &c. 163.53.b
Fides pro doctrina Christiana 138.42.b
Fides gratuitum Dei donum 613.22.a
Fides & meritum sunt ἀντικείμενα 54 4.b
Fides à fiducia quomodo differat 365.5.a
Fides Dei, quæ à Deo manat 411.15.a
Fides pro libertatis Christianę cognitione 144.34.a
Fides qua iustificamur in quo posita 101.12.a
Fides ex operibus perfici quomodo dicatur 556 15.a
Fides instrumentalis causa nostræ victoriæ 613.53.b
Fides Iesu Christi quid sit 39.32.a
Fides & Spes quomodo dicantur manere 227.22.a
Fides est Dei donum gratuitum 46.55.a
Fides Iesu Christi 318.49.a, & 319.40.a
Fides pro doctrina fidei 408.33.b & Pagina 312.54.a, & 312.30.a
Fides Domini quomodo dicatur 550.40.b
Fides agens per charitatem quæ sit 342.20.a
Fides Dei pro Fides in Deum 365.3.a
Fides vera nunquam à charitate separatur 224.28.a
tota Fides quomodo dicatur ibid.
discrimen inter has enuntiationes, Fides quæ est absque operibus est mortua, & Fides est mortua absque operibus 555.10.b
Fides vera & Fides temporaria quomodo differant 453.40.a
Fides agnoscitur ex effectis 550.4.b
Fides cum bona conscientia quid sit 443.5.a
Fides promissionem apprehendens sola est qua gentes benedicuntur 323.12.b
Fides iustitia & vita indiuiduo nexu cohærent 151.54.a
Fides pro Dei cognitione synecdochice sumitur 132.27.a
Fides pro dictorum ac conuentorum constantia 1553.b
Fides miraculorum & ei contraria dubitatio 220.53.a, & [illegible].b
an Fide ingrediamur in Dei requiem 501.10.a
Fidei fundamentum quinam hæretici conuellant 236.50.b
Fides in Christo cur dicatur 402 36.a
Fides Dei quid sit 33.5.b
Fides pro Fidelitate 477.26.a
Fides pro Euangelij doctrina 53 16.b
Fides & veritas quid significet 446.50.b
Fides vna est 14 21.a
Fides datur electis ab æterno 551.1.b
Fides pro sana doctrina 455.12.b
Fides sine operibus mendax est 530 6.b
Fides à πληροφορίᾳ distinguenda 388.54.b
Fides quid sit Sophistæ non intelligunt 553.25.b
Fides patrum & nostra eadem, quamuis obiecta quædam in ipsa temporum diuersa circunstantia varient 533.3.b
Fides non est absque charitate 599.5.b
Fides quid sit apud Theologos 14.32.a
Fideles qui dicantur 155.16.b
per Fidem incedere quid sit 272.30.a
Fideles in vnum Christum recolligi quomodo dicantur 352.13.b
Fiducia pastorum ex bona conscientia 450.52.a
Fidei implicitæ commentum refellitur 588.15.b
Fidei appellatio quid sonet 624.52.b
Fidei ab effectis descripuo 533.35.a
Fidei obedientia quid sit 93.a
Fidei electorum firmitas nunquam euertitur 452.54.b
Fidei non posse tribui salutis gloriam 114.20.a
Fides iustificans quænam sit 319.30.a
Fide viuere quomodo dicamur 15.17.a
Fide Euangelij decertare quid sit 388.43.a
Fidelis quis sit 206.18.b
Fidelium vniuersalis distributio apud Iohannem 604.10.b
Fidelis sermo quis sit 475.14.a
Fidelis Deus species est iusiurandi 255.50.a
à Fide desciscere quidam quomodo dicantur 452.49.b
Fide sola nos iustos esse coram Deo quomodo probet Paulus 15 48.b
In Fide stare quomodo dicamur 499.36.b
Fide iusti constitui quomodo dicamur

40.36.a
Fiducia, fidei effectus qua clamamus Abba, Pater 498.21.a
Fiducia piorum vnde manet 101.36.b
Filius Deo patri subiiciendus quomodo dicatur 239.16.a
Filius factus homo ex muliere 333.3.b
Filius hominis quomodo intelligatur 635.50.a
Filius retegi in aliquo quomododicatur 311.40.a
Filius primogenitus quomodo dicatur 487.18.b
Filius dicitur propriè Diuinitatis ratione 333.53.a
Filius Dei Christus à patre genitus 487.12.a
Filius efficiens causa cum patre 198.8.b
Filius Dei quomodo dicatur ἀπαύγασμα glorię patris 485.13.a, & Character 14.b
Filius Dei Propheta, Rex & Dominus 484.40.b
Filius perditionis 435.42.a
Filiorum nomine Fideles cur à Iohanne compellentur 604.9.b
Filij hominis appellatione notatur Angeli forma 643.33.a
Filij contumaciæ qui dicantur 357.23.b
Filij promissionis 105.12.b
Filij ex libera per promissionem qui dicantur 337.32.b
Filij lucis 376.49.b
Filij iræ qui dicantur homines 358.49.a
Filij carnis Abrahami qui dicantur 105.3.b
per Filium esse quomodo dicantur 198.5.b
Filij cõtumaciæ qui dicantur 376.30.b
Filij promissionis qui sint 340.15.b
Filij Dei etiam dicuntur Angeli sed Christus peculiari ratione 487.3.a
Filij nomen quum de Christo dicitur quantum pondus habeat 4.42.b
Filij Dei ab eo tanquam ex traduce nõ gignuntur 610.6.b
Filij Diaboli non ex traduce veluti à Diabolo gignuntur 610.36.a
Filios in Fide quos dicat Paulus 439.41.a
Filiolos appellans Paulus Galatas amorem suum in eos declarat 336.53.a
Firmam efficere vocationẽ suam quomodo dicantur fideles 589.14.a
Finis pro mercede 399.13.a
Finis Legis quis sit 80.53.a. & cur eum homines non assequantur col.b
Christiani olim precabantur pro mora Finis mundi 598.48.a
Finis futurus quomodo dicatur in aduentu Christi 237.53.b
Fiscus Cella & Arca, quibus singula conueniant 152.24.a
¶ *Flamma* ignis pro fulguribus sumitur 488.10.a
Fletus appellatione res aduersæ, gaudij, prosperæ significantur 193.19.a
¶ *Fœdus* ἀμείμπτον cur dicatur 519.51.a
Fœdus vnum semper fuit quod ad rem ipsam 524.52.a
Fœderis noui ratio in capitis persona describitur 529.15.a
Fœdera promissionis quomodo dicat Paulus 360.3.b
Fœdera pro tabulis fœderis 103.51.a
Fœdera duo esse quomodo dicantur 338.18.a
Fœderis potioris sponsor Christus quomodo dicatur 517.18.a
Fontes aqua carentes 594.30.b
Formæ serui appellatione quid intelligatur 391.16.b
Forma δούλου quam assumpsit Christus quid significet 91.4.b
Formam serui accepit qui erat in forma Dei 391.8.b
esse in Forma Dei quid significet & cur hac prhasi sit vsus Paulus 390.48.a
Fortitudo roboris, pro forti robore ex Hebræo idiotismo 355.15.b
¶ *Franscici* & Iesuitarum insana blasphemia 417.31.a
corpus Christi *Frangi* pro nobis quomodo dicatur 215.20.b
cur *Fratres* Paulus compellet 172.21.a
Fratrum appellatio vim continet argumenti 344.10.b
duo Fratrum genera qui sanari & in rectam viam deduci possunt 628.20.a
Fraternitas pro fratrum cœtu & coniunctione 570.17.a
Fructus iustitiæ cum pace seri quomodo dicatur 558.7.b
Fructum egregiè vocat Paulus pecuniam in vsus pauperum collectam 149.11.a
Fructus iustitiæ 386.10.a
Fructus Spiritus cur dicantur & quot numerentur 343.45.b
Fruitus, inusitatum vocabulum 148.33.a

¶ *Funda-*

¶ *Fundamentum* Apostolorum & Prophetarum Christus 362.2.a
Futurum indicatiui pro imperandi modo 179.52.a
Futurum seculum qui dicatur 357.8.b
Futura indicatiui pro imperatiuis sumpta apud Heb. 608.8.a

G

¶*Gaũ* tres 151.55.b
Gaũus φιλόξενος 623.13.a
Galatæ à seruitutis liberatione, tutelæ iugum subire volebant 334.6.b
Galatæ amentes 320 30.a
Galea salutis quid sit 383.21.a
Ga'eni locus insignis de Deo 18 14.a
Γὰρ inchoatiua particula 503.10.b
Gaudium & pax terrori tyrannico opponuntur 256.36.b
Gaudium in Domino non potest crux tollere, nec timor 101.10.a
Gaudium quid vocet Apostolus 431.35.a
Gaudium fidei quid vocet Paulus 388. 28.a
Gaudio affici pro Gloriari 547.22.b
¶*Gemere* se in suo tabernaculo quomodo dicat Paulus 271.13.b
quid sit *Genitum* esse ex Deo 613.32.a
Gens non gens quæ dicatur à Mose 118. 4.b
Gentes in carne opponuntur Circuncisioni in carne 359.31.b
Gentium vocatio 356.44.b
Gentium nomine qui significentur 217. 14.b
Gentium plenitudo 126.4.a
quomodo Gentes eò peruenisse dicantur, quò non tendebant 115.31.b
Germana charitas quæ sit 164.44.b
¶*Gignere* filios quomodo dicantur ministri 549.12.b
discrimen inter Gignere & Condere 403.53.b
verbi γίγνεσθαι peculiaris vsus 424.11.b
γεύσασθαι pro experiri 397.1.b
¶quo iure vtrunque *Gladium* arripuerit Antichristus 180.22.a
Gloria Dei vltimus electionis finis 349. 37.b
Gloria Dei quid significet 39.10.b
Gloria pro Glorioso per enallagen 262. 24.b
Gloria Christi quomodo dicantur Apostoli 286.14.b
Glorificare Deum corpore & Spiritu 184.16.b
Gloriari in Domino quid sit 294.48.a
Gloriatio Pauli de Corinthiis 254.1.b
Gloriari Paulus coactus quàm modestè id faciat 300.46.a & b
Gloriationem in semetipso habere 345. 25.a
Gloriari apud Paulum quid significet 346.55.b
Gloriari in hominibus quid sit 170.50.b
Gloriari in Domino quid sit 160.24.b
ad Gloriam & virtutem vocati quomodo simus 587.8.b
γνῶσιν & νόον opponuntur 283.21.a
¶*Gorgia* Leõtini dictum de corpore humano 270.43.b
עולם calumniantur Iudæi non significare æternitatem 488.50.a
עולם vox Hebræa vel pro vita ista, vel pro futura 288.38.b
¶*Græci* scholiastis verba de fide 533.1.a
Græci apud Paulum pro Gentilibus sumuntur 13.2.b
Γραφὴ vocat Apostolus Legem ipsam 331.21.a
Gratia Dei, pro diuino beneficio 381. 43.a
Gratia, pro Dei in homines munificentia 288.2.b
Gratia seruati quomodo simus 359.32.a
Gratia cum meritis subsistere nequit 319.20.b
Gratiæ Dei deesse homines nõ debent, quum trunci non sint 588.38.a
Gratiæ peculiaris significatio 385.5.b
Gratiam Apostolatus cur vocet Paulus 8.30.b
Gratia Dei metonymicè pro ipso dono 253.16.a
Gratia data ab æterno quomodo dicatur 465 46.a
Gratia quid significet 56.40.a
Gratiæ Dei effecta duo, Fides & Charitas 442.45.a
quomodo Gratis simus redempti 40. 17.b
Gratia Dei pro gratuita Dei beneuolentia 9.47.b
Gratia Dei per quem detur hominibus 10 17.a
Gratia peculiariter accipitur 375.4.b
Gratiæ Dei omnia tribuit Paulus 236 20.b.
Gradum acquirere bonum, quid sit 450. 42.a
Grammatica vocabulorum expositio

magni est momenti 573.53.a
Gravitas quæ ministros deceat 476.38.b
Gregorius de Antichristo 356.41.a
Gregorij Papæ locus de Purgatorio 168.30.b
Gustum habere, multum abest à credere 509.36.a
Gymnasiarum diæta 203.25.a

H

Hæres, pro participe bonorum & quidem gratis 334.47.a
Hæredes Dei quomodo dicamur 95.37.b
Hæredes Dei quomodo dicamur 51.43.a
Hæreditas quid significet 328.15.a
Hæreses non sunt causa per se vt qui probi sunt manifesti fiant 214.15.b
Patres ne tantillum quidem cesserunt *Hæreticis* 605.32.b
¶ *Hebion* & Cherinthus hæretici 315.25.b
Hebionis hæresis 5.17.a
Hebionitæ & Cerinthiani 475.2.b
Hebræorum ה quomodo construi soleat 539.38.b
Hebræorum idiotismus obseruandus 425.17.b
ad Hebræos epistola an sit Pauli, aut alterius, & in vtramque partem coniecturæ 483.a,&
Hebræum ex Hebræis quomodo se dicat Paulus 396.21.b
epistolæ ad Hebræos authorem esse Paulum 598.27.b
Hebrei qui dicti, qui item ἐλλενισταὶ 484.15.a
Hebræi quod dixerunt semel contrarij collatione amplificant 603.14.b
Hebræi substantiua & adiectiua aliquãdo reticent 637.25.b
ad Hebræos epistola quondam repudiata 630.48.a
Hebraismus 289.19.b
quæ ex Hebræo idiotismo dicantur non esse 160.19.a
cur Hebrææ quædam voces in vsu mãserint apud gentes 113.22.b
Hebræi relatiua tam ad sensum quàm ad verba referunt 621.24.a
ἡγεῖσθαι pro certo credere 535.35.a
ἡγούμενον appellatione notantur ij quos alibi Episcopos vocant 345.16.b
ἡγεῖσθαι peculiaris significatio 430.27.b
ἡλικία pro statura 371.49.a
Hermas 150.16.b
Herodoti locus 263.3.a
Herodoti locus 298.17.b
Herodoti locus 295.10.a
Herodoti locus 306.42.b
Hesiodi versus Epimenidis respondens versui 475.40.b
¶ *Hieronymus* torquet scripturam vt suũ cœlibatum probet 449.36.b
Hieronymus æternitatem quandam seculorum fingit 474.35.a
Hieronymus in Paulum iniurius 3.8.30.b
Hieronymi aduersus matrimonium sententia 543.43.b
Hieronymus σύμφωνα malè castum interpretatur 475.19.a
Hieronymi locus 248.46.a
Hieronymus ad pudicitiam detorquet quæ de sobrietate dicuntur ab Apostolo 131.2.a
Hieronymus Deum patrem extra Christum malè considerat 365.32.a
Hieronymus nuptiis iniquiõr verba Pauli torquet 185.54.a
Hieronymi cauillatio 196.10.a
ἱερὸς λόγος apud Thebanos quid fuerit 279.25.a
Hierusalem cælestis per orbem terrarũ dispersa 340.14.a
ἵππευμα quid sit 182.11.a
Hodie genitus filius quomodo dicatur 487.15.a
Hodie, aduerbium tempus illud complectitur quo nos Deus compellat 499.35.a
Homeri locus 231.19.b
Homeri locus 406.53.b
Homeri locus 346.2.b
Homo Dei, quid significet 462.13.b
Hominis & filiorum hominis vocibus quid significetur 491.12.b
Homini excellentia & sublimitas illa quam Dauid illi tribuit quo modo conueniat 490.40.b,& 491.38.a
secundum Hominem incedere 167.9.a
Homo Christus cur factus 443.33.b
Homo per enallagen pro quolibet 171.31.a
Homo Dei quis propriè dicatur 470.41.b
Hominis voce humana notatur imbecillitas 344.29.b
Homines μεταπεπτωκότες quomodo dicantur 18.47.b
Hominibus placere quid significet 310.23.a

Homo peccati vocatur Antichristus 435.15.a
Homo interior, & nouus homo idem sunt 86.26.b
diuersa significatio huius phrasis apud Paulum, secundum Hominem loqui 35.26.a
quid hæ phrases significēt, ab Homine, & per Hominem Apostolus 307.35.a
Honesti appellationum tituli nō abhorrent à Christianis 621.5.a
Honoris appellatione quid significetur 459.13.a
Honor, reuerentia sincera 137.5.a
Honorem tribuere vxoribus viri quomodo iubeantur 572.53.a
Honorare, latè patet 570.13.a
Horæ momentum 427.30.a
Horæ canonicæ bona intentione recitantur, sed non à Spirit.S. 229.46.b
Hospites esse homines in terra 536.29.a
Hostes Dei 405.33.b
¶ *Humanæ* naturæ cum diuina coniunctionis testimonium 496.37.b
Humanum loqui se quum dicat Paulus quid significet 76.25.b
¶ *Hypallages* exempla 375.40.a
Hyperbaton in verbis Pauli 356.40.b

I

Iacobus Hierosolymis quamlibet residens non desinit esse Apostolus 624.7.a
non plures fuisse Iacobos 62.18.a
cum Iacobus sine adiectione dicitur quis intelligatur 624.1.a
à Iacobo venire quid significet 315.15.b
Iacobipetæ 550.25.b
Iannes & Iambres magi celebres 469.30.b
ἰγκόπτειν, verbum duobus locis vsurpauit Paulus 403.8.a
¶ *Iconici* pictores 527.49.b
¶ *Idem* curare singula membra quomodo dicantur 222.22.b
Idoneus pro peculiariter destinatus 426.1.b
ἰδιῶται quid sint 296.13.b
Idiotæ pro indoctis 232.31.b
Idiotas quos vocet Paulus, & quid sit inter idiotas sedere 230.52.b
ἰδιώτης λόγῳ quis dicatur 296.13.b
quomodo se Paulus ἰδιώτῃ λόγῳ dixerit 296.20.b
Idolum quid significet 197.25.b, & quomodo dicatur nihil esse, ibidem 40.b & quomodo in sacris vocētur 198.1.a
Idola quæ interpretentur pontificij 639.35.b
Idolum esse aliquid quomodo dicatur 208.5.b
Idolœum quid vocet Paulus 199.10.a
Idolothytis vesci quomodo liceat 210.12.a
¶ nomen *Iehouah* à Iohanne expressum 633.34.a
Ieiunium extraordinariis precibus iungi solitum 186.19.a
τὸ ἰσχύειν respondet Latino operari 146.53.b
Iesum alterum & alterum germanum Euangelium quod vocet Paulus 295.42.b
¶ *Ignarum* esse quomodo iubeat Paulus eum qui ignarus est 234.55.a
Ignatius bestiis obiectus 173.49.a
Igne retegendum & probandum cuiusque opus est allegorica oratio 169.17.a
Ignorantia Christi non excusat peccantem 442.10.a
Ignorantia corā Deo nō excusat 115.16.a
Ignorantia de cæcitate Iudæorum dicitur 565.35.a
Ignoratio iuris nos non excusat 83.6.b
Ignorantia quædam toleranda 139.6.b
¶ *Illyrici* sophisma de sanguine victimarum, & verbis Christi, Hoc est sanguis meus 525.51.a
¶ *Imago* Dei quomodo sit Christus 403.30.a
quomodo vir dicatur Imago & gloria Dei 212.26.a
Imaginem terreni hominis quomodo gesterimus 246.28.a
cur Imaginum vsus prohibeatur in Ecclesia 620.13.a
ad Imaginem Dei conditum esse quid sit 374.3.b
Imitatione peccatum non esse 64.48.a
Immortalitatis gloria vesti comparatur 271.2.a
cum *Imperio* arguere quid significet 478.41.b
Imperiorum nomen cur Angelis malis tribuatur 381.42.b
Imperiorum nomine Satan significatur 412.51.a
Impium Deus quomodo iustificet 47.25.b
Impietatis & Iniustitiæ vocibus omnia hominum scelera ab Apostolo com-

prehendi 16.3.b
Implere omnia in omnibus quomodo dicatur Christus 356.12.b
Implere rpo beneficiis cumulare 369. 52.a & quomodo Christus Impleat omnia & 36. b.ibid.
Imprecatio Pauli non temere imitanda 472.19.b
Impuritatis & iniquitatis vocibus quid intelliga: Paulus 77.10.a
Imputari iustitia quomodo dicatur 46. 13.b
dicti huius Imputatum est ad iustitiam, variæ & falsæ expositiones 46.35.b
ἵνα particula per traiectionem eleganter usurpatur 366.21.a
ἵνα pro ὅτι 642.9.b
particulæ ἵνα constructio 172.51.a
ἵνα coniunctio πλεικὴ 122.20.a
¶ *Incestuosus* non fuit Satanæ traditus 257.45.b
Incrementum singulorum membrorum ad totius corporis incrementum facit 373.6.a
Inculpati quomodo dicantur fideles 155.35.a
Indui ex phrasi Hebræa quid significet 138.15.b
Indulgentiam hodie quid vocent Papistę 218.2.a
Indurare quomodo dicatur Deus 110. 18.a
Pighius de verbo Indurandi 110.1.a
Induratio à Dei voluntate 109.20.b
Indusium album quo infantes induuntur in Baptismo vnde originem habeat 332.46.a
non quiuis *Infantes* baptisandi 189.30.b
Infantes exponere fas fuisse olim 22. 30.b
Infimas partes terræ quid vocet Apostolus 368.37.b
Infimorum nomine tota Ecclesia à Iohanne compellatur 607.55.a
Infirmi qui vocentur 139.4.b
Infirmos tolerare quousque possit charitas 141.28.b,& 142.9.a
Infirmum pro abiecto & vili 222.55.a
quomodo cum infirmitate se fuisse dicat Paulus 161.13.a
Initiatum se in omnibus Paulus quum dicit quid significet 401.17.a
Iniuria se non affectum à Galatis quomodo dicat Paulus qui tamen maxima erat ab ipsis affectus 335.45.a
Intuitos iudices quos vocet Paulus 180. 39.b
Iniustitia hominum quæ 17.10.a
Innouationis nostræ tres partes 70. 9.b
Inordinatos quos vocet Paulus 431.3.a
Intelligentia pro cognitione mysterij Euangelici 408.39.a
quomodo *Intempestiuè* sermo prædicandus 471.40.a
Interpellatio Christi est eius Sacerdotij altera pars 517.1.b
mutua piorum in hoc mundo apud Deum Interpellatio nullos subordinat Christo intercessores 602. 40.b
Interpretationis donum à linguis distinctum 229.11.b
Inueniri in Christo 397.27.a & 43.a
Inuisibilia Dei quæ sint 18.8.a
Inuocare quid significet in sactis 153. 12.b
Inuocationi inter iurgia nullus est locus 572.5.a
Inuocatio per Spiritum est veluti salutis character 467.54.b
¶ *Iohannis* Apostoli comitas & lenis demissio animi 604.16.b
Iohannes in Pathmo insula Euangelium suum scripsit 628.45.b
quoties repetatur nomen Iohan.in Apocalypsi 630.16.a
Iohannes ex Petri epistola quædam ad suam rem apposita mutuatus 626. 17.a
postetiores Iohannis epistolæ non sunt catholicæ 599.47.a
quomodo tamẽ eædem catholicæ censeri possint ibidem
2.epistola Iohānis eius propria cẽsenda 620.53.a
3. epistola Iohannis per se euincitur 622.18.b
quod à Iohanne affirmatum est eidem contrarij negatione illustrare familiare est 601.5.a
opinio eorum qui existimant alium Iohannem designari 2.Iohan.presbyteri nomine à quo etiam conscripta sit Apocalypsis 620.50.a
cur nomen suum non exprimat Iohannes in sua ad Electam domini Epistola 621.13.a
cur toties nomen suum inculcet in Apocalypsi Iohannes 629.30.b
cur idem

cur idem non vsurpet in Euangelio ibidem
Iohannes Euãgelista κατ' ἐξοχὴν Theologus appellatus,& cur 630.40.a
alter Iohannes presbyter vocatus, ibid.
repetitiones à contrario Iohanni familiares 607.45.b
locus Iohannis ab scholasticis detortus 612.5.b
peculiare Iohanni nomen suum non adscribere epistolis 620.46.a
Iosue à Grœcis dictus Iesus 501.44.b
ἴσος placidus, virtus tum auaritiæ, tum arrogantiæ repugnans 425.2.a
Ira Dei pro punitione ab irato Deo proficiscente 376.28.b
Ira Dei duplex 59.22.a
Ira pro vltione 424.7.a
Ira Dei quomodo reueletur 16.5.a
Ira Dei quomodo ab Hebr. dicatur 35.11.a
Ira & dubitatio preces impedit 447.20.a
Irasci ne prohibeat Paulus an secus 374.19.b & 52.b.ibid.
Ironia in verbis Pauli 269.33.a
Irreprehensi qui sint 393.21.b
Irrisorum Dei expressa imago 595.51.b
Isaacus & Ismael comparantur inter se 340.45.a
Isaacus ab Abrahamo receptus ἐκ παραβολῆς quomodo dicatur 537.13.a
Ismael primogenitus nec tamen hæres 340.29.b
Isocratis locus de hominum sermone qui est index aut sapientiæ aut stultitiæ 376.12.a
ἰσότης inter Christianos quomodo seruanda 284.35.a & ibid.5.b
ἰσάζειν verbum Christo attributum veram Deitatem ὁμοίσιον declarat 391.27.a
quomodo dicatur *Israelis* obduratio ἐκ τὰ μέρους 125.21.b
Israel Dei 347.5.b
Israel secundum carnem quis dicatur 208.30.a
Israelitę Dei loquentis maiestatem ferre non possunt 541.43.b
ἰστορῆσαι quid significet & quomodo differat ab *idein* 312.35.a
speculiaris epistolæ *Iudæ* salutatio plane Apostolica 624.18.a
cur Iudas, frater Iacobi cognominatus 623.4.a
non repudianda epistola Iudæ 616.22.b
ferò, mortuis iam plerisque Apostolis scripta epistola Iudę 627.55.b
Iudaismum quid vocet Paulus 311.12.a
Iudæorum gens hodie frequens ac numerosa 125.45.a
Iudæi & Turcæ Deum verum nõ agnoscunt 360.35.b
Iudæi Dei nomẽ quasi de Solomone dictum torquent 488.37.a
Iudęi ad æmulationẽ excitandi 124.50.a
Iudæi & gentes natura filij iræ 358.6.b
quomodo quod de Iudæorum excidio dicit Paulus cum eo congruat quod Prophetæ de ipsorum instauratione prædixerunt 416.34.b
Iuditare pro gubernare 531.55.a
Iudicium Dei hominum opinionibus opponitur 24.20.b
Iudicis officium quod sit 531.3.b
Iudicis nomen pro damnatoria sententia 217.25.a
Iudicia Dei quæ dicantur 118.25.b
Iudicio Dei omnes homines obnoxios 16.1.a & 27.b
Prophetæ & Apostoli de extremo Iudicio differentes citò fieri dicunt 631.41.b
Iurans frequenter non procul abest à peierandi licentia 561.21.a
Ius pro facultate viuendi Ecclesiæ 201.35.a
Iusiurandum quid sit 256.10.b
Iusiurandum & detestatio quomodo differant 241.27.b
Iurisiurandi species 434.47.a
Iusiurandum quid sit 143.29.a
quomodo Iusiurandum Dei legem sequutum dicatur 517.45.b
Iustini locus de digamis 458.17.a
Iustini locus de cœnæ Domini celebrãdæ ritu 230.20.b
Iustitia quid sit 38.8.a & 24.a
Iustitia Dei, propter eo quod Deus præscribit 549.23.b
in Deo non esse Iniustitiam agẽte cum paribus impariter 107.18.b & 54.b
quomodo Iustitia Dei commendetur hominum sceleribus 34.50.b
quomodo Iustitia Dei retegatur per Euangelium 13.47.b
Iustitia inhærens non est causa salutis 40.43.a
Iustitia duplex 386.24.a

Iustitia fidelium quomodo his epithetis irreprehensæ & inculpatæ ornetur 406.23.b
Iustitia Dei in solo Christo quærenda 15.11.b
Iustitia Dei effici quomodo dicamur 276.13.a
Iustitia Dei quid dicatur specialiter 586.37.a
per Iustitiam Dei quid intelligatur 13.22.b
Iustitia hominum manere in seculum quomodo dicatur 288.37.b
Iustitiæ Dei siue Christi descriptio 406.15.b
quorsum Iustitia per Christum in nobis inchoata 92.27.b
Iustitia in Christo triplex 67.30.a
Iustitia de libertate dicitur 288.34.b
Iustitiæ priuatio vnde sit 66.37.a, & vbi eam nanciscamur ibid.1.b
Iustitiæ studium vanitati & curiositati opponitur 243.34.a
Iulum constitui aliud esse quàm absolui à peccato & morte 68.43.b
multiplex verbi Iustificare significatio 33.30.b
quos Deus Christo inseruit Iustificat 608.15.b
gratuita Iustificatio non excludit bona opera 603.14.a
Iustificationis nomen largè accipitur 479.12.b
Iustificari ex operibus Legis neminem 37.32.a,& 52.a
Iustificatus Spiritu Christus quomodo dicatur 452.13.b
Iustificari quid interdum significet 452.49.a
Iustificari fide quid sit 39.35.b.& 40.6.a
per Iustificationem operum tolli gloriam quæ vni *Deo* tribuenda est 318.35.a
in Iustificationis doctrina quàm bene Paulo cum Iacobo cõueniat & deinceps 552.29.b
Iustificatio ex Lege & Iustificatio gratuita cõciliari nullo modo possunt 309.33.a
Iustificationem ignorant Sophistæ 553.52.b
Iuuenum socordia 605.40.b

L

¶*Lac* sermonis sincerum quodnam voceet Petrus 566.42.a
Laertij locus 475.18.b
Lactantij locus 574.10.b
λαμβάνειν pro δέχεσθαι 172.55.b
Laodicea non videri scriptam epistolam ad Timoth. 464.19.a
Laodicææ plures 408.15.a
Lapsus Iudæorum nomine quid intelligat Paulus 122.15.b
Lauare pedes sanctorum 458.27.a
Lauacrum regenerationis 479.54.a
in *Largiendo* quid spectandum 284.43.a
¶*Lenitas* modestiam designat 549.35.b
Leonis appellatione Nero designatur 472.44.b
Leonis Papæ locus de iustorum coronis 407.52.a
Lenitas afflictionum quomodo dicatur 260.35.a
Leuiticorum rituum virtus quæ fuerit 514.33.b
Lex Spiritus vitę quid sit 89.28.a,& ibid. 50.a
Lex cur vocetur litera 261.18.b
Lex pro doctrina 43.8.b
Lex quomodo aboleri dicatur 263.12.a
Lex posita hominibus redarguendis 328.26.a
Lex promissionem non abolet etsi illi repugnet 331.32.a
Lex esse spiritualis quomodo dicatur 84.17.b
Lex aduenire Paulo quid sit 83.22.b
cur Lex dicatur Elemẽta mundi 333.15.a
Lex fidei quænam vocetur 43.16.b
Lex Ceremonialis partim Legis Moralis partim Euangelicarum promissionum fuit σφραγὶς 29.17.a
Lex pro scriptis tum Mosis tum aliorum Prophetarum 36.4.b
Lex iusto quomodo non sit posita 328.8.a
Lex pro ordinatione Leuitic. 513.54.b
an Lex Christo sit adiungenda 327.44.b & 328.8.a
Lex quomodo & quibus grauis aut leuis 613.8.b
Lex non esse aduersus fructus Spiritus quomodo dicatur 344.4.a
Lex de Leuitico sacerdotio dicitur 517.23.b
Lex perfecta libertatis quomodo dicatur 550.30.a
Lex Christi quæ dicatur 344.55.b
Lex peccandi, in Christo abrogata 526.11.b

Lex liber-

Lex libertatis quæ dicatur 552.25.a
Lex pro libris sacræ doctrinæ 231.32.b
Lex posſitne à nobis perfectè impleri 30.23.a
Lex Deiexegula morum est 343.35.a
Lex non iustificat nisi perfectè adimpleta 341.53.a
Lex membrorum quæ dicatur 87.13.a
sitne Lex abolendæ promissioni lata 329.b
Lex regia quæ dicatur 551.43.b
Lex per Angelos data 489.55.b
Lex quomodo iram efficiat 51.52.b
Lex non est ex fide 324.3.a
Legis nomine quinque Mosis libri intelliguntur 337.35.a
Legis vocabulum ad secundam tabulã restringendum 137.21.b
Legis nomen est πολύσημον 75.29.b
Legis vsus sub gratia 84.26.b
Legis peculiaris significatio 62.41.b, & 63.38.a
Legis opus habere cordi inscriptum quomodo dicantur à Paulo Gentes 28.23.a
Legis δικαιώματα quid sint 29.25.b
Legis nomen ad secundam tabulam restringendum 343.26.a
esse ex Lege quid sit 51.27.b.
Legis in suas partes distinctio 103.8.b
Legis Ceremonialis iustitia oppugnatur à Paulo rationibus ad totam Legem pertinentibus 341.25.a
Legi vtrique vim iustificandi ademptã 317.13.b
Legis significatio 37.41.a
Legis propria significatio 44.24.b
Christum Legi superadiici, vel Christo Legem, eiusdem fuit erroris 317.3.a
Discrimen Legis ab Euangelio 604.5.a
Euangelio Lex non aboletur ibid.
Legis & Euangelij antithesis 262.7.b
Legis nomine quid significetur 38.38.a & n.b
ab Lege non esse quid significet 248.38.a
Legum Ceremonialium vsu 202.30.a
Legi se mortuum esse per Legem quomodo dicat Paulus 319.9.a
Legis vocabulum pro Ceremoniali Lege 202.12.b
Legem non esse peccatum 82.13.a
Legem totam violari, etiamsi vnum apicem quis transgrediatur 552.8.a
Legem complere 345.11.a
Legem non reddi inutilem per iustitiam fidei 45.22.a, & 31.ibid.a
Legem nudam & à Christo separatam quomodo Paulus vocet literã 30.7.b
Leges ἀδικαίωτα quomodo dicantur 526.9.b
quæ Legis sunt quomodo faciant gentes natura 282.a
liberati sumus à Legis execratione 613.25.b
sub Lege non esse quid significare dicant impij 76.35.a
cur in Lege ferenda adhibitus sit internuntius 330.18.a
Origenes diuidit Legem in Carnem & Spiritum 91.10.a
quis ille sit internuntius per cuius manum Lex dicatur ordinata 329.19.a
Lege vxor alligata viro 196.15.b
λειτουργικὰ πνεύματα quid vocentur 489.1.b
λειτουργίαι vocantur publica Ecclesiæ munera 289.30.a
λειτουργῆσαι & λειτουργεῖ quomodo dicantur fideles 148.25.b
Lenitudo, inter vitia numeratur 25.17.a
λιβανωτὸν propriè thus aliàs etiam thuribulum 640.17.a
Liber vitæ quomodo dicatur 399.45.b
quomodo *Liberi* dicantur sancti, quauis ex impari matrimonio suscepti 189.50.a
Liberi qui sint 347.39.b
Liberi arbitrij meritum vnde Sophistæ falso deducant 236.24.b
perperam detortus locus Iohannis ad statuendum Liberum arbitrium 619.25.a
Liberos iustitiæ homines quomodo dicat Paulus 77.23.a
Liberum arbitrium gratiam Dei euertit 275.51.a
Liberum arbitrium nullum est 587.16.a
aduersus Liberum arbitrium 85.43.b
quomodo Liberos gignendo seruari dicantur mulieres 448.4.a
Libertas pro liberatione à Legis ceremoniis 199.26.b
Libertatem Christianam malè quidam in licentiam transformant 183.17.a
Libertatem quam à Spiritu habemus quid vocet Christus 264.10.b
Libri nugarum pleni plerique 463.50.b

Lignum pro arbore 647.53.a
ex Ligno suspendi ignominiosum fuit 324.17.a
Limbi opinio pluribus refutatur 574.41.b
Linguarum doni duæ species 221.25.a
Linguis Angelorum loqui quid sit 224.2.a
Lingua loqui quid sit 227.20.b
Linguarum doni duplex apud Corinthios abusus 228.34.b
Litera & Spiritus quomodo opponantur 30.52.b
Litera & Spiritus quomodo dicantur 261.10.b
Literæ nomine Lex intelligitur 81.50.b
Locorum & temporum circunstantiæ non omissæ à Prophetis 634.32.b
¶ *Longas* literas ad Galatas quomodo se scripsisse dicat Paulus 346.17.b
λόγια Dei quæ vocet Paulus & quomodo Iudæis credita 33.24.a
Logices & Rhetorices rectus vsus non damnatur 408.20.b
λόγος varia significat 296.45.b
λόγος pro doctrina 235.27.a
λόγος pro prædicatione Euangelij 255.5.b
λόγος pro doctrina Euangelica 345.30.a
λόγος pro facundiæ dono 154.32.b
λόγος περὶ ἐλπίδος nouè dictum 574.4.a
λόγος σοφίας quid vocet Paulus 157.46.b
λογίζεσθαι quid significet 585.48.b
τὸ λογίζεσθαι significatio 96.13.a
λογομαχίαι quid vocet Paulus 461.21.b
an loqui in Ecclesia quibusuis ex cœtu liceat 232.48.b
τῶν λοιπῶν elliptica locutio 347.12.b
¶ *Lux* pro regno cælesti & glorioso 403.14.a
Lux mundi vocantur ministri 267.42.a
Linguarum donum quomodo dicatur signum infidelibus 232.34.a
Lucis nomen cur fidelibus tribuatur 346.43.b
Lucis nomine intelligitur cælestis gloria 298.5.a
quomodo Lucis nomen sanctis tribuatur 601.25.a
quomodo Deus dicatur esse Lux, ibidem
Lucra vocat Paulus quæ Semipelagiani meritum 396.37.b
Lucrifacere Christum quid sit 397.22.a
Lutheranos se plerique vocant cum Ecclesiæ infamia, vt olim de Franciscanos & hodie Iesuitas quidam appellant 170.54.b

M

μακαρισμὸς & μακαριότης quomodo differant 235.35.b
μάκελλον vox Latina Romana Græca forma vsurpata vt aliæ nonnullæ 209.6.b
Macedoniam ter vidit Paulus 440.45.a
τὸ μακροθυμεῖν quid significet 560.24.b
μακροθυμία, animi lenitas, malè ab Ambrosio magnanimitas dicitur 367.42.a
Mandati nomine quid velit Iohannes 604.27.a
Mandatum pro sacerdotio Leuitico 515.19.a
Magistros non simpliciter esse vetat Dominus 556.21.b
Prophetæ Magistratus semper coluerunt 592.8.b
an liceat fidelibus coram Magistratu infideli iure experiri 179.47.b
Magistratibus quousque sit parendum 136.10.b
an Magistratui non liceat in hæreticos animaduertere 480.10.a
Magistratus cur à Deo constituti 444.30.a & cur pro iis precandum, ibidem
Magistratus gladio qui volunt Ecclesiã eximere quo fundamento nitantur 278.32.b
Magistratus dignitas, & eius dignitatis distributio est à Deo 135.54.b
Magistratibus subiici non est ἀδιάφορον: sed propter conscientiam illis parendum 136.50.a
Magistratui suo subiici omnes mortales debent 135.43.a
Maior pro Ecclesiæ vtilior 287.4.a
Maiorum vestigiã sequi oportet sed nõ quorumuis 464.vlt.
quatenus à Maioribus stãdum 408.39.b
ab omni *Mali* specie abstinendum 331.26.b
Malorum desideriorum successus non est petendus 558.55.a
Manet pro perstat & firmum permanet 107.29.a
Manichæorum somnium de Substantiæ Dei per omnia diffusione 405.25.a
Manichæorum error 125.48.a
quomodo *Manna* eadem esca dicatur 204.

204.29.b & 205.4.a
Manna quomodo sit esca spiritualis 204.37.b
Manna & virga Aaron non inclusa fuerunt arca 520.10.b
Mannum nomine quid interdum in sacris significetur 329.50.a
Manus tollere pro inuocare 447.17.a
Manus imponere presbyterij fuit προεστῶτος 460.43.a
de dictione *Maranatha* 250.17.b
Marci qui & Iohannes dictus est stylus: vnde eius videri possit esse Apocalypsis 647.18.b
Marcion scripturas corrumpebat 361.51.a
Marcionis scelus in scripturæ mutatione 245.39.a
Marcionis hæresis 91.10.b
Maria non fuit ab omni labe pura 89.25.b
Mariæ virgini quæ tribuant elogia Papistæ 640.27.a
Maria virgo Domina 120.16.a
Martyrem quid faciat 347.17.b
Martyres suos habet etiam Diabolus 224.12.b
Martyrum constantia vnde sit 506.53.a
Martyrum sanguine rigatur Ecclesia sed non abluitur 365.20.a
ur nomine *Massa* vtatur Paulus 111.13.a
Matrimonij vinculum non simpliciter indissolubile 187.30.b
Matrimonium esse sacramentum quidicunt nullo fundamento nituntur 380.18.a
Matrimonij honorabile inter quosuis 543.41.b
le *Medijs* rebus Pauli sententia 197.3.a
etum Mediarum quis vsus esse debeat 183.39.a & 55.
¶quomodo *Melchisedecus* manere dicatur in perpetuum 512.14.b
Melchisedeci præstantia super Abrahamum duobus argumentis probatur 512.20.b
quomodo Melchisedec, dicatur ἀπάτωρ 511.43.b
Melchisedecus typus Christi nō contrà 510.47.a
Melchisedeci cum Christo collatio 511.12.a
rdo Melchisedeci quis dicatur 511.4.a
Melchisedeciani hæretici 511.15.b
μεῖζον pro μεγίστα 227.26.a
ἐν μέρει Membra esse Christi quomodo dicantur fideles 222.53.b
μηλωταῖς, ouium pelles 535.40.a
μένουσι pro μόνοις 545.15.a
Membra terrestria pro cupiditatibus 418.50.b
Menandri locus ex comœdia Thaide 243.15.a
Menandri locus 462.35.a
Mendacia prodigia quæ vocentur 437.18.a
Mendicitas prohibita 283.14.b
Mens carnis 87.35.a
Mens carnis quid dicatur 415.4.b
Mentem ἀδόκιμον quid vocet Paulus 21.8.b
Mens ἀδόκιμος 373.19.b
à Mente dimoueri quid sit 334.14.b
Mentis humanæ Vanitas 373.21.a
Mentis renouatio 130.19.a
Mensæ nomen pro cibis qui in mensa apponuntur 209.11.a
Merces hæreditatis quid significet 420.24.b
Merces duplex 47.10.b
ἐν μέρει quid significet 412.18.b
μεριμνᾶν pro φροντίζειν 193.51.b
quo fundamento fulciant Sophistæ meritum de Congruo & Condigno 96.27.a
Merita præparationis Pauli 442.3.a
Merita Sanctorum quo fundamento Sophistę fulciant 270.22.b
Meritorum opinio gratiæ Dei officit 396.43.b
μεσότοιχον φραγμὸν quid significet 510.4.b
quomodo negetur Christus esse verus Messias 607.16.a
Metam apprehendere quid peculiariter significet 397.25.b
μετάνοια & μεταμέλεια quomodo distinguantur 280.31.a
verbi μετέχειν constructio 210.21.a
Methodij error 429.53.b
Metiri se seipso quid sit & quomodo id de Corinthiis dicat Paulus 292.6.b
μετρεῖσθαι quid significet & quomodo de Christo dicatur 504.2.a
μίτρον & κανὼν quum alias pro eôdem accipiantur tamen distinguuntur 293.35.a
¶ *Militare* bonam militiam 442.43.b
Militis Christiani παντοπλία 382.36.b

cupiditates Militare quomodo dicantur 450.4.a
Militaris custodiæ modus quis fuerit ex Lipsio 383.12.b
veri *Ministri* qui dicantur 9.30.a
Ministerio fungentes non sunt ab eleemosynarum collatione immunes 480.16.b
Ministerium iustitiæ quomodo dicatur 262.29.b
Ministrorum quæ vis sit in edendis miraculis 219.20.a
Ministerium Mosis quomodo Gloriosum dicatur 262.45.a
Ministrare quid sit 48.44.a
Ministris quomodo suo iure sit vtendū in rebus mediis 199.40.b
Ministerium Spiritus quomodo dicatur 262.3.b
in Ministerium se addicere qui dicātur 249.40.b
Ministerium quomodo verè ornetur 123.20.a
Ministros qui spernit peccat 121.20.a
quomodo neget Paulus Ministros esse aliquid 168.5.a
Miraculorum finis 490.24.a.& cur Signa & Prodigia virtutes dicantur, ibidem
in Miraculis Christi ἀποτελέσματα personalia, ἐνεργείας verò distringuendæ 322.12.a
in Miraculis edendis quomodo Deus vtatur opera vel Angelorum vel hominum 322.18.a
quicunque ita *Misericordem* Deum sibi fingunt vt possit venialiter offendi, idolum sibi pro verò Deo fingunt 616.10.a
quomodo Deus summè Misericors appareat 616.53.a
Misericordia gloriari aduersus damnationem quomodo dicatur 552.1.b
Misericordia à Gratia quomodo distinguatur 439.37.b
Misericordiæ non est locus nisi semel omnia excludantur opera 479.30.a
Miserationes Dei 129.41.a
quinam intelligantur per eos qui Miserentur 133.17.a
Missæ priuatæ 215.16.a
¶ Μόχθος, quid sit & quomodo hæc tria differant, πόνος, κόπος, μόχθος 425.40.a
Modestiæ Pauli testimonium 440.10.a
Monachi 151.43.a
Monachorum impiæ superstitiones 460.8.b
Monachorum hypocrisis 254.45.a
Monachus qui non laborat similis prædoni 438.15.b
Monachorum regulas Paulus describit 417.21.b
Monachorum graphica descriptio 469.22.b
Monachi mendicantes contra Dei præceptum 283.15.b
Monita Domini, νουθεσία 381.1.a
Mori peccato quid significet 317.17.a & mori in peccatis, ἀμαρτίαι & ἁμαρτίαις quomodo differant 317.35.a
Mors in fidelibus quid efficiat 62.19.b
Mors Ministrorum Christi & ipsis & Ecclesiæ vitalis 269.5.a
Mors non est ex creatione 60.45.b
Mori peccato quid sit 69.46.b & 70.11.a
Mori simul, signum constantis amicitiæ 279.15.a
Mori in Domino quid sit 429.13.b
Mors pro ingentibus periculis 252.33.b
Mortem gustasse Christus quomodo dicatur 494.40.a
Mors & sepultura Christi quid nobis afferant 70.12.b
Mors Christi obedientiæ eius colophon 406.7.b
à Mortis Lege quomodo in Christo liberemur 93.7.b
sine Mortis pœna Deus reconciliari non potuit 524.47.b
Mortes pro præsentibus mortis periculis 299.8.b
Mortui qui dicantur ab Apostolo 274.19.b
Mortificare membra terrestria quid sit 418.46.b
Mortificatio nostra vnde pendeat 237.10.a
Mortificationem Domini Iesu quid vocet Paulus 268.40.a
Mortui dicuntur qui non sunt renati 357.8.a
Mortuum pro corruptum 243.27.b
Mortuis fuisse prędicatum Euangelium quomodo dicatur 581.20.a
Mortificari Legi & mortificati peccato quid sit 78.28.a,& b
Mosis velo quod faciei imponebat quid Dominus adumbrarit 263.25.b
vnde Iudas illud quod de corpore Mosis dicit desumpserit 626.15.b

liber vnde

libet vnde illud desumpsit Iudas de disceptatione boni Angeli cum malo pro corpore Mosis 526.32.b
cur Dominus noluerit corpus Mosis sepeliri 626.27.b
locus Zachariæ consentiés aliquatenus cum illo Iudę de corpore Mosis 526.53.b
Mosis cum Christo collatio 264.7.a
Mosis cum Christo cõparatio 497.16.b & deinceps
Moses internuntius dicitur vt à Christo distinguatur 329.1.a
in Mosen baptizati Israelitæ quomodo dicantur 204.4.b
¶ *Mulier* silere in conuentibus iubetur 234.8.a
quomodo mulier dicatur gloria viri 112.1.b
Multi opponuntur vni 65.34.b & 68.30.b
Mundi appellatio quid contineat 602.19.b
Mundi variæ significationes 159.4.a
Mundanæ cupiditates quæ dicantur 477.50.a
Mundum ex nihilo conditum intelligere fidei est 533.44.b
Mundi peculiaris significatio 356.10.a
Mundo vti vel abuti quid sit ibid. & 194.16.a
Mundus, pro Ecclesia 405.55.a
Mundi nomen pro discipulis 333.33.a
Mundus futurus pro futuro seculo 490.49.a
in Mundus finem habeat 596.23.a
Mundus quomodo consideretur à Iohanne 605.27.a
differt Mundi interitum Deus propter electos nondum completos 598.11.a
Mundus quomodo sit vanitati subiectus 96.13.b
in Mundo mutum nihil est 228.18.b
Mundus pro cælo & terra 173.50.a
Mundus pro Gentibus 122.13.b
Mundo crucifigi quid significet 347.7.a
Munera Dei quædam sunt temporaria 349.15.a
Municipes regni cælorum quomodo dicamur 309.30.a
¶ Μύωπα Gellius malè luscioſum vocat: teste Varrone 588.41.b
Μύωπες qui sint ex Aristotele 588.46.b & qui metaphoricè dicantur à Petro 588.53.b
Mysterium pro Gentium vocatione 152.49.a
Mysterium magnum coniunctio Christi cum Ecclesia 379.57.b
Mysteria loqui Spiritu quid sit 227.38.b
Mysterium redemptionis quomodo dicatur à seculis fuisse absconditum 407.15.b
Mysterium à veteribus per Sacramentum conuersum errori Sacramentorum viam fecit 352.4.a
μυς ήριον expressum per hanc vocem Sacramentum ignaris errandi præbuit occasionem 380.10.a
Mysterium voluntatis Dei 351.49.b
Mysterium fidei quid sit 450.16.a & 451.46.a

N

¶ superstite etiamnum Apostolo Iohanne existunt quidam qui vtranque in Christo *Naturam* conuellant 600.2.b
vtriusque Naturæ in Christo Iohannis luculentum testimonium 599.41.b
Naturarum in vnam personam coniunctionis testimonium 162.22.b
Natura peccatores nasci homines 338.11.a
crudeles appellant Sophistæ eos qui ab ipso conceptionis momento eam peragunt Naturam humanam 616.19.a
Nazianzeni locus de ἐξουσίως 200.40.b
Nazianzeni locus 414.33.b
¶ *Neronis* domestici sancti 401.39.b
τὸ νήφειν & τὸ μεθύειν opponuntur 469.8.a
¶ *Noe* præco iustitiæ cur vocatus 595.1.b
νοήματα pro ipsis mentibus 263.53.b
νοήματα quid vocet Paulus 218.44.b
Nomen pro dignitate 392.22.b
Nomen pro dignitate ac præstantia 486.39.b
Nomen Domini Iesu quid sit 183.8.a
in Nomine Christi aliquid facere 420.49.a
Nomen & nominari quid significet ex Hebræorum idiotismo 356.10.a
Nominare nomen Christi quid significet 467.50.b
in Nomine Christi congregari quid significet 166.20.a
νόμος, (*Thorah*) pro præscripto religionis instituto 396.27.b
νυθρὶ, propriè de incestu dicitur 508.53.a
Notitia quorum dicatur 218.18.a

Notitiæ sermonem quid vocet Paulus 220.33.a
Notitiam abolendam quomodo dicat Paulus 225.35.b
Noua creatura dicuntur filij Dei 275. 46.a
Nouus homo quis sit 374.33.a
νοῦς, vel mens, vel spiritus, ambiguè Sensus dicitur 166.22.a
νοῦς Christi habere quomodo dicamur 166.50.a
νοῦς pro intelligentia: & quomodo illud Pauli intelligendum νῆς ἄκαρπος 230. 2.a
νουθετῶν pro admonere officij 431.3.a
νουθεσία quid sit 480.6.a
νεσῶν, insaniens 481.17.b
Nosco pro agnosco 85.42.a
non *Nosse* seipsum multorum vitiorum fons est 550.14.b
non Nosse cupiditatem quid significet 28.82.a
non Nouisse peccatum quid significet 275.46.b
quomodo dicat Apostolus se neminem Nouisse secundum carnem, nec Christum quidem ipsum 274.43.b
Nox nulla in cælo 640.3.a
Nuditati Adami, opponitur glorię Christi amictus 271.26.a
Nubere in Domino 196.29.b
Nubere mulieres cur dicuntur Latinis 212.26.b
quomodo qui nuptum dat filiam suam bene facere dicatur, qui verò non dat meliùs 196.1.b
Nuptiæ impares iam contractæ propter alterius infidelitatem dirimi non possunt 188.18.b
secundæ Nuptiæ non sunt damnatæ, sed digamia 187.7.b
quales Nuptias hominis cum peccato & Lege esse doceant Apostoli: & contrà Spiritus cum homine 79.a.& b
Nuptiæ ab Antichristo concessæ incestuosæ 175.27.b
νυῖ est copula connectens 222. 38.a
νυῖ coniunctio 536.44.a
νυῖ pro coniunctione ponitur 189.47.a
Nysseni locus 259.15.b
Nysseni locus de Christi humanitatis actione in edendis miraculis 219.42.a

O

O, pro coniunctione ὅτι 73.40.a
ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος 638.49.a
¶ *Oblatio* ἀπαρχῆς non est expiatoria 563.25.a
Oblatio Gentium 147.7.a
Oblationis Theruma & Thenuphæ ritum quò veteres transtulerint 366. 34.a
Obliquantor quis sit ex Basilio 22.50.a
Obtestatio Pauli 241.10.b
¶ *Occultus* homo cordis, externo corporis ornatui opponitur 571.45.a
ad *Oculum* seruire 381.26.a
quomodo Deus det Oculos ad non videndum 121.15.b
Oculos eruere prouerbialis hyperbole 335.46.b
ὀχυρώματα quid vocet Paulus 291.26.a
¶ *Odor* bonæ fragrantiæ 376.4.a
οἰκουρεῖν quomodo dicantur mulieres 337.25.a
¶ *Offendiculum* crucis quodnam dicatur à Paulo 342.25.b
ὄγκον quid vocet Apostolus 539.51.b
¶ *Oleæ* nomine Ecclesiam Israeliticam à Paulo notari 124.13.a
Olei vnctio fuit doni sanationis symbolum 561.9.b
Olera edere quid sit 140.9.a
ὀλοθρευτὴς quis dicatur 206.50.a
¶ ὁμολογίας vocabulum opponitur legalibus purificationibus 530.21.b
Omnis indefinita particula 130.16.b
Omnis, pro tota 365.52.a
Omnis pro quolibet 407.54.b
Omnis particulæ indefinitè positæ exẽpla 443.10.b
Omnis particula restricta 196.38.b
Omnia implere Christus dicitur Ecclesiæ respectu 370.8.a
quomodo Omnia homini subiecta 493. 7.a
Omnia credere, sperare, quomodo dicatur charitas 224.18.b
Omnia in Christo recolligenda quæ dicantur 352.47.b
Omnes fideles Vnus esse non possunt nisi in Christo 332.21.b
Omnia Dei gratiæ tribuuntur 353.19.b
quomodo pro Omnibus mortuus dicatur Christus 274.9.b
Omnes hostes Christo subiiciendi 238. 34.b
Omnes homines velle Deum seruari quomodo sit intelligẽdum 444.41.b
quomodo Omnem cognitionẽ Paulus tribuat

tribuat Corinthiis 154.21.b
Omnibus seruandis sufficit Christi beneficium 274.37.b
in Deum esse Omnia quo modo dicamur 129.3.a
quomodo Deus Omnes conclusisse in contumacia dicatur 128.25.a
Omnia, pro vniuersa Ecclesia 405.55.a
Omnes pro quibusuis 9.23.a
in Omni loco precandum quomodo intelligendum sit 447.3.a
Omne gaudium, pro gaudio perfecto & cumulato 146.54.a
Omnis sapientia pro integra 407.55.b
Omnis memoria pro perfecta memoria 384.46.b
Omnis lingua quid significet ex Hebræorum idiotismo 393.5.a
Omni creaturæ prædicatum Euangelium quomodo dicatur 406.30.b
ὀνομάζεσθαι, nominari & esse 365.40.b
¶ *Onus* vocitare solitos Prophetas suas de futuris calamitatibus reuelationes 637.36.a
¶ *Operto* capite esse quid significet 211.31.b
quæ vocentur ὀπισθόγραφα 538.31.b
ὄνομα nomen latè patere 138.53.a
ὀνομα δίωνται τοῦ Θεοῦ quid significet 290.49.b
Opportunitatem redimere 421.10.a
Opus Christi quid vocet Apostolus 395.28.b
Opus fidei quid significet 334.24.a
Opus pro operis mercede ex Heb. idiotismo 273.36.a
Operum merces, & iustitia imputata ex diametro inter se opponuntur 47.24.a
Operibus iustificari coram Deo neminem 25.37.b
Omnum facturum quomodo dicat Paulus, sed seruandum cuius Opus fuerit exustum 169.17.a & b
Opera omnia excludit Paulus quod ad iustificationem attinet 397.1.a
Operibus Legis hominem non iustificari 37.9.a
Operum & fidei antithesis 110.54.a
Opera bona fidelium gratiæ debentur 359.17.b
Operum præuisio repugnat prædestinationis doctrinæ 311.30.a
Operibus regeneratorum non nititur salus 87.47.a
Sophistarum doctrina de Operibus refutatur 517.27.b
Opera bona sequuntur iustificatum 393.24.a
Operum meritis opponuntur, Fides, Iesus, Dati, Credentes 331.53.a
quomodo Opera nostra dicantur electionem firmam facere 463.40.a
Opera mortua quæ sint 524.25.a
Opus Dei fideles regenerati dicuntur 359.8.b
quomodo Corinthios dicat Paulus opus suum esse in Domino 199.33.b
Operæpretium Latinis quid sit 387.30.a
ὀφέλιον quid dictum sit 200.19.b
ὄφελον quid significet 77.48.a
¶ *Oralis* manducatio repugnat mysticæ coniunctioni Christi nobiscum 379.50.b
Orans aut prophetans quis dicatur à Paulo 211.55.a
Ordinare quid interdum significet 135.42.b
Ordinationem humanam quid vocet Petrus 569.25.b
Ordo pro disciplina Ecclesiastica 408.32.b
Ordo in Ecclesia necessarius sed gradui nullus est locus 172.8.b
quid sit *Orichalcum* & vnde dicatur 535.8.b
Origenes qualis sit author 1.32.a
Origenis error 1.a & b
Origenis delirium de fide Romanorũ 10.5.b
Origenis deliria de die vltimo 25.30.b
Origenis de litera & Spiritu somnia 31.25.a
Origenis falsa interpretatio 37.42.b
Origenes fidei iustitiam euertit 44.3.b
Origenis error de fide 46.45.a
Origenis error de fide Abrahami 53.10.b
Origenis error 58.52.b
Origenis error 48.5.a
Origenis error de Lege 52.2.a
Origenis errores varij 63.b
Origenis error 87.44.b
Origenis falsa interpretatio de Spiritus donis 221.53.a
Origenistarum error 273.45.a
Origenis de verbo Indurandi locus 109.51.b
Originalis peccati grauitatem Sophistæ

apte considerare nequeunt 616.12.a
Oris ac cordis dilatatione quid significetur 227.11.a
¶ *Osculum* sanctum ἐμπερμίας symbolum 306.31.b
Osculo sancto salutare 150.35.b
Osculum sanctum 250.50.a
Osiandri delirium 392.23.b
Osiandri dogma Satanicum de iustitia 40.50.a
Osiandri error de iustitia Christi 67.3.b
Ostendere vel exhibere mala, phrasis Hebræa 472.9.b
Ὅτι cum indicandi modo iungitur 315.54.b
Ostium sermonis quid significet 420.54.b
¶ Ὄχι affirmationis particula 611.2.b
ὃ τι εἰδικῶς non αἰτιολογικῶς 214.18.a
ὅτι εἰδικῶς sumitur 254.50.a
ὅτι αἰτιολογικῶς positum 201.15.a
ὁ pro μὴ interrogante 221.24.a
ὁ μὴ quomodo construi soleat 343.1.b

P

¶ *Pax* quæ est à iustitia ex fide opponitur variis cogitationibus eorum qui Legis iustitiam quærunt 116.23.a
Pacis nomen quid significet 146.3.b
cum Pace prosequi aliquem 249.3.b
Pacis nomine quid Hebræi significent 10.1.a
Pacis nomine quid Hebræi designent 10.55.b
ad Pacem vocati quomodo à Paulo dicamur 190.16.a
Pax animi sequitur charitatem 612.42.b
Pax Dei quid significet 400.27.a & quomodo φρουρεῖν τὰς καρδίας dicatur ibid.30
Pædagogorum in Christo cur meminerit Paulus apud Corinthios 174.40.a
Palam agnoscere Deum 143.23.a
Panem & vinum Abrahamo & Melchisedeco oblata quàm stolidè quidam in oblationem panis & vini transforment 514.44.a
παντοκρατία quid significet 372.2.a
Panum primitiæ quid Iudæis significarint 123.36.b
Papistarum præfracta impudētia in torquendis iis quæ de Melchisedeco & oblatione semel facta dicuntur, vt reperitam Christi oblationem statuant 511.8.b
Papistarum audacia in confingenda Ecclesiastica hierarchia 415.1.a eorundemque variæ aduersus Christum blasphemiæ ibid.
Papa non est Apostolus 4.11.a
παρὰ in compositione plerunque in vitio ponitur 313.15.a
παρὰ in verborum compositione quid significet 69.11.a
vis præpositionis παρὰ in hac enuntiatione ἡμέραν παρ' ἡμέραν 140.12.b
τὸ παρακαλεῖν opponitur τῷ ὀνειδίζειν 481.31.b
παρακαλεῖν quid significet 233.30.b
παραβολὴ pro typo & exemplari 521.15.b
παράκλητοι idem Græcis quod Latinis aduocati 258.53.a
τὸ παρακολουθεῖν à corpore ad animum tranfertur 470.20.a
παράδοσιν quid Græci vocent 301.23.a
παραγγέλλειν quid significet, & quomodo differat à διαγγέλλειν 428.15.a
παραγγέλλειν pro denuntiare, non autem præcipere 213.46.b
πάρεσις quid significet 41.44.a
παράδοσις quid significet 311.10.a
παραδόσεις quid vocentur 437.45.b & 438.41.a
παραλογιζομένους quos vocet Iacobus 549.54.b
παράπτωμα lapsus 122.44.a
verbi παραζηλοῦν significatio 122.54.a
per *Paritem* intergerinum Legis ceremoniæ significantur 252.10.a
παρρησία quid peculiariter significet 532.25.a cui opponitur ὑποστολὴ 36.a
παρρησία fidelium 530.18.a
παρρησία pro eo quod Cicero euidentiam dicit 263.37.a
Parturire Galatas quomodo se dicat Paulus 337.17.a
πᾶς, perfectum quid declarat 154.21.b
πᾶσαν οἰκοδομὴν, Erasmus malè vertit, quæcunque structura 362.36.b
πᾶς indefinita particula 165.44.b
Pastha metonymicè pro agno Paschæ 178.2.a
disputatio de die Paschæ 605.25.b
Passio in carne pro vitiositatis abolitione sumitur 579.49.b
Pastorum munus quod sit 220.39.a
Pastores qui dicti sint & quomodo differant à Doctoribus 570.23.b & 371.3.a qui à Pasto-

qui à Pastoribus docétur à Spiritu sancto doceri dicuntur 607.38.b
Pater spirituum Deus 540.50.b
Pater luminum pro auctore & creatore 549.29.a
Pater gloriæ Deus Domini nostri Iesu Christi 354.17.b
παθήματα vocantur perturbationes & morbi animi 344.35.a
παθήματα peccati cur vocentur 79.21.b
παθήματα aliter à Paulo quàm à Philosophis vsurpantur 80.13.a
πάθος pro morbo 428.37.b
Patientia cum gaudio quæ sit 402.50.b
Paulus vnde dictus 1.1.a
Paulus quomodo Troade discesserit 259.10.a
Paulus quomodo sperarit quæ erant in certa 395.16.a
Paulus quomodo se dicat non esse missum ad baptisandum 157.26.b
Paulus quomodo non secundum Dominum loqui se dicat 298.35.a
Paulus per Christum se Apostolatum accepisse quomodo dicat 8.26.b
Pauli vocatio ad Apostolatum insignis 307.40.b
Pauli & Antichristi antitheses 173.21.b
Paulus sui muneris commendatione sæpius suum nomen inculcat 630.6.a
Paulus reuelationibus non item ibidem
Paulus fide Romanorum adiuuari potuerit 11.22.b
Paulus de se loquatur quum se carne seruire Legi peccati dicit 87.40.b
Pauli desiderium optantis omnes homines esse vt & ipse, quomodo intelligendum 186.40.b
Pauli in Galatas benevolentia 333.22.a
Paulinæ epistolæ interciderunt 178.31.a
Pauli stylus floridior in vtraque ad Corinth. epistola 260.10.b
Paulus Philippis vxorem habuerit 399.16.b
de Pauli absolutione Romæ nonnullorum opinio 387.54.b
Pauli profectiones Ierosolymam 312.10.b
Peccatum quid sit 60.33.a
Peccati appellatione quid significetur 75.a
Peccatum ἀνομία def. 77.10.a
Peccatum duplex 549.3.a
Peccati fruitio 538.16.b
Peccati significatio 469.1.b
Peccatum per legem non à lege 80.32.a
homines aliter Peccant quàm Diabolus, nempe cœcitate cum ille sciens prudens 617.25.a
in Peccato permanere quid sit 69.1.b
quoddam Peccatum ita lethiferum vt huic nulla spes veniæ relinquatur 616.27.b
Peccatum in Spiritum sanctum 250.7.b
explicatio Peccati contra Spiritum sanctum per partes 617.8.b
quatenus Peccatum contra Spiritum sanctum committi dicatur 616.46.b
nulli electi Peccato contra Spiritum sanctum obnoxij & cur 618.13.a
Peccatum contra Spiritum sanctum nõ necessariò extat in omnibus reprobis ibidem
nunquam resipiscunt qui in Spiritum sanctum Peccant 618.48.a
non est accusandus Deus quod Peccatum contra Spiritum non remittat ibidem
non temerè iudicandum de iis qui Peccarint contra Spiritum ibid.
olim quidem peculiari reuelatione Ecclesiæ patefactum est ibid.
exempla quorundam hominum qui contra Spiritum sanctum peccarunt 617.32.a
quomodo nos gerere debeamus aduersus eos quos Dominus significarit contra Spiritum sanctum Peccasse 618.31.b
quomodo Diabolus aduersus Spiritum sanctum Peccarit 617.12.a
in quos cadat Peccatum contra Spiritum sanctum 617.51.a
Sophistæ torquentes Iohannis locum ad venalia Peccata statuenda refelluntur ex illo ipso loco 615.40.b
Peccata non esse paria 552.5.a
propter Peccata plerunque immitti morbos 561.17.b
Peccata quomodo sint alia aliis grauiora 616.6.a
Peccata paria quatenus æquè omnia morte æterna digna 615.49.b
quare Peccata omnia mereantur mor-

tem æternam ibidem
omnia Peccata lethalia 616.7.b
nulla electis Peccata lethalia ibid.
omnia reprobis Peccata lethalia ibid.
multa electis & reprobis Peccata communia ibidem
Peccata quædam non mortifera ex Dei gratia non sua natura 618.45.b
Peccatum peccans quomodo dicatur 84.5.b
Peccatum mortuum quid à Paulo vocetur 83.14.a
Peccata præire, alia subsequi quomodo dicantur 461.7.a
Peccatum facere, pro simpliciter peccare 297.6.a
Peccatum quomodo dicatur βασιλεύειν 74.39.b
esse in Peccatis quid sit 273.15.a
Peccatum originis quid esse velit Origenes 61.9.b
Peccatum originis duo in se continet 1160 8.b
Peccata baptismum antecedentia non sola remitti, sed etiam subsequentia 42.25.b
Peccare in Christum, quid significet 199.54.a
Peccantes, coram omnibus árgui quum iubet Apostolus de quibus agat 460.6.a
Peccatores quos vocet scriptura 58.33.b
Peccatum pro victima pacifica 529.31.a
Peccatũ pro nobis Christus factus quomodo dicatur 275.49.b
Peccatores pro peccatorum circunstantia tractandi 618.25.b
πείθειν pro persuadere 273.25.b
Pelagianum arbitrium quid sit, & quinã illud statuant 445.41.a
Pelagianorũ error de peccato originis 61.16.a
Pelagianorum error de fide præuisa 99.24.b
Peregrinari à Domino quomodo dicantur fideles 272.21.a
Peregrè abesse à Domino & ire ad Dominum habitatum sunt opposita 273.12.a
monstra hominum somniantium *Perfectionem* in homine, vt Anabapt. &c. 609.16.b
Perfectio fidelium 87.50.b
qui gloriãtur de sua perfectione Iohannis testimonio refelluntur 601.51.a
Perfici carne quid significet 321.52.a
Perfectius nihil habuisse Paulum quod perfectos docuerit 321.15.b
Persistere quid significet: cui opponitur τὸ προσέχειν 489.43.b
περὶ pro ὑπὲρ 92.40.a
περὶ pro ὑπὲρ 622.21.a
περιεργάζεσθαι quid significet, & quomodo differat à satagere Latino 438.37.b
περιουσίαν Græci quid vocent 478.22.b
περιπείρειν quid significet 462.8.b
περιπατεῖσθαι quid significet 354.7.b
περιφρονεῖν pro καταφρονεῖν 478.49.b
alias etiam significat circunspicere 479.10.a
περίψημα quid sint 173.b.vlt.
περισσεύειν peculiaris significatio 188.53.a
περισσεύειν significat ὑπερβάλλειν 428.10.b
τὸ περισσεύειν peculiaris significatio 282.45.b
περισσεύειν secundo casui iungitur 531.8.b
περισσότερον idem est atque περισσίας 510.52.a
περιτομὴ pro περιτμηθεὶς 396.14.b
Permissio Dei non opponitur eius voluntati 110.18.a
Permissio Dei ab eius destinatione separari non potest 122.35.a
Personarum acceptio quid sit 27.30.a
Perpessiones Christi quæ dicantur 251.55.a
Perstare in Domino quid sit 128.10.a
Pernidere aliud quã perspicere 17.44.b
vnde quibusdam Petri epistola suspecta videatur 396.50.b
Petri abnegatio non fuit peccatum contra Spiritum sanctum 617.30.b
excusatio eius peccati non ad illud eleuandum quidem sed ad piorum consolationem ibidem
Petri stylus πλαστικὸς 568.16.a
falsa eorum coniectura qui Petrum Corinthij docuisse volunt 156.50.b
Petrum Romæ non fuisse 149.42.b
Petrus Romæ non fuit cum Paulo 421.27.a
Petri primatus quem Antichristus inuexit euertitur 296.49.a
Petrum Romæ non fuisse 472.31.b
Petrum 25. annis Romæ non sedisse 586.3.b
ratio certissima qua genuinæ Petri epistolæ probari possunt 589.5.b

Petrus à Paulo reprehensus seriò non per simulationem 315.28.a
Petrus simulans à Paulo rectè reprehensus 316.42.a
ὁ περιπερεύεται variæ expositiones 224.3.b
Personarum acceptio non est apud Deũ 27.17.a
Personæ respectus quis dicatur 281.5.b
σφαιρίζεσθαι de specie oblata dicitur 542.16.a
Pharao excitatus à Deo quomodo dicatur 109.20.a
Pharisæi vnde dicti 454.a
Pharisæorum genus duplex 310.14.a
φιλόν vel φαιρόλης, Romanum vocabulũ 472.24.a
φέρειν pro αἴρεσθαι 111.48.b
φεύγειν pro σωτίνως τρέχειν 510.23.b
Phidias Venerem quomodo Elensibus pinxerit 476.26.b
Philemonis versus de bona muliere 447.2.b
Philosophia non simpliciter damnatur 409.10.a
Philosophorum varia nomina 19.50.a
φιλοσοφία 153.7.b
φιλοτιμία & in laude & in vitio ponitur 419.40.a
quomodo *Phœbe* dicatur προστάτις fuisse 150.4.a
φοβεῖσθαι de reuerentiæ cultu dicitur 380.20.b
φόβος Κυρίου, meliùs terror dicitur, quàm timor 273.19.b
φῶς & τέλος quomodo differant 146.33.b
φωτοφόρος quid 389.31.b
φωτίζειν pro baptizare, & φωτισμα, baptismus dictus est 509.25.a
φωτίσαι, pro perspicuè aliquid docere 364.42.a
φωτισθέντες, qui dicti sint in vetere Ecclesia 531.12.b
φωτισμὸν γνώσεως quid vocet Paulus 266.44.b
φρένας Græci quid vocent 231.12.b
vnde τὸ φρονεῖν, & φρόνησις
τὸ φρονεῖν significatio 134.14.b. & 141.16.b
φρόνησις, intelligentia 351.32.b
φρόνιμος quid significet 125.9.b
τὸ φθαρτὸν quid significet 426.24.b
φύσει & φύσει παρὰ quæ vocen 327.50.a
φύραμα quid sit & quomodo à Paulo accipiatur 123.25.b
φύσις & δόξα opponuntur 334.25.b
¶ *Pictorum* insciti in pingendo Apostolorum habitu 472.1.b
Pietas est magnus quæstus 462.12.a
Pietas pro legitimo & spirituali cultu 455.25.b
Pilato prætide incidit Christi prædicatio & mors 462.25.b
Pileus libertinæ conditionis insigne 212.27.b
πιστεύειν non significat νομίζειν vt vult Erasmus 139.43.a
πιστὸς peculiarem habet significationem 192.15.a
πιστὸς pro ἀληθὴς 467.26.a
πιθανολογία sermonis probabilitas 408.9.b
¶ *Placere* se omnibus quomodo dicat Paulus 210.33.b
Platonis locus de vita hominum 272.25.a
πλὴν illatiua particula 380.14.b
Plenum tempus quódnam dicatur 333.41.a
Plenitudo temporum quid dicatur 352.32.a
Plenitudo Deitatis in Christo quomodo habitet 409.8.b
Plenitudo omnis in Christo habitare quum dicitur quid plenitudinis voce significetur 404.46.b
Plenitudine Dei impleri quid sit 366.50.b
Pleonasmi Hebraici vis obseruanda 446.35.b
πλεονεξία quid per metalepsin Paulo significet 287.52.b
πλεονεκτῆν quid significet 258.26.b
πλήρωμα τῦ Χριστῦ ex Hebr. idiotismo pro ὁ πληρωθὶς Χριστὸς 371.3.b
πληροῦσθαι pro πληροῦν accipitur 356.18.b
πληροφορία τῆς συνέσεως quid sit 408.30.a
πληροφορία quid significet 523.5.b
πληροφορεῖν quid significet 471.36.b
πληροφορεῖσθαι quid sit 141.31.a
Plinij locus 469.42.b
Plinij locus 206.45.a
πλοῦτος Hebræorum more quid significet 128.10.b
πλοῦτος pro omni copia ac abundantia 284.23.b

πλάνος metaphoricè quid significet 24. 52.b
Plutarchi locus 213.1.b
Plutarchi locus 415.36.b
Plutarchi locus 212.33.b
Plutarchi locus 312.18.a
Plutarchi locus de Romanorum more in facie velanda 212.4.a
Pluuia matutina & serotina 560.31.b
¶ locus aduersus *Pneumatomachos* 94. 25.b
¶ *Poculum* dæmoniorum quod vocet Paulus 208.33.b
quam iusta sit *Pœna* qua Deus homines impios afficit 20.10.a
Pœnitendi verbo quo sensu vtatur Paulus 279.22.b
ποιήματα vocantur cœlum & terra 17. 15.b
Polluere Dei templum qui dicantur à Paulo 170.14.a
Polygamia frequens in Oriente 449. 1.a
Bigami & Polygami qui censeantur 449 4.a
Pondus gloriæ quid vocet Apostolus 270.11.b
Ponere verba in aliquo quid Hebræis dicatur 275.26.b
Pontificatus Christi 502.48.b
Pontificatus Christi cum Aaronico collatio 503.10.b
Pontificis nostri διάταξις describitur à precibus 504.47.b
Pontifex pro seipso orare solitus 521. 11.a
Pontifex Romanus falsi damnatus 384. 31.b
πώρωσις & πήρωσις differunt 373.47.a
τὸ πορδὴν quid significet 310.34.b
πώρωσις cur conuersum sit obduratio 125.14.b
Porphyrij calumnia aduersus Paulum 311.vlt.
Postellus quarumlibet hæresem consarcinator 511.24.a
Potens est, plus significat quàm potest 125.41.a
à Potentia Dei sumptum argumentum sítne firmum 466.12.a
Potentia gloriæ pro potentia glorioſa 402.45.b
Potentiam Dei κατισχύειν in se quomodo dicat Paulus 303.54.a
Potentia Dei sermo crucis 158.27.a
Potentia Dei vbi potissimùm eluceat 303.45.a
Potestas metonymicè pro velamine subiectionis signo 212.20.b
¶ *Præceptum* Domini se nõ habere quomodo dicat Paulus 191.23.b
Præceptum quintum quomodo dicatur primum in promissione 380.37.b
Prædestinationis Dei tres gradus considerandi 311.19.a
verus Prædestinationis vsus 112.25.b
Prædestinationis decretum 625.33.a
Præmium & vitronea promissio relationem habent, non merces & merita 534.6.b
Prænotio Dei quid sit, & an à proposito differat 99.3.b
Præputium pro præputiato: & pro Gentilissimo 29.11.b
Præputium carnis 411.27.a
Præputium circunciſioni quomodo opponatur 360.1.a
Præscientia ab æterno proposito malè separatur 565.12.b
Præscientia futurorum non substernitur electioni vel reprobationi 107. 29.a
Præsens tempus 43.25.a
Præsens pro Aoristo sæpe ponitur 681. 35.a
Præteritis pro futuris vtitur Paulus 100. 30.a
Præteritum perfectum celeritatem in re peragenda significat 548.28.b
Prætorij appellatio latè patet 386.31.a
Præuisa fides vel opera non sunt electionis causa 109.45.b
aduersus *Præuisionem* fidei vel operum 128.50.b.
Præcavi lingua quid sit 219.28.b
Precari homines Deus quomodo dicatur 275.36.b
Precatio pro remittendis peccatis propria etiam sanctissimorum omnium 609.32.b
Precatio pro Iudæis 124.7.a
Preces à Spiritu proficiſci oportet 383. 36.a
Preces profanorum quomodo discernantur à suspiriis à Spiritu manantibus 98.48.b
Preces sunt altera ministerij pars 443. 36.a
Precandum pro quibusuis 443.35.b
Pretio empti cur dicamur 184.7.b

Presbyterorum nomen ætatis rationem habet 585.12.a
Presbyteri generale nomen 620.35.a
aduersus Presbyterum quomodo non sit accusatio admittenda 459.30.a
Presbyteri nomen generaliter sumitur pro Ecclesiastico munere fungentibus 584.15.a
Presbyteri qui olim vocati 384.32.a
Presbyteri duplices fuerunt 459.19.a
Presbyterorum nomen aliquando latè patet 450.37.a
Primitiæ resurrectionis Christus 237.45.b
Primitiæ Achaiæ 249.27.b
Primogenitus quomodo dicatur Christus 100.27.a
Primogenitus ex mortuis quomodo dicatur Christus 404.11.b
Primogenitus omnis creaturę Christus 403.41.a
Principes seculi quos dicat Paulus 162.13.a
Principatuum & potestatum nominibus quid intelligat Apostolus 101.41.b
Principium & finem vocationis conuenire oportet 499.52.a
Προαιρεῖσθαι præoptare 288.41.a
Probatio, pro ærumnis quibus probantur fides & charitas 281.52.a
Probare se quemque oportet antequam ad mensam Domini accedat 216.53.a
Προκόπτειν in vitio ponitur 467.20.b. & 470.6.b
Procurator quis dictus sit 152.16.a
verbi προδιδόναι noua significatio 128.45.b
Profunditates pseudo Apostoli cur vocarint suam doctrinam 637.14.a
προγινώσκειν quum de Deo dicitur quid significet 119.35.a
προγράφεσθαι quid significet 320.24.b
πρόεσθαι idem ac ἡγεῖσθαι 430.5.b
προεστώτων quem vocet Paulus 133.9.a
προΐστασθαι variè accipitur 479.39.b
quid sit προεστὼς 535.53.b
Promissio legi opponitur 324.50.b
Promissiones ad solos electos pertinere 569.5.a
Promissio Spiritus pro Spiritu promisso 314.41.b
Promissio vitæ quid sit 464.30.a
Promptitudinis vox inusitata 285.13.b
Προορίζειν, προετοιμάζειν, προχειρίζεσθαι sunt synonima 350.5.a
Propiciatorium quid fuerit 521.5.a
προπέμπειν quid significet 480.12.b
Prophetiæ nomen quid significet 331.13.b
Prophetia pro munere prophetandi 225.11.b
Prophetæ qui dicantur 370.51.a
in Prophetis loquutus Deus significanter dicitur 484.12.b
Prophetarum oberrantium habitus 539.50.a
Prophetæ repetentes identidem nomẽ suum in suis prophetiis 629.53.b
Prophetica doctrina perfectius aliquid expectauit, Euangelica non item 484.18.b
Prophetiæ vox quid in se comprehendat 132.6.a & 28.a
Prophetarum scriptis Deus nos etiamnum hodie inuitat 500.1.a
Prophetiæ nomen quid sit 220.54.b
Prophetiam abolitum iri quomodo dicat Paulus 225.16.b
Propheticum Christi munus 499.48.a
Propheticum Christi munus 495.46.a
Prophetia quid sit 227.13.b
Propositi Dei æterni finis 111.43.b
Propositum Dei quid vocet Paulus 99.31.a
Propositi Dei fontem aperit Paulus 352.18.a
Propositum Dei æternum quid sit 364.40.& 47.
πρὸς pro χ 316.13.b
πρὸς pro παρὰ 253.26.b
πρὸς præpositionis vis 273.50.a
verbi προσκαρτερεῖν significatio 136.28.b
προσλαμβάνεσθαι & ἀπολαμβάνεσθαι differunt 139.1.a
vis verbi προσφεύγειν 203.24.b
κατὰ πρόσωπον idem ac coràm, malè redditum in specie 290.43.a
κατὰ πρόσωπον, id est, συμπροσθεν παντων 315.23.a
πρόσωπον pro ἄνθρωπος 253.17.a
πρόσωπον opponitur veritati 291.44.a
οἱ Προσώπῳ καυχώμενοι qui dicantur 273.46.b
Προσωπολημψία quid sit 550.36.b
Προσωπολημψία quæ damnetur 551.30.a & 558.48.a
πρόσωπα Græcis propriè quid sit 530.25.a
προσφιλῆ quæ sint 400.3.b

πρῶτον pro primaria sorte & conditione 32.33.b
πρῶτον simpliciter sermonis initium declarat 10.29.a
πρωτότοκος & πρωτοτόκος quomodo inter se differant, & quàm absurdè istud Christo tribuat Erasmus 403.44.b
προθυμία & προθεσμία quid significent 285.50.a
Prouerbium ἀὸ ἔπαδος, ἔμβδις 443.28.a
¶ *Psallere* quid significet 230.54.a
Psalmi hymni & cantiones quomodo differant 410.28.a
Psalmus 45. totus allegoricus 488.18.b
Pseud. Apostolos quos vocet Paulus 297.33.b
aduersus *Pseudo Nicodemitas* 431.33.b
Pseudo Catholici Deum verum non agnoscunt 360.41.b
ψεδδος pro ψεύδης 607.47.b
Ψιμίζειν quid significet 224.51.a
quos ψυχικοὺς aliquando vocarit Tertullianus 628.14.a
¶ Πτωχὸς & πένης quomodo differant 283.42.a
¶ quis *Pudefieri* ab aliquo dicatur Hebræis 608.29.a
Pudendas latebras quid vocet Paulus 266.8.a
Puerulorum diminutiuo cur vtatur Iohannes 505.1.b
Pueritiæ & lactis Petrus & Paulus sensu diuerso mentionem faciunt 566.33.b
Pugna perpetua membrorum Legis aduersus legem mentis 558.22.b
cur *Pulueretus* dicatur primus homo 245.22.b
Purgatorium quo fundamento quidam fulciant 168.16.b
Purum quid vocet Paulus, & puros quibus opponat 476.7.a
Purificare quid sit, & purificationis quot sint partes 524.29.a
Purificatio nostra est tota à gratia 609.2.b
ad perfectam *Puritatem* contendere debent electi 609.52.a
τὸ πυρόω quid 638.10.a

Q

¶ *Quærere* Deum quid sit 146.36.a
Quæstor quis dictus sit 152.23.a
Quæsitorum nomine quid significetur 548.34.b
Quartus casus absolutus apud Græcos inter elegantes Atticismos ponitur 355.43.a
Quinque verba loqui simpliciter pro paucissima positum 231.42.a

R

¶ Ῥαδίζειν quomodo vsurpet Paulus 299.20.b
Rami naturales oleæ cur dicantur Iudæi 124.46.b
Rationalis cultus pro spirituali 129.24.b
¶ *Reatui* nostro Christi obedientia opponitur 60.20.b
Recto pede incedere 316.42.a
Redimere tempus 377.48.b
Redemptio corporis quæ sit 98.4.a
Regeneratio in hac vita non perficitur 86.47.a
Regis nomine Cæsar notatur 561.49.b
pro Regibus nominatim precandum 443.53.b
quomodo nunc *Regnet* Deus 238.17.a
Regnum Dei pro Euangelio 421.30.a
Regnum Deo patri Christus traditurus quomodo dicatur 238.18.a
Regnum Dei non esse positum in cibo & potu 417.48.b
Reiectanei doctores qui sint 470.6.a
Reiculæ oues 370.8.a
Relatiuum apud Hebræos quomodo vsurpetur 365.27.a
Religiones falsæ omnes ad tres species reuocantur 409.20.a
Religionis contemptum esse vitiorum omnium originem 20.25.a
Reliquias afflictionum Christi se adimplere quomodo dicat Paulus 407.17.a
Remanere non respondet Græco προσμένειν 440.37.a
Remigrare animæ quomodo dicantur 387.50.a
Reminiscentiam Platonicâ inuehit cum Hieronymo Erasmus 355.4.a
Renouari quid sit 509.45.a
Renouatio Spiritus sancti 479.8.b
in *Reprobationis* decreto nullam esse iniustitiam 109.1.a
Reprobationis propositum ab exequutione distinguendum 445.52.b
in Reprobationis decreto non minus quam in electionis remouetur omnis operum

operum consideratio 106.15.b
Reprobationis decretum malè cum dãnatione confunditur 108 30.a
Repurgare se quum iubet Apostolus, an in Libero arbitrio aliquid positum esse doceat 468.31.a
in *Requiem* Dei ingredi quid sit 501. 23.a
Requies Dei duplex in scriptura memoratur 501.36.a
Requietis Dei & nostræ similitudo 502. 26.a
Resipiscentia Dei donum est 468.27.b
Resipiscentia ἀμεταμέλητος 280.17.a
causa cur homines Deo *Respondent* 110 25.b
Resurrectio pro liberatione ex periculis 269.40.b
Resurrectio impiorum vi maledictionis futura ad pœnam æternam 237.52.b
Resurrectionis Christi finis 71.7.a
Resurrectio pro vita immortali 339.2 11.b
Resurgere cum Christo & mori cum Christo quid significet 318.43.a
Reus corporis Domini quis dicatur 216.36.a
per *Revelationem* innuit Apostolus suam vocationem ἀμέσως factam 363.36.b
Revelationem quid vocet Paulus 228. 10.a
Reuinere peccatum quomodo dicatur 81.26.b
Reuiuiscendi verbum quo Castellio exprimit τὸ ζωοποιεῖσθαι, alienum est à sensu Apostoli 257.5.b
¶ ἱππόψαλμος quid significet 246.23.b
¶ *Romam* non esse caput Ecclesiarum 10.12.b
Romanæ cacolycæ pseudoecclesiæ barbarismus 229.39.a
Rota genituræ nostræ quid sit 357. 34.a
ῥυόμενος participium pro verbali 126.27.a

S

¶ *Sabbatismi* cur vtatur appellatione Apostolus 502.11.a
Sabellius distinctionem personarum sustulit 391.32.a
Sacerdotis & sacerdotij appellatio nunquam ministris in Nouo Testamento accommodatur 367.20.a
quomodo Sacerdotij Christi æternitas ex Dei iureiurando confirmetur 516. 50.b
Sacerdotes ad sacrificandum & benedicendum à Deo constituti 511.37.b
Sacerdotium Leuiticum mutatum, non translatum 513.27.b. & 514.20.a & 1.b
Sacerdotium perpetuum quomodo dicatur 517.39.a
Sacramentorum veterum & nostrorum eadem substantia 204.30.b
Sacramentorum ratio communis 49. 45.a
Sacramentorum veterum & nouorum differentia 515.31.b
Sacramenta quo respectu carnalia dicantur 522.31.a
Sacramentum baptismi pro baptismo 49.32.a
Sacramenta veterum non fuerunt tantùm signi sed etiam σφραγῖδος 40. 16.b
quomodo Sacramenta veterum Typi nobis fuisse dicantur 205.32.b
Sacramentorum finis 380.50.a
an omnibus Sacramenta danda sint ad mensam Domini accedentibus 216. 8.b
Sacramentalis significatio à typica distinguenda 338.10.a
Sacramentum in sacrificium mutatum 209.16.a
Sacri libri multi interciderunt 627. 33.b
Sacrificandi cultus in duas species diuiditur 528.50.b
quæ *Sacrificia* Christianis relicta sint 545.21.a
Sacrificiis expiatoriis nullus est amplius locus 229.5.& 19.b
ex Sacrificiis redeuntes olim victimæ portiunculam domesticis adferre soliti 209.18.b
Sacrificium nullum supersit quum nulla supersit peccatorum remissio 529.36.b
Sacrificium Incruentum vnde ortum 209.15.a
Sacrificiorum solennia conuiuia in ipsis templis agitari solita 199.22.a
Sactificium annuum quando fieri solitum 521.11.a
Sacrificia vetera populũ expiasse quomodo dicantur 527.35.b
Sacrificia Sacerdotum quæ quotidie

debant non habuisse vim reconciliãdi 521.25.a
τῶ σαρκικῶ significatio 427.27.b
τὰ Σαλευόμενα quæ vocentur 542.54.b
Salutis nostræ causæ propriæ 562.53.b
Salutem conficere fideles quomodo dicantur 324.45.b
Sancti mortui sine impietate inuocari nequeunt 602.32.a
Sancta sanctorum pro sacrario sacratissimo 520.33.b
Sancti qui dicantur 348.15.a
Sanctimonia veritatis, Hebraismus 574.32.b
Sancti & inculpati fideles quomodo dicantur 349.1.b
Sancti qui in cælo sunt non precantur 640.21.a
Sanctum quid sit & Sanctificare 378.47.b
Sanctorum dignitas quæ sit 491.19.b
quomodo dicantur Sancti mundum iudicaturi 180.50.b
Sanctorum merita & Satisfactiones quo nitantur fundamento 407.40.a
Sanctificare Deum quid sit 573.50.b
Sanctificatio pro separatione & purificatione electorum 520.33.a
Sanctificationis animorum nostrorum finis 565.53.b
Sanctificatio duo complectitur, separationem à reprobis, & sui repurgationem 468.27.a
Sanctificationis nostræ fons 579.35.b
eiusdem definitio 52.b
Sanctificatio Spiritus quid sit, & quomodo sit electionis finis 562.30.b & 563. 25. a, eiusdem materia quæ sit 562.45.b
Sanctificatio & fides sunt testimonia æternæ electionis 437.48.a
progressus in Sanctificatione, fidei certus effectus 609.23.b
Sanctificare Deus quomodo dicatur 439.31.b
Sanctificatus quando sit homo 432.1.a
Sanctificati cibi quomodo dicantur 455.14.a
Sanctificari conscientias non potuisse externis ritibus 528.35.a
Sanctificatio cum Iustificatione gratuita semper est coniuncta 318.23.b
Sanctitas corporis & animi facilius contingit extra coniugium quàm in coniugio 194.47.b
Sanctuarium κοσμικὸν quomodo dicatur 520.23.a
Sanctuarij nomine Cæli intelliguntur 518.38.a
Sanguinis nomine expiatio pro peccatis 614.10.b
reposcere Sanguinem quid sit 639.10.b
Sanguis victimarum fuit Sacramentum, sanguis Christi in cœna est res Sacramenti 525.50.a
cur Sanguine omnia in vetere fœdere purificarentur 525.23.a
Sanum Græcis ὑγιὲς quid significet 476.4.a
Sapere in oculis suis quid Hebr. significet 125.7.b.& 134.40.b
Sapere plus quàm oportet quid sit 130.22.b
Sapere quæ sunt carnis 92.47.b
extra Christum nulla est vera *Sapientia* 408.2.b
Sapientiæ peculiaris significatio 547.53.b
Sapientia quæ à carne manat excludenda est à ministerio Euangelico 170.41.a
Sapientiæ sermo quid fuerit 220.12.a
Sapientiæ nomine quid significetur 354.38.b
Sapienter viuere quid sit 477.8.b
Sapiens non is est qui Græcis σοφὸς 168.30.a
Sapientiam & cognitionem Dei Paulus solet coniungere 128.17.b
Sapientiam Dei in mysterio quomodo se loqui dicat Paulus 162.1.b
Sapiẽtia Dei quomodo sit multiformis 364.30.b
Sapientiæ nomen quomodo Paulus vsurpare soleat 417.16.a
Sapientia Euangelij est hominibus stultitia 159.11.a
Sapientia pro rationibus philosophicis 159.43.a
Sara sterilitas quid significet per allegoriam 340.20.a
Saræ & Agaris & vtriusque filiorum συστοιχία 339
Satan, ἀντικείμενος 435.50.a
Satan nomine ἀντικειμένου notatur 458.50.b
Satanæ tradere quid sit 176.23.b
Satisfactio Christi & eius obedientia 59.10.b
Saturitatis & famis nominibus quid notet

notet Paulus: & quæ virtus sit nosse Saturari 401.30.a
¶ σκληρότερον & ἀφόρητα quomodo differant 143.2.b
ne contingendi quidem Scelerati 628.8.b
quomodo Scientia inflare dicatur 197.21.a
Schisma quid sit & quomodo ab hæresi differat 155.40.b
Σκόλοψ quid significet & quis ille fuerit Paulo datus σκόλοψ 302.3.b
Scortatio apud gentes non fuit flagitium 183.40.b
quomodo Scortator in proprium corpus peccet 184.34.a
Scortationis nomen latè patet 175.46.a
Σκύβαλα Græcis quid sint 397.8.a
Scribere se Paulus quomodo dicat non alia quàm quæ legant 253.36.b
Scribæ id est, Legis interpretes 158.10.b
Scripturæ testimonia sic citant Apostoli vt non hæreant syllabis 232.15.b
impiè facere qui negant sufficere Scripturam decidendis religionis controuersiis 626.37.b
perperam sentire sophistas, non sufficere sacram Scripturam decidendis de religionis capitibus 599.5.a
¶ Sectari, prout construitur quid significet 134.33.a
Secularium nomen quid sit propriè 181.50.a
Seculum pro hominibus non renatis 130.17.a
Seculum malum 308.25.a
Securitas fidelium non parit torporem, sed piam solicitudinem 206.21.b
Sedere ad dextram Dei in cælis 35.37.b
Seri corpus dicitur pro sepeliri 243.42.b
Sessio ad dextram imperij potestatem notat & non tollit essentialia naturæ humanæ idiomata 489.18.a
Sessio Christi ad dextram patris quid notet 486.4.b
Semel emphaticum 625.20.a
Semel mori statutum omnibus 526.37.b
Semel se Christus obtulit, non amplius offerendum 517.11.b
de Seminis varia expositione 325.b & 326.a
Semen Abrahæ pro vera hominis natura 496.12.b
Sementis nomen pro sumptibus vsurpatur 346.1.a
Severe, ad omnes vitæ actiones transfertur 346.8.a
Semen quid significet quum dicitur Christus natus de Semine Dauidis 5.10.b
Seminis nomine Christus cum suo corpore significatur 328.51.a
quomodo Semen & fides nondum venisse dicantur ante Christi aduentum 328.14.b
Semen vocari in filio quomodo dicant Hebræi 105.11.a
quid sit esse ex Semine Abrahami 51.38.a
Semipelagianorum error refutatur 318.5.a
Σημεῖα quæ dicantur & σημεῖον quid sit 400.50.a
σημεῖον quid in se complectatur 444.38.b
Seniores in Apoc. quid designent 638.45.b
Seneca Pauli an amicus fuerit 401.42.b
Senecæ locus 512.46.a
Senes venerandos esse oportet 476.54.a
Sensus etiam de mente dicitur 166.23.a
Sententiis vnos esse monet fideles Paulus 359.53.a
Sermo Christi pro Euangelij doctrina 420.11.a
Sermo auditionis pro Sermone audito 425.50.b
Sermo pro Euangelica doctrina 386.38.a
Sermo Dei quomodo ad intima animi penetralia vsque descendat 502.53.a
Sermo pro Dei promissionibus 407.1.b
Sermo Dei pro Dei promissione 474.45.a
Sermo patris quis sit 375.18.a
Sermonem vitæ prætendere 393.30.b
Sermo veritatis quis dicatur 353.53.b
Sermo ὑγιαίνων quis sit 228.55.a
Sermo veritatis quis sit 276.35.b
Sermo veritatis 402.44.a
Sermo fide recipitur 549.41.b
absque Sermone lucrifieri quid significet 571.30.a
Sermonem ὑγιαίνειν quid significet 467.52.a
Seruare se & alios quomodo dicantur verbi ministri 201.25.b

Seruatoris nomen non soli Christo conuenit 439.34.a
Seruari ex nobis vel ex operibus, & Gratia seruari repugnant 359.34.a
Seruetus locum Petri detorquet vt naturæ diuinæ in nos transfusionem doceat 588 10.a
Serueti & Postelli somnia 405.36.a
Serueti blasphemia aduersus Christum 403.31.b
Serui in omnibus parere dominis quomodo iubeantur 476.53.b
Seruitutis nomine appositè à Paulo notatur vinculi coniugalis obligatio 190. 3.a
Serui Dominos nacti fideles eò libentius illis parêre debent 461.36.a
Serui propter Iesum quomodo dicatur Apostoli 267.18.a
Serui nomen cur sibi initio epistolarum Paulus attribuat 13.a
Seruorum appellatio iis tribuitur qui salutem ex lege quærebant 337.15.b
Seruorum duplex respectus 334.40.a
Seruorum suorum operam Deus ex fide eorum æstimat 259.46.a
Seruus pro ministro 437.25.a
¶ *Signum* quid vocet Scriptura 232. 26.b
Signorum externorum vis quæ sit 32. 12.a
Signum circuncisionis pro circuncisione 49.33.a
Sibῦψοι viuere, quid significet 142. 45.a
Siluanus idem est qui & Silas 432.29.b
quid vocet Paulus *Similitudinem* τῆς παρεκάσεως 64.47.a
Similitudinis & Figuræ nomina quomodo Christo tribuantur 392.10.a
Sinæ filij seruire quomodo dicantur 539.20.b
Sinæ situs cur mentionem faciat Paulus 318.16.b
Sinæ & Hierusalem similitudo quę fuerit laborant plerique vt ostendant 339.6.a
quomodo Sina dicatur συζυγίαν Hierosolymæ 338.45.b
Sirici Papæ vox Diabolica 93.44.a
Sistere membra arma iniustitiæ 45.50.a
¶ quibus limitibus *Sobrietas* definiatur 130.40.b
Soldurii qui à Gallis vocati sint 279.23.a
Solem occidere, prouerbiale 374.40.b
Solicitudinis peculiaris significatio 193. 37.b
& quomodo cupiat Paulus fideles esse sine Solicitudine ibidem
Solœcophanes in verbis Pauli 266.21.b
σωφρονιστῶς malè quidam opponunt dū taxat ceremoniarum vmbris 410.5.a
σοφία & φρόνησις quomodo distinguantur 157.49.b
σωφροσυνὴν quænam sit virtus 475.13.a
Σωφρονισὴν opponitur iuuenili lasciuiæ 476.19.b
σῴζειν & τηρεῖν discrimen 619.21.a
¶ *Species* mundi quid sit 191.38.b
Spectare plus quàm videre 609.49.a
Speculari malè scriptum pro in speculo intueri 265.43.a
quomodo per Speculum cernere dicamur 226.40.a
Speculum quomodo dicatur filius Dei in carne manifestatus 265.48.a
Σπένδεσθαι se Paulus quomodo dicat 471.48.b
quomodo se Σπένδεσθαι dicat Paulus 374.17.a
Spes viua quomodo dicatur 563.45.a
Spes vitæ æternæ, finis est Apostolici muneris 473.36.b
Spes pro sperata gloria 402.41.a
Spes Christi, pro quæ Christo habetur 422.51.a
Spes metonymicè pro eo quod speratur 98.11.a
Spes iustitiæ quæ dicatur 342.9.a
Spes vocationis quid sit 355.1.b
Consolatio in miseriis beatitatis futuræ certissima spes 610.31.b
σπλάγχνα quid vocent Græci 627.34.a
Spiritum accipere quid significet 163. 45.b
Spiritus sanctus cur dicatur 367.34.b
Spiritus sanctus item ab effectu propriè sanctus dicitur 606.54.a
Spiritum sanctum dici Spiritum sanctificationis 6.52.b
Spiritus in nobis gignit fidem 165.25.b
Spiritus sanctus datus patribus 334.25.a
quomodo dicamur vnus Spiritus cum Christo 184.20.a
Spiritu viuere 334.38.a
Spiritus à verbo non separatur 165. 28.b
Spiritus pro mente 431.46.b
Spiritus pro ψυχῇ 184.38.b
Spiritus pro zelo pietatis 455.51.b

Spiritus fidei quomodo dicatur 269. 20.b
Spiritus lenitatis quid sit 175.12.a
Spiritus vitæ quis dicatur 89.34.a
Spiritus gloriæ quis dicatur quis item Spiritus Dei in genere 583.30.a
Spiritus sapientiæ quis sit 354.36.b
Spiritus Dei an possit vnquam in sanctis extingui 431.1.b
Spiritus gratiæ quis sit 531.43.a
Spiritus pro Spiritus donis 296.5.a
Spiritus Hebræorum more quid significet 121.17.a
Spiritus Dei pro Spiritus donis 583. 34.a
Spiritus pro ipsius donis 229.5.b
Spiritum sanctum tristitia afficere 375. 11.b
quomodo Spiritus interpellare dicatur secundum Deum 98.43.b
Spiritus Christi quid sit 93.53.a
Spiritus sanctus à patre & filio emittitur 334.8.a
Spiritus æternus per quem se Christus obtulit quis sit 523.vlt.
Spiritus mentis quis dicatur 374.26.a
Spiritus timiditatis quis dicatur 464. 20.b
Spiritus charitatis quis dicatur 465. 10.a
Spiritus mansuetudinis quomodo dicatur 344.37.b
quomodo Spiritus dicatur συμμαρτυρεῖν Spiritui nostro 95.25.b
Spiritus sanctus promissionis quis sit 354.8.a
Spiritus vnitas quæ dicatur 367.47.a
Spiritus sanctus cur semen vocetur 610. 52.a
quis Spiritus in terra testetur de Christo 614.24.b
Spiritus arrhabonem quomodo dicatur Deus fidelium cordibus indere 256. 54.a
Spiritus oris Domini quomodo dicatur 436.29.b
Spiritu Deo seruire se quomodo dicat Paulus 10.50.b
Spiritu incedere quid sit 343.45.a. & 29.b
Spiritus nomine in Christo quid significetur 574.54.a
Spirituum discretio quid sit 221. 14.a
Spiritus pro spirituali æternæ vitæ benedictione 324.41.b
Spiritus pro spiritualibus gratiis 320. 52.b
per sensum Spiritus quid intelligat Apostolus 98.27.b
Spiritus pro animo 281.9.a, & 159.7.a & 290.34.a
quomodo Spiritus sanctus dicatur ὑπερεντυγχάνειν pro nobis 98.43.a
locus de septiformi Spiritus gratia malè intellectus 633.34.b
quomodo septem illi (de quibus Iohan. in Apoc.) Spiritus sint intelligendi 633.53.b
Spiritus deceptores qui dicantur 453. 18.b
Spirituum nomine, venti intelliguntur 488.17.a
Erasmus Spiritum pro voce accipit 229. 43.b
stare in vno Spiritu 338.35.a
eodem Spiritu incedere 304.43.a
Spiritu precari 229.38.b.& 230.28.a
Spiritus ex fide quis dicatur 341.54.b
an Spiritus sanctus sit in omnibus 367. 33.b
Spiritus Prophetarum qui dicantur 233. 33.b
in vnum Spiritum potari quid significet 221.37.b
Spiritus seruitutis & spiritus adoptionis quomodo dicatur 95.23.a
Spiritus sanctificationis nomine alteram Christi naturam accipi id est, diuinam ὑσίαν 7.17.a
Spiritus agens in hominibus, contumacibus 357.13.b
Spiritibus qui sunt in carcere Christus per Spiritum prædicasse quomodo dicatur 574.b. & 575.a & b
Spiritu se præsentem quomodo dicat Paulus 175.49.b
Spiritualis in rebus spiritualibus eruditus 234.50.a
Spiritualia quæ vocet Paulus 164.52.a
quomodo Spiritualis homo à nemine diiudicetur 165.47.b
Spiritualia dona carnalibus opponuntur à Paulo 48.39.b
Spiritus quomodo omnia scrutetur 163.23.b
Spiritualis petra quæ fuerit quæ Israelitas sequuta dicitur 205.4.b
quomodo dicitur ipsa fuisse Christus ibid. 19.

Spirituales qui ſpiritus virtute ſuſtinentur 344.31.b
aduerbij Spiritualiter vis 165.15.b
σφραγίζεσθαι quid ſit 354.4.a
σπάζειν quid ſignificet 560.42.b
συνχαρείσης voce quomodo vtatur Paulus 277.40.a
Στεφανᾶς viri nomen 249.23.b
Stigmata Ieſu Chriſti quæ vocentur 347.25.b
στοιχεῖν aliquid amplius eſt quàm πορεύεσθαι 347.46.a
στόμαχος aliàs ventriculus, aliàs tota gula 460.32.b
συμπαθεῖν quid ſignificet 458.25.b
¶ Subiicere ſe in Domino 420.7.b
Subiicere ſe ſuis paſtoribus Corinthios quomodo iubeat Paulus 250.9.a
Subſcriptiones epiſtolarum ſuppoſititiæ 307.1.b
Subſtantiam Chriſti ore comedi quàm abſurdum 207.48.b
Subſtantia, pro bonis & facultatibus 532.2.a
Subſtantiæ nomen vſurpari ſolitum pro eo quod Latini perſonam dicunt 485.50.b
Succincti lumbis metaphora duplex 564.52.b
Sufficientiæ nomine Sophiſtæ abutuntur 261.44.a
Superſtitionis quis ſit primus color 417.43.a
Superſtitioſis nihil arrogantius 115.23.a
Superſtitionum fautores falſo fundamento nituntur 438.2.a
Supplicia facinoroſorum extra caſtra ſumi conſueuiſſe 545.5.a
Suſtinere omnia quomodo dicatur filius 486.21.a
¶ Syluani epiſcopi factum inſigne 180.39.a
τὸ συγκρίνειν ſignificatio 164.31.b inter ſe opponuntur συγκρίνειν & διακρίνειν ibidem
τὸ συμβιβάζειν quid ſignificet 166.35.a
συμμιμίζεσθαι vis & ſignificatio 201.35.b
συμπαρακαλεῖσθαι exhortationem percipere 11.12.b
Synagogarum Iudaicarum mos in legendo & audiendo verbo 233.22.a
συνεργεῖν Deo quomodo dicantur miniſtri 276.25.a
verbi συνεργία ſignificatio 280.8.b
Dei συνεργοὶ quomodo dicantur miniſtri 167.30.b, & 170.27.b
συνιέντι pro συνιέντα à συνίημι: & quomodo conſtruatur 391.47.b
σύζυγε conſilij particeps ac ſocius 399.38.b
συζητητὴν de quibus dicatur 158.35.b & quem vocet Paulus συζητὴν τοῦ 158.47.b

T

¶ *Tabernaculi* nomine humana Chriſti natura ſignificatur 522.35.b
Tabernaculi nomine corpus Domini notatur 518.40.a
Tabulæ lap. dex carneis tabulis quomodo ab Apoſtolo opponantur 261.1.a
τάχα & ἴσως emolliẽtes affirmationem particulæ 481.54.b
Taciti locus 472.50.a
τὸ ταλαιπωρεῖν ſpecialis ſignificatio 559.17.b
ταλαντιαῖοι λίθοι 644.5.b
Talentariæ baliſtæ 644.8.b
Talentum duplex 644.9.b
Ταπεινὸς & ταπεινόφρων plurimum differunt 548.36.& 49.a
Ταπεινοφροσυνῶν color ſuperſtitionis 417.6.b
Ταπεινοφροσύνη quid ſignificet 417.12.b
Ταπεινὸς generale nomen ad inopiam refertur 400.54.b
Τέρατα qui vocent 591.9.a
¶ *Teclam* Pauli ſororem ab ipſo circunductam malè quidam ſomniant 200.13.b
Τεκνία & παιδία diſtinguenda 604.28.b
Τεκνίων appellatio blanda 604.28.a
Τελειοῦν quid inſinuet 603.44.a
Τετελειωμένοι dicũtur in cœlum iam recepti 542.32.a
Τέλειοι qui dicantur Apoſtolo 161.34.b
Τέλειοι & πεπληρωμένοι qui dicantur 421.1.b
τέλειοι qui dicantur 231.22.b
τελειοῦν pro Sanctificare 521.50.b
τελειὸς quid ſignificet & τέλειοι qui vocentur 398.3.a & 398.4.b
τελειότητος nomen quomodo vſurpent Græci Theologi
an differant τηρεῖν & φυλάττειν τὸν νόμον 30.12.a
τέλος pro mercede & fine 564.25.a
Temperantiæ cur maximè meminerit Paulus in gymnaſtarum ſimilitudine applicanda 203.33.a

Templum Domini quomodo dicatur Ecclesia & quomodo singuli fideles 363 8.a
Tempus acceptum quid dicatur 276.32.a
Tempus ætatis quid significet 535.25.a
Tempori seruire quid sit 133.30.b
Tempora seculorum quæ dicantur 465.6.b
Tempora seculorum cur potiùs sit dicendum quã tempora æterna 474.4.a
Tempus συμψαλμένον quódnam vocet Paulus 192.43.b
Tenebrarum opera quæ dicantur 138.41.a
Tenebræ pro tenebrosis 376.37.b
Tentationem humanam quid vocet Paulus, & quorsum illius meminerit 206.39.b
Ternario numero quomodo vtantur Latini 303.10.a
quomodo *Terra* aquis fundata dicatur 596.25.b
loci illius Petri terram ex aqua & in aqua consistentem plana declaratio 596.2.b
Terra Chanaan typus æternæ promissionis 107.5.b
Terrestris domus tabernaculum significanter à Paulo dicitur 270.31.b
Tertium cœlum pro sublimissimo cœlo 301.19.a
Tertulliani locus 203.35.a
Tertulliani locus 7.35.b
Tertulliani locus 137.52.b, & 150.6.a
Tertulliani locus de Christo 403.46.a
Tertulliani locus de Filio facto ex muliere 333.23.b
Tertulliani locus 485.45.a
Tertulliani dictum Quod primum verum 621.15.b
de voce *Testamenti* 126.48.a
diuersa lectio loci illius tres sunt Testes in cœlo, &c. 614.43.b
de tribus Testibus qui testificantur in cœlo de Christo, & de totidem in terra de eodem testificantibus 614.23.a
mutuo inter se consentiunt cœli & terræ Testes de Christo 65.53.a
Testimonium Dei quid sit 160.39.b
particulæ istius πῆς vis 182.40.b
¶ Θαρρεῖν significatio 290.9.b
Θεατριζόμενος idem quod παραδειγματιζόμενος 531.27.b
Θεότης & Θεῖότης quomodo differant 409.31.b
Θέλημα pro voluntate vitiis addicta 580.33.b
Θέλημα & εὐδοκία sunt synonyma 308.30.a
Θέλω pro opto 186.35.b
Thessalonicenses pulchro testimonio exornantur 433.25.a
Θεράπων & δοῦλος quomodo differant 498.45.a
θλῖψις & στενοχωρία quum numerentur inter ærumnas sanctorum, quomodo dicat Paulus se non στενοχωρεῖσθαι 267.44.b
θρησκεία in vitio ponitur & vnde deducatur illa vox 414.28.b
τὸ θριαμβεύειν quid propriè significet, & quomodo à Paulo accipiatur 259.20.a
Thrones quid vocet Paulus 404.17.a
Thuribulum aureum quomodo recenseatur à b Apostolo quum illius Moses non meminerit 570.47.b
θυμὸς quid sit 26.45.b
θυμὸς excandescentia est & quomodo differant ab ὀργῆ 375.28.b
¶ *Thimonis* sententia de φιλαργυρία 462.48.a
Timor pro obedientia 137.3.a
Timor Dei quid sit 124.26.b
Timor Dei distinguendus à dubitatione & diffidentia 124.40.b
Timoris nomen in laudem plerunque 612.54.b
Timotheus per Prophetiam donum accepisse quomodo dicatur 416.22.a
Timothei vocatio multis oraculis confirmata 442.43.b
Timotheus fuit Euangelista 440.20.a
Τίθημι dicitur de impiorum prædestinatione ad exitium 567.30.b
Titus non fuit Episcopus, sed Euãgelista 480.37.b
¶ τὸ τολμᾶν varia significatio 147.15.a
distinctio in *Tonis* quæ sit 228.43.a
Tonsa coma quid sit 212.21.a
Totum legis & tota lex differũt 552.10.a
Totus Israel quomodo seruandus 126.25.b
¶ τραχηλίζειν quid significet 502.21.b
Tradere cupiditatibus homines quomodo Deus dicatur 20.44.a
Traditiones patrum falso fundamento obtruduntur 469.45.b
Traditionum nomine quid intelligat Paulus 139.10.b. & quàm malè inde nonnulli sua portenta fulciant ibid.
Traditiones multæ damnatæ 416.50.b

Traditiones patrum 565.vlt.a
Traiectionibus sæpe vtitur Paulus 235.15.a
Transformationis fidelium mysterium 264.54.b
Trinitatis personæ ad nostræ salutis opus quomodo concurrant 562.17.b
Tristitia secundum Deum,& tristitia secundum mundum opponuntur 279.42.b
Tristitia & necessitas vitanda in dando v. 288.48.b
Trophimus Mileti relictus 472.53.b
¶*Turcæ* Deum verum non colunt 607.27.a
¶Τυχὸν & ἐκ προνοίας opponuntur 248.32.b
τυμπανίζειν supplicij genus 539.14.a
τύπος & ἀντίτυπος quomodo vsurpentur 579.4.a
Typorum alij ordinarij, alij accidentales fuerunt 206.4.a
τύποι pro exemplaribus 423.10.b
τύπτειν pro vulnerare 199.47.a

V

Vas pro corpore 428.34.b
quomodo vocentur homines Vasa iræ 112.7.a
Vasa ad decus, & ad dedecus ex eadem massa 111.53.a
Vasis appellatione late patet apud Heb. 572.33.a
Vastare fidem 312.1.b
¶*Vbiquitariorum* error de Christo implente omnia 356.27.b
¶*Velamen* capitis quodnam dicatur 211.40.b
Velamen malitiæ 560.9.a
Velle pro ita velle vt voluntate delecteris 283.21.b
Velle & facere est tantùm à Dei gratia 393.27.a
Velo cõparatur Christi corpus 530.37.a
Vendi sub peccato quid significet 84.37.b
Venter pro ventris vsu 183.25.b
Verbum, pro lege ore Dei promulgata transfert Paulus ad Euãgelium 116.5.b
Verbum Dei quomodo non excidere dicatur 104.49.a
Verbum pro præcepto Hebræorum more 343.30.a
per quod Verbum purgetur Ecclesia 379.11.a
Verbis Domini aliquid dicere quid sit 429.35.b
Verbum pro voluntate & ordinatione 486.37.a
Verbis opponit Paulus *Numen* 174.46.b
Veritas pro vera Dei in Euangelio cognitione 468.40.b
Veritatis nomen pro iustitia ex Hebræorum idiotismo 225.33.a
Veritas quæ,cui mendacium opponitur 342.40.a
Veritatis vox, pro luce reliqua in mẽte hominis 16.48.b
Veritatis nomine quid notent Hebræi 622.vlt.a
veritatis nomine gaudet Iohannes ibid.
Veritas Euangelij quomodo dicatur 314.1.a
Veritas pro bonæ conscientiæ integritate 400.46.a
Veritas pro naturali notitia 27.2.a
Veritatem dicere per Christum 102.26.a
Veritas in Christo quæ dicatur 373.46.b
Veritas Euangelij quæ sit 316.10.b
Veritas de vera religionis agnitione dicitur 473.50.a
Veritas pro animi integritate 386.23.b
Vestibus nouis indui soliti qui baptisabantur 332.38.a
Vetus homo quis dicatur 72.15.b
Vetus homo cum Christo crucifixus quomodo dicatur 72.48.b
Veterem hominem deponere 134.5.& 16.a
Viæ Domini quæ dicantur 128.33.b
quomodo sint inperuestigabiles ibid.
Victimæ nomine fideles Deo deuoti significantur 394.31.a
Victimas cur dicat Apostolus quum vna sit vnius victimæ oblatio 526.5.a
Victima dũplex in anniuersario sacrificio solita offerri 523.51.a
quomodo *Viderit* Christum Paulus 199.29.b
Viduæ ad pauperum curam allectæ & quales esse oporteat 457.51.a
Viduas iuniores cur nolit Paulus ad diaconissarum numerũ admitti 458.39.a
Viduæ honorandę 456.19.b,quæ & quomodo ibidem 30.& 42.& 457.25.a
Virorum erga vxores suas officium 572.10.a
quomodo dicatur non esse vir absque muliere nec mulier absque viro in Domino 213.27.a

Vir caput vxoris 378.24.b
Vir infidelis in vxore fideli sanctificari quomodo dicatur 188.28.b
Vir operiens caput, se & Deum dedecorat 212.52.a
Viri nominis Græcè ὀνομαστοὶ 156.6.a
Virgilij locus 199.54.b
Virgilij locus 208.40.b
Virgilij locus 419.[illegible].b
Virgilij locus 252.55.a
Virgilij locus cum eius explicatione 569.46.b
Virtus Spiritus Dei quę dicatur 147.30.b
Virtutis habitus non à natura sed à gratia 130.10.a
Virtus pro sanctis & honestis moribus 588.14.b
veræ Virtutis norma 129.53.b
Virtutum nomen pro laude 569.28.a
Viscerum nomine quid Hebræi intelligam 281.22.a
Viscerũ nomine quid significetur 481. 15.& 40.b
Viscera quid Hebræorum more significent 277.37.b
indui Viscеribus miserationum 419. 14.b
Viscera Iesu Christi cur vocet Apostolus 385.20.b
Viscerum nomine tenerrimi affectus notantur 389.17.a
Vita Dei quid sit 373.39.a
quomodo Vita ex mortuis futura sit Iudæorum assumptione 123.40.a
Vitam æternam gratuita liberalitate Deus promisit 473.53.b
Vita nostra esse debet instar sacrificij 129.32.a
Vitæ æternæ nomine Christus apud Iohannem designatur 619.25.b
Vitæ beneficia à Domini timore pẽdent 573.13.b
Vitam expetere quid significet 573.12.b
Vita Iesu in corpore seruorum eius manifesta fieri quomodo dicatur 268.20.b
¶*Viuere* in carnem, & viuere secundum carnem inter se plurimum differunt 387.20.a
Viuere peccato quid sit 69.53.b
quomodo *Viuificandi* omnes per Christum dicantur 238.17.a
Viuificatio nostra vnde pendeat 257. 18.a
Viuo ego, formula iurisiurãdi Deo propria 142.54.b
Viuentes in mundo qui dicantur 416. 41.a
Viuificare lex quomodo dicatur 331.16.a
Vinus Dei sermo ab effectis dicitur 502. 46.a
¶*Vltimorum* Apostolorum cur meminerit Paulus 175.20.a
Vltro peccantes dicuntur quos Græci ἐμπροσθεν, & Hebræi (*chataim*) vocant 530.46.b
¶cur *Vmbras* vocet Paulus legales ceremonias 412.48.b
¶*Vnitas* fidei quæ dicatur 371.18.a
¶*Vocandi* verbum apud Hebræos quid significet 153.32.a
Vocationis nomen quid in se contineat 573.30.a
Vocationis nomen generaliter sumitur 367.33.a
Vocare ex Hebræorum idiotismo quid significet 190.32.b
Vocari & congregari an differant 4.7.a
Vocatio quid sit 3.19.b
Vocandi verbum quid apud Hebr. significet 53.17.a
Vocatio Deo solet plerunque tribui 308.11.b
Vocatio efficax est Dei voluntatis declaratio 432.13.a
Vocationis duæ partes expressæ 437.31.b
Vocationis efficacitas vnde colligenda 114.12.a
Vocationis instrumentum quod fuerit 361.33.b
Vocationis suæ cur meminerit Paulus 3.10.b
Vocatio metonymikῶς pro cælesti gloria 433.39.b
Vocatio & eius basis quotidie magis ac magis confirmatur 589.24.a
Vocati à Christo quomodo dicamur 9.3.b
Vocati sancti quomodo dicantur 53 18.a
Voluminum ratio apud veteres 638.23.b
Voluntatis Dei epitheta 130.25.a
Voluntas hominis pro animi conatu 108.25.b
Voluntas Dei, pro re Deo accepta 431. 41.a
Voluntas Dei εὐδοκία 350.54.b
Voluntas Dei causa vocationis 407 24.b
Voluntas & bona opera penitus à causis

salutis exeluduntur 108.27.b
Voluntas Dei sola in his eligendis potiùs quàm illis,& contrà 108.47.a
Voluntati Dei quomodo nemo resistisse dicatur 110.10.b
Voluntas patris à liberorum voluntate pendet
Voluntatem suam habere in potestate 196.43.a
Votum Pauli cupientis anathema fieri 102.45.a
Vox Dei,apud Dauidem est illud ipsum Euangelium quod est in filio exhibitum 500.43.a
¶*Vncti* à Deo ministri quomodo dicantur 256.31 a
Vnctionis vocabulo quid intelligatur 606.44.a
Vocis *Vnus* vis 367.11.b
Vnus & idē omnium Dominus 154.35.a
Vnus Spiritus quis dicatur 367.54.a
Vnum panem participare omnes fideles quomodo dicantur 208 20.a
Vnum esse corpus quomodo dicantur pij 207.41.b
¶*Vri* quid vocet Apostolus 187.49.b
¶*Vxorem* marito subiectionem debere vt omnia quomodo sit intelligēdum 378.10.b
Vxoris vnius virum esse episcopum oportere quum dicat Apostolus quid per vxorem intelligendum 448.37.b
Vxores in militiam ducere non licuit 466.27.b
Vxorem secum ducere Apostolos solitos, & cur vxorem sororem dicat Paulus 200.21.a

X

Χενίζειν, peregrinari 580.53 b,& 582.54.b
Xenophontis locus 306.37.b

Y

τὸ ὑπαχθεὶς & κηρύσσειν sunt relata 9.11.a
ὑπὲρ pro περὶ 252.43.a
ὑπὲρ pro περὶ 286.35.a
ὑπὲρ pro περὶ 302.24.a
τὸ ὑπερβάλλειν quid significet 428.43.b
ὑπόδειγμα pro παράδειγμα 502.43.a
ὑπόδικος quid significet 36.27.b
τὸ ὑπομπάζειν 203.16.b
ὑπόστασις pro animi præsentia capitur 287.50.a
ὑποστέλλεσθαι quid significet 532 53.a
ὑστερεῖν quomodo accipiatur & καθυστερεῖν 400.40.a
ὑστερεῖσθαι quid significet 39.1.b
ὑστερεῖσθαι, pauperiorem reddi 198.35.b

Z

Zelotypia duplex 335.53.b & ζηλεῖν variè accipitur 235.50.b & 336.18.b
ζηλεῖν in malam partem accipitur 558.43.b
ζηλεῖν quid significet 227.3.b
Zelus etiam præter doctrinam in ministris requiritur 467.40.a
Ζῶα quæ vocent Græci 592.43.b
quos vocet Petrus ἄλογα Ζῶα ibidem

FINIS.